

शब्दकल्पद्रुमः
THE ŚABDAKALPADRUMA
राजा राधाकान्त देव

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

नई दिल्ली

THE SABAKAL PAORUNA

2

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यसमस्तकोषाशेषशब्दसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्किञ्च-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशब्द-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रमृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवज्रलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवज्रलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशब्दविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितश्च ।

द्वितीयः काण्डः ।

अङ्गनवर्गः ।

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,

नई दिल्ली - ११००५८

(भारत)

प्रकाशक

प्रो. वी. कुटुम्ब शास्त्री

निदेशक

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

५६-५७ इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,

नई दिल्ली - ११००५८

पुनः मुद्रण २००२

मूल्यम्: रूपये ९३२.००

(पाँच भागों के सेट का)

मुद्रक

नाग पब्लिशर्स

११ ए.यू. ए जवाहर नगर

दिल्ली - ११०००७

(भारत)

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

क

कं

कः

क, ककारः। (वर्णस्य स्वरूपग्रहणाय कारः।) स तु व्यञ्जनप्रथमवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। इति व्याकरणम्॥ (तथा चोक्तम् “तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णं” १।१।६। सिद्धान्तकौमुद्याम्। “अकुहविसर्जनीयानाङ्गणः” ॥ इति ॥ *॥) (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,— “वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका। अधोरेखा भवेद्ब्रह्मो मात्रा साक्षात् सरस्वती। कुण्डली चाङ्गुलाकारा मध्यशून्यं सदाशिवः। कदम्बगोलकाकारं ककारं भावयेत् सुधीः” ॥ इति वर्णाद्वारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,— “कः क्रोधीशो महाकाली कामदेवप्रकाशकः। कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः। चक्री प्रजापतिः रुद्रिर्दक्षस्तन्वो विशाम्पतिः। अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तपिनी परमात्मकः। वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो जलम्। माहेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलस्वरणं करः। नित्या कामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः। श्रीपुरं रमणो रङ्गकुसुमा परमात्मकः” ॥ इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ “अधुना संप्रवक्ष्यामि ककारतत्त्वमुत्तमम्। रहस्यं परमास्थैर्जैलोक्यानाञ्च संप्रदत्तम्। वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका। अधोरेखा भवेद्ब्रह्मो मात्रा साक्षात् सरस्वती। कुण्डली चाङ्गुलाकारा मध्ये शून्यः सदाशिवः। जवायावकसंकाशा वामरेखा वरानने। शरच्चन्द्रप्रतोकाशा दक्षरेखा च मूर्तिमान्। अधोरेखा वरारोहे! महामरकतद्युतिः। शङ्खकुन्दसमा कीर्त्तिर्मात्रा साक्षात् सरस्वती। कुण्डली चाङ्गुला या तु कोटिविद्युल्लताकृतिः। कोटिचन्द्रप्रतीकाशो मध्ये शून्यः सदाशिवः। शून्यगर्भे स्थिता काली कैवल्यपददायिनी। ककाराज्यायते सर्वं कामं कैवल्यमेव च। अर्थश्च जायते देवि! तथा धर्मश्च नान्यथा ॥ ककारः सर्ववर्णानां मूलप्रकृतिरेव च।

ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदव्यया ॥ कामनीया महेशानि! स्वयं प्रकृतिसुन्दरी। माता सा सर्वदेवानां कैवल्यपददायिनी ॥ ऊर्ध्वकोणे स्थिता कामा ब्रह्मशक्तिरितीरिता। वामकोणे स्थिता ज्येष्ठा विष्णुशक्तिरितीरिता ॥ दक्षकोणे स्थिता विन्दू रौद्री संहाररूपिणी। ज्ञानात्मा स तु चार्वाङ्गि! कलाचतुष्टयात्मकः ॥ इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञानशक्तिमान्। क्रियाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मः सर्वे प्रकृतिमूर्तिमान् ॥ आत्मविद्या शिवस्तत्र सदा मन्त्रः प्रतिष्ठितः। आसनं त्रिपुरादेव्याः ककारं पञ्चदैवतम् ॥ ईश्वरो यस्तु देवेशि! त्रिकोणे तस्य संस्थितिः। त्रिकोणमेतत् कथितं योनिमण्डलमुत्तमम् ॥ केवलं प्रपदे यस्याः कामिनी सा प्रकीर्त्तिता। ॐ जवायावकसिन्दूरसदृशीं कामिनीं परम् ॥ चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च बाहुवल्लीविराजिताम्। कदम्बकोरकाकारस्तनद्वयविभूषिताम् ॥ रत्नकङ्कणकेयूरमङ्गदैरुपशोभिताम्। रत्नहारैः पुष्पहारैः शोभितां परमेश्वरीम् ॥ एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दण्डा जपेत्। प्रफुल्लञ्च ततो ध्यात्वा जपस्य फलभाग्भवेत् ॥ एतत्ते कथितं देवि! ककारतत्त्वमुत्तमम्” ॥ इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमः। “कसुरादिः किस्तु वा”। एतेन गणत् क संख्याने गणयति कथत् क वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात् ॥)

कं, क्ली, (कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः सजिह्वदनस्य शिरोऽन्तर्वर्त्तित्वात्। यदा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत् ॥ कै शब्दे “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” डः। ३।२।१०१।) शिरः ॥ (यथा, तन्त्रसारे। “द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरनुमज्य चैकेन क्षालयेत्करम्। मुख-प्राण-नेत्र-श्रोत्र-नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात्” ॥ अत्र कं शिरः इति तट्टीका ॥ कायति शब्दायते खोतोवेगेनालोङ्गेन वेति यावत्।) जलम् ॥

(यथा, भागवते ६।१।४२। “सूर्योऽग्निः खं मरुद्वावः सोमः सन्ध्याहनीदिशः। कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः” ॥ कायन्ति आनन्दोत्सवध्वनिं कुर्वन्ति यस्मिन् समागते उपस्थिते इत्यर्थः गृहिण्य इति शेषः। आनन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्त्तित्वात्।) सुखम् ॥ इति मेदिनी ॥

(यथा, कान्दोग्योपनिषदि। ४।१०।५। “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कश्च तु खश्च न विजानामीति ते होचुर्यद् वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणश्च हास्मे तदाकाशश्चोचुः” ॥ “तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यभयः ऊचुः। यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन विश्रेष्ठमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखान्नवर्त्तितं स्यान्नीलेनेव विश्रेष्ठमाणासुत्यलं रक्तादिभ्यः ॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानोहि एवञ्च सुखेन विश्रेष्ठमाणं खं भौतिकादचेतनात् खान्नवर्त्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव” ॥ इति भाष्यम् ॥ कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः। यदा कचते बध्यते संयम्यते कराभ्याम्। कच् बन्धने डः।) केशः ॥ इति धरणी ॥

कः, कं, (कचति दीप्यते खेन ज्योतिषा ज्योतिर्मयत्वात् कच् + ड।) ब्रह्मा (यथा, भागवते। ३।१२।५१।

“एवं युक्तवत्तस्य देवं चावेक्षतस्तदा। कस्य रूपमभूद् देहा यत्कायमभिचक्षते” ॥) विष्णुः। (यथा महाभारते। १३। विष्णोः सहस्रनामकथने। १४६। ६१। “एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्” ॥ प्रजापतिः। यथा भागवते। ८। ५। ३६। “खिभ्यश्च कृन्दास्युषयो मेदृतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः” ॥) दक्षः। (यथा भागवते। ६। १०। १०॥ “जप्तेऽहृतैर्यवपुष्माऽश्रमतोऽपकृत्यो

कंसका

ककुत्

ककुद

मारीचमासु विशिखेन यथा कसुग्रः ॥
कामदेवः ॥ अग्निः ॥ वायुः ॥ यमः ॥ सूर्यः ॥ आत्मा ॥
राजा ॥ ग्रन्थिः ॥ मयूरः ॥ इति मेदिनी ॥ मनः ॥
शरीरम् ॥ कालः ॥ धनम् ॥ शब्दः ॥ इत्यनेकार्थ-
कोषः ॥ प्रकाशः ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

कः, त्रि, सर्वनाम ॥ इति विश्वः । के कि इति भाषा ॥
(यथा विष्णुपुराणे । १ । १७ । २० ।

“तस्मै परमात्मानं तात ! कः केन प्रास्यते” ॥

कंशः, पुं स्त्री, कंसः ॥ पानपात्रम् ॥ इत्यमरटीका ॥
कंसं, स्त्री पुं, (कामयति काम्यते वा अनेन
पातुमिति शेषः । “वृद्धवद्विहङ्गिकमीति” सः ।
उणां । ३ । ६२ ।) मद्यादिपानपात्रम् । तत्पर्यायः ।
पानभाजनम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३२ । कंशम्
३ । कांस्यम् ४ । इति तट्टीका । तैजसद्रव्यम् ।
स्वर्णरजतादिनिर्मितपात्रमात्रम् । मानविशेषः
तत्तु आढकपरिमाणम् ॥ इति मेदिनी ॥ (चतुः
षष्टिपलात्मकाढकरूपम् ॥ यथा भावप्रकाशे ।

“शरावोऽष्टपलं तदज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।

शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुः प्रस्थैस्तथाढकः ।

भाजनं कांसपात्रश्च चतुःषष्टिपलश्च सः” ॥

ताम्रवज्रमिश्रितधातुविशेषः । कांसा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कांस्यम् २ । कंसास्थि ३ । ताम्राङ्गम्

४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्तुलाकारयज्ञिय-

पात्रभेदः । यथा शतपथब्राह्मणे । १४ । ६ । ३१ ।

“अौदुम्बरे कंसे चमसे वा” ॥)

कंसः, पुं, (कामयति पित्रादिवन्धुवर्गान् अभिभूय
पापात्मकं राज्यविषयादिभोगं यः । कम् + सः ।
यद्वा कंस्ते शास्ति शत्रून् कंसं प्रासने इत्यस्मात्
सः ।) विष्णुदेवसुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
स तु मथुरादेशराजा । यदुर्वशीयोऽयमेनराज-
पुत्रः । श्रीकृष्णमातुलः । तेन बधः प्राप्तः ।
(एतद्विरणं भागवते । १० । ४४ अध्याये विशे-
षेण दृश्यम् ॥ कंसनामकारणं हरिवंशे यथा,
“कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाग्निनि ।
कंसस्तस्माद्रिपुष्पंसी तव पुत्रो भविष्यति” ॥

अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वेन प्रस्यते ॥)

कंसकं, स्त्री, (काम्यतेऽनेन चतुर्वृष्ट्यादिकमिति-
शेषः । कम् + सः । ततो जातौ संज्ञायां वा कन् ।)
चतुरौषधधातुविशेषः । स तु हीराकसीप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । पुष्पाकसीसम् २ । नयनौषधम् ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कंसकारः, पुं, स्त्री, (कंसं तन्मयपात्रादिकं करोति
यः । कंस + कृ + “कर्मण्य” ॥ ३ । २ । १ । केचित्तु
तालव्यशकारमिच्छन्त्यत्र ।) जातिविशेषः । कां-
सारि इति भाषा ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः अश्वत्थो गान्धिको बणिक् ।
कंसकारशङ्करौ ब्राह्मणात् सम्भवतु” ॥

इति वृहज्जम्भपुराणम् ॥ अपि च ।

“विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।

ततो बभूवुः पुत्राश्च षडेते शिल्पकारिणः ॥

माताकारः कर्मकारः शङ्करः कुविन्दकः ।

कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनो नराः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कंसजित्, पुं, (कंसं जयति जितवान् वा कंस + जि
+ कर्त्तरि क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥

कंसवती, स्त्री, (कंसः प्रासनशक्तिरस्यस्याः । कंस +

मतुप् मस्य वत्वम् । यद्वा कंसः आढत्वेनास्यस्याः ।)

कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी

च । (यथा भागवते । ६ । २४ । २५ ।

“कंसा कंसवती कङ्गा शूरभू राष्ट्रपालिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसहा, [न] पुं, (कंसं हन्ति हतवान् वा । कंस +

हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कंसा, स्त्री, (कंस + टाप् ।) कंसभगिनी । सा उग्र-

सेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च ।

(यथा भागवते । ६ । २४ । २५ ।

“कंसा कंसवती कङ्गा शूरभू राष्ट्रपालिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसारातिः, पुं, (कंसस्य अरातिः ।) विष्णुः । इत्य-

मरः ॥ १ । १ । २१ ॥

कंसारिः, पुं, (कंसस्य अरिः शत्रुः ।) श्रीकृष्णः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिणी । १ । ५६ ।

“साहायकार्यमाहृतो जरासन्धेन बन्धना ।

समं करोध कंसारिर्मथुरां पृथुभिर्वलैः” ॥)

कंसास्थि, स्त्री, (कंसस्य अस्थि । अस्थि रूपमित्यर्थः ।)

कांस्यधातुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात् तैजसधातुविशेषसम्बन्धात्

उद्भवति या । यद्वा कंसायाः निर्भरिणा उद्भवा

कंसायां उद्भवो यस्या वा । कंस + उत् + भू +

अच् । कंस इव शुभत्वात् उद्भवतीति केचित् ।)

सुगन्धिभृत्तिकाविशेषः । तत्पर्यायः । आढकी २

तुवरी ३ काक्षी ४ मृदाङ्ग्या ५ सौराष्ट्री ६ पा-

र्वती ७ कालिका ८ पर्यट्टी ९ सती १० । इति

हेमचन्द्रः ॥

कक इ उ व्रजने । इति कवि-लप्यङ्गम् ॥ (भां-

आत्मं-सकं-सेट् ।) इ कर्मणि कङ्कते । उ कङ्कते ।

इति दुर्गादासः ॥

कक उ इच्छायां । गर्वे । चापले । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-अकं-च-सेट् ।)

इच्छेह टणा । चापलं चञ्चलीभावः । उ ककते

काकः । सटणाश्चल्लो वा स्यादित्यर्थः । गर्वः

केसिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

ककन्दः, पुं, (कको गर्वस्यापल्यं वा भवत्यस्मात् ।

कक + अन्दच् । यद्वा ककं गर्वं चापल्यं टणां

वा ददातीति । कक् + दा + ङः ।) स्वर्णः । इत्य-

णादिकोषः ॥

ककुञ्जलः, पुं स्त्री, (कं जलं कूजयति व्याकूयते या-

चते इति यावत् । क + कूज् + अलच् । एषोद-

रादित्वात् भुम् ऋस्त्व ।) चातकपत्नी । इति

राजतन्त्रभः ॥

ककुत्, [इ] स्त्री, (कं सुखं कावयति गृहस्थस्य कौ-

स्रुत्यं प्रापयतीति यावत् । टणाणां हि ककुत्

गृहस्थस्य सुखलक्षणांमिति भावः । ककुत्तीनटण-

पाकने दरिद्रता इति स्मरणात् । क + कु +

णिच् + एषोदरादित्वात् ऋस्त्वः तुगागमश्च ।) व
षाङ्गविशेषः । षाङ्गे भुट् इति भाषा । (यथा,
अथर्ववेदे । ६ । ८६ । ३ । “सन्नाडस्य सुराभो
ककुन् मनुष्याणाम् । देवानामर्द्धभागसि त्वणाको
वृषो भव” ॥ स्तन्यभागः ॥

यथा, भागवते ५ । २५ । ७ । “ध्यायमानः सुरा-
सुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमद-
मुदितविकृतविकललोचनः सुललितमुखरिकाम्भ-
तेनाप्यायमानः स्वपार्श्वदिविबुधयूपपतीनपरिस्ना-
नरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकर-
व्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नील-
वासा एककुण्डलो हनककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो
भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कक्षासु-
दारलीलो विभर्त्ति” ॥) ध्वजः । वरः । इति मेदिनी ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४४ । १६ ।

“अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्” ॥)

ककुत्स्थः, पुं, (वृषरूपधरस्य देवेन्द्रस्य ककुदि तिष्ठति

यः सः । ककुत् + स्था + कः ।) सूर्यवंशीयराजवि-

शेषः । स तु अयोध्याधिपतिः । (पुरञ्जयनामायं ।)

प्रशादराजपुत्रः । इत्याकुराजपौत्रश्च ॥ (येन

चासौ ककुत्स्थनामासीत् तत्कथा हरिवंशे

एलोत्पत्तौ । ११ । १६—२० ॥

“प्रशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।

इन्द्रस्य वृषभृतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ॥

पूर्वं देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन सः स्मृतः ।

अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः” ॥

तथा च महाभारते १ । १ । २२६ ।

“पुरुः कुरुवंदुः शूरो विश्वगन्धो महाद्युतिः ।

अणुहो युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः” ॥)

स्तन्यदेशस्थिते च ॥)

ककुदः, पुं स्त्री, (कं सुखं उत्कर्षं वा कौति प्रकाश-

यति धातूनामनेकार्थत्वात् कुधातुरत्र प्रकाशनाथः

अन्तर्यामिन्तार्थश्च । कु + क्तिप् तुक् च एषोदरादि-

त्वात् तस्य दः । यद्वा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कुं

भूमिं मूलं आकरमिति यावत् ददातीति । ककु +

दा + कः । यद्वा “ककुदस्यावस्थायां लोपः” । ५ ।

४ । १४६ । अर्द्धादि-पां । २ । ४ । ३१ ।) प्राधा-

न्यम् । (यथा अथर्ववेदे । १० । १० । १६ ।

“ऊर्द्धो विन्दुरदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि” ।

रघुश्च । ६ । ७१ ॥

“इत्याकुर्वन्तः ककुदं नृपाणां

ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणाऽभूत् ।

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः

स्वाध्वं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः” ॥)

राजचिह्नम् । तत्तु श्वेतच्छादि । (यथा रघुः ।

३ । ७० ।

“अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि हूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्” ॥)

टणाङ्गम् । भुट् इति भाषा । इत्यमरः ॥ ३ । ३ ।

६१ ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४ । २६६—२६६ ।

“वृषरूपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ।

क्षणापुच्छं महाकायं मधुपिङ्गलोचनम् ॥

ककुभ

वचसारमयैः प्रहृष्टैर्निष्ठमकनकप्रभैः ।
 सुतीक्ष्णैर्दूरक्षायैरुत्किरन्तमिवावनिम् ॥
 जाम्बूनदेन दाह्या च सर्वतः समलङ्कृतम् ।
 सुवक्त्राखुरनासश्च सुकर्णं सुकटीतटम् ॥
 सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरुपं चारुदर्शनम् ।
 कुकुदं तस्य चाभाति स्तम्भमापूर्य्य धिष्ठितम् ॥
 पर्वताग्रभागः । इति अमरटीकायां स्वामी ॥
 ककुभान् [त्] ए, (कुकुदस्यास्तीति । मतुप् इति
 “मादुपधायाश्च मतोर्वा यवादिव्यः” ॥ ८।२।६ ।
 न मस्य वकारत्वम् ।) वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, कुमारः १।५।६ ।
 “तुषारसंघातशिलाः खुरायैः
 समुल्लिखन् दर्पकलः ककुभान्” ॥)
 पर्वतः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे २।४।२७ ।
 “ककुभान् पर्वतवरः सरिन्नमामानि मे प्रहृष्टम्” ॥)
 ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ क्वचिदप-
 वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात्
 वतुप्रप्तौ मतुप्रत्ययः ॥ इति सुगन्धबोधमतम् ॥
 (ऊर्मिः । यथा, यजुर्वेदे । ६।६ ।
 “ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुभान्” ॥)
 ककुभती, स्त्री, (ककुदिव वृषस्कन्धवत् अतिशयितो
 मांसपिण्डः अस्यस्याम् । मतुप् । यवादित्वात् न
 मस्य वत् स्त्रियां डीप्) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ ।
 ७४ । पाक्षा इति भाषा ॥
 ककुन्दरं, स्त्री, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थलवि-
 शेषं दृशातीति । ककु + दृ + खच् + मुच्) ककु-
 न्दरम् । नितम्बस्थलकूपकद्वयम् । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
 ३।६६ ।
 “कनीनिके चाक्षिकूटे प्रस्त्रुलीकर्णप्रचक्रौ ।
 कर्णौ प्रह्वौ भुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे” ॥
 “सहस्रदिभक्तश्चतुरस्रः ककुन्दरविभागशोभी
 रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः” ।
 इति दशकुमारे ॥)
 ककुप, [भ्] स्त्री, (कं वातं खुभाति विस्तारयति
 या । खुभ इति सौचः । क्षिप् । एषोदरादित्वात्
 सलोपः ।) दिक् । इत्यमरः ॥ १।३।१ । प्रवेणी ।
 शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम् ।
 इति विश्वः ॥
 ककुभ, स्त्री, (कं मुखं आनन्दं खुभाति विस्तारयति
 या एषोदरादित्वात् सलोपः ।) रागिणीविशेषः ।
 तस्या नामान्तरम् । कुजः । तस्या लक्षणम् ।
 “पीतं वसाना वसनं सुकेशी
 वने रुदन्ती पिकनाददूना ।
 विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
 भूर्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तयेयम्” ॥
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा,
 भागवते । २।७।२५ ।
 “वक्षःस्थलस्य रश्मिमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककु-
 भुष ऊर्ध्वहासम्” ॥ दक्षकन्या । सैव धर्म्मपत्नी ।
 यथा तत्रैव । ६।६।४ ।

ककोल

“भानुर्लम्बा ककुब् जामिर्विन्धा साध्या मरुत्वती” ॥
 ककुभः, पुं, (कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाश-
 रूपविशेष इति यावत् भाव्यत्वात् । ककु + भा +
 कः । यद्वा कं वातं खुभाति विस्तारयति । क +
 खुम्भ + कः + एषोदरादित्वात् सलोपः ॥) अर्जु-
 नवृक्षः । (यथा, चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहे ॥
 “गोधूमककुभचूर्णे द्वागपयोग्यसर्पिषा पक्वम् ।
 मधुशर्करासमेतं समयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥
 मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
 हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
 रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् ।
 संवत्सरप्रयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः” ॥)
 वीणाङ्गम् । तत्पर्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥
 १।७।७ ॥ वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाद्यः शब्द-
 गाभीर्यार्थं दारुमयं भारुं यच्चर्मणाच्छाद्य दीयते
 तत्रेत्यन्ते । वीणास्थितालावफले इत्यपरे । इति
 भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥
 (शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनाम-
 कीर्तने १७ । १३० ।
 “हृद्यक्षः ककुभो वच्ची शतजिह्वः सहस्रपात्” ॥)
 ककुभा, स्त्री, (केन आदित्येन कुत्सितानि भानिनक्ष-
 त्राण्यस्याम् । टावन्तोऽपीति कश्चित् तन्न । व्यधि-
 करणवज्जब्रीहिप्रसङ्गात् ॥) दिक् । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥ (केन सूर्येण दिनप्रकाशेनेति भावः
 कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ । इति धातोः सुपीति
 कः । भिदाद्यङ् वा । रात्रावेवास्या माधुर्यस्या-
 धिक्त्वमिति तात्पर्यार्थः ।) रागिणीविशेषः । इति
 हलायुधः ॥
 ककुभादनी, स्त्री, (ककुभः अर्जुन इव अद्यतेऽसौ तुल्य-
 गुणत्वात् । ककुभ + अद् + कर्मणि ल्युट् + स्त्रियां
 डीप्) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कक्का हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट्) । कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥
 कक्कोलः, पुं स्त्री, (कक्कते गच्छति दिशि प्रकाशते
 इत्यर्थः ततः क्षिप् कक्कोलति संख्यायति कुल-
 धातोर्ज्जलादित्वात् णः । कक्कासौ कोलश्चेति ।
 “पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैरित्युक्ते” ॥)
 सुगन्धिद्रव्यविशेषः । काँकला इति भाषा । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । हृद्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । कफ-
 वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा रामा-
 यणे ३ काण्डे ।
 “वनानि च सुरम्याणि कक्कोलानां त्वचस्य च” ॥)
 कक्कोलकं, स्त्री, (कक्कोलस्य + इदमर्थं स्वार्थं वा कन् ।
 शास्त्रलिङ्गीप्रान्तगतसप्तमवर्षपर्वतः । तदिवरणं
 विशुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्” ॥)
 गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला इति ख्यातम् । तत्पर्यायः
 कोलकम् २ कोषफलम् ३ । इत्यमरः ॥ कृत-
 फलम् ४ कटुकफलम् ५ द्वेयम् ६ स्थूलमरिचम्
 ७ कक्कोलम् ८ माधवोचितम् ९ कासम् १०
 कटफलम् ११ मरिचम् १२ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वज्राण्डहर-
 त्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वम् ।

कक्षः

कफवातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कक्कोलकं लवङ्गञ्च तित्तां कटुकफापहम् ।
 लघुदण्डापाहं वक्त्रलोददौर्गन्धनाशनम्” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 कक्क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट्) । कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥
 कक्कटः, त्रि, (कक्कति हसति यः ॥ प्रफुल्लमुखो
 जनः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्यस्तु रूक्षार्थः । कक्क
 अटन् । अथवा कक्कत्वं प्रसन्नभावं अटति अहयति
 कर्कशान्तर्हृत्तित्वात् कक्क + अट् + अच् । यदा
 कठिण्यां वर्त्तते तदा कक्कति कृच्छ्रा प्रकाशयति
 वर्णान् । अन्तर्णिजर्थः ॥) कठिनः । इत्यमरः ॥
 कक्कटपत्रकः, पुं, (कक्कटानि प्रकाशान्वितानि
 पत्राणि यस्य । कप् ।) वृक्षविशेषः । पाट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पट्टः २ वाजशूलः ३ शाखिः ४
 चिमः ५ । इति शब्दमाला ॥
 कक्कटी, स्त्री, (कक्कति भुक्कर्षणेन प्रकाशयति
 वर्णान् । अचाप्यन्तर्णिच् शकादिभ्योऽटन् गौरा-
 दित्वात् डीष्) खटिका । खडी इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वर्णलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कक्षः, पुं, (कषतीति । कष् हिंसायां “वृत्तुवदि-
 ह्निकमिकधिभ्यः सः” ।) उणां ३ । ६२ । इति
 सः ।) बाहुमूलम् । इत्यमरः ॥ २।६ । ७६ ॥
 काँक् वगल् इति च भाषा ॥
 (यथा, महाभारते ४ । ६ । १ ।
 “वदर्थरूपान् प्रतिगृह्य काक्षना-
 नक्षान् स कक्षे परिहृष्य वाससा” ॥)
 वक्षम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥ ३।३।२१८ ।
 (यथा, मनुः ७ । ११० ।
 “यथोद्धरति निर्धाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति” ॥
 “यथा क्षेत्रे धान्यदण्डादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि
 धान्यानि लवनकर्तारक्षति दण्डादिकश्चोद्धरति” ।
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) शुष्कवक्षम् । इति
 धरणी ॥ (यथा, माघः । २।४९ ।
 “प्रक्षिप्योदधिर्ध्वं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्” ॥)
 कक्षः । (यथा महाभारते १ । वारणावतागमने ।
 १४६ । २२ ॥
 “कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षो विलौकसः ।
 न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति” ॥
 विलौकसो महाकक्षो वृहत्कक्षे इत्यर्थः ॥) शुष्क-
 वनम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यम् ।
 इति रुद्रः ॥ (यथा महाभारते १ । खाण्डवदहन-
 पर्वणि । २३१ । ३ ।
 “अयमभिर्दहन् कक्षमित्त आयाति भीषणः” ॥)
 भित्तिः । पार्श्वः । इति भरतद्वताजयः ॥
 (यथा, रामायणे । ५।५।२५ ।
 “तस्य वानरसिंहस्य क्रमभाणस्य सागरम् ।
 कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति” ॥)
 कक्षरुहा, स्त्री, (कक्षे कक्षे जलप्राये रोहति इति ।
 कक्ष + रुह + क ।) अस्या अनुपजातत्वात् तथा-
 त्वम् ।) नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्ष्या

कक्षा, स्त्री, (कष-हिंसादौ + सः टाप् च) हस्ति-
रज्जुः । काक्षी । गेहप्रकोष्ठकः ।
(यथा, भागवते ३।१५।२७।

“तस्मिन्नतीत्य मुनयः सङ्गसज्जमानाः

कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम्” ॥)

भित्तिः । साम्यम् । रथभागः । अन्तरीयपश्चिमा-
ञ्चलम् । परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निहिताञ्चलम् ।
उदयाहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ (काक्षा काँचा
आँचल् इत्यादिभाषा ॥ यथाह योगियाञ्चलकाः ।

“परिधानात् बहिः कक्षा निवद्धा ह्यासुरी भवेत्” ॥)

“वामे एछे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् ।

रभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” ॥

इति स्मृतिः ॥

स्पर्द्धापदम् । इति मेदिनी रुद्रश्च ॥ कक्ष्या । हस्ति-

मध्यदेशवन्धनरज्जुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“बाङ्गपार्श्वसकक्षेषु क्षणस्कोटां सवेदनाम् ।

पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिष्टेत्” ॥

इति माधवकरः ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“कक्षाश्च गन्धनाम्नीश्च चिकित्सति चिकित्सकः ।

पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कक्षापटः, पुं, (कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटोव-
स्त्रम्) । कौपीनम् । इति हलायुधः ॥ (कक्षायाः
गृहप्रकोष्ठकस्य पटः इति विग्रहे गृहभित्तिस्य-
पटः ॥)

कक्षावान्, [त्] पुं, (कक्षा सर्ववस्तुनि साम्यं सा
विद्यते यस्य । कक्षा + मतुप् मस्य वः) । मुनि-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कक्षावेत्तकः, पुं, (कक्षायाः अवेत्तकः यदा कक्षां
वनोपवनादिकं राजान्तःपुरं वा अवेत्तते इति ।
अव + ईत् + एवुल् ।) शुद्धान्तपालः । उद्यान-
पालः । रङ्गाजीवः । कविः । विङ्गः । द्वाःस्थः ।
इति मेदिनी ॥

कक्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् जलप्रायदेशात् उत्तिष्ठति
जायते-या । कक्ष + उत् + स्था + कः टाप् च) ।
भद्रमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षं, स्त्री, (कात्र्याै साम्याय भवम् । कक्षा + यत्) ।
एषणिकास्यकटोरा । इति मिताक्षरा । निक्तिर
वाटी इति भाषा ॥ (त्रि, कक्षपूरकः । यथा,
ऋग्वेदे ५।४४।१९।

“श्वेन आसामदितिः कक्षौ मदौ-

विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः” ॥)

कक्ष्या, स्त्री, (कक्षे भवा । कक्ष + शरीरावयवात्
+ यत् टाप् च) । कक्षरज्जुः । काक्षदङ्गी इति
ख्याता । चर्मरज्जुः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
गजमध्यवन्धनचर्मरज्जुः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । चूषा २ वरत्रा ३ । इत्यमरः ॥ २।८।४२।

वृषा ४ दृष्या ५ दृष्या ६ कक्षा ७ । इति तट्टीका ।
हर्म्यादिप्रकोष्ठः । राजगृहादेर्वृष्टनावच्छिन्नो
देशः । (महल इति भाषा । यथा रामायणे । २।
२०।११।

कङ्कण

“प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।

ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञामिसत्कुतान्” ॥)

काक्षी । इत्यमरः ॥ ३।३।१५७ । अन्तर्यहमिति
सुभूतिः ॥ (यथा, कुमारः ७।७०।

“क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन

कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश” ॥)

सादृश्यम् । उद्द्योगः । वृहतिका । उत्तरीय-
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुञ्जा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कख ए म हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं

-अकं-सेट्) । एदित् घटादिः इति वोपदेवः ।

पाणिनीमते तु एदित्वं न तेन अकखीत् अका

खीत् इति स्यात्) । म कखयति ए अकखीत् ।

इति दुर्गादासः ॥

कख्या, स्त्री, (कखति हसतीव प्रकाशते शोभते ।

कख + यत् + स्त्रियां टाप्) । कक्षा । हर्म्यादि-

प्रकोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

कग म ए क्रियासु । क्रियामात्रे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अकं च-सेट् । घटादि

एदित् इति वोपदेवः । नैदित् इति पाणिनिः ।

अकगीत् अकागीत्) । तेन म कगयति । ए

अकगीत् । क्रियामात्रे । कगति लोकः गच्छती-

त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कङ्क, पुं, (कङ्कते उद्गच्छति इति । ककि गतौ । कक्

+ अच् + इदित्वानुम्) । पक्षिविशेषः । काँक् इति

भाषा । तत्पर्यायः । लोहपृष्ठः २ । इत्यमरः २।५।

१६ । सदर्शवदनः ३ खरः ४ रणालङ्करणः ५ क्रूरः ६

आमिषप्रियः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरिष्टः ८

कालपृष्ठः ९ किंशारुः १० लोहपृष्ठकः ११ । इति

जटाधरः ॥ दीर्घपादः १२ दीर्घपात् १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते ३।१०।२३।

“कङ्कगृध्रवटश्चैनभासभासकवर्हिणः” ।) यमः ।

कृद्गद्विजः । इति मेदिनी ॥ युधिष्ठिरराजः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ४।६।१४।

“गृहवन्तु मे जानपदाः समागताः

कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा” ॥

शाल्मलिदीपान्तर्गतपञ्चमवर्षपर्वतः । तद्वि-

रणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

क्षत्रियः । इति शब्दमाला ॥ कंसासुरभ्राता । स

तु उग्रसेनपुत्रः । (यथा, भागवते ६।२४।२४।

“कंसः सुनामान्ययोधः कङ्कः शङ्खः सुहृत्स्थाय” ॥)

महाराजपूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कटः, पुं, (कं देहं कटति आरुणोतीति । क + कट

+ अच् । अथवा-ककि लौल्ये इति कङ्कते क्षणेन

नाशतां याति अचिरस्थायित्वात् ककि + अटन्) ।

(कवचः । इत्युणादिकोषः ॥ प्रतिसंस्कृतेनामरश्च ॥

(यथा, रघुः । ७।५६। “सर्वायुधैः कङ्कटभेदि-

भिस्त्र” ॥)

कङ्कटकः, पुं, (कङ्कट + स्वार्थे कन्) । सनाहः ।

इत्यमरः ॥ २।८।६४ । सांज्ञेया इति भाषा ॥

कङ्कणं स्त्री, (कं शुभं कणतीति । क + कण शब्दे +

कर्त्तरि अच्-एषोदरादित्वात् णत्वम्) । सुनाम-

कङ्कचो

ख्यातहस्ताभरणम् । तत्पर्यायः । करभूषणम् ॥

इत्यमरः २।६।१०८ ॥ कौशुकम् ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ६।१६।३०।

“मृणालगौरं सतिवाससं स्फुरत्

किरीटकेयूरकटिचक्रकङ्कणम्” ॥)

हस्तसूत्रम् । मण्डनम् । शेररम् । इति विश्वः ॥

कङ्कणी, स्त्री, (ककि गतौ घञ् कङ्कः तस्मिन् अणति-

अण शब्दे ततः अच् गौरादित्वात् डीष् । शक-

ग्धादिवत् सन्धिः । यद्वा कं सुखं कणति इति

कण + पचाद्यच्) । किङ्किणी । क्षुद्रघण्टिका ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कङ्कणीका, स्त्री, (चङ्कण्यते पुनः पुनः कणति । कण-

शब्दे अस्माद् यङ्लुगन्तात् “चङ्किणः कङ्कण च” ॥

४।१८ । उणां इति ईकन् धातोः कङ्कणा-

देशश्च) । क्षुद्रघण्टिका । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

मुणादिवृत्तिः ॥

कङ्कतं, स्त्री, (कङ्कते शिरोमलं प्राप्नोतीति । ककि

गतौ + अतच्) । कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ चिरुणी इति ख्यातम् ॥

कङ्कतः, पुं, (कङ्कते भूमिं भित्त्वा उद्गच्छति भटिति

नाशं गच्छति वा । ककि गतौ इति धातोः अतच्) ।

वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥ (केशप्रसाधनी कङ्कती ।

चिरुणी इति भाषा । यथा, अथर्ववेदे १४।२।

६८ । “क्षत्रिमः कङ्कतः शतदन्य एषः । अपास्याः

केशं मलमपशीर्षण्यम् लिखात्” ॥ अल्पविष-

दाणिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१६९।१।

“कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः” ॥)

कङ्कतिका, स्त्री, (कङ्कते मूर्द्धजेन सम्बन्धं गच्छतीति ।

ककिगतौ बाङ्गलकादतच् । गौरादित्वात् डीष्

स्वार्थे कन् केष इति ऋषः । यद्वा कस्य शिरसो-

ऽङ्गाः । शकग्धादित्वात् सन्धिः । कङ्केषु अतति

ततः क्वन् । तत इत्वं टाप् च) । केशप्रसाधनार्थ-

काष्ठादिनिर्मितद्रव्यम् । चिरुणी काँकुइ इत्यादि

भाषा । तत्पर्यायः । प्रसाधनी २ । इत्यमरः ॥ २।

१६० ॥ कङ्कती ३ कङ्कतम् ४ प्रसाधनम् ५ । इति

तट्टीका । केशमार्जनम् ६ । इति जटाधरः ॥ फली

७ फलिका ८ फलिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य गुणाः । धूलोजन्तुमलकण्डुशिरोरोगनाशित्वम् ।

कान्तिकेशशृङ्गिकेशप्रसन्नताकारित्वञ्च । इति

राजवल्लभः । नागवला । इति वैद्यकम् ॥

कङ्कती, स्त्री, (कङ्कते शिरोरुहं प्राप्नोति । ककि

गतौ + बाङ्गलकादतच् । गौरादित्वात् डीष्) ।

कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कङ्कचोटः, पुं, (कङ्कात् पक्षिविशेषात् आत्मानं

चाति । कङ्क + चा + अटन् एषोदरादित्वात्

साधुः । यद्वा कङ्कवत् चोटयति कङ्क + चोट् +

णिच् + कर्त्तर्यच्) । मत्स्यविशेषः । काँकिला

इति भाषा । तत्पर्यायः । जलवधः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कचोटिः, पुं, (कङ्कस्य चोटिरिव चोटिश्चक्षुर्यस्य) ।

मत्स्यविशेषः । काँकिला इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जलसूचिः २ । इति तट्टीका ॥

कङ्काल

कङ्कपत्रः, पुं, (कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रमेव पत्रं पक्षो यस्य ।) बाणविशेषः । इति हलायुधः ॥
(यथा रामायणे ६ । २८ । ४ ।
“विविधधोरुपास्ते कङ्कपत्रैरजिह्वगैः” ॥

कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रम् । यथा,

“नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे” ॥ रघुः २ । ३१ ॥

कङ्कमाला, स्त्री, (कङ्कं चापल्यं करचाक्षल्यं मलते धारयति । ककि चापल्ये + घञ् । कङ्क + मल धृतौ । मलधातोः उपपदे कर्मण्यण् टाप् च ।) करतालीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कमुखः, पुं, (कङ्कस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) सन्दंशः । इति हेमचन्द्रः ॥ साँडाणि इति भाषा । (स्त्री, नाल्योद्धरणार्थः यन्त्रभेदः । स तु अस्थिविनष्ट-शल्योद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥) अस्य प्रशंसा यथा,
“निर्वर्तते साध्ववगाहने च

शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेभ्यः कङ्कमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव” ॥ सुश्रुते ॥

(चि, यथा रामायणे ६ । ७६ । ६६ ॥

“व्याघ्र-सिंहमुखान् बाणान् काककङ्कमुखानपि” ॥)

कङ्करं, स्त्री, (कं जलं कौर्व्यतेऽत्र । कं + कृ आधारे अप् ।) तक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करः, चि, (कं मुखं किरति क्षिपतीति । कं + कृ + अच्) कुक्षितः । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोलः, पुं, (कङ्क इव लोलः लस्य रः ।) निको-चकटदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँकरोल इति ख्याता लता च ॥

कङ्कलोडं, स्त्री, (कङ्क इव लोड्यते आलोड्यते । इति कङ्क + लोड् + ण्यत् ।) अङ्गलोडम् । चटिञ्चिता चिञ्चोडमूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥

कङ्कशत्रुः, पुं, (कङ्कस्य शत्रुः । एभिर्पण्यस्तु कङ्क-नाशकत्वमाहुः अत अस्य तथात्वम् ।) एभि-पण्यौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशायः, पुं, (कङ्क इव शेते । शीङ् + शयः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

कङ्का, स्त्री, (कङ्कते चापल्यं गच्छति या पित्रा-द्यादरवशात् । ककि + अच्) उग्रसेनराजकन्या । सा तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । ६ । २४ । २५ ।

“कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

गोशीर्षचन्दनम् । तदयथा ।

“गोशीर्षं चन्दनं कृष्णताम्रमुत्पलगन्धिकम् ।

कङ्का” इत्यादि शब्दमाला ॥

कङ्कालः, पुं, (कं मुखं शिरो वा कालयति क्षिप-तीति कं + कालि + अच्) शरीरस्थि । इत्य-मरः । २ । ६ । ६६ ॥ समुद्रितशरीरास्थिसंघात-स्वङ्गासरहितः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । करङ्कः २ अस्थिपङ्कुरः २ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुन्दोपसुन्दोपाख्याने २ । २४ । “अस्थिकङ्काल-

कङ्कुका

सङ्गीर्णा भूर्बभूव” ॥)

कङ्कालमाली, [न] पुं, (कङ्कालानां माला अस्ति अस्य व्रीह्यादित्वादितिः ।) महादेवः । इति शब्द-रत्नावली ॥

कङ्कुः, पुं, (कङ्कते औदयं लौल्यं वा प्राप्नोतीति । ककि गतौ + उन् ।) उग्रसेनपुत्रः । स तु कंसा-सुरभ्राता । (यथा, श्रीभागवते ६ । २४ । २४ ॥
“(कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः कङ्कुः सुहस्तथा” ॥)
कचित् शङ्कुरिति पाठः ।) कङ्कुटणम् । इति दि-रूपकोषः ॥

कङ्कुलं, स्त्री, (कङ्कुस्तृणविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्कु + स्था + क + षत्वम् ।) पर्वतीयमृत्तिकावि-शेषः । तत्पर्यायः । कालकुलम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पुलकम् ६ शोधकम् ७ कालपालकम् ८ । तद्विधा रजताभं स्वर्णभञ्ज । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण-शूलनाशित्वम् । रेचकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच ।

“पीतप्रभं गुरु खिगं श्रेष्ठं कङ्कुलमादिमम् ।

श्यामं पीतं लघु व्यक्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्” ॥

(इदञ्च हिमालयशिखरे जायते । यदुक्तं —

“हिमवत् पादशिखरे कङ्कुलमुपजायते ।

तत्रैकं नालिकाख्यं स्यात्तदन्यं द्रेणुकं स्मृतम्” ॥

“कङ्कुलं रेचनं तिक्तं कटुष्वर्णवर्णकारकम् ।

कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाह कथापहम्” ॥)

कङ्कुरः, पुं, (कङ्कते भक्षणाय लौल्यं गच्छति । ककि + एरुः ।) काकविशेषः । तत्पर्यायः । द्वारबलि-भुक् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कुरेलिः, पुं, (कं मुखं तस्मै केलिः यत्र ।) अशोक-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुरेलः, पुं, (ककि + एलप्रत्ययः ।) वास्तुकम् । इति शब्दमाला ॥

कङ्कुरेलिः, पुं, (कङ्क + बाङ्गलकात् एलिः एषोदरादि-त्वात् लञ्) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कुरं, स्त्री, (कं मुखं खलत्यनेन । खल + बाङ्गलकात् ङः ।) भोगः । इति शब्दमाला ॥ (कं + खं । ब्रह्म । यथा कान्त्योगोपनिषदि ४ । १० । ५ ।

“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच विजानाम्यहं यथागो ब्रह्म कश्चतु खञ्च न विजाना-मीति ते होचुर्यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क-मिति प्राणश्च हास्ते तदाकाशश्चोचुः” ॥)

कङ्कुः, स्त्री, (कं मुखं अङ्कुयति अङ्कुयति वा अगि गतौ + ण्यन्तादस्मात् मृगव्यादित्वात् कुः शक-न्धादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीततण्डुला । काङ्गुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २० । कङ्कुः ३ प्रियङ्गुः ४ । इति लट्टीका ॥ (तथाचोक्तम् ।

“स्त्रियां कङ्कुप्रियङ्गु द्वे कृष्णरक्तसितस्तथा ।

पीता चतुर्विधा कङ्कुस्तासां पीता वरा स्मृता” ॥)

कङ्कुका, स्त्री, (कं मुखं अङ्कुयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अगि गतौ ण्यन्तान् मृगव्यादित्वात् कुः इदित्वात् नुम् शकन्धादित्वात् अलोपे सन्धिः ।

कचः

स्वार्थे कन् ततश्चाप् ।) कङ्कुः । अस्य गुणाः । धातुशेषत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । भग्न-सन्धानकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कङ्कुनी, स्त्री, (कङ्गवा नीयते कङ्कुशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्ग + नी + बाङ्गलकात् कर्मणि ङः । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्गुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्कुः ३ चीनकः ४ पीततण्डुलः ५ अत्यन्तसुकुमारः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । कषायत्वम् । खादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारि-त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । भग्नस्थि-वन्धकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुनीपत्रा, स्त्री, (कङ्कुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः ।) पण्यान्धाटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुलः, पुं, (कङ्कुं लाति गृह्णाति अनेन कङ्कु + ला + बाङ्गलकात् घञर्थे करणे कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-अकं-सेट्) । कचति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-इदित्-सेट्) । इ कचति । इति दुर्गादासः ॥

कच उ बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्वं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-सेट्) । उ कचते कचते । त्विट् दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कचः, पुं, (कचते शोभते शिरसीति । कच् + पचा-द्यच् । कचते बध्यते इति कच बन्धे + कर्मणि अप् वा ।) केशः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, महाभारते १ । १२८ । १६ ॥)

“कचेषु च निरुह्यैवान् निविह्य बलाद्वली ।

चकर्ष क्रोशतो भूमौ दृष्टजानुशिरसिकान्” ॥)

दृहस्पतिपुत्रः । (कचते दीप्यते तपस्तेजसेति कच् + दीप्तौ + पचाद्यच् ।) पुरा किल सुरासुर-संग्रामे असुराणां यानेव देवा निजघ्नस्तांश्चासुर-गुरुशनाः सङ्गीवनीविद्यया एनर्जीविद्यामास ।

सुरगुरुदृहस्पतिः एनस्तद्विद्यामभिज्ञतया सुरान् रणनिहतान् जीवयितुं न शक्नाक । तद्दर्शनभीता देवा गुरुपुत्रं कचमुपागम्य अर्थानिर्वाग्मिः सन्तोष्य तं सङ्गीवनीलाभाय शुक्रसकाशं प्रेरया-मासुः । कचोऽपि सुरकार्यसिद्धये गुरुत्वेनाङ्गी

कृत्य नितरां भक्त्या परिचर्यया च कार्यं परितो-षयन् ब्रह्मचर्यमालम्ब्याधीतवान् । क्रूरप्रकृतयो दैत्याः खलु कचाभिसन्धिं विज्ञाय तं वारह्वयं निहत्यापि यदा पूर्णकामा नासन् तदा भूयोऽपि तन्मांसादिकं लवणं कृत्वा शुक्रमेव सुरयासह

भोजयामासुः शुक्रस्तु खदुहितुर्देवयान्याः सखेह-निर्वन्त्यातिशयेन खोदरगतं कचं सङ्गीवनीविद्यां प्रदायाजीवयत् । ततः प्राप्तजीवः कृतार्थश्च कचो-

ऽतीवहृष्टचित्तया देवयान्या पतित्वेन अनुरङ्गो-ऽपि सम्बन्धानुरोधत्वा नैव स्वीचकार । सुतरां क्रोधपरतन्त्रया तया निष्कलविद्यो भवेत्यभि-

कचरं

शमस्तेनापि त्वमपि क्षत्रियभार्या भविष्यसीति
शम्रा देवयानी ॥ एतद्विवरणं सविस्तरं महाभार-
तीयसम्भवपर्वणि १। ७६ अध्याये दर्शनीयम् ॥
बन्धः । शुष्कव्रणः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति
शब्दमाला ॥

कचङ्गनं, स्त्री, (कचस्य जनकोलाहलरवस्य अङ्गनम् ।
शकन्धादित्वात् सन्धिः ।) विक्रयस्थानम् । तत्प-
र्यायः । निर्मुटः २ पण्णाजिरम् ३ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कचङ्गलः, पुं, (कच्यते रथ्यते वेलया अथवा कचते
आत्मानं वेलाम्भूमिं न लङ्घयतीति यावत् बाङ्गल-
कात् अङ्गलच् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचपं, स्त्री, (कचते शोभते । “उषिकटिदलिकचि-
खजिभ्यः कचप” इति उणां । ३। १४२ । कच +
कचपन् ।) टणम् । शाकपत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कचपद्मः, पुं, (कचानां केशानां पद्मः समूहः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २। ६। ६८ ॥

कचपाशः, पुं, (कचानां केशानां पाशः । समूहः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २। ६। ६८ ॥

कचमालः, पुं, (कचं कचवत् वर्णं मलते धारयतीति ।
कच + मल् + कर्भेण्यण् ।) धूमः । इति हारा-
वली ॥ खतमाल इति च पाठः ॥

कचरिपुला, स्त्री, (कचस्य रिपुः फलमस्याः ।)
शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्तः, पुं, (कचानां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः ।
इत्यमरः ॥ २। ६। ६८ ॥

कचा, स्त्री, (कच्यते रथ्यते लौहप्रदङ्गनादिभिरिति
यदा कचते शोभते राजगृहे इति ।) कच +
अच् + टाप् ।) हस्तिनी इति मेदिनी ॥ शोभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कचाकु, त्रि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति । अक्
+ ऊन् ।) दुराधर्मम् । दुःशीलम् । इति मेदिनी ॥

कचाकुः, पुं, (कच इव कचनिर्मितवेणीवत् अकति
कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक् + ऊन् ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥

कचाटुरः, पुं, (कचवदति मेघवत् शून्ये विहर-
तीति । कच + अट् + उरच् ।) पक्षिविशेषः ।
डाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रितिकण्ठः २
दायूहः ३ काकमद्गुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचामोदं, स्त्री, (कचं आमोदयतीति आ-मुद्-णिच्-
अच् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला
इति भाषा ।

कचुः, स्त्री, (कचते शोभते । कच् + ऊन् ।) कच्ची ।
स्वनामख्यातगुल्मः । इति पुराणम् ॥ मूलशक-
विशेषः । यथा,—

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा माणकं कचुः ।
विल्वोऽशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गासुवतत्त्वम् ॥

कचटं, स्त्री, (कु कुत्सितं चटतीति । चट् + अच् ।
बाङ्गलकात् कोः कत् । कुत्सितम् ।) जलपिप्पली ।
इति वैद्यकम् ॥

कचरं, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति । कु + चर +

कच्यप

अच् कोः कदादेशः । अथवा चरेष्टः ।) मलिनम् ।
इत्यमरः ॥ ३। १। ५५ । कुत्सितम् । इति मेदिनी ॥

कचरं, स्त्री, (कु कुत्सितं चर्यते आचर्यते यत् यदा
केन जलेन चर्यते व्यवक्रियते यत् एषोदरादि-
त्वात् चकारस्य द्वित्वम् ।) तक्रं । इति मेदिनी ॥

कच्चित्, व्य, (कच चिच्च अनयोः समाहारः । कोः
कदादेशः । अथवा कान्यते इति कच् चीयते
निष्चीयते यस्मात् । कम + विच् । चि + क्तिप्
ततः एषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम् ।) काम-
प्रवेदनम् । इष्टपरिप्रश्नः । इत्यमरः ॥ ३। ४। १ ।
यथा, “कच्चित् जीवति मे तातः” ॥ (तथा, रघुः ।
५। ५। “आपद्यते न व्ययमन्तरायैः

कच्चिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्” ॥)

कच्छः, पुं, (केन जलेन कृणाति दीप्यते क्वाद्यते वा,
उच्छृदिर दीप्तिदेवनयोः कृद् वा अन्येष्वपि इति
ङः । कं जलं क्वाति परिक्रिनन्ति इति वा, को
क्वेदने + आतोऽनुपेति कः” । ३। २। ३। इति कः ।)
अनूपप्रायस्थानम् । इत्यमरः ॥ २। १। १० । काकाङ्
इति भाषा । (यथा, किराते १२। ५४ ।

“कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः” ॥)

सिन्धुनां सरसाश्च प्रान्तभागः । इति मधुः ॥
जलाशयप्रान्तदेशः । इति रमानाथः । नदी-
पर्वतादिसमीपम् । इति साङ्गः ॥ (यथा महा-
भारते । १ सम्भवपर्वणि शाकुन्तले ७० । १६ ।

“नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसन्निभम्” ॥)
तुम्बवृक्षः । इत्यमरः ॥ २। ४। १२८ तुन्द इति भाषा ।

परिधानाञ्चलम् । इत्यमरमेदिनीकौ ॥ काका
काँचा काँङ्सी इति भाषा । शेषस्य पर्यायः ।
कच्चाः २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ गौकाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(देशविशेषः । यथोक्तम् ।

“गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ।
कच्छदेशः समाख्यातस्तन्ले श्रीशक्तिसङ्गमे” ॥)

कच्छः, त्रि, (केन जलेन कृणाति दीप्यते इति ।
कृद् + बाङ्गलकात् ङः ।) जलप्रान्तः । इति नानार्थ-
अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्थलं अटति प्राप्नोति
शकन्धादित्वात् अलोपे सन्धिः । अट् अच् संचायां
कन् अत इत्वं च । यदा कच्छेन पश्चाद्भागस्थवस्त्रा-
ञ्चलविशेषेण अच्यते प्राप्यते ज्ञायते वा अट्
कर्मणि अप् । ततः कन् इत्वं च ।) कच्छः । इति
शब्दरत्नावली । काका इति भाषा ॥

कच्छपः, पुं, (कच्छं आत्मनो मुखसम्पुटं पाति स हि
किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति
सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । यदा कच्छे अनूप-
देशे पाति आत्मानं रक्षतीति । कच्छ + पा +
कर्त्तरि ङः ।) स्वनामख्यातजलजन्तुः । काकिम् इति
भाषा । तत्पर्यायः । कूर्मः २ कमठः ३ । इत्यमरः ॥
१। १० । २१। गौकाङ्गः ४ सरणीधरः ५ कच्छेष्टः ६
पल्लवावासः ७ कठिनपृष्ठकः ८ । पञ्चसूतः ९

कच्छपी

क्रोडाङ्गः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चनखः ११
गुह्यः १२ पीवरः १३ जलगुल्मः १४ । इति
जटाधरः । अस्य मांसगुणाः ।

वातहरत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । चक्षुर्हित-
त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेधास्मृतिकारित्वम् ।
पथ्यत्वम् । शोथदोषनाशित्वम् । तस्य चर्म पित्त-
नाशकम् । पादः कफहारकः । अण्डं खादु वाजी-
करश्च ॥ (अवतारविशेषः । यथा भागवते ८। ७। १० ।

“सुरासुरेन्द्रैर्भुजवोर्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गपृष्ठतः ।
विभ्रतदावर्त्तनमादिकच्छपी
मेनेऽङ्गकण्ठयनमप्रमेयः” ॥)

नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । कुवेरस्य निधि-
विशेषः । मल्लस्य बन्धविशेषः । इति मेदिनी ॥
मदिरायन्तविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृषि-
विशेषः स तु विश्वामित्रपुत्रः ॥ यथा हरिवंशे
२७। ४७—५० ॥

“विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः ।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे प्रष्टु ॥
देवश्रवाः कतिञ्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः ।
शालावत्यां हिरण्यक्षो जज्ञे रेणौ तु रेणुमान् ॥

साङ्गतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः ।
मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथायकः ॥
कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनां” ॥

नागविशेषः । यथा महाभारते १। १२३। ६८ ।
“कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च मुजङ्गमः ।
कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तत्तकश्च महोरगः” ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा +
ङः + स्वार्थे कन् । अत इत्वं टाप् च । कफ-
वाताभ्यां जातानि कच्छप इव पञ्च घट् वा दारु-
णानि उन्नतानि यस्यां संचायां कन् टापि इत्वं
च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“ग्रथिता पञ्च वा घट्वा दारुणाः कच्छपीघ्नताः ।
कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः” ॥
प्रमेहोपेक्षया जातदण्डपिडकान्तर्गतपिडकावि-
शेषः । तस्य लक्षणम् ।

“सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः” ।
इति सुश्रुतः ॥

(“अवगाढार्त्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
स्रज्ज्वा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता” ॥

इति चरकः ॥ चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति । पा + सुपीति
कः । ३। २। ४ । अथवा कच्छेन पिबति । अत्र
तु गापीत्युक्त्वा पिबतेः सुराशीथोरिति वचनात्

जातेरिति डीष् । ४। १। ६३ ।) कूर्मी । तत्-
पर्यायः । डुलिः २ दुलिः ३ कमठी ४ । वीणा-
विशेषः । सा तु सरस्वतीवीणा । इत्यमरः ॥
३। ३। ३१ । क्षुद्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कच्छपिकारोगः । तच्चिकित्सा यथा,
“कच्छपीं स्वेदेयत् पूर्वं तत एभिः प्रलेपयेत् ।

कच्छीकृतेर्निशाकुलसितातालकदारुभिः ॥

कच्छुः

तां पक्षां साधयेच्छीघ्रं भिषग्ब्रह्मचिकित्साया” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कच्छुः, स्त्री, (कच्छे रोहति या। कच्छ + रुह् + इगुपधेति कः। ३। १। १३५। स्त्रियां टाप् च।) दूर्वा। इति जटाधरः ॥

कच्छा, स्त्री, (कचं पश्चात्पदेशं क्वादयतीति। कृद् + शिच् + डः एषोदरादित्वात् ऋसः। टाप् च। कचश्चाद्यतेऽनया वा।) परिधानापराञ्चलम्। इति हेमचन्द्रः ॥ चीरिका। मिमी पोका इति भाषा। वाराही। इति मेदिनी ॥

कच्छाटिका, स्त्री, (कच्छ एव बाङ्गलकात् अटन् ततः स्वार्थे कन् टाप् च।) कच्छटिका। इति शब्दरत्नावली ॥

कच्छुः, स्त्री, (कश्चति देहं। कश्च हिंसायां + “कश्चश्चेति” १। ८६। उणां ऊ क्त्वान्तादेशश्च।) एषोदरादित्वात् वा ऋसः। रोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।

“सूक्ष्मा बद्धाः पिङ्काः साववयः

पामेत्युक्ता कण्डूमयः सदाहाः।

सैव स्फोटस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्योः कच्छुरास्फिचोश्च” ॥

इति निदानम् ॥ तच्चिकित्सा यथा।

“अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम्।

नाशयेत् सार्धपं तैलं पामाकच्छुविचर्चिकाम्” ॥

इति अर्कतैलम् ॥ १॥

“मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्ना सिन्धुजन्म च।

स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठश्च मागधी ॥

लाङ्गलीरवीरश्च ददुष्णः कृमिहाननः।

दन्ती निम्बदलश्चैभिः पृथक् कर्षमितैर्भिषक् ॥

कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम्।

अर्कसीङ्गदुग्धेन पृथक् पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याफुकेनापि शूनैर्द्विभिना पचेत्।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुदुःसाध्यतामपि ॥

पामानश्च तथा कण्डूं त्वग्याधिवधिरामयान्।

कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्” ॥

कच्छुराक्षसनाम तैलम् ॥ २॥ इति भावप्रकाशः ॥

“अवलगुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम्।

माणिमयेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम्।

कच्छुं कण्डूं जयन्युग्रां सिङ्गत्रयप्रयोगराट् ॥

कोमलं सिंहास्यदलं सनिष्ठं सुरभिजलेन पिष्टम्।

दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः।

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम्।

पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥

श्लेष्मपाण्ड्यामयहरी गुल्ममेहकफापहा।

कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ ३॥

स्वर्सेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम्।

कच्छुर्विचर्चिका-पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्” ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ॥ * ॥

“सोमराजी हरिद्रे हे सर्वपारग्वधं गदम्।

करञ्जवीजैर्गजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥

तैलं सर्वपसम्भूतं नाडीदुष्टव्रणापहम्।

अनेनासु प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥

नीलिकापि पुरोयङ्गगम्भीरं वातशोणितम्।

कज्जलं

कण्डूकच्छप्रशनं कच्छुपामा विनाशनम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ * ॥

इति चक्रपाणिहृतसंग्रहः ॥

कच्छुः, स्त्री, (कच्छुं हन्ति या। कच्छु + हन् + टक् + डीप्।) पटोलः। हृषुषाभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कच्छुरः, त्रि, (कच्छुरस्यस्य। “कच्छा ऋसत्व-चेति” २। १३५। पां। ५। २। १०७। वार्त्तिके।) कच्छुरोगयुक्तः। खोसरोगी इति भाषा। तत्-पर्यायः। पामनः २। इत्यमरः ॥ २। ६। ५८ पुंस्त्वः। इति मेदिनी ॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कण्डूरोगं राति ददातीति। आत इति कः। टाप् च। एषोदरादित्वात् ऋसः पूर्वस्य। यदा कच्छुः साध्यत्वेनास्ति अस्यां ऋस-चेति केषाञ्चिन्मतम्।) शूकशिम्बी। शटी। दुरा-लभा। इति मेदिनी ॥ यवासः। इति राज-निर्घण्टः ॥ ग्राहिणीरुक्षः। इति रत्नमाला ॥ क्षी रुक्ष इति भाषा ॥

कच्छुः, स्त्री, (कश्चति हिनस्ति देहं “कषेष्कश्च” इति ऊः। १। ८६। उणां।) रोगविशेषः। खोस पाँच्डा इति भाषा। तत्पर्यायः। पाम २ पामा ३ विचर्चिका ४। इत्यमरः ॥ २। ६। ५६ ॥

कच्छूमतो, स्त्री, (कच्छुःसाधनत्वेनास्यस्यां अस्वर्थे मतुप् ततो डीप्।) शूकशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + अटन् वा कन्। अत इत्वं टाप् च। एषोदरादित्वात् ओकारादेशः।) कच्छः। इति हेमचन्द्रः। काक्षा इति भाषा ॥

कच्छोरं, स्त्री, (केन शिरसा शरीरेण वा कुर्वते लिप्यते इति। क + कुर लेप् + कर्मणि घञ्।) शटी। इति रत्नमाला ॥

कच्ची, स्त्री, (कच्चे दीप्यते शोभते। कच् उन्। ततः कचुशब्दात् डीप्।) कन्दविशेषः। कचु इति ख्याता। तत्पर्यायः। वितण्डा २। इति जटा-धरः ॥ अस्या गुणाः। भेदकत्वम्। गुरुत्वम्। कटुत्वम्। आमवायुपित्तकारित्वम्। पिच्छिल-त्वम्। इति राजवल्लभः ॥

“कच्ची सरा गुरुः सामवातकृत् कटुपित्तला” ॥

इति वैद्यकद्रव्यगुणे ॥ कचु इति हिन्दीभाषा ॥

“महिषासुरयुद्धेषु कच्चीरूपासि सुव्रते।

मम विघ्नविनाशाय पूजां यच्छ प्रसीद मे” ॥

इति शारदीयदुर्गाचापद्धतिः ॥

कज, इ रुहे। जन्मनि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ कज्जारः। रुहो जन्म। छद्मोः कभावे इति भावे कः। इति दुर्गादासः ॥

कजं, स्त्री, (के जले जायते जातं वा। जन + कर्त्तरि + डः।) कमलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कज्जलं, स्त्री, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् शुभमपि जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं नयतीति यावत् यदा कुत्सितं ऊर्द्धगं चक्षुषोर्जलं दूरीभूतं भवत्यस्मात्। कोः कदादेशः।) अञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ काजल इति भाषा। तत्पर्यायः। नौचकः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“ततः साकारयद्भूरि चेटोभिः कुण्डकस्थितम्।

कञ्चार

कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्” ॥

इति कथासरित्सागरे। ४। ४७ ॥ तथा, भाग-वते ६। २। २७।

“धिष्णां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्” ॥

कज्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति आच्छादयति आतपादिकं। यदा कुत्सितमपि लतागुल्मादिकश्चेति यावत् जालयति जीवयति वर्धयेनेति शेषः। कु + जल् + शिच् अच् ततो ऋसः।) मेघः। इति शब्दमाला ॥

कज्जलध्वजः, पुं, (कज्जलं ध्वज इव यस्य।) दीपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जलरोचकः, पुं स्त्री, (कज्जलं रोचयति। दीपेनो-द्भासयति। कज्जल + रुच् + शिच् ततोऽच् स्वार्थे कन्। एवल् वा।) दीपाधारः। पिलसृज् देरको इत्यादि भाषा। तत्पर्यायः। कौमुदीरुक्षः २ दीपरुक्षः ३ शिखातरुः ४ दीपध्वजः ५। इति जटाधरः ॥ ज्योत्स्नारुक्षः ६। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति। जल + टक् डीप् च कोः कत्। यदा कुत्सितं रोगयुक्तम् जालयति आरोग्यं नयति। जल + शिच् + अच् गौरादित्वात् डीष् ऋसश्च। यदा कज्जलमिवाच-रतीति कद् + जल् + क्षिप् + अच् डीष् च।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्यायः। कज्जला २ अजन्ता ३ इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रितरसगन्धकम्। (यथा “गन्धकेन रसं प्राञ्जः सुदृढं मर्दयेद्विषक्। कज्जलाभो यथा सूतो विहाय घनचापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः। असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः” ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

कज्जलं स्त्री, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुषोर्जलं चक्षुरोगविशेषं ज्वालयति शोषयति नाशयतीति यावत्। ज्वल् + शिच् + अच् ऋसश्च।) कज्जलम्। इति त्रि-काण्डशेषः ॥

कज्जटं, स्त्री, (कज्जते दीप्यते लतादामादिभिः शोभते इति भावः। कचि + अटच्।) जलजशकविशेषः। काँचडादाम इति भाषा। तत्पर्यायः। जलभूः २ लाङ्गली ३। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारदी ४ तोयपिप्पली ५ शकुलादमी ६। इति रत्नमाला जलतण्डुलीयम् ७। इति भावप्रकाशः ॥ तस्य गुणाः। श्लेष्मकारित्वम्। धारकत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्त-नाशित्वम्। लघुत्वम्। इति राजवल्लभः ॥ अपि च। तित्तत्वम्। वायुहरत्वम्। इति भावप्रकाशः ॥

कज्जडः, पुं, (कज्जते वज्राति मध्यगतं मनुष्यादि-जीवम्। कचि धातोरङ्गन् बाङ्गलकात् इदित्वाणुम्। कज्जते शोभते वा।) कज्जटप्रभेदः। तत्पर्यायः। कज्जटः २ काचः ३ चक्रमर्दः ४ अम्बुपः ५। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चारः, पुं, (कचेर्भावे घञ् कच्चं प्रकाशं तं ऋच्छति प्राप्नोतीति ऋ + कर्मण्यण्। अथवा कं एष्यो चा-रयति चालयति यदा कं जलं चारयति निज-रश्मिभिरिति शेषः। कचि + शिच् अच्। कर्मणि उपपदे अण् वा।) सूर्यः। इति जटाधरः ॥

कञ्चुलि

कञ्चिका, स्त्री, (कञ्चते वेणौ प्रकाशते। कचि + एवल्
स्त्रियां टाप् इत्वच्।) वेणुशाखा। कञ्ची इति
भाषा। तत्पर्यायः। कुञ्चिका २ धृषुः ३। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ जुद्धस्तोः। इति वैद्यकम् ॥

कञ्चुकः, पुं, (कञ्चते आपुच्छात् सफणमुखपर्यन्तं
अभितो दीप्यते प्रकाशते शोभते वा कञ्चते
आद्यगोति शत्रुनिक्षिप्तास्त्रादिनिवारणाय। कचि
+ बाङलकादुकन्।) सर्पत्वक्। सापेर खोलोस
इति भाषा। तत्पर्यायः। निर्मोक्तः २।
(यथा पञ्चतन्त्रे। १। ६६।

“भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिला क्रूरचेष्टिताः।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव” ॥
भटादेशोलाकृतिसन्नाहः। सांजोया इति भाषा।
तत्पर्यायः। वारवाणः २ वाणवारः ३। इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा हि रामायणे ६। ६६। २३।
“कञ्चुकोष्णोषिणस्तत्र वेत्तककर्षपाणयः।
उत्सारयन्तः सहस्रं समन्तात्परिचक्रसुः” ॥)

चोलकम्। काञ्चलि इति भाषा। तत्पर्यायः।
चोलः २ कञ्चुलिका ३ कूर्पासकः ४ अङ्गिका ५।
वर्द्धापकट्यहीताङ्गस्थितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथाऽमरभरतके ८१।

“सख्यः किं करवाणि यान्ति
शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः” ॥
वस्त्रम्। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा भागवते ८। ७। १५।
“देवांश्च तच्छासशिखाहृतप्रभान्
धर्मास्वरसम्भरकञ्चुकाननान्” ॥)

कञ्चुकालुः, पुं, (कञ्चुकोऽस्यस्य। कञ्चुक + आलुच्।)
सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
कञ्चुकी, [न] पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्तीति। कञ्चुक + अस्यर्थे
इनिः।) महल्लरत्नकः। अन्तःपुराध्यक्षः। स तु
वह्निःसञ्चरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तर-
वारणाय राजा स्वगगारे यो वेत्तधरो नियुक्तः।
तत्पर्यायः। सौविदलः २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४।
इत्यमरः ॥ २। ८। ८॥ (यथा रत्नावलीनाटिकायां
२ अङ्के।

“नष्टं वर्षवरेमनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विप्रति चासादयं वामनः” ॥
अस्य लक्षणमुक्तं भरतेन।
“अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः।
सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” ॥
यवः। चणकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः ॥ धिङ्।
जोङ्ककद्रुमः। इति मेदिनी ॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादेकं प्रका-
शयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्च गिच्
बाङलकादुकन् गौरादित्वात् डीष् जातिवाच-
कत्वात् डीप् वा।) औषधिभेदः। इति मेदिनी ॥
क्षीरीशृङ्गः। इति राजमाला ॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्यङ्गान्याद्यगोतीति।
कचि + उलच् + स्वार्थे कन् गौरादित्वात् डीष्
ङ्गश्च। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीणामङ्गरक्षिणी।
इति हेमचन्द्रः ॥ काञ्चुलि इति भाषा ॥

(यथा अमरभरतके। २३। “त्वं मुग्धाक्षि विनैव-

कटः

कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्।)

कज्जं, स्त्री, (कम् क्षीरोदधौ जायते सागरस्यापि
जलमयत्वात् तद्वति इति सूच्यते। कम् जले
जातम्। जनेः कर्त्तरि डः।) अमृतम्। पद्मम्।
इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते। ८। ६। ३।
“विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा सह शर्व्वेण तां तनुम्।
स्वच्छामरकतश्चामां कज्जगर्भाख्येक्षणां” ॥)

कज्जः, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेडः।)
ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी ॥
कज्जकः, पुं, (कज्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं
शक्नोतीति। कजि + कर्त्तरि एवल्।) पक्षिविशेषः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कज्जजः, पुं, (कज्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः। जन
+ कर्त्तरि डः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली ॥
कज्जगः, पुं, (कं मुखं जनयतीति। कम् + जनि +
अण्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षिवि-
शेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कज्जरः, पुं, (कं जलं रकार्णवस्थसलिलं जरयति
शोधयति। कम् जृणाति रश्मिभिराकर्षति।
कजि + अरन्।) ब्रह्मा। सूर्यः। उदरम्। हस्ती।
इत्युणादिकोषः ॥

कज्जलः, पुं, (कज्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति।
कजि + कलच्।) मदनपत्नी। इति शब्दचन्द्रिका ॥
मयना इति भाषा ॥

कज्जारः, पुं, (कम् जलं सुतरसादिकं जारयति। कम् +
जलं जारयति शोधयति रश्मिभिः। कम् रकार्ण-
वस्थप्रलयसलिलं जारयति योगबलेन लापयति।
कं जलं जारयति शोधयति शुद्धेनेतिशेषः।
कम् + ज + णिच् + अण्। यदा “कज्जिमज्जिभ्यां
चित्”। इति आरन्। ऊणां ३। ३७।) जठ-
रम्। सूर्यः। विरिञ्चिः। वारणः। मुनिः। इति
मेदिनी ॥ (मयूरः। यज्जनम्। इत्युणादिकोषः ॥
४। १३७। कम् जलं सागरं जारयति शोध-
यति गण्डूषीकृत्य योगबलेन इति वियहे अग-
स्त्यमुनिः ॥)

कज्जिका, स्त्री, (कज्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्प-
द्यते। कजि + कर्त्तरि + एवल् + टाप् इत्वच्।)
ब्राह्मणयष्टिकावृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ वा-
मन्हाटी इति भाषा ॥

कट गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः ॥

कट इ गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्-इदित्।) इ-कटयते। इति दुर्गादासः ॥

कट ई गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट।
ई कटुः इति दुर्गादासः ॥

कट ए दत्तौ। दृषि। दृतिरावरणम्। दृट् वर्षणम्।
(भां-परं-सकं-अकं च सेट्।) कटति। एदित्
अकटीत् चकाट।) ए अकटीत् पटो गात्रम्।
कटति मेघः। इति दुर्गादासः ॥

कटः, पुं, (कटति मदवारि वर्षति यः। कट
वर्षणे-कर्त्तर्यच्।) हस्तिगण्डस्थलम्। “कण्डू-य-

कटको

मानेन कटं कदाचित् वन्द्यदिपेनोन्मथिता
त्वगस्य”। इति रघुः”। २। ३७।) कटिदेशः
तत्पर्यायश्च। किलिङ्गकः। इत्यमरः ॥ माँदुरदरमा
इत्यादि भाषा। काशादिरचितरज्जुः येन कुसूलं
वेष्ट्यते। कुसूलश्च मरायि इति टीकान्तरम् ॥
दण्डरचितटाटी इतिख्यात इत्यन्ये। इति तट्टी-
कायां भरतः ॥

(यथा भागवते। १। ३। १८।

“चतुर्दशं नारसिंहं विभवेत्येन्द्रमूर्जितम्।

ददार करजैर्वत्स्येरकां कटकदधाम्” ॥)

अतिशयः। शरः। समयः। इति मेदिनी ॥ दण्डम्।

इति धरणी ॥ (यथा मनु २। २०४।

“गोऽश्वोद्वयानप्रासादस्तरेषु कटेषु च।

आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च” ॥

“कटेषु दण्डादिनिर्मितेषु” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

शवः। शवरथः। ओवधी। प्रशानम्। इति हेम-
चन्द्रः ॥ तक्षितकाष्ठम्। तक्ता इति भाषा।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—रामायणे। २।

५६। २१।

“तां निष्ठितां वद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनम्।

सुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्” ॥

“वद्धकटां वद्धकवाटाम्” इति तट्टीका ॥ खनाम-

प्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे। ५। १२। १३।

“शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च।

रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्रांलङ्घयन्कार्ययोः” ॥)

कटः, त्रि, (कटयति प्रकाशयति क्रियामितिशेषः। कट्-

+ णिच् + अच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

कटकः, पुं स्त्री, (कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति।

अथवा कथ्यते निर्गम्यते अस्मात् निर्गमिणा-

दिभिः “कृचादिभ्यः संज्ञायां वुन्”। ५। ३५।

ऊणां इति वुन्।) पर्वतमध्यभागः। तत्पर्यायः।

नितम्बः २। इत्यमरः ॥ २। ३। ५॥ मेखला ३

इति भरतः ॥ (यथा रघुः। १६। ३१। “मार्गे-

षिणी सा कटकान्तरेषु वैन्धेषु सेना वज्रधा

विभिन्ना” ॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः ॥ २।

६। १०७। हस्तिदन्तमण्डनम्। सामुद्रलवणम्।

राजधानी। इति मेदिनी ॥ नगरी। इति

शब्दरत्नावली ॥ सेना। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा

हितोपदेशे १। ३३२। “स च दिग्विजयक्र-

मेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको

वर्त्तते” ॥) सानुः। पर्वतस्य समभूभागः। इति

विश्वः ॥

(“गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च।

जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च” ॥

इति महाभारतम् ४। २४। १२।)

कटकी, [न] पुं, (कटकोऽस्यस्य अस्यर्थे इनिः।)

पर्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटकोलः, पुं, (कटति वर्षति खवति इति। कट् +

अच्।) कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः घनीभावो

यत्र। कुल संख्याने अधिकरणे घञ्।) निष्ठी-

वनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिक्रदानी इति

भाषा ॥

कटमा

(“स्यादाचामनकः प्रोष्ठः कटकोलः पतद्ग्रहः”)।
कटखादकं, चि, (कटं खणादिकं सर्वमपि खादति
इत्यर्थः। कट् + खाद् + खल्। सर्वमक्षम्।)
खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी॥

कटखादकः, पुं, (कटस्य आवरणस्य खं मध्यस्थित-
च्छिद्रं अस्ति। कट + ख + अद् + खल्।) काच-
कलसः। काकः। जम्बूकः। इति मेदिनी॥ (कटं
शवं खादतीति व्युत्पत्त्या शवखादके चि।)

कटङ्कटः, पुं, (कटं शवं कटति ज्वालया आहणो-
तीति। कट + कट् + बाङ्गलकात् खच्।) अग्निः।
यथा,—

“कटङ्कटाय भीमाय नमः पञ्चपलाय च।

अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च”॥

इति वज्रिपुराणे अग्निस्तवनामाध्यायः॥

कटङ्कटरी, स्त्री, (कटङ्कटं वज्रजं सुवर्णं तत्कान्ति-
मिति शेषः ईरयति प्रापयति ज्ञापयति वात्मानं
सुवर्णकान्तिवर्णपीतवर्णत्वात्। कटङ्कट + ईर
गतौ + अण्। डीप् गौरादित्वात् डीष् वा।)
हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दारुहरिद्रा।
इति रत्नमाला॥

कटपूः, पुं, (कटे प्रसूयने प्रवते। कटं कटेन वा प्रवते।
प्रुप् गतौ क्तिप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३। २।
१७। “क्विप्चिप्रच्छिप्रिस्त्रुप्रुच्चादीर्घोऽसम्पसा-
रणश्च”।) उणां २। ५७।) महादेवः। राजसः।
विद्याधरः। अक्षदेवः। इति मेदिनी। कीटः।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुतिः॥

कटभङ्गः, पुं, (कटानां शस्यानां ओषधीनामिति-
यावत् हस्तेन भङ्गः कृदनम्। कटस्य सैन्यसंघस्य
भङ्गः यस्मात् हेतोः सैन्यभङ्गस्तु राजमरणहेतु-
रेव।) शस्यानां हस्तच्छेदः। हात दिया शस्य
कैडा कुडन इत्यादि भाषा। नृपात्ययः। राजवि-
नाशः। इति मेदिनी॥

कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट + भा + डः। गौ-
रादित्वात् डीष्।) ज्योतिष्मती लता। इत्यमरः।
२। ४। १५०॥ नया फटिकी इति भाषा। अप-
राजिता। वृक्षभेदः। तत्पर्यायः। नाभिका २
शौण्डी ३ पाटली ४ किण्विही ५ मधुरेणुः ६
क्षुद्रश्यामा ७ कैडूर्यः ८ श्यामला ९। अस्या गुणाः।
कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मविषाध्मांशुलदोष-
नाशित्वम्। वातकफाजीर्णरोगशमताकारित्वम्।
श्वेता चेत् गुणयुक्तत्वम्। “तत्फलं तद्गुणं ज्ञेयं
विशेषात् कफशुक्लत्वं”। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा भावप्रकाशे।

“कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रिमीन्।

हृन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटुरुष्णा च कीर्तिता”॥

वृक्षभेदः। कांटागिरीष इति ख्यतः। इति
रत्नमाला॥

कटमालिनी, स्त्री, (कटानां किण्वद्योषधीनां माला
साधनत्वेनास्ति अस्याः अस्यर्थे इति ततो डीप्।
मदिरामादकतायास्तु किण्वद्योषधीगणप्रभव-
त्वात्। “मद्यादौ किण्वप्रक्षिप्तवत्”। इति चार्वाक-
दर्शनं १ अध्यायः।) मदिरा। इति शब्दमाला॥

कटि

कटम्बः, पुं, (कटतीति “कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्”।
उणां। ४। ८२। इति अम्बच् धातूनामनेकार्थत्वात्
अत्र वादनेऽपि।) वाद्यभेदः। (कथ्यते आत्रियते
शत्रुरनेनेति करणे अम्बच्।) बाणः। इत्युणा-
दिकोषः॥

कटम्बरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् वृणोति धार-
यतीति। कृ + अच् + टाप् च।) कटुकी। इत्य-
मरः। २। ४। ८५॥ कटम्बरा इति च पाठः॥

कटम्बरः, पुं, (कटं गुणातिशयं विभर्ति। भट + धा-
रणपोषणयोः संज्ञायां भटवृजिधारिसहितपि-
दमोति खच् सुम् च पां ३। २। ४६।) श्योना-
कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कटभीवृक्षः। इति
वैद्यकम्॥

कटम्बरा, स्त्री, (कटं विभर्ति या। भट + खच् सुम्
टाप् च।) राजवला। इत्यमरः। २। ४। १५३॥
प्रसारणी। गन्धमादालिया इति भाषा। रो-
हिणी। कटुकी इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका।
गोला। वर्षाभूः। मूर्ब्बा। इति मेदिनी॥

कटव्रणः, पुं, (कटः उत्कटो व्रणो युद्धकाण्डुरस्य।)
भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटशर्करा, स्त्री, (कटः नलः मिष्टरसत्वात् शर्करेव
यस्याः।) गाङ्गेष्टीलता। इति हारावली॥ नाटा
इति ख्याता।

कटाकुः, पुं, (कटति कृच्छ्रेण जीविकां निर्वाहयति॥
कट् कृच्छ्रजीवने “कटिकधिभ्यां काकुः” उणां ३।
७७। इति काकुः।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिरुतिः॥

कटाक्षः, पुं, (कटावतिशयितौ अक्षिणी यत्र
कट + अक्षिन् + घच्। यदा कटं गण्डं अक्षति व्या-
प्नोति। अक्षुव्याप्तौ + अच् कर्मण्यण् वा।) अपा-
ङ्गदर्शनम्। आङ्गुलके देखन इति भाषा। इत्य-
मरः। २। ६। ८४॥ (यथा, मेघदूते ३७। “आमो-
क्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्”॥)

कटायनं, स्त्री, (कटस्य खनामख्यातासनस्य अयनं
उत्पत्तिस्थानम्।) वीरयम्। इति शब्दरत्नावली॥

कटारः, पुं, (कटं कन्दर्पमदं ऋच्छति। कट +
कृ + अण्।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला।

कटाहः, पुं, (कटं उच्चापादिकं आहन्ति निवारय-
तीति। कट् + आ + हन् + ड।) कूर्मकर्परः॥
दीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैला-
दिकटुगन्धः आहन्त्यतेऽच वा।) तैलादिपाकपा-
त्रम्। (कटं शत्रुं आहन्त्यसौ जायमानविषाणा-
यमहिषीशावकः। इति मेदिनी॥ (कटः पापी
आहन्त्यतेयत्र।) नरकः। इति हारावली॥ कर्वूरः।
इति जटाधरः॥ कूपः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५। १। ५२। “प्रस्थं
सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः”॥)

कटिः, पुं, स्त्री, (कथ्यते वस्त्रादिना त्रियतेऽसौ सर्व-
धातुभ्य इन् इति कट् + इन्।) शरीरावयव-
विशेषः। कांकाणि इति भाषा। तत्पर्यायः। कटः २
ओष्ठिफलकं ३ ओष्ठी ४ कुक्षती ५। इत्यमरः।
२। ६। ७४॥ ओष्ठिफलम् ६ कटी ७ ओष्ठीः ८।

कटी

इति तट्टीका॥ कलत्रम् ९ कटीरम् १० काक्षी-
पदम् ११। इति हेमचन्द्रः। करभः १२। इति
जटाधरः॥ अत्र पूर्वद्वयं कटिपार्श्वः। इति भरतः॥
(यथा, भागवते। ३। १५। २०।

“येषां वृहत् कटितटाः स्मितशोभिमुखः”।

छायात्मनां न रज आदधुस्त्वसयाद्यैः”॥)

कटिचं, स्त्री, (कटिं त्रायते इति। कटि + चै + कः।)
रसना। कटिवस्त्रम्। कटिवर्म्म। इति मेदिनी-
करहेमचन्द्रौ॥ (यथा भागवते। ६। १६। ३०।

“मृणालगौरं श्रित्तिवाससं स्फुरत्-

किरीटकेयूरकटिचक्रङ्गम्”॥)

कटिप्रोथः, पुं, (प्रोथतीति प्रोथ् + पर्याप्तौ पुंसीति
घः। कथ्याः प्रोथः मांसपिण्डः।) कटिदेशस्थमांस-
पिण्डम्। गुदपुला पोदेर पेलो इति भाषा।
तत्पर्यायः। स्फिक २। इत्यमरः। २। ६। ३५॥

पूलकः ३ कटीप्रोथः ४। इति रभसः॥ कटिः ५
प्रोथः ६। इति केचित्॥ पूलः ७। इति भरतः॥

कटिरोहकः, पुं, (कटिं हस्तिपश्चाद्भागं रोहतीति।
कटि + रुह् + खल्।) हस्तिपश्चाद्भागरोहकः।
इति शब्दमाला॥

कटिल्लकः, पुं, (कटति लतायां प्रकाशते उत्पद्यते
वा। कट + बाङ्गलकादिल्लप्रत्ययः। ततः स्तार्थे कन्।)
कारवेल्लः। इत्यमरः। करला इति भाषा॥

कटिशीर्षकः, पुं, (कटिः शीर्षमिव। संज्ञायां कन्।)
कटिदेशः। इति हलायुधः॥

कटिशूलः, पुं, (कटिस्थः शूलः शूलरोगः।) कटि-
देशस्थशूलरोगः। तस्यौषधं यथा।

“रजनीकदलीक्षारलेपः सिद्धविनाशनः।

कुष्ठस्य भागमेकान्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥

उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम्”।

इति गारुडे १८८ अध्यायः॥

(“गुडुक्षारगवधश्चैव काथमेषां विपाचयेत्।

शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्घाकटिग्रहे”॥

इति शार्ङ्गधरः॥)

कटिशृङ्खला, स्त्री, (कथ्यां धार्यां शृङ्खला। यदा
कथ्याः शृङ्खला।) चितिका। कटिधार्यक्षत्र-
घण्टिका। इति हारावली॥

कटिसूत्रं, स्त्री, (कथ्यां धार्यं सूत्रम्। शाकपार्थिवाः
दित्वात् मध्यपदलोपः।) कथलङ्गारविशेषः। इति
हलायुधः। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा॥
(यथा, भागवते। ५। ३। ४। “स्फुटकिरण
प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूर
नूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमल्लिकार्जुनसदस्यगृहपतयो-
ऽधना इव”॥)

कटी, [न] पुं, (कटः गण्डस्थलं प्राशस्येनास्यास्तीति
अस्यर्थे इतिः।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटी, स्त्री (कथ्यते कटुरसेषु गृह्यतेऽसौ। कथ्यते
आत्रियते वस्त्रादिना। सर्वधातुभ्य इन्। कटात्
ओष्ठिवचन इति गौरादिषु पाठाद् वा डीष्।
पां ४। १। ४१।) पिप्पली। ओष्ठिदेशः। इति
मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। वक्रवधपर्वणि
१६४। २७।

कटु

“सन्धेन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः।
तद्रक्षो दिग्गुणं चक्रे खन्तं भैरवं रवम्” ॥
कटीतलः, पुं, (कट्यां तलमासदमस्य । अस्य कटि-
देशे धारणप्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) न्युजखङ्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः । वांका खाँडा इति भाषा ॥
कटीरं, स्त्री, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ वाससेति शेषः ।
कट् + “कृष्णपुटपटिपटिपटिभ्यः ईरन्” । उणां ।
४।३० ॥ इति ईरन् ।) कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कटीरः, पुं, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ अथवा कथ्यते
गम्यते अनेन । कर्मणि करणे वा ईरन् । उणां ।
४।३० ।) जघनम् । कन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥
कटिः । इति जटाधरः ॥
कटीरकः, पुं, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
नितम्बः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटु, स्त्री, (कटति सदाचारमावृणोतीति । कट् +
उन् ।) अकार्यम् । इत्यमरः । ३।३।३५ ॥ दूषणम् ।
इति विश्वः ॥
कटुः, पुं, (कटति तोक्षतया रसनां मुखं वा आवृणो-
ति यदा कटति वर्धति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं
खावयतीति । कट् + उन् । “कटिवटिभ्यां च” ।
उणां । १।६ ।) सविशेषः इत्यमरः । १।५।६ । भास
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः कण्ठजदोषशोथमन्दाग्नि-
श्वित्ररोगनाशित्वम् । अस्य वज्रसेवने क्षयदाह-
त्वम् । वीर्यबलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । आरोग्यपित्ताग्निवायुकारित्वम् । कृमि
कण्डुविषरोगस्तनदुग्धमेदःस्थौल्यनाशित्वम् । लघु-
त्वम् । अतिशयभक्षणे अमस्यैर्यत्नालुशोषातिदा-
हकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथा चोक्तम् ।
भावप्रकाशे ।
“कटूरुक्षः स्तन्यमेदःक्षेपकण्डूविषापहः ।
वातपित्तदाघ्नः शोषो पाचनरोचकृत्” ॥
अस्य लक्षणं यथाह वाभटः ॥
“उद्वेजयति जिह्वायां कुर्वन्निमिचिमां कटुः ।
खावयत्यक्षिणा सास्यं कपोलौ दहतीव च” ।
गुणकर्म्मणि च यथा, तत्रैव ।
“कटुर्गलामयोददकुष्ठालसकशोफजित् ।
ब्रणवसादनः स्नेहमेदःक्षेदोपशोषणः ॥
दीपनः पाचनो रुच्यः शोषणोऽग्नस्य कर्षणः ।
क्वन्ति बन्धान् खोर्गंसि विवृणोति कफापहः ॥
कुरुते सौऽतियोगेन दृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुचनं कम्पं कटीपृष्ठादिषु यथाम्” ॥*॥
कटुको रसो वक्तुं शोध्यति अभिं दीपयति, शुक्तं
शोध्यति, ब्रणमाखावयति, चक्षुर्विरेचयति,
स्फुटीकरौतीन्द्रियाणि अलसकम्पशूलचयोदहो-
भिष्यन्द-स्नेह-श्लेद-क्षेदमलापुपहन्ति, रोचयत्य-
ज्ञानं, कण्डूविनाशयति, ब्रणानवसादयति, किमीन्
हिर्नास्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भि-
नक्ति, बन्धांश्चिन्ति, मार्गान् विवृणोति, स्नेहायं
ग्रामयति, लघुरुणो रूक्षञ्च ॥ स एवंगुणोऽप्येक-
एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पौंस्त्व-
मुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति,
सादयति, कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति,

कटुका

भ्रमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजन-
यति, बलं क्षिणोति, दृष्णां जनयति, वायुप्रवाह-
ल्याद् भ्रम-मद-दवधु-कम्प-तोद-भेदैश्चरण-भुज-
पार्श्व-पृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजन-
यति ॥ इति चरकः ॥ चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ चीनकर्पूरः । पटोलः । कङ्कीलता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुः, स्त्री, (कथ्यते कटुत्वेनाखाद्यते इति । कट् +
उ ।) कटुकी । इत्यमरः ॥ प्रियङ्गुवृक्षः । रा-
जिका । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटुः, त्रि, (कटति परलक्ष्मीदर्शनेन कृपणतां गच्छ-
तीति । कट् + उः ।) मत्सरः । तीक्ष्णः । इत्यमरः ।
३।३।३५ ॥ (यथा, महाभारते १ । पौष्यपर्वणि
३ । ५५ । “क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकै-
श्चक्षुषुपहतोऽन्यो बभूव” ।) कटुरसयुक्तः । (यथा,
भागवते । ३।२६।४२ ।
“कषायो मधुरस्तिक्तः कटुश्च इति त्रैकधा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते” ।
सुगन्धिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ५।४८ ।
“सप्तच्छन्दोरकटुप्रवाह-
मसह्यमाप्राय मरुं तदीयम्” ॥
अप्रियः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ६।८५ ।
“इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणाभेकावाक्यं विवर्जुः” ॥
दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
कटुकं, स्त्री, (कटुकानां कटुरसानां त्रयं कटोः
संज्ञायां कन् ।) त्रिकटु । इति मेदिनी ॥ तत्तु
शुण्ठी पिप्पली मरिचञ्च । (कटु एव । स्वार्थे कन् ।
इति विग्रहे वाचलिङ्गं । अप्रियम् । यथा, महा-
भारते । २ । अनुद्युतपर्वणि ७७ । १६ ।
“दुर्व्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ।
इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे” ॥)
कटुकः, पुं, (कटुरेव कटुकः स्वार्थे कन् ।) कटुरसः ।
(यथा, सुश्रुते “यो जिह्वायां बाधते उद्वेगं जनयति
शिरो गृह्णीते नासिकाश्च खावयति स कटुको
रसः” ॥) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धि-
दृढम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुटजवृक्षः । अर्क-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजसर्पः । इति
हारावली ॥
कटुकन्दः, पुं, (कटुः कन्दोमूलमस्य ।) शिग्रुवृक्षः ।
आर्द्रकम् । लघुनम् । इति मेदिनी ॥
कटुकफलं, स्त्री, (कटुकं फलमस्य ।) कक्कोलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुका, स्त्री, (कटु + संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।)
क्षुद्रचक्षुवृक्षः । वृक्षविशेषः । कटुकी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । जननी २ तित्ता ३ रोहिणी ४ तित्त
रोहिणी ५ चक्राङ्गी ६ मत्स्यपित्ता ७ वकुला ८ ।
शकुलानी ९ सादनी १० शतपर्व्या ११ दिजाङ्गी
१२ मलभेदिनी १३ अश्लोकरोहिणी १४ कृष्णा
१५ कृष्णभेदी १६ महौषधी १७ कङ्की १८
अङ्गनी १९ काण्डरुहा २० कटुः २१ कटुरो-
हिणी २२ केदारकटुका २३ अरिष्टा २४ पा-

कटुतु

मघ्नी २५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुम्बरा २६
कटुम्बरा २७ अश्लोका २८ । इत्यमरः तट्टीका
च ॥ (अस्य गुणाः ।
“कटुका कटुका पाके तित्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासासदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकवचनम् ॥)
अतिकटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्त-
दाहबलाशारोचकश्वासज्वरनाशित्वम् । रुचिका-
रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । सारकत्वम् । रूक्ष-
त्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ताम्बूली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुलिकवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥
कटुकालावुः, पुं, (कटुका अलावुः ।) कटुतुम्बी । इति
रत्नमाला ॥ तित्तालु इति भाषा ॥
कटुकी, स्त्री, (कटु + स्वार्थे कन् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कटुका । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ।
कटुकी इति भाषा ॥ (अस्या गुणाः ।
“कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा” ।
इति वैद्यकत्रयगुणग्रन्थे ॥
“कङ्की तु कटुका पाके तित्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासासदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)
कटुकीटकः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः दंशनेन दुःखप्रदत्वात्
कीटः । ततः स्वार्थे कन् ।) मशकः । इति जटाधरः ॥
कटुकाणः, पुं, (कटुः कर्कशः काणः काणं शब्दो
यस्य ।) टिट्ठिमपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
कटुग्रन्थि, स्त्री, (कटुस्त्रीवो ग्रन्थिर्मूलमस्य ।) पिप्प-
लीमूलम् । शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुचातुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्थी जातकं ततः स्वार्थे
अण् ततः कर्मधारयः ।) एलात्यकपत्रकमरिचा-
त्मकचतुष्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुच्छदः, पुं, (कटुच्छदः पत्रं यस्य ।) तगरवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कटुतिक्तकः, पुं, (कटुश्चासौ तिक्तश्चेति । अल्पार्थे
कन् ।) शण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुनिम्बः ।
इति वैद्यकम् ॥
कटुतिक्ता, स्त्री, (विपाके कटुः स्वादे तित्ता ।
स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ॥) कटुतुम्बी । इति
शब्दरत्नावली ॥
कटुतुण्डी, स्त्री, (कटु तीव्रं तुण्डमस्याः ।) लताप्रभेदः ।
कटुतरा इति ख्याता । तत्पर्यायः । तित्ततुण्डी
२ तित्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुण्डिका ५ विषा
६ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
वान्तिविषारोचकरक्तपित्तनाशित्वम् । सदा पथ्य-
त्वम् । रेचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुश्चासौ तुम्बी चेति ।) लता-
विशेषः । तित्तालु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
इक्ष्वाकुः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ कटुका-
लावुः ३ नृपात्मजा ४ । इति रत्नमाला ॥ कटुति-
क्तिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुफला ई

कटु

कटफ

कठ

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ वृहत्फला ९ राजपुत्तो
१० तिलवीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वान्तिकारित्वम् । आस-
वातकासशोथघ्नशूकविघ्ननाशित्वम् । शोधन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुकिमिकफवार्य-
नाशित्वम् । लघुपाकित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
("कटुतुम्बो हिमा हृद्या पित्तकासविघ्नपहा ।
तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्" ॥)
कटुत्रयं, स्त्री, (कटूनां कटुरसानां त्रयम् ।) त्रिकटु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । "त्रयं त्रिक-
टुकं जयेत् । स्थौल्याग्नि-सदन-आस-कास-स्त्रीपद-
पीनसान्" ॥ इति वाभटः ॥)
कटुदन्ता, स्त्री, (कटु दन्तं पत्रं यस्याः ।) कर्कटी ।
इति राजनिर्घण्टः । काँकुड इति भाषा ॥
कटुनिष्पावः पुं, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदी-
निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुपत्रः, पुं, (कटु तीव्रं पत्रं यस्य ।) पर्पटः । सित-
जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुपत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः । ततः कप् । अत
इत्वं टाप् च ।) कारीरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुफलः, पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्यतिलत्वेपि
फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीरुक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुभङ्गः, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गश्च यस्य ।) शुण्ठी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटुभङ्गं स्त्री, (कटुपि भङ्गं सेवनेन हितजनकम् ।)
शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
केचित् ॥
कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति
अस्याः । अक्षगौरादित्वात् डीष् संज्ञायां कन् टाप्
पूर्वस्यत्वम् ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुमोदः, स्त्री, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत् ।)
जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुरं, स्त्री, (कटति मथ्यनेन रसान्तरं गुणान्तरं
वा वर्धतीति । कट + उरन् । यद्वा कथ्यते प्रकथ्यते
मथ्यनात् रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाशयते
इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कटुरं इत्यपि
पाठः ॥
कटुरवः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मण्डूकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्वी चासौ वा रो-
हिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति +
रुह + णिनिः ततो डीप् ।) कटुकी । इत्यमरः ।
२।४।४५ ॥
कटुवार्ताकी, स्त्री, (कटुः कट्वी वार्ताकी ।) श्वेत-
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुवीजा, स्त्री, (कटु वीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुशृङ्गलं स्त्री, (कटूनां शृङ्गाय प्राधान्याय अलति
पर्याप्तोतीति । अल् + अच् ।) गौरसुवर्णश-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुखेहः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः खेहः रसविशेषो यस्य ।)
सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्षपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुलटकं, स्त्री, (कटुषु उलटकम् ।) आर्द्रकम् । इति
रत्नमाला ॥
कटुलटकं, स्त्री, (कटुषु उलटकम् । ततः संज्ञायां
कन् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटोरं, स्त्री, (कथ्यते वृथ्यते निषिच्यते वा भक्ष्यद्रव्यं
यत्र । कट + अधिकरणे ओलच् ।) रत्नयोरैक्यात्
लस्य रत्वम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति
भाषा । यथा,—मेरुतन्त्रे पञ्चमप्रकाशः ॥ * ॥
"मृत्पट्टे संयुतकाचकूप्यां
दत्त्वा मुखं लोहपलोहसूत्रैः ।
निष्कासितो धूमरसस्तु तस्य
सौगन्धिकैः काचकटोरके यः" ॥
किञ्च ।
"रम्यान् देवकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्मिते ।
कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता" ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि ६ अध्यायः ॥
कटोरा, स्त्री, (कथ्यते वृथ्यते दीयते स्थाप्यते वा
भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट + ओलच् । लस्य
रत्वम् ।) खनामख्यातपात्रम् । इति ब्रह्मवैवर्त-
पुराणम् । वाटि इति भाषा ॥
कटोलः, पुं, (कटति सदाचारं मिष्टाद्यन्नरसञ्च आह-
णोतीति । "कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओ-
लच्" । उणां १।६७ । इति ओलच् ।) चण्डालः ।
इत्युणादिकोषः ॥ कटुरसः । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिवृत्तिः ॥
कटोलवीणा, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा
वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली । केन्दुड़ा इति ख्याता ॥
कटुफलः, पुं, (कटति कटुतया अन्यरसमाहणो-
तीति । कट + णिप् । कटु फलं यस्य सः ।) खनाम
ख्यातफलवृक्षविशेषः । कायफल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्रीपर्णिका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४
कैटर्धः ५ । इत्यमरः २।४।४० ॥ सोमवल्कः ६
ई सोमवृक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥
कृष्णगर्भः ९ प्रचेतसी १० भद्रावती ११ महा-
कुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उग्रगन्धः
१५ भद्रा १६ रञ्जनकः १७ लघुकाशस्यः १८ श्री-
पर्णा १९ काफलः २० परुषः २१ कुमुदी २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"कटुफलः सोमवल्कश्च कैटर्धः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
कटुफलसुवरत्नितः कटुर्जातकफज्वरान् ।
हन्ति आसप्रेमहार्षः कासकण्ठामयारुचिः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोयदाहनाशित्वम् । रुचि-
कारित्वम् । मुखरोगप्रशमनत्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
("कटुफलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापहः" ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

कटफला, स्त्री, (कटति इति । कट् + णिप् तदेव फल-
मस्याः ।) गम्भारीरुक्षः । इति रत्नमाला ॥ रु-
हती । काकमाची । देवदाली । वार्ताकी । मृगे-
व्यासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुङ्गः, पुं, (कटु अङ्गमस्य ।) श्योनाकरुक्षः । इत्य-
मरः २।४।५६ ॥ कटूनि उग्राणि वीर्यव्यञ्जकानि
अङ्गानि यस्य ।) दिलीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटुरं, स्त्री, (कटति वर्धति रसान्तरम् । "क्विवर-
क्विवरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगङ्गर-
कटुरसंयदराः" उणां ३।१ । इति कट् + ष्वरच् ।
निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥
यज्जनम् । इत्युणादिकोषः ॥
तक्रम् । यथा ।
"दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कटुरमुच्यते" ।
इति चक्रपाणिप्रतसंग्रहे ॥
("सुवर्चिका-नागर-कुष्ठ-सूर्वा
लाक्षा-निशा-लोहितयष्टिकाभिः ।
तलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्ध-
मभ्यङ्गनाच्चीतविदाहनुत् स्यात्" ॥
इति षट्कटुरं तैलम् ॥)
कट्वी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया साध्यते अनुभूयते
वा । कट् + उन् । ततः स्त्रियां डीप् ।) वोतो-
गुणवचनादिति डीष् वा । पां । ४।१।४४ ।)
कटुका । लताविशेषः । तत्पर्यायः । कटुकवल्ली २
सुकाष्ठा ३ काष्ठवल्किता ४ सुवल्ली ५ महावल्ली
६ पशुमोहनिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । शीतत्वम् । कफश्वासनानाज्वरहारित्वम् ।
रुचिकारित्वम् । राजयक्ष्मनिवारणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्या-
ख्याताः ॥)
कठ इ कि आध्याने । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणे इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पत्ते भां-परं-सकं-सेट्-
इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते । कि कण्ठयति ।
आध्यानं स्मृ म औत्वे इत्यत्र व्याख्यातम् । इति
दुर्गादासः ॥
कठ तङ्गने । तङ्गनं दुःखेन जीवनम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) कठति दीनः ।
इति दुर्गादासः ॥
कठ इ उ आध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते ।
उ कर्त्तरि कण्ठते । "देवारोधसि वेतसीतस्तले
चेतः समुत्कण्ठते" । इति दुर्गादासः ॥
कठः, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखां अभि-
जानाति वा "कठचरकात् लुक्" । इति लुक् ।
४।३।१०७ ।) मुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता
कठशाखाज्ञः । (यथा महाभारते । १ । प्रौलभे
८ । २४ ।
"उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशः" ॥
ऋग्वेदः । स्वरः ।
("कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्योत्तमयोः स्वरः" ।)
इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

कठिल

“ईशा-केन-कठ-प्रश्न-मुह-माह्व-तित्तिरि” ॥
 कठमर्दः, पुं, (कठं कष्टजीवनं मृदातीति । कठ
 मर्द + अण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठरः, त्रि, (कठ + अरन् ।) कठिनः । इति जटाधरः ॥
 कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा ।)
 यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । एतद्विवरणं वेदशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 कठाहकः, पुं, (कठं कठिनमाहन्तीति । आ + हन् +
 डः । कठाहः तादृशं कं शिरो यस्य ।) दाह्य-
 पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कठिञ्जरः, पुं, (कठिं कठिनं जरयति । जृष् दयो-
 हानौ तस्मात् अण् । एषोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा जृ + शिच् + बाहुलकात् + खच् सुम् च ।)
 तुलसीवृक्षः । तत्पर्यायः । पर्णासः २ कुठेरकः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (“लोणिका-जातुकपर्णि-
 का-पत्तूर-जीवक-सुवर्चला-कुशवक-कठिञ्जर-कुन्त-
 लिका-कुरण्टिकाप्रभृतीनि” ॥ इति सुश्रुते द्रष्ट-
 व्यम् ॥)
 कठिनं, त्रि, (कठ + इनन् । उणादिमते तु इनच् ।
 “बहुलमन्यत्रापि” । उणां । २ । ४ । ६ ।)
 कठरम् । तत्पर्यायः । कक्खटम् २ क्रूरम् ३
 कठोरम् ४ निरुम् ५ दृढम् ६ जठरम् ७ मू-
 र्त्तिम् ८ मूर्त्तिम् ९ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 खक्खटम् १० कठोल्म ११ जठरम् १२ । इति जटा-
 धरः ॥ कठरम् १५ कमठावितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स्तब्धम् । इति मेदिनी ॥
 (“उन्मूलयंश्च कठिनान् नृपान् वायुरिव द्रुमान्” ।
 कथासरित्सागरे १६ । ८६ ॥ तथा कुमारः ४ । ५ ।
 “न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः” ॥
 अपि च “भयान्शातिकठिनान् दन्तरोगी विव-
 र्जयेत्” । सुश्रुते ॥)
 कठिनं, स्त्री, (कठ + “बहुलमन्यत्रापि” ।
 उणां २ । ४ । ६ । इति इनच् ।) स्थाली । इति मे-
 दिनीशब्दरत्नावली ॥
 कठिनपृष्ठकः, पुं, (कठिनं पृष्ठकमस्य । पृष्ठ स्वार्थे
 सञ्ज्ञायां वा कन् ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कठिना, स्त्री, (कठ + इनच् । स्त्रियां टाप् ।) गुड-
 शर्करा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 कठिनिका, स्त्री, (कठ + इनच् + गौरादित्वात् डीष्
 स्वार्थे कन् । टाप् ऋस्त्वम् ।) कठिनी । इति
 हारावली । खड़ी इति भाषा ॥
 कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् डीष् ।)
 खड़िका । इति मेदिनी । खड़ी इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । पाकशुक्ला २ अमिलाधातुः ३ कक्-
 खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेखिका ७ । इति
 रत्नमाला ॥ धातूपलः ८ कठिनिका ९ । इति
 हारावली ॥ (तथा च हितोपदेशे १ । १८ ।
 “गुणिगणगणानारम्भे न पतति कठिनी सस-
 म्भ्राद् यस्य । तैनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्था
 कीदृशी नाम” ॥)
 कठिलः, पुं, (कठति भोजने दुःखं उद्देगं वा जन-

कड

यति । अतीवतिक्तात् तद्यात्वं । कठ शोके इति
 धातोर्बाहुलकादिल्लप्रत्ययः ।) कारवेल्लः । इत्युणा-
 दिकोषः । करला इति भाषा ॥ (वाभटे शाकव-
 र्गाणां मध्ये गणितम् ॥ यथा,—
 “कठिलं केमुकं शीतं स कोषातक कर्कशम् ।
 . तित्तं पाके कटुग्राहि वातलं कफपित्तजित्” ॥)
 कठिलकः, पुं, (कठिल + स्वार्थे कन् ।) कारवेल्लः ।
 पुनर्णवा । तुलसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाथेह-
 वाचित्वेन जातित्वात् डीष् । कठप्रोक्तमधीयाना
 इत्यर्थः ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥
 कठेरः, पुं, (कठति कृच्छ्रेण जीवति जीविकां त्रिव्या-
 हयति । “पतिकठिकुठिगडिगुडिदंष्ट्रिभ्यश्चरक्” ।
 उणां । १ । ५६ इति शरक् ।) कृच्छ्रजीवी । दरिद्रः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
 कठोरः, त्रि, (कठति पारुष्यमाचरति । “कठिरकि-
 भ्यामोरन्” उणां १ । ६५ । इति कठ + ओरन् ॥)
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 (यथा, भागवते ३ । १६ । १५ ।
 “प्रहृष्टरोषः स कठोरसुष्ठिना
 नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः” ॥
 दारुणः । तथाहि भागवते ५ । १३ । ३ ।
 “कठोरदंष्ट्रैर्मशकैरुपद्रुतः” ॥ अतिविस्तृतः । तत्रैव
 ६ । १२ । २ । “युगान्ताभिकठोरजिह्व” ॥
 पूर्णः । तथाहि ।
 “स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः
 कठोरताराधिपलाच्छनच्छविः” ।
 इति माघः । १ । २० ॥ “कठोरताराधिपस्य
 पूर्णेन्दोः” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कठोलः, त्रि, (कठ + ओलच् “कपिगतिगण्डिकटि-
 पटिभ्य ओलच्” उणां । १ । ६७ ।) कठोरः । इत्य-
 मरटीकायां नीलकण्ठः ॥
 कड इ ड ज दर्पे । हर्ष इत्यर्थः । इति कविकल्प-
 द्रुमटीकायां दुर्गादासः । (भ्रां-आत्म-अकं-सेट्-
 पत्ते उभं-इदित् ।) इ कर्मणि कण्डाते । ज
 कण्डति कण्डते । ड कण्डते जनो हृष्टः स्यादि-
 त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैप-
 दार्थो जकारः । अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च ।
 (भ्रां-आत्म-सकं ।) “कण्डते तण्डुलं लोकः” ।
 . इति दुर्गादासः ॥
 कड प्र अदने । दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-दर्पे अकं-सेट् ।) प्र कडती कडन्ती ।
 प्राञ्चलु वेदे तूच्चारणभेदार्थं भ्वादावप्येवं पठन्ति ।
 तथा च । “कड मद इति धातुः पठ्यते भूतुदायोः
 कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात् । तदु-
 भयगणपाठे किं फलं नेति वाच्यं स्वरकृत इह
 भेदः प्रपञ्चयोरस्ति यस्मात्” इति । स्वरकृत इति
 उदात्तानुदात्तस्वरितविरिञ्चसंज्ञकचतुर्विधस्वरकृत
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कड इ क भेदे । रत्नमाला । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कण्डयति ।
 इति दुर्गादासः ॥

कण

कडः, त्रि, (कडति माद्यतीति । कड मदे + पचा-
 द्यच् ।) सूर्यः । इति हलायुधः ॥
 कडकं, स्त्री, (कडते अद्यते इति । कड अदने +
 अच् संज्ञायां कन् ।) कर्मणि अप् स्वार्थे
 संज्ञायां वा कन् ।) लवणविशेषः । करकच् इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सामुद्रम् २ त्रिकूटम् ३ ।
 इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 कडङ्गः, पुं, (कडं मादकताशक्तिं गमयति जनयति
 वा कडात् गमेडः । अन्तर्भूतो ह्यन्तो वा ।) सुरा-
 विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 कडङ्गरः, पुं, (कडात् भक्षणीयतण्डुलादेः सकाशात्
 ग्रियते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः । कड +
 गिरतेः कर्मणि खच् । यद्वा कडं भक्षणीयं
 शस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात् ।
 गृ + अच् ।) वृषं इत्यमरः । २ । ६ । २२ । आगडा
 इति भाषा ॥
 (“नीवारपाकादि कडङ्गरीये-
 राम्भृते जानपदैर्न कश्चित्” ।
 इति रघुः । ५ । ६ ॥ कडङ्गरं वृषम् अर्हन्तीति
 कडङ्गरीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कडत्रं, स्त्री, (गड्यते सिच्यतेऽत्र जलादिकम् । गड्
 + चत्रन् गड्रेरादेशे कः ।) पात्रविशेषः । इति
 उणादिकोषः ॥ (गड्यते सिच्यतेऽनेन गड् + सेचने
 “गड्रेरादेशे कः” उणां । ३ । १०६ । इति अत्रन्
 प्रत्ययः डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् ॥
 कडम्बः, पुं, (कड + “ककदिकडिकटिभ्योऽम्बच्”
 उणां । ४ । ८२ । इति कडधातोर्म्बच्प्रत्ययः ।)
 शाकनाडिका । डाँटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 कलम्बः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ कोणम् ।
 प्रान्तभागः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
 (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः ॥)
 कडम्बी, स्त्री, (कडम्बः कलम्बो भूयसा विद्यते
 अस्याः । इति अर्णवादित्वात् अच् ततः गौरा-
 दित्वात् डीष् ।) कलम्बीशाकम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (कलम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या
 वक्तव्याः ॥)
 कडारः, पुं, (गड् । सेचने इति + “गडेः कड् च” ।
 उणां । ३ । १३५ । इति आरन् कडादेशश्च
 धातोः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वर्णयुक्ते त्रि । इत्यमरः ।
 १ । ५ । १६ ॥ (यथा माघः । ५ । ३ ।
 “सविक्रमस्वरविकाशि चमूसमुत्थं
 पृथ्वीरजः करभकण्डकडारमाशाः” ॥)
 कडारस्तुणवज्रिवत् इत्यन्ये इति भरतः ॥ दासः ।
 इति मेदिनी ॥
 कडितुलः, पुं, (कथां तुला तोलनं ग्रहणं यस्य एषो-
 दरादित्वात् टस्य डः ।) खड्गः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कडु कार्कश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
 सेट् ।) टवर्गादतीयोपधः । किपि संयोगान्तलोपे
 कड् । कडुति पञ्चम्यालं कर्काशं स्यादित्यर्थः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कण कर्त्तुं आत्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-

कणाटी

परं-अकं-सेट् ।) ऋ अचीकणत् अचकाणत् ।
कणति भोतः । इति दुर्गादासः ॥

कण, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
सक-सेट्-घटादि ।) म कणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

कण, क निमीलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) निमीलनं पद्मावरणम् । क
काणयति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

कणः, पुं, (कणति अतिसूक्ष्मत्वं गच्छति । कण +
पचाद्यच् ।) अतिसूक्ष्मः । (“आनन्दाश्रुकणान्
पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्गेशयाः”)
इति शान्तिशतकम् ५ ॥ धान्यांशः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६२ ।
“कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सक्कनिश्रि” ॥)
तस्य स्त्रीलिङ्गे कणी कणिका । वनजीरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कणगुगुलुः, पुं, (कणश्चासौ गुगुलुश्चेति ।) गुगुलु-
प्रभेदः । तत्पर्यायः । गन्धराजः २ स्वर्णकर्णः ३
सुवर्णः ४ कनकः ५ वंशपीतः ६ सुरभिः ७
पलङ्कधः ८ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वातशूलगुल्मोदराधानकफनाशित्वम् ।
रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कणजीरः, पुं, (कणश्चासौ जीरश्चेति नित्यकर्मधा-
रयः ।) श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (श्वेत-
जीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कणजीरकं, स्त्री, (कणं क्षुद्रं जीरकम् । कणजीर +
सार्थे कन् ।) क्षुद्रजीरकम् । तत्पर्यायः । हृद्य-
गन्धि २ सुगन्धम् ३ । इति रत्नमाला शब्द-
चन्द्रिका च ॥

कणभक्षकः, पुं, (कणान् भक्षयति भक्षति वा । कण
+ भक्ष + क्तृल् ।) भार्गवपक्षी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कणलाभः, पुं, (कणानां लाभो यस्मात् सः । पेयण-
साधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनास्यस्य । अर्ष-
आदिभ्यः षच् ।) आवर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जलेर घूर्णा इति भाषा ॥

कणा, स्त्री, (कण + स्त्रियां टाप् ।) जीरकम् । कुम्भी-
रमक्षिका । पिप्पली । इति मेदिनी ॥
“द्राक्षां कणां पञ्चमूलं दण्डाख्यञ्च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम्” ॥
इति पित्तकासचिकित्सायां वाभटेनोक्तम् ॥
श्वेतजीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कणा स्या-
दीर्घजीरकः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥) अल्पम् ।
यथा,—
“कदलीफलमध्यस्थं कणामात्रमपक्वकम्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कणाटीरः, पुं, (कणाय अटतीति । कण + अट +
इनन् दीर्घत्वञ्च एषोदरादित्वात् ।) खड्गनपक्षी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कणाटीरः, पुं, (कणाय अटति । कण + अट +
ईरन् ।) खड्गनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्टक

कणाटीरकः, पुं, (कणाटीर + स्वार्थे कन् ।) खड्गन-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कणादः, पुं, (कणं क्षतिं भक्षयति । कण षद +
कर्मणि उपपदे अण् ।) खनामख्यातमुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । काश्यपः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता । स्वर्णकारः । कणादो
रुक्मकारक इत्यमरोपरि कणाद इत्यपि पाठः ।
इति सारसुन्दरी ॥

कणिकः, पुं, (कणैव इति स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।)
कणा । शत्रुः । नीराजनविधिः । इति सारसुतः ॥
शुक्लगोधूमचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कणा
विद्यतेऽस्य अस्यर्थे ठन् । स्वार्थे ठन् वा । “नाभे-
रभूत् सकणिकाद् वटवन्महाजं” इति भाग-
वतम् । ७ । ६ । ३३ ॥ दृतराष्ट्रमन्त्रिविशेषः ।
यथा महाभारते । १ । सम्भवपर्वणि १४१ । २ ।
“तत आह्वय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं दृतराष्ट्रोऽब्रवीच्चक्षुः” ॥)

कणिका, स्त्री, (कणाः सन्त्यस्याः । “अत इनठनाविति
ठन्” ५ । २ । ११५ । कणति स्थूलरूपात् क्रमशो
गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मतां प्राप्नोति इत्यर्थः । पचा-
द्यच् स्वार्थे कन् अत इत्वं टाप् च ।) अत्यन्त-
सूक्ष्मवन्तु । अग्निमयवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कणा ।
तण्डुलविशेषः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
(जलादीनां सूक्ष्मांशः । यथा, मेघदूते ६६ ।
“तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जांलकैर्मालतीनाम्” ॥)

कणितं, स्त्री, (कण आर्त्तनादे + भावे क्तः ।) पीडि-
तानां शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
कणिशं, स्त्री, (कणो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं श्यति ।
कणि + शो + कः । यद्वा कणिनः श्रेतेऽस्मिन् ।
कणिन् + शी + डः । कणाः सन्त्यस्य इत्यमरटीका
कृत् ।) शस्यमञ्जरी । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ।
धान्यादिर शिष इति भाषा ॥

कणी, स्त्री, (कण + स्त्रियां डीप् गौरादित्वात् डीष्
वा ।) कणिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कणीकं, त्रि, (कण + ईकन् ।) अल्पम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

कणीयः, [स्] त्रि, (कण + ईयसुन् ।) अत्यल्पम् ।
इत्यमरः ॥ कणिलम् । इति तट्टीका ॥ (यथा हठ-
योगदीपिकायां । २ । १२ । “कणीयसि भवेत् खेदः
कम्पो भवति मध्यमे” ॥)

कणेरः, पुं, (कण + एरप्रत्ययः ।) कर्णिकारवृक्षः ।
इत्युणादिकोषः ॥

कणेश, स्त्री, (कण + एरष्टाप् च ।) वेश्या । हस्तिनी ।
इत्युणादिकोषः ॥

कणेशः, स्त्री, (कण + एर ।) वेश्या । कर्णिकी । कर्णि-
कारवृक्षे पुं । इति मेदिनी ॥

कण्टकः, पुं, स्त्री, (कण्टति इति कटि एवल् । अर्द्धार्चादि
पां २ । ४ । ३९ ।) क्षुद्रशत्रुः । (यथा विष्णुपुराणे
१ । १६ । ३९ । “प्रकादः कथ्यतां सम्यक् तथा
कण्टकप्रोधने” ॥) मत्स्याद्यस्थि । नैयायिकादि-
दोषोक्तिः । रोमाक्षः । द्रुमाङ्गम् । इति मेदिनी ॥

कण्टका

काँटा इति भाषा ॥ (तथा चोक्तं चाणक्यशतके २२ ।
“उपकारादृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलभं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम्” ॥)
केन्द्रम् । इति दीपिका ॥

कण्टकः, पुं, (कटि + एवल् ।) सूक्ष्मम् । क्षुद्रशत्रुः ।
(यथा, मनुः । ६ । २५२ ।
“सम्यङ्निविष्टदेशश्च कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्” ॥)
लोमहर्षः । इत्यमरः ३ । ५ । ३२ ॥ कर्मस्थानम् ।
दोषः । इति जटाधरः ॥ मकरः । इति विश्वः ॥
वेणुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (लोकोपद्रवकारी ।
यथा, भागवते । ३ । १८ । २३ ।
“अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः” ॥)

कण्टकद्रुमः, पुं, (कण्टकप्रधानो द्रुमः । कण्टकेना-
चितोद्रुमो वा ।) शाल्मलिद्वयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा मृच्छकटिके । १४० । ४ ।
“किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्तोताः सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः” ॥
“दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः” ।
इति भागवतम् । ७ । ५ । १७ ॥ शाल्मलीशब्दे
विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥)

कण्टकप्रावता, स्त्री, (कण्टकैः प्रावता व्याप्ता ।
कण्टक + प्र + व्या + वृ + कर्मणि क्त + टाप् ।)
गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः । दृतकुमारी इति
भाषा ॥

कण्टकफलः, पुं, (कण्टकैराचितं व्याप्तं फलं यस्य ।
शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपी समासः ।)
पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ गोक्षुर-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणादयः कण्टा-
फलशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कण्टकवृन्ताकी, स्त्री, (कण्टकाचिता वृन्ताकी ।
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपश्च ।) वार्त्ताकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकश्रेणी, स्त्री, (कण्टकानां श्रेणिर्यत्र । श्रेणी
यस्यां वा ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्टकागारः, पुं, (कण्टका आगारो यस्य । यद्वा
कण्टकं आगिरति । आ + गृ + अच् ।) सरट-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकाण्डः, पुं, (कण्टकैराण्डः ।) कुञ्जकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकारिका, स्त्री, (कण्टकान् इयति ऋच्छति वा
कण्टक + ऋ + कर्त्तरि + एवल् । स्त्रियां टाप्
इत्वं च । यद्वा कण्टकं ऋच्छति + ऋ कर्मण्यण्
ततः कन् च ततः प्राग्वत् । तत्फले तु अणि कृते
हरीतक्यादित्वात् लुक् ।) खनामख्यातक्षुद्रवृक्षः ।
तत्पर्यायः । निदिग्धिका २ स्पृशो ३ व्याघ्रो ४
वृहती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुष्पशा
९ राष्ट्रिका १० । इत्यमरः ॥ अनाक्रान्ता ११
भगवती १२ सिंहो १३ धावनीका १४ । इति
रत्नमाला ॥ कण्टकारी १५ कण्टकिनी १६ दुष्प-
धर्षिणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्र-
कण्टिका २० बज्रकण्टा २१ क्षुद्रफला २२ कण्टा-

कण्टका

लिका २३ चित्रफला २४। अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। श्वास-काश-प्रति-
श्याय-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ दृष्टानाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥
तस्याः फलगुणाः। पित्तकफकण्डूकुष्ठकृमिनाशि-
त्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥

“मुस्तान्तमाम्बक्यश्च नागरं कण्टकारिका।
कणाचूर्णान्वितः काथस्तथा मधुसमन्वितः।
एकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरजातं यथोद्वहति”॥
इति हारीतः॥ *॥ अस्या विशेषश्च कण्टकारी-
शब्दे ज्ञातव्यः॥

कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं ऋच्छति। कण्टक + ऋ +
अच् + डीप् च।) कण्टकारिकावृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥ शास्त्रलीवृक्षः। इति जटाधरः॥
विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दरत्नावली वैश्चि इति
भाषा। तत्पर्यायगुणाः।

“कण्टकारी तु दुष्पशां क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा”॥
उभे च वृहत्या। यदाह शाश्वतः॥

“क्षुद्रायां क्षुद्रमश्लकायां वृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेपद्वितिका॥
गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः॥
रुक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान्।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिकृदाभयान्॥
तयोः फलं कटुरसे पाके च कटुकं भवेत्।
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्तामिहलघु॥
हृन्त्यात् कफमरुतखण्डकाशमेदकमिज्वरान्।
तद्वत् पोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषादूर्भकारिणी”॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत-
वैद्यकम्। यथा

“कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्वादुश्च शुक्ला।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्”॥
“कण्टकार्यमृताभार्गी नागरेन्द्रयवासकम्।
भूनिम्बं चन्दनं सुखं पटोलं कटुरोहिणी॥
कषायं पाथयेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
दाहदृष्टान् रुचिच्छर्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्”॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥

“कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्ता कषायकम्।
पादश्रेष्ठं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत्॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडचूचिकचित्रकाः।
सुखं कर्कटशृङ्गी च शूषणं धन्वयासकम्॥
भार्गी रास्त्रा शठीचैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् एतैस्त्रयोः॥
पक्ता लेहत्वमानीय प्रीति मधुपलाहकम्।
चतुष्पलं तु गाक्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम्॥
क्षिप्वा निदध्यात् सुदृढे मृगमये भाजने शुभे।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्तिश्वासकासान् शेषतः”॥
कण्टकार्यवलेहः॥ *॥ इति च प्रार्द्धधरः॥

कण्टकालः, पुं, (कण्टकः कण्टकाकीर्णफलैः अलति

कण्टकु

शोभते। कण्टक + अल् + अच्। कण्टं कण्डका-
कारं फलं कालयति वा। फल् + अल्। पनस-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकालुकः, पुं, (कण्टकैरलति पर्याप्नोति कण्टका-
लयति वा कण्टक + अल् + उक्त्।) यवासवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यवास-शब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः॥)

कण्डकाशनः, पुं, (कण्टकं अश्नातीति। कण्टक +
अश् ग् भोजने + कर्त्तरि + ल्युः।) उष्ट्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकाश्ली, पुं, (कण्टकः अश्लीलेव यस्य।) रात्य-
विशेषः। तत्पर्यायः। कुलिशम् २। इति त्रिका-
ण्डशेषः॥

कण्डकिनी, स्त्री, (कण्डकाः सन्धस्याः। इनिः। ईप्
च।) वार्त्ताकी। शोणभिरुटी। मधुखर्जुरी।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकिफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकयुक्तं फलं यस्य।)
वृक्षविशेषः। काँटाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१। पलसः ३
कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥
महासर्जः ६ फलिनः ७ फलवृक्षकः ८ स्थूलः ९
कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२
पूतफलः १३ चम्पकोषः १४ चम्पालुः १५ रसालः
१६ मृदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्द-
रत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनस-
शब्दे च द्रष्टव्याः॥ समष्टिलवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥

कण्टकिलः, पुं, (कण्टकोऽस्यस्य। कण्टक + अस्यर्थे
इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वेडु-
वाँश् इति भाषा॥

कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ लता चेति।)
त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः। शसा इति भाषा॥
(त्रपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रष्टव्यः॥)

कण्टकी, [न] पुं, (कण्टकोऽस्यस्य अस्यर्थे इनिः।)
मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृक्षः। इति
शब्दमाला॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ गो-
क्षुरवृक्षः। वंशः। वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, महाभारते १। प्राकृतले ७०। ७।

“नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी”॥)

कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अर्ष आदित्वात् अच् गौ-
रादित्वात् डीप्।) वार्त्ताकीविशेषः। काँटा वेगुन्
इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। कण्डूकच्छु-
हरत्वम्। दोषणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कण्टकीद्रुमः, पुं, (कण्टकी द्रुमः। एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः।) खदिरवृक्षः। इति रत्न-
माला॥ (खदिरशब्दे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्डकी
एव द्रुमः। वार्त्ताकीवृक्षः॥)

कण्टकीफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकाचितं फलमस्य।
एषोदरात् साधुः।) कण्टकिफलः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ काँटाल इति भाषा॥

कण्टकुरण्टः, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरण्टः।)

कण्टाफ

भिरुटी। इति राजनिर्घण्टः॥ (भिरुटीशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः॥)

कण्टतनुः, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुयस्याः।)
वृहती इति राजनिर्घण्टः॥ (एषा हि तिक्त-
कटुका। इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥)

कण्टदला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दलं यस्याः।
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपत्रः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विक-
ङ्कतवृक्षः। इति शब्दमाला। वैश्चि इति भाषा॥

कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च
यस्याः। कण्डकान्विते पत्रफलेऽस्य वा।) ब्रह्मदण्डी-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपादः, पुं, (कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं
यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्डफलः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) क्षुद्र-
गोक्षुरः। पनसः। धुस्तूरः। लताकरञ्जः। इति
राजनिर्घण्टः॥ तेजःफलः। एरण्डः। इति केचित्॥

कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।)
देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदाली-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कण्टलः, पुं, (कण्टः अस्यस्य। मत्वर्थे अलच्। यद्वा
कण्टेन कण्टकेन अलति पर्याप्नोति शोभते वा।
कण्ट + अल् + अच्। शकन्वादिवत् अस्य लोपः॥)
वृक्षविशेषः। वावला इति भाषा। तत्पर्यायः।
वावलः २ स्वर्णपुष्पः ३ सुवर्णपत्रः ४। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।)
श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टवृक्षः, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टक-
वज्रलो वा वृक्षः। मध्यपदलोपी।) तेजःफलवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टाफलः, पुं, (कटि + भावे + अप्। कण्टा कण्टक-
मयवेष्टनं तदुपलक्षितं फलमस्य।) पनसवृक्षः।
इति शब्दमाला। काँटाल इति भाषा॥ अस्य

पक्वफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तवर्द्धकत्वम्।
स्निग्धत्वम्। प्रीतलत्वम्। दुर्जरत्वम्। वायु-
पित्तनाशित्वम्। श्लेष्मशुक्रबलप्रदत्वञ्च। इति राज-

वल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। हृद्यत्वम्।
भ्रमदाहविशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्।
ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ तदीज-

गुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। फल-
तुल्यगुणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषा-
यत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवायुवृद्धिकारित्वम्।

गुरुत्वम्। त्वग्दोषतत्फलविकारनाशित्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः॥ *॥ तस्यापक्वस्य गुणाः। कषा-
यत्वम्। स्वादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राज-

वल्लभः॥ प्रीतलत्वञ्च॥ *॥ एतद्युक्तस्य तस्य गुणाः॥
स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। कृदिनाशि-
त्वम्। अचक्षुष्यत्वम्। शुक्रकारित्वम्। वातपित्त-

नाशित्वञ्च॥ तन्मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। वात-

पित्तकफनाशित्वम् च॥ विशेषात् पनसं वर्ज्यं

कण्ठपा

गुल्मिभिर्मन्दवक्रिभिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अन्यत्सर्वं पनसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 कण्ठात्तगला, स्त्री, (कण्ठा कण्ठयुक्ता आर्त्तगला ॥
 आर्त्तः क्षीणः गलदेशो यस्याः ।) नीलभिगटी ।
 इति राजनिर्घण्टः । (नीलभिगीटीशब्देऽस्य गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 कण्ठालुः, पुं, (कण्ठाय कण्ठकाय अलति पर्याप्नोति ।
 कण्ठ + अल् + उन् ।) वंशः । वृहती । वार्त्ताकी ।
 वर्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्ठाकयं, स्त्री, (कण्ठं कण्ठकमाकृत्यते स्पृष्टते ।
 कण्ठ + आ + क्रे + कः ।) पद्मकन्दः । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥
 कण्ठी, [न्] पुं, (कण्ठः कण्ठकः अस्यस्य । अस्यर्थे
 इनिः ।) कलायः । अपामार्गः । खदिरः । गो-
 क्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्ठः, पुं, (कठि + अच् + इदित्वात् नुम् ।) मदन-
 वृक्षः । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डादहिरङ्गुलि-
 परिमितस्थानम् । यथा,—
 “खाताद्वाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कण्ठशब्द “कण्ठेष्ठः” ।
 इति ठः । उगं १ । १०५ ।)
 ग्रीवापुरीभागः ॥ तत्पर्यायः ।
 गलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
 (यथा, शाकुन्तले । १ म अङ्के ।
 “विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं
 निजमिवकमलिन्याः कर्काशं वृन्तजालम्” ॥)
 अत्र विशुद्धनामघोडशृङ्गदलपद्ममस्ति । यथा,—
 “तदूर्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलघोडशृङ्गपद्मजम् ।
 खरैः घोडशृङ्गयुक्तं धूमवर्गैर्महाप्रभम् ॥
 विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्रुतम्” ॥
 इति गौतमतन्त्रम् ॥ निकटः । ध्वनिः । इति
 मेदिनी ॥
 कण्ठकृणिका, स्त्री, (कण्ठ इव कण्ठध्वनिरिव कृण-
 यतीति । कण्ठ + कृण् + क्वल् । टापि अत इत्वं
 च वीणायाः कण्ठतुल्यस्य ध्वनिरिति प्रसिद्धेः ।)
 वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥
 कण्ठतलासिका, स्त्री, (कण्ठतले अश्वानां कण्ठदेशे
 आस्ते इति । कण्ठ + आस + क्वल् + टापि अत
 इत्वं च ।) अश्वग्रीवावेष्टकरज्जुचर्ममादि । इति
 शब्दमाला ॥
 कण्ठनीडकः, पुं, (कण्ठे निकटस्थे नीडे शत्रून् दृष्ट्वा
 कायति शब्दायते । कण्ठ + कै + कः । यदा कण्ठे
 प्रासादवृक्षादीनां शिरोभागे नीडं यस्य + कप् ।)
 चिक्षपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । चिक् इति भाषा ॥
 कण्ठनीलकः, पुं, (कण्ठं धारकस्य कण्ठादिकमूर्ध-
 स्थानं नीलयति खशिखाकज्जलेन नीलवर्णं करो-
 तीति । कण्ठ + नील् + शिच् + क्वल् । अथवा
 कण्ठे शिखायभागे नीलवर्णोऽस्य कप् ।) उल्का ।
 इति शब्दमाला । मसाल इति भाषा ॥
 कण्ठपाशकः, पुं, (कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते ।
 कण्ठपाश + कै + कः ।) इल्लिगलवेष्टकरज्जुः ।
 इति शब्दमाला ॥

कण्ठका

कण्ठभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्ठस्य
 भूषा ।) ग्रीवालङ्कारः । तत्पर्यायः । ग्रैवेयकम् २ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ ग्रैवेयम् ३ ग्रैवम् ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ रुचकः ५ निष्कम् ६ । इति
 जटाधरः ॥
 कण्ठमणिः, पुं, (कण्ठे कण्ठस्थले धारणीयो मणिः ।
 कण्ठस्य मणिर्वा ।) गलदेशधारणीयमणिः । तत्-
 पर्यायः । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कण्ठाः, त्रि, (कण्ठे + भवः । शरीरावयवत्वात् यत् ।
 ६ । १ । २१३ ।) कण्ठोद्भवशब्दादिः । इति व्या-
 करणम् ॥ “अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः” । पां ।
 १ । १ । ६ वार्त्तिके ॥
 कण्ठाभिः, पुं, (कण्ठे कण्ठाभ्यन्तरे अभिः पाचन-
 रूपाभिर्यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कण्ठालः, पुं, (कठि + आलच् ।) शूरणः । युद्धम् ।
 गौका । खनिचम् । इति विश्वः ॥ क्रमेलकः ।
 गौणीप्रभेदः । इति मेदिनी ॥
 कण्ठाला, स्त्री, (कठि + आलच् + टाप् ।) जालगो-
 णीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥
 कण्ठका, स्त्री, (कण्ठो भूष्यतयास्यस्याः । कण्ठ
 + ठन् टाप् च । यदा कण्ठयति कण्ठं भूषयति
 या । कठि + शिच् + क्वल् + टाप् अत इत्वं च ।)
 कण्ठाभरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ एकनरी कण्ठी
 इति भाषा ॥
 कण्ठी, स्त्री, (कण्ठ + अल्पार्थे ङीप् ।) अश्व कण्ठ-
 वेष्टनरज्जुचर्ममादि । इति शब्दमाला ॥ गलः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कण्ठीरवः, पुं, (कण्ठां रवो यस्य ।) सिंहः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मत्तहस्ती । इति सारस्वतः ॥
 कण्ठीरवी, स्त्री, (कण्ठीरव + गौरादित्वात् जातौ
 वा ङीष् ।) वासकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्ठेकालः, पुं, (कण्ठे + कालः क्षीरोदमन्थनोद्भव-
 विषपाननिदर्शनरूपनीलवर्णो यस्य । सप्तम्या अ-
 लुक् ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कण्ठे
 जीवानां कण्ठदेशे कालः कालस्वरूपेण वर्तते ।
 यदा कण्ठदेशपर्यन्तं आक्रम्य तमः प्रधाना माया
 अस्यस्य । परमात्मनः मायाश्रवणितत्रिपादत्वात्
 तथात्वम् । एष सर्वज्ञः सर्वान्तर्यामीश्वरः । एत-
 स्मात् पादत्रयादन्यत् तुरीयं निष्कलं निरुपा-
 धिकं शिवपादमस्ति ॥
 यथा, माण्डूक्योपनिषदि ।
 “सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा
 चतुष्पात्” ॥ २ ॥
 “जागरितस्थानो वह्निः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविं-
 शतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः” ॥ ३ ॥
 “सप्तस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
 मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः” ॥ ४ ॥
 “यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन
 स्वप्नं पश्यति तन्मुष्मन् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः
 प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः
 प्राञ्जस्तृतीयः पादः” ॥ ५ ॥

कण्डु

“एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामिष-
 योनिः सर्वस्य प्रभावाप्ययो हि भूतानाम्” ॥ ६ ॥
 “नान्तः प्रज्ञं न वह्निः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न
 प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्राञ्जमदृष्टमवधार्यम-
 ग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्ययपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
 प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमदैतं चतुर्थमन्यन्ते स
 आत्मा स विज्ञेयः” ॥ ७ ॥
 कण्डनं, स्त्री, (कडि + भावे ल्युट् ।) उद्धखलादिना
 तण्डुलादेर्निर्मलीकरणं । इति हेमचन्द्रः । काण्डान
 इति भाषा ॥
 कण्डनी, स्त्री, (कण्डप्रते तुषादिरपनीयतेऽनया । कडि
 + करणे ल्युट् । ङीप् च ।) उद्धखलम् । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।
 “पञ्चसूना गृहस्थस्य चुलीपेषण्युपस्तरम् ।
 कण्डनीचोदकुम्भश्च बध्यते यास्तुवाहयन्” ॥)
 कण्डरा, स्त्री, (कडि + अरन् टाप् च ।) महाखायुः ।
 महानाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“महत्तः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु घोडशृ-
 ङ्गप्रसारणाकुक्षनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥
 चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्रुताः ।
 ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्क्रताः” ॥
 “तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः
 ग्रीवानिवन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहा मेढ्रः
 पृष्ठनिबन्धनां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धास्वलोऽक्ष-
 स्तनपिण्डाः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 “तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वचीति हि सोच्यते” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 कण्डुः, स्त्री, (कण्डते शरीरं माद्यति अस्मात्
 उष्णशोणितत्वात् । यदा कण्डयति कण्डयुक्तं
 करोति शरीरम् । कडि + मदे । “मृगयादयश्च” ।
 उगं १ । ३८ । इति कुः ।) कण्डूः । इति राय-
 मुकुटः ॥ (पुं ऋषिविशेषः ।
 (यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । ११ ।
 “कण्डूर्नाम मुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः ।
 सुरस्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः” ॥
 तद्विवरणं तत्रैव १५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 कण्डुरः, पुं, (कण्डू राति ददातीति । “आतोनुपसर्ग-
 कः” । ३ । २ । ३ । एषोदरादित्वात् ऋसः ।)
 कारवेक्षता । कुन्दरटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्डुरा, स्त्री, कण्डू राति । कण्डू + रा + कः । ऋसश्च ।
 ततटाप् ।) कपिकच्छुः । अत्यस्त्रपर्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (श्रूकशिखीशब्दे विशेषोऽस्य वक्तव्यः ॥
 कण्डूः, स्त्री (कण्डूय + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् अलोप-
 यलोपौ ।) रोगविशेषः । चुल्कानि खोस् इत्यादि
 भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।
 “घस्तेन कच्छपवपुर्विदधार गौचं
 निद्राक्षयोऽद्रिपरिवर्त्त कषाण कःण्डू” ॥)
 तत्पर्यायः । खज्जुः २ कण्डूया ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ५३ ॥ कण्डूति ४ । इति तट्टीका ॥ कण्डूय-
 नम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—

कण्डोल

कतक

कथ

“दूर्वाभिषायातो लेपः कण्डूपामविनाशनः ।
कृमिद्वन्द्वहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ १ ॥
हरिद्रायाः पलान्यष्टौ षट्पलं हविषस्तथा ।
क्षीराफलेन संयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं तथा ॥
पचैन्मृद्वग्निना वैद्यो भाजने मृगमये दृढे ।
त्रिकटुत्रिजातकश्चैव कृमिघ्नं त्रिवृता तथा ॥
त्रिफला केशरं सुस्तं लौहं प्रति पलं पलम् ।
संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्तत्र कर्धमेकन्तु भजयेत् ॥
कण्डूविष्फोटदद्रूणां नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाञ्चनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तोद्दकोठान् सप्ताह्यादेव नाशयेत् ।
हरिद्रानामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम् ॥
इति हरिद्राखण्डः ॥ २ ॥

“अमृतवृषपटोलं सुस्तं सप्तपणं
खदिरमस्तित्वेनं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविष्फोटकण्डू
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरश्च” ॥
इति अमृतदि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥
“द्विधा ते कोठपिडका कण्डू गण्डान् प्रकुर्वते” ।
इति वाभटः ॥ * ॥ “चन्दननलदक्षतमालनक्त-
मालनिम्बकुटजसर्षपमधूकदारुहरिद्रामुस्तानीति
दशेभानि कण्डूघ्नानि भवन्ति” ॥ इति चरकः ॥
कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डू करोति इति । कण्डू + कृ + टः ।
स्त्रियां ङीष् ।) शूकशिश्वीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
कण्डूघ्नः, पुं, (कण्डू हन्ति । कण्डू + हन् + टक् ।)
आरुगन्धः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूतिः, स्त्री, (कण्डूय + भावे क्तिन् । अलोपय-
लोपो) कण्डूः । इति भरतहलायधौ ॥ चुल्कनि
इति भाषा ॥ “राज्या वप्यटदेव्याः स निर्दयैः सुर-
तोत्तोतवैः । खण्डयामासकण्डूतिम् साप्यस्यार्थ-
वणां धनैः” ॥ इति राजतरङ्गिण्यम् । ५ । २८६ ॥
कण्डूयनं, स्त्री, (कण्डूय + भावे ल्युट् ।) कण्डूः । इति
हलायधुः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ६ । ४५ ।
“यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्” ॥)
कण्डूया, स्त्री, (कण्डू + “कण्डूदिभ्योयक्” ३ । ३ । १०२ ।
अप्रत्ययात् स्त्रित्वात् टाप् च ।) कण्डूः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥
कण्डूरा, स्त्री, (कण्डू राति । कण्डू + रा + कः । टाप् ।)
वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आत्मगुप्ता २ जडा ३ अय्यगडा ४ प्रावृषायणी ५
नृष्यप्रोक्ता ६ शूकशिश्विः ७ कपिकच्छुः ८
मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ अजह्रा १०
अय्यगडा ११ कण्डूरा १२ शूकशिश्वी १३ शूक-
शिश्वी १४ कपिकच्छुः १५ । इति तट्टीका ॥ नृ-
वज्रः १६ खगुप्ता १७ । इति रत्नकोषः ॥
कण्डूलः, पुं, (कण्डू + अस्त्यर्थ + लच् । कण्डूलिकारक-
त्वात् तयात्वम् ।) शूरणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूयुक्ते चि ॥
कण्डूलिकः, पुं, (कडि + बाजलकात् ङीलच् ।) नल-
वर्णादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम् । डोल इति

भाषा । तत्पर्यायः । पिटः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ पिटकः ३ पेटकः ४ । इति
भरतः ॥ उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥
कण्डूलिकः, पुं, (कडि + बाजलकादोलच् । स्वार्थ-
कन् ।) कण्डूलः । इति हेमचन्द्रः ॥
कण्डूलवीणा, स्त्री (कण्डूल इव वीणा । कण्डूलस्य
वीणा वा ।) चण्डालवीणा । कण्डू इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । चाण्डालिका २ चण्डालवल्ली ३ ।
इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ चण्डालिका ४ कटोलवीणा
५ । इति भरतः ॥
कण्डूली, स्त्री, (कण्डूलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । चर्ष-
आदित्वात् अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कण्डो-
लवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥
कण्डूघ्नः, पुं, (कण्डूनामोघः संघोयस्मात् शूककीट-
स्पर्शं कण्डूवज्जलत्वमिति प्रसिद्धेति धात्वम् ।) शूक-
कीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रूयापोका इति
भाषा ॥
कण्वं, स्त्री, (कण्वते अपोद्यते इति । कण् + क्त्वं ।)
पापम् । इति मेदिनी ॥
कण्वः, पुं, (कण् + क्त्वं ।) मुनिविशेषः । इति
मेदिनी ॥ स तु पुरुवंशजाताप्रतिस्थनामर्द्धाक्षि-
पुत्रः । यथा,—
“सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिस्थः कण्वोऽप्रतिस्थात्मजः ।
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रकृताद्या द्विजातयः” ॥
इति श्रीभागवते । ६ । २० । ६ ॥ (अपर ऋषिभेदः ।
अनेनैव मुनिप्रादूर्लेन यजुर्वेदीयकाण्वशाखा प्र-
णीता । यथा, यजुर्वेदे १७ । ७४ ।
“यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपोनां
सहस्रधारां पयसा मर्हो गाम्” ॥
तथा, भागवते २ । २ । ६ । ७४ ।
“यजुर्मिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः ।
जगदूर्वाजसन्नस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः” ॥
अयन्तु कश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालक
पिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले । ७० । ३० ।
“महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्” ॥
एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
अयमेव गोत्रप्रवर्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४—५०
सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्तकं कण्ववृत्तान्तमवधेयम् ॥
कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्र-
भावात् नत्वयं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्व-
ज्ञानिनां कचित् संसारसक्तिः अविद्याधर्मा-
भावादिति नीलकण्ठः । विद्या क्रियाकुशलः
मेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्यद्वयानन्दः ॥
खनामाख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ८२ । ४४ ।
“कण्वप्राप्तं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ।
धर्मैरारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यच्च भरतर्षभ !” ॥)
कतः, पुं, मुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ (अयन्तु
विश्वामित्रपुत्रानामेकतमः । कं जलं युद्धं तनोति
कं + तन् + ड ।) कतकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कतकः, पुं, (तक् + हासि + बाजलकाङ्गः । कस्य

जलस्य तक्ः हासः प्रकाशः प्रसाद इति यावत्
अस्मात् ।) वृक्षविशेषः । निर्मली इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तिलफलः ४
रुच्यः ५ क्कैदनीयः ६ गुच्छफलः ७ कतफलः ८ ति-
क्तमरिचः ९ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमि-
दोषशूलदोषनाशित्वञ्च । तस्य बीजं अम्बुप्रसाद-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७ ।
“फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारिप्रसीदति” ॥
“पयः प्रसादि कतकवृक्षतः तत्फलञ्च तद् ।
कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलता करम् ।
वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)
कतफलः, पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सम्पादयति ।
क + तन् + ड । तादृशं फलमस्य ।) कतकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कतमालः, पुं, (तम + घञ् ऋक् । कस्य जलस्य तमाय
शोषणाय अलति पर्याप्रोति । क + तम + अल्
+ अच् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ कचमालः
खतमालश्च पाठः ॥
कति, चि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा येषां
“किमः सङ्ख्यापरिमाणे ङिति” ५ । २ । ४१ ।
इति ङिति ।) कियत्परिमाणम् । इति व्याकरणम् ॥
कत इति भाषा । (यथा, अथर्ववेदे १० । २ । ४ ।
“कति देवाः कतमे त आसन् य उरोऽग्नीवाश्विभ्यः
पुरुषस्य कतिस्तनौ यदधुः कः कपोडौ कति-
स्कन्धान् कतिपृष्ठौ रचिन्वन्” ॥ पुं । विश्वामि-
त्रस्य पुत्रानामेकतमः । यद्वंशोद्भूत सूत्रज्ञत्वं
कात्यायनर्षिः ॥)
कतिपयः, चि, (किम् + ङिति कति अयक् एकच् ।)
कति । इति व्याकरणम् । कतकगुलि इति भाषा ।
(यथा, मेघदूते २५ ।
“सम्पत्त्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसादशाणां” ॥)
कतृगं, स्त्री, (कद् कुत्सितं दणं इति । अत्र कद् स्वार्थे
कोः कदादेशः “दणं च जातौ” । ६ । ३ । १०३ ।)
सुगन्धिविशेषः । रामकपूर इति ख्यातम् ।
तत्पर्यायः । पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्याम ४ देव-
जम्भकम् ५ रौहिणम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥
सुगन्धम् ७ दणशीतम् ८ सुशीतलम् ९ । इति
रत्नमाला ॥ रौहिणदणम् १० कातृगम् ११
भूति १२ भूतिकम् २३ श्यामकम् २४ ध्यामकम्
२५ पूति २६ सुदलम् २७ देवदम्भकम् २८ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफशूल-
श्लेष्मादिदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । हृत्कण्ठ्याधिपित्ताश्च-
शूलकासज्वरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥)
रुचिः । इति मेदिनी ॥ चाकुलिया इति भाषा ।
कत्तोर्यं, स्त्री (कु कुत्सितं तोर्यं यञ्) मद्यम् । इति
चिकित्सकविशेषः ॥
कथ, ङ स्त्राघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्मा-
सक-सेट् । कचित् अकं च ।) दन्त्यवर्णाद्योपधः ।

कथा

स्नातः प्रशंसा । उ कथ्यते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

कच, त् क ग्रैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्) । कचयति कचापयति । इति दुर्गादासः ॥

कत्सवरं, स्त्री, (कत्स वैकल्ये + स । कत्सः विह्वलता तथा त्रियते शिर एवान्तःकरणस्थानं स्तनस्य शिरो-ऽन्तवर्त्तितात् तथात्वम् । कत्स + वृ + अच् ।) स्तन्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कथ, त् क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्) । कथयति । इति दुर्गादासः ॥
 (“हन्त । ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुरातनम्” । इति भागवतम् ॥)

कथं च, कथम् । किं प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा, मनुः ५ । २ ।

“कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो” ॥)
 कथकः, त्रि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि ग्वल्) । वक्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्पर्यायः । एकान्तः २ कथाप्राणः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ ।
 “कथकाश्चापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकसः” ॥
 ग्रन्थकर्तृविशेषः । (यथा, अनुमानचिन्तामणिः ।
 “वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधि-
 रुद्धावः” ॥)

कथङ्कथिकः, त्रि, (कथं कथमिति प्रवृत्तेनास्त्यस्य इति । कथं कथं + वाङ्मलात् ठन् तत्तल्लोपः) । प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥
 कथङ्कथिकता, स्त्री, (कथङ्कथिक + भावे तल्) ।
 एच्छा । प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

कथनं, स्त्री, (कथ्यते इति । कथत्वात् वाक्यप्रबन्धे । भावे + ल्युट्) । कथा । इति हलायुधः ॥ कथन इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ ।
 “मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामानम्” ॥)

कथम्, च, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थे + “किमस्वेति” ॥ ५ । ३२५ । धसुः कादेशश्च) । हर्षः । गर्हा । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रश्नः । सम्भावना । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के
 “कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि
 कथं वा आत्मापहारं करोमि” ॥)

कथा, स्त्री, (कथ + “चितिपूजिकथिकुम्बिचर्चि-
 स्वेति” ॥ ३ । ३ । १०५ । अङ् । टाप् च ।) प्रबन्धकल्पना । इत्यमरः १ । ६ । ६ । प्रबन्धेन कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना स्वयं रचना इति सारसुन्दरी ॥ “प्रबन्धस्य कल्पना रचना ब्रह्मन्तास्तोकसत्या” । इति भरतः ॥
 “प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राक्षाः कथां विदुः ।
 परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका कचित्” ॥
 इति कोलाहलाचार्यः ॥ (“नैयायिकमते हि नानावक्तृकपूर्वपक्षसिद्धान्तवान् वाक्यसन्दर्भः” ।
 यथा, मनुः १ । २३१ ।
 “यद्यद्रोचेत विप्रैस्तत्तद्द्यादमत्सरः ।
 ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणां भवदोषितम्” ॥

कदन

वार्त्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः १ । ८ । ४३ ।

“अभितममयोऽपि माह्वं
 भजते कैव कथा शरीरिषु” ॥

विवरणम् । यथा, रामायणे १ । ८ । ६ ।

“सन्तकमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम् ।
 भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवम्” ॥

कथाप्रसङ्गः, त्रि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य) । ज-
 ल्पाकः । इति शब्दरत्नावली (“तेन सह नाना-
 कथाप्रसङ्गेनावस्थितः” ॥ इति हितोपदेशः) ।
 वातुलः । विषयवैधः । इति मेदिनी । (किराता-
 र्जुनीये १ । २४ । “कथाप्रसङ्गेन जनैरदाहता-
 दनुस्मृताऽखण्डलसुनुविक्रमः” ॥ वार्त्ता । गोष्ठी-
 वचनम् । उक्तञ्च कथासरितागरे २२ । १८२ ।

“मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतः” ॥

कथाप्राणः, त्रि, (कथया प्राणित जीवति कथां श्राव-
 यित्वैव जीवन्तोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अण् +
 अच् । यद्वा कथायां प्राणाः जीवन्तोपायाः यस्य) ।
 कथकः । स तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 कथितः, त्रि, (कथ्यतेऽसौ) । कथ + कर्मणि + क्तः ।
 उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् १० । १ । १ ।

“कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः” ॥

कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः ११ । १० ।

“पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः

सानुजः पितृसखस्य राघवः” ॥)

कद, इ रोदने । आङ्गाने । वैकल्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं अकं च-सेट्-इदित्) । इ
 कर्मणि कन्धते । इति दुर्गादासः ॥

कद, घ म ड वैकल्ये । विह्वलीभावे । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (भादि-आत्वं-अकं-सेट्-घटादि) । घ

कदा । म कदयति । ड कदते । इति दुर्गादासः ॥

कदः, पुं, (कं जलं ददाति । क + दा + क) । मेघः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

कदकः, पुं, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि-
 भागे । कद + कै + क) । वितानम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ चांदोया इति भाषा ॥

कदत्तरं, स्त्री, (कुत्सितं अक्षरं । कोः कदादेशः) ।
 कुत्सितवर्णः ॥

कदम्बा, [न] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति
 समासः । कोः कृत् तत्पुरुषेचेति कदादेशः) ।

निन्दितपथः । तत्पर्यायः । व्यधः २ दुरध्वः ३
 विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ॥

कदनं, स्त्री, (कदयति दुःखं वैकल्यं वा प्राप्नोत्यनेन
 कदयते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा । कद + क्तिच् + करणे
 ल्युट् । घटादित्वात् न वृद्धिः । कदयते इति भावे
 ल्युट् । कदयते आह्वयते विह्वलीक्रियते निह्वयते
 वा यत्र । अधिक्करणे क्तिच् ल्युट् यद्वा कदयते
 म्रियते यत्र) । पापम् । (यथा, भागवते ७ । १६ ।

“त्रस्तोऽस्माहं क्षणवत्सल ! दुःसहोय-
 संसारचक्रकदनात् ग्रसतां प्रणीतः” ॥

महः । (यथा, रामायणे ६ । २८ । २० ।

“क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सवाम्” ॥)

युद्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ७ । १६ । १३ ।

कदम्ब

“इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसादृताः ।
 तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः” ॥)

मारणम् । इति सूरिप्रयोगः जटाधरश्च ॥

कदन्नं स्त्री, (कुत्सितं अन्नं । कोः कदादेशश्च) । कुत्सि-
 तान्नम् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, भागवते ५ । ६ । ८ । “मिष्टं कदन्नं वा
 अभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्” ॥

“हविर्विना हरिर्याति विना पीठेन माधवः ।
 कदन्नैः पुण्डरीकाक्षः प्रहारेण धनञ्जयः” ॥ इत्युद्धटः ॥)

कदम्बं, स्त्री, (“ककदिकडिकटिभ्योऽन्वच्” । उणां ।

४ । ८२ । इति कद + अन्वच्) । निकुरम्बम् ।

समूहः । इति मेदिनी ॥

कदम्बः, पुं, (कदयते दर्शनात् विरहिणां चित्तवैकल्यं
 जायतेऽनेन । कद + करणे अन्वच्) । दृढविशेषः ।

कदम् इति भाषा । तत्पर्यायः । नीपः २ प्रियकः ३

हलिप्रियः ४ । इत्यमरः २ । ४ । ८६ ॥ कदम्बः ५ ।

इति तट्टोका ॥ घटपदेष्टः ६ प्राद्वेषणः ७ हरि-

प्रियः ८ । इति रत्नमाला ॥ दृत्तपुष्पः ९ सुरभिः

१० ललनाप्रियः ११ कदम्बवर्त्यः १२ सीधुपुष्पः १३

महाच्छः १४ कर्णपूरकः १५ । अस्य गुणाः ।

तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-

कफातिनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भावप्रकाशे ।

“कदम्बो मधुरः प्रीतो कषायो लवणो गुरुः ।
 सरो विष्टम्भश्चद्रुद्रः कफस्तन्यानिलप्रदः” ॥

तथा च सुश्रुतः ।

“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा” ॥)

अत्र नीपहलिप्रियो धाराकदम्बवाचिनावधि

कदम्बसाभ्यात् पठितौ । यथा साङ्गः ॥

“नीपो महाकदम्बः स्याद्वाराकदम्ब इत्यपि ।

द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च दृत्तपुष्पः कदम्बकः” ॥

इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिद्रस्तु रजो

बलः । यथामरटीकायां भरतः ॥

“धूलोकदम्बका धारा कदम्बः घटपदप्रियः ॥

दृत्तपुष्पः केशराज्यः प्राद्वेषणः कदम्बकः ।

नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बज्रफलो मतः” ॥

(यथा, -साहित्यदर्पणम् । “यः कौमारहरः स

एवं हि वरस्ता एव चैवक्षयास्ते चोन्मीलि-

तमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः” ॥

कविभिस्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णनं

क्रियते । माघे रैवतकपर्वतवर्णने द्रष्टव्यम् ॥ ३॥)

सर्षपः । इति मेदिनी ॥ देवताङ्कटगम् । इति

रत्नमाला ॥

(कं प्रजापत्यधिकादकं औपस्थेन्द्रियं दमयति इति

व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदनं विनाशं

वाति गच्छति प्रलये इति शेषः । इति व्युत्पत्त्या

जगत् । यथा,—

“स एव सौम्य नित्यं राजते मूले विश्व कदम्बस्य

परमो वै पुरुष आत्मा” ॥ इति श्रुतौ ॥)

कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञायां कन्) । समूहः ।

इत्यमरः २ । ५ । ४० ॥ (यथा, शाकुन्तले २

अङ्के । “गाहन्तां संहिषा निषानसलिलं वृद्धै-

कदर्य

मेहस्ताडितं कायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोम-
न्यमभ्यस्यतु” ॥)

कदम्बकः, पुं, (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । हरिद्रा
पीतवर्णत्वात् कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांश-
तुल्यफलत्वाच्च सर्षपस्यापि तथात्वम् । उक्ते तु
कदम्ब एव स्वार्थे कन् ।) सर्षपः । हरिद्रुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कदम्बरत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥
कदम्बदः, पुं, (कदम्बः कदम्बस्योपरिस्थः सूक्ष्मांश-
इव दीयतेऽसौ । कदम्ब + दो. खण्डने + कर्मणि
+ घञर्थे कः । सर्षपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थ-
सूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात् तथात्वम् ।) सर्षपः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कदम्बपुष्पा, स्त्री, (कदम्बस्येव पुष्पमस्यस्याः । अर्श
आदिवात् अचततटाप् ।) सुखितिकावृत्तः । इति
रत्नमाला । सुखिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या
सुखितिकाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

कदम्बपुष्पी, स्त्री, (कदम्बपुष्पमिव पुष्पमस्याः । कदम्ब-
पुष्प + डीप् ।) महाश्रावणिकावृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः शब्दचन्द्रिका च । सुखिरी इति भाषा ॥
कदम्बी, स्त्री, (कद् + करणे अम्बच् गौरादिवात्
डीष् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देव-
दालीशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्याः ॥)

कदरं, स्त्री, (कं जलं दृणाति दारयति नाशयतीत्यर्थः
क + दृ + अच् ।) पायसभेदः । इति शब्दमाला ॥
कदरः, पुं, (कं जलं दृणाति श्लेष्मणा संहतजलं नाश-
यतीत्यर्थः । क + दृ + अच् ।) श्वेतखदिरः । काँटा
वावला इति भाषा । तत्पर्यायः । सोमवल्कः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ ब्रह्मण्यः ३ खदिरोपमः
४ । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतसारः ५ । खदिरः ६ ।
सोमवल्कलः ७ । इति भावप्रकाशः ॥

गुणानाह तत्रैव ।
“कदरो विप्रदो वर्णो मुखरोगकफाक्षजित्” ॥
यवहारो यथा, चरके ।

“तिन्दुकपियालवदरकदरखदिरसप्तपर्णाश्चकर्णा-
ज्जुनासनारिभेदा इति दशैमान्युर्दृष्टप्रश्नमनानि
भवन्ति” ॥ ककचः । करात् इति भाषा ॥ व्याधि-
भेदः । इति मेदिनी ॥ कङ्का जामुङ्गा इति भाषा ॥
तस्य लक्षणम् । यथा निदाने ।

“शूर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादितः ।
ग्रथिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु सः” ॥
“शूर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
मेदोरक्तागुणैश्चैव दोषैर्वा जायते वृणाम् ॥
सकोलः कठिनो ग्रथिर्निष्प्रमथ्योन्नतोपि वा ।
कोलमात्रः सरकृष्णवी जायते कदरस्तु सः” ॥
इति सुश्रुतः ॥ तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे ॥
“दहेत् कदरमुद्रव्य तैलेन दहनेन वा” ॥

अङ्गुशः । इति हारावली ॥
कदर्यः, त्रि, (कुसितोऽर्थः स्वामी ॥ कुगतीति-
समासः ।) जुष्टः । वृषणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥
“आत्मानं धर्म्मद्वयश्च पुत्रदाराश्च धोडयन् ।
यो लोभात् सङ्गिनोऽर्थान् स कदर्य इति स्मृतः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (तथा, कान्दोग्योपनिषदि ५ । ११ ।

कदली

५ । “तेभ्योऽप्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाच्चकार
सहप्रातः सञ्जिहान उवाच नमेत्तेनो जनपदे न
कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वानिति” ॥)

कदलः, पुं, (कद + वृषादित्वात् कलच् ।) कदली-
वृक्षः । पृथ्वीलता । इति मेदिनी ॥
(यथा, अमरुशतके । ६५ ।

“ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेगिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः” ॥)
कदलकः, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) पृथ्वी । चाकुलिया
इति भाषा । डिम्बिका । शाल्मलीवृक्षः । इति
मेदिनी ॥

कदली, स्त्री, (कदल + गौरादिवात् डीष् । यद्वा
काय जलाय दल्यते त्वगस्य गौरादिवात् डीष् ।)
खनामप्रसिद्धौघविशेषः । कला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वारणवृक्षा २ रम्भा ३ मोचा ४
अंशुमत्फला ५ कांछीला ६ । इत्यमरः ॥ कदलः
७ वारणवृक्षा ८ वारवृक्षा ९ । इति तट्टीका ॥
सुफला १० सुकुमारा ११ सक्षफला १२ गुच्छ-
फला १३ हस्तिविषाणी १४ गुच्छदन्तिका १५
निसारा १६ राजेष्टा १७ बालकप्रिया १८ ऊरु-
स्तम्भा १९ मानुफला २० वनलक्ष्मीः २१ । कदलकः
२२ मोचकः २३ रोचकः २४ लोचकः २५ वारवृक्षा
२६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवृक्षभा २७
चर्मण्वती २८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते २ । दूतपर्वणि ६६ । १२ ।

“कदलीशुण्डसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम्” ॥)
अस्याः पत्रफलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । पित्तास्रविमर्दनत्वम् । गुरुतरत्वम् ।
मन्दानले अपथ्यत्वम् । सद्यः शुक्रविवर्द्धनत्वम् ।
क्षामदृष्ट्याहरत्वम् । कान्तिदाढत्वम् । दीप्ताग्नौ
सुखदत्वम् । कफामयकरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
दुर्जरत्वञ्च ॥ (यथा हारीते ।

“हृद्यं मनोज्ञं कफवृद्धिकारि
शीतञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम् ।
रक्तं सपित्तं श्वसनञ्चदाहं
रम्भाफलञ्चापि नरस्य हन्ति ॥
अपक्वं ग्राहि च शीतलञ्च
कषायकं वातकफं करोति ।
विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्जरञ्च
आरण्यरम्भाफलमेव तद्वत्” ॥)

मौचकगुणाः । हृद्यत्वम् । कफकृमिनाशित्वम् ।
कुष्ठप्लीहज्वरहरत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वस्ति-
शोधनत्वञ्च ॥ * ॥
“मोचाफलं खादु शीतं विष्टम्भि कफनुद्गुरु ।
स्निग्धं पित्तास्रवृद्धाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥
पक्वं खादु हिमं पाके खादु वृष्यञ्च वृंहणम् ।
क्षुत्पूष्णानेचगदहन्मेहघ्नं रुचिमांसहृत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ कदली पुष्पगुणांखाह ॥
“कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरन्तुवरं गुरु ।

कदर्य

वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रनुत्” ॥)
अस्या मूलगुणाः । बलकारित्वम् । वातपित्त-
नाशित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥

“माणिक्यमन्यामृतचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति
निर्दिष्टता स्यात्तद्वृता च तेषाम्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चम्पकाख्यकदली-
फलगुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्र-
वृद्धिकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके
मधुरत्वञ्च । दुग्धदधितक्रतानयुक्तं कदलं दुर्जरम् ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ हरिणविशेषः । पताका ।
इति मेदिनी ॥ करिवैजयन्ती । इति हलायुधः ॥
हार्तिर उपरैर निशान इति भाषा ॥

कदा, व्य, (किम् + काले दा । “सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः-
काले दा” । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले ।
इति व्याकरणम् ॥ कवे कखन इति भाषा ॥ (यथा,
ऋग्वेदे १ । ८४ । ८ । “कदा नः शुश्रवद्गिरः इन्द्रो
अङ्ग” ॥ तथा हितोपदेशे । १ । १२२ ।
“जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह ।
मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किञ्चिद्विध्यति” ॥)
कदाकारः, पुं, (कुस्मितः आकारः । नैवाच बज्र-
व्रीहिः निर्दिष्टत्वात् । यथा, “कोः कत्तपुरुष-
ऽचि” । ६ । ३ । १०१ ।) कुस्मिताकारः ॥ (कुस्मि-
ताकारविशिष्टे, त्रि ॥)

कदाख्यं, स्त्री, (कुस्मिता आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठवृक्षः ।
कुड् इति भाषा । तत्पर्यायः । कौवेरम् २ दुष्टम्
३ व्याप्यम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदाचन, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चनप्रत्ययः ।)
कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् । कोन समये
इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५८ ।
“ब्राह्मेण विप्रस्तोर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कालचैदशिकाभ्यां वा न पितृभ्यो कदाचन” ॥)

कदाचित्, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चित् ।) कस्मिन्-
क्षित् काले । तत्पर्यायः । जातु २ । इत्यमरः ।
३ । ४ । ४ ॥ कर्हिचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मनुः । ४ । ७४ ।

“नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित् स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने” ॥)
कदुष्णं, स्त्री, (कद् ईषत् उष्णं ईषदर्थे क्रीः “कव-
ञ्चोष्णे” । ६ । ३ । १०७ । चकारात् । कदादेशः ।)
ईषदुष्णम् । तत्पर्यायः । कोष्णम् २ कवोष्णम्
३ मन्दोष्णम् ४ । (यथा भट्टिः । ३ । १८ ।

“ससीतयोराराधयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश” ॥)
तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥
कदुड कार्कश्ये । (भां-परं-अकं-सैट्) तवर्गद्वितीयो-
पधः । क्षिपि संयोगान्तलोपे कड इति । कडुति
पद्मशृणालं कर्कशं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कदर्यः, पुं, (कुस्मितः रथः । क्रीः कदादेशः ।
“रथवदयोश्च” । ६ । ३ । १०२ ।) कुस्मितरथः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ५ । १०३ ।

“युधिकद्वयवल्लीमं वभञ्ज ध्वजशालिनम्” ॥
 कनः, पुं, (कन् + रुः) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि ।
 इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
 कनः, स्त्री, (कन् + रुः) यदा मृगयादित्वात् साधुः ।
 नागमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु दक्षकन्या
 कश्यपपत्नी च । इति पुराणम् ॥ (यथा, रामा-
 यणम् । ३ । २० । २६ ।
 “रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्वां वाजिनस्तथा ।
 सुरसाऽजनयन्नगान् राम ! कनश्च पद्मगान्” ॥
 कनपुत्रः, पुं, (कनोः पुत्रः) नागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कनसुतः, पुं, (कनोः सुतः) नागः । तत्पर्यायः ।
 काद्रवेयः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कञ्जुकालुः ३
 कनपुत्रः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कनदः, त्रि, (कुस्मितं वदति यः । वदेः पचाद्यच् ।
 कुस्मितः वदः इति वा “रथवदयोश्च” ॥ ६ । २ ।
 १०२ । इति कदम्बः । कुस्मितवक्ता । तन्म-
 र्यायः । गह्वरीवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥
 दुर्वक् ३ । अतिकुस्मितः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भट्टिः ६ । ७५ ।
 “सर्वत्र दधिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम् ।
 येन जातं प्रियापाये कदरं हंसकोकिलम्” ॥
 कन, ई जि प्रीतौ । गतौ । द्युतौ । इति कविकल्पद्र-
 मः ॥ (भां-परं-अकं-सकं च-सेट् ईदित् ।)
 ई जि कान्तोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 कनकं, स्त्री, (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ +
 कृजादिभ्यो वुन्) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
 ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । २ ।
 “तस्मिन्मन्त्रौ कतिचिद्वला विप्रयुक्तः स कामो
 नीत्वा मासान् कनकवलयभङ्गशक्तिप्रकोष्ठः” ॥
 कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + कृजा-
 दिभ्यो वुन्) पलाशवृक्षः । नागकेशरवृक्षः ।
 धूसूरवृक्षः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
 “कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च” ॥)
 काञ्चनालवृक्षः । कालीवृक्षः । चम्पकवृक्षः । इति
 मेदिनी । कासमईवृक्षः । कणगुग्गुलुवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ लाक्षातरुः । इति शब्दमाला ॥
 (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
 “उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनच्छविः” ॥
 यदुवशीयस्य दुर्दमस्य पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।
 “दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः” ॥)
 कनकदारः, पुं, (कनकस्य द्रावणार्थं दारः) टङ्गणः ।
 इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा । (टङ्गण-
 शब्देऽस्य गुणा आख्येयाः ॥)
 कणकदण्डकं, स्त्री, (कनकस्य कनकनिर्मितो वा
 दण्डः यत्र । कप् स्वार्थे कन् वा) राजच्छत्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कनकपलः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपलं तत्परि-
 भाणम्) । पलपरिमाणम् । तन्तु सुवर्णारिपरि-
 भाणकषोडशमापकम् । तत्पर्यायः । कुशवन्तः २ ।
 इति हारावली ॥ (कनकमिव पलं मांसमस्य इति
 व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः ॥)

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः) ।
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सनाम-
 स्यातो ज्वरातीसाररोगस्यौषधविशेषो यथा ।
 “सुवर्णवीजं मरिचं विराल-
 मदं कणा टङ्गणकं विषञ्च ।
 गन्धं जयाद्रिस्त्रिदिनं विमर्दं
 गुञ्जा प्रमाणा वटिका विधेया ॥
 रक्तातिसारग्रहणीज्वराधि-
 मान्यादि हन्यात् कनकप्रभेयम् ।
 दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि-
 मांसं भजेत्तित्तिरिलावकानाम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ * ॥)
 कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्यं यस्याः) ।
 स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यदा कनक-
 वर्णफणिनी रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कनकरसः, पुं, (कनकवर्णो रसः) हरितालम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (“कतमोऽयं पूर्वोपरसमुद्रावगाढः
 कनकरसनिस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिधः सानु-
 मानालोक्यते” । इति शाकुन्तले ७ अङ्के ॥)
 कनकलोद्भवः, पुं, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता
 कला अवयवः तथा उद्भवतीति । कनकला + उद्-
 + भू + अच्) रालः । इति राजनिर्घण्टः । धुना
 इति भाषा ॥
 कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्वतः) अस्ता-
 चलः । सुमेरुपर्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दानविशेषः । इति स्मृतिः ॥
 (अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्मगुप्तपुराणे यथा,—
 “अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
 यस्य प्रसादाद्भवनं विशिष्येयं मानवः ॥
 उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
 तदर्धेनाधरस्तद्वत् अल्पविचोऽपि शक्तिवः ॥
 दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथा शतत्रया विमत्सरः ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यात् विधिसुत्तमम्
 विष्कम्भशैलास्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्” ॥)
 कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रक्षणे अध्यक्षः मध्यपद-
 लोपः) सुवर्णरक्षकः । तत्पर्यायः । भौरिकः २ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥
 कनकारकः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्वतो
 ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक + ऋ + अण् ।
 स्वार्थे + कन्) कोविदारवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कोविदारशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
 व्यम् ॥)
 कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्मितं आलुः । सलि-
 लाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च) ।
 स्वर्णकलसः । तत्पर्यायः । भृङ्गारः २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ३२ ॥
 कनकाङ्गः, स्त्री, (कनकस्याङ्गा नाम यस्याः) नागकेश-
 रपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्दे-
 ऽस्य विशेषो द्रव्यः ॥)
 कनकाङ्गयः, पुं, (कनकं आङ्गयोऽस्य । कनकमाङ्गयते

स्पृष्टते वा । कनक + आ + ङे + कः) । धूसूर-
 वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ नागकेशरवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कननः, त्रि, (कन् + युच्) काणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कनिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा । इष्टन् ।
 कनादेशश्च) अतियुवा । अन्यः । पञ्चाज्जातः ।
 तत्पर्यायः । जघन्यजः २ वयीयान् ३ अवरजः ४
 अनुजः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ कनीयान् ६
 कन्यसः ७ यविष्ठः ८ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
 (यथा, मनुः । ६ । ११३ ।
 “ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
 येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्” ॥
 शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३१ ।
 “पवित्रं चिकुन्मन्त्रः कनिष्ठः क्षणाधिङ्गजः” ॥)
 कनिष्ठकं, स्त्री, (कनिष्ठमिव कायति प्रकाशते । कनि-
 छ + कै + कः) शूकटण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कनिष्ठा, स्त्री, (कनिष्ठ + डीषादिकं बाधित्वा
 अजादित्वात् टाप्) दुर्बलाङ्गुलिः । इत्यमरमेदि-
 नोकरौ ॥ कडे आङ्गुलि इति भाषा । (यथा, रामा-
 यणे ३ । ५२ । ७ ।
 “कनिष्ठावामपङ्क्त्यां भ्रातुर्मम स राक्षसः ।
 दुःखं कर्तुमपर्याप्तो देवि ! कस्माद्विधीदसि” ॥)
 धीरादितिरुणां दिधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः ।
 अस्या लक्षणम् । परिणीतत्वे सति भर्तुर्न्यूनस्तेहा ।
 इति रसमञ्जरी ॥ (त्रि, मनुः ६ । १२२ ॥
 पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः” ।
 “यदि प्रथमोऽप्यां कनीयान् पुत्रो जातः पञ्चा-
 द्दृष्टायाञ्च ज्येष्ठः” ॥ इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 कनी, स्त्री, (कन + अच् + गौरादित्वात् डीष्) ।
 कन्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 कनीचिः, स्त्री, (कन् + वाङ्मलात् इच्चि प्रत्ययः ।
 पृषोदरादित्वात् दीर्घश्च) गुञ्जा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ पुष्पयुक्तता । शकटः ।
 इत्यणादिकोषः ॥ मूर्धन्यगमधोऽपि पाठः ॥
 कनीनिका, स्त्री, (कन् + ईन । संज्ञायां कन् ।
 ततश्चाप् + अत इत्वम्) । चतुस्तारा । कनिष्ठा-
 ङ्गुलिः । इति मेदिनी ॥
 कनीनी, स्त्री, (कन् + ईन् ततो डीष्) कनिष्ठा-
 ङ्गुलिः । इत्यमरटीका ॥
 कनीयसं, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अच् । कनः सूर्यः
 तस्येदम् । कन + च्छः कनीयम् । तद्रूपत्वेन स्वीयते
 अवसीयते इति । सो + घञर्थे कर्मणि कः ।
 सूर्यदेवाधिष्ठातृकालमिति तास्यस्योक्तेः) । तास्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कनीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोऽतिशयेन युवा
 अल्पो वा इत्यर्थे ईयसुन् । ततः कनादेशः) ।
 अनुजः । अतियुवा । अत्यल्पः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ । “स भूयसा कनीयो
 नारिरेचीदीना दक्षा विदुहन्ति प्रवाणम्” ॥
 “मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाऽधिकाः ।
 प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्यां विसातरम्” ॥
 इति स्मृतिः ॥)

कन्द

कन्तुः, पुं, (“कंशम्भं वभवत्तुतयसः इति तुः” ।
५।२।१३८। कम् + तुः। कामयते इति कम्
कान्तो। अर्जितश्रीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्ध-
त्वात्। “कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च” । उणां
१।७३।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
हृदयम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः॥
(चित्रम्। इति उज्जलदत्तः। कं सुखं अस्यास्तीति
व्युत्पत्त्या सुखी जनः॥)

कश्या, स्त्री, (कम् + बाजलकात् थन् + टाप्)।
स्यूतकपटः। इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहे अमरः॥ कांथा
इति भाषा। (यथा, यतिपञ्चके २। “कश्यामिव
श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः”॥)
मृगयभिर्तिः। इति मेदिनी। कांथ इति भाषा॥
उसीनराख्यजनपदप्रसिद्धग्रामाणां नामसु विषय-
भूतेषु वृथान्तात् परा कश्या स्त्रीवे स्यात्। यथा
सौसमीनां कश्या सौसमिकशम्। आङ्गीनां
कश्या आङ्गिकशम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
कश्यारी, स्त्री, (कम् + आरन्। एषोदरादित्वात्
थक् गौरादित्वात् ङीष्)। वृक्षविशेषः। तत्प-
र्यायः। कश्यारी २ कश्या ३ दुर्द्धर्षा ४ तीक्ष्ण-
कण्टका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्रूरगन्धा ७ दुष्पुष्पेष्वा-
८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
कफघातशोथरक्तपित्तज्वरनाशित्वम्। दीपन-
त्वम्। रुचिकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्द, स्त्री, पुं, (कन्दयति जिज्ञायाः वैलक्षण्यं जनयति
रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि + णिच् +
अच्। यदा कन्दते कन्द इति नाम्ना ज्ञायते। कदि
+ कर्मणि + घञ्)। शूरणः। शूर्यमूलम्। इति
मेदिनी॥ मृज्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
महाभारते १३।१४।११६॥
“वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाणिनाम्”॥
यथा च, शान्तिशतके २।२०।
“श्रोतं निर्भरवारिपानमश्रुतं कन्दः सहाया मृगाः”॥
शूरणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कन्दः, पुं, (कं जलं ददातीति। क + दा + कः।
कन्दति कन्दयति कन्दते वा। कदि आङ्गाने रो-
दने च। अच् घञ् वा)। मेघः। इति मेदिनी॥
योनिरोगविशेषः। तस्य निदानलक्षणं। यथा,—
“दिवास्वप्नादतिकोधाद्यायामादतिमैथुनात्।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा॥
पूयशोणितसङ्काशं लकुचाक्षतिसन्निभम्।
उत्पद्यते यदा योनौ नास्ति कन्दस्तु योनिजः”॥
स चतुर्विधः। वातिकः १ पैत्तिकः २ श्लेष्मिकः ३
सन्निपातिकश्च ४। एषां यथाक्रमं लक्षणानि।
“रूक्षां विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्।
दाहशमज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकस्तु तम्॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूभक्तं कफात्मकम्।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः।
सन्निपातात्मकोऽन्नाद्यः शोषाः कृच्छ्रप्रसाधनाः”॥
इति माधवकरः॥ (अस्य चिकित्सासाहच्यं भाव-
प्रकाशः॥
“गौरिकाम्बास्थि जन्तुर्न रजज्ज्वलनकटफलः।

कन्दर्प

परयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः॥
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवेयेत्।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते”॥
अन्यत्सर्वं योनिशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची। शाकपार्थि-
वादिवत् समासः। मध्यपदलोपश्च)। गुडूची-
विशेषः। तत्पर्यायः। कन्दोद्भवा २ कन्दान्वता ३
वज्रच्छिन्ना ४ वज्ररुहा ५ पिण्डालुः ६ कन्दरो-
हिणी ७। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दटं, स्त्री, (कदि + अटन्)। श्वेतोत्पलम्। इति
शब्दरत्नावली। सादा सुंदि इति भाषा॥

कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमारभ्य वा फलं यस्याः)।
क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दवज्जला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु वज्जला
वा)। त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दमूलं, स्त्री, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं यस्य)।
मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्देऽस्य-
गुणा वक्तव्याः॥)

कन्दरं, स्त्री, (केन जलेन दीर्यते। दृ + विदारे +
कर्मणि अप्)। कं जलं श्लेष्मजनितं दृणाति नाश-
यतीति वा। दृ + अच्)। आर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कन्दरः, पुं, स्त्री, (केन जलेन दीर्यते विदीर्यतेऽसौ।
दृ + कर्मणि अप्)। गुहा। इति मेदिनी॥
“निष्ठादीचेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्”।
इति मेघदूते ५८॥ क्षत्रिमोऽकत्रिमो वा सजलो
निर्जलो वा गृहाकारो गिरिनितम्बदेशः। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। दरी २ कन्दरा ३ इत्यमरः।
२।३।६॥ कन्दरी ४। इति पञ्जिका॥ दरः ५।
इति स्वामी॥ (यथा, भागवते ४।६।११६।
“नानाऽमलप्रसवणैर्नानाकन्दरसानुभिः”॥)

कन्दरः, पुं, (कं मातङ्गशिशो दीर्यतेऽनेन। दृ + करणे
अप्)। अङ्गुशः। इति मेदिनी॥
कन्दरा, स्त्री, (कन्दर + टाप्)। गुहा। इत्यमरः।
२।३।६॥

कन्दराकरः, पुं, (कन्दरस्य आकरः)। पर्वतः। इति
हारावली॥

कन्दरालः, पुं, (कन्दराय अङ्गुराय अलतीति। कन्दर
+ अल + अच्)। गर्जभाण्डरुद्धः। स्रक्षरुद्धः।
इति मेदिनी॥ आखोटरुद्धः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दरालकः, पुं, (कन्दराल एव स्वार्थं कन्)।
स्रक्षरुद्धः। इति शब्दरत्नावली॥ (स्रक्षशब्दे
विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

कन्दरी, स्त्री, गुहा। इत्यमरः। २।३।६॥

कन्दरोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति। कन्दर + उद्
+ भू + अच् + टाप्)। क्षुद्रपाषाणभेदीरुद्धः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दर्पः, पुं, (कमिव्ययं कुत्सायां, कं कुत्सितो दर्यः
यस्मात्। यदा कं सुखं तेन तत्र वा दृष्यति। दृष्
+ अच्)। कं ब्रह्माणं प्रति दर्पितवान् वा)।
कामदेवः। इत्यमरः। १।१।२६॥ (यथा, महा-
भारते १।२१५।१८॥

कन्दाव्य

“साहन्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम्।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता”॥)

ध्रुवकभेदः। यथा,—सङ्गीतदामोदरः॥

“त्रयोविंशतिवर्णाङ्घ्रिध्रुवः कन्दर्पसंज्ञकः।

वीरे वा करणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते”॥

कन्दर्पकूपः, पुं, (कन्दर्पस्य कूप इव)। योनिः। इति
जटाधरः॥

कन्दर्पजीवः, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति।
कन्दर्प + जीव + अच्)। कामरुद्धिनामरुद्धः। इति
राजनिर्घण्टः॥

कण्डर्पमुषलः, पुं, (कन्दर्पस्य मुषल इव)। लिङ्गः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

कन्दर्पशृङ्खलः, पुं, (कन्दर्पः शृङ्खलः यत्र। यदा
कन्दर्पाय शृङ्खलः)। शृङ्गारबन्धविशेषः। तस्य
लक्षणम्। यथा रतिमञ्जरी।

“नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि।

कटिचेद्दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः”॥

कन्दले, त्रि, (कदि + अलच्)। कपालः। उपरागः।
नवाङ्कुरः। कलध्वनिः। इति मेदिनी॥ अपवादः।
इति शब्दरत्नावली॥ (कदलीविशेषः। यथा,
अमरशतके ४८। “प्रारम्भे निपतन्ति कन्दल-
दलोत्सासाः पयोविन्दवः”॥)

कन्दलः, पुं, (कदि + अलच्)। कनकम्। युद्धम्।
कपालः। इति धरणी॥

कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना लता)। मालाकन्दः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दली, स्त्री, (कन्दल + गौरादित्वात् ङीष्)।
मृगविशेषः। यस्य चर्म व्यवक्रियते। गुल्फप्रभेदः।
(यथा, मेघदूते २१।

“आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीक्षानुकच्छम्”॥)

कदली। इति मेदिनी॥ (यथा, विक्रमोर्व्वशः ७८।

“आरुक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीसलिल-
गर्भैः”। इति॥)

पताका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यद्गवीजम्। इति
राजनिर्घण्टः॥

कन्दलीकुसुमं, स्त्री, (कन्दल्या इव कुसुममस्य)। शि-
लीन्धम्। इति जटाधरः॥

कन्दवर्जनः, पुं, (कन्देन वर्जते इति। वृध् + ल्युः)।
शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शूरणशब्देऽस्य
गुणादयो द्रष्टव्याः॥)

कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा + वल्ली)। बन्धाकर्का-
टकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दशूरणः, पुं, (कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः)। ओलः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (ओलशब्देऽस्य गुणादयो
व्याख्याताः॥)

कन्दसंज्ञः, स्त्री, (कन्द इति संज्ञा यस्य कन्दनाम्ना
संज्ञायते वा)। योनिरुक्तरोगविशेषः। तत्प-
र्यायः। योन्यर्शः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य
निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कन्दसारं, स्त्री, (कन्दाणां सारो यत्र)। नन्दनवनम्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ [राजनिर्घण्टः॥

कन्दाव्यः, पुं, (कन्देन आख्याः)। धरणीकन्दः। इति

कन्यका

कन्या

कन्याट

कन्याहः, पुं, (कन्देषु अहः आदरणीयः) शूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कन्यालुः, पुं, (कन्दमय आलुः) कासालुः । धरणी-
कन्दः । त्रिपरिणामः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कन्दिरी, स्त्री, (कन्द + इरच् + गौरादित्वात् डीष्) ।
लज्जालुप्लवः । इति वैद्यकम् ॥ (लज्जालुप्लवे
विशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ॥)
कन्दी, [न्] पुं, (कन्दोऽल्यस्य । अल्यर्थे इनिः) ।
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कन्दुः, पुं स्त्री, (स्कन्दति शोषयति जलादिकं स्कन्देः
सलोपश्चयः) । लौहमयपाकपात्रम् । ताओया
इति लोहता इति च भाषा । तत्पर्यायः । खेदनी
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥
कन्दुकः, पुं, (कं सुखं ददातीति । कम् + दा +
मितद्वादित्वात् डुः सञ्चायां कन्) । गेहुकः । इत्य-
मरः । २ । ७ । १३८ ॥ गंडु इति भाषा ॥ (यथा,
कुमारे । १ । २६ । “सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च” ॥)
कन्दुपक्वः, स्त्री, (कन्दौ पक्वम्) जलोपसेकं विना केव-
लपात्रे यत् वज्रिना पक्वं भृष्टतण्डुलादि । यथा,—
“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्मपुराणम् ॥
कन्दोटः, स्त्री, (कदि + ओटन्) । नीलोत्पलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कन्दोटः, पुं, (कदि + ओटन्) । शुक्लोत्पलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
कन्दोतः, पुं, (कन्दे मूले उतः । कन्द + वेज् + क्तः) ।
कुमुदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कन्धः, पुं, (कं जलं धरति धारयति वा । कम् + ध +
अच्) । मेघः । इति मेदिनी ॥ मारिषवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कं शिरो धरतीति) । ग्रीवा ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (भागवते ६ । १२ । ३३ ।
“वक्षस्तु तत्कन्धरमाशु वेगः
क्षन्तस्मन्तात् परिवर्तमानः” ॥)
कन्धरा, स्त्री, (कं शिरो धरतीति । कम् + ध +
अच् + टाप्) । ग्रीवा इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २२३ ।
“कन्धरा बाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः” ॥)
कन्धिः, स्त्री, (कं शिरः समुद्रपक्षे जलं ध्रियते यत्र ।
ध + अधि + कर्णे + किः) । ग्रीवा । समुद्रे पुं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कन्धः, स्त्री, (कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन । कन् गत्यां +
करणे क्तः) । पातकम् । मूर्च्छा । इति शब्दमाला ॥
कल्लमिति च पाठः ॥
कन्यका, स्त्री, (कन्या + अज्ञातादौ कन् पूर्वप्रत्ययः) ।
कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा ।
“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजसला” ॥
इति ॥ परकीयनाधिकाविशेषः । यथा ।
“अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च

द्विविधा परोक्षा कन्यका च । कन्यायाः पित्राद्य-
धीनतया परकीयत्वम् । अस्या गुप्तैव सकला
चेष्टा” । इति रसमञ्जरी ॥
कन्यकाजातः, पुं स्त्री, (कन्यकायां अनूपायां जातः ।
कन्यका + जन + कर्त्तरि क्तः) । अविवाहितापुत्रः ।
तत्पर्यायः । कानीनः । २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३७ ॥
(यथाह याज्ञवल्क्यः । १२ । १३२ ।
“कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः” ॥
कर्णः । स तु अनूपायां कुन्यां जातः ॥)
कन्यकापतिः, पुं, (कन्यकायाः पतिः) । जामाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कन्यसः, पुं, (कन + अग्रादित्वात्) । ४ । १११ । उणां ।
निपातनात् कन्यः । कन्यत्वेन काम्यत्वेन सीयते
अवसीयते इति । कन्य + सो + घञर्थे कः) ।
कनिष्ठभ्राता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(यथा रामायणम् । ५ । ३३ । १० ।
“रामस्य कन्यसे भ्राता सुमित्रा येन सुप्रजाः” ॥)
कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप्) । कनिष्ठभगिनी ।
इत्यमरटीका ॥
कन्या, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अग्रादित्वात् यक् इत्यु-
णादौ) । ४ । १११ । कन्यायाः कनीन् चेति निर्दे-
शात् पाणिनिमतानुसारेण न डीष् अतटाप्) ।
कुमारी । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ । सा तु दशम-
वर्षाया । इति स्मृतिः ॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि ।
“यस्मात् कामयते सर्वान् कमेर्धातोश्च भाविनि ।
तस्मात् कन्येह सुश्रोणि ! खतन्ता वरवर्णिनि” ॥)
नारी । ओषधीविशेषः । घृतकुमारी इति ख्याता ।
इति मेदिनी ॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने ॥
(“कान्तैर्दादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गुहोपमैः ।
कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी” ॥
“शोधयन्ती कासहा कन्या” ॥ इति वैद्यकद्रव्य-
गुणः ॥ विशेषगुणादयोऽस्या घृतकुमारीशब्दे
द्रव्याः ॥) स्थूलेला । वाराहीकन्दः । बन्ध्याकर्को-
टकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ० ॥ मेघादिद्वादश-
राश्यान्तर्गतवृक्षराशिः । सा तु उत्तरफल्गुनीशेष-
पादत्रयहस्तासमुदाययुक्ताचित्राप्रथमार्द्धेन भवति ।
तदधिष्ठातृदेवतायाः स्वरूपं यथा । जलेनौकास्थ-
प्रस्थाभिधारिणी स्त्री । इति दीपिका ॥ अपि च ।
नीलकण्ठीजातके ॥
“पाण्डुर्दिपात् स्त्रीद्वितनुर्वर्माणा-
निशामरुच्छीतसमोदयस्या ।
कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिर्नैश-
रूक्षात्यसङ्गप्रसवा-शुभा च” ॥ * ॥
मतान्तरे सा तु प्रीर्षादया । दिनवला । पिङ्गल-
वर्णा । दक्षिणादिक्खामिनी । वायुप्रकृतिः । श्रोत-
लसभावा । शुद्धभूमिचरा । वैश्ववर्णा । रूक्षा ।
सुधाङ्गा । खट्चन्द्रा । अल्पसन्ताना । अल्प-
पुंसका च ॥ * ॥ तत्र जातफलम् । “वेदशास्त्रे
अज्ञानं स्थानशेषे खेदितः भार्यायां सदा
विरसम्” । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ जन्मकालीन-
चन्द्राश्रितैतद्वाश्रितफलम् । यथा कौलीप्रदीपः ॥

“युवतिर्ग्रेष्मिणि प्रमदाजन-
प्रवलकेलिबिलासकुतूहलैः ।
विमलशीलयुता जननोत्सवैः
सुविधिना विधिना सहितः पुमान्” ॥ * ॥
तस्या उदये तन्नामकलसं भवति । तस्य गणित-
प्राप्तपरिमाणं दशवृक्षलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे देशे
वर्त्तमानो न विंशत्यनांशे ऊनत्रिंशत्यलाधिकपञ्चद-
शङ्गः । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
“कन्यालभोद्भवो मर्त्यो नानाशास्त्रविशारदः ।
सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः” ॥
इति कौलीप्रदीपः ॥ * ॥ सुता । तस्या विवाहं वि-
नान्यसंस्कारकर्मणि वृद्धिश्चाद्विधेयो यथा,—
“कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्चाद्विधेयः ।
नामान्नप्राशनं चूडां कुर्यात् स्त्रीयाममन्त्रकम्” ॥
“जातकर्मादिचूडान्तं कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकम् ।
कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्गैरेकं निष्क्रमणं विना” ॥
इति च महानिर्वाणतत्त्वे नवमोक्तासः ॥
(तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ३ । ८३ । १०४ ।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
कन्यातीर्थे नरः स्वात्वा गोसहस्रफलं लभेत्” ॥)
कन्याका, स्त्री, (कन्यैव इति स्वार्थे कन् अनुक्तपुं-
स्त्वात् न ङस्) । कुमारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
कन्याकुञ्जः, पुं, (कन्याः कुञ्जाः यत्र देशे सः । वायुना
हि अस्मिन् देशे कन्याः कुञ्जीकृता अतोऽस्य
तथात्वम्) । कान्यकुञ्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । वनपर्वणि ॥
“कन्याकुञ्जोऽपि बहोममिन्द्रेण सह कौशिकः” ॥
वायुना हि अस्मिन् देशे पुरा कन्याः कुञ्जीकृताः ।
तद्विवरणमुच्यते । पुरा किल कुशनाभो राजवि-
र्हतायां कन्याशतं जनयामास । रूपयौवनसम्पन्ना-
स्तास्तु कदाचित् उद्यानभूमिमागम्य परयानन्द-
सन्तत्या चिक्रीडुः । अथ सर्वगो वायुश्चाहसर्व्वा-
ङ्गीस्ता अवलोक्य कामशरपीडितोऽब्रवीत् । अहं
वः कामये, भवत्यो मे भार्या भवन्तु । अथ ता
अङ्गनास्तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उद्विग्नस्य तमब्रुवन्
भो वायो ! त्वं भूतानां अन्तश्चरसि तत्कथम-
स्माकं मनोभावं न वेत्सि । वयं किल कुशनाभ-
सुताः कथं पितरं कामतः समतिक्रम्य स्वयं वर-
मभिलषामः । पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति
स नो भर्ता भविष्यतीति । अतः क्षन्तव्याः खलु
भवन्नियोगं कर्तुमशक्ता वयम् । वायुस्तु तासां मे-
तद्वचनमाकर्ण्य कोपसमन्वितः स्वतजसा तासां
शरीरेषु प्रविश्य मध्ये बभञ्ज । ततः प्रभृति
देशोऽयं कन्याकुञ्ज इत्येव ख्यातः ॥ अस्य विस्तृ-
तिस्तु रामायणे आदिकाण्डे ३५ अध्याये द्रव्या ॥
अबन्तु काशीनदीतटे स्थितः । अधुना कुश-
स्थल इत्याख्याया प्रसिद्धः । इति कनिहामेनो-
क्तम् ॥ अस्य समीपे जाङ्गलोप्रवहमाना वर्त्तते ।
इति महाभारते अनुशासनपर्व ॥)
कन्याटः, पुं, (कन्या अटति अत्र । कन्या + अट् +
धिकरणे घञ्) । वासगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यादा

कन्यादानं, स्त्री, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।)
वराय कन्यासम्प्रदानम् । तदानफलं यथा ।
यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ! ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कन्यादानन्तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम्” ॥*॥
तद्ग्रहणे दशकुलत्वागो यथा,—

“महान्यपि सम्पद्धानि गोजाविधेनान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनजातिषु पाषण्डे मुने उद्देगकारिणाम् ।
कृद्गामयसदावाच्यचित्रिकुलकुलानि च ॥

यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मेऽङ्गया” ॥*॥

ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।
“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलङ्कृताम् ।

विवाहकाले संप्रति यथोक्ते सट्टे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मायैः पूजितः सुरैः ॥

दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा दारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥

गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥

शुक्लेन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् सन्यगर्चयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥

न मन्युं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मभोज्या सदा भवेत् ॥

कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात् भुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥

अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥

महासत्वसमाकीर्णास्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

दौहित्रस्य तु दानेन जन्दन्ति पितरः सदा ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥

मातापितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥

दत्त्वा कन्यां न शोचेत् क्षुधितां सुदितां तथा ।
नद्यां दुःखाभिभूतां वा तथैव कृपणां कृपाम् ॥

कुर्यान्मन्युं नचैवास्या आगताञ्चापि पोषयेत् ॥
यद्भूतमर्थयेत् किञ्चित् सर्वं तत् प्रतिपादयेत् ।

अप्रयच्छन् पतेत् ब्रह्मन् ! नरके नात्र संशयः” ॥*॥
“शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यद्वाशु तत्कुलम् ।

न भुञ्जन्ति च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ॥
तस्मादेताः समभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाश्रयैः ।

भूतिकामैर्नैर्नित्यं सुतयुक्तास्तु सर्वदा ॥
संस्तप्ताः स्युस्तथा पूज्याः श्राद्धे चैवौत्सवेषु च ।

यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥
इह कीर्तिर्भवेत् स्वर्गे परत्र द्विजसत्तम ! ।

तिजराशिः क्षतौ यावत् दिवाकरसमं क्षतः ॥

कपटी

वर्षान्ते गृह्यमानस्तु तिल एको भवेद् यदा ।

सोऽद्यं लभते तावत् ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

शतगत्याः प्रमाणेन सुकृते रोमसञ्चये ।

विशीर्यते तु वा लोकं वर्षे पूर्णे सुताप्रदः ।

तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि यावन्नोमश्च सञ्चयः ॥

महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुस्त्वयो रथाः ।

कन्यादातुः पञ्चात्मसं यान्ति त्रयो रथाः ॥

कन्यादानं दरिद्रस्य यो ददाति सुसक्तैः ।

पूर्वं धर्ममवाप्नोति यथावत् विधिकल्पितम् ।

तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता” ॥

इत्याद्ये वज्रपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥

कन्यापतिः, पुं, (कन्यायाः पतिः ।) जामाता । इति

जटाधरः ॥

कन्यापालः, पुं, (कन्याप्रधानः पालः । पालाख्य-

वणिगिति यावत् ।) पालवणिक । शूद्रजातिवि-

शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यारामः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यिका, स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन् टाप् अत-

इत्वम् ।) कन्यका । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्युधं, स्त्री, (कन + इन् । कन्या दीप्या कान्त्या

तेजसा वां ओषति इव । कनि + उध् + कः ।)

हस्तपुच्छः । इति हारावली । हातेर पौष्ठा

इति भाषा ॥

कप चलने । सौत्रधातुरयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भां—परं—अकं—सेट् ।) कपोलः । इति दुर्गा-

दासः ॥

कप इ ड सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां—

आत्म—अकं—सेट्—इदित् ।) इ कर्मणि कम्पते ॥

ड कम्पते वायुना वृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

कपटः, पुं, स्त्री, (पटतीति पटः । पट् + अच् । कस्य

सतो ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः । यद्वा कप +

अटन् ।) अयथार्थव्यवहारः । प्रतारणा । तत्प-

र्यायः । याजः २ दम्भः ३ उपधिः ४ कृद् ५ कैत-

वम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ कूटम् ७

कल्कम् ८ कलम् ९ मिथम् १० कैरवम् ११ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

(“नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वापुं त्वमिहार्हसि” ।

इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपुत्रः ।

यथा महाभारते १ । ६४ । २५ ।

“निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।

एते ख्याता दर्शयिष्ये दानवाः परिकीर्त्तिताः” ॥)

कपटिकः, चि, (कपटः विद्यतेऽस्मिन् अस्यस्य वा ।

कपट + मत्वर्थ + ठन् ।) कपटविशिष्टः । इति

शब्दरत्नावली ॥

कपटिनी, स्त्री, (कपटिन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)

चोड़नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

परिमाणविशेषः । इति शब्दरत्नावली । एक

आंकाङ् इति भाषा ॥

कपटी, [न] चि, (कपटोऽस्यस्य अस्मिन् वा अस्यर्थे

+ इनिः ।) कपटविशिष्टः । कपटधारी । इति

शब्दरत्नावली ॥

कपाटं

कपटेश्वरी, स्त्री, (कमिव शुभः पटः वसनं तत्तुल्यं
फलं ईष्टे + प्रेरयतीति । कपट + ईष् + कर्त् +
स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कपटः, पुं, (पर्व पुरणे + सम्प्रदादित्वात् भावे

क्विप् । “रात् लोपः” । ६ । ४ । २१ । इति

बलोपे पर् पूरतिः । केन सुखेन जलेन वा परं

पूतिं ददातीति । क + पर् + दा + सुपीति योग-

विभागात् कः । कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन

दापयति शुध्यति वा । क + पर् + दैप् शोधने

“आतोऽनुपसर्गो कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।)

शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा

काशिशखे । २६ । ४४ ।

“कमनीयजलाकम्पा कपटसुकपटगा” ॥)

वराटकः । इति मेदिनी ॥ (“पञ्चभिः कपटैः

पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति” । इति पां २ । १ ।

१० । सूत्रस्य सरला टीका ॥)

कपटकः, पुं, (कपट + कन् ।) शिवस्य जटाजूटः ।

वराटकः । इति मेदिनी । कडि इति भाषा ॥

(“यद्यहमिमं प्रकृत्यशरावं विक्रीय दश कपटकान्

प्राप्नोमि” ॥ इति हितोपदेशः ॥) शेषस्य पर्यायः ।

वराटः २ कपटैः ३ वराटिका ४ चराचरः ५

चरः ६ वर्ज्यः ७ बालक्रीडकः ८ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्णशूलव्रणगुल्म-

शूलनेत्रदोषनाशित्वञ्च ॥ तस्य भेदाः । सुवर्णवर्णा

सिंहो १ धूमवर्णा व्याघ्री २ धीतपुष्पासितोदरा

मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका विदन्ता

५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वराटकशब्देऽस्य

गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपटि, [न] पुं, (कपटो जटाजूटोऽस्यस्य । इनिः ।)

शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथाः

महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“अजश्च बहुरुपश्च गन्धधारी कपटपि” ॥

“कपटो कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशश्च” ।

इति कालिदासः ॥

यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।

“युनमग्रा व्यचरद् कपटि” ॥)

कपाटं, चि, (कं वायुं मस्तकं वा पाटयतीति । पट-

गतौ + णिच् + कर्मणि उपपदे अण् ।) खनाम-

ख्यातद्वाराच्छादककाष्ठफलकविशेषः । तत्पर्यायः ।

अररम् २ । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ कवाटः ३ कपाटी

४ कवाटी ५ अररी ६ अररिः ७ । इति तट्टीका ॥

द्वारकण्टकम् ८ असारम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा महाभारते १ । जतुगृहवासे । १४८ । १७ ।

“चक्रे च वैष्णवस्तस्य मध्ये नातिमहाविलम् ।

कपाटयुक्तमस्त्रातं समं भूषाश्च भारत” ॥

कं शिरः इत्युपलक्षणं मनुष्यादीनां ग्रहणमिति

बोध्यम् । कं वातं वा पाटयति वारयति गृह-

द्वारदेशं आच्छादयतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं

रुणद्धि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,

“द्वाराणि समुप्रावृण्वन् कपाटान्यन्वधन्” ।

इति रामायणम् ।

कपाली

कपालः, पुं, स्त्री, (कं मस्तकं पालयतीति । क + पालि + क्तृ । यद्वा कम्पते यः । कपि चलने + “तमि विश्वि विडिगि कुलिकपि पलिपञ्चिभ्यः कालन्” । उणां १ । ११७ । इति कालन् । कपिनिर्देशाद् नलोपः ।) शिरोऽस्थि । माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्परः इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । ३ । ६० । “द्वौ शृङ्गौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा” ॥ घटादेः खण्डम् । खापरा खोला इत्यादि भाषा ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ११ । “घटादीनां कपालादौ त्रयोषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः” ॥) समूहः । इति मेदिनी ॥ (मृगयकपर्शदिभि-
क्षापात्रम् । यथा, मनुः । ६ । ४४ । “कपालं वृक्षमूलाणि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्” ॥ पुरोडाशः । यथा शतपथब्राह्मणे । “कपालानि चोपदधातिपुरोडाशं चाधिश्रयति” ॥ कुष्ठरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्ष-
णम् । यथा, माधवकरः ॥ “कृष्णारुणकपालाभं यद्रूढं पर्युषं तनु । कापालं तोदवज्जलं तल्लुलं विषमं स्मृतम्” ॥ कपालनालिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसंघस्य ना-
लिका ।) तर्कुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टैको इति भाषा ॥ कपालभट्ट, पुं, (कपालं भिक्षापात्रं ब्रह्मकपालं वा विभर्ति धारयति । कपाल + भट् + क्तिप् तुक् च ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ कपालिका, स्त्री, (कपाल + कन् + टाप् ।) दन्त-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । “कपालेखिव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा । कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी” ॥ इति माधवकरः ॥ तस्याश्चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (घटकपालिका । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । ४१ । “मङ्गीघटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः । जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैः आलक्ष्यते ब्रुहि किमत्र वस्तु” ॥) कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्थस्य । कपाल + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ कपाली, [न्] पुं, (कपालोऽस्थस्य । कपाल + इनिः ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ खनामस्थानात् जाति-
विशेषः । स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (त्रि, कपालविशेषः । यथा, कुमारः । ५ । ७८ । “कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्त्तैरेवधार्यते वंशुः” ॥ “नटी कपालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना” ॥ इति च तन्त्रम् ॥ योगिविशेषः । यथा, हटयोग-
दीपिकायां १ । ७ । “कपाली विन्दुनाथश्च काकिचण्डीश्वराक्षयः” ॥)

कपिको

कपिः, पुं, (कम्पते यः सदा । कपिचलने । “कुण्डि-
कम्पोर्नलोपश्च” उणां । ४ । १४३ । इ प्रत्ययः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १५४ ॥ “विड्वराहखरोद्वाणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चाज्जायन्तश्चरेत्” ॥) सिद्धकाः । मधुसूदनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ । १०६ । “सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः” ॥) धानिका । इति शब्दमाला ॥ करञ्जभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कादुरकात् एष्यो पाति इति । वराहः । रक्तचन्दनम् । पिङ्गलम् । तद्वर्णवति त्रि ॥) कपिकच्छुः, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्डू-
हेतुत्वात् ।) रक्तविशेषः । आलकुशी इति भाषा । केआवाच इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । आत्म-
गुप्ता २ जडा ३ अथ्यडा ४ कण्डूरा ५ प्राववा-
यणी ६ कथ्यप्रोक्ता ७ शूकशिविः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ खगुप्ता १० । अजडा ११ कण्डूरा १२ प्राववायणी १३ प्राववा १४ शूकशिवी १५ शूकशिवी १६ कपिकच्छुः १७ । इति भरतः ॥ खयंगुप्ता १८ महर्षभी १९ लाङ्गली २० कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभिग्रहा २३ कपिरोमफला २४ गुप्ता २५ दुष्पशा २६ अजडा २७ प्राववेण्या २८ वदरी २९ गुरुः ३० आर्षभी ३१ शिवी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालुः ३५ वन-
शूकरी ३६ कोशरोमा ३७ रोमवल्ली ३८ । शूक-
शिविः ३९ वानरी ४० कपिकच्छुः ४१ शूक-
पिण्डी ४२ शूकपिण्डी ४३ कपिप्रभा ४४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । खादुरसत्वम् । शुक्ररुद्धिकारित्वम् । वातक्षयपित्तास्रविकृतत्रण-
नाशित्वम् । शीतत्वञ्च । तस्या वीजगुणौ । वातश-
मनत्वम् । परमवाजीकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिवीशब्देऽस्या विशेषश्च ज्ञेयः ॥) कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उप-
मात्र ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुरा, स्त्री, (कपिभ्यः कच्छुं कण्डूराति ददाति ।
कपिकच्छु + रा + कः ।) कपिकच्छुः । इति शब्द-
माला ॥ (यथा, गारुडे १६७ अध्याये । “एरण्डशारिका पर्यां गुडूचो कपिकच्छुरा ।
एषां दण्डपलान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले” ॥) कपिकन्दुकं, स्त्री, (कपि + कदि + उकः । अतो-
लोपः ।) कस्य शिरसः पिकन्दुकं अस्थि । यद्वा कपिः परमात्मा विष्णुः कन्दति क्रीडति यत्र तत्रत्यं
अस्थि ॥ शिरोऽस्थि । इति शब्दचन्द्रिका । माथार
खुलि इति भाषा ॥ कपिका, स्त्री, (कपिश्च कायति यज्ञवराहवत् नील-
वर्णतया प्रकाशते शोभते वा । रंकरेशसाभ्यात्
तथात्वम् ।) नीलसिन्दुवाररुद्धः । इति राज
निर्घण्टः ॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो
व्याख्येयाः ॥) कपिकौलिः, पुं, (कपीनां प्रियः कौलिः ।) कौलि-
विशेषः । इति रत्नमाला । श्रेयाकुल इति भाषा ॥

कपित्थ

कपिचूडा, स्त्री, (कपीनां चूडा इव । आम्नातक-
सुकुलस्य कपिचूडातुल्यत्वात् ।) आम्नातकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । (आम्नातकशब्दे विशेषो-
ऽस्या ज्ञेयः ॥) कपिचूतः, पुं, (कपीनां चूत इव अव्यक्तप्रियत्वात् ।)
आम्नातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कपिजः, पुं, (कपेः शिलायाः जायते । जन् + डः ।
कपितैलम् ॥) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः । शिलारस इति भाषा ॥ कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपेः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा
यस्याः । संज्ञायां कन् । कपिसट्शजङ्घाया दैर्घ्यात्
इत्येवम् ।) तैलपिपीलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिजलः, पुं, (कपिरिव जवते वेगेन गच्छति यद्वा कम्
श्रुतिसुखदं शब्दम् पिङ्गयति कपिवत् पिङ्गलो
वा । ईषत्यङ्गलवर्णो हरितालवर्णो वा । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) चातकपर्णी । तन्मांस-
गुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्तपित्ताशि-
त्वम् । अग्निदाहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्षि-
विशेषः । तत्पर्यायः । तेजलः २ ॥ तस्य मांसं
शुक्ररुद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तित्तिरि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, —
“कपिजल इति प्राज्ञैः कथितो गौरितित्तिरः ।
कपिजल इति ख्यातो लोके कपिश्रुतित्तिरः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ “पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिजलाः ।
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैवमाधुर्यलाघवात्” ॥
इति चरकः । तथा सुश्रुतश्च । “रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिजलः ।
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते” ॥
कृषिकुमारभेदः । अयन्तुश्वेतकेतुपुत्रस्य पुण्डरी-
कस्य वन्धुः । यथा कादम्बर्या महाश्वेतोपाख्याने ।
“सखे ! कपिजल ! किं मामन्यथा सम्भावयसि” ॥) कपितैलं, स्त्री, (कपिभिर्वानरैः शिलायाः विदारणात्
सम्पादितं यत् तैलम् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथाचोक्तम् । “सिद्धाकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशगः ।
कपितैलञ्च सङ्घातं तथा च कपिनामकः” ॥) कपित्थः, पुं, (कपिः तिर्यति फलप्रियत्वात् लोभात्
वा यत्र । कपि + स्था + कः ।) एषोदरादित्वात्
सलोपे साधुः ।) वृक्षविशेषः । कत्वेन इति भाषा
तत्पर्यायः । दधित्थः २ ग्राही ३ मन्मथः ४ दधि-
फलः ५ पुष्पफलः ६ दन्तशठः ७ । इत्यमरः ।
२ । ४ । २१ ॥ कपित्थः ८ । इति भरतः ॥ सालूरः
९ मङ्गल्यः १० नीलमल्लिका ११ ग्राहिफलः १२
चिरपाकी १३ ग्रन्थिफलः १४ कुचफलः १५ क-
पीष्टः १६ गन्धफलः १७ दन्तफलः १८ करभव-
ल्लभः १९ काठित्यफलः २० करञ्जफलकः २१ ।
अस्यामफलगुणाः । अस्त्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
नाशित्वम् । ग्राहित्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । कण्ठ-
रोगजिह्वाधिकजडताकारित्वम् । त्रिदोषवर्द्धक-
त्वम् । विषहरत्वम् । शोचकत्वञ्च । तत्कफल-
गुणाः । दोषत्रयहरत्वम् । मधुरास्तरसत्वम् ।

कपिल

गुरुत्वम् । श्वासवर्मिश्चमकमहरत्वम् । हिक्काप-
नोदकमत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । ततः
सर्वदा सेव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“कपित्यमामं कण्डूघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ।
मधुरास्त्वकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ (तथा च चरके ॥

“कपित्यं विषकण्डूघ्नमामं संग्राहि वातलम् ॥
मधुरास्त्वकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि” ॥

“कुशदीपेश्वरस्य राज्ञो ज्योतिष्मत्संज्ञकस्य सप्त-
पुत्राणामेकतमः । तद्वर्षमपि तन्नामा स्थातम् ।
तद्विरणन्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये
द्रव्यम्”)

कपित्यत्वकः, स्त्री, (कपित्यस्य मालुरस्य त्वगिव त्वग्-
यस्य ।) रत्नवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रत्नवालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपित्यपर्णी, स्त्री, (कपित्यस्य पर्णमिव पर्णं पत्रं
यस्याः । कपित्यपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
वृक्षविशेषः । कपित्यानीति स्थाता । तत्पर्यायः ।
विरजा २ सुरसा ३ चित्रपत्रिका ४ । इति रत्न-
माला ॥

कपित्यास्यः, पुं, (कपित्यवत् कपित्यफलवत् वक्तु-
लाकारं आस्यं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । तत्प-
र्यायः । गोलाङ्गुलः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिध्वजः, पुं, (कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य सः । प्रतिज्ञा-
पालनपरतन्त्रेण महावीरेण हनुमताधिष्ठित-
ध्वजत्वात् वानरलाञ्छनध्वजत्वाद्वा तथात्वम् ।)
अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा गीतायाम् । १ । २० ।

“अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः” ॥)

कपिनामा, [न] पुं, (कपेर्नामैव नाम यस्य ।) सि-
ङ्गकः । इति रत्नमाला ॥ (सार्थं कन् प्रत्ययेनास्य
प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—

“कपितैलञ्च संस्थातं तथा च कपिनामकः” ॥)

कपिपिप्पली, स्त्री, (कपिः कपिवत् रक्तवर्णा पिप्प-
लीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत् ।) रक्ता-
ग्रामार्गः । इति वैद्यकम् ॥ सूत्र्यावर्तवृत्तः । इति
रत्नमाला ॥

कपिप्रभा, स्त्री, (कपिष्वपि प्रभा निजप्रभूतगुण-
प्रसारणं यस्याः । कपीनामपि कण्डूयनादस्या-
स्तथात्वम् ।) कपिचक्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनुमदादीनां प्रभुः
नियन्ता ।) रघुनाथः । इति शब्दरत्नावली ॥
(वानरराजः बाली सुग्रीवश्च ॥)

कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः ।) आम्नातकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कपित्यः । इति जटाधरः ॥

कपिरथः, पुं, (कपिर्हनुमान् रथ इव वहनकारी
वाहनं वा यस्य ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (कपिः महावीरः हनुमान् रथे यस्य
इति व्युत्पत्त्या कपिलाश्वित्वञ्च अर्जुनः ॥)

कपिलः, पुं, (कधु कान्तौ “कमेः पञ्च” ।) उणां १ ।

कपिला

५६ । इलच् । पश्चान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । स तु
ज्ञानभक्तिसांख्ययोगप्रचारार्थभगवदतारः । कर्द-
मप्रजापतेरौरसादेवहृतिगर्भजातः । इति श्री-
भागवतम् ॥ (यथा गीतायां १० । २६ ।

“गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः” ॥
सगरराजसन्ततिध्वंसकारी रसातलस्थः कपिलो
मुनिः केषाञ्चिन्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्ता न ।
अयन्तु अपरः कश्चित् । खनामख्यातो मुनिः ।
एतदर्थं प्रमाणं यथा, रघुः ३ । ५० ।

“अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितृस्त्वदीयस्य मयापहारितः” ॥)

अग्निः । कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिङ्गकनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ पिङ्गलवर्णः । तद्-
युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६—१६ । नीलपीतः ।
कपिलः । इति रमसः ॥ “कपिलो रोचनाच्छ्विरि-
त्यन्ये” । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ३ । ४ ।

“अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः” ॥
महादेवः । यथा तत्रैव १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः” ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४ । १०६ ।

“सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरथयः” ॥
नागविशेषः । यथा, हरिवंशे ३ । ११४ ।

“शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥
दानवभेदः । यथा तत्रैव ३ । ८२ ।

“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥
कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा
द्युतिः यस्य ।) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलद्राक्षा, स्त्री, (कपिला द्राक्षा ।) द्राक्षाविशेषः ।
तत्पर्यायः । मृद्वीका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४

अमृतरसा ५ लोहवर्णा ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८
मधुली ९ हरिता १० हारहारा ११ सुफला १२
मृद्वी १३ हिमोत्तरा १४ पथिका १५ हेमवती

१६ शतवीर्या १७ काश्मरी १८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । हृद्यत्वम् । मदहर्ष-
दाढत्वम् । दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृद्वीकाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः ।) काक्षी-
नामसुगन्धिकाष्टम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलाधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारा-
सदृशी शुद्धा धारा यस्याः । यदा कपिलानां
दुग्धधाराभिः सम्भूता निर्मला धारा यस्याः ।
संज्ञायां ड्रापोरिति पाणिनिस्त्वानुसारेण
कृतः ।) स्वर्गदी । तीर्थभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कपिलशिंशपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा
शिंशपा ।) शिंशपावृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५

भस्मगर्भा ६ कुशिशिंशपा ७ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतवीर्यत्वम् । आमयवातपित्तज्वरच्छ-
र्दिहिकानाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्य स्याः अर्धं आद्यच् ।
टाप् च ।) पुण्डरीकनामदिग्गजपत्नी । इत्यमरः ।

कपिव

१ । ३ । ४ ॥ भस्मगर्भा शिंशपा । रेणुकानाम्
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६३—१२० ॥

(यथाह राजवल्लभः ।

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका” ॥

अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे द्रव्यम् ॥) गो-
विशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ सा तु स्वर्णवर्णा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८४ । ८२ ।

“कपिला सहवत्सा वै पर्वते विचरत्युत” ॥
दत्तकन्या । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ॥

“क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः” ॥
कपिलवर्णयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् वर्णा-
दिति न ङीप् ।) मृद्वकन्या । शिंशपा । राजरीतिः

इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
“कज्जला चत्तुर्लोकान्तं पूर्वस्मिन् शुभ्रपर्वतः ।

श्रुत्या सह पुरा रेमे यत्र शक्रः सुरेश्वरः ॥
तत्पूर्वस्यां महादेवी नदी कपिलसंज्ञिता ।

तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्” ॥
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ (तीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते ३ । ८३ । ४५ ।

“कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वा च धित्वा च पितृन् स्नानं देवतान्यपि ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः” ॥

कपिलानां प्रयस्विनीधेनूनाम् इत्यर्थः ॥ पिङ्गल-
वर्णा । यथा, विष्णुपुराणे २ यांशे । ४ । ३१ ।

“कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्” ॥
कपिला कन्या गोपयन्तया यदुक्तं मनुना ३ । ८ ।

“नोदहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्” ॥
कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः ।)

मृगेर्वारुः । कपिलशिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिलाश्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अश्वाः यस्य ।)

इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमसपि फलति कण्डू-
प्रदानाय प्रभवति या ।) कपिकच्छूः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिलोमा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोममञ्जरी यस्याः ।)
रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतिस्तु रेणुका
शब्द द्रव्या ॥)

कपिलोहं, स्त्री, (कपिरिव कपिवर्णतुल्यं लोहम् ।)
पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पित्तलशब्देऽस्य
गुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपिल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका । एषोदरा-
दित्वात् वलोपे साधुः ।) गजपिप्पली । इति
रत्नमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिवक्त्रः, (कपेर्वापरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागि-
नेयपर्वतमुनिशपप्रभावात् मातुलस्य देवर्षस्तथा-
त्वम् ।) नारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हि
नारदस्य कपिवक्त्रत्वं जातम् तदुच्यते ।

पुरा किल मातुलभागिनेयो दाढविषसत्तमौ
नारदपर्वतौ मानुषेषु सम्मिता विहर्तुकामौ
देवलोकादिहागतवन्तौ । आगत्य च हृदयं
राजानमभ्येत्य तत्रान्ये ऊषतुः । आसीच्च

कपीत

किञ्चनयोः समयः शुभमशुभं वा हृदि जातं सङ्कल्पं परस्परं कथनीयमिति । अथ कदाचित् राजा तावभ्युपेत्य खसुतां तदाराधनाय नियोजितवान् । अथ गच्छति काले नारदस्तु कन्दर्प-वाद्यवशगः राजदुहितरि मनो निदधे । धर्म-विदपि नारदः व्रीडमानः तीव्रमिदं मनोभावं भागिनेवाय न शृणुं । भागिनेयः पर्वतस्तु इङ्गितादिभिर्मातुलं कामार्त्तं वीक्ष्य समयभङ्गादति-क्रुद्धः “इयं नृपसुता तव भार्या भविष्यति त्वमपि वानरमूर्तिधरोऽत्र विचरिष्यति” इति तं शप्त-वान् । एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख आसीत् इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ॥ विस्तृतिस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि ३० अध्याये द्रष्टव्या ॥

कपिवल्ली, स्त्री, (कपिरिव कपिलोमसदृशी वल्ली ।) गजपिप्पली । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कपिशः पुं, (कपिः वर्णविशेषः अस्यस्य कपिनामा-स्यास्ति वा लोमादित्वात् शः ।) श्यावः । कृष्ण-पीतमिश्रितवर्णः । तद्युक्ते चि । इत्यमरः १ । ५ । १६ ॥ (यथा, रघुः १२ । २८ ।

“सन्ध्याभकपिशस्तस्य विराधो नाम राज्ञसः । अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामसेन्दोरिव ग्रहः” ॥

सर्ववर्णमयत्वात् शिवः । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः” ॥ सिद्धकनाम गन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥

कपिशालनः, पुं, (कपिशं अञ्जनं कपिशयुक्तं अञ्जनं वा यत्र । अञ्जनस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च एवमुच्यते ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिशपुत्रः पुं, (कपिशयाः मदोन्मत्तायाः पिशाचाः पुत्रः ।) पिशाचः । इति शब्दमाला ॥

कपिशी, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया डीष् ।) माधवी । मदिरा । इति मेदिनी जटाधरश्च ॥ (हलायुधमतेऽस्य कौवलमपि दृश्यते ॥)

कपिशीका, स्त्री, (कपिश + सार्धे बाहुलकात् ईकन् टाप् च ।) मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिशीर्ष, स्त्री, (कपीनां प्रियस्थानं शीर्षं वृक्ष-प्राकारादीनां शिर्षदेश एव कपिप्रियत्वात् प्रसि-द्धः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) प्राकारा-यम् । तत्पर्यायः ॥ खोडकशीर्षकम् २ क्रयशीर्षम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिशीर्षकं, स्त्री, (कपीनां शीर्षवर्णवत् कायति प्रकाशते । कै + कः ।) हिङ्गुलम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (हिङ्गुलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपिकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञायां वा दीर्घः ।) कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपीज्यः, पुं, (कपिभिर्वानरैरिति प्रियत्वात् इज्यते पूज्यते । कपि + यज् + कप् ।) क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (रामचन्द्रः । इति व्युत्पत्त्यर्थः ॥)

कपीतः, पुं, (कं जलं तत्तुल्यश्वेतवर्णं अपि इतः प्राप्तः अपिरल्लोपः । यदा कपिभिरितः प्रियत्वेन प्राप्तः ।) श्वेतवृक्षावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

२५

कपोत

कपीतनः, पुं, (कपीनां ईं लघौ तनोति विस्तारय-तीति । कपि + ई + तन् + यच्चायच् । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । अन्येषामपीति । ६ । ३ । १३७ । दीर्घः ।) आस्मात्कवृत्तः । गर्दभाण्डवृत्तः । शिरीषवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ अश्वत्य-वृत्तः । इति मेदिनी । गुवाकवृत्तः । विल्ववृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (आस्मात्कवृत्ते शिरीष-शब्दे अश्वत्यशब्दे विल्वशब्दे चास्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कपीन्द्रः, पुं, (कपिश्चासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव इति वा ।) हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कपीनां वानराणामिन्द्रः । सुग्रीवः । बाली । इति रामायणम् ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४६ । ६६ ।

“शरीरभूतमृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः” ॥)

कपीष्टः, पुं, (कपीनां इष्टः प्रियः ।) राजादनीवृत्तः । कपित्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्यशब्देऽस्य गुणादय उक्ताः ॥)

कपोतः, पुं, (को वायुः प्रोतः नौरिवायः । यदा कवृत्तं + “कवेरोतच् पञ्च” । उणां । १ । ६३ । इति ओतच् + वस्य पञ्च ।) गृहकपोतः । पायरा इति भाषा । तत्पर्यायः । कलरवः २ पारावतः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १४ ॥ पारावतः ४ छेद्यः ५ रक्तलोचनः ६ । इति रमसः ॥ गृहकुक्कुटः ७ । यथा,—

“मार्जाररक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे” ।

इति प्रयोगात् इति सारसुन्दरी ॥

(यथा, रामायणे । ५ । ६९ । ४ ।

“अयते हि कपोतेन शत्रुः शरणागतः ।

अर्चितस्य यथान्यायं सैव मांसैर्निमन्त्रितः” ॥)

वनकपोतः । घृष्ट इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्र-कण्ठः २ । इति मेदिनी ॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४ धूमलोचनः ५ दहनः ६ अभिसहायः ७ भीषणः ८ गृहनाशनः ९ । तन्मांसगुणाः । वीर्यबल-वृद्धिकारिवम् । खादुलम् । कफपित्तासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-यत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सार्धपतिलभर्जनेन विरुद्धत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(अस्य गुणान्तरं यथा,—

“पारावतो गुरुः खिग्धो रक्तपित्तानिलापहः । संग्राही शीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्यवर्द्धनः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

“कपोतो रंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः । तर्पणः शुकजननो हितो नृणां रुचिप्रदः” ॥

इति हारीतः ॥ कपोतविशेषस्य गुणाः । यथा,—

“गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषहृत्” ॥

इति वाभटः ॥

“कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः । विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ॥ १ ॥

तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः । शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं गृहदुतराश्च ते” ॥ २ ॥

इति चरकः ॥

कफ

“सर्वदोषहरस्तेषां भेदाशी मलदृषकः । कषायखादुलवणो गुरुः काणकपोतकः” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

कपोतकं, स्त्री, (कपोत इव कपोतवर्णवत्कायति प्रकाशते । कै + कः ।) सौवीराञ्जनम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

कपोतचरणा, स्त्री, (कपोतचरणः चरणाकारो अस्यस्याः ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

कपोतपालिका, स्त्री, (पालयति इति । पाल-रक्षणे + कर्त्तरि ण्वुल् । कपोतानां पालिका । कपोतान् पालयति इति वा कर्मण्यण् ।) विटङ्कः ।

सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम् । इत्य-मरः । २ । २ । १५ ॥ पायरा खेप इति भाषा ॥

कपोतपाली, स्त्री, (कपोतान् पालयति इति । पाल-कर्मण्यण् डीष् च । केचित्तु पाल + अच् गौरादि-त्वात् डीष् ।) कपोतपालिका । इति हलायुधः ॥

(यथा भाषे ३ । ५१ ।

“चिक्रंसया कृत्रिमपक्षिपङ्क्तैः कपोलपालीषु निकेतनानाम्” ॥)

कपोतवङ्गा, स्त्री, (कपोतो वङ्गाते प्रतार्यतेऽनया । वन्च् + करणे घञ् कुलं टाप् च ।) ब्राह्मीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते ।

“कपोतवङ्गामूलं हि पिबेदस्त्वसुरादिभिः” ॥)

कपोतवर्णा, स्त्री, (कपोतस्य वर्ण इव वर्णो यस्याः गौरादित्वात् डीष् ।) सूक्ष्मला । इति राज-निर्घण्टः ॥ (सूक्ष्मलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कपोतवाणा, स्त्री, (कपोतपाद इव यो वाणः तद्वदा-कारोऽस्याः ।) नलिकानामगन्धद्रव्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

कपोतसारं, स्त्री, (कपोतः कपोतवर्ण इव सारः कृष्ण-वर्णो यत्र ।) खोतोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपोताङ्घ्रिः, स्त्री, (कपोतस्य अङ्घ्रिरिव ।) नलीना-मगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

कपोताभः, पुं, (कपोतस्य आभा इव आभाऽस्य ।) कपोतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मूषिकभेदः ।

“मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः” । इति सुश्रुतः ॥)

कपोतारिः, पुं, (कपोतानां अरिः शत्रुः ।) श्वेन-पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपोलः, पुं, (कम्पते “कपिगण्डि कटिपटिभ्य ओ-लच्” । उणां १ । ६७ । इति ओलच् कपि इति निर्देशात् नलोपः । कं सुखं पोततीति वा पुलमहत्त्वे कर्मण्यण् ।) स्तब्धतिर्य्यकसन्निधि-भागः । गाल इति भाषा । तत्पर्यायः । गण्डः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गल्लः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ४ । ६८ ।

“तत्र हृणावरोधानां भर्तृषु यत्तद्विक्रमम् । कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्” ॥)

कफः, पुं, (किन जलेन फलति इति । फल निष्पत्तौ “अन्येष्वपि” ३ । २ । १०९ । इति डः ।) के शिरसि फलति वा प्राग्बुद्धः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्पर्यायः । श्लेष्मा २ संघातः ३ सौम्यधातु ४

कफः

घनः पू बली ई । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । सन्धि-
विश्लेषकारित्वम् । मृदुत्वम् । प्रमर्दनत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । जडताकारित्वम् ।
शुक्लत्वम् । शीते वसन्ते निशामुखे पूर्वार्द्धे भुक्ते
च प्रकोपयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य
प्रकोपहेतुः । “गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतन-
काले श्लेष्माणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्त-
मात्रे वसन्ते” ॥ * ॥ तस्य कर्माणि । “तमिवं म-
धुरास्यता शिशिरता शौलां प्रसेको मलप्राचुर्यं
स्थिरता रसश्च लवणः कण्डूरतिप्रता । आलस्यं
चिरकारिता कठिनता शोथारुचिस्निग्धता तन्ना-
ट्युपदेहकासगुरुता एताः कफोत्था रजः” ॥ * ॥

अस्य प्रशमनाकारणम् ।

“गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्माणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः” ॥
“रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकथायामनिष्ठोवन-
स्त्रीरैवाध्वनिमुद्रजागररतिक्रीडापदाघातनम् ।
धूमा युष्णिग्शिविरेकवमनस्तेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“अवलम्बक इत्येकः क्षेदकः श्लेष्मकोऽपरः ।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः” ॥ * ॥

एतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधाम्नान्तु श्लेष्माणं यत्करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः ॥ १ ॥
आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्षेदनात् क्षेदकः स्मृतः ॥ २ ॥
श्लेषकश्लेष्णात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
रसनावस्थितस्त्वेव बोधको रसबोधनात् ॥ ४ ॥
शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् ॥ ५ ॥ * ॥

अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरः क्षोमपर्वणाणामाशयो रसः ।
भेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानसुरः परम्” ॥ * ॥

(सन्धिसंश्लेषखेहनरोपगपूरणबलस्यैर्यत्कत्
श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणानुग्रहं करो-
ति । इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्यसुक्तम् ॥

अतः परमस्य क्षीणलक्षणमाह ।

श्लेष्मक्षये कक्षतान्तर्दाह आमाशयेतराशय-
शिरसां श्रुयता सन्धिप्रैथिल्यं तृष्णा दोर्बल्यं
प्रजागरणञ्च । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रती-
कारः ॥ अतः परमस्यातिवृद्धौ यल्लक्षणं तदाह ॥

श्लेष्मवृद्धौ शौलां प्रैथं स्यैथं गौरवमवसाद-
स्तन्नानिद्रासन्ध्यस्थिबिस्लेषश्च ॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम् ।

“गम्भीरदुःखः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः” ॥ * ॥

(अपरश्च यथाह हारीतः ।

“सुस्निग्धवर्णः सितनेत्रदीप्तः

प्रथमः सुकेशो न च दीर्घरोमा ।

गम्भीरशब्दः श्रुतशाल्वनिद्रा-

तन्नाप्रियत्तिक्तकटूणांभोजी ॥

सुमांसुलः स्निग्धरसप्रियश्च

कफणि

संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुचित्तः ।
व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ
भवेत् कफात्मप्रकृतिर्भुव्यः ॥

शुक्लाक्षः स्थिरकृटिलातिनीलकेशो
लक्ष्मीवान् जलदमदङ्गसिंहघोषः ।

सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्
सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥

रत्नान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः
स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः ।

क्षेप्तमोमानयिता गुरुणां
ज्ञेयो वलासप्रकृतिर्भुव्यः ॥

दृढशस्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः
परिगण्य चिरात् प्रददाति वज्र ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं
गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥

ब्रह्मरन्ध्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वजगोवैः ।
तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः” ॥

इति सुश्रुतश्च ॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः । तत्रामाशय-
पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्धगतित्वा-

त्तेजसश्चन्द्र इवादितस्य स चतुर्विधस्याहारस्या-
धारः । स च तत्रोदकेर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो

भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति ।
“माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्षेदित्वात्तथैव च ।

आमाशये सम्भवति श्लेष्मामधुरशीतलः” ॥

स तत्रस्य एव सशक्त्या श्लेष्माणं श्लेष्मस्थानानां
शरीरस्य चोदककर्मणानुग्रहं करोति । उरस्थः-

स्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येणान्नरससहितेन हृद-
यावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वे-

न्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसञ्चाने वर्तते । शिरस्थः
खेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्येणानु-

ग्रहं करोति । सन्धस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धि-
संश्लेषात् सर्वसन्धनुग्रहं करोति ॥ भवति चात्र ।

“श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः” ॥

तस्याविकृतस्य कर्म ।

“खेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्मविकारजम्” ॥ * ॥

इति सुखबोधः ॥ फेनः । यथा अश्विकफः इत्यादि ॥
कफकूर्चिका, स्त्री, (कफं कूर्चति विह्वलं करोतीति ।

कफ + कूर्च + विकारे + श्वल् + टाप् इत्वञ्च ॥
लाला । लाल् युतु सिकनि इत्यादि भाषा ॥

तत्पर्यायः । स्त्रीका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४
आस्यासवः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

कफघ्नो, स्त्री, (कफं कफविकृतिं हन्तीति । कफ +
हन् + टक् + डीप् ॥ हृषभाभेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे शताङ्गादिवर्ग-
स्तुर्यः ।

“जीह्वशत्रुर्विघ्नो च कफघ्नो चापराजिता” ॥
कफणिः, पुं, स्त्री, (केन सुखेन फणति अनायासेन

सङ्कोचविकोचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा । फण
गतौ, स्फुर सञ्चलने इति वा आतोः इन्

कबन्ध

एषोदरादित्वात् साधुः ।) कफोणिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कफवर्द्धनः, पुं, (कफं कफजनितं विकारं वर्द्धयतीति ।
कफ + वृध् + णिच् + ल्युः ।) पिण्डीतगरवृक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्लेष्मवृद्धिकारके त्रि । इति
वैद्यकं ॥ (दिवास्वप्नायायामालसमधुरास्नलवण-

शीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवनैष-
धेक्ष्ण्टमाषमहामाष-गोधूमतिलपिष्टविकृतिदधि-

दुग्धक्षशरापायसेक्षुविकारानुपौदकमांसवसाविस-
मृणालकशेरुकप्रङ्काटकमधुरवल्लीफलसमश्रुनाथ-

श्रुनप्रमृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते ॥
“सशीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वार्द्धे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति” ॥
इति सुश्रुतः ॥

कफविरोधि, स्त्री, (कफं विशेषेण रुण्डीति ।
कफ + वि + रुध् + णिनिः ।) मरिचम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि । मरिचशब्दे-
ऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कफान्तकः, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः । यद्वा ।
कफं अन्तयतीति । कफ + अन्त + करोत्यर्थे

णिच् + श्वल् ।) वर्वुरवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं वर्वूरशब्दे द्रव्यम् ॥
कफनाशके, त्रि ॥)

कफारिः, पुं, (कफस्य अरिः दमयितेत्यर्थः । शुण्ठी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि । शुण्ठी-

शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥
कफी, [न्] त्रि, (कफोऽस्यस्य । कफ + अस्यर्थे ।

“द्वन्द्वोपतापेति” ॥ ५ । २ । १२८ । इनिः ।)
श्लेष्मयुक्तः । तत्पर्यायः । श्लेष्मलः २ श्लेष्माणः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गजे पुं । इति सार-
स्वतः ॥

कफेलुः, त्रि, (कफं लाति आदत्ते इति । कफ + ला
आदाने + “अन्दू-टण्फू-जम्बू-कम्बू-कफेलू-कर्कम्बू-

दिधिषु” ॥ उणां १ । ६५ । इति कुप्रत्ययान्तो
निपातितः ।) कफयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

मुखादित्तिः ॥ (पुं, श्लेष्मातकवृक्षः ।
“कफेलुः श्लेष्मातकतरौ पुंसीति रूपमङ्गरी” ।

इति “उज्ज्वलदत्तधृतवचनात्” ॥ १ । ६५ ॥
कफोणिः, पुं, (कं सुखं स्फोरयति । स्फुर स्फुरणे

सञ्चलने च ण्यन्तात् अच इः । अथवा केन सुखेन
फणति स्फुरतीति वा । स्फुर, फण वा + इन्

उभयतः एषोदरादित्वात् साधुः ।) शुजमध्य-
ग्रन्थिः । कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

कुर्परः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (कुर्परशब्दे
ऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कव, ऋ ङ स्तुतौ । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
आत्म-सक-सेट्-कटित् ।) वर्णः शुक्लादिक्रिया ।

ऋ अचकावत् । ङ कवते कविर्विष्णुम् । कवते
प्रतिमां चित्रकारः । इति दुर्गादासः ॥

कबन्धं, स्त्री, (कस्य प्राणवायोः बन्धः आश्रयः । जल-
यानमेव प्राणधारणकारणम् । कदापि प्राण-

स्थितिः जलं विना नैव स्यात् । यथा, श्रुतिः ।

कविल

कमन

कमल

“पञ्चदशाहानि माऽग्नीः काममयः पिनापोमयः प्राणो न पिवतस्ते विच्छेद्यते” ॥ जलम् । इत्यमरः ॥ १ । १० । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ५ । ८५ । ३ ॥ “नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्रससर्ज रोदसी अन्तरीक्षम्” ॥)

कवन्धः, पुं, (कं सुखं बध्यते रध्यतेऽस्मात् । क + बन्ध + घञ् ।) राज्ञः । रक्षोविशेषः । (यथा, रघुः १२ । ५७ ।

“वधनिर्द्धूतशपस्य कवन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्च्छसखं रामस्य समानव्यसने हरौ” ॥

अस्य विवरणादिकमुच्यते । पुरा किल दनुनामा कश्चिदानवः उग्रेण तपसा पितामहं सन्तोषयन् दीर्घमायुः प्राप्तवान् । प्राप्तदीर्घायुरतिगर्वः सुरराजेन सह योद्धुं सुरपुरमगच्छत् । शक्रस्तु रणभूमिगतः प्रसुप्तेन वज्रेणास्य सक्थिनी शिरश्च शरीरमध्ये प्रावेशयत् । न त्वसौ पितामहवरप्रभावतया प्राणान् मुमोच । अथ स एव विद्वत्विग्रहोऽनाहारादितया क्षिप्तमानो बज्रघातात्प्रमानः सुरपतिं प्रसादयामास । इन्द्रस्तु प्रसन्नो योजनमायतौ बाहू तीक्ष्णदंष्ट्रश्च वदनमस्त्रे वक्षसि प्रादात् । तदा प्रभृत्येवासौ वने विचरन् सुदीर्घबाहुभ्यां वनजादीन् प्राणिनो गृहीत्वा भक्षयन् विचचार । अथ गच्छति काले दशरथात्मजो रामः ससीतालक्ष्मणः पितृसत्यपालनार्थं वने भ्रमन्नुना कवन्धेन सम्प्राप्तः । प्रभूतबलशालिनानेन गृहीतोऽपि रामः स्वखड्गेनैव व्यापादयामास । अथ रामहस्तनाशात् प्राप्तशपमोचनसमयोऽयं कवन्धः विद्वतरूपं विहाय दिव्यसूर्तिधरः स्वर्लोकं ययौ । इति वाल्मीकियरामायणमतम् । महाभारतमते तु अयं विश्वावसुनामा गन्धर्व आसीत् ब्राह्मणशपेन राक्षसयोनिं प्राप्तवान् । यदुक्तं तत्रैव ३ । २७८ । ४२ ।

“तस्याचक्षते गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ! ।

प्राप्तो ब्राह्मणशपेन योनिं राक्षससेविताम्” ॥

उदरम् । इति मेदिनी ॥ (केन वायुना बध्यते

संबध्यते वा । धूमकेतुः । प्रवहवायुनोपचीयमानत्वात् तथात्वं तस्य च लोकसुखनाशकत्वं प्रसिद्धम् ॥)

कवन्धः, पुं, स्त्री, (केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्बध्यते मन्त्रकहीनस्यापि दैवेन प्राणावेशात् जीवतो नश्येव क्रियाकारित्वशक्तित्वात्तथात्वम् । क + बन्ध + घञ् ।) क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम् । इत्यमरः २ । ८ । ११८ ॥ यथा, मार्कण्डेये ८२ । ६३ ।

“कवन्धाश्चिन्नशिरसः खड्गशतयुष्टिप्राणयः” ॥

अपि च । “नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं

रथानां शतं पत्तीनां दशकोटयो निपतिता एकः

कवन्धो रणे । तादृक्कोटिकवन्धनर्तनविधौ

खिलञ्चलत्वे शिरस्तेषां कोटिनिघातने रघुपतेः

कोदण्डवृण्टारवः” ॥ इति प्राचीनाः ॥

कविल्यः, पुं, (कपयस्त्रिगुण्यत्र । “सुपिण्यः” इति

कः ।) एषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थवृक्षः ।

इत्यमरटीका ॥ कविल्यः । इत्यमरमात्रार्था पाठः ॥

कविलः, पुं, (कविवर्ण + इजच् ।) कपिलवर्णः ।

इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कम, उ क ड स्मृहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां -आत्म-सकं-सेट् ।) उ कमित्वा कान्त्वा । क ड कामयते । अन्यैर्भादौ पठ्यमानस्याप्यस्य कित्कारणं कम ऋत इत्यादिना विहितस्य जिडो ज्ञापनार्थं तेन अरे जिडोऽप्राप्तिपक्षे अचकमत । चकमे कमिता इत्यादि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कम, उ ड कान्तौ । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (भां-आत्म-अकं-सेट् ॥)

कम्, व्य (कमुकान्तौ णिडभावे विच् ।) जलम् ।

शिरः । सुखम् । मङ्गलम् । पादपूरणम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२३ । ११ ॥

“सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा विस्तन्वं ह्यणुषे

दृष्टे कम्” । “अत्र कमिति पादपूरणे अथवा क-

मिति सुखवचनं सुखं यथा भवतीति” भाष्यम् ॥)

कमठं, स्त्री, (कम + ‘कमेरठः’ ।) उणां १ । १०२ ।

इति + अठ ।) भाण्डभेदः । तत्तु मुनीनां जल-

पात्रम् । इति मेदिनी ॥

कमठः, पुं, (के जले मठति वसतीति । क + मठ

वासे + घञ् ।) कच्छपः । इत्यमरः १ । १० ।

२१ ॥ (यथा महानाटके ।

“कमठपृष्ठकठोरमिदं धनु-

मधुरमूर्त्तिरसौ रघुनन्दनः” ॥

मकठात्कामठं मांसं रामठेन समन्वितम् ।

यदि सर्पिःसमायुक्तं का सुधा वसुधातले” ॥

इत्यद्वैतः ॥ * ॥ गुणादयोऽस्य कच्छपशब्दे

ज्ञातव्याः ॥ भगवद्दिणोर्द्वितीयावतारः । यथा

हृदयोगदीपिकायाम् । १ । १० ।

“अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ।

अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः” ॥)

वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यविशेषः । मुनि-

भाजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शल्लकी इति धरणी ॥

(नृपविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । २२ ।

“कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकक्षपराजितः ।

काम्बोजराजः कमठः कम्यनश्च महाबलः” ॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + एयोगादिति जातेरिति वा

डीष् प्रत्ययः ।) कच्छपी । इत्यमरः १ । १० । २४ ॥

(यथा प्रान्तिशतके ४ । १३ ।

“इदानीमच्छाकं जठरकमठीपृष्ठकठिना-

मनोवृत्तित्वं किं व्यसनविमुखैव क्षपयसि” ॥)

कमण्डलुः, पुं, स्त्री, (कस्य प्रजापतेः जलस्य वा मण्डः

सारः तं लाति आदत्ते । ला + मित्वादित्वात्

डुः ।) सङ्गासिनां मृत्काष्ठादिमयपात्रम् । तत्प-

र्यायः । कुण्डो २ । इत्यमरः ७ । २ । ४६ ॥ करकः ३ ।

(यथा मनुः २ । ६४ ॥

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अधु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवित्” ॥)

ज्ञातव्यः । इति मेदिनी ॥

कमण्डलुतरुः, पुं, (कमण्डलुकारत्तरुः ।) ज्ञातव्यः ।

इति शब्दभाषा ॥

कमनं, चि, (कम + निङ्भावे युच् । अनुदात्तश्चेति

कमेर्युच् वा ।) कामुकम् । अभिरूपम् । इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते १ । ६ । ३३ ।

“त्रिभुवनकमनं तन्मालवर्णं

रविकरगौरवरामरं दधाने” ॥)

कमनः, पुं, (काम्यतेऽनेन । कमेः + करणे + युच् ।)

कामः । अशोकवृक्षः । इति मेदिनी । ब्रह्मा ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

कमनच्छदः, पुं, (कमनः कमनीयः छदः पक्षो यस्य ।)

कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कमनीयं, चि, (काम्यते यत् कमेः कर्मणि अनीयर् ।)

कामनायोग्यम् । तत्पर्यायः । चारु २ हारि ३

रुचिरम् ४ मनोहरम् ५ वरुण इ कान्तम् ७ अभि-

रामम् ८ बन्धुरम् ९ वामम् १० रम्यम् ११ सुध-

मम् १२ प्रोभनम् १३ मञ्जु १४ मङ्गलम् १५

मनोरमम् १६ साधु १७ रम्यम् १८ मनोज्ञम् १९

पेशलम् २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम् २३

कम्यम् २४ सौम्यम् २५ मधुरम् २६ प्रियम् २७ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः १ । ३७ ।

“आरोपितं यद्विरिणं पञ्चात्

अनन्यनारीकमनीयमङ्गम्” ॥)

कमन्धं, स्त्री, (कम् शिरः अन्धं शून्यं यस्य ।) कव-

न्धम् । (कमं कान्तिं जीवनं वा दधाति विदधा-

तीति । कम + धा + ड । एषोदरादित्वात् साधुः ।)

जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कमरः, चि, (कामयते इति । कम् + “अर्त्ति-कमि-

भमीति” उणां ३ । १३२ । अरश्चित् ।) कामी ।

इत्यणादिकोषः ॥

कमलं, स्त्री, (कमेः णिङ् भावे लृषादित्वात् कलच् ।

कम् जलं अलति अलं करोति वा । अल् + अच् ।

अन्तर्गिजन्तो वा ।) जलजपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।

पद्मम् २ पाथोजम् ३ नलम् ४ नलिनम् ५ अम्भो-

जम् ६ अम्बुजम् ७ अम्बुजम् ८ श्रीः ९ अम्बुह-

हम् १० अम्बुपद्मम् ११ सुजलम् १२ अम्भोरु-

हम् १३ सारसम् १४ पङ्कजम् १५ सरसीरुहम्

१६ कुटपम् १७ पाथोरुहम् १८ पुष्करम् १९

वार्जम् २० तामरसम् २१ कुशेशयम् २२ कङ्कम्

२३ कजम् २४ अरविन्दम् २५ शतपत्रम् २६

विसकुम्भम् २७ सहस्रपत्रम् २८ महोत्पलम् २९

वारिरुहम् ३० सरसिजम् ३१ सलिलजम् ३२

पङ्केरुहम् ३३ राजीवम् ३४ । (यथा रघुः । ३ । ३६ ।

“अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” ॥)

अस्य गुणाः शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । रक्तपित्त-

भ्रमाग्निनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । आन्तिस्नानाप-

शान्तिपरमदृष्टिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथाच भावप्रकाशः ।

“कमलं शीतलं वर्णं मधुरं कफपित्तजित् ।

दण्णादाहाखविक्षोटविषवीर्यघ्नाशनम् ॥

विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।

रत्नं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्द्रीवर्णं स्मृतम् ॥

धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।

तस्मादल्पगुणं किञ्चिदल्पद्रव्यत्वात्पञ्चादिकम्” ॥)

कमिता

जलम् । ताम्रम् । लोम । औघधम् । इति मेदिनी ॥ सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ ११०॥४० ॥

कमलः, पुं, (कमेः + कलच् । यद्वा को वायुः तस्य अमः गतिः तं लाति आदत्ते । क + अम + ला + कः ।) मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ ध्रुवकभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ॥

“उक्तो मलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः ।

सप्तदशक्षरैर्युक्तः कमलोऽयं भयानकः” ॥

कमला, स्त्री, (काम्पतेऽसौ कमेः वृषादित्वात् कलच् कमलं अस्त्यस्याः इति वा । अर्ष + आद्यच् । टाप् च ।) लक्ष्मीः । (“कमला श्रीर्हरिप्रिया” इत्यमरः ॥ ११२२८ ॥) वरस्त्री । इति मेदिनी ॥ खनामख्यातनिम्बुकः । कमलालेव इति भाषा । यथा,—

“रन्भाफलं त्रिन्तिडो कं कमला नागरङ्गकम् ।

फलान्येतानि भोज्यानि रन्ध्रोऽन्यानि विवर्जयेत्” ॥

इति तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणम् ॥

(कुन्दोविशेषः । यथा, उत्तरत्नाकरे ।

“दिग्गुणगणसहितः स गण इह हि विहितः ।

फणिपतिमतिविमलाक्षितिर्भवति कमलेति” ॥

नर्तकीविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्याम् ४।४२४।

“नर्तकी कमला नाम कान्तिमन्तं ददर्श तम् ।

असामान्याकृतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया” ॥

पुरीविशेषः । यथा तत्रैव ४।४८३।

“राजा मङ्गाणपुरेक्षत् चक्रे विपुलकेशवम् ।

कमला सा खनाम्नापि कमलाख्यं पुरं व्यधात्” ॥

गङ्गा । यथा काशीखण्डे २६।४४।

“कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी” ॥

कमलासनः, पुं, (कमलमासनमस्य । विष्णोर्नाभि-
पद्मजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ १।

१।१७॥ (यथा भागवते ५।२०।३०। “यस्मिन्
वृक्षेऽप्युत्करं ज्वलन्निखिलमलकनकपत्रायुतायुतं

भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्” ॥

स्त्री, कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं दानमि-
त्यर्थः । यथा, शुभ्रविरचिते राजेन्द्रकार्यपुरे ५३।

“तात्पर्यं कमलासने विचरितं गौरिहितैः पालिता” ॥

“कमलाया लक्ष्म्या असने क्षेपणे याचकेभ्यो दाने
इत्यर्थः । अथच कमलरूपे विद्यते ब्रह्मणः पद्मा-
सनत्वात्” ॥ इति तट्टीका ॥

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यत्र । पुष्करादिभ्यो
देशे इति इनिः ।) पद्मिनी । (यथा रघुः ६।२७।

“अभिययुः सरसो मधुसम्भृतां कमलिनीमलि-
नीरपतत्रिणा” ॥) पद्माकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २६।४०।

“कुमुदती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥)

कमलोत्तरं, स्त्री, (कमलमिव उत्तरं । यद्वा कमला-
दुत्तरं उत्कृष्टमिव ।) कुलम्भपुष्पम् । इत्यमरः ।

२।६।१०६॥

कमा, स्त्री, (कम णिडभावे बाङ्गलकात् स्त्रियां
भावे अः । टाप् ।) शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कमिता, [कृ] चि, (कम + णिडभावे ढच् ।) का-
कुत्तः । इत्यमरः ॥ ३।१।२३॥

कम्प

कम्पः, पुं, (कपि चलने + भावे घञ् ।) गात्रादि-
चलनम् । तत्पर्यायः । वेपथुः २ । इत्यमरः १।७।
३८॥ वेपनम् ३ वेपः ४ कम्पनम् ५ । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (यथा विक्रमोर्व्वश्याम् । “मुञ्चति न ताव-
दस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्” । “न
कम्पो वायुना विना” । इति वैद्यकम् ॥)

कम्पनं, चि, (कपि चलनशब्दार्थादिति युच् ।) कम्प-
युक्तः । कांपुने इति भाषा । तत्पर्यायः । चल-
नम् २ कम्पम् ३ चलम् ४ लोलम् ५ चलाचलम् ६
चञ्चलम् ७ तरलम् ८ पारिलवम् ९ परिस्त्रवम्
१० । इत्यमरः ॥ ३।१।७४॥ चपलम् ११
चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥

(यथा महाभारते १३।१४।७२।

“हिरण्यकशिपुर्गोऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः” ॥

यथा सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥ “कम्पा कम्पना
शाखा” । पां ३।२।१५३॥ कपि + भावे + ल्युट् ।)

कम्पे स्त्री । इति मेदिनी ॥

कम्पनः, पुं, (कम्पयति वेपथुयुक्तं करोति शिशिरे-
णेति यावत् कपि + णिच् + युच् । ल्युवा ।) शि-
शिरश्चतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नृपविशेषः । यथा महाभारते २।४।२२।

“काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः ।

सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः” ॥)

कम्पलक्ष्मा, [न्] पुं, (कम्पः चलनं लक्ष्मा लक्षणं यस्य ।)

वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पाकः, पुं, (कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते
इति । कम्प + कै + कः ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कम्पितं, स्त्री, (कपि + भावे + क्तः ।) चलनम् । तत्प-
र्यायः । कम्पनम् २ कम्पः ३ वेपनम् ४ वेपथुः ५।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कपि + कर्त्तरि + क्तः ।)

कम्पयुक्ते चि । (यथा रघुः २।१३३।

“एतत्तुषारैर्गिरिनिर्भराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ॥)

कम्पिलः, पुं, (कम्प + इलच् ।) रोचनी । कमला

गुण्डि इति भाषा । तस्य रूपान्तराणि काम्पिलः ।

कम्पिलः । कम्पीलः । कम्पिल्यः । इत्यमरटीकायां

मुकुटादयः ॥

कम्पिलकः, पुं, (कम्पिल + सार्थ + कन् ।) वृक्षवि-
शेषः । कमिला इति देशान्तरभाषा । तत्पर्यायः ।

रक्ताङ्कः २ रेची ३ रेचनकः ४ रङ्गकः ५ लोहि-
ताङ्कः ६ कम्पिलः ७ रक्तचूर्णकः ८ । तस्य गुणाः ।

विरचकत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रणकफ-
कासतन्तुक्रिमिनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य तैलगुणाः । तुम्बिकोशाम्बदन्ती-
द्रवन्तीश्यामासप्तला नीलिकाकम्पिलकशङ्खिनी-
स्नेहास्तिकटुककषाया अधोभागदोषहराः कि-
मिकफकुशानिलहरा दुष्टत्रयविशोध्यनाश्च ॥ इति
सुश्रुतः ॥)

कम्प्यः, चि, (कपि + नभि-कम्प्योति रः ।) कम्पयुक्तः ।

कम्पान्वितः । इत्यमरः ॥ ३।१।७४॥

(यथा नैषधे १।१४२।

“सुताः कामाङ्गय चिराय चूडिते-

कम्बु

विधाय कम्पाणि मुखानि कं प्रति” ॥)

कम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) कम्बति । इति दुर्गादासः ॥

कम्बरः, पुं, (कम्ब + अरन् ।) चित्रवर्णः । कर्व्वर-
वर्णः । तद्वति चि । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्बलं, स्त्री, (कम्बते । इति कसु कान्तौ + कमेवुक-
चेति कलः । कम्बगतौ वृषादित्वात् कलच् वा ।)

जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्बलः, पुं, (कं कुम्भितं शिरो वा कं सलिलं वा
बलते बल संवरणे सञ्चारणे च अच् । यद्वा
कम्ब + गतौ इति धातोः वृषादित्वात् कलच् ।)

खनामख्यातमेघादिलोमरचितवस्त्रासनादि । तत्

पर्यायः । रत्नकः २ । इत्यमरः ॥ २।६।११६॥

वेशकः ३ रोमयोनिः ४ रेणुका ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रावारः ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते ३।३।५१।

“न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।

शीतवातादितं लोकं यथा तव मरीचयः” ॥)

नागराजः । सास्त्रा । प्रावारः । कृमिः । इत्यमरः ।

३।३।१६३। मेदिनी च ॥ उत्तरासङ्गः । इति

मेदिनी ॥ मृगविशेषः । इति जटाधरः ॥

(नागभेदौ । अनयोरेकः अधस्तात् पाताले वासुकि

प्रमुखो निवसति अपरस्तु वरुणदेवसमास्थः ।

यथाक्रमं उदाहरणे द्रष्टव्ये ।

यथा, भागवते ५।२४।३१।

“ततोऽधास्तात् पाताले नागलोकपतयो वासु-
किप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चेतधनञ्जयधृत्-
राष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्चतरदेवदत्तादयो महामो-
गिनो महामर्षा निवसन्ति” ॥

यथा महाभारते २।६।६।

“कम्बलाश्चतरौ नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ” ॥

कम्बलाद्यधिश्रितप्रयागान्तर्वर्त्तितीर्थविशेषः ।

यथा, महाभारते ३।तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५।७५।

“प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्चतरौ तथा ।

तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः” ॥

कम्बलिवाहकं, स्त्री, (कम्बलः सास्त्रा अस्ति एषाम्
इति इनिः । कम्बलिभिर्दधेरुह्यते । वह + कर्मणि

ण्यत् सार्थं संज्ञायां वा कन् ।) वृषवहनीय-
शकटम् । तत्पर्यायः । गन्त्री २ । इत्यमरः ।

२।८।५२॥ गान्त्री ३ । इति तट्टीका ॥

कम्बिः, स्त्री, (कसु + बाङ्गलकात् + विन् । यद्वा
कम्बति प्राप्नोति जानाति वा अनादि अनया ।

कम्ब + करणे इन् ।) दर्व्विः । इत्यमरः ॥ २।६।३४।

हाता इति भाषा ॥ इति मेदिनी । वंशांशः ।

वाँशेर पाव इति भाषा ॥

कम्बुः, पुं, स्त्री, (कसु + जचादयश्चेति निपातनात् ।
साधुः । कसु + उन् वुक्चेति वा ।) शङ्खः ।

इत्यमरः ॥ १११०२३॥ (यथा भागवते ४।७।२०।

“कम्बजचक्रशरचापगदासिचर्म-
व्यैर्हिरण्ययसुजैरिव कर्णिकारः” ॥)

कम्बुः, पुं, (कम्ब गतौ इति मृगव्यादित्वात् उन्
वुगागमो वा । निपातनात् वा साधुः ॥) वलयम् ।

कर

करक

३।

करघ

(यथा महाभारते ३। २३२। ४४।

“शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः।

कम्बुकैयूरधारिण्यो निष्ककण्टः खलङ्कताः” ॥)

शम्बूकः। हस्ती। इत्यमरः। ३। १३३। मेदिनी च ॥

कर्कुरवणः। ग्रीवा। नलकम्। इति हेमचन्द्रः।

फौपा हाड़ इति भाषा ॥

कम्बुका, स्त्री, (कम्बुरिव कायति शोभते प्रकाशते

वा। कै + कः टाप् च।) अश्वगन्धारुदत्तः। इति रत्न-

माला। (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धारुदत्तं ज्ञेयाः ॥)

कम्बुकाष्ठा, स्त्री, (कम्बु चित्रवर्णं काष्ठं यस्याः।)

अश्वगन्धारुदत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बुग्रीवा, स्त्री, (कम्बुवत् रेखात्रयशोभिता ग्रीवा।)

कम्बुवृद्धतिरेखात्रययुक्ता ग्रीवा। इत्यमरः। २। ६। ८८॥

(कम्बुः शृङ्गस्तद्वत् रेखात्रययुक्ता ग्रीवा यस्येति विग्रहे

वाच्यलिङ्गः। यथा महाभारते। १। १५३। १८॥

“कम्बुग्रीवः युष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम” ॥)

कम्बुपुष्पी, स्त्री, (कम्बुः शृङ्गः तद्वत् युक्तं पुष्पं यस्याः।)

शृङ्गपुष्पीदत्तः। इति राजनिर्घण्टः। (शृङ्गपुष्पी-

शब्देऽस्या गुणा व्याख्याः ॥)

कम्बुमालिनी, स्त्री, (कम्बुतुल्यपुष्पाणां माला समूहः

अस्ति अस्याः।) शृङ्गपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्बोजः, पुं, (कम्ब + योज।) शृङ्गविशेषः। देश-

भेदः। (यथा तन्त्रशास्त्रम्।

“पञ्चनदं समारभ्य स्नेच्छादक्षिणपूर्वतः।

कम्बोजदेशो देवेशि! वाजिराष्टिपरायणः” ॥)

हस्तिप्रभेदः। इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि त्रि ॥)

कम्बुवातायी, [न] पुं, (कम्बुः शृङ्गः स इव आतायी।

शृङ्गतुल्ययुक्तपूर्वकायत्वास्तथात्वम्।) शृङ्गचिह्नः।

इति महाभारतम् ॥

कम्भारी, स्त्री, (कं जलं विभर्ति धारयतीति। ड भ

धारणपोषणयोः + कर्मण्यण् + डीप् गौरादि-

त्वात् डीष्वा।) गम्भारीदत्तः। इति शब्दमाला-

राजनिर्घण्टौ। (गम्भारीशब्देऽस्या गुणादयो व-

क्तव्याः ॥)

कम्भ, स्त्री, (कं जलं तत्तुल्यं शैलं विभर्ति। भट + डुः।)

उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कम्भः, त्रि, (कामयतीति। कम् + नमिकम्पीति रः।

३। २। १६७।) कासुकः। मैथुनेच्छाविशिष्टः।

इत्यमरः। ३। १। २४॥

(स्त्री, गङ्गा। यथा काशीखण्डे २६। ४४।

“कमनीयजला कम्भा कपर्दिमुकपर्दगा” ॥

जङ्गु प्रतीपं शान्तनुं कामितवती कम्भा कासुका ॥

इति तट्टीका ॥ काव्यतेऽसौ इति ॥)

कमनीयम्। यथा,—

“लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सम्भूलताविभ्रमा-

न्नाभुमेन विवर्तिता बलिमता मध्येन कमस्तनी” ॥

इति प्राकृतले १ अङ्के ॥

कयस्था, स्त्री, (को वायुः स इव वेगेन याति अथवा

कं जलं तस्य स्रोत इव याति। क + या + ङः। तत्र

तिवृत्तिः। स्था + कः टाप् च।) वयस्था। इत्यमर-

टीकायां स्वामी ॥ काकोली इति ख्याता ॥

करः, पुं, (कं मुखं राति ददातीति। रा + कः।) राज-

खम्। खाजाना इति पारस्यभाषा। तत्पर्यायः।

भागधेयः २ बलिः ३। इत्यमरः। २। ८। २७॥

कारः ४। इति तट्टीका ॥ प्रत्यायः ५। इति

मेदिनी ॥ * ॥

अथ राज्ञां करग्रहणप्रकारः। क्रयविक्रयादिना

लाभादीन् संप्रेष्य राजा करो ग्रहीतव्यः।

यथा, मनुः। ७। १२७-१३३।

“क्रयविक्रयमन्धानं भक्तञ्च सपरिव्ययम्।

योगक्षेमञ्च संप्रेष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणां।

तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्” ॥*

राज्ञा राज्यात् वार्षिकः करोऽल्पाल्पं कृत्वा

ग्रहीतव्यः। यथा,—

“यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सष्टपदाः।

तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाद्विकः करः” ॥

मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागस्य

करो ग्राह्यः ॥ धान्यानां भूभुक्तर्षापेक्षया कर्ष-

काणां श्लेशलाघवगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो

द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः।

यथा,—

“पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा” ॥*

द्रुमाश्चमधुसर्पिरादीनां

षड्भागो लाभात् ग्रहणीयः। यथा,—

“आददीताय षड्भागं द्रुमाश्चमधुसर्पिषाम्।

गन्धौघधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥

पत्रशकटगानाञ्च चर्मणां वैदलस्य च।

मृगमयानाञ्च भाण्डानां सर्वस्याश्चमयस्य च” ॥*

अतिक्षीणधनोऽपि राजा

श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात्। यथा,—

“मित्रमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम्।

न च क्षात्रस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्” ॥*

(कीर्यते वित्तियतेऽसौ कर्मणि + अप्। हस्त-

करिशुण्डयोस्तु करणेऽपि अप् ॥) वर्षोपलः।

किरणः। (यथा रामायणे ६। ११। ४४।

“तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्” ॥)

हस्तः। (अमरः। ३। ३। १६३॥) हस्तिशुण्डः।

इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३। ११। २८॥

“एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विश्रामते।

ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः” ॥)

कर्मोपपदे कर्तृवाचकः। यथा। सुखकर इत्यादि ॥

(यथा, रामायणे ६। ११। ४४।

“तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्।

प्रतिलोमस्य ते वायुस्त्वयराभवलक्षणम्” ॥)

करकं, स्त्री पुं, (किरति वित्तियति जलं अस्मात्

करोति जलमत्र वा। कृ + वा कृ “कृजादिभ्यः

सञ्चायां वुन्” ॥ उणां ५। ३५। इति वुन् ॥)

करङ्कः। कमण्डलुः। इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः। ४। ६६।

“उद्यानहौ च वासस्य धृतमन्येन धारयेत्।

उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च” ॥)

करकः, पुं, (करोति वाष्पादिजनितदोषाभावं

कृणोति फलपत्रादिभिः वायुपित्तादिदोषं नाश-

यति वा कृञ् हिंसायां “कृजादिभ्यः सञ्चायां

वुन्” ॥ उणां ५। ३५। इति वुन् ॥) दाडिमदत्तः।

राजकरः। पक्षिविशेषः। लङ्गाकरङ्गदत्तः। इति

हेमचन्द्रः ॥ पलाशदत्तः। इति हारावली ॥

कोविदारदत्तः। वकुलदत्तः। करीरदत्तः।

नारिकेलस्थिः। इति राजनिर्घण्टः। माला इति

भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५। १४। ४८॥

“हिरण्यमैश्च करकैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि” ॥)

करकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपस्तदाकृतिरस्यस्याः ठन्।

करे स्थिता कच्छपिका कच्छपाकारमुद्रा।)

कूर्ममुद्रा। यथा,—कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

“करकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः।

तत्र संकृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः” ॥

करकण्टकः, पुं, (करे हस्ते कण्टक इव ॥) नखः।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करका, स्त्री पुं, (कृणोति हिनस्ति आम्नादिफलम्।

“कृजादिभ्यो वुन्” ॥ वुन्तात् टापि क्षिपकादि-

त्वात् प्रत्ययस्थितिरिति इत्वंन किरति क्षिपति जलं

वा ॥) मेघभवशिला। शिल इति भाषा। तत्प-

र्यायः। वर्षोपलः २। इत्यमरः। १। ३। १२॥

मेघोपलः ३। इति मेदिनी ॥ वीजोदकम् ४

घनकफः ५ मेघास्थि ६ वार्षरः ७ करः ८

करकः ९। इति शब्दरत्नावली ॥ राधरङ्गः १०

धाराङ्गुरः ११। इति जटाधरः ॥ मेदिन्यां राध-

रङ्ग इति पाठः ॥ (यथा मेघदूते ५६।

“तान्कुर्वीथास्तुलकरकादृष्टिहासावकीर्णान्” ॥)

करकाम्बाः, [स्] पुं, (करकावत् शीतलं अम्भो

जलं यत्र ॥) नारिकेलदत्तः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करग्रहः, पुं, (करः इयं मम भार्या इति प्रतिज्ञया

गृह्यतेऽत्र वरेणेति यावत् ॥ ग्रह + अधिकरणे

अप् ॥) विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

आर्यासप्तशती। ६०३।

“सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करग्रहायता।

अमिता वज्रमन्त्रविदा भवता काशीरमालव” ॥)

करग्रहणञ्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशती। ६२६।

“सकरग्रहं सरुदितं

साक्षेपं सगखसुष्टि सजिगीषम्” ॥)

करग्रहारम्भः, पुं, (करग्रहस्य कारादानस्य आरम्भः

प्रजाभ्यः।) राज्ञां प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमा-

दानम्। तद्दिनं पुण्याह इति ख्यातम्। तस्याप-

भाषा पुण्या। तस्य शुभदिननिरूपणम् यथा,—

“तीक्ष्णोऽग्रवक्त्रोऽग्रभेधु लघे

शीर्षोऽदेये भालुदिने शुभाहे।

कुर्यादनुक्तानि समीहितानि

करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः” ॥

इति ज्योतिषम् ॥ अस्यार्थः। अक्षेपाद्राज्येष्ठा-

मूलापूर्वफल्गुनीपूर्वभाद्रपदपूर्वभाद्रपदमघाभरणी-

क्षतिकाभिन्ननक्षत्रेषु। मियुनसि हकन्यातुलाङ्ग-

शिकतुम्भभोनक्षत्रेषु। रविसोमबुधशुक्रहस्त-

शुक्रवारेषु करग्रहारम्भः कर्त्तव्यः ॥

करघर्षणः, पुं, (कराभ्यां घृष्यतेऽसौ। कर + घृष् +

करञ्ज

कर्मणि ल्युट् । दधिमश्वनदण्डः । तत्पर्यायः ।
वैशाखः २ दधिचारः ३ तक्राटः ४ । इति हारा-
वली ॥ हस्तधर्षणे स्त्री ॥

करधर्षा, [न्] पुं, (कराभ्यां करयोर्वा धर्षः धर्षणं
अस्ति अस्यास्मिन् वा । करधर्ष + इनिः ।) मश्या-
नदण्डः । इति शब्दमाला ॥

करङ्कः, पुं, (कस्य रङ्ग इव ।) मस्तकम् । (कीर्यते
जलमत्र इति करः । कृ + अप् । जलहोनः अङ्को
गर्भो यस्य शकन्धादित्यात् अलोपे साधुः ।)
अशस्यानारिकेलफलास्थि । इति मेदिनी । नारि-
केलेर खोल इति भाषा ॥ शरीरास्थि । इति
हेमचन्द्रः ॥ इक्षुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पात्र-
विशेषः । यथा, “ताम्बूलकरङ्गवाहिनी” इति
कादम्बरी ॥)

करङ्कशालिः, पुं, (करङ्क इति नाम्ना शालते शोभते
इति । करङ्क + शाल + इन् ।) करङ्कनाभेदुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

करच्छदः, पुं, (करवत् आवरणकारी कदो यस्य ।)
शाखोटवृक्षः । श्रेयोडा इति भाषा ॥ इति भावप्र-
काशः । (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

करच्छदा, स्त्री, (कर इव किरण इव लोहितवर्णः
कदः पुष्पं यस्याः । कर इव आवरकशब्दो वा
यस्याः ।) सिन्दूरपुष्पीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करजं, स्त्री, (करे जायते इति । कर + जन् + ड ।
यावन्नखवदस्याकृतेस्तथात्वम् ।) यावन्नखदाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ २।४।१९६ ॥ (नवमीशब्दे-
ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

करजः, पुं, (कं मुखं जलं वा रञ्जयतीति । रञ्जे
कर्मण्यण् ।) करञ्जवृक्षः । (“करञ्जकः स्यात्
करजः पत्रसूची फलाश्रयः” । इति शब्द-
रत्नावली ॥ करे जायते इति । जन + ड ।)
नखः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥ ४।७०।
“नखलोच्छ्रष्टृदृष्टीयान् च्छिन्द्यात् करजैस्तृणम्” ॥)

करजाख्यः, पुं, (करजस्याख्या एव आख्या यस्य ।)
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

करज्योडिः, पुं, हस्तज्योडिवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (केचित् करजोडिरिति वदन्ति ॥)

करञ्जः, पुं, (कं मुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति । क +
रञ्ज + णिच् + कण् ।) खनामस्यातवृक्षविशेषः ।
करम्चा इति भाषा । तत्पर्यायभेदौ यथा,—

“करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची फलाश्रयः ।
अङ्गारमञ्जी षड्ग्रन्थो मर्कटङ्गारवल्ली ।
करञ्जभेदाश्चत्वारो विज्ञेया लोकास्तस्मिन्” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“चिरविल्लो नक्तमालः करजश्च करञ्जकः ।
सोमवल्कः कलिङ्गस्तु पूतिकः कलिकारकः ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पट्टिलः सुमना अपि ।
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कटङ्गारवल्ली” ॥

इति जटाधरः ॥ स षड्विधः । तत्र षड्करञ्ज-
पर्यायः । नक्तमालः २ पूतिकः ३ चिरविल्लकः ४

पूतिपर्णः ५ वज्रफलः ६ शौचनः ७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चिरविल्लः ८ करजः ९ करञ्जकः १० ।

करट

इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ चिरविल्लः ११ । इति
तट्टीका ॥ उदकीर्यः १२ । इति रत्नमाला ॥ * अस्य
फलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।

वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वातकफ-
मेहतनः कृमिकुष्ठनाशित्वम् ॥ * तत्पत्रगुणाः ।

कफवातार्शः कृमिशोथनाशित्वम् । भेदकत्वम् ।
पाके कटुत्वम् । वीर्योष्णत्वम् । पित्तवर्द्धकत्वम् ।

लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * तत्तैलगुणाः ।
अतिस्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । स्थिरदीप्ति-

दातृत्वम् । नयनामयवातरोगकुष्ठकण्डूविस्त्रचिका-
नाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लेपेन नाना-

विधचर्म्मदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
किटिभत्वम् । कृमिनाशित्वम् । रक्तपित्तदोष-

कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * अथ नाटा-
करञ्जपर्यायः । प्रकीर्यः १ पूतिकरजः २ पूतिकः

३ कलिकारकः ४ । इत्यमरः ॥ २।४।४८ ॥ पूती-
करञ्जः ५ सकण्टकः ६ । इति रत्नमाला ॥ * ॥

षड्ग्रन्थः । कांटाकरञ्ज गांटिया करञ्ज इति
भाषा ॥ * मर्कटो । माकडाकरञ्ज इति भाषा ॥

* अङ्गारवल्ली । इत्यमरभरतौ विषकरञ्ज
इति भाषा ॥ * अथ अन्तकरञ्जपर्यायः ॥

करमर्दो १ वनेक्षुद्रा २ करास्तः ३ करमर्दकः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ कृष्णपाकफलः ५ अविद्रः ६

सुघेणः ७ । इत्यमरः ॥ २।४।४९ ॥ अन्य फलगुणाः ।
पिपासानाशित्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुरु-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-
पर्यायौ करमर्दकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

(यथा, महाभारते ३ । २२६ । ३५ ।
“पादपानाच्च या माता करञ्जनिलया हि सा ।

वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भृतानुकम्पिनी ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः” ॥

किरति विल्लिपति धाम्मिकानिति । कुविल्लेपे +
वाज्जलकादौणादिकोऽञ्जनप्रत्ययः । धम्मदेवहरि-

त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । ५३ । ८ ।
“त्वं करञ्जमुत पर्यं बन्धो-

स्तेजिह्वयातिधिगम्य वर्त्तनी” ॥)

करञ्जकः, पुं, (करञ्ज + स्वार्थे कन् ।) करञ्जवृक्षः ।
इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ मङ्गराजवृक्षः । इति

जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १२८ । ८ ।
“यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्यादीपं करञ्जके ।

सुवर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्जते” ॥)

करञ्जफलकः, पुं, (करञ्जफलमिव फलं यस्य । ततः
स्वार्थे कन् । करञ्जफलमिव कायते इति वा । कै

+ कः ।) कपिलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करटः, पुं, (कं कुत्सितं रटति शब्दे करोतीति । रट

शब्दे + पचाद्यच् ।) काकः । (यथा गङ्गास्तोत्रे ।
“वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः” इति ॥

किरति विल्लिपति मदवारि इति । कृ + अटन् ।)
हस्तिगण्डः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ३४ ॥ (यथा

महाभारते । ३ । २७७ । द्रौपदीहरणपर्व-
णि ३८ ।

“कथं हि भिक्षकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।

करण

उपस्थाय महानागं करेणुः श्रूकरं स्पृशेत्” ॥)
कुसुम्भवृक्षः । निन्द्यजीवनः । एकादशाह्वादि-

आह्वम् । दुर्दुल्लभः । वास्तिक इति यावत् ।
(अयं तु क्षत्रियभेदाभिप्रायेणोक्तः । तथा च

महाभारते ६ । ६ । ६२ ।
“मालवः वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः ।

कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा” ॥)
वाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

करटकः, पुं, (करट + स्वार्थे कन् ।) काकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलकानासः सिंहस्य मन्त्रि-

पुत्रविशेषः षड्गालः । यथा हितोपदेशे २।२५ ।
“स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रि-

पुत्राभ्यां षड्गालाभ्यां दृष्टः” ॥ स्तेयशस्त्रप्रवर्त्तकः
कर्णिसुतः । यथा कादम्बरीटीका ।

“कर्णिसुतः करटकः स्तेयशस्त्रप्रवर्त्तकः” ॥)
करटा, स्त्री, (करट + “अनाद्यतस्याम्” । ४।१।४

इति टाप् ।) दुःखदोह्या गवी । इति हेमचन्द्रः ॥
करटी, [न्] पुं स्त्री, (करटः मदक्षरणशीलगण्ड

प्राशस्त्येन अस्ति अस्य । करट + इनिः ।) हस्ती ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, लङ्केश्वरविरचितप्रिय-

स्तुतौ । ४ ।
“कपर्दिनि कुसुद्वतीरमण्यगण्डचुडामणौ

कटोतटपटाभवत्करटिचर्मणि ब्रह्मणि ॥)
करटुः, पुं, (क + अटुः ।) पक्षिविशेषः । इति हेम-

चन्द्रः । करकटिया इति भाषा ॥
करणं, स्त्री, (क्रियतेऽनेन । कृ + करणे + ल्युट् ।)

साधकत्वम् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ५४ ॥ तत्तु
षट्कारकन्तर्गतकारकविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणानां मध्ये कार-

णान्तरव्यवधानाभावे यदस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं
विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं प्रकीर्तितम् । तेन

दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः कारणत्वेऽपि
दात्रस्यैव करणत्वं विवक्षितम् ॥ तथाचोक्तम् ।

“कारणाव्यवधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम् ।
यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं प्रकीर्तितम्” ॥

इति सुगन्धवोदटीकायां दुर्गादासः ॥ * तिथ्यर्द्ध-
परिमितववाद्येकादशसंज्ञककालविशेषः । तेषां

नामानि । ववः १ वालवः २ कौलवः ३ तैतिलः ४
गरः ५ वणिजः ६ विष्टिः ७ शकुनिः ८ चतुष्यदः

९ किन्तुघ्नः १० नागः ११ । तेषां यथाक्रमेणा-
धिष्ठातृदेवाः । इन्द्रः १ कमलजः २ मित्रः ३

अर्यमा ४ भूः ५ अग्नीः ६ यमः ७ कलिः ८ वृषः
९ फणी १० मारुतः ११ । एकैकस्मिन् तिथौ

द्वे द्वे करणे भवतः । तेषां ववादयः सप्त अष्टा-
दश्या शुक्लप्रतिपक्षेष्टार्द्धमारभ्य कृष्णपक्षीयचतु-

र्दशीप्रथमार्द्धपर्यन्तं भवन्ति । शेषाश्चत्वारः कृ-
ष्णचतुर्दशीशेषार्द्धाविधिशुक्लप्रतिपत्त्यथमार्द्धपर्यन्तं

नियमेन भवन्ति अतो ध्रुवाणि करणानि । पूर्वं
सप्ताध्रुवाणि । तेषामानयनक्रमो यथा ।

“तिथिर्दिष्टा करोनागशिष्टाकरणमादिमे ।
परैरदले तु सैकं तत्करणं ववपूर्वकम्” ॥

इति ज्योतिषम् ॥ * क्षत्रम् । गात्रम् । इन्द्रि-

करण

करतो

करभ

यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५४ ॥ (यथा गीतायां
१८ । १४ ।
“अधिकां तयाकर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्” ॥)
हेतुः । कर्म । हस्तलेपः । न्ययप्रभेदः । गीतवि-
शेषः । (तले व्यवस्थापकत्वाङ्गविशेषः ।
यदुक्तं राजकन्दर्पेण ।
“न्ययवादिचगीतानां प्रयोगवशभेदिनां ।
संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते” ॥
अस्य प्रमाणं यथा कुमारः ६ । ४० ।
“शिशुरासक्तमेघानां व्यज्यते यत्र वेष्टनाम् ।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्गुरजस्रनाः” ॥)
क्रियाभेदः । संवेष्टनम् । कायस्थः । इति मेदिनी ॥
कायस्थसंहतिः ॥ वर्णानां स्पृष्टादि । योगिना-
मासनादि । कृतादि । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्वेषा-
मादिकारणत्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते
१३ । १४६ । ५४ ।
“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः” ॥
लेख्यपत्रसाक्षिदिव्यादि । यथा मनुः ८ । ४१ ।
“अर्थेऽप्ययमानन्तु करणेन विभावितम् ।
दापयेद्वनिकस्याथ दण्डलेखञ्च शक्तिः” ॥
भावे ल्युट् । कृतिः । यथा रामायणे ४१ । ७५६ ॥
“धर्मतः श्रेष्ठकरणे प्रतीक्षिष्यामहे वधम्” ॥)
करणः, पुं, शूद्रावैश्ययोर्जातिविशेषः । इत्यमरः ।
२ । १० । २ ॥ अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति
ख्यातः । इति भरतः ॥ यथा,—
“शूद्राविशोक्त करणोऽम्बो वैश्याद्विजन्मनोः” ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते” ।
इति करणशब्दार्थे मेदिनी ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“भक्तो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्मन्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसत्रविड एव च” ॥
इति मानवे १० । २२ ॥ भक्तो मल्लश्चेति । “क्षत्रि-
यात् ब्राह्म्यात् सवर्णायां भक्तमल्लनिच्छिविनट-
करणखसत्रविडख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्यैव
नामानि” । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥
तस्य कर्मविपाको यथा,—
“तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः ॥
तमःकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णबणिक भवेत् ।
जन्मैकश्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् ॥
विश्वैकलिपिकर्त्ता च भयदातुर्धनं हरेत् ॥
कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्मांसं न खादितम् ।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥
स्वर्णकारः स्वर्णबणिक कायस्थश्च ब्रजेश्वर ।
नरेषु मध्ये ते धूर्ताः कृपाहीना महीतले ॥
हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।
शूतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥
सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्ममानसः ।
न विश्वसेत्तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥
करणचाण, स्त्री, (करणं ज्ञानकर्मादिरूपं इन्द्रियं

चायतेऽनेन । करण + च + करणे + ल्युट् । मल्ल-
कस्य प्रधानकरणैकादशस्य मनसः स्थलत्वात् ।
करणैर्हस्तादिकर्मैर्निध्यादिभिः चायते वा इति
कर्मणि ल्युट् । मल्लकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
करणैर्यत्रि, (कर्तुमुचितं कर्तुमर्ह्यं वा । कृ + अनी-
यर् । कर्त्तव्यम् । कार्यम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा रामायणे ३ । १४ । १० ।
“मया किं करणोयञ्च इत्युक्ते दिजसन्निधौ ।
सर्वैरेव च तैरार्त्तैर्वागिभ्यं समुदाहृता” ॥)
करणः, पुं, (कृञ् + “कृष्टभृजः” । इत्यण् ।
उणां । १ । १२८ ।) मधुकोषः । मौचाक् इति भाषा ।
असिः । कारणवपत्नी । दलाटकम् । इति मेदिनी
हेमचन्द्रश्च । वंशादिरचितभाण्डविशेषः समुद्रश्च ।
इत्यमरः । ३ । ५ । १८ ॥ साजि भ्रांषि इत्यादि
भाषा । (यथा भागवते ५ । १४ । ४ । “एवमेव
गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्माण्युत्-
सीदन्ति यदयं कामकरण एव आवसथः” ॥)
करणडी, [न] पुं (करणस्यैव आकारोऽस्यास्तीति ।
करण + इनिः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(मत्स्यशब्देऽस्य गुणादिकथनं ज्ञेयम् ॥)
करतलः, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः ।) हस्ततलः ।
हातेर तेलो इति भाषा । (यथा । जयदेवः । १ । ४५ ॥
“करतलतालतरलवलया वलिकलितललनवंशे”
अपि च । यथा, श्रीभागवते । ८ । ७ । ४२ ॥
“ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ।
अभक्ष्यन् महादेवः कृपया भूतभावनः” ॥)
करतालं, स्त्री, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तालो
यत्र ।) वाद्यविशेषः । यथा,—
“शिवागारे भल्लकश्च सूर्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीच्च न वादयेत्” ॥
भल्लकं कांस्यनिर्मितकरतालकम् । इति तिथ्या-
दितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्येण व्याख्यातम् ॥
करताली, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् डीष् ।)
वाद्यविशेषः । करताल खरताल इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । करार्द्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करतलध्वनिः । तथा च । “यथा न स्यादाली-
कपटकरतालीपटुरवः” । इति उद्भटः ॥
करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् चृतं तोयं
जलं अस्ति यत्र । अर्श आद्यच् ।) खनामख्यात-
उत्तरदेशस्थनदीविशेषः । तत्पर्यायः । सदानीरा
२ । इत्यमरः । १ । १० । ३३ ॥ सदानीरवहा ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ गौरीविवाहसमये
शङ्करकरगणितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्कारस्य तोयं
विद्यतेऽत्र इति करतोया । आवणे एतद्वज्रं
सर्वा नद्यो रजखलाः इयं तु न रजखला अत-
एव सदा सर्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा ।
तथा च स्मृतिः ।
“अथादौ कर्कटे देवी अहं गङ्गा रजखला ।
सर्वा रत्नवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी” ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (इयं हि तीर्थविशेषः ।
यथा महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्वणि । ८५ । ३ ॥
“करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपधितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिव्रततो विधिः” ॥)
करद्रुमः, पुं, (किरति शाखाः सर्वतः यः । स चासौ
द्रुमश्चेति ।) कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करपत्रं, स्त्री, (करेण करात् वा पततीति । पत +
“सर्वधातुभ्यः ण्” इति ण् ।) क्रकचः । इत्य-
मरः । २ । १० । ३५ ॥ करात् इति भाषा । (करौ
पत्रमिव नौरिव यत्र ।) जलक्रीडा । इति जटाधरः ॥
करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन्
मनुष्य मस्य वः ।) तालवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नौरिव यस्याः । पत्र
+ कप् + टाप् + अत इत्वम् ।) जलक्रीडा । इति
जटाधरः ॥
करपर्णः, पुं, (करो हस्तः तद्वर्णं यस्य ।) भिण्डा-
वृक्षः । रत्नैरगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एरण्ड-
शब्देऽस्य विशेषः उक्तः ॥)
करपल्लवः, पुं, (करस्य पल्लव इव ।) अङ्गुलिः । यथा,
मार्कण्डेये ८४ । २६ ।
“करपल्लवसङ्गीणि तैरस्मान्मृज सर्वतः” ॥
करपात्रं, स्त्री, (करः पात्रमिव यत्र ।) जलक्रीडा ।
इति हारावली ॥
करपालः, पुं, (करं पालयति रक्षति । पाल +
कर्मण्यण् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
करपालिका, स्त्री, (करपाल + गुण् + टाप् अत
इत्वम् ।) क्रस्मगदाकारहस्तदण्डः । सौंटा इति
ख्यातः । इति भरतः ॥ एकधारास्त्रम् । इति
खामी । तत्पर्यायः । ईलो २ । इत्यमरः । २ ।
८ । ६१ ॥ इली ३ इलिः ४ करपालिका ५ । इति
तट्टीका ॥
करवालः, पुं, (करस्य बालः पुत्र इव । नखस्य कर-
जातत्वात् तथात्वम् ।) नखम् । इति शब्दमाला ॥
(करं बलति संवृणोति बल + अण् ।) खड्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतादयः । करवाल इति भाषा ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १ । १० ॥
“स्नेहनिवहनिधने कलयसि करवालम्” ॥)
करवालिका, स्त्री, (कर + बल + गुण् + टाप् +
अत इत्वम् ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटादयः ॥
करभः, पुं, (कृणाति कीर्यतेऽनेन वा । कृञ् हिंसायां
कृष् विक्षेपे वा “कृष्णुलिकलिगर्दिभ्योऽभच्” ।
उणां । ३ । १२२ । इति अभच् । करे भाति प्रोभते
इति वा । भा + कः ।) मणिवन्धावधिकनिष्ठा-
पर्यन्तं करस्य वह्निभागः । (यथा, रघुः । ६ । ८३ ।
“धात्री कराभ्यां करभोपमोरुः” ॥)
उष्ट्रप्रियुः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ।
करिणावकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा
भागवते ८ । २ । २२ ।
“सधर्मतप्तः करिभिः करेणुभि-
रुतोमदच्युत्करभैरयुजतः” ॥)
उष्ट्रः । इति मेदिनी ॥ नखनामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कटिः । इति जटाधरः ॥
करभकायिका, स्त्री, (करभप्रियं काण्डमस्याः ।

करम

करमकाण्ड + कप् + अत् इत्वम् ।) उद्धकाण्डो-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करमप्रिया, स्त्री, (करमस्य करिशावकस्य उद्धस्य
वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
करभवल्लभः, पुं, (करमस्य हस्तिशावस्य वल्लभः
प्रियः ।) कपित्थवृत्तः । पीलुवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
करभादनो, स्त्री, (करमेन उद्धेन अद्यतेऽसौ । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । ततो + डीप् ।) क्षुद्रदुरालभा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, [न्] पुं, (कर इव भाति करमः शुण्डः स
अस्यास्ति । करम + इनिः । यदा करमः हस्ता-
वयवविशेषः सोऽस्य शुण्डावच्छेदे अस्तीति इनिः ।)
हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, स्त्री, (करम + डीप् ।) उद्धो । तत्पर्यायः ।
वामी २ । इति जटाधरः ॥
करभीरः, पुं, (करमिणं हस्तिनं ईरयति प्रेरयति
मृत्युमुखम् । करमि + ईर् + अण् ।) सिंहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
करभूषणं, स्त्री, (करयोर्भूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०८ ॥ हस्ताभरणमात्रञ्च ॥
करमट्टः, पुं, (करं करिशुण्डमपि अट्टति तुच्छी-
करोति । अस्य सरलकाण्डत्वात् तथात्वम् । अट्ट
अनादरे + खसुम् प्रत्ययः ।) गुवाकट्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुवाकट्टश्चेत्य गुणा द्रव्याः ॥)
करमरी, [न्] पुं, (किरति क्षिपति अत्र दण्डगान्
इति करः कारागारः । कृ + अधिकरणे अप् ।
तस्मिन् करे मरः मरणं मृत्युवत् यातना यस्य
बाहुलकात् इनिः । तत्र म्रियते वा ।) वन्दी ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कयेदी इति भाषा ॥
करमर्दः, पुं, (करं मृदातीति । करकण्डूप्रदत्वात् ।
मृद्वोदे + कर्म्मणि ल्युट् । करेण मृद्यते इति कर्म्मणि
अप् वा ।) करमर्दकट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा भावप्रकाशे, —अस्य गुणा उक्ताः ।
“लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्दद्वयं मतम् ।
करमर्दद्वयं त्वाममस्त्वं गुरुलघाहरम् ॥
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघुपित्तसमीरजित् ॥
करमर्दः सुषेणः स्यात् कृष्णपाकफलस्तथा ।
तस्मान्नलघुफलायास्तु सा ज्ञेया करमर्दिका ॥)
करमर्दकः, पुं, (कर + मृद + ण्वल् । करमर्द एव
स्वार्थे कन् इति वा ।) वृत्तविशेषः । इत्यमर-
टीकासारमुन्दरी । पाणि आमला इति भाषा ॥
इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादयः । करौन्दा इति
करमृचा इति च भाषा । तत्पर्यायः । कृष्णपाक-
फलः २ अविन्नः ३ सुषेणः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
कृष्णपाकः ५ पाकफलः ६ कृष्णफलः ७ पाककृष्ण-
फलः ८ कृष्णफलपाकः ९ पाककृष्णः १० फल-
कृष्णः ११ पाकफलकृष्णः १२ वनालयः १३ वला-
लकः १४ करावृकः १५ वीलः १६ वणः १७ आ-
विन्नः १८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ करमर्दी
१६ वनेच्छा २० करासः २१ । इति रत्नमाला ॥

करम्भ

करमर्दः २२ पाणिमर्दः २३ । तद्वालफलगुणाः ।
तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दाहदाहत्वञ्च ।
तत्पक्वफलगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । अरुचि-
विघनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिपासा-
नाशित्वम् । अम्लत्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् ।
गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वाभटः ।
“गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरञ्च करमर्दकम्” ॥)
करमर्दी, स्त्री, (करं मृदातीति । कर + मृद +
अण् डीप् ।) करमर्दकट्टः । इति रत्नमाला ॥
करमालः, पुं, (करः करिशुण्डः तदाकारा माला
समूहः यस्य मेघस्य धूमस्य वा कामशः करि-
शुण्डवत् प्रसरत्वात् तथात्वम् ।) खतमालः ।
धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥
करमाला, स्त्री, (कराङ्गुलीभिर्मालयेव जपनात् कर-
रूपा माला । कराङ्गुल्य मालेवं वा ।) करपर्व-
रूपमाला । यथा,
“अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठात्रितयं तथा ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता” ॥
इति मुण्डमालातन्त्रे सामान्यविषयम् * ॥
“तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिष्ठोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्व्याणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्” ॥
इति शिवरहस्यीयं शक्तिभिन्नविषयम् * ॥
“अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत्” ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचनं शक्तीतरेषामष्ट-
वारविषयम् * ॥
“अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्व्विका ॥
करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्जन्ये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत्” ॥
इति शक्तिविषये मुण्डमालातन्त्रम् * ॥ तथा ।
“अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेदष्टसु पर्व्वसु” ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्या-
मारहस्यम् ॥
करमुक्तं, स्त्री, (करेण सुदृढं धृत्वा शत्रुं प्रति मुच्यते ।
कर + मुच् + कर्म्मणि क्तः ।) अखविशेषः । इति
हलायुधः । वरकी भाला इत्यादि भाषा ॥
करम्बः, पुं, (कृञ् करणे + “कृकदि कडीत्यम्बच्” ।
उणां । ४ । ८२ ।) करम्भः । इत्यमरटीकायां
नीलकण्ठः ॥ मिश्रिते चि । इति हेमचन्द्रः ॥
करम्बितः, चि, (करम्बः मिश्रणं जातोऽस्य । करम्ब +
इत् च ।) मिश्रितः । खचितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“ललितलवङ्गलतापरिशीलनकौमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकौकिलकूजितकुङ्कुटीरे” ॥
इति गीतगोविन्दः । १ । २ ॥
करम्भः, पुं, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभि-
धातोरेकार्थत्वात् “अकर्त्तरि चेति” घञ् । ३३ ।
१६ । रभेरश्वलितोः । ७ । १ । ६३ । इति लुम् ।)
दधिमिश्रितशक्तुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।

करवी

“अतुषानिव यवान् कृत्वा तानीषदीवोपतप्य तेषां
करम्भपात्राणि कुर्वन्ति” ॥ उदमज्यः । यथा,
यजुर्वेदे १६ । २१ ।
“धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयोदधि” ।
“करम्भः उदमज्यः । इति वेददीधितिः ॥
भृष्टयवमात्रम् । यथा मनुः १२ । ७६ ।
“करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दासगान्” ।
करम्भवालुकातापान् करम्भैर्वैः सह भृष्टा या
वालुकाः तद्वत्तमवालुकादीन् इत्यर्थः ॥ मिश्रगन्धः ।
यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।
“करम्भपूतिसौरभ्य शान्तोदग्रादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभियते” ॥
करम्भकं, स्त्री, (करम्भ एव स्वार्थे कन् ।) करम्भः ।
दधिसक्तवः । तत्पर्यायः । कर्कसारम् २ । इति
हारावली ॥
करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रभ्यते सिच्यते इति ।
अथवा केन वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते नानागन्धो
यस्याः । रभेनानार्थत्वात् क + रभ + घञ् + तुम्
टाप् च ।) शतावरी । प्रियङ्गुवृत्तः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (स्वनामख्याता कलिङ्ग देशोत्पन्ना रमणी ।
सा तु पूर्व्वं शीघ्रस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महा-
भारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः” ॥)
कररुहः, पुं, (करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते
इत्यर्थः । कर + रुह + “इगुपधेति” । ३ । १ ।
१३४ । कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥
(यथा आर्यासप्तशती ३७ । “अस्याः कररुह-
खण्डितकाण्ड-पटप्रकटनिर्गता दृष्टिः” ॥)
करर्द्धिः, स्त्री, (करस्य कर्द्धिः करेण कर्द्धिर्यस्य वा ।
करसम्पत् ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करवालिका, स्त्री, (करं वलते । वल हिंसादानयोः
अण् । करेण वात्यते वा । शिजन्तादच इः ततः
कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
करवी, स्त्री, (कस्य वायोः रवो यत्र । गौरादित्वात्
डीप् ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
करवीरः, पुं, (करं वीरयति । वीर + विक्रान्तो + कर्म्म
ण्यण् ।) खड्गः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ।
प्रशानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ब्रह्मावर्त्ते दृष्टवती-
नदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिका-
पुराणे ४६ अध्यायः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा,
भागवते ५ । १६ । २८ ।
“स्वमपरेण पवनपारियात्रौ
दक्षिणेन कैलास करवीरौ प्रगायतौ” ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ ।
“करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डुरः” ॥)
वृत्तविशेषः । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।
“दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा” ॥)
तत्पर्यायः । प्रतिहासः २ शतप्रासः ३ चत्वारः ४
इत्यमरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ प्रतीहासः

करशी

ई । इति तट्टीका ॥ अश्वघ्नः ७ हयारिः ८ अश्व-
मारकः ९ शीतकुम्भः १० तुरङ्गारिः ११ । इति
रत्नमाला ॥ अश्वघ्न १२ वीरः १३ हयमारः १४
हयघ्नः १५ शतकुन्दः १६ अश्वरोधकः १७ वीरकः
१८ कुन्दः १९ शकुन्दः २० श्वेतपुष्पकः २१ अश्व-
न्तकः २२ नखराक्षः २३ अश्वनाशनः २४ स्थल-
कुमुदः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरी-
पुष्पः २८ सिद्धपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कुष्ठकण्टुतिनाशित्वम् । व्रणा-
र्त्तिविषविस्फोटकप्रणमत्वम् । अश्वमृतिप्रदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतरत्नभेदेन यथा,—
“करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रत्नपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥
करवीरद्वयं तिलं कषायं कटुकञ्च तत् ।
व्रणलाघवघ्नेत्रकोपकुष्ठव्रणपहम् ।
वीर्याणां क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ नागविशेषः । इति भारतम् ॥
करवीरकः, पुं, (करवीर इव कायति प्रकाशते ।
कै + कः । करं वीरयतीति । कर + वीर विक्रा-
न्तो + क्त्वं ।) अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खड्गः । इति शब्दमाला ॥ (करवीर एव स्वार्थं
कन् ।) करवीरः । विषभेदः । स तु करवीरस्य
मूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
करवीरकन्दसंज्ञः, पुं, (करवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा
यस्य । करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा ।) तैल-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करवीरभुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत्
भुजः शाखाऽस्याः ।) आढकीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अरहर इति भाषा ॥
करवीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राक्षसासुरादीन्
इति । कृ + अच् । करः तादृशः वीरः पुत्नो
यस्याः । यद्वा कं मुखं राति ददातीति क + रा +
कः । मुखप्रदः वीरपुत्नो यस्याः ।) अदितिः ।
श्रेष्ठगवी । पुत्नवती । इति मेदिनी ॥
करशाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव ।) अङ्गुली ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ तासां परिमाणं यथा ।
“अष्टभिस्तेभवेत् ज्यैष्ठ्यं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिस्त्रिंशद्विंशत्सु निःसत्तम् ॥
मानन्तु पार्श्वेन । षड्यवाः पार्श्वसन्मिताः । इति
कात्यायनदर्शनात्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्-
पर्यायः । अगुवः १ अल्यः २ क्षिपः ३ त्रिषः ४
शर्थाः ५ रश्नाः ६ धीतयः ७ अथर्वः ८ विपः
९ कक्ष्याः १० अवनयः ११ हरितः १२ खसारः
१३ जामयः १४ सनाभयः १५ योक्ताणि १६
योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अमीश्वरः २०
दीधितयः २१ गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशति-
रङ्गुलिनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
करशीकरः, पुं, (करात् करिशुद्धात् निःसृतः
शीकरः । करस्य गजशुद्धस्य शीकरो वा ।)
हस्तिशुद्धनिर्गतजलकणा । तत्पर्यायः । वमद्युः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥ (यथा रघुः । ७ । ४८ ।
“उद्यन्तमग्निं प्रमथाम्बभूव-

कराला

गंजा विविधाः करशीकरेण” ॥)
करशूकः, पुं, (करस्य शूकः सूक्ष्म इव सूक्ष्म इव
वा ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करहाटः, पुं, (करेण किरणेन सूर्यस्येति यावत्
हाव्यते दीप्यते इति । हट् + णिच् + कर्म-
ण्यण् ।) पद्ममूलम् । मदनवृक्षः । इति मेदिनी ॥
महापिण्डीतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करहाटकः, पुं, (करहाट एव इति स्वार्थं कन् । करं
हाटयतीति एवल् वा ।) मदनवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ५२ ॥ हस्तोयस्वर्णं स्त्री ॥
करामर्दः, पुं, (करं आमृद्वातीति । कर + आ + मृद्
+ अण् ।) करमर्दवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
करम्चा इति भाषा ॥
कराम्बुकः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते । कृ + कर्मणि
अप् । करं अम्बु यस्मात् कप् ।) कृष्णपाकफल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च ॥
पाणि आमला इति भाषा ॥
करास्त्रकः, पुं, (कीर्यते इति करं कीर्यमाणं अस्त्रं
यतः । अस्त्र + कप् ।) करमर्दकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कराशिका, स्त्री, (कराविव आचरति उड्डीनादि-
काले करवल्लम्बमानत्वात्तत्त्वम् । कर + आ-
चारे क्यङ् । ततो + जुल् + टाप् च ।) बलाका-
पक्षी । क्षुद्रवकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
करारोटः, पुं, (करे आरोटते दीप्यते । आ + रुट् +
अच् ।) अङ्गुरीयकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करालं, स्त्री, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अलति
पर्याप्नोतीति । अल् + अच् ।) कृष्णकुठेरकः । इति
मेदिनी ॥ काल तुलसी इति भाषा ॥
करालः, पुं, (करं आलाति गृह्णाति । आ + ला +
कः । कराय क्षेपाय अलति पर्याप्नोति वा ।)
सर्जरसयुक्ततैलम् । इति मेदिनी ॥ गर्जनतैल
इति भाषा ॥ तैले हृते वा पक्षवेसवारः । इति
पाकराजेश्वरः ॥ (क्वचित् स्त्रीवेऽपि दृश्यते । यथा,
“तप्तस्नेहे पचेत् पूर्वं वेसवारकसंज्ञकम् ।
पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सूदकैर्मतम्” ॥
गन्धर्वभेदः ॥ यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५४ ।
“सद्वा वृहद्वा वृहकः करालश्च महामनाः” ॥)
करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति
पर्याप्नोति ।) दन्तुरः । दंतो इति भाषा ॥ (यथा,
“कराल वदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजां” ।
इति चामुण्डाध्यानम् ॥) तुङ्गः । उच्च इति भाषा ॥
भीषणः । इति मेदिनी ॥ भयानक इति यावत् ॥
(यथा, रघुः । १२ । ६८ ।
“तद्योमि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
वर्णमहोरगस्येव करालफणमखलम्” ॥)
करालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थं कन् । करालवत्
कायति वा ।) कृष्णतुलसी । इति रत्नमाला ॥
करालशब्दार्थश्चात्र ॥
करालत्रिपुटा, स्त्री, (करालानि त्रीणि पुटानि
यस्याः ।) लङ्काधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कराला, स्त्री, (करालनामा नाम यस्याः ।) शारिवा ।

करिर

अनन्तमूल इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥
(शारिवाशब्दे अस्या गुणा व्याख्येयाः ॥)
करालिकः, पुं, (कराणां करसदृशशाखानां आलिः
श्रेणिर्यत्र । कप् ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
कराली, स्त्री, (कराल + गौरादित्वात् डीप् ।) अग्नेः
सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥
(यथा मुखकोपनिषदि । १ । २ । ४ ।
“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः” ॥)
करिकावावली, स्त्री, (करिकाया इव वल्ली) चवि-
कावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । चइ इति भाषा ॥
(चविकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)
करिकुसुम्भः, पुं, (करीति नागकेशरः त्वद्वत् कुसुम्भः ।)
नागकेशरचूर्णकम् । इति हारावली ॥
करिगर्जितं, स्त्री, (करिणः गर्जितं गर्जनं । करि +
गर्ज्ज + भावे क्तः ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्यायः ।
वृंहितम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥
करिजः, पुं, (करिणो जायते इति । करि + जन् +
कर्त्तरि डः ।) हस्तिप्रियुः । इति शब्दमाला ॥
करिणी, स्त्री, (करिन् + स्त्रियां डीप् ।) हस्ति-
नी । तत्पर्यायः । धेनुका २ वशा ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३६ ॥ करेणूः ४ करेणुः ५ करे-
णुका ६ रेणुका ७ वासिता ८ वासा ९ हस्तिनी
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११ पुष्क-
रिणी १२ कचा १३ गणिका १४ गजयोधित्
१५ । इति जटाधरः ॥ पद्मिनी १६ इत्यमर-
टीका ॥ (यथा भागवते । ४ । ६ । ५३ ।
“आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविश्रुतुरम्” ॥)
करिदारकः, पुं, (करिणं दृष्ट्वाति हिनस्ति दारय-
तोत्यर्थः । दृग् विदारे + क्त्वं ।) सिंहः । इति
शब्दरत्नावली ॥
करिपत्रं, स्त्री, (करिणः कर्णवत् पत्रं यस्य ।) तालीश-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
करिपिप्पली, स्त्री, (करिसंज्ञया संज्ञा यस्याः पि-
प्पल्याः सा । करिनामिका पिप्पली ।) गजपि-
प्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥
करिपोतः, पुं, (करिणः पोतः प्रियुः ।) करिशा-
वकः । इति हलायुधः । २ । ६६ ॥
करिबन्धः, पुं, (करी बध्यते रुध्यतेऽत्र । यद्वा करिणं
हस्तिनं बध्नाति अत्र । बन्ध + अधिकरणे घञ् ।)
हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्यायः । प्रारब्धिः २ ।
इति हारावली ॥
करिमाचलः, पुं, (मच शाक्यदम्भयो रितिधातोः
भावे घञ् । करिणि हस्तिवधविषये माचं शाक्यं
लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) सिंहः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
करिसुखः, पुं, (करिणो सुखमिव सुखं यस्य ।) गणेशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करिरः, पुं, क्वा, (कृ + इरन् ।) करीरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

करीरी

करिशावकः, पुं, (करिणः शावकः शिशुः ।) हस्ति-
शिशुः । तत्पर्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि
पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ ।
इति हलायुधः ॥ करिजः ४ । इति शब्दमाला ॥
विक्रः ५ । धिक्कः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ॥
“यावत् पञ्चाब्देमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्राधिकौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि” ॥
करी, [न] पुं, (करः शुद्धः अस्यास्तोति इतिः ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते
। ८ । २ । २२ ।

“स घर्मतप्तः करिभिः करैरुभि-
र्वतो मदच्युतकलभैरनुद्रुतः” ॥

करीरः, पुंस्त्री, (किरति विक्षिपति स्वदेहजावर-
णादीनि । “कृषू पृ कटिपटि शौटिभ्य ईरन्” ।
उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्कुरः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १७३ ॥ वंशेर कौंडा इति भाषा ॥
(यथा, माघे ४ । १४ ।

“रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचंस्वा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः” ॥

“वंशशब्दस्यान्तानाहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्य-
र्थादपौनरुक्त्यम् ॥ अतएवैकार्यपदमप्रयोज्यमि-
त्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेष-
करीषु न दोष इत्याह वामनः” ॥ इति तट्टी-
कायां मल्लिनाथ ॥

अस्य गुणाः । स्नेहनाशित्वम् । कषायत्वम् । दाह-
जनकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वामनः ।
“करीरमाधानकरं कषायखादुत्तिक्तकम्” ॥
“वेयोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः स कषाया विरूक्षणाः” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते जलमत्र “कृषूपृक-
टीति” ईरन् । उणां । ४ । ३० ।) घटः । इति
मेदिनी ॥ (कीर्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते
कण्टकादिभ्यादिति यावत् ।) मरुभूमिज उद्भ-
विः । कण्टकवृक्षः । करील इति भाषा । तत्-
पर्यायः । क्रकरः २ ग्रस्थिलः ३ । इत्यमरः । २ ।
४ । ७७ ॥ क्रकचः ४ । इति तट्टीका ॥ निष्पत्तिका
५ करिरः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः
९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
“करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णो भेदनः स्मृतः ।
दुर्गन्धकफवातामगरशौथ्रप्रणयुत्” ॥)
आधानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । आसानिलाश-
चक्रसर्वशूलविच्छेदित्वं ब्रूयते । इति
राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करि + “अजाद्यतष्टाप्” । ४ । १ । ४ ।
इति टाप्) चीरिका । किंकिरी पोका इति
भाषा ॥ हस्तिदन्तमूलम् । इत्युणादिकोषः ॥
करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्यस्याः । करीर-
+ ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
करीरी, स्त्री, (कृ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)

करुण

चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ॥
करीषः, पुं स्त्री, (कीर्यते विक्षिप्यते इति । “कृ-
भ्यामीषन्” । उणां । ४ । २६ । इति कृ + ईषन् ।)
शुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ घूटे इति
भाषा । तत्पर्यायः । गोमयः २ कृगणः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।
“ददर्श च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीषैः शीतकारणात्” ॥)
करीषाग्निः, पुं, (करीषे करीषस्थितो वा अग्निः ।)
शुष्कगोमयवह्निः । घूटेर आगुन इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कृगणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करुणः, पुं, (करोति मनः आनुकूल्याय । कृ + “कृ-
वृदारिभ्य उनन्” । उणां । ३ । ५३ । इति उनन् ।)
वृक्षविशेषः । करुणा लेवुर गाक् इति भाषा ।
तत्फलगुणः । कफवाय्वाममेदेनाशित्वम् । पित्त-
प्रकोपकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ शृङ्गाराद्यदुरसान्तर्गततृतीय-
रसः । इत्यमरः । १ । ७ । १७ ॥ तस्य लक्षणादि ।
“इष्टनाशादनिरुद्धः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्याद्यिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावा देवनिन्दा भूपातक्रान्तिदयः ।
वैवर्ण्योच्चासनिश्वास्तम्भप्रलम्पनानि च ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥
शोच्यं विनष्टवन्मुपभृति । यथा राघवविलासे ।
विपिने क्व जटानिवन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्मृतं
ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम् ॥

अत्र रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य
देवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगवित्तनाशादावपि
उदाहार्यम् ॥ परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि
बोद्धव्यः” । इति साहित्यदर्पणे ३ । १६६ ॥ (सर्व-
जीवेशु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
“यदृच्छयोपलनञ्चे सन्तुष्टो भितभुग् मुनिः ।
विविक्तशरणः प्रान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्” ॥)
करुणमल्ली, स्त्री, (करुणा करुणाया अर्चा मल्ली ।)
नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
करुणविप्रलम्भः, पुं, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व-
रागादिचतुर्भेदविप्रलम्भशृङ्गारमध्ये विप्रलम्भवि-
शेषः । अस्य लक्षणा । यथा साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे १६३ ।
“यूनीरेकतरस्मिन् गतवति लीकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः” ॥
यथा, कादम्बर्याम् । “पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते
पुनरलभ्ये श्रीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य
एव रसः ॥ किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव
शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशयां रतेरुद्भावात् प्रथ-
मस्तु करुण एवेत्यभिप्रेत्या मन्यन्ते यच्चात्र सङ्गम-
प्रत्याशानन्तरमपि भवती विप्रलम्भशृङ्गारस्य

करेणु

प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः तदन्ये मरण-
रूपविशेषसम्भवात्तद्विभ्रममपि मन्यन्ते” ॥
करुणा, स्त्री, (“कृवृदारिभ्य उनन्” ॥ उणां । ३ ।
५३ । इति कृ + उनन् । टाप् च ।) परदुःखहा-
नीच्छा । तत्पर्यायः । कारुण्यम् २ दृष्ट्या ३ कृपया
४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुक्रोशः ७ । इत्य-
मरः । १ । ७ । ११ ॥ श्रूकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुः ८ । ६७ ।

“करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम्” ॥

गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २६ । ४३ ।
“कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाणा कलावती” ॥
करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥

करुणापरः, त्रि, (करुणा परा यस्य करुणायां परः
अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्यायः । दयालुः
२ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री, (कृ + उनन् + ङीप् ।) एष्यवृक्षविशेषः ।
ककरखिरणि इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।
ग्रीष्मपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया
५ राजपुष्पी ६ सूक्ष्मा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
मारुताधानविषविच्छेदित्वं नूतनश्वासनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पुं, (करे कराङ्गुलीषु अटति उत्पद्यते इति
अट् + अच् अलुक्समासः ।) नखः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥

करेट्या, स्त्री, (करे अटं अटनं व्यतीति । व्ये + डः
ततष्टाप् ।) धनच्छूषद्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटुः, पुं, (के जले वायौ वारेटतीति । रेट् भाषण-
याचनयोः + मृगयादित्वात् कुः ।) पक्षिविशेषः ।
करकटिया इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्करेटुः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ करेटुः ३ कर्करादुकः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुः, पुं, (“कृवृद्भ्यामेनुः” । उणां । २ । १ । इति
कृ + एनुः । के मस्तके रेणुः पांशुर्यस्य वा । मस्तके
शुण्डाकृष्टुलीनिक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।

“उत्क्षिप्तगात्रः स विडम्ब्यन्नमः

समुत्पत्तिव्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।

आकुक्षितप्रोहिनिरूपितकर्म

करेणुरारोहयते निषादिनम्” ॥)

कर्णिकारवृक्षः । इति विश्वः ॥

करेणुः, स्त्री, (कृ + एनुः ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३ ।
३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २६ ।

“शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।

यथा नादः करेणूनां वज्रे महति कुञ्जरे” ॥

अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।

“हस्तिन्याः [दुग्धं] मधुरं दृढं कषायानुरसं शुभं ।
स्निग्धं श्लेष्मिकं शीतं चतुर्थं बलवर्द्धनम्” ॥)

करेणुभूः, पुं, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्ति-
प्रास्त्रप्रवर्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्तिप् ।) प्रास्त्र-
काप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुसुतः, पुं, (करेणुश्रावककरणाय उत्पन्नः सुतः ।)
 मुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (करेणोः सुतः ।
 इति व्युत्पत्त्या करमः ॥)
 करेणुः, पुं स्त्री, (छ + एनूः ।) हस्ती । हस्तिनी ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 करेन्दुकः, पुं, (करेण रश्मिना दीप्ता इति यावत्
 इन्द्रिव कायति शोभते । कै + कः ।) भूटगम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूटगशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञेयाः ॥)
 करेवरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते पाषाणः कपिभिरिति
 यावत् करः तस्मिन् त्रियते उत्पद्यते ।) तुरष्कः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शिलारस इति भाषा ॥
 करोटं, स्त्री, (कं वायुं अन्तर्वायम् । रोटेते प्रति-
 हन्ति के मस्तके रोटेते दीप्यते वा । रुट् + अच् ।)
 शिरोऽस्थि । इति भरतो द्रुपदकोषश्च ॥
 करोटिः, स्त्री, (केन वायुना अन्तर्वायुना रुच्यते
 प्रतिहन्त्यते । के शिरसि रोटेते दीप्यते शोभते
 वा । रुट् + इन् ।) शिरोऽस्थि । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६६ ॥ भातार खुलि इति भाषा ॥
 करोटी, स्त्री, (करोट + गौरादित्वात् डीष् ।) शि-
 रोऽस्थि । इति भरतो द्रुपदकोषश्च ॥
 कर्क, हासे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वां-परं-अकं-सेट्) कर्कशः । इति दुर्गादासः ॥
 कर्कः, पुं, (करोति आदिष्टं पालयति “कदाधारा-
 र्चिकलिभ्यः कः” । उणां ३ । ४० । इति कः ।
 वज्रलवचनान्न ककारस्येत्वं संज्ञा ।) शुक्लाश्वः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ कुलीरः । दर्पणः ।
 (क्रियतेऽसौ) घटः । कर्कटराशिः । (कृणोति
 हिनस्ति) अग्निः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली
 च ॥ कर्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्कचिर्मिटी, स्त्री, (कर्कवत् कर्करूपा चिर्मिटी वा ।
 कर्कवशा वा चिर्मिटी ।) चिर्मिटी । कर्कटीभेदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्कटः, पुं, (कर्क + अटन् प्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः ।
 तत्पर्यायः । कर्कः २ क्षुद्रधात्री ३ क्षुद्रामलक-
 संज्ञः ४ कर्कफलम् ५ ॥ * ॥ जलजन्तुविशेषः ।
 काँकड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटकः २
 कुलीरः ३ कुलीरकः ४ सदर्शकः ५ पङ्कवासः ६
 तिर्य्यगामी ७ । (यथाह आर्याभट्टः । ३२२ ।
 “अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः” ॥)
 अस्य गुणाः । रुच्यविस्मृजत्वम् । भयसन्धातत्वम् ।
 वायुपित्तनाशित्वम् ॥ कृष्णकर्कटगुणाः । बलका-
 रित्वम् । ईषदुष्णत्वम् । अनिलापहत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पक्षिविशेषः । इति मेदिनी
 कर्कटिया इति भाषा ॥ पद्मकन्दः । तुम्बी ।
 इति जटाधरः ॥ * ॥ मेवादिद्वादशराश्यन्तर्गत-
 चतुर्थराशिः । स तु पुनर्वसुशेषपादेन सह पुष्या-
 स्त्रेष्वाभ्यां भवति । अस्य देवता कुलीराकृतिः । स
 तु वृष्टोदयः । श्वेतवर्णः । कफप्रकृतिः । स्निग्धः ।
 तुष्टोदयः । विप्रवर्णः । उत्तरदिक्स्थानी । वज्र-
 जलचरः । विप्रवर्णः । उत्तरदिक्स्थानी । वज्र-
 स्त्रीसङ्गः । वज्रसन्तानश्च । अत्र जातस्य फलम् ।
 कपटमनस्त्वं मृदुभाषित्वं मन्त्रित्वं अप्रवासित्वं

अव्यक्तित्वम् । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
 जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् ।
 “श्रुतकलामलनिर्मलवृक्षतयः
 सुक्षुद्रगन्धजलाशयकेलयः ।
 किञ्च नरास्तु कुलीरगते विधौ
 वसुमतः सुमतोऽर्थिलब्धयः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ तस्योदये तन्नामकलभं
 भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-
 व्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे कलिकाताख्यदेशे वर्त-
 मानो नविंशायनांश्च चत्वारिंशदधिकपञ्चदशः ।
 इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।
 “कर्किलभे समुत्पन्नो भोगी सर्वजनप्रियः ॥
 मिष्टान्नपानभोगी च जायते स्वजनप्रियः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः । (नागविशेषः । यथा पुराणम् ।
 “अनन्तो वासुकीः पद्मो महापद्मस्तु तत्तकः ।
 कुलीरः कर्कटः शङ्खश्चाष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)
 कर्कटकः, पुं, (कर्कट एव स्वार्थे कन् ।) कुलीरः ॥
 इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (यथाह सुश्रुतः ।
 “कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्ठाऽनिलापहः ।
 शुक्लः सन्धानकृत् रुच्य-विस्मृजोऽनिलापितृह” ॥)
 कर्कटशृङ्गिका, स्त्री, (कर्कटतुल्यं शृङ्गं अस्याः कर्कट-
 शृङ्गेव स्वार्थे कन् ततश्चापि इत्वम् ।) कर्कट-
 शृङ्गीरुक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“नोलोत्पलं मृगालश्च यष्टी कर्कटशृङ्गिका ।
 गोक्षीरैश्च द्वितीये च पीत्वा शान्तिं वेदना” ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भश्रावचिकित्सा ॥)
 कर्कटशृङ्गी, स्त्री, (कर्कटस्य शृङ्गमिव दंशकमिवे-
 त्वर्थः शृङ्गमयभागो यस्याः ।) रुक्षविशेषः । काँक-
 ड़ाशृङ्गी इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटाख्या २
 महाघोषा ३ शृङ्गी ४ कुलीरशृङ्गी ५ चक्राङ्गी ६
 कुलिङ्गी ७ कासनाशिनी ८ । इति रत्नमाला ॥
 घोषा ९ वनमूर्द्धजा १० चक्रा ११ शिखरी १२
 कर्कटाङ्गा १३ कर्कटी १४ विषाणिका १५ कौलीरा
 १६ चन्द्रास्पदा १७ बलाङ्गा १८ । अस्या गुणा ।
 तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुहिक्काति-
 सारकासन्धासपित्ताखनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कर्कटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्यैव आख्याऽस्याः ।)
 कर्कटशृङ्गीरुक्षः । इति रत्नमाला ॥
 कर्कटाङ्गः, पुं, (कर्कटं आङ्गयते स्पृष्ट्वेते कण्टकमय-
 त्वात् । आ + ङे + कः । कर्कट इति नाम्ना आङ्गयते
 वा ।) विस्वरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्कटाङ्गा, स्त्री, (कर्कटाङ्ग + टाप् ।) कर्कटशृङ्गी-
 रुक्षः । इति वैद्यकम् ॥
 कर्कटिः, स्त्री, (कर्कटति प्राप्नोति । कटः + “सर्व-
 धातुभ्य इन्” । उणां ४ । ११७ । इति इन् । कर्क परि-
 णामे शुक्लतां अटति गच्छति वा कर्क + अट् +
 इन् । शकन्धादिवत् अलौकिके साधुः ।) कर्कटी ।
 इति शब्दरत्नावली । काँकुड इति भाषा ॥
 कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकारः अस्यस्याः । कर्कट +
 इन् ततो डीप् ।) दाहहरिद्रा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कर्कटी, स्त्री, (कर्कं काण्टकं अटति गच्छति । कर्क +
 अट् + इन् । शकन्धादित्वात् साधुः ततो डीष् ।) कर्क-
 टति वा कटेः इन् ततो डीष् ।) शास्त्रजिफलम् ।
 इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ देव-
 दालीबता । कर्कटशृङ्गीरुक्षः । एव्यारुः । वड काँकुड
 इति भाषा । घोटिकावृक्षः । फललताविशेषः ।
 काँकुड इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कटुदली २
 कर्दपनिका ३ पीनसा ४ मूत्रफला ५ त्रुषा ६
 हस्तिपर्णी ७ लोमशकाण्डा ८ मूत्रला ९ वज्र-
 कन्दा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटाक्षः ११
 शान्तनुः १२ । इति रत्नमाला ॥ चिर्मटी १३
 वालुकी १४ एव्यारुः १५ त्रुषी १६ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 तिक्तायास्तु रक्तपित्तनाशित्वम् । कफदोषकारि-
 त्वम् । पक्वायास्तु मूत्ररोधार्तिनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च भावप्रकाशे ।
 “कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ।
 रुच्या पित्तहरा सामा पक्वा लघ्वाभिपित्तक्षत्” ॥
 अस्याः पाकप्रकारस्तु ।
 “त्वगीजरहिता प्रोक्ता गुलिकाकारखण्डिता ।
 तलित्वा सुष्टुते तमे कर्कटी वाऽवलेहिता ॥
 विपाखुखण्डं वृत्तदुग्धसाङ्गं
 विभावित्रं बल्लजशर्कराभ्यां ।
 द्रवतैलवासश्च कटुषामेतत्
 प्रतिलयं रोचनमातनोति ॥)
 कर्कटः, पुं, (कर्क निपातनात् साधुः । कर्कट + मृग-
 यदित्वात् कुः वा ।) करेदुपक्षी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कर्कटिया इति भाषा ॥
 कर्कट्युः, पुं स्त्री, (कर्कं काण्टकं दधातीति । धा +
 निपातनात् कुः गुम् च ।) कौलिर्वृक्षः । इत्यमर-
 टीकायां स्वामी ॥ (वदरीफलम् । अस्य पर्याय-
 गुणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मभागे ॥
 “पुंसि स्त्रियाश्च कर्कट्युर्वदरी कौलिमित्यपि ।
 फेनिलं कुबलं घोटो सौवीरं वदरं महत् ।
 अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकाण्टका” ॥
 तत्र वदरविशेषाणां लक्षणाणि गुणाश्च ।
 “पचमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
 सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरुशीतलम् ॥
 रुंहणं पित्तदाहक्षयलघ्वाग्निवारणम् ।
 सौवीरं लघु सम्यक् मधुरं कौलसुच्यते ॥
 कौलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णश्च वातलम् ।
 कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥
 कर्कट्युः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूरिभिः ।
 अस्त्रं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाकम् ॥
 स्निग्धं गुरु च तिक्तश्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
 शुष्कं भेद्यभिस्तत्त्वं लघुदृष्ट्याक्षमाखजित्” ॥
 कश्चित् क्षीवेऽपि दृश्यते यस्या,
 “कर्कट्युः कौलवदरमामं पित्तकफावहम् ।
 पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥
 पुरातनं वृत्तप्रमनं अमलं दीपनं लघु ।
 सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित्” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कर्कश

कर्कशः, पुं स्त्री, (कर्क कण्ठकं दधातीति । धा + “अन्द् टङ्फु जम्बू कम्बूकफेलुकर्कशूदिधिषु” ।
उणां-१ । ६५ । इति कूः निपातनात् साधुः ।)
वदरीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
(यथा भागवते । ३ । ३१ । २ ।
“कलनं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्धुदम् ।
दशाहेन तु कर्कशः पेश्यण्डं वा ततः परम्” ॥
कर्कशशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कर्करं, त्रि, (कर्क + अरन् ।) कठिनम् । इति
मेदिनी ॥
कर्करं, स्त्री, (कर्कं चूर्णजनकत्वेन हास्यवत् शुक्लता-
प्राकाशं रातीति । कर्क + रा + कः ।) चूर्णजनक-
तद्रूपापाणखण्डम् । तत्पर्यायः । चूर्णखण्डम् २ ।
इति हारावली । कर्कर घुटिं इत्यादि भाषा ॥
“किन्नोर्वर्ककर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते” ॥
इति अमरशतके ७ ॥
कर्करः, पुं, (कर्कं हासं प्रतिविम्बप्रकाशं राति ।
रा + कः । कर्क + अरन् वा ।) दर्पणः । इति
मेदिनी ॥ (नागभेदः । इति भारते १ । ३५ । १६ ॥)
कर्कराजः, पुं, (कर्करेतुल्यं अङ्गं यस्य ।) कालकण्ठ-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
कर्कराटुः, पुं, (कर्कं हासं रटति प्रकटयतीव । रट
+ कुः । कुच् वा । शिजन्तात् कुर्वा ।) कटोच्छः ।
इति जटाधरः ॥
कर्कराटुकः, पुं, (कर्कं कठिनं कर्कशमित्यर्थः रटति
रौतीति रट + उक्त्वा ।) कर्करेटुपक्षी । इति
शब्दरत्नावली । करकटिया इति भाषा ॥
कर्करान्धुकः, पुं, (कर्करः कठोरः अन्धुः । अत्यन्तान्ध-
कारतया दुर्दर्शत्वात् । संज्ञायां कन् ।) अन्धकूपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्करालः, पुं स्त्री, (कर्करः रूक्षतया कठिनोपि
अलति पर्याप्नोति । अल + अच् ।) चूर्णकुन्तलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कर्करौ, स्त्री, (कर्कं हासं हास्यप्रकाशवत् निर्मल-
मलिनं रातीति । रा + कः + गौरादित्वात् डीष् ।)
खल्यवारिधानिका । भारी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । आलुः २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ३१ ॥ अलुः ४ आलुः ५ । इति तट्टीका ॥
कर्करौका, स्त्री, (कर्करौ + स्वार्थे कन् ङस्ते न ।)
कर्करौ । इत्युणादिकोषः ॥
कर्करेट, स्त्री, (कर्कं कर्क इतिशब्दं गलेहस्तमाधाय
दूरीकुरु इत्याकारं रेटते यत्र । रेट + अधिकरणे
घञ् ।) गलेहस्ताधानम् । गलाटिपि इति
भाषा । तत्पर्यायः । अर्द्धचन्द्रम् २ अङ्गुलितो-
रणम् ३ । इति हारावली ॥
कर्करेटुः, पुं, (कर्कं कर्कतिशब्दं वा रेटते भाषते
रौति इत्यर्थः । रेट भाषणे याचने च + मृग्या
दित्वात् साधुः ।) करेटुपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ ।
१६ । करकटिया इति भाषा ॥
कर्कशः, पुं, (कर्कशब्दात् मत्वर्थे लोमादित्वात् शः ।)
काम्यल्यवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ । गुंडा
शोचनी इति भाषा ॥ (यवहारोऽस्य यथा, चरके

कर्कारु

विमाने = अध्याये ॥ “कर्कोटकवात्तुकर्कश-
काकमाचीकारवल्लीत्यादिषु” ॥ कासमर्दः । इत्युः ।
(हृणोति हिनस्ति शृजुं हृन् हिंसायां + अन्येभ्यो-
ऽपीति विच् । कश्नति कश्नशब्दे इति पचाद्यच्-
कर्चासौ कश्नश्चेति । करे कश्नति वा ।) खड्गः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
कर्कशः, त्रि, (कर्कात् लोमादित्वात् शः । ततः प्राग्-
वत् कृञादिधातोर्निष्पादितार्थे च ।) साहसिकः ।
कठोरः । (यथा भागवते । ३ । १७ । ११ ।
“खराश्च कर्कशैः क्षतः खुरैर्घ्नन्तो धरातलम्” ॥)
अमरशतः । (यथा रघौ । ३ । ४५ ।
“हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरदिपास्फालनकर्कशकुलौ” ॥)
दुष्पशः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१६ ॥ क्रूरः । निर्दयः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे । ५ । ४६ । ५ ।
“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः” ॥)
कृपणः । इति विश्वः ॥
कर्कशच्छदः, पुं, (कर्कशः क्षदः पत्रं यस्य ।) पटोलः ।
इति शब्दमाला ॥ शाकोटवृक्षः । श्रेयोडा इति
भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्कशच्छदा, स्त्री, (कर्कशः अमरशतच्छदो यस्याः ।)
कोशातकी । भिङ्गा इति भाषा । दग्धावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भिङ्गाकेऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
कर्कशदलः, पुं, (कर्कशं दलं पत्रं अस्य ।) पटोलः ।
इति रत्नमाला ॥
कर्कशदला, स्त्री, (कर्कशदलं यस्याः ।) दग्धावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कोशातकी । भिङ्गा इति
भाषा ॥
कर्कशवाक्यं, स्त्री, (कर्कशं च तत् वाक्यश्चेति ।) निरु-
रवचनम् । परुषा वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्कशा, स्त्री, (कर्कब्दात् लोमादित्वात् शः ततः टाप्
च ।) वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्कशिका, स्त्री, (कर्कश + संज्ञायां कन् ततश्चाप्
अत इत्वम् ।) वनकोलिः । इति रत्नमाला ॥
कर्कसारं, स्त्री, (कर्कः कर्कशः कठिनो वा सक्तुकादिः
सारो यत्र ।) करम्भकम् । दधिसक्तुः । इति
हारावली ॥
कर्कारुः, पुं, (कर्कं हास्यवत् शौक्लं ऋच्छति प्राप्नो-
तीति । कर्क + ऋ + बाहुलकात् उण् ।) कुष्माण्डः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा,—
“कुष्माण्डो तु मृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्तिता ।
कर्कारुर्याहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ॥
पक्वा तिलाम्रिजननी सत्तारा कफवातनुत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥ एवार्क-
योगेनास्य गुणभेदोऽपि दृश्यते । तथाच सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“एवार्कं सकर्कारु सम्पक्वं कफवातक्षत् ।
सत्तारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम्” ॥)
कर्कारुकाः, पुं, (कर्कं हासं भोजने हितकारित्वात्
खादुत्वाच्च आनन्दं अर्पयतीति । कर्क + ऋ +

कर्कोट

णिच् + उक्त्वा । कर्कं हासं हितजनकत्वात्
आह्लादकरत्वम् ऋच्छति वा ।) कालिङ्गवृक्षः ।
इति हारावली ॥ (तत्फलगुणा यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“त्र्युषैर्वार्ककर्कारुशीर्णवृन्तप्रभृतीनि ।
गुरुविष्टमिशीतानि स्वादूनि कफक्षन्ति च ॥
रुष्टमूत्रपुरीषाणि सत्तारमधुराणि च” ॥)
कर्किः, पुं, (कर्क + इन् ।) कर्कोटराशिः । इति ज्यो-
तिषम् ॥
कर्केतनं, स्त्री पुं, (कर्कं हास्यादौ तनोतीति । कर्क +
तन् + अच् । सप्तम्या अलुक् ।) रत्नविशेषः । तदु-
त्पत्त्यादि यथा, गारुडे ७५ अध्यायः ॥
सूत उवाच ।
“वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा
चिक्षेप सम्यग् वनेषु हृष्टः ।
ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं
कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् ॥
वर्णेन तद्गुहिरसोभमधुप्रकाश-
माताम्रपीतदहनोज्ज्वलितं विभाति ।
नीलं पुनः खलसितं परुषं विभिन्नं
व्याध्यादिदोषकरणेन न तद्विभाति ॥
खिग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च
आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः ।
त्रासत्रयव्याधिविवर्जिताश्च
कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः ॥
यत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा
हस्ते गलेऽथ घृतमेतदतिप्रकाशम् ।
रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च
आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च ॥
एवंविधं बज्रगुणं मणिमावहन्ति
कर्केतनं शुभमलं कृतये नरा ये ।
ते पूजिता बज्रधना बज्रबान्धवाश्च
नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति ॥
एकेऽपनद्य विह्वताकुलनीलभासः
प्रस्नानरागलुलिताः कलुषा विरूपाः ।
तेजोऽतिदीप्तिकुलपृष्ठिविहीनवर्णाः
कर्केतनस्य सदृशं वपुर्बुद्धवन्ति ॥
कर्केतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं
प्रत्यग्रभासरदिवाकरसुप्रकाशम् ।
तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदा महिम्ना
तुल्यन्तुमूल्यमुदितं तुलितस्य कायम्” ॥
हस्ते गलेऽथ घृतमेतदतिप्रकाशमित्यत्र तप्तं यदा
ऊतवहे भवति प्रकाशमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
कर्कोटः, पुं, (कर्क + ओटप्रत्ययः ।) नागराजविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्कोटकः, पुं, (कर्कं कण्ठकमयत्वात् कठोरं अटति
प्राप्नोति तद्रूपतया कायति प्रकाशते । एषोदरा-
दित्वात् ओकारादेशे साधुः ।) विल्ववृक्षः ।
(कर्कोट + संज्ञायां कन् ।) कद्रुपुत्तनागराज-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । आस्तीके । ३५ । ५ ।
“रेरावतस्तत्तत्तत्तत् कर्कोटकधनञ्जयौ” ॥)

कर्ण

कर्ण

कर्णज

इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ फललताविशेषः ॥
 काँकरोल इति भाषा । तत्पर्यायः । किला-
 सन्नः २ तिलपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । शुक्रकफपित्तनाशित्वम् ।
 रुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (“तद्वत्
 कर्कोटकं प्रोक्तम्” ॥ इति सुश्रुते । शूत्रे । ४६
 अध्याये ॥ विशेषस्वास्त्रैर्व्यासकशब्दे प्रदर्शितः ॥)
 कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 पीतघोषा दत्तः । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः
 पर्यायमाह चरकः कल्पे ४ अध्याये ।
 “कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।
 धामार्गवस्य पर्याया राजकोशावली यथा” ॥
 विशेषविवरणस्यास्य धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥
 फललताविशेषः । काँकुड इति भाषा ॥ एतद्-
 फलगुणपाकादि उक्तं वैद्यके । यथा,—
 “कर्कोटकी फलं कुष्ठहृत्सासारविनाशनम् ।
 श्वासकासवृणान् हन्ति कटुपाकश्च दीपकम् ॥
 ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णगर्भं
 तैलेन रन्धितसुसैन्धवपातयोगम् ।
 वाङ्मोक्तयुक्तपयसा विहितभिषेकं
 कर्कोटकीफलमिदं रुचिद्वत्तत्त्वम्” ॥)
 कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट + स्वार्थे कन् तत् स्यात्
 अत इत्वञ्च ।) कर्कोटकः । काँकरोल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । कुष्माण्डी २ कर्कोटी ३ । तत्फलम्
 कारवल्लकतुल्यगुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्चुरिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्चते उप-
 युज्यते यदा कं जलं चर्चते शूनीक्रियतेऽत्र ।
 क + चर् + वा सुर् + एषोदरात् रेफादेशे
 कनादिभिः साधुः ।) पिष्टकविशेषः । इति पाक-
 राजेश्वरः । कचुरी इति भाषा ॥
 कर्चूरं, स्त्री, (कर्ज्ज + खर्जूरादित्वात् ऊरः । एषो-
 दरादित्वात् जकारस्य चकारे साधुः ।) कर्चूरम् ।
 खर्णम् । कचुरमपिपाठः । इत्यमरटीका ॥
 कर्चूरः, पुं, (कर्ज्ज + ऊरः । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) दक्षविशेषः । कचूर इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । द्राविडः २ कर्षः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः
 ५ वेधमुख्यः ६ गन्धसारः ७ जटालः ८ । अस्य
 कासगलगण्डादिदोषनाशित्वम् । मुखवैशद्यजनन-
 २७ अध्याये ।
 “शोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धस्त्वग्विवर्जितः ।
 कर्चूरः कफघातघ्नः श्वासहृत्कार्शसां हितः” ॥
 कर्चूरकः, पुं, (कर्चूरं खर्णमिव कायति प्रकाशते ।
 कर्चूर + क + कः । कर्चूर + स्वार्थे कन् वा ।)
 कर्चूरकः । इत्यमरटीकायां सामी । काँचा
 हलुद इति भाषा ॥
 कर्ज्जं पीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्वां-परं-सकं-
 सेट् ।) कर्जति । इति दुर्गादासः ॥
 कर्णं तु क मिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चूरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्णयति कर्णापयति ।
 आद्यपूर्वोऽयं अवगो । देवाकर्णय येन येन सहसा

यत्तत् समासादितमिति । उपसर्गात्तत्तदर्थानां
 द्योतका एव न तु वाचकाः । केवलधातोरनेका-
 र्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव
 कल्प्यते लाघवात् । कचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानु-
 वर्तन्ते । तथा च ।
 “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
 तमेव विप्रश्नश्चान्य उपसर्गातिस्तिष्ठा” ॥
 इति विस्तरवृत्तिः ॥ क्रमेणोदाहरणानि । आदत्ते
 गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूयतेऽत्र प्रसव एव धात्वर्थः ।
 प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति । प्रणमति प्रकर्षण
 नमतीत्यर्थः । केचित्तु अन्यर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते । इति
 चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 कर्णः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते । शब्दो वायुना यत्र ।
 किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति ददा-
 तीत्यर्थः । कृष्ण विक्षेपे + “कृष्टृसीति” नन्
 निच्च । उणां ३ । १० । यदा कर्ण्यते आकर्ण्यते
 अनेन । कर्ण + कर्णे अप् ।) अवगोन्द्रियम् ।
 काण इति भाषा । तत्पर्यायः । शब्दग्रहः २
 ओजम् ३ श्रुतिः ४ अवगमः ५ श्रवः ६ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ६४ ॥ ओजम् ७ । इति तट्टीका ॥
 वचोयहः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा रघुः । १ । ६ ।
 “तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः” ॥)
 कर्णस्तु अवगोन्द्रियस्य गोलकं स्थानम् । तत्र ओज-
 मिन्द्रियम् । तत्तु कर्णशृङ्खल्यवच्छिन्नभोभागः ।
 तस्य देवता दिक् । विषयः शब्दः । इति श्री-
 भागवतम् ॥ युधिष्ठिराग्रजः । स तु कुन्त्याः
 कन्याकाले सूर्योरसजातः । एतेन काशीन इत्या-
 ख्ययापि प्रसिद्धः । अस्य जन्मादिविवरणान्तु महा-
 भारते १ । १११ अध्याये द्रष्टव्यं । तत्पर्यायः । राधेयः
 २ वसुधेयः ३ अर्कजन्दनः ४ घटोत्कचान्तकः ५
 चाम्येशः ६ सूतपुत्रकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चाम्याधिपः ८ अङ्गराट् ९ राधासुतः १० अर्क-
 तनयः ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गाधिपः १२ ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा महाभारते । १ ।
 सम्भवपर्वणि १११ । ३१ ।
 “प्राङ्नाम तस्य कथितं वसुधेय इति क्षितौ ।
 कर्णो वैकर्तयश्चैव कर्मणा तेन सोऽभवत्” ॥
 अयं हि दातृणामग्रगण्यः । अस्य किमपि नादेय-
 मासीत् । अन्यैरभेद्यं सहजमपि स्वदेहकवचं
 शरीरात् समुत्क्रय्य ब्राह्मणरूपधारिणे याच-
 मानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं द्विज-
 रूपधारिणं विष्णुं स्वपुत्रमांसेन प्रीणयामास ।
 एतद्विवरणान्तु जैमिनिभारते सुष्यष्टमस्येव । अयं
 परशुरामप्रियो महावीर्यः भारतयुद्धे दुर्योध-
 नपक्षावलम्बी आसीत् । अष्टादशदिवसयामे
 भारतसंग्रामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिरुह्य
 दशाहं यावत् युद्धमकरोत् । ततः शरशय्यां गते
 तस्मिन् द्रोणश्चतुर्दिनानि अयुध्यत । एतस्मि-
 न्नेव समयेऽयं कर्णोऽपि स्वसेनावलमादाय पाण्डवैः
 सह युयुधे । ततो गतजीविते द्रोणे सेनापत्य-
 मधिरुहोसौ दिवसद्वयं विरुध्य क्षय्यसहायेना-

जुनेन निहत आसीत् ॥) सुवर्णानिर्घटः । इति
 मेदिनी ॥ (धृतराष्ट्रशतपुत्रेषु एकः पुत्रः । यथा
 महाभारते १ । ११७ । ३ ।
 “दुर्मर्षणो दुर्मखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च” ।
 नौकायाः क्षेपणीविशेषः । (दाँड इति भाषा ॥
 यथा रामायणे ६ । २३ । ३० ।
 “हृतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा ।
 सेना भवति संग्रामे हृतकर्णव नौर्जले” ॥
 कर्णः अस्यस्य प्राशस्त्रेण । अर्श आद्यच् । दीर्घ-
 कर्णे चि, यथा यजुर्वेदे । २ । ४ । ४० ।
 “खड्गो वैश्वदेवः श्वाकृष्णा कर्णो गर्हभः” ॥)
 कर्णकण्डः, पुं, (कर्णस्य कर्णे वा जातो कण्डः ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तस्य निदानम् । “मासतः कफसं-
 युक्तः कर्णकण्डं करोति च” । इति माधवकरः ॥
 (“कफेन कण्डः प्रक्षितेन कर्णयो-
 र्भ्रंशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंक्षिते” ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये ॥
 चिकित्सास्य यथा ।
 “विधिक्ष कफहृत्स्वर्णः कर्णकण्डमपोहति” ॥
 इति तत्रैवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये ॥)
 कर्णकीटी, स्त्री, (कर्णस्थितः कर्णस्य भेदकः क्षुद्रः
 कीटी कीटविशेषः । यदा कर्णयति भिनत्ति
 तादृशी कीटी । कर्ण + अच् । खल्पः कीटः कीटी
 खल्पार्थे ङीष् ततः कर्मधारयः ।) कीटविशेषः ।
 काणकोटारीकर्णश्च इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः ।
 कर्णजलौका २ शतपदी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 चित्राङ्गी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ एथिका ५
 कर्णदुन्दुभिः ६ । इति शब्दमाला ॥
 कर्णक्षेडः, पुं, (कर्णस्य कर्णे जातः क्षेडो वा ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । (तस्य लक्षणम् ।
 “वायुः पित्तादिभिर्भुक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।
 करोति कर्णयोः क्षेडं कर्णक्षेडः स उच्यते” ॥
 इति माधवकरः ॥ कर्णरोगशब्देऽस्यापि विस्तृत-
 सनिदानचिकित्सादिनां ज्ञेयम् ॥)
 कर्णगूथः, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे स्थितं कर्णजातं वा
 गूथं मलम् ।) कर्णमलम् । इति हारावली ।
 काणेर खलि इति भाषा ॥
 कर्णगूथकः, पुं, (कर्णगूथ + संज्ञायां कन् । कर्णगूथ-
 मिव कायति वा । कै + कः ।) कर्णरोगविशेषः ।
 तस्य निदानम् । यथाह माधवकरः ।
 “पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः” ॥
 (“विशौषिते श्लेष्माणि पित्ततेजसा
 च्छणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः” ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये ॥
 चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिशंयहे ॥ यथा,
 “क्षोदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविणाप्य च ।
 शोध्यते कर्णगूथन्तु भिषक् सन्त्यक् शलाकाया” ॥)
 कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे वा जलौका इति ।)
 कर्णकीटी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णे जलौकेव ।) शतपदी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥
 कर्णजलौकाः, [स्] स्त्री, (कर्णे जलौका इति ।) कर्ण-

कर्णपि

कर्णप्र

कर्णरो

जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कर्णजाहं, स्त्री, (कर्णस्य मूलम् । “तस्य पाकमूले”
 ५ । २ । २४ इत्यादिना जाहच् ।) कर्णमूलम् ।
 इति व्याकरणम् ॥
 कर्णजित्, पुं, (कर्णं जितवान् । कर्ण + जि + क्तिप् भूते
 वर्त्तमाने च इति भूते क्तिप् तुगागमश्च ।) अ-
 र्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णदर्पणः, पुं, (कर्णं दर्पण इव ।) ताडङ्गनामकर्ण-
 भूषणम् । इति त्रिकाण्डशेषः । काणतङ्का इति
 भाषा ॥
 कर्णदुन्दुभिः, स्त्री, (कर्णं कर्णाभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनि-
 जनकतया दुन्दुभिरिव ।) कर्णकीटी । इति शब्द-
 माला ॥
 कर्णधारः, पुं, (कर्णं धरति धारयति वा । कर्ण + धृ
 + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इति अण् ण्यन्तादच्
 वा ।) नाविकः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ काण्डारि
 माजि इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे । ३ । ४ ।
 “यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
 अकर्णधारा जलधौ विस्त्रवेतेह नौरिव” ॥)
 कर्णपाली, स्त्री, (कर्णं पालयति स्त्रीयौज्ज्वल्येन
 अतीव शोभां सम्पादयतीति । कर्ण + पाल +
 “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इति अण् । गौरा-
 दिवात् ङीष् ।) कर्णान्दूः । इति हारावली ।
 काण्वाला इति भाषा ॥
 कर्णपिशाची, स्त्री, (कर्णं स्वरूपं पिनष्टीति । कर्ण +
 पिष् + क्तिप् । कर्णपिष्टं अन्नानं तदाचयति नाश-
 यति स्वरूपदर्शनेन । ततः आ + चि + णिच्
 ञच् ङीष् च ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यदुक्तं
 तन्मान्तरे ।
 “कर्णस्येक्ष्यलोहितो वक्रगतोऽनन्तस्त्रिकारो वदा-
 तीतानागतशब्दयुक्तभुवनेशी वक्रिजायान्विता ।
 ताराद्यो मनुरेष लक्षजपतो व्यासेन संसेवितः
 सार्वज्जलभतेऽचिरेण नियतं प्रैशाचिकी भक्तिः” ॥
 अस्यार्थः । कर्णः स्वरूपः । आस्ये आदौ ईक्ष्यं
 इकारः । तत्पुत्रो लोहितः पकारः । वक्रः श-
 कारः । स अनन्तयुक्त आकारयुक्तः । चि स्वरू-
 पम् । वदातीतानागतं स्वरूपम् । ततो ऋँ स्वाहा ।
 एतेन ॐ कर्णपिशाचि वदातीतानागतं ऋँ
 स्वाहा ॥ * ॥ मन्वान्तरम् ।
 “कह युगं कालिके च गृहं युगं तथैव च ।
 पिण्डं पिशाचि स्वाहेति नृपाणः कथितः प्रिये” ॥
 कह कह कालिके गृहं गृहं पिण्डं पिशाचि
 स्वाहा ॥ * ॥ ध्यानं यथा ।
 “कृष्णा रक्तविलोचनां चिनयनां खर्वाच्च लम्बोदरीं
 बन्धूकारुणजिह्वां वरवराभीयुक्करासुमुखीम् ।
 धूम्राचिर्जटिलां कपालविलसत्पाणिद्वयां चक्षुषां
 सव्यं शिवहृत्पुताधिवसतो प्रैशाचिकीं तां नमः” ॥
 अथ पूजा ।
 “निशायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम् ।
 दग्धमीनं बलिं दत्त्वा रात्रौ संपूज्य संजपेत्” ॥
 ओम् कर्णपिशाचि दग्धमीनबलिं गृहं गृहं मम
 सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहेति दग्धमीनं बलिं दद्यात् ।

“रक्तचन्दनवन्धूकजवापुष्पादिकञ्च यत् ।
 अमृतं कुरु देवेशि स्वाहेति प्रोक्षयेज्जलैः” ॥
 पूर्वार्द्धे किञ्चिज्ज्ञा मध्याह्ने एकभक्तं निरा-
 मिधं भुक्त्वा रात्रावपि तत् संखं जपेत् । अन्यत्
 किञ्चिन्न भोक्तव्यं ताम्बूलादिकं विना । जपस्य दशांशं
 तर्पणम् । ओम् कर्णपिशाचीं तर्पयामि ऋँ
 स्वाहा । एवं क्रमेण लक्षमेकं पुरश्चरणं कृत्वा
 दशांशं होमयेत् । तदभावे दशांशं तर्पणं कृत्वा
 वरं प्रार्थयेत् । मूलं रक्तचन्दनेन लिखित्वा यन्त्रो-
 परि इष्टदेवतां पूजयेत् ॥ * ॥
 अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते । गगने हँकारादिश्रव-
 णदीर्घाभिनिखारूपसन्दर्शनात् सिद्धिर्भविष्य-
 तीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत् ॥ * ॥
 मन्वान्तरम् । “प्रणवं माया कर्णपिशाचि मे
 कर्णं कथय हँ फट् स्वाहा” । इति प्रदीपतैलं
 पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्षं जपेत् । ततः सर्वज्ञो
 भवति । नास्याः पूजा ध्यानम् ॥ * ॥ तथा तारं
 कामवीजं जयादेवी स्वाहा । अस्या अपि ऋथा-
 दिव्यासादेरभावः । पूर्व्वं लक्षं जप्त्वा गृहगोधिकां
 निपात्य तदुपरि जयादेवीं यथाशक्ति सम्पूज्य
 तावत् जपेत् यावत् सा जीवति । ततः सिध्यति ।
 सिद्धिस्तु मानसादिप्रप्रे कृते सा आयाति तत-
 स्तस्याः पृष्ठे सर्वं भूतभविष्यदादिकं पश्यति ।
 इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 कर्णपुष्पः, पुं, (कर्णवत् कर्णाकृति पुष्पं यस्य । यदा
 कर्णभूषणाहं पुष्पं यस्य ।) मोरटलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूरः, [र्] स्त्री, (कर्णस्य सूर्य्यारसजातस्य कुन्त्याः
 प्रथमपुत्रस्य पूः पुरम् ।) कर्णराजपुरम् । तत्प-
 र्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ लोमपादपूः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णपूरः, पुं, (कर्णं पूरयति अजं करोतीति । कर्ण +
 पूर + उपपदेकर्मण्यण् इति अण् ।) शिरीषवृक्षः ।
 नीलोत्पलम् । अवतंसः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 अमरशतके १ ।
 “ज्याकृष्टिबद्धकटकासुखपाणिपृष्ठ-
 प्रेक्षुन्नखांशुचयसम्बलितोऽम्बिकायाः ।
 त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
 लोभममदम्भमरविभ्रमभृत्कटाक्षः” ॥)
 अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूरकः, पुं, (कर्णं पूरयति अवतंसयति । कर्ण +
 पूर + क्तुल् । यदा कर्णपूरं स्वार्थं कन् । शिरीष
 वृक्षः । नीलोत्पलम् । अशोकवृक्षः । एतेषां
 सर्वैरेव कुसुमैः कामिनीनां कर्णाभरणं स्यात्
 अतोऽस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कर्णप्रतिनाहः, पुं, (कर्णं जातः प्रतिनाहः रोग-
 विशेषः ।) कर्णरोगविशेषः । तस्य सम्प्राप्तिरूपे ।
 “सकर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
 विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
 तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
 भवेद् विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत” ॥

इति माधवकरः ॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—
 “अथ कर्णप्रतीनाहे खेहखेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारः ॥
 कर्णफलः, पुं, (कर्णः फलमिव यस्य ।) मत्स्यविशेषः ।
 काणलि माच् इति भाषा ॥ अस्य गुणः । अजीर्ण-
 रोगश्लेष्मकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कर्णमलं, स्त्री, (कर्णस्य मलं गूथम् ।) कर्णजमलम् ।
 तत्पर्यायः । कर्णगूथम् २ । इति हारावली ॥
 कर्णमुकुरः, पुं, (कर्णं मुकुरः दर्पण इव ।) ताडङ्गना-
 मकर्णभूषणम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कर्णमोटी, स्त्री, (कर्णं कर्णोपलक्षितरोगविशेषं
 मोटयति नाशयतीति । यदा कर्णं शरीरभेदिरोग-
 विशेषं मोटयतीति । कर्ण + मुट् + इन् वा ङीप् ।)
 चामुण्डादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णरोगः, पुं, (कर्णस्य कर्णे गतः कर्णे जातो वा रोगः ।)
 श्रवणव्याधिः । यथा । अथ कर्णरोगाधिकारः ।
 तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ख्यान्वाह ।
 “कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्यं त्वेडं एव च ।
 कर्णखावः कर्णकाण्डः कर्णगूथस्तथैव च ॥
 प्रतिनाहो जन्तुर्कर्णो विप्रधिरिविधस्तथा ।
 कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम् ॥
 तथावृद्धं सप्तविधं श्रोत्राश्चापि चतुर्विधः ।
 एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः” ॥ * ॥
 तेषु कर्णशूलस्य संप्रतिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
 “समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
 समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
 करोति दोषैश्च यथास्ममावृतः
 स कर्णशूलः कथितो दुराचरः” ॥
 अन्यथा चरन् प्रतिलोमं चरन् । दोषैः पित्तकफ-
 रक्तैः । रक्तस्यापि रुजादिकर्तृत्वेन दोषसाम्यात्
 दोषत्वमेव । यथाखं यथात्मीयनिदानं कुपितैः
 अथवा यथास्ममिति शूलविशेषणम् । दुराचरः
 दुरुपचरः मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात् ॥ * ॥
 कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह ।
 “मूर्च्छादाहो ज्वरः काशः क्षमोऽथ वमथुस्तथा ।
 उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः” ॥ * ॥
 कर्णनादस्य लक्षणमाह ॥
 “कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वनान् ।
 भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते” ॥ * ॥
 बाधिर्यलक्षणमाह ।
 “यदा शब्दवहो वायुः स्रोतसारथ्यं तिष्ठति ।
 शुद्धश्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते” ॥ * ॥
 असाध्यबाधिर्यमाह ।
 “बाधिर्यं बालवृद्धोऽप्यं चिरोत्थं विवर्जयेत्” ॥ * ॥
 त्वेडमाह ।
 “वायुःपित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमस्वनम् ।
 करोति कर्णयोः त्वेडं कर्णत्वेडः स उच्यते” ॥
 त्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति । वेणुघोषसमस्वनमिति ।
 यत उक्तम् । त्वेडं वेणुघोषवदिति । ननु कर्ण-
 नादकर्णत्वेडयोः को भेदः । उच्यते । कर्णनादः
 केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दाश्च शृणोति ।

कर्णरोग

कर्णत्वेऽस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेदः ॥ * ॥

कर्णखावमाह ।

“शिरसोऽभिघातादथवा निमज्जतो

जलप्रपाकादथवापि विद्रधेः ।

खवेद्विपुलं अवगोऽनिलादितः

स कर्णसंखाव इति प्रकीर्तितः” ॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रसश्च खावयेत् ॥

अवगणशब्दः पुलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ * ॥ कर्णकण्डूमाह ।

“मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि” ॥ * ॥

कर्णगूथमाह ।

“पित्तोऽग्नौ शोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्” ॥

कर्णे गूथं यस्मात् स कर्णगूथव्याधिः ॥ * ॥

प्रतिनाहमाह ।

“स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो

विलापितो ब्राह्मसुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो

भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकत्” ॥

ब्राह्मश्च सुखश्च एकत्वं द्वन्द्वे । शिरसोऽर्द्धभेदकत्
अर्द्धाभेदकाख्यशिरसोरोगकत् ॥ * ॥

कृमिकर्णमाह ।

“यदा तु मूर्च्छत्यथवा जन्तवः

रुजत्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः ।

तदङ्गनत्वात् अवगो निरुध्यते

भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः” ॥

तदङ्गनत्वात् कृमिलक्षणत्वात् ॥ अवगो कृमि-
कर्णको गदो निरुध्यत इत्यन्वयः ॥ * ॥

पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह ।

“पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णश्रोत्रं प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भ्रष्टं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।

कोटे चरति रक्त् तीव्रा निरुन्दे मन्दवेदना” ॥

निरुन्दे निश्चले ॥ * ॥ द्विविधकर्णविद्रधिमाह ।

“क्षताभिघातप्रभवन्तु विद्रधि-

र्भवेत्तथा दोषकृतोऽकरः पुनः ।

सरत्तपीतारुणमखमाखवेत्

प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्” ॥

क्षतप्रभवोघातप्रभवश्च तयो रथागन्तुजत्वादौ कम् ॥

अखं आखावमित्यर्थः ॥ * ॥ कर्णपाकमाह ।

“कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्षेदकश्च वेत्” ।

कोथः पूतिभावः । क्षेद आर्द्रता ॥ * ॥

पूतिकर्णमाह ।

“कर्णविद्रधिपाकाद्वा सकर्णो वारिपूरणात् ।

पूयं खवति यत् पूतिं स ज्ञेयः पूतिकर्णकः” ॥ * ॥

कर्णखावाद्देहार्थमाह ।

पूतन्ति नियमेन पूति यथा स्यादेवं खवति ॥ * ॥

कर्णगतानां श्रोथाव्युदाग्राणां लक्षणान्याह ।

“कर्णश्रोथाव्युदाग्रांसि जानीयादुक्तलक्षणैः” ॥

कर्णश्रोथाश्च चत्वारो वातपित्तकफरक्तजाः ।

एवमर्शोऽपि चतुर्विधम् । अन्येषां श्रोथानामर्श-

साक्षात्साक्षमव आधारप्रभावात् ॥ अव्युदं सप्त-

विधम् । वातपित्तकफरक्तमांसभेदः सिराजम् ॥

कर्णरोग

एते कर्णरोगा अष्टाविंशतिः सञ्चतोक्ता उक्ताः ॥ * ॥

इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफ-
सन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

“नादोऽतिरुक् कर्णतले तु शोथः

खावस्तनुस्वाखवणश्च वातात्” ॥ * ॥

पित्तजमाह ।

“शोथः सरागो दरुणं विदाहः

सपूतिपीतखवणश्च पित्तात्” ॥ * ॥

कफजमाह ।

“वैखुल्य कण्डूस्थिरशोथशुक्ल-

स्निग्धस्वतिखल्परुजः कफाच्च” ॥

वैखुल्यं अन्यथा खावणम् ॥ * ॥

त्रिदोषजमाह ।

“सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्

खावश्च तत्राधिकदोषवर्णः” ॥ * ॥

कर्णपाल्याः सकर्णावयवत्वात् तद्विकारमप्यत्रैवाह ।

तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥

“सौकुमार्यात् चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।

कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणानिभः स्तब्धः सवातात् परिपोटकः” ॥ * ॥

उत्पातमाह ।

“गुर्वाभरणसंयोगात् ताडनात् घर्षणादपि ।

शोथः पाल्यां भवेत् खावो दाहपाकरुजान्वितः ॥

रक्ते वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः” ॥ * ॥

उन्मथकमाह ।

“कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।

कफं संगृह्य कुरुते शोथस्तन्मवेदनम् ॥

उन्मथकः सकण्डूको विकारः कफवातजः” ।

अवेदनं ईष्यवेदनम् ॥ * ॥ दुःखवर्द्धनमाह ।

“संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः” ॥

संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कर्ण इति शेषः ॥ * ॥

परिलेहिनमाह ।

“कफाहृक् कृमयः क्रुद्धाः सर्घपाभा विसारिणः ।

कुर्वन्ति पिङ्गां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥

कफाहृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पान्वितस्ततः ।

लिङ्गात् सप्रस्फूर्ती पालीं परिलेही स च स्मृतः” ॥

स पीडकात्मकः परिलेहिंसञ्ज्ञो गदः । लिङ्गात्

निर्मासीकृत्यात् ॥ * ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

“कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं त्वेड एव च ॥

चतुर्विधं च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ।

शृङ्गवेरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।

कटुष्णं कर्णयोर्धार्थमेतत् स्याद्वेदनापहम्” ॥ १ ॥

“लघुनाद्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च ।

कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणः” ॥

वारुण्यो वरुणः ॥ २ ॥

“अर्काङ्गुरानस्त्रपिष्टान् सतैलान् लवणान्वितान् ।

सन्निद्रायात् सुधाकाण्डे कोरिते मृतयावते ॥

पुटपाकक्रमस्निग्धं पीडयेदारसागमात् ।

सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलश्रान्तये” ॥ ३ ॥

“अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-

कर्णरोग

माज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् ।

आपीड्य तस्याम्बुसुखोष्णमेव

कर्णे निषिक्तं हरतेऽतिशूलम्” ॥ ४ ॥

“तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्षेदवाह्निः ।

क्वागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ५ ॥

तैलं श्लोणाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम् ।

हरेदाश्च त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ६ ॥

हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्वपसम्भवम् ।

विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ७ ॥

कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं त्वेड एव च ।

पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥

शिखरीक्षारजवारातकृतकल्मेन साधितं तैलम् ।

अपहरति कर्णनादं बाधिर्यञ्चापि पूरयतः” ॥

शिखरी अपामार्गः ॥ ९ ॥

“गवां मूत्रेण विज्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्वाधिर्यहरं परम्” ॥

क्षीरमात्रं ग्राह्यम् । विज्वतैलम् ॥ १० ॥

“कर्णखावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ११ ॥

सर्जिकाचूर्णसंयुक्तवीजपूररसं क्षिपेत् ।

कर्णखावरुजा दाहस्तैन नश्यत्यसंशयम् ॥ १२ ॥

आम्रजम्बूप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।

यमित्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ १३ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ १४ ॥

खट्वं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरं क्षौद्रेण संयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सखावे पूतिकर्णके ॥ १५ ॥

कुष्ठहिङ्गुवचादारुप्रताङ्गाविश्वसैन्धवैः ।

पूतिकर्णापहं तैलं वल्मुत्रेण साधितम्” ॥

कुष्ठारितैलम् ॥ १६ ॥

“शम्बूकस्य तु मासेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशस्यति” ॥

शम्बूकाद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

“चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन

सुष्ठंशकेन कटुतैलपलायके तु ।

धतूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्” ॥

सुष्ठिः पलम् । निष्ठा तैलम् ॥ १८ ॥

“कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नो कारयेत् क्रियाम् ।

वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्धपक्वेह एव च ॥ १९ ॥

पूरणं हरितालेन गन्धमूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥

चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णाग्निसामपि ।

कर्णाव्युदानां कुर्वीत श्रोथाग्राव्युदवद्विषक्” ॥ * ॥

अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा ।

“पालीसंशोधये कृत्यात् वातकर्णरुजक्रियाम् ।

स्वेदयेत्तुलतस्ताञ्च स्निग्धं संवर्द्धयेत्तिलैः ॥ १ ॥

श्रुतावरोवाजिगन्धाप्रयस्यैरशुङ्गीजकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्” ॥

पयस्यञ्च क्षीरकाकोली । श्रुतावरोतैलम् ॥ २ ॥

“जीवनीयस्य कल्मेन तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।

चिकित्सेत्तेन तैलेन हृताखं परिपोटकम् ॥ ३ ॥

शीतलेपैर्जलौकाभिरुत्पातं ससुपाचरेत् ॥ ४ ॥

कर्णरोग

हृत्पित्तसुरसाभ्यां गोधाकङ्कवसान्वितम् ।
 तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मथ्यं नाशयेद्भवम् ॥ ५ ॥
 दुःखवर्जनं सित्वा जम्बाम्बुविल्वपत्रैः ।
 काथैस्तेलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णं चावधूनेत् ॥
 बज्रशो गोमयैस्तैः खेदितं परिलेपितम् ।
 घनसारैः समालिम्बेदजामूत्रेण कल्कितैः ॥ ६ ॥
 इति कर्णरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*

(“प्रतिशयायजलक्रीडाकर्णकण्डुयनैर्मरुत् ।
 मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
 प्राप्य ओत्रशिराः कुर्याच्छूलं खोतसि वेगवत् ।
 चर्द्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥
 चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसिकामल्यशः खवेत् ।
 ओत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ॥
 शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्वयधुं ज्वरम् ।
 चाशुपाकं प्रपक्वञ्च स पीतलसिकासुतिः ॥
 सा लसिकासुप्रेष्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।
 कपाच्छिरोहनुग्रीवा गौरवं मन्दतारुजः ॥
 कण्डूः श्वयधुरणोच्छा पाकात् श्वेतघनासुतिः ।
 करोति श्वये शूलमभिघातादिदृषितम् ॥
 रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।
 शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥
 पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाद्यवत् ।
 पक्वं सितसितारक्तघनपूय प्रवाहि च ॥
 शब्दवाहिशिरासंस्थे प्रणोति पवने मुहुः ।
 नादानकस्माद्विधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥
 श्लेष्मानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
 उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्यादधिरत्वं क्रमेण च ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा खोतो लिम्बेत्ततो भवेत् ।
 रुग्णौरवं पिधानञ्च सप्रतीनाह संज्ञितः ॥
 कण्डूशोफौ कपात् ओत्रे स्थिरौ तन्मज्जया स्मृतौ ।
 कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजन्धपि ।
 घनपूति बज्रलोदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
 वातादिदृषितं ओत्रं मांसाहृक्लोदजां रुजम् ॥
 खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रां सक्त्रिमिकर्णकः ।
 ओत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्व्वलक्षणः ॥
 विद्रधिः पूर्व्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्जुदमीरितम् ।
 तेषु रक्तं पूतिकर्णत्वं बधिरत्वञ्च बाधते ॥
 गर्भेऽनिलालसङ्गचिता शङ्कुलीकुचिकर्णकः ।
 एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥
 पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ।
 सवर्णः सरुजस्तल्यः श्वयधुः स उपेक्षितः ॥
 कटुतैलनिभं पक्वं खवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।
 सङ्कोचयति रूढां च सा ध्रुवं कर्णशङ्कुली ॥
 शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाङ्गयम् ।
 कृशा दृढा च तन्नीवत् पालीवातेन तन्त्रिका ॥
 सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धिते ।
 कर्णं शोफः सरुक् पात्यामरुणः परिपोटवान् ॥
 परिपोटः सप्रवनादुत्पातः पित्तशोषितात् ।
 गुर्वभिभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाह पाकवान् ॥
 श्वयधुः स्फोटपिटका रागोष्णलोदसंयुतः ।
 घाल्यां शोफोऽनिलकपात् सर्व्वतो निव्यथः स्थिरः ॥
 स्तल्यः सवर्णः कण्डूमान् उन्मथ्यो गल्लिरसः सः ।

कर्णरोग

दुर्व्विज्ञे वर्द्धिते कर्णसकण्डूदाहपाकरुक् ॥
 श्वयधुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्जनः ।
 कपाहृक् क्रिमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूलोदवेदनाः ॥
 लेह्याख्याः पिटिकास्ताहि लिङ्गः पालीमुपेक्षितः ।
 पिप्पली सर्व्वजं शूलं विदारिकुचिकर्णकः ॥
 एषामसाध्या थाप्येका तन्त्रिकान्यान्तु साधयेत् ।
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगविभागाः ॥
 इत्युत्तरस्थाने समदशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥*

अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशेऽध्याये, यथा,—
 “कर्णशूलं पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाश्रितः ।
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्निग्धञ्च पूरयेत् ॥
 पत्राणां पृथगश्वत्थविल्वकैरङ्गजम्बनाम् ।
 तैलसिन्धुद्विगधानां खिन्नानां पुटपाकतः ॥
 रसैः कवोष्ठीस्तद्वच्च मूलकस्यारुणोरपि ।
 गणैः वातहरेऽस्त्रेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥
 महास्नेहो ज्वतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ॥
 तैलसिक्तात् प्रदीप्तायात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।
 योज्यस्त्वेवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ॥
 वातव्याधिं प्रतिशयाय विहितं हितमत्र च ।
 वर्ज्येच्छिरसा खानं शीताम्भः पानमज्जापि ॥
 पित्तशूलं सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
 द्राक्षाद्यष्टिष्टतं स्तन्यं ग्रस्यते कर्णपूरणम् ॥
 यद्यनन्ता हिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
 मृणालविषमझिझासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
 यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणमभ्यङ्गनैरिदम् ॥
 निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
 यद्य्वादिभिश्च सष्टतैः कर्णो दिह्यात् समन्ततः ॥
 वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कफोद्भवे ।
 धूमनावनगण्डूषखेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥
 लशुनार्द्रकशिंगुणां सुरुल्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥
 अर्काङ्कुरानस्त्रपिष्टांस्तैलात्तालवर्णान्वितान् ।
 सन्निधाय सुहीकाण्डे कोरिते तच्छदाहृतान् ॥
 खेदयेत् पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
 रसेन वीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
 सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववर्णयेत् ।
 अजाऽविमूत्रवंशत्वक् सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥
 सिद्धं वा सार्धं तैलं हिङ्गुतुम्बुनागरैः ।
 रक्तजेपित्तवत् कार्थं शिराश्चाशु विमोक्षयेत् ॥
 पक्वे पूयवहे कर्णं धूमगण्डूषनावनम् ।
 युज्जान्नाडी विधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत् ॥
 खोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभिः ।
 पूरयेद्भूपयित्वा तु मात्तिकेण प्रपूरयेत् ॥
 सुरसादिगण्ठाथफाणिताक्ताश्च योजयेत् ।
 पिचुवर्त्तिसुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैर्वचूर्णयेत् ॥
 शूललोदगुरुत्वानां विधिरेषनिवर्त्तकः ।
 प्रियङ्गु मधुकाम्बुष्ठा धातकुत्पलपरिभिः ॥
 मञ्जिष्ठलोध्रालाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
 पचेत्तैलं तदाखावं निम्बह्लात्वाशु पूरणात् ॥
 नाशबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।

कर्णरोग

श्लेष्मानुवन्धे श्लेष्माणं प्रागजयेदमनादिभिः ॥
 एरुण्डशिग्रुवरुणमूलकात् पत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥
 यद्य्वाङ्गाक्षीरकाकोलीकल्पायुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥
 पक्वं प्रतिविधाहिङ्गुमिषित्वक् स्वर्जिकोषणैः ।
 सस्त्रुतैः पूरणात्तैलं रुक्खावश्रुतिनादनुत् ॥
 कर्णनादे हितं तलं सर्व्वपोष्यञ्च पूरणे ।
 शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गुमक्षौषधम् ॥
 श्वेतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुसाम्बनम् ।
 सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्रिदसैन्धवम् ॥
 भूर्ज्यश्विविडं मुक्ता मधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।
 मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीखरसश्चतैः ॥
 पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।
 कण्डूः क्षोदञ्च बाधिर्यं पूतिकर्णञ्च रुक्त्रिमीन् ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।
 अथ सुप्ताविवस्थातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥
 सशोफलोदयोर्मन्दक्षुतेर्वमनमाचरेत् ।
 बाधिर्यं वर्ज्येद्वालवृद्धयोश्चिरञ्च यत् ॥
 प्रतिनाहे परिक्षोद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।
 कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥
 सस्त्रुतसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
 शोधनाद्रक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥
 क्रमोऽयं मूलपूरणोऽपि कर्णे कण्डूपां कफापहम् ।
 नस्यादितद्वच्चोपेऽपि कटुष्णैश्चात्र लेपनम् ॥
 कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात् पूतिकर्णमण्डयोः ।
 पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥
 वमिपूर्व्वोहितकर्णं विद्रधौविद्रधिजिया ।
 पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्त्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥
 अर्शोऽर्जुदेषु नासावदामाकर्णविदारिका ।
 कर्णविद्रधिवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
 पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्य लेपनम् ।
 खेदञ्च कुर्यात् खिन्नाच्च पालीमुद्धर्त्तयेत्तिलैः ॥
 प्रियालवीजयद्य्वाङ्गहयगन्धा यवान्वितैः ।
 ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥
 श्रतावरी वाजिगन्धा पथ्यस्यैरङ्गजीवकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिद्वयम् ॥
 कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
 अनाूपमांसकाथे च पालीपोषणं वर्जनम् ॥
 पालीं क्षित्वातिसंक्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
 थाप्येवं तन्त्रिकाख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥
 उत्पाते शीतलैर्लेपो जलोको हृतशोषिते ।
 जम्बाम्बपल्लवबलायक्षीरोध्रतिलोत्पलैः ॥
 सधान्यास्तैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
 सिद्धमभ्यङ्गनं तैलं विसर्पौक्षतानि च ॥
 उन्मथ्येऽभ्यङ्गनं तैलं गोधाकर्णवसान्वितम् ।
 तालपत्राश्वगन्धाकार्वाकूचीतिलसैन्धवैः ॥
 सुरसालाङ्गलीभ्याश्च सिद्धं लीक्ष्णाञ्च नावनम् ।
 दुर्व्विज्ञेऽभ्यन्तजम्बाम्बपत्रकाथेन सेचितम् ॥
 तैलेन पालीं स्वभक्तां सुसूक्ष्मैरपि चूर्णयेत् ।
 चूर्णैर्मधुकामञ्जिष्ठा प्रपुण्याङ्गनिशोद्भवैः ॥
 लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।

कर्णरो

स्त्रिणां गोमयजैः पिण्डैर्वज्रशः परिलेहिकाम् ॥
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभीमूचकल्कितैः ।
 कौटजेङ्गदकारज्जवीजशम्याकवल्कलैः ॥
 अथवाभ्यङ्गने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकात्रणे ॥
 च्छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
 शुद्धाखं लागयेत्तन्ने सद्यश्चिन्ने विशोधनम् ॥
 अथ ग्रथित्वा केशान्तं क्वात्वा ह्येदनलेखनम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निशं न समुन्नतम् ॥
 अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुक्षोतावगुण्ठितम् ।
 सूत्रेणागाढश्रितिलं बद्धा चूर्णैरवाकिरन् ॥
 शोणितस्थापनैर्ब्रण्णमाचारश्चादिशेत्ततः ।
 सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥
 सुखं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
 सुवर्णाणं सुरागच्च शनैः कर्णं विवर्जयेत् ॥
 जलशूकः स्वयं गुप्ता रज्ज्यौ दृढतीक्ष्णम् ।
 अश्वगन्धा बला हस्तिपिप्पली गौरसर्षपाः ॥
 मूलं कोशातकाश्वत्थरूपिका सप्तपर्णजम् ।
 कुङ्कुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीक्षतम् ॥
 जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ।
 रभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं दृढम् ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात् कर्णवर्जनम् ।
 अथ कुर्याद्वयस्यस्य किन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥
 किन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
 त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षन्तत्तनुतां नयेत् ॥
 सीयेद्गुहं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरित्वचम् ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात् सीयेन्नासाच्च यततः ।
 नाडीभ्यामुत्तपेदन्तः सुखोच्चासप्रवृत्तये ॥
 व्यामतेलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाङ्गनैः ।
 शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुस्रज्जैरवचूर्णयेत् ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्धाचारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो ब्रण्यविधित्ततः ॥
 किन्द्याद्रुद्धेधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
 सीयेत्ततश्च सुस्रज्जं हीनं संवर्जयेत् पुनः ॥
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।
 नाडीयोगादिनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ * ॥
 “सामान्यं कर्णरोगेषु दृढपानं रसायनम् ।
 अथवायामो ऽग्निरःस्थानं ब्रह्मचर्यमकत्यनम् ॥
 कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्यत्वेऽङ्गोरपि ।
 चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
 खिग्धं वातहरैः खेदैर्नरं खेहविरेचितम् ।
 नाडीखेदैरुपचरेत् पिण्डखेदैस्तथैव च ॥
 विल्लैरङ्गार्कवर्षाभूदधित्योन्मत्तशिशुभिः ।
 वस्तुगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
 आरनालः शृङ्गैरेभिर्नाडीखेदः प्रयोजितः ।
 कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
 मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पथसापि वा ।
 पिण्डैः खेदश्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ।
 अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बज्रपत्रकम् ।
 तलाक्तमस्तसम्यक् निदध्याच्चवणोपरि ॥

कर्णरो

यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।
 तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सद्यैर्धूपयेच्च तम् ।
 भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्त्रिकर्म च पूजितम् ॥
 निरन्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पथः पिबेत् ।
 मूर्ध्ववस्त्रिषु नस्ये च मन्त्रिके परिषेचने ॥
 शतपाकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
 कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥
 विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्पूरणम् ।
 तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्गोष्ठजन्तया ॥
 अहिंखाकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारु च ।
 लसुनं शृङ्गवेरञ्च तथा वंशावलेखनम् ॥
 कल्कैरेषां तथास्त्रैश्च पचेत् खेहं चतुर्विधम् ।
 वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
 लसुनार्द्रकशिशूनां सुख्खा मूलकस्य च ।
 कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कदुष्पाः कर्णपूरणे ॥
 शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
 कदुष्पां कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनापहम् ॥
 वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
 सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
 सहतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशङ्गुलम् ।
 क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
 यत्तैलं च्यवते तेभ्यो दृढेभ्यो भाजनोपरि ।
 ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 कुर्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
 मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
 अर्काङ्गुरान्नक्षपिष्टांस्तेलाक्तान् लवणान्वितान् ।
 सन्निदध्यात् सुहीकाष्ठे कोरिते तच्छेदादृते ॥
 पुटपाकक्रमस्त्रिन्नान् पीडयेदारसागमात् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥
 कपित्थमातुलुङ्गाश्च शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
 कर्णं कोष्णेन चुक्केण पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्वा वाप्यवचूर्णयेत् ॥
 अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ।
 कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 मूत्रेष्वस्त्रेषु वातघ्ने गण्ये च कथिते भिषक् ।
 पचेच्चतुर्विधं खेहं पूरणं तच्चकर्णयोः ॥
 एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्ने पित्तसंयुते ।
 काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तञ्चात्र हितं हविः ॥
 क्षीरवृक्षप्रबालेषु मधुके चन्दने तथा ।
 कल्काक्वाथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः ॥
 इङ्गुदीसर्षपखेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
 तित्त्वौषधानां युष्माश्च खेदाश्च कफनाशनाः ॥
 सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्तपि ।
 मातुलुङ्गरसः शुक्तं लसुनार्द्रकयो रसः ॥
 एकैकः पूरणे पथ्यस्तैलं तेष्वथवा कृतम् ।
 तीक्ष्णा मूर्ध्वविरैकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
 कर्णशूलविधिः कृतः पित्तघ्नः शोणितारुते ।
 शूलप्रणादबाधिर्यत्वेऽङ्गानान्तु प्रकीर्तितम् ॥
 सामान्यतो विशेषेण बाधिर्यं पूरणं शृङ्ग ।
 गवां मूत्रेण विल्लानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

कर्णरो

सज्जञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
 सिद्धं वा विल्वनिःक्वाथे शीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
 पुनः पचेद्दशक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
 विल्वाम्बुगाढं यत्तैलं बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
 वातव्याधिषु वक्षोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ।
 कर्णखावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ॥
 समानं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ।
 शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।
 राजदत्तादितो येन सुरसादिगणेन वा ॥
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणम् ।
 चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितम् ॥
 कर्णखावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
 सर्ज्वकचूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
 योजितो मधुना वापि कर्णखावे प्रशस्यते ।
 लाक्षासर्ज्वरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
 सशैवलमहाद्वजजम्बमप्रसवायुतम् ।
 कुलीरक्षौद्रमण्डूकी सिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
 तिन्दुकान्यभयारोघं समङ्गामलकं मधु ।
 पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥
 रसमान्नकपित्थानां मधुकधवशालजम् ।
 पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
 प्रियङ्गुमधुकाव्मष्टा धातकी शीतपर्णिभिः ।
 मज्जिष्ठालोघ्नलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
 पचेत्तैलं तदाखावमवगृह्णाति पूरणात् ।
 दृढं रसाङ्गनं नाय्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
 प्रशस्यते चिरोत्येऽपि साखावे पूतिकर्णके ।
 निगुण्डीखरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः ।
 पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥
 क्रिमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ।
 वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपखेह एव च ।
 क्रिमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
 गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्धे धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥
 कृद्गं धूमपानञ्च कवडस्य च धारणम् ।
 कर्णद्वेऽङ्गं हितं तैलं सार्षपखेह पूरणम् ॥
 विद्रव्यौ वापि कुर्वीत विद्रव्युक्तं चिकित्सितम् ॥
 प्रक्षोद्यधीमांस्तेलेन खेदेन प्रविलाप्य च ।
 शोधयेत् कर्णविट्कान्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ॥
 नाडीखेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्वविरचनम् ।
 विधिश्च कर्णहृत्स्वः कर्णकण्डूमयो हतिः ॥
 अथ कर्णप्रतीनाहे खेहखेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भेषज्यं कुर्यात् पित्तविसर्पवत् ।
 कर्णच्छिदे वर्त्तमानं कौटं क्षोदमलादि वा ॥
 शृङ्गेणापहरेद्दीमानथवापि शलाकया ।
 शेषाणान्तु विकाराणां प्राक्चिकित्सितमोरितम् ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥
 चिकित्सितस्थाने ४३ अध्याये सनिदानलक्षण-
 चिकित्सितान्युक्तानि ह्यारोतेन यथा,—
 “सिक्थेन वा तोषयिष्यपूरणेन

कर्णवे

मलेन वा चाति भवेद्भुजा च ।
 उच्छासरोधाद्भवते तथापि
 वातादिकैर्वा कुपितैरथापि ॥
 संसर्गदोषैरपि सर्वदोषैः
 क्रिमित्रणेनापि तथैव चान्या ।
 सञ्जायते कर्णरुजा नरस्य
 प्रदणोति तेनापि बद्धसनांश्च ॥
 निःस्नानमेघध्वनिदन्तशब्दान्
 शूलं सदाहञ्च शिरोव्यथा च ।
 वेणुस्वनं वत्स ! प्रदणोति सर्वं
 पित्तेन तं विद्धि भिषगवरिष्ठ ! ॥
 तथा च भूर्च्छां प्रतनोति शब्दं
 मेघस्वनं वा कफजे प्रदणोति ॥
 क्रिमिदोषे खवेत् पूयं सरक्तं वाति क्षत्तम् ! ।
 तथा चैवाभिधातेन जायते तीव्रवेदना ॥
 क्षतेन पूयं खवते बाल्याद्भवति चापरः ।
 तञ्चापिलुतिदोषेण जायते कर्णरुजा रुजा ॥
 न कर्णरोगे जलपूरणञ्च
 न चूर्णमेतत् कथितं विधिज्ञैः ।
 तैलं हितं स्नेहनमेव कर्णे
 स वाष्पविन्दुश्च हितो मतश्च ॥
 समुद्रफेनं सिन्धूयं सूक्ष्मचूर्णञ्च कारयेत् ।
 सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥
 आर्द्रसौवीरकरसं शुण्ठीलेन्धवगुग्गुलुम् ।
 माघकुल्माषतोयेन तैलं पक्तातिचोष्णकम् ।
 तुम्बीरसञ्च धार्यते कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
 यष्टीमधुः कुष्ठमरिष्टपत्रं
 निशाविशाला सुमनः प्रबालाः ।
 विपाठितं कर्णभवे च शूले
 स पौत्तिके वा घृतमेव शस्तम् ॥
 ब्राह्मीरसं सैन्धवकं विडङ्गं
 सभृङ्गराजस्य घृतेन युक्तम् ।
 तथैव सौवीररसञ्च पथ्या
 सुतञ्च वस्त्रं परिपूर्णमेतत् ॥
 हितम्भवेत्तत् श्रुतिपूरणाय
 पूयं सरक्तं क्रिमिजं निहन्ति ॥
 सर्वे प्रोक्ताः शिरोरोगास्तैलानि च घृतानि च ।
 जात्याविकान् वा युञ्जीत शिरोरोगविदाम्बरः ।
 वातहादीनि पथ्यानि विदाहीनि गुरुणि च ॥३॥
 कर्णलतिका, स्त्री, (कर्णस्य लतिका लतेव ।) पालिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ काणेर पाता इति भाषा ॥
 कर्णवंप्रः, पुं, (कर्णः कर्णाकृतिः कर्णवत् सज्जो वा
 वंप्रो यत्र ।) मञ्चः । इति हारावली ॥
 कर्णवर्जितः, पुं, (कर्णेन अवशेन्द्रियेण वर्जितः हीनः ।
 अस्य दर्शनेन्द्रियेणैव ओचकार्यकारित्वात् तथा-
 त्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णहीने चि ॥
 कर्णवेधः, पुं, (कर्णयोः कर्णस्य वा वेधः वेधनम् ।)
 कर्णयोश्चिद्रकरणम् । काण्वधान इति भाषा ।
 तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥
 “मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा
 वेधौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।
 मध्येनाङ्गः पूर्वभागे न राजौ

कर्णवे

नक्षत्रे द्वे द्वे तिथौ वर्जयित्वा” ॥
 अत्र जन्ममासो वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।
 “मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे मासि वत्सरे ।
 कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुण्यायुःश्रीविद्वद्वये” ॥
 मदनरत्ने ।
 “प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ।
 द्वादशे च तथा कुर्यात् कर्णवेधं शुभावहम्” ॥
 हेमाद्रौ व्यासः ।
 “कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फागुनेऽपि वा ।
 कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने” ॥
 श्रीधरः ।
 “हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्था-
 दितिवसुधु घटाली सिंहवर्ज्येषु लभे ।
 शशिशुभुधकाव्यानां दिने पर्वरिक्ता-
 रक्षिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः” ॥
 मदनरत्ने वृहस्पतिः ।
 “द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
 द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥
 सौवर्ण्यो राजपुत्रस्य राजतौ विप्रवैश्ययोः ।
 शूद्रस्य चावसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका” ॥
 हेमाद्रौ देवलः ।
 “कर्णरन्ध्रं रवेष्ठाया न विशेषग्रजन्मनः ।
 तं दृष्ट्वा विज्ञेयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः” ॥ शङ्खः ।
 “अङ्गुलमात्रशुधिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
 तस्मै आर्द्रं न दातव्यं दत्तचेदासुरं भवेत्” ॥
 इति निर्णयसिन्धुः । कर्णषट्कदोषनिवारणार्थं
 कर्णस्य वेधनम् । सोदरभ्रातृणां संस्काराणाञ्च
 पौर्वापर्यक्रमः कर्णवेधस्यासंस्काररूपत्वात् न
 तथा नियमः । यथा,—
 “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च ।
 कर्णषट्कं विजानीयाद्गृहितं तत्तयस्य च ॥
 इत्याशङ्क्य तयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे ।
 कर्णवेधो हितस्तस्य तस्य ज्येष्ठविचारणा ॥
 षट्कर्णात्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धासमेऽपि च ।
 कर्णौ वेधौ न दोषः स्नादन्यथा मरणं भवेत्” ॥
 इति मलमासतत्त्वे माण्डव्यवचनम् ॥ अस्य काल-
 नियमो यथा,—राजमार्तण्डे ।
 “न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
 न वर्षयुग्मे न हरौ प्रसुप्ते ।
 रवौ च दुष्टे न च क्षणपक्षे
 न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥
 तथा दीपिकाशाम् ।
 “नो जन्मेन्दुभमाससूर्यरविजन्माजहसुभाश्रिते
 प्रस्तेऽर्के लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्मात्युत्तरादित्यभैः ।
 सौम्येस्त्रायत्रिकौशकण्टकगतैः पापैस्त्रिजामाभिरिगै
 रोजोऽब्दे श्रुतिवेध इज्यसितभे लभे तु काले शुभे ॥
 अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वद्वत्तं वर्जयेत् ॥
 यथाह गर्गः ।
 “कर्णवेधने कुर्याद्दृक्प्रागस्थिते रवौ ।
 दक्षिणाश्रास्थिते भानौ नैव कुर्यात् कथञ्चन” ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 कर्णवेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + करण ल्युट् ।

कर्णाट

ततो ङीप् ।) कर्णवेधनास्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कर्णवेधकं, स्त्री, (कर्णौ वेधयति । वेध् + ण्वल् ।)
 कुण्डलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णवेधनं, स्त्री, (कर्णौ वेध्येतेऽनेन । वेध् + करणे
 ल्युट् ।) कुण्डलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
 कर्णशूलो, स्त्री, (कर्णयोः कर्णस्य वा शूलोऽथवा ।)
 कर्णगोलकम् । तत्पर्यायः । वेधनम् २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 कर्णशूलः, पुं, (कर्णस्य शूलः शूलवत् यन्त्रादायकः ।)
 कर्णरोगविशेषः । तस्योपधं यथा,—
 “हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठा च साध्यं तैलन्तु सार्वपम् ।
 एतद्वि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥ १ ॥
 शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयखावश्च कर्णयोः ।
 क्षमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥ २ ॥
 शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
 मुजग्रश्चि विडुं सुस्तं मधु शुक्रक्षतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
 बाधिर्यं कर्णादश्च पूयखावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णयोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखर ! ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्ताभयापहम् ॥ ३ ॥
 प्रस्थे द्वे गण्डमानानां क्वाथयेत् द्रोणमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काङ्गिकस्याफकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्गवा गोक्षुरकं सैन्धवं श्युषणं वचा ॥
 सरलं सुरदारुञ्च वृहती कण्टकारिका ।
 नस्यपानादरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
 बाधिर्यं सर्वरोगांश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ! ॥ ४ ॥
 इति माण्डे १६८ अध्यायः ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य
 विवरणं ज्ञेयम् ॥)
 कर्णसंखावः, पुं, (कर्णस्य कर्णयोर्वा संखावः पूय-
 शोणितादेः निःखावणम् यत्र रोगे ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
 “शिरोऽभिधातादथवा निमज्जतो
 जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
 खवेद्धि पूयं अवशोऽनिलाहृतः
 सकर्णसंखाव इति प्रकीर्तितः” ॥
 इति माधवकरः ॥
 कर्णस्कोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्कोटेव स्कोटाविदारणं
 यस्याः ।) लताविशेषः । काणफाटा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । श्रुतिस्कोटा २ त्रिपुटा ३ क्षणत-
 गडुला ४ चित्रपर्णी ५ कोपलता ६ चन्द्रिका ७
 अर्द्धचन्द्रिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्वविषग्रहभुतादिदोष-
 सर्वव्याधिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णाटः, पुं, (कर्णेषु अटति प्रभूतयशस्विन एतद्दे-
 शस्थराजो गुणादिकीर्तनेन सर्वेषां कर्णेषु

कर्णिका

भ्रमतीति । कर्ण + अट् + अच् । शूकन्धादिवत्-
साधुः ।) खनामखातदेशविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ यथा कर्णाटवर्णने राज्ञाक्तिः ।
“अर्धश्चो यदि गद्यपद्यनिपुणा श्वेतश्चमत्कुर्वते
तेषां मूर्द्धिददानि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया” ॥
अयं देशः कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ॥
कर्णाटी, स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीप् । पारिभाषिको
ऽयं शब्दः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
सा तु मालवरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हंसपदीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णानुजः, पुं, (कर्णस्यानुजः कर्णमनुजातवानित्यर्थः ।
अनु + जन् + ड ।) युधिष्ठिरराजः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥
कर्णान्दुः, स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव ।) कर्णपाली ।
काणतड्का इति भाषा । उत्त्तिमिका । इति
हेमचन्द्रः । काणकड़ा इति ख्याता ॥
कर्णान्दुः, स्त्री, कर्णान्दुः । कर्णपाली । इति हारा-
वली ॥
कर्णाभरणकः, पुं, (कर्णस्य आभरणमिव पुष्पैः
कायति प्रकाशते । कै + क्तः ।) आरग्वधवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णारा, स्त्री, (अर्थ्यते विध्यतेऽनया । कर्ण + ऋ +
करणे घञ् टाप् च । धातुनामनेकार्थत्वात् ऋधा-
तोरञ्च वेधनार्थः ।) कर्णवेधनी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कर्णारिः, पुं, (कर्णस्य अरिः शत्रुः ।) अर्जुनः । इति
पुराणम् ॥ नदीसर्जवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
आजन् इति भाषा ॥
कर्णास्फालः, पुं, (कर्णयोरास्फालः आस्फालनम् ।)
भलज्जाला । हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥
कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च । यद्वा कर्ण
+ एवल् । ततश्चाप् अत इत्वम् ।) कर्णाभरण-
विशेषः । काणतड्का इति भाषा । तत्पर्यायः ।
तालपत्रम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
ताडङ्कः ३ दन्तपत्रम् ४ । इति भरतः ॥ करि-
हस्ताङ्गुलिः । करिणः शृङ्गायवर्त्यङ्गुलाकृतिः ।
पद्मवीजकोधी । इत्यमरः । ३ । ३ । १५ ॥
(यथा भागवते । ३ । ८ । १६ ।
“तस्यां सचाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमप्रश्रमानः” ॥)
करमध्याङ्गुलिः । क्रमुकादिच्छटांशः । इति मे-
दिनी । वौंटा इति भाषा ॥ लेखनी । इति
हारावली ॥ अभिमश्रवृत्तः । अजश्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अभ्ररोभेदः । यथा, महा-
भारते १ । १२३ । ६१ ।
“मेनका सहजान्या च कर्णिका पुञ्जिकखला” ॥
सेवती । गोलावफुल इति भाषा ।
“श्रुतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाद्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला” ॥
अस्या गुणः यथा,—
“श्रुतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्ला लघुः ।

कर्णार

दोषचयासृजिद्वर्णा तित्ता कङ्गी च पाचनी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
योनिरोगविशेषः । यथा,
“अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकाज्जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने । ३० अध्याये ॥
कर्णिकाचलः, पुं, (कर्णिकायां स्थितः अचलः ।) सु-
मेरुपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं
यथा भागवते । ५ । १६ । ७ । “यस्य नाभ्यामव-
स्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्दीपा-
यामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुबलयकमलस्य” ॥)
कर्णिकारः, पुं, (कर्णिं भेदनं करोतीति । कर्णि +
कृ + कर्मण्यण् । उदरमलभेदकतत्वात् अस्य
तथात्वम् ।) वृत्तविशेषः । कणियार इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । १ । सम्भवे । १२५ । २ ।
“कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुत्तकैः” ॥)
तत्पर्यायः । द्रुमोत्पलः २ परिबधः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६० ॥ वृत्तोत्पलः ४ । इति रत्नमाला ॥
(यथा, महाभारते ३ । २४ । १७ ।
“तत्शालतालास्त्रमधकनीप-
कदम्बसर्ज्जान्कर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
महाबलं राष्ट्रपतिर्ददर्श” ॥
कर्णिकारस्य पुष्पम् । “अवयवे च प्राख्यौषधि
वृत्तेभ्यः” । ४ । ३ । १३५ । इति उत्पन्नस्य तद्धि-
तस्य “पुष्पमूलेषु बज्जलम्” । इति लुक् ।
तथा कुमारसम्भवे । ३ । २८ । “वर्णप्रकर्षे सति
कर्णिकारम्” ॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः ॥
आरग्वधविशेषः । कोट सोनालु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजतरुः २ प्रग्रहः ३ कृतमालकः ४
सुफलः ५ चक्रः ६ परिचाधः ७ व्याधिरिपुः ८
पिण्डवीजकः ९ लघ्वारग्वधः १० । अस्य गुणाः ।
सारकत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफशूलोदरकृमिमेहनाशित्वम् । व्रणगुल्मनिवा-
रणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णिकी, [न्] पुं, (कर्णिका हस्तिशृङ्गाग्राङ्गुली
अस्यस्य इतिः ।) हस्ती । इति जटाधरः ॥
कर्णी, [न्] पुं, (कर्णौ पक्षौ स्तः अस्य । पुरा किल
पर्वतानां पक्षाः सन्ति इति पौराणिकी गाथा ।
“तुन्दादिभ्य इलञ्च” । ५ । २ । ११७ । इति चकारा-
दिनिः ।) वर्षपर्वतसप्तकान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा ।
“हिमवान् हेमकूटश्च निघधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः” ॥
इति हारावली ॥ वाणविशेषः । यथा ।
“करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खङ्गादिहन्नरः ।
प्रयान्ति ते विप्रसने नरके भृष्टदारुणे” ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ६ । १६ ॥ कर्णिनो वाण-
विशेषान् । इति तट्टीका ॥
कर्णारिथः, पुं, (कर्णसाध्यां श्रवणक्रिया उपचारात्
कर्णः । कर्णाऽस्यास्ति इतिः । कर्णी चासौ रथ-
श्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः । यद्वा सामी-
प्यात् कर्णशब्देन स्तन्यो लक्ष्यते । सोऽस्यस्य वाह-

कर्त्तव्य

कत्वेन इतिः । कर्णी चासौ रथश्च । अन्येषामपीति
दीर्घः ।) श्रोत्रार्थनिमित्तस्वरथः । पुरुषस्तन्ध-
नीयमानरथः । इति भगीरथः ॥ स्त्रीवहनार्थमु-
परि वस्त्राच्छादितरथविशेषः । इति मञ्जरी ॥
चतुर्दल इति ख्यात इति पिटचरणाः ॥ इति
सारसुन्दरी ॥ स्त्रीरत्नवहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादि-
तमनुष्यवाहयानविशेषः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । प्रवहनम् २ हयनम् ३ । इत्यमरः । २ ।
८ । ५२ ॥ प्रहरणम् ४ डयनम् ५ । इति तट्टीका ॥
कर्णीसुतः, पुं, (कर्ण्याः सुतः ।) मूलदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हारावली ३२ ।
“कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः” ॥
तथा च कादम्बरीटीकायाम् ।
“कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः ॥)
कर्णेजपः, त्रि, (कर्णे जपति यः । जापादित्वात् स्तम्भ-
कर्णयोरेत्यच् हलदन्तादित्यलुक् ।) अप्रकाशे-
नानुचितप्रबोधकः । कर्णलगित्वा परापकारं वदति
यो जनः । ठक् इति ख्यातः । तत्पर्यायः । सूचकः २
पिशुनः ३ दुर्जनः ४ खलः ५ । इत्यमरः । ३ । १ ।
४७ ॥ कर्णेजपादिद्वयं परापकारवादिनि । पिशुना-
दित्रयं परस्परभेदनशीले ॥ कर्णेजपादिपञ्चकं
सूचके इति केचित् ॥ त्रयमिति केचित् । इति
भरतः ॥
कर्णेन्दुः, पुं, (कर्णयोः कर्णे वा इन्दुरिव ।) कर्णान्दुः ।
अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्त्त, त् क श्रैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-अक-सेट्) रेफस्याधस्तकारः
कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन । इति दुर्गा-
दासः ॥
कर्त्तः, पुं, (कर्त्त + भावे + अच् ।) भेदः । यथा ।
“सधृष्टं नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनिचमिन्द्रः” ॥
इति श्रीभागवते २ । ७ । ४८ ॥ “कर्त्तो भेदः तन्नि-
रासो अकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः” । इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कर्त्तयति शिथिलीक-
रोति भिनत्ति वा । कर्त्त + अच् । भेदके, त्रि ॥)
कर्त्तनं, स्त्री, (कर्त्त + भावे + ल्युट्) क्लेदनम् । नारीणां
सूत्रनिर्मितिः । इति मेदिनी । काटना काटा ।
इति भाषा ॥
कर्त्तरी, स्त्री, (कर्त्ततीति । कृति क्लेदने + बाङ्गलका-
दप्रत्ययः ततो ङीष् । यद्वा कृत् + घञ् । कर्त्तं
रातीति । “आतोनुपेति” । ३ । २ । ३ । कः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कृपाणी । इत्यमरः । २ ।
१० । ३४ ॥ पक्षीकृतस्वर्गादिः कर्त्तनास्त्रम् । काति
इति ख्यातः ॥ केशकर्त्तनिका । इति भरतः ।
काँचि इति भाषा । काटारी इति ख्याता च ॥
(योगविशेषः । यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
“कूरमध्यगतस्वप्नो लघं वा कूरमध्यगम् ।
कर्त्तरी नाम योगोऽयं कन्या निघनकारकः” ॥)
कर्त्तव्यं, स्त्री, (कर्त्त + तव्य) करणायम् । करणयोग्यम् ।
कार्यम् । इति व्याकरणम् ॥
कर्त्तव्यः, त्रि, (कर्त्तुं योग्यं कर्त्तुं उचितं वा । यद्वा

कर्त्ता

कर्म

कर्पर

अवश्यं करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति स्मृतम् ।
कृ + योग्याद्यर्थे तथ्यः ।) करणेयोग्यः । यथा,
हितोपदेशे ॥

“हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः ।

अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम्” ॥

कर्त्ता, [कृ] चि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा ।
करोति यः कर्मणि शेषः । कृ + कर्त्तरि ढच् ।)

कारकः । इति मेदिनी ॥ षट्कारकान्तर्गतकारक-

विशेषः । वोपदेवेनास्य षसंज्ञा कृता । अत्र

उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे तृतीया विभक्तिर्भवति ॥

तस्य लक्षणम् । “क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम्” । इति

सारमञ्जरी ॥ “यः करोति सः” । इति सर्ववर्मा ॥

“कृताश्रयः” । इति तार्किकाः ॥ “चेतनान्तर्या-

पारायवधानेन धात्वर्थनिष्पादकश्चेतनः कर्मकर-

णादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा” । इति प्रायश्चित्तवि-

वेकः ॥ “क्रियामुख्यप्रयोजकौ कर्त्ता” । इति क्रम-

दीश्वरः ॥ स तु पञ्चविधः । क्रियामुख्यः १ हेतुकर्त्ता

२ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ ग्रहीता ५ । तथा च ।

“क्रियामुख्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।

अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः” ।

इति गोपीचन्द्रटीकाकान्तोपालचक्रवर्त्तौ ॥ स च

त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३ ।

सात्त्विको यथा,—

“मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्याहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ॥

राजसो यथा,—

“रागी कर्मफलप्रेमलुब्धो हिंसात्मकोऽप्युचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः” ॥

तामसो यथा,—

“अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकतिकोऽलसः ।

विषादो दीर्घसूची च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २६-२८ ॥

कर्त्ता, [कृ] पुं, (करोति सृजति चतुर्दशसुवनानि

यः सर्वलोकखलुति यावत् । कृ + ढच् ।) पर-

मेष्टी । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्रियानुकूलकृति-

मान् । स च त्रिविधः । यथा,—

“त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम् ।

योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः” ॥

अस्यार्थः । क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञा-

यते तस्य विवरणम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र

योग्यत्वेन लब्धविद्यस्त्वैवर्णिकः ॥ १ ॥ अहरहर्दयात्

दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षिते-

तरपरः ॥ २ ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषण-

पदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ॥ ३ ॥ * ॥

नित्ये निषेधे च यद्यत् साधनं तदभावस्तदभाव-

साधनं इत्यनुभवसिद्ध्या नित्याकरणं निषिद्धाचर-

णञ्च प्रत्यवायसाधनं शास्त्रावगतं अतस्तदभावो

नित्याचरणं निषिद्धाकरणञ्च प्रत्यवायाभावसाधन-

मिति प्रत्यवायपरिहारार्थं नियोज्योऽन्वेति

तद्बोधकविशेषणपदाध्याहारादिति बोध्यं ततश्चैवं

विधिवाक्यशब्दधीः । यथा, काव्ये स्वर्गकामो

यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तव्याविषयकं कार्यम् ।

नित्ये अहरहः सन्ध्यामुपासते इत्यत्र प्रत्यवाय-

परिहारार्थिनः कर्तुः प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनविषयकं ।

कार्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरि-

हारार्थिनः कर्तुः कलञ्जभक्षणभावविषयकं कार्य-

मित्वेवं रूपा । इति धर्मदीपिका ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६४ ।

“संग्रहो नियमः कर्त्ता सर्पचौरनिवासनः” ॥

विश्वस्युर्ब्रह्मणोऽपि कर्त्तृत्वात् आदिकर्त्ता विष्णुः ॥

यथा महाभारते १३ । १४६ । ४७ ।

“क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्ववाजर्महीधरः” ॥)

कर्त्तृका, स्त्री, (कृन्तति क्षिण्तीति । कृत् + ढच् ।

खल्यार्थे कन् टाप् च ।) क्षुद्रखड्गः । यथा,—

“हास्ययुक्तां विनेत्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम्” ॥

इति तन्त्रसारे श्यामाध्यानम् ॥

कर्त्तृत्वं, स्त्री, (कर्तुर्भावः । कर्त् + भावे त्वम् ।) कर्तृ-

धर्मः । यथा, श्रीभगवद्गीता । ५ । १३ ॥

“न कर्त्तृत्वं न कर्म्मणि लोकस्य सृजति प्रभुः” ॥

कर्त्तृ, त् क प्रैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरां-परं-अकं-सेट् ।) रेफद्वययुक्तस्कारः । कर्त्त-

यति कर्त्ताप्रयति धूलिर्जलेन । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्ती, स्त्री, (करोति या कर्म्मणीति शेषः । कृ + ढच्

+ डीप् च ।) कर्त्तरी । इति शब्दरत्नावली ॥

कारिका । इति सुगन्धवोध्याकरणम् ॥

कर्द, कुत्सितरवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-

अकं-सेट् ।) उदरशब्दे । इति रमानाथः ॥

एकोऽर्थः । कर्दति काकः । रमानाथस्तु कौत्से-

कर्दतीति भट्टमल्लदर्शनादुदरसम्बन्धिशब्द एव

अस्य प्रयोग इति मन्वानः कर्दति प्रिशुरिति यदु

दाजहार तद्वेयम् । यत्तन्मते कर्दयुदरमित्येव

स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

कर्द, पुं, (कर्द + अच् ।) कर्दमः । इति शब्दरत्नावली ॥

कादा इति भाषा ॥

कर्दट, पुं, (कर्दं कर्दमं अटति कारणत्वेन प्राप्नो-

तीति । कर्द + अट् + अच् । शकन्धादित्वात्

अलोपे साधुः ।) कर्हाटः । पङ्कः । पङ्गारः ।

इति मेदिनी ॥

कर्दं, स्त्री, (कर्दंते इति । कर्द + भावे ल्युट् ।) उदर-

शब्दः । इति हेमचन्द्रः । पेटेर डाक इति भाषा ॥

कर्दमं, स्त्री, (कर्द + “कलिकर्द्यारमः” । उणां । ४ ।

८४ इति अमः ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्दमः, पुं, (कर्दं कुत्सितरवे + “कलिकर्द्यारमः” ।

उणां । ४ । ८४ इति अमः ।) कर्दः । कादा इति

भाषा । तत्पर्यायः । निषदरः २ जम्बालः ३ पङ्कः ४

श्रादः ५ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥ (तथाहि

याज्ञवल्क्यः । १ । १६७ ।

“रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्ववायसैः ।

सारतेनैव शुध्यन्ति पक्वेकचित्तानि च” ॥)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । विष-

रोगवेदनादाहशोथनाशित्वम् । वणशोधनरौ-

पणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“कर्दमो दाहपित्तार्तिशोथघ्नः शीतलः सरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥) स्वाय-

म्भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविशेषः । स तु ब्रह्मण-

श्वायायां जातः । तस्य भार्या स्वायम्भुवमनुकन्या

देवहूतिः । पुत्रः कपिलदेवः कन्याः कलाद्या नव ।

इति श्रीभागवतम् । ३ । १२ । २७ ॥ पापम् ।

इत्युणादिकोषः । ४ । ८४ ॥ क्राया । यथा,—

“वेदेषु कर्दमः शब्दस्वायायां वर्त्तते स्फुटम् ।

बभूव कर्दमाद्वालः कर्दमस्तेन कीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥ (नाग-

विशेषः । यथा महाभारते १ । ३५ । १६ ।

“कर्दमश्च महानागो नागश्च बहूमूलकः” ॥)

कर्दमाटकः, पुं, (कर्दमो मलादिः अच्यते निक्षि-

प्यते यत्र । कर्दम + अट् + अधिकरणे घञ् ।

ततः कप् । यद्वा कर्दमस्य मलादेः आटो निक्षेपो-

ऽञ् । कर्दमे इव आटोगतिरत्रेति केचित् ।

ततः कप् ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कर्दमी, स्त्री, मुद्गरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्पटः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति । कृ + कर्मणि

विच् । कर् चासौ पटश्च इति कर्मधारयः । यद्वा

करस्यः पटः । शकन्धादित्वात् अलोपे साधुः ।)

मलिनत्वाद्विदुर्जीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकडा इति

ख्याता । (यथा कथासरित्सागरे ४ । ६१ ।

“चौरखण्डैककर्पटः” ॥) तत्पर्यायः । लक्षकः २ ।

इत्यमरः । ३ । ५ । २३ ॥ नक्तकः ३ । इति भरतः ॥

पर्वतविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥

“नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम् ।

नाभिमण्डलपूर्वस्यां भस्मकूटस्य दक्षिणे ॥

पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतो यमरूपपृष्ठः ।

तत्र याम्यशिला कृष्णा नीलाङ्गनसमप्रभा ॥

अधित्यकायां राजेन्द्र व्यामपञ्चसु विस्तृता ।

पूजयेत्तत्र शमनं पाणौ दण्डं सदैव यः ॥

यत्ते तु प्राणिनां नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम् ।

कृष्णवर्णान्तु द्विभुजं किरीटमुकुटोऽञ्जलम् ॥

दधतश्चासिपुत्नीञ्च वामपाणौ सदैव हि ।

कृष्णवस्त्रं स्थूलपदं वह्निर्निःस्वतदन्तकम् ॥

वराभयकरं नित्यं नृणां महिषवाहनम् ।

पूजयेत् परया भक्त्या याम्यवीजेन साधकः ॥

उपान्त्यवर्गस्यादिर्यो वर्णा विन्दिन्दुसंयुतः ।

यमवीजमिति ख्यातं यमस्य प्रीतिकारकम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत् ।

कर्पटाख्येऽचलवरे नापमृत्युं समाप्नुयात्” ॥

कर्पटधारी, [नृ] चि, (कर्पटं धरति धारयति वा ।

कर्पट + धृ + णिनिः ।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्ड-

धारी । भिक्षुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटिकः, चि, (कर्पटोऽस्यस्य । कर्पट + अस्यर्थे

ठन् ।) कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटी, [नृ] चि, (कर्पटोऽस्यस्य । कर्पट + ङिनिः ।)

भिक्षुकः । कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्परः, पुं, (कृप् + नाज्जलकात् अरन् । लता-

भावश्च ।) कपालः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ मातार

खुलि इति भाषा । शस्त्रभेदः । कटाहः । इति

मेदिनी ॥ उडम्बरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूर

कर्पूरांशः, पुं, (कर्पूरस्य अंशः।) शर्करा। इति
शब्दरत्नावली। खोलाकुचि इति भाषा ॥
कर्पूरालः, पुं, (कर्पूर इवालति पथ्याप्रोति। कर्पूर +
अल् + अच्। कर्पूरं अलति इति केचित्। अल्
+ कर्मण्यण्।) कन्दरालः। पर्वतजातपीलुवृक्षः।
इत्यमरटीकायां रमानाथः। आखरोट् इति
भाषा ॥
कर्पूरिकातुल्यं, स्त्री, (कर्पूर्येव इति स्वार्थे कन् तत्
याप् अत इत्वं कर्पूरिकेव तुल्यम्।) तुल्यविशेषः।
कर्पूरी। इति हेमचन्द्रः ॥
कर्पूरी, स्त्री, (कृप् + बाजलकादरट्। लताभावश्च।
टित्वात् डीप्। कैश्चित् कृपधातोरेरन् प्रत्ययेन
निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् डीष्।) काथो-
द्भवं तुल्यम्। दाहहरिद्रा काथेर तुलिया इति
भाषा। तत्पर्यायः। दार्विका २। इत्यमरः।
२। ६। १०१ ॥ तुल्याङ्गनम्। इति तट्टीकायां
स्वामी ॥
कर्पासः, पुं स्त्री, (“कृजः पासः”। उणां ५। ४५
इति कृधातोः पासः।) कार्पासः। इत्यमरटीका।
कापास् इति भाषा ॥
कर्पासी, स्त्री, (कर्पास इति जातित्वात् गौरा-
दित्वात् वा डीष्।) कार्पासी। इति भरतः ॥
कापासगाक् इति भाषा ॥
कर्पूरः, पुं, स्त्री, (कृप् + “खजूरादित्वात्” उणां ४। ६०।
इति ऊरः।) खनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। काफुर
इति पारस्य भाषा। कपूर इति हिन्दी भाषा।
(यथा,—राजेन्द्रकर्णपूरे ३३।
“कर्पूरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवाज्ञाविते
जाते हन्त ! दिवापि देव ! ककुभां गर्भे भवत्की-
र्त्तिभिः” ॥) तत्पर्यायः। घनसारः २ चन्द्रसंज्ञः ३
सिताम्बः ४ हिमवालुका ५। इत्यमरः २। ६।
१३० ॥ सिताम्बः ६। इति तट्टीका ॥ घनसारकः ७
सितकरः ८ शीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११
शीतांशुः १२ हिमवालुका १३ हिमकरः १४
शीतप्रभः १५ शाम्भवः १६ शुभांशुः १७ स्फटि-
काभः १८ कार्मिहिका १९ ताराभः २०
चन्द्रार्द्रकः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः
२४ कुमुदः २५ हनुः २६ हिमाङ्गयः २७ चन्द्र-
भस्म २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३०। इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः शिशिरत्वम्। तिक्त-
त्वम्। कटुत्वम्। स्नेहप्रकृतिपित्तद्विषाविदाह-
कण्ठस्पर्शदोषोष्णरोगनाशित्वम् ॥
“कर्पूरो नूतनस्तिक्तः क्षिप्रश्चोष्णसदाहृदः।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभक्त्यरः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ च। पाके शीतलत्वम्। चतुर्हितकारित्वम्।
यक्ककर्पूरादपक्कस्याधिकगुणत्वम्। इति राज-
वल्लभः ॥ तद्देदा यथा। धौतासः १ भीमसेनः २
सितकरः ३ शृङ्गहावाससंज्ञः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६
अब्दसारः ७ हिमवालुका ८ जूतिका ९ तुषारः
१० हिमः ११ शीतलः १२ पत्रिकास्थः १३।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्बुदा

(तत्रादौ कर्पूरस्य नाम गुणाश्च।
“कर्पूरः शीतलो दृढश्चक्षुषो लेखनो लघुः।
सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः।
दाहदृष्ट्यास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्धनाशनः ॥
कर्पूरोद्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वभेदतः।
पक्वात् कर्पूरतः प्राञ्जरपक्वं गुणवत्तरम्” ॥
अथ चीनाककर्पूरः। चीनेकर्पूर इति भाषा।
“चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तित्तरसश्च सः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥
“सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः।
दृष्ट्यायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
कर्पूरकः, पुं, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते
वा। कर्पूर + कै + क।) कर्बुरकः। कर्बूरकः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कर्पूरतिलकः, पुं, (कर्पूर इव शुक्लं तिलकं ललाट-
चिह्नं यस्य। खनामख्यातो हस्ती। यथा हितो-
पदेशे १। ३४६।
“अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती” ॥
स्त्री, उमासखिभेदः। जया। इति शब्दमाला ॥
कर्पूरतैलं, स्त्री, (कर्पूराज्जातं तैलं स्नेहः। कर्पूरस्य
तैलमिव स्नेहो वा।) कर्पूरस्नेहः। तत्पर्यायः।
हिमतैलम् २ सुधांशुतैलम् ३ शीतांशुतैलम् ४
तुहिनांशुतैलम् ५ सितांशुतैलम् ६। अस्य गुणाः।
कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामयनाशित्वम्।
दन्तदार्ढ्यपित्तकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्पूरनालिका, स्त्री, पक्वान्नविशेषः। कर्पूरनारि इति
नेम्योयला इति च ख्याता। यथा भावप्रकाशः।
“दृताद्याया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयान्वितम् ॥
पचेदाज्येन सिद्धेया ज्ञेया कर्पूरनालिका।
संघावसट्टणी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका” ॥
कर्पूरमणिः, पुं, (कर्पूरवर्णो मणिः।) पाषाणभेदः।
“कर्पूरमणिनामायं युक्त्या वातादिशोषनुत्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्पूरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति कृ + विष्।
कर्। फल्यते इति फलः प्रतिविम्बः। फल +
कः। लस्य रः। कीर्यमाणः फलः प्रतिविम्बः यत्र।
दर्पणे हि सुखादीनां प्रतिविम्बपतनात् तथा
बोध्यते ॥) दर्पणः। इति जटाधरः ॥
कर्ब्व गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्यां-परं-सकं-
सेट्।) रेफोपधः। कर्ब्वति। इति दुर्गादासः ॥
कर्बुदारः, पुं, (कर्बुरिव कर्बुः सन् वा स्नेहानं
मलं वा दारयतीति। कर्बु + द + शिच् +
अच्।) कोविदारवृक्षः। इति शब्दमाला ॥
श्वेतकाञ्चनः। अस्य गुणौ। ग्राहित्वम्। रक्त-
पित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वम्। इति राजवल्लभः ॥
“शयस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शाल्मलिः।
पुष्यं ग्राहि प्रशस्तस्य रक्तपित्ते विशेषतः” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्याये ॥
नीलकिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्बु

कर्बुदारकः, पुं, (कर्बुदारवत् कायति। कै + कः।
यदा कर्बुः सन् कर्बुरिव वा स्नेहानं कफं दार-
यति। द + शिच् + एवल्।) स्नेहान्तकरवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्बुरं, स्त्री, (कर्ब्वति गर्ब्वन्मात् यस्मिन् सति वा
गर्ब्वो भवति कर्ब्वत्वेन वा। कर्ब्वं दर्पे इति
“मद्गुरादयश्च” उणां १। ४२। इति उरच्।)
खर्गम्। धुस्तूरवृक्षः। इत्यमरः २। ६। ६४ ॥
जलम्। इति मेदिनी ॥
कर्बुरः, पुं, (कर्ब्वति हिनस्ति जीवम्। कर्ब्वं हिं-
सायां + “मद्गुरादयश्च” उणां १। ४२।
इति उरच्।) राक्षसः। (“कर्बुरः श्वेतरक्षसोः”
उणां १। ४२। कर्ब्वति नानावर्णतां गच्छति।
कर्ब्वं गतौ + उरच्। उणां १। ४२।) नानावर्णः।
तत्पर्यायः। चित्रम् २ किम्वीरः ३ कल्पाधः ४
श्वलः ५ एतः ६ ॥ (यथा कुमारे। ४। २७।
“इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त ! किं स्थितम्।
तदिदं कणशो विकीर्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्” ॥)
तद्वति चि। इत्यमरः १। ६। १७ ॥ शटी।
इत्यमरटीका ॥ पापम्। इति मेदिनी ॥ नदी-
निष्पावधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्बुरफलः, पुं, (कर्बुरं चित्रवर्णं फलं यस्य।) साकु-
रवृक्षवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्बुरा, स्त्री, (कर्बुरं + टाप्।) कृष्णवृन्तावृक्षः।
इति मेदिनी ॥ पाखन इति भाषा ॥ वर्बरा।
इति जटाधरः ॥ वावइ तुलसी इति भाषा ॥
(जलौकोजातिविशेषः।
“वर्म्मिमत्स्यवदायता विद्रोत्रतकुक्षिः कर्बुरा” ॥
इति सुश्रुते १३ अध्याये ॥
कर्बुरी, स्त्री, (कर्बुर + गौरादित्वात् डीष्।) दुर्गा।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्बुरं, स्त्री, (कर्ब्वति गर्ब्वं प्राप्नोति यस्मात् कर्ब्वं
दर्पे गतौ वा खर्बुरादित्वात् ऊरः। उणां ४।
६०। एवोदरात् दीर्घो वा।) खर्गम्। इति मे-
दिनी ॥ हरितालम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्बुरः, पुं, (कर्ब्वति गर्ब्वति हिनस्ति वा। कर्ब्व +
ऊरः।) शटी। इत्यमरः २। ६। ६४ ॥ रा-
क्षसः। इत्युणादिकोषः ॥ द्राविडकः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ काँचहल्दि इति भाषा ॥
कर्बुरकः, पुं, (कर्बुर + स्वार्थे कन्।) हरिद्राभट्टः।
काँचहल्दि इति ख्यातः। इति भरतः ॥ काल-
हरिद्रा। इति सारसन्दरी ॥ कर्पूरहरिद्रा। इति
सारमञ्जरी ॥ काकवसन्तः। इति भगीरथः ॥
काञ्जिता हरिद्रेति ख्याता। इति टीकासर्वस्वम् ॥
हरिद्राभकचोरा इति ख्याता। इति मधुमाधवी ॥
तत्पर्यायः। द्राविडकः २ काल्यकः ३ वेधमु-
ख्यकः ४। इत्यमरः २। ४। १२५ ॥ काल्यकः ५
इति टीका सर्वस्वम् ॥
कर्बु, [नृ] स्त्री, (यत्कियते तत्। कृ + मनिन्।
कर्तुः क्रियया यथायते तदा क्रियायाथं कर्ब्वेति

कर्म

केचित् । तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्थेति विभक्त-
मुच्यते ।) घटकारकान्तर्गतकारकविशेषः । वोप-
देवेनास्य ८ इति संज्ञा कृता । अत्र द्वितीया
विभक्तिर्भवति । तस्मिन् उक्ते प्रथमा । तस्य लक्ष-
णम् । “परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्म-
त्वम्” । इति सारमञ्जरी ॥ “यत्क्रियते तत्” । इति
प्रसिद्धम् । करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
र्वापरैर्यत् साध्यते तदित्यर्थः । अतएव “क्रिया-
याप्यं कर्म” । इति क्रमदीश्वरः । तच्चतुर्विधम्
निर्व्वर्त्यम् १ यथा घटं करोति पुत्रं प्रसूते ॥
विकार्यम् २ तच्च द्विविधम् । प्रकृतेरुच्छेदकं
प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्च । आद्यं यथा काष्ठं भस्म
करोति । अन्त्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति ।

यथा चोक्तं भर्तृहरिणा ।

“यदसज्जायते पूर्व्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्व्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं काष्ठभस्मवत् ।
अन्यद्गुणान्तराधायकं सुवर्णादिविकारवत्” ॥
प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि ॥
अनीप्सितञ्च ४ यथा पापं त्यजति इत्यादि ।
इति कारके २ सुम्भवोधसूत्रस्य टीकायां दुर्गा-
दासः ॥ * ॥

सप्तपदार्थान्तर्गततृतीयपदार्थः । तत्तु पञ्चविधम् ।
यथा,—भाषापरिच्छेदे ६, ७ ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वचलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” ॥

कुसुमाञ्जलिभते यागहिंसादि ॥ तत्तु त्रिवि-
धम् । सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३ ।

सात्त्विकं यथा,

“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुणा कर्मे यत्तत् सात्त्विकमुच्यते” ॥

राजसं यथा,—

“यत्तुकामेप्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।

क्रियते बद्धलायासं तद्राजसमुदाहृतम्” ॥

तामसं यथा,—

“अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २३-२५ ॥

लभ्यात् दशमलभम् । इति ज्योतिषम् ॥ क्रिया ।
इत्यमरः ॥ तच्च पञ्चविधम् । नित्यनैमित्तिकात्य-
प्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात् । तत्र आद्यानि चत्वारि
धर्मग्राणि । अन्त्यं अधर्मात् । तच्च जन्मभेदात्
चतुर्विधम् सच्चित्तं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि च ।
इति वेदान्तमतम् ॥ * ॥

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्माणि यथा ।

“ग्रामो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानभक्तिकं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

शौर्यं तेजो हृतिर्दाह्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥

क्षत्रिगौरव्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

कर्मज

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्” ॥ * ॥

स्वकर्माभिरतस्य फलं यथा ।

“स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मानिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्माणां तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्व्वन्नाप्नोति किञ्चिद्विधम् ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निशिवावृताः ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ४२-४९ ॥

कर्मकरः, चि, (कर्म करोति मूल्येन । ड

छञ् करणे + “कर्मणि भवतौ” । ३ । २ ।

२२ । इति टः ।) मूल्यं गृहीत्वा कर्म-

कारकः । मज्जर ठिकाचाकर इत्यादि भाषा ।

तत्पर्यायः । भवतः २ भवतिभुक् ३ वैतनिकः ४ ॥

वैतनोपजीवी । तत्पर्यायः ॥ भरणभुक् २ । इत्य-

मरः । ३ । १ । १६ ॥ कर्मण्यभुक् ३ । इति तट्टीका ॥

कर्मकर्तृमात्रञ्च ॥ (यथा, मिताक्षरायां नारदः ।

“शिष्यान्तेवासिभ्यस्तत्कारणतुल्यवधिकर्मकृत् । एते

कर्मकरा ज्ञेयाः” ॥)

कर्मकरः, पुं, (छञ् हिंसायां + मन् । कर्म हिंसां

करोतीति । छ + हेत्वाटौ टः । यद्वा, जीवकृत-

कर्माधिकृत्य करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां निष्पा-

दयति नरकस्वर्गादिव्यवस्थां करोति वा । धर्मा-

धर्मात्मकं कर्म समीक्ष्य सर्वान् शास्त्रीत्यर्थः ।

कर्मफलानुसारेण यायात्मनां दण्डप्रदानरूपहिं-

सायामधिकारित्वात् अस्य तथात्वम् ।) यमः । इति

मेदिनी ॥

कर्मकरी, स्त्री, (कर्म + कृ + टः । टित्वात् + डीप् ।)

मूर्खा लता । विम्बिका लता । इति मेदिनी ॥

दासी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा भागवते ३ । २३ । २७ ।

“वयं कर्मकरीस्तुभ्यं प्राधि नः करवाम किम्” ॥)

कर्मकारः, पुं, (कर्म वेतनं गृहीत्वा लोहादिभिः

खड्गकर्तृकारादिकं करोति निर्मातीति । कर्म +

कृ + उपपदे “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति

अण् ।) वर्णसङ्करविशेषः । लौहकारः । कामार इति

भाषा । स तु शूद्रायां विन्यक्तकर्माणो जातः । इति

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ दृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्मकारः, चि, (कर्म करोति भवतिभ्यते । कर्म + कृ

+ अण् ।) वेतनं विना भारवहनादिकर्मकारकः ।

वेगार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कर्मक्रियः २ ।

इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

कर्मकीलकः, पुं, (कर्मणा कीलक इव वस्त्रक्षालन-

रञ्जनादिना गृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलक-

स्वरूपः ।) रजकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्मजः, पुं, (कर्मणो जातः । विषयभोगवासनाव-

प्रात् क्रमशः मलिनयमानो वृत्तिभिर्जात इत्यर्थः ।

जन + ड ।) कलियुगः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्मभू

वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ क्रियाजन्ये चि ।

(यथा, मनुः । १२ । १०१ ।

“तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ॥

कारणभेदेन रोगभेदो यथा ।

“वज्रभिरुपचारैस्तु येन यान्ति समन्ततः ।

ते कर्मजाः समुद्दिष्टा व्याधयो दासणाः पुनः” ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः ॥)

कर्मजगुणः, पुं, (कर्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोः

जातो गुण इत्यर्थः ।) क्रियाजन्यगुणः । तद्यथा ।

“संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः” ॥

इति भाषापरिच्छेदे ॥ ६७ ॥

कर्मठः, चि, (कर्मणि घटते इति । “कर्मणि घटो-

ऽठच्” । ५ । २ । ३५ । इति अठच् ।) कर्मकुशलः ।

यथा । भट्टिः । १ । ११ ।

“जाताश्रयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्मसुतानुबन्धम्” ॥

प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म समापयति यः । तत्पर्यायः ।

कर्मशूरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मण्यः, चि, (कर्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत् ।

यद्वा कर्मणा सम्पादि ।) कर्मयोग्यः । क्रियाहेतुः ।

केजुया इति भाषा । कर्मणा भ्राजते इत्यर्थे य-

प्रत्ययः । इति संहितप्रसारव्याकरणम् ॥ (यथा,

ऋग्वेदे १ । ६१ । २० । “सोमोवीरं कर्मण्यं

ददाति” ॥)

कर्मण्यभुक्, चि, (कर्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते । भुज् + क्तिप् ।)

भरणभुक् । वेतनोपजीवी । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

कर्मण्या, स्त्री, (कर्मणा सम्पद्यते तत्र साधुरिति

यत् । टाप् च ।) वेतनम् । मूल्यम् । इत्यमरः । २ ।

१० । ३८ ॥

कर्मन्दी, [न्] पुं, (कर्मन्देन भिक्षुसूत्रकारकेण

स्वनामख्यातवृत्तिविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते

यः । कर्मन्द् + इनिः ।) भिक्षुः । सन्नासी । इत्य-

मरः । २ । ७ । ४२ ॥

कर्मफलं, स्त्री, (कर्मणः जीवकृतशुभाशुभस्य शास्त्र-

विहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं

परिणाम इत्यर्थः ।) कर्मविपाकः । (यथा,

विष्णुपुराणे १ । १६ । ७१ ।

“समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणानि च ।

त्वमेव विष्णो ! सर्वानि सर्वकर्मफलञ्च यत्” ॥

तथा च मनुः । ११ । २३१ ।

“एवं सञ्चित्य मनसा प्रेय कर्मफलोदयम्” ॥)

कर्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ॥ कामराङ्गा

इति भाषा ॥

कर्मभूः, स्त्री, (कर्मणः कृषिकार्यस्य कर्मणि वा

उचिता उपयोगिनी वा या भूः ।) कृष्टभूमिः ।

तत्पर्यायः । कर्मान्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्या-

वर्त्तदेशः । यथा, विष्णुपुराणम् ।

“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! ।

यतो हि कर्मभूरेषा यतोऽन्या भोगभूमयः” ॥)

कर्मभूमिः, स्त्री, (कर्मणः पुण्यात्मसम्पाद्यव्यञ्जादि-

रूपक्रियायाः भूमिः ।) आर्यावर्त्तदेशः । इति

कर्मयो

कर्मर

कर्मवि

हेमचन्द्रः ॥ (भारवर्धं यथा, विष्णुपुराणे २।३।१-२।
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षे तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ! ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम्” ॥
 तथा च रामायणे २।१०६।२०। हेमा ।
 “कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यत् शुभम्” ॥
 कर्ममूलं, ली, (कर्म यज्ञादिक्रियाजन्यं सत्कर्म-
 हेतुकं वा मूलं यस्य । कर्मणो मूलं सिव मूलं
 यस्य वा ।) कुशलगम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कर्मयुगं, ली, (क्रियाति हिनस्ति अन्योन्यं यत्र युगे-
 तत् कर्म । कृ हिंसायां + मग्निप्रत्ययः । कर्म
 हिंसाप्रधानं युगं इति कर्मधारयः । कलेः हिंसा-
 प्रधानत्वात् तथात्वम् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 कर्मयोगः, पुं, (कर्मसु योगस्तत्त्वोपलब्धम् ।) चित्त-
 शुद्धिजनकवेदिककर्म । यथा । निष्कामकर्म-
 शात्मज्ञानमित्युक्तं यथा ।
 “अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगश्च साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ॥
 सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्” । इति मल-
 मासतत्त्वम् ॥ * तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा ।
 श्रीभगवानुवाच ॥
 “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ !
 ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥
 न कर्मणामनारम्भाच्चैकस्मिन् पुरुषोऽभूते ।
 न च सन्नसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियाधान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
 यस्मिन्द्वियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्दोदकर्मणः ॥
 यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
 अनेन प्रसविष्यध्वमेध वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
 देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तुः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
 इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तान् प्रदायिष्ये यो मुञ्जे ल्लेग एव सः ॥
 यज्ञशिष्टाग्निनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वैर्किल्बिषैः ।
 मुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
 एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।
 अधायुश्चिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥
 यस्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वस्य मानवः ।

आत्मन्येव च सन्त्युत्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन् कर्मपरमाप्नोति पूरुषः ॥
 कर्मण्येव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत् प्रमाद्यं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥
 यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्त्तानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥
 उत्सोदियुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहृत्यामिमाः प्रजाः ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वान् तथा सक्ताश्चिक्तेर्युर्लोकसंग्रहम् ॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् यत्तुः समाचरन् ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
 तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानकृत्वस्त्वविदो भन्दान् कृत्वस्त्वन्न विचालयेत् ॥
 मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥
 ये त्वेदमसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तथोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपश्यिनौ ॥
 श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मा भवावहः” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां कर्मयोगो नाम ३ अ-
 ध्यायः ॥ * अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वज्रि-
 पुराणे यमानुशासननामाध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 कर्मरङ्गः, पुं, ली, (कर्मणे हिंसाक्रियायै तत्फल-
 भक्षणकारिणां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः
 रज्यते पर्याप्यते । कृ हिंसायां इति धातो-
 मनिन् प्रत्ययेन निष्पत्त्यात् ततो कर्मन् + रन्ज
 + घञ् ।) फलवृत्तिविशेषः । कामराज्ञा इति
 भाषा ॥ (यथा, रामायणे । ३।१७।८। गी ।
 “सोमवृत्तान् कर्मरङ्गान् पियालांश्चक्षित् क्वचित्” ॥
 तत्पर्यायः । शिरालः २ वृहदस्तुः ३ रुजाकरः ४ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्मरः ५ कर्मरकः ६
 प्रीतफलः ७ कर्मरः ८ सुदुरकः ९ सुदुरः १०
 धराफलः ११ कर्मरकः १२ । अथ गुणाः ।
 अस्त्वम् । उष्णत्वम् । वातहरित्वम् । पित्तकारि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । कटुपाकि-
 त्वम् । अस्त्वपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तत्पक्षफलगुणः । मधुरास्त्वम् । बलपुष्टिरुचिप्रद-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वादस्त्वं कफवातहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १म भागे ॥)
 कर्मरौ, स्त्री, (कर्म भैषज्योपयोगक्रियां राति
 ददाति । रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः । (वंशरोचना-
 शब्देऽस्या विसृतिर्ज्ञातव्या ॥)
 कर्मवचः, पुं, (कर्म श्रौतस्मार्त्ताद्यनुष्ठानं तत्त-
 च्छास्त्रादेरध्ययनमाचरणादिकं वा वचं वच
 तुल्यदृष्टं यस्य । द्विजेतरजातेः श्रौतादिकर्मा-
 श्रुतिगोचराच्चेयतादिहेतुकत्वात् वचवत् कठिनं
 प्रतिभातीति भावः ।) शूद्रः । इति महाभारतम् ॥
 कर्मवाटी, स्त्री, (कर्मणां शास्त्रोक्तविधिनिमित्ती-
 भूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । पुष्प-
 वाटिका यथा पुष्पादेराधारस्तदित्यर्थः । ति-
 थोनां हि कर्मनिमित्ततया तथात्वम् ।) तिथिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मविपाकः, पुं, (कर्मणः अधर्म्ममूलकस्य अशुभ-
 फलजनकस्येति यावत् विपाकः परिणामः । इह
 रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः अमुच नर-
 कभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च ।) अशुभकर्म
 जन्यफलस्य विपाकः । रोगादिरूपजन्मान्तरीया-
 शुभकर्मफलभोग इति यावत् । तद्विवरणं यथा,—
 “नरकात् प्रतिसुक्तं पापयोनिषु जायते ।
 पतितात् प्रतिगृह्यायावरयोनिं ब्रजेद्बुधः ॥
 नरकात् प्रतिसुक्तं कृमिर्भवति पातकः ।
 उपाध्यायलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
 तज्जायां मनसा वाञ्छन्तद्वयं वाप्यसंशयम् ।
 गर्दभो जायते जन्तुर्मित्रस्यैवापमानकृत् ॥
 मात्त्रादीतरमाक्रय्य शार्दिका संप्रजायते ।
 पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च गच्छति ॥
 भर्तुः पिण्डमुपाश्रितो हितान्यानि निषेवयेत् ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वागरो मृतः ॥
 न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।
 असूयकश्च नरकात्मुक्तो भवति राक्षसः ॥
 विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
 यवधान्यानि हत्वा तु जायते मूषिको मृतः ॥
 परदारभिमर्षात्तु वृको धोरोऽभिजायते ।
 आतृभार्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः ॥
 सुर्व्यादिभार्यागमनात् शूकरो जायते नरः ।
 यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
 देवतापितृविधाणानदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ।
 प्रसुक्तो नरकाद्वापि वायसः स प्रजायते ॥
 ज्येष्ठभ्रातृवमानाश्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
 तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तकीटको भवेत् ।
 कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥
 अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
 कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥

कर्मवि

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
हृत्वात्रैव मार्जारस्तिलहृत्तैव मूषिकः ॥
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मङ्गुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूषं हृत्वा पिपीलिकः ॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वज्रिहर्ता वक्रस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते ।
जीवज्जीवकायां याति रक्तवस्त्रापह्नुरः ॥
कुङ्कुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्डः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहृदरिद्रस्तु पङ्कुर्यापह्नुरः ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥
रुद्रहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
दृष्ट्वागुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत् ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणां ।
विद्यापहारो मूकश्च गत्वा च नरकान् बह्वन् ॥
असमिद्धेऽग्नौ ज्ञाते च मन्दाग्निः सम्प्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परममर्मावघातनम् ॥
नैष्ठुर्यं निर्दयत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निद्राया वञ्चनं नृणां कार्पाण्यञ्च नृणां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् सुक्तानां नरकादनु ॥
दयाभूतेषु सम्पादः परलोकं प्रतिक्रिया ।

कर्मवि

सत्यं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ।
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥
इति गारुडे कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
शतातपस्यगुभरतोक्तः पापरोगप्रायश्चित्तानां
विवरणग्रन्थः । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते
प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति ।
नृणां दुष्कर्मजा रोगा जपदेवाचर्चनहोमदाना-
दिभिः शमं यान्ति ॥*॥ महापातकजा रोगाः सप्त-
जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजयक्ष्मा ।
प्रमेहः । ग्रहणी । मूत्रकृच्छ्रम् । अन्तरी । कांसः ।
अतीसारः । भगन्दरः । दुष्टव्रणः । गण्डमाला ।
पक्षाघातः । अक्षिनाशनम् । इत्यादयः । अत्र
सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ॥*॥ उपपापोद्भवा रोगाः
पञ्चजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—जोषदरम् ।
यक्ष्म । श्लीहा । शूलम् । व्रणः । श्वासः । जीर्णज्वरः ।
कर्द्विः । भ्रमः । मोहः । गलग्रहः । रक्ताल्पदम् ।
विसर्पः । इत्यादयः । अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥*॥
पापसमुद्भवा रोगाः त्रिषु जन्मसु जायन्ते ।
तद्यथा—दण्डापतनकः । चित्रवपुः । कम्पः ।
विचर्चिका । वल्मीकः । पुण्डरीकम् । इत्यादयः ।
अत्र षष्ठांशं प्रायश्चित्तम् ॥*॥ अतिपापात्
अर्धं आद्याः रोगा भवन्ति अन्ये बहुधा रोग-
सङ्गराश्च ॥*॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

कर्मवि

गोदाने सुशीला सवत्सा पयस्विनी गौः । दृषदाने
शुक्लवस्त्रकाञ्चनसहितः शुभोऽनङ्गान् । मूदाने
दशनिवर्तनपरिमिता भूः । सुवर्णदाने शतनिष्कं
स्वर्णं तदर्द्धार्द्धं वा । अश्वदाने उपस्करसहित-
सुशीलाश्वः । महिषदाने स्वर्णयुधयुक्तमहिषी ।
गजमहादाने सुवर्णफलसहितगजः । देवाचर्चने
लक्षोच्चावचपुष्पदानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्र-
द्विजेभ्यो मिष्टान्नदानम् । रुद्रजपे लक्षसङ्ख्याक-
पुष्पकरणकच्यम्बकपूजनानन्तरं एकादशरुद्रजपः
तद्दशांशसदृशगुणलहोमः वरुणमन्त्रैरभिषेचनञ्च ।
धान्यदाने षष्ठिसङ्ख्याकखारी परिमितधान्यम् ।
वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितपट्टवस्त्रद्वयम् ॥*॥
अथ प्रायश्चित्तग्रहणानुष्ठानादि । दश प्रश्नाष्ट-
चतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुज्ञया प्राय-
श्चित्तमुपक्राम्य विष्णुं सम्पूज्य निजकाम्यया सङ्कल्प्य
द्विजेभ्यो धेनुं शक्तितो दक्षिणाञ्च दत्त्वा तान् वस्त्रा-
लङ्ककयैरलङ्कृत्य दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचते ।
तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्णा-
र्थान् तान् यथाविधि अर्चयित्वा तेभ्योऽनुज्ञामा-
श्लिष्य प्रतियह्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा वन्द्यभिः
सह भोक्तव्यम् । इति शतातपीयकर्मविपाक-
प्रथमाध्यायविवरणम् ॥*॥ जन्मान्तरीयमहापातक-
शेषचिह्नकुण्डलादिरोगाणां प्रायश्चित्तं पराकृतं
महापातकादतिपातकस्य गुस्त्रात्तच्छेषजन्मगतत्
कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति स्मार्त्ताः ॥*॥

अथ शतातपोक्तहिंसास्तेयागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिखन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्गः	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां अजां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्डः	२ शतपलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पलपरिमितकस्तूरिकां दद्यात् ॥
४ उद्ग्रहन्ता	४ विह्वतस्वरः	४ कर्पूरकं फलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीनः	५ दृष्ट्वा गां दद्यात् ॥
६ कारुहन्ता	६ रूक्षः	६ शुक्लवर्णदृष्टभं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोमा	७ क्षणागुल्मिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्वकार्येष्वसिद्धार्थः ...	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुजस्थशकैः पूषे च गण- शान्तिपूर्वकं लक्षसंख्यकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोत्रहा	९ कुष्ठी निर्व्वंशश्च	९ शतप्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भरितं षट्पुण्यात् ॥
१० गोवधी	१० कुष्ठी	१० पञ्चपल्लवसंयुक्तपञ्चवर्णसमन्वितरक्तचन्दनलिप्ताङ्गरक्तपुष्पाम्बरान्वितैकरत्नकुम्भं द- क्षिणास्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरितताम्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमितसुवर्ण- निर्मितयमदेवं पुरुषसूक्तमन्त्रेण संपूज्य पापं मे शाम्यतामिति प्रार्थयेत् । ततः सामविद्ध ब्राह्मणस्तत्र कलसे सामपारायणं कुर्यात् । ततो दशांशं सर्षपं दत्त्वा पात्रमाल्याभि- षेचनं कुर्यात् । ततो “यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयानकः । दक्षिणाशापतिर्देवी मम पापं व्यपोहतु” ॥ इति मन्त्रेण यजमानो यमं विवृज्य तं आचार्याय निवेद्य सद्भक्ति- माचरेत् ॥
११ सरजुहन्ता	११ केकरेक्ष्णः	११ गुल्ममयीं धेनुं दद्यात् ॥

पापी	रोगी—	प्रायश्चित्तम्
१२ पिट्टहा	१२ चेतनाहीनः	१२ त्रिंशत् प्राजापत्यानि कृत्वा पलपरिमितां सुवर्णनावं कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमथ ३० भां स्थापयित्वा निष्कपरिमितस्वर्णनिर्मितं विष्णुं पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य विधानतः पूजयेत् । तत् सर्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ॥
१३ बालघाती	१३ मृतवत्सः	१३ ब्राह्मणोद्वाहनं यथाविधि हरिवंशश्रवणञ्च कुर्यात् । महारुद्रजपान् कारयेत् । तद्दशांशेन अयुतसंख्यकदूर्वया च ऊत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्णानि द्विजानुसारतः एकादशपलानि च दद्यात् । अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत आचार्यो वरुणदेवतमन्त्रैर्दम्पतीः स्नापयेत् । यजमान आचार्याय वस्त्रालङ्करणानि दद्यात् ॥
१४ ब्रह्महा	१४ पाण्डुकुली	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पञ्चपलवपञ्चदशसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदलपद्मं विन्यस्य तदुपरि पलार्द्धपरिमितसुवर्णनिर्मितदशहस्तं चतुर्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यहं धिकालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत् । ततः पूर्व्यादिकुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः ऋग्वेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् शूनैः पठेयुः । ततो मध्यकुम्भे तिलाक्तघृतहेमभिर्ग्रहशान्ति- पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणो द्वादशाहेनदं कर्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत् । ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिलोद- कानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्याय निवेदयेत् ॥
१५ भाट्टहा	१५ मूकः	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा “सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते । दुष्कर्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि” ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य पलपरिमितसुवर्णसहितपुस्तकं ब्राह्म- णाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्जयेत् ॥
१६ महिषीघाती	१६ कृष्णगुल्मी	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्णमयीं प्रकृतिं दद्यात् ॥
१७ माट्टहा	१७ धन्यः	१७ पिट्टहवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
१८ मार्जारहा	१८ पीतपाणिः	१८ निष्कमितस्वर्णनिर्मितं पारावतं दद्यात् ॥
१९ राजहा	१९ क्षयरोगी	१९ गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्राणि घृतधेनुं तिलधेनुञ्च दद्यात् ॥
२० वक्त्रघाती	२० दीर्घनसः	२० शुक्लां गां दद्यात् ॥
२१ वैश्यहन्ता	२१ रक्ताब्जुदो	२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्सृजेत् ॥
२२ शुकशारिकाघाती	२२ खलितवाक्	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२३ शूकरहन्ता	२३ दन्तुरः	२३ सदक्षिणं घृतकुम्भं दद्यात् ॥
२४ शूद्रहन्ता	२४ दण्डापतानकः	२४ एकं प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात् ॥
२५ शृगालहा	२५ विपादकः	२५ खड्गवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
२६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी	२६ दशाश्वत्यद्वयान् रोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत् ॥
२७ हरिणघाती	२७ खड्गः	२७ पलपरिमितसुवर्णांश्च दद्यात् * ॥ “हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धाङ्गप्रमाणेन क्षत्रियादिव्यनुक्रमात्” ॥ इति शातातपोक्तकर्मविपाकद्वितीयाध्याय- हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम् * ॥
१ अभयभोक्ता	१ कृमिकोदरः	१ भीमपञ्चकोपवासं कुर्यात् ॥
२ अस्पृश्यस्पृष्टान्नभोक्ता	२ कृमिलोदरः	२ त्रिरात्रमुपवसेत् ॥
३ गर्भपातकर्त्ता	३ यक्षत्स्त्रीहजलोदररोगी	३ पलत्रयपरिमितसुवर्णरूप्यतान्त्रान्वितजलधेनुदानं कुर्यात् ॥
४ दावाभिदः	४ रक्तातिसारी	४ उदपानं वटवृक्षरोपणञ्च कुर्यात् ॥
५ दुष्टवाग्मी	५ खण्डितः	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पलद्वयपरिमितरूप्यञ्च द्विजातये दद्यात् ॥
६ ज्ञेयं सति कदन्नदः	६ मन्दोदरशक्तिः	६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
७ धूसः	७ अपस्मारी	७ ब्रह्मकूर्चमयीधेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात् ॥
८ परनिन्दिवान्	८ खल्लोटः	८ काञ्चनसहित धेनुं दद्यात् ॥
९ परान्नविप्रेकर्त्ता	९ अजीर्णी	९ यथाविधि लक्षहोमं कुर्यात् ॥
१० परोपतापी	१० शूलो	१० अन्नदानं रुद्रजपञ्च प्रकुर्वीत ॥
११ परोपहासकृत्	११ काण्डः	११ सकाञ्चनां गां दद्यात् ॥
१२ पिशुनः	१२ श्वासकासी	१२ सहस्रपलसम्मितं घृतं दद्यात् ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१३ प्रतिमाभङ्गकारी	१३ अप्रतिष्ठः	१३ वत्सरत्रयपर्यन्तं प्रतिदिनं अश्वत्थसेचनानन्तरं गन्धोक्तविधिना समां गम्यामुदाह- येत् सुपूजितं विघ्नराजञ्च संस्थापयेत् ॥
१४ मद्यपः	१४ रक्तपित्ती	१४ सर्पिषो घटं सहिरण्यं मधुनोऽर्द्धघटञ्च दद्यात् ॥
१५ मार्गहा	१५ पादरोगी	१५ अश्वं दद्यात् ॥
१६ रजस्वाद्यष्टान्नभोक्ता	१६ कृमिलोदरः	१६ चिरान्नं गोमूत्रयावकं भुञ्जीत ॥
१७ विषदः	१७ कृद्दिरोगी	१७ दश पयस्विनीर्गा दद्यात् ॥
१८ सभायां पक्षपाती	१८ पक्षपातवान्	१८ सत्यवर्त्तिने निष्कत्रयपरिमितं हेम दद्यात् ॥
१९ सुरापः	१९ श्यावदन्तः	१९ प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सप्ततुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महारुद्रं जप्त्वा तद्दशांशं तिलै- र्जत्वा वरुणदेवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्यात् ॥
२० सुरालये जले वा शक्नुमूत्रकारी }	२० गुदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्चनं गोद्वयदानं प्राजापत्यमेकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥ इति शतातपोक्तकर्मविपाकतृतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥
१ अगम्वाभिगामी	१ ध्रुवमण्डली	१ कार्पासभारकांस्यदोहसंयुक्तसवत्सकतिलघटिर्मितहेमधेनुं "सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु" इमं मन्त्रमुच्चार्य दद्यात् ॥
२ अश्वयोगिगामी	२ गुदकृन्मी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्याकमलकरणकशिरःस्नानं कुर्यात् । स्त्रीणामपि तत्तत्पुरुषसंसर्गात्तत्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
३ आम्राहारी	३ हीनदीप्तिः	३ निष्कद्वयस्वर्णनिर्मितश्विनीकुमारौ दद्यात् ॥
४ इक्षोर्विकारहारी	४ उदरगुल्मवान्	४ गुडधेनुं प्रदद्यात् ॥
५ ऊर्णाहारी	५ लोमशः	५ कम्बलान्वितनिष्कमितस्वर्णनिर्मितवज्रिभूतिं अर्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥
६ औषधपहर्ता	६ सूर्यावर्त्तरोगी	६ मासं व्याप्य सूर्यार्घ्यं काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
७ कन्दमूलहारी	७ ऋक्षपाणिः	७ यथाशक्ति देवमृद्वं उद्यानञ्च कुर्यात् ॥
८ कांस्यहारी	८ पुण्डरीकसमन्वितः	८ ब्राह्मणमलङ्कृत्य तस्मै शतपलं कांस्यं दद्यात् ॥
९ गुरुजायाभिगामी	९ मूत्रकृच्छ्री	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छन्नघटं पश्चिमस्यां दिशि सस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे षड्भिष्कस्वर्णनिर्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत् । सामवेदी ब्राह्मणस्तत्र सामवेदमाचरेत् विंशतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्पापोऽहमित्युच्चार्य ब्राह्मणाय दद्यात् । "यादसा- मधिपो देवो विश्वेवामधिपो वरः । संसारनौकर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे" ॥ इति मन्त्रेण आचार्याय स्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
१० चाण्डालीगामी	१० हीनमुष्कः	१० मातृगामिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
११ तपस्विनीप्रसङ्गो	११ प्रमेहगदी	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत् यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
१२ तपस्विनीसङ्गमी	१२ अश्वरीगदी	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितशतद्रोणपरिमिततिलञ्च दद्यात् ॥
१३ ताम्बूलहारी	१३ श्वेतौष्ठः	१३ सदक्षिणोत्तमविद्रुमद्वयं दद्यात् ॥
१४ ताम्रचौरः	१४ औडुम्बरी	१४ प्राजापत्यव्रतं शतपलपरिमितताम्रदानञ्च कुर्यात् ॥
१५ तैलचौरः	१५ कण्डादिपीडितः	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात् ॥
१६ त्रणुहारी	१६ नेत्ररोगवान्	१६ उपोष्य विधिवद्वृतधेनुं दद्यात् ॥
१७ दधिचौरः	१७ मदवान्	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात् ॥
१८ दारुहारी	१८ खिन्नपाणिः	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात् ॥
१९ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गी	१९ दुष्टरक्तदृक् रोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
२० दुग्धहारी	२० बज्रभूत्रकः	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात् ॥
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे कर्णे रुद्रं जपेत् महाज्वरे महारुद्रं रौद्रज्वरे अतिरौद्रं वैष्णवज्वरे महा- रुद्रातिरौद्रौ च जपेत् ॥
२२ नानाविधत्रयचौरः	२२ ग्रहणीयुक्तः	२२ शतयुसारेणान्नोदकवस्त्राणि हेम च दद्यात् ॥
२३ पक्वाहारी	२३ जिह्वारोगी	२३ लक्षसंख्यकगायत्रीं जपेत् तिलकरणकं तद्दशांशहोमञ्च कुर्यात् ॥
२४ पट्टसूत्रहर्ता	२४ विलोमा	२४ धेनुं दद्यात् ॥
२५ प्रशुयोगिगामी	२५ मूत्राघाती	२५ तिलप्राचद्वयं दद्यात् ॥
२६ पितृवृक्षगन्ता	२६ दक्षिणांशग्रणी	२६ शक्तिः अजां दद्यात् ॥
२७ पुत्रजायाभिगामी	२७ कृष्णकुक्षी	२७ खसुनागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं दृताक्ततिलकरणकदशांशहोमञ्च कुर्यात् ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
२८ फलहारी	२८ ब्रणिताकुलिः	२८ द्विजातये अयुतसंख्यकनानाफलं दद्यात् ॥
२९ भाटजायाभिगामी ...	२९ गुल्मकुली	२९ ससुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं घृताक्तविलकरणकदशांशहोमश्च कुर्यात् ॥
३० मधुचौरः	३० नेत्ररोगवान्	३० उपवासं कृत्वा मधुधेनुं दद्यात् ॥
३१ मातुलानीगन्ता	३१ पृष्ठकुब्जः	३१ कृष्णाजिनं प्रदद्यात् ॥
३२ माटगामी	३२ लिङ्गहीनः	३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकुम्भं विन्यस्य तदुपरि कांस्यपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्मितनरवाहनकुवेरं पुरुषसूक्तेन यजेत् । अथर्ववेदविद्ब्राह्मणस्तत्र अथर्वोक्तकर्म कुर्यात् । ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्णनिर्मितपुत्रिकां निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् दद्यात् । “निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्या- शाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु” ॥ इति मन्त्रेण तं कुवेरं आचार्याय दद्यात् ॥
३३ माटखस्रगन्ता	३३ नानाङ्गे ब्रणवान्	३३ दासदानं अगम्यागमनप्रायश्चित्तं च कुर्यात् ॥
३४ मृतभार्याभिगामी	३४ मृतभार्याः	३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत् ॥
३५ रक्तवस्त्रप्रवालहारी ...	३५ रक्तवातवान्	३५ मणिरागसमन्वितां सवस्त्रां महिषीं दद्यात् ॥
३६ लौहहारी	३६ कर्बुराजः	३६ एकदिनमुपोष्य शतपललौहं दद्यात् ॥
३७ वस्त्रहारी	३७ कुली	३७ निष्कमितहेमनिर्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मश्च दद्यात् ॥
३८ विद्यापुस्तकहारी	३८ सूकः	३८ ब्राह्मणाय सदक्षिणं न्यायेतिहासं दद्यात् ॥
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अनपत्यः	३९ महारुद्रजपादिकं कुर्यात् तदशांशपलाशसमिद्धिर्यधाविधि जुहुयात् मृतवत्सोक्त- सर्वकर्म च कुर्यात् ॥
४० विप्रहेमहृत्	४० कुलघ्नः	४० चान्द्रायणत्रयानन्तरं सुवर्णशतं दद्यात् ॥
४१ शाकहारी	४१ नीललोचनः	४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिद्वयं दद्यात् ॥
४२ युक्तिहारी	४२ पाण्डुमूर्द्धजः	४२ उपवासानन्तरं पलशतशुक्तिं दद्यात् ॥
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धाङ्गः	४३ अग्नौ लक्षसंख्यकपद्मैर्होमं कुर्यात् ॥
४४ स्वगोत्रस्त्रीप्रसङ्गी	४४ भगन्दररोगी	४४ महिषीं दद्यात् ॥
४५ स्वजातिस्त्रीगामी	४५ हृदयव्रणी	४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
४६ ससुतागामी	४६ रक्तकुली	४६ पूर्वतः पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छन्नकनसं संख्याप्य तस्योपरि स्वर्णपात्रं निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत् । तत्र ऋगथञ्जुःसामानि समा- चरेत् ब्राह्मणं सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् तस्मै शतसुवर्णनिर्मितपुत्रिकां दद्यात् । “देवानामधिपो देवो वची विष्णुनिकेतनः । शतयज्ञः संहृष्टाक्षः पापं मम निहन्तु” ॥ इति मन्त्रं पठेत् ॥*

इति शातावधीयकर्मविपाके चतुर्थाध्यायोक्तस्तेयप्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्या-
योक्तागम्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥*

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशेषः—	और्द्धदेहिकपूर्वकालीनतत्पुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१ अनध्यायेऽध्ययनकर्त्ता ...	१ विद्युदाहतः	१ विद्यादानं कुर्यात् ॥
२ अस्पृशी	२ अस्पृशसङ्गी मृतः	२ वेदपारायणं कुर्यात् ॥
३ करदत्तिः	३ दृक् दहतः दृक् दहतः	३ यथाशक्ति काक्ष्यं दद्यात् ॥
४ कुमतिप्रदः	४ विषदहतः	४ क्षत्रसंयुतां मेदिनीं दद्यात् ॥
५ कुमारीगन्ता	५ व्याघ्रादिदहतः	५ परकन्यां विवाहयेत् ॥
६ क्षत्रवासाः निहन्तश्च	६ क्षामिदहतः	६ द्विजाय गोधूमान्नं दद्यात् ॥
७ कतुनिन्दकः श्रुति- निन्दकोऽपि पाठः }	७ शस्त्रदहतः	७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात् ॥
८ गुरुघाती	८ शय्यामृतः	८ निष्कमितसुवर्णनिर्मितपात्रस्थितविष्ण्वधिश्रिततूलीसमन्वितां दद्यात् ॥
९ दक्षिणाचौरः	९ दवदहतः दारुदहतः	९ सद्ने सभां कुर्यात् ॥
१० द्रोही	१० संस्कारहीनमृतः	१० कुमारं विवाहयेत् ॥
११ द्विजनिन्दाकर्त्ता	११ प्रस्तरदहतः	११ सवस्त्रां पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
१२ द्विजवस्त्रहृत्	१२ अनपत्यमृतः	१२ नवतिं कच्छाणि चरेत् ॥

पापयुक्तः—

मरणविशेषविशेषः—

और्ध्वदेहिकपूर्वकालीनपुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।

१३ निक्षेपहारकः	१३ कुकुरहतः	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुक्तत्वात् व्याघ्रादिहत इत्यत्रादिपददर्शनाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ॥
१४ वृषनाशकः	१४ गजहतः	१४ चतुर्निष्कमितहेमगजं दद्यात् ॥
१५ पशुहिंसकः	१५ चौरहतः	१५ धेनुं दद्यात् ॥
१६ पाशिकः	१६ अरण्ये शूकरहतः	१६ कुकुरहतवत् ॥
१७ मत्सरी	१७ शौचहीनमृतः	१७ द्विनिष्कस्वर्णजहरीं दद्यात् ॥
१८ मद्यविक्रेता	१८ पतितमृतः	१८ घोडशप्राजापत्यानि कुर्यात् ॥
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहतः	१९ वधं दद्यात् ॥
२० भेदिनीचौरः	२० भृगुपातहतः	२० धान्यपर्वतं दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्ता	२१ वज्रिहतः	२१ स्वशक्ति उपानहं दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्नः	२२ राजहतः	२२ हिरण्यपुरुषं दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहतः	२३ वृक्षहतः	२३ स्वर्णसंयुतं सौवर्णवृक्षं दद्यात् ॥
२४ लौहहतः	२४ अतीसारमृतः	२४ संयतो लक्षसङ्ख्यकायत्रीं जपेत् ॥
२५ विषदः	२५ सर्पदहः	२५ नागवलिदानं काञ्चनदानञ्च कुर्यात् ॥
२६ शङ्करोद्दी	२६ शृङ्गिहतः	२६ वस्त्रसंयुक्तवधं दद्यात् ॥
२७ शास्त्रहतः	२७ वान्तमाश्रित्य मृतः— अस्पर्शस्पर्शनमृतश्च }	२७ सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२८ सूचकः	२८ शकटहतः	२८ उपस्तरान्वितं अश्वं दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ जलहतः	२९ निष्कत्रयमितस्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
३० खदर्पकार्यकारकः	३० साकिन्यादिहतः	३० यद्योचितं रुद्रं जपेत् ॥
३१ हिंसः	३१ उद्धनमृतः	३१ पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
	३२ हयाहतः	३२ निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यात् ॥
	३३ कपिहतः	३३ कनकनिर्मितकपिं दद्यात् ॥
	३४ विस्त्रचिकासृतः	३४ शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ करणकवलमृतः	३५ तिलधेनुं दद्यात् ॥
	३६ केशरोगमृतः	३६ अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ॥ * ॥

इति शातातपीयकर्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सफलसप्तधान्योपरि पञ्चपलवसञ्चयधिसंयुक्तं कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नमकालमूलं कलसं संस्थाप्य तत्र महिषासनसंस्थितं चतुर्भुजं दण्डहस्तं स्वर्णकुण्डल-संयुतं निष्कपरिमितं प्रेतरूपिणं पुरुषं संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेन दुग्धेन तर्पयेत् तत्र कलसे षडङ्गरुद्रं जपेत् । यमसूक्तेन यमपूजादिकं आत्मविशुद्ध्यर्थं गायत्रीजपं ग्रहशान्तिपूर्वकदण्डा-शतिलहोमञ्च कुर्यात् । अज्ञातगोत्रविधाय सति-लमुदकं दद्यात् ।

“इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय यः पौंडां कुरुते मम” ॥

इति मन्त्रेण मधुसर्परायुक्तप्रस्थमितकृष्णतिल-पिण्डपिण्डं प्रेतरूपाय दद्यात् । यजमानः प्रेत-मुद्दिश्य तिलपात्रसंयुतान् द्वादशकृष्णकलसान् विष्णुमुद्दिश्यैकं कलसञ्च दद्यात् । वरायुधधरः शुचिराचार्यः वरुणदेवतमन्त्रैः कलसोदकैर्दण्यतो अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्याय दक्षिणां दद्यात् नारायणनलिञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

“एवं कृते विधानेन प्रकुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ।

ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पावितास्तर्पितास्तथा ॥

दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” ॥

इति शातातपीयकर्मविपाकषष्ठाध्यायोक्ता-
गतिप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥(मार्कण्डेयोक्ताः कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव
१५ अध्याये उक्ताः ।

“पतितात् प्रतिगृह्यार्थं खरयोनिं व्रजेद्विजः ।

नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्षमिः पतितयाजकः ॥

उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ।

तज्जायां मनसा वाञ्छन् तद्वयं चाप्यसंशयम् ॥

गर्हभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः ।

मातापितरावाकुक्ष्य शारिका सम्यजायते ॥

आतुः पलायमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।

तामेव पीडयित्वा तु कच्छत्वं प्रपद्यते ॥

भर्तृपिण्डमुपाश्रन् यस्तदिष्टं न निषेवते ।

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरौ मृतः ॥

न्यासापहर्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः ।

असूयकश्च नरकात् मुक्तो भवति राक्षसः ॥

विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चान् ॥
कलायान् कलमान् सुद्धान् गोधूमानतसीस्तथा ।
शस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ॥
सञ्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः ।
परदारभिमर्षात्तु वक्रो घोरोऽभिजायते ॥
श्वा षट्गालो वक्रो गृध्रो व्याडः कङ्कस्तथा क्रमात् ।
भ्रातृभार्याश्च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ॥
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्चतः ॥
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्याश्च पापकृत् ।
प्रधर्षेव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ॥
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्ता भवेत् क्षमिः ॥
पुनर्दाता च कन्याया क्षमिरेवोपजायते ॥
देवता पितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ।
प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सम्यजायते ॥
ज्वेष्टं पितृसमं वापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥
शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकोटको भवेत् ॥

कर्मवि

शुकरः कृमिको मद्गुण्डालश्च प्रजायते ।
 अतस्तत्रोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकाद्भरः ।
 कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
 मत्स्यस्तु वायसः कूर्मः पुकाशो जायते ततः ॥
 अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ॥
 कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
 भोजनं चोरयित्वा तु मल्लिका जायते नरः ॥
 तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य शृणुष्व तत् ।
 हत्वा तन्तु स मार्जारो जायते नरकाच्युतः ॥
 तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हत्वा तु मूषिकः ॥
 घृतं हत्वा तु नकुलः काको मद्गुरजामिषम् ॥
 मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गाभिधापहृत् ।
 वीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि कृमिः ॥
 चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ॥
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायो स जायते ॥
 मधु हत्वा नरो दंशः पूषं हत्वा पिपीलिकः ।
 चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलदः ॥
 आसवश्चोरयित्वा तु तित्तिरित्त्वमवाप्नुयात् ॥
 अयो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
 हृते कांक्षे च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
 हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ॥
 पत्रोष्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वश्च गच्छति ।
 कौषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
 दुकूले शार्ङ्गिके पापो हृते चैवांशुके शुक्रः ।
 तथैवाजाविकं हत्वा वस्त्रं क्षौमश्च जायते ॥
 कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्महर्त्ता वक्रस्तथा ।
 मयूरो वर्णकान् हत्वा शाकपत्रश्च जायते ॥
 जीवज्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।
 कुकुन्दरिः शुभान् गन्धान् वासो हत्वा शशो भवेत् ॥
 शण्डः फलापहरणात् काष्ठस्य धुण्कोटकः ।
 पुष्पापहृदरिश्च पङ्कुर्यानापहृन्नरः ॥
 शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
 भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान्
 दण्डगुल्मजलतर्लित्वकसारतस्तान् क्रमात् ।
 प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥
 कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पत्नी तोयचरो मृगः ।
 गोत्वं प्राप्य च जण्डालपुकाशदि जूगुप्सितम् ।
 पङ्खन्धो वधिरः कुली यक्षणा च प्रपीडितः
 मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च च बाध्यते ॥
 अप्सारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
 एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
 विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्कृयभंशिनो गुरोः ॥
 जायामन्यस्य पुरुषः पारक्यां प्रतिपादयन् ।
 प्राप्नोति शृङ्खलं मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ॥
 यः करोति नरो हीममसमिद्धे विभावसौ ।
 सोऽजीर्णश्चाधिदुःखार्त्ता मन्दसिः संप्रजायते” ॥*॥
 नानापुराणोक्तकर्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१ । अक्षिण्वता । यः किल प्रभूतधनवानपि
 धर्मनिन्दको देवादिब्राह्मणद्विद्वेभ्यः किञ्चिदपि
 धनं न दत्तवान् स तु आयुषोऽवसाने मृतो यम-
 दुक्तेः प्रपीडितो लोलास्यनरके, सर्ववस्तूनि पश्य-
 त्सि निराशः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मा-

कर्मवि

न्तरं परिगृह्णाकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः
 बज्जना क्षेपेणापि स्वजीविकां निष्पादयेत् ॥
 २ । अपुत्तता बज्जपुत्तता च । यस्तु गवीमुखात्
 भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स
 मन्वन्तरत्रयं निर्जने घोरे मरुप्रभृतिस्थले उषित्वा
 पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुत्तविहीनो बज्जपुत्तो वा
 भवेदिति ॥
 ३ । अर्शरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्मनियतां
 ऋतुस्नातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्महा
 भूणहा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढान्ध-
 तमसारतं तामिस्राख्यं नरकं गत्वा कर्मक्षयम्
 प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्श-
 रोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥
 ४ । अल्पायुःसन्तानता । यो हि वृषार्त्तां
 वारिषानरतां गां निवारयति । अनेनैव प्रापेन
 तस्य अल्पायुषः सन्ताना भवेयुः ॥
 ५ । अस्सरीरोगः । यस्तु ऋतुस्नातां स्त्रियं
 क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूय-
 शोणितसंमिश्रे नरके प्रपीडितः पुनर्मानुषत्वं
 प्राप्य अस्सरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥
 ६ । उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं वैष्णवं पितरौ
 दिजादिकं मानाहं नाचयेत् परं निन्देत् स
 मृतः पुरीषाख्ये नरके अधःशिरा नाना दुःखभाक्
 भवेत् । ततः कर्मक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य
 उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेण
 गुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रम-
 कराणि त्रयाणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे
 उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥
 ७ । कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्मणा
 यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यस्तु
 लोकं पीडयेत् स पितृपबलकेन कासेन पी-
 डितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्थानविनष्टकारी
 स वातकासेन पीडितो भवेत् । यस्तु जलाशय-
 ध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीडितः स्यात् । यो हि
 ब्रह्म विष्णुं शिवश्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्नि-
 पातोत्पकासपीडितः स्यात् । यज्ञं विना पशुं हत्वा
 तन्मांसमक्षयकारी सर्वदोषोत्पकासेन गृह्यते ।
 यदुक्तं तन्ने पुराणे च,—
 “अथ ज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु यो नरः ।
 सर्वदोषोत्पकासेन गृह्यते शृणु भूपते” ॥
 ८ । कुजत्वम् । यदुक्तं पुराणेषु ।
 “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तं नैवाभिवादयेत् ।
 ब्राह्मणश्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपत्तिनम् ॥
 श्मशाने जायते वृद्धः काकगृध्रोपसेवितः ॥
 भुक्त्वा कालमशेषश्च मानुषत्वमवाप्य सः ।
 कुजत्वमश्नुते तस्मात् कर्मणो मानुषं ध्रुवम्” ॥
 ९ । गर्भस्त्रावः । या काचित् नारी हिंसापर-
 तन्ना सती सपत्न्यादीनामन्धासां स्त्रीणां दुष्टौ-
 षधादिभिर्दुर्मन्त्रैर्वा गर्भं अपत्यानि च नाशयति
 सा नरकाग्निमुक्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य
 पुण्यान्तरेण ऐश्वर्यवत्यपि गर्भस्त्रावदुक्तेः प्रपीडिता
 भवेत् ।

कर्मवि

१० । गलगण्डः । यः खलु मोहाद् गरुक्षी-
 कण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः नि-
 र्जले प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षायुतत्रयं पात्यते ।
 पुनर्जन्म समासाद्य च गलगण्डरोगाक्रान्तः
 सीदेत् ॥

११ । ग्रहणी । ये च धनलुब्धकाः प्रभूत-
 धनसंग्रहं कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्रन्ति न
 किमपि धर्मकार्यं कुर्वन्ति । तथा ये च परस्या-
 पहारिणः तथा अदुष्टामपतितां भार्यां ये च
 यौवने परित्यजन्ति ते मृताः पुरीषाख्ये नरके
 कल्पकोटिशतं दण्डाः कर्मान्ते मानुषीं योनिमा-
 साद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसीदेयुः ॥

१२ । किन्ननासिकता । श्रुतिस्मृतिकथाविप्र-
 कारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते
 पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्यां पिशाचैः
 सह बज्जकालमुषित्वा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा
 कर्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य किन्ननासिको ज-
 यते ॥

१३ । किन्नहस्तता, किन्नपादता च । यस्तु
 पितरौ गुरुं विनापराधतो वृद्धं वा ताडयेत् स
 मृतो यमलोके बह्वि कथान्यनुभूय किन्नहस्त-
 किन्नपादो वा इह जायते ॥

१४ । जलोदरः । यदुक्तं पुराणेषु ।
 “ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः ।
 गृह्याते स तु दुष्टात्मा जलोदरश्चा ततः” ॥

१५ । दौर्भाग्यम् । येन च सर्वासु तृतीयसु
 वेलासु तैलस्पर्शः क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६ । नेत्ररोगः । दीपहरणकर्त्ता परस्त्री-
 प्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगे-
 नाक्रान्तो भवेत् ॥

१७ । पक्षरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्र-
 रहितं पुरुषं हन्ति । स मूढः आयुःशेषे कृक-
 राख्ये निरये उषित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो
 रासभयोनौ ततः क्रमशो मृगयाध्रयोनौ सम्भूय
 शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्य-
 योनौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य
 अनेनैवरोगेण पीड्यते ॥

१८ । पाण्डुरोगः । यः खलु परभार्यारितः
 परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैर्बज्जधा-
 दुःखं प्रापितः पुनः कर्मपाकेन मानुषीं योनि-
 मासाद्य पाण्डुरोगेण लिप्यते ॥

१९ । प्रदरम् । या योषित् वुषुक्षितं पतिं
 त्यक्त्वा पत्युनुमतिं विना पूर्वमुक्ते सा मृता नरकं
 भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः शुकी ततो
 मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ॥

२० । बन्धता । येन जलपिंपासुर्वत्सः प्रति-
 निविद्धः । यस्तु अदक्षिणं व्रतं करोति यो हि
 भिक्षुफलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः
 खलु मैथुनीभावमवलोक्य विघ्नं कुरुते ते सर्वे
 बन्धत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१ । भगन्दररोगः । आचार्यभार्यागन्तारो-
 नराधमाः स्त्रीबालवृद्धधनापहारिणश्च मृत्युसधि

कर्मवि

गम्य विष्मलाख्ये नरके वज्रदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगन्दररोगेणाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रकृच्छ्रम् । येन मूत्रेण विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम् । स मृतो नरकं प्राप्य कर्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेणाक्रान्तो भवेत् ।

२३। मृतभार्यता । यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमति-
क्रम्य उदहेत् स मृतभार्या जायेत । यस्तु सप्तम्यां तैलं स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्या विनश्यति ॥

२४। मेहः । यदुक्तं पुराणेषु

“मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्मप्रभावजाः ।

तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः ॥

मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकस्तथा ।

इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥

फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः ।

वशास्त्रश्च माञ्जिष्ठो मज्जाक्षारस्तथा गजः ॥

सदैवस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् ।

नामानुसारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिचरन् ।

पूर्वं मैथुनद्वयस्तु शौकरीयोनिमात्रजेत् ॥

तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्दितो भवेत् ॥

माहगामी बलान्मोहात् मधुमेहो भवेन्नरः ।

रजकीगमनाच्चैव क्षारमेहो प्रजायते ॥

सतीविपर्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् ।

रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् ॥

मित्रस्त्री धर्मिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥

चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥

खर्गहर्ता क्षीरमेहो सितमेहो सुरारतः ।

कालमेहो भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्मणात् ॥

रजखलायां रतिव्रतमेहार्दितो भवेत् ।

मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्यजागमनचरन् ॥

इक्षुमेह्यतिदुर्वृत्तो विधवागतिदोषतः ।

ब्राह्मणीगमनादेहो हस्तिमेहेन मेहति ॥

अक्षतागमनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ॥

सातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीच्चात्मनः सुताम् ॥

श्वश्रूश्चैवाक्षतारक्तां भ्रातृभार्याश्च मातुलीम् ।

गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् ।

मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः ॥

ताडयन्ते तत्र दुर्वृत्ता मत्तः दृष्टुं वदामि ते ॥

अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाक्षया ।

दृतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम् ।

खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥

नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः शयः शूकरा भृशम् ॥

शूकराः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः ।

पिपीलिकास्त्वयो मासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम् ।

भूत्वा प्रयान्ति गोथोनौ सरुजा विफलेन्द्रियाः ॥

तत्राधर्मद्वयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु ।

ग्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्” ॥

२५। वज्ररोगः । विप्रहन्ता न्यासापहर्ता
वृत्तिच्छेदकारी प्रजापीडको गुरुविद्रोही मूढो
वज्रकासाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम् । अतिदुराचारी परद्रव्या-
भिलाषी पितृव्यवधूगन्ता अनेनैव रोगेण पीडितो
भवेत् ॥

कर्मान्त

२७। व्येष्टात्वम् । या नारी मृते भर्तृरि
परप्रत्यभिभाषिणी सा मृता यमलोके तप्तं आय-
सं पुरुषमालिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय
जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अशेषपुरुषैः रममाणा
अशेषलोभमधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम् । या खलु यौवनेनातिगर्विता
रमणी विरूपपन्थात्मवशं पतिं दिवा निन्दति
रात्रौ शय्यां न भजते आक्षेपता च रुष्टा भवति
सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रणया पीडिता
भवेत् ॥

२९। श्वासकासः । श्वासकासस्तु महोर्द्ध्वच्छिन्न-
तमकक्षुद्रभेदात् पञ्चधा । १। यस्तु यज्ञमनासाद्य
श्वासं निरुध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं
भक्षयति स महाश्वासेन पीड्यते । २। पुराण-
कथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत् स ऊर्द्धश्वासेन
निगृह्यते । ३। निषिद्धदानग्रहणात् किञ्चिन्श्वास-
युतो भवेत् । ४। यो हि शास्त्रार्थं मृषा दूषयति
स तमकश्वासैः पीड्यते । ५। पाकविघ्नतो हि
जीवः क्षुद्रश्वासैर्युह्यते ॥

३०। हृद्रोगः । यस्तु लोभात् देवादा परपीडा-
प्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां मर्मव्यथां जनयेत्
स मृतो दुर्वहं नरकमधिगम्य कर्मान्ते अति-
दारुणैर्हृद्रोगैः पीडितो भवेदिति ॥ * ॥

कर्मशीलः, चि, (कर्मशीलं कर्मकरणरूपसंभावो
यस्य । कर्म शीलयतीति वा ।) यः फलनिरपेक्षः
स्वभावतः कर्म करोति सः । तत्पर्यायः । कर्म्मः
२। इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मशूरः, चि, (कर्मणि शूरः दत्तः ।) कर्मठः ।
फलपर्यन्तकर्मसमापकः । इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मसचिवः, पुं, (कर्मणि कर्मसु वा सचिवः सहा-
यः ।) कर्मोपयुक्तसचिवः । अक्षपटलाध्यक्षादिः ।
इत्यमरः । २। ८। ४ ॥

कर्मसन्नासिकः, पुं, (कर्मणां सन्नासः स अस्यस्य
इति ठन् ।) यतिः । सन्नासी । इति हला-
युधः । २। २३६ ॥

कर्मसाक्षी, [न] पुं, (कर्मणां साक्षी । यद्वा कर्म
साक्षात् पश्यति प्रवृत्तं करोतीति ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापद्धतौ यथा,
“सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।
एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः” ॥

क्रियासाक्षात्कारिणि, चि । यथा,—महाभा-
रते । १। ४७। २६ ।

“हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेपक्षो यस्य तुष्यति” ॥

कर्मक्षमः, चि, (कर्मणि कर्मसु वा क्षमः समर्थः ।
कर्मकरणसमर्थः । तत्पर्यायः । अलंकर्मणिः २।
इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मान्तः, पुं, (कर्मणः जीवकृतमुक्तदुष्कृतक्रि-
यायाः अन्तो यत्र । कर्मणः कृषिकार्यस्य तत्फलस्य
धान्यादिसंग्रहरूपक्रियायाः अन्तो यत्र वा ।)
कर्मभूः । कृष्टभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अहन्त्यहन्त्यवेक्षते कर्मान्तान् बाह्नानि च” ॥
इति मनुः । ८। ४१६ ॥)

कर्वर

कर्मारः, पुं, (कर्म लोहनिर्माणादिकार्यं कृच्छति
गच्छति प्राप्नोति वा । कर्म + कृ + अण् ।)
कर्मकारः । कामार इति भाषा ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ३। ५। ६ ।

“ये श्रीवानो रथकाराः कर्मारो ये मनीषिणः” ॥
तथा, मनुः । ४। २१५ ।

“कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च” ॥
वंशः । वांश इति ख्यातः । कर्मरङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः । कामराङ्गा इति भाषा ॥

कर्मार्यः, पुं, (कर्म अर्हतीति । अर्ह + अण् ।) पुरुषः ।
इति राजनिर्घण्टः । क्रियायोग्ये चि ॥

कर्म्मिष्ठः, चि, (अतिशयेन कर्म कर्तुं समर्थः कर्म्म
वा । कर्म + इष्ठन् । इनेर्लुक् ।) क्रियावान् । अति-
शयकर्मविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

कर्म्मि, [न] चि, (कर्म्मस्यस्य “व्रीह्यादिभ्यश्च” ।
५। २। ११६ इति इनिः ।) कर्मविशिष्टः ।

(“यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षी-
णलोकाश्चावन्ते” ॥ इति मुण्डकोपनिषदि । १ ।
२। ६ । यथा च, भागवते १। ३। ८ ।

“तृतीयमृषिसर्गश्च देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्वं सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः” ॥)

कर्म्मोरः, पुं, (कर्म + ईरन् ।) कर्मोरवर्णः । इत्य-
मरटीका ॥

कर्म्मैन्द्रियं, स्त्री, (कर्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियाणां
सम्पादनाय इन्द्रियं कर्मनिमित्तं इन्द्रियं वा ।)
कर्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम् । यथा । वाक् १
पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । इति
वेदान्तः ॥ (यथा च, मनुः । २। ६१ ।

“बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वकाः ।
कर्म्मन्द्रियाणि पञ्चैषां पाप्मादीनि प्रचलन्ते” ॥)

कर्म्म दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां—पं—अकं—सेट् ।)
कर्म्मः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु । कृ +

“कृगृ-शृदृभ्यो वः” । उणां । १। १५५ इति वः ।)
कामः । (क्षणाति हिनस्तीति । कृ + वः ।) उन्दुरः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कर्म्मटः, स्त्री, (कर्म्म सुन्दरत्वात् सर्वं अटति प्राप्नो-
तीति । शकन्यादित्वात् अलोपे साधुः ।) पुरम् ।
नगरम् । इति जटाधरः ॥

कर्म्मटः, पुं स्त्री, (कर्म्म + अटन्प्रत्ययः ।) द्विशतग्राम-
मध्ये मनोरमस्थानम् । ग्रामशतस्यजनाः क्रयवि-
क्रयादिना सेवादिना वा येन ग्रामेण जीवन्ति

सः । इति केचित् ॥ चतुःसमग्रामः । इत्येके ॥ चतुः-
समं गृहस्थानम् । इत्यपरे ॥ इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ चतुःशतग्रामसंग्रहस्थानम् । इति सार-
सुन्दरी ॥ (तथा हि याज्ञवल्क्यः । २। १६७ ।

“धनुः शतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।
द्वे शते कर्म्मटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” ॥

देशभेदः । यथा, महाभारते । २। ३०। २२ ।
“ताम्रलिप्तं च राजानं कर्म्मटाधिपतिं तथा ।

सुखानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः” ॥
कर्म्मरुः, पुं, (क्षणाति हिनस्ति प्राणिनः । किरति
विक्षिपति जीवानिति वा । कृ + “कृगृशृदृभ्यो वः” ।)

तिभ्यः खरच्" । उणां । २ । १२३ । इति खरच्) ।
राक्षसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
व्याघ्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, उणादिटीका
“कर्षुरो व्याघ्ररक्षसोः” । २ । १२३ ॥)

कर्षुरी, स्त्री, (कर्ष + धित्वात् ङीप्) । शिवा ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हिङ्गुपत्रौ । इति जटाधरः ॥
(व्याघ्री । राक्षसी । इत्युणादित्तिः । २ । १२३ ॥)
कर्षुरः, पुं, (कर्षति हिनस्ति सदपे भवति वा । कर्ष
दर्प हिंसायाच्च । “मद्गुरादयश्चेति” + उरच्) ।
राक्षसः । इति शब्दार्णवः ॥ चित्रवर्णः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६४ ॥ श्रुटौ । इति भरतः ॥

कर्षुरः, पुं, (कर्ष + खर्जुरादित्वात् ऊरः । उणां १ ।
२२ ।) राक्षसः । श्रुटौ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६४ ॥
कर्षः, पुं, (कृष् + यत्) । कर्षुरः । इति राज-
निर्घण्टः । कचूर इति हिन्दीभाषा ॥

कर्षः, पुं स्त्री, (कृष् विलेखने पचाद्यच् । कर्मणि
करणे वा घञ्) । षोडशमाषकपरिमाणम् ।
अशीतिरत्तिकाः । तत्पर्यायः । अक्षः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८६ ॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम् ।
तत्पर्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः ३ विडालपदकम्
४ पिचुः ५ पाणितलम् ६ उडुम्बरम् ७ तिन्दुकम्
८ कवडग्रहः ९ । इति परिभाषा ॥ दशमाषकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चिपाणिश्च तिन्दुकम्” ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे । १ अध्याये ॥)

कर्षः, पुं, (कृष् + भावे घञ्) । कर्षणम् । इति
मेदिनी ॥ विभीतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्षकः, त्रि, (कर्षति भूमिमिति । कृष् + क्वल्) ।
क्षिपिजीवी । कृष्ण इति भाषा ॥

(“सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः” ॥
इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ॥)

तत्पर्यायः । क्षेपजीवः २ क्षिपिकः ३ क्षिपिबलः ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ कर्षकः ५ । इति तट्टीका ॥

आकर्षणकर्ता च ॥

कर्षणं, स्त्री, (कृष् + भावे ल्युट्) । क्षिपिकर्म । लाङ्ग-
लादिना भूस्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास
इति भाषा ॥ आकर्षणम् । टानन् इति भाषा ॥

(शेषणम् । षोडशम् । यथा मनुः ७ । ११२ ।
“शरीकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्” ॥)

कर्षणि, स्त्री, (कृष् + ञिः) । असती । इत्युणादि-
कोषः ॥

कर्षणी, स्त्री, (कर्षण + गौरादित्वात् ङीप्) । क्षी-
रिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्षफलः, पुं, (कर्षः कर्षमात्रं फलं यस्य) । विभी-
तकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (अस्य
पर्यायः यथा,—

“विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यात्लाक्षः कर्षफलस्तु सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः” ॥

गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयः । इति भावप्रका-

शस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥)
कर्षफला, स्त्री, (कर्षफल + टाप्) । आमलकीवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ॥)

कर्षार्द्ध, स्त्री, (कर्षस्य अर्द्धम्) । तोलकपरिमाणम् ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (“कर्षार्द्धं वा कणाशुण्डोः” ।
“कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथाकर्षश्च” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणि संग्रहज्वराधिकारकासाधि-
कारयोः ॥)

कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति । कृष् + णिनिस्ततो
ङीप्) । क्षीरिणीवृक्षः । अश्वमुखवन्धनरज्जुस्थित-
लौहम् । तत्पर्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३
कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (त्रि । मनोहारी ।
यथा रघुः १६ । ११ ।

“प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः” ॥)

कर्षूः, पुं, (कृष् + “क्षिपिचित्तमिति निधनिसर्जिखर्जिभ्य
ऊः” । उणां १ । २२ । इति ऊः) । वार्त्ता । करी-
याभिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ वार्त्ता अत्र-
क्षिपिः । इति रमानाथः ॥ जीविका । इति भरतः ॥

कर्षूः, स्त्री, (कृष् विलेखने + “क्षिपिचित्तमिति
ऊः उणां १ । २२ ।) कुल्या । अल्पा क्षत्रिमा
सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ नदीमात्रम् ।
इति रत्नकोषः ॥ इच्छातः । इति मेदिनी ॥

तद्यथा । चतुरङ्गलपृथ्वीस्तावदन्त रास्तथाधः खाता
वितस्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् कर्षूसभीपे
अभिचयमुपसमाधाय परित्यक्त्यै तत्रैकैकस्मिन्ना-
ङ्गतिचयं जुहुयात् । इति आङ्गविवेक धृतविष्णु-
सूत्रम् ॥

कर्हि, व्य, (किम् + “अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्” ।
५ । ३ । २१ इति । हिल् कादेशः) । कदा । कस्मिन्
काले । इति व्याकरणम् ॥ कखन कवे इति भाषा ॥

(यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।
“कर्हिषित्तिन्द्र यदूर्भिर्नृन्वी-
रैर्वीरान् नीलयासे जयाजीन्” ॥)

कर्हिचित्, व्य, (कर्हि च चिचेति विग्रहः । पाणिनि-
मतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् सुगन्धोद्धमते तु
“किम् त्वन्ताच्चिन्नौ” । इति चित्) । कस्मिन्
चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते १० । ८४ । १३ ।

“यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
खधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित्
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः” ॥)

कल, त् क गतौ । सङ्ख्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्) । अन्यस्थलती-
थोपधः । कलयति कालं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

कल, ङ सङ्ख्यातः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्वं-सकं-अकं च-सेट्) । ङ कलते दिवसं वृद्धः
गणयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कल, क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-

सकं-सेट्) । क कलयति । नुदिरिति नुद जौष्
प्रेरणे इत्यस्य औणादिकप्रत्यये रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥

कलं, स्त्री, (कडति माद्यति अनेन । कड मदे + “हल-
श्च” । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धभावः । डलयोरेकत्वम्) । शुक्रम् । इति
मेदिनी ॥ कोलिद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कलः, पुं, (कल + भावे घञ् वृद्धभावः) । मधुरास्फुट-
ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥

(“जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्” ॥ इति
भागवतम् । १० । २६ । ३ ॥) सालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलः, त्रि, (कलयति मान्यं नयति जाठराद्रिम । कल
+ णिच् + अच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः
कलिहलिरित्युक्तेष्व तथात्वम्) । अजीर्णः । इति
मेदिनी ॥ (अयत्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः । १ । ४१ ।
“सारसैः कलनिर्झरैः क्षिपिदुर्गमिताननौ” ॥)

कलकः, पुं, (कलते इति । कल + क्वल् । स्वार्थे कन्
वा) । शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुल-
शब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

कलकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य) । कलध्वनिः ।
हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
राजेन्द्रकर्णपूरे ३ । “युष्माकं रतिकान्तकाम्बुक-
लतात्कोङ्कारकान्ते रते, सोल्लसं कलकण्ठकण्ठ-
कुहरोद्भूतेऽपि माभून्ननः” ॥)

कलकलः, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्समसुत्थित-
वङ्गलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वाच्चत्वात् ।
कलशब्दे + घञ् । वृद्धभावः । यद्वा कलः प्रकारः
गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ॥)

कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।
“उन्मीलनमधुगन्धलुब्धमधुपय्याधूतचूताङ्गुर-
क्रीडित्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णैर्कराज्वराः” ॥)

सालनिर्घासः । इति मेदिनी ॥

कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य) ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्कः, पुं, (कलयति इति । कल + क्लिप् । कल्
चासौ अङ्गश्चेति) । चिह्नम् । अपवादः ।
(“उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः” ॥
इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ॥) लौह-
मलम् । इति मेदिनी ॥

कलङ्कः, पुं, (करेण कषति हिनस्ति नाशयति वा ।
वाङ्मलात् खच् मुम् च रस्य लः कलेन गर्जनेन
कषति वा) । सिंहः । इति शब्दमाला ॥

कलङ्कषा, स्त्री, (कलङ्कष + टाप्) । करताली । इति
शब्दरत्नावली ॥

कलङ्गी, [न्] त्रि, (कलङ्गोऽस्त्यस्य । इतिः) । अप-
वादयस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।
“कलङ्गी जायते विले तित्थिगोनिश्च निम्बके” ।
चिह्नयुक्तः । लौहमलविशिष्टः ॥ चन्द्रः ॥

कलङ्गुरः, पुं, (कं जलं लङ्गयति गमयति आमय-
तीत्यर्थः । लकि गतौ + णिच् + उरच्) । आवर्त्तः ।
जलभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलन

कलञ्जः, पुं, (कं लञ्जयति । लञि + अण् ।) विषास्त्र-
हतमृगपक्षिणौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्र-
कूटः । दोक्ता ताम्रा इति भाषा । यथा । विष्णु-
सिद्धान्तसारावल्यां वैद्यके । अथ धूमपर्णीधूम-
पानगुणः ।

“कलञ्जसंवेष्टनधूमपानात्
स्यादन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिः ।
कफघ्नमामज्वरहानिघ्नश्च
गान्धर्वविद्याप्रवर्णकसेयम्” ॥

कलटं, स्त्री, (कं जलं लटति आच्छादयति । आ-
च्छातीति वा । क + लट् + अच् ।) गृहाच्छादनम् ।
इति शब्दरत्नावली । चाल इति भाषा ॥ कुटल-
मिति च पाठः ॥

कलतुलिका, स्त्री, (कं सुखं विषयत्वेन लाति गृह्णा-
तीति कलः । कलं कामं तुलयति निष्कषति
पूरयति वा या । कल + तुल निष्कर्षे पूरणे
वा ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।) इच्छावती । का-
मुका । तत्पर्यायः । वाञ्छिनी २ लञ्जिका ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कलत्रं, स्त्री, (गड् सेचने + “गडेरद्वेष्ट कः” ।
उणां । ३ । १०६ । अचन् गकारस्य ककारश्च ।
डलयो रेकत्वस्मरणात् डस्य लः । यदा कलं
चायते । चै + कः । यदा कथ्यते शिष्यते इति ।)
कड-शासने बाहुलकात् अचन् । ओणिः । भार्या ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १७८ ॥ (यथा मेघदूते । ४० ।
“तां कस्यचिद् भवनवड्भौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः” ।)
राज्ञां दुर्गस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलधूतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धूतं शुद्धम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलधौतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धौतम् ।) स्वर्णम् ।
(‘कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्तिस्तु नातः परा’)
इति महानाटकम् ॥

महाभारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।

“इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्यये” ॥

रजतम् । इति मेदिनी ॥ कलध्वनिः । इति विश्वः ॥

कलध्वनिः, पुं, (कलः अस्फुटमधुरः ध्वनिर्यस्य ।)
पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ॥
मधुराव्यक्तशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ ।
७ । २ ॥ (यथा महाविष्णुवर्णनम् । १ । ३ ।

“अपूरो गणसङ्गीतकलध्वनिनिनादिते” ॥)

कलनं, स्त्री, (कल्यते लक्ष्यते दुष्यते वा । कल +
ल्युट् ।) चिह्नम् । दोषः । इति जलानुधः । (कल्यते
शुक्रशोणित्वाभ्यामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भं मिश्रितं
शुक्रशोणितम् ॥ यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।

“कलनं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्धुदम् ।

दशाहेन तु कर्कन्धूः प्रेक्ष्यण्डं वा ततः परम्” ॥

क्वचित् कलनं इत्यपि पाठौ दृश्यते । कलयति
जानात्यनेन । कल गतौ गत्यर्थं जानार्थश्च ।

कल + करणे ल्युट् । ज्ञानम् ॥)

कलनः, पुं, (कं जलं लाति । तथा कलं नमति ।

कलम्ब

क + ला + कः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलना, स्त्री, (कल + भवे युच् । टाप् च ।) वशी-
भूतत्वम् । वशता । यथा,—आनन्दलहृय्याम् । २६ ।
“करारं यत् ह्येडं कवलितवतः कालकलना” ।
जल्यना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं शास्त्रविहितवाक्यं श्रियाचारं
वा दृष्टाति । कल + दृ + खच् । मुच् च ।) वर्ण-
शङ्करजातिविशेषः । स तु लेटात् तीवरकन्यायां
जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं लाति विषयत्वेन इति ।
कलं कामं सर्वाभीष्टं ददाति । कल + दा + कः ।
संज्ञायां कन् । ततश्चाप् अत इत्वं एषोदरा
दित्वात् मुच् च ।) सर्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बुः, स्त्री, (कलायाः मात्रायाः अन्यरिव । शक-
न्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) घोलीशकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण युद्धेनेति यावत् भाति ।
कल + भा + कः । यदा + कल् गतौ “कृष्णश्लि-
कलिगर्दिभ्योऽभच् । उणां । ३ । १२२ । इति ।
अभच् ।) करभः । हातिर क्वा इति भाषा । स तु
पञ्चवर्षपर्यन्तम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्यायः ।
करिशवकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्दान्तः
३ व्यालः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।

“महोत्तमां वत्सतरः स्पृशन्निव
दिपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव” ।)

धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभवल्लभः, पुं, (कलभस्य हस्तिशवकस्य वल्लभः
प्रियः ।) पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभी, स्त्री, (कं जलं आश्रयतया लभते । लभ +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चक्षुर्वृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति
जनयति वा । कल + “कलिकर्द्धारमः” । उणां । ४ ।
८४ इति अमः ।) खनामख्यातलिपिसाधनवस्तु ।
तत्पर्यायः । लेखनी २ वर्णतुली ३ अक्षरतुलिका
४ । इति जटाधरः ॥ खनामख्यातशालिधान्य-
विशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।

“आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्द्धयामासुस्त्वत्प्रतिरोपिताः” ॥)

अस्य गुणाः । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षु-
र्हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

“रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः” ।
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥

(“शूकजेषु वरस्तत्र रक्तदृष्ट्याचिदोषहा ॥

महंशल्यानुकलमस्तच्चाप्यनु ततः परे” ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) चौरः । इति
मेदिनी ॥

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेभ्यः कलमेषु वा उत्तमः ।)
गन्धप्रणालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते श्चुं प्रति । कलक्षेपे
+ अम्बच् ।) शूरः । शाकनाडिका । इत्यमरः ॥
२ । ८ । ८७ । कदम्बः । इति विश्वः ॥

कलवि

(“कलम्बनालिका मार्षकुटिज्जरकुतुम्बकम्” ॥
इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—
“शाकं गुरु च रुक्षञ्च प्रायो विरुध्य जीर्यति ।
मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञायां कन् ।) धारा-
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् च
अत इत्वम् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा चक्रपाणिस्तत्रप्रथमगुणे शाकवर्गे ।

“कलम्बिका गुरुर्दृष्ट्या कषायास्तन्यवृद्धिदा” ॥

कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । क-
लम्बी + कै + कः । टाप् इत्वञ्च । संज्ञा हेतुत्वात्
एषोदरादित्वात् । ऋसः ।) ग्रीवापञ्चानाडी ।
तत्पर्यायः । मन्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (के जले लम्बते । लवि संसने + अच्
ङीष् ।) जलजलताशाकविशेषः । कलमी इति
भाषा । तत्पर्यायः । कडम्बी २ कलम्बुः ३ कल-
म्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकारित्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । गुरुतरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, स्त्री, (के जले लम्बते भासते । क + लम्ब +
वाङ्लकात् उटन् ।) ह्यैयङ्गवीनम् । नवनीतम् ।
इति हारावली ॥

कलम्बुः, स्त्री, (के जले लम्बते । लम्ब + वाङ्लकात्
उङ् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुरास्फुटो रवः ध्वनिर्यस्य ।)
कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ ।
५ । १४ ॥ (यथा आर्यासप्तशती ५६७ ।

“शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः कणति” ॥)
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्म-
पुराणे ५२ । ३४ । “कोकिलैः कलरवैश्च” ॥)

मधुराव्यक्तध्वनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः ॥
(कल एव रवः । कर्मधारयः ॥ यथा कलावि-
लासे १ । ६ ।

“नवविसक्सिलयकबलन-

कषायकलहंसकलरवो यत्र” ॥)

कललः, पुं स्त्री, (कल्यते वेष्ट्यतेऽनेन । कल + लृष् +
दिभ्यः कलच् ।) जरायुः । गर्भवेष्टनचर्म । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३८ ॥

(“ऋतुस्त्राता तु या नारी स्वप्ने मैथुनभावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धते गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैटकैर्गुणैः” ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कललजः, पुं, (कललमिव जायते । जन + डः ।)
रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुना इति भाषा ॥

कललजोद्भवः, पुं, (डङ्गवत्यस्मात् उद्भवः । कलल-
जस्य उद्भवः ।) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलविङ्कः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं वङ्कते रौति । वकि
वा गतौ + अच् एषोदरादित्वात् अत इत्वं
साधुः ।) चटकः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

कलसः

(यथा, मनुः १५।१२।

“कलविङ्कं ज्वं हंसं चकाङ्कं ग्रामकुक्कुटम्” ॥)

कलिङ्ककटक्षः। इति मेदिनी ॥ कलङ्कः। श्वेत-
चामरः। इति सारस्वतः ॥ (त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य
शिशोभेदः। पुरा किल कदाचित् ऐश्वर्यमत्तेन
सुरेश्वरेण यदा सभागतः सुराचार्या गीष्पति-
रसम्मानितोऽन्तरधीयत। तदा ब्रह्मोपदिष्टैर्-
सुरप्रपीडितैरमरैस्त्वाङ्गं विश्वरूपं पौरिहित्य
वरयित्वा भूयः सन्नद्धैरसुरा बर्बाधरे। विश्वरूपस्तु
मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरैर्भोऽपि
यज्ञभागं प्रददौ तदभिज्ञाय सुरपतिर्भोतः क्रुद्धश्च
विश्वरूपस्य शिरांस्यङ्घ्रिन्तु। तस्य खलु त्वाङ्गस्य
कपिञ्जलः कलविङ्कस्तित्तिरिरिति त्रीणि शिरां-
स्यासन् तेषु सुरापाधि शिर एव कलविङ्क इति
बोध्यम्। एतदिवरणन्तु श्रीमद्भागवते ६।६ अ-
ध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधुराव्यक्तशब्दं श्रवति जलपूरण-
समये प्राप्नोति। कल + शु गतौ + डः।) जलाधार-
विशेषः। कलशी इति ख्यातः। (यथा आर्या-
सप्तशती ६६०।

“प्रबलो विदरयिष्यति जलकलशं नीरलेखिव” ॥)

तत्पर्यायः। घटः २ कुटः ३ निपः ४। इत्यमरः।

२।६।३२॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७

कलसम् ८ कलशिः ९ कलशीः १० कलशम् ११।

इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३। इति

हेमचन्द्रः। कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परि-

माणं। यथा, तन्त्रसारे।

“पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोडशाङ्गुलः।

कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥

घटं त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्।

षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्” ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमालिन्यं श्रुति नाशयति।

कल + शी + बाङलकात् इन्। कं जलं लाति

आदत्ते तथा सती शीर्यते। कल + शू + डिः।)

एन्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः।

२।४।६३॥ (एन्निपर्णीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञा-

तव्या ॥) घटः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

यथा, भाषे ११।८।

“कलशिसुदधिशुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति” ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि कृदिकारान्तत्वात् वा डीप्।)

खनामख्यातजलपात्रम्। एन्निपर्णी। इत्यमरटी-

कायां रायमुकुटः ॥

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते। क +

लस् + अच्।) कलशः। घटः। इति हेमचन्द्रः ॥

द्रोणपरिमाणे, पुं। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“चतुर्भिराङ्गैर्द्रोणः कलसो नल्लग्नोर्मिणः” ॥

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये ॥

“स एव कलसः ख्यातो घटस्तन्मानमेव च” ॥

इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति। लस् + अच्।)

कुम्भः। अस्त्योत्यन्त्यादिर्वधा,—

“सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः।

कलसः

पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥

कलाः कलास्तु देवानामसितालाः पृथक् पृथक्।

यतः कलास्तु कलसास्तवस्ते परिकीर्त्तिताः ॥

नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतत्त्वान्निबोधत।

गोह्योपगोह्यो मरुतो मयूखश्च तथापरः ॥

मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः।

इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः ॥

तेषामेव क्रमाद्भूषणं नव नामानि यानि तु।

शृणु तान्यपराख्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥

क्षितिन्ध्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः।

पवनान्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।

कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः ॥

सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः।

विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥

स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवरूपपट्टकः।

घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा ॥

यथा काष्ठास्थितः सन्धक् वामदेवादिनामतः।

मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥

क्षितिन्ध्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्।

वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥

नैर्ऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्।

सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

न्यस्यैव कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्।

कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः।

मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥

दिक्पाला देवताः सर्वे वेद्ययन्ति दिशो दश।

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तदीपाश्च संस्थिताः ॥

नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च।

कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥

रत्नानि सर्व्वीजानि पुण्याणि च फलानि च ॥

वज्रमौक्तिकवेदार्थमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः।

सर्व्वधाममयं विष्णुं नागरोडुम्बरं तथा ॥

वीजपूरकजम्बीरकाम्बाम्बतकदाडिमान्।

यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥

कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा।

चदनञ्च तथा मांसीमेलं कुष्ठं तथैव च ॥

कर्पूरपत्रचण्डञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम्।

शैलेयं वदरं जातीमत्रपुष्पे तथैव च ॥

कालशकं तथा एकां देवीं पर्यंकमेव च।

वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलायकम् ॥

दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूर्तीं शतावरीम्।

पर्यागां श्रवलां क्षुद्रां सहदेवां गजाङ्गुशम् ॥

पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां सुरसिकालसौ।

व्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्णवाम् ॥

ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वसन्धानिकां तथा।

समाहृत्य शुभनेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥

कलसस्य यथा देवान् विधिं श्रम्भं गदाधरम्।

यथाक्रमं पूजयित्वा श्रम्भं मुख्यतया यजेत् ॥

प्रासादेन तु मन्त्रेण श्रम्भतन्त्रेण शङ्करम्।

प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदानैः ॥

दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत्।

कलहं

पूर्वं वहिःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥

नवग्रहान् पूजयेत् मातृमातृघटेषु च।

सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥

नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप।

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥

यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः।

पुष्पखानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्” ॥

इति कालिकापुराणे पुष्पाभिषेकः ८७ अ-

ध्यायः ॥ *॥ अन्यत् धारकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति। क + लस् +

इन्।) एन्निपर्णी। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली

च ॥ गङ्गरी। इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां डीप्।) एन्निपर्णी।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी दृहतीद्राक्ष्यादि-

व्यस्या व्यवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे। ३६ अध्याये

संश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः। इत्यमरटीका ॥ (स्वार्थे

कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे। २।८।

“अलम्बितकर्णशङ्खलीकलसीकं रचयन्नवोक्त” ॥)

कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः।) अगस्त्य-

मुनिः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः। मञ्जनाधार-

त्वात्। संसृजः। इति महाभारतम् ॥

कलहः, पुं स्त्री, (कलं कामं हन्यत्र। हन् + अधि-

करणे डः।) विवादः। लड़ाइ भगड़ा इति

भाषा ॥ (यथा मनुः ४।१२१।

“न विवाहे न कलहे न सेनायां न सङ्करे” ॥)

तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ६।१४५।

“अलङ्घ्योः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन” ॥)

तत्पर्यायः। युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्म ४

प्रथनम् ५ प्रतिदारणम् ६ मृधम् ७ आस्तन्द-

नम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्प्रदायिकम्

११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५

सम्प्रहारः १६ अभिसम्प्रातः १७ कलिः १८ सं-

स्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्दः २१ समा-

घातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५

समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९

समित् ३० युध् ३१। इत्यमरः ॥ २।८। १०४ ॥

शमीकम् ३२ साम्प्रदायिकम् ३३ संस्फोटः ३४

युत् ३५। इति तट्टीका ॥

कलहः, पुं, (कल + हन् + “अन्येभ्योऽपीति” ३।

२।१०१। डः।) वाटः। खड्गकोषः। भण्डनम्।

इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो

हंसः। प्राकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः ॥)

हंसविशेषः। बालिहॉस इति भाषा। तत्पर्यायः।

कादम्बः २। इत्यमरः ॥ २।५। ३३ ॥ कलनादः

३ मरालकः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः।

(यथा भट्टिः। २।१८।

“कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

घटीयिरे औत्रसुखैर्निनादैः” ॥)

नृपोत्तमः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परात्मा। ब्रह्म।

इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती वृत्तिः। सा

कला

च त्रयोदशाक्षरा । लक्षणमुक्तं यथा, कन्दोमञ्ज-
र्याम् ७ ।

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः” ।

अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव । यथा,

“यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

व्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलिः ।

जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः” ॥

सिंहनादः कापि ॥

कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति । कलह +
नश + शिच् + ल्युः । अस्य कलहनाशकता क्रा-
मणविद्यायां प्रसिद्धा ।) पूतिकरञ्जः । इति
शब्दमाला ॥

कलहप्रियः, पुं, (कलहः प्रियो यस्य ।) नारदः ।
इति महाभारतम् ॥ (कलहप्रिये चि ।) यथा
गोः रामायणे ५ । १७ । २७ ।

“दुर्मखोः कपिलाः कृष्णाः क्रोधनाः कलहप्रियाः” ॥

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया ।)
शारिकापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात्
परितापमाप्ता ।) नायिकाभेदः । अस्या लक्ष-
णम् । पतिसवमन्य पश्चात् परितप्ता । अस्याः
क्रिया । भ्रान्तिः । सन्तापः । सम्मोहः । निश्वासः ।
ज्वरः । प्रलापः । इति रसमञ्जरी ॥ (तथा च
साहित्यदर्पणे ३ । ८६ ।

“चाटुकारमपि घ्राणनाथं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा” ॥

उदाहरणमाह तत्रैव । “नो चाटुश्रवणं कृतं न
च दृष्टा हारोऽन्तिके वीक्षितः, कान्तस्य प्रिय-
हेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते
विनिपत्य तच्छासनसौ गच्छन्मया मूढया, पाणि-
भ्यामवरुध्य हन्ता सहसा कण्ठे कथं नार्पितः” ॥

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धितो धनं संगृह्णाति सञ्चि-
नोतीत्यर्थः । कल + अच् + टाप् ।) मूलधनवृद्धिः ।
सुद इति भाषा । शिल्पादि । (यथा रामायणे
१ । ६ । ८ ।

“गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा ।

उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः” ॥

अंशमात्रम् । चन्द्रस्य षोडशांशः । (यथा, वक्रोक्ति-
प्रश्नाशिकायाम् । “सालङ्कारतया त्वया सम
कथं नेन्दोः कला दृश्यते, पश्यामीन्दुकलां स्फुटं
पुनरिदं लङ्कारता नास्मि यत्” ॥) कालमानः ।
तु त्रिंशत्काष्ठात्मकः । इति मेदिनी ॥ (“त्रिं-
शत् काष्ठाः कलाः” । इति सुश्रुते सूत्रे ६ अः ॥

शरीरस्यांशविशेषो यथा,—

“मांसाष्टङ्गमेदसां तिस्रो यकृत्प्लीकौश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथानानां षष्ठीचाश्विधरा मता ।

रेतौधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः” ॥

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

स्त्रीरजः । नौका । कपटः । इति विश्वः ।

राशेस्त्रिंशद्भागोऽंशस्तस्य षष्ठिभागः । यथा,—

“विकलानां कला षष्ठ्या तत्षष्ठ्या भाग उच्यते ।

कलाचि

तत्तिष्ठता भवेदाश्रिर्भग्नो दादशैव ते” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अथ शैवतन्त्रोक्ताश्चतुः-

षष्टिकला लिख्यन्ते । गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम्

३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६

तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ द-

शनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयन-

रचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३

चित्रायोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ श्रेष्ठ-

रापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्र-

भङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २०

ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तलाघ-

वम् २३ चित्रशकपूपमध्यविकारक्रिया २४ पान-

करसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्मणि २६

सूत्रक्रीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९

दुर्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिका-

ख्याविकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३

पट्टिकावेचनविकल्पाः ३४ तर्ककर्मणि ३५

तद्वयम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८

घातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञा-

नम् ४१ वृत्तायुर्वेदयोगाः ४२ मेघकुक्कुटनावक-

युद्धविधिः ४३ शुकशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सा-

दनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिका-

कथनम् ४७ स्लेचितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञा-

नम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्र-

माटका ५१ धारणमाटका ५२ सन्पाद्यम् ५३ मान-

सीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ क्लितक-

योगाः ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगो-

पनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बा-

लकक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम्

६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां

विद्यानां ज्ञानम् ६४ इति श्रीभागवतटीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ कचित् पुस्तके सूचीवापकर्मसूत्र-

क्रीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानि

वैतालिकोनामित्यत्र वैवासिकीनामिति च पाठः ॥

(जिज्ञा । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३ । ३७ ।

“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्” ॥

“कलां जिज्ञां पराङ्मुखमास्यं यस्याः सा तथा तां

प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिष्ठतां नाडीनां पन्थाः तस्मिन्

कपालकुहरे संयोजयेत्” । इति तट्टीका ॥ शिवः ।

यथा महाभारते १३ । १७ । १४० ।

‘कलाः काष्ठा लवा मात्रा सुहृत्ताहः क्षपाः क्षणाः’ ॥

कलाकूलं, स्त्री, (कलया मात्रयापि आकूलयति व्याकू-

लयतीति । आकूलि इति नामधातोः + अच् ।)

विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलाकेलिः, पुं, (कलाभिः केलिः विलासो यस्य ।

कलासु केलिर्यस्य वा ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

कलाङ्कुरः, पुं, (कलानां अङ्कुरो यच्च ।) सारसपत्नी ।

(स्तेयप्रसक्तप्रवर्त्तककर्णसितः ।) कंसासुरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कलाचिका, स्त्री, (कलासचति गच्छति प्राप्नोति वा ।

कला + अच् + उपपदे कर्मण्यण् । ततः सार्थं कन्

कलाप

ततश्चाप्यत इत्यञ्च ।) प्रकोष्ठः । स तु कपो-
रोरधो मणिवन्धपर्यन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलाची, स्त्री, (कलां अचति । कला + अच् + अण् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कलाचिका । इति हारा-
वली ॥

कलादः, पुं, (अलङ्कारनिर्माणाय गृहस्थैः समर्पि-
तानां स्वर्णादीनां कलां अंशं आदत्ते गृह्णाति ।
अलङ्कारनिर्माणहेतुना गृहस्थोपार्जितधनांशं
वा आदत्ते । आ + दा + कः ।) स्वर्णकारः । इत्य-
मरः । २ । १० । ८ ॥

कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन् । कला +
नि + धा + अधिकरणे किः ।) चन्द्रः । इत्यमरः ।
१ । ३ । १४ ॥ (यथाह कश्चित् ।

“अहो महत्त्वं महतामपूर्वं

विपत्तिकालेऽपि परोपकारः ।

यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः

कलानिधिः पुण्यचयं ददाति” ॥)

कलानुनादी, [न] पुं, (कलं अनुनदतीति । कल +
अनु + नद् + शिनिः ।) रोलम्बः । भ्रमरः । कल-
विङ्कः । चटकः । कपिञ्जलः । चातकः । इति
मेदिनी ॥

कलान्तरं, स्त्री, (अन्या कला अंशः । सुमुपेति
समासः ।) वृद्धिः । लाभः । इति लीलावती ॥ सुद
इति भाषा । (चन्द्रस्य अन्या कला । यथा
कुमारे १ । २५ ।

“एषोऽपि लावणमयान् विशेषान्

ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि” ॥)

कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति । कला + आप् +
“कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । यदा
कला आप्यतेऽनेन “हलश्च” । ३ । ३ । १२१ ।
इति घञ् ।) समूहः । (यथा भागवते ४ । २ । ४६ ।

“क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः

अद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये” ॥)

मयूरपिच्छः । (यथा, गोः रामायणे ५ । ५२ । १३

“संप्रदीप्तकलापाया विप्रकीर्णाश्च वर्हिणः” ॥)

काक्षी । भूषणम् । (यथा कुमारे १ । १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य” ॥

“मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य” । इति माह्वनाथः ॥

तूष्णः । (यथा हेः रामायणे २ । ५२ । ११ ।

“ततः कलापान् सन्नद्धं खड्गौ बद्धा च धन्विनौ” ॥)

चन्द्रः । विदग्धः । व्याकरणाविशेषः । इति मे-

दिनी ॥ (यथा, वृहत्काश्यासारः ।

“अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति ।

तदाह्नकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा” ॥)

ग्रामविशेषः । यथा, भागवते ६ । १२ । ६ ।

“देवापिर्योगमास्थाय कलापयाममाश्रितः ।

सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति” ॥

(अखविशेषः । यथा महाभारते ४ । ५ । २८ ।

“खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह” ॥)

कलापकः, पुं, (कलाप + संज्ञायां कन् ।) हस्तिकण्ठ-

कलायः

कलाव

कलाव

बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनी भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृगम् । “कलाप-
श्रव्यववसादन्” । ४ । ३ । ४८ । ऋणविशेषः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे ६ । २४७ ।

“कुन्दोवद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

दाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं सूतम्” ॥

कलापिनी, स्त्री, (कलापञ्चन्द्रः अस्ति अस्याम् ।

कलाप + मत्वर्थे इनिः + ततो ङीप् ।) रात्रिः ।

नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्य-

स्मिन् । कलाप + इनिः ।) स्रजवृत्तः । (कलापो-

वर्द्धः अस्ति अस्य इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥

(यथा रघुः ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां

कलापिनामुद्धतद्वयहेतौ” ॥)

कोकिलः । इति धरणी ॥ (त्रि, तूष्णवान् । कलाप-
व्याकरणाध्यायी ॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः । यथा महाभा-

रते । ४ । २७ । १३ ।

“सदा भवान् फालगुनस्य गुणैरस्मान् विकल्पते ।

न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा” ॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां विभर्ति । कला + भृ + क्तिप् ।

तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां

गीतादिकं विभर्तीति । गीतादिकलाभिर्ज्ञे वाच्य-

लिङ्गत्वम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥

“दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

अष्टपूर्व्यं त्रिचयाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिसु” ॥)

कलामकः, पुं, (कलम + कनि एषोदरात् साधुः ।)

कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य

विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कलामिका, स्त्री, (कला अर्थः विकायते प्रयुज्यते

अस्याम् । कला + वि + कै + क + टाप् । एषो-

दरादित्वात् सुमि साधुः ।) अर्थानां प्रयोगः ।

ऋणदानम् । इति चिकाण्डशेषः ॥ धार देवोवा

इति भाषा ॥

कलायः, पुं, (कलां अयते । “कर्मण्यण्” । ३ । २

१ । इति अण् ।) शस्त्रीधन्यविशेषः । मटर वा-

दुला इति माषा । तत्पर्यायः । सतीलकः २

हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । ३ । ६ । १६ ॥

त्रिपुटः ५ अतिवर्तुलः ६ । इति रत्नमाला ॥

मुण्डचणकः ७ श्रमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १०

सतीलकः ११ हरेणुकः १२ सतीलः १३ सती-

नकः १४ । (यथा, भाषाः । १३ । २१ । “विक-

सत्कलायकुसुमासितद्युते” ॥) अस्य गुणाः । वात-

रुचिपुष्पागमदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशि-

त्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वञ्च ॥ (अस्य पृथ्वी-

गुणाश्च यथा, भाष्यकाशस्य पूर्वखण्डे धान्यवर्गे ।

“कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सति लज्ज हरेणुकः ।

कलायो मधुरः खादुःपाके रुक्षश्च वातलः” ॥)

अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम् ।

गुरुत्वम् । कषायानुरसत्वम् । रुक्षत्वम् । मल-

भेदित्वम् । वायुकोपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“भेदनं मधुरं रुक्षं कषायमतिवातलम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्ति-

यन्त्रं ।) नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाया, स्त्री, (कलाय + स्त्रियां टाप् ।) गण्ड-

दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्वाशब्दे-

ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कलालापः, पुं, (कलं मधुरास्फटं आलपतीति । कल

+ आ + लप् + उपपदे “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।

इति अण् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधु-

रालापकर्त्तरि चि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्वकलाः संगीतरागा-

लापादयः सन्ति अस्याम् । कला + मतुप् मस्य

वः स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुरुगान्धर्वस्य वीणा । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टी-

कायां मल्लिनाथधृतवैजयन्तीवचनम् ।

“विश्रवसोस्तु वृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।

महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कल्पी” ॥

खनामख्याता द्रुमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्म-

वैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।

“कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो नाम राजकः ।

कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता” ॥)

श्रीराधामाता । सा तु वृषभानुपत्नी । इति ब्रह्म-

वैवर्त्तपुराणम् ॥ अश्वरोविशेषः । यथा रतिक्रव

कलावतीति स्मिष्टकाये जयदेवः ।

(कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा ।

यथा, काशीखण्डे २६ । ४७ ।

“कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती” ॥)

दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते ।

शिष्यः पूर्वमुपोषितः कृतनिवृत्तियः स्वस्तिवा-

चनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो गुरुं दृष्ट्वात् ।

अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्थं कुर्यात् ।

तदर्थजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्यात् । ततो

दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षि-

णाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैर्ऋत्यां

वास्तुपुरुषं ब्रह्मायश्च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्य-

दृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य अस्त्रमन्त्रेण

जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य वामपार्श्वे घात-

त्रयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य सप्तधास्त्रमन्त्राभि-

मन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण

तान् विकिरेत् । तत आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण

स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्ना-

नुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोध-

येत् । ततः स्वदक्षिणे पूजाद्रव्याणि वामे सुवा-

सिताम्बुपूर्वकुम्भं दक्षिणतलानार्थं पात्रमेकं एत-

देशे स्थापयेत् । सर्वदिक्षु घृतप्रदीपांश्च स्थाप-

यित्वा पुटान्निर्भूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपर-

परगुरुन् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये खेददेवतांश्च

प्रणम्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य

ऊर्ध्वोर्ध्वतालत्रयं दत्त्वा कोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं

कृत्वा वज्रिवीजेन जलधारया वज्रिप्राकारं विचिन्त्य

भूतशुद्धिं कुर्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राणा-

यामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः मन्त्रन्यासः ।

ततो मुद्रां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च

कुर्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणी-

पात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च

मूलेन त्रिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्मादीन्

पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्वोदिकेशरेषु पीठ-

शक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनु यजेत । तत्र हृदये

मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । तत

उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्वाङ्गेषु मूलेन पञ्च-

पुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं

समर्पयेत् । सर्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा

विदध्यात् । ततः प्रोक्षणास्तोत्रं विष्टव्यं पूर्ववदा-

पूर्य्य वह्निःपूजामारभेत् । तत्र शारदोक्तसर्वतोभद्र-

मण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य

मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्णिकामापर्य्य तदुपरि

तण्डुलानास्तोत्रं तेषु दर्भानास्तोत्रं विष्टुं चाक्षत-

संयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्त-

देवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिणेन वज्रे-

र्दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचितं

कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूप-

यित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र

विष्टुराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रणवमुच्चरन्

कुम्भपीठयोरैक्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे

प्रादक्षिणेन सूर्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपू-

जयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पलाशत्वग्भवेन

वा तीर्थजलैर्वा सुवासितजलैर्वा आत्माभेदेन

मातृकां मन्त्रं प्रतिबोमतो जपन् पूरयेत् कुम्भं

देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकला जले

प्रादक्षिणेन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं

क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापर्य्य गन्धाष्टकं विलोच्य

तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् ।

तत्रादौ वज्रेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं

प्रतिबोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन्

आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् ।

ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्यस्य तपिन्यादि-

द्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं

पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राण-

प्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः

पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा दृष्ट्यादिकचवर्ग-

दशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्ववत् संपूज्य

प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादिष्टतवर्गदशकलाः

प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् ।

ततस्त्रीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं

कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिष-

वर्गपञ्चकलाः (बं-सं-हं-कवं) प्राणप्रतिष्ठादिकं

कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निरुद्धादि-

अवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् ।

शक्तश्चेत् प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

कलाह

ततः कलात्मकं तत्पञ्चस्य कायं कुम्भे निक्षिपेत् । ततोऽप्यत्यपनसचूतपल्लवैरिन्द्रवल्लीवेष्टितैः कल्प-
वृक्षबुद्ध्या कुम्भवत्कं पिधाय तस्मिन् वत्ते सफला-
क्षतं चषकं कल्पवृक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत् । ततः
कुम्भं निर्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे
मूर्त्तिं सङ्कल्प्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्या-
मावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत् । देवताङ्गे चङ्गन्यासं
कृत्वा घेनुसुद्रापरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां
कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत् । ततोऽष्टो-
त्तरं सहस्रं शतं वा संजप्य जपं समर्पयेत् । ततो
मन्त्रस्य दशसंस्कारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय
मन्त्रेण शिष्यनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः
पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देव-
ताप्रीत्यै क्षिपेत् । ततो नेत्रवन्धनं दुरीकृत्य दर्भा-
क्षतरे आसीनं शिष्यं स्वकृतपूजाक्रमाद्भूतशुद्ध्या-
दिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्त्यासान् शिष्यस्य देहे
कुर्यात् । कुम्भस्यां देवतां पुनः पञ्चोपचारैः
संपूज्यालङ्कृतं शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत् । ततो
मङ्गलाचारपूर्वकं तत्कुम्भं समुद्रतः तन्मुखस्थान्
सुरद्रुमरूपान् पल्लवान् शिष्यशिरसि निधाय
माटकां मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्विशिष्ट-
संहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेत् । शिष्योऽव-
शिष्टजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधा-
वुपविशेत् । ततस्तस्मैव गुरुरात्मनो देवतां शिष्य-
संक्रान्तां तयोरैक्यं विभाव्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिखां बद्धा संरक्ष्य शिष्य-
शरीरे कलान्यासं कुर्यात् । ततः शिष्यशिरसि
हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा असुकमन्त्रं तेऽहं
ददामीति शिष्यहस्ते जलं दद्यात् । ददस्विति
शिष्यो ब्रूयात् । तत ऋग्यादियुक्तं मन्त्रं गुरु-
र्दिजातीनां दक्षिणकर्णे त्रिः आवयेत् वामे
सहस्रं । स्त्रीशूद्राणां वामकर्णे त्रिः आवयेत्
दक्षिणे सहस्रं । ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित
एव तिष्ठेत् । ततो गुरुर्मन्त्रेण तमुत्थापयेत् ।
ततः शिष्यो लब्धमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत् । ततः
शिष्यः कुण्डलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं
काञ्चनं वा दद्यात् । दीक्षाग्रहणसामग्रीश्च निवे-
दयेत् । अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत् । गुरुः
स्वशक्तिरक्षणार्थाय अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा
मन्त्रं जपेत् । ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना
ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत । दीक्षादिवसे
गुरुशिष्ययोरुपवासो दोषः । इति तन्त्रसारोक्ता
कलावतीदीक्षा समाप्ता ॥

कलाविकः, पुं, (कलं आविकायति विशेषेण रौतीति
कल + आ + वि + कै + कः ।) कुकुटः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कलाविकलः, पुं, (कलः मधुराव्यक्तः आविकलः रवे-
यस्य सः । यदा कलयः कामावेशेन विकलः
चञ्चलः ।) चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाहकः, पुं, (कलमाहन्तीति । कल + आ + हन्
+ डः । संज्ञायां कन् ।) काहलवाद्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कलिः

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्तते इति । कल
+ “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ । ११७ । इति
इन् ।) विभीतकवृक्षः । (विभीतकस्य कलिद्रुमत्व-
कारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये ।
“इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः ।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ” ॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
कलते स्पृजते इति कल + “सर्वधातुभ्यः इन्” ।
उणां-४।११७ इति इन् ।) शूरः । (कलन्ते स्पृज-
माना भाषन्तेऽस्मिन्निति । कल + “सर्वधातुभ्य
इन्” । उणां ४ । ११७ इति इन् ।) विवादः ।
(यथा, भागवते ६ । ६ । ४४ ।
“तासां कलिरभूद्भूयान्तदर्शोपोह्य सौहृदम् ।
समानुरूपो नायं व इति तद्भवचेतसाम्” ।)
युद्धम् । (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यदा
कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति ।
कल + इन् ।) अन्ययुगम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ससर्ज चोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम् ॥
सचाधर्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्तनात् ।
अवगात् स्मरणात्लोकः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जारलोचना ।
तस्याः पुत्तोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्तञ्च कन्यकाम् ।
निघ्नति जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम् ।
वामहस्तपृष्ठोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् ॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् ।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् ॥
भगिन्यान्तु दुरक्त्यां स भयं पुत्तञ्च कन्यकाम् ।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत् ॥
यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्तायुतायुतम् ।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मनिन्दकाः” ॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

कलिधर्म्मा यथा ।

“यदा सदान्तं तन्त्रानिद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शश्वत्कटकभाषिणः ।
दस्युकृता जनपदा वेदाः पाषण्डद्विषाः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिशोदरपरा द्विजाः ।
अवता वटवोऽश्वौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो क्षत्र्यलोलुपाः ।
ऋषकाया महाहाराश्चौर्यमायोः सहाहसाः ॥
त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसास्त्वखिलं व्रतं ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्दिग्नाश्चानलङ्काराः पिशाचसटप्राः प्रजाः ।
अस्मात्भोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनकाः ॥
बहुप्रजाल्पभाष्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ।
शिरःकण्डयनपरा आर्चा भेत्यन्ति सत्यतः ॥

कलिः

विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः परं ब्रजेत् ॥
कृते यज्ञायतो विष्णुं जेतायां यजतः फलम् ।
दापरे परिचर्यायां कलौ तद्वरिकीर्तनात् ॥
तस्माच्छ्रियो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक” ॥
इति गारुडे युगधर्म्मे २२७ अध्यायः ॥
(माघिपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः ॥)
तद्युगमानम् । द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवत्-
सराः (४३२०००) ।
(आर्यभट्टमते ७८१५७९९७५० दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते १५७७९९७८२ । ४८ दिवसाः ।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च १५७७९९७८२ दिवसाः ॥
अतो वर्षमायामार्यभट्टमते ३६५ । १५ । ३१ । १५ ।
दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते ३६५ । १५ । ३१ । ३१ । ३१ । ३०
दिवसाः ॥)

तस्यातीताब्दाः १८०६ शाकपर्यन्तं ४६८८ ॥

(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतमितेषु (६५३)
वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः । यदुक्तं
राजतरङ्गिण्यां १ । ५१ ।

“शतेषु षट्सु सार्द्धेषु अधिकेषु च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

ऋतुपञ्चशरद्विमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु
कलेर्ग्रहसिन्धुनेत्रमितेषु (३१७६) वत्सरेषु गतेषु
च महाविषुवसंक्रान्त्यां शालिवाहनस्य राज्ञो
जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्तितः । यदुक्तं
तत्रैव १ । ५६ ।

“आसन् मघासु सुनयः प्रासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे
नृपतौ । षड् द्विपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य रा-
ज्यस्य” ॥ अयन्तु महाविषुवसंक्रान्तिमधिगम्य
परिगणितो भवति ॥

कलेस्तुषुत्वारिंशदधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु
(३०४४) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्ज-
यिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य
संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः ॥
अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमधिगम्य परिगणितो
भवति ॥

कलेरेकोऽर्द्धशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३१
०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अष्टा
दशदिवसे यीशुख्रीष्टीयाब्दः प्रचलितः ॥

पञ्चनवतुर्द्धषट्शताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु
(३६६५) कलेरतीताब्देषु सप्तदशाधिकपञ्च-
शतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशुक्ल-
द्वादश्यां उत्कलदेशप्रचलितः विलायति इत्या-
ख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्तितः । अयन्तु भाद्र-
शुक्लद्वादशीमधिगम्य परिगणितो भवति ॥

त्रयोविंशतुर्द्धसप्तशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु
(३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधिक-
पञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ज्येष्ठस्य
विंशतितमदिवसीय शुक्रवारात् महम्मदस्य मक्का-

कलिः

प्रस्थानकालमारभ्य “हिजुरि” इति प्रसिद्धो
हायनः प्रचलितः । अद्यन्तु चान्द्रमासेन परिग-
णितो भवति । अतः प्रायशः सौरसप्तमवतितम-
वर्षस्य शततमा वत्सरा भवेयुः ॥

पञ्चाशीत्युर्ध्वपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमि-
तेषु कलेरतीताब्देषु (४५८५) सप्ताधिकचतु-
र्दशशतपरिमिते (१४०७) च शकाब्दे प्रचरति
फागुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भग-
वांश्चैतन्यदेवः प्रादुर्बभूव । अस्य जन्मदिनमारभ्य
चैतन्याब्दः प्रचलितः ॥)

अस्मिन् युगे धर्म एकपादः । अधर्मश्चतु-
ष्पादः । आयुः शतवर्षाणि । अवतारः श्रीकृष्णः ।
तद्युगशेषे पापिनां विनाशाय भगवद्दशमावतारः
कल्किर्भविष्यति । तद्युगधर्म्मो यथा ।

“कलौ तु धर्म्मपादानां तूर्यांशोऽधर्म्महेतुभिः ।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्गति ॥
तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।
दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रद्रासोत्तराः प्रजाः ॥”

“यदा मायान्तं तन्ना निद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥

यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ।
कामिनो वित्तहीनाश्च खैरिणश्च स्त्रियोऽसतीः ॥
दस्युकृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ।

राजानश्च प्रजाभक्ताः शिरोदरपरं दिवाः ॥
अत्रता वटवोऽश्वौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः ॥

ऋषकाया महाहारा बह्वपत्या गतक्रियः ।
शश्वत्कुटुम्भाभिषिण्यसौर्यमायोऽसहसाः ॥

पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कुटकारिणः ।
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजगृप्तिताम् ॥

पतिं त्यज्यन्ति निर्दयं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गात्रापयस्विनीः ॥

पितृन् भ्रातृन् सुहृद्भ्रातृन् हित्वा सौरतसौहृदाः
ननान्द्रथालसम्वादा दीनाः स्त्रियाः कलौ नराः ॥

शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ।
धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुहोत्तमासनम् ॥

नित्यमुदिभ्रमनसो दुर्मित्तकरकर्षिताः ।
निरन्ने भूतले राजन्ननाट्टिभयातुराः ॥

वासोऽज्ञानप्रयनव्यवायस्तानभूषणैः ।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥

कलौ कात्तिकिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ।
त्यज्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् इतिष्यन्ति स्वकानपि ॥

न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्वविरौ पितरावपि ।
पुत्रान् भार्याश्च कुलजां क्षुद्राः शिरोदरम्भराः ॥

कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादयङ्गजम् ।

प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यज्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ * ॥

कलिकृतदोषविनाशोपायः । यथा,

“यन्नामधेयं त्रिधमाय आतुरः

यतन् स्वलन् वा विवशो गृह्यन् पुमान् ।

विशुक्तकर्म्मार्जल उत्तमां गतिं

कलिः

प्राप्नोति यज्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥

पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्सम्भवान् ।
सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितस्त्वादृतोऽपि वा ।
नृणां क्षिणोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥

यथा हेमि स्थितो वक्रिर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् ।
एवमात्मगतो विष्णुर्गोविनामशुभाशयम् ॥

विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री

तीर्थाभिषेकव्रतदानजपैः ।

नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा

यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥

तस्मात् सर्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम् ।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याहि परां गतिम् ॥

“कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥

कृते यज्यायतो विष्णुं जेतायां यजतो मखे ।
दापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिर्कीर्त्तनात् ॥”

इति श्रीभागवते महापुराणे १२।३ अध्यायः ॥*

तद्युगशेषधर्म्माः यथोक्तास्तत्रैव १२।१।३६-४७ ॥

“सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अबुदमालवाः ।
ब्राह्म्य दिवा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥

सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तौ काश्मीरमण्डलम् ।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा ब्राह्म्याश्च स्नेच्छा अन्नक्षवर्चसः ॥

तुल्यकाला इमे राजन् स्नेच्छप्रायाश्च भूभृतः ।
एतेऽधर्म्मान्तपराः फण्डदास्तीव्रमन्यवः ॥

स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः ।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वल्पायुषः ॥

असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा दृताः ।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति स्नेच्छा राजन्यरूपिणः ॥

तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।
अन्योन्यतो राजभिश्च द्रव्यं यास्यन्ति पीडिताः ॥”

तत्रैव १२।२।१-१६ ।

“ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन् नङ्गव्यायुर्वलं स्मृतिः ॥

वित्तमेव कलौ वृणां जन्माचारगुणोदयः ।
धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥

दाम्पत्येऽभिश्चिर्हेतुर्गर्भेयैव व्यवहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥

लिङ्गमेवाश्रमाख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।
अष्टन्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥

अनाद्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि ।
स्त्रीकार एव चोदाहे खानमेव प्रसाधनम् ॥

दूरे वार्थ्यवनं तोयं लावण्ये केशधारणम् ।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्म्यमेव हि ॥

दाह्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थं धर्म्मसेवनम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले ।

ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥
प्रजा हि लुब्धे राजन्येर्निर्दुष्टैर्दस्युधर्म्मभिः ।

आच्छिन्नदरद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ।
शाकमूलाभिषजौद्रफलपुष्पादिभोजनाः ।

अनादृष्टा विनङ्गन्ति दुर्मित्तकरपीडिताः ॥
शीलवाततपप्राण्डहिमैरन्योऽन्यतः प्रजाः ।

कलिका

क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिमिश्रैव सन्तप्यन्ते च चिन्तया ॥

त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥

क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।

वर्णाश्रमवतां धर्म्मं नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥

पाषण्डप्रचुरे धर्म्मं दस्युप्रायेषु राजसु ।

चौर्यान्तवृथाहिंसानानादृतिषु वै नृषु ॥

शूद्रप्रायेषु वर्णेषु क्षागप्रायासु धेनुषु ।

गृहप्रायेष्वश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥

अनुप्रायास्त्रोषधीषु शमीप्रायेषु स्थासुषु ।

विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्गसु ॥

इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्म्मिषु ।

धर्म्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥

(देवगन्धर्वविशेषः । स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां

सुनौ जातः । यथा, महाभारते १।६५।४४ ।

“तथा शालिशिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दश ।

कलिः पञ्चदशस्त्वेषां नारदश्चैव षोडशः ॥

शिवः । यथा महाभारते १२।१७।७८ ।

“दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ॥”)

कलिः, स्त्री, (कलयति ईष्यत्काश्रते उद्भिद्यते वा

कल् + ततः इन् ।) कलिका । इति मेदिनी ॥

कलिकः, पुं, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति ।

कल् + मत्वर्थे ठन् ।) क्रौञ्चपक्षी । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कलिका, स्त्री, (कलिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।)

अस्फुटितपुष्पम् । तत्पर्यायः । कोरकः २ । इत्य-

मरः । २ । ४ । १६ ॥ कलिः ३ कलो ४ । कोरकम् ।

५ इति तट्टीका ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ ।

१६८ ।

“मुग्धमज्जातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥”)

वीणामूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पदसन्ततिमुक्त-

रचनाविशेषः । तद्विवरणम् यथा,—

“स्युर्म्महाकलिकारम्भे श्लोकास्तु युगशः स्मृताः ।

अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते ॥

पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु विरुदास्तुल्यसङ्ख्याकाः ॥”*

कलिकालक्षणम् ।

“कला नाम भवेत्तलनियता पदसन्ततिः ।

कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्देदाः षट् समीरिताः ।

कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका ।

तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या भिन्ना च केवला ॥”

चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः ।

“अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते ।

मधुरं श्लिष्टविश्लिष्टश्रितिलङ्गादिनन्वमी ॥

भिद्यन्ते ऋलदीर्घाभ्यां ते दर्शयन्ते स्फुटं यथा ।

ऋलान्धुरसंयोगाः शृङ्गाराङ्गकिङ्कराः ॥

तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्ता दर्पकर्मरसपर्वत् ।

ततो विश्लिष्टसंयुक्ता भल्लकल्याणचिह्नयः ॥

तथा श्रितिलसंयुक्ताः पश्य कश्यप वश्यवत् ।

प्रोक्ता ऋादियुता मध्यं सङ्घं गुह्यं प्रसङ्गवत् ॥

गर्हादीन् ऋादिसंयुक्तभेदान् केचित् समुच्चिरे ।

दीर्घानुङ्गाङ्कापीसं बाल्यं वैश्यस्य बाह्यकम् ॥”

कलापरिभाषासुक्तम् ।

कलिका

“अधिकाश्चेत्तुःषष्टिर्नूना द्वादश ताः कलाः ।
एताभ्यो नाधिकाः कार्या न्यूनाश्चापि न पण्डितैः” ॥

तत्र तावच्छब्दकलिका द्विधा । नखो विशिख-
श्चेति भेदात् । तत्र रणादि-विंशतिभेदस्य नखस्येह
वर्द्धितादयो नव भेदा गृहीताः ।

“वर्द्धितं वीरभद्रश्च समग्रोऽयुत उत्पलम् ।

तुरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम् ।

तिलकश्चेति कलिका नखस्येहोदिता नव” ॥ इत्युक्तेः ॥

अथ विशिखः । पद्मकुन्दचम्पकवज्रुलभेदात् पञ्च-
विधः । तेष्वादिर्म पद्मं पङ्केरुहसितकजपाखट्यले-
न्दीवराखणाम्भोरुहकङ्कारभेदात् षड्विधम् ।
अन्तिमं वकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्ये-
कादशभेदो विशिखः ।

“पङ्केरुहं सितकजं तथा पाण्डुतुलं परम् ।

इन्दीवराखणाम्भोजे कङ्कारश्चेति षड्विधम् ॥

ईषद्वेदेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः ।

चम्पकं वज्रुलं कुन्दं वकुलं द्विविधं तथा” ॥

इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येष्टसङ्ख्याका इत्युक्तेः ।
एवं चण्डवृत्तकलिका विंशतिधा गृहीताः ॥ * ॥

अथ पञ्चधा द्विगादिगणवृत्तका कलिका मञ्जरी-
त्यभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंफुल्लकुसुम-
गन्धाख्या । तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुमैर्मञ्जरी त्रिविधा च
लियुक्तेः । त्रिमञ्जरी कलिका तु शिखरिण्यादि-
पूर्वा सोढा । तस्याश्चात्र दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा
च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिमञ्जरीह
द्विधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागद्यसंस्कृता सप्तविभक्तिका वा । अक्ष-
मयी सर्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यौ ।
तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो ऽष्टाविंशतिरिह
कलिका गृहीताः । रणादय एकादश नखभेदाः ।
संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ । शिखरिण्यादयः त्रिम-
ञ्जरीभेदा मध्यकलिका च त्यक्ताश्चास्वाधिक्यविर-
हात् । इति रूपगोष्ठाभिमतगोविन्दविशुद्धावली-
भाष्ये बलदेवविद्याभूषणः ॥ (कुन्दोभेदः । यदुक्तं
वृत्तरत्नाकरे ४ अध्याये ।

“प्रथममपरचरणसमुत्थं

अयति स यदि लक्ष्म ।

इतरदितरगदितमपि यदि च तूर्थम्

चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा” ॥

कला । यथोक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः” ॥

कलिकापूर्वम्, स्त्री, (कलिकया अंगेन जन्यं अपूर्वम्
अट्टम् ।) अङ्गप्रधानान्यतरवज्रकर्मसाध्यस्वर्गा-
दिफलजनकापूर्वत्वात् तत्तत्प्रत्येककर्मजन्यमट्ट-
म् । इति स्मृतिः ॥

कलिकारः, पुं, (कलिं चिचिकुचीतिशब्देन कलहं
करोतीति । कलि + कृ + अण् ।) धूम्राटपक्षी ।
पीतमस्तकपक्षी । (कलिं स्वदेहस्य कण्टकैरनिहं
करोतीति ।) पूतिकरङ्गः । इति मेदिनी ॥

कलिकारकः, पुं, (कलिं कण्टकैरनिहं करोति ।
कलि + कृ + णिच् + क्त्वं ।) पूतिकरङ्गः । कांटा-

कलिङ्ग

करङ्ग नाटाकरङ्ग इति च भाषा । इत्यमरः । २ ।
४ । ४८ ॥ (कलिं कलहं कारयति । कलि + कृ +
णिच् + क्त्वं ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपाताद्यनिहं करोतीति ।
कलि + कृ + अण् । जातित्वात् ङीष् ।) उप-
विषभेदः । विषलाङ्गलीया इति भाषा । तत्प-
र्यायः । लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४
दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ नक्ता
९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निजिह्वा
१२ व्रणहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ खर्णपुष्पा
१५ वज्रशिखा १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । गर्भान्तःशूलनि-
ष्कामकारित्वम् । परमसारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कलिङ्ग, स्त्री, (कलि + गम् + ड । निपातनात्
साधुः ।) इन्द्रयवम् ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कलिङ्गः, पुं, (कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति
कलि + गम् + ड । निपातनात् साधुः ।) पूतिक-
रजवृक्षः । (के मस्तके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य ।)
धूम्राटपक्षी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(स्वनामख्यातो नृपतिविशेषः । अस्य नामानुसारे-
णैव कलिङ्ग इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महा-
भारते । १ । १०४ । ४६, ५० ।

“अङ्गो वज्रः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुहृदश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवदेशो वज्रो वज्रस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः” ॥
मेदिनीमते जलपदार्थे पुं भूमि । (यदुक्तं तत्रैव
गञ्जिके ३३ ।

“कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्राटे भूमि नीवति” ॥

अस्य प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ४ । ४० । २१ ।

“ततः शकपुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्चैव मार्गतः” ॥

तद्देशवासिमानवादयः । यथा, महाभारते । ३ ।
११४ । ३ ।

“ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

भाटभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत” ॥

कुटजवृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयवन्तथा ।

कलिङ्गश्चापिकालिङ्गं तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्रयवशब्दे ऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥

व्यवहारो यत्र तद्वया ।

“विल्लं क्रागपथः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहेऽतीसारधिकारे ॥

शिरीषवृक्षः । सुहृदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलिङ्गकः, पुं, (कलिङ्ग + संज्ञायां कन् । कलिङ्ग

इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति

रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ज्वरा-

धिकारे ।

“कलिङ्गकाः पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी” ॥

कलिङ्गा, स्त्री, (कं सुखं लिङ्गतीति । क + लिङ्ग

कलिमा

अच् टाप् ।) नितम्बिनी । महिला । इति मेदिनी
करहेमचन्द्रौ ॥ विलत् । इति शब्दचन्द्रिका ।
तेउडि इति भाषा ॥

कलिङ्गः, पुं, (कं वातं लङ्गति तिरस्कारोति रोधने-
नेति यावत् । क + लजि भर्त्सने + “कर्मण्यण्”
३ । २ । १ । इति अण् । निपातनात् साधुः ।)
कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँच् दरमा इत्यादि
भाषा ॥

कलितं, त्रि, (कल् + कर्मणि क्त ।) विदितम् ।
आप्तम् । इति मेदिनी ॥ भेदितम् । गणितम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ घृतम् यथा,—
“करकलितकपालः कुण्डलो दण्डपाणिः” । इति
मैत्रव्यानम् ॥

(प्राप्तः । यथा आर्यासप्तशती ३५५ ।

“विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदं न
निःसरति” ॥ भावे + क्त । ज्ञानम् ॥)

कलिद्रुमः, पुं, (कलिना आश्रितो द्रुमः शाकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदलोपः ।) विभीतकवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ५८ । वयडा इति भाषा ॥ (अस्य
पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ।
“विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यान्नाक्षः कर्षफलस्तु सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः” ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कलिन्दः, पुं, (कलिं ददाति द्यति वा खच् सुम् च ।)
विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विभीतक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) सूर्यः । पर्वत-
विशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति कालि-
न्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः ॥ (यथा रघुः ६ । ४८ ।

“कलिन्दकन्या मधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥)

कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्वतविशेषस्य कन्या
तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कलिन्दकन्यामधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥

इति रघुः । ६ । ४८ ॥)

कलिन्दनन्दिनी, स्त्री, (कलिन्दं नन्दयति । कलिन्द +
नन्द + णिनिः ङीप् च । कलिन्दस्य नन्दिनी वा ।)
यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य ।) नारद-
मुनिः । यथा । “कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः” ।
इति रघुः ॥ (कलेः प्रियः । दुष्टप्रकृतिकः ॥) वा-
नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिमारकः, पुं, (कलीनां कलिकानां माला यत्र ।
लस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा । यद्वा कलिना
स्वदेहस्य कण्टकाघातदुःखेन मारयतीति । कलि
+ मृ + णिच् + क्त्वं ।) कलिकारकः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः । २ । ४ । ४८ ॥

कलिमालकः, पुं, (कलीनां माला यत्र । कप् कलिना
मारयति वा रस्य लः ।) कलिकारकः । इति
स्वामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलिमाल्यः, पुं, (कलीनां माल्यं यत्र ।) पूतिकरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलुषः

कलियुगं, स्त्री, (कलिरेव युगम्। अग्नेः शिखा राहोः शिर इति वत् कलेयुगं वा।) चतुर्थयुगम्। (यथा मनुः १। ५५।

“अन्ये कृतयुगे धर्मा स्वेतायां द्वापरे परे।

अन्ये कलियुगे नृणां युगज्जासानुरूपतः” ॥)

तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे

कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। पुण्य-

मेकपादम् ॥ पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्।

ब्राह्मणो निरभिः। अन्नगताः प्राणाः। सार्द्ध-

त्रिहस्तपरिमितो मनुष्यदेहः। अष्टाधिकशत-

वर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति।

इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ कलियुगाब्दाः

४३२०००। आदौ कलिराजा धर्मपुत्रो युधि-

ष्ठिरः। हरिश्चन्द्रः सुनिश्चन्द्रः तेजशेखरः विक्र-

मादित्यः विक्रमसेनः लाउसेनः बल्लालसेनः देव-

पालः भूपालः महीपालः। एते राजचक्रवर्तिनः ॥

तन्माहात्म्यं यथा,—

“धर्मः सङ्कुचितस्तपो विरहितं सत्यञ्च दूरंगतम्।

लोका धर्महता द्विजाश्च जुमिता नारीवशा मानवाः”

तत्र तारकब्रह्मनाम।

“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे” ॥

इति केचित् ॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः।)

माघीपूर्णिमासी। तत्रमायां युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलिङ्गः, त्रि, (कल्यते मिश्र्यते इति। “सलिकलि”

उणां १। ५५। इति इलच्।) गहनः। इत्यमरः।

३। १। ५५ ॥ (यथा गीतायाम् २। ५२।

“यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति” ॥)

मिश्रः। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा भागवते ६।

२। ४६।

“न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो

रजस्तमोभ्यां कलिङ्गं ततोऽन्यथा” ॥)

कलिवृत्तः, पुं, (कलेराश्वयुक्पो वृत्तः।) कलिद्रुमः।

वहेडुकवृत्तः। इति हेमचन्द्रः ॥

कली, स्त्री, (कल् + “सर्वधातुभ्य इन्” ततः वा

डीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलुषं, स्त्री, (कं सुखं लुपति हिनस्ति। क + लुप् +

अण्। यदा कल् + “पृनहिकलिभ्य उषच्”।

उणां ४। ७५। इति उषच्।) पापम्। इत्यमरः।

१। ४। २८ ॥ (यथा शङ्करार्यकृतात्मबोधे ५।

“अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासादिनिर्मलम्।

क्त्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत्” ॥

मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे। ३। २३।

“विगतकलुषमग्निः प्रालिपका धरित्री।

विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम्” ॥)

कलुषः, पुं स्त्री, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः। आ-

विलकारक इत्यर्थः। क + लुप् + क।) महिषः।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (वदः। यथा शकुन्तलायां

“कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः” ॥ निन्दितः।

यथा मनुः १। ५७।

“वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्” ॥)

कल्किः

कलुषः, त्रि, (कल् + उषच्।) अनच्छः। आविलः।

इत्यमरः। १। १०। १४ ॥ (“निर्मुक्तकलुषे नेत्रे”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ३१ अध्याये ॥)

कलेवरं, स्त्री, (कले शुक्रे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतु-

कत्वात् पवित्रम्। सप्तम्या अलुक्।) शरीरम्।

इत्यमरः। २। ६। ७० ॥ (यथा गीतायाम्। ५६।

“यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम्।

तं तमुपैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः” ॥)

कल्किः, पुं स्त्री, (कल् गतौ + “क दाधारार्चि-

कलिभ्यः कः”। उणां ३। ४०। इति कः।)

वृत्तैलादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १। २७७।

“स्वपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम्।

गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च” ॥)

दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७१।

“तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः

स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः।

प्रसङ्गवित्ताहरणं न कल्कः

तान्येव भावोपहतानि कल्काः” ॥)

विभीतकवृत्तः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति

मेदिनी ॥ (यथा भागवते २। २। २४।

“विधूतकल्कोऽथ हरेरुदक्तात्

प्रयाति चक्रं नट्य। शैशुमारम्” ॥

यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारे।

७। ६।

“तां लोभकल्केन हृताङ्गतैला-

माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्” ॥)

कर्णमलः। इति शब्दरत्नावली ॥ तुरुष्कनाम-

गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तैलादि-

पाके देयमौघधद्रव्यम्। तत्त पञ्चकषायान्तर्गत-

द्रव्यदि पेषितम्। अस्य पूर्वार्थोऽयं याममेकं ति

ष्ठति। यथा,—

“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्।

तदेव सूदरिभिः पूर्वैः कल्क इत्यभिधीयते” ॥

तत्पर्यायः। पिष्टः २ विनीयः ३। इति रत्नमाला ॥

आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सज्जलं भवेत्।

प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्मसम्मितम् ॥

इति मध्यखण्डे। ५। १। शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

यस्तु क्षतेषूपयुज्यते सभूयः कल्क इति संज्ञां

लभते निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेनास्वावसंनिरोधो मृ-

दुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निहोषताव्रणशुद्धिश्च

भवति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये ॥)

शायम्। इति मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

कल्किः, त्रि, (कल्यति पापमाचरति। कल् + कः।)

पापाशयः। पापात्मा। इति मेदिनी ॥

कल्कफलः, पुं, (कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलं

यस्य अवयवसादृश्यात्।) दाडिमवृत्तः। इति

राजनिर्घण्टः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-

तव्याः।)

कल्किः, पुं, (कल्कः पापं ह्यर्थतया अस्ति अस्य।

कल्क + इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु

कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भलग्रामे

कल्किः

भविष्यति। यथा,—

“सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः।

भवने विष्णुवत्सः कल्किः प्रादुर्भविष्यति” ॥

तस्य कर्म यथा,—

“अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः।

असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥

विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।

वृषलिङ्गच्छदो दस्युन् कोटिशो निहनिष्यति” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेऽसितम्।

तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥

सम्भले विष्णुवत्सो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।

सुमत्यां मातरि विभो धन्यायां तन्निदेशतः ॥

चतुर्भिर्भाटभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम्।

भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ ॥

इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति।

वृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा।

भार्यायां मम भार्यैषा पद्मा नाम्नी जनिष्यति ॥

यात यूयं भुवं देवाः स्वांशवतरणे रताः ॥

राजानो मरुदेवापो स्थापयिष्याम्यहं सुवि।

पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत् ॥

कलियालं संनिरस्य प्रयास्ये खालयं विभो ॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्दृतः।

जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः ॥

महीमात्रास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः।

सम्भलग्रामविप्रश्चिमाविवेश परात्मकः ॥

सुमत्यां विष्णुवत्सो गर्भमाधत्त वैष्णवम्।

ग्रहनक्षत्राश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम् ॥

सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सस्यागुजङ्गमाः।

सहस्रां ऋषयो देवा जाते विष्णो जगत्पतौ ॥

बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः।

वृथन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुयशः ॥

चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा नन्दुस्तुष्टाप्सरोऽपः।

दादृशां शुक्लपद्मस्य माधवे मासि माधवः।

जातो ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ ॥

धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेली तदाम्बिका।

गङ्गोदकलोदमोक्षा सावित्री मार्जनोद्यता ॥

तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्।

मातृका माङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत् ॥

ब्रह्मा तदुपधायांशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्।

याहीति स्तिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय ॥

चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्।

त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम् ॥

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्।

सुप्रीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः।

तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् दिशुजोऽभवत् ॥

तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ ॥

अमसंस्कारवत्तच्च मेनाते तस्य मायया।

ततस्तु सम्भलग्रामे सौत्सवा जीवजातयः ॥

मङ्गलाचारवज्रलाः पापतापविवर्जिताः।

सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥

पूर्वकामा विप्रमुखाणां ह्यथादाङ्गवां शतम् ॥

कल्पः

हरेः कल्याणकृद्विष्णुवशाः शुद्धेन चेतसा ॥
सामर्थ्यजुर्विद्विरग्रैस्तन्नामकरणे रतः ।
तदा रामः कृपो व्यासो द्रौणिर्मिक्षुः शरीरिणः ॥
समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् ।
तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्यसन्निभान् ॥
हृष्टरोमा द्विजवरः पूजां चक्रे स ईश्वरान् ॥
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वसुखाश्रयाः ।
हरिं क्रोडगतं तस्य ददृशुः सत्त्वमूर्तयः ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ॥
नामाकुर्वन्तस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥
कृत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः ।
ततः स वदधे तत्र सुमत्या परिपालितः ॥
कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा प्रसी ।
कल्केर्ज्योष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ॥
तातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ।
कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः ॥
गार्ग्यभर्ग्यविशालाक्ष्यः ज्ञातयस्तदनुव्रताः ।
विशालखयूपभूपालपालितास्तापवर्जिताः ॥
ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः ॥
ततो विष्णुवशाः पुत्रं धीरं सर्वगुणाकरम् ।
कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् ।
तात ते ब्रह्मसंस्कारं यच्चसूचमनुत्तमम् ।
सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-
जन्मोपनयनम् २ अध्यायः ॥

कल्की, [न्] ऐ, (कल्कः पापं नाशयत्या अस्ति
अस्य । कल्क + इति ।) कल्किः । भगवतो दशा-
वतारेषु चरमोऽवतारः । यथा पुराणे ।
“मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामचन्द्ररामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” ॥
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कल्पः, ऐ, (कल्प्यते विधीयते असौ । कृप् +
कर्मणि घञ् ।) विधिः । (यथा मनुः ३ । १७७ ।
“एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्ययकथयोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः” ॥
(कल्पयति सृष्टिं नाशं वा अत्र । कृप् + णिच् +
अधिकरणे अप् ।) प्रलयः ।
“युगानां सप्ततिः सैकामन्वन्तरमिहोच्यते” ।
“कृताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलज्वलः” ॥
“सप्तम्यस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयास्तुर्दश ।
कृतप्रमाणकल्पादौ सन्धिः पञ्चदशसंस्तुतः” ॥
ते एकसप्ततियुगकल्पा मनवः सादम्भवाद्याः सप्त-
म्ययः स्वस्वसन्धिसहिताः कल्पकाले ज्ञातव्याः ।
सप्तम्ययुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पो भवेदित्यर्थः ।
इति सूर्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम् ॥ आका-
लिकनैमित्तिकदैर्घ्यमन्वन्तरमहाप्रलयानां विवृतिस्तु
ततश्च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कल्पते सक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । कृप् +
अधिकरणे घञ् ।) ब्राह्मं दिनम् । तत्तु दैवदिस-
हस्रयुगम् । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ (यथा
पुराणे १ भाष्ये १ । १२ ।

कल्पः

“कल्पान् कल्पविकल्पांश्च चतुर्युगविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपश्च युगधर्माश्च द्रष्टव्यः” ॥)
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण्य एको मासो भवति तेषां
नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीललोहितः २
वामदेवः ३ गाथान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६
वृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सत्यः ९ ईशानः १०
ध्यानः ११ सारस्वतः १२ उदानः १३ गरुडः १४
कौर्मः १५ अयं ब्रह्मण्यः पौर्णमासी । नारसिंहः
१६ समाधिः १७ आग्नेयः १८ विष्णुजः १९
सौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सुप्तमाली
२३ वैकुण्ठः २४ आर्चिषः २५ वल्मीककल्पः २६
वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९
पितृकल्पः ३० अयं ब्रह्मण्योऽमावास्या । इति
क्रमसन्दर्भे प्रभासखण्डम् ॥ एतादृशैर्द्वादशमासैर्ब्र-
ह्मण्यः सम्बत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण्य-
आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षानि व्यतीतानि एकपञ्चा-
शदारम्भे अधुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महा-
भारतम् ॥ (कल्पारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्त-
स्तद्यथा,—

“चतस्रिंशत्तर्षाणां वर्षाणां मासयुगकल्पाः ।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनैर्वत्स !” ॥
चैत्रसितादेशैश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ।
प्रवर्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथनात् ॥
एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
“माघशुक्लद्वितीयायां दृष्ट्यायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशो माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः” ॥
इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पमे-
वादविरुद्धानि कल्पदिवने तत्तत् तिथिषु आह-
कर्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थ-
नीयानि ॥ अत एव सूर्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा—
“सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्भवेद्विद्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥
मन्वन्तरस्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रवर्तितः” ॥

इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः ।
सौरमास्ये च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथि-
सम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादि-
तिथिरिव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु
प्रागुक्तमातृस्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वकथनात् ति-
थिभेदसम्भवः । इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यं ग्रह-
स्थलीकरणोपयोगीत्यविरोधः ॥ विकल्पः । कल्प-
वृत्तः । न्यायः । शास्त्रविशेषः । स तु वेदवङ्ग-
नार्गतो यागक्रियाणामुपदेशकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा इष्टः १ । ६४ ।
“कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्” ॥)

कल्पपा

याकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्याद्यन्तत्वा-
द्यन्तपदाभ्यामीषदूनार्थे भवति । तत्र वाच्यलिङ्गत्वे
यथा, ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । ईषदूनं
पचति पचति कल्पम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
(तथा महाभारते १ । १२६ । ५ ।

“ते परस्परमामन्त्रा देवकल्पा महर्षयः” ॥)

कल्पकः, ऐ, (कल्पयति क्षौरकर्मादिना वेशादिकं
रचयतीति । कृप् + णिच् + खुल् ।) नापितः ।
इति शब्दमाला ॥ कर्चूरः । इति भावप्रकाशः ॥
(कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्भाव्य रचयतीति वाक्ये-
रचयिता । यश्चकर्त्ता ॥)

कल्पनं, स्त्री, (कृप् + भावे ल्युट् ।) कृतिः । क्लेदनम् ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्पना, स्त्री, (कृप् + णिच् + भावे युच् टाप् ।)
हस्तिसज्जना । नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जी-
करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः ।
इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा “प्रबन्ध-
कल्पना कथा” । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

कल्पनो, स्त्री, (कल्पयति केशानीन् क्षिनन्ति अनया ।
कृप् क्लेदने + करणे ल्युट् । ततो डीप् ।)
कर्त्तनी । इति हेमचन्द्रः ॥ कौचि इति भाषा ॥
कल्पपादपः, ऐ, (कल्पयति सर्वकामं सम्पादयति ।
इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्मधारयः ।)
कल्पवृक्षः । यथा नैषधे । १ । १५ । “मृषा न
चक्रेऽल्पितकल्पपादपः” ॥

कल्पपादपदानं, स्त्री, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्मितपाद-
पादतेर्दानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
“कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेषावाहनन्तथा ॥
ऋत्विज्यगृहपत्यभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनं कारयेद्द्वन्द्वं नानाफलसमन्वितम् ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥
अर्द्धकूपं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
गुडप्रस्थोपरिष्ठाच्च सितवस्त्रयगाढतम् ॥
अर्द्धकूपं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्मितम् ।
“ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चप्राखं सभास्करम् ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
सन्तानं पूर्वतस्तद्वत्तरीयांशेन कल्पयेत् ।
मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे अथवा साङ्गे दृतोपरि” ॥
सन्तानं पूर्वतस्तद्वदिति गुडप्रस्थस्य सितवस्त्रयगा-
ढतमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानवृत्तस्या-
धस्तात् सकलत्रं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् ।
मन्दारदिव्येकैकदेवतासम्बन्धश्रुतेः ॥
“पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेष हरिचन्दनम् ॥
तीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।
कौषेयवस्त्रसंयुक्तानि च सौम्येन कल्पितान्” ॥
ततीयांशेन सन्तानवृत्तनावस्थितसुवर्णवृत्ततीर्थभागेन ।
सौम्येन उत्तरदिग्गविभागेन ॥

कल्पपा

“तथाष्टपूर्णकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्” ॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहि-
तानित्यर्थः । आसनपदश्चात्र कलसावस्थानो-
चितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुन-
रासनपदश्रवणात् ।

“फलपक्षियुतं तद्वदुपरिष्ठादितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो देवपुङ्गवैः ।
त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरेयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तमूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवाहृतसर्वस्वमनन्तपुरुषोऽव्ययः ।
सन्तानाद्यैरूपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्रा तं दध्याद्भुवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्” ॥

एतेन चत्वार एवर्त्विजः कर्त्तव्याः । कुशमया-
श्चत्वारो ब्रह्माण इत्युक्तं सम्भवति ॥

“खल्वेकेकाधिवत् कुर्यात् गुरुरेवाभिपूजितः ।
न वित्तशठां कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्” ॥

न च विस्मयवान् इदमया दत्तमिति नाह-
ङ्कारवान् भवेदित्यर्थः ॥

“अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

असुरोभिः परितृतः सिद्धचारुकिन्नरैः ।
भूतान्भयांश्च मनुजान्तारयेदात्मसम्मितान् ॥

स्तूयमानो दिवः पृष्ठे एतत्पौत्रपौत्रवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकांस्त गच्छति ।

दिवि कल्पशतं तिलेन्द्राजराजो भवेत्ततः ॥
नारायणवलोपेतो नारायणपरायणः ।

नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥
यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं

यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहासुरोभि-

र्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः” ॥ * ॥

अत्र यजमानः समुपजातकल्पपादपमहादान-
दानेच्छुस्तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्ममयाच्छन्नस-
म्राटुलास्याप्यहरिप्रतिमालङ्कारतुलाहस्तग्राह्य-
प्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवरणादिदक्षिणासामग्री-
वहिः सर्वसम्भारं अधिकत्वेन पलत्रयादुर्द्धसहस्र-
पलावधियथेष्टकाञ्चनमुपादाय तस्यार्द्धेन कल्प-
पादपमपाराद्धेन समभागेन सन्तानं मन्दारं
पारिभद्रं हरिचन्दनमेवं पञ्चतरुन् पञ्चशाखान्
सौवर्णनानाफलपक्षिसुवर्णनिर्मितानेकवसनाकार
सहितान् केयूरकुण्डलाद्यभिमतालङ्कारभूषितान्
एवमाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपञ्चकं तरुणाम-
वस्थापनार्थं गुडप्रस्थद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान्
पात्रस्थद्वयज्वरकतिलांश्च कल्पवृक्षाधःस्थापनार्थ-
मभीष्टसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
भास्करप्रतिमाः यथोक्तकमतरुचतुष्टयाधःस्थाप-

ई

कल्पपा

नार्थमभिमतसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिताः सरति-
कामदेवलक्ष्मीसावित्रीसुरभिप्रतिमाश्च कल्पतरु-
पार्श्वस्थापनार्थमथौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं
कुशादिनिर्मितासनाष्टकं कुम्भाच्छादनार्थं कौषेय-
वस्त्राष्टकं कुम्भपार्श्वस्थापनार्थमिन्द्रदण्डाष्टकं पुष्प-
मालाष्टकसामग्रीं यथेष्टफलानाष्टकं पादुकायुगा-
ष्टकं कांस्यभाजनाष्टकञ्च कल्पतरुपार्श्वस्थाप-
नार्थं दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनाष्टादशधान्यानि
च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमथानामन्य-
तमस्य पूर्वतरदिने यजमानगुर्वृत्तिगजापकान्तुला
पुरुषवद्विष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्प-
वाक्ययोजितुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य
यथायथं निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्यात् । ततोऽपरदिने
यजमानस्तुलापुरुषवद्विन्द्याद्याराधनादिमधुपर्क-
दानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदान-
सङ्कल्पपुण्याहदिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुष-
पदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो
गुर्वृत्तिगयजमानजापका उपवसेयुः । अपर-
दिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदप्रस्थापनादिमध्य-
ब्राह्मणवाचनान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च
मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म तुलापुरुषग्रथं अनु-
सन्धादानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः कल्पतरुमा-
नीय प्रधानवेद्यां लिखितचक्रमध्ये गुडप्रस्थं दत्त्वा
तदुपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुडप्रस्थोपरि
पङ्क्तिक्रमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
भास्करप्रतिमाः स्थापयेयुः । तत्पूर्वतः अथस्तादा-
रोपितसरतिकामदेवप्रतिमां गुडप्रस्थोपरि स-
न्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अथःसमारोपितलक्ष्मी-
प्रतिमां दृवप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पतरुः पश्चि-
मतः अथःसमारोपितसावित्रीप्रतिमां जीरक-
प्रस्थोपरि पारिभद्रं कल्पतरुत्तरतः अथःसमारो-
पितसुरभिप्रतिमां तिलप्रस्थोपरि हरिचन्दनश्चा-
रोपयेयुः । सर्वान्ष्ट वृक्षान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगे-
नाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्रा-
च्छादितान् इन्द्रदण्डफलान्वितान् माल्यालङ्कृता-
नष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वोपितपादुकायुगभाज-
नानासनेष्वारोप्य कल्पतरुपार्श्वे पूर्वोक्तदीपिका-
द्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलतृतीयतीवन्दि-
घोषेषु सत्सु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टय-
जलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्ल-
माल्याम्बरधरो धृतसर्वाङ्गलङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय
कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्प-
वृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्त्रान्
पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्थ्य गुर्वृत्तिगो यथायथं
दद्यात् ॥ ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्योऽमुका-
मुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यः अमुकामुकदेव-
शम्भेभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहा-
दानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभाग-
व्यवस्थया एतं गुडप्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णु-
महेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुडप्र-
स्थारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासितवसन-
युगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं दृवप्रस्थारोपित-

कल्पपा

सौवर्णलक्ष्मीप्रतिमासितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णम-
न्दारसहितं जीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्री-
प्रतिमासितवसनयुगलान्वितसौवर्णपारिभद्रसहितं
तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसन-
युगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुग-
वेष्टितग्रीवेक्षुमाल्यफलान्वितकुशासनपादुकायुग-
कांस्यभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानहच्छत्र-
चामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानकाष्टादश-
धान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रति-
ग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथायथं
अमुकपादपोऽयं विष्णुदेवतमित्युक्त्वा यथाशास्त्रं
कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।
ॐ अद्य कृतैतदानप्रतिष्ठायां युष्मभ्यमहन्दक्षिणा-
मिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि-
ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं तरुन्
मूलेषु स्पृशेयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् जाप-
केभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मण-
वाचनञ्च कुर्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तान-
कादींश्चतुरो वृक्षान् ऋग्वेद्यादिक्रमेण चतुर्भ्ये
ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पकल्पपादपदाने तु
गुरुरेवैकाग्रिवत् खट्वोक्तविधिना सर्वं ब्रह्माण्ड-
दानवत् कुर्यात् । इति कल्पपादपमहादानं
समाप्तम् ॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कसङ्कर-
श्रीमद्ब्रह्मलालसेनदेवविरचिते श्रीदानसागरे महा-
दानदानावर्त्तः ॥

कल्पलतादानं, स्त्री, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता
लता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥

तस्य विधिर्यथा ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाकल्पलतं नाम पातकावलिनाशनम् ॥

पुण्यान्तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

ऋत्विग्ब्रह्मपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाचनादिकम् ।

क्षामीकरमयोः कुर्यादृष्टकल्पलताः शुभाः ॥

नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।

विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः” ॥

सुपर्णानां किन्नराणाम् ॥

“हाराणादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।

लोकपालानुसारिणः कर्त्तव्यास्तास्तु देवताः” ॥

लोकपालानुसारिण इति लोकपालसमानाकृतयः ॥

“ब्राह्मीमनन्तशक्तिश्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।

अथस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे” ॥

पद्मशङ्करे इति क्वचित् पाठः ॥

“स्वर्णासनस्या माहेन्द्री पूर्वतः कुलिशायुधा ।

रजनीसंस्थितामेयी श्रुवपाणिरथाचला” ॥

रजनी हरिज्ञा ॥

“याम्या तु महिषारूढा गदिनी तण्डुलोपरि ।

नैर्ऋत्यां नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा च दृवोपरि ॥

वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्या नागपाणिनी ।

पताकिनी च वायवे मृगस्या शर्करोपरि ॥

सौम्या तिलेषु संस्थाप्या कौबेरदिशि संस्थिता ।

साहेश्वरी वृषगता नवनीते तु शूलिनी ॥

कल्पपा

मौलिन्यो वरदास्तद्वत् कर्त्तव्या बालकान्विताः ।

श्रुत्वा पञ्चपलादूर्द्धमासहृत्वात् प्रकल्पयेत् ॥

मौलिन्यो मुकुटवत्यः । वरदाः प्रसन्नमूर्त्तयः । बालकान्विताः क्रोडनिहितपुत्रकाः । एतेन क्रोडनिविष्टवामकरघृतपुत्रका दक्षिणहस्तविष्टव यथोक्तशस्ताः प्रसन्नमूर्त्तयो बद्धमुकुटाः सवाहना घटनीयाः । अनुक्तवाहनानान्तु ब्राह्मणाग्नेयी नैर्ऋतीनान्तल्लोकपालवाहनानि । लोकपालानुसारिण्य इति श्रुतेः । तेन हंसारुद्रा ब्राह्मी कागारुद्राग्नेयी नरारुद्रा नैर्ऋती घटनीया । अनन्तस्य तु क्वचिदाहनादर्शनात् अनन्तशक्तिर्वाहनशून्यैव कर्त्तव्या ॥

“सर्वसासुपरिष्ठाच्च पञ्चवर्णवितानकम् ।

धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रपुष्पाणि चैव हि ॥

मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च ।

ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

“नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो

ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालनीभ्यः ।

आसंश्रिताधिक्यफलप्रदाभ्यो

दिग्भ्यस्तथा कल्पलताबधूभ्यः ॥

इति सकलदिग्गङ्गाप्रदानं

भवभयसुदनकारि यः करोति ।

अभिसतफलदे स नाकलोकै

वसति पितानहवत्सराणि विंशत् ॥

पितृशतमथ तारयेद्भवाब्धे-

गुरुदुरितौवविधातशुद्धदेहम् ।

सुरपतिवनितासहस्रसंवः

परिवृतमम्बुरुहोद्भवमिन्दुम् ॥

इति विधानमिदं सद्विगङ्गा

कनककल्पलताविनिवेदने ।

पठति यः स्मरतीह तथैजते

स पदमेति पुरन्दरसेवितम् ॥ ३॥

अथ यजमानः समुपजातमहाकल्पलतामहादान-
दानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्ममयाच्छन्न-
सन्नाहतुलापुरुषस्याग्रणीयहरिप्रतिमाखलङ्कारतु-
लाहस्त्याह्यप्रतिभावहिः सर्वसम्भारमधिकत्वेन
फलपञ्चकादूर्द्धमपलसहस्रावधियथेष्ट हेमनिर्मिताः
स्थानस्थानघटितविद्याधरकिन्नरमिथुनसिद्धगणाः
पल्लवाग्रनिर्मितयथेच्छाकृतिफलकुसुमफलग्रह-
शोभितपक्षिण्यः सिद्धहस्तासक्तयथेच्छसङ्गमुक्ता-
हारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपश्रो-
भिता दण्डलताः । तासामधः स्थापनार्थं यथेच्छ-
हेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्मणादिदण्ड-
प्रतिमाः । तदारोपणार्थं तदवगुण्डहरिद्रातखल-
द्वतक्षीरशर्करातिलवनीतानि । लतापार्श्वस्थाप-
नार्थं धेनुदण्डकं कुम्भदण्डकञ्च वस्त्रयुगदण्डकञ्चो-
त्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तसमयानाम-
न्यतमस्य पूर्ववत्तदिने गुर्वृत्विग्यजमानजापकास्तु-
लापुरुषवत्तद्विष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनस-
ङ्कल्पवाक्योस्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं
निवेश्य निवेदनं सङ्कल्पयच्छुक्र्युः । अपरदिने च यज-

कल्पितः

मानः पूर्ववद्भोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानानां
कर्मभोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्प-
पुण्याहदिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने
महाकल्पलतापदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुर्वृ-
त्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने कृत-
नित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
वचनान्तं कर्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां लिखितचक्रोपरि
लतानां मध्ये पूर्वादिदिक्क्रमेणार्थौ लताः समा-
रोप्य लतामण्डलमध्ये लताद्वयद्वारोप्य तदधो-
लवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमन्त्रशक्तिञ्च आरोप्य
पूर्वादिदिक्क्रमारोपितालताधःक्रमेण गुडदि-
द्रव्याणि दत्त्वा तेषु क्रमात् कुलिशायुधादिशक्ति-
प्रतिमाः समारोपयेयुः । लतापार्श्वे दण्डधेनुः पूर्ण-
कुम्भदण्डकं दण्डवस्त्रयुगानि च स्थापयेयुः । ततो म-
ङ्गलगीतवाद्यवन्दिषोषेषु सत्सु कुण्डसमीपस्थकुम्भ-
चतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः
शुक्लमाल्याम्बरधरो घृतसर्वाङ्गारः पुष्पाञ्जलि-
मादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमो नमः
पापविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना-
भ्यर्च्य गुर्वृत्विग्भ्यो दद्यात् । तद्यथा । ॐ अद्या-
मुकामुकसगोत्रेभ्यः अमुकामुकवेदामुकामुक-
शाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकदेवशर्मभ्यो युष्मभ्यं मत्-
स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामो
ऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागवतवस्थयेता लवणगुडहरि-
द्रातखलद्वतक्षीरशर्करातिलवनीतार्पितकलधौत-
ब्रह्मानन्तकुलिशायुधवज्रिशमननिर्ऋतिवरुणवायु-
सोममहेश्वरशक्तिप्रतिमासहिताः पञ्चवर्णवितान-
नक्षत्रेणुदण्डकं दण्डकवसनयुगदण्डकान्विताः द-
ण्डकल्पलता सम्पददे । प्रतियहीतारः स्वस्तीत्युक्ता
सावित्री पठेयुः । ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णु-
दैवतेति ब्रूयात् । ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतेयं
विष्णुदैवतेति ब्रूयुः । ततो यथाशाखं कामस्तुतिं
पठेयुः । तत ॐ अद्य हतैतदानप्रतिष्ठार्थं युष्म-
भ्यमहं दक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि
च रत्नानि सम्पददे ॥ ब्राह्मणाः स्वस्तीत्युक्ता कल्प-
लताः स्पृशेयुः । ततस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां
दीनानाद्यादितर्पणं ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्प-
लतानां यथायथं प्रतिपादनञ्च कुर्यात् । इति कल्प-
लतामहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कल्पलतः, पुं, कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता रत्नः । कल्प-

स्थायी रत्न इति वा । इति सारसुन्दरी । देवतरुः ।

इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ (यथा, दानसागरे ।

“नमस्ते कल्पलताय चिन्तितान्नप्रदाय च ।

विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥)

कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यत्र ।) ब्रह्मणो दिनान्तः ।

प्रलयः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ (यथा, गोः

रासायणे ३ । १० । ४ ।

“उपवासरताश्चैव जले कल्पान्तवासिनः” ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्पते सञ्जीक्रियते असौ । कृप् +

णिच् + कर्मणि क्तः ।) सञ्जितहस्ती । इति हेम-

कल्प

चन्द्रः ॥ रचिते चि ॥ (यथा, महानिर्व्याणोक्ता
तज्ज्ञाननिर्णये ।

“ब्रह्मादिदण्डपर्यन्तं मायया कल्पितं जगत् ।

सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्” ॥)

कल्मषः, स्त्री, (कर्म शुभकर्म स्यति नाशयति रस्य

लत्वे षत्वे च पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पापम् ।

इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, मनुः १२ । २२ ।

“धामीन्ता यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः ।

तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः” ॥)

हस्तपुच्छम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मालिन्यम् ।

यथा, हेः रामायणे २ । ३६ । २७ ।

“न हि कश्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।

दुर्लभोऽहस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्” ॥)

कल्मषः, पुं, (कर्म शुभकर्म स्यति नाशयति । कर्म

+ सो + कः । रस्यः लः सस्य षत्वञ्च निपातनात् ।)

नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ मलिने चि । इति

जटाधरः ॥

कल्माषः, पुं, (कलयति इति क्लिप् कल् । माषयति

स्वभासा अभिभवति अन्यवर्णान् । मष् हिंसायां

णिच् + अच् । कल् चासौ माषश्चेति ।) चित्रवर्णः ।

तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ कृष्णपाण्डर-

वर्णः । कृष्णवर्णः । (कलं शुभकर्म माषयति हिन-

स्ति । कल + मष् + णिच् + अच् वा ।) राक्षसः ॥

इति मेदिनी ॥ गन्धशाखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ७ ।

“नीलानीलौ तथा नागौ कल्माष श्वलौ तथा” ॥)

कल्माषकण्ठः, पुं, (कल्माषः कृष्णवर्णः कण्ठो यस्य ।)

शिवः । इति हारावली ॥

कल्माषपादः, पुं, (कल्माषौ शापजलप्रक्षेपणात् कृष्ण-

वर्णौ पादौ यस्य ।) सौदासराजः । इति श्रीमा-

गवतम् ॥ (यथा, महाभारते १ । १७७ । १ ।

“कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह ।

इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि” ॥)

अस्य यथा कल्माषपादत्वं जातं तदुच्यते ।

नक्षत्रस्य ऋतुपर्णस्य वंशजः सौदासनामा नृपतिः

पुरा मृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् ।

अस्य रक्षसो भ्राता तु वैरशोधनं चिकीर्षुः

सूदरुपधरोऽस्य राज्ञो गृहं प्रत्युवास । एकदा

तु असौ राक्षसः भोक्तुकामाय नृपतेः सौदा-

सस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिधं पक्ता ददौ ।

वशिष्ठस्तु तदभोज्यं दृष्टातिक्रुद्धः “राक्षसो

भविष्यतीति” राजानमशपत् । राजा तु शाप-

दत्तान्तं विदित्वा विनापराधेन प्रदत्तः शापः इति

विचिन्त्य जलमादाय गुरुं प्रतिशप्तुं समुद्यतः ।

एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकर-

णीयोद्यतं पतिं निवारयामास । राजा तु तया

निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रक्षिप्तवान् ।

एतदारभ्यायं पादयोः कल्माषतां प्राप्तवान् ॥ अस्य

अन्या विस्तृतिस्तु भागवते ६ । ६ अध्याये, तथा

महाभारते १ । १७७ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कल्पः, स्त्री, (कल्पते आगम्यते । कल गतौ + कर्मणि

यत् । प्रत्युषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा,

कल्याणी

भागवते ४।२४।७८।

“इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः।
प्रदणुयाच्चावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मवन्धनैः” ॥

कलयति मिष्टतां सम्पादयतीति। अग्रादित्वात्
यक् ॥ मधु। इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यः, त्रि, (कलासु साधुः इति यत्)। सज्जः। (यथा,
महाभारते १।५।३।

कथयस्व कथामेतां कल्याः स्तु अवणे तव” ॥)

निरामयः। इत्यमरः। ३।३।१५६। वाक्यश्रुति-
वर्जितः। दन्तः। कल्याणवचनम्। उपायवचनम्।
इति मेदिनी ॥

कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भोजनम्)। प्रात-
राशः। प्रातर्भोजनम्। इति जटाधरः ॥

कल्यत्वं, स्त्री, (कल्य + भावे “ता त्वम्”। इति त्वम्)
आरोग्यम्। इति जटाधरः ॥

कल्यपालः, पुं, (कल्यं मधु मद्यमित्यर्थः पालयतीति।
कल्य + पाल् + अण् ॥) शौण्डिकः। इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यपालकः, पुं, (कल्यं पालयति। कल्य + पाल् +
कृन् ॥) शौण्डिकः। इति शब्दमाला ॥

कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्त्तते प्राप्यते गृह्यते
इति वा यद्वा वर्त्तते जीवते अनेन। वृत् + शिच्
+ कर्मणि करणे वा अच् ॥) प्रातर्भोजनम्। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्या, स्त्री, (कडयति मादयति। कडमदे शिच् अ-
ग्रादित्वात् यक् टाप् च। डस्य लत्वम्। कलयति
मादयति वा। कल् + शिच् + यक् टाप् च ॥)
मद्यम्। इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी। कल्याण-
वचनम्। इत्यमरः। १।६।१८८। हरीतकी।
इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याणं, स्त्री, (कल्ये प्रातः अण्यते शब्दप्रते इति।
कल्य + अण् + “अकर्त्तरि चेति” ३।३।१६।
घञ् ॥) मङ्गलम्। (यथा, विष्णुपुराणे १।१२।१०२।
“स्यान्भ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि।
सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालञ्च जीवति” ॥)

तत्पर्यायः। श्वः २ श्रेयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५
शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ भयम् ९ कुश-
लम् १० क्षेमम् ११ शस्तम् १२। तद्युक्ते चि। इत्य-
मरः। १।४।२५।२६। (यथा, मनुः ८।३६२।
“प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिने” ॥)
खणम्। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कल्याणवीजः, पुं, (कल्याणं वीजं यस्य ॥) मसूरः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञेयः ॥)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण + संज्ञायां कन् तत्-
ष्टाप् अत इत्वम् ॥) मनःशिला। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इनिः ततः
स्त्रियां ङीष् ॥) बला। इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याणविशिष्टे चि ॥

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीष्। माषपर्णी।
गौः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १।८७।
“उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तितं श्व यत्” ॥

कवचः

कल्याणवती। यथा महाभारते। ३।७४।५।

“दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत” ॥)

कल्यापालः, पुं, (कल्यां मद्यं पालयतीति। कल्या +
पालि + अण् ॥) शौण्डिकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्ल, उ कूजने। शब्दे। अण्ये। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-आत्सं-अकं-सेट् ॥) लङ्गान्तः। उ

कल्लते लोकः अयत्तशब्दं करोति शब्दं न
करोति वेत्यर्थः। कूजने इति चान्द्रा जौमराश्च ॥

शब्दमात्रे इति केचित्। अण्ये इति कालापाः।
इति दुर्गादासः ॥

कल्लः, त्रि, (कल्लते शब्दं न गृह्णाति इति। कल्ल +
अच् ॥) बधिरः। इति त्रिकाण्डशेषः। काला
इति भाषा ॥

कल्लत्वं, स्त्री, (कल्लस्य भावः। कल्ल + त्वम् ॥) खरभेदः।
इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥

कल्लोलः, पुं, (कल्ल + बाजलकात् झोलच्। यद्वा
कं जलं लोलं चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः ॥)

महातरङ्गः। वड् छेउ इति भाषा। तत्पर्यायः।
उल्लोलः २। इत्यमरः। १।१०।६ ॥

(“कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली” ॥
इत्युद्भटः ॥) हर्षः। शत्रौ चि। इति मेदिनी ॥

कव, ऋ उ स्तुतौ। वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः।
(भां-आत्सं-अकं-सेट्। ऋटि। ऋ अचका-
वत्। उ कवते। इति दुर्गादासः ॥

कवकं, स्त्री, (कवते आच्छादयति विस्तारयति वा ॥
कव् + अच्। संज्ञायां कन् ॥) कृत्रकम्। यथा,—

“देवतार्थं हविः शिगुं लोहितान् ब्रह्मनास्तथा।
अनुपाकृतमांसानि विजृजानि कवकानि च” ॥

कवकानि कृत्राकाराणि। वर्ज्येदिति प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते। इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

कवकः, पुं, (कव् + अच् + संज्ञायां कन् ॥) कवलः।
प्रासः। इति हेमचन्द्रः ॥

कवचः, पुं स्त्री, (कं देहं वक्षति विपद्नास्ताणि
वक्षयित्वा रक्षति इति शेषः। क + वच् + अच्।
कं वातं वक्षति वा अन्तर्गर्थो वा। यद्वा कवते-

इति कुधातोरच् प्रत्यय इति केचित् इत्युणादि-
कोषः ४२।२॥) सन्नाहः। सांजोया इति भाषा।

(यथा, विष्णुपुराणे १।१३।४०।
“शराश्च दिव्या नभसः कवचञ्च पपात ह” ॥)

तत्पर्यायः। तनुचम् २ वस्त्रम् ३ दंशनम् ४ उरुशब्दः
५ कङ्कटकः ६ जगरः ७। इत्यमरः। २।८।६४ ॥

दंसनम् ८ जागरः ९ अजगरः १०। इति तट्टीका ॥
कटकः ११ योगः १२ सन्नाहः १३ कक्षुकः १४।

इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य युक्तिर्यथा।
खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टा।

अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टकवचादिरपीष्यते ॥
तल्लक्षणं संयुक्तेषु प्रवक्ष्यामि निबोधत।

काष्ठं चर्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥
यथोत्तरं गुणयुतं तथा पूर्वन्तु निन्दितम् ॥

शरीरावरकालन्तु लघुत्वं दृढता तथा ॥
दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः।

सच्छिद्रतातिगुणता तनुता सुखभेद्यता ॥

कवरी

कवचानां विनिर्दिष्टः समासादोषसंग्रहः।

अत्र वर्णे विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्विधः ॥

सितो रक्तजया पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ॥
केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥

कवकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

“यथा अस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम्।
तथा देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ लौहादिवर्णवत् अङ्गादि-
रक्षार्थं देवतामन्त्रवियहम्। तत्तु पूजायां पाठ्यं

भूर्जं विलिख्य कण्ठादौ धार्यञ्च ॥ इति तन्त्रम् ॥
गर्जभाण्डरत्नः। पटहवाद्यम्। इति मेदिनी ॥

कवचपत्रं, स्त्री, (कवचलेखनसाधनपत्रमिव पत्रं
वल्लकं यस्य ॥) भूर्जपत्रम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायते इति। कु + अट् +
गौरादित्वात् ङीष् ॥) कवाटः। इति भरतो

द्विरूपकोषश्च ॥
कवयी, स्त्री, (कात् जलात् वयते गच्छति इति।

क + वय् गतौ + इन् “छादिकारान्तत्वात्” वा
ङीष् ॥) सत्यविशेषः। कयी माच् इति भाषा ॥

तत्पर्यायः। ककचपृष्ठी २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्रा-गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलकारि-

त्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च ॥ इति राजवल्लभः ॥
क्रिष्टित्वित्तकरीति केचित् ॥ (“कवयः स्निग्ध-

मधुराः” ॥ इति चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे ॥)
कवरं, त्रि, (के मस्तके वरं शोभमानत्वात् श्रेष्ठम् ॥)

केशपाशः। इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते
५।२।७। “ववगुत्पन्दनजनकलशकवरभार-

रशनां देवीम्” ॥) संप्लुतम्। खचितम्। इति
हलायुधः ॥

कवरः, पुं स्त्री, (कं जलं दृणोति। क + वृ + अच् ॥)
लवणः। अस्तः। इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (कौ-

तीति। कुशब्दे + “कोरश्न्” ॥ उणां ४।१५४।
इति अरन्। पाठकः। इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ कर्बुर-

वर्णः ॥ इति हलायुधः। यथा, माघे ५।१६।
“वृद्धैव निर्जितकलापभरामधस्ता-

द्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः” ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति विक्षिपति
यच्च इति। कवर + कृ + बाजलकात् ङ गौरा-

दित्वात् ङीष् ॥) कारावासदुःखेन केशादिपादि-
पाद्यराहित्यात् तथात्वम् ॥) कारागारबद्धः। इति

हारावली। कयेदी इति भाषा ॥
कवरा, स्त्री, (कवर + अजादित्वात् टाप् ॥) खर-

पुष्पाः। इति शब्दचन्द्रिका। वावुइ इति भाषा ॥
कवरी, स्त्री, (कं शिरः दृणोति आच्छादयति। क +

वृ + अच् + जानप्रदेत्यादिना ङीष् ॥) कु + अरन्
ङीष् वा ॥) केशविन्यासः। खुलेर खोपा टिकी

इति भाषा। तत्पर्यायः। केशवेशः २ कवरः ३
केशगर्भकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥

(“गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विप्रालम्” ॥
इति पदाङ्कदूते ॥ १ ॥) वर्वरा। वावुइ इति

कविः

भाषा । कारवी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ हिङ्गेर
पाता इति भाषा ॥
कवलः, पुं, (केन जलेन वलते चलतीति । वल् + अच् ।)
ग्रासः । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥
("त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके दे
समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकवलसुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंग्रहे अग्निमान्द्याधिकारे ॥
"व्यष्टजन् कवलान्नागा गावोवत्सान् न पाययन्" ।
इति हेःरामायणे । २ । ४१ । ६ ॥) मत्स्यविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले माच इति भाषा ॥
कवलितः, चि, (कवलं करोति । कवल + णिच् +
कर्मणि क्तः ।) सुक्तः । इति जटाधरः ॥ ("शब्दत्
कवलितानेकजीवम्" । इति कथासरित्सागरः ।
२६ । १४२ ॥)
कवसः, पुं, (कौति कवते वा । कुशब्दे + "ऋतनी-
त्यादिना" उणां ४ । २ । अस् ।) कवचः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
कवाटः, चि, (कुशब्दे + भावे अप् । कवं शब्दं
अटतीति । कव + अट् + अच् । यदा कं वातं
वटति दृणोति वारयतीत्यर्थः क + वट् + अच् ॥)
कपाटः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (यथा
हेःरामायणे २ । ७१ । ३७ ।
"असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः" ॥)
कवाटवक्रं, स्त्री, (कवाटं वक्रं यस्मात् ।) दृष्टविशेषः ।
कवाटवेदु इति भाषा । कवाटवेदुया इति
केचित् ॥ तत्पर्यायः । वक्रायम् २ कपोतवक्रम् ३
अखजित् ४ । इति रत्नमाला ॥
कवाटी, स्त्री, (कवाट + अल्पार्थे + डीप् ।) कपा-
टम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कवारः, स्त्री, (कं जलं आश्रयत्वेन दृणोति । क + वट् +
अच् ॥) पद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविः, पुं, (कवते सर्वं जानाति सर्वं वर्णयति सर्वं
सर्वं गच्छति वा । कव् इन् । यदा कुशब्दे +
"अचः इः" । उणां ४ । १३८ । इति इः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयमादिकविः यथा,
"तेने ब्रह्महृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः ।
१ । १ ॥) "वाल्मीकिमुनिः । (एकोऽभुज्जलिनात्
ततस्तु पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्त एव प्रथिताः
कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्तुभ्यम्हे" । इत्युद्भटः ॥)
शुक्राचार्यः । (यथा महाभारते १ । ६६ । ४२ ।
"ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ययः" ॥)
सूर्यः । काव्यकरः । (यथा रघुः १ । ३ ।
"मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्" ॥)
खलीने स्त्री । इति मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा
महाभारते १३ । १४६ । २७ ।
"वेदो वेदविद्वज्जो वेदाङ्गो वेदवित् कविः" ॥)
कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठस्य शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ।
सातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः" ॥

कवोष्णं

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ * अपि च ।
"विशाखयूपभूपालः प्रायात् साधुजनप्रियः ।
कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतश्च सम्भले ॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।
गार्ग्यभर्ग्याविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ।
विशाखयूपो ददृशे चन्द्रं तारागणैरिव" ॥
इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥ * ॥ चौरयोद्धा । यथा ।
"वेद्यस्थाने रणे भङ्गो दुर्गं खण्डिः प्रजायते ।
कविप्रवेशं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ॥
इति सर्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
कविः, चि, (कवते श्लोकान् ग्रथयते वर्णयति वा ।
कव् + इन् ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥
(यथा मनुः २ । १५१ ।
"अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः" ॥)
कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति । कुशब्दे "अच्
इः" । उणां ४ । १३८ इति इः । अश्वमुखे श-
ब्दायमानत्वात्तथात्वम् ।) खलीनः । इति मेदिनी ।
लागाम् इति भाषा ॥
कविकं, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् ।) खलीनः । इति
हलायुधः ॥
कविका, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् टाप् च ।) खलीनः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ लागाम् इति भाषा ।
केविकाण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कवयी मत्स्यः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी ।
क्षित्ति पित्तकरी वात-नाशिनी वज्रवर्द्धनी" ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे मांसवर्गे ॥)
कविज्येष्ठः, पुं, (कविषु ज्येष्ठः ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावः तल् ।) कवि-
त्वम् । काव्यम् । यथा,—
"कविता वनिता वापि आयाता सुखदायिनी" ।
इत्युद्भटः ॥
कविवेदी, [न्] चि, (कविं कवित्वं वेत्ति । कवि +
विद् + णिनिः ।) कविः । इति जटाधरः ॥
कविं, स्त्री, पुं, (कं सुखं अजति । क + अज् + क ।
अजस्थाने दिः ।) खलीनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्येषु
वा रामः अयनं आश्रयो यस्य ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कविलासिका, स्त्री, (कं सुखं विलासयति उद्दीपय-
तीति । क + वि + लस् + णिच् + एवल् टाप् अत
इत्वम् ।) वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
कविवाल्मीकिः, पुं, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति ।)
वाल्मीकिमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कवी, स्त्री, (कवि वा डीप् ।) खलीनः । इति मेदिनी
भरतश्च ॥ [जटाधरः ॥
कवीयं, स्त्री, (कवि + स्वार्थे ङ्क् ।) खलीनः । इति
कवेनं, स्त्री, (कं जलं विलति स्तृणाति । क + विल् +
अच् ॥) कुवलयम् । उत्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कवोष्णं, स्त्री, (कुत्सितं उष्णं ईषदुष्णं वा ।) ईषदु-
ष्णम् । (यथा रघुः १ । ६७ ।

कशार्हः

"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयः पूर्वैः स्निग्धसैः कवोष्णमुपभुज्यते" ॥
तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥
कथं, स्त्री, (कूयते पितृभ्यः । पित्रुद्देशेन दीयते यद-
मादिकम् । कु + "अचो यत्" ३ । १ । ६७ ।
इति यत् ।) पित्रन् । पितृसम्पदानकान् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः १ । ६५ ॥
"यस्यास्येन सदान्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कथानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः" ॥
कथानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि
अन्यथा तद्दानं निष्फलं स्यात्तदुक्तं मनौ ३
अध्याये ।
"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकथानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्रे च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्तज्ज्ञानं बहूनि ॥
दूरादेव परीक्षते ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्व्यकथानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥
सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुज्यते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावस्त्वग्दिग्धौ रुधिरैरेव शुध्यतः ॥
यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकथैश्चमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलार्थयोगुडान् ॥
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठान्तथापरे ।
तपःस्याध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठान्तथापरे ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कथानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्विधम् ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकथयोः ।
अनुकल्पस्त्रयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्वीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुम्वतिग्यान्धौ च भोजयेत् ॥
येस्तेनपतितस्त्रीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकथयोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपण्येन च जीवन्तो वज्र्याः स्युर्हव्यकथयोः" ॥
इत्यादि । विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या ॥
कथबालः, पुं, (कथं बल्यते दीयते अस्मै । कथ +
बल् दाने + सम्प्रदाने घञ् ।) पितृगणविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, वायुपुराणे ।
"कथबालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्थमा तथा ।
अग्निस्ताता वह्निषदः सोमपाः पितृदेवताः" ॥)
कश, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-अक-
सेट् ।) कशति । इति दुर्गादासः ॥
कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताडयति वा । कश्
+ करणस्य कर्तृविवक्षया कर्त्तरि अच् टाप् च ।
ताडयत्यनया वा ।) अश्वदेस्ताडनी । इत्यमरः ।
२ । १० । ३१ । कोडा चावुक् इति च भाषा ॥
("जघान कशया मोहात् तदा राक्षसवन्मुनिम्" ॥
इति महाभारते १ । १७७ । १० ॥) मांस-
रोहिणी । इति भावप्रकाशः ॥
कशार्हः, चि, (कशं अर्हति इति । कशा + अर्ह +

कश्मलं

अण् ।) कशाघातयोग्यः । कोडा मारिवार उप-
युक्त इति भाषा । तत्पर्यायः । कश्यः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ४४ ॥

कश्मलः, पुं, (कश्मति दुःखं कश्यते वा कश्मति-
शासनयोः । कश् + मृगव्यादित्वात् निपातनात्
साधुः ।) भक्तम् । आच्छादनम् । एकोक्त्यान्नवस्त्रे
कश्मिषू इति द्विवचनान्तम् । इति मेदिनी ॥
(श्रुत्या । यथा, भागवते २ । २ । ४ ।)

“सत्यां क्षितौ किं कश्मिषोः प्रयासैः” ॥

कश्ये, स्त्री, पुं, (के देहे शीर्यते । क + शृ + “केश्र
एर ड चास्य” । उणां १ । ६० । इति उः एरङ्-
चान्तादेशः ।) एष्टास्य । पिठेर दांडा इति
भाषा । इति हलायुधः ॥ (पुं सि उदाहरणं ।

“किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कश्येरवः” ।

इत्युणादिकाष्टतचन्द्रवचनम् ।)

कश्ये, स्त्री, (कं जलं वातं वा शृणाति । क + शृ +
उणादित्वात् उः । एरङ्चान्तादेशः ।) कश्येका ।
केशुर इति भाषा । इति रत्नामाला ॥

राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः ।
“कश्ये द्विविधं तत्तु महद्राजकश्येकम् ।

मुस्ताल्लतिलघुः स्यात् यत् तच्चिवोटमिति स्मृतम्” ॥
इति वैद्यकम् ॥

कश्ये, पुं, (क + शृ + उ + एरङ् ।) जम्बूद्वीपस्य
खण्डविशेषः । इति शब्दमाला ॥

कश्येकं, स्त्री, (कश्ये + स्वार्थे कन् ।) ढगकन्दः ।
केशुर इति भाषा । अस्य गुणाः । गुणत्वम् ।
विष्टम्भकारित्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“तस्य विष्टम्भकारित्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“तस्य विष्टम्भकारित्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“तस्य विष्टम्भकारित्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

कश्येका, स्त्री, (कश्ये + स्वार्थे कन् टाप् च ।)
एष्टास्य । इति रत्नामाला । पिठेर दांडा इति
भाषा ।

कश्ये, स्त्री, (क + शृ + “केश्र एरङ्चास्य” । उणां
१ । ६० । इति उः । एरङ्चान्तादेशः ।) ढगकन्दः
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ केशुर
इति भाषा ।

कश्चन, व्य, (किम् + चन् इति सुधबोधमतम् ।
पाणिनिमते एधक्पदमिति भेदः ।) कश्चित् ।
इति व्याकरणम् ॥ कोन । केह इति च भाषा ।
(यथा माघः १६ । १ ।

“दमघोषसुतेन कश्चन

प्रतिश्लिष्टः प्रतिभानवानथ” ॥)

कश्चित्, व्य (किम् + चित् । पाणिनिमते एधक्
पदम् ।) कश्चन । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मेघ-
दूते १ ।

“कश्चित्कान्ता विरहगुण्णा स्वाधिकारप्रसक्तः” ॥)

कश्मलं, स्त्री, (कश् गतिश्रातनयोः + कल । “कुटि-
कश्मिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्” ॥ उणां १ । १०८
इति मुट् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ।
(मोक्षः । यथा, गीतावाम् २ । २ ।

“कुतश्चाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्” ॥)

कश्यपः

पापम् । इति शब्दमाला ॥ मलिने चि । इति
हेमचन्द्रः ॥

कश्योरः, पुं, (कश् + “कश्येमुट् च । उणां ४ । ३०
इति ईरन् मुट् च ।) काश्योरदेशः । इति चि-
काण्डशेषः ॥ (अस्य सीमादि र्यथा,—शक्ति सङ्ग
मतन्त्रे ७ पटले ।

“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः ।

तावत् कश्योरदेशः स्यात् यश्चाशुदयोजनात्मकः” ॥)

कश्योरजन्मा, [न] पुं, (कश्योरे कश्योरदेशे जन्म-
यस्य ।) काश्योरजन्मा । कुङ्कुमम् । इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

कश्यं, स्त्री, (कशं अर्हतीति । कश् + दन्तादित्वात् ।
५ । १ । ६६ । यत् ।) अश्वमध्यभागः । (कश्मति
अनेन । कश् + बाङ्गलकात् करणे यत् ।) मध्यम् ।

यथा,—मार्कण्डेयपुराणे १०४ । ३ ।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।

कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥

कशार्हे चि । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥

कश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिव-
तीति । कश् + पा + क । अस्य नामनिर्गति-
र्यथा मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३ ।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।

कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥)

सुनिभेदः । कलागभेनो मरीचिमुनेरसः पुत्रः ।

अस्य भार्या दक्षस्य सप्तदशकन्याः । तासां तत्प-
त्ताणाञ्च नामानि यथा । अदितेर्देवाः १ दिते-

र्देवाः २ दनोर्दानवाः ३ काष्ठाया अश्वदयः ४

अरिष्टाया गन्धर्व्याः ५ सुरसाया राक्षसाः ६

इलाया वृक्षाः ७ मुनेरसुरोगणाः ८ क्रोधवशायाः

सर्पाः ९ ताम्रायाः श्येनगृध्रादयः १० सुरभेर्गो-

महिषाः ११ सरमायाः श्वापदाः १२ तिमिर्यादो-

गणाः १३ विनताया गरुडारुणौ १४ कद्रोर्नागाः

१५ पतङ्गाः पतङ्गाः १६ यामिन्याः शूलभाः १७ ।

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्याः ।

यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये । अदितिः १ दितिः २

दनुः ३ विनता ४ खसा ५ कद्रुः ६ मुनिः ७

क्रोधा ८ रिष्टा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२

प्रधा १३ । महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश

भार्या । यदुक्तं तत्रैव १ । ६५ । ११—१३ ।

“मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।

प्रजक्षिरे महाभामा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥

अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।

क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ।

कद्रुश्च मनुजयात्रा दक्षकन्यैव भारत” ॥

परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामास्ति । यथा,

“तैनेवैमाः सर्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्वा

इमाः प्रजाः काश्यप इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात्

पश्यको भवतीति निश्चयः पश्यतीति पश्यः

सर्वज्ञतया सकलं जगद्विजावाति सः पश्यः ।

पश्य एव निर्धनतया तिस्रस्रमपि वस्तु यथार्थं

जागृतेवातः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविप-

कषा

र्ययासिद्धेः सिंहः हृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप
इति हयवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन
पदं सिध्यति” ॥ इति दयानन्दकृतयां वेदभाष्यो-
पक्रमणिकायां २६१ सङ्ख्यकपत्रे ॥ कश्यं अज्ञानं
अविद्यामित्यर्थः । तत्पिबति शोषयति नाश-
यति । यद्वा कश्यं विज्ञानघनम् पाति रक्षति
स्वात्मनोति । परब्रह्म । तथा च तापनिश्चयः
२ । ११ ॥

“सा होवाच गान्धर्वी ऋषिं वै दुर्वाससं कोऽयं
ब्रह्मन् ! वा एतस्य प्रजालोकस्य पालयिता भर्ता
वा जगतः । सहोवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान्
दुर्वासः । तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता
हर्ता प्रजानां गोप्ता वावह कश्यपो ह योऽयम-
ज्ञानभोक्ता गान्धर्वि” ॥

कच्छपः । तथा च शतपथब्राह्मणे—

“स यत्कूर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा अस्वजत
यदस्वजताकरोत्तदयदकरोत्तस्मात् कूर्मः कश्यपो
वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः” ॥

यथा यजुर्वेदे २४ । २७ ।

“अपामुद्रो मासां कश्यपः” । “कश्यपः कच्छपः” ।

इति वेददीधितिः ॥ कश्यं मद्यं पिवतीति ।

कश्य + पा + क । “सुरापः श्यावदन्तः स्यात्” ।

इति वचनात्तथात्वम् । श्यावदन्ते चि,

यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १० । २ । ३५ ।

“प्रष्टमेभ्यश्चान्यत् कण्वकश्यपयाचमानवर्जम्” ॥)

मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्यभेदः । इति

विश्वः ॥

कश्यपनन्दनः, पुं, (कश्यपस्य नन्दनः ।) गरुडः । इति
हलायुधः ॥ (देवासुरादयोऽपि ॥)

कष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ष्वां-परं-सर्क-
सेट् ।) कषति । अश्वमुभयपदीति चतुर्भुजमुमरौ ॥

रमानाधरामौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभ-

यपदिनं तालव्यान्तं अन्धं मन्येते । इति दुर्गा-

दासः ॥

कषः, पुं, (कषत्यत्र अनेन वा । कष् + अच् ।) कष-

पट्टिका । कटिपातर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

शानः २ निकषः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥

कषणः, चि, (कष्यते विस्वाद्यते । कष् + कर्मणि

ल्युट् ।) अपकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं,

कषत्यत्र । अधिकरणे ल्युट् । निकषोपलम् ।

यथा, आर्यासप्तशती ४१८ ।

“भूषणतां भजतः सखि ! कषणविशुद्धस्य जात-

रूपस्य” ॥ भावे ल्युट् । स्त्री, कषण्यनम् ।

यथा किराते ५ । ४७ ।

“कषणकाम्यनिरस्तमहाहिभिः

क्षणविभक्तमतङ्गजवर्जितैः” ॥

“इहात्रौ कषणेन कषण्यनेन यः कम्पस्तेन निरस्ता

महाहयो येभ्यस्तैः” ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते ताड्यते अनया । कष् + बाङ्गल-

कात् करणे ण्यप् । तत्पठ्याप् ।) कषा । इत्यमर-

टीकायां रमानाथः ॥ चावुक् इति भाषा ॥ (यथा

गीता ६६ थके ६ । ३७ । ४१ ।

कषायः

‘उद्गान् हयान् खरान् नागान् जघ्मर्दण्डकषाङ्गुः’ ॥
कषाङ्गुः, पुं, (कष् + आङ्गुः ।) सूर्यः । अग्निः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

कषायः, पुं स्त्री, (कषति कण्ठम् । कष् + आयः ।)
रसविशेषः । कषा इति भाषा । एष्यनिलगुण-
बाज्जल्यत्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥

(यथा, मनुः ११ । १५३ ।

“शुक्लानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि हिजः” ॥)

तत्पर्यायः । तुवरः २ तद्व्युक्ते त्रि । इत्यमरः ।

१ । ५ । ६ ॥ कुवरः ३ तूरवः ४ । इति तट्टीका ॥

अस्य गुणाः । व्रणादिरोपणत्वम् । ग्राहित्वम् ।

शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वम् । अतियुक्तस्य

तस्य गुणः । मलमूत्रग्रहाभ्रानहृत्पीडाक्षेपणादि-

रोगकारित्वम् । अन्यच्च ।

“कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकार्तिनाशनः ।

कफशोणितवातघ्नी रूक्षः शीतो गुरुस्तथा” ॥

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“कषायनामा निरुणद्धि शोफं

वर्णन्तनोर्दीपनपाचनञ्च ।

सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारो

निधेवितः पाण्डु करोति मात्रम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पूर्ण-

वीर्यं याममेकं तिष्ठति । तत्पर्यायः । कषायः २

निर्युहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । खरसः १

कल्कः २ कथितः ३ शीतः ४ फाण्डम् ५ । इति

वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥

(“जिह्वा कण्ठं ग्रसति नितरां ग्राहकश्चातिसारे

श्लेष्मयाधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्ता ।

हिक्कां शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद्गुणानां

प्रोक्तञ्चायं समधिकगुणो नाम श्लेष्मः कषायः” ॥

इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥

“कषायो जड़येज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विवन्धकत्” ॥

“कषायः पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।

पीडनो रोपणः शीतः क्षेदमेदो विशोषणः ।

आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतिलक्प्रसादनः ॥

करोति शीलितः सोऽति विरुग्माभ्रानहृदजः ।

टट्कार्थं पौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलयहान्” ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

“कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धारणः

पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्त-

प्रशमनः शरीरक्षेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो

गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवावर्धमुपगृह्यमानः आस्यं

शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्वापयति,

वाचां निर्युह्यति, स्रोतांस्यववध्नाति, श्वावत्व-

मापादयति, पौल्वमुपहन्ति, विरुग्म जरां

गच्छति, वातमूत्रपुरीषाण्यवगृह्णाति, कर्षयति,

ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषद-

रूक्षत्वात् यत्तद्वध-ग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च

वातविकारानुपजनयतीति” ।

“वैषद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।

वध्नातीवचयः कण्ठं कषायः स विकास्यति” ॥

कषाया

“पवन एधिव्यतिरेकात् कषायः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)

निर्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।

“दृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।

क्षीरेण घट्टिकान् सुक्ता सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

विलेपनम् । (यथा कुमारे ७ । १७ ।

“कर्णापितो लोभ्रकषायरूक्षे

गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे” ॥

“लोभ्रस्य वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन” ॥

इति मल्लिनाथः ॥) अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥

कषायः, पुं, (कष् + आयः ।) श्लोणाकट्टः । इति

धरणी ॥ रागः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

(यथा कान्दग्योपनिषदि ।

“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा

स्मृतिः । स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष-

स्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति” ।

“तस्मै मृदितकषायाय वार्त्तादिदिव कषायो

रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रज्जनरूपत्वात् ज्ञान-

वैराग्याभ्यासरूपद्वारेण क्षालितो मृदितो विना-

शितो यस्य नारदस्य तस्मै” । इति भाष्यम् ॥)

कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (निर्वि-

कल्पसमाधेर्विघ्नभेदः । यथा, वेदान्तसारे समा-

धिकल्पे ५१ ।

“लयविच्छेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेरागादिवासनया

स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनम्” । तत्रानेक

जन्माभ्यस्त बाह्याभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः

कलुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् अवगणदिसाधनेनान्त-

र्मुखमपि चैतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मध्य एव

स्तब्धीभवति यथा राजदर्शनाय स्वयंहासिर्गत्य,

राजमन्दिरं प्रविष्टस्य कस्यचित् पुरुषस्य द्वार-

पालनिरोधेन स्तब्धीभावः तथा परित्यक्त बाह्य-

विषयस्य अखण्डवस्तुग्रहणप्रवृत्तस्योद्भूदरागादि-

संस्कारैः स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वग्रहणं कषायः ॥)

कषायः, त्रि, (कष् + आयः ।) सुरभिः । (यथा मेघ-

दूते ३३ ।

“प्रवृषेष्णु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः” ॥)

लोहितः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारे ३ । ३२ ।

“चूताङ्कुराखादकषायकण्ठः

पुंस्त्रोक्किलो यन्मधुरं चुकूज” ॥)

रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

धवदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषायकृत्, पुं, (कषायं कषायरागं करोति इति ।

कषाय + कृ + क्तिप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोभ्रः ।

इति जटाधरः ॥

कषाययावनालः, पुं, (कषायः रक्तवर्णः यावनालः ॥)

तुवरयावनालधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषाया, स्त्री, (कष् + आय टाप् च ।) क्षुद्रदुरा-

लभालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो-

यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“यासौपवासो दुष्यर्षो धन्वयासः कुनाशकः ।

दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥

गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा” ॥)

कस

यिकषातः, त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य ।

कषाय + तारकादित्वात् इतच् ॥) क्षतलोहितः ।

(यथा कुमारे ४ । ३४ ।

“अमुनैव कषायितस्तनी

सुभगेन प्रियगात्रभस्मना” ॥)

कषायी, [न] पुं, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय +

इनिः ॥) शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ लकुष-

वृक्षः । खर्जुरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषिः, त्रि, (कषति हिनस्ति यः । कष् + “खनि

कषि” इत्यादिना इः । उणां ४ । १३६ ॥) हिं-

सकः । इत्युणादिकोषः ॥

कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष् + “कषि दुषिभ्यां

ईकन्” । उणां ४ । १६ । इति ईकन् + टाप् च ॥)

पक्षिजातिः । यदुक्तं उणादिकोषे ॥

“कषीका पक्षिजातौ स्यात् दूषिका नेत्रयोर्मले” ॥

कषेरुका, स्त्री, (कष् + एरक् + ततः उः । संज्ञायां

कन् टाप् च ॥) कषेरुका । पृष्ठास्थि । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥

कष्टं, स्त्री, (कष्यते इति । कष् + भावे क्तः ।

“क्षुब्धगहनयोः कषः” ॥ ७ । २ । २२ । इति नेट् ॥)

पीडामात्रम् । तत्पर्यायः ॥ पीडा २ बाधा ३

व्यथा ४ दुःखम् ५ अमानस्यम् ६ प्रसूतिजम् ७

क्षुब्धम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १ । ६ ।

३ ॥ आबाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आमा-

नस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कला-

कलम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्त्तिः १५

आर्त्तिः १६ पीडनम् १७ बाधनम् १८ आम-

नस्यम् १९ विवाधनम् २० विहेठनम् २१ विधा-

नकम् २२ पीडितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्वाथः २४ अशर्म २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा

महानिर्व्वाणोक्तात्मज्ञाननिर्णये ।

“कुर्व्वाणः सततं कर्म कृत्वा कष्टशतान्यपि ।

तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते” ॥)

कष्टः, त्रि, (कष्यतेऽसौ । कष् + कर्मणि + क्तः ।) पी-

डायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा

मनुः १२ । ७८ ।

“बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च” ॥

अतिकष्टकरम् । विषादादौ प्रयोक्तव्यम् । यथा,

महाभारते १ । १ । २१५ ।

“कष्टं युद्धे दशशेषाः श्रुता मे ।

त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त” ॥)

कष्टकारकः, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धक-

त्वात् । कष्ट + कृ + कर्मण्यण् । ततः कन् । कष्टं

करोतीति । कृ + कृन् वा । कष्टस्य कारको वा ॥)

संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीडाकरे त्रि ॥

कष्टस्थानं, स्त्री, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनक-

स्थानम् । इति हारावली ॥

कस जगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं

-सेट्-ज्वलादिः ।) ज कासः कसः । विपूर्वोऽयं

प्रफुल्लिभावे । तथा च ।

“प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लयाकोषविकचस्तुटाः ।

फुल्लचैते विकसिते” इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ।

कस्तूरी

कांस्यं

काकः

विकसित पङ्कजकलिका । इति दुर्गादासः ॥
कस इ ल ड ध्वंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
शाते च । (अदां-आत्म-सकं-सेट् । इदित् ।)
इ कस्यते । ल ड कस्ते हरिः कंसम् । चकारात्
गतौ च । शात इह ध्वंसना । इति दुर्गादासः ॥
कस ल ड ध्वंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
शाते च । आत्म-सकं-सेट् ।) ल ड कस्ते हरिः
कंसम् । चकारात् गतौ च । शात इह ध्वंसना ।
इति दुर्गादासः ॥

कसः, पुं, (कसति विकसतीति । कस + अच् । कसति
विकसति स्वर्णादिरत्र वा । कस + आधारे अच् ।)
कषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कष्टिपातर इति
भाषा । पूर्वोक्तधात्वर्थोऽप्यत्र ॥

(यथा नैषधे २ । ६६ ।

“कसपाषाणनिभे नभस्ते” ॥)

कसनोत्पाटनः, पुं, (उत्पाटयतीति उत्पाटनः । उत्
+ पाटि + ल्युट् । कसनस्य कासरोगस्य उत्-
पाटनः नाशकः ।) वासकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

कसिपुः, पुं, (कशति शक्ति दुःखम् । कश गति-
शासनयोः निपातनात् सिद्धम् ।) कशिपुः । अन्नम् ।
इति जटाधरः ॥

कसेरुः, पुं, (कं ष्टयातीति शृङ्गिहिसायां बाहुलका-
दुपलब्धे प्रकृतेरेरुदेशः । निपातनात् शस्य
सत्वम् ।) कशेरुः । केशुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गुण्डकन्दः २ चतुर्मुस्ता ३ कसेरुका ४ शूकरेष्टः ५ ।
सुगन्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेरुकः ८ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । अल्पमधुरत्वम् । अतिकटुत्वम् । रक्त
पित्तप्रशमनत्वम् । शीतत्वम् । दाहश्रमापहत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कसेरुका, स्त्री, (कसेरुरेव । स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) ।
कसेरुः । पृष्ठास्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥

कस्तूरं, स्त्री, रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रङ्गं वङ्गञ्च कस्तूरं मृदङ्गं पुच्छपिच्छठम्” ॥)

कस्तूरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः । कस
+ ऊर । तुट् च । स्वार्थे कन् टाप् च एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति भूरिप्रयोगः ॥
कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् एषोद-
रादित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति रत्नमाला ॥
(यथा, माघे । ४ । ६९ ।

“कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरिति” ॥

अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः । वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे वृहज्ज्वरचूडामणिरसे अस्याः
प्रयोगो यथा “कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलौह” ।
इत्यादि ॥)

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः । कस + खजूरा-
दित्वात् ऊरः । डीप् तुटि एषोदरादित्वात् साधुः) ।
मृगस्य नाभौ जातसुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः ।
मृगनाभिः २ मृगमदः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२९ ।
मृगः ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७ । इति भरतः ॥
वातामोदः ८ योजनगन्धिका ९ । इति रभसः ॥

मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मा-
जारी १३ सुभगा १४ बज्रगन्धदा १५ सहस्रवेधी
१६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाङ्गजा १९
कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी
२३ कस्तूरिका २४ कस्तूरिका २५ नाभी २६
लता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका
३० कालाङ्गी ३१ धूपसञ्चारी ३२ मिश्रा ३३
गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
मुखरोगकिलासकफदौर्गन्धबन्धालक्ष्मीमलापह-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्तच्छर्दिनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ तद्भेदाः । खरिका १
तिलका २ कुलत्था ३ पिण्डा ४ नायिका ५ ।
अपि च ।

“कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।

नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते ॥

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।

काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया गुणा उत्प-
त्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“मृगनाभिर्दृग्मदः कथितस्तु सहस्रभिः ।

कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता ॥

काश्मीरकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ।

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ॥

कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।

काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता ॥

कस्तूरिका कटुतिक्ता क्षारोष्णा शुक्ला गुरुः ।

कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्धशोषहृत्” ॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका ।)

मृगमदवासा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कसलं, स्त्री, (कश गतिशतनयोः + कल + सुट् च ।

निपातनात् शस्य सः ।) कसलम् । मोहः । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥

कलारं, स्त्री, (कस्य जलस्य हार इव के जले क्लृप्ते

वा इति । क + क्लृप् + पचाद्यच् एषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) श्वेतोत्पलम् । सुंदि इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सौगन्धिकम् २ । इत्यमरः । १ । १० ।

३६ ॥ (कतृणम् ३ । गन्धकञ्च ४ । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ यथा, भागवते

४ । ६ । १८ ।

“कुमुदोत्पलकलारं शतपत्रवनर्द्धिभिः” ॥)

तत्पर्यायगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।

पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कङ्कः, पुं, (के जले क्लृयति शब्दायते स्पृष्टते वा । क +

क्ले + कः ।) वकपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥

कांसीयं, स्त्री, (कांसस्य विकारः इति च्छः ।) कांस्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कांस्यं, स्त्री, (कांसाय पानपात्राय हितं कांसीयं तस्य

विकारः इति । “कांसीयपरिसंयथोरिति” । ४ । ३ ।

१६८ यञ् कस्य लुक् च । यदा कांसमेव इति स्वार्थे

यञ् प्रत्ययः ।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः । कांसा इति

भाषा । तत्पर्यायः । कांसम् २ कंसास्थि ३ ताम्राङ्गम्

४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६
कांसीयम् ७ वल्लिलोहकम् ८ दीप्तिलोहम् ९
घोरघुव्यम् १० दीप्तिकांस्यम् ११ कांस्यम् १२ ।
अस्य गुणाः तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितका-
रित्वम् । वातकफविकारनाशित्वम् । रुक्षत्वम् ।
कषायत्वम् । रुचिकारित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
पाचनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्र-
रसत्वम् । विशदत्वम् । लेखनत्वम् । सारकत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः ॥ दृढदेहायुर्वृद्धि-
कारित्वम् । इति सुखबोधः ॥

(“उपधातुर्नवेत् कांस्यं द्योत्तरणिङ्गयोः ।

कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनेः ।

संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ॥

कांस्यङ्गघायन्तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् ।

गुरुनेचहितं रुक्षं कफपित्तहरम्परम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

तत्प्रोधनमारणमाह ।

“अनेनैव विधानेन कांस्यं विड्गन्धलेपितम् ।

मारयेद्दुद्धिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्” ॥

अन्यत्र ।

“द्विद्वारं पञ्चलवर्णं सप्तधास्त्रेण भावयेत् ।

कांस्यारकुटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत् ।

बद्धा गजपटे पचाच्छुद्धिमायाति नान्यथा” ॥

अन्यत्र ।

“ताम्रवच्छेदनं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्दुधः” ॥

अन्यत्र ।

“कज्वलीं तत्समां दत्त्वा मर्दयेन्निम्बुकवतैः ।

एवं पुटत्रयेणैव निरुत्यं भस्म जायते” ॥

इति सुखबोधः ॥

कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पात्रं करोतीति । कांस्य

+ क + अण् ।) कंसकारः । इति जटाधरः । कां-
सारि इति भाषा ॥

कांस्यनीलः, पुं, (कांसेन कृतः नीलः ।) अञ्जनभेदः ।

नीलतुल्यम् । तत्पर्यायः । मूषातुल्यम् २ हेम-
तारम् ३ वितुवकम् ४ इति हेमचन्द्रः ॥ (कांस्यो-

द्भवाञ्जनवनीलः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा,

गोः रामायणे ४ । ३६ । २३ ।

“कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दंष्ट्रभिर्वृतः” ॥

कचिन् कांस्यनील इति पाठः ॥)

काकं, स्त्री, सुरतवन्धः । (काकस्य समूहः इति

सङ्घार्थे अण् ।) काकसमूहः । इति मेदिनी ॥

(ईषत्कं जलम् कोः कादेशः । ईषज्जलम् । इति

व्याकरणम् ॥)

काकः, पुं, (कायते शब्दायते । कै शब्दे “इण्भीका-

पाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन्” । उणां-३ । ४३ । इति

कन् ।) खनामख्यातपक्षिविशेषः । काग् इति

भाषा । तत्पर्यायः । करटः २ अरिष्टः ३ बलि-

पृष्ठः ४ सक्षयजः ५ ध्वाङ्गः ६ आत्मघोषः ७

परभृत् ८ बलिभुक् ९ वायसः १० । इत्यमरः

। २ । ५ । २० ॥ वातजवः ११ बलः १२ दीर्घायुः १३

सूचकः १४ कृष्णः १५ ग्रामीणः १६ पिशुनः १७

कटखादकः १८ द्विकः १९ कागः २० । इति

काकः

जटाधरः ॥ काकः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्त-
कृत् २३ कौशिकारिः २४ चिरायुः २५ सुखरः
२६ खरः २७ महालोचः २८ चिरञ्जीवी २९
चलाचलः ३० करटकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ-
मैथुनः ३३ लुण्टाकः ३४ आवकः ३५ रत-
न्वरः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
शाकुनं काकचरित्रम् । तद्वयथा ।

“अथोच्यते काकखतं रतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् ।
अचिन्तितावेदितकार्यसिद्धिं
पूर्वादिकाष्टाप्रहरक्रमेण ॥
ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः
काका भवन्त्यन्यजपञ्चमास्ते ।
वर्णाकृतिभ्यां ऋषिभाषिताभ्यां
सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः ॥
वृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढस्वरः कृष्णवपुः स विप्रः ।
पिङ्गाक्षनीलाक्षविमिश्रवर्णः
स्यात् क्षत्रियस्त्रीक्षारवोऽतिशूरः ॥
यः पाण्डुनीलः सितनीलचक्षु-
र्नायथरूपो रटितश्च वैश्यः ।
भस्मच्छविर्भूरिककारशब्दः
शूद्रः कृष्णकृष्णलो निरुक्तः ॥
विरुक्तसूक्ष्मास्यतनुर्विशङ्को
यः कन्धरादीप्तनवं बिभर्त्ति ।
स्थिरारवः स्थैर्यसमेतबुद्धिः
काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चमोऽत्र ॥
द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्दिगो यो
ग्राह्यः स काकः खलु मुख्यवत्या ।
तस्मादृते श्यामगलो निरोच्यः
श्वेतश्च निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽसौ ॥
विप्रः स्फुटे जल्पति पृच्छमाने
न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराजः ।
आख्यातिवैश्वस्वधिवारसेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात् ॥
प्रथं हतं जल्पति कृष्णवर्णः
सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः ।
सद्यस्त्रिसप्ताहदशाहपक्षैः
पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण ॥
शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् ।
न कापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः
सर्वत्र शक्तो मधुरश्च रक्तः ॥
दीप्तस्थितो यः पुरुषस्वरेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्यम् ।
निष्पाद्य निर्वाणवते च सन्ध-
ग्दीप्तोन्मुखः शान्तरवो हि सिद्धौ ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शुब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्तम् ।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
हृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं

काकः

ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसन्धक्
कार्याणि सर्वाणि पुनः करोति ॥
सूर्यादये पूर्वदिशि प्रशस्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति ।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः ॥
भ्रातृः प्रभाते यदि वज्रभागे
विरौति तिलन् रमणीयदेशे ।
शत्रून् प्रणश्यत्यचिराद्विशङ्कः
प्रयाति योषित्वमवाप्यते तत् ॥
खन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् ।
रोगार्तिभृत्यं पुरुषस्वरेण
स्थेयं चेष्टागमयोषिदाप्तिम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम् ।
क्रूरं ततः कर्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः ॥
प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको
ध्रुवं तदा वर्धति वारिवाहः ।
स्त्रीवस्त्रभूभृत्युषागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् ॥
भ्रातृस्य शब्दे पवनालयस्थे
वस्त्राजयानाभिमतवागसाः श्युः ।
प्राज्ञागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् ॥
दिश्यन्तरस्यां सुरवः प्रभाते
निरीक्षमाणो बलिभुग् नराणाम्
ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं
दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम् ॥
दिशीश्वर्यां यदि रौति काक
आगच्छतस्तद्वनितान्यजाती ।
व्याधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम् ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण ।
अभीष्टितार्थागमनं ध्रुवं स्यात्
स्वाभिप्रसादो द्रविणस्य लाभः” ॥
इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्यादयः ॥ * ॥
“पूर्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्यसिद्धौ ।
अभीष्टलोकागमनं तथास्या-
न्नार्थलाभो नियतं नराणाम् ॥
आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभविद्वेषिवधौ भवेताम् ।
कृतान्तभागे बलिभुग् विरावः
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी ॥
नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्ति-
र्भ्रष्टाशनं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेता-
मभ्यर्थनीयागमनाम्बुदृष्टौ ॥

काकः

वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात्
नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीतस्कारणोक्तावार्त्ता
सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतेन शंस-
स्वासो ऊताशाद् वज्रलोकसङ्गः ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः
सम्मानसन्मद्विगणसिद्धिः” ॥
इति प्रथम प्रहरः ॥ * ॥
“प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः
काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति ।
चौराद्वयं व्याकुलता च बद्धो
जायेत काचिन्महती च शङ्का ॥
ऊताशदेशे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः ।
याम्ये तु दृष्टिर्महती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ॥
रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः
स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः ।
भवेत् प्रतीच्यां प्रबलावलाप्ति-
र्वाधागमो दृष्टि कुवर्धणश्च ॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्को
दूतागमस्त्रीपिशितान्नलाभः ।
सौम्ये गणेशागमनं जयश्च
रस्ये रवे चौरभयं त्वरस्थे ॥
महेश्वराणाविरुतश्चकाक-
श्चौराभिसन्नासविरुद्धवार्त्ताः ।
ब्रवीति रूक्षैरटनैररुद्धैः
सदार्थगुर्वागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् ।
मिष्टान्नभोज्यश्च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः” ॥
इति द्वितीयप्रहरः ॥ * ॥
“ऐन्द्रां विरुद्धः प्रहरे तृतीये
दृष्टिं तथा चौरभयं ब्रवीति ।
कृष्णस्तु राजागमनं जयश्च
करोति यात्रां शुभकार्यसिद्धिम् ॥
अग्नेर्विभागेऽभिभयं कलिश्च
विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा ।
भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावै-
र्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धिः ॥
काकुभवाद्यां कुरुतेऽतिवृथं
रोगं तथाप्रागमनं विहङ्गः ।
क्षुद्राणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिं
सर्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम् ॥
क्रत्यादेशे जलदागमः स्या-
न्निष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति ।
शूद्रागमः स्वाभिविरुद्धवार्त्ता
भवन्ति यात्रासु च कार्यनाशः ॥
स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वयानं सुहृदागमश्च ।

काक

योषागमोऽभीष्टजयादिवात्ता
 यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः ॥
 वातालये दुर्दिनमेव वात्ता
 चौराभिनयार्थसमागमश्च ।
 सन्तोषवात्ता वरयोषिदाति-
 र्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता ॥
 यामे तृतीये विखन्युदीच्यां
 कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
 भोज्यप्रद्वै शुभदा च वात्ता
 प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च ॥
 दिश्यन्धकारेः कुरुते सुशब्दं
 भोज्यं जयं हानिकली कुशब्दम् ।
 ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां
 भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति ॥
 इति तृतीयप्रहरः ॥ * ॥
 रेन्द्रां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो
 भूमीशपूजाभयवृद्धिरोगाः ।
 वज्रैर्विभागे भयरोगमृत्युः
 शिष्टागमो वायसरासितेन ॥
 याम्ये रवे तस्करवैरिभीती
 स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः ।
 स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धि-
 रभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् ॥
 दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे
 द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः ।
 आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः
 सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्वरश्च ॥
 वायव्यभागे करटस्य शब्दै-
 रायाति योषित् प्रियमानिनी या ।
 ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन
 शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च ॥
 कुवेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
 ताम्बूललाभः कुशलस्य वात्ता ।
 वैश्याद्वनाभिस्तुरगादिरूढा
 यात्राविरुद्धे म्रियते च रोगी ॥
 स्याद्यौ स्थितश्चेद् बलिभुग् विरौति
 सुवर्णवात्ता सरुजा विनाशः ।
 ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
 वात्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः ॥
 इति चतुर्थप्रहरः ॥ * ॥

“यद्वापितं प्राकृतिकैर्विमिश्रं
 शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण ।
 तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
 श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः ॥
 रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
 शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति ।
 तदैव तुच्छं वितरत्यसौ वै
 दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् ॥
 यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं
 तथैव तदीप्तदिशि स्थितः सन् ।
 ध्वाङ्गोऽधिरूढो विखन्य करोति
 निरीक्षमाणाः ककुभं प्रदीप्ताम् ॥

काक

काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं
 दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
 शाखाश्रितः शान्तदिगोच्छरणेन
 रुद्धारवोऽल्पं कथयत्यनियम् ॥
 शान्तस्तरः शान्तकुकुप्रदेशे
 तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभश्च पश्यन् ।
 ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं
 दीप्तां स पश्यन्तु तदेव तूर्णम् ॥
 आकारचैष्टारवभागविज्ञा-
 न्त्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण ।
 सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति
 यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः ॥
 इति काकरुते दिक्चक्रप्रकरणम् ॥ * ॥
 “वर्षाकालमधिगत्य किञ्चन
 प्रोच्यते बलिभुजो यथाक्रमात् ।
 आलपाण्डकविचारसुन्दरं
 शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् ॥
 वैशाखमासे निरुपद्रवेयु
 द्रुमेषु काकस्य शुभाय नोडम् ।
 निन्देषु शुष्केषु सकलटकेषु
 द्रुमेषु दुर्भिक्षप्रयायहेतुः ॥
 प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखा-
 माश्रित्य काकेन कृतं कुलायम् ।
 तद्वृष्टिरिष्टाशकुनप्रमोदो
 नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः ॥
 आग्नेयशाखारचिते च नीडे
 स्याद्वृष्टिरिष्टास्ति भयं कलिश्च ।
 दुर्भिक्षश्च चूडवदेशभङ्गो
 भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
 याम्यासु शाखासु च वायसेन
 नीडे कृतेऽल्पं जलपातमाजः ।
 व्याधिप्रकोपं मरणं समन्ता-
 दन्नक्षयं शत्रुविरोधिताश्च ॥
 नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीडे
 यस्माच्च नैर्वर्षति वर्षकाले ।
 पोडा नृणां विध्वरचौरभीति-
 दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
 नीडे कृते पश्चिमवृक्षशाखा-
 माश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः ।
 नीरोगताक्षेमसुभिन्नवृद्धि-
 सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके ॥
 वायव्यशाखासु कृते च नीडे
 प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघाः ।
 सुर्मूषिकोपद्रवशस्यनाश-
 पक्षदयोदेगमहाविरोधाः ॥
 कौवेरशाखामधिगत्य नीडे
 कृते भवेत् प्रावृष्टि वृष्टिरिष्टा ।
 भवन्ति च क्षेमसुभिन्नसौख्य-
 नीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् ॥
 ईशानशाखासु च वृष्टिरल्पा
 वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः ।
 स्याद्वायव्यानां कलहप्रवृत्ति-

काक

मर्मथ्यादया ह्रीयत एष लोकः ॥
 वृक्षाग्रनीडे त्वतिवर्षकाले
 मध्ये पुनर्मध्यमतोऽपयातः ।
 तुच्छापि वृष्टिर्न प्रवत्यधस्तात्
 स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ॥
 चवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं
 विद्याच्च भूमौ बलिभुक्कुलाये ।
 शुष्के च वृक्षे डमरान्ननाशौ
 प्राकाररन्ध्रेषु भयं प्रभूतम् ॥
 निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा
 वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्वपीह ।
 काकस्य नीडे रुगवृष्टिदोषै-
 र्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः ॥
 इति वसन्तराजे काकरुतप्रकरणम् ॥ * ॥
 अथकाकावृष्टिविचारः ।
 “एकं भवेद्वायुमग्निसंज्ञं
 द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् ।
 रेन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव-
 मण्डानि काक्याः परिकीर्तितानि ॥
 काक्या भवेद्वायुमण्डकं चेत्
 पृथ्वी तदा नन्दति सर्व्वशस्यैः ।
 मन्दप्रवर्षोऽनलसंज्ञकोऽण्डे
 नोत्तस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः ॥
 जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे
 खादन्ति कीटाः श्लभाः शुकाद्याः ।
 क्षेमं सुभिन्नं सुखिता धरित्री
 स्यादैर्ऋजेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः ॥
 इत्यण्डप्रकरणम् ॥ * ॥
 “यात्रा निमित्तानि च कीर्तयामः
 सकृत्पूजानां शकुनानि तानि ।
 विज्ञाय यानि प्रजहात्यनर्था-
 नर्थाश्च सर्व्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ॥
 भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं
 त्वं प्राणिषु प्राणिषु वर्षलक्षम् ।
 गुप्तेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु
 तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्पूजय ॥
 विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै
 मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
 उदीर्य्य कार्य्यं निजमध्यगेन
 विलोकनीयं शकुनं तदर्धम् ॥
 वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन्
 व्रजंस्त्वामेन करोति काकः ।
 सर्व्वार्थसिद्धिं पुनरागमश्च
 शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपः ॥
 प्रदक्षिणं संप्रविधाय माग
 वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
 यातुः करोतीहितकार्य्यसिद्धिं
 क्षेमश्च शीघ्रं पुनरागमश्च ॥
 वामे कलं रौतुनलोमयायी
 यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्धौ ।
 स्यातां क्रमाद्वृत्तिवामशब्दौ
 सिद्धौ विरुद्धौ विपरितभूतौ ॥

काक

पृष्ठे विरावं मधुरं विमुञ्च-
 ननुव्रजंश्चापि मतो हिताय ।
 प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः
 सर्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः ॥
 कृत्वा खं यः पुरतः प्रयाति
 उपस्थितो यो मुदमादधाति ।
 कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणासौ
 पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
 स्तम्भे गजानां नियतं गजानि
 गजेऽधिरूपः पृथिवीपतित्वम् ।
 तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं
 करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
 प्रणयलाभं विजयं च कूपे
 क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यसिद्धिम् ।
 पूर्णे घटेन्ने च धनामिदं
 ध्वाङ्गोऽधिरूपः कुरुते सशब्दः ॥
 प्रासादधान्योच्चयहर्मापृष्ठ-
 निष्पन्नस्यावनिशादलादौ ।
 ध्वाङ्गोऽधिरूपो धनसाधनाय
 रौति श्रियं यच्छति युग्मरावः ॥
 पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो
 तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह ।
 स्थितो खन् भोजनपानमिष्टं
 विष्टां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् ॥
 अन्नाद्यविष्टाफलमूलपुष्प-
 मत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
 संदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
 मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः ॥
 नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य
 काकस्य शब्देऽर्चिताधनाभिः ॥
 श्रव्याधिरूपस्य च तस्य शब्देः
 समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
 गोपृष्ठदृष्टान्तरुगोमयेषु
 तुण्डानि घर्षन्नलोकिताये ।
 आहारमन्यस्य तथा ददानो
 ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् ॥
 धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं
 विरौति पश्यन्निधिलाभकारी ।
 करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
 यस्यास्ति वल्लो दणमप्यशुक्लम् ॥
 दृष्टेषु रन्धाङ्गुरपत्रपुष्प-
 च्छायाफलाद्येषु सक्त्यजस्य ।
 शब्देन सिध्यन्त्यसकन्नराणां
 सदैव सर्वाणि समीहितानि ॥
 प्रशान्तनादः शिखरे तरुणां
 स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
 धान्यादिकूटेषु तथाबलाभो
 गोपृष्ठगो गोवनिताधनाभिम् ॥
 क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे
 खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च ।
 क्रौडस्य पृष्ठे वधमर्थलाभं
 तस्यैव पृष्ठे घनलभ्यपङ्के ॥

काक

सद्यो ज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो
 मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यक्षितिं रिक्तघटस्य संस्थः
 काकः कलिं काष्ठमधिमिश्रितञ्च ॥
 यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
 प्रयाति यश्चाभिमुखोऽभ्युपैति ।
 यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या
 कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
 वामे खो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनर्थहेतुर्वलिभोजनस्य ।
 वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं
 विघ्नाय लाभो गृह्य एव तेन ॥
 प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन
 कृतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् ।
 वल्लीवरत्रादि च यो गृह्येत्वा
 प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै ॥
 गोपृष्ठवल्मीककृतास्पदञ्च
 खन् भवेत् सर्पविलोकनाय ।
 स्यान्मृत्यवेऽङ्गारचितस्थिसंस्थः
 काकः प्रकुर्वन् कश्चर्वणं च ॥
 खन् पुरो हानिरुजौ करोति
 मृत्युं पुनर्निर्गुरपृष्ठशब्दः ।
 प्रसाथ्य रिक्तं वदनं य आस्ते
 सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ॥
 वामोऽप्यस्ययातभयं मृतिं वा
 संताडयित्वा रसचर्मखण्डम् ।
 चञ्चास्थिभङ्गं ध्रुवमस्थिभङ्ग-
 बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
 वामोऽपि रोगं कुरुते विशुक्ले
 तित्तेऽपि दृष्टे कलिकार्यनाशौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विखन्वन् रूक्षं
 सकण्टके मृत्युमुपाददाति ॥
 वधो भवेद्गृहभयशाखे
 बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् ।
 रम्ये तरौ कण्टकयुक्तदृष्टे
 सदा भवेतां कलिकार्यसिद्धौ ॥
 कृन्नाधिरूपो न रवेण यायात्
 प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
 अक्वस्तरं भुस्तृणाकाष्ठकूप-
 भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्यम् ॥
 वल्लीवरत्राकचशुक्लकाष्ठ-
 चर्मास्थिजीर्णान्मरवल्कलानि ।
 दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ॥
 पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
 महद्भयं रोगसमुद्भवश्च ।
 बन्धो वधः सर्वधनापहारः
 इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
 ऊर्ध्वाननश्चक्षुषपक्षयुग्मः
 काकः कुनादो विदधाति मृत्युम् ।
 क्रायायुधच्छत्रघटास्थियान-
 वादित्रकाष्ठादिककुट्टकानि ॥

काका

सङ्कोचितैकाङ्गिरूपेवचित्तो
 दीप्तखरो भास्करमीक्षते च ।
 काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथवा यो
 युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ ॥
 तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण
 यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् ।
 एकेन पादेन तथोपविष्टो
 ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
 विद्रोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्धि
 तस्यानलत्रासरजौ भवेताम् ।
 यस्यास्थिखण्डं विहजत्यसौ तु
 प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य ॥
 ब्रह्मप्रदेशे विरुवन् धियासोः
 कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
 शिरोऽधिरूपो निधनाय तेषाम् ॥
 नदीतटे वाय रटन्नट्यां
 खरखरो व्याघ्रभयाय गन्तुः ।
 नैवातुरः कापि मतो हिताय
 न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् ॥
 यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
 दृष्टो रथे साम्बन्धमस्तकेषु ।
 आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ॥
 सगृध्रकङ्कैः कटके नृपस्य
 काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि ।
 संयुध्यमानैररिभिः समं स्या-
 न्महाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
 चिह्नध्वजच्छन्नकृताधिरोहः
 समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् ।
 आजौ जयं जल्पति भूमिपानां
 कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
 गतिखरौ वायससंप्रयुक्तौ
 प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
 एवं जगोऽप्याचरति प्रभूतौ
 यथोदितं तत्र तथागमार्थम् ॥
 दिग्यामचक्रोऽपि शुभाशुभानि
 फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
 प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
 तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 इति काकस्य यात्राप्रकरणम् ॥ * ॥
 “स्थानस्थितानां कथयन्ति काका-
 स्त्रेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि ।
 प्रबोधिताः प्राप्तनकर्मभिर्ये
 तल्लक्षणां क्रियते प्रयत्नः ॥
 निष्कारणं संवलिता खन्तो
 ग्रामेऽन्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
 रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति
 सव्यापसव्यभ्रमणाद्वयञ्च ॥
 विघातमाज्ज्वलज्ज्वरसंस्था
 राजौ खन्तो जनताविनाशम् ।
 लोकश्च चक्षुचरणप्रहारे-

काक

रुद्धेजयन्तः परचक्रवृद्धिम् ॥
 यः स्वाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति
 वृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ ।
 जलस्थलप्राणिविपर्ययेण
 वर्षासु वृष्टिं भयमन्यदा तु ॥
 मध्यं दिने वेष्टमनि यस्य काको
 विरौति रौद्रं विधुनोति वाङ्मे ।
 हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य
 ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः ॥
 खवन्नट्टस्तृणपूर्णवत्त्रो
 ऊताशभीतिं करटः करोति ।
 स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
 दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ॥
 क्रायासु लाभं भुवि भूमिलाभं
 विघ्नं जले ग्रावणि कार्यनाशम् ।
 करोति काको विखवन्नरस्य
 प्रास्थायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
 दारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो
 विरौति काकः शिशुनाशनाय ।
 पक्षौ विधुन्वन् विखवंश्च रुद्धं
 श्रान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः ॥
 भूयस्तथोर्द्धे प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रलयं करोति ।
 क्रुद्धोऽधिरुद्धः करटान्तरञ्च
 रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् ॥
 द्रव्ये हते वापहते खगेन
 विनाशलाभावपि तादृशस्य ।
 रुक्मस्य पीते रजतस्य शुक्ले
 चोलस्य कार्पासमये भवेताम् ॥
 प्रश्ने हते रोगविनाशबुद्ध्या
 हन्त्याशु रोगं सुरवः प्रदीप्ते ।
 श्रान्ते प्रदेशे करटश्चिरेण
 बल्यारवो रोगमपाकरोति ॥
 प्रश्ने शुभे श्रान्तदिगाश्रयस्थः
 श्रान्तखरो यः शुभमादधाति ।
 यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति
 तद्यत्त्रये व्यत्ययहेतुस्तः ॥
 विरौति कुम्भे मणिकेऽथवा यः
 स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः ।
 उड्डीयते कण्टकिनीञ्च शाखा-
 मादाय राजागमनाय काकः ॥
 अन्नादिविष्ठापिष्ठितादिभिर्यः
 पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ ।
 मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे
 शस्तो विवाहादिविधौ च काकः ॥
 इष्टार्थदोऽश्वदिकवाहनस्थ-
 श्चन्द्रादिसंस्तद्वामकारी ।
 बन्धागमं जल्पति तोरणस्थो
 हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च ॥
 वायसः कुलकुलध्वनिं यदा
 आहरेद्भवनसंमुखं तदा ।
 अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं

काक

सर्वकार्यशुभदं वदत्यसौ ॥
 इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां
 महाभयं प्राकुनिका वदन्ति ।
 यदायसो मैथुनसन्निविष्टो
 दृश्येत यदा धवलः कदाचित् ॥
 उद्देगविद्वेषभयप्रवास-
 धनक्षयव्याधिभयप्रहाराः ।
 बुद्धिप्रणाशकुलताप्रवादा
 नृणां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
 प्रमाय तत्सूचितदुःखराशेः
 खानं वहिस्तत्क्षणाभेव कुर्यात् ।
 आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
 द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
 नयेदहःशेषमपुण्यहान्या
 शयीत भूमावकृतान्नभक्षः ।
 हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं
 दिनानि सप्त त्रिगणानि यावत् ॥
 अकाकघातत्रतमादधीत
 वलिं च दद्याद्वलिभोजनेभ्यः ।
 खात्वा प्रभाते विदधीत श्रान्तिं
 दद्यात् खशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः ॥
 देशे तु यत्राद्भुतमेतदुग्र-
 मालोक्यते तत्र समापवन्ति ।
 अष्टदिग्भिर्द्विभयोपसर्ग-
 चौराग्निशत्रून्द्रवधर्मनाशाः ॥
 कर्माणि तस्योपश्रमाय राजा
 प्रवर्त्तयेत् श्रान्तिकपौष्टिकानि ।
 अन्नाद्यगोभूमिवस्तूनि दद्यात्
 युद्धं विदध्यान्न च यावदब्दम् ॥
 इति काकरुते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ *

अथ खरविचारः ।

“ककामिति क्षेमविधो विभावः
 केकाभितीष्टाशनयानहेतुः ।
 करोति कृं कूमिति चार्थलाभं
 कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह ॥
 के केमिति स्त्रीवरयोषिदायै
 भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात् ।
 अपत्यलाभः कु कु इत्यनेन
 गन्तुः फलं केकव इत्यनेन ॥
 कौ कोमितीदं शुभलाभकारि
 कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय ।
 क्रां कूमिति कामिति च त्रयोऽभी
 क्रां कामिति द्वौ च रवौ रणाय ॥
 क्रां कामिति क्रौमिति च दिरुक्तं
 कूं कूमिति क्रौ कुकु कू इतीदम्
 रतं प्रदिष्टं मरणाय नृणां
 गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगास्त्यः ॥
 क्री क्रौमितीष्टार्थविनाशनाय
 ज्वलज्वलेत्यभिभयाय शब्दः ।
 कीकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
 मुज्जमुज्जः स्यात् स मतो वधाय ॥
 स्यात् का इतीदं विफलं सदैव

काक

मित्राप्तये स्यात् क इतीदं शब्दः ।
 काका इतीदं तु विघातकारि
 करोति काको वदति खतुष्टौ ॥
 आहारदोषाय च काकटीति
 स्यादाकुलं कुकुनिभं रणाय ।
 केकेध्वनिष्ठाकुटि किं टिकीति
 त्रयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय ॥
 यत् का इति त्रिस्तदनुस्वरेण
 शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय ।
 कामित्ययं वाहननाशनञ्च
 ददाति हर्षं कुकुकुर्वितीदम् ॥
 यत्का इतीदं विरुतं सुदीर्घ-
 व्रतखरेणोच्चरितं प्रमादात् ।
 उत्साहहीनः श्रमदेन्ययुक्तः
 स वायसः कार्यविनाशनाय ॥
 सामिषं वकवकोति भोजये-
 दारयेत् कलिकलीति रासनम् ।
 अभ्युपैति खररुक्षभाषिते
 प्रोषितः श्वश्ववारवे श्वः ॥
 स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां
 जायते कणकणाध्वनौ खरः ।
 आत्रजेत् कुलकुलध्वनौ प्रियः
 सौदनं कटकटध्वनौ दधि ॥
 एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
 प्रशान्तदीप्तावलिभोजनानाम् ।
 भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
 दस्माभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः ॥
 इति काकरुते खरप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥
 “ह्रितं नरेभ्यो सुनिभिः पुराणै-
 र्ज्ञानं यदुक्तं वलिपिण्डयुक्त्या ।
 तदुच्यते संप्रति येन काका
 वदन्ति नित्यं वलिभामतुष्टाः ॥
 अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकै-
 र्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतौ ।
 गत्वा निवृत्तेऽहनि तत्र काका
 निमन्त्रणीया वलिपिण्डभाज्ये ॥
 प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
 दिप्रोष्ठं लिखेत् सह गोमयेन ।
 भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
 मध्येऽर्चयेत् ब्रह्मसुरारिभानून् ॥
 इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधान-
 जलेऽश्ववायुद्रविणेशशम्भून् ।
 अभ्यर्चयेदष्टसु दिक्षु भक्त्या
 क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् ॥
 नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्वा-
 न्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः ।
 अर्घासनालेपनपुष्पधूप-
 नैवेद्यादीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
 आब्रह्मकाकांस्तरुसन्निविष्टा-
 नाध्याय तस्मात्तनमन्त्रयुक्त्या ।
 ततस्तदर्थं वलिभाज्यसिन्तां
 मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम् ॥

काक

मन्त्रः। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥

“उदीर्य कार्यं स्वमथावह्य

ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः

स्पृष्टीकृताङ्गानि शुभाशुभार्थं

सलक्षयेन्निश्चलपाणिपादः ॥

पूर्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं

करोति वल्लेर्दिशि वल्लिभोतिम् ।

काकोऽर्थनाशं दिशि दक्षिणस्यां

नैर्ऋत्यगो दिग्बरक्तवर्दिष्टः ॥

जलेश्वरदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-

र्वायोर्दिशीति प्रभवाल्पवृष्टिः ।

सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-

मीशानदेशे वितरत्वभोष्टम् ॥

बलौ विलुप्ते करटः समन्तात्

कार्यं विमिश्रं परिभावनीयम् ।

बलिं विकीर्यापि न भक्षयन्ति

काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥

क्षीरद्रुमारामचतुष्पदेषु

सरित्समीपे त्रिदशालयेषु ।

देवो बलिभूतदिनाष्टमीषु

कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः” ॥

इति काकरते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥

“पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत-

दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः ।

दृष्टं मुनीन्नेरशुभं शुभञ्च

यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥

गत्वा शुभेऽङ्गि प्रहरे चतुर्थे

देशेषु पूर्वप्रतिपादितेषु ।

नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं

काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ॥

ततः प्रभाते ह्यपलिप्य भूमिं

तस्याच्च पूर्वोदितमन्त्रयुक्ता ।

ब्रह्माच्युतेश्चाप्यतिलोक्पालाः

काकाश्च पुंसां क्रमतोर्हनीयाः ॥

दध्योदनाद्यैर्विहितं प्रवेश्य

पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।

अभ्यर्चयेदक्षतपुष्पधूपै-

र्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः ॥

तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण

पिण्डेषु हेमप्रथमे द्वितीये ।

रूप्यं तथा लौहलवं तृतीये

शेषञ्च कुर्व्याद्रलिपिण्डतुल्यम् ॥

त्रिःसप्तकलो विनिवेश्य पिण्डे

पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः ।

मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः

कार्यं विचार्यापसरैस्तत्तत्” ॥

मन्त्रः। ॐ ह्रिवि टिमि विटि काकचाण्डालाय

स्वाहा । इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ ब्रह्मणे

विश्वाय काकचाण्डालाय स्वाहा । काकाङ्गानमन्त्रः ॥

“काकेन भुक्ते समुवर्णपिण्डे

ज्ञेयं नरेणोत्तममात्मकार्यम् ।

७६

काक

भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्-

भुक्ते सलोहे त्वधमं प्रदिष्टम् ॥

विवादबाणिज्यविवाहवृष्टि-

क्षेमाश्च वित्ताः कृषिभोगरोगाः ।

संग्रामसेवानृपकार्यदेशा

इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः ॥

चेष्टामवामां विदधाति याति

प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुच्चैः ।

ग्रीवां तथोच्चं कुरुते सशब्दः

स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च ॥

एवंविधां यो विदधाति चेष्टां

पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ ।

अभीष्टकार्यादधिकं करोति

चेष्टाविपर्ययासतयान्यथात्वम् ॥

पिण्डं समादाय यदि प्रधानं

शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी ।

पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां

चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र ॥

काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं

प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् ।

अत्युत्तमं कार्यफलं प्रदर्शय

ततः समन्तं विनिहन्त्यवश्यम् ॥

द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्ड-

मुर्ध्नीयते शान्तिदिगाश्रयेण ।

फलं तदानीं शुभदं नराणाम्

याप्यं खगो जल्पति कार्यजातम् ॥

काके समादाय जघन्यपिण्डं

याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति ।

कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं

स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे” ॥

इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥

“महर्षयो वायसप्राकुनस्य

वदन्ति सारादपि सारभूतम् ।

पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेत-

दाख्यायते कार्यविनिश्चयार्थम् ॥

शुभेऽङ्गि काकानधिवास्य सायं

पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते ।

तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-

न्यादाय यायाद्वहिरप्रमत्तः ॥

एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ

मृद्भूमयाभ्यामुपलेपितायाम् ।

सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां

सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥

विधाय पूजां कुलदेवतानां

मध्ये ततोऽष्टसपि दिक्षु देयम् ।

भक्तेन सर्पिर्दधिभिश्चितेन

पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण ॥

पक्षीन्वज्रान्तकराक्षसेज्जान्

विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् ।

पूर्वादिक्काष्ठाक्रमयोजितेषु

न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु ॥

नमोयुतैस्तान् प्रणवश्च सर्वा-

काक

स्ततोऽर्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः ।

अर्घ्यासनान्तेपनपुष्पधूपै-

र्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥

अभ्यर्चितेभ्यो विधिनिर्दिष्टेन

पिण्डाष्टकं तत् ददतु द्विजेभ्यः ।

मन्त्रेण समन्वय निवेदनार्थं

कार्यं विचिन्त्यापसरैश्च किञ्चित्” ॥

अथ मन्त्रः । ॐ नमः खगपतये गरुडाय

द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥

“द्रोणाष्टकसमं पिण्डं गृह्णाण त्वमशङ्कितः ।

यथादृष्टं निमित्तं च कथयस्वाधमे स्फुटम् ॥

काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते

तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः ।

उद्देशशोको विफलः प्रयागे

हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये ॥

याम्ये रूपापद्ममृत्पयः स्युः

पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु ।

स्यादैश्वर्येऽभीष्टमकष्टसार्थं

भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे ॥

नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्यं

भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे ।

सन्तापशोको विफला च यात्रा

पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥

पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते

चञ्चनखैर्विद्विपति द्विजो यः ।

कार्येषु सर्वेषु स न प्रशस्तो

ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्” ॥

इति वसन्तराजे काकरते पिण्डाष्टकप्रकरणं नवमम् ॥ * ॥

“आद्यं पञ्चाशता द्वाभ्यां दत्तैर्दिकचक्रमीरितम् ।

काकालयपरीक्षा च द्वितीये दशभिस्त्रिभिः ॥

दत्तैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाष्टकनिरूपणम् ।

द्वाचत्वारिंशता दत्तैर्यात्रा तुर्ये प्रकीर्त्तिताः ॥

दत्तानि विंशतिस्त्रिणि स्थानं स्थाप्ये च पञ्चमः ।

स्वरप्रकरणं षष्ठं दत्तैर्द्वादशभिस्ततः ॥

एकादशभिराख्यानं बलिसंज्ञञ्च सप्तमम् ।

पिण्डत्रयविधानाय चतुर्दशभिरष्टमम् ॥

पिण्डाष्टकविधानाय नवमे यदुदाहृतम् ।

अन्यप्रकरणं तच्च दत्तान्येकादशैव तु ॥

वसन्तराजप्राकुने सदागमार्थशोभने ।

समस्तसत्वकौतुके विचारितोऽत्र वायसः” ॥ * ॥

समुदायेन १८१ दत्तानि । इति वसन्तराजप्राकु-

नान्तर्गतवायसप्राकुननामकाकचरित्रं समाप्तम् ॥

काकमांसगुणाः। दोषक्षयापहत्वम्। चक्षुर्हितत्वम् ।

दृढयात्वम् । बलायुर्हितकारित्वम् । लघुत्वम्

दीपयत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“काकः कोकिलशूकरास्त्वथ खरो-

द्वाश्चादयो भक्षुका

यालाः सौरभयो दक्षप्रभृतयो

ये चान्यजीवा नृणाम् ।

मण्डूकाश्च सरीसृपादिकगणा

यूका कलिङ्गाश्च ये

काकज

कोकः सारसशारिका शुक इमे
भक्ष्या न शृन्तास्तथा ॥

गृहचटकचकोराः काकजात्याश्च श्वेनाः

पिकशुकविषष्टङ्गीभृङ्गदायूहकल्काः ।

जलकरटकपोता पोतकी खञ्जरीटाः

कलविकमशकाद्या यूकपिङ्गादयोऽन्ये ॥

एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेत्ता

ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाखञ्जश्च ।

अन्ये चापि श्वापदा ये च निन्द्या-

स्ते चाखाद्या वर्जिताश्चान्न सर्वे ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ॥

“काककङ्कुररचाषभासशृङ्गाद्यलूकचिल्लिख्ये-
नगृध्रप्रभृतयः प्रसङ्गाः ॥

“एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यं विपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥ पीठसर्पी ।

खोडा इति भाषा ॥ द्वीपविशेषः । परिणामभेदः ।

वृक्षविशेषः । शिरोऽवच्छालनम् । इति हेमचन्द्र-

भेदिनीकरौ ॥ तिलकः । अतिष्ठः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

काककङ्कुरः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्कुरः) चीनकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्गं जङ्गावयवः
तद्वत् अङ्गं यस्याः) काकजङ्गावृक्षः । इति
जटाधरः ॥

काकङ्गी, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक + हन् + टः
टित्वात् ङीप्) महाकरङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकचिञ्चा, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः) गुञ्जा । इति
शब्दरत्नावली । कुञ्च इति भाषा । (गुञ्जाशब्दे-
ऽस्या विवरणं बोध्यम् ॥)

काकचिञ्ची, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः) गुञ्जा । इति
शब्दरत्नावली ॥

काकचिञ्ची, स्त्री, (काकचिञ्चि + वा ङीप्) गुञ्जा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (अस्याः पर्यायो भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—

“श्वेता रक्तोच्छता प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी” ॥
गुञ्जाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव छदो यस्य) ।
खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदिः, पुं, खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(खञ्जरीटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

काकजङ्गा, स्त्री, (काकस्य जङ्गेवाकृतिर्यस्याः) ।
खनामस्यातटवृक्षविशेषः । केउथा ठेङ्गा इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकाङ्गोर काकाङ्गी ३ काक-
नासिका ४ । इति शब्दरत्नावली । कृषीवलः । इति
रत्नमाला । भ्राङ्गजङ्गा ६ काकाङ्गा ७ सुलोमशा
८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ ।

काकति

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमित्रण-
कफबाधिर्यागीर्णजीर्णविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“काकजङ्गा बला श्यामा ब्रह्मदण्डो कृताञ्जलिः ।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥

यधामन्यतमं मूलं पुष्ट्योद्भूय यत्नतः ।

रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रंथहे ज्वराधिकारे ॥

मसीति लोके । अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,—

“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।

पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥

काकजङ्गा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।

निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषकिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

काकजम्बू, स्त्री, (काकवर्णा जम्बू) भूमिजम्बू ।

कुम्भजम्बू । इति शब्दमाला । वनजाम् इति

भाषा ॥

काकजम्बू, स्त्री, (कं जलं अकति आश्रयत्वेन गृह्णा-

तीति । क + अक् + अण् + टाप् च । काका

जम्बू । यदा काकवर्णा जम्बूः) जम्बूप्रभेदः ।

तत्पर्यायः । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्लभा

४ भृङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ भ्राङ्गजम्बू ७ धन-

प्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् ।

पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिसार-

नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिबलप्रदत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

काकणं, स्त्री, (कु ईषत् कणति निमीलति इति ।

अच् काकणं गुञ्जाफलं तददाकृतिरस्यास्तीति

कृष्णरक्तचिह्नितत्वादस्य तथात्वम्) । कुष्ठविशेषः ।

तस्य लक्षणम् । यथा,—

“यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।

त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति” ॥

इति माधवकरः ॥ (“काकणं तीव्रदाहशक् ॥

“पूर्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।

कुष्ठलिङ्गेयुतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥

दोषभेदीयविविधैरादिश्लेष्मिज्जकर्मभिः” ॥

इति वामटे निदानस्थाने १४ अः ॥

“काकणन्तिका वर्णान्यादौ पश्चात् सर्वकुष्ठ-

लिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्वकुष्ठलिङ्गसम्भवे

नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् ।

इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ॥)

काकणन्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती ।

कन् निमीलने शट् ङीप् कोऽकादेशः । ततः कन्

टाप् च एषोदरादित्वात् साधुः) गुञ्जा । इति

रत्नमाला । कुञ्च इति भाषा ॥

(“यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्” ।

इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपद-

लोपि समासः) । काकचिञ्चा । इति रत्नमाला ।

कुञ्च इति भाषा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।

काकप

पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकः, पुं, (कं जलं अकति इत्यण् । काकः

तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियस्तिन्दुका

वा) वृक्षविशेषः । माकडा केन्दु । माकडो

गाव् । काकतेन्दु इति च भाषा । तत्पर्यायः । का-

केन्दुः २ कुलकः ३ काकपीलुकः ४ । इत्यमरः

। २ । ४ । ३६ ॥ काकपीलुः ५ काकाण्डः ६ काक

सूर्जः ७ काकाङ्गः ८ काकवीजकः ९ । अस्य

गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । गुरुत्वम् ।

वातविकारनाशित्वञ्च । पक्षस्य तस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । किञ्चित्फकारित्वम् । वान्तिपित्त-

नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाण्डशब्दे-

ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्यस्य । अर्श-

आदित्वात् अच्) । कालागुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलांशेऽस्याः

इति ठन् । स्त्रियां टाप् च) । काकचिञ्चा । गुञ्जा ।

इति हलायुधः ॥

काकतुण्डी, स्त्री, (काकं ईषदुःखं तुण्डते नाशयतीति ।

तुङ्ङि ङ बध् + अण् । गौरादित्वात् ङीष्) ।

राजरीतिः । राजपित्तल इति भाषा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिर्विद्यते ऽस्याः ।

अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष्) । वृक्ष-

विशेषः । कौआडोडी । इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-

प्रिम्बी ४ रक्तला ५ भ्राङ्गादनी ६ वक्रशल्या ७

दुर्म्माहा ८ वायसादनी ९ भ्राङ्गनखी १० वायसी

११ काकदन्तिका १२ भ्राङ्गदन्ती १३ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-

त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहारित्वम् । रुचि-

कारित्वम् । पलितस्तम्भित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकमोषज्जलं वास्यं ध्वज इवास्य) ।

वाङ्वाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकनामा, [न] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य) ।

वक्रवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (काकशीर्षशब्दे-

ऽस्य विवरणं बोध्यम् ॥)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य) ।

विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः) ।

काकजङ्गावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्याया

गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।

काकनासा कषायोच्चा कटुका रस पाकयोः ।

कफघ्नी वामनीतिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठहृत्” ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्वार्थे कन्

टाप् अत इत्वम्) । काकजङ्गावृक्षः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११८ ॥ रक्तचिचट् । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्यस्य ।

काकपक्ष + अच्) । मस्तकपार्श्वद्वये केशरचना-

विशेषः । काण्पाटा जुन्यौ इति च भाषा ।

काकव

तत्पर्यायः। शिखण्डकः २। इत्यमरः। २। ६।
६६॥ शिखण्डकः ३ शिखण्डः ४। इति तट्टीका॥
(यथा, रघुः। १२। १।

“कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये।

काकपक्षधरमेव याचित-
न्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते” ॥)

काकपदः, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात्
काकपद इव आकृतिरस्यस्य।) रतिबन्धविशेषः
तस्य लक्षणम्। यथा,—

“पादौ द्वौ सन्धयुग्मस्यौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे लघु।
कामयेत् कामुर्लो कामी बन्धः काकपदो मतः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णं पर्णं यस्याः। गौरा-
दित्वात् ङीष्।) मुद्रपर्णी। इति भावप्रकाशः॥
“(मुद्रपर्णी हिमा रुक्षा तित्ता खादुच्च शुक्ला।
चक्षुषा क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहणशीलतिसारजित्” ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

काकपीलुः, पुं, (काकप्रियः पीलुः।) काकतिन्दुकः।
काकतुण्डो। श्वेतगुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः। (पर्या-
योऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे।
“श्वेता रक्तोचटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता।
रक्ता सा काकचिच्छी स्यात् काकानन्ती च रक्तीका।
काकादनी ककापीलुः सा स्मृता काकवल्लरी” ॥
विशेषविवरणमस्य च गुञ्जाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

काकपीलुकः, पुं, (काकपीलु + संज्ञायां कन्।)
काकतिन्दुकवृत्तः। इत्यमरः। २। ४। ३६।
माकङ्किन्दु इति भाषा ॥

काकपुच्छः, पुं, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।)
कोकिलः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकपुष्टः, पुं, (काकेन पुष्टः। कोकिल्या हि निजाण्ड-
स्फोटनाशक्ततया काकाण्डं तट्टीडात् निक्षिप्य
तत्र स्त्रीकाण्डं स्थापयित्वा काकद्वारा स्थापय-
योषणात् अस्य तथात्वम्।) कोकिलः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काकपुष्पं, स्त्री, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य।) गन्ध-
पर्यायम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकफलः, पुं, (काकप्रियं फलमस्य।) निम्बवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातव्याः ॥)

काकबलिः, पुं, (काकेभ्यो देवो बलिर्ब्रह्मादिकम्।)
काकसम्पदानकाङ्गादि। तद्दानविधिर्यथा।

“यमदारावस्थितनानादिगद्गीयवायसेभ्यो नमः।
इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य प्रार्थयेत्।

“ॐ काक त्वं यमदूतोऽसि गृहाण बलिमुत्तमम्।
यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्याथितुमर्हसि ॥

“ॐ काकाय काकपुरुषाय वायसाय महात्मने।
अत्र पिण्डं प्रयच्छामि कण्ठां धर्मराजनि” ॥

इति पुरकपिण्डदानान्ते हलायुधः ॥ * ॥
बलिवैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—

“हेन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा।

काकमु

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्” ॥
“ॐ काकेभ्यो नमः। इति दद्यात् तदुपरि अद्भिः
सिञ्चेत्। इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

गयायां तद्विधिर्यथा,—

“बलिः काकशिलायाश्च काकमोज्ज्वलमोक्षदः” ॥
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामा-
हात्म्ये ४ अध्यायः ॥ तत्र तृतीयदिनकृत्ये काक-
बलिदानं यथा,—

“ततः काकबलिं क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत्।
येन्द्रवारुणवायव्या यस्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्” ॥

इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः ॥

काकभाण्डौ, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवसरकारणस्य
ईषज्जलस्य भाण्डौ क्षुद्रभाण्डमिव। तत्फलभक्ष-
णेन मुखात् ईषज्जलक्षरणात् अस्यास्तथात्वम्।)
महाकम्पजः। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकभीरुः, पुं, (काकात् भीरुर्भयशीलः।) पेचकः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकमङ्गः, पुं, (काक इव कृष्णो मङ्गजलचरपक्षि-
विशेषः।) दातृहृपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (डा-
उकपाखी इति भाषा ॥ यथा, महाभारते १३।
दानधर्मे संसारचक्रकथने १११। १२१।

“एतं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमङ्गः प्रजायते” ॥)
काकमर्दः, पुं, (काकं मृदातीति। काक + मृद् +
अण्।) महाकालवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकमर्दकः, पुं, (काकमर्द + संज्ञायां कन्।) महा-
काललता। इति रत्नमाला। माकाल इति भाषा ॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाचो + स्त्री + कन्।)
काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मञ्चते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्राङ्गमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतित्ता ५ वज्रफला ६ कटफला ७
रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तित्तिका १३ वज्रतित्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।
वृध्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ (तथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्वरस्युक्षरा ॥
तित्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैचहिता हिक्काक्षर्दिहृद्रोगनाशिनी” ॥)

काकमाचोवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकव

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“मुद्रपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्णल्लिका सहा।
काकमुद्रा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
दयोऽस्या मुद्रपर्णीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काकयवः, पुं, (काकमीषज्जलं यत्र तादृशो यव इव
नीरसत्वात्, यदा काकवन्निर्गुणो यवः।) तण्डुल-
शून्यधान्यम्। आगडा इति भाषा ॥

(“यथा फलाः षण्डतिलाः यथा चर्ममया नृगाः।
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इव” ॥ इति
महाभारते सभापर्व ॥ तथा पञ्चतन्त्रे २। ६५।

“यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः।
नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः” ॥)

काकरुहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया
वृक्षाद्यवलम्बनेन जायते इति। काक + रुह +
कः। काकवत् परपुष्टतयास्यास्तथात्वम्। यदा
काकपुरीशात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः
अतएव तत् संज्ञयाख्यायते।) वन्दारुहा। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काकरुकः, पुं, (कु कुम्भितं करोतीति। कु + कृ +
उकः। कोः कादेशः।) स्त्रीजितः। उलूकः।
दम्भः। दिगम्बरभीरुकनिर्धनेषु च। इति हेम-
चन्द्रः ॥

काकलं, स्त्री, (ईषत्कलो यस्मात्। कोः कादेशः।)
कण्डमणिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ग्रीवास्थोन्नत-
देशः। इति सुश्रुतः ॥ दुँटि इति भाषा।)

काकलः, पुं, (का इत्याकारः कलो यस्य।) द्रोण-
काकः। इति शब्दरत्नावली ॥

काकलकः, पुं, (काकलं ततः कप् पुंस्त्वञ्च।)
कण्डमणिः। इति हेमचन्द्रः ॥

काकलिः, स्त्री, (कल् + इन् कलिः। कु ईषत् कलिः।
कोः कादेशः।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (“कोकिलकाकलिकूजित-
कुञ्जम्” ॥ इति शिष्टप्रयोगः ॥)

काकली, स्त्री, (काकलि + कृदिकारान्तत्वात् वा
ङीप्।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १।
७। २॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४। ११।

“उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपयाधूतचूलाङ्कुर-
क्रोडत्कोकिलकाकलीकलकलैस्त्रीर्णकण्ठज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्ष-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” ॥

काकलीद्राक्षा, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा।)
द्राक्षाप्रभेदः। किष्किम् इति ख्याता। तत्-
पर्यायः। जम्बूका २ फलोत्तमा ३ लघुद्राक्षा ४
निर्वीजा ५ सुवृत्ता ६ रसाधिका ७। तस्या
गुणाः। मधुरत्वम्। अस्त्वत्वम्। रसालत्वम्।
रुचिकारित्वम्। शिशिरत्वम्। श्वासहृत्तास-
नाशित्वम्। जनवल्लभत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

काकलीरवः, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य।)
कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूक्ष्ममधुरा-
स्फुटध्वनौ तु कर्मधारयः ॥)

काकवल्लरी, स्त्री, (काकप्रिया वल्लरी।) खर्गवल्लरी।

काकाद

काकुत्

काकोदु

इति राजनिर्घण्टः ॥

काकशीर्षः, पुं, (काकः शीर्षे अयेऽस्य । काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात् ।) वक्रवृत्तः । इति जटाधरः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् । “वक्रपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवधियः ।

वसुकः काकनामा च वसुहृद्ः स्वपूरकः” ॥)

काकस्फूर्जः, पुं, (काकः स्फूर्जति यच् । काक + स्फूर्ज् + आधारे घञ् ।) काकतिन्दुकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काका, स्त्री, (काकवदाकारोऽस्यस्या इति अच् ततयाप् ।) काकनासालता । काकोलीवृत्तः ॥ काकजङ्घावृत्तः । पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुलोमशा । पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥ गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥ रत्नकालता । मलपूवृत्तः । काकमाचोवृत्तः । इति मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्याः वा डीष् । पक्षे टाप् ।) काकाङ्गीवृत्तः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आकृतिर्यस्याः । डीष् ।) काकजङ्घावृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा” ॥)

काकाङ्गी, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं अद्यति गच्छतीति । काक + अङ् + अण् + डीष् ।) काकजङ्घावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाण्डः, पुं, (काक्या अण्ड इव फलं यस्य । काकीत्यस्य एवङ्गावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“माघैः समानं फलमात्मगुप्त-
मुक्तञ्च काकाण्डफलान्तयेव” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यस्मिन् व्यवह्रियते तद्यथा,—

“काकाण्डमुरसगवाक्ष्या
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उद्बुद्धविषजलमते
लेपौषधनस्यपानानि” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाण्ड, स्त्री, (काकस्याण्डमिव बीजमस्याः ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाण्डी, स्त्री, (काकाण्ड + गौरादित्वात् डीष् ।) महाज्योतिष्मती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकाण्डोला, स्त्री, (काकाण्डमोरति तस्मादृश्यं बीजे प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य लत्वम् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैर्यते भुज्यतेऽसौ इति । काक + अद + कर्मणि ल्यट् ततो डीष् च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतगुञ्जा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तविशेषः । कालियाकड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः । हिंसा २ गृध्रनखी ३ तुण्डी ४ काला ५ अहिंसा ६ कटुका ७ पाणिः ८ कापालः ९ कुलिकः १० । इति रत्नमाला ॥ (अस्याव्यवहारो यत्र तद्यथा,—

“विकङ्कतारग्वधकाकान्ती
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेदेनम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालायाधिकारे ॥ अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

“श्वेता रक्तोचटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता । रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ॥ काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी” ॥)

काकायुः, पुं, (काकस्य आयुर्यस्यात् ।) खर्गवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्यस्य । काकस्यारिर्वा ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रौति । का + कल + अण् ।) द्रोगकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकिणी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गगनाकाले चञ्चली भवतीति । कक + णिनि + डीष् ।) पृष्ठोदरादित्वात् नस्य णः ।) पञ्चतुर्योऽङ्गः । पाँच गण्डा-कडि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।

“वराटकानां दण्डकदयं यत् सा काकिणी” ॥)

मानदण्डः । काठा नल इत्यादि भाषा । कृष्णला । कुँच इति भाषा । एकवराटी । एक कड़ा इति भाषा ।

(“तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा । प्रदद्याद् दक्षिणां यच्च यया स सफलो भवेत्” ॥

इति शुद्धितत्त्वे दृहस्पतिः ॥) उन्मानस्याङ्गकः । इति मेदिनी ॥

काकिनी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गगनाकाले चञ्चली भवतीति । कक + णिनि + डीष् ।) काकिणी । इत्यमरटीकायां रायशुक्रः ॥ (यथा,—पञ्चतन्त्रे २ । ७४ ।

“ईश्वरा भूरिदानेन यत्नमन्ते फलं किल ।

दरिद्रस्तच्च काकिन्या (गया) प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः” ॥)

काकिलः, पुं, (कु-ईषत् किरतीति । कु + कृ + कः ।) कोः कादेशः रस्य लत्वम् ।) काकलः । कण्ठमणिः । इति शब्दमाला ॥

काकुः, स्त्री, (कक लौल्ये + उण् ।) श्लोकभयादिभिर्ध्वनिविकारः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।

“भिन्नकण्ठध्वनिर्धोरः काकुश्चिन्मिथोयते” ॥ इति

काकुं लङ्गीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैथति सखि ! सुरभि

समयेऽसौ । नैथति, अपि तु एष्यति एवेति-

काका व्यज्यते” ॥) जिङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकुत्स्थः, पुं, (काकुत्स्थस्य नृपतेरपत्यम् । शिवादि-त्वात् ४ । १ । २१२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति

रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।

“असञ्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमय दूषणम् । न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः” ॥

काकुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । अजरारार्थे यथा रघु-वंशे ६ । २ ।

“काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्” ॥

दशरथार्थे यथा रामायणे ६ । १०५ । १ ।

“प्रतिप्रयति काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः” ॥

काकुत्स्थ एव स्वार्थे अण् । पुरा किल महोत्तरूप-धारिणो महेन्द्रस्य काकुदि स्थित्वा असुरान् जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरञ्जयरानः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणन्तु काकुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुदं, स्त्री, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।) तालु । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

काकेक्षुः, पुं, (काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः । ततः कर्मधारयः ।) खगण्डः । इति रत्नमाला त्रिकाण्डशेषः ॥ खागडा आक् इति भाषा ॥ काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराह्लादकः ।) कुलकवृत्तः माकड़ा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिकः, पुं, (कु ईषत् कोची सङ्कोचो । कुच + णिन् स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोची मत्स्यः । इति हारावली ॥ काउची इति भाषा ॥

काकोची, स्त्री, (काकोच + डीष् ।) काकोचिमत्स्यः । इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्य-पदलोपी कर्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली । काकोडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्ततः स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्वम् ।) वृत्तविशेषः । कोठडुमुरि डुमुमि इति च ख्याता । काकोडुमुर इति भाषा । तत्पर्यायः । फलगुः २ मलपूः ३ जघनेफला ४ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ मलयः ५ फलगुफला ६ काकोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलवाटिका ८ वज्रफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः ।

काकोडुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगा-धिकारे ।

“काकोडुम्बरिका गोजी पचैर्विस्त्रावयेद्विषक । दौद्रयुक्तेष्व लवणैः सन्धोषैः प्रतिसाधयेत्” ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुत्सितं अकृति । कु + अच् वक्र-गतौ + अच् । कोः कादेशः ।) काकं कुटिलगति-कारि उदरं यस्य वज्रग्रीहिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।

“यः पूतनामारण्यलब्धवर्णः

काकोदरो येन विनीतदर्पः ।

यशोदवालङ्कृतमूर्त्तिरस्या-

साधो यदृतामथवा रघुनाम्” ॥)

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्य-पदलोपी कर्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली ॥

काकोलू

रिका १) काकोडुम्बरिका । काकोडुम्बरि इति भाषा । अस्याः पर्यायः । कृष्णोदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ क्षुद्रोदुम्बरिका ५ कुष्ठलो ६ फलगुदाटिका ७ अनाजी ८ फल्गुनी ९ मलयूः १० चित्रभेषजा ११ धाङ्गनाम्नो १२ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । स्तनदुग्धप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, स्त्री, (काकयति लोलयति दुःखदत्वात् । ककलौल्ये + णिच् + ओल । काकेन उल्लायते भक्ष्यते अत्र वा आधारे घञर्थे कः एषोदरादित्वात् साधुः ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥

“महानरककाकोलं सज्जीवनमहायसम्” ॥)

काकोलः, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति विङ्गलीकरोति वा-
नेन करणे घञ् ।) कृष्णवर्णस्यावरविषविशेषः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । १० ॥

“काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णच्छविमहाविषम्” । इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“काकोलो गरलक्ष्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः ।
शौलिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः” ॥
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कं जलमाकोलति संस्थायतीति । आ + कुल संस्थाने + अण् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच् + बाङलकात् ओल ।) द्रोणकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५ । १४ ।

“वक्त्रैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम् ।
मत्स्यादानं विङ्गराहाञ्च मत्स्यानेव च सर्वशः” ॥)
सर्पः । शूकरभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामस्यातौघविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धो घविशेषः । तत्पर्यायः । मधुरा २ काकी ३ कालिका ४ वायसोली ५ क्षीरा ६ धाङ्गिका ७ वीरा ८ शुक्ला ९ धीरा १० मेदुरा ११ धाङ्गोली १२ खादुमांसी १३ वयस्या १४ जीवनी १५ शुक्लक्षीरा १६ पयस्विनी १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पयस्या १८ शीतपाकी १९ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । क्षयपित्तानिलात्तिरक्तदाहज्वरनाशित्वम् । कफ-
शुक्रवर्द्धकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम् । काकोल्यादिगणोपधा, “काकोली-
क्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्रुपर्णाभाषपर्णीमेदा-
महामेदाक्षिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्र-
पौण्डरीकक्षिण्डिलक्ष्मीकाजीवन्तीभधुकश्चेति” ।

“काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ।
जीवनो वृहणो दृष्यः स्तन्यक्षेपकरस्तथा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ॥)

काकोलूकिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरौ-
धित्वात् ङन्टः । ततो वरे वुन् स्त्रियां टाप् च ।) काकोलूकयोर्वैशता । इति शब्दरत्नावली ॥

काचः

काच इ काङ्गणे । आकाङ्क्षायासिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-खेट-ईदत् ।) इ काङ्गति धनं लोकः । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

काचः, पुं, (कु कुत्सितं अक्षं अत्र । “का पथ्यक्षयोः”
६ । ३ । १०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ८ । २४ ।

“आञ्जालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः” ॥)
काक्षी, स्त्री, (कक्षे कच्छे भवः । “तत्र भवः” । ४ ।

३ । ५२ । इत्यण् ततो ङीप् च ।) तुररिका । अङ्ग-
इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कु ईषत् क्षीवयति । क्षीव + णिच् +
अच् । कोः कादेशः ।) शोभाञ्जनवृक्षः इत्यमरः ।
(गौतमात् शूद्रायांमौशीनर्यां जातः पुत्रविशेषः ।
यथा महाभारते २ पर्वणि ।

“शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संश्रितव्रतः ।
औशीनर्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः” ॥)

काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यद्वा ईषत्-
क्षीवयतीति । ण्वुल् ।) शोभाञ्जनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कागः, पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गै +
कः ।) काकः । इति जटाधरः ॥

कागदं, स्त्री, (कागः काकवर्णः मस्यादिदीयते अत्र
इति । काग + दा + घञर्थे आधारे कः । कस्य
चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखन-
पत्रविशेषः । कागज इति आरवी भाषा । यथा,

“भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके ।
कागदे चाष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः ॥

त्रिगन्धेनाथवैकेन विलिख्य धारयेन्नरः ।
पञ्च सप्तत्रिलोकेष्वपि शोधितं कवचं शुभम्” ॥

इति श्रीघनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे हनु-
मत्कावचम् ॥

काङ्गा, स्त्री, (कुत्सितं अङ्गं यस्याः । काङ्ग + टाप् ।)
वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, स्त्री, (कच्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने
+ घञ् न कुत्वम् । तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् ।)
सिक्ककम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षार-
मृत्तिकाऽस्यस्याकरत्वेन इति अच् ।) काचलवणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (कच दीप्तौ + णिच् + घञ् ।) मृत्तिका-
विशेषः । काँच् इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षारः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ अस्या गुणाः । क्षार-
रसत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । अञ्जनात् दृष्टिकारि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ शिक्कम् । शिका इति
भाषा ॥ मणिविशेषः । (यथा,

“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमण्यो कुतः” ।
इत्युद्धटः ॥) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

तस्य लक्षणम् ।
“अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।
चन्द्रादित्यौ सनत्तत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्मलानि च तेजसि आजिष्णूनीव पश्यति ।

काचभा

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः” ॥
इति माधवकरः ॥

(“प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाखिते ।
तेनोर्द्धमीक्षते नाधस्तनुचेलानृतोपमम् ॥

यथावर्णश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥

लिङ्गनाशं मनः कुर्वन् क्वादयेदृष्टिमण्डलम् ।
तत्र वातेन तिमिरे व्याविक्रमिव पश्यति ॥

चलाविलासनाभासं प्रसन्नचेक्षते मुञ्जः ।
जालानि केशान् मशकान् रश्मौश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥

काचीभूते दृग्गुणापश्यत्यास्यमनासिकम् ।
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥

वृद्धः काचोदृष्टं कुर्याद्रजोधूमवृतामिव ।
स्पष्टागुणाभां विलीयन् सूक्ष्मां वा हृतदर्शनाम् ॥

सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।
दृङ्गण्डलं विशयन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायोनीलञ्च पश्यति ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
अर्केन्दुपरिवेषाधिमरीचीन्द्रधनंघि च ॥

भृङ्गनीला निरालोका दृङ्क्षिग्धालिङ्गनाशतः ।
दृष्टिः पित्तेन ऋक्षाख्या सा ऋक्षा ऋक्षदर्शना ॥

भवेत्पिण्डविदग्धाख्या पीतापीताभदर्शना ।
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥

शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।
काचे तु निष्प्रभेन्द्रकंप्रीपाद्यैरिवाचितम् ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्यालिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
मूर्त्तः कफोदृष्टिगतः स्निग्धोदर्शननाशनः ॥

विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपटसंस्थितः ।
उष्णो सङ्कोचमायाभिश्चायायां परिसर्पति ॥

शङ्खकुन्देन्दु कुमुदस्तटिकोपमशुक्तिमा ।
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति” ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥

विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, स्त्री, (कचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।)
पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचेल इत्यपि

पाठो दृष्टः ॥ (मुग्धबोधमते “किमः त्वन्ताञ्चि-
चनौ” इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम्-
शब्दार्थे य । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रबोध-

चन्द्रोदये । “यूष्मा काचन कन्यका खलु मया
तेनास्मि वाताधिकः” ॥)

काचनकं, स्त्री, काच्यते लेखो निबध्यते येन (कच +
णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम्
इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + अस्यर्थे इनिः ।)
लिपिः । तत्पर्यायः । वर्णदूतः २ खलिमुखः १
लेखः ४ वाचिकहारकः ५ तालिकः ६ । इति

जटाधरः ॥

काचभाजनं, स्त्री, (काचनिर्मितं भाजनम् ।) काच-
पात्रम् । काँचेर वासन इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शिङ्गानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काचमलं, स्त्री, (काचस्य द्वारमृत्तिकायामलमिव ।)
काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काचलवणं, स्त्री, (काचात् द्वारमृत्तिकाया जातं लव-
णम् ।) लवणविशेषः । कालालुण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४
नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्चलम् ७
क्षणावणम् ८ पाकजम् ९ काचोत्थम् १० हय-
गन्धम् ११ काललवणम् १२ कुहविन्दम् १३ काच-
मलम् १४ कृत्रिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचि-
कारित्वम् । ईषत्कारित्वम् । पित्ततृड्धिकारित्वम् ।
दाहदाहत्वम् । कफवातगुल्मशूलनाशित्वम् । अग्नि-
दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
काचसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचः
द्वारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काच-
लवणम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
काचसौवर्चलं, स्त्री, (काचस्थानिकं सौवर्चलं लवणम् ।)
काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काचस्थाली, स्त्री, (काचस्य द्वारस्य स्थालीव ।)
फलैरुहावृत्तः । पाण्डु गाढ इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा—
“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
क्षणावन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला स्मिता ।
मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः कालपाटला” ॥
कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्येके ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्मि-
ता स्थाली ।) काचपात्रम् ॥
काचिघः, पुं, (कचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् ।
काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड ।
एषोदरादित्वात् हस्य घः ।) काञ्चनम् । क्लेमखः ।
क्षिमङ्गा । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ॥
काचित्, व्य (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोध-
मते “किमन्त्यन्ताच्चिचनौ” इति का + चित्प्र-
त्ययः ।) काचन । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् ।
(यथा, पदाङ्कदूते १ ।
“गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्” ॥)
काचितं, त्रि, (कच्यते बध्यतेऽसौ । कच् + णिच् +
कर्म्मणि क्तः ।) शिखितम् । शिखारोपितवस्तु ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ शिखाय तोला द्रव्य
इति भाषा ॥
काचिमः, पुं, (कच बन्धे + णिच् + इमन् ।) देव-
कुलोद्भववृद्धः । तत्पर्यायः । भञ्जरः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
काञ्चनं, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते इति । कचि उ दीप्तौ
+ ल्युः ।) खण्डम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
(यथा मनुः । २ । २३६ ।
“अभिचादपि सद्गुणमभेद्यादपि काञ्चनम्” ॥)
यद्गुणेश्वरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेश्वर-
पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः ।
काञ्चनमये चि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।

“निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति” ॥
काञ्चनः, पुं, (काञ्चते दीप्यते इति कञ्त्तरि ल्युः ।)
खनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रक्तान्वेतमेतेन स
द्विविधः । आद्यस्य पर्यायः । रक्तपुष्पः २ कोवि-
दारः ३ सुगमपत्रः ४ कुण्डलः ५ ॥ द्वितीयस्य
पर्यायः । काञ्चनालः २ कर्बुदारः ३ पाकारिः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ
कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ चम्पकः । नाग-
केशरः । उदुम्बरः । धुस्तूरः । इति मेदिनी ।
(पुरुवरवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्रः । यथा,
भागवते । ६ । १५ । ३ ।
“भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः” ॥
काञ्चनकं, स्त्री, (काञ्चन + संज्ञावां कन् ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काञ्चनकः, पुं, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इति वैद्यकम् ॥
“काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
दयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥
काञ्चनकदली, स्त्री, (काञ्चनदर्शना कदली ।) सुवर्ण-
कदली । इति राजनिर्घण्टः । चाँपाकला इति
भाषा ॥
काञ्चनकारिणी, स्त्री, (काञ्चनं वज्रमूलेन बन्धनं क-
करोति । काञ्चन + कृ + शिनिः । श्लियां ङीप् ।)
शङ्खमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्दे
ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)
काञ्चनक्षीरी, स्त्री, (काञ्चनमिव क्षीरमस्याः । क्षीरा-
दित्वात् ङीष् । काञ्चनवृक्षस्य क्षीरमिव क्षीर-
मस्य वा ।) क्षीरिणीजला । इति राजनिर्घण्टः ॥
काञ्चनगिरिः, पुं, (काञ्चनमयी गिरिः । शकपार्थि-
वादित्वात् समासः ।) सुमेधपर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ ।
“जठरदेवकूटौ समं पूर्वेणालादप्रयोजनमहस-
मुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतङ्गौ भवतः । एवमप-
रेण पवनपारियाचौ दक्षिणेन केलासकरवोरौ
प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिष्टङ्गकरो अष्टाभि-
रेतः परितृप्तौ ऽभिरिव परितृष्कास्ति काञ्चन-
गिरिः” ॥ दानाय कृतः सुवर्णपर्वतः ॥)
काञ्चनपुष्पकं, स्त्री, (काञ्चनमिव पीतं पुष्पं यस्य । का-
ञ्चनपुष्प + कप् ।) आजल्यवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
काञ्चनपुष्पी, स्त्री, (काञ्चनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।)
गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (गणिका-
रिका शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
काञ्चनारः, पुं, (काञ्चनं तद्वर्णं ऋच्छति पुष्पैः । काञ्चन
+ ऋ + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ (“काञ्च-
नारः काञ्चनकः” इत्यादि पर्यायाः काञ्चनकशब्दे
गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ व्यवहार्यते
यत्र तदुच्यते,—
“काञ्चनारवचः बाधः श्रुतीचूर्णेन नाशयेत् ।
गण्डमालान्धाकाथः क्षौद्रेण वरुणवचः” ॥

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
काञ्चनाक्षः, ए, (काञ्चनं काञ्चनवर्गं अक्षति । काञ्चन
+ अक्ष + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली । (काञ्चनारशब्दस्य गुणदयो ज्ञेयाः ॥
अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ॥)
काञ्चनाक्षयः, ए, (काञ्चनं खण्डे व्याकृत्यते स्पष्टते ख-
भासा । आ + क्ते + कः । काञ्चन इत्याकृतयो
नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६५ ॥
काञ्चनी, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते अवनया । करणे ल्युट्
डीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी ॥ खर्गक्षीरी-
वृक्षः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
काञ्चनीया, स्त्री, (काञ्चनाय हिता । काञ्चन + च्चः
टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
काञ्चिः, स्त्री, (काञ्चते इति “सर्वधातुभ्य इन्” ।
उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा आर्यासप्तशती ६६३ ।
“हृतकाञ्चिवस्त्रिभ्योत्तरजवनानादपरभोगमुक्तायाः ।
उत्सृजति रोमराजिः स्तनशृङ्गोर्मरुतरेखिव” ॥)
काञ्चिकं, स्त्री, (काञ्चि + संज्ञायां कन् ।) काञ्जिकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, “वृद्धिकारान्तत्वात्” वा डीप् ।)
स्त्रीकथामरणम् । चन्द्रहार गोटे इत्यादि भाषा ।
तत्पर्यायः ॥ मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ सार-
सनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६
रसना ७ कक्षा ८ कक्षा ९ सप्तका १० सार-
शनम् ११ रसनम् १२ वन्धनम् १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
“वीचिहोभस्तनितविहस्येगिकाञ्चीगुणायाः” ॥
इति मेघवृते । ३० ॥ केचित्तु
एकयष्टिर्भवत् काञ्ची मेखला तदुपयुक्ता ।
रसना धोडश्च ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः” ॥
इति पठन्ति इह त्वमेदात् पर्यायता । इति
तट्टीका ॥ नोक्षदलपुष्पान्तर्गतपुरीविशेषः । इति
मेदिनी । (यदुक्तम् ।
“अथोद्धा मधुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वात्रावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥
इयं हि कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि
स्थिते द्राविडदेशे अमुमीयते ॥) गुञ्जा । इति
विश्वः ॥
काञ्चीपदं, स्त्री, (काञ्चाः पदं स्थानम् ।) जघनम् ।
इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥
काञ्जिकं, स्त्री, (अञ्ज + धात्वर्थनिर्देशे एवज् + टाप् अत्
इत्वञ्च । अञ्जिका । कु कुस्विता अञ्जिका व्यक्तित्वस्य
कोः कादेशः ।) वारिपथ्युधितान्नास्त्रजलम् । काञ्जी
इति भाषा । तत्पर्यायः । आरनालकम् २ सौवीरम्
३ कुल्लाषम् ४ अभियुतम् ५ अवन्तिसोमम्
६ धान्यास्त्रम् ७ कुञ्जलम् ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
कुल्लासम् ९ कुल्लाषाभियुतम् १० काञ्चिकम् ११
काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी
१५ भक्तवारि १६ धान्यसूलम् १७ धान्ययौगि
१८ तुषाम्बु १९ । इति तट्टीका ॥ गृह्यास्त्रम् २०

काणः

महारसम् २२। इति रत्नमाला ॥ तुषोदकम् २२
शुक्लम् २३ चुक्रम् २४ धातुघ्नम् २५ उन्नाहम् २६
रत्नोघ्नम् २७ कुण्डगोलकम् २८ सुवीराम् २९।
इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम् ३० अभिशवम् ३१ अन्न-
सारकम् ३२। अस्य गुणः। वातशोथपित्तज्वर-
दाहमूर्च्छाशूलान्धानविवन्धनाशित्वम्।

“काञ्जिकं दधि तैलन्तु बलीपलितनाशनम्।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम्” ॥
मर्दान्नं च भक्षणात्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अ-
पि च। मेदकत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्।
पित्तशूलवृत्तिशुद्धिप्रवृत्तिकारित्वम्। स्पर्शं शी-
तलत्वम्। अमकमनाशित्वम्। पुरातनस्य तस्य
गुणः। हृत्पाण्डुकिमिरोगनाशित्वम्। अमिष्टजि-
कारित्वम्। इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“कुल्लाघधान्यमण्डेन चाष्टवं काञ्जिकं भवेत् ॥
यन्मन्वादिशुचौ भाण्डे स गुडद्वौद्रकाञ्जिकम्।
धान्यराशौ चिरात्रस्यं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काञ्जिकवटकः, पुं, (काञ्जिकयोगेन कृतो वटकः)।
वटकविशेषः। काँजि वड़ा इति भाषा। तस्य
पाकप्रकारो यथा,—

“मल्लनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता।
निर्मलेनान्बुनापूर्य तस्याच्चूर्णं विनिक्षिपेत्।
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिष्णाकृतम्।
निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्य च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्द्ध्वमस्नाः स्युर्वटका ध्रुवम्” ॥
अस्य गुणाः।

“काञ्जिकवटको रूचो वातहरः श्लेष्मकारकः शीतः।
दाहं शूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काञ्जिका, स्त्री, (कुत्सिता ईषदा अञ्जिका)। जीवन्ती-
लता। पलाशीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्जी, स्त्री (कं जलं अनक्ति। क + अन्ज + कर्मणि
+ अण्। गौरादित्वात् ङीष्)। महाद्रोणावृद्धः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ काञ्जिकम्। इत्यमरटीका ॥
“तुम्बीवीजं सौद्धिदस्तु काञ्जीपिष्टं गुडोजयम्।
अर्शोहरं गुदस्थं स्याद्विषमाद्विषमश्रुतः” ॥
इति तु काञ्जिकार्थे ज्ञेयम्। इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥

काठः, पुं, (काठ्यते तज्जते इति। कठ + कर्मणि
घञ्)। पाषाणः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काठिन्यं, स्त्री, (कठिनस्य भावः। कठिन + घञ्)।
कठिनता। यथा। “सीते मा कुरु सम्भ्रमश्च मृदुना
काठिन्यमङ्गीकृतम्”। इत्युद्धटः ॥

(यथा च कुमारः। ६। ७३।

“काठिन्यं स्यावरैः काये भवता सर्वमर्पितम्” ॥)

काठिन्यफलः, पुं, (काठिन्यं फले यस्य)। कपित्थवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः) ॥

काणः, पुं, (कणति एकचक्षुर्निमीलतीति। कण सं-
ज्ञायां कर्त्तरि घञ्)। काकः। इति मेदिनी ॥

काण्यं, त्रि, (कणति एकचक्षुषा पश्यति। कण् +

काण्डक

घञ्)। एकचक्षुः। इति मेदिनी ॥ काणा इति
भाषा। (यथा, मनुः। ३। २४२।

“खड्गो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्” ॥)

काणूकः, पुं, (कणति शब्दायते। कण शब्दे + “मृक-
णिभ्यामूकोकौ”। उगां ४। ३६। इत्युक्ता ॥)

काकः। इत्युगादिकोषः ॥

काण्डं, स्त्री, (कणतीति। कण शब्दे + डः। वाङ्म-
लात् दीर्घः)। सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि। यथा।

“भग्नं समासाद्विविधं ऊताश-

काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ।

उत्पिष्टविस्मिष्टविवर्तितश्च

तिर्य्यगतं क्षिप्तमधश्च षट् च” ॥

इति रोगविनिश्चयः ॥ सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थि-
काण्डम्। काण्डेन च ललककपालवल्लयतरुगुरुच-
कानां ग्रहणम्। तत्र भग्नं काण्डभग्नम्। इति
तट्टीकायाख्यामधुकोषः ॥

काण्डः, पुं स्त्री, (कणि दीप्तौ + जमन्तात् डः।
क्वादिभ्यः कित् अनुनासिकस्येति दीर्घः)। दण्डः।
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८। ७। २७।

“एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति” ॥

“वरत्राकाण्डेन वंशदण्डेन”। इति कर्कः ॥)

नालम्। वाणः। (यथा, महाभारते १३। ५। ३।

“विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्कृत्य लुब्धकः।

सविधं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्” ॥)

शरवृक्षः। अर्वा। कुत्सितः। वर्गः। (वर्गश्च एक-
जातीयसमवायः। यथा, भागवते। ४। २४। ६।

“क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरुद्वह ॥)

परिच्छेदः। (यथा, अथर्ववेदे १२। ३। ४५।

“इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्मात्तोकात्परमेष्ठी

समाप” ॥) अवसरः। प्रस्तावः। वारिः। जलम्।

इत्यमरः। ३। ३। ४३ ॥ (यथा, हेः रामायणे

२। ८६। १८।

“तान्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम्।

निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशवन्धुभिः” ॥

“क्रोडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि

चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते स्मेर्यः” ॥

इति तट्टीका ॥) स्तम्भः। (यथा, अमरुशतके ६५।

“उरुद्वयं मृगदण्डः कदलस्य काण्डौ

मध्यश्च वेगिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः” ॥)

दण्डादिगुच्छः। (यथा, भट्टिः ५। १८।

“दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला” ॥)

तरुस्तम्भः। गुण्डि इति भाषा। (यथा, रामायणे।

“वृक्षकाण्डमितो भाति” ॥ वृक्षाणां शाखा।

यथा, मनुः १। ४६।

“उद्भिजाः स्यावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः” ॥

“केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षायां यान्ति” ॥

इति तट्टीका ॥) वृन्दः। समूहः। रहः। निर्जन-
स्थानम्। इति मेदिनी ॥ स्नाघा। इति हेमचन्द्रः ॥

प्रापीयान्। इति भरणिः ॥

काण्डकटुकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे लतायामित्यर्थः कटुक-
स्तितः)। कारवेक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (का-

रवेक्षशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काण्डवा

काण्डकाण्डकः, पुं, (काण्डस्य शरवृक्षस्य काण्डमिव
काण्डं यस्य। काण्डकाण्ड + कप्)। काण्डकणम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डकारं, स्त्री, (काण्डं स्तम्भं किरति दीर्घतया उत्-
क्षिपति। काण्ड + कृ + अण्)। गुवाकः। इति
शब्दमाला ॥ (पुंसि तु काण्डं वाणं करोति इति
काण्डकारः। वाणकारकः) ॥

काण्डकीलकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे कीलकमिव यस्य।
काण्डकील + कप्)। लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः।
लोधकाठ इति भाषा ॥

काण्डगुण्डः, पुं, (काण्डेन गुच्छेन गुण्डयति वेष्टयति
भूमिम्। काण्ड + गुण्डि वेष्टने + अण्)। गुण्ड-
नामदण्डम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डगोचरः, पुं, (काण्डस्य वाणस्य गोचर इव गो-
चरो यस्य)। नाराचः। लौहमयवाणः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काण्डणी, स्त्री, (काण्डेन स्तम्भेन नीयतेऽसौ काण्डं
नयति आत्मानं वा। काण्ड + नी + क्तिप्। एषो-
दरादित्वात् णत्वम्)। सूक्ष्मपर्णलता। रामद्वती
इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डतित्तः, पुं, (काण्डे स्तम्भे तित्तः)। भूनिम्बः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“किराततित्तः किरातः कटुतित्तः किरातकः।

काण्डतित्तो नार्थतित्तो भूनिम्बो रामसेनकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणा-

दयोऽस्य किराततित्तशब्दे ज्ञेयाः) ॥

काण्डतित्तकः, पुं, (काण्डतित्त + स्वार्थे कन्)। भूनिम्ब
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। चिराता इति भाषा ॥

काण्डनीलः, पुं, (काण्डे स्तम्भे नीलः)। लोध्रः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपटः, पुं, (काण्डे काष्ठादिनिर्मितस्तम्भे आवर-
कत्वात् स्थितः पटः)। यवनी। तिरस्कारिणी।
इति हेमचन्द्रः। कानात् इति भाषा ॥

काण्डपुष्पा, स्त्री, (काण्डस्य वाणस्य पुष्प इव पुष्पो
यस्याः)। शरपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपुष्पं, स्त्री, (काण्डात् स्तम्भं व्याप्य पुष्पं यस्याः)।
क्षुद्रसुगन्धिपुष्पविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका।

दोना इति भाषा ॥

काण्डपृष्ठं, स्त्री, (काण्डं तरुस्तम्भ इव स्थूलं पृष्ठं
यस्य)। कर्णधनुः। इति महाभारतम् ॥

काण्डपृष्ठः, त्रि, (काण्डः वाणः पृष्ठे यस्य)। काण्ड-
स्पृष्टः। शस्त्राजीवः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

(“स्त्रीपूर्णाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ॥

अजपा ब्राह्मणाश्चैव आजे नार्हन्ति केतनम्” ॥

इति महाभारते। १३। २३। २२ ॥) वैशापती

पुं। इति दानधर्मः ॥

काण्डवारिणी, स्त्री, (काण्डान् संग्रामापतितान् वा-
णान् स्मरणादेव निवारयतीति। काण्ड + वृ +

णिच् + णिनिः)। दुर्गा। यथा,—

“महागजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम्।

स्मरणादारते वाणान् तेन सा काण्डवारिणी” ॥

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥

काण्डेशः

काण्डरुहा, स्त्री, (काण्डात् किन्नरान्धात् रोहतीति । काण्ड + रुह + कः टाप् च ।) कटुकी । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “कट्वी तु कटुका तिल्ला कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्याः गुणाः कटुकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काण्डर्षिः, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः । यद्वा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः ।) वेदकाण्डविशेषाध्यापकमुनिभेदः । स तु जैमिन्यादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैमिनिस्तु पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाण्डस्य विचारकः । तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसारूपवेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः । इत्यादि स्मृतिभिर्निर्णयम् ॥)

काण्डवान्, [त्] त्रि, (काण्डः शरः प्रहरणतया अस्यास्ति इति । काण्ड + मतुप् । मस्य वः ।) काण्डीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥

काण्डसन्धिः, पुं, (काण्डस्य स्तम्भस्य सन्धिः मेलनस्थानम् ।) ग्रन्थिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाव् गाँट इति च भाषा ॥

काण्डस्पृष्टः, त्रि, (स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनिपातः ।) काण्डस्पृष्टः । शस्त्राजीवी । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

काण्डहीनं, स्त्री, (काण्डेन स्तम्भेन हीनम् ।) भद्रशस्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्थेन अस्ति अस्याः । काण्ड + ठन् + टाप् ।) लङ्कानामकधान्यविशेषः । वालुकीनामकर्कटीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डीरः, त्रि, (काण्डः वाणः अस्यस्य । काण्ड + “काण्डाण्डादीरनीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) काण्डास्त्रवान् । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥ (यथा भट्टिः ४ । १० । “काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रस्तनुचवान्” ॥)

काण्डीरः, पुं, (काण्डः स्तम्भः अस्यास्तीति । काण्ड + “काण्डाण्डादीरनीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) अपामार्गवृक्षः । लताप्रभेदः । काण्डवेल इति ख्यातः । तत्पर्यायः । काण्डकटुकः २ नासासंवेदनः ३ पटुः ४ अग्रकाण्डः ५ स्तोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । दुष्टव्रणलूतागुल्मीदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डीरी, स्त्री, (काण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ काण्डीरा इत्यपि पाठः ॥ (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काण्डेक्षुः, पुं, (काण्डे इक्षुरिव ।) कोकिलाक्षरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ कुलिया खाड़ा इति भाषा ॥ (अस्य पर्यायाः । यथा, भावप्रकाशस्य

कात्याय

पूर्वखण्डे १ भागे ॥ “कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः । भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षु वालिका” ॥ गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः ॥ काण्डेक्षुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं वाणाकारं एष्यं ईर्त्तुं । काण्ड + ईरङ् गतौ + अण् । गौरादेशाकृतिगणत्वात् ङीष् ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

काण्डेरुहा, स्त्री, (काण्डे रोहति इति कः टाप् । सप्तम्या अलुक् ।) कटुकी । इति रत्नमाला ॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या विशेषो बोध्यः ॥)

कातरः, त्रि, (कु कथेन तरतीति । कु + तृ + अच् । कोः कादेशः ।) व्यसनकुलचित्तः । व्याकुलः । तत्पर्यायः । अधीरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा रघुः ११ । ७८ । “कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम” ॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति । क + आ + तृ + अच् ।) कातलमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

कातलः, पुं, (कातर एव रस्य लः । अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम् । यद्वा, कस्य जलस्य तलं स्पृश्यत्वेन न अस्ति अम्य । अर्ष आदित्वादच् ।) मत्स्यविशेषः । कातला इति भाषा । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुपाकित्वम् । त्रिदोषकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके । “कातलो मधुरश्चोष्णो गुरुपाकी त्रिदोषकृत्” ॥)

काटणं, स्त्री, (कुत्सितं टणं क्षुद्रं टणं वा । कोः कादेशः ।) रोहिषटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कात्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं । कत + “गर्गादिभ्यो यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) कात्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् यनिष्कः ।) धर्मशास्त्रकर्तृमुनिविशेषः । (यद्योक्तं याज्ञवल्क्ये १ । ४ । ५ । “मन्त्रि विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽश्विनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसम्बर्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥ पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ । शतताप्यो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥ वररुचिः । इति मेदिनी ॥)

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “सर्वत्र लोहितादिकतस्तेभ्यः” । ४ । १ । १०८ । इति ष्कः । धित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । (यथा मार्कण्डेय ६१ । २३ । “एतत्ते वदनं सौम्यं लौचनत्रयभूषितम् । पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायिणि नमोऽस्तुते” ॥) अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (याज्ञवल्क्यामुनेः पत्नीरेका पत्नी । यदुक्तं वृहदारण्यकोपनिषदि । “याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च । तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी” ॥ पत्न्यां ङीष् । कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी ॥)

कादम्बा

कादम्बः, पुं, (कदम्बे समूहे भवः । कदम्ब + अण् ।) कलहंसः । वालि ह्रास् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा रघुः । १३ । ५५ । “क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः” ॥)

अस्य मांसस्य गुणाः । वायुरक्तपित्तनाशित्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कदम्ब एव । स्वार्थे अण् ।) कदम्बवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कदम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण् । कदम्बसम्बन्धिनि, त्रि । कदम्बकुसुमम् । यथा रघुः १३ । २७ । “गन्धश्च धाराहृतपल्लवानां कादम्बमर्द्धोद्भूतकेसरञ्च” ॥)

वाणः । इति मेदिनी ॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन् ।) वाणः । इति हारावली ॥

कादम्बरं, स्त्री, (कादम्बम् कदम्बोद्भवं रसं लाति गृह्णातीति । कदम्ब + ला + कः । लस्य रः ।) कदम्बपुष्पोद्भवमद्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । “निषेध मधुमाधवाः सरसमत्र कादम्बरम्” ॥) दधिसारः । इति हेमचन्द्रः ॥ शीघ्रः । इति विश्वः ॥ (इक्षुजातगुड़ादि । इति मल्लिनाथः ॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कदम्बरसवत् लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य रश्च ।) दध्यग्रम् । दधिसारः । इति मेदिनी ॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु कृष्णवर्णं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य । कोः कदादेशः । कदम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया । कदम्बर + अण् ततः स्त्रियां ङीष् । यद्वा कदम्बे जातो रसः कादम्बः । “तत्रजातः” । ४ । ३ । २५ । इत्यण् । कादम्बं राति ददातीति । रादाने + “आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मदिरा । इति मेदिनी ॥ (यथा,— “कादम्बरीमदविधूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभतः पतनं पथिव्याम्” ॥ इत्युद्धटः ॥) कोकिला । खरखती । शारिकापत्निगी । इति मेदिनी ॥ (वाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः । खनायिकानामैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः । इयं कादम्बरी तु वाणभट्टेनासमापिता पुनरस्य पुत्रेण समाप्तिं नीता ॥ नायिकाविशेषः । सातु तुम्बुरुप्रभतीनां यस्यां गन्धर्व्याणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्यया प्रसिद्धस्य गन्धर्वस्य कन्या । अस्या जननी सोममयूखसम्भवाप्सरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा । अस्या अन्यदिवरणन्तु कादम्बर्यां द्रष्टव्यम् ॥)

कादम्बरीवीजं, स्त्री, (कादम्बर्यैः वीजं आसवः ।) सुरावीजम् । इति रत्नमाला ॥

कादम्बर्यः, पुं, (कादम्बर्यै हितः इति यत् ।) कदम्बवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति । कादम्ब + आचारे क्तिप् + अच् + टाप् ।) कदम्बपुष्पोद्भूतः ।

कान्तं

इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुखिरी इति भाषा ॥
कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्यां ।
कादम्ब + इति डोष् ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः ।
इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥

कादाचित्कं, स्त्री, कदाचिद्भवम् । इति सुगन्धवोध-
व्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७ ।
“यद्यपि रसाभिन्नतया चर्चव्यस्यापि न कार्यत्वं
तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य-
त्वेन कार्यत्वमुपचर्यते” ॥)

काद्रवेयः, पुं, (कद्रोरपत्यं पुमान् । कद्रु + “शुभादि-
भ्यश्च” । ४ । १ । २२३ । इति ङ्क् । “ङि लोपो-
ऽकाद्वाः” । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) कद्रु-
सन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥

(यथा, महाभारते २ । ६५ । ४१ ।

“शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तत्तत्कञ्च सुजङ्गमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)

कानकं, स्त्री, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्यस्य ।
कनक + अण् ।) जयपालवीजम् । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्प्रेद-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहे वृहत्सिंहनादगुणलौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
“सहस्रं कानकफलं सिद्धे संचूर्ण्य निक्षिपेत् ।
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्” ॥)

काननं, स्त्री, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यदा
कानयति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच् + ल्युट् ।)
वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।

“शीतो वायुः परिणमयितः काननोऽदुम्बराणाम्” ॥
कस्य ब्रह्मणः आननं दुःखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् ।
गृहम् । इति मेदिनी ॥

काननारिः, (काननस्य अरिरिव । शमीगर्भोत्पि-
तादिना सर्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमी-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमी-
शब्दे बोद्धव्याः ॥)

कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनूपायां जातः कन्याया
जातो वा । कन्या + “कन्यायाः कनीन च” । ४ । १ ।
११६ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनूपापुत्रः ।
तत्पुत्र्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
२४ ॥ सा कन्या यद्यनूपा पितृगृहे एव तिष्ठति
तदा तत्पुत्रो मातामहस्येव यथा,—
“कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः” ॥
इति याज्ञवल्क्यः । यद्यनूपा तदा वोढुरेव यथा,—
“पितृवेषमणि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्याससुद्वम्” ॥
इति मनुः ॥ व्याखे कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥

कान्तं, स्त्री, (कनते दीप्यते इति । कन + कर्त्तरि क्तः ।)
कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“स्वादुर्यत्र भवेन्नृम्बकल्को राजनिन्दिवोषितः ।
कान्तं तदुत्तमं यच्च रूप्येणावर्तितं मिलेत्” ॥
तस्य परीक्षा । यथा ।
प्रात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तौ
विजं गन्धं विहजति निजं रूषितं निम्बकल्कोः ।

कान्तलो

पाके दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्” ॥
इति सुखबोधः ॥ अपि च ।

“यत्प्रात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुर्निषिक्तौ
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकल्कः ।
पार्थ दुग्धं भवति सिक्तापुञ्जवन्नेति भूमौ
कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति” ॥
इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सर्व
ज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
“पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभञ्च मालिकम् ।
हिरण्यं तारतालञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
मृतं कान्तं पलं देयं सर्वमेकीकृतं शुभम्” ॥)

कान्तः, त्रि, (कान्यते इति । कम् + कर्मणि क्तः “यस्य
विभाषा” । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासि-
कस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमे-
दिनीकरौ ॥ (यथा,
“मलिनमपि मृगाद्या बल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति” ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥)

कान्तः, पुं, (कम् + क्त ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
“कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूतः” ॥)
चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तः शिला । यथा । चन्द्रकान्त-
सूर्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जल-
वृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ४५ ।

“कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४६ ।

“गुहः कान्तो निजः सपैः पवित्रं सर्वपावनः” ॥
कार्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।

“कामजित् कामदः कान्तः सत्यवागभुवनेश्वरः” ॥

कान्तपत्नी, [न] पुं, (कान्तस्य कार्तिकेयस्य पत्नी ।
मयूरस्य कार्तिकेयदाहनत्वान्तात्वात् ॥) मयूरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।)
कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तलकाः, पुं, (कान्तं लक्यते आस्वादयेत् । कान्त + लक
आस्वादाने + घञर्थे कः । यदा कान्यते इति “मति
बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः” । ३ । २ । १८८ । इति क्तः ।
कान्तः । ततः लकतीति । लक + अच् । कान्त-
श्चासौ लकश्चेति ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥
तुंद इति भाषा ॥

कान्तलौहं, स्त्री, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं
लौहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
परीक्षादिकं कान्तशब्दे ज्ञेयम् ॥ अस्य निरुत्थी-
करणं यथा, ॥

“शुद्धस्य सुवराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।
द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
आच्छाद्यैरुजैः पत्रैरुणैः यामद्वयाद्भवेत् ॥
त्रिदिनं धान्यराशिसं तत्ततोमर्दयेद्दृढम् ।
रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥

कान्तारः

तीक्ष्णं सुखं कान्तलोहं निरुत्थं जायते भृशम्”
“ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलोहं महागुणम्” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

कान्ता, स्त्री, (कान्यते असौ । कम् + णिच् + कर्मणि
क्त + टाप् ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ ।
“भटिति प्रविश गेहं मावहिस्तिष्ठ कान्ते !
ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।
अयि ! सुविमलकान्तिं वोक्ष्य नूनं स राज-
र्यसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय” ॥) प्रिय-
कुवत्तः । इति मेदिनी ॥ सर्वाङ्गसुन्दरी स्त्री ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥

(गङ्गा यथा, काशीखण्डे २६ । ४३ ।

“कूटस्था कस्या कान्ता कूर्मयाना कलावती” ॥
वृहदेला । रेणुका । नागरमुक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कान्ताङ्घ्रिदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्घ्रिणा चरणस्पर्श-
नैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघाताद-
शोको विकशति” इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम् ॥)
अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरण-
स्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघा-
तादशोको विकशति” । इति कविप्रौढोक्तेस्तथा-
त्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भरिप्रयोगः ॥

कान्तायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । कान्तं कम-
नीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छ-
तीति । कान्त + ऋ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।
इति अण् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोज्ञं
ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्मण्यण् ।) काननम् ।
(यथा, हेः रामायणे २ । २८ । ५ ।

“सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
वज्रदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते” ॥)
पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोज्ञं रसं ऋच्छति प्राप्नोति ।
कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति
हिन्दी भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“कान्तारं तावसाविक्षुवंशकानुगुणौ मतौ” ॥)
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रश्लेष्मट्टिकारिणम् ।
वृंहणत्वम् । सारकत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारः, पुं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति
यत्र । हिंससङ्कुलत्वात् । कान्त + ऋ + आधादि
घञ् ।) महावनम् । (यथा, गोः रामायणे । ४ ।
४३ । ११ ।

“कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
गिरिजालावतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्” ॥)
दुर्गमपथः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७१ ॥ (उक्तञ्च—
“सिंहक्षुत्करीन्द्रकपोलमूलगलितं रक्ताक्तमुक्ता-
फलम् कान्तारे वदरीभमाद्भुतमगाङ्गिलस्य
पत्नी मुदा” इति ।) विलम् । क्षिद्रम् । इति
मेदिनी ॥

कान्यकु

कान्तारकः, पुं, (कान्तार + स्वार्थे कन् । इच्छविशेषः ।
इत्यमरः । २।४।१६३॥ काजले आक् इति भाषा ॥
कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इच्छुभेदः । काजले आक् इति भाषा । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षाररसत्वम् ।
कफवातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
कान्तिः, स्त्री, (कमु कान्तौ कन् दीप्तौ वा + भावे
क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः । शोभा २ द्युतिः ३
कृतिः ४ । इत्यमरः । १।३।१०॥ शुभा ५ दीप्तिः
६ भा ७ श्रीः ८ भासा ९ भाः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अभिरक्षा ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।
“शृणाङ्गः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानुपायिनी” ॥)
कान्तिकारकपर्याया यथा । रश्मि १ उग्रसि २
वेति ३ वेनति ४ वेसति ५ वाञ्छति ६ वष्टि ७
वनोति ८ जूषते ९ हर्षति १० आचके ११ उग्रिक्
१२ मन्यते १३ कृतसत् १४ चाकानत् १५ चक-
मानः १६ कमति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादश-
कान्तिकर्माणि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“रूपयौवनलालित्वं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः” ॥)
इच्छा । स्पृहार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः ।
दुर्गा । यथा,—देविपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५
अध्याये ॥
“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या ।
लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते” ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २६।४० ।
“कुसुमवती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥
“कान्तिसन्धतेजोरूपा” । इति तट्टीका ॥)
कान्तिदं, स्त्री, (कान्तिं दयति नाशयतीति । कान्ति + दौ
+ क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं
ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके त्रि ॥
कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचोदकः ।
सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कान्तिदायकं, स्त्री, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा
+ क्त्वल् ।) कालीयकदम्बः । इति जटाधरः ॥ शो-
भादायके त्रि ॥
कान्दविकः, त्रि, (कन्दौ संस्कृतं कान्दवं । कन्द + अण् ।
कान्दवं पण्यं अस्य “तदस्य पण्यम्” । ४।४।५१ ।
इति ठक् ।) आपूपिकः । पूषविक्रयकर्त्ता । इत्य-
मरः । २।६।२८॥
कान्दिगभूतः, त्रि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः ।
कान्दिशु + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन पलायितः ।
इति पुराणम् ॥
कान्दिशीकः, त्रि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा
हेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ठक् एधो-
दरादिखात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन पलायितः ।
इत्यमरः । ३।१।४२॥
कान्यकुञ्जं, स्त्री, (कन्याः कुञ्जा न्युञ्जीकृता वायुना
यत्र । ततः स्वार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः ।
कनज् इति भाषा । तत्पर्यायः । महोदयम्

कापाली

२ कन्याकुञ्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुश-
स्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते
३।११५।१६ ।
“एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः ।
कान्यकुञ्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह” ॥
एतदपुरविवरणं कन्याकुञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कान्यजा, स्त्री, (कात् जन्नात् अन्यस्मिन् जायते ।
कान्य + जन + ङः + टाप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) क्लृप्तः ।
अन्यमर्मज्ञः । (“तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भश्चात्रः
कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः । तं वृत्त्यर्थिन-
मर्थमानाभ्यामुपगृह्य रक्षसि राजा ब्रूयात् यस्य
दुष्टं तं पश्यसि तत् तदानोमेव मयि वक्तव्यम् । इति
मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकायां कु-
ल्लूकभट्टः ।) शूटे त्रि । इति मेदिनी ॥
कापयं, स्त्री, (कपटस्य कार्यं भावो वा । कपट
+ अयन् ।) कपटता । शूठता । कपटशब्दात्
भावार्थे णाप्रत्ययः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
कापयः, पुं, (कुत्सितः पश्याः । कु + पथिन् + अच् ।
“कापयन्त्ययोः” । ६।३।१०४ । इति कादेशः ।)
कुत्सितपथः । तत्पर्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३
विपथः ४ कदम्बा ५ । इत्यमरः । २।१।१६॥
कुपयः ६ असत्ययः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“आस्थातुं कापयं दुःखं विष-
मम् वज्रकण्टकम्” ॥ इति हेः रामायणे । २ ।
१०८ । ७ ॥)
कापालं, स्त्री, (कापालमेव कपालस्येदं वा । कपाल +
अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम् । इति
माधवकरः ॥ अस्य निदानं कपालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटा । इति शब्द-
चन्द्रिका रत्नमाला च ॥ कालिया कडा इति
भाषा ॥
कापालिकः, पुं, (कपालेन नृकपालेन चरति अभ्य-
वहारादिकं करोतीति । कपाल + ठक् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कपालि
इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—
“अथ तीर्थंकराग्रणीः प्रतस्थे
कापालिकजालकं विजेतुम्” ।
इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हट-
योगदीपिकायां १ । ८ ।
“भानुको नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा” ॥
तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ६६ ।
“निषेयते शीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली” ॥
“कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके
खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः” ॥ इति तट्टीका ॥)
कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विडङ्गा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ ।
१७ । १०२ ।
“अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्करजितः शिवः” ॥)

कामः

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा
इति अण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् । कपिलाधि-
कारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्मपुराणे ।
“कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितिम्” ॥)
पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कापिशं, स्त्री, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूद्रवम् ।
कपिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कापिशायनं, स्त्री, (कपिशैव स्वार्थे अण् । तत्र जा-
तम् । “कापिश्याः प्लक्” । ४।२।६६ । इति
प्लक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति
धरणी ॥
कापिशेयः, पुं, (कपिशायाः अपत्यम् । ठक् ।) पिशाचः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कापुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । “विभाषा पुरुषे” ।
६।३।१०६ । इति कोःकादेशः ।) कुपुरुषः ।
कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितो-
पदेशे ॥
“उद्योगिणं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति” ॥
कापेयः, त्रि, (कपेर्भावः कर्म वा । कपि + ठक् ।
कपिसम्बन्धी । इति हलायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं
यथा, गोः रामायणे । ६।१११।१६ ।
“कच्चिन्न खलु कापेयी सैव ते चक्षचित्तता” ॥)
कापोतं, स्त्री, (कपोतानां समूहः । अण् ।) कपोत-
गणाः । इत्यमरः । २।५।४७ । पायरार भाक्
इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । “तस्येदम्” । ४ ।
३।१२० । इत्यण् । यथा भागवते । ६।१८।२५ ॥
“दुर्मना भगवान् काथः पौरहिण्यं विगर्हयन् ।
स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रां स्वययौ पुरात्” ॥
कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं प्रवृत्त्युपजीवित्व-
मित्यर्थः ॥) सौवीराङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) अर्जिकाक्षारः ।
इत्यमरः । २।६।१०६ । रुचकः । इति मेदिनी ।
कपोताभरणः । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥
कापोताङ्गनं, स्त्री, (कापोतश्च तत् अङ्गनञ्चेति ।)
सौवीराङ्गनम् । सौवीराङ्गनम् । इत्यमरः । २।६।१०० ॥
काप्यकरः, पुं, (कुत्सितं आप्यं काप्यं पापं करोतीति ।
काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं
चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + कृ + अण् ।
चित्ते पापं आधाय यः शंसति सः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥ श्रृपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
काफलः, पुं, (कुत्सितं फलं यस्य । कोः कादेशः ॥)
कटफलः । इति शब्दरत्नावली ॥
काम, य, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥
कामं, स्त्री, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेतः ।
निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाङ्म । अनु-
मतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २।४३ ।
“मनाग्नभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी” ॥
कामः, पुं, (काम्यते असौ कर्मणि घञ् ।) काम्य

कामः

इच्छा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः २ । ६४ ।
“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति ।
हविषा कृष्णवर्त्तेन भूय एवाभिवर्द्धते” ॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः । यथा ।
“हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोऽरदच्छदात्” ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । कामार्थे घञ्
वरः । यथा रघुः २ । ६५ ।

“सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा” ॥

कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः ॥ मनोरथः ।
यथा तत्रैव ३ । ६७ ।

“तथेति कामं प्रतिश्रुत्वान्
रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ” ॥

महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च” ॥

विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४६ । ४५ ।

“कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
वल्लभः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजचूतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारः
३ । ६४ ।

“कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य

पतङ्गवदङ्गिमुखं विविचुः” ॥)

स तु श्रीकृष्णपुत्रः । तत्पर्यायः । मदनः २ मन्मथः
३ मारः ४ प्रदुग्धः ५ मीनकेतनः ६ कन्दर्पः ७
दर्पकः ८ अनङ्गः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्भु-
रारिः १२ मनसिजः १३ कुसुमेधुः १४ अनन्यजः
१५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८
आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विश्वकेतुः २१ इत्यमरः
१ । १ । २६-२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा ।
कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४
कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८
कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२
रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५
रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८
नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२
पञ्चाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-
धनुः २६ आभणः २७ अमणः २८ अममाणः २९
अमोऽपरः ३० आन्तः ३१ आमकः ३२ भङ्गः ३३
आन्तचारः ३४ अमावहः ३५ मोहनः ३६
मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः २९ मदनः
४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भङ्गनायकः ४३
गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्तकः ४६ खेलकः ४७
उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विलासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ॥

“दाडिमीकुसुमाभाञ्च वामाङ्गे शक्तिसंयुताः ।
सौम्या रक्ताम्बराः सर्वे पुष्पवाणेक्षुकार्मुके ॥

विभाणाः सर्वभूषाणाः कामाः पञ्चाशदीरिताः” ।
इति शास्त्रातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषा-
मेकपञ्चाशत्शक्तयो रतिशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥

तस्य स्थानानि यथा ।

“पादे गुल्फे तयोरो च भगे नाभौ कुचे हृदि ।
कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि ।
ललाटे शीर्षे केशे च कामस्थानं तिथिक्रमात् ॥

कामः

दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्ययः ॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके ।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ॥
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले ।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः ॥
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः ।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नेत्रे तथा ॥
श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां ललाटेके ।
पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात् ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तथैव नखचुम्बनम् ।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः” ॥
इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसविन्दुप्र-
त्येकषोडशस्वरयुक्तमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोडशकला-
रूपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्यानुत्पत्ति-
कारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।
“ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमथात्मनः ।
कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च सुतेति वै ॥
तस्याञ्च चलितं चित्तं कामवाणविलोडितम् ।
ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
आत्मनश्चलचित्तत्वममर्थादृष्टधीन् प्रति ॥
कामस्य तादृशं भावं सुनिमोहकरं मुहुः ।
दृष्ट्वा सन्ध्यां स्वयं तत्र त्रयामापातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम् ।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्ववृत्तं मनस्विनी ॥
इदं विमर्शये सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मदनेरितः ॥
अकार्षीत्सानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः ।
दृष्ट्वैव माममर्थादं सकासमभवन्मनः ॥
ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना ।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्वांश्चलितं मन्मथो भृशम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
यत्तं शशाप कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः ॥
ममोचितं फलमहमाप्तुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
यन्मां पिता आतरञ्च सकामानपरोक्षतः ॥
दृष्ट्वा चक्रुः स्पृहां तस्मान्न मत्तः कापि पापकृत् ।
ममापि कामभावोऽभूदमर्थादं समीक्ष्य तान् ॥
पत्याविव स्वके तांते सर्वेषु सहजेयपि ।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
किन्त्येकां स्थापयिष्यामि मर्थादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारुणम् ॥
मर्थादां स्थापयित्वैव पश्चात् त्यज्यामि जीवितम् ।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिलासः स्वयं कृतः ॥
आत्मनि तेन कायेन किञ्चिन्नास्ति प्रयोजनम् ।
येन खेन शरीरेण तांतेऽय सहजे स्वके ॥
उद्भावितः कामभावो न तत्सुकृतसाधनम् ।
इति संचिन्त्य मनसा गन्ध्या शैलवशं ततः ।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागां यतः कृता ॥

कामाचा

तथा स शैलः समधिष्ठितः सदा
सौवर्णगौर्यादिसमप्रभाभृता ।
सोमेन सन्ध्यासमथोदितेन
यथोदयान्निर्विरराज शश्वत्” ॥
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
परिक्षीणं जटात्रातैः पवित्रं मूर्द्धि राजितम् ॥
हिमानीतज्जिताम्भोजसदृशं वदनं तदा ।
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेण वै ।
स्त्वेन च शुभे प्रज्ञे वरं वरय साम्प्रतम् ॥
येन ते विद्यते कार्यं वरेणास्ति मनोगतम् ।
तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः” ॥

सन्धोवाच ।

“यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति ।
वृत्तदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम् ॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् सुवःस्थले ।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा ॥
तृतीयेष्वथ संप्राप्ते यथोभागे शरीरिणः ।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित्” ॥

तपसा तव मर्थादा जगति स्थापिता मया ।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः” ॥
इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥

अभिलाषः । तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,
“काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशूनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ । ३७ ॥
कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) रतिः ।
कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य या-
षोडशकलास्ता एव कामकलाः ॥

कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य ।) वेश्या
प्रियः । वेश्याविभ्रमः । इति मेदिनी ॥
कामकेलिः, त्रि, (कामे तज्जेतुकरतौ केलिर्यस्य ।)
धिङ् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामनिमित्ता
केलिः ।) सुरते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

कामखड्गदला, स्त्री, (कामं कमनीयं खड्ग इव दलं
पत्रं यस्याः ।) खण्डकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामगामी, [न] त्रि, (कामं यथेष्टं योनिविचारम्
कुर्वन्नेव वा गच्छतीति । काम + गम + गिनिः ।)
कामङ्गामी । खेच्छागमनशीलः । इत्यमरटीका ॥

कामगुणः, पुं, (कामकृतो गुणः ।) रागः । विषयः
आभोगः । इति मेदिनी ॥

कामङ्गामी, [न] त्रि, (कामं यथेष्टं गमनशीलः ।
सुपीति गिनिः । काममत्राययम् ।) खेच्छागमन-
शीलः । तत्पर्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥

२ । ८ । ७६ ॥

कामचारी, [न] त्रि, (कामेन खेच्छया चरति ।

कामधे

काम + चर + णिनिः ।) कामुकः । (यथा
“पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्” ॥
इति महाभारतम् ॥) खच्छन्दः ॥ कलविद्धः । इति
मेदिनी ॥

कामचारी, [न] पुं, (कामेन इच्छानुसारेण चरति
विहरति । काम + चर + णिनिः ।) गरुडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कामजानः, पुं, (कामं जनयति कुजध्वनिना । काम
+ जन + णिच् + अच् । निपातनात् न ऋस्वः ।
यद्वा कामजं कन्दर्पभावं ज्ञानयति । कामज +
आ + नी + ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामतालः, पुं, (कामं तालयति प्रतिष्ठापयति ।
काम + तालप्रतिष्ठायां + णिच् + अच् ।) को-
किलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामदः, त्रि, (कामं अभिलाषं ददाति । काम + दा +
कः ।) कामदाता । अभिलाषदः । इति मेदिनी ॥
(यथा हेः रामायणे २ । ३३ । ७ ।
“श्रेष्ठस्य रसज्ञः सन् कामानाञ्चैव कामदः” ॥

कामं कामस्य रूपं स्वतन्त्रेण दत्ति अथखण्ड-
यतीति । यद्वा कामं मदनं दत्ति नाशयतीति ।
उद्धरेतस्वादस्य तथात्वम् । काम + दा + कः ।
कार्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।
“कामं जित् कामदः कान्तः सत्यवाम्भुवनेश्वरः” ॥

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा
+ कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (कामं देग्धि । काम + दुह +
“इगुपधञाप्तीकषः कः” । ३ । १ । १३५ । इति
कः । ततटाप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोध्या-
करणम् ॥ (यथा, भागवते १ । १० । ४ ।
“कामं वर्षं पयः सर्वकामदुघा मही” ॥)

कामदूतिका, स्त्री, (कामस्य दूतीपकत्वात् दूतिकेव ।)
नागदन्तीवृद्धः । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।)
पाटलावृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, पुं, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति
धारयति वा । काम + धृ + अच् ।) कामरूपस्य
मत्स्यध्वजपर्वतस्यसरोवरः । यथा,—

“मणिकूटाचलात् पूर्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः ।
निर्दग्धो यच्च मदनो हरनेत्राभिना पुनः ॥
शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् ।
तत्र मत्स्यस्वरूपस्तु कामदेवेन संस्थितः ॥
अधित्यकायां पृथिवीं वीक्ष्यमाणः समन्ततः ।
तदा तु शान्धती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्रवा ॥
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः ।
शान्धत्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराभसि ॥
विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते” ॥
इति श्रीकालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) स्वनाम-
ख्यातगौः । तस्या उत्पत्तिरथा,—

“दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामतः ।
गवां माता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी” ॥

कामधे

तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभा सर्वकामदुघा नृणाम् ॥
तस्यां जज्ञे शूरसेनादसोरतितपोज्ज्वलात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता” ॥
“तस्यां जज्ञे शुनःशेषान्मुनेरतितमोज्ज्वलात्” ।
इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

“सा सिताम्भप्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा ।
स्तनैश्चतुर्भिर्धर्मैर्माथकामाप्रसवकारिणी” ॥ * ॥
तस्या गर्भे शिववाहनवधोत्पत्तिर्यथा,—

“सा स्वयम्भुशरीरात् कालेन महता सती ।
निर्मलं यौवनं कामधेनुराय मनोहरम् ॥
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चारुर्हृषा मनोहराम् ।
ददर्श स तु वेतालः कामुकश्चाभ्यपद्यत ॥
तं कामुकान्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्मात् स्वयं भजे तं पुत्रं प्रशभृद्वृतः ॥

सोऽवाप तस्यां परममामोदं शङ्करात्मजः ।
सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भाऽभवत्तदा ।

काले प्राप्ते तु सुसुवे कामधेनुर्महावृषम् ॥
सोऽचिरेणैव कालेन समहान् वृषभोऽभवत् ।
महाककुदसंयुक्तश्चारुपृष्ठद्वयान्वितः ॥
उत्क्षिप्रविचलत्कर्णयुगलो दीर्घबालधिः ।
ककुदेन च पृष्ठङ्गाभ्यां कर्णाभ्यां स सिताम्भवत् ॥

विचरन् ददृशे देवैः पृष्ठैरिव हिमाचलः ।
वेतालस्त्वकरोत्तस्य नाम भृङ्ग इति हिजाः ! ॥
स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराध्यदीश्वरम् ।
सोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददावित् महेश्वरः ॥

तमेव वाहनं चक्रे कृत्वा देवतनुं वृषम् ।
स चिरायुश्च बलवान् पृथिवीधरश्चक्षुः ॥
भृङ्गो नाम महातेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।
भृङ्गोऽभूद्वाहनो यस्माच्छङ्करस्य महावृषः ॥

अतो भृङ्गरिति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्” ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—

“वर्षो हरिः सर्व एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।
तस्यां शुभः कार्तिको नाम भास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ॥
यस्यां हरेर्दैत्यभयादिसुक्ता
उरःस्थलं प्राप्य सुखं सुशेते ।
लक्ष्मीः पुराद्यापि विनिर्मिता वै
कामप्रदा धेनुव एव यत्र ॥
अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति लीलां
हानिः क्षयस्तत्र च प्रलयो मे ॥
तस्मात्त्वमत्रैव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
कृत्वा व्रतं कृच्छ्रमतो हरेस्तु ॥
सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
सर्वस्वस्त्रैः सहितैश्च हेमा ।

कामधे

काले फलं यत्नमते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं द्विजैः ॥
कन्यारथानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजैः ॥
दत्तैः फलं यत्नमते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः” ॥ * ॥

तद्देवाः तद्दानविधिश्च यथा,—
“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽप्यौ उषःस्नानं शुभप्रदम् ॥
तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।
गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः ॥
एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा ॥
नक्ताशी गोरसैर्हृद्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥

शङ्कासिचक्रोद्यतवाज्रविष्णो-
र्गंदाञ्जहस्तस्य तु शङ्खपाणोः ।
अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य
श्रिया युतस्यापि धराधरस्य ॥
श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं
श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिभूलम् ।
नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं
समर्चितो मे प्रददातु कामान् ॥

एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तैस्तु नामभिः ।
पृथक् जागरणं कुर्यात् श्रिया साङ्गं जगत्पतेः ॥
या देवी भार्गवं भजे कुलं सर्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृहं नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
याङ्गिरसश्च सा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदाभवद्गृहं सा च ममायातु सुरार्चिता ॥
सुशीला कश्यपं या तु भजे सर्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ॥
सुमना या वशिष्ठान्तु संप्राप्य सुमुदे शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमात्यानुलेपनः ॥
कृतनित्यक्रियो हृद्यः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्तृते ॥
तिलप्रस्थेन चाकीर्णं चतुःस्वर्णविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभे मध्याह्न्यापात्रसंयुते ॥
शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्वैरक्षरैश्चतुर्भुजैः ।
सुवर्णपङ्क्तौ सुखुरां चतुःस्वर्णां मनोरमाम् ॥
क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।
या धेनुः सर्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥
क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
घृतक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
समभ्यर्च्य यथान्यायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृष्ठतः ॥
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनोम् ॥
इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

कामधे

सवत्सालङ्कृतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
एवं विप्राय तां दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यस्तौ नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा श्रुतश्रोत्रोन्तु राजग्रन्थे दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेनुं यदश्रुते ॥
इत्याद्ये बह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्यायः ॥*॥
अन्यत् वाल्मीकीयरामायणे वालकाख्ये ५३ सर्गे
महाभारते १ । १०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेष्वाहनं तद्वद्वोसकर्ममाधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कार्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
खल्ये ह्येकाग्रिवत् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् ॥
धेनुं वत्सञ्चयेनेन धेनुर्योपात्तसुवर्णेनैव स्ने-
च्छ्या दत्सकल्पनसुक्तम् ॥
“उत्तमा पलसाहस्त्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ॥
शक्तिवस्त्रिपलादूर्द्धमशक्तोऽप्येह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भायकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥
महारत्नैरलङ्कृतैः ॥
“तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इन्दुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्तान्मदोहनकन्तथा ॥

कौषेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
मणिचक्रां चन्द्रकरौप्यपादाम् ॥

मणिचक्रा अक्षमाला ।
“रत्नैश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरित्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुलुम्बुरुष्कर्कराभि-
र्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम् ॥

रत्नैः सर्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी-
जीरकः । कुलुम्बुरु धन्याकम् ॥
“स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणोक्त्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेतां गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

बहुतरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति
पाठदर्शनात् गुडधेनुकृत्या लक्ष्मीरित्यादिमन्त्र-
पाठश्चात्र कर्तव्यः । द्विजाय दद्यादिति श्रुतेः
वत्सैव कामधेनुर्गुरवे देया ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षि-
णामात्रम् ॥

“त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपद्यगौदधिपर्वतानाम् ।
तद्दानप्रसन्नकलीकृतपातकौघः

कामधे

प्राप्नोऽस्मि निर्वर्तिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेष्टितफलार्थविधायिनीं त्वं-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखप्रमनाय यतस्तु कामं
त्वं कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्रा श्रीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परितुतः पदमिन्दुमौलेः ॥*॥

अथ यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः
तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्ममयाच्छन्नसन्नाहतुला-
पुरुषस्यापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तप्रा-
प्तप्रतिमावहिः सर्वसम्भारमधिकत्वेन सुवर्णपल-
सहस्रनिर्मितमुत्तमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्मि-
तां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपलशतद्वयनिर्मितां कनी-
यसीं अशक्तौ पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्त्युपात्तसुवर्ण-
घटितामुत्कृष्टरत्नालङ्कृतां सवत्सां धेनुम् । धेनु-
वस्थापनार्थं कृष्णाजिनं गुडप्रस्थञ्च धेनवलङ्करणार्थं
यथेच्छकाञ्चनघटितचन्द्रतिलकललाटपट्टिकाकुण्ड-
लयुगधण्डारौप्यखुरचतुष्टयस्फटिकाक्षमालाचा-
मराणि । धेनुच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रयुगम् । धेनु-
पार्श्वस्थापनार्थं कुम्भायकातिप्रचुरविधिवफला-
ष्टादशधान्येन्दुदण्डाष्टकांस्त्यपात्रासनतान्मदोह-
नदीपसामग्रीकत्रपादुकायुगानि । धेन्यग्रतः स्था-
पनार्थं मधुरादिरसघटकहरिद्रानानाविधकुसु-
मार्हणद्रव्यजीरकधन्याकशर्कराश्चोत्पादयेत् ।
ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्वतरदिने
गुर्वर्त्विग्यजमानजापकालस्तुलापुरुषवद्विध्यभोज-
नादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्योस्तुलापुरुष-
पदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं
सङ्कल्पञ्च कुर्यात् । अपरदिने च यजमानस्तुलापु-
रुषवद्गोविन्दादाराधनादिमधुपर्कदानान्तं गो-
विन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसंकल्पपूण्याहा-
दिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्य-
कामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुर्वर्त्विग्-
यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृत-
नित्यास्तुलापुरुषवदधिस्यापनादिमध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
वाचनान्तं कर्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदी-
मध्यलिखितचक्रोपरि कृष्णाजिनमास्तौर्त्य तदुपरि
गुडप्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्वोक्तालङ्कारैरलङ्कृत्य
कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्णकुम्भायकं
नानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्ननानावि-
धफलमिन्दुदण्डाष्टकांस्त्यभाजनपट्टिकातान्मदो-
हनदीपातपत्रपादुकायुगान्यारोपयेयुः । धेन्यग्रतः
मधुरादिरसघटकहरिद्राविधपुष्पाहणसामग्री-
जीरकधन्याकशर्कराश्चारीप्य मङ्गलग्रीतवाद्यव-
न्दिघोषेषु यजकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्ने-
हवेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्थापयेयुः ।
ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो घृतसर्वाल-
ङ्कारः कुण्डलः युष्माञ्जलिमादाय कामधेनुं प्रद-

कामम्

क्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्ती-
त्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य
गुरवे दद्यात् । तद्वया, ओं अद्यामुकसगोत्राया-
मुकवेदामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे तुभ्यं
मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानफलप्राप्ति-
कामोऽहं एतां कृष्णाजिनन्यस्तगुडप्रस्थारोपितां
उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टककुण्डलयुगलध-
ण्डारौप्यखुरस्फटिकाक्षमालाचामरालङ्कृतां कौ-
षेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भायकनानाफलाला-
दशधान्यफलसहितेन्दुदण्डाष्टकांस्त्यपात्रासनता-
न्मदोहनदीपकत्रपादुकायुगसर्वरसहरिद्रानाना-
विधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्करायुतां पञ्चवर्ण-
वितानकसहितां सवाससां हिरण्यकामधेनुं
ददे । गुरुः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा
हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदेवतेति उक्त्वा यथा-
शाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुर्वर्त्विग्भ्यो
दक्षिणान्दद्यात् । ओं अद्य कृतैतद्दानदक्षिणा-
मिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेवानि च रत्नानि
ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणं ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्थान-
न्तरं धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुला-
पुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादीं-
स्तर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनञ्च कृत्वा त्वरया गुरवे
कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्ति
स्वल्पमहादानदाने तु गुरुरेव सख्योक्तविधिना
सर्वं ब्रह्माण्डवत् कुर्यात् ॥ इति हिरण्यकाम-
धेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥
कामध्वंसी, [न] ऐ, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम
+ ध्वन्स् + शिच् + शिनिः ।) शिवः । इति ह-
लायुधः ॥
कामनः, चि, (कामयति इति । कम् + शिङ् +
युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥
कामना, स्त्री, (कम् + अनुदात्तादेशेति शिङ्न्तात्
भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ॥
कामन्धमी, [न] ऐ, (कामं यथेष्टं धमति । काम +
धा + शिनिः । बाङलकात् धमादेशः । निपात-
नात् सुमि साधुः ।) कांस्थकारः । इति जटाधरः ॥
कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कामपालः, ऐ, (कामान् पालयति । काम + पाल +
अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥
कामप्रदः, ऐ, (कामं कामजरतिभेदं प्रददाति । काम
+ प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,
“दौ पादौ स्नानसंलग्नौ क्षिप्वा लिङ्गं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः ॥
इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्वेषां पुण्य-
वार्थाणां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ ।
१४६ । ४५ ।
“कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥
कामफलः, ऐ, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाशान्ता-
सदृशः । इति दाजनिर्घण्टः ॥
कामम्, व्य (कमेणिजन्तात् असु ।) अकामालुमतिः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १३ । (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के

कामलः

“महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपद्योऽपि भजते” ॥
अनुमतिः । प्रकामम् । अस्त्या । अनुगमनम् ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

काममहः, पुं, (कामस्य महः उत्सवो यत्र ।) चैत्रो
पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामयिता, [त्र] त्रि, (कामयते । कम् + णिच् +
लच् ।) कामुकः । इत्यमरः । ३।१।२४ ॥

कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी
सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नाम्ना एव
उच्यते ।) खनामख्यातदेशः । तत्पर्यायः । प्राग्-
ज्योतिषः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र काम-

गिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्तते । यथा ।
“योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता” ।

“सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे” ॥
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला ॥ (अयं हि गणेश-

गिरिशिखरस्थो देशः । यदुक्तं तन्त्रे ।
“कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतम् ।

कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिर्मुद्गनि” ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥

अयं खलु वज्रदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य
पश्चिमभागे वर्तते ॥)

कामरूपः, त्रि, (कामं काम्यं मनोहरं रूपं यस्य ।)
मनोज्ञरूपः । स्नेहारूपः । (यथा महाभारते ।

१ । सुपर्णस्तौ २३ । ६ ।
“कामरूपः कामगर्भः कामवीर्यो विहङ्गमः” ॥

तथा च । मेघदूते ६ ।
“जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मधोनः” ॥
कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्यस्याः ।

कामरूप + इनि + डीप् ।) अश्वगन्धारुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी, [न्] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति ।
कामरूप + इनिः ।) विद्याधरः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥ जाह्नवजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कामेन स्नेह्यया रूपं धार्यत्वेनास्यस्य इनिः ।)

मनोज्ञरूपिणि स्नेहारूपिणि च त्रि । यथा,—
“सर्वमाशु विचेतयं हरिभिः कामरूपिभिः” ॥

इति रामायणम् ॥
कामरेखा, स्त्री, (कामानां कामयापाराणां रेखाचिह्नं

लक्षणं राजिर्वा यत्र ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥
कामलः, पुं, स्त्री, (काम + णिच् + कलच् ।) रोग-

विशेषः । काञ्चोल कामला इति च प्रसिद्धिः ।
इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—

“पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमस्त्र्वांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥

तस्य लक्षणम् ।
“हारिद्रनेत्रः सुभ्रष्टं हारिद्रलङ्घनखाननः ।

रक्तपीतशङ्खमूत्रो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।

कामला वज्रपित्तैषा कोष्ठशलाश्रया मता ।
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला” ॥

कामला

तस्मारिष्टलक्षणम् ।

“कृष्णपीतशङ्खमूत्रो भ्रष्टं श्रूणश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिसुखच्छर्दिर्विन्मूत्रो यस्य ताम्यति ॥

दाहारुचिदङ्गानाहतन्नामोहसमन्वितः ।
नश्यति श्वासकासार्त्ता विड्भेदी कुम्भकामली” ॥

इति माधवकरः ॥
कामलः, पुं, (कामयते अभीष्टमस्मिन् । काम + अ-

धिकरणे + कलच् ।) वसन्तकालः । मरुभूमिः ।
(कामं लाति गृह्णातीति । काम + ला + कः ।) का-

सुके त्रि इति मेदिनी ॥
कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव ।) शिन्नः । इति

हेमचन्द्रः ॥
कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप् ।) खनामख्यात-

रोगः । अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमस्त्र्वांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥

पित्तं कर्तुं । दग्ध्वा संदृश्य । रोगाय कामला-
रूपाय । पाण्डुरोगिण्य एवातिशयितपित्तलसेवया

कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला
स्वतन्त्रापि भवति । यथा राजयक्ष्मा कासादुपे-

क्षिताद्भवति । नायं नियमः । किन्तु राजयक्ष्मा
स्वतन्त्रापि भवति । तद्वदेवापि ॥ * ॥

कामलाया लक्षणमाह ।

“हारिद्रनेत्रः सुभ्रष्टं हारिद्रलङ्घनखाननः ।
पीतरक्तशङ्खमूत्रो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥

दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः” ॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । पीतरक्तशङ्खमूत्रः । पीते

रक्ते वा शङ्खमूत्रे यस्य सः । भेकवर्णः वृद्धेक-
वर्णः । तस्या भेदावाह । “कामला वज्रपित्तैषा

कोष्ठशलाश्रया मता” । एषा कोष्ठाश्रया अपरा
शलाश्रया । तत्र कोष्ठकामलामाह । “कालान्त-

रात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला” ।
कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्वधातुः ।

कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृच्छ्रा कष्ट-
साध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनीऽरिष्टलक्षणमाह ॥

“कृष्टरोचकहृत्तासज्वररक्तमनिपीडितः ।
नश्यति श्वासकासार्त्ता विड्भेदी कुम्भकामली” ॥

उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह ।
“कृष्णपीतशङ्खमूत्रो भ्रष्टं श्रूणश्च मानवः ।

सरक्ताक्षिसुखच्छर्दिर्विन्मूत्रो यस्य ताम्यति ॥
दाहारुचिदङ्गानाहतन्नामोहसमन्वितः ।

नष्टात्मसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” ॥*॥
अथ कामलाचिकित्सा ।

“त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्या निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्भार्तिकसंयुक्तः शीतलः कामलापहः ॥

अङ्गने कामलार्त्तानां द्रोणीपुष्पीरसौ हितः ।
गुडूचीपत्रकल्पां वा पिबेत्तत्रेण कामली ॥

धात्रीलोहरजोयौषनिशाजौद्राज्यशर्कराः ।
लीला निवारयन्त्यशु कामलासुदृतामपि ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥

कामाख्या

दग्ध्वादिक्वाहैर्मलमायसन्तु

गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।

विचूर्णलीलां मधुनाचिरेण

कुम्भाक्षयं पाण्डुरादं निहन्ति” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“मरीचतिलपुष्पाभ्यामङ्गनं कामलापहम्” ॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

“तण्डुलीयकगोक्षूरमूलं पीतं पथोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं सुखरोगहरं तथा” ॥

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्यस्याः । काम
+ मतुप् । मस्य वः । डीप् च ।) दारुहरिद्रा ।

इति राजनिर्घण्टः । (कामः कन्दर्पभावः अस्य
स्याः । मैथुनादुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते

१ । शान्तनूपाख्याने ६७ । ५ ।
“त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः” ॥)

कामवल्लभः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः
अत एव वल्लभः प्रियः । यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य

वल्लभः । कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात् तथात्वम् ।)
आमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया ।
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति

राजनिर्घण्टः ॥
कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।) क्षुप-

विशेषः । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः । तत्प-
र्यायः । स्मरवृद्धिसंज्ञः २ मनोजवृद्धिः ३ मन्दना-

युषः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाङ्गः ६ कामैक-
जीवः ७ जीवसंज्ञः ८ । अस्य बीजगुणाः । मधु-

रत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिरुचिकारित्वम् ।
वज्रलेन्द्रियवृद्धिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः ।)
पाटलावृत्तः । इति शब्दमाला ॥

कामवृद्धः, पुं, (कामं वयेच्छं बीजाद्यनपेक्षतया
उत्पन्नो वृद्धः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीप-
कत्वात् ।) आमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्त-

कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अग्निरुद्रः । इति

हेमचन्द्रः ॥
कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति

यद्वा भक्तेः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा ।
कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नाम-

कारणं यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।

“कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ ।
कामाख्या प्रोचते देवी नीलकूटे रहोगता ॥

कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोचते” ॥

तत्पीठकारणं यथा,—
“अथ काले वज्रतिथे व्यतीते प्राणिसर्जने ।

कामाख्या

अयं दत्ततनया भार्याऽहं बधूवराम् ॥
 सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्या प्रदाय समयं पितुः ।
 अनिष्टकारी त्वत्ते त्वाः प्राणांस्त्यजे तदा त्वहम् ॥
 ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वने चराचरम् ।
 न मां नापि सर्वो वने तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
 ततो मोहसमापन्नस्तामादाय न्यतामहम् ।
 प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः ॥
 तस्यास्त्वङ्गानि पर्यायात् पतितानि यतो यतः ।
 तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
 तस्मिन्तु कुजिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् ।
 पतितं तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ॥
 लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्वतरूपिणि ।
 स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
 स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
 तस्या आक्रमणाद्वाटं तत्तत् द्रुहिणोऽभ्ययात् ॥
 स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धत्तुं चतुर्मुखः ।
 शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ॥
 ब्रह्मा पर्वतरूपेण मयि पर्वतरूपिणि ।
 संसक्तोऽधोऽगमद्वाटमक्रान्तो मायया विधेः ॥
 ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु साधवः ।
 शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं समुपचक्रमे ॥
 सोऽप्यधोऽयान्मया साङ्गं तदा पर्वतरूपिणा ।
 आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः ॥
 शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्भिरित्रयम् ।
 तदाक्रान्तं महादेया सर्वमेव ह्यधोगतम् ॥
 क्रोशमात्रे स्थितं तुङ्गं शेषं तत्तितयस्य तु ।
 एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः ।
 तत्र पूर्वा ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
 मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा ।
 स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोदृखलाकृतिः ॥
 विभाजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
 वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
 स सर्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु ।
 ऐशान्यां योऽभवत् कूर्मः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
 मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः ।
 योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः ॥
 मणिपर्वतसंज्ञोऽसौ पर्वतो माधवप्रियः ।
 महामायागिरिर्यस्त नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
 स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः ।
 वराहपृष्ठभवने यत्र च्छिन्नौ महासुरौ ॥
 हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः ।
 ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्वभागे तु मध्यतः ॥
 यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाङ्गयः ।
 एवं पुण्यतमे पीठे कुजिकापीठसंज्ञके ॥
 नीलकूटे मया साङ्गं देवी रहसि संस्थिता ।
 सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् ॥
 शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
 संस्पृश्य तां शिलां मयी ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात् ॥
 अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
 अद्भुतं यस्य गुह्यं तु लोहं भस्म भवेद्भूतम् ।

कामाख्या

सा चापि प्रत्यहं तत्र पञ्चमूर्तिधरा भवेत् ॥
 मोहार्थं सर्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ।
 अहं पञ्चमुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः ॥
 ईशानः पूर्वभागस्थः कामेश्वर्याः प्रधानतः ।
 ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यधोरस्तस्य सन्निधौ ॥
 सद्योजातोऽयं वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः ।
 देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ पञ्चरूपाणि भैरव ! ॥
 शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
 कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
 सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
 मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
 सर्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्जराः ।
 यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह कामया ॥
 शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्वास्तु देवताः ।
 शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
 रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः ।
 ब्रह्माविष्णुरहश्चात्र दिक्पालाः सर्वे एव ते ॥
 अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि ।
 उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
 नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
 तन्मध्ये मण्डलं चारु पटिशक्तिसमन्वितम् ॥
 गुह्यं मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्मिता ।
 योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
 वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशद्गुलायता ।
 क्रमसूक्ष्मविनिर्माणाभस्मशैलानुगामिनी ॥
 सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी ।
 तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
 महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
 तत्राद्यौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः ॥
 पूर्वाक्ताः शैलपुत्राद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
 तासान्तुपीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! ॥
 गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
 कटीश्वरी धनस्था तु पाददुर्गा तथापरा ॥
 दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
 स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अद्यौ च देवताः ॥
 सर्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! ।
 स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेणा प्राणिपुण्यदा ॥
 विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
 कामुकायास्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ॥
 लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते ।
 ललिताख्याऽभवत्क्षीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
 गणाध्यक्षः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
 सिद्धः स नाम्ना विख्यातो द्वारि देव्याः प्रियः सुतः ॥
 कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तित्तिडी चापराजिता ।
 भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
 वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
 जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
 तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
 शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! ।
 तस्यासन्न गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ॥
 योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।

कामाख्या

तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम् ॥
 मम प्रियार्थं निज्जेष स्थापितं सह निर्जरैः ।
 वामदेवाङ्गं श्रीर्षं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
 कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम् ।
 केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ॥
 दीर्घं चतुर्दश्यामं क्वायाच्छत्राङ्गं तु तत् ।
 तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाङ्ग्या तु सा ॥
 गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेश्वर्याणि सङ्गता ।
 कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंज्ञिता सदा ॥
 पूर्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
 कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिर्यवस्थिता ॥
 पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका ।
 कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी ॥
 पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
 यक्षाघोराङ्गं श्रीर्षं तत् कामायास्तु दक्षिणे ॥
 पीठे भैरवनामा तु गीयते परमार्थिभिः ।
 चासुखाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता ॥
 नायिका कामदा भक्ते चण्डमुण्डविनाशिनी ।
 कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
 हिताय सर्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
 सद्योजाताङ्गं श्रीर्षं पीठे त्वाम्नातकेश्वरम् ॥
 भैरवाख्ये गङ्गरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
 विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् ॥
 सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः ।
 अजीर्णपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः ॥
 आम्नातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
 पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
 आम्नातकस्य निकटे मम प्रीतिविबुद्धये ।
 पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्नातकाङ्गयम् ॥
 ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम श्रीर्षं व्यवस्थितम् ।
 भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातञ्च भैरव ! ॥
 गङ्गरं भुवनेशस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् ।
 तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
 कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
 योऽसौ सरभमूर्तिर्मे मध्यखण्डः प्रचण्डकः ॥
 महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाङ्गयस्तु सः ।
 मूर्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु सममास्थितः ॥
 अहं पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे ।
 महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
 सा ब्रह्मपर्वते चान्ते शिलारूपेण चोद्धतः ।
 अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
 यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्वतरूपिणि ।
 कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
 कामधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
 श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
 आग्नेयां विद्धि तां संस्थां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ।
 योगिनी स्तन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनवासिनी ।
 कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते ॥
 नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा ।
 योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु यावाण्यरूपधृक् ॥
 संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनामतः ॥

कामाख्या

श्रीशैल उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तं तु पप्रच्छ वेतालोऽपि समुत्सुकः” ॥

श्रीवेतालभैरवावूचतुः ।

“श्रुतः पीठकमस्तात देव्याः पूजाक्रमन्ततः ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्त्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ॥
रूपाणि पञ्चमूर्त्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नो वृषभध्वज !” ॥

ईश्वर उवाच ।

“शृणु वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्त्तीनां रूपं कल्प्यच्च भैरव ! ॥
कामस्य काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ॥
न्येष्टन्तु यज्जनं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्यात् तत्संसक्तं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शुक्रवीजसंस्थादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्धसहितं बीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रहस्यं परममन्यत्र तु सुदुर्लभम् ॥
श्रोत्रेणोदं यः शृणुयादुखक्लान्नरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलेकि महीयते” * ॥

“श्रुतिसकलितसारं देवकण्ठौघहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयशुभयशोभिर्भोजयेद्यत्तु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्माङ्गितास्तम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्त्वादिकस्यम् ।
परमपदविशीर्षं शुद्धदौर्भाग्यजीर्णं
शृणु शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥

श्रवणगमनमात्रान्मार्गितं यस्य नाम
प्रभवति बह्वर्था नैतिमार्गैकधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं कृतीशः ॥
रविशश्वितकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षस्त्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुश्रीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
श्रवहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवस्ता सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सासिचन्द्रावनसा ।
मनसिजटशदिस्या येनिसुत्रं लघ्वन्ती
धवनचलनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥

चिन्त्या चैवं विद्युदग्निप्रकाशा
धर्मार्थायैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कल्पं तन्त्रं पट्टगिरदं सम्यगर्थं
वेतालत्रयं भैरवत्रयं प्रतिष्ठम् ॥
तस्मिन्नाद्यं मण्डलं विद्धि पञ्चात्
कार्यं तदै चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पर्यागो लेखने पूर्वमुक्तो

कामान्धः

देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्वं विधेयः” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामाग्निसन्दीपनमोदकं, स्त्री, (सन्दीप्यते अनेनेति
सन्दीपनम् । कामाग्निनां सन्दीपनमुदीपकम् ।
कामाग्निसन्दीपनञ्च तत् मोदकञ्चेति ।) औषध-
विशेषः । यथा,—

“कर्षो रसो गन्धकममकञ्च
द्विद्वारचित्रे लवणानि पञ्च ।
शूटी यमानीदयकीटहारि
तालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम् ॥
जीरं चतुर्ज्वातलवङ्गजाती-
फलञ्च कर्षयमेवमन्यत् ।
सहजदारं कटुकत्रयञ्च
तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥
धन्याकयष्टीमधुकं कशेरु-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरेभकणभबलात्मगुप्ता-
बीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥
सबीजपत्रेन्द्रजःसमान-
समासिता क्षौद्रद्वयञ्च तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्दोरथमोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्” * ॥
“वृथं ततः परतरं सततं न दृष्ट-
मेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।
गच्छन् लिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥
कान्त्या जडाशनमपि खरतो मयूरात्
वाहं यवेन नयनेन महाविहङ्गम् ।
बातानशीतिमथपित्तगदं समग्रं
क्षेप्योत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् ॥
दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोग-
मेहातिसारकृमिहृद्यहणीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्चसनपीनसपाम्शूल-
शूलान्निधितसहितान्धिरजान् समस्तान् ॥
हृत्वा गदानपि च तत् पुनरप्यकारि
सर्व्वतुं पथ्यमथ सर्व्वमुखप्रदायि ।
वृथं बलीपलितहारि रसायनं स्यात्
श्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम्” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

कामाङ्गुः, पुं, (कामे कामोदीपने अङ्गुश्च इव ।
नखाघातेन कामोदीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्गुश्च इव ।) शिश्रः ।
इति जटाधरः ॥
कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोदीपकं अङ्गं मुकुलं यस्य ।)
आसृजः । इति जटाधरः ॥
कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः) कामार्तः । यथा ।
“अर्थालाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छ-
नम्” ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनित-
मन्मथोदीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम +
अन्ध + शिच् + अच् ।) कोकिलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन

कामिनी

कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ॥)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + शिच्
+ अच् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ।
(स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भा-
नायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।
“स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका” ॥
अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीबीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः प्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥)

कामायुः [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्व्यस्य ।) गरुडः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारो-
ऽस्ति अस्य । अर्धं आदित्वा अच् ।) महा-
राजचूतः । आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काम-
देवास्त्रे स्त्री ॥

कामारण्यं स्त्री, (कामं मनोहरं अरण्यम् ।) मनोज्ञ-
वनम् । इति शब्दमाला ॥

(कामस्य अरण्यमिति विग्रहे कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमातृकधातुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्त्तः, त्रि, (कामेन कृतः ।) कामपीडितः ।
कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।

“कामार्त्ता हि प्रकृतिद्वयणाच्चेतनाच्चेतनेषु” ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन
पर्याप्नोतीति । अल पर्याप्तौ + उल् ।) रक्तका-
ञ्चनरत्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्वेच्छया अवसाययति
सर्व्वानि अविद्यावासनाजालानि । काम + अव +
सो + शिच् शिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान्
स्वेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी
तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याणिमा-
द्यष्टधैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च ॥ सा तु सत्यसङ्कल्पता ॥ (अष्टैश्व-
र्याणि यथा,

“अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ॥)

कामावसायित्वं, स्त्री (कामावसायिनो भावः । त्व-
प्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + शिच् + इङ् ।)
कामुकः । रत्यां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्यस्य ठन् ।) कारखवबन्नी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्वृत्तम् । ठन् ।
कामनिर्वृत्तकर्मणि स्त्री । यथा, महाभारते
अनुशासनपर्वणि ।

“देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति” ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति ।
काम + इनि + डीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ८ । ११२ ।

“कामिनीषु विवाहेषु गवाभक्ष्ये तथैवने ।

कामेश्वर

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ॥
भीरुस्त्री । वन्दा । इति मेदिनी ॥ दारुहरिद्रा ।
मदिरा । स्त्रीसामान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, आर्यासप्तशती २७० ।

“कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा” ॥
कामिनीशः, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाञ्जनस्य
ईशः तत्साधनत्वात् ।) शोभाञ्जनवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कामी, [न] पुं, (अतिशयेन कामयते । कम + णिच्
+ णिनिः ।) चक्रवाकः । पारावतः । कामुकः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते । ७४ ।

“सम्भूभङ्गं प्रहितनयनैः कामिलच्छेद्यमोघैः” ॥
चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ ऋषभौघधिः । सारसपक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकामवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते १३ । १४६ । ८३ ।

“कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” ॥
कामीजः, पुं, (काममनुगच्छति इति खः । पृषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) रामगुवाकः । इति ध्रिक्काण्ड-
शेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते ॥)

कामुकः, चि, (कामयते इति । “लघपतपदेव्या-
दिना” । ३ । २ । १५४ । उक्ञ् ।) कामी । तत्प-
र्यायः । कामिता २ अनुकः ३ कम्पः ४ कामयिता
५ अभीकः ६ कामनः ७ कामनः ८ अभिकः ९ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, भागवते ६ ।
२३ । १७ ।

“दुष्यन्तः स पुनर्भजे स्ववंशं राज्यकामुकः” ॥
कामुकः, पुं, (कम + उक्ञ् ।) अशोकवृत्तः । अति-
मुक्तकलता । इति मेदिनी ॥ चटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया ।)
अतिमुक्तकलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुका, स्त्री, (कम + उक्ञ् + स्त्रियां टाप् । न
डौप् ।) धनादीच्छाविशिष्टा । तत्पर्यायः । इच्छा-
वती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

कामुकी, स्त्री, (कम + उक्ञ् + “जानपदकुण्डेति”
। ४ । १ । ४२ । डौप् ।) मैथुनेच्छावती । तत्प-
र्यायः । वृषस्यन्ती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(यथा, नैषधे १६ । २४ ।

“अनिशभवदव्यागादेनं जनः खलु कामुकी
सुभगमभिधास्यत्युद्दामपराङ्मुखवदावदः” ॥

कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषां
भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी ।) कामाख्यापञ्च-
मूर्त्यन्तर्गतमूर्तिविशेषः । यथा,—

“देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ ! पञ्च रूपाणि भैरव ! ।
ष्टणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ।
सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता” ॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच ।

“देव्याः कामेश्वरीं मूर्तिं षट्णु वक्ष्यामि भैरव ! ।
यस्यास्त्रिन्तनमात्रेण साधको लभते प्रियान् ॥

काम्पिल

तन्त्रं तस्याः प्रथमतस्ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः पूजाक्रमं वक्ष्ये क्रमाद्वेतालभैरव ! ॥
प्रजापतिस्ततो वज्रिन्द्रवीजं ततः परम् ॥
चूडाचन्द्रार्जसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम् ।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्वकामार्थसाधनम्” ॥ *

तस्या ध्यानं यथा,—

“रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्या मनोहरम् ।
प्रभिन्नाञ्जनसंकाशां नीलस्निग्धशिरोरुहाम् ॥
षड्भुजां द्वादशभुजां अष्टादशविलोचनाम् ।
प्रत्येकं षट्सु शीर्षेषु चन्द्रार्जकतशेखराम् ।
मणिमुक्तादिमणिमयकलां मालामुरःस्थले ।
कण्ठे च विभर्ती नित्यं सर्वालङ्कारमण्डिताम् ॥
पुस्तकं सिद्धसूत्रञ्च पञ्चदाशवरं तथा ।
खड्गं शक्तिञ्च शूलञ्च विभर्ती दक्षिणैः करैः ॥
अक्षमालां महापद्मं कोदण्डञ्चामयं तथा ।
चर्म पद्मात् पिनाकञ्च विभर्ती वामपाणिभिः ॥
शुक्लं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं कृष्णमेव च ।
विचित्रं क्रमतः शीर्षं श्रेण्यां पूर्वमेव च ॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम् ।
मध्यञ्चेति महाभाग ! क्रमात् शीर्षाणि वर्णतः ॥
शुक्लं माहेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते ।
त्रिपुरापीतसंकाशं सारदाहरितं तथा ॥
कृष्णं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायाश्चित्रमिष्यते ।
धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्तितम् ।
सिंहोपरिसितप्रेतं तस्मिँल्लोहितपङ्कजम् ।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईश्वत्प्रहसितानना ॥
विचित्रांशुकसंप्रीता व्याघ्रचर्माम्बरा तथा ।
एवं कामेश्वरीं ध्यायेद्धर्मकामार्थसिद्धये” ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६३ अध्यायः ॥

कामोदकं, स्त्री, (कामेन खेच्छया दत्तं उदकम् ।)
मृतोद्देशे खेच्छया दत्तोदकम् । इति मिताक्षरा ॥
कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो आमोदो यस्याः ।
सहृदयमनोहरत्वाभावात् ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥

काम्पिलः, पुं, (कम्पिलः नदीविशेषः तस्य अदूरे
भवः अण् ।) काम्पिल्यदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्तते । इति
हरिवंशः ॥)

काम्पिल्यः, पुं, (कम्पिल + जातार्थे ण्यञ् ।) गुण्डा-
रोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(कम्पिलाया अदूरे भवः इति सङ्काशादित्वात्
ण्यः ।) उत्तरदेशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३६ । ६८ ।

“माकन्दोमथगङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽप्यवाप्तीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मन्वती नदी” ॥

काम्पिलः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः ।)
गुण्डारोचनी । कमलागुंडी इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि
कम्पिलः । कम्पीलः । कम्पिलः । काम्पिल्यः ।
इति भरतः ॥

काम्पिलका, स्त्री, (काम्पिल + स्वार्थे कन् टाप् च ।)

कायः

काम्पिलः । इति हारावली ॥ (कचित् स्त्रीति
ऽपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।

“चूर्णं काम्पिलकं वापि तत्पीतं गुटिकाकृतम्” ॥
काम्पीलः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः ।)

काम्पिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“देवी का-
म्पीलवासिनीम्” । इति यजुर्वेदे ॥)

काम्पीजवाः, पुं, (काम्पील + स्वार्थे कन् ।) काम्पिलः
इति रत्नमाला ॥

काम्बलः, पुं, (कम्बलेनावृतः । कम्बल + अण् ।) क-
म्बलावृतस्थः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥

काम्बविकः, पुं, (कम्बुः शङ्खं भूषणत्वेन शिल्पमय-
ठक् ।) शङ्खकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ।

शांखारी इति भाषा ॥

काम्बुका, स्त्री, (कुत्सितं अम्बु यस्याः कम् । को
कादेशः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥

काम्बोजः, पुं, (कम्बोजदेशे भवः इति । अण् ।) कम्बो-
जदेशजघोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ सोम-

वल्कः । पुन्नागवृत्तः । इति मेदिनी ॥ (कम्बोज-
अभिजनो यस्य सिन्धवादित्वात् अण् ।) खेच्छ-

जातिविशेषः । स तु यवनतुल्यः सगरराजिनस्य
सर्वशिरोगुण्डनं कृतम् । यथा । हरिवंशे ।

“अर्द्धं शकानां शिरसो मुखद्वित्वा व्यसर्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च” ॥

काम्बोजी, स्त्री (कम्बोजेषु भवः कच्छादित्वात् कम्
डौप् ।) माषपर्णी । माषाणी इति भाषा । इत्य-

मरः २ । ४ । १२८ ॥ वल्लखदिरः । इति मेदिनी । कुं-
पापिडि खरर इति भाषा ॥ गुञ्जा । कुं-

इति भाषा । वाकुची । हाकुच् इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काम्यं, चि, (काम्यते इति । कम + णिच् + कर्मणि
यत् ।) कमनीयम् । सुन्दरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(“काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥
इति जावालः ॥) कामनायुक्त्यतिः । कर्तव्यकर्म-

यथा, सुगन्धबोधटीकाछात्रामतर्कवागोशृङ्खलास्तुति-
“यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यच्चदानजपादिकम्” ॥

क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्तितम्” ॥
काम्यदानं, स्त्री, (काम्यञ्च तत् दानञ्चेति ।) कमनीय-

वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनी दानं कामनया वा दानं
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रवारणम् २ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ३ ॥ (यथा, गरुडपुराणे ।
“अपत्यविजयैश्वर्यसर्गाथं यत्प्रदीयते ।

दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्मचिन्तकैः” ॥
कायं, स्त्री, मनुष्यतीर्थम् । इति मेदिनी ॥ (कः प्रजा-

पतिर्देवतास्य । “कस्येत्” । ४ । २ । २५ । इत्य-
इदन्तादेशश्च ततः आदिद्विः ।) प्राजापत्य-

तीर्थम् । तत्तु खल्याङ्गुल्योर्मूलम् । कानिका-
नामिकयोरधोभाग इति यावत् । इत्यमरः

भरतौ ॥ (यथा मनुः २ । ५६ ।
“अङ्गुलमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूले ऽप्ये देवं पित्र्यं तयोद्धः” ॥
कायः, पुं, (को ब्रह्मास्य देवता “कस्येत्” । ४ । २ ।

कायस्थः

२५। इत्यण्। इदन्तादेशश्च। यस्येतिलोपात् पर-
त्वादादिदृष्टिः कदैवतम्। स तु ब्राह्मतीर्थम्।
(कायति प्रकाशते इति अच्।) मूर्त्तिः।
("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्।
समागमाः सापगमाः सर्वसुत्पादि भङ्गुरम्")
इति हितोपदेशः॥ संघः। लक्ष्यः। स्वभावः।
इति मेदिनी॥ प्राजापत्यविवाहः। इति स्मृतिः॥
(यथा मनुः ३। ३८।

"आर्षोऽजः सुतस्त्वोस्वीन्

घट घट कायोऽजः सुतः"॥)

अस्य लक्षणं उदाहरणं द्रष्टव्यम्॥ मूलधनम्।
यथा,—नारदः।

"कायविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका"॥
कायमानं, स्त्री, (कायस्य मानमिव मानमस्य।) दण-
कुटीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कायवलनं, स्त्री, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन।
वलस्तृती करणे ल्युट्।) कवचम्। इति हारा-
वली। ७३॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामि-
तया तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।) पर
मात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।

"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते"॥
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।)
नरजातिविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्पर्यायः।
कूटकृत् २ पञ्जीकरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥
करणः ४ पञ्जिकारकः ५। इति जटाधरः॥
तस्योत्पत्त्यादियथा*।

* कायस्थोत्पत्त्यादौ ग्रन्थकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि
संगृहीतानि तदितराण्यधुना प्राप्तानि। कतिपयप्रशस्तप्रा-
माणप्रमाणान्युच्यते इति ननु यथा,—

"चणं ध्यानस्थितस्यास्य सर्वकायादिनिर्गतः।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रं च लेखनी॥
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्मराजसमीपतः।
प्राणिनां सदसत्कर्मलेखाय स निरूपितः।
ब्रह्मपातौन्द्रियज्ञानी देवान्योऽयं भुक् स वै।
भोजनाच्च सदा तस्मादाजितदीर्घयते द्विजैः॥
ब्रह्मकायोऽद्वयो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते।
नानागोत्राश्च तदंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै"॥

इति पद्मपुराणे दृष्टिखण्डम्॥ *॥

दत्तात्रेय उवाच।

"विकालज्ञं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्।
उपसङ्गस्य प्रच्छ भोक्ताः शल्यताम्बरः॥
चतुष्पासपि वर्षानामाश्रमाणां तथैव च।
सम्भवः सङ्गरादीनां श्रुतो विलसतो मया॥
कायस्थोत्पत्तयो लोकख्याताश्चैव महात्मने।
भूय एव महाप्राज्ञ। श्रोतुमिच्छामि तत्ततः॥
वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः।
कुक्षियः सर्वशस्त्रेषु कायालङ्कारबोधकाः॥
गोष्ठारो निजवर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः।
नानाचं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महात्मने॥
एतच्छ्रुत्वा संशयं विप्र! वक्तुमर्हस्यशेषतः।
इति श्रुत्वा मुनिप्राज्ञः, गाङ्गेय! शृणु तत्ततः॥

पुलस्त्य उवाच।

श्राव्यं गाङ्गेय! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्॥

कायस्थः

श्रीहर उवाच।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम्।

यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः॥

पार्वत्युवाच।

अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानावधोरुप।
शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः॥
श्रोत्र्याम्यादौ हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विस्तरात्।
कायस्थः क्षत्रविट्शूद्रानृते विप्राचकः कथम्॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान्।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर॥
श्रोत्र्यामि महिमानञ्च साधनं त्वत्त एव हि॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभूत्।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम्॥
आयन्तु निकटं ज्ञेयं तत्र काये हि तिष्ठति।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम्॥
जीवेन्नाशे भृगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः।
शूद्रश्च शूरतां किञ्चिदनेकप्रतिपालकृत्॥
जन्मावधि द्विजार्चायां मतिरेव निरन्तरम्।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।
शूद्रत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुक्षणम्॥
वाञ्छयेव मसीशः स सदोद्देशीतिमावहन्।
ब्राह्मणं हीश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः॥
यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशश्चानुगच्छति।
नद्यादौ गत्वा चेद्विप्रः स्नात्वा कुर्यात्तपोऽपि च॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीडितोऽपि च।
तथापि नासनं लाति शिरे धत्तुं, द्विजोऽपि च॥

न श्रुतं श्रुत्वा त्वं तन्मे कथयतः शृणु॥

येनैवं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।

उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते॥

अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः।

यथाऽदृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो॥

"मुखतोऽस्य द्विजा जाता वाङ्मयां क्षत्रियाश्च यथा।

जम्भया च तथा वैशाः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः॥

द्विचतुःषट्पदादीश्च ऋक्मन्त्रोत्पत्तिः॥

एककालेऽदृजत् सर्वं चन्द्रसूर्ययष्टांशया॥

एवं वज्रविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!॥

उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कश्यपं चातिवेजसम्॥

प्रतिशलेन भोः पुत्र जगत् पालय सुव्रत!॥

इत्याज्याय सुतं ज्येष्ठं क्षत्रिभवंक्षेत्रुकम्॥

ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तद्विबोधये॥

"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।

समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमानसः॥

ततः समाहितमतेर्धैर्यतः तददामि ते।

तच्छरीराज्जवाब्जः श्यामः कमललोचनः॥

कम्बुपीवो गूढशिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः॥

लेखनी च्छेदनी च्छो मसीभाजनसंयुतः॥

निःश्लथं दर्शने तस्यो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः॥

उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्थमितलोचनः॥

त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय! तं ददर्श पितामहः॥

अधोऽर्द्धलज्जिरीच्याय पुरुषश्चायतः स्थितः॥

नामधेयं हि मे तात! वक्तुमर्हस्यतः परम्॥

यद्योचितञ्च यत् कार्यं नत्वं मामनुशासय॥

पुलस्त्य उवाच।

कायस्थः

मसीशयादीक्षिताय क्षत्रवैश्योपमाय च।

अशूद्रायेति वोढुं न ददात्वेवासनादिकम्॥

पार्वत्युवाच।

चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम्।

जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न॥

क्षत्रवैश्योपमो ह्युत्तमवैश्य कथमीश्वर!॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।

शूद्रात् परः कनिष्ठः स चातः कालि! ऋतञ्च तत्॥

किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि।

गृहीतवान् तत् किञ्चिन्मसीशोऽलसतः शिवे!॥

अतो यच्चोपवीती न ते हि यच्चोपवीतिनः।

एते स्युर्वेदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः॥

मस्या सह तु लेखन्या सर्वं लेखितुमीश्वरः।

लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चित् किल॥

अतो हृदि विचारार्थं खेदेन विप्रमीश्वरम्।

ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि यत्र याति धरासुरः॥

क्षत्रचेतादापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।

तदपि व्यक्तवानैव दृष्टं भक्तिं दिनेषु च॥

ततो हि क्षपया विप्रः कायस्थमनुगृह्य हि।

सालसं प्राददद्विद्यां वगलेति तव प्रिये!॥

यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्यसिद्धिता।

ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि॥

एवं प्रकारेण कालि! विप्रायामनुगाः कलौ॥

कायस्थाः कालिके! देवि! पुनस्तद्विभवं शृणु।

कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियाणां महाबलः।

सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये॥

आहूतवांश्च सर्वान् स चतुर्योजनमध्यतः।

"इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्।

प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः॥

स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमिति सुन्दरम्।

मच्छरीरात् समुद्भूतस्नात्वा कायस्थसंज्ञकः॥

चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यति।

धर्माधर्मविवेकाय धर्मराजपुरे सदा॥

स्थितिर्भवतु ते वत्स! ममाज्ञां प्राप्य निश्चलास्।

क्षत्रवर्णोचितो धर्मः पालनो यो यथाविधि॥

प्रजाः सृजन् भोः पुत्र भुवि भारसमन्विताः।

तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तवैवान्तरधीयत॥"

पुलस्त्य उवाच।

"चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते।

श्रीमद्रा नागरा गौराः श्रीवत्सस्यैव माथुराः॥

अहिफणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च।

वर्णावर्णद्वयस्यैव अम्बुषायाश्च सत्तमः॥

शृणु तेषाञ्च कर्माणि कुर्वन्श्रविवर्द्धनः॥

पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्ता महीतले॥

धर्माधर्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः।

श्रूयानं बोधयामास सर्वसाधनसत्तमम्॥

पूजनं देवतानाञ्च पितृणां यज्ञसाधनम्।

वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्वदेवतिथिसेवनम्॥

प्रजाभ्यः करमादाय धर्माधर्मविलोकनम्॥

कर्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया॥

या माया प्रकृतिः शक्तिसम्पन्ना चण्डप्रमर्दिनी।

तस्यासु पूजनं कार्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः॥

स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा।

भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभिः॥

भवन्ती सिद्धिदा नित्यं पुष्टदा सा तु चण्डिका॥

कायस्थः

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ॥
प्राप्ताङ्गानदिजान् यातो दृष्ट्वा सुतपसः प्रिया ।
धवं तिरस्कृतवती यथैतच्छृणु कालिके ! ॥
हे स्वामिन्स्वां नृपो मूर्खं मत्वा नाहृतवान् मखे ।
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ।

कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्तव्यं शृणुष्व तत् ।
यात्रामात्रं वहन्नन्नं काङ्क्षितव्यं न चाधिकम् ॥
विदांश्चेद्विद्या दातव्या कापि नानार्जवं चरेत् ।
मूर्खश्चेत् केवला सन्ध्या सदापास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमृतमेवाप्रियन्वपि ।
विप्रेण सततं कार्यं वैद्यमागमिकञ्च तत् ॥
ऋतौ गच्छेच्च स्वां कान्तां मुदा कालञ्च पातयेत् ।
कालीं कालादिकं वापि जपेद्विप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो नृणां क्षत्त्रादीनां शिवं वचः ।
वक्तव्यं चेन्न गृह्णन्ति विप्रहानिर्न तत्क्षतिः ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

सुमानुषत्वं ते कान्त ! सुविप्रत्वं धव ! त्वयि ।
तिष्ठत्वेव चिरं विप्र तेऽन्तौ मे मरणं शिवम् ।
कांस्यकङ्कणवलयौ सङ्गिनौ मे मृतावधि ॥

सुतपा उवाच ।

प्रिये ते ह्यधुना तीव्रं धनान्तःकरणं सदा ।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ! ।
रान्तं सुयज्ञं वरुणं प्रोवाच नृपतिं द्विजः ॥
रे सुयज्ञ ! विनाङ्गनैरगच्छं ते सभामहम् ।
विप्राणां वरुणं राजन् ! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
कृतं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वच्छुषा ।

तथाचोक्ता सुरापेया यानपेया द्विजातिभिः ॥
वेष्णवं धर्मसाधित्य मद्राक्यं प्रतिपालय ।
कर्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकदयहिताय वै ॥
अनुश्रिय सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ ।
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह ॥
स्वयं भीष्म ! समुत्पन्नाः कायस्था ये प्रकीर्तिताः ।
ये पृष्टास्ते मया ख्याताः संवादं शृणु तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम् ।
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समुद्भूतं यथा पुनः ॥

पुलस्त्य उवाच ।

“सौदासो नाम राजाभूत् समस्ते क्षितिमण्डले ।
सदा पापरतः सोऽय धर्मधर्मं न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गमासाद्य लेभे पुण्यफलं शृणु ।
सर्वपापे दुराचारः सर्वधर्मविवर्जितः ॥
राजनीतिगतं धर्मं न जानाति कथञ्चन ।
आतिथ्यजयकर्मणि तत्तत्पाथनमुत्तमम् ॥
न कर्तव्यं द्विजैः कापि मयाजनेर्महीतले ।
एवमाज्ञत्रवांस्त्रिके दैवपित्र्यकर्मणि ॥
परित्यज्य स्वकं देशं ततो देशान्तरं ययौ ।
ये केचिद्वसन्ति चक्रुर्लोकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रभृति गात्रेभ्यः न यज्ञदहनं कश्चित् ॥
“न कोऽपि कुर्वते भीष्म ! पुण्यं तव निषेवितम् ।
शृद्धीला ब्राह्मणादिभ्यः करं कर्मविदूषकः ॥
अहो धर्मभृतां श्रेष्ठं शृणु कर्म विपाकजम् ॥
कालेनान्येन गात्रेभ्यः सौदासो विचरन् महीम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च द्वितीया चोत्तमा तिथिः ।
तस्यां कार्यञ्च कायस्थैश्चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

कायस्थः

भयं भवतु ते यज्ञः श्रीश्च यातु स्थलान्तरम् ॥
क्रुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्थलात् ।
विप्रो निःसृतवान् राजा भीतेन मनसाब्रवीत् ॥
हे पुरोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः सकः ।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाज्ञया क्षत्रियार्थं पट्टादिवस्त्रसंकुलम् ।
स्वर्गाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः ।
कोषमन्दिरमालोक्य राजान्तिकमथागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चित्रन्ते कोषमन्दिरे ।
किञ्चित् वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्मटणादिकम् ॥
श्रुत्वैतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत् पुरोहितम् ।
हे पुरोहित ! विप्र ! त्वं कृतवान् यत्त्वभूच्च तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं श्रद्धा गतः प्रभो ! ।
कोषमन्दिरसंपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्वं भस्मटणादिकम् ।
श्रुत्वैतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यत्र तत्पट ॥
ततो दुर्गे स राजा च तूष्णं स्वर्गकुठारकम् ।
गले बद्धा द्विजकुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिद्विजाः सर्वे तत्राद्य सुतपोद्विजम् ।
स्तुतिञ्चक्रुः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥
अङ्गिरःप्रभृतय ऊचुः ।

धरामरवर ! प्राञ्च ! नो वरस्त्वं धरातले ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वदुयाचामह उमेशहृत् ॥
देवस्त्वं देवताञ्चस्त्वं पण्डितानाञ्च पण्डितः ।
दयालो ! नो दयस्व ज्ञ ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मञ्च एव त्वं ब्राह्मणेश्वर मानद ! ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वयाचामह उमेशहृत् ॥
सुयञ्चराज उवाच ।

महतीभक्तिभावेन धूपदीपादिभिस्तथा ॥
दैवयोगात्तथायातः सौदासः पर्यटन्महीम् ।
यदायुक्तशरीरेण दृष्ट्वा च पूजनं ततः ।
कृत्वा सुपूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य भक्तिनः ॥
गतपापोऽभवत् सद्यः सौदासोऽसौ महोपतिः ।
चित्रगुप्तप्रभावेण गतो लोकं सुरालयम् ॥
इदं विचित्राहात्म्यं चित्रगुप्तप्रभावजम् ।
कथितं नृपशार्दूल ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्युक्त्वा ततो भीष्मः प्रत्युवाच मुनिं ततः ।
विधिना केन तत्रापि पूजा कार्य्या महामुने ! ॥
को मन्त्रः को विधिस्रव सर्वं तद्वद मे प्रभो ।
यामासाद्य मुनिश्रेष्ठ ! सौदासः स्वर्गमाप्नवान् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम् ।
नैवेद्यैर्घृतपक्वैश्च यथाकालोद्भवैः फलेः ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च धूपदीपैः समासतः ।
चित्रगुप्तस्य संपूज्य यदाभक्तिसमन्वितः ॥
नवकुम्भं समानोय पानीयपरिपूरितम् ।
शर्करापरितं कृत्वा पात्रं तस्योपरि व्यस्येत् ॥
पूजान्ते च प्रयत्नेन दातव्यं द्विजन्मने ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कायस्थानपि सन्त्वित् ॥
मसीभाजनसंयुक्तः सदा चरसि भूतले ।
लेखनीच्छेदनीहस्तचित्रगुप्त ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्तं नमस्तुभ्यं नमस्ते धर्मरूपिणे ।
तेषां त्वं पालको नित्यं नमः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
एवं संपूज्य विधिपूर्वत् सौदासो भक्तिभावतः ॥

कायस्थः

हे नाथ ! हे धरेश्वर ! धर्मकर्मविधायक ! ।
वर्येश्वर ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरणाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ।
कृपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रणमामि पदं तव ।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते स्तुतिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूर्ध्नां मां कृपया दय ॥

सुतपा उवाच ।

किमर्थं स्तुय हे विप्राः किमर्थं स्तौषि हे नृप ! ।
गच्छ यात मखं गयं सुखेन सफलं कुरु ॥
श्रुत्वैति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः ।
कृताञ्जलिपटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम् ॥

राजोवाच ।

निमन्त्रणन्तु विप्रेन्द्र ! भोज्यञ्च सकलौत्तमम् ।
गृह्णापरधसाहस्रं क्षमस्व मे कृपां कुरु ॥
अपराधसहस्राणि कृतवानहमवयय ! ।
गृह्ण मद्राजतीं मुद्रामयुतां मां कृपां कुरु ॥
मत्सभास्था द्विजा ह्येते प्रोचुः पाण्डित्यमद्भुतम् ।
गुणांश्च ते बह्विधान् श्रुत्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे दोषमेकं प्रश्नोत्तरं वद ।
मत्सभास्थो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्बर ! ॥
आगच्छति कलिर्धोरस्तत्र के भक्तितो द्विजान् ।
अर्द्धिष्यन्तीति श्रुत्वा मे वरञ्च मरणं शिवम् ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ॥

सुतपा उवाच ।

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! ब्राह्मणातिप्रियो नृपः ।
पश्यैतान् विप्रभृत्यांस्त्वमासनादिशिरोधृतान् ॥
एतद्गौरकलावेते भविष्यन्ति द्विजार्चकाः ।
जात्या मसीशाः कायस्था ब्राह्मणेश्वरमानसाः ॥

अचिरात् पापसंसृक्तो राज्यं कृत्वा मृतो नृपः ।
नीतोऽसौ यमदूतैश्च यमलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तनादाश्चक्ष्मर्मा राजोऽपि भारत ! ॥
धर्मराज उवाच ।

सौदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मसदारतः ।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान् भुवि ॥
पृष्टोऽसौ यमराजेन धर्माधर्मविशारदः ।
धर्मराजं ततः प्राह चित्रगुप्तो महामतिः ॥
विपाकं धर्मजं ज्ञात्वा तं प्रहस्याब्रवीद्वचः ॥
चित्रगुप्त उवाच ।

जानेऽहं पापकर्मासौ राजायं विदितः सदा ।
त्वत्पादादहं सौरि ! पूज्योऽस्मि वस्तुधातले ॥
त्वया दत्तं वरं स्थानं भक्तसेहं सदा प्रियः ।
इति ज्ञात्वा वदाम्यत्र राजापापोऽस्ति मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च मामकीम् ।
अतस्तुष्टोऽस्मि हे देव ! यातु विष्णुपदं नृपः ॥
यमेनाज्ञापितो राजा वैष्णवं पदमाप्नवान् ।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्तं महीतले ॥
कायस्थाः पापनिर्मुक्ता यास्यान्ति परमां गतिम् ।
तस्मात् त्वमपि गात्रेभ्यः पूजां कुरु विधानतः ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

मुनेर्वचनमाकर्ण्य भीष्मः प्रयत्नमानसः ।
चकार पूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयाद्याञ्च भारत ! ।
यमञ्च चित्रगुप्तस्य यमदूताञ्च पूजयेत् ॥
अतो यमद्वितीयेति संज्ञा लोके बभूव ह ।
तेनैव भगिनीहस्ते भोक्तव्यं पण्डितवर्जम् ॥

कायस्थः

महाविद्योपासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कलौ हि क्षत्रियाभावात् वैश्याभावाच्च सुव्रत ! ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रमानसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याप्रितश्चैते क्षत्रकर्मकृतः कलौ ।
मस्या एवैश इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्तेस्तु पादांशे सम्भवन्ति तत् ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैर्वा शिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा उत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमाश्रुमिर्त्यकारी कृताञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥
राजोवाच ।
इतः परम्वेदहृद्भेत् म्रिये तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातोनां क्षत्रहीनकलौ सुखम् ॥
ततोऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं वृषम् ।
सुयज्ञ ! सुमतिस्त्वं हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणानां हि वरञ्च मरणं नयेः ॥

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र ! श्रुतं यन्मेऽङ्गकमुखात् ।
कृपया शृणु तत् सख्ये ते जातेर्भहिमानसु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आशीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
स एव साक्षाद्भवेति विप्राणां जातिलक्षणम् ।
ब्राह्मणाज्ञावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
गुर्व्वाञ्जालङ्घनं पापं स्पृशेत्तेषां शरीरतः ।
पिबेति सकलं चोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
वशीकारादि सकलं हृष्टिस्थितिलयञ्च यत् ।
शक्नुवन्ति हि कर्तुं ते विप्राः पिबेति चोक्तसु ॥
विनायासैर्मुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति लक्षणम् ॥
केषामपि न कायस्थं कुरुते ब्राह्मणः क्वचित् ।
विनापराधैर्न शृण्वेदिति तज्जातिलक्षणम् ॥
हिंसे भवति हिंसेः स शठे शाख्यं समाचरेत् ।

नित्यं यशस्यमायुष्यसर्वकामार्थसिद्धिदम् ।
दानानि दापयेयुस्तु भग्न्यै च विशेषतः ॥
काले तच्च च संपूज्य चित्रगुप्तं लेखकम् ।
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रक्तचन्दनमिश्रितैः ॥
नैवेद्यं दौयते तस्मै मोदकं गुडमिश्रितम् ॥

भौक्षोक्तप्रार्थना यथा—

उत्पन्नो प्रलये चैव भोग्ये दाने कृताकृते ।
लेखकस्त्वं सदा श्रीमच्छिचगुप्तं नमोऽस्तुते ॥
श्रिया सह समुत्पन्नं समुद्रमथनोद्भव ! ।
चित्रगुप्तं महाबाहो ! ममाद्य वरदा भव ॥
चित्रगुप्तं सन्नुष्टो भौक्षाय च वरं ददौ ।
मत्पसादात्महाबाहो स्तुत्येन भविष्यति ॥
स्मरिष्यसि यदा स्तुत्यं तदा स्तुत्यं भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो दिवं ययौ ॥
अनेन विधिना यस्तु चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
करिष्यति महाबुद्धे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
इहैव विपुलान् भोगान् भुङ्क्ता सर्वान् मनोरथान् ।
अक्षयं विष्णुलोकञ्च नरो याति न संशयः ॥
चित्रगुप्तकथां दिव्यां कायस्थोत्पत्तिं संज्ञकाम् ।

कायस्थः

आर्जवञ्चेन्नियग्रामान् खवशे स्थापयेच्चिरम् ॥
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्र हृदि स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवांश्च मे ॥
कटूक्त्या यदि गृह्णाति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तदिप्रो दुःखं भगते दातुर्नैव शिवं क्वचित् ॥
वित्तशाख्यं गृह्णशाख्यं कार्यं नोभयतः क्वचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राच्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
प्लुतं बज्रशपन्तं वा नैव द्रुह्यति भूसुरम् ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वञ्चापि ब्राह्मण ब्रह्म यथारुचि तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥
सुयज्ञ उवाच ।

ऋषे ! वरेण ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समाप्तो मे मस्तुक्तेता रामो भविष्यति ॥

सुतपा उवाच ।

यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यनैर्ऋतिम् ।
तत्र वै स्वर्गदानद्या मध्ये द्वोपोऽस्ति सुन्दरः ॥
द्वादशकोशमानी हि तद्वाता वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च काणः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बूद्वीपेश्वरो भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वोजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण तुष्टोऽहं भक्तितस्तव ॥
इहतः परतो यद्यत् परमानन्द मुत्तमम् ॥

सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमङ्गिते ।
चिरं मम मतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्गौ पवित्रे परमे सर्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च मखं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छद्द्वीपे काञ्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्दिक्षु जलजुताम् ।

भक्तियुक्तेन मतसा ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ॥
दोषायुषो भविष्यन्ति सर्वव्याधिविवर्जिताः ।
सर्वे विष्णुपदं यान्ति यच्च यान्ति तपोधनाः ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिमाहात्म्यकथ
समाप्ता ॥ * ॥

“एवं हत्वाऽर्जनं रामः सन्ध्याय निशितान् शरान् ।
एक एव ययौ हनुं सर्वानेवातुरान् वृषान् ॥
केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दालभ्याश्च ययौ” ॥
“ततो रामः समाधातो दालभ्याश्चमनमुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना सद्यः पायाश्चाचमनादिभिः ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् ॥
याचयामास रामाच्च कामं दालभ्यो महामुनिः ।
ततस्तौ परमप्रीतो भोजनं चक्रतुमुदा ॥
भोजनानन्तरं दालभ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।
यच्चया प्रार्थितं देव तत् त्वं शंसितुमर्हसि ॥

राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।

कायस्थः

अत्रस्थाः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः सखवासभूमम् ॥
एको मसीशः सर्वार्थः सर्वाणीहृदयदिजात् ।
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां पूततास्पृहः ॥
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो ! ।
कृपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव वगला मम ॥
गुरुस्त्वपि वरं दत्तो राज्यं भुङ्क्ता पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यसि ॥
गुर्व्वाञ्जया मसीशः स राज्यभोगी दिजार्चितः ।
विहाय देहं भूयश्च विधारुपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुल्लाख्यविप्रतः ।
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवत्वमावहन् ॥
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्गमर्त्याधोविवेचकः ।
चिरं शुभाशुभं कर्म विविच्य शमनान्तिके ॥
यददेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ॥
जम्बा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार सुदयुक्तश्चित्राङ्गद अधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं वगले शृणु कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पञ्चाब्दं नात्र किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमिति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्ष्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नेक्षयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियादभक्ताच्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अक्षस्त्वं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानमस्तस्यो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! प्रीधमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुत्वेति श्रापं स भक्त्यातिशयमानसः ॥
कृताञ्जलिपुटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि ! ॥

चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ।
ततो दालभ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥
दालभ्य उवाच ।

स्त्रियो गर्भमसुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दालभ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियान्नकरसाहं तत् त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितस्य तथा विप्र ! कायस्थो गर्भं उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा ॥
एवं रामो महाबाहो हिला तं गर्भमुत्तमम् ।
निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्नकरः प्रभुः ॥
“कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रिय्यां क्षत्रियान्ततः ।
रामाजया स दालभ्येन क्षत्रधर्माद्विष्कृतः ॥
कायस्थधर्मेऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः ।
तद्भोजनाय कायस्था दालभ्योऽगच्छतोऽभवन् ॥
दालभ्योपदेशतस्तै वै धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ॥
देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः” ॥
इति स्कान्दे रेणुकासाहात्म्यम् ॥ * ॥

कायस्थः

चित्राङ्गद उवाच ।

“हे ब्राह्मण हे गुरुवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
 कथं श्रेष्ठभक्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वराः ॥
 सुखाद्वो अतवान् यद्यन्तः का तत्समाचरन् ।
 उपास्यो यस्तद्भवितुं सर्वं ह्युद्योगिनः स्युः ॥
 जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म खेच्छया विविधाकृतिः ।
 नानालीलामाचरितुं मानुषाकृतिरप्यभूत् ॥
 तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्वरूपधृक् ।
 राजेति संज्ञाधारी कः किं वा तच्च प्रजामिधम् ॥
 तदेव सकलस्यायि तदेव सर्वकर्तृ च ।
 तदेव सर्वपाद स्यात्तदेव सर्वहर्तृ च ॥
 पुरुषं चैव स्त्रीरूपं स्त्रीवरूपञ्च नान्यथा ।
 आत्मा एवैकरूपं तत् खमेवानेकमाकरोत् ॥
 नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
 स्यावरं जङ्गमं विप्रास्तदेव नात्र संशयः ॥
 भवन्तो हीश्वराः सर्वे किमर्चयथ तत् कथम् ।
 कथं चिन्तयथात्मानं देवमर्चनकालतः ॥
 क्लेन भूतश्रद्धादि कृत्वा देवाः स्युरेव किम् ।
 ईशोऽपि मानुषाकृत्या ईशत्वप्राप्तये पुनः ॥
 यद्युद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तच्चरे ।
 अन्यायि न भवेद्वक्ष्य यूयमन्यायिनः कथम् ॥
 वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
 कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ॥
 अतस्तद्भवितुं विप्रा अहमप्येव तापसः ।
 गुर्व्याज्ञा मे पुराभूच्च सर्वं त्यक्त्वा जपं कुरु ॥
 अतोऽहं सकलं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
 वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति शासने ॥
 अतो विप्रोऽस्मीति कामं कृतवान् जपकर्मणि ।
 गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मानि भूसुराः ॥
 मसीशजातिः किञ्चित्च न विशेषं विचिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुराः ॥
 आत्मन्यात्मनि कीटोऽपि चेति वा जातिलक्षणम् ।
 मूर्खोऽहं यच्च अतवान् प्रभवो ब्राह्मणास्यतः ॥
 तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
 विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ॥
 बलिञ्चातिप्रियं भक्तमधः प्रास्थापयन् यदि ।
 अहं कीटोऽत्र नाश्चर्यं किमधो न पटे कथम् ॥
 कृताञ्जलिपुटोऽहं वक्ष्येऽहं श्रुतसंख्यया ।
 प्रणमे स्वगृहं विप्रा गच्छताहमधः पटे ॥
 अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेदं करोमि न ।
 वाञ्छयामीति चाज्ञा वो न लङ्घ्या भवतु क्वचित् ॥
 इत्यादि श्रुत्वा हे कालि ! लज्जां प्राप्यातिखेदिताः ।
 ब्रुवन्ति चातिमधुरं क्रन्दन्त इव ते द्विजाः ॥
 हे चित्राङ्गद ! हे विद्वन् ! दौर्बल्यं त्यज वत्सक ! ।
 दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयामि ते ॥
 जनरूपोबलेनैव सर्वं भवितुमर्हति ।
 नार्हतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
 इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
 वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
 यथामरत्वमीशेन विना कापि न शासने ।
 मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
 कलेदशसहस्राणि नागलोकेऽश्वरी भव ।

कायस्थः

ततस्त्रिनोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
 राज्यं मुक्ता ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
 सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भो कुरु ॥
 के जानन्तीदृशं त्वां हि भक्तश्रेष्ठं विवेचकम् ।
 शायं दारुणमाज्जस्वमधुना तत्र खण्डति ॥
 तात गच्छ सुखं मुञ्चस्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
 तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥
 स्वस्थानं ब्राह्मणाश्चापि चागच्छन् लज्जितान्नराः ।
 भूयो मसीशः सर्वोऽपि विप्रदासाभिधोऽभवत् ॥
 विप्रप्रसादात् श्रुदाणामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
 वगलेति महामन्त्रं सर्वेषां सर्वकामदम् ॥
 केवलेन जपेनैव लक्ष्णे कालि ! सिध्यति ।
 वशीकरणकर्मादि दशसाहस्रतो भवेत् ॥
 अथ वक्ष्ये महेशानि । वगलासाधनं तव ।
 वगलेति मनोः संख्या पुरश्चरणकर्मणि ॥
 लक्ष्णे मन्त्रसिद्धिः स्यात् नास्त्यत्र युगसंख्यकम् ।
 ततो वश्यादि कर्त्तव्यं दशसाहस्रसंख्यया ॥
 शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छाद्युतं जपेत् ।
 कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ॥
 सहस्रमात्रहोमेन सर्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
 नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ॥
 स्तुतिर्वा कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
 वगलेति स्वयं सर्वं सिद्धविद्या इति प्रिये ! ॥
 त्वयाद्यारूपया कालि ! स्वयमुक्तं पुरैकदा ।
 शरीरारोग्यतो देवि ! वैरिनिग्रहतोऽपि वा ॥
 दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानवो जतिः ।
 केवलाज्जतिमात्रेण राजावारोग्यतां लभेत् ॥
 वगले इति यो दिक्षाप्यक्तोचैर्यत्र वारयेत् ।
 पथिस्था विप्रदाः सर्वे पलायन्ते तमीक्षिताः ॥
 भवेद्वि सफलं कर्म वगलेति स्मरन् जनः ।
 वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्वे भीतिमवाप्नुयुः ॥
 केवलं पटलमिदं पठन् पृथग्वन् मनोरथम् ।
 लभेत् कालि ! वपुस्त्यक्त्वा वगलाञ्च न संशयः ॥
 एषा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशयः ।
 ब्राह्मणे वगलायाश्च चिन्तयेदेकरूपतः ॥
 विना प्रयुक्तिमपि च मसीशं आवयेद्विजः ।
 आवयायां धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः ॥
 आलस्यादा प्रमादादा आवयेन्न यदि द्विजः ।
 मसीशहत्याभागी स्यात्कावयित्वा तव प्रियः ॥
 ब्राह्मणोऽपि वरारोहे ! पृथग्वत् भक्तितत्परः ।
 निर्व्याणं लभते कालि ! निष्कामी कोऽपि चेत् पठेत् ।
 एतदुक्तेऽपि कायस्थः पृथग्वन्न यदि प्रिये ! ।
 पटलं काम्यदङ्गाशु ब्रह्महत्याफलं लभेत् ॥
 इति आचारनिर्णयतन्त्रे वासुदेवसम्मतं हर-
 पार्वतीसंवादे सप्तत्रिंशत्तमः पटलः ॥
 “चाटचारणचौरैर्भ्यो वधवन्धमयादिभिः ।
 पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः” ॥
 इति वज्रपुराणे पाशुपतदानाध्यायः ॥ * ॥
 गौडदेशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ
 मङ्गलाचरणं यथा,—
 “यस्याभूद्भूमिदेवो वदनसरसिजेयदुभुजेभूमिपालो
 यस्योर्वोर्वेश्य एव द्विजजननरतिर्यस्य श्रुतपदाब्जे ।

कायस्थः

वृद्धा पातिष्ठतीदं जगदिति प्रकृतिर्यः स्वयं पूरुषस्त
 वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमयवरं सर्वे लोकानुकम्पम्” ।
 अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।
 “श्रीमद्राजादिशूरो भवदवनिपतिर्धर्मराजो व शास्त्रा
 सल्लोकः सद्दिचारैरदितिसुतपतिः स्वयं धर्मा
 इतथासीत् । प्रातापादित्यतप्राखिलतिमिररिपु-
 स्तत्त्ववेत्ता महात्मा जित्वा बुद्धांश्चकार स्वयमपि
 नृपतिर्गौडराज्यान्निरस्तान्” ॥ * ॥ अथादि-
 शूरस्य पात्रं प्रति क्रतुञ्चब्राह्मणकुलीनशूद्रयोः
 प्रशस्तस्योत्तरञ्च । “पात्रं पप्रच्छ पूतं परमसुरपद-
 दन्दपद्मार्चकोऽसौ कासन्ते काश्यपीशः क्रतु-
 कृतिकुण्डलाः कापि शूद्राः कुलीनाः । पात्रन्तेषां
 मवोचत् परिचयमखिलं भूपवाक्यात् द्विजलि-
 कोलाञ्चस्थाः कुरङ्गा इव किल तपसा नैव केषा-
 मधीनाः ॥ कोलाञ्चस्य महीपतिः क्षितिभूजा
 मेकप्रधानः प्रधी खेष्टे निष्कमतिर्महाशयव-
 श्रीवीरसिंहः स्वभूत् । तद्देशवासिनः समाधि-
 कृतिनः पापालिसंघारिणः सन्ति व्याससमा-
 सभासद इतो गौडेन्द्रभूमीश्वराः” ॥ * ॥
 अथ वीरसिंहं प्रति लिपिप्रेरणम् ।
 “भूपोऽभूद्भवने स्वचेष्टितपरः सद्रूपभार्यान्वितः
 भूदेवान् वधवान् विचित्रलिखनेरानेतुकामः स्वयम्
 पात्रेण प्रणयप्रमोदरचितां श्रीवीरसिंहे लिपिं
 गौडक्ष्मापतिरेव पुण्यसुमतिर्दूतेन प्रास्थापयत्” ॥
 अथ लिपिप्रकारः ।
 “सुकृतसुकृतसंघाः सर्वशास्त्रार्थदत्ता
 लिपितहतविपक्षाः सस्तिवाक्याः श्रुतिज्ञाः ।
 सजितसुगतवन्द्ये गौडराज्ये मदीये
 द्विजकुलवरजाताः सानुकम्पाः प्रयान्तु ॥
 नृपतिसुकृतिसारः स्वीयवंशावतारः
 प्रबल्ललविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
 मयि वरसखितास्ते भूमिदेवान् सशूद्रान् ॥
 पुनरपि मम गौडे प्रापय त्वं नितान्तम्” ॥
 अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौडदेशे गमनेच्छा ।
 “सुदा गन्तुकामाः पुरावासगौडाः
 समाहाय कोलाञ्चदेशं क्षितीशम् ।
 नृपाज्ञाञ्च लब्ध्वा सदारादिभृत्या
 महायोगिनस्ते बभूवुः सशूद्राः” ॥ * ॥
 अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।
 “महाराजराजादिशूरो महात्मा
 त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्वादिसख्यम् ।
 तवाज्ञानुसाराद्वि प्रस्थापयामि
 द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदारादिभृत्यान्” ॥ * ॥
 अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।
 “चलच्चक्षुष्यालियानाः प्रधाना
 वृहत्तमश्रुगुम्फातिशोभानलाभाः ।
 क्रतुञ्चाः श्रुतिज्ञाः प्रतिज्ञानसाध्याः
 सर्वस्माश्चक्षुः प्रयाताः प्रयागम् ॥
 ततः खानदानादि कृत्वा च विप्राः
 ययस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
 ततो विश्वनाथं समालोक्य दानै-
 र्यशः प्राप्य तस्माद्गुहाभू मिमाषुः” ॥ * ॥

कायस्थः

अथ ब्राह्मणानां गौडराज्यप्रवेशो राजसमीपे
आशिर्यं गमनञ्च ।

“पितृन् बान्धवांस्तारयित्वा गयायां
गताः शासितं गौडराज्येश्वराज्यम् ।
ततस्तेजसा ते दिशो भासयन्तः
श्रुतिं व्याहृतिं भारतीं पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्वाक्षताः पद्मगोत्रा
वृषपाशिषं कर्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्तण्डतुल्या
दिजाः स्थापिताः परश्वेयसञ्च” ॥ * ॥

अथैषां वेशं दृष्ट्वा राजाऽवज्ञा तेषां शुष्कवृक्षे
आशिषो निक्षेपञ्च । “दृष्ट्वैवं वेशमेषामवनिपति-
रसौ भ्रान्तचित्तो दिजानां तैरालापं न कृत्वा
स्वगृहमपि यद्यौ गन्तुं कामाः पुनस्ते । बुद्धा भू-
पालबुद्धिं क्षणमपि च बुधाः शुष्कवृक्षाशिषस्ते
तदस्तात् प्राप्य दूर्वाक्षतमपि स वभौ शुष्कवृक्षः
सुवृक्षः” ॥ * ॥ अथ राजा ब्राह्मणानां प्रशान्तनं
गोत्रनामप्रश्नञ्च ।

“सविस्मया वै गल्वद्ववस्ता
भूपादयस्ते चरणारविन्दम् ।
पवित्रकीर्तिं भुवि भूसुराणां
श्रुत्वा च पेतुः सकलाः प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुच्चित्तवादं
मूढात्मनाच्चापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
ततश्च सर्वे गदितुं प्रवृत्ताः” ॥ * ॥

अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

“अभूद्वन्द्ववंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयञ्च शाण्डिल्य-
गोत्रे गरीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान्
सुविद्वान् विवस्वानिवास्यां सभायां विभाति ॥
श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकरोऽवनिपालक काश्यप-
गोत्रवरः । क्रतुदत्तसमः किल दक्षमहाशयो नाम
इति भुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डित-
स्तथागतप्रखण्डितः प्रचण्डसर्ववैरिदर्पगर्वखर्व-
कारकः । सावर्णगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः
क्रान्दङ्गः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशः-
सुधाकरोत्तपस्तपस्विस्तुष्टयोधितानाम्बुजे महा-
तपस्तपोवशीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलक्ष्मणोऽनिष्टं
दानहर्षो महर्षिर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । क्षि-
तीन्द्र ! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्यः
प्रतापारिणैर्यः” ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

“के यूयं नाम किं वा कथयत कृतिनः स्वागताः
क्वापि देशात् ? कोलाच्चात् पञ्चशूद्रा वयमपि
नृपते ! किङ्कशाभूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां
परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोच्चुर्वि-
प्रवर्याः सकलपरिचयं भूपतेरन्ति चैषाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

“सुवृतालिङ्गताम्रर एष कृती
क्षितिदेवपदाम्बुजचारुरतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति-
र्दिग्वन्दुकुलोद्भवभट्टगतिः ॥

कायस्थः

स च घोषकुलाम्बुजभानुरयं
प्रथिमेन्दुयशःसुरलोकावशः ।
सततं सुसुखी सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽनुधिकुन्दयशः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गुणार्णवे-
नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिनां यशसा जयी
विजयते विभवेः कुलसामरे ॥

यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्वसादरः
प्रमत्तसत्त्वमत्तहःशरत्सुधांशुवद्यशः ।
प्रतापतापनोत्तपद्भिर्बालियोधितालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रकः ॥
दिजालिपालनार्यकोऽप्यसौ च हर्षसेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथान्यकारदीपकः ॥
अयं गृहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुत्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ।
निष्पन्न गृहभाषितं सकलसम्बन्धार्थं व्यभूत्
स वज्रगमनोद्यतो विविधमानभङ्गो यतः ॥
अहञ्च पुरुषोत्तमः कुलभट्टप्रणयः कृती
सदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विलोकितामिहागतो दिग्वरेश्व राज्यं प्रभो !
चक्रार नृपतिः स तं विनयहीनतो निष्कुलम्” ॥ * ॥

अथाद्यौ सिद्धमौलिकाः ।

“गौडोऽद्यौ कीर्तिमन्तस्त्रिवर्षात्कृता मौलिका
ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगृहसहिताः
पालिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्यामिमुखाः स्थि-
तिविनययुषः सप्ततिस्ते द्विपूर्वा होडाया वीक्ष्य
राजा चरणगुणयुता मौलिकत्वेन साध्याः” ॥ * ॥

अथ द्विसप्ततिः साध्यमौलिकाः ।

“होडः स्वर धर धरणीवाग आइच सोमः पै सुर
सामः । भङ्गो विन्दो गृह वल लोधः शर्मा वर्मा
ऊइ सुइ चन्द्रः ॥ रत्नो रक्षित राजादियो विष्णु-
नांगः खिल मिल गूतः । इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
ओमश्चाङ्कुर बन्धुर नाथः ॥ शाई हेण्ड मनी
गण्डो राहा राणा राजत साका दाहा दाना गण
उपमाना । खामः क्षोमो घर वैओधो वीदस्तेज-
श्चार्यव आशः ॥ शक्तिभूतो ब्रह्मः शानः क्षोमो
क्षोमो बर्द्धन रङ्गः । गुरः कीर्त्तिर्यशः कुण्डर्नन्दी
श्रीलो धनुर्गुणः ॥ * ॥ इति दक्षिणराष्ट्रीयघटक-
कारिका ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ वज्रकुलाचार्यकारिका लिख्यन्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाभिपुराणोक्तजातिमालायाम् ।
“आदौ प्रजापतेर्जाता मुखादिप्राः सदारकाः ।
बाङ्गोश्च क्षत्रिया जाता उर्वोर्वैश्या विजिह्वरे ॥
पादाक्षूद्रश्च सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
होमनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्रभूव लिपिकारकः ।

कायस्थः

कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गे विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शूद्रः प्रचक्ष्यते” ॥ * ॥

अथ चित्रसेनादिसुतः ।

“वसुधोधो गृहो मित्रो दत्तः करण एव च ।
मृत्युञ्जयश्च समैते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनुद्वृता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातश्चैते पद्धतिकारकाः ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥

अथ द्वादशशुद्धवंशजाः ।

“वसुधोधो गृहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामानः प्रसिद्धाः शुद्धवंशजाः” ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पद्धतिकाराः ।

“मृत्युञ्जयवंशभूतो नित्यानन्दो नृपेश्वरः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥

तेषां नामानि ।

करो भद्रो धरो नन्दी पालश्चाङ्कुरदामकः ।
स्मारो धरणिहोडो च वानश्चाङ्कुरसोमकौ ॥
पै सुरः शोनकश्चैव भङ्गो विन्दुर्गुहस्तथा ।
वलश्च लोदकश्चैव शर्मा वर्मा च भूमिकः ॥
ऊइश्च रुद्रकश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥
चाजिर्हेण्डश्च बन्धुश्च शाजिश्च सुमनुस्तथा ।
गण्डको राहकश्चैव राणाराजतदाहकाः ॥
दाना गणश्च मानाश्च खामापक्षेमधारकाः ।
वैतोधवेदकाश्चैव नृपश्चैव वंशजाः ॥
भूतो ब्रह्मः संज्ञः क्षोमो बर्द्धनो हेमरङ्गकौ ।
भूजिः कीर्त्तिर्यशः कुण्डः श्रीलक्ष्मणश्च धनुर्गुणः ॥
दौडिर्भनोरितिश्चैव चाकिश्च नन्दनस्तथा ।
श्यामश्चाङ्कुर पूजिश्च तेजको नाद एव च ॥
रोइर्क्षोमश्च हाथिश्च ङोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः” ॥
एताः सप्ताशीतिपद्धतयः द्वादशशुद्धपद्धतयश्च मि-
लित्वा नवाधिकनवतिपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषां पु-
रोहितगोत्रप्रवरेश्वर गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिरुक्तम् ॥ * ॥
अथ कान्यकुब्जात् पद्मानां विप्राणां शूद्राणाञ्चा-
गमनमाह देवीवरः ।

“अम्बुकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।
राष्ट्रगौडवरेन्द्राश्च वज्रदेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्वभूमेश्वरो यथा ।
अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्दिग्वन्दुकैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजालये ।
उपविष्टो दिजान् प्रष्टुं धर्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयध्वं दिजोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा दिजाः सर्वे खर्वीकृतकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाये तु सर्वे विवृतमानसाः ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

कायस्थः

वयं सर्वे न जानीमो विधानं कीदृशं क्रतोः ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
 किं करोमि क्व गच्छामि विललाप पुनः पुनः ॥
 कान्यकुजात् समानीतान् दृतेन द्विजपञ्चकान् ।
 वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्वास्त्रे च विशारदान् ॥
 गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्मादिभिर्युतान् ।
 पत्तिवेशान् समालोच्य विषादो जायते हृदि ॥
 अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
 आशीर्वादार्थनिर्मात्यं मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
 तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ।
 इति दृष्ट्वा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
 स्तोत्रं च वज्रधा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
 आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्वकम् ।
 उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
 राजस्ते कुशलं सर्वं प्रोक्षुश्चेत्यवदत् स तान् ।
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं सुजीवितम् ॥
 पूतश्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ।
 एवञ्च क्रियते स्तोत्रं पृष्ट्वा नृपः शूद्रपञ्चके ॥
 युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपुङ्गवाः ॥
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ।
 काश्यपे चैव गोत्रे च दक्षनामा महामतिः ॥
 तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
 शाण्डिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः कृती ॥
 सौकालिनश्च दासोऽयं घोषः श्रोमकरन्दकः ।
 भरद्वाजेषु विख्यातः श्रीहर्षो मुनिसत्तमः ॥
 दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ।
 सावर्णगोत्रनिर्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
 तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रश्च गोत्रकः ।
 कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
 वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्चान्दङ्गश्चेति संज्ञितः ।
 मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
 एतेषां रक्षणाार्थाय आगतोऽस्मि तवालये ।
 इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
 विधानेनैव निर्वर्त्य क्रतुश्च धर्मसंज्ञितम् ।
 ग्रामं सुवर्णं गाक्षैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
 दक्षिणार्थे द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
 अत्र देशे कृतावासाः सर्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
 बह्ववश्च प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः ॥ * ॥

अथ वल्लालकृतश्रेणिविभागः ।

“अथ वल्लालभूषणं अम्बुकुलनन्दनः ।
 कुलतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
 आदिश्रृङ्गानीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
 एतेषां सन्ततीः सर्वा आनयत् स निजालये ॥
 यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे निरोपिताः ।
 श्रेणीद्वयन्तु निर्णीतं राजीवारेणसंज्ञितम् ॥
 तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलं स द्विजोत्तमे ।
 शूद्रस्थाथ चतस्रश्च नृपेण श्रेणयः कृताः ॥
 खड्गदक्षिणराष्ट्री च वज्रवारेणकौ तथा ।
 इति चतस्रः संज्ञाः सुस्ततदेशनिवासनात् ॥
 कुलं चतुर्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः ॥ * ॥

अथ वज्रजकायस्थश्रेणिनिर्णयः ।

कायस्था

“तत्र वज्रेषु यैः शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
 तेषां निर्णयमाचक्षे कुलश्चैव विशेषतः ॥
 वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूर्वकौ ।
 घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥
 गुह्ये दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
 दत्ते नारायणश्चैव एते च वज्रजाः स्मृताः ॥”

अपरन्तु ।

“नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नाथकः ।
 चन्द्रशेखरदासस्तु सेने गङ्गाधरस्तथा ॥
 दामोदरकरः ख्यातो दामस्तुषापतिस्तथा ।
 पालिते जनसंज्ञः स्यात् चन्द्र नारायणाख्यकः ॥
 पाले व्यावः समाख्यातो राहावंशे च कृष्णकः ।
 भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु व्याससंज्ञकः ॥
 प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् केशवो देववंशजः ।
 अवीपतिरिति ख्यातः कुण्डवंशे प्रकीर्तितः ॥
 सोमे वंशधरश्चैव सिंहे रत्नाकरस्तथा ।
 नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरे ॥
 वेदगर्भाङ्गुरश्चैव दैत्यारिर्विष्णुसंज्ञकः ।
 आद्यो त्रिलोचनः ख्यातो नन्दने च उषापतिः ॥
 एते वज्रजनिर्दिष्टा वल्लालेन महात्मना ।
 अन्येऽपि शूद्रा विख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
 ते वज्रजाः समाख्याताः करणेषु प्रतिष्ठिताः ॥ * ॥

अथ वज्रजकुलीनादिनिरूपणम् ।

“कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यम्यश्च तथापरः ।
 महापात्रोऽचलश्चैव इति संज्ञा चतुष्टयम् ॥”

तद्वयथा ।

“वसुर्घोषो गुह्यो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
 दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
 राहो भद्रो धरो नन्दी देवः कुण्डश्च सोमकः ।
 रक्षिताङ्गुरसिंहाश्च विष्णुराष्ट्रश्च नन्दनः ॥
 चत्वारोऽग्रास्तस्यो मध्या महापात्राः परे तथा ।
 सप्तविंशतिः शूद्राणां वल्लालेन प्रशंसिताः ॥ * ॥

इति कुलीनमध्यम्यमहापात्राः । अचलान् वक्ष्यामि ।
 “होष्टश्च स्मारकश्चैव धरणीवान् एव च ।
 आद्यः पैसुरश्चैव शानश्च भञ्जविन्दकौ ॥
 गुह्यश्च वललोधौ च शर्मा वर्मा च भूमिकः ।
 ऊर्ध्वश्च रुद्रकश्चैव राणादित्यौ च पीलकः ॥
 खिलश्च गुप्तचाजी च बन्धुश्च शाजिसंज्ञकः ।
 हेमश्च सुमनुर्गण्डो राणाराजतदाहकाः ॥
 दानागणापमानाख्याः खामः क्षेमश्च तोषकः ।
 वैष्ठापि घरवेदौ च भूतार्णवकत्रक्षकाः ॥
 एन्दश्च शक्तिसंज्ञौ च क्षेमाशौ वर्द्धनस्तथा ।
 हेमश्च बन्धकश्चैव भूजिः कीर्त्तिश्च श्रीलकः ॥
 धनुर्गुणो यशश्चैव मनोरीतिश्च दाडिकः ।
 चाकिश्च श्याम पूजिश्च गण्डको नादकस्तथा ॥
 रोडश्च होमकश्चैव चाणकश्च तथैव च ।
 ढोलश्च दूतकश्चेति दिसप्तत्यचनाः स्मृताः ॥
 एतेषां प्रतिपुरुषक्रमेण कुलार्चनात् महापात्र-
 भावो जायते ॥ * ॥ इति वज्रजघटकसमानन्द-
 शर्माकृतकुलदीपिका ॥

कायस्था, स्त्री, (कायस्थित्यनया । काय + स्थ +
 घञर्थे कः ।) हरीतकी । इति मेदिनी ॥ धात्री-

कारकु

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ एलाद्वयम् । तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्न्यां
 कायस्थी ॥

कायिकः, चि, (कायेन निष्पादितः निष्पन्नो वा
 कायेन निर्दत्त इति वा । काय + ठक् ।) प्रा-
 रीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।

“अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, श्रीरसम्बन्धिनी
 चक्रवर्तिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।

“चक्रवर्तिः कालवर्तिः कारिता कायिका च या” ॥
 कायिकावर्तिः, स्त्री, (गोवलीवर्दादीनां कायपरि-
 श्रमसाध्या वा वृद्धिः ।) गवादिवलीवर्दादिकर्म-
 युता वृद्धिः । यथा ।

“दोह्यावाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता” ॥
 इति व्यासः ॥ मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्ददेयपण-
 तदद्वादिख्या वृद्धिः । यथा ।

“कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका” ॥
 इति नारदः ॥ हलायुधस्तु पणार्द्धाद्या इत्यत्र
 पणवाह्येति पठित्वा पणस्य मूलधनस्य यावदव-
 स्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्गेण या
 वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान्
 तत्राद्या भोगलाभान्तर्गता अपरा च तद्विद्वा
 इति मिश्राः । इति विवादाणवसेतुः ॥

कारः, पुं, (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) वधः । निश्चयः ।
 (धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ।) कं सुखं
 ऋच्छत्यनेन । क + ऋ + करणे + घञ् ।) बलिः ।
 यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्वर्ति ऋच्छतीति । क
 + ऋ + कर्त्तरि अण् ।) पतिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (कं निश्चन्दजलमृच्छतीति ।) तुषारश्रेणः ।
 इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्मोपपदे कर्त्तृवाच-
 कः । यथा कर्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति
 व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणं कारः क्रिया ।
 इति रामतर्कवागीशः ॥ (अच्छरान्ते तदच्छर-
 वाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ॥)

कारकं, स्त्री, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु
 करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि ण्वुल् ।)
 क्रियानिमित्तं लोकतः सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥
 फणिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः
 कारकः । तत्तु षड्विधम् । कर्म १ यथा रामं
 नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो दृष्टः ।
 कर्त्ता ३ यथा जनैः शिवो दृष्टः । सम्प्रदानम् ४
 यथा हरिः सद्भ्यः सुखं ददातु । अपादानम् ५
 यथा विभीषणः पदाङ्गमुहः । अधिकरणम् ६ यथा
 रेमे शरदि गोविन्दः । इति बोधदेवः ॥ वर्धोप-
 लोद्धवं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारकः, चि, (करोति कर्म्मदिकम् । कृ + “गुणवृ-
 द्धौ” । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) कर्त्ता ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।

“आदानमप्रियकरं दानश्च प्रियकारकम्” ॥
 कारकुलीयः, पुं, (कारकुलि + कः ।) शाल्वदेशः ।

कारवे

कारणं तदाकारं वाति वा ।) हंसविशेषः
इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ खड्गहंस इति भाषा ।
(यथा ऋतुसंहारे । शरद्वर्ण्ये ८ ।

“कारणवाननविघटितवीचिमात्राः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः” ॥
कारणयूहः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(बौद्धशास्त्रविशेषः ॥)

कारन्धमी, [न्] एं, (कर एव कारस्तं धमतीति । ध्वा
+ इनिः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कांस्यकारः ।
धातुवादरतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा । कोः कादेशः ।) प्रिय-
कुञ्जः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥
कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य । कुत्सितो रवो
यस्येति वा ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इतस्ततो विक्षिप्ता वल्ली
यस्याः । यद्वा कुत्सित आरो गतिर्यस्याः । सा
चासौ वल्ली चेति ।) कारवेल्लः । काण्डीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति । वा + कः । के जलोप-
लक्षितवर्षाकाले रवो यस्य । कारवः कैकावरो
मयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्यस्य अच् । यदा ह
हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्तिप् । कारमवति । कर्म

एण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मधुरा । मौरी इति
भाषा । दीप्यः । मयूरशिखा । रुद्रजटा इति
भाषा । क्षेत्रयमानिका इति केचित् । सुधवी ।
केले जीरा इति भाषा । हिङ्गुञ्जी । हिङ्गेर पस्ता

इति भाषा । इत्यमरभरती ॥ क्षुद्रकारवेक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः । कोट कारला इति भाषा ॥
कारवेक्षं, क्षी, (कारं वेक्षति । वेक्ष चलने कर्म-
ण्य् । यद्वा कारेण वातगमनेन वेक्षति चलति

गच्छति वा वल्लं चलनं अच् ।) कठिलकम् ।
 करला इति भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।
 “कारवेल्लं कठिलं स्यात् कारवेल्ली ततो लघुः ।
 कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् ॥

तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः^{११} ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अमरे एलिङ्गोऽयम् ॥
रवेल्ली; एं, (कारेण वायुवत् गत्या वेल्लति चल-
तीति । कार + वेल्ल + ल्यप् । लघुः ।

करणा इति भाषा । तत्पर्यायः । कठिलकाः २
सुषवी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५४ । सुषवी ४
सुशवी ५ । इति तट्टीका । कायूरः ६ कायूरकदुकः
७ सकागदः ८ जगकागदः ९ कटिमाः १०

सम्बेदनः ११ पट्टः १२ । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पुष्पगुणः । धारकत्वम् । रक्तपित्तरोगे सुपथ्य-
त्वञ्च ॥ तत्फलगुणः । शुक्रकफपित्तनाशित्वम् ।
रक्तिकरत्वञ्च । इति राजतन्त्रम् ॥

रवेक्ष्णः, ऐ, (कारवेक्ष्ण एव । स्वार्थे कण् ।) कार-
वेक्ष्णः । इति रत्नमत्ता । (क्षीवत्वमपि दृश्यते ।
यथा मृश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“नइत कर्त्ताटकं पौर्णमासीकं च” इति ।)

रवेक्षी, स्त्री, (कारवेक्ष + क्त्यर्थे ङीष् ।) लुङ्-

कारिः

कारवेक्षम् । करेलो इति हिन्दी भाषा । उच्चे ।
इति वङ्गभाषा ॥ (यदुक्तं पाकराजेश्वरे ।
“कारवेक्षीफलं तत्रो श्वेदितं हिङ्गुमर्दितम् ।
भर्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम् ॥
विदलितमुखमीषत् कारवेक्षीकठोरं
पुलकितमिव तैले साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णम्
सुललितरसनायं लोलता मातनोति” ॥
अन्यत् कारवेक्षशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका
नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कारस्तरः, पुं, (कारं वधं करोतीति । कृ + “कृजो-
हेतुवाच्चीत्यानुलोभेषु” । ३ । २ । २० । इति टः
निपातनात् सुट् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
किम्पाकः २ विषतिन्दुः ३ करद्रुमः ४ रज्यफलः ५
कुपीलुः ६ कालकूटः ७ । (यथा महाभारते
२ । द्यूतपर्वणि ४६ । २१ ।
“आवर्जिता इवाभान्ति नीपास्त्रिचककौकुराः ।
कारस्तरा लौहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने” ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कुष्ठवातामयासकण्डूतिककार्पात्रगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्तराटिका, स्त्री, (कारस्तर इव अटति । अट्
+ एणुलटाप् अत इत्वञ्च ।) कर्णजलौका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ केर्णो केनुइ इति च भाषा ॥
कारा, स्त्री, (कीर्यते क्षिप्यते दण्डार्हा यस्याम् । कृ
विक्षेपे भिदादित्वात् अङ् । “कृदृशोऽङोति”
७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपात्यते ।) कारागार-
म् । तत्पर्यायः । बन्धनालयः २ इत्यमरः । २ ।
८ । ११६ । दूती । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका ।
बन्धनम् । इति मेदिनी ॥ पीडा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कारागारं, स्त्री, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय
आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । “रिपुः कारा-
गारं कलयति च तं केलिकलया” । इति तन्त्रसारे
श्यामास्तोत्रम् ॥

कारागुप्तः, स्त्रि, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः रुद्धः
रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः ।
कयेदी इति भाषा ॥

काराविका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचरण-
स्थानतया इति यावत् । आ + रा + ण्वल् टाप्
इत्वञ्च ।) बलाका । इति जटाधरः ॥

कारावेक्ष, [न्] स्त्री, (कारैव कारायै वा वेक्ष
गृहम् ।) कारागारम् । तत्पर्यायः । वधाङ्गकम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारिः, स्त्री, (क्रियतेऽसौ । कृ + “विभाषाव्यानघ-
रिप्रश्नयोरिञ्च” । ३ । ३ । ११ । इति इञ् ।)
क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्यां । “त्वं कां
कारिमकार्षीः । सर्वान् कारिमकार्षम्” ॥) करो-
तीति डु कृञ् करणे । “कृञ् उदीचां कारुषु”
उणां । ४ । १२८ । इति इञ् ।) शिल्पिणि चि ।
इति मेदिनी ॥

कारुजः

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्देशे करोतेर्ण्वल्
शित्वाङ्गुलिः । यदा करोतीति ण्वल् प्रत्ययस्था-
दिति इत्वम् ।) नटस्त्री । कृतिः । विवरणश्लोकः ।
(यथा, महाभारते । २ । ११ । ३३ ।

“नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः” ॥)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ वृद्धिः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः । सुद इति भाषा ॥ स्व-
ल्पाक्षरवृत्त्या बह्वर्थज्ञापिका कविता । यथा,—
“कारिका तु खल्वृत्तौ बहोरर्थस्य सूचनी” ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कारितः, चि, (कृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) कुर्वन्
प्रेरितः । कराण्य इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये ।
देवीमाहात्म्ये ८२ । ६५ ।

“विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च ।
कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेत्” ॥

कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋणिकेन या
स्वकार्यसाधकतया अशीतितमभागद्विकृतादि-
तोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा । अधिकं सुद
इति भाषा । यथा, विवादाख्यवसेतो काव्यायनः ॥
“ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्तिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता” ॥
(यथा च मनुः ८ । १५३ ।

“नाति सम्बत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या” ॥)
तत्पर्यायः । कारिका २ कारितावृद्धिः ३ । इति
मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कण्टकैः । कृ
हिंसायां + इञ् ततो ङीष् ।) वृक्षविशेषः ।
कण्टकारी आकर्षकारीत्येषा द्विधा । तत्पर्यायः ।
कारिका २ कार्या ३ गिरिजा ४ कटुपत्रिका ५ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । दीपनत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिकण्ट-
शेषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारीषं, स्त्री, (करीषाणां समूहः । भिदादित्वात्
अण् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
घुटेर राशि इति भाषा । (यथा, हरिवंशे ।
“कारीषेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः” ॥

कारुः, पुं, (करोति इति । “कृवापाजिमीति” ।
उणां १ । १ । उण् ।) विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥
(भावे उण् ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारुः, चि, (करोति इति । कृ + उण् । उणां १ । १ ।)
कारकः । (यथा, भट्टिः ७ । २८ ।

“राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः ।
सर्व्वानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्” ॥)
शिल्पी । इति मेदिनी ॥ (यथा, कूर्मपुराणे ।
“कारयित्वा तु कर्म्मणि कारुं पश्चान्न वञ्चयेत्” ॥)

कारुकः, चि, (कारु + स्वार्थे कन् ।) शिल्पी । (यथा
मनुः । ४ । २१६ ।

“कारुकाङ्गं प्रजां हन्ति बलं निर्गोजकस्य च
गणान्नं गणिकाङ्गञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति” ॥)

कारुजः, पुं, (कं जलं आरुजति । आ + रुज + कः ।)
करभः । फेनः । वल्मीकः । नागकेशरः । गैरिकम् ॥

कार्तस्व

(कारोः कारुतो जायते । कारु + जन + डः ।)
शिल्पिणां चित्रम् । स्वयं जाततिलः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कारुणिकः, चि, (करुणा शीलमस्य । शीलमिति ठक् ।)
दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः ।
१५ । ७१ ।

“कविः कारुणिको वने सीतायाः सम्परिग्रहम्” ॥)
कारुण्डी, स्त्री, (कुस्मिता ईषत् वा रुण्डी मूर्द्धनीना
इव ।) जलौकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कार-
ण्डिका इति च पाठः ॥

कारुण्यं, स्त्री, (करुणः करुणावान् । तस्य भावः ।
करुणैव वा व्यञ् ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ ।
१८ ॥ (यथा गोः रामायणे १ । २ । १५ ।

“मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत” ॥)

कारुषाः, पुं, (कारुषो अभिजन एषाम् । भर्गा
दित्वात् अण् वङ्गश्च न तस्य लुक् ।) कारुषदेश-
वासिनः । तत्पर्यायः । वृहद्गङ्गाः २ । इति हेमच-
न्द्रः ॥ वङ्गवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे २ । ३ । १६ ।

“कारुषा मालवाश्चैव पारिषाजनिवासिनः” ॥)
कारोत्तमः, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः । मखस्य
उत्तमतया तथात्वम् ।) कारोत्तरः । इत्यमरः ।
टीकायां स्वामी ॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति
उत् + तृ + अच् ।) सुराग्रभागः । तत्पर्यायः ।
सुरामण्डः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः ।
इति हारावली ॥

कार्कश्यं, स्त्री, (कर्कशस्य भावः । कर्कश + ण्यञ् ।)
कर्कशता । (यथा, अमरुतके २४ ।
“कार्कश्यं गमितेपि चेतसि तनू रौमाश्चमालम्बते” ॥)
कार्तवीर्यः, पुं, (कृतवीर्यस्य अपत्यं अण् ।) वज्र-
वंशीयकृतवीर्यराजपुत्रः । तत्पर्यायः । हेहयाः २ ।
दोः सहस्रभृत् ३ अर्जुनः ४ । (यथा, भागवते ६ ।
२३ । २४ ।

“न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः” ॥
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः” ॥

अस्य खलु माहिषघ्नी नाम पुरी राजधान्या
सीत् । भुजवीर्येणायां समदीपां धरामजयत्
दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं लब्धवान्
दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निर्गते
वज्रः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना ततो मोक्षितः
अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा बलात् सवत्यां क्षेम-
धेनुं जहार । ततः क्रुद्धेन जामदग्नेन सबलीनि-
हतोऽसौ कार्तवीर्यः । अथ वैरशुद्धिं चिकीर्षुर्भू-
दुरात्मभिः कार्तवीर्यपुत्रैरागत्य स्वाश्रमे ध्यानमा-
जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन पिबवधामर्षा-
जातक्रोधेन परसुरामेण सर्व्वे हेहयाः निपातित-
जैनराजचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः । सुसुमरः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कार्तस्वरं, स्त्री, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम्
कृताः पठिताः स्वरा येन सः कृतस्वरः सामगा-
कर्त्ता तस्मै दक्षिणात्वेन देयं वा । “भूधे” । ४ । ५ ॥

कार्तिकः

६२ इत्यम् । खर्गम् । (यथा, माघे १ । २० ।
“स तप्तकार्तिकस्य भास्वराम्बरः” ॥)

धस्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥

कार्तिकान्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति । “कृतवृथादि
सूत्रान्तादृक्” । ४ । २ । ३० । इति ठक् ।) ज्यो-
तिर्वित् । देवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

कार्तिकः, पुं, (कृतिकान्तरत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र
मासे इति पाक्षिको अग्रः) । वैशाखादिद्वादश
मासान्तर्गतसप्तममासः । कृतिकान्तरत्रयुक्ता
पौर्णमासी यत्र मासे सः । अयं तुलास्थरविप्रा-
रक्ष्युक्तप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यचान्द्रः । सो-
रस्तु तुलाराशिस्थरविक्रकालः । इति स्मृतिः ॥
तत्पर्यायः । बाहुल्यः २ ऊर्जः ३ कार्तिकिकः ४ ।
इत्यमरः । १ । १७ ॥ कौमुदः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ *

अथ कार्तिककृत्यम् ।

पद्मपुराणे ।

“तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानं विधीयते” ।

तत्र संकल्पः अष्टाशुद्धकाले मज्जनं कृत्वाचम्य
ॐ तत्सद्य कार्तिके मासि अमुकपक्षे अमुक-
तिथ्यावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुक-
गोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः
प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यद्योक्तवि-
धिना इतिकर्तव्यतां विधाय—

“ॐ कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! ।
प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया सह” ॥

इति स्थायात् । मया लक्ष्म्या । प्रतिदिनसंकल्पे
तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न
वक्तव्यम् । किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलास्थरवा-
वित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्येन वैशाख-
कृत्ये अनुसन्धेयम् । तथा वायुपुराणे ।

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
कार्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः” ॥ *

तथा च गारुडे ।

“गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग ! ।

तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥

ॐ अद्येत्यादि तुलसीपत्रकैकसमसंख्यायुतधनु-
दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसी-
पत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे । इत्यभिलष्य एतानि
तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः । इत्यनेन
दद्यात् ॥ *

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“विष्णुवैष्णवि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥

लोलया लक्ष्म्या ।

“इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्” ॥

स्नानवत् । ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथ्यावारभ्य तुला-
स्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा
अक्षयदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो

कार्तिकः

वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदान-
महं करिष्ये । इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना
दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति
विशेषः । विष्णुगृहे तु । ॐ अद्येत्यादि अमुकति-
थ्यावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रो-
ऽमुकदेवशर्मा अग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्रा-
प्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवैष्णवि
श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य
ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने
ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः ॥ *

हविष्यान्नादौ तु ब्रह्मपुराणे ।

“ब्रतोपवासनियमैः कार्तिको यस्य गच्छति ।

देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्” ॥

तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथ्यावारभ्य तुलास्थरविं
यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वैमा-
निकदेवत्वभवनपूर्वकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीवि-
ष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं
करिष्ये । इत्यादिवाक्ये विशेषः । एवं फलाहारा-
दावपि ॥ * । हविष्यद्रव्याणि च ।

“हैमन्तिकं सितस्त्रिंशं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥

यष्टिका कालशाकश्च मूलकं केसुकेतरत् ।

लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी ॥

पयोऽनुद्रुतसारश्च पनसामहरीतकी ।

तिन्तिडी जीरकश्चैव नागरङ्गश्च पिप्पली ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।

अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान् विदुर्बुधाः” ॥

हैमन्तिकमित्यभिधायगव्यसंहितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।

आम्रमालकश्चैव पनसश्च हरीतकीम् ॥

ब्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्यं मन्वते बुधाः” ।

अत्र च आरब्धब्रतोपवासादौ फलजलादिभक्षण-
मप्याहतुरद्योगपूर्ववौधायनौ ।

“अष्टौ तान्यव्रतानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकान्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ *

फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह ।

“तुलसीं विना या क्रियते न पूजा

स्नानं न तद्वत् तुलसीं विना कृतम् ।

भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्जितं

पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ *

नारदीये ।

“न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥

तथा च महाभारते ।

“कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ! ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते” ॥

कौमुदं कार्तिकम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्म-
पुराणम् ।

“एकादश्यादिषु तेषां तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ।

वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च” ॥

ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्तिकमासतत्शुक्ल-

कार्तिकः

पञ्चतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्
पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।

“कार्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुञ्जीत दुर्मतिः ।
अष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपच्यते” ॥ अत्र

पटोलकदम्बवृक्षाककांस्यसन्धिजानि वर्जयेत् ।

“पटोलानि कदम्बानि वृक्षाकसहितानि च ।

भुज्जानः कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी” ॥ *

भूतचतुर्दशीत्यं तत्प्रशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र दीप-
दाने विशेषो यथा,—

“ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूटागारेषु चैवेषु गुहासु च नदीषु च” ॥

दीपदानमन्त्रः ।

“ॐ नमः पित्रभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे ।

नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः” ॥ *

दीपान्विताकृत्यं तत्प्रशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र विशेषो

यथा । तत्र बालातुरवृद्धयतिरेकेण दिवा न
भोक्तव्यम् । तत्र पार्वण्यश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राची-
नावीतो दक्षिणामुखो ज्वलदुल्काम् ।

“ॐ शक्ताशक्तहतानाश्च भुतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवाङ्मना” ॥

इत्यनेन गृहीयात् ।

“ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥

इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् ।

“ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते” ॥

इत्यनेन पितॄन् विसर्जयेत् । यद्येवं पूर्वदिन एव

प्रदोषव्यापिन्यमावास्या तदा पूर्वदिन एव श्राद्ध-
मकृत्वापि उल्कादानं कर्तव्यम् । आचारात्

पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । उभयतः प्रदोष-
व्याप्तौ परदिन एव शुभमात् । उभयतः प्रदोषा-
प्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्वणानुरोधात् ।

अत्रैव पूर्वदिने लक्ष्मीं रात्रौ पूज्या ।

“अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखराजिका” ॥

इति वचनात् । लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था ।

ततो गृहमग्रे उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत् ।

ततः स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॐ सूर्यः सोम इति

ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्या-
दाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य ॐ अद्येत्यादि अमुक-
गोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिनाभकामो लक्ष्मी-
पूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य शालग्रामे

घटादिस्थजले वा भूतशुद्धादिकं कृत्वा लक्ष्मीं-
पूजयेत् । तद्यथा । ॐ प्राशाक्षमालिकाम्भोज

इत्यादिना ध्यात्वा । ॐ भूर्भुवःसर्वमात्मनाम् ।

इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्मीं नमः ।

एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचम-
नीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात् ।

“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये । ।

या गतिस्त्वत्पन्नानां सा मे भूयात्त्वदंशणात्” ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

कार्तिकः

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये ! शुभे ! ।
सर्वतः पाहि मां देवि महालक्ष्मि ! नमोऽस्तु ते ॥
ततः । “सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये” ॥
इति रुद्रधरवचनात् । कुवेरमपि पाद्यादिभिः
पूजयेत् ।

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः” ॥

इति पठित्वा । ॐ कुबेराय नम इति त्रिः पूज-
येत् । ततो गृहादिषु दीपाद्व्यात् । तत्र मन्त्रः ।
ॐ अग्निज्योती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततो ब्राह्मणान् बन्धुंश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ।
तत्र प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कर्तव्यम् । गौरोचना-
तिलकधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूज-
येत् ॥ तत्र मन्त्रः ।

“ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये ! शुभे ! ।
महालक्ष्मि ! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि ! प्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्यपोहतु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैर्व्यवस्थिता ।
सम्पत्प्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वलोकानां देवानां स्तुतिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ॐ लक्ष्मी नमः इति त्रिः पूजयेत् ॥ अन्यत् सुख-
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ धूतप्रतिपत् । तत्र प्रभाते अक्षय्यीडादिकं
कार्यम् । तत्र जयवर्षं शुभम् । पराजये वर्षम-
शुभम् । ततः संकल्प्य शालग्रामे जले वा एतत्
पाद्यं ॐ बलये नमः । इत्यादि संपूज्य ।
“ॐ बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ! ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥
अनेन पुष्पाञ्जलिचयं दद्यात् ।
“यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि” ॥
तथा ।

“महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धनी ।
खानं दानं श्रवणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
अथ भाद्रपदीया । तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चम-
यामार्द्धप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा
चेत्परदिने कृत्यं युग्मात् । ततः ॐ तत्सदि-
त्युच्चार्य ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा
स्वरक्षणाकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।
एतत् पाद्यं ॐ यमाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य ।
“एह्येहि मात्तगृहज ! याश्वस्त !
यमान्तकालोक्तधरामरेश ! ।
भाद्रपदीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते” ॥

इदमर्थं ॐ यमाय नमः तत आचमनीयादिकं
दत्त्वा प्रणमेत् ।

“ॐ धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ! ।
पाहि मां किङ्करैः साङ्गे सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥

कार्तिकः

ततः ॐ चित्रगुप्ताय नमः । इत्यनेन पूजयेत् । ततः
ॐ यमदूतेभ्यो नमः । इत्यनेन पाद्यादिभिः
पूजयेत् । यमुनाञ्च पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत् ।
“ॐ यमस्वसनमस्तेऽस्तु यमुने ! लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥
ततो भाद्रभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी
पठेत् ।

“भातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” ॥
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् । ततः
पुष्टिकामो भाता भुञ्जीत । “यत्नेन भगिनीह-
स्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धन” इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णुत्यानं उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र
कार्तिकशुक्लैकादश्यादिति पञ्चके वक्रपञ्चकम्
“वक्रोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यश्चैव कदाचन” ।
इति वचनात् ॥ कार्तिक्यां गोदानादौ फलाधि-
क्यम् । “कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत्” । इति वच-
नात् । इति कृतवत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च ।
अथ कार्तिकव्रतनित्यता । स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तं चरेन्न हि ।
धर्मं धर्मेभ्यतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः ॥
अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवह्निहृतः ॥
स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्गस्तेषां सदान्तरात् ।
न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥
विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके ।
करोति मुनिशार्दूल ! नरकं याति सा ध्रुवम् ॥
व्रतन्तु कार्तिके मासि यदा न कुरुते गृही ।
इष्टापूतं दद्यात् तस्य यावदाहृतनारकी ॥
संप्राप्ते कार्तिके मासे दिवो व्रतपराङ्मुखः ।
भवन्ति विमुखाः सर्वे तस्य देवाः सवासवाः ॥
इष्टा च बद्धभिर्यज्ञैः कृत्वा आङ्गशतानि च ।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
कार्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वेदैरधीतेः किं तस्य पुराणपठनैश्च किम् ।
कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥
जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपाज्जितम् ।
भस्मी भवति तत्सर्वमकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
यद्दत्तं परं जप्तं कृतं च समहृत्तपः ।
सर्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
सप्तजन्मार्जितं पुण्यं दद्यात् भवति नारद ! ।
अकृत्वा कार्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥
पापभूतान् ते ज्ञेया लोके मर्त्या महासुने ! ।
वैष्णवाख्यं व्रतं वैष्णु न कृतं कार्तिके शुभम्” ॥

किञ्च ।

“अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्मार्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !” ॥

किञ्च ।

“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं सुने ! ।
चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ॥

किञ्च ।

कार्तिकः

“पिण्डदानं पितृणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं न कार्तिके मासि आवण्णाम्भितर्पणम् ॥
चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघखानं न सज्जले ।
न कृता मर्दकी पुष्ये आवण्णे रोहिण्याश्रमी ॥
सङ्गमे न कृता येन द्वादशी अवणान्विता ।
कुत्र यास्यन्ति ते भूपा नाहं जानामि नारद !” ॥
पाद्मे च । श्रीसौनकादिमुनिगणसंवादे ।
“मानुषः कर्मभूमौ यः कार्तिकं नयते मुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्दमाम्बुनि ॥
नियमेन विना विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वल्लभः” ॥
तत्र विशेषेण खानदानादिसत्कर्मनित्यता ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“यैर्न दत्तं ऊतं जप्तं न खानं न हरेव्रतम् ।
न कृतं कार्तिके पुत्र ! दिवास्ते वै नराधमाः” ॥
किञ्च ।

“यैर्न दत्तं ऊतं जप्तं कार्तिके न व्रतं कृतम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्” ॥
किञ्च ।

“संप्राप्ते कार्तिके मासि ये रता न जनार्दने ।
तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद” ॥
किञ्च ।

“कार्तिके नाश्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः ॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
कार्तिके नाश्चितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै ॥
विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् ।
न भवेत् कार्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्” ॥

अथ कार्तिकमाहात्म्यम् । स्कान्दे ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते ।
ततो विशेषतस्तत्र कर्म देशादिभेदतः” ॥

अथ सामान्यतः स्कान्दे तत्रैव ।

“कार्तिकस्य तु मासस्य कोशशेनापि नाहति ।
सर्वतीर्थेषु यत् खानं सर्वदानेषु यत् फलम् ॥
एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञा सदक्षिणाः ।
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्वं सत्योक्तं तव नारद ! ॥
कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ! ।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते ॥
पुण्यं कार्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते सुते !
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् पापस्याप्येवमेव च ॥
न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गा समम् ॥
कार्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ।
कार्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वष्णवः ॥
पितृबुद्धरते सर्वान् नरकस्थान् महासुने ! ।
पाद्मे च तत्रैव ।

कार्तिकः

“दादशस्यपि मासेषु कार्तिकः कृष्णवल्गुः ।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकौरप्युपायनैः ॥
ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः ॥
तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युत्कारकः ।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ॥
तत्रापि दुर्लभः कालः कार्तिको हरिवल्गुः ।
दीपेनापि हि यत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ॥
सुगतिश्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात्” ॥ * ॥

अथ व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे तत्रैव ।
“व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् ॥
अक्रूरतीर्थं विप्रेन्द्र ! कार्तिकां समुपोद्य च ।
स्वात्वा यत् फलमाप्नोति तच्छ्रुत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे ।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके ॥
अनिष्टा च सदा यज्ञैर्न कृत्वा पितृभिः स्वधाम् ।
व्रतेन कार्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् ॥
प्रवृत्तानाञ्च भक्त्याणां कार्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्” ॥

किञ्च ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम ! ।
विद्योनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“कार्तिके मुनिशार्दूल ! खशक्त्या वैष्णवं व्रतम् ।
यः करोति यथोक्तान् मुक्तिस्य करे स्थिता ॥
सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।
क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्थान्महाफलम्” ॥ * ॥
अथ कर्मविशेषमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।
“दानं दत्तं ऊतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्तिके च द्विजोत्तम !” ॥

किञ्च ।

“यत् किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः ।
तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः” ॥

किञ्च ।

“यस्तु सम्बत्सरं पूर्यमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्नं संशयः ॥
कार्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डलम् ।
सर्गस्था शोभते सा तु कपोतो पक्षिणी यथा ॥
यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पञ्चभोजनम् ।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं मानवैश्च कृतं भवेत् ।
तत्सर्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
सर्वकामफलं तस्य सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
न वापि नरकं पश्येत् ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
ब्रह्म चैव स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्वकामदः ।
मध्यमं वर्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! ॥
भुज्जम्बरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् ॥
भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्तिके मुक्तिदायकम् ।
जागरं कार्तिके मासि यः करोत्यखण्डेदये ॥
दामोदराय विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् ॥

कार्तिकः

जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने ! ॥
कार्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् ।
साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्चनम् ।
जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्तिके कलौ” ॥

किञ्च ।

“जलधेनुसहस्रञ्च वृषसंस्थे दिवाकरे ।
तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्तिके ॥
सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ।
सूर्यवारेण यत्स्नानं तदेकाहेन कार्तिके ॥
पितृनुद्दिश्य यदत्तं कार्तिके कृष्णवल्गुमे ।
अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ ! अक्षयं जायते नृणाम्” ॥ * ॥

किञ्च ।

“गीतशास्त्रविनोदेन कार्तिकं यो नयेन्नरः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय !” ॥

किञ्च ।

“प्रदक्षिणञ्च यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसङ्गमि ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च कार्तिके पुरतो हरेः ।
यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् ॥
हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् ।
कार्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ॥
कार्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः ।
वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! ॥
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्तिके यवसंख्या ।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! ॥
अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः ।
कार्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः” ॥

किञ्च ।

“नियमेन कथां विष्णोर्ये पश्यन्ति च भाविताः ।
श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्तिके गोशतं फलम् ॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य कार्तिके केशवाग्रतः ।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! ॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् ।
कार्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
निर्दहेत् सर्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् ॥
न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोशजादिकैः ।
यथाशास्त्रकथालापैः कार्तिके मधुसूदनः ॥
कार्तिके मुनिशार्दूल ! यः पश्यति हरेः कथाम् ।
स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च ॥
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! ।
अष्टादशपुराणानां कार्तिके फलमाप्नुयात्” ॥

किञ्च ।

“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नरः ।
कार्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” ॥

प्राप्ते च तत्रैव ।

“कार्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् ।
पलाशपत्रे भुज्जानो दामोदरमथार्चयेत् ॥
स सर्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ ।
मौदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्गतः” ॥

किञ्च ।

“कार्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नाथी जितेन्द्रियः ।

कार्तिकः

जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कार्तिकान्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बद्धवीर्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते” ॥

किञ्च ।

“पलाशपत्रभोजी च कार्तिके पुरुषो नरः ।
निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेभुक्ता विमुच्यते ॥
मध्यस्थमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः” ॥

किञ्च ।

“अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि ।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्तिके प्रभुः ॥
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डं हृतान्वितम् ।
विभज्य तच्च भुज्जानो यज्ञसास्यं दिने दिने” ॥
तत्रैव श्रीकृष्णसत्त्वा संवादे ।

“स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् ।
कार्तिके ये प्रकुर्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः ॥
इत्थं दिनत्रयमपि कार्तिके ये प्रकुर्वन्ते ।
देवानामपि ते वन्द्याः किंयैराजन्म तत् कृतम्” ॥ * ॥

तत्रैव कार्तिकव्रताङ्गानि ।

“हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसीसेवनम् ।
उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“पञ्चभिर्नरैकैरेभिः सम्पूर्णं कार्तिके व्रती ।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
विष्णोः शिवस्य वा कुर्यादालये हरिजागरम् ।
कुर्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च ॥
आपद्रुतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय सः ।
व्याधितो वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्नामापमार्जनम् ॥
उद्यापनविधिं कर्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे ॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् ।
तेषां वा रक्षणं कुर्यादातादिभ्यः प्रयत्नतः ॥
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् ।
सर्वाभावे व्रती कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि ॥
सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे” ॥ * ॥
अथ दीपदानमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।

“कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बह्वन्यपि ।
निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“पृष्ठं दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके केशवप्रियम् ।
दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि ॥
रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्मदायां शशिग्रहे ।
तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्तिके ॥
वृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वलते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्दन ! ।
सर्वं सम्पूर्णं याति कार्तिके दीपदानतः ॥
तेनेष्टं कर्तुमिः सर्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवाग्रतः ॥
तावद्भर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गं मर्यै रसातले ।
यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्तिके केशवाग्रतः ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! ।
अविद्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि ॥

कार्तिकः

कार्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः” ॥
किञ्च ।

“मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः ।
दहते नात्र सन्देहो दीपदानात् कार्तिके ॥
गृहे वायवने वापि दीपं दद्याच्च कार्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्तिके मासि दीपो वै मधुहायतः ॥
निमिषार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्तिके ।
न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि ॥
सर्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ॥
तन्नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ! ।
यत्र शोधयते दीपः कार्तिके केशवाग्रतः ॥
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ।
प्राप्नोति शान्तं स्थानं सर्वावाधाविवर्जितम् ॥
यः कुर्यात् कार्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
दादृश्याच्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीडित्वा मुचिरं कालं देवलोके यदृच्छ्या ।
ते सर्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः” ॥
किञ्च ।

“द्युतयाजेन विप्रेन्द्र ! कार्तिके केशवालयम् ।
ओतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्तिके दीपदानन्तु कुर्याद् यो वैष्णवालये ।
धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा ॥
यथा च मथनादङ्गिः सर्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः” ॥
किञ्च ।

“निर्वर्जनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूर्णिमा ॥
वैष्णवो न स मन्यथः संप्राप्ते कार्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्गनि” ॥
नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।
“एकतः सर्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः” ॥
पाद्मे च तत्रैव ॥

“कार्तिके खण्डदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरिः पुरे” ॥ * ॥
अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।

“पितृपक्षेऽज्ञदानेन ज्यैष्ठ्याष्टौ च वारिणा ।
कार्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्चरयेयोः ॥
दीपमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरिर्गृहे ।
परेण नृपशार्दूल ! निस्तीर्णा यमयातना ॥
न तद्वदति विप्रेन्द्र ! इत्येवमिह महामतेः ।
कार्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका ।

कार्तिकः

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा” ॥ * ॥
अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।

“यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
सर्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महासुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्” ॥
किञ्च ।

“यः करोति परं दीपं मूल्यानापि सहासुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्मणा ॥
कार्तिके कार्तिको यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्येन्द्रवं न दुर्लभम्” ॥ * ॥
अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।

“दीपपङ्क्तेश्च रचनां सवाह्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृत् ॥
दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये ।
तस्यालये प्रसूतानां लक्षाणां नरकां न हि ॥
विष्णोर्विमानं दीपाद्यं सवाह्याभ्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्” ॥
भविष्ये च ।

“यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव दादृश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्यायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिर्विमानस्थो जगद्युतोयस्त्विवधा ॥
यावत्तदीपसङ्ख्या तु दृतेनापूर्य्य बोधिता ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते” ॥ * ॥
अथ आकाशादिदीपमाहात्म्यम् ।
पाद्मे तत्रैव ।

“उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः ।
सर्वं कुलं समुद्रव्यं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात् कार्तिके ।
आकाशस्थं जलस्थञ्च भूस्थं तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्रवानोश्वरो गृहे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते” ॥
किञ्च ।

“विप्रवैष्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
चतुष्टयेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसयेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोश्लेषु कान्तारैः गृहेषु च ॥
दीपदानाजि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्” ॥ * ॥
आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।
“दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनुन्ताय वैश्वसे” ॥

कार्तिकः

अथ देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः ॥
पाद्मे तत्रैव ।

“यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्तिकः स्नानदानतः ।
अग्निहोत्रसमफलः पूजायाश्च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायाश्चापि तत्समः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्धारकायाश्च भार्गव ! ॥
क्षणासालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्तिकः ।
अन्याः पूर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किल ।
मथुरायां ततश्चोर्जो वैकुण्ठप्रतिवर्द्धनः ।
कार्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा साधे प्रयागः स्याद्देशाख्ये जाह्नवी यथा ॥
कार्तिके मथुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ॥
मथुरायां नरैरुर्जो खात्वा दामोदरोऽर्चितः ।
क्षणास्त्रुपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्या विचारणा ॥
दुर्लभः कार्तिको विप्र ! मथुरायां दृष्टामिह ।
यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ॥
मुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्थितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वयस्करी हरेः ॥
सा लज्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्तिके नरैः ।
मथुरायां सङ्गदपि श्रीदामोदरपूजनात् ॥
मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् ।
मन्यते कार्तिके देवो मथुरायां सदर्थनम् ॥
यस्य पापस्य द्युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मुनिश्चितम् ॥
कार्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥
कार्तिके मथुरायां वै पूजनादर्शनं ध्रुवः ।
श्रीध्नं संप्राप्तवान् बाजो दुर्लभं योगतत्परैः ॥
सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्धं कार्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ ॥
किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः ।
कार्तिके मथुरायाश्चेदर्थिते राधिकाप्रियः ॥
यानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्तिके निवसन्त्यत्र साधुरे सर्वमण्डले ॥
कार्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सङ्कल्पविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमययम् ॥
परोपहासमुद्दिश्य कार्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः अद्वया नरः” इति ॥
“इत्थं कार्तिककृत्यानि व्यक्तान्येव स्वतोऽभवन् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽधुना” ॥ * ॥
अथ कार्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः ।
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्तिकमाहात्म्ये ।
“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लेकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य ब्रतानीह तस्यां कुर्यादवन्धितः ॥
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोधाथ स्तोत्रैर्नाराजयेत् प्रभुम् ॥
निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्दिवं गीराजयेत् पुनः ॥
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्राच्याय तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ॥
तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
“कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! ॥

कार्तिकः

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर ! मया सह” ॥

प्रार्थनमन्त्रस्तु ।

“तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः ।

त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु” ॥

अर्थमन्त्रः ।

“व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम” ।

अर्थं गृह्णाण देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !” ॥

काशोखण्डे ।

“व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

दामोदर ! गृह्णाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिखूदने ! ॥

नित्यं नैमित्तिके कृत्स्ने कार्तिके पापशोधये ।

गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !” ॥*

“तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्वकम् ।

स्नात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृह्णामाव्रजेत् ॥

उपलिप्याथ देवागे निष्क्राम्य स्वस्तिकं प्रभुम् ।

तुलसीमालतीपद्मागस्त्युष्पादिना र्चयेत् ॥

नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् ।

सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतिलैर्न चार्चयेत् ॥

विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा ।

प्रणामांश्च यथाशक्त्या एकभक्तादिकं व्रतम्” ॥

तथा च पादौ तत्रैव ।

“प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।

कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरास्ननम्” ॥

किञ्च ।

“मौनेन भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा ।

दृतेन दीपदानं स्यात्तिलतिलैर्न वा पुनः ॥

दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः ।

नीयतां कार्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् ॥

आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।

अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ॥

दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्दे विष्णुसन्निधौ ।

देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्” ॥

किञ्च ।

“रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् ।

दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः” ॥

स्कान्दे च श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।

“न गृहे कार्तिके कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनी” ॥*

अथ कार्तिके वर्ज्यानि ।

तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।

“कार्तिके तु विशेषेण राजमाघांश्च भक्षयन् ।

निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहृतनारकी ॥

कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।

न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥

कार्तिके मासि धर्म्ममात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् ।

तत्रैव यज्ञतस्याज्यं शाश्वतं शौकरं तथा” ॥

किञ्च ।

“परान्नं परशुत्याञ्च परवादं पराङ्गनाम् ।

सर्वदा वर्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्तिके ॥

तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् ।

कार्तिके वर्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् ॥

संप्रान्नं कार्तिके दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्जयेत् ।

कार्तिकः

दिने दिने तु कृच्छस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥

तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।

“कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लसन्धितम् ॥

न सात्त्वं भक्षयेन्मांसं स कौर्म्यं नान्यदेव हि ।

चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥

अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पादौ तत्रैव ।

“ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च ।

कार्तिके पूजनोया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥

द्विजं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।

कार्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽलङ्कारभोजनैः ॥

राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्तिके तु यः ।

तस्य तुष्यति तत्पत्न्यै श्रीमान् दामोदरो हरिः” ॥

“दामोदरायुक्तं नाम स्तोत्रं दामोदरास्नने ।

नित्यं दामोदराकर्षिं पठेत् सत्यव्रतोदितम्” ॥*

अथ श्रीदामोदरायुक्तम् । तत्रैव ।

“नमामोश्चरं सच्चिदानन्दं

लसत्कुण्डलं गोकुले आजमानम् ।

यशोदाभियोलूखलाद्भावमानं

परामृष्टमत्यन्ततो द्रुत्य गोप्या ॥

रुदन्तं मूढर्जेत्रयुग्मं गृजन्तं

कराम्भोजयुग्मेन सातङ्गनेत्रम् ।

मुञ्जः श्वासकम्पचिरेखाङ्ककण्ठ-

स्थितग्रेवदामोदरं भक्तिबन्धम् ॥

इतीदृक् खलीलाभिरानन्दकुण्डे

स्वधोषं निमज्जन्तमास्यापयन्तम् ।

तदीये श्रितक्षेपु भक्तैर्जितं त्वं

पुनः प्रेमतस्त्वां शतावृत्ति-वन्दे ॥

वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा

न चान्यं दृष्ट्वा वरेशादपीह ।

इदन्ते वपुर्नाथ गोपालबालं

सदा मे मनस्याविरागं किमन्यैः ॥

इदन्ते मुखाभोजमत्यन्तनीलै-

र्वृतं कुन्तलेः खिग्धरक्षैश्च गोप्या ।

मुञ्जश्चुम्बितं विम्बरक्ताधरं मे

मनस्याविरागतामलं लज्जलभैः ॥

नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !

प्रसीद प्रभो ! दुःखजालाब्जिममम् ।

कृपाट्टितृष्ट्यातिदीनं वतानु-

गृह्णाणेश मामङ्ग मेऽध्यक्षितदृश्यः ॥

कुवेरात्मजो बद्धमूर्त्यैव यद-

त्तया मोचितौ भक्तिभाजौ कनौ च ।

तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ

न मोक्षे यद्वो मेऽस्ति दामोदरेह ॥

नमस्तेऽस्तु दास्ते स्फुरदीप्तिधाम्ने

त्वदीयोदरायाथ विश्वस्य धाम्ने ।

मनो राधिकायै त्वदीयप्रियायै-

नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम्” ॥*

अथ तत्र श्रीकृष्णायुक्तम् ।

पादौ तत्रैव ।

“गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः ।

कार्तिके ब्रह्मलक्ष्म्यां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ॥

कार्तिकः

नरो भक्तो भवेदिष्टास्तद्वि तस्य प्रतोषणम् ॥

यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ।

सर्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा” ॥

किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।

“वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता ।

कृष्णेनान्यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने ॥

तत्कुण्डे कार्त्तिके काष्ठभ्यां स्नात्वा पूज्यो जनार्दनः ।

सुबोधन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्” ॥*

अथ तत्र कृष्णत्रयोदशीकृतम् ।

पादौ च तत्रैव ।

कार्तिके कृष्णपक्षे तु त्रयोदश्यां निशामुखे ।

यमदीपं वह्निर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति” ॥

तत्र मन्त्रः ।

“मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालः श्यामलया सह ।

त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्यजः प्रीयतामिति” ॥*

अथ कृष्णचतुर्दशीकृतम् । तत्रैव ।

“चतुर्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।

स्नानमावश्यकं कार्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥

अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।

तस्याब्दिकभवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः” ॥

स्कान्दे च तत्रैव ।

“कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः” ॥

किञ्च । पादौ तत्रैव ।

“ततश्च तर्पणं कार्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ।

जीवन्मिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्णयोः ॥

यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ।

देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥

नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।

न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥

कुमारीवदुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।

राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः” ॥

किञ्च ।

“अमावस्याचतुर्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः ।

यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः” ॥*

अथामावस्याकृतम् । पादौ तत्रैव ।

“दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान् ।

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयेच्च यथाक्रमम्” ॥

किञ्च ।

“प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमालिका ।

दीपदानात् ततः पञ्चाक्षर्यां सुप्तां प्रबोधयेत् ॥

त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्णतारकाः ।

सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥

मन्त्रेणानेन कमलां दीपहस्ताः श्रियो द्विजाः ।

देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्युश्च भोजनम् ॥

प्रदोषसमये लक्ष्मीं भोजयित्वा भुनक्ति यः ।

पुमान् संवत्सरं यावत् लक्ष्मीस्तं नैव मुञ्चति” ॥*

अथामावस्यानिर्णयः । यथा निर्णयामृते ।

उपवासादिस्वमावास्या प्रतिपद्युतैव ग्राह्या

तदुक्तम् ।

कार्तिकः

“अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या परान्विता” ॥
इति । चतुर्दशीविद्वानिषेधश्च निगमे ।
“भूतविद्धा त्वमावास्या निष्फलं स्यात्तयं त्विदम्” ॥
स्नान्देऽपि ।

“भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः” ॥

अथ शुक्लप्रतिपत्त्यम् । स्नान्दे ।

“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।

भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥

श्रीकृष्णदासवर्षोऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।

शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्घ्याऽत्र वैष्णवैः” ॥

“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्” ॥ इति

कचित् पाठः । तस्मात्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधा-

न्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् ।

अत्र दिननिर्णयः । यदाह देवलः ।

“प्रतिपदशसंयोगे क्रीडन्तु गवां मतम् ।

परविद्वान्तु यः कुर्यात् पुत्तदारधनक्षयः” ॥

निर्णयान्ततद्वत्पुराणान्तरवचनम् ।

“या कुहः प्रतिपन्मिन्ना तत्र गाः पूजयेन्नुप ! ।

पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः” ॥

ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूजयेति पूर्वाह्णतात्पर्यकम् ।

द्वितीयासमये तु सर्वथा निषिद्धम् ।

तत्रैव । तद्यथा ।

“नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते” ॥

पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासं-

योग एव निषिध्यते ।

“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा” ॥

तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयान्ते निर्णयितम् ।

प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्तत्रयापिन्यां द्वितीयायां

चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये

वृद्धशतातापेन ।

“द्वितीया त्रिमुहूर्तां चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।

अग्राधानश्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” ॥ इति

अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्णश्चतुर्थो भागः ।

ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्तत्रयापिनी द्वितीया

तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव

प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।

“वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रिधामिका ।

द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते” ॥

किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र च निष्काममिति

तदाप्युत्तरैव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।

“यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिकुचः ।

तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिकुचः ॥

यथा मलिकुचः पूर्वा मासो दैवस्तथापरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरा” ॥

इति निर्णयान्तमतम् । किन्तु बहुलीन्यायेन

पूर्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि वचन-

ग्राभाण्यमस्तीति ॥ * ॥

अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्रे तत्रैव ।

“मथुरायां तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।

गोमयेन महाख्यं तत्र पूज्यो गिरिर्धरा ॥

कार्तिकः

मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ” ॥

पूजामन्तः ।

“गोवर्द्धनधराधार गोकुलजाणकारक ! ।

विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव” ॥ इति

गोपूजामन्तः । स्नान्दे तत्रैव ।

“लक्ष्मी र्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।

दृतं वहति यच्चार्थं यमपाशं व्यपोहतु ॥

अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्” ॥

अथ गोक्रीडा तत्रैव ।

“क्रोधापयेद्भावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।

वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुत्तिप्रत्युत्तिवादनात्” ॥

पाद्रे च तत्रैव ।

“महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारणन्तथा” ।

तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।

“एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।

गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः” ॥*

अथ श्रीबलिदैत्यराजपूजा ।

“लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्ध्यावल्यान्वितं मुदा ।

प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्चयेत्” ॥

तथा च स्नान्दे ।

“बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।

सर्वभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहस्रितम् ॥

कुष्माण्डमयजन्मोर्मु सुरदानवसंरुतम् ।

सम्पूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥

द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वाचयेन्नुप !” ।

तत्पूजाकारणम् । पाद्रे तत्रैव ।

“यथार्थितं देहमनेन विष्णवे

भीतिः श्रद्धावचसो महात्मना ।

दैत्येन तेनाथ कठोरचेष्टया

बद्धो बलिर्बामनमूर्तिना वत ॥

बद्धानीतोऽथ पातालं विमनाः खिन्नमानसः ।

नाभ्यसूयद्वरि दैत्यस्यक्ताहंमतः सुधीः ॥

तदोवाच हरिः प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागवत् ॥

अश्रोत्रिये दत्तममन्त्रकं ऊतं

जप्तं तथा व्यग्रधिया जनेन यत् ।

तथोर्ज्जुशुक्लप्रतिपदिनेन तु

त्वामर्चयेत्तत्सुदृतं तवास्तु ॥

इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।

ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा ॥

कृष्णसन्निध्यतश्चापि पूजनीयः प्रयत्नतः” ॥ *

अथ बलिपूजाविधिः । स्नान्दे तत्रैव ।

“गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ।

आढमाढजनैः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥

कमलः कुसुदैः पुष्पैः कङ्कारै रत्नकोत्पलैः ।

गन्धपुष्पादिनैवेद्यैरक्षतैर्गुडपूपकैः” ॥

तत्र पूजामन्तः ।

“बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ! ।

भविष्येन्मुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

दीपोत्सवैर्जनितसर्वजनप्रमोदैः

कुर्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।

कार्तिके

दानोपभोगसुखवृद्धिप्रताकुलानां

नूनं प्रयाति सकलं प्रमुदैव वर्षम्” ॥

अथ यमद्वितीयावृत्त्यम् । स्नान्दे पाद्रे च ।

“उर्ज्जुं शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्चयेत् ।

स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति” ॥

किञ्च ।

“तस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो बुधैः ।

खेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पृष्ठिवर्द्धनम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।

सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपत्तजाः” ॥

किञ्च ।

“यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः

संभोजितस्त्वतिशयस्त्वसौहृदेन ।

तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति

प्राप्नोति वित्तसुभगं धनमुत्तमं सः” ॥ *

अथ शुक्लाष्टमीवृत्त्यम् ।

पाद्रे तत्रैव कूर्मपुराणे च ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्वन्तु वत्सपः ।

तत्र कुर्याद्गवां पूजां गोयासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीप्सता ॥”

प्रबोधनीकृत्यं तत्पण्ड्ये द्रष्टव्यम् । इति श्रीगो

पालभट्टविलिखिते लिखिते भगवद्भक्तविलासि

श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ षोडशविलासः ।

तत्र जातस्य फलम् ।

“दत्तः क्रये विक्रयणे धनाद्यः

स्याद्वावटूकोऽखिलकौशलज्ञः ।

यः कार्तिके कार्तिकरूपधारी

जातो भवेद्युद्धविशारदश्च” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥*॥ वर्षविशेषः । स च कृष्णि

कारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैकतर

सम्बन्धे भवति । इति मलमासतत्त्वम् ॥ कार्तिकेयः

यथा,—ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

“दृष्ट्वा तान् कृत्तिकाः सर्वा भयविह्वलमानसाः ।

कार्तिकं कथयामासुर्जलन्तं ब्रह्मतेजसा” ॥

कार्तिकिकः, पुं, (कार्तिकी पौर्णमासी अस्मिन्

मासे इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी

चैत्रीभ्यः” । ४ । २ । २३ । इति ठक् । कार्तिक

मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥

कार्तिकेयः, पुं, (कृत्तिकानामपत्यम् । “स्त्रीभ्यो ङ्क्”

४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।) शिवपुत्रः । यथा,—

“या बभूव रहःक्रीडा पार्वतीशिवयोः पुरा ।

दृष्टस्य च सुरैः शम्भोर्वीर्यं भूमौ पपात ह ॥

भूमिस्तदक्षिपत् वज्रौ वज्रिश्च शूरकानने ।

तत्त्वं लब्धःकृत्तिकाभिरधुना गच्छ साम्प्रतम् ॥

तवाभिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।

हनिष्यसि तारकाख्यं सर्वशस्त्रं लभिष्यसि ॥

पुत्रस्त्वं विन्ध्यसंहर्तुस्त्वं गोप्तुमक्षमा इमाः ।

नाभिं गोप्तुं यथाशक्तः शुष्कवृक्षः स्वकोटरे” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥*॥

स एव कल्पभेदे अस्मिपुत्रः । यथा,—

“कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणाकसमद्युतिः ।

कार्पटः

वज्रितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥
 तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
 तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥
 ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
 स्यादस्माकमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ! ॥
 अन्योन्यं पिवतस्तासां तनयस्य मुखानि षट् ।
 समभूवन् महाबाहो ! षण्मुखस्तेन विश्रुतः ॥
 ततस्ता देवता ऊचुः कार्तिकेय इति प्रभुः ।
 पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः ॥
 इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥ तत्पर्यायः महा-
 सेनः २ शरजन्मा ३ षडाननः ४ पार्वतीनन्दनः
 ५ स्कन्दः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाहु-
 लेयः १० तारकजित् ११ विशाखः १२ शिखिवा-
 हनः १३ घाण्मातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६
 क्रौञ्चदारणः १७ । इत्यमरः ११।१।४१-४३ ॥ अग्नेयः
 १८ दीप्तकीर्तिः १९ अनभेयः २० मयूरकेतुः २१
 धर्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४
 कामजित् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक्
 २८ सुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० श्रीघ्नः ३१ शुचिः
 ३२ चण्डः ३३ दीप्तवर्णः ३४ शुभाननः ३५ अमोघः
 ३६ अनघः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्राननः ४०
 दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३
 कूटमोहनः ४४ षष्ठीप्रियः ४५ पवित्रः ४६ मातृ-
 वत्सलः ४७ कन्याहर्ता ४८ विभक्तः ४९ स्वाहेयः
 ५० रेवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः
 ५४ सुदुस्वरः ५५ सुव्रतः ५६ ललितः ५७ बाल-
 क्रीडनप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः
 ६१ शरवणोद्भवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देव-
 सेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकः ६६
 इति वनपर्व ॥ गाङ्गः ६७ सामी ६८ द्वादशलो-
 चनः ६९ इति जटाधरः ७० सिद्धसेनः ७१ शम्भु-
 तनयः ७२ देवसेनापतिः ७३ बालचर्यः ७४ कृक-
 वाकुब्जः ७५ महाबाहुः ७६ युद्धरङ्गः ७७
 शिखिध्वजः ७८ इति शब्दरत्नावली ॥ (पाव-
 कात्मजः ७९ । रुद्रसूनुः ८० । षट्शिराः ८० ।
 दितिजान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ * ॥)
 अस्य ध्यानम् । यथा ।
 “कार्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम् ।
 तप्तकाञ्चनवर्णाभं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
 द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम् ।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वसेनासमावृतम्” ॥
 इति कार्तिकेयपूजापद्धतिः ॥
 कार्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्तिकेयं प्रसूते या । प्र +
 सू + क्तिप् । कार्तिकेयस्य प्रसूता ।) दुर्गा । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कार्तिकोत्सवः, पुं, (कार्तिक्यां कार्तिकीपौर्णमास्यां
 भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्तव्यः उत्सवो वा ।)
 कौमुदी । कार्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 कार्पटः, पुं, (कार्पट इव आकारोऽस्यस्य । कार्पाट
 + क्त्वाच् ।) जतु । जो इति भाषा । कार्यी ! इति
 हेमचन्द्रः ॥ दरवारी उमेदोयार इत्यादि प्रारस्य-

कार्पास

भाषा ॥ (कर्पट एव ! स्वार्थे अण् । जीर्णवस्त्र-
 खण्डम् ॥)
 कार्पाटिकः, पुं, (कार्पाटं अन्तस्तत्त्वं वेत्ति इति कर्पाटेन
 चरति इति वा । ठक् । कार्पाटोऽस्यस्य वा ठन् ।)
 मर्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीर्थसेवी ।
 इति काशीखण्डम् ॥
 (“सायं च तत्रैव वहिः सकुटुम्बस्तरोत्तले ।
 समावसत् कार्पाटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह” ॥
 इति कथासरित्सागरे ॥)
 कार्पाण्यं, स्त्री, (कृपाणस्य भावः । कृपाण + घञ् ।)
 कृपाणता । तत्पर्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।
 “कार्पाण्यदोषोपहतस्वभावः
 पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः” ॥)
 कार्पासः, पुं, स्त्री, (कर्पास एव । स्वार्थे अण् ।) कर्पास-
 वृक्षः । कापास् इति भाषा ॥ (अस्य पत्रादिना
 सर्पदण्डः पुरुषो नीरोगो भवति । इदानीं पत्रा-
 दीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।
 दंशनानन्तरमेव दण्डं पुरुषं सार्द्धद्वितोलक-
 परिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ
 क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्र-
 रसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः
 प्रलेपो दातव्यः । एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य
 कश्चिदंशः स्मीतो भवेत् तदा तत्रैव रतत्वच-
 रसेन पेषयितव्यम् । आसुस्यात् प्रतिसपाददण्ड-
 मेवं कृते सर्पदण्डः पुरुषः सुस्थो भविष्यतीति
 निश्चयः ॥)
 कार्पासं, त्रि, (कर्पास्याः विकारे अवयवे वा अण्
 विल्वाद्यण् वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः ।
 फालम् २ वादरम् ३ । इत्यमरः २ । ६ । १११ ॥
 (यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।
 “स्रष्टुं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्” ॥)
 कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्र-
 निर्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्मित-
 धेनुः । यथा ।
 होतोवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।
 यत्प्रदानान्नरा यान्ति येन्द्रलोकमनुत्तमम् ॥
 विधुवे त्वयन् पुण्ये युगादियहणे तथा ।
 ग्रहपीडासु चोयासु दुःखप्रारिहदंशने ॥
 पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।
 गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्थं वै तिलान् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
 नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥
 उत्तमां चतुर्भिर्भारैस्तदङ्गेन तु मध्यमा ।
 भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशायं विवर्जयेत् ॥
 चतुर्थ्यां श्रेण कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
 कर्त्तव्या रुक्मशृङ्गेण रजतक्षुरसंयुता ॥
 नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
 इत्येवं सर्वसंपूर्णं कृत्वा अद्रासमन्विताः ॥
 आवाहयेत्तां कार्पासधेनुं मन्त्रैर्द्विजांतये ।
 दद्यादथ दर्भपाणिः प्रयतः अद्राशान्वितः ॥

कार्मुकं

पूर्वोक्तस्तु विधिः कार्यो दानमन्त्रपुरःसरः” ॥
 पूर्वोक्तविधिः लवणधेनुक्तविधिः ।
 “यथा देवगणः सर्वस्वया हीनो न वर्तते ।
 तथा मामुद्धरेर्ह्वि ! पाहि संसारसागरात्” ॥
 इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनु-
 माहात्म्यम् ॥
 कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।)
 तर्जुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥
 कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततश्चाप् ।)
 कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पा-
 साज्जातः । कार्पासनिर्मितम् । यथा गोः रामा-
 यणे । ५ । ४६ । ५ ।
 “अवेष्टयन्त लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः” ॥)
 कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् डीप् ।) यदा
 कार्पासोऽस्यस्याः प्रजाययन् ततो डीप् ।) का-
 र्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 बदरा २ तुण्डिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ११६ । पटदः ५ । इति रत्नमाला ॥
 सारिणी ६ चया ७ तूला ८ गुडः ९ तुण्डके-
 रिका १० मरुद्गवा ११ पिचुः १२ बादरः
 १३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्तन-
 दुग्धकारित्वम् । पित्तकफादृणादाहश्रमभ्रान्ति-
 मूर्च्छाशिवम् । बलकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तत्पत्रगुणाः । वायुनाशित्वम् । रक्त-
 कारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिण्डकानाद-
 पूयास्त्रावनाशित्वम् । तद्वीजगुणाः । स्तन्यदत्वम् ।
 वृध्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकरत्वम् । गुरुत्वम् ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 कार्मः, त्रि, (कर्म शीलं अस्य । कृत्रादित्वात् यः ।
 “कार्मस्ताच्छील्ये” । ६ । ४ । १६२ । इति
 सूत्रानुसारेण निपातनात् टिलोपः ।) फल मन-
 पेक्ष्य कर्मसु प्रवृत्तः ।) कर्मशीलः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १८ ॥
 कार्मणं, स्त्री, (कर्मैव इति । कर्मन् + “तदुयुक्तात्वात्
 कर्मणोऽण्” । ५ । ४ । २६ । इति अण् ।) कर्मणे
 हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म । इत्यमरः । ३ ।
 २ । ४ ॥ ओषध्यादिमूलेन यत् चासनोच्चाटन-
 स्तम्भनवशीकरणादिकर्म तत् । इति भरतः ॥
 (यथा भाषे । १० । ३७ ।
 “चाटु चाकृतकसम्भ्रमसां
 कार्मण्यत्वमगमन् रमणेषु” ॥
 तथा च, काशीखण्डे ४५ । ६ ।
 “काचित्कार्मण्यत्ववत्तत्रा काचित्मौक्तिकगुम्फिका” ॥)
 मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म साध्यत्वेन अस्यस्य
 इति अण् ।) कर्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥
 कार्मिकः, त्रि, (कर्मणा चित्रकर्मणा निवृत्तः ।
 इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्मिकं कर्मणा
 चित्रेण निर्मितं यत्र निष्पन्ने पटे चक्रसुस्तिका-
 दिकां चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते” ॥)
 इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः । १२ । २३ ।
 “कार्मिके रौमबद्धे च त्रिशृङ्गागच्छथो मतः” ॥)
 कार्मुकं, स्त्री, (कर्मणे प्रभवतीति । “कर्मण्य

कार्मरी

उक्त्वा ॥ ५।१।१०३। इति उक्त्वा ॥ धनुः ।
इत्यमरः ॥ २।८।८३। धनुक् इति भाषा ॥
(यथा, माघे २।६७।

“कार्मरीकेषु गुणिना वाङ्मनः सन्धानमेवमिति” ॥

कार्मरी, पुं, (कार्मरीकं धनुः साध्यत्वेनास्यस्य इति
अच्) वंशः । वंश इति भाषा । (कार्मरीके कार्याय
प्रभवतीति । कर्मन् + उक्त्वा ॥) कर्मरामे चि ।
इति मेदिनी ॥ श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महा-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्यं, स्त्री, (क्रियते यत् तत् । कृ + “विभाषा कृ
वधोः” ॥ ३।१।१२०। इति कवभावे “ऋहलो-
ण्यत्” ॥ ३।१।१२५। इति खत् । ततो वृद्धिः ॥
क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा ।
“कार्यन्तु तद्यस्याभिनिर्दिष्टरभिसन्धाय प्रवर्तते
कर्त्ता” । इति चरके विमानस्थाने । ८ अध्यायः ॥
तथा मनुः ॥ ६।२६६।

“आरभेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम्” ॥

कर्त्तव्यम् । यथा तत्रैव । ३।८०।

“आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विज्ञानता” ॥

तद्यति कारणम् त्रिविधम् । समवायिकारणम् १
यथा घटकार्यं प्रति कपालम् । असमवायिकार-
णम् २ यथा घटकार्यं भूति कपालसंयोगादि ।
निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डचक्रादि ।
इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति
मेदिनी ॥ ऋणादिविवादः यथा,—

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।

तस्मान्न लभते कालमभियुक्तञ्च कालभाक्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥

(तथा च मनुः ॥ ८।४३।

“नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरकः” ॥

अपूर्वम् । यथा,—

“विधिप्रत्ययस्य कार्यं शक्तिरिति श्रीमांसकाः” ॥

व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गा-
दासः ॥ (चि, करणीयम् । कर्त्तव्यम् । यथा मनुः ।

२।२४८।

“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अन्यैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः” ॥

कार्यकुशलः, चि, (कार्यं कर्मणि कुशलः निपुणः) ।

कर्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कार्यपुटः, पुं, (कार्या क्रियायां न पुटति । कारि +

पुट् संश्लेषणे + कः) चपणः । उन्नतः । अनर्थ-
करः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कार्यप्रदेवः, पुं, (कार्यं प्रदेष्टुं अनेन । प्र + दिष् +

करणे घञ्) आलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्या, स्त्री, (कृ + कृत् टाप्) कारीरुद्धः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कार्या, [न] पुं, (कार्यं अस्यस्य इति इनिः) यस्य

निर्दिश्यते कार्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ क-

र्मार्थी । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा

मनुः ॥ ८।२।

“विनीतवेषाभरणः यश्चेत्कार्याणि कार्थिणाम्” ॥

कार्मरी, स्त्री, (कृष् + स्वार्थे णिच् भावे भनिन्

काल

कार्मरतत् राति । रा + कः गौरादित्वात् ङीष् ॥

कार्मरी । शम्भारीरुद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कार्यः, पुं, (कृष् + स्वार्थे व्यञ्) कार्यः । सालरुद्धः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कलूरः । लकूचः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णस्य भावः । “वर्णदृष्टादिभ्यः

व्यञ्” ॥ ५।१।१२३। इति व्यञ्) कृष्णतायां स्त्री ॥

(यथा, मेघदूते ३१।

“सौभाग्यन्ते सुभग ! विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्यं येन त्यजति विधिना स त्ययैवोपपाद्यः” ॥)

कार्यकः, पुं, (कर्षति इति । कृष् + “कृषेर्दृष्टिश्चो-

दीचां” । उणां ॥ २।३८। इति कृन् । यदा कृषिः

श्रीलमस्य कृत्वादित्वात् णः स्वार्थे कन्) कर्षकः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कार्यापणः, पुं स्त्री, (कर्षस्यायं “तस्येदम्” ॥ ३।१।२०।

इत्यण् । नित्यं पणः परिमाणे इत्यण् गोचर-

सञ्चरेति यो वा कार्यस्य कार्यण वा आपणः

व्यवहारो यच्च । यदा कर्षस्तेदं स्वार्थे वा अण्

तेन आपण्यते । आ + पण कर्मणि यः) । का-

र्षिकः । षोडशपणः । इति मेदिनी ॥ रूप्यकवै-

द्यतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूले षोडश-

पणसमुदाये कार्यापणस्योपचारेण प्रवृत्तिः । तथा

हि शास्त्रीयो रजतमाधो द्विकृष्णः । द्वे कृष्णले

समधृते विज्ञेयो रूप्यमापकः । इति मनुः ॥

आद्ये कृतयुगे रजतकृष्णलयोर्द्विगुणः । मूल्य-

मिति द्वात्रिंशत्वा कृष्णलाभी रजतकर्षस्य षो-

डशपणा एव मूल्यम् । पुराणशब्दश्चात्र कार्षिकं

पुराणञ्च कार्यापण इति वोपाहितः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः ॥ ८।१३६।

“कार्यापणान् विज्ञेयन्ताम्रिकः कार्षिकः पणः” ॥)

कार्षिकः, पुं, (कर्ष + स्वार्थे ठक्) कार्यापणः । इत्य-

मरः ॥ २।६।८८॥ (यथा याज्ञवल्काः ॥ १।३६५।

“निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः” ॥

कर्षः कर्षणं श्रीलमस्य । कर्ष + ठक्) कृषकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्षस्यायम् । कर्ष + ठञ् । शा-

स्त्रीयपलचतुर्भागः । कर्षः परिमाणमस्य ठक् ।

कर्षपरिमितद्रव्यम् । कर्षणं कीतः । ठञ् । कर्ष-

कीतः ॥)

कार्यि, पुं, (कृष्णस्यापयम् । अत इज्) कामदेवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा हरिवंशे ॥ १६३।१६।

“तामापतन्तीं मायान्तु कार्यिः कमललोचनः” ॥

गन्धर्वविशेषः । यथा महाभारते ॥ २।१२३।५३।

“युगपस्तुगपः कार्यिर्नन्दिश्चिचरथस्तथा” ॥)

कार्या, स्त्री, (कार्यं + ङीप्) शतावरी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं जा-

तयम् ॥)

कार्यः, पुं, (कृष् + “इगुपधेति” ३।१।१४५।

कः । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे व्यञ्) सालरुद्धः ॥

इत्यमरः ॥ २।४।४४॥ (अस्य प्रत्यायो यथा ।

“शालस्तु सर्जकाय्याश्चकर्णिकाशस्यसम्बरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काल त् क कालोपदेशे । इति करिकल्पद्रुमः ।

(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्) यथा अचकालत्

कालः

कालमिदमस्य गणकः । एतावती वेलेति कथित-
वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कालं, स्त्री, (ईषत् कृष्णत्वं लाति गृह्णाति । ला +

कः धातुषु कृत्स्नितरूपतया अलति वा । अल् +

अच् । कालः कादेशः) लौहम् । इति वाचस्पति-

रित्यमरटीकायां भरतः ॥ ककौलकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ कालीधकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

कालः, पुं, (कलयति आयुः । कल् संख्याने पचा-

द्यच् ततः प्रचाद्यण्) यदा कालयति सर्वाणि

भूतानि । कल् प्रेरणे ख्यन्तात् पचाद्यच्) कृष्ण-

दण्डसुहृत्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरदिः ।

इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । दिष्टः २ अनेह १

समयः ४ इत्यमरः ॥ १।४।१॥ “जन्यानां जनकः कालो

जगतामाश्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादि-

स्यादुपाधितः” ॥ (यथा विष्णुपुराणे ॥ १।२।१४।

“परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ! ।

व्यक्तायुक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्” ॥)

अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम्

३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।

कालनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

(“कालस्तु त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च ।

वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि पृष्टुं लक्ष्मणम् ॥

कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् ।

कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

कालस्य वशगाः सर्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः ।

कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः ॥

सर्गपालनसंहर्ता स कालः सर्वतः समः ।

कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला ।

सोऽन्तवच्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥

यः कर्मणि प्रपश्येत् प्रकर्षे वर्त्तमानके ।

सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपालकः ॥

येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत् ।

संहर्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापरः ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः स्वपिति जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥

काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपन्नगाः ।

नरेन्द्राः सर्वजीवाश्च काले सव्यं विनश्यति ॥

त्रिकालात् परतो ज्ञेय आगन्तुर्गतचेष्टकः ।

तथा वर्षाहिमोष्णाख्या स्त्रयः काला इमे मताः ॥

तथा त्रयोऽन्येऽपि ज्ञेया उद्यन्मथ्यास्तूर्यपिणः ।

सुखोऽपि सर्वगः स वै व्यक्ताद्यत्तवरः शुभः” ॥

इति प्रथमस्थाने ४८ः । हारीतेनोक्तम् ॥)

यमः । (यथा गोः रामायणे ॥ ३।३५।४३।

“आपतन्तीश्च तं दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्” ॥)

क्षणावर्णः । क्षणगुणवति चि । इत्यमरः ॥ १।

५।१४।१६। (यथा गोः रामायणे ॥ ६।६७।२।

“उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्किते ।

कालान्धयुक्ते सहति स्थितः कालान्तकोपमः” ॥)

व्यत्युः । (यथा भागवते ॥ ६।६।२।

कालकी

कालग्र

कालता

“दिलीपस्तुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत् तपः” ॥
महाकालः । इति मेदिनी ॥ शनिः । इति
दीपिका ॥ कासमर्दः । रक्तचित्रकः । रालः ।
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकलगात्
शिवः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४७ ।
“गजहा दैवहा कालो लोकधाता गुणाकरः” ॥
कालनिघन्तुत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते १३ ।
१ । ४६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
पर्वतविशेषः । यथा गोः रामायणे ४ । ४४ । २१ ।
“ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ।
कालं नाम सदा शान्तं गमिष्यथ शिलोच्चयम्” ॥
कालकं, स्त्री, (काल + कर्त्तृ कन् । चदा, कलयति
नोदयति रक्तताम् । कल नोदने + क्वल् ।) काल-
शकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालशकशब्दे-
ऽस्य गुणादिकं बोध्यम्) यकृत् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालकः, पुं, (कालयतीति । कलत्वाच्चेपि + “यकुलटचौ”
३ । १ । १३३ इति यकुल ।) जतुकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४६ ॥ जडुर इति भाषा ॥ (“वर्णे चा-
नित्ये” । “रक्ते” । “कालाच्च” । ५ । ४ । ३१, ३३
इति कन् । कालकः पटः । कालिका शाटी ।
कालकं मुखं इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अलभर्द-
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रालसविशेषः ।
यथा गोः रामायणे ३ । २६ । ३० ।
“दुर्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकामुखः” ॥
कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः ।) शिवः ।
शालकटङ्कटोऽपि पाठः । इति दानधर्मो शिव-
सहस्रनामसु पठितः ॥ (यथा, महाभारते १३ ।
शिवसहस्रनामकथने १७ । ५७ ।
“वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कटः” ॥
कालकण्डः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्डो-
यस्य ।) शिवः । पीतसारः । मयूरः । खञ्जनः ।
कालविङ्कः । दायूहपत्नी । इति मेदिनी ॥
कालकण्डकः, पुं, (कालः कृष्णः कण्डोऽस्य । ततः
कप् स्वार्थे कन् वा ।) दायूहपत्नी । इत्यमरः ॥ २
५ । २१ ॥ (दायूहशब्देऽस्य गुणपर्याया वक्तव्याः) ॥
कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसर्पं कन्दति स्पार्जते यदा
कालः सन् कन्दते वैकृत्यं गच्छति । काल + कदि
+ अच् । स्वार्थे कन् ।) जलसर्पः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव ।) अलङ्घनीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कालकर्णी, स्त्री, (कालः कर्णीऽस्याः । अच् ततः
स्त्रियां डीप् ।) अलङ्घनीः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालका, स्त्री, (कालक्रेवाख्यासुराणां माता काला
एव कन् । बाङ्गलकात् न इत्वम् ।) कालक्रेयनामा
ऽसुरगणमाता । इति जटाधरः ॥ (सा च वैश्वानर-
कन्या । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।
“वैश्वानरसुता वासु चतस्रश्चरुदर्शनाः ।
उपदानवी ह्यग्निरा पुलोमा कालका तथा” ॥
कालकीलः, पुं, (कालं प्रकृतकालोपयुक्तं सत् प्रसङ्गा-

दिकं कीलयति आदृशोति नाशयति वा । काल
+ कील + अच् । कोलाहलस्य सत्त्वादिनाशक-
त्वात् तथात्वम् ।) कोलाहलः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकुण्डः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण
कुण्डयते असौ । कुण्ड + कर्म्मणि घञ् ।) वमः ।
इति शब्दमाला ॥
कालकुण्डं, स्त्री, (कालात् कृष्णपर्वतात् कुण्डते
निष्कृष्यते । कुष् + कर्म्मणि क्तः ।) कङ्कटम् ।
पर्वतीयमृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालकूटं, स्त्री, (कालं शिवमपि कूटयति अवसा-
दयति यदा कालस्य मृत्योः कूटं आयोजन
समष्टिः दूत इव वा ।) वोलम् । विषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।
“नभेत्यं कालकूटात् विधाञ्जलधिसम्भवात्” ॥)
कालकूटः, पुं स्त्री, (कालस्य मृत्योः कूटः कृद्गद्वत्
इव ।) स्यावरविषभेदः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । १० ।
(यथा भागवते ३ । २ । २३ ।
“अहो वकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वो” ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
“देवासुररणे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः ।
दैवस्य रुधिराज्जातस्तस्मिन्मृत्युमन्त्रिणः ॥
निर्थासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः
सो हि क्षेत्रे षडङ्गवेरे कोङ्कणे भलये भवेत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे शोधन-
मार्गाधिकारे ॥ * ॥
देशविशेषः । यथा, महाभारते २ । २० । २६ ।
“कुरुधः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च” ॥
कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते ।
कौ + कः ।) कारस्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते १ । १२८ । ४४ ।
“ततो दुर्धोधनः पापस्तङ्गुले कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया” ॥
कारस्तरशब्देऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः) ॥
कालकृत्, पुं, (कालं करोतीति । कालस्य परिमाणं
उदयान्ताभ्यां दण्डपलादिक्रमेण सन्नादयतीति ।
कृ + क्तिप् तुगागमश्च ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः । यदा
कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि
+ क्तः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालजाते,
त्रि । यथा, पुराणे,—
“सर्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः” ॥
कालखञ्जनं, स्त्री, (कालेन कालान्तरेण खञ्जति
विह्वलिं गच्छतीति । काल + खञ्जि + ल्युट् ।) यकृत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कालखण्डं, स्त्री, (कालं कृष्णं खण्डम् ।) यकृत् । दक्षि-
णकुक्षिसमांसखण्डम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६६ ॥
(यकृत्शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः) ॥
कालग्रन्थिः, पुं, (कालस्य ग्रन्थिरिव ।) वत्सरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कालकृतः, पुं, (कुत्सितोऽपि चकृतः ईषदलकृतो
वा । कोः कादेशः ।) दक्षविशेषः । कालकासुन्दे
इति भाषा । तत्पर्यायः । अरिमर्दः २ कासमर्दः
३ कर्कशः ४ । इति रत्नमाला ॥
कालचक्रं, स्त्री, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव ।) काल-
रूपचक्रम् । यथाह—हेमचन्द्रः ॥
“कालो दिविधोऽवसर्पिण्युत्पिण्णीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटिनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां षडरा उत्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररेर्विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥
ज्योतिश्चक्रविशेषः । यथा,—
“त्रिनाभिमति पञ्चारे षष्टेमिन्मन्त्रात्मके ।
सम्बत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्” ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनायं
विशिष्यन्नाह । त्रिनाभिमतीति । नाभिः स्तम्भः
यत्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेखलः । अङ्गश्चात्र
नाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलारूपास्तिस्रो नाभयः
पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णस्तद्युक्ते । पञ्चारे पञ्च संव-
त्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका
यस्य सः तस्मिन् । षष्टेमिनि षट् ऋतवो नेमयः
प्रान्तवलयानि तद्वति । कालात्मकत्वादत्रयात्मके ।
संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संव-
त्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम् । तदुक्तं मात्से ।
“अहस्त्रिणाभिः सूर्यस्य त्वेकचक्रस्य वे स्रुतम् ।
अराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः षडुतवः स्रुताः” ॥
इति । तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृत्स्नं
ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम् । सूर्यगत्यधीन-
त्वात् कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ (“स एव निमेषादिगुणपर्यन्तः कालश्चक्र-
वत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यते इत्येके” ॥ इति
सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)
कालज्ञः, पुं, (कालं कालानुयायिकत्वात् काल-
गतिं वा जानातीति । काल + ज्ञा + कः ।) कुक्कुटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालवेत्तश्चि चि,
यथा, मनुः ७ । २१७ ।
“तत्रात्मभूतैः कालचैरहर्थाः परिचारकैः” ॥)
कालज्ञरः, पुं, (कालं जयति । काल + ज + शिच्
+ अच् । बाङ्गलकात् सुम् ।) योगिचक्रमेलकम् ।
(कालं मृत्युं जयतीति ।) भैरवः । (कालेन
जीर्यति । जू + अच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । तीर्थयात्रा-
पर्वणि ८५ । ५६ ।
“अत्र कालज्ञरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवर्षदे स्नात्वा गोसखफलं लभेत्” ॥)
देशविशेषः । इति धरणी ॥
कालज्ञरी, स्त्री, (कालं जयति । काल + जू + शिच्
+ अच् । मृत्युञ्जयः तस्य पत्नी डीप् ।) चण्डी ।
इति धरणी ॥ (खड्गमेव कालं जयतीति व्युत्-
पत्त्या टावेव ।) तदा कालज्ञरा इति रूपान्तरम् ॥
कालतालः, पुं, (कालतायै कृष्णत्वात् अलति पर्या-
प्रोति । कालता + अल + अच् ।) तमालवृक्षः

कालपु

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकन्तमालशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कालधर्मः, पुं, (कालस्य धर्मः । आयुषः परिणाम काले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्मः ।) मत्वः । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ समयस्य स्वभावः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २ । ७२ । ३७ ।

“कालधर्मपरिचितः पाशैरिव महागजः” ॥)

कालनिर्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्यासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

कालनेमिः, पुं, (कालस्य मत्वोः नेमिरिव चक्रवत् ।) खनामखातराक्षसः । स च लङ्कापते रावणस्य मातुलः । यथा,—

“कालनेमिं दुराधर्षं रक्षःपरमदुर्जयम् ।

चतुरास्यं चतुर्हस्तमष्टनेत्रं भयावहम्” ॥

इति गोः रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—श्रीभागवते ।

“आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् । महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यस्यत” ॥

स तु हिरण्यकशिपुपुत्रः । इति हरिवंशः ॥ (कालचक्रम् ॥)

कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिसंज्ञका-सुरस्य रिपुः हन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता । हनूमान् । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कालनेमिहा, [न्] पुं, (कालनेमिं तन्नामानं असुरं हतवान् । हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।

“कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः” ॥

कालनेमिं खनामखातरावणमातुलं हतवानिति व्युत्पत्त्या हनूमान् ॥)

कालनेमी, [न्] पुं, (कालस्येव नेमिरस्यस्य ब्रीह्या-देराकृतिगणत्वात् इनिः ।) कालनेमिः । इति हिरूपकोषः ॥

कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालपर्णः, पुं, (कालं कृष्णं पर्णं पत्तं यस्य ।) तगर-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालपालकः, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं पालयति धार-यतीति । काल + पाल + क्तृल् ।) कङ्क, वृष्ट्युत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालपीलुकः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । स्वार्थे कन् ।) कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्याया-स्वास्थ्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कालपुरुषः, पुं, (कालः कालचक्रं पुरुष इव ।) यम-सहायः । इति जटाधरः ॥ ज्योतिःशास्त्रम् । यथा

“किन्त्वस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य गच्छेत् कदाचिदष्टधर्मनसापि पारम्” ॥

कालपुरुषः स चास्या नाम यस्यासौ तस्य ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥*

नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलगादिद्वादशरा-शिकल्पितपुरुषाकारः । यथा,—

“श्रीर्षमुखवाङ्महदयोदराणि कटिर्वस्तिगुह्यसञ्च-

कालमे

कानि । ऊरुजानुकजङ्घेचरणाविति च राशयो-जाद्याः” ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभा-शुभज्ञानार्थं जन्मलगादिराशिद्वेकाष्टटितपु-षाकारः । यथा, “कं दृक्श्रेचनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांशकवाङ्मार्गहृदयको-ङ्गानिनाभिस्ततः । वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणा-वूरुततो जानुनी जङ्घाङ्घ्री ह्युभयत्र वाममुदितै-र्द्वेकाङ्गभागैस्त्रिधा” ॥ इति “कालनरस्याङ्गे सद-सदग्रहयोगतः । पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत्” ॥ इति वृहज्जातकम् ॥

कालपृष्ठः, स्त्री, (कालं कृष्णं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । धनुर्मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपृष्ठः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं पृष्ठं पृष्ठभागे यस्य ।) कङ्कपक्षी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपेवी, स्त्री, (पिथ्यतेऽसौ । पिथ् + कर्मणि घञ् ।) पेयः । कालः पेयः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) श्या-मालता । इति रत्नमाला ॥ (अस्या पर्याया यथा ॥

“कालपेवी महाश्यामा सुमद्रोत्पलशारिवा । दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा” ॥)

कालप्रभातं, स्त्री, (कालं कृष्णं प्रभातं यत्र ।) शर-द्वतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालभाण्डिका, स्त्री, (कालभायै कृष्णप्रभायै अण्डिति उद्यच्छति । अण्डि + ण्वल् टाप् इत्यञ्च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरिति शेषः । काल + मन + कर्मणि घञ् ।) कृष्णार्जकः । इति रत्नमाला ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे

लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो यत्र तदयथा ॥ सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अः ॥

“सुरसा-श्वेतशुरसा-फणिज्भकार्जक-भूक्तृण-सुग-न्धक-सुमुख-कालमाल-कासमर्द्ध-क्षवक-खरपुष्पा-विडङ्ग-कटफल-सुरसीत्यादयः, सुरसादिगणे ॥)

कालमुष्कः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रका-शते । कै + कः ।) घण्टापारलिच्छः । इति रत्न-माला ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तदयथा,—

“प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् । कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे कुच-चित्त्वारनामकौषधे ॥)

कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालः मिथ्यते कालोऽयमिति कथ्यते जनैरिति शेषः । मिथ् + कर्मणि घञ् ।) गौरादित्वात् ङीष् ततः कन् टाप् ऋसञ्च ।) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष्) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिथ्यति सार्द्धं तत् स्वकाण्डेन । मिथ् + अण् ।) गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् टाप् ऋसञ्च ।) मञ्जिष्ठा । कृष्णचिह्ना । इत्यमरः २ ।

४ । १०६ ॥ अस्याः पर्याया यथा,—

“त्रिदश्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।

मसूरविदला कोलकैषिकाकालमेषिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष्) । सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“अवर्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।

कालवे

मसूरविदला कोलकैषिकाकालमेषिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष्) । सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“अवर्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।

शशिलेखाकृष्णफला सोमापूतिफलीति च” ॥

सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्तिता ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाः

आस्या वाकुचीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति

शब्दरत्नावली ॥ त्रिदश्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालरात्रिः, स्त्री, (कालः कालरूपा ब्रह्मैकदिने चतुः

दृशमनूनामधिकारावसाने दृष्टिसंहारहेतुभूता

रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु कालः संहारः ।

मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः ।

इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥ भीम-

रथी । इति हारावली ॥ दुर्गायाः शक्तिविशेषः ।

यथा,—

“सा दुर्गा शक्तिभिः सार्द्धं काशीं रक्षति सर्वतः ।

ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः” ॥

इति काशीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा,—

“दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता” ॥

इत्यागमवचनात् ।

क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।

“रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।

बुधे सप्त गुणै पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ॥

शनावाद्यं तथा चान्तं रात्रौ कालं विवर्जयेत्” ॥)

कालरुद्रः, पुं, (कालः कालरूपः सर्वसंहारको रुद्रः ॥)

कालाग्रिरुद्रः । यथा, देवीपुराणे,—

“येषु नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्ख्या ।

विचित्रहर्माविन्यासा कुतस्ते मेरुपृष्ठतः” ॥

सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता” ॥

काललवणं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं लवणम् ।) वि-

लवणम् । इति रत्नमाला ॥

(“न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

काललौहं, स्त्री, (कालं कृष्णं लौहं आयसमित्यर्थः ।)

कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कृष्णायसम् २ रुक्मम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्न-

माला ॥ (कालायसशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कालवलनं, स्त्री, (कलयति उपमुनक्ति विषयं । कल् +

णिच् + अच् । काल्यते प्रेर्यतेऽसौ कालेन वा काल-

कर्मणि घञ् । कालः कायः तस्य वलनं काय-

रणम् । वल संवरणे + करणे ल्युट् ।) वर्मम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ कायवलनमिति साधुपाठः ॥

कालवृन्तः, पुं, (कालं वृन्तं यस्य ।) कुलवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥

कालवृन्ती, स्त्री, (कालवृन्त + गौरादित्वात् ङीष् ।)

पाटलावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालवेला, स्त्री, (कालस्य वेला ।) क्रियानर्हककालवि-

शेषः । सा तु रथादिवारे कालस्य प्रनेस्तनस्य

यामार्द्धरूपवेला । यथा । रवौ दिवा पञ्चमयामा

नक्तं षष्ठयामार्द्धम् । सोमे दिवा द्वितीययामा

कालस्क

नक्तं चतुर्थयामार्द्धम् । कुजे दिवा षष्ठयामार्द्धं
नक्तं सप्तमयामार्द्धम् । वृधे दिवा तृतीय यामार्द्धं
नक्तं सप्तमयामार्द्धम् ॥ गुरौ दिवा सप्तमयामार्द्धं
नक्तं षष्ठमयामार्द्धम् । शुक्रे दिवा चतुर्थयामार्द्धं
नक्तं तृतीययामार्द्धम् । शनौ दिवा प्रथमयामार्द्धं
नक्तं तदेव । इति दीपिका ॥

कालशाकं, स्त्री, (कालं कृष्णं शाकम् ।) खनामख्यात-
शाकम् । नरचा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
नाडिकम् २ आडशाकम् ३ कालकम् ४ । अस्य
गुणाः । सारकत्वम् । रुचिवायुबलकारित्वम् ।
कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । हिम-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तिक्तपूतिका । कुल्य-
शाकं इति केचित् । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । गुरुत्वम् । शोथनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (यथा च वाभटे सूत्रस्थाने ।
६ अध्याये ।

“वर्षाभौ कालशाकश्च सत्तारं कटुतिक्तकम् ।
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान्” ॥

कालशालिः, पुं, (कालः कृष्णः शालिः उत्कृष्टधान्य-
विशेषः ।) कृष्णशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालशेयं, स्त्री, (कलश्यां भवम् । कलशी + ङक् ।)
कालशेयम् । घोलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालसंरोधः, पुं, (कालस्य संरोधः ।) चिरकालाव-
स्थानम् । इति मिताक्षरा । यथा ।

“न चाधेः कालसंरोधान्नसर्गोऽस्ति न विक्रयः” ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥

कालसर्पः, पुं, (कालः कृष्णः सर्पः ।) कृष्णसर्पः ।
तत्पर्यायः । अलगर्जः २ महाविषः ३ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये ।
“स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम् ।
स मृष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः” ॥)

कालसारं, स्त्री, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) पीत-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालीयकण्डेऽस्य-
गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कालसारः, पुं, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) खनाम-
ख्यातहरिणः । तत्पर्यायः । कृष्णसारः २ । इति

शब्दरत्नावली ॥

कालसूत्रं, स्त्री, (कालस्य यमस्य वन्धनहेतुकायाः
सूत्रमिव ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥

तत्तु कुलालचक्रसूत्रच्छेदनरूपम् । इति मनुः ॥
(यथा मार्कण्डेये १४ । ८६ ।

“कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्चैव यातनाः ।
प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेत्यति” ॥)

कालसेयं, स्त्री, (कलस्यां भवम् । कलसी + ङक् ।)
घोलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

कालस्तान्यः, पुं, (कालः कृष्णः स्तान्यो यस्य ।) तमाल-
वृक्षः । तिन्दुकवृक्षः । जीवकद्रुमः । इति मेदिनी ॥

दुष्खदिरः । उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य श्वहारी यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने ।

३८ अध्याये सालसादिवर्गे ॥

“कालसारराजकर्णखदिरकदरकालस्तान्यक्रमुकभूर्ज-
मेघशङ्खीत्यादिषु” ॥)

कालाग्नि

काला, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्यस्य अर्धं आदिभ्यश्च
टाप् च । अत्र वर्णस्याविवक्षायां जानपदेति न
डीष् । अर्धं आद्यजन्तात् न डीष् इत्यर्थः ।)
नीलिनी । कृष्णचिह्ना । कृष्णजीरकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६४ ॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी ॥ कुलिक-
वृक्षः । कालियाकड़ा इति भाषा । इति रत्न-
माला ॥ अश्वगन्धवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाटलावृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (दक्षकन्या-
विशेषः । सा तु कश्यपपत्नी । यथा महाभारते
१ । सम्भवपर्वणि ६५ । १२ ।
“अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका
तथा” ॥)

कालागुरु, स्त्री, (कालं कृष्णं अगुरु ।) कृष्णागुरु ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ (यथा रघुः ४ । ८१ ।

“चक्रम्येतीर्यलौहित्ये तस्मिन् प्रागज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुद्रुमैः” ॥

कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्यायः गुणाश्च ज्ञेयाः ॥)

कालाग्निः, पुं, (कालः सर्वसंहारकः अग्निः । प्रल-
याग्निः । यथा महाभारते १ । ५४ । २५ ।

“ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।
नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन” ॥

तदधिष्ठातृदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षो-
ऽपि कालाग्निनाम्नाख्यायते ।) पञ्चमुखरुद्राक्षः ।
यथा स्कान्दे ।

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालाग्निरुद्रः, पुं, (कालः संहारकः अग्निः सम्भूत-
काग्निरित्यर्थः । तस्याधिष्ठाता रुद्रः । कालाग्नि-
रिव रुद्रो वा ।) संहारकारिरुद्रः । यथा ।

कालाग्निरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां रुद्रो-
पस्थानम् ॥ * ॥ तद्विवरणं यथा,—

शक्र उवाच ।

“भगवंस्तव वाक्यानां न तन्निर्भवते मम ।
कालाग्निपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः” ॥

भगवानुवाच ।

“न हि पार्थिवदीपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव ! ।
भोगाङ्गादकरा नृणां तथा पातालवासिषु ॥

येषु नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसंकुलाः ।
विचित्रहर्म्याविन्यासा कुतस्ते मेरुपृष्ठतः ॥

सा एव कालरुद्रस्य तनुरपेण संस्थिता ।
सा पराशिवभावेन परमापददायिका ॥

तस्या यदुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां क्षयं करम् ।
तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम् ॥

कालाग्नियसनं लक्षं योजनानां प्रमाणतः ।
अर्द्धनौचयतस्तस्य पादाः पादेन वासव ! ॥

सिंहरूपा महाघोरा महानक्रा महाबलाः ।
कालाग्निरुद्ररूपो यो बहुरूपसमावृतः ॥

अनन्तपद्मरूपश्च धातारः कारुण्येश्वरः ।
दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता क्षमान्तकः ॥

लौहितः क्रूरतेजात्मा धनो वृद्धिर्नाहकः ।

कालानु

विद्युत्खलशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यवृक् ॥
सर्वज्ञो विविधो बुद्धो द्युतिमान् दीप्तिप्रभः ।

एते रुद्रा महात्मानः कालिकाशक्तिरहिताः ॥
संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ।

कालाग्निभुवनीशोऽयं बह्वकोटिभिरावृतः ॥
तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्तुला ।

देवगन्धर्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः ॥
पूर्वोत्तरपरा पार्श्वार्थोत्तरस्थिता परा ।

अनलानिलपरा च नैर्ऋतोशानगापरा ॥
एतेषां मध्यतो राजन् कालरुद्रस्तु शोभने ।

पङ्गाकारैः पुरैः सर्वं कटकं तस्य संस्थितम् ॥
समन्ताद्दृष्टितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः ।

वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यैः प्राकारैः सर्वतोऽन्वितम् ॥
कालाग्निनरकान्ते तु पुरं कालस्य संस्थितम् ।

पञ्चाशल्लक्षविस्तारं समन्तात् परिवर्तुलम् ॥
जाम्बूनदमयैर्हमैः खचितं रत्नधातुभिः ॥

प्रमदाजनसंयुतं नानावर्णसमावृतम् ॥
कामोन्मत्तप्रमत्तश्च तद्भाति जनसंकुलम् ।

कालस्य भुवनं दिव्यं वृत्ताकारं मनोहरम् ॥
वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायुतमुच्छ्रितम् ।

प्राकारावहिदण्डान्ते अन्तरं योजनायुतम् ॥
अग्निज्वालेश निविडैर्भयदैः किंशुकप्रभैः ।

हरितालनिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा ॥
अत उर्ध्वं प्रजज्वाल वातोद्भूताग्निभास्वरा ।

वीचितरङ्गकलोलज्वालाभालाकुलाम्बरा ॥
प्रवृत्तास्ताः प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः ।

अष्टानवतिलक्षणि ज्वाला ऊर्ध्वन्ततः शिला ॥
वज्रभूता सदा तत्रा तस्य तेजोनियामिका ।

चत्वारि कोटिमानेन कारणेन तु स्थापिता ॥
तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोट्यश्चत्वारि वासव ! ।

एवं कालाग्निरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्तितं मया ॥
अवणात् सर्वपापानि शान्त्यन्ति कालजान्यपि” ॥

इत्याद्ये देवीपुराणे कालाग्निरुद्रपुरकथनम् ॥
(कृष्णयजुर्वेदगतोपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्ति-
कोपनिषदि ।

“कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुवालक्ष्मिर्मन्त्रिका” ॥
वटिकौषधविशेषः । यथा,—

“सूतकान्ताभलौहानां भस्ममाक्षिकगन्धकम् ।
भूधराख्ये पृष्ठे पञ्चादिनैकं तद्विषाचयेत् ॥

दशमांशं विधं योज्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत् ।
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशहैन विसर्पनुत्” ॥

कालाग्निरुद्रोरसः ॥

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे ॥*)

कालाञ्जनी, स्त्री, (अञ्जतेऽनया । अञ्ज् + करणे
ल्युट् + डीप् । काली अञ्जनी ततः एवद्भावः ।)

क्षुपविशेषः । कालिकर्पसिकिनी इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । अञ्जनी २ रेचनी ३ शिलाञ्जनी ४

नीलाञ्जनी ५ कृष्णाभा ६ काली ७ कृष्णाञ्जनी ८ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । असलत्वम् ।

अग्निशोध्यनत्वम् । अपानावातं शमनत्वम् । जाठरा-
मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालानुनादी, [न] पुं, (काल एव कालः अत्यन्तमधुर-

कालिकः

ध्वनिः । तं अनुनदतीति । अनु + नद् + णिनिः ।)
रोलम्भः । भ्रमरः । कलविद्धः । चटा इति भाषा ।
कपिञ्जलः । ज्ञातकपञ्ची । इति मेदिनी ॥

कालानुसारिणा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनु-
कृता शारिवा ।) तगरपादिकम् । तगरमूल इति
भाषा । शीतलीजटा । इति रत्नमाला । शीतली-
कोप् इति भाषा ॥ (तगरशब्दे ऽस्या गुणादयो
बोधाः ॥)

कालानुसारकं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुस-
रति गन्धेन । अनु + ह + गुल् ।) तगरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसर-
तीति । काल + अनु + ह + इच् ।) शैलेयम् ।
शैलेजनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कालानुसार्यं, स्त्री, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते ।
अनु + ह गतो + “ऋहलोर्ण्यत्” ॥ १ ॥ १२४ ।
इति ण्त् ।) शैलेयम् । शैलेज इति भाषा ।
कालीयकम् । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिका-
कम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ शिंशपादच्छः ।
इति मेदिनी । शिशु इति भाषा ॥ तगरम् । इति
भावप्रकाशः ॥

कालानुसार्यकं, स्त्री, (कालानुसार्य + कप् ।) शैले-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरे दंशनादन्यस्मिन् काले
विषं विकृतिकारि यस्य ।) मूषिकादिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कालापः, पुं, (कालः मृत्युराप्यते यस्मात् । काल +
आप् + अयादने घञ् ।) सर्पभोगः । राक्षसः ।
इति धरणी ॥ (कलापं खनामख्यातं व्याकरणं
वेत्तीति । अण् ।) कलापय्याकरणवेत्तरि त्रि ।
(ऋषिविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
“कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
मुनयो धर्मविदांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः” ॥)

कालायसं, स्त्री, (कालञ्च तत् अयच्छेति । “अनो-
ष्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः” । ५ । ४ । ६४ ।
इति टच् ।) लौहम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ।
(यथा, गो. रामायणे । ५ । ४६ । ३२ ।
“ददर्श वीक्षमाणश्च परिवर्ष तोरणाश्रयम् ।
तमादाय महाबाहुः कालायसमयं ददम्” ॥
अस्य पर्याया यथा,—

“लोहोऽस्त्री शुक्लकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी” ।
अस्य सप्तदोषा यथा,—

“गुरुता दृढत्वोत्प्लेदः कश्मलं दाहकारिता ।
अश्वदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कालिकं, स्त्री, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठञ् ।)
कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः । कालीयम् २ काला-
यकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(काले भवम् । ठञ् । कालेन निर्वृत्तं ठक् वा ।)
सामयिके त्रि । (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२ ।
“दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्” ॥)

कालिका, पुं, (काले वर्षाकाले चरति ठञ् । के जले

कालिका

अलति प्रस्थाप्रोति । अल् + बाहुलकात् इकन्
वा ।) कौक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्याः इति ठनाविति
ठञ् । यद्वा, काल + जानपदात् डीष् स्वार्थे कन्
ऋसञ्च । चण्डिकाभेदः । काली । तन्नामकारणं यथा ।
“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।

गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवः ॥

अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्तरैः ।

मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥

युष्माभिरमरैश्च स्तूयते का च भाविनी !

किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।

एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोषतः ।

समुद्रतारव्रीहेवो मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥

शुभो निशुभो ह्यसुरौ वाधेते सकलान् सुरान् ।

तस्मात्तयोर्व्याधाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥

विनिःहृतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।

भिन्नाङ्गनभिना कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥

कालिकाख्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताश्रया ।

तामुग्रतारां ऋषयो वदन्तीह मनोविषाः ।

उग्रादपि भयात्राति यस्माद्भक्तान् सदाश्रिता ॥

एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्त्रमेव च ।

एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका ।

शृणुतं चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतालभैरवौ ! ॥

यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविमूषिताम् ॥

खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभ्वतीन्दीवरं त्वधः ।

कर्त्रीञ्च खर्परश्चैव क्रमाद्भागेन विभ्वतीम् ॥

खं लिखन्तीं जटामेकां विभ्वतीं शिरसा स्वयम् ।

मुण्डमालाधरां शीर्षं ग्रीवायामपि सर्वदा ॥

वक्षसा नागहारान्तु विभ्वतीं रक्तलोचनाम् ।

कृष्णवस्त्रधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥

वामपादं श्वहरि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।

विन्ध्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं स्वयम् ॥

साट्टहासमहाघोरश्वयुक्तातिभीषणा ।

चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः ॥

एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अद्यै योगिनीस्तु ताः ।

महाकाव्येय रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥

घोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।

भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।

कार्णागम् । वृश्चिकपञ्चदशः । क्रमदेयवस्तुमूल्यम् ।

धूसरी । नवमेघः । पटोलशाखा । रोमाली ॥

मांसी । काकी । शिवा । मेघावलिः । इति मे-
दिनी ॥ (यथा रघुः ११ । १५ ।

“ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविडा वलाकिनी” ॥)

खण्डदोषः । इति जटाधरः ॥ क्षीरकीटः । इति

हारावली ॥ मसी । इति शब्दरत्नावली ॥ का-

कोली । श्यामापञ्ची । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रति-

मासीया वृद्धिः । यथा,—

“प्रतिमासं खवति या वृद्धिः सा कालिका भवति” ।

इति विवादाख्यवैतौ नारदः ॥ सुरा । इति

कालिका

हेमचन्द्रः ॥ कुम्भटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी । सा गन्ध-
योगकरणे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (नदी-
विशेषः । यथा महाभारते ३ । ८४ । १४६ ।

“कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्याण्योर्यतः ।
त्रिरात्रोपधितो विद्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

कालिकाव्रतं, स्त्री, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं वि-
हितनियमादिकम् ।) अमावास्यायां स्वीकर्तव्यं
व्रतविशेषः । यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

“कालिकाव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ! ।

किमेतस्य फलं देव को वा तद्विधिरिव च ॥

कस्माद्भुतमिदं भूतं मय्ये केन प्रकाशितम् ।

त्वत्तस्तत् श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं ब्रूहि केशव ! ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

“पुरा भविष्यशस्त्रेषु यदुक्तं धर्मसंहितम् ।

तत्सर्वं शृणु राजेन्द्र ! कालिकाव्रतमुत्तमम् ॥

खर्गं पुरन्दरश्चासीत्तस्यैव राजसद्मनि ।

यद्वृत्तान्तमभूत्तत्र तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! ॥

सभायां संस्थितो राजा नृत्यासक्तो हि नित्यम् ।

दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः ॥

अद्यामेदं समभ्येत्य पुष्पवृष्टिरभुत्तदा ।

पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पारिजातं गृहीतवान् ॥

घ्रात्वा राज्ञा तदा पुष्पं प्रदत्तं तद्विजातये ।

लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा ॥

क्रोधेन महताविष्टः शप्तुं कामसमन्वितः ।

क्षणं विमृश्य चेन्द्राय शापो दत्तः सुदारुणः ॥

याधालयेषु मार्जारो दादशाब्दं भविष्यति ।

तेन कर्मविपाकेन मद्युक्तो विचेतनः ॥

प्राप्तमार्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमास्थितः ।

पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्वाधिकारिणी ।

ततो व्याधगृहे राजा मार्जारीभूय तिष्ठति ।

ततः पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा ॥

शची तु चिन्तायामास अन्नपानं विहाय सा ।

उपवासं समाचर्य मासमेकान्तु तिष्ठति ॥

ततो देवगणाः सर्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः ।

गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विलोक्य च ॥

विमृश्य चामराः सर्वे श्चै वाक्यमुदाहरन् ।

शचि ! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च ॥

मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते ! ।

किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते ॥

तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिर्भाषत ।

यूयमेव जगन्नाथाः स्मृष्टिस्थित्यन्तकारकाः ॥

किं गतो मम भर्ता च तन्न जानामि कथ्यताम् ।

परिचिन्त्यामराः सर्वे ध्यानमास्थाय संस्थिताः ॥

मार्जाररूपमास्थाय स्थीयते चान्यजाश्रमे ।

तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुकुटमुज्ज ।

उवाच कुण्डलं प्रश्रं राजाय किं करोष्यहम् ।

पत्युर्यथा विमोक्षः स्यात् तत् कुर्वन् सुधाश्रमे ॥

प्रत्युच्चामराः सर्वे याहि त्वं दिजसन्निधिम् ।

संभाव्य मधुरं प्रश्रं द्विजसेवां समाचर ।

द्विजगेहं समागत्य द्विजसेवायराऽभवत् ॥

कालिका

स तस्याः प्रियकार्येण सन्तुष्टो दिजसत्तमः ।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च बलिहोमपरायणः ।
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ॥
सर्वप्राणिहितार्थी च लोभमोहविजितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो दृढोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
राजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ दिजसत्तमः ।
प्रत्युवाच स तां प्रीत्या श्रुचि ! त्वं चातिदुर्लभे ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते ॥

श्रुत्वा च ।

“पापं यज्ज्ञानतो भर्त्ता समस्तं कर्मणा कृतम् ।
तत् क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम् ॥
वासवस्तव शपेन मार्जारत्वमुपागतः ।
इन्द्रो व्याधयच्छे देव ! विद्यते हि न संशयः ।
पुरन्दरस्य शपान्तः केनोपायेन सिध्यति” ॥

ब्राह्मण उवाच ।

“श्रुचि ! त्वं पतिभक्तासि महाकृमवधारय ।
पतिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ॥
दारुणं यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
कोपात् शपो मया दत्तो तन्मोक्षं कुरु सुव्रते !” ॥

श्रुत्वा च ।

“विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च ।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं दिज !” ॥

ब्राह्मण उवाच ।

“अश्वत्थतरुमूलेऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
तस्यैव भवनं गच्छ शपान्मोक्षं च कारय ॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
तस्याः कुलव्रतं कर्म तत्परा भव शोभने ।
ततश्च प्राङ्मुखीभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
दृष्ट्वा व्याधः शर्चो देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम् ।
आयान्तीयं शर्चो देवी तस्याः सम्भाषणं कुर्व ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
तस्याः सम्भाषणार्थन्तु सुभद्रा चागता वह्निः ।
ताञ्च दृष्ट्वा शर्चो देवीं सार्धपाद्यादिकं ददौ ॥
श्रुचि ! त्वं राजभार्यासि कस्मादागमनं तव ।
किं कार्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शर्चो प्रति ॥
प्रत्युवाच शर्चो तान्तु भर्ता मे सुरपालकः ।
स च ब्राह्मणशपेन मार्जारत्वाभवद्भूतम् ॥
क्व गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरानिष्टम् ।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीष्टहम् ॥
इत्युक्त्वा राजपत्न्या च दृष्टो मार्जारकसदा ।
सा ज्ञात्वा तं प्रियं शर्कं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम् ॥
दृष्ट्वा मार्जरां प्रापं विललापाकुलेन्द्रिया ।
विलपन्ती शर्चो दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम् ॥
पतिव्रते महाभागे ! त्वमेव राजगृहिणी ।
त्वं दुःखेन विलिप्तासि सन्देहो नास्ति तत्र वै ॥
किञ्च तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
अतिप्रयत्नरूपा सा अस्माकं कुलदेवता ॥
कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेण साकल्यमुपजायते” ॥

श्रुत्वा च ।

“विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
ममौषदिश्रुतामेव तद्व्रतं च करोम्यहम् ॥

११३

कालिङ्ग

शुद्धकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्वममावास्यां व्रतं चरेत् ।
समारभ्य गुणैकेन दिगुणं परिशोधयेत् ॥
न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजिक्रिया ।
सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्वदा ॥
वर्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशकस्य चाम्लकम् ।
द्विषट्कां विप्रजायाश्च सधवां भोजयेत्ततः ॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्भूतम् ।
ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाहे मन्दवासरे ॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्याद्विधानतः ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्मुखे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयेश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदन्नं व्यञ्जनं सर्वं नैवेद्यादिवलिं तथा ।
महारण्ये प्रदातव्यं कृत्वेतत् व्रतमुत्तमम् ॥
वैष्णवे कदलीमूले या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शर्चो हर्षमानसा ।
गृहमागत्य सा तस्या वार्षिकं व्रतमाचरत् ॥
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैरुत्तमैस्तथा ।
कृत्वा चाष्टमयीं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यलङ्कृतम् ।
सिद्धान्नं पायसञ्चैव शर्करान्वितपिष्टकम् ॥
अमृतयुतहावच्च दीयते च प्रयत्नतः ।
लुणापक्वागमेधादिवलिं दत्त्वा प्रभूतकम् ॥
नानावाद्योद्यमेगीतैः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
कृताञ्जलिपुटा स्तोत्रं भक्तिमन्ना चकार सा ॥
तुष्टा प्राह महाकाली वरं दण्ण शुभानने ! ।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभार्धे च मुदान्विता ॥
मत्स्यपुराणमुक्तं भूतस्तन्मोक्षं कुरु चेन्नरि ! ।
वरं दत्त्वा हैमवती बभूवान्ताहिता नृप ! ॥
द्वादशाब्दाच्च तत्शपान्मोक्षितो वत्सरे तदा ।
मार्जाररूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम् ॥
पुष्पदृष्टिश्च दुन्दुभ्या वाद्यं देवगणैः कृतम् ।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शर्को निजालयम् ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
सत्वरं कार्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः” ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥

कालिङ्ग, स्त्री, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ +
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) फलविशेषः । तरुमुज्ज
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । कालिन्दकम् २ कृष्ण-
वीजम् ३ फलवर्तुलम् ४ । अस्य गुणाः । शीतल-
त्वम् । ग्राहित्वम् । खादुपाकरसत्वम् । गुरुत्वम् ।
विद्युम्भित्वम् । स्यन्दित्वम् । दृक्शुक्रपित्तनाशि-
त्वम् । कफवातकारित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
पित्तदृढिकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफ-

कालिन्दी

वातनाशित्वञ्च । तत्पत्रगुणौ । रुधिरस्थापनत्वम् ।
तित्तत्वञ्च । इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥
कालिङ्ग, पुं, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ-
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) भूमिकर्कशः । (कं जल-
मालिङ्गति । आ + लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) हस्ती ।
(कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति अन्नाति इत्यर्थः ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥ (कुक्षितं लिङ्गं अङ्गादि-
चिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) लौहभेदः । अस्य
लक्षणम् । “कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्भुनः
सूक्ष्माङ्गको मतः” । इति सुखबोधः ॥ (कलिङ्गे
भवः । अण् । कलिङ्गदेशोद्भवः । यथा महा-
भारते ८ । कर्णशल्यसंवादे ४५ । १४ ।
“कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः ।
कोमलाः काश्यपोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा” ॥
कलिङ्गदेशस्य राजा । अण् । कलिङ्गराजः ।
यथा रघुः ४ । ४० ।
“प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शर्कं शिलावर्धौव पर्वतः” ॥)
कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् डीष् ।
स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ऋस्त्वञ्च ।) चिद्वत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् डीष् ।)
राजकर्कटो । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा ।
यथा महाभारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं कर्मणां नामोपयेमे” ॥)
कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ऋस्त्वञ्च ।) खना-
मख्यातकविः । तत्पर्यायः । रघुकारः २ मेधासूत्रः
३ कोटिजित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु
रघुकुमारसम्भवश्रुतबोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तल-
नलोदयप्रह्लादतिलकादियत्यकर्त्ता विक्रमादित्य-
राजसभास्थनवरत्नमध्ये सप्तमरत्नञ्च ॥ (यदुक्तम् ।
“धन्वन्तरिद्विपण्यकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकधरकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ॥)
कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालि-
दासः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातृतया यद्वा
कालः पुरुषाकारः आकाशस्थो लुब्धकः सन्निकृष्ट-
त्वेन अस्यस्थाः ।) आर्द्रागच्छत्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालिन्दकं, स्त्री, (कालिं जलराशिं ददातीति । दा +
कः । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दी, स्त्री, (कलिन्दास्यपर्वते तत्सन्निहितदेशे
वा जाता । कलिन्दात् निःसृता वा “तत्र भवः” ।
४।३।५३ । इति अण् ततो डीप् ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः १ । १० । ३२ ॥ (यथा रघुः १५ । २८ ।
“उपकूलं स कालिन्दाः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मयुरां मधुराकृतिः” ॥)
रक्तचिद्वत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दोर्ध्वः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः । कृष्ण +
कर्त्तरि ल्युट् । कालिन्दाः कर्षणो वा ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥

(कालिन्दीसङ्घर्षकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—

“रामस्तु यमुनामाह स्वातुमिच्छे महानदि ।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे ॥
सङ्घर्षणस्य मत्तोक्ता भारती परिभूय सा ।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥
ततश्चक्रोध बलवान् रामो मदसमीरितः ।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसखजः ।
मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणवखणं जलम् ॥
स हलेनानताग्रेण कुले गृह्य महानदोम् ।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥
सा विफलजलस्रोता ऋदप्रस्थितसञ्चया ।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिणी ।
सङ्घर्षणभयजस्ता योषेवाकुलतां गता ॥
पुलिनश्रोणिविम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः ।
प्रेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी वस्तमीनविभूषणा ॥
सितहृत्सेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छिताम्बरा ।
तीरजोद्धतकेशान्ता जलखलितगामिनी ॥
लाङ्गलोत्तिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरङ्गमा ।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
कथ्यते सा स्म वेगेन स्रोतःखलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् ॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोरुयमाशेव खगैरन्विता तोयवासिभिः ॥
सा यदा भमभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् ।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
प्रसीद नाथ ! भीतास्मि प्रतिलोभेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते ॥
असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गेणभिचारिणी ॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्या वेगगर्विताः ।
प्रेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥
प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपूज्य ! ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ! ॥
कर्षणायुधकृष्णि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥
गच्छामि चरणौ मूर्द्धा तवैषा लाङ्गलायुध ! ।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज ! ॥
कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति । भिद् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्द्या भेदनो वा ।) बलदेवः ।
इत्यमरः ॥ १११२५ ॥ (“कालिन्दीभेदनो हलीति”
पुराणम् ॥)
कालिन्दीसूः, स्त्री, (सूते इति । सू + क्तिप् । कालिन्द्याः
यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः । कालिन्दीं
सूते सूतवती वा ।) सूर्यपत्नी । यमुनामाता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः ।)
यमः । इति हेमचन्द्रः ॥
काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽत्यस्याः । काल + “जा-

नपदकुण्डगोलस्थलभाजनागकालनीलेत्यादिना” ।
४११४२ । डीष् ।) श्रान्तनुराजपत्नी । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (कालः शिवः । तस्य पत्नीति डीष् ।)
कालिका । अम्बिकाकालाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा,
“ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति ।
कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा ॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्भुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ८७ । ५ ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्वं प्रवक्ष्यामि कामदं प्रष्टुमैरव ! ॥
समाप्तिसहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः ।
षष्ठसराधिविन्दिन्दुसहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्मकामाथदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकाग्रमनाः प्रष्टुम् ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्वर्जसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासश्च विभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म च पाशश्च ऊर्द्धाधो भावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्मवराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादमैरवा ॥
कवन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा ताराङ्गया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डो कर्त्री हन्त्री विधातका ॥
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एषातिकामदा देवी जाडहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सटशी काचित् कामदा न हि विद्यते” ।
इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
क्षीरकीटः । मातृभेदः । उमा । नवमेघसमूहः ।
परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ कालाङ्गनी । तुवरी ।
चिह्नत् । रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्भि-
शिखाभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि १ । २ । ४ ।

“कालीकराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा” ॥

वृत्तिकालीवृत्तः । इति रत्नमाला । (कालिया
विकाटी इति भाषा ॥ लता । यथा वैद्यके ।
“सप्तपर्णस्तथा काली गुडुची पिचुमर्दकम्” ॥ * ॥
भीमसेनस्य पत्नीभेदः । यथा, भागवते ६ । २२ । ३१ ।
“युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ।
भीमसेनात् हिडिम्बायां, काल्यां सर्वगतस्ततः” ॥
मातृकाध्यानं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम् । कालिकाया
ध्यानं लिख्यते यथा—
“करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम् ।
सद्यश्चिह्नशिरःखड्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम् ।
अभयं वरदक्षैव दक्षिणोर्द्धाधपाणिकाम् ॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ।
कण्ठावसक्तमुण्डागोजगद्गुधिरचर्चिताम् ॥

कर्णावतंसतानीतश्वयुग्मभयानकाम् ।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
शवानां करसंघातैः कृतकाक्षीं हसन्मुखीम् ।
रक्तद्वयगलद्रक्तधाराविष्फुरिताननानाम् ॥
घोररावां महारौद्रीं ऋशानालयवासिनीम् ।
बालार्कमण्डलाकारलोचनवितथान्विताम् ॥
दन्तुरां दक्षिणयापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम् ।
श्वरूपमहादेवहृदशोपरिसंस्थिताम् ॥
श्रिवाभिर्घोररावभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम् ।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम् ।
एवं सच्चिन्तयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धिदाम्” ॥
इति तन्त्रसारधृतकालतन्त्रम् ॥
(कालशक्त्या सर्वमिदं जगत् परिचालयति सैव
काली प्रकीर्त्तिता यदा कालयति कलयति वा
उत्पादयति पालयति प्रलये पुनरात्मन्येव विला-
पयतीति काली आद्या भूलप्रकृतिः महत्तत्वा-
देव्युत्तिलयादीनामाधारभूता । कलिहलि का-
मधेनुरिति कलधातुः बर्धनोधिनी स्वरूपतः
ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधजगद्विचित्रनिर्माण-
समर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति
संज्ञया प्रकीर्त्त्यते । एतत् प्रबोधनाय समासतः
कतिपयवचनान्यचोद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्यानि ।
तथाहि ज्ञानसङ्कलिनीतन्त्रे । भागवते च ।
“सा माया पालिनीशक्तिः सृष्टिसंहारकारिणी ।
सा वा एतस्य संख्युः शक्तिः सदसदात्मिका ॥
माया नाम महाभाग ! यदेदं निर्म्ममे विभुः” ।
एषैव पारमेश्वरी मूलशक्तिः दुर्बलाधिकारिणा-
मुपासनासौकर्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामा-
तारादिविविधनामरूपैः कल्पिता ॥
यथा,—
“या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता” ।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्वाप्य स्थिता जगदिति” ।
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृत-
देव्याः स्तुतौ । ८५ । १२, ३४ । तथा च महा-
निर्वाणोक्ते ४४ उक्तासे । देवीं प्रति सदाधि-
वोक्तिः ।
“त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः ।
महत्तत्त्वादभूतान्तं त्वया सृष्टमिदं जगत् ॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।
तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा ॥
करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम् ।
कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा ॥
कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ॥
ध्यानन्तु द्विविधिं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः ।
स्वरूपं तव यद्ज्ञानमवाङ्मनसगोचरम् ॥
मनसोधारणार्थाय शीघ्रं स्वाभीष्टसिद्धये ।
स्वस्थानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते ॥
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः ।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना” ॥
तस्या अरूपाया महाकाव्याः कथमेव रूपम्

काली

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवतीं पार्वतीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥
“उपासकानां कार्याय पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देयाः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हितायाः प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् ललाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥
शशिसूर्याभिभिर्नित्यै रखिलं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्” ॥
तस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५५ उल्लासे ।

“मेघाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं
विभ्रतीं पाणिभ्यामभयं वरश्च विलसद्रक्ताखण्ड-
स्थिताम् ॥

मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं
परं अरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्याना-
लम्बनतया ज्ञापकत्वमिति यावत् ॥

शशिशेखरेत्युक्त्वा शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः
सर्वजीवजीवजस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव
चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्ध्व-
देशे इति निर्देशात् समस्तजडशक्तिभ्यः पृथक्
कृत्वा जीवशक्तेरुत्कर्षं बोधयति यथा,—

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत्” ॥

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म-
रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च
स्थानभेदे कचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थ-
क्यं दृश्यते तच्च केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोध-
नायैव स्वरूपतः अमेदाहिकाशक्तिवत् सर्वत्रैव
शास्त्रद्विस्तयोरभेदः प्रतिपादितः । त्रिनयन-
मित्युक्त्वा सर्वज्योतिःपदार्थानां प्रधानभूता-
श्चन्द्रसूर्याभयः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या
देव्या नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व-
प्रकाशकानां सूर्यादीनां सेवान्तर्गमितयाधिष्ठा-
त्रीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥

रक्ताम्बरं विभ्रतीं इति लङ्घिकरणार्थं सैव परमा-
त्मरूपिणी रजोगुणोद्वेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरण-
शक्तिमिति भावः विभ्रतीं धारिणीं । पाणिभ्या-
मभयं वरश्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशला-
र्थश्च वरामयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन
कल्पितं रक्ताखण्डस्थितामिति रजोगुणसमुद्भ-
वाया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति
बोध्यम् । अतः स्थूलध्यानादीनां यदिचापाततः
स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजडभावो लक्ष्यते परं
सर्वत्रैव तेषां सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढता-
त्यर्थार्थः प्रतिफलत्वेन विज्ञानद्विरेव तत्सर्वतो-
च्चातुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं स्वकपोल-
कल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञान-

कालीय

प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिश्चितं किञ्च प्रकृ-
तिपुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्वर-
त्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।

“प्रकृतिं पुरुषश्चैव बिभ्रतादी उभावपीत्यादि” ।
भूरिभूरि प्रमाणाणि सन्ति बाहुल्यभिया नैवा
स्मद्भिस्तान्युद्धतानि ॥

कालीकः, ऐ, (के जले अलति पथ्याप्रोति प्रभवती-
त्यर्थः । अल + इकन् एषोदरादित्वात् दीर्घः ।
यदा के जले + अलीकः मत्स्यलाभाय कपटशान्त-
मूर्त्तिरिव) कौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीची, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चोयतेऽत्र ।
चिच् + बाहुलकात् अधिकरणे ङः । गौरादि-
त्वात् ङीष्) यमविचारभूमिः । इति, त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कालीतनयः, ऐ, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः
यमत्वशक्ते र्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् ।
यदा, काली इतः ज्ञातः सन् बलिदानाय आत्मानं
नयति प्रापयति । नी + अच् । कालीं प्रति
उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो
नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने
बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयः, स्त्री, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने
भव वा “रुद्राच्च” । ४।२।११४। इति च्ः ।)
कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यव-
हारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे एकादशश-
क्तिकप्रसारणीतिले । “कालीयोत्पलपद्मकाङ्क्य-
निश्रेयादि” ॥)

कालीयकं, स्त्री, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव
कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं
पीतवर्णसुगन्धिकाष्टम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(यथा, महाभारते २।५१।१० ।

“चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ।
चर्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः” ॥)
तत्पर्यायः । जायकं २ कालानुसार्यं २ । इत्यमरः ।
२।६।१२६ ॥ जायकम् ४ । इति टीकासर्वस्वम् ॥
कालियम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति
भरतधृत्याङ्गिः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायो पी-
तचन्दनशब्दे द्रव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, “सालसाराज-
कर्णखदिरकदरकालखान्द्यकुसुमभूर्जमेघ षडङ्गीति
निशचन्दनकुचन्दनशिंशुपा शिरीषासनधवार्जु-
नतालशकान्तमालपूतीकाश्वकर्णगुरुणि काली-
यकश्चेति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८
अध्यायः ॥)

कालीयकः, ऐ, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
दारुहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्याया
यथा,—

“दार्वीं दारुहरिद्रा च पर्जन्यापर्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥

कावचि

सैवकालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।

पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालेयः, स्त्री, (कं सुखं आलेयं आदेयं यस्मात् ।)
कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्टम् । इति व्याङ्गिः
रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमार ७।६ ।

“तां लोघ्रकल्केन हृताङ्गुतैला-

माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्” ॥

कलायै रक्तधारिण्यै हितं इति ढक् ।) काल-
खण्डनम् । यदा इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालेयः, ऐ, (कालाया अपत्यं ढक् ।) दैत्यभेदः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १।६५।३४ ।

“कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
प्रविश्याता महावीर्या दानवेभ्यः परन्तपाः ॥

विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।

क्रोधश्चक्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः” ॥)

कालेयकं, स्त्री, (कालेय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् ।
कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्टम् । इत्यमर-
टीका ॥ (“मधुकर्कुलकलङ्ककालीकृतकालेयक-
कुसुमकुङ्कुलेषु” । इति कादम्बरी ॥)

कालेयकः, ऐ, (कालेय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
दारुहरिद्रा । इत्यमरः २।४।१०१ ॥ (यथा, सुश्रुते

सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः । “कालेयकागुरुतिल-
पर्णी कुलहरिद्रेति” ॥ कालीयकशब्देऽस्य विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥ कलये विवादाय साधुः । कल +

ढक् + संज्ञायां कन् । कुकुराणां हि अन्योन्य-
कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुकुरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काल्यः, ऐ, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४।३ ।
५३ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद्

इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्वूरः २ द्राविडकः ३
द्राविडभृतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्यकः, ऐ, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४।३।५३ ।
इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्वूरकः ।

इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद् इति भाषा ॥

काल्यनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ् ।)
कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । “रसः साद्यते

इति काल्यनिकं भेदसुरीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा
प्रयोगः” । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, स्त्री, (कलयति चेटाम् । अङ्गादयश्चेति
कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्यूषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।

“तर्पितः सर्वकामैस्त्वंश्वः काल्ये साधयिष्यसि” ॥)

काल्यकः, ऐ, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् ।
स्वार्थे कन् ।) काल्यकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालादयत् ।
टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमतो गौः ।

तत्पर्यायः । उपसर्था २ । इत्यमरः २ । ६ । ७० ॥
(“उपसर्था काल्या प्रजुने” । इति पाणिनिः । ३ ।

१।१०४ ॥)

कावचिकं, स्त्री, (कावचिनां समूहः । “ठञ् काव-
चिनश्च” । ४।२।४१ । इति ठञ् ।) वस्त्रभूतां

काव्यं

गणः । कवचधारियोद्धरुमूहः । इत्यमरः । २ ।
८ । ई६ ॥

कावारं, स्त्री, (कं जलं आदृशोतीति । आ + वृ +
अण् ।) शैवलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + डीप् ।) टणादिच्छत्रम् ।
तत्पर्यायः । जङ्गमकुटी २ भ्रमकुटी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कावकः, पुं, (कुस्मितः वृक इव ईषत् वृक इव वा ।
कोः कादेशः ।) कुकुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तक-
पक्षी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कावेरं, स्त्री, (कस्य सूर्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं
यस्य । ज्योतिर्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति
जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् ।
“तस्येदम्” । ४।३।२० । इति अण् । डीप् ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा,
महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

“ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामभूरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्” ॥
इयं हि सद्भावेः मलयपर्वतस्य च सानुसन्नि-
कटस्था । इति रघुः ॥ कुस्मितं अपवित्रं वेरं
शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा ॥
इति मेदिनी ॥

काव्यं, स्त्री, (कवेरिदं कर्म भावो वा । घञ् ।) ग्रन्थः ।
इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—
“वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररहितयः” ॥
एषां प्रत्येकं लक्षणानि लिखन्ते । तत्रादौ वाक्य-
लक्षणं यथा,—

“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” ॥
रसलक्षणं यथा,—

“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सच्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थायी भावः सचेतसाम्” ॥

दोषलक्षणं यथा,—
रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्” ॥

गुणलक्षणं यथा,—
“रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा” ॥

अलङ्कारलक्षणं यथा,—
“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः ॥
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” ॥

रीतिलक्षणं यथा,—
“प्रदसंधतनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा” ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काव्यं त्रिविधं
ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जित्तन्त्रभेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् ।
“इदमुत्तममतिशयिनि, व्यञ्ज वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः
कथितः” । द्वितीयस्य लक्षणम् ।

“अतादृशि गुणीभूतव्यञ्जं व्यञ्जे तु मध्यकम्” ॥
तृतीयस्य लक्षणम् ।

काशः

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यञ्जं त्वरं स्मृतम्” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

“रतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि” ॥

काव्यः, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति “कुर्व्याद्भिभ्यो
ण्यः” ४।२।१५१ । इति ण्यः । घञ् इति केचित् ।)
शुक्राचार्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते
१ । सम्भवपर्वणि ७६ । ६ ।

“जिगीषया ततो देवा वरिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरहित्येन वाव्यत्वे काव्यं तूष्णसं परे” ॥

तामसमन्वन्तरीयकृषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये
७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥)

काव्यचौरः, पुं, (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकाव्यस्य
स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।)
चन्द्ररेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काव्या, स्त्री, (कववर्णने स्तुतिगाने च । वाङ्मला-
दित्वात् ण्यत् । टाप् च । पूतनाया हि वाक्-
विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा
ताभ्यो शिशूनामव्यनाशकारितया तथात्वं बो-
ध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश ऋ ङ द्युतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
अकं-सेट् ।) ऋ अचकाशत् । उ काशते चन्द्रः ।
दन्यान्त इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

काश य उ ऋ ङ द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्म-अकं-सेट् ।) य उ काशते । उ काशित्वा
काशा । ऋ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥

काशः, पुं स्त्री, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् ।
काश उ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) टणभेदः । केश्या
इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।

“पुण्डरीकातपचस्तं विकसत् काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्” ॥)
तत्पर्यायः ॥ इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३ । इत्यमरः ।

२ । ४ । १६२ ॥ कासः ४ । इति भरतः ॥ काशी ।
५ । इति सुकुटादयः ॥ काशा ई । इति नयना-
नन्दः ॥ वायसेक्षुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ ।

इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इक्ष्वारिः १२ काकेक्षुः १३
इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सित-
पुष्पकः १७ नादेयः १८ दम्पचः १९ लेखनः २०

काण्डकाण्डकः २१ कच्छलकारकः २२ । अस्य
गुणाः शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
पित्तदाहनाशित्वम् । तमिवलशुक्रकारित्वम् । अम-
शोषकफापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्डक-
खड्गनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“काशः काकेक्षुरुद्विहः स स्याद्विद्वुरस्तथा ।
इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥

काशः स्यान्मधुरस्निग्धः स्वादुपाके हिमः सरः ।
मूत्रकृच्छ्राप्रसदाहासक्षयपित्तजरोगजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काशः, पुं, (केन जलेन कफात्मकेन अश्रुते व्याप्यते-
ऽत्र । क + अश + अधिकरणे घञ् ।) क्षतम् ।

काशः

इति शब्दरत्नावली ॥ खनामख्यातरोगविशेषः ।
काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । क्षवधुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ कासयति

कुत्सितशब्दं कारयति कासः । काश्छ कुशब्दे
जान्तात् पचाद्यन् कासो दन्यान्तः । कश्च शब्दे
इत्यस्मात् जान्तात् पचाद्यनि काशस्तालव्यान्तश्च ।

शालूरकाशशब्दक्य इत्युपभेदे दन्यतालव्यान्तमर्थे
पाठात् ।

“वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवधौ ना दणे स्त्रिया” ।
मिति ताज्यान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां
भारतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिखाच ।

“आशुकारी यतः काशः स एवातः प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठरुचिकः ॥

शुष्ककर्णास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संखजन् ॥

शिरः श्रोतांसि संपूर्णं ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्ति च ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥

प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्थोपमध्वनिः ।
हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥

करोति शुष्ककाशश्च महावेगस्त्रजा खनम् ।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽप्यतां व्रजेत् ॥

पित्तात्तु पीताक्षिता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्ताखण्डमनं दृष्ट्वा वैखर्यं धूमको मदः ॥

प्रतप्तं काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽप्यरुद्धहृदयं स्तिमितं मुख ॥

कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्दारोचकः ।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्द्धनम् ॥

युद्धाद्यैः साहसैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्थन्तःक्षितो वायुः पित्ते चानुगतो बली ॥

कुपितः क्रुते काशं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतश्यावश्च शुष्कश्च ग्रथितं कृणितं वज्र ॥

क्षीवेत् कण्ठेन रजता विभिन्नेनैव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तद्यमानेन शूलिना ॥

पर्वभेदज्वरश्चासदृष्टावैखर्यकम्पवान् ।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥

कफाद्यैर्वमनं पक्षिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य साहज्ज्वलं श्यावपृष्ठकटीग्रहः ॥

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मणः ।
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः काशं क्षीवेत् कफं ततः ॥

पूतिप्रयुषमं पीतं विषं हरितलोहितम् ।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पचतीव च ॥

अकस्मादुष्णं शीतेच्छा बद्धाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥

ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्यविर्भवन्ति च ।
इत्येवं क्षयजः काशः क्षीणानां देहनाशनः ॥

याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवी च ती ।
सिध्येतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च पृथक्कामः ॥

मिश्रायाप्यासु ये सर्वे जरसः स्थविरस्य च ।

काशः

काशश्चासद्यच्छर्दिखरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् त्वरया जयेत् ॥
इति गारुडे काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ *

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
“वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिधसकम् ।
खेहास्तेलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥
दध्यारणालासफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वादस्त्रलवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिधसकं
सिनुयारि इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी-
सदृशचतुष्पत्रा सजलदेशे भवति । चौपति इति
लोके ॥

“ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमधण्डिकान् ।
रसैर्भाषात्मगुप्तानां धूषैर्वा भोजयेद्वितान्” ॥
ग्राम्यानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता कि-
वाक् इति लोके ॥

“दशमूलीकृता काशश्चासहिक्कारुजापहा ।
यवागूदीपनी वृथा वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकानां वा दृढभृष्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः शृङ्गिमत्स्यस्य वा पुनः” ॥ *

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।

“कण्टकारीयुगद्राक्षावासाकर्चूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या कथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्” ॥ *

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।

“पिप्पली कटफलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चिचको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् कृष्णारजोयुतम्” ॥
पिप्पल्यादिकाथः ॥ *

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।

“इक्षुरालिकापद्मशृङ्गालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाशनिवृत्तये” ॥
इक्षुरालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं
पद्मकाष्ठम् । शृङ्गालं विशम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवलम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कट-
शृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्दि-
गुणा ॥ * अथ क्षतजकाशचिकित्सा । “चूर्णं काकु-
भमिष्टं वासकरसभावितं बह्वन् वारान् । मधु-
दृतसितोपलामिर्लेह्यं क्षतकाशरक्तपित्तहरम्” ॥
काकुभं चूर्णं काकुभत्वक्चूर्णम् ॥ *

अथ काशस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।

“ताम्रमानस्य काशेन नासाखावे खरे जडे ।
क्षवधौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलालमरिचं मांसीमुस्तेजुदैः पिबेत् ।
धूमं च तस्यानु पयश्च सगुडं पिबेत् ॥
एष काशान् पृथक् दन्धसर्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्” ॥
आलं हृदितालम् । इक्षुदमिह एतज्जीवकफलम् ॥

काशः

“वदरीदलमालितं शिलाया घर्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतकाथः सक्षणः सर्वकाशहा ।
कण्टकार्याः कण्ठायाश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्यात्तसमानमीषाम् ।
पलाजमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलान्निहन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्चासामिमान्द्यग्रहणीविकारान्” ॥

समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥

“कुण्टीसैन्धवयोषविडङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः सान्यमधुः काशश्चासहिक्कानिवारणः” ॥ *

“हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वङ्गः प्रदोषनः” ॥ *

“कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशुकानाम्” ॥

सर्वौषधैरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्मुक्ताः ।
अपि यूयं कूर्द्वयतां तेषामिदमौषधम्” ॥

पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः
कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥

“मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मश्च दाडिमम् ॥

एतच्चूर्णोक्तं युग्रादष्टकर्षगुडेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥

अस्याः प्रभावात् सर्वेऽपि कासा यान्तेव संक्षयम्” ॥

दाडिमं दाडिमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-
वटिका ॥ *

“समूलवल्कच्छर्दकण्टकार्या-
स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।

हरीतकीनां शतमेकपात्रे
विष्य कुर्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥

तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुडस्य ।

तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य सुप्रीतले च ॥

पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।

पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥

प्रयुज्यमानो विधिनव लेहो
यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।

वातात्मकं पित्तक्षतं कफोत्थं
दिदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥

क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च काशं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।

यक्ष्माणमेकादशमुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुगोपदिष्टा” ॥

पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनाशकेशराः ।
भृगुहरीतकी ॥ *

काशः

“कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीचयचिचकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च युषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी राक्षा सटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् दृढतैलयोः ॥
पक्त्वा लेहवमानोय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलम् ॥
क्षिप्वा निदध्यात् सदृष्टे मृगमये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कातिक्कासश्चासानशेषतः” ॥
कण्टकार्यावलेहः । इति कासाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ * अपि च ।

“हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलात्रसे ।
प्रस्थसिद्धो दृढादातकाशनुदङ्गिदीपनः” ॥

इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

“मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥

एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदराग्रौ महेश्वर ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारणा” ॥

इति च गारुडे १८४ अध्यायः ॥

“कतकस्य पलं शृङ्गं सैन्धवं व्युषणं वचा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।

एषां वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा” ॥

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

“अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी जम्बा काशं निहन्ति वै” ॥

इति च तत्रैव १८९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि
गुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या
इति भाषा ॥

काशमर्दः, पुं, (काशं मृद्वति उपशमयति नाश-
यति वा । मृद + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।
इति अण् ।) कासमर्दवृत्तः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (कासमर्दशब्दे ऽस्य गुणाः पर्या-
याश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।)
काशवृत्तम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाल्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाल्मलिः । कोः
कादेशः ।) कूटशाल्मलिः । इति जटाधरा ॥

काशिः, स्त्री, (काश + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां
४ । १ । ७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥

(यथा हेः रामायणे १ । १३ । २३ ।
“तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सदृक्तं देवसङ्गाणं स्वयमेवानयस्व हि” ॥)
काशिनगरोपलक्षिते जनपदे ऐंभूभिः ।
यथा महाभारते ६ । ६ । ४१ ।
“अत ऊर्ध्वं जनपदाग्निनोद्य गदतो मम” ।
“बोधो मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो परकाश्यः” ॥
मुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४
। ८ । “आप इव काशिना संगृभीतो असन्नस्त्वा-

काशी

सत इन्द्र वक्ता" ॥ "काशिका मुष्टिना" इति भाष्यम् ॥) सूर्ये णे । इति जुमरयाकरणम् ॥ काशिका, स्त्री, (काशि + स्तार्थ कन् टाप् । यदा काशयति ज्ञानं भक्तानां इति । काश + शिच् + खुल् टाप् अत इत्वच् ।) काशी । इति शब्द-रत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया लक्षण-मुक्तं यथा शङ्कराचार्येण ।

"मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्था मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः" ॥ * ॥

वामनवक्ता पाणिनिवृत्तिः ॥)

काशिकाप्रियः, पुं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशि-कायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

काशिराजः, पुं, (काश्याः राजा । "राजाहः सखि-भ्यश्च" । ५ । ४ । ६१ इति टच् ।) वाराणसी-राजः । तत्पर्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः ३ सुधोद्भवः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यदि च क्रमाख्येन तत्र बहवो राजान आसन् । तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधि-कारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग इति मन्यामहे । "अथ खलु भगवन्तममरवर-मृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणौरभपौष्कलावतकर-वीर्यगोपुररक्षितमुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अः ॥)

काशी, स्त्री, (काशते शिवत्रिशूलोपरि । काश्ट् दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् डीष् । काश + इन् डीप् वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीदं सर्वं या । काश + शिच् अच् गौरादित्वात् डीष् ।) खनामख्याततीर्थम् । शिवपुरी । तत्-पर्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४ । इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ काशिः ६ । इत्युणादिकोषः ॥

अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९ अपुनर्भवभूमिः १० रुद्रावासः ११ महाप्रशानम् १२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"ततस्तदैकानेनापि खैरं विहरता मया ।
खविग्रहात् स्वयं खट्वा खशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाहुर्विकृतिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया प्रकृता साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाद्य एवमेतत् क्षेत्रज्ञापि विनिर्मितम्" ॥

स्कन्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमानेश्वरः परः ।
ताभ्याश्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ! ।
पञ्चक्रौशपरिमाणे स्वपादतलनिर्मिते ॥
मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विशुक्तं न शिवाभ्यां यदविशुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।

काशी

तदा विहर्तुमीशेन क्षेत्रमेतत् विनिर्मितम् ॥
इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्यात्राविधानं
यथा,—

सूत उवाच ।

"यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तम ! ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मदा ॥
सचेलमादौ संस्थाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्यौपदीं विष्णुं दण्डं पाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्गविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
देनन्दिनी विधातया महाफलमभीप्सुभिः" ॥ * ॥
"ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।

द्विसप्तायतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
दृष्ट्वा प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रशुद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थं कृतस्नानस्तत्तत्क्षिप्तकृताचनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्याणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मन्त्रोदथ्यां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरं चरेत् ॥
एषा यात्रा प्रथमेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।
यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः" ॥ * ॥
"अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गमस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृष्ट्वायेतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये" ॥ * ॥
"अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्ती च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणाखानपूर्वकम् ।
खानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
खर्गोलतीर्थं सुखातः पश्येत् खर्गोलमीश्वरम् ।
खात्वा मन्दाकिनीतीर्थं द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्विरण्णगर्भेशं तत्र तीर्थकृतोदकः ।
पञ्चचूडकं खात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु खात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पृशने कृते ॥
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः खात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
मौनकेश्वरकुण्डे तु खानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा मात्रामिमां नरः ॥
क्वचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ॥

काशी

समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यायेतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यपिजायते" ॥ * ॥
"अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्याकादशायतनोद्भवा ।
अग्नीध्रकुण्डे सुखातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
उर्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपणेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशल्लिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्याणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः" ॥ * ॥
"अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामुत्तमाम् ॥
शुक्लपद्मतीयायां या यात्रा विश्वद्विका ।
गोप्रेक्ष्यतीर्थं सुखाय मुखनिर्मालिकां ब्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥
ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो ब्रजेत् ॥
सुखातो ललितातीर्थे ललितां पूजयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्तवः ।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥
कुर्यात् प्रतिचतुर्थीह पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशादेया वै मोदका मुदे" ॥ * ॥
"भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां घृष्टां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा घृष्टां चण्डीयात्रा शुभावहा" ॥ * ॥
"अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ॥
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽवौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ॥
खात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेश्वरं चरेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेश्वरमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेश्वरानन्ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गौकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतडागश्च दृष्ट्वा वै कीकेश्वरम् ।
भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेशश्च वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीशु एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥
खेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥

काशी

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्तिरूपधरावुभौ ॥
 द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
 सीमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो व्रजेत् ॥
 त्रिसन्धेशो विशालाक्षो धर्मेशो विश्वाङ्गका ।
 आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
 चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
 चण्डीचण्डेश्वरौ दृश्यौ भवानीशङ्करौ ततः ।
 दुर्गिणं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्चयेत् ॥
 लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्य ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
 पराज्जेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ॥
 प्रतिग्रहेश्वरश्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततश्चाभरमेश्वरम् ॥
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 दण्डपाणिं महेशश्च भोक्तेशं प्रणमेत्ततः ।
 वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
 विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् ।
 ततो मौनं विद्वज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
 अन्तर्यहस्य यात्रेयं यथावत् या मया कृता ।
 न्यूनातिरिक्तया शुभः प्रीयतामनया विभुः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे ।
 विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान्नरः ॥*
 “संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
 कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
 नभस्यपद्मदश्याश्च कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
 दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेद्यस्य पूजनात् ॥
 श्रद्धापूर्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।
 पर्वस्वपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
 न वन्धं दिवसं कुर्याद्विना यात्रां क्वचित् कृती ।
 यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
 आदौ स्वर्गतरङ्गिणस्ततो विश्वेशितुषुवम् ।
 यस्य वन्धं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
 निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
 स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम् ॥
 स सुखस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
 सर्वतीर्थेषु सखौ स सर्वयात्रां व्यधात् स च ॥
 मणिकर्णान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरेक्षत ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
 दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका” ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
 (चिच्छक्तिः । सुमुद्रास्या नाडी च । अन्या
 नाडी चिद्भासया सन्ध्याभासिता सती प्रकाशते
 अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी
 ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्वं वेदतन्त्रादि-
 ज्ञानप्रतिपादकशक्तैः सुधुम्नाया एव ब्रह्मनाडीत्वं
 प्रतिपादितं तथा सर्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव
 स्वरूपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
 “ययेदं काश्यते सर्वं सा काशी परिकीर्त्यते” ॥
 यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका
 तर्हि तस्या वाराणसीत्याख्यायां कागतिरिति
 संशयश्चेत् ततोऽवधीयताम् ।

काश्मरी

“तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
 ब्रह्मसदनं अत्र हि जन्तोः प्राणैरुत्क्रममाणस्य
 रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी
 भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न
 विमुञ्चेदेवमेवैतद्व्याजवत्कथः । अथहैनमत्रिः
 पप्रच्छ याज्ञवल्क्यः । य एषोऽनन्तोऽयत्त आत्मा
 कथमहमिमं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य
 इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणा-
 यामस्याश्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति
 का चासिर्भवति । सर्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान्
 वारयति तेन वरणा भवति सर्वाणि इन्द्रियकृतानि
 पापानि अस्यति तेनासि भवति कतममस्याः
 स्थानं भवति इति भुवोर्ब्राह्मण्योभयसन्धिः स यौ-
 लोकेत्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैनं सन्धिं
 सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्र-
 स्तापत्रयात्मकं संसारदुःखं तज्जेतुर्वा तत्सर्वं द्राव-
 यति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चि-
 च्छक्तिमयः सर्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि
 “एको रुद्रो न द्वितोयाथावतस्युः” ॥ इति श्रीश्री-
 मद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यसुरे-
 श्वरस्वरिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥
 काशशतम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुष्टिः ।
 इति निरुक्तिः ॥)
 काशी, [न] त्रि, (काशोऽस्यास्ति इति । इनिः ।
 काशरोगयुक्तः । इति राजवल्लभः ॥ (काशते
 इति काश णिनिः । प्रकाशशीलः ॥)
 काशीनाथः, पुं, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
 “काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्” ॥)
 काशीराजः, पुं, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा ।
 “राजाहः सखिभ्यश्च” ॥ ५ । ७ । ६१ । इति
 टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं
 हि योगरूढधर्मः । यौगिकार्थेन तु सर्वस्मिन्नेव
 काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते ।
 यथा गीतायाम् १ । ५ ।
 “धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान्” ॥)
 काशीशं, स्त्री, (कुत्सितं ईशत् वा शीशमिव । कोः
 कादेशः । काशिं दीप्तिं इष्टे इति केचित् ।
 ईश + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति
 भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत्
 हरिद्वर्णं लोहितञ्च । पुष्पकाशीशम् २ । तत्-
 शुक्लवर्णं कृष्णञ्च । इति रत्नमाला ॥
 (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
 “काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
 तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥
 काशीशमस्त्रमुष्णञ्च तित्तञ्च तुवरन्तथा ।
 वातक्षेपहरङ्गेशं नेत्रकण्डूविषप्रणत् ॥
 मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्चित्रनाशनं परिकीर्तितम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 द्विदन्त्यसकारोऽपि पाठः ॥ (काशीदेशाधिपतौ
 शिवे च पुं ॥)
 काश्मरी, स्त्री, (काशते इति । “अनेभ्योऽपि” । ३ ।

काश्मोरा

२ । ७५ । इति वनिष् “वनोरच” । ४ । १ । ७ ।
 इति डीव्री । एषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारी-
 वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्याया
 यथा,—
 “गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥
 काश्मरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी ।
 कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
 स्वास्या यथात्रैव ॥
 “काश्मरी तु वरा तित्ता वीर्याणा मधुरा गुरुः ।
 दीपनी पाचनी मेधा भेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
 दोषघ्णोऽमश्रुलाघोर्विषदाहज्वरापहा ।
 तत्फलं वृंहणं वृध्यं गुरुकेशं रसायनम् ॥
 वातपित्तद्वारक्षत्तक्षयमूत्रविवन्धनुत् ।
 स्वादु पाके हिमं खिग्नं तुवरास्त्वविशुद्धिदत् ॥
 हन्याद्वाहृत्वावातरत्तपित्तक्षयान् तथा” ॥ * ॥
 यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।
 “विल्वान् कपित्थान् जम्बूश्च काश्मरीर्वदरीस्तथा” ॥)
 काश्मर्यः, पुं, (काश्मरीति शब्दोऽस्यस्य अस्मिन् वा ।
 अन्येभ्योपीति यप् । स्वार्थे यञ् इति केचित् ।)
 गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ स्त्रीवलिङ्गो-
 ऽप्ययम् । इति भरतः ॥
 (“हृद्यं मूत्रविवन्धनं पित्तासृग्वातनाशनम् ।
 केशं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)
 काश्मीरं, स्त्री, (काश्मीरे काश्मीरे वा भवं “कच्छा-
 दिभ्यश्च” । ४ । २ । १३३ । इति अण् ।) पुष्कर-
 मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टङ्कः । कु-
 ङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा,—
 “काश्मीरश्चापि सर्पिषा” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥)
 काश्मीरः, पुं, (काश्मीर एव स्वार्थे अण् । काश्मीर
 इति नाम्नाख्यायते वा ।) खनःमख्यातदेशः ।
 इति जटाधरः । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
 “शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
 तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पञ्चाशत्थो जनात्मकः” ॥
 अत्र कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्तते । शि-
 वनामकीर्त्तणे “काश्मीरे कपिलेश्वरः” ॥ इति
 वचनात् ॥ (यथा गोः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
 “काश्मीरमखलं चैव शमीपीलुवनानि च ।
 पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकसः” ॥
 तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ६ । ५३ ॥
 “काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा” ॥)
 काश्मीरजं, स्त्री, (काश्मीरे जायते । जन + “सप्त-
 म्यां जनेडः” । ३ । २ । ६७ । इति डः ।) कुङ्कुमम् ।
 इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति
 विश्वः ॥ (गुणाः पर्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे
 च ज्ञातव्याः ॥)
 काश्मीरजन्म, [न] स्त्री, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।)
 कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
 काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भवः । “तत्र भवः” । ४ ।
 ३ । ५३ । इत्यण् । काश्मीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

काश्यपिः

नास्ति अस्याः । अच् टाप् च इति केचित् ।
अतिविषा । इति मेदिनी ॥ कपिलद्राक्षा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

काश्मीरी, स्त्री, (काश्मीरदेशे भवः । “तत्र भवः” ।
४ । २ । ५३ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायगुणाः काश्म-
रीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काश्यं, स्त्री, (कुत्सितं आश्रयं यत्र । कं जलं आश्रयं वा
यत्र । (मध्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) उपविशेषे पुं ।
यथा महाभारते १ । १०२ । ४६ ।

“अक्षतः क्षयित्वारीन् संख्येयसंख्येयविक्रमः ।

आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगामुतः” ॥

काश्यपं, स्त्री, (काश्यं सयं पिवत्यत्र । पा + घञर्थे
कः । मांसस्य हि मद्यपानाङ्गत्वेन प्रसिद्धे तथ्या-
त्वम् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काश्यपः, पुं, (काश्यस्य गोत्रापत्यम् । विदाद्यच् ।)
कणादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मृगभेदः ॥
इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेषः । तत्पवरान्तर्गत-
मुनिविशेषः । इति स्मृतिः ॥ काश्यपस्यापत्य-
मात्रञ्च ॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते
३ । १११ । २० ।

“स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो

विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्” ॥ * ॥

खनामस्यातो द्विजविशेषः । अयं हि विष-
विद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।

यदा शमीकपुत्रेण षडङ्गिणा “स कौरवाधमः
सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तन्त्रेण दष्टो यमसदनं
गमिष्यतीति” शप्तः परीक्षितः, तदा राज्ञ रत्नच्छाप-
वृत्तान्तामकाख्यासौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं
परीक्षितं तत्तत्कविधातुं रक्षितुं धनार्थं हस्तिना-
पुरमुद्दिश्य प्रस्थितः । गच्छन्तमेतं पथि तत्तत्को
दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति । अथ
तत्तत्केनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सख्यं निवेदयामास ।
एवमुक्तवति तु काश्यपे तत्तत्कस्तस्य विद्याप्रभावं
दिदृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्ययोर्थं यदश्रुत् । दष्टो
वृत्तान्तं प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रजज्वाल ।
एवमुक्तेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितु-
कामो न्ययोधमस्मकगणामादाय तस्मा मन्त्रवलेन
पुनर्वनस्पतिं जीवयामास । अथ नागराजस्तत्तत्क
एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा
विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणान्तु महाभारते १ ।
४३ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपिः, पुं, (काश्यपस्यापत्यं वाङ्मनकात् इज् ।)

अरुणः । “काश्यपिर्गङ्गायज्ञः” । इत्यमरः १ । ३ ।

३२ ॥ गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महाभारते

१ पर्यायं तथोक्त्यतिविवरणम् । यथा, —

“एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।

विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥

तपस्तप्ता व्रतपरा स्वाता पुंसवने शुचिः ।

उपचक्रास भर्तारं तामुवाचाथ काश्यपः ॥

आरभ्यः सफलौ देवि ! भविता यन्वयेष्मिनः ।

जन्विष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।

काष्ठत

तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा” ॥

काश्यपी, स्त्री, (काश्यपस्येयं । “तस्येदम्” । ४ । ३ ।

१२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इत्य-

मरः । २ । १ । २ ॥

(“अथागन्ध महाराज ! नमस्कृत्य च काश्यपम् ।

पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः” ॥

इति महाभारते । दानधर्मे । १३ । १५४ । ७ ॥

प्रजा । एतद्विषयकप्रमाणं कूर्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपेयः, पुं, (काश्यपस्येयम् । काश्यप + अण् ङीप् च

काश्यपी काश्यपपत्नी अदितिः । तत्र भवः इति

टक् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

“जवाकुमुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।

ध्वान्तरिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्” ॥

इति सूर्यप्रणामः ॥ देवमात्रं । काश्यपीसुतत्वात् ॥)

काश्मीरी, स्त्री, (काश् + वनिप् “वनोरच” । ४ । १ । ७

इति ङीप् रश्च । जातौ ङीष् वा ।) का-

श्मीरी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

काष्ठं, स्त्री, (काष्ठते दीप्यते काष्ठत्वेन वा । काष्ठ

+ “हनि कुषोद्यादिना” उणां । २ । २ । कथन् ।

ब्रश्चेति घत्वम् वितुञ्चेति जेट् ।) दाह । इत्यमरः ।

२ । ४ । १३ ॥ काट् इति भाषा । (उत्तञ्च ।

“संसारमतिगुणं यत् मुष्टिमध्ये समेध्यति ।

तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्” ॥)

काष्ठकं, स्त्री, (काष्ठं सत्कायति । काष्ठ + कै + कः

केचित्तु काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादित्वात् च्छः कुक्

च विल्वकादित्वात् च्छमात्रस्य लुक् । प्रश्नका-

कृत्वात् अस्य तथात्वं ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली ।)

कदलीभेदः । काट्कला इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा

५ दाहकदली ६ फलाच्छा ७ वनमोचा ८ अश-

कदली ९ । अस्या गुणाः । रुचिकारित्वम् । रक्त-

पित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्नि-

जनकत्वम् । दुर्जरत्वम् । मधुरत्वम् । हितत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः । काष्ठलेखकः

कीटो वा ।) घृणः । इति हेमचन्द्रः ॥

काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टतीति । कुट्ट + अण् ।) पत्ति-

विशेषः । काट्टोकरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

प्रतच्छदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठकुहालः, पुं, (कुं मलं उहालयति विदारयति

निपातनात् साधुः । काष्ठस्य कुहालः काष्ठेन

निर्मितः काष्ठमयः कुहालो वा ।) नौकादेर्मला-

पनयनार्थं काष्ठघटितकुहालः । तत्पर्यायः । अ-

वन्धिः २ । इत्यमरः ॥

काष्ठजम्बू, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बूः ।) भूमिजम्बूः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठतल्लकः, पुं, (काष्ठं तल्लति । काष्ठ + तल्ल +

शुबुल् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥

काष्ठतट् [तट्] पुं, (काष्ठं तल्लति । तल्ल तनूकरणे

क्लिप् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । कुतार इति

भाषा । तत्पर्यायः । तच्छा २ वर्जकिः ३ तच्छा ४

काष्ठाम्बु

रथकारः । ५ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥

काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विल्लततयावस्थित

त्वात् ।) काष्ठतन्मिः । तत्पर्यायः । कोषकारः १

इति हारावली ॥

काष्ठदारुः, पुं, (काष्ठं दारुसंज्ञकं । काष्ठप्रधानो दारु

रिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठद्रुः, पुं, (काष्ठप्रधानो द्रुर्लक्षः ।) पलाशद्रुश्च

इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठधात्रीफलं, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् ।

आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला ।

सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या

पर्याया यथा ॥ “अपरा स्यात्पाटला सिता ।

मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव ।) चिता ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः वाहक इव यत्र ।) शू

यानम् । इति हारावली ॥

काष्ठलेखकः, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्तनेन लेखना

कारं करोतीति । लिख + लुक् ।) घृणः । इति

हारावली ॥

काष्ठलोहो, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोहं वि

यत्र । यद्वा काष्ठं च लोहं च ते स्तोऽत्र । इति

लोहयुक्तमुद्गरः । तत्पर्यायः । वातर्हिः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वल्लिका

कटुका । इति वैद्यकम् ॥ (कट्टीशब्देऽस्या गुण

दयो बोद्धव्याः ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा

शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूल इति

भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काष्ठते प्रकाशते । काष्

“हनि कुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन्” । उणां २ । ४ ।

इति कथन् । ब्रश्चेति घत्वं ततः टाप् ।) दि

(यथा, माघे ११ । १२ ।

“स्फुरति विशदमेघा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः” ॥)

स्थितिः । सीमा । उत्कर्षः । (यथा, कठश्रुतौ ।

“इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ।

महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

अष्टादशनिमेषात्मककालः । इत्यमरः । १ । ४ । १२ ॥

(यथा मनुः १ । ६४ ।

“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः ।

विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकः

यदुक्तं, तत्रैव १ । ३ । ७ ।

“काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम ! ।

दारुहरिद्रा । इति मेदिनी ॥ (काश्यपपत्नीभि

यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।

“अदितिर्दित्तिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इत्या

काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनां जलानां वाहिनी

कासः

अम्बुवाहिनी । काष्ठेन निर्मिता काष्ठस्य वा
अम्बुवाहिनी ।) काष्ठादिद्वयच्छिन्नाग्रनौकाकृति
जलसेचनी । सेचोत् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
द्रोणी २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

काष्ठीलः, पुं, (काष्ठिना इत्यते क्षिप्यते इति ।
काष्ठि + इल् क्षेपणे + कर्मणि घञ् ।) राजर्कः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा क्छीलेव । क्षुद्रा-
छीलेव इति वा ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अकं-सेट्-ऋदित् ।) कुशब्द इह रोग-
हेतुककुत्सितशब्दः । ऋ अचकासत् । ङ कासते
वृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

कासः, पुं, (कासतेऽनेन । कास् शब्दकुत्सनयोः ।
“हलश्च” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः ।
कासी इति भाषा । तत्पर्यायः । क्ष्वयुः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

“धूमोपघाताद्रजस्तथैव
व्याधामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।

विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्ष्वयुस्तथैव” ॥

सम्प्राप्तिर्यथा । “प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः” ॥
लक्षणं यथा ।

“संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो
मनोविभिः कास इति प्रदिष्टः” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्” ॥
तेषां पूर्वरूपं यथा,—

“पूर्वरूपं भवेत्तेषां श्लेष्मपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते” ॥

वातिको यथा,—

“हृच्छूम्भूर्जोदरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीणबलसरोजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव” ॥

पैत्तिको यथा,—

“उरोविदाहज्वरवक्त्रशोष-
रभ्यर्दितस्तिस्रस्तुषारतः ।
पित्तेन पीताग्नि वमेत् कटूनि
कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः” ॥

सैधिको यथा,—

“प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तशरीरवसादयुक्तः
कासेद्गुणं सान्द्रकफः कफेन” ॥

क्षतजो यथा,—

“अतिव्याधभाराध्वयुद्धाश्वगजवियहेः ।
रुक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥
स पूर्वं कासते शुष्को ततः क्षीवेत् सशोणितम् ।

कासः

कण्ठेन रजतावर्धं विश्रेजेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिसुद्यमानेन शूलिना ।
दुःस्वस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्वभेदज्वरश्चासदृशावैस्वर्गपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्” ॥
क्षयजो यथा,—

“विषमासात्मभोज्यातिव्यावादेगनियहात् ।
दृष्टिनां शोचतां नृणां व्यापनेऽग्नौ जयो मलाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्

प्राणक्षयश्चोपलभेत कासी ॥

शुब्धन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु

प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।

तं सर्वलिङ्गं भृशदुष्चिकित्स्यं

चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

साध्यो बलवतां वा स्यादप्यल्पत्वेन क्षतोत्थितः ॥

नवो कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितो ।

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।

चीनं पूर्वात् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यास्तु याप

येत्” ॥ इति भाधर्वकरः ॥ * ॥

(“आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति” ॥

अस्य प्रागुपसंहितासंप्राप्ती रूपाणि च यथा ॥

“तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूरोचकः ॥

श्लेष्मपूर्णभकण्डलं, तत्राधो विहृतोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥

शिरः खोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।

क्षिपन्निवाक्षिणी एष्टमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥

प्रवर्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥

यद्भजा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।

कुपितो वातलैवातः शुष्कोरः कण्डवक्त्रातम् ॥

हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासञ्च महावेगज्ज्वरासनम् ॥

सोऽङ्गहर्षो कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्ताल्पतां व्रजेत् ।

पित्तात् पीताक्षि कफता तित्तास्यत्वं ज्वरोभ्रमः ॥

पित्ताह्वगमनं दृष्ट्वा वैखर्यं धूमको मदः ।

प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥

कफादुरोऽल्परुद्धमूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।

कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्दरोचकाः ॥

रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेत्क्षेपप्रवर्तनम् ।

युद्धाद्यैः साहसैस्तेजैः सेवितैरयथाबलम् ॥

उरस्थन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।

कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥

पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बद्ध ।

क्षीवेत् कण्ठेन रजता विभिन्नेनैव चोरसा ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिसुद्यमानेन शूलिना ।

पर्वभेदज्वरश्चासदृशावैस्वर्गकम्पवान् ॥

पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।

क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥

क्षीणस्य साहृद्धमूर्त्तत्वं स्याच्च एष्टकटौघहः ।

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥

कासः

कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं क्षीवेत् कफं ततः ।

पूतिपूयोपमं पीतं विषं हरितलोहितम् ॥

लुच्चेते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।

अकस्मादुष्णशीतेच्छा वक्त्राश्लिष्यं बलक्षयः ॥

स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्भूषणनेत्रता ।

ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्यविर्भवन्ति च ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

याप्यो वा बलिनः तद्वत् क्षतजोऽभिनवो तु तौ ॥

सिध्येतामपि सानाध्यात् साध्यादोषैः पृथक्त्रयः ।

मिश्रा याप्या दयात् सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥

कासाच्छासक्षयच्छर्द्दिं सरसादादयो गदाः ।

भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत्” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

“केवलानिलजं कासं खेहैरादावपाचरेत् ।

वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेशायधरसादिभिः ॥

लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः खेदसेकावगाहनेः ।

वस्तिभिर्वद्विड्वातं सपित्तसूक्ष्मभक्तिकैः ॥

घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् खेहविरचेनैः ।

गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाजसे ॥

प्रस्थः सिद्धो घृतादातकासनुत् वज्रिदीपनः ।

क्षाररास्त्रावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याङ्गधान्यकैः ॥

द्विष्टाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयतैः पचेत् ॥

दशमूलस्य निर्य्यहे पीतोमखानुपायिना ॥

सकासश्चासहृत् पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रा दशमूलशतावरीः ॥

पलोन्मितादिकुडवं कुलत्थं वदरं यवम् ।

तुलाङ्गुलजमांसस्य तेन साध्यं घृताङ्कम् ॥

समक्षीरं पलांश्चैव जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवलिभिः ॥

पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्गुखवेदनाम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गुरोगांश्च सन्निहोर्द्वानिलान्जयेत्” ॥*

“दुरालभां रुद्धवेरं शर्ठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥

लिङ्गात् कर्कटं प्रष्टङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ।

दुष्पशं पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकं शठीम् ॥

पुष्यगुडतैलाभ्यां चूर्णिताण्यवलेहयेत् ।

तद्वत् सङ्गणां शुण्ठीञ्च सभार्गीं तद्वदेव च ॥

पिबेच्च क्षणां कोष्णेन सलिलेन ससैन्यवाम् ।

मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणारेणुकाम् ॥

पिबेद्धरमज्जो वा मदिरा दधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्यवम् ॥

कासीसपीनसोद्धमं क्षेहिकं विधिना पिबेत्” ॥

“यवानोपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।

रास्त्राजानी पृथक्पर्णीं पलाशशठीपौष्करैः ॥

सिद्धां स्निग्धास्त्रलवणां पेशामनिलजे पिबेत् ।

कटिहृत् पार्श्वकोष्ठाक्षिप्त्वासाहिकाप्रणाशनीं” ॥

“पित्ताकासे तनुकफे चित्रतां मधुरैर्युताम् ।

युञ्ज्याद्विरेकाययुतां घनश्लेष्मणि तित्तकैः ॥

हृत्तदोषो हिमं खादु स्निग्धं संसर्ज्जनं भजेत् ।

घने कफे तु शिशिरं रुद्धं तित्तोपसंहितम् ॥

लेहः पित्ते सिता धात्री क्षौद्राक्ष्मा हिमोत्पलेः ।

सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

कासः

मृदीका द्रवतं त्रिंशत्पिण्यलीः शर्करापलम् ।
 लेहयेन्मधना गोर्वा क्षीरपयः शङ्खद्रवम् ॥
 त्वगेलायोधमृदीकापिण्यलीमूलपौष्करैः ।
 लाजमुक्ता शठीराक्षा घात्रीफलविभीतकैः ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जङ्गलरसैर्दण्डशामाककोद्रवाः ॥
 मुद्गादियुषैः शाकैश्च तिलकैर्मात्रया हिताः ।
 घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिलकामधुसंयुताः ॥
 शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराभ्योऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षरसाः पयः ॥
 काकोली वृहतीमेदादयैः स रघनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥
 “पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमर्द्दा मृता ।
 पटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥
 घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
 न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गरेभ्यो भयम्” * ॥
 “दशमूलं खड्गुमां शङ्खुपुष्पौ शठीं बलाम् ॥
 हस्तिपिण्यल्यपामार्गपिण्यलीमूलचित्रकान् ।
 भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांश्चान् यवाकम् ॥
 हरीतकीशतैकं जलेपञ्चाङ्गे पचेत् ।
 यवस्त्रिंशे कषायं तं पूतन्तश्चाभयाशतम् ॥
 पचेद्भुङ्क्तुं दत्त्वा कुड्मवच्च पथगृह्णात् ।
 तैलात् सपिण्यलीचूर्णात् सिद्धशीते च माजिकात् ॥
 लेहं द्वे चाभये निश्चमतः खादेद्रसायनात् ॥
 तद्वलीपलितं हन्यादण्डायुर्बलवर्द्धनम् ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिकं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मग्रहण्यश्च हृद्रोगाश्चिपीनसान् ॥
 अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्” ॥
 इति आगस्यरसायनम् * ॥
 “विधिस्र यक्षविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उग्रः शिरः ।
 दाल्यते कासिनो यस्य सधूमानापिबेदिमान् ॥
 द्विमेदा दिवलाघटीकल्लैः क्षौमे सुभाविते ।
 वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्भुजं जीवनीयवृत्तानुपः ॥
 मनःशिला पलासाजगन्धात्कक्षीरिनागरैः ।
 तद्वरेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्या मार्द्रया वटश्चक्रया ।
 ससर्पिष्कं पिबेद्भुजं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
 क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ।
 वज्रदोषाय सखेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
 शृङ्गाकेन त्रिवृतया मृदीकारसंयुक्ता ।
 तिलकस्य कषायेण विदारीखरसेन च ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्ता ज्ञोषदेहो विप्रोधनम् ।
 पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
 घृतं कर्कटकीक्षीरद्विपलासाधितं पिबेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशृङ्गैश्च साधितम् ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्णं कृच्छ्रनिर्गमे ।
 शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिवङ्गणे ॥
 घृतमण्डेन लघुनानुवास्या मिश्रकेण वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिशुक्तस्य वर्त्तकाद्या दिनेशयाः ॥
 क्रमशः प्रसहान्तवत् प्रयोज्याः पिष्टिताश्विनः ।
 आण्णात्यमाधिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥

कासः

कफं शुद्धैश्च तः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ।
 चविकात्रिफलाभार्गी दशमूलः स चित्रकैः ॥
 कुलथपिण्यलीमूलपाठाकालयवैर्जले ।
 भूतैर्नागरदुसार्श्या पिण्यलीशठिपौष्करैः ॥
 पिष्टैः कर्कटश्चन्द्रा च समैः सर्पिर्विषाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितो क्षारो द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
 दत्त्वा युक्तापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्द्दाऽभयामुक्तापाठाकटफलनागरैः ॥
 पिण्यल्या कटुरोहिण्या काशमर्थ्याः खरसेन च ।
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाङ्गे ॥
 पचेच्छोषज्वरक्षीहसर्वकासहं शिवम्” * ॥
 “वृषथात्री गुडुचीनां पञ्चमूलफलान् गुडान् ॥
 रसकल्लैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वराक्षीः” ।
 “सुर्दोषवद्धः कण्ठोरः स्रोतसाश्च विशुद्धये ॥
 प्रस्थोन्मिते यवकाये विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 खिन्नामृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात्षट्पलं गुडात् ॥
 पिण्यल्या द्विपलं कर्षं मनोज्ञाया रसाञ्जनात् ।
 दत्त्वा र्द्धात् पचेद्भुजः सलेहः श्वासकासनुत्” ॥
 “तद्वन्मरिचचूर्णं वा सष्टक्षौद्रशर्करम् ।
 पथ्याशुगठी घनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
 पत्रकल्लं घृतभृष्टं तिलकस्य सशर्करम् ॥
 पेयावोत्कारिकाच्छर्दिटकासामातिसारानुत् ।
 कण्ठकारोरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
 स गौशामलकः साम्नः सर्वकासभिषग्विजयम् ॥
 वातघ्नौघनिःकाये क्षीरं यूषान् रसानपि ।
 वैष्किरान् प्रातुदानं वेलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
 क्षतकाये च येधूमाः सानुपानानि दर्शिताः ।
 क्षयकाशेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्षणि ॥
 वृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाश्च विप्रोधनम् ।
 यथासात् क्षयकासिभ्यो वल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथादोषवलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्” ॥
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये * ॥
 अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितञ्च
 यथा,—
 “तपसा यशसा हृत्वा धिया च परयान्वितः ।
 आचरेयः कामशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
 वातादिभिस्त्वयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
 पचैते स्युर्दगां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः” ॥
 “अधःप्रतिहतो वायुर्द्वेक्षोतः समाश्रितः ।
 उदानभावशोपन्नः कण्ठे सत्तन्तयोरसि ॥
 आविश्य शिरसः खानि सर्व्याणि प्रति पूरयन् ।
 आभङ्गनाक्षिपदेहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
 नेत्रे एष्टुमुरः पार्श्वे जिर्मज्य स्तम्भयन्ततः ।
 शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ।
 प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
 वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ।
 रूक्षशीतकषायात्प्रमितानशूनं स्त्रियः ॥
 वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः ।
 हृत्पार्श्वैः शिरःशूलखरभेदकरो भृष्टम् ॥
 शुष्कोऽरुः कण्ठवक्त्राभ्युद्गच्छन्तः प्रताप्यतः ।

कासः

निर्घोषीस्तनतो दैन्यदौर्बल्यक्षयमोहकृत् ॥
 शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मत्तान्पतां व्रजेत् ।
 स्निग्धाक्षलवणोष्णैश्च भुक्तमार्जं प्रशाम्यति ॥
 ऊर्ध्ववातस्य जीर्णेऽग्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ।
 कटुकोष्णविदारिह्यक्षक्षारानामतिमेवनम् ॥
 पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाभिमुख्यजः ।
 पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तित्तास्यत्वं खरामयः ॥
 उरो धूमायनं तृष्णा दाहोमोहोऽरुचिभ्रमः ।
 प्रततं कासमानश्च ज्योतीर्धौव च पश्यति ।
 श्लेष्माणं पित्तसंख्यं निष्ठीवति च पित्तिके ॥
 गुर्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धसप्राविचेन्नैः ।
 वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्धा कफकासं करोति हि ॥
 मन्दाभित्वा रुचिच्छर्दि पीनसोवक्त्रेऽगौरवैः ।
 लोमहर्षास्यमाधुर्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥
 वृंहणं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
 कासमानोऽतिरुग्धः सम्पूर्णमिव मन्यते” ॥
 “दुर्गन्धं हरितं रक्तं क्षीवेत् पूयोपमं कफम् ।
 स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते क्षुतम् ॥
 अकस्मादुष्णशीतार्त्ता वक्त्राशीदुर्बलः क्षणः ।
 स्निग्धाश्च मुखवर्णत्वक् श्रीमद्वर्णलोचनैः ॥
 पाणिपादतलौ श्लेष्मणौ सततासूयकोष्ठणी ।
 ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽर्बुकि ॥
 भिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं खरभेदोऽग्निमित्ततः ।
 इत्येवः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाश्वनः” ॥
 “रूक्षस्यानिलजं कासं चादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
 वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ॥
 अर्भुजैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्नेदैश्च बुद्धिमान् ।
 वस्तिभिर्वद्धविहवातं शुष्कोद्धं चोर्द्धभक्तिकैः ॥
 घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः” ।
 “पिण्यली पिण्यलीमूलचयचित्रकनागरैः ।
 धान्यपाठावचाराक्षा यष्ट्याङ्गक्षारहिङ्गुभिः ।
 कोलमात्रैर्घृतप्रस्थादशमूली रसाङ्गे ॥
 सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ।
 तच्छुसकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्” ॥
 “पूषणं त्रिफलां द्राक्षां काशमर्थ्याणि परुषकम् ॥
 द्वे पाटे सरलं व्याघ्रीं खगुमाचित्रकं शठीम् ।
 ब्राक्षीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ॥
 त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ।
 प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ॥
 ज्वरगुल्माश्चिप्रीहशिराहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
 कामलाशोऽनिलाक्षीला क्षतशोषक्षयापहम् ॥
 यूप्यणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्” ॥
 इति व्यूषणाद्यं घृतम् * ॥
 “द्रोणेऽपि साधयेद्राक्षां दशमूलं शतावरीम् ।
 पलिकां माशिकां शान्तु कुलथान् वदरान् यवान् ॥
 तुलाद्रव्याजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
 घृताङ्कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
 सिद्धं तद्दशभिः कल्लैः नस्यपानानुवासनैः ।
 समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ॥
 सर्वाङ्गेकाङ्गरोगांश्च सजीहोर्द्धानिलान् जयेत्” ॥

कासः

“दशमूलं स्वयङ्गुभां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशयवाङ्कम् ।
हरीतकीशतक्षैकं जलपञ्चाङ्गे पचेत् ॥
यवे स्विन्ने कषायन्तमूतन्तचामयाशतम् ।
पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात् ॥
तैनात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते चमाक्षिकात् ॥
निष्णाहे चामये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तदलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हृक्कां रुविषमज्वराम् ॥
हन्यात्तथाश्लेष्महृणीहृद्रोगाश्चिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्” ॥
इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ * ॥
“शिरसः सदने खावे नासाया हृदि ताग्यति ।
कासप्रतिश्यायरेसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाडीं व्यवाहाराङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिन्ने कृत्वाष्टक्षां विचक्षणः ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥
सहस्रस्य तैल्लगाद्विद्विष्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्” ॥
“मनःशिलां लभधुकमांसीमुखेऽङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
प्रसह्य पथ्यसंसिद्धान्यैर्योगशतैरपि” ॥
“मनःशिलामरिचक्षाराङ्गनकुटनटैः ।
वंशलोचनशैवानक्षौमनक्तकरोहिषैः ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
आलं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
त्वग्गुद्दीहृत्थौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्यगन्ध्या च धूमः कासविनाशनः” ॥
“पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाशमर्थमधुकक्षयितैर्जलेः ॥
यथ्याङ्गफलकल्कीर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिहृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्गुणकफे तित्तेवैरेकार्थं युतां भिषक् ॥
“शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधानीफलतोषलेः ।
पैत्तेसमुक्तमरिचः सकफे सघृतोऽग्निले ॥
मृद्धीकाक्षतं त्रिशत् पिप्पलीशर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोवर्षा क्षीरपथ्यं शृङ्गप्रसम्” ॥
“बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवानैः कटुस्त्वोष्णैः कफप्रेक्षापुपाचरेत् ॥
पिप्पलीक्षारिकैर्युधः कोलथं मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकांस्त्रितैः” ॥
कासमर्द्दश्विष्टमृङ्गराजोवाक्ताजकारसाः ।
संक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुररस्यासितस्य च” ॥
“क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गं तु विशेषणम् ॥
वातपित्ताद्विज्ञेऽभ्यङ्गो गात्रभेदेष्टवैर्हितः ।
तैलेर्मांसतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
हृत्पार्श्वार्चिषं पातं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।

कासः

सदाहं कासिनो रक्तं स्वीवतः सबलेऽग्निले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः” ॥
“निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः शिरः ।
दाह्यते कासिनो यस्य सधूमान्नापिवेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बलेतैः क्षौमनक्तकैः ।
वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्” ॥
“सम्पूर्णं रूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्” ॥
“पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेष्वा धातुषु ।
घृतं कर्काटकीक्षीरदिवलासाधितं पिबेत्” ॥
“क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्” ॥
“सन्निपातभवेऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषगितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्” ॥
इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरके-
णोक्तम् ॥ * ॥
कासस्य निदानसम्प्राप्तिप्रलक्षणसहितं प्रायुषं
चिकित्सितञ्च यथा,—
“उक्ता ये हेतवो नृणां रोगधोः आसहिक्रयोः ।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः” ॥
“स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषगिभ-
विर्वर्द्धितो यक्षविकारकृत्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधोगलतालुलेपः ।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि” ॥
“वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यन्तमाज्जर्भजस्तु कासम् ॥
शृङ्गीवचा कटुफलकचूषाब्द-
धान्याभयाभार्यमराङ्गविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-
बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकथोषविडङ्गशृङ्गी
रास्त्रावचापद्रुकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्त्यादक्षिरादुदीर्णम् ॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीच्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीतकासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सशृङ्गवेरं मधुकान्तुगाञ्च ॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांसां
सितोपकां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाञ्च
सञ्चूर्ण्य मण्डेन पिबेच्च दध्ना ॥

कासः

हरेणकां मागधिकाञ्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः” ॥
“पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं शमन्भूयेति ।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराङ्ग्याभिः
क्षीरं श्रुतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराक्षाम्
पक्त्वा समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः ॥
रभिर्निषेवेत क्षताञ्च पेयाम्
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्क्षौद्रि सर्पिर्विहितं षडङ्गम्
तदातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारि गन्धादिक्षतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरचनं खैहिकमत्र चोक्त-
मास्यापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् खैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवाग्वञ्च रसेषु सिद्धाः
पथांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छेदनं कायशिरौ विरेका
स्तथैवधूमाकबलयहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोधयं वा” ॥
“खर्चूरभार्गीमगधापियाल-
मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ-
न्नीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः” ॥
“प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाङ्गुलां गुडस्य ॥
चूर्णीक्षतैर्गन्धिकचयजीर-
थोषेमक्षणां हृ पञ्चाजमोदैः ।
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी
पाठाभिधान्यैश्च पित्तुप्रमाणैः ॥
दत्त्वा त्रिदृच्छूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तन्मन्त्रयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्वे ग्रहणी विकाराः
स आसकाससरभेदशोभाः ।
प्राप्त्यन्ति चायं चिरमन्तरमे-
र्हतस्य पुंसस्य च वृद्धिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च बन्धाभयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः” ॥
इति कल्याणको गुडः ॥ * ॥
“कुलीरं शुक्ती चटकेणलावा-
न्निःकाश्या वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमानम्
हन्त्यात् क्षतोत्थं क्षयञ्च काशम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ * ॥

कासः

“पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्गणम् ।
 रास्त्रा विडङ्गचिफला देवदारुचित्रकम् ।
 अमृतं पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैव विचूर्णयेत् ।
 दिगुज्जं वातकासार्तिः सेवयेदमृतार्णवम्” ॥
 इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥
 “भस्मताम्रकान्तानां कासमत्वर्दचो रसैः ।
 मुनिजैर्वैतसास्त्रेन दिनं मध्यं प्रयत्नतः ॥
 निष्कार्दं पित्तकासार्तिं भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
 श्वासकासाग्निमान्द्यञ्च क्षयकासं निहन्तति” ॥
 इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥
 “सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
 ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ॥
 विश्वाग्निमश्रुशोनाकासार्थः पाटला बला ।
 सुखं पुनर्नवा धात्री दृढतीक्ष्णपत्रकम् ॥
 विदारी बज्रपुत्ती च रक्षां कर्पूरसैः पृथक् ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं शण्णमानकम् ॥
 पलमाचन्तु कृष्णाम् तदर्थं शिलाह्वयम् ।
 जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
 प्रत्येकं कोलमानन्तु वासान्नीरैर्विमर्दयेत् ।
 शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारी रसमर्दितः ॥
 त्रिगुज्जां तां वटीं खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
 नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्मितः ॥
 पञ्च कासान्निहन्त्याश्च चिरकालसमुद्भवम् ।
 राजयक्ष्माग्न्यग्रिमित्यादि बहवो गुणाः” ॥
 इति नित्योदयो रसः ॥ * ॥
 “शुद्धं कृष्णाभचूर्णं दिपलपरिमितं
 शण्णमानं यदन्यत्
 कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा-
 तेजपत्रं लवङ्गम् ।
 मांसीतालीशचोचं गजकुसुमगद-
 धातकीचेति तुल्यम्
 पथ्याधात्री विभीतं त्रिकदुरपि पृथक्
 त्वर्दशणं दिश्याम् ॥
 एला जातीफलार्थं क्षितितलविधिना
 शुद्धगन्धस्य कोलम्
 कोलाजं पारदस्य प्रतिपदविहितं
 पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
 पाणीयेनैवकार्याः परिणतचक्रा-
 स्त्रिभृतुल्याश्च वक्ष्यः
 प्रातःखाद्याश्चतस्रस्तदनु खलु किंयत्
 षट्कवेरं सपणम् ॥
 पाणीयं पीतमन्ते भ्रुवमपहरति-
 क्षिप्रमेतान् विकारान्
 कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदररुजं-
 राजयक्ष्मन्तश्च ।
 कासं श्वासं सशोथं नयनपरिभवं
 मेहमेदो विकारान्
 हन्यादामानिलोत्थान् कफपवनकृतान्
 पित्तरोगान् विशेषान् ॥
 बल्यौदय्यश्च योगस्तस्मिन्करवरः-
 सर्वरोगप्रशस्तः
 यथं मांसैश्च यूषैर्धृतपरिलुलित-

कासः

गन्धदुग्धञ्च भूयः ।
 भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितललनया-
 दीयमानो मुदा यत्
 षट्काराभ्येकामी युवतिजनश्रुता-
 भोगयोगादतुष्टः ॥
 वज्र्यं शाकाश्लमादौ न च कतिपयचित्-
 सेच्छ्या भोज्यमानः” ॥
 इति षट्काराभ्यः ॥ * ॥
 “जीर्णं सुवर्णं लौहं वा यद्यत्रैव प्रदीयते ।
 तदायं सर्वरोगाणां सार्वभौमो न संशयः” ॥
 इति सार्वभौमो रसः ॥ * ॥
 “त्रिकटु चिफलाधान्यं चयं चित्रकसैन्धवम् ।
 दिव्यौषधिहृतञ्चापि सर्वतुल्यन्वयोरजः ॥
 नवगुज्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेश्वरीम् ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरससुताम् ।
 नीलोत्पलरसेनापि कुलत्पलस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
 वातिकं पित्तकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
 त्वर्दाहमश्रुलप्ली रूक्षा वल्लिप्रदीपनी ।
 बलवर्णकरी दृष्ट्या जीर्णज्वरविनाशनी ॥
 इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्मिता ।
 वासागुडचिका भार्गो सुस्तकं कण्टकारिका ॥
 भोजनान्ते प्रकर्तव्या वटिका कार्यसिद्धये” ॥
 इति श्रीचन्द्रामृता वटी ॥ चन्द्रामृतं लौहमि-
 त्यपि प्राठः ॥ * ॥
 “रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्ष्णिकं क्षिपेत् ।
 टङ्गणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलाज्जकम् ॥
 त्रिकटुचिफलाचयं धान्यजीरकसैन्धवम् ।
 प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं क्राग्रीदुग्धेन पेययेत् ॥
 नवगुज्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेश्वरीम् ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरससुताम् ।
 नीलोत्पलरसेनापि कुलत्पलस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
 हृत्कूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
 चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः” ॥
 इति वृहच्चन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधि-
 कारे ॥ * ॥ * ॥
 अथ कासपथम् ॥
 “खेदो विरेचनं कृद्भिर्मपानं समाशनम् ।
 शालिषष्ठिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः ॥
 आत्मगुप्ता माषमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
 ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
 सुरा पुरातनं सर्पिश्चागञ्चापि पथो वृत्तम् ।
 वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ॥
 कण्टकारी कासमर्दो जीवन्ती मुनिषण्कम् ।
 द्राक्षाविम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकस्त्रुटिः ॥
 गोमूत्रं शुनं पथः योऽनुशोदकं मधु ।

कासरः

लाजा दिवसन्निद्रा च लघून्मृत्नानि यानि च ॥
 पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे” ॥
 अथापथ्यमाह ॥
 “वस्तिं नस्यमहृद्भोक्षं व्यायामं दन्तधर्षणम् ।
 आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
 विद्युन्मीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
 शृङ्गभूजोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
 मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
 दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ॥
 गुरुशीतश्चान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ * ॥
 काशटण्डम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाजनः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) कासालुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कासप्ली, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ॥)
 कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि +
 क्तिप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासनाशनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास +
 नश् + शिच् + णिनिः ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति
 रत्नमांला ॥
 कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयतीति ।
 दो + कः ततो ङीष् । कासन्दी वटति वक्ति
 तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + ण्वल् । टाप्
 अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिक-
 नाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । गोटा
 कासन् इति भाषा । अस्या गुणाः । हृद्यत्वम् ।
 वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रुच्यधिकारित्वम् । वायु-
 मलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कासमर्दः, पुं, (कासं मृद्वतीति । कास + मृद् + “कर्म-
 ण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेक्षितजल-
 मिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥
 कासन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ ।
 काल कासन्दा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः ।
 अरिमर्दः २ कासारिः ३ कासमर्दकः ४ कालः ५
 कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवात-
 जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । अग्निदीपन-
 शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निपत्र-
 त्वम् । खादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्र-
 गुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । पा-
 विषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । विषेय-
 चनत्वम् । कण्टशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विषेय-
 कासहरत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासमर्दनः, पुं, (कासं मृद्वतीति । कास + मृद् +
 कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्दनो वा ।) पटोलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + ह + अच् ।
 महिषस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम् ।) मर्दिषः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ४॥ (यथा, आर्यासप्तशती ५२१ ।

किङ्किणी

गह्वरा, स्त्री, (कुत्सितं अव्यक्तं वा हलन्ति शब्दं

शुक्रः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक्र इव गुक-
तुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) पलाश-

शब्दरत्नावली ॥ धर्षणी ११ । इति जटा-

किञ्चिलि

धरः ॥ (यथा, महाभारते १३।५३।३१।
 “किञ्चिलीखननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः” ॥
 विकञ्चलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 किञ्चिरं, स्त्री, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विक्षि-
 पति । कृ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारस्वतः ॥
 किञ्चिरः, पुं, (किमपि अनिर्वचनीयं मधुरास्फुटं
 किरति रौति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं
 विरहिणां वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः ।
 कामदेवः । इति सारस्वतः ॥
 किञ्चिरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति शरी-
 रात् निःसरति । किं + कृ + कः टाप् च ।) रक्तम् ।
 इति सारस्वतः ॥
 किञ्चिरातः, पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णत्वं अतति एष्य-
 काले निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अण् ।) अशोक-
 वृत्तः । कामदेवः । शुक्रपक्षी । कोकिलः । इति
 सारस्वतः ॥ रक्तान्नानः । राज्ञा भ्रंटी इति
 भाषा । इति जटाधरः ॥ एष्यवृत्तविशेषः । तत्प-
 र्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४
 विप्रलोभी ५ पीतान्नानः ६ षट्पदानन्दः ७ ।
 अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकण्डूशोथरक्तत्वग्दोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “किञ्चिरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
 किञ्चिरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
 कफपित्तपिपासासदाहशोषवमिक्रिमीन्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 किञ्चिरालः, पुं, (किञ्चिराय रक्तत्वाय अलति । पर्या-
 प्रोति । अल + अच् । किञ्चिरेण रक्तत्वेनालति
 वा । वर्णवृत्तः । इति वैद्यकम् ॥
 किञ्चिरी, [न्] पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णफलमस्यस्मिन्
 अस्य वा । किञ्चिर + इनिः ।) विकञ्चलवृत्तः ।
 इति जटाधरः ॥ वङ्गि इति भाषा ॥ (विकञ्चल-
 वृत्तेऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ॥)
 किञ्च, व्य, (किम् च, च च । द्वन्द्वसमासः ।) आरम्भः ।
 साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति
 जटाधरः ॥
 किञ्चन, व्य, (किम् च चन च । मुग्धबोधमते तु
 “किमः त्वन्तात् चित् चनौ” । इति चनप्रत्ययः ।)
 असाकल्यम् । अकारण्यम् । इत्यमरः । ३।४।३ ॥
 किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) हस्तिकर्णप-
 लाशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 किञ्चित् व्य, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् ।
 मुग्धबोधमते तु “किमः त्वन्तात् चित् चनौ” । इति
 चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्यायः । ईषत् २
 मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु
 चिञ्चन । इत्यमरः । ३।४।३ ॥
 (यथा विवेकचूडामणौ ११ ।
 “चित्तस्य शुद्धये कर्म ५ तु वस्तूपललब्धये ।
 वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः” ॥)
 किञ्चिलिकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति
 सौचधानुः । डुः सञ्चार्या कन् ।) एषोदरात् उभ-
 यत्र छङ्ग्याने इत्वम् ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरटीका ॥

किट्टव

किञ्चुलुकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प + डुः +
 सञ्चार्या कन् ।) कोटविशेषः । कौचो इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । महीलता २ गण्डूपदः ३ । इत्यमरः ।
 १।१०।२२। (“वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चु
 लूकास्थयान्तराः” ॥ इति हारीते चिकित्सित-
 स्थाने ५ अध्याये ॥)
 किञ्जं, स्त्री, (किञ्चिज्जलं यच्च । एषोदरादित्वात् न लो-
 पे साधुः ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अच् ।) किञ्जल्कः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 किञ्जल्कं, स्त्री, (किञ्चित् जलति । जल् अयवारणे
 + बाङ्लकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्मा-
 भ्यन्तरस्थं केशाकारं करहाटकवेष्टनम् । केशर
 इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५।५२ ।
 “स तद्वत्तं हिमस्तिक्तकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
 ज्योतिष्कणाहतस्मश्रु कण्डनालादपातयत्” ॥)
 तत्पर्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम्
 ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पे-
 यकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् ।
 कटुत्वम् । आस्यब्रणोपहृत्त्वम् । शिशिरत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । पित्तदृष्ट्यादाहविनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 किञ्जल्कः, पुं, (किम् + जल + बाङ्लकात् कः ।)
 केशरः । इत्यमरः । १।१०।४७ । पद्मकेशरः ।
 तत्पर्यायगुणाः ।
 “किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः ।
 किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायोग्राहकोऽपि सः ॥
 कफपित्तदृष्ट्यादाहरक्ताग्निविषशोथजित्” ।
 इति भावप्रकाशः । (वैद्यचक्रपाणिसंग्रहे रक्त
 पित्ताधिकारे दृष्ट्वाद्यतेने व्यवहारो यथा,—
 “दूर्वासोत्पलकिञ्जल्कमक्षिप्तासैलवालुकाः” ॥)
 किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-सकं अकञ्च-सेट् ।) भीषा खतो भयोत्पादना ।
 केटति जनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥
 किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मला-
 दीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्-गतौ इन् इगुप-
 धात् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥
 किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केश-
 कीटः । इति हेमचन्द्रः । उकुण्ड इति भाषा ॥
 किट्टः, स्त्री, (केटति लोहादिधातवयवात् निर्गच्छ-
 तीति । गत्यर्थेतिक्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
 नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६।२।६५ ॥
 (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
 “ध्यायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
 यस्तोहं यदगुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तदगुणम्” ॥
 यस्य कस्यापि असारंशे । यथा,—
 “आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
 शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाभूयात् ॥
 श्रेष्ठं किट्टञ्च यत्तस्य तत्परीधं निगद्यते” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 किट्टवर्जितं, स्त्री, (किट्टेन मलेन वर्जितम् ।)

कितवः

शूकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 किट्टालः, पुं, (किट्टेन मलेन अलति पर्याप्तोति ।
 अल + अच् ।) ताम्रकलसः । लोहगूथकम् इति
 मेदिनी ॥
 किणः, पुं, (कण् गतौ + अच् ।) एषोदरादित्वात्
 अत इत्वम् ।) मांसग्रन्थिः । निर्घर्षणजव्यथा-
 चिह्नम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ।
 कड़ा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६।८४ ।
 “तदेतदाजानुविलम्बिता ते
 ज्याघातरेखाकिणालाश्वनेन ।
 भुजेन रक्षापरिधेया भूमे-
 रुपेतु योगं पुनरंसलेन” ॥
 यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
 “राजकोषातकी मूलं किणो वा मथितोद्भवः” ॥
 घृणः । इति हारावली ॥
 किणिः, स्त्री, (किणाय तन्निवृत्तये प्रभवति । बाङ्
 लकात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ।
 (अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 किणिही, स्त्री, (किणः अस्मिन् अस्य वा इति
 इनिः । किणिनो ब्रह्मान् हन्ति । हन् + डः गौरा-
 दित्वात् डीष् ।) अपामार्गवृत्तः । इत्यमरः । २।
 ४।८६ । (यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
 “रसं शिरीषा किणिही पारिभद्रककेम्बुकात्” ॥
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
 अस्याः पर्याया यथा,—
 “अपामार्गस्तु शिखरी ह्यधः शल्यो मयूरकः ।
 मर्कटी दुर्गन्धा चापि किणिही खरमञ्जरी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 किण्वं, स्त्री, (कण् + “उल्वादयश्च” ।) उणां ४।६५
 इति साधुः । यद्वा “अश्रुपुषि लटीति” । उणां
 १।१५१ । इति कन् बङ्गलवचनादित्वम् ।) हरा-
 वीजम् । (यथा, मनुः । ८।३२६ ।
 “सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च” ॥
 पापम् । इति मेदिनी ॥
 किण्वः, पुं, स्त्री, (कण् + “अश्रुपुषीति” उणां १।
 १५१ । इति कन् बङ्गलवचनादित्वम् ।) हरा-
 वीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ।
 कित संशये । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।)
 विचिकित्सति मनः संशये इत्यर्थः । आरोग्ये
 चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु कितं
 तीति वोपदेवः ॥ तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते ।
 इति रमानाथः ॥ इति न वनितामेतां हन्तुं मनो
 विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतव्यर्थतया कर्म
 कर्त्तरि सन्प्रत्ययश्च इत्यादिना यक्निवेधे सि-
 द्धम् । इति दुर्गादासः ॥
 कित र लि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । लि चिकेति । इति
 दुर्गादासः ॥
 कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित
 + वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । ३।१५१ ।
 “जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।

किन्नरः

याजयन्ति च ये पूगांस्तान्श्च श्राद्धे न भोजयेत्" ॥

धुस्तरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥

("कितवाङ्गशयोर्वेजं नागरं सहरीतकम् ।

चूर्णीकृत्याङ्गरसैः" ॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे

कासाधिकारे शम्भरीगुडिकायाम् ॥) मत्तः ।

वक्षकः । इति मेदिनी ॥

(यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।

"स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।

प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राज्ञादिः कितवो यथा" ॥

धूर्तः । यथा, चार्यासप्तशती ३३ ।

"अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्व-

मसि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा

ऋजुर्भवसि" ॥) खलः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।

"यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं

समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)

रोचननामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राज-

निर्घण्टश्च ॥

किन्नरः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । माकडसा इति भाषा ॥

किन्नराम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये

एकस्य अतिशये तमम् । "किमेत्तिड्ययेति" । ५

४ । ११ । इति आसुः ।) एष्टकतमम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ इदमेवामतिशयेन किम् । इति

व्याकरणम् ॥

किन्नरां, व्य, (द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आसुश्च ।)

एष्टकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयो-

रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।

अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धबोध-

टीकायां दुर्गादासः ॥

किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) कि-

म्पनः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—

"भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।

इति प्राचीनाः ॥

किन्तुपुं, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम् ।

इति दीपिका ॥ तत्र जातफलम् ।

"मित्राभिन्ने नैव किञ्चित् विशेषो

धर्माधर्मे तुल्यता मानवस्य ।

स्त्रोत्रे वादे सर्वदा प्रीतियुक्तः

किन्तुपुंराख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

किन्धी, [न] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यस्य । इनिः ।)

अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अश्वमुखत्वा

त्तयात्वम् ।) खनामख्यातदेवयोनिः । स तु

अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गायकः तुम्बुरु-

प्रभृतिः । तत्पर्यायः । किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३

मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥

अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्तकः ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

"राक्षसांश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा ।

यक्षाश्च मनुजयात्रां पुत्रास्तस्य च धीमताः" ॥

किमिच्छ

इति महाभाते । १ । ६६ । ७ ॥

अर्हदुपासकविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।

इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥

किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति

हलायुधः ॥

किन्नु, व्य, (किं च नु च । इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ॥

(यथा हेः रामायणे । २ । ७४ । ३ ।

"किन्न तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।

ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वक्तृते तुल्यमागतौ" ॥)

वितर्कः । (यथा शुक्लन्तलायां १ अङ्के ।

"किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति

स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । करणम् । इति

जटाधरः ॥

किम्, व्य, (कु + बाङ्गलकात् हिम् ।) कुत्सा ।

(यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।

"देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपद्मगाः ।

न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)

वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।

"किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञा-

स्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥

किम्, त्रि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १६५ ।

"प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥

किमपि अनिर्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे

१ । १६ । ७५ ।

"तस्माच्च सूत्रादिविशेषाणां

अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।

किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति

तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय" ॥)

किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-

यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-

विशेषः । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

"अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।

पुण्येऽहनि समाह्वय प्राह पुत्रमवीक्षितम् ॥

पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।

उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥

स चायत्तस्त्व पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा ।

प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र ! तवस्तत्र यतास्यहम् ॥

द्रव्यस्यार्जं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।

धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥

क्षोभसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।

साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्वनपराक्रमैः ॥

स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।

तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुष्व यदि पुत्राच्च वै व्रते ॥

तदैतद्वहमारभ्ये कथ्यतां यन्मतं तव ।

अवीक्षितुवाच ।

वित्तं मे पितुरायत्तं भ्रमेण त्वं न तत्र वै ।

यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥

किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चित्य भवं निर्यथा ।

राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥

किमिच्छ

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः सा राजमहिषी तद्वत् समुपोषिता ।

यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता ॥

निधौनामप्यशेषाणां निधिपालनस्य च ।

लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्तायमानसा ॥

विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽथ राजा करन्धमः ।

आसीन उक्तः सचिवैर्नोतिशास्त्रविशारदैः ॥

सचिवा ऊचुः ।

राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।

एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्वत्तदारपरिग्रहः ॥

अपुत्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।

तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥

वंशक्षयस्ते भविता पिढपिण्डोदकक्षयः ।

एतन्महत्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति ॥

तस्मात् कुरु तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।

करोति सततं बुद्धिं पितृणामुपकारिणीम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुभाव जगतीपतिः ।

पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति ॥

कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।

करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता ।

राजपुत्रोऽप्यवीक्षित् शुत्वा पौरोहितं वचः ।

प्रत्यवाचारिणः सर्वान् राजद्वारमुपागतान् ॥

मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।

मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥

प्रदृशन्तु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयाच च ।

किमिच्छथ ददांमेष क्रियमाणे किमिच्छके ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो राजा निश्चयैतत् वाक्यं पुत्रमुवाचुतम् ।

समुपेत्याब्रवीत् पुत्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥

अवीक्षितुवाच ।

दातव्यं यन्मया तात ! भवते तदुब्रवीहि माम् ।

कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥

राजोवाच ।

यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।

पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गतस्य तत् ॥

अवीक्षितुवाच ।

अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्यश्च मे नृप ! ।

न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥

राजोवाच ।

पापाय ब्रह्मचर्यं ते यदिदं धार्यते त्वया ।

तस्मात्त्वं मोचयामासं मम पौत्रं प्रदर्शय ॥

अवीक्षितुवाच ।

विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।

वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥

राजोवाच ।

बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्जयः ।

तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः ॥

किं वा नो बज्जनीक्तेन ब्रह्मचर्यं परित्यज ।

मातुस्त्वभिच्छया वृत्तं पौत्रस्य मम दर्शय ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स बज्जस्तेन प्रोक्तः पुत्रेण पार्थिवः ।

कियत्

नान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुनोऽब्रवीत् पुनः ॥
दत्त्वा किमिच्छकं तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात ! सङ्कटम् ।
तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
स्त्रियाः समक्षं विजितः पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तावैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्कतः ।
करिष्यामि यथात्य त्वं भुज्यतां निजशासनम् ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीजिचरितनामा-
ध्यायः ॥

किमु, व्य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः) सम्भा-
वना । विमर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
“निर्वाणदीपे किमुतैलदानं” इति शिष्टोक्तिः) ॥
किमुत, व्य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः) ॥
प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति
मेदिनी ॥

किम्पच, चि, (किं कुत्सितं अतिशयादिभ्योऽप्रदाय
केवलं खोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् +
पच् + अच्) । किम्पचानः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

किम्पचानः, चि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा
केवलं आत्मार्यं पचतीति । पच् + आनच्) ।
कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

किम्पाकः, चि, (किं कथमपि पाकः शिक्षाप्रकारो
यस्य) । माटशस्त्रितः । इति जटाधरः ॥

किम्पाकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य) ।
महाकाललता । इति रत्नमाला । माकाल इति
भाषा ॥ (यथा, हेः रामायणे २ । ६६ । ६ ।
“न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्” ॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

किम्पुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः) । किन्नरः । इत्य-
मरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारः ३ । २८ ।
“पुष्पासवाधूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषकुचुम्बे” ॥)

लोकभेदः । इति मेदिनी ॥ (अभिध्रस्य नवपुत्ता-
णामेकः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १६ ।
“जम्बूद्वीपेश्वरो यन्तु आग्नीध्रो मुनिवत्तमः ।
तस्य पुत्ता बभूवुस्ते प्रजापतिसमानव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलादृतः” ॥
“हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः” ॥
किंपुरुष इति संज्ञा यस्य वर्षस्य) । जम्बूद्वीपस्य नव-
खण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकूटयोर्मध्यवर्त्ति वर्षम् ।
इति श्रीभागवतम् ॥ कुत्सितपुरुषः । इति व्युत्प-
त्तिलज्जोऽर्थः ॥

किम्पुरुषेश्वरः, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता
राजा वा) । कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

किम्पुरुषं, स्त्री, (किम्पुरुष इत्यास्या यस्य वर्षस्य) ।
किम्पुरुषवर्षम् । इति चिकाण्डशेषः ॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् विभर्त्ति । किम् + भृ +
अच्) । नलीनामगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, चि, किम्परिमाणस्य (“किमिदं भां वो घः” ।
५ । २ । ४० । इति वतुष् । किम्पः क्वादेशः । वस्य घः) ।
कियत् परिमाणम् ॥ कौतो इति भाषा ॥

किरात

(“गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रूवाणा” ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कियाहः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः हयः । पृषोद-
रादित्वात् निपातनात् साधुः) । रक्तवर्णघोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

किरः, पुं, (किरति वित्तिपति मलोपलक्षितस्थलम् ।
कृ + कः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरकः, पुं, (किरति लिखतीति । कृ + क् + लुक्) ।
लेखकः । इति चिकाण्डशेषः ॥

किरणः, पुं, (कीर्यन्ते वित्तिपत्यन्ते रश्मयः अस्मात्
“कूपवृजिमन्दिनिधाजः क्युः” । उणां २ । १८ ।
इति क्युः) । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कीर्यन्ते
परितः क्षिप्यन्तेऽसौ । कृ + कर्मेणि क्युः) । सूर्य-
रश्मिरिति भगोरथमाध्वयौ ॥ चन्द्रसूर्ययोरश्मि-
रिति रायसुकुटः ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयो-
गात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।

“ऊर्ध्वस्फुरद्गलगभस्तिभिर्या” । इति मञ्जरी ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । अखः २
मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ पृणिः ६ पृणिः ७
मानुः ८ करः ९ मरोचिः १० दीधितिः ११ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा
१४ प्रभा १५ विभा १६ रक्त १७ रश्मिः १८ भाः
१९ क्विः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २३
महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७
शोचिः २८ त्विषा २९ पृन्निः ३० प्रकाशः ३१
आतपः ३२ ओतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पादः ३४ शालोकः ३५ वसुः ३६ ऋषिः ३७
भामः ३८ अक्षः ३९ लोकः ४० अर्चिः ४१ भासः
४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ घाम ४५ वर्चः ४६
शुष्म ४७ तेजः ४८ ओजः ४९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।

“भवति विरलभक्तिस्त्रिनिपुण्योपहारः
स्वरिणपरिवेषोद्देदश्रुत्याः प्रदीपाः” ॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणाणां माला अस्यस्या
किरणमाला + इनिः) । सूर्यः । इति हारावली ॥

किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं
अतति सततं अटतीति । अत + अण् । यद्वा
किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । कच्) ।
स्त्रेच्छभेदः ॥ (निषादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।
“कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्धैः” ॥)

भुनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः
१७ श्लोके ।
“पर्यादाब्दाभ्युत्थितकिरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्” ॥)
अल्पतनुः । इति मेदिनी ॥ घोटकरत्तकः ।
इति सारस्वतः ॥

किरातकः, पुं, (किरात एव । स्वार्थे कन्) । भुनिम्बः
इति राजनिर्घण्टः ॥

किरातवित्तः, पुं, (किरातः भुनिम्बस्तद्वत् वित्तः) ।

किरिटी

वृक्षविशेषः । किराता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भुनिम्बः २ अनार्थवित्तः ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४३ ॥ किरातम् ४ काण्डवित्तकः ५ । इति रत्न-
माला ॥ किरातकः ६ इति जटाधरः ॥ चिरति

७ चिरातित्तः ८ वित्तकः ९ सुतित्तकः १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कटुवित्तः ११ रामसेनकः
१२ ॥ अस्य गुणाः । वायुवृद्धिकारित्वम् । रुक्षत्वम् ।
कफपित्तज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“किरातकोऽन्यो नेपालः सार्द्धवित्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रुक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥
सन्निपातज्वरश्चासकफपित्तासदाहनुत् ।
काशशोषघटाकुष्ठज्वरव्रणक्षमिप्रशुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायो
भुनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

(“किरातवित्तममृतां द्राक्षांमामलकीं शठी ।
निष्काण्डा पित्तानिलजे काथन्तं सगुडं पिबेत् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न्] पुं, (किरातान् निषादान्
आतीति । अश भोजने + शिनिः) । गरुडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणं यथा महा-
भारते १ । २८ अध्याये ।
“इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम्” ॥
विगतोवाच ।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् मुक्ताऽमृतमानव ॥
नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथञ्चन” ॥)

किरातिः, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति
गच्छतीति । अत + इन्) । गङ्गा । इति जटाधरः ॥

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेना
स्यस्याः । इनिः । डीप्) । जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिवि-
षयो ज्ञेयः) ॥

किराती, स्त्री, (किराति + वा डीप्) । दुर्गा । गङ्गा
कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ स्वर्गगङ्गा । इति
शब्दमाला ॥

किरिः, पुं, (किरति समलभूमिम् । “कृत्यमप्यु-
कुटिभिर्दिच्छिदिभ्यः” । उणां ४ । १४२ । इति
इप्रत्ययः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरिटि, स्त्री, (किरिणा शूकरेण टल्यते विलीयते ।
टल विलीये + डिः) । हिन्तालफलम् ।
चिकाण्डशेषः ॥

किरीटः, पुं स्त्री, (किरति कीर्यतेऽनेन वा ।
“कृत्यमप्यु-
कुटिभिर्दिच्छिदिभ्यः” । उणां ४ । १४२ । इति
कौटन्) । सुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ।
किरीटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्यस्य । किरिटी +
इनिः) । अर्जुनः । इति चिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते ! ४ । ४२ । १७ ॥
“पुरा शक्रो मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभिः ।
किरीटं मुद्भिः सूर्याभं तेनाज्जमां किरीटिनम्” ॥)
किरीटयुक्ते चि ॥ (यथा भगवद्गीतायां ११ । १७ ।
“किरीटिनं गदिनं चक्रिणश्च तेजोराशिं सज्जतां” ॥)

किर्मीर

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तादी-
मानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥
किर्मी, स्त्री, (कृ + कि + निपातनात् सुट् । ततो
डीप् ।) पलालः । गृहम् । खर्गपुत्तलिका । इति
मेदिनी ॥ लोहपुत्तलिका । इति विश्वः ॥
किर्मीरः, पुं, (कृ + गम्भीरादित्वात् ईरन् निपा-
तनात् साधुः ।) नागरङ्गवृक्षः । राक्षसविशेषः ।
(यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।
“प्रत्यवाचाय तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्तव्यं वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः” ॥
कर्कूरवर्णः । इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि ।
इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥
किर्मीरजित्, पुं, (किर्मीरं जितवान् । जि +
भूते क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(किर्मीरवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये
उक्ता । तद्यथा,—
“प्रत्यवाचाय तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्तव्यं वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् काव्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।
“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचक्षते ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत !” ॥
“किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नं नैनञ्चासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता वक्तो विनिहतः प्रियः ॥
वेत्तकीयगृहे राजन् ! ब्राह्मणच्छन्नरूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्यस्यौरसं बलम्” ॥
“यदि तेन पुरा सुतो भीमसेनो वक्तेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर !” ॥
“एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्म्मयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुराज्यं तरसा द्रुमम् ।
दृष्ट्वाभममधोदिदं निष्पन्नमकरोत्तदा” ॥
“किर्मीरश्चापि सहसा वृत्तमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत” ॥
“तावन्धोऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चक्राश्रिते प्रवृद्धौ वधभाविव ॥
तयोरासीत्सुतुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्थाग्रयोरेव दीप्तयोः” ॥
“तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्गोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
अथैनमादिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुच्छण्ड इव द्रुमम् ॥
सं भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्यन्त यथा प्राणं विचर्क्य च पाण्डवम् ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।

किलकि

योक्तव्यामास बाह्व्यां पशुं रसनया यथा ॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीखनं बली ।
भामयामास सुचिरं विष्णुरन्तमचेतनम् ॥
तं विसीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्यह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥
अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनान्मरम् ।
भूतले भामयामास वाक्यचेदमुवाच ह ॥
हिङ्मिवकथोः पाप ! न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।
विस्मत्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्गान्तचित्तं यमुत्सृजत्” ॥ * ॥
किर्मीरलक् [च] स्त्री, (किर्मीरा चित्रा लक्
यस्य ।) नारङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ना-
रङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)
किर्मीरभित् [इ] पुं, (किर्मीरं राक्षसविशेषं
भिन्नवान् । भिद् + क्तिप् भूते ।) भीमसेनः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्मीरजित्-शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)
किर्मीरसूदनः, पुं, (किर्मीरं सूदयति हन्तीति ।
सूद + णिच् + ल्युः । कर्तृविबद्धावशात् क्वचिद्
भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं किर्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
किल क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क केलयति । नुदिरिति गुद औष्
प्रेरणे इत्यस्य औणादिकप्रत्यये रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥
किल प्र शौक्लो । कोडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-अकं-सेट् ।) प्र किलति प्रासादः
प्रिशुर्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥
किल, व्य, (किल + कः ।) वार्त्ता । सम्भाव्यम् । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीका-
सारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १ माङ्गे दुष्म-
न्तोक्तिः ।
“इदं किलायाजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां क्रेतुमधिर्यवस्यति” ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥
किलकिञ्चित्, स्त्री, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं
रचितम् ।) हावः । प्रह्वारभावजा क्रिया । इति
जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।
“गर्व्याभिलासहृदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०६ ।
“स्मितशृङ्खलदितहसितचासकौधश्रमादीनाम् ।
साङ्गर्थ्यं किलकिञ्चित्तमभासतमसङ्गमादिजाड्यार्त्तम्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनास्र मधुरस्मितगर्भाः ।

किलास

कामिनः स्म कुरुते करभोर
हारिश्चक्रुदितश्च सुखेऽपि” ॥
किलकिला, स्त्री, (किल + कः । प्रकारे वीष्वायां
वा द्वित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिल-
शब्द इति यावत् । तत्पर्यायः । हर्षखनः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पा-
थिवे” । इति महाभारते १ । ६६ । ६ ॥
किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः । इति जटाधरः ॥ दधि-
कूर्चिकातककूर्चिकथोः पिण्डः । अस्य गुणाः ।
शीतत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
“नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥
इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने ।
२७ अध्याये ॥
“पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्वे एते सुखप्रदाः ॥
गुरुवत्तर्पणा वृद्धा वृंहणाः पवनापहाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिजिरी इति लोके ।
“अपक्वमेव यन्नञ्च क्षीरशकं हि तत्पयः” ।
क्षीरशकं तुषिभरा इति लोके ।
“दध्ना तत्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभावेन सहितं तत्रापिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवन्तीरं मोरटञ्जेष्टोऽब्रवीत् ।
पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशकं तथैव च ॥
तत्रापिण्ड इमे वृद्धा वृंहणा बलवर्जनाः ।
गुरुवः स्नेहला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विद्रव्यौ चाभिपूजिताः ।
मुखशोषटघादाहरत्पित्तज्वरप्रणुत्” ॥
किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादित्वात् डीप् ।)
क्षीरविकृतिः । तत्पर्यायः । कूर्चिका २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (कूर्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्याया ज्ञा-
तव्याः ॥)
किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल + कः । अट
+ णिनिः । ततः । किलञ्चासौ आटी चेति कर्म-
धारयः । यदा किलमटतीति ।) वंशः । इति
हारावली ॥ वंश इति भाषा ॥
किलासं, स्त्री, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं
करोति इति यावत् । किल + अस + “कर्म-
ण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः ।
कुली इति भाषा । तत्पर्यायः । सिन्धु २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ । सिन्धु ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम्
४ त्वक्पुष्पी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
“कुलैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।
निर्दिष्टमपरिखावि चिधातुद्भवसंश्रयम् ॥
वाताद्रुद्धारणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि ककाञ्चेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदः सुचादिशैत् ।
वर्णं नैवेदुग्धमयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लोरोमावज्जलस्रस्रखण्डं मिथो नवम् ।
अनभिदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

किल्बी

इति वामटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौघं यथा ॥

“कुलं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम् ।

तेलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्ने ॥

तेनालिप्तं सिद्धं सप्ताहाद्येति तिष्ठतो घर्मे ।

मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः” ॥

इति सिद्धान्तः ॥*

“किलासहन्ता मूलान्यावगुजानि लाक्षा च ।

गोपित्तमज्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहजः” ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ॥

“दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।

विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायश्च तत् ॥

दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं माससमाश्रिते ।

श्वेतं मेदः श्रिते श्वित्रं गुस्ता चोत्तरोत्तरम्” ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

“यत्परस्परतो भिन्नं बद्ध यत्कल्लोमवत् ।

यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छिन्नं नैव सिध्यति” ॥

अस्य निदानं यथा,—

“वचांस्यतथ्यानि कृतप्लभावो

निन्दा मुराणां गुरुधर्षणञ्च ।

पापक्रिया पूर्वकृतञ्च कर्म

हेतुः किलासस्य विरोधिचान्नम्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥

किलासप्लवः, पुं, (किलासं हन्तीति । हन् + टक् ।)

वृत्तविशेषः । काँकरोल इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कर्कोटकः २ तित्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेम

चन्द्रः ॥ (कर्कोटकप्रत्ययेऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इतिः ।)

किलासरोगयुक्तः । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ ।

इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६१ ॥

किलिञ्च, स्त्री, (किल्यतेऽनेन । किल् + डन् । किलिं

चिनातीति । चि + डः । एषोदरात् साधुः । सूक्ष्म

दारु । इति जटाधरः ॥ किलिञ्जमिति च पाठः ॥

किलिञ्जः, पुं, (किलितो जायते । जन + डः । एषो-

दरादित्वात् मुम्च ।) सूक्ष्मदारु । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (क्वचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जकः, पुं, (किलिञ्ज + स्वार्थे कः ।) काशादि-

रज्जुः । येन कुसूलं वेष्ट्यते कुसूलञ्च मराधिरिति

टीकान्तरम् । दृग्गर्हितटाटी इति ख्यात

इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

कटः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २६ ॥

किलिम्, स्त्री, (किल् + इमन् ।) देवदारु । इति

शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

“मरिचं पिप्पलीमूलं मगधागजपिप्पली ।

सरलः किलिम् हिङ्गु भागोतेजोवतीत्वचौ” ॥

इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥

किल्विधं, स्त्री, (“किल्विधं च” । उणां १ । ५१ इति

टिषच् वुकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्य-

मरः ॥ ३ । ३ । २२२ ॥ (यथा गीतायां ३ । १३ ।

“यज्ञप्रियदाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः” ॥)

रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्बी, [न] पुं, (किल् + भावे किल्प ततोऽस्त्यर्थे

किष्कप

वाङ्मलात् विनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किष्कलं, स्त्री पुं, (किञ्चित् श्लति । श्ल चलने गतौ

वा + अच् एषोदरादित्वात् मलोपः ।) पल्लवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कलयं, स्त्री पुं, (किञ्चित् श्लति । श्ल चलने +

वाङ्मलात् कयन् प्रत्ययः एषोदरात् मलोपे-

साधुः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

“कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः

भिन्नो रागः किष्कलयश्चामाज्यधूमोद्गमेन” ॥

इति शाकुन्तले १ माङ्गः । अत्र केचित् दन्त्यसका-

रमपि पठन्ति ॥

किष्कोरः, पुं, (किञ्चित् पृथ्णाति । श्रु हिंसायाम् ।

“किष्कोरादयश्च” । उणां १ । ६६ । इति

ओरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । (“कि-

ष्कोरं वड्वा यथा” । इति महाभारतम् ॥) तैल

पर्यायध्वः । सूर्यः । तरुणावस्थः । स तु एका-

दशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्यन्तवयस्कः । इति मे-

दिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाचलिङ्गोऽपि ॥

(यथा, श्रीभागवतटीकाकृतस्वामिपादधृतवचनम् ।

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्” ॥)

किष्क क ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

आत्म-सकं-सेट् ।) मूर्धन्योपधः । क ड किष्क-

यते । इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधाति । धा + कः । पार-

स्कारादित्वात् पूर्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वञ्च

निपातनात् ।) ओद्देश्यपर्वतविशेषः । तत्प-

र्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध + गौरादित्वात् डीष् ।)

किष्किन्धपर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्कारादि-

सुटि पूर्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन नि-

पातनात् साधुः ।) सनामख्यातपर्वतः । इति

शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धा, स्त्री, (किष्किन्ध + टाप् ।) किष्किन्ध-

पर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा-

वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं

हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान् । इति

रामायणम् ॥

किष्किन्धाधिपः, पुं, (किष्किन्धाया अधिपः ।)

वालिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः ।

इति रामायणम् ॥)

किष्कुः, पुं स्त्री, (कै + मृगयादित्वात् कुः । पार-

स्कारादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः ।)

वितस्तिः । दादशाङ्गुलिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः ।

कफोणेरधोमणिवन्धपर्यन्तः । हस्तः । इति मे-

दिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १६ ।

“सर्वर्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।

दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः” ॥)

कुत्सिते त्रि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्वी, [न] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं

हस्तमितं वा पर्व यस्य ।) इक्षुः । वेणुः । घोट-

कीचकः

गलः । इति मेदिनी । नल इति भाषा ॥

किसलं, स्त्री पुं, (किमीषत् सलति । सल गतौ +

अच् । एषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।)

किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, स्त्री पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सलति । सल

+ वाङ्मलात् कयन् । एषोदरात् मलोपे साधुः ।)

पल्लवः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपत्रादि-

युक्तशाखाग्रपर्वणि नवपत्रस्तवकः इति मधुः । इति

भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे । ४ । ५० । २८ ।

“तरुणादित्यसङ्काशान् रक्तैः किसलयैर्वृतान् ।

जातरूपमयैश्चापि चरद्भिर्मत्स्यकच्छपैः” ॥)

कीकटः, पुं, (की शुनैर्द्रुतं वा कटति गच्छति धावति ।

की + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति

विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।

“चरणाद्रिं समारभ्य मृगकूटान्तकं शिवे ! ।

तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्” ॥

वेद्यार इति ख्यातः । अत्र बुद्धः समजनि ।

इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट

इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासमेन

मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ खनामख्यातः सङ्कट-

पुत्रः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।

“ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः” ॥)

कीकटः, त्रि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रका-

शते । की + कट् + अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं

कटति वर्धति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ॥)

कपणः । इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्धति

येष इन्द्रः । ईषद्वर्धतया तद्देशानां तथात्वम् ।

की + कट् + अधिकरणे अप् ।) देशविशेषः ।

बज्रवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेद्यार

इति ख्यातः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते

१ । ३ । २४ ॥

“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विधाम् ।

बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति” ॥

देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णः । यथा, भागवते

७ । १० । १२ ।

“साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः” ॥)

कीकसं, स्त्री, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे

कसति उत्पद्यते । की + कस + अच् ।) अस्थि

इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति ।

कस गतौ + अच् ।) क्षमिजातिः । इति मेदिनी ॥

कर्कशे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्यः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य ।) पक्षी ।

इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + बाङ्मलात्

डिः ।) किकिः । चाषपक्षी । इत्यमरटीका ॥

कीचकः, पुं, (चीकयति शब्दायते । चीक मर्षयति

“चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च” । उणां ५ । ३६

इति वुन् आद्यन्तविपर्ययश्च ।) अनिलयोगात्

शब्दायमानवर्णः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १६१ ॥

कीटः

नृकवंशः । (यथा, कुमार १ । ८ ।

“यः पूरयन् कीचकरन्महागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन”))

राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेदः ।
वृक्षविशेषः । इति विश्वः ॥ नलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ केकयराजपुत्रः । स च विराटराजस्य
श्यालः सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्वणि १३ । ५ ।

“सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजम् ।

तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।

कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः” ॥

अयन्तु कृष्णवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
सेनेन हतः । अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्वणि
१३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र
वज्रवचनान्तोऽयम् ॥ यथा, महाभारते १।१५७।
“मत्स्यान् चिगर्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्नगोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च” ॥

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते
क्विप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(पुराकिल दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां
सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत । द्रौपदी
तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं वज्र-
कटुत्वा निर्भर्त्स्यामास । अथ कीचक एवमप-
मानितः क्रुधा तां पदा ताडितवान् । अथ सा-
भिमानीनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-
मास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं
हन्तुं मनो दधे । अथ सुबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं
उपदिदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राज-
श्यालकः मत्स्यराजमुद्धान्तकन्यानर्तनशालायां ल-
ल्लोभेन समुपतिष्ठेत् तथाऽऽश्वास्य समयो विधी-
यताम् । ततस्त्वद्देशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं
दुष्कार्यस्य फलं अनुभावयामि । एवं स्थिरीकृते
द्रौपदी पूर्वोक्तमन्त्रितं स्थानं कीचकं विज्ञापित-
वती । अथ निशायां मूर्ध्नुबुद्धिः कामुकवेशधारी
तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन
पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विस्मृतिस्तु महाभा-
रते ४ । २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिसूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति । नि +
सूद + णिच् ल्युः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान् । भिद् + क्विप् ।)

भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं
कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीटः, क वन्धे । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
ग्रं-अकं-सेट् ।) क कीटयति कीटः । वर्णः
कैश्चिन्नमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट + अच् ।) कृमिजातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा मनुः १ । ४० ।

“कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुण्डम्” ॥

“सर्पाणामेव विष्णुत्रिशुक्राण्डश्वकोयजाः ।

दोषैश्चैतैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥

दृष्टस्य कीटैर्वायवैर्दंशस्तोदरजोत्वणः ।

कीटः

आधेयैरल्पसंखावो दाहरागविसर्पवान् ॥

पक्षीषु फलप्रसूतः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

कपाधिकैर्मन्दरजः पक्षोदुम्बरसन्निभः ॥

खावाणः सर्वलिङ्गस्तु विवर्जः सान्निपातिकैः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोपो वर्द्धिषुर्विखरत्तता ॥

शिरोऽन्ति गौरवं मूर्च्छाम्भमः श्वासोऽतिवेदना ।

सर्वेषां कर्णिकाशोपो ज्वरः कण्डूररोचकः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अर्कस्य दुग्धेन शिरोषवीजं

त्रिर्भाजितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।

एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-

भुजङ्गलूतोन्दुरदृष्टिकानाम्” ॥

इति च वामटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

“जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुमल्लतकककुभपुष्पसर्ज्वरसाः ।

श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवस्त्रहमिनुदग्राः” ॥

“क्षीरिदक्षत्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥

“सर्पाणां शुकविष्णुत्रिश्वपूतयुगसम्भवाः ।

वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥

सर्वदोषप्रकृतिभिर्भुक्ताश्चापरिणामतः ।

कीटत्वेऽपि सुधोरास्ते सर्व एव चतुर्विधाः ॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गीश्वतकुलीरकः ।

उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥

आवर्त्तकस्तथोरभसारिका मुखवेदनी ।

शरावकुर्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥

शतवाजश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः ।

अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥

तैर्भवन्तीह दद्यानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।

कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पञ्चदशिकः ॥

विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भमरस्तथा ।

वाह्यकी पिचिटः कुम्भी वच्चः कीटोऽरिमेदकः ॥

पक्षकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।

पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥

क्षीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्केशकः स्मृतः ।

एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विधाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तैर्भवन्तीह दद्यानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ॥

“विश्वम्भरः पञ्चशुक्रः पञ्चकृष्णोऽथ कौकिलः ।

सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा ॥

सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।

कीटगर्दभकश्चैव तथात्रोटक एव च ॥

त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ।

तैर्भवन्तीह दद्यानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ॥

तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।

कोष्ठागारी क्षिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥

तुङ्गलाभः सर्षपिकोऽवलगुली शम्भुकस्तथा ।

अभिकीटश्च घोराः स्युर्दादश प्राणनाशनाः ॥

तैर्भवन्तीह दद्यानां वेगज्ञानानि सर्षवत् ।

तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः” ॥

“क्षाराग्निदग्धवदंशो रक्तापीतसितारुणः ।

ज्वराङ्गमर्दरोमाश्चवेदनाभिः समन्वितः ॥

कृद्यतीसारदृष्ट्या च दाहो मोहविष्टभ्रिका ।

कीटः

वेपथुश्चासहिकाश्च दाहः शीतश्च दाहणम् ॥

पिङ्गकोपचयः शोफो यश्चयो मण्डलानि च ।

दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥

तैर्भवन्तीह दद्यानां यथासंख्यापुपद्रवाः ।

येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूष्णीं तेषां समादिशेत् ॥

एकजातीनतस्तूष्णीं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।

सामान्यतो दृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥

त्रिकण्टकः कुण्ठी चापि हस्तिकच्छोऽपराजितः ।

चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥

तैर्दृष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दोऽगुरुता गात्राणां दंशः

कृष्णश्च भवति ॥

“प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो वज्रवर्णो महाशिराः ।

तथा निरुपमश्चापि पद्मगौधेरकाः स्मृताः ॥

तैर्भवन्तीह दद्यानां वेगज्ञानानि सर्षवत् ।

रजश्च विविधाकारा यश्चयश्च सुदारुणाः ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला

सर्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दंशे सर्षपिका-

वर्जं दाहशोफलोदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदय

पीडातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका

पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दंशे

शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-

तदेव दाहो मूर्च्छाचातिमात्रं श्वेतपिङ्गकोत्पत्तिश्च ॥

मण्डूकाः कृष्णाः सारः कुहको हरितो रक्ता

यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चैत्यष्टौ तैर्दृष्टस्य

दंशकण्डूभवति पीतफेणागमश्च वक्त्रात् । भृकुटी

कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चर्दिमूर्च्छाचाति मा-

त्रम् ॥

विश्वम्भराभिर्दंशे दंशः सर्षपाकाराभिः पिङ्ग-

काभिश्चीयते शीतज्वरात्तश्च पुरुषो भवति ॥

अहिर्गुण्डकाभिर्दंशे तोददाहकण्डूश्वयथवो

मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दंशे पीताङ्गश्चर्द्यतीसारः

ज्वरादिभिरभिहृत्यते । शूकदन्तादिभिर्दंशे कण्डू-

कोटाः प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्रह्मणि-

काङ्गलिका कपिलिका चित्रवर्णैति षट् ताभिर्दंशे

दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवदाहशोफो भवतः ॥

मल्लिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-

लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दंशस्य

दाहशोफो भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव

पिङ्गकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सासुद्राः परिमण्डलो हस्तिमशकाः

कृष्णाः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दृष्टस्य तीव्रकण्डूदंश-

शोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरेस्तुल्यलक्षणाः ॥

नखावक्त्रेऽत्यर्थं पिङ्गकाः सदाहपाका भवन्ति ।

जलौकसां दृष्टलक्षणास्तु चिकित्सितश्च ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निप्रभा ।

भृकुटी कोटिकश्चैव न स्थिथ्यन्तेजातिषु ॥

श्वभूचपुरीषैस्तु सविधैरवमर्षणात् ।

स्युः कण्डूदाहकोटारः पिङ्गकातोदेवेदनाः ॥

प्रक्षेदांस्तथासावो भृशं सम्पाद्येत्तच्चम् ॥

कीनाशः

दिग्भविद्विजयास्तत्र यथावद्वचारेयेत् ॥
 नावसन्नं नचोत्सन्नमसिंरम्भवेदनम् ।
 दंशादौ विपरीतार्ति कोटदं सुबाधकम् ॥
 कीटैर्दंशानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥
 इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥
 कीटकः, पुं, (कीट + संज्ञायां अल्पायर्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ कृमिजातिः । निष्ठुरे च । इति मेदिनी ॥
 कीटप्लुः, पुं, (कीटं हन्ति । हन् + टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः) ॥
 कीटजा, स्त्री, (कीटभ्यो जायते । जन् + डः । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, चि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
 “कौण्डिण्यं राङ्गवच्चैव पट्टजं कीटजन्यम्” ॥
 कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीट-पाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् वज्रकीटोत्पन्नत्वात्तत्वात् ॥) हंसपदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुण-पर्याया बोद्धाः) ॥
 कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + शिच् + अण् । उपपद मासः । गौरादित्वात् डोष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीडेरः, पुं, (कील + एरच् । लस्य डः ।) तण्डुलीय-शाकः । इति भावप्रकाशः ॥
 कीटक्, [प्र] चि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम् + टप् + क्तिन् । “इदं किमो-रीशुकी” । ६ । ३ । ६० । इति क्वादेशः ।) किम्पकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
 “विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः
 प्रिये स कीटक् भविता तव क्षणः” ॥)
 कीटदृशः, चि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम् + टप् + कङ् ।) किम्पकारः । इति व्याक-रणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
 “कीटदृशः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कीटदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !” ॥
 कीनाशः, पुं, (क्षिप्नातीति । क्षिप्त्वा विवाधने वधे वा । “क्षिप्तेरीचोपधायाः लोपश्च लो नाम् च” । उणां ५ । ५६ ॥ इति कन् उपधाया इत्वं ललोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ॥
 (“विधेहि कीनाशनिर्कतनातिथिं” । माघः । १ । ७३ ॥) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 कीनाशः, चि, (क्षिप्नातीति । क्षिप्त्वा विवाधने वधे च । “क्षिप्तेरीचोपधाया लोपश्च लो नाम् च” । उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया इत्वं ललोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ६ । १५० ।
 “कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेष्टन च ।
 विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः” ॥)

१३२

कीर्तिभा

क्षुद्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 कीरं, स्त्री, (कीलति वध्नाति शरीरम् । कील + अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीरः, पुं, (कीर्ति अव्यक्तं ईरयतीति । ईर + शिच् + अच् ।) शुकपत्नी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा, नैषधे २ । १५ । “खगवागिन् इत्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगौरिव” ॥)
 कीरकः, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेदः । क्षपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (शुकपत्नी । इति आचार्याः) ॥
 कीरवर्णकं, स्त्री, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।) स्यौग्येयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्यौग्येयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्) ॥
 कीराः, पुं, (क + ईर + शिच् + अच् ।) एषोदरात् साधुः । काष्मीरदेशः । तद्देशस्थजनः । वज्रवच-नान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीचिकाखण्डेश्वरौ ॥
 कीरेयः, पुं, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आस-वृक्षः । आखोटवृक्षः । जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीर्णः, चि, (कीर्त्यतेऽसौ । कृ + कर्मणि क्तः ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १ माङ्गे ॥ “ग्रीवभङ्गाभिरामं मुञ्जरनुपवति स्यन्दने दत्त-दृष्टिः पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्वकायम् । शय्यैरर्द्धावलीढैः अमविष्टतमुख-भङ्गिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रवृत्तत्वात् विद्यति वज्रतरं स्तोकमुत्थां प्रयाति” ॥) हिसितः । इति मेदिनी ॥
 कीर्त्तनं, स्त्री, (कृत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । २२ ।
 “रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम” ॥)
 कीर्त्तना, स्त्री, (कृत् + कर्मणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कीर्त्तिः, स्त्री, (कृत् + क्तिन् । यद्वा, कृत् संशब्देने “हृषिषिरुहीति” उणां ४ । ११८ । इरादि-कार्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । यशः । समाज्ञा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ ॥ समाज्ञा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥
 कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 “दानादिप्रभवा कीर्त्तिः श्रौत्यादिप्रभव यशः” ॥ इति माधवी ॥ अत एव यशः कीर्त्त्यैर्भेदस्याति दर्शनात् “यशः कीर्त्तिप्रविभक्तो जीवन्नपि न जीवति” इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्या-तिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तत्र साधु “कीर्त्तिस्ते नृपदूतिकेति” प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ * प्रसादः । इति मेदिनी ॥
 शब्दः । दीप्तिः । माटकाविशेषः । इति शब्द-रत्नावली ॥ विस्तारः । कर्दमः । इति विश्वः ॥
 कीर्त्तितः, चि, (कृत् + क्तः ।) कथितः । ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ॥
 “कुष्माण्डो तु भृशं लब्धौ कर्कारपि कीर्त्तिता” ॥
 कीर्त्तिभाक्, [ज] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + शिच् ।)

कीलालं

द्रोणाचार्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते चि यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
 “राज्यभाक् स भवेद्भक्षन् ! पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा” ॥
 कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप्) । वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ६ । २४ । ५३ ।
 “वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्रानजीजनत् ।
 कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ।
 ऋजुं समदर्शनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्” ॥)
 कीर्त्तिविशिष्टे चि ॥ (यथा, हेः रामायणे १ । २ । ४२ ।
 “उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
 स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
 यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः” ॥)
 कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥
 कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-पर-सक-सेट्) । चतुर्थस्त्री । कीलति । इति दुर्गादासः ॥
 कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते रुध्यतेऽसौ अनेनात्र वा कील बन्धे + कर्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथ घञ् पुंसीति घोवा ।) अग्निशिखा । शङ्खः । इत्यमरः ३ । ३ । १६६ ॥ (यथा, महाभारते ३ । १५ । १५ ।
 “परिखास्यापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः क्षताः” ॥
 तथा च आर्यासप्तशती ३७४ ।
 “या लुप्तकीलभावं याता हृदि वहिरदृश्यामि” ॥
 लम्भः । लेपः । कफोणिः । इति मेदिनी ॥ कर्माणि शिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मूढगर्भस्य प्रकारभेद-यथा ॥ “तत्र ऊर्द्धवाज्जशिरः पादौ यो योनि-मुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः” ॥
 इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)
 कीलकः, पुं, (कीलति वध्नाति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोटा गोज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातलम्भ-इति सुभूतिः ॥ कण्डूयनार्थं काष्ठम् । यत्र बन्ध-चित् । बन्धनखण्डः । इति केचित् । यत्र बन्ध-गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ६ । ८३ ।
 कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पर्शति । सम् + स्पर्श् + अच् ।) दृक्त्वविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गति-इति भाषा ॥
 कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमर-मेदिनीकरौ ॥
 कीलालं, स्त्री, (कीलं वह्निज्वालां अलति वाद्य-तीति । कील + अल् + कर्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः शिखायद्गुणेनात्र वज्रेव ग्रहण-मिति ध्येयम्, अतएवाग्नेः सकाशात् “अग्नेराय-पर्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् “अग्नेराय-इति श्रुतेः । अल् + अच् ।) जलम् । (यथा, शङ्ख-रकविक्रान्ते अम्बाष्टके २ ।
 “कुलातिगामिभयतूलावलिज्वलनकालाविज्वलति” ॥)

कुकुटः

विधाकोलाहलक्षितकालामरी कुशलकीलाल-
पोषणनभाः”) रक्तम् । इत्यमरः २ । ३ । १६६ ॥
(चौर्विधः कीलं आलाति । आला + कः ।)
अमृतम् । मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं कीलाय
वन्धाय अलति पर्याप्ततीति । पशुः ॥)
कीलालधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन् । धा +
किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलालपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलितः त्रि, (कीलितेऽसौ । कील + कर्मणि क्तः ।)
वद्धः । इत्यमरः २ । १ । ४२ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपुरे ३० ।
“किं वान्यत्तव देव ! वेक्षति यदि भूवल्लरीपल्लवः
सोऽपि क्षामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति” ॥)
कीशः, पुं, (की इति शब्द ईष्टे । ईश् + कः । यदा
कस्य बाधोरपत्यं अत इत् । किः हनुमान् ईशो
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः २ । ५ । ३ ॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२ । ३१ ।
“रासभैः करभैः कीशैः श्वेनैश्चतुर्वैकैः” ॥
के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति । क + ईश् + कः ।)
सूर्यः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ नमे त्रि ।
इति मेदिनी ॥
कीशपर्यः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोभेव पर्य-
मस्य ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीशपर्णी, स्त्री, (कीशपर्यं + जातौ डीष् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः २ । ४ । ८६ ॥
कु ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्मं-अकं-
सेट् ।) ड कवते इति दुर्गादासः ॥
कु ल शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-
सेट् ।) ल कौति । इति दुर्गादासः ॥
कु शि ड आर्त्तखरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) शि ड कुवते अकुत । इति
दुर्गादासः ॥
कु, व्य, (कु + डुः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः ।
निवारणम् । इति मेदिनी ॥
कु, स्त्री, (कु + मितादित्वात् डुः ।) पृथिवी । इत्य-
मरः २ । १ । ७ ॥
कु, ड आदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-आत्मं-
सकं-सेट् ।) ड कोकते । इति दुर्गादासः ॥
कु, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति ।
भा + कः ।) मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुकरः, त्रि, (कुत्सितः करोः यस्य ।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुक्षितकरः । तत्पर्यायः । कुणिः
२ । इत्यमरः २ । ६ । ४८ ॥ कूणिः ३ कोणिः
४ । इति तट्टीका ॥
कुकीलः, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव ।) पर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकुटः, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटतीति । कुट् + कः ।) सितावरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुषणि शाक इति भाषा ॥ (अस्य
पर्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

कुक्कुलः

“श्रितिवार श्रितिवरः स्वस्तिकः सुनिषसकः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्यंकः कुकुटः शिखी” ॥
गुणाश्चास्य सुनिषसकशब्दे ज्ञेयाः ॥
कुकुदः, पुं, (कुक्कु इत्ययं अलङ्कृता कन्या । तां सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः ।) कूकुदः । सत्कारपूर्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥
कुकुन्दरं, स्त्री, (कुन्द्यते कामिनाऽत्र । स्तुदि आस-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम् । एष्टवंशादधोगर्तद्वयम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७६ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सुश्रुते शरीरस्थाने । ६ अ ॥
“पार्श्वजघनवह्निर्भागे एष्टवंशमुभयतो नातिनिम्ने
कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च” ॥)
कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति दारयति वा अन्त-
र्भूतवृन्तात् दृष्ट्वा निपातनात् वृद्धभावेन
साधुः । कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र ।)
कुक्कुटः । कुकुरौदा इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
“कुकुन्दरस्ताम्बूदः सुल्लपत्रो मृदुच्छदः ।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तफापहः ॥
तन्मूलमाद्रिं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्” ॥
(ऐलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते
यथा ॥
“एष्टवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य वह्निर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ” ॥
इति वामटे शरीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)
कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्विष्ठात्री देवता इव
भा यस्याः ।) रागिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ॥
कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कुर् +
अच् ।) कुकुरः । (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान् । कुर् + कः । यदा—कुक्कुधातोः
“मद्गुरादयश्च” । उणां १ । ४२ । इति साधुः ।)
क्षत्रियविशेषः । इत्युणादिकोषः । स तु यदुवंप्री-
यान्यकराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
मात्रे १३ । १६ ।
“परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्थियः” ॥)
यष्टिपर्णीवृक्षः । इति त्रि काण्डशेषः ॥
कुकुराः, पुं, (कुकुराः स्वनामख्याताः क्षत्रियाः तेषां
जनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थलोकश्च । तत्-
पर्यायः । यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४ ।
वज्रवचनान्तोऽयं शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुक्कुटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः । अच्
गौरादित्वात् डीष् ।) शास्त्रलिखितः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शास्त्रलिखितेऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कुक्कुलं, स्त्री, (कोः भूमेः कूलं । कुत्सितं कूलं वा ।)
शङ्खुभिः सङ्कीर्णं श्वभम् । इत्यमरः २ । ३ । २०२ ।
तनुत्रम् । इति हारावली ॥
कुक्कुलः, पुं, (कु + ऊलच् कुगागमश्च ।) तुषानलः ।
इत्यमरः २ । ३ । २०२ ॥

कुक्कुटा

(“श्रीरीषादपि मृदङ्गो ज्ञेयमायतलोचना
अयं क्वच कुक्कुलाभिकर्कशो मदनानिलः” । इति
उद्भट्टः । केचित्तु “कुक्कुलाभिः कर्कशो मदनानलः”
इत्येवमाजः ॥)
कुकोलं, स्त्री, (कुत्सितं कोलति । कुल + अच् ।)
कोलिखितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक्कु + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।
कुका आदानेन कुटतीति । कुट् + कः ।) पक्षि-
विशेषः । कुक्कुडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
छकवाकुः २ ताम्रचूडः ३ चरणायुधः ४ । इत्य-
मरः २ । ५ । १७ ॥ कालज्ञः ५ नियोज्झा ६
विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९ । इति
जटाधरः ॥ राजिवेदः १० उषाकरः ११ वृताक्षः
१२ काहलः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दक्षः
१४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६ । तन्मांस-
गुणाः । (यथा, भावप्रकाशे ।
“कुक्कुटो रंहणः खिग्धो वीर्य्याणोऽनिलवज्ररुः ।
चक्षुषः शुककफघ्नद्रव्यो रूक्षः कषायकः ॥
आरण्यकुक्कुटः खिग्धो रंहणः स्नेहलो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमिविषमञ्जरनाशनः” ॥
आरण्यकुक्कुटमांसगुणाः । हृद्यत्वम् । स्नेह-
हरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्ष-
त्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः । खि-
ग्धत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् । गुरुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ निषादपुत्रः ।
शृङ्गपुत्रः । तण्डुलका । कुक्कुभपक्षी । इति मे-
दिनी ॥ वज्रिकणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (आसन-
विशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २३ ।
“पञ्चासनन्तु संस्थाप्य जानूर्वारत्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्” ॥)
कुक्कुटकः, पुं, (कुक्कुट + सांज्ञायां कन् ।) कुक्कुभपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स्तार्थं कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
कुक्कुटव्रतं, स्त्री, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम् । इति शब्दमाला ॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः । ललितासप्तमीव्रतमिदम् । यथा,—
“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
स्वात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥
कुक्कुटमण्डपः, पुं, सुक्तिमण्डपः । यथा, काशीखण्डे ।
“ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः ।
सुक्तिमण्डपनामैतदेष्ट कुक्कुटमण्डपः” ॥
कुक्कुटमस्तकं, स्त्री, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य ।)
चयम् । इति राजनिर्घण्टः । चोई इति भाषा ॥
(चयशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य ।)
कुसुम्भवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटामः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति । आ + भा +
कः ।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरणसर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।

कुकुरः

कुकुटाहिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुकुटाहिः, एं, (कुकुटः तच्छरण इव अहिः सर्पः ।)
 कुकुटासर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुकुटिः, स्त्री, (कुकुट इव आचरति । आचारे
 क्तिप् इन् ।) दम्भचर्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुकुटी, स्त्री, (कुकुटि + वा डीप् ।) अन्तवचर्या ।
 इति मेदिनी ॥ जेछी । इति शब्दरत्नावली ॥
 टिक् टिकि इति भाषा शास्त्रलोचनः । इति
 जटाधरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अ० ॥)
 “कुकुटी सर्पगन्धाश्च तथाकाण्विषाणिके” ॥
 योषिदिशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
 कुकुटीव्रतं, स्त्री, (कुकुटी इति संज्ञकं व्रतं निय-
 मविशेषः ।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः ।
 तद्विवरणं ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कुकुम्, एं, (कुकुशब्दं भाषते । भाष् + बाङ्ल-
 कात् डः । यदा कुक् इत्ययत्तं कौति शब्दायते ।
 कु + बाङ्लकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।
 २ । ५ । ३५ । पाल्का इति भाषा ॥
 कुकुरं स्त्री, यश्रिपणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ।
 गाँठियाला इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “स्यौण्येयकं वहिर्वह शुक्लवर्हश्च कुरुरम् ।
 शीर्णरोम शुक्लापि शुक्लपुष्पं शुक्लच्छदम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-
 सास्य स्यौण्येयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 कुकुरः, एं, (कोकते आदत्ते इति । कुक् + क्तिप् । कुक्
 यत्किञ्चिदपि गृह्णन्तं जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दा-
 यते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुकुर इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३
 मृगदंशकः ४ सुनकः ५ भवकः ६ आ ७ । इत्य-
 मरः । २ । १० । २१ ॥ कुकुरः ८ सुनः ९ सुनिः १०
 श्वानः ११ । इति तट्टीका ॥ भवणः १२ भल्लकः
 १३ वकलाङ्गुलः १४ टकारिः १५ राजिजागरः
 १६ कालेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९
 शूरः २० श्यालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्य गुणाः ।
 “बङ्गाश्री खल्यसन्तुष्टः सुनिद्रः प्रीधचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः” ॥
 इति चाणक्यम् ॥ तस्य परीक्षा यथा ।
 “मृगयार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थमहीक्षिता ।
 श्वानः पोष्यास्तस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा” । तद्यथा ।
 “सात्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥
 अश्वान्ता अपरिच्छीणाः पवित्राः खल्यभोजिनः ।
 श्वानस्ते सात्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित् ॥
 कुड्वा बज्जुनो दीर्घा गुरुवत्तस्तनूदराः ।
 जाङ्गलस्था जाङ्गिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः ॥ २
 अल्पश्रेण्या ये श्वान्ता ललज्जिङ्गा गुरुदराः ।
 श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः सव्यावन्समाश्रयाः ॥ ३
 ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्धा सर्वे एव हि ।
 शुभा दीर्घा स्तब्धकर्णा लघुपुच्छास्तनूदराः ॥
 सुशुक्लखरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १
 रक्ताङ्गास्तनुमानो ललज्जिङ्गास्तनूदराः ॥

कुकुम्

दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्रजातयः । २
 ये पीतवर्णा मृदवस्तनुमान एव च ॥
 कुड्वा कुड्वा ललज्जिङ्गास्ते श्वानो वैश्यजातयः ॥ ३
 कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाश्च एव च ॥
 अक्रुडाः श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः ॥ ४
 लघुप्रमाणास्तु गुरुदरा ये
 येऽमेध्यभक्षा बज्जुपुच्छकाश्च ।
 प्रवृद्धपुच्छा लघुसूक्ष्मदन्ता
 स्तेचान्यजाः कुकुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
 द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजातिः श्वा भयावहः ।
 लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥
 भोजोऽपि ।
 द्विजातिर्वा त्रिजातिर्वा विजातिः श्वामहीभृताम् ।
 भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम् ॥
 इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ (सुनिविशेषः ।
 यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
 “कुकुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
 सुनयो धर्मविदांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः” ॥)
 कुकुरद्रुः, एं, (कुकुरः कुकुरगन्धोपलक्षितः दुर्वृत्तः ।)
 वृत्तविशेषः । कुकुरशौका इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः
 ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वर-
 रक्तकफनाशित्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 “तन्मूलमात्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुकुरी, स्त्री, (कुकुर + स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।)
 कुकुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भवी ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुकुवाक्, एं, (कुकुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो-
 यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुक्षः, एं, (कुषनिष्कर्षे + “उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च” ।
 उणां ३ । ६८ । इति सः क्तिच् ।) कुक्षिः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 कुक्षिः, एं, (कुषनिष्कर्षे + “भुषिकुषिशुषिभ्यः क्सि” ।
 उणां ३ । १५५ । इति क्सिः ।) उदरम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ ।
 “यात्रोषितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने !
 तत्राहमुषितो भजे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि” ॥
 दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।
 “कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः” ॥)
 कुक्षिम्भरिः, त्रि, (कुक्षिं विभर्त्तीति । भृ + खः
 + मुम् च ।) आत्मम्भरिः । खोदरपूरकः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २२ ॥
 कुक्षिरन्ध्रः, एं, (कुक्षौ रन्ध्रं किद्रं यस्य ।) नलः । इति
 निर्घण्टः ।
 कुङ्कुम्, स्त्री, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य
 अर्थ आद्यच् । यदा कुक्यते आदीयतेऽसौ । कुक्
 आदाने उमक् निपतनात् मुम् ।) स्नानामख्यात-
 गन्धद्रव्यम् । कुम्कुम् इति केशर इति भाषा ।
 (यथा माघे ११ । १४ ।
 “क्षतधवलमभेदैः कुङ्कुमेनैव किञ्चित् ।

कुचः

मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्” ॥)
 तत्पर्यायः । काश्मीरजन्म २ अग्निशिशुम् ३
 वरम् ४ वाल्मीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७
 तङ्गोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहितम्
 चन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ ।
 १२ वाल्मीकम् १३ वरवाल्मीकम् १४ रक्तचन्दनम्
 १५ । इति तट्टीका ॥ अग्निशिशुम् १६ अक्षु-
 १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीर-
 २० रुचिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २३
 पुच्छम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयकम्
 २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वज्रिशिशुम्
 केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केशरम् ३३
 चन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम्
 लोहितम् ३७ सौरभम् ३८ चन्दनम् ४० इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम्
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् उष्णत्वम् । कासवातकफ-
 कण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम् ।
 नत्वम् । तनुकान्तिकारत्वम् । इति राजनिर्घण्टः
 रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ स्निग्धत्वम् । शिरोरुग्णजन्तुवन्नि-
 दोषत्रयापहत्वम् । बल्यत्वम् । इति भावप्रकाशः
 त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचिन्ता
 च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—
 “काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमम् यद्भवेद्धि तत् ।
 सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
 वाल्मीकदेशजं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
 केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् ॥ २ ॥
 कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
 ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्” ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुङ्गनी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्यस्याः । अच् गौ-
 दित्वात् डीष् । ततः एषोदरादित्वात् साधु-
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मीति केचित् ॥)
 कुच, ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । इति कविक-
 द्रुमः ॥ (आं-परं-सकं, अकं च-खेट-जल-
 ज कौचः कुचः । रोधः क्रियारोधः ।
 इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे एव प्रायो वर्तते ।
 प्रमुदिते रात्रि तमः सङ्कोचति क्षितौ ।
 सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, शि सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 परं-अकं, सेट् ।) प्रायः संपूर्णस्य प्रयोगः ।
 संकुचति अकुचीत् सुकोच । इति दुर्गादासः
 कुच, तारशब्दे । उच्चैःशब्द इति यावत् ।
 कल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-अकं-सेट् ।) कौचति
 भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कौचति । कौचति क-
 पठति । तन्मते तारश्चक्राण्यता । कौचति क-
 वणिकं चिक्राण्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुचः, एं, (कुचति संकुचतीति । कुच् संकु-
 “इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । कः ।)
 इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामायणे

कुचेला

“अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे ।
उरुपार्श्वकटीष्टमन्योन्यं समुपाश्रिताः” ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
“पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
तेषां तदपि तारुण्ये पृष्ठत्वात् व्यक्तिमेति हि ॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवत्यथा ।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायते ऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च” ॥
व्याख्यानं यथा,—
“पुंसां रोमराजिष्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तवादयः” ॥
कुचण्डिका, स्त्री, (कुक्षिता चण्डिका कोपना इव ।
विकृतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्खानता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
कुचन्दनम्, स्त्री, (कुक्षितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं
यदा कौ पृथिव्या चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ पत्राङ्गम् । वकम्
काट् इति भाषा । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥
कुङ्कुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्याया
यथा,—वेद्यकरत्नमालायाम् ।
“पतङ्गं रङ्गनं रत्नं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्” ॥)
कुचफलः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वा-
त्तथात्वम् ।) दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणपर्याया दाडिमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः ॥)
कुचरः, चि, (कुक्षितं चरतीति । कु + चर् + अच् ।)
कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १
३७ ॥ (दुर्गमदेशगन्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । २ ।
“प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः” ॥ कुस्थाने चरतीति । कान्तारादि-
पर्यटकः । कौ पृथगां चरतीति । भूमिचरः ॥
यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३, १४ ।
“दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
अश्वगाः परितप्येरुणातो दुःखभागिनः ॥
आदित्यः सत्वमुद्रितं कुचरास्तु तथा तमः ।
परितापोऽश्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते” ॥)
कुचायं, स्त्री, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम् ।) स्तनाग्र-
भागः । तत्पर्यायः । चुचुकम् २ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७७ ॥ चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ॥
कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुक्षिता चाङ्गेरी ।) इति रत्न-
माला ॥ चुक्रिका । चुकापालं इति भाषा ॥
कुचिका, पुं स्त्री, (कुच + बाङ्गलकात् इकन् ।)
मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुंचिया
इति भाषा ॥
कुचेलः, चि, (कुक्षितं चेलं वस्त्रं यस्य ।) कुवासाः ।
परिहितकुक्षितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥
(कुक्षितं चेलमिति विग्रहे । स्त्री, जीर्णवस्त्रम् ।
यथा, मनुः । ६ । ४४ ।
“कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता च व सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्ष्यम्” ॥)
कुचैला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निद्रा वा
यस्याः ।) विद्वकाणी । इति मेदिनी (यथा, भैषज्य-

कुञ्जटिः

रत्नावल्याम् ।
“कुचेला कुलका रात्रिर्भेदनामा च ग्रथिका” ॥
अस्याः पर्याया यथा ।
“अम्बुलाम्बुकीपाटा कुचेला पापचेल्किता ।
एकास्त्रीला वरा तित्ता प्राचीनौकाशिवानुका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
कुचेली, स्त्री, (कुचेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बुला ।
इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥
कुच्छं, स्त्री, (कोः पृथिव्याः दुःखं व्यति दर्शनाघ्राणा-
दिना लुनातीति । कु + क्षो + कः ।) कुसुदम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुसुदशब्दे ऽस्य गुणपर्याया
बोद्धव्याः ॥)
कुज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) उ कोजित्वा कुक्ता । स्तेयं चौर्थम् । इति
दुर्गादासः ॥
कुज, इ अथक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भां-परं-सकं-
सेट्-इदित् ।) कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥
कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + डः ।)
मङ्गलगृहः । (यथा, मङ्गलगृहस्तुतौ । “अङ्गारकः
कुजो भीमः” इति ।) नरकासुरः । (यथा,—
“तत्राहतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमात्तवन्मुम्” ॥
श्रीमद्भगवते ३ । ३८ ॥) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुजम्बलः, चि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्बलः
मृत्तिकादिखननेन सन्निचौरः ।) चौरविशेषः ।
इति हारावली । सिंदेल चौर इति भाषा ॥
कुजम्बिलः, चि, (कुजम्बोऽस्यास्तीति । इलच् ।)
कुजम्बलः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन
सन्ति अस्याः इति अच् ततश्चाप् । यथा,—
“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कसुः ।
विस्वाशेकौ जयन्तो च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥
इति मन्वोक्तनवपत्रिकासु “तव स्थानमिदं मर्त्ये”
इत्यादि निर्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।)
कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः
जायते । जन + डः टाप् च । सीता देवी भूमेः
तदुत्पत्तिकथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।
“ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधयाकारोन्मखम् ॥
द्वौ पुत्रौ तस्य सज्जातो यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ ।
एका च दुहित्वा साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा” ॥)
कुजिशः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । वलकारित्वम् ।
खिण्वत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हित-
त्वम् । रौचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुञ्जटिः, स्त्री, (कोजति अपहरति सूर्यप्रकाशम् ।
कुज् + क्षिप् न कुलम् । भट् संघाते इन् । ततः
कर्मधारयः ।) कुञ्जटिका । कुया । कुयासा इति
च भाषा । तत्पर्यायः । धूममहिषी २ रतान्त्री
३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः । रुक्षत्वम् । तमोगुण-
प्रायत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुञ्जरः

कुञ्जटिका, स्त्री, (कुञ्जटि + स्वार्थे कन् टाप् ।)
कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुञ्जटो, स्त्री, (कुञ्जटि + स्त्रियां वा ङीप् ।)
कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुञ्चनं, स्त्री, (कुञ्चति अनेन । कुन्च + करणे ल्युट् ।)
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः” ॥
इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्कोचः । यथा-
मुश्रुते ।
“कुर्व्यात् शिरागतं मूलेशिरा कुञ्चनपूरणम्” ॥)
कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः ।) कुञ्जाखी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कुञ्चिः, पुं, (कुन्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् ।
यथा, स्मृतिः ॥
“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च एव्कलम्” ॥
कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च + एवल् + टाप् इत्वंच् ।)
गुञ्जा । कुञ्च इति भाषा । वंशशाखा । कश्चि इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्णजीरकः । इति
जटाधरः ॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।
“मरिचः कुञ्चिकाम्बुला वृक्षाः कुङ्वाः पृथक्” ॥
इत्यादिषु द्रव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने ।
१६ अः ॥) कुञ्चिका । कुञ्जि चावि इति च भाषा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मत्स्यभेदः । कुञ्च इति भाषा । यथा । “कुञ्चिकयैर्न
विस्माययति भाययति” । इति मुग्धवोधम् ॥
कुञ्चितं, चि, (कुन्च + क्तः ।) वकम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।
“आकुञ्चिताभ्यामथ पक्ष्तिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्थी” ॥)
तगरुष्ये स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुञ्जः, पुं स्त्री, (कौ जायते जन + डः ।) एषोदरा-
दित्वात् मुमि साधुः ।) पर्वतादेर्लतापल्लवादिभिः
समन्ताच्छादितगर्भो गङ्गरादिदेशः । इति मधु-
प्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छा-
दितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३ । ८०
(यथा, पदाङ्कदूते १ ।
“शोपीभक्तैर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव खलितकवरो निःश्वसन्ती विशालम् ।
अत्रैवास्ते सुररिपूरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्ता गेहं भटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम” ॥)
हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥
कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्थस्य ।
कुञ्ज + “रप्रकरणे खमुखकुञ्जैः उपसंस्थानम्” ।
वार्त्तिकं इति रः ।) हस्ती । (यथा, महाभारते
३ । दैतवगप्रवेशे २६ । १५ ।
“कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्गुशयहम्” ॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा,
महाभारते । ३५ । १५ ।

कुटः

“कुटरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
केशः । इति मेदिनी ॥ देशभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पर्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे
४।४९।५० ।

“ततः शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्वतः ।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्मितं विश्वकर्माणा” ॥

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्दे-
ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुञ्जरत्नारमूलं, स्त्री, (कुञ्जरपिप्पल्या इव त्नारं उग्रं
मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्यस्याः ।
रप्रत्यये अच् तत अजादित्वात् टाप् ।) धातकी ।
धातुफल इति भाषा । (अस्याः पर्याया यथा,—
“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिन्ना बज्रपुष्पी च वज्रिज्वाला च सा स्मृता” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
श्चास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलावृक्षः ।
इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराश्रयः, पुं, (कुञ्जरस्य अश्रयः शत्रुः ।) शरभः
इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः । इति व्युत्पत्तिविश्वो-
ऽर्थः ॥)

कुञ्जरालुकं, स्त्री, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम् ।) आलुक-
विशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्रयते । अश भोजने +
कर्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २।४।
२० ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातिवात् ङीष् ।) हस्तिनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जलं, स्त्री, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र । एषोदरात्
साधुः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २।६।३६ ॥

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
वल्लरी ।) निकुञ्जिकास्नावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुन्ज + ण्वल् + टाप् इत्वं च ।)
कृष्णजीरकः । कुञ्जिका इति क्वचित् पाठः । इति
जटाधरः ॥ निकुञ्जिकास्नावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमखरी । इ कुण्टते ।
वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं
श्लोकः । इति दुर्गादासः ॥

कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
अकं-सकं-सेट् ।) शि कुटति अकुटीत् चुकोट
कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च ।
इति दुर्गादासः ॥

कुट क उ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । क उ कौट-
यते । एषोऽन्येन मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटः, पुं स्त्री, (कुट + कः ।) कलशः । इत्यमरः ।
२।६।३२ ॥

कुटः, पुं, (कुट + कः ।) कौटः । इति मेदिनी । गड्

कुटञ्ज

इत्यादि भाषा ॥ शिलाकुट्टम् । पातरभाङ्गा हातुडी
इति भाषा । वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ पर्वतः ।
इति हारावली ॥ (कुटिले चि, यथा, ऋग्वेदे
१।४६।४। “हविषाजारो अपां पिपर्त्ति
पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः” ॥)

कुटङ्कः, पुं, (कुट्टं हभूमिः टङ्कते आच्छाद्यतेऽनेन ।
कु + टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) गृहाच्छाद-
नम् । इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यातः ॥

कुटङ्कः, पुं, (कुटस्याङ्गमिव । शकन्धादित्वात् साधुः ।)
वृक्षलतागहनम् । कृदिः । चाल इति भाषा ।
गृहभेदः । इत्यमरटीकायां सुकुटादयः ॥ कुण्डे
इति भाषा ॥

कुटचः, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि + डः ।)
कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे
गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)

कुटजः, पुं, (कुटे पर्वते जायते । जन् + डः ।) पुष्प-
वृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुडची इति
भाषा ॥ (यथा, माघे ६।३५ ।

“कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं

विदधिरि दधिरिणुविडम्बनाम्” ॥)

तत्पर्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
इत्यमरः । २।४।६६ ॥ कौटजः ५ । इति तट्टीका ॥

वृक्षकः ६ शक्रपर्यायः ७ । इति रत्नमाला ॥
कुटजः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
११ प्रावृष्यः १२ शत्रुपादपः १३ वरतिक्तः १४
यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्राव-
रेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शत्रुशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारना-
शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणः । रक्तपित्तवृद्धोषा-
शानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाश-
कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“कुटजत्वकृत्तः काथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत्” ॥
“कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम् ।
तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
यावच्चैवलसीकाभं शृतं तमुपकल्पयेत् ।
तस्यार्द्रकर्मतन्त्रेण पिबेद्भक्तितिसारवान् ॥
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥)

अगस्त्यमुनिः । श्रोणाचार्यः । इति मेदिनी ॥

कुटन्नटं, स्त्री, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति । नट
स्पन्दने + पचाद्यच् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः ।
२।४।३३ ॥ केउटिया सुता इति ख्यातम् ।
केयुर इति नीचोक्तिः । इति तट्टीका ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र वक्ष्या ।

“प्रज्ञकं चन्दनोष्णैर् पाठां मूर्त्त्यां कुटन्नटम्” ॥

कुटिच

इति वामटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।

अस्य पर्यायाः यथा ।

“कुटन्नटं परं बल्यं सुस्ताभञ्च परीलवम्” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कोसची मोथा । गुडतजी इति च । इयन्तु वि
नकानाम्नी वृक्षस्य त्वक् सुस्ताकृतिः ॥

पर्यायाश्च यथा ।

“कुटन्नटं दासपुरं बालेयं परिपेलवम् ।

श्वगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।

सुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गु
चास्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुटन्नटः, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट् + कच्
श्लोनाकवृक्षः । इत्यमरः । २।४।५७ ॥

(अस्य पर्याया यथा ।

“श्लोनाकः श्लोघणश्च स्यान्नटकङ्कटुगुक्तः ।

मण्डूकपर्णपत्रोणं शुक्रनासकुटन्नटाः ।

दीर्घवृन्तो रलुचापि पृथुश्लिम्बः कटम्बरः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गु
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)

कुटपः, पुं, (कुटात् विपज्जालात् पाति रक्षति ।
+ पा + कः ।) मुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपे

नम् । (कुट + “उभिकुटिदलीति” । उगां ४ ।

१४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कु

परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कमले स्त्री ।

राजनिर्घण्टः ॥

कुटरं, स्त्री, (कुट + बाहुलकात् करन् ।) कु

मशानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां

कण्ठः ॥

कुटरः, पुं, (कुट + “कुटः किञ्च” । उगां ४ ।

इत्यरः किञ्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिको

कानात् तावु इति भाषा ॥

कुटरुणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरुणा । शक्र

दित्वात् साधुः ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला

तेउडी इति भाषा ॥

कुटलं, स्त्री, (कुटति आच्छाद्यत्यनेन । कुट + कच्

कलच् ।) पटलम् । इति हारावली ॥ चाल

इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्या

नार्थं गृह्णाति या । कुट + ह + ण्वल् टाप्

च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुटिः, स्त्री, (कुथ्यते सञ्जीयते द्रव्यादिभिः क

कुट् + “कू गू शू पू कुटीति” । उगां ४ ।

इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीका

भरतः ॥

कुटिः, पुं, (कुथ्यते क्लियतेऽसौ । कुट क्लेदने +

कांथोर्गलोपञ्च” । उगां ४ । १४३ । वृक्षः ।

सं च कित् । धातोर्गलोपञ्च ।) इति सिद्धा

शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । इति सिद्धा

द्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्वतः । इत्युज्ज्वल

४।१४३ ॥)

कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिलं जले चरतीति । कु

कुटुम्ब

कुट्टकः

कुट्टलं

चर + टः ।) जलशूकरः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुशुक् इति भाषा ॥

कुटितं, चि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट् + इतच्
किञ्च ।) कुटिलम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुटिरं, स्त्री, (कुच्यते निर्ममयते यत् । कुट् + इरन् ।)
कुटीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुटिलं, चि, (कुट् वक्राभावे + बाहुलकात् इलच् ।)
अलच् । वांका इति भाषा । तत्पर्यायः । अरालम्

२ वजिनम् ३ जिह्वम् ४ उर्मिमत् ५ कुक्षितम् ६
नतम् ७ आविद्धम् ८ सुग्रम् ९ वेक्षितम् १०

वक्रम् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वेङ्गु १३ विनतम् १४ उन्दुरम्

१५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ६ । २३ ।

“ज्वलज्जटाकलापस्य भकुटीकुटिलं मुखम् ।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्” ॥)

तगरपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया
यथा,—

“कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम्” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ स्त्री, कन्दोभेदः ॥
कुटिला, स्त्री, (कुटितं वक्रं व्रजतीति । कुट् + इलच्

+ स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
सरस्वती नदी । स्पृकानामगन्धद्रव्यम् । इति रा-

जनिर्घण्टः ॥ (राधिकाभट्टमणिनी । चि, अस-
रलम् ॥)

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि + वा डीप् ।) कुटः । गृहम् ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।

“ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्” ॥)
कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा । मुरा-

नामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥
कुटीचक्रः, पुं, (कुत्था लेशेन पुत्राग्नेन चकते तद्वतीति ।

कुटी + चक् + अच् ।) पुत्राग्नेजीवी । तत्पर्यायः ।
पुत्राग्नेदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुत्थां

पर्यकुटीरे चकते तद्वतीति वसतीति । सन्नप्राप्ति-
भेदः । स च कर्मनिष्ठः । यथा—महाभारते

१३ । १४ अध्याये ।
“चतुर्विधा भिन्नवस्ते कुटीचक्रबद्धकौ ।

हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः” ॥)
कुटीचरकः, पुं, (कुत्थां चरति । कुटी + चर + टः

स्वार्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्मसंग्रहः ॥
कुटीरः, पुं, (कुटी + स्वल्पार्थे रः ।) लुङ्गृहम् ।

कुंडे इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वल्पवेष्ट २ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।

“ललित-लवङ्ग-लता-परिश्रीलन-कौमल-मलय-
समीरे । मधुकर-निकर-करम्बित-कौकिल-कूजि-

त-कुङ्कु-कुटीरे” ॥)
कुट्टकः, पुं, (कुट्ट + स्वार्थे कन् ।) वृक्षलतागह-

नम् । पिटः । डोल इति भाषा । कृदिः । चाल
इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षलता ।

गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुंडे इति
भाषा ॥

कुट्टम्, क ड धृत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
आत्म-अकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क ड

कुट्टम्वयते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कुट्टम्, पुं, (कुट्टम्वयते प्रालयति । कुट्टम् + अच् । यद्वा

कुट्टम्वयते प्रालयते सम्बन्धते वा । कुट्टम् + कर्मणि
घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥
(यथा, मनुः । ११ । २२ ॥

“तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा खकुट्टमान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्” ॥)

कुट्टम्वयाएतः, चि, (कुट्टम्वभरणाय व्याएतः नियुक्तः ।)
कुट्टम्वपोषणासक्तः । तत्पर्यायः । अभ्यागारिकः २

उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (कुट्टम्वेन
पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्याएतः संयुक्तः । वज्र-

परिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)
कुट्टम्विनी, स्त्री, (कुट्टम् अतिशयेन अस्यस्याः ।

अस्यर्थे इनिः । ततो डीप् ।) कुट्टम्वविशिष्टा ।
प्रतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्प-

र्यायः । पुरन्ध्री २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
पुरन्धिः ३ । इति भरतः ॥ पुरन्धिका ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।
“अप्रशोकमनाः कुट्टम्विनीमनुगृहीष्व निवा-

पदन्तिभिः” ॥) लुङ्गृहपविषेधः । तत्पर्यायः ।
प्रयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या

५ दुराधर्मा ६ क्रूरकर्मा ७ सिरिष्टिका ८
श्रीता ९ प्रहरकुट्टी १० श्रीतला ११ जलेरुहा

१२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
कफपित्तत्रणरक्तदोषकण्डूनाशित्वम् । रसायत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
कुट्टम्बी, [न] पुं, (कुट्टम्बः अस्यस्य । अस्यर्थे इनिः ।)

गाह्यस्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्यायः । गृही २
गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,

कुमारः । ६ । ८ । ५ ।
“शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखसुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुट्टम्विनः” ॥)
कुट्टम्बी [न], चि, (कुट्टम्बः पोष्यवर्गोऽस्यस्य अस्यर्थे

इनिः ।) वृक्षकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुट्टम्ब-
विशिष्टश्च ॥

कुट्टम्बौकः, [स्] स्त्री, (कुट्टम्बानां ज्ञातिबान्धवानां
दार-पुत्रादीनां चोकः वासस्थानम् ।) कुट्टम्बवास-

स्थानम् । इति जटाधरः ॥
कुट्ट, क कुत्सायाम् । कृदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुट्ट, क ड प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्म-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्तः । क ड

कुट्टयते । एषोऽन्येन मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र ।)

अङ्गविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,
“भाज्यो ह्यारः क्षेपकाश्चापवर्गः

केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम् ।
येन चिन्तौ भाज्यहारौ न तेन

क्षेपक्षैतदुष्टमुद्दिष्टमेव” ॥

उदाहरणं यथा ।

“एकविंशतियुतं शतद्वयं

यद्गुणं गुणकपञ्चषष्टियुक् ।

पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं

शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्” ॥

इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलब्धन्तादिभिर्भि-
नन्ति किनन्ति चूर्णयति वा । कुट्ट क्ते + खल् ।

क्तेदके, चि । यथा, याज्ञवल्करः । ३ । ४६ ।
“दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वाग्मकुट्टकः” ॥)

कुट्टनं, स्त्री, (कुट्टते इति । कुट्ट क्ते + भावे ल्युट् ।)
क्तेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रता-

पणम् ॥
कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति किनन्ति नाशयति स्त्रीणां

कुलमनया । कुट्ट + स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् डीप् ।
यद्वा कुट्टते क्थिते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट

क्तेदने + करणे ल्युट् डीप् च ।) पुरुषेण सह
परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्टनी इति भाषा । तत्प-

र्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
कुट्टनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी

५ रङ्गमाता ६ अर्जुनी ७ । इति जटाधरः ॥
कुम्भदासी ८ गणेशका ९ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २४३ ।
“तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुट्टन्यचि-

न्तयत्” ॥)
कुट्टमितं, स्त्री, स्त्रीणां दशधाष्टङ्कारचेष्टान्तर्गत-

चेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्त-
र्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।
“केशस्तनाधरादीनां यत्तु हर्षोऽपि सम्भूमात् ।

प्राङ् कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्” ॥
कुट्टारं, स्त्री, (कुट्ट + आरन् ।) केवलम् । रतिः । इति

मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥
कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतने-

नेति शेषः । कुट्ट + आरन् ।) पर्वतः । इति चि-
काण्डशेषः ॥

कुट्टिमः, पुं स्त्री, (कुट्ट + भावे घञ् । तेन निर्दिष्टः
निष्पन्नः इत्यर्थे इमप् ।) मणिभूः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ६ ।
“मस्तुर्न मणिकुट्टिमोचितौ

माट्टपार्श्वपरिवर्तिनाविव” ॥)
सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः ।

इति मथुरानाथः ॥ दाडिमवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट + इन् । कुट्टिं
मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि + ह + खल् टाप्

अत इत्वं च ।) दासी । इति हज्जायुधः ॥
कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट + ईरन् ।) पर्वतः ।

इति हारावली ॥
कुट्टलं, स्त्री, (कुट्टते नारिकेल्यो यन्त्रणा दीयते यच्च ।

कुट्ट + “वृषादित्वात्” । उणां १ । १०८ । इति कालच्
तस्य सुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यच्च

कुठेरः

रञ्जुभिः षोडशम् । इति मनुः ॥
 कुड्मलः, पुं, स्त्री, (कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति ।
 कुटि + “वृषादिभ्यश्चि” । उणां १ । १०८ । इति
 कलच् ॥) विकासोन्मुखप्रौढकलिका । ईषदिक-
 सिता कलिका । तत्पर्यायः । मुकुलः २ । इत्यमरः ॥
 कोषः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे २।७ ।
 “द्योतिवान्तः समैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः” ॥)
 कुठ छिदि । सौचधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुठ इ खोठने । वैकल्ये । आलस्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्त्री ।
 कर्मणि इ कुण्डाते । वैकल्यं विकलीभावः ।
 आलस्यं मन्दीभावः । कुण्डति खड्गः शोकात्तो
 वृद्धो वा । इति दुर्गादासः ॥
 कुठः, पुं, (कुण्यते क्षियतेऽसौ । कुठ छेदने + कर्मणि
 घञर्थे कः ।) वृद्धः । इत्यमरः २ । ४ । ५ ॥
 कुठरः, पुं, (कुठ + बाङलकात् करन् ।) मयान-
 दण्डवन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्यायः । दण्डविक्रमः
 २ । इत्यमरः २ । ६ । ७४ ॥ (नागविशेषः ।
 (यथा, महाभारते १ । ३५ । १५ ।
 “कुठरः कुङ्करश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 कुठाकुः, पुं, (कोठति आहन्ति भिनन्ति काष्ठम् ।
 कुठ छेदने + आकुन् किञ् ।) पक्षिविशेषः ।
 इत्युणादिकोषः । काठठोक्रा इति भाषा ॥
 कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारचङ्क इव । पृषोदरादित्वात्
 रलोपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥
 कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन । कुठ + करणे
 आरन् ।) अस्त्रविशेषः । कुडाल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४ ।
 इत्यमरः २ । ८ । ६२ ॥ कुठारी ५ परशुः ६
 परश्वधः ७ परश्वधः ८ । इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्कः
 ९ द्रुवणः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते ३ । २५ । १२ ।
 “तं त्वामताहं शरणं शरणं
 स्वभ्यसंसारतरोः कुठारम्” ॥)
 कुठारः, पुं, (कुण्यते क्षियतेऽसौ । कुठ + कर्मणि
 आरन् ।) वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठारः, पुं, (कुठ + आरु ।) वृद्धः । वानरः । इति
 मेदिनी ॥ शुक्लकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठिः, पुं, (कुठ + “कुठिकण्योर्नलोपश्च” । उणां ४ ।
 १४३ । इति इन् किञ् ।) पर्वतः । वृद्धः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 कुठिकः, पुं, (कुठ + इकन् किञ् ।) कुष्ठम् । इति
 हारावली । कुड् इति भाषा ॥
 कुठेरः, पुं, (कुण्डति तापयति वैकल्यं करोति वा ।
 कुठि खोठने वैकल्ये आलस्ये च + “पतिकठि-
 कुठीति” । उणां १ । ५६ । इति शर्क् बाङल-
 कात् लुभोऽभावः ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥
 तुलसी । इत्युणादिकोषः ॥ अर्जकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ वर्वरी इति ख्यातः ।
 (यथा, गोः रामायणे ३ । १७ । १० ।

कुडिशः

“दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा ।
 अङ्गोटांश्च कुठेरंश्च नीलाशोकांश्च सर्वशः” ॥
 कुठेरकः, पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते । कै + कः ।)
 पर्णासः । इत्यमरः २ । ४ । ७६ ॥ तुलसी इति
 ख्यातः । श्वेतच्छदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेततुलसी
 वाबुइ तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्यायाः ।
 “अर्जुकः श्वेतपर्णासो गन्धपुल्लः कुठेरकः” ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् । वर्वरी । एतदर्थे-
 ऽस्य पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
 प्रथमभागे ।
 “वर्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिलककुठेरकौ” ॥
 गुणाश्चास्य वर्वरीशब्दे ज्ञेयाः ॥) नन्दीवृद्धः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते । जन् + डः ।) कुठे-
 रकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठेरः, पुं, (कुठ + एरुक् ।) चामरवातः । चाम-
 रेर वातास इति भाषा । तत्पर्यायः । मय्यरुः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुड शि बाल्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-सेट्-इदित् ।) एतदाद्याश्चत्वारः पञ्चम-
 स्त्रिणः । बाल्यमिह शिशुव्यापारः । शि कुडिति
 अकुडित् सिताभिः शिशुः । इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्डाते । कुण्डति
 जनं देवः विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ ड दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-आत्मं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्डाते । ड
 कुण्डते इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ क कुण्डयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कुडपः, पुं, (कुड + कपन् ।) कुडवपरिमाणम् । इत्य-
 मरटीकायां खामी ॥
 कुडवः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा । कुड
 + कवन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । १३० । “उपनीय कमलकुडवं
 कथयति समयस्त्रिकित्सके हलिकः” ॥) स तु प्रस्य-
 चतुर्थीशः । इति लीलावती । वैद्यकमते विप्र-
 खतपरिमाणम् । दानिंश्चत्तोलकमिति यावत् ।
 तत्पर्यायः । अङ्गलिः २ अष्टमारम् ३ शरावार्द्धम्
 ४ । इति परिभाषा ॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
 “रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् ।
 शुष्कान्वार्द्धयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्तितम्” ॥
 “प्रसूतिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥
 अष्टमानश्च स ज्ञेयः” । इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व-
 खण्डे । १ अः ॥)
 कुडजङ्घी, स्त्री, (कुडो जुडा जङ्घी कारवेल्ली ।) जुडा-
 कारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुडिः, पुं, (कुण्डाते दह्यते इति । कुडि दाहे + इन् ।)
 शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
 कुडिशः, पुं, (कुण्यते भक्ष्यतेऽसौ । कुड अदने +

कुणपः

बाङलकात् शः तत इट् ।) मत्स्यविशेषः । कुडि
 माच् इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । वातरोगे पथ्यत्वम् । रोजनत्वम् ।
 बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कुड्मलः, पुं, (कुड बाल्ये + “वृषादिभ्यश्चि” ।
 उणां १ । १०८ । इति कलच् कुडेरपि । मुट् च
 कुड्मलः । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥
 कुड्यं, स्त्री, (कुडि + तत्र साधुरिति यत् । कौ
 रङ्गादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादय-
 भित्तिः । भित् देयाल इत्यादि भाषा । इत्यमर-
 २ । २ । ४ ॥ (यथा, महाभारते १ । १४५ । १० ।
 “सर्पिलैवसाभिश्च लाक्ष्या चाप्यनल्पया ।
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुडेषु दापय” ॥)
 विलेपनम् । इति मेदिनी ॥ कौतूहलम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कुड्यकं, स्त्री, (कुड्य + स्वार्थे कन् ।) कुड्यम् । भित्ति-
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुड्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुड्यं भित्तिं क्षिनन्ति विप्र-
 यतीति । कुड्य + क्षिद् + णिनिः ।) चौरविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥
 कुड्यच्छेदं, स्त्री, (कुड्यस्थितं कुड्यस्य वा क्षेप-
 खानिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देयाल-
 इति भाषा ॥
 कुड्यमत्सी, स्त्री, (कुड्ये मत्सी इव । मत्स्य + जा-
 त्वात् डोष् यलोपः ।) गृहगोधिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव ।) गृहगोधि-
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कुण त् क आभाषे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋसो मूर्जना-
 कुणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्ती-
 त्येके । इति दुर्गादासः ॥
 कुण श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उपकरणं
 पोषणम् । श कुणति दीनं दयालुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुणञ्जरः, पुं, (कुणं सुक्तानादिकं जरयति । कुण-
 + बाङलकात् खच् ।) वृद्धविशेषः ।
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कुणञ्ज २ मधुर-
 अरण्यवास्तूकः ४ । अस्य गुणाः । पाचनत्वम् ।
 रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ।
 त्वञ्च । एतच्छाकगुणाः ।
 मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।
 कषायत्वम् । स्रग्दाहित्वम् ।
 लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुणपः, पुं, (कुणोः + कपन् सम्प्रसारणश्च ।)
 मृतशरीरम् । इत्यमरः २ । ८ । ११८ ।
 महाभारते-१४ । ६ । २२-२३ ।
 नारद उवाच ।
 “उन्मत्तवेशं विभक्तुं स चक्रमीति यथावद्वि-
 वाराणस्यां महाराज ! दर्शनेषुर्महेश्वरम् ॥

कुण्ड

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्बर्त्तो महीपते ।” ॥)

एतदर्थं नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः ॥ पूति-
गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । वडशा
इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूति-
गन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—

“कुणपं मस्तुलुङ्गमं सुगन्धं कथितं वज्र” ॥

इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा “कुण-
पश्चादपि ताभ्याम्” । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे ।
१ अध्यायः ॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् डीष् ।) विट-
शारिका । इति मेदिनी ॥ गयेशालिक इति
भाषा ॥

कुणालः, पुं, (कुण + “पीयूषाभ्यामिति” उणां ३ ।
७६ । इति । कालन् । सम्प्रसारणञ्च ।) देशभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अशोक-
राजपुत्रेभ्यः । स च बौद्धः ॥)

कुणिः, पुं, (कुण + इन् ।) तुम्ररुद्रः । इत्यमरमेदिनी-
करौ ॥ तुंइ इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
“कक्षाक्षमथ्ये कक्षाधक् कुणित्वं तत्र जायते” ॥
इति वामटे शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

कुणिः, त्रि, (कुण + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥
कोपा इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ।
“गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुजः कुणिः पङ्गुः” इति ॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे + “कुणिपुल्योः किन्दच्” ।
उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि + एवल् ।) स्थूलः । इति शब्द-
माला । मोटा इति भाषा ॥

कुण्डः, त्रि, (कुण्डति क्रियासु मन्दीभूतो भवति ।
कुटि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्मण्यः । इत्य-
मरः । २ । १ । १७ ॥

(यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।
“वैकुण्ठोऽयं वसतु मम मतिः कुण्डभावं
विहाय” ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥

कुण्डकः, त्रि, (कुण्डति कुण्डयति वा आत्मानं जडी-
भूतं करोति । कुटि + एवल् ।) मूर्खः । इति शब्द-
माला ॥

कुण्डितः, त्रि, (कुटि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः ।
यथा । “दशवदनभुजानां कुण्डिता यत्र शक्तिः” ॥
इति महानाटकम् ॥

कुण्डं, स्त्री, (कुणतीति । “जमन्तात् डः” । उणां
१ । ११३ । इति डः ।) मानभेदः । (कुण्डाते
रक्ष्यते जलं यत्र । कुडि + अधिकरणे अप् ।)
देवजलाशयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः ।
चौवाञ्चा इति भाषा ॥

तज्जलगुणाः । अधिकफकारित्वम् । रुक्षत्वम् ।
मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ कपा-
जलकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (प्राचविशेषः ।
यथा, रघौ १ । ८४ ।

“भुवं कोषोष्णं कुण्डोष्ठी मेथेनावभृतादिपि” ॥)

कुण्ड

होमीयाभ्यालयः । तत्तु प्रायश्चित्तार्हस्तमितं भवति
तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।

“प्रागुदकक्ष्वणां भूमिं कारयेद्वनतो नरः” ॥

प्रागुदकक्ष्वणां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा ॥

तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च ।

“सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्” ॥

चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।

“सहस्रे त्वय होतव्ये कुर्यात् कुण्डं करात्मकम् ।

दिहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्” ॥

दिहस्तादिके यामले ।

“पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्मितम् ।

उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्” ॥

पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तदिहस्तादिमितस्य कोण-
सूत्रेण ईशानान्निर्द्देतिकोणदत्तसूत्रेण परिमितं

यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं

दिहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तदैर्गुण्यादिमितम् ।

तथात्वे दिहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-
पत्तेः । कृष्णकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥

वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिध्यते ।

हस्तैके मेखलास्तिष्ठो वेदाधिनयनाङ्गुलाः ॥

कुण्डे दिहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।

चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः” ॥

मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृद्व-
टिताः । ताश्च खातादेशाद्वाह्ये एकाङ्गुलरूपं कण्डं

परित्यज्य उच्चायेण विस्तारेण चैवादिक्रमेण

वेदाद्यङ्गुलाः । एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता यव-
हारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे

रसाः षट् गुणास्तयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-
चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।

“खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्” ॥

एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादा-
ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।

“धृत्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारं तथैव च ।

सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिगतम्” ॥

शारदातिलके ।

“होतुरय योनिरासामुपर्य्यन्त्यपत्रवत् ।

मुष्ट्यरत्नोक्तहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥

षट्चतुर्द्विङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।

एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्यादीधदधोमुखम् ॥

एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेभ्येषु वर्द्धयेत् ।

यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥

स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरङ्गकम्” ॥

आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुल-
वित्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसङ्कु-
चितविस्ताराः । यामले ।

“नालमेखलयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।

रङ्गं कुर्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि” ॥

परिधौ स्तब्धियासानाह कन्दोगपरिधिष्ठे ।

“बाहुमात्राः परिधय षट्जवः सप्तचोऽत्रणाः ।

त्रयो भवन्त्यष्टौर्ग्रा एकेषान्तु चतुर्दशम् ॥

प्रागयावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

कुण्डपा

न्यसेत् परिधिमन्यसेदुदगग्रः स पूर्व्वतः” ॥

अत्रणाः क्षिप्ररहिताः आभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये
दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उत्तरा-
ग्रम् ॥ वैलोक्यसारेऽपि ।

“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्त्रता ।

अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा” ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता
नता नम्रा अङ्गुष्ठमितमृद्वटितमेखलावेष्टनयुक्ता
तथात्वे हस्तगणिताज्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-
तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।

“कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् ।

मुष्ट्यरत्नोक्तहस्तानां नाभिरुत्तरेधविस्तृता ॥

नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेभ्यन्धेषु वर्द्धयेत् ।

यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥

नाभिश्चेत्त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।

वहिरंशद्वये नाष्टौ पञ्चाणि परिकल्पयेत्” ॥

तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्मा ।

“खाताधिके भवेद्गोपी हीने धेनुधनक्षयः ।

वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं क्षिप्रमेखले ॥

मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।

भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ॥

अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।

“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।

हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्मणि” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, स्त्री स्त्री, (कुण्डाते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन् ।
कुडि रक्षणे + अच् ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।

कुण्डः, पुं, (कुण्डाते दह्यते कुलं अनेन । कुडि-दाहे
+ करणे घञ् ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति

भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

स्वामी वाञ्छिया धाकिते उपपतिजात विजन्म

सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।

“पत्नौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः” ॥

सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ६८ ।

“कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तत्तकश्च महोरगः” ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव
चाव्वाकतंखलत्वात् ।) चाव्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः ।

पतितब्राह्मणीपुत्रः ॥ (कुण्डे योनि कुण्डे कीट-
इव ।) दासीकासुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, स्त्री, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं
कं जलं अच् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(काञ्ची इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति
इन्द्रेकते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।

“परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्नौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः” ॥)

कुण्डङ्गः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
बाहुलकात् खः डिच् ।) कुञ्जम् । वृक्षश्चादि-

तस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपाथः, पुं, (कुण्डे चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड
+ पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपातत्वे ।)

क्रतुः । इति सुगन्धोपमम् ॥

कुण्डली

कुण्डलं, स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां + वृषादित्वात् कलच् । यदा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) स्नातमस्थान-कर्णभूषणम् । (यथा विष्णुध्याने ।

“ध्येयः सदा सविटमण्डलमध्यवर्त्तः

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः

केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी” ॥)

तत्पर्यायः । कर्णवेष्टनम् २ । इत्यमरः । २।६।१०३ ।

पाशः । वलयः । इति मेदिनी । (पुं, कौर्यकुलज-

सर्पविशेषः । यथा महाभारते १ । ५७ । १३ ।

“एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्तन्यः कुमारकः ।

बाहुकः प्रहङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।

कौर्यकुलजास्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्” ॥

पुंलिङ्गे ऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः” ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप् ।) कुल-कुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम् ।

तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धं त्रिवलयान्विताम् ॥

कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भुजवेष्टिनीम् ।

तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः ॥

उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छासं दृष्टासनः ।

अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम् ।

तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिष्टान्नविशेषः ।

जिलिपी इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा ।

“नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुण्डलो जनः ।

प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्यस्नेन प्रलेपयेत् ॥

द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यस्तं प्रस्थसम्मितम् ।

द्वतमर्द्धशरावच्च धोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥

आतपे स्थापयेत्तावदुयावदुयाति तदस्त्वताम् ।

तां स्रपकां घृताग्नीत्वा सितापाके तनुद्वे ॥

कर्पूरादिसुगन्धे च स्वपयित्वोद्धरेत्ततः” ॥

अस्या गुणाः ।

“एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिवलयप्रदा ।

धातुवृद्धिकरी वृथा रूपा चेन्नित्यतर्पणी” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + जातो ङीष् ।) मिष्टान्न-विशेषः । जिलिपी इति भाषा । इति पाकराजे-

श्वरः ॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् ।

तद्गङ्गरे कामवायुर्जीवरूपोऽतिचञ्चलः ॥

अधोमुखस्तत्र लिङ्गः स्वयम्भुस्तेन चाल्यते ॥

नीवारशृङ्गवत्तन्वी कुण्डली परदेवता ॥

शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धं त्रिवलयान्विता ।

मुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्त्रं तथा संवेष्टितः प्रभुः ॥

डाकिनी ह्यत्र वसति द्वारपाली सयष्टिका ।

यः साधकोऽत्र इमते स दिव्यो नैव मानुषः” ॥

इति सम्भोजनतन्त्रम् ॥ (अस्याः पर्याया यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । १०४ ॥ कुटिलाङ्गी २

कुण्डिनः

कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरु-न्धती ७ ॥ गुडूची । काञ्चनवृक्षः । इति मेदिनी ।

(अस्याः पर्याया यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुदालो युगपत्रकः ।

कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः खल्यकेशरो” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कपिकच्छुः । सर्पिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुण्डली, [न] पुं, (कुण्डलं अस्यस्य इति इनिः ।

कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम् ।) सर्पः । इत्य-

मरः । १ । ८ । ७ ॥ वरुणः । (कुण्डलं कुण्डलवदा-

कारं शरीरे अस्यस्य ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥

चित्तलम्बः । इत्यजयपालः । (विष्णुः । यथा,

महाभारते १३ । १४६ । १२० ।

“अरौद्रः कुण्डली चञ्चो विक्रमूर्जितशालनः” ॥)

कुण्डलयुक्ते, चि । इति मेदिनी । (यथा गोः रामा-

यणे । ३ । ६ । १२ ।

“इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात् ।

परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः” ॥)

कुण्डाशी, [न] चि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुप-

लक्ष्मीकृत्य अत्राति जीवनयात्रां यापयतीति ।

कुण्ड + अश् + णिनिः ।) भगभक्तकः । कोटना

इति भाषा । इति महाभारते दानधर्मः । (कुण्ड-

स्य जारजातस्य अन्नं अत्रातीति ।) कुण्डान्नभोजी ।

तस्य नरको यथा,—

“रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।

सूचो माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥

आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्यामयाजकः ।

रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये” ॥

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । २०, २१ ॥ “रङ्गो-

पजीवी नटमल्लादित्तिः । कैवर्त्तः धीवरत्तिः

पथ्यौ जीवति जारजातः कुण्डः तदन्नभोजी

कुण्डाशी । सूचो पिशुनः । माहिषो माहिषोप-

जीवी । यदा ।

‘माहिषीयुच्यते भार्याभोगेनोपार्जितं धनम् ।

उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः’ ॥

इति स्मृतिप्रोक्तः । पर्वकारी धनादिलोभेना-

पर्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः । पर्वगामीति

पाठे पर्वसु स्त्रीगामी । शाकुनिः पक्षिजीवी ।

शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं युज्वा” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(हृतराष्ट्रपुत्रः । यथा महाभारते । १।११७।१३ ।

“कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका” ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + सार्थं कन् टाप् अत इत्वं

च ।) कमण्डलुः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिठरः । इति

शब्दचन्द्रिका । कुण्डि इति भाषा ॥ (ताम्रकुण्डम् ।

स्थाली । सामवेदान्तगत उपनिषद्विशेषः । यथा,

मुक्तिकोपनिषदि ।

“अथैतैकाक्षरं पूर्णं सूर्याव्यथात्मकुण्डिका” ॥)

कुण्डिनं, स्त्री, विदर्भनगरम् । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, हरिवंशे ।

“कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष ! भोजपुत्रस्य शासनात्” ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च “बज्जलमन्य-

कुतुकं

चापि” । उणां । २ । ४६ । इति इनच् ।) मुनि-विशेषः । इत्युणादिकोषः । (यथा, आश्वलायने ।

“कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” ॥

कुरुवंशीयनृपभेदः । स च हृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।

यथा महाभारते १ । ६४ । ५६ ।

“हस्ती वितर्कः काथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः” ॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि + इन् ।) ततो वा ङीप् । कुण्ड +

सञ्ज्ञायां वा ङीष् ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । २ ।

७ । ४६ ॥ स्थाली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुण्डीरः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन ।

कुडि + ईरन् ।) मनुष्यः । (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्ब-

लो येन ।) बलवति चि । इति धरणी ॥

कुत् आस्तुतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुतपः । इति दुर्गा-

दासः ॥ कुत् अपस्यः कुतपः कालविशेषः । क्षति-

रचितस्नेहपात्रञ्च । इति केचित् ॥

कुतः, [स्] व्य, प्रश्नः । पञ्चमर्थः । निङ्गवः । इति

विश्वः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १६ । ३७ ।

“सर्वभूतात्मके तात ! जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः” ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्यस्य । पिङ्गलनेत्रत्वात् तथा-

त्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि-

कुत्सितशरीरः । इति व्युत्पत्तिबन्धोऽर्थः ॥)

कुतपः, पुं स्त्री, अङ्गोऽष्टमोऽंशः । दिवसस्याष्टमो

मूहर्त्तः । यथा,—

“अङ्गो मुहर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहर्त्ता यः स कालः कुतपः स्मृतः” ॥

इति आङ्गवत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥ प्रादि-

भाषिककुतपा यथा,—

“मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रौप्यं दर्मास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याङ्गस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः” ॥

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥ स च त्रिंश-

दण्डदिनमाने द्वितीहप्रहरशेषदण्डावधि हतीय-

प्रहरप्रथमदण्डपर्यन्तकालः । इत्यमरः । २।७।३१ ॥

स तु एकोद्विष्टाद्धारम्भकालः । यथा,—

“आरभ्य कुतपे आङ्गं कुर्यादारौहिण्यं बुधः ।

विधिञ्चो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ॥

इति आङ्गवत्त्वम् ॥

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्वरः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामन्नमन्त्रयम्” ॥

इति शातातपः ॥ * ॥ दौहित्रः । वाद्यम् । काग-

लोमजकम्बलम् । कुशटणम् । इति मेदिनी ॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूर्मिं तपति वा ।

तप + अच् । कुत् + कपन् वा ।) सूर्यः । इति

नरः । द्विजन्मा । अतिथिः । गवैः । भागिनेयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कुतुकं, स्त्री, (कुत् + बाज्जलकात् उक्ञ् ।) कौटु-

कम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, युमाजि-

कविकृतोपदेशशतके । १०२ ।

“कुतुकाय कोविदानां मूढमतीनां महीपकाराय ।

कुचचि

निरमात्वविर्गुमानिः शतपेदेशप्रबन्धममुम् ॥
 कुतुपं, स्त्री, (कुतप + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 कुतपः । दिनस्याष्टममुहूर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुतुपः, पुं, (ऋसा कुतुः ततो डप् च । ततः एषोद-
 रात् अकारागमे साधुः ।) चर्मनिर्मिताल्प-
 खेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ कोट कुपो
 इति भाषा ॥
 कुतुः, स्त्री, (कुत्सितं तन्वते । तन् बाजलकात् कूः ।
 टिलोपश्च ।) चर्मनिर्मितखेहपात्रम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥
 कुतूयकः, पुं, (कु ईषत् तूययति सङ्कोचयति चक्षुः यः ।
 कु + तूय सङ्कोचे + ण्वल् ।) बालरोगविशेषः ।
 स तु नेत्ररोगः । कुतुया इति भाषा । तस्य लक्ष-
 णम् ॥
 “कुतूयकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्तमानः ।
 जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरश्च खवेन्मुहुः ॥
 शिशुः कुर्यात्क्षलाटाक्षिकूटनासावधर्षणम् ।
 शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मनीलनक्षमः” ॥
 इति माधवकरः । कुतूयक इत्यपि पाठः ॥
 (यथा,—
 “कुतूयकः शिशुरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
 स्यात्तेन शिशुरक्षूतनासाक्षो वोल्लगाक्षमः ।
 स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकणनासाक्षिमर्दनः” ॥
 इत्युत्तरतन्त्रे च अध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥
 चिकित्सा यथा ॥
 “शुण्ठी भृङ्गनिशाकल्कः एटपाकः ससैन्धवः ।
 कुतूयकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्चोतनं हितम् ॥
 क्रिमिघ्नालशिलादावर्षी लाक्षाकाञ्जिकैरिक्तैः ।
 चूर्णाञ्जनं कुतूये स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ।
 सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुतूयके” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहे बालरोगाधिकारे ॥)
 कुतूहलं, स्त्री, (कुतू चर्ममयतेलादिपात्रवत् अन्त-
 र्हलति सोत्सुकं करोति । हल् + अच् ।) अपूर्ण-
 वस्तुदृष्ट्याद्यतिशयः । तत्पर्यायः ।
 कौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, नैषधे । १ । ११६ ।
 “प्रियावियोगादिधुरोऽपि निर्भरं
 कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्” ॥
 नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्य-
 दर्पणे । ३ । ११६ ।
 “रथवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्” ॥)
 कुतूहलः, चि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुटुणं, स्त्री, (कुत्सितं टण्मिव ।) कुम्भी । इति हारा
 वली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य
 विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 कुच, व्य, (“सप्तम्यास्त्रल्” । ५ । ३ । १० । इति
 त्रल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति
 भाषा ॥ (यथा, माह्वानाटके ।
 “हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
 कुच दृष्टा” ॥)
 कुचचित्, व्य, (कुच च चित् च इति द्वन्द्वसमासः ।

कुथः

मुग्धबोधमते “किमः त्वन्ताच्चिचनौ” । इति-
 चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् ।
 (यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।
 “असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुचचित् कचित्” ॥)
 कुत्स ड क च अच्चेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां-
 आत्म-उभच्च-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । दन्त्यवर्गा-
 द्योपधः । अच्चेपो निन्दा । ड क, यो न कुत्सयते
 कुत्सयमिति हलायुधः ॥ अ, कुत्सयति कुत्सयते ।
 अयमात्मनेपदीत्यन्वे । कदाचित् परस्मैपदार्थो
 जकारः । इति दुर्गादासः ॥
 कुत्सनं, स्त्री, (कुत्स + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ ४ । १६३ ।
 “नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाञ्च कुत्सनम्” ॥
 कुत्सयते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा-
 धनधर्मः । चि कुत्सायुक्तः ॥)
 कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां
 लाति । ला + कः + टाप् ।) नीलीवृत्तः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप्-टाप् च ।)
 कुत्सनम् । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
 निर्व्यादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७
 जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ ।
 ६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३
 परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्स-
 नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 उपरागः १९ अवध्वंसः २० घृणा २१ धिक् २२
 सामि २३ । इति जटाधरः ॥
 कुत्सितं, स्त्री, (कुत्स + कर्मणि क्तः ।) कुठनामौषधम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)
 कुत्सितः, चि, (कुत्स + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्यायः ।
 निक्षयः २ प्रतिक्षयः ३ अर्वा ४ रेफः ५ याप्यः
 ६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपयः ९ अवयः १०
 खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः ।
 ३ । १ । ५४ ॥ रेफः १४ अरमः १५ आणकः १६
 अणकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति
 जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेपसः २० काण्डः २१
 गर्हितः २२ अपघ्नयकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुथ इ लोशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सकच्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमखरी । इ कर्मणि
 कुण्यते । लोश इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तश्च न
 कुण्यतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 कुथ य पूतित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
 अकं-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुण्यति
 मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कुथः, पुं स्त्री, (कुण्यति अशोभां लोशं वा । कुथ इ
 हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न तुमा-
 गमः ।) गजपृष्ठस्थितचिचकम्बलम् । हातिर
 पिठेर भृल इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवेणी २
 आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्त्रोमः ५ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिस्त्रोमः ७ कुथा ८
 कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोलः १० आस्तरः

कुदालः

११ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
 “कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
 कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःसायी द्विजः कुथः” ॥
 यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।
 “शतशश्च कुथास्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्” ॥)
 कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशदण्डम् । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १६६ ॥ (यथा हेः रामायणे । २ । ३० । १४ ।
 “शाद्वलेषु यदा शिष्ये वनान्ते वनगोचरा ।
 कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः” ॥)
 कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।)
 निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्कि-
 देवेन हता । यथा ।
 मुनय ऊचुः ।
 “भृशं विष्णुयशःपुत्र ! कुम्भकर्णाम्बजात्मजा ।
 कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
 कीलकञ्जस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
 हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
 श्रेते स्तनं पाययन्ती विकञ्जं प्रसुतस्तनी ।
 तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥
 देवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।
 मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपूरञ्जयः ।
 सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्” ॥
 इत्यादि ॥
 “सा कुथोत्थाय सहसा ननई परमाद्भुतम् ।
 तेन नादेन महता विवस्ताश्चाभवन् जनाः ।
 निपेतुः सैनिकाः सर्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
 सा रथाश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका ।
 जघास प्रश्वासवातेः समानीय कुथोदरी ॥
 सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।
 यथर्क्षसुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥
 तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।
 तत्रस्था मुनयः श्रेपुर्जेषुश्चान्ये महर्षयः ॥
 निपेतुरन्ये दुःखार्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 रुरदुः पृष्ठयोधा ये जह्युस्तन्निशाचराः ॥
 जगतां कदरं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।
 कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिस्सूदनः ॥
 वाणाग्निं चेलचर्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः ।
 प्रज्वाल्योदरमध्येन करवाणं समाददे ॥
 तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।
 बलिभिर्भाटभिर्वाहैरुतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥
 वहिर्बभूव सर्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।
 सहस्राक्षो यथा दृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेभिना ॥
 योनिरन्याद्गजरायास्तुरगाश्चाभवन् वहिः ।
 नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥
 ते निर्गतास्तवस्तस्याः सैनिकारुधिरौक्षिताः ।
 तां विवधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥
 ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
 नादयन्ती दिशौ द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्वतान्” ॥
 इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥
 कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति विदारयति । कु +

कुनखः

दल विदारणे + णिच् + अण् । कुदालः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥

कुदालः, एं, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु +
दृ + णिच् + कर्मण्यण् । एषोदरात् साधुः ।) कु-
दालः । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनदत्तः । दत्तमा-
त्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुदालः, एं, (कुं भूमिं दारयति । कु + दल + णिच्
+ अण् । एषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदार-
दत्तः । इत्यमरः ॥ २।४।२२ ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“कोविदारश्चमरिकाः कुदालो युगपन्नकाः ।

कुण्डलीताम्पुष्यश्च स्मन्तकः खल्यकेशरी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-
श्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् ।
इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा
महाभारते । ३।१०७।२३ ।

“समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः ।

कुदालैर्ध्रुवैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” ॥)

कुथं, लो, (कु + क्यप् ।) कुथम् । भित्तिः । इत्यमर-
टीका ॥

कुज, इ क मिथ्याक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमखरी । दन्त्यवर्ग-
तृतीयोपधः । इ क कुजयति नीचः । मिथ्यां
वदतीत्यर्थः । कुज इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो
वेदेष्टारण्यभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुजङ्गः, एं, (कुं मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् क्षणभङ्ग-
रत्वाच्च । कै + कः । निपातनात् साधुः ।) गृह-
विशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्यायः । उद्घाटः
२ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुजङ्गः, एं, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रङ्गनं यत्र अनित्य-
त्वात् । कु + उत् + रज्ज् + अधिकरणे घञ् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारा-
वली ॥

कुजवः, एं, (कुं भूमिं दारयति । कु + दृ + अन्तर्णिच्
अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (को-
दधान् इति भाषा ॥)

कुधः, एं, (कुं पृथ्वीं भूमिं दारयति । कु + ध + मूल-
विभुजादित्वात् कः ।) पर्वतः । इति हलायुधः ॥
(यथा कालिदासोक्तौ ।

“वार्चारेड्ध्रजगधृतोद्भिपतिः कुधेड्जजानिर्गण्डे
गोराडाखडुरः सरैड्दुतरेयैकभाडडम् ।

उड्डीड्दुनरकाभिभिस्त्रिदृगिभेडाद्राजिनाच्छक्विः
स स्तादम्बुमदम्बुदालिगलसुदेवो मुदे वो मृडः” ॥)

कुनखः, एं, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा ।

“नखमांसमधिकाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।

कुर्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥
तदेवात्यतरेदौघैः प्ररुधं कुनखं वेदेत्” ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा ॥

“चिप्ये सटङ्कणास्त्रोता मूललेपो नखप्रदः” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥

तथाच सुश्रुते ।

कुनच

“अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखोरुक्षोऽसितः खरः ।
भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति सञ्चितम्” ॥

अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा-
कृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्न-
रूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

“नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्कमुत्तीर्णानां मानुष्ये
लक्षणानि भवन्ति । कुक्षतिपातकी ब्रह्महा यक्षी
सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुत-
ल्पगो दुश्चर्मा” ॥) कुत्सितनखयुक्ते, चि ॥

कुनखी [न] चि, (कुनख इति खनामविश्रुतरोगो
ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः ।
यथा । “सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च
द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तदन्तर्नखावुद्धरेयाताम्” ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनटः, एं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।)
श्लोनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो
नटः इति विग्रहे नटाधमः ॥

श्लोनाकशब्दे ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनः-
शिला । इत्यमरः ॥ २।६।१०८ ॥

(अस्याः पर्यायाः ॥

“मनःशिला मनोज्ञा च नैपाली कुनटी शिला” ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अन्यद्विवरणमस्य मनःशिला शब्दे आख्येयम् ॥
धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पर्याया यथा ॥

“धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।

कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुत्सुम्बवितुन्नकम्” ॥

गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति
भरतः ॥ (कुत्सिता नर्तकी । अनिपुणा नर्तकी ॥)

कुनली, [न] एं, (कुत्सित ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति
इतिः ।) वक्ररुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभिः, एं, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।)
वातमण्डलो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धूर्णवातास
इति भाषा ॥ निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशकः, एं, (ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश् +
णिच् + क्त्वाल् ।) यवासः । इत्यमरः ॥ २।४।६१ ॥

(दुरालभा । आल्कुशीति भाषा ॥

अस्य पर्याया यथा ॥

“यासोपवासो दुष्पशो धन्यासः कुनाशकः ।

दुरालभादुरालभा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥

गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)

कुनच वक्रण्ये । तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । वक्रणमिति वक्र
इवाचरतीति कौ वक्रं करोतीति कौ च रूपम् ।
तेन कुटिलोभावः कुटिलीकरणश्च । तौच्छमल्ल्यी-
भावः अल्यीकरणश्च । कुक्षति खलः कुटिलोऽल्यो
वा स्यादित्यर्थः । कुक्षति लतां वायुः कुटिलामल्यं
वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्ती

कुन्तः, एं, (कुं भूमिं उनत्ति स्नेदयति । कुं शरीर
उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थ-
त्वात् उन् + बाङ्लकात् तः ।) शकन्धादिवत्
साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥
(भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्
सागरे ।

“कुन्तदन्ता कथं कुथ्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्” ॥
चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः ।
उत्कुनम् । (उकुन् इति भाषा ॥)

कुन्तलः, ङ, (कुन्तं उत्कुनं लाति गृह्णाति । ला + कः ।)
केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।२४ ।

“कापि कुन्तलसंनयनसंयमव्यपदेशतः ।
बाङ्गमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” ॥)

क्रीविरम् । इत्यमरः ॥ २।६।६५ ॥ चषकः । यवः ।
इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।)

लाङ्गलः । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
“वर्णैः षोडशभिः कार्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।

शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपद-
विशेषः । तदधिकाता राजा च यथा महाभारते

२ । राजसूयिकपर्वणि ३४।११ ।

“आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्युक्तास्तथा ।
द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काशमीरकस्तथा” ॥)

कुन्तलवर्द्धनः, एं, (कुन्तलान् केशान् खरसेन वर्द्ध-
यति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) भृङ्गराजदत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तलाः, एं, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते
यत्र । ला + घञर्थे कः ।) देशविशेषः । बङ्गवर्ष-
नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षि-
णात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।६।५६ ।

“भिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः ।
कोकुटकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः” ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्यायाकार इव
विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वं च ।)

दध्यादिच्छेदनी । दक्षकाटा कुरी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥

(बालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।

“कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीनीत्युपक्रम्य ॥
अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः ।

“खादुपाकरसाः शीताः कफघ्नाश्चातिपित्तलाः ।
लवणाद्ररसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः” ॥)

खादुतिक्ता कुन्तलिका” ॥)

कुन्तलीशीरं, स्त्री, (कुन्तल इव उशीरम् ।) बा-
लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति
भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आवाल्यात् या-
लिता सती एषा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना

विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३-२४ ।

“एषां दुहितरं वरे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ” ॥)

तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा एषा ॥
यादुराजभाष्या । सा च शूरसेनराजकन्या एषा

कुन्दः

नाम्ना ख्याता । तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्ति-
भोजाय दत्तवान् । इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्त-
विद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाहतात् सूच्यात् कथं
प्राप्नोति । विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः
प्रापात् स्त्रीसङ्गमवद्वितस्य स्वामिनो महाराज-
पाण्डोराज्ञया धर्माद्युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रा-
दर्जनं सुधुवे । इति महाभारते १।१११ अध्यायः ॥
इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमह-
र्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी ।

यदुक्तम्,—

“अहल्या त्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” ॥
गुग्गुलुचक्षुः । शल्लकी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कुश ग स्त्रिषि । क्षिप्रि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) पञ्चमस्त्री । क्षिप्रि
दुःखानुभवे । ग कुप्राति बुभुक्षार्तः । इति हला-
युधः । चुकुशं । इति दुर्गादासः ॥

कुशुः, पुं, (कुप्राति दुःखसहनक्षमो भवति । कुश +
उन् ।) बौद्धविशेषः । जिनचक्रवर्तिविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुन्दः, पुं स्त्री, (कु कुक्षितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं
यति नाशयति । कु + दो क्तेने + कः । एषोद-
रात् उन् ।) यदा कौतीति । “अब्दादयश्च” ।
उणां ४ । ६८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।
एष्यच्छविशेषः । कुँदफुलेर गाक् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । माध्यमः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥
शुक्लपुष्पः ३ । इति रत्नमाला ॥ मकरन्दः ४
महामोदः ५ मनोहरः ६ सुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः
८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वन-
हासः १२ मनोज्ञः १३ वोरटम् १४ वरटम्
१५ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे श्रुतस्तुतिः ।
“ॐ हिमकुन्दमृगालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्वशस्त्रप्रवह्णारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्” ॥)
अपि च । भावप्रकाशे ॥

“कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम् ।
कुन्दंशीतं लघु स्नेहशिरोरुगिवधपित्तहृत्” ॥

अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-
यत्वम् । कैश्यभावनत्वम् । कफपित्तहरत्वम् ।
सारकत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पुष्पगुणौ स्नेहकारित्वम् । याहि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पुं, कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम् । (अस्य पर्याया यथा ॥
“कुन्दरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अभिमयन्त्वम् । कुँद इति भाषा । कुवेरस्य निधि-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ करवीरचक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कुन्दपुष्पवर्णं इव श्वेततया
सत्ययुगे हंसावतारत्वाच्च । विष्णुः । यथा महा-
भारते १३ । १४६ । १०० ।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः” ॥

कुन्दरः

यदा कुं एष्यो कश्यपाय दत्तवान् । दा + कः ।
द्वितीयाया अलुक् । परशुरामावतारे क्षत्रिय-
हत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महा-
दानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथा-
त्वम् । तत्कथा यथा हरिवंशे ।

“सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् ।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः ।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्” ॥
कुन्दकः, पुं, (कुन्द + संज्ञायां कन् ।) कुन्दरुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुक्षितं उन्दुरादिकं
दमयति नाशयतीति । दम + णिच् + अच् एषो-
दरात् मुमि साधुः । यदा कुन्देन मीयते प्रायेण
शुभवर्णत्वात् । कुन्द + मा + घञर्थे कः ।) वि-
डालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । अन्तर्भूतणिजर्थे दृ-
+ अच् एषोदरात् मुमि साधुः ।) टणभेदः ।
कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः । तत्पर्यायः । काण्डरः ।
२ भिखरी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६
क्षेत्रसम्भूतः ७ सुटणः ८ मृगवल्लभः ९ । अस्य
मूलगुणाः । गौल्यत्वम् । शीतत्वम् । पित्ताति-
सारनाशित्वम् । गोघनानां प्रशस्तत्वम् । बल-
पृष्टिविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुन्दवत्
निम्बलानि धर्मानुवन्तीनि फलानि राति ददाति ।
कुन्द + रा + कः । यदा कुं एष्यो, हिरण्यच्छदैव्यं
हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दार-
यति । दृ + णिच् + अच् एषोदरात् मुमि साधुः ।
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४६ । १०० ।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः” ॥
कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः । खला-
दित्वात् इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । पद्म-
समूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति । कु + दृ + बाङल-
कात् डुः ।) कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
माला अमरटीका च ॥ (कुन्दरुशब्दे ऽस्या विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥) मूषिके पुं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । दृ विदारे +
उरन् ।) कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उन्नति । उन्द् + जच्वा-
दित्वात् निपातनात् साधुः ।) खनामख्यातसुग-
न्धद्रव्यम् । यस्य निर्यसे कुन्दुरुखोटि इति
ख्यातिः । तत्पर्यायः । पालङ्गा २ मुकुन्दः ३
कुन्दः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ पालङ्गी ५
मुकुन्दुः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११
कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बज्रगन्धः
१५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८
बली १९ । इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“कुन्दरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।
कुन्दरुर्मधुरस्तिस्तस्तीक्ष्णस्त्वचः कटुर्हरेत्” ॥

कुपीलुः

ज्वरखेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिबान्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कफपित्तातिदाहनाशित्वञ्च । अस्य
पानलेपनयोगुणः । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशान्ति-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलक्ष्मीरक्षो-
ज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संग्रहे
ऽष्टादशशक्तिकप्रसारणी तैले ॥

“कर्पूरं कुन्दरुनिशालवङ्गध्यामचन्दनम्” ॥ * ॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु + स्वार्थे कन् ।) कुन्दरुनाम
सुगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक + जातित्वात् ङीप् ।)
शल्लकीरक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥

कुप इ कि स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्त्री । इ कुम्पते ।
कि कुम्पयति कुम्पति । स्तुतिराच्छादनम् । इति
दुर्गादासः ॥

कुप, क द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क कोपयति । इति दुर्गादासः ॥

कुप य इर् कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-अकं-सेट्-इदित् ।) कोपो नेत्रलौहित्यादि-
हेतुश्चित्तविकारः । य, कुपयति माता शिशवे । इर्
अकुपत् अकोपीत् । अस्मात् एषादित्वान्नित्यं
उ इत्यन्ये । “कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्या
हरीतकी” । इति तु कुपयतीति कुप् ततः स
इवाचरति इति डे साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कुपयः, पुं, कुक्षितः पश्याः । (पाणिनिमते कापय
इति नित्यं स्यात् । बोपदेवमते तु “पथि पुरुषे
वा” । इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः ।) का-
पयः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, श्रीमद्भागवते
५ । ६ । १० । “सधर्मपथमकुतोभयमपहाय
कुपयपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्त-
यिष्यति” ॥

कुपयः सेवत्वेनास्यस्य । अर्ष आदित्वात् अच् ।
कुपयगामिनि, त्रि । यथा महाभारते १।६।७।२६।
“कुपयस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन् ! महासुरः ।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः” ॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुक्षितः पाणिर्यस्य ।) वक्रहस्तः ।
इति जटाधरः । कोपा इति भाषा ॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति ।
त्रीह्यादित्वात् इनिः ।) कैवर्त्तः ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । जालिया इति भाषा ॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्पते रक्ष्यते मत्सोऽच । कुप इ कि
स्तुतौ अधिकरणे बाङलकात् इनिः । किञ्च ङीप्
एषोदरादित्वात् साधुः ।) खल्पमत्स्यधानी । इति
शब्दरत्नावली । खालुइ इति भाषा ॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि । कुप
इ कि स्तुतौ + “कुपेर्वा वञ्च” । उणां ४ । ८६ ।
इति किन्दच् ।) तन्त्रज्ञः । इत्यादिकोषः ॥

कुपीलुः, पुं, (कुक्षितः पीलुः ।) कारस्तरचक्षुः
तिन्दुकविशेषः । मधुरतेन्दु भाकाङ्कौड इति च
भाषा । तत्पर्यायः । जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः

कुजः

४ कालतिन्दुकः ५ कालपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विषतिन्दुः ८ मर्कटतिन्दुकः ९ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । वातमदकारित्वम् । लघुत्वम् । व्यथाहरत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्त-
खनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

कुपूयः, चि, (कुत्सितं पूयते । पूयिष्ठ विसरणे + पचा-
द्यच् ।) कुत्सितः । जात्याचारादिनिन्दितः । इत्य-
मरभरतौ ॥

कुप्यं, स्त्री, (गुप्यते रक्ष्यते द्रव्यादिकमत्र । गुप्-
रक्षणे । “राजसूयसूयमृषोद्यसूयकुप्यकृष्टपचा-
द्यथाः” ॥ ३ । १ । ११४ । इति कवन्तो निपा-
तितः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् ।) स्वर्णरूप-
भिन्नधातुः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, महा-
भारते ॥ १५ । ६ । ११ ।

“भूमिरल्पफला देवा विपरीतस्य भारत ! ।

हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्” ॥)

दस्ता इति ख्यातधातुः । इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम् ॥

कुप्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां
भाजनादीनां शाला गृहम् ।) स्वर्णरूप्यभिन्न-
धातुपात्रादिनिर्माणादिगृहम् । कांसारिर दो-
कान इति भाषा । तत्पर्यायः । सन्धानी २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुपियः, चि, (कुत्सितं प्रीणातीति । कु + प्री +
“इगुपधच्चेति” ॥ ३ । १ । १३५ । कः ।) जघन्यः ।
इति हलायुधः ॥ (बज्रवीहौ तु कुत्सित-
प्रियः ॥)

कुव इ कि स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पदे-
भ्यां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ कुम्बते ।
कि कुम्बयति कुम्बति । स्तुतिराच्छादनम् । इति
दुर्गादासः ॥

कुवे(वि)रः, पुं, (कुम्बतीति । कुव इ कि आच्छादने
“कुम्बेर्नलोपश्च” । उणां १ । ६० । इति श्रकः ।
नलोपश्च । यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य । पिङ्गल
नेत्रत्वात्तथात्वम् ।) यक्षराजः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स च विश्रवस ऋषे
रिणविलायां जातः । स तु चिपात् अष्टदन्तः
केकराक्षश्च । यथा, वायुपुराणे ।

“कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।

कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सौऽङ्कितः” ॥

तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च ।

“कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेऽर्थया सुत !” ॥)

कुजः, चि, (कु ईषत् उज आर्जवमस्य । उज आर्जवे
घञ् शकम्भादिवदुलोपः ।) वायुनोन्नतहृदयः ।
उन्नतपृष्ठः । कुजा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गडुः २ गडुलः ३ इत्यमरः ॥ न्युजः ४ गडुरः ५
इति शब्दरत्नावली । तस्य लक्षणमाह ।

“हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरक् ।

कुडौ वायुर्यदा नृथ्यात्तदा तं कुजमादिशेत्” ॥

इति माधवकरः ॥ यदेत्युक्त्वा यदिवेति विकल्पार्थ-
स्तेन न पुनरुक्तिदोषः । नन्तराश्यामः क्रोडनतो
भवति वहिराश्यामः पृष्ठगतो भवति ताभ्यामस्य
को भेदः । उच्यते । अन्तराश्यामवहिराश्यामयोः

कुजं

प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य वहिःशरीरस्य चावन-
मनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीरादहिर्भवतीति
भेदः ॥ * ॥

अथ चिकित्सा ।

“वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तब्धे च कुजके ।

योज्यं प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत् ॥

वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा ।
कर्त्तव्या एव ताः सर्वास्तैलमेतद्विशेषतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, हरिवंशे २३ । ३४ ।

“तान्तु कुजां स्यङोर्मध्ये द्यङ्कुलेनाग्रपाणिना ।

शनेः सन्तोडयामास कृष्णो लीलाविधानवित्” ॥

रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं
यथा ॥ * ॥

“रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकश्चाभया तथा ।

विषं व्योषश्च कटुको वोलजैपालकौ समौ” ॥

“भृङ्गराजरसैर्मर्द्दं सुशुर्कखरसैस्तथा ।

गुञ्जादयं प्रदातव्यं रसः कुजविनोदकः ॥

आमवाताच्छ्वातादीन् कटौशूलञ्च नाशयेत् ।

अग्निश्च कुरुते दीप्तं स्यौल्यानां नाशनं परम्” ॥

कुजविनोदो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधि-
कारे ॥ * ॥)

कुजः, पुं, (कु ईषदुजं आर्जवमस्य । शकम्भादित्वात्
साधुः ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खड्गः ।
इति शब्दमाला ॥

कुजकः, पुं, (कौ पृथिव्यां उजति । उज + खुल् ।
शकम्भादित्वात् उलोपे साधुः ।) पुष्पवृक्षविशेषः ।
कूजा इति ख्यातः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणि-
वृत्तसिंहपुराणे ।

“चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् ।

अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् ।

सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुजकः पुष्पमुत्तमम्” ॥

तत्पर्यायः । भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्पः ३ अतिकेशरः
४ महासहः ५ कण्टकाक्षः ६ खर्वः ७ अलिकुल-
सङ्कुलः ८ वारिकण्टकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपि च ।

“कुजको भद्रतरुणिर्हृत्पुष्पोऽतिकेशरः ।

महासहः कण्टकाक्षः नीलालिकुलसङ्कुलः” ॥

राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः ।

अस्य गुणाः ।

“कुजकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः ।

त्रिदोषशमनो बल्यः शीतहर्ता च स स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ सुरभित्वम् । रक्तपित्तकफ-
नाशित्वम् । तत्पुष्पगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णका-
रित्वम् । दाहवातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुजकण्टकः, पुं, (कुजः कण्टकोऽयम् ।) श्वेतखदिरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुजं, (त्रं) स्त्री, (कुवि आच्छादने + “ऋध्वेऽङ्गाग्रवच्चेति” ।

उणां २ । २८ । इति निपरतनात् रन् ।) वनम् ।

इत्युणादिकोषः ॥ कुजम् । कुजकम् । तन्तुः । शर-
णम् । शकटम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

कुमारः

कुमार, त् क केनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋषी १ अचुकुमारत् ।
इति दुर्गादासः ॥

कुमारं, स्त्री, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सती-
त्यर्थः ।) जात्यकाञ्चनम् । इति मेदिनी । खान्ति

सोणा इति भाषा ॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात् ।)

कार्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणान्तु कार्तिकेयशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

(तथा महाभारते १ । ६६ । २३-२४ ।

“अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणाख्यः ।

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।

कौर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः” ॥

कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान् । कु + म् + शिच् +

अच् ।) नाव्योक्तौ युवराजः । इत्यमरः ॥ (राज-
कुमारः । यथा, रघौ ७ । ६३ ।

“ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौछे

निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारं” ॥)

शुकः । अश्ववारकः । (कुमारयति क्रीडतीति

कुमार-त् क क्रीडने + अच् ।) पञ्चवर्षीयबालकः

(यथा मग्नौ ७ । १७५ ।

“कन्यानां सम्पदानञ्च कुमारगणाञ्च रक्षयाम्” ।

“तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थं खल्वेवमेव

कर्मणि क्रियमाणे जातमाने ऽस्यैव कुमारः

कार्थ्याण्येतानि कर्माणि भवन्ति तद्वयथा-अ

नोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन

सुखपरिधेकः । तथा संक्षेपविद्वतान् प्राणा

पुनर्लभेन कृष्णकपालिका श्रृपेण चैनमभिवि

नीयाद् यद् यच्चैवं स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्या

तत्तत् सर्वमेव कुर्युः । ततः प्रत्यागतप्राणं प्रक

भृतमभिसमीक्ष्य खानोदकप्रणाम्यामुपप

येत् । अथास्य तात्त्वोक्तकण्ड-गङ्गा-प्रमा

लितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमा

स्यास्यच शिरस्तालु कार्पासपिचुना के

प्रतिच्छादयेत् । ततोऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धव

हितेन सर्पिषा प्रच्छेदं नम्” ।

“दशम्यां निश्च्यतीतायां सपुत्रास्त्री सर्वगता

षष्ठेर्गौरसर्षप-लोत्रैश्च खाता लघ्वक्षतवक्त्रं

धाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती संसृष्टा

लान्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिन् । प्राक्

वाससोऽथप्राञ्च ब्राह्मणान् खल्विवाचयित्वा कु

महेतेन शुचिवाससाच्छादयेत् । प्राक्

मुदकशिरसं वा संवेश्य देवतापूज्यं विना

प्रणमतीत्युक्ता कुमारस्य पिता दे नामनी

येत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकम्” ।

“क्षते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुप

दायुषः प्रमाणं ज्ञान-हेतोः । तद्वयथा-अ

कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति सुबद्धशुभाः

कजा मृदवोऽल्पाः खिग्धाः सुबद्धशुभाः

कुमारः

पञ्चोपमं शिरः प्रशस्यते । व्यूढं दृढं समं सु-
स्लिष्टशङ्खसन्ध्यर्द्धयज्ञनमुपचितं बलिनमर्द्धचन्द्रा-
कृतिललाटं बहुलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुस्लिष्टकर्णपुटकौ महा-
च्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे
संहते महत्तौ भवौ समे समाहितदर्शने यत्ना-
भागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने खाङ्गोपाङ्गे
चक्षुषी । ऋज्वी महोच्छासावशंसम्पन्नेषदवन-
ताग्रा नासिका । महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम् ।
आयामविस्तरोपपन्ना स्रज्ज्वा तन्वी प्रकृतियुक्ता
पाटलवर्णा जिह्वा । स्रज्ज्वा युक्तोपचयसुष्ठोपपन्नं
रक्तं तालु । महानदीनः खिग्धोऽनुनादी गम्भीर-
समुद्यो धीरस्वरः । नातिस्थूलौ नातिक्षुद्रौ
विस्तारोपपन्नावस्थप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ । म-
हत्तौ हनुवत्तौ । नातिमहत्तौ ग्रीवा । व्यूढमुप-
चितसुरो गूढं जन्तु पृष्ठवशश्च । विह्वलान्तरौ
स्तनौ, अंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ
बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च । महदुपचितं पाणि-
पादम् । स्थिरावृत्ताः खिग्धास्ताम्नास्तुङ्गाः कूर्मा-
काराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ताः सोत्सङ्गा च
नाभिः । नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचित-
मांसा कटोवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ
नात्यवनतौ स्तिचावनुपूर्ववृत्तौ उपचययुक्ता-
वुरू । नात्युपचिते नात्युपचिते एणीपदे प्रगूढ-
सिरास्थिसन्धौ जङ्घे । नात्युपचितौ नात्युपचितौ
गुल्फौ पूर्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ ।
प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा
स्वप्नजागरणायासस्मितवदितस्तनग्रह्यानि । यच्च
किञ्चिदन्यदपि अतुल्यमस्ति तदपि सर्वं प्रकृति-
सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायु-
र्लक्ष्यानि” ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमाराराविधिमु-

वाख्यास्यामः ॥

“वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्तं निवातं
प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्चापदपशुदंष्ट्रिभूषिका-
पतङ्गं सुसंविभक्तसन्तिलोदूखलमूत्रवर्चस्थानखान-
भूमिमहानसमृतुसुखं यद्यर्त्तुशयनासनास्तरण-
सम्पन्नं कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधान-
बलमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिद्वैद्यानुरक्त-
जनसम्पूर्णमिति कुमाराराविधिः ।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघु-
शुचिसुगन्धीनि स्युः । खेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपहृतानि च वर्ज्यानि स्युः ।

असति सम्भवेऽप्येषां तान्येव च सुप्रक्षालि-
तोपधानानि सुधूपितानि सुसुद्धशुष्कान्युपयोगं
गच्छेयुः ।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च
यवसंघपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचारौचकवयःश्यागो-
लोमीजटिलापलङ्काशाकरोहिणीसर्पनिर्मोका-
नि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः ।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गवृक्षवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेश्वरौ विषाणेश्वरौ उग्रा-

कुमारः

णि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकष-
भकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः ।

क्रोडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषव-
न्यभिरामाणि अगुरुण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्य-
प्रवेशीनि अग्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः ।

नक्षत्रस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदय-
भुज्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याङ्गयता कुमारस्य वि-
त्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ।

यदि त्वातुर्थं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्र-
कृतिनिमित्तपूर्वकूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्ततोऽनु-
बुध्यसर्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्ष-
माणश्चिकित्सितुमारभेतेन मधुरमृदुलघुसुरभि-
शीतसङ्करं कर्मप्रवर्त्तयन्नेवं साध्याहि कुमारा
भवन्ति तथा ते शर्म लभन्ते चिराय रोगत्वे-
ऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्ययेण
वर्त्तमानः ।

क्रमेणासाध्यानि परिवर्त्तयितुं युज्यान्तः सर्वाण्य-
हितानि वर्जयेत्तथाबलवर्णशरीरायुषां सम्पद-
मवाप्नोतीति ।

एवमेव कुमारमाथौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकुशला-
गमनाचानुपालयेदिति पुत्राश्रिषां समृद्धिकरं
कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः
पूजां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति” ॥

इति शरीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*

“अथ कुमारं श्रोताभिरद्भिराश्वास्य जात-
कर्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मरसेन सुवर्ण-
चूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलात्तेलेनाभ्यञ्च-
यत्तद्वत्तकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूपहेम-
प्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा
विभवच्च ॥

क्षीराहारोय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-
वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मी-
पिप्पलीहरिद्राकुसुमैश्च वसिष्ठं क्षीराब्रह्मादाय म-
धुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमङ्गमादाय
दिपक्षमूलीक्षीर-तगर-भद्राह-मरिच-मधु-विड-
ङ्ग-त्राक्षा-दिब्राह्मी सिद्धम् । तेनारोग्यबलमे-
धायुषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गन्धसुखं गृहीयात् नचैनं तर्जयेत्
सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा
नापहरेदुवृत्तिपेदेवा वातादिविघातभयात् नोप-
वेशयेत् कौजभयात् नित्यञ्चैनमुवर्त्तते प्रिय-
श्रुतेरजिघांसुः । एवमगभित्तमनास्त्वभिवर्द्धते
नित्यमुदयसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताभ्रान्नागर-
निस्स्रव्यान्गृह्णत्यादिभ्यो दुर्यहोपसर्गतश्च बालं
रक्षेत् ।

“नाशुचौ विस्त्रजेद्बालं नाकाशे विषमे न च ।

नोष्णमास्तवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥

क्षीरसात्यतयाक्षीरमाजं गन्धमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यथयार्त्तिर्नानां वीक्ष्य मात्रया ॥

कुमार

वृष्णासञ्चैनमन्नं प्राशयेत्तदुहितञ्च । नित्यमव-
रोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्न-
तश्च ग्रहोपसर्गभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते वसति रोदिति नष्ट-
संज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परियु-
दति दन्तान् खादति । कूजति ऋम्भते भवौ
विद्विपत्युद्धं निरीक्षते फेनमुदमति सन्दष्टौष्ठः
क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति
दुर्वलो स्तानाङ्गो मत्स्यच्छुन्दरिमत्कुण्ठगन्धो
यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिल-
षतीति सामान्येन ग्रहोपहृतलक्षणमुक्तं विस्तरे-
योत्तरे वक्ष्यामः” ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥

वरुणवृत्तः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः । इति शब्दरत्नावली ॥

(सगकसनातनसगनन्दा एते चत्वारोऽपि वा-

ल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥

त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञे-
याः । यथा, मनौ । ५ । १५६ ।

“अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामक्षत्वा कुलसन्ततिम्” ॥

मङ्गलग्रहः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।

“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।

कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्” ॥

शुक्तिमत्पर्वतोद्भूतवृत्तिकुल्याविशेषः ।

यथा, विष्णुपुराणे ।

“ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः” ॥

श्राकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः । तन्नाम्ना तद-
र्घस्यापि तथा संज्ञा ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५६-६० ।

“श्राकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः ।

सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः ।

कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥

तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुकमात्” ॥

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसार-

वचनम् ।

“हृतवीर्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः ।

कुमारश्च युवा प्रौढो वृद्धो निखिलशक्तया” ॥

सरोदयोक्तबालचक्राक्षरभेदः । बालोपद्रवक-

ग्रहभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३७ अः ॥

“स्नान्दः वृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्तार्थे वा कन्)

वरुणवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ बालकः ॥ इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । २२ ।

“प्रहारावेगाभिहता जुमा व्याधूयितास्ततः ।

सफलाः प्रपतन्ति स्तु द्रुतं सस्ताः कुमारकाः” ॥

राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ७ ।

“ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।

भभौत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पथ्यन्वाशयन्” ॥)

कुमारी

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्वणि ५७ । १३ ।
 “एकः कुण्डलो वेणी वेणीस्तन्धः कुमारकः ।
 बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।
 कौरव्यकुलजास्वेते प्रविष्टा हयवाहनम्” ॥
 कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति । जीव + णिच् +
 अण् ।) पुत्रजीवकवृत्तः । इति रत्नमाला । जी-
 यापुता इति भाषा ॥
 कुमारपालः, पुं, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच्
 + अच् ।) शालिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (शिशुपालके, चि ॥)
 कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रस-
 वार्थं गर्भचिकित्साकुशलैः भिषग्भिः ध्याया वा
 भृत्या पालनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्या । इति
 हारावली ॥ तत्पर्यायः । बालतन्त्रम् २ गर्भिण्य-
 वेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, रघुः । ३ । १२ ।
 “कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
 भिषगिरात्रैरथ गर्भभर्म्मणि ।
 पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
 ददर्श काले दिवमभितामिव” ॥)
 कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति । मित्रव्यादि-
 त्वात् कुः निपातनात् साधुः ।) युवराजः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 कुमारवाही, [न] पुं, (कुमारं कार्तिकेयं वहति ।
 वह + णिनिः ।) मयूरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 कुमारसूः, स्त्री, (कुमारं कार्तिकेयं सूते । सू + क्तिप् ।)
 गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति व्युत्पत्ति-
 लभ्योऽर्थः ॥ (पुं वङ्गिः । यथा, महाभारते ।
 २ । सहदेवदिविजये ३१ । ४३ ।
 “वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः स्रवङ्गो भूरितेजसः ।
 कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यवत्” ॥)
 कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आनन्देन क्रीडति ।
 कुमार + णिच् + ण्वल् + टाप् अत इत्यम् ।) कुमा-
 री । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका । इति
 रत्नमाला ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—
 “वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकास्थे
 प्रेषेषु चान्यजजना निवसन्ति सर्वे” ॥
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ स्थूलैला ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः । घृत-
 कुमारो इति ख्याता । अस्या व्यवहारो यथा
 जैलोक्यचिन्तामणिरसे द्रव्यः ।
 “खल्वे द्रवेणैव कुमारिकायाः” ।
 इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याधधिकारे ।
 जेत्रमण्डलस्थप्रतिविम्बविशेषः । यथा,—
 “दृष्ट्वा यस्य विजानीयात् पन्नरूपां कुमारिकाम् ।
 प्रतिच्छायामयोमच्छाणौ नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्” ॥
 इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥
 कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां
 डीष् ।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—
 “अष्टवर्षा भवेद्वैरी दशवर्षा च कन्यका ।

कुमुत्

सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्वभिधीयते” ॥
 इति सूतौ भेदः । इह अनेदोपचारात् कन्या
 कुमारीत्वमरः ॥ इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारी-
 पूजने अज्ञातपुण्या चेत् तदा षोडशवर्षपर्यन्त-
 वयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—
 “एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
 त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्वर्षा तु कालिका ॥
 सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
 सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुजिका ॥
 नवभिः कालसङ्ख्या दशभिश्चापराजिता ।
 एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ॥
 त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता षोडशायिका ।
 क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चान्नदा मता ॥
 एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुण्यं न जायते ।
 पुण्यितापि च सम्पूज्या तत्पुण्यादानकर्म्मणि” ॥*॥
 तत्पूजाविधिर्यथा ।
 “अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनक्रमोद्भवम् ।
 येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ॥
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां कुङ्गां वा रविसंक्रमे ।
 कुमारीपूजनं कुर्याद्यथा विभवमात्मनः ॥
 वस्त्रालङ्काराद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः ।
 पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः” ॥
 इत्यन्नदाकल्पः ॥ * ॥ (खनामख्याता परीक्षित-
 पुत्रस्य भोमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते
 १ । पुरुवंशानुकीर्तने ६५ । ४३ ।
 “भोमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम
 तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम” ॥)
 पार्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि
 शाकदीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।
 यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।
 “नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहा ।
 सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या” ॥)
 सहा । घृतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता ।
 जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ बन्ध्याकर्कोटकी । स्थूलैला । मोदिनी-
 पुष्पम् । तरुणीपुष्पम् । श्यामापत्नी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कुमाल तु क केलौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऋक्षी । अचुकुमालत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुमालकः, पुं, (कुमाल + संज्ञायां कन् । कुमाल
 तु क केलौ + ण्वल् वा ।) सौवीरदेशः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 कुमुत्, [३] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति ।
 कु + मुद् + क्तिप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । हेला
 इति भाषा । रत्नोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, भागवते ३ । २३ । २८ ।
 “वभ्राज उल्लसकुसुमगुणवानधीय
 स्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्य” ॥
 कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः ।
 अस्य पर्याया यथा,—
 “कैरवं चन्द्रकान्तश्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्” ॥

कुमुदः

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 कुमुत् [३] चि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य
 कुत्सिता मुद् अस्य वा ।) कृपणः । इति मेदिनी ।
 अघ्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुमुदं, स्त्री, (कौ मोदते । मुद् “इगुपधेति” । ३ ।
 १ । १३५ । कः ।) श्वेतोत्पलम् । हेला सुदि-
 इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५५ । १ ।
 “सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।
 पुष्पश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशादलम्” ॥)
 तत्पर्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १० ।
 ३७ । चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति
 रत्नमाला ॥ धवलोत्पलम् ६ कङ्गारम् ७ शीत-
 लकम् ८ शृङ्गिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रि-
 काम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अपि च ।
 “श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।
 कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं क्वादि शीतलम्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् ।
 स्वादुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोषहर-
 अमपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । रक्त-
 पद्मम् । इति मेदिनी ॥ रूप्यम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 कुमुदः, पुं, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु +
 मुद् + कः ।) नैर्ऋतकोणस्थदिग्हस्ती । इत्यमरः ।
 १ । ३ । ३ ॥ वानरविशेषः । (अयं खलु राम-
 चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः ।
 यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।
 “नाम्ना संकोचलो नाम नानादिजयुतो गिरिः ।
 तत्र राज्यं प्रशास्येष कुमुदो नाम वानरः ।
 योऽसौ श्रुतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति” ॥)
 नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
 “कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
 कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा” ॥)
 दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
 “एकाविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्भवेत् षट्कारके रसे ।
 कुमुदोऽभ्योदशैव ताले तुरगलीलके” ॥
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोद-
 यति । अन्तर्भूतगिजन्तात् मुदः कः । विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।
 “शुभाङ्गः शान्तिदः सृष्टा कुमुदः कुवलेष्टयः” ॥
 विष्णुपार्श्वदः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १० ।
 “कुमुदः कुमुदाक्षश्च विश्वक्सेनः पतत्रिराट्” ॥
 मेरोरुपष्टम्भगिरिविशेषः । स चायुतयोजनवि-
 स्तृतः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।
 “मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति ।
 अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिग्भ्रमवृत्त-
 गिरय उपकृताः” ॥ शाल्मलीपान्तर्गतप्रथम-
 पर्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।
 “कुमुदश्चाज्ञतश्चैव तृतीयश्च वलाहकः” ॥
 आनूपजन्तुविशेषः । यथा,—
 “हंससारसचक्राद्याः कुमुदाश्च कपिजनाः ।

कुमुद

आनूपास्तेषु विज्ञेयाः स्नेहला वातकोपनाः” ॥

इति हारीते प्रथमेस्थाने ११ अध्यायः ॥)

कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः) चन्द्रः । क-
पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मनुष्य-
मस्य वः डीप् ।) कुमुदवती । कुमुदसमूहः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

कुमुदा, स्त्री, (कुम्भितं मोदते । कु + मुद् + कः ।
टाप् च ।) कुम्भिका । पाना इति भाषा । गम्भा-
रीदृशः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“श्रीपर्णी काष्मरी भद्रा गम्भारी गोपभद्रिका ।

कुमुदा च सदा भद्रा कटफलं कृष्णवन्तिका” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शालपर्णीदृशः ।

धातक्रीदृशः । कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि-

आवसन्त्यत्र वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ्) ।

कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद् +
कर्त्तरि ण्वल् टाप् अत इत्वञ्) । कटफलः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्याया

यथा,—

“कटफलः सोमवल्कश्च कैटर्थः कुम्भिकापि च ।

श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
श्चास्य कटफलशब्दे यक्ताः ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । कुमुद +

इनिः डीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुद-

समूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥

(यथा भमराष्टके । ७ ।

“अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः

कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः ।

विधिवशेन विदेशमुपागतः

कुतजपुष्परसं बज्ज मन्यते” ॥)

तत्पर्यायः । कुमुदवती २ । इत्यमरः । १ । १० ।

३६ ॥ उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीट

मुदि इति भाषा ॥

कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः) ।

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदी, स्त्री, (कुमुद + स्त्रियां डीप्) । कटफलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

(अस्या गुणादयः कटफलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः) । चन्द्रः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

मुदती, स्त्री, (कुमुद + “कुमुदनङ्वेतसेभ्यो ङितुप्” ।

४ । २ । ८७ । इति ङितुप् “मादुपधायाच्च” ।

८ । २ । ६ । इति मस्य वः । उगितञ्चेति डीप्) ।

कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।

“प्रभातवावाहतिकम्पिताकृतिः

कुमुदतीरेणुपि शङ्खविग्रहम् ।

निरास भङ्गं कुपितेव पद्मिनी

कुम्भः

न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्” ॥

अस्याः पर्याया यथा,—

“कुमुदती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।

गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
शस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी खसा सा तु
रामचन्द्रपुत्रस्य कुशस्य पत्नी ।

यथा, रघुः १७ । ६ ।

“तं खसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुदती ।

अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी” ॥

कौमुदीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।

“गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।

क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः” ॥)

कुमुदान्, चि, (कुमुद + “कुमुदनङ्वेतसेभ्यः” । ४ ।

२ । ८७ । इति ङितुप् मस्य वः) । कुमुदबल्ल-

देशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

(यथा रघुवंशे ४ । १६ ।

“हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदसु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव” ॥)

कुमेदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद् +

यिच् + ण्वल् ।) पृथिव्याः भारवतारणादिलीला-

कर्मभिः सर्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-

त्वम्) । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, चि, (कुम्भति कुम्भयति वा । कुपि वेष्टने +

अच् इदित्वात् नुम्) । बाजकुण्डः । इति जटा-

धरः । कोपा इति भाषा ॥

कुम्बा, स्त्री, (कुपि वेष्टने + अच् टाप् च ।) सुग-

हनादृतिः । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् ।

इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहि-

तायाम् । “तस्मिन्नुदीचीनकुम्भां शय्यां निद-

धाति” ॥ तथा शङ्करविक्रान्ते अम्बाष्टके । ७ ।

“कुम्बावतीसमविडुम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणस-

विधा शं बाजलेयशशिविम्बाभिराममुखसम्बाधि-

तस्तनभरा” ॥ इति ॥)

कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उम्भति गन्धेन पूरयति । कु +

उन्भ पूरणे + अच् ।) शकन्ध्यादित्वात् साधुः) ।

गुग्गुलुः । इत्यमरः । २ । ३ । १३४ ॥ चिदत् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उम्भति जलेन । उन्भ + अच् ।

शकन्ध्यादित्वात् साधुः) । घटः । अस्य परिमाणं

कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ गजकुम्भः । हस्तिशिरसः

पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥

(यथा प्रसन्नराघवे,—“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-

कुहरेनारोपणीयाः कराः” ॥) कुम्भकर्णपुलः ।

(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।

“सुतोऽय कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।

अब्रवीत् परमकुजो रावणं लोकरावणम्” ॥)

वेष्टायति । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः ।

प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥

(प्रज्ञापुलः । यथा महाभारते १ । ६५ । १६ ।

“प्रज्ञादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारतः ॥

कुम्भकः

विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारतः ॥

विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।

“अर्चिश्चानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशेषधनः” ॥)

द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सूर्यः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

मेघादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य

पर्यायः । हृद्रोगः २ । इति दीपिका ॥ स

च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिधायुक्तपूर्वभाद्रपदा

प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता

कलसधारी पुरुषः । स तु श्रीर्षोदयः । चरण-

रहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्बूर-

वर्णः । वनचारी । वायुराशिः । सिग्धः । उष्णः ।

अर्द्धसरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः ।

पश्चिमदिक्स्थामी । स्याङ्गः । तत्र जातफलम् ॥

“मेघावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीडायुक्तः

खेहशून्यः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-

श्रितैतद्राशिफलम् ।

“अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः

कुशलताकलितोऽतिविचक्षणः ।

कलसगामिनि प्रीतकरे नरः

सदसि सज्जनमानसुरोचनः” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलशं

भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-

व्यङ्गुलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेनविंशा-

यनांशे अष्टपञ्चाशत्पलाधिकचिदण्डः । इति

ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।

“कुम्भलभ्रे समुद्रतलचिचोऽतिसौहृदः ।

परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् ।

कै + कः । यदा कुम्भ + स्वार्थे कः) । दक्षिण-

हस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-

स्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञव-

ल्कादौ तु ।

“कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं कचित् ॥

वह्निनिःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥

दक्षिणे रेचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥

अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्याश्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्वैरथर्वभिः” ॥)

(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।

“तत्सिद्धये विधानञ्चास्त्रिचान् कुर्वन्ति कुम्भकान् ।

विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥

“तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थाधिद्वये” । इति त-

ट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।

“सूर्यभेदनमुज्जायो सीतलारी सीतली तथा ।

भस्त्रिकाभामरीमूर्च्छां श्राविनीत्यष्टकुम्भकाः” ॥

तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकः ।

कुम्भयो

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः" ॥३॥
 कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + "कर्म-
 ण्यण्" ॥ ३ । २ । १ । इति ण्यण् ।) जातिविशेषः ।
 कुम्भोर इति भाषा । स तु श्रृङ्गागर्भे विश्वकर्म्मैर-
 साज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः ।
 कुम्भालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ चक्री ३ ।
 इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराण-
 भेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
 "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ॥
 "मालाकाराचर्म्मकार्यां कुम्भकारो यजायत" ॥
 "पट्टीकाराच्च तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
 इत्यादि बह्वलमतमस्ति बाहुल्यमिथा नास्माभि-
 रङ्गिते ॥) कुम्भभपत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 कुम्भकार + कप् + टाप् चत इत्वच् ।) कुलत्या ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ
 + ण्वल् स्त्रियां टाप् चत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री ।
 इति व्युत्पत्तिलङ्घोऽर्थः ॥)
 कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 गौरादित्वात् डीष् ।) कुलत्याञ्जनम् । कुलत्याका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशीला । इति जटाधरः ॥
 (कुम्भकारस्य पत्नीति डीष् ।) कुम्भकारभार्या ॥
 कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलावुप्रभेदः ।
 गोल लाउ इति भाषा । तत्पर्यायः । कुम्भालावुः
 २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नागालावुः ५ घटा-
 मिधा ६ घटालावुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । पित्तश्यासकफास्रज्वरकाशनाशित्वम् ।
 रम्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वैश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भयोनिः, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्य-
 मुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
 "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोर्नेमहौजसः" ॥)
 वशिष्ठमुनिः ॥ (एतयोर्मुनिसत्तमयोस्त्यक्तिविवरणं
 तु उर्वशीकृते कन्दर्पपीडितयोर्भिन्नावरुणयोः
 स्खलितेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन रेतसा यथा घटितं
 तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) द्रोणाचार्यः । इति मेदिनी ॥
 (अस्य उत्पत्तिकथायथा महाभारते १ । १३१ । ६—१४ ।
 "गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवान्दधिः ।
 भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥
 सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।
 महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्दाने चरन् पुरा ॥
 ददृशोऽभिरसं साक्षात् घृताचीमाजुताम्रधिः ।
 रूपयौवनसम्पन्नां मददृष्टां मदानसाम् ॥
 तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्त्तत ।
 अपक्वकृष्णं दृष्ट्वा तामृषिस्त्वकमे ततः ॥
 तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
 ततोऽस्य रेतस्खलन्द तद्विजिज्ञाण आदधे ॥
 ततः समभवद्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
 अथ्यगोष्ठ्यं स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥)
 द्रोणपुत्रीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अस्म-

कुम्भिका

रोविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ४३ । ३० ।
 "गोपाली सहजया च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरखना" ॥)
 कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ
 + ला आदाने + कः टाप् च ।) सुगुहिका ।
 इति रत्नमाला ॥ सुगुहरी इति भाषा ॥ (सुगुहो-
 शब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)
 कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव बीजं यस्य । ततः स्वार्थ
 कः ।) रौठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्माणायां या
 शाला ।) कुम्भनिर्माणादिगृहम् । तत्पर्यायः ।
 पाकपट्टी २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्ति-
 कुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्यायः । आरक्षः २ ।
 इति चिकित्साशेषः ॥
 कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
 अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥
 (यथा राजेन्द्रकर्णपुरे ७२ ।
 "तद्व्युक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रचारहस्येन यत्
 दाक्ष क्षाञ्च तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि बन्धः
 कृतः" ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोर्पि कुम्भो-
 त्यत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणान्तु कुम्भयोनिशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवत्या उम्भा पृत्ति-
 र्देहादेर्भरणं यस्याः । शकन्धादित्वात् साधुः ।)
 वैश्या । इति शब्दमाला ॥
 कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) वाणासुरस्या-
 मात्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।
 "कुम्भाण्डवचनेरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
 वाचं रूक्षामतिक्रुद्धः प्रोवाच वदताम्बरः" ॥
 अथ च वाणपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तत्रा-
 द्रक्षामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—
 ३८ ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 "कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
 सुकृतान्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
 सच्चातिपक्षः सुमुखो निर्दोतोऽस्तु भवानिह ।
 राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्" ॥)
 कुम्भाण्डम् । कुम्भाण्डोपर्याये कुम्भाण्डोदर्शनात् ॥
 कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।)
 कुम्भाण्डो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आ-
 च्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्धादित्वात्
 साधुः ।) जलजटयाविशेषः । पाना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । ११ । १० । ३८ ॥
 श्वेतपर्णा ३ अश्वकुम्भी ४ पानीयप्लवजः ५ । इति
 रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुट्टणम् ७ जलव-
 ल्कलम् ८ । इति हारावली ॥ वारिमूली ९ खसू-
 लिका १० पर्णी ११ पट्टी १२ खसूली १३ खसूलीः
 १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुमुदा १६ दलाङ्काः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्म-

कुम्भीन

गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृत्तः ।
 द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 "वर्तमाने पिङ्काध्वाता भिद्यन्ते च खवन्ति च ।
 कुम्भीकबीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः" ॥
 इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्वार्थे कन् टाप्
 इत्वच् । वैश्या । इति शब्दमाला । कटफलम् ।
 भावप्रकाशे अस्याः पर्यायाः यथा,—
 "कटफलः सोमवल्कश्च कैटर्थः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ॥
 गुणाश्चास्याः कटफलशब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कुम्भीनीबीजं, स्त्री, (कुम्भीन्या बीजम् ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीपाकी, स्त्री, (कुम्भीना पाकोऽस्याः । गौरादि-
 त्वात् डीष् ।) कटफलः । इति भावप्रकाशः ॥
 कुम्भीमदः, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।)
 हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः) ।
 कुम्भीलः, पुं, (कुम्भ + इत्वच् ।) चोरः । शालमत्स्यः ।
 सोकार्थचौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनिः ।) हस्ती
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । यथा
 जटाधरः ॥ (अग्निप्रकृतिविषकीटविशेषः । यथा
 "वाह्यकी पिष्टितः कुम्भी" ॥ इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये ॥)
 कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्यार्थे डीष् ।) कुम्भकुम्भाः ।
 उखा पाटलावृत्तः । वारिपर्णी । कटफलः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ दत्तविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोकिल-
 प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः
 ३ पर्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
 त्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वम् ।
 दन्तीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः
 पुत्रागच्छः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
 "प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुत्रागरक्तचन्दनचन्दनयोजन-
 चरसरसाञ्जनकुम्भीकसौतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजन-
 वल्लभो दीर्घमूलाचेति" ॥) कुम्भीका । यथा,
 "दूर्वाकशेरुपतीककुम्भीकज्ञवशैवलम्" ।
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः ।
 "पुंस्त्वदोषास्तु पक्षैव प्रोक्तास्तत्रैवार्थकः स्मृतः ।
 आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धखण्डसंज्ञितः" ॥
 इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ।
 "खे गुदेऽब्रह्मचर्याद्याः स्त्रीषु पुंष्वत् प्रवर्त्तते ।
 कुम्भीकः स च विज्ञेयः" । इति सुश्रुते शार्ङ्ग-
 स्थाने २ अध्याये ॥)
 कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) कूरुशर्मा
 इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः ।
 यथा, "कुम्भीनसस्तुगुहिकेरी" ॥ इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)
 कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां डीष् ।) लवण-
 दानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे
 ७ । ३० । १६ ।
 "ज्ञातोऽस्मान् धर्षयित्वेमास्त्वया नीता वराजना-

कुरण्डः

मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,
“किन्त्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते” ॥)
कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्दे ऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः ॥)
कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।)
हरिणविशेषः । तत्पर्यायः । रणाः २ ऋषयः ३
रिषयः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गेऽस्या अस्तीति । ठन् टाप्
च ।) मुद्रपर्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरचिह्नः, पुं, (कुरे शब्दे चिह्नति । चिह्नं ग्रैथिल्ये
+ अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् किञ्च । कु कुत्सितवृत्त्या
रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट
+ अच् ।) चर्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुरण्टकः, पुं, (कुर्यते शब्दप्रते इति । कुर् + कर्मणि
बाङलकात् अणट्कार्थे कन् ।) पीताम्लानः ।
पीतभिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याय-
लक्षणगुणा यथा,—
“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादन्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले वाणादयोऽन्तो दासे आर्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुलवाताखकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोऽथो मधुरोऽनुसुः सुखिग्धः केशरञ्जनः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्” ॥
इति श्रुयते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुं-
सकत्वं व्यन्यते ।)
कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डक् ।) मुक्कटद्विरोगः ।
कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्यायः । वृद्धिः
२ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्रति-
पूर्वकं लक्षणं यथा,—
“कुड्रोऽनूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुक्कौ वज्रगतः प्राप्य फलकोष्ठाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्द्विं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्त्रमेदोभूजान्त्रैः सहृदिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्नजावष्मनिषादेतुभेदश्च केवलम् ।
वातपूर्णदतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुर्बन्क् ॥
पक्वोऽन्वरसश्चाग्रः पित्तादाहोष्णपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः क्षिग्धः कण्डूमान्कठिगोऽल्पवक् ॥
द्व्यब्जोऽटोऽतः पित्तवृद्धिनिक्षब्ध रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्दुःस्वाश्चफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलश्च मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदतिवत् क्षोभं याति सखकुटुः ॥
मूत्रक्षक्षमश्च स्नाश्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराह्वैः शीततोयावगाह्नैः ॥
धारणे रत्नभाराश्चविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभयैः क्षुभितस्त्रान्यैः क्षुद्रान्नावयवं यदा ॥
प्रवनो विगुणीकृत्य खनिवेशादधो गयेत् ।
कुर्यादङ्गुलसन्धिस्थो यस्याग्रं श्वयथुं तदा ॥
उपेत्यमात्रस्य च मुक्कटद्वि-

माध्वानरुक् स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
च्यन्तदृडिरसाथोऽयं वातदृडिसमाकृतिः” ॥
इति दृडिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—
“दिजयध्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेस्तेपात् कुरण्डगणगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
नश्येद्देहं पुरुषव्याधिं नात्र कार्या विचारणा” ॥
इति गारुडे १६० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रदृढम्” ॥
गव्यघृतं कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्डे
कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्ड-
मच्छयम् ॥
“सैन्धवश्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनं स्यात्तपे ।
प्रतप्तमूर्गया घृतं तन्मलश्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं मच्छयेत्तेन स निर्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संलिप्तं नास्तीत्याह पुनर्वसुः ॥
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
मेघलोमलुण्डिकया घृष्टा मलयष्टं कृत्वा तेन
मच्छयेत् ॥
वज्रवारस्य वीजश्च पिष्ट्वा तच्चाद्रकैः सह ।
कुरण्डं नाशयेद्भुजे लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नीलोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्बेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्यात् गृहमण्डकप्रोषितैः” ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरश्च ।
“गुग्गुलुं स्वतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातदृडिं निहन्त्याशु चिरकाशानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबैतैलं मासमेरुण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणान्तया ॥
पाने वस्तौ स्वोत्तैलं पेयं वा दण्डकाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्मशुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यादाहप्रोषणजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्पोऽसृष्टेन प्रलेपनम् ॥
सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्ताजे रक्तमोक्षयम् ।
स्नेहदृडिं तूष्णवोर्त्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
घृतदाहकाशायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
खिन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिनां ॥
शिरोविरेकप्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संखेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्त्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्योद्वीहिमुत्पलेन वै ।
प्रक्षौपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
स्यत्वासादा सिरां विध्येदन्तदृडिनिवृत्तये ।
अपुष्पस्थे त्वक् कृत्वा दहेदङ्गविषय्ये ॥
यथापि कुरण्डं गण्डनागोक्षुरसाश्रितः ।
कुरण्डं दृडिं हन्याशु स्वतैलेन मिश्रितः ॥
सैन्धवेरुद्वजं पीत्वा वलासिद्धपर्याङ्गितम् ।
प्रक्षौपरि मूत्रोपचितामन्तदृडिं जयेन्नरः ॥

कुरण्डः

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलवणान्विताम् ।
 प्रातःप्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
 गोमूत्रपिष्टां रुतैलैश्च
 हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
 खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
 निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
 चिफलाकाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।
 कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
 सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्रारनालसंयुक्तं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥
 चिफलाकाथगोमूत्रं कल्कः पण्यासमुद्भवः ।
 कृष्णसैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
 गन्धं दत्तं सैन्धवसंप्रयुक्तं
 शम्भूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
 सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
 निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
 रेन्नीमूलभवं चूर्णं रुतैलेन मर्दितम् ।
 यहाद्रोपयसा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥
 रुद्रजटामूललिप्ता करटयङ्गचर्मणा ।
 बद्धा वृद्धिः श्मं याति चिरजापि न संशयः ॥
 निपिष्टेनारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 लेपो वृद्ध्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥
 वचासर्षपकल्केन लेपो वृद्धिविनाशनः ।
 लज्जाव्रमलान्भान्तु लेपो वृद्धिहरः परः ॥ * ॥
 “मूत्रं विष्कम्भित्ययोरल्लकस्याप्रेर्वह्योर्दयोः
 श्यामापूतिकरञ्जिगुक्तरोर्विश्वौषधारुष्करम् ।
 कृष्णायश्निकचयपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितं
 पीतङ्गाञ्जिकोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रह्मजित् ॥
 अवीक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुसकस्य वा ।
 प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रह्मजलहरं परम् ॥
 मृत्पात्रे तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेशयेत् ।
 ब्रह्मं मुहूर्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥
 अजाजी हवुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च ।
 काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रह्मप्रलेपनम् ॥
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताङ्गं निचुलं वचाम् ॥
 क्रोवेरं मधुकं भार्गो देवदारु सनागरम् ॥
 कटफलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
 विल्वजमोदां कृष्णाश्च दन्तीं राक्षां प्रपिष्य च ।
 साध्यमेरुजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
 ब्रह्मोदरार्तगुल्मार्शः शीहमेहाण्णमारुतान् ।
 आनाहममरीचैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥
 वृहत्सैन्धवाद्यं तैलम् ॥
 “सौरेश्वरदत्तं योज्यं ब्रह्मवृद्धिनिवृत्तये” ॥
 इति ब्रह्मवृद्धिधिकारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
 (अस्य सनिदानं पूर्वरूपसहितं लक्ष्यं संप्रा-
 प्तिश्च यथा । “वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदो मूत्रान्त्व-
 निमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्त्वनिमित्ते
 वृद्धौ वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अधः
 प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनी-
 रभिप्रपद्यमनोः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां
 वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यतीनां पूर्व-

कुरण्डः

रूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेद्रेषु वेदना मारुत-
 नियतः फलकोशशोषश्चेति ॥
 तत्रानिलपरिपूर्णं वस्तिमिवाततां परुषा-
 मनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पकोडु-
 म्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्णवती चाशुसमुत्थानपाकां
 पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शोतां कण्डूमतीं
 श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटवतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्त-
 वृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफल-
 प्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारण-शीलस्य मूत्र-
 वृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽमुपूर्या दतिरिव क्षुभति
 मूत्रवृद्धवेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयोश्चापाद-
 यति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणवलवदि-
 ग्रहवृद्धप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः
 प्रकुपितश्च स्थूलान्तस्थेतरस्य चैकदेशं दिगुणमा-
 दायाधोगत्वा वज्ज्यासन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थि-
 त्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्र-
 विश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः
 प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्धमुपैति
 विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्ववृद्धिमसाध्या-
 माचक्षते” ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
 १२ अध्याये ॥
 चिकित्सितश्चास्य यथा,—
 “अन्ववृद्ध्या विना मृद् या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
 अश्वादिधानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥
 अत्यासनञ्चक्रमणमुपवासं गुरुणि च ।
 तत्रादितो वातवृद्धौ चैतस्मिन्धमातुरम् ॥
 स्निग्धैर्न यथान्यायं पाययेत् विरेचनम् ।
 कोशान्तित्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
 सक्षीरं वा पिबेन्मांसं तैलमेरुजसम्भवम् ।
 ततः कालेऽनिलध्रुवां काथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥
 निरुहयेन्निरुद्धं भुक्तवन्तं रसौदनम् ॥
 यद्यीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
 खेहोपनाहौ कुर्याच्च प्रदेशान्नापहान् ॥
 विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥
 भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
 पित्तजायामपकायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
 पक्षां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
 शुद्धायाश्च भिगदद्यात् तैलं कल्कश्च रोपणम् ॥
 रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
 पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च सर्वदा ।
 वृद्धिं कफात्मिकामुष्मैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 पीतदारु कषायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥
 विस्त्रापनादृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
 पकायाश्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
 सुमनारुष्कराङ्गोत्सप्तपर्णेषु साधितम् ।
 मेदःसमुत्थां संखेय लेपयेत् सुरसादिना ॥
 शिरोविरेकैर्द्रव्यैः सुखोष्मैर्मूत्रसंयुतैः ।
 स्निग्धाश्चवेष्ट्या पट्टेन समाश्रास्य तु मानवम् ॥
 रक्षेत् फले सेवनीश्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
 मेदस्ततः समुद्भूत दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
 वज्रीयाच यथोद्दिष्टं शुद्धं तैलञ्च दापयेत् ।

कुरव

मनःशिलाजलवणैः सिद्धमारुष्करेषु च ।
 मूत्रजां खेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवत्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विधेर्द्विहिमुखेन तु ॥
 अथात्र विमुखां नाडीं दत्त्वा विस्त्रायेद्भिषक् ।
 मूत्रं नाडीमथोद्भूतं स्थगिकावन्ममाचरेत् ॥
 शुद्धायां रोपणं दद्यादर्ज्येदन्तहेतुकीम् ॥
 अप्राप्तफलकोशायां वातवृद्धिक्रमो हितः ।
 तत्र या वज्ज्यास्था तां दहेदर्ज्येद्वक्तव्या ॥
 सम्यग्मार्गावरोधार्थं कोशप्राप्तान् वर्जयेत् ।
 त्वचं भित्त्वाकुष्ठमध्ये दहेचाङ्गविपर्ययात् ॥
 अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ।
 प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ।
 शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ।
 व्यत्यासाद्वा सिरां विधेदन्ववृद्धिनिवृत्तये” ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अः ॥ * ॥
 भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्ववृद्धिशब्दे वृद्ध्या-
 साकुरण्डवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरण्डकः, णं, (कुर्यते शब्दते इति । कुर + बाङ्ल-
 कात् अण्टक् । पृषोदरात् साधुः । ततः साध-
 कन् ।) कुरण्डकवृद्धः । इत्यमरटीकायां राय-
 कुटः ॥ (कुरण्डकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 कुररः, णं, (कुण्डशब्दे + “कुरः करच्” । उणा-
 ३।१३३ । इति करच् प्रत्ययः ।) कुररपक्षी ।
 तत्पर्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २।५।२३ ।
 खरशब्दः ३ क्रौञ्चः ४ पंक्तिचरः ५ खरः ६ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यान-
 पर्वणि । ६४ । ११० ।
 “प्रोद्घुतां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम्” ॥
 अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
 “कुररवकमकराः कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसाः ।
 आडिदायूहहंसा जलकरटिकपिङ्गा टिट्ठिमायाः ।
 जलेचरा विहङ्गास्ते भासकाः खञ्जरीटकाः ।
 इत्येते जलजा जीवाः” ॥ इति हारीते प्रथमे
 स्थाने ११ अध्याये ॥
 कुरराङ्गिः, णं, (कुररस्य अङ्गिरिव ।) देवसर्पः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
 मेधी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिस्त्री । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । १।६।१२ ।
 “ततो मामनयदत्तः क्रोशन्तीं कुररीमिव” ॥)
 कुरलः, णं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी ।
 चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ॥
 कुरवः, णं, (कु ईषत् रवः गुञ्जनध्वनिर्मधुकराणां
 सत्यमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति शब्द-
 निर्घण्टः ॥ कुरवकः । रक्तभिण्डी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पीतभिण्डी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (कुत्सितो रव इति कर्मधारयः ।) कुत्सितशब्दयुक्ते चि ॥
 (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते चि ॥
 कुरवकः, णं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्ताक्षानः ।
 रक्तभिण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा राज-
 न्नकार्यपूरे ६५ ।
 “किञ्चिन्नुल्लितैकलोचनपटं कण्डूं मुञ्जगन्धयोः

कुरुः

भस्माकम्पितकुङ्कुले कुरवके निर्वाप्य वन्द्यद्विपैः” ॥
 तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां
 मल्लिनाथः । “आनोक्तिः कुरवकः कुरुते विका-
 शम्” ॥ अस्य पर्याया लक्षणञ्च यथा ॥
 “सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
 सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
 कुरगटकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कुत्सितरवे चि ॥
 कुरसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति
 हारावली ॥ कर्मधारये कुत्सितरसः । बज्रवीहौ
 कुत्सितरसयुक्ते चि ॥
 कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।)
 गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुराहः, पुं, कुराहः । ईषत्याहुः कृष्णजङ्घो घोटकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः ।
 ततो गौरादित्वात् डीष् ।) टण्प्रधान्यभेदः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कुरीरं, स्त्री, (“कृज उच्च” । उणां ४ । ३३ । इति
 ईरन् उकारादेशः ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादित्तिः ॥
 कुरः, पुं, (कु + “कृग्रोश्च” । उणां १ । २५ । इति
 कुः उच्च ।) आग्नेयराजपुत्रः । स तु प्रियव्रत-
 राजपौत्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रः उत्तरकुरु-
 राज्ञ्यं प्राप्तवान् । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना
 विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
 “जम्बुद्वीपेऽश्वरो यस्तु आग्नेयो मुनिसत्तमः ।
 तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
 नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलाहृतः ।
 रम्यो हिरण्यान् षष्ठश्च कुरुमद्राश्च एव च ॥
 केतुमालस्तथैवान्यः साधुक्षेत्रो नृपोऽभवन् ।
 जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशमय ॥
 पित्रा दत्तं हिमाङ्गन्तु वर्षं नामेस्त दत्तितम् ।
 हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
 ततोऽयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
 इलाहृताय प्रददौ मेरुवर्षं तु मध्यगः ॥
 नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
 श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्यवते ॥
 यदुत्तरं षट्कृतवतो वर्षं तत्कुरुवे ददौ ।
 मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्” ॥
 वैवस्वतमनुवंश्यस्त्र्यंशोऽयं राजविशेषः । स तु
 सम्बराजराजभार्यायां सूर्यकन्यायां तपत्यां जातः ।
 अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्तराष्ट्रपाण्डवानां
 पूर्वपुरुषः । यथा,—
 “योऽजमीढसुतस्त्वन्मृत्तः सम्बराजस्ततः ।
 तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
 परीक्षितं सधनुर्जुनिं विधात्रं कुरोः सुताः” ॥
 इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४॥ भक्तम् । देशविशेषः ।
 इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गत-
 वर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र
 बज्रवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।

कुरुण्टी

“उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति” ॥
 कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुरुकन्दकं, स्त्री, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य ।
 कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥
 कुरुक्षेत्रं, स्त्री, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण
 भूरितपसोपार्जितं धर्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं
 कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात्
 मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्मक्षेत्रम् ।
 (किञ्चास्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्रियकुमारणकुठारेण भ-
 गुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यशमेण क्षत्रि-
 यशोयितैः पञ्च क्रुदाः क्रुताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत्
 समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां
 क्षत्रियाणां शरीरविसर्जनेन पुण्यप्राप्त्यात्
 वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां सुमह-
 द्युद्धं निर्दत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ ।
 ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥
 यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
 “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जय !” ॥
 एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्देशे बह्विनि मतानि लक्ष्यन्ते
 दिक्षात्रसुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
 “धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं दादशश्लोचनावधि” ॥
 तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
 “कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा” ॥
 एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १६ ।
 “कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
 एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” ॥
 कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् सावनदिने तिथित्रय-
 नक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥
 कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
 “पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लघुसंस्थे दृष्टसातौ ।
 सौम्यक्षेत्रगते लघे कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्” ॥
 इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥
 कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा ।
 रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + “इगुपधेति” ३ ।
 १ । २३५ । कः ।) सितारवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरगटः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं कण्टति लुण्ठ-
 तीति । कु + रुटि स्त्रिये + अच् ।) पीतभिण्टी ।
 पीतास्त्रानः । इति मेदिनी ॥ (कुरगटकशब्देऽस्य
 विवृतिरुक्ता ॥)
 कुरगटकः, पुं, (कुरगट + स्वार्थे कन् ।) पीतास्त्रानः ।
 पीतभिण्टी । तत्पर्यायः । सहचरी २ सहचरः
 ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुर-
 गटकः । इति भरतः ॥
 (“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरगटकः” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्त-
 दयथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधा-
 दिवर्गे । “आरग्वधमदनगोमघोण्डा कुटजपाठा
 कण्टकीपाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णानिम्बकुरुगटकदा-
 सीत्यादिषु द्रव्यैः ॥)
 कुरगटी, स्त्री, (कु कुत्सितं कण्टति स्वभासा । कु +
 रुटि + अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) दारुपुत्र-

कुरुजः

लिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं कण्टति
 नाशयति ब्रह्मणः पत्युर्वा परिचर्यया ।) ब्राह्मणौ ।
 इति जटाधरः ॥
 कुरुम्बं, स्त्री, (कुरु + बाङ्गलकात् उम्बच् ।) कूल-
 पालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमलालेव इति
 भाषा ॥
 कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।)
 द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् डीष् ।)
 सैहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरराट [ज] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्तिप् ।)
 दुर्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुरलः, पुं, (कुरु + उलक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः ।
 तत्पर्यायः । भमरकः २ भमरालकः ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 कुरवकः, पुं, (रौतीति खवो भमरः । कुत्सितः स्वल्प-
 मधुलाभात् विरक्तो खवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य
 तथात्वम् ।) रक्ताभिण्टी । रक्तास्त्रानः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७४ ॥ पीतभिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवक-
 शब्दे पीतभिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
 कुरविन्दं, स्त्री, (कुरुन् विन्दति + विदिलामे “अनु-
 पसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति साति
 साहिभ्यश्च” । ३ । १ । १३८ । इति शः सुचा-
 दित्वात् लुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरविल्वरत्नम् । कुल्माष-
 शस्यम् । इति मेदिनी ॥ (किञ्चिदस्य ऐलिङ्गत्व-
 मपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।
 “कासीससैन्धवं किण्वं कुरविन्दो मनःशिला” ॥)
 कुरविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः लुम् च ।) सुस्तकम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ माषः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “सुस्तकं न स्त्रियां सुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
 कुरविन्दश्च सङ्ख्यातोऽपरः कोडकसेरकः ।
 भद्रसुस्तश्च गुन्ना च तथा नागरसुस्तकः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कुरविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुरविल्वकः, पुं, (कुरविल्व + संज्ञायां कन् ।) कु-
 ल्माषः । वनकुलवृत्तिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-
 स्वास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 कुरविल्वः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) स्वर्णपलम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ चारि तोला सोणा ।
 इति भाषा ॥
 कुरुष्यं, स्त्री, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् सुभ-
 त्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरुर्षः, पुं स्त्री, (कुरु इत्यस्फटं शब्दं कुरति शब्दायते ।
 कुरु + कुरु + कः ।) कुरुर्षः । इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटः ॥
 कुरुजः, पुं, कुलजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुल

कुई ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-आत्-
अकं-सेट्।) पञ्चमखरी। दीर्घिणः पृथक् पाठ-
सामर्थ्यात् पूर्वस्य वनचतुर्थीति दीर्घो न स्यात्।
ड कुईते। इति दुर्गादासः॥

कुईनं, स्त्री, (कुई + भावे ल्युट्।) क्रीडा। इत्यमर-
टीकायां स्वामी॥

कुर्परः, पुं, (कुर् + क्तिप् कुः। पिपति। ए + अच् परः।
ततः कर्मधारयः।) कपोलिः। जानु। इति मे-
दिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं
व्याख्येयम्॥)

कुर्पासः, पुं, (कुर्परे अस्थते आस्ते वा। अस्, आस्
वा + घञ् ततः एषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः।
इति हारावली॥

कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास + स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका।
इत्यमरः॥ काञ्चुलि इति भाषा। (यथा रत्ना-
वलीनाटके। “मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तना”॥)

कुर्वन्, चि, (करोति इति। कृ + शट्।) कर्म-
कारः। भट्टयः। इति विश्वः॥

कुल ज बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भां-परं-अकं-कचित् सकं सेट्। ज्वलादिः।)

ज कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्वेषां बन्धुः
स्यादित्यर्थः। संहती राशीकरणमिति चतुर्थेनः॥

केचित्तु संहतिस्थाने संख्यानं पठित्वा कोलति
कुलालः गणयति इत्यर्थः इत्याहुः। संख्यानं
पठित्वा संख्यानं उपचयः। इति रामः॥ अन्ये तु

बन्धुषु ज्ञातिषु वर्तमानोऽयं अन्यत्रास्य न प्रयोगः।
गडि गण्डे इति विदित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

कुलं, स्त्री, (कुल् + “ङगुपधेति”। ३। १। १३५।
कः।) वंशः। (यथा, रघौ। १६। ८६।

“इत्युचिबानुपहृताभरणः क्षितीशं
स्त्रायो भवान् खजन इत्यनुभाषितारम्।

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन”॥

तस्य लक्षणं यथा, शिष्टोक्तौ।
“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्”॥)

तन्नाशकारणं यथा।
“गोभिश्च देवैर्विप्रैश्च राजोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः॥
कुविवाहः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अन्ततात् पारदार्याच्च तथाऽभक्षस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्मचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रौत्रिये वै वेदानां वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्”॥
इति कूर्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥
सजातीयगणः। इत्यमरः॥ १७। १॥ (कुं भूमिं लाति
गृह्णाति। ला + कः।) जनपदः। गृहम्। (कौ
भूमौ लीयते। अन्येभ्योपीति डः।) शरीरम्।
इति मेदिनी॥ अयम्। इति महाभारतम्॥
(मध्यम-हलद्वयेन यावती भूमिः कथ्यते तावती
भूमिः। यथा, मनुः। ७। १११।

कुलश्च

“दशौ कुलन्तु मुञ्जीत विंशौ पञ्चकुलानि च”॥
कुलः, पुं, (कुल् + कः।) कुलिकः। शिल्पिकुल-
प्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकं, स्त्री, (कौ भूमौ लीयते। कु + ली + डः।
संज्ञार्थं कन्।) पटोललता। सम्बद्धलोकसमूहः।
इति मेदिनी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ६। २८७।

“कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्ध्वं कुलकं मतम्”॥
पटोलार्थे यथा,—“करीरं कुलकं नन्दी” इति
वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अः। कुलकं पटोलभेदः।
तित्यह्ला इति ख्यातम्॥ इति तट्टीका॥)

कुलकः, पुं, (कुल् + संज्ञार्थं कन्।) काकेन्दुः।
इत्यमरः॥ २। ४। ३६॥ वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः।
इति मेदिनी॥ मखकवृक्षः। इति रत्नमाला॥
हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति
भावप्रकाशः॥ शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटी-
कायां भरतः॥

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्मधा-
रयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलकुण्डलिनी, स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्व-
कुलकुण्डली रूपे मूलाधारे कुण्डलाद्युक्त्या सार्द्ध-
चिबलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति।
कुल + कुण्डलिन् + डीप्। कुण्डल + डीप्। यद्वा
कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते
इति। कु + ली + अन्येभ्योपीति डः। ततः कर्म
धारयः।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः।
यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।

“कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तलिमालास्फुटं
वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः।
आसोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
सा मूलाम्बुजगङ्गरे विलसति प्रोदामदीप्तावली”॥
कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगङ्गरे इत्यादि व्या-
ख्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदा-
तिभेदक्रमैः कोमला कमनोद्यत्वविशिष्टा या काव्य-
बन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेद-
क्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्तलिमालास्फुटं मत्ता या
अलिमाला भमरसमूहस्तदस्फुटं यथा स्यात्
एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्त-
मधुरस्वनिं कुर्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षा-
यामाह यथा कुलकुण्डलिन्या आसोच्छ्वासविवर्त्त-
नेन आसोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन
जगतां संसाराणां जीवः प्राणो धार्यते। पुनः
कीदृशी प्रोदामदीप्तावली प्रकृत्योत्तुङ्गदीप्ति-
श्रेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकार-
सार्द्धचित्तयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुल-
कुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ *॥
अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च
द्रष्टव्यम्॥

कुलकां, पुं, (कु + लका + भावे घञ्।) करताली।
तत्पर्यायः। तालमर्दलः॥ २। इति हारावली॥

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजालस्य
वा क्षयो यस्याः।) श्रूकशिखी। इति शब्दच-
न्द्रिका॥

कुलत्यः

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन् + डः।)
कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नावली।
(यथा, मनुः ८। १७६।

“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः”॥)

कुलज्जः, पुं, (कुं पृथिवीं रज्जयति। रज्ज + णिच् + क्त
रस्य लः।) कुलज्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलज्जनः, पुं, (कु + रज्ज + णिच् + ल्युः। रस्य लः।)
खनामख्यातवृक्षः। तत्पर्यायः। कुर्णजः॥

गन्धमूलः॥ ३ कुलज्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्।
तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोषना-
शित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अट-
तीति। कुल + अट् + अच्। शकन्धादित्वात्
अलोपः।) व्यभिचारिणी। भट्टा।

(यथाह, आर्यासप्तशती ३६३।
“परपतिनिर्दयकुलटाशोषितशठ! नेर्धयानकोपेन।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य”॥)

तत्पर्यायः। पुंस्त्री २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४
असती ५ इत्यरी ६ खैरिणी ७ पांशुला ८। इति
मरः॥ २। ६। १०॥ धर्षणी ९ पांशुला १०। इति
तट्टीका॥ छटा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इति
शब्दरत्नावली॥ लङ्का १४ निशाचरी १५ जया-
रखा १६। इति जटाधरः॥ *॥ परकीयान्तर्गत-
नायिकाविशेषः। यथा,—

“एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति
नाम्नोधराः शैलाः प्राद्वलमुदहन्ति न रुजन्त्येति
पुनर्नायकान्। त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते
नैवारभन्ते जनान् धातः। कातरमालपामि कुल-
टाहेतोस्त्वया किं कृतम्”॥ इति रसमञ्जरी॥ *॥
अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अन्नो-
ज्यानभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

कुलटी, स्त्री, (कुलितं रक्षते। रट् भाषणे +
घञर्थे कः। गौरादित्वात् डीष् रस्य लः।) मन्त्र-
शिला। इति रत्नमाला अमरटीका च॥ (अस्या
गुणादयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः॥)

कुलतिथिः, स्त्री पुं, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमीनां
दशैचतुर्दशः। यथा, तन्त्रसारे।

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
कुलत्यः, पुं, (कुलं भूमिलक्षणं सत् तिष्ठति। कुल +
स्था + कः। एषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कुल-
त्यकड़ा इति भाषा॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७।
“धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलत्यान्सर्वपांशुजान्”॥)
तत्पर्यायः। कालवृत्तः॥ २ ताम्रवृत्तः॥ ३ कुल-
त्यिका ४। इति रत्नमाला॥ ताम्रवृत्तः ५। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ ताम्रवीजः ६ सितेतरः ७। इति
राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः। कफघ्नाश्लेष्म-
शुक्राण्णरीमेदःश्लासकासघ्नेहनाशित्वम्। इति
शाल्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। ग्राह्यत्वम्। रक्तघ्न-
राजवृक्षः॥ कषायत्वम्। रुक्षत्वम्। वायु-
कारित्वम्। बलनाशित्वम्। अस्य यूषगुणाः। वायु-

कुलन

शर्कराशरीनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य अपरे पर्यायगुणा यथा,—

“कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तक्षत् ।
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिबान् ॥
हन्ति हिक्काशरीशुकदाहानाहान् सपीनसान् ।
खेदसंग्राहको मेदोज्वरकिमिहः परः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥

“उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः

कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शुक्राशरीगुल्म-निधूदनश्च

संग्राहकः पीनसकासहारी ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिक्का

श्वासापहः शोणितपित्तक्षत् ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो

विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥)

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलत्थः ।
तत्पर्यायः । टक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३
कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भका-
रिका ७ कुलत्थिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलत्थाः ६ कुरुविल्वः १० । इति रत्नमाला ॥
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूल-
नाशित्वम् । विबन्धाधानशमनत्वम् । चक्षुर्हित-
त्वम् । व्रणरोपणत्वम् । कुलत्थाञ्जनम् । धस्य
पर्यायः पूर्ववत्तदधिकस्तु । कुम्भकारी १ धला-
पहा २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषाय-
त्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकगु-
णदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्त्री संज्ञायां वा कन्
अत इत्वम् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । इत्य-
मरः ॥ २।६।१०२ ॥ अस्य गुणपर्यायौ कुलत्थाशब्दे
द्रष्टव्यौ । वनकुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्मः ।)
स्वजातीयधर्मः । कुलाचारः । यथा,—
“उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुश्रुतम्” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १।४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल +
धृ + णिच् + एवुल् ।) पुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या
या नायिका ।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री ।
यथा,—

“रत्नमाल्येन सम्वीतो रक्तपुष्पविभूषितः ।
पञ्चीकरणसङ्केतैः पूजयेत् कुलनायिकाम्” ॥
सा नवविधा यथा,—
“नटी कापालिनी वेश्या रजनी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
भालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं
तत्र तन्त्रमन्त्रि वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणी-

कुलश्रे

पृथमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषा-
ढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः । यथा,—

“वास्यार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।
कुलानि समधिष्ठानि शेषाणि चाकुलानि च” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलयं न अश्नाति । न + अश्
+ अच् ।) सुप्सुपेति समासः । उद्भूतस्य हि उद्भूत-
कन्दरत्वात् भूमिलयस्याभक्षकतया तथात्वम् ।)
उद्भूतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।)
कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः
स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनाथः ।
यथा । “अथ सिन्धुसौवीरपतेरहगणस्य व्रजत
इक्ष्मन्त्यास्तटे तत्कुलपतिना श्रिविकावाहपुस-
धान्वेषणसमये दैवोपसादितः स द्विजवर उप-
लब्धः” । इति श्रीभागवते ५।१०।१ ॥ (कुलस्य
काचवर्गस्य पतिः पालकः । अन्नदानपोषणपूर्वकं
अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तश्च ।

“मुनीनां दशसाहसं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः” ॥

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलयं पत्रं पर्यायम् ।) दमनक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकं, स्त्री, (कुलं समूहं पालयतीति । पालि +
एवुल् ।) बज्रफलोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कुरुवृक्षम् ।
कमलानेव इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(कुलं वंशं पालयति । पाल + णिच् + एवुल् ।)
वंशप्रतिपालके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।)
कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + एवुल्
टाप् इत्वम् । यदा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।)
कुलस्त्री । इत्यमरः ॥ २।६।७ ॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलेः वंशमवैः भृत्या भरणम् । कुल
+ भृ + भावे क्यप् ।) गर्भिणीपथ्युपासना । इति
जटाधरः ॥ (कुलस्य भृत्या । वंशभरणम् ।)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं यद्दं भलति हन्ति सन्धिकर्त्त-
नादिना इति । कुल + भल + अच् ।) निपातनात्
मुम् लस्य रः ।) कुजम्भलः । चौरः । इति
हारावली ॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिषक्कुलेषु वर्णाः वर्णनं गुण-
कथनं यस्याः ।) रक्तचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलवारः, पुं, (कुलस्तदाख्यया प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गल-
शुक्लवारौ । यथा ।

“रविचन्द्रो गुरुः सौरिखत्वारश्चाकुला इमे ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो
वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु श्रिण्णिकुलेषु श्रेष्ठी ।)
श्रिण्णिकुलप्रधानः । तत्पर्यायः । कुलिकः २ । इत्य-
मरः ॥ २।१०।५ ॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५ ।

कुलायः

इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्-
पत्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्प-
र्यायः । वीज्यः २ । इत्यमरः ॥ २।७।२ ॥

कुलसौरभं, स्त्री, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मखक-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका ।
अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः ॥ २।
६।७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।

“असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव प्रार्थिताः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः” ॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री ।
कुलकुण्डलिनीशक्तिः । यथा, कुलाणवे ।

“कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः” ॥
कुलहृच्छकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊड्यते । ऊडि संघे
+ एवुल् ।) एषोदरात् उकारलोपः ।) आरणिः ।

आवर्त्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्र-
सिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाष्टमीदशम्यः । यथा ।

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्ष-
त्रम् ।) आर्द्रामूलाभिजिह्वतभिषानक्षत्राणि ।
यथा, तन्त्रसारे ॥

“वास्यार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥
कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना वारः ।)
बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥

“भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥
कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्वतः ।) आक-
प्रार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) कुलपर्वतः । यथा ।

“अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकरण्डाः ।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते श्लोकः” ॥

इति मोहमुद्गरे ७ । सप्तकुलपर्वता यथा ।
“सप्त येऽस्मिन् महापर्वताः विलुताः कुलपर्वताः ।
माहेन्द्रो मलयः सह्याः शुक्तिमान्द्रवणपि ॥
विन्ध्यश्च पारिपाचश्च इत्येते कुलपर्वताः” ॥

इति मात्स्ये ६५ अध्यायः ॥

कुलाचार्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ
गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्यः ।) कुलज्ञः । कुली-
नादीनां वंशांशव्याख्याकर्तृब्राह्मणः । अस्य विव-
रणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट् + अच् ।)
क्षुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुला-
चलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रति-
ष्ठापकः ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य ।)
शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पत्तिसमूहानां अयः वास-

कुलिक

स्थानम् १) नीडः । (यथा, माघे ।
 “खगकुलायकुलायनिलायिताम्” १)
 स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ।
 कुलायस्थः, पुं, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + कः ।)
 पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते
 ज्याम् । ठन् ।) पक्षिप्राना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुलालः, पुं, (कुलं घटादिनिर्माणोपयोगिन्दायुपा-
 दानं आलाति सन्ध्यादत्ते । आ + ला + कः । कुलं
 वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्याप्नोति वा
 अल् + कर्मण्यण् । कुल् + “तमिविशि विडीति”
 उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः ।
 इत्यमरः । २ । १० । ६ । तस्योत्पत्तिर्यथा ।
 “मालाकारात् कर्मकार्या कुम्भकारो व्यजायत” ॥
 इति पराशरसंहिता ॥
 “पाट्टिकाराच्च तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह” ॥
 इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तता च कुम्भकार-
 रण्ये द्रष्टव्या ॥ कुम्भपक्षी । इति मेदिनी ॥
 कुलाली, स्त्री, (कुलं पर्वतकुलं कलायकुलं वा अलति
 परिवर्द्धयति । अल् + अण् । डीप् ।) कुलत्या-
 काराङ्गनप्रस्तरविशेषः । कुलत्याङ्गनमिति ख्याता ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्याका वन-
 कुलत्यकडा इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कुलाल + स्त्रियां डीप् ।) कुलालभार्या ॥
 कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति ।
 आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णजानुर्वो-
 टकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलाहकः, पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलासः ।
 इति शब्दमाला ॥ वृद्धविशेषः । राज्ञा कुले
 खाडा इति भाषा । अस्य गुणः । आमवात-वात-
 रक्तारोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पृष्टे वा ।
 आ + हल विलेखने + अच् ।) क्षुद्रवृद्धविशेषः ।
 कौकसीमा इति भाषा । तत्पर्यायः । अलम्बुधः
 २ गोच्छालः २ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥
 कुलिः, पुं, (कुल् + इन् किञ्च ।) हस्तः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 कुलिः, स्त्री, (कुल् इन् किञ्च ।) कण्टकारी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अ-
 मरः । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्य-
 मरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥
 कुलिकः, पुं, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः ।
 (यथा, भागवते । ५ । २४ । २१ ।
 “ततोऽचलात् पाताले नागलोकापतयो वासुकि-
 प्रमुखः शङ्कुकुलिकमहाशङ्कुश्चेतधनञ्जयवराह-
 महामर्षा निवसन्ति” ॥
 “कुलिकोऽर्जुनमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः” ॥)
 वृद्धविशेषः । इति मेदिनी । केलिकडा इति भाषा ॥
 कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्मेषु निविद्ध-

कुली

कालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम्
 सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् ।
 बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् ।
 शुके द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् ।
 राधवभट्टमते तु पूर्वोक्तयामार्द्धानां दिवाशेष-
 भागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 कुलिङ्गः, पुं, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु-
 + लिङ्गि + अच् + इदित्वात् नुम् । यदा कुत्सितं
 क्षणवर्णं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कलिङ्गः २ धुम्राटः ३
 फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाला ॥ भट्टः ५ । इत्य-
 मरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । खिण्वत्वम् ।
 कफपित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कुलिङ्गकः, पुं, (कुलिङ्ग + अत्यर्थं कन् ।) चटक-
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।)
 पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति
 भाषा ॥
 कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् डीप् ।)
 कर्कटप्रवृद्धीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 कुलिरः, पुं, (कुल् + बाहुलकात् इरन् किञ्च ।)
 कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुलिशः, स्त्री, पुं, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल +
 शी + डः । यदा कुलिनः पर्वतान् श्रयति दारय-
 तीति । शो + डः । “आतोनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ ।
 इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरमरतौ ॥
 (यथा, कुमारः । १ । २० ।
 “कुड्रेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
 ववेदनाञ्जं कुलिशक्षतानाम्” ॥
 कु ईषत् कुत्सितं वा लिङ्गति । कु + लिङ्गि अल्पी-
 भावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कण्टकाक्षीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये ।
 “तिमिमिङ्गलकुलिशापाकमत्स्यनिरालकनन्दिवा-
 रलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः
 सामुद्राः” ॥ कौ भूमौ लिङ्गति अल्पीभवति
 कुंभूमिं लिङ्गति गच्छति क्रुस्तया प्राप्नोति वा ।)
 अस्थिसंहारवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।)
 प्रह्लादवन्द्यविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विसुसुक्षितलिङ्गकः ।
 योनिश्च पीडयेत् कामी वन्द्यः कुलिशनायकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥
 कुलिशाङ्गुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्गुशेन चैव निरुह्यते
 मनो यथा । यदा कुलिशवत् दृढमङ्गुशं यस्याः ।)
 बौद्धानां विद्यादेवीतिशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वचं तद्वत् दृढमासनमस्य ।)
 प्राक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारान्तत्वात् वा डीप् ।)
 कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ पत्नीज्येष्ठ-
 भगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ वृद्धी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कुलीनः

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । “कुलात् खः” ।
 ४ । २ । १३६ । इति खः ।) श्रेष्ठयोऽटकः ।
 तत्पर्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः ॥ अजा-
 नेयः ३ । इति तट्टीका ॥ खजानेयः ४ जात्यः ५
 बालाश्विः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्र-
 शास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ॥) उत्तम-
 कुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्यायः । महाकुलः २ अर्थ-
 ३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ ।
 ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं
 उत्कर्षविशेषवंशः । इति सङ्केतम् । अथवा रूपा-
 र्थम् । तस्यापत्यमित्यर्थं कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन-
 इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीन-
 शब्देन उत्कर्षविशेषवंशजातकथ्यतिरिति । तथा
 च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्मावच्छिन्नवंशजात-
 काले सति तद्धर्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्ष-
 विशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
 “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
 निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुलक्षणम्” ।
 अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टं
 कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्य-
 जनानां यदि नवधा गुणा वर्तन्ते तदा तेऽपि
 कुलीनाः सुस्तम् । अनवच्छिन्नपर्यायत्वं कुलीनत्वम्
 प्रमाणं यथा,—
 “सपर्यायं समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
 कन्याभावे कुश्यागः प्रतिज्ञा वा परस्परम्” ।
 तथा च ।
 “कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ ।
 पथ्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः” ॥
 तथा च ।
 “आदानञ्च प्रदानञ्च कुश्यागस्तथैव च ।
 प्रतिज्ञाघटकाये च कुलकर्म चतुर्विधम्” ॥
 इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लभभूपालसुता-
 पञ्चगोषजराष्ट्रीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्य-
 गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । शाश्वत्य-
 गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः स
 मुख्यः । रामगङ्गादुः निपकेश्वरकोणी गुंथी कुलभी
 वटु दिर्घाटिः वैकुण्ठपारियालः एते पञ्च गौणाः ।
 काश्यपगोत्रे दत्तवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख्यः ।
 जगद्धडः धीरगुडः काकपीतमण्डो एते त्रयो
 गौणाः ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः धुरन्तर-
 मुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिखीसाँधी गन्ध-
 र्वराधी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भ-
 वंशजः वीरव्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ
 वीरसूदनघण्टेश्वरः एष गौणः ॥ वात्स्यगोत्रे
 कान्दड़वंशजः सुरभिघोषवालः कविकाञ्जिला-
 रविपूतितण्डः एते मुख्याः । मातृचौटखण्डो
 पनिकालुमहिन्ध्या वनमालिप्रिण्णली एते गौणाः ।
 अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणाः
 अतुर्दशश्रोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्राज्जाता-
 सप्तविंशच्छ्रोत्रियाः सन्ति ॥ ततो लक्षणसेनेन
 मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिप्रस्तायां समीकर-
 णतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

कुलीनः

फुलिया खडदहवस्त्रवीसर्वानन्दी इत्याद्याः षट्-
त्रिंशन्मैलाः कृताः । ततो भागययथाक इति
तिस्रः संज्ञा जाताः कुलाचार्यग्रन्थात् ज्ञेयाः ॥ * ॥

अथ वारेन्द्राचार्यकुलीनाः ।

“आदौ मैत्रस्ततो भीमो रुद्रः संजामिनस्तथा ।
लाहिर्दिर्भादुर्दिः साधुर्भादुर्दिः पङ्क्तिपूरकाः” ॥

एषां नानादोषदर्शनात् कुलाचार्येण अष्टौ पटी
इति संज्ञा कृता । तद्यथा । निराविला १ रोहिला
२ भूषणा ३ अलेखानी ४ कुतलखानी ५ वेणी ६
जोनाली ७ भवानीपुर ८ । एतेषां कुलाघातात्
काप इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः ।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः । मौद्गल्यगोत्रे चायु-
दासः । काश्यपे कायगुप्तः । वल्लालेनैषां कुलं
महामध्यमकनिष्ठकुलमेवेति त्रिधा कृतम् । तत्र
महाकुलीनाः पञ्च । यथा । कृष्णसेनखानः १ हरि-
हरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ गणपतिदासः
४ दुर्जयदासः ५ । अधुनैषां कुलस्य फ़ासट्टि-
भङ्गा न सन्ति ॥ * ॥

अथ दक्षिणराष्ट्रीयकायस्यकुलीनाः ।

तत्रादिशूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतेर्ब्राह्मण-
पञ्चकैः सह घोषवसुभिर्नदत्तगुहाः पञ्चागता
आदिकुलीनाः यथा । सौकालीनगोत्रे मकरन्द-
घोषः १ । गौतमे दशरथवसुः २ । विश्वामित्रे
कालिदासमित्रः ३ । काश्यपगोत्रे दशरथगुहः
खाहङ्गारादवमानितो वङ्गे गतः ४ । भरद्वाज-
गोत्रे पुरुषोत्तमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५ ।
वङ्गजकुलाचार्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥ * ॥

अथ वल्लालसेनकृतसमाजदयः ।

तत्राद्यस्य षष्ठ पुरुषयोर्निर्णयपतिप्रभाकरघोष-
योर्वासस्थाने क्रमेण वालीआकनाख्यौ ग्रामौ ।
द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयोः शक्तिमुक्तिवसोर्वासस्थाने
क्रमेण वागाखिमाहिनगराख्यौ ग्रामौ । तृतीय-
स्याष्टमपुरुषयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वासस्थाने
क्रमेण वडिशाटेकानामग्रामौ ॥ अपरेऽष्टादश-
समाजास्तत्स्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥ * ॥
तेषां कुलन्तु नवविधम् । मुख्य १ । कनिष्ठ २
कृभाया ३ । मध्यांश ४ । तेजो ५ । एतानि प्रधा-
नानि । कनिष्ठद्वितीयपुत्र ६ । कृभायाद्वितीयपुत्र
७ । मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ । तेजोद्वितीयपुत्र इति
च ९ । नवरङ्गानुरोधोत् कृभायाज्येष्ठपुत्रस्य
मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ कुलानां विवरणम् ।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पितृतुल्यः द्वितीयः
कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुल-
युक्तः चतुर्थः तेजोनामकुलान्वितः पञ्चमादिवा-
त्पुत्राः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्ता भवन्ति ॥
कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः कृभायानामकुलयुक्तः
तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठ-
पुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरम-
ध्यांशवारभायामध्यांश इति संज्ञादयुक्तः ॥ * ॥
एषां कर्म्मणा वडिर्गथा । मुख्यकुलीनस्य द्वितीय-

कुलीनः

तृतीयपुत्रयोः कुलस्य वाडिमुख्य इति संज्ञा
चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्राणां कुलस्य वाडिकनिष्ठ इति
संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाडिम-
ध्यांश इति संज्ञा दशमेकादशद्वादशपुत्राणां
कुलस्य वाडितेजो ॥ इति संज्ञा भवति ॥ कनिष्ठ-
नामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेजो ॥ इति
संज्ञा भवति । मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेजो ॥ इति संज्ञा ॥ मध्यां-
शद्वितीयपुत्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठकृभाया-
मध्यश्रेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥ * ॥
मुख्यकुलन्तु त्रिविधं यथा । प्रकृतम् १ सहजम् २
कोमलम् ३ । आदौ षट्समाजे षट् प्रकृतमुख्या
अभूवन् । ततस्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य
वृद्धा क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता ।
प्रकृतमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां सहज इति संज्ञा
कोमलमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां कोमल इति
संज्ञा भवति । सहजः सहजेन कोमलः कोमले-
नापि कुलं कृत्वा तत्तद्भावापन्नौ भवतः ॥ पितृकु-
लानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्म-
कनिष्ठादिसंज्ञा ॥ * ॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य फ़ास-
ट्टि न भवतः । सहजमुख्यकुलस्य फ़ासट्टि न
भवतः । कोमलमुख्यकुलस्यापि फ़ासट्टि न
भवतः । कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं कृभायाकुलस्य
कनिष्ठत्वं भवति । मध्यांशकुलस्य स्थिरतरत्वम् ।
कनिष्ठद्वितीयपुत्रः वाडितेजो ॥ इति संज्ञां
प्राप्नोति । मुख्यतृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेजो ॥
इति संज्ञामपि प्राप्नुमर्हति । कृभायाद्वितीयपुत्र-
मध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले फ़ासट्टि न स्तः ।
सर्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना
भवन्ति ॥ * ॥ आदौ यदि पितृपर्यायाय अथवा
मौलिकाय कन्या दद्यात् तद्दानं प्रामाणिकसंज्ञं
भवति । पश्चात् कुलकर्म्मकर्त्तव्यम् । तद्यथा ।
मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः कैश्च संज्ञा षष्ठ-
कन्यावधि गरहेइ इति संज्ञा भवति । अन्य-
कुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति
संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण
प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञादयं भवति ॥
आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य
श्रेष्ठत्वम् । अनुजकन्याग्रहणे तु कुलफ़ासो भवति ।
मुख्यस्य गरहेइ इति नाम्नी कन्या अन्यकुलीनस्य
प्रतिसारणी च कन्या मौलिको वंशजश्च ग्रहीतु-
मर्हति । उत्तममध्यमाधमकर्म्मभिः शौर्यसमा-
वेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म्म ॥ * ॥ पूर्वं
विपर्याये विवाहो जातः । पुरन्दरवसुनैषां त्रयो-
दशपर्यायावधिश्रेणीपर्यायवन्द्यभनकृतकुलोद्भवे
कृते । यथा ।

“विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रण्डपिण्डयोः” ॥ * ॥

अथ मुख्येतरकुलीनानां पाणिदोषाः ।

“देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्करा तथा ।
वलायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः” ॥

अपि च ।

“श्रीनाथो श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च ।

कुलीनः

कन्दर्पो च सदानन्दी षडेते कुलकण्टकाः” ॥

इति कुलाचार्यकारिका ॥ * ॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्यम् । स च आगहेइ
अर्थादग्रिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनि-
ष्ठकुलीनाय तृतीयां कृभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं
मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीय-
पुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेजोनामकुल-
युक्ताय दद्यात् । तदनन्तरजातानां गरहेइ इति
संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुली-
नेभ्यो दातुमर्हति । स एवादौ मुख्यकुलीनस्या-
ग्रिमां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो
मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्म-
तेजो ॥ इति नामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णी-
यात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्यम् ।
स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां
तेजो ॥ इति नामकुलयुक्ताय दद्यात् । मुख्यतृती-
यपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्य-
द्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति । मुख्यकुलीनस्य
द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां
गृह्णीयात् । ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥
अथ कृभायाकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यांशनाम-
कुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इतिकुल-
युक्तानुजाय अर्थात् वाडितेजोनामकुलविशि-
ष्टाय द्वितीयां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य कन्यां
कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां
गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्रस्य मध्यां-
शनामकुलीनस्य कार्यम् । स प्रथमकन्यां जन्मते-
जोनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुल-
विशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् । कनिष्ठस्य
प्रथमां कन्यां ततस्तेजोनामकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां
ततस्तेजोनामकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥
मुख्यस्य तृतीयकन्याग्रहणं तस्य महत् कर्म्म ॥ स
अथ जन्मतेजोनामकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा
प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय द्वितीयां
मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् ।
तेजोनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् ।
मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकु-
लीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठ-
कुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्म-
तुल्याय अथवा तेजोनामकुलविशिष्टद्वितीय-
पुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मुख्यचतुर्थपुत्र-
पुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । अथवा कनि-
जन्मतेजोनामकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥
कृभायाकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां मुख्यपुत्रस्य कार्यम् ।
अथ कृभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् ।
स आत्मतुल्याय अथवा तेजोनामकुलविशिष्ट-
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेजो-
नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा कृभाया-
नामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ
मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स
आत्मतुल्याय अथवा तेजोनामकुलविशिष्टस्य
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेजो-

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ तेऽजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स चात्मतुल्याय अथवा तृतीयपुत्रस्य कार्यम् । स चात्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेऽजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेऽजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृहीयात् । ततः तेऽजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृहीयात् । ततः तेऽजनानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्यम् । स तेऽजनामकुलपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा कृभायानामकुलपुत्रस्य किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशप्रतपकाब्दे मत्पित्रा तावत्कुलीनकुलाचार्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीययोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदलाभे श्रौत्यकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठकृभायानामकुलयोः पुरुषानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तद्यथा,— “कनिष्ठकुलवैश्वानि कचन केऽपि केऽपीच्छया परेऽपि पुरुषत्रयादगमनेव दोष्केयिकाम् । निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भाटजः सुतः पितृपदं कथं जननतो हि न प्राप्स्यति ॥ शाके पद्यपदत्रिसप्तवसुधागण्ये वरेण्ये तथा पर्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके । गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्वकं श्रीमता निर्णीतिं यदपीह तच्च घटकैः सर्वैः कुलीनैर्मतम् ॥ कनिष्ठषड्भाटकुलस्य तद्वत् स्वच्छेयिकायामिदमेव मूलम् । आदानतः पित्र्यपदस्य लाभो ज्येष्ठत्वभावः पुरुषक्रमेण ॥ केयिकायामश्रुतस्य दानचेत् प्रबलं भवेत् । पर्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥ श्रौत्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै । तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥ अत्र यद्यन्यथाभावो भवेदपि यथाविधि । कामागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भवति ॥ सर्वैः कुलज्ञैश्च कुलीनवर्गैर्गोष्ठीपतीनां पुरतः सहैव । इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात् निर्णीतं एव प्रचलित्यतीति” ॥ * ॥ अथ वज्रजकुलीनाः । “वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नास्मा लक्ष्मणपूषणौ । सोमेषु च समाख्यतस्तुर्भुजमहावती ॥ दशरथो गृहस्यैव मित्रस्तारापतिस्तथा” ॥ एतेषामादिपुरुषनिर्णयो यथा । गौतमगोत्रे

सर्वादौ दशरथवसुसुतौ कृष्णवसुपरमवसुकौ कृष्णवसुदक्षिणराफे ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुताः शुक्तिमुक्त्यलङ्कारवसुकाः । अलङ्कारवसुः राजात् वज्रे गतः तस्य वज्रे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्मणवसुपूषणवसुकौ वज्रे ख्यातौ । सौकुलीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराफे ख्यातः सुभाषितघोषो वज्रे ख्यातः तस्य सुतस्तुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणराफे ख्यातः अश्वपतिमित्रो वज्रे ख्यातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वज्रकुलाचार्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥ कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलीनसं, स्त्री, (कौ लीनं भूलभं द्रव्यादिकं स्यतीति । सो + कः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलीरः, पुं, (कुल् संस्थाने + ईरन् किञ्च ।) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ काँकड़ा इति भाषा । (“अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोचुः” । इति हितोपदेशः ॥) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥ कुलीरशङ्की, स्त्री, (कुलीरावयव इव शङ्कं यस्य । कुलीरशङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशङ्कीवृक्षाः । इति रत्नमाला ॥ कुलीरात्, [ड] पुं, (कुलीरं अक्षीति । अड् + क्तिप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिमन्त्रणादस्य तथात्वम् ।) कर्कटशिशुः । तत्पर्यायः । स्वेगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुलीशः, पुं स्त्री, (कुलिश + एषोदरात् दीर्घः ।) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुलुकं, स्त्री, (कुल् + बाङलकात् उलच् किञ्च निपातनात् लस्य कः ।) जिह्वामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलुकागुञ्जा, स्त्री, (कौ भूमौ लुक्का गुप्ता गुञ्जा इव ।) उल्काधिः । इति हारावली ॥ कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥ कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उद्रिक्त उग्रो वा ।) कुलीनाश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे त्रि ॥ कुल्फः, पुं स्त्री, (कल संस्थाने “कलिनलिभ्यां फगस्योच्” । उणां ५ । २६ । इति फक् व्यस्य उच्च ।) रोगः । गुल्फे पुं इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । “यद्विजामन्पुरुषि वन्दनं सुवदष्टीवन्तौ परिकुल्पो च देहत्” ॥) कुलमलं, स्त्री, (कुष् निष्कर्ष “कुषेर्लस” । उणां ४ । १८७ । इति कलन् लङ्घान्तादेशः ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥ (यथा, अथ-

र्ववेदे २ । ३० । ३ । “तत्र मे गच्छताद्वं शल्य इव कुलमलं यथा” । कुल्लाघं, स्त्री, (कोलतीति । कुल् + क्तिप् । ततः कुल्लामिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्य परिणामे अण् एषोदरात् षत्वम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः २ । ६ । ३६ ॥ कुल्लाघः, पुं, (कोलति इति । कुल् + क्तिप् ।) अर्द्धस्निग्धो माषोऽस्निग्धः । यावकः । इत्यमरः २ । ६ । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ “कुल्लाघा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसा” । वोरवधान्यम् । कुल्य इत्यन्ये । माषाकृतिपत्रकाक्षीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूति इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नयानन्दः ॥ माषादिमिश्रमर्द्धस्निग्धभक्तम् । लिङ्ग इति ख्यातम् । इति लिङ्गादिसंयच्छटीका भरतः ॥ पाचितमाषादिरिति भीमः । इति सासुन्दरी ॥ अर्द्धस्निग्धगोधूमचणकादयः । (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ । “अर्द्धस्निग्धास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः” । कुल्लाघा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुल्यः । रत्नमाला ॥ कुल्लाघाभिधुतं, स्त्री, (कुल्लाघैश्चैवादिभिरर्द्धस्निग्धैरभिधूयते स्म इति । अभि + धु + क्तः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरटीकायां खामी ॥ कुल्लासं, स्त्री, (कोलतीति कुल् भक्तमिश्रितजलं तत् मस्यति परिणमयतीति अण् ।) कुल्लाघ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कुल्यं, स्त्री, (कुल् बन्धे + क्यप् ।) अस्थि । इत्यमरः २ । ६ । ६८ ॥ अष्टगोणपरिमाणम् । सुप्रस्रामिधम् । इति मेदिनी ॥ कुल्यः, चि, (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्वपदादन्यतरस्य मिति” । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कुलभवः कुलाय हितः कुले साधुः वा दिगादिना तत्र साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहितः (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ । “गृहान् मनोजोरपरिच्छदांश्च दत्तीश्च कुल्याः पशुभ्यवर्गान्” ॥) मान्ये पुं इति । मेदिनी । कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तत्र साधुरिति यत् ।) क्षुद्रा क्षत्रिमा नदी । इत्यमरः १ । १० । ३४ ॥ (यथा, शाकुन्तले १ माङ्गे । “कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः” । पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीविकौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ पर्वणि । “सैन्यवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुल दर्शनम्” ।) कुलखी । इति हलायुधः ॥ खूलवार्त्ताकुः । रत्नमाला ॥

कुवादः

कुश

कुशः

कुवं, स्त्री, (कौ एधिथां वलते मण्डलाकारपुष्पावय-
वेन संवृणोतीव । वल संवरणे अयेभ्योऽपीति डः ।
यद्वा कुं भूमिं वाति । कु + वा + कः ।) उत्पलम् ।
जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते ।
कुव + कै + कः । कुवका अलुका इव ।) घोली-
शकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवङ्गः, स्त्री, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । पर-
दोषकथनशीलः । इत्यमरः ॥
कुवचकं, स्त्री, (कु ईषत् वचं हीरकमिव कायते ।
कै + कः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा त्रिवते । वृ +
अप् । यद्वा कुत्सितं रसं दणोति गृह्णाति । कु +
वृ + अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कुवलं, स्त्री, (कौ वलते । वल् + पचाद्यच् ।) उत्पलम् ।
मुक्ताफलम् । वदरीफलम् । इति मेदिनी ॥
कुवलयं, स्त्री, (कौः एधिथा भूमेर्वा वलयमिव शोभा-
कारकत्वात् ।) उत्पलम् । इत्यमरः । ६ । १० । ३७ ॥
नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा,—मेघदूते ४६ ।
“ज्योतिर्लेखा वलयगलितं यस्य वहं भवानी ।
पुत्रप्रेसा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति” ॥)
कुवलयापीडः, पुं, (कुवलयं उत्पलं वा सन्यक् पीड-
यति । कुवलयं सर्वं भूवलयं आपीडयति वा आ
+ पीड् + अच् ।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्य-
विशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे
१०५ । २६-२७ ।
“शकुनिं कौशिनश्चैव यमलार्जुनकावपि ।
नागं कुवलयापीडं चानूरं मुष्टिकं तथा ॥
कंसश्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ।
निहृत्य गोपवेशेन क्रीडयामास केशवः” ॥
कुवलयं नीलोत्पलं आपीडः भूषणं यस्य इति
व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः ॥)
कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयाणां सङ्घः ततः खलादि-
त्वात् इनिः । यद्वा कुवलयानि सन्यस्यां इति
इनिः ङीष् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवलाश्वः, पुं, (कौ एधिथां वलते विचरणसमर्थो
भवति यद्वा कुं भूमिं एधिर्वी वा वलते व्याप्नोतीव ।
वल् + अच् । कुवलः वेगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः
अश्वो यस्य ।) धुनुमारराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । “आव-
स्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्गस्य
महर्षेरपकारिणं धुनुयामानमसुरं वैष्णवेन तेज-
साऽऽप्यायितः पुत्रसहस्रेकविंशतिभिः परिहृतो
जघान धुनुमारसंज्ञामवाप च” ॥ अयमेव कुवल-
याश्व इति नाम्नापि विवृतः ॥)
कुवली, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
कौलिदत्तः । इति रत्नमाला ॥
कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य ।) कुवचः ।
परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । २ । १ । ३७ ॥

कुवाङ्गलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति । कु + वह +
उलङ् ।) उङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिचक्षितसूत्रादिकं कुत्सि-
तव्या वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्त्रवायः ।
स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मैरसजातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥
कुवृत्तिद्वत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं
करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आव-
रणं करोति आत्मानमिति शेषः । कुवृत्ति +
वृ + क्तिप् तुगागमश्च ।) पूतिकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ काँटा करङ्ग इति भाषा ॥ (कुत्सि-
तां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहार-
कारी ॥)
कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या
अस्याम् । कु + वेण + इन् । ततः कृदिकारान्ता-
दिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । १ । १० ।
१६ ॥ खलङ्ग इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्याः ।
निन्दितवेणी नारी च ॥
कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायु-
मार्कण्डेयपुराणे ।
“कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु
विश्ववोमुनेरिडविडाभार्यायां जातः । धनयन्तो-
त्तरदिशां पतिश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ त्रिच-
रणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्यायः । अश्वत्थसखः २
यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्मा ५ धनदः ६
राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्र-
वणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः
१३ एकपिङ्गः १४ खल्विलः १५ श्रीदः १६ पुण्य-
जनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । ११ । ७१ — ७३ । हय्यक्षः
१८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥
नन्दीदत्तः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गति-
र्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं
शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन् ।) नन्दीदत्तः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥
कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्प-
मस्याः ।) पाटलादत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥
लताकरङ्गः । सितपाटलिकादत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्वतः ।) कैलास-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥
कुवेलं, स्त्री, (कुवेरु जलजपुष्पेषु मध्ये ईशोभां लाति
गृह्णातीति । ला + कः ।) कुवलयम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥
कुश इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरां
पक्षे आं-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमसरी ।

इ कुंशते । कि कुंशयति कुंशति । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुश य इर् स्त्रिषि । आलिङ्गन इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य कुशयति
बाला कान्तम् । इर् अकुशत् अकोशीत् ।
अस्मात् पूषादित्वात्त्रिवं ड इत्यन्ये । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुशं, स्त्री पुं, (कु पापं श्यति नाशयति । कु + शो
+ डः । यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते
इत्यथः ।) खनामख्यातदणम् । तत्पर्यायः । कुशः
२ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥
याज्ञिकः ५ ऋक्सगर्भः ६ वह्निः ७ कुतुपः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“कुशो दर्भस्तथा वह्निः सूचयो यत्र भूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च” ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यक्षस्याङ्गं विधुन्वतः ॥

कुशकाशान्त एवासन् शश्वद्भिरितवर्चसः ।
ऋषयो यैः पराभाय यक्षप्राप्तं यक्षमीजिरे” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ अस्य गुणाः ।
“दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रक्षक्काश्मरीदृश्यावस्तिरुक्प्रदराखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्-
प्रतिनिधिश्च यथा,—

“पूजाकाले सर्वदेव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया ॥

कुशकार्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः ।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥

नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्यं हि निजमङ्गले” ॥
इति वरदातन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

सधवायास्तत्स्पर्शनविधेयो यथा,—

“न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन” ॥
इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्वस्वम् ॥ अन्यत् दर्भ-
शब्दे ब्रूयम् ॥

कुशं, स्त्री, (कौ एधिथां भूमौ शेते । भूलग्रत्वात्
तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्मा-
नुष्ठानेन । कु + शो + डः । अपरा व्युत्पत्तिर्यथा
यथा, रामायणे ।

“यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः ।
निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्” ॥)
रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।

“यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः

कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुं

रक्षातयातं सलिले ममज्ज” ॥)

योक्ताम् । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तदीपेषु

दीपभेदः । स तु द्रवसमुद्भेदादतः । तत्र देव-

निर्मितोऽभितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति । (अतः कुश-

दीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रिय-

व्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्दीपं विभज्य सप्त-

कुशगिड

पुत्रेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसुः १
वसुदानः २ दृष्टुर्विः ३ नाभिगुप्तः ४ सुतव्रतः ५
विप्रनामा ६ देवनामा ७ । यथा वर्षेषु सप्त सोमा-
गिरयः । यथा । वसुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिलः ३
चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्ध्वरोमा ६ त्रिविणः
७ । सप्त नद्यश्च यथा । रसकुल्या १ मित्रविन्दा
२ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधुः ६ माला
७ । तत्र स्थिताः कुशलकोविदाभिमुक्तकुलकसंज्ञाः
क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमभि-
रूपिण्य आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते । इति
श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्वीपाधिपते-
स्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि
दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६-४४ ।

“ज्योतिष्मत्तः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृङ्गश्च तान् ।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो घृतिः ॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्मतिः ।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ॥
तथैव देवगन्धर्व्यक्षकिंपुरुषादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥
दमिनः शुक्रिणः खेहा मन्देहाश्च महासुने ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥
यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते ।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥
कुशेश्वरो हविर्धैव सप्तमो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महासुने ! ॥
नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृङ्ग नामान्यनुक्रमात् ।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥
विद्युदम्मा मही चान्या सर्वपापहरास्त्रिमाः ।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥
कुशद्वीपे कुशलम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतः ।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो एतदेन समावृतः” ॥

कुशः, चि, (कु कुत्सिते कर्मणि श्रुते अवतिष्ठते ।
कु + शी + कः ।) पापिष्ठः ॥ (कुत्सिते मदश्रयायां
श्रुते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशगिडका, स्त्री, (कुशैः कशिका इव । कुशकशिका
एषोदरात् कस्य लोपः ।) सर्वहोमार्थाभिसंस्कार-
कक्रिया । तत्र सर्वेषामाहुतियुक्तकर्मणां कुश-
गिडकासंस्कृताभिसाध्यात्वात् सैव प्रथममभिधीयते ।
तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थि-
केशतुषादिरहितं पूर्वोत्तरपक्षं समं वा क्वाया-
मण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिरा-
चान्तः प्राङ्मुखः कुशसंहितासनोपविष्टः कर्त्ता
उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्ष्यार्थं कुशकुसुमसहितजल-
पात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
उत्तरायकुशोपरि सत्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वज्रि-
काकुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणपक्षे द्वा-
दशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखासुस्तिख्य रेखेयं
एव्योदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत् । तन्मूलतः
प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखा-

कुशगिड

सुस्तिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति
ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुला-
न्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखासुस्तिख्य
रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत् ।
ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभि-
मुखीं रेखासुस्तिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा
इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादे-
शप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखासुस्तिख्य रेखेयं
सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत् । ततः
क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुलानामिकाभ्यां रेखासूत्करं
गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्तृष्टपृक्न्दोऽग्निदेवता
रेखासूत्करनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः
परावसुरित्वेनान्यां दिशि अरन्निमात्रान्तरिते
देशे प्रक्षिपेत् । ततः पूर्वस्थापितजलेन रेखा-
भ्युक्ष्यं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थानां स्यपात्रस्थाग्नेर्नव-
शरावस्थाग्नेर्वा ज्वलदिम्बनं गृहीत्वा प्रजापति-
र्ऋषिस्तृष्टपृक्न्दः अग्निदेवताभिसंस्कारे विनि-
योगः । ॐ क्रव्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यम-
राज्यं गच्छतु रिषवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिम-
कोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्ऋषिर्द्विहोतृच्छन्दः प्रजापतिर्देवता अग्नि-
स्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्य-
नेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत्
ततो वामहस्तमुचोल्याङ्गुलिं बद्धा पठेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिस्तृष्टपृक्न्दोऽग्निर्देवताभिसंस्थापने विनि-
योगः । ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो
हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ततोऽग्ने ! त्वं विश्वरूप-
नामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्व-
रूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य । ॐ
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिगिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्म्मसु ॥ इति
पठेत् ॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं
तूष्णीमग्नौ जुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् । समाग-
पचाशत्कुशपत्ररचितं द्विर्दक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दर्भ-
वटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा क्वचमुत्तरासङ्गं वा
कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहित-
मुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षि-
णावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरन्निमात्रान्तरिते
देशे पूर्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि
प्रागग्रान् कुशानास्तीर्थं पश्चिमाभिमुखोऽनुपवि-
ष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यामास्तीर्ण-
कुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्कन्दो-
ऽग्निर्देवता तणनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः
परावसुरित्वेनान्यां दिशि अरन्निमात्रान्तरिते
देशे प्रक्षिपेत् । ततोऽपि उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सत्यपादमवष्टभ्य
उत्तराभिमुखीभूय आस्तोर्णकुशानद्विरभ्युक्ष्य प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्कन्दः अग्निर्देवता ब्रह्मोपवेशने
विनियोगः । ॐ आवसोः सद्ने सीद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति
ब्रूयात् । अनेन कुशोपरि पूर्वाग्रं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्विरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-

कुशगिड

रर्चयेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्त्यासने पूर्वो-
भिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् । यति-
तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयञ्जीवयाचं वे-
त्तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ऋषिर्गार्गीय-
च्छन्दो विष्णुर्देवता अयञ्जीवयाचं चननिमित्तं
विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे जेधा निमि-
पदं समूहमस्य पांशुले । इति जपेत् । कुशा-
ब्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तुं रेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्म-
कार्यकर्तृत्वादयञ्जीवयाचं चननिमित्तं स
जपेत् । यदि प्रकृते कर्मणि चरुहोमोऽस्ति त-
अस्मिन्नेव समये चरं अपयित्वा तदुपरि
दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमि-
जपादिकं कुर्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा
दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो हस्तो भूमौ
निधाय । परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्कन्दोऽग्निर्देवता
भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्भजाम-
इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परासपत्नान् बाधस्थानि
विन्दते धनम् । इति जप्त्वा राजौ चेत् कर्म त-
धनमितिस्थाने वसिति प्रयोक्तव्यम् । ततो
दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः
प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन तणादिकमनेन मन्त्रे-
परिशोधयेत् । त्रयाणां मन्त्राणामष्टादशः साध-
रणाः । कौत्सऋषिर्गार्गीयच्छन्दोऽग्निर्देवता एष्ट-
षडहस्य षष्ठेऽह्न्यग्निमाहते शस्ते परिसमूह-
विनियोगः । ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदा
रथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि नः प्र-
तिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव
ॐ भरामेधं कृणवामा हवींषि ते चितयन्
पर्वणा पर्वणा वयम् । जीवातवे प्रतरं साध-
धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ शने-
त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्ता
ऊतं त्वमादित्यानावहतां ह्युष्मस्यग्ने सख्ये
रिषामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् रेखा-
दिशि प्रक्षिपेत् । ततोऽग्नेः पूर्वतः उत्तरान्त-
दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपञ्चीकृता
कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमा-
रेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमा-
यावत् । प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । य-
मुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् क्रमेण
रेत् । ततो घृताक्तस्तिकान् दशदिक्षु पूर्वो-
क्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय लोकपाल-
खाहा । एवं अग्नये इत्यादि । ततः प्रादेश-
प्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतम-
विंशतिकाष्ठिकां मध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रजा-
मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात् । ततः स्त-
कुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजाप-
तिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः
ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यो इति मन्त्रेण प्रादे-
प्रमाणां कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखय-
रेकेण क्षित्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवि-
मार्जने विनियोगः । ॐ विश्वोर्म्मनसा
स्थः इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताम्नादिपात्रे पवित्रमुत्त-

कुशण्ड

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत् । ततस्तत्कुश-
पचद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यां मूले च
वामहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुख्यस्तपाणिः प्रजापति-
र्ऋषिराज्यं देवता आच्योत्वने विनियोगः । ॐ
देवस्त्वा सवितोऽनुनात्वक्त्रिण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिः साहा । इत्यनेन कुशपचद्वय-
मध्येन घृतमग्नौ सज्जन्नुज्यात् । तूष्णीं वारद्वयम् ।
ततस्तत्कुशपचद्वयमग्निरभ्युक्ष्यामौ निःक्षिपेत् ।
ततस्तस्याज्यापाशोदकेनानुमार्जनमग्रेरुपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिक्ष्वतारणं इत्यमेव वारत्रयं
संस्क्रुयात् इत्याज्यसंस्कारः । ततो धवखदिर-
पलाशोऽम्बुरागामन्यतमस्य अरतिमात्रं भूमि-
ताङ्गुलपूर्वविलं नासारग्न्यन्धस्थितमर्थ्यादं सुवं
इत्यमेव वारत्रयं संस्क्रुयादिति । सुवसंस्कारः ।
एवं सुस्नेहणादिकं संस्क्रुयात् । ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाञ्जलिसेके वि-
नियोगः । ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
र्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाञ्ज-
लिना सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ अनुमते अनु-
मन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत् । ततः प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके
विनियोगः । ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
रुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता
अभिपथ्युक्ष्ये विनियोगः । ॐ देव सवितः
प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पतिर्वाचनः खदतु
इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणवर्त्तनाभिं वेष्टयेत् ।
ततो दक्षिणं जानुत्याप्य उपर्यधःस्थितदक्षिणं
वाममुक्ष्यात् फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्यात् । परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्देवता
विरूपाक्षजपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम्
महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्ज-
लस्य ते श्रुत्यां पर्यो गृहान्तरीक्षे विमितं हिर-
ण्यमं तद्देवानां हृदयान्ययस्ये कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि बलभृच्च बलसाच्च रत्नतोऽग्रमणी
अनिमिषत् सत्यं यत्ते दादृशुत्तास्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मचर्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्मिहं मनु-
ष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावतुपधावामि
जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुङ्गन्तं मा मा प्रति-
होषीः कुर्वन्तं मा मा प्रतिकापीर्त्वा प्रपद्ये त्वया
प्रसूत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे
समृद्धतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वयचा
ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्तो-
ऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्व-
व्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सह-

कुशण्ड

शात्राय ब्रह्मणः पुत्ताय नमः । इति जपित्वा
गृहीतकुशान् प्रागुदीक्षां दिशि क्षिपेत् । फल-
पुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत् ॥ * ॥ अथ काव्यकर्मार्थं
कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः ।
ॐ तपस्व तेजस्व अद्वा च ऋषि सत्यज्ञाकोधस्व
त्यागस्व घृतिस्व धर्मस्व सत्वस्व वाक् च मन-
सात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु ।
इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्यात् ।
इति सामवेदिनां सर्वसाधारणी कुशण्डिका
समाप्ता । इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥ अन्यत् रघु-
नन्दनभट्टाचार्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥ यजु-
र्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्मपद्धतौ
ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्मपद्धतौ
च द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं
कर्म कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां
समिधं तूष्णीमग्नौ ऊत्वा महायाहृतिहोमं
कुर्यात् । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीचन्दोऽग्निर्देवता
महायाहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः साहा ।
प्रजापतिर्ऋषिरुषिक्कन्दो वायुर्देवता महाया-
हृतिहोमे विनियोगः । ॐ सुवः साहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुपुक्कन्दः सूर्यो देवता महायाहृति-
होमे विनियोगः । ॐ स्वः साहा ॥ * ॥
ततो नवग्रहहोमः । ॐ आद्यक्षणेन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्च्यं हिरण्येन सविता
रथेना देवो याति सुवनानि पश्यन् साहा । ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ट्यं भवा
वाजस्य सङ्गथे साहा । ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति
साहा । ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्य
आदाशुधे जातवेदो वहा त्वमर्थां देवां उर्वर्धुधः
साहा । ॐ दृहस्यते परिदीया रथेन रत्नोहा-
ऽमित्रां अपवाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां साहा । ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यदयन्तेऽन्यदिषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि संधावन् भद्रा ते पूषन्निह
रातिरस्तु साहा । ॐ शन्नो देवो रभीष्टये शन्नो
भवन्तु पीतये । शंयोरभिसवन्तु नः साहा ।
ॐ कयानश्चित्र आमुवदूती सदादधः सखा
कया सचीष्टया वृता साहा । ॐ केतुं कन्वन्नके-
तवे पेशो मर्या अपेशसे समुशङ्गिरजायथाः
साहा ॥ * ॥ ततः इन्द्रायष्टलोकपालहोमं प्रयत्न-
देवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमग्नौ ऊत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्यात् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताभिपथ्युक्ष्ये विनियोगः ।
ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचनः खदतु । अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणा-
वर्त्तनाभिं वेष्टयेत् । प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत् । प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके वि-
नियोगः । ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः । अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत् । तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तदया-

कुशण्ड

निवर्त्तस्वामे पितुस्व धारया विश्वपस्याः विश्वतः
परि साहा । प्रजापतिर्ऋषिरनुपुक्कन्दोऽग्निर्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ आज्ञा-
यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्य यथायथं साहा । प्रजापति-
र्ऋषिः पङ्क्तिचन्दः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परितो बभूव । यत्कामास्ते
जुङ्गमस्तन्नोऽस्तु वयं स्थामः पतयो रथीणां साहा ।
ततः पूर्ववदेव महायाहृतिहोमः समित्प्रक्षे-
पश्च । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीचन्दोऽग्निर्देवता
महायाहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः साहा ।
प्रजापतिर्ऋषिरुषिक्कन्दो वायुर्देवता महाया-
हृतिहोमे विनियोगः । ॐ सुवः साहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुपुक्कन्दः सूर्यो देवता महायाहृति-
होमे विनियोगः । ॐ स्वः साहा ॥ * ॥
ततो नवग्रहहोमः । ॐ आद्यक्षणेन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्च्यं हिरण्येन सविता
रथेना देवो याति सुवनानि पश्यन् साहा । ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ट्यं भवा
वाजस्य सङ्गथे साहा । ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति
साहा । ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्य
आदाशुधे जातवेदो वहा त्वमर्थां देवां उर्वर्धुधः
साहा । ॐ दृहस्यते परिदीया रथेन रत्नोहा-
ऽमित्रां अपवाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां साहा । ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यदयन्तेऽन्यदिषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि संधावन् भद्रा ते पूषन्निह
रातिरस्तु साहा । ॐ शन्नो देवो रभीष्टये शन्नो
भवन्तु पीतये । शंयोरभिसवन्तु नः साहा ।
ॐ कयानश्चित्र आमुवदूती सदादधः सखा
कया सचीष्टया वृता साहा । ॐ केतुं कन्वन्नके-
तवे पेशो मर्या अपेशसे समुशङ्गिरजायथाः
साहा ॥ * ॥ ततः इन्द्रायष्टलोकपालहोमं प्रयत्न-
देवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमग्नौ ऊत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्यात् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताभिपथ्युक्ष्ये विनियोगः ।
ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचनः खदतु । अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणा-
वर्त्तनाभिं वेष्टयेत् । प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत् । प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः । ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके वि-
नियोगः । ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः । अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत् । तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तदया-

कुशलं

कुशलं गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्व्यथो देवता दर्भ-
द्व्याभ्यङ्गने विनियोगः । ॐ अक्तं रिहा गाव्यन्तु
वयः । अनेनाग्रैर्मध्यमूलानि दृतेनाभ्यनक्ति वार-
चयं मन्त्रश्च वारचयमेव पठनीयः । ततस्तान्
कुशान्द्रिभ्यश्च प्रजापतिर्हविर्नुयुपकुन्दो रुद्र-
रूपोऽग्निर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः ।
ॐ यः पशूनामधिपतौ रुद्रस्तन्त्रिचरो वषा ।
पशून्स्माकं मा हिंसीरेतदस्तु जतन्तव स्वाहा ।
अनेनाग्नौ क्षिपेत् । तत अये त्वं गृह्णामासीति
नाम कृत्वा गन्धमात्यवस्त्रताम्बूलैरग्निभ्यर्च्य
प्रजापतिर्हविर्बिराट्कुन्द इन्द्रो देवता यशस्त्वा-
मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः । ॐ पूर्णहोमं
यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति
वरं वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन
पूर्णज्जतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपाचादि
दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्यात् । ततः प्रद-
क्षिणेन दक्षिणं देशं गत्वा ब्रह्मयज्ञिं सुक्ता प्रत्या-
वत्यासने एनरूपविश्वं कुशकुसुमसहितजलपात्रे
हस्तं निधाय महावामदेयं ऋषिर्विराड्गाय-
त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्मणि जपे विनि-
योगः । ॐ कया न चित्र आधुवद्वती सदा
वधः सखा कया सचीयया वता । ॐ कल्वा
सद्यो मदनां मंहिहो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे
वसु । ॐ अभीषुगाः सखीनामविता जरिदृणां
शतम्भवास्युतये । ॐ खस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
खस्ति नः पूषा विश्ववेदाः खस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-
नेमिः खस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ “एता ऋचो
गीत्वा शान्तिं कुर्यात् । गानाशक्तौ एता एव
ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणां दत्त्वा
अच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । इति सर्वकर्मसा-
धारणमुदीच्यं कर्म समाप्तम् ॥

कुशपः, ऐं, (कुश य संस्लेषे + बाजलकात् कपन् ।)
पानपाचम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशपुष्पं, ली, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) यज्यिपर्यम् ।
इति रत्नमाला ॥ गण्ठियाणा इति भाषा ॥

कुशलं, ली, (कुश + वषादित्वात् कलन् । यदा कुं
पापं तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः ।
कु + शल् + क्यच् । कल्याणम् । (यथा, रघुः १।५८।
“प्रपच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रमसुनिं मुनिः” ॥*)

समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स-
मानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति
शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत् । य-
दुक्तं मनौ २ । १२७ ।

“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” ॥
पृथ्यातिः । पुण्यम् । (तद्वति, चि ।

यथा, गीतायाम् १८ । १० ।
“नदेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते” ॥

कौ पृथिव्यां शलति स्नायां प्राप्नोतीति । शल
+ क्यच् । श्लित्ति, चि । इत्यमरः । ३ । ३ ।
२०३ ॥ (यथा, मनुः ८ । १५७ ।

“ससुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

कुशाग्री

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति” ॥

कुशं लाति गृह्णाति । कुश + ला + कः । कुश-
याहकः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

कुशलवौ, ऐं, (पृथ्वतोरिव एकशतत्रय तयोरेव
बोधकत्वम् इन्द्रसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी-
लवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम् ।) एकयोक्त्या
रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं
यथा,—

“यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।
निर्मार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥

यश्चावरज एवासीन्नवणेन समाहितः ।

निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥

एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्भवतुः ।

भगवत्कृतनामानौ सुखिनावक्ष्यौ च तौ” ॥

इति रामायणम् ॥

कुशलप्रश्नः, ऐं, (कुशलः शुभः प्रश्नः ।) कुशलजिज्ञासा ।

तत्पर्यायः । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + डः गौरादि-
त्वात् डीष् ।) अश्वन्तकवृक्षः । क्षुद्रास्तिका ।

इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न] चि, (कुशलं अस्यस्य । कुशल + इनिः ।)

मङ्गलान्वितः । (यथा, रघौ ५ । ४ ।

“अप्यग्रशीर्मेन्रकृतामृषीणां

कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते” ॥)

कुशस्थलं, ली, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुज-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ।

“कुशस्थलं वकस्थलं माकन्दं वाराणवतम् ।

देहि मे चतुरो ग्रामान् कश्चिदेकञ्च पञ्चमम्” ॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां डीष् ।) द्वा-
रिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते

२ । मन्वणापर्वणि १४ । ४६ ।

“इति सच्चिन्त्य सर्वे स्म प्रतीर्चो दिशमाश्रिताः ।

कुशस्थलीं एरौ रम्यां रेवतेनोपशोभिताम्” ॥

पृथ्वी तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना

निर्मिता कालवशात् राजसैरुत्सादितं आपदा-

श्रयोभृताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता

सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ॥)

कुशा, स्त्री, (कुश य संस्लेषे + कः टाप् च ।) रज्जुः ।

इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ वल्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुन्दोगाः

स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्खन् कुशा इति

व्यवहरन्ति ॥ इति चिन्तामणिः ॥)

कुशाकरः, ऐं, (कुशैराकीर्यते समन्तात् अग्रेण

मूलाच्छादनेन वेद्यतेऽत्र । आ + क + अधिक-

रणे अप् । कुशङ्किकासमये कुशैर्वृक्षनात् तथा-

त्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जुं

करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ॥)

कुशाक्षः, ऐं, (कुश इव सूक्ष्मं क्षुद्रमित्यर्थः अक्षि

यस्य । समासे अच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ॥

कुशाग्रीयमतिः, चि, (कुशाग्रीया कुशानां अग्रवत्

सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (यदुक्तं श्रुत्यैः ।

“अहश्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावभौ ।

कुशूलः

नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥)

तत्पर्यायः । सूक्ष्मदर्शी २ तत्त्वानुधीः ३ प्रकृत

मतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ क

धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणिः, ऐं, (कुशं शापप्रदानार्थं जलं क्षरति

यस्य ।) दुर्वासाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशात्मलिः, ऐं, (कुत्सितः शात्मलिः ।) रीति

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिशपा ।) कपिली

शपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिकः, ऐं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपालो जन

नास्यस्य । कुश + ठन् ।) खनामखातवृषिभे

(स तु विश्वामित्रपितृभ्यः गाधेः पिता ।) य

द्विवरणान्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरयो

५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) फालः । सर्वज्ञ

विभीतकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णव

इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति वि

केकरे चि । इति शब्दमाला ॥

कुशितं, चि, (कुश + इतच् । यदा कुशसंस्लेषे

इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ।

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे “जानपदी

४ । १ । ४२ । इति डीष् ।) फालः । इति मेदि

कुशी, [न] ऐं, (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोग

अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमु

इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, चि । यथा, भा

भारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । ३७४ ।

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि

दण्डी सुखी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीक्षितो

कुशीदं, ली, (कुशीद + एषोदरात् सस्य शतम्

वृद्धिर्जीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ।) य

चन्दनम् । इति सुखमालातन्त्रम् ॥

कुशीलवः, ऐं, (कुत्सितं श्रीलं अस्य इति कुशी

कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति

यदा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यत्

वा + कः ।) चारणः । इत्यमरः । २ । १० ।

नटविशेषः । कथकादिः । इत्यन्ये । देश

कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः । इत्यन्ये ।

भरतः ॥ (एते हि अपाङ्क्त्या ह्यवकथयोर्यज्ज

यथा, मनुः ३ । १५५ ।

“कुशीलवोऽवकीर्णं च वृषलीपतिरेव च”

कुशीलववृक्षार्थं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् व

किसुनिः ॥)

कुशीलवौ, ऐं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।)

योक्त्या रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे ७ । १०७ सग ।

“अभिषिच्य महात्मानावभौ रामः कुशील

कुशीवशः, ऐं, (कुशीव कुशवान् सन् श्रेते

अवतिष्ठते इति । श्री + ड ।) वाल्मीकि

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशूलः, ऐं, (कुशूल + एषोदरात् शूलम् ।) तुष

इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्यायः

कोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रीष्मा

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४।७।

“कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
यहैहिको वापि भवेदश्वत्थिक एव वा” ॥)

कुशेशयं, ली, (कुशे जले शेते । कुश + शी + अच् ।
अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६।१८।

“कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजला-
ब्धनेन” ॥) सारसपत्नी । इत्यमरः । १।१०।४० ॥

कुशेशयः, पुं, (कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य ।
अर्श आद्यच् ।) कर्णिकारवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(कुशद्वीपस्य पर्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ॥
२।४।३६ ॥)

कुष ग निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (त्रया-
परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्णाति चुकोष । निष्कर्षे

इयत्तापरिच्छेदः । तूलेरवकुष्णातीति वोपदेवः ॥
निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ “ततो-

ऽकुष्णाद्दृश्यीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्” । इति
भट्टी अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुषलः, चि, (कुष् + बाहुलकात् कलच् ।) कुषलः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुषाकुः, पुं, (कुष + “कठिकुषिभ्यां काकुः” । उणां
३।७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः ।

परोत्तापिनि, चि । इति मेदिनी ॥
कुषितः, चि, (कुष् निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः ।

इत्यणादिकोषः ॥
कुषीद, ली, (कुसीद + एषोदरात् घलम् ।) कुसी-

दम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कुष्ठं, ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष + “हनि कुषीति” ।

उणां २।२ । इति कथन् ।) विषभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । व्याधिः २ पारिभयम् ३ वाप्यम् ४
पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २।४।

१२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका । जरणम् ८ ।
इति रत्नमाला । रजा ९ गदः १० आमयः ११

पारिभयम् १२ रामम् १३ वाणीरजम् १४
पावणम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदा-

ङ्गम् १८ गदाङ्गयम् १९ कौवेरम् २० भास-
रम् २१ । इति शब्दरत्नावली । काकलम् २२

नौरजम् २३ । इति जटाधरः ॥
“कुष्ठं रोगाङ्गं वाप्यं पारिभयं तथोत्पलम् ।

कुष्ठमुष्णं कटुं स्वादुं शुक्लं तित्त्वं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुहफान्” ॥ * ॥

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
“उत्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।

यद्गपञ्च काशमीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तित्त्मुष्णं वातकफज्वरान् ।

हन्ति शोथारुचिश्चासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । तित्त्त्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्प-
विषकण्डूखर्ज्जद्वज्राग्निहृत् । कान्तिकारित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आसकासज्वरहृत्काना-
शिलम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
खनामस्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २।४।५४ ॥ श्वेतम् ३
श्वेचम् ४ । इति तट्टीका ।

तस्य निदानपूर्विका संप्रतिर्व्यथा ।
“विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।

भजतामागतां कृदिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्याधाममतिस्तन्तापमतिभुक्ता निघेविणाम् ।

श्रीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं सुक्ता निघेविणाम् ॥
धर्मश्चमभयार्त्तानां द्रुतं श्रीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशिनाच्चैव पक्षकम्पापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणास्त्रनिघेविणाम् ।

मांसमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनान् ॥
व्याधामच्चाप्यजीर्णे निद्राञ्च भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्यक्तं मांसमन्व च ।

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंयुहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चेकादशैव तु ।

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्दत्तैः समागतैः ॥
सर्वेष्वपि चिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकतवः” ॥ * ॥

तस्य पूर्वरूपं यथा ।
“अतिस्निग्धः खरः स्पर्शः खेदाखेदौ विवर्णता ।

दाहः कण्डूस्त्रचि स्नापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
त्रयाणामधिकं शूलं श्रीप्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामतिरूढत्वं निमित्तेऽप्येष्टि कोपणम् ॥
रोमहर्षोऽलजः काष्ठां कुष्ठलक्षणमग्रजम्” ॥ * ॥

तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।

“कृष्णारुणकपालाभं यद्रूतं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तलुलं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥

रुदाहरागकण्डूभिः परितं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं खिग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥

सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥

श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घटं विमुञ्चति ।
प्रायश्चौरसि तत् सिन्धुमलानुकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥

यत् काकणन्तिक्वावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
चिदोषलिङ्गं तलुलं काकणं नैव सिध्यति” ॥ ७ ॥

एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
“अखेदनं महाकास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।

तदेव कुष्ठं चर्मस्थं बहुलं हस्तिचर्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किण्वखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ॥ २ ॥

वैपादिकं प्राणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥

सकण्डुरागपिडकं द्रुममण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूभूतं सस्फोटं यद्गलत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शसह्युच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्वः पिडकाः सावयवः

यामेवमुक्ताः कण्डुमलः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्ड्योः कच्छुर्यास्त्रिचोच्च ॥ ८ ॥

स्फोटाः श्यावाख्या भासा विष्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्ति श्वाखः स्याद्भुज्ज्वणम् ॥ १० ॥

सकण्डुपिडका श्यावा बहुखावा विचर्चिका” ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥

कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति ।
निष्कर्षार्थकस्य कुष्धातोर्बज विकारार्थत्वं बोध्य-

ते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्षे + “हनि-
कुषीति” । उणां २।२ । इति कथन् ।)

खनामस्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्वलिखितम् । औषधं यथा ।

“सर्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥

कषायो मधुना पीतो वातहृन्मदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं चिदन्तीफलत्रिकैः ॥

मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
सर्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुडोदनम् ॥

करञ्जैर्गजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोद्वर्तनञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥

हरिद्रामलयं रास्ना गुडयेर्गजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥

मनःशिलां विडङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥

विडङ्गैर्गजकुष्ठनिशासिन्यूत्यसर्षपैः ।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥

प्रपुष्पाटकवीजानि धात्री सर्जरसः सूही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणांमेतदुद्वर्तनं परम् ॥

आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेधयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिन्धुानमेव च ॥

उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रयोधमल्लतशर्कराः ॥

वृध्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विडङ्गत्रिफलाक्षणाचूर्णं लीढं समाल्लिकम् ॥

हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहनाडीव्रणमग्नदरान् ।
यः खादेदभयारिखामलकानि तथा निशा ॥

स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संग्रयः ।
दह्यमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्कुरः ॥

साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ॥

शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूष्णं न संग्रयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मांसयाधिं जयेन्नरः ॥

सेवितं खादिरं वारि पागाद्यैः कुष्ठजिह्वैव ।
वासा गुडूची चिफला पटोलश्च करञ्जकम् ॥

निम्बासनं कृष्णवेचं काथकल्केन यदयुतम् ।
वचकं तद्वरेत् कुष्ठं श्वेतं वर्षाणि जीवति ॥

खरसेन च दूर्वायाः पचेतैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्चिका यामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥

द्रुमत्वर्गकुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डीरिका चित्रकैस्तेलैलं कुष्ठव्रणादिबुत्” ॥

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
“कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्वा च कुष्ठजित्” ॥

इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

कुष्ठः

“करवीरं मृद्वराजं लवणं कुष्ठमर्दकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गादि त्रणानि वै” ॥
“सैन्यवच्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाच्चैव गोमूत्रेण च पेययेत् ।
कुष्ठनाशश्च तत्क्षेपान्निम्बपत्रादनात्तथा” ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
“सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगमुत्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
“पीतं वृश्चिकमूलान्तु पर्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्वाहज्वरश्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्गुणं भवेदैकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्” ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥
“नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्युषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा क्षितसर्षपाः ।
सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्यवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च” ॥
बीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥
“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूगाणां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुशीरकस्तूर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वोल् मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्कशः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहरं परम्” ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
“वातोत्तरेषु सर्पिर्वर्मनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्राश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
वृत्तानि शाकानि च विक्लकानि” ॥
तन्वान्तरे ।
“पुराणाः शालिगोधूममुद्रायाः कुष्ठिनी हिताः ।
विक्लकां जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरौदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां यज्यन्ते निर्गतास्त्रदोषाणाम् ।
संशोधिताश्यानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥
दूर्वाऽभयासैन्यवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
रुभिः प्रलेपैरपि वज्रमूलां
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रूसः शालतरोस्तुषेण
सचक्रमर्दाऽभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन तदस्त्रपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥
विडङ्गजङ्गलकुष्ठनिशासिन्धूयसधैः ।
शान्यास्तपिष्टैर्लोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥

कुष्ठः

एङ्गजकुष्ठसैन्यवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिद्धदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्यानि पिष्टा चतुरङ्गुलस्य
तत्रेण पर्यान्थ काकमाथाः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युदत्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्यवशिवाशशिरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेययेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राङ्गं सुहीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरमेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिद्धा ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीभिश्चेण नाशयति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥
सत्तारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिद्धान्वितम् ॥
कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धाश्चूर्णमिश्राणि सिद्धानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिद्धानां प्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
द्वयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गुवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरमण्डं निहन्ति वज्रवार्धिकं सिद्धा ॥ १६ ॥
नीलकुरुराटकपत्रैरालिप्य गात्रमतिवज्रशः ।
लिम्बेनमूलकबीजैः पिष्टैस्तत्रेण सिद्धानाशय ॥ १७ ॥
एङ्गजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणचयमस्तु ।
पूतित्तं दिवसत्रयमेतद्वन्ति विचर्चिकदद्रुककुष्ठम् ॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं वज्रशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शङ्खगन्धश्च शिलाचोत्तरवारुणी ।
प्रपूनाङ्गश्च सर्पाक्षिमेघनादाभिलाङ्गली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भल्लातं गृहधूमञ्च मुनिगुञ्जा सुहीपयः ।
अरिष्टञ्च गुडः क्षौद्रं वागुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारणालैर्वा पिष्ट्वा लेपश्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूञ्च विचर्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचश्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाक्षीरमर्कसुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिसुक्ताम् ॥
अत्र अनलं भल्लातकः ॥ २३ ॥
भल्लातका दीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलत्राणशङ्खचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं लवणानि प्रश्च

कुष्ठः

क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्ता ॥
सुहृक्कदुग्धं घनमायसस्यं
शलाकया तद्विदधीत् लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अशेषदुर्नामसचर्मकीले ॥
भल्लातका दीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिजाकथोः क्षीरे दत्तं
किञ्चित् पाकं कुर्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतु-
र्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्यात् । शला-
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
“सुकृकाण्डशुशुरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्यवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्वन्ति विचर्चिकाम्” ॥
सिजनलके सैन्यवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य स्थाल-
स्थन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पि-
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
“सुकृकाण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः
लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्” ॥
सिजनलके राशकल्कं प्रपूर्य शुष्कगोमया
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
“नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितः गतः ।
लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम्” ॥
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं लौहभाजने कृत्वा
शोधितमर्कमयूखैः पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन” ॥
“उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्त्यं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्” ॥
कटुतैलं शं ४ माणानालपत्राणां क्षार पल
जलं शं ६४ शेषं शं १६ कल्कं धुस्तूरबीजं
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २८ ॥
“अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुगम् ।
माणिमयञ्च तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥
कण्डू कच्छूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट्” ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्ट्वा
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥
“वायस्येङ्गजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्ट्वा लेपाच्चित्रविनाशिनी” ॥
समभागचूर्णं कागमूत्रेण पिष्ट्वा गुडिका का-
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
“पूतिकां सुक्नरेन्द्रगुमाणां
मूत्रैः पिष्ट्वा पक्त्वाः सौमनाश्च ।
लेपाच्चित्रं हन्ति दद्रुग्रन्थांश्च
कुष्ठान्यर्शांश्च खनाडीग्रन्थांश्च” ॥
सौमना जातीपत्री ॥ सर्वेषां पक्त्वान् गोमू-
त्रपिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
“गजचित्रव्याघ्रचर्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्
गजचर्मं चित्ररोमव्याघ्रचर्मं अनयोर्मसं
तैलञ्च लेपः । अथवा पादुडियाकीटं पिष्ट्वा ले-
३४ ॥ ३५ ॥ “कुडवोऽवल्गुजवीजात् हरित-
चतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः स-
करणः परं श्वित्रे” ॥ आयुर्वेदसारेऽपि ।
“कुडवो वागुजीवीजात् हरितालपलान्वितः
गवां मूत्रेण संपिष्ट्यलेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥

कुष्ठः

कुष्ठः

कुष्ठः

धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छिचं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः काथमवगुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खकुन्दामं हन्ति श्वित्रं न संशयः ॥ ३८ ॥

क्षारे सुदग्धे गजलङ्गजे च
गजस्य मूत्रेण वज्रश्रुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवलगुजस्य ॥
एतद्वयदा चिकित्सातमुपैति
तदाश्च सिद्धां गुडिकां प्रकुर्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु स्ववर्णभावम् ॥ ३९ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाच्चा ॥ ४० ॥
गुग्गाफलाभिचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठमुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्त्वा श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥

एरण्डतुलसीवीजं वागुजी चक्रमर्दकम् ।
तिक्तकोषातकीवीजं कृष्णाङ्गोठस्य वीजकम् ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदप्याजमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम् ॥
कटुतैलञ्च तल्लेपाद्गुग्गा घृष्टा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम् ॥
कटुतैलं शं ४ काथ्यएरण्डवीजादीनां मिलित्वा शं २
कल्काशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥

“आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यङ्गनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विमृश्यति” ॥
तिलतैलं शं ४ पा शं १६ कल्कमिलितं शं १ ।
इति आरग्वधाय तैलम् ॥ ४४ ॥

“शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भस्मातकं तिलः कृष्णो निम्बवीजं समं समम् ।
मर्दयेद्भृङ्गजत्रावैः शोथं पेथं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्यात्स्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमाचन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्” ॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥

“पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुततं पामनो यः पलाङ्गम् ।
चिदिनतदनुस्मिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः” ॥ ६६ ॥

“तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजो नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजो वपुषाऽतिशृते ॥ ४७ ॥

घर्म्मसेवी कटुघ्नो वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं यपोहति ॥ ४८ ॥
अवलगुजवीजकं पीत्वा कौष्ठेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
क्रिन्वायाः स्वरसो वापि सेयमानो यथाबलम् ।
जोर्णे घृतेन भुञ्जीत सुद्वयूषौदनेन च ॥
अपि प्रीतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयुक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्वकुष्ठविसर्पिणाङ्गीदुष्टव्रणानपि ॥
कामलाञ्च गदानन्यास्तथा पित्तकफास्त्रजान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्ववर्ज्यविवर्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम् ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥

“पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
दिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलाद्युषणं ब्रह्मी श्वदंष्ट्राश्चक्राभिकाः ॥
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णाम्बुताः समाः ।
हरिद्रादयावल्गुज्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्तायेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बञ्च मार्करसुरसेन च ।
स्निग्धशुद्धतनुर्धोमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेयमुष्णाम्बुना वापि कोलट्टया पलं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जोर्णे च भोजनं कार्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥

विचर्चिकाङ्गुम्वरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि ।
शतारविस्कोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं क्षीपदवातरक्तं
जडान्धनाङ्गीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुस्निग्धसन्निर्मधुनोपयोगात् ।
समोपयोगादपि ये दृष्टान्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविसृक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः” ॥
इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥

“अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्वाबलातिक्तादावूर्वागन्धर्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् ।
द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्ता अष्टभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थाद्वयं घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च ।
पलद्वयं तथा शुगठाः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो भाचां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्दं भगन्दरम् ।

पीनसञ्च प्रतिश्यावं क्षीहानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा” ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

“निम्बाम्बुताट्टपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदारगजोपकुल्या-
द्विद्वारनागरनिशामिधिमिचयकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाभि-
रोहिण्यरुक्करवचाकामूलयुक्तैः ॥
मज्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यास्त्रिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाङ्गीव्रणावुदभगन्दरगुग्गुमाला-
जचूर्णसर्वगदगुग्गुदोषमेहान् ।
यक्ष्माश्चिन्त्यसनपीनसकासशोष-
हृत् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्” ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ *

“श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे ।
चर्मदलसिन्धुपामाविस्रोतक्रिमिकिटिमज्जितैलम्” ॥
तिलतैलं ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-
मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
“मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्तवर्जितम् ।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गल्लक्ष्णं विनश्यति” ॥
इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥

“सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चिचकम् ।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवलगुजम् ॥
आरग्वधस्य वीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलायकम् ॥
साधयेत् सूर्यतापेन सर्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौडुम्बरं कच्छं मांसटुडिं भगन्दरम् ॥
विचर्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरञ्च तथोक्तानां नाशयेत् यस्य स्रक्षणात् ॥
कुष्ठराक्षसनाभेदं स्ववर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे” ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥

“सूतं गन्धं शिला तालं काञ्चिकैर्मर्दयेद्दिनम् ।
तल्लिप्तवस्त्रवर्ती तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्वकुष्ठं हरत्यलम् ॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्” ॥
“एषां समं काञ्चिकं सर्वेषां दिग्गुणं तिलतैलम् ।
कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तौ कुर्यात् तां
तैलाक्तां सन्दंष्ट्रिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः
कुष्ठस्थाने दद्यात्” ॥

इति कुष्ठकालानलतैलम् ॥ ६० ॥
“सिन्दूरामृततालगैरिकहलाजाजीगदशूषणै-
र्हृत्पाषाणारसौनवाणदहनसुक्ष्मैर्दुग्धैर्निशा ।

कुष्ठः

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः श्रुत्या पचेत् सार्धपं
तैलं प्रस्थमितं द्रवस्य कुष्ठं पात्रं तथाकार्द्वयम्” ॥
हृत्पाषाणं मनःशिला ।

“गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं द्रवतं रोगिण्य
दद्यात् कुष्ठविचर्चिकादिषु भिषक् नाम्ना तु घड्-
विन्दुकम्” ॥ इति घट्टित्तैलम् ॥ ६१ ॥

“सर्वकुष्ठे सर्वत्रये सर्वत्र गलिते द्यते ।
नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च ॥

करवीरवचाकुष्ठं आस्फोता रक्तचन्दनम् ।
मालती सिन्धुवारञ्च मज्जिष्ठा सप्तपर्णकम् ॥

एधामर्दपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्चिकाः ।
कण्डूकक्चुरिकायाश्च ये ब्रूया विषदृषिताः ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति तमः सूर्यादये यथा ॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्वत्रणविशोधनम्” ॥

इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥

“सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्धपाः कुष्ठमेव च ।
करज्जैडगजावीजं पत्राण्यारगवधस्य च ॥

विपचेत् सार्धपं तैलं नाडीदुष्टव्रणपहम् ।
अनेनास्य प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥

नीलिका पिडका व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्डूकक्चुप्रश्मनं दद्रुपामानिवारणम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥

“सोमराजीतुलाकाथे यथा दद्रुहनस्य च ।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्कं दत्त्वा विचक्ष्णः ॥

विपचेत् कार्धिकैर्भागैः कटुतैलाढ्यं भिषक् ।
चित्रकं लाङ्गलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥

हरिद्रा नक्तमालञ्च हरितालं मनःशिला ।
आस्फोताकरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥

खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्दकम् ।
एतानि स्रज्जपिष्टानि कल्कं दत्त्वा विचक्ष्णः ॥

हन्ति सर्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च ।
किटिमं दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च ॥

विशीर्णचर्ममांसादिदृष्टीकरणमुत्तमम् ।
पाण्डुरोगं तथा कण्डूं विसर्पं हन्ति दारुणम् ।
ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तान् शुभ्रं व्यपोहति” ॥

इति दृहत्सोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥

“भरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिष्टु ।
शृङ्गसविशालारुक् निशायुक्दारुचन्दनैः ॥

कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्यौर्द्विषपलान्वितैः ।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्द्रुश्वित्रविनाशनम् ॥

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते” ॥
इति भरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥

“भरिचं चित्रता दन्ती क्षीरमाकं शृङ्गसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥

शिरिषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः खुहाभृता ।
शान्पाको नक्तमालोऽब्दं खदिरं पिप्पली वचा ॥
ज्योतिष्वती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
आढ्यं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

१६४

कुष्ठः

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शूनैर्मृदभिना पचेत् ।

पक्ता तैलवरं ह्येतन्मन्त्रयेत् कुष्ठकान् ब्रूयान् ॥

पामाविचर्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।

वलयः पलितं क्राया बली व्यङ्गं तथैव च ॥

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।

प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नश्यन्तु दीयते ॥

परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम् ।

बलीवर्द्धस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ॥

त्रिभिरभ्यङ्गनैर्गाढं भवेन्मारुतविक्रमः” ॥

कटुतैल १६ शेर, गोमूत्र ६४ शेर, कल्काद्यं

मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल ।

इति दृहन्मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥

“सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिचुमर्दकम् ।

शिरिषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगदानी” ॥

काली कालिया लता ॥

“निशादशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

आरगवधो भृङ्गराजो जयाधुस्तुराचयः ।

इन्द्राशनाग्निखर्जूरं गोमयार्कसुहीच्छदम् ॥

तैलतुल्यं प्रदातव्यं खरसञ्च पृथक् पृथक् ।

महाकालवचा ब्रह्मी तुम्बाग्निहृष्टिका ॥

कुचेला कुलका रात्रिर्मघनामा च ग्रन्थिका ।

सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्” ॥

कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम् । कासुन्दः

खरमर्दकमिति क्वचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने

अपामार्गमूलम् ॥

“आयु जिङ्गी महातिक्ता विशाला कृपिपत्रकम् ।

पूतिकास्फोटमूर्त्वा च सप्तपर्णं शिरिषकम्” ॥

कृपिपत्रकं विक्रातिपत्रम् ॥

“कुटजं पिचुमर्दञ्च महानिम्बं तथैव च ।

गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्दकम् ॥

तुम्बुलभृङ्गवच्छाङ्गकन्दकं कटुरोहिणी ।

शटीदार्वी चित्रत् पद्मग्रन्थिकागुरुपुष्करम् ॥

कर्पूरं कटफलं मांसी सुरैलाटरुभाभयम् ।

एतेषां कार्धिकैः कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते ॥

अष्टादशविधं कुष्ठं ग्रन्थिमज्जगतं तथा ।

हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलितं सर्वसन्धिषु ॥

अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति ।

नासाकर्णास्यवैकल्यं भेकाकारवपुस्त्वचम् ॥

श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम् ।

श्वित्रं बद्धविधञ्चैव वातशोणितमेव च ॥

कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्चिकाम् ।

पामादिस्फोटकादीनि क्रिमिदृष्टिं तथैव च ॥

कटीदद्रुं मसूरौञ्च किटिमं रक्तमण्डलम् ।

कुष्ठमौडुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥

गलगण्डाब्जं हन्याङ्गदमालां भगन्दरम् ।

वातजं पित्तजञ्चैव स्नेहजं साङ्गिपातिकम् ॥

एकौल्यं धुल्यञ्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः” ॥

इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥ * ॥

“भल्लातकानां पवनोद्धतानां

वृन्त्युदानाञ्च यदाढ्यं स्यात् ।

तच्चेष्टकाचूर्णकणैर्विच्छेद्य

कुष्ठः

प्रक्षालयित्वा विच्छेत् प्रवाते ॥

शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च

ततः पचेदधु चतुर्गुणसु ।

तत्पादश्रेष्ठं परिपूतशीतम्

क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत् ॥

तदर्द्धया शर्करया विकीर्णं

ततः खजेनोन्मथितं विधाय ।

तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्यं

सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥

प्रातर्विबुद्धः क्षतदेवकार्थ्या

मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम् ।

न चात्रपाने परिहार्यमस्ति

न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥

यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा-

द्भवेन्नरः काश्चनराशिगौरः ।

अनन्यमेधा नरसिंहतेजा

हृष्टेन्द्रियोऽप्याहवबुद्धिसत्त्वः ॥

दन्ताश्च शीर्णाः पुनरुद्वन्ति

केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः ।

नीलाञ्जनानिप्रतिमा भवन्ति

त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि

क्रिम्यर्हितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी ।

सोऽपि क्रमादङ्कुरिताग्रशाल-

स्तस्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्ताः ॥

उद्गान् मयूरान् जयति खरेण

बलेन नागस्तुरगो जवेन ।

रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-

द्बृहस्पतैरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥

ग्रन्थान् विशालान् पुनरुक्तिदोषान्

गृह्णाति शीघ्रं न च नश्यते तु ।

कुर्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि-

र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥

राजा ह्ययं सर्वरसायनानां

चकार योगं भगवानगस्त्यः” ॥

इति अमृतभल्लातकम् ॥ ६८ ॥

“निम्बं गोपाख्या कङ्को चायन्ती चिफला घनम्

पप्पटारण्डजानन्तावचाखदिरचन्दनम्” ॥

अरुणजं हाकुचवीजम् ।

“पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्

श्यामेन्द्रवारुणी मूर्त्वा विडङ्गेन्द्रविधानलम् ॥

हस्तकर्णामृता त्रेका पटोलं रजनीदधुम् ।

कर्णारगवधसप्ताङ्गुणवेत्रोच्छटाफलम्” ॥

त्रेका महानिम्बम् । कर्णारगवधः शोणालिप

मज्जा ।

“भूकन्दं दण्डपर्यञ्च जिङ्गी पद्माटमूषली ।

विश्वकुसेना च कौटथ्यं शरपङ्का क्षीरकक्षुकी ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्

अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥

भल्लातकसहस्राणि त्रीणि क्षित्वाग्मणोऽभसि ।

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥

तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत् ॥

गुडस्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
भस्मातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
चिकटुचिफलासुस्तस्यैवानां पलं पलम् ॥
दीपकस्य पलञ्चैव चातुर्जातं पलांशिकम् ।
संचूर्णां प्रतिपेदत्र कन्दकञ्च चतुःपलम् ॥
स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुष्ठलो भिषक् ।
महाभस्मातको ह्येष महादेवेन निर्मितः ॥
जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
श्वित्रमौडम्बरं दद्रुम्यजिह्वं सकाक्यम् ॥
पुण्डरीकञ्च चर्माख्यं विष्कोटं मण्डलं तथा ।
कण्डं कपालं कण्डूञ्च पामानं सविपादिकम् ॥
वातरक्तमुदावर्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
अशंसि घटप्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं किन्नाकाथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णञ्चानं विशेषतः ॥

इति महाभस्मातकगुडः ॥ ६६ ॥
“ऊताशमुखसंयुजं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य तामस्य पलं भस्मातकस्य च ॥
गन्धकञ्च पलञ्चैकमभक्षक्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि घट ।
घृतं द्रष्टव्यं लोहात् हात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एकं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुष्ठलो लोहपाकवित् ॥
विबुधः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभाभरमर्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्थादेतद्रणायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातं वातरक्तखजापहम् ॥
क्रिमिश्रोथाश्रमरीश्रूलदुर्गमवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वाशमलार्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निस्त्वदीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिदत् ॥

विवर्ज्यां शाकास्त्रमपि स्त्रियञ्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं घष्ठिकामान्यमुद्र-
लौघं गुडः क्षौद्रमिह क्रियायाम् ॥
शालिञ्च गुर्वदितृहृत्कारज-
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पियुतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूष्यते दुर्बलदेहधातुः ॥
कृष्णस्य पक्षस्य स्मिते तु पक्षे
त्रिपञ्चरात्रेण यथा प्रशङ्कः ॥

पाकलेक्षणं यथा,—

“वस्त्रे निष्पीडितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृष्टे ।
समुद्रं जायते व्यक्तं न निसरति सन्धिभिः ।
न च प्रव्यायते बह्वी तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्” ॥

इति अमृतगुणलौहम् ॥ ७० ॥
“गन्धकेन हृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
उषणं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् ॥
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।

गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्चिकादद्रुपामासर्वकुष्ठप्रशान्तये” ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
“तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्नास्त्रेण तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिः ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुष्ठलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्प्रेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अरुणाभमधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य भाणिकाभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकादयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाडीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्चिकाम् । [यान् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदारु-
पुण्डरीकञ्च चर्माख्यं विष्कोटं मण्डलं तथा” ॥

इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभाषितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादङ्गपारदमर्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बककन्यातोयैर्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हृष्टिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् दादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकादयम् ॥
हन्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाडीदुष्टव्रणानि च” ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥
“दद्रुपत्राणाड्विरसं दत्त्वा तालं संचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा एते दहेत्” ॥
वाणाड्विरसं शरपुष्पपत्ररसम् ॥
दृष्ट्याख्यां घृतं क्षारं पलाशक्षारपुष्पार्थः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णे यदा च स्यादमौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुक्षुन्दरविनाशनम् ।
पथं मसूरचणकं मुद्गरूपं यथेच्छया” ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।
“संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुचकैः ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाष्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य काञ्जिकेनैव दध्नास्त्रेण विमर्दयेत् ॥
संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृष्टरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपार्थक्षालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरुद्धं शरावकां लेपयेत्तत् दृष्टं ततः ॥
हात्रिंशद्दशमपथ्यन्तं वज्रिज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोक्तुल्यं जीर्णताम्रं बालुकायन्त्रणं पचेत् ।
अयं तालेश्वरौ नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।

रक्तमण्डलमद्युगं स्फुटितं गलितं तथा ॥
वज्ररूपं सर्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी” ॥
इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभाषितम् ।
तालुकं तुल्यगन्धं स्यादङ्गपारदमर्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बककन्यातोयैर्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हृष्टिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् दादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकादयम् ॥
हन्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-
चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, ऐं, (कुष्ठस्तत्राणकः केतुरिव ।) भूम्याङ्गल्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, लो, (कुष्ठस्यैव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।)
एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, ऐं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिता-
वली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् डीप् ।) काको-
दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वाकुची । अस्याः पर्याया यथा ।
“अवव्युजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूति फलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेघो कुष्ठघ्नी च प्रकीर्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्या व्यवहारो यथा—
“कुटजाग्निनिम्बपत्ररुखदिरासनसप्तपर्णानि रूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥

कुष्ठनाशनः, ऐं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + शिच् +
ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राज-
निर्घण्टः । क्षीरीशृङ्गः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + शिच्
णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् डीप् ।) सोमराजिः ।
इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, लो, (कु कृत्स्नितं स्थूलम् । अम्बुछादित्वात्
घत्वम् ।) कुत्सितस्थूलम् । इति संचिप्रसारव्या-
करणम् ॥

कुष्ठसूदनः, ऐं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि +
ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ट] ऐं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन्
+ टक् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्ती, स्त्री, (कुष्ठहन्तु + स्त्रियां ऋदन्तात्
डीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच
इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, ऐं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्तिप्
तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, ऐं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

कुष्माण्ड

विटखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पटोलः ।
खदिरः । गन्धकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुष्ठी, [न] चि, (कुष्ठः अस्यास्तीति । कुष्ठ +
इनिः ।) कुष्ठरोगयुक्तः । (यथा, मनुः । ३ । ७ ।
“क्षयामयायपस्मारिन्त्रिकुष्ठिकुलानि च” ॥)
कुष्ठलं, स्त्री, (कुष्ठ + “कुटिकुभिर्भां क्कलन्” । उणां
४ । १८६ । इति क्कलन् ।) कुष्ठेनम् । विकशितम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

कुष्माण्डः, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । १२ । १३ ।

“कुष्माण्डा विविधै रूपैः सहस्रेण महामुने ! ।
समाधिभङ्गमयन्तं आरब्धाः कर्तुमांतुराः” ॥)

अणविशेषः इति मेदिनी ॥ (कुष्माण्डाकारत्वात्
शिवगणभूयस्त्वत्वात् ॥ कु ईषत् उष्मा

अण्डेषु दीजेषु यस्य ।) दृष्टफललताविशेषः ।
कुम्डा इति कोहडा इति च भाषा । तत्प-

र्यायः । घृणावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी
४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारः

६ । इत्यमरः ॥ पुष्पफलः ७ । इति रत्नमाला ॥
कुष्माण्डो ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डो १० दृष्टफला

११ सफला १२ कुक्षफला १३ नागपुष्पफला १४
युनो १५ कुष्माण्डः १६ शिखिवर्जकः १७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डकः १८ । इत्यमरटीका ॥
अपि च ।

“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं दृष्टफलम् ।
कुष्माण्डं दृष्टं दृष्टं गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥

बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ।
दृष्टं नातिहिमं खादु सत्तारं दीपनं लघु ॥

वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित्” ॥ * ॥
अथ कोहण्डो ।

“कुष्माण्डो तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्तिता ।
कर्कारुर्याहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ।

पक्वा तित्ताग्निजननी सत्तारा कफवातनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मूत्राघात-

प्रमेहक्ष्माशरीराश्लेष्मम् । विष्णुत्रयलपनत्वम् ।
दृष्टातिशमनत्वम् । जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदत्वम् । शुक्र-

वर्धनत्वम् । खादुतरत्वम् । अरोचकहरत्वम् ।
बलकारित्वम् । पित्तापहत्वम् । वस्तीफलानां मध्ये

प्रवरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य बालफल-
गुणाः । पित्तहरत्वम् । मध्यमफलगुणौ । कफ-

कारित्वम् । अतिगुरुपाकित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः ।
लघुपाकित्वम् । उष्णत्वम् । क्षाररसत्वम् । अग्नि-

दीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । सर्वदोषनाशि-
त्वम् । हृद्यत्वम् । चित्तविकारिणः पथ्यात्वम् ॥

अस्य नाडिकागुणाः । क्षाररसत्वम् । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । रुच्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । वायुकाफा-

शरीरार्कशरीरोगनाशित्वम् ॥ अस्य मज्जगुणाः ।
शुक्रकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । वस्तिशोधन-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कुष्माण्डः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

१६६

कुसीदं

“दृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् ।
वार्त्ताकुविधिना कुर्यात् प्रलेह्यतलनादिकम् ॥

वेसवारास्तत्रोण दृते तलनपूर्वकम् ।
कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुखादु सुन्दरम्” ॥

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।
“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः” ॥)

कुष्माण्डो, स्त्री, (कुष्माण्ड + स्त्रियां जातिनात् डीष् ।)
उमा । (मसिना ।) ओषधी । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्कारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागक्षियाविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी ।

इ कुंस्यते । कि कुंसयति कुंसति । भासनं दीप्तिः ।
इति दुर्गादासः ॥

कुस य इर् स्त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् ।) य, कुस्यति बाला कान्तम् । इर्

अकुसत् अकोसीत् । अस्मात् एषादित्वान्नित्यं ड
इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुसलं, स्त्री, (कुस् + कलच् ।) कुशलम् । इत्यमर-
टीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस + “कुसेरुम्भोमेदेताः” । उणां ४ ।
१०६ । इति इतः ।) जनपदः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादित्तिः ॥
कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्यर्थे “दृषाकप्यभिकुसित-

कुसिदानामुदात्तः” । ४ । १ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारा
देशो डीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसिम्बी, स्त्री, (कौ एथियां शिम्बोति ख्याता ।
एषोदरात् सः ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कुसिम्बिवस्त्रीप्रभवस्तु शिम्बाः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसीदं, स्त्री, (कुस् + “कुसेरुम्भोमेदेताः” उणां । ४
१०६ । इति ईदप्रत्ययः । इह सूत्रे तृतीयप्रत्ययो

ऋखादिदीर्घादिष्वेति तन्वेणोपात्तः । दृषाकप्य-
मीति सूत्रे ऋख एवेति वृत्तिकारहरदत्तादयः ।

यद्वा कुसितं निष्कृष्टरूपवृद्धिदानेनेत्यर्थः सीदति-
अधोमर्णो यत्र । एषोदरात् साधुः । यथा दृष्ट-

स्पत्यक्तौ “कुसितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृ-
ह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृगन्ततः” ॥)

ऋणदानजीविका । दृष्टाजीवनम् । सुदु वाडि
देशोया इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । अर्थ

प्रयोगः २ वृद्धिजीविका ३ । इत्यमरः । २ । ६ ।
४ ॥ यथा,—

“कुसीदक्षिवाण्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः ॥

बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्वेषामपि चैवेषां कुसीदमधिकं विदुः ॥

अनादृष्ट्या राजभयान्मुषिकाद्यैरुपद्रवैः ।
क्षुध्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥

शुक्लपक्षे तथा क्षुधे रजण्यां दिवसेऽपि वा ।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते ॥

देशं गतानां वा वृद्धिर्नापण्योपजीविनाम् ।
कुसीदं सर्वतः सत्यक् संस्थितस्यैव जायते ॥

कुसुमं

लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते त्वास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः ॥

वणिक् कुसीदो दद्यात् वस्त्रं गां काञ्चनादिकम् ।
क्षधीवल्लोऽन्नपानानि यानश्रय्यासनानि च ॥

पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ।
पादेनायस्य पारक्यं कुर्यात् सच्चयमात्मवान् ॥

अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।
पादश्च प्रार्थमायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥

विद्या शिल्पं भूतिः सेवा गोरक्षं विपणिः क्षधिः ।
वृत्तिर्मेघं कुसीदश्च दण्डं जीवनहेतवः” ॥

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥ गोतमः ।
“क्षधिविगोरक्षवाणिज्यक्षेत्रं कृतं कुसीदश्चेति ।

कुसीदस्य पृथक् ग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्यनुष्ठानार्थम्” ।
कुसीदं वृद्धिकर्म्मिति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति

कल्पतरुः ॥ दृष्टस्यतिः ।
“कुसीदं क्षधिवणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः ॥
लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।

ते त्वास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदो दद्यात् वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।

क्षधीवल्लोऽन्नपानानि यानश्रय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ॥

वणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ॥

त्रिंशद्भागश्च विपणां क्षधिं कृत्वा न दोषभाक्” ।
तथा, मनुः ।

“अशीतिभागं गृहीयात् सासाद्वाडुषिकः शतात्
द्विकं शतं वा गृहीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥

द्विकं शतश्च गृह्णानो न भवत्यर्थकित्विषो ।
शतकार्पापणे अशीतिभागं विंशतिं पणान्” ॥

द्विकं पुराणद्वयम् । एवंविधनियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन यत्

हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयंकरय
नियमातिक्रमे च न दोषः । इति प्रायश्चित्त

विवेकः । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिक्ते वि
इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी ।
मुग्धबोधमते ईप् रेड् च । पाणिन्यादिमते ७

कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ऋखमध्याभ्यामेव डीप् रे
इति विशेषः । तदा “दृषाकप्यभिकुसितकुसिदानां

दात्तः” । ४ । १ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारादेशो
डीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसीदिकः, चि, (कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं त्रयं कुसीदं तत्
प्रयच्छति । “कुसीददृष्टैकादशात् छन्छञौ” । ४ ।

४ । ३१ । इति छन् ।) वृद्धिजीवी । तत्पर्यायः
वाडुषिकः २ वृद्धाजीवः ३ वाडुषिः ४ । इत्यमरः

२ । ६ । ५ ॥ कुसीदः ५ । इति शब्दरत्नावली ।
कुसीदो ६ । यथा, आह्निकतत्त्वे ॥

“वणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्” ।
कुसुमं, स्त्री, (“कुसेरुम्भोमेदेताः” । उणां ४ । १०६

इति उमः । निपातनात् गुणाभावः ।) पुष्पम्
(यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ४ ।

कुसुमा

“वापीजलानां मणिमेखलानां
प्रशङ्कभासां प्रमदाजलानां ।
चूतद्रुमाणां कुसुमानतानां
ददाति सौरभमयं वसन्तः” ॥

फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं
दर्शितं यथा दृष्टत्संहितायां २६ अध्याये ।
“फलकुसुमसम्पत्तिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञे-
यम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि प्रस्थानाम्” ॥
केन कस्य दृष्टिर्ज्ञेया तदाह ।

“शालेन कलमशालोरक्ताशोकेन रक्तशालिञ्च ।
पाण्डूकः क्षीरिकाया नीलाशोकेन मसूरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकट्या च षष्टिको भवति ।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्वप्रस्थानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्धा च कङ्क निष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधुकैर्ववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तकुन्दाम्भां कर्पासं सर्षपान् वदेदसने ।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविलेनादिश्रेण्मृद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेज्जुदेन शृणः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णै रादृष्ट्या वाजिनोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धजीवेन ।
कुरुवकट्या वचं वैदूर्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्रो नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठो सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विष्वाः पुरोहिताः कुसुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्बैः क्षेमं भक्तावकैर्भयं धीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः शोभना दृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनाग कुसुमैः सुभिक्षमथमारुतः कपिल्येन ।
निचुलेनादृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वह्निश्च कोविदारणेन ।
श्यामालताभिदृष्ट्या बन्धक्यो दृष्टिमायान्ति” ॥
फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
“यदा नार्याः पितुर्गर्भे कुसुमस्तनसम्भवः” ॥)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, स्त्री, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) पुरविशेषः ।
पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । पाटलि-
पुत्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुदाराक्षसे
रयाङ्के । “सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुम-
पुरवृत्तान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासि-
नोऽस्मदुपजायं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः” ॥)
कुसुममध्यं, स्त्री, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।)
दृष्टविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चालिता
गाक् इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जनं, स्त्री, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भव-
मञ्जनम् । तत्पर्यायः । पौष्पकम् २ इति पुष्पम् ३
पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ राज
निर्घण्टोक्तगुणपर्यायो पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

कुसुमात्मकं, स्त्री, (कुसुममेवात्मा खल्य यस्य ।
कण् ।) कुङ्कुमम् । इति हारावली ॥

कुसुम्भः

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः
श्रेष्ठः ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(चम्पकशब्दे ऽस्य विवृतिर्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु
अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज्
+ क्तिप् ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि
अस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शाकुन्तले इयाङ्के ।

“भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सत-
स्तेक्षणमेतत्” ॥ तथा, कुमारं च । ४ । ४० ।

“कुसुमायुधपति ! दुर्लभ-
स्त्ववर्त्तान् न चिराद्भविष्यति” ॥ इति ॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आ-
लाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ला
+ कः ।) चौरः । इति हारावली ॥

कुसुमासवं, स्त्री, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम्
मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य ।) काम-
देवः । इत्यमरः । १२ । २७ ॥ (यथा, माघे । ८ । ७० ।

“स्वच्छाम्भः स्वपनविधौ तमङ्गमौष्ठ
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्रितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न श्रूयः” ॥)

कुसुम्भं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं
प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुम्भि + अच् इदित्वात् नुम् ।)
खर्णम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफल
इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।

“कुसुम्भरागारुणितैर्दूकूलै
र्गन्तव्यविम्बानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरैः
अलङ्कियन्ते स्तनमखलानि” ॥)

तत्पर्यायः । कमलोत्तमम् २ वज्रिशिखम् ३ महा-
रजनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ पावकम् ५
पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९
वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाक-
गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्र-
दोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचि-
प्रदत्वम् । अग्निदीप्तिकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रुक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्त-
कारित्वम् । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
क्षमियक्ष्ममलनाशित्वम् । तेजोबलकारित्वम् ।
घर्षणेनास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पृष्ठिबल-
क्षयकण्डूकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसु-
म्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतौशनो-
वचने यथा,—

“कुसुम्भं ललिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” ॥)

कुसुम्भः, पुं, (“कुसेरुम्भोमेदेताः” । उणां । ४ । १०६ ।
इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ ।

३ । १६६ ॥ (यथा, मग्नौ । ६ । ५२ ।

कुह

“क्षत्रकेशनखश्मश्रुः पात्री दग्धी कुसुम्भवान्” ॥
महारजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कुसुम फल इति भाषा ॥ अस्य पर्याया यथा ।

“पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
“कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो

विदाहिभावादहितः कुसुम्भः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुहः, पुं, (कुस् + कूपप्रत्ययः ।) किचुलुकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुहूलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यद्वा कुशूलः निपा-
तनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे

भरतः ॥
कुहतिः, स्त्री, (कुहति स्तुतिः उपायः व्यवहारो वा ।)

शायम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् ।
इति हेमचन्द्रः । (कर्मधारये कुहितिपथः । इति

व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ कुहति स्तुतिराचारो
यस्येति विग्रहे, दुराचारे च ।

यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।
“कस्मादयं कुहयः खलयेनयस्ते

दाक्षिण्यदृष्टिप्रदवीं भवतः प्रणीताः” ॥
कुहम्भः, पुं, (कुं भवं स्तुभोति । स्तुम्भ + भूला

दित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरत-
दयः ॥ (समुद्रः । तस्यैः अण् कौस्तुभम् इति

शब्दार्थचिन्तामणिः ।
कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुहति स्तुम्बरी । पृथोदरात् स्तुति

साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“आत्रां कुस्तुम्बरीं कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यद्वयताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके खिग्धा दृढा दहनाशनी” ॥)

कुस्तुम्बुर, स्त्री, (कुहति स्तुम्बुर इत्येति यत् ।
तुवि अर्द्धेन + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः । जाति-
निर्देशात् स्तु ।) धन्याकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥

(अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“धन्याकं धान्याकं धान्यं कुस्तुम्बुर धनीयकम् ।

धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषलोया वितुन्नकम्” ॥)
(पुं, यद्विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । १० । १५ ।

“कुस्तुम्बुरः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः” ॥)

कुस क ड मतीक्षिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्म-सकं-सेट्) । कुस्मिति च । (अत्र अकं) ऋक्षी

दन्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुस्मित्
कुस्मितमीषद्भास्यम् । क ड, कुस्यते जनः । बुद्ध्या

पश्यति कुस्मितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कुह त् क ड विस्मायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तचुरां-आत्म-सकं-सेट्) । ऋक्षी । विस्मा-
यनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । ड कुहयते । कुह-

केनेन्द्रजालिको लोकां विस्माययति इत्यर्थः ।
स्यातां कुहयते विस्माययते हेतुवो भयमिति

भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके । इति
दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, (“वा ह च कन्दसि” । ५ । ३ । १३ ।

कुहर

कुहर

कूटः

इति हः । “कु तिहोः” । ७।२।१०४। इति किमः
कुः । कुच । वैदिकप्रयोगोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, ऋग्वेदे २।१२।५। “यं स्मा एच्छन्ति
कुह सेतिधोरमुतेमाज्जैर्षो अन्तीत्येनम्” ॥)

कुहः, पुं, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्यप्रभावेन यः ।

कुह + णिच् + अच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

(लो, माया । कुहकम् । यथा, रामायणे २।१०६।२७।

सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये ।

“अकुहः अदधानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः” ॥)

कुहकं, स्त्री, (कुह + “बज्जलमन्यत्रापि” । उणां

२।३७ इति कुन् ।) माया ।

(यथा, भागवते १।१।१।

“जन्माद्यस्य यतोऽन्यदादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः ख-

राट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्

सूरयः । तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र

त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्नेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं

परं धीमहि” ॥) तत्पर्यायः । इन्द्रजालम् २ जालम्

३ कुहतिः ४ । तद्युक्ते चि । तत्पर्यायः ।

धूर्तः २ वचकः ३ व्यंसकः ४ दाण्डाजिनिकः ५

मायी ६ जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ दाम्बिकः ।

इत्युणादिकोषः । (सर्पविशेषः । यथा, विष्णु-

पुराणे १।१७।३८ ॥

“इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तत्तत्कान्धकाः ।

अदृशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविधौल्लङ्घनाः” ॥)

कुहकजीवी, [न्] चि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया

जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति । कुहक + जीव्

+ णिनिः ।) मायाजीवी । इति महाभारतम् ॥

वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीवि । इति व्युत्प-

त्तिलब्धोऽर्थः । सापुडे इति भाषा ॥)

कुहकखनः, पुं, (कुहकः विस्मापकः खनः शब्दो-

ऽस्य ।) कुकुटपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुहकखरः, पुं, (कुहकः विस्मापकः खरो यस्य ।)

कुकुटः । इति हारावली ॥

कुहकः, पुं, तालभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“इतद्वन् लघुद्वन् ताले कुहकसंज्ञके” ॥

कुहनं, स्त्री, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति । हन् +

कर्मणि अच् ।) मृद्गाण्डविशेषः । काचभाजनम् ।

(कुत्सिताचारेण हन्तीति । हन् + अच् ।) ई-

र्यालो चि । इति मेदिनी ॥

कुहनः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः ।

हन् + अच् ।) मूषिकः । (कौ पृथिव्यां कुत्सितं

वा हन्ति दृशतीति । हन् + अच् ।) सर्पः । इति

हेमचन्द्रः ॥

कुहना, स्त्री, (कुह + “ण्यासश्चो युच्” । ३।३।

१०७। इति युच् ।) दम्भचर्या । इति मेदिनी ॥

लोभान्मिथेर्यापयकल्पना । इत्यमरः । २।७।

५३ ॥ अर्थलिप्तया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना ।

दम्भमाचक्षतध्यानमौनादिः । अर्थलिप्तया अन्मा-

अवयवं इत्यन्ये । इति भरतः ॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् सार्थं कः टाप् अत

इत्यम् ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहरं, स्त्री, (कुं भूमिं हरतीति । कु + ह + अच् ।)

गङ्गरम् । द्विजम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रसन्न-

राधवे ।

“तेः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः” ॥)

कर्णः कण्ठशब्दः । गलः । अन्तिकम् । इत्यजय-

पालः ॥

कुहरः, पुं, (कुह विस्मायने + कः । कुहं विस्मा-

यनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति

भावः । रा + कः ।) नागविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुहरितं, स्त्री, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति ।

कुहर + क्तौ णिच् + भावे क्तः ।) पिकालापः ।

रतिध्वनिः । इति मेदिनी ॥ रटितम् । इति

विश्वः ॥

कुहलिः, पुं, (कु + हलि + इन् ।) पूगपुष्पिका । इति

त्रिकाण्डशेषः । पान इति भाषा ॥

कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च ।) कटुकी । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

(वदरी ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे

भागे ॥ गुणाश्चास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुजः, स्त्री, (कुह + मृगव्यादित्वात् कुः ।) कुहः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।

“कोकिलानां कुजरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” ॥)

कुहः, स्त्री, (कुह + बाज्जलकात् कूप्रत्ययः ।) नद्येन्दु-

कलामावास्या । इत्यमरः । १।४।६ ॥

(यथा, श्रुतौ । “दे ह वा अमावास्या या

पूर्वमावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहरिति” ॥

यत्तमाह कालमाधवीये व्यासः ।

“दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नद्यचन्द्रा कुहर्मता” ॥

मतान्तरे तु ।

“तिथिचतये सिनीवाली नद्यचन्द्रा कुहर्मता ।

बाज्जल्येपि कुहर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिः” ॥

तत्र आद्याधिकारिभेदमाह । यथा, जावालिः ।

“अपराह्णदयायापी यदि दर्शस्तिथिचतये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहर्मता” ॥

आदिशब्दात् स्त्रीश्रुदयोरपि ग्रहणं यथाह

रोगाक्षिः ।

“सिनीवाली द्विजैः कार्याः साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः श्रुतैः कुहः कार्या तथा चानमिकैर्द्विजैः” ॥

तदधिष्ठात्री देवपत्नी । यथा, निरुक्ते ।

“सिनीवाली कुहरिति देवपत्न्याविति” ॥

सा च अङ्गिरसः सुता । यथाह भागवते ४ ।

१।२९ ।

“अद्वा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ।

सिनीवाली कुहराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा” ॥)

कोकिलालापः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्या-

सप्तशती ६३० ।

“केनाश्रावि पिकानां कुहं विहायेतरः शब्दः” ॥)

कुहकण्ठः, पुं, (कुहरितिशब्दः कण्ठे यस्य ।) को-

किलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहमुखः, पुं, (कुहरिति शब्दः मुखे यस्य ।) कोकिलः

० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुहरवः, पुं, (कुहरिति रवो यस्य ।) कोकिलः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तम् ।

“पिक! विधुस्त्व हन्ति समं तम-

स्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहरवः” ॥)

कुहलं, स्त्री, (कुह + ऊलकप्रत्ययः ।) सशल्यभूरन्ध्रम् ।

इति जटाधरः ॥

कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारो

रोऽस्याम् । हेड् ड वेष्टने + इन् ततः सार्थं कन्

ततः टाप् ।) कुञ्जटिका । इति भूरिप्रयोगः ॥

कुहेडी, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारो

ऽस्याम् । हेड वेष्टने + “सर्वधातुभ्यः इन्” उणां

४।११७। इति इन् । ततः कृदिकारान्तात् वा

डीष् ।) कुहेडिका । इति शब्दमाला ॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारो

ऽस्याम् । हेडवेष्टने + इन् । ततः सार्थं कन्

टाप् ।) इत्य लत्वम् ।) कुञ्जटिः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

कू णि ड आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-

आत्म-अकं-सेट् ।) णि ड कुवते अकुविष्ट ।

इति दुर्गादासः ॥

कू ज ग शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-उभं-

-अकं-सेट् ।) ज ग कूनाति कूनीते । ऋक्षान्तो-

ऽयमिति जैमिनिः । दन्त्यनोपधोऽपि । नकार-

रहितो ऋक्षान्त इति रमानाथः । दीर्घान्त इति

जौमराः । इति दुर्गादासः ॥

कूः, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति । कू + क्तिप् ।)

पिशाची । इति शब्दमाला ॥

कूकुरः, चि, (कू शब्दे भावे क्तिप् । कुवः शब्दस्य

कीर्त्तेरित्यर्थः कुं भूमिं आस्पदस्वरूपमिति

यावत् ददातीति । कूकु + दा + कः ।) सत्कृता-

लङ्कृतां कन्यां यो ददाति सः । इत्यमरः । ३।१।

१४ ॥

कूचः, पुं, (कु शब्दे “कुवस्वट् दीर्घश्च” । उणां

४।६१। इति चट् दीर्घश्च ।) स्तनः । इत्युणादि-

कोषः ॥

कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् डीप् । सार्थं कन् ।)

तूलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कूज हिक्कने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-

सेट् ।) दीर्घी । हिक्कनमयत्तशब्दः । कूजति

कोकिलः । इति दुर्गादासः ॥

कूजितं, स्त्री (कूज् + भावे क्तः ।) पक्षिध्वनिः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १।४।२ ।

“ललितलवङ्गलतापरिशोषनकोमलमलयसमीरे” ॥)

मधुकरनिकरकरमितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे” ॥)

कूट क ड अप्रसादाप्रदोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-आत्म-अकं-सेट् ।) अप्रदा दानाभावः ।

ड कूटयते खलः स्फुटमप्यर्थं प्रसन्नं न करोति ।

किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कूट त् क दाहे । मन्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी । अचुकूटत् ।

इति दुर्गादासः ॥

कूटः, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति प्रापप्रभावेन सा-

पराधान् इति । कूट दाहे + णिच् + अच् ।)

अगस्त्यमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कूटपू

कूटः, पुं, स्त्री, (कूटते दातुं न शक्यते स्यावर
त्वादिति। कूट अपदाने + कर्मणि घञ्।) गृहम्।
इति शब्दरत्नावली ॥

कूटः, पुं, स्त्री, (कूट + घञ्।) निश्चलः। राशिः।
(यथा, हेः रामायणे। १। १४। १५।

“अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः” ॥)

लौहमुद्गरः ॥ (यथा, भागवते। ४। २५। ८।

“एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।

संपरेतमयः कूटैश्चिन्दन्तुत्यितमन्यवः” ॥)

माया। (यथा, महाभारते वनपर्वणि।

“नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जयेन न चौजसा।

अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्व्योधनेन वै” ॥)

पर्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।

“अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते” ॥)

तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा।

(यथा, रामायणे।

“वागुराभिश्च पाणैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा” ॥)

अन्तम्। इति मेदिनी ॥ भगवद्गुणः। इति

हेमचन्द्रः ॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३। ३। ३६ ॥

(यथा, भागवते। ६। ५। १०।

“वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमग्नुर्धिया” ॥

तद्वति चि। यथा, मनुः। ७। ६०।

“न कूटैरायुधैर्हन्त्यात् युध्यमानो रणे रिपून्” ॥

मिथ्याभूते चि। यथा, याज्ञवल्क्यः।

“दिगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः” ॥

परदारम्। यथा, महाभारते। ४। ५। १४।

“इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।

भीमशखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः” ॥

अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृतमतभेदेन अर्थान्तरे-

ऽपि वर्तते। अयमभागमात्रम्। यथा, रामायणे।

“किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्” ॥

भागवते च। ३। १३। २६।

“सर्वचकूटाङ्गनिपातवेग-

विशीर्णकुक्षिः स्तनयनुदन्वान्।

उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्त-

सुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति” ॥)

कूटकं, स्त्री, (कूट + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्य-

मरः। २। ६। १३ ॥

कूटकः, पुं, (कूट + क्वल्।) कवरी। इति चिकाण्ड-

शेषः ॥ मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला ॥

(पर्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५। १६। १७।

“भारते ऽस्मिन्वर्षे सरिच्चैलाः सन्ति बहवः” ॥

“चिकूट ऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सङ्घः” इति ॥)

कूटक्षत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + क्ष + क्तिप्

तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति चिकाण्ड-

शेषः। कितवे, चि ॥ (तुलाकर्मणि कैतवकारी।

यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २४३।

“कुशाशासनमानानां कूटकृत्वाणकस्य च” ॥)

कूटजः, पुं, (कूटे पर्वते एव जायते। जन + डः।)

कूटजहृद्ः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कूटजशब्दे

ऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कूटस्थः

त्रिकाण्डशेषः ॥ कूटपर्वोऽपि कचित्पाठः ॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं मत्स्लोमं पालयतीति। पालि

+ एवल्।) कुलालस्य पवनम्। कुमारैरपोयान्

इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली ॥

कूटयन्त्रं, स्त्री, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आभिषेदत्वा

मृगपक्षिवन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्।

फाँद इति भाषा। तत्पर्यायः। उन्माथः २।

इत्यमरः। २। १०। २६ ॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः।

काशिमाला इति ख्यातः। कुम्भितशाल्मलिः

अन्तःशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः ॥ तत्प-

र्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २। ४। ४७ ॥

(कचित् स्त्रीलिङ्गे ऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव

इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा,

रघौ १२। ६५।

“अयःशङ्खचित्वां रक्तः शतघ्नीमथ श्रवणे।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्” ॥

नरकस्थकण्टकाचितलोहशाल्मलिदक्षविशेषः।

स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८। ३। ४।

“नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।

नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह” ॥)

राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्यस्य राश्यन्त-

रगमनम्। यथा,—

“संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्वं तत्र परित्यजेत्।

कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां खानदानतपोव्रतम् ॥

अर्द्धरात्र्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।

सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता” ॥

इति विद्यानिधिद्विज्योतिःसागरसारधृतं वच-

नम् ॥ * ॥ अपि च।

“अर्द्धरात्रे यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्।

पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः खानदानयोः ॥

इति भीमपराक्रमीयम् ॥ खानदानयोरित्यत्र

सप्तमीनिर्देशात् परदिवसीयखानदाननिमित्तकं

पूर्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्यादि-

त्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कूटस्थः, चि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यदा, कूट-

वत् निर्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट +

स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्य-

मरः ॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६। २२-२७।

“अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।

कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः।

प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते ॥

जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः।

तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते ॥

अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।

अनादिरविवेकोऽयं भूलाविद्येति गम्यताम् ॥

विद्येपावतिरूपाभ्यां द्विधा ऽविद्यां प्रकल्पिता।

न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः ॥

अज्ञानी विदुषा एष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।

न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्या वदत्यपि” ॥

कूणिः

कूटस्थचेतनस्य अविद्याधस्ततयैव जीवत्वं नतु
स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरर्थकत्वात् नि-

र्मलः सन्निदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः पर-

मात्मैव उच्यते। यथा, गीतायां १५। १६-१७।

“दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैव्युदाहृतः।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः” ॥)

एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आ-

काशादिः। इति भरतः ॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति

यः। स्था + कः।) बालनखः। इति राजनिर्घण्टः ॥

(आघ्रनख इति भाषा ॥)

कूटस्थं, स्त्री, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्शब्दादे-

रच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥

कूटसाक्षी, [न] चि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी

कपटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यव-

हारतत्त्वम् ॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिणक्षणम्।

यथा,—

“दिगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः” ॥

ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्य-

नरकं व्रजेयुः ॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति

स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।

“न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि” ॥)

कूटागारं, स्त्री, (कूटं आगारं गृहम्।) वड्भी।

तत्पर्यायः। चन्द्रशालिका २। इति चिकाण्ड-

शेषः ॥ स्त्रीणां कीडागारम्। इत्यादिकाण्ड-

टीका ॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेदायस्य कल्पि-

तार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा।

इति शब्दरत्नावली ॥ रूपकथा इति भाषा ॥

कूड, शि घान्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-

परं-अकं-सकञ्-सेट्।) षष्ठसरी। फलाभावे

ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राचोऽपि

डान्तप्रस्तावादिसं कूटादौ पठितवन्तः। शि,

कूडती कूडन्ती। घान्यं घनीभावः। कूडति

दुग्धं वक्रियोगात्। कूडत्यन्नं लोकः। इति

दुर्गादासः ॥

कूडं, स्त्री, (कूडति घनीभवति मृदादिना। कूड् +

ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली ॥ देयान

इति भाषा ॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अद-

न्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः

असुकूणचक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गा-

दासः ॥

कूण, क उ सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठसरी। क उ, कूणयते चक्षुः

सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। पञ्चमसरीत्येके। इति

दुर्गादासः ॥

कूणिः, चि, (कूणति कुक्षितो भवति रोगादिभिरिति

शेषः। कूण सङ्कोचे “सर्वधातुभ्य इन्”। उगां

४। ११७। इति इन्।) कूणिः रोगादिना

कुक्षितकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कूणिका, स्त्री, (कूण् + कृन् टाप् अत इत्वच्) ।
भृङ्गम् । वीणामूलस्य वंशशलाका । तत्पर्यायः ।
कलिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कूदरः, पुं, (कुक्षितं उदरं यस्य । ऋतुदोषतः पापो-
दरजातत्वात् तथात्वम्) । जातिविशेषः । यथा,—
ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।

“ब्राह्मण्यामधिवीर्येण ऋतोः प्रथमवासरे ।

कुक्षिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः ॥

तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ह्यृतुदोषतः ।

सद्यः कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले” ॥

कूदालः, पुं, (कूदाल + एषोदरात् दीर्घत्वे साधुः) ।

कूदालवृद्धः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कूप, त् क दौर्बल्ये । (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्) ।

अयं षष्ठसरी । इति त्रिलोचनः ॥ सप्तमसरी ।

इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यत्र । “ऋक्पूर्वित्”) ।

५ । ४ । ७४ । उदनेरित्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्रा-
प्युदिति वा । यदा कुषन्ति मण्डूकाः अत्र । “कुपे

भ्याच्च” । उणां ३ । २७ इति यो दीर्घश्च ।) खना-

मख्यातो जलाधारः ॥ कूपा इति पात्कूपा इति

च भाषा । तत्पर्यायः । अन्यः २ प्रहिः ३ उद-

पानम् ४ । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ अवटः ५

कोट्टारः ६ । इति जटाधरः ॥ कात्तः ७ कर्त्तः ८

वज्रः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः

१३ सूदः १४ उत्सः १५ ऋष्यदात् १६ कारोत-

रात् १७ कुशेषः १८ केवटः १९ । इति वेद-

निघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।

बद्धोऽवजः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ तज्जलगुणाः । वातकफ-

नाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-

वर्द्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् ।

उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥

(“रूढं कफाग्नं लवणात्मकञ्च

सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम् ।

कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं

हितं न शूलं शरदो वदन्ति” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ॥

कूपादिकरणफलादिकं जलाशयतत्त्वधृतादित्य-

पुराणवचनम् । यथा,—

“सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।

तडागकूपकर्तारो मुच्यन्ते ते वृषाभयात्” ॥

विष्णौ च । “अथ कूपकर्तृत्तत्प्रवृत्ते पानीये

दुष्कृताङ्गं विनश्यति” । तत्प्रवृत्ते कृतकूपा-

दुत्थिते । विष्णुधर्मोत्तरे च ।

“तडागकूपकर्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः ।

कृच्रोपानहृदातारस्ते नराः खर्गगामिनः” ॥

तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।

“यो वाग्मीमयवा कूपं देशे तोयनिर्वर्जिते ।

खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समा” ॥

तत्संस्कारकर्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ । यथा,—

“कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम्” ॥

परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्क्तो-

द्धारमात्रे । “अजले जलमुत्पाद्य” इति वचनात् ॥

गर्त्तः । गुणवृद्धः । नदीमध्यस्थितो वृद्धः पर्वतो

वा । इत्यादिबोध्यः । कूपकः । कूपा इति भाषा ।

मृन्मानम् । इति मेदिनी ॥

कूपकः, पुं, (कूपे गर्त्तं कायते प्रकाशते इति । कै +

कः ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । इत्यमरः । १ । १० ।

१२ । मालुल इति भाषा । तैलपात्रम् । कूपा इति

भाषा । कुकुन्दरम् । उदयानम् । चिता । इति

मेदिनी ॥ (शृङ्गनद्यादौ जलायं कृतो गर्त्तः ।

इत्यमरः । १ । १० । १० ॥)

कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन्) । रोमाञ्चः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः ॥

कूपारः, पुं, (कुं एथिवीं पिपत्तिं पूरयति । पू +

अण् एषोदरात् उकारस्य दीर्घः ।) अकूपारः ।

इत्यमरटीका ॥ कूपारोऽपि पाठः ॥

कूपिका, स्त्री, (कूप + संज्ञायां कन् ततश्चाप् अत-

इत्वच्) । अम्भोगतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व-

तादिः । इति मेदिनी ॥

कूपी, स्त्री, (कूप + इन् ततो डीप्) । पात्रविशेषः ।

यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः ॥

“भावयेत् सप्तकृत्वस्तञ्चणकास्त्रजलेन च ।

ततः संशोष्य संपिथ्य कूपीमध्ये निधापयेत्” ॥

कूमं, स्त्री, (कोः एथिव्याः भुमेर्वा उमा कान्तिर्य-

स्मात्) । सरोवरः । इति जटाधरः ॥

कूरः, पुं, (वेजं स्थूतो + भावे क्तिप् ऊः । कौ भूमौ

उवं वयनं लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य

रः ।) भक्तम् । इति हज्जायुधः ॥

कूर्चं, स्त्री, (कुर्थते इति कूर् बाहुलकात् चट् निपा-

तनात् दीर्घः ।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः । कूर्चि

इति भाषा । यथा,—नरसिंहपुराणे ।

“ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्मितम् ।

मलापकर्षणार्थं श्रीमन्मूर्त्यङ्गसन्धितः” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे च ।

“उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्वान्स्तापान् व्यपोहति ।

दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्” ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः ॥

कूर्चः, पुं, स्त्री, (कूर् + चट् निपातनात् दीर्घः) ।

भ्रुवोर्मध्यम् । भ्रूयमध्यस्थानम् । इत्यमरः । २ ।

६ । ६२ ॥ मयूरपृष्ठमुष्टिः । कुशमुष्टिः । इति

हरिवंशे पुण्यकवचटीकायां नीलकण्ठः ॥ कठि-

नम् । श्मश्रुः । कैतवम् । इति मेदिनी ॥ विकल्प-

नम् । दम्भः । क्षिप्रोपरिभागः । स तु अङ्गुष्ठाङ्ग-

लिमध्यस्य उपरिभागः । इति हेमचन्द्रः ॥ हं

वीजम् । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, कर्पूरस्तवे “वर्गाद्यं

वज्रिसंस्थं विधुरतिवर्जितं तत्तयं कूर्चयुग्मम्” ॥

तथा, भैरवतन्त्रे ।

“कालीवीजद्वयं देवि ! दीर्घं हंकारमेव च ।

चाक्षरो सा महाविद्या चासुखा कालिका स्मृता” ॥)

कूर्चः, पुं, (कूर् + बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः) ।

शीर्षम् । इति धरणी ॥

कूर्चशिरः, [स्] स्त्री, (कूर्चस्य शिरः इव शिरो-

ऽस्य ।) अङ्घ्रिस्तम्भः । इति हेमचन्द्रः । गुडमुडा

इति भाषा ॥ (“गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो

नाम तत्र रुजा शोफौ” ॥ “हेहे कूर्चशिरांसि च” ॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ॥)

कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य ।)

जीवकवृद्धः । स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधिः ।

इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ (जीवकशब्दे ऽस्य विव-

रणं व्याख्येयम् ॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य । कप्)

जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । (नारिकेलवृद्धः ।

इति चिन्तामणिः ॥)

कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेल-

वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्यस्याः । कूर्च + ठन् ।)

क्षीरविह्वलिः । क्षीरसा इति भाषा । इत्यमरः ।

२ । ६ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा,—

“दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका ।

तज्जेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तत्तत्कूर्चिका” ॥

इति भरतः ॥

(“कूर्चिका विह्वता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

सूचिका । सूच इति भाषा । तूलिका । तुली इति

भाषा । कुड्मलः । कुडि इति भाषा । कुक्षिका ।

कुंजि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कूर्दं, पुं, (कूर् + भावे क्तिप् ऊः । कौ भूमौ

उवं वयनं लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य

रः ।) भक्तम् । इति हज्जायुधः ॥

कूर्दं, स्त्री, (कूर्द + भावे ल्युट्) । क्रीडा । खेला ।

इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥

कूर्दनी, स्त्री, (कूर्दतेऽस्याम् । कूर्द + अधिकरणे

ल्युट् ततो डीप्) । चैत्रीपूर्णिमा । सा तु काम-

देवोत्सवतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूर्प, स्त्री, (कूर् + पाति । पा + कः ।) भूदयमध्यस्थ-

नम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कूर्प, पुं, (कूर्परे शरीरे अस्थिते क्वास्ते वा । अस्

तं क्वास्ते एषोदरात् स्त्रीमः पूर्वदीर्घश्च) । क-

र्पकः । क्षारवाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन्

अत्वमेनास्योदाहरणं यथा, भाषे । ५ । २३ ।

“प्रसेदवारिस्त्रिविधेष्विषक्तमङ्गे

कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती” ॥)

कूर्मः, पुं, (कुक्षितः ईषद् वा ऊर्मिः वेगो यस्य ।

के जले ऊर्मिर्यस्येति वा एषोदरात् अणुः) ।

जलजन्तुविशेषः । काकिम् इति भाषा ॥ (यथा,

भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।

“यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव कूर्मः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” ॥)

तत्पर्यायः । कर्कपः २ पञ्चनखः ३ गुह्यः ४ पञ्च-

कूर्मः

कूर्मः

कूर्मः

गुप्तः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८ । इति
जटाधरः ॥ अस्य मांसादिगुणपर्यायान्तरौ
कच्छपशब्दे द्रव्यौ ॥ * ॥ (तत्तत्क्षणं यथा,—
वृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये ।

“स्तटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवर्णश्च कूर्मः ।
अरुणसमवर्णो सर्षपाकारचित्रः
सकलवृषभहृत्तं मन्दिरस्थः करोति ॥
अज्जनरुद्रश्यामवर्णा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः ।
पेशिरावास्थूलगलोऽयः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविद्वज्जैः ॥
वैदूर्यलटि स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढशिरश्चारुवर्णश्च शस्तः ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णं मणौ वा
कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः” ॥

परमेश्वरः । यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां
दयानन्दः ।

“परमेश्वरेणैवं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य
कूर्म इति संज्ञा” ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।

“स यत् कूर्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजा-
पतिः प्रजा अष्टजत यदष्टजताकरोत्तदु यदकरोत्
तस्मात् कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः
प्रजाः काश्यप्य इति । स यः स कूर्मोऽस्य स
यादित्यः” ॥ इति ॥ * ॥)

गार्हवायुविशेषः । यथा,—
“उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिन्नाज्जनसमप्रभः” ॥
इति शारदातिलकटीका ॥ * ॥ मुद्राविशेषः ।
यथा,—

वामहस्तस्य तर्जण्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
या दक्षिणतर्जण्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
ततः दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
कुलीर्योजयेत् एष्टे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
धोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥
मर्मएष्टसमं कुर्याद्दक्षिणाङ्गिश्च सर्वतः ।
मर्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि” ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः । यथा
उद्योगदीपिकायाम् । १ । २२ ।

गुदं निरुध्य गुणपाभ्यां व्युत्क्रमेण सम्प्रवृत्तः ।
मार्गान्मार्गदेवदिति योगविदो विदुः” ॥)
यद्युक्तं सङ्गमग्रन्थत्रयान्ते मन्दरपर्वतधोरिख्यौ
कच्छपस्यैव स्वस्वतत्त्वविशेषः । यथा—
गोरोदमध्वो भगवान् कूर्मरूपी स्वयं हरिः” ॥
इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च ।

“विनोक्त्य विज्ञेशविधिं तदेष्वरो
दुरन्तवीर्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार” ॥
श्रीभागवतम् ॥ * ॥ (“काश्यपपत्न्याः कद्रोः
सुखः । स च नागविशेषः । यथा, महा-
ते । १ । ६५ । ४१ ।
गोऽनन्तो वासुकिश्च तत्तत्कश्च भुजङ्गमः ।

कूर्मैश्च कुलिकैश्च काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)
कूर्मचक्रं, स्त्री (कूर्माकारं चक्रम् । मध्यपदलोपी
कर्म्मधारयः ।) द्व्यधिकर्म्मोक्तकच्छपाकारचक्रम् ।
तस्याकारो यथा,—

“प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्” ॥

तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः ।
“मध्यप्रागग्निधाम्यादिकृत्तिकादित्रयत्रयैः ।
क्रूरवेधयुतैस्तेषु पीडयन्ते तन्निवासिनः” ॥

तत्र वेधो यथा,—
“पूर्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे ।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते ।
तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्” ॥

तत्र वेधादिजन्यदोषाः ।
“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।
खचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ॥
एवं देशग्रहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत् ।

तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः ॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत् ।
सौरिर्बलाधिपो दुष्टः खल्यवीर्यः शुभावहः ॥
एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्मपक्षके ।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्” ॥

तत्रक्रममध्यस्था देशाः ।
“मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः ।
पञ्चालशाख्यमाख्यकुरुक्षेत्रगजाङ्गयाः ॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः ।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः” ॥

तत्र पूर्वस्थदेशाः ।
“प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रो गौडराजकाः ।
वर्द्धमानतमोलिप्रागज्योतिषोदयाद्रयः” ॥

तत्राभिर्कोणस्थदेशाः ।
“आग्नेयामङ्गवङ्गोपवङ्गचैपुरकोशलाः ।
कलिङ्गौजान्धकिष्किन्ध्याविदर्भश्वरादयः” ॥

तत्र दक्षिणस्थदेशाः ।
“दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः ।
चित्रकूटमहारण्यकाक्षीसिंहलकोङ्कणाः ।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटादयः” ॥

तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशाः ।
“नैर्ऋते त्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः ।
यवनः पङ्गवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः” ॥

तत्र पश्चिमस्थदेशाः ।
“पश्चिमे हैहयाऽस्ताद्रिस्त्रेच्छ्वासशकादयः” ॥
तत्र वायुकोणस्थदेशाः ।

“वायव्ये गुज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः” ॥
तत्र उत्तरस्थदेशाः ।
“उत्तरे चीननेपालजङ्गनैकेयमन्दराः ।

गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः ।
कौलासमद्रकाक्षीरक्षेत्रदेशाः खसादयः” ॥
तत्रेशानकोणस्थदेशाः ।

“ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारस्तु टङ्गयाः ।
वाङ्गीकजङ्गपुरककीराता दरदादयः” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ जपयज्ञकर्म्मोक्तकमठा-
कारचक्रम् । तस्य लिखनक्रमः ।

“चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् ।
पूर्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् ॥
लक्ष्मीशे मध्यकोष्ठे खरान् युग्मक्रमालिखेत् ।

दिक्षु पूर्वादितो यत्र क्षेत्राद्यक्षरसंस्थितिः ॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावभयतः स्थितौ ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ॥

क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थंमपि भागतः” ॥ * ॥
तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा ।
“मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः खल्यजीवनः ।

उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः ।
कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्” ॥ * ॥

तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम् ।
“कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्यात् जपयज्ञकम् ।
तस्य यज्ञफलं नास्ति सम्बन्धाय कल्पते” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ (तन्त्रोक्तग्रहणीयमन्त्रशुभादि-
सूचककूर्माकारचक्रविशेषः । तत्स्वरूपादि सङ्ग-
यामले उक्तम् । यथा ।

“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलदायकम् ।
यजज्ञात्वा सर्वशस्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः ॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं ऋगुग्व्यादरपूर्वकम् ।

कूर्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम् ॥
तुण्डे खरान्, दक्षपादे कवगं, वामपादके ।
चवगं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् ॥

तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् ।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं ग्रहान्तं एष्टमध्यके ॥
लाङ्गूले शक्रवीजश्चक्षुकारं लिङ्गमध्यके ।

लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मलापहम् ॥
खरे लाभः कवर्गे श्रीखवर्गश्च विवेकदः ।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥

उदरे सर्वनाशः स्यात् हृदये वज्रदुःखमाह् ॥
एष्टे च सर्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं भ्रुवम् ॥
वैष्णवे एष्टेदेशे तु दुःखश्च वामपादके ।

विरुद्धद्वयलाभे तु न कुर्याच्चक्रचिन्तनम् ॥
विरुद्धैके धर्म्माशौ युग्मदोषे च मारणम् ।
यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् ॥

विरुद्धश्च त्वज्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् ॥
एष्टकं होमे यदि भवेत् वर्णमाणा भवेत्तरः ॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्णयेत् ॥

विभिन्नगोहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रश्च संज्ञयेत् ॥
इति ते कथितं देव ! दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्” ॥ * ॥

कूर्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्स्थान-
विवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ॥
तद्-यथा । कौटुकिरवाच ।

“भगवन् ! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम ।
सरितः पर्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ।
किन्तु कूर्मस्त्वया पूर्वं भारते भगवान् हरिः ।

कथितस्तस्य संस्थानं श्रौतुमिच्छामि श्रेष्ठतः ॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्मरूपी कदाचन ॥

शुभाशुभ मनुष्याणां व्यज्यते च ततः कथम् ।

यथामुखं यथापादस्तस्य तद्द्रष्टव्यशेषतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

पाङ्मुखो भगवान् ! देवः कूर्मरूपी श्वस्थितः ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं द्विज ! ॥
नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्ततः ।
विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्याः शाल्वनीपास्तथा शकाः ।
उज्जिह्वानास्तथा वत्स ! घोषसङ्घास्तथा खण्डाः ॥
मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः ।
धर्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाशकाः ॥
विदेहकाः सपाञ्चालाः सङ्केताः कङ्कभारताः ।
काकिकोटिसपाण्डवाः पारिपात्रनिवासिनः ॥
कापिङ्गलाः कुरुवाह्यस्तथैवोडुम्बरा जनाः ।
गजाङ्गयाश्च कूर्मस्य जलमध्यनिवासिनः ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रत्रितयं विप्र ! शुभाशुभविपाटकम् ॥
वृषध्वजोऽङ्गनश्चैव जम्बाव्याख्यो मानवाचलः ।
सूर्यकर्णो व्याघ्रमुखः खर्मकाः कर्कटाग्रनः ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खण्डाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिलाः शुभास्तथा वदनदन्तुराः ॥
प्रागज्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषादकाः ।
पूर्णेत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ! ॥
कश्याया मेखलामुष्टास्तान्नितैकपादपाः ।
वर्जमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्मस्य संस्थिताः ॥
रौद्रः पुनर्वसुः पुष्यो नक्षत्रत्रितयं मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशाः क्रोष्टुके वदतः प्रहणु ॥
कलिङ्गवङ्गजटराः कोशला मृषिकास्तथा ।
चेदयश्चेर्द्धकाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्मद्वीपास्तथैलिकाः ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुराः शशधरिणः ॥
कैलिन्या हैमकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः ।
दशार्णाहारिका नम्रा निषादाः काकुलालकाः ॥
तथैव पर्णश्वराः पादे वै पूर्वदक्षिणे ।
अश्लेषर्द्धं तथा पैथ्यं फाल्गुन्यः प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितयं पादमाश्रितं पूर्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ॥
महेन्द्रमलयद्रौ च दंष्टुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च मृगुकच्छाः सकोङ्कणाः ॥
सर्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वैष्णवास्तीरनिवासिनः ।
अवन्त्यो दासपुरा स्तथैवाकणिनो जनाः ॥
महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोनर्दाश्चित्रकूटकाः ।
चोलाः कोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधराः ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्चैव ये जनाः ।
शङ्खमुत्थादिवैदूर्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचराः कौलाः चर्मपट्टनिवासिनः ॥
गणवाह्याः पराः कृष्णादीपवासनिवासिनः ॥
सूर्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
औखावनाः सपिण्डिका स्तथा ये कर्मनाथकाः ॥
दक्षिणाः कौरुवा ये च ऋषिकास्तपसाश्रमाः ॥
ऋषभाः सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिनः ।
तिलङ्गा कुङ्गरदरी कच्छवासाश्च ये जनाः ।

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्मस्य दक्षिणः ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चक्षत्रयं द्विज ! ।
कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यापादस्तथापरम् ॥
काम्बोजाः पञ्चवाश्चैव तथैव वडवामुखाः ।
तथा च सिन्धुसौवीराः सानर्त्ता वनितामुखाः ॥
द्रावणाः सार्गिगाः शूद्राः कर्णप्राधेयवर्चराः ।
किराताः पारदाः पाण्ड्यास्तथा पारशवाः कलाः ॥
धूर्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवैरताः ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णवाः ॥
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वाथो विशाखा मैत्रच्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेषः क्षुराद्रिश्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ॥
कोकङ्कणाः पञ्चदकाः वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गवतकाः शर्कराः शाल्ववैशकाः ॥
गुरुहराः फल्गुनकाः वेणुमत्याश्च ये जनाः ।
तथा फल्गुलका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवाः सचूलिकाः ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जनाः कूर्मस्य संस्थिताः ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढा नक्षत्रत्रयमेव च ।
माण्ड्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्धतालङ्घाश्चैव स्त्रीवाह्या बालिकास्तथा ।
नसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्मवद्वास्तथालुका उरुकर्मस्थिता जनाः ।
वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्मस्य भागुरे ॥
आषाढाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
कैलासो हिमवांश्चैव धनुषान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चाः कुरुवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जनाः ।
रसालयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ॥
अन्तर्द्वीपास्तिगर्ताश्च अश्रीण्याः सार्दना जनाः ।
तथैवान्धमुखाः प्राप्ताश्चिविडाः केशधारिणः ॥
दासेरका वाटधानाः श्वधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकौराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुकाः सवदन्तिकाः ।
पिङ्गला मानकलहा ह्यणाः कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवकाः शातका हैमतारकाः ।
यशोमत्याः सगान्धाराः खरसागरराश्रयः ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्याः श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्ताश्च कूर्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिताः ॥
वारुणश्चात्र नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदादयम् ।
येन किङ्गरराज्यश्च पशुपालं सकीचकम् ॥
काश्मीरकं तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दवदाम्बज्जनाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रकाः ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यकाः ।
किरातकौशिकानन्दा जनाः पञ्चवलोलनाः ॥
दार्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।
एकपादाः खण्डा घोषाः खर्गभौमानवद्यकाः ॥
तथा सयवना हिङ्गाक्षीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम ! ॥
पूर्वोत्तरान्तु कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
रेवत्याश्चाश्विदैवत्यं याम्यश्चर्द्धमिति त्रयम् ॥
तत्र पादे समाख्यातं पाकाय मुनिसत्तम ! ।

देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ! ।
एतत्पीडा अमी देशाः पीडन्ते ये क्रमोदिताः ।
यान्ति चाभ्युदयं विप्र ! ग्रहैः सम्यगवस्थितैः ।
यस्यर्द्धस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भावितो भयम् ।
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ ! तदुत्कर्षे शुभागमः ।
प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भयं लोकस्य भवति शोभनं वा द्विजोत्तम ! ।
स्वर्द्धरशोभनैर्जन्तोः सामान्यमिति भीतिदम् ।
ग्रहैर्भवति पीडोत्थमल्पायासमशोभनम् ।
तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा ग्रहैः ।
अल्पोपकाराय नृणां देशज्ञैश्चात्मनो बुधैः ।
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भव्येषु सहृत्सु तनयेषु वा ॥
भार्यायाश्च ग्रहे दुःस्थे भयं पुण्यवतां नृणाम् ।
आत्मन्यथापुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् ।
नैकत्रापि ह्यपापानां भयमस्ति कदाचन ।
दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मजम् ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्परामिहृत्ता च ग्रहादौःस्थेन जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभैः ।
यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
एतत् तु देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशं ग्रहपीडान्तथात्मनः ।
कुर्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादांश्च सत्तम ।
आकाशादेवतानां च देव्यादीनां च दौर्हृदाः ।
पृथ्वां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति शु ।
तां तथैव बुधःकुर्थात् लोकवादान् हापयेत् ।
तेधान्तत्करणान्नां युक्तो दुष्टागमक्षयः ।
शुभोदयं प्रहाणिञ्च पापानां द्विजसत्तम ! ।
प्रज्ञाहानिं प्रकुर्युस्ते त्रयादीनां कुर्वते ।
तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तिश्च ग्रहपीडांश्च कारयेत् ।
अद्रोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम् ।
जपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनम् ।
अद्रोहः सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ।
वर्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोरानि द्विजसत्तम ।
प्रथमानां मनुष्याणां ग्रहर्द्धोत्थान्यशेषतः ।
एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान् ।
नारायणो ह्यचिन्तात्मा यत्र सर्वे प्रतिष्ठिताः ।
तत्र देवाः स्थिताः सर्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रयाः ।
तथा मध्ये जतवहः पृथ्वी सोमश्च वै दिग् ।
मेघादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ।
प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ श्वस्थि ।
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रयं स्थिताः ।
तुलाश्च वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ।
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थिताः ।
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राह्यादिकं त्रयम् ।
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रिताः ।
मीनमेधौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्वोत्तरे स्थिताः ।
कूर्मे देशस्तथर्द्धाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज ! ।
राशयश्च तथर्द्धेषु ग्रहराशिव्यवस्थिताः ।

कूल

तस्माद्यहर्चपीडासु देशपीडां विनिर्दिशेत् ॥
 तच्च स्वात्वा प्रकुर्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
 स एष वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः ॥*॥
 विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्यते तत्प्रमा-
 णादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७।५।१।५।
 “स यत्कूर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा अस्तजत
 यदस्तजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्मः
 कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः का-
 श्यप्य” इति ॥ अत्र स्वामिदयानन्दकृतभाष्यम् ।
 स यत् कूर्म इति । “परमेश्वरेश्वरं सकलं जगत्
 क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म इति संज्ञा । कश्यपो वै
 कूर्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति ।
 तेनैव इमाः सर्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात्
 सर्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः
 कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति
 पश्यः सर्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः
 पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जा-
 नात्येव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्यया-
 सिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप इति ह्य-
 वरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्य-
 ति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति” ॥*॥
 कूर्मपृष्ठः, एं, (कूर्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथा-
 त्वम् ।) अस्त्रानवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छ-
 पस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महामारुते ३ । ४६।११।
 “गूढगुणकशिरौ पादौ ताम्रयतनलङ्गुली ।
 कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ” ॥)
 कूर्मपृष्ठकं, स्त्री, (कूर्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते
 इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 शरा इति भाषा ॥
 कूर्मराजः, एं, (कूर्मरूपेण कूर्मेषु वा राजते यः ।
 राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्यायः । अकू-
 पारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
 “एष्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
 त्वं कूर्मराज ! तदिदं दितयं दधीथाः ।
 दिक्पञ्चरा-कुसुत तत्तितये दिधीर्षा-
 मार्थः करोतु हरकाम्मुकमाततज्यम्” ॥
 इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
 “विशोक्य विघ्नेशविधिं वदेश्वरो
 दुरन्तवीर्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
 कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं भवत्
 प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
 सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवैश्वतं
 परिचमन्तं गिरिमङ्ग । पृष्ठतः ।
 विश्वत्तदावर्त्तनमादिकच्छपौ
 मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः” ॥
 इति श्रीभागवते । ८।७।८, १०॥
 कूल, आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् ।) कूलखरी । कूलति वाटी प्राचीरम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कूल, स्त्री, (कूलति जलप्रवाहं आहत्यतीति । कूल-
 + अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् ।
 (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

कूष्माण्डी

“इत्यध्वनः कौश्विदहोभिरन्ते

कूलं समासाद्य कुशः सरखाः” ॥)

तत्पर्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम्

५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १।१०।७॥

रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति

जटाधरः ॥ (कूल्यते आत्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे

कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तडागः । इति विश्वः ॥

कूलकं, स्त्री, एं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥

कूलकः, एं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) क्षमिपर्वतः ।

इति मेदिनी । उरर टिपि इति भाषा ॥

कूलङ्गवः, एं, (कूलं तीरं कवति भिन्नतीति । कष् +

खष् सुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूलङ्गवा, स्त्री, (कूलङ्गव + टाप् ।) नदी । इति

हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्गे ।

“व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पात-

यितुम् । कूलङ्गवेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च” ॥)

कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीर-

भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्यस्याः । अस्यर्थे

मनुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कूलहण्डकः, एं, (कूले तडागादौ ङण्डते संधीभव-

तीति । ङङि सधे + ण्वल् इदित्वात् नुम् च ।

एषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कूवरः, एं, स्त्री, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः ।

यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यम-

रमेदिनीकरी ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।

“हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्यमणिक्कूवरम्” ॥

रथमित्यर्थः ॥)

कूवरः, एं, (कू + वरच् ।) कुञ्जकः । कुञ्जा इति

भाषा । मनोज्ञे, चि । इति मेदिनी ।

कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्ब-

लाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥

कूष्माण्डः, एं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य ।)

कर्कारः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

(कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नामाऽऽख्या-

यते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । “अन्ये च ये

प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोऽमृगपक्षधीशाः” ॥

ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः” ॥

यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।

“कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि” ॥

“कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्ये-

वमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्” ॥

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

कूष्माण्डकः, एं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः ।

इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात्

वा ङीष् ।) औषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥

(अम्बिकायाश्च कूष्माण्डवलिप्रियत्वात् तथात्वम् ।

ककला

मन्त्रात्मकदेवतासु ऋतु तु स्त्रियां ङीप् । यथा,
 याज्ञवल्क्ये ।

“त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।

सुरापः स्वर्गहारी च रुद्रजापी जले स्थितः” ॥

“त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्वदेवा देवहेडन-

मित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुकृत्तमन्त्रलिङ्ग-

देवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशदृष्टताज्जतीर्जत्वा शुचि-

र्भवेत्” ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । “अथ कूष्माण्डी-

भिर्जुहुयादयोऽपूतमिवात्मानं मन्येत यद्वर्षाची-

नमेनाम्नूणहत्यायास्तस्मान्मन्यते अयोनौ वा रेतः

सिक्ता अन्यत्र स्वप्नादिति” । वशिष्ठस्मृतौ च ।

“सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्यामहमतः परम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्रसंशयः ॥

अधमर्षणं देवदत्तः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।

कूष्माण्डः भावमान्यश्च दुर्गासावित्र्ययैव च” ॥)

कूहना, स्त्री, (कूह + युच् । एषोदरात् पूर्वदीर्घः ।)

कूहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह

वितर्क + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति

मोहयति लोकान् । कुह + कः एषोदरादित्वाद्

दीर्घः ।) कुज्भटिका । इति शब्दरत्नावली ।

कुया इति भाषा ॥

क, ज क्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-

अनिट् ।) ज, करति करते । अयं कैश्चित् न

मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

क, ज न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-उभं-सकं-

अनिट् ।) ज न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥

क, ज द ड क्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-

-सकं-अनिट् ।) ज द, करोति कुरुते । ड, कृत्रि-

मम् । अस्मादगुणी मकारोऽप्यगुणी वा वक्ष्य

इति वररुचिः ॥ “तिन किं करोमि कथं कुर्मि

कानु गच्छामि माधव ! । दुर्योधनविहीनन्तु

शून्यं सर्वमिदं जगत्” ॥ इति दुर्गादासः ॥

ककः, एं, (क कक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥

ककणः, एं, (क इति कणति शब्दं करोतीति । क +

कणशब्दे + अच् ।) ककरपक्षी । कयार इति

भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ क्कमिः । इति

हारावली ॥

ककरः, एं, (क करणं स्छादिकार्यं करोतीति ।

क + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क

इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाह्यपञ्च-

वाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—

“ककरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः” ।

इति शारदातिलकटीका ॥ ककणपक्षी । इति

शब्दरत्नावली ॥ चयकम् । करवीररुद्धः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

ककला, स्त्री, (ककाकारं गणदेशाकृतिं लातीति ।

ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(ककं शोभितगलं लातीति । ककलासस्त्री । यथा

इन्द्रजालतन्त्रे ।

“सर्पदन्तं गृहीत्वा तु क्षणार्धमिदं ककलकम् ।

ककलारक्षसंयुक्तं सृष्ट्वाचूर्णन्तु कारयेत्” ॥)

कृच्छ्र

कृकलाशः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति । कृक + लस + णिच् + अच् । एषो-
दरात् तालव्यशकारः ।) कृकलासः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकलासः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति । कृक + लस + णिच् + अच् ।) जन्तु-
विशेषः । कौकलास् इति भाषा ॥

(यथा, भागवते ८ । १० । ११ ।

“शिवामिराखुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः”)।

तत्पर्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥

वेदारः ३ कृकचपात् ४ दृगाञ्जनः ५ प्रतिस्वर्यः ६ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिस्वर्यकथानकः ७

वृत्तिस्थः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमा-

श्रयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्यवंशोद्भवो-

न्तगनामको राजा ब्रह्मगोहरणेन कृकलासत्वं

गतस्तद्विवरणं महाभारते ११ । ७० अध्याये ।

उक्तं यथा,—

“अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्त्राभिमर्षणे ।

नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरुदह ! ॥

अट्टश्रित महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ।

प्रयत्नं तत्र कुर्वीणास्तस्मात् कूपाञ्जलार्थिनः ॥

श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंदते ।

ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ॥

तस्य चोदरयो यत्नमकुर्वन्ते सहस्रशः ।

प्रयत्नैश्चर्मपट्टैश्च तं बद्धा पर्वतोपमम् ।

नाशक्रवन् समुद्रं ततो जग्मुर्जनाईनम् ।

खमावत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।

तस्य नास्ति समुद्रतोयेतत् कृष्णे न्यवेदयन्” ॥)

कृकवाकुः, पुं, (कृकेन गलेन वक्ति । “कृके वचः कश्च”।

उणां १ । ६ । इति कृकशब्द उपपदे जुण् कक्षा-

न्तादेशः ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥

(यथा, मावे ११ । ६ । “अनुनयमट्टहीला व्याज-

सुप्ता पराची रतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण-

कल्ये” ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

कृकवाकुध्वजः, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे

यस्य ।) कार्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृकं कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठं

व्याप्यास्तीति भावः । अट् + ण्वल् टाप् अत

इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

घाड इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते “जत्रूर्द्ध मर्माणि

अतस्त्रो धमन्योऽष्टौ माटका द्वे कृकाटिके” ॥

“जानुकूपरसीमन्ताधिपतिगुलपमणिबन्धकुकुन्द-

रावर्त्तकृकाश्चेति सन्निभमर्माणि” ॥)

कृकलासः, पुं, (कृकलास + एषोदरात् दीर्घज-

कारः ।) कृकलासः । इत्यमरटीका ॥

कृच्छ्रं, स्त्री, (कृन्ति सुखम् । कृति हृदने “कृतेष्क-

कृ च” । उणां । २ । २१ इति रुक् कृष्णान्तादेशः ।)

कष्टम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।

“नदीकूलं यथा वृत्तो वृत्तं वा प्रकुनिर्यथा ।

तथा त्वजनिमन्देहं कृच्छ्रादग्राह्यादिसुच्यते” ॥

“सितोपला वा समयावश्रुका

कृच्छ्रेण सर्वैरपि भेषजं स्यात्” ॥

कृत्

“रेतोविधातप्रभवे तु कृच्छ्रे

समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तद्वति त्रि ॥ कृन्तयनेन पापमिति । सान्तपनादि-

व्रतम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽङ्गपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्” ॥)

स्मृतौ व्रते पुंलिङ्गोऽप्ययम् ॥

पापम् । इति मेदिनी ॥ मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

(“हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-

पाषाणभिज्जयवासकानाम् ।

क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम्” ॥)

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥

यसनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।

“अन्तं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।

धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन” ॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः ।)

व्रतविशेषः । यथा, वशिष्ठः । “अभ्यस्तृतीयः

कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सन्नदाददीत । यावदेकवार-

मुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु

भक्षयित्वा अहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः” ॥) समन्त-

यथा । “द्वादशरात्रं निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।

एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविष-

यम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रं पिबेत्तोयञ्च शीतलम् ।

एकविंशतिराचन्तु कालेष्वेतेषु संयतः” ॥

कालेष्विति प्रातःसायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।

“अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्” ॥)

कृच्छ्रादिः, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य

वा अरिर्नाशकः ।) विज्वान्तरवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कृच्छ्रादः, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवलोपशसहव्रतविशेषस्य

अदः अंशविशेषः । दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम् ।)

दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।

“सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयञ्च नाश्रीयात् कृच्छ्रादः सोऽभिधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

कृणुः, पुं, (करोति प्रतिमूर्च्छादिकम् । कृ + बाङल-

कात् नृ णत्वञ्च ।) चित्रकरजातिः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

कृत्, ई श प क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-

परं-सकं-सेट् ।) ई, कृत्तः । श प, कृन्ति ।

(यथा, हितोपदेशे,—

“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मृणान्यपि निहन्ति” ॥)

नृत्कृत्कृदित्यादिसूत्रेण वेमत्वादेव निष्ठायां

अनिमले सिद्धे अस्य पूर्वस्य च ईदनुबन्धो नेम्-

डीश्वीत्यस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन धावुज जवे

मृजीत्यादीनां धाविताः प्राप्यसार्था इत्यादि

कृतकं

सिद्धमिति रमानाथः । मनितः यतितः

सिद्धमिति क्रमदीश्वरः । ईदित्करणमाभा

लुकि निष्ठायां इमन्निषेधार्थं इति के

चरीकृत । इति । किञ्चित्तन्मते धाविताः

धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः

समाधानम् । “विरहिनिहन्तनकुन्तसुख

केतकिदन्तुरिताशे” इत्यत्र निहन्तन इति

देवोक्तं निहन्तं करोति इति शञ्जनाय

नन्द्यादित्वादाने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृत्, ई ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कृत्

सकं-सेट् । ईर्निष्ठायामनिट् ।) ई, कृत्तः

कृणत्ति चकर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

कृतं, स्त्री, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन्

क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र । कृ +

सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ ।

“कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यां ह्येकसप्ततिः”

पर्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥) पञ्चम-

हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थः । इति मेदिनी ॥ (य

श्राकुन्तले १ माङ्गे । “अथवा कृतं सत्ये

पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रो

यथा, भागवते ६ । २४ । ४६ ।

“बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विमलं भुवम्

वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्”

कृतं, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते

कृ + कर्मणि क्तः ।) विहितम् । (यथा, वेणी

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्”

हिंसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम्

मरटीकायां मथुरानाथः ॥

कृतकं, स्त्री, (कृत + संज्ञायां कन् ।) विडम्ब

इत्यमरः ॥ (अस्य पर्याया यथा,

“विडम्बाक्यञ्च कृतकं तथा द्राविडमासुर

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

कृन्ततीति कृती हृदने + “बज्जलमन्यवा

उणां २ । ३७ । इति कुन् । मिथ्या

ज्वलदन्तः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां

जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ६ । २ ।

“नन्दोपनन्दकृतकश्रूराद्या मदिरात्मजाः”

त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्यत्वात् ।

विष्णुपुराणे । २ । ७ । १६-२० ।

“पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवी

स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मणो

भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम्

भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम

ध्रुवसूर्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश ।

खर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानधिप

त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपश्यते ।

जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ।

कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।

श्रुत्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्य

अथ व्याख्यायां श्रीमत्सामिपादेनोक्तम् ।

यथा,—

“त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्प्यं कार्यत्वात् ।

कृतज्ञः

जनलोकादित्रयं अकृतकं प्रतिकल्पमकार्यत्वात् ॥
महालाकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह शून्य इति ॥
कृतकः, चि, (कृतं कर्म स्वरूपम् । कृत् + क्तृन् । करणा-
ज्जात इत्यर्थः । कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात्
तथात्वम् ॥) कृत्रिमः । इत्युणादिकोषः ॥

(यथा, महाभारते ४ । २ । २६ ।

“एतेन विधिना कृन्तः कृतकेन यथानलः” ॥)

कृतकर्मा, [न] चि, (कृतं कर्म येन सः ।) कार्य-
क्षमः । तत्पर्यायः । प्रवीणः २ शिक्षितः ३ नि-
ष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतसुखः
८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२
वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ क्लृप्तः १५ विदग्धः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ११५५२६ ।
“अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ! ।

कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम्” ॥

पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ६७ ।

“इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः” ॥)

कृतकृत्यः, चि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्यं येन सः ।)
निष्पन्नकर्मा । समाप्तकार्यः । यथा, माघे १ । २३२ ।

“कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्जयति तस्य ताम्” ॥

कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां
अन्तर्यादिभेदेन पूर्वपक्षविशेषो येन । यद्वा,
कृता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन । धातूनामने-
कार्यत्वात् कृधातुरत्र प्रार्थ्यं युज्यते ।) काश्यप-
मुनिः । उपवर्धमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृतक्रियः, चि, (कृता क्रिया कार्यं येन सः ।) कृत-
कार्यः । यथा, मनुः ५ । ६६ ।

“विप्रः शुध्यत्पः स्पृष्टा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

तैश्च प्रतोदं रक्षीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” ॥

कृतज्ञः, चि, (कृतं येन केनचित्केनेन उपकृतं
हन्ति नाशयति यः । अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्ट-
बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ।)
कृतहन्ता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारा-
देर्घातकः अस्वीकर्त्ता । नेमकृत्तराम इति पारस्य
भाषा ॥ (यथा, मनुः ४ । २१४ ।

“पिप्पुनान्दतिनोस्त्राज्ञं क्रतुविक्रियिणस्तथा ।

शैलूषतुन्नवायान्नं कृतज्ञस्यान्नमेव च” ॥)

तस्य प्रार्थयिष्यताभावो यथा,—

“ब्रह्मणे च सुरापे च चौरै च गुरुतल्पगे ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः” ॥
स तु बद्धविधो यथा,—

“भक्तृपिण्डापहर्त्ता च पिष्टपिण्डापहारकः ।

यस्मादप्यहीत्वा विद्याञ्च दक्षिणां न प्रयच्छति ॥

पुत्रान् स्त्रियञ्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।

कृतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः ॥

न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।

सर्वान्स्नान्दधिभिः साङ्गं कृतज्ञानब्रवीन्मनुः” ॥

इति प्रार्थयिष्यतत्त्वे स्कन्दपुराणवचनम् ॥

कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृतं क्षिद्रं यस्याम् ।) कौशातकी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतज्ञः, चि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः ।
ज्ञा + कः ।) मर्यादी ।

कृतञ्च

(यथा, मनुः १ । २०६-२१०

“धर्मञ्च कृतञ्च तुष्टिप्रकृतिमेव च ।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च ।

कृतञ्च धृतिमन्तश्च कष्टमाज्जरिं बुधाः” ॥)

कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥

(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । २२ ।

“अनुत्तमो दुराधर्मः कृतञ्चः कृतिरात्मवान्” ॥)

कृतत्रा, स्त्री, (कृतं त्रायते । कृत + त्रै + कः ।)

त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः ।)

नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु

केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं दास

इति कृतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥

कृतपुङ्गवः, चि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्गव्युक्तो वाणो

येन ।) वाणशिक्षाविचक्षणः । भाल तिरान्दाज

इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतहस्तः २ सुप्रयोग-

विशिखः ३ । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥

कृतपूर्वः, [न] चि, (कृतं निष्पादितं पूर्वमनेन ।

कृतपूर्व + “सपूर्वाच्च” । ५ । २ । ८७ । इति

इतिः ।) पूर्वनिष्पन्नकर्मा । यथा । कृतपूर्वो

कटम् । इति संहितप्रसारव्याकरणम् ॥

कृतफलं, स्त्री, (कृतं फलं अस्याः ।) ककौलम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कृतफला, स्त्री, (कृतं फलं अस्याः ।) कोलशिखी

इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतमालः, पुं, (कृता माला अस्याः ।) मालावदुत्पन्नप्रसू-

नत्वादस्य तथात्वम् ।) आरग्वधरत्नः । सौदालि

इति भाषा । इत्यमरः २ । ४ । २४ ॥ कर्णिका-

रत्नः । स तु लघ्वारग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ।

कृतो शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा ।

“आरेवतो राजरत्नः प्रग्रहश्च तुरङ्गलः ।

आरग्वधोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्याया यथा ।

“आरग्वधो राजरत्नः सम्पाकश्च तुरङ्गलः ।

प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः” ॥)

कृतसुखः, चि, (कृतं संस्कृतं सुखं यस्य ।) कृतकर्मा ।

कृती । इत्यमरः ३ । १ । ४ ॥

कृतलक्षणाः, चि, (कृतानि लक्षणाणि अस्याः ।) गुणैः

प्रतीतः । शौर्यादिगुणैः ख्यातः । इत्यमरः ३ ।

१ । १० ॥ (पुं, सर्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः । यथा,

महाभारते १३ । १४६ । ६४ ।

“अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणाः” ॥)

कृतवेतनः, चि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन

नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥

कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कप् ।) घौषा-

तकी । इति रत्नमाला । श्वेतघौषा इति भाषा ॥

कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं अस्याः ।) कौषातकी

लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतश्रमः, चि, (कृतः श्रमो यत्र ।) मञ्जोत्साहः । येन

श्रमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥

कृताव

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्नं यस्याः । कप् टाप्
ततः अत इत्वे य लोपः ।) कृतसपत्नीभावा ।
प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्यायः । अथूरा २
अधिविन्ना ३ । इत्यमरः २ । ६ । ७ ॥ कृतसा-
पत्निका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति
तट्टीकायां रमानाथः ॥

कृतहस्तः, चि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः वाणादिनिक्षेप-
लाघवरूपा शिक्षा येन सः ।) कृतपुङ्गवः । सुशि-
क्षितशरमोक्षयोधादिः । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥
(यथा, महाभारते ४ । ५६ । २० ।

“अप्राप्ताश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्” ॥)

कृताञ्जलिः, चि, कृतः अञ्जलिः येन सः । बद्धाञ्जलिः ।
यथा, कुन्दोगपरिशिष्टे ।

“तदसंयुक्तापार्थिव्या एकपादद्विपादपि ।

कुर्यात्कृताञ्जलिर्व्यापि ऊर्ध्वाञ्जलरथापि वा” ॥

इति सूर्यापस्थाने आङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतः

अञ्जलिरिव पत्रसङ्गोचो येन ।) ओषधिभेदे, पुं ।

इति धरणी ॥

कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, प्रास्त्रनिर्णयः, विप-
र्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्दर्शनीया ।)
यमः । (यथा, गोः रामायणे ५ । ३५ । ३ ।

“ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।

रज्ज्वेव पुरुषो बद्धा कृतान्तेनोपनीयते” ॥)

सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् १४ । १३ ।

“पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्” ॥)

दैवम् । पूर्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभ-

कर्म । अकुशलकर्म । इत्यमरः ३ । ३ । ६४ ॥

शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथि-

तत्त्वधृतज्योतिषवचने ।

“कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्” ॥

यमदैवत्यभरणोन्नतम् । तेन द्वित्वसङ्ख्या ॥ अश्वि-

यमदहनेति वचनात् ॥)

कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्म-
दाता ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप् ।) रेणुकानामगन्ध-
द्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृतार्थः, चि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः
प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्यः ।

यथा, माघे १ । ६ । “विलोकेनेनैव तवामुना मुने

कृतः कृताष्टोऽस्मि निवर्हिताहसा” ॥

कृतालयः, पुं, (कृते अन्यकृतगर्ते जलाशयादौ आलयः

आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(कृतः आलयः येन । कृतवासे, चि । यथा,

रामायणे ।

“यत्र ते दयिता भार्या तनयाश्च कृतालयाः” ॥)

कृतावशक्थिकः, चि, (कृता आवशक्थिका येन ।)

वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्धः । इति

कात्यायनः ॥ (यथा, आङ्गिकतत्त्वधृतकात्यायन-

वचने ।

“प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायपिठतर्पणम् ।

आसनाच्छुपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतिका

कृतावश्विको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥
कृतिः, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा ।
इति मेदिनी ॥ (पुरुषप्रयत्नः । कर्तृव्यापारः ।
क्रिया । यथा, सुगन्धोदधे ।

“जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुनिरिपोरियम्” ॥

पुं, ऋषिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७ ।

“हिरण्यनाभश्चिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।

प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः” ॥

नृपभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । २१ ।

“सप्तान्धमेधानाहृत्य राजसूयश्च पार्थिवः ।

कृतिर्नाम द्युतः स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत्” ॥

स तु जनकवंशजातः । यथा, भागवते । ६ । १३ । २६ ।

“वज्रलाभो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः” ॥

विंशत्यक्षरपादकण्डोभेदः ॥ यथा, “कृतिः प्रकृतिराकृतिः” ॥ विंशतिसङ्ख्या । कर्तृना । यथा,

ऋग्वेदे । १ । १६६ । ३ ।

“रुषामंसेषु रम्भिणीव रारभे

हस्तेषु खादिषु कृतिषु सन्दधे” ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २२ ।

“अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्” ॥

कृतिकरः, पुं, (कृतिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य ।)

रावणः । इति शब्दमात्रा ॥

कृती, [नृ] त्रि, (कृतं कर्म प्रशस्तमस्यास्तीति । अतः

इतिः ।) निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः । ३ । १ । १४ ॥

साधुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृतः

क्रियः । यथा, रघौ ३ । ५१ ।

“गृह्णाण प्रसन्नं यदि सर्गं एष ते

नखल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्” ॥

कृतं, त्रि, (कृती शृ पृ क्तिदि + क्तः ।) क्लृप्तम् । चेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिः, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत् + कर्मणि क्तिन् ।)

कृष्णसारदिचर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥

(यथा, महादेवध्याने ।

“समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्” ॥

त्वक् । भुजः । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उग्रत्वात् । कृत् + “कृति-

भिरुदितभिः कृत्” ।) उग्रां ३ । १४७ । इति

तिकां कृत् ।) अश्विन्यादिसा विंशत्यन्तर्गततृ-

तीयनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । वज्रला २ अग्निदेवा

३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्या रूपम् । अग्निशि-

खल्वतिषट्कारकायम् । इति कालिदासः ।

सुरनिभषट्कारायम् । इति केचित् । तस्या

अधिकाजी देवता अग्निः । सा तु मिश्रगणान्त-

र्गता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य फलम् ।

“क्षुधाधिकः सत्वधनैर्विहीनो

कृषाटनोत्पन्नमतिः कृतघ्नः ।

कठोरवाक् चाहितकर्मकृत् स्यात्

चेत् कृत्तिकायां भुजः प्रसूतः” ॥

इति कौडीप्रदीपः ॥

कृत्तिकाभवः, पुं, (कृत्तिकायाः भवोऽस्य ।) चन्द्रः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृत्तिकाधवः । इति के-

चित् ॥)

कृत्तिवा

कृत्तिकासुतः पुं, (कृत्तिकायाः सुतः तथा पालित-
त्वात् ।) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिवासाः, पुं, (कृत्त्या गजासुरचर्मणा वस्ते ख-

कटिदेशं आच्छादयति यः । वस् आच्छादने +

“कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शिवः ।

इति द्विरूपकोषः ॥

कृत्तिवासाः, [स्] पुं, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म वासो-

ऽस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥

(यथा च महादेवस्य चर्मवसनत्वं जातं तथा

काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—

“कोलाहलो महानासीत् त्रात त्रातेति सर्वतः ।

महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः ॥

प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः ।

यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रमथोति हि ॥

अचलान् दोलयाञ्चके तत्र तत्रास्य भारतः ।

उरुवेगेण तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥

तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः ।

यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम त्वजन्यलम् ॥

नीलिमानं न चाद्यापि जडस्तलेऽसङ्गजम् ।

यस्य निःश्वाससम्भारैस्तत्तत्तद्गङ्गा महाध्रुवः ॥

नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह ।

योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्चयः ॥

तावानेव हि विस्तारस्तनोर्माद्याविनोऽस्य हि ।

यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरुणिमा पुनः ॥

विद्युता नोद्यतेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।

यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसहदानवः ॥

नाद्य समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।

ब्रह्मलव्यवरश्चायं दृढीकृतजगत्त्रयः ॥

अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः ।

ततस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ॥

विज्ञायावध्यमन्येन श्रुतेनाभिजघान तम् ।

प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैवो गजासुरः ॥

कञ्चीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥

गजासुर उवाच ।

त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहरिणम् ॥

तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरातनक ! ।

किञ्चिद्विज्जुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ॥

सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय ।

त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥

अहं त्वदुपरिष्ठाच्च स्थितोऽस्मीति जितं मया ।

धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः ॥

कालेन सर्वैर्मर्त्यैः श्रेयसे मृत्युरीदृशः ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः ।

प्रोवाच प्रहसन् प्रभुर्धटोद्भवगजासुरम् ॥

इत्युवाच ।

गजासुर ! प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे ! ।

स्वातुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमतेऽसुर ! ॥

इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥

गजासुर उवाच ।

यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।

इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाग्रपाविताम् ।

सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपथीकृताम् ॥

इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला ।

सदैव निर्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम् ।

महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो !

न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधित्ततः ॥

यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिग्गम्बर ! ।

तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गणे ।

अन्यच्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! ।

नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम् ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः ।

पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्मलमानसम् ।

इत्युवाच ।

शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् ।

अविमुक्ते महाक्षेत्रे रणतत्त्वकलेवर ! ॥

इदं पुण्यशरीरं ते क्षेपेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।

मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्वेषां मुक्तिदायकम् ॥

कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।

सर्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् ।

यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महात्मा ।

उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्” ॥ * ।

यदि चात्र गजासुरचर्मणाच्छादकत्वं वा

तथापि कार्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्मणा

परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानम्

ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु न चैतत् ता

चर्मणादिविषय एव यस्याकारेण भगवता

धिया वर्णितः त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव ता

च्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्तिः ।

“गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य सा

दनी” । व्याघ्रहस्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्य

नायैव । अपि च कटिदेशपर्यन्तोक्तिरेकपाद

मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुतिः ।

“पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयं

कृतुः, त्रि, (कृ + “कृहनिभ्यां कृत्” उगां ३ ।

इति कृतुः ।) शिल्पी । इत्यादिक । (यथा

ऋग्वेदे १ । ६२ । १० । “अग्नीव कृतुर्विज आसि

मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायुः” ॥)

कृत्यं, स्त्री, (कृ + “विभाषा कृविधोः” । ३ । १ ।

इति क्यप् तुगागमश्च ।) कार्यम् ।

(यथा, गोः रामायणे ३ । ६० । २७ ।

“तथा स राक्षसीरुक्ता राक्षसेन्द्रः प्रतापत

निष्कृप्यान्तःपुरात्तस्यो किं कृत्यमिति चिन्तय

प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्यं, त्रि, (कृ + क्यप् तुगागमश्च ।) त्रिवि

इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्भेद्यः । इति जटा

प्रत्ययविशेषः । यथा,—

“कृत्याः षट् ते समाख्याताः क्यप् कृत्यौ भावकर्म

तथानीयावनन्ताद्यत्वेलिभः कर्मकर्तारि” ।

इति सुप्रसङ्गसम्भवा कारिका ॥ कर्त्तरि कृत्

चार्थे विहिताः कृत्या वाच्यलिङ्गाः स्युः । कृत्या

व्यादयः वोपदेवमते “ते ल्याः” “कृडोः कृत्या

इत्युक्तेः क्वचित् कृत्याः कर्त्तर्यपि स्युः । कृत्या

यथा अयत्नः अयत्ना कृता अयत्नं वनम् । कृत्या

यथा, यामो गन्तव्यः कर्मद्वयं गन्तव्या पुरं गन्तव्यं

कृतम्

कर्त्तरि कर्मणि किं स्यात्तच्च स्थेयं ब्रह्म-
भूयम् ॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्वाः । अस्-
त्रायामित्वेन सूर्योऽर्कः भिद्योऽहो नदी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

कृत्वा, स्त्री, (कृ + भावे कप् ।) क्रिया । यथा कां
कृत्यामकार्षीः । देवता । यज्ञदेवताविशेषः । इत्य-
मरभरतौ ॥ यथा, प्रज्ञादचरिते ।
“कृत्यामुत्पादयामासृज्यानामोज्ज्वलाकृतम्” ॥
तस्या ध्यानं यथा,—

“क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
हृष्टिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम् ।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां
रोह्यमाणां क्षुधोग्रकालीम्” ॥ * ॥

आभिचारिकी क्रिया । यथा,—

“रोगकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता ।
वश्यं जनानां सर्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्” ॥
इति घटकर्मदीपिका ॥

कृत्रिमं, स्त्री, (कृ + कृतिः मप् च ।) विदुलवणम् ।
इति मेदिनी । काचनवणम् । जवादिनामगन्ध-
द्रवम् । रसाज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिमः, पुं, सिकृकः । (तुरस्कनामगन्धद्रव्यविशेषः ।)
इति मेदिनी ॥ (कृ + “कृतिः कृतिः” ।) कृत्या क्रियया
निर्वृत्त इति “त्रैमप नित्यम्” इति मप् । दाद-
श्रविषपुत्तान्तर्गतपुत्तविशेषः । इति जटाधरः ।
(एतद्विषयकविवरणान्तु पुत्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कृत्रिमः, चि, (“कृतिः कृतिः” । ३ । ३ । ८८ । इति
कृतिः । ततः कृत्या निर्वृत्तः । “त्रैमप नित्यम्”
४ । ४ । २० । इति मप् ।) करणाज्जातः । रचितः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ १६ । ३७ ।

“प्रादृषि प्रमदवर्हिण्येभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः” ॥)

कृत्रिमकः, पुं, (कृत्रिम + स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।)
तुरस्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि-
कल्पितो धूपः । ततः स्वार्थे कन् ।) नानासुगन्धि-
द्रव्यसूतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्यायः वृकधूपः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥

कृत्रिमपुत्तः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्तश्चेति ।) दादश-
पुत्तमध्ये पुत्तविशेषः । तथा च मनुः ।

“सदृशान् प्रकुर्व्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्तं पुत्तगुणैर्वृत्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः” ॥

अस्यार्थः । “यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-
लौकिकस्राज्जादिकरजाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत
इत्येवमादिष्वं पुत्तगुणैश्च मातापित्रोराधनादि-
भिर्युक्तं पुत्तं कुर्व्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्तो बोध्यः” ।
इति कुल्लुकभट्टः ॥ पुत्तलिका । यथा । कुमारे । १ । २६ ।

“सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्तकैश्च
हेमे भुङ्क्ष्वमध्यगता सखीनाम्” ॥

कृत्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति । पुं स्वं विद्या-
अकात् ।) रचितबन्धुः । इति स्मृतिः ॥

कृत्स्नं, स्त्री, (कृत्स्नवि कृत्स्नति वा । कृत् कृदे वेष्टने
च । “कृत्स्नवि कृत्स्नति” । उणां ३ । ६६ ।

कृपः

इति सः किञ्च ।) जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिरुत्तिः ॥ समुदायः । इत्युणादिकोषः ॥

कृत्स्नं, स्त्री, (कृत् + कृत्स्नं प्रत्ययः ।) जलम् । सर्वम् ।
(यथा, गीतायाम् । ११ । १३ ।

“तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा” ॥)

कुक्षिः । इति मेदिनी ॥

कृत्स्नः, चि, (कृत् + “कृत्यभूभ्यां कृत्स्नः” । उणां ३ ।
१७ । इति कृत्स्नः ।) अशेषः । समस्तः । इत्यमरः ।

३ । १ । ६५ ॥ (यथा, मनुः २ । १६५ ।

“तपोविशेषैर्विधिवैतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना” ॥)

कृदरः, पुं, (कृ + अच् । “कृदरादयश्च” । उणां ५ ।
४१ । इति साधुः ।) धान्यादिगृहम् । गोला इति

भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुत्तिः ॥
कृत्स्नं, स्त्री, (कृत्स्नति इति । “कृतेर्नुम् चेत” । उणां

३ । १८६ । इति कृत्स्नं नुम् च ।) लाङ्गलम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुत्तिः ॥

कृत्स्नं, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत् + भावे ल्युट् ।)
कृदनम् । यथा, कर्मलोचने नारदवचनम् ॥

“कृत्स्नं नखकेशानां कृदनञ्च वनस्पतेः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा” ॥

(तथा च गीतगोविन्दे, १ । ३२ ।

“विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहा-
से । विरहिगिहकृत्स्नजुक्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरि-
तश्चे” ॥)

कृप, ऊ ङ व ल कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । कल्पनं

सामर्थ्यम् । ऊ, अकल्पित अक्षरम् । ङ, कल्पते
कल्पवृक्षवदिति हलायुधः ॥ व, कल्पस्यति चिह्नु-
मिति । ल, अकृपत् । हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा

कल्पता प्रीतिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत-
जार्थत्वात् जनयितेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, ल्क दौर्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । कृपयति ।

षष्ठस्वरौति त्रिलोचनः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, कि युतौ । चिच् । कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां पक्षे भां-परं-अकं सकृच्च-सेट् ।) सप्तम-
स्वरौ । कि कल्पयति कल्पति । कृपः कृपोऽकृ-

पादाविति कृपादेशः । इति दुर्गादासः ॥

कृपः, पुं, (कृपा अख्यस्य यालनसाधनत्वेन । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) कृपाचार्यः । स तु द्रोणाचार्य-
श्यालकः । इति मेदिनी ॥ तथा चोक्तम् ।

“गौतमाग्निधुनं जज्ञे शरत्सम्बाह्वरदतः ।

अश्वत्थामश्च जगनी कृपसैव महाबलः” ॥

इति महाभारतम् ॥ (स तु गौतमवंशस्य शरदतः
पुत्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया प्राजितः अतः कृप
इति राज्ञा प्रसिद्धः । सोऽसौ यावन्जीवं कौमार-

ब्रह्मचर्यमात्मनः कुर्वन्नाजकानामाचार्यत्वे भीष्मा-
दिभिर्निर्णीतः । कुर्वन्नेत्युक्ते दुर्गोष्मपक्षमा-
श्रित्य पाण्डवैः सह संयामं कृत्वा लोकस्यकदे

तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः ॥ अस्य

कृपाद्वै

उत्पत्तिविवरणान्तु महाभारते १ । १३० अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥) व्यासः । इति धरणी । (राजर्षि-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।

“गृधि यथा रुद्रमं श्यावकं कृपमिन्द्र ! प्रावः
स्वर्गैरम्” । “रुद्रमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकां-
स्त्रीन् राजर्षीन् यथा प्रावः” । इति भाष्यम् ॥)

कृपणः, चि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम् । कृप् +
वाङ्लकात् कृन् अत एव न लत्वम् ।) अदाता ।

(यथा, व्यासोक्तौ ।
“दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति” ॥)

तत्पर्यायः । कदर्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४
क्षुद्रः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ किम्पचः ६
अनमितम्पचः ७ । इति तट्टीका ॥ मन्दः ८

कीकटः ९ कुमुत् १० कीणाशः ११ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ७५ ।

“दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महा-
नपि समृद्धा । कृपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्ये लोकस्य
न समुद्रः” ॥ दीनः । यथा, हेः रामायणे १ । ३२ । २८ ।

“ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्वनं सहलक्षणः ।
द्विजम्भो बालवद्वेभ्यः कृपणैश्चो हृदापयत्” ॥

पारिभाषिककृपणानाह ॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः ।
यथा, रामायणे ४ । २१ । १६ ।

“आदितः कृपणैर्यः कृपणो न स राघव ! ।
महात्मा व्यसनं प्राप्नो दीनः कृपण उच्यते” ॥

यो हि अक्षरं ब्रह्म अविद्याय लोकान्तरगामी
भवति सः । यदुक्तं वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रका-
रणे । “यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा-

लोकात् प्रैति स कृपणः” इति ॥ दुहिता हि
कृपापात्रत्वात् कृपणम् । यदुक्तं मनौ ४ । १८५ ।

“आता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकातनुः ।
कृया खोदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्” ॥)

कृत्स्नितः । इति मेदिनी ॥

कृपणः, पुं, कृमिः । इति मेदिनी ॥

कृपा, स्त्री, (कृपेः सम्प्रसारणश्चेति भिदादिपाठादख-
टाप् च ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥

(यथा, महाभारते ।
“उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः” ॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः ।
नुद प्रेरणे + अन्येभ्योऽपीति ङः । पूर्वप्रदादिति

णत्वम् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
(यथा, कालिकापुराणे ।

“जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
कृपाणपात्राङ्कुशभूलपट्टिशैः” ॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण + स्वार्थे कन् ।) खड्गः । इति
हारावली ॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक + कियार्ता टाप् अत इत्वं
च ।) कुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
कर्त्तरी । इत्यमरः । २ । १० । ३४६ । कुरिका ।

इति मेदिनी ॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां श्यावितरुणी वा अद्वैतः कृति-
तीयः ।) बुद्धनैदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमिः

कृपातुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + तुः ।
यदा कृपाविद्यते स्थास्मिन् वा । कृपा + आलुच् ।)
दयातुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
कृपाकोर्देननायस्य देवास्तस्यानुगृह्यते" ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + डीष् ।) द्रोणाचार्यपत्नी । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
“शारदतीं ततो भार्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत” ॥

अस्या जन्मविवरणं यथा,—

पुरा किञ्च महर्षेर्गौतमस्य पुत्रः शरद्वान् नाम
ऋषिः धनुर्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं
सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविभ्रं चिकीर्षु-
र्जानपदीं नाम सर्वेशं प्राहिणोत् । अथ रूप-
यौवनाद्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्च-
क्षान्द तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् दिव्याऽभवत् ।
ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा
शान्तनुर्मगधामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य
राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास ।
कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे ।
येयं कृपाचार्यस्य भगिनी । एषैव अश्वत्थाम्नो
जननीत्यवगन्त्या ॥

कृपीटं, स्त्री, (कृप + “कृतृकृपिभ्यः कीटन्” ।
उणां । ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात्
लत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी ॥
विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि +
अण् ।) केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं ।
“वायोरभिरग्रेरापः” इति श्रुतेस्तथात्वम् । यदा
कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्ता ।)
द्रोणाचार्यः । इति शब्दमाला ॥

कृपीपुत्रः, पुं, (कृप्याः पुत्रः ।) अश्वत्थामा । इति
भूरिप्रयोगः ॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति
चिकारकशेषः ॥

कृमिः, पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + “क्रमित-
मिभ्रतिल्लभामत इच्च” । उणां । ४ । १२१ । इति
इन् “भ्रमेः सम्प्रसारणश्च” इति अनुवृत्तेः सम्प्र-
सारणश्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्प-
र्यायः । नीलाङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ।
निलाङ्गः ३ क्रमिः ४ । इति तट्टीका ॥ पुष्पः ५ ।
इति जटाधरः ॥ लाक्षा । कृमिलः । खरः । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ उदरजातकीटारोगः । तस्यौ-
बधं यथा,—

“वदरीकारवीमूत्रं गुडान्येन समन्वितम् ।
अभिना साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्वान् हरेच्छिवः” ॥

इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥

“कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चलूकास्त्यान्तराः ॥

कृमिः

सप्तधा हि भवेदाह्याः षड्धास्त्यान्तः समुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्याभ्यन्तरे नृणाम् ॥
रूक्षादतिवलात् खेदात् चिन्तया शोचनादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्मणि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चर्माभाश्चर्मयूकिकाः ।
चतुर्थी विन्दुकी नाम वर्तुला मूत्रसम्भवा ॥
मत्स्याद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्मयूका नेत्रचर्मैः सुखे रोमणि यष्टिका ।
उष्णद्रव्यनिषेवाच्च अजीर्णं मधुरद्रवात् ॥

रूक्षान्नगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुंडेन वा क्षीरविपर्ययेण ।
दिवाश्रयाने च सपिच्छलेन
घर्मेण पापोदकसेचनेन ॥
सज्जायते तेन मलाश्रयेषु
कृमिब्रजं कोष्ठविकारकारि ॥

षड्विधास्तु समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
पृथुमण्डा भवन्त्येके केचित् किञ्चुकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथागवः ॥
सूचीमुखाः परिज्ञेयाश्चान्नाणि सादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साश्च दृश्यन् मे ॥
ज्वरोद्द्वेगोऽग्रूलं वा वमिषत् लोदनं भ्रमः ।
अरुचिर्वन्धवैवर्ण्यमतीसारं सफेनिलम् ॥
गर्जनं जठरे चैव मन्दाभ्रित्वञ्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुकैः पीडितस्य च ॥

इति गण्डवृद्धलक्षणम् ॥ * ॥

सूचीवत्तु यतेऽन्तर्गता रक्तचैवातिसार्यते ।
यदाह मलमयन्त्येते रक्ता वा वमते भ्रष्टम् ॥
लोदो मुखेऽरुचिर्जाड्यं मन्दाभ्रित्वञ्च वेपथुः ।
क्षुत्तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमोरुजाम् ॥
इति शूचीमुखलक्षणम् ॥ * ॥

ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाश्रयस्थाः कृमयो मलं जघ्नन्ति ते भ्रष्टम् ॥
तेस्तु संपीड्यते देहे विड्भिर्देहं परुषता ।
कृशत्वश्चापि हृत्लोदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः संशयापन्नः पादौ संयुह्य पृच्छति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाश्रये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्जयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्णोद्भवे नानाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्षान्नं दहते वा ऊताशनः ॥
कथन्ते कृमयस्थाने न दहन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्ठो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥

आज्येय उवाच ।

दृश्यते पुनः महाबाहो ! कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धाग्रसैः पुनः रक्तचैवात्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्लेणाकारं ब्रजेत् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचैतनाः ॥
कोष्ठमग्निना न दहन्ते न जीर्णन्ते रसानिति ।
विषे जाता यथा कीटो न विषेभ्यः मृतिं ब्रजेत् ॥

कृमिः

तथा ऊताशनोद्भूतं न ऊताशेन जीर्णति ।
भेषजं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि दृश्यन् मे ।

वचाऽजमोदा कृमिजित्यलाश-
वीजं शठी रामठकं चित्रच ।
उष्णोदके तत्परिपिथयेयं
पतन्ति शीघ्रं शतधातुकीटाः ॥
शठी यवानी पिचुमर्दपचान्
विडङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।
सम्पिथ्य मूत्रेण चित्रत्ययुक्तम्
विनाशनं सर्वकृमोरुजानाम् ॥

मरिचं पिप्पलीमूलं विडङ्गशिगुयवानिकाचित्र-
गोमूत्रेण तु पेथ्यं पानं शीघ्रं कृमोन् हन्ति ॥
मुस्ता विशाला चिफला सुपर्णा
शिगुः सुवाक् सलिलेन कल्कः ।
पानं सकृष्णा कृमिशुचूर्णं
विनाशनं सर्वकृमोरुजाश्च ॥

“मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिजित्तिवत्
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेथयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥
इति कृमिचिकित्सा” ॥ * ॥

इति महर्षीत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमि-
कित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥

अस्य निदानपूर्वकसंख्यामिचिकित्सितं-यथा
“अजीर्णाध्यशनासात्वेर्विरुद्धमलनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्त्रप्रगुर्वतिस्त्रिगुणशीतलेः ।
माषपिष्टान्नविदलविसृजालुकश्रेष्ठैः ॥
पर्णशाकसुवासुतदधिक्षीरगुडैर्लुभिः ।
पलानानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
खादस्त्रयपानैश्च स्नेहा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमोन् वज्रविधाकारान् करोति विविधाश्च
व्यामपक्वाश्रयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
परीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
अथवा वियवाः किष्पाश्चिप्या गण्डपदास्तथा ।
चूरवो दिमुखाश्चैव सप्तैवैते परीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तु दन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथक्च भवन्ति हि ॥
श्रुत्वाभिमान्यपाण्डुत्वविकृम्बणसंक्षयाः ।
प्रसेकाश्चिह्नद्वोगविड्भेदास्तु परीषजैः ॥
रक्ता गण्डपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
श्रुत्वाटोमशकृद्देहपत्तिनाशकराश्च ते ॥
दर्भेषुष्या महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दाहकाश्च कफकोपकमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः प्रसवमृच्छाः ।
मूढान्याङ्कुराकाराः सुक्ष्मास्ते तनवश्चा ॥
मज्जादा नेत्रलोहारस्तालुत्रोचसुगन्धकाः ।
शिरोद्भोगवमधुप्रतिश्रावकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किञ्चिदास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीषयाः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च त्रिगुणाश्च पृथक्च ॥

रक्षाधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ॥
 माषपिण्डान्नलवणगुडशक्तीः पुरीषजाः ।
 मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तेः कपोद्भवाः ॥
 विरुद्धा जीर्णशकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥
 ज्वरो विवर्यतामूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥
 भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकमिलक्षणम् ।
 दृष्ट्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
 केशादाद्यास्त्रयोदशास्ते दावाद्यौ परिवर्जयेत् ।
 यथामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
 सुरसादिविपक्षेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
 विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्यौगैरास्थाययेच्च तम् ॥
 यवकोलकुलत्यानां सुरसादेर्गणस्य च ।
 विडङ्गस्त्रेहयुक्तेन ज्ञायेन लवणेन च ॥
 प्रत्यागते निरुद्धे तु नरं खातं सुखाम्बुना ।
 युष्मद्वा कमिर्गैरश्नैस्ततः शीघ्रं भिषगवरः ॥
 खेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्त्रिणा ।
 ततः शिरोषकिणिह्यै-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 केचूकखरसं वापि पूर्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
 पलाशवीजखरसं कल्पां वा तण्डुलाम्बुना ।
 पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण खरसं पिबेत् ॥
 पत्तूरखरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
 लिङ्गादश्वप्रक्षत्रयुग्मं विडङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
 पत्रैर्मूषिकपत्राणां वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 खादेत् पूपाणिकान् पक्वान् धान्यास्त्रश्च पिबेदपु ॥
 सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
 विडङ्गचूर्ण-पिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
 तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
 श्याविधः शकृतशूर्णं समकालः सुभावितम् ॥
 विडङ्गानां कषायेण चैपलेन तथैव च ॥
 क्षौद्रेण लिङ्गानुपिबेदसमामलकोद्भवम् ।
 अक्षामया रसश्चापि विधिरधोऽयसामपि ॥
 यूतीकखरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
 पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
 समरानं पिबेदष्टयन्तुवा दधिमस्तुना ।
 पुरीषजान् कपोत्यांश्च हन्यादेवं कमीन् भिषक् ॥
 शिरोहृद्प्रागवक्त्राक्षि संस्पर्शं पृथग्विधान् ।
 विशेषेणास्नैनैस्त्रैरवपीडैश्च साधयेत् ॥
 शकृदसन्तारकस्य सुशुष्कं भावयेदति ।
 निःक्षायेन विडङ्गानां चूर्णं प्रथमनन्तु तत् ॥
 अथचूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्विषक् ।
 सकोष्यनीलं तैलञ्च नयं स्यात् सुरसादिके ॥
 इक्षुलुप्तविधिश्चापि विप्रयो रौमभोजिषु ।
 दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
 रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्यात् कुलचिकित्सिते ।
 सुरसादिन् सर्वेषु सर्वेष्वेवोपयोगयेत् ॥
 प्रशक्तितिलकडुर्कं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
 कुण्ठ्यक्वाथसंस्पर्शं क्षीरपायञ्च पूजितम् ॥ * ॥
 क्षीराक्षि मांसानि घृतानि चैव
 दधीनि शकाणि च पूर्ववन्ति ।
 समासतोऽस्नानं मधुरान् हिमांश्च
 कमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥
 इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

कमिकण्टकं, क्षी, (कमिः कमिरोगस्य रोगे वा
 कण्टकमिव । तन्नाशकतया तथात्वम् ।) विडङ्गम् ।
 चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥
 कमिकोषोत्थं, त्रि, (कमिः कमिभिर्निर्मितो वा कोषः ।
 शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति
 उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड इति भाषा ॥
 कमिघ्नः, एं, (कमिं हन्ति इति । हन् + टक् । “हन्ते-
 रत् पूर्वस्य” । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न
 गत्वम् ।) विडङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥
 पलाशुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विडङ्गहरिद्रा च ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 कमिघ्ना, स्त्री, (कमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) ह-
 रिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥
 कमिघ्नी, स्त्री, (कमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा ।
 विडङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कमिजं, क्षी, (कमिभ्यो जायते इति । अन्त्येभ्योपीति
 डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कमि-
 जातमात्रे, त्रि । यथा, पक्षतन्त्रे । १ । १०३ ।
 “कौषेयं कमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्वापि गोरोमतः ।
 पङ्कान्तमरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्” ॥
 अस्य पर्याया यथा ।
 “अगुरु प्रवरं लोहं राजाहं योगजन्यता ।
 वंशिकं कमिजं वापि कमिजममनार्थकम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 कमिजगं, क्षी, (कमिभिर्जगं भुक्तम् । उपचारात्
 तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (“कमिजममनार्थकम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कमिजा, स्त्री, (कमिभ्यो जायते या । जन + डः
 टाप् च । लात्वा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्याया यथा,—
 “कीटजा कमिजा लात्वा जतुका च गवाधिका” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कमिरिपुः, एं, (कमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशक-
 त्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 कमिला, स्त्री, (कमीन् कमिवत् सन्तानान् जाति
 ष्यादत्ते । ला + कः टाप् च ।) बज्रप्रक्षः । बज्र-
 सन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कमियुक्ते त्रि ॥
 कमिदत्तः, एं, (कमिप्रधानः कमिमयो वा दत्तः ।)
 कोषास्यः । इति भावप्रकाशः ॥
 (कोषास्यशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
 कमिशङ्कुः, एं, (कमिरिव जीवन् शङ्कुः ।) जीवशङ्कुः ।
 तत्पर्यायः । कमिजलजः २ कमिवारिरुहः ३
 जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणः । रसवीर्यादौ शङ्कु-
 सदृशलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कमिशुक्तिः, स्त्री, (कमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कमिर्गैलकः, एं, (कमिर्निर्मितः गैल इव । ततः स्वार्थे

कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कमीलकः, एं, (कमीन् ईरयति जनयतीति । ईर +
 ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 क्व, इ न क्वतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (खां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) ऋक्षी । न, क्वा-
 योति । इ, कर्मणि क्वायते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 क्विः, एं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु क्वा-
 करणे “क्वविष्ट्विष्ट्विष्ट्विष्ट्विकीदिवि” । उणां
 ४ । ५६ । इति क्तिन् निपातनात् ।) वापयन्तम् ।
 इति उणादिवृत्तिः । तत इति भाषा ॥
 क्वश, इर य काश्चै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
 परं-सकं-सेट् । इरित् ।) काश्चै क्वशकरणम् ।
 इर, अक्वशत् अकशीत् । अस्मात् एवादित्वाङ्गिभ्यो
 ड इत्यन्ये । य, क्वशति चन्त्रं कक्षपत्तः । इति
 दुर्गादासः ॥
 क्वशः, त्रि, (क्वशधातोः क्तप्रत्यये “अनुपसर्गात्
 फुल्लक्षीवेति” । ८ । १५५ । निपातनात् साधुः ।)
 अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
 “आकाशेऽश्वश्च विज्ञेया बाणद्वयकृशतुराः” ॥)
 सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६९ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशती । ४८५ ।
 “राजसि क्वशङ्गि ! मङ्गलकलसी सहकारपल्ल-
 वेनेव । तेनैव चूर्णितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण” ॥
 “यायाममतिशौचित्यं क्षुत्पिपासामथौषधम् ।
 क्वशो न सहते तद्वदतिश्रोतोष्णमेधुनम् ॥
 क्षीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्माश्चास्युदराणि च ।
 क्वशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च यद्वह्योमताः” ॥
 “सततं व्याधितावेतावतिस्थूलक्वशौ नरौ ।
 सततक्षोपचक्षौ हि कर्षणैर्दृष्टौ रपि” ॥
 “स्थौल्यकार्ष्ण्यं वरं काश्चै समोपकरणौ क्षितौ ।
 यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीडयेत्” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
 “कश्चिदस्यः क्वशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा” ॥
 तत्र हेतुमाह ।
 “आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
 मेदोभागस्तु क्षीनः स्यात् स क्वशोऽपि महानकः” ॥
 यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
 मेदसोऽल्पता तस्य क्वशस्यापि बलं बलमित्यर्थः ॥
 अथ काश्चैस्य चिकित्सा ।
 “रूक्षाणां निमित्ते तु क्वशे युक्तीव भक्षणम् ।
 दृढं बलदृढ्यं तथा वाजीकरणं यत् ॥
 पीताम्बुगन्धा प्रयसाज्जमांसं
 घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 क्वशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बाणस्य शस्यस्य यथाभ्युदरी ॥
 अश्वगन्धस्य कल्केन कषो तस्मिन् प्रयस्यपि ।
 सिद्धं तैलं क्वशाङ्गनामभ्यङ्गादङ्गुष्ठिदम्” ॥
 इति अश्वगन्धतिलम् ॥ * ॥
 इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयमग्रे काश्चै-
 धिकादे ॥ (अक्षमः । यथा, मनौ । ४ । १३५ ।

कृशानुः

“क्षत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बज्रश्रुतम् ।
नावमन्येव वै भूयुः कृशानपि कदाचन” ॥
ए, सर्वाकारवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । १०३ ।
“अथर्वहृत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्” ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्रः । स तु परीक्षित्वाप-
प्रदातुः षट्त्रिंशः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४२ । २ ।
“स तं कृशमभिप्रेक्ष्य स्रुतां वाचमुत्सृजन् ।
अष्टच्छतं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः” ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । आत्मीकपर्वणि । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यवाहनम्” ॥

कृशरः, ए, (कृशं अल्पमात्रं रातीति । रा + कः ।
कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्प-
र्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, मत्स्यपुराणे,—

“गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय दृढपायसम् ।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीराजं सोमसूत्रवे ।
दध्यौदनञ्च जीवाय शुक्राय तु दृढौदनम् ।
शनेश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्चयेत्” ॥

कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति
हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचड़ी इति
भाषा । यथा,—

“तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः” ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुणत्वम् ।
पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्र-
कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

(“मांसेक्षुपिष्टकृशरा तिलशक्नुलीभिः” ।
इति माधवकरीययोगविनिश्चयस्य कफशूलत्या-
ख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—

“कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागः” ॥

कृशला, स्त्री, (कृशं काशं लातीति । ला + कः ।
टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, ए, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्यटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः ।
स्वाङ्गवाचित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,—

“राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्ल-
वेनेव । तेनैव शुम्भितसुखी प्रथमाविर्भूतरागेण” ॥

कृशालुः, ए, (कृशति तनूकरोति दृगकाष्ठादिवस्तु-
जातमिति । “कृतन्यङ्गीति” । उणां । ४ । २ । इति
आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥

(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
“प्रदक्षिणप्रकमणात् कृशानो-
रुदक्षिणलम्बिभुनं चकारे” ॥)

चित्रकटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्करः

कृशानुरेताः, [स्] ए, (कृशानो अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं
तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे
४७ अध्याये दृश्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] ए, (कृशाश्वेन धुन्मुसारवंशमृदपवि
शेषेण प्रोक्तं नाश्वसूचादिकं अधीते वेत्ति वा
“कर्मन्दकृशाश्वदिनिः” । ४ । ३ । १११ । इति
इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कैः + कः । टाप्
इत्वञ्च ।) आखुर्कणीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकृषि । विलेखने । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अकाक्षीत्
अकृक्षत् अकाक्षीत् । आकृषि आकर्षणे । क-
र्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥

(यथा, जनुः । ३ । ६६ ।
“मन्तवस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महदुयशः” ॥
आखुर्कणीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ च ष आकर्षणे । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) ष च, कृ-
षति कृषते भूमिं कृषकः । औ, अकाक्षीत् ।
अकाक्षीत् अकृक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । “कृषेर्द्विष्टो
दीचाम्” । उणां । २ । ३८ । इति कुन् ।) कर्षकः ।
इति मेदिनी ॥

कृषकः, ए, (कृषति भूमिमनेन इति करणे कुन् ।)
फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृषाणुः, ए, (कृष् + आनुक् ।) एषोदरात् घत्वम् ।
कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । “सर्वधातुभ्य इन्” ।
उणां । ४ । ११७ । इति इन् । “इगुपधात् कित्” ।
उणां । ४ । ११६ । इति कित् ।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः । कर्षणम् । चास इति भाषा । तत्प-
र्यायः । अन्ततम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । २ ।
प्रन्ततम् ३ । इति जटाधरः ॥

(यथा, मेघदूते । १६ ।
“त्वयायत्तं कृषिफलमिति भूविकारानभिज्ञैः
प्रोतिस्मिग्वैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः” ॥)

कृषिकः, ए, (कृषत्यनेन “वृश्चिकृष्योः किकन्” ।
उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६ । कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तिर्वेन इति “इजः
कृष्यासुतिपरिषदो वलच्” ५ । २ । ११२ । इति
वलच् । “वले” ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।)
कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
“कश्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कश्चित् तुष्टाः कृषीवल्गाः” ॥)

काकजङ्घावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, ए, (कृषं करोति कृष्टिस्थित्यादिकं
शक्तियोगात् सम्पादयतीति । कृष + कृ + टक् ॥
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णः

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष् + कर्मणि क्त
कृष्टचेत्रम् । चसा चेत् इति भाषा । तत्पठ्योक्ति
सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
“कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने” ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)

कृष्टपथः, त्रि, (कृष्टे चेत्ते स्वयमेव पथ्यते इति कर्म
कर्त्तरि कृष्ट + पच् + “राजसूयसूय्यमृष्टघोचरा
कूप्य कृष्टपथायथा” । ३ । १ । ११४ । इति
क्यवन्तो निपातितः ।) ग्रीहिः । धान्यम् । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८
“न कृष्टपथमग्नीयादकृष्टपथाप्यकालतः” ॥)

कृष्टपाकं, त्रि, (कृष्टे पथ्यते इति । कृष्ट + पच् +
कर्मणि क्त ।) “चजोः कु धिण्यतोः” । ७ । १
५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपथम् । इति व्या-
करणम् ॥

कृष्टिः, ए, (कृषत्यन्तर्भुवं विद्यालोचनाभ्यासादि
भिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिच् बाहुल्येन
तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । “वृहद्रेणुश्चासौ
मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा” ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष् + भावे क्तिच्
आकर्षणम् । जनमाचम् । इति निरुक्तम् ।
यथा ऋग्वेदे । ८ । ६४ । “विश्वो नमन्त कृष्टयः
“कृष्टयः प्रजाः” । इति भाष्यम् ॥)

कृष्ण, स्त्री, (“कृषेर्वर्ण” । उणां । ३ । ४ । इति
ततो गत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ६ । १
(अस्य पर्याया यथा,—
“मरिचं वेत्तुञ्च कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लोहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कालागुह । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, ए, (कर्षयन्तीन् महाप्रभावशक्त्या । कृष्
कर्षति आत्मसात् करोति ध्यानन्दत्वेन परि-
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् “कृष्
वर्ण” । उणां । ३ । ४ । इति बाहुल्यकात्
विनापि । नक् यात्वञ्च । यदा, कर्षति सर्व-
स्वकुक्षौ प्रलयकाले । “कर्षणात् कृष्णो रमण-
रामो व्यापनात् विष्णुः” । इति श्रुते स्तथात्वम्
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
“कृषिभूवाचकः शब्दो गृह्य निर्देतिवाचकः ।
तथोरैकात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते ।
यानसन्धिपर्वणि ७० । ५ ।
“कृषिभूवाचकः शब्दो गृह्य निर्देतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्वायव्योऽयं कृष्णो भवति सान्त्वतः” ॥
भगवद्वतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं
रघुगणेशे भाद्रकृष्णारुण्या रोहिणीनक्षत्रे नि-
देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो
“उच्यते” । शक्तिभौमशान्तिप्रयोगे अयं
बाभगो जीवः सिंहतुलाविभुः क्रमवशात्

कृष्णः

कृष्णः

कृष्णः

प्रनोराहवः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं
ब्रह्मन्मन्त्रद्वये श्रीकृष्णामिधमन्त्रेक्षणमभू-
दाविः परं ब्रह्म तत्” ॥ इति खनाखिक्यनाम-
ज्योतिर्गन्धः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णाव-
तारकालः कश्चित् दापरयुगशेषे इत्ययं पाठो
लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरि-
सम्मतमिति बोध्यम् । तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि
च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि ।
तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्भव भगवानिति जि-
ज्ञासायां वैवस्वतमन्त्रन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे
इत्युक्त्या वर्तमानकलेः प्रथम एव निर्णयिते । तथा
च उच्यतेः शशिभौमचान्द्रिग्रह इति ।
खनाखिक्यनामज्योतिर्गन्धोक्तेः कलियुगस्य ६४७
वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्वं
कलौ तादृशसमयासम्भवात् । किञ्च राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । ५१ ।

“शतेषु षट्सु तार्द्धेषु अधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्सम-
कालीनयोः कुरुपाण्डवयोस्तत्पत्तिः कथिता अतो
भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम् ।
अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गधिराह
ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते ।
यथा, भागवते । १० । ८ । ६ ।

“आसन् वर्षास्त्रयोदशस्य गृह्यतोऽनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” ॥
इदानीं कलावित्थर्थः । तथा, पुराणान्तरे,—

“कृते शुक्लं हरिं विद्याद् जेतायां रक्तवर्णकम् ।
दापरे पीतवर्णश्च कलौ कृष्णत्वमागतः” ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने ।
“कृते शुक्लश्चतुर्वाङ्मूर्तिर्लो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् विभ्रदण्डकमण्डलुम् ॥

हिरण्यकेशस्तथात्मा सकम्पवाद्युपलक्षणः ।
जेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्वाङ्मूर्तिर्लो वल्कलाम्बरः ॥

दापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्यैरुपलक्षितः ॥

नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्श्वदम् ।
यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थयैर्जन्ति हि सुमेधसः” ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णयिताः
तनु केवलं तेषां वाह्यवर्णत्वेन पर्यवसितत्वं किन्तु
युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्मत्वमेव निश्ची-
यते । यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः
प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

“तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघः” ॥

जेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः
कृतः यथा,—

“रजो रजात्मकं विद्धि त्वया सङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहि नम्” ॥

दापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो
निर्देशः । यथा,—

“वावह रजो वै यदा अन्यकारात्मकेन तमसा
संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौह्यादिवहवो दोषा
प्रकाशन्ते” ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्र-
त्वप्राप्तिहेतुमाह ।

“गोभ्योऽपि समाख्याय पीताः कृष्णनुजीविनः ।
खधर्मानानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्रतां गताः” ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः
प्राधान्यनिर्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
निद्रा तन्ना तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता” ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय
तमःप्रधानां मायामधिरुपायैव कलावेव भगवतः
प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य प्रकाश्याः प्रचलितु-
मारब्धत्वादा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधि-
ष्ठिरप्रवर्तितत्वात्तानां षड्विंशधिकसाङ्गद्विस-
हस्राण्येवातीतानि । महाभारतभागवतादिशा-
स्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्जुनेन
तुल्यवयस्कत्वात् उपर्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसा-
रेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु
गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः । तद्वर्णनया हि
कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव
कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते । किञ्च,
एतावदपि निर्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा विष्णु-
खीष्टाविर्भावादकोनाश्रीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रव-
र्तितुमारब्धः । अतः षड्विंशधिकचतुर्विंशति-
शतवर्षेभ्य एकोनाश्रीतिवर्षेषु विदुक्तेषु विष-
खीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व-
मेव युधिष्ठिराविर्भावकालः । ततो नितरामेव
विषखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशत-
वर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि
निरूप्यते ॥

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—
“सूरेन्दुदावने रम्ये मोहयन्तमनारतम् ।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥

आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिभधुवताः ।
पीडिताः कामवाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥

सुक्ताहारलसत्यनिगुल्लन्नभरागताः ।
सस्तधर्मिलवसना मदस्वलितभाषणाः ॥

दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्तुन्दमानाधराक्षिताः ।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्वितैः ॥

फुल्लेन्दिवरकान्तिमिन्दुवदनं वर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्चितवतुं गोगोपसंघाटनं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषणं भजे” ॥

इति वल्कसारः ॥ * ॥ अस्य यादचिह्नानि यथा,
“अन्नाङ्गं कजसं चिकोणधनुषी खं गोव्पदं प्रोष्ठिकां
शृङ्गं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कौशाटुकं खस्तिकम् ।

चक्रं कञ्चयवाङ्गं ध्वजपवीजम्बुर्दरेखाम्बुजं
विभाणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्मार्चिताङ्गिभजे” ॥
इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसं-
ख्येयाः । तत्र युगावताराश्चत्वारः । यथा,—

“कृते शुक्लश्चतुर्वाङ्मूर्तिर्लो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् विभ्रदण्डकमण्डलुम् ॥

जेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्वाङ्मूर्तिर्लो वल्कलाम्बरः ।
हिरण्यकेशस्तथात्मा सकम्पवाद्युपलक्षणः ॥

दापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्यैरुपलक्षितः ॥

नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्श्वदम् ॥

यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थयैर्जन्ति हि सुमेधसः” ॥ * ॥
अस्य कल्पावतारा दश यथा । मत्स्यः १ कूर्मः २
वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६
रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० । इति
श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्था ।

“अयं नेता सुरस्याङ्गः १ सर्वसत्त्वक्षान्वितः २ ।
रुचिरः ३ स्नेहसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसा-
न्वितः ६ । विविधाद्भुतभावावित् ७ सत्यवाक् ८
प्रियम्बदः ९ । वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धि-
मान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्धः १४ च-
तुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८ ।
देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचतुरः २० शुचिः २१
वर्षी २२ ॥ स्थिरः २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५
गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८ । वदान्यो
२९ धार्मिकः ३० शूरः ३१ कण्ठो ३२ मान्य-
मानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ क्षीमान्
३६ प्रेमवशः ३७ सर्वशुभङ्करः ३८ ॥ प्रतापी ३९
कीर्तिमान् ४० रक्तलोकः ४१ साधुसमाश्रयः ४२ ।
नारीगणमनोहारी ४३ सर्वाराध्यः ४४ समृद्धि-
मान् ४५ । वरीया-४६ नीश्वर-४७ ॥ इति गुणा-
स्तस्यानुकीर्तिताः । सदास्वरूपसम्पन्नः ४८
सर्वज्ञो ४९ नित्यनूतनः ५० ॥ सच्चिदानन्दसाम्राजः
५१ सर्वसिद्धिनिधेयः ५२ ॥ अविचिन्त्यमहाशक्तिः
५३ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५४ ॥ अवतारावलीः
५५ हतारिगतिदायकः ५६ । आत्माराम-
वीजं ५७ हतारिगतिदायकः ५८ । सर्व-
गणाकर्षी-६० त्वमी कृष्णो किलाद्भुतः ॥ अतुल्य-
द्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१ । अतुल्य-
मधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ चित्रगन्मान
साकर्षी सुरलीकलकूजितः ६३ ॥
रूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्नाप्रियाधिक्यं माधुर्यं वेणुरूपयोः ।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥ * ॥
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः । धनुः
अस्य गदा कौमोदकी । खड्गः बन्दकः । मणिः
शार्ङ्गम् । शृङ्गः पा-
कौस्तुभः । वाहनं गरुडः । रथः गरुडध्वजः ।
रथस्याश्वः प्रैव्यसुग्रीवमेघवाहनपुष्कराः । इति
श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्याः गोलीके रुन्दा-
वने च श्रीराधा । वैकुण्ठे लक्ष्मीः । इति ब्रह्मा-
वैवर्तम् ॥ हारकायां कनिषायां १ जाम्बवती २

कृष्णः

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाम-
जिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः ।
अन्या अपि शताधिकषोडशसहस्राणि स्थिताः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ब्रजस्थितस्यास्य सखाय-
स्तुर्विधाः । तत्र किञ्चिदयसाधिकाः सहस्रो
यथा । सुभद्रा १ मण्डलीभद्रा २ भद्रवर्द्धनः ३
गोभटः ४ यक्षेन्द्रभटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७
महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः ॥
महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः ॥
वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशालः १ वृषभः
२ ओजस्वी ३ देवप्रस्थः ४ वरूथपः ५ मणिवन्धः
६ करन्धमः ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रिय-
सखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः
३ किङ्किणी ४ लोककृष्णः ५ अंशुः ६ भद्रसेनः ७
विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्गाक्षः ९ कलविङ्कः १०
इत्याद्याः ॥ पूर्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ताः
भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्मसखायो यथा ।
सुबलः १ अर्जुनः २ गन्धर्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः
५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥
वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र
वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधानार्थं गोपाङ्गना
रूपेण जाताः । ब्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा ।
राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४
श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९
विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका
१३ खड्गनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६
विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २०
विशारदा २१ तारावली २२ चक्रोराक्षी २३
शङ्करा २४ कुङ्कुमादयः २५ । एतासां मध्ये
विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः ।
अन्या यूथाधिपाः । तासां मध्ये राधाद्योऽष्टौ
सुभगाः । आसां राधाचन्द्रावली श्रेष्ठे । अन्यो-
रपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
अपि च । चन्द्रावली १ सुशोला २ तस्याः सह-
चर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः
सहचर्यः एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६
अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७
अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः
सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । जाङ्गवी ९ अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः
सहचर्यः पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शुभा १३
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । पद्मा १४
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । गौरी १५
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । सर्वमङ्गला
१६ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि । सरस्वती
१७ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
भारती १८ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
अपराधा १९ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
इति २० अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । गङ्गा

कृष्णक

२१ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
अम्बिका २२ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि ।
सती २३ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्यः षोडशसह-
स्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्यः चतु-
र्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्यः
त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्यः
चतुर्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४४ ।
“दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च” ॥)
व्यासः । (अयन्तु दैपायनः वाससां सत्यवत्यां महर्षेः
पराशराज्जातः कृष्णवर्णात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद्
वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा, महाभारते १ । १०५ । १४ ।
“यो यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवान्दधिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्यात् कृष्णत्वमेव च” ॥)
अर्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दृष्टनाम-
स्वन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
“कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै” ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । नगन्ताद् गुणवचनेभ्यो
मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥
काकः । इति मेदिनी । करमर्दकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्यायः ।
नीलः १ असितः ३ श्यामः ४ कालः ५ श्यामल
६ मेचकः ७ बङ्गलः ८ रामः ९ श्रुतिः १० । इति
जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति
पापानि शरणागतानां बाङ्गलकात् कृष्णेनैकं वर्णं
विनापि शात्वच्च । परब्रह्म । यथा, पौराणिकी-
गाथायाम् ।
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः” ॥
चन्द्रासकप्रथमादिपञ्चादशकलाक्रियारूपः
प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः का-
लभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।
“चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः” ॥
कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
“धूमो राज्ञिस्तथाकृष्णः घण्टासा दक्षिणायनम्” ॥
कृष्णसारङ्गः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
“धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च” ॥
अशुभकर्म । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इज्जेश
सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य
अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशम-
मण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च श्रुतिनाय । अथर्व-
वेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोप-
निषदि । “गोपालतापनकृष्णहृद्ययीवदत्तात्रेयगा-
रुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सूक्तानां उप-
निषदां भद्रं कर्णेभिस्त्रिंशत् श्रुतिभिः” ॥)
कृष्णकन्दं, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य) रक्तो-
त्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचू

कृष्णकर्म, [न] त्रि, (कृष्णं अशुभं कर्म यस्य) ।
पापाचारयुक्तः । तत्पर्यायः । शिश्विदानः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्वितावर्णे
इत्यस्य श्वेतैर्दश्वेतानच् दत्वं सनो लुक् च इति
शिश्विदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म इति पठन्ति ।
अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्मस्य अकृष्ण-
कर्मो शुक्लकर्म इत्यर्थः । इति व्याचक्षते
इति भरतः ॥
“शिश्विदानः कृष्णकर्मो शुक्लकर्मोति कस्यचित्” ।
इति जटाधरः ॥ स्त्री, प्रणानां कृष्णत्वसम्पादक-
क्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतोक्तौ “अथ प्रणस्योप-
क्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्मक्षारकर्मभिः
कर्मैः कृष्णकर्मपाण्डुकर्म” । इति ॥)
कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य चूडा इव कलिः कलिः
यस्याः) । खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा
रक्ततण्डुलीयनालवदग्रस्थियुक्ता पत्रं क्षुद्रताम्बूल-
दलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णं
मिलितपद्मदलं षट्कोशरम्यं खलपसदृश्यं
अपराङ्मे प्रस्फुटति । तस्य बीजं कृष्णमरिचतुल्यं
पुष्पं सर्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति ।
तदुत्पत्तिलस्य मूलतो बीजतश्च । इति लोका-
प्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना प्रणस्कोटं
भवति इति वैद्यकम् ॥
कृष्णकाष्ठं, स्त्री, (कृष्णं काष्ठं यस्य) । कालागुह्यं
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्दे ऽस्य विशेषः
ज्ञातव्यः ॥)
कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य कलिः क्रीडा इव
चूडा इव पुष्पकलिका यस्याः) । खनामख्यात-
पुष्पवृक्षः । (अस्याः अन्यदिवरणं कृष्णकलिः
द्रष्टव्यम् ॥)
कृष्णकोहलः, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्मण्यं ज-
वितकं लाति गृह्णातीति । ला + कः) द्यूतहारा
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्य) । शोभ-
जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
((“इमांस्त्रीपरां वृक्षानाज्येषां हितांस्त्वचः
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिलकश्च तथातरुः ॥
विरचेने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिलकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेव्यर्षः स चोच्यते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥
कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेश-
यस्य) । कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णचक्षुकः, पुं, (कृष्णा चक्षुरस्य । ततः कृष्ण-
चक्षुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चक्षुकशब्दे विवरणमस्य व्याख्येयम् ॥)
कृष्णचतुर्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धि-
चतुर्दशी) । कृष्णपक्षीयचतुर्दशी । तत्पर्यायः
भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णचरः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्वा गौः चरट्) । कृष्ण-
भूतपूर्वा गवादिः । इति सुश्रुतोक्तम् ॥
कृष्णचूडा, स्त्री, (कृष्णस्य चूडेव पुष्पचूडा यस्य) ।
खनामख्यातसकण्डकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं

कृष्णद

कृष्णपा

कृष्णमु

वृक्षदलवद्भवति । तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्यधः स्थलसूक्ष्मदण्डलं दीर्घवृत्तं दण्डीर्षकेश्वरमध्यं ईषत्सूक्ष्मयुक्तं जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूड़ा अयं यस्याः । ततः कम् ततश्चाप् सत इत्यच् ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुंक्षफल इति भाषा ॥)

कृष्णचूर्णं, स्त्री, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम् । दग्धाक्षो-हान्निःसृतकोट्टिमित्यर्थः ।) लौहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्णवर्णस्थलजीरकः । केलेजीरा इति भाषा । तत्पर्यायः । सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुक्षिका ७ । इत्यमरः । सुषवी ८ कुक्षिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥ उपकुक्षिः १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११ जरणा १२ शाली १३ बज्जगन्धा १४ । पृथुका १५ पृथिवी १६ मेघजम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ च ।

“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्धारशोधनः । कृष्णजाजो तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥ पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुक्षिका । उपकुक्षी च कुक्षी च वृहज्जीरक इत्यपि ॥ जीरकजितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिद्वक्त् ॥ ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं दृढ्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनान्घ्रान्गुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचिचक्षुर्हितकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो वीजं यस्याः ।) कर्ण-स्कोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णताम्रं, स्त्री, (कृष्णं ताम्रम् । “वर्णो वर्णेन” । २ । १ । ६६ । इति कर्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचिह्नता, स्त्री, (कृष्णा चिह्नता ।) कृष्णवर्णा चिह्नत् । काल तेउड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेघिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८ । इति जटाधरः ॥ (अस्या गुणा यथा, कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । विपाकेकटुकत्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रूक्षत्वात् वात-कौपनत्वञ्च ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णो दन्तः शिखरदेशो यस्याः ।) काष्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि । दन्तस्तु मध्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) भ्रमरः । इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि ॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञाद्यण् । कृष्ण-श्चासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । १३ । “तत्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मोऽपि कुरुनन्दन ! । कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्” ॥ अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ । १०५ । ७—१४ ।

“धर्मयुक्तस्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरो मम । सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः । आजगाम तर्ही धीमांस्तस्मिन् यमुनां नदीम् ॥ स तार्थमागो यमुनां मासुपेयाव्रवीत्तदा । सान्त्वयन् मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं वचः ॥ तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! । वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् । तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥ मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः । तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥ ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् । द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ पाराशर्यो महायोगी स भूयैव महानृषिः । कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः” ॥ अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्ण-धत्तूरः । कालधुतुरा इति भाषा । तत्पर्यायः । सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्ण-पुष्पः ६ विवारातिः ७ कूरधूर्तः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । त्रया-तित्वगदोषखज्जैकण्टकतृज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ “सि-तनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतोऽस्तेषु गुणाच्छस्तु कृष्णकुसुम-स्यात्” इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।) कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपद्मः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतस्फुटयत्तमकः पद्मः ।) असितपद्मः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्या-न्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥ “तत्र पद्मावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रद्विकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रयत्तमकः ॥ पद्मत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पचतेऽसौ । पच + घञ् ।) पाकः फलम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य । करमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य ।) करमर्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, (“वर्णो वर्णेन” । २ । १ । ६६ । इति कर्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि ।

ॐ “ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥)

कृष्णपिण्डोतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डोतकः । नित्यकर्म-धारयः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः ।) कृष्णपिण्डोत-कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपी-लिका । कालपिपीड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः । स्थूला २ वृक्षरुहा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्याया ज्ञेयाः ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उयं कुत्सितं वा फलं अस्य ।) करमर्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य ।) करमर्दकः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजो । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (कोलशिम्बी । आल्कुशी इति भाषा ।) कोट जाम इति भाषा । अस्याः पर्याया यथा ॥

“सूक्ष्मकृष्णफला जम्बू दीर्घपत्रा च मध्यमा” ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बिः । सुवरा श्रेणि इति भाषा ॥ अस्याः पर्याया । यथा,—

“कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्यङ्कपट्टिका” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्भूतिका यत्र देशे । समासे अच् ।) कृष्णवर्णभूतिकायुक्तो देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन + ङः । ततश्चाप् ।) गोमूत्रिकावृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्चेदोऽस्याः ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा ॥

“कट्टी तु कटुका तित्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शुक्लादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौशदि-त्वात् ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या गुणपर्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णसुङ्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निवृत्तो वा सुङ्गः वन-जातत्वात् ।) सुङ्गविशेषः । कालसुङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराङ्गः ४ । अस्य गुणाः । विदोषदाहनाशित्वम् । मधुर-त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । बल-

कृष्णलो

कृष्णर

कृष्णसार

वीर्याङ्गुष्ठिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथाह भावप्रकाशः ।

“मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तरसो हि सः ।

स्वादुरत्यानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥

मुद्गो वज्रविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा ।

श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वा लघुः स्मृतः ॥

शुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।

चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः” ॥

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।)

शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका ।

तत्पर्यायः । सुहृत्भूमिः २ । अस्या गुणः । क्षत-

दाहास्रप्रदरक्षेपित्तहरत्वम् । इति राजनि-

र्घण्टः ॥

कृष्णमृत्तिका, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कृष्ण-

भूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति । रुह +

कः ।) जनुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णरूप्यः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्वा गौः भूतपूर्वा

रूप्यः । कृष्णचरः । कृष्णस्य भूतपूर्वा गवादिः ।

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कृष्णलकः, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याङ्गफलेसिद्धादि-

त्वात् लच् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुञ्जा । परिमाण-

विशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७ ।

“पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश” ॥

कृष्णलवणं, स्त्री, (कृष्णं लवणम् ।) सौवर्चललवणम् ।

काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माण्डे

१८४ अध्याये ।

“सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्” ॥

अस्य पर्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रुचकं कृष्णलवणमज्जं सौवर्चलञ्च तत्” ॥

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६८ ॥ (स्त्री, परिमाणविशेषः ।

यथा, मनुः । ८ । १३४ ।

“सर्वपाः षट् यवो मथ्यास्त्रियवास्तेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश” ॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्वाक्यात् तदयथा ।

“गौरसर्वपाः षट् मथ्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो

यवो भवति । त्रिभिर्गवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं

पञ्चभिः कृष्णलैर्माषाः षोडशमाषाः सुवर्णः स्यात्” ॥

अस्याः पर्याया यथा ।

“साङ्गुला कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकगन्तिका ।

काकादनी काकवित्ता काकजङ्घा शिखण्डी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कृष्णलोहं, स्त्री, (कृष्णं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

(“त्रयुसोसवासरजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोह-

मलञ्चेति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६

अध्याये ॥)

कृष्णलोहितः, पुं, (कृष्णः लोहितश्च । “वर्णो वर्णै

२ । १ । ६६ । इति समासः ।) कृष्णरक्तमिश्र-

वर्णः । धूम्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः २ । ५ । १६ ॥

कृष्णवक्त्रः, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।) वानरः ।

इति हलायुधः ॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य ।

वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति

भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । २२ ।

“हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते” ॥) चित्रक

वृक्षः । इत्यमरः ॥ (कृष्णं अपवित्रं कर्म आच-

रणं यस्य ।) दुराचारः । राज्ञः । इति मेदिनी ॥

(कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य ।

ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली ।) कृष्णार्जकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ शारिवाविशेषः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा ।

“कृष्णार्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका ।) जनुका लता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवर्वरकः, पुं, (कृष्णः वर्वरकः ।) वर्वरवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

(वर्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कृष्णवानरः, पुं, (कृष्णः वानरः ।) कालवानरः ।

तत्पर्यायः । गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४

कृष्णमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवीजं, स्त्री, (कृष्णं वीजं यस्य ।) कालिङ्गम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालिन्दं तरवूज इति

लोके । अस्य पर्याया गुणाश्च यथा ।

“कालिन्दकृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्तुलम् ।

कालिन्दं ग्राहिदृक्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ।

पक्नन्तु सौष्णं सद्धारं पित्तलं कफवातजित्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णवीजः, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य ।) रक्तशिशु-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः ।

इत्यमरः २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्याया यथा ।

“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।

कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्याल्यलिवल्लभा ॥

ताम्रपृष्ठी च कथिता परा स्यात् पाटलासिता” ॥

इति च तस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माधवर्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्याया यथा ।

“सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माधवर्णी महासहा ।

कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपरिणी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ * ॥ गम्भारीवृक्षः ।

अस्य पर्याया यथा ।

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्विका ॥

काष्मीरी काष्मरीहीरा काष्मर्यः पीतरोहिणी ।

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुणाश्चास्याः पाटलामाधवर्णीगम्भारीशब्देषु

व्याख्येयाः ॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ततः संज्ञायां

कन् ततटाप् अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः ।

पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णशारः, पुं, (कृष्णः शारः श्वलश्च ।) कृष्णसार-

शृङ्गः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कृष्णशालिः, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः ।) काव-

धान इति भाषा । तत्पर्यायः । कालशालि-

२ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः ।

त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-

वर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिवर्धकारित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कृष्णशिशुः, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिशुः ।) शो-

भाङ्गनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिम्विका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्विका

कुत्सिता शिम्विका वा ।) कृष्णवर्णशिम्वी । काव-

शिम इति भाषा । तत्पर्यायः । काकाखी २

इति रत्नमाला ।

(अस्या गुणा गम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥

“सितासिताः पीतकरक्तवर्णा

भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्वीः ।

यद्योदितास्ते गुणतः प्रधाना

ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कृष्णशृङ्गः, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य

महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णसखः, पुं, (कृष्णस्य सखा ।) “राजाहःसखि-

वृत्” ॥ ५ । ४ । ६९ । इति टच् ।) अर्जुनः

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्जुनवृक्षः ॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी ।) त्रौपदी । सा

पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कृष्ण-

सखी सहचरी इव कृष्णवयत्वात् ।) जीरक-

इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णसर्षपः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः ।) राजसर्षप-

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“क्षवः क्षताभिजनकः क्षमिक्षत् कृष्णसर्षपः” ।

अस्य गुणाश्च ।

“अति तीक्ष्णविशेषेण तद्वत्कृष्णापि राजिका”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णसारः, पुं, (कृष्णसारो सारःश्वलश्चेति ।) हरि-

भेदः । इत्यमरः २ । ४ । १० । कालसार इ

भाषा ॥ (यथा, मनौ २ । २३ ।

“कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

त ज्ञेयो यच्चियो देशो स्नेह्यदेशस्ततः परः” ॥

अस्य मांसगुणाः । संग्राहित्वम् । रुचिवलका-

त्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सु-

वृक्षः । शिशुपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ खरि-

वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णसारङ्गः, पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः । कृष्णसा-

(यथा, कात्यायनश्रौतवचने । ७ । ६ । २१ ।

“कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्” ।

तथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ४ । १३ । “कृ-

सारङ्गः स्यादित्याह यदि कृष्णसारङ्गं न वि-

अथो अपि लोहितसारङ्गम्” । “कृष्णसार-

श्यामश्वलः” । इति भाष्यम् । पक्षे परब्रह्म

यथा, “कृष्णः नित्यनिर्व्यायरूपः तदङ्गं तत्स-

कृष्णागु

कृष्णाग्नि

कृत

यदि चेत् न विन्देत् लभेत अथो अपि तर्हि
लोहितसारङ्गं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ॥
कृष्णसारथिः, पुं, अर्जुनवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।)
पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे
पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथाङ्गीकारः ।
यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५-३८ ।
अर्जुन उवाच ।
“भवान् समर्थस्तान् सर्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषधर्मः ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेष्मितं कामं तद्भवान् कर्तुमर्हति ॥
वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्पृष्टेया मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव” ॥
कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।)
शिंशपावृत्तः । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायाः यथा,
“शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कृष्णस्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।)
कालस्कन्धः । तमालवृत्तः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
कृष्णा, स्त्री, (कृष्णे नक्त्वात् ततः टाप् ।) द्रौपदी ।
(सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव
अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ ।
१६८ । ४४ ।
“कृष्णोत्पन्नाः कृष्णाः कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं यज्ञे द्रुपदस्य महामखे” ॥
नीलीवृत्तः । पिप्पली । (अस्याः पर्याया यथा ।
“पिप्पली चपला श्रौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्तवण्डुला” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥
नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका ।
सारिवाविशेषः । राजसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्यटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोम-
राजी । इति जटाधरः ॥ (दादशप्रकाराणां जलौ-
कसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा ।
“वासुदेवनचूर्णवर्णा एथुशिराः कृष्णा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)
कृष्णागुरु, स्त्री, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्ण-
सुगन्धिकावृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । अगुरु २ वृद्धा-
रम् ३ विम्बरूपकम् ४ शीघ्रम् ५ काजागुरु ६
केश्यम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम्
१० वल्लरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ ।
(यथा, भविष्यपुराणे आत्मवत्त्वोपदेशे ।
“विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित्
मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु ।
“अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं जोङ्गं तथा ।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्थकम् ।
अगुरुष्वणं कटु त्वयं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्वतः । तद्-
वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्वतः । इति जटाधरः ॥
(अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम ।
इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अन्यतेऽनया इति । अनृज् + करणे
ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।)
कालाञ्जनीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः ।
तत्पर्यायः । कृष्णसमुद्रवा २ कृष्णवेण्या ३ कृष्ण-
गङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ६ । ३३ ।
“सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्” ॥
अस्य जलगुणाः । खच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपन-
त्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा +
कः । ततश्चाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

कृष्णामिधं, स्त्री, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिधति
स्पृष्टते वर्णेन । आ + मिध् + कः ।) कृष्णायसम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, स्त्री, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अण् ।
कृष्णवर्णलोहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णाचिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्ण-
वर्णधूमेन सह अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्वरः ।) काल-
तुलसी । तत्पर्यायः । कालमालः २ मालुकः ३
कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरुडः ६ वन-
वर्वरः ७ वर्वरौ ८ जातिः ९ ।
(अन्ये पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“कृष्णार्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः” ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवा-
तामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णं आलुः ।) नीलालुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् +
अधिकरणे घञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।)
अश्वत्थवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्वतः ॥
इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रितः, चि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्त्याश्रयः ।) यस्य
आश्रयः कृष्णः सः । इति सुगन्धोद्धम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्ण + संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्वम् । यदा, कृष्णवर्णा भूमाऽस्यस्य
इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ ।
६ । १६ ॥ राइ सर्वा इति भाषा ॥
((“कृष्णिका राजिकासुरी कुष्ठको राजसर्वपः” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,
“श्यामा वराही शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी चटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वंमितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी
धनुर्द्धरी पाश्र्वसमूहमाता ।
प्रत्यक्षरूपा भगवत्यहोमा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्” ॥
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्ण इक्षुः ।) इक्षुभेदः ।
काजली आक् इति भाषा । तत्पर्यायः । श्या-
मेक्षुः २ कोकिलेक्षुः ३ कोकिलाक्षुः ४ कान्ता-
रकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
पाके मधुरत्वम् । खादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् ।
कटुत्वम् । रसाद्यत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । सम-
वीर्यं बलवीर्यसुवर्णदातृत्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे
द्रष्टव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्ब-
रिका । यदा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।)
काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (डु कृ ज् करणे + “कृधूमादिभ्यः कित्” ।
उगां ३ । ७३ । इति सरन् कित् । बाङ्गलकात्
न घत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥

(यथा, कुन्दोगपरिशिष्टे—
“तिलतण्डुलसम्पन्नाः कृसरः सोऽभिधीयते” ॥
खिचुडी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।
“एथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नाणि हवींषि च” ॥)

कृ, प्र विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरां-परं-
सकं-सेट् ।) प्र, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं
इति । सूत्वाद्योदिदित्यत्र मूर्च्छवर्जनसामर्थ्यात्
येन केनापि प्रकारेण रेफान्ताङ्गिष्ठातस्य न इति
व्याख्यानात् ऋदिश्याविति इरि उरि च कृते
रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गू प्र निग-
रणे इत्यादेरपि गौर्ण इत्यादि बोध्यम् । इति
दुर्गादासः ॥

कृ, ज गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-उभं-
सकं-सेट् ।) ज गि, कृणाति कृणीते । कीर्णः
किर्णः । इति दुर्गादासः ॥

कृ, क ड विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, कारयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

कृत्, कृ मंशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

केकाव

गोष्ठीषु यद्गुणान्परोरगणाः । कीर्त्तादेशस्य नि-
त्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य व्यभिचारसूच-
नार्थः तेन अचीकृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

कृमः, त्रि, कल्पनार्थकपधातोः कर्मणि क्ते कृपादेशः ।
नियतः । कृतकल्पनः । कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः ।
यथा, “अवश्यकृमाभिः पर्वतत्वचत्वरत्वादितत्तज्ज-
र्मावच्छिन्नाधिकरणतायत्तिभिरेवोपपत्तौ” । इति
जगदीशः ॥ (यथा, मनौ । ११ । २७ ।

“इष्टिं वैश्वानरो नित्यं निर्व्यपेदव्यप्यये ।

कृमानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे” ॥

कृमकीला, स्त्री, (कृमं कीलयति । कील् + “कर्म-
ण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् ।
तत्पर्यायः । पट्टोलिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमधूपः, पुं, (कृमः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।)
सिद्धकः । इति जटाधरः ॥ (कृमश्चासौ धूपश्चेति
वियहे कृत्रिमो धूपः ॥)

कृमिकः, त्रि, (कृमं मूल्यदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्त्यस्य ।
कृम + ठन् ।) क्रीतः । इति हलायुधः ॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्य-
त्वेनास्त्यस्य ॥) सूर्यवंशीयरजविशेषः । इति श्री-
भागवतम् ॥ (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथ-
श्चक्रुः । यथा, रामायणे १ । १३ । २३ ।

“तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ।

अश्वरं राजसिंहस्य सपुत्रन्तमिहानय” ॥

जनपदवाचे तु बद्धवचनान्तः । यथा, महाभारते ।
६ । जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि ६ । ४८ ।

“उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराद्राः केकयास्तथा” ॥

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्कोचे माना-
भावात् केकयाज्जन्यजनकभावोऽपि पुंयोग इति
पुंयोगादाख्यायां ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु
केकयराजपुत्री भरतमाता च । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणे ।

“सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत्” ॥)

केकरः, त्रि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थः कर्तुं नेत्र-
तारां शीलमस्य । “कृचो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु” ।

३ । २ । ० । इति टः । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञा-
याम्” । ६ । ३ । ६ । इत्यलुक् ॥) वलीरः । इत्यमरः ।

२ । ६ । ४६ । टेश इति भाषा । (यथा, मनौ ।

“पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा” ॥

चतुर्वर्णात्मकमन्त्रः ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे । “चतु-
र्वर्णस्तु केकरः” ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै + कः टाप् ।

अलुक् समासः । यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्मणि

ङः । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” । ६ । ३ ।

६ । इत्यलुक् ।) मरूत्वाणी । इत्यमरः । २ । ५ ।

३१ ॥ (यथा, रघौ १ । ३६ ।

“बहुजसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः” ॥)

केकावलः, पुं, (केकां ध्वनिविशेषं वलते स्त्रुणातीति ।

केका + वल् + अच् । यद्वा, केका + अस्त्यर्थे वाङ्-

लकात् वल्च् प्रत्ययः ।) मयूरः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

१८६

केतकी

केकी, [न] पुं, (केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति ।
श्रीह्लादिस्थेति इनिः ।) मयूरः । इत्यमरः २ । ५ ।
३० ॥ (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।

“केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तप्रतमिवास्थितः” ॥)

केकेयी, स्त्री, (केकेयी एषोदरात् एकारत्वम् ।)

केकेयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुग्धबोधमते

“किमः त्वयन्ताच्चिन्नौ” । इति चनप्रत्ययः ।)

केचित् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, पञ्चदशी । ६ । ५६ ।

“पूर्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन” ॥)

केचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुग्धबोधमते

तु “किमः त्वयन्ताच्चिन्नौ” । इति चित् प्रत्ययः ।)

केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यतिरा इति

भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । “केचिद्-

वदन्तीति वितर्कवादिनः” । केचित्कालापकोविदाः

इति रामतर्कवागीशः ॥)

केचुकं, स्त्री, (कचु + स्वार्थे कन् । एषोदरात् एत्वे

साधुः ।) कचुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणकः ततः

टाप् अत इत्वम् । स्त्रीत्वं लौकिकम् ।) पटकुटी ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कानात् इति भाषा ॥

केत, त् क मन्त्रणे । निःश्रावणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (अदन्तचुरां—परं—सकं—सेट् । मन्त्रणे नि-

मन्त्रणे । अचिकेतत् । निःश्रावणं समयोद्गा-

यणम् । इति दुर्गादासः ॥

केतकः, पुं, (कितनिवासे + एवल् ।) केतकीवृक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ६ । १७ ।

“विलासिनौविस्मदन्तपच-
मापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः” ॥

अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—

“केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः” ॥

“केतकः कटुकः खादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक + गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्प-

वृक्षविशेषः । केया इति भाषा ॥

(यथा, भमरावलीके । १ ।

“गन्धाद्यासौ सुवनविदिता केतकी स्पर्णवर्णा

पद्मभान्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात” ॥)

तत्पर्यायः । सूचीपुष्पः २ हलीनः ३ जम्बुलः ४ ।

इति रत्नमाला ॥ केतकः ५ सूचिकापुष्पः ६

जम्बुकाः ७ क्रकचच्छदः ८ । इति भावप्रकाशः ॥

तीक्ष्णापुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११

मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया

१५ क्रकचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८

गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१

प्रांशुला २२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । तत्पुष्पगुणाः ।

वर्णत्वम् । केशदौर्गन्धनाशित्वम् ॥ हेमाभाया-

स्तस्या गुणाः । मदगौन्मादकत्वम् । वृंहणत्वम् ।

सौख्यकारित्वम् ॥ तस्याः स्तनगुणाः । अति-

केतुः

शिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् ।
रसायनत्वम् । वर्णदेहदाह्यकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

केतनं, स्त्री, (कित् निवासाद्यर्थेषु + कर्मभावकरणा-
धिकरणादिषु यथायथं ल्युट् ।) ध्वजः ।

(यथा, रघुवंशे ६ । ३६ ।

“अपतुषारतया विशदप्रभैः

सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभि-

र्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम्” ॥)

कार्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११३ ॥

(यथा, मनुः । ४ । ११० ।

“प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्विष्टस्य केतनम् ।

अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके” ॥)

चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।

“स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुन्धराम् ।

दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः” ॥)

स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ६ ।

“एतद्राजासनं सर्वभूतसंश्रयकेतनम्” ॥)

केतुः, पुं, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेषः । स तु राज्ञो

शरीरम् । तत्पर्यायः । शिखी २ । इति दीपिका ।

अयं पापग्रहः । यथा,—

“अर्द्धो नेन्दर्कसौराराः पापाः सौम्यास्तथापरेः ।

पापयुक्तो बुधः पापो राजकेतू च पापदौ” ॥ इति ॥

अथन्तु जन्मराश्यपेक्षया षष्ठ्यदिशमैकादश-

स्थानस्थितश्चेत् शुभः । यथा,—

“केतुपञ्चवभौममन्दगतयः षष्ठ्यत्रिसंस्थाः शुभा-

श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।

जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतौ युग्मेषु सोमात्मजः

शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्वेऽप्युपान्ये शुभाः” ॥

इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चखण्डग्रहजुमिच

समनीचा यथा,—

“सिंहस्त्रिकोणं धनुरक्षसंज्ञं

मीनो गृहं शुक्रशनी विपक्षौ ।

सूर्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ

जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः” ॥ इति ॥

“सोचाच्च सप्तमं नीचं प्राग्वद्भावविनिर्दिशेत्” ॥

इति ॥ * ॥ अस्य रिच्यथा,—

“केतुर्यस्मिन्मृत्तेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः ।

रौद्रे सर्पसुहृत्ते वा प्राणैः संत्यज्यते चाशु” ॥

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशाप-

केरलीनामग्रथे द्रव्यम् ॥ * ॥ अथातः केतुश्च

राधायो व्याख्यायते । तत्रादावैवागमप्रदर्शनार्थं

माह ।

“जार्गीयं शिखिचारं पराशरमस्मितदेवलकृतम् ।

अन्याश्च बह्वद्वष्टा क्रियतेऽयमनाकुलखारः” ॥

जार्गीयं मर्गप्रोक्तं केतूनां चारं तत् पराशरेण च ।

असिक्तनामाचार्येण कृतं देवलविरचितं एताव-

केतुचारान् अवलोक्य तथान्यानपि कश्यपश्च

पुत्तनारदवज्रादिश्चितान् बह्वन् दृष्ट्वा मया

केतुः

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणं आह ।

“दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्” ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणित-विधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रि-विधास्त्रिविधाः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति हेतोरुक्त्या-रूपत्वात् एषामुदयास्तमयो न ज्ञायेते इति ॥*

अथ केतूनां दिव्यवर्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह । “अज्जताग्रेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्त्वैतु रूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमग्निरत्नादीन् परित्यज्य” ॥

अज्जताग्रे अनलवर्जिते यस्मिन् देशे अनलरूप-मभिरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकक्षमिविशेषः । पिशाचालयं यत्स्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठ-प्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमज्जताग्रे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ *

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह । “ध्वजशस्त्रभवनतुरगकुञ्जराद्येध्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तुरगः । तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रह-णादनेषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥*

अथ केतूनां संस्थानं मतान्तरेणाह । “शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बज्ररूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्” ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथ-यन्ति । तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशा-दित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौहाजिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकशयपललाटजाः । पञ्च च प्रजा-पतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः” इति ॥ * ॥ अपरे गार्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गार्गः ।

“अग्निद्वीपद्वीपाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे” ॥ बज्ररूपमेकमेवेति नारदाख्यौ मुनिरेकमेव केतुं बज्ररूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बह्विनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

“दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्तितः ।

केतुः

शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः” इति ॥*

एवं मतान्तराण्युक्ता खसिद्धान्तमाह ।

“यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पष्टैराधूपनैर्वर्णैः”

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पष्टैराधूपनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं कस्तेन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शि-खयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकणादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाक-नियमार्थमाह ।

“यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः” ॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फल-पाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फल-पाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्याकानि दिनानि दृश्यो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । मास-सङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्मादर्शनादूर्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्च-चत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेवं दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गार्गाक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गार्गः ।

“यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासास्तु यावद्दृश्येतावतोऽब्दास्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

“यावतो दिवसांस्तित्तेतावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतश्चापि कर्म केतोः प्रपद्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥ यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथम-व्याख्यानमेव ज्याय इति । यथा प्रथमात् पक्ष-त्रयात् परतः दर्शनादूर्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं

केतुः

पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्तते तस्मादुक्तं यद्विष्टमुदिते केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या लभ्यत एवेत्यर्थः । सर्वथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पेन । दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासै-स्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मा-सात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्यम् । यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या दिनै-केन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

“केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके । नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरूपः ॥ दिव्या ग्रहर्क्षाजातास्तीव्रफलकरा भौमाः ।

प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरीक्षा न चात्यशुभाः ॥ उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिकपातैः ।

फलानि दिवसैर्मासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दि-शेत् केतोः” ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

“ऋक्षतनुः प्रसन्नः खिग्ध ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिन्नसौख्यावहः केतुः” ॥ ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमेवा-दर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिदृष्टः अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिन्नु उदितमात्रे यदि दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

“उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरत्यन्तः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा” ॥

ऋक्षतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः केतुरत्यन्तः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव । तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च समाससंहितायाम् ।

“अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्त्वजः सितः खिग्धमूर्त्ति-रुदगदितः । ऋक्षतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवाय ॥ न शुभो विपरीतो विशेषतः शकचापसंकाशः ।

द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः” ॥*

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविजाः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।

“हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधा-वहा रविजाः” ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्चन्द्र-कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिखाः सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्यसुताः प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्वस्याम-परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्या-देक एव दृश्यते न सर्वे युगपदिति । सर्वत्रेयं परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः अ-निष्टा इत्यर्थः ।

तथा च गार्गः ।

“शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

केतुः

मुक्ताहारसुवर्णाभाः सशिखाः पञ्चविंशतिः ॥
किरणाख्या रवेः पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भवदाश्च ते" ॥ * ॥

अथाभिपुत्तास्तावन्त आह ।

"शुकदहनवन्मुजीवकलाक्षाक्षतजोयमा ऊताशुसुताः ।
आग्नेयां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः" ॥
शुकपक्षी नीलपीतवर्णः । दहनोऽग्निः । बन्धु-
जीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः । लाक्षा वृक्ष-
निर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः ।
ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेयां दिशि दृश्य-
न्ते । ते च ऊताशुसुताः अभिपुत्ताः अभिभयदाः ।

तथा च गर्गः ।

"नानावर्णाभिसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि चूलिनः ।
वृजन्त्यभिभिवाकाशात् सर्वज्योतिषनाशनाः ॥
तेऽभिपुत्ता ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
आग्नेयां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशः प्रकीर्त्तिताः" ॥

अथ मृत्युसुतास्तावन्त एवाह ।

"वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः क्षणाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च" ॥

वक्रशिखाः अस्पष्टचूडाः । ते च रूक्षा अस्ति-
ग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुत्ता
दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरकं
आवेदयन्ति ।

तथा च गर्गः ॥

"क्षणां रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः ।
पञ्चविंश मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः" ॥

अथ भूपुत्ता द्वाविंशतिरेवाह ।

"दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरा-
तनयाः । क्षुद्रयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैल-
निभाः" ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्तुलं आकारो येषां
ते विशिखा विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुत्ताः ।
ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जलस्य तैलस्य
च सदृशकान्तयः । एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥

तथा च गर्गः ।

"समन्तवृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंश भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतास्तथ आह । "प्रशिकिरणहिम-
रजतकुसुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः प्रशिनः । उत्त-
रतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिन्नावहाः शिखिनः" ॥ एते
सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिन्ना कुर्वन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः ।
त्रयस्ते प्रशिनः पुत्ताः सौम्याशास्याः शुभावहाः" ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह ।

"ब्रह्मसुत एक एव चिचिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिक्संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः" ॥

ब्रह्मपुत्त एक एव । स च चिचूडः । वर्णैः सित-
दिभिश्चोपलक्षितः । स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्ञेयः ।
अनियतायां अनिश्चितायां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते
तन्वीसु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं
करोति सर्वक्षयकरः इत्यर्थः ।

केतुः

तथा च गर्गः ।

"एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः ।
सर्वासाशासु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः" ॥

एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येको-
नानि कथनीयानि इत्यत आह ।

"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैः कथयिष्ये" ॥
शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतूनां
शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात्
परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि
केतूनां स्पष्टैर्वर्णैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये ॥

अथ शुकपुत्ताश्चतुरशीतिसंज्ञाश्चाह ।

"शुकसुता विसर्पकाः सौम्यैश्चान्योरुदयं यान्ति
चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते खिग्धाश्च
भवन्ति तीव्रफलाः" ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशा-
नदिक् । तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला
विस्तीर्णाः सिताः शुक्लाः तारका येषाम् । खिग्धा
निर्मलदेहाः ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति ।

तथा च गर्गः ।

"सूक्ष्मेकतारकाः श्वेताः खेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुकपुत्ताः पुरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ षष्टिशनेश्चरपुत्तानाह ।

"खिग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनेश्चरा-
ङ्गरुहाः । अतिकष्टफला दृष्ट्याः सर्वत्रैते कनक-
संज्ञाः" ॥ ईदृशाः षष्टिः शनेश्चरपुत्ताः कनककेतवः
सर्वत्र सर्वासु दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभफलाश्च ते ।

तथा च गर्गः ।

"सुखिग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सिततारकाः ।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनेश्चरसुता ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ गुरुसुताः पञ्चषष्टिराह ।

"विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखाप-
रित्यक्ताः । षष्टिपञ्चभिरधिकाः खिग्धा याम्या-
श्रिताः पापाः" ॥

पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम वृहस्पतिपुत्ताः ।
ते च सितः श्वेतः एकस्तारको येषां चूडारहिताः ।
ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा
इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"खिग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्युक्ताः ॥
एते वृहस्पतेः पुत्ताः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः" ॥

अथैकपञ्चाशदबुधपुत्तानाह ।

"नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्तेकपञ्चाशत्" ॥

तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य
पुत्ताः । नातिस्फुटाः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि
प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः ।
ते चाविष्टफलाः ।

तथा च गर्गः ।

केतुः

"असन्धतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः ।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः ।

एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशदथोऽत्यर्थचरा ग्रहाः" ॥

अथ षष्टिभौमपुत्तानाह ।

"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजान्
षष्टिः । नाम्ना च कौडुमान्ते सौम्याशासंशि-
पापाः" ॥ कौडुमनामानः षष्टिकेतवो मङ्गल-
रक्तवर्णसदृशाः लोहिता इत्यर्थः । चि-
स्त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृ-
पापफलाश्च ।

तथा च गर्गः ।

"विशिखाश्च चिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः
प्रायश्चतुरारामाशां खेवन्ते नित्यमेव ते ॥

लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समा-
नामतः कौडुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः" ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राजपुत्तानाह ।

"त्रिंशत्तु अधिका राहोस्ते तामसकीलका
ख्याताः । रविशशिना दृश्यन्ते तेषां फलम-
रौक्ताम्" ॥

त्रयस्त्रिंशत् खर्भावपुत्तास्ते च नामतः त-
कीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमण-
दृश्यन्ते तेषां फलं सूर्यचारे कथितं त-
कीलकसंज्ञा राजसुता इति ।

तथा च गर्गः ।

"क्षणाभाः क्षणपर्यन्ताः संकुलाः क्षणारम्भ-
राजपुत्तास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारकाः
रविमण्डलग्राह्येते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥

तथा च पराशरः ।

"अपर्वण्येव दृश्यन्ते ह्यङ्गिराः काककीलका
रवेरिवाङ्गिरामथ्ये ह्युभयोः काककीलको
अङ्गिराः सरथो वापि दृश्यते पुरुषाकृति-
काकः काकाकृतिर्वोरस्त्रिकोणो वाथ ल-
मण्डलं कीलको मध्ये मण्डलस्यासितो ग्रह-
महान्पविरोधाय यस्त्यदा तस्य मृत्यवे" ॥

अथ विंशत्यधिकं शतमभिपुत्तानाह ।

"विंशत्यधिकमन्यच्छतमभेर्विश्वरूपसंज्ञा-
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्
अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं के-
सुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वाला-
भिराकुला व्याप्तान्ननवो मूर्त्तयो येषाम्
तीव्रं घोरमग्निभयं ददति ।

तथा च गर्गः ।

"नानावर्णा ऊताशाभा दीप्तिमन्तो वि-
वृजन्त्यभिभिवाकाशे सर्वज्योतिर्विनाशना-
तेऽभिपुत्ता ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदि-
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्
अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्तानाह ।

"श्याववर्णा विताराश्चामररूपा विकीर्ण-
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः प-
अरुणसंज्ञा वायोः पुत्ताः प्रशा-
वर्णा तारकवर्जिताश्चामररूपा वाजलय-

केतुः

व्याप्तिप्रश्नयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः । अत्र येषां दिङ्निधिमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते ।

तथा च गर्गः ।

“अतारूपप्रतिमाः श्यावरक्तसुवर्णिनः ।
वालरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः ॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्राः प्रचक्षते ।
लोकविध्वंसना दृष्ट्वा नामतस्त्वस्या ग्रहाः” ॥*

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च श्रुते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्रास्तानाह ।

“तारापुत्रप्रतीकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ ।
द्वे च श्रुते चतुरधिके चतुरष्टौ ब्रह्मसन्तानाः ॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्राः” ।

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुत्रः समूहस्तदाकाराः ।
ते च अशुभदायिनः । तथा च । द्वे श्रुते चतुर-
धिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुराक्षतयस्ते
च ब्रह्मणः पुत्राः पापप्रणा एव ज्ञेयाः ते चाश्रेय-
दिग्भवाः । तथा च गर्गः ।

“तारापुत्रप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः ।

प्रजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवैदिनः ॥

अस्माच्च चतुरष्टौ वा सशिराः श्वेतरश्मयः ।

द्वे श्रुते चतुरष्टौ ब्रह्मजा भयदाश्च ते” ॥*

अथ द्वात्रिंशद्वर्णपुत्रानाह ।

“कङ्का नाम वरुणाजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः ।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः” ॥

ते वरुणपुत्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृति-
र्येषां । गुल्म एकमूलजो लतासमूहः । शशिवत्
चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः
कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितान्ते चानियतदिक-
प्रभवाः । तथा च गर्गः ।

“वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः ।

काकतुण्डनिभेष्वाभि रश्मिभिः केचिदावृताः ॥

मयूखानुमृजन्तीव खिग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः ।

एते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वाख्या ग्रहाः” ॥*

अथ वसुवतिकालपुत्रानाह ।

“वसुवतिः कालसूताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः ।

पुण्ड्राभयप्रदाः स्युर्विह्वलताराले शिखिनः” ॥

कालपुत्राः कबन्धसंस्थानाः वसुवतिः । कबन्ध-

श्चिन्नशिरःपुष्टवस्त्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते

च विह्वला अस्फुटान्तरका येषां ते शिखिनः

केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्कराः स्युः ।

अन्यत्र पुनर्भयदाले चानियतदिकसंप्रभवाः ।

तथा च गर्गः ।

“तारापुत्रविह्वलाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः ।

पीतारुणाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः ॥

कालपुत्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्तिताः ।

लोकरीगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः” ॥*

अथ नवविदिकपुत्राः सर्वेषां च संस्थामन्येषां च

वक्ष्यामीत्येतदाह ।

“शुक्लविपुलैकतारा नवविदिषां केतवः समुत्पन्नाः ।

एवं केतुसहस्रं विशेषमेवामतो वक्ष्ये” ॥

विदिषां दिगन्तराणां नव केतवः समुत्पन्नाः ।

केतुः

विदिक्पुत्रा इत्यर्थः । किम्भूताः शुक्लः श्वेतवर्णा
विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिकेतवो
दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः ।

तथा च गर्गः ।

“शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्रा नवग्रहाः ।

विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः” ॥

एवं केतुसहस्रमिति । एवं केतूनां सहस्रं उक्तं
एवमेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये । येषां मध्यात्
केचित् दृश्यन्ते न सर्व एव । तत्र ये दृश्यन्ते
तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादावेव केतोलक्षण-
माह ॥*॥

“उदगायतो महान् खिग्धमूर्तिरपरोदयी वसा
केतुः । सद्यः करोति मरणं सुभिक्षमप्युत्तमं
कुरुते” ॥ उदगायत उत्तरस्यां दिशायतो दीर्घः
महानतिस्थूलः निर्मलतनुः अपरोदयी पश्चि-
मायां दिशुदयं याति । स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः
सद्य एव तस्मिन्नहनि मरणं करोति । उत्तममपि
प्रधानं सुभिक्षं कुरुते ॥*॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह ।

“तल्लक्ष्णोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुब्धयावहः प्रोक्तः
खिग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय” ॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः । अस्थिकेतुश्च
तल्लक्ष्णैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः । उदगायत इत्यादि
किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः खेहरहितः दृष्टश्च
क्षुब्धयावहः कथितः । खिग्धस्तादृगिति तादृग्व-
साकेतुसदृशोऽन्यः खिग्धो निर्मलदेहः प्राच्यां
दृश्यते । स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्र-
कलहं मरकच्च करोति । तथा च पराशरः ।

“रुभिः षड्विंशतिरुदयैः फलमावेदयन्ति ।

तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः” ॥

तत्र मार्त्तिवास्त्रय उदयं यान्ति । एकैकशो
वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्या । तत्र वसाकेतुः खिग्धो
महानुदगायतशिखस्त्रिंशद्वर्षशतं प्रोच्य संज्ञे
युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः
रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः
पूर्व्येण खिग्ध एव शस्त्रकेतुराजविरोधमरकफलः
समोदयः ॥*॥

अथ कपालकेतोलक्षणमाह ।

“दृष्टोऽभावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः ।
प्राङ्महसोऽर्द्धविचारी क्षुब्धकाष्ठिरोगकरः” ॥

कपालकेतुर्नाम अभावास्यायां दृश्यते पूर्वदिशि
उदयं याति । कीदृशः सधूमा रश्मिशिखा यस्य
किरणकान्तिर्धूमवर्णेत्यर्थः । नभस आकाशस्य
अर्द्धं यावद्विचरति । स च दुर्भिक्षमरकावर्धन-
रोगप्रदः ।

तथा च पराशरः ।

“अथादित्यजानां कपालकेतुर्दृश्यते अभावास्यायां
पूर्वस्यां दिशि सधूमार्चिशिखो नभसो विषयार्द्ध-
चरो दृश्यते । पञ्चविंशद्वर्षशतं प्रोच्य चींश्च
पक्षान् । स्तितिर्यस्य कुमुदकेतोश्चरान्ते स दृष्ट एव ।
दुर्भिक्षानादृष्ट्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् रुजति ।
यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संव-

केतुः

त्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधान्यस्यार्धं कृत्वा प्रजाना-
मेकमुपयुक्ते” ॥

अथ रौद्रकेतोलक्षणमाह ।

“प्राग्वैश्वानरमार्गे श्रूलाग्रः श्यावरूक्षतामार्चिः ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः” ॥

रौद्रनामा केतुः पूर्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे
दहनवीथ्यां दृश्यते । पूर्व्याधातोत्तराधातोः
समीप इत्यर्थः । कीदृशः श्रूलाग्रः श्रूलाकृतिरग्रं
यस्य केतोः स श्रूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः । तस्यैव
विशेषणं श्यावरूक्षतामार्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं
चार्चिल्लेजो यस्य स श्यावरूक्षतामार्चिः । नभस
आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः । स च कपाल-
केतोः समफलः । एतदुक्तं भवति क्षुब्धकाष्ठिर-
रोगकृत् । आचार्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः
प्रदर्शित एव आधादादयं दहन इति ।

तथा च पराशरः ।

“अथ दक्षयज्ञे रुद्रजोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि
वर्षशतानि नव च मासान् प्रोच्य उदयते । पूर्व्येण
वैश्वानरमार्गे इत्यमृतमयस्य मणिकेतोश्चरान्ते
श्यावरूक्षतामार्च्यां श्रूलाकारसदृशीं शिखां
कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भि-
क्षादृष्टिमरकैर्वावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि
त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा” ॥ शारदधान्यस्याङ्का-
मर्धं कृत्वा चास्तं व्रजति ।

तथा च दृष्टगर्गः ।

“ज्यैष्ठ्यमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्तिता ।

ताच्च वीथीं समारुह्य केतुश्चैव जीडते भृशम् ॥

दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम् ।

श्रूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्राणप्रभाम् ॥

पूर्व्येण उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधुपयेत् ।

घोरं प्रजासूतृजति फलं मासे चयोदशे ॥

त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम् ।

यावतो दिवसांस्तेष्वेव तावद्वर्षाणि तद्वयम् ॥

शस्त्राभिभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः ।

धूर्गमानाः प्रजाः सर्वा विव्रवन्ति दिशो दश” ॥*

अथ चलकेतोलक्षणमाह ।

“अपरस्यां चलकेतुः शिखया यान्याययाकुलोच्छि-
तया । गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥
सप्तमुनीन् संस्पृश्य भुवभभिजितमेव प्रतिनि-
वृत्तः स्यात् । नभसोऽर्द्धभागभित्वा याम्येनास्तं
समुपयाति ॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीश्च
पुष्करारणम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं
मध्यदेशाख्यम् ॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित्
क्वचिद्वन्ति रोगदुर्भिक्षैः । दश मासान् फलयाको
ऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्ताः” ॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा
केतुर्दृश्यते । स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं
यस्याः तथा अकुलप्रभायोच्छिवया यथा येन
प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा
तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति । सप्तमुनीन्
वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा भुवं भुवतारकं अभि-
जितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

केतुः

गतः नभस आकाशस्य अर्द्धभागमिता गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति । स एव चलकेतुः प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत् । उदगपि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावद्व्यात् । मध्यदेशाख्यं मध्यदेशं भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात् । अन्यानपि च स देशानिति । स चलकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्वत्र । अस्य केतोर्देशमासान् यावत् फलपाकः । अदर्शनात् त्रिपक्षात् परतो यावदृश मासान्तावदशुभं फलं ददाति । कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः । तथा च पराशरः ।

“अथ पैतामहचलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोध्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपूर्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा चलकेतुश्चरान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलायाकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपस्थित्य मनाक् भ्रवं व्रजराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिक्लम्य अस्तं व्रजति । स स्वर्गं दारुणकर्मणा स्वर्गप्राप्तित्वा देव वक्रास्तमभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते । तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्षिणायक्यादशमासानिति ॥

तथा च गर्गः ।

“क्षुब्धस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः । मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः” ॥

ततः श्वेतकेतोर्लक्षणमाह ।

“प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्यायः श्वेतकेतुरन्यथ । क इति युगादतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ ॥ खिग्धौ सुभिच्छाशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामा यः । दशवर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतं ॥ प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति । श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्यायो दक्षिणशिखः अन्यश्च द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते । युगादतिः युगसंस्थानाकारः तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्यते । तौ च द्वावपि खिग्धावति निर्मलौ दृश्यौ च सुभिच्छाशिवदौ । अथ यः कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपजं संग्रामजमुपतापं जनयति ।

तथा च पराशरः ।

“अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोध्य भटकेतोश्चरान्ते पूर्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यन्तेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः । पश्चिमकेन गृहकेतुर्गृहसंस्थाधीपतिपुत्रः । ततस्तावभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशयुगपददृश्येते । ततस्तावभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते । कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्यात् । तथैव स्नेहवर्णयुक्तौ क्षेममारोग्यसुभिच्छदौ भवतः” ॥

केतुः

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह ।

“श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतिः । विनिवर्ततेऽपसथं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते” ॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः कृष्णवर्णः वियत्त्रिभागे यावद्गच्छति ततोऽपसथं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्तते तृतीयांशवशेषाः प्रजाः कुरुते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोध्योऽग्रः सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चरान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमात्रमपसथं निवर्त्योर्द्धं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिच्छमावहति । मध्यदेशे आर्यगणा नामदो नामोदीचैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति” ॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह ।

“आधूम्यातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः । ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते” ॥ यः केतुराधूमवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासंस्थः कविकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोध्यवर्षशतमावर्तकेतोः । उदितश्चरान्ते कृत्तिकासु धूमकेतुः” ॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह ।

“ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाकृतिर्भवति । विश्वकद्वियान्तरीक्षभौमो भवत्ययं खिग्ध इष्टफलः ॥ सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतस्त्रैलेषु चापि देशानाम् । गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनं दर्शनं याति” ॥ ध्रुवेति । अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणं स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथाभूतः । स च विश्वक् समन्ततो भवति सर्वासु दिक्षित्वर्थः । स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति । क्वचिद्विविधो नानाकारो भवति । स च खिग्धो निर्मलशरीर इष्टफलः । एष च एवं विधानां विनाशिनं सुमूर्ध्यां दर्शनमुदयं याति । नृपाणां विनाशिनं सेनाङ्गेषु उपस्करणेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति । देशानां विनाशिनं गृहतस्त्रपर्वतेषु च दृश्यते । तथा गृहिणामुपस्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्वीसुर्पमार्जन्यादिषु गृहतस्त्रैलेषु विनाशिनमेव दर्शनं याति ।

तथा च पराशरः ।

“अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः परा भविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च गृहतस्त्रपर्वतवेषश्च जयताकाशस्त्रवर्मायुधावरणरथनागोद्गुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते । स एव दिवि खिग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिच्छक्षेममारोग्यं चावहति । दशैकविंशतिद्विषष्टिशतं वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य

केतुः

च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्वाचीनचलनमग्रेः प्रसक्तस्य प्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्यय इतिर्व्यक्तिवाङ्मसम्भवश्च” ॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह ।

“कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम् । दृष्टः सुभिच्छमतुलं दश वर्षाणि स करोति” ॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थः पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्वायां निशामेकाम् दृश्यते । किलेत्वागमसूचने । स च दृष्टो दशवर्षाण्युलमसमं सुभिच्छं करोति । तथा च पराशरः । “अथान्तजः कुमुदो मणिर्जलो भवः पराश्वार्त्तः सम्वर्त्तः शङ्खो हिमो रूक्षः कुक्षिः पर्वतः विस्पर्णः शीतश्चेति । तत्र कुमुदकेतुर्वसाकेतोऽर्द्धसमाप्तौ वारुण्यां दर्शनमुपैति । गोक्षीरविमलखिग्धप्रभां पूर्व्याभिगतां शिखां दृष्ट्वा रात्रिचरः स दृष्ट एव सुभिच्छमुत्पादयति दशवर्षाणि प्रजानामविरोधश्च । प्रतीच्यानाञ्च मुहुरोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरैः प्रजाबाधत इति” ॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह ।

“सहदेकयामदृश्यो सुसूक्ष्मतारः परिणामो मणिकेतुः । ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्तनोद्धरीरधारेव ॥ उदयमेव सुभिच्छं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्जान् । प्रादुर्भावं प्रायः करोति क्षुद्रजन्तूनाम्” ॥ सहदेति । मणिकेतुः स पश्चिमायां दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारकः सहदेव वारमेकयामदृश्यः । यामशब्देन रात्रिचतुर्भागा अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वेतवर्ण दृश्यते । कीदृशी स्तनोद्धरीरधारेव स्तनोद्धरीरधारेव यथा दृश्यते तद्वत्खिग्धो उदयमेवेति । असौ केतुरुदयमेवोदितमात्रं चतुरः सार्जानर्द्धानपञ्चमासान् सुभिच्छं क्षेममुत्पादयति । प्रायो बाङ्गल्येन क्षुद्रजन्तूनां नकुलादीनां प्रादुर्भावमूत्पत्तिं करोति ।

तथा च पराशरः ।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यामुत्पादयति । स तु सूक्ष्मतारकः श्वेतवर्णया क्षीरधारेव कथा पूर्वाभिनतया शिखया शर्व्वार्थामेकयाम दृश्यः । स उदयात् प्रभृति पञ्च मासान् सुभिच्छमुत्पादयति ॥ क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भावं करोत्यतिमात्रकालदृष्टः” ॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह ।

“जलकेतुरपि च पश्चात् खिग्धः शिखयाऽपरे चोन्नतया । नव मासान् सुभिच्छं करोति शोभान्तिश्च लोकस्य” ॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्चया शिखया युक्तः । स च दृष्टः नवमासपर्यन्तं सुभिच्छं करोति लोकमङ्गलकरश्च । तथा च पराशरः । “अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमासावधि कर्मणि कृते प्रवर्जयति । पश्चिमेनोदितः खिग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः । स च शिखी नवमासान्तात् क्षेमसुभिच्छारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते” ॥

केतुः

अन्यग्रहगतानां चाशुभागानां व्याघातायेति” ॥ * ॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

“भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सुसूक्ष्मातारकः खिग्धः । हरिणाङ्गुलीपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयः ॥ यावदेव सुहृत्तान् दर्शनमायाति निर्दिशेन्मासान् । तावदतुलं सुभिच्छं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्” ॥ भवकेतुः पूर्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सुसूक्ष्मोऽव्यः तारको यस्य खिग्धो निर्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृशया हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तया यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यानं क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिच्छं निर्दिशेत् यदि खिग्धः । रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । “अथ जलकेतोः कर्मसमाप्ताः धूम्राः दृष्टः शीतार्त्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदशचतुर्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिच्छा क्षेप्या विपर्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्येकेकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया खिग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गुलसंख्यानया प्रदक्षिणा-ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिच्छाय ॥ रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति” ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

“अपरेण पद्मकेतुर्मृगालगौरौ भवेन्निशामेकाम् । सः करोति सुभिच्छं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि” ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृगालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिच्छं करोति । तथा च पराशरः ।

“सप्तवर्षाण्यनुष्ठितं हर्षमावहति जगतः” ॥ * ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

“कावर्त्त इति निशाज्ज्येष्ठस्य शिखोऽरुणानिभोऽपरे खिग्धः । यावत्क्षणां स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिच्छकरः” ॥ निशाज्ज्येष्ठस्य पश्चिमायां दिशि दक्षिणादिगोश्रितशिखः खिग्धो निर्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु रावत्संख्यानं सुहृत्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिच्छं करोति ।

तथा च पराशरः ।

“अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽस्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिच्छं नित्ययचोत्सवं जगत्” ॥ * ॥

अथ सम्बर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

“पश्चात् सन्ध्याकाले सम्बर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः । नभस्त्रिभागमाक्रम्य समूलायस्थितो रौद्रः” ॥

रावत एव सुहृत्तान् दृश्यते वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयक्षं चापि पीडयति” ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि याको सुहृत्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानं वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संयामैहन्ति । तथोदयक्षं

केतुः

यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीडयति । तथा च पराशरः । अथ सम्बर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विमुञ्चन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दाह्यन्तरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति” ।

तथा च गर्गः ।

“येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वाललोहितः ।

दृश्यते बज्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥

अवर्षशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्मिच्छमेव च ।

कुर्यान्नृपतिपीडाञ्च सचक्रपरचक्रतः ॥

यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।

धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशंस्तथाश्रयान् ॥

यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्मभं तथा ।

देशक्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥

खिग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।

दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्दिशेत्” ॥

अथ शुभान् केतून् वर्जयित्वाशुभागानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनादुत्पलं वक्ष्यामीत्याह ।

“ये शुक्लास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।

नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्” ॥

ये केतवः शुक्लाः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्तान्यैः

केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां

वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये

तांश्चाधुनाह । “अश्विन्यामश्वकपं भरणीषु किरा-

तपार्थिवं हन्यात् । बज्रलासु कलिङ्गेशं रौ-

हिण्यां शूरसेनापतिम्” ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां

स्पृष्टायां वा केतुना अश्वकानां जनानामधिपतिं

नाशयेत् एवं सर्वत्र । अन्येष्वह । “उशीनरमपि

भाग्ये उज्जयनीपमार्थमे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं

भौजङ्गे असिकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं

पूर्वफल्गुन्यां पाण्डुनाथम्” ॥ भाग्ये पूर्वफल्गुन्यां

उशीनरम् । आर्यन्मे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनी-

पतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् ।

भौजङ्गे अश्वेषायां असिका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वह ।

“चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।

वाचा काशीरकाम्बोजौ नृपतौ प्राभङ्गने न स्तः” ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरु-

क्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समा-

दिशेत् । प्राभङ्गने स्वायां काशीरकाम्बोजाधिपौ

न स्तः न भवतः । अन्येष्वह । “इत्वाकलकनाथश्च

हन्यते यदि भवेद्दिशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं

ज्येष्ठासु च सार्वभौमकान्यकुजाधिपवधः” ॥

विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इत्वा-

कुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इत्वाकवो जनाः ।

अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं

हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्वभौमस्य राज्ञो वधः

कान्यकुजाधिपस्य च वधः । अन्येष्वह । “मूले

केतुः

नमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्जुनायनशिविवैद्यान् वैश्वदेवे च” ॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्वाषाढायां काशिपति-र्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढायां यौधेयकः कार्जुनायनः शिविः वैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति । अथान्येष्वप्याह । “हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वक्रपम् । नैमिषन्टपं किरातपं श्रवणादिषु घटसु षडिमान् क्रमशः” ॥ घटसु श्रवणादिषु हतेषु षडिमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् । तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चन-दाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । प्राग्भाद्रपदायां वक्राधिपतिम् । उत्तरासु नैमिष-न्टपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात्” ॥ * ॥

अथ केतोर्विशेषमाह ।

“उल्काभिताडितशिखः शिखी शिवः शिव-तरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहृन्-चीनानाम्” ॥ यः शिखी केतुः उल्कायाभि-मुख्येन ताडिता हता शिखा चूडा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतु-रेवं विध्वंसोलानां वङ्गानां सितानां हनानां चा-शुभः । चोलाद्याः सर्व एव जनाः ॥ * ॥

अन्यविशेषमाह ।

“नन्मा यतः शिखिशिखाभिहृता यतो वा-यक्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।

दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्

भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्” ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नन्मा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि ऋक्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नन्मा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणस्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुडः दिव्य-प्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्-कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्य-ङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

“यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।

यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥

प्रतिलोभो यतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिवः ।

सामान्यवाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति” ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतु-चाराध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“अनन्नावधिरूपं वा ध्वजशस्त्रमहोपमम् ।

तुरङ्गगजवृत्तादिनानारूपाणि केतवः ॥

शतमेकोत्तरं योस्मि सहस्रमपरे विदुः ।

केतुः

१६२

केतुः

केतुः

नानारूपमनेकस्वाप्येकमेवाह नारदः ॥
 दिव्या नक्षत्रगा भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
 शुक्रो ऋषतनुः खिगध ऋजुश्चाचिरसंस्थितः ॥
 उदितोऽप्यतिरुचिः स्यात् सुभिन्नसुखकच्छिखी ।
 विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ॥
 इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
 श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्यात्सोहितस्त्रिजं भयम् ॥
 क्षुद्रं पीतकः कुर्यात् कृष्णो रोगमथोत्पन्नम् ।
 शक्त्याकारो विनाशाय सुखाय सुखलाकृतः ॥
 दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ऋषः स्थूलो विनाशकृत् ।
 मणिवर्णसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्विताः ॥
 प्राक् पश्चिमदिशो दृष्ट्या नृपयुद्धाय तेऽर्कजाः ।
 वज्रिजाः शुक्रवर्णाश्च लालाबन्धूकसन्निभाः ॥
 आग्नेयां दिशि दृश्यन्ते ते च वज्रिभयप्रदाः ।
 कृष्णा वज्रशिखा रूक्षा मृत्युजाः पञ्चविंशतिः ॥
 याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
 आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ॥
 सांश्वस्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्रयप्रदाः ।
 चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैलवत् ॥
 जलाभाश्चोत्तरे दृष्ट्याः केतवस्ते सुभिन्नाः ।
 त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ॥
 स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
 अर्कजा वज्रिजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्या (२५) ॥
 क्षितिजा जातिसङ्ख्या (२२) त्रयोऽप्ये ब्रह्मजोऽप्ययं ।
 एकोत्तरशतं ह्येते सहस्रन्वथ लक्षणैः ॥
 शुक्राक्षतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
 खिगधास्तीव्रफला ज्ञेयाः सप्रभा दिशिखाः परे ॥
 षष्टिः श्रुतितनूद्गतास्तेऽतिनष्टफलप्रदाः ।
 सर्वत्र कनकोदीप्ता विक्रान्ता नाम जीवजाः ॥
 श्रुतिकतारा विशिखाः पापा याम्याश्रितास्तु ते ।
 नातिव्यक्ताः सूक्ष्मदीर्घाः शुक्रा बुधसमुद्भवाः ॥
 पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
 त्रिचूडताराः क्षतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ॥
 कौडमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्थाः पापफलप्रदाः ।
 त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ॥
 लोहिताङ्गात्मजाः षष्टिः संग्रामभयकारकाः ।
 तामसाः कीलकाख्याश्च राज्ञाः सूर्यविस्मगाः ॥
 दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
 कबन्धघ्नां क्षणस्त्राभाश्चैकेऽप्यशुभप्रदाः ॥
 कृष्णाभाः कृष्णपर्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
 राजपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणाः ॥
 यत्रार्कविम्बे दृश्यन्ते यसनन्तमहीपतेः ।
 स्वचक्रं परचक्रेण पीड्यते क्षुद्रजान्वितम् ॥
 अनोधनुःक्षेत्ररूपा नृपवित्तक्षयवहाः ।
 ध्वाङ्गो वा कृष्णशङ्कुर्वा कबन्धो वार्कमण्डले ॥
 दृश्यते यत्र तत्राशु भूमिपालो विनश्यति ।
 दण्डकीलकपीठास्त्रं दृश्यते सूर्यमण्डले ॥
 दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवज्रिचौरादिपीडनम् ।
 षट्गालान् गर्दभान्श्वान् यांश्चान्यान् मृगपक्षिणः ॥
 आदित्यमण्डले दृष्ट्वा देशभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
 मण्डलाभ्यन्तरस्थेषु क्रत्यादैर्मृगपक्षिभिः ॥
 परचक्रागमो वायुः प्रजानां शस्तयैव च ।

यत्रार्कविम्बस्तत्र स्याद्राजाऽन्यत्र प्रजाक्षयः ॥
 एको दुर्भिक्षकृद्वात्यान्पनाशमयप्रदः ॥
 सितरक्तहरितकृष्णैर्विम्बो द्विजन्तुपादिहा ।
 वज्रिजा विश्वरूपाख्या ज्वालामालाकुलाः शतम् ॥
 श्यामारुणा विताराश्च विकीर्णामरसन्निभाः ।
 तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ॥
 ब्रह्मजाश्चतुरास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
 द्वात्रिंशदंशगुल्माभाः कङ्काख्या वरुणोद्भवाः ॥
 प्रभाङ्गाः शशिवक्त्रे च ज्ञेयास्तीक्ष्णफलप्रदाः ।
 विरूपताराश्चित्रा वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ॥
 सर्वदिक्प्रभवाः शुक्राः केतवो भयदायिनः ।
 एवं केतुसहस्रं तद्विशेषं वक्ष्यते ॥ * ॥
 “उत्तरायतसुखिगधो महान् यथापरोदधी ।
 करोति मरकं सद्यः सुभिच्छत्रं तथोत्तमम् ॥
 रूक्षोऽस्थिकेतुः क्षुद्रोऽप्ये प्राच्यां खिगधोऽप्युपपन्नः ।
 कपालकेतुर्थो दर्शे सधूमंशुशिखो भवेत् ॥
 प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुभ्रारारुचिकारकः ।
 प्रागग्निमार्गाच्छूलायो रूक्षः श्यामलतामरकः ॥
 त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्ववत् फलम् ।
 अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ॥
 अङ्गुलीच्छायया गच्छेदुत्तरां यथा यथा ।
 तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ॥
 भुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितश्च नभसोऽर्द्धकम् ।
 गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ॥
 अवन्तोऽप्युत्तराण्यं यावद्व्यान्तथापरान् ।
 देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ॥
 श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
 निवर्त्ततेऽपसथेन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
 आधूमशिखया दृश्यः क्षत्तिकासंस्थितोऽपरः ।
 रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
 पश्चात् सन्ध्यासु सम्बर्त्तौ धूमताम्रशिखो वियत् ।
 अंशमाक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ॥
 सुहृत्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
 भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयक्षं निपीडयेत् ॥ * ॥
 “चेत्रवैशाखयोर्मध्ये कौवेरास्तु विनिर्दिशेत् ।
 उच्चैतैर्युपवेदोभिरुच्चैर्ध्वजतोरणैः ॥
 हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
 ज्येष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्दिशेत् ॥
 वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
 आवण्णप्रौष्ठपदयोर्व्याख्यास्तु विनिर्दिशेत् ॥
 आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्युर्वसुन्धराम् ।
 धान्यं समार्थतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
 आश्विने कार्तिके चैव सूर्यपुत्रान् विनिर्दिशेत् ।
 ततो दहति तीव्रांशुः सर्वान्नि दिवाकरः ॥
 म्रियन्ते च तदा गावः श्वपदाश्च विशेषतः ।
 मार्गशीर्षे च शौषे च वज्रिपुत्रान् विनिर्दिशेत् ॥
 ग्रीष्मे भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
 माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्दिशेत् ॥
 कर्दिर्नरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
 क्षत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दण्ड पञ्च च ।
 आग्नेयेषु च दृष्टेः लोकानां संचयो भवेत् ॥

नित्योद्विधाः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संशयः ।
 पुनर्वसुस्तथा पृथः पृथिव्याः पूर्वमुच्यते ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
 यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्दिशेत्तदा ॥
 घूर्णन्ते च प्रजाः सर्वा मृत्युक्षुद्रोगपीडिताः ।
 अश्लेषापिथ्यभाग्यानि विद्यादक्षिणपूर्वतः ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते औदात्तकिमुता दण्डः ।
 सुभिन्नं क्षेममारोग्यं सुदृष्टिः शस्यसन्मदः ॥
 आर्यभ्रादीनि च त्रीणि विद्यादक्षिणभागतः ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्दश ॥
 अनादृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
 स्वाती विशाखा मित्रश्च भागो दक्षिणपश्चिमः ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
 दुर्भिक्षं मरकं घोरमनादृष्टिस्तथैव च ॥
 उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
 ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिमः ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः ।
 सुभिच्छत्रं सुदृष्टिश्च मही यक्षोत्सवाकुला ॥
 उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदेवतम् ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः ॥
 माहेयेषु च दृष्टेः लोकानां संचयो भुवम् ।
 तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ॥
 वारुणश्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्तथैव ते ॥ * ॥
 “उर्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
 उर्मिकेतुर्धुं दृश्येत्तदाप्युदकं भयम् ॥
 श्वेतकेतुर्धुं दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
 तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ॥
 क्षुद्रयातं जगत् कृत्स्नं चक्रवर्धमते तदा ।
 धूमकेतुर्धुं दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
 रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
 यमपुत्रेषु दृष्टेः लोकानां संचयो भुवम् ॥ * ॥
 चतुर्विधानां भूतानां संशयो जायते महान् ॥
 “अपरे विविधाः सन्ति दृष्टव्यादिकेतवः ॥
 नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
 कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुणां प्राक्शिखो निगमः ॥
 एका दृष्टः सुभिन्नाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
 पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ॥
 पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं सुखरोगमरोचकम् ।
 क्षीरधारेव शुक्राभा ऋज्वी सूक्ष्मतरा शिवा ॥
 सक्षुद्रायामैकदृष्ट्यास्ते चतुर्मासं सुभिन्नाः ।
 जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया पदे ।
 सुभिन्नं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ॥
 भवकेतुस्त्रेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः ॥
 दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गलतुल्यया ।
 सुहृत्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिन्नाः ॥
 स एव रूक्षो दृश्येत्क्षुद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
 पञ्चकेतुर्धूमाभाभो निशामेकां प्रदृश्यते ॥
 सप्त मासान् सुभिन्नं स हर्षवर्धनदायकः ।
 आवर्त्तः सद्यशिखयाख्यामश्च निशार्द्धगः ॥

केतुमा

स्निग्धो यावत्क्षणां दृश्यस्तावन्मासान् सुभिन्नदः ।
 ध्रुवकेतुस्त्रिगतगतिवर्णाकृतिर्वज्रः ॥
 दिशान्तरीक्षमौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा ।
 सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशिखिषु ॥
 उपस्कारेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत् ।
 हन्यादुक्ता यदागस्यं केतुर्व्याप्यधूपयेत् ॥
 दुर्भिक्षं मरकच्चैव तदा जगति जायते ।
 यदा तु मार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
 तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः ।
 यात्रागताश्च ये सार्था अमुमन्तश्च ये जनाः ॥
 तथा चारगणाः सर्वे मयमृच्छन्ति दारुणम् ।
 यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
 तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति ।
 धूमकेतुयदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
 सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
 यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
 मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः ॥
 “केतुत्पाते तु सर्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
 महाशान्तिं प्रकुर्वीत विविधां सूरिदक्षिणाम् ।
 धनं वा सर्वसुखं गृह्यते नृणां बन्धनात् ॥
 दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्यां राजा शान्तिं नियच्छति ।
 अकस्माद्दृश्यते केतुर्दृष्टेस्तमयेऽपि वा ॥
 निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
 दधिमधुघृताक्तानां पुण्याणामयुतं ततः ॥
 जुहुयादन्ननीलस्य केतुं दद्याद्दिजातये ।
 भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
 इति मधुराणां विद्यालङ्कारकृतसमयान्तरे केतु-
 त्पाताः समाप्ताः ॥ केतुगणः कुशदीपजातः जैमिनि-
 मुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूमवर्णः गृध्रवाहनः
 शूद्रवर्णः विद्यताननः सूर्याभिमुखः दृढः धूम-
 वसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्र-
 गुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
 अस्य स्वरूपं अनिराज्यत् । स च शिखावान्
 अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
 रोगः । पताका । (यथा, रघु ७ । ६५ ।
 “सशोणितैस्तेन शिलीमुखायै-
 निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्” ॥)
 उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
 “उल्कानिर्घातकेतुंश्च ज्योतींश्चुच्चावचानि च” ॥)
 चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
 “तमार्थं गृह्यन्ति निरुद्धीतधेनु-
 मनुष्यावाचानुवंशकेतुम् ।
 विस्माययन् विस्मितमात्महतौ
 सिंहोरुसत्वं निजगाद सिंहः” ॥)
 दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे
 १० । ८१ । “प्रकेतुना वहता यावधि” ।
 तत्रैव । ३ । ३४ । ४ “प्रारोचयन् मनवे केतु-
 मज्जाम्” । रश्मिः ॥ यथा, उदुत्यं जातवेदसं
 देवं वहन्ति केतवः दृष्टे विश्वाय सूर्यम्” ॥)
 केतुमः, पुं, (केतुरिव भातीति । भा + कः ।) मेघः ।
 इति शब्दमात्रा ॥
 केतुमार्गं, स्त्री, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तगतखण्ड-

केदारः

विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गो-
 ऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
 “मिरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
 जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
 आग्नीध्रराजपुत्रः स्वाधम्वमनोः प्रपौतश्च ।
 यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
 “तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो
 नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावतरस्यकहिरण्मयकुरु-
 भद्राश्चकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत्” ॥
 स्त्री, नदी । यथा, महाभारते ३ । ८६ । १४ ।
 “ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
 केतुमाला च मेधा च गङ्गाद्वारश्च भूमिप !” ॥)
 केतुरत्नं, स्त्री, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं
 वा रत्नम् ।) वैदूर्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केदारः, पुं, (के मस्तके दृष्टाति । दृ + अच् । केन
 दीर्यते वा । दृ + अप् कर्मणि ।) दत्तविशेषः ।
 इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । टेरके च । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य । यद्वा केन
 जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात्
 एत्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ११ । (यथा, मनौ ६ । ३८ ।
 “भूमावप्येकेकेदारः कालोपानि कृषीवलैः ।
 नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः” ॥
 क्षेत्रस्थक्षेत्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे
 ३ । २२ । १८ ।
 “दृष्टः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः” ॥)
 केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् ।
 दोषलत्वम् । “तदेव बद्धमुक्तान्ति विशेषादोषदं
 भवेत्” । इति राजनिर्घण्टः । (के मस्तके शिखर-
 देशे दारः प्रश्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्यस्थानं
 अस्य ।) पर्वतविशेषः । (के मस्तके शिखरः स्थित-
 जटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य
 सर्वत्र निपातनात् एत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः ।
 आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भूमध्यस्थानविशेषः ।
 यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
 “कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
 त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्नरः” ॥
 “केदारभ्रमूर्ध्वे शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं
 मनः खान्तं प्रापयेत्” । इति तट्टीका ॥ तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते ३ । ८३ । ६६ ।
 “केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
 ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रथतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
 केदारपर्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्या
 काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं
 यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
 श्रीपार्वत्युवाच ।
 “नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! ।
 वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
 तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुसमा ।
 तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियाः ॥

केदारः

श्रीदेवदेव उवाच ।

प्रह्वपर्वणोऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
 समाकर्ण्यपि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ।
 केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
 आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 गृह्याद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
 जन्मदयार्जितं पापं शरीरादपि निर्जनेत् ॥
 मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
 देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्चसत् ॥
 सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुचरन् ।
 गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 दृष्ट्वा केदारशिखरं प्रीत्वा तत्रत्यमम्बु च ।
 जन्मजन्मक्षतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 हरपापङ्गदे स्नात्वा केदारेण प्रपूज्य च ।
 कोटिजन्मार्जितेनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापक्षतोदकः ।
 स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
 हरपापङ्गदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
 उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
 पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् प्रहृणु ।
 अपर्यो दत्तकर्णां त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
 एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
 कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
 स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः ।
 द्विजैः पाशुपतैः कौर्ण्यं जटामुकुटमण्डितैः ॥
 कृतलिङ्गसमर्चैश्च भूतिभूषितवर्धभिः ।
 भिक्षाहृताग्रसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
 बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् ।
 हिरण्यगर्भादाचार्यान्महत्याशुपताभिधम् ॥
 स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्वपाशुपतोत्तमः
 स्नात्वा ऋदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
 विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् ।
 नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
 स द्वादशशब्देष्टीयो वशिष्ठो गुरुणा सह ।
 ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
 यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् ।
 प्राशुदोक्तं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
 असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
 गुरुहिरण्यगर्भाख्यः पञ्चलमगमत् तदा ।
 पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्वकामिके ॥
 आरोप्य तं पारिवदाः कैलासमनयन् मुदा ।
 यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादूर्ध्वपथेऽप्यहो ॥
 अकातरस्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
 तदास्यैव समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
 केदारमेव लिङ्गेषु बद्धमस्तु निश्चितम् ।
 अथ क्त्वा स केदारी यात्रां वाराणसीमगात् ॥
 अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः ।
 प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
 विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
 तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरैकाधिका मुदा ॥
 आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
 पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

केदार

परमोत्साहसन्तुष्टः पलितकलितोऽप्यलम् ।
 तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ।
 कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सङ्गिभिः ।
 ततोऽपि न तदुत्साहमङ्गोऽभूददृष्टचेतसः ॥
 मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
 इति निश्चितचेतस्ते वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
 अमृतान्नपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
 खप्ते मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
 दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
 अभीष्टं वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
 इत्युक्तवच्यपि मयि खप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
 ततोऽपि स मया प्रोक्तः खप्नो मिथ्याशुचिघ्नताम् ।
 भवादृशमभिष्यैव स्वाध्यायवशवर्त्तिनाम् ॥
 वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि खप्नशङ्कां त्यज दिज ! ।
 तव सत्वतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
 इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
 शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः ॥
 यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सातुगा इमे ।
 सर्वे शूलिन्नग्राह्या एष एव वरो मम ॥
 देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
 वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
 पुनः परोपकरणात् तत्तपोदिगुणीकृतम् ।
 तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वयम् ॥
 स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
 देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
 ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
 हिमशैले स्थितश्चात्र सर्वभावेन संस्थितः ॥
 ततः प्रभाते संजाते सर्वेषां पश्यतामहम् ।
 हिमाद्रिः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
 वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्वसार्थसमायुतम् ।
 हरपापहृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
 मत्परिग्रहतः सर्वे हरपापे कृतोदकाः ।
 आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
 तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
 अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
 तुषाराद्रिं समाकृत्वा केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
 तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
 गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थं च निर्मलम् ।
 यथा मधुखवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
 इदं तीर्थ हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
 गङ्गायां मिलितं यश्चाज्जन्मकोटिकृताघहम् ॥
 केदाराख्यः पर्वतश्च तीर्थयात्रिभिः प्रायेण
 वदर्थ्याश्चमात् सप्तदिनैः समागमनीयः ॥ * ॥
 केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव) ।
 कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटुकी इति भाषा ॥
 (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 केदारजं, स्त्री, (केदारात् जायते इति । जन् + डः) ।
 यक्षकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केदारेशः, पुं, (केदार एतन्नामा पर्वतः तत्र य ईशः
 लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्यः ईशः) ।
 काशीस्थप्रिविविधेषः । यथा,—
 “हरपापहृदे स्थात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।

केमद्रु

कोटिजन्मार्जितेनोभिर्मुच्यते श्रद्धयान्वितः” ॥
 इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥
 केदारेश्वरः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्वतस्य
 ईश्वरो वा) । काशीस्थप्रिविविधेषः । यथा,—
 “शृङ्खलपर्वणेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
 समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्” ॥
 इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥
 केनारः, पुं, (के मूर्द्धि नारः । अलुक्समासः) ।
 कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः ।
 सन्धिः । इति मेदिनी ॥
 केनिपातः, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत्
 + णिच् + अप्) । अरिचम् । इति शब्दरत्ना-
 वली । हालि इति भाषा ॥
 केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन्) । केनि-
 पातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥
 केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः) ।
 तिन्दुकृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन्) । गालवृत्तः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव् इति भाषा ॥ ताल-
 विशेषः । यथा । “लघुद्वयं विरामान्तताले केन्दुक-
 संज्ञके” । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः ।
 अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 केन्द्रं, स्त्री, लघम् । लघात् चतुर्थसप्तमदशम-
 स्थानानि । तत्पर्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
 “लघाम्बुद्धनकर्माणि केन्द्रमुक्तं च कण्टकम् ।
 चतुष्टयश्चात्र खेटो बली लघे विशेषतः” ॥
 इति नीलकण्ठकृतवर्धतन्त्राख्यजातकम् ॥ स्पष्ट-
 ग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसंज्ञकाङ्गद्वयम् । यथा,—
 “भट्टचेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
 चलोचं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्” ॥
 इति भास्करोयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥
 ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशेष्य
 च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ गोख-
 मथस्थानम् । यथा,—
 “उत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
 केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽतः ।
 यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
 न्नोच्चोच्चतस्य सदैव केन्द्रम्” ॥
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रा-
 योगविषेयः) । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
 “आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्ये सुरपूजिते ।
 योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः” ॥
 प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
 “एथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ दावेव योगिनौ ।
 एकत्र साध्निस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा
 अन्योन्यमालपति” ॥
 केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (आं-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्) । ङ, कोपते । ऋ,
 अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥
 केमद्रुमः, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
 “इविवर्ज्यं दादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगोः सुनफा ।
 उभयस्थितैर्दूरधुरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः” ॥

केरली

अनपादियोगः । सच्चीलं विषयसुखान्वितं प्रस-
 ख्यातियुक्तमनफायाम् । सुनफायां धीधनकीर्ति-
 युक्तमात्मावर्जितैश्वर्यं च ॥ बज्रभयकुटुम्भारम्भ
 सुद्विभक्तिमपि दूरधुरे । भूतकं दुःखिनमधनं
 जातं केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनपादिफलम् । इति
 ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा,
 जातकपद्धतौ ।
 “उपतेर्वैश्रजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
 मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत्खलः” ।
 तद्भङ्गस्तु तत्रैव । “चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते
 सर्वेषु दृष्टे विधौ सर्वैः कण्टकसंज्ञितैर्ग्रहयुतैः
 केमद्रुमो नेध्यते । लघाद् विधौ वा दृष्टिस्थैः शुभैः
 सर्वैः शुभं फलं । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नालि
 द्ररिजता” ॥)
 केमुकः, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम् रोगे
 + उक् प्रत्ययः) । उच्छ्विषेयः । केउ इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचुः ४ पेचिका
 ५ दलसारिणी ६ केचुकः ७ । इति रत्नमाला ॥
 तस्य मूलगुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । रोच-
 नत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्वम् ।
 लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठकाश-
 प्रमेहाखनाशित्वम् । वातलत्वम् । पटुत्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं हविष्ये वर्जनीयम् ।
 स्त्री, कन्दशाकविशेषः) ॥
 केयूरं, स्त्री, (के बाज्रशिरसि भूषणतां याति । या
 गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः) । अलङ्कार-
 विशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गूरम्
 २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ६ । ६७ । २१ ।
 “पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः ।
 राशयश्चात्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे” ॥)
 केयूरः, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
 “स्त्रीजङ्घे चैव संपोष्य दोर्ध्वाभालिङ्गं सुन्दरीम् ।
 कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
 इति स्मरदीपिका ॥ अपि च ।
 “स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्गं सुन्दरीम् ।
 कामयेदुपलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥
 केरलः, पुं, देशभेदः । मालेश्वोर इति भाषा ।
 यथा । उग्राः केरलपथ्याः । इति हेमचन्द्रः । पुट-
 वेदयागानधिकारिश्चशुभारिश्चेच्छ्विषेयः । पुट-
 क्षत्रिया आसन् सगरैषां धर्मी नास्ति
 वैशान्त्यलक्ष्यं कृतम् । यथा,—
 “निःस्वाध्यायवधटकाराः कृतास्तेन महात्मना ।
 शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पञ्चवाल्मीकाः ।
 कोलिसर्पा माहिषका दर्वाखोलाः सकेरलाः ।
 सर्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्मेस्तेषां निराकृतः” ॥
 इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
 “भयोत्पद्यविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
 अलकेषु चमुरैर्गुणैर्गुणैर्गुणैर्गुणैर्गुणैः” ॥)
 केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष्) ।

केलिको

ज्योतिर्यशविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥
(केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रद-
र्शयते गर्गसंहितायां यथा,—

“वर्गवर्णप्रमाणाश्च सखरं ताडितं मिथः।

पिण्डसङ्ख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना”॥

अस्यार्थः अ क च ट त प य प्रा इत्यष्टौ
वर्गा एतैरेव प्रमादयो यथायथं साङ्केतिकक्रम-
मालम्बा निरूप्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा,
राजेन्द्रकर्णपुरे। ६।

“चौड़ी चूड़ाभरणहरणः कीर्णकर्णावतंसः

कर्णाटीनां मुषितमूरली केरलीहारलीलः”॥

केल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
परं-अकं-गत्यर्थं सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचि-
केलत्। चालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते।
इति दुर्गादासः॥

केलकः, पुं, (केल् + कर्त्तरि ण्वल्।) खड्गधारादि-
नर्तकः। तत्पर्यायः। अकः २। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल् + इन्।) परीहासः। तत्पर्यायः।

अकः २। क्रीडा ३। लीला ४। नर्म्म ५। इत्यमरः।

१। ७। ३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा,

एतत्तुल्यं साहित्यदर्पणे। ३। १२२।

“विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुचते”॥

यथा, अमराष्टके। ४।

“मालत्याः कुसुमेभ्य येन सततं केलिः कृता हेलया”॥

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। “सर्वधा-

तुभ्य इन्”। इति इन्।) एधिवी। इति शब्द-
माला॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विनासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।)

अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

(विष्टतिरस्याशोकशब्दे स्त्रिया॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। प्राकपार्थि-

वादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा।

इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीडा तस्याः कला

अंशविशेषः। यथा, अमराष्टके। ७।

“अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः

कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः”॥)

केलिकिला, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल

क्रीडायां + कः।) कुष्माण्डकः। स तु शिवस्यानु-

चरः। नाथे नायकवयस्यः। तत्पर्यायः। विदूषकः २।

वासनिकः ३। वैहासिकः ४। प्रहासी ५। प्रीतिदः ६।

इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किल-

तीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।

“स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च वारदः”॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति

किल् + कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु काम-

देवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः।)

उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥

केलिकुक्षिका, स्त्री, (केलीनां कुक्षिका इव। श्या-

जिका। इति त्रिकाण्डशेषः। प्राणी इति भाषा॥

केलिकोषः, पुं, (केलीनां रक्षस्थानं क्रीडापरीक्षासा-

केवल

दीनां वा कोष आधार इव। नटः। इति शब्द-
रत्नावली॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।)

सम्मोगवान्। इति जटाधरः॥

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र।) परीहा-

सः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्ब-

विशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति

ख्यातः॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः

सहायः।) नर्मदः। क्रीडाविषयकमन्त्री। इति

शब्दमाला॥

केव, ऋ ड सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-आत्म-

सकं-सेट्-ऋदित्।) ड, केवते। ऋ, अचिकेवत्।

इति दुर्गादासः॥

केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत् + अच्। अलुक्

समासः।) केवर्त्तजातिः। इति द्रिक्पकोषः॥

(एषोऽन्यजशूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च।

केवर्त्तो मेदमिक्षश्च घडेते अन्यजाः स्मृताः”॥)

केवलं, स्त्री, (केव ड सेवने + वृषादित्वात् कलच्।

यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल् +

अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदि-

नीकरौ॥ ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥

(साङ्गकारिकायां यथा,—“अविपर्ययात् वि-

शुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्”॥)

शुद्धम्। (यथा, रघौ २। ६३।

“न केवलानां पयसां प्रसूति-

मवेहि मां कामदुष्टां प्रसन्नाम्”॥)

कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०। २६।

“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्तथि”॥)

असहायः। इति संक्षिप्तसारे उज्ज्वलवृत्तिः॥

(अद्वितीयः। यथा, कुमारः ५। २३।

“न केवलं यो महतोऽपभाषते

प्रणोति तस्मादपि यः स पापभाक्”॥)

केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः।

यथा, वृटयोगदीपिकायाम्। २। ७१।

“प्राणायामस्निधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।

सहितः केवलसेति कुम्भको द्विविधो मतः”॥)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे ११। १६।

“वाणभिरहृदया निपेतुषी

सा खकाननमुवं न केवलाम्।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां

रावणश्रियमपि यकम्पयत्”॥)

कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः १०। २६।

“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्तथि”॥)

केवलज्ञानी, [न] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति।

इति ॥) भूतार्हविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवलद्रव्यं, स्त्री, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

केशः

केवली, स्त्री, (केवल + डीष्।) ज्ञानभेदः। इति
मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवली, [न] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति।

इति ॥) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः + ण्वल् + टाप्

अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा

कोकणे प्रसिद्धा। तत्पर्यायः। कविका २। केवी

३। मङ्गारिः ४। नृपवल्लभा ५। मङ्गमारी ६। महा-

गन्धा ७। राजकन्या ८। अलिवाहिनी ९। अस्या

गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। दाहपित्तश्रम-

वातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्दिविनाशित्वञ्च। इति राज-

निर्घण्टः॥

केशः, पुं, (के मस्य केशे। शी + अच्। अलुक्-

समासः।) मज्जजातोपधातुविशेषः। शुल् इति

भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य अष्टाभिर्मासै-

र्जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो

जायन्ते। यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीये-

ऽध्याये। “गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्त्रिणखदन्त-

सिरास्त्रायुधमनोरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृ-

जानि”॥ भावप्रकाशे च।

“केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा।

धमन्यः स्थायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि”॥)

तत्पर्यायः। चिकुरः २। कुन्तलः ३। वाक् ४। कचः

५। शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २। ६। ६५। शिर-

श्चिजः ७। मूर्द्धजः ८। अक्षः ९। वज्रिनः १०। इति

जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पादनानन्तरमुद्ग-

वोपायाश्च। यथा,—

“वटारोहकेशिन्योऽधूर्णेनादित्यपाचितम्।

गुडूचीखरसेतैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्”॥

इति आदित्यपाकगुडचोतैलम्॥ *॥

“मधुकन्दीवरमूर्त्वा तिलान्यगोक्षीरभृङ्गसेपेन।

अधिराद्रवन्ति घनकेशा दृढमूलायतान्दण्डवः”॥

“चन्दनं मधुकं मूर्त्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।

कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीविषमेव च।

लौहचूर्णं तथाकेशी शारिवे दे तथैव च।

मार्कवखरसेनैव तैलं मृदमिना पचेत्॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुक्षिताः।

दृढमूलाश्च क्षिण्वाश्च तथा अमरसन्निभाः॥

नखेनाकालपलितं निहन्त्यात्तैलमुत्तमम्”॥

इति चन्दनाद्य तैलम्॥ *॥

“तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः प्रहतम्।

मस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रुणि चाप्यथ”॥

पक्कावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणापाया यथा,—

“त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।

ईषत्पक्वे नारिकेले मङ्गराजरसान्विते॥

मासमेकान्तु निक्षिप्य सस्यगर्भात् समुद्धरेत्।

ततः शिरो मुञ्चयित्वा केपं दद्याद्विषग्वरः॥

सम्बुध्य कदलीपत्रैर्भाष्येतस्मत्तमे दिने।

आलयैस्त्रिफलाकायैः क्षीरमांसवसाग्निजः॥

कपालरञ्जनश्चैव कृष्णीकरणात्तमम्”॥

“उत्पन्नं पयसा साङ्गे मांसं भूमौ निधापयेत्।

केशानां कृष्णकरणं क्वहेनश्च विधीयते”॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥

तत्समूहार्थवाचकाः शब्दाः यथा, —

“वालाः स्युस्तपराः पाशो रचनाभार उच्चयः ।

हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (कस्य जलस्य ईशः ।)

वरुणः । ज्ञीवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य

पर्याया यथा,—

“वालं ज्ञीवेरवर्हिष्ठोदीचं केशोऽम्बुनाम च” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ दैत्यविशेषः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले श्वेते

वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रका-

शते लोके लोकं काशयति वा । काश + अच्

एषोदरात् एत्वे साधुः । सूर्याग्निप्रभृतिरग्निः ।

“ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-संज्ञाः शक्तयः केशसंज्ञिताः” ॥

इति भागवतोक्तेः परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।

“केशो योनौ तथा भावे हावलावण्ययोरपि ।

लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदायां विशेषतः” ॥

“प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्यते” ॥

इति महाभारतटीकाज्ञानीलकण्ठः ॥)

केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः) केश-

पाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति

आत्मानं केशाकारेण वर्धयति इति भावः । केश

+ कृ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।)

इत्युभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा ।

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्त-

क्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।)

कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघ्नं, स्त्री, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन् +

टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

केशच्छित्, [छ] पुं, केशं छिनत्ति । छिद् + क्षिप् ।)

नापितः । इति शब्दमाला ॥

केशटः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः

गच्छतः प्रलये यं । महाप्रलये मूर्त्यविशेषात् तथा-

त्वम् । यदा ब्रह्मप्रतिवाभ्यां अटति गच्छति यः सः ।

त्रयाणामेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादि-

त्यजातेषु अटति चरतीति । अट् + अच् ।

शकन्धादित्वात् साधुः ।) कागः । (केशेषु मूर्द्धजेषु

अटतीति । अट् + अच् शकन्धादित्वात् अलोपे

साधुः ।) ओकणः । इति मेदिनी । भाता । इति

शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु

अटति । अट् + अच् ।) कामदेवस्य शोषणवाणः ।

इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु नटनव्यादिषु

च अटति त्वगात्मनेति यावत् ।) शोणकटक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघट, पुं, (केशमिव घटति । घट् + क्षिप् ।) भूत-

केशनामकटक्षभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केशनाम, [न्] स्त्री, (केशनाम्नेव नाम यस्य ।) वालम् ।

इत्यमरः ॥ वाला इति भाषा ॥

केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षः समूहः । बाङ्गलकात्

पक्षादेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।

“उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।

गत्वा शतपदं तूष्णं केशपक्षे पराम्भशत्” ॥)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात्

डीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः ।

यथा,—

“पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे” ॥

इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४ ॥

“तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-

र्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्थः” ॥)

केशपाशो, स्त्री, (केशपाश + स्त्रीत्वात् डीप् ।) शिरो

मध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥

केशभूः, पुं, (केशानां भूस्त्वत्तिष्ठानम् ।) शिरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमथनी, स्त्री, (केश मथन्तेऽनया । मथ्य

विलोडने + करणे ल्युट् ततो डीप् ।) अस्याः

कण्ठकैः समीपं गन्तुः केशोत्पादनात् तथात्वम् ।)

शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमार्जकं, स्त्री, (केशं मार्ज्ति । मज्ज शोधने +

कर्त्तरि ण्वुल् ।) कङ्कतिका । इति जटाधरः ।

चिरुणी इति भाषा ॥

केशमार्जनं, स्त्री, (केशो मज्ज्यतेऽनेन । मज्ज + करणे

ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः ।

केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् ।) केशशोधनक्रियामा-

त्रम् ॥)

केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टि-

वृक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरः, पुं स्त्री, (के जले पद्मशिरसि वा । सर-

तीति । ख + अच् । एषोदरात् शत्वम् । यदा

केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश + रः ।)

किञ्जल्कः । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥

केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति

मत्वर्थो यो रः ।) नागकेशरवृक्षः ।

(यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । “मदनमहीप-

तिकनकादण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे” ॥ वकुल-

वृक्षः । (यथा, कुमारः । ३ । ५५ ।

“सुप्तां गितम्बादवलम्बमाना

पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्” ॥)

पुनागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।

“पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।

कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः” ॥)

सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्याम्

“भृगपतिरिव खान्धावलम्बितकेशरमालः” ॥)

हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः ।

कोलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।

“नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरङ्कुरैः” ॥)

केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज + णिच् +

ल्युट् ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीम-

राज इति भाषा ॥

केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज + करणे

घञ् ।) शाकभेदः । केशुरे इति भाषा । तत्प-

र्यायः । भृङ्गराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४ मा-

कैरः ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । इत्य-

मरः ॥ नागमारः ७ पवसः ८ भृङ्गसोदरः ९ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केशः ११ ।

कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १३

एकरजः १४ करञ्जकः १५ भृङ्गरजः १६ भृङ्गरजः

१७ । इति जटाधरः ॥ अजागरः १८ भृङ्गरजः

१९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।

भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥

भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफघ्नतनुः ।

केशस्त्वचः क्षमिन्वासकासशोथामयोपहृत् ।

दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽन्तिजित्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अग्निकारिवम् ।

केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । रक्त-

यनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

केशराक्षः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अक्षरसो यस्य

मातुलङ्गकवृक्षः । इति जटाधरः

केशरी, [न्] पुं, (केशराः सन्त्यस्य इति इनिः ।) विंश-

इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २६ ।

“स पाटलायां गवि तस्थिवांसं

धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श” ॥)

घोटकः । पुनागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । इति

मेदिनी ॥ वीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरहा, स्त्री, (केश इव रोहति अत्र ।) केशरहा +

“इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मन्त्र-

निकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्याः ।) वन्दाकवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः । (परगाढा इति भाषा ।)

केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मानि सख्ये

वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तित्रयं सुक्ता एकमात्रं

परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते

२ अध्याये चतुःश्लोकम् ।

“अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्माहम् ।

नृतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मानि

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथातमः ॥

यथा महान्ति भूतानि भूतेष्वचावचेष्वनु ।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।

भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्” ॥

तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश + वा + कः ।

यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।

“यस्मात्तथा हतः केशी तस्मान्मच्छाश्वनं घृणम् ।

केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि” ॥

यदा, के जले शववत् भातीति । कश्च ईशश्च ।

क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च इत्यस्य ।

ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियम्यतया सन्त्यस्य ।

यदा, कश्च ईशश्च तौ केशौ एतत्तत्त्वत्वेन भवतौ

ऽस्य । “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्” । ५ । २ । १०६ ।

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तदन्तया।
वा + कः। स्वरूपतत्त्वेणां भेदाभावादपि वासु-
देवे सर्वान्तरि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः। अतो
विष्णुसंहितायाम्।

“नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः” ॥

किञ्च।

“त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः” ॥
पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्ति-
द्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोराद्ये। अभि-
रूपाः केशा यस्य स केशवः। कश्च अश्च ईशश्च
केशास्त्रिमूर्तयस्ते वपुः वर्तन्ते यस्य सः। केशि-
दानवहननादा केशवः।

“यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन !
तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसीति” ॥
भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्यादि-
संज्ञान्ता अश्ववः तद्वत्त्वेन केशवो वा।

“अश्ववो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः।
सर्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राज्जर्म्मा द्विजसत्तमाः” ॥
इति महाभारतम्। “जयः केशिनः”। इति
श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञि-
ताः। “मल्लेशा वसुधातले” इति भागवते च।
यथा, हरिवंशोक्तौ,—

“को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्।
आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्” ॥

तेनास्य वज्रधा निरुक्तिः। विष्णुः। इत्यमरः।
१।१।१८। पुनरागच्छतः। (केशः प्रशस्ताः
सन्त्यस्य। “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्”। ५।२।

१०६। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥
“जलस्य शवदेहः। यथा, विदग्धमुखमुण्डनम्।

“केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपगतः।
रुदन्ति पाण्डवाः सर्वे हा! हा! केशव! केशव!” ॥

के जले श्वं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्त-
वान् पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्वन्-
तीत्यर्थः॥

शवर्द्धनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया। केश +
वृध् + करणे ल्युट् टित्वात् ङीष्।) सहदेवी-

शवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं सुकुला-
यस्य।) आसृष्टः। इति शब्दमाला। (केश-
विष्णोरस्ते, स्त्री॥)

शवालयाः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।)
अश्वत्यवृत्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शवावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ + वस् +
इति कटाक्षः॥)

शवेणः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूप-
भरः॥ कुन्तलस्यैषा इति यावत्।) कवरी। इत्य-
मरः॥ १।१७।१७। “कुलधर्मं केशवेशान्

कारयेत्” ॥ “एकप्रिखस्त्रिप्रिखः पञ्चप्रिखो वा”
इति कौशाचनः। “पूर्वप्रिखः परप्रिखः” इति

कुलधर्मः। “तेषु यो यस्य कुलधर्मः तेन तस्य
केशसन्निवेशान् कारयेत्” इति नारायणीवृत्तिः॥

केशहन्ती, स्त्री, (केशस्य हन्ती नाशनी। यद्वा
केशान् हन्ति या। केश + हन् + टच् ततो
ङीष्।) शमीवृत्तः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः।
हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः।
इत्यमरः॥

केशकेशि, स्त्री, (केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं यद्धम्।
“तत्र तेनेदमिति सत्तुपे”। २।२।२७। इति
कर्मयतिहारे इच् समासे पूर्वदीर्घः।) अन्योन्य-

केशग्रहणपूर्वकप्रवृत्तयुद्धम्। इति व्याकरणम्॥
चुलाचुलि इति भाषा।
(यथा, महाभारते। ३।२८३। ३७।

“केशाकेशभयद्युद्धं रत्नसां वानरैः सह” ॥)
केशारुहा, स्त्री, (केशा आरोहन्त्यनया। आ + रुह +
करणे घञर्थे कः।) सहदेवीलता। इति राज-

निर्घण्टः॥
केशार्हा, स्त्री, (केशं केशवर्णं अर्हति इति। केश +
अर्ह + “कर्मण्यण्”। ३।२।१। इति अण्।)
महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिका, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन्।)
प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः। २।६। ४५॥
केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन्

कै + कः।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥
केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्याः दानवः कंसासुर-
चरत्नं निरुदयति हन्ति। नि + सूद + कर्त्तरि

ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८।१।
“सन्नासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदनम्” ॥

केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये
दृश्यम्।)
केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।) जटामांसी।
इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेश-

विशिष्टा। इत्यमरः। २।६। ४५॥
केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैव्यं
सूदयतीति। केशिन् + सूद + कर्त्तरि ल्युः।)

श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानववध-
विवरणं हरिवंशे ८० अध्याये दृश्यम्॥)
केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान्। हन् + क्तिप्)

श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥
केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्याः।) प्रशस्त-
केशयुक्तः। इत्यमरः। २।६। ४५॥

केशी, [न्] पुं, (केशः सर्वज्ञा शक्तिरस्यास्तीति।)
विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैवभेदः। इति
मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। ६५।

“यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु।
केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यति” ॥
केशाः केशरा सन्त्यस्याः।) सिंहः। इति शब्द-

रत्नावली॥
केशी, स्त्री, (केश + स्त्रियं गौरादित्वात् ङीष्।)
नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृत्तः॥

अजलोमावृत्तः। इति रत्नमाला॥

केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः।) केश-
समूहः। इति हेमचन्द्रः॥

केश्यं, स्त्री, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुरु।
भृङ्गराजः, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहित-
कारके, त्रि॥)

केशरं, स्त्री, (के जले सरतीति। ह + अच्।) हिङ्गुः
इति हेमचन्द्रः॥ नागकेशरपुष्पम्। कासीसम्।
सर्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केशरः, पुं, (के वृक्षशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे
इत्यर्थः सरति। ह + अच्।) नागकेशरवृत्तः।
तुरङ्गसन्धकेशः। (यथा, रघुवंशे। ४। ६७।

“विनीताध्वश्रामास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवर्वाजिनः स्नान्यान् लघुकुङ्कुमकेशरान्” ॥)
सिंहसन्धकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०४।

“याकीर्णकेशरकरालमुखा मृगेन्द्रा
नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः” ॥)
वकुलवृत्तः। (यथा, रघुवंशे। ६। ३६।

“ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं
सुरभिगन्धपराजितकेशरम्” ॥)
पुनरागच्छतः। किञ्जल्कः। इति हेमचन्द्रः॥

केशरः, पुं स्त्री, (के जले सरतीति। ह + पचाद्यच्।
हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्जल्कः। हि-
ङ्गुनि, पुं स्त्री। इति रत्नसः॥

केशरवरं, स्त्री, (केशरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात्।
यद्वा, केशरेण किञ्जल्केन दृष्टातीति। ह + अच्।)
कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केशरान्धः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अस्तः तत्र
सो यस्य।) वीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केशरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वाद्यतया साधु-
कारितया वा। वुन् अलुक्समासः। ततश्चाप्
अत इत्वम्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशरिसुतः, पुं, (केशरी स्वनामख्यातो वानरभेदः
तस्य सुतः पुत्रः।) हनुमान्। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते ३। १४७। २७।

“अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुजा।
जातः कमलपत्राक्ष! हनुमान् नाम वानरः” ॥)
केशरी, [न्] पुं, (केशराः जटाः सन्त्यस्याः।) केशर +
इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुनरागः। नागकेशरः।

इति मेदिनी॥ रत्नप्रियः। इति राजनिर्घण्टः॥
वानरविशेषः। स तु हनुमन्मिता।
(यथा, रामायणे। ७। ४०। १६।

“सूर्यदत्तवरः स्वर्गः सुमेरुर्नाम पर्वतः।
यत्र राज्यं प्रशास्यस्य केशरी नाम वै पिता” ॥)
कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-अकं-
अनिट्।) कायति। एषामादन्तत्वेन दिवादौ पाठे-

ऽपीष्टसिद्धौ भ्वादावैकारान्तात्वेन पाठो गण्यत-
मनित्यमिति ज्ञापयति। तेन अयधातोरात्मने-
पदानित्यत्र शृणो लुकि च योर्लोप इति यत्नोपे

अयधातो परे उपसर्गरेफो ल इति वक्तव्यात्
पराशब्दस्य रेफस्य लकारे “एष कालः समुत्पन्नो
यः पलाति स जीवति” इति सिद्धम्। वेदेष्टुचार्य-

भेदाद्यौ स्वादौ पाठ इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
कैकयी, स्त्री, (जनपदात् चत्विधात् अच् । यद्वा,
कैकय + स्वार्थे अण् । कैकय + बाहुलकात् न यादे
रिधादेशः । तस्यापत्यं स्त्री डीप् ।) कैकयी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कैकयी, स्त्री, (कैकेयः कैकयराजः तस्यापत्यं स्त्री
डीप् ।) कैकयी । सा तु कैकयराजकन्या दशरथ-
राजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघौ १२ । २ ।)

“तं कर्ममूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्तमिति ।
कैकेयोऽङ्गयेवाह पलितकृद्गना जरा” ॥

कैङ्कर्यं, स्त्री, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य-
कर्म वा । किङ्कर + यञ् ।) किङ्करत्वम् । दास-
त्वम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २२ ।)

“तत् तस्य कैङ्कर्यमलं भूतान् नो
विग्लापयत्यङ्ग ! यदुग्रसेनम्” ॥

कैटजः, पुं, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः । एषोदरात्
औकारस्य ऐकारत्वम् ।) कुटजवृक्षः । इति
भावप्रकाशः ॥

कैटभः, पुं, खनामख्यातो दैत्यविशेषः ॥ (अयन्त
विष्णोः कर्ममलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः । पाद्मकल्पे
जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो
नाभिपद्मादाविर्भूतं अजयनिं ब्रह्माणं यदा हन्तु-
मुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता
जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्दान्तोऽसुरः ॥)
यथा,— मार्कण्डेयपुराणम् ।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्कार्णवीकृते ।
आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ ।
विष्णुकर्ममलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ” ॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२
अध्याये दर्शनीयम् ॥)

कैटभजित्, पुं, (कैटभं खनामख्यातमसुरं जितवान् ।
जि + भूते क्तिप् । तुगागमञ्च ।) विष्णुः । इत्य-
मरः ॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

कैटभहा, [न्] पुं, (कैटभं खनामख्यातं महासुरं
हन्ति हतवान् वा । हन् + क्तिप् भूते ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स च सर्वशक्तिर्भगवान् स्वरू-
पतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्यसम्पादनार्थं
गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवावृष्ट-
वशात् यद्यद्गुणोद्भेदात्मिका क्रियाशक्तिरुप-
तिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृकतया भगवानपि तदा
तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति । परं
देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतेरुद्भि-
क्तगुणे मनो न ह्यासज्जते हृषीकेशत्वात् गुण-
नियन्तृत्वादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च । अत-
एव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकतयोच्यते
वस्तुतस्तु जीवैर्घत् क्विचित् क्रियते तत् सर्वमेव
गुणपरतन्त्रैरवशत एव । ईश्वरस्य तु भूत्या इव
गुणा एवाधीनाः सन्तः तदाज्ञैव क्रिया उत्-
पादयन्ति सम्पादयन्ति च ॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणास्तत्कार्यं सृष्ट्यादिकं कैटं ।
कूट + अण् वृद्धिः एषोदरात् औकारस्य ऐका-
रत्वं । तेन तैर्वा भाति प्रकाशते या । भा + क्तिप् ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कैटभारिः, पुं, (कैटभस्य खनामख्यातस्यासुरभेदस्य
अरिः शत्रुः । पक्षे कैटभस्य तमसः अरिर्दम-
यिता । सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः
सत्त्वगुणाध्यानात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
हलायुधः ॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभं तदाखया प्रसिद्धं असुरं प्रति
इः हननक्रियारूपतेजःप्रकाशोऽस्याः ।) यद्वा,
कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृति-
रिति विश्रुता देवकार्यसाधनानुरोधात् तद्वत्तया
भातीति । कूट + अण् वृद्धौ कौटं एषोदरात्
औकारस्य ऐकारत्वं कैटं भा + कः । ततो डीप्
कैटभी तामसीत्यर्थः ॥ दुर्गा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (मधुकैटभभीतब्रह्मणस्तया प्रसादिततया
तामस्या विमोहितौ तौ दुर्दान्तावसुरौ विष्णुना
निहतौ । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये
२२ अध्याये ।

“एवं स्मृता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा ।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः ।
निर्गम्य दर्शने तस्यौ ब्रह्मणोऽत्यक्तजन्मनः” ॥
इत्युपक्रम्य ।

“समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः ।
पञ्चवर्षं सहस्राणि बाहुप्रहरणोविभुः ॥
तावप्यति बलान्मत्तौ महामायाविमोहितौ ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो ब्रियतामिति केशवम्” ॥
कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुत्र्या ईश्वरी कर्त्ता ।
पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री ।)
दुर्गा । यथा ।

“कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यथा ।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी” ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

कैटर्थः, पुं, (किट् चासे + भावे घञ् । कैटं चासं
राति ददाति तित्तादीनामातिशयात् । रा दाने
+ कः । ततः स्वार्थे घञ् ।) कटफलः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४० ॥ निम्बः । महानिम्बः । इति रत्न-
माला ॥ मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कैङ्कर्यः, पुं, (कैटर्थ + एषोदरात् इत्वे साधुः ।) कट-
फलः । पूतिकरञ्जः । कटभीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कैतकं, स्त्री, (केतक्या इदं “तस्येदम्” । ४ । ३ । १२० ।
इत्यण्) केतकीपुष्पम् । यथा । कैतकं तित्ताकटुक-
मिति राजवल्लभः ॥

कैतवं, स्त्री, (कितव + स्वार्थे अण् ।) कपटः । (कित-
वस्य भावः कर्म वा । युवादित्वादण् ।) द्यूतः ।
इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ वैदूर्यमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कितवस्य भावः । कपटता ।
यथा, भागवते १ । १ । २ । “धर्मः प्रोञ्जितकैतवो
ज्वपरमो निर्मलतराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र

वस्तु शिवदं चापत्रयोन्मूलनम्” ॥)
कैदारं, स्त्री, (कैदाराणां क्षेत्राणां समूहः । इति
अण् ।) क्षेत्रसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(कैदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनानीतं यज्जलं तल्लैदारम् ।
तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—
“कैदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषघट्टम्” ॥)
कैदारः, पुं, (कैदारे क्षेत्रे भवः इत्यण् ।) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कैदारसम्बन्धिने वे ४
कैदारा इत्यर्थः । यथा, भावप्रकाशे ।
“कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्लाः ।
कषाया अल्पवर्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः” ॥)
कैदारकं, स्त्री, (कैदाराणां समूहः कैदारस्य इदं वा ।
कैदार + वुञ् ।) कैदारसमूहः । क्षेत्रगणः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ११ ॥
कैदारिकं, स्त्री, (कैदाराणां समूहः कैदारे
तस्येदं वा । कैदार + ठञ् ।) कैदारकम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ११ ॥

कैदार्यं, स्त्री, (कैदाराणां समूहः । कैदार + यण् ।
क्षेत्रम् । क्षेत्रसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
कैमुतिकः, पुं, (किमुत इत्यथयं तस्मात् प्राप्तिः
ठक् ।) न्यायविशेषः । तथा च कन्दोगपरिशिष्टम् ।
“वेदाश्चन्द्रांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च द्वौकष-
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीचाद्यास्तथर्षयः ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे खानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः ॥
समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः ।
नूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

कैरवं, स्त्री, (के जले रौति कलनादं करोतीति ।
अच् कैरवः हंसः तत्पुरुषे कृतीत्यङ् ।
प्रियमित्यण् ।) कुमुदम् । श्वेतोत्पलम् । इत्यमरः ।
१ । १० । ३७ ॥ (यथा, महाभारते १ । १ । २० ।
“पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ॥
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्” ॥)

कैरवः, पुं, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण् ।
एषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम् ।)
कितवः । इति मेदिनी ॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः ।
डीप् ।) कुमुदिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
वाणि सन्त्यस्यां इति इनि डीप् च ।
युक्ता पुष्करिणी ।)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ।
चन्द्रिका । इति मेदिनी ॥ मेधिका । इति
निर्घण्टः ॥

कैरवी, [न्] पुं, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाश-
वा अस्यस्य इति इनिः ।) चन्द्रः । इति
माला ॥

कैराटकः, पुं, (किरं पर्यन्तभूमिं चरमावस्थां
दशमित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात् ।
अट + अच् । ततः स्वार्थे कन् अण् च ।)
विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवल्यं

शब्दरत्नावली ॥

“यदाज्ञैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते ।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुभः” ॥

कोकायः

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः ।

यथा, मुक्तिकोपनिषदि । “कठवल्लीतैत्तिरीयक-
ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य कृष्णयजुर्वेदगतानां
द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां सहनाववविविति
शान्तिः” ॥

कैशिकं, ली, (केशानां समूहः । “केशाश्चाभ्यां
यञ्चावन्यतरस्याम्” । ४ । २ । ४८ । इति पच्चे
ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
कशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः ।
केश + ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली
जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक + स्त्रियां ङीष् ।) नाटक-
वृत्तिविशेषः । यथा । “भारती सात्वती कशिका-
रभयौ च वृत्तयः” ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कैशोरं, ली, (किशोरस्य भावः । किशोर + अच् ।)
किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु
दशमवर्षात्तरुपश्चदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥
कैशं, ली, (केशानां समूहः । इति घञ् ।) केश-
समूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक्
आदाने + पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।

“कोकानां करुणस्वनेन सट्टरी दीर्घा मदभ्यर्थना” ॥
वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ६ ।

“वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता” ॥)
ज्येष्ठी । खर्जुरीवृक्षः । मेकः । इति मेदिनी ॥
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकडः, पुं, (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमि-
त्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य डत्वम् ।)
विलेशयन्मगविशेषः । तत्पर्यायः । जविनः २
कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः
६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणः । आसानिल-
कासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकदेवः, पुं, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीयति क्रीड-
तीति । दिव् + अच् ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकनदं, ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति
वाक्प्रविकासेन । कोक + नद् + अन्तांश्चिन्ततोऽच्
भूतविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुसुदम् । रक्त-
पद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ ।
“नीलवलीनाभमपि तन्नि । तव लोचनं धारयति
कोकनदरूपम्” ॥ अस्य पर्याया यथा,—
“रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलौहितम्” ॥
इति कैयकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदश्चिन्ति, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य क्वि-
रिव क्विदीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति चि ।
इत्यमरः ॥

कोकनयः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवस-
प्रभवा संयोगकारितया वन्धुरिव ।) सूर्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कोकायः, पुं, (कोकः खर्जुरीवृक्षस्तद्वदयभागोऽस्य ।)

कोकिला

समष्टिलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति ।
आ + हन् + डः ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्यायः । कर्कः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ कश्चित् पुस्तके कोकाह
इति पाठः ॥

कोकिलः, पुं, (कुक् आदाने + “सलिकल्यनिमहि भडि-
भगिण्डपिण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूय इत्यच्” । उणां
१ । ५५ । इति इत्यच् ।) खनामस्थानकृष्णवर्णमधु-
रस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
“भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्ततः ! कूजति” ॥)
तत्पर्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिक्कः ४ ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ परपुष्टः ५ कालः ६
वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्वः ९ मधुगायनः
१० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्वः १३
काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६
मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।

“कोकिलः श्लेषलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा” ॥
मूषिककल्यान्तर्गतशुक्र-विष-जातीयविशेषः ।
तद्दंशनजनितलक्षणाणि यथा,—
“ग्रथयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दाहणः” ॥
इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याय उक्तम् ॥)
अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुन्दोविशेषः ।
इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं
पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृत्तः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य ।
“अक्ष्णोऽदर्शनात्” । ५ । ४ । ३६ । इति अच् ।)
वृक्षविशेषः । कुलियाखाड़ा इति भाषा । तालम
खाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः । इक्षुगन्धा
२ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ ।
४ । १०४ ॥ शृङ्गाली ६ शृङ्गुली ७ शुरकः ८
शृङ्गालक्षरुटी ९ वज्रास्थिः १० शृङ्गुला ११ वज्र-
कण्ठकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५
शृङ्गुलीका १६ पिक्केक्षुणा १७ पिक्केक्षुणा १८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्यायः । वीर-
तरुः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्रपुष्पः ५ । रक्तस्य
तस्य पर्यायः ॥ क्षुरकः २ अतिच्छुरः ३ । इति
रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवात-
वातरक्तारोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् ।
शुक्रकफबलक्षिकारित्वम् । सन्तपणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं क्वागीदुग्धेन
पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं
माकड़े १६३ अध्याये ।

“श्वेतकोकिलाक्षमूलं क्वागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै धीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्” ॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष + क्षार्थे कन् ।)
कोकिलाक्षवृत्तः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
(यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्वया,—

कोजाग

“कोकिलाक्षकनिर्घृहः धीतस्तच्छाकभोजना ।
क्षपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ +
वस् + अधिकरणे घञ् ।) कोकिलानां आवासः ॥
आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्ण इक्षुः ॥)
क्षुण्णोक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महा-
जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्र-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणं, ली, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्यैः कर्म-
कारैर्निर्मितमिति भावः । “तत्र भवः” । ४ ।
३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शृङ्खलभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कणः, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोकण-
इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।

“अथाभ्यङ्गं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यमे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः” ॥
देशोऽयं कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ।
यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५६ ।

“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ” ॥
“कौकुटकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलवा नराः” ॥
क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।

यथा, स्मृतिसंग्रहे ।
“मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रतं चूडं विवाहश्च वर्जयेत् मकरे गुरौ” ॥)

कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । कण-
तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुल्लः ॥)
परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोचः, पुं, (कुच् + ज्वलादित्वात् कर्त्तरि णः ।)
जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भं तीव्रस्योरय-
जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्ति अस्यां गौर्यमासी-
निशायां इति लक्षणा देव्या उत्तिर्यञ्च समये
एवोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्यमा । तत्पर्यायः ५
शारदी २ द्यूतपूर्यमा ३ शरत्पूर्यमा ४ कौमुदी ५
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरवृत्तानि
तत्र ब्रह्मपुराणम् ।

“आश्वयुज्यां गौर्यमास्यां निकुम्भो बालुकायाम् ॥
आयाति सैन्या साङ्गं कृत्वा युद्धं सुदायाम् ॥
तस्मात् तत्र नरैर्मार्गाः खगेदस्य समीपतः ।
शोधितयाः प्रयत्नेन भूषितयाश्च मण्डनैः ॥
पुष्पाध्वपलंभूषौघसर्वपप्रकरैस्तथा ।
वेष्टानि भूषितयानि नानावर्णैर्विभूषितः ॥
सुखातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाष्यं सन्नाथैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
स्त्रीवाजहृदमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः स्त्रियैः ।
पूज्याश्च सप्तैः प्रवेक्ष्यता दारोर्जभिनायः ॥
दारोपान्ते सुदीप्तं संयुज्यो हृद्यवाहनः ।
ववाऽक्षतवृतीपेतैस्तुल्यैश्च सुतर्पितः ॥

केटिव

कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्बन्धनां वाति
गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः “प्रातो-
नुपसर्गे कः” । ३।२।३ । इति कः । ततो गौ-
रादित्वात् स्त्रीषु ।) विवस्वा स्त्री । इत्यमरटीका ।
(कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।)

कृच्छिता । यतो ब्रह्मा एवमेवात्मनाऽवस्थानवशेन

इत्यमरः ॥ पिडिङ्ग प्राक् इति भाषा ॥

कोट्टवी

(अस्याः पर्यायाः यथा ।

“सृक्काह्क ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्गोपिकेत्यपि” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गणाद्यास्याः सृक्काशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कोटिप्रः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति

चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि + शो + कः ।) लोट-

भङ्गसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यात

इति केचित् । तत्पर्यायः । लोटभेदनः २ । इत्य-

मरः । २ । ६ । १२ ॥ लोटप्रः ३ कोटीप्रः ४ । इति

रत्नकोषः ॥ लोटभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोटभङ्गा-

र्थमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ लोटप्रः

८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमा-

दित्वात् प्रः । कोटियुक्ते, चि ॥ वासुकीवंशीय-

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।

“कोटिप्रो मानसः पूर्णः प्रलः पालो हलीमकः” ॥

कोटिप्रः, [स्] व्य, (कोटि + वारार्थे च प्रस् ।)

कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।

(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“गाः कोटिप्रः स्पर्शयता घटोघ्नीः” ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां

४ । ११७ । इतीन् ततो वा डीष् ॥) खड्गदेर-

ग्रभागः । इत्यमरटीका ॥ एकाशाकम् । इति

शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादि-

संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । जयद्रथवधपर्वणि । ८७ । ३० ।

“प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हृङ्गारैः साधु वाहितैः ।

कशापार्श्वभिघातैश्च वाग्भिर्ग्राभिरेव च” ॥)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति ।

कोटी + ईर + णिच् अच् ।) जटा । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आनन्दलहरीम् । ३० ।

“किरीटं वैरञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः

कठोरे कोटीरे खलसि जहि जम्भारिसुकुटम्” ॥)

किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्ष, स्त्री, (कोटीसङ्ख्याकानि वाणायस्त्राणि

विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अत्र । कोटी + वृष् +

अप् ।) वाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदानीं

देवीकोट इत्याख्याख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीर्वा वर्षति माधुर्यादि-

खादम् । वृष् + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति

शब्दरत्नावली । पिडिङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटीप्रः, पुं, (कोटीं लोप्रादीनां कोटीसंख्यां श्यति

चूर्णयतीति । कोटी + शो + कः ।) कोटिप्रः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्टं, स्त्री, (कुट्टते विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा ।

कुट्ट + अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।)

दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केल्ला गड़ इत्यादि

भाषा ॥

कोट्टः, पुं, (कुट्टन्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट केदे + घञ् ।

निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादि-

संग्रहे अमरः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नद्या

कोणः

स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नद्यमुक्तकेशी नारी ।

“या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नयिका च सा” ॥

इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं केदनं खपुत्तयेति

यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः । यथा,

कोट्टे कुट्टने संग्रामे खसुतस्य रक्षार्थं वाति

गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + कः

गौरादित्वात् डीष् ॥) नद्या स्त्रीरूपिणीदुर्गा ।

“तन्माता कोट्टवी नाम नद्या मुक्तशिरोरुहा ।

पुरोऽवतस्ये कृष्णस्य पुत्तप्रागरिरक्षया” ॥

इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥

(नहीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः

लम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे वाण-

कृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२-२३ ।

“याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।

कुमाररक्षणाथाय विभ्रती सुतनुं तदा ॥

दिग्वासा देवचक्रात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥

लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।

चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नद्या स्थितान्तरे” ॥)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्ट्याः पुरम् ।) वाणपुरम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट + आरक्प्रत्ययः । एषोदरात्

साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति ।

कोट्ट + ऋ + “कर्मण्यण्” । इति अण् ।) नागरः ।

कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्ग-

पुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

कोठः, पुं, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।)

चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्यायः । मण्डलकम् २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुश्कर्मा ३ त्वग्दोषः ४

चर्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं

यथाह माधवकरः ।

“असम्यग्वमनो दीर्घपित्तस्त्रेधात्रनियतैः ।

मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।

उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते” ॥

अन्यच्च । “वरटीदृष्टनिकाशः कण्डूमान् लोहितो-

ऽखकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ

इति निगद्यते तज्ज्ञैः” ॥ इति रक्षितः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे

श्रीतपित्तोदजाद्यधिकारे ।

“अग्निमश्रुभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।

श्रीतपित्तोदजाकोठान् सप्ताहदेव नाशयेत् ॥

उदजांतां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समासतः ।

सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षणम्” ॥)

कोठरः, पुं, (कुथ्यते क्षियतेऽसौ । कुठ + अरप्र-

त्ययः ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आँकोड़ इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।

कोठरपुष्प + डीष् ।) वृद्धदारकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो

ज्ञातव्याः ॥)

कोणः, पुं, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति

वा । कुण शब्दे + करणे घञ् । कर्त्तरि + अच्

वा ।) वीणादिवादनम् । भेरीघटति यन्न वाजाङ्-

कोट्टवः

वार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे

२ । ७१ । २६ ।

“भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघटितः पुनः” ॥)

अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्यायः । पाणिः २ अग्निः

३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ (यथा,

कादम्बर्याम् । “कनक कोणैरभिहन्यमानः” ॥)

वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १६ । ३३ ।

“खगहस्याङ्गने तेन चत्वारः खर्णपूरिताः ।

कुन्माश्वतुर्धु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि” ॥)

लगुडः । इति मेदिनी । मङ्गलगुहः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अग्निः । इति विश्वः ॥ द्वयोर्दिशोर्मध्यः

भागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं

विदिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमात्रम् । यथा,

तन्वसारे ।

“विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्” ॥)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति

विचरतीति । कुण् + अच् ।) उत्कुणः । इति

हेमचन्द्रः ॥ उकुण इति भाषा । (मल्लकुणम् ।

कारपोका इति भाषा । खड्गल इति हिन्दी-

भाषा ॥)

कोणिः, त्रि, (कुण + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ ।

११७ । इति इन् बाङ्गलकात् गुणः ।) कुणिः ।

इत्यमरटीका ॥ कोपा इति भाषा ॥

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते कनेन । कुथ्

पूतित्वे + करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथी

इति भाषा । (कुथ्यति गुदं क्षिणोति । कुथ्

कर्त्तरि अच् । गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोग-

विशेषः । यथा, सुश्रुते ।

“मूत्रेण मांसलुब्धेन यदस्थिशूल्यमन्नेन सङ्गम्य

हृतं यदावगाप्नुरीधोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितं

असम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तम् ।

कोथ उपजायते” । भावे घञ् । गलनम् । यथा,

तत्रैव ।

“तस्मिन् क्षते पूयधिरावकीर्णमांसकोथे

भूमाविव जलसिक्तायां क्षमयो जायन्ते” ॥)

शटिते मथिते च त्रि । इति मेदिनीकट्ट

हेमचन्द्रौ ॥

कोदण्डं, स्त्री, (कु शब्दे + विच् । कौः शब्दायमानः

दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।

(यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।

“विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्मघान्” ॥)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारी विद्यते

अस्य । अर्ध आदित्वादच् ।) भूः । जनपदविशेषः ।

इति मेदिनी ॥

कोट्टवः, पुं, (कु + विच् । कौः सन् द्रवतीति । कु +

अच् । द्रवः । कौ द्रवः इति कर्मधादयः ।) कौटिल्य

वायुना द्रवति वा एषोदरात् पूर्वस्य कोटिल्य

देशे साधुः ।) धान्यविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।

तत्पर्यायः । कोरदूषः २ । इत्यमरः ४ मरुता

कुट्टवः ३ । इति तट्टीका ॥ कुट्टावः ४ मरुता

५ कोट्टवः ६ कोरदूषः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा श्रुतौ। “अयञ्चिया वै कोद्रवाः”) अपि च।
 “कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
 कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
 उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्”॥
 इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
 तिक्तत्वम्। त्रिणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्त-
 हरत्वम्। रुक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य
 तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहि-
 त्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप् + भावे घञ्।)
 कोषः। इत्यमरः। १। ७। २६॥
 (यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३।
 “वत्सु! कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति”॥)
 कोपक्रमं, स्त्री, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत्
 उपक्रमं सृष्टादिकम्। उप + क्रम् + कर्मणि
 घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः
 सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन
 क्रम्यते इति। यदा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।)
 कोपयुक्ते, चि॥

कोपनः, चि, (कुप् + युच्।) कोपविश्लिष्टः। इति
 जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। २६। १६।
 “आसौद विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्”॥
 पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
 यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
 “शरभः शूलभक्षैव कुपनः कोपनः क्रयः”॥
 स्त्री, कुप् + णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारक-
 व्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महा-
 भारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
 “सदोषकोपनाजोगं लभते मरणान्तिकम्।
 अपि वोद्वन्नादीनि परीतानि व्यवस्यति”॥)

कोपनका, पुं, (कोपनः कोपशील इव कार्यति
 प्रकाशते। कै + कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप् + ताच्चील्ये युच् +
 टाप्।) कोपवती। तत्पर्यायः। भामिनी २।
 इत्यमरः। २। ६। ४॥ चण्डी ३। इति जटा-
 धरः॥ भोमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
 कुमारः। ३। ८।

“कयाचि कामिन् सुरतापराधात्
 पादानतः कोपनयावधूतः।
 तस्याः करिष्यामि वृणुनुतापं
 प्रवालशृङ्गाशरणं शरीरम्”॥)
 कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुत्वात्।) कर्णकोटालता।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 कोपी, [न] चि, “अवश्यं कुप्यति इति आवश्यक-
 णिनिः।) कोपनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥
 (यथा, मार्कण्डेये २८। २६।
 “सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यमकोपिता।
 यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्”॥)
 कोमलं, स्त्री, (कोति शब्दावते वाद्यादियोगेन स्वीतो-
 वगेन वा। कु शब्दे दृढादित्वात् कलच् तस्य सुदृ-

च। बाङलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥
 कोमलः, चि, (कमु कान्तौ + बाङलकात् कलच्
 अत उल्वं गुणश्च॥) अकठिनः। नरम इति भाषा।
 तत्पर्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४।
 इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटा-
 धरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
 (यथा, रघुः। ६। ३१।

“श्रुतिमुखमरमरखनगीतयः
 कुसुमकोमलदन्तहयो वधुः।
 उपवनान्तलताः पवनहतेः
 किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः”॥)
 कोमलकं, स्त्री, (कोमल + संज्ञायां कन्।) मृणालम्।
 इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्॥)
 कोमला, स्त्री, (कोमल + स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका।
 इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः।
 क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)
 कोमासिका, स्त्री, (कु ईधत् उमा अतसीदृष्टः स
 इव आस्ते। आस् + गुल् + टाप् अत इत्वम्।
 कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥
 फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवस्य पृथोदरात् अत
 उल्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्षुभपक्षी। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ५। १३।
 “प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविकिरान्”॥)
 कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि + संज्ञायां कन्।) पक्षि-
 भेदः। कौडापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २।
 ५। ३५॥

कोरकः, पुं, (कुज संस्थाने + कर्त्तरि गुल्। लस्य
 रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६॥
 (“कलिका कोरकः पुमान्” इत्यमरवाक्यं प्रायिका-
 भिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः “कोरकं कुम्भलेऽपि-
 स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति” “कोरकोऽस्त्रो
 कुम्भले स्यादिति” च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)
 कोरकः, पुं स्त्री, (कुल् + गुल्। लस्य रः।) सुकुलम्।
 (यथा, मावे। ७। २६।

“मरुद्वनिरुहां रजोवधूधः
 समुपहरन् विचकार कोरकाणि”॥)
 कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चैर-
 लामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीयास्यां गच्छतीति
 कुर + अङ्गच् गौरादित्वात् डीष्।) सूक्ष्मला। इत्य-
 मरः। २। ४। १२५॥ (अस्याः पर्यायाः यथा,
 “सूक्ष्मपकुक्षिका तुच्छा कोरङ्गी ज्ञाविङ्गीयुटिः”॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
 पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष् + णिच्
 “कर्मण्यण्”॥ ३। २। १। इत्यण्। लस्य रत्वम्।)
 कोद्रवः। इत्यमरः। २। ६। १६॥ (यथा, महा-
 भारते। ३। १६०। १८—१६।
 “ईदृशो भविता लोको यगान्ते पथ्युपस्थिते।
 वस्त्राणां प्रवरा श्राप्या धान्यानां कोरदूषकः।
 भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये”॥

अस्य गुणा यथा,—

“स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
 वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः”॥
 इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकैकोक्तम्॥
 कोलं, स्त्री, (कुल् अच् गौरादित्वात् डीष्।) कोली तस्याः
 फलमित्यण् तस्य लुक् “लुक्तद्वितलुक्”॥ १। २।
 ४६। इति डीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्यायः।
 कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा
 ६। इत्यमरः। १। ४। ३६॥ पिच्छिलम् ७ सादु-
 फलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥
 कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
 “पुंसि स्त्रियाश्च कर्कस्युर्वदरीकोलमित्यपि।
 फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
 अजाप्रिया कुहा कोलिविषमो भयकण्टकः”॥
 अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
 “पचमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
 सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम्॥
 वृंहणं पित्तदाहस्रद्यदृष्टानि वारणम्।
 सौवीराल्लघु संपकं मधुरं कोलमुच्यते॥
 कोलन्तु वदरं दाहि रज्यमुष्णञ्च वातहृत्।
 कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
 कर्कस्युः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूरभिः।
 अस्त्रं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
 खिगधं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
 शुष्कं भेद्यमिदं सख्यं लघु दृष्ट्याल्लमाश्रितम्”॥
 इति भावप्रकाशः॥ वदरादिद्वयं शृङ्गालकोलौ।
 वदरीसदृशा घोण्टा शृङ्गालकोलिः। यदुक्तम्।
 “वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
 अथवाभेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते”॥
 इति सुभूतिः॥
 “हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
 शृङ्गालकोलिः कर्कस्युः” इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु
 कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृङ्गाल-
 कोलादिव्याजः॥ स्वामी तु “कर्कस्युर्वदरी कोलि-
 र्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्”॥
 इति पठति। तत्राद्यास्तयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था
 घोण्टा तूभयस्युपगति व्याचष्टे। “सौवीरं वदरं
 कोलं वदरीणां फलं मतम्” इति कौषान्तरञ्च।
 इति भरतः॥ *॥ अस्य गुणः। अस्त्रत्वम्। वायु-
 कफनाशित्वञ्च। पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्त-
 नाशित्वम्। खिगधत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥
 शुष्कस्यास्य गुणः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधि-
 त्वञ्च। पुरातनस्यास्य गुणाः। अमृतघ्नानाशित्वम्।
 खिगधत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणः। मधुर-
 त्वम्। पित्तच्छर्दिदृष्ट्यानाशित्वञ्च। इति राज-
 वल्लभः॥ *॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यक-
 परिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
 “प्राणौ द्वौ द्रव्यं विद्यात् कोलं वदरमेव च”॥)
 मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चयम्। इति
 वैद्यकम्॥
 कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न भवत्वैव शृङ्गं प्रति-
 धावतीति। कुल् + अच्।) शूकरः। (कोलति ज्वलते

कोलव

जले इति)। प्रवः। इत्यमरः। १।१०।११॥ भेला
माड इत्यादि भाषा। अङ्गपालिः। शनिः। चित्रम्।
चिता इति भाषा। (कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र।
कुल + अधिकरणे हलश्चेति घञ्)। कोडम्।
इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
अस्त्रभेदः। इति धरणी॥ वर्णसङ्ग्रहातिविशेषः।
(यथा, हरिवंशे। ३२।१२३।

“पाण्डुश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः।
तेषां जनपदाः स्मृताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः”॥
स तु लेटात् तीव्रकन्यायां जातः। इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम्॥ अमरुधरिस्त्रैच्छजातिविशेषः।
स च पूर्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजनासौ
वेदयागादावनधकारी कृतः। एतद्विरणं हरि-
वंशेः १४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥

(अयन्तु कोलः यजातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य
पौत्रेण्यन्तमः॥ इदानीं पार्वत्यः असभ्यजाति-
विशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः।
इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः
आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते॥)

कोलकं, स्त्री, (कोल् + संज्ञायां कन्। कुल् + क्त्वादि
त्वात् वुन् वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काँकला
इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः। २।६।
३६॥

कोलकः, पुं, (कुल् + कर्त्तरि ण्वुल् क्त्वादिवात्
वुन् वा।) अङ्गोष्ठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
बज्रवारवृक्षः। इति जटाधरः॥

कोलकन्दः, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्द-
विशेषः। तत्पर्यायः। क्षमिन्नः २ पञ्जलः ३ वस्त्र-
पञ्जलः ४ एटासुः ५ सुएटाः ६ पुटकन्दः ७। अस्य
गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। क्षमिदोषनाशित्वम्।
वान्तिविच्छेदिशमनत्वम्। विषदोषनिवारणत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधु-
खर्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकलं, स्त्री, (कोलं वदरीफलं तद्वत्कलमस्य।)
नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१३०॥
(नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोलनाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नाशिका
नाशिनी। नश् + ण्वुल् टाप् अत इत्वम्)।
वङ्गिणीवृक्षः। इति हारावली॥

कोलपुच्छः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छो-
ऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली॥

कोलमूलं, स्त्री, (कोलस्य वदरीफलस्य मूलवत् मूल-
मस्य। यदा, कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य।)
पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलम्बकः, पुं, (कुल् + बाङ्गलकात् अम्बच्। ततः
संज्ञायां कन्)। वीणायाः कायः। इत्यमरः। १।
७।७॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम्।
आलावदण्डकाकुभसमुदायस्य तन्त्रीहीन इत्यन्ये।
इति भरतः॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तस्मैभवत् वल्ली।
वराहलोभतुल्यशूक्रावन्वात् तथालम्)। गज-

कोली

पिप्पली। इत्यमरः। २।४।६७॥ चयम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा
शिम्विरस्याः। ततो वा डीष्)। लताविशेषः।
आलकुसी इति भाषा। तत्पर्यायः। कृतफला २
खट्वा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधि-
पुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्यङ्गपादिका ८। अस्या
गुणाः। वायुनाशित्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्।
कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(तत्पर्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

“कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्यङ्गपालिका।

कोलशिम्बी समीरणी गुरुणा कफवातहृत्।

शुक्राग्निस्वादकृद्गत्या रुचिहृत् बद्धविड्गुरुः”॥)

कोला, स्त्री, (कुल् + ज्वादिवात् लाः ततश्चाप्)।

कोलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ पिप्पली।

(अस्याः पर्याया यथा,—

“पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।

कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला”॥)

चयम्। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“चयं तेजोवती कोला नाकुली च विकोष्णा”॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कोलाञ्चः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
तत्र पुरं कान्यकुब्जम्॥

कोलाहलः, पुं, (कोल एकीभूतायत्तशब्दविशेषः तं
आहलति आलिखतीति। हल् विलेखने + अच्)।
बज्रविधदूरगायत्तध्वनिः। तत्पर्यायः। कलकलः
२। इत्यमरः। १।६।२५॥ कालकीलः ३।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। ३।
३१।४१॥

“ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान्।
महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तूर्यरवो महान्”॥)

कोलिः, पुं स्त्री, (कुल् + “सब्धधातुभ्य इन्”। उणां
४।११७। इतीन्)। वृक्षविशेषः। कुलगाढ इति
भाषा। तत्पर्यायः। कर्कन्धूः २ वदरी ३। इत्य-
मरः। २।४।३६॥ कर्कन्धूः ४ वदरः ५ कोली
६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः॥
कोलः ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी॥ (यथा,
गारुडे १६४ अध्याये।

“जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिला।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिवदराग्नौ महेश्वरः॥
धूमपानं कासहरं नात्र कार्या विचारणा”॥)

कोली, स्त्री, (कोलति पीनत्वेन जायते वर्द्धते वा।
कुल् + अच् + गौरादित्वात् डीष्। यदा, कोलि
+ वा डीष्)। कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां
भरतः॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“पुंसि स्त्रियान्तु कर्कन्धूवदरी कोलमित्यपि।

फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं वदरं महत्।

अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

कोशः

न्यग्रोधादिगणे व्यवहारोऽस्य यथा,—
“कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्”॥

इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वामटेनोक्तम्॥
कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्)। पिप्पली।
इति रत्नमाला॥

कोविदः, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौः वेदः तं वेति
जानातीति। विद् + “इगुपधेति”। ३।१।११५।
इति कः)। पण्डितः। इत्यमरः। २।७।५।
(यथा, भागवते। १।१२।२८।

“इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः।
लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्”॥)

कोविदारः, पुं, (कुं भुवं विट्णाति विदारयति भूमिं
विदार्योद्भवतीत्यर्थः। दृ + “कर्मण्यण्”। ३।
२।१। इति ञण्। ततः एषोदरात् साधुः)।

रत्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्यायः। चमरिकः २ कुदालः
३ युगपत्रकः ४। इत्यमरः। ३।४।२२॥

काञ्चनारः ५ कणकारकः ६ कान्तपुष्पः ७ करकः
८ कान्तारः ९ यमलच्छदः १० काञ्चनालः ११

तान्त्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रत्तकाञ्चनः १४। इति

जटाधरः॥ विदलः १५। इति शब्दरत्नावली॥

अपि च।

“काञ्चनालः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः”॥

अथ कचनारभेदः।

“कोविदारश्चमरिकः कुदालो युगपत्रकः।
कुण्डलो तान्त्रपुष्पश्चाञ्चनालकः स्वल्पकेशरी॥

काञ्चनालो हिमो ग्राही तुवरः क्षेमपित्तनुत्।
क्षमिकुलगुदभङ्गशङ्खमालाग्रपापहः॥

कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पलघु स्मृतम्।
रुत्वं संग्राहि पित्तस्रवप्रदरक्षयकासनुत्”॥

इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कषायत्वम्।
संग्राहित्वम्। व्रणरूपणत्वम्॥ दीपनत्वम्।

कफवातमूत्रक्षन्नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्वम्॥

रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

(यथा, पाकशास्त्रे।

“कोविदारकलिकातिकोमला
तज्जलिज्जितलैलपाचिता।

हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वैशवारलुलितातिभोभदा”॥

पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य व्युत्पत्तिः।
कथने एतद्विवर्तित्यथा। १२४।७०-७१।

“कोऽप्ययं दारुहिराज्जरजानन्नो यतो जनः॥
कोविदार इति ख्यातस्ततः स मुमहातरः॥

मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः।
स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैवत् कुसुमोत्तमम्”॥)

कोशः, पुं, (कुश्यते संक्षिप्यते। कुश संक्षेपणं +
घञ्कर्त्तरि चैति अधिकरणादौ घञ्)। कुश संक्षेपणं +
इति शब्दरत्नावली॥ कुश्यते आह्वयते आह्वय-
स्थानेभ्यः कोषः। कुश ग निष्कर्षे घञ् कर्त्तव्यः।

मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्त इत्यन्ये। इति भरतः॥

ज्ञातव्यं हेमरूपम्। तत्पर्यायः। हिरण्य-
२। इत्यमरः। २।६।६१॥ ज्ञातव्यं हेम-

कोशात

रूप्यञ्च मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम् ।
कृतमावर्तितं अकृतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघ-
टितमिति खामी ॥ कृतमाभरणीकृतं अकृतं
चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित् । (आवरण-
विशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३४ ।

“अव्यक्तमाहर्हदयं मनस्य

स चन्द्रमाः सर्वविकारकोशः” ॥

सुकुलम् । यथा, रघौ । ३ । ८ ।

“तिरस्कार भ्रमरभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्” ॥

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वक्पञ्चादिभि-
रात्मानमाच्छादयति । कोश + कृ + अण्) इच्छुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्जन्यमध्योऽप्ययम् ॥
(कोशं करोति स्वमुखलानारूपतन्तुभिरात्मान-
माच्छादयतीति । कीटविशेषः । गुटिपिका इति
भाषा । यथा, भागवते । ६ । १ । ५२ ।

“कोशकार इवात्मानं कर्माणां मुह्यति” ॥
कोशफलं, स्त्री, (कोशे फलं बीजं अस्य ।) कक्कोलकम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३० । (कक्कोलकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोशपला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः ।) महाकोश-
तकी । चपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश + “उषादित्वात्” उणां । १ ।
१०८ । कलः बाहुलकात् गुणः ।) अयोध्यानगरी ।
इति शब्दमाला उणादिकोषश्च । मूर्जन्यमध्यो-
ऽप्ययम् । (यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ ।

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभुतधनधान्यवान्” ॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलपतेरात्मजा
दुहिता ।) कौशल्या । सा तु श्रीराममाता दश-
रथराजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥

कोशलिकं, स्त्री, (कुशलाय कर्मणे हितजनककार्य-
सिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत् । कुशल + ठक्
निपातनात् पूर्वस्य चोकारत्वम्) । उल्लोचः । इति
हेमचन्द्रः । धुष इति भाषा । मूर्जन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशाङ्गं, स्त्री, (कोश इव अङ्गमस्य ।) इत्कटः । इति
हारावली ॥ चोकाङ्गा इति भाषा ॥ मूर्जन्यमध्यो-
ऽप्ययम् ॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति
सातत्वेन प्राप्नोतीति । अत + कृन् ।) कचः । इति
विश्वमेदिनी ॥ (कोशं वेदात्मकाकारमतति प्राप्नो-
तीति वाच्ये । यजुर्वेदीयशाखाविशेषः । कठवल्ली
उपनिषद् ॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति । अत + कृन् ।
ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङोष्) । पटोली ।
कोषकः । इति मेदिनी ॥ फलं प्राकविशेषः ।
भिक्षा इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतच्छिन्ना २

जालिनी २ कृतवेधना ४ ह्वेडा ५ सुविक्ता ६
चण्डाली ७ मृदङ्गफालिनी ८ कर्कशच्छदा ९ ।
कोश्या गुणाः । शिशिरत्वम् । कटुत्वम् ॥ कषा-
यत्वम् । पित्तवातकफनाशि यम् । मलाघ्राजविशी-
यनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्जन्यमध्योऽप्य-

कोषः

यम् । महाकोशातकी । राजकोशातकी । यथा ।
अयं नेनुचा ।

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्यञ्च स स्मृतः ॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा” ॥
अथ तोरइ ।

“धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमफला ॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“कोशातकी फलं खादु मधुरं वातपित्तनुत् ।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शूलं प्रदिश्यते” ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति । इनिः) ।
वाणिज्यम् । वणिक् । वाडवाभिः । इति विश्वः ॥

कोशासः, पुं, (कोशे + आस इव फलमस्य ।) फल-
वृक्षविशेषः । कोशाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कृमिच्छः २ सुकेशकः ३ । इति भावप्रकाशः ॥

घनस्त्यः ४ वनासः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्रासः ७
रक्तासः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १० । अस्य
गुणः । कुशलोधासपित्तव्रणकफापहत्वम् । तत्-

फलगुणाः । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अस्त्वत्वम् ।
उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तदत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कफार्तिप्रदत्वम् । विदाहित्वम् । विशेष-

कारित्वम् ॥ पक्वस्य तस्य गुणः । मधुरत्वम् ।
अस्त्वत्वम् । पट्टादियुक्तस्य तस्य गुणः । दीपनत्वम् ।
रुचिपुष्टिवलकारित्वम् । तत्तैलस्य गुणाः । सार-

कत्वम् । कृमिकुश्रणापहत्वम् । अस्त्वमधुरत्वम् ।
बल्यत्वम् । पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“कारङ्गं वा सार्धं वा क्षतेषु
क्षेप्यं तैलं श्लिष्यकोशास्योर्वी” ॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः
अस्तीति । कोश + पिच्छादित्वात् इलच्) । मुद्ग-
पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशी, स्त्री, (कुश संज्ञे + अच् गौरादित्वात्
ङोष्) । उपाणत् । जुता मौजा इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पद्मघ्नी २ पादविरजाः ३ पादरघी ४ ।
इति हारावली ॥ खुङ्गा । इति हेमचन्द्रः । धा-

न्यादिश्च शृङ्गा इति भाषा ॥
कोषः, पुं स्त्री, (कुष्यन्ते आद्यन्ते फलपुष्पोत्पादक-
मधुमयपरागादयो यस्मिन् । कुष् ग निष्कर्ष +
घञकत्तरि चेति अधिकरणे घञ्) । कुक्षलः ।
जुङ्गि इति भाषा । खड्गपिधानम् । खाष इति

भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १३-१५ ।
“कषायं विपुलः खड्गो गये कोषे समर्पितः ।
हेमत्वबरनाष्टयो नैवथ्यो भारसाधनः ॥
कष्य पाक्ष्मखे कोषे शयको हेमविग्रहः ।
प्रभाकरूपसम्पन्नः पीत आकाशकनिभः ॥
कष्य हेममये कोषे सुवर्मे भावकप्रभे ।

कोषः

निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैव्यः परमनिर्ग्रहः” ॥)
अर्थसमूहः । (यथा, रघौ । ५ । १ ।

“तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्” ॥)

दिव्यम् । (यथा, राजतरङ्गिण्यां । ५ । ३३५ ।

“ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्षे मेघचर्मणि ।

कोषं चक्रतुरन्योऽयं सखड्गौ वृषहामरौ” ॥)

अहम् । कृताकृतं हेमरूप्यम् । इत्यमरः । २ ।

६ । ६१ । अस्य विवरणं तालव्यान्ते द्रष्टव्यम् ।

पात्रम् । जातीकोषः । जायफल इति भाषा ।

(जातीपत्री । जयिची-अर्थे व्यवहारो । यथा,

गर्भचिन्तामणिरसे ।

“रत्नं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ।

कर्षद्वयन्तथाचातुर् कर्षूरं वज्रताम्रकम् ॥

जातीफलं तथा कोषं गोलुरश्च शतावरीम् ।

बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम् ॥

वारिणा वटिका कार्या द्विगुणा फलमानतः ।

सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥

गर्भिण्या ज्वरदाहश्च प्रदरं सूतिकाभयम्” ॥

इति वैद्यकमैषधव्यधन्वन्तरियस्ये स्त्रीरोगाधि-

कारे ॥) शब्दादिसंग्रहः । इति मेदिनी । (यथा,

अमरकोषः ॥) भाण्डागारम् । पानपात्रचक्रकः ।

योनिः । शिम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥ पनसादिफल-

स्यान्तः । इति धरणी ॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलक-

वाचकः । यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि । इत्य-

मरटीकायां खामी ॥ धनसंहतिः । इति जटाधरः ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।

“कोषो बलघ्नापहृतं तत्रापि खपुरे ततः” ॥)

तत्सङ्घयगुणाः ।

“कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन ।

द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥

धर्महेतोः सुखार्थाय भव्यानां भरणाय च ।

आपदर्थश्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥

धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।

नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥

अधर्मान्न धनं कुर्यात्तद्धनं गृह्यते परैः ।

स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव ॥

तादात्मिको मूलहरः कदर्थस्त्रिविधोऽङ्गकः ।

उत्पन्नार्थययकरो यो भविष्यदनाश्रया ॥

स तादात्मिक आख्यातः कस्यामी तस्य नायतिः ।

यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥

स मूलहर आख्यातस्तदुदकोऽपि चाशुभः ।

स कदर्थस्तु भव्यात्मपीडनैरर्थसङ्घयो ॥

तद्धनं राजदावादतस्काराणां निविर्भवेत् ।

भिच्छा च राजकोषश्च लोकलोकेन वर्द्धते ॥

अङ्गनश्च धनश्चैव लोकलोकेन वीर्यते ।

कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥

भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तदुद्विष्टं प्रवृत्तता ।

राजोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे क्षधीवजाः ॥

शरीरकर्णवात् प्राणाः स्त्रीलोके प्राणिनां यथा ॥

तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्णवात् भूगुणक्षयः ॥

कोषपा

एकस्यां गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥*॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तसूत्र-
सूत्रादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राण-
मयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते
पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते ।
यथा, पञ्चदशां ३ । १-११ ।

“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पितृभुक्तान्नजादौर्थाज्जातोऽनेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्धं तदभावतः ॥
पूर्वजन्मन्यसत्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म न भुङ्गीतेह सच्चितम् ॥
पूर्णां देहे बलं यच्छृङ्खलायां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
लीना सुप्तौ वषुर्बोधे व्याप्रायदानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ॥
कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्व्यवहिते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कालतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्वदास्थितः ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
मामृदात्मत्वमन्यन्तु न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकः, पुं, (कोष एव । कोष + कार्थे कन् ।)
अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥
कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वपत्रत्वगादिभिरा-
त्मानं कृदयति । कोष + कृ + “कर्मण्यण्” । ३ ।
२।१। इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
इक्षुविशेषः । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणाः ।
गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ (कोषं खवेष्टनं स्वमुखनिःसृत-
लालारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।)
कीटविशेषः । गुटिपौका इति भाषा । तत्प-
र्यायः । तन्त्रकीटः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३२६ । २६ ।
“अलं परिग्रहेणैह दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥
कोषं अथः सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं
करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्यो-
ऽप्ययम् ॥

कोषचक्षुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चक्षुरस्य ।)
सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥
कोषपानं, स्त्री, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्र-
तिचयजलस्य पानम् ।) तत्तदितिकर्त्तव्यताकप्र-
तिचयजलपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
अथ कोषविधिः । नारदः ।
“पञ्चाहं सोपवासस्य स्वातन्त्र्याद्रूपदृष्टं च ।

कोषपा

संस्मृचकाव्यसनिनोः कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्धाधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां किरातानान्तयेव च ॥
कोषः प्राञ्चैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्दम्भे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकब्राह्मणदत्तेषु कोषपानं विवर्जयेत् ।
तमाह्वयाभिप्रेक्षन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रवृत्तित्रयम् ।
ऊर्द्धं यस्य हि सप्ताहाद्वैकतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
संस्मृचक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महाप-
राधी महापातकी । निर्दम्भी वर्णाश्रमरहितः ।
कुत्सितः प्रतिलोभजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डला-
भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि ।
महद्भालम् । तस्य देहिनामपरिहार्यत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।

“अथ दैवविसम्बादे द्विसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृगं दाप्यो दमश्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्कोटगूढाक्षिपरिपीडनम् ।
नेत्रसक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः ।
द्विसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभि-
योगेवेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्दशकादङ्ग इति याज्ञ-
वल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु
“त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृष्टेत पापकृत् स उदाहृतः” ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् कृत्स्न-
व्याद्वर्त्तनीयं ब्रह्मं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि
पञ्चत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा ॥ तथा ।
“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शूलोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाथो विकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा” ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानो-
दकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलं
व्योमेति व्यवहारदीपिका ॥ तस्यां विष्णुः । उग्रान्
देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रवृत्तित्रयं पिबेत् ।
इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुख इति ।
एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः ।
प्राङ्निवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्मावाह-
नादिसर्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्वर्त्य दक्षिणां
दत्त्वा समन्वयं प्रतिज्ञाय च शोध्य शिरसि नि-
धाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।
“तौ यत्वं प्राणिनां प्राणः स्वरुद्राद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धे च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।

कोषात

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥
इत्याभ्यामभिमन्त्रा गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं
सोपवासं स्वातन्त्र्याससमादित्याभिमुखं
सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्य पठिते-
नाभिमन्त्रितं प्रवृत्तित्रयं जलं पाययेत् । ततो
यदि अवधिकात्माभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति
तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति
दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, स्त्री, (कोषे फलमस्य ।) ककौलम् । तत्र
कर्पूरस्तुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः सारसुन्दरी च ॥
कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता ।
इति जटाधरः ॥
कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।)
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम् ।
(घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कोषला, स्त्री, (कुष् + षष्ठादित्वात् कलप्रत्ययः वाङ्
लकाद् गुणः एषोदराद् षकारादेशः ।) अयोध्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्थी ।
राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २४६ ।
“मच्छोकमन्नमनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्” ।
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन ।
तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् ।
रघुवंशे । ६ । १ ।

“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवताश्च धुरि स्थितः” ॥
प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा कश्चि-
जनो वा यज्ज बद्धस्य लुक् । तद्देशवादिनि
यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
“स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिश्चैव तथा वेण्वास्तटाधिपम्” ॥
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् दृष्ट्वा
कोषवद्विः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य इति
कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य अण्ड-
रिति विग्रहे अर्थसङ्गयवद्विः ॥)
कोषशयिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शयित-
वीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि क्त्वं ।
अत इत्वम् ।) कुरिका । इति जटाधरः ॥
कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोति ।)
कोष + अत + क्त्वं ।) केशः । इति जटाधरः ॥
(कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरणात् ।)
वेदकठशाखाविशेषः ॥
कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् टाप् ।)
घोषालता । अस्याः फलगुणः । कफाक्षीण-
त्वम् ॥ पक्वफलगुणः । आमामृशयुद्धिकादित्य-
इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् राज-
कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी क्वचविधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमन्त्राणां

कौष्ठः

राजकोषातकी श्रीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत् ॥

अस्या व्यवहारो यत्र तद्वयथा,—

“कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं

तुम्ब्रास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन ।

तैलेन वारियुभवेन कुर्या-

दचोपकुल्ये सह मात्तिकेण” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मलगण्डाद्यधिकारे ॥

ज्योत्स्निका । भिङ्गा इति भाषा । ज्योत्स्नावती

रात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालयमध्यापीयम् ॥

कोषासं, स्त्री, (कोषे आसफलमिव) फलविशेषः ।

केचोडा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुना-

श्लितम् । अग्निदीपनत्वम् । मलवद्धताकारित्वञ्च ।

इति राजवल्लभः ॥ (कचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते ।

यथा, भावप्रकाशे ।

“कोषासः कुष्ठशोथाक्षपित्तत्रयकफापहः ।

तत्फलं ग्राहि वातघ्नमन्धोष्णं गुरु पित्तलम् ।

पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” ॥

तालयमध्यमपीडम् ॥

कोषी, स्त्री, (कुष्ठ + अच् । गौरादित्वात् ङीष्) ।

पादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गा । इति

तालयान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्ये रं शुं या इति भाषा ॥

कोषी, [न्] पुं, (कोषोऽस्यस्य इति इनिः) आस-

रुद्रः । इति शब्दमाला ॥

कोष्ठः, पुं, (कुष्ठ ग निष्कर्षे + “उधिकुधिगतिभ्यस्त्यन्” ।

उणां । २ । ४ । इति थन् ।) कुस्तलः । (यथा,

महाभारते । २ । ५ । ६८ ।

“कचित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम् ।

आयश्च क्षतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः” ॥

रुद्रमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।

“सा वानरेन्द्रवल्लवविहारकोष्ठ-

श्रीद्वारगोपुरसदोभलभीविटङ्गा ॥

कुत्तिसम्यम् । यथा, वैद्यके ।

“स्यानान्यामामिपकानां सूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदयकः फुफ्फुषश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥

“कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महा-

निम्नमामपकाशयश्चेति पर्यायशब्दैस्तलेन सरोग-

मार्गं आभ्यन्तरः” ॥ “वीसर्पश्चययुगुत्सार्शो विद्र-

ध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि

यथा,—

“सप्तचाधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।

कफामपित्तपकानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥

गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपकाशयान्तरे ।

कोष्ठाङ्गानि स्थिताश्चेव हृदयं क्लोमफुफ्फुसम्” ॥

इति च वासटे शरीरस्थाने ३ अः । प्रचक्ष्ण

कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयश्च क्लोम च

यस्य च स्त्रीणां च वृक्काश्च पुरीषाधार-

स्वाभाशयश्चेति पकाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च

क्षुब्धान्तश्च स्थूणान्तश्च वपावहनश्चेति” । इति च

चरके शरीरस्थाने ७ अध्याये ॥

उदरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।

कौङ्किणः

“पतिं मार्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्” ॥

नाभेरुपरिस्थितमणिपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव ।

४ । २३ । १४ ।

“संपीड्य पायुं पाणिर्भ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।

नाभ्यां कोष्ठेखवस्याप्य हृदुरःकण्ठशोर्ध्वणि” ॥

प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।

“पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।

षट्कुलं पञ्चविषयं पञ्चकृति स्त्रीधवम्” ॥

अत्र टीका चूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥

तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अक्षयहादिचक्रचतु-

पार्थस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥ आत्मीये

त्रि । इति मेदिनी ॥

कोष्णं, स्त्री, (कु ईषत् षण्णम् । कोः कादेशः) ।

ईषदुष्णम् । तत्पर्यायः । कवेष्णम् २ मन्दोष्णम् ३

कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥

(यथा, रघौ । १ । ८४ ।

“भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेधेनावभ्यधादपि ।

प्रखेयानाभिवर्धन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना” ॥)

कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति । कुहल

विस्मापने + बाङलकात् कलच् । एषोदरात्

गुणाः) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अस्य गुणा यथा,—

“त्रिदोषो मेघरुच्यश्च कोहलो वदनप्रियः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ

एथियां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पृष्टते

एषोदरात् ओलं) वाद्यभेदः । नाद्यशास्त्रप्रवक्ता

मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे

सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।

“कोहलो देवशर्माच मौद्गल्यः समसौरभः” ॥)

कौक्यं, स्त्री, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं क्यं कार्यम् ।

तस्मात् भवमित्यण्) अनुतापः ॥ (स्वार्थे अण्) ।

अयुक्तकारणम् । इति मेदिनी ॥

कौकुटिकः, पुं, (कुकाटवदभ्येन विहरति । यद्वा,

कुकुटौ मायां कापद्यादिकं वा पादविच्छेपस्थानञ्च

पश्यति इति । “संज्ञायां ललाटकुकुटौ पश्यति” ।

४ । ४ । ४६ । इति ठक्) दाम्भिकः । अदूरे-

रितेक्षणः । कौटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पाद-

निक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ ॥ अदूर-

दर्शनशीलः । इति सारसुन्दरी ॥

कौकुटिकन्दलः, पुं, (कुकुटस्य वज्रस्फुलिङ्गस्यायं

इति इच् कौकुटिः । कौकुटिरिव कन्दलः कपालो

यस्य । अस्याभिस्फुलिङ्गवत् चक्षुश्चात् भोगादौ

च स्फुलिङ्गवत् चाकचिकत्यात्तायाम्) सर्प-

विशेषः । वोडासाप इति भाषा । तत्पर्यायः ।

भाण्डपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौट्यकः, पुं, (कुत्तौ कौषे तिष्ठति इति क्कच्) ।

खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

कौङ्कः, पुं, (कौङ्क + खार्थे अण्) देशविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ कौकण इति ख्यातः ॥

कौङ्किणः, पुं, (कौङ्कण + स्वार्थे अण्) । ततः एषोदरा-

दित्वात् इकारः) । कौङ्कणदेशः ॥ इति शब्द-

रत्नावली ॥

कौटुम्बिकः

कौटुम्बिकः, पुं, (कुत्तु एव स्वार्थे अण् । एषोदरात् रलोपः) ।

कौटुम्बिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च

फञ्” । ४ । १ । ६८ । इति फञ्) । कुञ्जस्य

पुत्तादिः । इति । व्याकरणम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । “गोत्रे कुञ्जा-

दिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ६८ । इति फञ्) । ततः स्त्रियां

ङीष्) । ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्राप-

त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ ।

६८ । इति फञ्) । ततः स्वार्थे ञ् प्रत्ययः) । कुञ्जस्य

पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ ।

३ । ५३ । इत्यण्) । कुटजवृक्षः । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥

कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी ॥ कूट्यां

वशीकृतमायायां भव इत्यण् । स्वाधीनतन्त्रः ॥

इति व्युत्पत्तिभ्योऽर्थः ॥)

कौटिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन् । कूटकं

मांसं पण्यमस्य इति ठक्) । मांसिकः । मांस-

विक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तत्र जायते

इति । “अन्येभ्योऽपीति” । जनेर्ङः) । कुटजवृक्षः ।

इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः

कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतन्त्रः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तच्चाचेति

कर्मधारयः । “ग्रामकौटाभ्याश्च तच्छाः” । ५ । ४

६५ । इति ठक्) । स्वकर्मजीवी स्वग्रहस्थितौ-

ऽनधीनस्तन्त्रा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ स्वाधीन

कुत्तर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कूटः घटः तं लान्ति कूटलाः कुल-

धान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गर्गादिर्धञ्) ।

वात्सायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् ।

तादृशः साक्षी) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥

कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिनयनयन्त्रेण चरति ।

“चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक्) । मांस-

विक्रेता । कषाड इति भाषा । तत्पर्यायः । वैतं-

सिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः

कर्मरनिर्मितलोहास्त्रविशेषश्च । तथा हरति

मृगान् अङ्गारान् वा । “अण् कुटिलिकायाः” ।

४ । ४ । १८ । इत्यण्) । व्याधः । लौहकारः । इति

केचित् ॥

कौटिल्यं, स्त्री, (कुटिलस्य भावः इति श्यच् ।

चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता ।

यथा । “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु

रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयो-

र्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्याप्त

आसक्तो वा । कुटुम्ब + ठक्) । कुटुम्बी । कुटुम्ब-

विशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे शिकप्रत्ययः । इति

कौदाली

सुग्धबोधमतम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ॥ ५ ॥ १३ ॥ ८)

“पदे पदेऽभ्यन्तरवर्जितार्हितः

कौदुम्बिकः कृत्वाति वै जनाय” ॥)

कौडविकं, त्रि, (कुडवस्य वापः । “तस्य वापः” ॥ ५ ।

१ । ४५ ॥ इति ठञ् ।) कुडवपरिमितवीजवपन-
योग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां राघमुकुटः ॥

कौणपः, पुं, (कुणपस्त्रिधातुकं प्ररीरं श्वो वा तं
भक्षयितुं शीलमस्य । इत्यण् ।) राक्षसः । इत्य-
मरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, महाभारते ॥ १ ।
१७१ । १४ ।)

“न कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनसजः” ॥
वासुकिवंशोद्भवः सप्तविंशेः । यथा, महाभा-
रते ॥ १ । ५७ । ५ ।

“पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः ।

हिरण्यबाहुः शरणाः कक्षकः कालदण्डकः ।

एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा ह्यवाहने” ॥)

कौणपदन्तः, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।)

भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौण्डिन्यः, पुं, (कुण्डिनस्य स्वनामख्यातमुनिविशेषस्य
गोत्रापत्यं इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुण्डिन-
मुनिपुत्रः । तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कौतुकं, स्त्री, (कुतुक + प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ।
कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अण् वा ।)
कुतूहलम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिणी । ५ । ३६४ ।)

“चक्रतुः कौतुकोद्गीवां सभां चित्रार्पितामिव ॥

अभिलाषः । (यथा, कथासरित्सागरे ।

“पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या लज्जाकौतुकयोर्दृष्टि ।

अभूदन्योन्यसंमर्दौ रचयन्त्यां गतागतम्” ॥)

उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।

“कथं सुतायाः पिदगेहकौतुकं

निशुन्य देहः सुरवर्त्य! नेङ्गते” ॥)

नर्म्म । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १७ । २५ ।

“इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।

श्रीमद्भिस्तत्पदन्तैः सर्वतः हतकौतुका” ॥)

परस्परायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा,
कुमारे । ७ । २ ।)

“वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-

र्दहे गृहे व्यग्रपुरस्त्रीवर्गम्” ॥)

गीतादिभोगः । इति मेदिनी ॥ गीतादिः । भोग-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौतूहलं, स्त्री, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादि-

त्वात् अण् । यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण् ।)

कुतूहलम् । अपूर्ववस्तुदृष्ट्याद्यतिशयः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।

“भवद्भिर्दिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुकृमात् ।

महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति” ॥)

कौदालीकः, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदारः ।

तेन आचरतीति ईकन् रलयो रैक्यात् रस्य लत्वम् ।)

कुदालीकः ततः स्वार्थे अण् ।) वर्णसङ्करजाति-

विशेषः । स तु राज्ञ्यां तीवराज्जातः ।

कौमारं

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कौद्रविकं, स्त्री, (कौद्रवं तत् निमित्तमस्य इति
ठञ् ।) सौवर्चललवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौद्रवीणं, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति ।

एषोदरात् सिद्धे कौद्रवं कुत्सितधान्यभेदः तस्य

भवनं उत्पत्तिस्थानं । “धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्” ।

५ । २ । १ । इति खञ् ।) कौद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ८ । कोदोर क्षेत इति भाषा ॥

कौन्तिकः, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्राप्तेन युध्यते । कुन्तः

प्राप्तः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः ।

प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । “तत्रभवः” ॥

४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो डीष् ।) रेणुका-

नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥

(अस्याः पर्यायाः यथा,—

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।

भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री सुता कौन्ती हरेणुका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

पर्यायान्तरञ्च यथा,—

“हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्वास्या रेणुका-

शब्दे बोद्धव्याः ॥)

कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ङक् ।) कुन्तीपुत्रः ।

स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।

“मा कौन्तेय गच्छ कौन्तेय! नैतत्त्वय्युपपद्यते” ॥)

अर्जुनवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौपं, स्त्री, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोद-

कम् । अस्य गुणाः यथा,—

“कौपं पयो यदि क्षादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।

तत्क्षारं कषायघ्नं दीपनं पित्तघ्नं परम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—

“सक्षारं पित्तलं कौपं क्षेधघ्नं दीपनं लघु” ॥

कौपसलिलसेवने कालनिर्घण्टः । यथा, तत्रैव ।

“वसन्ते कौपं प्राखवणं वा ग्रीष्मेऽप्येवम्” ॥)

कौपीनं, स्त्री, (कूपपतनमर्हतीति । “शालीनकौपीने

अष्टष्टा कार्ययोः” ॥ ५ । २ । २० । इति साधुः ।)

पापम् । तत्साधनत्वात् तददगोप्यत्वात् पुरुषलि-

ङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सि-

द्धान्तकौमुदी ॥ अकार्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ॥

चौरम् । इति मेदिनी ॥ तत्तु मेखलावद्वपरिधेय-

वस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ धटी ५ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।

“विभयाद्ययसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्” ॥)

कौपोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति एषोदरादित्वात्

मस्य पत्वम् ।) कौमोदकी । इति भरतो द्विरूप-

कोषश्च ॥

कौमारं, स्त्री, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचन-

त्वादञ् ।) कुमारावस्था ।

(“जातः कुं पृथिवीं पदभ्यां मारयेत् तत्कुमारकः ।

इति प्रमाखलो विद्धि कौमारं प्राग्भवाद्वतः” ॥

कौमुदी

इत्युक्तावधिके “कौमारं पञ्चमावधि” । इत्यन्ते
वयोवस्थाभेदे । सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्यन्ता ।
इत्यर्थः ॥) तन्वमते षोडशवर्षपर्यन्ता । (यथा,
भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।

“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति” ॥

पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् ह्यभिभेदः ।
यथा, “कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यदि

सर्गनामानि” । इति श्रीधरः । तथा च भाग-
वते । १ । ३ । ६ ।

“स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम्” ॥)

तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाला ॥ अपूर्वपतिं

कुमारीं पतिरूपपन्नः “कौमारापूर्ववचने” ॥ ४ ।

२ । १३ । इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्तव्यप्रत्य-

येन साधुः ॥ अपूर्वपतिकुमारीपतिः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्तिकेय-

शक्तिः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—

“कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।

योद्धुमभ्याययौ दैत्यान्मिका गुहृक्षपिणी” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । २२ । १६ ।

(अपूर्वपतिः कुमारी पतिरुपपन्ना । “कौमारी

पूर्ववचने” ॥ ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे अण्

प्रत्ययेन साधुः ततो डीष् । अपूर्वमायंकुमारी

पत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ६० ।

“उपलम्भग्रामपश्यन्तः कौमारीं पतताम्बर” ॥

पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । यथा,

भागवते । ३ । २ । २८ ।

“कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयो ब्रजौकसाम्” ॥)

वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौमुदः, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन् ।

मुद + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्तिकमासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।

“एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।

शारदं कौमुदं मासं ततस्ते खर्गमाप्नुयुः ॥

कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिपः ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते” ॥)

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संज्ञायां कन् प्रत्यये

माता ॥ (स्वार्थे कन् ङस् ङाप् च ।) कौमुदिका

त्रि, चतुरर्थां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदिका

कुमुदाख्यपर्वतसन्निवृष्टदेशविशेषः ॥

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् “तस्यैव

४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो डीप् ।) कौमुदी

इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ । ६२

“शृणिना सह याति कौमुदी ।

सह मेघेन तडित्यलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति

प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि” ॥)

उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते

पर्वणि ।

“अकालकौमुदीश्चैव चक्रतुः सार्वकालिकीम्” ॥
 कौमुदस्य कार्तिकमासस्य इयं “तस्येदम्” ॥ ४ ।
 ३ । १२० ॥ इति अण् । ततो डीप् । यदुक्तम् ।
 “कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो हयम् ।
 धातुज्ञेयमैव तेन सा कौमुदी स्मृता” ॥
 कार्तिकोत्सवः । स तु कार्तिकीपूर्णिमायां कर्त्तव्यः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । कार्तिकीपूर्णिमा ॥
 आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
 “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये” ॥
 दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकाया-
 न्मल्लिनाथधृतभविव्योत्तरवचनम् ।
 “कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता” ॥
 कुमुदान्वेव कौमुदी । सुदी वा सालुक इति भाषा ॥
 कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः
 प्राशस्त्यमत्र समये ।) कौजागरपूर्णिमा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कौमुदीरुद्रः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः
 दीपशिखाया रुद्र इवाधारः ।) दीपरुद्रः ।
 इति हारावली ॥ दीपगात्रा मिलसुज इत्यादि
 भाषा ॥
 कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मो-
 दकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो
 डीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥
 (यथा, भागवते । ८ । ४ । १६ ।
 “श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम” ॥)
 कौमोदो, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति ।
 कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो डीप् ।)
 विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं
 इति कच्छादिवाङ् वा । कुरुराजसन्ततिः ।
 इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 द्रुपदशासने १३६ । १६ ।
 “तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
 अनेकमिव सन्वासान्नेनिरं तत्र कौरवाः” ॥
 कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
 “क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्वज्रेयाः” ॥
 स्त्रियां डीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनोत्वर्थः । यथा,
 महाभारते । १ । १३०१ । १५ ।
 “द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
 शूरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्” ॥)
 कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” ॥ ४ ।
 १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
 “अग्निप्रायां निशयाच्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरव्यास्तुल्या रात्रिरहस्य मे” ॥
 कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा
 इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” ॥ ४ ।
 १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य वज्रं तेनै-
 वास्त्रियमिति वज्रत्वे लुक् कुरव इति बोध्यम् ॥

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३-१४ ।
 “कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् ।
 विरजाच्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान्” ॥
 कौर्यः, पुं, वृश्चिकराणि । यथा, दीपिकायाम् ।
 “क्षियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेययुक्तकौर्पायाः ।
 तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगखान्त्यभं चेत्यम्” ॥
 कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः ।
 तत्पर्यायः । आन्वयिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा
 इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावचयान्तर्गतदिव्यभाव-
 रतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्वया,—
 “दिव्यभावरतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः” ॥
 इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
 “पशोर्वक्त्रालम्बमन्तः पशुरेव न संशयः ।
 वीरालम्बमनुर्वीरः कौलाश्च ब्रह्मविद्भवेत्” ॥ इति
 महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिष्ठाय कृतो ग्रन्थः ।
 कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाधसाधन-
 व्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)
 कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ङक् कुक् च ।)
 सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ङक् ।
 पृषोदरात् ततः कश्च ।) असतीपुत्रे, पुं । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । “कुलटाया-
 वा” । ४ । १ । १२७ । इति । इनङ् । स्त्रीभ्यो
 ङक् ।) असतीपुत्रः । तत्पर्यायः । कौलटेयः २ ।
 इत्यमरः ॥ कौलटेयः ३ । इति तट्टीकासार-
 सुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि
 गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा
 तत्कुलोऽपि ॥
 कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति
 ङक् ।) कौलटिनेयः । असतीपुत्रः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या
 सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति
 कश्चित् । स्त्रियां डीप् कौलटेयी ॥)
 कौलटेयः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं
 अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् ।
 “लुद्राभ्यो वा” । ४ । १ । १२१ । इति ङक् ।)
 असतीपुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेयः ।
 इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थ-
 मटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि ।
 इति कश्चित् । स्त्रियां डीप् कौलटेयी ॥)
 कौलथीनं त्रि, (कुलथस्य कुलथ्याख्यकलायविशेषस्य
 भवनं क्षेत्रं वा इति । “धान्यानां भवने क्षेत्रे
 खञ्” । ५ । २१ । इति । खञ् ।) कुलथ्यकला-
 योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकणम् ।
 तत्र जातस्य फलं यथा,—
 “वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
 प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
 सुसम्मतः स्याद्विदुषां क्षतप्र-
 क्षेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ” ॥
 इति कौष्टीयदीपः ॥

कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रवेनावरणा
 दिक् आपादयतीति । ङक् ।) तन्त्रदायः । इति
 शब्दमाला ॥ (कुं कुलितं जघन्याचारं लातीति ।
 कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ङक् ।) पाषण्डः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ङक् ।) कुलपर-
 मरायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
 “वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राञ्चतरो नरः” ॥
 कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत्
 सिद्धः इति ङक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्मं
 प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तार-
 यति इति ङक् । कुलधर्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं
 कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ङक् । ब्रह्मतत्त्वज्ञः ।
 यथा, श्रुतौ । “शूद्रः कौलिकः” ॥)
 कौलीनं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्था-
 नामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) गुह्यम् ।
 जन्मम् । कुक्कर्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वा-
 दण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
 “सदृश इव मर्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत” ॥)
 पञ्चहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेय-
 कः । इति विश्वः ॥ (ली भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं
 लयः । कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात् । कुलीनं
 भूमिलयमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११६ ।
 (यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
 “कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
 न तेन वैदेहसुता मनस्तः” ॥
 निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
 “कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
 तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्” ॥)
 कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारो-
 ऽस्यस्या इत्यण् । ततश्चाप् ।) कर्कटप्रहङ्गी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटप्रहङ्गीशब्देऽस्या विवृति-
 र्ज्ञेया ॥)
 कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात्
 ङक् ।) कुलीनः । इति भरतो हिरूपकोषश्च ॥
 कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । “कुलकुलित्तिगीवाभ्यः श्वास्य-
 लङ्कारेषु । ४ । २ । ६६ । इति ङक् ।) कुकुरः ।
 इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्व-
 पदान्यन्तरस्यां यङ् ङक्” । ४ । १ । १४० ।
 इति ङक् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥
 कौल्माषीणं, त्रि, (कुल्माषाणां धान्यकुलत्यादीनां
 भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम् ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् व्यञ् ।)
 कुलीनः । इति भरतो हिरूपकोषश्च ॥
 कौवलं, स्त्री, (कुलमेव इति । प्रजादित्वात् स्वार्थे
 ण्यः ।) कुवलम् । कौलिफलम् । इति भरतो
 हिरूपकोषश्च ॥
 कौवेरं, स्त्री, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।)
 कुष्ठम् । कुङ् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्ये
 च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८५ । २ ।

कौशल्या

“कौवेरमथ यावच्च चक्राते वरुणस्य च” ॥
 कौवेरी, स्त्री, (कुवेरः अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण् । ततो डीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—
 “द्विग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरशक्तिश्च ॥
 कौशं, स्त्री, (कुशः प्राचुर्येण भृन्ना वा सन्त्यञ्च इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुश + स्वार्थे अण् । कुशदीपः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
 “शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्” ॥
 कौशे भवम् । कृमिकोशोद्भवं पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।
 “दोर्मिस्तुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च” ॥
 एतदुपलक्षितं कृष्णं अद्राक्षमिवन्वयः ॥
 कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुश-
 सम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १६ । २६ ।
 “तत्र वासाय प्रयत्ने कौशे सुखमुवास ह” ॥
 स्त्रियां डीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।
 “कौशां दृष्ट्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्” ॥
 कौशलं, स्त्री, (कुशलस्य भावः कर्म वा इति । युवा-
 दित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—
 “क्व चातिकर्कशः श्रान्तः क्व चातिललितः शुचिः ।
 एकत्र काये व्याख्यातुस्त्वावहो कौशलं कवेः” ॥
 इति अमरशतकटीका ॥ (नैपुण्यम् । यथा, भाग-
 वते । १ । १६ । २७ ।
 “स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च” ॥
 कुशलमेव इति । स्वार्थे अण् । मङ्गलम् । यथा,
 तत्रैव । ३ । १ । १३ ।
 “स एव दोषः पुरुषद्विडास्ते
 यद्वा न प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ।
 पुष्पासि कृष्णाद् विमुखो गतश्री-
 स्यजाश्चैवं कुलकौशलाय” ॥
 चातुर्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।
 “तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्” ॥
 कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति
 ठक् टाप् च ।) प्राम्थकम् । इति हारावली ।
 नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य पृच्छा इति ठक्
 टाप् च । कुशलप्रश्नः ॥)
 कौशली, स्त्री, (कुशलस्य पृच्छा कुशलाय दीयते वा ।
 अण् ततो डीप् ।) कुशलप्रश्नः । प्राम्थकम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कौशलेयः, पुं, (कौशलगायाः अपत्यं पुमान् इति
 ठक् । यलोपसञ्च ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
 उज्जहार प्रियां देवीं हत्वा तु निकशात्मजम् ।
 श्रीमान् दाशरथिर्वीरः कौशलेयः प्रतापवान्” ॥)
 कौशल्य, स्त्री, (कौशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कौशल
 + क्यञ् । यद्वा, कुशलैव स्वार्थे क्यञ् ।) श्रीराममाता ।
 सा तु कौशलराजकन्या दशरथपत्नी च । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । १ । १६ । २६ ।
 “सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यमिदमब्रवीत्” ॥
 कौशले भवाः । तद्देशवासिन्यर्थे ज्ञा । कौशल-
 देशीयाः । अत्र वज्रवचनम् ।

कौशिकः

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४० ।
 “मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्यः कुन्तयः काशिकोशलाः” ॥
 कुशलस्य भावः कर्म वा कुशलमेव वा इति
 ब्राह्मणादित्वात् क्यञ् । कुशलत्वे, स्त्री । यथा,
 महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।
 “पृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे” ॥
 कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्ययाः दशरथपत्न्याः
 नन्दनः पुत्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशल्ययनिः, पुं, (कौशल्यया अपत्यं । “कौशल्य-
 कार्माभ्याञ्च” । ४ । १ । १५५ । इति फिन् ।
 फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, भट्टौ । ७ । ६० ।
 “मियामहे न गच्छामः कौशल्ययनिवल्लभाम् ।
 उपलम्भग्रामपशन्तः कौमारो पततां वरः” ॥)
 कौशम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्रेण खनामग्रसि-
 ज्ञेन कुशम्बेन निर्धत्ता या । “तेन निर्धत्तम्” ।
 ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो डीप् ।) देशविशेषः ।
 तत्पर्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
 “कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशम्बीमकरोत्युरीम्” ॥
 सा तु गौडदेशान्तर्गतमत्स्यराजधूमिगता नगरी
 ततः चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी-
 त्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी
 पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा,
 कथासरित्सागरे । “अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः ।
 इत्युपक्रम्य कौशम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे
 महापुरी” इत्युक्तम् ॥)
 कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋथ्यण् । कुशिके
 तदंशे भवे वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अयं हि तप-
 स्विनः कुशिकराजस्तपःप्रभावं विचार्य त्रासात्
 तत्पुत्रतामङ्गीचकार ।
 यथा, हरिवंशे । २७ । १३-१६ ।
 “कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
 लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभेत्य जन्निवान् ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
 अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
 समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
 स गाधिरभवद्राजा मधवान् कौशिकः स्वयम्” ॥
 यत्ने तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशावतत्वात् कौशि-
 कत्वमिति । कुशेन वृत इति ठक् ।
 यथा, हरिवंशे । २१६ । २-३ ॥
 “स वच्ची कवची जिह्मुरदित्यामभिजिह्वान् ।
 स्मृतेः सहायो द्युतिमान् यथा सोऽभ्युभिः स्तुतः ।
 जातमात्रस्तु भगवान् अदित्यां स कुशैर्वृतः ।
 तदाप्रमृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः” ॥)
 गुग्गुलुः । उलूकः । व्यालगाही । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ३४ ॥ नकुलः । कौशजः । (भगधराजरासन्धस्य
 सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना
 विभ्रुत आसीत् । यथा, महाभारते । २ ।
 जरासन्धवधपर्वणि । २२ । ३१-३२ ।
 “स तु सेनापतिं राजा सस्माद् भरतवर्म ! ।

कौशिकी

कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
 यथोक्तु नामनी राजन् ! हंसति डिभकेति च ।
 पूर्व्यं संकथिते पुंभिर्बुल्लोके लोकसत्कृते” ॥
 कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यन् । कुशिकस्य
 पुत्रो गाधित्युक्तो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंश-
 जातत्वात् कौशिकः । (विश्वामित्रमुनिः । इति
 मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
 “तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपथ्याकुलाक्षरम् ।
 समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्” ॥
 पुरुवंशीयवृत्तपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 “प्रतिष्ठायाञ्च द्वौ पुत्रौ धैर्यलादिश्च कौशिकः” ॥
 कौशं करोतीति । कौश + ठक् ठञ् वा वज्र-
 कात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गार-
 रसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (कौशात् कृमिकोशाज्जातम् । कृमिकोशोद्भवे,
 त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
 “या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा ।
 दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र ! सा त्वां पश्यामि चीरिणम्” ॥)
 कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य
 राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कौशिकफलः, पुं, (कौशिकं कोशगतं फलमस्य ।)
 नारिकेलवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः
 टाप् अत इत्यञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः
 जयन्तः ॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्या इन्द्रोरसजातत्वात्
 अर्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्जुनः । इति शब्द-
 माला ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते ।
 १ । १२३ । ३२ ।
 “एवमुक्त्वा ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
 अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम्” ॥
 कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति विष्णु-
 विश्वामित्रपुत्रः शुनःशेफादिः ॥)
 कौशिकायुधं, स्त्री, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।
 इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेशकस्य करालि-
 शृङ्गः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरि-
 शृङ्गः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक-
 + क्यञ् + डीप् ।) सुरराजस्य इन्द्रस्य आत्मिका
 नृपतेः सकाशात् पुत्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् । कुशिक-
 काभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणास्या योगमायाया अति-
 नीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा,
 हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
 “तत्रैव त्वां भगिन्यर्थं ग्रहीष्यति स वासवः ।
 कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि” ॥
 तत्रैवास्याः स्तुतौ । ५८ । ३ ।
 “आर्यां कात्यायनीं देवीं कौशिकीं ब्रह्मचारिणीं” ॥

जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महातपः” ॥
 कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यन् । कुशि-
 काख्यनरपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वा-
 मित्रस्य भगिनी ऋचीकुसुनिपत्नी । कुशिकवंश-
 जातत्वात् तस्यास्तथात्वम् ॥ नदीविशेषः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३४ । ६-११ ।
 “स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधार्मिकः ।
 कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव ! सुव्रता ।
 नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
 सशरीरागता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
 कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
 दिव्या पुष्पोदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
 लोकस्य हितकार्यायै प्रवृत्ता भगिनी मम ॥
 ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ।
 भगिन्यां स्नेहसंगुक्तः कौशिक्या रघुनन्दन ! ॥
 सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितरं वरा” ॥२१॥
 “कौशिकी सरितं श्रेष्ठा कुलोद्गोतकरी तव” ॥२२॥
 असावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता । इत्यन्तु नेपाल-
 रान्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती
 १६६ क्रोशान्तं गता गङ्गाया सङ्गता ॥
 कौशिक्योऽङ्ग, (कौशिक्या इव तीर्थं व्योजो यस्य ।
 एषोदरात् सलोपः ।) शाखोटवृत्तः । इति राज-
 निर्णयः । श्याओडा इति भाषा ॥
 कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम् । ऋष्यन् ततो
 डीप् ।) चगस्थपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कु-
 शीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशी-
 तकी । सनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः ॥
 (ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्ति-
 कोपनिषदि ।
 “मैत्रायणी कौशी(वी)तकी वृहज्जावालतापनी” ॥
 कौशेयं, त्रि, (कोशे भवम् । इति ङक् ।) क्रिमिको-
 प्रोत्यवस्त्रादि । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ मूर्द्धन्य-
 मध्यञ्च ॥ (यथा, माघे । ८ । ६ ।
 “कौशेयं ब्रजदपि गाढतामजसम् ।
 ससंसे विगलितनीविनीरजाच्याः” ॥)
 कौषिकः, पुं, (कौशिक + एषोदरात् षकारादेशः ।)
 कौशिकी, स्त्री, (कौशिकी + एषोदरात् षकारा-
 देशः ।) कौशिकी । इति मेदिनी ॥ कालिका-
 कायके नः स्तवदेवीविशेषः । यथा,—
 “कायकोषाग्निः स्तवा या कालिकायास्तु भैरव ! ।
 सा कौषिकीति विख्याता चारुहृया मनोहरा ॥
 निःस्तवा हृदयादेव्या रसनायेण चण्डिका ।
 नैतस्याः सट्टशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते ॥
 चित्र लोकेषु कान्था वा नास्यास्तुल्या भविष्यति ।
 योगनिद्रा महाभावा या मूलप्रकृतिः स्मृता ॥
 तस्याः प्राणखरूपेण देवी सा कौषिकी स्मृता ।
 नेत्रवीजं तथैवस्या वीजन्तु पश्चिक्तीर्तितम् ॥
 तन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं हृदये ॥
 सनाति नात्यदन्तु बभुवर्गादिविन्दुना ॥

षष्ठखरेण संखलो विन्दुना समलङ्कृतः ।
 कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्मकामार्थदायकः ॥
 एतस्याः सम्भवत्यामि मूर्तिरूपञ्च भैरव ! ।
 प्रष्टव्यैकमना भूत्वा जगदाज्ञादकारकम् ॥
 धम्मिल्लसंयतकचा विधोश्चाधोमुखी कलाम् ।
 केशान्ते तिलकस्योर्ध्वे दधती सुमनोहरा ॥
 मणिकुण्डलसंघट्टगण्डा मुकुटमण्डिता ।
 सज्जोतिः कर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य सङ्गता ॥
 सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता ।
 सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरस्नानैरतिसुन्दरी ॥
 मालां विभर्त्ति ग्रीवायां रत्नकेयूरधारिणी ।
 मृणालायतवृत्तैस्तु बाज्रभिः कोमलैः शुभैः ॥
 राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा ।
 क्षीणमथ्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता ॥
 शूलं वज्रञ्च वाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च ।
 दक्षिणैः पाणिभिर्देवी मृहीत्वातिविराजिता ॥
 गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्मं शङ्खं तथैव च ।
 ऊर्ध्वादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
 सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्मणि कौषिकी ।
 विभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
 एतस्याः षट्पु वत्स त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः ।
 ताः पूजिताश्च कुर्वन्ति चतुर्वर्गं नृणां सदा ॥
 ब्रह्मणो प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा ।
 कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
 नारसिंही तथैवैत्री शिवदूती तथाष्टमी ।
 एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः” ॥
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥*

अन्यत्र ।

“शरीरकोषतश्चास्याः समुद्भूताव्रवीच्छिवा ।
 स्तोत्रं भजेत् क्रियते शुभं दैत्यनिराकृतेः ॥
 देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः ।
 शरीरकोषादयत्तस्याः पार्वत्या निःस्तवाग्निका ॥
 कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
 अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “अत्येनैवोपकारेण यस्मात्लोकं सुखप्रदा ।
 कौषेयधारणाहापि सप्तसादाय कौषिकी” ॥
 इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
 कौषेयं, त्रि, (कौशेय + एषोदरात् षकारादेशः ।)
 क्रिमिकोषोत्यवस्त्रादि । ऐसमी कापड इति
 भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १५ । २७ ।
 “कौषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते” ॥)
 कौसीद्यं, स्त्री, (कुशितं सीदति अस्मिन् इति ।
 सीद् + णः ततः स्वार्थे ण्यञ्) आलस्यम् । तज्जा ।
 इति हेमचन्द्रः । (कुसीदस्य कर्म भागे वा ।
 इति ञ्यञ्) कुसीदत्वम् ॥
 कौसुमं, स्त्री, (कुसुमेन निवृत्तम् । इत्यण्) कुसुमा-
 ज्ञनम् । पुष्पाञ्जनम् । इति राजनिर्णयः ॥ (कुसुम-
 स्यैवम् । तस्यैवमित्यण् । कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम् ।
 कुसुमेभ्यु भवम् । यथा, माघे । ७ । ५७ ।
 “विनयति सुदृष्टो दृष्टः पशुगं

प्रणयिनि ! कौसुममाननानिलेन” ॥)
 कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ + स्वार्थे ञ्यञ्) अरण्यकुसुम्भः ।
 इति राजनिर्णयः ॥ (शाकविशेषः । यथा,—
 “कौसुम्भं कोमलं शाकं कासमर्दविमर्दितम् ।
 पाचितं तप्तमुष्टे माणिमश्रुविमिश्रितम्” ॥
 इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुम्भेन रक्तम् ।
 “तेन रक्तं रागात्” । ४ । २ । १ । इत्यण् ।) कुसुम्भ-
 पुष्परागयुक्ते चि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 (यथा, माघे ।
 “कौसुम्भं पृथुकचकुम्भसङ्गिवासः” ॥
 कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण् । कुसुम्भसम्बन्धिवस्तु-
 मात्रम् । यथा, माघे । ११ । ५२ ।
 “दिनकरकरसङ्गयुक्तकौसुम्भकान्ति” ॥)
 कौस्तिकः, त्रि, (कुह्या कुक्षितगत्या चरति इति ।
 ठक् ।) मायाकारः । इति जटाधरः ॥
 कौस्तुभः, पुं, (कुं सुवं स्तुभाति व्याप्नोति इति । कुस्तुभः
 सागरः तत्र भव इत्यण् । यद्वा, कुं भूमिं जग-
 दित्यर्थः स्तुभते व्याप्नोति सर्वमाक्रम्य तिष्ठतीति
 भावः । कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिश्चित्यण् ।)
 खनामख्यातो विष्णुवत्स्थो मणिः । इत्यमरः
 १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ८ । ५ ।
 “कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ।
 तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वत्सोऽलङ्करणे मणौ” ॥
 “कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्यसमप्रभः ।
 इदं किमुत वक्तव्यं प्रदीपादीप्तिमानिति” ॥
 इति भागवतामृतम् ॥ सुद्राविशेषः । यथा,—
 “अनामाङ्गुलसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
 कनिष्ठयान्या बद्धा तर्जनी दक्षता तथा ॥
 वामानामाच्च बन्धीयात् दक्षिणाङ्गुलमूलके ।
 अङ्गुलमध्मे भूयः संयोज्य सरलाः पराः ।
 चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना सुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका” ॥
 इति तन्त्रसारः ॥
 कौस्तुभवत्ताः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले
 यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली ॥
 कथ, किं म वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पक्षे
 भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) किं म, कथयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 कस, उ म य कृतौ । भासने । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) एष दन्त्यन-
 कारयत्ताः । उ, कसित्वा कसत्वा । म, कसयति
 कान्था जगत्याः । य, कस्यति खलः कुटिलः
 स्यादित्यर्थः । कृतिरिह कौटिल्यम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कस, इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
 पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कस्यते । कि,
 कसयति कसति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 क्यू, ईं उ दुर्गाये । आर्द्रत्वे । प्रव्दे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घः । (भ्वां-आत्मां-
 अकं-सेट्-ईर्निष्ठायांमण्डि ।) तथा च । क्यूो
 स्तायति ते विदेव य इमे सेविष्य मेविस्तता ।
 इति प्राचीनविश्वकोषिते जलेश्वरः ॥ ई, कृतः । उ,

क्रकचः

क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त्र-
मम्भसा । इति दुर्गादासः ॥

कम्बर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) चोष्ठवर्गशेषयुक्तः । कम्बरति खलः
कुटिलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकचः, पुं ली, ग्रन्थिलवृक्षः । इति मेदिनी ॥
(ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पञ्चादित्ययो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः” ॥
अस्य विवृतित्यथा ।

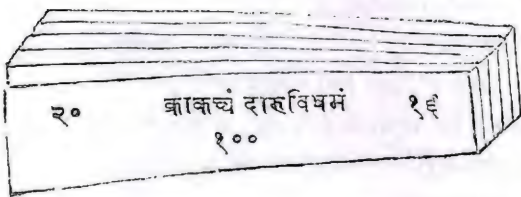
“शूनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे
नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ
द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः” । यथा,
नारदोक्तिः ।

“त्रयोदशस्युर्मिलने संख्योक्तिधिवारयोः ।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः” ॥*॥
क्र इति क्त्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे +
पचाद्यच् । करपत्रम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेषः ।
करात् इति भाषा । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥
(यथा, महाभारते ३ । २२ । ३४ ।

“मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम्” ॥)
“अथ क्रकचव्यहारे करणसूत्रं दत्तम् । पि-
ण्डयोगदलमग्रमूलयोर्द्वैर्धंसंयुजितमङ्गलात्मकम् ।
दारुदारणपथैः समाहृतं षट्सरेषु विहृतं करा-
त्मकम् ॥ उदाहरणम् ।

मूले नखाङ्गुलमितोऽयं षट्पाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम् ।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्धु किं स्या-
द्वस्त्रात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे ॥

न्यासः

पिण्डयोगदलम् । १८ । दैर्घ्येण । १०० । संयुजितम् ।
१८०० । दारुदारणपथैः । ४ । युजितम् । ७२०० ।
षट्सरेषु । ५७६ । विहृतं जातं करात्मकं गणि-
तम् । १५ ॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
क्षिप्यते तु यदि तिर्यग्गुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते
फलं तदा । इष्टिकाचितिवृषचितिखातक्रकच-
व्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्मकारजनसम्प्रति-
पत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन ॥ उदाहरणम् ।
यदिस्त्वतिर्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यत्र कौष्ठे ।
द्वेष्टु तिर्यङ्मवसु प्रचक्ष्व
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे ॥

न्यासः

१६	क्रा	क	चं	का	छं	स	म	म्	२२
२२									

विस्तारः
१६
२२पिण्ड
१६पिण्ड

विस्तृतिहतिः । ५१२ । दारुदारणमार्ग । ६ ।
घ्ना । ४६०८ । षट्सरेषु । ५७६ । विहृतं जातं
फलं हस्ताः । ८ । इति लीलावत्यां क्रकचव्यव-
हारः ॥ * ॥

क्रकचच्छदः, पुं, (क्रकचः करपत्रमिव च्छदाः पत्राणि
यस्य ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपत्रः, पुं, (क्रकचवत् पत्रं अस्य ।) शाकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीवृक्षः ॥)

क्रकचपात्, [दु] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य ।
अन्यलोपः ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्रकचपादः, पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) कृकलासः ।
इति हारावली ॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः ।
इति डीष् ।) कवयी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्धं व्या-
दिभ्यः अच् ततश्चाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥
क्रकणः, पुं, (क्र इति कणति शब्दायते । कण शब्दे +
अच् । जातित्वात् स्त्रियां डीष् ।) पक्षिविशेषः ।
इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकरः, पुं, (क्र इति शब्दं कर्तुं शीलमस्य इति । कृ +
वाच्चील्ये टः ।) कशीरवृक्षः । उट्काटार इति
भाषा । क्रकणपल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥
कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,—
महाभारते १३ । १११ । १०३ ।

“पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति” ॥)

अस्य मांसस्य गुणः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मुश्रुते ।

“चकोरकलविङ्गमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः” ॥

इत्यन्तेनोपसंहृताः ॥) दीनः । क्रकचः । इति
मेदिनी ॥

क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + “कृजः क्रतुः” ।
उणां १ । ७८ । इति कर्मणि क्रतु प्रत्ययः ।) यज्ञः
इत्यमरः ॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रसुनिविश्रयः ।
इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।

“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरथ्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः” ॥)

एतस्य भार्या प्रजापतेः कर्दमस्य कन्या क्रिया ।
पुत्राः षष्टिसहस्रवालिखिल्याख्याङ्गुलमात्रा ऋ-
षयः ।

(यथा,—भागवते । ४ । १ । ३८ ।

“क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ।

क्रतुः

ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा” ।
विश्वेदेवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

आत्मार्यं चाष्टजपुत्तान् लोककर्तृन् पितामहः ॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः” ॥

तत उक्तं “दत्तं मरीचिमन्त्रिञ्च पुलस्तं पुलहं
क्रतुं । षष्टिं गौतमश्चैव ऋगुमङ्गिरसं म-
नुम्” । इत्याद्युपक्रम्य ।

“अथर्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः ।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः” ॥

जटाधरेण तु “विश्वेदेवा दशसृताः” । इत्युक्ते
तत्कल्पभेदाद्विरुद्धम् ॥

यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । ३ । १ ।

“यावत् क्रतुरयमस्मात्सोकात् प्रेक्षितं क्रतुरयं
लोकं प्रेत्य सम्भवति” ॥

यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः । विष्णुः । यथा,
विष्णुसंहितायाम् ।

“यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः” ॥
अस्य भाष्यं यथा,—

“अस्य सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो
यज्ञः क्रतुरिति” । अतएव विष्णोः सर्वयज्ञ-
मयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञ-
बोधकत्वं प्रसिद्धम् ॥ तद्व्यागे शतपथब्राह्मणे

बुद्धिखिता यूपविशेषाः । यथा, तत्र सोमसाध्य-
यागाश्च त्रयः क्रतवः । तथाहि श्रुतौ “क्रतुः
क्रतून्वाहाभेयमुषस्त्रमाश्विनम्” । सङ्कल्पः ।

इत्यस्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः । उक्तं
“कामः क्रतुः कर्म जन्मेत्येवमेवां क्रमो भवेत्” ॥

पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते ।
स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते” ॥

रुचेरातिशयम् । यथा,—
“रुचेरतिशयः काये विषये क्रतुरीर्यते” ॥

स्तुत्यादिकर्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।
“पुरुषुत ! क्रत्वा नः खल्वि” ॥ “क्रत्वा कामं

स्तुत्यादिहेतुना” । इति भाष्यम् ॥

प्रज्ञा । यथा, कान्दोग्योपनिषदि । “अथ यज्ञ-
क्रतुमयः पुरषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुत्रक-
भवति । तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” ॥

अस्य भाष्यं यथा,—
“कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽयं

वसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्यक्षः
क्रतुं कुर्वीतोपासीत इत्यनेन अवहितेन यज्ञेन

किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम् ?
वा क्रतुः कर्त्तव्यः ? क्रतुकरणं वामिषेतायं यज्ञः

कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमष्टौ क्रतु-
यज्ञः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात् क्रतुः

क्रतुपाथोऽथ्यवसायात्मकः पुरुषो क्रतुयज्ञः
क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुयज्ञः

वसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवः । यथा
भवति । तथेतोऽस्यादेहात् प्रेत्य श्रुत्वा भवति

क्रतुनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं क्रतु-
स्त्वतो दृष्टम् । “यं यं वापि स्मरन् भावं ब्रवीत्

कलेवरमित्यादि” । यत एवं व्यवस्था

क्रतुपु

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रतुत्वरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः । आषाढ-मासः । अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्रा-चुर्यात् तस्य तथात्वम् । यथा, यजुर्वेदे । १८ । २८ ।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा” । इति “क्रतवे याग-रूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात् क्रतुराषाढः” । इति वेददीधितिः ॥ अश्वमेधयज्ञः । यथा, मनौ । ७ । ७६ ।

“यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः । धर्मार्थश्चैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥ क्रतुद्विष्ट, [ष्] ऐ, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति । द्विष् + “सत्सुद्विष्टेति” । ३ । २ । ६१ । क्रिप्) असुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रतुध्रुक, [ह] ऐ, (क्रतवे यज्ञाय द्रुहति द्रोहमा-चरतीति । द्रुह् + क्रिप्) असुरः । इति जटा-धरः ॥ अस्य रूपान्तराणि । क्रतुध्रुक् । क्रतुध्रुट् । क्रतुध्रुङ् ॥

क्रतुध्वंसी, [न्] ऐ, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति । ध्वन्स् + गिनिः । खजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतु-ध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्) । शिवः । इत्यमरः ॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः क्रतुस्तथा तद्विवरण-मुच्यते । पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरिनिर्या-तनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्वान् देवोपदेवब्रह्मविप्रभृतीन् आहूतवान् । अथ पत्यु-र्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षा-यणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्ष-यज्ञं समाययौ । दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सर्वान् तिरस्कार । सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज । एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देव-देवः खजाटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षय-मनैषीत् । एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८६ अ-ध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्त-रशो द्रष्टव्यम् ॥)

क्रतुपशुः, ऐ, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः) । अश्वः । इति हारावली ॥

क्रतुपुरुषः, ऐ, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः) । विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः । यदुक्तं भाग-वते । ३ । १२ । २१—२४ ।

“किमेतत्प्रोक्तव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् । अहोवताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःखतम् ॥ दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद् गण्डशिलासमः । अपिस्त्रिदशगवानेषं यज्ञो मे खेदयन् मनः ॥ इति श्रीमांसतलस्य ब्रह्मणः सहस्रलुभिः । भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्जाङ्गेन्द्रसन्निभः । ब्रह्माणं हर्षयामास हस्तिंश्च द्विजोत्तमान् । खगर्जितेन ककुभः प्रतिखनतया विभुः” ॥ अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्त्वैव । ३५—३८ ।

क्रथ

“रूपं तवैतन्नतु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव ! यदध्वरात्मकम् । कृन्दासि यस्य त्वचि बहिर्गोम खान्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् ॥ सुक् तुल्य आसीत् सुव ईश ! नासयो-रिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राशित्रमास्ये ग्रसनं ग्रहास्तु ते यच्चर्वणन्ते भगवन्नभिहोत्रम् ॥ दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः । जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथं चितयोऽसवो हि ते ॥ सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव ! धातवः । सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्ध्य-त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिच्छिबन्धनः” ॥

अत्र अध्वरस्वामिना यज्ञाख्यातं तद्वयथा, “यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः । कृन्दासि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतकृन्द्-आद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते बहिः शब्दे दीर्घभावः आर्षः । दृशि चक्षुषि चातु-र्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म । सुक् जुह्वः । तुल्ये सुखाग्रे । सुवो नासिकयोः । इडा भक्षण-पात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि । प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम् । ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्त-वर्तिच्छिद्रं चर्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्याप्तिः । उपसदस्तिष्ठ इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्त-रेष्टिः । उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्या महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते । सभ्यो होमरहितोऽग्निः । आवसथ्यौ औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वेकं क्रतुजपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्ट-कावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्रातः सवना-दीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्नि-द्योमो इत्यग्निद्योमः उक्थः षोडशी वाजपेयो-ऽतिरात्रः आप्तोर्गमः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तलङ्मांसादिधातवः । सत्राणि द्वादशाहा-दीनि बज्रयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्यूपत्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥

क्रतुयुक्, [ज्] ऐ, (क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं युक्ते । क्रतु + युज् + क्रिप्) । देवता । इत्यमरः १ । १ । ६ ॥ क्रतुराजः, ऐ, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति । राज् + अच् । यद्वा, क्रतुनां राजा । राजन् + टच्) । राजसूययज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रतुराट् । अश्वमेधयज्ञः । यथा, मनौ ११ । २६० । “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः । यथाघ्नमर्घ्यं सूक्तं सर्वपापापनोदनम्” ॥) क्रतुत्तमः, ऐ, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः) । राजसूययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्रथ, म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् । घटां । क्रथति । म, क्रथयति ॥)

क्रप

क्रथ, क प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्) । रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम् । क, क्रथयति शिष्टं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ क्रथ, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे-भां-परं-सकं-सेट्) । रेफयुक्तः । कि, क्रथयति क्रथति । इति दुर्गादासः ॥ क्रथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे-भां-परं-सकं-सेट्) । रेफयुक्तः । पुनः पाठात् पूर्वो न मित् । कि म, क्रथयति । इति दुर्गादासः ॥ क्रथनं, स्त्री, (क्रथ्यते इति । क्रथ् वधे + भावे ल्युट्) । मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (शुक्लागुरु । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ ऐ, देवयोनिविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३२ । १८ । “अश्वक्रन्नेन वीरेण रैणकेन च पक्षिराट् । क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ प्रहजेन च सङ्ग्रामं चकार पुलिनेन च” ॥ दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ५८ । “क्रथनस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन् महासुरः” ॥) क्रथनकं, स्त्री, (क्रथन + सार्थे कन्) । सितागुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ऐ, क्रथने दन्तकरणक-कण्टकक्षेदने प्रकृतः कन् । उङ् । इति यञ्-तन्त्रम् ॥) क्रद, इ रोदने । आङ्गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-आङ्गाने सकं-सेट् । इदित्) । इ, क्रन्दते । ततोऽक्रन्दोद्गम्योव इति । क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम् । दुर्गादासमते तु षमडानु बन्धी । यथा, ष, क्रन्दा । म, क्रन्दयति । ड, क्रन्दते । इति ॥ क्रद, ष म ड वैकल्पिकजलथोः । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं-सेट्-घटां) । ष, क्रदा । म, क्रदयति । ड, क्रदते । इति दुर्गादासः ॥ क्रन्द, क शब्दसातत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्) । रेफयुक्तः । आ उपसर्गपूर्वकः । क, आक्रन्दयति । शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया । इति दुर्गादासः ॥ क्रन्दनं, स्त्री, (क्रदि + भावे ल्युट्) । श्लोकादिनाऽसु-पतनम् । काँदन इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रन्दि-तम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४ । ३१ । “तं भक्तितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारसरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरशाम्” ॥) योधसंरावः । आङ्गानम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ क्रन्दनं, ऐ, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्या-स्तीति अच्) । विडालः । इति शब्दमाला ॥ क्रन्दितं, स्त्री, (क्रदि + भावे क्तः) । रोदनम् । इत्य-मरः । १ । ७ । ३५ ॥ आङ्गानम् । इति मेदिनी ॥ योधचीत्वारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ क्रप, ष म ड क्षपायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं-सेट्) । क्षपा दया । ष, क्षपा । भीषि चिन्तीति डे मनीषाद्या इति निपात-

क्रमपू

नात् रेफस्य ऋकारः । म, क्रमयति । ड, क्रमते
दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्) । उ, क्रमिन्ना क्रान्ता क्रन्वा । क्रामति ।
वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते गुरु-
रिति संशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वार्गेरित्या-
त्मनेपदम् । दृष्ट्याहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वा-
दप्यात्मनेपदमिति श्रृणुदेवः । संक्रामयतीत्यादि
तु संक्रामन्तं करोतीति श्रुतन्तात् औ साध्यम् ।
अन्यथा अमन्तत्वाद्भवः स्यात् । हरेर्यदक्रामि
पदैककेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि-
विवक्षया सिद्धम् । तन्मतन्तु परिभाषायां लिखि-
तम् । अथवा आत्मेति कर्मणोऽध्याहारे प्रेरणे
जौ साध्यम् । हरेः पदं आत्मानं यत् खं क्रामया-
मास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
सकं-सेट्) । य, क्रमयति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ
तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहृतुः । तथा च ।
“इष्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिण्यवेदिभिः ।
तेन क्राम्यति कौमारः श्यनीत्यस्योपलक्षणात्” ॥
इति दुर्गादासः ॥

क्रमः, पुं, (क्रमते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम +
घञ् । “नोदाचोपदेशस्येति” । ७ । ३ । ३४ ।
इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्यायः ।
कल्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥
(क्रम + भावे घञ्) अनुक्रमः ।
(यथा, रघुः ११ । २४ ।

“लोकमन्यतमसात् क्रमोदितौ

रश्मिभिः प्रशिदिवाकराविव” ॥)

शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रा-
मत्यनेन घञ् न वृद्धिः ।) चरणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (खनामख्यातो वत्सप्रीपुत्रः ।
यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।

“तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जडिरे ।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रौ विक्रमः क्रमः” ॥
सर्वक्रमणात् रुद्रः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।

“कृत्रं सुच्छत्रो विख्यातो लोकः सर्वोऽयः क्रमः” ॥

त्रिपादेन सर्वक्रमणात् विष्णुः ।

यथा, तत्रैव १३ । १४६ । २२ ।

“इश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः” ॥)

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा ।

“क्रमादिभ्यो वुन्” । ४ । २ । ६१ । इति वुन्) ।

क्रमज्ञः । इति मुग्धबोधम् ॥

क्रमणः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट्) चरणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुर्वशीयन्तपविशेषः । यथा
हरिवंशे ।

“क्रमिन् क्रमणश्चैव घृष्टः शूरः पुरज्जघ” ॥

ली । भावे ल्युट् । पादविच्छेदः । यथा, भागवते ८ ।
१० । २१ ।

“एषे त्वधर्मं क्रमणेषु वक्षाम” ॥)

क्रमपूरकः, पुं, (क्रमेण पूरयति वीजम् । पूर + णिच्

क्रमिघ्नं

गुवुल् । एष्यवृत्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथा-
त्वम् ।) वकटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशः, [स] व्य, (कारकार्यवृत्तेः क्रमात् + वीष्णायां
भ्रस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा ।
यथा । “भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः” । इति
प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।

“सर्वणाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

क्रामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः” ॥)

क्रमागतं, चि, (क्रमेणागतं आयातम् ।) क्रमायातम् ।
पिष्टपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—

“अखतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः ।

अखतन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः ।

२ । १८ ।

“तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” ॥)

क्रमायातः, चि, (क्रमेणायातः आगतः ।) क्रमागतः ।
इति मिताक्षरा ॥

क्रमिः, पुं, (क्रम + इन्) क्रमिः । इति भरतो
द्विरूपकोषश्च ॥ रोगविशेषः । तच्चिकित्सा यथा,

“विडङ्गयोषसंयुक्तमन्नमण्डं पिबेन्नरः ।

दोषनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविद्वज्ये ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।

क्रिमीणां नाशनं रुच्यमभिसन्दीपनं परम् ॥

विडङ्गप्रतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।

पीतं क्रिमिहरं दृष्टं क्रिमिजंश्च गदान् जयेत् ॥

लिङ्गादिडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।

पलाशवीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम् ॥

पिबेत्तदीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।

काम्पिल्यचूर्णकषाहं गुडेन सह भक्षितम् ॥

पातयेत् क्रिमीन् सर्वानुदरस्यान्न संशयः ।

विडङ्गं कौटजं वीजं तथा वीजं पलाशजम् ॥

संचूर्णं खादेत् खण्डेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः ।

निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

धूलूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धूलूरपत्रजः ॥

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः ।

धूलूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥

तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।

क्रिमीणां विटकफोल्यानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥

रक्तगानान्तु संहारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्साया ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि

दधीनि शाकानि च पण्वन्ति ।

अश्लक्ष्णं मिष्टञ्च रसं विशेषात्

क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्जयेद्दि” ॥

इति क्रिम्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकगटकं, स्त्री, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव ।

तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्गः । विडङ्गम् ।

उडुम्वरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्न, स्त्री, (क्रमिं हन्ति । हन् + टः ।) विडङ्गम् ।

इति रत्नमाला ॥

क्रयवि

क्रमिजं, स्त्री, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन्
+ डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति
इति रत्नमाला ॥

क्रमिश्रुः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा श्रुत्वा श्रुतिनाशः
कत्वात् ।) विडङ्गः । इति रत्नमाला ॥

क्रमुः, पुं, (क्रमु + बाङ्गलकाटुः ।) गुवाकः । इति
भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

क्रमुकः, पुं, (क्रमु + संज्ञायां कन् ।) पेट्टिकालोभः ।
गुवाकटक्षः । ब्रह्मदारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ ।

४१ ॥ भद्रमुल्लकम् । कार्पासिकाफलम् । इति
मेदिनी ।

क्रमुकफलं, स्त्री, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य
गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा ।) गुवाकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।
“आखादिताम्रक्रमुकाः समुद्रात्” ॥

क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः ॥) अस्य गुणपर्यायो
गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् डीष् ।
गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेलः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । एल् +
अच् ।) उडुः । इत्यादिकोषः ॥

क्रमेलकः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल् +
गतौ + गुवल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उडुः ॥

इत्यमरः २ । ६ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।
“भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयित्वा अधुना

मम सुखमवलोकयसि” ॥)

क्रमोद्वेगः, पुं, (क्रमेण उद्वृतः उत्कृष्टो वा वेगो
यस्य ।) वृषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रयः, पुं, (क्रौ + भावे अच् ।) प्रणपूरणादिमूल्या
दानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनया

पारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति
भाषा । यथा,—

“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः ॥

क्रयलेखं, स्त्री, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा
लेखम् ।) भूमादिक्रयलिपिः । कवाल इति

पारस्य भाषा । यथा,
“गृहं क्षेत्रादिकं कीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्

पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेखं तदुच्यते” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः ।) वाणिज्यम् ।
केना वेत्ता इति भाषा । यथा,—

“ऋणदानं तथादानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् ।
न कुर्यात् गुरुणा साद्रे शिष्यो भूत्वा कदाचन” ॥

इति तन्त्रसारः ॥
(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविच्छन्ति । तत्र वृत्तः

यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयो ।
यदुक्तं अनुसंहितायाम् ।

“आगमं निर्गमस्थानं तथा वृद्धिदायवुभौ ।
विचार्य सर्वप्रणयानां कारयेत् क्रयविक्रयो ॥
प्रचरान्ते प्रचरान्ते पक्षे पक्षे ऽथवा गते ।

क्रयात्

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः” ॥
 क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रयोर्वा
 अनुशयः पञ्चात्तापः) अष्टादशविवादान्तर्गतवि-
 वादविशेषः । यथा ।
 “वैतनस्यैव चादानं संविदश्च यतिक्रमः ।
 क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः” ॥
 अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
 “क्रौत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
 योऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” ॥
 क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयभ्यां जीवतीति ।
 “वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन्” ॥ ४।४।१३ । इति ठन् ।)
 वणिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 क्रयशीर्षं, स्त्री, (कपिश्रीर्षं + एषोदरात् साधुः) ।
 कपिश्रीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् ।
 क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र) । हट्टः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्त्यस्य इति ठन्) ।
 क्रौता । तत्पर्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी
 ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 “धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः” ॥
 क्रयेण जीवतीति । “वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन्” ।
 ४ । ४ । १३ । इति व्यस्तदपि ठन् ।) क्रयजीवी ।
 वणिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
 “पर्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपणा” ॥)
 क्रयी, [न्] चि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः) ।
 क्रयकर्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
 क्रयं, चि, (डुक्ञ् द्रव्यपर्याये + “अतो यत्” । ३ । १ ।
 ६७ । “क्रयस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः) ।
 क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत्
 द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ ।
 ३ । १ । “क्रयस्ते सोमो राजा इति क्रय
 इत्याह सोमविक्रयी” ॥)
 क्रयं, स्त्री, (क्रौत्वा + यत् । लस्य रत्वम्) । मांसम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
 “क्रयादाः प्राणिनः क्रयं दुदुङ्गः स्वे कलेवरे ।
 सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं वाऽचरमेव च” ॥)
 क्रयचातनः, पुं, (क्रयस्य क्रयार्थं वा घातयेत्सौ । हन्
 + सार्थं णिच् + कर्मणि ल्युट्) । मृगः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 क्रयात्, [ड] पुं, (क्रयं मांसं अतीति । “क्रये च विट्” ।
 २ । २ । ६ । इति) । राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसा-
 णिनि चि । इति मेदिनी । (मृग्यादिमांसभुक्
 पक्षिविशेषश्चापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
 “धूमधूसो वसागन्धी ज्वालावभृशिरुहः ॥
 क्रयाङ्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः” ॥
 “कृशानुपत्ते क्रयादो मृग्यादयः” । इति मल्लि-
 नाथः । व्याज्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
 यथा, मनुः ५ । १३१ ।
 “अभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
 क्रयाङ्गिश्च हतस्यान्येष्वङ्गालाद्यैश्च दस्युभिः” ॥
 “क्रयाङ्गिः व्याघ्रशेनादिभिश्चेति” । कुल्लूकभट्टः ॥

क्रयादः

ग्राम्यक्रयादो मार्जारादयः ।
 यथा, मनौ । ११ । १६६ ।
 “अष्टगालखरैर्दध्यो ग्राम्यैः क्रयाङ्गिरेव च” ।
 “ग्राम्यैः क्रयाङ्गिराममांसैर्दार्ज्यादिभिः” ।
 इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगा-
 वसाने क्रयादां आममांसाणिनां योनिप्राप्तिर्भवति ।
 यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
 “दृणगुल्मलतानाञ्च क्रयादां दंष्ट्रिणामपि ।
 क्रूरकर्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः” ॥
 श्वदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ ।
 २ । १ । ४ ।
 “अप्राये ! अग्निमामादं जहि निष्क्रयादं सेध
 इत्ययं वा आम्रादु येनेदं मनुष्याः पक्ताऽश्रन्ति
 अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रयादु एतावेवैत-
 दुभावतोऽपहन्ति” । “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आ-
 मादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
 “क्रयादमग्निं निःसेधनिःश्रेष्ठं दूरे गमय” ।
 इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
 “योऽग्निं क्रयात् प्रविवेश यो मृहम्” ॥)
 क्रयादः, पुं, (क्रयं मांसमिति । अद् उपपदे “कर्म-
 ण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । कृतं किञ्च तदेव
 पुनर्विशेषतः कृतं पक्वञ्च भुङ्क्ते इति कृतविकृत-
 पक्वशब्दस्य एषोदरात् क्रयादेशः । इति का-
 णिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वभक्षकाग्निः । यथा,
 “क्रयादो मृतभक्षणे” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मांसाणिनि चि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केन-
 चिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्या पुलो-
 मेति विदितेनैवापहृताथान्तस्यां पुलोमायां मह-
 र्भिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्वभक्षो भविष्य-
 सीति तस्मै वज्रये श्रापं प्रददौ तेन हि तस्य
 क्रयादत्वं प्रसिद्धम् । ततः श्रमेनापि तेनाग्निदेवे-
 नात्मनः सर्वभक्षकत्वरूपश्रापं परिहर्तुं कामेन
 सर्वभक्षः सन्त्ययं देवादीनां सुखं भविष्यामीति
 चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आ-
 त्मनः संहारश्चक्रे । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो
 वज्रेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन ऊतभाग्य-
 हणस्त्रीकारमकारयत् । एतदिवरणन्तु महाभा-
 रते । १ । ६-७ अध्याययोर्नष्टम् । तदुपस्था,
 भृगुस्वाच ।
 “केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
 न हि त्वां वेद तद्रक्षो मङ्गार्थं चारुहासिनीम् ॥
 तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शृणुमिच्छाम्यहं रुषा ।
 विभेति को न श्रापान्मे कस्य चायं यतिक्रमः ॥
 पुलोमोवाच ।
 अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
 ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
 साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
 भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्खल्य पपात वै ॥
 सुत उवाच ।
 इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममनुमान् ।
 शृणुपाप्मिति क्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यति” ॥

क्रयादः

“शृणुस्तु भृगुणा वज्रिः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
 किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
 “अमावास्याञ्च पितरः पौर्यमास्याञ्च देवताः ।
 नन्मुखेनैव ह्रयन्ते भुङ्गते च ऊतं हविः ॥
 सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि सुखं त्वहम्” ॥
 “चिन्तयित्वा ततो वज्रिश्चक्रे संहारमात्मनः ।
 द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
 निरोद्धारवष्टकाराः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ।
 विनाग्निना प्रजाः सर्वास्तव आसन् सुदुःखिताः ॥
 अथर्षयः समुद्दिग्ना देवान् गत्वानुवन् वचः ।
 अग्निशापात्क्रियामंशात् भ्रान्ता लोकास्त्वयोऽनघाः ।
 विदध्वमत्र यत्कार्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
 अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
 अग्नेरावेदयच्छापं क्रियासंहारमेव च ।
 भृगुणा वै महाभाग ! शृणोऽग्निः कारणान्तरे ॥
 कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभाग्यमुक्त्वा तथा ।
 ऊतभुक् सर्वभूतेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥
 श्रुत्वा तु तदवस्थामग्निमाह्वय विश्वकृत ।
 उवाच वचनं श्रुत्वा भूतभावं नमययम् ॥
 लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
 त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियायाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
 स तथा कुरु लोकेण ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
 कस्मादेवं विमृष्टस्वमीश्वरः सन् ऊताशन ! ॥
 त्वं पवित्रः सदा लोके सर्वलोकगतश्च ह ।
 न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
 अपाने ह्यर्चिषो यास्ते सर्वे भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥
 क्रयादां च तनुर्था ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ॥
 यथा सूर्याग्निः स्पष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
 तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥
 त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावादिनिर्गतम् ।
 स्वतेजसैव तं श्रापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ! ॥
 देवानाञ्चात्मनो भागं मृहाण त्वं सुखे ऊतम्” ॥
 “एवमस्त्विति तं वज्रिः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
 जगाम श्रासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ * ॥
 अतएव ऋद्धमन्वेण क्रयादाख्याप्तेः शान्तिकर्मा-
 दिव्यपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ६ ।
 “क्रयादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
 यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
 इहैवायमितरो जातवेदा
 देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ॥
 “क्रयं आमिधं अति क्रयादः तं तीव्रमग्निं दूरं
 विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं
 तस्य वाहः वोढा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे
 “कर्मण्यण्” इति वङ् + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः
 यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेष्टान्
 गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्मार्थं उपासने
 इतरः क्रयादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे
 देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वज्रतु” ॥ इति भाष्यम् ॥
 क्रयं मांसं अति । अद् + उपपदे “कर्मण्यण्” ।
 ३ । २ । १ । इत्यण् । रुक्षमांसमांसांशान्मृगभेदः ।
 यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

क्रिमिः

“एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रयादा नाम रुखस्तं क्रयेण घातयन्ति यः केवलं देह-
म्बरः” ॥)

क्रान्तः, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्तः ।)

घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् ।

यथा, मनौ । १२ । १२१ ।

“मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।

वाचमिं मित्रमुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम्” ॥

“क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति” । कुल्लूकभट्टः ॥

भावे + क्तः । स्त्री, आरूढम् । क्रमणम् ।

यथा माघे ।

“क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा” ॥

यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।

“विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णो-
र्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” ॥

आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जाति-
त्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) वृहती । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्य-
वर्तिसूर्यगमनार्थतिर्यङ्गोलरेखा । यथा,—

“अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्यक् तथापरा ।

क्रान्तिसंज्ञा तथा सूर्यः सदा पर्येति भासयन्” ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ “नाडीमण्डलात्

दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्” ।

इति तट्टीकायां नृसिंहविदाम्बरः ॥ तत्पर्यायः ।

अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अप-

क्रान्तिः ५ । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ ।

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो

यथा,—

“परमापक्रमज्या च सप्तरेणुगुणेन्दवः ।

तदगुणाज्या त्रिजीवात्रा तत्रापक्रान्तिरुच्यते” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्-

प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव

वलयः वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात्

चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति

सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । “क्रमिगमिहमिभ्यस्तुन्

वृद्धिश्चेति” । उणां ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।)

पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रोणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता ।

इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु घादविक्षेपे । “क्रमितमिप्रतिस्तं-

भामत इच्च” । उणां ५ । १२१ । इति इन् कित्

अत इच्च ।) कीटः । द्रुमामयः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—

“क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

वह्निर्मलकपाष्टगिड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥

नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।

विलम्बमागसंस्थानवर्णाः केशाभराश्रयाः ॥

क्रिमिः

वज्रपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कोटपिडका कण्डूगणान् प्रकुर्वते ॥*

निदानम् यथा ।

“अजीर्णभोजी मधुरास्त्रनित्यो

द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।

व्यायामवर्जी च दिवाश्रयानो

विरुद्धमुक् संलभते कर्मोच्च” ॥

पुरीषजनिदानं यथा,—

“मांसपिष्टान्नलवणगुडशकैः पुरीषजाः” ॥ *

कफजनिदानं यथा,—

“मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्लैः कफोद्भवाः” ॥

रक्तजनिदानं यथा,—

“विरुद्धाजीर्णशकाद्यैः श्लेष्मिलोत्था भवन्ति हि” ॥

अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—

“ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगच्छर्दनं भ्रमः ।

भक्तदेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्” ॥

कफजरूपं यथा,—

“कफादामाश्रये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥

पृथुव्रधनिभाः केचित् केचिद्रूपदोषमाः ।

रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥

श्वेतास्ताम्बावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।

अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥

चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।

हृत्तासमास्यसवणमविपाकमरोचकम् ॥

मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्ष्वत्तवथुपीनसान्” ॥ *

रक्तजरूपं यथा,—

“रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥

अपादा वृत्ताम्बाश्च सौक्ष्मात् केचिददर्शनाः ।

केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥

षट् ते कुक्षेककर्माणः सहस्रौरसमातरः” ॥

विड्जरूपं यथा,—

“पक्षाश्रये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाश्रयोन्मुखाः ।

तदास्योद्गारनिश्वासाविड्गन्धानुविधायिनः ॥

पृथुवृत्ततनुशूलाः श्यावपीतसितासिताः ।

ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥

सौखरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि” ॥

विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—

“विड्भेदशूलविट्भकाश्रयपाश्रव्याण्डताः ।

रोमहर्षाग्रिसदनगुदकण्डूविमार्गगाः” ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—

“इह खल्वभिवेशविंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व-

मुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः ।

ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्विधास्तदयथा ।

पुरीषजाः श्लेष्मजाः श्लेष्मिताजाः मलजाश्चेति ।

तत्र मलो बाह्याभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये

मले जातान् मलजान् सञ्चक्ष्यते, तेषां समुत्थानं

मृजावर्जनं, स्थानकेशश्मशूलोपपन्नावासांसि,

संस्थानमणवस्तिलाकृतयो वज्रपादा वर्णाः कृष्णः

शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः

कण्डूजननं कोटपिडकाभिनिर्वर्त्तनञ्च, चिकि-

क्रिमिः

त्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणां
भावानामुपसेवनमिति । श्लेष्मिताजानान् कुक्षेः
समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः
संस्थानमणवो वृत्ताम्बापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भव-
न्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्बाः, नामानि केशादा लोमदा
लोमद्वीपाः सौरसा औडुम्बरा जन्तुमातर इति ।
प्रभावः केशश्मशूलोपपन्नावासांसो व्रणगतानां
हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यवृद्धानाञ्च त्वक्सिरास्थौ
मांसतरुणास्थिमज्जणमिति, चिकित्सितमप्येषां
कुक्षेः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूप-मांस-पिष्ट-
परमाव्रकुसुम्भस्त्रेहाजीर्ण-पूतिक्लिन्नसङ्कीर्ण-विर-
डासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामाश्रयः स्थानं
प्रवर्द्धमानास्तूर्द्धमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा ।
संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुव्रधसंस्थानाः
केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहाः गण्डपदाकृतयश्च
श्वेतास्ताम्बावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्ना-
कृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां
क्रिमीणां नामानि, अन्नादा, उदरादा, हृदया-
दाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदा-
इति । प्रभावो हृत्तासास्यसंखणमरोचका वि-
पाको ज्वरो मूर्च्छाजम्भाक्ष्वत्तरानाहोऽङ्गमर्ष-
च्छर्दिः काशश्च पाश्रव्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं
पक्षाश्रयः । प्रवर्द्धमानास्तूर्द्धमधो विसर्पन्ति । यस्य
पुनरामाश्रयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गार-
निश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेष-
ास्तु सूक्ष्मवृत्तपरिणाहाः श्वेता दीर्घाणां शूल-
सङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलतनुपरी-
णाहाः श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामानि
ककेरुकमकेरुकाः लेलिहाः शालूवकाः सौखरा-
दाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः काशश्च पाश्रव्यं परिण-
हर्षाभिनिर्वर्त्तनञ्च । तत्र वास्य गुदमुखं पर्यासते ।
दन्तः कण्डूश्चोपजनयन्तो गुदमुखं करोति ।
जातहर्षो गुदान्निष्क्रमणमतिलेवं करोति ।

इत्येषैश्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां
त्यानादिविशेषः । चिकित्सितान्नु खल्वेषां सम-
सेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरणोपदेक्ष्यते । तत्र प्र-
क्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्यम् । ततः प्र-
तिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामुप-
सेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिमृश्यापनयनमुपकर्ष-
वतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान् क्रिमि-
भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तत्र
यथा,—शिरौविरेचनं वमनं विरेचनमाश्रयानु-
मित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायश्चर-
णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि क्रिमि-
श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्त्यादिति प्रकृति-

विघातः ।
अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामुपसेवन-
यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्जनं तथा नि-

क्रिमिः

प्रायाणां चापरेषां द्रव्याणामिति लक्षणतत्त्विक-
स्तिमनुयायात्तमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्राचं सप्त-
राचं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्रोभृते एनं
संशोधनं पाययितास्तीति, क्षीरदधिगुडतिल-
मत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुमस्नेहसम्युक्तै-
र्मौज्यैः सायम्मातरुपपादयेत् समुदीरणाथैव
क्रिमीणाङ्गोष्ठाभिसरणार्थं च । भिषगव्य व्युष्टायां
रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तञ्चाद्यायास्थाप-
नवमनविरचनैस्तदहरेवोपपादयेत् । उपपादनी-
यस्त्वस्यात् सर्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य
सम्यक् । अथाहरेति ब्रूयात् । मूलक-सर्षपलशुनक-
रज्ज-शिशु-खरपुष्पभृशुण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-
कण्डीर-कालमालपर्णासत्त्वकफणिज्जकानि स-
र्वान्यथवा यथाज्ञातम् । तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य
खण्डशृङ्गेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालि-
तायां स्थाव्यां समावाप्य गोमूत्रेणाङ्गोदकेनाभ्या-
सित्य साधयेत् । सततमवधृष्ट्यन् दर्व्या तमु-
पयुक्तं भ्रूयिष्ठेऽम्भसि । गतरसेष्वौषधेषु स्थाली-
मवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफल-
विडङ्गकण्ठतैलोपहितं सर्जिकालवणमभ्यासित्य
वक्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्” ।

“मदनफलपिप्पलीकषायेष्वञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्
कल्पात्तमात्रामालोष्य पातुमस्मै प्रयच्छेत् । तदस्य
दोषमुभयतो निह्नरति साधु । एवमेव कल्पो-
क्तानि वमनविरचनानि संख्यं पाययेदेनं बुद्ध्या
सर्वविशेषानवेक्षमाणः ।

अथैनं सम्यग्विरक्तं विज्ञायापराह्णे शैख-
रिकाकषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् । तेनैव च
कषायेण वाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्थान् कारयेत्
शश्वत् । तदभावे वा कटुकतित्तकषायाणामौष-
धानां क्षाधैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तञ्च
एवं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पली-
मूलचयचिककष्टज्वरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमे-
णोपक्रामयेत् । विलेप्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत्
विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिवर्गं । यदि पुनरस्याति-
प्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवा-
भिसर्पतः कदाचित् । ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर-
उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरो-
विरेचनेन ।

यस्त्वभ्याहार्यविधिः प्रकृतिविधातोक्तः क्रिमीणां
सोऽनुयायात्तमेतदेव । मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्र-
तानामपहत्य खण्डशृङ्गेदयित्वा उदूखले क्षौद-
यित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा च रसं मृच्छीयात् ।
तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोष्य
पूपलिकां कृत्वा विधुमेष्वाकारेभूपनुद्य विडङ्गतैल-
लवणोपहितान् क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुप-
यच्छेत् । तदनन्तरमस्त्राकामुदग्निदा पिप्प-
ल्यादि पञ्चवर्गसंख्यं सलवणमनुपाययेत्” ।

“अथाश्वशृङ्गदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रती-
र्यातये शोषयित्वोदूखले क्षौदयित्वा दृशदि
पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषा-

क्रिमिः

येण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दृशद्वि-
वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृशदि
पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे
समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषान्तु खलु चूर्णानां
पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत क्षौद्रेण संख्यं
क्रिमिकोष्ठाय लेपुम्यच्छेत् ॥

तथा भक्षताकास्थीन्याहार्य कलसप्रमाणेन
सम्योष्य स्नेहभाविते दृष्टे कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-
ब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योदुपेन पिधाय भूमा-
वाकणं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृष्टस्योपरि
कुम्भस्थारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्र्य दाह-
येत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोम-
यानि विगतस्नेहानि भक्षताकास्थीनीति ततस्तं
कुम्भमुद्धारयेत् । अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं
स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहाङ्गमात्रैः प्रति
संख्यं पातये सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां
प्रयच्छेत् पानाय । तेन साधु विरिच्यते विरि-
क्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता” ॥

“अथाहरेति ब्रूयात् शारदानवांस्तिलान्
सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतानिष्पूय सुशुद्धान्
शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य
सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषशमनात् ।
गतदोषानभिसमीक्ष्य सप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव
सुनिष्पूतानिष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विडङ्ग-
कषायेण त्रिःसप्तकालः सुपरिभावितान् भाव-
यित्वातपे शोधयित्वोदूखले संख्यं दृशदि पुनः
श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय वि-
डङ्गकषायेण मुज्जुर्मुज्जरवसिञ्च्य पाणिमहं मर्द-
येत् । तस्मिन् खलु प्रपीक्ष्यमाने यत्तैलमुपदियात्
तत्पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ दृष्टे कलसे समा-
सिच्यानुगुप्तं निधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात्
तिलकोदालकयोर्दौ विल्वमात्रौ पिष्टौ श्लक्ष्ण-
पिष्टौ विडङ्गकषायेण, ततोऽङ्गमात्रौ श्यामा-
त्रिवृतयोर्द्वमात्रौ दन्तोद्वनयोरोतो अङ्गमात्रौ-
चयचिककषायेरिचयेत् सम्भारं विडङ्गकषाय-
स्याङ्गोदकमात्रेण प्रतिसंख्यं ततस्तैलप्रस्थमावाप्य
सर्वमालोष्य महति पथ्यौगे समासिच्यमावधि-
श्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः स्नेहमव-
लोकयन्नजसं मृद्वग्निना साधयेदर्व्या सततमव-
धृष्ट्यन् । स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशा-
न्यति च फेणः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वप्न-
वर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भेषजमङ्गुलिभ्यां मृदा-
मानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलियाहिं चेति ।
सकालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतीर्णं हतं
शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृष्टे
कलसे समासित्य पिधानेन पिधाय श्लेष्मेन
वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं अनुगुप्तं निधाप-
येत् । ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय । तेन
साधु विरिच्यते । सम्यगपहतदोषस्य चास्यानु-
पूर्वी यथोक्ता । ततस्त्रैनमनुवासयेदनुवासन-
काले” ॥

“दृष्टेयत् दद्यानां स्नेह-परोष-सम्भवानां

क्रिमिः

क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-
चिकित्सितविशेषा आख्याताः सामान्यतः । वि-
शेषतस्त्वल्पमात्रमास्यापनानुवासनानुलोमहरणं
भूयिष्ठं तेव्यौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकि-
त्सितं कार्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविस्त्रेचनवमनो-
पशमनभूयिष्ठं तेव्यौषधेषु स्नेहजानां क्रिमीणां
चिकित्सितं कार्यम् । इत्येष क्रिमिज्ञो भेषज-
विधिरनुयायातो भवति” ॥ इति चरके विमान-
स्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

“सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च ।

सुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाङ्गनम् ॥

यूषणं सुस्तकं पाठा बालकं विल्वमेव च ।

रतानि समभागानि खरसैर्मृङ्गजैस्तथा ॥

वराटिका प्रमाणेन भक्ष्याय विशेषतः ।

क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः” ॥

इति क्रिमिरोगारिरसः ॥ * ॥

“क्रमेण दृढं रसगन्धकाज-

मोदा विडङ्गं विषमुष्टिका च ।

पलाशवीजञ्च विचूर्णमस्य

निष्कप्रमाणं मधुनावलीढम् ॥

पिवेत् कषायं घनजं तदृढं

रसोऽयमुक्तः क्रिमिसुद्गराख्यः ।

क्रिमीन्निहन्त्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्

सन्दीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात्” ॥

इति क्रिमिसुद्गरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे ॥ * ॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः । पथ्यानि यथा,—

“आस्थापनं कायशिरोविरेचनं

धूमः कफघ्नानि शरीरमार्जना ।

चिरन्तना वैद्यवरक्तशालयः

पटोलवेजाग्रसोनवास्तुकम् ॥

ऊताशमन्दारदलानि सर्षपा

नवीनमोचं दृष्टीफलान्यपि ।

तिलानि नाली च दलानि मौषिकं

मांसं विडङ्गं पिचुमर्दपल्लवम् ॥

पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं

सौवीरशुक्लञ्च तुषोदकं मधु ।

पचेत्तिलं तालमरुक्कारं गवां

मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्भगाण्डजम् ॥

क्षौद्राणि मूत्रान्यपयांसि रामठं

क्षाराजमोदा खदिरञ्च वत्सकम् ।

जम्बीरनीरं सुषवी यमानिका

क्षाराः सुराङ्गा गुहृशिंशुपौद्भवाः ॥

तिलः कषायः कटुको रसोऽप्ययं

वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः” ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा,—

“हृदिश्च तद्वैद्यविधारणञ्च

विरुद्धपानाशनवह्निजिह्वाम् ।

द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च

घृताणि माषान् दधिषण्णशकम् ॥

मांसं पयोऽस्त्रं मधुरं रसञ्च

क्रिमीन् निघांसुः परिवर्जयेच्च” ॥

क्रिया

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ॥

क्रिमिकण्टकं, स्त्री, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) क्रिमि-
कण्टकम् । इति मेदिनी ॥

क्रिमिघ्नः, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । “अमनु-
ष्यकर्तृके च” । ३। २। ५३ । इति टक् । मूलवि-
भूजादिवात् सिद्धः । अत् पूर्वस्येति नियमात्
णत्वम् ।) क्रिमिघ्नः । विडङ्गः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।
“क्रिमिघ्नं किंशुकारिष्टवीजं सरसभस्मकम् ।
वल्ग्वदयश्चाखुपणोरसैः क्रिमिविनाशनः” ॥
इति क्रिमिघ्नो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।)
सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिजं, स्त्री, (क्रिमिभ्यः जायते इति । “अन्येष्वपि
दृश्यते” । ३। २। १०१ । इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥
क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा ।
इति रत्नमाला ॥

क्रिमिशत्रुः, पुं, (क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्त-
पुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालितामादार
रति भाषा ॥

क्रिमिशत्रवः, पुं, (शत्रु + स्वार्थे अण् शत्रवः ।
क्रिमेः शत्रव इव तन्नाशकत्वात् ।) विट्खदिरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिशैलः, पुं, (क्रिमिभिर्निर्मितः शैल इव ।)
वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रियः, पुं, (क्रिया ग्रहाणामाद्यगतिक्रिया विद्यते-
अत्र अर्शआदेरच् ।) मेघराशिः । इति दीपिका ॥

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया असौ अस्मिन् इति
वा । डु क्त च् करणे करणकर्माधिकरणादौ च
यथायथं श् प्रत्ययः । “रिड् श्यग्लिङ्क्षु” ।
७। ४। १८ । इति रिडादेशः । “अचिन्नुधातु-
भ्रुवां योरियडुवडौ” । ६। ४। ७७ । इति
इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूज-
नम् । सम्प्रधारणम् । उपायः । कर्म । तन्त्रव-
विधम् । यथा,—

“आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्य-
मरः । ३। ३। १५६ ॥ कारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ आहम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

शौचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धात्वर्थः करोत्यर्थो
वा । इति वैशाकरणाः ॥ क्रियाः साध्यरूपाः
वस्तुधर्माः पाकादयः एष हि अधिअयणाद्यव-
अयणान्तादिः पूर्वोपर्यभूतो व्यापारकलापः
पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतु-
प्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेषः ।
सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साध्य-
लेख्यानुमानभेदेन त्रिधा । द्वितीया धटाग्रदक-
विषकोषतडलतप्तमाषकपालधर्मजभेदेन नवधा
दिव्यानि । यथा,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा

क्रियायो

साध्यलेख्यानुमानश्च मानुषी त्रिविधा स्मृता ।

धटाद्या धर्मजान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे दृढस्पतिः ॥ (चिकित्साकार्यं
यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥

“यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्मतद्भिषजां मतम् ॥

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानाच्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रियाः” ॥

“याद्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्” ॥

श्रीते शीतप्रतीकार उष्णोष्णनिवारणम् ।

कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्रापयेत्” ॥

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥

क्रियाकारः, पुं, (क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ +

उपपदे “कर्मण्यण्” ३। १। १ । इत्यण् ।) नव-

च्चाचः । नूतन पडुया इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ कर्मकर्तारि चि ॥

क्रियाद्वेषी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं

सात्तिलेख्यादिकं देखि । दिष् + णिनिः ।)

साध्यलिखितभुक्तियुक्तिप्रपञ्चदेष्टा । स च व्यव-

हारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः ।

यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।

“अन्यवादी क्रियाद्वेषो नोपस्थाधी निरुत्तरः ।
आहतप्रपञ्चाधी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥

(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रघटकात्यायनवचने ।

“लेख्यञ्च दाक्षिण्यञ्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां देखि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते” ॥)

कर्मदेष्टारि चि ॥

क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।)

चतुष्पादव्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः” ॥

इति दृढस्पतिः ॥ स च साध्यलिखितभुक्तियुक्ति-

प्रपञ्चरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कर्मणादिक्रियायं

अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः ।

द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीका-

रेण अनुमतिः । यथा,—

“क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्यैह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च” ॥

इति मनुः ॥ अस्यार्थः । “यदत्रापत्यं भविष्यति
तदावयोरुभयोरेवेति नियम्येतत् क्षेत्रसामिना

वोजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके

वीजिक्षेत्रिणौ दावपि भागिनौ दृष्टौ” । इति

कुल्लूकभट्टः ॥ उपलक्षणमेतत् ॥

क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवा-

राधनतदालयादिकरणरूपपुण्यक्रिया । यथा,—

नारद उवाच ।

“क्रियायोगः कथं प्रोक्तस्त्वया मे प्रपितामह ! ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि फलं चास्य यथातथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना ।

क्रोड

यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ॥

प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ! ।

क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ॥

यदेतद्भवता एष्टं तदिहैकमनाः शृणु ।

यैस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दाहमयं कृतम् ॥

कारयेन्मृगमयं वापि शृणु तस्य फलं मुने ! ।

अहन्यहनि योगेन यजत्रो यन्महाफलम् ॥

प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्धः कारयति मन्दिरम् ।

कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ॥

कारयेद्भगवद्भाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।

सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बड् ॥

विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।

पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ॥

समुद्रय हरेर्द्वाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥

“प्रतिमां लक्ष्मणवतीं यः कुर्याच्चैव मानवः ॥

केशवस्य परं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ।

अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाश्च किङ्कराः ॥

केवलं ये जगद्भाममगन्तं समुपाश्रिताः ।

भवद्भिः परिहर्त्यास्ते तेषां नास्तीह संस्थितिः ॥

नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेव्युदीरितम् ।

यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्याज्याः सुदूरतः ॥

दानं ददद्भिर्वैरुक्तमच्युतः प्रीयतामिति ।

अद्वापरः सरैर्नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः” ॥

इत्याद्ये वक्रिपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासन-

नामाध्यायः ॥ तथा च पातञ्जले ।

“तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः” ॥

क्रियावसनः, चि, (क्रियया अवसनः ।) साक्षाद्वि-

प्राप्तपराजयः । यथा,—

“स्वयमभ्युपगमो हि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसनो वादे तु परं सभ्यावधारणम्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियावान्, [त्] चि, (क्रिया अस्यास्तीति मत्वत्

मस्य वः ।) कर्मसूचकः । क्रियासु नियुक्तः ।

इत्यमरः । ३। १। १८ ॥ (यथा, भट्टिः । १। १८ ॥

“पुत्नीयता तेन वराङ्गनाभि-

रानायि विद्वान् क्रतुम् क्रियावान्” ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासाध्यं वदति ।

वद + णिनिः ।) प्रमाणवादी । कार्यवादी ।

मिताक्षरा ॥ फरियादी इति पारस्यभाषा ।

क्रियेन्द्रियं, स्त्री, (क्रियायाः कर्मणः साधनं इति

यम् ।) कर्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि इति

पञ्चसंख्यकानि ज्ञानकर्मेभेदेन दृष्टसंख्यकानि च

प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्वेषां प्रवर्तकम्

यथा मनो ।

“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमिन्द्र-

यायूपस्थपाणिपादवाक् चैव दृश्यमिन्द्रियं ॥

क्रो, डु ज ग द्रव्यपर्यये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्रयां-उभं-सकं-अनिट् ।) पर्यायः क्रियायः ।

डु, क्रोचिमम् । ज ग, क्रोणाति क्रोणीति ।

धनेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्रोड, ऋ खेले । इति कविकल्पद्रुमः ॥

परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीडत् ।

कुचः

वालः शिशुभिः । इति दुर्गादासः ॥
 क्रीडः, पुं, (क्रीड + भावे घञ् ।) परीहासः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 क्रीडनं, स्त्री, (क्रीड + भावे ल्युट् ।) खेला । यथा ।
 “वालक्रीडनमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रकृता
 ताते काननसेवनावधि कृपा सुग्रीवसख्यावधि” ।
 इति महानाटकम् ॥
 क्रीडा, स्त्री, (क्रीड + भावे अप् ततटाप् ।) परी-
 हासः । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
 (यथा, भागवते । २ । ३ । १५ ।
 “स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
 बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे” ॥)
 व्यवज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
 क्रीडातालः, पुं, (क्रीडानामकस्तालः ।) तालप्रभेदः ।
 यथा,—
 “एक एव नृतो यत्र क्रीडातालः स कथ्यते ।
 अपरं नियमं विना” । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 क्रीडारत्नं, स्त्री, (क्रीडायां क्रीडायाः वा रत्नमिव ।)
 रतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [हलायुधः ॥
 क्रीडारथः, पुं, (क्रीडयै रथः ।) क्रीडार्थरथः । इति
 क्रीतः, पुं, (क्री + कर्मणि क्तः ।) क्रीतकपुलः । स
 तु द्वादशविधपुलान्तर्गतपुलभेदः । इति जटा-
 धरः ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
 “दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः” ॥)
 कृतक्रये चि । केना इति भाषा । यथा,—
 “दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पश्यन्तु यः कथी ।
 स एवास्य भवेदोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥
 क्रीतकः, पुं, (क्रीत + स्वार्थे कन् ।) क्रीतपुलः ।
 यथा, मनुः । ६ । १७४ ।
 “क्रीणीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धर्मनिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा” ॥
 क्रीतानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः ।)
 इत्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः । यथा,—
 “क्रीत्वा मूल्येन यः पश्यं क्रीता न वज्र मन्यते ।
 क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥
 क्रीड, [कृ] पुं स्त्री, (कृञ्ति वक्रं यथा स्यात् तथा
 गच्छति । “कृत्वित् दधृक् स्रगिति” । ३ । २ ।
 ५६ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रीडः । इत्य-
 मरः । २ । ५ । २२ ॥ क्रीच् वक्र इति भाषा ।
 (यथा, यजुर्वेदे १६ । ७३ ।
 “अज्ञः क्षीरं व्यापिबत् कुण्डाङ्गिरसो धिया ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्” ।
 “आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, कुण्ड
 हंसो भूत्वा धिया प्रजया अज्ञः सकाशात्
 क्षीरं दुग्धं व्यापिबत् पिबति संदृष्टाभ्यां क्षीरो-
 दकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्व-
 भावः” । इति भाष्यम् ॥)
 क्रीडः, पुं, (क्रीन्च + अच् ।) क्रीडपर्वतः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (वक्रविशेषः । यथा, यजुर्वेदे २४ । २२ ।

कूरः

“वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां कुचान्” ॥
 कुचा, स्त्री, (कुच + स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।)
 अजादित्वात् टावित्येके । वीणाभेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कुत्, [ध] स्त्री, (कुध् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् भावे ।)
 क्रोधः । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अस्या रूपान्तराणि ।
 कुद् । कुत्त कुद् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
 कुडः, त्रि, (कुध् + कर्त्तरि क्तः ।) क्रोधयुक्तः । यथा ।
 “योद्धुमभ्यायौ कुडो रत्तवीजो महासुरः” ॥
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (भावे क्तः ।) क्रोधे स्त्री ॥
 कुध्, लट् य औ कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) लट्, अकुधत् । य, कुध्-
 ति लोकः शिशवे । औ, क्रोडा । इति दुर्गा-
 दासः ॥ * ॥ रेलते १ हेलते २ भामते ३ भृणी-
 यते ४ भीणाति ५ भेयति ६ दोधति ७ वनयति
 ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुध्यति-
 कर्माणि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
 कुधा, स्त्री, (कुध् + क्तिप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप् ।)
 क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कुन्च, गत्यम् । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) रेफयुक्तादिः पञ्चमसखरी ।
 कुञ्चति । इति दुर्गादासः ॥
 कुञ्च, ग स्त्रिभिः । क्लिप्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमसखरी रेफयुक्तः ।
 क्लिप्ति दुःखानुभवे । ग, कुञ्जाति बुध्दार्त्तः । इति
 हलायुधः । चुकुञ्च । इति दुर्गादासः ॥
 कुश, ज औ रोदे । ह्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-परं-रोदने अकं-आङ्गाने सकं-अनिट् ।)
 ज, क्रोशः कुशः । औ, अकुञ्चत् । रोदोऽश्रु-
 विमोचनम् । ह्रितिराङ्गानम् । इति दुर्गादासः ॥
 कुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति । कुश +
 “लीङ् कुशिरुहीति” । उणां ४ । ११२ । इति
 कनिप् ।) शृङ्गालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणा-
 दिदित्तिः ॥
 कुयं, स्त्री, (कुश् + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३५ ॥ रावः । इति मेदिनी ॥
 कूरः, चि, (कृत् छेदने + “कृतेष्कृच” । उणां २ ।
 २१ । इति रक्प्रथयः धातोः कृदिशश्च ।) पर-
 द्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
 “कूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः” ॥)
 निर्दयः । तत्पर्यायः । नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४ ।
 (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३७ ।
 “स्त्रियो ह्यकरुणाः कूरा दुर्मर्धाः प्रियसाहसाः” ॥
 यथा, च कुमारः । २ । ४८ ।
 “तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः कूरे प्रतिहतक्रियाः” ।
 “कूरे घातुके” इति मल्लिनाथः ॥
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६० ॥
 (यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
 “तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं कूरनिश्चया” ॥)
 घोरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
 “कूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः” ॥)
 उणां । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रथमतोयपञ्चमसप्तम-

क्रयं

नवमैकादशराशयः । यथा,—

“ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
 कूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ।
 चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
 मेधादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः” ॥

इति दीपिका ॥

कूरः, पुं, (कृन्ततीति । “कृतेष्कृच” । उणां २ । २१ ।
 इति रक् धातोः कृदिशश्च ।) भूताङ्गुष्ठदन्तः ।
 रक्तकरवीरदन्तः । खेनपक्षी । कङ्कपक्षी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

कूरकर्मा, [न्] पुं, (कूरं कर्म यस्य ।) भयानक-
 कर्मकर्त्तरि चि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
 “द्विजिह्वा कूरकर्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः ।
 दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव” ॥)
 कटुतुम्बिनौदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अक-
 पुष्पो । अस्याः पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“अर्कपुष्पो कूरकर्मा पयस्या जलकामुका” ॥)

कूरगन्धः, पुं, (कूरः उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

कूरगन्धा, स्त्री, (कूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः । स्त्रियां
 टाप् ।) कयारीदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूरदृक्, [ण्] चि, (कूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । कूरं
 यथा स्यात् तथा पश्यति वा । दृष् + क्तिन् ।)
 पिशुनः । शनैश्चरे पुं । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
 ज्योतिषतत्त्वे । “आरोवक्रः कूरदृक् चावनेयः” ॥)

कूरधूर्तः, पुं, (कूरः कृष्णवर्णतया धूर्त इव ।) कृष्ण-
 धत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरकशब्दे
 ऽस्य गुणपर्याया ज्ञातव्याः ॥)

कूररावी, [न्] पुं, (कूरं कर्काशं उग्रं वा रौतीति ।
 र + णिनिः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूरलोचनः, पुं, (कूरे लोचने कूरं लोचनं वा अस्य ।)
 शनिः । इति हारावली ॥

कूरसरः, चि, (कूरः कर्काशः सरोऽस्य ।) कर्काश-
 धनियुक्तः । यथा,—

“कूरसरा काकोलुकघरट्टोद्ग्राश्वगर्दभाः” ॥

इति कविकल्पलतायां द्वितीयश्लेषस्तवके तृतीय-
 कुसुमम् ॥

कूरा, स्त्री, (कूर + स्त्रियां जातित्वेपि न डीष् अतः
 टाप् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूराकृतिः, पुं, (कूरा आकृतिर्यस्य ।) रावणः ।
 इति शब्दमाला ॥ (कटोरमूर्त्तौ, चि ॥)

क्रीणिः, पुं, (क्री + निः ।) क्रयणम् । इत्यादिप्रकीर्णः ।
 क्रीतयं, चि, (क्री + कर्मणि तयत् ।) क्रीयवस्तु । यथा,
 “क्रीयं क्रीतयमात्रके” । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥

क्रीता, [कृ] चि, (क्री + कृच् ।) क्रयकर्त्ता । यथा ।
 “विक्रेतुर्दर्शनान्छुजिः सामी त्रयं दपो दमम्” ॥

क्रीता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यत्नस्य विक्रीयी” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥

क्रीयं, चि, (क्री + कर्मणि यत् ।) क्रीतयमात्रकम् ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ८१ ॥ किनिवार उपयुक्तं त्रयं
 इति भाषा ॥

क्रोधः

क्रोच्चदारणः, पुं, (क्रुच् + अच् वाङ्मलकाद्गुणः ।
क्रोच्चः पर्वतविशेषः । तस्य दारणः दारक इत्यर्थः ।
क्रोच्चं दारयति वां । दृ + णिच् + ल्युः ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

क्रोडं, स्त्री, स्त्री, (क्रूड + घञ् ।) बाङ्गोर्मध्यम् । कोल इति भाषा । तत्पर्यायः । भूजान्तरम् २ उरः ३ वल्गुम् ४ वल्लः ५ । इत्यमरः । २।६।७७ ॥ उत्सङ्गः ६ भोगः ७ वपुषः प्राक् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, यजुर्वेदे । २५।८ ॥ “इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै-पाजस्यम्” । कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ६।८।१३ । “शेषमिडा पाथ्यामासिच क्रोडमनस्योनि च पास्यति” ॥ हितोपदेशे च । “तत्र तरोर्निर्मितनोडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षासु निवसन्ति” ॥)

क्रोडः, पुं, (क्रूड + घञ् । क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्यः अच् वा ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२॥ शनिः । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३।५०।२० । “नदी शैवालदिग्भाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् । नमैः शङ्कनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम्” ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य कन्या इव ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्याः ।) महाश्रावणिकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वड धुलकुडि इति भाषा ।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः ।) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

क्रोडपादः, पुं, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडाङ्गः, पुं, (क्रोडे अङ्गानि अस्य ।) कच्छपः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्घ्रिः, पुं, (क्रोडे अङ्घ्रिरस्य ।) कच्छपः । इति चिकीटशेषः ॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड + जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् डीष् ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडीकरणं, स्त्री, (क्रोड + कृ + भावे ल्युट् । अभूत-तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हलायुधः ॥

क्रोडीकृतिः, स्त्री, (क्रोड + कृ + भावे + क्तिन् । अभूत-तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडीमुखः, पुं, (क्रोडाः शूकर्याः मुखमिव मुखं अस्य ।) गण्डकः । गण्डारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डार इति भाषा ।

क्रोडैष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया ।) मुक्ता इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोथः, पुं, (क्रुथ् हिंसने + भावे घञ् ।) हननम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् + भावे घञ् ।) प्रतिकूले सति तैक्ष्णस्य प्रबोधः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ३.४० “काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाप्रदो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैश्रणम्” ॥) तत्पर्यायः । कोपः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघ्नः ५

क्रोशः

रुट् ई क्रुत् ७ क्रुद् ८ । इत्यमरः । १।७।२६ ॥ आमर्षः ६ इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ भीमः १० क्रुधा ११ रुधा १२ । इति शब्दार्णवः ॥ स तु ब्रह्मणो भुवो जातः शरीरस्य षड्विधो रन्तर्गतश्च । इति पुराणम् ॥ हेमः १ हरः २ हृणिः ३ त्यजः ४ भामः ५ एहः ६ ङरः ७ तपुषो ८ जूणिः ९ मन्युः १० व्यधिः ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (वत्सरभेदः । यथा, “विषमस्य जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् । जनानां जायते मज्जे । क्रोधे क्रोधः परस्परम्” ॥ इति शब्दार्थचिन्तामणिः । स्त्रियां टाप् । दक्ष-कन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।१२ । “क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः” ॥)

क्रोधजः, पुं, (क्रोधात् जायते । जन् + डः ।) मोहः । यथा, भगवद्गीतायाम् । २।६२ ।

“सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः” ॥

द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगणः । यथा, मनुः ।

“पैशुन्यं साहसं द्रोह इत्यास्यायुधदूषणम् ।

वाग्दण्डजश्च पाश्वर्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” ॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध् + “क्रुधमण्डार्यभ्यश्च” । ३।२ । १५१ । इति युच् ।) क्रोधविशिष्टः । तत्पर्यायः ।

अमर्षणः २ कोपी ३ । इत्यमरः । ३।१।३२ ॥ क्रोधी ४ रोषणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ढतीयाङ्के ।

“यत्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणावणिः क्रोधनः” ॥ कुरुवंशीयन्तपविशेषः ।

यथा, भागवते । ६।२२।११ ।

“ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुच्यते च” ॥

षष्टिवर्षान्तर्गतो नष्टितमवर्षभेदः । यथा तन्त्रे । “रोगो मरणदुर्मित्तं विरोधोत्तरसङ्कुलम् ।

क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये” ॥

भैरवभेदः । यदुक्तं तन्त्रे ।

“असिताङ्गो रुक्मश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा” ॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध् + युच् + स्त्रियां टाप् ।) कोप-वती । तत्पर्यायः । भामिनी २ चण्डी ३ । इति चिकीटशेषः ॥ (यथा, रामायणे । २।७०।१० ।

“आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी” ॥)

क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः ।) चोरनामगन्धर्व्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधेन मूर्च्छितः ।) अतिकोपने त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १।१।४६ ।

“रत्नसं निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश ।

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः” ॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनिः । यद्वा, क्रुध्यति इति । क्रुध् + णिनिः ।) क्रोधयुक्तः इति हेमचन्द्रः ॥ महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते । “तत्र जागरूकः शीतदेही दुर्भगस्तेनो मत्स्यनार्यो गान्धर्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽति-रुद्धश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च” ॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः । कुश् + अपादाने घञ् ।) सहस्रधनुः । चतुःसहस्रहस्तपरिमाणम् । क्रोश

क्रोष्टुवि

इति भाषा । तत्पर्यायः । गव्यूतम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे । १३।७६ ।

“क्रोशाद्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा

काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण” ॥)

द्विसहस्रदण्डः । अष्टसहस्रपरिमाणम् । इति

लोलावती ॥ मुहूर्तः । यथा,—

“दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्वमक्षयं भवेत् ।

षष्ठक्रोशे महेशानि तत् ! सर्वममृतोपमम् ॥

सप्तमक्रोशके देवि ! सर्वं क्षीरोपमं भवेत् ।

अष्टमक्रोशके देवि ! द्रव्यतुल्यं न संशयः ॥

अतः परं महेशानि ! विषतुल्यं न संशयः” ॥

इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठः पटलः ॥ कुश् + भि

घञ् । रोदनम् । आङ्गानम् ॥)

क्रोशतालः, पुं, (क्रोशं व्याप्य तालः शब्दभेदः यस्य ।)

ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य ।) ढक्का ।

इति हारावली ॥

क्रोशयुगं, स्त्री, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनौ युगं

युग्मम् ।) क्रोशद्वयम् । तत्पर्यायः । गव्यूतिः २ ।

इत्यमरः । गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्यूतम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥

क्रोष्टा, [यु] पुं, स्त्री, (क्रोशति रौतीति । कुश् +

“सितनिगमिमसीति” । उणां । १।७० । इति युक् ।

“ढज्वत् क्रोष्टुः” । ७।१।६५ । इति ढज्वत् ।

शृगालः इत्यमरः । २।१।१८ ॥ (यथा, महाभारते

१।२।४।८ ।

“ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धात्रेः प्रलुप्यते ।

शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्दति” ॥

यदुवंशीयो राजविशेषः । यथा, हरिवंशे ३३।६ ।

“क्रोष्टोन्तु शृणु राजेन्द्र ! वंशमुत्तमपौरुषम् ।

यदोवंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥

क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेनं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छ-

मिव अस्यस्याः । ठन् टाप् ।) एन्निपर्णी । इति ख्याता

लिया इति भाषा । रामवासक इति ख्याता

इति केचित् । इत्यमरटीकायां खामी ॥ गीतो

मिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला कच्छप-युक्ता

भागो वा अस्यस्याः “अर्श आदिभ्यः” । ५।२।१२७ ।

इति अच् टाप् ।) एन्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टोः शृगालस्य पुच्छिका

अस्यस्याः । ठन् टाप् ।) अत इत्वं च ।) एन्निपर्णी

इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुच्छमिव अस्यस्याः “अर्श

आदिभ्यः” । ५।२।१२७ । इति अच् टाप् ।) एन्निपर्णी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टुफलः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियं फलं अस्य अस्मिन् वा

इङ्गदीव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुविज्ञा, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विज्ञा ज्ञाता वा

इव ।) एन्निपर्णी । इत्यमरः । २।४।६३ ।

रालकाञ्चि इति ख्याता इति केचित् ।

भरतः ॥ (अस्याः पर्यायाः । यथा,—

क्रौञ्चः

“एष्टपणीं एष्टकपणीं चित्रपण्यहिपण्यपि ।
क्रौञ्चविना सिंहपुच्छी कलश्रीद्वावनिर्गुहा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
क्रौञ्चः, पुं, (क्रौञ्चोः प्रियः इच्छुः । एष्टोदरात्
उकारस्य अत्वे सन्धिः ।) श्वेतेच्छुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
क्रौञ्चः, स्त्री, (क्रौञ्च + “हज्वत् क्रौञ्चः” । इति
कदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) शुक्लभूमिकुशाण्डः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
“विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रौञ्ची सिता स्मृता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ प्रह-
लिका । कृष्णविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥
क्रौञ्चः, पुं, (क्रौञ्च + प्रजाद्यण् स्वार्थे ळि) पक्षिभेदः । कौञ्च
वक् इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । १ । १५ ।
“मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः प्राश्रयतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम्” ॥)
तत्पर्यायः । क्रुञ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कलि-
कः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“क्रौञ्चो दृष्टोऽतिरुचिददृष्टरो हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्” ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः
पौलः मैनाकस्य पुत्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
“एतेषां मानसी कन्या मैना नाम महागिरिः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः” ॥)
कुररपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स
च दक्षिणखण्डोदसमुद्रेणादृतः षोडशलक्षयोजन-
परिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
“क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दक्षिणखण्डोदकेन च ।
आदृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दक्षिणखण्डोदकस्यापि प्राकद्वीपेन संततः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् दिगुणेन महामुने !” ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्रो हतपृष्ठः ।
यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
“तथा च वह्निः क्रौञ्चद्वीपो दिगुणः स्वमानेन
क्षीरोदेन परीत उपलुप्तो दृतो यथा, कुण्डलीपो
हृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीप-
नामनिर्वर्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुह्यप्रहरणोन्म-
थितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिचमानो भग-
वता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मि-
न्नपि प्रियव्रतो हतपृष्ठो नामाधिपतिः खे द्वीपे
वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्
वर्षयान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परम-
कल्याणयशस्य आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुप-
जगाम” ॥ । देवविशेषः । स च मयदानवपुत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
“तान्नाश हन्तप्रयितांश्चादितान् शीतरश्मिना ।
मयो ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥

क्रौञ्चारिः

स शिलाजालविततां गण्डशैलदृहासिनीम् ।
पादपोक्तकूटायां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यथपैः ।
ईहान्तगगणाकीर्णां पवनाधूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्मितां खेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविकामगाम् ।
प्रहतां पार्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः” ॥
अथमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्वते हेमकन्दरे
भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—मृगेन्द्रसंहि-
तायाम् ।
“क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्मणा ।
केतुतामगमन्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते” ॥
अर्हतां ध्वजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्वतविशेषं
दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण
इति केचित् ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः । १२ । ४३ ॥
अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेय-
समस्यापर्वणि २२४ । २१-२६ ।
“स तूत्थाय महानाड्यरुपसान्त्व च तान् जनान् ।
धनुर्विक्रय्य बह्वज्जवान् श्वेते महागिरौ ॥
विभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाच्च गृध्राच्च मेहं गच्छन्ति पर्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्तरान् खन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः ।
न प्राच्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
विभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरिः ॥
स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महौ त्वक्का भीतः स सुमहात्मनः” ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च ।
क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥
क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्या । कौञ्चकी
इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित् टावन्तं
न मन्यन्ते डीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे
१ । २ । १४ ।
“निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्” ॥)
क्रौञ्चादनं, स्त्री, (अद्यते इति । अद्य + कर्मणि ल्युट् ।
क्रौञ्चस्य अदनं भयम् ।) मृणालम् । घेचुली ।
घेचु इति भाषा । चिञ्चोटकः । इति मेदिनी ॥
चैचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
अजीर्णकारित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“क्रौञ्चादनं घेचुलिका” । इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् । पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥
क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्वतस्य
दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्तिकेयः । इति
हलायधुः ॥
क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्तिकेयः । इति
हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

क्रिद

क्रौञ्चशक्तिकः, पुं, (क्रौञ्चशतं गच्छति । “क्रौञ्चशतयो-
जनशतयोरुपसंख्यानम्” । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति
ठञ् ।) शतक्रौञ्चगमनकर्ता । इति व्याकरणम् ॥
(क्रौञ्चशतादभिगमनमर्हतीति । “ततोऽभिगमन
मर्हति” । इति ठञ् क्रौञ्चशतादागन्ता भिक्षुः ॥)
प, किं म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे
भां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वतीययुक्तः । कि, लाय-
यति लायति । म, लाययति । इति दुर्गादासः ॥
क्रिद, इ ज ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वतीययुक्तः ।
इ, कर्मणि लान्यते । ज, लान्दति लान्दते । ङ,
लान्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
क्रिद, इ ष म ङ रोदने । आङ्गाने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-आङ्गाने सकं-सेट् ।)
इ, कर्मणि लान्यते । ष, लान्दा । म, लान्दयति ।
ङ, लान्दते । इति दुर्गादासः ॥
क्रिद, ष म ङ वैलक्षण्यविकलत्वयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैलक्षण्यं विक्रलो-
भावः । ष, क्रिदा । म, क्रिदयति । ङ, क्रिदते
शोकार्तः । इति दुर्गादासः ॥
क्रिम, उ भ इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सेट् ।) उदित्वात् क्रावेट् । अन्तःस्थ-
द्वतीययुक्तः । उ, क्रामित्वा क्रान्त्वा । म, क्रा-
म्यति । आदिपक्षेऽपि शमादित्वं “ठिवुक्तभाचम”
इति दीर्घापनार्थम् । इर्, अक्रामत् अक्रामीत् ।
इति दुर्गादासः ॥
क्रिम, जि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सेट् ।) उदित्वात् क्रावेट् । अन्तःस्थ-
द्वतीययुक्तः । य भ, क्राम्यति । इति दुर्गादासः ॥
क्रिमः, पुं, (क्रिम + भावे घञ् ।) “नोदात्तोपदेशस्येति” ।
७ । ३ । ३४ । इति न रुद्रिः । आयासः । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
“तच्च भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्यधोवैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्रिमः ॥ अस्य
लक्षणं यथा,—
“योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
क्रिमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रनाधकः” ॥
इति सुश्रुतेन शरीरस्थाने चतुर्धाध्याये उक्तम् ॥)
क्रिमथः, पुं, (क्रिम + “शमादिभ्योऽथच् इति”
अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥
क्रिद, ष म ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, क्रिदा । म, क्रिदयति ।
ङ, क्रिदते । विक्लवन्ति दिवि ग्रहाः । इति पचा-
दित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति कौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥
क्रिदन्तः, चि, (क्रिम + कर्त्तरि क्तः ।) क्रान्तियुक्तः ।
आन्तः । यथाह, जयदेवः ।
“मदनकदनक्रान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते” ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
“विश्रास्यतामिदुवाच क्रान्तोऽसीति पुनःपुनः” ॥)
क्रिद, इ ज ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थद्वतीययुक्तः ।

श्लोकः

इ, कर्मणि क्तिन्धते । ज, क्तिन्दति क्तिन्दते । ड, क्तिन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
क्लिद, य ऊ इर् क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-परं-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रा-भावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदियति क्लिद्यति । इर्, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

“सुवेष्टं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।

योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारदः ॥”)

क्लिन्नं, चि, (क्लिद् कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १।४२।१६ ।

“गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।

सर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वं च प्रपितामहाः ॥”)

क्लिन्नाक्षः चि, (श्लेषादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अ-क्षिणी यस्य ।) श्लेषादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादि-जनितक्लेदयुक्तं चक्षुर्धस्य सः । तत्पर्यायः । चक्षुः २ चिक्षः ३ पिक्षः ४ । कर्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २।६।६० ॥

क्लिष्ट, य उ ज उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवां-उभं-अकं-सकं-च-सेट् ।) उदित्वात् क्ता वेट् ।) य ज, क्लिष्यति क्लिष्यते । उ, क्लिषित्वा क्लिष्टा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिष्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिष्यते क्लपणः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मै-पदमन्यमानाः क्लिष्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्या-सन्नतुषारदीधितिकरक्लिष्यतमो वल्लवीत्यादि च क्लिष्टं करोतीति कण्ठ्वादित्वात् क्ये प्रचन्तमाहुः । नृपात्मनौ चिक्लिषतुः ससीताविति भट्टप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समादधते तद्धेयम् । क्रैयादिकस्य सकर्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिष्ट, ऊ ग विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्लेषीत् अक्लिक्षत् । ग,

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति सुवनचयम्” ।

इति दुर्गादासः ॥

क्लिष्टितः, चि, (क्लिष्ट् + कर्त्तरि क्तः इट् वा ।)

क्लिष्टः । इत्यमरः । ३।१।६८ ॥

क्लिष्टः, चि, (क्लिष्ट् + क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेष्टयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

“इन्दोर्देन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्विभर्त्ति” ॥)

तत्पर्यायः । क्लिष्टितः २ । पूर्वोपरविस्मृत्वाक्ये, क्ली । तत्पर्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३।१।६८ ॥ (यथा, भागवते । १।६।१२ ।

“जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः” ॥)

क्लिष्टिः, स्त्री, (क्लिष्ट् + भावे क्तिन् ।) क्लेष्टः । स्वेवा । इति धरणी ॥

क्लीतकं, क्ली, (क्लीव + क्तः । निपातनात् वलीपः ।

क्लीतमधार्ष्ट्यं कलतीति । कल क्षेपे + अन्येभ्यो-

ऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः । २।४।२०६ ॥

(अस्य पर्यायाः यथा ।

“यष्ट्याकं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“श्यामा गिरिकाञ्जनकी रसेषु

द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।

घृतं पिवेत् क्लीतकसंप्रसिद्धम्

पित्तार्जुदी तज्जठरी च जन्तुः” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं क्रयोऽस्यस्याः । “अत इनि-

ठनौ” ॥ ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥)

नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २।४।६४ ॥ (क्लीतक

+ सार्धे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधाद्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

आत्म-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतीययुक्तः । अधा-

र्ध्यमप्रगल्भीभावः । ङ, श्लोकेन क्लीवते सर्वः ।

इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गा

दासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भां-आत्म-अकं-सेट् ।)

ऋ, अचिक्लीवत् । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति

क्लीवङ अधाद्ये । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीवः, पुं क्ली, (क्लीवङ अधाद्ये “इगुपधेति” ॥ ३ ।

१।१३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः ।

तत्पर्यायः । पण्डः २ नृपसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४

शण्डः ५ । इत्यमरः । २।६।३६ ॥ तृतीयप्रकृतिः ६

षण्डः ७ सण्डः ८ शण्डः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुष-

त्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहृतत्वे ।

“न भूवं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।

मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते” ॥

(यथा, पराशरसंहितायाम् ।

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥

क्लीवस्तु चतुर्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।

“चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनीषिभिः ।

चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥

निसर्गषण्डोऽनण्डश्च पक्षषण्डस्तथैव च ।

अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥

ईर्ष्याषण्डस्तथाऽसेक्यो वातरैता सुखेभगः ।

आक्षेपा मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥

तत्राद्यावप्रतीकार्थं पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।

अनुक्रमात् त्रयस्याथ कालः संवत्सरः स्मृतः ॥

ईर्ष्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।

त्यक्त्यास्ते पतितवत् क्षतयोऽन्या अपि स्त्रियाः ॥

आक्षेपमोघवीजाभ्यां कृतेषु पतिकर्मणि ।

पतिरन्यः स्मृतो नार्थ्यं वत्सराजं प्रतीक्ष्य तु ॥

शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संयोगादुच्छेदेदध्वजः ।

तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥

अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।

लभेत स्वान्यं भर्ता नो एतत्कार्यं प्रजाकृते ॥

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनो नराः ।

क्षेत्रं वीजवते देयं सवीजो क्षेत्रमर्हति” ॥)

क्लीवः, चि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३।३।११२ ।

श्लोकः

(यथा, महाभारते ३ । अर्जुनाभिगमने । ३।१३ ।

“कच्चिद्राजन् न निर्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम्” ॥

धर्मकार्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १६५ ।

“आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा” ॥)

क्लेदः, पुं, (क्लिद् + भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—

“पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।

पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदक्लेशकरावुभौ” ॥

इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

“रसात्तु रसनं शैत्यं खेहं क्लेदं समाह्वयम्” ॥

अत्र मिताक्षरा । “रसादुदकात् रसनेन्द्रियं

शैत्यमङ्गानां खेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्ले-

मार्द्रताम्” ॥)

क्लेदनः, पुं, (क्लेदयति श्लेषादिभिरिति । क्लिद् +

णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ।

पञ्चप्रकारश्लेषान्तर्गतश्लेषविशेषः । इति सुखबोध

(भावे + ल्युट् ।) आर्द्राकरणम् । यथा, भागवते ३ ।

२६ । ४३ ।

“क्लेदनं पिण्डनं हृष्टिः प्राणानाप्यायनोदनम्” ॥)

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति श्लेषादिभिर्जननम् ।

क्लिद् + णिच् + “अन् उच्चन् पूषन् स्त्रीहन्ति” ॥

उणां १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूषन्

दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्यादिर्कोषः ॥

क्लेदुः, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद् + “भृष्टं सुखि-

हीति” ।) उणां १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्तः

सार उणादित्तः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भां-आत्म-सकं उपतापार्थे अकं-सेट् ।) ङ, क्लेशते

चिक्षेष्टे । धातुप्रदीपे तु क्लेष व्यक्तायां वाचीति

मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न दृष्टावाक्यमिति ।

हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेशः, पुं, (क्लिष्ट् + भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्

पर्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।

“क्लेशोऽधिकतरस्तेषामयत्नासक्तचेतसाम्” ॥)

स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी ।

अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छा

विशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरण

भयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जलिः ।

साधनपादे २ । २—३ ।

“समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ।

द्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः” ॥)

“क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्यादि

अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बाधना

लक्षणं परितोपमुपजनयन्तः क्लेशप्रवृत्तयः

भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्तमानाः संकुल

लक्षणं गुणपरिणामं द्रष्टव्यम्” ॥ इति तट्टीका

कुत्राजमार्त्तण्डः ॥) कौपः । व्यवसायः । इति

मेदिनी ॥

क्लेशितः, चि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश + क्तः

क्लेशयुक्तः । यथा,—प्रहङ्गारतिलके ।

“निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्मभङ्गः” ॥)

लौकिकं, ली, (लीतकेन यष्टिभुक्त्या निर्वृत्तं इति ठञ्)। मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरण-मस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

लोम, [न्] ली, (ल्लङ् गतौ + मनिन् ।) फुफ्फुसम् । फौफडा इति फुलधरा इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । तिलकम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६५ ॥ लोमम् ३ लोमम् ४ । इति तट्टीका ॥

“वाङ्मोर्धोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे लोम पिपासास्थानम्” । इति वैद्यकम् ॥ (“उदकवहे हे तयोर्मूलं तालु लोम च” ॥ इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमाध्यायः ॥)

का, य, (कस्मिन्निति “किमोऽत्” ॥ ५ । ३ । १२ । इति अत् ततः “काति” ॥ ७ । २ । १०५ । इति कादेशः ।) कुत्र । कोथा इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥ अथन्तासम्भावनायां पण्डितैः कदयं प्रयुज्यते । यथा, रघुः । १ । २ । “क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविधया मतिः” ॥

काङ्, ण्, (कु + अङि + उन् ।) कङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

काचन, य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । सुगन्धबोध-मते तु “किमः त्वन्ताच्चिन्नौ” । इति चनः ।) कचित् । इति व्याकरणम् ॥

काचित्, य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । सुगन्धबोधमते तु “किमः त्वन्ताच्चिन्नौ” । इति चित् ।) कस्मिन्चित् । कुत्रचित् । कोनस्थाने इत्यादि भाषा । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, विष्णुपुराणे १ । २२ । ३८ । “हन्ति वा यत् कचित् किञ्चित् भूतं स्थावरज-ज्जम्” ॥)

काण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । कणति वीणा । इति दुर्गादासः ॥

काणः, ण्, (काण् + भावे अण् ।) कणकणोति शब्द-विशेषः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । गिकाणः २ निक्काणः ३ काणः ४ काणनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥

काणनं, ली, (काण् + भावे ल्युट् ।) काणः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥

काणनः, ण्, (काणति इति । काण् + ल्युः ।) हण्डिकासुतः । इति चिकाण्डशेषः ॥ कोटहाडी इति भाषा ॥

काण, ए ज निष्पचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ए, अक्षयीत् । ज, काथः काथः । कथति वैद्य औषधं निष्पच-तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

काथितः, चि, (काथते स्म इति । काथ + कर्मणि क्तः ।) अतिपक्वयज्जनदशमूलादिः । तत्पर्यायः । निष्पकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ काथयः ३ निर्यूहः ४ काथः ५ षट् ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काणः, ण्, (काण् + भावे कस्मादिवाच्ये च यथायथं वञ् ।) काणः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७ ॥

“सञ्ज्ञाते त्वयि हारिहारवलयकाणं कणलङ्कणं चञ्चलाञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्तन्ति वाग्देवता” ॥)

काथः, ण्, (काथ् + भावे घञ् ।) दुःखम् । व्यसनम् ।

द्रव्यनिष्पाकः । इति हेमचन्द्रः ॥ काथ्यमानं तोयं त्रिविधम् । पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रि-पादावशेषम् ३ । अस्य नाम पारिभाषिको-

ष्णोदकम् । तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम् । अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम् । पादावशेषं कफनाश-कम् । लघु अग्निवर्द्धकम् । तेषां मध्ये त्रिपादाव-

शेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम् । वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम् । शरदि ग्रीष्मे च अ-

र्द्धावशेषजलं प्रशस्तम् । वर्षायां अष्टभागावशेष-जलं प्रशस्तम् । तत्काले बज्जदोषत्वात् । दिनपक्व-जलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु । इति

राजवल्लभः ॥ यथास्य करणप्रणाली ॥ “पानीयं षोडशगुणं क्षुप्ते द्रव्यपले क्षिपेत् । मृत्पात्रे काथयेद्यद्वाह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥

तज्जलं प्राययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निप्रस्रितम् । षट्तः काथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते” ॥ इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम् ॥)

काथोद्धवः, ली, (काथादुद्धवो यस्य । काथाद् उद्धव-तीति वा ।) तुल्याञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥

केल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, अचिकलत् । चालः कम्पः । चालः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

क्ष, क्षकारः । (अयन्तु ककारश्चकारयोगेन जातः । अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव ।) तन्मतं तु व्यञ्जनचतुस्तिश्रवणः । अष्टमवर्गाद्यपञ्चमवर्णः । एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्गश्च । यथा,—

“पञ्चाशन्निपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु । अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥

क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः । अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” ॥ इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ *

कण्ठदेशोद्धवोऽयम् । यथा,— श्रीशिव उवाच ।

“विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्षार्थाः कण्ठतः खराः । ऋद्वयं जिह्वया मुद्धा हृदयं जिह्वदन्तजम् ।

मुखस्थानाङ्गलो वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः” ॥ इति वरदातन्त्रे १० पटलः ॥ *

अस्य स्वरूपं यथा,— “क्षकारं शृणु चर्वाङ्गि । कुण्डलीत्रयसंयुतम् । चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिंशत्तिसहितं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । शरच्चन्द्रप्रतीकां हृदि भावय सुन्दरि !” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्याभिधानानि यथा,— “क्षः कोपस्तुभुक्तः कालो रूक्षः सम्बर्त्तकः परः ।

क्षः कोपस्तुभुक्तः कालो रूक्षः सम्बर्त्तकः परः । “क्षः कोपस्तुभुक्तः कालो रूक्षः सम्बर्त्तकः परः । क्षः कोपस्तुभुक्तः कालो रूक्षः सम्बर्त्तकः परः ।

परात्मा क्रोधसंहारो बलान्तो मेरुवाचकः ।

सर्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रिपूरकः ॥

क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः ।

मुखं कथ्यहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः ।

कायाप्लव्ध संघातो मलयश्रीर्ललाटकः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम् ॥ * ॥ अपि च ।

“क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्बर्त्तकोऽपि च ।

तव खेहान्तया देवि ! कथितं मातृकाक्षरम् ।

पथ्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाशं कदाचन” ॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥ *

अस्य ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम् ।

रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम् ॥

ईषद्व्यासमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्चिताम् ।

शंदाक्षीं चतुर्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम् ॥

गन्धर्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामायां सुरेश्वरीम् ।

एवं ध्यात्वा क्षकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” ॥

इति वर्णाक्षरतन्त्रम् ॥ क्षकारस्य ककारश्चकार-

योगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते । तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणानुपपत्तिश्च भवति । अतः

पृथङनिर्दिश्यते इति केचित् । तथा च । “धान्ताः सूर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः ।

पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्” ॥

इति विश्वप्रकाशः ॥ अपि च ।

“अकारादिलक्षारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः ।

संयोगात् कथयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः” ॥

इति क्षणानन्दधृततन्त्रशास्त्रम् ॥

क्ष, ण्, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्वाणि

भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति । क्षि क्षये + ड प्रत्ययः ।) सम्बर्त्तः । (क्षिणोति हन्ति मनु-

ष्यादिजीवानिति । राक्षसः । (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपायसुरानिति ।) नरसिंहः । (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति ।)

विद्युत् । (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति । क्षि + डः ।) क्षेत्रम् । क्षेत्रपालः । (क्षि क्षये + भावे डः ।) नाशः । इति सुत्राक्षितमेदिनी ॥

क्षज, इ क तङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) तङ्गो दुःखेन जीवनम् । इ क, क्षजयति दीनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षज, इ ष म ड् । दागद्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क्षज, ष म ड् । (भां-आत्म-सकं-सेट् ।) इ, क्षज्यते । ष, क्षजा । सेमत्तात् सरोरित्यने-

नैवेष्टसिद्धौ अस्य धातुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो ड इति प्राचीनमतानुरोधत्वात् । म, अक्षजि अक्षजि क्षजं क्षजं क्षजं क्षजम् । धातुबन्ध-

बलात् अनुपधाया अपि दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । ड, क्षज्यते । ष, क्षजा । म, क्षजयति । ड, क्षजयते । दा दानम् । इति

दुर्गादासः ॥ क्षज, द ज उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तनां-उभं-सकं-सेट् ।) द ज, क्षजोति क्षज्यते । उ,

क्षणित्वा क्षत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षणः, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्वं यथा-
कालं आयुर्वसने वा । काल एव युगान्ते सर्व-
मात्मसात् करोतीत्यर्थः । स एवांशभेदेन नाना-
स्थो भवतीत्यर्थः ।) त्रिंशत्कलापरिमितकालः ।
स च दशप्रलपरिमितः । (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य
कालस्य चतुर्थभागः । यथा,—

“आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः ॥
स चेत्तु विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः । अपि च ।

“क्षिप्रः क्षिप्रस्तु क्षिप्रस्तुः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः” ॥
इति शिष्टोपदेशः ॥ क्षणोति दुःखं नाशयति
उत्सवकाले । क्षण-वधे-+अच् । उत्सवः ।
(यथा, माघे १।४।

“नवानधोऽधो वृहतः पयोधरान्
समूहकपूर्परगपाखरम् ।

क्षणं क्षणोत्क्षिप्रगजेन्द्रक्षतिना
स्तुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना” ॥

निर्यापारस्थितिः । इत्यमरः । ३।३।४७ ॥ पर्व ।
अवसरः । परतन्त्रत्वम् । मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(प्रशस्तमूर्च्छः । यथा, नलोपाख्याने । ५ । १ ।
“अथ काले शुभे प्राप्ते त्रिषु पुण्ये क्षणे तथा” ॥)

क्षणतुः, पुं, (क्षण भावे + बाजलकात् अतुप्रत्ययः ।)
क्षतः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षणनुरिति च पाठः ॥

क्षणदं, स्त्री, (क्षणं उत्सवं ददातीति । दा + कः ।)
जलम् । इति मेदिनी ॥

क्षणदः, पुं, (क्षणं यात्रादिशुभमुद्घातं ददातीति । दा
+ कः ।) गणकः । इति मेदिनी ॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद + स्त्रियां टाप् ।) रा-
(यथा, भागवते । ३ । ३ । २१ ।

“इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदृन् ।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः” ॥)

हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥

(हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ॥)

क्षणनं, स्त्री, (क्षण + भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः ॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परं नि-
श्वासोऽस्य ।) शिशुमारः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः ।) विद्युत् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥

क्षणभङ्गुरः, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः ।) क्षणैकनाशः ।
यथा । “यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति

किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरं
अलीकं वेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि काम

येरन् न चाकामयमानाः केचिदपि प्रवर्तन्ते” ।
इति बौद्धाधिकारेऽश्वरोमणिः ॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा
रमते इति । रम + णिनिः ।) पारावतः । इति

शब्दमाला ॥ (चटकः । इति केचित् ॥)

क्षणिकः, त्रि, (क्षणः स्वस्वताव्याप्यतयाऽस्यस्य ।
ठन् ।) क्षणमात्रस्थायी । यथा । “क्षणभङ्गे विप्र-
तिपत्तिः शब्दादिः क्षणिको न वा । क्षणिकत्वञ्च

स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्ति-
कत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्प-
त्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगि-
क्षणसम्बन्धः । क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाना-
धारः समयः । प्रसिद्धस्तु विधेर्नैयायिकानां प्राग-
भावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके ।
स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं
क्षणिकत्वमिति तु ज्यायः” । इति बौद्धाधिकारे
रघुनाथशिरोमणिः ॥ अन्यच्च ।

“द्रव्यारम्भश्चतुर्थं स्यादधाकाशशरीरिणाम् ।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इच्छते” ॥

इति भाषापरिच्छेदे २७ ॥ “क्षणिकत्वञ्च तृतीय-
क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्” । इति सिद्धान्त-
सुक्तावली ॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक + स्त्रियां टाप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (क्षणकालमत्रस्थायिनी ।

यथा, हितोपदेशे । १ । १५४ ।

“योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते” ॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षणः उत्सवोऽस्यस्याम् । क्षण +
इनि । डीप् ।) रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥

(उत्सववति, त्रि । यथा, महाभारते । २ ।
मन्वणापर्वणि १३ । ४४ ।

“तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम् ।
धर्मराजः समागम्याच्चापयत् खं प्रयोजनम्” ॥)

क्षतं, स्त्री, (क्षणते वध्यतेऽनेन । क्षण + करणे क्तः ।)
खवद्रक्तपूयादि । घा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

ब्रणः २ अरुः ३ ईर्मम् ४ क्षणतुः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ तद्वति त्रि ॥ * ॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः ।

“क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्दिधा ।

आसन्नाह्रात् त्रिरात्रं स्यादृशरात्रमतः परम् ॥

शस्त्रघाते अष्टादृष्टं यदि कश्चित् प्रमीयते ।

अशौचं प्राप्तं तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

अत्र अस्त्रघातपदं क्षतेरशस्त्रघातपरं पारि-
भाषिकशस्त्रघातपरमपि । अन्यथा क्षतं विना

पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनग्रहणेऽनध्यवसायः
स्यात्” । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ चन्द्रग्रहणादौ

क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः ।

“चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मसु ।
महातीर्थे च संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते” ॥

अन्यत्र तु देवतः ।

“सत्रणः सूतकी सूर्यो मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्ज्यान्धौ स्वकालतः” ॥

इत्यनेन वर्ज्यतामाह । अशुचित्वमप्याह ।

“दन्तलघ्नमसंहाय्यं लेपं मन्थेत् दन्तवत् ।

न तत्र बज्रशः कुर्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः ॥
भवेदग्नौचमत्यर्थं दण्डवेधात् प्रणे क्षते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (विदारणम् ।

यथा, कुमारः । ३ । २६ ।

“नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्” ॥

विनाशः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“क्षतात् किल त्रायत इत्युदयः

क्षतस्य शब्दो भुवनेषु क्लृप्तः” ॥

त्रि, ताडितः । विद्धः । यथा, रघुः । ३ । ५३ ।

“रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा

हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः” ॥

क्षतियुक्तः । यथा, कुमारः । २ । २६ ।

“रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहृद्भारशंसिनः” ॥
(रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्प्राप्तिक्षणाणि

चिकित्सितञ्च यथा,—
“धनुषायस्यतोऽप्यर्थं भारमुद्धततो गुरुम् ।

पततो विषमोक्षेभ्यो युध्यमानस्य चाधिकैः ॥
रघं हयं वा धावन्तं दम्भं वान्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठाश्वनिर्धातान् क्षिपतो निम्नतः परान् ॥
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदौ वा तरतो गजैर्वा सह धावतः ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूष्णीं क्षतिप्रयुज्यतः ।

तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य क्लृप्ताल्पप्रमिताग्निः ॥
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽप्य विदह्यते ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
कमादीर्यं बलं वर्णां रुचिरमिच्छ ह्रीयते ।

ज्वरो यथा मनोदैव्यं विदुर्भेदाभिवधावपि ॥
दुष्टः श्यावः स दुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बज्रः

कासमानस्य च स्नेहा सरक्तः संप्रवर्तते ॥
सक्षतः क्षीयतेऽप्यर्थं तथाशुक्रौजसोः क्षयात्” ॥

पूर्ववत् यथा,—
“अथक्षतं लक्षणं तस्य पूर्ववत्प्रमिति स्तुतम् ।

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षतः” ॥
अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—

“अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
गते संवत्सरे याप्यः सर्वलिङ्गान्तु वर्ज्ययेत्” ॥

चिकित्सास्य यथा ।
“उरोमत्वाक्षतं नाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पिबेज्जीर्णं पयसाद्यात् सप्रकर्मात् ।
पार्श्ववस्तिरुज्ज्वलपित्ताभिलां सुरायुताम् ।

भिन्नविदकः समुन्नातिविषां पाठां सवत्सरात् ।
नाक्षां सर्पिर्मधुच्छिद्यं जीवनीयगणं क्षिताम् ।

त्वक्क्षीरी सस्मितं क्षीरे पक्ता दीप्ताननः पिबेत् ॥
इत्यालिकविसग्रष्टिपद्मकेशरचन्दनैः ।

भृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षतो ॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतद्रुतम् ।

ज्वरदाहे सिताक्षौद्रशक्नून् वा पयसा पिबेत् ॥
कासी पर्व्यास्थिशूलौ च लिह्यात्स्वल्पमात्रेण ।

मधुकमधुकक्षाक्षा त्वक्क्षीरापिप्लीवलाः” ॥
“रक्तोऽतिरुक्ते दक्षान्तं यूषैर्लोथेन वा पिबेत् ।

चटकाङ्गरसं वापि रक्तं वा ह्यगजाङ्गसम् ॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितकुलशार्करम् ।

रक्तक्षीवी पिबेत् सिद्धं त्राक्षारसपयोघृतैः ॥
मधुकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ॥

यष्ट्याङ्गानागबलयोः काये क्षीरसुमं घृतम् ॥
पयसा पिप्लीवीवांशीकल्कसिद्धं क्षते शुभम्” ॥

क्षतका

कोललाक्षरसे तद्वत् क्षीराद्यगुणसाधितम् ।
कल्केः कद्वस्तदाव्यावृत्तकत्वफलैर्दृष्टम् ॥
जीवकधर्मकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं आत्मगुप्तं शतावरीम् ।
शृङ्गिं पल्लवकं भार्गीं मृद्वीकां दृढतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पथस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
वदराक्षौख्यरवातामाभिमुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कूर्चान् कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारौक्ष्ण्यं क्लृप्तं पयः ॥
कुर्यात्स्थोन्मिवं तेन दृढप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थाद्वं मधुनः शरीते शर्कराद्वं तुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमत्वज्जरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्त्रालिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमितेनराणाममृतं दृढम् ।
सुधामृतं रसं प्रास्य क्षीरमांसरसांशना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च दृढयेत् ॥
कासहिकोज्वरश्वासदाहदृष्टाण्यपि चतुर् ।
पुनरं वमिमुर्च्छादयोनिमूत्रामयापहम् ॥

इत्यमृतप्राशदृढम् ॥

“मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थकाथे दृढं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्वितम् ॥

इति शक्तुप्रयोगः ॥

“शक्तुनां वस्त्रपूतानां मध्यं क्षौद्रदृढान्वितम् ।
यावान्नसात्स्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः” ॥
“एका षोडशिका धान्याद्वि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमदक्षालाक्षद्विर्द्विः सौवर्चलात्मलम् ॥
शुण्ठाः कर्षं दधित्यस्य मेध्यात्यच्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥
षाड्वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्” ॥

इति षाड्वः ॥

“यक्षोक्तं यस्मिणां पृथं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्यादपेक्ष्यन्निं व्याधिं सात्स्यबलांस्तथा” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥
क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी
समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोग-
विशेषः । यथा,—

“पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयाधोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्” ॥
रथां पूर्वरूपमाह ।

“पूर्वरूपं भवेत्तेषां श्रुकपूर्णागलास्यता ।
कण्ठेकागुडश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते” ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठयथा ॥

अस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“अतित्ववायुभाराव्युद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रुक्षस्योरक्षतं वायुर्यहीत्वा कासमावहेत्” ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
“संपूर्वं कासते शुक्लं ततः क्षीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुद्धेनैव चोरसा ॥

क्षतजं

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्वभेदज्वरश्वासः दृष्टावैस्वर्थापीडितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो ब्रवात्” ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुक्तस्यापि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
“इत्विक्षुवालिनापद्मशालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पलीं द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिदृत्तये” ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं
पद्मकाष्ठम् । शृङ्गालं विसम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कोटशृङ्गी ।
तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षौर्द्विगुणा । इति
भावप्रकाशः ॥
(“युद्धाद्यैः साहसैस्तेस्तेः सेवितेरयथावलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कर्षं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च प्रथितं कुपितं बज्ज ।
क्षीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनैव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिसुद्यमानेन शूलिना ।
पर्वभेदज्वरश्वासदृष्टावैस्वर्थाकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूलो ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्यं क्लृप्तिः पित्तवर्णं वर्णञ्च हीयते” ॥

अस्य चिकित्सा यथा—

“उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालोन् जीर्णोऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्ति सक्कचाल्पपित्ताग्रिस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुत्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिमधुच्छिद्यं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी सस्मितं क्षीरे पक्ता दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्षुवालिकाविषग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्यानार्थं क्षतो पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः” ॥
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतु-
र्थाध्याये ॥

क्षतजः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + “अम-
नुष्यकर्तृके च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोखा
इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तृके च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां
ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—

“लाक्षा द्रुमामयो रक्षा रङ्गमाता पलङ्गवा ।
जतु क्षतघ्नी क्रमिजा यावालक्षौ तु तद्रसः” ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतज्जापि पाठः ॥

क्षतजं, स्त्री, (क्षतात् त्रयात् जायते उत्पद्यते इति ।
जन् ङः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २ । १६ । ४४ ।
(यथा, रघौ । ७ । ४३ ।

“स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु-
स्तस्योपरिष्ठात् पवनावधूतः” ॥)
यूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतज

क्षतजदृष्ट्या, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता
या दृष्ट्या पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा ।
तस्या निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

“भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादा
ऊर्ध्वं चित्तं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च दृष्टसम्भवतीह जन्तोः ।
तिष्ठः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु” ॥

नराणां चित्तं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं
कद्वस्त्रोष्णापित्तविवर्द्धनैः । कद्वस्त्रोष्णादिभिः कु-
पितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः
कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत्य-
पासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृतीया
भवति । किन्तु जलवाहिंस्रोतःस्वपि । अत आह
स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र वज्रवचनं न युक्तम् । यतो
जलवहे द्वे स्रोतसौ सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तथो-
रेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु
स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्ष्यम् । यत आह
चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगल-
तालुक्लोम च । संशोध्य नृणां देहेषु कुतः
दृष्टामतिप्रबली पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह
तिष्ठ इत्यादि । दृष्ट्यायाः सामान्यलक्षण-
माह ।

“क्षतजं यः पिबेत्तोयं न दृष्टिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं दृष्टाद्विदमादिशेत्” ॥

क्षतजामाह ।

“क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
दृष्ट्या चतुर्थी क्षतजा मता तु” ॥

क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा ॥

अथ दृष्ट्यायाश्चिकित्सा ॥

“वातजमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वातदृष्ट्यायाम् ।
दृष्ट्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥
खादु तित्कं द्रवं शीतं पित्तदृष्ट्याहरं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीचच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् दृष्ट्याहरज्वरशान्तये” ॥

क्षत्रा धान्याकम् । कश्चित् धात्रीञ्च दद्यात्
चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातिदृष्ट्याहरत्वात् ।
शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्तव्यम् । षडङ्गपानम् ।
“लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् दृष्ट्याद्विती नरः ॥
आस्तरणमाद्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शान्यति दाहश्चोयोऽपि देहिनां
नियतम् ॥

गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूतलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शान्यति दाहणा ॥
वैशद्यञ्च नयत्यासे सन्धाति मुखे जलम् ।
दृष्ट्यादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

क्षतिः

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्धनि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य दृढसैन्धवसंयुतम् ॥
 दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
 पिप्पला मूर्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
 कारि शीतं मधुयुतमाकण्ठादा पिपासितम् ।
 पाययेद्दामयेच्चापि तेन दृष्ट्या प्रशाम्यति ॥
 • प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
 जयेत् दृष्ट्या तथा दाहं भवेत् सोतोविशोधनम् ॥
 अमलं कमलं कुलं लाजाञ्च वटरोहकम् ।
 एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 दृष्ट्या प्रवृद्धां हन्येधा मुखशोषञ्च दाहणम् ।

क्षतोद्भवां रग्विनिवारणेन
 जयेत् क्षतानामरुजञ्च पातैः ।
 क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्त्या-
 न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
 आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
 जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
 गुर्व्वज्जामुल्लिखनैर्जयेच्च
 क्षयं विना सर्व्वक्षताञ्च दृष्ट्याम् ॥

उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः । चिम्बेऽग्रे भुक्ते या दृष्ट्या
 स्यात्ताञ्च गुडाम्बुना शमयेत् । अतिरोगदुर्व्व-
 लानां दृष्ट्या शमयेन्नुष्णामिहाशु पयः ॥ पयोऽत्र
 दुग्धम् ।

“मूर्च्छाच्छर्दिदृष्ट्यादाहस्तोमद्यभ्रशर्करिताः ।
 पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
 सात्त्व्यान्नपानभैषज्यैस्तृणां तस्य जयेत् पुनः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
 दृष्ट्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
 दृष्टितो मोहमायाति मोहात्प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वास्ववस्थासु स क्वचिद्द्वारि वारयेत् ॥
 अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोयाभावात् पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते” ॥
 इति दृष्ट्याधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं खवद्रक्तपूयादिकं
 विध्वंसयतीति । वि + ध्वन्स + णिच् + णिनि ।)
 वृद्धदारवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।)
 घटप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति
 भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भ्रष्टं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः ।
 तत्पर्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ॥ २७५४ ॥
 तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
 गर्दभं पशुमालभ्य नैर्हृतं स विशुध्यति” ॥
 इति प्राथञ्चित्तत्वम् ॥

क्षतहरं, स्त्री, (क्षतं हरतीति । हृ + टः ।) अगुरु ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १६ ।

“हयानां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातलेः” ॥)

“जलमुचि वितरणाविसुखे

क्षत्ता

का क्षतिरस्यखिलाम्बुपातृणाम् ।
 केवलघनरसभक्षी
 चातकपक्षी कमाश्रयति” ॥

इत्युद्धटञ्च ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे ।

अथवा क्षतात् सुतात् जातं उदरं उदररोग-
 विशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामा-
 न्यरूपमाह ।

“आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्व्वलाग्निना ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि” ॥

सन्निवृत्त्यनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।

“पृथक्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहवज्जक्षतोदकैः ।

सम्भवन्त्युदरान्यद्यौ तेषां लिङ्गं पृथक् दृष्टुम्” ॥

क्षतोदरमाह ।

“शूल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं

भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।

तस्मात् सुतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः

स्त्रावः खवेद्दे गुदतस्तु भूयः ॥

नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं

निस्तृयते दास्यति चातिमात्रम् ।

एतत् परिखायुदरं प्रदिष्टं

दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥

शूल्यं कण्टककर्कोरादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं
 भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं
 भोजनं विना आगतं शूरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति
 एतदुपलक्षणम् । ज्वम्भगमत्यश्नञ्च अत्र भिनत्ति ।
 यत उक्तं चरके ।

“शर्करादण्णाकायास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।

भिद्येतान्नं यदा भुक्तं ज्वम्भयात्यश्नेन च” ॥ इति

तस्मात् भिन्नादन्नात् । गुदतस्तु भूयः अन्नात्

संस्तुय पुनर्गुदतः खवेदित्यर्थः । दास्यति विदीर्यत

इव । पदसिद्धिरार्थत्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्ना-

न्तरे परिखायुदरं प्रदिष्टम् ॥

तस्य चिकित्सा ।

“शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।

निरुद्धो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥

आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।

व्यायामाध्वादिवासप्रयानपानानि वर्ज्येत् ॥

तथाम्लवणोष्णानि विदाहोनि गुरुणि च ।

नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्येत् ॥

उदराणां मलाच्छ्रुत्वात् वज्रशः शोधनं हितम् ।

क्षीरेणैरण्द्रजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्” ॥

इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषवि-
 तिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् संवृत्तौ । सौत्रधातुरयम् ।

“दण्डतौ प्रसिद्धदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ” ।

उणां । २ । ६४ । इति संज्ञायां ढच् स चानिट् ।)

सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥

दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुराग-

मनपर्व्वणि । २०१ । १७ ।

“ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विश्राम्यते ।।

क्षत्रियः

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः” ॥
 नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्षत्रियायां
 श्रुद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
 “श्रुद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 वैश्यराजन्यविप्रास्तु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥)

मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

क्षत्रं, स्त्री, (क्षत्रः जायते इति । क्षत् + त्रै + कः ।)

शरीरम् इत्युणादिकोषः । तगरम् । इति

राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ६२ । ६ ।

“अक्रविहस्ता सुकृते परस्या
 यं चासाधे वरुणेलासंतः ।

राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
 सहस्रसूयं विभृथः सह द्वौ” ॥)

क्षत्रं, पुं, (क्षद् + “गृध्वीपचिवचियमिसदिद्वि-
 भ्यस्तः” । उणां ४ । १६६ । इति वः ।) क्षत्रियः ।

इत्युणादिकोषः । (यथा, क्षत्रः क्षतात् जायते इति ।
 त्रै + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“क्षतात् किल जायत इत्युदयः
 क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः” ।

“नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पञ्चजादिवत्
 योगरूढः” इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्रबन्धुः, पुं, (क्षत्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्रि-
 यः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।

“क्षत्रबन्धो ! ममेतां त्वं सदृशीं यज्जदक्षिणाम् ।
 मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्” ॥

क्षत्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्रमात्रम् ।

(यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आधोऽङ्गात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते” ।

आद्याविंशत् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रवृद्धः, पुं, (क्षत्रसंज्ञकः वृद्धः ।) मुचुकुन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः । (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “मुचुकुन्दः क्षत्रवृद्धश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः” ॥ गुणः

श्वास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्रियः, पुं, (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा ।
 “क्षत्राद् घः” । ४ । १ । २२८ । इति जातो घः ।)

क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद संवृत्तौ सौत्रः ।

ततस्त्रासुसिति वः । क्षतात् जायते इति ।

मनीषादित्वात् क्षतान्याकारलोपे वा क्षत्रः ।

क्षत्रो द्वितकारः । पुंनपुंसकयोः

पतिर्मम क्षत्रमशेषभूभृत् प्रभाभिरामो भू-
 तस्य जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्र इत्यर्थः ।

क्षत्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इत्यर्थः ।

इति भरतः ॥ * ॥

ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः । क्षत्रो इति भाषा ।

(यथा, मनुः । १ । ३१ ।

“लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं सुखबाहुरपादतः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्” ॥)

तत्पर्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ ब्राह्मणः ४ क्षत्रियः ५ वैश्यः ६ शूद्रः ७ क्षत्रियः ८ क्षत्रियः ९ क्षत्रियः १० क्षत्रियः ११ क्षत्रियः १२ क्षत्रियः १३ क्षत्रियः १४ क्षत्रियः १५ क्षत्रियः १६ क्षत्रियः १७ क्षत्रियः १८ क्षत्रियः १९ क्षत्रियः २० क्षत्रियः २१ क्षत्रियः २२ क्षत्रियः २३ क्षत्रियः २४ क्षत्रियः २५ क्षत्रियः २६ क्षत्रियः २७ क्षत्रियः २८ क्षत्रियः २९ क्षत्रियः ३० क्षत्रियः ३१ क्षत्रियः ३२ क्षत्रियः ३३ क्षत्रियः ३४ क्षत्रियः ३५ क्षत्रियः ३६ क्षत्रियः ३७ क्षत्रियः ३८ क्षत्रियः ३९ क्षत्रियः ४० क्षत्रियः ४१ क्षत्रियः ४२ क्षत्रियः ४३ क्षत्रियः ४४ क्षत्रियः ४५ क्षत्रियः ४६ क्षत्रियः ४७ क्षत्रियः ४८ क्षत्रियः ४९ क्षत्रियः ५० क्षत्रियः ५१ क्षत्रियः ५२ क्षत्रियः ५३ क्षत्रियः ५४ क्षत्रियः ५५ क्षत्रियः ५६ क्षत्रियः ५७ क्षत्रियः ५८ क्षत्रियः ५९ क्षत्रियः ६० क्षत्रियः ६१ क्षत्रियः ६२ क्षत्रियः ६३ क्षत्रियः ६४ क्षत्रियः ६५ क्षत्रियः ६६ क्षत्रियः ६७ क्षत्रियः ६८ क्षत्रियः ६९ क्षत्रियः ७० क्षत्रियः ७१ क्षत्रियः ७२ क्षत्रियः ७३ क्षत्रियः ७४ क्षत्रियः ७५ क्षत्रियः ७६ क्षत्रियः ७७ क्षत्रियः ७८ क्षत्रियः ७९ क्षत्रियः ८० क्षत्रियः ८१ क्षत्रियः ८२ क्षत्रियः ८३ क्षत्रियः ८४ क्षत्रियः ८५ क्षत्रियः ८६ क्षत्रियः ८७ क्षत्रियः ८८ क्षत्रियः ८९ क्षत्रियः ९० क्षत्रियः ९१ क्षत्रियः ९२ क्षत्रियः ९३ क्षत्रियः ९४ क्षत्रियः ९५ क्षत्रियः ९६ क्षत्रियः ९७ क्षत्रियः ९८ क्षत्रियः ९९ क्षत्रियः १०० क्षत्रियः १०१ क्षत्रियः १०२ क्षत्रियः १०३ क्षत्रियः १०४ क्षत्रियः १०५ क्षत्रियः १०६ क्षत्रियः १०७ क्षत्रियः १०८ क्षत्रियः १०९ क्षत्रियः ११० क्षत्रियः १११ क्षत्रियः ११२ क्षत्रियः ११३ क्षत्रियः ११४ क्षत्रियः ११५ क्षत्रियः ११६ क्षत्रियः ११७ क्षत्रियः ११८ क्षत्रियः ११९ क्षत्रियः १२० क्षत्रियः १२१ क्षत्रियः १२२ क्षत्रियः १२३ क्षत्रियः १२४ क्षत्रियः १२५ क्षत्रियः १२६ क्षत्रियः १२७ क्षत्रियः १२८ क्षत्रियः १२९ क्षत्रियः १३० क्षत्रियः १३१ क्षत्रियः १३२ क्षत्रियः १३३ क्षत्रियः १३४ क्षत्रियः १३५ क्षत्रियः १३६ क्षत्रियः १३७ क्षत्रियः १३८ क्षत्रियः १३९ क्षत्रियः १४० क्षत्रियः १४१ क्षत्रियः १४२ क्षत्रियः १४३ क्षत्रियः १४४ क्षत्रियः १४५ क्षत्रियः १४६ क्षत्रियः १४७ क्षत्रियः १४८ क्षत्रियः १४९ क्षत्रियः १५० क्षत्रियः १५१ क्षत्रियः १५२ क्षत्रियः १५३ क्षत्रियः १५४ क्षत्रियः १५५ क्षत्रियः १५६ क्षत्रियः १५७ क्षत्रियः १५८ क्षत्रियः १५९ क्षत्रियः १६० क्षत्रियः १६१ क्षत्रियः १६२ क्षत्रियः १६३ क्षत्रियः १६४ क्षत्रियः १६५ क्षत्रियः १६६ क्षत्रियः १६७ क्षत्रियः १६८ क्षत्रियः १६९ क्षत्रियः १७० क्षत्रियः १७१ क्षत्रियः १७२ क्षत्रियः १७३ क्षत्रियः १७४ क्षत्रियः १७५ क्षत्रियः १७६ क्षत्रियः १७७ क्षत्रियः १७८ क्षत्रियः १७९ क्षत्रियः १८० क्षत्रियः १८१ क्षत्रियः १८२ क्षत्रियः १८३ क्षत्रियः १८४ क्षत्रियः १८५ क्षत्रियः १८६ क्षत्रियः १८७ क्षत्रियः १८८ क्षत्रियः १८९ क्षत्रियः १९० क्षत्रियः १९१ क्षत्रियः १९२ क्षत्रियः १९३ क्षत्रियः १९४ क्षत्रियः १९५ क्षत्रियः १९६ क्षत्रियः १९७ क्षत्रियः १९८ क्षत्रियः १९९ क्षत्रियः २०० क्षत्रियः २०१ क्षत्रियः २०२ क्षत्रियः २०३ क्षत्रियः २०४ क्षत्रियः २०५ क्षत्रियः २०६ क्षत्रियः २०७ क्षत्रियः २०८ क्षत्रियः २०९ क्षत्रियः २१० क्षत्रियः २११ क्षत्रियः २१२ क्षत्रियः २१३ क्षत्रियः २१४ क्षत्रियः २१५ क्षत्रियः २१६ क्षत्रियः २१७ क्षत्रियः २१८ क्षत्रियः २१९ क्षत्रियः २२० क्षत्रियः २२१ क्षत्रियः २२२ क्षत्रियः २२३ क्षत्रियः २२४ क्षत्रियः २२५ क्षत्रियः २२६ क्षत्रियः २२७ क्षत्रियः २२८ क्षत्रियः २२९ क्षत्रियः २३० क्षत्रियः २३१ क्षत्रियः २३२ क्षत्रियः २३३ क्षत्रियः २३४ क्षत्रियः २३५ क्षत्रियः २३६ क्षत्रियः २३७ क्षत्रियः २३८ क्षत्रियः २३९ क्षत्रियः २४० क्षत्रियः २४१ क्षत्रियः २४२ क्षत्रियः २४३ क्षत्रियः २४४ क्षत्रियः २४५ क्षत्रियः २४६ क्षत्रियः २४७ क्षत्रियः २४८ क्षत्रियः २४९ क्षत्रियः २५० क्षत्रियः २५१ क्षत्रियः २५२ क्षत्रियः २५३ क्षत्रियः २५४ क्षत्रियः २५५ क्षत्रियः २५६ क्षत्रियः २५७ क्षत्रियः २५८ क्षत्रियः २५९ क्षत्रियः २६० क्षत्रियः २६१ क्षत्रियः २६२ क्षत्रियः २६३ क्षत्रियः २६४ क्षत्रियः २६५ क्षत्रियः २६६ क्षत्रियः २६७ क्षत्रियः २६८ क्षत्रियः २६९ क्षत्रियः २७० क्षत्रियः २७१ क्षत्रियः २७२ क्षत्रियः २७३ क्षत्रियः २७४ क्षत्रियः २७५ क्षत्रियः २७६ क्षत्रियः २७७ क्षत्रियः २७८ क्षत्रियः २७९ क्षत्रियः २८० क्षत्रियः २८१ क्षत्रियः २८२ क्षत्रियः २८३ क्षत्रियः २८४ क्षत्रियः २८५ क्षत्रियः २८६ क्षत्रियः २८७ क्षत्रियः २८८ क्षत्रियः २८९ क्षत्रियः २९० क्षत्रियः २९१ क्षत्रियः २९२ क्षत्रियः २९३ क्षत्रियः २९४ क्षत्रियः २९५ क्षत्रियः २९६ क्षत्रियः २९७ क्षत्रियः २९८ क्षत्रियः २९९ क्षत्रियः ३०० क्षत्रियः ३०१ क्षत्रियः ३०२ क्षत्रियः ३०३ क्षत्रियः ३०४ क्षत्रियः ३०५ क्षत्रियः ३०६ क्षत्रियः ३०७ क्षत्रियः ३०८ क्षत्रियः ३०९ क्षत्रियः ३१० क्षत्रियः ३११ क्षत्रियः ३१२ क्षत्रियः ३१३ क्षत्रियः ३१४ क्षत्रियः ३१५ क्षत्रियः ३१६ क्षत्रियः ३१७ क्षत्रियः ३१८ क्षत्रियः ३१९ क्षत्रियः ३२० क्षत्रियः ३२१ क्षत्रियः ३२२ क्षत्रियः ३२३ क्षत्रियः ३२४ क्षत्रियः ३२५ क्षत्रियः ३२६ क्षत्रियः ३२७ क्षत्रियः ३२८ क्षत्रियः ३२९ क्षत्रियः ३३० क्षत्रियः ३३१ क्षत्रियः ३३२ क्षत्रियः ३३३ क्षत्रियः ३३४ क्षत्रियः ३३५ क्षत्रियः ३३६ क्षत्रियः ३३७ क्षत्रियः ३३८ क्षत्रियः ३३९ क्षत्रियः ३४० क्षत्रियः ३४१ क्षत्रियः ३४२ क्षत्रियः ३४३ क्षत्रियः ३४४ क्षत्रियः ३४५ क्षत्रियः ३४६ क्षत्रियः ३४७ क्षत्रियः ३४८ क्षत्रियः ३४९ क्षत्रियः ३५० क्षत्रियः ३५१ क्षत्रियः ३५२ क्षत्रियः ३५३ क्षत्रियः ३५४ क्षत्रियः ३५५ क्षत्रियः ३५६ क्षत्रियः ३५७ क्षत्रियः ३५८ क्षत्रियः ३५९ क्षत्रियः ३६० क्षत्रियः ३६१ क्षत्रियः ३६२ क्षत्रियः ३६३ क्षत्रियः ३६४ क्षत्रियः ३६५ क्षत्रियः ३६६ क्षत्रियः ३६७ क्षत्रियः ३६८ क्षत्रियः ३६९ क्षत्रियः ३७० क्षत्रियः ३७१ क्षत्रियः ३७२ क्षत्रियः ३७३ क्षत्रियः ३७४ क्षत्रियः ३७५ क्षत्रियः ३७६ क्षत्रियः ३७७ क्षत्रियः ३७८ क्षत्रियः ३७९ क्षत्रियः ३८० क्षत्रियः ३८१ क्षत्रियः ३८२ क्षत्रियः ३८३ क्षत्रियः ३८४ क्षत्रियः ३८५ क्षत्रियः ३८६ क्षत्रियः ३८७ क्षत्रियः ३८८ क्षत्रियः ३८९ क्षत्रियः ३९० क्षत्रियः ३९१ क्षत्रियः ३९२ क्षत्रियः ३९३ क्षत्रियः ३९४ क्षत्रियः ३९५ क्षत्रियः ३९६ क्षत्रियः ३९७ क्षत्रियः ३९८ क्षत्रियः ३९९ क्षत्रियः ४०० क्षत्रियः ४०१ क्षत्रियः ४०२ क्षत्रियः ४०३ क्षत्रियः ४०४ क्षत्रियः ४०५ क्षत्रियः ४०६ क्षत्रियः ४०७ क्षत्रियः ४०८ क्षत्रियः ४०९ क्षत्रियः ४१० क्षत्रियः ४११ क्षत्रियः ४१२ क्षत्रियः ४१३ क्षत्रियः ४१४ क्षत्रियः ४१५ क्षत्रियः ४१६ क्षत्रियः ४१७ क्षत्रियः ४१८ क्षत्रियः ४१९ क्षत्रियः ४२० क्षत्रियः ४२१ क्षत्रियः ४२२ क्षत्रियः ४२३ क्षत्रियः ४२४ क्षत्रियः ४२५ क्षत्रियः ४२६ क्षत्रियः ४२७ क्षत्रियः ४२८ क्षत्रियः ४२९ क्षत्रियः ४३० क्षत्रियः ४३१ क्षत्रियः ४३२ क्षत्रियः ४३३ क्षत्रियः ४३४ क्षत्रियः ४३५ क्षत्रियः ४३६ क्षत्रियः ४३७ क्षत्रियः ४३८ क्षत्रियः ४३९ क्षत्रियः ४४० क्षत्रियः ४४१ क्षत्रियः ४४२ क्षत्रियः ४४३

क्षत्रियः

मूर्धकः ११। इति शब्दरत्नावली ॥ पार्थिवः १२
सार्वभौमः १३। इति राजनिर्घण्टः। ते च
सूर्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्यन्तं
आसन् ततः महानन्दिस्ततो नन्दः श्रुद्रायां समु-
त्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा
ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा सुसवंशजं चन्द्रगुप्तं
राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्रियवंशः।
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संय-
हीतम् ॥ * ॥ क्षत्रदीपे क्षत्रियस्य नाम पतङ्गः।
शास्त्रलदीपे वीर्यधरः। कुशदीपे कोविदः।
कौशदीपे ऋषभः। शाकदीपे सत्यव्रतः पुष्करदीपे
सर्वे एकवर्णाः। अस्य शास्त्रनिर्ूपितधर्मास्त्रयः।
अध्ययनं यजनं दानञ्च। प्रजारक्षणं जीविका।
अस्याश्मास्त्रयः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थञ्च।
इति तत्रैव २० अध्यायादितः संयहीतम् ॥ * ॥
तत्क्षत्रं यथा,—
“क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः।
दानदानवहिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते” ॥
तस्य धर्मा यथा,—

नारद उवाच ।

“क्षत्रियस्यापि यो धम्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव !
दद्यान्ना न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाथापवेदधीयते प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योदयुक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
ये तु युद्धे विजेतारस्तु लोकजितो नृपाः ॥
अविद्यतशरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
क्षत्रियस्य तु तत् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
क्षत्रियाणामयं धर्मा निर्णीतो मुनिभिः परः ।
नास्य कृततमं किञ्चिद्वाचो दस्युविनियद्वात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्माद्वाचा महाराज ! योद्धव्यं धर्माशीलिना ॥
प्रजाः स्वेषु च धर्मेषु स्थापयेत् महीपतिः ।
धर्माण्येव हि कर्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते” ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“राजानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्मे विरक्ततां ॥
अनवेत्ता स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्मानवेक्षणम् ॥
“राजन्यस्तु महाराज ! यथाश्रममवाप्नुयात् ।
तत् प्रदण्ड्य तवास्यास्य धर्मसंयुततरः ॥
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ! ।
सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण जयताम्बर ! ।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखान्यास्तथैव च ॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रैश्चो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बद्ध ॥

क्षत्रियः

स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पार्थिव ! ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियधर्म ! ॥
अर्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथाविधि ।
देवान् यज्ञैर्ऋषीन् वेदैर्ऋषित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्व्याश्रमान्नाजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजवित्तेन राजेन्द्र ! भिक्षुचर्यां च सेवया ।
अपेतयद्दधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम् ।
चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राङ्गराश्रमवासिनाम् ॥

वाङ्मयत्तं क्षत्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् प्रणोमि ॥
एवं धर्म्माञ्चाजधर्म्मेषु सर्वाण्
सर्वावस्थं सम्मलीनान्निबोध ।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मान्गन्धान् वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं बद्धकल्याणरूपं
क्षत्रं धर्म्मं नेतरं प्राङ्गरार्थाः ।
सर्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधाजाः
सर्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥
सर्वे व्यागो राजधर्म्मेषु राज-
स्यागं धर्म्माञ्चाङ्गरां पुराणम् ।
मञ्जेत्तथो दण्डनीतो हतायां
सर्वे धर्म्माः प्रत्ययेयुर्विबुद्धाः ॥
सर्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षत्रे तत्ते राजधर्म्मे पुराणे ।
सर्वे व्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः
सर्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः ॥
सर्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राणैर्बध्यमानाः ।
धर्म्मश्रुतानामुपपिडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मेर्विमुक्ताः ॥
सच्चिन्वन्ते नाद्रियन्ते स्वधर्म्मम् ॥

चातुराश्रमधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव ! ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षत्रे धर्म्मं समाहिताः ॥
सर्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षत्रे राजन्यसत्तम ! ।
अप्रत्यक्षं बद्धद्वारं धर्म्माश्रमवासिनाम् ।
क्षत्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप ! ॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“द्विजार्चनं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्चनम् ।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतदक्षिणम् ।
पुत्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्यमेव च ।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरुते मुदा ॥
प्रसिद्धं नीतिशास्त्रञ्च नित्यञ्च परिपालयेत् ।
नियोजयेत् सभामथे नित्यं सद्भिश्च संयुतः ॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् ।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत् ।

क्षत्रियः

रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सूर्यवंशीय क्षत्रियविवरणम् ।
परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्रो मरीचिस्तस्य
कश्यपस्तस्य सूर्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः। सत्ययुगे
मनुरेव राजासीत्। जेतायुगे तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः
अयोध्यायां राजा आसीत्। जेतायुगे अतिदीर्घा-
युधो राजानो बज्रकालं राज्यं कृतवन्तः। द्वापरे
ततः किञ्चित्-नूनायुषः। युगस्य प्रथमापेक्षया
उत्तरोत्तरं आयुषो ऋषयः। कलियुगे अल्पमेवायुः
प्रेषे अल्पत्वं भविष्यति। तस्य पुत्रो विकुक्षि-
स्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य
विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य आवः
तस्य बृहदश्वः तस्य धनुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य
हर्षश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेन-
जित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्याता चक्रवर्त्यभूत्।
तस्य पुरुकुलः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः
तस्य हर्षश्वः तस्य प्राणः तस्य त्रिवन्धनः तस्य
सत्यव्रतः तस्य विशङ्कः तस्य हरिश्चन्द्रः यः
राजसूयं कृतवान्। तस्य रोहितः तस्य हरितः
तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः
तस्य वृकः तस्य वाङ्कः तस्य सगरश्चक्रवर्ती।
तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः।
यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान्। तस्य
श्रुतः तस्य नामः तस्य सिन्धुदीपः तस्य अयुतायुः
तस्य ऋतुपर्माः तस्य सौदासः तस्य अश्वकः तस्य
मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐडविडिः तस्य विश्व-
सहः तस्य खड्गाङ्गश्चक्रवर्ती। तस्य दीर्घबाहुः
तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः। विष्णुः
श्रीरामरूपेण तस्य पुत्रत्वं प्राप्तवान्। तस्यानुजा
भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नः। श्रीरामचरितं बद्धविस्तीर्णं
वाल्मीकियासादिमुनिभिर्वर्णितम्। असौ जेता-
द्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः। एते खड्गाङ्गमारभ्य
श्रीरामपर्यन्ताश्चक्रवर्तिनः। द्वापरस्य प्रथमे
तस्य पुत्रः कुशो जातः। तस्य अतिथिः तस्य
निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा
तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य
बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगराः
तस्य विष्टतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्पः तस्य
ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य
श्रीव्रतः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरु-
निकटे कलापयामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्यवंशं
पुनर्भावयिष्यति। मरुः पुत्रः प्रसुश्रुतः तस्य
सन्धिः तस्य अमघेणः तस्य महस्वान् तस्य विश्व-
बाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य बृह-
द्वलः। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे
अभिमन्युना हतः। तस्य बृहद्रथः तस्य उरु-
क्रियः तस्य वत्सदहः तस्य प्रतियोमः तस्य भानुः
तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य
बृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रवीकाश्वः तस्य
सुप्रवीकः तस्य भरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः
तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

क्षमा

रघौ च । ११ । ६ ।

“आशिषं प्रयुज्ये न वाहिनीं
सा हि रक्षणाविधौ तयोः क्षमा” ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।)
योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

“अतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं

वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।

सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा

स्थानं क्रमो योगवत् समारम्भः” ॥

इति भट्टवार्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसा-
मर्थम् । यथा । वह्निर्देवसदनं दासीत्यत्र दा-
सीति पदस्य हेतुप्रकाशनसामर्थ्यात् वह्निर्देवस्य
आस्तुतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तुतदर्भच्छेदने
समुदायमन्वस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म-
दीपिका ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवाना-
मपराधं या । क्षम् अच् धित्वाङ् वा तत्-
ष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।

“विभूषणान्यनुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभूवुर्वलयानि चैव” ॥

क्षान्तिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ क्षमालक्षणात् ।

यथाह, दृष्टस्पतिः ।

“वाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता” ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।

“आकृत्योऽभिहृतो यस्तु नाक्रौष्ट्रेण हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकारैस्तितिक्षुः क्षमा स्मृता” ॥

इति मातृ १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥

क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।
अध्यात्मनित्यताज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।

विगर्हातिक्रमोपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा” ॥

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥ (अपरश्च यथा, महा-
भारते । ३ । त्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २६ । ३५—

“अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा निवत् क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेव जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा श्रौचं क्षमयेदं घृतं जगत् ॥

अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतियज्ञविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥

अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा श्रमः ॥

तां क्षमासीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥

क्षान्त्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्यज्यते तदा ॥

क्षयः

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।

इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥

येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।

तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता” ॥

रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ दुर्गा । इत्यमर-

टीकायाम् मधुरानाथः ॥ तथा हि ।

“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तुते” ॥

इति दुर्गाचर्चातत्त्वम् ॥ अपि च ।

“क्षमा तु श्रीमुखे कार्या योगप्रदोत्तरीयका ।

पद्मासनकटाधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥

शूलभेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।

सितपद्मोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा” ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः

प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपी-

विशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

“मया पूर्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।

सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥

रत्नभूषितया गन्धचन्दनोद्धितया तया ।

सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥

क्षिप्तो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।

मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥

गृहीतं पीतवस्त्रेण सुरली च मनोहरा ।

वनमाला कौस्तुभश्चापमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥

पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्ना च सखीनां वचनादहो ।

लज्जया कृष्णवर्णश्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥

क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।

ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥

संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्ना प्रसूता पुरा ।

किञ्चिद्वत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥

धर्मिष्ठेभ्यश्च धर्माय दुर्बलेभ्यश्च किञ्चन ।

तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥

एतत्ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दंश +

अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिशुः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] चि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन्

वा इति मनुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,

“एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।

यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः” ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [क्त] चि, (क्षम् + क्तृ) क्षमाशीलः ।

इत्यमरः । ३ । १ । २१ ॥

क्षमी, [न्] चि, (क्षम् + “शमीत्यष्टाभ्यो घिनुण्” ।

३ । १ । ४१ । इति घिनुण्) क्षमाशीलः । तत्पर्यायः ।

सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्ष-

मिता ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥ क्षमः ७ शक्तः ८

सहः ९ प्रभूः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

भागवते । ६ । १५ । ४० ।

“क्षमिणामाशु भगवानुच्यते हरिरीश्वरः” ॥

क्षयः, पुं, (क्षि क्षये “नन्दिग्रहिपचादभ्यः” । ३ । १ । ३४ ।

क्षयः

इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथम-

वर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—

“क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” ॥

इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्र-

ज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्मकामाद्यः

पूर्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो

वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् ।

अष्टवर्गो यथा,—

“क्षयिर्वाणिकपथो दुर्गं सेतुकुञ्जरवन्धनम् ।

कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥

अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञा” । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लयः । तत्पर्यायः । सम्बन्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४

कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्यायः । क्षिया २ ॥

निलयः । तत्पर्यायः गृहशब्दे द्रव्यः ॥ काशरोग-

विशेषः । तत्पर्यायः । यक्षा २ शोषः ३ । इत्य-

मरः ॥ राजयक्षा ४ रोगराजः ५ गदायणीः ६

उष्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ न्यामयः

१० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लक्षणाणि चिकित्सितञ्च यथा,—

“प्रदुग्धं गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां

भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।

चिरनिर्यकरोऽयं प्राकृतैः कर्मपाकै-

रिह परिभवकारी मौलुषस्य क्षयोऽयम् ॥

देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूणस्य सम्पातनं

गोप्यधीधरविप्रबालहननश्चावासाविध्वंसनम् ।

योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-

त्स्येतैर्गुरुकर्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी महान् ॥

देवानां दमतो धनञ्च दहतो भूणप्रपातेऽपि च

देवत्वं हरतो विषञ्च दहत आरामकं निघ्नतः ।

तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रजा

धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा

क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥

आन्या भारद्वाजमश्विनैर्दार्ढ्यमार्गाक्रमैर्वा

भुक्तेर्दोषादतिशयरतेः सेवनादैनं नरञ्च ।

ज्वरेणातिजान्तो विषमशयनात् कूटनपरेः

जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीयतां संनयन्ति ।

रोगाजान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्वा ।

श्लेष्मा पित्तं मरुदशयनैर्यातिदेहक्षयं वा ।

रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥

एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुषु च ।

एनञ्च लक्षणान्वेषां वक्ष्यते प्रदुग्धं साम्प्रतम् ।

अतिस्वेदातिघर्मण चिन्ताशोषमथादिना ॥

वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मासतक्षयः ।

तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासासूचिवेपथुः ॥

तमः क्षमो भ्रमश्चैव भवेच्च मासतक्षये ।

तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पल्लवानि च ॥

रसोनादिककल्मश्च सेवयेद्वातवर्जनम् ।

पित्तक्षयेऽग्निमान्यञ्च जायतेऽरुचिजायता ॥

कासहृत्तासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता ।

खेदाभ्यङ्गान्नि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥

जाङ्गलानि रसानानि सेवयेत् पित्तक्षतक्षये ।

आयामे च व्यायामे च रुक्षानाहारसेवने ॥

क्षयः

सन्तापक्रोधनैश्चापि जायते कफसंक्षयः ।
तेनदाहोऽथवा पाण्डुः शोषो निःश्वसनं भ्रमः ॥
विनिद्रता क्षुत् टण्डा च स्त्रीसङ्गे नाभिनन्दति ।
तस्य शीतान्नपानानि कन्दशाकादिकैरसैः ॥
आनूपैर्दधिदुग्धैर्वा सेवनं न समीहितम् ।
त्रिमिर्दोषैः क्षयं प्राप्तेस्तदा हि मरणं भ्रुवम् ॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारण्या महामते ! ॥
अथ धातुः क्षयं वक्ष्ये हारीत ! षट्णु साम्प्रतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्निवच्च वेपथुः ।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्वं जायते च क्लमो भ्रमः ॥
रक्तक्षये क्षयः पाण्डुर्मन्दचेष्टो भवेन्नरः ।
श्वासनिष्ठीवनं शोषो मन्दाग्निवच्च जायते ॥
मांसक्षयेऽतिदृक्शता चेष्टनञ्चाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽतिनिद्रास्य विसंज्ञो लघुविक्रमः ॥

मेदः क्षये मन्दबलो विसंज्ञता
चाङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता ।
श्वासाभिकासोऽरुचिताग्निमन्दता
विशेषकम्पो वपुश्च शुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च वीर्यं खलु मेदसः क्षये ।
विसंज्ञता स्यात् क्षणता च कम्पनं
अङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता ॥
शोषश्च देहे सदनश्च शोफिता
विकम्पनं शोषरुजा च जायते ।
भिषगवरस्तत् परिवेदलक्षणं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टः
शोफो निशाजगरणञ्च तन्त्रा ॥
मन्दज्वरः शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चाप्य विचेष्टितानि ।
रूक्षं भ्रमः कम्पनशोषरोधः
स्त्रीद्वेषितादीनि विरूपता च ॥

इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
खेहनं रूक्षणञ्चैव तथा विस्त्रापनं हितम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
गुडुची षट्कवेरश्च यवानी क्षयितं जलम् ।
मरिचैः क्षयितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसानां तेन वृद्धिः स्यात् शीघ्रं तस्माद्विसुच्यते ॥
रसानां वृद्धिकरणं गोधूमयवशालिभिः ।
क्षयितानि भिषक् श्रेष्ठैर्जाङ्गलानि विशेषतः ॥
एतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली ।
पानं शूलं मनुष्याणां रक्तवृद्धिकरं मतम् ॥

इति रसरक्तवृद्धिकरम् ॥ * ॥

“आनूपानि च धान्यानि लघुनामानि कल्पयेत् ।
कल्याणं हृतदुग्धादीन् सेवयेन्मधुराणि च ॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्युः सेवनार्थं भिषगवर ! ।
सितोपलादिकं चूर्णं अजाक्षीरं सकौलकम् ॥
हितं पानं क्षये चैव कल्पमप्रातराशने” ।

इति मांसमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥

“हृतानि च सुपक्वानि क्षीराणि विविधानि च ।
चन्दनानि च द्राक्षादिचूर्णानि च भिषगवर ! ॥

क्षयः

जाङ्गलानि च सर्वाणि सेवनीयानि पुत्तक ! ।
अम्लानि मधुराणिह सर्वाणि च प्रयोजयेत्” ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
“शुक्रक्षये प्रपाकानि रसानि च विशेषतः ।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्काटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली ।
सिताच्छ च हितं पानं शस्यन्ते मधुराणि च” ॥

इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम् ॥ * ॥

“बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेघतुगारजन्यः
सङ्जीवनीयैर्मधुकैः समांशैः ॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तत्र कणाशतानि
यवान्नगोधूमयवांश्च पिष्ट्वा ॥
तुगासमांशा सिततण्डुलानां
पेयं तु षट्काटकमिश्रितञ्च ।
प्रकीर्णकार्जेन वियोजनीयं
सर्वांश्चेनापि सिता प्रयोज्या ॥
विभावयेच्चामलक्ष्मीरसेन
वारचयं गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्वैः सह शर्कराभि
र्हृतेन चैव पुनरेव भाव्यम् ।
तं भक्षयेत् क्षौद्रयुतं पलाजं
जीर्णं च भोज्यं कटुकास्त्वज्ज्वरम् ॥
क्षीरं हृतं वा सितशर्करां वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्षान् ।
क्षात्वाग्निपाकं जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्ते ।
पथ्यक्षये आन्तचिराभिताप-
संपीडितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ॥
“पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणां
अमाश्वसंपीडितकामलानाम् ।
श्वासातुराणां मधुमेदिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारिप्रसूतम्” ॥

इति बालादिचूर्णम् ॥ * ॥

“पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
मन्दाग्नौ पीतमेवाथ गुदजे वा तथा पुनः” ॥

इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥

“हे पले मार्कवं धातु सारक्षकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एका शालिपर्णी वासकश्च दुरालभा ॥
चूर्णार्जेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदर्धेन शिलोद्धवम् ॥
शिलाभेदन्तदर्धेन सर्वैश्चैकत्र मिश्रयेत् ।
समेन तिलचूर्णन्तु शर्कराभिः समायुतम् ॥
तेन क्षयो राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति ।
अपस्मारं ज्वर्यासु बलवीर्याधिको भवेत् ॥
शाम्यन्ति च महारोगाः शुक्राक्षो जायते नरः” ॥

इति शिलाजतुचूर्णम् ॥ * ॥

“बलाश्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयञ्च
पथ्योद्वयं गोक्षुरकं स्थिरा च ।

क्षयना

पटोलनिम्बस्य दलानि सुस्तम्
सत्रायमाणा सदुरालभा च ॥
दात्वा कषायञ्च पदावशेषं
पूते ततश्चूर्णमिदं प्रयुज्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्धं समं तामलकीकषायम् ॥
सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्धेन वियोजनीयम् ।
सिद्धं हृतं पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
स पाण्डुकाशक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोफेषु व्रणेषु शूलं
शिरोऽर्त्तिपाश्वर्त्तिगुदामयप्रम्” ॥

इति बलाद्यं हृतम् ॥ * ॥

“चन्दनं सरलं दारु पक्ष्मला बालकं शठी ।
नलशैलेयकं एका पद्मकं नागकेशरम् ॥
कक्कोलकं सुरामांसी शैलेयं द्वे हरीतकी ।
रेणुकात्वक् कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु ॥
बला द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिखुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वस्त्रिषु ।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्विषगवरः ॥
हन्ति पाण्डु क्षयं कासं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुनः ।
करोति बलपुष्ट्योः प्रक्षायुर्बलवर्द्धनम् ॥
रूपसौभाग्यदं पुण्यं सर्वभूतयशस्करम्” ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ॥

इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीत विधिः
सितस्थाने दशमेऽध्याये ॥ * ॥
“त्रिकटु त्रिफलैर्लाभिर्जातीफलबलवर्द्धकैः ।
नवभागोन्मितं तुल्यं लौहं पारदसिन्दूरम् ॥
मधुना क्षयरोगाणां हन्तायं क्षयकेशरी” ॥

इति क्षयकेशरी रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्षाधिकारि ॥ * ॥
अस्य अन्त्यत् निदानादि यक्षाग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥
तस्योषधान्तरं यथा,—
“श्वेतकोकिलाक्षमूलं क्षागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्” ॥
इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥ (क्षयलक्ष्मादनेन च
क्षि + क्षये + अण् । क्षयति विनाशयति इति
अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् ।
राजनिर्घण्टः ॥

क्षयतरुः, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थे वा तरुः ।) स्थावरा
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।)
“नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोहो गजपादः ।
स्थाली वृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्थाव्रनस्यति ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥
क्षययुः, पुं, (क्षि + अयुच् ।) कासः । इति हेमचन्द्रः ।
क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षयं क्षयाख्यरोगं नाशयतीति
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेया ॥)
 क्षयं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + “क्षयजयौ शक्या-
 र्थे” ॥ १। ८१। इति यत्।) क्षयणीयम्। क्षयि-
 त्वम्। क्षययोग्यम्। इति व्याकरणम् ॥ “क्षेतुं
 जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः”। इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (यथा, महाभारते।
 “अपवर्गे तु वैश्यस्य आद्रकर्मणि भारत !।
 अक्षय्यमभिधातयम्” इति ॥)
 क्षर, ज सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अक्ष-सेट्। कचित् सकञ्च।) ज, क्षारः क्षरः।
 सञ्चलनमिह मोचनं खण्डनम्। आदौ सकर्मकः।
 “सोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः”। इति
 किराते ७। ८॥ खण्डे तु। क्षरत् क्षतजट्टयः।
 इति दुर्गादासः ॥
 क्षरं, स्त्री, (क्षरति खवति वर्षति च। क्षर + अच्।)
 जलम्। तथा च सत्यसावित्रीपनिषदि ॥ १। ८। १०।
 “क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या” ॥ मेघे पुं। इति
 मेदिनी ॥
 क्षरः, पुं, (क्षर + अच्।) नक्षत्रवत्। यथा,—
 “दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरन्तश्चक्षुर एव च।
 क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् ॥ १५। १७।
 “क्षरन्तश्चेति दाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह
 तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-
 स्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य
 शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः। कूटो राशिः शिला
 राशिः। पर्वत इव एकदेशेषु नश्यत्सपि निर्वि-
 कारतया तिष्ठतीति कूटस्थत्वेनो भोक्ता स
 त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः”। इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते ॥ १४। अत्र-
 गीतापर्व्याध्याये ॥ १७। १७।
 “ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रचयते क्षरात्” ॥)
 क्षरणं, स्त्री, (क्षर + भावे ल्युट्।) मोचनम्।
 खण्डनम्। (यथा, रघुः ॥ १६। १६।
 “लौल्यमेव यद्विहीयसि गृहात्
 नर्तकीवसुलभासु तद्वपुः।
 वर्तते स्म सकथञ्चिदालिख-
 न्नुलीक्षरसमवर्तिका” ॥)
 क्षरी, (नृ) (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्वस्मिन् काले
 क्षरोऽस्यस्य वा। क्षर + इनिः।) वर्षाकालः।
 इति हेमचन्द्रः। क्षरणविशिष्टे त्रि ॥
 क्षल, क शौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (क्षरां-परं-
 सक-सेट्।) शौचमिह श्रुद्धीकरणम्। क, क्षाल-
 यति पात्रं पयसा लोकः। इति दुर्गादासः ॥
 क्षल, ज क्षाले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-परं
 अक्ष-सेट्।) ज, क्षालः क्षलः। क्षलः कर्मः।
 वयस्ययनम्। इति दुर्गादासः ॥
 क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप्।) क्षुत्तम्।
 राजिका। इत्यमरः ॥ कासः ॥ इति शब्दरत्ना-
 वली। राजिकाभेदः। तत्पर्यायः। क्षुधाभिजननः २।
 क्षपलः ३ दीर्घश्चिन्मिकः ४ सुकुमारः ५ उत्त-
 बीजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८। अस्य गुणाः।

कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कफपित्त-
 श्रमहरत्वम्। दृढत्वम्। रुच्यत्वम्। पवनाधान-
 पुष्टिदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन्।) अपामार्गः।
 राजिका। भूताङ्गुशः। इति राजनिर्घण्टः।
 (यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।
 “क्षवकसरसिभागी कामुका काकमाची
 कुलहलविषमुष्टी भूस्तुणो भूतकेशी” ॥
 इति वामटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)
 क्षवकत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति। कृ + क्तिप्।)
 चिकित्सी। इति भावप्रकाशः ॥
 क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथच्।) क्षुत्तम्। कासः। इति
 मेदिनी। कण्ठकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली ॥
 (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प-
 त्तिकलक्षणानि यथा,—
 “तीक्ष्णप्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रणादिभिः।
 वातकोपिमिरन्वैर्वा नासिका तरुणास्थिनि ॥
 विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्।
 निरुतः कुरुतेऽथर्धे क्षवथुं स भृशं क्षवः” ॥
 इति वामटे उत्तरस्थाने १६ अध्याये ॥
 “प्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टे
 यस्यानिलो नासिकया निरेति।
 कफानुयातो बज्रशः सशब्द-
 स्तं रोगमाहुः क्षरथुं विधिज्ञाः ॥
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रसो वा
 भावान् कटून्कनिरीक्षणादा।
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म-
 ण्युद्धाटिते यः क्षवथुर्निरेति” ॥
 इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 चिकित्सा यथा।
 “क्षेप्यं नस्य मूर्ध्वैरेचनीयै-
 र्नाद्याचूर्णं क्षवथो भृशथो च” ॥
 इति चात्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अर्य
 विधारणाज्जातो यः स यथा,—
 “भवन्ति गाढं क्षवथोर्विधाता-
 च्छिरोऽक्षिणासाश्रवणेषु रोगाः।
 कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
 कूजश्च वायोऽथवा प्रवृत्तिः” ॥
 इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च
 तेनोक्तम् ॥)
 क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतेतुः पत्रं यस्याः। एतत्
 पत्राप्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।)
 द्रोणपुष्पो। इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्यस्य इति
 ठन् + टाप् च।) दृहतीभेदः। तत्पर्यायः। सर्प-
 तनुः २ पीतवङ्गुला ३ पुत्तपदा ४ बज्रफला ५
 गोधिनी ६। अस्या गुणाः। “क्षविका दृहती
 तित्ता कटुरुष्णा च तत्समा”। इति राजनि-
 र्घण्टः ॥
 क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः।) सहजशीलः।
 तत्पर्यायः। सोढः २। इत्यमरः ॥ क्षामान्वितः ३।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४। इति

जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे ॥ २१। २१।
 “निर्वैरे निर्वृतः क्षान्तो निर्मन्युः क्षतिरेव च” ॥)
 क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम् + भावे क्तिन्।) सत्यपि
 सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा। इति
 देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्यायः।
 तितिक्षा २। इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८। ४२।
 “शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च” ॥)
 क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + “क्षमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् व-
 ङिञ्”। उणां। ५। ४३। इति तुन् वङिञ्।)
 क्षमाशीलः। तत्पर्यायः। मर्षकः २। इत्युणादि-
 कोषः ॥
 क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् वङिञ्।) पिता। इति
 संहितसाराणादित्तिः ॥
 क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः। “क्षायो मः”।
 ८। २। ५३। इति निष्ठा तस्य मतम्।) क्षीणः।
 खलः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते
 ३। २१। ४६।
 “विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्।
 नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गवलोकेनात्” ॥
 स्त्रियां टाप्। यथा, मेघदूते ॥ ८६।
 “आधिक्षामां विरहशयने सन्निधिसैकपार्श्वम्” ॥
 सर्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते ॥ १३
 विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने ॥ १४६। १०४।
 “आश्रमः समणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः” ॥)
 क्षामवती, स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
 क्षामवतीतिः स्त्रियां मत्वप् मस्य वत्वम्। स्त्रियां
 डीप्। पक्षे कर्मधारयः।) यागविशेषः।
 यथा, भविष्ये।
 “क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्मणा एतनापते !।
 देवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके।
 होमेनैकेन दोषाणां सर्वेषां क्षयमादिशेत् ॥
 एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षाम-
 वतीतिः सर्वत्र दृष्टान्तः”। इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम् ॥
 क्षामास्यं, स्त्री, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम्।)
 कुपथम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
 “अपथमहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्” ॥
 पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः ॥
 क्षारं, स्त्री, (क्षरतीति। क्षर सञ्चलने + “ज्वलितिक-
 सन्तेभ्यो णः”। ३। १। १४०। इति ज्वलादि-
 तात् णः।) विड्भवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवक्षारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 क्षारः, पुं, (क्षर सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः ॥)
 रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे ॥ १। ३१५।
 “तातस्य कूपोऽयमिति ब्रूवाणाः
 क्षारं जलं कापुरुषः पिबन्ति” ॥
 अस्य गुणा यथा।
 “क्षारः क्षौद्रं जनयति मुखे खादुरुष्णो विदाही
 शूलक्षेष्ठा रुचिभ्रष्टभासूचक्षुष्यशङ्ख
 आनाहं सज्जनयति पुनर्वह्निःसमुत्तणः स्या-
 देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्यम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥ धूर्तः ।
लवणम् । यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
“दुःखे मे दुःखमकरोर्वाणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्यं कृत्वा रामश्च तापसम्” ॥
काचः । भस्म । इति मेदिनी ॥ गुड़ः इति हेम-
चन्द्रः ॥ टङ्कणः । (अस्य पर्याया यथा,—
“सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

“पलाशधवपूतीककरञ्जपाटलादिजाः ।
क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
गुल्मार्शः किमिषुंस्त्राः शर्कराश्मरिनाशनाः” ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
“क्षारः सर्वेषु परमं तीक्ष्णोष्णः किमिजिह्वुः ।
पित्ताहृद्दूषणः पाकी च्छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथः कटुलावण्यच्छक्रौजः केशचक्षुषाम्” ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥)
क्षारकः, पुं, (क्षरतीति । क्षर् + ण्वल् ।) अचिर-
जातफलम् । तत्पर्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥
जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् ।
खाँचा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ रजकः ।
इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् । क्षारः । यथा,
सुश्रुते ।

“तन्मालती क्षारकसैन्यवायुतं

सदाञ्जनं स्यात्किमिरेऽथ रागिणि” ॥)

क्षारतैलं, स्त्री, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पक्व-
तैलविशेषः । यथा,—

“शुक्लमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
भुजग्रशि विडं मुत्तं मधु शुक्लं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्त्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्त्रावच दारुणः ।
परणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कक्षतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्” ॥
इति गरुडे १६८ अध्यायः ॥

क्षारत्रयं, स्त्री, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः ।
तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।

“सर्जिकश्च यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।

क्षारत्रयश्च त्रिक्षारं क्षारत्रितयमेव च” ॥

(“सर्जिका यावशुकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।

टङ्कणेन यतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।

मिलितन्तूक्तगुणक्षद्विशेषाद् गुल्महृत् परम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदला, स्त्री, (क्षारो दलेषु पत्रेषु अस्याः । क्षुद्र-

वास्तूकशाकविशेषः ।) चिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(चिल्लीशब्देऽस्या विवृतिर्जातया ॥)

क्षारदण्डकं, स्त्री, (दण्डविधाः क्षाराः अत्र । कथं
क्षाराणां दण्डकमित्येके) दण्डविधक्षारः । यथा,—

“शिशुमूलकपलाशचुक्रिका-
चित्रकार्दकसनिम्बसम्भवैः ।
इक्षुशैखरिकमोचिकोद्भवैः
क्षारपूर्वदण्डकं प्रकीर्तितम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारद्रुः, पुं, (क्षारप्रधानको द्रुमः ।) घण्टापाटलि-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (घण्टापाटलिशब्दे-

ऽस्य गुणाः पर्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रः, पुं, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“वास्तूकं वास्तूकश्च स्यात् क्षारपत्रश्च शाकराट्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
श्चास्य वास्तूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रकः, पुं, (क्षारपत्र + स्वार्थे कन् कप् वा ।)
वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमिः, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवण-
मृत्तिकदेशः । यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।

किमाश्चर्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदृत्तिका” ॥

इत्युद्भूटः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवण-
भूम्यां स्त्री ॥

क्षारमध्यः, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति
रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्दे ऽस्य गुणादयो
व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, (क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवण-
मृत्तिका । तत्पर्यायः । ऊषः २ । इत्यमरः ॥ ऊषः

३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्षः, पुं, (क्षारप्रधानको वृक्षः ।) मुष्ककः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठं, स्त्री, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) वज्रक्षारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठः, पुं, (क्षारः श्रेष्ठोऽत्र ।) पलाशः । मुष्ककः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा ।

“पलाशः किंशुकः पर्णो यज्जियो रक्तपुष्पकः ।

क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारषट्कं, स्त्री, (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विध-
क्षारः । यथा,—

“धारापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः ।

क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादयो गणाः” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धुः, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।)
लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाक-
द्वीपस्य उत्तरे वर्तते । यथा,—

“भूमेरङ्गं क्षारसिन्धोरुदकस्यं

जम्बुद्वीपं प्राञ्जराचार्यवर्थाः ।

अङ्गैर्यस्यिन् द्वीपषट्कस्य यास्ये

क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥

शाकं ततः शास्त्रलमत्र कौशं

जौञ्चश्च गोमेदकपुष्करे च ।

द्वयोर्द्वयोस्तन्मेकमेकं

समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति” ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
क्षारमेलकः, पुं, (क्षाराणां मेलः संघः । ततः स्वार्थे-
कन् ।) सर्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षाराच्छं, स्त्री, (क्षारेषु अच्छं निर्मलम् । समुद्र-
जातलवणस्य स्वच्छतया तद्योक्तम् ।) सामुद्रलव-
णम् । इति हारावली ॥ (सामुद्रलवणशब्दे ऽस्य
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षाराष्टकं, स्त्री, (क्षाराणां अष्टकम् ।) अष्टप्रकार-

क्षारः । तद्यथा,—

“पलाशवच्चिशिखरिचिच्चार्कतिलनालजाः ।

यवजः सर्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥

क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भूयन्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षर् + ण्वल् + टाप् च ।) क्षत-
इत्यम् । क्षुधा । इति हारावली ॥

क्षारितः, त्रि, (क्षर् + णिच् + कर्मणि क्तः ।) क-
मिश्रितः । अपवादग्रस्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । ५ ।

१०५ ।

“कचिदार्थो विमुद्रात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।

अष्टशस्त्रकुशलैर्न लोभादध्यते शुचिः” ॥)

खावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोदः, पुं, (क्षारं उदकं यस्मिन् ।) क्षार उदके

यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः ॥

लवणसमुद्रः । यथा, “क्षारोदेक्षुरसोद-सुरोद-

ष्टतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-शुद्धोदः समजलधायो-

सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकस्यै-

यथानुपूर्वं सप्तस्यपि वह्निर्द्वीपेषु पृथक् पृथक्

उपकल्पिताः” ॥ इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १६ ।

क्षालनं, स्त्री, (क्षल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रक्षाल-

नम् । धौतकरणं यथा,—

“स्त्रीशूद्रौ वाद्य नित्याभ्यक्षालनाच्च करौक्षयोः” ॥

इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याह्निकाक्षारतन्त्रम् ।

(यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।

“क्षेष्ममूत्रपुरीशाहकप्रवाहक्षालनेन च ।

रहस्यैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च” ॥)

क्षालितं, त्रि, (क्षल् + णिच् + क्तः ।) क्षतप्रक्षालनम् ।

तत्पर्यायः निर्गन्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ।

धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । १० । १४ ।

“अप्रसन्नमपराद्धरि पत्नौ

कोपदीप्तमुररीक्षतधैर्यम् ।

क्षालितम् शमितम् बध्ना-

ज्जावितम् हृदयम्भुवारैः” ॥)

क्षि, क्षेयैश्वर्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः । (क्षेय-
सकं, ऐश्वर्ये—अकं—अनिट् ।) क्षयति प्राण-

इति दुर्गादासः ॥

क्षि, न ग घ हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्षि-
त्रयां च-परं-सकं—अनिट् ।) न, क्षिणाति ।

क्षिणाति । घ, क्षिया । (यथा, शान्तिप्रवृत्ति-
“धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि

ध्यायतामानन्दाश्रुजलं पिबन्ति प्रकुना नि-
प्रवृत्तिः” ॥)

क्षितिध

स्थिताः । अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-
वापीतटक्रीडाकाननकेलिमण्डपयुष्माभ्युः परं
क्षीयते । इति कर्मकर्त्तरि साध्यम् । इति
दुर्गादासः ॥

क्षि, प्र वासगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-अकं-सकंच-अनिट् ।) प्र, क्षियति । इति
दुर्गादासः ॥

क्षि, वि, (क्षि + बाजलकात् डिः ।) निवासः ।
गतिः । क्षयः । इति मेदिनी ॥

क्षिण, दु ज वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-
सकं-सेट्-उदित्वात् क्वा वेट् ।) द ज, क्षियोति
क्षिणुते । उ, क्षिणित्वा क्षित्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥

क्षितः, वि, (क्षि + कर्मणि क्तः ।) हिंसितः ।
क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः । इति मुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

क्षितिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम् । क्षि + अधि-
करणे क्तिन् ।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
“महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ।
काश्यपी कश्यपस्येमचला स्थिररूपतः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥

प्रथिवी । (यथा, मनौ ४ । २४१ ।
“मृतं प्रथीरमुत्सृज्य काष्ठलोपसमं क्षितौ ।
विसृष्टा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति” ॥)
वासः । क्षयः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७० ॥ काल-
भेदः । स तु प्रलयः । इति मेदिनी ॥ रोचना-
नामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ *

क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः ।) धूलिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमा-
कारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा ।) खदिरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिजं, स्त्री, (क्षिति + जन् + डः ।) खगोले
आकाशमध्यान्वयं शान्तरे तिर्यग्दृष्टम् । यथा,—
“पर्वोपरं विरचयेत् सममण्डलाखं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्ध्वलघदयञ्च ।
ऊर्ध्वोऽथ एवमिह दृष्टचतुष्कमेत-
दवेष्ट्य तिर्यगपरं क्षितिजं तदङ्गं” ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः ॥

क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति । जन् + डः ।)
भूनागः । इति राजनिर्घण्टः । मङ्गलग्रहः ।
यथा,—
“परमैश्वर्यमनुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रस्तु क्षितिजान्तर्दृष्टाङ्गतः” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूजाते वि ॥

क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुश्च ।)
भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा ।
धृ धारि + वा अच् शिचपक्षे पूर्वङ्गसः ।) पर्वतः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ६४ ।
“अथ विबुधगणांस्तान्निन्दुमौलिर्विस्मय्य
क्षितिधरपतिकान्यामाददानः करेण” ॥)

क्षितिब

कूर्मवासुकिदिग्गजाश्च ॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः । मध्यपदलोपी
समासः ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः सहायः
प्राप्ता इत्यर्थः ।) राजा । (क्षितिपतिदर्शनात् ॥)
क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति । पा + डः ।) राजा ।
यथा,—“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रुचे वचस्तापसकुञ्जरेण” ॥
इति भट्टौ । १ । २० ॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । २४ ।
“यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते व्यजन्ति न कर्हिचित्” ॥)
क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः ।) राजा । यथा,—
“मुखोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो
धर्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिक्रमणः
शास्त्रविद्वर्म्महीनः” । इति नवरत्ने । ६ । (यथा
च रघुः । ६ । ८६ ।
“प्रसूदितवरपक्षमेकस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतोवितानम्” ॥)
क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति । पालि +
“कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजा ।
यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के ।
“नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्रैः ।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्” ॥
(तथा, रघुश्च । २ । ५१ ।
“एतावदुक्ता विरते मृगेने
प्रतिखनेनास्यगुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्धमभाषतेव” ॥)
क्षितिपालभाक्, [ज] पुं, (क्षितिपालं भजते इति ।
भज् + क्तिप् ।) राजा । यथा, भट्टौ ३ । २१ ।
“आसिष्ठ नैकञ्च शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेश्चः क्षितिपालभाग्यः ।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
श्रीकाभिनागादुनिवासभूयम्” ॥

क्षितिपुत्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्रः ।) नरकराजः ।
(पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातल-
गतां भगवतीं क्षितिमुदत्तुं भगवान् विष्णुः वराह-
रूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्दान्तं दितिजन्दनं
हिरण्यार्चं निपात्य रसातलात्तमुदृत्य तस्यामेव
धरायां नरकनामानं पुत्रमुत्पादयामास ।) यथा,—
“स त्रीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः ।
ब्रह्मार्चनं समारभ्य तपस्तपुमुपस्थितः ॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्रः शतं समाः ।
जलाहारव्रतेनैव समानर्चं पितामहम् ॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः ।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्यायतः समुपस्थितः” ॥
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥ अन्यत् नरक-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)
क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता सक्ता वा बदरी ।)
भूबदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षित्यदि

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति । रुह + क्तः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १५ । ६ ।
“सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरुहम्” ॥)
क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति । दृध् + णिच्
ल्युः ।) श्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिवर्द्धके च ॥
क्षितियुदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति । वि + उत् +
अस् + अण् ।) गतः । भौडसी इति तद्वखाना
इति च भाषा । इति केचित् ॥

क्षित्यदिति, स्त्री, (क्षितौ अदितिः । देवमातुरदित्याः
पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम् ।) देवकी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतद्विवरणं यथा,—
हरिवंशे ५५ अध्याये ।
वैष्णव्यायन उवाच ।
“नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ।
प्रत्यवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः ॥
त्रैलोक्यस्य हिताधीयं यन्मां वदसि नारद ! ।
तस्य सज्जक् प्रवृत्तस्य श्रयतासुत्तरं वचः ॥
विदिता देहिनी जाता मयैते भुवि दानवाः ।
याश्च यस्तनुमास्याय दैत्यः पुच्छति विग्रहम् ॥
जानामि कंसं सम्भूतसुरसेनसुतं भुवि ।
केक्षिणश्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम् ॥
नागं कुवलयधोऽङ्गं मत्स्यौ चानूरमुष्टिकौ ।
अरिष्टश्चैव जानामि दैत्यं दृढमरूपिणम् ॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ।
सा च मे विदिता विप्र ! पूतना दुहिता बलेः ॥
कालियश्चैव जानामि यमुनाङ्गदमोचरम् ।
वैनतेयमयाद् दन्तु यमुनाङ्गदमाविशत् ॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ।
प्रागज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये ॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ।
वाणश्च शोणितपुरे गृहप्रतिभतेजसम् ॥
दृप्तं बाजसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम् ।
मथ्यासक्ताश्च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ॥
तच्च सर्वं विजानामि यथा वास्यन्ति ते नृपाः ।
क्षयो भुवि मया दृष्टः प्रकलोकै च सत्क्रिया ॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम् ।
सम्प्रेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः ।
कंसादींस्तान् सर्वान् अधिष्यामि सहासुराः ।
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्ट्यति ।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया ॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तया रिपवो युधि ।
जगत्पथं क्षतो योऽयमंशोत्सर्गा महात्मभिः ॥
सुरदेवर्षिगन्धर्वैरितश्चानुमते मम ।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं क्षतो मया ॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः ॥
यत्र देहे यथा जातो येन वेशेन वा वसन् ॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
नारायणोऽसि सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ! ।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥

श्लेष

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महदंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाद्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्यादां दृष्ट्वा तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो ! वरुणस्य महात्मनः ।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदाश्च महामखे ॥
अदितिः सुरभिर्जैव द्वे भार्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नेच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणय्य शिरसा गतः ॥
उवाच भगवन् ! गावो गुरुणा मे हता इति ॥
कृतकार्यो हि गास्तात ! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्ये द्वे अदितिं सुरभिन्तथा ॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो ! ।
चरन्ति सागरान् सर्वान् रक्षिताः स्नेह तेजसा ॥
कृता धर्मयितुं शक्नो मम गाः कश्यपावृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्यग्रं पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुणा यदि वेतरः ।
तया नियम्याः सर्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो ! नासते लोकसेवकः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमययम् ।
लोकानां त्वद्वद्वतानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्तास्तास्तान्ति या विज्ञान् ।
गोब्राह्मणपरिचाणात् परिजातं जगत् भवेत् ॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणोनाहमच्युत ! ।
गवां कारणातत्त्वज्ञः कश्यपे शपसुखजम् ॥
येनांशेन हता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनांशेन तु महीं गत्वा गोपत्वमेधति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते णुमे तस्य भार्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंश्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिगोवर्द्धनो नाम मधुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोखभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्याद्वयैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धोमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाश्रीर्वचनेस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महोत्तले ।
देवकी रोहिणीश्चैव गर्भाभ्यां परितोषय" ॥
क्षित्वा, [न] पुं, (क्षि निवासगत्योः + "श्रीङ् कृष्ण-
रुहिजिद्विष्टभ्यः क्निप्" । उणां ४ । ११३ ।
इति क्निप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥
क्षिप्रः, पुं, (क्षिप्र + क् ।) रोगः । सूर्यः ।
विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षिप्तः

क्षिप, प्र ज औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । प्र ज,
क्षिपति क्षिपते अरं योधः । औ, क्षेप्ता । इति
दुर्गादासः ॥
क्षिपः, पुं, (क्षिप् + "इगुपधञाप्तीकिरः कः" । ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति
व्याकरणम् ॥
क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।)
योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥
क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् ।
"न यासयोः" । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिके
"क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् ।
इति व्याकरणम् ॥
क्षिपणं, स्त्री, (क्षिप् + क्यन् भावे क्चि ।) क्षेपणम् ।
तत्पर्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥
क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्मणि
अनिः ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥
क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप् +
कर्मणि करणे वा अनिः ।) क्षेपणी । नौका-
दण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः ।
मन्त्रः । अध्वर्युः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।
"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बज्रो अपिक्व आसनि" ॥)
क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप् + अनिः डोष् ।) क्षिपणिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
क्षिपणुः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + "अनुङ् नदे-
श्च" । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।
"सम्यक् खवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्धन्यूर्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरोधमाणाः" ॥)
क्षिपणुः, पुं, (क्षिप् + "कन्युच् क्षिपेश्च" । उणां
३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः ।
इत्युणादिकोषः ॥ देहः । सुरभौ चि । इति
मेदिनी ॥
क्षिपा, स्त्री, (क्षिप् + "षिद्धिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ ।
१०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः ।
३ । २ । ११ । रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
क्षिप्तः, चि, (क्षिप् + कर्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवन् ।
त्यक्तः । तत्पर्यायः । नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४
निकृतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ८७ ॥
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोर्धिवेलं
मुक्तावलीराकलयञ्चकार" ॥
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
"क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्थ्यां
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्" ॥
"रतेषु उर्थ्या क्षिप्तं प्रतितम्" । इति मल्लिनाथः ॥
हृतः । यथा, माघे २ । ५३ ।

क्षीणः

"क्षीणरी निरुक्षितमृगयूयो मृगाधिपः" ॥
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
"तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि" ॥
विस्मृतः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १६ ।
"नारसिंही नृसिंहस्य विभती सट्पं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः" ॥
वायुग्रस्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोक-
प्रसिद्धः ॥
क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) रात्रिः । इति हला-
युधः ॥
क्षिपुः, चि, (क्षिप् + "वसगृधिवृषिद्विभ्यः कृ" ।
३ । २ । १४० । इति कृप्रत्ययः ।) निराकरणम् ।
निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥
क्षिप्रं, स्त्री, (क्षिप् + "स्फायितश्चिवचीति" । उणां
२ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्व्युत्ते चि ।
इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ३ ।
१७६ । "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिव
भसि" ॥ मर्मविशेषः । यथा,—"तत्र पादकु-
खाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्मं तत्र विद्धस्याक्षौ-
केण मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शरीरस्थाने षष्ठी-
उध्याये ॥)
क्षिप्रपाको, [न] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षिप्
पचति प्राचयति वा । पच् + बाङलकात् विनुण् ।)
गर्दभाण्डवृद्धः । इति रत्नमाला ॥ (ज्ञातया गर्द-
भाण्डशब्दे ऽस्य गुणपर्यायाः ॥) शीघ्रपाकविशेष-
चि ॥
क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + "षिद्धिदादिभ्योऽङ्" ।
३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥
क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् उदित्वात् क्वावेट् ।) ऋक्षी । निरास-
इह फलारः इति भट्टमल्लः । मुखेन स्नेहादेवमन्त्र-
मिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्वा भाविः ।
क्षेवति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादासः । (दिवां-
क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट्) ऋक्षी ।
क्षोयति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादासः । (भां-उभं-
क्षी, ज हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अनिट् ।) ज, क्षयति क्षयते । इति दुर्गा-
दासः ॥
क्षीज, हिक्कने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) दीर्घः । हिक्कनमव्यक्तशब्दः । सख्य-
स्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजेः प्रयोगः । इति दुर्गादासः ।
क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः । (भां-उभं-
क्षीजनं, स्त्री, (क्षीज् + भावे ल्युट् ।)
नादः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीणः, चि, (क्षि + क्तः । "निष्ठायां मस्य रक्ष-
६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षिप्योदीर्घः ।
८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षीणः ।
अवलः । तत्पर्यायः । दुर्बलः ३ कृशः ३ क्षामः ।
तनुः ५ कृतः ६ तलिनः ७ अर्मांसः ८ तुल्यः ९ । २९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ६ । २९ ।

“ते तं भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति” ॥

राजयक्षान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
“क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वेष्टकटोग्रहः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“क्षामः क्षीणः क्षतोरस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
प्रतक्षीरसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्कराश्च यवक्षौद्रजीवकर्मकौ मधु ।
प्रतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः क्षणः ॥
क्रयादमांसनिर्व्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः” ॥

“क्षामक्षीणक्षणाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात्पयोऽपि च ॥
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्” ॥

“फलास्त्रं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे प्रतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं वृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु जाङ्गलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो यज्जनार्थं सशर्करम्” ॥

“यद्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेधन्तु क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः” ॥
इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

क्षीणवान्, [त्] चि, (क्षि + क्तवत् “क्षियोदीर्घात् ।
८।२।४६। इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः ।
इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म, [न्] पुं, (क्षीणानि अष्टकर्मणि
अस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीव, (व) कृ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
आत्म-अक-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । कृ, अचिक्षी-
वत् । ङ, क्षीवते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, चि, (क्षिब + “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशो-
ल्लाघाः” । ८।२।५५। इति तलोपे साधुः ।)
मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५।१०।
१३ ।

“अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः” ॥
क्षीरं, क्षी, (घस्यते अद्यते इति । “घसे क्क्षि” ।
उणां ४।३४। इति ईरन् उपधालोपे कत्वं
यत्त्वञ् ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१०४।३ ।
“अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेन-
मुदन् । क्षीरेण स्वातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां
प्रवणे शिफायाः” । दुग्धम् । इत्यमरः । २।६।
५१ ॥ (यथा, मनुः । ५।६ ।

“क्षीक्षीरैश्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” ॥
“आसमराचं प्रसवात् क्षीरं पियूषमुच्यते ।
परतो मोरटे विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम्” ॥
इति रत्नमाला ॥

क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
“अथातः संप्रव्यामि क्षीरवर्गन्तु वत्सक ! ।
दधिसर्पिर्वसावकं तेषां सर्वगुणागुणम् ॥
यद्यदाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरानुगम् ।
सरं जलञ्च भुक्ते च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाडरे वक्त्रे पित्तेन सह सूचितम् ।

पचमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निमोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्वभूतानां जीवनं बलवन्मनम् ॥
हारोतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सत्पत्तिः कथं सञ्जीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सितास्त्रिगुणं तथारक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतलमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
वन्ध्यानां क्षीरनाद्यस्तु वातेन परिपरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्माच्चार्त्तं चाधिकं यतः ।
प्रसूतास्तु च नारीषु बलेन सह स्रूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लेष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयश्चाविकृतं नार्थ्यं बलवद्बोधनाशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं वृष्यञ्चाग्निप्रवर्द्धनम्” ॥

अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
“निशा शीतोऽशुसंशीतं निद्रालस्याश्रमावहम् ।
कफकृत्स्नघ्नं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्” ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
“वासरे सूर्यसन्तापात् सदोषं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि” ॥

अथ क्षीरपानविधिः ।
“क्षीणानां दुर्बलानाञ्च तथाजीर्णञ्चरार्हिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां अमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरञ्चास्त्रेण वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्” ॥

इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे अध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उद्गीणमथ नागीनां वडवायाः स्त्रियाक्तया ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं तन्यं पयो मतम् ।
प्रीक्षन् वृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्कर्मम् ॥
जीवनीयं अमहरं आसकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहृतस्य च ॥
सर्वप्राणभृतां साढ्यं शमनं शोथनन्तया ।
दृष्ट्वाङ्गं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽक्षपिक्ने च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च सूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीवे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्थालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
“खादु शीतं मृदु स्निग्धं बल्लं स्रुक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥

तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहानूनमग्निनाय हितमव्ययं च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुद्गीणामीषत्सलवणं लघु ।
शक्तं वातकफानाह किमिश्रोपोदराशंसाम् ॥
बल्यं श्लेष्मिकरं सर्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्बलं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
कागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारञ्च क्षयकाशज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूणां पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु श्लेष्मिकरं परम् ॥
जीवनं वृंहणं साङ्गं स्नेहनं मानुषं पयः ।
लावणं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशुलिनाम्” ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“सर्वप्राणभृतां तस्मात् साढ्यं क्षीरमिहोच्यते” ॥

तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जाति-
साढ्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्व-
विरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मो-
न्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृदस्ति-
पाण्डुरोग-यहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्ततिसारप्र-
वाहिकाथोनिरोग-गर्भास्त्राव-रक्तपित्तश्रमकामहरं
पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं
सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं
वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति
बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुधवायव्यायामकक्षिता-
नाञ्च पथ्यतमम् ।

“गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणत्वाच्च विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥

क्षीपनं लघु संग्राहि आसकासासपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्याधामात् सर्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदोष्णं सादुरसं लघु ॥
शोषगुल्मोदराशोघ्नं किमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफापहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
नहाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वज्रिनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णञ्चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुरास्त्ररसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नाय्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्थान्शोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु क्षीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं श्लेष्मिकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भी शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
पयोऽभिष्यन्दिगुर्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवौक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वैप्रतम् ।

क्षीरका

वर्जयित्वा स्त्रियाः कृत्यनाममेव हि तद्वितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिष्ठतं सर्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमस्रश्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ण्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥

इति क्षीरवर्गः ॥

इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे अध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥ * ॥)

दुग्धधारान्नामफलम् । यथा, वराहपुराणे ।

“धेनुस्तनद्विनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।

शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते” ॥

क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—

“येषु क्षीरवहा नद्यो ऋदाः पायसकर्दमाः ।

तान् लोकान् पुरषा यान्ति क्षीरस्नानका हरेः ॥

आह्लादं निर्दतिं स्वास्थ्यं आरोग्यं चानुरूपताम् ।

सप्तगन्धसवाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥

दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सञ्जवा यथा ।

तथैवाश्रेयकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥

यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्दतिकारकम् ।

तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥

ग्रहानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।

करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥

सर्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।

इदं क्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने” ॥

इत्याद्ये वज्रपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥

क्षीरपाकविधिर्यथा,—

“क्षीरमष्टगुणं त्रयात् क्षीराग्नीरं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषं तत्पितं शूलमामोद्भवं जयेत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ सरलद्रवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६६ ।

“जटाः कृत्वा गमिष्यामि अग्रोधक्षीरमानय ।

तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्” ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै +

कः ।) क्षीरमौष्टलता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं

आवरणं तदिव लग्न्याः ।) क्षीरीश्वरः । इति

रत्नमाला ॥

क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,—

“बालः पाकः शिशुर्द्विभ्रः पोतः प्रावः स्नानव्ययः ।

पृथुकोऽर्भोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्ठकः, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरः क्षीरप्रधानः

कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारि । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली ।

काल भूमि कुष्माण्ड इति ख्यातः । यथा,—

“क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतार्जुनिका” ॥

इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा काकोली ।

ततः स्वार्थे संज्ञायां खल्यार्थे वा कन् टाप् पूर्व-

क्षीरधे

ऋक्षश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभा काकोली ।)

अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्यायः । महा-

वीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्न-

माला ॥ क्षीरशुक्ता ५ पयस्या ६ क्षीरविषा-

यिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ता ९ । यथा, राज-

निर्घण्टे ।

“रसवीर्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा” ॥

अथ काकोल्योक्त्युत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।

“जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।

यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥

पोवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।

सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥

यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।

एषा किञ्चित् भवेत् कृष्णा मेदोऽयमुभयोरपि ।

काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।

सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्या क्षीरवल्लीका ॥

कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लाक्षीरा पयस्विनी ।

काकोलीयुगलं शीतं शुक्लं मधुरं गुरु ।

वृंहणं वातदाहपित्तशोथज्वरपहम्” ॥

काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्लजननान्तर्गतौषध-

विशेषः । यथा । “जीवकर्षभककाकोली क्षीर-

काकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृक्षरहा

जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्लजननानि

भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः

कप् ।) सुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं

यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो

वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्यायः । कालिका २ ।

इति हारावली ॥

क्षीरजं, स्त्री, (क्षीराज्जायते । जन् + डः ।) दधि ।

इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये

चि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदलः, पुं, (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य

वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-

क्षीरनिर्मितधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

“क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।

अनुलिभे महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥

गोचर्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य सर्वतः ।

तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥

तत्रोपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।

क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थीशेन वत्सकम् ॥

सुवर्णमुखपटङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।

प्रप्रास्तपञ्चश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥

सुखं गुडमयं तस्या जिह्वा प्रकर्षया तथा ।

क्षीरपा

फलप्रशस्तदशनां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥

इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।

ताम्रपट्टीं कांस्यदोहां पट्टसूचमयीं तथा ॥

पुच्छञ्च नृपशार्दूल ! नवनीतमयस्तनीम् ।

स्वर्णपट्टां रौप्यसुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥

चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥

धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।

पट्टकोपानहौ कृत्वा दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥

या धेनुः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।

आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥

यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।

दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥

एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।

शताब्जमथवाप्यद्वा तथाद्वा यथेच्छया ॥

दत्त्वा धेनुं महाराज ! पृष्ठेण तस्यापि यत् फलम् ।

षष्टिवर्षसहस्रान्तु रुद्रलोके महीयते ॥

पिष्टपितामहैः साङ्गे ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।

दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्वर्गमुलेपनः ॥

क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।

द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमखिले ॥

गीतवादित्रिनिर्घोषैरभ्युपगच्छेत्तु ॥

तत्रोच्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ।

य इदं आवयेद्वाजन् पठेद्वा भक्तिभाविनः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्ये

नामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नष्ट + शिच्

“कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) प्राखोटवृक्षः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्ध-

क्षयश्च ॥)

क्षीरनीरं, स्त्री, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतम्

यत्वात् तथात्वम् ।) अलिङ्गनम् । इति शब्द-

माला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः)

दुग्धजलञ्च ॥

(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।

“क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणैः” ॥)

नीरं क्षीरयते तत्र वज्रौ तथ्यति तत्पर्यः ॥

क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति

इतिः ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विद्यतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)

क्षीरपाणं, स्त्री, (पीयते इति । पा + भावे लृच्

क्षीरपानं, स्त्री, (क्षीरस्य पानम् ।) दुग्धपानम् ।

८ । १ । २० । पाक्षिको ग्राह्यः ॥) दुग्धपानम् ।

दुग्धपानयुक्तदेशे तत्कर्तारि च चि । यथा

देशे पानस्य । पूर्वपदस्थितवकारदेकवर्णवत्

परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् । क्षीरं

पीयते यत्तत् पानं कर्मण्यण्ट । क्षीरं

येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । क्षीरपाणा

वाक्कीकाः । कषायपाणा मात्स्याः । उशीनराः ।

शब्दानां देशवादिचलेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन मनुष्येषु प्रवृत्तिः । अथवा क्षीरं पानं यत्र इति व्यत्यक्त्या देशो वाच्यः । भावकरणयोरनटो वा । क्षीरपाणं क्षीरपानम् । क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री । इति सुग्धबोध-टीकायां दुर्गादासः ॥

क्षीरपाणी, [न] चि, (क्षीरं पिबति इति । “बज्ज-माभीक्ष्णे” । ३ । २ । ८२ । सुप्युपदे शिजिः ।) दुग्धपानकर्त्ता । यथा । “क्षीरपायीत्यादिकल्लु प्रकृत्यर्थवच्छिन्नदन्तार्थस्यान्यबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रवच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्य-स्याप्रवयात्” । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः स्वादुर्वा मोरटः ।) लताभेदः । तत्पर्यायः । सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षी-रकः ४ । इति रत्नमाला । अन्यत् मोरटशब्दे द्रव्यम् ॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली ।) क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथास्याः पर्यायाः । “विदारि स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता स्रुता ॥ इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी । वाराहवदना मृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिर्निष्ठासोऽस्याः वा ।) कूर्चिका । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ क्षीरसा इति भाषा ॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभा वा विदारिका ।) क्षीरविदारि । इति शब्द-रत्नावली ॥

क्षीरविदारि, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा क्षीरप्रचुरा वा विदारि ।) कृष्णभूमिकुशाण्डः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ ऋतुगन्धिका ३ । इत्यमरः । इक्षु-वल्ली ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयः-कन्दा १२ पयोलेता १३ पयोविदारिका १४ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषाय-त्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तशूल मूत्रमेहामयनाशित्वम् । (विदारिशब्देऽस्या अपरं गुणं ज्ञेयाः ॥)

“क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालकः सनालकः । विनालो रोगहर्त्ता स्यादयःस्तम्भी सनालकः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन् टाप् च ।) रुक्मिकाली । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः ।) उडम्बरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ क्षीरिका । इति भरतः ॥ राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने ।

“क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः” ॥ राजादन्यर्थे पर्याया यथा,— “राजादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः” ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

क्षीरशूरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्यतेऽस्मात् अत्र वा । शू + अपादानेऽधिकरणे वा अप् । क्षीरं शू-णाति विह्वलीकरोतीति । शू + कर्त्तरि अच् ।) दधियोगात् पक्षोष्णदुग्धजातः । कृाना इति भाषा । तत्पर्यायः । आमिला २ पयस्या ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य ।) श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा शुक्ला ।) क्षीर-विदारि । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरविदारिशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः ।) जलकण्टकः । पानिफल इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजादनी । क्षीरणी इति भाषा । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला ।) शुक्लभूमि-कुशाण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।

“क्षीरशुक्ला विदारिकुविदारि च पलाशिका । प्रसिद्धो भूमिकुशाण्डो विदारिकन्द इत्यपि” ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विदारि स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता स्रुता । इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी । वाराहवदना मृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ “जीवकर्मभक्तौ मेदां श्रावणी कर्कटाक्षयम् । सुद्रमाषाख्यपण्णौ च महतीं श्रावणीन्तथा” ॥ काकोली क्षीरकाकोली क्षुद्रां क्षिन्नरुहान्तथा ।

क्षीरशुक्लापयस्याच्च यष्ट्याकं विधिना पिबेत् । वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कफानिले” ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः ॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति । सो + कः ।) क्षीर-सारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव ।) दुग्धविकारविशेषः । कृाना इति नटक्षीर इति च भाषा । अस्या गुणाः । “क्षीरसन्तानिका वृथा स्निग्धा पित्तानिलापहा” । इति राज-वल्कलम् ॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः ।) दुग्धसागरः । स तु श्वेतद्वीपे वर्तते । यथा । क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि षोडश्यामप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमु-द्रस्य सुता ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः । यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति । क्षीर + सृ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) क्षीर-विशेषः । पालजिवु इति हिन्दी भाषा । तत्प-र्यायः । क्षीरसः २ । यथा,—

“इष्टच्छेदकं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुणं । पुष्टिं चैवामिधा तस्य क्षीरसारस्त क्षीरसः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभः स्फटिकः ।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः । यथा,— “सूर्यकान्तः सूर्यमणिः सूर्याम्ना दहनोपलः । चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः ॥ क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ” ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरक्षवः, पुं, (क्षीरस्य क्षवः कासोत्प्लेक्षा इव । घृणीभूतत्वात्तथात्वम् ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णेऽस्यस्याः इति “अर्शश्चादिभ्यो-ऽच्” । ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततश्चाप् ।) का-कोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीराब्धिजं, स्त्री, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जा-यते इति । जन् + डः ।) सामुद्रजवणम् । मौक्तिकम् । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति । जन् + डः ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ८ । ८ । ८ ।

“ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा । रज्जयन्तो दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा” ॥) क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या ।) लक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति । “कर्मण्यण्” ।) ततो डीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्वङ्गसः ।) क्षीरावी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । डीप् च ।) दुग्धिका । इत्यमरः । २ । ४ । १०० ॥ तत्पर्यायः । ग्राहिणी २ कच्छरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५ । इति रत्नमाला ॥

क्षीराधि इति ख्यातायाम् । इयञ्च वकुलपत्रतुल्य-पत्रा लताखेदे क्षीरं खवतीति सुभूतिः । तन्मते दुदिया कौंगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते ।

क्षीरकाकोल्यामिति खामी । क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अव रक्षे षण् ईप् । दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति श्लोकः । इति भरतः ॥ अन्यदुग्धिकाशब्दे द्रव्यम् ॥

क्षीराङ्गः, पुं, (क्षीरं आङ्गयते स्पृष्टे इति । ङ्ग + कः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्यस्य इति ण्वन् ।) क्षीरीवृक्षः । क्षीरखर्जूर इति पिण्डखर्जूरः इति च केचित् । तत्पर्यायः । राजादनः २ फलाध्वज ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ राजादनः ४ राजादित-फलम् ५ अथर्वचम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्त्वन्मः ११ क्षौमला १२ आतपली १३ वृषा १४ मौलिकानाली १५ ।

इति भरतवृत्तवाचस्पतिः ॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानर-प्रियः १७ । इति रत्नमाला ॥ राजन्यः १८ प्रिय-दर्शनः १९ दुष्टस्त्वन्मः २० कपीठः २१ । इति जट-

क्षीरिह

धरः ॥ वरादनम् २२ क्षीरी २२ क्षीरी [न] २४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
 “क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 कषायं मधुरं सास्त्रं नातिवातप्रकोपणम्” ॥
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “क्षीरिकायाः फलं वृथं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
 दृष्ट्यामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयासृजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्तिताः” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
 परमान्नार्थे पर्यायाः पाकप्रकारस्याख्या यथा,—
 “पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
 शुद्धेऽर्द्धपक्षे दुग्धे तु दृढात्तास्तश्चलान् पचेत् ॥
 ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा” ॥
 गुणाश्च यथा,—
 “क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता रंहणी बलवर्द्धनी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्वासो-
 ऽस्यस्य इति इनिः । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः ।
 तत्पर्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुक-
 णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हिमवती ६ हिमदुग्धा ७
 हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पोतदुग्धा १० यव-
 चिचो ११ हिमोद्भवा १२ हिमो १३ हिमजा ।
 १४ । अस्या गुणाः ।
 “क्षीरिणी तिक्तश्रोता च रेचनी शोफतापनुत् ।
 क्रमिदोषकफघ्नो च पित्तज्वरहरा परा” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराहकान्ता । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मीरी । दुग्धिका ।
 इति च राजनिर्घण्टः ॥
 (यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
 “तथादन्तीवन्त्योः स्यादजडदृष्ट्यजगन्धयोः ।
 क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
 मसूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
 विडङ्गाङ्गी शकल्केन तद्वत् साध्यं त्वत् पुनः ।
 शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्वृत्” ॥
 इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकशोक्तम् ॥
 क्षीरिहृत्, पुं, (क्षीरी क्षीरवृत्तः वृत्तः ।) क्षीरवृत्त-
 पञ्चप्रकारवृत्तः । यथा,—
 “न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशस्तपदापाः ।
 पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां लक्षपञ्चलक्षणम्” ॥
 केचित्तु पारिशस्याने “क्षीरीयं वेतसं परे” ।
 वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
 “क्षीरिहृत् हिमा वरुणो योनिरोगव्रणायहाः ।
 रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना वितर्पामयनाशनाः ।
 शोथपित्तकफास्रवाः क्षन्त्या भ्रमास्थिभोजकाः” ॥
 एषां लक्षणानि ।
 “लक्षपञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्” ॥
 तेषां पञ्चगुणाः ।
 “तेषां यत्र हिमं ग्राहि कफवातास्रनुक्षय ।
 विष्टम्भाध्वानजित्तिष्ठं कषायं लघु खेचनम्” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरोदः

क्षीरी, [न] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्वासोऽस्यस्य, इनिः ।)
 क्षीरिकावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
 “कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
 जातिफलानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गरञ्जत्वक् ॥
 समच्छर्दार्कपल्लवमूलवङ्गिन्मचित्रकास्फोताः ।
 गुञ्जैरखटवृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥
 कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुसमूर्वा वचा सषड्रय्याः ।
 रङ्गजकुटजशिशुयूषणभल्लातकचवकाः ॥
 हरितालमवाकपुष्पी तुल्यं कम्पिलकोऽमृतसङ्गः ।
 सौराष्ट्रिकाससीसं दार्वात्वक्सर्जिकालवणम् ॥
 कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
 सार्धपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
 स्याप्यं कटुकालावूनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्यास्त ।
 भिन्द्याद्विषगन्धजात् किर्मिश्च कण्डू विनिहन्त्यात्” ॥
 इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
 सप्तमेऽध्याये ॥
 यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
 “सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
 शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्” ॥
 दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुहो । अर्क-
 वृत्तः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । श्वत्तः ।
 (अस्य पर्याया यथा,—
 “वटो रक्तफलः शङ्खी न्यग्रोधः स्क्वन्धजो ध्रुवः ।
 क्षीरी वैश्रवणो वासो वज्रपादो वनस्पतिः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सोमलता । स्यालीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्वर्थे अच् गौरादित्वात्
 ङीष् ।) क्षीरीवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
 “नारिं जन्तुवृक्षश्चिह्नं पयसि गोः क्षिपेत् ।
 सिता गव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाग्निना” ॥
 अस्या गुणाश्च ।
 “नारीकेलोद्भवा क्षीरी खिग्धाशीतातिपुष्टिदा ।
 गुर्वो सुमधुरा दृष्ट्या रक्तपित्तानिलापहा” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणा क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां
 ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्यायः । वरपणः
 २ खुकुदः ३ कुलनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूला
 ६ खसकन्धः ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥
 क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + बाङ्गलकात् ङच् ततो ङीप् ।
 यद्वा, क्षीरेण ईं शोभां यातोति । या + कः
 गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
 “क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरभिः” ॥
 इति हलायुधः ॥
 क्षीरोदः, पुं, (क्षीर + “उदकस्योदः संज्ञायाम्”
 ई । ३ । ५७ । “उत्तरपदस्य चैति व्यक्तयम्” ॥
 इति वार्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । १४ । २५ ।
 “अक्षयं यौवजं तेस्तु तेजस्यैवानलोपमम् ।
 क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यच्चैवसि प्रियम्” ॥
 तस्य मन्थनं यथा,—

क्षीरोदः

“मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
 दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ॥
 अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
 भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्भवतः ॥
 भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
 द्रव्यं सर्वं महावीर्यां भुञ्जिष्या रणविक्रमाः ॥
 इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्ध्वा महानरीन् ।
 ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ॥
 इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् ।
 प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
 श्रीरात्रिमथने सर्वे चक्रुस्त्र्योमुत्तमम् ।
 बलिना चोद्धतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ।
 क्षीराब्जौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तमः ।
 सर्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवदेवैः पयोदधौ ॥
 वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाक्षया ।
 सर्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
 ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरासुराः ।
 समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्जेस्तटमाश्रिताः ॥
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
 ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तस्मात्समृतम् ॥
 विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
 देवास्तु पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ॥
 एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
 आधारेण विना राजस्तं दृष्ट्वा सहसा हृष्टिः ।
 सर्वलोकोहितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् ।
 आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेश्वरः ॥
 प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
 उपर्याकान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ॥
 चर्कषं नागराजान् देवैः साङ्गं जगद्गनः ।
 असुरैरदृश्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ॥
 ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममशुः क्षीरसागरम् ॥
 यावच्छक्त्वा नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ॥
 मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्जेरभवन्मृप ।
 कालकूटमिति ख्यातं विषमव्यन्तदुःसहम् ॥
 तद्भागा जगज्जः सर्वे तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत् ॥
 नारायणाक्षया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ॥
 क्षीरावतश्च नागेन्द्रो हयशौर्ध्वैःश्रवाः पुनः ।
 द्वितीयावर्तनाद्राजन्तुयन्नाविति नः श्रुतम् ॥
 तृतीयावर्तनादप्सुरोगणो जातः सुशोभनः ।
 चतुर्थ्यात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः ॥
 पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात् ॥
 तं भवः शिरसा धत्ते नारी च स्तित्को नृप ॥
 नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
 क्षीरोदधेस्तुत्यतानि गन्धर्वैश्च सहस्रशः ॥
 एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्याश्चर्यसमन्विताः ।
 अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः ॥
 दैवपक्षे ततो मेघाः सद्यं वर्षन्ति तस्थिताः ।
 कृष्णाक्षया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
 विषनिश्वासवातेन वासुकोश्चाकंतापनात् ॥
 निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्बोर्ध्वाश्च महामताः ।
 ततः श्रीवृत्तिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपङ्कजाः ।
 विश्राजनाना राजेन्द्र ! दिशः सर्वाः स्वतेजसा ॥

ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यस्त्रैरलङ्कृता ।
 दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
 देवपद्मं समासाद्य स्थिता क्षणमस्मिन्मम ॥
 हरिवक्त्रस्थं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
 ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
 धन्वन्तरिः ससुतस्यौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
 दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितान्तत्र ते पुनः ।
 आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
 ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुदवहिताय वै ।
 आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्था लक्षणसंयुतम् ॥
 ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
 दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरदिग्धः ॥
 अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
 कामेन पीडिता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
 मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ! ।
 अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
 तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
 बलवन्तो महावीर्या रणे जग्मर्महासुरान् ॥
 इति वृत्तिपुराणे ३६ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य त-
 नया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्ति-
 कथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लक्ष्मा-
 पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 क्षीरोदतनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य
 नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 क्षीव, कृ ङ् दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्यां-
 आत्म-अक-सेट् ।) कृ, अचिच्छीवत् । उ, क्षीवते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्यां-परं-
 सक-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्ट-
 मल्लः ॥ सुखेन स्नेहादेर्ब्रह्मममिति केचित् । क्षीव-
 त्यन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 क्षीवः, चि, (क्षीवृ ङ् मदे + क्तः ।) “अनुपसर्गात्
 फुल्लक्षीवेति” । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपात
 नात् ।) सुरामत्तः । यथा । “मत्ते शौखोत्कट-
 क्षीवाः” । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठ-
 वकारान्तोऽयम् ॥
 (यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
 “उन्मत्तभूताः स्रवणा मधुपानप्रहर्षिताः ।
 क्षीवाः कुर्वन्ति हास्यं च कलहांस्य तथाऽपरे” ॥)
 क्षु, उ ल क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदो-परं-
 अक-सेट् ।) क्षुतं ह्यँची इति ख्यातम् । उ,
 क्षवयुः । ल, क्षीति कफी । क्षतकं कामिनि
 क्षुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥
 क्षुः, पुं, (क्षुणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण-
 हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 क्षुणः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृत्तः । यथा,—
 “अरिष्टो वस्तिकर्माद्यो वेणोवः फेनिलः क्षुणः” ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं
 क्षातयम् ॥)
 क्षुणं, चि, (क्षु संपेक्षणे + कर्मणि क्तः ।) प्रह-

तम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
 “रेखामात्रमपि क्षुसादामनोर्वर्त्मनः परम्” ॥
 माघे च । १ । ३२ ।

“उदीर्यरागप्रतिरोधकं जनै-
 रभीक्ष्णमक्षुणतयातिदुर्गमम् ।
 उपेक्ष्यो मोक्षपथं मनस्विन-
 स्त्वमग्रमुमिर्निरपायसंश्रया” ॥)
 क्षुणीकृतम् । इति जटाधरः ॥
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
 “सोऽपि कोपान्महावीर्यः क्षुरक्षुसमहीतलः ।
 प्रहङ्गाभ्यां पर्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
 वेगमग्नविक्षुणा मही तस्य व्यशीर्यत” ॥)
 क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्प्रदादित्वात् भावे
 क्तिप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥
 (धान्यविशेषः । देशान् इति लोके । अस्य प-
 र्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “क्षुत्तुल्यश्चो गोजिह्वा च गुन्द्रागुल्मा गवेधुका” ॥)
 क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षु + सम्प्रदादित्वात् भावे
 क्तिप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
 “तात ! तात ! ददस्मान्मन्त्रम् ! भोजनं दद ।
 क्षुप्ते बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा” ॥)
 क्षुतं, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) ना-
 सिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । ह्यँची
 इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ क्क्षा ५
 क्षवयुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ ह्रस्विः
 ८ । इति जटाधरः ॥ * तस्य शकुनानि यथा,—
 “अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण
 महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
 नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
 मृगाधिनाद्यादिव वन्यसत्त्वाः ॥
 सर्वस्य सर्वत्र च सर्वकालं
 क्षुतं न कार्यं क्वचिदेव शूलम् ।
 यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
 कुर्थात् क्षुतं प्राणहरश्च गन्तुः ॥
 निषेधमग्रेऽक्षिणि दक्षिणे च
 धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
 तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थदृष्टिं
 क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
 भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
 कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
 सर्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
 जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव ॥
 क्रमान्निषेधं गमनस्य विप्रं
 कलिं समृद्धिं क्षुतसुग्रोरगम् ।
 करोति रोगक्षयमर्थलाभं
 दीप्तादिनाशश्च क्षुतं करोति ॥
 प्रागास्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
 पुनः पुनर्वा तत एव जातः ।
 वृद्धाक्षिशोर्वा कफतो हठादा
 जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ॥

आद्यन्तयोर्न स्वजने प्रशस्त
 क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
 भवेत् कथञ्चिदयदि भोजनान्ते
 भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
 आदौ क्षुतश्चेत् शकुनैस्ततः किं
 जातानजातान् शकुनान्विहन्ति ।
 क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
 प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
 क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
 कार्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
 तस्मादुपेक्ष्य न विचक्षणैः
 क्षुतं यतश्चासु फलं विधत्ते” ॥

इति वसन्तराजशकुने क्षुत्प्रकरणं तृतीयम् ॥
 अथ च ।

“क्विकाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
 आग्नेये श्लोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
 नैर्ऋत्ये श्लोकसन्तापौ मिथानश्चैव पश्चिमे ।
 अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
 ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं क्क्विकाफलाफलम्” ॥
 इति गारुडे ज्योतिषके ६० अध्यायः ॥ *
 अन्यच्च । वर्षकथ्ये ।
 “वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरनुला शक्ते जताग्रे भयं
 याम्यामग्निभयं सुरदिधि कलिर्नाभः समुद्रालये ।
 वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
 ऐशान्यां मरणं भुवं निगदितं दिगलक्षणं खड्गने ॥
 ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” ॥
 इति ॥ * क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,
 मदनपारिजातघृतम् ।
 “जीवेति क्षुततो ब्रूयात् जीवेत्युक्तं त्वया सह” ॥
 इति ॥ *
 “क्षुतोत्पन्नजन्ममासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
 शूचोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्” ॥
 इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * तस्य शुभजन-
 कत्वम् । यथा, दक्षिणायास्तु ।
 “आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
 विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्” ॥
 अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्मात्तरम् ।
 “नामसंकीर्त्तनं निव्यं क्षुतप्रखलितदिषु ।
 विद्योगं शीघ्रमाप्नोति सर्वानर्थो न संशयः” ॥
 इति ॥ * असंहतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
 विष्णुधर्मात्तरम् ।
 “नासंहतमुखः कुर्याद्भास्यं जन्मं तथा क्षुतम्” ॥
 इति ॥ * क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञ-
 वल्काः ।
 “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते सुक्ता रथोपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च” ॥
 इति ॥ * अशक्तौ स्मृतिः ।
 “क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
 कर्मस्य एषु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 इति च उद्वाहृतत्वम् ॥ * बलिनां सप्तत् क्षुतं
 भवति यथा,—
 “कूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्वलिनाश्च क्षुतं सकृत्” ॥

सुद्रक

दक्षिणवक्त्रेति नासाविशेषणम् । इति च गारुडे
६६ अध्यायः ॥

क्षुतः, पुं, (क्षु + क्तः । आभिधानात् पुंस्त्वम् ।)
क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।)
राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि
+ जन् + णिच् + ल्युः ।) कृष्णसर्पः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥

क्षुतरी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । क्त + टः + डीप्
च ।) कङ्कालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“भुजङ्गघातिनी स्मरिः सर्पाक्षी क्षुतरी स्पृहा” ॥

क्षुद, ज ध औ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) ज ध, क्षुत्ति क्षुते ।

औ, क्षुत्ता । इर्, अक्षुदत् अक्षौक्षीत् । क्षुदि
चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः ।
१४ । ३३ ।

“मित्रस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।
सुग्रीवः प्रघसं नेभे बह्वन्नामस्ततर्हं च” ॥)

क्षुद्, [ध] स्त्री, (क्षुद् + सम्प्रदादित्वात् भावे क्तिप् ।)
क्षुधा । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ (विष्णुपुराणे । १ । ५ । ३६ ।

“रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जग्हे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तथा ततः” ॥)

क्षुदः, पुं, (क्षुद् + “इगुपधक्षापीकरः कः” । ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) तण्डुलादिचूर्णम् । क्षुद्
इति भाषा ॥

क्षुद्रः, पुं, (क्षुद्रि + “स्फायितश्चिश्चिश्चिश्चिपि-
क्षुदीति” । उणां । २ । १३ । इति रक् ।) तण्डु-
लावयवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

डङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मत्तिकाविशेषः ।
यदुक्तम् ।

“मत्तिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्रास्तत्त्वतः मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्” ॥)

क्षुद्रः, त्रि, (क्षुद् + “स्फायितश्चीति” उणां । २ ।
१३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा,
कुमारे । १ । १२ ।

“क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव” ॥

तुच्छः । यथा, गीतायाम् । २ । ३ ।

“क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोतिष्ठ परन्तप !” ॥)

क्ररः । अल्पः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । आरण्यकाध्यायवर्षणि । १० । २४ ।

“तं भीमः समरज्ञाघ्री बलेन बलिनाम्बरः ।
जघान यमुमारोण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा” ॥)

दक्षिणः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी ।) अग्नि-
दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) रुहती । इति भावप्रकाशः ।

क्षुद्रमण्डकीति च पाठः ॥

सुद्रक

क्षुद्रकम्बुः, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः ।
तत्पर्यायः । शङ्खनखः २ क्षुद्रकः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्ल-
विशेषः । कोट करला इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कुड्जक्षी २ श्रीफलिका ३ प्रतिपत्रफला ४
सुषवी ५ कारवी ६ वज्रफला ७ क्षुद्रकार-
लिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलास्थाने कन्दलता

इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनदत्वम् ।

रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फल-
स्याप्येते गुणाः ॥ तत्कन्दगुणाः । अर्शेनाग्नि-
त्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोष-

गर्भखावविषादहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्र-
कारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वज्रमणिविशेषः ।
नित्यकर्मधारयः ।) वैज्ञान्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलं, स्त्री, (क्षुद्रं अल्पं कुलम् ।) खल्वकुलरोगः ।
तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुलान्याह ।

“एककुलं १ स्मृतं पूर्वं गजचर्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ४ ॥

विपादिकाभिधा ५ स्त्रियं पामाकच्छू-ई स्ततः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटः ८ कितिमञ्च ९ ततः परम् ॥

ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शताख्य ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुलानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः” ॥

ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुलेषु गणना सुश्रुतेन महा-
कुलेषूक्तात्वात् । उच्यते । असिता च गाढमूला

दद्रुः सुश्रुते महाकुलेषूक्ता अस्मितेतरा नव-
गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुलमेव । एवं विधाया दद्रो-

श्चरकेण क्षुद्रकुलेषु दर्शितत्वात् ॥ * ॥

कुलानां त्रिदोषजत्वेनैकैवे त्रिदोषस्योत्पत्त्या तया
सम्प्रदायमाह ।

“सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः ।
कुलानि सम्प्रधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः” ॥

सर्वेष्वपि कुलेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशा
धिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसंज्ञास्तेषामष्टा-

दशत्वरूपं यदधिकत्वं ततः कुलानि सम्प्रधा । कै-
र्दोषैः कथम्भूतैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः

सङ्गतैर्मिलितैरिति यावत् । अस्यायमर्थः ।

किमपि कुलं वातोल्लेखं किमपि पित्तोल्लेखं कि-
मपि कफोल्लेखं किमपि वातपित्तोल्लेखं किमपि

वातश्लेष्मोल्लेखं किमपि पित्तश्लेष्मोल्लेखं किमपि
त्रिदोषोल्लेखमिति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

“अतिसूक्ष्णः खरस्पर्शः खेदाखेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूश्चि स्त्र्यापस्तोदः कोठोन्नतिः क्षामः ॥

त्रयानामधिकं शूलं श्रीघ्नोत्पत्तिश्चिह्नस्थितिः ।
रूपानामपि रूक्षत्वं निमित्तोऽप्येऽपि केवलम् ।

रोमहर्षोऽसृजः काशोऽपि कुललक्षणमग्रजम्” ॥

अतिसूक्ष्णः अतिमृदुः । अथवा खरः रूक्षः
कर्कोशी वा स्पर्शः । खेदाखेदौ घर्मादि सम्प्रसङ्गा-

सुद्रक

भावेऽपि खेदः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि खेदा-
भावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । श्रीघ्नोत्पत्तिः
श्रीघ्ना उत्पत्तिर्त्रयानामित्यन्वयः ॥ * ॥ सम्प्राप्ति-
पूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

“शिराः प्रपद्य तिर्यक् च त्वग्लसीकास्त्रगामिषम् ।
दूषयन्ति स्त्रीकृत्य निश्चरन्तो वहिस्ततः ॥

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुलमुषन्ति तत्” ॥

तिर्यक् तिर्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ * ॥
येनोत्पत्त्येन दोषेण यत् कुलं समुत्पद्यते तदाह ।

“वातेन कुलं कापालं पित्तनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्ची च त्रिदोषं वातपित्ततः ॥

चर्मैककुलकितिभसिध्नालसविपादिकाः ॥
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशताख्यौ ॥

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलन्तथा ।
सर्वैरेवोत्पत्त्यैर्दोषैराङ्गः काकाण्यकं बुधाः” ॥

विचर्ची च कफादित्यन्वयः ॥

“पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलन्तथा” ॥
पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुलानां

मध्ये एककुलस्य लक्षणमाह ।
“अखेदनं महावास्तु यन्मत्यशकलोपमम् ।

तदेव कुलं चर्मख्यं वज्रलं हस्तिचर्मवत्” ॥

महावास्तु महास्थानम् । मत्यशकलोपमं अथ
शकलशब्देन लक्षणया त्वचमुच्यते । तेन चर्मा-

कारमभकपत्रसदृशं भवति । एककुलमिति क्षुद्र-
कुलेषु मुख्यत्वात् । * ॥ गजचर्ममाह ।

“चर्मख्यं वज्रलं हस्तिचर्मवत् रूक्षं कृष्णं च” ॥
गजचर्मख्यं वज्रलं स्थूलं हस्तिचर्मवत् रूक्षं

कृष्णञ्च ॥ २ ॥ चर्मदलमाह ।
“रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते” ॥
दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्ममिति शेषः ॥ * ॥

विचर्चिकामाह ।
“सकण्डूः पिङ्का श्यावा वज्रखावा विचर्चिका”

पिङ्का क्षुद्रपिङ्का ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुलानां कथं
मेकादशत्वम् । विपादिकया द्वादशत्वसम्भवात्

उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवति विदारण-
योगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः । अतएव

भोजः ।
“दाह्यते त्वक्खरा रूक्षा पाण्ड्योर्ध्या विचर्चिका ।

पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका” ॥
दाह्यते विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिका

भिन्नमाङ्गः ।
“वैपादिकं पाण्ड्यपादस्तुटनं तीव्रवेदनम्” ॥

पाण्ड्यपादस्तुटनं पाण्ड्योः पादयोश्च स्फुटनं विदा-
रणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह ।

“सूक्ष्मा बद्धाः सावयवः प्रदाहाः
पामेत्युक्ता पिङ्काः कण्डूमयः” ॥

पिङ्काः पीडयन्ति इति पिङ्का इति क्षिपका-
दित्वाभिप्रायते ॥ ५ ॥

कच्छूमाह ।
“सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्ड्योः कच्छूया स्फिचोश्च” ॥

सुद्रक

सैव पामा । स्फोटैर्भेदः । स्फिचौ प्रोथौ ॥ ६ ॥
 दद्रुमाह ।
 “सकण्डरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्रतम्” ॥
 दद्रुमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते । उद्रतमुच्छ्रमम् ॥ ७ ॥ विस्फोटमाह । “स्फोटाः श्यावारुणा भासा
 विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ८ ॥ किटिभमाह । “श्यावं
 किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्फुल्लम्” । किणखर-
 स्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्काशस्पर्शम् ॥
 परुषं रुक्षम् ॥ ९ ॥ अलसकमाह ।
 “कण्डूभिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्” ।
 गण्डैर्भासापिडकाभिः । चितं विचेष्टितम् ॥ १० ॥
 शूतारुषमाह ।
 “रक्तं श्यावं सदाहार्तिशूतारुः स्याद्वज्रव्रणम्” ॥ ११ ॥
 अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह । तत्र
 रसगतस्य लक्षणमाह ।
 “त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते ।
 त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च खेदस्यातिप्रवर्त्तनम्” ॥
 त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते । धातुप्रस्तावात् त्वक्-
 स्थाच्च । त्वक्स्वापः स्पर्शाच्चत्वम् । त्वक्स्वाप इत्या-
 दिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥ १ ॥
 रुधिरगतमाह ।
 “कण्डूर्विषयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे” ॥
 विषयः विशेषेण पूयः ॥ २ ॥ मांसगतमाह ।
 “वाङ्मूलं रक्तशोषश्च कर्काशं पिडकोद्गमः ।
 तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते” ॥
 वाङ्मूलं कुष्ठस्य पुच्छः । पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडको-
 द्गमः । स्फोटाः बह्विडकाः । स्थिरत्वं अंश-
 चारित्वम् ॥ ३ ॥ भेदोगतमाह ।
 “कौण्डि गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
 भेदः स्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च” ॥
 कौण्डि हस्तनाशः । अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः ।
 क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणम् । प्रागुक्तानि रक्तमांस-
 गतलिङ्गानि ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतमाह ।
 “नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु क्षमिसम्भवः ।
 सरोपघातः पिडका भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे” ॥ ५ ॥ ६ ॥
 शुक्रगतमाह ।
 “दम्पत्योः कुष्ठवाङ्मूलादुदुष्टशोणितशुक्रयोः ।
 यदपत्यं तथोर्जातं क्षेयं तदपि कुष्ठितम्” ॥
 दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्दपत्यं
 तथोर्जातमिति ॥ ८ ॥ * ॥ ननु शुद्धशोणित-
 शुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवादुदुष्टशोणितशुक्रयोः
 कथमपत्योत्पत्तिः । यत आह सुश्रुतः ।
 “कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
 गर्भः सञ्जायते नार्थाः स जातो बाल उच्यते” ॥
 इति । अन्यच्च । वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
 समर्थाः । इति । उच्यते । गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः ॥
 अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति
 पञ्चजन्यान्वर्धरादीनां सम्भवात् । शोणितमत्रा-
 त्तवम् । कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादि-
 त्वादितच् । शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते
 इति तात्पर्यम् ॥ * ॥ कुष्ठेष्वल्लग्नवातादि दोष-
 लिङ्गमाह ।

सुद्रक

“खरं श्यावारुणं रुक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ।
 पित्तात् प्रकुपितं दाहरागखावन्तं मतम् ॥
 कफात् क्षेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम् ।
 द्विलिङ्गद्वन्द्वं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्” ॥
 खरं कर्काशम् । श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च । प्रकु-
 पितं क्षेदपूतिवज्जलम् । क्षेदि आर्द्रतायुक्तम् ।
 घनं पुष्टम् ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
 “साध्यं त्वग्रक्तमांसस्य वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
 भेदोगं द्वन्द्वं जाप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
 क्षमिद्विद्वद्दहमन्दाभिसंयुक्तं यत्तिदोषजम्” ॥
 वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिद्धैककुष्ठगजचर्म-
 विपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि । मज्ज-
 प्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम् । क्षमिद्विद्वदपि
 वर्ज्यमित्यन्वयः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
 “प्रभिन्नं प्रश्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
 पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्” ॥
 प्रभिन्नं विदीर्णम् । हतस्वरं घर्घरस्वरम् । पञ्च-
 कर्मगुणातीतं असंजाताचमनादिपञ्चकर्मगुणम् ॥
 अथ त्वग्रहृष्टिमास्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमाह ।
 “कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत् ।
 निर्दिष्टमपरिखावि त्रिधातुद्रवसंश्रयम्” ॥
 कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकान्तुल्यः सम्भवो
 निदानं यस्य तत् ॥ * ॥ श्वित्रस्य भेदानाह । किलास-
 ञ्चारुणं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् कि-
 लासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कुष्ठस्य
 श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह । निर्दिष्टमपरि-
 खावीति । श्वित्रमपरिखावि भवति कुष्ठन्तु खावि
 अथ च त्रिधातुद्रवसंश्रयमिति त्रयो धातवो
 वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य
 तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि सं-
 श्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं सान्निपातिकं
 सर्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः ॥ * ॥
 दोषभेदेन लक्षणभेदाणाह ।
 “वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेत् घनं गुरु ॥
 सकण्डकं क्रमाद्रक्तं मांसभेदः सु चादिशेत् ।
 वर्णं नैवेदगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्” ॥
 अरुणमीषलोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये
 श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं पुष्टम् । क्रमा-
 द्रक्तं मांसभेदः सु चादिशेत् । तथा च चरकः ।
 “अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलं गते ।
 श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्” ॥
 उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं
 ताम्रं श्वेतञ्च । दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रण-
 जञ्च । तथा च भोजः ॥ श्वित्रन्तु द्विविधं विद्या-
 दोषजं व्रणजं तथा” ॥ इति ॥ * ॥
 श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह ।
 “अशुक्लरोमावहलमसंख्यमथो नवम् ।
 क्षनमिदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥
 अवहलं तनु । अन्यच्च ।
 “गुह्यपाणितलौकेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता” ॥

सुद्रक

गुह्यं मेहनं भगञ्च । तलमत्र पादतलम् । सुश्रुते-
 नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अ-
 चिरन्तनं नवमपि ॥ * ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रस-
 ज्जेनान्यनपि संसर्गजान् रोगानाह ।
 “प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् ।
 एकग्रथाशनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
 कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिभ्यन्द एव च ।
 औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्” ॥
 प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गे मैथुनं तस्मात् ।
 गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम् ।
 वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव । शोषो यक्षा ।
 औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः ॥ * ॥ सकुष्ठस्य
 मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह ।
 “स्त्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् ।
 नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम्” ॥
 एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतिकरणीयं न
 तदुपेक्षणीयम् ॥
 अथ कुष्ठस्य चिकित्सा ।
 “वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनश्चेष्टम्” ॥
 “पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावर्गुजसैश्वर्यैः ।
 विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्” ॥
 अवर्गुजः वकुचीति लोके । पथ्यादिलेपः ॥ * ॥
 “सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम् ।
 उदत्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागकृतास्पदम्” ॥
 सोमराजी वकुचीति लोके । सोमराज्युदत्तनम् ॥
 “रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
 मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ * ॥
 पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
 संगृह्य पिचुमर्दस्य त्वङ्गलानि दलानि च ॥
 द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
 त्रिफला शुष्कं ब्राह्मी खदिरासुरकृत्वाग्रयः ॥
 विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णान्मृताः समाः ।
 निशाद्वयावर्गुजकथ्याधिधाताः सशर्कराः ॥
 कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेधान्तु संयुतम् ।
 खदिरासननिम्बानां घनकाथेन भावयेत् ॥
 सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च ।
 स्निग्धः शुद्धतनुर्दोमान् योजयेत्तच्छुभे दिने ॥
 मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
 लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलट्टया पलं भवेत् ॥
 जीर्णं तस्मिन् समन्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत् ॥
 विचर्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
 कपालदद्रुकिटिभालसादि ।
 शूतारुविस्फोटविसर्पमालाः
 कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
 भगन्दरक्षीपदवातरक्त-
 जङ्गान्धनाडीव्रणशीर्षरोगान् ।
 सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्
 दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
 स्थूलोदरः सिंहकण्ठोदरः स्यात्
 सुस्निग्धसन्निर्भृद्युनोपयोगात् ।
 सदोषरोगादपि ये दृश्यन्ति

सुद्रक

सर्पादयो नान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः” ॥

अयमर्थः । निम्बस्य फल-पुष्प-लक्ष्-पत्र-मूलानि
सर्वाणि समुदितानि दिग्गुणानि चूर्णितानि भृङ्ग-
राजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि
पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि
खदिरासननिम्बानां निविडकाधेन भावयेत् । ततः
सर्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बा-
वलेहः ॥ * ॥

“शशिलेखापञ्चपलं तावद्विरिजस्य गुग्गुलोद्देशं च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहश्रावणीकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुडूचीचिचिदह्न्यः ।
सुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवल्किस्त्रिफलाकाः ॥
एते रचितानि वटिकां मधुघृतमिश्रां मिलित् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यस्त्वगतमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना” ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः
ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । श्रावणिका सुगुडी
इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

“चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चण्डेलायवयूकजम् ॥
विडङ्गान्यजमोदा च सुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रान्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्कुच्य सर्पिषा साडे गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदभिबलं यथा ॥
हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च सुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसोमस्थिभक्षश्च गुल्मश्चापि निवर्च्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्” ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्” ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“भल्लातकं प्रस्थयुगं कृत्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुण्णं तत्रात्मसि क्षिपेत् ॥
चतुर्यांश्चावशेषान्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निःक्षिपेत् ॥
सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याप्युक्तं तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाडे माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः ।
सर्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विष्णुमितामृता ।
वाकुची चाय दद्रुः पिचुमर्दो हरीतकी ॥
धात्री राजिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
श्वानी सैन्धवं सुलं लगेला नागकेशरम् ॥
पर्पटः पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा ।
गौतुरस्य च बीजानि कर्करो रक्तचन्दनम् ॥
एथक् पलाजमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समशीवाज्जलेन हि ॥
नाशयेद्वलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।

सुद्रक

वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वज्रिमस्त्रं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्” ॥
इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

“निम्बं गोपाश्या कट्टी चायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्ध्वा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता त्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कणारग्वधसप्ताङ्गणवेचोचटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्त्रा नक्तमालः पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरगटकम् ॥
अङ्कोटकं च शाखोटं द्विपलांश्च एथक् एथक् ।
गृहीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषान्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥
भल्लातकसहस्राणि क्षिप्वा चीरण्मर्मेणोऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषान्तु कषायमवतारयेत् ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तच्च बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुखं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं एथक् ।
सौगन्ध्यर्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृच्छजिङ्गं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्मस्य विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डुं कापालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं घडर्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं क्षमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्यास्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्वातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यसुषुण्णमस्त्रं विशेषतः” ॥
गोपाशां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ
इति लोके । यत आह निर्घण्टः । “शारिवाशार-
दास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका” इति । तदाचको
गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा
स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोप-
वल्ली लताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपालः ॥ अरुणा
अतीस । अवल्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरा-
लभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्ग्या अलाभे कण्टकारी-
मूलं गृहीयात् । श्यामा कण्ठा साउ । हस्तिकर्णः
हथिकण । त्रेका वकाइनि । सप्ताङ्गः कृतिवन ।
कण्ठावेचः जलवेतस । उचटाफलं आरक्तगुञ्जा-
फलम् । कुरगटकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकः
श्वानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥
“मञ्जिष्ठा त्रिफला त्रिफला वचा दारु निशाभृता ।
निम्बस्त्रिषां क्षतः क्षायः सर्वकुष्ठानि नाशयेत्” ॥
इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

सुद्रक

“मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्दश्च पिचुमर्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शृतावरी ॥
बला नागबला घटीमधुकं क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्षायः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्ता कण्डू मण्डलखण्डनः” ॥
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
“मञ्जिष्ठा कुटजाभृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वयं
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गाभिकम् ।
मूर्ध्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधाचायन्तिपाठावरी ।
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ॥
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च प्राखोटकं
वासो पर्पटसारिवा प्रतिविधानन्ता विशाला जलम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तमया
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशान्तिं च” ॥
अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गं भृङ्गरा-
वरी शृतावरी । गायत्री खदिरः । असनाः वि-
जयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्त-
ग्राह्यम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा ।
विशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला ।

इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
“मरिचं त्रिफला सुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशालां करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेत्तुगुणे नीरे गोमूत्रे दिग्गुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डू पामां सिद्धं विचर्चिकाम् ॥
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां निवर्सेविनाम् ॥

इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥
“मरिचं त्रिफला दन्ती क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
देवदारु हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली सुस्ता विडङ्गं चक्रमर्दकः ॥
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीऽमृता शुङ्गी
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलांश्च ॥
आप्लवं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्यात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
मरिचाद्यमिदं तैलं महन्मृनिभिरितम् ॥
भिषगेतेन तैलेन मन्त्रयेत् कोष्ठिकां व्रणान् ॥
पामाविचर्चिकादद्रुकण्डू विस्फोटकानि च ॥
वली च यलितं क्षया नीलं व्यङ्गं तथैव च ॥
अभ्यङ्गेन प्रशयन्ति सौकुमार्यञ्च प्रदीयते ॥
तासांमपि जरां प्राप्य न स्यातां खलितौ स्त्री ॥
वलीवर्दक्षुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
विभिरभ्यङ्गनैरस्य भवेन्मातृविक्रमः” ॥

सुद्रक

ज्योतिष्मती मालकजुनी इति लोके ।

इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥

“तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।

अभक्तस्यैव तद्व्याहं हरितालं चिकित्सकैः ॥

पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्दयेत् ।

दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिष्येति सति ॥

कुर्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातये ।

पुनर्नवासमस्ताङ्गद्वारे स्थालीं गलावधि ॥

पूरयेच्च ततः क्षारं द्रष्टव्यं पीडनेन हि ।

क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥

तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।

स्थालीं चुल्लान्निधायाम्निमन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥

निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।

साङ्गशीतं समुत्तार्य गृहीयाद्रसमुत्तमम् ॥

तालकेश्वरनामायं सुक्तो गुञ्जामितो रसः ।

गुड्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥

अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।

फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥

एतद्देशजसेवी तु लवणास्त्रौ विवर्जयेत् ।

तथा कटुरसं वज्रिमातपं दूरतस्तजेत् ॥

लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

स तु सैन्यवमश्रीयात् मधुरोपरसो हि सः” ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

“तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।

गन्धार्कौ दिगुणौ सूताज्ज्वीराद्विः प्रमर्दयेत् ॥

षडहं पटितं षोढा भूधरे सकलं त्विदम् ।

षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहमस्रं चतुष्पलम् ।

जम्बीराद्विदिनं पृष्टं त्रिंशदंशं विधं क्षिपेत् ।

अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीष्टतसंयुतम् ॥

मध्वाज्यैर्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।

तालकेश्वरनामायं सर्वकुलहरो रसः” ॥

अथ मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

“रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः

शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकश्च ।

वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥

संमर्द्य सर्वं मधुना घृतेन

घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथं

शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥

विशीर्षकयाङ्गुलिनासिकोऽपि

भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्तिः ।

दारापरित्याग इह प्रदिष्टो

जलौदनं तत्र निबद्धमूलं” ॥

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-

विचक्रम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।

रसादि त्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् । गगनमम्भकम् ।

करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे

बद्धमूलं सति जलौदनमेव पथम् ।

इति गलकुष्ठारिरसः ॥ * ॥

“अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिख्यते ॥

यः पुरा सुनिवरेणदाहृती

सुद्रक

यश्चिकित्सकजनैः समाहृतः ।

यस्तु कुष्ठपरमोपकारको

नागमारणविधिः स लिख्यते ॥

सुपकां स्थालिकामेकामाफ्रकामुष्टित्तमाम् ।

गुडचूर्णक्षतैः पङ्क्तिरागलं लेपयेद्वहिः ॥

गन्धकं भिषगानीय शरावामितसुत्तमम् ।

चूर्णयित्वा तद्वर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥

शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।

स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्पूर्यपरि धारयेत् ॥

शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।

धारयेत्ताम्रपत्राणासुपर्येव तथैव च ॥

गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।

दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥

ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रयाम् ।

गुडं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥

मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्लामुपरि धारयेत् ।

तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥

खाङ्गशीतं समुत्तार्य ततो निष्काश्य चौधधम् ।

शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥

त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।

गुडचूर्णक्षतैः पङ्क्तिरागलं लेपयेद्वहिः ॥

सर्पः षष्ठ्याङ्गुलायाम् सार्द्धषष्ठ्याङ्गुलोऽथवा ।

फणिकः द्वाणवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥

वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।

तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड्वदयम् ॥

विधं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।

हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्गुग्गोदरम् ॥

विधं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।

भक्त्यातकं सुपकां यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥

सर्वाणि सम्यगास्तीर्य धारयेत् महाघटे ।

तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥

सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्वाण्येतानि पीडनैः ।

सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥

खुहोदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।

वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥

दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुडेन खदिरेश च ।

मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥

मुद्रां संशोष्य चुल्लान्तु धारयेत्तं महाघटे ।

तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥

ततो हठाग्निरातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।

पुनः प्रहरमेकञ्च वज्रं दद्याद्यथौदने ॥

ततो लौहे कटाहे तु शरावचितयोनिते ।

गोष्ठं प्रक्षिपेत् सर्वमौषधं यद्वट्टे स्थितम् ॥

दत्त्वाग्निं चालयेत्तावदुषावदुत्तिलतेऽनलः ।

भेषजं च भवेच्छेत् ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥

मृदायाः स्फटिकाख्यायां द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।

मृदस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥

ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्छुक्लिकोपरि ।

ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥

रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।

आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥

क्रमेण वर्द्धयेत्तावदुषावदुग्गुञ्जाचतुष्टयम् ।

सुद्रक

वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥

यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।

लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥

लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

सैन्यवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥

रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।

सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयन्त्यादयस्तथा ॥

इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विप्रिद्यानां

कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिन्धुस्य चिकित्सा ।

“कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गुवः सर्षपा रजनी ।

एतत् केशरवष्टं निहन्ति च बज्रवार्धिकं सिन्धुम् ॥

श्रीरीधरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिन्धुम् ।

क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥

दार्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।

ताम्रमूलपत्रं सर्वाणि कार्ष्णिकाणि पृथक् पृथक् ॥

शङ्खचूर्णन्तु प्राणः स्यात् सर्वाण्येकत्र वारिणा ।

पेषयेत् प्रलेपोऽयं सिन्धानां नाशनः परः” ॥ * ॥

अथ चर्मदलस्य चिकित्सा ।

“सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्यवसंयुता ।

ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्मदलापहा” ॥

आम्रपेशी आम्रचूर ।

“सलिलेन तु शुष्काणि पृष्ठा धात्रीफलानि च ।

कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्मदलान्वितः” ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

“जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।

कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्” ॥

कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥

“मञ्जिष्ठात्रिफलालाजालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्” ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

“सैन्यवं चक्रमर्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।

आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः” ॥ * ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

“अर्कपत्ररसे पकां हरिद्राकल्कसंयुतम् ।

नाशयेत् सार्धपं तैलं पामां कच्छू विचर्चिकाम्” ॥

अर्कतैलम् ।

“मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजम्भ च ।

स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥

लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुश्च क्षमिहानलः ।

दन्तीनिम्बदलक्षैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥

कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।

अर्कसीङ्गदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याफ्रकेनापि शनैर्मृद्वभिना पचेत् ।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥

पामानञ्च तथा कण्डू त्वग्याधिरुधिरामयान् ।

कच्छूराक्षसनाभेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनाभेतैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

“कुष्ठं क्षमिष्णो दद्रुष्णो निशासैन्यवसर्षपाः ।

अक्षपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिस्तदनः ॥

दूर्वाभयासैन्यवचक्रमर्द-

कुठेरकाः काञ्जिकतत्रापिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं
दद्रुच कुष्ठच विनाशयन्ति ॥
कुठेरकः ममरी इति लेके।
लेके गण्डिलकाख्या सिद्धार्थश्च सुहीक्षीरम् ।
त्रयमिति समभागं स्यादेष्टं द्विगुणस्तु दद्रुचः ॥
अष्टगुणे गोतके तानि प्रकृतानि सन्दध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्द्धं सम्यङ्निष्पद्येत्तानि ॥
वन्द्योपलेन दृष्टा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥
सप्ताहान्तेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति" ॥ * ॥

अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

“विभीतकत्वङ्गलपूजटानां
काथेन कृत्वा गुडसंयुतेन ।
अवलगुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्” ॥

मलपूः काकोडुम्बरिका । अवलगुजः सोमराजी ।
“कुडवावलगुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकाङ्क्षा गुग्गुफलमभिमूलञ्च ॥
मूत्रेण गवां पिष्टं सुवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठं व्रजत्यस्तं पक्षाज्जैनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्यं सितायाश्च मूलेन परिश्लेषितम्” ॥
गिरिकर्ण्यं नीलापराजिता ॥
“काथः सवाकुचीचूर्णौ धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्यवलगुजम् ।
तैलाक्तो धर्ममेवेति स्यात्तत्काशी श्वित्रहृत् भवेत्” ॥
मथितं निर्जलं विलोडितं दधि ।

तत्र चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि ।
“खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पित्तुमर्दश्च दाह दार्व्यथ पर्पटी ॥
दृष्टक पलांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम् ।
जलाद्रुक्कदये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
काथ्यमानञ्च मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलं त्रिफलां चायमाणां दुरालभाम् ।
कर्षाज्जं कटुकं चापि कार्षिकं सूक्ष्मपेषितम् ॥
पलद्वयं कौषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादम्भ इवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमश्चैतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा एव ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिशोगिणाम्” ॥

इति सोमराजीघृतम् ॥

“महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्वपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवलगुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकः ।
एतानि समभागानि विषाङ्गानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रप्राते तु संस्थाप्य अग्नेर्मृद्वग्निना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषान् सकल्पावतारयेत् ॥
अथौ क्षिप्तान् निःशब्दं जलमुक्तं विचक्ष्णः ।
अभ्यङ्गपानयोर्गोमादाश्च सर्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां दद्रुणां श्वित्रिणां तथा ।

दुष्टनाडीषु मर्त्यानां खाविणां कीटिनां तथा ॥
अष्टकृत्खावपरीता ये ये च त्यक्तभिषक्क्रियाः ।
सर्वग्रहवियुक्तानां शीर्णाङ्गानां विशेषतः ॥
सर्वधातुगते कुष्ठे पतितं भृशरोरुहम् ।
घर्षराव्यक्तघोषाणां तथा सर्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्मणि नित्यशः ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखसम्प्लुतिं षोडशवर्षवत् ॥
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्वामयविनाशनः ।
एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितायार्थं सर्वथाधिहरं परम् ।
महामार्तगणकमिदं घृतं सर्वामराक्षितम्” ॥
इति महामार्तगणकघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधि-
कारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

दुद्रगोक्षुरकः, ऐ, (दुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे
कन् दुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुर-
वृक्षभेदः । कोटा गोक्षुर इति हरचिकार
इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । त्रिक-
ण्टकः २ कण्टो ३ षडङ्गः ४ वज्रकण्टकः ५
क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा
९ दुद्रक्षुरः १० भक्षटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः
१२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ खादुकण्टः
१५ । अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । कृच्छ्राशरीरमेहविदाह-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृष्टो गुणो-
त्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अल्पार्थे कन् टाप्
इत्यञ्च ततः दुद्रा घण्टिका इति कर्मधारयः ।)
कथ्यलङ्कारविशेषः । घाघर इति घुङ्गुर इति च
भाषा ॥ तत्पर्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः
। २ । ६ । ११० ॥ दुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४
किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुरिका
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्षरी ९ । इति
जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥

दुद्रघोली, स्त्री, (दुद्रा घोली ।) चिविल्लिकाक्षुपः ।
दुद्रचक्षुः, स्त्री, (दुद्रा चक्षुः सा इवाकृतिरस्याः ।)
क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । चक्षुः २ चक्षूः ३ शुनक-
चक्षुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७
कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूल-
गुल्माशौविषव्यनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वल्पोष्ण ॥

दुद्रचन्दनं, स्त्री, (दुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्मधारयः ।)
रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्य पर्यायाः ।

“रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं दुद्रचन्दनम् ।
तिलप्रणं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

दुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (दुद्रा चिर्भिटा ।) गोपाल-
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुद्रचिर्भिटीति
च क्वचित् दृश्यते ॥)

दुद्रचूडः, ऐ, (दुद्रा चूडा यस्य ।) पक्षिविशेषः । गो-
सालिक इति भाषा । यथा,—
“श्वमल्लः दुद्रचूडो गूथलक्ष्मणः सालिकः” ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

दुद्रजन्तुः, ऐ, (दुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । इति
शब्दमाला ॥ स्वल्पप्राणिमात्रञ्च ॥ (आमलकशब्दे-
ऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
दुद्रजातीफलं, स्त्री, (दुद्रं जातीफलम् ।) आम-
लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुद्रजोरः, ऐ, (दुद्रः जोरः ।) स्वल्पजोरकः । इति
शब्दचन्द्रिका । क्षुद्रिया जोरा इति भाषा ॥
दुद्रजीवा, स्त्री, (दुद्रा जीवा कर्मधारयः ।) जीवन्ती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दुद्रता, स्त्री, (दुद्रस्य भावः । दुद्र + तल् टाप् च ।)
क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ॥

दुद्रत्वं, स्त्री, (दुद्रस्य भावः । दुद्र + त्वप्रत्ययः ।) अल्पता
कूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ॥

दुद्रतुलसी, स्त्री, (दुद्रा तुलसीति नित्यकर्मधारयः ।)
अर्जकः । स तु वर्वरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुद्रदंशिका, स्त्री, (दुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदंशकः ।

कोट डाँश इति भाषा । यथा,—
“पतङ्गिका पुच्छिका स्यात् दंशस्तु वनमज्जिका ।
प्राचिका चाल्पतज्जातिदंशी स्यात् दुद्रदंशिका” ॥
इति जटाधरः ॥

दुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + डोष् । दुद्रा दंशी ।) दुद्र-
दंशिका । इति जटाधरदण्डनात् ॥

दुद्रदुरालभा, स्त्री, (दुद्रा दुरालभा लताविशेषः ।)
स्वल्पदुरालभावृक्षः । तत्पर्यायः । मरुसम्भवा ३ विष्णारदा ४ अजभक्षा ५ अज-
दनी ६ उद्गभक्षिका ७ कषाय ८ फण्डिल ९
याहिणी १० करभ्रिया ११ करभादिका १२ ।
अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अस्त्वत्वम् ।
आसकासम्भनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शो यस्याः दुस्पर्शा ।)
दुद्रा दुस्पर्शा इति कर्मधारयः ।) अमिदमनी
इति राजनिर्घण्टः ॥ (जेयास्या अमिदमनी ॥ इति
विवृतिः ॥)

दुद्रधात्री, स्त्री, (दुद्रा धात्री ।) कर्कटवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दुद्रनासिका, स्त्री, (दुद्रा नासिका नासा ५ नः २ ।)
स्वल्पनासायुक्तः । तत्पर्यायः । नः क्षुद्रः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

दुद्रपत्रा, स्त्री, (दुद्रं पत्रं पर्शं यस्याः ।) ततः
चाङ्गेरी । इति हारावली ॥

दुद्रपत्री, स्त्री, (दुद्रं पत्रं अस्याः ।) ततो गोक्षुर-
त्वात् डोष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
पर्यायाः ।

“वचोग्रगन्धा षड्यस्या गोक्षुरो गोक्षुराश्च
दुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोया च लोमपत्रा ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
दुद्रपत्रसः, ऐ, (दुद्रा पत्रसो पत्रसश्चेति कर्मधारयः ।)

सुद्रो

लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वल्पकण्टाफलम् ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“लकुचः क्षुद्रपनशो लकुचो डड इत्यपि” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पुं, (क्षुद्रं पर्यं पत्रं यस्य) अर्जकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सूक्ष्मपत्रे चि ॥ (विवरणमस्यार्जक-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति निव्य-
कर्मधारयः) क्षुद्रपिशोषः । क्षुद्रपाषाणभेदो इति
ख्याता । तत्पर्यायः । क्षुद्रः पत्री २ पार्वती ३
नगभूः ४ अम्भकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्धवा ७
शैलोद्धवा ८ गिरिजा ९ नगजा १० । अस्या
गुणाः । त्रयस्त्रिंशद्भास्वरोहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली) वनपिप्पली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका) निव्यकर्मधारयः ।
मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप्) जीवन-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप्) भूमि-
जम्बुः । इति शब्दमाला । इन्द्रवारुणी । गोपाल-
कर्कटी । कण्टकारी । अग्निदमनी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अस्या अधमा ब्रूरा वा बुद्धि-
रिति यस्य) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेतनः ॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्मधारयः) ।
कसेरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेरुशब्दे ऽस्या
गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः) । स्वल्पव्याधिः । तस्य
गणना यथा । पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः
३ अरुचिका ४ इरिवेक्षिका ५ पनसिका ६ पा-
षाणगर्दभः ७ मुखदूधिका ८ वृक्षः ९ नीलिका

१० वल्लीकः ११ कक्षा १२ गन्धनाम १३
अभिरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्यः १६
परिवर्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुज-
प्रकाशः १९ सन्निरुजगुदः २० वृषणकच्छः २१

अहिपूतनः २२ गुदभंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४
अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८
तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः

३२ पद्मिनोकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यव-
प्रस्था ३५ अन्नालजी ३६ विरता ३७ इन्द्रवज्रा
३८ गर्दभिका ३९ जालगर्दभः ४० कच्छपी ४१
शर्कराशुभ्रः ४२ । एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा

पूर्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते ॥ ॥

अथ अरुचिकालक्षणमाह ।
“अरुचि वज्रवक्त्राणि वज्रलोदीनि मूर्धनि ।
अरुचि वक्त्राणि । अथारुचिकायाश्चिकित्सा ।
“नोशोत्पलस्य किञ्चलो धात्रीफलसमन्वितः ॥
शरीरमुक्तस्य लेपाङ्गनादरुचिकाम् ।
जिह्वाया रजो यक्षी मार्जवोत्पलसारिवा ।

सुद्रो

सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुचिकाम्” ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ * ॥

अथाभिरोहिणीलक्षणमाह ।

“कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीपपावकसन्निभाः ॥

सप्ताहान् दादशाहान् पक्षाहान् भ्रन्ति मानवम् ।
तामभिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्” ॥

सप्ताहदिव्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बो-
ध्यम् । भ्रन्तीत्यनुपक्रान्ताः । उपक्रान्तास्तु

साध्या एव । चरकेणाभिरोहिण्याश्चिकित्साया
उक्तत्वात् ।

तस्याश्चिकित्सा ।

“पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदभिरोहिणीम् ।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षरूपताम् ॥

शरीरस्य च संशुद्धिं तान्नु वृद्धां परित्यजेत्” ॥*

अथ विदारिकालक्षणमाह ।

“विदारिकान्द्वन्द्वतो कक्षावङ्गसन्निधौ ।
रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम्” ॥

अत्र पिङ्गकामिति विमिश्रपदमध्याहरणोपमम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

“विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम् ।
पाटनञ्च विपक्षायां ततो ब्रणविधिः स्मृतः” ॥*

अथावपाटिकालक्षणमाह ।

“अल्पीयसौ यदा हर्षात् बलाद्भवेत् स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघातादथवा चर्मैरगुदं च ते बलात् ॥

मर्दनात् पीडनादपि शुक्रवेगविघाततः ।
यत्रावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥

वातेन कर्कशा रुक्षा सूक्ष्मा क्षणा रुगन्विता ।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहदृष्ट्यासमन्विता ॥

श्लेष्मणा कठिना क्षिग्धा कण्डुमयत्ववेदना” ॥

अल्पीयः स्वल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्त्वाम् ।
अवपाद्यते विदार्यते ।

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“खेहलेदेरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्” ॥

अथ सन्निरुजगुदस्य लक्षणमाह ।

“वेगसन्धारणादायुर्विहृतो गुदसंश्रितः ।
निरुजद्वि महाखोटः सूक्ष्मं दारं करोति हि ॥

मार्गस्य सौक्ष्मात् लक्ष्णेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुजगुदं व्याधिमते विद्यात् सदुत्तरम्” ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

“सन्निरुजगुदे तैले सेको वातहरैर्हितः ।
तथा निरुजप्रकाशजियापि कथिता हिता” ॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह ।

“क्षिग्धा सर्वा ग्रथिता निरुजा मुद्रसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका” ॥

ग्रथिता गुम्फितेव । मुद्रसन्निभा मुद्राकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिर्हृषाचरेत् ।
शुक्लिशौराष्ट्रिकाक्षारकल्केष्वलेपयेन्मुजः ॥

कठिना क्षारयोगैश्च दावयेदजगल्लिकाम् ।
प्रामाणाजगल्लिकामुष्णकल्केरपि विलेपयेत् ॥

पक्वां ब्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

सुद्रो

अथान्नालजीलक्षणमाह ।

“घनामवक्त्रां पिङ्गकासुन्नतां परिमण्डलाम् ।
अन्नालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्” ॥

घनां कठिनाम् । परिमण्डलां वर्तुलाम् । अल्प-
पूयां स्वल्पसावाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“अन्नालजीं यवप्रख्यां पूर्वैः खेदेरुपाचरेत् ।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ॥

पक्वां ब्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—

“क्षिग्धा सर्वा ग्रथिता निरुजा मुद्रसन्निभा ।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।
अवक्त्राश्चालजीरुतास्तोकपूया घनोन्नताः ॥

ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता ।
कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोद्वरक् ॥

शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥

शाल्ललीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याश्च मुखदूधिकाः ॥

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
जीयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥

पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोद्वरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विरता विरतानना ॥

गात्रेष्वन्तश्च वृत्तस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।
या प्रद्वर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥

सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।
मण्डला विपुलेत्यत्रा सरागपिटिकाचिता ॥

कच्छेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिवात् ।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥

तादृशी महती लेका गन्धनामेति कीर्तिता ।
चर्मखेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाऽऽयाः ।
दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥

शोफोऽपाकस्तनुक्ताम्बो ज्वरकुष्माण्डगर्दभः ।
मलैः पित्तोत्पन्नैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्राभाः सान्निपातिनी ।
पक्षाहात्पक्षरात्राह पक्षाहान् हन्ति जौरितम् ॥

त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जवृद्धिभिरिवेक्षिका ।
विदारौ कन्दकठिना विदारौ कक्षावङ्गणे ॥

मेदोऽनिलकफैर्ग्रथिताः सायुमांसशिराश्रयैः ।
भिन्नो वसान्यमध्यामं खेत्तत्रोत्पन्नोऽनिलः ॥

मांसं विप्रोथ्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ॥
दुर्गन्धं रुधिरं क्षिप्तं नागवर्णं ततो मसाः ॥

तां खावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्कराशुभ्रम् ।
याणिपादतले सन्तो जवृद्धं बोधनीयते ॥

वल्लीकवच्छनेऽग्निसद्वृक्षगुभिरुखैः ।
रुग्दाहकण्डूदोषो वल्लीकोऽसौ समस्तजः ॥

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कोलवदुस्त्रो जायते कदरन्तु तत् ॥
 वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ॥
 अग्निकरोति वाह्यान्तर्मांसस्य ततः शुद्धत् ॥
 कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदस्ततः ॥
 कुर्यात् पित्तानिषं पाकं नखमांसं सरगज्वरम् ॥
 चिप्यमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखश्च तम् ॥
 कृष्णोऽभिघाताद्भूतश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात् कण्डूलोदान्वितान्तराः ॥
 अङ्गुल्योऽलसमिवाङ्गुलिभांस्तिलकालकान् ॥
 कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसांस्तानेव चोन्नतान् ॥
 माधेभल्लवततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥
 तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्त सः ॥
 कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥
 शोकक्रोधादिकुपितादावपित्तान्मुखे तनु ॥
 श्यामलं मण्डलं यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥
 परुषं परुषस्पर्शं यङ्गं श्यानश्च मारुतात् ॥
 पित्तात्तामान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमल्फात् ॥
 रक्ताद्रक्तान्तमातामं शोषं चिमचिमायते ॥
 वायुनोदीरितः स्नेहा त्वचं प्राप्य विशुध्यति ॥
 ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ॥
 अल्पकण्डूरविलोदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥
 असम्यग्गमनोदीर्णपित्तस्नेहान्ननिग्रहेः ॥
 मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
 उत्कोठः सोऽनुबन्धुल कोठ इत्यभिधीयते ॥
 प्रोक्ताः षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥
 इति वामटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥
 अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—
 “विस्वावेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ॥
 खेदयित्वा यवप्रत्यां विलयाय विलेपयेत् ॥
 दारुकुष्ठमनोङ्गलैरित्यापाषाणगर्दभात् ॥
 विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् ब्रणवत्साजगल्लिकान् ॥
 रोध्रकुलम्बरवचाप्रलेपो मुखदूषिके ॥
 वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्पशुक्तयः ॥
 अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिरास्थः ॥
 निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ॥
 पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारम्बधलेपनम् ॥
 विद्यतादीन्तु जालान्तांश्चिकित्सेन्निरिवेल्लिकान् ॥
 पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायान्निरोहिणीम् ॥
 विलङ्घनं रक्तविमोक्षणश्च
 विरूक्षणं कायविशोधनश्च ॥
 धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
 कुर्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥
 विदारिकां हृते रक्ते स्नेहग्रन्थिवाचरेत् ॥
 मेदोऽर्जुदक्रियां कुर्यात् सुतरां शर्करार्जुदे ॥
 प्रवृद्धं सुवज्जिह्वं सशोफं मन्मथि स्थितम् ॥
 वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्येदितरत् पुनः ॥
 शुद्धस्यास्ते हृते लिम्पेत् सपट्टारिवतामृतैः ॥
 श्यामाकुलित्यकामूलदन्तीपल्लसक्तुभिः ॥
 यक्ते तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ॥
 शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
 शस्त्रेणोक्तं निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ॥
 निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥

चिप्यं शुद्धा जितोष्णं साधयेच्छकर्मणा ॥
 दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥
 धान्यास्तिसिक्तौकासीसपटोलीरोचनातिलैः ॥
 सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्देहेतु तिलकालकान् ॥
 माषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ॥
 तद्वदुक्तं शस्त्रेण चर्मकीलजतुमणी ॥
 लाञ्छनादित्रये कुर्याद् यथासन्नं सिराव्यधम् ॥
 लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिहृत्तल्वगङ्गुरैः ॥
 यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मज्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥
 लेपः सनवनीतावा श्वेताश्चखुरजामघी ॥
 रक्तचन्दनमज्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ॥
 वटाङ्गुरा मसूराश्च यङ्गणा मुखकान्तिदाः ॥
 द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्वपाः पयसा सह ॥
 पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमास्तयङ्गलाञ्छनम् ॥
 क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा मृष्टनिस्तुषाः ॥
 मसूराः क्षीरपिष्टा वातीक्ष्णाः शास्त्रलिकण्टकाः ॥
 स गुडः कोलमज्जा वा शशाङ्क क्षौद्रकाल्कितः ॥
 सप्ताहं मातुलुङ्गश्च कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥
 पिष्टा वाक्क्षालयसा सक्षौद्रा मौश्लीजटा ॥
 गौरस्थिमशुलीमूल-युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥
 जम्बामपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ॥
 लेपः सर्वकृत् पिष्टं खरसेन च तिन्दुकम् ॥
 उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा ॥
 इदमुदत्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥
 रभिरैवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ॥
 यथादोषतृकान् खेहान् मधुककाधसंयुतैः ॥
 यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ॥
 घृतं गुडश्च गोमूत्रं पचेदादर्विलेपनात् ॥
 तदभ्यङ्गान्निहत्याशु नीलिकायङ्गदूषिकान् ॥
 मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥
 कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायाङ्गचन्दनम् ॥
 न्यग्रोधपादांस्तृणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ॥
 सनीलोत्पलमज्जिष्ठं पालिकं सतिलाङ्गके ॥
 पक्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥
 लाक्षापतङ्गमज्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः ॥
 अजाक्षीरदिगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
 नीलिकापलितयङ्गवलीतिलकदूषिकान् ॥
 हन्ति तन्नस्यमभ्यस्ते सुखोपचयवर्णकत् ॥
 मज्जिष्ठा श्वरोद्भवस्तु वरिकालाक्षा हरिद्राद्यं
 नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ॥
 पत्रं धातुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
 पतङ्गं कनकलवचं कमलगं जीजं तथा केसरम् ॥
 सिक्थं तुल्यं पद्मकाद्योवसायं
 मज्जाक्षीरं क्षीरिहृत्ताम्बुचाभौ ॥
 सिद्धं सिद्धं यङ्गनील्यादिनाश्रे
 वक्त्रे च्छायामेन्दवीक्षाशु धत्ते ॥
 मार्कवस्त्रसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ॥
 प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहश्च वज्जिना ॥
 उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वेष्व कौष्ठिकम् ॥
 इति वामटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥
 “समासेन चतुस्त्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ॥
 तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रत्याऽन्यालजो विद्यता

कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रदृष्टा पनसिका पाषाण-
 गर्दभो जालगर्दभः कक्षा विस्कोटकोऽधिरो-
 हिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करा-
 र्जुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिकाकदर-
 मलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽसंधिका पलितं मसू-
 रिका यौवनपिडका पाशनीकण्टको जतुमणि-
 र्मशकश्चर्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं यङ्गः परि-
 वर्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदो-
 ऽहिपूतनं दृषणकच्छर्गुदम्भश्चेति” ॥ इति सुश्रुते
 निदानस्थाने चयोदशोऽध्याये ॥ अत्रोक्तचिकित्सा-
 दिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

“क्षुद्ररोगेषु सर्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
 दोषान् दृष्ट्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
 तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
 यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थं कल्पयेत्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥
 क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा ।) वराहक्रान्ता । इति
 केचित् ॥
 क्षुद्रवर्ष्णा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्ष्णा ।) वरटा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूलपोती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) बृहती ।
 इत्यमरः ॥
 क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।)
 श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशङ्कुः, पुं, (क्षुद्रः शङ्कुः खल्यशङ्कुजातिः ।
 जोड्डा इति भाषा । तत्पर्यायः । शङ्कुनखः २ ।
 इत्यमरः १ । २० । २२ ॥ शङ्कुनकः ३ । इति
 तट्टीका ॥ क्षुद्रकः ४ शङ्कुः ५ भयशङ्कुः ६ ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् ।
 दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्मधारयः ।)
 यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशार्दूलः, पुं, (क्षुद्रः शार्दूलः । नित्यकर्मधारयः ।)
 चित्रयात्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रशीर्षः, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मधूरशिखाक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क्षुद्रशुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । नित्यकर्मधारयः ।)
 जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (कटभीशब्दोऽस्या विवृतिर्जातः ।)
 क्षुद्रस्नेधान्तकः, पुं, (स्नेहान्तं अन्तकः स्नेधान्तकः ।
 क्षुद्रः स्नेधान्तकः ।) भूकर्वुदारकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) अल्पश्वासः ।
 रोगः । यथा,—
 “रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्यं तत्र स्नेहलाक्षा-
 सेविनोऽध्यशनशीलस्यायायामिनो दिवास्त्र-
 रतस्य चाम एवान्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनु-
 कामन्नतिस्नेहान्नेदो जनयति तदतिस्थौल्यमाय-
 त्तम्” ॥

सुद्रहि

दयति तं अतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्नप्र-
खेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्र-
मेवाविशन्ति” । इत्यादि सुश्रुते १६ अध्यायः ॥

तस्य निदानादि यथा,—
“यैरेव कारणैर्हिक्का वज्रभिः संप्रवर्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्पूर्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥
क्षुद्रकस्तमकश्चिद्वी महागूर्ध्वश्च पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥
प्रायूपं तस्य हृत्पीडा भक्तदेवोऽरतिः परा ।
आनाहः पार्श्वयोः स्थूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥
क्षिप्रद्वारममाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।
निषस्रस्यैति श्रान्तिश्च स क्षुद्र इति संज्ञितः” ॥
इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्यायः ॥
“रुद्धायाः सोढवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखा यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुण्ण्युचितां गतिम् ॥
नेत्रियाणां व्यथां नापि काश्चिदुत्पादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चायत्तलक्षणाः” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता) अर्क्तादिगणान्तर्गत-
रुद्रविशेषः । यथा,— “अर्कालंकाररुद्रद्वयना-
गदन्तीमयूरकभार्गीराखेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वे-
तारुद्रिकाव्यलवणास्तापसदृक्षश्चेति ॥
अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
क्षुद्रिकुष्ठप्रश्मनो विशेषाद्वर्णशोधनः” ॥
इति सुश्रुते ३६ अध्यायः ॥
क्षुद्रसह्या, स्त्री, (सह + अच् टाप् च । क्षुद्रा सह्या
कर्मधारयः क्षुद्रस्य सह्येके) । सुद्रपर्णी । (अस्याः
पर्याया यथा,—
“सुद्रपर्णी क्षुद्रसह्या कामुद्रा सिंहपर्णिका ।
वन्धा मार्जारागन्धेति स्वरूपपर्याये च ते” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्या व्यवहारो
यथा, वमनभेषजान्तर्गतकषायविशेषे । “सुमनाः
सौमनसायिनी हरिद्रा दारुहरिद्रा वक्षीरपुनर्नवा
महासह्या क्षुद्रसह्या कषायैश्च” । इति चरके
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥ इन्द्रवारुणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रसुवर्ण, स्त्री, (क्षुद्रं सुवर्णम् । नित्यकर्मधारयः) ।
रौतिः । इति राजनिर्घण्टः । (पित्तलम्) ॥
क्षुद्रहा, [नृ] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान्
सहस्रनामस्तोचम् । हन् + क्तिप्) महादेवः । इति शिव-
तौयानुशासनपर्वणि शिवसहस्रनामसु एतन्नाम
नास्ति । लिङ्गपुराणोक्तविष्णुव्रतशिवसहस्रनाम-
स्तोत्रे चक्षुहा इति नाम वर्तते । यथा,—
“प्रज्ञानबुद्धिरक्षुद्रः चक्षुहा नित्यसुन्दरः ।
धैर्यायधैर्यो आजीशः साकल्यः शर्करीपतिः” ॥
इति रुद्रचरितसारः ॥
क्षुद्रहिक्का, स्त्री, (क्षुद्रा हिक्का नित्यकर्म-

सुद्रादि

धारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः) ॥
क्षुद्रहिक्कुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिक्कुली । नित्यकर्मधारयः) ।
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिक्कु-
लिकाशब्ददर्शनात् ॥
क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद्र + “स्फायितश्चिवश्चिश्चिक्लिपि
क्षुदीति” । उणां । २ । १३ । इति रक् ततयाप्) ।
वज्रा । नटी । वेश्या । सरघा । कण्टकारिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“अनाक्रान्ता स्पृष्टी व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका ।
सिंहौ धामनिका क्षुद्रा वृहती कण्टकारिका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“कण्टकारी तु दुष्पश्चां क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा” ॥
उभे च वृहत्तौ । यत आह सुश्रुतः ।
“क्षुद्रा या क्षुद्रभद्राख्या वृहतीति निगद्यते” ।
गुणाश्चास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्या
व्यवहारो यथा, पञ्चतित्तकषाये ।
“क्षुद्रामृताभ्यां सहनगरेण
सपौष्करश्चैव किराततित्तम् ।
पिवेत्कषायनिवह पञ्च तित्तं
ज्वरं निहन्त्यहविधं समग्रम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंग्रहे ज्वराधिकारे) ।
चङ्गेरिका । हिंसा । मत्तिकाभात्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ वादरता । इति शब्दरत्नावली ॥
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥
क्षुद्राभिमन्थः, पुं, (क्षुद्रः अभिमन्थः) । दशमूले
प्रसिद्धरुद्रविशेषः । कोटा गणियारि इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । तपनः २ विजया ३ गणिका-
रिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृद्धः ७
तनुत्वा ८ । अस्य गुणाः ।
“अभिमन्थद्वयश्चैव तुल्यं वीर्यरसादिषु ।
तत्त्वयोगानुसारेण योजयेत् समनीधया” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्राञ्जनं, स्त्री, (क्षुद्रं अञ्जनम्) । चक्षुरोगस्यौषध-
विशेषः । यथा,—
“गोमूत्रपित्तमदिराशुक्राज्जीरसे पचेत् ।
क्षुद्राञ्जनं रसे चायत् यक्षतस्त्रैफलेऽपि वा ॥
सैन्धवोपहितं युञ्जग्नहितं वेशुगङ्गरे ॥
मेदो यक्षदृष्टतश्चाजं पिपलं सैन्धवं मधु ।
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् ॥
कोशे खदिरनिर्माले तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्” ॥
इति सुश्रुते १८ अध्यायः ॥
क्षुद्राखण्डमत्स्यसंघातः, पुं, (क्षुद्राणां अखण्डमत्स्यानां
अखण्डात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः
समूहः) । पोताधानम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
पोना इति भाषा ॥
क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रः आदिर्यस्य स कषायः) ।
कण्टकार्यादिकषायः । यथा,—
“क्षुद्रामृतानागरपुष्कराङ्गयेः
क्षतः कषायः कफमाह्नोत्तरे ।

क्षुद्राम्ना

सन्धासकासारचिपाश्चर्यज्वरे
ज्वरे चिदोषप्रभवेषुपि शस्यते” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुद्रान्तं, स्त्री, (क्षुद्रं अन्तं उदरस्थनाडीभेदः) ।
हृदयस्थितसूक्ष्मान्तम् । यथा,—समाननासः पव-
नस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषा
वाचो युक्तिप्राचुर्याभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रप-
ञ्चयितुमाह ।
“वपा वसावहननं नाभिः क्षोम यक्षत् क्षिहा ।
क्षुद्रान्तं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥
प्राणाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्तं गुद एव च ।
उदरश्च गुदौ कौथौ विस्तारोऽयमुदाहृतः” ॥
वपा प्रसिद्धा । वसा मांसखेदः । नाभिः प्रसिद्धा ।
अवहननं पुष्पसः । क्षीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः ।
ते च मांसपिण्डाकारे सत्यकुक्षिगते । यक्षत्
कालिका । क्षोम मांसपिण्डः । ते च दक्षिण-
कुक्षिगते । क्षुद्रान्तं हृत्स्थान्तम् । वृक्कौ
हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वस्तिर्मुत्राशयः ।
पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आम्राशयोऽपक्वान-
स्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्तगुदो-
दराणि प्रसिद्धानि । वाह्याद्गुदवलयान्तगुद-
वले द्वे । तौ च गुदौ कौथौ कोष्ठे नाभेरधः
प्रदेशे भवौ । अयश्च प्राणायतनस्य विस्तार-
उक्तः । पूर्वस्त्रोके तु सङ्क्षेपः । अतएव पूर्वस्त्रोको-
क्तानां केधाश्चिदिह पाठः । इति मिताक्षरायां
प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ (“पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,—
“नाभिश्च हृदयश्च क्षोम च यक्षत् क्षीहा च वृक्कौ
च वस्तिश्च पुरीषाधाराश्चाम्राशयश्चेति पक्वा-
शयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्तश्च स्थूलान्तश्च
वपावहश्चेति” । इति चरके प्राचीरस्थाने ७
अध्याये) ॥
क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्रः अपामार्गः । कर्मधारयः) ।
रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तापा-
मार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्) ॥
क्षुद्रामलकं, स्त्री, (क्षुद्रं आमलकम् । नित्यकर्मधारयः) ।
आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ काठ आमला
इति भाषा ॥
क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य) ।
कर्कोटवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुद्रासः, पुं, (क्षुद्रः आसः । नित्यकर्मधारयः) ।
कौषासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
पर्यायाः ।
“कौशाम उक्तः क्षुद्रासः क्षमिवृद्धः सुकोष्कः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य कौशामशब्दे ज्ञेयाः) ॥
क्षुद्रासपनसः, पुं, (क्षुद्रः असपनसः) । लकुचः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लकुचशब्दे विवृतिरस्य
व्याख्येया ॥)
क्षुद्रास्त्रा, स्त्री, (क्षुद्रा अस्त्रा) । अस्त्रलोणिका ।
यथा,—
“क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्रास्त्रा चास्त्रलोणिका” ॥
इति हारावली । शशाङ्गुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधा

क्षुधाक्षिका, स्त्री, (क्षुद्रा अक्षिका ।) वृक्षविशेषः ।
आववति इति आवता इति च हिन्दी भाषा ॥
तत्पर्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रास्त्रा ३ चुक्रिका ४
लोणास्त्रा ५ चतुःपत्री ६ लोणा ७ वोङ्गा ८
अक्षपत्रिका ९ अम्बला १० अक्षवती ११ अस्त्रा
१२ दन्तशठा १३ शाखास्त्रा १४ अक्षपत्री १५ ।
अस्या गुणाः । अक्षरसत्वम् । उष्णत्वम् । वज्रि-
वर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोष-
दुर्गमकफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् ततः टाप् पूर्वतः
इत्त्वम् ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्का-
रोगप्रकारभेदः । यथा,—

“विहृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जन्मूलात् प्रधाविता” ॥
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

क्षुद्रेकुटी, स्त्री, (क्षुद्रा इक्षुदी कर्मधारयः ।) यवासः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्दे ज्ञातयमस्या
विवरणम् ॥)

क्षुद्रेर्वारः, पुं, (क्षुद्रा इर्वारः कर्मधारयः ।) गोपाल
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काको-
दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी ।)
मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) खल्यपूतिका-
शकः । तत्पर्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मण्डपी ३ ।

अस्या गुणाः । “रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्या
खयम्” । पूर्व्या उपोदका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोलूकः, पुं, (क्षुद्र उलूकः नित्यकर्मधारयः ।)
डुडुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, ल्यप् औ क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां
-परं-सकं-अनिट् ।) क्षुद्रक्षणेच्छा । ल्यप्, अक्षु-
धत् । य, क्षुध्यत्यत्रं बुभुक्षितः । औ, क्षोद्धा ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध् बुभुक्षायां सम्प्रदादित्वाद्
क्षिप् हलन्तत्वाद् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति
दुर्गादासः ॥ अश्ववहारजिह्वीर्षा इति ॥ “या देवी
सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता” । इति देवी-
माहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ तत्पर्यायः ।
अश्वनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥
तत्कार्याणि यथा,—

“आधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया नृपसत्तम ! ।

कुण्डली मुकुटी खग्वी तथैवालङ्कृतो नरः ।

क्षुधार्त्तो न विराजते प्रेतवत्क्षितो नृणाम् ॥

स्त्रीरत्नविविधान् भोगान् वस्त्राणाभरणानि च ।

न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः ॥

यथा भूमिगतं तोयं हविरग्निभिः शुष्यति ।

शरीरस्थूलतया धातुः शुष्यते जाठराग्निना ॥

न शृङ्गोति न आत्राति चक्षुषा न च पश्यति ।

दह्यते वेपथे मूढः शुष्यते च क्षुधार्दितः ॥

मूकत्वं बधिरत्वञ्च जरान्ध्रत्वञ्च पशुताम् ।

क्षुधाव

रौद्रं मर्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रवर्तते ॥

भगिनीं जननीं पुत्रं भार्यां दुहितरं तथा ।

भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति” ॥

इति वज्रिपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोद्रेकविषये कुशलः
निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विल्लान्तरदन्तः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-
पीडितः । यथा,—

“अर्थातुराणां न सुदृढं बन्धुः

कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा

क्षुधातुराणां न बलं न तेजः” ॥

इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्तः, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः कृतो वा तृतीयातत्प-
रुषे कृतस्य द्रष्टाः ।) क्षुधोदितः । यथा,—

“शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।

जजागार तदा रात्रौ भुतो नीहारवारिणा” ॥

इति शिवरहस्ये शिवरात्रिप्रतकथा ॥ (यथा, च
मनुः । १० । १०७ ।

“भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।

वक्त्रिणां प्रतिजग्राह दधोस्तुलो महातपाः” ॥)

क्षुधाभिजननः, पुं, (क्षुधां अभिजनयतीति । अभि +
जन् + ल्युः ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मत्पृ मस्य
वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि-

रोगनाशकगुडिका । यथा,—

“रसायो गन्धकाभ्याणि त्रुषणं चिफला वचा ।

यमानो शतपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ॥

प्रत्येकं पलमेघान्तु घण्टकण्ठपुनर्नवा ।

माणकं यश्चिकेष्टेनकेशराजसुदर्शनाः ॥

दण्डोत्पला चिद्रदन्ती जामाढरस्तचन्दनम् ।

भृङ्गापामार्गकुलका मण्डूकश्च पलाङ्कम् ॥

आर्द्रकखरसेनाथ गुडिकां संप्रकल्पयेत् ।

वदरास्थिसमाक्षैर्वा भक्षयित्वा पिबेदनु ॥

वारिभक्तं जलक्षैव प्रातरुत्थाय मानवः ।

वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णाविनाशिनी ॥

अभिश्च कुरुते दीप्तं भस्मकश्च नियच्छति ।

अक्षपित्तश्च शूलश्च परिणामकृतश्च यत् ॥

तत्सर्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।

मधुरं वर्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे” ॥

इति भैषज्यरत्नावल्यामक्षपित्तचिकित्सा ॥ तस्याः
खल्यदृष्टेर्देवी तत्रैव द्रष्टव्यौ ॥ क्षुधायुक्ते त्रि ॥

(क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—

“सप्त पञ्चचतुर्भागाश्चक्षुक्षारकद्वये ।

त्रयस्त्रयः पट्टनाश्च द्वौ द्वौ मरिचचित्रयोः ॥

शुण्ठीलवङ्गयोर्द्वौ द्वावस्त्रयोगेन भावयेत् ।

वटीक्षौलप्रमाणेन कारयेद्विषजां वरः ॥

आमशूलमक्षपित्तं पित्तशूलं विशेषतः ।

दुर्गमग्रहणीसुग्रा मजीर्णानि विनाशयेत् ॥

नाम्ना क्षुधावती ह्येषा वज्रदेवेन निर्मिता ।

क्षुपडो

अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेदावानलो नरः” ॥
इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाग्नाधिकारे ॥

क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधया वा सागररसः
इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः ।

यथा,—

“त्रिकटु त्रिफला चैव तथा कवणपञ्चकम् ।

क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्ववद्विषम् ॥

गुडामात्रां वटीं कुर्यात्क्षुधैः पञ्चभिः सह ।

क्षुधासागरनामायं रसः सूर्येण निर्मितः” ॥

पूर्ववद्विषमित्यतवक्ष्युक्तभागवत् । तेनात्र विषस्य
भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः ।) यदा क्षुधा जाता
ऽस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।) क्षुधा-

न्वितः । तत्पर्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३
अशनायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

क्षुधुनः, पुं, (क्षुध् बुभुक्षायां + “क्षुधिपिप्पिभिः
कित्” । उणां । ३ । ४४ । इति उन्नन् स च

कित् ।) स्नेहभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौ-परं-सकं
“सेट्” ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुपः । इति दुर्गा-

दासः ॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + “इगुपधेति कः” । ३ । १ । १३५ ॥
ङ्रस्त्रशाखाश्रिफः । क्षुद्रदन्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ।

(यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।

“तस्या रूपेण स गिरिवेशेन च विशेषतः ।

स सवत्क्षुपस्ततो हिरण्य इवामवत्” ॥)

श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेषः । यथा—

“जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।

रौहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलन्महा ।

भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्महा ।

चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसरो गरुडश्चजात्” ॥

इति महाभारते हरिवंशे १६३ अध्यायः ॥

इत्लाकुराजपिता । यथा,—

“आसीत् क्षतयुगे तात ! मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।

तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्निरिति विभ्रुतः ।

प्रसन्नैरभवत् पुत्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः ।

क्षुपस्य पुत्रस्त्विद्वान्कुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः” ॥

इति महाभारते १४ । ४ । २४ ॥ द्वारकापञ्चिका

दिक्स्थपर्वतः । यथा,—

“दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्गो विराजते ।

इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः” ॥

इति महाभारते हरिवंशे

निर्माणे १५७ अध्यायः ॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप् + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुपकश्च

यथा,—

“अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उन्नतः ।

अवदमूलः क्षुपको यददुत्पादने सुखः” ॥

इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपालः, पुं, (क्षुप् + आलुप्रत्ययः ।) आनीया

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोऽमुष्टिः, पुं, (डल् उव्क्षेपे + अच्

गुणः लकारश्च डत्वम् । दस्यापि डत्व एवोदयः

गतानां दानिंश्चत् सङ्ख्याकानां उपनिषदां सह-
नाव वत्विति श्रान्तिरिति" ॥

क्षुरिकापत्रः, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्र-
मस्य ।) शूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी; स्त्री, (क्षुरः अस्या अस्तीति । इतिः डीप्
च ।) वराहकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित-
भार्या च ॥

क्षुरी, [न] पुं, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इतिः ।)
नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥

क्षुरी, स्त्री, (क्षुरः क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + स्वार्थे
डीप् ।) क्षुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुरीति
च पाठः ॥

क्षुल्लः, त्रि, (क्षुल्ल सम्पद्ये + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।
क्षुल्लं जाति गृह्णातीति । क्षुल्ल + ला + कः ।) लघुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।

“अटप्रमः क्षुल्लसुखावहानां
तेषाम्भते क्षणकथाम्भुतोधात्” ॥)

क्षुल्लकः, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुल्लः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १० ॥ स्वल्पः । नीचकः । कनिष्ठः ।

दरिद्रः । इति भरतः ॥ यामरः । दःखितः ।
(यथा, भागवते । ४ । ३० । २६ ।

“येनोपश्रान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाग्रिधः” ॥)

खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खल्लक
इति च पाठः ॥

क्षुल्लकः, पुं, (क्षुल्ल + संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् ।) क्षुल्ल-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधना-
दिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—

“कङ्कुलं गैरिकं शङ्खं काशीसं टङ्कणन्तथा ।

नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ॥

जम्बीरवारिणा खिल्लाः क्षालिताः कोष्णवारिणा
शुद्धिमायान्यमी योज्या भिषगभिर्योगसिद्धये” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षुल्लतातः, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चासौ
तातश्चेति नित्यकर्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता ।

इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां
खुल्लतात इति पाठः ॥

क्षुल्लतातकः, पुं, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन् ।) पितृव्यः ।
इति जटाधरः । खुडा इति भाषा ॥

क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ङ् ।) भूमिः । क्षेत्र इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । वप्रम् । २ । केदारः ३ । इत्यमरः । २ ।

६ । ११ ॥ वलजम् ४ निष्कृतः ५ राजिका ६

पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ ॥ तत्समूहवाच-
कानि यथा,—

“कैदारकान् कैदार्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा ।
वारटश्चेति पर्यायः क्षेत्रवृन्दे निगद्यते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ तद्देदा यथा,—

“त्रीहिमवोचितं क्षेत्रं त्रीहिमं तत् समीरितम् ।

प्रात्युद्भवोचितं यत्तु प्रालेयमभिधीयते ॥

यत्तु यवोचितं क्षेत्रं यवकं यवकोचितम् ।

अधिकोद्भवनं यत्तु अधिकं तत् प्रकीर्तितम् ॥

विलोद्भवोचितं यत्तु विलयं तैलीनमित्यपि ।

एवं मायान्तु माधीणं कौद्रयं कौद्रवीणवत् ॥

तथा भङ्गश्च भाङ्गीनमुन्मौमीनमित्यपि ।

अथ मौद्गाश्च मौद्गीनमण्यमाणवीणवत् ॥

माधकोद्भवमङ्गोमासुद्गाणुप्रभवोचितम् ।

बीजाकृतमुत्कृष्टमुत् नोतिसमाङ्गये ॥

सीत्वं कृष्टश्च हल्यश्च द्वितीयाकृतमित्यपि ।

त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृष्णभूमिषु ॥

श्रम्भाकृतं द्विहल्यश्च द्वितीयां द्विगुणाकृतम् ।

द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु ॥

त्रोणाङ्ककृतार्थादेव्यापादौ त्रौणिकस्तथा ।

स्यादाङ्किकखारोको उत्तमर्णादयस्त्रिषु ।

आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च प्राकादौ त्रौणिकोऽपि च” ॥

इति च शब्दरत्नावली ॥

परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—

“न कुर्यात् सख्यवैराग्यं विवादं न च प्रैशुनम् ।

परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्” ॥

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ *

अपि च । मनुः ।

“आत्मनो यदि वान्धेयां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पितृन्तश्चैव वत्सकम्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * तत्रस्थजलगुणाः ।

“कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्” ॥

इति राजवल्लभः ॥ *

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—

“आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।

कथितं नातिदूरे च वर्तते नरसत्तमौ” ॥ *

कामरूपक्षेत्रं यथा,—

“नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।

चिरान्तं कामदो देवो न चिरादयत्र ज्ञानदः ॥

तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्वसूरिभिः ।

कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यातमं परम्” ॥

इति च कालिकापुराण ५० अध्यायः ॥ *

गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।

“तीराद्व्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” ॥

नारायणक्षेत्रं यथा,—

“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तुचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भात्तरे वरे ॥

तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।

एतेष्वेतेषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।

स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ *

भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।

“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्भूते गुरौ ।

आधाने सोमपाने च वपनं समस्तं स्मृतम्” ॥

भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ *

गयाक्षेत्रं यथा,—

“प्रक्षेत्रोऽं गयाक्षेत्रं कौशमेकं गयाशिरः” ॥

इति वायुपुराणम् ॥ * । पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—

मुनय ऊजुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं समहत् क्षेत्रं परमपावनम्” ॥

इत्यादि ।

“एतत् क्षेत्रवरश्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
खयं वपुषान् यचास्ते खनाम्ना ख्यापितं हि तत्” ॥
इत्युक्तलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“पृथग्धावहितो ब्रह्मन् ! गुह्यानामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यततः ॥

कौकामुखे वराहश्च मन्दरे मधुसूदनम् ।

अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ॥

माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपान्तकम् ।

ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ॥

पाण्डिस्तले तु देवेशं वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।

वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ॥

नैमिषे पीतवासश्च गवां निष्कर्मणे हरिम् ।

शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ॥

कुजाश्वके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।

गरुडध्वजं तोषके च गोविन्दं नागसाङ्गये ॥

वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।

केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ॥

पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृषद्वयां जयध्वजम् ।

दण्डविन्दुने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥

केशे वटे महाबाहुमन्तं तेजसो वने ।

विशाखसूर्ये विश्वेशं नारसिंहं वने वने ॥

लोहाकुले रिपुहरं देवप्राले त्रिविक्रमम् ।

पुरुषोत्तमं दण्डपुरे कुलके वामनं विदुः ॥

विद्याधरं वितस्तायां वारणे धरणीधरम् ।

देवदारवने गुह्यं कावेर्यां नागशायिनम् ॥

प्रयागे योगमूर्त्तिश्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।

कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयग्रीधरम् ॥

उज्जयिन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्मृते चतुर्भुजम् ।

हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हनानुधुम् ।

लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ॥

भञ्जीरे वासुदेवश्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।

आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ।

कुप्रेष्ठं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।

चित्रकूटे नागमोक्षश्च मेरुपट्टे च भास्करम् ॥

विरजं पुष्पमत्यायां बालक्षामीकरे विदुः ।

यशस्करं विपाश्यायां माहिष्मत्यां ज्ञानाश्रमम् ॥

क्षीराब्धौ पद्मनाभश्च विमले तु वनाश्रमम् ।

शिवनद्यां शिवकरं गयायाश्च गदाधरम् ॥

सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।

अष्टवर्षितु नामानि कीर्त्तितानि विप्रैर्वतः ॥

क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि मानवैः ।

द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ॥

वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” ॥

इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * । मेवादि

द्वादशराशिः । यथा,—

“राशिनामानि च क्षेत्रं भूतं सङ्ख्यानाम् ॥

मेवादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” ॥

यद्याद्यां क्षेत्राणि यथा,—

“कुञ्जशुक्रवृन्दकौस्यशुक्रावनीशुवाम् ।

श्लोकं

जीवाकिंभानुजेन्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।

“मेषमङ्गारकक्षेत्रं वधं शुक्रस्य कीर्तितम् ।

मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्कटकस्य तु ॥

सूर्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।

धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भको ॥

मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्तितम्” ॥

इति गण्डे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।

“इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते” ॥

कुतः शरीरस्य क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

मिति । हे कौन्तेय ! क्षेत्रवद्विषयं शाङ्करभाष्यम् ।

यथा, “इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिष्टं शरीर-

श्लोकं

इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ६ । ३३ ।

“क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम्” ॥)

ग्रहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयो-

र्जानाय करणसूत्रं दत्तद्वयम् ।

इष्टादाहोयः स्यात्तत्स्यर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।

अथ चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञे ॥

तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् ।

मूलं कोटिः कोटिश्रुतिस्तथोरन्तरात् पदं बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

कोटिस्तुष्टयं यत्र दोस्तयं तत्र का श्रुतिः ।

कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याश्च भुजं वद ॥

कोटिः ४ । भुजः ३ । भुज-

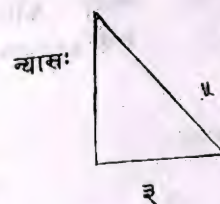
वर्गः ६ । कोटिवर्गः १६ ।

एतयोर्योगात् २५ । मूलं

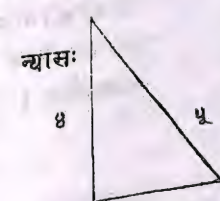
५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

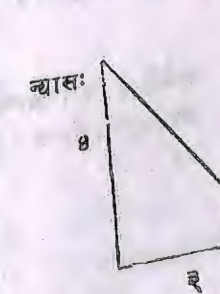
प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धदत्तम् ।

राशोरन्तरवर्गेण द्विग्रे घाते युते तयोः ।

वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराद्विः ।

वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ॥

कोटिस्तुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

कोटिः ४ । भुजः ३ । भुज-

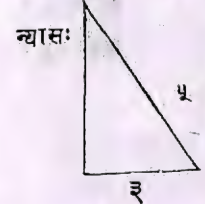
वर्गः ६ । कोटिवर्गः १६ ।

एतयोर्योगात् २५ । मूलं

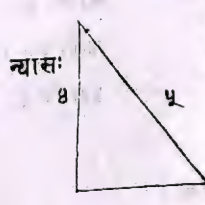
५ कर्णो जातः ॥

श्लोकं

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

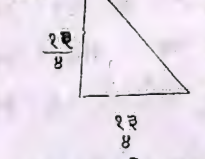
अथ भुजज्ञानम् ।

उदाहरणम् ।

साङ्ख्यत्रयमितो बाहुय्येन कोटिश्च तादृशी ।

तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।

पदं गुणपदक्षुब्धत्वात् निकटं भवेत् ॥

इयं कर्णकरणी १६६ । अस्याः क्षेत्रात् १३५२ ।

अयुतत्रयः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ ।

इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं

लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः ४००० । अयं कर्णः ।

एवं सर्वत्र ॥

अथ भुजोऽस्माद्विगुणोऽक्षिप्त्वा-

दिष्टस्य क्षयैकवियुक्तयामम् ।

कोटिः पृथक् क्षेत्रगुणा भुजोना

कर्णो भवेत्क्षयमिदन्तु जायम् ॥

इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता

द्विःस्थापितेष्टोनयुताद्विंशता वा ।

तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा

बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।

प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

इष्टो भुजः १२ । इष्ट-

२ । अनेन द्विगुणेन ४ ।

गुणितो भुजः ४८ । इष्टः

१ । अथा ४ । एको-

नया ३ । भक्तो कर्णा

कोटिः १६ । इयमिष्ट-

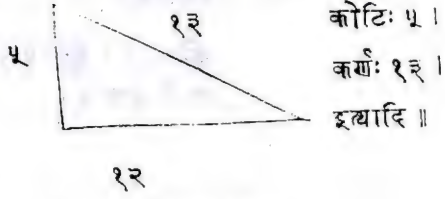
गुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

त्रिकोणोऽयम् वा ।

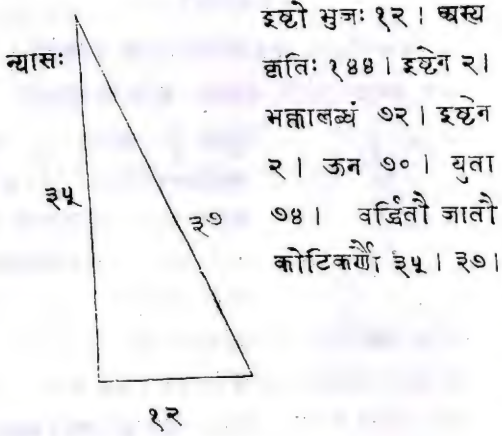
क्षेत्रं

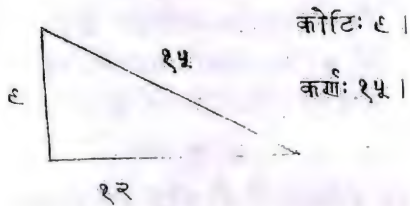
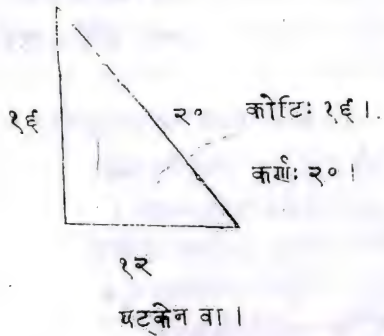
पञ्चकेन वा।

अथ द्वितीयप्रकारेण।

चतुष्टयेन वा।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने
करणसूत्रं वृत्तम्।

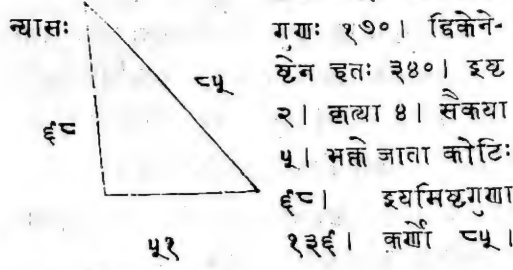
इत्येन निम्नात् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्वैकयुजा यदाप्तः।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिम्नी
तत्कर्णयोरेन्तरमत्र बाहुः ॥

उदाहरणम्।

यश्चाप्रीतिमिते कर्णे यौ यावत्कर्णीगतौ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविदः सत्वरम् ॥

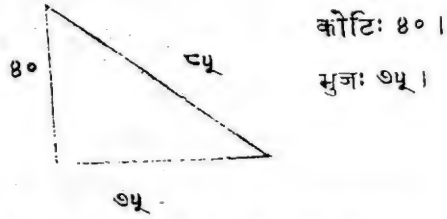
२५२

क्षेत्रं

नित जातो भुजः ५१।

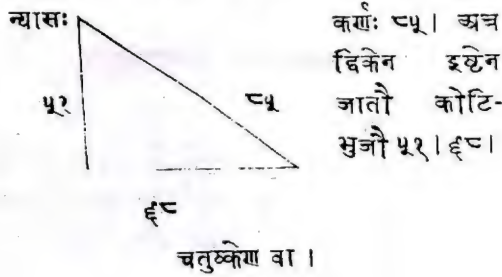
चतुष्कोणेन वा।

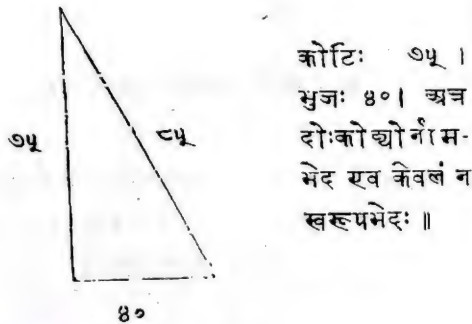
पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विगुः कर्णोऽथवा हतः।

फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पूर्वादाहरणे।

चतुष्कोण वा।

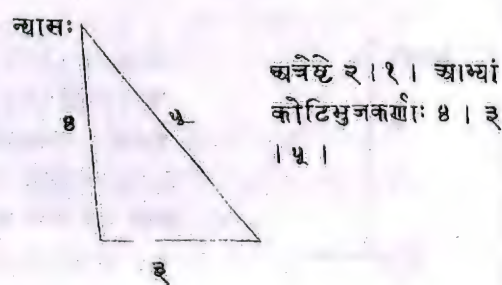

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
करणसूत्रं वृत्तम्।

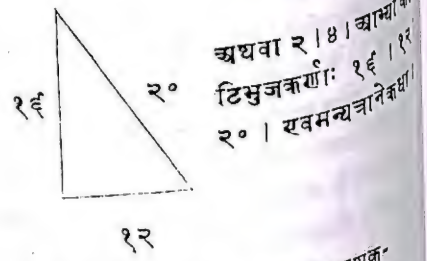
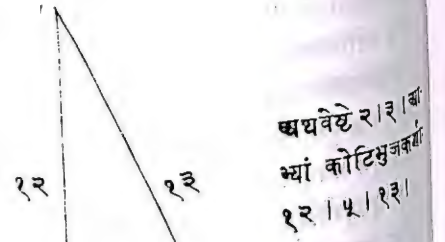
इष्टयोराहतिर्द्विगु कोटिर्वर्गान्तरं भुजः।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणीगतः ॥

उदाहरणम्।

यैर्यैस्त्रासं भवेत् जातं कोटिदोःश्रवणैः सखे।
चीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षणः ॥

क्षेत्रं

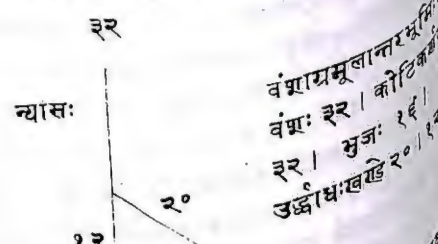

कर्णकोटियुतौ भुजे च छाते पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम्।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोर्द्ध्वतलेन पृथक्युतौ।
वंशौ तदूर्द्ध्वं भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ॥

उदाहरणम्।

यदि समभुवि वेणुर्द्विचिप्राणिप्रमाणो
गणकः! पवनवेगादेकदेशे समभ्रः।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गुलप्रं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेश भ्रमः करेभु ॥

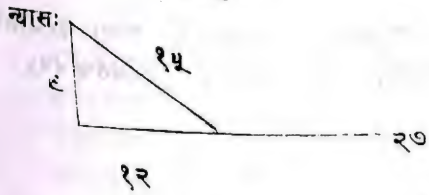
बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्याश्च छातायां पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम्।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिविलान्तरेण
भक्तः फलं ब्यालविलान्तरालात्।
प्रोध्यं तदूर्द्ध्वप्रमितैः करैः स्यात्
विलायतो ब्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम्।

अस्ति स्तम्भतले विलं तदुपरि क्रीडाविले
स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भ-
गान्तरे। दृष्ट्वाहिं विलमात्रजन्ममपनत्
सं तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्विलात् कति
साध्येन गत्योर्युतिः ॥

क्षेत्र

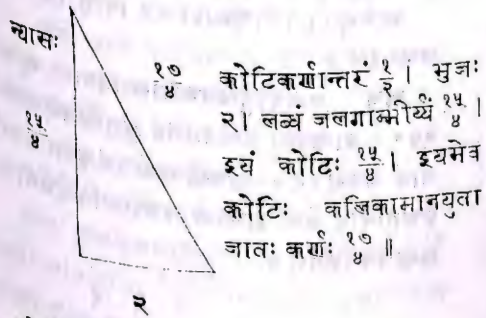
न्यासः ६ अहिविलान्तरम् २०। जाता विल-
युयोर्मध्यहस्ताः १२॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करण-
सूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तरात्
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्थं क्रमात् कोटिकर्णो भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्वत्र योज्यम्॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमर्थं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्वयदम्भो
वदैवं समानीय पानीयमानम्॥

उदाहरणम्।

चक्राकौञ्चाकुलितसलिले कापि दृष्टं तडागे
तोयादृष्टं कमलकलिकायं धितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मनं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम्॥

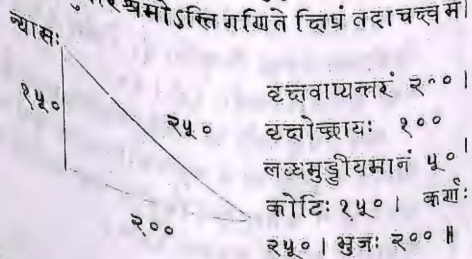

कोटिकर्णान्तरं १। भुजः
२। लम्बं जलगाभीर्यं १५।
इयं कोटिः १५। इयमेव
कोटिः कलिकामानयुता
जातः कर्णः १७॥

कोटिकर्णान्तरं १। भुजः
२। लम्बं जलगाभीर्यं १५।
इयं कोटिः १५। इयमेव
कोटिः कलिकामानयुता
जातः कर्णः १७॥

उदाहरणम्।

वृत्ताद्वल्लभतोच्छ्रयाच्छ्रवयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्थाय परो जुवं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्द्वि गतावुड्डीयमानं किय-
विहन्। चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदा चत्त्वमे।

वृत्ताद्वल्लभतोच्छ्रयाच्छ्रवयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्थाय परो जुवं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्द्वि गतावुड्डीयमानं किय-
विहन्। चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदा चत्त्वमे।

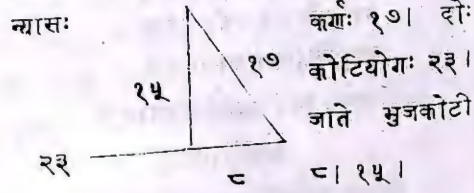
२५३

क्षेत्र

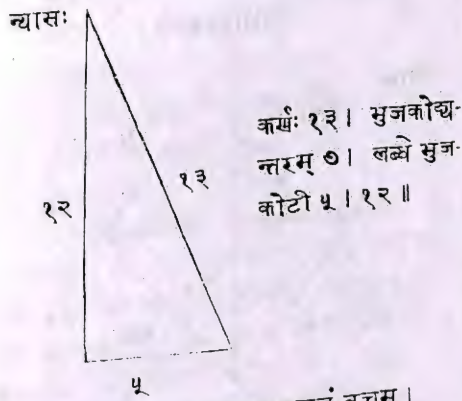
भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्
करणसूत्रं वृत्तम्।
कर्णस्य वर्गादिगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः खगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्थं भुजकोटिमाने॥

उदाहरणम्।

दशसप्ततिकाधिकः कर्णस्त्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद॥

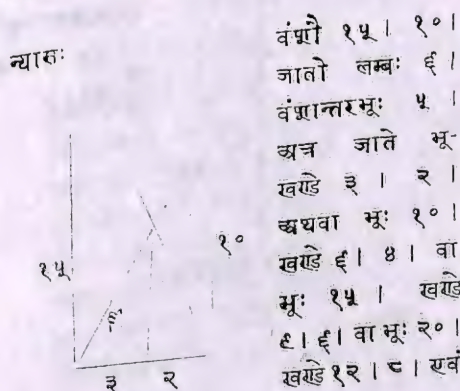
उदाहरणम्।
दोःकोट्योरन्तरं श्रैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम!॥

लम्बाववाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।
अन्योन्यमूलाग्रसूत्रयोगात्
वेणोर्वधे योगहते च लम्बः।
वंशौ खयोगेन हतावभीष्ट-
भूषौ च लम्बोभयतः कुलखण्डे॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेणोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरतरमूलाग्रसूत्रयुतेर्लम्बमानकाचल॥

सर्वत्र लम्बः। स एव यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः
कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र
प्रतीतिः

२५५

क्षेत्र

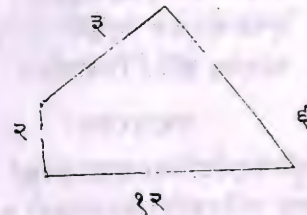
अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

दृष्टोद्विष्टभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः सत्या।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या क्षेत्रं तदक्षेत्रम्॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिषड्भुजा भुजास्त्यस्य त्रिषस्रवाः।
उद्विष्टा यत्र दृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत्॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्य-
स्यानुपपत्तिर्दर्शनीया॥

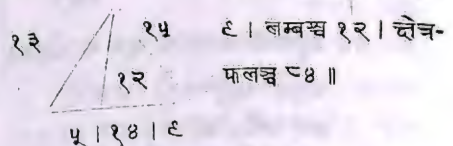
आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्थाद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हतो लब्धः।
द्विःस्थः भूखण्डयुता दलितबाधे तयोः स्याताम्॥
स्वाबाधा भुजकोट्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूखण्डे स्यात् त्रिभुजे फलं भवति॥

उदाहरणम्।

क्षेत्रे महीमनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोट्यमिति फलाख्याम्॥

भूः १४। भुजौ १३।

न्यासः १५। लम्बे आबाधे ५।

५। १४। ६

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे॥

भुजौ १०।

न्यासः १७। भूमिः

६। अत्र त्रि-

भुजेभुजयो-

र्योग इत्या-

क्षेत्रं

दिना लब्धम् २१। अनेन भूखना न स्यात्। अस्मा-
देव भूरुपनीता। शेषार्द्धमृगगता बाधा दिग्वै-
परीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आबाधे ६। १५। अत
उभयत्रापि जातो लम्बः ८। फलम् ३६॥

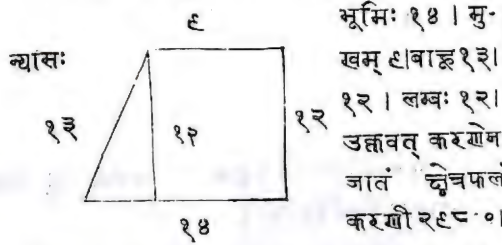
चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्यष्टस्यफलानयने

करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्वदोर्धुतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्तुटफलं चतुर्भुजे
स्यष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके ॥

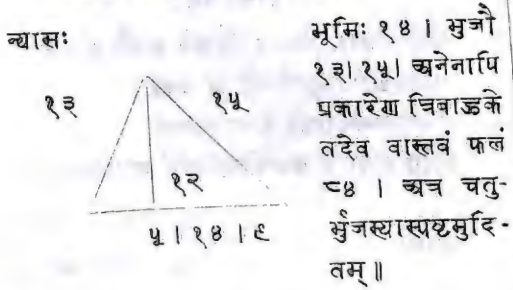
उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्गसङ्घा-
बाह्व त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसंज्ञक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः ॥

अस्याः पदं किञ्चिद्भूगमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१।
इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निम्नं
कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं
१३८।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहरणस्य।

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च ॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रयान्तः प्रवे-
श्यमानौ तत्संस्तौ स्वकर्णौ सङ्कोचयतः। इतरौ
तु वह्निः प्रसरन्तौ स्वकर्णौ वर्द्धयतः अत उक्तं
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।
लम्बयोः कर्णयोर्वैकमनिर्दिष्टापरः कथम्।
पृच्छतानियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम् ॥
स पृच्छकः पिपाचौ वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम् ॥

२५४

क्षेत्रं

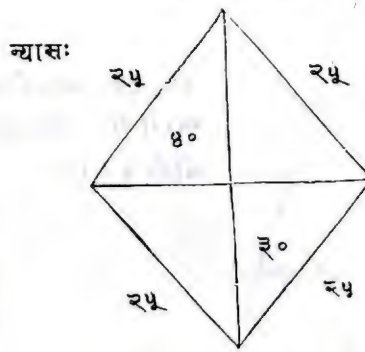
समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं
सार्द्धश्लोकद्वयम्।

इष्टा अतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्पा च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम् ॥
अतुल्यकर्णाभिहृतिर्दिभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः ॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डम् ॥

अत्रोद्देशकः।

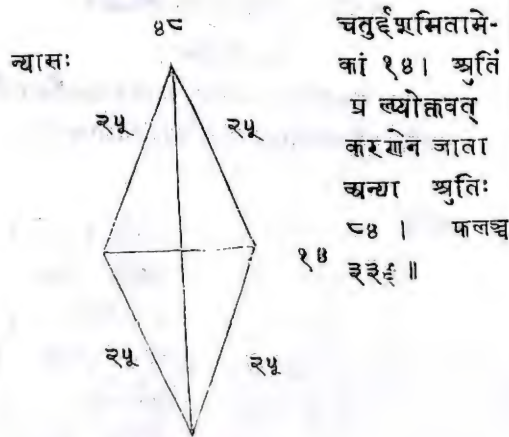
क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणकः। प्रचक्ष।
तुल्यश्रुतेष्व खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम् ॥

प्रथमोदाहरणम्।

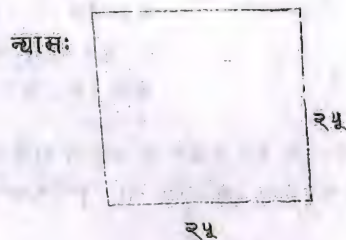

भुजाः २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंश-
न्मितामेकां ३० अतिं प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन
जातान्या अतिः ४० फलञ्च ६०० ॥

अथवा।

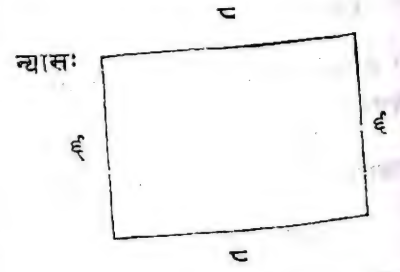
द्वितीयोदाहरणम्।

क्षेत्रं

तत्कृत्योर्योगपदं कण इति जाता करणीगता
अतिरुभयत्र तुल्यैव १, २५०। गणितञ्च ६२५।

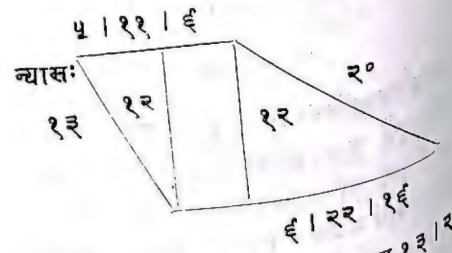
अथायतस्य।

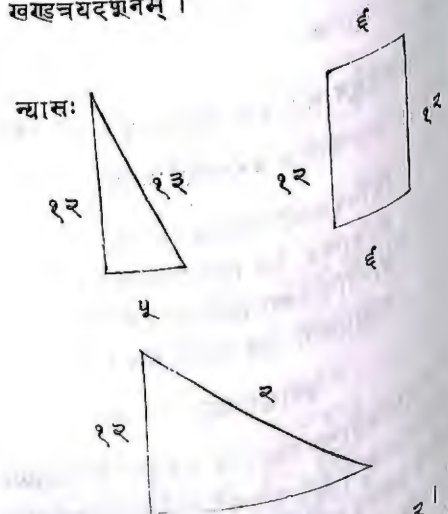
विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाह्व त्रयोदशप्रमितौ च लम्बः
सूर्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात् ॥

अत्र सर्वदोर्धुतिदलमित्यादिना स्थूलत्वेन
२५०। वास्तवन्तु लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डमिति
जातं फलम् १५८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि
पृथगानीय एक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया
खण्डत्रयदर्शनम्।

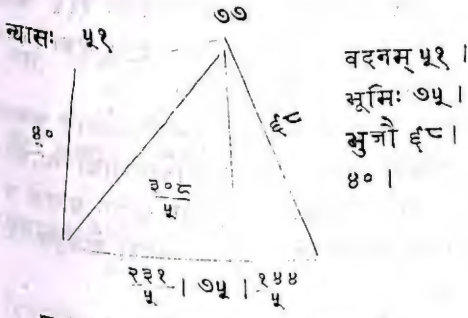

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३।
द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। २०।
यस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।
अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातः फलं यत्
आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं यत्
प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। ततो यत्
एषामेक्यं सर्वक्षेत्रफलम् १५८।

क्षेत्रं

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सथो भुजो द्विगुणविंशतिसन्मिताऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

वदनम् ५१ ।
भूमिः ७५ ।
भुजो ६८ ।
४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु

लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः

प्रागवत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सत्यभुजाग्राद्विगुणभुजमूल-

गामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमिताः ७७ कल्पित-

त्वेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण

एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सत्यभुजः ६८ । भूः

सैव ७५ । अत्र प्रागवलम्बो लम्बः ३० ८ ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-

विशेषमूलं कथितावधा सा ।

तद्गुणभूवर्गसमन्वितस्य

यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सत्यभुजाग्रालम्बः किल कल्पितः ३० ८ ।

अतो ज्ञातावधा १४४ । तद्गुणभूवर्गसमन्वितेत्या-

दिना ज्ञातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकरणज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य

स्त्रासे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।

कर्णौ तयोः लम्बामितरौ च बाह्व

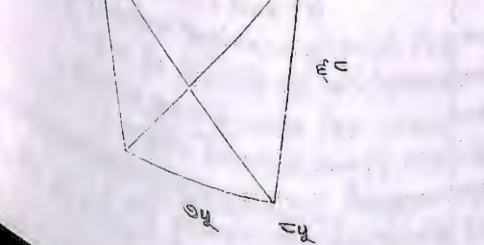
प्रकल्प्य लम्बावधे च साध्ये ॥

आवाधयोरेकककुपस्थयोर्यत्

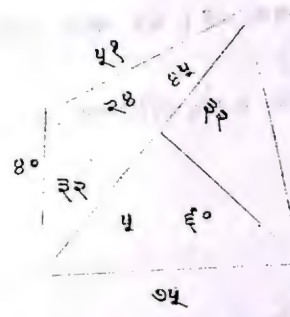
स्यादन्तरं तत् क्षतिसंयुतस्य ।

लम्बैकवर्गस्य पदं द्वितीयः

कर्णो भवेत् सर्वचतुर्भुजेषु ॥

क्षेत्रं

तत्र चतुर्भुजे सत्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूल-
गामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्ण-
रेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये
अस्य उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमौ तदितरौ च भुजौ
प्रकल्प्य प्रागवलम्बः आवाधा च साधिता तद-
र्णनं लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आवाधयो
४५ । ३२ । रेकककुपस्थयोरन्तरस्य १३ । क्षते
१६६ लम्बैक्य ८४ । क्षतेषु ७०५६ । योगः ७२२५ ।
तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।
अत्रैककर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं सत्यभुजेक्यमुर्वी

प्रकल्प्य तच्छेषमिती च बाह्व ।

साधोऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः

सोर्थाः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ॥

तदन्यलम्बान्न लघुक्षतेपदं

ज्ञात्वैककर्णः सधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच-

मानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लघुलघुभुजयो-

रेक्यं भूमिस्तिरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च

लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न

स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेव-

सुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम् ।

अस्य तु कर्णोभयतः स्थिते ये

तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्रासयोः फले ६२४ । २३१० ।

अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम् ।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य

मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।

भुजौ भुजौ अथवदेव साध्ये

तस्यावधे लम्बमितिस्तत्तत्र ॥

आवाधयोना चतुरस्रभूमि-

स्तलम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।

समानलम्बे लघुदोः कुयोगा-

न्मुखान्यदोः संयुतिरल्लिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

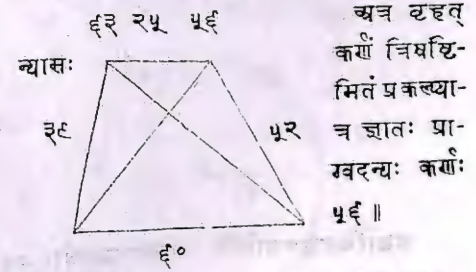
द्विपञ्चाशन्मितत्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।

मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥

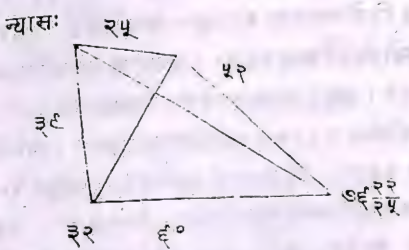
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वेरुदाहृतम् ।

क्षेत्रं

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरो ब्रूहि समलम्बश्च तच्छ्रुतौ ॥

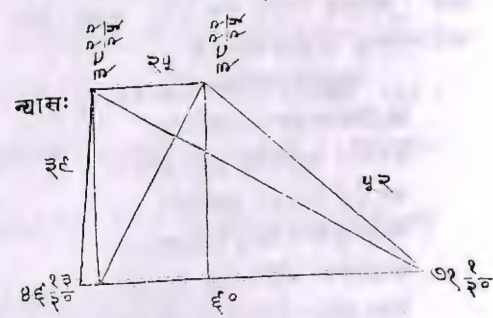

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२
प्रकल्प्य प्रागवत् साध्यमाने कर्णे ॥

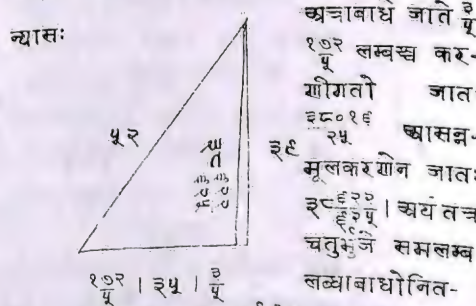

जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयो-
र्मूलयोः २४ ३३ । ५१ ३३ । एकं द्वितीयः कर्णः
७६ ३३ ।

अथ तदेव क्षेत्रेण समलम्बम् ।

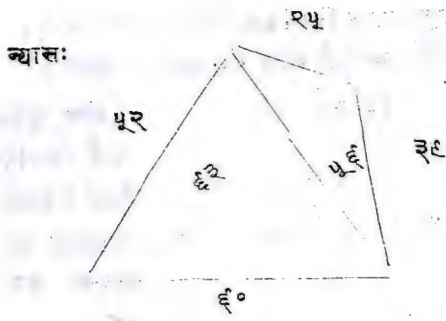

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति-
ज्ञानार्थं अत्रैकलम्बांशहारयोः
षट्पञ्चते पतिते ।

अत्रावाधे जाते ३
१७२ लम्बस्य कर-
णीगतो जातः
३८०१६ आसन्न-
३६ मूलकरणेन जातः
३८६३० । अयं तत्र
चतुर्भुजे समलम्बः
लम्बावाधोनित-
भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४६ । अयं
कर्णवर्गः । एवं उहदावाधातो द्वितीयकर्णवर्गः
२१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातो कर्णो
७१ ३० ४६ ३३ एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ
कर्णौ बद्धा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव
कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।
कर्णाश्रितभुजघातैक्यसुभयथान्योन्यभाजितं भूमी
येत् । योगेन भुजप्रतिभुजहयोः कर्णौ कर्णौ
विषमे ॥

क्षेत्रं

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयोः २५।
३६। घातः ६७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घातः
३१२०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०६५। तथा द्वितीय-
वारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००।
तथा द्वितीयवारम् ३६। ६०। अनयोर्घाते २३४०।
घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४०। एतदैक्यं भुजप्रतिभुज-
योः ५२। ३६। घातः २०२८। पश्चात् २५। ६०।
अनयोर्वधः १५००। तयोरैक्यम् ३५२८। अनेन
कोन ३६४०। गणितं जातं पूर्वैक्यं १२,८४१,६२०।
प्रथमकर्णाश्रितभुजघातेकोन ४०६५। भक्तं
लब्धं ३१३६। अस्य मूलं ५६। एककर्णस्तथा
द्वितीयकर्णाथं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातेकोन ४०
६५। भुजप्रतिभुज-३५२८। वधयोगगुणितं जातं
१४,४४७,१६०। अन्यकर्णाश्रितघातेकोन ३६४०
भक्तं लब्धं ३६६६। अस्य मूलम् ६३। द्वितीयः
कर्णः। अस्मिन् विषये क्षेत्रे कर्णो साधनं अस्य
कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम् ॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः

परस्परं कर्णहता भुजा इति।

चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं

श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥

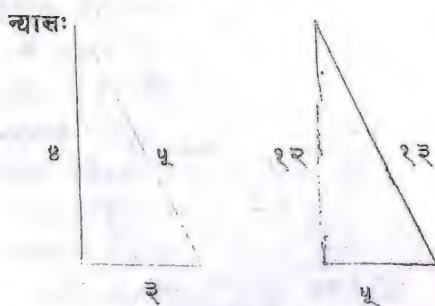
बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक् स्या-

देका श्रुतिः कोटिभुजा वधैक्यम्।

अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्

पूर्वैः कृतं यद्वृद्धं तत्र विद्मः ॥

जात्यक्षेत्रद्वयम्।

एतयोः इतरैतरकर्णहता भुजाः कोटय
इतरैतरकर्णहताः कोटयो भुजा इति कृते जा-
तम् २५। ६०। ५२। ३६। तेषां महती भूलघृ-
मुखमितरौ बाह्व इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शनं इमौ
कर्णौ महतावासेनानीतौ ६३। ५६। अस्यैव
जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोटयोर्घातौ जातौ ३६।
२०। अनयोर्द्वयोरैक्यम् कर्णः ५६। बाह्वोः ३। ५।
कोटयोश्च ४। १२। घातौ २५। ४८। अनयो-

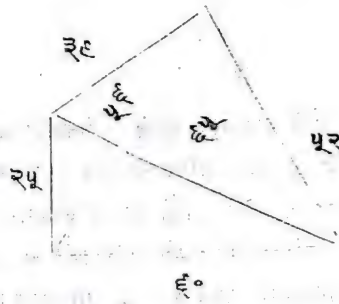
२५६

क्षेत्रं

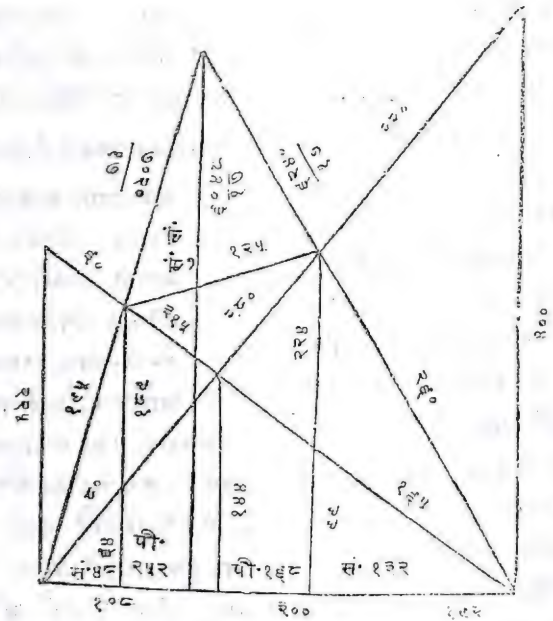
रैक्यमन्यः कर्णः ६३। एवं श्रुती स्यातां एवं
सुखेन जाते ॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्वधं कृत्वा न्यस्तं
क्षेत्रम्।

न्यासः

न्यासः।

सूचावाधा १५३६ सूचावाधा २५६४।

भूमानम् ३००। सुखम् १२५। बाह्व २६०।
१६५। कर्णो २८०। ३१५। लघ्वौ १८६। २२४॥

अथ सन्ध्यादानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम्।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्यं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य।

सन्ध्याना भूः पीठं साध्यं यस्याधरे खण्डम् ॥

सन्धिर्द्विष्यः परलम्बश्रवणहतः परस्य पीठेन।

भक्तौ लम्बश्रुत्योर्गोमात् स्यातामधःखण्डे ॥

लम्बः १८६। तदाश्रितभुजः १६५। अनयो
र्मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाह्वोर्वधोर्गोमादिना गता बाधा
सन्धिसंज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा
सा पीठसंज्ञा २५२।

एवं द्वितीयलम्बः २२४। तदाश्रितभुजः २६०।
पूर्ववत् सन्धिः १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बसाध्यः १८६। खण्डं साध्यम्।

अस्य सन्धिः ४८। द्विष्यः ४८। परलम्बेन

२२४। अवशेन च २८०। एयगुणितः १०७५२।

१३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तौ लम्बं

लम्बाधःखण्डम् ६४। अवगाधःखण्डञ्च ८०।

एवं द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२। पर-

लम्बेन १८६। कर्णेन च ३१५। एयगुणितः

क्षेत्रं

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५। द्वितीयकर्णो

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्।

क्षेत्रे यत्र प्रतत्रयं ३०० क्षितिमितिकृते
१२५ तुल्यं मुखं बाह्व खोत्कृतिभिः २६० प्रराति
क्षितिभिः १६५ तुल्यौ च तत्र श्रुती। एक
खाद्ययमैः २८० समा तिथिगुणैः ३१५ अस्याप
तल्लम्बकौ तुल्यौ गोक्षितिभिः १८६ तथा जिनयमि
२२४ योगाच्छ्रवो लम्बयोः ॥

तत् खण्डे कथयाधरे अवशयोर्गोमाच्च लम्बवधि
तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्गोमाद्यथा स्यातातः
सावाधं वद लम्बकञ्च भुजयोः सूचाः प्रमाणे च
सर्वं गणितिक। प्रचक्ष्य नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षौ
ऽसि चेत् ॥

परस्य पीठेन २५२। भक्तौ लम्बं लम्बाधःखण्डम्
६६। अवगाधःखण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्गोमादधोलम्बज्ञानार्थं
सूत्रं वृत्तम्।

लम्बौ भूभौ निजनिजपीठविभक्तौ च वंशौ लम्बौ
ताभ्या प्रागवत् श्रुत्योर्गोमालम्बः कुलखण्डे च ॥
लम्बौ १८६। २२४। भू ३००। भौ जातौ
५६७००। ६७२००। खखपीठाभ्यां २५२। १६८।
भक्तौ एवमत्र लम्बौ वंशौ २२५। ४००। अस्याप
मन्योन्यमूलाग्रमसूत्रयोर्गोमादिकरणेन
कर्णयोर्गोमादधोलम्बः। १४४। भूखण्डे च १०८।
१६२॥

अथ सूचावाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं
वृत्तत्रयम्।

लम्बहतौ निजसन्धिः परलम्बगुणः समाकृत्यो क्षेत्रम्।
लम्परसन्धोरैक्यं हारस्तेनोद्भूतौ तौ च ॥
लम्परसन्धौ भूभौ सूचावाधे एयगुणितं स्याताम्।
हारहतः परलम्बः सूचीलम्बौ भवेद्वृद्धः ॥
सूचीलम्बभुजौ निजनिजलम्बोद्भूतौ सूचाः ॥
एवं क्षेत्रक्षौदः प्राक्षेक्षेदाश्रिकान् क्षेत्रम् ॥

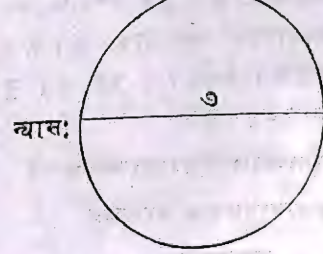
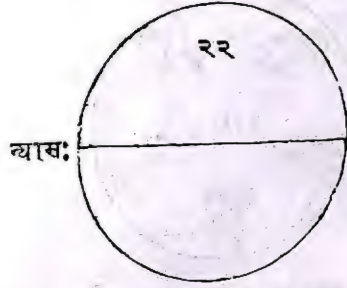
चैत्र

२५७
चैत्र

चैत्र

अथवा परिधितो यासानयनाय ।

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय ।

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७ $\frac{११}{३६२७}$ ।

व्यासः ७ । गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् $\frac{२४८७}{२५००}$ ।

स्थूलं वा ७ ।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने
करणसूत्रं सार्द्धं वृत्तम् ।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।
वृत्तचित्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्यैव जालम् ।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिर्णयं
वङ् मिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

व्यासस्य वर्गं भनवाग्निनिर्घ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते ।

उदाहरणम् ।

रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यासहारयोग्यम् ॥

वङ्गासस्तुरगैर्मितः किल फलं चित्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि
किम् ।

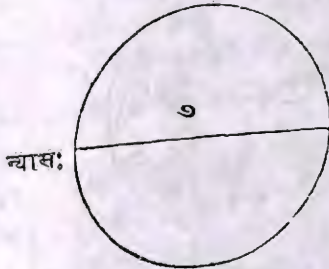
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशंशुगुगोलघनं फलं स्यात् ॥

पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलञ्च विमलां चेद्वैतुसि लीला-
वतीम् ॥

व्यासः ७ । अस्य वर्गं ४९ । भनवाग्निनिर्घ्ने
पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् $\frac{२२३४}{५०००}$ ।

वृत्तचित्रफलदर्शनाय ।

अथवा व्यासस्य वर्गं ४९ । रुद्राहते ५३६ ।
शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् $\frac{२८१}{२}$ । घनीकृत-
व्यासदलम् $\frac{३४३}{२}$ । निजैकविंशंशुगुगोलस्य
घनफलं स्थूलम् $\frac{१७६२}{३}$ ।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं
सार्द्धं वृत्तम् ।

व्यासः ७ । परिधिः $\frac{१२३६}{१२५०}$ । क्षेत्रफलम् $\frac{२४२३}{५०००}$ ।

व्याव्यासयोगान्तरघातस्थूलं
व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात् ॥

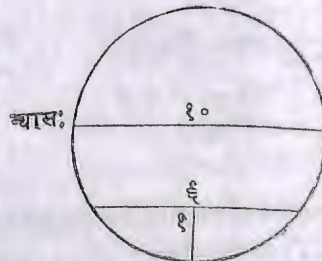
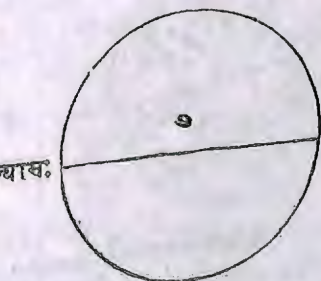
गोलपृष्ठफलदर्शनाय ।

व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
स्थूलं द्विनिर्णयं भवतीच्छ जीवा ।

जीवार्द्धवर्गं शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् ।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र व्या षष्टिता सखे ।।
तत्रैयं वद वाणाज्यां व्यावायाभ्याश्च विस्तृतिम् ॥

व्यासः १० । व्या ६ । योगः १६ । अक्षरम् ४ ।
जातः ६४ । स्थूलम् ८ । एतदूनो व्यासः २ ।

अत्र किलायं लम्बः २२४ । अस्य सन्धिः १३२ ।
अयं परलम्बेन १८६ । गुणितो २२४ । अनेन
भक्तो जातः समाकृत्यः $\frac{८६१}{८}$ । अस्य परसन्धिश्च
४८ । योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$ । अनेन भूतः ३०० ।
समः $\frac{२६७३००}{८}$ । परसन्धिश्च । $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो

जाते सख्यावाधे $\frac{३५६४}{१७}$ । $\frac{१५३६}{१७}$ । एवं द्वितीयः
समाकृत्यः $\frac{५१२}{६}$ ।

द्वितीयो हारः $\frac{१७००}{६}$ । अनेन भूतः खरियः
समः $\frac{१५३६००}{६}$ । परसन्धिश्च $\frac{३६६००}{१}$ । भक्तो

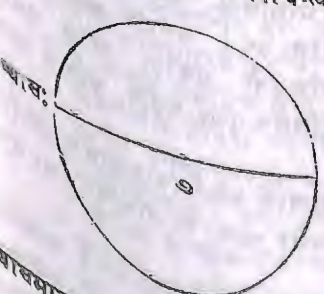
जाते सख्यावाधे $\frac{१५३६}{१७}$ । $\frac{३५६४}{१७}$ । परलम्बः २२४ ।
धूमि ३०० । गुणो हारेण $\frac{१७००}{६}$ । भक्तो जातः

सूचीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$ । सूचीलम्बेन भुजौ १६५ ।
२६० । गुणितौ खखलम्बाभ्याम् १८६ । २२४ ।
वधाक्रमं भक्तौ जातौ समार्गवृद्धौ सूचीभुजौ
 $\frac{६२४०}{१७}$ । $\frac{७०२०}{१७}$ ।

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणय-
चैराशिकसूक्ष्मम् ॥

अथ वृत्तचित्रे करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासे भनन्दासि ३६२७ हते विभक्ते
खवाणसूत्र्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः ।
द्वाविंशतिर्ने विहृतेऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यासहारयोग्यः ॥

उदाहरणम् ।
विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षु ।
द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्याश्च सखे विचिन्त्य ॥

व्यासमानम् ७ । लम्बं परिधिमानम् $\frac{१२३६}{१२५०}$ ।
स्थूलो वा परिधिर्लम्बः २२ ।

चैव

दक्षितः १। जातः शूरः १। व्यासः १०।
शरीनात् ६। शूर १। सङ्गुणात् ६। मूलम् ३।
द्विनिघ्नं जाता जीवा ६। एवं ज्ञाताभ्यां व्या-
वाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा- ६। ई ३।
वर्गे ६। शूर १। भक्ते ६। शूर १। युक्ते
जातो व्यासः १०।

अथ उत्तान्तस्त्रासदिनवासान्तचैत्राणां
भुजमानानयनाय करणसूत्रं

उत्तत्रयम् ।

त्रिङ्गुकाभिनभसन्त्रैः १०३६२३

स्त्रिवाणाद्युगाद्यभिः ८४८५३।

वेदाभिवाणखाद्यैश्च ७०५३४

खखाभाभरसैः ६०००० क्रमात् ॥

वाणेषुनखवाणैश्च ५२०५५

द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५६२२।

कुरामदणवेदैश्च ४१०३१ उत्तयासे समाहते ॥

खखाभाभार्कैः १२०००० संभक्ते

लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः।

उत्तान्तस्त्रासपूर्वेषां

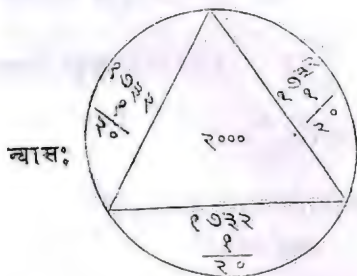
नवासान्तं पृथक् पृथक् ॥

उदाहरणम् ।

सहस्रद्वितयव्यासं यदुत्तं तस्य मध्यतः।

समत्रासदिनानां भे भुजान् वद पृथक् पृथक् ॥

अथ उत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय ।

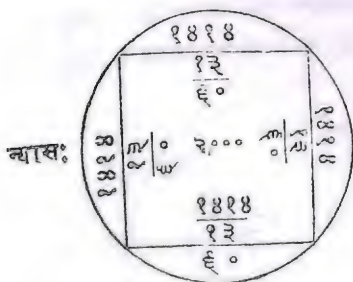

व्यासः २०००। त्रिङ्गुकाभिनभसन्त्रैः १०३६२३।

गुणितः २०७८६०००। खखाभाभार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धं त्रयासे भुजमानं $१०३२ \frac{१}{२०}$ ।

उत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय ।

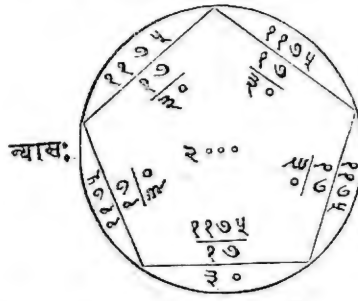
व्यासः २०००। त्रिङ्गुकाभिनभसन्त्रैः १०३६२३।

गुणितः २०७८६०००। खखाभाभार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं चतुरस्रे भुजमानं $१४१४ \frac{१३}{६०}$ ।

२५८ चैव

उत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय ।

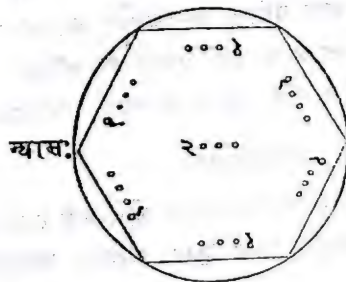

व्यासः २०००। वेदाभिवाणखाद्यैः ७०५३४।

गुणितः १४१०६०००० खखाभाभार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धं पञ्चासे भुजमानं $११०५ \frac{१७}{३०}$ ।

उत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय ।

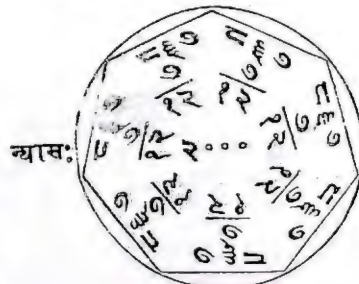

व्यासः २००० खखाभाभरसैः ६००००। गुणितः

१२०,०००,०००। खखाभाभार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं षड्भासे भुजमानं १०००।

उत्तान्तःसप्तभुजे भुजमानानयनाय ।

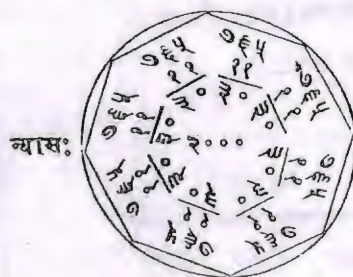

व्यासः २००० वाणेषुनखवाणैः ५२०५५। गुणितः

१०४,११०,०००। खखाभाभार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं सप्तासे भुजमानं $८६७ \frac{७}{१२}$ ।

उत्तान्तःअष्टभुजे भुजमानानयनाय ।

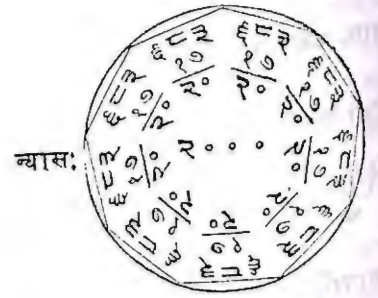
व्यासः २०००। द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५६२२।

गुणितः ६१,८४४,०००। खखाभाभार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धमष्टासे भुजमानं $७६५ \frac{११}{३०}$ ।

चैव

उत्तान्तःनवभुजे भुजमानानयनाय ।

व्यासः २०००। कुरामदणवेदैः ४१०३१ गुणितः
८२,०६२,०००। खखाभाभार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं नवासे भुजमानं $६८३ \frac{१७}{२०}$ ।

एवमिष्टयासादेभ्योऽन्यापि जीवाः सिद्धा-
न्तीति तासु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया
करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाङ्क्यः स्यात्

पञ्चाहतः परिधिर्वागचतुर्थभागः।

आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्ग-

व्यासाहतं प्रथममाप्तमिष्ट ज्यका स्यात्।

उदाहरणम्।

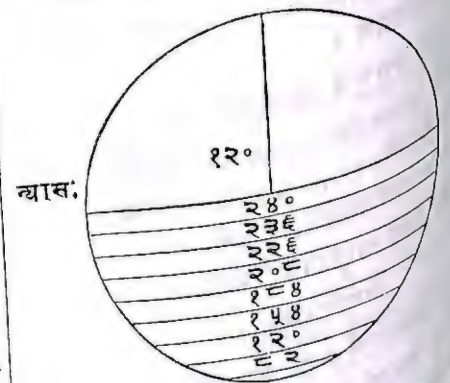
अष्टादशांशेन वृत्तेः समान-

मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।

पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवा

खाकैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र ॥

७५४

४२

व्यासः २४०। अत्र किलाङ्कलाचवाय निघ्न-

साङ्गार्कशतांशमिलितः स्यात्परिधिः ७५४।

अस्याष्टादशांशः ४२। अत्रापि अङ्कलाचवाय

द्वयोऽष्टादशांशयुतो यद्वीतः अनेन अनेन

पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पित

साध्याः।

अथवात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन

धनुषि चापवर्त्ता व्याः साध्यास्तथापि ता

भवन्ति।

अपवर्त्तिते व्यासः। परिधिः १८।

च १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
आसाञ्चिवातयुतमौर्विकया विभक्तौ
जीवाङ्गिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लञ्जोनितात् परिधिर्वर्गचतुर्थभागा-
दामि पदे वृत्तिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेधामधुना धनुर्मितिम् ।

अदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया

गणिते गणितिकातिनैपुणम् ॥

आसः ४२ । २२ । १२० । १५४ । १८४ ।
२०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्तित-

परिधिः १८ । जीवाङ्गिणा । २१ पञ्चभिः ५ ।

परिधिः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । आसा-

२४० । अस्ति ४ । घात ६६० । युतमौर्विकयानया

१००२ भक्तौ लब्धः १७ । अत्राङ्गलाघवाय चतु-

विंशतेर्द्विगुणिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनेनितात्

परिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ६४ ।

पदे प्राप्ते ८ । वृत्ति १८ । दलात् ६ । पतिते १ ।

जातं धनुः एवं जातानि धनून् १ । २ । ३ ।

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिष्वष्टा-

दशांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-

चार्यविरचितायां लीलावत्यां चेन्नयवहारः

रामासः ॥

चेन्नकर्कटी, स्त्री, (चेन्नजाता कर्कटी । मध्य-

पदलोपिकर्मधारयः ।) बालुकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

चेन्नचिर्मिटा, स्त्री, (चेन्नजाता चिर्मिटा । प्राक-

पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्मिटा-

कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेन्नजः, पुं, (चेन्न स्त्रीरूपचेन्नै गुर्वाद्गुणज्ञात-

देवरादिशुक्रात् जायते इति । चेन्न + जन् +

ङः ।) खस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः ।

द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह

मनुः । ६ । १६७ ।

“यस्तत्पुत्रः प्रसीतस्य स्त्रीवस्य आधितस्य वा ।

खधर्मण्य नियुक्तायां स पुत्रः चेन्नजः स्मृतः ॥”

द्वादशविधपुत्रा यथा तत्रैव । ६ । १५८ — १६० ।

“पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्त्रायम्बुवो मनुः ।

तेषां षड्वयमुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥

औरसः चेन्नजश्चैव दत्तः क्षत्रिय एव च ।

गुणोत्पन्नोऽपविद्धश्च दयादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानोन्मत्तश्च खड्गोऽप्युच्यते ज्ञातः यौनभक्त्या ।

खयन्तश्च शूद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥”

स च देवरादिना आज्ञादिभार्यायां यथोक्त-

विधानोत्पन्नः । यथा,—

“अपुत्रां गुर्वनुजातो देवः पुत्रकाम्यया ।

सपत्न्या वा सगोत्रो वा वृताभ्यक्तः कृतावियात् ॥

आमर्त्यसम्भवाज्जैतु पतितस्तथा भवेत् ।

जनेन विधिया जातः चेन्नजोऽप्युच्यते सुतः ॥”

इति भित्ताचरायामाचारसूत्रम् ॥

तत्पर्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्य पित्रिकथभागित्वं यथा, मनुः । ६ । १६५ ।
“औरसचेन्नजौ पुत्रौ पित्रिकथस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥” *
अनियोगोत्पन्नचेन्नजस्य औरसेन सह विभाग-
माह मनुः । ६ । १६२ ।

“यदेकरिक्थिनौ स्यातामौरसचेन्नजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्थं स तद्गृहीत नेतरः ॥”
(अत्र कुल्लूकभट्टः । “यदीति । अपुत्रेण पर-
चेन्ने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ
रिक्थौ पित्रदाता च धर्मत इति याज्ञ-
वल्क्योक्तविषये यदा चेन्निकस्य पितुः चेन्नजा-
नन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसचेन्नजौ
एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यदपि रिक्थाहौ
भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव
स गृहीयात् न चेन्नजः चेन्निकपितुः । यत्तु
वक्ष्यति षष्ठ्यन्तु चेन्नजस्यांशं प्रददात् पैत्रिका-
हनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रवत्
वीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्केन उभयसम्बन्धि-
रिक्थहरत्वमुक्तं तत्तु चेन्निकपितुरौरसपुत्रा-
भावे बोध्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु
औरसमनियुक्तापुत्रश्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं
अनियुक्तापुत्रस्याचेन्नजत्वात्
याच्यन्ते । तन्न । अनियुक्तापुत्रस्याचेन्नजत्वात्
अनियुक्तासुतत्वेनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे-
धात् यदेकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥”) एक-
रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य
बीजादयो जातः स तस्य रिक्थं गृहीयात् ।
इतरोऽन्यबीजजो न गृहीयादित्यर्थः । स्त्रीधने
यत्पितृदत्तं यद्गुणं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्वनं
गृहीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
“हौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यदस्य पित्रा स्यात् स तद्गृहीत नेतरः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

कलौ चेन्नजपुत्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-

पुराणे ।

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणश्च कमण्डलोः ।

देवरेण सुतोपतिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥”

इत्यादि ।

“दत्तौरसेतरेषान् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।”

इत्यादि ।

“एतानि लोकगुणार्थं कलैरादौ महात्मभिः ।

निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”

इत्यादि च उद्वाह्यतत्त्वम् ॥ * ॥

चेन्नजाते चि ॥

चेन्नजा, स्त्री, (चेन्न + स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-

कारी । शृङ्गाकुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका ।

चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ खस्त्रियामन्य-

द्वारा जाता कन्या च ॥

चेन्नजः, पुं, (चेन्नं शरीरं एतच्छरीरं ममेति

कृत्वा यो जानाति आपादतलमस्तं च ज्ञानै

विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-

नेन विषयीकरोति वा क्षणीवत् तत्फल-

भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा + “इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः ।”
३ । १ । १३५ । इति कः । १) शरीराधिदैवतम् ।
तत्पर्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः ।
१ । ४ । २६ ॥ त्रीणि शरीराधिदैवतेऽन्तर्भोक्तारि ।
(चेन्नेषु सर्वदेहेषु सर्वान्तर्यामितया विराज-
मानः सन् “सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् सर्वचेन्न-
पालयिता” इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति
यः प्रज्ञानधनः परमपुरुषः स सर्वान्तरात्मा
असंसारो परमेश्वरः ।) चेन्नं शरीरं जाना-
तीति चेन्न शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-
तीति वा चेन्नजः । हनजनादिति डः । इति
भरतः ॥ तस्य पर्यायान्तरम् । सुबीजः ४
पुरुषः ५ अनर्थामी ६ ईश्वरः ७ पुङ्गवः ८
परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम्
१० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयतः प्रमाणं
यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ — २ ।
“इदं शरीरं कौन्तेय ! चेन्नमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः चेन्नज्ञ इति तद्विदः ॥
चेन्नज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वचेन्नेषु भारत ।
चेन्नचेन्नज्ञोऽज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥”
ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—“चेन्नचेन्नज्ञा-
नुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यमिति
नेत्युच्यते चेन्नज्ञमिति । चेन्नज्ञं यथोक्तलक्षण-
श्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि
योऽसौ सर्वचेन्नेवेकः चेन्नज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्थन्तानेकचेन्नोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वो-
पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-
त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् चेन्नचेन्नज्ञो-
श्वरयाथात्म्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-
वशिष्टमस्ति तस्मात् चेन्नचेन्नज्ञोऽज्ञेयभूतयोर्यज्
ज्ञानं चेन्नचेन्नज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेत
तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-
मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥” अपि च
तत्रैव । १३ । २२ ।

“उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-

नामकीर्तने । १४६ । १५ ।

“पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।

अवयः पुरुषः साक्षी चेन्नज्ञोऽक्षर एव च ॥”)

वटुकभैरवः । यथा,—“चेन्नजः चक्षियो

विराट् ।” इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति

मेदिनी ॥ विदग्धः । कथकः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ श्रेष्ठयार्थे चि ॥

चेन्नदः, पुं, (चेन्नं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो

मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । चेन्न

+ दा + कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—

“चेन्नदः चेन्नपालश्च चेन्नजः चक्षियो विराट् ।

ब्रह्मज्ञानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत् ॥”

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुहारकल्पे वटुक-

भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चेन्नं प्रस्थाप्युत्पादनक्षमां

भूमिं ददातीति ।) चेन्नदातरि चि ॥

चेत्रपा

चेत्रदूती, स्त्री, (चेत्रस्य चेत्रे वा दूतीव । यदा, चेत्रे शरीरे दूतीव । औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंघटकतया तथात्वम् ।) श्वेतकण्ट-कारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेत्रदेवता, स्त्री, (चेत्राधिष्ठात्री देवता ।) केदाराधिष्ठात्री । सा च सर्पादिरूपा । यथा, “रक्ताक्षः कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृषिं कुर्वन्तस्तदेव निष्कलः कालोऽतिवर्तते । अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्मात्तः स्वचेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः । अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं वृहत्फुटाटीयं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास । नूनमेवा चेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता । तेनेदं मे कृषिकर्म विफलं भवति ।” इति पञ्चतन्त्रे काको-लूकीयं नाम ३ तन्त्रम् ॥

चेत्रपः, पुं, (चेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्त्रोत्र-कारिणो भक्तस्येति यावत् । चेत्र + पा रक्षणे “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वटुकभैरवः । यथा,— “अक्षोभूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् । चेत्रपं कर्णयोर्मध्ये चेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥” इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्द्वारकल्पे वटुक-भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चेत्रं श्रियोत्पादनक्षमां भूमिं पातीति । चेत्र + पा + कः ।) चेत्ररक्षके त्रि ॥ (चेत्रं शरीरं विश्वं जगद् वा पाति अपरिमेयात्मैश्वर्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः ॥)

चेत्रपतिः, पुं, (चेत्रस्य प्रस्यभूमेः पतिः ।) केदाराधिपः । वप्रस्वामी । यथा,— “अथ प्रभाते स चेत्रपतिलगुडहस्तस्तं प्रदेष्टुमागच्छन् काके-नावलोकिताः ।” इति हितोपदेशे मित्रलाभ-प्रकरणम् ॥ (चेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः । जीवः । अग्निः । परमात्मा । यथा तन्त्रसारे ।

“जीवं चेत्रपतिं ग्राह्यः केचिदग्निमथापरे ।

स्वतन्त्र एव स कश्चित् चेत्रस्य पतिरिष्यते ॥”)

चेत्रपर्पटी, स्त्री, (चेत्रे पर्पटीव । यदा, चेत्रे जाता पर्पटी ।) क्षुप्रविशेषः । इति वैद्यकम् ॥ चैत-पापुडा इति भाषा ॥

चेत्रपालः, पुं, (चेत्रं पालयति रक्षतीति । चेत्र + पाल् + णिच् + अण् अच् वा ।) देवताविशेषः । तद्भेदा यथा,—

“भेदा एकोनपञ्चाशत् चेत्रपालस्य कीर्तिताः । मातृकावीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः ॥

अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रस्तुतिस्ततः परः ।

ईडाचारक्षोक्तसंज्ञ जगदाद ऋषिरुदनः ॥

ऋक्षुक्तो लघुकेशश्च लघुकश्चैकदंष्ट्रकः ।

रेरावतसौधवन्धुरौषधीशस्तथैव च ॥

अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खरखानलः ।

गामुख्यश्चैव घण्टादोहमनाश्च चक्रवारणः ॥

छटाटोपो जटालाख्यो भाङ्गीवश्च जङ्गखरः ।

चेत्रपा

टङ्कपाणिस्तथा चान्यजानवन्धुश्च डामरः ॥
टङ्कारवो णवार्णश्च तडिहहस्थिरस्तथा ।
दन्तुरो धनदश्चान्यो नत्तिक्तान्तः प्रचण्डकः ॥
फट्कारो वीरसंघश्च भङ्गाख्यो मेघभासुरः ।
युगान्तौ रौक्ष्यवन्धाय लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥
शूकनन्दः षडालाखः सुनामाहं ब्रुकस्तथा ।
एते भेदाः समाख्याता मातृकाचरयोनिनाः ॥ * ॥
चेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा,—

“नामपदस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे ।

दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं चेत्रपालकः ॥

तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदेरैतैर्व्यवस्थितः ।

ततो विशिष्टो यष्टयः चेत्रपालस्तु सन्वतः ॥

चेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते क्वचित् ।

तस्य कर्मफलं हन्ति चेत्रपालो न संशयः ॥”

इति एकोनपञ्चाशत्चेत्रपालकथनम् ।

इति चेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः ॥ * ॥

अथ चेत्रपालमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम् ।

चौमितिबीजादि चेत्रपालाय इति नमोऽन्तः ।

अयं प्रणवादिर्वा मन्त्रः । तथा,—

“वर्णान्त्यमौ विन्दुयुक्तं चेत्रपालाय हृन्मनुः ।

तारादो वसुवर्णोऽयं चेत्रपालस्य ईरितः ॥”

प्रातःकल्यादनन्तरं प्राणायामान्तामस्य पूजां

विधाय घर्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं

कुर्यात् । अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री चन्दः

चेत्रपालो देवता चो बीजं आयेतिशक्तिः षड्-

दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः । ततो ध्यानम् ।

“भाजचन्द्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाङ्गनाद्रिप्रभं

दोर्दृष्टात्तगदाकपालमखण्डसङ्गम्वस्त्रोज्ज्वलम् ।

घण्टामेखलघर्वरश्चनिमिलजम्भङ्कारभीमं विभुं

वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीचेत्रपालं सदा ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्थस्थापनं कृत्वा

धर्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाह-

नादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारण-

पूजामारभेत् । अङ्गैः प्रथममावरणम् । अनन्ता-

क्षामिकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिशिताशुन-

पिङ्गलाक्षोर्द्विकेशैरष्टभिर्द्वितीयम् । इन्द्रादिभि-

स्तृतीयम् । वज्रादिभिस्तुतुर्थम् । ततो धूपादि-

विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं

लक्षजपः । साध्येन चरुणा दशांशहोमः ।

तथा च निवर्त्ये ।

“लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।

चरुणा वृतसिक्तेन ततः चेत्रेशमर्चयेत् ॥”

मन्त्रदेवप्रकाशिकायानु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः ।

अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः ॥ * ॥

अथास्य बलिविधानम् । रात्रौ गृहाङ्गने

स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य

देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा

सपरिवारगणैश्च स्वस्वनामभिर्बलिं दद्यात् ।

बलिमन्त्रस्तु । एहोहि विदुषि सुर सुर भुञ्जथ

भुञ्जथ तर्जय तर्जय विघ्नपद विघ्नपद महा-

भैरव चेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा । तथा च निवर्त्ये ।

चेत्रवि

“पूर्वमेहिद्वयं पञ्चात् विदुषि स्यात् सुरद्वयम् ।
भुञ्जथद्वितयं भूयस्तर्जयद्वितयं पुनः ॥
ततो विघ्नपदद्वन्द्वं महाभैरव तत्परम् ।
चेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं पावकसुन्दरी ॥”

यद्वा, एहोहि तुर तुर सुर सुर जम्भ जम्भ
हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलिं
चेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा । इति मन्त्रः । एवं
बलिविधिः सर्वग्रहनिवारको विजयश्रीकरश्च
भवति । बलिमपि सोपदंष्ट्रहृत्पिण्डेन दद्यात् ।
फलन्तु ।

“बलिदानेन सन्नुष्टः चेत्रपालः प्रयच्छति ।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःश्रियः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः । यथा, तन्त्रशास्त्रे ।
“गणेशं वटुकश्चैव चेत्रपालश्च योगिनीः ।
पूर्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत् ॥”

चेत्ररक्षके त्रि । यथा,—
“स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च ।
चेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाश्च रक्षिताः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । १६ । २४ ॥
चेत्रपालरक्षः, पुं, (चेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते
यस्य । स एव रक्षः औषधविशेषः ।) गृह्णीयुक्त-

शोधस्यौषधम् । दुग्धवटीति स्थातम् । यथा,—
“हिङ्गुलक्ष विधं तान्नं लौहं तालकटङ्गम् ।
जीरमाहूरफेनश्च समभागं विमर्दयेत् ॥

यवाङ्गा वटिका कार्था पथ्यं दुग्धौदनं हितम् ।
अलवणं वारिहीनश्च दातव्यं भिषजां वरैः ॥
गुरुशोधमग्निमान्यं गृह्णीमतिदुस्तराम् ।
ज्वरश्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नान् संशयः ॥”

इति भैषज्यरत्नावली ॥
आहूरफेनं अहिफेनम् ॥

चेत्रयमानिका, स्त्री, (चेत्रे जाता यमानिका ।)
चेत्रजातयमानि । यथा,—

“उपाधिरुग्रगन्धे तु वच्चाचेत्रयमानिके ॥
इति नानार्थे त्रिकाण्डशेषः ॥

चेत्ररुहा, स्त्री, (चेत्रे रोहति उत्पद्यते इति ।
चेत्र + रह + कः ।) बालुकीकण्टी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चेत्रजाते त्रि ॥

चेत्रलिप्ता, स्त्री, भूमण्डलस्य कला । यथा । अथ
यदि इग्यहोदयासुभिरष्टादशप्रतानि किमिति

लिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति
फलं चेत्रलिप्ताः ता गृहाकर्षुक्तान्तरेण भाष्याः ।

सुक्तान्तरं हि चेत्रलिप्तान्तरालकमतः सजातीय-
करणाय चेत्रलिप्तीकरणं सुक्तान्तरेणैको दिवसी

लभ्यत इति युक्तसुक्तम् । इति सिद्धान्तशिरी-
ससुभिः दृष्टविषयैः । यथा,—
“गुर्वचरेः खेन्दुमितेरसुतैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खण्डभिः ॥”

इति तत्रैव कालमानाध्यायः ॥
चेत्रवित् [ह] पुं, (चेत्रं शरीरं अहमिमांसा-
स्वेन वेत्ति जानाति इदं सर्वशरीरमेवाहमिति

आत्मनेन मन्यते इत्यर्थः । चेन्न + विद् +
 क्तिप् । चेन्नः । जीवात्मा । यथा,—
 “तत्त्वं नरेन्द्र ! जगतामय तस्युषाच
 देहेन्द्रियासुधियणाभिरावृतानाम् ।
 यः चेन्नविचपतया हृदि विव्यगाविः
 प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवैह सोऽस्मि ॥”
 इति श्रीभागवते । ४।२२।३५ ॥
 “यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां
 जङ्गमानां तस्युषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः
 आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यच्चकास्ति
 प्रकाशते तमवैह । कथं सोऽस्मीति । सो-
 ऽस्मीति घाटे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत्
 इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नाव्यस्तत्राह ।
 चेन्नविदं जीवं तपति नियमयतीति चेन्नविचपः
 तस्य भावस्तत्ता तथा अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा
 चेन्नचित्ते अहं समतास्यदे पातीति चेन्नचित्तपः
 तेन रूपेण । जीवसु पारतन्त्र्यान् पाति । ननु
 कामै जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यक्षः । तर्हि
 बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिबोमं चकास्ति बुद्धिस्तु
 पराक् विषयाकारेण । तर्ह्यहङ्कारः न विव्यक्
 व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो
 भगवान् तमवैहीति ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥
 चेन्नसम्भवः, पुं, (चेन्ने सम्भवति उत्पद्यते इति ।
 चेन्न + सम् + भू + अच् ।) चञ्चुचुपः । भिखा-
 लुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे चि ॥
 चेन्नसम्भूतः, पुं, (चेन्ने सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ चेन्नोद्भव चि ॥
 चेन्नसीमा, स्त्री, (चेन्नस्य भूमेः सीमा मर्यादा ।)
 अङ्गारतुषट्चादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्यादा ।
 यथा “सीमा चेन्नादिमर्यादा सा चतुर्विधा ।
 जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा
 चेति ।” इति मिताचरायां व्यवहाराध्याये
 सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 चेन्नजीवः, चि, (चेन्ने चैनोद्भवशब्दादिना
 चाजीवतीति । आ + जीव् + कर्त्तरि अच् ।)
 कर्षकः । इत्यमरः । २।६।६ ॥
 चेन्नाधिदेवता, स्त्री, (चेन्नस्य अधिदेवता अधि-
 देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—
 “देवं गुरुं गुरुस्थानं चेन्नं चेन्नाधिदेवताम् ।
 त्विह सिद्धाधिकाराच्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥”
 इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥
 चेन्नाधिपः, पुं, (चेन्नस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता
 यथा,—
 “जगत्पुत्रगुरुर्वर्कसौम्यसुक्रावनीश्वराम् ।
 जीवाजिभासुनेयानां चेन्नाधिपः सुरजादयः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 चेन्नाधिपानी देवता च ॥
 चेन्नात्मनो, स्त्री, (चेन्ने भूमौ जाता आत्मनो ।
 आत्मनो ।) इति शब्दमाला ॥

चेन्निकः, पुं, (चेन्नं अस्यास्तीति । ठन् ।) चेन्न-
 स्वामी । यथा, मनुः । ६।५४-५५ ।
 “ओषवाताहृतं बीजं यस्य चेन्ने प्ररोहति ।
 चेन्निकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति ॥
 एष धर्मा गवांश्चस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
 विहङ्गमहिषाणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥”
 “तत्र दासीपदं परोऽपरं तस्यामन्येन जातो
 दासीभर्तुर्न बीजभर्तुः ।” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
 कलत्रस्वामी । यथा, मनुः । ६।१४५ ।
 “हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः ।
 चेन्निकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥”
 “हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः चेन्नजः
 पुत्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य
 कारणभूतं बीजं तत् चेन्नस्वामिन एव तत्-
 कार्यकारणत्वात् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 चेन्नियं, स्त्री, चेन्नजटणम् । परदेहचिकित्स्या ।
 इति मेदिनी ॥
 चेन्नियः, पुं, (परचेन्ने चिकित्स्यः । “चेन्नियच् पर-
 चेन्ने चिकित्स्यः ।” ५।२।६२ । इति पर-
 चेन्नस्य चेन्नियजादेशः ।) असाध्यरोगः । पर-
 दाररतः । इति मेदिनी ॥ (चि, परदेहचिकि-
 त्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टिः । ४।३२ ।
 “अहं रूपेणखा नाम्ना नूनं नात्राधिषि लया ।
 दह्योऽयं चेन्नियो येन मय्यपातीति साज्वीत ॥”)
 चेन्नी, [न] चि, (चेन्नमस्यास्तीति इनिः ।) चेन्न-
 विशिष्टः । लघीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।
 “कुटुम्बी कर्षकः चेन्नी हली कृषिककर्षिकौ ॥”
 (यथा च मानवे । ६।५१ ।
 “तथैवाचेन्नियो बीजं परचेन्नप्रवापिणः ।
 कुर्वन्ति चन्निणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥”)
 परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्रार्थित्यथा,—
 “यावत् शस्यं विनश्येत्तु चेन्नी तावत् फलं लभेत् ।
 पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं
 विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तं पालका-
 शक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डा-
 दिकं अर्हति ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 चेन्नी, [न] पुं, (चेन्नं स्त्री अस्त्यस्य ।) चेन्न +
 इनिः ।) स्वामी । भर्ता । यथा, मनुः । ६।३२ ॥
 “भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिदेवेषु भर्तारि ।
 आहुत्वादकं केचिदपरे चेन्नियं विदुः ॥”
 “भर्तुरिति । भर्तुः पुत्रो भवतीति सुनयो
 मन्यन्ते । भर्तारि द्विप्रकारा श्रुतिवर्त्तते । केचिदुत्
 यादकमवोद्वारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिण-
 मपि अत्यजनिनेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ।”
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा ।
 यथा, गीतायाम् । १२।३२ ।
 “यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 चेन्नं चेन्नी तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥”)
 चेन्नकुः, पुं, (चेन्ने इचुरिव ।) यावनालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

चेन्नोपेक्षः, पुं, स्वफल्कपुत्रः । इति केचित् ॥ यथा,—
 “युगन्तरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ।
 स्वफल्कश्चित्रयश्चैव गान्धिन्याश्च स्वफल्कतः ॥
 अक्रूरप्रसुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः ।
 आसङ्गः सारमेयश्च नृद्वरो नृद्वरिर्गिरिः ॥
 धर्मवृद्धिः सुकर्मा च चेन्नोपेक्षोऽरिमर्दनः ।
 शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिवाहुश्च द्वादश ॥”
 इति श्रीभागवते । ६।२४।१४-१६ ॥
 चेन्नोपेक्ष इति साधुपाठः । (तत्र चत्तेषु चत्तिय-
 कुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)
 चेपः, पुं, (चिप + वच् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः । २।२०७ ।
 “चेपं करोति चेद्वृद्धः प्रणानर्द्धचयोदश ॥”)
 विचेपः । (यथा, गोः रामायणे । ४।६२ । १२ ।
 “पञ्चचेपपरिक्षिप्ताः सुपार्श्वेऽभ्यपयात्यति ॥”)
 लेपनम् । गन्धः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥
 विलम्बः । हेला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 गुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघ-
 दूते । ४६ ।
 “कुन्दचेपागुगमधुकरश्रीयुषामात्मविभम् ॥”)
 चेपकः, चि, (चिपतीति । चिप् + क्त्वाल् ।)
 चेपकर्ता । इति आकरणात् ॥
 चेपणं, स्त्री, (चिप + भावकर्मादिषु लुट् ।) प्रेर-
 णम् । तत्पर्यायः । चिपा २ । इत्यमरः । ३ ।
 २।११ ॥ यापनम् । यथा,—
 “विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
 आयुषः चेपणार्थंनु दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥”
 इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥
 प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरञ्जुनिर्मितशिवम् ।
 फिङ्गा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । ३।१६ ।
 “प्रववुञ्जायवञ्छास्तसः पांश्वमैरयन् ।
 दिग्भ्यो नियेतुर्वाणः चेपणैः प्रहिता इव ॥”
 “पांशुकृततमश्च प्रेरितवन्तः । चेपणैर्यन्त्रैः ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः ।
 यथाह मनुः । ४।११६ ।
 “उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरान्नं चेपणं स्मृतम् ॥”
 “उपाकर्मणि उत्सर्गे चिरान्नमध्ययनचेपणम् ॥”
 इति कुल्लूकभट्टः ॥ मलयोद्गुणां सहसा भूपा-
 तगरूपनिर्गुह्यकौशलविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ४।१२।२८ ।
 “चेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्भूतनिखनैः ।
 तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रहृष्टाभित्तयैव च ॥”
 “चेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रचयनं हटात् ॥”
 इति तट्टीकाहरीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम् ॥
 चेपणिः, स्त्री, (चिप + बाहुलकात् आनिः
 चेपणी, स्त्री वा ।) नौकादण्डः । इत्यमरः ।
 १।१०।१३ ॥ डण्ड इति भाषा । जालभेदः ।
 इति मेदिनी ॥ (अस्त्रविशेषः । यथा, रामा-
 यणे । ६।७।२४ ।
 “चेपण्यस्त्रोमराशौयाश्चक्राणि सुवलावि च ॥”)
 चेपणीयं, स्त्री, (चिप + अनौगद् ।) पाषाणप्रचेप-
 णास्त्रम् । यथा, रघुवंशे ४।७७ ।

“तत्र घोरं रघोर्युद्धं पावतीवैर्गणैरभूत् ।
नाराचचेपणीयाश्च निषेधोत्पतितानलम् ॥”
“तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ गणैः सह रघोर्युद्धं
अभूत् । किंगणैः पर्वते उत्पन्नेः । किं युद्धं
भयङ्करम् । पुनः किं नाराचानां वाणविशेषाणां
चेपणीयानां पाषाणप्रचेपणशस्त्राणां ये अस्मान-
स्तेषां वर्षणेन उत्पतिता अग्नयो यस्मिन् ।”
इति तट्टीका ॥ चेपणयोग्ये त्रि ॥

चेपदिनं, स्त्री, अहर्गणानयनार्थं स्त्रीविंशंशयुत-
क्षयनाडी । यथा । “इदानीमहर्गणार्थं चेप-
दिनाद्याह । स्त्रीयनखांशयुताः क्षयनाद्याः चेप-
दिनानि दिवागणसिद्धेः । पूर्वमानीता ये
अयाहास्तेषामधो यन्नाडिकाद्यं तत् स्त्रीय-
विंशंशयुतं सहिनाद्यं कल्प्यम् । या घटिका-
स्तानि दिनानि । या विघटिकास्ता घटिका-
स्तासामप्यधो ये घटंशस्तानि पानीयपलानि
कल्प्यानीति ।” इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणि-
ताध्याये प्रत्यक्षशुद्धिः ॥

चेपपातः, पुं, अहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः ।
यथा । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह । “क्रान्तिवृत्तं
विधेयं महाङ्कं भ्रमत्यत्र भानुश्च भाङ्गे कुभा
भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः
चेपपाताश्च बलनबोधकत् ॥” इति सिद्धान्त-
शिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

चेपिमा, [न्] पुं, (क्षिप्रस्य भावः “पृथ्वादिभ्य
इमनिच् वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।
“स्थूलदूरयुवहृस्त्रिप्रक्षेद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः ।” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयचेपः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चेपिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः । क्षिप्र + इष्टल् ।
“स्थूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शीघ्रः । क्षिप्रतरः । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥

चेपीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः । इयसुन् ।
“स्थूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयक्षिप्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चेमा, [क्] त्रि, (क्षिपति इति । क्षिप् + लृच् ।
क्षेपणकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६ । ८४ ।

“उपासृष्ट्य ददौ शपथं चेमारं वालिनं प्रति ॥”
चेमं, स्त्री, वृक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा । “वृक्षो
जम्बुप्रमाणो द्वीपस्यातिकरो हिरण्य उद्यितो
यत्रागिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-
व्रतात्मज इन्द्रजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि
विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजैभ्य आकलय्य
स्वयमात्मयोगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं
प्रान्तं चेममन्तमभयमिति वर्षाणि ।” इति
श्रीभागवते । ५ । २० । २-३ ॥ मठविशेषः ।

यथा,—
“मत्तुं ययौ च वाराहचैत्रं यत्राविधायकः ।
श्रीकण्ठं चेममन्तयोरासीदुष्कपुरान्ति के ॥”
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥

चेमः, पुं, स्त्री, (क्षि चवे + “अर्त्तिस्तुष्टुदृष्ट-

क्षीति ।” उणां । १ । १३६ । इति मन् । (कुश-
लम् । यथा, मनुः । १२ । १२७ ।

“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मुननामयम् ।
वैश्यं चेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥”
तद्वति त्रि । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा, गोः
रामायणे । ५ । ८ । १७ ।

“कताः चेमाश्च पश्यान्ः सुखं गच्छन्ति खेचराः ॥”
लब्धरक्षणम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥

चेमः, पुं, (चेमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति । अर्थ आद्यच् ।)
चोरनामगन्धद्रव्यम् । च्छानामौषधम् । इति
शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ धर्मेण शान्त्यासुत-
पादितः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । २८ ।
“यवसायं प्रचक्षे वै चेमं शान्तिरस्यत ।
सुखन्द्विर्द्वयः कीर्तिरित्येते धर्मसूनुवः ॥”
कलिङ्गदेशस्य राजा । यथा,—

“चेमोऽग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ! ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥”
इति महाभारते । १ । ६७ । ६५ ॥ * ॥

चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्रः । यथा,—
“ततः सुतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ।
चेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्भर्तृमुखः सनस्ततः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४७ ॥ * ॥

लब्धपरिपालनम् । यथा,—
“उपेयादीश्वरश्चैव योगचेमार्थसिद्धये ।
स्नात्वा देवान् पितृन् चैव तर्पयेदर्थयेत्तथा ॥”
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥

“तदनन्तरमौश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा
श्रीमन्तमकुत्सितं योगचेमार्थम् । अलब्धलाभो
योगः । लब्धपरिपालनं चेमः तदर्थमुपेयात् ।
उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति ।
वेतनग्रहणेन आज्ञाकरणं सेवा तस्याः स्ववृत्ति-
त्वेन निषेधात् ।” इति तट्टीका मिताचरा ॥
(यथाच मनुः । ८ । २३० ।

“योगचेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥”
चेमकः, पुं, (चेम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥ * ॥

नागविशेषः । यथा,—
“नागः शृङ्गमुखश्चैव तथा कुम्भाङ्ककोऽपरः ।
चेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥”
इति महाभारते । १ । ३५ । ११ ॥

जनमेजयवंशोत्पन्नराजविशेषः । यथा,—
“श्रुतानीकादुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः ।
दण्डपाणिर्निमित्तस्य चेमकौ भविता यतः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४३ ॥

एतत्पर्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः । परी-
क्षितादयः चेमकान्ताः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्यन्तं राजान् आसन् । ततः सोमवंशप्रशास्त्रा-
न्तरे मगधवंशा राजानः कलौ बहुकालं
स्थिताः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षस-
विशेषः । यथा,—

“एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं वृष ॥

शून्यां निवेशयामास चेमको नाम राक्षसः ॥
इति हरिवंशे । २६ । ७६ ॥

चेमकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् ।) मङ्गल-
कारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ३५ । ३७ ।

“पश्यान् वः प्रवक्ष्यामि शिवं चेमकरं द्विजाः ॥”
चेमकारः, त्रि, (चेमं करोतीति । चेम + कृ +
“कर्मणि अण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।)

शुभङ्करः । इति भूरिप्रयोगः ॥ चेमङ्करः ।
मङ्गलकर्ता । यथा, “चेमप्रियमन्त्रात् कुब्जं” इति
सूत्रेण चेमशब्दात् परस्य कृधातोः स्वप्रत्यय-
भावपक्षे जातं वक्ष्यति घणप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ७७ ।

“पितुः प्रियङ्करो भर्ता चेमकारस्तपस्विनाम् ॥”
चेमकृत्, त्रि, (चेमं करोतीति । चेम + कृ +
क्रिप् ।) मङ्गलकारकः । यथा,—
“दुर्लभं प्राप्तं वाक्यं दुर्लभः चेमकृत् सुतः ।
“दुर्लभं प्राप्तं वाक्यं दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥”
दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥
इति चाणक्ये । ५४ ॥

चेमगुप्तः, पुं, (चेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः
रक्षितः यद्वा चेमः लब्धरक्षणं तेन गुप्तः—
काश्मीरदेशस्य राजविशेषः । यथा,—
“चेमगुप्ताभिधानोऽभूदथ राजा तदात्मजः ।
आसवासवनोत्सृक्तचित्ताखण्डसंस्वरः ॥”
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥

(चेमगुप्ते त्रि ॥)

चेमङ्करः, त्रि, (चेमं करोतीति । चेम + कृ +
“चेमप्रियमन्त्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति अण् ।)
चात् खच् मुम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्पर्यायः ।
अरिहतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चेमकारः ५ मद्रङ्करः ।
ङ्करः ७ । इति भूरिप्रयोगः ॥

चेमङ्करी, स्त्री, (चेमङ्कर + स्त्रियां ङीप् ।) देवी

विशेषः । यथा,—
“चेमान् देवेषु सा देवी कला दैत्यपतिः क्षय-
चेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोकं भविष्यति ॥
अनेनैव तु रूपेण विद्यादकसमन्विता ।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता ।
प्रासादे पटकुक्षे वा पुस्तके जलवद्दिगा ।
निखिण्णे पूजयेत् चेमां सर्वकामफलप्रदा ।
हमनी पदमाला च श्रीघोणा वज्रशस्त्रना ।
अस्त्रं प्रत्यङ्गिरादेव्याः पूजयेत् समराक्षसा ।
एताभिः स्थापनं कार्यं शिवासनसमायुताम् ।
इति देवीपुराणे चेमङ्करीप्रादुर्भावः ४७ व्याख्या ।
शृङ्गचिह्नी । सा च भगवत्या स्त्रीः । लक्ष्मी-
नमस्कारमन्त्रः । यथा,—
“कुङ्कुमारस्यार्वाङ्गि ! कुन्देन्दुधवलानने ।
मत्स्यमांसप्रिये देवि ! चेमङ्करी ! नमोऽस्तु ॥”
अपि च ।

“कण्ठोदरि महाचण्डे ! सुतकेशि ! बलिधरि !
कुलाचारप्रसन्नास्ये नमस्ते शृङ्गारमये !” इति लक्ष्मी-

चेमजित्, पुं, (चेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्वदा पुण्यात्मककर्मणा । यद्वा चेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् देवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत् ।) राज-विशेषः । स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं राजा भविष्यति । तस्य नामान्तरं चेमाचिः । इति मतस्यपुराणमिति केचित् ॥

चेमदर्शी, [न] पुं, (चेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा चेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति । चेम + इष् + शिनिः ।) चन्द्रवंशीयरान्विशेषः । यथा, महाभारते । १२।२।६ ।

“कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं चेमदर्शनम् । सुनिः कालकटचीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥” चेमप्रत्ना, [न] पुं, (चेमं लब्धरक्षणपटु धनु-र्यस्य यद्वा चेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्वित-करमित्यर्थः धनुर्यस्य ।) सूर्यवंशीयरान-विशेषः । स तु पुण्डरीकपुत्रः । यथा,—

“नमस्य पुण्डरीकस्तु चेमधन्वा ततः स्मृतः । चेमधन्वसुतस्तासीद्देवानां प्रतापवान् ॥” इति हरिवंशे । १५।२७ ॥

सावर्णनामकतृतीयमनुपुत्रविशेषः । यथा,— “सर्वजगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुङ्गवः । चेमधन्वा दृष्टायुस् आदर्शः पण्डितो मनुः । सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः ॥” इति च तत्रैव । ७।७४ ॥

चेमधर्मा [न,] पुं, (चेमं मङ्गलरूपं चेमे वा धर्मां यस्य । यद्वा चेमरक्षणे धर्मां यस्य ।) राजविशेषः । यथा, “ततस्त्र शिशुनागस्तस्य पुत्रस्त्र काकवर्णो भविता तस्य पुत्रः चेमधर्मा तस्यापि चतुर्जाः ॥” इति विष्णुपुराणे । ४।२४।३ ॥

चेमधूर्तिः, पुं, (चेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्ति-धारणा यस्य ।) राजविशेषः । यथा,— “वृहत्तत्त्वमयायान्तं कैकयं दृष्टविक्रमम् । चेमधूर्तिर्महाराज ! विद्याधोरसि मार्गणैः ॥” इति महाभारते । ७।१०६।१ ॥

चेमधूर्तिः, पुं, (चेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना भवितरस्य ।) करुणदेशीयरान्विशेषः । इति केचित् ॥ चेमधूर्तिरिति साधुपाठः । यथा,— “कारुणकाश्च राजानः चेमधूर्तिस्तथैव च । शतायुस्त्वहश्चैव वृहत्तमेनस्तथैव च ॥” इति महाभारते आदिपर्वणि ६७ अध्यायः ॥

चेमधूर्तिः, पुं, (चेमं मङ्गलं अस्यास्तीति ।) मङ्गलयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चेमधूरः, पुं, (चेमे मङ्गलस्थाने निर्विघ्नस्थाने वा यूरः ।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः । यथा,— “किं चेमधूरैर्विजुधैरसंयुगविकल्पनैः । रघोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ॥” इति श्रीभागवते । १०।४।३६ ॥

“श्रीमे निर्भयदेशे यूरैः । संयुगादन्यत्र विकल्पनं प्रोक्तादौ येषां तैः । ननु हरेर्विभेमि शम्भो-चेति चेतनाहू रघोजुषेति । सर्वस्थानः प्रवि-

ष्टेन न कचिदपि बहिर्दृष्टेन इत्यर्थः । पुरुष-प्रवेशरहितमिलातृवनं ओको यस्य तेन शम्भुना ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

चेमा, स्त्री, (चेम + टाप् ।) कात्यायनी । इति मेदिनी ॥ चेमङ्करी । यथा,—

“निस्त्रिंशं पूजयेत् चेमां सर्वकामफलप्रदाम् ।” इति देवीपुराणे चेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

(अश्वरोभेदः । यथा, महाभारते । १।१२३।५६। “अम्बिका लक्षणा चेमा देवीरम्भामनोरमा ॥”) चेमाधिः, पुं, (चेमा मङ्गलमयी चेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् इक्षः ।) मिथिलादेशस्य-सूर्यवंशीयरान्विशेषः । यथा,—

“अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपाश्वकः । ततश्चित्ररथो यस्य चेमाधर्मिथिलाधिपः ॥” इति श्रीभागवते । ६।१३।२६ ॥

चेमाफला, स्त्री, (चेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः । पृषोदरादाकारत्वे साधुः ।) चेम-फला इति वा पाठः ॥ उडम्बरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चेम्यं, त्रि, (चेमाय साधुः “प्राग्घितादत् ॥” ४।४। ७५ । इति यत् । यद्वा, चेममर्हति “दृष्टादिभ्यो यत् ॥” ५।१।६६ । इति यत् ।) चेमीयम् । कुशल-योग्यम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । ७।२१२ ।

“चेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि । परित्यजत् नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥”) चेम्यः, पुं, (चेममर्हत्यसौ । चेम + यत् ।) राज-विशेषः । यथा, हरिवंशे । २०।४६ ।

“उग्रायुधस्य दायादः चेम्यो नाम महायशः ॥ चेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात् नृपञ्चयः । नृपञ्चाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥” इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-चे, चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-चे, चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-चे, चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अनिट् । क्षादिः । जायति । इति दुर्गादासः ॥

चेम्यं, स्त्री, (चीमस्य भावः । चीम + चयः ।) चीमता । यथा, “चेम्यज्ञाने तु प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रष्टव्यं चान्द्रायणप्रादादिकम् ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च ।

“अस्मिन् धनजनचेम्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे । सर्वतो दिक्मुक्तस्यावधानधरपरम्परा ॥” इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः ॥

चेम्यं, स्त्री, (चेमायां सम्बन्धः । “भिन्नादिभ्यो-रण् ॥” ४।२।३८ । इति अण् ।) चेमसम्बन्धः । तत्पर्यायः । कैदारिकम् २ कैदर्यम् ३ कैदा-रकम् ४ । इत्यमरः । २।६।११ ॥ वारटम् ५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-चेम्यं, स्त्री, (चेम्यं + “हायनान्तयुवा-

चैरेयी, स्त्री, (चीरे संस्कृतं यदन्नम् । ततः स्त्रियां डीप् ।) परमान्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चीरे-सम्बन्धिनि त्रि । चीरेयी इति च पाठः ॥

चोड़ः, पुं, (चोडते बध्यते अस्मिन् । चोड़ + अधिकरणे + अप् । घञ् इति केचित् वृद्धिर्न वैदिकधातुश्चायम् ।) आलानम् । गजबन्धनी । इति भूरिप्रयोगः ॥

चोणिः, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा चोणी, स्त्री, (चै + बाहुलकात् डोनिः वा

चौणीभु

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
“सुक्ता पीत्वा चरेत् पूजां जपं देवाः समाहितः ।
साधके चौभमापन्ने मम चौभं प्रजायते ।
तस्माद्भुक्ता च पीत्वा च अचुञ्चो यजनं चरेत् ॥”

चौभकः, पुं, (चौभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्य-
पञ्चतविशेषः । यथा,—

“दुर्जराख्यस्य पूर्वस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
तद्वर्चिणं महाशैलः चौभको नाम नामतः ॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी अवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिरूपिणी ॥

एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
स्थिता रमयितुं तत्र निबन्धेव हिमाद्रिजा ॥”

इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये
८१ अध्यायः ॥ * ॥ (चुम् + कर्त्तरि + णुल् ।)

चौभजनके चि ॥

चौभञ्जं, चि, (चुम् + णिच् + लुः ।) चौभजन-
कम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—

“आहताङ्गैः ससस्त्रैस्तं देवप्रहरणैस्तदा ।

अचौभ्याणां समुद्राणां चौभञ्जं क्षिप्रकारिणम् ॥”

इति रामायणे । ३ । ३६ । १० ॥

“चौभञ्जं चौभकर्तारम् ।” इति तट्टीका ॥

(चौ भावे ल्युट् । चौभः ॥)

चौभञ्जः, पुं, (चुम् + णिच् + लुः ।) वटुकभैरवः ।

यथा, विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।

“कङ्कालधारी सुखी च आलयत्रोपवीतवान् ।
जम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः चौभञ्जस्तथा ॥”

चौभितः, चि, (चुम् + णिच् + कर्मणि क्तः ।)

चौभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—

“पादाक्रान्ता नतमुवं किरौटोल्लिखितास्वराम् ।
चौभिताशेषपातालां धनुर्ध्यानिःसनेन ताम् ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ३७ ॥

चौमं, स्त्री, (चुम् + मन् । पृथोदरात् वृद्धिर्वा ।) डूक-
लम् । इत्यमरः । २ । २ । २२ । चौमं इति च पाठः ॥

चौमः, पुं स्त्री, (चुम् + मन् ।) अट्टः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ चौमोऽपि पाठः ॥

चौमकः, पुं, (चौम + संज्ञायां कन् ।) गण-
हासकः । इति जटाधरः ॥

चौणिः, स्त्री, (चु + बाहुलकात् निः शब्दं

चौणी, वृद्धिः वा डीप् च ।) पृथिवी । इत्य-
मरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“इज्या च यागाधाराच्च चौणी चौणालये

च या ।

महालये चयं याति चित्तिस्तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रवृत्तिखण्डे ७ अध्यायः ॥

(यथा, भागवते । ३ । १४ । ३ ।

“तस्य चौद्वरतः चौणीं खदंष्ट्रायै लीलया ॥”)

चौणीप्राचीरः, पुं, (चौण्याः प्राचीर इव ।)

समुद्रः । इति जटाधरः ॥

चौणीभुक् [ज,] पुं, (चौणी पृथ्वीं भुजतीति ।

भुज् + क्तिप् ।) राजा । यथा,—

“तत्रा शस्त्रविभीषिकां कतिप्रययासेव हीनाः प्रजा
मधुनीं विटजल्पितैरुपहृताः चौणीभुजस्ते क्रिन्वा

विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां सर्गस्थितियापदा-
मौशस्तत्परिचर्यया न गणितो वैरेव नारायणः ॥”

इति शान्तिशतके । १ । ११ ॥

चौणीमयः, पुं, (चौणी + मयट् ।) मृण्मयः ।

पृथिव्याश्रयः । यथा,—

“मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
चौणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।

विसंसितानुरुभये सलिले सुखान्म
आदाय तत्र विजहार ह वैदमार्गान् ॥”

इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥

“मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन
मनुना दृष्टः । चौणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी-

प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिल-
जीवनिकायानामाश्रयः । मे सुखाद्विसंसितान्

गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र
युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे ॥” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ चौणीमयोऽपि

पाठः ॥

चौद्रं, स्त्री, (चुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः
सरवाभिर्निर्मितम् । चुद्र + “चुद्राभमरवटर-

पादपादञ् ।” ४ । ३ । ११६ । इति अञ् ।)

मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ । जलम् । इति

मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णचुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्ण-
मधु । अस्य गुणाः । अतिशीतलवम् । लघुत्वम् ।

क्षेदनाशिलम् । घृतयुक्तचौद्रचेद्भिषतुल्यत्वच ।

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“माक्षिकाः कपिलाः सञ्ज्ञाः चुद्राख्यास्तत्कृतं

मधु ।

मुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥

गुणैर्माक्षिकवत् चौद्रं विशेषान्नेहनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

चौद्रः, पुं, (चुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजा-
तीयात् मागध्यां जातः । यथा,—

“चतुरो मागधी स्तुते करान् मायोपजीविनः ।
मांसं खाडुकरं चौद्रं सौगन्धमिति विशुतम् ॥”

इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥

“एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जा-
यन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो

वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः ।
अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विशुताः सजाती-

यादुत्पद्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि ।
मांसं मांसविक्रेतारम् । खाडुकरं मांसस्यैव

संस्कारकम् । चौद्रं रुद्रं शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि
शाकादन्नपाककरम् । सौगन्धम् उत्तलक्षणं

सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टय-
सुक्तमिति ज्ञेयम् ॥” इति तट्टीकायां नील-

कण्ठः ॥ * ॥ चुद्रता । इति पाणिनिन्याक-
रणम् ॥

चौद्रक्यं, चि, (चुद्रकः आयुधजीविसंघः । “आयुध-

जीविसंघाञ्चाटतीति ॥ ५ । ३ । ११४ । इति

आट् ।) चुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चौद्रजं, स्त्री, (चौद्रात् जायते इति । जन + ङः ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजात-
मात्रे चि ॥

चौद्रधातुः, पुं, (चौद्रजातो धातुः चौद्रं धातु-

रिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चौद्रप्रियः, पुं, (चौद्राणां सरवाणां प्रियः चौद्र-

वत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधुकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये चि ॥

चौद्रमेहः, पुं, (चौद्रसंज्ञको मेहः ।) प्रमेह-
रोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् । तल्लक्षणं

यथा,—

“कषायं मधुरं रूचं चौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
कषायं कषायवर्णम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥ अथ

चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

चौद्रेयं, स्त्री, (चौद्रे भवं इति । ण् ।) शिक्ष-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चौद्रसम्बन्धिनि चि ।

चौमं, चि, (चु + “अर्निस्तु सुडुष्टश्चिकित्सा”

उणां । १ । १३६ । इति मन् । ततः प्रणा-

दिवात् अण् । वृद्धिः ।) चुमाया विकारः ।

स्त्रियां चौमी कस्या इत्यादि । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

चौमं, पुं, स्त्री, (चु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अट्ट-

लकः । तत्पूर्यायः । अट्टः २ । इत्यमरः । २ । २ । २१

“इह हर्म्यादिगृहे प्राकाराग्रस्थितरण्यगृहे इति

कौटिल्यः । अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति

कौटिल्यः । प्राकारमण्डपस्योपरिशालायामिति

केचित् । हर्म्यादिवातकुटिकायामिति केचित् ।

मण्डपोपरि हर्म्यापृष्ठे इति केचित् । प्राकार-

धारणार्थोऽभ्यन्तरे चौमाख्योऽट्टः । इति भरतः ।

अट्टप्रदेशौ अट्टः । अट्ट इ विक्रमे वधे अण् ।

चुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र चौमं । डु चु ल चुत्

नाम्नि इति मः गुणः स्वार्थे णि चौमम् । पठ्

डुकूलयोः चौमं गुणवत् । वस्त्रभेदे चौमं वृद्धिः

मदिति बहवः । चौममट्टे डुकूले स्थापयितुं

वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतसीवनेन च

पाठादट्टेऽपि चौममन्त्यस्वरवच्च । तच्च णि

परेषां वृद्धिविधानात् ॥” इति पुरवर्गी भरतः ॥ (यथा च

अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

याज्ञवल्करः । १ । १८७ ।

“स गौरसर्षपैः चौमं पुनः पाकान्मद्योमयम् ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिस्तु खनयाम् ॥”

“चौमं डकुले स्यादङ्गु पुनपुंसकयोरिह ।
चौमन्तु शृण्वेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम् ॥”
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।
“कृष्णा च चौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादानां श्रुत्यास्तस्यौ प्रज्ञा कृताञ्जली ॥”)
चौमकः, पुं, (चुमा एव चौमः प्रज्ञादित्वात्
अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) चौरनामगन्ध-
द्रव्यम् । इति केचित् ॥
चौमी, स्त्री, (चुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतसी । इति
रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) चुमानिर्मित-
कथा । इति चौमशब्दटीकायां भरतः ॥
चौरं, स्त्री, (चुरस्य कार्यं कर्म चुरकृतं कर्मेति
भावः चुरस्येदं वा ।) चुरकर्म । कामान इति
भाषा । तत्पर्यायः । सुखनम् २ भद्रकरणम् ३
वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्य गुणः ।
“केशशशुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ।”
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति
राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे चौरकर्मा-
करणे दोषो यथा,—
“व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे ।
न करोति चौरकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! ।
तदेव दिनमानाब्दं तद्वोजी दण्डताडितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
नित्यचौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राज-
मार्तण्डः ।
“न खानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तारणकालनिरासनानाम् ।
सन्धानिशाशुनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
चौरं हितं प्रतिपदङ्घ्रि न चापि विष्टाम् ॥” * ॥
“प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्वान्नरः चौरमनुत्कटस्थः ॥
उत्तरात्रितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपिष्टभेषु चन्द्रमभे ।
प्रशशुक्रम् सकलं विवर्जयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥”
प्रेतकार्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषय-
कम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
“चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाञ्च विप्रैषतः ।
अचौरिभेऽपि कर्तव्यं चन्द्रचन्द्रयोर्दिने ॥
मानं हन्ति गुरुः चौरैः शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शूनैश्चरः ॥” * ॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
“आज्ञया नरपतेर्दिव्यज्जनां
दारकर्मस्तस्यैव च ।
वन्धमोक्षमङ्गलानि च
चौरमिष्टमखिलेषु चोद्भु ॥
देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरुपपरिचये ।
चौरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥” * ॥
लङ्कार्याः ।

“केशवमानर्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम् ।
दितिमदितिश्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्या-
णम् ॥ * ॥”
अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
“शशुक्रम् कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः । “केशशशुलोमनखानि वाप-
यीत शिखावर्जम् ॥” इति सुदित्तम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजेः चौरं विवर्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं चौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्वैद्योऽपि दाता च नरकं व्रजेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥ * ॥
नापितगृहे चौरनिषेधो यथा,—
“स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रं कुजे मृत्युर्दुःखं धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्धारे शुक्रे शुक्रचयो भवेत् ॥
शूनौ च सर्वदोषाः स्युः चौरमत्र विवर्जयेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमचौरस्य चूडाकरणस्य विहित-
दिनादि । ज्योतिषे ।
“अथग्राह्ये तथा मासि चूडा भौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेते ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्जिते सिते ॥”
दचोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
“षष्ठाष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मासे भगे चुरे ॥
मेघसिंहतुलाकिंकिटश्चैतरेलग्नके ।
अवणादित्रयस्तात्त्रिचापुष्याश्विचक्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठाश्ले च चौडकम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
ब्रह्माकेचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाकपतिभार्गवाणां
चौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥”
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वच्छ्रुत्तं विवर्जयेत् ॥
“सूर्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुमे निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ सङ्गीजग्रमयोर्वारे निशासन्धयोः ।
भुक्तेभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
चौरादोग्रभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥”
राजमार्तण्डे ।
“मानं हरेत् चौरमिष्टाशुषोर्कः
शूनैश्चरः पक्ष कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्यभविन्दुबुधाः क्रमेण
ददुर्दृष्टैकादश सप्त पक्ष ॥”
जीवादिवारे चौरं प्रशस्तम् ॥ * ॥ भोजराजः ।
“प्रिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥”
दिवाकरवारविनिर्माणे तु गर्गः ।
“जन्मार्थे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे ।
न कुर्वात् प्रथमं चौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥”

ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडा-
निषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । भोजराजः ।
“यो जन्ममासे चुरकर्म याचां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मृष्टो वधवन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूडे विवाहे चुरकर्णवेधे ॥”
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्तण्डे ।
“उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
चुरेति चुरकर्म ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चौरपथं, स्त्री, (चुरेः पविभिर्वर्जैर्निर्मितं निर्वृत्त-
मिव वा गृहम् ।) चुरवञ्चतुल्यतीक्ष्णदृष्टगृहम् ।
यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।
“नदीसुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाङ्गतं गृहम् ।
क्षत्रिहंसं चित्रकथं चौरपथं स्वयं भूमि ॥”
“पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अङ्गुतं गृहम् ।
चौरपथं चुरेः पविभिर्वर्जैश्च निर्मितमिव
तीक्ष्णं दृष्टव्यार्थः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भूमि भूमण-
सभावम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
चौरिकः, पुं, (चुरकर्म चुरेण वा कर्म करोति ।
यद्वा चुरिकर्म कार्यत्वेनास्यस्य । इति ठञ् ।
चौरं शिल्पत्वेनास्यस्य इति तु ठन् ।)
नापितः । इति शब्दमाला ॥
क्षुण्ण, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-
सकं-सेट् ।) मृद्वन्यकारोपधः । क्षादिः ।
क्षुण्णैति खड्गं कर्मकारः । इति दुर्गादासः ॥
क्षुण्णतः, चि, (क्षुण्ण + कर्मणि क्तः ।) श्राणितः ।
तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं
वात्मस्थानां जीवानां चतुर्विधानां इति । क्षम्
+ अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्य-
मरः । २ । ६७ । ३३ । (यथा, भागवते । ७ । ८ । ३३ ।
“दौस्तुत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता ॥”)
क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातमान्
इति । क्ष्मा + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति
ज्योतिषम् ॥
क्ष्मातलं, स्त्री, (क्ष्मायाः तलम् ।) भूतलम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
“यद्विद्यस्ति क्ष्मातले खेच्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्खरैर्व्यञ्जनेषु ॥”)
पृथिवीसम्यक् । इति केचित् ॥
क्ष्माधुतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्वी धृतिधारणां घालनी-
शक्त्यर्थस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४८२ ।

क्षील

“अथाभ्यविच्यत क्षिपं विप्रैरेव यशस्करः ।
क्ष्मापतिः प्रौढसामर्थ्यः सानुमानिव तोयदैः ॥”
क्ष्मापः, पुं, (क्ष्मां पाति रचतीति । क्ष्मा + पा +
कः ।) राजा । यथा,—

“आमयान्तिरिपुत्रासक्षुदादौ दृष्टवैकतान् ।
लब्धोदया द्वीभयेन क्ष्मापा प्रत्यनुवायिनः ॥”

इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३१६ ॥
क्ष्मापालः, पुं, (क्ष्मां पालयतीति । क्ष्मा + पाल् +
णिच् + अण् । क्ष्मायाः पालो वा ।) राजा ।
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२४ ।

“न के लोभं समुत्पाद्य जिह्वया स्निग्धदीर्घया ।
पिपीलिका इव मृत्ताः क्ष्मापालैः शूलकैरिव ॥”
क्ष्मासुक [ज,] पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं मुनक्ति उप-
मुनक्ति इत्यर्थः । क्ष्मा + मुञ् + क्तिप् । कुलं
च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।

“तत्रस्थाः क्ष्माभुजा पृष्ठास्तन्निवेदनकारणम् ।
यजिज्ञपन् क्षितित्यस्तजानुप्राञ्जलयस्ततः ॥”
क्ष्माभुत, पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं विभक्ति । क्ष्मा + भृ +
क्तिप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १ । १६६ ।

“देशानामुपरि क्ष्माभुदातुराणां चिकित्सकाः ।
वणिजो ग्राहकाणाञ्च सखाणामपि पण्डिताः ॥”
पञ्चतः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे । ६७ ।

“कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तोरेषु च
क्ष्माभुता-

सुतसङ्घेषु च पत्तनेषु च सरिद्धर्तुस्तान्तेषु च ॥”
क्ष्माय, ई ड विधूने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं अकं-सेट् ।) प्रवर्गशेषयुक्तः । चादिः ।
विधूननमिति विधून्यते साविति कर्मणि घञि
विधूनः सकम्पः ततो विधून इवाचरतीति कौ-
कृते अनटि रूपम् । कम्पनमित्यर्थः । ई, क्ष्मातः ।
ड, क्ष्मायते, वृत्तः । (तथाच, भट्टिः । १४ । २१ ।
“उल्का दडशिरे दीप्ता रुरुवुश्चाग्निं शिवाः ।
चक्ष्माये च मही रामः शशङ्के चाशुभागमम् ॥”
क्ष्मायते कम्पते त्वङ्ग्येजतीर्त्ते च वेपते
इति कम्पार्थे भट्टमन्त्रोऽपि । रमानाथस्तु विधू-
ननशब्दस्येणान्ताद्भुत्पत्तेः सकर्मकोऽयं इति
प्रतीमः । प्रयोगस्त्वयथा दृश्यते इत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

क्ष्मायितः, त्रि, (क्ष्माय + इतच् ।) कम्पितः ।
इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मायिता, [ऋ] त्रि, (क्ष्माय + णच्प्रत्ययः ।)
कम्पकः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मील, निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

अकं-सेट् ।) निमेषः प्रक्षमिश्चक्षुष आव-
रणम् । क्ष्मीलति चक्षुः प्रक्षमिभिरावृतं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मिड, ल या ड जि स्नेहे । मोक्षे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-अकं-मोक्षे सकं-सेट् ।)
वकारयुक्तः । ल, अक्षिडत् । आ, क्षिडितं
क्षिड् तेन । ड, क्षेडते । जि, क्षिडोऽस्ति ।
स्नेहः स्निग्धीभावः । मोक्षे क्षेडते तिलः तैलं
सुचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मिस्, त्रि, (क्षिड् + क्तः ।) सुक्तः । स्निग्धः ।
इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मिद्, आ जि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-अकं-सेट् ।) आ, क्षेदितं क्ष्मिस् तेन ।
जि, क्ष्मिस्तेऽस्ति । सङ्ख्यवर्गलतीयान्तोऽय-
मित्येके । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मिद्, इर् य या मोक्षे । स्नेहे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-मोक्षे तु सकं-
सेट् ।) इर्, अक्षिडत् अक्षेदीत् । अस्मात्
पुषादित्वान्नित्यं ड इत्यन्ये । य, क्षिद्यति । आ,
क्षेदितं क्ष्मिस् तेन । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मिद्, ल या ड जि मोक्षे । स्नेहे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-सकं-स्नेहे तु अकं-
सेट् ।) एतदादास्त्रयो वकारयुक्ताः चाद्याः ।
ल, अक्षिडत् । आ, क्षेदितं क्ष्मिस् तेन । ड,
क्षेदते तिलः तैलं सुचतीत्यर्थः । जि, क्ष्मिस्ते-
ऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मिडं, स्त्री, (क्षिड् + घञ् ।) लोहितार्कपर्ण-
फलम् । घोषापुष्पम् । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्मिडः, पुं, (क्षिड् + भावादौ घञ् । क्षेडते इति
अच् वा ।) ध्वनिः । कर्णमयः । विषमः । इति
मेदिनी । डे । ५ ॥ (यथा, आनन्दलहरीयाम् । २६ ।

“करालं यत् क्ष्मिडं कवलितवतः कालकलना
न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताडाङ्गमहिमा ॥”
पीतवोषावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ क्ष्मिड-
रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्ष्मिडः, त्रि, (क्षिड् + कर्मणि घञ् ।) दुरासदः ।
कुटिलः । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्मिडनं, स्त्री, (क्षिड् + भावे लुट् ।) मोचनम् ।
त्यागः । यथा, महाभारते । ३ । १७८ । २६ ।

“चासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निश्वासक्ष्मिडनादेव मर्त्यस्यन्तमिव स्थितम् ॥”

क्ष्मिडा, स्त्री, (क्षिड् + घञ् + टाप् च ।) वंश-
शलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । डे । ५ ॥
(स तु लोकस्य शब्दविशेषः । यथा, वक्रोक्ति-
पञ्चाशिकायाम् । ३६ ।

“एषा सागरसङ्गताभिमततां याता न मे कर्हिचित्

सुखे कण्ठभुवं ब्रवीषि मम किं सच्चिदुतामोयुषीम् ।
क्ष्मिडाराव इहोचितस्तव गणव्रातेः सह क्रीडतो
युष्मान्नीलगलोऽवतादिति गिरा गौर्ध्या कृतो-
ऽनुत्तरः ॥”

“सागरसङ्गतेति । सागरेण समुद्रेण सङ्गता ।
अर्थाद्गङ्गा । उत्तरे तु सेति सर्वनामपदम् ।
गरो विषम् । तदाह सच्चिदेति । क्ष्मिडेन विषम्
क्ष्मिडया शब्दविशेषेण च सच्चिदम् । क्ष्मिडं विषम्
क्ष्मिडा जनस्य शब्दविशेषः ॥” इति तट्टीका ॥
कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्ष्मिडितं, स्त्री, (क्षिड् + भावे क्तः ।) सिंहनादः ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ६६ । ६ ।

“नानाबुधधरैश्चापि नानाविशधरैस्तथा ।
हेषितस्वनमिश्रैश्च क्ष्मिडितास्फोटितस्वनेः ।
आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति
पार्थिवे ॥”

क्ष्मिल, ऋ चालगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्रां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।) वकार-
युक्तः । चादिः । ऋ, अक्षिडलत् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (क्रीडावामिति केचित् । यथा, राम-
यणे । ५ । १० । १३ ।

“आस्फोटननिनादांश्च बालानां क्ष्मिलतां तथा ॥”
क्ष्मिलिका, स्त्री, (क्ष्मिल + स्वार्थे कन् अत इलच् ।)
क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।

“क्ष्मिलिकायां मां नृषा समाधिना आगम्य युष्म-
दृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगम्य युष्म-
पुरुषविषाणग्रेण लुठति ।” “सम्भवति नृषा-
दित्याह । क्ष्मिलिकायां क्रीडायां क्ष्मिलेन तं मां प्रेम-
समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेम-
संरम्भेण प्रणयकोपेन पृथ्वजलविन्दुसङ्घट्टयति । इति
षेण विषाणग्रेण लुठति संघट्टयति ।” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्मिली, स्त्री, (क्ष्मिल + गौरादित्वात् डीप् ।)
क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । १० । २६ । ४६ ।

“बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोर-
नीविस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्मिल्यावलोकहसितैर्ब्रजसुन्दरीणा-
सुत्तमयन् रतिपतिं रमयाश्चकार ॥”

“बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करालकादीनाम्
लभनं स्पर्शश्च नर्मं परिहासश्च नखाग्रपातश्च
तैः । क्ष्मिल्या क्रीडया च अवलोकैश्च हसितैश्च
कामं तासां उद्दीपयन् ता रमयामास ॥” अत्र क्ष्मिल्या
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अत्र क्ष्मिल्या
प्रसादात् केनचिद्विहितम् ॥

ख, खकारः । स तु यज्जनद्वितीयवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, सिद्धान्तकौमु-
दाम् । “अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः ।”
इति । शिवायन्ये तु अस्य जिह्वाम्लीयत्वमुक्तम् ।
यथा, — “जिह्वाम्ली तु कुः प्रोक्तः ।” इति ।
परं जिह्वाम्लीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपर-
त्वात् न दोषाय एव ॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“खकारं परमाख्यं शुद्धकुन्दसमप्रभम् ।
कोणत्रययुतं शून्यं बिन्दुत्रयसमन्वितम् ॥
गुणत्रययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
“स सर्गः क्षिप्रतः कण्ठे वायुना कादिभौरयेत् ।
वर्णसंज्ञनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम् ॥”
(वङ्गाक्षरेः) तस्य लेखनप्रकारादियथा, —
“शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मखरूपिणी ॥
वामादामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदेवतः ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
बन्धुकपुत्रसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरीं नित्यामीषद्वास्तुसुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु, —
“खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिर्वह्निः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गुरुतो यदि ।
शून्यं कपाली कल्याणी सूर्यकणोऽजरामरः ।
शुभाशेषा चण्डलिङ्गो जना यङ्गारखड्गकौ ॥”
खं, खौ, (खर्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते
मनोऽनेन वा । खर्व गतौ, खन दारणे वा
अर्थेभ्योपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ ।
२ । ६० ।
“विराचाभेदपः पूर्वं दिः प्रन्य्यात् ततो मुखम् ।
खानि चैव सृष्टेर्द्विरात्मानं शिर एव च ॥”)
पुरम् । क्षेत्रम् । शून्यम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ८८ । ७ ।
“पतस्युदीर्णां सुधरास्वकारात्
खात् खचराणां प्रवरो यथार्कः ॥”)
बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रयवहारे ।
“वेदाभिवाणखान्यैश्च खखाभाभरसैः क्रमात् ॥”)
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
“खं सन्निवेशयेत् खेषु चैतनसंज्ञनेनिलम् ॥”
“खं वात्स्याकाशं खेषु उदराद्यवह्निप्रशरीरा-
काशेषु ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥) संवेदनम् । देव-
लोकः । शुद्धम् । इति मेदिनी । खे । १ । लयात्
दशमराशिः । इति दीपिका । (यथा, जातक-
प्रकरणे । “तनुनिधनखभेदाः केन्द्रकोणे

त्रिलोभे ॥”) अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शब्दतन्त्रम् । यथा, मण्डूकोपनिषदि ।
“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्वस्वधारिणी ॥”
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि “कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं
गङ्गाकारो वै पुरुषो वकारो घोषयंस्तथा ॥”
क्षिद्रम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
“खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्युष्माणमात्म-
वान् ॥”)
खः, पुं, (खर्वयति खरश्च भिरिति । खर्व + अन्त-
भूतणिच् + डः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तल-
स्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(विष्णुः । “आकाशं वै विष्णुर्बोमकेशः शिवो
महर्षिः ।” इति श्रुतिः ॥)
खक्ख, ह्रास्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति ।
इति दुर्गादासः ॥
खक्खटः, पुं, (खक्ख् + अट् ।) कक्खटः ।
कठिनः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
खखोल्काः, पुं, (खे आकाशे सूर्यरूपेण खेषु
इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्बहिः-
प्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) सूर्यः । यथा, —
हरिरुवाच ।
“पुनः सूर्यार्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भगवे पुरा ।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥”
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
खखोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थिता-
दित्यः । इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव
५० अध्याये ।
“खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्तितः ॥”
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । ख + गम् + डः ।)
सूर्यः । ग्रहः । (यथा, ज्योतिषे ।
“आपोक्तिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः ॥”)
देवः । वाणः । पक्षी । इति मेदिनी । गे । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ३३ । १६ ।
“तं ब्रजन्तं खगश्रेष्ठं वक्ष्येन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥”)
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते
वनपर्वणि ।
“तर्मासीव यथा सूर्यो वृत्तावगिर्घनान् खगः ॥”)
शूलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ६३ ।
“मांसं ग्रभो वपां मनुस्तेन तैलपकः खगः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
“आकाशनिर्विस्वरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥”)
खगखानं, स्त्री, (खन्यते इति । खन् + कर्मणि
घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थ-
कोटरम् ।) वृत्तकोटरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
खगपतिः, पुं, (खगान् प्राप्नोति । खग + प्रा +

“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥
खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः
आकृतिर्वा यस्य ।) लङ्कचट्टकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः खकचायामाकाशगति-
मत्त्वात् खगतुल्यगतिवत्वेन सादृश्यमस्यस्या इति
आर्यभट्टः । सूर्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं
आकाशस्थितिवेनास्यस्याः । मतुप् । मस्य
वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥
खगश्चुः, पुं, (खगानां श्चुरिव ।) पृथ्विपर्णी
चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यदा,
अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तर्णिच्
ततो खल् ।) श्वेनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्यस्य आसनमिव उदय-
स्थानं यच्च । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।)
उदयपर्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड
आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं
यथा, महाभारते । १ । सौपर्ण्ये । ३३ । १२ — १८ ।
“तसुवाचाययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाशहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुर्वाच विगतास्तुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥
भवतेऽपि वरं ददां दृणोतु भगवानपि ।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गुरुत्मानं महाबलम् ।
ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्रङ्गन् महाजिवः ॥”)
खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गरुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
सौपर्ण्ये । ३१ । ३५ ।
“पतन्नीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥”
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६ — २० ।
“तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
बालिखिल्यानुप्रागस्य कर्मसिद्धिसृच्छत ॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्रब्रूयुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वयन् प्रजापतिः ॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हस्य सत्तमः ॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतन्नीणामिन्द्रोऽतिवलेसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवकामस्य याचतः ॥”)
खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्वाहनं
च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते । ११ । ८ । १६ ।
“ज्ञात्वा त्रैलोक्यसिद्धिं शब्दस्तेन
भजे खगेन्द्रध्वजपञ्चकम् ॥”)
खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गरुडः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३१ ॥

खगोलः

अथ कल्यायोजनानि

व्यासयोजनानि

पृथिव्युच्चयोजनानि

(आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा

	१८७१२०८०८६४००००००
नक्षत्रस्य	२५६८८००००
शनेः	१२७६६८२५५
राहुकेलोः	८०५७२८६३२
गुरोः	५१३७५७६४
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४
मङ्गलस्य	८१४६६०६
सूर्यस्य	४३३१५००
शुक्रप्रीतिस्थ	२६६४६३७
बुधप्रीतिस्थ	१०४३२०६
बुधशुक्रयोः	४३६१५०
चन्द्रस्य	३२४०००
आवहवायोः	५१०४
भूगोलस्य	४६६७

५६५३८७३६११२७२७२७
 ८२६६२२७३
 ४०६२०२१७
 २५६३६८२०१
 १६३४६८३४
 १२७४२८८
 २५६२१६८
 १३७८२०४
 ८७७८३४
 ३३१६३
 १३८७७
 १०३०६
 १६२
 १५८

२६७६६२१६५६३६३६३
 ४१३४५३३६
 २१३१००५८
 १२८१८३३००
 ८१७२६१७
 ६३७०६१४
 १२६५२६६
 ६८३०२
 ४२३११६
 १६५१६५
 ६८५८८
 ५७४५
 १२

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	रवे;	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने—	५६।८।१०।०	७६०।३८।५२	३१।२६।२८
कलादाः			
वर्षे—	१२।०।०।०	८।१२।८६।८०।८८	६।११।२८।६।३६
राश्यादाः			
युगे—	४३२००००	५७७५३३३६	२२६५८३२
भगणादाः			
कल्पे—	४३२०००००००	५७७५३३३३६०००	२२६५८३२०००
भगणादाः			

वधश्रीस्य		वृहस्पतेः		शुक्रश्रीस्य	
दिने—	२४५३२।२१	४।५६।६	१।०।२१।३।३६	७।१५।११।४६।१२	६६।७।४३
कलादाः					
वर्षे—	१।२४।४५।२२।४८	५०१२३७०	५०१२३७०	५०१२३७०	५०१२३७०
राश्यादाः					
युगे—	७१६३७०००	५०१२३७०	५०१२३७०	५०१२३७०	५०१२३७०
भगणादाः					
कल्पे—	७१६३७०००००	५०१२३७०	५०१२३७०	५०१२३७०	५०१२३७०
भगणादाः					

२६६

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यमुक्तयः ।

राहोः

चन्द्रोच्चस्य

दिने—

कलाद्याः

वर्षे—

राश्याद्याः

युगे—

भगणाद्याः

कल्पे—

भगणाद्याः

ग्रहेः

२।०।२३

०।१२।१२।५४

२४६५६८

२४६५६८०००

३।१०।४४

०।१६।२१।२।३६

२३१२३८

२३१२३८०००

६।४१।०

१।१०।४०।५६।४२

४८८१०३

४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२६	३	१	२०	१६	२६
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम- भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	८ दक्षिणः	उत्तरः	उत्तरः	दक्षिणः
	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२०	२०	२६
कला	२०	२०	४०	०	१०	४०	४०	०	०
अपक्रम- भागाः	७	१२	१३	११	२	२७	२४	२	४
	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	अवशा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद	उत्तरभाद्रपद
राशिः	८	८	९	९	९	९	१०	१०	११
अंशः	१	१४	०	४०	१०	०	२०	०	२
कला	१०	०	०	३०	३०	३३	३०	३०	३०
अपक्रम- भागाः	८	२०	२०	७	७	७	२०	७	७

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	मृगशिरः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशिः	३	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम- भागाः	६० ८	६४० ८	३८ ८	३३० ८	५ ७
	पुनर्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

खवाञ्चितं काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यगं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डश्च कृत्वा षष्ट्युत्तर-
शतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्ष्याद्वयं
विषवकक्ष्यैका च कार्या ॥

अथ मेघादिराशिस्थितिः ।

खाहोरात्रार्द्धकर्णैः तत्प्रमाणानुमानेन च
क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विचोपभागै-
र्निजनिजापक्रमैश्च मेघादीनां राशीनां तिस्रः
कक्ष्याः कुर्यात् । ता एव कक्ष्याः कर्कादीनां
वैपरीत्येन कुर्यात् । तादृशस्तिस्सुलादीनां तथा-
विपर्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकर्णज्ञानं यथा ।

खक्रान्तिरुत्क्रमक्रमण्ये द्वे कुर्यात् । तत्र
उत्क्रमण्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तरं दिन-
यासदलं स्यात् ॥

विचोपज्ञानं यथा ।

चन्द्रः खक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र-
कलाशीतिभागैः परमं दक्षिणोत्तरं विचिष्यते ।
तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-
स्त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विचिष्यन्ते । तत्र
क्रमः चन्द्रस्य मध्यविचोपकलाः २७० मङ्गलस्य ६०
बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२०
शुनेः १२० रवेर्विचोपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रादिकक्ष्यास्थानम् ।

आधारकक्ष्याद्वयोपरिधाम्योदगोलसंस्थितानां
नक्षत्रादीनां कक्ष्याः कुर्यात् । सर्वासां कक्ष्याणां
मध्यस्थाने विषुवत्कक्ष्या स्थिता । तदाधार-
कक्ष्ययोर्युतेरुर्द्ध्वं द्वे अयने विषुवद्वयञ्च कुर्यात् ।
विषुवस्थानात् भगणसञ्चारपर्यन्तं स्फुटभागै-
र्मङ्गलादीनां क्षेत्राण्येव कुर्यात् अर्थात् मेघादि-
राशीन् तिर्यक्कक्ष्याभी रचयेत् । तथा अयन-
स्थानात् अन्यायनपर्यन्तं तिर्यक् अपरा कक्ष्या-
क्रान्तिसंज्ञा कार्या । तथा कक्ष्या सूर्यः
प्रकाशयन् सदा भ्रमति ॥ चन्द्राद्या ग्रहाः
अपमण्डलमाश्रितैः खखपातांशैरपक्रमात् विचो-
पान्तेषु अपक्रमेणाकृष्टाः सन्ती लोकेदृश्यन्ते ।

क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात्
अस्मिन् गच्छंश्च अस्तास्मिन् स्यात् । लङ्कोदयेर्यथा
सिद्धं दशचतुर्थस्थानञ्च कुर्यात् । मध्यक्षिति-
जयोर्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषु-
वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि
खकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्र-
वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपतनयोगेन
पारदसावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् ।
इति सूर्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगङ्गः, पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच्
एधोदरात् साधु ।) दण्डविशेषः । खगङ्गा
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः पोटगलः २ बृहत्-
काशः ३ काकेक्षुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्करः, पुं, (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे +
किप् । कीर्यते विकीर्यते इति । कृ विक्षेपे +
अप् । ततः कर्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति
हेमचन्द्रः ॥

खच, ग भूतिपूयोत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः
पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ
पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग, खच्चाति राजा
सम्बद्धः स्यादित्यर्थः । शेषार्थः कातन्नादसम्मतः ।
इति दुर्गादासः ॥

खच, त् क वन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः, पुं, (खे आकाशे चम्यते भल्यतेऽसौ
पिडलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चमु भक्षणं +
असच् । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय-
त्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर +
“चरेष्टः ।” ३।२।१६। इति टः ।) मेघः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः । राक्षसः । सूर्यः । एतेषां
प्रमाणं यथा । महाभारते द्रोणपर्वणि ।

“खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः

खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।

खचरस्य सुतेन हतः खचरः

खचरी परिरोदिति छा खचरः ॥”

आकाशगामिनि चि । यथा । स्तुतिः ।
“पवनो दिक्पतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः ॥”
रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरः ।
“खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
शान्तेऽथवा हास्यरसे भवेदेष दशाक्षरः ॥”

खचितं, त्रि, (खच् + क्तः ।) संयुक्तम् । तत्पर्यायः
करमितम् २ रुधितम् ३ गुरुगुणितम् ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्बम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७
संपृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ यामम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ गुणितम् १० कुरितम् ११ ।
इति जटाधरः ॥

खज, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) मन्थो विलोडनम् । खजति जलं
मन्थ्यः । इति दुर्गादासः ॥

खज, इ पाञ्चुल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् । इति ।) इ, खज्जाते । पङ्कः खोष्टः
भावप्रधाननिर्देशात् पङ्कुत्वमिति यावत् । खो-
ष्ट्यास्तीति चङादित्वात्तः । पङ्कुलस्य भावः
पाञ्चुल्यं खोष्टनमित्यर्थः । खजति खोष्टः ।
भावप्रधाननिर्देशो यथा । बुदसवर्णं इति का-
तन्नादसम्मतः । अत्र असवर्णे परे उवर्णे वकारस्य
प्राप्तोतीत्येवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

खजः, पुं, (खज्यते निर्मथ्यतेऽनेन । खज् + कर्त्तृ
अप् । यद्वा, खजति मथ्यतीति । खज् + अच् ।
दन्विः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हाता इति
भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१४ । २१ ।
“पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्द्वन्द्वं निर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः ॥”
“खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥”
इति वाभट्टे चिकित्सास्थाने हृत्तीयेऽध्याये ॥

खजकः, पुं, (खजति मथ्यतीति । खज् + कर्त्तृ
अप् । यद्वा, खजति मथ्यतीति । खज् + अच् ।
दन्विः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हाता इति
भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१४ । २१ ।
“पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्द्वन्द्वं निर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः ॥”
“खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥”
इति वाभट्टे चिकित्सास्थाने हृत्तीयेऽध्याये ॥

खजपं, स्त्री, (खज्यते मथ्यते इति । “उभिकृदि-
दलिकचिखजिभ्यः कपन् ।” उणां ३ । १४२ ।
इति कपन् ।) घृतम् । इत्युणादित्तिः ॥

खजलं, स्त्री, (खे आकाशे निचितं यज्जलम् ।)

खञ्ज

खञ्जनः

खटिका

नीहारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकाशवारि ।
यथाह राजवल्गुभः । [लुताश्च ।

“वर्षासु चरन्ति घनेः सहोरगा विपति कीट-
तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्थोदयात् पूर्वम् ॥”

खजा, खी, (खज् + भावे अप् टाप् च ।) मन्थः ।
मयोया इति भाषा ॥ प्रहस्तः । इति मेदिनी ॥

(खज् + करणे अप् स्त्रियां टाप् ।) दर्वी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्-

विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
“गुमाफलं गोक्षुरकाच्च बीजं

तथोचटां गोपयसा विपाच्य ।
खजाहतं शर्करया च युक्तं

घौला नरो हृष्यति सर्वरात्रम् ॥”
पाकसाधनद्रव्यविशेषः । यथा, महाभारते ।

४।७।१ ।
“खजाश्च दर्वीश्च करेण धारय-

नसिच्च कालाङ्गमकोषमव्रणम् ॥”
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्थे + “खजेराकः ।” उणां
४।१३ । इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादित्तिः ॥

खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मधाति पाकम् ।
खज् मन्थे + “खजेराकः ।” उणां ४।१३ । इति

आकः ततटाप् ।) दर्वी । इत्यमरः । २।६।३४ ।
हाता चमस इत्यादि भाषा ॥

“खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्विरुच्यते ॥”
इत्युणादित्तिटीका ।)

खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति
भावः जयति संसारभावं यः । जि + क्तिप् । शून्य-

वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्वमेव इत्याकार-
भावनया संसारभावजयनात् तथालम् ।) बुद्ध-

विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१४६ ॥
खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।)

खज्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खज्, जि, (खजि गतिवैकल्ये + अच् ।) विकल-

गतिः । खौड़ा इति भाषा ॥ यथा, मनुः । ३।२४२ ।
“खजो वा यदि वा काणो दातुः प्रेथोरपि वा

भवेत् ॥”
तत्पर्यायः । खोडः २ । इत्यमरः । २।६।४६ ।

खोलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४
खज्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति

खोडधात्वर्थदर्शनात् ॥ तस्य लक्षणं यथाह
माधवकरः ।

“वायुः कथाश्रितः सक्थुः कण्ठरामाक्षिपेदादा ।
खज्जसदा भवेच्चक्षुः पङ्कसक्योर्द्वयोर्वधात् ॥”

खज्जकः, जि, (खज्जतीति । खजि + कर्त्तरि श्वल् ।
खज्जकारिः, पुं, (खज्जकस्य अरिः नाशकः ।) सुखा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ खेसारि इति भाषा ॥
खज्जखेटः, पुं, (खज्ज इव खेटति गच्छति वृत्त्यन्निव

पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
खज्जखेलः, पुं, (खज्ज इव खेलति तद्वचलनादि-

त्यर्थः । खेल + अच् ।) खज्जनपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

खज्जनं, स्त्री, (खजि विकलगतौ + भावे ल्युट् ।)
गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥

खज्जनः, पुं, (खजि + कर्त्तरि ल्युट् ।) खनामख्यात-
पक्षी । तत्पर्यायः । खज्जरीटः २ । इत्यमरः ।

२।५।१५ ॥ कणाटीनः ३ काकच्छर्दिः ४ खज्जखेलः ५
तातनः ६ सुनिपुक्तः ७ भद्रनामा ८ रत्न-

निधिः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खज्जखेटः १०
गूढनीडः ११ तण्डकः १२ चरः १३ । इति

शब्दमाला ॥ काकच्छर्दिः १४ खज्जखेलः १५
कणाटीरः १६ कणाटारकः १७ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं
भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये ।

तद्यथा,—
“खज्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।

प्रोक्तानि यानि सुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि ॥”

तत्र चत्वारः खज्जना भवन्ति । तेषां नामाख्याह ।
“खूलोऽभ्युन्नतकण्डः कण्ठागलो भद्रकारको भद्रः ।

आकण्डसुखात् कण्ठाः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥
कण्ठागलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रित्त-

कद्रिक्तः ।
पीतो गोपीत इति लेशकरः खज्जनो दृष्टः ॥”

अथ कस्मिन् काले दृष्टः कौडकफलं करोति
इत्याह ।

“अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरेणु सलिलाशयेषु
पुण्येषु ।

करितुरगभुजगमर्द्धिं प्रासादोद्यानहर्म्येषु ॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।

हस्तिरुङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामरादेषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिपेषु ।

दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खज्जनः कुरुते ॥
पङ्के खाड्गनाभिर्गौरसस्यच्च गोमयोपगते ।

शाङ्गलगे वस्त्राभिः शुकटस्थे देशविभंशः ॥
गृहपटलैर्यभंशो वस्त्रे वस्त्रोऽयुचो भवति रोगः ।

पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोर्गृहर्भास्थिभ्रमशानगृहकोणशर्करा-

द्रिस्थः ।
प्राकारभस्मकेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥

पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिवन्वारि निम्नगाशंस्यः ।
सूर्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खज्जनोऽस्त्वमये ॥

नीराजने निरुते यथा दिशा खज्जनं वृषो वान्तम् ।
पश्येतया गतस्य क्षिप्रमरतिर्विशसुतेति ॥

तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु कर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।

अङ्गारमण्डपदिशन्ति पुरीषण्येऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्वरित्रीम् ॥

नृत्तविकलविभिन्नरोगितः
खतनुसमानफलप्रदः खगः ।

धनकदभिनीलियमानको
वियति च वन्धुसमागमप्रदः ॥

वृषतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।

सुरभिजुसमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥

अशुभमपि विलोक्य खज्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्चने रतः ।

न वृषतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसमुक् ॥”

ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
“आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु

दिक्स्थानमूर्त्तिलमर्घं शान्तदीप्तादिभिश्चोत्तमम् ॥”
शाकुने दिग्दिशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—

“वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुल्यं शक्रे हुताग्ने भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिनाभः समुद्रालये ।

वायवां वरवल्गुगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
रेषान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्गलक्षणं खज्जने ॥”

खज्जनरतं, स्त्री, (खज्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अव्यक्तं रतं रतिः ।) यमिनां गोप्यं रतम् ।

यतिनां गोपनीयमैथुनम् । इति हारावली ॥
खज्जना, स्त्री, (खज्जन इवाचरति । खज्जन + डङ्

+ क्तिप् टाप् च । यद्वा, खजि + युच् + टाप् ।)
सर्धपी । क्षुद्रखज्जनजातिः । इति मेदिनी ॥

खज्जनाकृतिः, स्त्री, (खज्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।)
खज्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-

पर्यायः । हापुत्तिका २ खज्जनिका ३ सर्धपी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

खज्जनिका, स्त्री, (खज्जनस्तदाकारोऽस्यस्याः इति ।
खज्जन + टन् टाप् च ।) खज्जनाकारपक्षि-

विशेषः । तत्पर्यायः । हापुत्तिका २ तुलिका ३
स्कोटिका ४ सर्धपी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खज्जनाकृतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खज्जरीटः, पुं, (खज्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ +

बाहुलकात् कौटन् ।) खज्जनपक्षी । इत्यमरः ।
२।५।१५ ॥ (यथा, अमरुशतके । ६६ ।

“तन्वी शूरतृन्निधयगापुलिने कपोलौ
लोलौ दृष्टौ रुचिरचञ्चलखज्जरीटौ ॥”)

खट, काड्चि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-
सकं-सेट् ।) खटति । काड्चि आकाड्चायाम् ।

इति दुर्गादासः ॥
खटः, पुं, (खट् + अच् ।) अन्धकूपः । कफः ।

प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ तण्डम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कत्तणम् । इत्य-

जयपालः ॥
खटकः, पुं, (खट् + बाहुलकाद् डन् ।) घटकः ।

तत्पर्यायः । नागवीटः २ टाङ्करः ३ चक्रचरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुजितपाणिः । इति शब्द-

माला ॥
खटिका, पुं, (खटः अस्थस्य इति टन् ।) कुजित-

पाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
खटिका, स्त्री, (खट् + अच् ।) ततः संज्ञायां कन्

टाप् अत इत्वच् ।) लेखनद्रव्यम् । खड्डी इति
भाषा । (यथा, कलाविलासे । २ । २३ ।

खट्टिका

“विविधनवांशुकमृगमदचन्दनकर्पूरमरिच
पूगफलैः ।

खट्टिकाहस्तः स सदा गणयति कोटीर्मुहूर्तेन ॥”
कर्णरन्ध्रम् । वीरणम् । इति विश्वः ॥

खट्टिनी, स्त्री, (खट् + बाहुलकात् इनिः । डीप् च ।)
खट्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“न पतति खट्टिनी ससम्भ्रमा यस्य महन्नृण-
नायाम् ॥”)

खट्टी, स्त्री, (खट् + अच् । गौरादित्वात् डीप् ।)
लेखनद्रव्यम् । खड्डी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खट्टिनीर खट्टिकाश्च धवलवर्त्तिकाश्च सितधातुः ।
पाण्डुवर्त्त ६ पाण्डुवर्त्तिका ७ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाह-
ब्रणदोषकफासनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्याः पर्यायान्तराणि कट्टिनीशब्दे
द्रव्यानि ॥ (यथास्याः पर्याया गुणाश्च भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“खट्टिका कट्टिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खट्टिका दाहजिह्वीता मधुरा विषप्रोथजित् ॥
लेपादेतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता वृत्तिका समा ।
खट्टी गौरखट्टी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते ॥”)

खड्ग, क वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) टड्वयान्तः । क, खड्गयति । वृत्तिः
संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

खड्गः, त्रि, (खड्गते त्रियते श्रय्यादिभिः इति ।
खड्ग वृत्तौ + कर्मणि ल्युट् ।) खर्वः । इति हेम-
चन्द्रः । खोट इति भाषा ॥ खड्डत इति पाठो-
ऽपि दृश्यः ॥

खड्गा, स्त्री, (खड्ग + टाप् ।) खड्गा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खड्गाशः, पुं स्त्री, (खड्गः आत्मा वृत्तः सन् अन्नाति
इति । अश् + अच् । अश्रुते आप्नोति गात्र-
गन्धेन वा । अश्रुड् नवाप्तौ + अच् ।) वनजन्तु-
विशेषः । खटाश इति गन्धगोक्षला इति च
भाषा । तत्पर्यायः । गन्धौतुः २ वनवासनः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड्गाशौ ४ वनाशुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ खड्गासः ६ गन्धमार्जारः ७
वनश्वा ८ शालिः ९ । इति जटाधरः ॥ पुष्य-
लकः १० । इति दुर्गादासवचनम् ॥

खड्गासः, पुं, (खड्गाश + ण्प्रसङ्गात् शकारस्य सत्वम् ।
यद्वा, खड्ग इवासति दीप्यते प्रकाशते । अस
दीप्तौ + अच् ।) खड्गाशः । इति जटाधरः ॥
(लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याध-
धिकारे ।

“खड्गासोऽनूपजः श्रेष्ठो वर्तुलो मांसलश्च यः ।
सम्मतो मध्यदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधमः ॥”)

खड्गिः, पुं, (खड्ग + इन् ।) श्वयानम् । तत्पर्यायः ।
अन्तश्श्रया २ वारुडः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खड्गिकः, त्रि, (खड्गन् आवरणं खड्गः स श्रित्यत्वेना-
स्यास्तीति । ठन् ।) शाकुनिकः । इति शब्द-
माला । पाखिमारा इति भाषा ॥

खड्गिका, स्त्री, (खड्ग + खार्थं खल्यार्थं वा कन् + टाप्

अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखड्गा । तत्पर्यायः । निम्बदा २
सन्दी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४ ।
इति जटाधरः । श्वयानम् । इति शब्दमाला ॥
खड्गेरकः, त्रि, (खड्ग + बाहुलकात् कर्मणि एरक् ।)
खर्वः । इति शब्दमाला ॥

खड्गा, स्त्री, (खट्टाते काङ्क्षते श्वयनार्थमिति ।
खट् काङ्क्षायां + “अश्रुप्रधिलटौति ।” उणां
१ । १५१ । इति कन् ।) काष्ठादिरक्षितश्रया-
धारः । खाट् इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वय-
नम् २ मञ्चः ३ पर्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३८ ॥ तल्यम् ६ श्वयः ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ तद्व्युत्क्रियथा,—

“अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खड्गेति प्रतिचक्षते ॥”
अथैषां नामानि ।

“तिष्ठेत् यदालम्बा खड्गा तच्चेयं चरणाङ्गयम् ।
शिरःस्थं युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् ॥

आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते युपधाननिरूपके ॥

तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वघोडशिका खड्गा सर्वत्राभयदायिका ॥

आलिङ्गने सार्द्धवेदे युपधाननिरूपके ।

सार्द्धद्वये च चरणा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥

सर्वाष्टादशका खड्गा सर्वकामफलप्रदा ।

आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरूपके ॥

तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वविंशतिका खड्गा धनधान्यजयप्रदा ॥

आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरूपके ।

त्रिहस्तसम्मिता पादा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥

सर्वविंशतिका खड्गा एवमप्युपजायते ।

आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे युपधाने निरूपके ॥

तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वद्विविंशिका खड्गा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥

आलिङ्गने च षड्हस्ते युपधाने निरूपके ।

त्रिहस्तसम्मिता पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥

चतुर्विंशतिका खड्गा सर्वरोगक्षयङ्करी ।

आलिङ्गने सप्तहस्ते युपधाने निरूपके ॥

त्रिहस्ते सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वषड्विंशिका खड्गा सर्वसौभाग्यकारिका ॥

आलिङ्गने सार्द्धसप्ते युपधाने निरूपके ।

सार्द्धत्रिहस्ते सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति ॥

सर्वाष्टाविंशिका खड्गा सर्वभोगप्रदायिका ।

आलिङ्गने चाष्टहस्ते युपधाने निरूपके ॥

चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वत्रिंशतिका खट्टा सर्वकामार्थदायिनी ॥

एवमष्टविधाः खड्गाः समारोपदर्शिताः ।

आदित्यादिदशाजानां वृणां सम्पत्तिदायिकाः ॥

कार्याः श्रित्यभिरैतासु विविधास्तत्कल्पनाः ।

सर्वघोडशिका खड्गा सर्वत्रामेव युज्यते ॥

अष्टौ खड्गानि यस्याः सुखतुर्हस्तयुतानि च ।

श्रीसर्वमङ्गला नाम खड्गेष्टाष्टविपतेः ॥

इयं यदा सच्छन्दना तदा सर्वजयाभिधा ।

यात्रासिद्धिः सर्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥*

एकैकहस्तखड्गा तु भवेन्सर्वमतः परम् ।
जयोऽथ मङ्गलः प्रेयान् चित्रकान्तः परो महान् ॥
एकैकहस्तखड्गा तु मञ्चानामिति लक्षणम् ।
सा तुङ्गा ह्यतिवुङ्गा च शिखरी विषयेक्षणा ॥
एकैकहस्तखड्गा तु टङ्क इत्यभिधीयते ।
यात्रासिद्धिं समारम्भ्य येऽमी घोडश कीर्तिताः ॥
आदित्यादिदशाजानामाद्यन्तैकद्वयं क्रमात् ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लभोऽथ दुरासदः ॥
यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिणाहिनः ।
प्रासादसंज्ञकाः कार्या राज्ञा सुखमभीष्टता ॥
चत्वार एते सर्वैषां भूपतीनां सुखावहाः ॥*

भोजमते च ।
“सर्वत्रिंशतिकां यावत् आरम्भाभयघोडश्रीम् ।
खड्गानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाम् ॥”
तद्यथा,—

“मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखसन्तानम् ।
प्रचण्डा सर्वतोभद्रा खड्गानामाष्टकं विडुः ॥”
आसां विभागः पूर्ववत् ॥ *

पराशरसंहितायानु ।

“अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽपि पिबे विनायते ।
स चेत् समो भवेत् खड्गा प्रणश्या स्यादतोऽन्यथा ॥”

समे सर्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमासदम् ।

तस्मात् खड्गाङ्गपिबे यः समः कार्यः स ह्यरिभिः ॥

इदंनु सामान्यं सर्वसम्मतञ्च ।

पूर्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खड्गोद्देशः ॥ *

तस्या दोषगुणा यथा,—

“खड्गायां यो गुणो दोषो मानश्च परिकीर्तितम् ।
तेनैव खड्गा काष्ठोत्था तथैव गुणमावर्तितम् ॥

अनेनैव विधानेन कार्यं बहुविधानम् ।

विना नौकां समं कार्यं सर्वत्रैवासनं गुरु ॥”

इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ।

अस्या गुणः । वातलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

प्रेक्षा । इत्यमरटीका ॥ कोलशिश्वी ।

खड्गाङ्गं, स्त्री, (खड्गाया अङ्गम् । तदित्यादि ।
यस्य इति ।) शिवस्यास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
सुखसुखः २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा—
मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।

“विचित्रखड्गाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”)

खड्गाङ्गास्त्रवत् सर्वत्र दुर्लभश्रासनत्वात् खड्गा-
वीर्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम् ।) सुखसुखविभूषणा ।

विशेषः । स तु विश्वसहाराजपुत्रः । यथा—
श्रीमद्भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“ततो दशरथस्तस्मात् पुत्रं येऽङ्गविजितम् ।
राजा विश्वसहो यस्य खड्गाङ्गश्चक्रवर्तीभूतः ॥

खट्टाङ्गभूतः, पुं, (खड्गाङ्गं इत्यस्याङ्गम् ।
क्षिप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्टाङ्गी, [न] पुं, (खड्गाङ्गं अस्त्रविशेषः ।
स्थीति इति ।) शिवः । इति राजनिर्घण्टः ।

(प्रायश्चित्तार्थं धारणीयं खड्गाङ्गाङ्गीति ।
खड्गविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

खडूः

“खडाङ्गी चीरवासा वा श्रुत्यलो विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कच्छमन्त्रमेकं समाहितः ॥”
खडाङ्गः, चि, (खडामारुः । “खडा चपे ।”
२।१२६ । इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन
नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति
त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ ५।१० ।
“वृत्तस्वं पात्रेसमितैः खडाङ्गः प्रमादवान् ।
पानशौखः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्ननाः ॥”
“खडाङ्गः उत्पथस्थितः । खडा चपे इति
द्वितीया ।” इति जयमङ्गलटीका ॥) खडाङ्गो
नरो जाल्मः । इति कलापव्याकरणम् ॥ (वेदं
व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खडा रोष्या
ब्रह्मचर्यं एव भूमिप्रयनाहोऽपि यः खडामारो-
हति स जाल्मः । रुद्राचार्यं तेन खडामारोहतु मा
वा निषिद्वागुहानपरः सर्वोऽपि खडाङ्ग उच्यते
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खडोपरिस्थितश्च ॥
खडिका, स्त्री, (अल्पा खडा । अल्पार्थे कन् ।
अत इत्वञ्च ।) चुद्रखडा । इति जटाधरः ॥
खडाविशेषः । तदयुक्तियथा,—
“ब्रह्मचर्यवैश्यानां चतुःषड्विकोणिकाः ।
खटिकाः सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ खडिकोद्देशः ॥
खड, इ ड मथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सकं-सेट् । इदित् ।) मथि मथ्यने
मथ्यनश्चेह भञ्जनम् । इ, खडग्रते । ड, खडते
इत्येन भाङ्गं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
खड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, खाडयति । इति दुर्गादासः ॥
खडं, स्त्री, पुं, (खडग्रते छिद्यते धान्ये पक्के सति
इति । खड् + कर्मणि अप् ।) लघुवृत्तम् । इति
शब्दरत्नावली । खड् इति भाषा ॥
खडः, पुं, (खड् + भावकर्मार्द्धौ यथायथं अप् ।)
पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । ड् । ८ ॥
“तत्र कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजिचित्रकैः ।
सुपक्वं खड्युषोऽयमयं कामलिकोऽपरः ॥”
खडिकिका, स्त्री, (खडक् इत्ययत्तशब्दं करोतीति ।
क्ष + बाहुलकात् डः ततो गौरादित्वात् डीष् ।
ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वङ्खञ्च ।) पञ्चद्वारम् ।
इति हारावली ॥ खड्किद्वार इति भाषा ॥
खड्युः, पुं, (खड् + अतूप्रत्ययः ।) बाहुजङ्घा-
भरणम् । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
खडिका, स्त्री, (खड् + अप् + गौरादित्वात् डीष् ।
ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वङ्खञ्च ।) कठिनी । इति
जटाधरः ॥
खड्डी, स्त्री, (खड् + अप् + ततो डीष् ।) कठिनी ।
खनामख्यातश्चतुर्वर्ण्यस्तिकाविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्यायौ कठिनीशब्दौ
खडूः, स्त्री, (खड् + “खड्डुड्वा ।” उणां १।८४।
इत्युल्लङ्घितः ॥)

खड्गः

खड्गं, स्त्री, (खड् भेदे + “क्वापूखडिभ्यः कित् ।”
उणां १।१२३ । इति गन् प्रत्ययः ।) लोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
खड्गः, पुं, (खड्गिति भिनत्तीति । खड् + “क्वापू-
खडिभ्यः कित् ।” उणां १।१२३ । इति गन् ।)
गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।
३ । २७२ ।
“कालशार्कं महाशुक्लाः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुयन्त्रानि च सर्वशः ॥”
“खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्चाग एव ।”
इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकश्चम् । खाग इति
भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः ।
खाङ्गा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ४१ । २५ ।
“यस्त्रयं विपुलः खड्गो गये कोषे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्वेग्नं सर्वभारसहं दृढम् ॥”)
तत्पर्यायः । निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ अक्षिः ४
रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलागः ७ करवालः ८
कपाणः ९ इत्यमरः । १२।८।८६ ॥ ऋष्टिः १० कर-
पालः ११ । इति तट्टीका ॥ विप्रसनः १२
तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६
धर्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९
तवराजः २० कपाणकः २१ कपाणी २२
शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्-
पत्तिर्ब्रह्मणो यन्मात्रौ यथा,—
“विकीर्यामिं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कशोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्ध्वतरं तथैव ह्यमितौजसम् ।
ततस्तद्रूपमुत्पद्यन् वभौ निस्त्रिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोदतः ।
ततः स श्रितिकण्ठाय रुद्रायर्धमकेतवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवचतजोचितम् ॥
असिं धर्मस्य गोमारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोक-
पालेभ्यः ते मनवे सूर्यपुत्राय स क्षुपाय स
इक्ष्वाकवे स पुरुवरसे स आयवे स नहुषाय स
ययातये स पूरवे स अमूर्तरयसे स भूमिप्रयाय
स भरताय स रेड्विडाय स धुन्वुमाराय स
स कामोजाय स सुचक्रुदाय स मरुताय स रैव-
काय स यौवनाशाय स रघवे स हरिणाशाय
स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये
स प्रतर्हनाय स अश्वकाय स ऋषदशाय स भर-
द्वाजाय स व्रीणाय स क्षपाय स पाख्वेभ्यो
दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खड्गविषयकत्रयोदश-
विधसंस्करणं यथा, महाभारते ।
“मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ।
तदेव बाहुसुदम्य कृतसुद्भ्रान्तमीरितम् ॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
शचीराक्रमणार्थाय गमनत्वाभ्युतं मतम् ।

खड्गः

खड्गस्यायेण तद्देहस्यशूनं प्रहृतं मतम् ॥
वचयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्मृतम् ।
परितृष्यं भवेत् शचीरामदक्षिणतो गतिः ॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्त्यं संप्रचक्षते ।
अन्योन्याताडनं प्राहुः सम्पातसुभयोरपि ॥
आधिक्यमात्मनो यत् तत् समुदीर्यमुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥
विचित्रखड्गसंचारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्मणि चोपो यदसेः सात्वतं हि तत् ॥”
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अस्य
लक्षणादिकं यथा, दृष्टत्संहितायां ५० अध्याये ।
“अङ्गलशतार्थमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गः ।
अङ्गलमानाञ्चैवो ब्रणोऽशुभो विषमपर्वस्यः ॥
श्रीवृत्तवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाजानाम् ।
सदृशा ब्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्त्रिकानाञ्च ॥
कलासकाककङ्कक्रयादकवन्धुश्चकास्तयः ।
खड्गे ब्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितो द्रुखः कुण्डो वंशच्छिन्नो न दृङ्गनो-
ऽनुगतः ।
अखन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्यस्त इष्टफलः ॥
कणितं मरणयोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
खयसुङ्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
प्रक्षेत्र तत्र वदनं न वदेच्च मृत्युम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसिद्यष्टिम् ॥
गोजिज्ञासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥
निष्पन्नो न च्छेदो निकषैः कार्यः प्रमाणयुक्तः कः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् त्वरुप्रदेशे ब्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशश्चतद-
वधार्य ।
कोशस्थस्यादेश्यो ब्रणोऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासोष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पश्चादाः ।
उरसि द्वादशसंस्पर्शस्योदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशोद्देश्यो ज्ञेयः ।
नाभौमूले कक्षां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्वोर्हृद्विंशे स्याद् ऊर्वोर्मध्ये ब्रणस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पाण्यां पादे तदङ्गुलीजपि च ।
षड् विंशतिकाद्यावन्निर्गदिति मर्तनं गर्गस्य ॥
पुत्तमरणं धनाभिर्धनहानिः सम्यदस्य वन्धुश्च ।
एकादङ्गुलसंस्पर्शैः फलं निर्दिष्टं त्रयमङ्गः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्तमरण-
धनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनितामिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

खड्गि

वित्ताभिरनिर्वाणं धनागमो न्यस्यसम्पदोऽस्त्वम् ।
रेण्वर्थन्युराव्यानि च क्रमात्तिष्ठदिति यावत् ॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्यास्तु पाप-
शुभफलदाः ।

कैश्चिदफलाः प्रदिष्टास्तिष्ठन्परतोऽयमिति यावत् ॥
करवीरोत्पलगजमदष्टतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः ।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदः सङ्गमन्धः ॥
कूर्मवसाह्कचारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः ।
वेदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥

इदमौशनसं च शुक्लपानं
रुधिरं श्रियमिच्छतः प्रदीप्तम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्तोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वडवोद्वकरोऽगुग्मपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
भक्षयित्तुमगाश्वस्तदुग्मैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हृदुविषाणमधीसमेतं
पारावताखुश्रुता च युतं प्रलेपः ।
शुक्लस्य तैलमधितस्य ततोऽस्य पानं
पञ्चाक्षितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मधितेन युक्ते
दिनोषिते प्रायितमायसं यत् ।
सम्यक् कृतं चाक्षनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौश्लम् ॥”)

खड्गकोषः, पुं, खड्गलता । तत्पर्यायः ।
खड्गपत्रः २ खड्गिमारः ३ अश्वपुच्छकः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः ।)
खड्गाधारः । खाप इति भाषा । अयं व्युत्-
पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

खड्गटः, पुं, (खड्ग इव अटतीति । अट् + अच् ।
शकन्वादित्वात् साधुः ।) बृहत्काशः । इति
हारावली ॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्रिका । कुरि इति
भाषा । (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी ।)
गण्डकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मादी गण्डार इति
भाषा ॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य ।)
खड्गलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधानं, स्त्री, (खड्गस्य पिधानमाच्छा-
दनम् ।) खड्गकोषः । खाप इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानकं, स्त्री, (खड्गस्य पिधानकम् ।)
खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीटः, त्रि, (खड्गं ऋच्छतीति । ऋ + कीटन् ।
निपातनात् पूर्ववृद्धिः । यद्वा खड्गारिश्वा-
चरति इति । किः ततः कीटन् ।) फलकः ।
असिधाराव्रतधारी । इति मेदिनी ॥

खड्गिकः, पुं, भट्टिणीक्षीरफेनः । शौनिकः । इति
मेदिनी ॥

खण्डकः

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति ।
मृ + शिच् “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
अस्त्रविशेषः ।) खड्गकोषलता ॥ इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खड्गी, [न] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्या-
स्तीति । इनिः ।) वनजन्तुविशेषः । गण्डार
इति भाषा । तत्पर्यायः । गण्डकः २ खड्गः ३ ।
इत्यमरः । १२।५।४ ॥ खड्गगन्धः ४ क्रोडीमुखः ५
तुङ्गमुखः ६ बली ७ वज्रचर्मा ८ वाह्वीनसः ९ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० गणोत्-
साहः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२
खनोत्साहः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
मांसगुणाः । बलकारित्वम् । वृंहणत्वम् । गुरु-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम् ।
कषायत्वम् । पित्तलोकप्रकारित्वम् । पवित्र-
त्वम् । आयुर्हित्वम् । मूत्रवन्धकारित्वम् ।
रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्रं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः । यथा, महाभारते १२।१७।४२ ।
“अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिणी चाशुधी
महान् ॥”

खड्गो विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या तु वाच्य-
लिङ्गः । यथा, भागवते । ८।१।५८ ।

“सुसम्परोऽय सन्नद्धधनी खड्गी धृतेषुधिः ॥”)

खड्गीकं, स्त्री, (खड्गस्तत् कर्मणि कुशलम् । बाहु-
लकात् ईकः ।) दात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डं, स्त्री, (खण्डि + घञ् । इदित्वात् नुम् ।)
विड् लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुवि-
कारः । अस्य गुणाः । वृष्यतमत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् ॥ वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणाः यथा,—

“खण्डं मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं वृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥”
मधुखण्डगुणाः यथा,—

“मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
कृद्यतीसारहृदाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्डः, पुं, स्त्री, (खण्डि + घञ् इदित्वात् नुम् ।) एक-
देशः । तत्पर्यायः । भित्तम् २ शकलम् ३ । इत्य-
मरः । ११।३।१६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८।२२६ ।
“धृतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्धनाः ॥”
अजादिसमूहः । इत्यमरः । ११।१०।४२ ॥)

खण्डः, पुं, (खण्डि + घञ् ।) इक्षुविकारः । खण्ड
इति भाषा । मणिदोषः । इति मेदिनी ॥ (योगि-
विशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । १।८ ।
“भातुकीनारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा ॥”)

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः ।)
निर्णखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिताखण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डयतीति । खण्डि +
खल् । कृदकारी ॥)

खण्डस

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा ।)
वाङ्मयभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य ।)
आलुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । वज्रकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । कटुप्राकि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, स्त्री, (खण्ड इव कायतीति । कै + क ।
ततः खण्डकं आलु इति कर्मधारयः ।) आलु-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण
जायते वा । जन् + डः ।) गुडः । यवासशर्करा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डज उद्भवोऽस्य इति खण्ड-
जोद्भवः तस्माज्जायते इति । जन् + डः ।) तव-
राजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन विवृ-
त्तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“इतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते ।
अपरं नियमं विना ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः ।)
कर्करी । इति शब्दमाला ॥ कौचि इति भाषा ।
खण्डनं, स्त्री, (खण्डि भावे + लुट् ।) भङ्गनम् ।
भेदनम् । निराकरणम् । ह्येदनम् । यथा,—

“घटय भुजवन्धनं जनय रदखण्डं देहि यत्
पल्लवमुदारम् ॥” इति जयदेवः ॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शूचन् इति खण्ड-
स्तादृशः परशुरस्य ।) शिवः । इत्यमरः । ११।१३।३४ ।
(यथा, महाभारते ७ । रुद्रमाहात्म्ये १२००।४१ ।
“पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।९४ ।
“सुधन्वा खण्डपरशुर्द्वारणो द्रविणप्रदः ॥”)

खण्डपर्शुः, पुं, (शूचन् खण्डयति विदारयति इति
खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य ।) परशुरामः । शिवः ।
चूर्णलेपी । खण्डामलकभैषज्यम् । राहुः ।
मेदिनी ॥ भगदन्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति । पालि +
रण् ।) ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मोदकः । मण्ड-
इति भाषा । तत्पर्यायः । खाण्डिकः २ ।
हारावली ॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितलवण-
दिना वा मोदयतीति । खण्ड + मुद् + शिच् ।
शुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डलवणं, स्त्री, (खण्डाते इति खण्डम् ।
कर्मणि घञ् । तच्च तत् लवणञ्चेति ।) विड्
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड् शब्द-
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता
अस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति । ख +
यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिका

खडामं, स्त्री, (खडं अर्धं मेघः ।) अर्धलेशः ।
 खंडा मेघ इति भाषा । दन्तचतविशेषः । इति
 मेदिनी ॥

खडिकः, पुं, (खडोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः ।
 कडाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्याया
 यथा,— [अथ ॥

“त्रिपुटः खडिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तदगुणा
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) कचः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ वगल इति भाषा ॥

खडितं, त्रि, (खडि + क्तः ।) खड्गीकृतम् । तत्-
 पर्यायः । क्रिन्नम् २ लूणम् ३ क्लितम् ४ दितम्
 ५ क्लेदितम् ६ टक्तम् ७ टुक्तम् ८ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

“चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
 विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
 सुखेऽप्रसादः सधनेषु सर्वदा
 यशो विधातुः कथयन्ति खडितम् ॥”

खडिताङ्गः । खडिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म-
 विपाकः । यथाह शातातपः । ३ अध्याये ।
 “दुष्टवादी खडितः स्यात् स वै ददात् द्विजातये ।
 रूपं पलङ्गं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥”

खडिता, स्त्री, (खडित + टाप् ।) स्त्रीयादि-
 नायिकाया भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योप-
 भोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा ।
 अस्याश्चेष्टा । “अस्पृष्टालापचिन्तासन्ताप-
 निश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः ।” इति रस-
 मञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा,
 तत्रैव । ३ । ८३ ।

“पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
 सा खडितेति कथिता धीरैरीषां कथायिता ॥
 उदाहरणं यथा, तत्रैव ।
 “तदचित्तममवादीर्यन्म त्वं प्रियेति
 प्रियजनपरिसुक्तं यदुक्लं दधानः ।
 मदधिवसतिमागाः कामिनां मखनश्री-
 र्ब्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥”

खडिनी, स्त्री, (खडोऽस्यास्तीति । खड + इनिः ।
 क्रियां डीप् । यद्वा, खडयति आत्मानं द्वीप-
 पर्वतसमुद्रादिवच्छेदेनेति शेषः । खडि +
 णिनिः ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

खडि, [न] पुं, (खडयति आत्मानं द्विदलरूपेण
 इति । खडि + णिनिः ।) वनसुन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुन्नः । पुं, (खडो + शुखादित्वात् रः ।) पीत-
 खतमालः । पुं, (खे आकाशे अन्नरीक्षे तमाल
 इति । तत्त्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः ।
 इति मेदिनी ॥

खड, स्त्री, (खे आकाशे अन्नरीक्षे तमाल
 इति । तत्त्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः ।
 इति मेदिनी ॥

खडिका, स्त्री, (खे भर्जनपात्रादूर्वाकाशे दीयते
 खडयति इति । ख + क्तः ।) खडिका ।

खदिर

कः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वच् ।)
 लाजाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड इति
 भाषा ॥

खदिरः, पुं, (खद स्त्रैर्यहिंसयोः + “अजिर-
 शिशिरशिशिलेति ।” उणां । १ । ५४ । इति
 किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयेरगाह इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गायत्री २ बालतनयः ३ दन्त-
 धावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ तित्तसारः
 ५ कण्टकीडुमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः
 ७ खदपत्रो ८ चित्तिचमः ९ सुशल्यः १० वक्र-
 कण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिज्ञाशलाः १३ कण्टी
 १४ सारडुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७
 मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी
 २१ जिज्ञाशलाः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठ-
 हृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपडुमः २५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च पाचिकः ॥
 खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारचिप्रशुत ।
 तित्तः कषायो मेदोघ्नः क्षमिमेहज्वरव्रणान् ।
 श्वित्रशोथामपित्तासपाण्डकुष्ठकफान् हरेत् ॥”

अस्य गुणाः । तित्तारसत्वम् । शीतत्वम् ।
 पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डूव्रणनाशित्वम् ।
 पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवेदना-
 मेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ
 श्वेतखदिरः । पपरी खयेर इति भाषा ॥

“खदिरः श्वेतसारोऽग्न्यः कदरः सोमवल्कलः ।
 कदरो विशदो वर्यो मुखरोगकफासजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥
 खदति हन्ति शूचन् इति । खद + किरच् ।)
 इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे
 दीर्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिध्यापूर्तादिकर्मिभिः ।
 इ + बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्ट्या-
 पूर्तादिकर्मिणां हि आरब्धाम्भयदेहविदारेण
 चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।)
 चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साङ्ख्यदर्शनभाष्ये ।
 “येन कर्मवृत्तेन चन्द्रमसमारूढाः फलोप-
 भोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यद-
 म्भयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोग-
 क्षयदर्शनशोकाग्निसम्पत्कात् प्रलीयते सविल-
 क्षयदर्शनशोकाग्निसम्पत्कात् ततः कृताव्यये कृतस्य
 कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृताव्यये कृतस्य
 इष्ट्यादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपचये सति
 सानुश्रया एवेममवरोहन्ति ॥”)

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।
 कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः ।
 लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
 लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्यस्याः । अच्
 टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन समो रसो-
 लता ।) खदिरिका ।

खन

खन्याः । अख्यर्थे + ठन् ततः टाप् ।) लाक्षा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरौ, स्त्री, (खद + किरच् । गौरादित्वात्
 डीष् ।) खदिरौशाकम् । लाजालु इति
 ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन
 वराहक्रान्ता लज्जालुः समझा जलकारिकेति
 खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालु-
 कायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समझा ४ । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १४१ ॥ (कचित् खदिरैति पाठो
 दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ शमी
 पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राक्षा ९ ।
 इति जटाधरः ॥

(“गण्डकाली नमस्कारी समझा खदिरौ कचित् ॥”
 इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, स्त्री, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर
 उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला ।
 कांटा वावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति ।
 वसु + णिनिः । ततो डीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खदोतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत्
 दीप्तौ + शिच् + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इति
 अण् ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । २६ । १० ।

“खदोताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते ।
 रूपं विभजितं ताम्बां विचष्टे चक्षुष्वरः ॥”
 नेत्रस्य हि सूर्यादिष्टातया रूपादिदर्शनशक्ति-
 रिति प्रसिद्धे स्थतात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते
 इति । द्युत् + अच् ।) कीटविशेषः । जीनाक
 पोका इति भाषा । तत्पर्यायः । ज्योतिरिङ्गणः २ ।
 इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४
 उपसूर्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तो-
 न्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिवन्तुः ८ तमोज्योतिः ९
 ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।

“विदितमनन्तसमस्तं
 तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
 विज्ञायं परमगुरोः
 कियदिव सवितुरिव खदोतैः ॥”)

खदोतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत् + शिच् + कर्त्तरि
 लुः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रका-
 शकः ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः
 ज्वलच्छिखरश्चिरिव वा । धूप + “कर्मण्यण्” ।
 ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीडा-
 विशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ ।
 ३ । ५ ।

“उच्चाभ्युचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
 ध्वजान् बबन्मुमुसुचुः खधूपान् ॥”
 खन, उ अ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
 उभं-सकं-सेट् ।) उ, खनित्वा खान्त्वा । ज,

टवितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ।
खनते । इति दुर्गादासः ॥

खनकः, पुं, (खन् + "प्रिलिपिनि खन् ।" ३।१।१४५।
इति वुन् स च धित् ।) उन्दुः । सन्वितस्करः ।
सिंदेल चोर इति भाषा । भूमिवित्तज्ञः ।
खर्णादुत्पत्तिस्थानज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥
(खनामप्रसिद्धो विदरस्य वन्धुविशेषः । यथा,
महाभारते जतुगृहे । १।१४८।१।

"विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः ॥")

खनकः, त्रि, (खन् + वुन् ।) अवदारकः । खनन-
कर्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । १।१२।६।

"स्थापत्ये चेह स्थाप्यन्तां वृद्धाः परमधार्मिकाः ।
कर्मान्तिका लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि ॥")

खननं, स्त्री, (खन् + भावे ल्युट् ।) विदारणम् ।

खोडन खोदन इति च भाषा । यथाह कश्चित् ।

"पश्य त्वं खननं नखेन तदभूदालोक्य सूक्तः प्रुठः ॥"

खनयित्री, स्त्री, (खन् + णिच् न वृद्धिर्निपातनात् ।

ततस्तृच् डीप् च ।) अस्त्रभेदः । खन्तीति

भाषा । यथा, नारदपञ्चरात्रे पाञ्चसंहिता ।

"खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षि-

णाम् ।

पञ्चवर्णाशुकयुता चालनीया पुरः सताम् ॥"

खनिः, स्त्री, (खन् विदारे + "खनिकथञ्जप्रसीति ।"

उणां । ४।१३६। इति इन् ।) रत्नादुत्पत्तिस्थानम् ।

खानि इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १८।२२ ।

"उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे

रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥")

तत्पर्यायः । आकरः २ । इत्यमरः । २।३।७ ॥

खानी ३ खनी ४ खानिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गा ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

खनिचं, स्त्री, (खन् + "अर्त्तिलूधूसखनेति ।"

। ३।२।१८४ । इत् ।) अस्त्रविशेषः । खन्ता इति

भाषा । तत्पर्यायः । अघदारणम् । इत्यमरः ।

२।६।१२ ॥ ("तथाहि भागवते । ७।२।१५ ।

"केचित् खनिचैर्विभिडुः सेतुप्राकारगोपुरान् ॥")

खनी, स्त्री, (खनि + वा डीप् ।) रत्नादुत्पत्ति-

स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खपुरं, स्त्री, (खं आकाशं पिपर्त्ति । पृ + कः ।)

घटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (खे आकाशे चरं

पुरम् ।) ऊर्द्धगं पुरम् । (स तु दैत्यपुरविशेषः ।

तदुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते । ३।१७३ ।

निवातकवचवधे । ७-११ ।

"पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।

दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ॥

तपसोऽर्त्तं ततस्ताभ्यां खयम्भूरदद्वरम् ॥

अग्नौतां वरं ते तु सुतानामपदुःखिताम् ।

अवध्यताच्च राजेन्द्र ! सुरराक्षसपन्नगैः ॥

युरं सुरमणीयच्च खेचरच्च महाप्रभम् ।

सञ्चरन्तः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि ॥

महर्षियच्चगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ।

सञ्चकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ॥

ब्रह्मणा भरतश्चेष्ट ! कालकेयकते कृतम् ।

तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्खमरवर्जितम् ॥"

खे आकाशे उत्थितं पुरम् । शुभाशुभादि-

सूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्वनगरम् । अस्थो-

त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा, बृहत्-

संहितायाम् ३६ अध्याये ।

"उदगादिपुरोहितनृपवलपतिध्रुवराजदीपदं

खपुरम् ।

सितरक्तपीतकणं विप्रादीनामभावाय ॥

नागरनृपतिजयावहमुदगविदिकस्यं विवर्ण-

नाशाय ।

शान्ताशायां दृष्टं सतोरणं विजयाय ॥

सञ्चदित्युत्तं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्रा-

णाम् ।

चौराटविकान् हन्याद्भूमानलशक्रचापाभम् ॥

गन्धर्वनगरमुत्थितमापाखुरमशनिनिपातवात-

करम् ।

दौष्टे नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सखे ॥

अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते

पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् ।

यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां

पिबत्यखगभूरि रणे वसुन्धरा ॥")

हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खपुरः, पुं, (खं पिपर्त्ति उच्छ्रयत्वेन । पृ + कः ।)

गुवाकः । (अस्य पर्याया यथा ।

"खपुरो ह्रस्वकः पूगः ।" इति वैद्यकरत्नमाला-

याम् ॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना

पूर्यते इति । पृ + कर्मणि घञर्थे कः ।) भद्रमुस्त-

कम् । (खमिन्द्रियं पिपर्त्ति । पृ + कः ।)

अलसके त्रि । इति मेदिनी ॥ आलनखः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

खभ्रान्तिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमणं

आमिषार्थं यस्य ।) चिह्नः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ चिल इति भाषा ॥

खेमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मय-

त्वात् प्रकाशकत्वाद्वा ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

खमीलनं, स्त्री, (खानां इन्द्रियाणां मीलनम् ।)

तन्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

खम्लिः, स्त्री, (खं शून्यभूतं म्लमस्याः पृथो-

दरात् साधुः । म्लराहत्यादस्यास्तथात्वम् ।)

कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥ पाना इति

भाषा ॥

खम्लिका, स्त्री, (खम्लि + खार्थे कन् ततश्चाप् ।)

खम्ली । कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥

खम्ब, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट् ।) औष्ठवर्गशेषोपधः । खम्बति । इति

दुर्गादासः ॥

खरं, स्त्री, (खाय अन्तरिक्षियाय खस्य वा तीव्रता-

रूपगुणं रातीति । ख + रा + कः ।) तीव्रम् ।

तत्पर्यायः । तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३ ॥ इत्य-

मरः । १।३।३५ ॥ (यथा, भागवते । ७।८।२८ ।

"हत्वाऽष्टहासं खरमुत्खनोत्खणं

निमीलिताच्चं जगृहे महाजवः ॥"

तद्वति त्रि । यथा, रघुवंशे । ८।६ ।

"न खरो न च भूयसा मृदुः

पवमानः पृथिवीरुहानिव ॥")

खरः, पुं, (खं सुखकुहरं छिद्रमतिप्रयेनासा-

स्तीति । रः ।) गर्हभः । इत्यमरः । १।६।७७

(यथा, मनुः । २।२०१ ।

"परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति

निन्दकः ॥"

अश्वतरः । यथा, तत्रैव । ११।२० ।

"उद्धयानं समारुह्य खरयाननु कामतः ॥"

घर्मः । इति मेदिनी ॥ निधुरः । राक्षसविशेषः ।

स तु रावणभ्राता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

रामायणे । १।३।२० ।

"वधं खरत्रिंशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥"

दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भाग-

वते । २।७।३४ ।

"ये च प्रलम्बखरददुरकेशरिष्ट-

मल्लभकंसयवनाः कुजपौखकादाः ॥")

कण्टकितृचविशेषः । इत्यजयः ॥ कङ्कः । काकः ।

कुरुरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वत्खर-

विशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

"उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे पिये ॥"

कठिनम् । रविपार्श्वगः । पश्चिमद्वारगृहम् ।

इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः ।)

ततः कप् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।)

बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरकुटी, स्त्री, (खरा चुरवत्त्वया तीव्रा कुटी ।)

नापितशालिका । नापितस्य गृहम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

खरकोणः, पुं, (खरवत् कोणयति शब्दायति ।)

अत्र सङ्कोचार्यकुणधातोः शब्दार्थ इति बोध्य-

धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्वा कोणयति आत्मानं

सङ्कोचयति वा । कुण + अच् । "कर्मण्यपि ।

३।२।१ । इति अण् वा ।) तित्तिरिपक्षी ।

इति हेमचन्द्रः ॥

खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन

नितरां अतिप्रयेन भातीति । नि + भा + कः ।)

नागबला । इति जटाधरः ॥

खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः ।) गर्हभः

बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरगृहं, स्त्री, (खरस्य गर्हभस्य गृहम् ।) गर्हभः

शाला । गादार घर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

खरगृहः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरगेहं, स्त्री, (खरस्य गेहम् ।) खरगृहम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

खरगृहः, पुं, (खरस्य गृहः गृहम् ।) खरगृहम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (खरो गृह्यते निमीलित-

श्चात् । गृह + अण् । गर्हभग्रहभेदः ॥)

खरपा

खरघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं धात-
यतीति । हन् + स्वार्थे णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।)
नागकेसरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं एतन्नाम्ना
प्रसिद्धं राक्षसं धातयतीति । श्रीरामचन्द्रः ।
इति व्युत्पत्तिबोधः ॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रच्छदः पत्रमस्य ।) उलू-
कम् । उलुखड इति भाषा ॥ इत्कटः । ओकडा
इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ कुन्दरत्नम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य ।
“खरखराभ्यां वा नम् ।” इति वार्त्ति पक्षे “अच्
नासिकायाः ।” ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नसा-
देशश्च । ततः “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ ।
इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्पर्यायः ।
खरणाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरणाः, [सु] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य ।
“खरखराभ्यां वा नम् ।” वार्त्ति इति नसा-
देशः । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ ।
इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

खरलक्ष्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा लक्ष् यस्य ।) अल-
मुषा । लज्जालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥
खरदण्डं, स्त्री, (खरः कर्कशः दण्डो मृणालं यस्य
कण्टकावततयेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥
खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः ।)
लोमाफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुसुर इति
भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकलाजनक-
दोषो यत्र ।) धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहु-
दोषः ॥)

खरध्वंसी [नृ] पुं, (खरं खनामविश्रुतं राक्षसं
ध्वंसयतीति । ध्वन्स् + णिच् + णिनिः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं
दैत्यं ध्वंसयतीति । कृष्णः । इति व्युत्पत्ति-
बोधः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद् +
णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्ध-
द्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ।
शाकाखट्टकः । इति रत्नमाला ॥ यावनाल-
निर्घण्टः ॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र + कप् संज्ञायां कन्
वा ।) तिलकट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गोजिकाट्टकः । काकोदुम्बरिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

खरपात्रं, स्त्री, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।)
लोहपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरपादाद्यः, पुं, (खरैः दण्डैः पादैर्मूलैराद्यः ।)
कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खराब्दा

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकट्टकः ।
इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा
अस्याः ।) वव्वरा । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥
वावुइ तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“वव्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्विका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थाने ४४मे-
४४थाये कटुकस्त्वये । “एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-
हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-श्लिषुक-
मधुरश्लिषुक-खरपुष्पा” इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिप्रस्यमर्दन-
स्थानं प्रियोऽस्य । लस्य रत्वम् ।) पारावतः ।
इति शब्दमाला ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपो-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (खर्जिकाद-
तैलेऽस्या यवहारो यथा,—
“खर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणपहम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहे नाडीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [नृ] पुं, (खरं रोम अस्य ।) नाग-
भेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे
कन् टाप् च ईकारस्य वृत्तत्वं रस्य लत्वश्च ।)
नागवला । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षचाउलिया
इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुरर-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गी । इति
भावप्रकाशः ॥ वामणहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खर्जूरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खरखरा, स्त्री, (खरं रौद्रं खृण्णाति नाशयतीति ।
खृ + अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति । ला +
कः । लस्य रत्वम् ।) देवताडवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६६ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य ।)
सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ + गृ +
अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताड-
वृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्यायो-
ऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वैष्णी जीमूतकश्चासुविवाजिलोमशच्छदः ।
खरागरी कदम्बश्च खुडुको देवताडकः ॥”)

खराब्दाङ्कुरकं, स्त्री, (खराब्दात् तीव्रगर्जनमेधात्
अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि + खुल् । अस्य हि
नूतनजलध्वनेरङ्कुरोत्पत्तिस्तथात्वम् ।) वैदूर्य-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्जूर

खराश्वा, स्त्री, (खरैरुपेतं मुख्यतेऽसौ । अश्
भोजने + “उल्गादयश्च ।” उणां । ४ । ६५ ।
इति वः ।) मधुरशिखा । रुद्रजटा इति ख्याता ।
क्षेत्रयमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथास्या गुणाः ।
“खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराङ्गा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आङ्गयतीति । ङे +
कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“अजगन्धाजमोदाश्वा खराङ्गा कारवी च सा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् श्रूय्यात् गन्धविशेषं रातीति ।
रा + कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वश्च ।)
कस्तूरीभेदः । सा तु चूर्णाकृतिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

खरः, पुं, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलङ्गुलिगु ।”
उणां । १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।)
शिवः । हयः । दर्पः । दन्तः । इति मेदिनी ।
रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुदा-

मुणादिवृत्तिः ॥ शुक्लवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरः, त्रि, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलङ्गुलिगु ।”
उणां । १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।)
श्वेतः । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ निधिवैकरुचिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ निर्वोधः । क्रूरः । इति
सिद्धान्तकौमुदामुणादिवृत्तिः ॥ तीक्ष्णः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खर्ज, यथामृजोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-अक्षं-सेट् ।) खर्जति । षट् मार्षनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

खर्जिका, स्त्री, (खर्ज + खुल् + स्त्रियां टाप् अत
इत्वश्च ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्जुः, पुं, (खर्ज + उन् ।) खर्जूरी । कण्डुः ।
कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्जुरं, स्त्री, (खर्ज + उरच् ।) रौप्यम् । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥

खर्जूः, स्त्री, (खर्जं यद्यने + “लघिचमितनीति ।”
उणां । १ । ८२ । इति ऊः ।) कण्डुः । कीटः ।
इत्युणादिकोषः ॥

खर्जुन्नः, पुं, (खर्जुं कण्डूयनं हन्तीति । हन् +
टक् ।) चक्रमर्दः । धतूरः । अर्कवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

खर्जूरं, स्त्री, (खर्जूरस्य फलम् । फलं विहि-
तस्याखो लुप् ।) खर्जूरफलम् । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । क्षयाभि-
घातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । दृढं हृणत्वम् ।
शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“अपक्वखर्जूरफलं त्रिदोषप्रशमनं मतम् ।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषप्रशमनं परम् ॥”
इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“मधुरं दृढं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।

खर्परी

क्षयेभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्वितम् ॥”) रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खलः । इति मेदिनी ॥

खर्जूरः, पुं स्त्री, (खर्ज् मांश्चने + “खर्ज्पिञ्जा-दिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां ४।६० । इति ऊरः ।) खर्ज्नीरुचः । खेजुर गाक इति भाषा ॥ अस्य मस्तिष्कगुणाः । खादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्कुरोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥

(“खर्ज्नीरुचं विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥) वृश्चिकः । इति मेदिनी ॥

खर्जूरिका, स्त्री, (खर्ज्नीरु + स्त्रियां गौरादित्वात् डीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो द्वसः ।) मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिटा गजा इति भाषा ॥

खर्ज्नी, स्त्री, (खर्ज्नीरु + गौरादित्वात् डीष् ।) वनखर्ज्नीरुः । इत्यमरः । २।४।१७० ॥ खर्ज्नीरु-रुचः । खेजुरगाक इति भाषा । तत्पर्यायः । खरस्कन्वा २ दुग्धघर्षा ३ दुरारुहा ४ निश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । पक्वे गौर्यत्वम् । कषायि-कत्वम् । पित्तकमिनाशित्वम् । टंहणत्वम् । कफ-शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्-पर्यायगुणाः ।

“भूमिखर्ज्नीरिका खाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा । तथा स्कन्धफला काककर्कटी खादुमस्तका ॥ * ॥ पिण्डखर्ज्नीरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्नीरी गोस्तनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥ जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहरेति कीर्त्तते । खर्ज्नीरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ॥ कौष्ठमारुतकद्वल्यं वाह्यवातकफापहम् । ज्वराभिघातक्षुत्तृणाकासश्वासनिवारकम् ॥ मदम्बच्छीमरुत्पित्तमदोद्भूतगदान्तकम् । महतीभ्यां गुणैरल्पा खल्पा खर्ज्नीरिका स्मृता ॥ * ॥ खर्ज्नीरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥ सुनेपाली तु मृदुला बलिहीनफला च सा । सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहम्बच्छीमपित्तहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खर्ह, दृष्टाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दृष्टानं दन्तकरणकक्रिया । खर्हति मूलकं लोकः । केचित्तु दन्तशूके इति पठित्वा दन्तशूकः दन्तशूककर्तृकक्रियेत्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

खर्परः, पुं, (कर्परः । एषोदरात् खलम् ।) तस्करः । धूर्तः । भिचापात्रम् । कपालम् । इति मेदिनी ॥ कृत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी, स्त्री स्त्री, (खर्परं उपधातुभेदकारक-

खर्वुरा

त्वेनास्थस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् डीष् ।) कर्परीतुल्यम् । इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुल्यं, स्त्री, (खर्पर्येव तुल्यं खर्परीरूपं तदाख्यं तुल्यं वा ।) तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुल्यम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटु-त्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायन-त्वम् । त्वग्दोषशमनत्वम् । दीप्तत्वम् । बल-पुष्टिप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खर्वति । इति दुर्गादासः ॥

खर्व, स्त्री, (खर्व + अच् ।) संख्याविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु दशाजसंख्या । इति लीलावती ॥

दशवृन्दसंख्या । १०,०००,०००,००० । इति स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गोः रामायणम् । यथा, तत्रैव । ६।४।५६-५६ ।

“शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शृङ्ग इत्यभिधीयते ॥

शतं शृङ्गसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः ।

शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥

महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम् ।

शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥

महापद्मसहस्राणां तथा खर्वमिहोच्यते ॥”)

खर्व, पुं, (खर्व + अच् ।) कुवेरस्य निधि-विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दशवृन्दसंख्या । इति स्मृतिः ॥ बुज्जकटुचः । इति राजनिर्घण्टः ।

(वामनः । इत्यमरः । २।६।४६ ॥ स्त्री । गायत्रीखरूपा भगवती । यथा, देवीभाग-वते । १२।६।३८ ।

“खड्गखेटकरा खर्व्या खेचरी खगवाहना ॥”)

ख(र्व)र्व, त्रि, (खर्व + अच् ।) क्षुद्रः । खाटो क्लोट इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । न्यङ् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३।१।७० ॥ निखर्वः ६ खड्गः ७ खर्वशाखः ८ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अनुचः ६ अनायतः १० । इति जटाधरः ॥

खर्वशाखः, त्रि, (खर्व्या शाखा हस्तपदाद्यवयवाः यस्य ।) वामनः । खर्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्व, पुं, (खर + बाहुलकात् मक् एषोदरात् उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । कौषजांशुकम् । पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

खर्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम् ॥

खर्वति । इति दुर्गादासः ॥

खर्व, त्रि, (खर्व + अच् ।) ह्रस्वः । वर्ग्यवका-रान्तखर्वशब्दार्थोऽयम् ॥

खर्वटः, पुं स्त्री, (खर्व + अट्) चतुःशतग्राम-मध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वतप्रान्त-ग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधर-स्वामी ॥

खर्वुरा, स्त्री, (खर्व + उरच् टाप् च ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खलम्

खर्वजं, स्त्री, (खर्व् + जन् + डः ।) घट्टभुजा । इति भावप्रकाशः ॥ खरवृक्षा इति भाषा

(अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,— “दशाङ्गुलन्तु खर्वजं कथ्यते तद्गुणा अथ ।

खर्वजं मूत्रलं वल्यं कौष्ठशुद्धिकरं गुरु ॥ स्निग्धं खादुतरं शीतं वृष्ट्यभित्तनिलापहम् ।

तेषु यच्चात्ममधुरं सचारश्च रसाद्भवेत् ॥ रक्तपित्तकरन्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्वरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ खल, चलजार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चलजार्थञ्चालचयौ । चालञ्च खलनम् । खलति खलो धर्मात् । इति दुर्गा-दासः ॥

खलं, स्त्री, (खल + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्पा । इति मेदिनी । खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः ।

धान्यमाडिवार खामार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११।१७ ।

“खलात् चेन्नादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ॥”)

खलः, पुं, (खल + अच्) सूर्यः । इति भूरि-प्रयोगः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिका यथा, रोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः ।

चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वामटेनोक्तम् । “कल्को विक्लशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सरोऽम्बः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥”)

खलः, त्रि, नीचः । अधमः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । (यथा, मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के ।

“खलखभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको वृषः ॥”)

तत्पर्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः । ३।१।४७ ॥ दुर्विधः ४ विश्वकदः ५ वृषाक्षः ६ । इति जटाधरः ॥

घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ॥ खलति, पुं, (खलन्ति केशा अस्मात् । इति सञ्चलने + “खलतिः ।” उणां ३।११२ । टाकः ।

निपातनात् साधुः ।) इन्द्रजित्प्रयोगदुःखः । तत्पर्यायः । पडा माथा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

खल्वाटः २ रेन्द्रलुभिकः ३ शिपिविष्टः ४ खलीटः ५ । इति रथः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खल्लिटः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः स्नेग्ना सप्रोक्षितम् ॥

रोमकूपान् रुण्डास्य तेनात्येधामसम्भवः । तदिन्द्रजित् रुण्डाश्च प्राडुश्चाचेति चापरः ॥

खलतेरपि जम्बैव सदनं तत्र तु क्रमात् ॥”)

इति वामटे उत्तरस्थाने परिष्कृतं तत्पर्यायः । खलपूः, त्रि, (खलं भूमिं पुणाति परिष्कृतं तत्पर्यायः ।

तीति । खल + पू + क्तिप् ।) भाडुकष फरास इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । बहुकरः २ । इत्यमरः । ३।१।१७ ॥

खलमूर्त्तिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रिका ।

पारा इति भाषा ॥

खलाधारा, खी, (खल आधारी यस्याः।) तैल-
पायिका। इति जटाधरः॥ आरसुखा इति
भाषा॥

खलिः, पुं, (खल + इन्।) तैलकिट्टम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भारतरत्नाकरे। २।६८।
“साल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दने-
रित्वनौघैः॥”)

खलिवः, पुं स्त्री, (खे अश्वसुखच्छिन्ने लीनः पृषो-
दरादित्वात् वा इत्स्वः।) खलीनः। इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, कादम्बर्याम्
“उभयतः खलिनकनककटकवल्लभाभ्यां पदे पदे
कृताङ्गुलप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकथ्यमाणम्।”
अश्वमित्यर्थः॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः। “इति त्रकड्यचक्ष।”
४।२। ५१। इति इनिः। ततो डीष्।)
खलसमूहः। घानेर अनेक खामार इति
भाषा॥ तत्पर्यायः। खला २। इत्यमरः।
३।२। ४२॥ तालमूली। इति रत्नमाला॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्वाकाशे लिशति ईषदुद-
गच्छतीति। यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे क्षिद्रादौ
लिशति खल्योभावेन तिष्ठतीति। लिश + कः।)
खनामख्यातमतस्यः। खलिशामाक्ष इति भाषा॥
तत्पर्यायः। कङ्कचोटः २ खलेशयः ३। इति
शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। याहित्वम्।
कषायत्वम्। वायुकोपनत्वम्। रुचत्वम्। लघु-
त्वम्। शूलहरत्वम्। किञ्चिदामविनाशित्वम्।
इति राजवल्लभः॥ खलिशोऽपि पाठः॥

खलीकारः, पुं, (खल + कृ + घञ्। अभूततद्भावे
चिः।) अपकारः। इति जटाधरः॥ (निर्भूतस-
नम्। इति चिन्तामणिः॥)

खलीनः, पुं स्त्री, (खे अश्वसुखच्छिन्ने लीनः।) कविका।
इत्यमरः। २।८। ४६॥ कडियालि इति भाषा॥
(यथा, महाभारते। १।१६६। १५।
“शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्थ्युजां हेमखलीनशालिनाम्॥”)

खलु, क, (खल् + बाहुलकात् उन्।) निषेधः।
वाक्यालङ्कारः। (यथा, माघे। २। ७०।
“सम्पत्साम्पत्तं वस्तुसुक्ते सुधलपाणिना।
विद्वारितोऽर्थे लेखेन खलुक्ता खलु वाचिकम्॥”
“अजायखलुशब्दः प्रतिषेधार्थं द्वितीयः वाक्या-
लङ्कारः॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) जिज्ञासा-
(यथा, गणरत्ने। “स खल्वधीते वेदम्?”) अउ-
नयः। इत्यमरः। ३। ४। १८८॥ (यथा, गणरत्ने।
“न खलु न खलु सुखे। साहसं कार्यमेतत्॥”)
निश्चितम्। (यथा, कुमारः। ४। २८।
“इयिताखनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने॥”)
प्रवाक्यादिपूरणम्। (यथा, रामायणे। ३।
४१। ६।
“वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण॥
ये त्वास्त्यपमाणा न निश्चिन्तन्ति सर्वेः॥”)
नीशा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—

प्राकुलले १ मे अङ्गे।

“न खलु न खलु वायः सन्निपाद्योऽयमस्मिन्
न्दुनि मग्नशरीरे तुलराशाविवापिः॥”)

खलुक्, [ज] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुङ्-
यति हन्तीति। ख + लुङ् + क्तिप्।) अन्वकारः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

खलुरेषः, पुं, (खलुरिष्यते वध्यतेऽसौ। खलु + रिष्
+ कर्म्मणि घञ्।) मृगभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खलुरिका, स्त्री, (खलु + रिष् + निपातनात्
साधुः।) शस्त्राभ्यासभूमिः। इति हेमचन्द्रः॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन्।
धा + अधिकरणे लुट् ततो डीप्।) मेघः।
खलेपशुवन्मनदारु। इति जटाधरः॥

खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र
वृषभा इति। वल् + अधिकरणे घञ् गौरा-
दित्वात् डीष्।) खले गोवन्मनदारु। इति
हेमचन्द्रः॥ मेघ काठ इति भाषा॥ (यथा,
काव्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ३। ४८।
“खलेवालीयपो लाङ्गलेषा॥”)

खलेशः, पुं, (खे जलादूर्वाकाशे गमनकाले
लिशति संक्षिप्यतीति। लिश + अच्।) खलिश-
मतस्यः। इति हारावली॥

खलेशयः, पुं, (खलेशं जलादूर्वाकाशसंघर्गं
यातीति। या + कः।) खलिशमतस्यः। इति
शब्दरत्नावली॥

खला, स्त्री, (खलानां समूहः। यत्।) खलिनी।
इत्यमरः। ३। ३। ४२॥ घानमाडार अनेक
खामार इति भाषा॥

खल्लः, पुं, (खलतीति क्तिप् खल् तं लातीति।
ला आदाने + कः।) वस्त्रप्रभेदः। गर्तः।
चातकपट्टी। इति मेदिनी॥ इतिः।
चर्म। चातकपट्टी। इति मेदिनी॥ इतिः।
इति हेमचन्द्रः॥ मशक इति भाषा। औषध-
मर्दनपात्रम्। खल इति भाषा। इति वैद्यकम्॥
(“अजाशक्तुषामिच्च भूगर्भे द्वितयं क्षिपेत्।
तस्योपरिस्थितं खल्लं तत्र खल्लमिति स्मृतम्॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारणमारणाधि-
कारे॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल + संज्ञायां कन् ततश्चाप्।
कापि अत इत्वम्।) ऋजीधम्। पिष्टकादि-
भर्जनपात्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

खल्लिटः, त्रि, (खल्ल + इन्। खल्लि इव टलतीति।
टल् + डः।) खलतिः। इति शब्दरत्नावली॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल + गौरादित्वात् डीष्।) हस्त-
पादावमर्दनाख्यरोगः। इति मेदिनी॥ तस्य
लक्षणं यथा, माधवकरः।
“खल्ली तु पादजङ्घोरकरमूलावमोटनी॥
तत्क्षितित्वा यथा, भावप्रकाशे।
“कुष्ठसेन्यवयोः कल्कशुक्रतैलसमन्वितः।
सुखोष्णो मर्दने योष्यः खल्लीशूलनिवारणः॥”
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम्।
“खल्लं स्निग्धाखलवयैः खेदोन्मादोपनाहनम्॥”
खल्लीटः, त्रि, (खल्लीव टलतीति। टल् + बाहु-

लकात् डः।) खलतिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(तत्क्षितित्वा यथा, गारुडे। १२०। १।
“सम्ररात्रात्प्रजायन्ते खल्लीटस्य कषाः शुभाः।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाञ्जनात्॥”)
खवः, ग भूतिपूर्वोत्पत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(क्रां-परं-अकं-सेट्।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः
पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली।)
आकाशवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः
पर्याया गुणाश्च। अथ आकाशवल्ली। अमर-
वेलि इति च भाषा।
“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्ली।
खवल्ली आहिणी तित्ता पिच्छिला ध्यामयापहा।
तुवरागिकरी हृदा पित्तश्लेष्मामनाशिनी॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खवारि, स्त्री, (खे आकाशे स्थितं वारि उद-
कम्। खादागतं वारि वा।) दिव्योदकम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

खवासः, पुं, (खे आकाशे शून्ये स्थितो वासः।)
हिमम्। इति हारावली॥

खशः, पुं, देशविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(तद्देशवासिनि तद्देशरूपे च बहुषु अणो लुक्।)
तथा हि मनुः। १०। ४४।
“पौण्ड्रकाक्षौद्रविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः।
पारदाः पङ्गवाक्षीनाः कौराता दरदाः खशाः॥”)

खशा, स्त्री, सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (कखयोस्तुल्यार्थत्वात् खः प्रजा-
पतिर्दक्षः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन
श्रुते इति। ख + शी + डः ततश्चाप्।) दक्ष-
कन्या। सा च कश्यपपत्नी। यथा,—
“धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम्।
अदितिर्हितिर्दुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः॥
कडः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा॥”
“इरा वृत्तलतावल्लीः लज्जयातीक्ष्ण सर्वशः।
खशा च यच्चरच्चसि मुनिरम्बरसस्तथा॥”
इति गारुडः ६ अध्यायः॥

खशेटः, पुं, (खं शेटति इति। शिट् अनादरे
अण्। अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गति-
योग्यत्वाभावेऽपि तद्वृत्तानादरेण गमनान्तघा-
त्वम्।) खलिशमतस्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खश्वासः, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव।)
वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खध, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट्।) खधति। इति दुर्गादासः॥

खध्वा, स्त्री, (खन् + “खध्वाश्लिषवाच्चेति।” उणां
३। २८। इति प्रप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम्।)
क्रोधः। बलात्कारः। इत्युणादिकोषः॥

खसः, पुं, (खं हस्तादीन्द्रियं स्यति निश्चलीकरो-
तीति। सो + कः।) पासा। खोस इति भाषा॥
तत्पर्यायः। पास २ कच्छूः ३ विचर्चिका ४।
इति हेमचन्द्रः॥ (पासमशब्देऽस्य विवरणं
आख्यम्॥)

खाखसः

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य ।) चीर-
कचुकीटचः । इति रत्नमाला ॥ खसगन्धोऽपि
कचित् पाठः ॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति ।
तिल स्नेहे + कः । अस्य शुक्लस्नेहनिःसरणात्
तथात्वम् ।) खखसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य यथा,—

“तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तित्तं कषायश्च वातकृच्च कफासहृत् ।
घातूनां शोषकं रुचं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
सुहुर्मोहकरं रुचं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।)
आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खसर्पणः, पुं, (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभा-
वात् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसालजः, पुं, (खसायाः कथ्यप्रपन्न्या आलजः ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खखमः, पुं, विप्रचित्तिदैवपुत्रः । यथा,—
“सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा ।
शंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातपिर्नमुच्चिश्चैव इल्ललः खखमस्तथा ।
अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन् ॥”

इति गारुडो ६ अध्यायः ॥

खखसरसः, पुं, (खस + पृषोदरात् द्विवम् ।) वृक्ष-
विशेषः । पोस्ता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
सूक्ष्मबीजः २ सूक्ष्मखलुलः ३ सुबीजः ४ ।
अस्य गुणः । पाके मधुरत्वम् । कान्तिवीर्यबल-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलप्रख-
रस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

खखसखरसः, पुं, (खखसस्य क्षुद्रबीजवृक्षविशेषस्य
रसः ।) अहिफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आफिं
इति भाषा ॥

खखनी, स्त्री, (खं आकाशं स्तनवदयस्याः मेघ-
वारिपतनेन शस्याद्युत्पत्तेः पुत्रस्थानीयानां
पृथिवीस्थानीयानां जीवनधारणात् तथात्वम् ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खखफटिकः, पुं, (खवत् निर्मलः स्फाटिकः । यद्वा
खखफटिकः सूर्यः स अधिष्ठाताऽस्य ।) सूर्य-
कान्तमणिः । चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्विलं ततः पृषो-
दरात् साधुः ।) बीजविशेषः । पोस्तादाना
इति भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तित्तं कषायश्च वातकृत् कफकासहृत् ।
घातूनां शोषकं रुचं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
सुहुर्मोहकरं रुचं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥

खाखडवं

अथ अपेनम् ।

उक्तं खसफलक्षीरमाफुकमहिषेनकम् ।

आफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मन् वातपित्तलम् ॥

तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि ।

अथ खसबीजम् ।

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ॥

खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरुणि च ।

जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खाजिकः, पुं, (खे ऊर्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र
साधुः ठन् ।) लाजाः । इति हारावली ॥
खै इति भाषा ॥

खाटः, पुं, स्त्री, (खे ऊर्ध्वमार्गे अटत्यनेन । अट् +
करणे घञ् ।) श्वरथः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरार खाट् इति भाषा ॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काङ्क्षायां बाहुलकात्
इच् ।) असङ्ग्रहः । किञ्च । श्वरथः । इति
मेदिनी ॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि + स्त्री संज्ञायां वा कन्
ततश्चाप् ।) खाटः । श्वरथः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

खाखवं, स्त्री, (खाखवास्तदाख्या प्रसिद्धाया
नगर्यां जातम् । खाखवी + अच् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ६० अध्याये ।

“पुरा तु विजयो राजा खाखवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्ता वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाखवं वनम् ॥”

वनविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“विरूपस्याभवद्वाधिर्गार्धेभिर्चोऽभवत् सुतः ।
तेषां कल्पोऽभवद्वाजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्वाम् पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाखवं शतयोजनम् ॥
यत् सत्यसाची हृदहत् पाङ्कपुत्रः प्रतापवान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥

अथय ऊचुः ।

कथं स खाखवं चक्रे विजयः शतयोजनम् ।

तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ! ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सोमवंशेऽभवद्वाजा महात्मा स महाबलः ॥

धीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् ।

स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्ता महावनम् ॥

सिंहान् व्याघ्रान् समुत्साय्य क्वचिच्चापि तपो-
धनान् ।

खाखवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् ॥

त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतां शतयोजनम् ।

उच्चप्राकारसंयुक्तां साङ्गालामुदतोरवाम् ॥

निष्वाभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समावृताम् ।

दीर्घिकाभिश्चोपवनेर्बहुभिश्चापरोगलेः ॥

आकीर्णाश्च तथावासैरुत्तमैरपि मानवैः ।

सोत्सवाः सततं यत्र जना देवान् दिवि स्थितान् ॥

सर्वे सुदर्शनो राजा खाखो भूमिं विदार्य च ॥

गङ्गां कनखलां देवीं वाहयामास खाखवीम् ।

खाखडवं

आज्ञाय खाखवीमर्थं तेन खातैश्च वर्त्मभिः ।
वक्रासु वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति ।

स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याह्वय भूरिभ्यः ।

राष्ट्रीचकार खाखया मध्ये रत्नैरनेकशः ।

अन्येषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः ॥

खाखयां वासयामास हठादपि सुदर्शनः ।

देवदानवगन्धर्वान् जित्वा जित्वा युधा कृती ।

देववृक्षं देवरत्नं देवीचापि तथौघधीम् ॥

खाखयां रोपयामास सङ्ग्रामालः सुदर्शनः ॥

असहिष्णुस्ततोऽजिष्णुर्भूपतिर्न सुदर्शनम् ।

कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा वृषाम् ॥

वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम् ।

सन्धाय कृत्वा सच्चिद्यं तत्रैवासौ न्ययोजयत् ॥

विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।

सुदर्शनस्य वृषतेरवस्कन्दमथाकरोत् ॥

नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः ।

चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिसुखोऽभवत् ॥

विजयो रथमारुह्य निरुज्य चतुरङ्गिणीम् ।

सेनां सुदर्शनं योद्धुं समुखोऽभवदङ्गसा ॥

तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।

सुदर्शनस्य वृषतेर्वृत्रवासवयोरिव ॥

ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपवत् ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्तस्य सैनिकाः ॥

भयात् संप्राप्तवन्नसादिशः प्रदिश एव च ।

नदेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाखवीं पुरीम् ॥

प्रविश्य दृष्ट्वा तत्र राष्ट्रीभूतान् गिरीनिव ।

सुवर्णानाञ्च रत्नानां सचयान् बहुशः पुरः ॥

दृष्ट्वा सरांसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु ।

हंसकारखवानादनादितानि समन्ततः ॥

राष्ट्रीन् सुवर्णरत्नानां पर्वतानिव विस्तृतान् ॥

पुष्पितान् देववृक्षाञ्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान् ॥

प्रासादान् विपुलान् शुभान् कैलाससङ्ग्रामान् ॥

विस्तृताञ्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहैश्च यवस्थितान् ॥

उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा ।

मेनेऽमरावतीं तान् पुरीं क्षितिगतामिव ॥

तं वीक्षन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।

समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ॥

इन्द्र उवाच ।

राजन्महद्वनमिदमासीद्देवगणावृतम् ।

नरगन्धर्वयक्षाणां सुनीनाञ्च मनोहरम् ॥

सर्वानुत्सार्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रतः ।

भङ्क्ता वनमिदं गुह्यं समुत्सादा तपोधनम् ॥

खाखवीं नगरीं चक्रे हठाद्वाजा सुदर्शनः ।

तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु वृषोत्तम ! ॥

तत्राहं विहरिष्यामि तत्रकेण समं रङ्गः ।

सुनीनाञ्च तपः स्थानं मण्डलं ते प्रसादतः ॥

भविष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पाथिनी ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्यदा ।

वनमेवाकरोत्तानु खाखवीं शक्रगौरवात् ॥

गच्छन्तु भो यथास्थानं प्रजाः सर्वे यथैव ॥

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः ॥
 वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
 जम्बूवाराणसीं केचिद्धिजयेनाभिपालिताम् ।
 ततो धनानां तान्नाश्रीन्तानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 अश्वनां कनकानाञ्च कूप्यानां विजयस्तदा ।
 धीवरैर्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
 गन्धर्वाणाञ्च देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
 रत्नदाव्यादिकं यत्तु विजयं तत् प्रसाद च ॥
 तेस्तेनीतन्तु खाण्डव्याः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
 विंशद्योजनविस्तीर्णां श्रतयोजनमायताम् ।
 तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
 तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तच्चकः संहितो गणैः ॥
 उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्जनं वनम् ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः क्रीडन्तेऽसुरसां गणाः ॥
 आशंसयंश्च विजयं रणेषु विजयावहम् ॥*॥
 “अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ॥
 वज्रिनां क्षणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
 दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
 वज्रिः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
 अहमभिः पाण्डुपुत्र ! यत्तुभागातिभोजनात् ॥
 व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
 खाण्डवं नाम विपिनं सप्तक्षिप्रगिराक्षसम् ॥
 यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
 तदा ममाद्यधौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
 पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
 भद्रका वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
 तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
 विरोधात्तत् शक्रस्य न स्वयं भोक्तुं शक्यम् ॥
 तस्मां चाहि महाभाग ! वने तस्मिन्निजोत्तम ।
 यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सद्यसाची महाबलः ।
 दाहयामास विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंयुतम् ।
 देवकीतनयेनासौ वामदेवेन पालितः ।
 खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
 “सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्जुनाय महात्मने ।
 वज्रिर्वपुश्च ग्राह्यीः दारुणं देवनिर्मितम् ॥
 अश्वयाविषुधौ हौ ॥ कृपामांश्चतुरो हयान् ।
 हनूमताघिहितान् मन्त्रार्ज्जवं वानरध्वजम् ॥
 खड्गश्च त्रिशूलं तीक्ष्णं दहनः सद्यसाधिने ।
 तीक्ष्णैस्तेन घनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
 तद्वत्सङ्गजैनापि विजिग्ये फालगुनो रणे ॥
 एवं भेरवर्गेषु संजातो विजयो वृषः ।
 खाण्डवं नाम विपिनं सकाशं समहाजती ॥”
 “इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 (खाण्डवस्य हनुमन्कादेविकार इत्यम् । गुडादि-
 भक्षः । १० ।
 “रसानापूपकांश्चान् मोदकानय खाण्ड-
 वाण्डवी, स्त्री, (हिमवतः सन्निहितं दृष्टव्यं)

निर्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयमुद-
 श्ननराजवतहिमवत्पर्वतनिकटस्थपुरीविशेषः ।
 तद्विरुद्धं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिकः, पुं, (खड्गं मोदकादिकं शिष्यमस्य ।
 इति ठञ् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति
 हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्रीवे तु
 खण्डिकानां समूहः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” । ४ ।
 २ । ४५ । इत्यम् । खण्डिकसमूहः ॥)
 खातं, स्त्री, (खन्वते इति । खन् + कर्मणि क्तः ।)
 पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य
 परिमाणं यथा,—श्रतेन घनुभिः पुष्करिणी
 त्रिभिः श्रतेर्दोर्धिकाचतुर्भिर्गणैः पञ्चभि-
 स्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
 “चतुर्विंशद्गुणो हस्तो घनुस्तचतुर्द्वारः ।
 श्रतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
 एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
 इति नथवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥

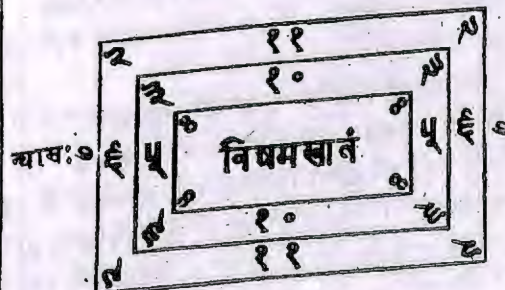
खातकं, स्त्री, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥
 खातकः, पुं, अधमर्गः । धारी । ऋणी । यथा,—
 “उत्तमर्गो घनखामी अधमर्गस्तु खातकः ॥”
 इति संचिप्रसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
 (परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ ।
 ११८ । ११ ।
 “खातकं ब्रूहत्तत्त्वं बलहर्षणकोविदम् ॥”
 “खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाङ्क-
 नीलकण्ठः ॥)

खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूमिः ।) प्रतिकूपः ।
 परिखा । इति हारावली ॥
 खातयवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्यवहारः
 परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुङ्गवे
 कालीति भाषा ॥
 “अथ खातयवहारे करणसूत्रं सार्द्धाया ।
 गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तदयुतिर्भाष्या ।
 स्थानकमिदं सममितिर्येवं देर्घ्यं च वेधे च ।
 क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

सुखवक्रतया देर्घ्यं दशेष्टाकारैर्मितम् ।
 त्रिषु स्थानेषु यदपञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
 यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे । ।
 तत्र खाते कियन्तः सुार्धेनहस्ताः प्रचक्षते ॥”

१२

न्यासः ७

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः ।
 देर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

११

न्यासः ६

सममितिः

११

यथोक्तकरणेन सख्या घनहस्तसंख्या ॥ १६८ ॥

खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धं दृष्टम् ।

सुखजतलजतदयुतिजक्षेत्रफलं कृतं षड्भिः ।
 क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहृतं फलं घनफलं सप्तम् ।
 समखातफलत्रयं सखीखाते फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।

सुखे दशहृदहस्ततुल्यं
 विस्तारदैर्घ्यं तु तले तदहम् ।
 यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
 का खातसंख्या वद तत्र बाध्याम् ॥

१२

न्यासः १०

विषमखातं

१२

सुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० ।
 तदयुतिजम् । २७० । यथामेकम् । ४२० ।
 षड्भिः । ६ । कृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-
 ७ हृतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४६० ।

द्वितीयोदाहरणम् ।

खातेऽथ तिस्रकरतुल्यचतुर्भुजे च
 किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
 वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
 सखीफलं वदयिष्ये पृथक् पृथक् ॥

१२

न्यासः १२

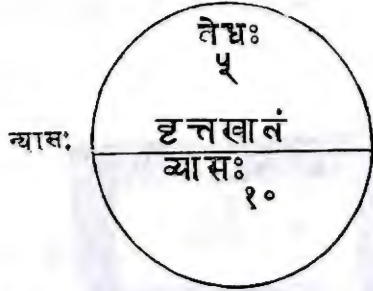
समखातं

१२

सुखः । १२० । वेधः । ६ । जातं यथोक्तकरणेन
 खातफलं घनहस्ताः । १२६६ । सखीफलम् । ४२५० ।

खादिर

वृत्तखातदर्शनाय ।

व्यासः १० । वैधः ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः
 $\frac{३६२७}{१२५}$ । सूक्ष्मचैत्रफलम् $\frac{३६२७}{५०}$ । वैधगुणं
जातं सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३६२७}{१०}$ । सूक्ष्मसूची-
फलम् $\frac{१३०६}{१०}$ । यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$ ।
सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खात्रं, स्त्री, (खनु विदारे + "उपिखनिभ्यां कित् ।")
उणां । ४ । १६१ । इति डन् किञ्च ।) खातम् ।
खनित्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ दारुणम् । वनम् ।
सूत्रम् । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जला-
धारविशेषः ॥ इति उज्ज्वलदत्तः ॥)
खाद, ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) ऋ, अचखादत् ।
इति दुर्गादासः ॥

खादकः, त्रि, (खाद् भक्षणे + खल् ।) ऋण-
ग्रहीता । खातक इति ख्यातः । इति मिता-
क्षरा ॥ भक्तकः । यथा,—
“विक्रयैर्गोविनिमयेर्देत्वा गोमांसखादके ।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्याद्वधे साक्षाद्बधी भवेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादनं, स्त्री, (खाद् + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् ।
आहारः । (खादति चर्चयत्यनेन इति) दन्ते पुं ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खादितं, त्रि, (खाद् + क्तः ।) भक्षितम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । ११० ॥ खाओया इति भाषा ॥
(“अश्रितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं वृणाम् ।
तच्छीर्यति यथाकालं शीघ्रितं पित्ततेजसा ॥”
इति शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

खादिरसाः, पुं, (खदिर + स्वार्थे अण् ततः षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्घसः । खदिर इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । खादिरः २ अङ्गुतसारः ३
सत्सारः ४ रङ्गदः ५ रङ्गः ६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातत्रण-
कण्ठासयनाश्लित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥
(यथा,—

“विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशाम् ।
नाधरे जायते रामो नाबुरामः पयोधरे ॥”
इति उज्ज्वलः ॥)

खारी

खादकः, त्रि, (खादति हिनस्ति इति । खाद् + उन्
संज्ञायां कन् ।) हिंसालुकः । इति हारावली ॥
खादां, त्रि, (खादते इति । खाद् + कर्मणि ख्यत् ।)
भक्षणीयद्रव्यम् । यथा,—

“कखं भद्रखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थायते
शाहूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खादोऽहमिह-
श्या ॥” इत्युज्ज्वलः ॥

खानपानं, स्त्री, (धातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे
+ भावे ल्युट् खानम् । पा पाने + भावे ल्युट्
पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानश्च पानश्च
तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रवयोर्गलाधः-
करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥
यथा, गारुडे नीतिसारे १०६ अध्यायः ।

“सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥”

खानिः, स्त्री, (खन + इन् । एषोदरात् वृद्धिः ।)
खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिकं, स्त्री, (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठक् ।)
कुचच्छेदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देयालेर
गर्त इति भाषा ॥

खानिलः, त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनाख्यस्य ।
इति बाहुलकात् इलच् ।) भित्तिचौरः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

खानी, स्त्री, (खानि + वा डीष् ।) खनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।)
नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता
वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति ।
ऋ + अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हज्जुचन्द्रः ॥

खारिः, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ
+ रा + इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत-
हृतहज्जुचन्द्रः ॥

खारिकं, स्त्री, (खारि + संज्ञायां कन् ।) महा-
पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पचः, त्रि, (खारिं खारीपरिमितधान्य-
मित्यर्थः पचतीति । पच् + “परिमाणे पचः ।”
३ । २ । ३१ । इति खण् + ततो सुम् ।) खारि-
परिमितान्नादिपाककर्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ +
रा + इन् । “कदिकारान्तादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे डीष् ।) परिमाण-
विशेषः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ यदाह तट्टी-
कायां भरतः ।

“पलं प्रकुचकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थचतुःप्रस्थमथाऽकम् ॥
अष्टाङ्गको भवेद्गोणो द्विगोणः सूर्य उच्यते ।
साहस्रं भवेत् खारी द्वे खार्थे गोख्युदाहृता ॥
तामेव भारं जानीयात् वाचो भारचतुष्टयम् ॥”
“षोडशगोणपरिमाणम् ।” इत्यमरटीकायां
खामी लीलावती च ॥ गोखीचतुष्टयम् । तत्तु

खिन्नः

षष्ठ्यवत्यधिकचतुःसहस्रपलानि । पाँचशत वार-
शेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ द्रोण-
चतुष्टयम् । यथा,—
“चतुराङ्गको भवेद्गोणः खारी द्रोणचतुष्टयम् ॥
इति स्मृतिः ।

खारीकं, त्रि, (खारीं खारीवापमर्हतीति । “खार्या
ईकन् ।” ५ । १ । ३३ । “केवलायाश्चेति वत्
यम् ।” इति वार्त्ति इति ईकन् ।) खारी
चैत्रम् । खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तचैत्रम् ।
तत्पर्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १० ।

खारीवापः, त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उद्यतं
२३ । वप् + अधिकरणे घञ् ।) खारीकः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप् +
कर्त्तरि अण् । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखिः, स्त्री, (खिरित्यक्तशब्देन खेटति भीक्षुः
भयमुत्पादयतीति । खि + खिट् + डः । एषो-
दरात् साधुः ।) किखिः । इति कचित् त्रिकाण्ड-
शेषे पाठः ॥ ख्याक्शेयाली इति भाषा ॥

खिखिरः, पुं, (खिं अयत्तध्वनिविशेषः । कु + कः ।
विकृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः ।) कु + कः ।
एषोदरात् खत्वेन साधुः ।) शिवाभेदः । ख्याक्-
शेयाली इति भाषा । खड्गाङ्गम् । तत्तु गन्धद्रव्यम् ।

ख्याक्शेयाली इति भाषा ॥ खड्गाङ्गम् । तत्तु गन्धद्रव्यम् ।
इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट, भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-भये अकं-भयोत्पादने सकं-सेट् ।) भीष-
खतो भयोत्पादना । खेटति जनो व्याघ्रानि-
तीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जनं भीषयति इत्यमरः ॥
इति दुर्गादासः ॥

खिद, श्र प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श्र प, खिदति उच्-
राजा । औ, खिच्चा । इति दुर्गादासः ॥

खिद, उ घ य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
दिवां-रुधां च-आत्मं-अकं-अनिट् ।) उ घ, खिन्ने
सुपतभीभावः । उ घ, खिन्ने तेष्वेव वृत्तं
दीयमानं न यच्छते । इति हलायुधः ॥ उ घ, खिन्ने
स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहृदोदितः ।
शाकुन्तले । औ, खिच्चा । इति दुर्गादासः ॥

खिदिरः, पुं, (खिद्यते कृष्णपक्षेण दुःखेन तप्तः ।
वा । यथायथं व्युत्पत्तिर्ज्ञातया । खिद् + इन् ।
महि-सुदि-खिदीति ।) उणां । १ । ५२ । इति
किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

तापसः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
खिदमानः, त्रि, (खिद् + ताच्छीर्ये यथा,—
खेदयुक्तः । दैन्ययुक्तः । उपतप्तः । यथा,—
“खिदमानस्तु तं दृष्ट्वा सूर्यः कृष्णाम्बुजं तदा
इति शम्भुपुराणे सूर्योक्तम् ॥
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
खिन्नः, त्रि, (खिद् + क्तः ।) दैन्ययुक्तः ।
युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

“गौर्भूवासुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः”
खिरहिटी, स्त्री, महासमझा। इति राज-
निर्घण्टः ॥

खिलं, त्रि, (खिल् + कः।) हलादिना कृष्टभूमिः।
खिल भू इति भाषा ॥ तत्पर्यायः। अग्र-
हतम् २। इत्यमरः। २। १। ५ ॥ सारसंचिपे
वेधसि च पुं। इति मेदिनी ॥

“खिलो नारायणः प्रोक्त इषवस्तुष्टुः स्मृताः।”
इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका ॥

ख, ड धनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
अकं-अनिट्।) ड, खवते। इति दुर्गादासः ॥

खुजाहः, पुं, (खुं इत्ययत्तशब्दं कुर्वन् गाहते
रणस्थलं विलोडयतीति। गाह् + अच्।) कृष्ण-
वर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः ॥

खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्। उदित्वात् क्ता वेट्।) उ, खोजिला
खुजा। स्तेयं चौर्यम्। इति दुर्गादासः ॥

खुजाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् जस्य
हिलम्।) देवताङ्ककः। इति रत्नमाला ॥

खुजाक इति कचित् पाठः ॥

खुड, इ ड खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमखरी। खञ्जः
खोटनम्। इ, कर्मणि खुण्णाते। ड, खुण्ते
खोडः। इति दुर्गादासः ॥

खुड, क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पश्चिम
इदित्।) द्वौ पञ्चमखरिणौ। क, खोडयति।

द्वितीय आद्यखरीति कातन्वादाः। खमते तु
द्वितीयस्याद्यखरित्वे पूर्वोऽपीदनुवन्धः स्यात्।

पञ्चमखरित्वे तु खजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्वो
नेदनुवन्धः। खुण्णयति। खुण्णयतीति प्रयोगस्तु

खडिङ् मथौयस्मात् चञि खण्णं करोतीति औ
साध्यम्। तस्य भेदेवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थ-

त्वात्। इति दुर्गादासः ॥

खुर, प्र विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट्।) प्र, खुरति भूमिं दृणं
वा कोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति
दुर्गादासः ॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने + कः। यद्वा “कृञ्जेन्नाय-
वजेति।” उणां। २। २८। इति रत्न गुणा-
यम्। यथा, मनुः। ४। ६७।

“न भिन्नश्चापि खुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥”
कोसदलम्। नखीनामगन्धद्रवम्। इति मेदिनी ॥

छेदनवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ खडादीनां पाङ्कम्। इति धरणी ॥ खुरा
इति भाषा ॥

खुरकः, पुं, (खुर + सञ्ज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव-
विशेषः स इव कायति वा। कै + कः।) तिल-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तिलशब्देऽस्य
खुरकस्य, त्रि, (खुर + कः।) इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिकाया इति।” ५। ४। ११८। इति अच्
नसादेशश्च “पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः।” ८। ४। ३।
इति शतम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः।
२। ६। ४७ ॥ चिपिटानाकयुक्त इति भाषा ॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य “खुर
खराभ्यां वा नस्।” इति नसादेशः “पूर्वपदा-
दौति।” ८। ४। ३। इति शतं च।) खुरणसः।
इत्यमरः। २। ६। ४७ ॥ छेपडानासिकायुक्त इति
भाषा ॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुरास्त्वत् कार्यं
पूरयतीत्यर्थः। खुर + प्रा + कः।) बाणविशेषः।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ खुरपा इति भाषा ॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि सञ्ज्ञादीनि
लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र। ला ग्रहणे +
इन् + वा डीष्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः ॥

खुराकः, पुं, (खुर + आकन्।) पशुः। इत्यु-
णादिकोशः ॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्याप्नोतीति।
खल + खुल्।) लौहमयवाणः। इति शब्द-
माला ॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलभिः क्रायति
प्रकाशते। कै + कः।) ग्रामणीभण्डः। नापि-
तेर भाङ्गि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्।
इति मेदिनी ॥ खुरालिकोऽपि पाठः ॥

खुई, ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भां-
आत्म-अकं-सेट्।) पञ्चमखरी। दीर्घिणः
पृथक्पाठात् पूर्वस्य न दीर्घः। ड, खुईते। इति
दुर्गादासः ॥

खुलं, स्त्री, (खुद् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप्। खुद्
लातीति। ला + कः।) पृषोदरात् साधुः।
नखीनामगन्धद्रवम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
खुन्द्रे नीचे च त्रि ॥

खुलकः, त्रि, (खुल + स्वार्थे कन्।) खल्यः।
नीचः। कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः खलः।
इत्यमरटीका ॥

खुलतातः, पुं, (खुलः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति
पूर्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभाता। इति शब्द-
रत्नावली ॥ खुडा इति भाषा ॥

खुलमः, पुं, (खुलने मीयते इति। मा + घञर्थे
कः।) पश्याः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भां-
खुई, ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट्।) पञ्चमखरी। ड, खुईते।
इति दुर्गादासः ॥

खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लस्य
रत्नम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली ॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) काल-
कण्ठपद्मी। इति शब्दमाला ॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर + “चरेष्टः।”
३। २। १६। इति टः।) अनुक् समासः।
शिवः। इति शब्दरत्नावली ॥ विद्याधरः। इति
कटाधरः ॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

आकाशचारिणि त्रि ॥

खेड, त् क भञ्जणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गा-
दासः ॥

खेट, त् क भञ्जणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गा-
दासः ॥

खेटं, स्त्री, (खे + अट् + अच्।) दृणम्। इति
शब्दरत्नावली ॥ खेटमपि पाठः ॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट् + अच्।)
ग्रहः। यथा, भावविवेके।
“यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ॥”
खेटः, त्रि, (खिट् + अच्। खेट + कः वा।) अधमः।
इत्यमरः। ३। १। ५४ ॥ घोटकः। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः ॥ सुनन्दक इति
पाठे वल्लभस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः, पुं, स्त्री, (खिद्यते भयमुत्पद्यते अस्मा-
दनेन वा। खिट् + अपादाने करणे वा चञ्।)
नृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ कफः। (खिद्यते
भक्षोपयोगिशस्यादिना उपजीव्यते अस्मात्।)
ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भाग-
वते। १। ६। ११।
“खेटखर्वटवाटीस वनान्युपवनानि च ॥”
“खेटाः कर्षकग्रामाः।” इति श्रीधरस्वामी ॥
चर्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः।
चासार गां इति भाषा ॥ इति जटाधरः ॥
फलकम्। इति हेमचन्द्रः ॥ “खेटकं वसुनन्दके।”
इति हारावली ॥ वसुनन्दको घनवृद्धिजीवकः।
इति तत्त्वचरी ॥ वलदेवस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः, पुं, (खेटति भयमुत्पद्यत्यनेन। खिट्
खेटकः, पुं, (खेटति भयमुत्पद्यत्यनेन। खिट्
+ करणे घञ्। खेट + स्वार्थे कः।)
यष्टिः। यथा,—
“यष्टिरूपेण खेट। लमरिसंहारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥”
इति प्रारदीयदुर्गापूजापद्धतौ
अख्यपूजाप्रकरणम् ॥
“खेटकं पूर्णचापश्च पाशमनुशमेव च ॥”
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम् ॥
खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन्। खिट् +
इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति
शब्दमाला ॥

खेटो, [न] पुं, (खेट् + णिनिः।) नागरः। काभी।
इति शब्दमाला ॥

खेड, त् क भञ्जणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गा-
दासः ॥

खोट

खेदः, पुं, (खिद् + भावे घञ् ।) श्लोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अवसन्नता । इति जटाधरः ॥ (यथा, हेः रामायणे । ४ । ६६ । ७ ।
 “अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन् वनौकसः ।
 खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥”)
 खेदिनी, स्त्री, (खिद् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) अश्वनपणीवृक्षः । लता । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (दैन्यकारिणी । श्लोककारिणी ॥ इति युत्पत्तिरन्वोधः ॥)
 खेयं, स्त्री, (खयते इति । खयु विदारे + “ई च खनः ।” ३ । १ । १११ इति कर्मणि कप् ईकार-
 चान्तादेशः ।) परिखा । गङ्गा इति भाषा । इत्यमरः ॥ खननीयम् । इति आकरणम् ॥ (सेतु-
 भेदः । यथा मिताचराष्टतनारदवचनम् ।
 “सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तनात् खेयः ।” इति ॥)
 खेल, ऋ चाले । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-चलने अकं गत्यां सकं-सेट् ।) कवर्ग-
 द्वितीयादिः । अचिखेलत् । चालः कम्पः । चालः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 खेलनं, स्त्री, (खेल् + भावे ल्युट् ।) क्रीडनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
 “कापि विलासविलोलविलोचन-
 खेलनजनितमनोजम् ॥”)
 खेलनी, स्त्री, (खेलति अस्मिन् इति । खेल +
 अधिकरणे लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) शारि-
 फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 खेला, स्त्री, (खेल + भावे + अप् टाप् ।) खेलनम् । तत्पर्यायः । क्रीडा २ कूर्दनम् ३ । इत्यमरः । १ । ७० । ३३ ॥
 खेलिः, स्त्री, (खे आकाशे अलति पर्याप्नोति । अल् + इन् ।) गीतम् । बाणः । सूर्यः । पक्षी । जन्तुः । इत्यजयपालः ॥
 खेव, ऋ ड सेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सकं-सेट् ऋदित् ।) ऋ, अचिखेवत् । ड, खेवते । इति दुर्गादासः ॥
 खेवरः, पुं, (खे आकाशे इव इतगामिलात् सरतीति । ख + टः ।) जन्तुविशेषः । खचर इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्वखरजः २ सक्तद्गर्भः ३ अश्वगः ४ क्षमी ५ सन्तुष्टः ६ मिश्रजः ७ मिश्र-
 शब्दः ८ अतिभारगः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 खै, स्त्री, खनने । हिंसायाम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-स्थैर्यं अकं-खननादौ सकं-
 अनिट् ।) खायति । इति दुर्गादासः ॥
 खीकाहः, पुं, (खे आकाशे उङ् इत्ययत्तशब्दं कुर्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः । गाह् + अच् ।
 वृषोदरात् साधुः ।) श्वेतपिङ्गलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ खाङ्गाहोऽपि पाठः ॥
 खोट, ऋ गत्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोटत् । गत्या-
 घातः खोटनम् । खोटति खञ्जः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

ख्यातः

खोट, त् क चेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचुखोटत् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 खोटिः, स्त्री, (खोट् + इन् ।) चतुरा स्त्री । इति
 शब्दमाला ॥ खोरिरित्यपि पाठः ॥
 खोटी, स्त्री, (खोटि + वा ङीष् ।) पालङ्गी-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुरापि ॥
 खोड़, ऋ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोड़त् । खोड़ति
 खञ्जः । रमानाथस्तु खोड़ति बाला क्रिमि-
 मित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥
 खोड़, त् क चेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचुखोड़त् । इति
 दुर्गादासः ॥
 खोड़ः, त्रि, (खोड़ति इति । खोड़ + अच् ।)
 खञ्जः । खोड़ा इति भाषा ॥ इत्यमरः २ । ६ । ४६ ॥
 खोड़कशीर्षकं, स्त्री, (खोड़ चेषे + खल् । खोड़कं
 शीर्षं अस्य इति कप् ।) कपिश्रीर्षम् । क्रय-
 शीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 खोर, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये इति यावत् । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ,
 अचुखोरत् । खोरति खञ्जः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 खोरः, त्रि, (खोरति इति । खोर + अच् ।)
 खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ॥
 खोल, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचु-
 खोलत् । खोलति खञ्जः । रमानाथस्तु खोलति
 बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥
 खोलः, त्रि, (खोलति इति । खोल + अच् ।)
 खञ्जः । इति शब्दमाला ॥
 खोलकः, पुं, (खोल + संज्ञायां कन् ।) पाकः ।
 खोला इति भाषा ॥ शिरस्त्रः । खोपड़ा इति
 भाषा ॥ वल्लीकः । उयेर टिपि इति भाषा ॥
 पूगकोषः । इति मेदिनी ॥ गुयार हौवड़ा इति
 भाषा ॥
 खोलिः, स्त्री, (खोल + इन् ।) तूणः । इति शब्द-
 माला ॥
 खोलुकः, पुं, (खे आकाशे उल्लुक इव लोहित-
 वर्णतयेति बोध्यम् ।) मङ्गलग्रहः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ख्या, ल ख्यातौ । कथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदां-परं-अकं-कथनादौ तु सकं-अनिट् ।)
 ख्यातिः प्रसिद्धिः । ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः
 स्यादित्यर्थः । ख्याति साधुः कथां हरेः । तथा
 च । ख्या प्रकथने । प्रकथनं प्रसिद्धिरिति
 गोविन्दभट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुज-
 चमरौ । इति दुर्गादासः ॥
 ख्यातः, त्रि, (ख्या + क्तः ।) ख्यातियुक्तः । तत्-
 पर्यायः । प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४
 विज्ञातः ५ विश्रुतः ६ । इत्यमरः १ । १ । ६६ ॥
 (यथा, भट्टिः । ६ । ६७ ।

ख्यातिः

“अमितम् चमीशानं सर्वभोगीणसुखम् ।
 आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं सुवि ।”
 ख्यातगर्हणः, त्रि, (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा
 अस्य ।) प्रसिद्धकुत्सनः । तत्पर्यायः । अद-
 गीतः २ । इत्यमरः १ । ३ । १ । ६३ ॥
 ख्यातगर्हितः, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य ।)
 ख्यातगर्हणः । इति जटाधरः ॥
 ख्यातिः, स्त्री, (ख्या + क्तिन् ।) प्रसिद्धिः । तत्-
 पर्यायः । यथा २ । इत्यमरः १ । ३ । २ । ६ ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०२ । [यतः]
 “लोकं ख्यातिसुपागतञ्च सकले लोकोक्तिरेषा
 अनुच । १२ । ३६ । [पुष्कलाम् ।
 “येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
 न च श्लोचयसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन् राजसम् ॥”
 प्रकाशः । ज्ञानम् । यथा, माघे । ४ । ५५ ।
 “मैत्रादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
 क्लेशप्रहाणमिह लब्धसर्वीजयोगाः ।
 ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
 वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥”
 “मैत्रीति । इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः ।
 मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतसृष्वित्युत्तरः ।
 तत्र पुरयकतसु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु
 मुदिता अमुोदनं पापिषु उपेक्षा । मैत्री
 आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसाध-
 कानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते
 इति तद्विदः तद्भाजस्तैः क्षीणान् करुणामयाः
 इत्यर्थः । अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय । तत्र
 स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । तत्र
 निषेधु निवृत्त्याभिमानः अनात्मनि च द्वेषः ।
 यादौ आत्मधीरित्यादि विभक्तौ विद्या । अस्मिता
 अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । काम्य-
 २ भिमतविषयेषु रोषः । अभिनिवेशः । कार्य-
 कार्यध्वान्महः । ते हि पुरुषं क्षिप्रान्ति इति
 क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं चयः तद्विधाय
 क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः । अतो लब्धः सर्वीज-
 सावलम्बयोगो यैस्ते लब्धसर्वीजयोगाः सन्तः
 आलम्बनमेव अनक्ति । सत्त्वपुरुषयोरन्यतया
 अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं प्रकथित-
 गम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृत-
 पुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः । विवेकमय-
 णात् मुक्तिरिति साङ्गताः । अथ तां ख्यातिमपि
 निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इति ख्यातिमपि
 निवर्त्तय खयम्पकाशतयेवावस्थातुमिच्छन्ति
 त्यर्थः । प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्था-
 मुक्तिरिति साङ्गसिद्धान्तः ॥” इति तद्विज्ञेयम् ।
 मल्लिनाथः ॥)

ग, गकारः । स तु यञ्जनहतीयवर्णः । अस्थो-
च्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, “अ-कु-ह-विस-
र्जनीयानां कण्ठः ।”) इति व्याकरणम् ॥ * ॥
“गकारं परमेशानि ! पञ्चदेवात्मकं सदा ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्वशक्तात्मकं प्रिये ! ।
अस्मादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

“ससर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गसर्पणमात्रेण कं खरसर्पणानु खम् ।
सोकगभीरसंस्पर्शज्ञवौ डच्च वहिर्गतम् ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
“अधःकुक्षितरेखा या गाणेशी सा प्रकीर्णिता ।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता ।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत् ॥”
अधोमुखेन गता पुनरुद्धमुखेनागत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
दाडिमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ध्वजसमन्विताम् ॥
रक्ताक्षरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम् ।
रवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
“गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
शाङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः ॥
सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः ।
विष्वात्मा गौः पृथगरूपा बालवद्वस्त्रलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दो धरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः ॥”

इति नानातन्त्राहृतनामानि ॥

ग, क्ली, (गीयते इति । गे गाने + भावे वाहु-
लकात् डः ।) गीतम् । इत्येकाचरकोषः ॥

ग, पुं, (गच्छति सर्वं जानाति इच्छामात्रेण
अभिलषितं सर्वं प्राप्नोति वा सर्वज्ञत्वात् प्राप्त-
सर्वैश्वर्यत्वाच्च । गम् + डः ।) गणेशः । (गायति
इति । गे + डः ।) गन्धर्वः । इत्येकाचरकोषः ॥

(गुरुसंज्ञकवर्णः स तु कन्दसो गणविशेषः । यथा,
कन्दोमञ्जरी १ मे स्तवके ।
“नरस्तजभूगैलान्तरभिर्दशभिरचरैः ।
समस्तं वाङ्मयं यामं जैलोक्यमिव विष्णुना ॥”
“गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्मोपपदश्च
स्यात् । तत्र “गापोष्टक” ३ । २ । ८ । इति
टक् । यथा, साम गायतीति सामगः । तथा च
समुः । २ । ६२ ।
“हृन्नाभिः पूयते विप्रः कण्डगाभिस्तु भूमिपः ।
वैष्णोर्द्विः प्राशिताभिस्तु यूजः सृष्टाभि-
रन्ततः ॥”)

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति
यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं
गच्छति । यद्वा गच्छत्यस्मिन् देवादय इति ।
“गमेर्गञ्च” उणां । २ । ७७ । इति युच्
गञ्जान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः । १ । २ । १३ ॥
(यथा मेघदूते । ४८ ।
“प्रेक्षित्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्त्य दृष्टी-
रेकं सुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्मेन्द्रनीलम् ॥”)
तत्पर्यायः । अमरोक्तपर्यायाः आकाशशब्दे
द्रष्टव्याः ॥ (तेभ्यः परम् ।) वर्हिः १६ घन् २०
आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४
अध्वा २५ सगरः २६ ससुद्रः २७ अध्वरः २८ ।
इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
“आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदेवतम् ॥”
इत्याश्वमेधिकपर्व ॥

तस्य गुणाः । शब्दः १ बाष्पम् २ क्षिद्रता ३
अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तर-
शून्यम् । अव्यक्तम् ६ रूपस्पर्शशून्यत्वात् । अधि-
कारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् । अप्रती-
घातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् ।
विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि । तद्यथा,—
“आकाशस्य गुणः शब्दो बाष्पं क्षिद्रमेव च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता ॥”
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं
तत्र लक्षिता । इति मोक्षधर्मः ॥ (गगनात्
पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
“गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं दृष्टीतं यत् सुभाजने ।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापरिचि ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं क्वादि ज्वरदाहविषापहम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव ।)
मेघः । इति हारावली ॥ सूर्यः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन
गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति ।
अनन्तगगनरूपमज्ञानं व्याप्य सर्वतः स्थित
इत्येव प्रकृततात्पर्यार्थः । गम + डः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति । “चरेष्टः” ३ ।
२ । १६ । इति टः । अलुक् समासः ।) ग्रहः ।
नक्षत्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगन-
चारिणि चि । यथा, महाभारते । १ । २७ । १५ ।
“तस्मिंस्तु कथिते माना कारणे गगनेचरः ॥”)
गगनोल्लुक्, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्लुक्
इव । मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथालम् ।)
मङ्गलग्रहः । इति हारावली ॥

गगध, हसन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-षेट् ।) कण्डवर्गहृत्वीथोपधः । गगधति ।
इति दुर्गादासः ॥

गङ्गा, स्त्री, (गङ्गा + अज्ञातादर्थे कः । ततो
इङ् । “अभाषितपुंस्काच” ७ । ३ । ४८
इति पञ्चे इत्वाभावः ।) गङ्गा । इति सुम्भबोधम् ॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा
भगवत्पदं वा शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते
ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या । गम गतौ + “गन्
गम्यदोः” उणां । १ । १२२ । इति गन् तत्-
ष्टाप् ।) खनामख्यातनदी । तदधिष्ठात्री देवता च ।
तत्पर्यायः । विष्णुपदी २ जङ्घनया ३
सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६
तिस्रोताः ७ भीमस्तः ८ । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥

अर्धतीर्थम् ९ तीर्थराजः १० । इति पद्मपुराणम् ॥
त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारस्तः १२ सरिद्धरा १३
सिद्धापगा १४ खरापगा १५ खर्गापगा १६
खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९
खर्वापी २० हरशेखरा २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुरापगा २२ धर्मद्वी २३ सुधा २४ जङ्घ-
कन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७
नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३० ।
इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२
सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्ग-
सरिद्धरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाङ्घवी ३६
पुण्या ३७ ससुद्रसुभगा ३८ खर्नदी ३९ सुर-
दीर्घिका ४० सुरनदी ४१ खर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३
जङ्घसुता ४४ भीमजननी ४५ शुभा ४६ शैले-
न्द्रजा ४७ भवायना ४८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्या जलस्य गुणाः । शीतलम् । खाडु-
लम् । सखलम् । अत्यन्तरुच्यलम् । पथ्यलम् ।
पावनलम् । पापहारिलम् । ढष्णामोहघ्नं सन-
लम् । दीपनलम् । प्रज्ञाधारिलम् । इति राज-
निर्वण्डः ॥ * ॥

(“गङ्गा सरस्वती कोनं यमुना सरयूः सची ।
वेणु इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नदी वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरु-
दुहितरि मनोरमायाम् । हिमालयः प्रार्थितः
सन् देवेभ्य इमां दत्तवान् । तां नीत्वा
देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अव-
तरणकारणम् । सगरराजस्य सुतान् कपिल-
श्रापेन भस्मीभूताबुद्धर्त्तं भगीरथराजः पृथिव्यां
गङ्गानयनाय तपस्तेपे । ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै
तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्तुं-
सुक्तवान् । स शिवं पर्यतोषयत् । शिवोऽपि
हिमालयपर्वतं गत्वा जटा विकीर्य पतति
गङ्गामवतीत् । सा तच्चटासु पतित्वा संवत्सर-
पर्यन्तं बभाम । ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया
जटामेकासुतच्छिष्यं तासुतसर्ज्ज । साऽतिवेगेन
पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पञ्चात् पञ्चा-
दाजगाम । स सगरपुत्रकृतखालेन तां रसातल-

भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गासारणजं फलम् ॥”
अस्या दर्शनादिफलम् । ब्रह्माख्यानैययोः ।
“दृष्ट्वा तु हरते पापं स्पृष्ट्वा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि वा गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥”
तथा भविष्ये ।
“यत् फलं जायते पुंसं दर्शनात् परमात्मनः ।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥”
अस्यां स्नानफलम् । ब्रह्माख्यपुराणे ।
“यैः पुरायवाहिनी गङ्गा सकृद्धक्त्वाऽवगाहिता ।
तेषां कुलानां लघन्तु भवात्तारयते शिवा ॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसं प्रणश्यति ।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम् ॥”
दानधर्मम् । [२८त्यजाः ।
“अन्याः क्लृप्ता जडा यज्ञाः पतिता रोगिणी-
गङ्गा संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते ॥”
तथा, ब्रह्माख्ये ।
“ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये ।
इह ते सर्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम् ॥”
अस्याः पूजायाः फलम् । आग्नेये ।
“गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्वदेवताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥” * ॥
तस्यां यज्ञादिकरणफलम् । स्कान्दे ।
“यज्ञो दानं तपो जप्यं आहुच्च सुरपूजनम् ।
गङ्गायां यत् कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥”
तथा भविष्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् ।
गङ्गातीरेष्व सतिलैर्दूर्लभं पिष्टतर्पणम् ॥
गयाआहुं कृतं तेन उत्तुह्यस्तु दृष्टस्थथा ।
येन तद्भीचिसंसिक्ते तीरे आहुमकारि च ॥” * ॥
तच्चलपानफलम् । भविष्ये ।
“गङ्गूपमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् ।
खच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
त्रिमिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यासुनम् ।
नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति ॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां न्यतानां कापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्या विचारणा ॥”
यमौक्तौ ।
“चेन्नस्यमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्मभरणान्तिकम् ॥” * ॥
अस्यां मरणफलम् । कूर्मपुराणे ।
“गङ्गायां ज्ञानतो नृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः ।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकाच्च याति नाख्यत्र संशयः ॥
गङ्गायाच्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
तथा च, सूतौ ।
“शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।
अन्या देहं विसृजन्ति हृदयस्थो जनार्दने ॥” * ॥
तत्रास्थिनक्षेत्रफलम् ।
“दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातीरेऽस्थि मञ्जति ।

गङ्गायां मरणे यादृक् स तादृक् फलमाप्नुयात् ॥
तत्र त्रयोदशक्रियावर्जनं यथा, ब्रह्माह ।
“गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् ।
शौचमाचमनं सेकं निमाल्यं मलघर्षणम् ।
गात्रसम्बाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् ।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारश्च विशेषतः ॥” ॥
अथ नारायणश्चित्रलक्षणम् । ब्रह्मपुराणे ।
“प्रनाहजवधिं कृत्वा यावद्वस्त्रचतुष्टयम् ।
अथ नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ।
अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम् ।
“भाद्रक्याचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरसुच्यते ।
सार्द्धं हस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरसुच्यते ॥” ॥
तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा,—
“तीरे प्रतिग्रहस्याप्यस्याज्यो धर्मस्य विक्रयः ।
अथ गङ्गाश्चित्रफलम् । स्कान्दे ।
“तीराङ्गवृत्तिमात्रं परितः क्षेत्रसुच्यते ।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म गङ्गायां नात्र संश्रयः ।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये नृतास्ते पुनर्भवाः ॥” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥
(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते । ३५ । १३ ।)
“न गङ्गा सदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ।
अस्या च माहात्म्यवर्णने सदृशनामकथनं यथा ।
काशीखण्डे २६ अध्याये ।
अगस्त्य उवाच ।
“विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम् ।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत ।
अशक्तानां च पङ्कनामालस्योपहृतात्मनाम् ।
दूरदृष्टान्तरस्थानां गङ्गाक्षानं कथं भवेत् ।
दानं वाद्य व्रतं वाद्य मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा ।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनम् वा ।
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र ! गङ्गास्नानफलप्रदम् ।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे ॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव !
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामति !
स्कन्द उवाच ।
सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने !
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माधुषितानि ।
दृष्टप्रलयकारीणि महामहिमभाञ्जराणि ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोऽयं शोऽपि न तत्र ॥
अनेनैवाशुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव !
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शुभ्रमुना ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु ज्यते जाह्नवी जने ।
विना विष्णुपदौ कान्यत् समर्थमद्यमीक्षते ॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन् ! गङ्गायामेव नास्ति फलम् ।
यथा द्राक्षाफलखादो द्राक्षायामेव नास्ति फलम् ।
अस्थुपाय इह त्वेकः स्याद्येनैव नास्ति फलम् ।
स्नानस्य देवसरितो महाशुद्धतमो मुने ।
शिवभक्ताय श्रान्ताय विष्णुभक्ताय च ।
अद्भालवे त्वास्तिकाय गर्भवाससु च ॥

अभिकामसुमहायोनिरन्वोदात्मकहारिणी ॥
 अंशुमाला हंशुमतौ लङ्गीकृतषडानना ।
 अन्यतामिस्रहन्त्रान्वुरञ्जना स्यञ्जनावती ॥
 कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
 कुसुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
 काचनाच्ची कामधेनुः कीर्तिकृत क्षेपणाग्निनी ।
 क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्मबन्धविभेदिनी ॥६१॥
 कमलाक्षी क्लमहरा कृष्टानुतपनद्युतिः ।
 करुणाद्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
 कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
 कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मेयाना कलावती ॥
 कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
 कमनीयजला कम्पा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
 कालकूटप्रश्मनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
 कालिन्दी कैलिललिता कलकललमालिका ॥
 कान्तलोकत्रया कखूः कखूनयधैतुसला ।
 खड्गिणी खड्गधारामाखगा खखेन्दुधारिणी ॥
 खे खेलगामिनी खस्या खखेन्दुतिलकप्रिया ।
 खेचरी खेचरीबन्धा ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
 खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
 खातेनःकदसन्दोहा खड्गखड्गाङ्गखेटिनी ॥
 खरसन्तापशमनी खनिः पय्यूषपाथसाम् ।
 गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगराग्रया ॥
 गभीराङ्गी गुणसयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
 गणनाथात्मिका गीता गद्यपद्यपरिशुता ॥५०॥
 गाढारी गर्भशमनी गतिमन्त्रगतिप्रदा ।
 गोमती गृहविद्या गौर्गोम्री गगनगामिनी ॥
 गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणायत्रीः ।
 गुह्यात्मिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
 गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिश्रिया ।
 गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी ॥
 ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरभी मानवस्त्रला ।
 धर्महन्त्री दृढवती दृढतुष्टिप्रदायिनी ॥
 घटाश्रयप्रिया घोराघौघविध्वंसकारिणी ।
 प्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
 घातुका घूर्णितजला दृष्टपातकसन्ततिः ।
 घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
 दृष्टावती दृष्टनिधिर्घसर्रा धकनादिनी ।
 दुर्खणपिङ्गरतदुर्धर्धरा धर्धरस्त्रला ॥
 चन्द्रिका चन्द्रकान्तामुखचन्द्रदाया चलद्युतिः ।
 चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतप्रदानना ॥
 चाम्पयलोचना चारुचावली चारुगामिनी ।
 चार्था चारित्रिनिलया चित्रकच्चित्ररूपिणी ॥
 चम्पूचन्दनशुच्यमुच्चनीया चिरस्थिरा ।
 चारुचम्यकमालाद्या चमिताशेषद्यूक्ता ॥६०॥
 चिदाकाशवहाचिन्त्या चच्चक्रामरवीजिता ।
 चोरिता शेषदृजिना चरिताशेषमखला ॥
 केदिताखिलपापौघा कृष्णी क्लहारिणी ।
 कृन्नत्रिविष्टतला कूटिताशेषवन्धना ॥
 कुरिताश्वतथाराधौघा कृन्नेनश्चन्दगामिनी ।
 क्लीकतमरालौघा कटीकतनिजाश्वता ॥
 ज्ञानीच्या जगन्माता जप्ता जङ्गलबीचिका ।

जया जगद्गन्धर्वीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवणप्राणा जगज्जीष्टा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्हिणी ॥
जाद्यविश्वंसनकरि जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेत्तया ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
भक्तरीवाद्यकुशला भलज्भालजलावृता ।
भ्रिष्टीश्वन्द्या भाङ्कारकारिणी भर्भरावती ॥
टीकिताऽशेषपाताला टङ्किकैर्नोद्विपाटने ।
टङ्कारगुल्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डमरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमडुमरुहस्ता च डामरोक्तमहाखका ॥७०॥
ट्रैकिताऽशेषनिर्वाणा टक्कानादचलज्जला ।
टुखिविश्रेषजननी टण्डुलुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोपत्री तोयेष्टी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्हिनी ।
त्रिलला तारणी तारा तारापतिकरार्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृणा त्रेत्ती तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्ययापिनी त्रिमिस्तुमिहस्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्था तुर्थातीतपदप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्दिता ॥
तेजोभर्मा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोग्रहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताऽशेषपूर्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्मेक्षा दिव्यमखना ।
दीक्षावती दुरावाद्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शिताऽनेककुतुका दृष्टदुर्जयदुःखहृत् ।
दैत्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाजजा ॥७०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताऽधौघसन्ततिः ।
द्वता देवदमच्छन्ना दुर्वाराघविघातिनी ॥
दमयाह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालप्रदायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्हिता ।
दुग्धासुवाहिनी दीक्षा दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
दुनदी दीनप्ररणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ॥
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववक्त्रभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी दृष्टिगन्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा दावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतादृष्टवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दामतोवा दुरालभा ।
दृष्टयित्री दृष्टनीतिर्दृष्टदृष्टधरार्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्चिर्नैवद्वन्द्वैकशेषविधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवधुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ॥

दारिताद्रितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥६०॥
 धर्मद्रवा धर्मधुरा धेनुधोरा धृतिध्रुवा ।
 धेनुदानफलस्रग्धा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
 धर्मोर्मिवाहिनीधुर्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
 धर्मिणी धर्मशीला च धनिकोटिकतावना ॥
 ध्यातपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
 धर्मधारा धर्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
 धर्माधर्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
 धर्मेशी धर्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसम्पद्धिदत्ता ॥
 धर्मलभ्या धर्मजला धर्मप्रसवधर्मिणी ।
 ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातुपूजिता ॥
 धूर्ध्वर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
 नन्दा निर्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
 निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
 नभोज्जनचरी नूतिनन्या नारायणी नृता ॥
 निर्मला निर्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
 नियता निव्यसुखदा नानास्वार्थमहानिधिः ॥
 नदीनदसरोमाता जायिका नाकदीर्घिका ।
 नद्योद्धारणधीरा च नन्दनानन्ददायिनी ॥
 निर्गिताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
 निरालम्बा निरुपचा निर्वाणितमहामला ॥१००॥
 निर्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितपहृत् ।
 निबोद्धवा निबल्लभा नमस्कार्या निरञ्जना ॥
 निष्ठावती निरातङ्गा निर्लेपा निखयात्मिका ।
 निरवद्या निरीहा च नीललोहितसङ्घा ॥
 नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
 निष्ठावती नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
 पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
 पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्तिप्रभञ्जिनी ॥
 प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
 पद्मालया पराशक्तिः पुरजितुपरमप्रिया ॥
 परापरफलप्राप्तिः पावनी च पदस्त्रिणी ।
 परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
 पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
 पार्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
 परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
 परमानन्दनिधन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
 पानीयरूपनिर्वाणा परित्राणपरायणा ।
 पापेभ्यनदवज्जाला पापारिः पापनामभुत् ॥
 परमैश्वर्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
 प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परयोमास्तसवा ॥११०॥
 प्रसन्नरूपा प्रसिद्धिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
 पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमखलुः ॥
 पद्मनाभपदार्पण प्रसूता पद्ममालिनी ।
 परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूतिः प्रभावती ॥
 पुनाना पीतगर्भणी पापपञ्चतनाशिनी ।
 कलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
 फालितेनोमहाक्षेत्रा फलिलोकविभूषणम् ।
 फेनच्छलप्रणुत्रेणाः फुल्लकैवगन्धिनी ॥
 फेनिलाच्छामुधाराभा फुडुचाटितपातका ।
 फाणितस्त्राडुसलिला फाण्टप्रथ्यजलाविला ॥
 विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।

ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
 विभावरौ च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
 विश्वमित्रं विश्वपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
 विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिविश्वतोमुखी ।
 विपाशा वैवुधी वेदा वेदाक्षररसस्रवा ॥
 विद्या वेगवती वन्द्या वृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
 वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
 विद्याधरी विशोका च वयोद्वन्द्वनिषेविता ।
 बहूदका बलवती योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
 वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
 ब्रह्माख्यकोटियाभामुब्रह्महत्यापहारिणी ॥
 ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
 विलासिसुखदा वैष्णवा व्यापिनी च वृषारणिः ॥
 वृषाङ्गमौलिनिलया विपन्नार्तिप्रभञ्जिनी ।
 विनीता विनता ब्रह्मतनया विनयान्विता ॥
 विपक्षो वादकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
 वर्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
 विपाशा विगतातङ्गा विकल्पपरिवर्जिता ।
 वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नवन्धना ॥
 व्रतरूपा विसरूपा बहुविधविनाशकृत् ।
 वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
 विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
 वृषाश्रिता विघ्नी च विज्ञानोन्मेषुमालिनी ॥
 भया भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
 भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्याघातिनी ॥
 सुक्तिसुक्तिप्रदा भेषी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
 भागीरथी भानुमती भास्यं भोगवती भृतिः ॥
 भवप्रिया भवदेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
 भाललोचनभावज्ञा भूतभयभवतृप्रभुः ॥१३०॥
 भान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माख्यमखपा ।
 भूरिदा भक्तिसुलभा भास्यवदृष्टिगोचरी ॥
 भञ्जितोपपन्नकुला भक्ष्यभोव्यसुखप्रदा ।
 भिच्छणीया भिच्छुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
 मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
 महोदया मधुमती महोपुण्या मुदाकरी ॥
 सुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
 माधवी मानिनी माया मनोरथपथातिगा ॥
 मोक्षदा मतिदा सुखा महाभाग्यजनाश्रिता ।
 महावेगवती मेधा महामहिमभूषणा ॥
 महाप्रभावा महती मौनचक्षललोचना ।
 महाकारण्यसंपूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
 महर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
 मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
 महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
 महोर्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोमन्नी ॥
 महापुण्योदयप्राया मायातिमिरचन्द्रिका ।
 महाविद्या महाभाया महामेधा महौषधम् ॥
 मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
 महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
 मार्तण्डमखलचरी महालक्ष्मीर्मदोक्तता ।
 यशस्विनी यशोदा च योम्या युक्तात्मसेविता ॥
 योगसिद्धिप्रदा याच्या यज्ञेशपरिपूरिता ।

यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनोया यज्ञस्फरी ।
 यमिसेया योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
 योगज्ञानप्रदा युक्ता यमादद्याङ्गयोगयुक्ता ।
 यन्त्रिताघौषसचारा यमलोकनिवारिणी ।
 यातायातप्रशमनी यातनानामकन्तनी ॥
 यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्मविवर्जिता ।
 रेवतीरतिक्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
 रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
 रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ।
 रत्नार्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
 रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवातृपिणी ।
 रुचिक्रदोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
 राजहंसा रत्नवती राजतृकलोलरालिका ।
 रामणीयकरेखा च रजारी रोगरोषिणी ।
 राका रङ्गार्तिप्रमनी रम्या रोलम्बराविणी ।
 रागिणी रञ्जितप्रिया रूपलावण्यशेविनी ।
 लोकप्रसूलेकवन्द्या लोलतृकलोलमालिनी ।
 लीलावती लोकभूमिलोकलोचनचन्द्रिका ।
 लेखसवन्ती लटभा लघुवेगा लघुलङ्घता ॥
 लास्यतरङ्गहस्ता च ललितालयभञ्जिनी ।
 लोकवन्द्यलोकधात्री लोकोत्तरगुणोच्चिता ।
 लोकचयहिता लोका लक्ष्मीलक्ष्मणलक्ष्मी ।
 लीलालक्षितनिर्वाणा लावण्यान्तवर्जिता ।
 वैश्वानरी वासवेद्या बन्धत्वपरिहारिणी ।
 वासुदेवाङ्गिरेणुप्री वज्रवज्रनिवारिणी ।
 शुभावती शुभफला शान्तिः शान्तनुवन्मता ।
 शूलिनी शैशववयाः शीतलाश्रितवर्जिता ।
 शोभावती शीलवती शोविताशेषकिञ्चिन्मता ।
 शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रदः शिव ।
 शक्तिः शशाङ्कविमला शमनखट्वसम्पत्ता ।
 शमा शमनमार्गघ्नी श्रितिकखमहाप्रिया ।
 शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदीविनी ।
 श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभप्रदा ।
 शुद्धविद्या शुभावती श्रुतानन्दा श्रुतिश्रुति ।
 शिवेतरघ्नी श्वरी शान्तीरूपधारिणी ।
 शमशानशोधनी शान्ता शश्वत्तृपदाविनी ।
 शालिनी शालिशोभाद्या शिखिवाहनमता ।
 शंसनीयचरित्रा च श्रुतिश्रुतिरूपिणी ।
 शङ्खगुणैश्वर्यसम्पन्ना शङ्खश्रुतिरूपिणी ।
 शण्डताहारिसलिला श्यामन्नदनदीप्रता ।
 सरिह्वरा च सुरसा सुप्रभा सूर्योद्यममता ।
 सःसिन्धुः सर्वदुःखघ्नी सर्वव्याधिमहोदध ।
 सेया सिद्धिः सती हृत्तिः स्कन्दसुखसुख ।
 सम्यतरङ्गिणी सुखा स्यादुमौलिकता ।
 सैथ्येदा सुभगा सौख्या स्वधा खाद्या सु ।
 स्वर्गनिःश्रेणिका सृष्ट्या सर्वपातकविनाश ।
 समुद्ररूपिणी स्वर्गा सर्वसारसमन्विता ।
 स्रुताघहारिणी सत्या सर्वसारसमन्विता ।
 सौभाग्यसुन्दरी सख्या सर्वसाराविनाश ।
 हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हलाचक्र ।
 हृताघसङ्गा हितकृत् हला हलाचक्र ।
 चैमदा चालिताघौवा हृद्रविनाशिनी ॥

गङ्गा

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
 कीर्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
 सर्वपापप्रशमनं सर्वविघ्नविनाशनम् ।
 सर्वस्त्रोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्वपावनपावनम् ॥
 अथ्यामीष्टफलदं चतुर्वर्गसम्पद्विभक्तम् ।
 सकलपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१७०॥
 सर्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
 सर्वत्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्थेषु वाडव ! ।
 तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
 स्नानकाले पठेद्यस्तु यच्च कुत्र जलाशये ।
 तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिप्रथगा मुने ! ॥
 श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
 कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
 वर्षं त्रिकालपठनात् अथ्या शुचिमानसः ।
 ऋतुकालाभिगमनादपुनः पुत्रवान् भवेत् ॥
 नाकालमरणं तस्य नागिचौराहिसाध्वसम् ।
 नानां सहस्रं गङ्गायाः यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
 गङ्गानामसहस्रं जप्त्वा यामान्तरं व्रजेत् ।
 कार्यसिद्धिमवाप्नोति निर्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
 तिथिवारार्थयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
 अथा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं यामान्तरं नरः ॥
 आधुरारोग्यजननं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७६॥
 जप्त्वा यामान्तरं सहेषु यत् पापं सम्यगर्जितम् ।
 गङ्गानामसहस्रं जपनात् तत् शयं व्रजेत् ॥
 ब्रह्मप्रो मदापः स्वर्गस्तेषु च गुरुतत्पगः ।
 तत्संयोगी भूयच्छन्ता मातृहा पिहृहा मुने ! ॥
 विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
 अभिदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
 स्यते अथ्या जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
 आधियाधिपरिचिन्तो घोरतापपरिहृतः ।
 स्यते सर्वदुःखेभ्यः स्वस्थास्यानुकीर्तनात् ॥
 संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
 अभीष्टतां लभेत् सिद्धिं सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
 संशयाविष्टचित्तस्य धर्मविद्विषणोऽपि च ।
 दाम्भिकस्यापि हिंसस्य चेतो धर्मपरं भवेत् ॥
 वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्जितः ।
 यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्येव कीर्तनात् ॥
 गायत्रायुतजप्येन यत् फलं समुपाजितम् ।
 संकतं पठनतः सम्यक् तदशेषमाप्नुयात् ॥१८८॥
 गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभतं कृती ।
 तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्ववराजसकलपात् ॥
 गुरुशुश्रूषणं कुर्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
 यत् पुण्यमर्जयेत् तद्गाय वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
 वेदपारायणात् पुण्यं यद्वच परिपठते ।
 तत् वषास्तेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्तनात् ॥
 गङ्गायाः स्ववराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ॥
 शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
 यः कीर्तयेद्गुणिं गङ्गानामसहस्रकम् ।
 तत्समीपे सञ्चरन्

गङ्गा

सर्वत्र पूज्यो भवति सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 सर्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
 सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
 कृतसर्वसुरार्चः स कीर्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
 तस्मिंस्तुप्ते भवेत् तप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्चयेत् ॥
 स्ववराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
 आवयेद्य तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्जितः ॥
 मुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवेः ।
 क्षणान्निव्यापतामेति पितृणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
 सर्वदेवप्रियश्चापि सर्वविगणसम्मतः ।
 अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंघतः ॥
 दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
 नन्दनादिवने खैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
 मुच्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
 जपन्निदं महास्तोत्रं पितृणां तृप्तिकारकम् ॥
 यावन्ति तत्र सिकथानि यावन्तोऽभुकणाः स्थिताः ।
 तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्तः पितामहाः ॥
 यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
 तथैव तृप्नुयुः श्राद्धं स्ववस्थास्यानुसंभवात् ॥
 एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
 तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
 अगस्ते ! किं बहुतेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
 संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देहश्चि फलं न हि ॥
 यावन्ति सर्वे स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
 तावन्ति स्ववराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
 यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
 स कीकटेऽपि न्यतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
 नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रसुत्तमम् ।
 अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे न्यतो भवेत् ॥
 एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
 विष्णवे निजभक्त्या मुक्तिर्वाचाक्षराख्यदम् ॥
 गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयैरितम् ।
 सिन्धुसुर्जाह्नवी तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-
 नामकथनं नामैकौनविंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥*॥
 इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्तिः । यथा,
 काशीखण्डे ॥ २७ ॥ २-७ ॥

इंशर उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर !
 प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविसृज्य यथा तथा ॥
 निर्दग्धान् सागरान् शुक्ला कपिलक्रोधवर्जितान् ।
 अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्वजान् खान् भगीरथः ॥
 सूर्यवंशं महातेजा राजा परमधार्मिकः ।
 आरिराधयिषुर्गाङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
 हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यन्यस्तराज्यधूः ।
 जगाम यशसां राशिर्दिविर्धुः पितामहान् ॥
 ब्रह्मशापाग्निनिर्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
 विना त्रिमासगां विष्णो ! को जन्तुर्दिवं नयेत् ॥
 ममेव सा परा मूर्तिस्तोयरूपा शिवामिका ।
 जप्त्वा नामैकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

गङ्गाध

शरीरस्था इडा नाडी । यथा, हटयो गद्दीपि-
 कायाम् । ३ । ११० ।
 “इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
 इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरुखा च कुण्डली ॥”
 दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
 “क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिक्ता ।
 सङ्गमाज्जमनाङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥”
 गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः
 “अभाषितपुंस्काच्च । ” ७।३।४८ । इति पाणिनि-
 मतेन गङ्गाका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं
 परं मुग्धबोधमतेन “वाचापोऽनुक्तपुंस्काच्च । ”
 इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गाका इति
 पदत्रयं सिद्धम् । “वायहमकारस्यापि स्थित्य-
 र्थम् । ” इति मुग्धबोधटीकाकण्ड दुर्गादासः ।)
 गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥
 गङ्गाचिह्नी, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिह्नी ।) चिह्न-
 विशेषः । गाङ्गचिह्न इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 देवद्वी २ विश्वका ३ जलकुकुटी ४ । इति
 हारावली ॥
 गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति ।
 जन् + डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कार्तिकेयः । इति भारतम् ॥
 गङ्गाट्येयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः
 अटतीति । अट् + अच् । ततो टक् । यद्वा
 गङ्गातटे यातीति । या + कः । एष्टोदरात् तकार-
 लोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिङि इति
 भाषा । तत्पर्यायः । गलानिलः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया
 धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं
 यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
 “देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठायनपीडिताम् ।
 कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णं सर्वलोकनमस्कृतः ।
 उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
 प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
 शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
 ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ।
 तदा सातिमहद्वर्षं कृत्वा वेगच्च दुःसहम् ॥
 आकाशादपतन्नाम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
 अचिन्त्यच सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥
 विश्राम्यहं हि पातालं स्रोतसा यच्च शङ्करम् ।
 तस्यावलीपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
 तिरौभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
 सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥
 हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामखलगाङ्गरे ।
 सा कथञ्चित् मूर्ध्नी गन्तुं नाशक्रीत् यत्नमास्थिता ॥
 नैव सा निर्गमं लोभे जटामखलमन्ततः ।
 तत्रैवावभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
 तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
 स तेन तोषितस्वासीदयत्नं रुद्रुनन्दनम् ॥

गजः

विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥”)
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (जीर्णाति-
साररोगनाशकचूर्णप्रधविशेषः । यथा,—
“घातक्यामलकीपयोधरवृकीकङ्कयञ्जीमधु-
श्रीजम्बाम्फलस्थिनागरविषाह्वीवरलोधेन्द्रजैः ।
तुल्यांशं विहितं सतखलजलं गङ्गाधराख्यं सह-
चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्नी, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभं वा पत्रमस्या
इति डीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । पत्नी-
सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । ब्रण-
रोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्रः ।) भीष्मः । इति
पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा-
फराण इति पारस्य भाषा । स तु लेटात् तीवर
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
(कार्तिकश्च ॥)

गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्रः ।) कार्ति-
केयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । १५ ।

“सहस्रशीर्षस्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव !
खाद्यामहीकृतिकानां तथैव ॥”)

भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः
“अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८ इति प्रचे इत् ।)
गङ्गा । इति सुग्वबोधम् ॥

गङ्गः, पुं, (गम् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् तुक् च गतं
गमनं क्तिप् नाशयतीति । गत् + क्तो + कः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाङ् इति भाषा ॥
निर्विसर्गं गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातो-
र्लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति
आकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥

गज, खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज, इ मदे खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् इदित् ।) इ, कर्मणि गज्जति । इति
दुर्गादासः ॥

गज, क खने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गज-
यति । इति दुर्गादासः ॥

गजः, पुं, (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज् +
अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २।८।३४ ॥ (स तु
त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

“भद्रो मन्दो गृग्यैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥”
अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ६७
अध्याये ।

“मध्याभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाः चमाश्च ।
गान्धैः समैश्चापसमानवशा
वराहतुल्यैर्चवनेश्च भद्राः ॥

गजः

वक्रोष्ठ कक्षावलयः स्रग्धाश्च
लम्बोदरखगृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सै ही च दृगमन्दमतङ्गजस्य ॥

गङ्गासु इस्त्राधरवालमेष्टा-
स्तन्वद्विकृष्टद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेज्जगत्स्येति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त गङ्गास्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ

सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य चारित्रिकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो गङ्गास्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः ।
स्निग्धोन्नतायदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतद्विग्नवविश्रुतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
घन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्भोदनिनादहं हिणः ।

वृहदायतवृत्तकन्धरा
घन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मलस्यधिकहीनगखाङ्गान्
कुञ्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशुक्लासिततालून् ॥
खल्ववक्त्ररुहमत्कुण्डलगान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च वृषतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ * ॥

यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।

“हया जिह्वेपिरे हर्षाङ्गभीरं जगज्जुर्गजाः ॥”
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त-
द्वयश्च । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“अरत्नीनां श्रुतान्यष्टावेकः यष्टाधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं सुनिभिर्जज्ञवादिभिः ॥”)

वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
“प्रस्तारे दैर्घ्यमानान् संहस्तैः तथा नरैः ।
कृत्वा चित्रं गजैर्हृत्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥

ध्वजे विभूतिर्मरुणश्च धमे
सिंहे जयः श्वा च करोत्यनर्थम् ।
वृषे च भोगी क्षयणं खरे च
गुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

गजता

औषधपाकार्थगर्तविशेषः । यथा,—
“लप्रमाणगर्तो यः पुटः स तु गजाङ्गयः ।
चारत्तिके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥”
इति वैद्यकप्रयोगावृतम् ॥

(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्रः । यथा,
काशीखण्डे । ६८ । ३ ।

“महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्वांन् निजवीर्यमदोदतः ॥
गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा
कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गजकूर्माशी, [न] पुं, (गजश्च कूर्मश्च तौ गज-
कूर्मा । तौ अन्नातीति । अश्व ग भोजने-
शिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ।
(पुरा हि कदाचित् विभावसुसुपतीकनामानौ
द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पिण्डघनार्थमन्यो-
मभिप्रायौ गजत्वं कूर्मत्वं च गतावपि पूर्ववै-
मनुस्मरन्तो सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकृपया
दिष्टेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्वि-
वरणन्तु महाभारतीयादिपर्वणि सौपर्ण्ये २६
अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

गजचिर्मटा, स्त्री, (गजस्य हृत्वीया चिर्मटा ।
इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरखला-
राखालशसा इति च भाषा ॥
गजचिर्मटः, पुं, (गजप्रियश्चिर्मटः ।) गोडुमा-
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्मटा, स्त्री, (गजमध्या चिर्मटा ।
महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रति-
विम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—
“यदेन्दुः पिण्डदेवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्बा तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकी-
र्तिता ॥”

इति मिताचारापरिभाषा ॥

अपि च । हस्तचिन्तामणौ ।
“कृष्णपक्षे चयोदश्यां मघासिन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया आह्वे पुण्यैरवाप्यते ॥”
अन्यत्र ।

“योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।
भवेन्मघायां संखे च शशिन्यर्के करे स्थितः ॥”
चन्द्रसूर्ययोगहणकालः । यथा, वराहः ।
“सै हिकेयो यदा भानुं यसते पर्वसन्निधौ ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र आह्वं प्रकल्पयेत् ॥”
अमावास्यायाद्विकालः । यथा,—
“अमावास्यां गते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत्
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र आह्वं प्रकल्पयेत् ॥”
इति च मूलमासतत्त्वम् ।

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता
वृहड्छाया ।) गजोपरिस्थवृहड्छाया ।
पर्यायः । मदान्नातः २ । इति चारवली ।
गजता, स्त्री, (गजानां सङ्घः ।) इत्यस्य
भ्यस्तल् ।” ४ । २ । ४३ ।

“गजसहाय्याभ्यामेति वक्तव्यम्।” घातिं इति तलं। गजसमूहः। तत्पर्यायः। हास्ति-कम् २। इत्यमरः। २। ८। ३६॥

गजदन्तः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दन्तश्च।) गजपरिमाणम्। इति सुग्वबोधम्॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गजस्य दन्तः।) गजसमन्वितदन्तः। नागदन्तः। हातिर दंत इति भाषा। स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थ-दण्डद्वयम्। दाखा इति भाषा॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभं वा फलमस्याः।) हङ्गरीलता। इति राज-निर्घण्टः॥

गजदानं, स्त्री, (गजस्य दानं मदः गजकटा-दिभ्यः चरितो मद इत्यर्थः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तस्य प्रसवणस्थानानि। यथा,— “करात् कटाभ्यां मेघाच्च नेत्राभ्याश्च मदच्युतिः।” इति पालकाचम्॥

तथा च रघुः। ४। ४५।

“स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना। कावेरीं सरितां पत्यः शङ्कनीयामिवाकरोत्॥” गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम्। गजसम्यदानम्। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥

गजद्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। गज + “द्वयसट्” माने।) इति परिमाणार्थे द्वयसट्।) परिमितः। इति सुग्वबोधम्॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा।) स्थालीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली। गजनान्ना ख्याता पिप्पली वा।) पिप्पलीभेदः। गजपिप्पल इति भाषा। तत्पर्यायः। करि-पिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाङ्गा ८। इति रत्न-माला॥ कोलवल्ली ९। इत्यमरः॥ वसिरः १०। इति तट्टीका॥ गजोष्णा ११ चयफलम् १२ चयजा १३ छिन्नवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तैजसी १६ वर्तली १७ स्थूलवैदेही १८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रुजामल-विशोधनत्वम्। वलासवातहरत्वम्। स्तनकर्ण-कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मेहामि-गुणाः। यथा, भावप्रकाशः।

“चक्रिकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली। कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा॥ गजलक्षणा कटुवातश्लेष्मद्विघ्नविघ्नी। उष्णा निहन्तीसारश्वासकण्ठाभयक्रिमीन्॥” गजपुटः, पुं, (गजाङ्गयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्भः।) औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्भः। इति वैद्य-भारवादावस्य प्रयोजनं यथा,—

“हृषादिभूतपथ्यन्तो गजपुटविधर्मितः॥”

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे चारुणविध-धिकारे॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे।

“सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते। वनोपलसहस्रेण पूर्यो मध्ये विधारयेत्॥ पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां सुजितां सुखे। अथाङ्गानि करणानि अङ्गान्युपरि निःक्षिपेत्॥ एतज्जगपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम्॥ हस्तचतुर्विंशत्यङ्गलप्रमाणः सपादस्तेन त्रिंश-दङ्गलप्रमाणेनेत्यर्थः। अतएवोक्तम्। साधारण्यनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गलको गजः॥” इति गजपुटम्॥

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया।) शल्लकीवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

गजवन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती वधते कौह-शृङ्खलादिभिः रुध्यतेऽस्याम्। वन्ध + लुट् डीप् च।) गजवन्धनस्थानम्। हातिशाला इति भाषा। तत्पर्यायः। वारी २। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ वारिः ३। इति भरतः॥ प्रारब्धिः ४। इति जटाधरशब्दरत्नावली॥

गजभक्तकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति। भक्ष + कर्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा। यद्वा गजः हस्ती भक्तकोऽस्य।) अखत्यवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ। भक्ष + अप् + टाप्।) शल्लकीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १२३॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच् + भावे घञ् माचः। गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् डः।) सिंहः। इति हारावली॥

गजमाचः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। “द्वय-माचद्वयसट् माने।” इति परिमाणार्थे मात्र।) गजपरिमितः। इति सुग्वबोधम्॥

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्दयतीति। सुट् मर्दने + कर्तरि ल्युः।) सिंहः। इति शब्दमाला॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य।) गणेशः। इति हलायुधः॥

गजवल्गभा, स्त्री, (गजस्य वल्गभा प्रिया।) गिरि-कदली। शल्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥

गजसाङ्गयं, स्त्री, (गजनान्ना नरपतिना सह आङ्गयो नाम यस्य।) हस्तिनापुरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। १। ८। “ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः। धार्तराष्ट्रैः सहामाद्यैर्निर्ययुर्गजसाङ्गयात्॥”) गजाङ्गः, पुं, (गजाङ्गया आख्यातः गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्ताकारत्वा-त्तथात्वमिति केचित्।) चक्रमर्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाङ्गणी, पुं, (अङ्गे नीयते इति अङ्गणीः।

गजानां अङ्गणीः श्रेष्ठः।) ऐरावतहस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गजाजीवः, पुं, (आजीवतेऽस्मादनेन वा आजीवः आ + जीव् + कर्मण्यप्। गजः आजीवः जीव-नोपायोऽस्य। गजपरिचालनपालनादिकार्य-मालम्ब्य आजीवतीति। जीव् + कर्तरि अच् वा।) हस्तिपालकः। तत्पर्यायः। आघोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४। इति हेमचन्द्रः॥ गजाखं, स्त्री, (गजस्याखवत् मूलमस्य।) पिण्ड-मूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव आननं यस्य।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४१॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये।

“शनिदृष्ट्या शिरश्चेदात् गजवक्त्रेण योजितः। गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते॥” पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये।

गुरुत्वाच्च।

“अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो! प्रकाशयाशु वदनं सर्वेषां शोकनाशनम्॥ नयस्व सर्वदेवानामागन्तं हृदये प्रभो॥।

शिव उवाच।

प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्वत्या हीनमस्तकः॥ शिशुरुवाच।

महेशाखेन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ दत्ता। तदाश्रीयां त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा॥ गजयोनौ जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता। तत् सर्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः॥ पूज्यमानः शिवेनास्ते शुखादखः सुशोभनः। अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता मुखम्॥

शिव उवाच।

आश्चर्यपूर्णहृदयो गुरुरुच्ये पुनः शिशुम्॥ गुरुत्वाच्च।

भगवन्! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः। मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो!॥ अहमीश्वररूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः। शुल्वेव ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्तेन चाब्रवीत्॥

नारद उवाच।

एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो!॥ अथवा बालरूपस्य किन्नं ते केन तच्छिरः॥ एतन्मे संशयं किञ्चि क्षमया परमेश्वर!॥

शिव उवाच।

निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरुचकैः॥ शिशुरुवाच।

सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिन्नः। अहमे मासि सम्यगे प्रविश्योमोदरं शिरः॥ तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज!॥

शिव उवाच।

शुल्वेव नारदः प्राह शिशुरुपिणमीश्वरम्॥ नारद उवाच।

अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव! योजनेऽस्य मुखस्य ते। तमेव च स्वभावेन मखमेतन्निधोजय॥

गञ्जिका

शिव उवाच ।

वदतीत्यं मुनिर्यावत् तावत् स दृष्टोऽखिलैः ।
सर्वावयवसम्पूर्णो गजानन उमासुतः ॥

किरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः ।

वामदक्षिणभागे च सिद्धिद्विविराजितः ॥

दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजेच्छया ।

हर्षयोत्फुल्लनयना देवाः सर्वे तदानुवन् ॥

गजानन इति ख्यातो भविताऽयं जगत्त्रये ।

एवं भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजाननः ॥”)

गजारिः, पुं, (गजस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात्
तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । सिंहः । यथा,
“गजारिस्तस्मिंहयोः ।” इति हड्डचन्द्रः ॥

गजाशनः, पुं, (गजेन हस्तिना अश्रुते अदाते
इति । गज + अश् + कर्मणि लुट् ।) अश्वत्य-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ गजादनीऽपि ॥

गजाशना, स्त्री, (अन्नातीति । अश ग भोजने
+ कर्तरि ल्युट् । गजः अशनो भक्षको यस्याः ।)
भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्मिन्नियं अवद्वि-
यते तद्वया, —

“गजाशना-कुम्भिक-दाडिमानां
रसैः कृते तैलघृते सदग्निः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतले चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥

शङ्खकीवृक्षः । पद्ममूलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्यः, पुं, (गजस्य आस्यं मुखमेव आस्यं
अस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य
आस्यम् ।) हस्तिमुखे स्त्री ॥

गजाङ्गं, स्त्री, (गजेन गजनान्ना आहूयते इति
गजेन सह आङ्गा संज्ञा यस्य इति वा ।)
हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाङ्गयं, स्त्री, (गजेन गजनान्ना आङ्गयोऽस्य ।)
हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाङ्गा, स्त्री, (गजस्य आङ्गाया संज्ञया आङ्गा
संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥
(पर्यायोऽस्या यथा, —

“करिपिप्पलीभक्षणा कपिवल्ली कपिर्वाङ्गिका ।
श्रेयसी वशिरश्चापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भुंङ्कुमृडा इति भाषा ॥

गजोषणा, स्त्री, (गजोपपदेन युता उषणा
पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गा, पुं, (गजि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाङ्गा-
गारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोष्ठा-
गारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति
भाषा ॥

गङ्गा, पुं स्त्री, (गजि भावे + घञ् ।) भाङ्गागारम् ।
इति मेदिनी ॥

गङ्गा, स्त्री, (गङ्गा + टाप् ।) मदिरागृहम् । इत्य-
मरः । २ । २ । २ ॥ खनिः । इति मेदिनी ॥ पामरसङ्ग ।

मद्यभाङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गङ्जिका, स्त्री, (गङ्गा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।)
गङ्गागङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

गडुः

गड, इ गखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट्-इदित् ।) इ, कर्मणि गख्यते । गखे
कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र द्रव्य-
निर्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो लक्ष्यते । इति
मैत्रयवोपदेवौ ॥ रमानाथस्तु कडु कार्कश्य इत्य-
स्मात् कार्कश्य इत्यनुवृत्त्या कपोलकर्तृककार्कश्य-
मिति व्याख्याय गखति कपोलः पांशुना इत्युदा-
हृतवान् । केचित्तु गख इति शब्दस्य युत्-
पत्तयर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो न लस्यान्यत्र प्रयोगः
इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

गड, म सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् । घटादिः ।) म, गडयति । सेकः चर-
णम् । गडयति घटात् पानीयम् । डलयोरेक-
त्वात् लस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥
तन्मते तु लान्तपक्षेऽपि मानुष्यः । स्वमते तु
लान्तो वक्ष्यमाणः स त्वनुवन्धशून्यः इति
विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गडः, पुं, (गडति गलति हस्ताच्छालादिभ्यो वा
चरतीत्यर्थः । गड् + अच् ।) मत्स्यमेदः ।
गडुइ माक् इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति
मेदिनी ॥ परिखा । अवधानम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ देशविशेषः । राजनिर्घण्टे गडलवण-
पर्याये गडदेशजमिति दर्शनात् ॥

गडकः, पुं, (गड् + स्वार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः ।
गडुइ माक् इति भाषा । तत्पर्यायः । शकु-
लार्भकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥
गडः ३ गलः ४ गलकः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच-
त्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥

गडयन्तः, पुं, (गडयति जलमिति । गड् चरणे +
णिच् । “तभूवद्विषमिभासिसाधिगङ्गीति ।”
उणां । ३ । १२८ । इति भक् । घटादित्वात् मिच्
मितां इष्यः अयामन्तेति शेरयादेशः ।) मेघः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

गडलवणं, स्त्री, (गडदेशाज्जातं लवणम् । शाक-
पार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) संवर-
देशोद्भवलवणम् । सामरलुण इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । शुभ्रम् २ पृथ्वीजम् ३ गडदेशजम् ४
गडोत्थम् ५ महारम्भम् ६ सांवरम् ७ संवरो-
द्भवम् ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
ईषदन्तत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफ-
वाताशोनाशित्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गडदेशजं, स्त्री, (गडदेशात् जायते इति । जन् +
ङ् ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गडि, पुं, (गड् + इन् ।) वत्सतरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अलसो गवादिः । गडिया इति
भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।

“गुणानामेव दौरात्मादुरि धूर्त्यो नियुज्यते ।

असंजातकिणस्कन्धः सुखं खपिति गौर्मडिः ॥”

गडुः, पुं, (गड् + बाहुलकात् उन् ।) गलगखः ।

गगाः

गृहगुडः । स तु घाटामस्तकयोर्मध्ये मांरुद्विः ।
इति लिङ्गादिसंयत्ते अमरभरतौ ॥ कुजः ।
इति मेदिनी ॥ शल्याखम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किञ्चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विषम-
ग्रन्थिः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् कायान-
गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतमित्यत्र
तद्वीकाकारः ॥ (“न च अजागलस्तनवदन-
गडुना तेन किं वेति वाच्यम् ।” इति वेदान्त-
भाष्यम् ॥)

गडुरः, त्रि, (गडुल + रस्य लत्वम् ।) कुजः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गडुलः, त्रि, (गडुः स्थूलमांसपिण्डविशेषः अस्या
स्तीति । गडु + “सिष्मादिभ्यश्चेति ।” ५ । २ ।
६७ । इति लच् ।) कुजः । इत्यमरः । २ । १४ । ८८ ॥

गडेरः, पुं, (गड् + “प्रतिकटि कुटिगडिगुडिदन्तिभ्यः
शरक् ।” उणां । १ । ५६ । इति शरक् ।) मेघः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गडोत्थं स्त्री, (गडदेशात् उत्तिष्ठति संजायते
इति । गड् + उत् + स्था + कः ।) गडलवणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गडोलः, पुं, (गड् + “कपिगडिगखिकटिपटिभ्यः
ओलच् ।” उणां । १ । ६७ । इति ओलच् ।)
गुडः । इत्युणादिकोषः ॥ यासः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

गडुरिका, स्त्री, (गडुरः जलप्रवाहः सोऽस्या-
मस्तीति । यद्वा गडुरः मेघपालः तमनुगच्छ-
तीति । टन् टाप् च ।) अज्ञातप्रवाहानाम्

मूलो धारावाही नदीविशेषः । इति केचित् ।
मेघयूथैरनुगम्यमाना मेघी । इत्यन्ये ।
काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

गडुकः, पुं, (गडुक इति निपातनात् हिलम् ।
जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गगा-
इति भाषा ॥

गड्डुकः, पुं, (गड्डुक इति पृषोदरात् उकार-
दीर्घत्वम् ।) गड्डुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
गण, त् क संख्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।)
गणयति । इति दुर्गादासः ॥

गणः, पुं, (गणयते गणयति वा कर्मण्यम् ।
अच् वा ।) समूहः । (यथा, [मूलम्] “
१ । ६३ ।

“न गणस्यायतो गच्छेत् सिद्धे
प्रमथः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
“भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमान-
रुद्रानुचरः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ४८ ॥)
“धनाध्यक्षसभां देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः
उमासहायो देवेशो गणेश बह्विर्बलः ॥”
सैनासंख्याविशेषः । तद्वया । गजा-
रथाः २७ अश्वः ८१ पदातिकाः १३५
दायेन २७० । इत्यमरः । २ । ८१ ॥

(यथा, महाभारते ।
“त्रयो गुल्मा गणौ नाम वाहिनी तु गणावली ॥”

संख्या । चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥*॥
 गणेशः । यथा, महानिर्व्याणतन्त्रे ।
 “गणपस्तु महेशानि । गणदीक्षाप्रवर्तकः ॥”
 अश्विन्यादिजन्मनचत्रानुसारेण देवमानुष-
 राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम् । यथा,—
 “दे म राम दे मा दे दे रा रा म म दे रा दे रा
 दे रा रा म म दे रा रा म म देति गणत्रयम् ॥”
 इति ज्योतिषरत्नमाला ॥
 “पूर्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
 इमानि मानुषाण्याहुर्न चत्राणि मनीषिणः ॥
 ज्येष्ठाशतभिषाभूलधनिष्ठाश्चैव कृतिकाः ।
 चित्रामषाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
 अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
 अश्लेषा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः ॥”
 इति निवन्धः ॥
 (तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे ।
 “सजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
 देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युमानुषराक्षसे ॥”,)
 धातुसमूहः । यथा, मगोरमा ।
 “भावादादिजुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च ।
 तुदाराधातुक्रादिशुरादिश्च गणा दश ॥”
 (कन्दः शास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः । स तु
 म-न-म-य-ज-र-स-त-ग-ल-संज्ञः । इति कन्दो-
 मञ्जरी ॥ * ॥ महादेवः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १७ । ४० ।
 “विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥”
 दैवविशेषः । स तु अभिजिहति नामान्तरस्य
 दैवस्य गुणवतो भार्यायां गुणवत्यां सम्भूतः ।
 यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये ।
 “अथ सोऽभ्यभिजित् पत्न्या ससुद्रक्षानमाययौ ।
 पञ्चैषि श्रद्धया युक्तश्चैव स्नानं तथा सह ॥
 लघिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम् ।
 यदीर्यं ब्रह्मणा तत्कं देवात्तदुरे गतम् ॥”
 “भार्यागुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् ।
 पुत्रं प्रसूताहि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् ॥
 ज्योतिर्विज्जिरगुहातो गण इत्यभिधां पिता ।
 कलाभ्युदधिकं चक्रे बलीते दशमेऽहनि ॥”
 स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं
 निर्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान् ।
 कपिलमुनिस्तु असादपराधात् जातमन्युर्गणेश-
 माराधयामास । अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्-
 गृहे अवतीर्य तं गणदैवं विनाशितवान् इत्येषा-
 कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)
 गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं
 निरूपयतीति । गण तु क सङ्ग्रहणे + कर्त्तरि
 क्तृत्वात्) देवज्ञः । ज्योतिर्वित् । तत्पर्यायः । साम्बत्-
 सरः २ ज्योतिषिकः ३ देवज्ञः ३ मौहूर्तिकः ५
 २। ५। १४ ॥ ज्योतिषिकः ६ । इति तट्टीका ॥ स तु
 वर्णसङ्करजातिविशेषः । देवलाहेश्यागर्भजातः ।
 तस्य कर्म तिथिवारादिज्ञापनम् । इति परा-
 शरपद्धतिः ॥ स तु असृष्टः । यथा,—

“कलिकाखे महाशानि ! पाषाणा बहवो जनाः ।
 सङ्गदोषान्महेशानि ! तत्क्षणाद्भिनतां व्रजेत् ॥
 तस्मात् प्रयत्नतो देवि ! संसर्गं वर्जयेत् सुधीः ।
 वरं चाख्ण्डालसंशयं कुर्यात् साधकोत्तमः ॥
 तथाप्यसृष्टगणकं सर्वदा तं परित्यजेत् ॥”
 इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोक्तासे महिष-
 मर्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः ।
 कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महोपतेः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 (यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं
 श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजौविन एवेति
 बोध्यम् । प्रकृतज्योतिःशास्त्रज्ञो द्विजातिभिरेवा-
 वश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात् । यथा,—
 “संयुतोऽपीतरेः कर्णनासादिभि-
 रक्षुषाङ्गेन ह्रीनो न किञ्चित् करः ।
 तस्माद्विजैरध्ययनीयमेतत्
 पुण्यं रहस्यं परमं तत्तम् ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥*॥
 प्रजापतिपुत्रास्ताराविशेषकेतवः । यथा,—
 “ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
 पुत्राः ॥”
 इति बृहत्संहिता । ११ । २५ ॥
 संकीर्णजातिविशेषः । यथोक्तम् ।
 “चर्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥”
 गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत्
 पत्रमस्याः) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गणकारः, पुं, (गणानां सेव्यानां कारः कर्ता
 सेनापरिचालनदत्तः) भीमसेनः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं
 करोतीति । क + अण् ।) धातुसंयद्धकर्ता ।
 यथा, “गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम् ।” इति
 कातन्त्रवृत्तिः ॥
 गणक्री, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति । तत्पत्न्यामिति
 डीष् ।) गणकपत्नी । इति जटाधरः ॥
 गणचक्रकं, स्त्री, (गणाः धार्मिकगणास्तेषां चक्रं
 सम्भूय भोजनमत्र इति कप् ।) धार्मिकाणां
 सम्भूय भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गणता, स्त्री, (गणस्य धर्मः भावो वा इति तल् ।)
 गणस्य भावः । समूहत्वम् । पक्षपातित्वम् ।
 इति लोकप्रसिद्धिः ॥
 गणदीची, [न] पुं, (गणान् बहुशिक्ष्यान् दीक्ष-
 यति दीक्षां कारयतीति ।) बहुयाजकः । इति
 मिताक्षरा ॥ (वाचलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य
 गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते अस्मिन् अस्य वा ।
 दीक्षा + इनिः । शिवदीक्षितः ।) गणेशदीक्षिते
 त्रि । गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा । इति
 महानिर्व्याणतन्त्रम् ॥
 गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तदुपा देवता
 सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः ।) संहतदेवता-
 विशेषः । यथा,—
 “आदित्या विश्वसवसुविता भास्वरानिलाः ।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥
 आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वदेवा दश स्मृताः ।
 वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः ॥
 आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशद्भूतकाः ।
 महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः ॥
 साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।
 एते च संहता देवास्तत्रादित्याः स्वनामतः ॥”
 इति जटाधरः ॥
 गणद्रव्यं, स्त्री, (गणानां साधारणानां द्रव्यम् । यद्वा
 द्रव्याणां गण इति परनिपातः ।) साधारण-
 द्रव्यम् । मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धद्रव्यम् ।
 द्रव्यसमूहः । तत्र द्रव्याणां गण इति युत्-
 पत्तिः ॥
 गणनं, स्त्री, (गणयते इति । गण + भावे लुट् ।)
 संख्यानम् । गणा ठिक् देया इति च भाषा ॥
 यथा, विश्वसारतन्त्रे ।
 “येनैव लिखनं कुर्यात्तैनेव गणनं स्मृतम् ॥”
 गणना, स्त्री, (गण + युच् टाप् च ।) गणनम् ।
 संख्या । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
 “यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
 त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
 पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
 गणयनिः श्रेष्ठगुणोऽपि स स्यात् ॥”
 गणनाथः, पुं, (गणानां विप्रकर्तृदेवविशेषाणां
 नाथः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति युत्पत्त्या
 शिवः ।)
 गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः ।) गणेशः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १ । ७७ ।
 “लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ! ॥”
 गणानां देवसङ्घानां नायकः । यथा, भागवते ।
 ५ । १७ । १३ । “यत्र ह देवपतयः स्वे स्वैर्गण-
 नायकैर्विहितमहार्हणाः ॥” इति ॥*॥ गणानां
 प्रमथानां नायकः । शिवः ॥)
 गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य
 शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः ।)
 दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गणनीयं, त्रि, (गण + अनीयर् ।) गणनार्हम् ।
 संख्येयम् । तत्पर्यायः । गण्यम् २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ६४ ॥ गणितयम् ३ गण्यम् ४ । इति
 व्याकरणम् ॥ संख्येयम् ५ । इति जटाधरः ॥
 गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां
 पतिः अधीश्वरः स्वामी वा ।) गणेशः । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १७० ।
 “असुं वाञ्छति शास्त्रमवो गणपतेरासुं सुधार्मः
 फणी
 तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
 नागाश्चनम् ॥”
 अथपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः । यथा, यजु-
 र्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २५ । “नमो
 गणेश्यो गणपतये च वो नमो नम इति ॥”

दृष्टव्यतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

“गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”

आयस्वणोपनिविष्टिः । यथा, मौक्तिकोप-
निषदि प्रथमाध्याये ।

“त्रिपुरातपनदेवीभावनाभस्मजावालगणपति-
महावाक्यगोपालतपगङ्गाहयग्रीवेति ॥”

गणपर्वतः, पुं, (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादि-
देवानां वा आवासरूपः पर्वतः । गणभूयिष्ठः
पर्वतो वा ।) कैलासपर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गणपीठकं, स्त्री, (गणस्य शिवस्य परमेश्वर-
स्येति यावत् पीठः आसनमिव कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) वृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गणराजं, पुं, (गणानां वङ्गीनां राज्ञीणां समाहारः
गणशब्दस्य सङ्गावत्त्वात् तद्वितार्थेति द्विगु-
समासः । “अहः सर्वैकदेशसङ्गातपुरायाच्च
राज्ञेः ।” ५ । ४ । ७८ । इत्यच् । सङ्गापूर्वं राजं
कौवमिति लिङ्गावृत्तस्य कौवत्वविधानात्
“राजाह्लाहाः पुंसि ।” २ । ४ । २६ । इति
कौवत्वम् ।) राजिसमूहः । इत्यमरः । ११ । ४ । ६ ॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि
अस्य ।) अर्कवृत्तः । इत्यमरः । १२ । ४ । ८० ॥

गणरूपकः, पुं, (गणरूप + संज्ञायां कन् । गण-
रूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै + कः ।)
राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणरूपी, [न] पुं, (गणाः बहुविधाणि रूपाणि
वर्णास्त्यादयः सन्त्यस्य इति अस्थर्थे इनिः ।)
श्वेताकः । इति रत्नमाला ॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्याः सुतः ।) दिवोदासः ।
यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः ।
पालकास्यागणवतीकरेणुचिरासुतः ॥”

गणहासः, पुं, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति ।
गण + हस् + णिच् + अण् ।) चौरकनामगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासकः, पुं, (गणहास + स्वार्थे कः ।) चौरक-
नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

गणाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः ।
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः ।)
गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणाचलः, पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठो-
त्तलो वा ।) कैलासपर्वतः । इति जटाधरः ॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः ।)
गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ शिवः ।
इति हलायुधः ॥

गणिः, स्त्री, (गण + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ।
४ । १९७ । इति इन् ।) गणनम् । इति आकरणम् ॥

गणिका, स्त्री, (गणः लम्पटगणः उपपतित्वेना-
स्यस्याः इति टन् ।) वेष्टा । (यथा, हरिवंशे ।
८५ । ६ ।

“गणिकानां पृथङ्गुहाः शुभैरास्तरणाम्बरैः ॥”)
यूयिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ गणि-
कारिकावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनी ।
इति जटाधरः ॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति । क +
खल् + टाप् + अत् इत्वच् । यद्वा गणिकेत्याख्यां
ऋच्छतीति । ऋ + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
स्वार्थे कन् अत् इत्वच् ।) वृत्तविशेषः । वङ्ग
गणियारी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । श्रीपर्णम् २
अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । २ ।
४ । ६६ ॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ व्योतिष्कः ८
पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२ ।
इति रत्नमाला ॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४
वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णो १७
कणिका १८ नादेयो १९ विजयार २० अनन्तर २१
नदीजा २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफशोफक्षेष्माग्नि-
मान्द्यार्शोमलवन्धनमनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चन्द्रगणिकारिकागुणपर्यायौ चन्द्राग्नि-
मन्थशब्दे द्रव्यौ ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिर्गणनं करोति पूजादिषु
आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः । क + कर्मण्यण्
ततो ङीष् ।) पुष्पवृत्तविशेषः । गणियारी इति
भाषा । तत्पर्यायः । काश्चनिका २ काश्चन-
पुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा
६ वासन्ती ७ मदनमादिनी ८ । अस्या गुणाः ।
सुरभितरत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । दाहशोष-
कामक्रीडाडम्बरसम्बरहरत्वम् । चापलप्रसर-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषश्चास्या
गणिकारिकाभिर्मन्थशब्दयोर्वोद्वयः ॥)

गणितं, त्रि, (गण + कर्मणि क्तः ।) कृतगण-
नम् । तत्पर्यायः । संख्यातम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ (चिन्तितम् । यथा, शिवपुराणे
ज्ञानसंहितायाम् । १२ । २७ ।

“दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तथा ॥”)

गणितं, स्त्री, (गणयते इति । गण + क्तः ।) अङ्क-
शास्त्रम् । तत् द्विविधं व्यक्तं पाटीगणितम् ।
अव्यक्तं बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गण-
नम् । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात् ॥”

गणिपिटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी । सा तु जिनानां
विद्याविभागः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५६ ॥

गणेशः, त्रि, (गण + शय् ।) संख्येयः । गणनीयः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“गणेशनिःशेष गुणोऽपि स स्यात् ॥”)

गणेशः, पुं, (गण + बाहुलकात् शयः ।) कर्ण-
कारवृत्तः । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशः, स्त्री, (गण + बाहुलकात् शयः ।) वेष्टा ।
हस्तिनी । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशका, स्त्री, (गणेशकां गणिकानां गणिकार-
वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।)
कुट्टिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथसमूहानां यद्वा
गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः ।
इति हारावली । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
कैराते । ३६ । ७८ ।

“प्रसादये त्वां भगवन् ! सर्वभूतमहेश्वर !
गणेशं जगतः शुभं लोककारणकारणम् ॥”
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विष्णोर्देवानां
वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ७३ ।

“काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ! ॥”
तत्पर्यायः । विनायकः २ विघ्नराजः ३ हेम-
तुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेमः ७
लम्बोदरः ८ गजाननः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ४० ।
विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजाक्षः १२
आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ।
शूर्पकर्णः १४ । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ *
तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्वतीं प्रति दृष्ट्वा कृष्ण-
रूपश्रीकृष्णवाक्यम् । यथा,—

“न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुमाये ! त्वया विना ।
त्वद्व्रतं लोकप्रियार्थं त्वत्पत्न्यैव पूजनम् ॥
सर्वव्याफलदात्री त्वं नित्यरूपा सनातनी ।
गणेशरूपः श्रीकृष्णः कल्पे कल्पे तवात्मजः ॥
त्वत्क्रोडमागतः क्षिप्रमित्युक्तान्तरधीयत ।
हत्वान्तर्धानमीशश्च बालरूपं विधाय सः ॥
जगाम पार्वतीतत्त्वं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम् ।
तत्पत्न्यै शिववीर्ये च मिश्रितः स बभूव ह ॥
ददर्श गेहशिखरं प्रसूतबालको यथा ।
शुद्धचम्पकवर्णाभः कोटिचन्द्रसमप्रभः ॥

सुखदृश्यः सर्वजनेश्च तूर्तस्मिन्निवर्तकः ।
अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः ॥
सुखं निरुपमं विभक्तं शारदेन्दुविनिन्दकम् ।
सुन्दरे लोचने विभक्तं चारुपद्मविनिन्दकम् ॥
ओष्ठाधरपुटं विभक्तं पद्मविम्बविनिन्दकम् ।
कपालश्च कपोलान्तदतीव सुमनोहरम् ॥
नासाग्रं रुचिरं विभक्तं खगेन्द्रचक्षुनिन्दकम् ।
चैलोक्येषु निरुपमं सर्वाङ्गं विभक्तमम् ॥
शयानः शयने रम्ये प्रेरयन् हस्तपादकम् ॥
तस्य शनैश्चरदर्शनात् मल्लकविनाशः ॥

कर्तृकगजमल्लकसंयोगश्च यथा,—
“सा च देववशीभूता शनिं प्रोवाच कौतुकात्
पश्य मां मत्पुत्रमिति नियतिः केन वाक्यम् ।
पार्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा खयम् ।
पश्यामि किं न पश्यामि पार्वतीसुतमित्युच्यते ॥
बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः ॥
विषसमानसः पूर्वं शुष्ककण्ठौष्ठतालुजः ॥
सयलोचनकोणेन ददर्श च शिरोभुजम् ॥
शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मल्लकं मुने !
विस्मितास्ते सुराः सर्वे चित्रपुत्तलिका यथा ॥
देवश्च शैला गन्धर्वाः शिवः कैलासवाचिनः ॥

तान्सर्वान् स्मृत्तान् दृष्ट्वा चारुण्य गण्डं हरिः ।
जगाम पुण्यभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुण्यभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थिताम् ।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
श्रीं सुदर्शनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गण्डे रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्वतीस्थानं बालं कृत्वा खवक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयामास हंकारोच्चारणेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“खर्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रसन्नमन्दगन्धलुब्धमधुपयालोलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्द्यं शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

“सिन्दूरामं विनेत्रं पृथतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाकुशेभ्यस्तुकरविलसद्बीजपूराभि-
रामम् ।

बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरद्वर्गण्डं
भोगीन्द्रावडभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—

“देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकरुणारुणाः ।
विभ्रं हरन्तु हेरम्बरगणमुजरेणवः ॥”

इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्विंशतः । यथा,—

“विभ्रं विभ्रराजश्च विनायकप्रियोत्तमौ ।
विभ्रकृत् विभ्रहर्ता च गणैकद्विसुदन्तकाः ॥

गजवक्त्रनिरञ्जनी कपर्दी दीर्घजिह्वकः ।
शङ्करः सूर्यकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः ॥

लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्भुजसदाशिवौ ॥
आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।

एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः सधनुषः ॥
सैनानीयामणीर्मन्त्रो विमन्त्रो मन्त्रवाहनः ॥

जटो मुखो तथा खड्गो वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्तप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥

यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्विंशतः ।
तत्पञ्चाशद्विंशतः गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥

पाशाकुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥ * ॥
“ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च खस्तिश्चैव सरस्वती ।

साहसिघाकान्तिकाभिनयो मोहिन्यपि वैवती ॥
पाञ्चती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।

जमा त्रिजोवती सत्या विभ्रेशानी सुरुपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता ।

रसा च महिषी प्रोक्ता शङ्खिणी च विकर्णपा ॥

भुक्नुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्वा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्वालङ्कारणोद्दीप्ताः प्रियाङ्गुस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा धेया रक्तमाल्याम्बरावृणाः ॥”

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, स्त्री, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-
वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, स्त्री, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दू-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाय-
त्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् यथान् उत्-
साहयतीति । उत् + साह् + अण् ।) गण्डकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गण्डि आस्यैकदेशे + अच् । यद्वा गम-
गतौ + “जमन्ताडुः ।” उणां । १।११३। इति
डः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे १।३५६।

“प्रमाणभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममद्व्युतेः ।
पदं स्मृद्धिं समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥”)

तत्पर्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २।८।३७ ॥

कटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्ति-
गण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः ।

इत्यमरः । २।६।६० ॥ गाल इति भाषा ॥

(यथा, कुमारः । ७।८२ ।

“तदीषदाद्रारुणगण्डलेखं
उच्छासिकालाञ्जनरागमन्त्रोः ॥”)

खड्गी । वीथङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् ।

वीरः । हयभूषणम् । वुहुदः । इति मेदिनी ॥

स्फोटकः । यन्त्रिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

विष्णुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः ।

(यथा, ज्योतिषवचने ।

“गण्डो वृद्धिर्भुवश्चैव व्याघातो हर्षस्तथा ॥”)

तत्र जातफलम् ।

“स्वकार्यकर्ता परकार्यहर्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।

अत्यन्तधूर्तः पुरुषः कुरुषुः
सुहृन्नामानातितापदाता ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

दीपजनकोऽश्विन्यादिनचत्राणां भागविशेषः ।

यथा,—

“अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डादनाङ्किकाः ।
अन्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥

मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।
सन्धाद्वये तथा ज्येष्ठो रेवतीतुरगर्धयोः ॥” * ॥

तत्र जातस्य दोषो यथा,—

“सन्धारान्निदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”

तस्य शान्तिर्यथा,—

“सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।

तातेनादर्शनं वापि यावत् धाम्नासिको भवेत् ॥

कुङ्कुमं चन्दनं कुङ्कुमं गोरोचनमथापि वा ।
घृतेरेवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्व्युधः ॥

सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तं रात्रिजम् ॥

स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्योरुभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतेः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥

दद्याद्देवतं हिरण्यं च ग्रहाणां प्रपूजयेत् ।
मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्व्युत्थिनश्चरति ॥

द्वितीये नियतां पीडां मातुः कुर्यात् पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ॥

बलयेन फलं ज्ञेयमष्टाश्वपि पूर्ववत् ।
वस्त्रिकमृत्तिकां नद्यास्तूभयतटमृत्तिकां ॥

गोविन्दाय नमस्कृत्वापि दन्तिमृदश्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थान्मःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥

दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्वतम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्य-
मरः । १।१०।१७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥

खड्गः । संख्याप्रभेदः । गण्डा इति भाषा ।

विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति

मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महा-
भारते । २।२६।४ ।

“ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥”

भूषणम् । यथा, कादम्बर्याम् । “यावन्खण्ड-
मखिता गण्डकाभरणा च ॥” यन्त्रिः । यथा,

तत्रैव । “गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भां मन्त्र-
गण्डकान् ॥” स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव ।

“अनेकवेत्ताघातनिर्मितवहुगात्रगण्डकम् ॥”)

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिरान्तिमिथ्यः
करोति संयोजयतीति ।) खदिरौट्टः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + काल + “कर्मण्यण् ।”

३।२।१ । इत्यण् ततो डीप् । रस्य लवं यद्वा
गण्डेषु यन्त्रिषु काली यस्याः ।) खदिरौट्टः ।

इत्यमरः । २।४।१४१ ॥

(“गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरौ कञ्चित् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ डीप् ।) खनाम-
ख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।

“गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।
पाषाणं तद्वत् यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥”

तत्र शालग्रामीतृपत्तिकारणं यथा,—

“गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधेः ।
श्रीर्णपर्णाश्रनं कृत्वा वायुमचाप्यनन्तरम् ॥

दिवं वर्षशतं तेषां विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाच्छगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥

उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे ॥

अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।
किं देयं तद्दद्याशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिने ! ॥

गण्डको

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव ! मया दृष्टो दुर्दृशो योगिनामपि ।
त्वया सर्वमिदं दृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
त्वल्लीलोन्मीलिते विश्वे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनादन्तमपर्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्मां वेद स वेदवित् ॥
तवेवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकर्मा निर्विकारकः ॥
स्वां योगमायामाविश्य कर्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या दृश्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् दृश्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूप ! नतास्मि ते ॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
तत् कथं वेद्महे मूढा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया दृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चेच्छती ।
यद्याचे तत्तपोदार ! तस्मै दातुं त्वमहसि ॥
द्यालुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्यस्त्वमिच्छसि ॥
तद्याचय वरारोहे ! अदेयमपि सर्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमनुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
ततो हिमांशो ! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देवो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्रतां व्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गबुद्ध्या ।
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् ॥
इत्थेवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गण्डकोमवदत् प्रीतः शृणु देवि ! यचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारिणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात् ॥
हरिष्यसि महापापं बाह्यनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तर्पयेत् स्वपितृं स्नापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम द्वितीयो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वयुत्सृजेत् प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न प्रीचति ॥
शवं दत्त्वा वरान् देवै तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रकृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् प्रशलाञ्कन ॥
इति वराहपुराणे श्रीमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
विमुक्तक्षेत्रत्रिवेण्यादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डमा

गण्डकुसुमं, स्त्री, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु
कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयो-
रेव मदवारि चरति ।) हस्तिमदः । तत्-
पर्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली ११६१ ॥
गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरुर्ध्वदेशे कूप इव ।) पर्व-
तस्योच्चस्थानम् । (यथा,—
“उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्वतस्याभिधीयते ॥”
इति हारावली ५१ ॥)
गण्डगात्रं, स्त्री, (गण्डः स्फोटक इव बन्धुरत्वं उच-
नीचत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥
गण्डदूर्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्वा इति कर्म-
धारयः ।) दूर्वाविशेषः । गांटिया दूर्वा इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३
मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूची-
नेत्रा ७ श्यामग्रन्थिः ८ ग्रन्थिला ९ ग्रन्थि-
पर्णी १० सूचीपत्रा ११ श्यामकाण्डा १२ जलस्था
१३ शकुलाक्षी १४ कलाया १५ चित्रा १६ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रम-
लघ्नाश्रमहन्द्दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
“गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः ।
गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातहत कटुपाकिनी ।
दाहलघ्नावालाशसकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥”
गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोट-
विशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । गलगण्डः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा,—
“अजमोदं सिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।
चारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं शरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलेः कन्दलेः समैः ।
एभिः सर्वपत्रं तैलमजाम्बजैश्च योजितम् ॥
गृह्णन्ना पचेदेतदकीर्तरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोहति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं गृधुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्यञ्च रोगमुत् ॥”
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १६० अध्याये ।
“हिजयष्टाञ्च वै मूलं पिष्टुं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरस्तेपात् कुरुण्डगलगण्डकम् ॥”
अपि च । तत्रैव १६४ अध्याये ।
“अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्वेव गण्डमालां न संशयः ॥”
अपि च ।
“विल्वामिमस्य श्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रशारण्यश्वगन्वा च वृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्त्रा प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
गरुडशारिवा पर्णी गुडूची कपिकक्षुरा ॥
एषां दण्डपलिकान् भागान् काथयेत् सलिले-
भले ।

गण्डमा

तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेय्याणि तानि वक्ष्यामि तत् ॥
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ॥
अपस्मारं वातरक्तमायुष्माञ्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमश्वतरी विन्ध्यात् किं पुनर्मांशुषी शिव ॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां वृणां तथा ॥
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।
“कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांसमन्या गलवन्धनेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥”
कर्कन्धुः चुद्रवदरी । कोलं वृहद्वरम् । चिर-
मन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः ॥
अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
“ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
सर्वान्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥”
ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एवं गण्डाः केचिद-
वाप्तपाकाः सन्ति सर्वान्ति केचित् नश्यन्ति चान्ये
भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति इति
गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति
केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपचाः साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल-
काश्रज्वरच्छर्दिद्युता त्वसाध्या ॥” * ॥
अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थिलेक्षणमाह ।
“वातादयो मांसमण्डक् च दुष्टा
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितस्तु शोथं
कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”
विग्रथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः * ॥
अस्या निदानादिपूर्वलिखितम् । अथ गण्ड-
मालायां श्लोकित्वा ।
“काञ्चनारत्वचः काथः सुखीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाट्टः सकलीतः काथो वरुणमूलजः ॥
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धितम् ।
पलमद्व पलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ॥
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पक्षपलोक्षितम् ॥
नागरस्य कणायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
वरुणस्याक्षमेकञ्च पत्रकैलातञ्च पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥

यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
सकुच्य सर्वमेकत्र पिष्टं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः प्राणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयतुग्रामपचीमर्दुदनि च ।
ग्रन्थार्दुदनि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं काथो मुखितिकाभवः ।
काथः खदिरसारस्य काथः कोष्णोऽभयाभवः ॥”

इति काचनारगुग्गुलुः ॥ * ॥
“चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥
पादशेषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥”

इति चक्रमर्दतैलम् ॥ * ॥
“गुग्गुमूलफलैस्तैलं विपकं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥”
इति गुग्गुतैलम् ॥ * ॥ अथापचाक्षिकित्सा ।
“चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
रभिसौलं श्वतं पीतं समलामपचीं हरेत् ॥”

इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥
“योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः श्वतं नस्यात् सकृच्छामपचीं हरेत् ॥”
योषादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
“सर्जिकाभृजकचारुशुचूर्णसमन्वितम् ।
श्वतेन सहितो लैपो हन्ति ग्रन्थिं तथावृद्धम् ॥

ग्रन्थिर्न शो नश्यति मेघजेन
निष्काश्य तं शूलचिकित्सेन ।
जात्यदिपक्वेन घृतेन वैद्यो
ग्रन्थिसुतुल्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शूलं प्रयुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
अथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
“दुष्टाशुपानसकदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मासृतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणश्च गण्डात् ॥
वातेन वातसङ्गानि च लक्ष्यानि
पित्तं दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
सह्यै सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
रोहिणी विप्रदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
इति सप्तविधा लूताः श्लेष्मणा पृथक् पृथक् ॥
रक्तशुष्का भवेदन्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विजया च शिरो मध्ये श्वेताञ्जला रक्तसुष्का ।
मेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च जीलरेखिका ॥
कालाङ्गी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
कण्ठपुष्पा चास्त्रिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
रोहिणी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥

इति भावप्रकाशः ॥
अथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
“दुष्टाशुपानसकदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मासृतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणश्च गण्डात् ॥
वातेन वातसङ्गानि च लक्ष्यानि
पित्तं दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
सह्यै सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
रोहिणी विप्रदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
इति सप्तविधा लूताः श्लेष्मणा पृथक् पृथक् ॥
रक्तशुष्का भवेदन्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विजया च शिरो मध्ये श्वेताञ्जला रक्तसुष्का ।
मेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च जीलरेखिका ॥
कालाङ्गी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
कण्ठपुष्पा चास्त्रिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
रोहिणी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥

इति भावप्रकाशः ॥
अथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
“दुष्टाशुपानसकदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मासृतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणश्च गण्डात् ॥
वातेन वातसङ्गानि च लक्ष्यानि
पित्तं दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
सह्यै सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
रोहिणी विप्रदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
इति सप्तविधा लूताः श्लेष्मणा पृथक् पृथक् ॥
रक्तशुष्का भवेदन्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विजया च शिरो मध्ये श्वेताञ्जला रक्तसुष्का ।
मेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च जीलरेखिका ॥
कालाङ्गी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
कण्ठपुष्पा चास्त्रिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
रोहिणी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥

इति भावप्रकाशः ॥
अथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
“दुष्टाशुपानसकदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मासृतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणश्च गण्डात् ॥
वातेन वातसङ्गानि च लक्ष्यानि
पित्तं दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
सह्यै सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
रोहिणी विप्रदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
इति सप्तविधा लूताः श्लेष्मणा पृथक् पृथक् ॥
रक्तशुष्का भवेदन्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विजया च शिरो मध्ये श्वेताञ्जला रक्तसुष्का ।
मेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च जीलरेखिका ॥
कालाङ्गी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
कण्ठपुष्पा चास्त्रिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥
रोहिणी च वस्तिमध्ये श्वेताञ्जला शिरा मता ॥

विजया च यवाकारा वर्तुला विजया तथा ।
अस्या नणाच्च विजया तण्डुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विंशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते मेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपार्श्वे कान्तारी विद्धि पुत्तक ॥
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तर्निप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं श्लेष्मण पुत्तक ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविस्त्रावच्च गण्डीरच व्रणं विदुः ॥
अन्यच्च सहजचैव पक्वजम्बुसमप्रभम् ।
लूताग्रणानाञ्चैतानि अपक्वा यदि दृश्यते ॥
त्यक्त्वा सन्निस्थमर्मस्थां लूताञ्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्गोलश्चैवमद्यानि परिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं कृष्णजीरं गोमूत्रेण तु पेयितम् ॥
लेपनञ्च प्रशस्तञ्च लूतानां मारणे परम् ।
पिष्टीतकं विडङ्गानि तथा चेज्जुदिमूलकम् ॥
बीजपूरकमूलानि पेयितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोटां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
स्तुहीक्षीरचार्कक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये स्थिते नात्र संशयः ।
आस्यतो गिरिकर्णेषु चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्टा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरचार्कङ्गुधं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाङ्गयं जाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामथ्यङ्गने हन्ति गण्डमालाश्च दाहणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्पि व्रणेषु यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥”
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे ऋतीय-
स्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तविंशो-
ऽध्यायः ॥

“गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासन्वरच्छर्दिशुतास्त्रसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्या
अस्यां वा इति कप् । ततश्चाप्य अत इत्वच्) ।
लक्षाशुट्यः । इति रत्नमाला ॥
गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्वलिप्तशूलोपलः ।
शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्तते । “विशेषणं
विशेष्येण बहुलम् ॥” २ । १ । ५७ । इति
समासः । यद्वा शैलस्य पर्वतस्य गण्ड इव ।
राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।) गिरेःशुतः
शूलोपलः । भूकन्यादिना पर्वतात् गलितो
महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“किं पुत्ति ! गण्डशैलमग्नेन नवनीरदेभु निद्रासि ।
अनुभव ऋषकाविलसितगर्जितदेशान्तर-
भान्तीः ॥”)

इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्छ्वयमङ्गमस्य ।)
खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्ना-
शकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
“काचनाल ! काचनकी गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल् + “कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन यस्मिन्ना
आल्यते भूयते वा । अल् + घञ् स्त्रियां
ङीष् ।) श्वेतदूर्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥
सर्पाची । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गण्डि + इत् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखा-
वधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥ गुंङि
इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समष्टिला । शूसा
इति ख्यातः । समष्ट इति ख्यातः । अनूप-
देशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्डिया इति
ख्यातशाकम् । इति सर्वानन्दः । इत्यमरटीकार्या
भरतः ॥ (“गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति
लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ॥” इति भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुण्या यथा, चरके
सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“वायुं वत्सादनीं हन्यात् कफङ्गण्डीरचित्रकौ ॥”
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् ।
यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति
स्वनिर्जातादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्डात् शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र ।
गण्डि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति
जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डुः ग्रन्थयः तामिरन्वितानि
पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।)
किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
“गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥”
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अष्टौऽधि-
कारे ॥

गण्डूपदभवं, स्त्री, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति ।
भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥
गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अल्पाधौ ङीष् ।)
किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्यायः । शिली २ । इत्य-
मरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ सुद्रकिञ्चुलुक-
जातिः । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ क्रीटजाति
केतुयां इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गण्डि + “गण्डूषः ॥” उणां । ४ । ७७
इति जघन् ।) सुखपूरणम् । (यथा, भागवते ।
६ । १५ । ३ ।

“भीमस्तु विजयस्याथ काचनो होत्रकस्ततः ।
तस्य चतुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥”
हस्तिशुक्लाग्रभागः । प्रवृत्तिपरिमितम् । इति
मेदिनी । ३ । ५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

गताग

“अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः ।
गङ्गजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥”
गङ्गा, पुं, (गङ्ग + टाप् ।) गङ्गः । इति
लिङ्गादिसंयत्ते अमरः ॥ “सुखपूर्णतोयमिति
भगी ॥ रायमुकुटस्तु गङ्गुषाशब्दो मुखपूरणे
स्त्रीलिङ्गः । पुलिङ्गस्तु गङ्गुषशब्दश्चुलुकपरि-
माण इति । यथा,—

अपां द्वादशगङ्गुषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥”

इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

गङ्गोलः, पुं, (गङ्गि + “कपिगङ्गिगङ्गिकटीति ।”
उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) गुङ्गः । आसः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६० ॥

गण्यं, त्रि, (गण्यं लब्धा इति । “धनगणं लब्धा ।”
४ । ४ । ८४ । इति यत् । यद्वा गण्यते इति ।
कर्मणि यत् । गणे भवः । “दिगादिभ्यो यत् ।”
४ । ३ । ५४ । इति यद्विभेके ।) गणनीयम् । गणि-
तयम् । तत्पर्यायः । गण्यम् २ संख्ययम् ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ७ । ५ ।
“दिवौ रुचः सुरुचो रोचमाना इला येषां
गण्या माहिना गीः ॥”)

गतं, त्रि, (गच्छति जानाति यातीति वा ।
“गत्यार्थकर्मकेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति
कर्त्तरि क्तः ।) विज्ञातम् । यातम् । इति मेदिनी ।
ते १५ ॥ (यथा, किराताज्जुनीये । ४ । ५ ।
“तुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ॥”
गम्यते इति । भावे क्ते तु गमने क्ली । यथा,
माघे । १ । २ ।

“गतं तिरस्त्रीनमनूसारथेः

प्रसिद्धमङ्गुलनं हविर्भुजः ॥”

गतनासिकः, त्रि, (गता विरहिता नासिका अस्य ।)
नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विग्रः २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । ४६ ॥ विखुरः ३ । छिन्ननासिकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विनासिकः ५ विनसः ६ ।
इति जटाधरः ॥

गतसन्नकः, पुं, (गतं सन्नं सादहेतुको मदो यस्मात्
यस्य वा इति कप् ।) निर्मदहस्ती । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गतागतं, क्ली, (गतं ऊर्द्धगमनं आगतं अधोगमनं
यत्र ।) पक्षिगतिविशेषः । इति जटाधरः ॥
(गतञ्च आगतञ्च द्वयोः समाहारः ।) यातायातम् ।
यथा, रसमञ्जर्याम् ।

“गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि ॥”

(तथा च भगवद्गीतायाम् । ६ । २१ ।

“ते तं भक्ता स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये भर्त्तालोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥”

गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारागमनं यस्मात् ।
यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्तते इति वाक्यात्
तथात्वम् । पुं, महादेवः । यथा, महाभारते ।
३ । १७ । ७६ ।

गतिः

“नीतिर्ज्ञानीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः ॥”
गतार्त्तवा, स्त्री, (गतं निवृत्तं आर्त्तवं रजोऽस्याः ।)
वृद्धा । (गतं दुष्टं आर्त्तवमस्या इति ।) वन्ध्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गतिः, स्त्री, (गम् + भावे क्तिन् ।) गमनकर्म ।
(यथा, रघुवंशे । १ । ४ ।

“अथवा कृतवागद्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वस्तरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्त्रेवास्ति मे गतिः ॥”

तत्पर्यायः । वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३
लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्थमति ८
भवति ९ संश्रुते १० अवति ११ श्रोतति १२
ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरण्यति १६
श्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २०
पिष्यति २१ विष्यति २२ मिष्यति २३
प्रवते २४ झवते २५ अयते २६ कवते २७
गवते २८ नवते २९ चोदति ३० नक्षति ३१
सक्षति ३२ म्यक्षति ३३ सक्षति ३४ ऋच्छति ३५
तुरीयति ३६ चतति ३७ अतति ३८ गाति ३९
इयक्षति ४० सञ्चति ४१ सरति ४२ रञ्चति ४३
यतते ४४ भ्रमति ४५ धजति ४६ रजति ४७
लजति ४८ क्षियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१
ऋण्यति ५२ ऋणोति ५३ खरति ५४ सिंसति ५५
वेधिति ५६ दध्यति ५७ दध्मति ५८ दध्मति ५९
तेजति ६० दध्यति ६१ दध्मति ६२ दध्मति ६३
धन्वति ६४ अरुणति ६५ आर्यन्ति ६६ डीयते ६७
तकति ६८ टीयते ६९ इषति ७० फणति ७१
हनति ७२ अर्हति ७३ मर्हति ७४ सङ्गते ७५
नसते ७६ हर्षति ७७ इयति ७८ ईर्त्ते ७९
ईर्षते ८० अयति ८१ खात्रति ८२ गन्ति ८३
आगनीगन्ति ८४ जंगन्ति ८५ जिन्वति ८६
जसति ८७ गमति ८८ ध्रति ८९ ध्राति ९०
ध्रयति ९१ वहते ९२ रथयति ९३ जेहते ९४
खःकति ९५ चुम्पति ९६ ध्राति ९७ वाति ९८
याति ९९ डयति १०० द्राति १०१ डूलति १०२
एजति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वञ्चति १०६
अनिति १०७ पवते १०८ हन्ति १०९ सेधति ११०
अगन् १११ अजगन् ११२ जिगाति ११३ पतति
११४ इन्वति ११५ द्रमति ११६ द्रवति ११७ वेति
११८ हयन्तात् ११९ एति १२० जगायात् १२१
अयुयुः १२२ । इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म ।
इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (गम्यतेऽस्या-
मिति । गम् + अधिकरणे क्तिन् ।) मार्गः ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २६ ।

“शुक्लकण्ठे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यावन्नावृत्तिमन्यथा वर्त्तते पुनः ॥”

दृष्टा । (यथा, तत्रैव । ६ । ३७ ।

“अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कण्ठ ! गच्छति ॥”

गम्यते ज्ञायतेऽनया । करणे क्तिन् ।) ज्ञानम् ।
(यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ५ । ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थमिति हि विष्णुं
दुराश्रया ये बहिरर्थमानिनः ।

गतिः

अन्या यथान्वैरुपणीयमाना

स्तेऽपीशतन्त्रासुरदाम्नि वद्धाः ॥”

“स्वस्तिनेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां ते
स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपं विष्णुं ते
दुराश्रया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति ।
इति तट्टीकायां स्वामी ॥) यात्रा । (गम्यते
प्राप्यतेऽनया इति । गम् + करणे क्तिन् ।)
अभ्युपायः । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ११ ।
“यज्ञ इव्यो महेज्यश्च क्रतुः सर्वं सतां गतिः ॥”
नाडीब्रह्मम् । सरणी । इति मेदिनी । १४ ।
(गम् + भावे क्तिन् । परिणतिः । यथा, किराता
जुनीये । १० । ४० ।

“मदनमुपदधे स एव तासां

दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥”

“गतिः परिणतिः ।” इति तट्टीकाशब्दार्थः ।
नाथः ॥ प्रमाणम् । यथा, तत्रैव । १४ । १५ ।

“कपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणा-

हनेन पूर्वं न मयेति का गतिः ॥”

“मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम् ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ गम्यते इति । गम् +
कर्मणि क्तिन् । स्वरूपम् । यथा, तत्रैव । ६ । ३६ ।

“चरतस्तपस्तप वनेषु सद्वा

न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ।”

“तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरु-
पयितुम् ।” इति मल्लिनाथः ॥ विषयः । यथा,
कुमारे । ५ । ६४ ।

“तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं

मनोरथानामगतिर्न विदते ।”

“मनोरथानां कामानां अगतिः अविषया ।
इति मल्लिनाथः ॥ कर्मफलम् । यथा, भागव-
द्गीतायाम् । १ । ६ । १८ ।

“गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं बुद्धिमान् ।
“गतिः कर्मफलम् ।” इति शाङ्करभाष्यम् ।

अहमेदेन गतिभेदो यथा,—

“अदृश्यरूपा कालस्य स्मृतयो गतिहेतवः ॥”
श्रीभ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ।
इति सूर्यसिद्धान्तः ।

तत्र तु न च भेदेन बुधग्रहस्य गतिभेदो यथा,—

वृहत्संहितायाम् । ७ अध्याये ।

“नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रो ब्रह्म-
जलदहनपवनभयकृत् धान्यार्चनचक्रविहङ्गो ब्रह्म-
विचरश्च वणधनिष्ठा प्राजापत्येन्दुविश्वदेवानां
मृदून् हिमकरतनयः करोत्यष्टिं सरीगमयाम् ।
रौद्रादीनि भवन्तान्युपाश्रिते चन्द्रे प्रजापतयः ।
शूलनिपातसुहृदयोगानाष्टिसन्तापैः ॥
हस्तादीनि विचरन् बृहद्वायुपपीडयन् गता-
मनुमः ।
स्नेहसार्धविष्टङ्गिं करोति चोर्ध्वं प्रभूतामास-
आर्यमूयं हौतभुजं भद्रपदासुतरां यमेष्टम् ।
चन्द्रस्य सुतो निम्नं प्राणभृतां धातुसङ्गमल-
आश्विनवारुणमलान्युपमृदून् रेवतीञ्च चक्रसुतम् ।

पण्यभिषगौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः ॥
पूर्वाद्युच्चितयादेकमपीन्दोः सुतोभिमन्दी-
यात् ॥

सुच्छतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राकृतविमिश्रसङ्गिभती क्षणयोगान्तघोर-
पापाख्याः ।

सप्तपराशरतन्त्रे नखत्रैः कीर्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वायव्याम्यपैतामहानि बहुलाश्च ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिप्रिवलिभुजगदैवानि ॥

सङ्गिभायां पुष्पः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः ।

घोराश्रवणस्वाङ्गं वसुदेवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्रामिदेवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसेः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥

चत्वारिंशत्तिंशद्विंशमेता विंशतिर्दिनवक्त्रं ।
नव मासाङ्गं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्य प्रवृद्धयः क्षेमम् ।

सङ्गिभमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्थिताः ।

पञ्च चतुर्होत्राह्वा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।

शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढाश्रवणवैशाखेखिन्दजः समाधेषु ।
दशो भयाय जगतः शुभफलकतु प्रोषितस्तेषु ॥

कार्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतसुग्गदतोय-

सुद्वयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्रानि सौम्येऽस्मिन्ति पुराणि
यान्युद्धते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।

अन्ये तु पञ्चादुद्धिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुक्वर्णः

सम्यक्तेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धस्त्तिरलघुश्च हिताय
यत्यये न शुभकच्छिपुचः ॥”

अन्येषामपि अहानां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
यतो दृष्टया ॥
गतिला, स्त्री. (गम् + “मिथिलादयश्च ।” उणां ।

१ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-
विशेषः । परस्परामेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेज-
गत्वरः, चि. (गच्छतीति । गम् + “इन्गञ्जि-

सर्तिभ्यः क्वाप् ।” ३ । २ । १६३ । इति क्वाप् ।)
गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रान्ति-
शतके । १ । २० ।

“नीमत्तुसा विषया लुगुष्ठिततमः कायो वयो
गत्वरं
सर्वैर्विशुभिरध्वनीव पथिकैर्योगे वियोगावहः ॥”

गद, तु क अभध्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभध्नौ मेघकर्तृक-
शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गद, भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे
इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

गदं, स्त्री, (गदते पीडयतेऽस्मादनेन वा । गद +
अपादाने करणे वा अप् ।) विघ्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गदः, पुं, (गदते रुज्यतेऽनेन गदयति वा । गद +
करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अच् वा ।) रोगः ।
(यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।

“शत्रुः स्थानवलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली ।
तथा धान्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
“यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।

तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्वलीयसः ॥”)
श्रीकृष्णभक्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।

“हृदीकः समुतोऽक्रूरो जयन्तगदशारणाः ॥”)
भाषणश्च । (औघधम् । यथा, महाभारते । १ ।
४३ । २१ ।

“अथ श्रुत्वा गच्छन् स तच्चको जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विघ्नहरे रक्षमाणं प्रयत्नतः ॥”
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये

“गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्रादवज्रतरो दृढः ॥”)
गदयितुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति ।
“स्तनिहृदिपुष्पिगदिमदिभ्यो णेरितुच् ।” उणां ।

३ । २६ । इति इतुच् शेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः ।
इति मेदिनी । १८२ ॥
गदयितुः, चि. (गदयति वाचालं वावदूकं काम-

युक्तं वा करोतीति । “स्तनिहृद्वीति ।” उणां ।
३ । २६० । इति इतुच् शेरयादेशश्च ।)
जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदा, स्त्री, (गदयति पीडयत्यनया विपक्षमिति शेषः ।
गद + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति
णिच् अच् वा ।) खनामख्यातलौहमयास्त्रम् ।

इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ६ ।
५६ । ४५ ।
“तं महात्मा महात्मानं गदासुद्रस्य पाखवः ।

अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं दृकोदरः ॥”
गदायुद्धस्य गतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव ।
६ । ५७ । १७—२० ।

“अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
सखलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्यन्तानि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।

परिमोक्षं प्रहराणां वर्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्तनसंवर्तनमवज्रतसुपज्रतम् ॥

उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविप्रारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यन्नतां वै परस्परम् ॥”
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-
स्यासुया देवश्लिषिना विश्वकर्मेणा निर्मिता ।

अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा
तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु-
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।

“गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्रादवज्रतरो दृढः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि द्रुम्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥”

योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १० । ३ ।
“अनन्तरयोः केन्द्रयोर्दद्या सर्वे ग्रहा भवन्ति ।
तदा गदानाम योगो भवति ॥”)

पाटलादृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गदास्थं, स्त्री, (गदत्वेन रोगनाशकतया आस्था-
यते विश्रूयते इति गद इत्याख्यास्येति वा ।)

कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ् इति भाषा ॥
गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः
इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं

आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं रुधं दायतः
विशोध्यतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-
कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं
शब्दः ॥

गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्रभेदस्य अग्रजः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । १२ ।

“तावन्न योगगतिभिर्धृतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् ॥”)
गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्तिप्

गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः प्यायान् ।
अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ +
अन्तर्णिजन्तात् अजित्येके ।) विष्णुः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३६ ।
“नेयं प्रोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधरः ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति खलक्षणाविलक्षितैः ॥”

अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ५ अध्याये ।
“अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उम्मुखश्चोर्ध्वाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥

एकेनातिष्ठदययः श्रीर्णपर्णानिलाशनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वज्रे वरप्रदान् ॥
देवैर्देवैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्भुजादिभिः ।

कण्ठेऽश्विनस्य चक्रादौरेवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्तान्तिर्हितास्ते हेतिर्देवान्धारयत् ।
इन्द्रलमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महारादयः ॥

हरिन्ते शरणं जम्बुद्वीपं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवधोऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छन् हेतिं हन्मि हि येन तम् ।

इत्युक्तास्ते ततो देवा गदान्तां हरये ददुः ॥
“दधार तां गदामादौ देवैस्तौ गदाधरः ।
गदया हेतिमाह्वय देवैश्चन्द्रिद्वं ददौ ॥”

बुद्धितत्त्वानि केव भगवतो विष्णोः कौमुदीनाम
गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते । तथाच
विष्णुसहस्रनामभाष्ये ।

“मनस्तत्त्वानि चक्रं बुद्धितत्त्वानि गदाम् ।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तञ्चक्रगदाधरः ॥”

महादेवः । स तु गद्यातीर्थं वर्तते । यथा,
महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवश्रुतनामस्तोत्रे ।

“भोजपुरे भोजनायो गद्यावाञ्च गदाधरः ॥”

गदाधारिणि चि ॥

गदाभृतः, पुं, (गदां विभक्तिं इति । गदा + भृ +
क्विप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । १३३ ॥ (यथा, भागवते । १ । १३ । १० ।

“भवद्विधा भागवतास्तीर्थोभूता स्वयं विभो ।।
तीर्थोक्तुवन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥”

गदाभरः, पुं, (गदं सशब्दं अमरं यस्मात् ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदारातिः, पुं, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः
तन्नाशकत्वात् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाङ्गं, स्त्री, (गद एव आङ्गा आख्या यस्य ।)
कुष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुङ् । इति भाषा ॥

गदौ, [न] पुं, (गदा विद्यते अस्ति वास्य । गदा +
इनिः ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (यथा,
भगवद्गीतायाम् । ११ । १७ ।

“किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्वतो दौर्गन्तम् ॥”

गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च चि ॥

गजदः, पुं, लुप्तपदसंज्ञनाभिधायी । अत्यस्यवक्ता ।
तस्य सम्प्राप्तिपूर्वकलक्षणं यथा,—

“आवृत्तं वायुः सक्रोधो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् सक्रमिन्निगजद्वान् ॥”

इति माधवकरः ॥

(अस्य योक्ते चि । यथा, अमरशतके । ५३ ।

“खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वैः प-
रौघा मयि ।

तत् किं रोदिषि गजदेन वचसा कस्यायतो
रुदते ॥”

गजदध्वनिः, पुं, (गजदेन वायुपरिचालितसंज्ञा-
दिना योऽस्योक्तो ध्वनिः । गजदरूपो ध्वनिः
वा ।) हर्षश्रीकादिना अस्यध्वनिः । तत्-
पर्यायः । मन्मथः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदां, स्त्री, (गदाते च्छन्दसा विना केवलं कथाप्रवचने-
रेव विरच्यते इति । गद + “गदमदचरयमश्चालुप-
सर्गः ॥” ३ । १ । १०० । इति यत् ।) पदभिन्नम् ।

कविकृतम् । अपादः पदसन्तानः । इत्यमरः ।
३ । ५ । ३१ ॥ कविकृतभिन्ने चि । यथा गदो
अवहारः गद्या वाक् गदां वन्दः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६ । ३ ।

“यजुषाम्भर्ता सान्नाश्च गद्यानाश्चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निष्कनो हृदयङ्गमः ॥”

“अपादः पदसन्तानो गदमाख्यायिका कथा ॥
इति दण्डः ॥

आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अत्यर्थं

आख्यायिका अत्र नायकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थः
आख्यायते इत्येके । ज्ञातायां सत्यार्थायां कथाया-
माख्यायिका । सा च माधविका-वासवदत्ता-
हर्षचरितादिः । कथा तु । प्रबन्धस्य कल्पना
रचना वङ्गवृत्तां स्लोकसत्या कथा ।

प्रबन्धकल्पनां स्लोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका कचित् ॥

इति कोलाहलाचार्यः ॥

कथा कादम्बर्यादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(गदान्नु त्रिधा विभक्तं यथा कन्दोमञ्जयां ।

“अपादं पदसन्तानं गदां तत्तु त्रिधा मतम् ।
वृत्तकोतुकलिकाप्रायवृत्तगन्विप्रभेदतः ॥”

एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव ।

“अकठोराचरं खल्यसमासं वृत्तकं मतम् ।
तत्तु वेदभरौतिस्थं गदां हृदयतरं भवेत् ॥

भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाष्टं वृत्तचरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्वि पुनः स्तुतम् ॥”

मतभेदेनैतत् कचित् चतुर्धापि दृश्यते । यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । २६५ ।

“वृत्तवन्धोर्जुमितं गदां सुक्तकं वृत्तगन्वि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् ॥

आदां समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यदीर्घसमासाष्टं तुल्यश्चाल्पसमासकम् ॥”

गदानकं, स्त्री, (गदोऽन औषधादिपरिमाणभेदेन
आनीयते इति । आ + नी + डः । ततः स्त्री-
कन् ।) अष्टचत्वारिंशत्त्रिकापरिमाणम् ।

(“तुल्या यवाभ्यां कथिताञ्च गुञ्जा
वल्गुगुञ्जो धरणं गतेऽर्थौ ।

गदानकान्तद्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्गुस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥”

इति लीलावती ॥

चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम् । इति वैद्यकम् ॥

गद्यालकमिति कुञ्चचित् पाठः ॥

गन्ता, [कृ] चि, (गच्छतीति । गम् + कर्त्तरि कृच् ।)
गमनकर्त्ता । इति आकरणम् । (यथा, नलोपा-
ख्याने । २४ । ३३ ।

“न ह्येकाङ्गा शतं गन्तात्वाऽन्तेऽन्यः पुमानिह ॥”

गच्छति प्राप्नोतीति श्रीलार्थं भाविकाले ढन् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५२ ।

“यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्ताऽसि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥”

अत्र श्रीलार्थं ढन्नन्तत्वात् न कर्मणि षष्ठीति
बोध्यम् ॥

गन्तुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + “सितनिगमीति ।”
उणां १ । ७० । इति तुन् ।) प्रथिकः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । १० ।

“युधोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः
पशुमां अस्तुगातुः ॥”

गन्त्री, स्त्री, (गन्त्यतेऽन्या इति । गम् + “सर्वधा-
स्तुभ्यः कृन् ।” उणां ४ । १५८ । इति करणे
कृन् । ततो ङीष् ।) वृषवहनीयप्रकटम् । गच्छ
गाङ् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥

(गच्छतीति । गम् + कर्त्तरि ढन् + ङीष् ।)
गमनश्रीला गमनकरिणी वा । यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १० ।

“गन्त्री वसुमतीनां सुदधिर्देवतानि च ।
जेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥”

गन्त्रीरथः, पुं, (गन्त्रीणां गच्छन्तीनां स्त्रीणां गम-
नाय यो रथः ।) शकटम् । तत्पर्यायः । मठः २ ।

इति हारावली । १६६ ॥

गन्धः, क ड ङङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्म-सकं-सेट् ।) क ड, गन्धयते । ङङि
हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः ।

इति दुर्गादासः ॥

गन्धं, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्य । अर्घ्यं आदिवाङ् ।
लक्षणागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धः, पुं, (गन्ध + पचाद्यच् ।) आमोदः । इति
विश्वः । स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः । यथा,—

“घ्राणग्राह्यो भवेन्नन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ।
सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १०३ ॥

(अस्य लक्षणांतरं यथा, घ्राणमात्रग्राह्यगुणल-
याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्र-
वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वमिति ।) स तु

दशविधः । (यथा, महाभारते । १४ । ५० । १०-१२ ।

“शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥

पार्थिवश्च सदागन्धो गन्धश्च बहुधा स्तुतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरिण बहून् गुणान् ॥

इष्टानिष्टगन्धश्च मधुरोऽन्धः कटुः स्तथा ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूचो विशद एव च ॥

एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥”

एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह ।।
इष्टः १ कस्तूरिकादौ । अनिष्टः २ अश्वत्थ-
मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । अन्धः ४ अश्वत्थ-
तकादौ । कटुः ५ मरिचकादौ । निर्हारी ६
हिङ्गुादौ । संहतः ७ चित्रगन्धः अनेकगन्ध-
गतः । स्निग्धः ८ सदास्तप्रवृत्तादौ । रूचः ९
सार्षपतैलादौ । विशदः १० शाल्यन्नादौ ॥ ॥

सौरभम् । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—

“गन्धश्च सम्यक् दृश्यतं पुत्रं वेतालभैरव ।।
चूर्णीकृतो वा पृथो वा दाहाकर्षित एव वा ।

रसः समर्द्धो वापि प्राण्यङ्गोऽय एव वा ।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः ॥

गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा ।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च ॥

तानि गन्धाङ्गयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्तुतः ॥

पृथो मलयजो गन्धः शरलश्च नमेरुश्च ।
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ॥

पृथ्वा स पृथो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ २ ॥

देवदार्बगुरुप्रक्षालनसारान्नचन्दनाः ।
प्रियादीनाञ्च यो दग्धा गच्छते दाहजो रसः ॥

स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥

स गन्धः करवीरविल्वगन्धिनीतिर्कर्म सक्त्वा ॥

गन्धना

गन्धजातं, स्त्री, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेषपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री, (गन्धः इष्टानिष्टगन्धः ज्ञायते २नया इति । ज्ञा + करणे कः ततश्चाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः । ३।२४४ ॥

गन्धतूर्यं, स्त्री, (गन्धे विनश्यद्वृणां शोणितवसादि-गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणचित्रे इत्यर्थः । आह्वयमानं स्थितं वा यत् तूर्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । रणतूर्यम् २ महास्वनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धलणं, स्त्री, (गन्धं सुगन्धान्वितं लणम् ।) सुगन्धलणम् । तत्पर्यायः । सुगन्धभूतलणम् २ सुरसः सुरभिः सुगन्धिः ५ सुखवासः ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तित्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक्, स्त्री, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाद्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + डः ।) खाडुनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अणु-चूर्णं वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धनं, स्त्री, (गन्ध गतिहिंसायाचनेषु + भावे लुट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ ने । ५७ ॥

गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) कुङ्कुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥ कुङ्कु इति भाषा ॥

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली रास्त्रा ।) रास्त्रा । इत्यमरः । २।४।११४ ॥ कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिहल्ली ५ नकुलाद्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्दनिका ८ अहिमर्दनी ९ विषमर्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषानेकविधनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः । “नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी ॥ नाकुली तुवरा तित्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिग्रान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(“रास्त्रा सुक्तरसा सुक्ता श्रेयसी सुवहा सहा । सुगन्धा सर्वगन्धान्या नाकुली गन्धनाकुली ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

गन्धनामा, [न] पुं, (गन्धेति प्रदपूर्वं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनानी, स्त्री, (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीष् जातौ नान्तत्वाद् ङीष् वा ।) क्षुद्रोगविशेषः ।

गन्धपा

तत्त्वक्षणम् । यथा,—

“बाहुकचांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटं सवेदनाम् । पित्तप्रकोपसम्भूतं कचामिति विनिर्दिशेत् ॥ एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिङ्गकां स्फोटसन्निभाम् । त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनानीं प्रचक्षते ॥” तादृशीं वाङ्मादिषु कृष्णां सवेदनाच्च ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“कचाच्च गन्धनानीच्च चिकित्सति चिकित्सकः । पित्तकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया ॥” इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धज्ञानार्थं नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणार्थं नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्टग्राणस्य निलया आश्रयोभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्वरः । नारङ्गः । विव्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाद्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तवचीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशान्ता १० गन्धाद्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदमुख्या १५ सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । खाडुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासच्छर्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बुजा । अम्बुगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाद्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्ववत्त्वञ्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाद्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाह संज्ञार्थचिन्तामणिः । “भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तित्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी । दोषकासत्रण्ण्वासृल्लहिकाग्रहापहा ॥”) गन्धपाषाणः, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाणस्यैव काष्ठित्वात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

गन्धभ

“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि । सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यत्रास्य व्यवहारस्तद्वथा,—

“गन्धपाषाणचूर्णेन व्यवचारेण लेपितम् । सिङ्गनाशं ब्रजव्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ।

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव ।) पिशाचिका । तामसप्रकृतिरूपदेवभेदः । तस्या इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्या सर्वाङ्गीर्णलोपमानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादेकदेशेनैव सादृश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाद्यं पीतं पीतवर्णं पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) श्वेतगन्धपुष्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्गीकृतञ्च । इति जटाधरः ॥ बहुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाद्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफणिज्भक्तः, पुं, (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्भक्तः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धफलः, पुं, (गन्धाद्यं फलमस्य ।) कपिलः । विव्णः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) मेथिका । वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन फलते विदीर्यते आत्मनेति शेषः । गन्ध + फल विदारे + कर्मण्यप् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “चाम्प्यश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः । एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥” प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धवधूः, स्त्री, (गन्धेन बध्नाति सन्निकृष्टजनानां शिला मिति । बन्ध + डः न लोपे वा डूप । गन्धस्य बध्नीरिव वा ।) शटी । चीडानामगन्धप्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवन्धुः, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं बध्नाति मिति । बन्ध + उन् । यद्वा, गन्धस्य बन्धुविव वा ।) शटी । चीडानामगन्धप्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवहलः, पुं, (गन्धः वहलः बहुलोऽस्य ।) गौरादित्वात् ङीष् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवहुला, स्त्री, (गन्धवहल + टाप् ।) गौरादित्वात् ङीष् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा । एतया युक्तस्य यज्जनवृषस्य गन्धमात्रमस्य ॥

गन्धर

न। २३४ ॥
 गन्धेन माद्यते नया । मद् +
 इति रात्रिनिर्घणः ॥ बन्दाकः । चीङानामगन्धद्रव्यम् ।
 स्त्री, (गन्धेन माद्यतीति । मद् +

उपधातुविशेषः । पुलस्तकः २
पर्यायः । वोलः २ ग्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५

मय्यगन्तव्यः । यथा, रामायणे । १ । ४ । १११ ।
 “आतरौ खरसम्पन्नौ गन्तव्याविव रूपिणौ ॥”)
 गृह्यकलोकोपरि विद्याधरलोक्तस्याधो गन्तव्य-
 लोकः । यथा—

लाकि: १ यथा,—

गन्धर्वः

“ततो विलोकयामास लोकं लोचनशर्कदम् ।
शिवशर्मा ततः प्राह तुष्टस्तौ विष्णुपार्श्वदौ ॥
केऽमी जनास्त्वसौ लोकः किन्नाम वदताङ्गणौ ॥
गणावूचतुः ।

गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाद्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासंसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्नेकशः ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुतावेव मनस्तेषां नात्रशास्त्रकृतश्रमाः ॥
तेन पुण्येन गान्धर्वो लोकस्त्वेषां विधीयते ।
ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतविदार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशम्भोश्चातिवक्त्रभः ॥
तुम्बुरुनारदश्चोभौ देवानामपि दुर्लभौ ।
नादरूपी शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदौ हितौ ॥
यदि गीतं कचिज्जीतं श्रीमद्भरिहरात्मकम् ।
मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथवा तथोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिंल्लोके सदा कालं स्मृतिरेषा प्रगीयते ।
तज्जीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति ऋग्वन् चण्णात् प्राप पुनरन्यं मनोहरम् ।
शिवशर्माथ पप्रच्छ किंसंज्ञं नगरन्विदम् ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

घोटकः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
“रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः ॥”)
प्रशुजातिविशेषः । स तु कस्तूरीनृगः । अन्तरा-
भवसत्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ ॥ “अन्तरा-
भवसत्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो न्यतो
नैव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म स मरण-
जन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्वः स च
यातनाशरीरः इत्येके इति सुकुटः । गुप्त-
प्राणीति केचित् गन्धर्वाः पतयो मम इति
विराटे इति रमानाथः ।” इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
“न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गणे । ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे वलवत् प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रचन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥”)
पुष्कोक्किलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे ।
११ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७६७ ।
“गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥”
अहविशेषः । यथा, सुश्रुते ।

“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्व्यक्षाः पितरौ भुजङ्गाः ।
रक्षांसि वा चापि पिशाचजाति-
रेधोऽथवा देवगणौ गृह्णाव्यः ॥”
एतेर्गर्ह्यस्तस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।
“हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धर्मात्यः ।

गन्धर्व

वृत्तान् वा प्रहसति चारुचात्यशब्दं
गन्धर्वग्रहपरिषीद्धितो मनुष्यः ॥”
अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा, बृहदारण्यके
७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।

“मन्त्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य
गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता ॥”
“मन्त्रेषु मन्त्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्यय-
नार्थं व्रतचरणात् चरका अध्ययवो वा पर्य-
व्रजाम पर्यटितवन्तः । ते वयं पर्यटन्तः पत-
ञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम
गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता ।
गन्धर्वेण अमानुषेण सत्वेन केनचिदाविष्टा ॥” * ॥
गाः रश्मीन् वृषणोपयोगीनि वारीणि वा धार-
यति इति । गो + धृ + वः गोर्गमादेशश्च भाव्य-
कङ्गिर्भगवन्माधवाचार्यपादैरित्येवं व्युत्पत्तिकृते
सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकसूर्या-
णादित्यविशेषः सूर्यश्च एते सर्वे एव बोधिता
इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।

“गन्धर्वो अस्य रश्मना भग्भूतात् सूर्यादश्च
वसवो नितरथ ॥” “गन्धर्वः सोमः ।” इति
भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८६ । १२ । “ऊर्ध्वो
गन्धर्वो अधिनाके अस्यात् विश्वारूपा प्रति-
चक्षाणो अस्य ॥” “गन्धर्वो रश्मीनां धारकः ।”
इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ५३ । ४ । “गन्धर्व
इत्या पदमस्य रचति पाति देवानां जनि-
मायङ्गतः ।” “गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा
धारक आदित्यः ।” इति भाष्यम् । तत्रैव ।
८ । ११२१ । “वहत् कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः तस-
रद्गन्धर्वमस्तृतम् ॥” “गन्धर्वः गवां रश्मीनां
धर्तारं सूर्यम् । इति भाष्यम् ॥” अहः दिवस-
समूह इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २६ । २१ ।

“तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्व्या रात्रयः स्मृताः ।”
राज्ञां स्तुतिपाठकाः । यथा, भागवते । ११ । ११२० ।
“नटनर्तकगन्धर्वाः स्तुतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यङ्गुतानि च ॥”
अनूतानां बालास्त्रीणां भर्तृभोगात् प्रागेव
प्रथमयज्जद्वयोनोपभोक्तरूपशरीराधिष्ठातृदेव-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।

“सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निश्चे पतिसुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥”
तथाच पञ्चतन्त्रे । ३ । २१०-२१३ ।

“स्त्रियः पूर्वं सुरैर्मुक्ताः सोमगन्धर्ववङ्गिभिः ।
भुञ्जते मातुषाः पश्चात् तस्मादोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां दसौ शौचं गन्धर्वाः शिञ्चितं गिरम् ।
पावकः सर्वमेधत्वं तस्मानिष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्याप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अशङ्कना भवेत् कन्या कुचहीना च नमिका ॥
अङ्गनैस्तु ससुतपत्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥”
गन्धर्वतैलं, स्त्री, (गन्धर्वनामकं तैलम् । शाकपाथिव-
वत् सश्रपदलोपिकर्मधारयः ।) एरुखतैलम् ।

गन्धर्व

“गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेत् ।
श्रीपदविष्वन्मुक्तो भवत्यसौ सप्रराचे ॥
गन्धर्वतैलं एरुखतैलम् । गोऽम्बुना गोऽम्बुना ॥
इति भावप्रकाशः ।

गन्धर्ववेदः, पुं, (वेत्तास्मादनेन वा । विद् +
अपादाने करणे वा वच् वेदः । गन्धर्वः
सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्य
वेदविशेषः । यद्वा गन्धर्वः गन्धर्वसङ्गीत-
गन्धर्वकलेत्यर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेनेति
स्माद् वा । विद् ज्ञाने + करणे अपादाने वा वच् ।
सङ्गीतविद्या । यथा, “ऋग्वेदस्यायुर्वेदोपवेदो
यजुर्वेदस्य धनुर्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व-
वेदोपवेदोऽथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ॥” इति
श्रौतकोक्तचर गव्यहः ॥

गन्धर्वहस्तः, पुं, (गन्धर्वस्य ऋग्विशेषस्य हस्त-
अग्रपाद इव शाखादलचास्य ।) एरुखतैलम् ।
इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पञ्चलवर्ण-
पत्तिमाश्रित्य कप् प्रत्ययेन सह यथाह सुबुक्त-
“गन्धर्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटक्षकपुत्तिका-
रग्वधच्चिचपदीनां पञ्चाख्याद्रानि लवणेन नम-
दूखलेऽनुवद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोशूल-
दाहयेत् एतत् पञ्चलवर्णमुपदिशन्ति
रोगेभ्यु ॥”)

गन्धर्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्वहस्त + स्तार्थं क्तृ +
एरुखतैलम् । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथा-
पर्यायाः । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“आमखो वर्द्धमानः स्वादेरखो रघुको वृत्तः ॥”
गन्धर्वहस्तकश्चो वातारिस्तरुणो रुद्रः ॥”
गन्धर्वलोपुपा, स्त्री, (गन्धर्व गन्धर्वकद्रो लोप-
लोभनप्रकृतिः ।) मलिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गन्धर्ववणिक्, [ज] पुं, (गन्धर्वस्य अग्रहस्तस्य वणि-
गन्धर्वयजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्धर्व-
गन्धर्वयजातं पणायते अवहरति इत्यर्थः । गन्धर्व-
क्रयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः । गन्धर्व-
इजि कृते पस्य (व)वले च एषोहरात् वणिक् ।
गान्धर्वः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्धर्व-
वणिथा इति भाषा । स तु अस्मद्वत् गन्धर्व-
पुत्रां जातः । तस्य कर्म लिखनं गन्धर्व-
इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धर्वती, स्त्री, (गन्धर्वो विद्यतेऽस्याः । गन्धर्व-
मतुप् । मस्य वले स्त्रियां डीप् ।) इति काशी-
“गन्धर्वती एष्वीरूपा ।” इति काशी-
२६ । ४६ श्लोकस्य टीकायाम् ॥
(यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।
“इमां गन्धर्वतीं पुण्यां पुरीं वयोर्विलीक-
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधिं वि-
वासमाता । (इयं हि पूर्वं मतुस्यगन्धर्व-
पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् प्रसिद्धा जाता ।
विशिष्टा गन्धर्वतीति प्रसिद्धा जाता ।
महाभारते । १ । ६३ । ७६-८० ।
“एवमुक्ता वरं वरे गात्रसौ गन्धर्वसुतकम् ॥”

स चास्यै भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गच्छिणाद्भुतकर्मणा।
तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं सुवि ॥”)
सुरा। इति मेदिनी। ते। १६४ ॥ वनमहिका।
इति रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति
जटाधरः ॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ४६।
“गङ्गा गन्धवती गौरौ गन्धर्वनगरप्रिया ॥”)
गन्धवल्ललं, स्त्री, (गन्धाऽऽ वल्ललं अस्त्व।)
लवचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति
भाषा ॥
गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धाऽऽ वल्ली लताविशेषः।)
सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता।) पीत-
पुष्पदण्डोत्पलः। डानिपोला इति भाषा। तत्-
पर्यायः। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४।
इति रत्नमाला ॥
गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + अच्। गन्धस्य
वहो वा।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६५ ॥
(यथा, महाभारते। २। १०। ७।
“मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन्।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् ॥”)
गन्धयुक्तो वि ॥
गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टप्राणं वहतीति। गन्ध
+ वह् + अच् + टाप्। यद्वा, गन्धस्य वहा।)
नासिका। इत्यमरः। २। ६। ८६ ॥
गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + “कर्म-
ण्यण्।” ३। २। १। इति अण्।) वायुः।
इत्यमरः। १। १। ६५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ३६।
“इह हि दहति चेतः केतकीगन्धवन्धुः
प्रसरदसमवाणप्राणवद् गन्धवाहः ॥”)
गन्धविशेषः। स तु कस्तूरीन्दगः। इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप्।)
नासिका। इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आत्मोत्थसुरभिणा विह्व-
लयतीति। वि + ह्वल् + णिच् + अच्।) गोधूमः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः खनिर्यासजन्यसुरभियुक्तः
कन्।) सालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धयाकुलं, स्त्री, (गन्धेन याकुलयतीति। वि +
या + कुल + णिच् + अच्।) ककूलम्। इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी।) शटी।
गन्धशार्क, स्त्री, (गन्धाऽऽ शार्कम्।) गौरसुवर्ण-
शार्कम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धशालिः, पुं, (गन्धाऽऽ शालिः।) शालि-
गन्धविशेषः। तत्पर्यायः। कल्माषः २ गन्धालुः
३ कलमोक्षमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धवहलः ६
सुरभिः ७ गन्धतल्लुलः ८ सुगन्धिशालिः ९।
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अतिवृष्यत्वम्। पित्त-

श्रमस्त्रायुविदाहशान्तिकारित्वम्। स्तन्यगर्भ-
स्थिरताल्यवायुपुष्टाल्यकफवलप्रदत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः ॥
गन्धशुखिनी, स्त्री, (गन्धाऽऽ शुखः सुखमस्यस्याः।
इति इनिः।) कुच्छुन्दरी। इति राजनिर्घण्टः ॥
कचित् पुस्तके गन्धा शुखिनी इति नामद्वयम् ॥
गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य।)
कस्तूरी। इति हारावली। १०३ ॥
गन्धसारः, पुं, (गन्धाऽऽ सारः स्थिरांशो यस्य।)
चन्दनवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १३१ ॥
(अस्य पर्यायाः यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपरिष्कः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुन्नरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति। ण् + णिच् +
ल्युट्।) वृहन्नखी। इति रत्नमाला ॥
गन्धसोमं, स्त्री, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः
सोमश्चन्द्रो यस्य।) कुसुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति। हृ + ण्वल्
ततश्चापि कापि अत इत्वञ्च।) परगृहं गत्वा
कर्मकारिणी शिल्पिनी। इति शब्दमाला ॥
गन्धहरणकर्त्री च ॥
गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध + णिच्
+ अच् + टाप् च।) चम्पककलिका। इति शब्द-
रत्नावली ॥ शटी। इति राजनिर्घण्टः ॥ शाल-
पर्णी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गन्धाखः, पुं, (गन्धप्रधानः गन्धाऽऽ वा आखः।)
कुच्छुन्दरी। इति हारावली ॥ ८३ ॥
गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्याणां आजी-
वतीति। गन्ध + आ + जीव् + अच्।) गन्ध-
वशिक्। इति जटाधरः ॥
गन्धाऽऽ, स्त्री, (गन्धेन आऽऽम्।) जवादिनाम-
गन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्ध-
युक्तो वि ॥
गन्धाऽऽ, पुं, (गन्धेनाऽऽः।) नारङ्गवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाऽऽ, स्त्री, (गन्धेनाऽऽम्।) गन्धपत्रा। खर्ण-
यथी। तरुणी। आरामश्रीतला। इति राज-
निर्घण्टः ॥ गन्धाली। इति शब्दचन्द्रिका ॥
(गन्धान्वितद्रव्ये च। यथा, भूमराष्टके। १।
“गन्धाऽऽसौ भुवनविदिता केतकी खर्णवर्णा ॥”)
गन्धाधिकं, स्त्री, (गन्धः अधिकः अस्मिन्। गन्धस्य
अधिकोऽनेति वा।) लणकुङ्कुमम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥
गन्धान्ता, स्त्री, (गन्धयुक्तो अन्तः अन्तरसोऽन्तास्या
वा।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति। अल्
+ अच् टाप् च।) वृक्षविशेषः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥
गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम्।
यद्वा गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति। अल् + अच्

जातौ डीष्।) लताविशेषः। गन्धाली गन्धभादाली
इति च भाषा। तत्पर्यायः। प्रसारणी २
भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला ॥
गन्धाऽऽ ५। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६
राजवला ७ भद्रवला ८। इत्यमरः। २। ५। २७ ॥
गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधरः ॥
अपि च।
“प्रसारणी राजवला भद्रपर्णी प्रतानिनी।
सरणिः सारणी भद्रवला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुव्या वलसन्धानकृतसरा।
वीथ्योष्णा वातहृतिक्ता वातरक्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ प्रसारणीशब्दे
द्रव्यौ ॥
गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भ यस्य।)
सूक्ष्मला। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाप्रसा [न] पुं, (गन्धयुक्तः अस्मा प्रस्तर इव।)
गन्धकः। इत्यमरः। २। ६। १०२ ॥
गन्धाष्टकं, स्त्री, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दना-
दीनां अष्टकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्ध-
द्रव्यम्। यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*॥
चन्दनागुरुक्षीरेरकुङ्कुमुमसेयकाः।
जटामांसी सुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम्।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् ॥*॥
खरूपं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च।
मदं नृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम्।
गन्धाष्टकं विनिर्दिष्टं गणेशस्य महेष्टितुः ॥”
इति शारदातिलकम् ॥*॥
अपि च।
“चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम्।
रक्तचन्दनक्षीरेण गाणपत्यमुदाहृतम् ॥*॥
जलकाक्षीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥”
इति मेरुतन्त्रम् ॥
गन्धि, स्त्री, (गन्ध + “सञ्जघातुभ्य इन्।” ४। १। १७।
इति इन्।) लणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध + “अत
इनिठनौ।” ५। २। ११५। इति ठन्।) गन्धकः।
इति हेमचन्द्रः। ३। १२३ ॥
गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्यस्याः इति। “अत इनिठनौ”
५। २। ११५। इति इनिः। अत्रां डीष्।) सुरा।
इत्यमरः। २। ६। १२३ ॥
गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पक्ष्मस्य।)
सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः। “ओत्वोऽथोः
समासे वा।” इति वार्त्ति इति अकारलोपः।)
खट्वाणः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धौतुश्च ॥
गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उद्रिक्ता
उग्रा वा।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गम्भीरता, स्त्री, (गम्भेन उत्तमा गम्भप्रधानेत्यर्थः ।)

मदिरा । इत्यमरः । २।१०।४० ॥

गम्भीरः, स्त्री, (गम्भयति गम्भयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराख्येत्यर्थः । गम्भ + ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् इत्यः ।) श्टी । इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरः, स्त्री, (गम्भयति अर्हयतीति । गम्भ + अर्हच् + वाङ्मुक्तात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) वरटा । इत्यमरः । २।५।२७ ॥

मदिरा । श्टी । इति मेदिनी ॥ ले । ८५ ॥

गम्भीरः, पुं, (गम्भयते ज्ञायते इति गः विषयः । गम्भ + ङः । तं वभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति । गम्भ + “क्तिचत्तौचेति ।” ३।३।१७४ । इति क्तिच् ॥) किरणः । (यथा, भागवते । ५।८।२२ । “मासुपहतमगतनयं शिशिरशान्तानुराग-

शुणितनिजवदसलिलान्तमयगम्भीरभिः स्वध-
यतीति च ॥” गम्भयते ज्ञायते इति । गम्भ + ङः ।

गं इदं सर्वं जगत् वभस्ति भासयति निजकिरण-
जालोरिति शेषः । भस् + क्तिच् ।) सूर्यः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, सूर्यस्तोत्रे ।

“गम्भीरमान् गम्भीरश्च विश्वात्मा भासकस्तथा ।
त्वं योनिर्वेदविद्वानां वेदवेदस्तथैव च ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१३३ ।

“गम्भीरं ब्रह्म ब्रह्मा ब्रह्मवत् ब्रह्मणो-
गतिः ॥”)

गम्भीरः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति ह्यादिकमिति गः अप्रिप्तं वभस्तिगया इति । भस् + करणे क्तिच् ॥) स्वाहा । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥

गम्भीरः, स्त्री, (गम्भीरयो रश्मयः नित्यं वर्तन्ते-
रश्मिन् लोके मण्ड्यादित्योतिःप्रभावात् । इति नित्ययोगे मतुप् ।) सप्तपातालान्तर्गतपाताल-
विशेषः । तत्तु तलातलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरः, [त] पुं, (गम्भीरयः रश्मयः
विद्यन्ते भूस्वास्तिन् । इति भूमार्थे मतुप् ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।३।१६ ।

“आं सूर्यो रश्मिमाभगस्तथा पूषार्कः सविता रविः ।
गम्भीरमानवः कालो ऋतुर्धाता प्रभाकरः ॥”)

गम्भीरः, पुं, (गम्भीरयो रश्मयो हस्ता इव
जलादाकषणविसर्जनाय यस्य ।) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

गम्भीरः, त्रि, (गच्छति जलमत्र । गम्भ + “गम्भीर-
गम्भीरौ” । उणां । ४।३५ । इति ईरन् भञ्जान्ता-
देशः ॥) वीचस्थानम् । तत्पर्यायः । निम्नम् २
गम्भीरम् ३ । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ गम्भीरकम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अगाधम् । (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । ४।१५ ।

“निष्कम्बिर्मलपयोधिगम्भीरवीरा

वीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते ॥”)

गहनम् । इत्यादिदिकोषः ॥ (प्रचक्षम् । यथा,
भागवते । १।५।१८ ।

“कालेन सर्वत्र गम्भीरं हसा ॥”)

गम्भीरिका, स्त्री, (गम्भीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः ।

“अत इनिठनौ” इति ठन् । स्त्रियां टाप् ।)

वृहद्दृक्का । इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरः, पुं, मस्तरः । इति हारावली । १३४ ॥

गम्भ, औ ल गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, गन्ता । ल, अग-

मत् । गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकयापारः । इति
दुर्गादासः ।

गम्भः, पुं, (गम्भयते इति यथायथं भावकर्मोद्दौ

अप ।) जिगीषोर्गमनम् । इत्यमरः । २।८।६५ ॥

अचविवर्तः । स तु दूतप्रभेदः । अपर्या-

लोचितम् । अच्चा । इति मेदिनी । मे १० ॥

सङ्कपाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनञ्च ॥

(उपभोगः । मैथुनम् । यथा, मनौ । ११।५४ ।

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ॥”)

गमकः, पुं, (गमयति प्रापयति बोधयति वा सूचयति नादि-

लचयैव आत्मानमिति । गम्भ + णिच् + खुल् ।)

खरविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“गमकः स्वश्रुतिस्थानच्छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम् ।

खरो यो सूचयति नामेति गमकः स इहोच्यते ॥

कम्पितः स्फुरितो नीलो भिन्नः स्थविर एव च ।

आह्वतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्तिताः ॥

माधपौषनिशायास्तु शेषप्रहरमाचके ।

साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् ॥

हाचिण्यात्वा हरिप्रौढैर्गायन्ति गमकानिमान् ॥”

(गमयति बोधयतीति । गम्भ + णिच् + खुल् ।

बोधकमात्रे चि । यथा, मालतीमाधवे । ३ ।

“यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्यतो गौरवं

तच्चेदस्ति तत्तत्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥”)

गमकारित्वं, स्त्री, (गम्भयते इति । गम्भ + भावे

अप् । गम्भ करोतीति । क् + णिनि । तस्य

भावः इति ।) रभसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गमयः, पुं, (गच्छत्यस्मिन् इति । गम्भ + “शीङ्-

शप्रिरुगमिवच्चिजौविप्राणिभ्योर्यः ।” उणां ३ ।

११३ । इति अधिकरणे अयः ।) पत्न्याः । (गम्भ + कर्त्तरि अयः ।) पथिके चि । इत्यादिदिकोषः ॥

गमनं, स्त्री, (गम्भयते जिगीषुणा इति । गम्भ + भावे

ल्युट् ।) जिगीषोः प्रयाणम् । कुच् इति

पारस्य भाषा । तत्पर्यायः । यात्रा २ ब्रज्या ३

अभिनिर्वाणम् ४ प्रस्थानम् ५ । गमः ६ । इत्य-

मरः । २ । ८ । १५ ॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८

यानम् ९ प्राणनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पादविहरणम् । (यथा, रामायणे । ३।१३।११ ।

“न च मे रोचते वीर ! गमनं दण्डकं प्रति ॥”)

तत्तु पञ्चविधकर्मन्तर्गतकर्मविशेषः । (यथा,

भाषापरिच्छेदे । ६ ।

“उत्तप्रेषणं ततोऽवत्प्रेषणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मार्थेतानि पञ्च च ॥”)

तस्य भेदाः । यथा, भूमणम् १ रेचनम् २

स्यन्दनम् ३ ऊर्द्धज्वलनम् ४ तिर्यग्गमनम् ५ ।

इति च भाषापरिच्छेदे ७ । (उपभोगः । यदुक्तं

तिथितले ।

“अगम्यागमनाच्चैव अभ्यक्ष्य च भक्षणात् ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्तृषु धारणात् ॥”)

गम्भी, [न] चि, (गमिष्यतीति । गम्भ + “भविष्यति

गम्यादयः ।” ३।३।३ । “गमेरिनिः ।” उणां । ४।१४ ।

इति भविष्यति इनिः ।) गमनकर्त्ता । इति

सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गम्भ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट् ।) गम्भति । इति दुर्गादासः ॥

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दाहं सौन्दर्यं सौन्दर्यं

भारच्च इति । निम्नगतिमित्येके । गम्भ + विच् ।

गमं विभर्त्ति इति । भृ + खुल् तत्पर्यायः ।

अत इत्यच् ।) गम्भारीवृत्तः । इति राज-

वल्लभः ॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं विभर्त्ति इति । भृ +

“कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) यद्वा गम्भी

दरात् कस्य गत्वे साधुः । गमं विच् । गमं विच् ।

प्राप्नोति सौन्दर्यमिति । गम्भ + विच् । गमं विच् ।

चीति ।) वृत्तविशेषः । गम्भारी इति भाषा

तत्पर्यायः । सर्वतोभद्रा २ काश्मीरी ३

परिष्का ४ श्रीपणी ५ भद्रपणी ६ काश्मीरी ७

इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ काश्मीरी ८

तट्टीका ९ भद्रा १० गोपभद्रिका १० कुसुमा

सदाभद्रा १२ कटफला १३ कृष्णवृन्ता १४

इति रत्नमाला ॥ कृष्णवृन्ता १५ सुभद्रा १६

सर्वतोभद्रिका १७ क्षिप्रपणी १८ विदारिका १९

कम्भारी २० गोपभद्रा २१ मधुपणी २२

चौरिणी २३ महाभद्रा २४ अश्वत्थ २५

खरभद्रा २६ कृष्णा २७ स्थलवत् २८

रोहिणी २९ गृष्टिः ३० मेदिनी ३१ गुण

मती ३२ सुफला ३३ अस्या गुण

कुसुदा ३५ सुदृढवत् ३६ । अस्या गुण

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम्

भ्रमशोथत्रिदोषविषदाहार्तिज्वरहृत्कारहृत्

नाशिलञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । प्रादुर्भावम् ।

रत्नम् । केशहितत्वम् । रसायनत्वम् ।

त्वम् । शीतलत्वम् । हाचिपित्तनाशित्वम् ।

रतन्मूलगुणौ । अत्युष्णत्वम् । मानसत्वम्

अहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पर्यायगुणाः ।

“गम्भारी भद्रपणी च श्रीपणी मधुपणी च ।

काश्मीरी काश्मीरी हीरा काश्मीरी १०

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिका ११

काश्मीरी तुवरा तित्ता वीर्यिणा मधुरा १२

दीपनी पाचनी मेथ्वा मेदिनी भ्रमशोथविष

दोषहृत्कारामशूलार्थविषदाहज्वरापह्ना १३

तत्फलं दृढं दृढं गुरु केशं रसायनम् १४

वातपित्तद्वारक्तचयमृज्विवन्धु १५

खादु प्राके हिमं क्षिप्रं तुवरा १६ विजिह्व

हृन्वाहाहृत्वावातरक्तपित्तचतुर्व्याय १७

इति भावप्रकाशः ॥

गयः

गम्भीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । “गम्भीर-
गम्भीरौ” उणां । ४। ३५ । इति गच्छते-
रीरन् भञ्जान्तादेशः गुमागमश्च ।) गम्भीरम् ।
इत्यमरः । १। १०। १५ ॥ (यथा, गोः रामायणे ।
५। १। ५० ।

“ततः सागरगम्भीरो वानरः प्रवनो जवे ॥”
गम्भीरः, पुं, (गम् + “ गम्भीरगम्भीरौ” उणां ।
४। ३५ । इति ईरन् भञ्जान्तादेशः गुमागमश्च ।)
जम्भीरः । पञ्चजम् । ऋक्षान्तः । इत्युणादिकोषः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३। १७। ५२ ।
“गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरवलवाहनः ॥”
स्त्रियां, हिक्कारोगमेदः । यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ५० अध्याये ।

“नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
शुष्कोलकण्डजिह्वास्थवासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥”
गम्भीरवेदी, [न] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात्
तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अङ्कुश-
वेधनं निषादिदत्तशिखामादेशं वा वेत्तीति विद्
+ णिनि ।) दुर्हरश्चस्ती । तत्पठ्यायः । अङ्कुश-
दुर्हरः २ चालकः ३ बालकः ४ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अवमताङ्कुशः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघौ । ४। ३६ ।

“स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं व्यवशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥”
अस्य लक्षणम् ।
“चिरकालेन यो वेत्ति शिखां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्रीयवचनम् ॥
मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।
“लग्नेमाच्छोणितस्वावात् मांसस्य क्रयनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीर-
वेदिता ॥”
इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ॥

गम्यं, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्मादौ यत् ।)
प्राथम्यम् । इत्यमरः । ३। २। ४२ ॥ (यथा,
भगवद्गीतायाम् । १३। १७ ।
“ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥”
गमनयोग्यश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३। ५५। १०२ ।
“गम्यान्वपि च तीर्थानि कौर्त्तितान्यगमानि च ॥”
स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते ।
१। ५३ । ३५ ।

“अभिकामां स्त्रियं यश्च गम्यां रक्षसि याचितः ॥”
गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्मणि
प्रानच् ।) वर्तमानगमनाश्रयग्रामादिः ॥
गयः, पुं, (गौयते वीर्यादिप्रभावेनासौ । गै +
भेदः ।) एषोदरात् ह्रस्वे साधुः ।) वानर-
“गयो गवाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”
स तु वैवस्वतपुत्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षि-
भेदः । स च अन्तरयः पुत्रः । (यथा, श्रीभाग-
वते । ५। १५। ७ ।

गया

“गयं वृषः कः प्रति याति कर्मभिः ॥”
असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः ।
यथा, हेः रामायणे । २। १०७। ११ ।
“गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन् प्रति ॥”
“गयेषु गयाप्रदेशेषु ॥” इति तट्टीकायाम् ॥

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेना-
सुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा
वा निर्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेम-
चन्द्रः । ४। ३६ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य
नामकरणं यथा,—
“यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्व्रतं बहुदक्षिणम् ।
यत्र द्रव्यसम्पन्नानां संस्था कर्तुं न शक्यते ॥
गयं विष्णादयस्तृप्ता वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशस्तास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाम्ना स्थातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा ततश्चान्तर्दधुः सुराः ॥” * ॥
तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

“गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादश्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥
स्थूलः षष्ट्योजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कीलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुक्त्वासः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोयुस्तेऽथ पितामहम् ।
गयासुराद्रक्ष देव ! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥
ब्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महासुरात् ॥
ब्रह्माद्यांश्चब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम् ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयाद्देव ! रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यं चागमिष्याम्यहं ततः ॥” * ॥
“ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टाश्चगताः सर्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥”
“याद् तुष्टाः स्य मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोचयात् ॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः ।
ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः ॥
परिजो भव तं देवा दैत्यमुक्ता ययुर्दिवम् ।
दृष्ट्वा दैत्यं ततः सृष्ट्वा सर्वे हरिपुरं ययुः ॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माण्डचिरे देवा गयासुरविलोपिताः ।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं यद्वाह्यं पितामह ! ॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा ब्रजामो विष्णुमययम् ।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरे ॥
तद्दर्शनादययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।
देवैस्त्वो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णुक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥

गया

ब्रह्मोवाच ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया ।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं खं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥

गयासुर उवाच ।

धन्योऽहं देवदेवेश ! यद्देहः प्रार्थते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्वेषां सुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतङ्गमौ श्वेतकक्षो गयासुरः ।
नैर्ऋतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः क्लोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा समुत्सम्मारो मानसावृत्तिजोऽहजत् ॥
चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत ।
यास्ते एहे तव शिला तामानीयाच्च धारय ॥
दैत्यस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ।
निश्चलार्थं यमः शुक्ला धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चाहरोऽचलत् ।
देवानुचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ।
देवाः पादैर्लक्षयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्माथ बाहुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिं प्रायिनम् ।
अजस्रचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवदेव ! कृते यागे प्रचक्षाल गयासुरः ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्दिवमिहाकलयत् ॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितो-
ऽभवत् ।

आदया गदया चासौ यस्मादैत्यः स्थिरीकृतः ॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥” * ॥
“ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वक्षितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
पीडयस्व यदाहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा ॥”
“वरं ब्रूहि प्रसन्नाः सो देवैरुच्ये गयासुरः ॥”
“यावत् पृथ्वी पर्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्वोचनाशनः ।
आह्वं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयातु ते ॥”
“किं ब्रूह्मा सुरेशानां युष्माकमपि देवताः ।
चेन्न, तिष्ठाम्यहं नापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥”
“त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भवितव्यसंप्रथम् ।
अस्मत्पादानर्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥”

अथ गयाशिरःआदिपरिभाषणम् ।

“नामाज्जनाहनाद्वाह्यपाक्षोत्तरमानसात् ।
एतज्जयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समासादा यावदुत्तरमानसम् ।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
कौशपादात् फल्गुतीर्थं वावत् साक्षात्त्रयाशिरः ।

सखं गयासुरस्यैतत्तस्मात् आहमथाक्षयम् ॥
सुखपृष्ठाच्च पूर्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
आहं क्रोशद्वयं मानं गयायां ब्रह्मणेरितम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥”

अथ गयामाहात्म्यादि ।

“गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
सन्निधौ सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं सार्थं गोयहे मरणेन किम् ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥
आह्वकद्वयो गयाक्षेत्रे पितृणामनुग्रहोऽपि सः ।
शिरसि आह्वकद्वयस्तु कुलानां शतमुद्धरेत् ॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्वपेत् ।
नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा वणिग्गयाशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।
प्रददौ मनुजे; साह्रं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्मुक्ता वणिक् च गृहमागतः ।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाआह्वाहिवं गतः ॥”*

“गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न त्यक्तव्यं गयाआह्रं सिंहस्येऽपि वृहस्पतौ ।
तथा देवप्रमादेन प्रवहन्तु ब्रह्मणो च ॥
पूतः कर्माधिकारी च आह्वकद्वयलोकभाक् ॥
मीने मेघे स्थिते सूर्ये कन्यायां काम्पुके घटे ।
नारद! त्रिषु लोकेषु गयाआह्रं सुदुर्लभम् ॥”*

“सुखनक्षत्रोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥
दण्डं प्रदर्शयेद्भिर्चुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह सुच्यते ॥
गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः ॥”

अथ पिण्डदानद्रव्याणि ।

“पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।
तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् ॥
तिलकल्केन खण्डेन गुडैर्न सष्टेन वा ।
केवलेनैव दध्ना वा अन्नेन मधुनाथवा ॥
पिण्याकं सष्टतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत ॥”

अथ गयास्थत्राक्षणपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्माण्डमुचुः ।
“त्वया यद्वत्तमखिलं तत् सर्वं प्रापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन्! कर्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लोकाः पुण्यगयायां ये आह्विनो ब्रह्मलोकगाः ।
शुभान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥”

अथ गयायां आह्वादिकरणार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फल्गुतीर्थं स्नानतर्पण-
आह्वानि १ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुण्डं स्नानं आह्रं
षोडशपिण्डदानं प्रेतपञ्चते तिलमिश्रितसक्तु-
निक्षेपश्च २ प्रथतीर्थमध्ये उत्तरमानसे स्नानं
सपिण्डकं आह्रं सूर्यार्चनश्च ३ दक्षिणमानसे
उदीयां उदीचीतीर्थं स्नानम् ४ तस्य मध्ये

कनखलतीर्थं स्नानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-
मानसे तीर्थत्रये स्नानं आह्रं सूर्यार्चनश्च ६
फलगुतीर्थं स्नानं तर्पणं सपिण्डकं आह्रं ततो
गदाधरस्य दर्शनं पूजनश्च ७ ॥ द्वितीयदिने
धर्मारण्ये गमनं धर्मेश्वरनमनं बोधितरु-
नमनश्च ८ मतङ्गवाण्यां स्नानं तर्पणं आह्रं मत-
ङ्गेशनमनं यूपकूपयोर्मध्ये आह्रश्च ९ ॥ तृतीय-
दिने ब्रह्मसरसि स्नानं सपिण्डकं आह्रं यूप-
प्रदक्षिणं ब्रह्मनमनश्च १० गोप्रचारसमीपे
आम्रवृक्षसेचनम् ११ ततो यमकुङ्कुरकाकवलि-
दानं पुनः स्नानश्च १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थं
स्नानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं
स्पर्शनं पूजनं तत्र सपिण्डकं आह्रश्च १३ रुद्रः १४
ब्रह्मा १५ दक्षिणाम्निः १६ गार्हपत्यः १७
आहवनीयः १८ सत्यः १९ आवसथ्यः २०
शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४
कार्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः एषां पदेषु
आह्रम् २७ गजकर्णिकायां तर्पणम् २८
कनकेशकेदारनरसिंहवामनरथभार्गाणां पूज-
नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले स्नानं सपि-
ण्डकं आह्रश्च ३० अक्षयवटे आह्रं ब्रह्मकल्पित-
विप्राणां पूजनं पुरोधसे षोडशदानश्च ३१
गायत्र्याग्रे प्रातःसन्ध्याचरणं सपिण्डकं आह्रश्च ३२
समुद्रततीर्थं स्नात्वा सावित्र्याग्रे मध्याह्नसन्ध्या-
चरणं पिण्डदानश्च ३३ प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा
सायाह्नसन्ध्याचरणं ३४ विशाला ३५ लेलि-
हानम् ३६ भरताश्रमनामकरामतीर्थम् ३७ पदा-
ङ्कितम् ३८ सुखपृष्ठस्य गदाधरसमीपम् ३९
आकाशगङ्गा ४० गिरिकर्णमुखं एषु स्नानं
पिण्डदानश्च ४१ वैतरण्यां स्नानं पिण्डदानं
आह्रं गोदानश्च ४२ दत्तकुल्या ४३ मधुकुल्या ४४
देविकानदी ४५ शिलासङ्गम ४६ मधुसवासु स्नानं
सपिण्डकं आह्रं पिण्डदानश्च ४७ दशान्वमेधिकम् ४८
हंसतीर्थम् ४९ अमरकण्ठकम् ५० कोटितीर्थम् ५१
रुक्मिणीकुण्डं एषु पिण्डदानम् ५२ मार्कण्डेये-
श्वर-५३ कोटीश्वरयोर्दर्शनं नमनश्च ५४ दिवौ-
कसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम् ५५ पङ्कजवने
पाण्डुशिलायां आह्रम् ५६ सुखतीर्थं स्नानं
तर्पणं पिण्डदानश्च ५७ गयाकूपे पिण्डदानं
५८ भस्मकूटे भस्मना स्नानम् ५९ सङ्गमतीर्थं
स्नानम् ६० धनुकारण्या पिण्डदानम् ६१ काम-
धनुपदे स्नात्वा कामदुघानमनम् ६२ ॥ * ॥
“कह्माले गयानाभौ सुखपृष्ठसमीपतः ।
स्नात्वा आह्वादिनां कृत्वा पितृणामनुग्रहो भवेत् ॥
फलगुच्छीशमशानाचीमङ्गलादाः समर्चयेत् ।
गयायाश्च वृषोत्सर्गस्त्रिसप्तकुलमुद्धरेत् ॥”
इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ * ॥
तत्र मरणे मुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
“गदाधरोद्देश्यतीर्थं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
मुक्तिर्भवेत् पितृणाञ्च कर्तृणां आह्रतः सदा ॥
जरायुजा अण्डजा वा खेदजा वापि चोद्भिदः ।
त्यक्त्वा देहं शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम् ॥”

तत्रस्थजनाहर्नहस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधि-
र्यथा,—

“जनाहर्नो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवानेषां सत्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्वं ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जुनाहर्न! ॥
यस्तु हिंस्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो न्यते प्रभो! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनाहर्न! ॥
अन्तकाले गते मर्त्यं त्वया देयो गया शिरः ।
इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्याये ॥
गरं, स्त्री, (गिरति दोषवहुलं नाशयति स्वस्ति
जातस्य बालकस्येति भावः । ग + पचाद्यच् ।)
ववादेकादशकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम् । इति
मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, वृहत्संहिता-
याम् । ६६ । ४ ।)

“वववालवकौलवतैतिलास्य
गरवणिजविष्टिसंज्ञानाम् ।”

एतेषामधीशाः । यथा, तत्रैव । ६६ । ४-५ ।

“पतयः सुरिन्द्रकमलज-

मित्रार्थमभूश्रियः सयमाः ॥

कृष्णचतुर्दश्यर्धाद्भुवाणि

शकुनिश्चतुष्यदं नागम् ।

किन्तुप्रमिति च तेषां

कलितृषफणिमास्ताः पतयः ॥”

तत्र जातस्य फलम् ।

“विचारदक्षो विजितारिपक्षः

शूरोऽतिधीरो नृदुहास्ययुक्तः ।

दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्याद्

गरे परेषामुपकारकर्ता ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥ ६६ । ७ ।

(गरादेः फलं यथा, वृहत्संहितायाम् । ६६ । ७ ।)

“क्षत्रिबीजमृदाश्रयजानि गरे

वणिजि ध्रुवकार्यवणिगयुतयः ॥”

गीर्थ्यते भक्ष्यते इति । ग + कर्मणि

विधम् । (यथा, भागवते । ८ । १४ । ३१ ।)

“तस्मादिदं गरं सुजे प्रजानां खलिरसु मे ॥”

वत्सनाभाख्यविधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(सम्मोहजं विधम् । इति माधवकरकृतसर्वविधि-
निश्चयटीकाकृता श्रीकण्ठदत्तेनोदररोगव्याख्या-
उक्तम् ॥)

गरः, पुं, (गीर्थ्यते इति । ग + कर्मणि

विधम् । (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३१ ।)

“विद्वेषनमृतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ॥”

गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षां वृषति प्रति ॥”

उपविधम् । रोगः । इति हेमचन्द्रः । हनु + कृत् ॥

गरघ्नः, पुं, (गरं विधं हन्तीति । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णार्जकः । वज्ररः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरघ्नी, स्त्री, (गरघ्न + टित्वात् डीप् ।) मत्तस्य

विशेषः । गरइ इति भाषा । अस्या गुणः

मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् ।

रुचिबलवीर्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् ॥

इति भावप्रकाशः

“गरभी मधुरा तिल्ला तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकलघ्वी दीपनी बलवीर्यकृत् ॥”

इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥

गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन् +
टक् डीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६।५४।
“ग्रहपीडाहरा गुन्ना गरभी गानवत्सला ॥”

गरुं, स्त्री, (गृ सेचने गृ निगरणे + भावे लुट्)
सेचनम् । निगरणम् । इति आकरणम् ॥

गरदं, स्त्री, (गृ + भावे अप् । गरी भक्षणम् । गरेण
भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा ।
दो + अपादाने करणे वा घञर्थे कः ।) विषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।)
विषदानकर्त्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः ।
अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।
“अभिदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।”
(अयं हि आह्वमोजने परिहर्तव्यः । तथा च
मनौ । ३ । १५८ ।

“आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्द्यो च तैलिकः कूटकारकः ॥”

गरव्रतः, पुं, (गरी गरुं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं
नैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गरभः, पुं, (गृ + बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२०४ ॥

गरलं, स्त्री, (गिरति असति नाशयतीत्यर्थः ।
ग + अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते
जीवनं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः ।
१।८६ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।

“बालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति
मलयसमीरम् ॥”

पन्नगविषम् । परिमाणम् । लणपूलकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ घासेर गल्ला पुला आटि इत्यादि
भाषा ॥

गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशक-
लात्तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गरा, स्त्री, (गीर्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगि-
भिरिति शेषः । गृ + कर्मण्यप् । ततोऽजादि-
त्वात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥

गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाश-
यतीति । गरं मृषिकविषमित्येके । आ + गृ
वृच् । संज्ञायां जातौ वा डीष् ।) देवताङ्ग-
प्रयायाः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथास्याः

“गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताङ्कः ।”
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकैणोक्तम् ॥

गरात्मकं, स्त्री, (गरः विषं आत्मा बीजभूतं
यस्य इति कप् ।) शोभाजनबीजम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु
अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ।
गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गराधिका ।
विषप्रधाना ॥)

गरिमा, [न्] त्रि, (“प्रियस्थिरस्किरोरुबहुल-
गुरुवृद्धेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः ।
पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा । ” ५ । १ । १२२ । इति
इमनिच् ।) गुरुता । इति आकरणम् ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २ । २२ ।

“गिरिं गरिम्हा परितः प्रकम्पयन् ॥
निवेद्यमाणोऽलिकुलेर्मदाशनैः ॥”

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । “प्रियस्थिरेति ।”
६ । ४ । १५७ । इति इष्ठन् गरादेशश्च ।) अति
गुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।

“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”
वृषविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७ । १२ ।

“हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥”
गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायां वा डीष् ।)
देवताङ्गवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ खरा ।
इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताङ्गशब्देऽस्या
विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः ।
गुरु + इयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति
आकरणम् ॥

गरुडः, पुं, (गरुड्यां पक्षाभ्यां ऽयते उडुयते । इति
गरुत् + डौ + डः । एषोदरात् तलोपे साधुः ।
यद्वा, “गिर उडुच् ।” उणां ४ । १५५ ।
इति उडुच् ।) खनामख्यातपक्षी । तत्-
इति उडुच् ।)

पथ्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनेतेयः ४
खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८
पन्नगाशनः ९ इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महा-
वीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ इति

जटाधरः ॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४
अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारा-
वली ॥ शाल्मलिस्थः १७ खगैन्द्रः १८ सुजग-
न्तकः १९ तरुखी २० तार्क्ष्यनायकः २१ इति

राजनिर्घण्टः ॥* तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
“यजतः पुत्तकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमध्यो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥

तत्रैध्वानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो बालिखिल्याश्च ये चाने देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिष्टभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्क्षिप्यान् यामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥

अथपश्यदधीन् ह्रस्वानकुष्ठोदरवर्षणः ।
पलाशवृत्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्वान् विस्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरन्दरः ॥
अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन् च ॥

तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुशृण्वं जातमन्ववः ।
आरेभिरे महत् कर्म तदा शत्रुभयङ्करम् ॥
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यो सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥

तदुद्धा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं शंसितव्रतम् ॥

तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
बालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत् ॥

अथ ते तं महात्मानं प्रब्रूयुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥”

तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—

“अयमिन्द्रस्त्रिसुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः
इन्द्रार्थश्च भवन्तोऽपि यतवन्तस्त्वोद्यनाः ॥

न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥

भवत्वेष पतञ्जलीणामिन्द्रोऽतिबलसत्वान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥

बालिखिल्या ऊचुः ।

अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीक्षितः ।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्तकामा यशस्विनी ॥

तपस्तप्ता व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥

आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेक्षितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥

तपसा बालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
एतौ सञ्जपतञ्जलीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥

विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥

विकलाङ्गोरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतञ्जलीणान् गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यधियत् ॥”*

तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्थाङ्गमजायत ॥

महासत्वलोमेतः सर्वा विदोतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्यो विहङ्गमः ॥

अभिराश्रिर्विदोऽज्ञासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विदुद्विष्यदपिङ्गलो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥

प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वज्रिरोऽववापरः ॥”*

तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—

“अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्णाशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवाधार्कप्रभां खगः ॥

विष्णुना तु तदाकाशे वैनेतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥

तमुवाचाययो देवो वरदोऽसीति खेचरम् ।
स वज्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चासुरश्चास्यामन्तेन विनाप्यहम् ।

एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुडौ विष्णुमववीतु ।

भवतोऽपि वरं दक्षि ण्योतु भगवानपि ॥
तं वज्रे वाहनं कृण्वी गरुत्मानं महाबलम् ।

ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”
इति महाभारते । १ । ३१-३२ । अध्यायेषु ॥

(यहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।

“वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥”

“सूक्ष्मसुखपञ्चाङ्गाः पृथुमध्यो वराहयूहः । एष

एव पृथुतरमध्यो गरुडयूहः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥

गरुडध्वजः, पुं, (गरुडः ध्वजश्चिह्नं यस्य । यद्वा,

गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इत्य-

मरः । ११ । ११६ ॥ (यथा, विष्णु पुराणे । ५ । १ । ३३ ।

“इत्युक्ता प्रययौ विप्र ! सहदेवैः पितामहः ।

समाहितमतिश्चैवं तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥”

अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते ।

१ । ३३ । १२-१७ ।

“विष्णुना तु तदाकाशे वैनेतयः समेधिवान् ।

तस्य नारायणसुहृस्तेनालौलेन कर्मणा ॥

तमुवाचाययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।

स वने तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।

अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनापहम् ।

एवमस्त्विति तं विष्णु रुवाच विनतासुतम् ॥”

“ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”

गरुडाग्रजः, पुं, (गरुडस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।)

अरुणः । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ (अस्य गरुडा-

ग्रजलकथा यथा, महाभारते । १ । ३ । २४-३४ ।

“विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ।

तपस्तप्ता व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ॥

उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाय कश्यपः ।

आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेक्षितः ॥

जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।

तपसा बालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ॥

भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ।

उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह ॥

धार्ढ्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ।

एतौ सर्वपतन्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥”

“विनता चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा ।

जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥

विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।

पतन्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥”

गरुडाङ्कितं, स्त्री, (गरुड इव अङ्कितम् । गरुड-

सादृश्यादस्य तथालम् ।) मरकतमणिः । इति

शब्दरत्नावली ॥

गरुडाग्रजा, [न] पुं, (गरुडवर्णवत् अग्रजा

ग्रन्थः । गरुडवर्णसादृश्यात् तथालम् ।) मर-

कतमणिः । इति जटाधरः ॥

गरुडोत्तीर्णं, स्त्री, (गरुडादुत्तीर्णं वर्णनेति शेषः ।

यद्वा, गरुड उत्तीर्णो वर्णनातिक्रान्तो येन ।)

मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुत्, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति ।

गृ मि शब्दे + “गृणोति” उणां । १ । ६६ ।

इति उतिः ।) पक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥

पाखा इति भाषा ॥ (गिरतीति । गृ

निगरणे + उतिः । निगरणम् । भक्षणम् । यथा,

यजुर्वेदे । १७ । ७२ । “सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्टे ।”

“अमे । त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुडो-

ऽसि गरुत्मान् गरुत् गरुणं गिलनं भक्ष

अस्यास्तीति गरुत्मान् अग्रनायत्वानित्यर्थः ।)

इति वेददीधितिः ॥)

गरुत्मान्, [त] पुं, (गरुत् पक्षाः सन्त्यस्य ।

गरुत् + मतुप् ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ।

(यथा, भागवते । ३ । १६ । ११ ।

“जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पद्मगीम् ॥”

पश्चिमात्रम् । इति मेदिनी । ते । १६६ ॥

गरुदयोधी, [न] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति ।

युध् + णिनिः ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ भारद् इति भाषा ॥

गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति

इत्यर्थः । गृ मि शब्दे + “सुदिग्रीर्गंगौ” उणां ।

१ । २७ । इति गः ।) मुनिविशेषः । स तु गया-

क्षेत्रे यज्ञार्थं खड्यो ब्रह्मणः पुत्रः । इति वायु-

पुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः ॥ (बृहस्पति-

वंशसमुद्भवोऽन्यो मुनिभेदः । स तु वितथस्य

पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । १५-२० ।

“बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रो राजन्महामुनिः ।

संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्बिभुः ॥

अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।

धर्मसंक्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥

अवाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्हि तम् ।

पूर्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ॥

ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।

पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥

वितथश्चाभिधियाय भरद्वाजो वनं ययौ ।

स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै ॥

सुहोत्रश्च सुहोतारं गयं गर्गन्तथैव च ॥”

अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्ग्योतिषादि-

ज्ञानमलभत । यथा, महाभारते । १ । १८ । ३८ ।

गर्ग उवाच ।

“चतुःषष्ट्यङ्गमदत्त कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।

सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव ॥”

तथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । ५ ।

“न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये ॥” ॥

तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“चतुर्दशं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः ॥”

गर्गः, पुं, (गृ मि शब्दे + भावे गः । गर्गं शब्दं

रातीति । रा + “आतोऽनुपसर्गे कः” ३ । २ । ३ ।

इति कः ।) मत्स्यभेदः । इति जटाधरः ॥

गागरा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे ।

“यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः

पृष्ठे रेखा बहुलः सशल्कः ।

स गर्गरो वर्ज्वरनादवश्यो

जडश्च शीतः कफवातकारी ॥”

“गर्गः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः ।

इति भावप्रकाशः ॥

गर्गरी, स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति । रा + कः ।

गौरादित्वात् डीप् ।) मन्थनी । दधिमन्थन-

पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कलसी ।

गागरी इति भाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“मेघादौ सक्तवो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”

गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति । गर्ग +

अट् + पचाद्यच् । शकन्वादिबद्धकारलोपः ।)

मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । योगनाविकः २ ।

इति हारावली । १८६ ॥

गर्ज, ऊर्जाशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भव +

अक + सेट् ।) ऊर्जा बलम् । सेमक्तात् सरोरिति

अः तत्करणकशब्दः । गर्जति सिंहः । इति

दुर्गादासः ॥

गर्ज, क खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा +

अक + सेट् ।) क, गर्जयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्ज, स्त्री, (गर्जनमिति । गर्ज + भावे घञ् ।)

हस्तिशब्दः । इति देमचन्द्रः । ६ । ४१ ॥

मेघादिशब्दश्च ॥

गर्जकः, पुं, (गर्जतीति । गर्ज + क्त्वं ।) मत्स्य-

विशेषः । गजाड इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

शालः । शालजः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

(शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥

गर्जनं, स्त्री, (गर्ज + भावे लुट् ।) शब्दः ।

(गर्जतेनेनेति । गर्ज + करणे लुट् ।)

कोपः । इति मेदिनी । ने । ५६ ॥

गर्जरं, स्त्री, मूलविशेषः । गाजर इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । पिच्छमूलम् २ पीतकन्दम् ३

सुमूलकम् ४ खाटूमूलम् ५ सुपीतम् ६ नार-

ङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८ अस्य गुणाः । मधुर-

त्वम् । रुचिकारित्वम् । किञ्चित् कटुत्वम् ।

कफाघ्नान्क्रिमिशूलदाहपित्तघ्नानाशित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“गाजरं गृह्णन् प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।

गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ॥”

संयाहि रक्तपित्ताग्निग्रहणीकफवातजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गर्जाफलः, पुं, (गर्जा मर्मरध्वनिः फले यस्य ।)

शुष्कपत्रफले शब्दबाहुल्यादस्य तथालम् ।)

विकटकटुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्जा

गर्जनमेव फलं यस्य ।) युद्धम् । इति शब्द-

चन्द्रः ॥ भर्तृसनम् । उत्तेजनम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

गर्जि, पुं, (गर्ज ऊर्जाशब्दे + “सर्वधातुश्च

इन्” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) मेघ-

शब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥

गर्जितं, स्त्री, (गर्ज + भावे क्तः ।) मेघशब्दः ।

इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥ (रणादौ आस्ता-

लनम् । यथा, हरिवंशे । १२२ । ४६ ।

“बाण ! किं गर्जसे मोहात् गूराणां गर्जितम् ॥”

एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्जितेन ते ॥

कृतशब्दे चि ॥ (यदुक्तं स्मृतौ ।

“सन्ध्यायां गर्जिते मेघे प्राक्खचित्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आधुर्विदा यश्चो बलवान् ॥”

गर्जितः, पुं, (गर्जो गर्जनं जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥
 गर्तः, पुं, (गिरति ग्रसति स्वस्मिन् पतितं जीव-जातादिकमित्यर्थः । ग निगरणे + “हसि-नृग्रिण्वामिदमीति ।” उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाडा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ आवटिः ६ आवटुः ७ पृथिवी-रन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्क-ण्डेयः । २ । १ । ६ ।
 “घरण्यां विवृते गर्ते निपपात लघुक्रमः ॥”)
 निगर्तदेशः । कुकुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥
 रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भ-रूपगर्भरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।
 “भूते विप्रसूतयोगर्ते स जनुर्जनुसम्भवे ॥”
 रूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।
 “यन्मोमगर्तयु निलिल्युरध्वरा-
 स्तस्ते नमः कारणशूकराय ते ॥”
 नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । २ । १० ।
 “निपपात महागर्ते तिमिरौघसमावृते ॥”
 अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिदेवखातभेदः ।
 एतल्लक्षणं यथा, कन्दोगपरिशिष्टे ।
 “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
 न ता नदीशब्दवद्वा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥”
 अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।
 “नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च ॥”
 गौर्यते स्तुयते वेदस्तुतिं कुर्वता जनेनेति । ग +
 तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ८ ।
 “आरोह्यो वरुण ! मित्र ! गर्तमतश्चाचार्ये
 अदितिं दितिं च ॥” “गर्तं रथम् ॥” इति
 भाष्यम् ॥)
 गर्तिका, स्त्री, (गर्तोऽस्यस्याः इति ठन् ।)
 तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तां-
 वर इति भाषा ॥
 गर्ह, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पर-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्हयति गर्हति ।
 रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 गर्हं, स्त्री, (गर्हते शब्दार्थे विश्रयते गन्धादिभि-
 रिति आवत् । गर्हं रवे । “कृष्णशूलिकलि-
 श्वेतकुमुदम् ॥” उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।)
 रत्नमालायाम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैदिक-
 “कैरवं चन्द्रकान्तश्च गर्हभं कुमुदं कुमुत् ॥”)
 गर्हभः, पुं, (गर्हति गर्हयति वा कर्कशशब्दं करो-
 तीत्यर्थः । गर्हं कि रवे + “कृष्णशूलिकलीति ।”
 उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः ।
 गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २६८ ।
 “गर्हभाजाविकानान्नु दण्डः स्यात् पञ्च
 मायिकः ॥”)

तत्पर्यायः । चक्रीवान् २ बालेयः ३ रासभः ४
 खरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ राशभः ६ ।
 इति तट्टीका ॥ शङ्ककर्णः ७ भारगः ८ भूरि-
 गमः ९ धूसराङ्गयः १० वेशवः ११ धूसरः १२ ।
 इति जटाधरः ॥ सारसर्षः १३ चिरमेही १४
 पशुचरिः १५ चारपुङ्गः १६ चारटः १७
 ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
 मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च ।
 सूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । चारत्वम् । कफमहावातभूतकम्प्योन्माद-
 हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “गर्हभं वा वनं सूत्रं तैलयोष्यं कृच्छिवेत् ।
 सच्चारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगगित् ॥”
 इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
 “गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
 दीपनं गर्हभं सूत्रं हृमिवातकफापहम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)
 तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—
 “अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत् गर्हभात् ॥”
 इति चाणक्यम् । ७० ॥
 गर्हभगदः, पुं, (गदते पीडयतेनेनागद + करणे अच् ।
 गदो रोगः । गर्हभनामको गदः शाकपार्थिववत्
 समासः ।) ज्वालागर्हभकुरोगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्हभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 गर्हभशाकः, पुं, (गर्हभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्हभ-
 प्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टित्वः । इति
 जटाधरः ॥
 गर्हभशाका, स्त्री, (गर्हभशाक + टाप् ।) ब्रह्म-
 यष्टिः । वामनहट्टी इति भाषा ॥ इति रत्न-
 माला ॥
 गर्हभशाखी, स्त्री, (गर्हभाख्या शाखा यस्याः ।
 यद्वा गर्हभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां
 वा डीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गर्हभाखः, पुं, (गर्हभं गन्धविशेषं अमतिगच्छति
 प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्वाम् + “जमन्ताडुः ।”
 उणां । १ । ११३ । इति डप्रत्ययः ।) वृत्तविशेषः ।
 गान्धिभाट इति ख्यातः । अयं पञ्चकाण्ड-
 फलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति
 केचित् । इति भरतः ॥ गर्हपिप्पली । इति
 ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । कन्द-
 रालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ ब्रह्मः ५ ।
 इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ सुङ्गी ६ श्ववः ७
 कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्हभाखः ९
 ब्रह्मेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ ब्रह्मचरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड
 इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृति-
 र्ज्ञेया ॥)
 गर्हभाङ्गयः, पुं, (गर्हभेन गन्धेन आङ्गयति स्पृष्टं
 इति । आ + ङे + अच् । यद्वा गर्हभः आङ्गयः
 आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २३० ॥

गर्हभिका, स्त्री, (गर्हभः दुर्गन्धमयपिडकामेदो
 विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) सुद्रो-
 विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरत्तं पिडकाचितम् ।
 रुजाकरो गर्हभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥”
 तच्चिकित्सा यथा,—
 “विट्तामिन्द्रवृद्धाश्च गर्हभौ जालगर्हभम् ।
 पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषकम् ॥
 पाके तु शोषयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरमेघजैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 गर्हभी, स्त्री, (गर्हभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ
 गौरादित्वाद्वा डीष् ।) गर्हभपत्नी ।
 (“सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभी ॥”)
 तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-
 श्वासहरत्वम् । मधुरास्तरसत्वम् । रुचत्वम् ।
 दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्विगुणाः । रुच-
 त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाच-
 नत्वम् । मधुरास्तरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोष-
 नाशित्वञ्च । तन्मवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफ-
 वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके
 लघुत्वम् । उष्णत्वम् । सूत्रदोषकारित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुद्रजन्तुविशेषः । गर्हभिका-
 रोगः । इति मेदिनी । ने । १६ ॥ (अस्य लक्षणं
 यथा,—
 “सा विद्या वातपित्ताभ्यां ताम्यामेव च गर्हभी ।
 मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥”
 इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)
 अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (सुद्रकटीभेदः । यथाह सुश्रुतः ।
 “पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
 पञ्चालकः पाकमतस्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्हभी ॥”)
 गर्ह, क लिप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट् ।) क, गर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
 गर्हः, पुं, (गर्हते इति । गर्ह + भावे घञ् ।) स्पृष्टा ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्हभाखट्वञ्चः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गर्हनः, त्रि, (गर्हति स्पृहयतीति । गृध् + “जु-
 चङ्कम्यदन्त्यस्यगृहीति ।” ३ । २ । १५० ।
 इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ॥
 ग(र्व)ब्धे, त् क ड हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः ।
 ड, गर्वयते गर्वापयते धनेर्नोचः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 ग(र्व)ब्धे, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-
 सकं-सेट् ।) गर्वति । इति दुर्गादासः ॥
 ग(र्व)ब्धे, पुं, (गर्व + भावे अप् । यद्वा, गिरति
 मदमिति । ग निगरणे + “कृष्णशूलिकली वः ।”
 उणां । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः ।
 दर्पाध्यादन्तगर्वधातोर्भावेऽलप्रत्ययः ॥ इति सुम्भ-
 बोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
 “यदि दुःस्थो न रञ्जेत् भरतो राज्यमुत्तमम् ।
 प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्व(र्व)णं च विशेषतः ॥”)

गर्भः, पुं, (गीर्घते जीवसञ्चितकर्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिवलात् जठरगङ्गरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ । गु+ "अर्त्तिगर्भां भन् ।" उणां । ३ । १५२ । इति कर्मणि भन् ।) भूयः । तद्विवरणं यथा,—

"स्वर्गाच्च नरकान्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि । नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत् । कलनं बुद्धद्वयं ततः पेशीत्वमेव च । पेश्यापलसमोऽङ्गः स्यादङ्गुरस्तत उच्यते ॥ अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामतुलांशकात् । उपाङ्गान्यङ्गुलीनेचनासास्यश्रवणानि च ॥ प्ररोहं यान्ति चाङ्गैश्चतुर्भिर्नखादिकम् । त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥ नरञ्चाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते । ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥ बालत्वन् कुमारत्वं यौवनं दृढतामपि । ततश्च मरणं तत्तद्धर्ममाप्नोति मानवः ॥ एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रम्यते घटियन्वत् ॥" इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—
"गर्भाश्रयगतं शुक्रमार्तवं जीवसंज्ञकम् । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥ कालेन वर्द्धितो गर्भो यदङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स सुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥" तद्व्यप्रकृतिर्यथा,—
"यदा नार्थावपेतायां वृषस्तन्तो कयचन । सुचन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्यस्तत्र जायते ॥ ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् । चार्त्तवं वायुरादाय कुचौ गर्भं करोति हि ॥ मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः । करणं जायते तस्या वर्जितं पैटकेर्गुणैः ॥" इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—
"भुजोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् । द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित् कश्चिच्छरीरपरिवर्तितकुजदेहः ॥ एकेन कश्चिदपरन्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिद्वाङ्मुखोऽन्यः । "प्रार्थापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यदधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिषोऽथ बीज-स्तोवृहवाहुचरणैः शिरसा च योनौ । सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सकीलो दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो योनौ स्थितः सपरिचः परिषेण तुल्यः ॥" * ॥

गर्भेनाश्लक्षणादि ।
"अपविद्धशिरा वा तु प्रीताङ्गी निरपन्नपा । नीलोद्भवशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ सानसामनुभिर्मानुषरुपतापैः प्रपीडितः । गर्भो व्यापद्यते कुचौ आधिभिश्च प्रपीडितः ॥" * ॥

अन्तर्हृतगर्भलक्षणं यथा,—
"गर्भास्यन्दनमाधीनां प्रणाशः श्वावर्णता । भवेदुच्छ्वासपूतत्वं शोथश्चान्तर्हृते शिशौ ॥" इति माधवकरः ॥ * ॥
("कामान्धियुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते नार्थाः सञ्जातो बाल उच्यते ॥ आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिक्ये भवेत् । नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेथ्वरी ॥" इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्मलेशचोदितः । गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादभिरिवारणौ ॥ बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः । मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुचौ विवर्द्धते ॥ तेजो यथाकर्षणीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् । नेत्यनं दृश्यते गच्छत् सत्वो गर्भाश्रयं तथा ॥ कारणावुविधावित्वात् कार्याणां तत्स्वभावता । नानायोग्यावृत्तीः सत्वो धत्तेऽतो इतलोहवत् ॥ अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याच्चायते पुमान् । रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये स्त्रीवः शुक्रार्त्तवे पुनः ॥ वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं वङ्गपत्यता । विद्योनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ "पूर्णवोदश्रवणा स्त्री पूर्णविशेन सङ्गता । शुद्धे गर्भाश्रये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ बीज्यवन्तं सुतं स्रते ततो न्यूनाव्ययोः पुनः । रोग्यत्वायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥" "शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वच्छं सरक्तं मिथुनं मिथः । स्त्रेहेः पुंसवनेः स्निग्धं शुद्धशीलितवस्तकम् ॥ नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतः । नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ॥ "मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः । ईधत् क्षणं विगन्धश्च वायुयोनिमुखाद्भुदेत् ॥ ततः पुष्ये क्षणादेव कल्याणधायिनीत्राहम् । सञ्जालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥ क्षीरेयथावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् । पूर्णं शरावे हस्ते वा सञ्जीतव्रजचारिणी । चतुर्थेऽङ्गिततः स्नात्वा शुक्तमाल्याम्बरा शुचिः ॥ इच्छन्ती भर्तुसङ्गं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् । ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रश्च निन्दिताः ॥ एकादशी च शुभास्तु स्यात् पुत्रीऽन्यास्तु कन्यका । उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् । अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ॥ सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः । दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ इच्छेतां घाट्यं पुत्रं तदुपचरितांश्च तौ । चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ कर्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाश्रितः । तैलमाषोत्तराहारा तत्र सन्तं प्रयोजयेत् ॥ अहिरसि आयुरसि सन्तैः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम् । दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ब्रह्मा दृष्ट्वातिविष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ भिन्नावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ सान्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां सुदन्तौ ।
उत्ताना तन्मना योषितु तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः । तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः । लिङ्गान्तु सद्यो गर्भाया योण्यां बीजस्य संग्रहः ॥ तन्निर्गुलं स्फुरणं शुक्रासानुवन्धनम् । हृदयस्यन्दनं तन्ना तृङ्गलानिलोमहर्षणम् ॥ अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कलली भवेत् । गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ वली पुरुषकारो हि देवमप्यतिवर्त्तते । पुष्ये पुरुषकं हेमं राजतं वाय वायसम् ॥ कृत्वामिवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं प्रिवेत् । गोरदण्डमपामार्गं जीवकर्मभैर्यकान् ॥ प्रिवेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसप्तसप्तः । क्षीरेण श्वेतदृढतीक्ष्णं नासापुटे स्वयम् ॥ पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहित्वाञ्छया । पयसा लक्षणमूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ नासवास्त्रेण वा पीतं वटश्ङ्गाष्टकन्तथा । ओषधीर्जोवनीयाश्च बाह्यान्तरपयो जयेत् ॥ उपचारः प्रियहितैर्भर्त्ता भव्यैश्च गर्भधृक् । नवनीतदृष्टक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ अतिव्यायमायासं भारं प्रावरणं गुरु । अकालजागरस्वप्रकटितोत्कटकासनम् ॥ शोकक्रोधभयोद्वेगवैराग्यद्विधारणम् । उपवासाध्वती क्ष्णोष्णगुरुविष्टमिभोजनम् ॥ रक्तं निरसनं श्वभ्रूपेक्षां मयमाभिषम् । उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्यजेत् ॥ तथा रक्तसुतिं शुद्धिं वस्त्रिमासासतोऽष्टमात् । रमिर्गर्भः सवेदामः कुचौ शुष्येत् भ्रियेत वा ॥ वातलैश्च भवेद्गर्भः कुजाव्यजडवामनः । पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफा-
स्मिः ॥

वार्धोऽस्यास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् । द्वितीये मासि कललाङ्गनः पेश्यधवावुर्दम् । पुंस्त्रीक्षीवाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ॥ व्यक्तीभवति मासेऽथ तृतीये गात्रपञ्चकम् । मृद्धां द्वे सकृन्नी बाहू सर्व्वस्यचाङ्गजम् च । सममेव हि मृद्धां द्वौर्वाङ्गं च सुखदुःखयोः ॥ गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निवध्यते । यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्या ॥ चतुर्थे व्यक्तताङ्गानाश्चेतनायाश्च पञ्चमे । षष्ठे स्नायुशिरारोम-बल-वर्ण-नख-त्वचाम् ॥ सर्व्वैः सञ्जासम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे । गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ॥ कण्डं विदाहं कुर्वन्ति गर्भेऽन्याः किंकिशानि च । नवनीतं हितन्त्रं कोलासुमधुरौषधः ॥ सिद्धमल्पपटुस्त्रेहं लघुखाड्यं च भोजनम् ॥ चन्दनोष्णैरकल्केन लिम्बिदूस्त्रेहोदरम् । ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ तेन तौ स्वानसुदितौ तत्र जातो न जीवति । शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारीसंयुक्ता भवेत् ॥

गर्भः

गर्भः

गर्भः

क्षीरपेया च पेयाश्च सृष्टान्वासनं दृष्टम् ।
 मधुरैः साधितं शुद्धैः पुराणश्रुतस्तथा ॥
 शुक्लमूलककोलाश्वकपाथेण प्रशस्यते ।
 शताङ्गकल्कितो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
 तस्मिन्लिकाहयातेऽपि कालः स्मृतेरतः परम् ।
 वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
 शूलश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
 बहुस्नेहा यवार्गवा पूर्वोक्तश्चातुवासनम् ॥
 तत एव पिबुच्चास्या योनौ नित्यं निद्रापयेत् ।
 वातघ्नपत्रभङ्गाभः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
 निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत् पार्श्वचेष्टिनी ॥
 पुनर्नामदोहदप्रन्नरता पुंस्त्वप्रदर्शिनी ।
 उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भं च परिमण्डले ॥
 पुत्रं स्मृतेऽन्यथा कन्या या चेच्छति वृषज्जतिम् ।
 नृववादिचगान्धर्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
 लीवं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
 यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
 प्राक् चैव नवमान्मासात् स्तुतिका गृहमाश्रयेत् ।
 देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
 तत्रोदीक्षेत सा स्तुतिं स्तुतिका परिवारिता ।
 अथ श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिप्यतात्कालम् ॥
 अथो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमृज्जता ।
 वेदनोरुदरकटीपृष्ठहृदस्तिवंचये ॥
 योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्त्रवणानि च ।
 आवीनामगुजन्मातस्ततो गर्भोदकसुतिः ॥
 अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 हस्तस्यपुनर्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णामुसेचिताम् ॥
 पाययेत् सृष्टां पेयां तनौ भूषयन् स्थिताम् ।
 आमुपसक्थिसुतानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ॥
 अधोनाभेर्विन्दद्वीयात् कारयेज्जन्मचक्रमम् ।
 गर्भः प्रयागवागेवन्तस्त्रिजं हृदिमोक्षतः ॥
 आविश्य जठरं गर्भो वस्त्ररूपरि तिष्ठति ।
 आथो हि त्वरयन्त्येनां खड्गमारोपयेत्ततः ॥
 अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
 हृदपूर्वं प्रवाहेत् वाट्माप्रसवाच्च सा ॥
 हर्षयेत्तां सुहुः पुत्रजन्मशब्दजलनिलैः ।
 प्रयायान्ति तथाप्राणाः स्तुतिक्लेशावसाहिताः ॥
 घृपयेज्जन्मसङ्गे तु योनिं कृष्णाक्षिकचुकैः ।
 हिरण्यपुष्पीमूलश्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
 सुवर्चलां विश्रव्य वा जरायुपतनेऽपि च ।
 कायेमेतत् तथोत्तुचिष्य बाह्योरेनां विकस्ययेत् ॥
 कटीमाकोटयेत् पाष्ण्यां स्फिचौ गाढं निपी-
 ष्येत् ।
 तासु कण्ठं सुशुद्धेयया नृद्धिं दद्यात् सुहीपयः ॥
 भूर्जलाङ्गलिकीतुष्वी सर्पलकुष्ठसर्पपैः ।
 पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
 कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डनं पाययेत् ।
 यूपेण वा कुलस्थानां विवर्जयेत्तद्वेन वा ॥
 शलाकासर्पपाज्जजीशियुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
 कृद्धिं कुष्ठमदनैर्मूत्रं क्षीरं च सार्षपम् ॥
 तैलं सिद्धं हितं पायौ योऽन्यां वाप्यनुवासनम् ।

श्रुतपुण्या वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
 निरुहः पातयव्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
 तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्याव्याशु तज्जयात् ।
 कुशला पाणिनाक्तेन हरेत्कृष्णनखेन वा ।
 सुक्तगर्भा परां योनिं तैलेनाङ्गच मर्दयेत् ॥
 मकलाख्ये शिरोवस्ति कोष्ठशूले तु पाययेत् ।
 सचूर्णितं यवचारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
 धान्याम्बु वा गुडयोषज्जिजातकरजोऽन्वितम् ॥
 इति वामटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुण्याणि चैव हि ।
 नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
 द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
 तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
 पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
 सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
 नवमे विविधानानि दशमे दोहदन्तथा ।
 मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
 यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दाद्विषमरः ।
 वर्जयेद्द्विदलानानि विदाहीनि गुरुणि च ॥
 अम्बानि सोष्णक्षीराणि गुञ्जिणीनां विवर्जयेत् ।
 स्तुतिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
 रसोनश्च पलाण्डश्च सन्त्यक्तो गुञ्जिणीस्त्रिया ।
 शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
 पथे हितानि चैतानि गुञ्जिणीनां सदा भिषक् ।
 आयामं मैथुनं रोषं शौथैश्चक्रमणन्तथा ॥
 वर्जयेद्गुञ्जिणीनाश्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
 अथोपपन्नं विहितमपि स्त्रीयाचारेण पञ्च-
 मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
 र्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
 पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो
 जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
 तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
 अध्यायः ॥ *

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
 तदा मधुकण्ड्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
 पयसा लोडितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
 द्वितीये मासि चलिते नृणाले नागकेशरम् ॥
 तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
 तदा मधुककीडनु शर्करां पयसा पिबेत् ॥
 चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
 ज्वरेण स्त्रीणां यदि गर्भश्चलते तदोशीरचन्दन-
 नागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाय-
 येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाडिमी-
 पत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
 मासि गैरिकं कृष्णवृत्तिकां गोमयभस्म उदकं
 परिसृतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
 सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापङ्कचनसुशीरं मधुरं
 प्रापयेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाश्च

सह दुग्धेन पीतवतीनाश्चलिते गर्भे स्त्रीणां
 सुखं सम्पद्यते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
 हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा
 नामोपचाशतमोऽध्यायः ॥ *

“नरो धातुवलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
 तस्माच्च मैथुनात् सन्ध्याजायते गर्भसम्भवः ॥
 हारीत उवाच ।

संयोगेन विना प्राज्ञः कथं गर्भो न जायते ।
 संयोगेन विना पुष्यं फलं वा न कथं भवेत् ॥
 वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
 एतत् पृथो महाचार्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाश्च वल्लीनां स्थावराणाश्च पुत्तकः ।
 तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
 न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते शृणु पुत्तकः ।
 स्थावराणाश्च सर्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
 निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वाप्तिशक्तिर्महासते ॥
 तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
 आम्बपुष्यं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
 स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाऽगमिन्त्रियं नरे ॥
 तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
 प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललश्च यत् ॥
 जायते बहुदाकारं शोणितश्च दशाहनि ।
 घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
 मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
 पञ्चाशद्विसे प्राप्ते अङ्गुराणाश्च सम्भवः ॥
 मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तते ।
 सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
 चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
 पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
 अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्त्तते ।
 मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
 जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
 दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
 अथ दोषवलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
 वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
 प्रसूतये वायथ तन्मर्मे बालः प्रदृश्यते ॥
 इति हारीते शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*

“यथा लोहस्य निम्बो निषिक्तो विष्वक्विग्रहम् ।
 उपैति तद्विजानीहि गर्भं जीवप्रवेशनम् ॥”
 सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ मे । ३ ॥
 मध्यम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
 “केतकगर्भं गन्धादरेण दूरादमी इतसुपेताः ॥”)
 अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-
 देशः । यथा,—

“भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
 तावन्नर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गर्भपा

(आभ्यन्तरिकवस्तुमात्रम् । यथा, गोः रामा-
यणे । ४।२७।३।

“अष्टमासपुत्रं गर्भं भास्करस्य गमस्तिभिः ।

रसं सर्वसमुद्राणां दौः प्रसूते रसायनम् ॥”)

गर्भकं, स्त्री, (गर्भ + संज्ञायां कन् । यद्वा चन्द्रस्य
गर्भद्वयमिव कायतीति । कै + कः ।) रजनीन्द्रम् ।

इति हेमचन्द्रः । २।५८॥ इदं रात्रि इति भाषा ॥

गर्भकः, पुं, (गर्भं केशगर्भं केशमध्ये इति यावत्
कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थः । यद्वा गर्भ इव

प्रतिक्रतिः । “इवे प्रतिक्रतौ” ५।३।६६।

इति कन् ।) केशमध्ये स्थितमाल्यम् । इत्यमरः ।

२।७।३३५। खोपार माला इति भाषा ॥

गर्भकरः, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति
व्यवहारयोगेन इति । क + टः ।) पुत्रजीव-

वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भघातिनी, स्त्री, (गर्भं घातयति स्त्रायतीति ।
हन् + णिच् + णिनिः डीप् च ।) लाङ्गलिका-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गर्भण्डः, पुं, (गर्भस्य अण्ड इव । शकन्वादि-
त्वात् अकारलोपे साधुः ।) नाभिगुडकः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिर गोड इति भाषा ॥

गर्भदं, पुं, (गर्भं ददाति उत्पदायति व्यव-
हारेणेति । दा + कः ।) पुत्रजीववृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति । दा + टच् डीप् ।)
क्षुपविशेषः । गर्भदा इति ख्याता । तत्पठ्यायः ।

पुत्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ सृष्टिप्रदा ५

प्राणिमाता ६ तापसदुमसन्निभा ७ । अस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । नारीपुण्यादिदोषपित्त-

दाहश्रमनाशित्वम् । गर्भसम्भूतिदातृत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गर्भनुत्, [द] पुं, (गर्भं नुदति प्रेरयति नाशयती-
त्यर्थः । नुद् + क्तिप् ।) कलिकारीवृक्षः । इति

भावप्रकाशः ॥ विषलाङ्गलिया इति भाषा ॥

गर्भपाकी, [न्] पुं, (गर्भस्य पाकः परिपाकः
परिणतिरित्यर्थः साध्यतयास्यस्य इति इनिः ।)

घटिकत्रीहिः । इति हेमचन्द्रः । ४।२३४ ॥

षेठे धान इति भाषा ॥

गर्भपातः, पुं, (गर्भस्य पातः पतनं विच्युति-
रित्यर्थः ।) पञ्चमषष्ठमासीयस्य कठिनशरीरस्य

गर्भस्य पतनम् । (यथा, माधवकरोक्तवैद्यके ।

“आ चतुर्थ्यात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविच्युतिः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥”

तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये ।

“गर्भपातनिमित्तञ्च शोणितानि सवाच यः ।

अभिघातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानकः ॥”)

अस्य प्रमाणं हि विशेषतो गर्भसावशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्भपातकः, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति ।

पतु + णिच् + क्तुल् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः ।

इति जटाधरः ॥

गर्भपातनः, पुं, (गर्भं पातयतीति । पतु + णिच् +

क्तृल् इति लुः ।) शीटाकरञ्जः । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भश

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन + संज्ञायां डीप् ।
गौरादित्वादित्येके ।) कलिकारीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति । पतु + णिच्
+ णिनिः । स्त्रियां डीप् ।) विशल्यावृक्षः । इति

जटाधरः ॥

गर्भरूपः, त्रि, (गर्भं देहकोषे रूपं लावण्या-
दिकं यस्य । यद्वा गीर्यते निगीर्यते प्रका-

श्यते रूपं यस्मात् । तारुण्यप्रभावादिति

यावत् ।) तरुणः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्याः अस्यां वा ।

अस्तार्थं मनुष्यः । मस्य वलम् ।) अन्तरापत्न्या ।

(यथा, महाभारते । ३।१३४।१७ ।

“दशैव मासान् विभति गर्भवत्यः ।

दशैरका दशदाशा दशार्हाः ॥”)

तत्पठ्यायः । अन्तर्जनी २ गुर्विणी ३ गर्भिणी ४

ससत्त्वा ५ आपन्नसत्त्वा ६ दोहदवती ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ उदरिणी ८ गुर्वी ९ ।

इति हेमचन्द्रः । ३।२०२ ॥ अथ सद्योगहीत-

गर्भाया लक्षणम् । यथा,—

“शुक्रशोणितयोर्वैर्नरसावोऽथ अमोद्भवः ॥

सावसादः पिपासा च ग्लानिः स्फुर्त्तिर्भगं भवेत् ॥”

तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम् । यथा,—

“स्तनयोर्मुखकाष्ठां स्यात् रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपद्माणि चाप्यस्याः संमौल्यन्ते विशेषतः ॥

कर्दयेत् पक्षमुक्तापि गन्धादुद्भिजतेऽभुभात् ।

असेकः सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥” * ॥

पुत्रगर्भवत्या लक्षणम् । यथा,—

“पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्था मासि द्वितीयके ।

गर्भा गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु ॥

दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणरुने ।

दक्षिणारुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता ॥

पुत्रामधेयद्रव्येषु खप्रेष्वपि मनोरथः ।

आस्त्रादि फलमाप्नोति खप्रेषु कमलादि च ॥” * ॥

कन्यागर्भवतीलक्षणम् । यथा,—

“कन्यागर्भवतीगर्भे पेशीं मासि द्वितीयके ।

पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमवेचते ॥” * ॥

नपुंसकगर्भवतीलक्षणम् । यथा,—

“नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽद्वैदादतिः ।

उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गर्भश्या, स्त्री, (गर्भं गर्भगता वा श्येव । गर्भ-

गतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थः ।) गर्भोत्-

पत्तिस्थानम् । तत्तु पिताशयप्रकाशययोर्भध्यवर्त्ति ।

तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे ।

“शङ्कनाभ्याकृतियोनिरावर्त्ता सा च कीर्त्तिता ।

तस्यास्तुतीये त्वावर्त्तं गर्भश्या प्रकीर्त्तिता ॥

यथा रोहितमत्स्यस्य सुखं भवति रूपतः ।

तत् संस्थाञ्च तथारूपां गर्भश्यां विदुर्बुधाः ॥”

(यथा, वेणीसंहारे । ३ ये अङ्गे ।

“यो यः शब्दं विभक्तिं खभुजगुरुमदात् पाख-

वीनां चक्षुषां

गर्भसा

यो यः पाखालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भश्या
गतो वा ॥”)

गर्भसावः, पुं, (गर्भस्य सावश्रुतिः पात इत्यर्थः ।)
गर्भपातः । चतुर्थमासपथ्यन्तं शोणितरूप-

गर्भस्य सवणम् । पेटखसा इति भाषा ॥ तस्या-

शौचं यथा,—

“यदि गर्भो विपदेत सवते वापि योजितः ।

यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सतकम् ॥

इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥

“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भसावे विदध्यति ॥”

इति मनुः । ५।६६ ॥ * ॥

“अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-

संस्वः ।

तदा माससमैस्त्रासामशौचं दिवसैः स्तुतम् ॥

अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भसावाच्च वा ततः ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥

(“अन्तराजन्मरणे शेषाहोभिर्विदध्यति ।

गर्भसावे मासतुल्या निशाः शुद्धेऽसु कारणम् ॥

इति याज्ञवल्क्यः । ३।२० ॥

अन्यत् अशौचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ गर्भसावनिदानलक्षणम् ।

“भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाश्रननिषेवणात् ।

गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥

आ चतुर्थ्यात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनादौः

पक्वं दुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

मूत्रः करोति पवनः खलु मूत्रगर्भं

शूलञ्च योनिजठरादिषु सूत्रसङ्गमम् ॥”

इति माधवकरः ॥

अथ गर्भसावपातयोर्निदानमाह ।

“ग्राम्यधर्माध्वगमनयानस्खलनपीडनैः ।

ज्वरोपवासीतपतनप्रहाराजीर्णघावनैः ॥

वमनाच्च विरेकाच्च कुन्यानाम्नपातनात् ।

तीक्ष्णधारेणकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् ।

वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाङ्गनात् ॥

गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥”

गर्भपातनात् नियमेन गर्भपातनशूलं

तस्मात् ॥ गर्भस्य सावपातयोः पूर्वस्वरूपमात्रं

गर्भपततीत्यादि । पतति सावेण पातनं वा

पतिष्यति ॥ * ॥

सावपातयोरवधिमाह ।

आ चतुर्थ्यात्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥

आ चतुर्थ्यात् मासात् चतुर्थमासपथ्यन्तं

गर्भस्य विद्रवः शोणितरूपः । गर्भः सपिण्डः

शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य

कठिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य

दर्शयति ।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनादौः

पक्वं दुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

गर्भाधा

यथा वृत्तलम् पक्वं फलं अभिघातेनाकाल
एव पतति तथा गर्भोऽपि भिघातादिनाऽकालेऽपि
पतति ॥ * ॥

अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
गुर्विण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि सुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धसुतप्लादि शृतं पिबेत् ॥
उत्पलादिगणमाह ।
उत्पलं नीलमारक्तं कङ्कारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्बोजञ्च मधुकसुतप्लादिरयं गणः ॥
संशीलितो हरत्वेव दाहं लघ्नां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूच्छाञ्च तथा कृदिमरोचकम् ॥ * ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
प्रसंसमाने गर्भे स्यादाहं शूलञ्च पार्श्वयोः ।
एष्टवत् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गञ्च जायते ॥
प्रसंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवानाह ।
स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाप्रयादौ तु चोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।
स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
कुशकाशोरुक्काणां मूलेर्गोचुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकसुतान् सङ्घं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विण्यां वेदनापहम् ।
अन्नानः पुष्यजातिः । अयं वाणपुष्यं इति
गौडादौ प्रसिद्धः । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भसावी, [न] पुं, (गर्भं उदरस्थिषु साव-
यति विद्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + सु + शिच्
+ "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति
गर्भगारं, स्त्री, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्य-
न्तरवर्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः ।
प्रयनगृहम् । गृहान्तर्गृहं इत्येके । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ ।
२ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७ । ७१ ।
"साप्यहमौ समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ॥" * ॥
गर्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रय-
शिशीरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राज-

गर्भाधानं, स्त्री, (गर्भं आधीयतेनेनेति । आ +
संस्कारः । लुट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथम-
"गर्भाधानस्य" । यथा,—
कृतौ कृतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्योक्तः ।
इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः । "कृतुस्नानादूर्ध्वं
निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः
सर्गः सुवेशः मन्त्रेण स्त्र्यार्थं दत्त्वा पूर्वामि-
सुखोपविष्टायाञ्च बध्ना दक्षिणहस्तेनोपस्थं

गर्भाधा

सृष्टुं मलं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं सृष्टुं
मलं जपेत् । ततो भार्यामुपेयात् ।" इति भव-
देवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनञ्चादि यथा,—
"ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेदतौ ॥"

पर्वारण्याह विष्णुपुराणम् ।
"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या पूर्णिमा ।
पर्वारण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"
शौनकः ।

"पुनश्चत्राणि चैतानि तिथौ हस्तः पुनर्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपञ्चैवातुराधावाङ्माश्वशुक् ॥"
अन्यच्च । [पुष्यञ्च ।

"हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्तकचित्राहविशाखशतवर्जिते ।
मे पुंग्रहाहे स्त्रीशुद्धा फलवन्मनमियते ॥

पुष्यार्कचन्द्रशिवम्भुजपुनर्वसुः स्या-
दाषाढयुग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च मेघे ॥

नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रित्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

स्त्रीणामृतुर्भवति षोडशवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाचतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विधमासु नार्यः
कुर्थाद्विवेकमय तासपि पर्ववर्जम् ॥

मूलर्चं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेयते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्यः
शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।

"प्रथमेऽहनि चाखाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥"
एवं धर्मशास्त्रेऽपि । यथा,—

"भर्तुः सृष्ट्या चतुर्थेऽहनि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्यादेव पित्रे च कर्मणि ॥"
यथा, याज्ञवल्क्यः ।

"एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलाञ्च वर्ज-
येत् ।

शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्ष्यं जनयेत् पुमान् ॥"
चामां आहारलावणादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।

"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्मादयुग्मासु पुत्रार्थो संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥"
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)

श्वच्च ।
"युग्मायामपि रात्रौ चेत् शीणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवङ्गवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥

कन्येवायुग्मरात्रौ च प्राध्यायं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशीणितयोर्धतः ॥

पौडा राशौ भौमदृष्टे शृङ्गाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।

गर्भाधा

चंद्रशे शान्तं यच्च रक्तं जवामं
तत्रार्थं वेदनागन्वहीनम् ॥"

गर्भयोग्यर्तुनिरूपणम् ॥
"प्रापासंयुतमध्यगेषु दिनकृतलयचपास्वामिषु
तद्गुणेषु शुभोज्झितेषु विकुञ्जि क्षिप्त्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्यायत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशाखगण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामादं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्धम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोडशाहं कृतौ व्रजेत् ॥"
अशक्तौ तु भुजबलभीमे ।

"अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामादं पित्रश्चिन्मलगम् ।
गण्डं दण्डत्रयं स्यात् सन्ध्याकार्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षे चैत् पूर्णषोडशवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥

अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनैर्धमं स्मृतम् ।
मासेऽश्विः सितकुजगुरुरविशनि सौम्यलपप्रशीनैः ।
कलुषैः पौडा गर्भस्य पीडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥

कालुष्यं मासेऽश्वेन पापग्रहयोगशुच्युद्गृहस्थिति-
नीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेऽश्वजन्मनञ्च
पापग्रहयोगः पौडा येषां जन्मर्चाणि । १६ ।

३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ ।
मासेऽश्वान्तादौ कृते न गर्भपीडा ॥

अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।
"विवाहलभं विधमर्चसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलयात् ।
स्त्र्यादियहाणामवलोक्य वीर्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।

"यदा कृतुमती भवति उपरतशोणिता तदा
सम्भवकालः । कृतुः प्रजाजननयोग्यकालः ।
तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यं अङ्गव्येतः
प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥

"कृतुमतीन् वीर्यं सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भूणहृत्वाहतादृतौ ॥"
ज्योतिषे ।

"ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेदतौ ॥"
विष्णुपुराणम् ।

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या पूर्णिमा ।
पर्वारण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥"
याज्ञवल्क्यः ।

"षोडशर्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोडशाहो राजात्मककालस्य सावगत्वात्
पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त-
त्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥

तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽहमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥

अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽष्टप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥
श्वमेनः शुभं प्राति वीजगर्भसमुद्भवम् ॥

गर्भाधा

चतुर्थे सन्दते ततः इति वचनात् सन्दनात् पूर्वं
तृतीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य
सौरले चान्दले वा निषेकमासस्यापि तथात्वे
तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भ-
सन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् ।
तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा
च । अह्न्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौच-
व्यपगमे नामधेयमिति विष्णुस्मृतात् सूतकोत्तर-
दिनपरमेकादशपदम् ।

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाव्याप्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिन-
घटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो
दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविवे-
चनञ्च सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पिता-
महः ।

“विवाहादौ सूतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।”

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।

“गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीव्यकाः ।”

गोभिलः । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिस्पृशेत्
विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनी
च समाप्य ऋचौ सम्भवतः ॥ कुतस्मिन्देशस्य
सथेन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय
दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति
मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-
मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति
न्यायात् पाठानन्तरं स्पृशः । न तु भवदेव-
भङ्गोक्तं स्पृशन् जपतीति । ऋचौ समाप्यैव
संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेवजपः । देवलः ।
‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव
कर्तव्यानि । कृन्दोऽपपरिश्रमः ।

“विवाहादिः कर्मगणौ य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥”

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आहुं
न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहुनेन कृतेन सर्वान्ति
आहुवन्तीति । अन्तश्शब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः
पठ इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ।
ततश्च विशेषणीपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन
ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । यत्तु ।

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

क्षेत्रं पुंसवने चैव आहुं कर्माहुमेव च ॥”

इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहुं कर्माहुमेव
विहितं तच्छब्दोऽग्रेतरपरं अतएव भवदेवभङ्गे-
नापि न लिखितम् । अत्र आहुतीतरगमनेऽपि
न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । नित्ये नान्दी-
मुख्याहुं कृते दारादवर्जनम् । इति वचनान्त-
राच्च ।” इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * (निषेकादन्तरं
यद्यन्वासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यह्नं
भवति तदुक्तं यथा, बृहज्जातके निषेकाध्याये ।

गर्भिणी

“कलनं कठिनं हस्तादस्थित्वयोमचेतनाः ।

अश्रुनोद्वेगस्तिस्र मासेष्वीशाः क्रमादमी ॥

भृग्वारेज्यार्कचन्द्रार्कैश्चाङ्गैश्चाजिवाकराः ।

मासेषु पीडिते गर्भरोगः पुष्टिश्च सज्जले ॥”

अस्यार्थः । प्रथमे मासि कलनं शुक्रशोणित-
मिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः । द्वितीये कठिनं
मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः
कुजः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः ।
चतुर्थे अश्रुतुत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्यः । पञ्चमे
त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशचन्द्रः । षष्ठे रोमोत्पत्ति-
स्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो
बुधः । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलय-
पतिः स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीशचन्द्रः ।
दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधान-
काले उक्तग्रहे पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भ-
पातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥

“जनवोऽश्ववर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तवालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विका-
रेणोपस्थयां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरु-
षस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥

गर्भाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति । आ + शी +
अधिकरणे अप् । गर्भस्य भूणस्य आशयः
शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेष्टितो
गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः । २। ६। ३८ ॥
गर्भशय्या । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, महा-
भारते । १४। १८। ५ ।

“शुक्रं शोणितसंख्यं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।

क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥”

“पूर्णवोऽश्ववर्षा स्त्री पूर्णचिंशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गं रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाव्ययोः पुनः ।

रोग्यव्यायुरध्वयो वा गर्भो भवति नैव वा ॥”

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।)

गर्भजननमासादष्टममासः । तत्पर्यायः । देव-

मासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ।

२ । ३६ ।

“गर्भाष्टमेऽह्ने कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भाष्टकादशे रात्रौ गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥”

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्थस्याम् । गर्भ + “अत

इतिठनौ ।” ५। २। ११५ । इति इति ततो

डीप् ।) गर्भवती । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

पौयाति इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११४ ।

“सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणीं गर्भिणींस्तथा ।

अतिथिभ्योऽग्न्य एवैतान् भोजयेद्विचारयन् ॥”

अस्याः कर्तव्यतामाह कथ्यपः । यथा,—

“गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहम्मादिरोहणम् ।

यायाम् शीघ्रगमनं शुकटारोहणं त्यजेत् ॥

गर्भिणी

शोकं रक्तविमोचश्च साध्वसं कुकुटाशनम् ।
यवायश्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥”

तथा, मदनरत्ने स्कान्दे ।

“हरिद्रां कुङ्कुमचैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।

कूर्पासकश्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥

केशसंस्कारकवरौकरकण्यविभूषणम् ।

भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ।”

बृहस्पतिरप्याह ।

“चतुर्थे मासि षष्ठे वाऽष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा तथा विर्वज्या स्यादावापि तु विशेषतः ॥”

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः ।

“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरुध्यं मरणं वापि तस्मादकार्यं प्रियं स्त्रिया ॥”

आश्वलायनः ।

“वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।

आहुश्च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥”

कालविधाने सुहृन्दीपिकायाम् ।

“चौरं श्वानुगमनं नखकननञ्च

युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।

उद्वाहमौपनयनं जलधेञ्च गाह-

मायुः क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥”

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

“दहनं वपनञ्चैव चौरं वै गिरिरोहणम् ।

नाव आरोहणञ्चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥”

गर्भिण्या यद्यन्तु लक्षणं जायते तदाह—

“चामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाऽर्द्धिरोचकः ।

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।

अम्ब्रेता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ क्षण्णचुको ।

पादशोफो विदाहोऽन्ये शब्दाश्च विविधात्मिकाः ।

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं शब्दाविधारणम् ॥”

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भिणी विधि-

चिदर्धेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणी विधि-

विधौपचरन्ति कुशलाः ।

तस्यागर्भापत्तेर्देहद्वयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गाणि

समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारासमाधेयं ह्यस्या

ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लिङ्गो-

देशस्तद्व्यथार्त्तवादर्शनेमास्यसंस्वयमनन्नामि-

लाघः कर्द्द्विरोचकोऽन्धकामता शुभगालने

अङ्गाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु

चक्षुषोर्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोडयोः

मण्डलयोश्च कार्णाग्रमथ्यं श्वयथुः पादयोरीन-

लोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति गर्भे प्रका-

गते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदि क्षेत्तस्यै

दद्यादव्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः— सर्वमात्र-

घातकरास्त्वमे भावान्तद्वयथा, इमांश्चाव्यायु-

गुरुणाती क्षणदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चाव्यायु-

दिशन्ति वृद्धाः । देवतारक्षोऽनुचरपरिच्छिन्ना

न रक्तानि वासांसि विभ्रवान्न मदकराणि च

न्यथवहरेन्न यानमधिरोहन् मांसमश्लीयात्

नियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥”

गर्भिणी

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा
गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषण ।
पञ्चमे मासि गर्भस्य सांसृष्टीणि तोषचयो
भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी
कार्ष्णमापद्यते विशेषण ।
षष्ठे मासि गर्भस्य बलवन्तोपचयो भवत्यधिक-
मन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवन्-
हानिमापद्यते विशेषण ।
सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावैराध्यायते सहसा
तस्मात्तदा गर्भिणी सर्वाकारैः क्षान्ततमा
भवति ।
अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता
रसप्रहणोभिः संवाहिनीभिर्महुर्मुहुरोजः पर-
स्परं आददाते गर्भस्य सन्मूर्णत्वात् तस्मात्तदा
गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च
खाना तद्भात्तदा गर्भस्य जल्मव्यापङ्गवत्योजसो-
ऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीच्याष्टमं मासम-
गर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः ।” इति चरके
“लग्नयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्धमस्तथा ।
अग्निपक्षाणि चाप्यस्याः समीप्यन्ते विशेषतः ॥
अकामतच्छ्रद्धयति गत्याद्विजतेऽनुभात् ।
प्रसेकः सदन्नापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥
तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवयसपतर्षमति-
कर्षणं दिवास्त्रपं रात्रिजागरणं श्लोकं यानाद-
रोहणं भवसूक्तकासनं चैकान्ततः स्नेहादि-
क्रियां शोणितभोरुणच्चाकाले वैगविधारणञ्च
न सेवेत ।
शेषाभिधातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते ।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्यस्य प्रपीड्यते ॥”
“इन्द्रियाणांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिक्षति
गर्भिणी ।
गर्भायाधमयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् ॥
सा प्राप्नोद्दौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
अलब्धदौहृदा गर्भं लभेतात्मनि वा भयम् ॥
येषु केचिन्नियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ।
प्राजयेत् सुतस्त्रास्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥
राजसन्दर्शनं यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।
कुर्यान्न मज्झाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥
इन्द्रियपट्टकौशलयभूषणादिषु दौहृदात् ।
अनङ्गा यमं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ॥
आयमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते ॥
सैन्यापतिमायान्तं प्रसूते पार्षदोपमम् ।
दर्शने चालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥
गोपाशांसाग्रने पुत्रं सुयुष्मं धारणात्मकम् ।
गर्भं सोस च बलिनं सर्वज्ञेशसहनृथा ॥
सा हि मे दौहृदाच्छूरं रक्ताचं लोमसंयुतम् ।
साराष्ट्रमोक्षं स्वप्राप्तुं शूरं सज्जनयेत् सुतम् ॥
मायाद्रिकान्तजङ्गले सदा वनचरं सुतम् ।
सर्वपराहितयसनसं नित्यभीतश्च तैत्तिरात् ॥
यानोऽङ्कुषे या नारी सम्प्रधिधाति दौहृदम् ।
पारोराकारायैः सा समानं जनयिष्यति ॥

कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितुं पुनर्भवेत् ।
यथा यथा दैवयोगाद्दौर्हृदं जनयेद्भुदि ॥”
इति सुश्रुते प्राचीरस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।)
क्षीरावीर्यचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षीराद
इति भाषा ॥

गर्भिण्यवेक्षणं, स्त्री, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवे-
क्षणं यत्नेन परिचर्या ।) कुमारभृत्या । गर्भिणी-
परिचर्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री. (गर्भं उपहृत्तीति । उप + हृन् + “सुयजातौ गिनिस्ताच्छेल्ये” ३।२।७८ । इति गिनिः । गर्भं उपघातयतीति । हृन्

+ णिच् णिनिः । इति केचित् ।) व्युत्पत्तौ
 वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति
 सा गौः । गावङ्गाफेला गाव इति भाषा ॥ तत्
 पर्यायः । वेहत २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

गर्भमुत्, स्त्री, (गीर्यते भव्यते प्राकृतैरिति । गृ
निगमणे + "ग्रो सुट् च ।" उणां । १ । ६७ ।
इति उति सुडागमश्च ।) दृग्धाद्यविशेषः ।

इत्यमरो भरतश्च ॥ मयना इति ख्यातः । गङ्गा
गङ्गा इति केचित् ॥ (गीर्ण्यते भक्ष्यते यद्वा
गीर्ण्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेनेनेति । ग + उति
सुट् च ।) स्वर्णम् । नङ् । इति मेदिनी ।
ते । १०७ ॥

गर्भटिका, स्त्री, (गर्भुत इव उतं पञ्चमस्याः ।
 कप् + टाप् + अत इत्वच् । एयोदरात् तकार-
 लोपः ।) त्रीहिमेदः । माडुया इति भाषा ॥
 गर्भकदः २ । इति रत्नमाला ॥

तत्त्वव्यायः । गम्भीरः । इति राज-
गम्भीरिका, स्त्री, (गम्भीरिका + निपातनात् ऊका-
रस्योकारः ।) जरङ्गीट्टम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गर्व, मदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-
सेट् ।) मद इह अहङ्कारः । नीचो गर्वति
सम्यदा । इति दुर्गादासः ॥

गर्भः, पुं, (गर्भं मदे + भावे घञ् । घञि, गिरति
मदमत्तस्यात्मानुसृजितीव इति । गृ निग-
रणे + “कगृगृदृभ्यो वः ।” उणां । १ । १५५ ।
इति वः ।) व्यञ्जकारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२॥

(यथा, रामायण । २ । २१ । १० ।)
 “यदि दुःस्थो न रञ्जेत भरतो राज्यसुत्तमम् ।
 प्राप्य दुर्भनसा वीर । गर्व्यं च विशेषतः ॥”
 ...सर्वसंसारकारणम् ।

अभिमानोऽधिभूतश्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
इति महाभारते आश्वमेधिकापर्व ॥

(अयं हि विमर्शः
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५० ।
“गर्भो मदः प्रभावश्च विद्यासत्कुलतादिजः ।
विद्यासाङ्गदूरावगयादिकत् ॥”)

अच. शकन्वादिनात् अलोपः ।) द्वाः स्थितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५।२।३६।

इति इतच् । यद्वा, गर्व + कर्त्तरि क्तः ।) गर्व-
युक्तः । अहङ्कृतः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ५५ ।

“आविर्भव कुल्लगर्भसुखं नृगाणां
यथं तदयसरगर्वितकृष्णसारम् ॥”)

गर्ह, ड कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-
सकं-सेट् ।) रेफोपधः । ड, गर्हते । कुत्सनं
निन्दा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामयणे ।
२ । ८२ । १० ।

“स वाय्वकलया वाचा कलहं सखरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥”)

गर्ह, कि कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पचे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि, गर्हयति गर्हति ।
इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भागवते । ६।७।१० ।
“

“गह्वरामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥”
तथा, तत्रैव । ४ । ४ । १० ।

“जगहं साधुमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्चमस्तयम् ॥”)

गर्हणं, क्षी, (गर्ह कुत्सने + भावे ल्युट् ।) निन्दा ।
इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥

“गुरोश्च हलः।” ३। ३। १०३। इति स्त्रियां

अः ततश्चाप् ।) निन्दा । इति शुद्धरत्नावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १८७ ।
“कलामृतं जलमर्चां

वन्वन्मपि जीवितयसन्देहम् ।
अङ्गीकरोति कलटा

नततं परपुरुषसंस्तुता ॥”)
 हतं, त्रि, (गर्ह्यते स्त इति । गर्ह + क्त । यद्वा

गर्हा सञ्जाताऽस्य । गर्हा + इतच् ।) निन्दि-
तम् । यथा, चाणक्ये । ५० ।

“अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः ।
अतिदाने बलिर्व्यङ्घः सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥”

निन्दायाम् + “ऋहलोर्यत्” ३।१।१२४।

१।१।५४॥ (यथा, मनुः। ५।१४६।

तां हि विरहेण स्त्री गर्ह्यं कुर्यादुभे कुले ॥”)

८ । इति गिनिः ।) कहदः । इत्यमरः । ३ ।

भक्षे । खावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-

सः ॥ (सावार्थं यथा, कथासरितसागरे ।

ति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यसी ।

क ड सावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
त्वा-अकां-सेट् ।) सावः । लृङ्गात् । क-

मयते रक्षां चतस्रः । इति दुर्गादासः ॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल् + करणे
अप् । यद्वा गीर्यतेनेन । ग + करणे अप् ।)
कण्डः । इत्यमरः । २ । ३ । ८८ ॥ गला
इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
“प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥” * ॥
गलति चरति शालवृक्षादेरिति । गल् + पचा-
द्यच् ।) सर्वरसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
धुना इति भाषा ॥ वाद्यभेदः । (गलति
निःसरति जालादेरिति ।) गङ्कमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति ।
गल् चरणे + क्त्वं ।) गङ्कमत्स्यः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थित-
कम्बलाकृतिमांसम् । तत्पर्यायः । सास्त्रा २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (“सास्त्रा
गोगलकम्बलः ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गल-
रोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गल-
गण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं
लिङ्गमाह ।

“निबद्धः श्वयथुर्यस्य सुष्कवल्ग्वस्ते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥”
निबद्धो डङ्गः अचलो वा । सुष्कवन् अखवत् । गल
इति हनुमन्त्योरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
“महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्त्या गलाश्रयम् ।
सुष्कवल्ग्वस्मानं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥” * ॥
संप्राप्तिमाह ।

“वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मध्ये तु संख्यतयैव मेदः ।
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥”
क्रमशः शूनैः शूनैः । खलिङ्गैः वातकफभेदो-
लक्षणैः ॥ * ॥

वातिकमाह ।

“तीदान्वितः कृष्णशिरावनङ्गः
श्यावारुणो वा पवनान्मकस्तु ।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥”
चिरवृद्धपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः ॥

शैथिल्यमाह ।

“स्थिरः सर्वणो गुरुण्यकण्डुः
श्रीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च वृद्धिं भजते चिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥
साधुर्यसास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ॥”
कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥
प्रलेपः श्लेष्मणा ॥ * ॥

मेदोजमाह ।

“स्थिषो ऋदुः पाक्षुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वितः कण्डयुतो रुजश्च ।
प्रलम्बतेऽलावुवदल्पमूलो
देहासुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ॥”
देहक्षये कार्श्यं क्षयं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः ॥ * ॥

असाध्यमाह ।

“कृच्छ्राच्छतन्तं ऋदुसंज्ञात्
संवत्सरातीतमशोचकार्णम् ।
क्षीणश्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सते ॥” * ॥

अथ गलगण्डचिकित्सा ।

“सर्धपान् शिगुबीजानि शूणबीजातसीधवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणान्नेन पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्तरम् ॥१॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्धपः ॥ २ ॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।
सर्धपा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालावुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् ।
सद्यः स्यान्नलगण्डं पानात् पथ्यानुसेविनाम् ॥४॥
तैलं पिबेच्चान्तवल्ग्विविम्बा
हिंसाज्ज्यावृत्तकपिप्यलीभिः ।
सिद्धं वलाभ्यां सह देवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥

वृत्तकोऽत्र तुणिः । उक्तञ्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा ।
‘तुणिस्तुणी कपीतस्तु नन्दिवृत्तोऽथ वृत्तकः ।’
वलाभ्यां वलातिवलाभ्याम् । अन्तर्तादितैलम् ॥५॥
यवसुन्नपटोलादिकटुश्चात्रभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयेन्नलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥
अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽमुना ।
प्रलेपस्त्वभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्जनैः ॥
प्रच्छन्नानि पक्वना इति लोके । गण्डगोपालिका
गण्डगुया इति लोके प्रसिद्धा आम्रवाटिकायां
सुलभः कीटविशेषः ॥ ७ ॥
लवणं जलकुम्भास्तु कणाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमश्रीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥” * ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः, पुं, (गलं कण्डं गृह्णाति मत्स्यास्या
इति । ग्रह् + अच् । यद्वा गलः मत्स्य-
कण्डो गृह्यतेऽस्मिन् । ग्रह् + अधिकरणे अप् ।)
वृज्जनविशेषः । तत्पर्यायः । मत्स्यवृष्टः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—
“कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावैते गलग्रहाः ॥”
इति मदनरत्ने नारदः ॥

अपि च ।

“आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते ।
गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥”
इति राजमार्तण्डः ॥

(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५
अध्याये ।

“पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥”

“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ॥”

आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने ४८ अध्याये ।

गलग्रहरोगवत् परित्यागाशक्त्वात् प्रीडा-
दायकत्वाच्च लक्षणशक्त्या पोष्यात्मीयजनोऽपि
बोध्यते । यथा, स एव मे गलग्रहः । इति
लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलग्निका, स्त्री, (गलतीति । गल् + गृह् । उणि
त्वात् डीप् । “ग्रहण्यनोर्नित्यम् ॥” ७ । १ ।
८१ । इति नुम् स्वार्थे कन् इत्यञ्च ।) कर्करी ।

खल्यवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ।

(यथा, काशीखण्डे ।

“एषा कार्या च वैशाखे देवे देया गलग्निका ॥”

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्डस्य मेखलेव ।)

गलसूत्रम् । कण्डाभरणविशेषः । तत्पर्यायः ।

सूत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलग्रतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं नियमो
यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलगुहिका, स्त्री, (अल्पा शुद्धा शुद्धिका । अल्प
गलस्य शुद्धिकेव ।) तालूँसुक्ष्मजिह्वा । इत्यञ्च
जिव् इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १६ । ८० ।
“तालूदरं वस्ति शीर्षं चिबुके गलगुहिके ॥”)

तत्पर्यायः । सुधासवा २ घण्टिका ३ लम्बिका
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ रसाङ्गा
प्रतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्विका ८

इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।

“शूलं जतुमणिर्मांससङ्घातो गलगुहिका ॥”

“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले यवतिष्ठति ॥”

आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलगुहिका ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने ४८ अध्याये ।

तच्चिकित्सादिकं यथा,—

“गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ॥

लम्बिका वृद्धते नृणां विज्ञेया गलगुहिका ॥

रुग्णहि चास्य मार्गश्च नेत्रसावः प्रदृश्यते ॥

शिरोऽर्निः श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपच्यते ॥

आशुकारी महाप्राज्ञः शीघ्रं कुर्व्यात् प्रलम्बं ॥

शूलैश्च शुद्धिकां हित्वा कुर्वाद्भिन्नापनं हितम् ॥

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते !
 न गौत्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-
 ऽध्याये ॥

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।)
 कागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रियां
 टाप् ।) अलम्बुधा । इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोङ्कुरो यत्र ।) गल-
 रोधविशेषः । तत्पर्यायः । रोहिणी २ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्वक-
 लक्षणमाह माधवकरः ।
 “गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
 प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
 गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
 र्निहत्यस्त्रुन् याधिरयश्च रोहिणी ॥”

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायु-
 र्यस्य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । गङ्गा-
 देयः २ । इति चिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः
 गलाविल इति च कचित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति श्रमेण विना केवलं भक्षय-
 तीति । गृ + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ ।
 ११७ । इति इन् । गुणः रस्यलत्वञ्च ।) शक्तो-
 ऽयमूर्ध्वो वृषः । गडिया गरु इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३२६ ॥

गलितः, वि, (गल् + क्त ।) पतितः । तत्पर्यायः ।
 वृत्तः २ ध्वस्तः ३ श्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६
 क्षुतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा,
 भागवते । १ । १ । ३ ।
 “निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
 शुकसुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥”)

गल्लः, पुं, (गलतीति । गल् + उन् ।) मणि-
 विशेषः । इति महाभारतम् ॥

गलेगळः, पुं, (गले गळ इव यस्य । अलुक् समासः ।)
 चिकाण्डशेषः । तत्पर्यायः । मर्कटः २ । इति
 गलेलनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।
 अलुक् समासः ।) कागी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गलम्, ड धृल्ले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड,
 गलमति लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः । इति
 र्गोदासः ॥

गला, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः । “पाशा-
 दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) गल-
 समूहः । कण्ठानां समूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥

गलः, पुं, गळः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति
 भाषा ॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गले गळे गळसधिकत्य चातुरी
 यस्याः यस्यां वा । संज्ञात्वान्न कप् ।) उपधान-
 विशेषः । इति जटाधरः ॥ गालवालिशू इति
 भाषा ॥

गल्लकः, पुं, (गल्लमणिविशेषः स इव अर्को दीप्ति-
 र्यस्य ।) चषकः । मयपानपात्रम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारवन्मणिः । इति
 चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५ । ५३ ।

“मसारगल्लर्गसुवर्गरूपौ-
 वञ्जप्रवालस्फटिकैश्च मुखैः ॥”)

गल्ह, ड कृतसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड,
 गल्हते । इति र्गोदासः ॥

गवयः, पुं, (गु ड शब्दे + भावे अप् । गवं शब्दं
 याति प्रप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा ।
 गव + या + कः ।) गलकमलशून्यगोसदृशपशुः ।

(यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ;

“याध्रगोकर्णगवया विजुसुः पृषतैः सह ॥”)

तत्पर्यायः । गवालूकः २ । इति चिकाण्ड-

शेषः ॥ वनगौः ३ बलभद्रः ४ महागलः ५ ।

तन्मांसगुणौ । परुषत्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वत-

पुत्रः । यथा,—

“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।

गयो गवाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

इति रामायणम् ॥

गवधी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा

डीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्यायः । वनधेनुः २

भिक्षुगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् +

अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, स्त्री, महिषशृङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला + कः ।)

वनमहिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (यथा,

वृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।

“गवलालिकुलाहिनिभा विष्टजनि पयः पयो-

वाहाः ॥”)

गवाचः, पुं, (गवामचीव । “अच्छोर्दर्शनात् ।”

५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रश्मयः

अच्छुवन्ति आप्रवन्ति अनेन इति । अच् याप्नो

+ अकर्त्तर्यर्थे घञ् ।) गवामचीव यः । जाना-

लार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“उत्पृष्टलौलागतिरागवाचा-

दलक्तकाङ्कः पदवीं ततान ॥”)

तत्पर्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

बधूदगधनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति

कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः ।

इति मेदिनी । जै । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्रः ।

यथा, रामायणे ।

“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।

गयो गवाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

गवाची, स्त्री, (गां भूमिमच्छोति आप्नोतीति ।

अच् याप्नो + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।

इत्यण् । स्त्रियां डीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः ।

२ । ४ । १५६ ॥ गोसुक् इति भाषा ॥ इन्द्र-

वारुणी । राखाल शूसा इति भाषा ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“रेन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाची गजचर्मिटा

मृगेन्द्राः पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यवहारोऽस्य यथा,—

“चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्षपि ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥

मांमालाडु इति कचित् भाषा ॥) शाखोटः ।

श्रेयोडा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गवाक्षश्चखुरीश्वेता श्वेतभखापराजिता ।

द्विविधा सा मिता नीला गिरिकर्णौ गवादनी ॥”)

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अक्षति गच्छतीति ।

अक्ष + क्तिप् । डीष् । “अवङ् स्फोटायनस्य ।”

६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेषः ।

पांकाल माक् इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रकोपन-

त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद् +

कर्मणि ल्युट् । ततः घञीतत्पुरुषः ।) घासः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् डीष् ।)

इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद् +

अधिकरणे लुट् । ततः घञीतत्पुरुषस्ततः

स्त्रियां डीष् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति

मेदिनी । ने । १७६ ॥ गरुर घास खादवार गडा

इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्यायाः,—

“गवाक्षश्चखुरी श्वेता श्वेतभखापराजिता ।

द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णौ गवादनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्याप्नो-

तीति । अल् + बाहुलकात् ऊकञ् ।) गवयः ।

इति चिकाण्डशेषः ॥

गवाशनः, पुं, (गामश्वातीति । अश ग भोजने + लुट् ।)

गोभक्षकः । मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।

“माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः ।

अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥”

गवाधिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गरा-

धिकापि पाठः ॥ (गवाधिका इति कचित् पाठः ॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवडादेशा-

भावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्यायः । गोमान् २

गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेधुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा +

मृगयादित्वात् कुः । एधोदरात् दकारस्य डत्वम् ।

तत्पुरुषे क्तौल्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्य-

मरः । २ । ६ । २५ ॥ गङ्गङ् इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं दीयते इति । धा +

कुः । तत्पुरुषे क्तौल्यलुक् । यद्वा, गवि

भूमौ एधते इति । गो + एध वृद्धौ + कुः ।)

गवेधुः । इति भरतः ॥ (कचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि

दृश्यते । यथा,—

“गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका खाद्वी कार्ष्णकत् कफनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गवेधुकं, स्त्री, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः ।
गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दण्डधान्य-
विशेषः । गड्गडि इति भाषा ॥ यथा,—

“चिल्लीलङ्काकलोणीका कुरुलकगवेधुकम् ।”

इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

सर्पविशेषे पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।

“महासर्पः शङ्खपाली लोहिताक्षो गवेधुकः
परिसर्पः” इत्यादयः ॥

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

दण्डधान्यविशेषः । गड्गड् देधान इति च
भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।

“श्यामाकाख्य नीवारा जर्जिलाः रुगवेधुकाः ॥”)

तत्पर्यायः । गवेधुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥

गवेधुः ३ गवेडका ४ । इति तट्टीका ॥ चुना ५

गोजिडा ६ गुन्ना ७ गुल्यः ८ । इति रत्नमाला ॥

नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा,—

“गाङ्गेरुकी नागवला भया द्रुसगवेधुका ।

खरवल्लरिका विश्ववेदा गोरक्षतखुली ॥”

इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गवेधुकं, स्त्री, (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारणत्वेन

प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकादुक् । ततो-

ऽवडादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवेधुका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईश् + अच् । ततो

गवाभीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) वृद्ध-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउ-

लिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्ष-

तखुलाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गवेध, त् क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) सङ्घन्योपधः ।

अजगवेधत् गुणं गुणौ । इति दुर्गादासः ॥

गवेधगा, स्त्री, स्त्री, (गवेध + भावे युच् ।) अन्वे-

षणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेधितं, त्रि, (गवेधते स्म इति । गवेध + क्त ।)

अन्वेधितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोद्धः, पुं, उत्तमगवः । गोषूद्धः प्रशस्तः । इति

युत्यन्तिः ॥

गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोर्विकारो वा । “गोपयसो-

यत् ॥” ४ । ३ । १६० । इति यत् । “वान्तो यि

प्रत्यये ॥” ६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गवां सर्वम् ।

गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः ।

२ । ६ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७१ ।

“संवत्सरन्तु गव्येन पयसा प्रायसेन च ॥”)

गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्यं, स्त्री, (गवि वाणे साधु । गो + यत् ।

ततोऽव् ।) व्या । (गवि नेत्रे साधु इति ।)

रागद्रव्यम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या, स्त्री, (गवां सम्बन्धः । “खलुगोरयात् ॥”

४ । ३ । ५० । इति यत् । “वान्तो यि प्रत्यये ॥”

६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गोसम्बन्धः । तत्-

पर्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

गव्यूतिः । (गवि इषौ साधुः । गो + यत् । तत्-

ष्टाप् ।) व्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं, स्त्री, (गोयूतिः । “गोयूतौ कृन्त्युपसंख्या-

नम् ॥” “अध्वपरिमाणे च ॥” ६ । १ । ७६ ।

इत्यस्य वार्त्ति इति अच् ।) एघोदरात् इकार-

लोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गोयूतिः । “गोयूतौ कृन्त्युप-

संख्यानम् ॥” “अध्वपरिमाणे च ॥” ६ । १ ।

७६ । इत्यस्य वार्त्ति इति अच् ।) द्विसहस्र-

धनुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

“गव्यूतिमात्रमासने देवीधामनि धैर्यवान् ।

धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥”)

तत्पर्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ ।

१८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरोतम् ४ गोतमम् ५ । इति

भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह, त् क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरां-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्जोधः । गह-

यति शास्त्रं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

गहनं, स्त्री, (गाह्यते दुर्गन्धतेऽस्मिन्निति । गाह् +

बहुलमन्यत्रापि इति युच् कच्छगहनयोरिति

निर्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा, गह त् क गहने +

लुट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा,

गोः रामायणे । ६ । ६ । ६ ।

“सखीस्तेहेन तङ्गीर मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।

निलीय गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥”)

गङ्गरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥

(पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।”

“सर्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते

इति गहनः ॥” इति भाष्यम् ॥)

गहनः, त्रि, (गाह्यते दुःखेन गन्धते इति । गाह् +

युच् । कच्छगहनयोरिति निर्देशात् वा ह्रस्वः ।)

दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्यायः । कलिलः २ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, रामायणे । ३ ।

१ । २३ ।

“गहने व्याश्रमान्तेषु लीलाविक्रतदर्शनाः ।

रमन्ते तापसांस्तत्र चासयन्तः सुदारुणाः ॥”)

गहना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गङ्गरं, स्त्री, (गाह्यते इति । गाह् + “क्विरच्छत्व-

रेति ॥” उणां । ३ । १ । इति वरचप्रत्ययेन

निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा, रघुः । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातान्तविरूढप्रथं

गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥” * ॥

गाह्यते विलुङ्गते आत्मानेन इति ।) दम्भः ।

इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदिनी ।

रे । १४६ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३० ।

(गहने त्रि । यथा, भागवते । १ । ६ । १३ ।

“नलवेणुशूरस्तम्भकुशकीचकगङ्गरम् ।

एक एवातिपातोऽहमन्नात्तं विपिनं महत् ॥”)

गङ्गरः, पुं, (गाह्यते विलुङ्गते इति । गाह् +

लुने + “क्विरच्छत्वरेति ॥” उणां । ३ । १ ।

इति वरचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥

गङ्गरी, स्त्री, (गङ्गर + स्त्रियां ङीप् ।) गुहा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

गा, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आलं-

सकं-सेट् ।) ड, गते । इति दुर्गादासः ॥

गा, र लि स्तुतौ । जन्मनि । इति कविकल्पद्रुमः ।

(झां-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि,

जगाति । इति दुर्गादासः ॥

गा, स्त्री, (जगाति स्तौति अनया । गा स्तुती +

क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥

गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण् ।) गङ्गा

सम्भूतम् । इति मेदिनी ॥ गे । ५ ॥ (यथा,

कुमारे । ५ । ३७ ।

“विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-

स्तथा न गाङ्गेः सलिलैर्दिव्यश्रुतेः ॥”

मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, स्त्री । तत्त्वज्ञाने

दिकं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“तत्रान्तरीक्षं चतुर्ध्वम् । तद्वयथा, धार

कारं तौघारं हेममिति । तेषां धारं प्रधाय

लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासुद्रव्यं

तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो

तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शास्त्रोक्तं

पिण्डमकुपितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं यत्

देवे वह्निष्कुर्वीत स यदि सुहृत्तं स्थितस्तदा

एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं

न्यत्वे सिक्त्यल्लेदे च सासुद्रमिति विद्यावन्तः

पादेयम् । साम्प्रतमप्याश्वयुजे मासि

गाङ्गवद् भवतीति ॥”

अस्य परीक्षा यथा,—

“गाङ्गं सासुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ॥

धारितं येन पात्रेण लभ्यते येन तद्विधम् ॥

धौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्ध्वं प्रमाणकम् ॥

दण्डांस्त्रिहस्तांश्च चतुश्चतुष्कोणेषु बन्धयेत् ॥

तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धं रौप्यमथैव वा ॥

कांस्थपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ॥

शुद्धकर्मा स तस्मै श्वेतशालीरोदनस्य वा ॥

पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नाव्यधा भाति सा पुनः ॥

श्वेता च निर्मला पिण्डौ शुद्धौ हि सुभाजने ॥

तत्राङ्गं सर्वदोषघ्नं शुद्धीत्वा बल्यं मेध्यं रसायनम् ॥

तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं कर्तुं शक्यं विनाशकम् ॥

अमलमपिपासाङ्गं कर्तुं शक्यं विनाशकम् ॥

लघु मूर्च्छादघा-च्छर्दि-मूत्र-स्वप्न-विनाशकम् ॥

गाङ्गोदकस्य वृष्टिः स्याद्विषस्य वा प्रदीपकम् ॥

इति चारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

गाङ्गेरु

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महा-
भारतम् ॥)
गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । “शिवा-
दिभ्योऽङ्” ४ । १ । ११२ । इत्यङ् ।) भीष्मः ।
(यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
“गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥ ”
अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कार्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥
गाङ्गटः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
तीति । अट् + अच् । शकन्वादित्वात् साधुः ।)
मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिङि
माह इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरण-
मस्य ज्ञेयम् ॥)
गाङ्गटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
अट् + खल् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गाङ्गट्यः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ +
वाहुलकात् एयः ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
गाङ्गायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “तिका-
दिभ्यः फिष्” १ । ४ । १ । १५४ । इति फिष् ।)
भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्तिकेयश्च ॥
गाङ्ग्यं, स्त्री, (गङ्गाया अपत्यम् । “शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् । गङ्गा-
जातत्वादस्य तथात्वम् ।) खर्णम् । (यदुक्तं
“यं गर्भं सुषुप्ते गङ्गा पावकादीभ्यतेजसम् ।
तदुत्थं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥ ”)
सुसूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
सुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा, वैदिकरत्नमालायाम् ।
“भेषाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्ग्यं भद्रसुस्तकम् ॥ ”
गङ्गाजातजलादौ चि । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ३४ ।
“योगमास्थाय धर्मात्मा वायुमन्यो जितेन्द्रियः ।
गाङ्ग्यं वार्युपसृष्ट्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ ”)
गाङ्ग्यः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् ।)
भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
“वसुदेवं विदित्वेनं सुखं सुङ्ग सुतोद्भवम् ।
गाङ्ग्योऽयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥ ”
अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्तिकेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १३ ।
“आनेयः कृतिकापुत्रो रौद्रो गाङ्ग्य इत्यपि ।
यूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः ॥ ”)
इति भीष्मशब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्र-
सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाङ्गेतकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति ।
ईर गतौ लैपणे च + “न्यग्यादयश्च ।” उणां ।
१ । ३८ । इति कः । ततः स्वार्थे कन् गौरादि-

गाण्डिवः

त्वात् डीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ ।
४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये । “चौरहृक्षफलजाम्बवराजादनतोदन-
तिन्दुकवकुलधन्वनाभ्रान्तकाश्वकर्णफलगुप्तरूपक-
गाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविस्वबिल्वीप्रभृतीनि ॥”
यथास्याः पर्यायाः ।
“गाङ्गेरुकी नागबला भया द्रुखगवेधुका ।
खरवक्त्रिका विश्व-वेदा गोरक्षतण्डुली ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
“गाङ्गेरुकी करीरश्च विम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायश्च शीतं पित्तकफापहम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
गाङ्गेष्टी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
स्था + कः अलुक् । गौरादित्वात् डीष् ।) कठ-
शर्करालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा
इति भाषा ॥
गाङ्गिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाङ्गं, स्त्री, (गाङ्गते स्म इति । गाङ्ग विलोडने +
क्तः ।) अतिशयः । टङ्म् । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ६१० ।
“अलिङ्गति सा गाङ्गं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥”
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ७२ ।
“अमफेनसुखा तपस्विगाङ्गं
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥”)
गाङ्गसृष्टिः, पुं, (गाङ्गा टङ्गा सृष्टिर्वत् । टङ्गसृष्ट्या
धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । ह्यप्ते त्रि ।
इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दाढत्वाभावादेवास्य
तथात्वम् ॥)
गाङ्गावटी, स्त्री, (गाङ्गा टङ्गा वटी वटिका यत्र ।
निपातनात् पुंवङ्गावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीडा-
मध्ये क्रीडविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाङ्गावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥”
गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो
यस्य । गणपति + य्यः । केषाञ्चिन्मते अश्वपत्या-
दिभ्यश्चेति ण्यपवादोऽण् । तत्र गाणपत इति
साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गण-
पतेर्भावः कर्म वा “गुणवचनप्राज्ञाणादिभ्यः
कर्मणि च ।” ५ । १ । १२४ । इति ख्यञ् ।)
गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे स्त्री ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ५५ । ६७ ।
“प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥”)
गाणिक्यं, स्त्री, (गणिकानां वेश्यानां सम्बन्धः । ग
“गणिकाया यजिति वक्तव्यम् ।” ४ । २ । ४० ।
इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ् ।) गणिकासम्बन्धः ।
बहुवैश्याः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
गाण्डिवः, पुं, स्त्री, (गाण्डिर्यश्चिरस्यास्तीति । गाण्डि
+ “गाण्डजगतुं संज्ञायाम् ।” ५ । २ । ११० ।
इति वः ।) अञ्जुनधनुः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३५ । ३० ।

गाता

“धनुर्ग्राहश्चाञ्जनः सयसाचो
धनुश्च तज्जखिवं भीमवेगम् ॥”)
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
गाखीवः, पुं, कौ, (गाखीर्यन्त्रिः । “हृदिकारान्ता-
दिति ।” डीषि कृते गाखी । सा विद्यते
अस्य । “गाखीजगात् संज्ञायाम् ॥” ५ । २ ।
११० । इति वः ।) अञ्जनधनुः । इत्यमरः । २ ।
८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।
“यन्मां पूर्वमिहाष्टच्छः शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
गाखीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥”
एतद्वनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ दृत्वन्तः ।
यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५—८ ।
“एतद्वर्षसहस्रानु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिश्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिश्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्यं महद्दीयमेतद्वनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाचारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु विभर्ति परमं वपुः ॥”
खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणशकासादा-
नीयधनुरेतदर्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा,
महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।
“एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतियक्ष्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्वत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथश्च कपिलक्षणम् ॥
काथंश्च सुमहत् पार्थो गाखीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ॥
सर्वशस्त्रैरनाष्टयं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण समितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्बलैः शोभितं क्षत्रमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शान्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरतमक्षय्ये च महेषुधी ॥”
“तच्च दिद्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाखीवमुपसंगृह्य बभूव सुदितोऽञ्जनः ॥”)
कार्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
गाखीवी, [न] पुं, (गाखीवीर्यस्यस्य । गाखीव
+ “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति
इनिः ।) अञ्जनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अञ्जन-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति ! गै गाने + लृच् ।)
गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ५४ । ११ ।
“गाता चतुर्णां वेदानामुक्ताता प्रथमर्त्विजाम् ॥”

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + “कमिमनि-
जनिगाभायाहिभ्यश्च ।” उणां । १ । ७३ । इति
तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्वः । इति
मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा
ड गतौ + कमिमनीतिरुच्चे गानिर्देशात् तुः ।
पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे
तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।
“गातुं कृष्णवृषसो जनाय ।” “गातुं गानम् ।”
इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ड
गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पत्न्याः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । “उरुं नो गातुं कृणु
सोममीदृः ।” “गातुं गन्तव्यमार्गम् ।” इति
भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा, तत्रैव । ३ । ३१ । १५ ।
“इन्द्रो वृभिरजनहीदानः साकं सूर्यसुषसं
गातुममिम् ।” “गातुं पृथिवीम् ।” इति
भाष्यम् ॥ गा र लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः ।
यथा, तत्रैव । ४ । ४ । ६ । “स ते जानाति
सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।”
“गातुं स्तवम् ।” इति भाष्यम् ॥ उपायः ।
यथा, तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । “मित्रो अंहोशि-
दादुरुक्षयाय गातुं वनते ।” “गातुमुपायम् ।”
इति भाष्यम् ॥)

गातुः, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा ड गतौ
+ “कमिमनीति ।” उणां । १ । ७३ । इति
गानिर्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी ।
ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।)
गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
गात्र, क क ड प्रैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-आत्म-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गमध्यः ।
ड, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥
गात्रं, स्त्री, (गच्छत्यनेन । गम् + “गमेरा च ।”
उणां । ४ । १६८ । इति चन् आकारादेशश्च ।)
हस्तिपूर्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुख-
भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।

“आपस्काराङ्गनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोवाङ्मुखस्य ॥”

“लूनगात्रस्य द्विजजङ्घस्य ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारण-
भूतपक्ष्णं प्राप्नोति यद्वा गन्त्यते स्थानात् स्थाना-
न्तरं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाग्नेन इति । अङ्गम् ।
इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादादवयवसमु-
दयः । गा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३० ।

“अथ गात्राणि ते कङ्काः श्येगा गोमायवस्तथा ।
कर्णन्तु मुवि संहृष्टा बिहृतस्य मया मध्ये ॥”)
तत्प्रथमायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहनम् ४
शरीरम् ५ वस्त्रं ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९
मूर्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४
क्षेत्रम् १५ अक्षयः १६ मत्करणम् १७ वेरम् १८
सङ्करः १९ घणः २० वन्धः २१ पुरम् २२
प्रिखडः २३ पुजलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥

भूतात्मा २५ खर्गलोकेशः २६ स्तम्भः २७
पञ्जरः २८ कुलम् २९ वलम् ३० । इति
जटाधरः ॥

(गात्रवादनानि निषेधो यथा,—

“गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशवधूननम् ।

तोयान्निपूष्यमध्येन यानं धर्मं श्वाश्रयम् ॥

मदातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्यं स्त्रीषु च त्यजेत् ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गाः, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।)

शूकशिक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्जनी, स्त्री, (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज्
+ लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्जनार्थं
वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोत्ता इति
भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति ।

सम् + कुच् + लिच् + णिनिः । यद्वा, गात्रस्य

सङ्कोची ।) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसंज्ञवः, पुं, (गात्रेण संज्ञवते भासते सन्तरति

जले इत्यर्थः । सम् + ज्ञु + अच् ।) ज्वपची ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं

यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा

लगुडादभिधातेन गौर्जोवति गर्भमात्रपातो

भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्त-

पादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-

पादद्वयम् । सकलग्नात्रसम्पन्नौ प्रायश्चित्तपाद-

त्रयम् । अर्थाच्चेत्युक्तगर्भपाते कृतस्त्वमेव प्राय-

श्चित्तमहनीयम् ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति ।

अनु + लिप् + लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानु-

लेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्-

पर्यायः । वर्णिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ॥

गायकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + “गस्थकन् ।”

३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति

त्रिकाश्वशेषः ॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + “उधि-

कुषिगर्तिभ्यश्चान् ।” उणां । २ । ४ । इति थन्

स्त्रियां ङीप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते ।

३ । ८५ । ३० ।

“गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पदाते वृष ॥”)

संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् ।

तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ६ । ४२ ।

“अथ गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

यथा वीजं न वपय्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥”)

हत्तम् । तत्तु अक्षरसंख्यातं पदम् । इति

मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध, ऋ ड प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिङ्गायाम्
इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्म-प्रतिष्ठायां
सकं-अन्यत्र अकं-सेट् ।) ऋ, अजगाधत् ।
ड, गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । गाधिते
मालिकः सजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिङ्गायाश्च + भावे

घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १ ।

२१ । १३ ।

“अनासादितगाधश्च पातालतलमययम् ॥”)

लिङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपारम् ।

यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।

“द्वीपो य आसीत् पाख्णनामगाधे गाधमिच्छताम् ॥”

सुखोत्तरणीये, त्रि । यथा, रघुः । ४ । २४ ।

“सरितः कुर्वन्ती गाधाः पयश्चाश्यानकर्मणः ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं श्रुत्वा ॥”

स्त्रियां ङीप् । गायत्रीरूपिणी महादेवी ।

यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

“गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्वधरसेविता ॥”

“गाधा प्रतिष्ठारूपिणी ॥” इति तट्टीका । गाध

गाधिः, पुं, (गाधते उच्चपदं लिङ्गतीति । उणां । ४ ।

लिङ्गायाम् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ ।

११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराज-

पुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कायकुल-

देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते । ३ ।

११५ । १६ ।

“कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।

गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥”

अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २७ ।

१३—१६ ।

“कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विदुः ।

लभेयमिति तं शक्रस्तासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे वै तनु शक्रो ह्यपश्यत् ।

अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहसाचः पुरन्दरः ॥

समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।

पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥

स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् ।

पौरकुत्सभवद्गार्था गाधिरस्थामजायत ॥

अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकपत्नी ।

सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा, हरिवंशे । २७ ।

२७ । १८ ।

“गाधेः कन्या महाभागान्ना सत्यवती भुम्भः ।

तां गाधिः कायपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रथमः ॥

ऋग्वेदमते तु अयमेव गाधीत्याख्या प्राच्यः ॥

इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः ॥ एतदुक्तं

शैवे रामायणे ‘गाधिन्’ इति नामप्रयोगः ॥

भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा, [सुतम्] ॥

१ । १८ । ४० ।

“श्रीब्रह्माख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः ।

जन् + डः ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिका-

शेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।

“यथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुर्वचः ॥”

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बूद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । २ । १४६ ॥ (देशोऽयं दृष्टुसंहितायां कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ । “उत्तरतः कैलासः ।” इत्युपक्रम्य,—

“गान्धारयशोवतिहेमतालराज्यखचरगयाच्च ॥” इत्युक्तं । दुर्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥” ॥ गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तं ऋच्छतीति । “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु द्वागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।

“षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । गान्धारस्तु अजो रौति क्रौञ्चः कण्ठि मध्यमम् ॥”) तस्योत्पत्तिरादिः ।

“वायुः समुद्रतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः । नानागन्धः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥” इति भरतः ॥

अपि च ।

“नाभेः समुद्रतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् । स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥ चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्ये श्रुतयो मताः । ऋषमे धेवते तिस्रो द्वे गान्धारनिष्पादके ॥”

(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवदुज्ज्वलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । करुणरसे एवास्व्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—६१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७६—८० ।

“रि-मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् । प-श्रुतिं धो निषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥ गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः । प्रवर्तते स्वर्गलोके आमोऽसौ न महीतले ॥” ॥ रागविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“जटां दधानः कृतभूतिभूषणः

काषायवासास्तनुदेहयष्टिः ।

सयोगपट्टः कृतनेत्रमुद्रो

गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥”

स तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥ गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । “राजाहसखिभ्यश्च” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥”

अस्य पित्रादयोपि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ ।

“ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्यधात् ॥”

गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इण् ततो डीष् ।) धृतराष्ट्रराज-

पत्नी । सा तु दुर्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवरं लब्धवती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।

“अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुवलात्मजाम् । आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥

गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥”

पार्वतीसहचरी भेदः । यथा, तत्रैव । ३ । २३० । ४८ ।

“गौरी विदाथ गान्धारी केशिनी मित्रसाङ्गया ॥”

गायत्रीखरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १० ।

“गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानलोबुपा ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गान्धारी गर्भशमनी गतिभृष्टगतिप्रदा ॥”

“गां धारयतीति गान्धारी ।” इति तट्टीका ॥

नाडीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।

“सुमुन्नेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥”)

जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः ।

गौजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारा-

वलीवैद्यकग्रन्थः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्या अपत्यं पुमान् । “स्त्रीभ्यो ङक्” ४ । १ । २० । इति ङक् ।) दुर्योधनराजः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥)

गान्धिकः, पुं, (गन्धयते परप्रार्थनां गच्छतीति ।

गन्ध क ड गतौ + णिनिः । ततः स्वार्थे कन् ।

यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + “अत इनिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)

लेखकः । सुगन्धिव्यवहारो । गन्धवणिक इति

ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अस्म-

ज्वात् राजपुत्रां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥

(अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः ।

यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।

“शृङ्गारस्य सहाया विटवेदविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्तकसु निपुणाः कुपितबधूमानभङ्गनाः

शुद्धाः ॥

आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥”) कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

गौंधिपोका इति भाषा ॥ (गान्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे

त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः ।

“पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काचना-

यत्रैकेन च यत् क्रीतं तच्छेतेन प्रदीयते ॥”)

गान्धिका, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + “लघपत-

पदेति” ३ । ३ । १५४ । इति उक्ञ् ।)

गन्ता । इति व्याकरणम् ॥

गान्धीयः, स्त्री, (गन्धीरस्य भावो गन्धीरे भवं

वा । “गन्धीराञ्जः” ४ । ३ । ५८ । इति

ञः ।) गन्धीरता । यथा,—

“मेघनिर्घोषगान्धीयं प्रतिनादविधायिता ।”

इति जिनवाल्गुणे हेमचन्द्रः ॥

(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“शोभा विलासो माधुर्यङ्गाभीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥”

तस्य लक्षणम् । यथा, तत्रैव । ३ । ६२ ।

“भीशोकक्रोधहर्षादौर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ॥”

उदाहरणम् । यथा,—

“आहूतस्याभिषेकाय विवृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य खल्योऽप्याकारविभ्रमः ॥”)

गायकाः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + क्तुल् ।)

गानकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

माघे । ११ । १० ।

“कलमविकलतालं गायकैर्बोधितोः ॥”) इति

तत्पर्यायः । गायनः २ गायकः ३ । यथा,—

त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा,—

“लज्जितं भीतमुत्तेषु अत्यक्तमनुनासिकम् ।

काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्जितम् ।

विस्वरं विरमश्चैव विस्मिष्टं विषमाहतम् ।

व्याकुलं तालहीनञ्चा गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गायत्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गायत्

+ त्रै + णिनिः । आलोपात् साधुः ।) खदिर-

वृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणादिकं

ज्ञेयम् ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्र +

“अत इनिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति

इनिः । उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा,

ऋग्वेदे । १ । १० । ११ ।

“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽन्त्यर्कमर्कणः ॥”) इति

गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै उ पाठे

+ “आतोऽनुपसर्गः कः” ३ । २ । ३ इति कः ।

ततो गौरादित्वात् डीष् ।) खदिरवृक्षः । इति

मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैदके दृष्टमात्रि

ष्टादिकाथे ।

“मूर्खादारुकनिङ्गुलमगधा त्रायन्ति पाठावरी

धम् ॥”) गायत्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बानारग-

धम् ॥”) तस्यावृत्तिविशेषः ।

षड्तरच्छन्दोविशेषः ।

यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराज्यम् ।

आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् ।

द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरु

द्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरु

लघू अन्ते गुरुद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा—

आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या ॥ १ ॥ शशिव-

वदनानां व्रजतरुणीनाम् ॥ २ ॥ हरे सोमराज्ये

समा ते यशःश्रीः ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥

दुर्गा । यथा,—

“गायनाद्भ्रमनाद्वापि गायत्री त्रिदशाक्षिता ।

साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाय ईश्वरी ॥

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ आध्यायः ।

(सा च गायत्रीरूपेण ब्रह्मणोऽव वर्तते । यथा—

देवीभागते । ७ । ३० । ८१ ।

“गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।
“गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिश्रिया ॥”
त्रिपदा देवी । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ सा
तु त्रिपदाष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेद-
माता द्विजैरुपास्या । (यथाह मनुः । २ ।
७७—७८ ।

“विभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदहत् ।
तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
एतदक्षरमेकाक्ष जपन् याहतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥”
इयमेव सयाहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिर्द्वाररूपं तस्मात्
प्रह्वं ब्राह्मणैर्वाहतिपूर्विकेयं अध्ययनीया ।
यदुक्तं तत्रैव । २ । ८१—८३ ।
“ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महायाहृतयोऽथवाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
योऽधीतेऽहन्त्यहन्त्येतान्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमर्भेति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशि-
ष्यते ॥”)
तस्या नामयुतपत्तिर्यथा, स्तुतौ ।
“गायन्तं जायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्तुता ॥”
सापि ब्रह्मणः पत्नी । यथा,—
“अध्वर्युणा समाहूता एहि देवि ! त्वरान्विता ।
उच्यतांश्चाभयः सर्वे दीक्षाकालमुपागताः ॥
सावित्र्यावाच ।
त्वन्मीनांदापि चायाति सती नैवेह दृश्यते ।
बृहदायायणे हूता शक्राणी गच्छती त्विह ।
गाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः ॥
बृहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह सुहूर्तकम् ॥
वदमानां तथाध्वर्युस्तथा देवमुपागमत् ।
सावित्री याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्मणि ॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम ।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव ! कालश्चाप्यतिवर्तते ॥
यज्ञयोग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह ! ।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः ॥
पत्नीचान्तां मदर्थेनु शीघ्रं त्वच्च समानय ।
प्रवर्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते ॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काचिदुपानय !
एवमुक्तस्तथा शक्रो गत्वा सर्वं धरातलम् ॥
आभीरकथा सुरुपा सुभाषा चारुलोचना ॥
हृदयं तां सुचालङ्घनीं कमलायतलोचनाम् ।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभु ! कथ्यताम् ॥
एकाकिनी किमर्थं च वीथिमध्यैव तिष्ठसे ।
रूपान्विता च सा कथा प्रोवाच वैपती ॥
समागता एतादीनां प्रगल्भीष्व यथेष्टितम् ।
एवमुक्तस्तथा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम् ।
आनीय तां विशालाक्षीं पुण्डरीकविभेक्षणाम् ।
कपलाक्षीं स्फुरद्वाणीं पुण्डरीकविभेक्षणाम् ।
सर्वेण तदा ब्रह्मा गृहीतुं मन आदधे ॥

प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्नाप्यमन्यत ।
यदेवं मां सुरुपत्वादिकृत्वादातुमायहात् ॥
नास्ति सौमन्तिनी काचिन्मन्यो धन्यतरा यतः ।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता ॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका ।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो ! ॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम् ।
अनुग्रहेण देवेश ! अस्याः पाणिग्रहं कुरु ॥
गन्धर्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः ॥” * ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
“श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता ।
विभ्रती विपुलावूरु कदलीगर्भकोमलौ ॥
रणशङ्करे गृह्य पङ्कजच सुनिर्मलम् ।
वसाना वसने चोमे रक्ते चाङ्गुतदर्शने ॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे ।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥
चन्द्रमोगणयुक्तेन सुकुटेन विराजसे ।
सुकुटेन त्रिग्रथेन केशवन्धेन शोभिता ॥
सुजगाभोगसङ्घौ सुजौ भ्राजयतो दिशः ।
स्तनौ ते कठिनौ देवि ! वर्तुलौ समचूचकौ ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता ।
विस्तीर्णस्वजघना सुश्रोणी च वरानना ॥
चारुपौरुषयुगला अम्बुजाभरणा तथा ।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी ॥”
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वाद्वा न
लिखितम् ॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम् ।

“विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम् ।
प्रतिग्रहकृतात् दोषान्न प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः ! ॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्तच्छादेव नश्यति ॥
दशभिर्जन्मजनितं श्रुतेन तु पुरा कृतम् ।
त्रियुगान्तु सहस्रेण नात्र कार्या विचारणा ॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्गामं मया त्विदम् ।
माताहं सर्ववेदानां पदेः सर्वैरलङ्कृता ॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः ! ॥
प्राधान्यं मम जापेन सर्वेषां नो भविष्यति ॥” * ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
“उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः ।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स प्रतेन्नात्र संशयः ॥
गायत्रीमन्त्रतोयापं दत्तं येनाञ्जलिचयम् ।
काले सावित्रिकेण स्थात्तेन दत्तं जगत्तयम् ॥
अष्टादशसु विद्यासु भीमांसातिगरीयसी ।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥
ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्वी श्रुतिर्नृप ! ॥
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका ॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्ह्ययोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका ॥
परा ॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः ।
सूर्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमानुक्तिश्च पार्थिव ! ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

अथ गायत्रीकल्पः ।

“जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥
न सीदेत् प्रतिशङ्कन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम् ।
इह सन्धे ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
यस्तस्य दृक्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा ।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नाहंति षोडशीम् ।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् ॥
उभे सन्धे ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः ।
कृत्स्नस्यास्तु गायत्रं गायत्रीयुज्यते ततः ॥
गायन्तं चायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्तुता ।
मरीचे ! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्तिता मया ॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ ! नित्यं सर्वेषु कर्मसु ।
सयाहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।
दशकलः प्रजप्ता सा रात्राहोयत् कृतं लघु ॥
तत् पापं प्रमुदयाशु नात्र कार्या विचारणा ।
श्रुतं जप्त्वा तु सा देवी पापौघशमनी स्तुता ॥
सहस्रं जप्त्वा सा देवी महापातकनाशिनी ।
लज्जजाप्येन साधेवं सप्त जन्मानि पातकम् ॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे ! यद्विच्छति तदाप्नुयात् ।
यत्तद्विदाधरत्वे वा गान्धर्वे देवतेऽपि वा ॥
यत्र यत्र भवेद्वाङ्मा तत्तदाप्रोत्यसंशयम् ।
दशसाहसजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि ॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम् ।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी ॥
सर्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्मसु निष्ठिता ॥” * ॥

मरीचिरवाच ।

“विधिना केन कर्तव्या गायत्री पापनाशिनी ।
पवित्रा परमा ह्येषा सर्वकल्याणसाधिनी ॥
वदिरवाच ।

सयाहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोडश ।
अपि भूयश्च नः पापात् मुच्यन्तेऽहरहः कृतात् ॥
सयाहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्तय गायत्रीं प्रयतस्तथा ।
मुच्यते पातकेः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति कृष्णात् समा
गतिः ।

गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम् ॥
हुता च वरदा देवी सर्वकामफलप्रदा ।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्वपातकनाशनः ॥
शान्तिकामो यवैः कुर्यादायुष्कामो घृतेन तु ।
कर्मन्तसिद्धिकामस्तु कुर्यात् सिद्धार्थकैर्नरः ॥
ब्रह्मवर्चसकामस्तु प्रयसा च समाचरेत् ।
पुत्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः ॥
क्षीरयक्षसमिद्धिस्तु यहपीडोपशान्तये ।
धनकामस्तथा विल्बैः श्रीकामः कमलैस्तथा ॥
आरोग्यकामः क्षीराक्षैः कुर्यात् दूर्वाक्षुरैस्तथा ।

देशोपसर्गं संप्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
 गुग्गुलैर्गुण्टिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्द्रितः ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 पायसेन तथा कृत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥*॥
 “येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
 तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 कच्छेण शुद्धिसुतपादा प्राणायामश्रुतेन च ॥
 अन्तर्जले च तां जप्ता स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
 प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
 पूर्वाह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
 भैक्ष्या च कणाशी वा फलमूलाशुनोऽपि वा ॥
 चौरशक्तुष्टताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
 आचाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
 समाम्लैर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यशः ।
 लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
 देया भवति शक्त्वा तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
 सर्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्वं भवति शोभनम् ॥
 पञ्चभिर्दशभिर्वाथ लक्षहोमं समाचरेत् ।
 असङ्कीर्णं तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
 नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपश्राम्यति ।
 मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
 ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः खैः खैः ऋणञ्च तान् ।
 इन्द्रायामये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
 बाह्वतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमयाददेत् ।
 गणानान्वेति वा कृष्ण इमं देवेति चेन्दवे ॥
 अग्निर्मूर्ध्नि जुहुयस्व वृहस्पतेति प्रयोजयेत् ।
 अन्नात् परिश्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
 कथा न इति राहोर्वै केतुं कृष्वेति केतवे ।
 त्र्यम्बकेन तु रौद्रन्तु होमयेज्यातवेदसि ॥
 सर्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
 दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
 मरुत्वमग्निं दूर्तं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
 वरुणं वो रिशा दश वयसुत्वा पथस्य ते ॥
 सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
 जैत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
 रक्षोघ्नेनैव मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्वकम् ।
 वृताक्ताभिः समिद्धिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
 दशैकं प्रति वा कुर्यादष्टाविंशतिमेव च ।
 एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमाः ॥
 ब्रह्मवृक्षोद्भवाश्चास्तथा दूर्वाङ्गुरोद्भवाः ।
 होतव्या लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ॥
 श्रीरुक्तां पावमानञ्च पौरुषं शास्त्रवत् तथा ।
 रौद्रमैत्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम वृहद्रथम् ॥
 महाजपन्तु होमान्ते कुर्यात् वै सर्वसिद्धिदम् ।
 सन्ध्यां पूर्णा ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
 नमो ब्रह्मणेति चामन्त्रां सविणश्च नवं घटम् ।
 रत्नेर्वाजेः शुभैर्वस्त्रैर्हस्ता चैव तु संयुतम् ॥
 तज्जलेनाभिषिञ्चेत् देवस्य त्वेति वै तदा ।
 धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
 रुद्रं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
 न तस्य शत्रवः सङ्गा अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
 न चैव सरको देशे आधिष्ठा जायते तथा ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शूलभाः शुकाः ॥
 राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्वास्तत्र तथेत्यः ।
 रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥
 जायते यस्य या चेष्टा धर्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥*॥
 कोटिहोमन्तु यो राजा कार्येद्विधिपूर्वकम् ॥
 न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
 कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं वृषः ॥
 शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेन्नितिमात्मनः ।
 कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ॥
 यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्रोक्तसंशयम् ॥
 सशरीरोऽपि चेन्ननुं दिवमिच्छेत्तदाभुयात् ।
 सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
 सर्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
 अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
 कार्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
 विपरीताक्षरं कार्यं शिरश्च ऋषिसत्तमः ॥
 आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ! ।
 मतिस्थेनैव फटकारं मध्ये नाम प्रकीर्तितम् ॥
 गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
 घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेश्चाक्षिप्य वैरिणम् ॥
 निदहन्तीं त्रिशूलेन भृकुटीभूषिताननाम् ।
 उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
 धावमानं तथा सार्धं तस्माद्देशात् दूरतः ।
 अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिताः ॥
 खरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
 तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
 क्रोधेन महताविष्टः परान्नाभिचरेद्बुधः ।
 न जह्यात् यदि क्रोधेन ध्रुवं नश्येत् स एव तु ॥
 अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
 खल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महासुने ॥
 महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
 अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
 धर्मप्रदाने तु तथा खल्पागसि तथैव च ।
 अभिचारं न कुर्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
 बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदर्भमितिम् ।
 हन्यात् प्राप्तापराधान् तस्य पुण्यफलं महत् ॥
 ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे विदयन्ते द्विजे जने ।
 न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
 न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
 विनाशमभिपद्येत तस्मात्तत्र समाचरेत् ॥
 सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यध्वनिनाशिनी ।
 प्राणायामेन जपेन तथा चान्तर्जलेन च ॥
 सयाहतीकप्रणवा जपया शिरसा सह ।
 प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
 दैवतं सविताप्यस्या गायत्रीं कन्द एव च ।
 विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तमः ॥
 कर्मन्त्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
 पञ्चेन्द्रियायाः सुसहत् भूतानां प्रणवचक्रम् ॥
 मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अयत्तच्छ्रवणमिति ॥
 चतुर्विंशत्यथैवानि गायत्र्यास्वचराणि तु ॥
 प्रागेवं पुरुषं विद्धि सङ्गतं पञ्चविंशकम् ।

सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ॥
 शिरश्च तत्तथा वाच्यः पुरुषः परमेश्वरः ।
 एवंविधा च गायत्री जपया राजसत्तमः ॥
 होतव्या च यथाशक्त्वा सर्वकामसङ्घट्टिता ।
 सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
 नायन्त्रितश्चतुर्विंशती सर्वश्री सर्वविक्रयी ।
 गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ॥
 अर्थो प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
 गायत्रीं जपते यस्तु कल्पसुत्याय यो द्विजः ॥
 स लिम्पति न पापेन पद्मपत्रमिवाभसा ।
 कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सङ्गतम् ॥
 अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 इत्यादी वङ्गपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥
 गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्या उपजीव-
 तीति । गै + “गुण्ट् च ।” ३ । १ । १४७ । इति
 गुण्ट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
 “देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः”)
 गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः । (एतेना-
 मत्रं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वात् ।
 यथाह मनुः । ४ । २१० ।
 “स्तेनगायनयोश्चान्नं तच्छोर्वाहुं धिक्स्य च”)
 जल्पाकः । इति धरणी । (स्तुतिपाठकः ।
 यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
 “सत्यं किलैतत् सा प्राह दैवानामसि गायनः”)
 गारित्रं, क्ली, (गीर्यते भक्ष्यते इति । ग् गिरा-
 + “भूवाद्विगृभ्यो णिञ्चन् ।” उणां ४ । १७० । इति
 कर्मणि णिञ्चन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ।
 गारुडं, क्ली, (गारुडस्य इदमिति । गारुड + कर्त्त-
 वृद्धिश्च । यद्वा, गारुडं ओतारमालम्भा भगवता
 वदुपदिष्टम् । यद्वा, गारुडेन प्रोक्तमिति । तस्मि-
 “गारुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम्”)
 गारुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—
 गारुड उवाच ।
 “मम माता च विनता नामैर्दसीकृता हरे ! ।
 यथाहं देवतान् जित्वा चान्तं ह्यानयामि तव ।
 दास्यामि मोक्षविद्यामि यथाहं वाहनं तव ।
 महाबलो महावीर्यः सर्वज्ञो नागदरणः ।
 पुराणसंहिताकर्ता यथाहं स्थां तथा कुरु ॥
 विष्णु उवाच ।
 यथा त्वयोक्तं गारुड ! तथा सर्वमविद्यति ।
 देवादीन् सकलान् जित्वा चान्तं ह्यानयामि तव ।
 नागदास्यान्मातरं स्थां विनतां मोक्षयिष्ये ।
 महाबलो वाहनत्वं भविष्यसि विषादनः ॥
 पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यावाचकम् ।
 यदुक्तं मत्स्वरूपेण तव चाविर्भावविद्यति ॥
 गारुडं तव नाम्ना तन्नोके ख्यातिं गमिष्यति ।
 यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुतः ॥
 तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गारुडैर्यति ।
 यथाहं कीर्त्तनीयः पृथक् तथा त्वं गारुडात्मना ॥
 मां ध्यात्वा पश्चिसुखेन पुराणं गद गारुडम् ।
 इत्युक्त्वा गारुडो रुद्र ! कथयपायाह पृच्छते ॥

कश्यपो गारुडं सुत्वा वृत्तं दम्भमजीवयत् ।
स्वयच्चाप्यमलो भूत्वा विद्यायान्मनजीवयत् ॥
पत्नी ओम् तं स्वाहा जापी विद्वेयं गारुडी
परा ।

गारुडोऽहं गारुडं हि शृणु रुद्र ! महात्मकम् ॥”
इत्याद्ये महापुराणे गारुडे प्रजाध्यायो नाम
द्वितीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-
सहस्रसंख्यकश्लोका वर्तन्ते । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । ११ ।

“एकोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥”
अस्य विशेषविवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गारुडी विद्या गारुडपुराणे २०२ अध्यायादौ
द्रष्टव्या ॥ स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्तः ।
इति जटाधरः ॥ (गारुडः गारुडवर्णस्तस्येदम् ।
गारुड + अण् । गारुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।)
मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
रघौ । १३ । ५३ ।

“तथा पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥”
गारुडाकारेण सेनारचनयाधिश्रितत्वात् महा-
युद्धभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
“गारुडश्च महायुद्धं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥”
एतस्य रचनायां गारुडाकृतित्वविवृतिर्यथा,
तत्रैवाध्याये । ३-८ ।

“गारुडस्य स्वयं तुल्ये पिता देवव्रतस्तव ।
वचुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्त्वतः ॥
अथत्यामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्तमैतस्य कैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शूलः शल्यो भगदत्तश्च मारिषः ।
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ॥
एते दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥
विस्तारुविन्दावावन्तौ काश्वोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! भूरसेनाश्च मारिषः ॥
दोषिणं पञ्चमासाद्य स्थिता यूहस्य दंष्ट्रिताः ।
कारुषाश्च विकुञ्जाश्च सुखाः कुलीटघास्तथा ॥
वृहद्वलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥
कदा वास्य यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
७ । १८६-१८७ ।

“पञ्चसैविनि मित्रे च गृहे युक्ततरो भवेत् ।
गलप्रत्यागते चैव स हि कथतरो रिपुः ॥
इत्ययुधेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहसकराभ्यां वा सूया वा गारुडेन वा ॥”
“सुखसुखपञ्चाङ्गागः पृथुमथो वराहयूहः ।
सुखसुखपृथुतरमथो गारुडयूहः ॥” इति तट्टीका-
गारुडिकः । पुं । (गारुडः अधिष्ठाताऽस्य इति
सति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।)
विषमन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुडी, स्त्री, (गारुडनाम्नाख्यायते इति । अण्
डीप् च ।) पातालगारुडीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गारुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण् डीप् च । गारुडविद्या । सा च गारुडपुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गारुत्मतं, स्त्री, (गारुत्मान् गारुडस्तस्य वर्णोऽस्यस्य
गारुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।)
मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।

“तस्योत्तमसत्काचनकुण्डलाय-
प्रत्युभगारुत्मतरजभासा ।”
पद्मा इति लोके । तस्य नामानि ।
“गारुत्मतं मरकतमण्यगर्भो हरिन्मणिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गारुत्मतपत्त्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत
इत्वं च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गार्गकः, पुं, (गार्गस्य अपत्यं पुमान् इति । “गार्ग-
दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
ततः कन् । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।” ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गार्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गार्गी, स्त्री, (गार्गस्यापत्यं स्त्री । “गार्गदिभ्यो
यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “यञञ् ।”
४ । १ । १६ । इति डीप् “ततो हलस्तद्धितस्य ।”
६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गार्गस्य स्त्राप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।

“अथ हैनं गार्गी वाचकवी यप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्वमस्मिन् प्रोतञ्च कस्मिन्
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥” दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।
“ह्रीं श्रीं गार्गीं च गान्धारीं योगिनीं योगदां
सदा ॥”)

गार्गीपुत्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्रस्तस्मादागतो
वंशः इति । “पुत्तान्तादन्त्यतरस्याम् ।” ४ । १ ।
१५६ । इति वा फिच् वा कुक् च ।) गार्गी-
पुत्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्रांयणिः ।
गार्गीपुत्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

गार्ग्यः, पुं, (गार्गस्यापत्यं पुमान् । “गार्गदिभ्यो यञ् ।”
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गार्गस्य पुमपत्यम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, वृहदा-
रण्यके । ४ । १ । “दृष्ट्वालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातश्च कश्चं ब्रह्म ते
ब्रुवाण्येति ॥”)

गार्डपत्तः, पुं, (गार्डस्य गार्डस्य वा इति अण् गार्डो
गार्डो वा पत्तः पत्तं यञ् ।) गार्ड-
पत्तवाणः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४४२ ॥ गार्ड-
पत्तोऽपि ॥

गार्डि, स्त्री, (गार्ड एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे यञ् ।) लिप्ता । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
“पीत्वा जलानां निधिनातिगार्ड्यात् ॥”

गार्डपत्तः, पुं, (गार्डो गार्डस्यन्विनं पत्तं पत्तः यस्य
यञ् वा ।) गार्डपत्तयुक्तवाणः । (यथा, सहा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।

“न हि गाखीवनिर्मुक्ता गार्डपत्ताः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥”)

गार्भिणं, स्त्री, (गर्भिणीनां समूहः इति । “भिच्चा-
दिभ्यो ण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति ।
“गृहपतिना संयुक्ते ज्ञः ।” ४ । ४ । ६० । इति
ज्ञः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः ।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयामिविशेषः । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।

“इह प्रियं प्रजया ते सन्ध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जायहि ॥”
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्यामित्वेन पुत्रा-
दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
यथा । २ । २३१ ।

“पिता वै गाहपत्योऽभिर्मातामिर्दक्षिणः
सूतः ॥”)

गालनं, स्त्री, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे
लुट् ।) चारणम् । क्वाकन गडान इत्यादि
भाषा ॥ यथा । “तथा पचेत् यथा दाहकाटि-
न्यातिश्रैथिल्यमखगालनरहितोऽन्तरुष्मपक्वश्चर-
भवति ।” इति भवदेवभट्टः ॥

गालवः, पुं, (गाल्यते नाशयतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा + कः ।) सुनिविशेषः । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।

“गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥”
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ श्वेतलोध्रः ।
इत्यमरटीकायां स्वाभौ ॥ केन्दुकवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते अवगमाच्चेण
मनो यस्मात् येन वा । गल् + इच् ।) प्रायः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाज्जालिदानेऽसमर्थाः ॥”)

गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्मणि क्तः ।) द्रवी-
कृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
“गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ॥”
इति रत्नावली ॥

कृतगालनः । यथा । “तथा पचेत् यथा अगा-
लितमखश्चरुर्भवति ।” इति कालेष्टिः ॥

गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल् + णिच् + णिनि + डीप् ।) सुद्राविशेषः ।

यथा,—
“कनिष्ठाङ्गुलौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्जनी मध्यमांशानामा संहता सुश्रवर्जिता ॥
सुद्वैवा गालिनी प्रोक्ता शकृत्सोपरिचालिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

गिरिः

मालोङ्गनं, क्ली, (गाः इन्द्रियाणि आलोचयन्ते प्रमा-
द्यन्तेऽनेन । गो + आ + लोङि + करणे ल्युट् ।
निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्ख-
त्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
मालोङ्गितः, त्रि, (मालोङ्गः उन्मादरोगः सञ्जातो-
ऽस्य । इतच् ।) उन्मत्तः । रुग्णः । मूर्खः । यथा,
“उन्मादशीले रोगार्ते मूर्खे मालोङ्गितः स्मृतः ॥”
इति दुर्गासिंहकृतकलापट्टिटीकायां त्रिलो-
चनदासः ॥ मालोङ्गितोऽपि पाठः ॥
मालोङ्ग, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोच्यते भक्त-
णाय इति । गो + आ + लोङि + कर्मणि यत्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मवीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निव्यक्तिरिति
बोध्यम् ।) ग्रामः । यथा,—
“एकैकेन तथा द्वाम्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
साकाङ्क्षप्रयुक्तान् नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥
एकवचनसाकाङ्क्षत्वमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे ।
उभपदं द्विपदं पुष्यवन्तपदं स्वर्वेदे अश्विनादि-
पदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदश्च
द्विवचनमात्रेणाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम
इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति
वदन्ति ।” इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
गाह, ऊ ड विलोङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) ड, गाहन्तां महिषा
निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ, अगाहिष्ट
अगाढ । इति दुर्गादासः ॥
गिरा, स्त्री, (ग + भावे क्तिप् स्त्रियां टाप् ।) वच-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“तां गिरां करुणां
श्रुत्वा ।” इति दशरथविलापनाटकम् ॥)
गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं स्थिते स्तूयते
गुरुत्वाद्वा । “कृगुशपृकुटिभिदिद्विदिभ्यश्च ।”
उणां । ४ । १४२ । इति इः किञ्च ।) पर्वतः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ११ ॥ (पर्वतानां अष्टावेव
पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम्,—
“मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः ।
महेन्द्रः श्रीपर्वतश्च हेमकूटस्तथैव च ।
अष्टावेते तु सम्यग्या गिरयः पूर्वदिक् क्रमात् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
गेखुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चचू-
रोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पार-
दस्य दोषविशेषः । यथा, रत्नावल्याम् ।
“नागो वज्रो मलो वह्निश्चाचल्यश्च विधं गिरिः ।
असह्यार्मिर्माहादौषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥”
सञ्ज्ञासिनां पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमत-
स्तान्त्रिकगिरिसञ्ज्ञासिलक्षणं यथा,—
“सदोर्द्धवाहुयो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ।
सर्वत्र समभावेन भावयन्तो नरोत्तमः ।
इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्तितः ॥”
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
शङ्कराचार्यकृतदशनामत्रयचारिपरिवाज-
कानामन्यतमः । तेषां दशनामानि यथा,—

गिरिका

“तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥”
तत्र गिरिर्लक्षणम् । यथा, प्राणतोषिण्यां अव-
धूतप्रकरणे ।
“वासो गिरिवरे निव्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलवृद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥”
यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः ।
यथा, भागवते । ६ । २४ । १५—१६ ।
“अक्रूरप्रसूता आसन् पुत्रा द्वादशविभुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृद्विहिरिः ॥”)
गिरिः, स्त्री, (गृ + भावे इः किञ्च ।) निगरणम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥
वालम्बिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पूज्ये त्रि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥
गिरिकण्टकः, पुं, (गिरिः पर्वतस्य कण्टक इव तन्ना-
शकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।)
पर्वतीयकदली । तत्पठ्यायः । गिरिरम्भा २
पर्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५
वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्गभा ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्यवृद्धि-
कारित्वम् । लघ्वत्वम् । लक्ष्णापितृदाहशोष-
प्रशमनत्वम् । दुर्जरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णि-
केव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्वतः
कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत
इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-
किष्किहीटश्च । अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा,—
“गुडपुष्पसारशिखरितखुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।
अञ्जनगुडिका श्रमयति विस्मृचिकां त्रिकटु-
सनाथा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहेऽग्निमान्धाधिकारे ॥)
गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरिर्बालम्बिकायाः कर्ण इव
पत्रमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ ।
१०४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभस्मापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पार्वतीयापराजितार्थं पर्याया यथा तत्रैव,—
“गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता कचित् ॥”
यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च ।)
बालम्बिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (खनाम-
ख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरिः
कोलाहलाख्यपर्वतात् शक्तिमत्तां नदां जाल-
त्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महा-
भारते । १ । ६३ । ३३—३६ ।

गिरिजा

“राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः
किल ।
गिरिं कोलाहलं तन्नु पदा वसुरताडयत् ॥
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ॥
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्वेदयत्
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ॥
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां गुणः ।
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्वेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने श्रुतिः ॥”
गिरिकाणः, पुं, (गिरिणा अचिरोगविशेषेण काम-
एकचक्षुर्होणः ।) गिरिरोगेत्येकचक्षुर्होणः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादिदृष्टिः ॥
गिरिगुडः, पुं, (गिरिः गिरौ वा जातः गुडः गुक्ति-
वर्तुल इव ।) गेखुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥
गिरिजं, क्ली, (गिरौ जायते इति । जन् + डः ।
अभकम् । शिलाजतु । श्रौलजम् । लोचनम् ।
इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति । जन् + डः ।
मधूकण्टकविशेषः । तत्पठ्यायः । गौरशकः ।
मधूलः ३ खल्यपत्रकः ४ । इति रत्नमाला ।
गिरिजा, स्त्री, (गिरिर्हिमालयपर्वतात् जायते । जन् +
रधिष्ठातृदेवादिति तात्पठ्यार्थः जायते । जन् +
डः स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठात्री
प्रमाणं यथा, कुमारः । १ । १ ।
“अस्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
“देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाण-
मेनकापरिणयपार्वतीजननादिचेतनव्यवहार-
योखत्वसिद्धिः ।” इति टीकाकम्बलिनाथः ।
पार्वती । (यथा अनर्थराघवे । ४ थं अङ्के ३३ ।
“स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै ।
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ४३ ।
“गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्लभा ॥
गङ्गा । इति सुतपत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गिरौ गङ्गा
जायते इति । जन् + डः ।) मातुलुङ्गी
मेदिनी । जे । २४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
“मातुलुङ्गी सुगन्धान्या गिरिजा पूतिपुष्पिणी
अत्यम्ना देवदूती च सा कचिन्मधुसूकुटी ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
श्वेतवृद्धा । इति रत्नमाला ॥
त्रायमाणालता । कारोऽट्टः ।
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
गिरिजामलं, क्ली, (गिरौ पर्वते अभ्य-
त्यर्थः जायते इति । जन् + डः । यद्वा, गिरि-
ज्जाति गच्छति । अभ् + कलच् ।

चमलं।) अक्षकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
 (अभ्रवज्जातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
 “पुरा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
 विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
 ते निपेतुर्धनधानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
 तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
 तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्धृतात्॥”
 अक्षकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गिरिज्वरः, पुं, (गिरिः पर्वतस्य ज्वर इव तद्भेदक-
 लात्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर + णिच् +
 अच्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरितः, चि, (गिल् + कर्मणि क्तः, लस्य रत्वच्।)
 गिलितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां राय-
 मुकुटः॥

गिरिधातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिव-
 वन्धपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति
 राजनिर्घण्टः॥

गिरिनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतो निम्ब इव।) महा-
 रिष्टवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिपीयूषः, पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुर्वृक्षविशेषः।)
 पल्लवकटुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिपुष्पकं, स्त्री, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैले-
 यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्वतः प्रियो यस्याः
 इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिभित्तिः, [द] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्ति उत्त-
 रवत् इति। भिद् + क्तिप्।) पाषाणभेदक-
 वृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू +
 क्तिप्।) क्षुद्रपाषाणभेदाः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिभूमिः, [द] पुं, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू +
 क्तिप्।) पर्वतभूमिः। (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम्। ६। १५।

“सकलकटकैकमखिलिनि !
 कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
 गिरिभुव इव तव मन्ये

मनः शिला समभवच्चखि !” *॥
 गिरिर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
 भवतीति। भू + क्तिप्।) पार्वती॥

गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्य-
 पदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः।
 २। ४। ६६॥ (यथास्याः पर्यायाः।

“वृक्षकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
 कुटजस्तत्फलस्यैव यथापि कलिङ्गकः॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

गिरिमात्रः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य
 राजावली॥

गिरिस्तु, [द] स्त्री, (गिरिः पर्वतस्य स्तु नृत्तिका।)
 गैरिकम्। इति चिकारुशेषः। (यवहारोऽस्याः
 यथा,—
 “गिरिस्तु नृत्तिकागरखटिकां शयोजितो वहिर्लेपः।

कुरुते वचसा मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

गिरिम्हङ्गवं, स्त्री, (गिरिर्म्हदो नृत्तिकाया भवतीति।
 भू + अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिमेदः, पुं, (गिरिर्मेद इव।) विट्खदिरः।
 इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥

गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्वतमाश्रित्य आत्मनिर्माणतां
 याति प्राप्नोतीति। या + कः ततः संज्ञायां
 कन्।) गेखुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५३॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिकृत्यात्मसत्तां
 यातीति। या + क्तिप्। ततः संज्ञायां कन्।)
 गेखुकः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिवासी, [न] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
 तीति। वस् + णिनिः। गिरिं वासयति सुरभी-
 करोतीत्येके। वस् + करोतेरर्थे णिच् णिनिः।)
 हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतिर्वेनास्थस्य
 इति। “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-
 लचः।” ५। २। १००। इति शः। यद्वा, गिरौ
 कैलासाख्यपर्वते आध्यात्मिकार्थं तु नित्यशुद्ध-
 मनसीत्यर्थः श्रेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं
 त्रिगुणवृत्तात्मकं मनः श्रयति तनूकरोति विशुद्धं
 करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। श्री डल
 श्रयने शो यच्छेदे वा गिरौ कन्दसि डः। लोके
 तु क्कान्दसानां कचिद्भाषायामपि प्रयोग इति
 आशुशुचिनिर्विद्विह्यह स्वामी।) शिवः। इत्य-
 मरः। १। १। ३३॥ (यथा, रघुः। २। ४१।

“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
 नृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
 प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
 आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥”)

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्वतस्थसुवं शाल-
 यते शोभयते इति। शल् + णिच् + णिनिः नान्त-
 लात् डीप् च। गिरिं बालमृषिकाकर्णं शलते
 श्लाघते निजपक्षावयवेनेत्येके। शल् श्लाघायां +
 णिनिः डीप् च।) अपराजिता। यथा,—
 “पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।”
 इति वामनपुराणम्॥

गिरिशङ्खः, पुं, (गिरिः शङ्खमिवाकृत्यास्थस्येति
 अच्। शुखादखोत्तलनसमये शङ्खसाटश-
 दस्य तथालम्।) गणेशः। इति शब्दरत्ना-
 वली॥ (गिरिः शङ्खमिति विग्रहे स्त्री। पर्वत-
 वली॥ यथा, महाभारते। ६। ५६। १५।
 शेषखरम्। यथा, महाभारते। ६। ५६। १५।
 “गजैर्निर्पतितैर्नौलेगिरिशङ्खैरिवावृतः॥”)

गिरिसारः, पुं, (गिरिः सार इव।) लौहम्।
 (यथा, गोः रामायणे। ६। ७८। १६।
 “तत्तैलघौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
 शृङ्गं परमसंक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत्॥”)
 इन्द्रम्। मलयपर्वतः। मेदिनी। २। २६१॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरिर्हिमालयपर्वताधिष्ठातुः
 सुता पुत्री।) पार्वती। यथा,—
 “अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥”

इति कन्दोमञ्जरी॥

(तथाच पञ्चतन्त्रे। १। १७५।

“अक्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखं चुधान्तः
 फणी

तच्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
 नागाग्रनम्॥”

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५२।

“गुह्याम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥”)

गिरिशः, पुं, (गिरिः कैलासस्य ईशः।) शिवः।
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ३३।

“चिन्तामेव न वेत्स्यति प्रियतमे किं चिन्तय
 स्यान्नव-

ग्रावणीत्यद्रिसुतां जयन्नवतु वः स्रक्वा गिरिशो-
 रनिशम्॥”

गिरिशं पर्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालय-
 पर्वतः। (गिरां वार्त्ता शास्त्राणां वा ईशः।)

दृष्टव्यतिः। इति मेदिनी। श्रे। १६॥

गिलः, पुं, (गिल् + “इगुपथेति।” ३। १। १३५।

इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिलयाहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात्
 तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति
 इति तात्पर्यार्थः। ग्रह् + अण्।) नक्रः। इति
 राजनिर्घण्टः॥

गिलनं, स्त्री, (गिल् + भावे लुट्।) गिरणम्।
 भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे
 स्थाने प्रथमेऽध्याये।

“चञ्चलं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
 नीचोच्चैव गम्भीरं वर्जयेत् पाठकं सुधीः॥”)

गिलिः, स्त्री, (गिल् + भावे इन्।) गिलनम्।
 इत्यमरटीका॥

गिलितं, चि, (गिल् + कर्मणि क्तः। गिलिर्जाता-
 २स्येति तारकादिवादितादित्येके।) भक्षितम्।
 इत्यमरः। ३। २। ११०॥

गिष्ठाः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा।
 गे गाने + “इष्ठा गीताभ्यां किङ्वा।” इति
 उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्ठाः। किदभाव-
 पत्ते तु “गीताभ्यां इष्ठाच्।” उणां। ३। १६।
 इति इष्ठाच् प्रत्ययनियन्त्रत्वात् गेष्ठाण्येवपदं
 स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥

गीः, [र] स्त्री, (गू + सम्प्रदादित्वात् क्तिप्।)
 वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः। १। ६। १॥

गीतं, स्त्री, (गीयते इति। गे गाने + भावे क्तः।)
 गानम्। इत्यमरः। १। ६। २५॥ तस्य लक्षणं
 यथा,

“धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
 तत्र नादात्मको धातुर्मातुरचरसञ्चयः॥” *॥

तद्विविधं यथा,—
 “गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यत्नगात्रविभागतः।
 यत्नं स्याद्विषयीणादि गात्रन्तु सुखजं मतम्॥”
 अपि च।
 “निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

गीतं

अनिवृद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुसंनिवृद्धं विना कृतम् ।
निवृद्धं भवेद्गीतं तालमानरसाक्षितम् ॥
कृन्दो गमकधातुसंनिवृद्धादिनियमैः कृतम् ॥
ऋग्भिः पाद्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्द्धः स्तुताः ॥”

अथ संगीतलक्षणम् ।

“तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्वच गीयते ।
वृत्तस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥” *

अथ गीतप्रश्नाः ।

“सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिर्नैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रमुखा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा वृत्तं तौर्ध्वत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्यशब्दो मृदङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥

कृतिचमत्कृतये किमतः परं

फणिवरोऽश्वतरो वत पञ्चमः ।

अपि मृतां यदवाप मदालसां

मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥

परमानन्दविबुधं नमभिमतफलं वशीकरणम् ।

सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिवीजं परं गीतम् ॥

गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा

रम्यं हर्षमातलं सुधां शुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी ।

चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः

सेवकाः

शुद्धं गीतफलं कवित्वमनुलं संसारसारा मताः ॥”

“शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाङ्गीतं त्रिधा मतम् ॥”

शुद्धसूत्रं विंशतिर्यथा,—

“एला सोऽद्यभवा सपादकरणं तत्पञ्चतालेश्वरः

केरातस्तरचक्रपालविजया गदां त्रिभङ्गिरुधा ।

टङ्कीवर्णसरः पुटौ द्विपदिका सुक्तावली माहका

लम्बो दण्डकवर्णनैति कथिताः शुद्धास्तु ते

विंशतिः ॥”

एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीता-
नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।

“पदं तानो विरुदश्च तालः पादः स्वरस्तथा ।

एलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥

पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते ।

श्रीश्रोत्रारण्य वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥

लिङ्गान्यत्वे विसर्गौ च संयुक्ताचरमोक्षणे ।

परिवर्त्तच्छराणाञ्च ह्रस्वदीर्घयतिक्रमे ॥” *

अथ शालगसूत्रम् ।

“ध्रुवको मण्डकश्चैव प्रतिमण्डो निसारकः ।

वासकः प्रतिलाभश्च तथान्या चैकतालिका ॥

यतिश्च भुमरिश्चेति शालगं सूत्रमीरितम् ॥” *

अथ सङ्कीर्णसूत्रम् ।

“चैत्रो मङ्गलकस्तथा न गणिका चर्चातिनाटोन्नवी

दोहा स्याद्वहुलस्तथा गुरुवलो गीता च

गोविस्तथा ।

हेम्नोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेतानि काम-

द्विधा

संक्षेपेण चतुर्दशः प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*)

गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्मणि क्तः ।)

शब्दिते चि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न] पुं, (गीतेन सङ्गीतेन मोदते

इति । सुट् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ ।

इति णिनिः ।) कित्तरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(सङ्गीतानुरागिणि चि ॥)

गीता, स्त्री, (गीयते स्म आत्मविशेषोपदेशात्मिका

ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।)

ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु

अर्जुनस्य मोहनवृत्तार्थं महाभारतीयभीष्म-

पञ्चान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका-

ष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—

“भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नः ।

गीतायामस्ति तेनैव सर्वशास्त्रमयी मता ॥

इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कचयेण हि ।

कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥”

इति नीलकण्ठः ॥

“गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरेः ।

या ख्यं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥”

इति स्वामी ॥

(अस्माः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वती-

पादैर्वैस्तरणो गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।

तद्वयथा,—

“सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।

परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥

सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।

यत्प्राप्तये समारम्भा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥

कर्म्मोपास्तिस्तथाज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।

तद्वाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥

एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्ष्येत् ।

कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्वयोः ॥

यतः समुच्चयो नास्ति तथोरतिविरोधतः ।

भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥

उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी ।

कर्म्ममित्रा च शुद्धा च ज्ञानमित्रा च सा त्रिधा ॥

तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्प्रागवर्त्तना ।

त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥

द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठारवर्णनवर्त्तना ।

भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥

तृतीये तु तयोरेकं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।

एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥

प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।

सुक्तिसाधनपञ्चदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥

निष्कामकर्म्मनिष्ठालं त्यागात् काम्यनिष्ठद्वयोः ।

तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।

नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढहृदा ॥

इहामुच्चार्यवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।

ततः शमादिसम्यक्ता सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ॥

एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ।

ततो गुरुपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥

ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।

सर्वसुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥

ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।

योगशास्त्रान्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेद्दिह ॥

क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यातत्त्वमतिर्भवेत् ।

साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥

अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वमभ्यसतो भवेत् ।

तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयो ॥

अनारब्धानि कर्म्मणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।

न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥

प्रारब्धकर्म्मविच्छेदाज्ञासना तु न नश्यति ।

सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशम्यति ॥

संयमो धारणा ध्यानं समाधिस्थिति यत्किम् ॥

यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥

ईश्वरप्रनिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।

ततो भवेन्ननोनाशो वासनाक्षय एव च ॥

तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ।

युगपत्तितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥

विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।

प्रागसिद्धो य एवांशो यतः स्यात्तस्य साधने ॥

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

गीर्वाणः

ब्रह्मकारणरूपेण वटस्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रदादीन् स पश्यति ॥
समाधारमकाले तु पूर्वमेवावधारयेत् ।
सुसुप्तः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिष्ठत्वे ॥
विलापयेत् ज्ञेयजातं ज्ञेयज्ञं परिशेषयेत् ।
पञ्चीकृतभ्यो भूतेभ्यः अष्टादितिरिक्तकम् ॥
यथा गृहो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
समष्टितिरिक्तेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्जितः प्रत्यगात्मा वै तत्तुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धसुक्तं सत्त्वं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वपदार्थौ शिष्टौ तत्राकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं ङगद्वयः ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्हन्म् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्वप्राणिषु सर्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽर्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारे २३६
अध्यायः ॥

गीतिः, स्त्री, (गी गाने + क्तिन्) गानम् । (यथा,
कुमारे । ३ । ४० ।

“श्रुताश्रयोऽगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥”)

आर्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥
(अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्यां मात्रा-
वृत्ते । ७ । [गीतिः ॥”)

“आर्याप्रथमार्द्धं समं यस्याः परार्द्धमीरिता
गीरयः, पुं, (गीर्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रथ
इव यस्य ।) बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गीर्णः, त्रि, (गीर्णते स्म इति । गृ गि स्तुतौ +
क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गीर्णः, स्त्री, (गृ + क्तिन् । ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
वत् तेन नत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् ।
इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्द-
दर्शनात् ॥

गीर्देवी, स्त्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठा-
तृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाशिनी विस्तृता च
लता ।) महान्योतिर्भूती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्वाणाणां, पुं, (गीर्वाणिव वाणोऽस्त्रं यस्य ।
अयर्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्तःस्थवकार-
मथ्यपाठे तु गिरं वसुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः
स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याच्चायाम् + “कर्म-
ण्यम् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । “पूर्वपदात्

गुग्गुलुः

संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।)
देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । १५ । ३२ ।

“एवं सुमन्वितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शना ।
हित्वा त्रिविधं जग्मुर्गीर्वाणाः काम-
रूपिणः ॥”)

गीर्वाणाणकुसुमं, स्त्री, (गीर्वाणाणां प्रियं कुसुमं
पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्वातिः, पुं, (गिरां पतिः । अचरादीनामिति
रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति ।” ८ । ३ । ४१ । इति
षः । सुग्धबोधमते “खपि वा ।” इति सूत्रस्य
पाक्षिको विधिः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः ।
१ । १ । २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीःपतिः । इति सुग्ध-
बोधम् ॥

गु, ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
अकं-अनिट् ।) ड, गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु, शि ओ विष्णोर्तुसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-कुटां-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति
अगुवीत् । ओ, गुणः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज् +
क्लिप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडति रचतीति ।
गुड + “इगुपधस्येति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्लिप् ।
गुक् रोगस्तस्मात् गुडतीति । गुड रचणे +
बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।)
रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खनामस्यातवृक्षः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा,—

“गोरोचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥”
इति वज्रपुराणे वैष्णवधर्म्ये शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥

अस्य निर्यासः सुगन्धिव्यम् । तत्पर्यायः ।
कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥

इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७
कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलुः ९ । इति भरतः ॥

जटायुः १० कालनिर्यासः ११ देवधूपः १२
सर्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कवा १५ ।

इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७
निष्ठाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः

२१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः
२५ महिषाक्षकः २६ देवेष्टः २७ मरुद्विष्टः २८

रचोद्धा २९ रुच्यगन्धकः ३० दिव्यम् ३१ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

कफमारुतकासहृमिवातोदरक्षेदशोफार्शोनाशि-
त्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीप-
नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठ-

नाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रुच्य-
त्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् ।

वृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । खर्द्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् ।

गुच्छः

बलकारित्वम् । ब्रह्मेच्छाभवातामवातपिङ्का-
ग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥

“माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ॥”

स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।

हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्चजातयः ॥”
तेषां रूपाणि यथा,—

“भङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः खनामसमलक्षणः ॥

कुसुदः कुसुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः ।
हिरण्यस्थस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥”

एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हितानुभौ ।

हयानां कुसुदः पद्मः स्वस्थारोग्यकरौ परौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।

कदाचित्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥”
नूतनगुग्गुलो रूपं यथा,—

“स्निग्धकाचनसङ्काशः पक्वजम्बूलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥”

पुरातनस्य रूपं यथा ।
“उष्णो दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वर्णवर्जितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा,—

“जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्निपाताः ।
शीतार्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति तं

हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागीपमं
भङ्गाभं कुसुदद्वयतिष्ठ विधिना ग्राह्या परीक्षा

ततः ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्लिदन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।

ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥”

इति प्रयोगानुसृतम् ।
इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुष् +
“श्रस्यादिभ्यश्चण् ।” इति क्ण् । गुत्तं शब्द-
राजः । यद्वा, गुड शब्दे + क्लिप् । गुत्तं शब्द-
कृति नाशयतीति । गुत्त + क्णो + “आतोयपसो-
कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) खर्वकः ।
गुष्पादिर घलुया इति भाषा । (यथा, गीत-
गोविन्दे । ११ । ११ ।

“अच्छोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तपिच्छगुच्छा-
स्तम् । लणादिर गोक्षा इति भाषा ।) (उज्ज्व-
विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा, मनुः । १ । ४ । ४ ।

“गुच्छगुल्लानु विविधं तथैव लणजातयः ।
“मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रजा-
खडानि ते गुच्छा मल्लिकादयः ।” इति तट्टीकाया-
कुल्लुकभट्टः ॥) द्वित्रिशद्वयश्चकारः ।

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी ।
 के । ३ ॥ मयूरर पाखा इति भाषा । सुक्ता-
 हारः । इति रत्निदेवः ॥
 गुच्छकं, स्त्री, (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थि-
 पर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥
 गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्यायः । गुलचः २
 स्तवः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ रीठाकरजः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
 गुच्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जथ्यो
 यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छकरजः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करजफलं यस्य ।)
 करजविशेषः । तत्पर्यायः । स्निग्धदलः २
 गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६
 दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्निकखूविच-
 चिकान्कुष्ठसर्पतृणग्रीवाश्लित्व ॥ इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता
 इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वच् ।)
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।)
 तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।)
 समच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोक-
 वृक्षः । अस्य पर्याया यथा,—
 “हेमपुष्पस्त्र्यशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।)
 रीठाकरजः । गुच्छकरजः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ डीष् ।) धातकी ।
 शिष्टडीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।)
 रीठाकरजः । राजादनी । कतकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥
 गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः ।
 स्विधां टाप् ।) अमिदमनी । काकमाची ।
 निर्वण्टः ॥
 गुच्छवप्रा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । वन्ध +
 वाहुलकात् रक् । ततश्चाप् ।) गुण्डालावृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छमलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः ।
 कप् स्विधां टाप् अत इत्वच् ।) गुण्डासिनी-
 वृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छाङ्गः, पुं, (गुच्छस्य ङाङ्गिप्रत्ययिकहारस्य
 अङ्गः ।) आसाङ्गवत् समासः ।) चतुर्विंशति-
 यदिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

(गुलिङ्गनिर्देशादेवास्व तथात्वम् । स्त्रीवलिङ्गे तु
 “गुंस्त्वङ्गोऽङ्गं समेऽङ्गके ।” इत्यमरोक्तेः षोडश-
 यदिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीभिर्विभाष्यम् ॥)
 गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्याप्तोतीति ।
 अल पर्याप्तौ + अच् ।) भूतलम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 गुच्छाङ्गकन्दः, पुं, (गुच्छाङ्गो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।)
 गुलचकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ डीष् ।) गुच्छकरजः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । गोजति । कूजन-
 मयक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, कर्मणि गुज्जति ।
 कूजनमयक्तशब्दः । गुज्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति
 दुर्गादासः ॥
 गुज, शि ध्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 (कुटां)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगु-
 जीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥
 गुज्जरी, स्त्री, (गुज्जरदेशवासिनां प्रिया ।
 गुज्जर + अण् + स्त्रियां डीप् ।) एषोदरात्
 रलोषे वृद्धाभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः ।
 अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
 “श्यामा सुकेशी मलयदुमालां
 मृदूलसत्पल्लवतल्पयाता ।
 श्रुतेः खराणां दधती विभागं
 तन्नीमुखादक्षिणगुज्जरीयम् ॥”
 अस्याः कालनियमो यथा,—
 “नाटो गौडो वडारी च गुज्जरी देशिरेव च ।
 पूर्वाङ्गे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 मतभेदेन पूर्वाङ्गेऽपि गीयते ॥ (इयं पुनर्भैरव-
 रागस्य वराङ्गना । हनमन्तं तु मेघरागस्य ।
 अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
 “ग्रहांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णं गुज्जरी मता ।
 पौरवी मूर्च्छना यस्यां वङ्गाल्या सह मिश्रिता ॥”
 पौरवी मूर्च्छना यस्याम् । इत्यत्र “सम्प्री
 “पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।” इत्यत्र “सोमे-
 मूर्च्छनैतस्याम् ।” इति कचित् पाठः । इयच्च
 श्रमते इयं पञ्चमहीना षाड्वा । इयच्च
 केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पाप-
 प्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—
 “लोभात्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
 सुरसा गुज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”
 गुज्जः, पुं, गुज्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुज्ज + अधि-
 करणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 गुज्जकतु, पुं, (गुज्जं गुज्जनं करोतीति । क + क्तिप्
 तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गुज्जनं, स्त्री, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुन-
 नुधनिः । भ्रमरादिशब्दः ।
 (किमिदं गुज्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् ।) अस्याः
 पक्षफलगुच्छे शब्दवाहुल्यात्तथात्वम् ।) लता-
 विशेषः ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 काकचिचि २ कण्ठला ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥
 साङ्गुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकण्तिका ६ काका-
 दनी ७ काकतित्ता ८ काकजङ्घा ९ शिख-
 खिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूडामणिः ११
 सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५
 शीतपाकी १६ उचटा १७ कण्ठचूडिका १८
 रक्ता १९ कामोजी २० भिन्नभूषणा २१ वन्या २२
 श्यामलचूडा २३ काकचिचिका २४ । अस्या
 बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कुञ्जवर्णनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारि-
 त्वम् । शूलविषनाशित्वम् । वश्यकर्मणि श्वेता
 प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु
 श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।
 “श्वेतरक्तभेदेन त्रयं गुञ्जाद्वयं वृधैः ।
 गुञ्जाद्वयन्तु केशं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
 मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
 नेत्रामयहरं वृधं बल्यं कण्ठव्रणं हरेत् ॥
 क्षमीज्जुलुप्रकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”
 श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्मणि प्रशस्ता । यथा,
 नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।
 “जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये ॥
 इत्यादि ॥
 गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थैर्न भोक्त-
 वम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे ।
 ४ । ५८ ।
 “अन्तर्विषमया ह्येता वह्निश्चैव मनोरमाः ।
 गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥”)
 चतुर्थवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—
 “यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुर्थयम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरेर्पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
 चतुर्धन्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूम-
 द्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति
 शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः ।
 (गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कल-
 धनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभि-
 र्मदापाधिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।)
 मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चो ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत
 इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)
 गुञ्जितं, स्त्री, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,
 “न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥”
 इति भट्टिः । २ । १६ ॥
 गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।)
 वटिका । गुलि इति वडि इति च भाषा ॥
 यथा, “गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् ।” इति
 दायभागः ॥

उगुः

गुठ, इ क वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इस्त्री । इ क, गुणयति अजु-गुठत् । इति दुर्गादासः ॥

गुड, इ क वेष्टे । रच्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ क, गुणयति । अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि । गुण-यति हिङ्गुलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

गुड, शि रच्ते । व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां)-परं-सकं-सेट् ।) शि, गुडति अगुडीत् । इति दुर्गादासः ॥

गुडः, पुं, (गवते अयत्तशब्दं करोतीति । गु ड शब्दे + “कादिभ्यः कित् ।” उणां । १ । ११४ ।

इति डः स च कित् ।) गोलः । इत्तिसन्नाहः ।

इति मेदिनी । डे । १० ॥ ग्रासः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ इच्छु-

पाकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ । तस्य पर्यायः ।

इच्छुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५

द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९

शिशुप्रियः १० सितदिः ११ अरुणः १२ रसजः १३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ इच्छुरसकायः १४ गण्डोलः १५

मधुवीजकः १६ । इति वैद्यकम् ॥ गण्डोलम् १७

गुलः १८ खादुखण्डः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥

खादुः २० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः ।

वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । वातनाशित्वम् ।

सूत्रशोधनत्वम् । नातिपित्तहरत्वम् । मेदःकफ-

क्षमिषत्वप्रदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् ।

चारत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । पित्त-

रक्ते अहितत्वम् । जीर्णञ्चैव रसायनः ॥ पुरा-

तनस्य तस्य गुणाः । पित्तपवनानिचिदोषपाख-

प्रमेहश्रमनाशित्वम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विशे-

षतो ज्वरनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद-

त्वम् । सन्तापशान्तिप्रदत्वम् । विष्णुनामय-

शोधनत्वम् । अग्निजननत्वम् । स्निग्धत्वम् । खादु-

तरत्वम् । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अधिकगुणत्वम् । रक्तप्रसन्नवल-

कारित्वम् । मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

यावनालरसपाकभवगुडगुणाः । चारत्वम् । कटु-

त्वम् । मधुरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्त-

प्रदत्वम् । सततनिवेद्येण कण्ठतुल्यजनन-

त्वम् । जनन इत्यत्र श्रमन इति कचित् पाठः ।

अस्रविदाहदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“इच्छो रसो यः संपक्रो जायते लोष्टवदृष्टः ।

स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यखण्डेव गुडो मतः ॥

श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण

पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः ।

शुष्का समं हरति वातमशेषमित्थं

दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“वल्गो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो सूत्रशोधनः ।

नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुडः ॥

पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो सूत्रशोधनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माशौऽरौचकापहः ॥

गुडत्व

क्षये कासे चतुर्चीणे पाण्डुरोगेऽसृजि क्षये ।
हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥

गुदामये कामलशोषमेहे

गुल्मामये पाण्डुहलीमके च ।

वाते सपित्तासृजि राजरोगे

रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥

कासे शोफे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः ।

योगयुक्तोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो नयः ॥

चामचीणे पवनकुपिते श्वासस्त्र्च्छातुराणां

अध्वश्रान्तश्रममदविषे सूत्रकृच्छाश्रमरोगाम् ।

जीर्णः चामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे

लघ्नादाहक्षयरुधिरगे सर्वरोगान्निहन्ति ॥”

इति गुडगुणाः ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ * ॥

गुडकः, पुं, (गुडेन पकः । गुड + बाहुलकात् कः ।

यद्वा, गुडेन कायतीति । कै + कः ।) गुडद्वारा

पक्वौषधविशेषः । अस्य पूर्णतेजः षण्मास-

पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ (गुड एव ।

स्वार्थे कन् । गोलाकृतिः । यथा, महाभारते ।

३ । १५ । ८ ।

“समुशुद्धाश्चगुडका सायुधा सपरश्वधा ॥”

“अश्वगुडका वर्तुलीकृताः पाषाणाः ।” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुडकरी, स्त्री, (गुडं गुडवत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकर-

मित्यर्थः करोतीति । गुड + कृ + “कञो हेतु-

ताच्छील्यानुलोभ्येष्टु ।” ३ । २ । २० । इति टः

स्त्रियां ङीप् ।) रागिणीविशेषः । इति हलानुधः ॥

गुडची, स्त्री, (चि + कृप् निपातनाद्दोर्ध्वे साधुः ।

गुडवत् ची चयनं चरितोरसो यस्या इत्यर्थः ।

अमृतोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुडची ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा

अन्यद्विवरणश्च गुडचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडलणं, स्त्री, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा लणम् ।)

इच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडत्रियं, स्त्री, (गुडप्रधानं लणम् । निपातनात्

साधुः ।) गुडलणम् । इच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुडलक्, [च्] स्त्री, (गुडइव मधुरा लग्नम् ।)

खनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । सूतक-

टम् २ भृङ्गम् ३ लक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५

ल्वचम् ६ चोलम् ७ ल्वचापत्रम् ८ हृदम् ९

सुरभिवल्कलम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्कटम् ११ चोचम् १२ । इत्यमरः ।

२ । ४ । १३४ ॥ लक् १३ पत्रम् १४ इति

तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कफयुक्तामवातनाशि-

त्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लघुत्वम् । उष्णत्वम् । खादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

रूक्षत्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् । अरुचिकण्डु-

हृद्वस्तिवातार्शःक्षमिपीनसरोमनाशित्वम् । इति

भावप्रकाशः ॥

गुडलचं, स्त्री, (गुडवत् मधुरं ल्वचम् ।) गुड-

लक् । राजभोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जयित्री इति भाषा ॥

गुडाका

गुडदारु, स्त्री, गुडप्रधानं गुडकारणं वा दारु-
लणलक्षः ।) इच्छुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनुः, स्त्री, (गुडनिर्मिता गुडभारादिभिः कृता

धेनुः ।) गुडादिनिर्मिता धेनुः । यथा,—

“गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम् ।

तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥

कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्यसेद्वि ।

गोमयेनानुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य सर्वतः ॥

लवणेनाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ।

उदङ्मुखीं कल्पयेद्देवसुदीच्याश्च सवत्सकाम ॥

उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः ।

बहुभारेण वा कार्या भाराभ्यां मध्यमा खलत् ।

अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ।

चतुर्धांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥

धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितरुक्ष्माभरावृतौ ।

शुक्तिकर्णाविचुपादौ शुद्धमुक्ताफलेच्छौ ॥

सितरुक्ष्मशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ ।

ताम्रगुडकटुष्ठौ तु सितचामररोमकौ ।

विद्रुमभ्रूयुगलतौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥

चौमपुच्छौ कांश्यदोहाविन्मनीलकतारकौ ।

इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्चयेत् ॥ इति पार्श्वे

सर्वासां धेनूनामेवं विधानं श्रेयम् । इति पार्श्वे

रुष्टिखण्डम् ॥

गुडपुष्पः, पुं, (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य ।) मधुक-

वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥

गुडफलः, पुं, (गुड इव मधुरं फलमस्य ।) जीव-

वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

गुडवीजः, पुं, (गुडवत् मधुरं यद्वा, गुडं वर्तुला-

कृति वीजं यस्य ।) मधुरः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गुडभा, स्त्री, (गुडवत् भाति शोभते इति । भा +

कः । स्त्रियां टाप् ।) यावनालशर्करा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गुडमूलः, पुं, (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य ।)

अल्पमारिषशकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडलं, स्त्री, (गुडं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति ।

ला + कः ।) गौड़ी मदिरा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री, (गुडजाता शर्करा ।) शर्करा-

तत्पर्यायः । पिप्पटा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।

“विदारौ चिफला भीरु शङ्काटी गुडशर्करा ॥

गुडशिशुः, पुं, (गुड इव रक्तवर्णः शिशुश्चन्द्रिका ॥

रक्तशोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा, स्त्री, (गुड + स्त्रियां टाप् ।) सुहृदील-

गुडिका । इति मेदिनी ॥ उग्रौरी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गुडाका, स्त्री, (गुडयति सङ्कोचयति जङ्गीकरोति

देहेन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुडः ।

आकायांते प्रकाशयतीति । गुडां आलस्यं जायते ।

वस्यां कायति वा । गुड + आ + कै + कः । स्त्रियां

टाप् ।) निद्रा । इति गुडाकेशशब्दयुतपत्नी जीधर

सामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसर-
सतिः ॥)

गुडाक्षैः, पुं, (गुड़ाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या
ईशः ।) शिवः । (गुड़ा निद्रा आलस्यं इन्द्रि-
याणि वा तस्या ईशः प्राप्ता जितनिद्रो जिते-
न्द्रियो वा ।) अर्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । १ । २४ ।
“यत्तदा”

“एवमुक्तो हृषीकेशो गुडःकेशेन भारत ! ॥”)
गुडाश्रयः, पुं, (आश्रयेत्स्मिन्निति । आश्रयो वास-
स्थानम् । ततो गुडस्यैव मधुररसस्य आश्रयः ।)
आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुडिका. स्त्री ।

तापि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृहद्गुटिका ।
यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥
“वटिका”

“चूर्णावलेहगुडिका कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफोदके त्रिदोशकपलमाहरेत् ॥

गुडची, स्त्री, (गुडची + निपातनाडुत्वागमः ।)
गुडची । इति द्विरूपकोषः ॥

तत्पर्यायः । वत्सादनी २ किन्नरुहा ३
वल्ली ४ अमृता ५ जीवलिका ६ मोम-

गुडची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्र-
ज्वराः १२ । इति रत्नमाला ॥

मधुपर्णिका १८ श्यामा १५ वरा १६ सुरक्ता १७
रवायनी २१ किन्नोद्भवा १६ अम्बलता २०
भिषकिका २१ किन्ना २२

किन्ना २२ सोमलतिका २३
नागकुमारिका २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६
इति राजनिर्घण्टः ॥ कङ्किा २७ चन्द्रहासा २८।
जीवन्ती

ववस्था ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षिका ३४
अस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्मिता ३७ ।
रसावनल ३७ कटल ३८

कटुत्वम् । स्वादुप्राकित्वम् ।
 लम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
 दोषजत्वम् । वल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।
 वातास्रजलहृद्दाहमेघ-
 प्र-

नाशित्वम् । इति भाव-
नाशित्वम् । इति भाव-
नाशित्वम् । इति भाव-

राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्त-
त्वम् । अग्निवत्वम् ॥ अस्याः पत्रस्य
रसायनत्वम् । कषायत्वम् । सर्वज्वरहरत्वम् । लघु-
संघर्षः ।

कटुत्वम् । खादुपाकित्वम् ।
 बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
 त्रिदोषघटादाहप्रमेहवाता-
 लुतादिः ॥

नाशित्वम् । घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुड-
नाशित्वम् । पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्तायाः कफ-
नाशित्वम् । सरखट्वे-

शुद्धीयुक्ताया उग्रवातास-
राजवक्त्रम् ॥ ८ ॥

अस्या उत्पत्तिर्व्याधा,—
 “अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।
 रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुरः ॥
 ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
 बलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्ध्वनि ॥
 हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलमञ्जिते ।
 देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे ॥
 तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
 तानिन्द्रो जीवयामास संसिद्यान्वतवृष्टिभिः ॥
 ततो येषु च देशेषु कपिगमात् प्राप्तिभ्यः ।
 प्रीयूषविन्दवः पेतुस्तैभ्यो जाता गुडूचिका ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(गुड़चीघृतम् । यथा,—
 “गुड़चीकायकल्पाभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
 हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)
 गुडेरः, पुं, (गुड़ति रक्षतीति गुड़ रक्षायाम् +

१। ५८। इति सरक् । रत्तकः । इति युतपत्ति-
लब्धोर्थः ।) आसः । इत्यादिः ।) गुडकः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासिद्धिः ॥
गुडेरकः, पुं, (गुडेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रासः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

गुड़ोद्भवः, स्त्री, (गुड़ादुद्भवो यस्याः । यद्वा, उद्भव-
त्वस्मादिति उद्भवः । गुड़ उद्भवो उत्पत्ताश्रयो
यस्याः ।) शुक्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण, त् क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धना
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इच्छी । सङ्ख्योपधः ।
गणयति । इति दुर्गादासः ॥

गुणः, पुं, (गुण्यते मन्त्रते मन्त्रणादिभिर्नियते
राजभिरतिशेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्-
पकारराजनीतिविशेषः । तद्व्यथा । सन्धिः १

विग्रहः २ यानम् ३ आसनम् ४ दधम् ५
आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“मन्त्रिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
“मन्त्रिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।

दन्धीभावं संशयश्च षड्गुणाश्चिन्तयेत् सदा ॥
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनो-
पपन्नो न च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव ।

७।१६१। लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ धनुर्मा-
कर्षणरज्जुः। किला इति भाषा। (यथा,
मूलवृक्षे। ६।५४।)

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुध
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुर्धियव्यमनाधिरूपाददे
तेजस्यै ॥”)

नरवरो रवरोधितकेप्रसी ॥ १ ॥
तत्पुण्यायः । मौर्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४
ज्या ५ ज्यावा ६ पतञ्जिका ७ । इति प्रब-
धः ॥ १ ॥

(यथाह कश्चित् ।
“एतन्मोक्षोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
नान्यथा तस्मात्सर्वं निमित्तम् ॥”

“सगुणोऽपि पूर्णकुम्भी यथा कूपे निभञ्जितः”
सूत्रम् । यथा, आख्यासमग्रत्वात् । ३६६ ।

“काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी
स्फुरति ॥”)
सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्थ धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रियांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥”)
युक्ताक्षणरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु
शौर्यादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥”
इति सुगन्धवोधम् ॥

(अस्वार्थमाह दुर्गादासः ।
 “यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः ।
 अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा

श्यामता पूर्वव्याम्नादिफलसुपगच्छति पश्चात्
पक्वदशायां ततोऽप्येति । पृथक् जातिषु दृश्यते
भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा व्याम्नादिफले वा

प्रथमता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते
त गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्तरेप्रणाव-
त्तेप्रणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्मा-

धीति उत्तकर्मस्वपि गुरुत्वापत्तिः यदा द्वयं
तक्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वे निविष्टते यदा
द्वयं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति

यथा गजादिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादि-
क्रिया दृश्यते तथा पञ्चादिषु च दृश्यते अतः
मर्मणो गुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयञ्चाक्रियाज-

ति । आधेय उत्पादः यथा पक्कम्भय-
 च्छु रक्ततागुणः सहि वह्निसंयोगादिना
 व्यादते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते ।

तत् क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य
वर्धः । आकाशादिषु महत्त्वाद्विगुणः । ततश्च
गण्य उत पादाद्वमनुत्पादाद्वश्च इति प्रकार-

पर्यन्ततया कर्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापि-
तु कर्मत्वं सर्वमेव उत्पादयामिति । एवञ्चेत्तर्हि
प्रमदि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येत धर्मा वर्तन्ते ।

तदपि द्रव्यमारम्भजे अवयवद्रव्यं निविशते
तेष्वपैति च यथा शरीरमवयवि तद्वि मस्तका-
वयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततो-

ति । पृथग्नातिषु पञ्चादिषु च दृश्यते एवं
स्य उत्पादादत्वमनुत्पादादव्याप्तिः अवयवि-
स्य उत्पादादत्वात् आकाशादेस्तु अगुत्-
नादिति । अत आह असत्त्वपक्षविरिति ।

प्रकृतिः । अत आदि असत्त्वप्रकृतिरिति ।
 १) द्वयं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स
 प्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥”)
 साधानहेतुः सिद्धौ वस्तुधर्माः । प्रकृत्ययो

प्राधान्यहेतुः सिद्धिः । वस्तुधर्मः । शुक्तादयो
 गवादिर्गन्धर्वजातीयेभ्यः । वृक्षाणां गवादिभ्यो
 र्नीयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥

व्यापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिसत्त्वं तदर्थः
यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

गुणका

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्मः २२ अधर्मः २३ शब्दः २४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“श्रीभाविलासोमाधुर्यङ्गाम्नीर्थं ध्येयतेजसी । ललितौदार्यमित्यद्यौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः ॥ एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रव्यम् ॥ अप्रधानम् । सुदः । इन्द्रियम् । त्यागः । वटी । इति मेदिनी ॥ १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्वविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (यज्जनम् । यथा, मनुः । ३।२२६ ।

“गुणांश्च रूपप्रकाशान् पयोदधिष्ठितं मधु । विन्यसेत् प्रयतःसम्यक् भूमावेव समाहितः ॥” “गुणान् यज्जनानि यज्जपेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आवृत्तिः । यथा, महाभारते ।

“आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणाः । षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥” याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इडोऽरले-ङ्गुः । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति सुम्भनोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा,— ये रसस्याङ्गिनो धर्माः श्रौत्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

इति दण्डी ॥

माधुर्योऽजःप्रसादाख्यास्त्वयस्ते न पुनर्दश ॥

तस्य दशसंख्याभावे हेतुर्यथा,— केचिदन्तर्भवन्तीष्टु दोषत्यागात् परे स्थिताः । अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुञ्चिन्न ततो दश ॥ इति भरतसुनिः । स्मृत्युक्तगुणविशेषा उपवास-शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आर्वर्णयतीति । गुण + कृत् ।) पूरकाङ्कविशेषः । यथा, गुणयान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं यज्जनानादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे कृद्-विशेषेन रूपकारित्वश्रहणात् पाकशास्त्रकत्-त्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य रूपकारित्व-स्त्रीकारकया यथा, महाभारते । १।२।१—४ । भीम उवाच ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ रूपानस्य कारिष्यामि कुणलोऽस्मि महानसे ।

गुणवा

कृतपूर्वाणि वैरस्य यज्जनानि सुशिक्षितैः ॥ तानप्यभिमविष्यामि प्रीतिं सज्जनयन्नहम् । आहरिष्यामि दारुणां निचयान्महतोऽपि च ॥ तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति । अमातुषाणि कुञ्जाणं तानि कर्माणि भारत ! ॥ राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा वृषम् । भत्यान्नरसपानानां भविष्यामि तद्येश्वरः ॥” पाचके गुणकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।) गुणवेत्ता । यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-
श्रीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अतिरेति वनात् कमलं
न हि मेकस्वेकवासोऽपि ॥

इत्युद्धटः ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनःपुनरास्मृयतीति । गुणत् क आम्नेङ्ने + “ग्यासय्यो युच् ।” ३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत इत्यच् ।) वृत्तम् । शून्याङ्कम् । पाठनिश्चयः । इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः पुनरनुशीलनम् । यथा, माघे । २ । ७५ । “हेतुःपरिचयस्यैव वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥” माला । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्द-लहरीयां । ३ ।

“हरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां द्रष्टा सुररिपुवराहस्य भवती ॥”)

गुणनी, स्त्री, (गणयते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनया । गुण + लुट् + डीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्-पर्यायः । भविनी २ श्रीलनम् ३ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

गुणनीयः, पुं, (गुणयते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनेन इति । गुण आम्नेङ्ने + करणे अनीयर् ।) शास्त्रादभ्यासः । इति हारावली । १५० । (कर्मणि अनीयर् । गुणित्ये त्रि ॥)

गुणभ्रंशः, पुं, (गुणस्य भ्रंशोविनाशः ।) गुणनाशः । तत्पर्यायः पर्यन्तिका २ । इति हारावली ॥ २१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्मिताः पटाः लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे + लुट् । स्त्रियां डीप् कन् टापि पूर्व्वचसश्च ।) वस्त्रनिर्मितगृहम् । तत्पर्यायः केंशिका २ पट-कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र । ली + लुट् + डीप् ।) गुणलयनिका । इति हलायुधः ॥

गुणवान्, [त्र] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य । गुण + मतुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ गुणविशिष्टः । यथा, “दाता दयालु-गुणवान्नरः स्यात् गते परेषामुपकारकर्त्ता । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुवंप्रतीय सुनामस्य दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ । “गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥”

गुणीभू

स्त्रियां डीप् । तस्य सुनामस्य इहिता । यथा, तत्रैव । १५३ ।

“वज्रनामस्य तनयः सुनाभो नाम विश्वतः । दुहितृद्वयश्च वृषते ! तस्य रूपगुणान्वितम् । एकचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ॥” गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १२ ।

“गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ॥ गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ । “गुह्यरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धनी ॥ अश्वरोविशेषः । यथा, तत्रैव ६ अध्याये । “अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥

गुणवृत्तकः, पुं, (गुणानां तरणीस्थरञ्जनां वृत्त इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणवन्तस्तम्भाः । मासुल इति भाषा । तत्पर्यायः । रूपकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आधार-स्थानम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धि-विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलगुण-धारश्च ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सूक्ष्मतन्तवः सन्तस्याः । “अर्ण-आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । स्त्रियां टाप् ।) दूबा । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणवाङ्मला-तथात्वम् ।) बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७ । ४७ । “गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥ गुणयुक्ते त्रि । यथा,—

“तपस्यभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्ववान् नाम देवर्षे ! मनसा समृती मया ॥ इति वनपर्वणि सावित्रीव्रतकथा ।

इति वनपर्वणि सावित्रीव्रतकथा । गुणितः, त्रि, (गुणयते स्म । गुण आम्नेङ्ने + क ।) पूरितः । तत्पर्यायः । आहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । यथा । पञ्चधा गुणितोऽङ्कः । संख्या षड्भिर्भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणी-स्य जातः । तारकादिभ्य इतच् ।) पिच्छितः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [त्र] पुं, (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । गुण-इति ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणा-तु दाक्षिण्यादयो विदन्तेऽस्येति ।) गुणविशिष्ट-त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे कठिनी ससम्भूमादयस्य । तेनाम्ना यदि सुल्लि-वद वन्धा कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेशः । गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुलोभूतः ।) अप्रधानोभूतः । यथा । कृतपूर्व्वकटमित्यत्र समाचनविशेषः । गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता । इति सुसेनकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । १५ । ११ ।

“सर्व्वैरपि गुणैर्धुक्तो विद्वान्धुः किं करिष्यति । गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥”

गुणीभूतयज्ञः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं यज्ञं यज्ञना प्रकथितं ।) काव्यविशेषः । यथा,—
“अतादृशि गुणीभूतयज्ञं यज्ञं तु मध्यमम् ॥”
तस्याद्यौ भेदाः यथा ।

“अग्रापरस्याङ्गं वाचसिद्धाङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्यं काकाक्षिप्रमसुन्दरम् ।
यज्ञमेवं गुणीभूतयज्ञस्याद्यौ भेदा मताः ॥”
अग्रां यथा ।

स्फुटतया वाचायमानमिति अपराङ्गम् । यथा
अपरस्य रसादेर्वाचस्य वा वाक्यार्थोभूतस्य
यज्ञं रसादि अतुरणरूपं वा ॥ * ॥

वाचसिद्धाङ्गं यथा ।
आपाततः प्रतीतस्य वाचार्थस्य प्रतिसन्धीय-
मानानुपपत्तिनिरासकं यज्ञम् ॥ * ॥

अस्फुटं यथा ।
विद्वैरपि लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा
प्राधान्यमत्र रसादियज्ञकत्वेन तथा च प्रती-
तस्य रसादेर्यज्ञकं किं वाच्यं किंवा यज्ञमितौ-
त्तरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥

तुल्यप्राधान्यं यथा ।
अत्रापि रसादियज्ञकत्वेनैव प्राधान्यं यज्ञस्य
निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥ *
काकाक्षिप्रं यथा ।

आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥ *
असुन्दरं यथा ।
“रसादियज्ञने वाचमुखनिरीक्षकं यज्ञम् ।”
इति काव्यप्रकाशः ॥

(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य
यदुक्तं तदुच्यते । ४ । १ ।
“काव्यं ध्वनिगुणीभूतयज्ञश्चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यतिप्रयुजि यज्ञं ध्वनिस्तु काव्यसुत्तमम् ॥”
तत्रैव च । ४ । १६ ।

“अपरस्य गुणीभूतयज्ञं वाचादुत्तमे यज्ञे ।
सम्भवति ॥” ततस्तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्र-
यज्ञं यथेत्यभिधाय क्रमशः इतराङ्गादेरुदाहर-
णानि प्रदर्शितानि । यथा,—

“अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः ।
अत्र यज्ञारः करुणस्याङ्गम् ।
“मानोज्ञतां प्रययिनीमनुनेतुकाम-
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्नतिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥
अत्रैतत्सुखवाससन्निभं स्फुटस्य करुणस्य राज-
जनस्थाने भ्रान्तं कनकगण्डधाम्नि तदधिया
लता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयामं रामत्वं कुशलवसुता न लघिगता ॥”
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव

रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुक-
तादात्म्यारोपणमाविष्कृत्यता तद्गोपनमपा-
कृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोप-
पादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काकाक्षिप्रं यथा,—

मध्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चर्यामि गदया न सुयोधनोर्ह
सन्धिं करोतु भवतां वृपतिः परेण ॥

अत्र ‘मध्याम्येवेत्यादि’ यज्ञं वाचस्य निवेद्यस्य
सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्वमेघ ज्वलति सर्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशद्वानलः ॥

अत्रान्वयस्य वेङ्गुलारोपणरूपो यज्ञः । प्रता-
पस्य दवानलवारोपसिद्धाङ्गम् । ‘हरसु किञ्चित्
परिवृत्तेत्यादौ’ विलोचनयापारचुम्बनाभि-
लाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्याश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रत्नकुलचयं करिष्यतीति
यज्ञस्य वाचस्य च समं प्राधान्यम् ।

सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अज्ञापदीनवृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अज्ञापदीनाख्ये वृपतौ दानसामादिमन्तरेण
नान्यः प्रश्नोपायः यज्ञं युत्पन्नानामपि भटित्य-
स्फुटम् ।

अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।
अहं ब्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तित्थेक् योषिति
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाचायमान इत्य-
ग्राङ्गम् ।

वागीरकुडुङ्कुडुङ्गीणसज्जिकोलाहलं
सुखन्तीर ।
घरकम्मवाब्बाडार वड्डए सीअन्ति अङ्गाइ ॥”
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चित्तागृहं प्रविष्टः इति
यज्ञात् ‘सीदन्यङ्गानि’ इति वाचस्य चमत्-
कारः सहृदयसंवेद इत्यसुन्दरं किञ्च यो
कारः सहृदयसंवेद उपमादलङ्कारो यज्ञः
दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमादलङ्कारो यज्ञः
स गुणीभूतयज्ञ एव । काव्यस्य दीपकादि-
मुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनि-
कृता ।

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य
विपर्यासः । यथा,—

दृष्ट्वा केशवगोपरागद्वयं किञ्चित् दृष्टं मया
तेनात्र खलितसिं नाथ ! पतितां किं नाम
नालमसे ?
एकस्मिन् विषयेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गति-
गोष्ठेऽपि गदितः सलेशमवतान्नेह हरिर्विश्रमम् ॥”
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादि-
यज्ञार्थानां ‘सलेशमिति’ पदेन स्फुटतयाव-
भासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।

किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपयज्ञानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतयज्ञोऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितानुपपत्त्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।

यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिङ्गः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्यान्ममं प्राप्नुवता मकाखे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं यद्यत् ॥

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रे-
ऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतातुपर्ययविषयत्वेऽपि तैरे
गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्तसगोत्र-
कविपण्डितसुखश्रीचण्डिदासपादैः । काव्यार्थ-
स्याखण्डबुद्धिवेदस्य तन्मयीभावेनासादृश्यायां
गुणप्रधानभावभावमासस्तावन्नानुभूयते काला-
न्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न
काव्यव्यपदेशं याहन्तुमीशस्तस्यासादमात्रा
यत्तत्वादिति ॥”)

गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरेश्वरः श्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः ।
विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथा-
त्वम् ।) चित्रकूटपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुणपतौ त्रि (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगि-
गुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदानादि
गुणशाली पुरुष इत्यर्थः । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां
त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः
नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षणं
प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः
रामायणे । १ । २५ । १६ ।
“स्वभावजैर्गुणैर्द्वैतैः कामजैर्बहुलैर्वृतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्वे करिष्यतः ॥”)
अतिशयः । तत्पर्यायः । परभागः २ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥

गुणोत्कीर्तनं, लो, (गुणानां उत्कीर्तनं कथ-
नम् ।) यद्वा गुणैर्गुणसूचकवाक्यैरुत्कीर्तनम् ।
गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयक-
प्रश्नोत्तरप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्ता-
पदमत्रोपलक्षणम् ॥

गुणितः, त्रि, (गुडि वेष्टने + कर्मणि क्तः ।) गुणितः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आहतः ।
रुषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः ।
यथा, गोः रामायणे । ६ । २२ । ८ ।
“तत्र युद्धेन मे कार्यं न प्राप्तेनापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा आतरं पांशुगुणितम् ॥”)

गुणः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) टणभेदः । यस्य
कन्दः कशेरु । तत्पर्यायः । काण्डगुणः २
दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ द्व्यङ्गुच्छः ५ अक्षि-
पत्रः ६ नीलपत्रः ७ त्रिधारकः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । श्रुतत्वम् । कफपित्तातिसारदाह-
रक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थितरौऽधिकगणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिचा

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड + संज्ञायां कन् । गुडि + खलु वा ।) मलिनः । धूली । कलोक्तिः । खेहपाचम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्याया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डानां कन्द इति केचित् ।) कशेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव । तत् इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वच् ।) वृक्षविशेषः । कमलागुडि इति भाषा । तत्पर्यायः । काम्पिलकः २ रक्ताङ्गा ३ । इति रत्नामाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल + टाप् । यद्वा गुण्डां चूर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवशा ३ जलाशया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । शोथव्रणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्याया आस्ते वर्त्तते इति । आम् + णिनिः । गुण्डा सती आस्ते इत्येके ।) टणभेदः । तत्पर्यायः । गुण्डाला २ गुडाला ३ गुच्छमलिका ४ चिपिट्टा ५ टणपत्री ६ यवासां ७ पृथुला ८ विष्टरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्वयथुव्रणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्यस्येति । “अत इनिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तण्डुलादिचूर्णम् । गुण्डा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।

“गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृहाङ्गनम्” ॥

गुण्डिचा, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति । चि + घञर्थे कः ततष्टाप् । गुण्डिचा इत्याख्याया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्डाते अवगुण्डाते ब्रह्मतेजोभिरस्या दर्शक इति शेषः । गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनैरेवबोध्यया ।) औपुष्पोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थमण्डपविशेषः । यथा,—

“मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचास्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
रत्नस्तम्भमये खण्डवेदिकोपस्तृतान्तरे ।
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥
साधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ।
त्रैलोक्याङ्गभरयुते महावेद्यां महाक्रतोः ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्धारुवर्णः ॥ * ॥
तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—
“विन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनार्दनः ।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥
तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्थास्यामि प्रतिवासरम् ।
सर्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।

गुदकी

सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥
भाच रामं सुभद्राच मम सायुज्यमाप्नुयुः” * ॥
तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् ।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥
सर्वपापरजःशान्त्या पूज्यत्वात् सर्वदेवतैः ।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा ब्रह्मतेजोऽवगुण्डनात्” ॥

गुण्डितः, त्रि, (गुडि वेष्टने + कर्मणि क्तः ।) धूलिगुण्डकेनैव मन्त्रितः । तत्पर्यायः । रूषितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ चूर्णीकृतश्च ॥

गुत्यः, पुं, (गुत्स + एषोदरादित्वात् साधुः ।) गवेधुका । इति रत्नामाला ॥

गुत्यकं, स्त्री, (गुत्य + संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै + कः । एषोदरात् साधुः ।) गत्यिपर्णम् । इति रत्नामाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुथ्यते ण्यपत्रपुण्यादिभिः परिवेष्टातेऽसौ इति । गुध् परिवेष्टने + “उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च” उणां । ३ । ६८ । इति कर्मणि सः क्तिच् ।) स्तवकः । स्तमः । (हारादौ तु गुथ्यते परिवेष्टाते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन ।) हाचिंशद्वयधिकहारः । गत्यिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गत्यपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकौभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋभोतीति । ऋध् + अच् । गुत्सं आर्हयति वर्द्धयति इति । ऋध् + णिच् अच् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्विंशतियधिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, उ खेलेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अकं-सेट् ।) उ, गोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, स्त्री, (गोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन । गुद + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मलव्यागहारम् । तत्पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।

“अवनिष्ठौवतो दर्पाद्द्वौघौ क्लेदयेन्नृपः ।
अवमृजयतो मेढ्रमवशब्दयतो गुदम्” ॥)

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः यद्वा गुदे कील इव ।) अश्लीरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“आनाहमेदो गुदकीलहिक्का-
आसापहः शोणितपित्तकृच” ॥)

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + स्वार्थे कन् ।) गुदकीलः । इति हलायुधः ॥

गुदाङ्गु

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रहवत् प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलद्वारमभि-
कृत्य आभ्यन्तरिकस्थानं गच्छति धारयतीति ग्रह + अच् ।) उदावर्त्तरोगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भ्रंशयतेऽस्मादिति वा ।) मलद्वारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वह्निः ।
रूचदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्” ॥
इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा,—
“गुदभ्रंशे गुदं खिन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं रोगधेद्वयनाद्गयसच्छिद्रचर्मणा ॥
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्कराश्लितम् ।
एतन्निश्चितं निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।
सुखिन्नमूषिकामांसेनाथवा स्नेदेयुद्गम् ॥
वृक्षान्नलचाङ्गेरीविल्वपाठायवाग्रजम् ।
तक्रेण शीलयेत् पायुं भ्रंशात्तौर्नलदीपनम् ॥
मूषकान् दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम् ।
तयोः काथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥
अभ्यङ्गान्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः” ॥

इति मूषकतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(यदा गुह्यं निरस्येत तदा कुर्वात् क्रियामिमाम् ।
सहचर्यावलानाश्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ॥
पक्वा घृतेन लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते ।
अरणीपल्लवकाथो वाप्यं लोङ् सचन्दनम् ॥
प्रोक्तं वक्षिषदृशं सहसा नरस्य
निर्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत् ।
सौख्यं च साम्यगुदसेचनकं प्रशस्तं
संवेष्टमध्यगुदतो दृढवन्धनं स्यात्” ॥
इति गुदभ्रंशः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अथास्य चिकित्सा ।
“गुदनिःसरणे शूले पानमन्त्रस्य सर्पिणः ।
प्रशस्यते निरामाणा मथवायुबुवासनम् ॥
चाङ्गेरी कोलदधन्नागरचारसंयुतम् ।
घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ * ॥
इति चाङ्गेरीघृतम् ॥

“सचयपिप्पलीमूलं सथोषविडहाडिमम् ।
पेयमन्त्रं घृतं युक्त्वा सधायाजाजिञ्चिकम् ॥
दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।
शताङ्गा शटी विल्वैर्वा वचया चित्रकैश्च वा ॥
स्तब्धमृगुदे पूर्वं स्नेहस्यदौ प्रयोजयेत्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमोऽध्यायः ॥

गुदाङ्गुरः, पुं, (गुदे अङ्गुरः प्ररोह इव गुदमाश्रित्य कृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।)

रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ ।

(“गुदाङ्गुरा वङ्गनिलाः” इति वाग्भटे विद्वान्) ॥

गुन्दाः

गुन, इ क कुन्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी । इत्यवर्गः । तृतीयोपधः । कुन्ने मिथ्योक्तिः । इ क, गुन्-यति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुन् इत्यने-नैवेष्टसिद्धे इदनुवन्तो वेदेष्वचारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुध, ग रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (व्यां-परं-अकं-सेट् ।) ग, गुधाति । जुगोध । इति दुर्गा-दासः ॥

गुध, ड क्रौडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ड, मोधते । इति दुर्गादासः ॥

गुध, य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, गुधति । जुगोध । इति दुर्गा-दासः ॥

गुधेरः, चि, (गुधति सर्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्ष-तीत्यर्थः इति । गुधय वेष्टने "मूलैरादयः ।" उणां । १ । ६१ । इति श्ररक् ।) रक्षकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

गुन्लः, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् दल्यते मर्द्दयतेऽसौ । दल् + णिच् + कर्मणि अच् ।) मर्द्दलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुन्लः, पुं, (गुन्नि + अच् ।) शरदणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ वृत्तविशेषः । गोदपठेर इति देशान्तरीयभाषा । तत्पठ्यायः । पटरकः २ अक्षः ३ इद्वैराक्षमूलकः ४ । अस्य गुणाः । कपायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पितरक्त-मृजकक्षणाश्रित्वम् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधन-त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

("गुन्नान् दग्धा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला । उपदंशविस्पर्शमेतच्छान्तिकरं परम् ॥" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥)

गुन्लला, स्त्री, (गुन्लस्य मूलमिव मूलमस्य ।) शरकादणम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुन्ना, स्त्री, (गुन् + टाप् ।) भद्रमुस्तकः । प्रियङ्गु-वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ शरका । इति भावप्रकाशः ॥

("वेक्षन्तरारणिकवृकटवृक्षाभेद-वृक्षादनीनलक्षुशब्दयगुन्लगुन्ना भस्मकमोरटकुरगटकरम्भपार्थाः ॥" इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

"चन्दनकुसुमनदीवरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्या-विदारिणीतावरीगुन्नाशैवालकङ्कारकुमुदोत्पल-कन्दलीकन्दलीदूर्वाभृत्पञ्चमीनि काकील्यादि-संश्रमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥)

गुन्ना, यथा काशीखण्डे । २६ । ५४ ।

गुन्ना, पुं, (गुन् नीडनिर्माणार्थं दण्डादिकं आकाति आदत्ते इति । आ + ला + कः ।)

गुप्तग

जीवञ्जीवपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुन्दालोऽपि पाठः ॥

गुन्फ, प्र ग्रथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । प्र, गुम्फति मालां मालिकः । जुगुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ऊ रन्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सकं-वेट् ।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वीपदेवः । गोपायति गोपायते । अरे तु आयस्याप्राप्ति-पक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । जुगोप गौरूप-धरामिवोर्वीमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोपयति । इति दुर्गादासः ॥

गुप, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ड गोपनकुतसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्नवः । ड, कङ्कणभनत्कारश्च किं गोपसे । अत्र व्यादयो न स्थिरिति रमानायः । कुतसा । निन्दा । सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽस्त्रम् । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्-सेट् ।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणश्च । य, धीरो न गुप्यति मद्यपि कार्यजाते । इति हलायुधः । गुप्यति गा वृष्टिः । आकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतु-र्भुजः । इर्, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात् निबन्ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति । गुप् रक्षणे + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् कित् ।) राजा । इत्युणादिकोषः ॥

गुप्तं, चि, (गुप्यते स्म । गुप् + कर्मणि क्तः ।) कृतरक्षणम् । तत्पठ्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञानम् ३ रक्षितम् ४ अविताम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १८८ ।

"यदाश्रौषं बृहमभेदमन्यै-भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ॥") कृतगोपनम् । तत्पठ्यायः । गूढम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।

"आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंभृता धर्मेविदा तु कार्याः । वागुगुप्तिकार्याणि तपस्तथैव धनायुषौ गुप्ततमे तु कार्ये ॥"

"हेन्वी भस्मकमभ्यर्च्य द्विगुणितं लौहास्त्रयः पारदा-श्चत्वारो नियतान् वज्रयुगलश्चैकीकृतं मर्द्दयेत् । सुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेच्छुणा सर्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥

सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं । यथा, इत्युद्वाहृतत्वम् । "गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।" गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संभृता अन्यैरलक्षिता गति-र्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्द-रत्नावली ॥

गुम्फितः

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् स्वयंविष्णु-रपि सर्वैश्वर्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः ।) वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कर्मधारय-समासे तु राज्ञां गूढचरः । गुप्तचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोध्यति ॥)

गुप्तस्नेहः, पुं, (गुप्तः गूढभावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त + टाप् ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । मैथुनगोपनम् । सा च त्रिधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्तिष्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्थानम् । कारा-गारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० ।

"चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्बितानां पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव । दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमकैः करोति ॥") रक्षणम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ।

"तं हि स्वयम्भुः खादास्यात्तपस्तप्तादितोऽखजत् । हृवकयादिवाद्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥") भूगर्तः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गर्तार्थं चिते-रुत्खननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ । "भयगौरवल्लभादेर्हर्षादाकारगुप्तिरवहित्या ॥" सम्बरणम् । यथा, कुमारः । ६ । ३८ ।

"वृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥" ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसार-धृतगौतमीये ।

"यजनं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा । तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥")

गुफ, प्र ग्रथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । प्र, गुम्फति मालां मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥

गुम्फितः, चि, (गुप् + कर्मणि क्तः ।) गुम्फितः । ग्रथितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ + घञ् ।) ग्रन्थनम् । (यथा, रावणकृतशिवताण्डवे । १३ ।

"निगुम्फनिर्भरचरन्मधुष्ठिकामनोहरम् ॥" तथाच आर्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।

"सततमरुणितमुखे सखि ! निगिरन्नी गिरां गुम्फम् ॥") बाहोरलङ्कारः । इति मेदिनी । फे । २ ॥

गुम्फु । इति शब्दरत्नावली ॥ गोप इति भाषा ॥ गुम्फितः, चि, (गुम्फ + कर्मणि क्तः ।) ग्रन्थितः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (यदुक्तम् ।

"प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता ॥")

गुरु, ई य ड वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-आत्म-सकं-सेट् ॥)
गुरु, ड ई शि उदमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्म-अकं-सेट् ।) ह्रस्वी । ड शि, गुरते
अगुरिष्ट । ई, गूर्यः । इति दुर्गादासः ॥
गुरण्, स्त्री, (गुर् + भावे लुट् ।) उदमः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरे गूरणं
गोरणं इति भरतः ॥

गुरुः, पुं. (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि
इन्द्रादिदेवेभ्यः इति । यद्वा गीर्ण्यते स्तूयते देव-
गन्धर्वमनुष्यादिभिः । गृ + “क्योरुच्” उणां ।
१ । २४ । इति उतु ।) बृहस्पतिः । (यथा,
देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।

“इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्षणः ॥”
निवेकादिहत् । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥
(यथा, मनुः । २ । १४२ ।

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुर्यते ॥”

निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादे-
र्भन्तविदादानादेश्च ग्रहणम् । तत्कर्त्ता पित्रादि-
गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाता । तस्य
वर्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।
“अभिप्रमपुत्रश्च सन्नद्धं कितवन्तथा ।

क्रियाहीनमकल्पाङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्जयेत् ।
गुरुमन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम् ॥”
अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।

“श्वित्रौ चैव गलतकुली नेत्ररोगी च वामनः ।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः ॥
हीनाङ्गः कपटी रोगी ब्रह्मप्री बहुजल्पकः ।
एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुरुवर्गो यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्थिते गुरवः स्मृताः ।
मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्र्यो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाककायकर्मभिः ।
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात् ।
जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिन्नव भाषणम् ॥
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुदेवो पतत्यधः ।
गुरुणाचैव सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ।
यो भावयति या स्मृते येन विदोपदिश्यते ॥
ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पश्चैते गुरवः स्मृताः ।
आत्मनः सर्ववर्त्तनं प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
पूजनीया विशेषेण पश्चैते भूतिमिच्छता ।
यावत् पिता च भ्राता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ॥

पिता माता च संप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ॥
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ।
नास्ति पित्रसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
तयोर्निर्वयं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ।
वर्जयित्वा मुक्तिफलं निर्वयं नैमित्तिकं तथा ॥
धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्दफलप्रदः ।
सम्यगाराध्य वक्तारं विद्वद्यस्तदनुज्ञया ।
शिष्यो विद्याफलं मुञ्क्ते प्रेत्य चाध्याप्यते दिवि ॥
यो भ्रातरं पित्रसमं ज्येष्ठं मृष्टोऽवमन्यते ।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ॥
पुंसा वर्मनिविष्टेन पूज्यो भक्त्वा तु सर्वदा ।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥
ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
तेषामथाक्षय्यलोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रितान् गुरुन् ।
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य परीक्षा यथा ।

“सदाचारः कुशलधीः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्याणां कारकः शुचिः ॥
अपञ्चमैद्युनपरः पित्रदेवार्चने रतः ।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ॥
दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।
परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः ॥
अन्यैश्च वैदिकगुणैर्मुक्तः कार्थ्यो गुरुर्नृपैः ।
एतैरेव गुणैर्मुक्तः पुरोधाः स्यान्महीभुजाम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा ।

“मन्त्रिपापञ्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा ।
तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ॥
प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि
तद्वाक्यमनादृत्य पापचेदाचरति तदा तत् पापं
गुरो न याप्नोतीत्यर्थः ॥
वर्णाश्रमाणां सर्वेषामाचारः सन्नतिप्रदः ।
गुरुस्त्रिवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके ! ॥
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ।
इति कुलार्णववचनात् । इति शिवाचैरनञ्जिका ॥
मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा ।

“गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः ।
उकारो विष्णुरयत्कृत्स्नितयात्मा गुरुः परः ॥
श्रान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेष्टवान् ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
उद्धर्तुं चैव संहर्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः ।
तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुर्यते ॥” * ॥

देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।

“मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोद्गुणसम्भवाः ।
अन्तर्देशप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरुत्तमाः ॥
गौडाः शास्त्रोद्भवाः सौरा मगधाः केरलास्थाः ।

कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः ॥
वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शक्तिज्ञे ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

“गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥”
इति चाणक्यम् ।

कपिकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमात्रः
दोर्धः । इति शब्दरत्नवली ॥ (गृणाति उपदि-
शति वेदान् । गृ + “क्योरुच्” उणां १ । २४ ।
इति उतु ।) वेदाध्यापयिताचार्यः । यथा
मनुः । ३ । १ ।

“घट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ जैवेदिकं व्रतम् ।
तद्विदिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥”
गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्याय-
इत्यर्थः । यथा, मनुः । २ । १४६ ।

“अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥”
गीर्ण्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोऽङ्गत्वात् । ज्ञान-
प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्य-
तमोमहात्मा । यथा, मनुः । २ । १३० ।

“मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रितान् गुरुन् ।
भूयिष्ठः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपो-
वृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात् तयोश्च
कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।
इति टीकाकृत् कुल्लुकभट्टः । गृणाति उपदिशति ।
सन्ध्योपासनाचारादीनि कर्माणि उपदिशति । यथा,
उपनेता सन्ध्योपासनादुपदेष्टा च । यथा,
मनुः । २ । ६६ ।

“उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।
आचारमभिकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥”
पिता । यथा, रामायणे । २ । ७६ । २ ।
“गतो दृश्यः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।
राजचक्रवर्त्तो सम्राट् । यथा, रघुः । २ । ६६ ।

“गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेदा ।”
गिरति अज्ञानमन्त्र्यामिरूपेणाविद्यां नाश-
यतीत्यर्थः । गीर्ण्यते स्तूयते जीवनिर्कर इति वा ।
रुग् वा उतु । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ६५ ।

“आदिदेवो महादेवो देवेशो देवश्च गुरुः ।
शिवः । तत्रैव । १७ । १३० ।
“सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ।
ब्रह्मा । माननीयः । एकैनेव श्रोतेनेतयोर्वद-
हरणं यथा, काशीखण्डे । ६६ । ७१ ।

“विभक्तं सद्ब्रजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गुरुः ।
शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विश्वगुरोऽपि ॥”
विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपि गुरुर्माननीयः पूज्यो वर इति
तट्टीका ।
उपदेष्टु अर्थे यथा सुश्रुतसूत्रस्थाने इतीयाध्याये
“अथ वत्स ! तदेतदध्ययं यथा तथोपपादय”

मया प्रोच्यमानम् । अथ युचये कृतोत्तरासङ्गाया-
याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
शक्ति गुरुपदिष्टेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-
मेकैकशो घटयेदात्मनाचातुषेत् । तत्रैव चतुर्थे
“शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासक्तः ।
यः कर्म कुरुते वेद्यः स वेदोऽन्ये तु तस्कराः ॥”
गुरुः, त्रि, (गीर्णते स्तूयते महत्त्वात् । गृ + कृ +
रञ्च) उणां । १।२४। इति उतु महान् । (यथा,
कृत्वेदे । ४।५। ६। “इदं मे अग्ने ! कियते पावका-
मिनते गुरुं भारं न मम ।”) दुर्जरः । अलघुः ।
“इति मेदिनी ॥ २।२५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।१६६
“प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुगस्तावत् त्वया मे
हृतः ।”) प्रराक्रान्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२८।
“सोतसाहस्रशक्तिमन्त्रो हन्याच्छत्रुं लघुगुरुम् ।”
भारायमाणः । यथा, रघुः । १२।१०२ ।
“अथ मदगुरुपक्षे लोकापालद्विपानाम् ।”
अथ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपक्षेः
भारायमाणपक्षेः अलिङ्घ्येः । इति टीका-
कस्मिन्नायः । अतिशयः । यथा, मेघदूते । १।११।
“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापनास्त्रं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः ॥”
गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्यर्थं यत्र ।)
इतिह । पारम्यर्थोपदेशः । इति हलायुधः ॥
गुरुः, पुं, (गुरुन् पराक्रान्तानपि यज्ञज्ञानं
राजसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः । हन् +
उक् ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ।
गुरुहन्तरि चि ॥
गुरुः, पुं, (गुरुं दुर्जरवस्त्रादिकं हनति
चौरयति हनतीति यावत् । गुरुं गुरुतां दुर्जरतां
कथयतीत्येके हन्ति इत्येव + खुल् ततः पृषोदरात्
रुलोपे साधुः ।) तिलमयूरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
गुरुतल्लगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्योपाध्याया-
देवां तल्लं प्रस्थां पत्नीमितियावत् गच्छति इति
गम् + डः ।) विमाडगन्ता । यथा,—
“गुरुतल्लगः सुरापक्ष रुक्मस्तेथ्य विप्रहा ।
महापातकिनस्ते संसर्गो चैव पञ्चमः ॥
(यथा, मनुः । ६।२३५ ।
“ब्रह्महा च सुरापक्ष स्तेयो च गुरुतल्लगः ।
रते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥”
रतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुशुद्धेहस्य
फलं यथा, तत्रैव । ११।४६ ।
“ब्रह्महा च यरोमिव दौर्धर्म्यं गुरुतल्लगः ।”
गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालयापी-
तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते ।
अपरं नियमं विना ॥” इति सङ्गीतदामोदरः ।
गुरुः, स्त्री, (गुरोर्भावः । “त्वतलौ” इति
त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्रीवमिति क्रीवलम् । ।
महत्त्वम् । गुरुता । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ३।१)

“स्यर्पादयोऽष्टौ वेगाश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।”
अलघुता । यथा,—
“अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यसुदाहृतम् ॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्मणि ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(आधिक्यम् । यथा, रघुः । २।१८ ।
“गृष्टिर्गुरुत्वाद्बुधो नरेन्द्रः ।” वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम् ।
पूज्यत्वम् । यथा, तत्रैव । १०।६४ ।
“मेने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ।”)
गुरुदेवतः, पुं, (गुरुर्देवस्यतिर्देवतमस्येति ।) पुण्य-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २।२५ ॥
गुरुपत्रं, स्त्री, (गुरुपाके दुर्जरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य ।) वज्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
४।१०८ ॥
गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्जरं पत्रं पर्ण-
मस्याः ।) तिलिङ्गीवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गरुमर्हलः, पुं, (गरुः मर्हल इति नित्यकर्म-
धारयः ।) डिखिमवादम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गुरुरत्नं, स्त्री, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके ।)
पुष्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्तये गुरौ सुकृतेवैयुक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे ।
“नवग्रहदोषशान्तये धार्म्याणि नवरत्नानि ।
वदूयं धारयेत् सूर्यं नीलञ्च मृगलाञ्छने ॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं प्रशाङ्कजे ।
गुरौ सुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ॥”
इति ॥
मण्येस्त्वस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
“वज्रसुक्ताश्चमण्यः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्याश्च पुष्यरागाश्च ॥”)
गुरुवर्चोपः, पुं, (गुरुवर्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषसं हन्ति इति
हन् + उक् ।) लिम्पाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पातिलेडु । इति भाषा ॥
गुरुहा, [न] पुं, (गुरुं हन्ति इति । हन् + क्तिप् ।)
गुरुघ्नः । तत्पण्यायः । नरकीलकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३।५२२ ॥ गुरुहन्तरि चि ।
गुर्जरः, पुं, (गुरुं शत्रुकृतताडनं वधोदमादिकं
वा उञ्जरयति यो देशः । कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम् ।)
गुजराटदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुर्जरी, स्त्री, (जृ + शिच् + अच् । गुरिति शत्रु-
कृतताडनादिकं तज्जीयत्वञ्च इति अधिकरणे
अप् । गुर्जरः देशः तस्य प्रियेति डीष् । यद्वा
गुर्जरदेशः प्रियोऽस्या इति अण् डीप् च ।
गुर्जरदेशवासिनी अतो गुर्जरीति केचित् ।)

रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ इयन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम् । यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये । १६ ।
“भैरवी गुर्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या गानवेदान्तनिर्णयो यथा, तत्रैव । २० ।
“वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरी ।”
इयं हि ग्रीष्मऋतौ खखामिना भैरवरागेण सह
गीयते । यथा, तत्रैव । २७ ।
“भैरवः ससहायसु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते ।”
इति सोमेश्वरमतम् । हनुमन्तते तु । इयमेव
मेघरागस्य स्त्री । यथा, तत्रैव । ३७ ।
“मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
टङ्का च पञ्चमी भार्या मेघरागस्य योषितः ॥”
इयं पुनरागावर्णवमते पञ्चमरागाश्चरागिणी-
त्ववधेयम् । यथा, तत्रैव । ४० ।
“ललिता गुर्जरी देशी वराङ्गी रामकृतया ।
मता रागावर्णवे रागाः पञ्चते पञ्चमाश्रयाः ॥”
गुर्दे क निकेतने । कूर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः । क गुर्दयति । निकेतनं निवासः ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्दे ड कूर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः । ड गुर्दते । कूर्देः क्रीडा । इति दुर्गादासः ॥
गुर्वे ई उदमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ईरित् । अकमित्येके । खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्वधातोः सकर्मकत्वमकर्मकत्वम्
वैतत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम् ।) इ स्त्री । गूः
गुरौ गुरः । ई गूर्णः । गुर्विति पत्तिः खड्गम् ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्विणी, स्त्री, (गर्वति कुचौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत् । गर्वगतौ “गर्वे-
रत उच्च ।” उणां । २।५४ । इति उतु हनुन्
च गौरादित्वात् डीष् । गर्वयति सुचतीत्येके ।
यद्वा गुरुगुमारयुक्तौ गर्भोऽस्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम् । गुरु + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५।
२।११६ । इति इनिः ।) गर्भिणी । इत्यमरः ।
२।६।२२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७।२० ।
“वन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्विणीस्तनात् ।
प्रज्ञा नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः ॥”
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः ।
यद्वयत् कामयते सा च तत्तद्दाद्विषयवरः ।
वर्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरुणि च ॥
अस्त्वानि सोष्णचीराणि गुर्विणीनां विवर्जयेत् ॥
शक्तिका भवणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनश्च पलायुश्च सन्त्यज्यो गुर्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्विणीनां सदा भिषक् ॥
आयामं मैथुनं रोषं शौच्यं चक्रमण्यथा ॥
वर्जयेद्गुर्विणीनाञ्च जायन्ते सुखरुग्धराः ॥”
इति हारीते दत्तीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशोऽध्याये ॥

गुल्म

गुर्वी, स्त्री, (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + डीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३।२०३ ॥
 (“नहि बन्धा विजानाति गुर्वीप्रसवेदनाम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥)
 गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + डीष् ।)
 गौरवयुक्ता । (गुरु + वोतो गुणवचनात् ।)
 ४।१।४४ । इति विभाषायां डीष् । यथा ।
 अनन्यगुर्व्यास्तवकेन केवलः पुराणधर्तेर्महिमा-
 वगम्यते । इति भाष्यः ॥ (गुरुभारविशिष्टा ।
 यथा, महाभारते । ३।२२।३७ ।
 “ततः शास्त्रं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
 द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥”
 गायत्री । यथा,—
 द्वेवीभागवते । १२।६।४२ ।
 “गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
 गुर्वी गुणवती गुह्या गोपया गुणरूपिणी ॥”)
 गुलः, पुं, (गुड + डलयोरेखाङ्कारस्य लत्वम् ।)
 ऐचवः । गुडः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
 गुलचक्रन्दः, पुं, (गुलचस्य लताविशेषस्य कन्द-
 इव कन्दोऽस्य गुलं गुडवद्रसं अश्नति अश्च +
 अण् । ततः शकन्दादिलादलोपे गुलचः ताडशः
 कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली
 इति भाषा । तत्पर्यायः । गुच्छाककन्दः २
 बलाककन्दः ३ निवण्डिका ४ । अस्य गुणाः ।
 मधुरत्वम् । सुग्रीतलत्वम् । वृष्यप्रदत्वम् । तर्प-
 णत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुला, स्त्री, (गुलः गुडइव रसोऽस्य इति अर्थ-
 आदिभ्योऽच् ततश्चाप् ।) सुहीवृचः । इति
 मेदिनी । ले । १३ ॥
 गुली, स्त्री, (गुडः क्षुद्रवर्तुलकतिर्विषमयस्फोटा-
 कतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्थ आदिभ्यो-
 ऽच् ततो डीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त
 इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥
 गुलुच्छः, पुं, (गुच्छ + एषोदरात् साधुः ।) गुच्छः ।
 स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गुलुच्छः, पुं, (गुच्छति गोलाकारेण वेष्टयतीति
 गुड + क्तिप् गुड् तं तदाकारं उच्छति आदत्ते
 उपार्जयति वा । उक्ति “कर्मण्यण्” ३।२।१ ।
 इति अण् । ततो डस्यलत्वे साधुः ।) गुच्छः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१६२ ॥
 गुलुच्छकः, पुं, (गुलुच्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 गुल्फः, पुं, (गल + “कलिगलिभ्यां फगस्योच् ।”
 उणां । ५।२६ । इति फक् अकारस्योत्वं च ।)
 पादग्रन्थिः । तत्पर्यायः । घुटिका २ । इत्य-
 मरः । २।६।७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः
 ४ घुटकः ५ घुटः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३।२७६ ॥
 (यथा, गीः रामायणे । ६।२३।१२ ।
 “समावेतौ करौ प्रादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥”)
 गुल्मः, पुं, (गुडनि वेष्टयति गुडते वेष्टते वा, गुड +
 करणे ब्राह्मणकात् मक् डलयोरेखात् डस्यलत्वे
 साधुः ।) उदररोगविशेषः । तस्य निदानादि ।

गुल्म

“दुष्टा वातादयोऽथर्षे मिथ्याहारविहारतः ।
 कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥”
 तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वं हृन्नाभिवस्तयः ।
 हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
 वृत्तञ्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः ।
 स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥*
 तस्य पूर्वरूपं यथा,—
 “उत्तारवाहुल्यपुरीषबन्ध-
 त्प्राचमत्वान्नविकूजनानि ।
 आटोपआधानमपक्तिशक्ति-
 रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥” * ॥
 तस्य सामान्यरूपम् ।
 “अरुचिः कृच्छ्रविष्णूत्रवाततान्नविकूजनम् ।
 आनाहस्योर्द्धवातश्च सर्वगुल्मेषु लक्ष्येत् ॥*
 पातिकस्य निदानं यथा,—
 “रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
 विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
 शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
 निरन्नता चानिगुल्महेतुः ॥” * ॥
 वातिकस्य रूपम् । यथा,—
 “यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
 विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
 श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरश्च
 हृत्कुक्षिपार्श्वं सशिरोरुजश्च ॥
 करोति जीर्णैर्भयधिकं प्रकोपं
 सुक्ते नृदुलं समुपैति यश्च ।
 वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
 कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥” * ॥
 पित्तिकस्य निदानं यथा,—
 “कङ्कमतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
 क्रोधातिमद्याकं हुताशसेवा ।
 आमामिघातो रुधिरश्च दुष्टं
 पित्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥” * ॥
 पित्तिकस्य रूपं यथा,—
 “ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
 शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
 खेदो विदाहो व्रणवच गुल्मः
 स्पर्शसहः पित्तिकगुल्मरूपम् ॥” * ॥
 श्लेष्मिकस्य निदानम् ।
 “शीतं गुरु श्लेष्ममचेष्टनञ्च
 संपूरणं प्रखपनं दिवा च ।
 गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
 सर्वस्य दुष्टो निचयात्मकस्य ॥” * ॥
 श्लेष्मिकस्य रूपम् ।
 “श्लेष्मित्यशीतज्वरगात्रसाद-
 हृन्नासकासारुचिगौरवाणि ।
 शूलं रुग्ण्या कठिनोन्नतत्वं
 गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥” * ॥
 द्वन्द्वस्य रूपं यथा,—
 “निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मं
 द्विदोषजे दोषबलावलञ्च ।

गुल्म

यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मा-
 स्त्रीनादिशेदोषधकल्पनार्थम् ॥” * ॥
 त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—
 “महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
 धनोन्नतं शीघ्रविदाहिरुणम् ।
 मनःशरीराभिवलापहारिणं
 त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥” * ॥
 अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—
 “नवप्रसूताहितभोजना या
 या चामगर्भं विरुज्जेद्वतो वा ।
 वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
 करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥” * ॥
 स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
 “पित्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
 विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
 यः सन्दते पिण्डित एव नाङ्गे-
 श्विरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
 सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
 मासे व्यतीति दशमे चिकित्स्यः ।
 स्त्रीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसासुपजायते ।
 अन्यस्वस्वगर्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाश्च जायते ॥
 अथासाध्यलक्षणं यथा,—
 सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावायुपरिग्रहः ।
 कृतमूलः शिरानडो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥
 दौर्बल्यारुचिहृन्नासकासच्छर्दरतिज्वरेः ।
 तृष्णातन्नाप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥
 गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्दतीसारपीडितम् ।
 हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिणम् ॥
 श्वासः शूलं पिपासान्नविषो ग्रन्थिमृदता ।
 जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥” * ॥
 इति माधवकरः ॥* ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—
 “वातारितैलेन प्रयोज्यते न
 पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
 संखेदनं श्लेष्ममतिप्रशस्तं
 प्रमज्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥
 खर्जिकाकुष्ठसहितः चारः केतकसम्भवः ।
 पीतस्त्रैलेन श्मयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
 तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुकुटांश्च कौश्वर्णकान् ॥
 सर्पिः शालिं प्रसन्नाश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥* ॥
 पित्तगुल्मे त्रिदोषं पातयन् त्रिफलामुना ।
 विरेकाय सितायुक्तं कम्पिलं वा समाचिकित्स्य ॥* ॥
 त्रिफलामुना त्रिफलाकाथेन । कम्पिलं कम्पिलम् ॥* ॥
 इति लोके ।
 “अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडं न वा ॥
 योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्मसुपाचरेत् ॥* ॥
 अपरेण बलासन्नैर्युक्तियुक्तैः श्मं नयेत् ॥* ॥
 हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचामिपाटाप्रज्ज-
 वृत्तान्नं लवणत्रयं त्रिकटुकं चारुद्वयं दाहिकम् ॥* ॥
 पथ्यापौष्करवेतसान् हवुषाजाय्यस्तदेभिः कृत-
 चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बोजनपूरकम् ॥* ॥
 गुल्माधानगुदाङ्गुरान् ग्रहणिकीदावर्तयन् शीघ्रं

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं चारुचूर्णसमन्वितम् ।
पिवेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”

इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“शुष्की सौवर्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे चाटूरुषश्च यवान् हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सप्तमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशुप्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलचिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्चलोपेतं चारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”

इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“रूक्षकृष्णारुणशिरा तन्नुजालगवाक्षितः ।
गुल्मोऽथवा पृथक् दोषैः संवृष्टैर्निश्चयं गतः ॥
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽयम् ।
ज्वरच्छर्दातिसारादेर्वमनादौ च कर्मभिः ॥
कर्णितो वातलायत्ति शीतं वाम्बुसुक्षितः ।
यः पित्तगुचान्नानि लङ्घनं भ्रवनादिकम् ॥
सेवते देहसंचोभिच्छर्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विमुञ्चति ॥
खेहखेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाह्नीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोत्प्लव्णस्तस्यमलाः पृथक् क्रुद्धाद्विशोऽथवा ।
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशयिनः ॥
ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ।
सर्पणोपलभ्य गुल्माख्यसुतुष्टुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि भूर्त्तलमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
वातात्मन्याश्रितः शूलं ज्वरशीहान्त्वकूजनम् ।
यथा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं सुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः काष्ठं विषमवद्विता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्यं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपित-संस्थान-स्थानवृद्धिचययथः ।
पिपीलिकायाश्च इव गुल्मः स्फुरति तुदते ॥
पित्तादाहोऽन्वको मूर्च्छा विड्भेदखेददृङ्-

ज्वराः ।

हारिद्रवं त्वगादेषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्य-हृत्तास-कासयुक्तत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-

रुक् ॥

खेदोऽवस्थानधामानः खे खे काले च रुक्तराः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोऽथवा गुल्माः संवृष्टलक्षणाः ॥
सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाको घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवस्रता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री कुड्मस्तस्याः समीरणः ॥

निरुणद्धार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुचिं करोति तद्गर्भ-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृत्तास-दौहदस्तन्य-दर्शनं चामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनिताया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रक्तस्तम्भदाहातिसारदृङ्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाश्रये च सुतरां शूलदुष्टाहगाश्रये ।
जन्याश्च सावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् सान्दते चिरात् ॥
न चास्या बर्द्धते कुचिर्गुल्म एव तु बर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥”

इति वामटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“रूक्षान्नपानैरतिसेवनेर्वा

शोकेन मिथ्या प्रतिकर्मणा वा ।

विचेष्टितैर्वा विषमातिभाजैः

कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥

कफश्च पित्तश्च स दूषयित्वा

प्रोद्ध्य मार्गान् विनिवध्य ताभ्याम् ।

हृत्तुन्नीहपार्श्वोदरवस्तिशूलं

करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥

पकाश्रये पित्तकफाश्रये वा

स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।

सर्पणोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्

गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥

वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा

स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य

वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।

प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥

रूक्षयायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

बद्धविट्-मारुतं खेहैरादितः समुपाचरेत् ॥

भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः साशुवासनैः ।

स्निग्धस्य भिषजा खेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥

स्रोतसां मार्द्धवं कृत्वा जिह्वा मारुतमुख्यम् ।

भित्त्वा विवस्वं स्निग्धस्य खेदो गुल्ममपोहति ॥

खेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोद्भवाभिजे ॥

हृत्तुपादं दृष्टम् ।

हृत्तुपादो योष्येका चयत्तित्रकसैन्धवः ।

साजाजीपिप्पलीमूलेर्दीप्यकैर्विपचेदृष्टम् ॥

मातुलुङ्गदधिदौर-कोलमूलकदाडिमैः ।

रसैस्तेहातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥

योऽन्यश्रोत्रहृत्तुपादोऽप्यसकासारुचिज्वरान् ।

वस्तिहृत्तुपादं शूलञ्च दृष्टमेतदुच्यते ॥”

इति हृत्तुपादं दृष्टम् ॥ * ॥

“तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारुतानां यवाश्रजः ।

गुल्मजठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”

इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥

“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।

जनयन्ति वृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥

पञ्च गुल्माश्च नृणां पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।

कुपितानिलमूलत्वाद्गुल्मोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यपस्विं वृद्धवृद्धः ॥
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकसुपयायतः ॥
सदनं मन्दता वहे राटोपोऽन्तर्विकूजनम् ॥
विगमूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
देधोऽन्ते वायुरूहं च पूर्वस्वरूपेण गुल्मिनाम् ॥

हृत्तुकुचिशूलं सुखकण्ठशोषो

वायोनिरोधो विषमाभिता च ।

ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च

भवन्ति गुल्मेऽनिलसमवे तु ॥

खेदज्वराहारविदाहदाहा-

स्तृणाङ्गरागः कटुवृत्ता च ।

पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि

पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥

स्तैमित्यमन्त्रेऽरुचिरङ्गसाद

श्चर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।

कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि

भवन्ति गुल्मे कफसमवे तु ॥

सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः

सोऽसाध्य उक्तः चतजश्च वक्ष्ये ।

“न सान्दते नोदरमेति वृद्धिं

भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥

तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य

महद्गर्भं गुल्ममुपशान्ति तज्ज्ञाः ॥”

चिकित्सा यथा ॥

“वातगुल्मादितं स्निग्धं युक्तं खेहविरुद्धैः

उपाचरेत् यथाकालं निरुहैः साशुवासनैः ॥

पित्तगुल्मादितं स्निग्धं काकोल्यादिदृष्टेन तु

विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥

श्लेष्मगुल्मादितं स्निग्धं पिप्पल्यादिदृष्टेन तु

तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥

सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥

पित्तवद्वक्तगुल्मिन्या नाभ्याः कार्यः क्रियाविधिः

विशेषमपरचास्याः शृणु रक्तविमदनम् ॥

पलाश-भसतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥

दद्यादुत्तरवस्तिश्च पिप्पल्यादिदृष्टेन तु

उज्जैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिराहृगद्विहितः ॥

आनुपौदकमज्जानो वसातैलं घृतं दधि

विपक्रमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥

जाङ्गलैकशफानानु वसा सर्पिश्च यैतिके

तैलं जाङ्गलमाज्जान एव गुल्मे कफोत्थितं

धात्रीफलानां खरसं वडङ्गं विपचेदृष्टम् ॥

शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मे

चित्रकथोषसिन्धूश्च पृथ्वीका चयत्तित्रकसै

दीप्यकथश्चिकाजाजी हृत्तुपादं दृष्टम् ॥

दध्मारुतलवदर-मूलकखरसैर्दृष्टम्

तत् पिवेद्वातगुल्माग्निदौर्बल्यादोपशूलम् ॥

विड्दाडिमसिन्धूश्च-हृतमुग्धोषजीरकैः

हिङ्गुसौवर्चलचार-रुग्दृष्टम् ॥

बीजपूरसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ॥

साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत्तु शोऽन्ते

गुल्मः

रसोनखरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
 सुरारनालदध्यन्त-मूलकखरसैः सह ॥
 योष-दाडिमवृक्षाम्बयवानीचयसैन्धवैः ।
 हिङ्गुस्रवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
 सिद्धगुल्मग्रहणार्थः श्वासोन्मादचयन्वरान् ।
 कासापस्मारमन्दाग्नि-हृन्मूलानिलान् जयेत् ॥
 लणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेदुष्टतम् ।
 न्यग्रोधदिग्गणे वापि गणे वायुतुपलादिके ॥
 रक्तपित्तोत्थितं भ्रन्ति घृतान्येतान्यसंश्रयम् ।
 आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
 चारुवर्गं पचेच्चान्यत् पचेन्मृगगणेष्वपरम् ।
 भ्रन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंश्रयम् ॥
 यथा दोषो ह्येव चापि चिकित्सेत् सान्निपाति-
 कम् ।
 चूर्णं हिङ्गादिकं वापि घृतं वा म्लीहनाशनम् ॥
 पिवेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैलकमेव वा ।
 तिलेचुरकपालाशसार्धं यवनालजम् ॥
 भस्म मूलकजचापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
 मूत्रेण महिषोष्णाच्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
 कुष्ठ-सैन्धवयष्टाङ्ग-नागरक्रिमिघातिभिः ।
 साजमोदेष्व दशभिः सासुद्राच्च पलेर्युतम् ॥
 न्यग्रः पात्रेऽग्निनाल्पोन पक्ता लेहमथोद्धरेत् ।
 तस्य मात्रां पिवेद्दधा सुरया सर्पिषापि वा ॥
 धान्यास्तेनोष्णतोयेन कौलथेन रसेन वा ।
 गुल्मं वातविकारांश्च चारोऽर्थं हन्यसंश्रयम् ॥
 “पीतं सुखाम्बुना वापि खर्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
 वृषीकसुखूकश्च वर्षाभूटहतीद्वयम् ।
 चित्रकश्च जलद्रोणे पक्ता पादावशेषितम् ॥
 मागधी चित्रकचौत्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
 मधुनः प्रथमावाप्य पथ्याचूर्णाङ्गसंयुतम् ॥
 तुषोषितं दशाह्णं जीर्णभक्तः पिवन्नरः ।
 अरिष्टोऽर्थं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
 स्यूते सोन्नतस्यन्दे दाहपाकरुगन्धिते ।
 गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
 सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
 कटुचिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
 पेया वातहरेः सिद्धाः कौलथाः संस्कृता रसाः ।
 खनाः सप्रचमृज्याश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
 बद्धवर्चोऽनिलानानु सार्द्रकं चौरमिष्यते ।
 कुंभापिण्डेऽकास्तेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
 गुल्मिनः सर्वे एवोक्ता दुर्विरेच्यतमा भूषम् ।
 अतश्चेतास्तु सुस्निन्नान् संसेनेनोपपादयेत् ॥
 निलेपनाभञ्जनानि तथा सन्धेनानि च ।
 उपनादाच्च कर्तव्याः सुखोष्णाः सात्वणादयः ॥
 उदरोक्तानि सर्पांश्च चूर्णवर्तिक्रियास्तथा ॥
 लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
 वातवर्चोनिरोधे तु सासुद्राद्रैकसंघैः ॥
 कल्पा पादौ विधत्तव्या वर्तयो सरिचोत्तराः ।
 दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
 क्रयादिरिष्टान् सज्जांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
 खादेद्वायुपुरान् भृष्टान् पूतिकवृष्टजान् ॥
 ज्वरे वातमनुयच्छ गुल्मिनं न निरुहयेत् ।

गुल्मिनी

पिवेत्तिवृन्नागरं वा सगुडं वा हरीतकीम् ॥
 गुग्गुलुं चित्रतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
 मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलावलम् ॥
 एवं पीलनि पिष्टानि पिवेत् सलवणानि तु ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकसैन्धवैः ॥
 युक्ता हन्ति सुरागुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
 बद्धविप्रारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
 कुल्माषान् वा बहुसेहान् भक्षयेत्तद्वर्णोत्तरान् ॥
 इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
 क्तम् ॥ सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते ।
 १।२।१६-२० ।
 “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तत्रैः पत्तिरिवभिधीयते ॥
 पत्तिन् चिगुणमेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
 चीणिसेनामुखायैको गुल्म इत्यभिधीयते ॥”)
 अथार्थविवर्तित्यथा,—
 अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः ।
 पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
 म्लीहा । अप्रकाखट्यः । तत्पर्यायः । स्तम्भः २ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ “अविद्यमानप्रकाख-
 स्तनुप्रकाखो वा बहुपत्रवान् मल्लीभिर्यदीनल-
 कमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्वभागः
 प्रकाखः ।” इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४।८
 “गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव दृग्जातयः ।”
 “यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाखानि ते
 गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घात-
 जाताः ।” इति टीकाकृत कुल्लूकभट्टः ॥) घट्ट-
 भेदः । सैन्धवचणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥
 (रचितपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
 “द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।”
 गुल्मं रचितपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूक-
 भट्टः । सैन्धवदेशः । यथा, तन्त्रेव । ७ । १६० ।
 “गुल्मांश्च स्थापयेदामान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।”
 गुल्मान् सैन्धवदेशानिति टीकाकृत कुल्लूकभट्टः ॥
 गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः
 केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लङ्गं ज्ञापन-
 मित्यर्थः ।) अम्बवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुल्ममूलं, स्त्री, (गुल्मवमूलमस्य ।) आर्द्रकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुल्मावली, स्त्री, (गुल्माद्या वली यस्याः ।) सोम-
 लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्दे-
 रस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा शूल-
 मत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
 “नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
 श्वेताकस्य तु वै मूलं तस्यारुद्गुल्मशूलवृत् ॥”
 इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥
 गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्यस्या इति । “अत इनि-
 ठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः
 डीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्यायः । वीरुत् २
 उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ वीरुत् ४
 अवस्तु ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुवाकः

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । “अर्धं
 आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो
 डीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेष्ट ।
 इति मेदिनीशब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च ॥ गुध-
 नखीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडकांथोली
 इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्यस्य
 इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते चि ॥
 (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भाव-
 प्रकाशः ।
 “विशेषात् पनसं वर्ज्यं गुल्मभिर्मन्दबद्धिभिः ॥)
 गुल्मः, पुं, (गुडमिव माधुर्यमर्हतीति । गुड +
 यत् । ततो ङस्य लत्वम् ।) मधुरः । खादुः ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥
 गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायसुतुल्यजतीति ।
 गु + “पिणाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति
 आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनान्
 दीर्घोऽपि ङस्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि
 इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । घोष्टा २ पूगः ३
 क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३६ ॥
 गुवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७
 दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढवल्क १०
 चिकणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ सुरङ्गनः १३ गोपदलः १४
 राजतालः १५ कृटाफलः १६ । इति चिकार-
 शेषः ॥ अस्य फलस्य पर्यायः । क्रमुकफलम् १
 पूगम् २ चिकणी ३ चिक्रा ४ चिकणम् ५
 क्षत्तकम् ६ उद्गम् ७ पूगफलम् ८ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥
 अस्य मल्लिकस्य गुणाः । खादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 कषायत्वम् । वलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् ।
 मूत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अस्य निर्व्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् ।
 गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । चारुत्वम् । सान्ध-
 लम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलवच ॥ * ॥ अस्य फल-
 गुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । खादु-
 लम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषघ्नमनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 वल्लभेदमलापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुरुत्वम् । रुच्यत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
 अभिघ्नित्वम् । अमिडिहिरत्वम् ॥ * ॥
 खिन्नस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ-
 मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ आम-
 पूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । सुखमलरक्तासंक्षेप-
 पित्तोदराशाननाशित्वम् । कण्ठपुडिकाशित्वम् ।
 सारकत्वम् ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठा-
 मयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचन-
 त्वम् ॥ * ॥ तत् ताम्बूलेनोपयुतञ्च चेत् भटिति
 प्राखुवातशोथकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 तत्पूगीगुणाः । तस्यादिपूगीं विषतुल्यम् ।
 द्वितीयपूगीं भेदकं दर्जरञ्च । तृतीयपूगीं पानोप-
 युक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (ताम्बूलेन विना केवलां गुवाकमन्त्राद्यां चाखा-

ललावाभिस्तन्मोचनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्राय-
श्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—

“ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि ।
तावच्चाखालतां याति यावद् गङ्गानदं नमः ॥”
गुह, ऊं न संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
उभं-सकं-वेद ।) इत्युक्ती । ऊं, अगूहीत् अशु-
चत् । अ, गूहति गूहते । गुहो योरुत्तरिति
दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

गुहः, पुं, (गूहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देव-
सेनाम् । गुह + “इगुपधञाप्रोक्तिरः कः ।”
३।१।३५ । इति कः । नामनिरुक्तौ तु गुहा
आवासत्वेनास्त्यस्येति अच् । एतयोर्व्युत्पत्ति-
द्वययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा,
महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।

“रुद्रस्तु ततः प्राहुर्गुहं गुणवताम्बरम् ।”

इत्युपक्रम्य ।

“अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनासहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः ॥”
इत्यन्तेन महात्मा कार्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवैः
प्रार्थितः । ततो नामनिरुक्तिः । यथा, महा-
भारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।

“दिव्यं शरवणं प्राप्य वरुधेऽदसुतदर्शनः ।
ददशुः कृत्तिकास्तनु बालार्कसदृशदुतिम् ॥
स्कन्नात् स्कन्ताश्चापि गुहावासानुहोऽभवत् ॥”
कार्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ घोटकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु
शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ५० । ३३ ।

“तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥”
गूहते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति ।
गुह + कः । विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६० ।
“यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥”
कायस्थानां प्रवृत्तिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थ-
कुलदीपिकायाम् ।

“अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥”

गुहवष्टी, स्त्री, (गुहस्य कार्तिकेयस्य प्रिया या
वष्टी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम् ।) मार्ग-
शीर्षमासीयशुक्लवष्टी । यथा, भविष्ये ।
“येयं मार्गशिरे मासि वष्टी भरतसत्तम ।।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥”
शुक्लं गुहवष्टी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गुहा, स्त्री (गुह + कः टाप् च ।) सिंहपुच्छी-
लता । गर्तः । प्रवृत्तादेर्गङ्गरम् । इति मेदिनी ।
हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।
“किष्किन्ध्यां राममुग्रौवौ जम्भुस्तौ गुहां
तदा ॥”

प्रेषस्य प्रयायः । विलम्ब २ शिलासन्धिः ३ देव-

खातम् ४ गङ्गरम् ५ । शालपर्णीवृक्षः ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हृदयम् । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।

“तस्मादिदं गुहाहृदयम् ॥” गूढा ज्ञातज्ञान-
ज्ञेयपदार्थाः अस्यां गूहतेऽस्मात्मा इति वा ।
गुह + भिदादिवाऽधिकरणे अङ् टाप् च ।
बुद्धिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

“अथोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥”

गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगङ्गरादिषु श्वेते
अवतिष्ठते इति । शीङ् ल शयने + “अधिकरणे
श्वेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।) यात्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाशायित्वादेवास्त्य
तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“सिंहयात्रवृत्ता ऋचतरचुद्धिपिनस्तथा ।
बभूजन्मुकामार्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥”
गुहायां हृदये बुद्धौ वा श्वेते विराजते इत्यर्थः ।)
विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । “सर्व-
भूतगुहाशयः ।” यथा च । [शयः ।

“तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहा-
अन्तर्धे ऋधेः सदो यथेहानीशनिर्मिता ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

(प्राणाः । यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।

“सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।”
गुहाशयिनि त्रि ॥)

गुहिनं, स्त्री, (गूहते वृत्तादिभिराच्छन्नं भवतीति ।
गूहतेऽस्मिन्निति वा । गुह + बाहुलकात् इन् ।)
वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गुहिलं, स्त्री, (गूहते पादपादिभिराच्छन्नं भव-
तीति । गुह + “गुपादिभ्यः कित् ।” उणां ।
१ । ५६ । इति इलच् । गुणनिषेधार्थं किञ्च ।)
वनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गुहेरः, पुं, (गूहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन्
खड्गदादस्त्वल्नापादयतीति । धातूनामनेका-
र्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम् । गुह + “स्त्वल्नादयः ।”
उणां । १ । ६१ । इति निपातनादेरक्प्रत्ययः ।)
लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गूहते रक्ष-
तीति ।) गोप्ता । इति संचिप्रसारे उणादि-
वृत्तिः ॥

गुह्यं, स्त्री, (गुहां गोपनं अर्हति वस्त्रादभ्यन्तर-
स्थानं लब्धमर्हतीति यावत् । गुहा + “तद-
र्हति ।” ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह + कर्मणि
क्यवित्येके ।) उपस्थाः । स तु भगं लिङ्गश्च ।
(भगार्थं यदुक्तम् ।

“कामार्तः पुरुषो ह्यत्र पुन्येद् गुह्यमादृतः ॥”
रहस्ये चि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ । गोप्यम् ।
सत्पण्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ कृन्नः ४
निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७ गूढम् ८
उपहरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । २ ।

“राजविद्यारं राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥”

तथा च, देवीभागते । १ । ३ । ३७ ।

“पुराणगुह्यं सकलं समेतं

गुरोः प्रसादात् करुणानिधेय ॥”
गुह्यः, पुं, (गुहां सरस्यादेर्गर्तमर्हतीति । गुहा +
“दन्तादिभ्यो यत् ।” ५ । १ । ६६ । इति यत् ।)
कमठः । दम्भः । इति मेदिनी ॥ ये । १६ ॥
(गूहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वेद-
त्वात् यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे वस्तु-
मर्हति ध्यानायार्हतीति यावत् ।) विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ७१ ।
“गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६१ ।
“यजुः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ॥”
गुह्यानि गूहति गुह्यान् प्रकटीकरोतीति । गुह-
शालिप्रभावान्वितजीवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे ।
७ । १०३ । ८ ।

“अध्वर्यवो धर्मिणः सिद्धिदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥”
उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३ ।
३ । ४३ ।

“गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ॥”
स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । यथा,
देवीभागते । १२ । ६ । ४२ ।
“गुह्यो गुणवती गुह्या गोपया गुणदायिनी ॥”
गोपनीये चि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।
“सगुह्योऽन्यस्त्रिद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥”
“प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥)

गुह्यकः, पुं, (गूहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति ।
गुह् + क्त्वा । पृषोदरादिवाद्यगागमे साधुः ।)
देवयोनिविशेषः । स तु कुवेराशुचरः । इत्यमरभारती ।
रक्षको माणिभद्रादियन्त्रभेदः । इत्यमरभारती ।
(कार्योत्पत्त्यादिभेदेनैव तु बहुधोदाक्षयति
तथाच व्याङ्गिनोक्तम् ।

“निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ॥”
गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाशयति
वा । कै + कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्या-
“शंसिदुहिगुह्यभ्योवेति” काशिकोक्तेः क्यप् वा ।
यद्वा गुह्यात् रुद्धिं चिकीर्षोः परब्रह्मणः कृपास्य
गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति । यदुक्तम् ।
ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंह ५ । ५ । ६० ।

“आविर्भव कृपास्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।
पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह ।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः ॥”
यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।

“तव दिव्यं रथं यान्तमशुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारुण्यमन्त्रा यच्चतु गकपन्नगाः ॥”
तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्ध्वं गन्धर्वलोकादधः ।
येन येन कर्मणा एतल्लोकप्रामिस्तदुच्यते ।
“ततो गच्छन्द्दर्शयेद्दृष्टुं पुण्यं नैवतम् ।
प्रतिष्ठिलेः स्थूलवक्त्रैर्मैत्रगम्भीरनिखिलैः ॥”

गुत्सः

गुह्यं, क निरुतेने। कूह्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गूह्यति। इति
दुर्गादासः ॥

गूह्ये, ड कूह्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
अकं-सेट्।) ड, गूह्यते। इति दुर्गादासः ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति पुरीषसुखजननेन यद्वा
गुवति बहुलभक्त्येन सुखविवरात् पुरीषवदुत्-
हजतीति। गुशि विद्योत्सर्गे + "पिनाका-
ह्यच्।" उणां। ४।१५। इति आकः। कुटा-
दित्वाद्गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।)
गुवाकः। इति शब्दरत्नावली ॥

गुघ्ना, स्त्री, (भूयतीति। निपातनात् भकारस्य
गत्वम्।) मयूरचन्द्रकः। मयूरपिच्छचक्रम्।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गु, मेहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) गरति तस् मेघः। इति दुर्गादासः ॥

गज, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
सेट्।) सप्तमखरी गर्जति। इति दुर्गादासः ॥
(यथा, पूर्वचातकाष्टके। ४।

"गर्जसि मेघ! न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी याकुलितोऽहम्।
देवादिह यदि दक्षिणवातः
क त्वं काहं क च जलपातः ॥")

गज, इ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट्।) सप्तमखरी। इ, गज्जते। इति
दुर्गादासः ॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा
केचित् सकर्मकमपि वदन्ति ॥)

गज्जनं, स्त्री, (गज्जते अभ्यन्तरेण कथ्यते प्राग्-
नाशकत्वादिति। गजि ध्वनौ + कर्मणि लुट्।)
विषदिग्धप्रशोक्तं। इति मेदिनी। ने। ५८॥
(गज्जते रोगनाशकतया भक्त्येन कथ्यते
इति।) रूलविशेषः। सलगम इति स्थातः।
तत्पठ्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्तु-
कम् ४ अशिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७
डिङ्गीरमोदकम् ८ अस्य गुणाः। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्मनाशित्वम्। रुच्य-
त्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धश्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गज्जनः, पुं, (गज्जते अभ्यन्तरेण कथ्यते इति।
गजि + लुट्।) रसोनकः। रसुन् इति भाषा।
इति मेदिनी। ने। ५८॥ रक्तलशुनः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य अभ्यन्तरेण यत्नं यथा,
मनौ। ५।१६—२०।

"कृत्वाकं विडराहश्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पञ्जगुं गज्जनश्चैव मत्वा जग्मा पतेद्विजः ॥
अमत्येतां विडजग्मा कच्छं सान्तपनचरेत्।
यन्तिचाह्वायं वापि प्रेवेपूषसेदहः ॥")

गज्जीवः, पुं, गृध्रप्रमाणः। वड् प्रेयाल इति भाषा।
तत्पठ्यायः। लोपकः २। इति हेमचन्द्रः।
४।३५७॥ (गज्जीवोऽपि पाठः ॥)

गज्जन्तः, पुं, (गृध्रति लिङ्गत्वेनेति। गृध्र अभि-
काङ्गायाम् + "गृध्रिपण्येर्दकौ च।" उणां।

गुधरा

३।६६। इति सः स च कित् दकारान्तादेशश्च ॥
कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, स्तुत्यः।
यथा, ऋग्वेदे। ७।८७। ५।

"गुत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेक्षम् ॥"
"गुत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम् ॥

गुध, इर य उ लिप्ते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् क्वावेट्।) इर, अगृधत् अगर्धत्।
अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ड इत्यन्ये। य, गृध्रति
घनं लुब्धः। उ, गृध्रित्वा गृध्वा। इति दुर्गादासः ॥

गुधुः, पुं, (गृध्रत्वेनास्माद्वा इति। गृध्रय इर
लिप्तायाम् + "पृभिरित्यधिगृध्रिष्ठिहृषिभ्यः।"
उणां। १।२३। इति कुः।) कामदेवः।
इत्युणादिकोषः ॥ (गृध्रति अभिलषतीति
विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गुधूः, पुं, (गृध्र + बाहुलकात् कूः।) बुद्धिः। अपा-
नम्। कुतुमितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥

गुधुः, त्रि, (गृध्रति कामयते लिप्ति वा धनमिति
शेषः। गृध्र + त्रसिगृध्रिष्ठिनिष्ठिपेः क्तुः।" ३।
२।१४०॥ इति कुः।) लुब्धः। इत्यमरः।
३।१।२१॥ (यथा, भागवते। ३।१४।२०।
"न वयं प्रभवस्मां त्वामनुकर्तुं गृध्रेष्वरि ॥
अप्यायुषा वा कार्त्तस्मिन् ये चान्ये गुणगुणवः ॥"
कचित् गुधोऽपि पाठः ॥)

गुधुता, स्त्री, (गुधोभावं इति तल्।) लुब्धता।
तत्पठ्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गुधः, पुं, (गृध्रति अभिकाङ्क्षति मांसानीति।
"सुखधाज् गृध्रिभ्यः कृन्।" उणां। २।२४।
इति कृन्।) पक्षिविशेषः। गुधिनी शकुनी
इति च भाषा। तत्पठ्यायः। दाक्षायः २ वज्र-
तुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते। ६।३।३१।
"गुधः संपतते शीर्षं ज यन् भयसुत्तमम् ॥"
इह लोके लोभवशात् यस् देवब्राह्मणसं हरति
स पापात्मा परत्र गुधोच्छिद्येनोपजीवति। यथाह
मनुः। ११।२६।

"देवसं ब्राह्मणसं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गुधोच्छिद्येन जीवति ॥"
गुधनखी, स्त्री, (गुधस्य नख इवाकारोऽस्यस्याः
इति। "अर्षा आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७।
इत्यच्। ततो डीष्।) कुलिकटुचः। इति रत्न-
माला ॥ कालियाकडा इति भाषा। (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।
"करमर्द्धत्रिकाण्डकसैरीयकशलावरीगुधनख्य इति
कण्टकसंज्ञः ॥") कोलिकटुचः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गुधपत्रा, स्त्री, (गुधस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः
पत्रमस्याः। गुध इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।)
धूम्रपत्राट्टचः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुधराजः, पुं, (गुधः राजा इवेत्युपमितसमासः।
३।६६। इति सः स च कित् दकारान्तादेशश्च ॥
कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, स्तुत्यः।
यथा, ऋग्वेदे। ७।८७। ५।
"गुत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेक्षम् ॥"
"गुत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम् ॥
गुध, इर य उ लिप्ते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् क्वावेट्।) इर, अगृधत् अगर्धत्।
अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ड इत्यन्ये। य, गृध्रति
घनं लुब्धः। उ, गृध्रित्वा गृध्वा। इति दुर्गादासः ॥
गुधुः, पुं, (गृध्रत्वेनास्माद्वा इति। गृध्रय इर
लिप्तायाम् + "पृभिरित्यधिगृध्रिष्ठिहृषिभ्यः।"
उणां। १।२३। इति कुः।) कामदेवः।
इत्युणादिकोषः ॥ (गृध्रति अभिलषतीति
विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
गुधूः, पुं, (गृध्र + बाहुलकात् कूः।) बुद्धिः। अपा-
नम्। कुतुमितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥
गुधुः, त्रि, (गृध्रति कामयते लिप्ति वा धनमिति
शेषः। गृध्र + त्रसिगृध्रिष्ठिनिष्ठिपेः क्तुः।" ३।
२।१४०॥ इति कुः।) लुब्धः। इत्यमरः।
३।१।२१॥ (यथा, भागवते। ३।१४।२०।
"न वयं प्रभवस्मां त्वामनुकर्तुं गृध्रेष्वरि ॥
अप्यायुषा वा कार्त्तस्मिन् ये चान्ये गुणगुणवः ॥"
कचित् गुधोऽपि पाठः ॥)
गुधुता, स्त्री, (गुधोभावं इति तल्।) लुब्धता।
तत्पठ्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
गुधः, पुं, (गृध्रति अभिकाङ्क्षति मांसानीति।
"सुखधाज् गृध्रिभ्यः कृन्।" उणां। २।२४।
इति कृन्।) पक्षिविशेषः। गुधिनी शकुनी
इति च भाषा। तत्पठ्यायः। दाक्षायः २ वज्र-
तुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते। ६।३।३१।
"गुधः संपतते शीर्षं ज यन् भयसुत्तमम् ॥"
इह लोके लोभवशात् यस् देवब्राह्मणसं हरति
स पापात्मा परत्र गुधोच्छिद्येनोपजीवति। यथाह
मनुः। ११।२६।
"देवसं ब्राह्मणसं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गुधोच्छिद्येन जीवति ॥"
गुधनखी, स्त्री, (गुधस्य नख इवाकारोऽस्यस्याः
इति। "अर्षा आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७।
इत्यच्। ततो डीष्।) कुलिकटुचः। इति रत्न-
माला ॥ कालियाकडा इति भाषा। (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।
"करमर्द्धत्रिकाण्डकसैरीयकशलावरीगुधनख्य इति
कण्टकसंज्ञः ॥") कोलिकटुचः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
गुधपत्रा, स्त्री, (गुधस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः
पत्रमस्याः। गुध इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।)
धूम्रपत्राट्टचः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गुधराजः, पुं, (गुधः राजा इवेत्युपमितसमासः।

गुधसी

गुधानां राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यश्च ॥"
५।४।६१। इति टच्।) जटायुपक्षी।
यथा,—

"भूयः कनकपुष्पाग्रे रक्षो वाणैरजिह्वैः।
निर्विभेद सुतीक्ष्णाग्रेर्गुधराजं शिलाशितैः ॥"
इति रामायणम् ॥

गुधसी, स्त्री, (गृध्रति मांसमभिकाङ्क्षति सततं इति
गृध्र + कृन्।) गुधो मांसलोपुपो मनुष्यः तं हति
पौडयति नाशयति वा। सो + कः डीष्।)
वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"स्तिक्पूर्वोऽरुकटीष्टजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गुधसी स्तम्भरुक् तोदैर्गुह्णाति सन्दते मुहुः ॥
वाताह्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीवक्रता ॥
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता च ॥
वातश्चेन्मोहवायान् गौरवं वद्विमाद्वम् ॥
तन्ना मुखप्रसेकश्च भक्तदेवसुधैव च ॥"
गुधसीवातात् केवलात् स्फिगादिपथ्यन्तं स्तम्भरुक्
तोदैर्गुह्णाति। क्रमात् वृद्धिक्रमात्। तेन यथा
यथा वृद्धते तथा तथा स्फिगादीत्याक्रामति
नात्र ग्रहणे निर्देशक्रमनियमः। तथा मुहुः
सन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गुधस्यान्तु नरं सन्धुक् रेकेण वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीपानिं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥
नादौ वस्तिविधिं कुर्वाद्यावदूर्ध्वं न शुध्यति।
स्नेहो निरर्थकः स स्याद्भस्मन्येव हुतो यथा ॥
तैलमेरुजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गुधस्यान्तु ग्रहापहः ॥ ३ ॥

तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचक्रं सगुडं पिबेद्वा।

कटूरुष्टत्रिकशूलगुल्म-

गुधस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

निष्कृष्यैरुखीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत्।

तत्पायसं कटीशूले गुधस्यां परमौषधम् ॥ ३ ॥

एरुखमूलं विव्यञ्च वृहती कण्टकारिका।

कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्तिजम् ॥

गुधसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च ॥

रुचकं सौवर्चलम् ॥ ४ ॥

"गोमूत्रैरुखतैलाभ्यां शृङ्गाचूर्णं पिबेन्नरः ॥
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गुधसीं कफवातजाम् ॥ ५ ॥

सिंहास्यदन्तीजतमालकानां
पिबेत् कषायं रुडु-तैलमिश्रम्।

यो गुधसीनष्टमतिः प्रसुप्तः
स शीघ्रगः स्याद्भि किमत्र चिन्तम् ॥ ६ ॥

वृहन्निस्वतरोः सारो वारिणा परिपचितः ॥ ७ ॥

स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसांथामपि गुधसीम् ॥ ८ ॥

श्लेफालिकादलेः काथो मृद्वग्निपरिपातितः।
डुब्बारं गुधसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत् ॥ ९ ॥

श्लेफालिकानिगुह्यो ॥ ८ ॥
"राखायास्तु पलचैकं पञ्च कर्षाणि गुग्गुली-
सर्पिका वटिकां कृत्वा भक्षयेद् गुधसीहरीम् ॥ ९ ॥

इति राक्षसागुग्गुलुः ॥ ६ ॥
 “राक्षसागुग्गुलुः पितृवधदेवदारु-
 चिकण्डकैरखण्डपुनर्नवानाम् ।
 काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
 जङ्घोरुष्वचिकपाश्वश्रुली ॥”
 इति राक्षसाप्रककाथः ॥ १० ॥
 “राक्षसागुग्गुलुः पितृवधदेवदारु-
 चिकण्डकैरखण्डपुनर्नवानाम् ।
 काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
 जङ्घोरुष्वचिकपाश्वश्रुली ॥”

“पथाविभौतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्येन युक्तञ्च पलङ्कघाणं
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥

अर्द्धावशेषं कथितं कषायं
भास्वे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अम्लनि वङ्गेरवतार्थं दद्यात्
प्रयाणि संचर्य पलाङ्कानि ॥

वेङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
 कृष्णाजित्नागरकोषणानि ।
 यथेष्टचेष्टस्य नरस्य श्रीश्रं
 हिमाश्वपानानि च भोजनानि ॥
 निषेधमागो विनिर्दिष्टानि ॥

स गृध्रसौ नूतनखञ्जताश्च ।
 श्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
 पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
 पथ्यादिको गुग्गुलुर्गुणः ॥

ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
 बलेन नागेन समं मनुष्यं
 जवेन कुर्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
 आद्युःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
 र्बलं तथा

तथा पुष्टिकरो विघ्नः ।
 योगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”
 इति पथ्यादिगुगुलुः ॥ ११ ॥

इति भावप्रकाशः ।
 वातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महर्षि ।
 एजामुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
 तं विजानीयात् तेन बोधयेत्तदा ।

मोहादिकं गृध्रसीमपकर्षति ॥
योजनीयश्च चूर्णमामवाते प्रकीर्तितः
हारीते चिकित्सायां निवारणम्

प्रत्यङ्गुलीनां वा कण्ठरा मारुत
निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये

इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये,—

II. 88

दन्तत्रावत्राहुकाङ्क्षातयाग्रिचिकित्सितस्वावि-
क्षेत ॥” इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ मे
अध्याये ॥)

मृग्राणी, स्त्री, (मृग इव धूम्रवर्णेन अनिति ग्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपचाद्यच् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृन्नर्भमिति । गृह् अ उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।

“प्रद्यौह्नीनां पीवराणाञ्च तावदग्न्या गृह्यो धेनवः
सुव्रताञ्च ॥”

यथा च ।

“अथ एव स्थिरादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृह्णित्वा चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विभाषकाकोली खयं गुणवर्धनंभिः ॥
मेदया च समैः कल्केस्तत् स्यात् कलाणकं सहजम् ।
सर्वपापहृत् परम् ॥”

इति वैदिकचक्रपाणिग्रन्थे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥ वराहक्रान्ता । इत्यमरः । २।१।३३ ॥
वदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काप्रसरी ।

इति राजनिघण्टुः ॥
 गृह, त् क ड ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरां-व्यात्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ड,
 ग्रहयते । ग्रहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥
 ग्रहं, क्ली; (ग्रह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
 न्ग्रहेण ।) ॥ १११११११ ॥ इति

निति । ग्रह + “गृहे कः ।” शिवादिभ्यः ।
 कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
 भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
 “चतुर्थ्ये मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णातु ॥”
 त्वर्द्धचादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
 भूय । यथा —

वर्तते । तत्र बहुवचनान्तं सर्वं । यत्तु
 “गृह्याः पुंसि च भून्नेव ।” इत्यमरः ॥ अत-
 र्वव मनौ । ४ । २५० ।
 “गृह्यां गृह्यान् कुशान् गन्धानपः पुद्गलं मण्यीन् ।
 दधि ॥”)
 निपात ३ वेष्टम ४

तत्पर्यायः । गेहम् २ उद्वसितम् २
सङ्ग ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वक्ष्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकायः १४ आलयः १५
कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-

मरः । २ । २ । ४५ ॥ पश्यम् २१ मेघः २६
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
अधिवासः ३३ निवसतिः ३४
अधिवासः ३५ निवसतिः ३६

वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति ३८
गयः ३८ कहरः ३९ गर्जः ४० हम्माम् ४१
अलम् ४२ इरोखे ४३ नीलम् ४४ इर्याः ४५

खसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ क्षितिः ४९.
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ कर्हिः ५३
कदिः ५४ काया ५५ शर्म ५६ अजम् ५७ ।
इति वेदिनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृह्णारम्भकालः ।

“वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसन्निदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्वियम् ।
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहताः ॥
पर्णिमादाद्यर्मीयावत् पर्वास्थं वर्जयेद् गृहम् ।

उत्तराख्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावस्याद्यमीं यावत् पश्चिमाख्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा यान्यां यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥
वज्रयाघातशून्यं च अतीपातातिगण्डयोः ।
विष्णुभगण्डयोश्चैव गृह्यारम्भं न कारयेत् ॥

आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरा ज्येष्ठा धनिष्ठा-
 तारा
 रेवत्या मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
 दिभिः ।
 नैऋत्यां दिवसेऽथ राक्षसहिते योगे विरुद्धे

तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति सुनयो वेष्मादिकार्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेष्मनि कृत्तिकाद्यै-
रुक्तेष्वन्त्राप्रिधनानि श्लोकाः ।

शत्रोर्मयं राजभयश्च मृत्युः
 सुखं प्रवासश्च नव प्रमेदाः ॥
 नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलम्
 मेघे घटे धनुषि कार्त्तिके सुदीर्घसूत्रम् ।
 कृत्वाभूमे मिथनके ध्रुवमर्थलाभो

ज्योतिर्विन्दः कलससिंहवेषेषु दृष्टिम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 तत्र प्रवेशकालः ।
 ज्येष्ठापुनर्वसुवर्जं गृह्यारम्भोदितेषु यत् ।
 न सर्वं चिन्तयेद्देहप्रप्रवेशो देवचिन्तकः ॥

स्तापुष्यपुनर्वसुशतभिवाज्येष्टास्थो रोहिणी-
 वत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
 न्याकुम्भट्वालिसिंहमिथुनखर्चोदयेर्ध्वं शुभे-
 क्रमेण्येज्यशीतरश्मिदिवसे वैश्वस्रप्रेषः शुभः ॥
 कलाग्रतो द्विजवराणथ पर्णकुम्भं

दध्यक्षतामदलपुष्पफलोपशोभम् ।
 दत्त्वा द्विरण्यवसनश्च तथा द्विजेभ्यो
 माङ्गल्यप्रान्तिमिलयं निलयं विप्रोक्तु ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
 एहकारणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्मप्रकाशे

तीयाध्याये यथा,—
 त्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
 पाखे धनरत्नानि व्येष्टे मृत्युं तथैव च ॥
 षाढे मृत्यरत्नानि पशुष्वर्थमवाप्नुयात् ।
 वण्ये मित्रलाभन् हानिं भाद्रपदे तथा ॥

शैवान्त्रिने मासि कार्तिके धनधान्यकम् ।
 वृद्धिं मार्गशीर्षे प्रौढे तत्कृतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विदालक्ष्मीवृद्धिश्च फालगुने ॥”
 गृहसंस्थापने मेघादिराशिगतशुभाशुभं यथा
 तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
 “गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्य शुभदं भवेत् ।
 वृषस्य धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
 कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे मृत्युविवर्धनम् ।
 कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
 कार्त्तिके च महाहानिर्मकरे स्याद्द्वानागमः ।
 कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्वप्नभयावहम् ॥
 चापमीनवृष्यकन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
 ज्येष्ठोर्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शुभनाः ॥
 मासे तपस्ये तपसि माघे नभसि लिखे ।
 ज्येष्ठे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
 निषिद्धेष्वपि कालेषु खानुकूले शुभे दिने ।
 वृषदासगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
 पाषाण्येष्टादिगृहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
 निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
 गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
 दशा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्मणि ॥
 गुरुशुक्रवले विप्रान् सूर्यभूमिजयोस्तथा ।
 राशिसौम्यवले सौर-वर्णानुक्रमपूर्वशः ॥
 गृहारम्भं प्रकुर्वीत वर्णनाथवले सति ।
 सर्वेषामपि वर्णानां सूर्यचन्द्रवलं स्मृतम् ॥”
 गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १ मे अध्याये ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकान्त्या ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्वशः ॥
 सुगन्धा ब्राह्मणी भूमौ रक्तगन्धा तु क्षत्रिणी ।
 मधुगन्धा भवेद्देश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
 मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रिया मता ।
 अम्बा वैश्या भवेद्भूमिस्तक्ता शूद्रा प्रकीर्तिता ॥”
 अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
 “सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
 व्यत्यये व्यत्ययफला ह्यतः कार्यं परीक्षणम् ॥
 चतुरसा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
 सिंहभा सदगुणान् पुत्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
 वृत्ता सदृष्टता भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
 त्रिशूलरूपा वीराणां सुतपत्तिधनसौख्यदा ॥
 लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
 प्रदीर्घतिं प्रकुर्वते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
 त्रिकोणशकटाकारा सर्पव्यजनसन्निभा ।
 क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्महानिकरी स्मृता ॥
 सुरजा वंशहा सर्पप्रखड्काभा भयावहा ।
 नैऋत्या खरातुकारा च मृदुदाहजगरान्विता ॥
 चिपिटा पौरुषैर्हीना सुरजाभा तथैव च ।
 काकोलकविभास्तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
 सर्पाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा ।
 शूकरीवृक्षसदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
 कुचिचान् मलिनान् मूर्खान् ब्रह्मघ्नान् जनयेत्
 सुतान् ॥
 ककलावशवाकारा मृतपुत्रधनार्तिदाया ।
 दुर्गन्धा पापिनी दुष्टप्रजा भूमिं परिलजेत् ॥
 मनोरमा सुतप्रदा दृष्टा धनप्रदा मता ।

सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशदिकृत्वा मही ॥”
 अन्यद्विवरणानु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
 गृहकर्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
 “क्षीरिष्टोद्धवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
 कृताधवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
 गजैर्विभयश्च तथा विदुर्निर्घातपीडितम् ।
 चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं क्षणानजम् ॥
 देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिस्विभीतकान् ।
 कण्टकिनोऽसारतरुन् वर्जयेद् गृहकर्मणि ॥
 वटान्मथौ च निर्गुणं कोविदारांस्तथैव च ।
 श्वचकं शास्त्रलोक्षेव पलाशश्च विवर्जयेत् ॥”*॥
 गृह्यते निर्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते
 स्वीक्रियते धर्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
 “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समन्वते ॥”
 गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्त-
 पादादिरहितत्वादेवान्निर्हितकरचरणकच्छप-
 वत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेशणशिला ।
 तत्पर्यायः । पेशणिः २ पेशणीपट्टः ३ गृहाभ्याः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालित-
 तथा कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया
 चास्यास्तथात्वम् ।) वृत्कुमारी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
 “कुमारी गृहकन्या च कन्या वृत्कुमारिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा
 कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षि-
 विशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 प्रासादकुक्कुटः २ भिल्लीकण्टः ३ पारावतः ४ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृति-
 रस्य ज्ञातया ॥)
 गृहकर्ता, पुं, (गृहं वासार्थं दृष्टादिरचितवेष-
 करोतीति । गृह + कृ + क्तृ ।) धूसरोरुति-
 रुक्षश्चटकः । तत्पर्यायः । धान्यभक्षणः २
 चमः ३ भीरुः ४ कृषिद्विष्टः ५ कणप्रियः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
 गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
 क्तृ ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति
 भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
 “प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
 सूत्रकारस्य सम्मतिः सोपानगृहकारकः ॥”
 गृहकारी, [नृ] (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
 णिनिः ।) कौटविशेषः । कुमिरपोका इति
 भाषा ॥ इति कैचित् ॥ (यथा, मनुः १२।६६ ।
 “वकी भवति ह्यवाभिं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)
 गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी ।
 जेठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 पल्ली २ सुबली ३ विश्वरा ४ ज्येष्ठा ५ कुच-
 मतुल्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १०

भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कापि
 अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरैवा)
 ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा,
 वृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।
 “श्रिवा श्यामा रला कुक्षुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
 शूकरी परपुष्टा च पुत्रानामानश्च वामतः ॥”
 यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
 “मार्जारश्चवानरमकरमण्डूकपाकमतुल्यगोधा-
 शम्भूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुर्व्यादकीटा-
 स्तथान्ये दंष्ट्रा नखविधाः ॥”)
 गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिनेव ।
 निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३५३ ॥
 गृहणी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + कृिप् ।
 संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ।)
 गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्यैव
 तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥
 पिंडा दाओया इति च भाषा ॥
 गृहदुमः, पुं, (गृहमिव दुमः ।) मेघप्रज्ञैर्वृक्षः ।
 इति रत्नमाला ॥
 गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति ।
 नश् + णिच् + स्त्री ।) कपोतः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य
 प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् सुषु इति यस्य भाषा ।) चटकः ।
 गृहनीडः, पुं, (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।)
 इति हारावली । ८६ ॥
 गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा,
 अथर्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
 “भर्गस्ते हस्तमयहीतु सविता हस्तमयहीतु ।
 पत्नीत्वमसि धर्मेणाहं गृहपतिस्त्व ॥”) इति
 सत्री । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्मः ।
 शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 १२ । ६ ।
 “अग्निनामिः समिधते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
 स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्वस्य ।” ४१९
 ३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपती गृहपतिरिति
 रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)
 गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति
 कम् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली । गृह-
 गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृह-
 बलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
 गृहबलिमुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अग्राहि-
 भक्ष्यद्रव्यं सुङ्क्ते इति । सुज् + कृिप् ।) चटकः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ वकः । काका ।
 इति कैचित् ॥
 गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु-
 वैश्वभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणा-
 दिक् गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहस्थः

गृहाः

गृही

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥
गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन
तिष्ठतीति । मच् + “खुल्” ङच् । ३ । १ । ३३३ ।
इति खुल् । ततश्चाप् । कापि अत इत्वच् ।)
चर्मचटो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका
इति भाषा ॥
गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो
मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५५ ॥
गृहमेधी, [न] पुं, (गृहे दारैर्मैधते सङ्गच्छते
इति । गृह + मेध सङ्गमे + “सुप्यजाताविति ।”
३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७२ ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ३१ ।
“वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्भयकयेन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ”)
गृहमेधनी, स्त्री, (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदान-
स्यादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः । गृह + मेध
+ णिनिः । ततो ङीप् ।) सालिकी बुद्धिः । इति
महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन + स्त्रियां ङीप् ।)
गृहस्यपत्नी च ॥
गृहयायः, पुं, (गृह गृहणे । गृहयते इति । गृह +
“सृष्टिस्सृष्टिर्गृह्णिभ्य आयायः ।” उणां । ३ ।
६६ । इति आयायः । ततः “अयामन्तेति ।” ६ । ४ ।
५५ । इति शेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादि-
कोषः ॥
गृहयालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । गृह + “सृष्टि-
गृहपतिदयिनिद्रातन्त्राश्रयाभ्य आलुच् ।” ३ ।
२ । १५८ । इति आलुच् । “अयामन्तेति ।”
६ । ४ । ५५ । इति शेरयादेशः ।) गृहीता ।
गृहणाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥
गृहणाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका
वाली । १६८ ॥
गृहस्थः, पुं, (“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृह-
स्थते ।” अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-
रमते इति । गृह + स्था + “सुपि स्थः ।” ३ । २ । ४१
इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्थ्यायः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६
सजी ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयायः ८
विपः ६ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति
जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * तस्य धर्मो यथा,—
चलार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यामूलकाः ॥
तस्याश्च गमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कृतः पूर्व यथावच्चरितव्रतः ।
जाती गुणविशिष्टायां समावर्त्तते वेदवित् ॥
सद्विद्वन्निर्तो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।

पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्धधानो यजेद्विह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
इत्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीतीं स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
जितशत्रोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहचापि षड्गुणं वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानानु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाचापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।
दानो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संश्रितव्रतः ॥”
इत्याश्वमेधिकपर्व ॥

“सर्वेषामाश्रमाणानु देविध्यनु चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचार्यपुण्ड्र्याणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवदेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुञ्जाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा वज्रो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्भरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य तत्का भार्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्य उदासीनः समौचितिकः ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

वाहुल्यनु तत्रैव ५० । ५१ । अध्याययोर्दृश्यम् ॥ *
गृहस्थब्राह्मणधर्मो यथा,—
“चतुर्थमायुषो भागमुषित्वादां गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तं समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वेः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्षेण शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत् ऋतेन प्रवृत्तेन वा ।
सत्यामृताभ्यामपि वा न श्रुत्वा कदाचन ॥
ऋतमुच्चश्रितं त्रयममृतं स्यादयान्वितम् ।
ऋतनु याचितं भैक्षं प्रवृत्तं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यामृतनु वाञ्छितं तेन चेवापि जीयते ।
सेवा श्रुत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥”
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थगुणं, स्त्री, (गृहस्थ गृहावलम्बनार्था स्थूणा ।
अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्य-
मरः । ३ । ५ । ३० ॥
गृहाः, पुं, (गृहानि ध्यानार्थं इति । गृह + “गृहे
कः ।” ३ । १ । ४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा,
मनुः । ४ । २५० ।

“ग्रथां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्प मण्यन् दाध ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकश्चैव न निगुदेत् ॥”
गृह्यन्ते धर्माचरणाय इति । गृह + कः ।)
दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवच-
नान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि
क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥
(गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
“नाहं गृहागतं हस्मि ॥”)

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः ।
इति हलायुधः ॥

गृहान्तं, स्त्री, (गृहे पर्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृत-
मन्त्रम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति
ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा
आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्-
पर्थ्यायः । निष्कटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रज्ञा-
श्रुते इति । गृहालि + कै + कः । ततश्चाप् ।)
ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवग्रह्यतेऽनया इति ।
अव + ग्रह् + करणे लुट् । ततो ङीप् ।) देहली ।
इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया
इति च भाषा ॥

गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव क्वायायुक्तस्थाने आश्रिते
इति । आ + श्रौ + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।)
ताम्रली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाक्
इति भाषा ॥

गृहाश्रमा, [न] पुं, (गृहरचितोऽश्रमा अश्र-
निर्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति
शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्यस्याः । इति
इनिः ङीप् च ।) भार्या । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।

“गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियश्रिया ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन गृह्युना-
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥”

गृहं गृहकार्यं साध्यतयाऽस्यस्या इति इनिः
ङीप् च । गृहकर्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-
न्तलायां चतुर्थाङ्के ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखी वृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्य प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेव नुत्सर्किनी
यान्तेवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्था-
धयः ॥)

गृही, [न] पुं, (गृहा दारा विदन्तेऽस्य इति इनिः ।)
गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ६ ।

“गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रैश्चतन्त्रितः ।
कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥”)

गृहीतं, त्रि, (गृह + कर्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् ।
प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे । १ । ३ ।
“अजरामरवत् प्राप्तो विद्यामयश्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केवेषु न्ययुना धर्मेमाचरेत् ॥”

गृहीतदिक, [प्र] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक्
हन्तुः प्रहर्तुर्वा भयादयेन ।) पलायितः । तिरो-
हितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे बलते चलतीति । गृह + बल
+ क्तुन् । वाङ्मलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य
उत्तम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, स्त्री, (गृह्यते आक्रम्यते अर्ध-आदिभी रोगै-
रिति । गृह + “पदाखैरिवाह्यापद्ये च ।”
३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते
संगृह्यन्ते सामवेदादुक्तानि कर्मविधानान्यत्र
इति । गृह + क्यप् ।) काव्यायनगमिलादिकृत-
सूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । २ । १६ ॥ तत्र तु
गोमिलादिकृतसामवेदादुक्तकर्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । गृह + “पदाखैरि-
वाह्यापद्ये च ।” ३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।
पञ्जरादिवन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।)
गृहासक्तस्तृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥
(अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।
आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्व-
हम् ॥”)

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाभ्यादिभिरिति । गृह + क्यप् ।)
अखैरी । अखतन्त्रः । पक्षः । इति विश्व-
मेदिन्यौ । (यथा, भारविः । २ । ५ ।
“ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा
गुणगृह्या वचने विप्रक्षितः ॥”
गृहे भव इति यत् । गृहीतुपत्रवस्तु ॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।)
अखतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।)
गृहासक्तपक्षिस्तृगादिः । तत्पर्यायः । किकः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते वृषेणेति । गृह् + क्यप् + टाप् ।)
शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥
ग, क ड विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्म-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् ।
क ड, गारयते सूक्ष्ममर्थं सुधीः । इति दुर्गा-
दासः ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते वृषेणेति । गृह् + क्यप् + टाप् ।)
शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥
ग, क ड विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्म-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् ।
क ड, गारयते सूक्ष्ममर्थं सुधीः । इति दुर्गा-
दासः ॥

गृ, गि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्वां-परं-
सकं-सेट् ।) शब्द इह यत्कवाक्यम् । गि, गुणाति
वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णः । इति दुर्गादासः ॥

गृ, प्र निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । प्र, गिरत्यत्र
लोकः । देवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन
इति तु अस्मात् कङ्गोः कभावे इति भावे
कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि वक्तव्यादुरेफस्य
लकारे गिल इति स्थिते लेः कत्याख्याने इति औ
कर्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यतीति । गम् + डः । गो गन्ता । ग
इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डले
साधुः ।) गेह्युकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
(गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेह्युकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति-
कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेडु इति गेड ।
इति च भाषा ॥

गेह्युकः, पुं, (गेह्युकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।
अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) गेह्युकः । इति जटा
धरः ॥

गेद, ऋ ड उ गतौ । चाले । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सकं-सेट् ॥)

गेप, ड ऋ गतिचालयोः । (भ्वां-आत्म-सकं-सेट् ।)
ड, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, स्त्री, (गे + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति
यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत
इत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी ।
गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
“वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य खरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥”)

गेयः, त्रि, (गे + यत् । तत आत इत्वम् ।) गातयः ।
गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरि-
वंशे हरिवंशप्रबन्धि । ५० । ४१ ।
“इमे त्वां सुनयः सप्त सहिता सुनिमग्नलैः ।
स्तुवन्ति देवदियाभिर्गैयाभिर्गैर्भिरञ्जसा ॥”)

गेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ड, गेवते ।
इति दुर्गादासः ॥

गेघ, ऋ ड अन्वेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेघत् । ड, गेघते ।
जिगेघे । अन्वेघोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्ठाः, पुं, (गायतीति । गे + “इष्णो गादाभ्यां
किष्ठा ।” इत्युणादिकोषटीकाकारसूत्रात् इष्ठाः ॥)
रङ्गोपजीवो । सामगानकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्ठाः, पुं, (गायतीति । गे + “गादाभ्या-
मिष्ठाच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इष्ठाच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

गेह्यः, पुं, (गे + “गादाभ्या-
मिष्ठाच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इष्ठाच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

गेह्यः, पुं, (गे + “गादाभ्या-
मिष्ठाच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इष्ठाच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

गेह्यः, पुं, (गे + “गादाभ्या-
मिष्ठाच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इष्ठाच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

गेह्यः, पुं, (गे + “गादाभ्या-
मिष्ठाच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इष्ठाच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

गेह्यः, पुं, (गे + “गादाभ्या-
मिष्ठाच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इष्ठाच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

गेह्यः, पुं, (गे + “गादाभ्या-
मिष्ठाच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इष्ठाच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्ता च ॥

एव गर्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुषः ।
तत्पर्यायः । गेह्यशूरः २ पिण्डीशूरः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेह्यशूरः, पुं, (गेह्य एव शूरः । अलुक् समासः ।
अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेह्यशूरः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गे, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

गेरिकं, स्त्री, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात्
टच् ।) खर्गम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरि-
माटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्तधातुः २
गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्ग-
धातुः ६ गिरिखड्गवम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥

धातुः ६ गिरिखड्गवम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनालक्तम् ८ गवेधुकम् ९ प्रत्यक्षा १० गिरि-
खट् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खट् १२ गिरिजम् १३ । पीतगैरिकस्य
पर्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ खर्ग-
गैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ खर्गधातुः ४ सुर-
क्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ वभुधातुः ७ शिला-
धातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । श्लो-
त्वम् । कषायत्वम् । ब्रणरोपणत्वम् । विस्फोट-
शीर्षमिदाहनाशित्वम् । खर्गवर्णादिकं युग्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुसेजस्कारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्मथा ।
सुवर्णगैरिकस्य ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरत्वरं हि मम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तासकफहृत्काविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमिति पुष्प-
रूपनयनं यस्य ।) जलमधूकटचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादि-
त्वाद् डीष् ।) लाङ्गलिकीटश्च । इति रत्नमाला ॥
(लाङ्गलिकीटश्चेऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, स्त्री, (गिरौ भवमिति । गिरि + टक् ।)
शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ (यथास्य
पर्यायाः ।
“शिलाजत्वद्रिजतु च शैलेर्निर्वास इत्यपि ।
गैरेयमश्मज्ज्वापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजति ॥
गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।)
गोचुरकटचः । (अस्य पर्याया यथा, खाड-
कण्टकः ।) गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् चिकण्टः ॥
गोकण्टको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्गवा श्वदंष्ट्रा च तथा स्याद्विद्युगविका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोकुलं

स्यपुटः । गवां खुरम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 गोखुरेः स्यपुटीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ विक-
 ण्टकटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोकर्णः, पुं, (गोः कर्ण इव । तत्तुल्यपरिमाण-
 वत्त्वादस्य तथात्वम् ।) परिमाणविशेषः । स तु
 यनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम् । (गोः कर्णाविव
 कर्णो यस्य ।) नृगभेदः । इत्यमरः । २।५।१० ॥
 (यथा च अनर्घराघवे । २ । २३ ।
 “सुनिविनियोगविलूनप्रसूतदुष्टाद्वलानि
 वह्यौ” धि ।
 गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पुपकण्टकच्छेपु ॥”
 अस्य मांसगुणा यथा,—
 “गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं नृदु कफापहम् ।
 विपाके मधुरश्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्यायः ॥)
 अश्वतरः । (गौखचुरेव कर्णो यस्य ।) सर्पभेदः ।
 (गोरिव कर्णो यस्य ।) गणदेवताविशेषः ।
 इति मेदिनी । खे । ४६ ॥ तीर्थविशेषः । यथा,
 भागवते ।
 “ततोऽभिब्रूय भगवान् केरलास्तु त्रिगर्जकान् ।
 गोकर्णां शिवश्चेन्न सान्निध्यं यच्च धूर्जटे ॥”
 (पीठस्थानम् । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६० ।
 “केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसम्मार्गदायिनी ।
 मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥”)
 गोकर्णौ, स्त्री, (गोः कर्ण इव पञ्चमस्याः । “पाक-
 कर्णपर्युप्यफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।” ४।१ ।
 ६४ । इति डीष् ।) मूत्रालता । इत्यमरः ।
 २।४।२४ ॥ (विटतिरस्या मूत्राशब्दे ज्ञातया ॥)
 गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः ।
 कृ + “इगुपधञाप्रोकिरः कः ।” ३।१।१३५ ।
 इति कः । ततश्चाप् गोकिरा । तथा सती
 शरिकापञ्ची । अट + खलु । ततश्चाप् अत इत्वच् ।)
 गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती
 अटतीति । अट गतौ + “कर्मण्यण्” ३।२।१ ।
 इत्यण् । गौरादित्वात् डीष् ।) सारिकापञ्ची ।
 गोकिलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव । निपा-
 तनात् ङस्त्वः ।) सुषलम् । हलम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 गोकौलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव ।) सुषलम् ।
 हलम् । इति हारावली ॥ २५५ ॥
 गोकुलं, स्त्री, (गोः कुलम् ।) गोसमूहः । तत्-
 प्रकायः । गोधनम् २ गवां व्रजः ३ । इत्यमरः ।
 २।६।५० ॥ (यथा, रामायणे । २।६।१७ ।
 “गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
 अयसतु तत्र तां राजिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥”)
 गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
 गोस्थानम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रे चयनयोः ।
 अयोमांस्थानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥”
 “मधुरे कदम्बे श्रीनन्दस्य वासस्थानम् । यथा,—
 “कालेन व्रजता तात ! गोकुले रामकेशवौ ।

गोचुरः

जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमागौ विजङ्गतुः ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 (अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया
 प्रसिद्धो विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे
 शिवशतनामस्तोत्रे,—
 “गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः ॥”
 पुं, खनामख्यातः पण्डितविशेषः । अयन्तु सप्त-
 दशशतपरिमितशकाब्दसम्बत्सरप्रारम्भे एव
 मिथिलादेशान्तर्वर्तिनि ‘भगरौखी’ संज्ञकग्रामे
 विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति
 मैथिलाः । अदावधि ज्ञाता अनेन विरचिता
 ग्रन्थास्ते । १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणि-
 टीका ।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम् । ३ पदवाक्य-
 रत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्यात्व-
 निरुक्तिः । ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका ।
 ७ रसमहार्णवः । ८ लाघवगौरवरहस्यम् ।
 ९ शिवशतकम् ॥)
 गोकुलिकः, त्रि, (गोर्नेत्रस्य कुलं चञ्चलभावः
 प्रखरदृष्टिचातुर्यमित्यर्थः । तदस्यास्तीति ।
 “अत इतिठनौ” ५।२।११६ । इति ठन् ।)
 केकरः । (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षक-
 त्वात् जङ् इव ।) पङ्कस्यगद्युपेक्षकः । इति
 मेदिनी । के । १८६ ॥
 गोकृतं, स्त्री, (गोभिः कृतम् उच्चरितम् । कृ +
 भावे क्तः । कृद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-
 शते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः ।) गोमयम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गोचुरः, पुं, (चुरति विलिखतीति । चुर विले-
 खने + “इगुपधञेति” ३।१।१३५ । इति
 कः । ततो गोः पृथिव्याः चुरः अस्त्वविशेष
 इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम् ।) चुद्र-
 चुपविशेषः । स तु चुद्रदृष्टेन द्विविधः ।
 गोखुरि इति गोखुर इति च भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । त्रिकण्टः २ स्थलदृष्टाटः ३ गोकण्टः ४
 त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ चुरः ८
 इति रत्नमाला ॥ गोचुरकः ९ पलङ्कषा १०
 इच्छुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ खाडुकण्टकः १३
 गोकण्टकः १४ वनदृष्टाटः १५ । इत्यमरः ।
 २।४।६८—६९ ॥ चुरकः १६ भक्षकण्टः १७
 इच्छुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ चुरङ्गः १९
 श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ बाल-
 दंष्ट्रः २३ षडङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६
 त्रिकः २७ इचुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य गुणाः । सुशीतलम् । बलप्रदम् ।
 मधुरत्वम् । वृंहणत्वम् । कृच्छ्राक्षरीमेहविदाह-
 नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृष्टो गुणो-
 त्तरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ खाडुत्वम् ।
 वस्तिशोधनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टिदत्वम् ।
 श्वासकासाशौत्रणनाशित्वम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । वृष्यत्वम् ॥ तच्छाक-
 गुणाः । तिक्तत्वम् । वृष्यत्वम् । सीतोविशोधन-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

गोचरः

गोचुरकः, पुं, (गोचुर + स्वार्थे कन् ।) गोचुरः ।
 इत्यमरः । २।४।६८ ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः खाडु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोचुरको वनदृष्टाट इत्यपि ।
 पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादित्युगन्धिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशे-
 अध्याये ॥
 “गुप्ताफलं गोचुरकाच्च बीजं
 तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
 खजाहृतं शर्करया च युक्तं
 पीत्वा नरो हृष्यति सर्वरात्रम् ॥”)
 गोचुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति । खुरः अस्त्व-
 विशेषः । गोः पृथिव्याः खुर इव ।) गोचुर-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां खुरम् ।)
 गवां ग्रामे स्त्री ॥
 गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव ।) गोचुरः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 गोयष्टिः, स्त्री, (गौर्गष्टिः गौरिव गृष्टिरित्यर्थः ।
 जात्या समासे परनिपातः ।) सकृत्प्रसूता
 गौः । इति केचित् ॥
 गोगोयुगं, स्त्री, (गोर्द्वित्वम् । गो + द्वित्वे गोयुगम् ।)
 गोद्वयम् । (“पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुग-
 षड्गवम् ।” इति सुग्वोधचक्रम् ॥)
 गोगोष्ठं, स्त्री, (गोः स्थानम् । गो + स्थाने गोष्ठच् ।)
 गोस्थानम् । इति सुग्वोधव्याकरणम् ॥
 गोमन्थिः, पुं, (गोनिःसृतो मन्थिरिव ।) करीषः ।
 (गोर्गन्थिर्वाहुल्यात् एकत्र मन्थनं यत्र ।)
 गोष्ठम् । (गोर्गन्थिरिव ।) गोजिह्विकौषधिः ।
 इति मेदिनी । थे । १६ ॥
 गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्त्यतेऽस्मै । गो + हन् + सम्प्रदाने
 मूलविभूजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति
 पाणिनिः ॥ (गां हन्ति । हन् + कः ।) गोघा-
 तके त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “गोघ्नवद्विहितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा ॥”
 गोघृतं, स्त्री, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषका-
 त्वात् ।) वृष्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोर्जातं
 घृतम् ।) गव्यघृतम् ॥
 गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् ।
 गो + चर + “गोचरसञ्चरवहप्रजयजापणनिग-
 माच्च ।” ३।३।११६ । इति निपातनाज
 साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरस-
 स्पर्शस्वरूपः । इत्यमरः । १।५।८ ॥ (यथा
 भाषापरिच्छेदे “प्राणस्य गोचरो गन्धः ॥” ॥
 गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरणस्थानम् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी । यथा च भारविः । ४।१० ।
 “उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
 दपारयन्तः पतितुङ्गवेन गाम् ॥”
 गोषु इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर् + पचादच् ।
 इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः । यथा, वेदान्तसारे ।
 “अप्यत्र सच्चिदानन्दमवाधानसगोचरम् ॥”

देशः । यथा, हेः रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
“अत्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुह्यो गहनगोचरः ॥”
“गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।” इति
तट्टीकाकद्रामानुजः ॥) जन्मराश्ववधिरहा-
क्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा,—
“गोचरे वा विलम्बे वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥”
अपि च ।
“अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्मं कुर्यान्नभश्चरैः ।
गोचरस्यैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगैः ॥”
गोचरशुद्धिर्यथा,—
“केतूपपन्नवभौममन्दगतयः षष्ठचिन्साः शुभा-
चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तमवद्विपक्षमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥”
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा,—
बुधस्य गोचरफलम् ।
“स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्याद्वितीये
भयम् ।
दुश्चिक्वे श्रियमातनोति हिवुक्ते मानक्षयं
यच्छति ॥
दैव्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे ।
षोडशमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं
धर्मगः ॥
कर्मवृद्धिजनकस्तु कर्मगो
वित्तवृद्धिदद्यायसंस्थितः ।
द्रव्यनाशजनितं महापदं
यच्छति व्ययगता दिवाकरः ॥”
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
“जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुञ्जितनाशं द्वितीये
दद्याद्द्रव्यं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्यभ्रंशं तनयग्रहगो वित्तलाभश्च षष्ठे
दूने द्रव्यं युवतिसहितं न्यलुसंस्थोऽथ न्यलुम् ॥
वृषभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयम् ॥”
मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
“प्रथमग्रहगः चौलीसुतः करोत्यरिजं भयं
क्षयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतेऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽस्तु चिन्शेति च पञ्चमः
रिपुग्रहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
जनयति मरणस्यः शत्रुवाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्यपीडामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ आध्यनर्थार्थनाशान् ॥”
बुधस्य गोचरफलम् ।
“बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थं धनं
वधं रिपुभयान्वितं सहजगन्तुर्धनदः ।
अनिर्वातिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥

अष्टमे शशिसुते धनलब्धि-
धर्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम् ।
कर्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥”
गुरोर्गोचरफलम् ।
“भयं जन्मन्यर्थो जनयति धनस्योऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्षेपं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्यादरिग्रहे
गुरुदूने पूजां धननिचयनाशश्च निधने ॥
धर्मगता धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीडाम् ॥”
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
“जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदेऽर्थे
दुश्चिक्वगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्रदस्तनयगोऽरिगताऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्मं
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
अयमवनेऽपि धनागमं करोति ॥”
शनेर्गोचरफलम् ।
“वित्तभ्रंशं सदाहं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्न-
चित्तक्षेपं द्वितीये रिपुहृन्ननक्तं वित्तलाभं
तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्रवृद्धादि-
नाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने देऽप्यसङ्गा-
तमार्किः ॥
शरीरपीडां निधनेऽथ धर्मं
धनक्षयं कर्मणि दौर्मनस्यम् ।
उपान्यगो वित्तमनर्थमन्ते
शनिर्ददातीत्यवदत् सुवृत्तः ॥”
राहोर्गोचरफलम् ।
“जन्मान्यपञ्चवसुरन्ध्रवद्विसप्त-
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति ॥”
केतोर्गोचरफलम् ।
“एकादशचिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगवृत्तमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयश्च केतुः ॥”
अन्यतुसर्वे ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
गोचर्म, [न] क्षी, (गोचर्म ।) गवां लक् ।
कर्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
“मेषासनन्तु वश्याथमाक्षयौ व्याघ्रचर्म च ।
शान्तौ नृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म च ॥”
गोचर्मस्तम्भे देवि ! सम्भवे वाजिचर्म च ॥”
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा,—

“यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥”
गोचर्मलक्षणश्च दृष्टस्यतिना दर्शितम् । यथा,—
“सप्तहस्तेन दक्षेन त्रिंशद्वह्निर्निर्वर्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥”
इति मिताचारायां आचाराध्यायः ॥
गोच्छालः, पुं, (गां भूमिं क्वादयतीति । कृद + ल् +
+ अण् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहल-
वृत्तः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति
भाषा ॥
गोजलं, स्त्री, (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
“गोजलेनैव पूरेण कर्णस्त्रावो विनश्यति ॥”)
गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो + जन्
+ “जनसनखनक्रमगमो विट् ।” ३ । २ । ६७ ।
इति विट् । “विट् नोरिति ।” ६ । ४ । ४१ ।
इति आत्वच् ।) गोलोमिकावृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गोजागरिकं, स्त्री, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमा-
दोऽस्यस्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी ।
के । २२७ ॥
गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रह-
रीव । अस्त्वत्कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।)
कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ॥
गोजापणीं, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आपर्णयति
शुक्लवर्णो भवतीति । आ + पर्ण + अच् ।)
गौरादित्वाद् डीष् ।) दुग्धफेनीवृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गोजिह्वा, स्त्री, (गोजिह्वेव ।) क्षुपविशेषः ।
गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा ।
तत्पूर्यायः । दार्बिका २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
११६ ॥ दार्बिका ३ । इति भरतः ॥ दार्बि-
पत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५
वातोना ६ अधोमुखा ७ अनडुज्जिह्वा ८
अधःपुष्पी ९ दर्वी १० गोजिह्विका ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
“गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्बिका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तशुत् ॥
हृदा प्रमेहकासासत्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तित्ता खादुपाकरसा स्मृता ॥”
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीत-
लत्वम् । पित्तसर्वदन्तिविघातिनाशित्वम् । व्रण-
संरोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या
व्यवहारो यत्र तद्वयथा,—
“सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपदपि ।
रजन्वौ गेरिकं लेपो नखदन्तिविषापहः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गडगड इति
भाषा ॥
गोजिह्विका, स्त्री, (गोजिह्वेव गोजिह्वा सार्धं
कन् । अत इत्वच् ।) गोजिह्वा लता । इति
शब्दरत्नावली ॥

गोडः, पुं. (गोरख इव । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गोखः । स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुडकः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

गोडुम्बः, पुं. (गां भुवं तुम्बति अर्हतीति । गो + तुम्ब + कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) श्रीरु-
वृत्तः । इति मेदिनी । वे । १२ ॥ तरम्बज् इति
ख्यातः ॥

गोडुम्बा, स्त्री, (गोडुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) गवा-
दनी । इति मेदिनी । वे । १२ ॥ गोसुक इति
ख्याता गोमा इति राजगोसुक इति च ख्याता
इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । चित्रा २
गवाक्षी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोडु-
म्बिका ४ । इति रत्नमाला ॥

गोडुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब + स्त्रियौ कन् + स्त्रियां
टाप् अत इत्वच् ।) गोडुम्बा । इति रत्नमाला ॥
गोणी, स्त्री, (शृणादिगुणाद् जातः गोणः निपा-
तनाडुकारस्य गुणः । गोणशब्दात् आवपने-
र्थे “जानपदकुण्डगोणेति ।” ४ । १ । ४२ ।
इति डीष् ।) धान्यादिवह्ननार्थाधारविशेषः ।
इति सुम्भबोधम् । गुण इति भाषा ॥ द्रोणी-
परिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये ।
“विडालनकुलोद्गुणां चर्मगोण्यां नृगस्य वा ।
प्रवेशेद्वा स्वभ्यस्तं श्वात्वणेनोपनाहितम् ॥”
“शूर्पाभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा
सृता ।

माषटङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थमाकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥”
इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये उक्तम् ॥
“गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारिं भारीन्तथैव च ।
द्वात्रिंशत् विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
छिद्रवस्त्रम् । तत्पर्यायः । शानी २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३४३ ॥

गोखः, पुं. (गोः अख इव ।) नाभौ वृद्धमांस-
गुडकः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । ३ । ५ ।
१८ ॥ गेड् इति भाषा । पामरजातिः ।
वृद्धनाभियुक्ते चि । इति मेदिनी । डे । ११ ॥
अस्य रूपान्तरं गोडः गौडः । इत्यमरटीका ॥

गोतमः, पुं. (गोभिर्भस्त्रं तमो यस्य । एषोदरादि-
त्वात् साधुः । एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते ।
१३ । ६३ । ६५ ।
“गोदमोऽहमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्तमो मम भस्त्रं जातमात्रस्य देहतः ।
विद्धि मां गोतमं कृत्वा यातुधानि निबोध माम् ॥”
गौतमसुनिः । स तु ब्रह्मपुत्रः । इति गया-
माहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

गोतमान्वयः, पुं. (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्तको यस्य ।)
शाक्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोतल्लजः, पुं. (प्रशस्तो गौः “प्रशंसावचनेश्च ।”
२ । १ । ६६ । इति कर्मधारयः ।) उत्तमगौः ।
गोष्ठ मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति वा व्युत्पत्तिः ॥

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्वपुरुषान् यत् ।
इति भरतः ॥ (गु + “गुष्टवीपतीति ।” उणां ।
४ । १६६ । इति चः ।) तत्पर्यायः । सन्ततिः
२ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६
वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १ ॥ आख्या । (यथा, कुमारः । ४ । ८ ।
“सरसि सरमेखलागुणे-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ॥”)
सम्भावनीयबोधः । काननम् । क्षेत्रम् । वत्सम् ।
इति मेदिनी । रे । २६ ॥ कृत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ संघः । वृद्धिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वित्तम् । इति विश्वः ॥ * ॥ “वंशपरम्पराप्रसिद्धं
आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम् ।
क्षत्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्याति-
दिष्टातिदिष्टगोत्रम् ॥” इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥ क्षत्रिय-
वैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवै-
तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः । तथा चाग्नि-
पुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने ।
“क्षत्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रश्च प्रवरादिकम् ।
तथान्वयवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः ॥”
गोत्राणि तु चतुर्विंशतिः तथा च मनुः ।
“शाखिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णिकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥
कल्किषश्चाग्निवैश्वश्च कृष्णात्रेयवशिष्टकौ ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ॥
हृतकौशिकमौहल्यौ आलम्बानः पराशरः ।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैद्याप्रपद्यकश्चैव जामदग्नस्तथापरः ।
चतुर्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्वपण्डितैः ॥”
तथा च मनुः ।
“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वशिष्टकाश्यपागस्त्या सुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥”
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात् । तथा च ।
“सौकालीनकमौहल्यौ पराशरवृहस्पती ।
काश्यनो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काश्यकाः ॥
कृष्णात्रेयः साङ्गतिश्च कौशिल्यो गर्गसंज्ञकः ।
आङ्गिरस इति ख्यातः अनाटकाख्यसङ्गितः ॥
अथजैमिनिवृद्धाख्याः शाखिल्यो वात्स्य
एव च ।
सावर्ण्यालम्बानवैयात्रपद्यश्च हृतकौशिकः ॥
शक्तिः कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा ।
शुनकः सौपायनश्चैव सुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥”
सर्वे चत्वारिंशद्गोत्राः । इति कुलदीपिका-
हृतधनञ्जयकृतधर्मप्रदीपः ॥ (मेघः । इति
निघण्टुः । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ३ ।
“त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽष्टणोरपोर्तात्रेये श्रुत-
दुरेषु गातुवित् ॥”)

गोत्रः, पुं. (गां पृथिवीं त्रायते रचतीति । गो + त्रै
+ “आतोऽनुपसर्गं कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ६ । ६ ।

“नाथो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥”)
गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति । गोत्र + जन् +
ङः ।) गोत्रोत्पन्नः । स तु जन्मनामस्मृतिपर्यन्त-
समानोदकभावात् पञ्चाङ्गवति । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १३८ ।
“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नञ्जचारिणः ॥”)
गोत्रभित्, [दृ] पुं, (गोत्रं पर्वतं भिनत्तीति ।
“सत्सुद्विषेद्यादि ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।
तत्सुगागमः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १७ । २ ।
“यो गोत्रभिद्ववृष्टद्वयो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्रा अभित् धि वाजान् ॥”
यथा च भट्टौ । १ । ३ ।
“सहासनं गोत्रभिदाधवात्सीत् ॥”)

गोत्रवृत्तः, पुं. (गोत्रजातः पर्वतजातो वृत्तः ।)
धन्वनवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥

“धन्वङ्गस्तु धनुर्वृत्तो गोत्रवृत्तः सुतेजनः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्वान् जीवानित्यर्थः
त्रायते इति । त्रै + कः । स्त्रियां टाप् च ।)
पृथिवी । (गवां समूहः । “इतिचकचश्च ।”
४ । २ । ५१ । इति चः । टाप् च ।) गोसमूहः ।
इति मेदिनी । रे । २६ ॥ (गायत्रीस्वरूपा
महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।
“गन्धर्वी गङ्गरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी ॥”)

गोदः, पुं. (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति ।
गो + दै + कः ।) मस्तकखेदः । मस्तिष्कम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (गाः ददातीति । + दा + कः ।)
गोदातरि चि । इति सुम्भबोधम् ॥ (यथा,
मनुः । ४ । २३१ ।
“वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥”)

गोदन्तः, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिताल-
शब्देऽस्य गुणादयो बोध्यव्याः ॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं खर्गं वा ददाति स्नानेनेति ।
गो + दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) गोदावरी
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५० ॥ (गायत्री-
स्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४३ ।

“गर्वाप्रहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ॥”
गाः ददातीति । दा + क्तिप् । गोदातरि चि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।

“गोदा इन्द्रवतो मदः ।”
“गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः ।” इति दया-
नन्दभाष्यम् ॥

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिदीप्त्येतेऽनेनेति । गो + ट
+ णिच् + कुरणे लुट् ।) लाङ्गलम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । १४ ॥ कुदालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५६ ॥

गोधा

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं खर्गं वा ददातीति गोदा । ताम् वरी श्रेष्ठा । वर + डीप् संज्ञायाम् । यद्वा गां खर्गं ददाति । गो + दा + वणिप् + डीप् रान्तादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १० । १२६—१३० ।

“गच्छन्तो तीर्थयात्रायां ब्राह्मणै रविनन्दनः । ददर्श कामुकः शान्तः पुण्योद्याने च निर्जने ॥ तथा निवारितो यत्रात् कालेन बलवान् सुरः । अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥ इतं तत्राज गर्भं सा पुण्योद्याने मनोहरे । सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥ समुत्ता स्वामिनी गेहं जगाम व्रीडिता तदा । स्वामिनं कथयामास यन्मार्गं देवसङ्कटम् ॥ विप्रो रोषेण तत्राज तच्च पुत्रं स्वकामिनीम् । सरिट् बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥” तत्पर्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्राह्माद्रिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।

“अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः ॥” इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्या-सूर्त्ताविराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६८ “गोदावरीं त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥” अस्या जलस्य गुणाः । पित्तान्निरक्तान्निवायु-पापकुष्ठदिदुष्टामयदोषलक्षणाश्लिवम् । परम-पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो + दा + कः । तद्गच्छेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चणिकाटणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुहन्त्येवस्यामिति । गो + दुह् + अधिकरणे लुट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥ गोद्रवः, पुं, (द्रवति सवतीति । दृ + अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोधनं, स्त्री, (गवां धनं समृद्धः ।) गोसमृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ । (यथा, गोः रामायणे । २ । ३२ । ४२ ।

“स आत्मनो दुष्टां कक्षां वद्धा सम्भ्रान्तमानसः । दण्डमुदम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥” गोधनः, पुं, (धनं शब्दे भावे अप् धनं शब्दः । गोर्वजस्यैव धनं शब्दो यस्य ।) स्थूलाश्ववाणः । इति हरिवंशः ॥ तुका इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुथ्यते परिवेष्टते बाहुय्या । गुध् + “हलश्चेति ।” करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघात-वारणाय प्रकीडयद्वा चर्मकृतपट्टिका । तत्पर्यायः । तला २ व्याघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।

“विजिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । तूष्णवद्गंधरः शूरो बद्धगोधाङ्गलिचवान् ॥” जलविशेषः । गोसाप् इति भाषा ॥ सा तु

३५६

गोधिः

स्थलजजलजमेदात् द्विविधा । तत्पर्यायः । निहत्ताका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ दारुमुखाङ्गा ४ । (यथा, दृष्टुसंहितायाम् । ५४ । १३ ।

“श्वेता गोधाङ्गनरे पुरुषे नृदूसरा ततः कृष्णा । पीता सिता ससिकता ततो जलं विनिर्दिशेद-मितम् ॥”

पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्यमित्यभिहितं सन्नादिभिर्धर्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।

“श्राविकं शल्लकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुद्राक्षैकतोदतः ॥” अस्या मांसगुणाः । वातश्वासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तशुक्र-बलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (“गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे । वातपित्तप्रशमनी दृढहृणी बलवर्द्धनी ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूल-मस्याः । खाङ्गत्वात् डीष् । ततः “कुम्भपदीषु च ।” ५ । ४ । १३६ । इति पट्टभावाः । गोधापदी । ततः स्तार्थे कन् टाप् पूर्व्वङ्खञ्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । खाङ्गत्वात् डीष् । “कुम्भपदीषु च” ५ । ४ । १३६ । इति पट्टभावाः ।) लताविशेषः । गोया-लिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुवह्वा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्गी ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधु-सवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंस-पादिका ९ हंसाङ्गिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ दृढमण्डलिका १३ विश्वमन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० ब्रह्मादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रह्लादी २७ कीटपादिका २८ धार्तराष्ट्र-पदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्ना-वली ॥ द्विदला ३१ हंसवती ३२ । इति जटा-धरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्त्यपसारदोषनाशित्वम् । रसायन-त्वम् । सुषली । तालमूलौ इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्-खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । “कर्म-गयधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ (गुधाति कुप्यतीति । गुध् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्द-रत्नावली ॥

गोधूमः

गोधिका, स्त्री, (गुधातीति । गुध् + खलु । टाप् । अत इत्वञ्च ।) गोधा । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः ।) स्थूल-गोधिका । गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तु-विशेषः । तौके इति ख्यात इति भगी । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । गौधेरः २ । गौधारः ३ गौधेयः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (सर्पादुगोधायासुतपत्रे जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्यस्याः इति इनिः डीप् च ।) चविका । सा तु दृहतीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधुक्, [ह्]त्रि, (गां दोग्धीति । गो + दुह् + “सत्सु द्विषदुहदुहयुजइत्यादि ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।) गोदोम्भा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।

“उप ऋये सुदुघां धेनुमेतां

सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥”)

गोधूमः, पुं, (गुध् + “गुधेरूमः ।” उणां । ५ । २ । इति ऊमः ।) निपातनात् इत्स्वः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूमः, पुं, (गुथ्यते वेष्टते त्वगादिभिः । गुध् + “गुधेरूमः ।” उणां । ५ । २ । इति ऊमः ।) नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । ब्रीहिभेदः । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ स्नेह-भोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषचीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।

“यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥”)

अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वात-पित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मदबल-रुचिवीर्यकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृढहृणत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भस्म-सन्धानस्त्रैर्यकारित्वम् । सारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्ष्य-गुणाश्च ।

“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्तितः ।

महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥ महागोधूमः बद्धगोधूमा इति लोके ।

मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशुक्रो दीर्घगोधूमः कचिन्नन्दीसुखामिधः ॥

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ॥

जीवनो दृढहृणो वर्यो ब्रह्मर्ष्यः स्थिरलक्ष्णः । कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः ।

पुराणयवगोधूमः चौद्रजाङ्गलशूलभागिति । वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात् ।

मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघु-शुक्रला दृढहृणी पथ्या तद्वन्नन्दीसुखः स्मृतः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोनर्हः

गोधूमचूर्णं, स्त्री, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
“शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाच्च रोटिकाम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्समादिति सम्भव उत्-
पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् ।
काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो
इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । “निस्तुष-
गोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिका-
दिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते
उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे
शुष्कं कृत्वा पाचान्तरे स्थापयेत् ॥” इति पाक-
राजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि+अच् ।
गौरादित्वाद् डीष् ।) गोलोमिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां क्षुरोत्थिता धूलिर्यत्र-
काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः ।
यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशि-
रयोर्द्वेऽत्राप्राप्तपिण्डीकृतविकालः । वर्षाशरद-
वसन्तेऽस्तगतविकालः । यथा,—

“गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवाहा-
दिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति ऋदुतां पिण्डीकृते
भास्करे ।

ग्रीष्मेऽर्द्धास्तरमते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्ये चास्तसुपागते च नियतं वर्षाशरद-
कालयोः ॥”
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरैव धेनुः ।) दुग्धवती गवी ।
इति संचिप्रसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्ष-
तीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोप्ता । इति
संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) सारसपक्षिणी । इति
हारावली ॥

गोनर्हः, स्त्री, (गवि पृथिव्यां नर्हति खनाम्ना आख्या-
यते इत्यर्थः । नर्ह + अच् ।) सुस्तकम् । इति
मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्हः, पुं, (गवि जले नर्हति कूजतीति । गो +
नर्ह + “नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगिन्ध्रचः ॥” ३ ।
१ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारस-
पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भि-
नर्हतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १४ । १२ ।

“कङ्कटटङ्कगवनवासि-

श्रिविकफलिकारकोङ्कणाभौराः ।

आकरवेणावन्तक-

दप्रपुरगोनर्हकेरलकाः ॥”

३५७

गोपः

गोनर्हस्य देशस्य राजा । “तद्राजोऽपि ।” २ ।
४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्हराजः । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

“काश्मीरेन्द्रः स गोनर्हो वैजयन्ताडकूलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्युपास्यत ॥”
गोनर्हीयः, पुं, (गोनर्हे देशे भवः । गोनर्ह + “एङ्
प्राचां देशे ॥” १ । १ । ७५ । इति वृहसंज्ञ-
त्वात् ङः ।) पतञ्जलिसुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्हदेशोद्धृतत्वात् तथा-
त्वम् । तद्देशभवे, चि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । “अञ् नासि-
कायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥” ५ । ४ ।
११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः ।
बोडा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डली-
बोडः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ बोडः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थाध्याये ।

“मिलिन्दको गोनसो वृहगोनसः पनसी ॥”)
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनङ्गान् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, स्त्री, (गोर्नासा इव आकृन्तिग्येभ्यः ।
गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनस-
सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिथन्दः, पुं, (गोर्निथन्दते चरतीति । नि +
स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निथन्दः “कृदु-
विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ॥” इति
न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिरूषितरसात्
पाति रक्षतीति । गो + पा + “आतोऽनुपसर्गे
कः ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां
गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।)
जातिविशेषः । गोपाला इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४
वल्गवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मणिवन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
“आधाञ्जाकुनिकान् गोपान् केवर्त्तान् मूल-
खानकान् ।

आलग्नाहानुञ्जट्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥”)
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति ।
पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्थाधिकृतः ।
इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति ।
पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।

“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुग्धादभृतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पाते भृते भृतिः ॥”

गोपदः

गन्धर्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ६१ । १४६ ।
“नारदस्तु सुगोपः प्रभया सूर्यवर्चसः ।
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥”)

गोपः, चि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् च रक्षणे
गुप्त + आय + “आयादय आर्द्धधातुके वा ।”
३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-
कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ६१ । १० । “द्विवर्हसो य उप गोप-
मागुरदक्षिणासौ अच्युता दुदुचन् ॥”)

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-
ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य
गोपस्य वैदस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौ-
षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।)
आभीरसुता ॥ (यथा,—

“युवतीर्गोपकन्याश्च राज्ञौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह तामिर्भुमोद ह ॥”
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोटा, स्त्री, (गोपप्रिया घोटा वदरीविशेषः ।)
हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसदृश-
सूक्ष्मफलवृक्षः । श्रेयाकुल इति भाषा ॥ यथा,
शब्दरत्नावल्याम् ।

(“वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटवामेव सा घोटा गोपघोटेति चोच्यते ॥”)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोवृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां
जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १३ ।

“गोपालिर्गोपतिर्गामो गोचर्मवसनो हरिः ॥”
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति ।
गो + पा + डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ६६ ।

“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥”
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
“अमानुषाणि कर्माणि पश्यामस्तव गोपते ॥”

असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
“गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुधौ ॥”
गवां रक्ष्सीनां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,
भागवते । १ । १२ । १० ।

“परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां सुहुः ।
अस्त्रतेजः खगदया नीहारमिव गोपतिः ॥”
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-
भेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते ।
१०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।

“शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भृषाः ।
येषांश्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा इतपरिभ्रुतगा दरिद्राः ॥”)

ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं
जातिशृङ्गातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः ।
इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

गोपा

गोपनं, स्त्री, (गुप् + भावे लुट् ।) अपहृत् ।
(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । ७६ ।

“गोपनाद्भूयते सत्यं न गुप्तिरवृत्तं विना ।

तस्मात् प्रकाशतः कुर्यात् कौलिकः कुलसाध-
नम् ॥”))

कुत्सनम् । रत्ना । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ३४ ।

“अधिकं समाप्तसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपन-
रसोत्कः ॥”))

व्याकुलत्वम् । दौमिः । इति कविकल्पद्रुमे गुप-
धात्वर्थदर्शनात् ॥ तमालपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

गोपनीयं, स्त्री, (गुप् + अनीयर् ।) गोप्यम् ।

गोपितव्यम् । यथा,—

“खर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।”

इति नाडीप्रकाशः ॥

गोपवधूः, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।

गोपान् वध्नाति स्वगुणेन इति वा । वन्ध + बाहु-
लकात् ऊन् ।) शारिवा । इति भावप्रकाशः ॥

गोपस्य पत्नी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।

“पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुदक्षितपञ्चम-
रागम् ॥”))

गोपभद्रं, स्त्री, (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः
यस्यां वा गोपादारण्यकजातिभिः पूज्यत्वा-
दस्यास्तथात्वम् ।) काश्मीरवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टापि
अत इत्वच् ।) गम्भारीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥

गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः । गोपः रसो-
ऽस्य । गोपः अभ्यन्तरगुप्तो रसो यस्यिन् वा ।)
बोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + कः ।
टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्मधारयः ।)
मृन्मया । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा,—

“गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्गिका ।

गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।

“गोपवल्गुदके सिद्धं स्यादन्यद्विगुणे घृतम् ॥”))

श्यामालता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + “आतो-

ऽनुपलभं कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः । स्त्रियां टाप् ।)

श्यामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥
(गाः पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + कप्रति-

विषये वासरूपन्यायेन “आतो मनिन्कनिप्-
बनिप्च ॥” ३ । २ । ७४ । इति चैन विचि

अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षा-
कर्त्री । गोपा विष्णवावदिति सुग्वोध-

काकरणम् ॥)

गोपालः

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृहमिति । गुप्

ञ रक्षणे + बाहुलकात् नसट् यलोपस्ततो डीप्

च ।) वडभी । गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम् ।

सुदनी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

गृहचूडा वडभी तच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत्

काष्ठं दीयते सा वडभी चतुष्किकादिचूडा

तच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा ।

इति मधुः ॥ पटलाधोवृणपञ्जरम् । इति भट्टः ॥

कर्णिकाविष्कम्भिदार इत्यन्ये । वक्रीभूतं धरण-

काष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, भाषे । ३ । ४६ ।

“गोपानसीषु चणमास्थिताना-

मालम्भिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।

हरिण्यणिश्यामल्यणिभिरामै-

गृहाणि नीधैरिव यत्र रेजुः ॥”))

गोपायितं, त्रि, (गुप् ञ रक्षणे । गोपायते स्म

इति । गोपाय + कर्मणि क्तः । “आयादय आर्द्ध-

धातुके वा ।” ३ । १ । ३१ । इति आयागमश्च ।)

रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (भावे क्तः

रक्षणम् ॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति । गा + पाल +

“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गवां

पालकः । वृन्दावनस्य गोपालानां स्वरूपं यथा,

“गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्तयः ॥”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्ण-

वाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो

+ पाल + अण् ।) राजा । (गां पृथिवीं वेदं

वा पालयतीति ।) नन्दनन्दनः कृष्णः । इति

मेदिनी । ले । ८६ ॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,

“अद्याद्याकोपनीलासुजरुचिररुणाभोज-

नेत्रोऽम्बुजस्यो

बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको

सुकुन्दः ।

दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्व-

वन्द्यो

गोगोपीगोपवीतो रुरनखविलसत्कण्ठभूष-

श्चिरं वः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीव्यास उवाच ।

“ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्पुल्लविग्रहः ।

त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन ! ॥

यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्व्योनिर्जगत्पतिः ।

वसन्तं वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ ! मेऽस्तु तत् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मण्येवं पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा ।

यद्वोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते ॥

मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषश्च तथैश्वरम् ।

धर्ममेके धनञ्जये मोक्षमेकेऽकुतोभयम् ॥

शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे ।

दैवमेके देवमेके अहमेके मनः परे ॥

बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम् ।

गोपालि

अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम् ॥

सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

मन्मायामोहितधियः सर्वकालेषु वक्षताः ॥

कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः ।

पश्चाद्य दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम् ॥

ततोऽपश्यमहं भूप ! बालं बालासुदप्रभम् ।

गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ॥

कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम् ।

वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमखिलम् ॥

कोकिलभमरारावमनोभवमनोहरम् ।

नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभम् ॥

गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णवामकरोद्भुतम् ।

महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ॥

दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्वभूषणभूषणम् ।

गोपालमवलासङ्गमुदितं वेणुनदितम् ॥

ततो मामाह भगवान् वृन्दावनवचः स्वयम् ।

यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ॥

निष्कलं निष्कमं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ॥

इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारुणकारणम् ।

सत्यं व्यापि परानन्दचिद्वचनं श्लाघ्यं शिवम् ।

नित्यां मे मधुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा ।

यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान् ॥

ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ।

ममेष्टा हि सदा राधा सर्वशोचं परात्परः ॥

मयि सर्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम् ॥ * ॥

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

द्वादशगोपालाश्चेत्यशब्दे द्रष्टव्याः ॥

गोपालकः, पुं, (गां पश्यं जीवजातमित्यर्थः । पाल-

यति रक्षतीति । गो + पालि + क्तुल् ।) शिवः,—

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—

“दाता फलानामभिवान्धितानां

प्रागेव गोपालकमन्त्र एव ।

गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकश्च ॥ (यद्वा

गवां पालकः रक्षकः । पालि + क्तुल् ।) यथा

महाभारते । ३ । २३६ । ६ ।

“अथ संसारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिधा यजान्

वृत्तो गोपालकैः प्रीतो यद्हरत् कुरुनन्दनः ॥”

चण्डमहासेननृपतेः पुत्रयोरन्यतरः ।

कथासरित्सागरे । ११ । ७४ ।

“जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेनस्य भूपतेः ।

एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी गुह्य-

विशेषः ।) कर्कटीभेदः । गोपालकौकरी गुह्य-

इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः । ४

गोपकर्कटिका ३ चन्द्रिका ४

गोपाली ६ चन्द्रचिर्भटा ७ । अस्या गुह्य-

शीतलम् । मधुरत्वम् । पित्तमृज्जकश्चाश्म-

मेहदाहशोषनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य

“पालकान्तात् न ।” ४ । १ । ४८ ।

वार्ति इति न डीष् अतश्चापि अत इत्वम् ।)
गोपालपत्नी । इति सुग्वोधम् ॥ कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । महाभीरुः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल +
जातो डीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल +
स्त्रियां डीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमाह-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ४ ।
“अमुं जातां च गोपालीं दृष्ट्वा ललातया ॥”

गोपायमी, स्त्री, (गोपप्रिया अयमी । शाक-
पार्थिवदिवत् समासः ।) कार्तिकशुक्लाष्टमी ।
यथा,—
“शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोपायमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभून्नोपः पूज्यन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुंभ्यात् गवां पूजां गोप्रासं गोपदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीषता ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोपेव स्वार्थे कन् इत्त्वम् ।)
गोपी । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मकः ।”
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

(गोपायति रक्षति या । गुप् च रक्षणे + खल् ।
स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥
गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
रक्षिन् । डीष् चा) श्यामालता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पञ्चाचारिणां पूज-
नीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे
१ म प्रले ।
“नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
प्राङ्गणी भूदकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥”
अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
“आत्मानं गोपयेत् या च सर्वदा पशुसङ्कटे ।
सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्तिता ॥”
गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् रक्षणे
+ “मिथिलादयश्च ।” उणां । १ । ५८ । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । “पुंयोगादाख्या-
याम् ।” ४ । १ । ४८ । इति डीष्) गोपपत्नी ।
देवकन्याश्च गोपीनां स्वरूपं यथा,—
“गोपसु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिका गोपकन्यकाः ।
तत्र ब्रजवाला यथा,—
रसपीयूषधामा रसालया रससुन्दरी
रसपिका अनङ्गमञ्जरी रसकलोलिनी
रसविहङ्गला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-
कला मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कल-
विक्रमासिन्धुः इत्याद्याः ॥ * ॥

श्रुतिगणा यथा,—

उज्जीता रसगीता कलगीता कलखरा कल-
कण्ठिता विपक्षी कलपदा बहुमता बहुकर्म-
सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-
योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-
वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥

सुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा
सुपर्णा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा
सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-
लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला
सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपवाला यथा,—

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममाला-
वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला-
चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका
वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी
वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेषालिका
सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुसुमती रसाला
सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्वशी सुरेखा स्वर्ण-
रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ * (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
अच् + गौरादित्वात् डीष् ।) शारिवा ।
रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा,
रघुः । ४ । २० ।

“इच्छाया निषादित्यस्तस्य गोपुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्गुणः ॥”
प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति
परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीयं, स्त्री, (गोपायति रक्षति भववन्धना-
दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप्
अथवा गो + पा + “निशीथगोपीयावगाथाः ।”
उणां । २ । ६ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुदा-
सुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्यामिति युत-
पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीयः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् +
“निशीथगोपीयावगाथाः ।” उणां । २ । ६ ।
इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।
“प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीयाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरम आ गहि ॥”
“गोपीयाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥”
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणं पृथिवीं वा
पातीति युतपत्त्या । गो + पा + थक् । निपा-
तनात् इत्वम् । पण्डितः । राजा । इति कश्चित् ॥

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य
गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वादविशेषः ।
इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गलवाणरः । यथा,—

“शार्दूलगङ्गासंघुष्टं सिंहैर्भीमवलेवृतम् ।
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्माञ्जरैश्च निवेदितम् ॥”

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलश्च ॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।
६५ । ३५ ।

“गोपुच्छस्थे वल्लीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥”

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वच्चं तद्वदतिकठिनमिति भावः
पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, स्त्री, (गोः शिवदृषभस्य पुटिकं आच्छा-
दनयुक्तं गृहम् ।) शिवदृषभस्य मण्डपः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, स्त्री, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् +
वाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपत्तीति । पृ
पालनपूरणयोः + “मूलविमुजादिभ्य उपसंख्या-
नम् ।” इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक्
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥
द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३१ ।

“द्विपक्षगण्डप्रखेद्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।

गुप्तमन्त्रचयप्रखेद्वारैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥” * ॥

गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपत्तिं
पूरयति आत्मानमिति । पृ + कः ।) कैवर्त्ती-
सुस्तकम् । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ (वैदक-
शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१ अध्याये । “अथ खलु भगवन्तममरवररुधि-
गणपरिवृतं आश्रमस्य काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपधेनववैतरण्यौरभ्यपौष्कलावत कर-
वीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥”)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपत्तीति । पृ पूर्त्तौ +
“मूलविमुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।” इति कः ॥
ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गोपुरीयं, स्त्री, (गोः पुरीषम् विष्टा ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्यगोपालेषु मध्ये इन्द्रः
श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं
पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्वै-
श्वर्यवत्तया विराजते । इति परमेश्वर्ये +
“ऋजेन्द्रेति ।” उणां । २ । २६ । इति रन्प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् ।
गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः ।
यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।
“गोपेन्द्रस्यात्मजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥”)

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पालति रक्षन्तीति गोपा
राजानस्तेषामेशः सर्वहिंसानिवारणादिति
भावः । प्राप्तराज्याद्यर्थं विषयभोगं तुच्छीकृत्य
सत्यासेन निर्वाणमलभतातोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-
त्वमायातमिति तात्पर्यार्थः ।) शाक्यसुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्य-

गोम

गोपालानामीशः । नन्दबोधः । यथा,—
“रामकृष्णादुभयतो गोपेशं परितः परे ॥”
इति सुम्भबोधम् ॥

श्रीकृष्णश्च ॥

गोप्रा, [क] चि. (गोपायति रक्षतीति । गुपू च रक्षणे + “खुल्लटचौ” ३ । १ । १३३ । इति टच् ।) रक्षकः । यथा,—

“विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्रा गुरो-
राज्ञया ।”

इति राघवपाख्यवीये कविराजः ॥

(तथा च मनुः । ११ । ७६ ।

“ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्रा गोब्राह्मणस्य च ॥”

गोपायति सर्वान्नि यद्वा आत्मानं गोपायति
स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पुं ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।

“गोहितो गोपतिर्गोप्रा दृषभाक्षो वृषप्रियः ॥”

स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे +
“अहलोख्यत्” ३ । १ । १२४ । इति ख्यत् ।)

दासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दासीपुत्रः ।
रक्षणीये चि । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।

“सहदेवं समीपस्य” नित्यमेव समादिशत ।

तेन गोप्यो हि वृषतिः सर्वावस्थो विशामपते ॥”

गोप्यतेऽसाविति । गुपू च गोपने + कर्मणि

ग्यत् ।) गोपनीयः । यथा,—

“आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रसैथुनभेषजम् ।

अप्रमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः ॥”

इति पुराणम् ॥

गोपीसम्बद्धश्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमावि-

भक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दासः ।

इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्वन्धकः ।)

बन्धकविशेषः । (यथा, वाचस्पत्ये । २ । ६० ।

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते ॥”

“तथा च नारदः ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो हिलक्ष्णः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा ॥

न पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

गोप्यो रक्षणीयः ॥” इति मिताक्षरा ॥

गोप्रकाण्डः, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोपातिः । “प्रशंसा-

वचनेश्च” २ । १ । ६६ । इति परनिपातः ।

प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया कौत्वम् ।)

अष्टगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोभखीरः, पुं, (गवि जले भखीरः अतिवाचालः ।)

जलकुक्कुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोम, तु क लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचुगोमज्ञोमयेन स्थानं

चेटी । इति दुर्गादासः ॥

गोमन्तः

गोमन्तिका, स्त्री, (गोमन्तिकटस्था गोप्रिया वा
मन्तिका ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डांश्
इति भाषा ॥

गोमतल्लिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोपातिः ।

“प्रशंसावचनेश्च” २ । १ । ६६ । इति नित्य-
समासेन परनिपातः ।) सुशीला गौः । इति

हलायुधः ॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्या-

मिति । भूनि “तदस्यास्तीति” ५ । २ । ६४ ।

मतुप् । “उगितश्च” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।)

खनामख्याता नदी । तत्पर्यायः । वाग्निष्ठी २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । ७ ।

“गोमतीं धूतपापाश्च चन्दनाश्च महानदीम् ॥”

अस्यास्तीरे महादेवस्वाम्यकर्मक्षर्ता विराजते ।

यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतले शिवशतनामस्तोत्रे ।

“चाम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्वते

वर्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”

वैदिकमन्त्रभेदः । यथा,—

“पञ्चगव्येन गोघाती मासैकेन विबुध्यति ।

गोमतीश्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपः ॥

(गोविशिष्टाद्याम् ॥)

गोमन्तः, पुं, पर्वतविशेषः । इति जटाधरः ॥

(अयं हि सद्यपर्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं

हरिवंशे । ६५ । ६३ ।

“ततश्च्युता गमिथ्यामः सद्यस्य विवरे गिरिम् ।

गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥”

अत्र पर्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते ।

यदुक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”

अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्वतः । अस्य

वर्णनं यथा, हरिवंशे । ६६ । ४—२७ ।

“ते चाध्वविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ।

गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं चिदृशा इव ॥

लताचारुविचित्रं नानाद्रुमविभूषितम् ।

गन्धगुरुपिण्डाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥

द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम् ।

मत्तवर्हिणनिर्वोषैर्नादितं मेघनादिभिः ॥

गगनलग्नशिखरं जलदासस्तपादपम् ।

मत्तद्विषविषाण्यपरिच्छिद्योपलाङ्कितम् ॥

कूजङ्गिश्वाखजगणैः समन्तात् प्रतिनादितम् ।

दरीप्रपाताम्बुरवैश्वरं शालपल्लवैः ॥

नीलाश्रयज्जातैर्बहुवर्णं यथा घनम् ।

धातुविस्मावदिग्धाङ्गं सानुप्रसवभूषितम् ॥

कीर्णं सुरगणैः कान्तैर्मैनाकमिव कामगम् ।

उच्छ्रितं सुविशालाङ्गं समलाम्बुपरिस्रवम् ॥

सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम् ।

प्रनसाम्नातकाम्नावैर्देवस्यन्दनचन्दनैः ॥

गोमयं

तमालैलावनयुतं सरिचक्षुपसङ्कलम् ।

पिप्पलीवक्त्रिकलिलं चित्रमिहृदपादपैः ॥

द्रुमैः सर्वैरसानाश्च सर्वतः प्रतिशोभितम् ।

प्रांशुशालवनेर्गुप्तं बहुचित्रवनेर्धुतम् ॥

सर्वनिश्वाञ्चुनवनं पाटलीकुलसङ्कलम् ।

हिमालेश्च तमालेश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ॥

जलेषु जलजैश्च त्रंस्थलेषु स्थलजैरपि ।

पङ्कजैर्द्रुमयक्षैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम् ॥

जम्बूजम्बूलवृक्षाङ्गं कन्दकन्दलभूषितम् ।

चम्पकाशोकवहुलं विष्वतिन्दुकशोभितम् ॥

कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।

नागयूथसमाकीर्णं नृगसङ्घातशोभितम् ॥

सिद्धचारुणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम् ।

विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।

सिंहशार्ङ्गसन्नादैः सततं प्रतिनादितम् ।

सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥

स्तुतं त्रिदशगन्धर्वैरसरोभिरलङ्कितम् ।

वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैश्चावचैश्चितम् ॥

शक्रवज्रप्रहारानामनभिज्ञं कदाचन ।

दावानिभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम् ॥

प्रपातप्रभवभिश्च सरिद्धिरुपशोभितम् ।

जलशैवलशृङ्गाग्रैरुन्मिषन्तमिव श्रिया ॥

स्थलीभिर्दृग्गुहाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ।

पार्श्वैरुपलकन्वाधैर्मधैरिव विभूषितम् ॥

पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः ।

मखितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा ॥

सुन्दरीभिर्दूरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।

तेषु तेज्ज्वकाशेषु सदारमिव शोभितम् ॥

ओषधीर्दीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ।

जातरूपैर्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम् ॥

मूलेन सुविशालेन शिरसायुच्छ्रितेन च ।

पृथिवीमन्तरीक्षं गाह्यन्तमिव स्थितम् ॥”

श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र

पर्वते पलायमानः स्थितः । ततो मदमत्तैर्बहु

संखकराजभिरतिगर्वितो जरासन्धः कृष्णं

सार्द्धं युयुत्सुरागाद्येभ्यो गोमन्तपर्वतं दग्धुं

प्रयतः एतत्कथा हरिवंशे ६८ अध्याये विस्त-

रशो द्रष्टव्या ॥*) गवां स्वामिसम्बद्धश्च ॥ (तत्र

गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोमयं, स्त्री पुं, (गोः पुरीषम् । “गोश्च पुरीषे” ।

४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवां गूथम् ।

गोवर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोविट् २

इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ जगलम् ३ गोहृद्रम् ४

गोशृङ्गत् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६

गोविष्टा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्यं माहात्म्यं यथा,—

“शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।

गोभिः पूर्वविष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥

असत्पुत्रीश्वानेन जनः पूयेत सर्वदा ।

श्रुता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमानुषाः ॥

ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।

एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥”

गोमांसं

३६१ गोमीनः

गोमूत्रं

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।

“अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।।
शकन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्वि नः शुभे ।।”
श्रीरुवाच ।

“दिष्टा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥”
इति महाभारते दानधर्मः ॥

(कच्छसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः ।
११।२१२ ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कच्छं सान्तपनं स्मृतम् ॥”
“अत्यन्तजीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।

रोगार्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥”
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥

गां सर्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं
यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदु-
क्तम्,—

“गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरान्तयासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥” (॥)
गवात्मके क्षी ॥

गोमयच्छत्रं, क्षी, (गोमयात् जातं छत्रं छत्रा-
कारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कौङ्किकाता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्रिका, क्षी, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने
जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमय-
च्छत्रम् । तत्पर्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्र-
कम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ ।

यथा, “उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥” इति श्रीभाग-
वतम् ॥

गोमयप्रियं, क्षी, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारण-
त्वेन यस्य ।) भूटणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्ध-
खड्ग इति भाषा ॥

गोमयोद्या, क्षी, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत्+
स्था+ “आतोऽनुपसर्गो कः ।” ३ । १ । ३ ।
इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजात-
कीटविशेषः । तत्पर्यायः । गर्हभी २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय
उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रीनालु इति भाषा ॥

गोमांसं, क्षी, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् ।
तद्वक्ष्यप्रायश्चित्तं यथा । “सुमनुः । गोमांस-
भक्षणे प्राजापत्यचरेत् । इदमज्ञानतः सक्तदु-
भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।

अगम्यागमने चैव मदगोमांसभक्षणे ।
शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितं गाश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शृङ्गः ।

गामयं कुञ्जरोद्वी च सर्वं पञ्चनखं तथा ।

क्रयादं कुक्कुटं ग्राह्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥

एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकच्छ्रवते पञ्च-
दशधेनवः । पुनरुपनयनश्च । यथा, विष्णुः । विड्-
वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेव
द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं
कुर्यात् ।” इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“गयं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितश्च यत् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
अमात्यग्निहितं गयं पवित्रमनिलापहम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

अथत् गोशब्दे ‘गौः इत्यत्र’ द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा,
हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।

“गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिवेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलधातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत् महापातकनाशनम् ॥”

गोमान्, [तुं] चि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा
सन्तीति । “तदस्यास्तीति ।” ५ । २ । ६४ । मतुप् ।)
बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्यायः । गवैश्वरः २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ (यथा,
अथर्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।

“येनावपत् सविता चुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्मणो वपते दमस्य
गोमानश्चवानयमस्तु प्रजावान् ॥”)

गोमायुः, पुं, (गां विवृतां वाचं मिनोतीति ।
डुमि ज+ कृवपेत्युण् ।) शृगालः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ५५ ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
६७ । २३ ।

“ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्वाहरदमिहोत्ते ॥”
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥) गन्धर्वविशेषः । इति जटाधरः ॥
गोपिते सान्तक्षीवोऽयम् ॥

गोमी, [न्] चि, (गौरस्थस्य । “ज्योत्स्ना-
तमिसाश्चङ्गिणोर्जस्विति ।” ५ । २ । ११४ ।
इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । ५० ।

“यदन्त्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा नोदां स्कन्दितमार्धभम् ॥”
गौर्वीजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः ।
इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्यस्येति ।
“ज्योत्स्नातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥
बुद्धिभक्षुशिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्य-
विशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तित्तकमठं पशुशृङ्गिणमेव च ॥

गोमीनं चक्रशकुलं वडालं राघवन्तथा ॥”
गोमुखं, क्षी, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।)
कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।)
वाद्यमाखम् । (एतदर्थं पुलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।

“ततः शृङ्गाश्च भेयश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥”
तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।

“आङ्गरान् गोमुखांश्च लिङ्गिमांश्च महा-
स्वनान् ॥”)
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ४८ ।

“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
लिप्तेषु भासा ग्रहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
सुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”)

चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिंधविशेष इति
भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २० ।
“सर्वे दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सर्वं गोमुखं गोमुखाकृति ॥”

जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्मितयन्त्रं यथा,—
“चतुर्विंशङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निम्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड्दशाङ्गुलम् ॥
ज्ञेयं गोमुखयन्त्रं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥”
इति सुखमालातन्त्रम् ॥

अपि च मायातन्त्रे ।
“गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मालाजारवत् ॥”
गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः ।
यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
(मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते । ५ । १०० । ८ ।
“बहुशो मातले ! त्वच्च तव पुत्रश्च गोमुखः ॥”
वत्सराजमन्त्रिपुत्रविशेषः । स पुनः वत्सराज-
सुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्-
सागरे । २३ । ५७ ।

“ततो नित्योदितस्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोमुखः ॥”)
गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाङ्गजायतने गोमुखा-
कारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राफर्दशस्थ-
नदीविशेषः । गोमुड इति ख्याता ॥

गोमूत्रं, क्षी, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रसावः । चोना
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३
गोनिष्यन्तः ४ गोद्रवः ५ । (कच्छसान्तपने
गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कच्छं सान्तपनं स्मृतम् ॥”)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोमेदः

लघुत्वम् । कफवातत्वगदोषनाशित्वम् । पित्त-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । मेध्यत्वम् । मतिप्रद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । चार-
त्वम् । कषायत्वम् । शूलगुल्मोदरानाहकण्डूचि-
मुखरोगकिलासवातामवस्तिरकुष्ठकासश्वास-
शोथकामलापाण्डुतिसारमूत्ररौधक्रमिश्रीत-
श्लेहवर्चगृह्णनाशित्वम् । पूरणात् कर्णशूल-
नाशित्वम् । सर्वस्त्रेषु गुणाधिकत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

(“तीक्ष्णचोष्णं चारमेवं कषायं)

मेध्यं तृणाश्लेषाहाप्यस्थिभृच्च ।

तन्माङ्गल्यं रक्तपित्तप्रभेदि

भूशङ्ककण्ठाहुरोगहृच्च ॥

कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररौधान् ।

काशं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं

गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति ॥”

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये चारीतेनोक्तम् ॥

“गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सचारत्वान्नवातलम् ।

लघुमिदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गम्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥

गां सर्वतीर्थमर्थो कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं

नर्मदानदीप्तेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम् ।

“गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा ।

गङ्गा चौरान् यासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥”

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या

अस्तीति । गोमूत्र + “अत इतिठनौ ।” ५।२।

११५। इति ठन् टाप् च ।) तृणविशेषः । ताम्बु

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्ततृणार चैत्रजा ३

तृणभूमिजाः । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्य-

त्वम् । गोदुग्ध दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गोमूत्रस्यैव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति

ठन् ।) चित्रकायविशेषः । यथा,—

“गतिरुच्चावचा यत्र मार्गं मूत्रस्य गोरिव ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करश्चिद्वेदिनः ॥”

तस्या भेदाः । पादगोमूत्रिका । अर्द्धगोमूत्रिका ।

श्लोकगोमूत्रिका । विपरीतगोमूत्रिका । इति

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरणं यथा,

किरातार्जुनीये । १५।१२ ।

“नासुरीयं नवानागो धरसंस्थो हि राजसः ।

नासुखीयं नवाभोगो धरस्थो हि राजसः ॥”

“वर्णानामेकरूपत्वं यत्नेकान्तरमर्हयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥

इति लक्षणात् ।

षोडशकोटद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्येकान्तर

विनियमेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

गोमेदः, पुं, (गौर्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति । मिदू +

प्रचाद्यच् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स तु नवरत्नान्तर्गतं रत्न-विशेषः । यथा,—

गोमेद

“रत्नं गारुतमं पुष्यं रागो माणिक्यमेव च ।

इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥

मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य परीक्षागुणादिकश्च गोमेदकशब्दे द्रष्ट-

व्यम् ॥ ककोलः । इति हारावली । २६१ ॥ द्वीप-

विशेषः । तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

“गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूजोसबोदतः ।

याव्योऽभूद्वह्निक्त्वानामौतथ्यानां मनोः कुले ॥

स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरुन् ।

वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम् ॥

यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः ।

तन्मेदसा मही कृत्वा गोमेदः स ततोऽभवत् ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥

पञ्चद्वीपस्यवर्णचलभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।

२।४।६—७ ।

“मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्णपर्वताः ।

सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व सुनिसत्तमाः ॥

गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।

सोमकः सुमनाश्चैव वैष्णवश्चैव सप्तमः ॥”

गोमेदकं, स्त्री, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) पीतमणिः ।

काकोलम् । पत्रकम् इति मेदिनी । के ।

१८६ ॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) खनाम-

ख्यातमणिः । तत्पर्यायः । गोमेदः २ राहु-

रत्नम् ३ तमोमणिः ४ खर्मानवः ५ पिङ्ग-

स्फटिकः ६ । अस्य गुणाः । अमृतत्वम् । उष्ण-

त्वम् । वातकोपविकारनाशित्वम् । दीपनत्वम् ।

पाचनत्वम् । धारणे पापनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा,—

“हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः ।

खच्छकान्तिगुरुः स्निग्धो वर्णाजो दीप्तिमानपि ॥

वल्लः पिङ्गरो धन्यो गोमेद इति कीर्तितः ।

चतुर्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाशते ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते ।

आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते ॥

काया चतुर्विधा ज्ञेया रक्ता पीतासिता तथा ॥

गुरुप्रभाजः सितवर्णरूपः

स्निग्धो मृदुर्वातिमहापुराणः ।

खच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽर्थं

करोति लक्ष्यं धनधान्यवृद्धिम् ॥

लघुर्विरूपोऽतिखरोऽन्यमानः

स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि ।

करोति गोमेदमणिर्विनाशं

सम्पत्तिभोगावलवीथ्यराशेः ॥

ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि ।

परीक्षा वदितः कार्या ज्ञाने वा रत्नकोविदेः ॥

स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥

शुद्धस्य गोमेदमणस्तु मूल्यं

सुवर्णतो द्वैगुणमाहुरेके ।

अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं

तथापरे चामरतुल्यमाहुः ॥

गोरच

चतुर्विधानामेषान्तरां परिस्मृतम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

(कतक-गोमेदक-विषपत्न्य-शैवालमूल-वस्त्राणि

सुक्तामणिश्चेति ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५

अध्याये ॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः ।)

दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेधः, पुं, (मेधहिंसायम् + भावे षष् । गवां मेधो

हिंसा यत्र ।) यज्ञविशेषः । तत्र स्त्रीगोपशुः

मन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात् । तस्य लक्षणं सप्त-

शफलनवशफलभग्नद्वलकाणत्वद्विन्नकर्णत्वादि-

दोषराहित्यम् । तस्य प्रयोगः सर्वोऽपि क्राग-

पशुवत् । यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोक-

प्राप्तिः । तस्य च कलौ निषेधो यथा,—

“अश्वालम्भो गवालम्भः सव्यासः पलपैठकम् ।

देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥”

इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम् ॥

गोरचः, पुं, (गां रचतीति । रच + “कर्मण्यण् ।

३।२।१। इत्यण् ।) ऋषभनामौषधम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ नागरङ्गः । गोरचके त्रि । इति

मेदिनी । वे । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ८।१०२ ।

(गोरचकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशी-

लवान् ॥” खनामख्यातो योगिविशेषः । अयं

हठविद्यया प्राप्तैश्वर्यः सिद्धपुरुषः । यथा हठ-

योगप्रदीपिकायाम् । १।५ ।

“श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्राश्वारानन्दभैरवाः ।

चौरङ्गीमीनगोरचविरूपाक्षविलेशयाः ॥”

एतदुपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरचसंहितायां

वर्तन्ते । तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणा-

ध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति ॥

शिवोपासकानां ‘कण फट्’ इत्याख्ययोगिनां

गुरुगोरचनाथ एव धर्मप्रयोजकः । अमौ शैव-

योगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्त-

प्रवर्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति । गोरचश्चासौ

आदिनाथस्य पौत्रो महेन्द्रनाथस्य पुत्र आसी-

दिति तद्देशीयैर्नाथायां भण्यते ॥)

गोरचककटी, स्त्री, (गोरचा गोरचाकर्त्री

ककटी ।) चिर्मिटा । इति भावप्रकाशः ॥

गोरचजम्बू, स्त्री, (गोरचा जम्बूः ।) गोधूमः ।

गोरचतण्डुला । इति विश्वः ॥ घोण्टाफलः ।

इति जटाधरः ॥

गोरचतण्डुला, स्त्री, (गोरचा तण्डुला ।) चुद्र-

लताविशेषः । गोरचचाउलिया इति भाषा ।

तत्पर्यायः । गाङ्गेरुकी २ नागवला ३ भसा ४

इस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७ ।

इति रत्नमाला ॥

गोरचतुम्बी, स्त्री, (गां जलं रचत्यस्मिन्निति

अप । गोरचः कुम्भः । तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी ।

गोरचेति नामिका तुम्बी वा ।) कुम्भतुम्बी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरचदुग्धा, स्त्री, (गोरचं गोपालकं दुग्धं रसो

यस्याः ।) चुद्रचुपविशेषः । तत्पर्यायः ।

गोरची २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्री ५
अमृता ६ जीवा ७ अमृतसङ्गीवनी ८ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । संग्राहि-
त्वम् । हिमत्वम् । सर्ववश्यकारित्वम् । रस-
सिद्धिगुणप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरची, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति । “कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् । ततो ङीप् ।)
चुद्रचुपविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तत्-
पर्यायः । सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्डिका ४
चित्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्च-
पर्णिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तविस्फोटवान्यती-
सारन्वरदोषनाशित्वम् । गोरक्षदुग्धा । कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरङ्गः, पुं, (गवा वाचा रङ्गमृगविशेष इव ।)
पक्षिभेदः । लम्कः । वन्द्यः । इति मेदिनी ।
के । ८५ ॥ कश्चित् पुस्तके लम्कस्थाने नम्कोऽपि
पाठः ॥

गोरटः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट् + अच् ।)
दुग्धदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरणं, स्त्री, (गुर + भावे लुट् ।) गुरणम् ।
(गुर्यते गम्यते फलमनेनेति । गुर + करणे लुट् ।)
उदमः । इत्यमरटीका ॥

गोरसः, पुं, (गवां रसः ।) दुग्धम् । दधि । तक्रम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । ३ । २२ । ७ ।
“प्राप्तकामा जनपदाः सम्यग्वयवगोरसाः ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥”
“विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

गोरसजं, स्त्री, (गोरसात् जायते इति । गोरस + जन् +
“अन्येष्वपि ढ्यङ्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति
ङ् ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति ।
रट् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
ततो ङीप् ।) शारिकापक्षी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४०२ ॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी + स्वार्थे कन् । टाप्
पूर्वस्य । ततो निपातनात् साधुः । गोरा-
टिका इत्यपि ढ्यङ्यते ।) शारिकापक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका + एषोदरात् साधुः ।)
शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरुतं, स्त्री, (गो रुतं रवः श्रूयते यावता पथेति
शेषः । गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्यस्य इत्यच्
इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः ।)
क्रोशद्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥
(गवां रुतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां
शब्दमात्रे । तत्तु कालादिभेदेन स्वामिनर-
पतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात् । यथा,
हृद्वत्संहितायाम् । ६२ । १-३ ।

“गावो दीनाः पार्थिवस्याश्विवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्वन्त्यश्वपूर्णयताश्चः
पत्युर्भौतास्तस्करानारुन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय राजौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मत्तिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेष्य वम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठद्वे गवां गाः ।
आर्द्राङ्गो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥”)

गोरोचं, स्त्री, (गोभिः तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति ।
रुच् + अच् ।) गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षि-
तानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औष-
धादियोगेनेत्यर्थः । रुच् + शिच् + अच् ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जातां रोचना हरिद्रा इव ।)
खनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम् । तत्तु गोमस्तकस्य-
शुष्कपित्तम् । यथा, माधवकरे ।
विशेषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्चर्युपजायते च
क्रमेण पित्तं श्लिव रोचना गोः ॥”

तत्पर्यायः । रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४
शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९
मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३
गौतमी १४ गथा १५ चन्दनीया १६ काञ्चनी १७
मेधा १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धा २२ रोचना २३ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । वश्य-
मङ्गलकान्तिकारित्वम् । विषालक्ष्मीयहोन्माद-
गर्भसावचतासनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
रुच्यत्वम् । पवित्रताशङ्कारहितकारित्वम् ।
कमिकुष्ठनाशित्वम् । भूतोपशमनत्वम् । जन-
मोहनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
कुमारे । ७ । १५ ।
“विन्यस्तशुक्रो गुरुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्तविभक्तमस्याः ।”
“क्रमेण पित्तं श्लिव रोचना गोः ।”
इति भाववक्तव्यविनिश्चयस्याश्चर्यधिकारे ॥)

गोर्दं, स्त्री, (गुर + “अब्दादयश्च ।” उणां । ४।६८८ ।
इति दंदन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मस्ति-
ष्कम् । मस्तिष्कशृङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६।६५ ॥
(मस्तिष्कशृङ्गस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

गोलं, स्त्री, (गुड् + भावे घञ् इत्य लत्वं च ।)
मण्डलम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २३ । ४३ । [स्थया ॥”)
“प्रेक्षयित्वा सुवो गोलं पत्नैः यावान् स्वसं-
गोलः, पुं, (गुड् + भावे घञ् अजित्येके । इत्य
लत्वम् ।) सर्ववर्तुलः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-
वृत्तः । इति रत्नमाला ॥ जारात् विधवायाः

सुतः । इति धरणी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
१ । २२२ ।
“अवकीर्णं कुण्डगोलौ कुनखौ श्यावदन्तकः ॥”)
बोलः । इति जटाधरः ॥ भूगोलः खगोलश्च ।
(यथा, भागवते । ५ । २० । ४३ ।
“सूर्यास्तगोलयोर्मध्ये कोचः स्युः पञ्च
विंशतिः ॥”)
यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ । [त्वम् ॥”
“गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं शृणु
एकराशौ षड्ग्रहयोगः । यथा, प्रश्नकौमुद्याम् ।
“यद्वाणमेकस्मिन् यदि भवति यस्यां निवसति-
स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते ।
भवेन्नोको रक्षः परिहरति पुत्रश्च जननी नृपाणां
नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी ॥”
एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च । यथा, मयूरचित्रके ।
“सप्तग्रहा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत् ।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले वृषस्तयः ॥”
अपि च । [संख्याख्याः ।
“एकादिग्रहोपेतैस्तान् योगान् विहाय
गोलयुक्शूलकेदारपाशदाभाख्यवीनाः स्युः ॥
दुःखितदरिद्रघातुकक्रधिकरदुःशीलपशुप-
निपुणानाम् ॥
जन्मक्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व एवेते ॥”
इति दीपिका ॥

गोलकं, स्त्री, (गुड् + घञ् । स्वार्थे कन् च । खलु
इत्येके ।) गोलोकम् । यथा, तन्त्रे ।
“यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ॥”

गोलकः, पुं, (गुड् + घञ् । ततः स्वार्थे कन् । इत्य
लत्वं च । खलु इत्येके ।) ऋते भर्त्तरि जारजः ।
इत्यमरः ॥ राडेर ह्येले इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः । ३ । १५६ ।
“शूद्राश्चो गुरुस्त्वैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥”)
अलिङ्गरः । गुडः । पिण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धरसः । इति रत्नमाला ॥ कलायः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति ख्यातः ॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्वं जगदित्यर्थः स्वशक्ति-
व्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति
गुह्याति इति वा ।) दुर्गा । (गां बहुयोजनपर्य-
जलरूपशरीरव्यापकतया लाति ।) गोदावरी ।
(गां वाचं लाति । ला + क्तिप् ।) सखी ।
कुनटी । पञ्चाङ्गनम् । मण्डलम् । अलिङ्गरः ।
बालक्रीडनकाष्ठम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥

गोलाङ्गूलः, पुं, (गोलाङ्गूलवक्त्राङ्गूलमस्य ।)
वानरः । (यथा, रामायणे । ६ । १०५ । ८ ।
“निरुजो निर्गन्गाश्चैव सम्यग्वलपौरुषान् ।
गोलाङ्गूलांस्तथैवर्त्तान् द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥”
तत्पर्यायः । कपिस्थास्यः २ दधिशीणः ३
नगाटनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कणावानरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति
उल्लासयति विभूययति इति यावत् ।) गोमय-
च्छत्रिका । शिलीन्मृ । इति हारावली । २५ ॥

गोलोकं

गोलिहः, पुं, (गाः लेहोव इति । लिह + कः । गोभि-
लिहते इति घञर्थे क इति केचित् ।) घण्टा
पाटलिः । इति जटाधरः ॥

गोलीहः, पुं, (गोभिलिहते स्म इति क्तः ।)
घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोकं, स्त्री, (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष
इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् स्त्रीव-
त्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः ब्राह्मज्ञान-
तेजोभिरित्यर्थः । लोच्यते इति । लुक् + घञ् ।)
श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तन्त्रे ।

“वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो सुरलीधरः ॥

यद्रूपं गोलोकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥

शुद्धतत्त्वमयं देवि ! नानादेवेन शोभितम् ।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोभमन्दिरम् ॥

श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यते ध्रुवा ॥

तत्रैव सततं भाति द्विभुजो सुरलीधरः ।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥

वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम् ॥

विस्तारेण न प्रकीर्तिष्ये जन्मान्तरश्रुतेन च ।
बीजकौषस्थ वाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलम् ॥

प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा चोरोदसागरम् ।
धृन्वस्य ज्योतिष्कारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥

बलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि ! ॥

इन्द्रादिदेवताः सर्वा स्तूयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्व्यक्षणागादिकुशाखा भैरवास्तथा ॥

नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥

देवा गानं प्रकुर्वन्ति चतुर्वक्त्रेण वेधसा ।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा ॥

वेदगानेन भासन्तो मूर्तिमन्तः सदैव हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥

महारेण सदायत्नं वसन्तेन तथा पुनः ।।
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्वन्ति चेतसा ॥

कर्णाटिनेव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा श्रिवे ।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्दिष्टमतः परम् ॥

तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोडश ।
सुरारैर्भुररीगानात् सर्वस्तालः प्रजायते ॥

तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्वन्ति मुनयो जनाः ॥

वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानाकृत्यप्रसूतेन भूषितं सुररीधरम् ॥

तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वदन्ती सुररीगानं कुरु कान्त ! प्रमोहनम् ॥

येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तद्रागस्यैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥

स्वमानन्दसंयुक्ता महोवैष्णविलासिनी ।
ब्रह्मभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥”

गोलोमि

(एतस्य धाम्नो निर्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादि-
कञ्च ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये
विस्तरशी विवृतं यथा,—

“नित्यं स्थलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥

रत्नेन्द्रसारनिर्माणैर्गोपीनामावृतं सदा ।
सुदृश्यं वर्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम् ॥

रत्नेन्द्रसारनिर्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया ।
ऊर्ध्वञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥

गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिराकौर्णं रासमण्डलमखिलम् ॥

वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने ! ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमीश्वितम् ॥

लक्षकोटिपरिमितै राश्रमैः सुमनोहरैः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥

प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्माणकलसोज्ज्वलैः ॥

ह्रीरासारविनिर्माणसोपानसंघसुन्दरैः ।
मण्योन्द्रसारनिर्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥

नानाचित्रविचित्राटैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम् ।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥

रत्नसिंहासने रम्ये चामुलारत्ननिर्मिते ।
नानाचित्रविचित्राटैः वसन्तमीश्वरं वरम् ॥”)

गोलोकः, पुं, (लोच्यतेऽसौ इति लोकः गोभि-
स्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मखण्डपञ्चोति-
र्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम ।

यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे ॥
“निराधारञ्च वैकुण्ठो ब्रह्माखण्डानां परो वरः ।

तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्ध्वं निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्मितः ।

सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तञ्च नद्या विरजया युतः ।

वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानञ्च यस्यैकं शृङ्गसुज्ज्वलम् ।

शतकोटीयोजनञ्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैव्यं तस्य शतगुणं प्रस्ये च लक्षयोजनम् ।

योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमृत्यरत्ननिर्माणो वर्तुलञ्चन्द्रविश्ववत् ।

पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानश्रुतेन च ।

नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रञ्जितः ।

रत्नप्रदीपयुक्तञ्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीश्रुतैर्वृतः ।

पीयूषवापीयुक्तञ्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोकगृहसंख्यानं वर्णनं वा विप्रारदः ।

न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् ब्रजेश्वरः ॥”

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सन्ध्याः
इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे के
पूर्वस्यः । इत्येके ।) चन्द्रक्षुपविशेषः । गोधूमा

इति पाथरी इति च भाषा । तत्पथ्यायः ।
गोधूमी २ गोजा ३ क्रीडुकपुच्छिका ४ गोसम्भवा ५

गोवर्द्ध

प्रस्तरिणी ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । हिमत्वम् । शूल-
रोगासदोषनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी, स्त्री, (गोलोमवत् लोमाकारं पत्त-
मस्याः ।) श्वेतद्रव्या । (यवहारो यथा,—

“पुराणसर्पिलेशुनं हिङ्गु-सिद्धार्थकं वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥”

इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेऽध्याये ॥
वचा । भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (यवहारोऽस्य

यथा, संज्ञास्थापनगणे ।
“हिङ्गुकैटथारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था गो-
लोमी-जटिला-पलङ्कघाशोकोरोहिण्य इति दशे-

मानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥” इति चरक-
सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वैष्णवा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवत्सादी, [न] पुं, (गोवत्सं अस्ति भक्षयति ।
अद् + णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवधः, पुं, (गोवधो हननम् ।) गोहत्या । स च
उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।

“गोवधोऽध्याज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ॥”
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवदनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते
इति कर्मणि ल्युट् ततो डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः ।

इत्यमरः ॥ पीतदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ॥
(प्रियङ्गु पीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

गोवरं, स्त्री, (गोभ्यो निःश्रुतत्वाद् वरं श्रेष्ठं
माननीयमित्यर्थः । गोषु ब्रियते । वृ + वाहु-

लकात् व्यः इत्येके ।) गोखुरचुसगोष्ठस्य शुष्क-
गोमयचूर्णम् । यथा,—

“गोष्ठान्तर्गोखुरचुसं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयति कोमलवृणपत्रादि-
दानेन इति । वृध् + णिच् + ल्युः । यद्वा गावो

वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + लुट् अधिकरणे ।
पर्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं

भूमिं वा वर्द्धयति । वृध् + णिच् कर्त्तरि लुगः ।
खनामख्यातश्रीवृन्दावनस्य पर्वतः । इति जटा-

धरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा,—
“अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।”

इति पाद्मे पातालखण्डे वासं प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादियथा,—

“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥

श्रीकृष्णदासवर्ध्याऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः ॥”

“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ॥”
इति कचित् पाठः ॥

तस्मात्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्रा-
धान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र हि न

निर्णयः । तदाह देवलः ।

“प्रतिपदृशसंयोगे क्रीडनन्तु गवां मतम् ।
परविद्वान् यः कुर्व्यात् पुत्रदारधनक्षयः ॥”
निर्णयान्तद्वृत्तं पुराणान्तरवचनम् ।
“या कुहूः प्रतिपन्निश्चा तत्र गाः पूजयेन्नुप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः ॥”
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्वथा निषिद्धम् । तदु-
यथा,—
“नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥”
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निषिध्यते ।
“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥”
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयान्ते निर्णीतम् । प्रति-
पदापराह्णिकनिमुहूर्त्तयापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
वृद्धशातातपेन ।
“द्वितीया त्रिसुहूर्त्ता चेत् प्रतिपदापराह्णिकी ।
अग्रग्राधानञ्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥”
अपराह्णञ्च पञ्चधा विभक्तस्याह्णचतुर्थोभागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तयापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
रेव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराण-
समुच्चये ।
“वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयाद्विंशतिमिवाडुत्तरा तत्र चोच्यते ॥”
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
“यथा द्वादशभिर्महासौम्यो वृद्धो मलिन्नुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिन्नुचः ॥
यथा मलिन्नुचः पूर्वो मासो देवस्तथा परः ।
व्याख्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेति निर्णयान्तमतम् ॥ किन्तु । अञ्जलीन्यायेन
पूर्वैव मनुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पादौ तत्रैव ।
“मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥”
पूजामन्त्रः ।
“गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारकः ।
विष्णुवाङ्मतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥”
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
“लक्ष्मीयां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
वृत्तं वहति यज्ञार्थं यमपाशं यपोहतु ॥
अमृतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसान्वहम् ॥”
अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
“क्रीडापयेदुधावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृष्टान् कर्षापयेज्जोषैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥”

पादौ च तत्रैव ।
“महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारयन्तथा ॥”
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
“एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्तिककव्ये १६
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमश्चेन्न भगवता शङ्करा-
चार्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आ-
चार्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मत-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
“हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान्
सततम् ।
अकृतार्थासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्यः ॥”
तत्रैव टीकासुखबन्ध्यान्तरे । यथा,—
“गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
अज्ञार्थदीपनमनव्यचमत्कृतीनाम् ॥”
“गोवर्द्धनाचार्यसमयस्त्वदापि सम्यङ् न ज्ञायते
परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्तृजयदेवात् प्राचीनस्तत्-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे ‘शृङ्गारोत्तरस्त-
प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धनसङ्घर्षं कोऽपि न
विश्रुतः’ इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वल्लालसेनसूनुर्लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
‘गोवर्द्धनश्च शृङ्गरो जयदेव उभापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्षणस्य च ॥’
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभाशृङ्गारोपरि
शिलायास्तुकीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्निति केचित् ॥”
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । ४ + अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
“गते शृङ्गे ततः कृष्णः पूज्यमानो ब्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश ब्रजमेव ह ॥”)
गोवृशा, स्त्री (वृशा बन्धा गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) बन्धा गौः । इति कलाप-
व्याकरणम् ॥
गोविट्, [शृ] पुं, (गवां विट् विष्टा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + “अनुपसर्गास्तिम्येति” ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य “गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥” इति
वार्तिकोक्ता शृः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
“किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥”)
एतस्य शास्त्रान्तरीययुत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपञ्चविंश । ७५ । ४३—४५ ।

“अयं प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ।।
तस्मात्त्वं काचनेः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
रभिरदाभिषिच्यस्व मया हस्तावनमितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्रां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्व-
तम् ॥”
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विदते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
“गोभिरेव यतो वेदो गोविन्दः समुदाहृतः ॥”
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्वविभागे ध्यानप्रक-
रणे । ७—८ ।
“तद् होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवल्लभः कः का साहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदितो
गोपीजनाविदाकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।”
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन युत्पत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
“गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विचोमितजलाविलम् ॥”
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाञ्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाज्ञवाम् ॥”
यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
“युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥”
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
शृः । गवां गोसम्बद्धानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौडपादाचार्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवीये सङ्क्षिप्तशङ्करजये । ५ । १०१ ।
“तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्थः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥”
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म-
विवरणं बौधायनधर्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति
श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५४ पटले ।
“बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥”
पञ्जावस्थाप्रिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
“तत्र यदसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

गोवृन्दं

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि ॥
शुभाशुभपरित्यागी क्षीणे निःशेषकर्मणि ।
लयमाप्स्यसि गोविन्दं तद्ब्रह्म परमं महत् ॥”
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—

“ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते क्षुते ।
संकीर्तयन्ति गोविन्दं ते वक्ष्याम्यः सुदूरतः ॥”
इति च वद्विपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(अस्य ध्यानं यथा,—
“कुल्लेन्द्रीवरकान्तिमिन्दुवदनं वर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसङ्गावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिवाङ्गभूषं भजे ॥”)

गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये वा द्वादशी
गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया
द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा,—
“फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स
स्रुतः ॥”

तस्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्वाट-
संवादे ।
“फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नरः संच्छीणकल्मषः ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्हकी द्वादशीति लोके ख्यातियमेव हि ।
यत्र आमर्हकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥”
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य-
प्रसङ्गे ।

“फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो वृष ! ।
आमर्हक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं वृणाम् ॥”
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेश्वरसंवादे ।
“फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृत्तः समुत्थितः ॥
आमर्हद्देवदेवानां तेन सामर्हकी स्रुता ।
शिवा लक्ष्मीः स्रुतो वृत्तः सेवते सुरसत्तमैः ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः स्रुतः ।
तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृत्तभूलेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्यैः शुभे रात्रौ कार्यं जागरणं हरेः ।
करकं जलपूर्णं कर्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
हविष्यान्नं कर्तव्यं दीपः कार्यो विधानतः ।
शुभं जागरणं कार्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
सुच्यन्ते देहिनाः पापैः कलिजैः कायसम्भवेः ।
देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गोवृन्दं, स्त्री, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसमूहः ।
इति हलायुधः ॥

गोशृङ्गः

गोवृन्दारकः, पुं, (गौर्विन्दारक इव पूज्य इति शेषः ।
“वृन्दारकनागकुञ्जरेः पूज्यमानम् ॥” २।१।६२ ।
इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे आघादेराकृति-
गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति
वार्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापव्याकरणम् ।
गोशृङ्गः, पुं, (गोयु स्त्रीगोविव्यर्थः वर्धति सिञ्चति
रेतः । वृष + “इगुपधेति ।” ३।१।१३५ ।
इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ६।१५० ।
“कौनाशो गोशृङ्गो यानमलङ्कारश्च वेष्ट च ।”
“कौनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमश्वदि ।”
इति कुल्लुकभट्टः ॥)

गोशकृत्, स्त्री, (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २।१८२ ।
“उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत् नृत्तिका कुशान् ॥”
पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गोमयं जगलं गोविद् गोहन्तं तच्च गोशकृत् ॥”)
गोशालं, स्त्री, (गवां शाला “विभाषा सेनेति ।”
२।४।२५ । इति विभाषया स्त्रीत्वम् ।)
गोशृङ्गम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥
गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जातः ।
“स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।” ४।३।३५ ।
जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति
नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोशृङ्गजति चि ॥)

गोशीर्षं, स्त्री, (गोः शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यते
ऽस्य ऋषभपर्वतैकदेशजातानां चन्दनमेदानां
शौषभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥
“गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे सलयैकदेशे जातं
कालताम्रवामिश्रवर्णसुतपलगन्वि अतिसुरभि
शीतलतया सदैव सर्पैर्विहितम् ॥” इति भरतः ॥
(यथा, गोः रामायणे । ४।४१।५६ ।
“गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकङ्गाभिसन्निभम् ॥”
व्यवह्रियते यस्मिंस्तद्वयथा,—
“सोतुसर्गे वदनाद्यस्य खेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपञ्चरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽध्याये ॥)

गवां मस्तकञ्च ॥
गोशीर्षकः, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते
इति । कै + कः ।) द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ (सार्थं कन् । चन्दनविशेषः ॥)
गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागो-
ऽस्य । स्वनामप्रसिद्धः पर्वतविशेषः । यथा,
महाभारते । २।३१।५ ।
“निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरन्तथा ।”
अत्रैव पर्वतं अरतिमात्रा मन्देहा नाम राक्षसा
निवसन्ति । ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिप्रेताः
सन्तः सूर्योदये जले पतन्ति रजन्त्यां पुनरुत्-
पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामायणे । ४।
४०।४२—४४ ।
“द्रव्यधाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम् ।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्देहा नाम राक्षसाः ॥

गोष्ठी

अरतिमात्रा लक्ष्यन्ते नानारूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले घोराः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अभिप्रेता महेन्द्रेण निशायासुतपतन्ति च ॥”
वर्चुरवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोवि-
धाणे स्त्री ॥

गोषड्गवं, स्त्री, (गवां षट्कम् । “पशुभ्यः स्थान-
द्विषट्के गोष्ठगोयुगषड्ग्वम् ॥” इति सुष्वोष-
सूत्रात् ।) गोषट्कम् । इति सुष्वोषयाक-
रणम् ॥

गोष्ट, ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः (भा-
व्यात्मं- सकं-सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् ।
ड, गोष्टे धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
गोष्ठं, स्त्री, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था + “सुप्ति
स्यः ।” ३।२।४ । इति कः । घञर्थे कः ।
इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४।२२।३१ ।
“सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्स्रैव गोपतिम् ।
इष्टा संग्रामयज्ञेन रामवाणमहाम्भसा ॥”)
इष्टा संग्रामयज्ञेन रामवाणमहाम्भसा ॥
प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचक-
शब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं मद्दिष्टगोष्ठं
इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा,
मनुः । ३।२५४ ।
“पित्रेऽखदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुशुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये देवे रुत्तितमित्यपि ॥”
“गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।” इति कुल्लुकभट्टः ॥)

गोष्ठश्च, चि, (गोष्ठे श्वा । “अचतुरविचतुरेति ।”
५।४।३७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुषः ।
समासे तु गोष्ठश्च इत्येव स्यात् ।) जटाधरः ।
स्थितो यः परान् देष्टु सः । इति जटाधरः ।
गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी ति
गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां ति
भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन-
पुरःसरं वत्सपत्नं विहाय गोपत्वस्वीकरणाय
तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्तिकशुक्ल-
ष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्मपुराणे च ।
“शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्रुता गोपाष्टमी बुधैः ॥
तद्दिने वासुदेवोऽभून्नोपः पूर्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्याज्जवां पूजां गोयासं गोः प्रदक्षिणम्
गवानुगमनं कुर्यात् सर्वान् कामानभीषता ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
“भीमपराक्रमे कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोयासं गोः प्रदक्षि-
णम् ॥”

गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापविमुक्तये ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
वाचस्तिष्ठन्त्यत्र
समा । त

गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र
गो + स्था + कः । स्त्रियां ङीष् ।) समा । त
लक्ष्यविशेषः ।
“एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीष्टतिसंयुता ॥
सम्भोगरसषट् पञ्च सप्त वा योविदन्विता ।
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्विंशत्यलङ्कृता ।
गर्वावसर्गसन्धिभ्यां क्षीना प्राकृतसमन्विता ॥”

गोष्ठीप

वाद्यौरेरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणैः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + घञर्थे कः । ततः “अस्माभ्यगोभूमीति ।” ८ ।

३।६७। इति षत्वम् ।) संलापः । इति मेदिनी । ३।४॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४००।

“एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहाराः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-

स्तिष्ठन्ति ॥”) पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये । “विषं गोष्ठी हरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥”

(यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ । “कृत्वा त्रेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं

दिङ्मातङ्गाः सममथ सरित्राद्यपायः पिबन्ति ॥”) गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठाः पोष्य-

वर्गस्य समया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः । सभापतिः ।

अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता

“नानाशास्त्रविशारदै रसिकता सत्कायसम्मो-

निर्दोषैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलशैरपि । श्रीमद्भागवतादिकारणकथाश्रुश्रवणानन्दिता

गवाभीष्टमुपैति यद्गुणजनो गोष्ठी हि सा चोच्यते ॥”

एवमन्ता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च । “कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्वे यस्यान्त्रं भुञ्जते मुहुः ।

कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥” तद्वयथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुया-

हारः १ सुखवंशे मदनभट्टाचार्यः २ तद्वंशे गणेश्वरायः ३ बन्धवंशे शुभराजखानवंशः ४

चक्रवंशे अनन्तभट्टाचार्यः ५ एते प्राचीनाः आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥

कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा, — “नीतिज्ञः कुलकर्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि

कार्याकार्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानो-

प्रीता यः कुलसंविदां कुलसुधीः सन्मौलिकानां तथा

सदृशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठी-

पतिः ॥” अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना । “आदौ द्वादशपर्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः

सत्कीर्तिश्च सुवृद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः स ज्ञातसदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्यायके

सत्कीर्तिश्च सुवृद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः स ज्ञातसदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्यायके

सत्कीर्तिश्च सुवृद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः स ज्ञातसदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्यायके

सत्कीर्तिश्च सुवृद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः स ज्ञातसदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्यायके

सत्कीर्तिश्च सुवृद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः स ज्ञातसदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्यायके

३६७

गोष्ठीप

ततः षोडशे पर्यये दानजालः

कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥

ततस्तत्सुतः पर्यये सूर्यवाजि-

क्षपानाथगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥

ततः पर्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः

समाहूय भूयोर्चितार्थव्रजो यः ।

सदा सत्कथालापसंलापतोषः

कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥

आसीत् किङ्करसेननामसुकती यो मौलिकैका-

ग्रणीः पर्याये परिपूजितार्थनिचये चैकोनविंशे हि सः ।

सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहेणात्मनो

दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः

प्राथमः ॥ ८ ॥

दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यो

गोपीसिंहचतुर्गुरीणसुकती विंशे हि पर्या-

यके । यत्नात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्रागतः

सोऽप्यासीद् भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः

सस्तुतिः ॥ ९ ॥

पर्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामखले

गोपीसिंहचतुर्गुरीणकुलजो यो रामकान्तः

कृती । धन्यो गण्यमुपुण्यजन्मयशसा गोष्ठीपतेरग्रणी-

दानैः कर्ण इवातिथैर्यथसां रत्नाकरचा-

परः ॥ १० ॥

द्वाविंशे किल पर्ययेऽतिनियतेस्तस्यात्मजा-

संग्रहात् स्वस्यैवास्तुपुण्यदत्तकतनूद्वत्तस्य च श्रीमतः ।

गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः

सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्देलिकाटिः

क्षितौ ॥ ११ ॥

तावन्मुखकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां स्तुतीयोद्भवान्

षड्भ्रातृनपि तावतोऽत्र गणना वृद्धक्रमाना-

हरात् । सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुली-

नान् समा-

हूयाच प्रकृतांस्तथाच सहजान् पूज्यांस्तथा

विज्ञेयान् गन्धर्वैर्नृतिप्रणतिभिश्चाप्येख्योर्विश्वे

पर्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाज्ञादानितः श्रीयुतः ।

गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्षापति-

जातः संप्रति भूमिदेवघटकाणाञ्चाचना-

दक्षुतिः ॥ १२ ॥

इति दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थकुलार्थकारिका ।

अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिवर्था, —

“विप्रैश्च प्रियभोज्यवस्तुवसनं कृत्रासनं भूषणं

ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः खरानि रत्नानि

च । गावो नाव उदारमन्दिररुचो वायश्च दत्ताः

सदा साधुज्ञातिकुटुम्बसङ्गणगणाः संप्रीणिता येन च ॥

गोसवः

गौडक्षापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठैर्भिक्षैः

कृती नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा-

पटुः । तस्मात् प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रं रत्नं धनं

सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरसङ्गगोष्ठीपतिः ॥

वैनायकेषु सर्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।

गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽयतः ॥”

इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोव्यदं, स्त्री, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पदन्ते

गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोव्यदं सेवितासेवित-

प्रमाणेषु ॥” ६।१।१४५। इति सुट् सस्य

षत्वच् ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् ।

इत्यमरः । ३।३।६३॥ (यथा, महा-

भारते । ६।७।३७। “भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।

मा निमज्जस्व सगरः शल्यमात्माद्य गोव्यदम् ॥”)

तथा विश्वो मेदिनी च । “गोव्यदं गोपदश्च गवाश्च गतिगोचरे ॥”

(गवासेवितारण्यदि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । सो य

नाशने + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३।२।३।

इति कः ।) बोलः । उघःकालः । इति मेदिनी ।

से । ३॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सङ्ख्ये इति । चक्षि डल उक्तौ

+ “चक्षिडः ख्याञ् ।” २।४।५४। इति

ख्याञ् ततः “समिख्यः ।” ३।२।७। इति

कः । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव इत्यर्थः

विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः ।

इत्यमरः । २।६।५७॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले ।

प्रत्यक्षकाले हि गावो गोष्ठमगमनाय निर्गच्छ-

न्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्यकिरणं तेन

सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसङ्घः, पुं, (गोः सङ्घसुल्यः । गोसङ्घशा-

कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेम-

चन्द्रः ॥

गोसन्दायः, पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा +

अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा

कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् ।

गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते चि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं

यद्वा गवां सूर्यकिरणानां सर्गो विस्फटिः

यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।

“गोसर्गं चाङ्गिराञ्च च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥”) गोसवः, पुं, (गौः स्यते पीबते हिंस्यते यत्र ।

सुञ्जु पीडायाम् + “ऊरोरप् ।” ३।३।५७।

इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥

(यथा, मनुः । ११।७४।

गोखामी

“यजेत वायमेधेन सर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिह्विष्वजिह्वां वा चित्रतामिहतापि वा ॥”
गोसप्रशः, पुं, (गोस एव प्रशः प्रशतुल्यः इति
गोवलीवर्धन्यायेन सिद्धः ।) वोलः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
गोसहसी, स्त्री, (गवां सहसं तद्दानफलं विद्यते
यत्र । अर्श आदित्वाच्च गौरादित्वात् डीष् ।)
मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने
सहस्रगोदानफलम् । यथा, यासः ।
“अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकाल-
मारभ्य स्नानकालपर्यन्तं मौनीभूत्वा, स्नानात्
गोसहस्रदानफलम् । यथा यासः ।
“सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हार-
भेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतु-
र्थैकः । चतुस्त्रिंशद्वैक इति केचित् ।
इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचश्च ॥
(यथा, सुवृते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
“सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥”)
गोस्तना, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । डीष्-
भावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥
गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः ।
“खाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥” ४ । १ ।
५४ । इति डीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ ।
४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।
“द्राक्षा खाडुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
वृद्धीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्तिता ॥”
वृथा स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपि-
तनुत् ॥
गोस्तनी सुनका इति ।” इति भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना
यस्याः । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्य-
तमः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३ ।
“प्रभावती विशालाक्षी पलितं गोस्तनीं तथा ॥”
गोस्तनीति पाठोऽपि वर्तते ॥)
गोस्थानं, स्त्री, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २७ ।
“वर्गलहारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम् ॥”)
गोस्थानकं, स्त्री, (गोस्थानं + स्वार्थं कन् ।)
गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
गोखामी, [न] चि, (गवां खामी ।) गोपतिः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
“गोपः क्षीरभृती यस्तु स द्यूषाद्भृती वरान् ।
गोखाम्यनुमते श्रुत्यः सा स्यात् पालेभृते
श्रुतिः ॥”)
स्वर्गस्थ भुवी वा प्रभुः । (यदुवा, गवां इन्द्र-

३६८

गोहालि

याणां खामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।)
यथा । “श्रीसनातनगोखामी प्रिया श्रीरति-
सङ्गरी ।” इत्यनन्तसंहिता ॥
गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः ।
तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्रुवाच ।
“विप्रहत्याच्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा वृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः ॥
एतेषां लक्षणं सर्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्वन्तं पिवन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याच्च लभेत्तु सः ॥
दृष्टेर्गान्ताडयन् मृष्टो यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृषवाहकम् ।
भोजयेद्दृषवाहानं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो मुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याश्रतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वद्धौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विप्रेदधौताडयिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो मुङ्क्तेऽस्त्रिंशत्पादेन श्रेते स्त्रिंशद्विरेव च ।
सूर्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीरान्नश्च यो मुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितृंश्च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा मेदबुद्धिं करोति या ।
कटका ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तद्गणे च तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।
अर्धलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्रात् गोखामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मृष्टो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवाच्चांमनलं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वारी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रामन्नेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न ददात्याश्रितं कोपात् प्रश्रुताय च यो द्विजः ।
विद्यार्थिने च विद्याय स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
गोहन्नं, स्त्री, (हृद विष्टात्वागे + क्तः । हन्नम् ।
गोहन्नं विष्टा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥
गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारि-
त्वात् ।) विस्ववृचः । इति शब्दरत्नावली ॥
गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति
भाषा ॥ यथा, गारुडे १६० अध्याये ।
“पोतं गोहालियामूलं तिलदध्यान्यसंयुतम् ।
निवह्मन्तं कथितं प्रवर्त्तयति शृङ्गुर ! ॥”

गौः

गोहितः, पुं, (गोष्ठु हितः ।) घोषलता । विष्णुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके चि ॥
(गोभूमेर्भावावतरणे खेद्वया शरीरग्रहणं
कुर्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं
कृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ७६ ।
“गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाख्यो वृषप्रियः ॥”
गोहिरं, स्त्री, (गुह + बाहुलकादिरच् ।) पाद-
मूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥
गोह्यं, चि, (गुह्यच् + संवरणे + “प्रसिद्धिगुहिभ्यो
वा ।” इति काशिकोक्तेः क्यवभावपक्षे ण्यत् ।)
गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिशाकर-
णम् ॥
गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । गम् +
“गमेडोः ।” उणां । २ । ६७ । इति डोः । यद्वा,
गच्छत्यनेनेति करणे डोः । वृषस्य यानसाधन-
त्वात् स्त्रीगत्या दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च
उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम् ।
वस्तुतस्त्वं रूप एव शब्दः । यदुक्तम् ।
“रूढा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूढाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः ॥”
खनामख्यातपशुः । गरु इति भाषा ॥ पुंगोः
पर्यायः अनड्डान् इति पदे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीगोः
पर्यायः । माहेष्ठी २ सौरमेथी ३ उसा ४
माता ५ शङ्गिणी ६ अर्जुनी ७ अग्रा ८
रोहिणी ९ । इत्यमरः ॥ माहेन्दी १० इज्या ११
धेनुः १२ अग्रा १३ दोम्भी १४ भद्रा १५ भूरि-
मही १६ अनड्डही १७ कल्याणी १८ पावनी १९
गौरी २० सुरभिः २१ महा २२ नलि-
नाचिः २३ सुरभी २४ अनड्डाही २५ द्विडा २६
अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुला २८
मही २९ सरस्वती ३० । इति जटाधरः ॥
उसिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ३४
जगती ३५ शर्करा ३६ । इति वेदनिघण्टौ
२ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिकं यथा,
वृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
“पराशरः प्राह वृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
साक्षाविलरूचाख्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा
गावः ।
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः ॥
दशसप्तचतुर्दन्थाः प्रलम्बमुखानना विनतपृष्ठाः ।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥
श्लावातिदीर्घजिह्वागुल्फैरतितनुभिरतिवृह-
द्विर्वा ।
अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाश्रयः ॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिरातन्त्रोऽः ।
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यस्य ॥
माञ्जराश्चः कपिलः करटो वा न शुभदो
द्विजस्यैः ।

गौः

३६८
गौः

गौः

कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
स्थूलशृङ्गकृष्णशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ॥
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडालाक्षः ॥
विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ॥
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृष्णग्रीवाः ॥
कातरनयना ह्रीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोहास्तनुस्मिजस्तान्मतालुजिह्वाश्च ॥
तनुद्वयोश्चश्रवणाः सुकुचयः स्पष्टजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा यूथोरस्का दृढतृककुदयुक्ताः ॥
स्निग्धश्चक्षुस्तनुवर्गोमानस्तान्मृतनुष्टङ्गाः ॥
तनुभूयुग्मवालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छासाः ॥
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकमलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः ॥
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैकनिभाभिः ॥
वैदूर्यमल्लिका बुद्बुदचयः स्थूलनेत्रचर्माणः ॥
पार्श्वभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भारवहाः ॥
प्राणोद्देशे सवलिर्माञ्जरीसुखः सितश्च दक्षिणतः ॥
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिवर्जितुल्यजवः ॥
लवैर्वृषणैर्मोदरश्च सङ्गिभवङ्गुणाक्रोडः ॥
त्रयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्तान्मविषाणोचणो महावक्रः ॥
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूयुग्मवालधिराताम्रवङ्गुणो रक्तडक् कुङ्कुमी च ॥
कल्पायश्च स्वामिनमचिरात्कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वासितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः ॥
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति ॥ * ॥
गोरीङ्गितमेदेन शुभाशुभसुक्तं यथा, तत्रैव ६२ अध्याये,—
“गावो दीनाः पार्थिवस्याग्निवायुपादेर्भूमिं कुड्यन्त्यश्च रोगान् ॥
मृदुं कुर्वन्त्यशुपूर्णाधितायः ॥
प्रयुर्भीतास्तस्करानारुन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो भयाय राज्ञो वृषभः शिवाय ॥
मृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभिस्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेषस वम्भारवेण संसेवन्त्यो गोष्ठद्वयं गवां गाः ॥
आर्द्राङ्गो वा हृदरोमयः प्रहृष्टा घन्या गावः स्थुर्मह्योऽपि चैवम् ॥” * ॥
गोर्मङ्गलवादि यथा, देवलः ॥
“लोकस्मिन् मङ्गलान्यथौ ब्राह्मणौ गौर्हताशनः ॥

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तयाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्तेर्दक्षयेच्च यः ॥
प्रदक्षिणश्च कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्भङ्गलं तद्वेतुतया ब्राह्मणादपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ॥
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ॥
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ॥
मन्त्रस्य सरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ॥
“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्जयेत् ॥
यावदाप्राति तद्वत्त्वं तावद्गन्धेन युज्यते ॥”
विष्णुः ॥
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥
षडङ्गमेतन्मङ्गलं पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥”
षडङ्गं षट्प्रकारम् ॥ इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः ॥ सुस्निग्धत्वम् ॥ पित्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् ॥ बृंहणत्वम् ॥ बलकारित्वम् ॥ पीनसप्रदरणाशित्वम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् ॥ गुरुत्वम् ॥ वातकफापहत्वम् ॥ * ॥ तद्गन्धगुणाः ॥ पथ्यत्वम् ॥ अत्यन्तरुच्यत्वम् ॥ खादुत्वम् ॥ स्निग्धत्वम् ॥ पित्तवातामयनाशित्वम् ॥ मेध्यत्वम् ॥ कान्तिप्रज्ञाङ्गुष्ठिवीर्यवृद्धिकारित्वम् ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ॥
“गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च पथ्यञ्च हृदयं बलपुष्टिदं स्यात् ॥
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्तत्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥
तद्दधिगुणाः ॥ अतिपवित्रत्वम् ॥ शीतत्वम् ॥ स्निग्धत्वम् ॥ दीपनत्वम् ॥ बलकारित्वम् ॥ मधुरत्वम् ॥ अरोचकवातामयनाशित्वम् ॥ ग्राहित्वम् ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
“अम्लखादुरसं ग्राहि गुरुणं वातरोगजित् ॥
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफहत ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्गन्धकेनगुणाः ॥
“गवान् क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ॥
पक्वान् भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तद्वननीतगुणाः ॥ शीतत्वम् ॥ वर्णबलशुक्रकफरुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् ॥ सुमधुरत्वम् ॥ संग्राहकत्वम् ॥ चक्षुर्हितत्वम् ॥ वातसर्वाङ्गशूलकासश्रमसर्वदोषनाशित्वम् ॥ * ॥
तद्दृष्टगुणाः ॥ हृदालम् ॥ धौकान्तिस्फूर्तिबलमेधापुष्टाग्नितृप्तिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् ॥ वातश्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् ॥ विपाके मधुरत्वम् ॥ हृद्यतमत्वम् ॥ बहुगुणत्वम् ॥ (तथा च ॥
“विपाके मधुरं वृथं वातपित्तकफापहम् ॥
चक्षुर्धनं बलकन्धेयं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥

“गवां प्रत्युषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्जरम् ॥
तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्तार्य पयो ग्राह्यं तत् पथं दीपनं लघु ॥
विवत्सावालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ॥
इच्छादा मासपर्णादा ऊर्ध्वशृङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाश्नतमेव वा ॥
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ॥
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां क्षीरं हन्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्मिभिः यज्ञदानपरोपकारादिधर्ममूलककर्मफलैर्व्यसिन् ॥ गम् + “गमेर्लोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधिकरणे ङोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते विषया येन यज्ञा गच्छति शीघ्रमिति करणे कर्त्तरि वा ङोः । किरणसम्पर्केण विना चाक्षुषज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्मवत्त्वात् शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“त्रयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्भासयसे महौम् ॥
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥” * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । ११ । (गम्यते पुण्यवर्द्धयस्मिन् । अधिकरणे ङोः । इच्छापूर्तादिसकामकर्मभिः पुण्यवताञ्चन्द्रलोकगमनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्वतेजसेति जानाति सर्वमिति वा । कर्त्तरि ङोः ।) सूर्यः । गोमेधयज्ञः । इत्यमरटीकायां भाट्टदीक्षितः ॥ ऋषभनामौषधम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यथा । गम् + “गमेर्लोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे ङोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि ङोः ।) वाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते क्षित्ताभिप्रायो यथा । करणे ङोः ।) वाक् । (यथा, रघुः । ५ । १२ ।
“इत्यध्यापानुमितयस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥
गम्यते ब्रज्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे ङोः ।) भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय श्रद्धाय सघवा दिवम् ॥
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् ॥ इति मेदिनी । गे । ११ ।
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।
“स्वमिव सृजं गवि श्रेष्ठं युपधाय स्वपिति यो सृजङ्गविशेषम् ॥
नव पुष्करसमकरया श्रीयोर्भिर्पङ्क्त्या च सेवितः समकरया ॥”)
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता शुकदोहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्या । यथा, भागवते । ६ । २१ । २५ ।
“स कीर्त्तयां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

स योगी गवि भार्यायां विवक्सेनमधात् सुतम् ॥
“गवि सरस्वत्यां भार्यायाम् ॥” इति कश्चित्
याचये ॥

गौः, [गो] पुं, क्षी, (गम्यते ज्ञायते स्पर्शमुख-
मनेन । गम् + “गमेर्द्धोः ।” उणां । २ । ६३ ।
इति करणे ङोः । त्वचि जातत्वादेवास्य तथा-
त्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति ।
कर्तरि ङोः । निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।)
जलम् । इत्यमरटीकायां भावुदीक्षितः ॥

गौजिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्वृत्तौ तु
शीलमस्य । यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परि-
माणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ठक् ।)
स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौडः, पुं, खनामखातदेशः । (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । २ । ७ ।

“गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राष्ट्रं
पुरी ।

भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः
पिता ॥”)

तद्देशस्य पुं भृञ्चि । इति जटाधरः ॥ तद्देश-
सीमा यथा, शक्तिस्त्रयमन्त्रे सप्तमपटले ।

“वङ्गदेशं समारभ्य सुवनेशान्तगं शिवे ।।
गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ॥”

(देशोऽयं बृहत्संहितायां कूर्मविभागे पूर्वस्या-
मुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।

“अयं पूर्वस्याम् ॥” इत्युक्ता

“उदयगिरि भद्रगौडक-

पौष्टोत्कलकाशिमेलाम्बुजाः ॥”

इत्युक्तवान् ॥)

पञ्च गौडा यथा, स्कन्दपुराणे ।

“सारस्वताः कान्यकुजा गौडमैथिलिकौतुकलाः ।

पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”

(गुडस्य विकारः । गुड + अण् । गुडजाते

आसवे क्षी च । अस्य गुणः यथा,—

“हृत्स्मृज्जगद्गुदातो गौडस्पर्श-दीपनः ॥”

इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वामदेनोक्तम् ॥

“श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचक्रैः ।

लिप्तेऽविष्टोऽनिलकफ-ह्रीहपाखूद्रापहः ॥”

इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

गौडवास्तुकः, पुं, (गौडे गौडदेशे जातः गौडदेश-

वासिप्रियो वा वास्तुकः प्राकविशेषः ।) चिल्ली-

प्राकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्दे-

स्य विषया ज्ञेयाः ॥)

गौडिकं, क्षी, (गौडं गुडविकारस्तत् कारणत्वेना-

ख्यस्य । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।

इति ठन् ।) मयविशेषः । यथा, “पैष्टिकगौडिक-

माध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥” इति

प्रायश्चित्तविवेके देवलः ॥ गुडनिष्पन्नद्रव्ये त्रि ॥

(पुं, गुडे साधुः । “गुडादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । १०३ ।

इति ठच् । इच्छुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गौडी, स्त्री, (गुडस्य विकारः गुडविकारेण

व्यादिता इत्यर्थः । गुड + अण् । स्त्रियां

ङीप् ।) गुडादिङ्गता सुरा । गुडेर मद इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६४ ।

“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा ॥”)

तत्पर्यायः । वाल्कली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-

रत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिवृद्धि-

कारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने

११ अध्याये ।

“गौडी कषाया मधुराम्बुशीता

सन्दीपनी शूलरुजापहन्नी ।

हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं

पाण्डुमयाशःश्वसनं निहन्ति ॥”)

रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति

सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौडानां गौडदेशवासिनां

प्रिया ।) कायरीतिविशेषः । यथा,—

“ओजःप्रसादमाधुर्यं गुणवितयमेदतः ।

गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्तिताः ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । ४ ।

“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्य आङ्गिरः पुनः ।

समासबहुला गौडी— ॥”

उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।

“चञ्चलजम्भितचङ्कगदाभिघात-

सञ्चरितोर्युगलस्य सुयोधनस्य ।

पुरुषोत्तमस्तदाह ।

बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च

गौडीया ।

रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रासोभवाक्या च ॥”)

गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः

प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्ति-

बोधितः । यथा, “शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो

गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तदयोगात्

गौणः ॥” इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्का-

लङ्कारः ॥ (अमुख्ये त्रि । यथा, महाभारते ।

१२ । ३४१ । ६ ।

“बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ।

गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि-

चित् ॥”)

गौणकालः, पुं, (गौणोऽमुख्यः कालः ।) मुख्य-

कालकर्तव्यकर्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—

“यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥

यद्वेति पञ्चान्तरं प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत्

आगामिक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकाल-

त्वम् । तेन सायं सन्ध्यायां रात्रिः प्रातः सन्ध्या-

कालश्च गौणकाल इत्यर्थः ।” इति मलमास-

तत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धि-

मासः ।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।

यथा, जन्माष्टमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।

“गौणचान्द्रश्च भाद्रता मुख्यचान्द्रश्च आवर्तता ॥
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

“चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः ।

गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः ॥”

गौणी, स्त्री, (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता ।

गुण + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) अश्रुतिप्रकार-

लक्षणांतगतलक्षणाविशेषः । यथा,—

“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात् मता गौण्यत्वेन षोडश भेदिताः ॥”

(“ताः पूर्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृ-

श्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र

शुद्धानां ‘श्वेतो धावति’ इत्यादीन्मुदाहरणानि

ज्ञेयानि । रूपावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी

यथा, ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ अत्र

तैलशब्दस्तिलभवस्वरूपं सुखार्थमुपादायैव

सार्वपादिस्त्रेहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा, राज-

कुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु ‘एते राजकुमारा

गच्छन्ति ।’ रूपावुपादानलक्षणा साध्यवसाना

गौणी यथा, ‘तैलानि हेमन्ते सुखानि ।’ इत्यु-

जने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति ।’ राजा

लक्षणा लक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा

गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति ।’ प्रयोजने यथा,

‘गौर्वाहीकः ।’ इत्यु- लक्षणा साध्यवसाना

गौणी यथा, ‘राजा कण्टकं शोधयति ।’ प्रयो-

जने यथा, ‘गौर्जल्पति ।’

अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जाय-

मान्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाङ्मो-

कार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गो-

शब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुम्

सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अत्र

धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुक्तानां

भावानां अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थं

नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसालागि

वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यु-

मन्यन्ते । तथाच गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रती-

यते न वा । आदौऽपि गोशब्दादेव ना

तादा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र

प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् ।

द्वितीयः । अविनाभावलक्ष्यस्यार्थस्य

अव्यये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दो ह्येकः गोशब्दो

नैव प्रपूर्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दो

वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकार्थो

सामानाधिकरण्यमसम्भवं स्यात् । तस्मात्

गोशब्दो मुख्यधातुत्वाद्वाहीकार्थसम्बन्धाद्वाही-

मलममानोऽज्ञादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाही-

लक्षयति । वाहीकस्याज्ञात्वात्तद्विशेषबोधनं

जनम् । इयञ्च गुणयोगात् शुद्धा । उप-

पूर्वजा तु उपचाराभिप्रायात् शुद्धा । उप-

हि नामात्यन्तं विसकलितयोः सादृश्यात्

महिम्ना भेदप्रतीतिस्त्यगणमात्रम् ।

अग्निमानवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं

प्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धेव लक्ष्य-

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्वं
लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गौतमः, पुं, (गौतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति ।
“ऋष्यन्वकेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।)
सुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
शाक्यवंशावतीर्णबुद्धसुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
शाक्यसुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्वार्थसिद्धः ४
श्रीहोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् ८ श्वेतकेतुः ९
धर्मकेतुः १० महासुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२
सर्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहु-
चमः १६ चिन्मूर्तिः १७ सिद्धार्थः १८ प्रकः १९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्रत्वे
प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये ।
“ते सान्तर्वहिर्मृगयन्ते । सान्तर्वहिर्मृगयमाणा
न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परि-
देवमाना महीतले परिवर्तते स्म राजानं
शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्रेण
सङ्गिनीं कुरुष्वेति ॥” वैवस्वतमन्त्रे सप्त-
षोणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७ । ३४—३५ ।
“अत्रिर्विशो भगवान् कश्यपश्च महावृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्यतं दिवि ॥”
अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासो-
बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१
“अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥”
शुक्लजघत्तराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्यः कृपः ।
गौतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्त्य तथात्वम् । यथा,
हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।
“अयस्कृन्नं शरस्वते मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्राह शान्तमुर्मगयाङ्गतः ॥
कृपः स्तुतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी
तथा ।
एते शारदताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्तुताः ॥”
सुनिभेदः । स तु एकतद्वितादिमुनीनां पिता ।
यथा, महाभारते । ६ । ३६ । ७—८ ।
“यासन् पूर्वयुगे राजन् ! सुनयो भ्रातरस्तयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
यज्ञलोकाजितः सर्वे तपसा जज्ञवादिनः ।
तेषां तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्मेरतः सदा ॥”
गौतमसम्भवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)
यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भू +
कृत् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण्
ततः स्त्री,) गोदावरी नदी । इति मेदिनी ॥
“गौतमीं जंघाताश्च यशोदानन्दवर्द्धनीम् ॥”
राजनीतिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गौदा-

वरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २ । २७
“यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्येति चारुदम् ॥”
तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
“पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावर्या ।
अस्याः प्रीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारहृत् ।
पुण्या पयस्विनी वैषा प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥”
गौरीचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गौत-
मस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयशरद्वतः, कन्या-
त्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य
भार्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महा-
भारते । १ । १३१ । २३ ।
“अलभत् गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥”
गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ४० ।
“गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्वपुत्र, सेविता ॥”
गौधरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “आरगुदी-
चाम् ।” ४ । १ । १३० । इति आरकः ।)
गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा
इति स्थातः ॥
गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “शुभादिभ्यश्च ।”
४ । १ । १२३ । इति टक् ।) गोधिकात्मजः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “गोधाया
टक् ।” ४ । १ । १२६ । इति टक् ।) गोधि-
कात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौरं, स्त्री, (गुरते चित्तं यत् । गुर श ड उय-
मने + हलश्चेति घञ् । ततः स्त्री अण् । यद्वा,
गवते इति । गुड शब्दे + “ऋजेन्नेति ।” उणां ।
२ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
पञ्चकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पञ्च-
केशरशब्देऽस्य विवृतिर्याख्येया ॥) कुङ्कुमम् ।
स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरः, पुं, (गवते अयत्तं शब्दयतीति । गुड शब्दे
+ “ऋजेन्नेति ।” उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन
निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्पः ।
“गौरस्तु सर्पः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
सर्पस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्तानिर्वहणः ।
रक्षोहरो जयेत् कण्डू कुष्ठ-कोष्ठकमिग्रहान् ॥
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवट्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा ।
तद्वर्णकरगौधं यथा,—
“कुष्माण्डनालचारसु समोमूत्रश्च तत्त्वचः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण वेदिता वृषभध्वज ! ।
अस्या उद्धर्तनं कुर्वाद्गौरलम्बीश्वर ! ॥”
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । ४ । ३६ । १४ ।
“तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥”
यथा च रघुः । २ । ३५ ।
“केलासगौरं वृषमारुह्योः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमधस्तैः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥”
श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (ऋग-
विशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।
“खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशपाः क्षतः । शृणु पञ्चनखान् पश्यन् ॥”
गौरः, चि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥
गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्दयति
आकादयतीति । चदि आकादे + णिच् + रन् ।)
श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
“कृष्णचैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्रः प्रचीसुतः ।
प्रभुगौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥”
इत्यनन्तसंहिता ॥
गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णं जीरकः ।)
शुक्लजीरकः । शूदा जीरा इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाङ्गा ४
कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८
सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः ।
हिमलम् । रुचिकारिलम् । कटुत्वम् । मधु-
रत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिविषाभाननाशित्वम् ।
चक्षुर्हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरलकः, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वम् यस्य ।)
इङ्गुदीट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरवं, स्त्री, (गौरवं साधनत्वेनाख्यस्य । “अर्धं
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) अभ्यु-
त्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥ (गुरोर्भावः ।
गुरु + “इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । ३१ ।
इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६३ । १८ ।
“शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।
“शुश्राव तेष्वः प्रभवादित्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥”
आदरः । यथा, कुमारः । ३ । १ ।
“प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥”
गौरवितः, चि, (गौरवं सङ्गातमस्येति तार-
कादिवादितात् ॥) अर्थः । तत्पर्यायः । आर्थ-
मिश्रः २ । इति चिकारुषेयः ॥
गौरशकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकीऽस्येति ।)
मधुकटुत्वविशेषः । इति जटाधरः ॥
गौरसर्पः, पुं, (गौरश्चासौ सर्पश्चेति कर्म-
धारयः ।) श्वेतसर्पः । (यथा,—
“रक्षोघ्नः सर्पः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्पः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तत्पर्यायः । अनदाः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुस्नेहः ५ ग्रहघ्नः ६ कण्डूघ्नः ७ राजिका-
फलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्षः १० रत्नोन्नः ११
कुष्ठनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्ध-
साधनः १४ सितसर्वपः १५ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तग्रह-
त्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कफरक्तः कण्डूकुष्ठकोठकमिनाशित्वम् । रक्त-
पित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (परि-
माणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।

“वसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखेका परिमाणतः ।
ता राजसधपक्षिस्तस्ते त्रयो गौरसधपाः ॥”
गौरसुवर्णं, स्त्री, (गौरः शुभः अतएव सु शोभनो
वर्णो यस्य ।) पञ्चशाकविशेषः । तत्तु चित्र-
कूटदेशे प्रसिद्धम् । तत्तु पर्यायः । स्वर्णम् २
सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६
गन्धशाकम् ७ कटुस्फुल्लम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वर-
दाहहृत्तिभान्तिरक्तश्रमनाशित्वम् । पथ्यत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर-
शब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप् ।)
गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥

गौराङ्गः, पुं, (गौरं तमकाचनवर्णं अङ्गं कलेवरं
यस्य ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा—
“गौराङ्गं गौरदीपाङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः ।
नन्दगोपसुतश्चैव नमस्यामि गदायुजम् ॥”
इति ब्रह्मजामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः ॥

अपि च कृष्णजामले ।
“गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामान्तलालसः ॥”
गौरार्द्रकः, पुं, (गौरवर्णं आर्द्रक इव ।) स्यावर-
विषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

गौरास्यः, पुं, (गौरं सुलवर्णं आस्यं सुखं यस्य ।)
कृष्णवानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्यैव । गौरी + स्वार्थे कन् ।
ह्रस्वञ्च ।) अष्टवर्षाया कन्या । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर +
वाहुलकादिलच् ।) श्वेतसर्वपः । लौहचूर्णम् ।
इति मेदिनी । ८७ ॥

गौरी, स्त्री, (गौर + “पितृरादिभ्यश्च ।” ४ । १ ।
४१ । इति डीष् ।) पार्वती । (यथा, रघुः ।
२ । २६ ।

“गौरीगुरोगङ्गरमाविवेश ॥”
पार्वती किल गौरीसुत्तारां पीठस्थाने कान्यकुब्जे
त्रिराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५८ ।

“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥”
असङ्गातरजःकन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्क-
कन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।

“अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥”
तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।

“स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेष्टानां सुवर्चसाम् ॥”

हरिद्रा । दारुहरिद्रा । गोरोचना । प्रियङ्गु-
वृक्षः । वसुधा । नदीविशेषः । (यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २५ ।

“वस्तुं सुवर्णां गौरीञ्च किमुनां सहिरख-
तीम् ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥”
वरुणभार्या । इति मेदिनी । रे । २८—२६ ॥

सूर्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्या । यथा,—
“लेभे प्रसेनजिद्रार्थं गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिप्रेता तु सा भर्ता नदी वै बाहुदाभवत् ॥”
इति हरिवंशः ॥

बुद्धशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जिष्ठा ।
श्वेतदूर्वा । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली ।
आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागिणी-
विशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुख-
लक्ष्मीः ।
राङ्गी दाडिमबीजं दधती कौरानने गौरी ॥”
(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी ।
यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।

“तोड़ी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुमा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥”
केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं
तत्रैव रागाध्याये । १४ ।

“मालश्री चित्रा गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाङ्गिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रा-
वधिः ॥)

गौरीजं, स्त्री, (गौर्यां जायते इति । जन् + डः ।)
अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीपुत्तः, पुं, (गौर्याः पुत्तः ।) कार्तिकेयः ।
इति हलायुधः ॥

गौरीपुष्पः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य ।) प्रियङ्गु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीललितं, स्त्री, (गौरीव हरिद्रेव ललितम् ।
पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गौरतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुश्रयां गुरुपत्नी-
मित्यर्थः गच्छतीति । “गच्छतौ परदार-
दिभ्यः ।” ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्ति इति
ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रक-
रणे धर्मशास्त्रम् ॥

गौलिकः, पुं, (गुडं साधुः । गुड + ठक् । डस्य
लत्वम् ।) सुष्ककटुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौल्यं, स्त्री, (गुडस्य भावः । गुड + घञ् । डस्य
लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौशतिकः, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत +
“एकगोपूजात् ठञ् नित्यम् ।” ५ । २ । ११८ ।
इति ठञ् ।) गोशतस्वामी । इति व्याकरणम् ॥
याहार एक शतगुरु आह्वे इति भाषा ॥

गौष्ठीनं, स्त्री, (पूर्वं भूतं गोष्ठम् । गोष्ठ +
“गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ।” ५ । २ । १८ । इति
खञ् ।) भूतपूर्वकगोस्थानम् । इत्यमरः । ३ ।
१ । १३ ॥ पूर्वैर गोठ इति भाषा ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । २१ ।

“तासुवाच स गोष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ॥”
ग्रथ, इ ड जैष्ठ्य । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सकं च-सेट् ।) रेफयुक्तः । जैष्ठ्य-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ, कर्मणि
ग्रन्थगते । ड, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः ।
ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ग्रथितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्तः ।
ततो न लोपः ।) कृतग्रन्थनम् । गांधा इति
भाषा । तत्तु पर्यायः । ग्रन्थितम् २ डब्बम् ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा,
रघुः । ८ । ३४ ।

“कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
सजमातोद्य शिरोनिवेशिताम् ॥”
आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । ते ।
१०६ ॥

ग्रन्थ, कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भां-क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः ।
दर्भो ग्रन्थनम् । कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति । ग,
ग्रन्थाति मालां मालिकः । ग्रन्थिसुज्ञययितुं हृद-
येष्टः । इति माघे चिन्थम् । इति दुर्गादासः ॥

ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे घञ् ।) गुम्फः ।
ग्रन्थना । धनम् । (ग्रन्थते विरच्यते इति । ग्रन्थ
+ कर्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ८० ।

“ग्रन्थग्रन्थं तदा चक्रे सुनिर्गुणं कुतूहलात् ॥”
द्वात्रिंशद्वर्णनिर्मितिः । अनुष्टुप्कन्दः श्लोकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रन्थकर्त्ता, [क्त] त्रि, ग्रन्थं करोतीति । क्त + कृच्-
प्रत्ययः । ग्रन्थकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रकृत् ॥

ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम् ।)
लेखस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थनं, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे लुट् ।) गुम्फनम् ।
ग्रन्थना । तत्तु पर्यायः । सन्दर्भः २ रचना ३
गुम्फः ४ ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११७ ॥

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे युच् । स्त्रियां टाप् ।)
ग्रन्थनम् । इति सुग्धबोधम् ॥

ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + “खनिकथञ्जसि-
वसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ।” उणां । ४ ।
१३६ । इति भावकरणादौ यथायथं इः ।)
वंशादिसन्धिः । गांठि इति भाषा । तत्तु पर्यायः ।
पर्व २ परः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

काण्डसन्धिः ४ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ॥
“इच्छोरिव सुन्दरि । मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः ॥”)
भद्रसुक्ता । हितावली । पिण्डालुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अन्योन्याध्यासः । मायापाशः ।
यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिदन्ते सर्वसंशयाः ॥”
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्यवृत्तः । (यथा, चरके
सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

“मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैङ्गजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥”
वन्धनम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

“वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्ध्य मेदाश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”

तस्य वातिकरूपं यथा,—

“आयन्त्यते वृश्चति तुदते च
प्रभंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
हृणो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः सवेचानिलजेऽसमच्छम् ॥”

पैत्तिकरूपं यथा,—

“दंदह्यते धूयति चुष्यते च
पापयते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः सवेदुष्णमतीव चासम् ॥”

श्लेष्मिकरूपं यथा,—

“शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
क्षिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्धिन्नः सवेच्छुक्लघनश्च पूयम् ॥”

(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

“कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसस्रगामलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयं सग्रन्थिग्रथनात् स्रुतः ॥
दोषासमांसमेदोऽस्य शिराव्रणमवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोदमेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकसाह्वानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्वस्तिरिवानडो विभिन्नोऽच्छसवत्यखक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽसमुष्णं सवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं सवेदुघनम् ।
दोषैर्दुष्टोऽस्य ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छितु स जन्तुषु ॥
शिरामांसश्च संश्रित्य सखापः पित्तलक्षणः ।
मांसलेदुधितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानडं कफाकृतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसोऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं शृणुं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मण्युत्पाकतिं देहक्षयवृद्धिचयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं सवेत् ।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च स्रष्टुमांसोऽवगाहनात् ।
आयामाह्वानप्रतान्तस्य शिराजालं सप्रोथितम् ॥
वायुः सम्योच्य सङ्कोच्य वज्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्पूरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरुणे रूपाभावे वा व्रणे सर्वरसाग्निनः ।

सार्द्रं वा बन्धरहितं गात्रेऽभ्याभिहितेऽथवा ॥
वातासमसुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्व्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्रुतः ॥
साध्या दोषासमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्मकण्ठोदरस्थाश्च— ॥”

इति वामटेनोत्तरस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥

तस्य चिकित्सा यथा,—

“स्वर्जिकास्थूलकचारः शूलचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथावृद्धम् ॥
ग्रन्थिनं यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शूलचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैदो
व्रण्येन चान्येन च सचिकित्सते ॥”

ग्रन्थीतुङ्गल्य पञ्चातु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शूलं प्रयुज्यते ॥
अन्ये आचार्याः ।” इति भावप्रकाशः ॥

“ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
वृहतीचित्रकयात्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
खेहयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संखेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृदीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं क्षित्वेन स्थितं रक्तोऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थौ पाटयेद्वेदमेव च ।
कार्थ्यं मेदोभवेऽप्येतत्तमैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृदात्तिलदिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि स्रुते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलहरेर्वैस्तिकर्मशिराग्रथः ॥

अङ्गैकदेशेऽनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।

ग्रन्थिर्महान्मांसमवस्वनर्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥

तं शोधितं खेदितमश्लकाष्टैः

साङ्गुष्ठदण्डैर्विणयेदपक्वम् ।

विपाक्य चोद्भूय भिषक् सकोषं

शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सते ॥

अदग्ध ईषत् परिशोधितश्च

प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।

तस्मादशेषः कुशलेः समन्ता-

च्छेदो भवेद्भीक्ष्ण शरीरदेशान् ॥

शोवे कृते पाकवशेन शीर्येत्

ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विषर्पः ।

उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्जः

खेर्भेषजेः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥

ततः क्रमेणास्य यथाविधानं

व्रणं व्रणग्रन्थरथा चिकित्सते ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥

अपरा चिकित्सा च यथा,—

“ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-

च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।

रक्षेद्वलञ्चापि नरस्य नित्यं
तद्रक्षितं व्याधिवलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
इत्था वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।

अपेहि वातादशूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥

हिंसाथ रोहिण्यन्ताथ भार्गी
श्लोनाकवित्वागुरुकण्ठागन्वाः ।

गोजी च पिष्टा सह तालपत्रा
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥

खेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्व्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरान्श्च लेपान् ।

विदार्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य विल्बार्कनरेन्द्रतोयैः ॥

तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।

शुद्धं व्रणं वाप्यपरोपयेद्यु-
क्तैलेन रास्त्रा सवलान्वितेन ॥

विडङ्गयष्टीमधुकाण्डताभिः
सिद्धेन वाक्षीरसमन्वितेन ।

जलौकसः पित्तकृते क्षितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिवेचनश्च ॥

काकोलिर्वर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।

द्राक्षारसेनक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥

मधुकजस्रचूर्णनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत् ।

सशर्करैर्वा लण्मृत्तकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्वा ॥

विदार्य वा पक्वमपोह्य पूयं
घावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।

तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोच्यं मधुरैर्विषकम् ॥

हृतेषु दोषेषु यथारूपं
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।

स्निन्नस्य विम्बापनमेव कुर्व्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥

विकङ्कतारग्वधकाकण्ठनी
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।

आलेपयेत् पिङ्गफलाकैर्भार्गी
करञ्जकालामदनेश्च विद्वान् ॥

अमर्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य ।

दहेत् स्थिते वास्त्रजि सिद्धकर्मा
सदाः क्षतोक्तश्च विधिं विदध्यात् ॥

या मांसकण्डः कठिना वृहत्-
स्तावेष योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।

शस्त्रेण व्यापाद्य सुपक्वमासु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषावैः ॥

संशोधनेस्तश्च विशोधयेद्युः
क्षारोत्तरेः क्षौद्रवृत्तप्रगाढैः ।

ग्रन्थिप

शुद्धे च तैलं त्ववचारणीयं
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्प्रे तिलकल्कदिग्धं
दन्तोपरिष्ठाद्विगुणं पटान्तम् ।
हुताशतमेन सुहुः प्रवृज्या-
लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
पुलिप्य दात्रीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपक्वत्वयवा विदार्थम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्चिकादौर्हरितामिश्रैः ।
ससैन्धवैः क्षौद्रवृत्तप्रगाढैः
चारोत्तरेरेनमभिप्रशोध्य ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेष्टादशोऽध्याये ॥
ग्रन्थिकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्याया यथा,
“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमुषणं चटकाशिरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । रे । ६ ॥
ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्वभिः कायतीति ।
ग्रन्थि + कै + कः ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटि-
लेन कायतीति । कै + कः । यद्वा ग्रन्थः
पञ्जिकास्यास्तीति ठन् ।) दैवज्ञः । (यथा, महा-
भारते । १४ । ७० । ७ ।
“तत्र मलानटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
क्षतमागधसङ्गाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्दनम् ॥”)
सहदेवाख्यपाण्डवः । इति मेदिनी । कै । ८१ ॥
(नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन वृद्धरूपिणा
विराटश्चे वासः क्षतस्तेव जाता । यथा,
महाभारते । ४ । ३ । २ ।
नकुल उवाच ।
“अश्वबन्धो भविष्यामि विराटवृत्तेरहम् ।
सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिचक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मेतत् सुप्रियं मम ॥”)
ग्रन्थितं, त्रि, (ग्रन्थिगते स्म इति । ग्रन्थि + क्तः ।)
ग्रन्थितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
ग्रन्थिदला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पत्रेषु यस्याः ।)
मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिदूर्वा, स्त्री, (ग्रन्थिवहुला दूर्वा । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णं, स्त्री, (ग्रन्थियु पर्णानि यस्य । ग्रन्थि-
प्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) वृक्षविशेषः ।
गौडियाला इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । शुकम् २
वर्हिपुष्पम् ३ स्थौण्यम् ४ कुकुरम् ५ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३२ ॥ वर्हिःपुष्पम् ६ वर्हो ७
पुष्पम् ८ वर्हम् ९ शुकवर्हम् १० । इति तट्टीका ॥
स्थौण्यकम् ११ कुशपुष्पम् १२ गुत्यकम् १३ ।
इति रत्नमाला ॥ विष्णोर्णाख्यम् १४ खाराम-
गुच्छकम् १५ वर्हिः १६ शुकपुच्छम् १७ शुक-
च्छदम् १८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९

ग्रन्थिलः

काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२
तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् ।
लघुत्वम् । कफवातविषयसकण्डूदौर्गन्धनाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणः ।
रुक्षतालक्ष्मीराचसन्वरनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्वं तत्प्रचुराणि पर्णा-
न्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + टाप् ।) जतुकालता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकुरुण्ड-
वृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप् । ग्रन्थि-
मत् पर्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमान्, [त] पुं, (ग्रन्थिरस्यस्यास्मिन् वा ।
ग्रन्थि + मतुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । छाड़-
भाङ्गा इति छाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अस्थिसंहारी २ वचाङ्गी ३ अस्थि-
शृङ्खला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मकृमिदुर्गम-
नाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारक-
त्वम् । अमरोगपित्तकारित्वम् । रुक्षत्वम् ।
खादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्याया राज-
वल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः ॥
(ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । ३ । ४६ ।
“कण्डप्रभासङ्गविशेषनीलां
क्षणात्वं ग्रन्थिमूर्ते दधानम् ॥”)
ग्रन्थिमूलं, स्त्री, (ग्रन्थिमूले यस्य ।) गृध्रनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिवहुलं मूलं यस्याः । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिलं, स्त्री, (ग्रन्थिर्विदतेऽस्य । ग्रन्थि + “सिन्धा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) पिप्पली-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । “सिन्धादिभ्यश्च ।”
५ । २ । ६७ । इति लच् ।) विकटवृक्षः ।
वृद्धि इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“विकटवृक्षः सुवाटवृक्षो ग्रन्थिलः खादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी आध्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३७, ७७ ॥ तण्डु-
लीयशाकम् । हितवली । पिण्डालुः । चौरक
नामगन्धद्रव्यम् । विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥

ग्रहः

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
“रोधेनैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि
कठिनोऽपि ।
ऋजुतामनीयतायं सद्यः स्वेदेन वंश इव ॥”)
ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल + टाप् ।) भद्रमुक्ता ।
(भद्रमुक्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)
मालादूर्वा । गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिवर्हो, [न] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्हति वर्हते इति ।
वृद्ध वृद्धौ + णिनिः ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परकृत-
कुटिलतां कार्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः ।
ग्रन्थि + हृ + अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्रन्थीकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि +
कै + कः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् ।
पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोषः ॥
ग्रस, उ ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ, ग्रसित्वा
ग्रस्ता । ड, ग्रसते । हिमांशुमाशु ग्रसते ।
इति भाषः । इति दुर्गादासः ॥
ग्रस, किं ग्रासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पच्चे भां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । किं,
ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्ण-
चन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् ।
इति दुर्गादासः ॥
ग्रस्तं, त्रि, (ग्रसते स्म इति । ग्रस + क्तः । “यस्य
विभाषा ।” ७ । २ । १५ । इति इङभावः ।)
लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । भुक्तम् ।
(यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
“राज्ञो नातिवभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥”
खादितम् । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (आक्रा-
न्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
“दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥”)
ग्रह, ग अ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कां-
उभं-सकं-सेट् ।) ग अ, गृह्णाति गृह्णीते । इति
दुर्गादासः ॥
ग्रह, ऊ किं आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-पच्चे भां-परं-सकं-सेट् ।) ऊ, अग्रहीत्
अग्राचीत् । किं, ग्राहयति ग्रहति । एष ब्राह्मि-
रेव मन्यते तत्राप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गा-
दासः ॥
ग्रहः, पुं, (गृह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा,
गृह्णाति फलदाट्वेन जीवानिति । ग्रह +
“विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
अच् ।) सूर्यादिनव । यथा । रविर्सोममङ्गल-
बुधशुक्रशनिराहुकेतवः । (यदुक्तम्,—
“सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥”
“लोकानन्वीन् खरान् धातून् सुनीन् द्वीपान्
ग्रहानपि ।
समिधः सप्त सङ्गताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः ॥”

ग्रहः

इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-
भक्तानुसारेणैव वधेयम् । एतेन राहुकेलोर्गहत्वं
सर्वे नाद्रियन्ते इति सूचितम् ॥) तेषामष्टधा
गतिर्यथा । वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
तरा ८ इति ज्योतिषम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा ।
तत्र सूर्यस्य ध्यानम् ।

“चक्षियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ॥
शिवाधिदेवतं सूर्यं वह्निप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
सोमस्य ध्यानम् ।

“सामुद्रं वैश्वमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
जलप्रत्यधिदेवच सूर्यास्यमात्रेयत्तथा ॥” * ॥
मङ्गलस्य ध्यानम् ।

“आवन्त्यं चक्षियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् ।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत् ॥
खन्दाधिदेवतं भौमं चित्तिप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
बुधस्य ध्यानम् ।

“मागधं द्वाङ्गुलात्रेयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिनम् ॥
सूर्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
नारायणाधिदेवच विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
बृहस्पतेः ध्यानम् ।

“द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवच षडङ्गुलम् ।
धात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवरदकरकादखड्गमाह्वयेत् ।
वज्राधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
शुक्रस्य ध्यानम् ।

“शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवच नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्यमाह्वयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाक्षवरकरकादखड्गहस्तं सिताम्बरम् ।
शक्राधिदेवं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
शनेर्ध्यानम् ।

“सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्वद्वाणवरं शूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
यमाधिदेवं प्राजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
राहोर्ध्यानम् ।

“राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
चतुर्बाहुं खड्गवरशूलचर्मकरन्तथा ।
कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
केतुनां ध्यानम् ।

“कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
धृक् गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विकृताननम् ॥
सूर्यास्यं धृन्वसनं वरदं गदिनं तथा ।
चित्रगुप्ताधिदेवच ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥”

इति अष्टग्रहागतत्वम् ॥

ग्रहः

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिश्च यथा,
“पूर्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मक्षेत्रस्थ पश्चिमे ।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्वे सुराः स्थिताः ।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः ॥
तदा तत्त्वाज्ञये शैले श्रीसूर्योऽपि अवस्थितः ।
त्रिमोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्वदिशि स्थिता ॥
कापोतं करणं पश्चादयस्य कुण्डद्वयं स्थितम् ।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके ॥
तत्त्वाचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम् ।
सकदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति ॥
सूर्यरश्मिसमुद्भूत ! कापोत ! करणान्त ! ।
पुण्यतोय ! महाघोरं पापं कापोत ! मे हर ! ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे ।
करणं समुपसृश्य तत्त्वशैले रविं यजेत् ॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः ।
रश्मयेति चतुर्थन्तं देवतायाः शुचैस्ततः ॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम् ॥”
ध्यानं यथा,—

“पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमनुतिः ।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च दिभुजो भास्करः सदा ॥
वर्त्तलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठादङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट् ॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निंसंयुतः ।
सर्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्वफलप्रदः ॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्धनेत्रास्योदरपृष्ठतः ।
वाङ्गोः पाण्योर्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु ।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्तितः ॥
विसर्जनं तथैशान्यां विद्यादा दलशक्तयः ।
निर्माल्यधृगुग्रचण्डो माठरादास्तु पाठ्येयः ॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्वतः प्रतिपादितम् ।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः ।
सुखी श्रेष्ठे ततो गच्छेद्भास्करस्थालयं प्रति ॥१॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

“पूर्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तान्त्रसंकाशस्तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्यादन्तु विन्दिन्दुम्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पञ्चतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोतिव दशभिश्चाश्वभिर्धुतः ॥
तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाज्ञयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमनुते ॥
खर्गादवभृत्तश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसङ्घातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्वांसवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महीदधे ।
सुधासवणं साक्षाद लं चन्द्रं कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्दयस्तु तं नरः ॥

ग्रहः

अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥”
ध्यानं यथा,—
“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च स्मरन्तो वरदः शशी ॥२॥
पूर्वस्यां कर्पटाख्यातु शैलाच्चित्र इति स्मृतः ।
यः पूर्वभागप्रान्तोऽभूदिष्ट्याग्नेयां अवस्थितः ॥
पीठस्य ब्राह्मणावस्तु अर्वाक् पञ्चत उच्यते ।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन् । यथेच्छया ॥
तत्र तान् पूजयेद्दयस्तु स नाप्नोत्यापदं कश्चित् ।
रूपं मन्त्रश्च सूर्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम् ।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः ।
चतुर्भुजो मेघरथो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः ।
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ ४ ॥
खर्गगौरः पीतवासाः खर्गपङ्कजसंस्थितः ।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुसम्बद्धं चिन्तयेद्देवतीर्थकम् ।
सर्वैर्देवगणैर्निर्वाणं नम्यमानं मनोहरम् ॥ ५ ॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शृङ्गनागोपरिस्थितम् ।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकच वराभये ॥
क्रमादक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा ॥ ६ ॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
पाशवाणसनधरो ध्यातव्योऽर्केसुतः सदा ॥ ७ ॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्तितम् । मं ।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम् ।
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥ ८ ॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः ।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्मन्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्ववर्णद्वयं पुनः ।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्वादिरन्तरम् ॥
प्रान्तवर्गादक्षरन्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम् ।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्वकामसम्पद्विदम् ॥ १० ॥
प्रान्तवर्गादक्षरन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम् ।
आदामन्त्रस्वरोपेतं तदेवेन्द्रादिसंयुतम् ।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्वदोषविनाशनः ॥ ११ ॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामादक्षर एव वा ।
तेषां सर्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्तितः ॥
शान्तिके प्रौढिके कृत्वि एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान् ।
पूजयेत् सर्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः ॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्मधरस्तथा ।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धरैः प्रचक्षते ॥ १२ ॥
धृन्वर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः ।
खड्गचर्मगदावाणपाणिः केतुः श्वासनः ॥ १३ ॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः ।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहिताबुभौ ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः ।
आदाक्षरं विन्दुमङ्गा मन्त्रमुक्तं तथैतयोः ॥ १४ ॥
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।
अभीष्टान् लभते कामाक्षरः शान्तिं तथोत्तमां ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—

“ताराग्रहाणामन्योन्यं स्वार्तां बुद्धसमागमौ ।
समागमः प्रशाङ्गिणं सूर्येणास्तमनं सह ॥
प्रीति मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भविता न्यथा ।
द्वयोः प्राग्व्याधिदोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्ययात् ॥
प्राग्व्याधिचधिकेऽतीतो वक्रिणोऽन्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्त्युक्तिलिप्यासमाहताः ।
मुक्तान्तरेण विभजेदुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यधिकेऽस्मिन् सुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्यादिकं शोधं गते देयं भविष्यति ।
विपर्ययादक्रमगदोरेकस्मिन् धनचयौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगमसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुक्तं दिनदि फलमिच्छते ॥
कृत्वा दिनचयामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालमवशात्तयोः ॥
विपुवच्छाययाभ्यस्ताद्विजेपाद् दादशोऽङ्गतात् ।
फलं खनतनाडीघ्नं खदिनाहविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यान्तरं सौम्याहविजेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे पाककपाले स्वं पश्चिमे तु तथा जयः ॥
सन्निभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्रष्टव्यं क्रान्तिकेपयोर्भेदतुल्ययोः ॥
नचग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
प्रज्ञोन्नतौ तु चन्द्रस्य दक्षिणादाविदं स्तुतम् ॥
नातकालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक् तुल्ये तन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजाकिंशारेज्यानां त्रिशदङ्गिहविहताः ।
विष्कम्भाच्चन्द्रकलायां भृगोः षष्टिरुदाहता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्राप्ते विज्ञास्त्रिज्यया हताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्त्रिज्याप्रा भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
ह्यायभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः खदर्पणान्तस्यः शृङ्गुश्च सम्पृष्टयेत् ॥
पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शृङ्गु यथादिग्नसमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तवधो हस्तनिष्ठातरो ॥
ह्यायकर्णौ ततो दद्याच्छायागच्छेद्भृङ्गौ ।
ह्यायकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशृङ्गभृङ्गौ यानि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पृष्टाद्भेदे भेदः प्रकीर्तयेत् ॥
युद्धसंविमर्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽन्यं चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेदुल्लान्वितौ ।
अपसये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रुद्धौ विवर्णं विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येपि यो
बली ॥
आसन्नावपुभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वर्णौ ह्यापि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रावश्यो जयी ।
प्रशाङ्गिणैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावायलोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमागमाः प्रयान्ते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥
इति सूर्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
अथ ग्रहाणां राश्याधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे

यथा,—

“मेघवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्थ चन्द्रमाः ॥
स्यान्कीनघनिनोर्जीवः शुनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥”
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
“रवेर्मघतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगशिरसौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेघौ च मन्दस्य उच्चनीचादुदाहृतौ ॥”
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशत्रवमाह तत्रैव ।
“रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशुनिराहवः ।
खस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः
स्तुताः ॥
राहुरयोः परं वैरं गुरुभार्गुरयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥”
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
“प्रभातमिन्दुजगुरु मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्णं भार्गवेन्दु सन्ध्या मन्दसुजङ्गमौ ॥”
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
“तिथ्यगृह्यशौ बुधसितौ भौमाकौ योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दु समदृष्टौ च शुनिराहू अधोदृष्टौ ॥”
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
“भार्गवेन्दु जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्कान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥”
अथ ग्रहाणां पितादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
“पित्तं प्रभाकरत्माजौ ज्ञेया भार्गवशीतम ।
ज्ञगुरु समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥”
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
“कुजाकौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
चाराखौ चन्द्रगुरुजौ तीक्ष्णौ सर्पाकन्दनौ ॥”
अथ ग्रहाणां धातुमूलादित्तिज्ञानमाह ।
“मन्देन्द्रगमौमाः स्युर्धातुः सविटभार्गवौ ।
मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥”
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
“द्विपदौ भार्गवगुरु भृपुत्ताकौ चतुष्यदौ ।
पक्षिणौ बुधशरीरौ च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥”
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
“विप्रौ शुक्रगुरु चत्वारौ कुजाकौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्तुवौ श्वेच्छौ सैहिकेयशुनैश्चरौ ॥”
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
“स्थूल इन्दुः सितः षष्ठः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्तुलौ सोमधिषण्यौ दीर्घौ शुनिभुजङ्गमौ ॥”
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
“रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकदुतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समदुतिरनुष्णगुः ।
कविरत्नन्तधवलः फणी कृष्णः शुनिस्तथा ॥”
अथ ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
“शुक्रे चन्द्रे भवद्रोणं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे जपुः शुनौ लौहं राहावप्राणि कीर्तयेत् ।

धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ।
शुक्रे चन्द्रे जलाधारी देवतावसतिगुरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्मानमिष्टकानिचयो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शुनिराहू च वाह्यभूः ।
अमीभिर्हि बुकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
“जीवमङ्गलमार्तखानुशन्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ॥
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
“युवा कुजः शिशुः सौम्यः शिशुशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्तखदेवेव्यफणिनः स्वविरा ग्रहाः ॥”
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
“भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्वा दुःखदायकाः ।
ज्ञगुरुश्चेत्किरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥”
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यत्तु
ज्योतिषे ।
“रविमार्सं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शुनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
अथ ग्रहाणां स्तुत्यादिकानु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ।
तेषां दशा तत्फलानि च दशाशब्दे गण्य
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“श्रीकामः शान्तिकामो वा वृद्धादुरभिचार
वान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्यात् ग्रहाच्चैते बुधैः स्तुताः ।
सूर्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव दृष्टसतिः ।
शुक्रः शुनैश्चरो राहुः केतुः कुर्यात् ग्रहांसं
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादभौ
रजतादयसः सीसात् कांसात् वर्णान् निवेष्य
रक्तः शुक्रस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः
कृष्णः कृष्णः क्रमादवर्णा द्रव्याणि मुनयस्ततः ।
स्यापथेद्व्यहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पदे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
आश्विणेन इमं देवा अग्निर्हविर्हविः कर्तुः
उदबुध्यसेति जुहुयादग्निरिव यथाक्रमम् ।
दृष्टसतेऽतिथयर्ह्येति सव्येऽन्नात् परिसृतः ।
शुनो देवीस्ततः कांक्षातु केतुं कन्वन्निति क्रमा
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्लवः ।
औडम्बरः शमी दूर्वा कुशश्च समिधः क्रमा
होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुडौदनं पायसश्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् ॥
दध्नीदनं हविः पूषान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
ददाद्व्यहक्रममादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः
धेनुः शृङ्गस्थानडान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसश्वाग एता वै दक्षिणाः क्रमा
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्मान्नाज्यादि प्राप्यतेफलम्
इति गार्ग्ये १०१ अध्याये ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्शयन्ते ।

ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
सूर्यस्य	आ कृष्णेण रजसा । १।३५।२	आ कृष्णेण रजसा । वा. ३३।४३	उदु त्वं जातवेदसम् १।१।१।३।११* विषासहिं सहमानम् १।७।१।१
सोमस्य	आ ध्यायस्व समेतु ते १।६१।१६	इमं देवा असपत्नम् । वा. ६।४०	सन्ते पर्यासि । वा. १२।११३। शक्रधूमं नक्षत्राणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः । वा. १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७ त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वतु १।४४।१	उदुध्यस्वामि । वा. १५।५४	अग्ने विवस्वतु १।१।१।४।६ यद्राजानो विभजन्तः ३।२६।१
बृहस्पतेः	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतिवदर्थः । वा. २६।३	बृहस्पते परि दीया २।६।३।२।१३† बृहस्पतिर्नः परिपातु ७।५।१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिसुतः । वा. १६।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३ हिरण्यवर्णाः शुचयः १।३३।१
शनिश्चरस्य	शन्नो देवीरभीष्टये १०।६।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा. ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३ सहस्रबाहुः पुरुषः १।६।६।१
राहोः	कया नक्षिचः ४।३१।१	काष्ठात् काष्ठात् । वा. १३।२०	कया नक्षिचः १।२।२।३।५ दिवं चित्रन्दुघाः
केतोः	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा. २६।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३ यस्ते पृथुः स्तनयितुः ७।११।१
सूर्यादिदेव्यश्चरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्रासकं यजामहे । वा. ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७ मानो विदन् विद्याधिनः १।१६।१
सोमाधिदेवो- मायाः	गौरीर्मिमाय १।१६४।४१	ग्रीक्षते लक्ष्मीच । वा. ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।६।२।१०।१ आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेव- स्वन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम् । वा. २६।२२	स्योना पृथिवि । वा. ३५।२१ अग्निरिव मन्यो त्विधितः ४।३१।२
बुधाधिदेवहरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि । वा. ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६ प्र तद्विष्णुः स्ववते ७।२६।२
जीवाधिदेव- ब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वा. २२।२२	त्वमित् सप्रथाः १।१।१।४।८ ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विवस्वतः १।७।१०	सजोषा इन्द्रः । वा. ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७ इन्द्रेभं प्रतरम् ६।५।२
शुक्राधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुवतु १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वा. ३८।६	आयं गौः पृथ्विः २।६।१।११।१ यः प्रथमं प्रवतमाससाद ६।२८।३
राह्याधिदेव- कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १३।३	कार्धिरसि ससुद्रस्य । वा. ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।६ रोहितः कालः १।३।२।३६
केवधिदेव- चित्रगुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा. ३।१८	चित्र इच्छिष्योः १।१।२।२।२। आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्यप्रत्यधि- देवान्येः	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा. २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३ समास्वामि कृतवः २।६।१
सोमप्रत्यधि- देवजलस्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि ष्ठा । वा. ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वा. १२।१२ शन्नो देवीरभीष्टये । वा. ३६।१२
कुजप्रत्यधि- देवचितेः	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा. ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । तैः आ. ७।७।३ भूमे मातर्निधेहि १२।१।६।३
बुधप्रत्यधि- देवविष्णोः	सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।६०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा. ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुषः । वा. ३१।१ इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधि- देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वते ६।६४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा. १७।४०	इन्द्रायेन्द्रो १।५।२।४।६ इन्द्र कुपस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधि- देवश्रुत्याः	उत्तापर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्तासि । वा. १।३०	एकाष्टका तपसे । अ. ३।१०।१२ प्रेतं पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधि- देवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद् । वा. १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा. १०।२० नत्तां जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधि- देवसर्पाणाम्	आयं गौः पृथ्विः १०।१८६।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । वा. १३।६	तवेन्द्रिद्रावमम् १।३।२।३।८ शेरभक्त शेरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधि- देवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विजः १।५।२।१।२ ये दिशामन्तर्देशेभ्यः ४।४०।८

पाटान्तराणि प्रदर्शयन्ते,—

* बभ्रुहं अस्ति १।३।२।४।४

† सोमं राजानम् १।१।२।५।१

‡ बृहद्भयो हि १।१।२।४।८

(ग्रहते अनुग्रहते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह +
“ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति
अप ।) अनुग्रहः । निर्वन्धः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ४४५ ।

“महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो
बहुशः ।

वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो
दयितः ॥”

“दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रह-
श्चेति विग्रहः ।” इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् ।
(यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।

“सद्योहरेरनुचरावुर विभ्यतुस्त-
पादग्रहावपुस्ततामतिकतरण ॥”)

रणोद्यमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः ।
(एतेषां नामानि विवरणश्च बालग्रहशब्दे द्रष्ट-
व्याणि ॥*) संहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।

“सन्ध्याभकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥”)

उपरागः । स तु चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम् । इति
मेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।

“भविष्यादान्तरे राहोः केतोऽस्य संस्थितो रविः ।
चतुर्व्यादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥”

ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या
उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।

“चतुर्दशसहस्रं मातृस्यमाद्यं प्रकीर्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रं मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
“चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥”)

ग्रहकलोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्यादेः कलोलः
विमर्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, स्त्री, (ग्रहते इति । ग्रह + भावे लुट् ।)
स्त्रीकारः । (यथा, हे रामायणे । १ । ६६ । १६ ।

“नष्टेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥”
आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः ।

३ । २८ ।

“स वृत्तचलश्चलकाकपचकैः

अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।

लिपेर्यथावदुग्रहणेन वाङ्मयं

नदीमुखेनैव समुद्रमाविशत् ॥”)

बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । श्लो ४५ ॥
(ग्रहन्ते विषयाः येन । ग्रह + करणे लुट् ।)

इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
जटाधरः ॥ अथ सूर्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—

“भविष्यादान्तरे राहोः केतोऽस्य संस्थितो रविः ।
चतुर्व्यादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥

वस्तिनृत्ते रविस्समाचतुर्दशगतः शशी ।
पूर्णिमाप्रतिपदश्च राहुणा ग्रस्यते शशी ॥

क्षणापक्षे तृतीयायां मासर्धे यदि जायते ।
ततस्त्रयोदशे सूर्या राहुणा ग्रस्यते रविः ॥”*)

ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मैथेनाच्छादनाच्छादन-
कारणं यथा,—

“रविभौमनवांशे तु निरञ्जं आसमादिशेत् ।

बुधसौरिनवांशे तु मलिनं चन्द्रवर्षणम् ॥

गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवल्लहकः ।

शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् ।

अन्यत्रायत्तभूतौ तौ दृश्येते ह्यदिताम्बरौ ॥”*)

राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (दृष्टत् संहि-
तायाम् । ५ । ५३-५८ ।)

“श्वेते क्षेमसुभिर्वा ब्राह्मणपीडाश्च

निर्दिष्टेद्राहौ ।

अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताश्रुतौनाम् ॥

हारिते रोगोत्थलता शस्यानामीतितश्च विध्वंसः ।

कपिले श्रीधगसलस्त्रेहविध्वंसोऽथ दुर्मिचम् ॥

अरुणकिरणानुरूपे दुर्मिचं वृष्टयो विहगपीडा ।

धूम्रामे क्षेमसुभिर्वादिशेभ्यश्चन्द्रश्च ॥

कापोतारुणकपिले श्यामामे क्षुब्धं विनिर्दिशेत् ।

कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः क्षणवर्णश्च ॥

विमलकमलपीताभौ वैश्वध्वंसी भवेत् सुभि-
चाय ।

सार्चिष्णव्यग्निभयं गौरिकरूपे च युद्धानि ॥

दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशेन्मरकम् ।

अश्वनिभयसम्पदायौ पाटलकुसुमोपमौ राहुः ॥”

तद्दर्शननिषेधो यथा,—

“सम्राजजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा ।

नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥

जन्ममे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तयोः ।

चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥

यासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् ।

जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

विपत्करप्रत्यरिसंज्ञितेषु

वैनाशिकर्तृषु कृतं हि कर्म ।

सर्वं वृणां निष्फलमेव यस्मात्

कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥”

तत्र कर्तव्यं कर्म यथा,—

“एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा चयं नरः ।

पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं आहं विधानतः ॥

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतश्च वङ्गिना ।

जलं याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेष्युष्णवारिणा ॥

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं याससमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥

सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।

अकुर्व्वाणस्तु तत् आहं पक्वे गौरिव सौदति ॥

आपदानगौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

यामआहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं आह्वानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

सतीर्थैर्कविधुयासे तनुदामनपर्वण्योः ।

मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्चादीन् न शोधयेत् ॥

चन्द्रग्रहसंज्ञवारं सूर्यं सूर्यग्रहस्तथा ।

चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥

अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।

अथवा न्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥

ग्रहणेष्वेकस्य चन्द्रोऽस्य शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥

नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमाचोदके स्थितः ।

यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥

ग्रहणादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।

अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्भोमादिकं चरेत् ॥

तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।

ततो मन्त्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ॥

एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यादेवता च प्रसीदति ।

स्मृतके स्मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

स्नानमात्रं कर्तव्यं दानआहुविवर्जितम् ॥”*)

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तुप्रशान्तिश्च

यथा,—

“यस्मिंस्त्रिजन्मनक्षत्रे ग्रह्येते शशिभास्करौ ।

तज्जातानां भवेत् पीडा ये नराः शान्ति-

वर्जिताः ॥

ग्रहणग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशम-

नाय ।

सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनो-

शीरैः ॥”

नाडीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोडशाष्टदश-

त्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।

भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपीडितः ॥

एतत्कुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं

दद्यात् ।

नाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥”

तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—

“चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ! ।

ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्वां भोजनक्रियाम् ॥

नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपगतम् ।

यावत् स्नातोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु ॥

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुङ्क्षीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ॥

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुर्थयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरेभिना ॥

त्राहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राहो राहोश्च स्मृतके ॥”

तत्राशौचं यथा,—

“सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतकं राहुदर्शनम् ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्वतमन्नं विवर्जयेत् ॥

ग्रहणे श्रावमाशौचं विमुक्तौ सौतिक स्मृतम् ।

तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृष्ट्य क्रियाक्रमः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ ज्योतिर्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । राहुः

पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य

रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासाख्यम् । किञ्च

रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्रासः ॥

अथ ग्रहणसम्भावना । अभावस्यावसाय

समये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेतो

स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान्तरितो

भवति तदा सूर्यग्रहणम् । पूर्णिमावसायना

यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेतोः स्फुटराश्या

दिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो भवति

तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ तस्य गणना

प्रकारो यथा । अभावस्या शेषचरणे पूर्णिमा

वसायै च सूर्यसिद्धान्तोक्तगणितगतौ यथा

सम्भवाद्यादिस्यौ रविचन्द्रौ कर्तव्यौ । मध्य राहुराद्यादिभिर्भुक्तः स्फुटराद्यादिस्यौ रविचन्द्रौ कार्यः । अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्रयधिके सति षड्राश्रीन् त्वक्ता त्रिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाश्रीष्टत्रिंशतां-श्रेभ्यो हीनः कार्यः । अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः सन् शरो भवति । राहुरयोर्योगे कृते मेधादिराशि-षट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के सति याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमान-ज्ञानम् । पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-कलामितमध्यचन्द्रमुक्तिः ७६० । ३५ । सा च स्फुटकर्मणि किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा भवति । तस्याः स्फुटेन्दुमुक्ताः सकाशात् द्वा-चत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणालब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात् । पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणालब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम् ।

राहुचन्द्रयोर्मितं मिलितं शरेण हीनकरणात् वदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत् । शरेऽधिके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा । षड्-गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्भिर्भ्रितग्रासाङ्केन लब्धं दृष्टादिकं स्थितिदृष्टादेरङ्गं भवति । तत् पौर्ण-मासीयदृष्टादिषु हीनं सत् सार्धकालः । युक्तं सत् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदृष्टादि-कालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य सार्धादिदिग्ज्ञानम् ।

पूर्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे सार्धो नैऋतकोणे मुक्तिश्च स्यात् । शरे सौम्ये सति ईशानकोणे सार्धः वायुकोणे मोक्षः । इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

सूर्यग्रहणे अक्षो यथा । खदेशविषुवच्छाया द्विः स्थाप्या । एकस्याः षड्पुतेनान्या युक्ता सती भागादिर्याम्याः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य-ग्रहणोपयोगिनतमाह । दिनाङ्गीमावस्यो-दंष्टादीनां यदन्तरं तत् अंशदिकं नतनामकं स्यात् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा । द्विगुणनतसमसङ्काकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-गुणितशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशदिकं भवति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे फलं यथा । दिनपूर्वपराङ्क्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-सहितस्फुटरवौ षड्राश्रयधिके षड्राश्रीन् त्वक्ता त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अश्रीत्युत्तरशतात् हीनः कार्यः । त्रिगु-णितदशलब्धः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-शेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥

सूर्यग्रहणे नतिर्यथा । अक्षफलयोर्योगो नतिः स्यात् षड्राश्रयान् अक्षफलान्तरनतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे शरो कष्टम् । मध्य-

राहुसहितः स्फुटरविर्दिगुणितलम्बनखण्डात् नवहृतांशदिभिर्दिनपूर्वार्द्धे रचितः दिनपराङ्क-सहितः कार्यः । एतादृशसंस्फुटरवौ षड्राश्रयधिके षड्राश्रीन् त्वक्ता इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्यः । एष स्फुटशरः उभयोः शरनयोर्दिकतुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्वि-भेदे रचितः कार्यः अन्तरे कार्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य-मानं यथा । दशाशुपलाष्टविपलाधिकोनवष्टि-कलामितरविमध्यमुक्तिः । ५६ । ८ । १० सा च स्फुटकर्मणि किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा भवति । तस्यास्तिगुणितस्फुटरविमुक्तिर्द्वित्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्यग्रहणम् ।

पूर्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणस्या-रम्भादिकालज्ञानम् । चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दृष्टादिकं स्थितिनाडि-काङ्गं भवति । तदमावस्याया दृष्टादिषु हीनं सार्धकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥ सार्धादिदिग्ज्ञानम् । शरे याम्ये सति अर्क-मण्डलस्य नैऋतकोणे सार्धोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात् । सौम्ये शरे सति वायुकोणे सार्ध ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-दृष्टादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्रयोः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो-दंष्टादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्यः ॥ गणितान्तर-कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औत्पातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा । विमस्य वैवर्ण्यं अंशुहानि-स्तमोऽतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामल-पीतचित्रैः पटाद्यैः रोधश्च वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥ अपर्वजं ग्रहणं इति यसनार्तिकारि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलि-मानज्ञानम् । दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वया-ङ्गेन लब्धं चन्द्रसूर्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति । सूर्यस्य चाङ्गुलमपि ग्रासोदृश्यो भवति । चन्द्रस्य सार्धाङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड-शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्वग्रासः ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा । अल्पे ग्रहणे धूम्रं समये कपिलं अर्द्धे कृष्णमम् । इति सूर्य-ग्रहणम् । इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्यसिद्धान्तमतेऽनुसृतं तत्र चन्द्र-ग्रहणाधिकारो यथा,—

“सार्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः । विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहस्राशीत्या चतुःशतम् ॥ स्फुटखण्डा गुणितौ मध्यमक्रोदृष्टौ स्फुटौ । रवेः खभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोदृष्टः ॥ शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया । विष्कम्भसंज्ञकक्षयां तिथ्याप्ता भातुलिप्तिका ॥ स्फुटेन्दुमुक्तिर्ग्रासगुणिता मध्योदृष्टता । लब्धं कक्षी महीयासस्फुटाकं अवशान्तरम् ॥

मध्येन्दुयासगुणितं मध्याकं यासभाजितम् । विशोध्य लब्धं स्रज्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्ववत् ॥ भानोर्भाङ्गे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥ तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ । सूर्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भाङ्गे भागादिकौ समौ ॥ गतस्य पूर्वनाडीनां खफलेनोनसंयुतौ । समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकौ न्यथा ॥ द्वादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवज्रवत् । भूच्छायां प्राडमुखश्चन्द्रो विशालस्य भवेदसौ ॥ तात्कालिकेन्दुविशेषं द्वादच्छादकमानयोः । योगार्हात् प्रोज्झा यच्छेषं तावच्छत्रं तदुच्यते ॥ यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा । योगार्हादधिके न स्याद्विच्छेदः प्रससम्भवः ॥ ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक् । विच्छेदपर्वगहीनाभ्यां तद्गर्भाभ्यासुभे पदे ॥ षष्ट्या संगुण्य सूर्येन्दोर्भुजान्तरविभाजिते । स्यातां स्थितिविमर्दाङ्गे नाडिकादिफले तयोः ॥ स्थित्यङ्गनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः । लिप्तादि प्रग्रहे प्रोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥ तद्विच्छेपैः स्थितिदलं विमर्दाङ्गं तथासक्तम् । संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं खकम् ॥ स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् । स्थित्यङ्गनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥ तद्देव विमर्दाङ्गनाडिकाहीनसंयुते । निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहणे ॥ इष्टनाडीविहीनेन स्थित्यङ्गेनार्कचन्द्रयोः । सुक्ष्मन्तरं समाह्वयात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः ॥ भानोर्यद्दे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यङ्गसङ्गुणाः । स्फुटस्थित्यङ्गसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्फुटाः ॥ क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं अवस्तु तत् । मानयोगार्हतः प्रोज्झा ग्रासस्तात्कालिको भवेत् ॥ मध्यग्रहणतत्त्वोर्ध्वमिष्टनाडीर्विशोधयेत् । स्थित्यङ्गमौक्तिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्तिके ॥ ग्राह्यग्राहकयोगार्हाच्छोधाः खच्छन्नलिप्तिकाः । तद्गर्भात् प्रोज्झा तत्कालविच्छेपस्य कतिम्यदम् ॥ कोटिलिप्ता रवेः स्रष्टस्थित्यङ्गेनाहता हृताः । मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिर्वद् ग्रासनाडिकाः ॥ नतन्यात्तन्यथाभ्यस्ता त्रिव्याप्ता तस्य कार्मुकम् । वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः ॥ राशिचययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिकसमैर्युताः । भेदेऽन्तराज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥ सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनाङ्गं फलेन तु । द्विन्धाद्विच्छेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

“मध्यलक्षसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः । अक्षोदक्षधमक्रान्तिसाम्ये नावनतरेऽपि ॥ देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः । लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्ग्राह्यं तथोच्यते ॥ लब्धं पूर्वान्तनाडीनां कृत्वात् खेदद्वयादुभयः । तज्जगन्त्यापक्रमन्याप्ती लम्बन्याप्तोदयाधिका ॥

तदा लङ्कोदयैर्लसं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
 तत्क्रान्त्यचांशसंयोगो दिक्साय्नेऽन्तरमन्यथा ॥
 शेषं नतांशस्तन्मौर्वी मध्यच्या साभिधीयते ।
 मध्योदयज्यामभ्यस्ता त्रिज्याभा वर्गितं फलम् ॥
 मध्यच्यावर्गविस्त्रिष्टं ढक्चेपः प्रेषतः पदम् ।
 तत्त्रिज्यावर्गविस्त्रिष्टान्मूलं शङ्कः स ढगतिः ॥
 नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे ढक्चेपः पट्टगती ।
 एकज्यावर्गतश्चेदो लब्धं ढगतिजीवया ॥
 मध्यलगाकविस्त्रिष्टया केदेन विभाजिता ।
 रवीन्दोर्लसं ज्ञेयं प्राक्पञ्चादष्टिकादिकम् ॥
 मध्यलगाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोद्येत् ।
 घनमूनेऽसकृत् कर्म्म यावत् सर्वं स्थिरीभवेत् ॥
 ढक्चेपः शीततिग्मांशोर्मध्यमुत्तराहृतः ।
 तिथिप्रत्रिज्याया भक्तो लब्धं सावनतिभवेत् ॥
 ढक्चेपात् सप्ततिहृताद्देवद्वावनतिः फलम् ।
 अथवा त्रिज्याया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गतात् ॥
 मध्यच्या दिग्भात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
 सेन्दुविस्त्रिष्टिकासायं युक्ता विस्त्रिष्टितायथा ॥
 तथा स्थितिविमर्द्दाद्यासायं तु यथोदितम् ।
 प्रमाणं वलनाभीष्टयासादि हिमरश्मिवत् ॥
 स्थित्यङ्गोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तालम्बनं पुनः ।
 यास्मोचोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
 प्राक्पातेऽधिकमन्यथाद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
 मौलिकं लम्बनं हीनं पञ्चाङ्गे तु विपर्ययः ॥
 तदा मौल्यस्थितिदले देवं प्रग्रहणे तथा ।
 हरिजान्तरकं शोधं यत्रैतत् स्याद्विपर्ययः ॥
 एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
 स्त्रे स्त्रे स्थितिदले योज्या विमर्द्दाङ्गेऽपि चोक्तवत् ॥
 इति सूर्यसिद्धान्ते सूर्यग्रहणाधिकारः ॥
 ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणीति आक्रमते उदरभङ्गादि-
 रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति। ग्रह
 ञ उपादाने + “ग्रहेरनिः” उणां। ५। ६७।
 इति अग्निः शूलं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमर-
 टीकायां रायमुकुटः ॥
 ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणी + “कृदिकारान्तादन्तः” ।
 इति डीष् ।) अग्रप्रविष्टाननाडी । खनाम-
 स्वातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
 “अतीसारं निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।
 भयः सन्दुषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
 शक्रेकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमृच्छितैः ।
 ननु दृष्टा बहुशो सुक्तमासमेव विमुञ्चति ॥
 पत्रं वा सरुजं पूति सुहुर्वज्रं सुदुर्द्रवम् ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥” ॥
 तस्य पूर्व्यरूपं यथा,—
 “पूर्व्यरूपं तस्यैवं तृणालस्यं बलक्षयः ।
 विद्राहीऽद्रस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥”
 तस्य वातिकस्य निदानरूपे ।
 “कटुपित्तकषायातिरुक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
 प्रमितानशनात्यध्वेगानिग्रहमैधुनैः ॥
 सारतः कुपितो वह्निं खंकाद्य कुरुते गदान् ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तापाकं खराङ्गता
 कण्ठास्थशोषः क्षुत् तृणा तिसिरं कर्णयोः खनः ।

पार्श्वोरुवङ्गणयीवारगभीक्ष्णं विस्त्रुचिका ॥
 हृत्पयीडाकार्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
 गृद्धिः सर्वरसानाच्च मनसः सदनं तथा ॥
 जीर्णं जीर्णति चाधानं सुक्ते स्वास्थसुपैति च ।
 स वातगुल्महृद्रोगग्रीवाशङ्की च मानवः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः खजेद्वर्चः श्वासकासादितोऽनिलात् ॥”
 पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
 “कटुजीर्णविद्राह्यान्मृच्छादौः पित्तसुख्यम् ।
 आन्नावयङ्ग्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
 सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्धते द्रवम् ।
 पूत्यन्तोहारहृत्कण्ठदाहार्चिच्छिद्वर्द्धितः ॥”
 श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
 “गुर्वतिस्त्रिगुणशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
 सुक्तमात्रस्य च खप्राङ्गन्यमं कुपितः कफः ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्सासच्छर्दरोचकाः ।
 आस्योपदेहमाधुर्थकासघ्नीवनपीनसाः ॥
 हृदयं मन्यते स्थानतुदरं स्तिमितं गुरु ।
 दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीवहर्षणम् ॥
 भिन्नामश्लेष्मसंखटगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ।
 अन्नशस्यापि दौर्बल्यमालस्यश्च कफात्मके ॥
 पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टं हेतुलिङ्गसमागमे ।
 त्रिदोषं निर्द्दिष्टेदेवं तेषां वक्ष्यामि मेषजम् ॥”
 तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
 “लिङ्गेरसाध्यग्रहणीविकारो
 यैर्लेरतीसारगदो न सिध्येत् ।
 वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
 हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
 “चिकित्साय ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
 चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं शृतं हविः ॥” ॥

हरिश्वाच ।

“सरीचं शृङ्गवेरश्च कुटजवल्चमेव च ।
 पानाच्च ग्रहणी नश्येत् प्रशाङ्कतप्रेखरः ॥”
 इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥

“अङ्कोटशूलकर्षाङ्गं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 सञ्जातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतपः ॥
 मरीचशुण्ठीकुटजवल्चूर्णं तु गुडान्वितम् ।
 क्रानातत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीयाधिनाशनम् ॥”
 इति तत्रैव १८६ अध्यायः ॥ ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
 “ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
 लङ्घनेर्दीपनीयैश्च सदातीसारमेषजैः ॥
 दोषं सामं निरास्य विद्यादचातिसारवत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
 पंधादिपटुलघुन्नं पचकोलादिभिर्भुतम् ।
 दीपनानि च तक्रश्च ग्रहण्यां योजयेद्विषक् ॥
 कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
 यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥”
 संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ ॥
 अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।

“गव्यं दधुत्तमं बल्यं पाके खादु रचिप्रदम् ।
 पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥
 उक्तं दधामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥”
 अथ महिषीदधिगुणाः ।
 “माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
 खादुपाकमभिव्यन्दि वृष्यं गुर्वसदूषणम् ॥”
 अथ कागीदधिगुणाः ।
 “आजं दधुत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
 शस्यते श्वासकासाशः-चयकार्श्येषु दीपनम् ॥”
 उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
 अथ तक्रस्य भेदाः ।
 “तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
 सुश्रुतादौर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्णां परिकीर्तितम् ॥
 ससरं निज्जलं घोलं मथितन्वसरोदकम् ।
 तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विचाङ्गवारिकम् ॥
 वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
 उदश्वित् कफदं बल्यं अमघ्नं परमं मत्तम् ॥”
 अथ तक्रस्य गुणाः ।
 “तक्रं ग्राहि कषायाश्वं मधुरं दीपनं लघु ।
 वीर्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
 यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तज्जुषं तक्रमादिशेत् ।
 ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥
 वातघ्नमम्बसान्नत्वात् सदाश्वं लंविदाहि च ।
 किञ्च खादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
 कषायोष्णविकारित्वाद्ग्रीवाच्चैव कफे हितम् ॥”
 अथोद्भूतस्तोकोद्भूतानुद्भूततृप्तस्य तक्रस्य गुणाः ।
 “समुद्भूततृप्तं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
 स्तोकोद्भूततृप्तं तस्मान्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
 अरुद्भूततृप्तं सान्द्रं गुरु पुष्टिकप्रदम् ॥”
 अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
 “वातेऽभसैन्वयोपेतं पित्ते खादु सशर्करम् ।
 पित्तेतक्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम् ॥
 हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्ववेनावधूलितम् ।
 ग्रहण्यशोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
 रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ॥”
 अथामपक्रतक्रगुणाः ।
 “तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
 पीनसश्वासकासादौ पक्रमेव विशिष्यते ॥” ॥
 अथ तक्रस्य निषेधः ।
 “नैव तक्रं क्षते दद्यान्मोक्षकाले न दुर्बले ।
 न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥” ॥
 अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
 “न तक्रसेवी अथते कदाचि-
 न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
 यथा सुराणाममृतं सुखाय
 तथा नराणां सुवि तक्रमाहुः ॥” ॥
 “सुहृद्युषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
 सैन्ववेनान्वितं दद्यात् षड्युषमिति कीर्तितम् ॥
 रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्युषम् ॥
 “कर्षं गन्धमर्द्धपारदसुमे कुर्थाक्षुभां कज्जलीं
 चरुं चूषणतश्च पञ्चलवणं सार्द्धं कर्षं पृथक् ।
 भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्वाङ्गमङ्गान्वितं

खादेष्टुमिति प्रवृत्तिगदवांस्तक्रस्य विव्वेन च ॥

इति लवणलार्च्यम् ॥ * ॥

“त्रिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भक्षातकं यमानी च हिङ्गुं लवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
चारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतचैवं चूर्णं श्लेष्मं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाभिकासदृशमग्नीहपाखरुचिज्वरान् ।
विष्टम् संग्रहं शूलं हन्यान्नातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं स्तुतिकादोषनाशनम् ।
वर्जनीयं माषमन्त्रं स्नानं पिष्टितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहत्तार्च्यमिदं लार्च्यमाधितमुत्तमम् ॥”

इति वृहत्तार्च्यम् ॥ * ॥

“जातीफललवङ्गलापत्रलङ्गाकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलवक्त्रीरोतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुष्कीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्रावितं जनः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं चयं श्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलार्च्यम् ॥ * ॥

“चित्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
ओषं हिङ्गुजमोदाश्च चयं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेवा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्नामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
चारौ खर्जिका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति
सैन्धवं रुचकं चैव विडं सासुद्रिकं गडमिति ।
ओषं शुष्कीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र
यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति
चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुडः ।

“श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमल्यं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विव्वस्थामं फलम् । गुडस्यात्र
भागद्वयम् । इति विव्वकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्यलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुडवश्चार्कमूलाद्विव्वे तथानलात् ॥
दग्धा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कास श्वासं तथाश्वसि विव्वचीच हृदामयम् ॥”

इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥

“मुस्ताकातिविषाविव्वकौटजं स्रक्चूर्णितम् ।
मधुना च समालोढं ग्रहणीं सर्वजं जयेत् ॥”
कौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्ताकादिचूर्णम् ॥ * ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्रो ग्रहणीगदः ।
गुडनाधिकसर्वज्ञेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”
सर्वज्ञः राल इति लोके । इति सर्वज्ञरसचूर्णम् ॥ * ॥

“विव्वान्द्रक्षयवबालकमौचसिद्ध-
मानं प्रयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।

सोऽतिप्रवृहचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”

मोचो मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ।

“प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाहृतुलां गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्मथ्यकजीरचय-
थोषभक्षणाहृदुषाजमोदैः ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाभिधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिवृत्तुल्यपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचैवस्त्रिगुणव्युत्तमम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
सन्धासकासस्वरभेदशोधाः ॥

शाम्बान्ति चार्यं चिरमन्तरमे-
हं तस्य पुंस्त्रस्य च वृद्धिहेतुः ।

स्त्रीणान् बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥

तैले मनाकं त्रिवृद्भृष्टा त्रिगुणव्युत्तमं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडे कल्याणपूर्वके ॥”

इति कल्याणगुडः ॥ * ॥

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।

सैन्धवं रौमकश्चापि सासुद्रं रुचकं विडम् ॥
आरग्वधश्च लक्पत्रं सूक्ष्मला चोपकुक्षिका ।

शुष्कीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसमिताः ॥
शुद्धीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।

त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।

प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औडम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।

तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।

उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वृद्धिं संचयम् ॥
ज्वरानपि हरत् सर्वान् कुर्व्यात् कानि मतिं

स्वरम् ।

पिबुपाठान्वाहन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः चयी च यः ।

तेभ्यो हितञ्च बन्ध्याये महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणगुडः ॥ * ॥

“कुष्माण्डानां सुपकानां खिन्नानां निष्कुल-
लचाम् ।

सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।

धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजानिसैन्धवम् ।

एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृत्तोष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाष्टदेव तु ।

आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्वीत शुद्धना वद्धिना भिषक् ।

यावत् दूर्वाप्रलेपः स्यात्तदैवमनतारयेत् ॥

औडम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥

अनेनैव विधानेन प्रयुक्तञ्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥

ज्वरमानाहृद्भोगगुल्मोदरविस्त्रचिकाः ।
कामलां पाखुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥

वातशोणितवीर्यसर्पदंष्ट्रपक्ष्महलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-

चरेत् ॥

याधिचीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ।

तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् बन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
वृष्यो बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”

इति कुष्माण्डकल्याणगुडः ॥ * ॥

अतीसाराधिकारलिखितं विव्वतैलं चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति

भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्-
सितश्चास्य यथा,—

“सामं सात्रमर्जोर्गन्धे जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा सुहृद्वैमकस्माच्छिथिलं सुहृः ॥

चिरलदग्रहणीदोषः सन्ध्याचोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमन्त्रकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्कामोऽभ्रमः ॥

आनहोदरता च्छर्दिः कर्णचुद्दोऽन्तकूचनम् ।
सामान्यं लक्षणं काश्यं धूमकस्तमको ज्वरः ॥

मूर्च्छा शिरोरुविष्टम्भः श्वेद्युः करपादयोः ।
तन्नामिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः खनः ॥

पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विस्त्रचिका ।
रसेषु गृहिः सर्वेषु क्षुत्तृणा परिकर्षिका ॥

जीर्णं जीर्यति चाभानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ।
वातहृद्भोगगुल्मार्श्वीहपाखुलशङ्कितः ॥

चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्नामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः स्वेदहर्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ॥

पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः स्वेजति द्रवम् ।
पूत्यन्तोद्गारहृत्कण्ठदाहार्चिष्टहर्दितः ॥

श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं कृद्धिरोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृत्तासपीनसाः ॥

हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उज्ज्वरो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहृषणम् ॥

भिन्नामश्लग्नसंस्वेद्यगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वज्ञे सर्वसङ्करः ॥

विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमादास्तथोऽग्रयः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्याकारणम् ॥

वातस्याध्वंसरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शोसि ग्रहणीलघौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥”

इति वामटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—

“ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामच्च विपाचयेत् ॥

अन्नकाले यवावादिपक्षकोलादिभिर्भुतम् ।
वितरेत् पटकघ्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

ग्रहणी

दद्यात् सातिविधां पेयामामे साम्नां सनागराम् ।
 पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
 पथं मधुरपाकित्वा च पित्तप्रदूषणम् ॥
 कंवायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
 वाते स्वाद्वान्मन्त्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥”
 “चीणचामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तित्तेर्मधुरकैर्युतम् ॥
 स्नेहोऽम्बलवर्णैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
 स्नेहमेव परं विद्यादुदुब्बलानलदीपनम् ॥
 नालं स्नेहसमिद्धस्य शुभायानं सुगुञ्जपि ।
 योऽल्पाग्नित्वात् कफे चीणे वर्चः प्रकमपि ज्ञयम् ॥
 मुषेद्वयद्वौषधयुतं स पित्तेदल्पशो घृतम् ।
 तेन खमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्तुचको हि सः ।
 पुरीषं यश्च कच्छेण कठिनत्वाद्भिमुच्चति ॥
 स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
 रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
 चारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।
 उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥
 दोषातिवृद्धा मन्देऽग्नौ संयुद्धोऽन्नविधिचरेत् ।
 याधिसुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
 अधोपवासचामले यवावा पाययेद्घृतम् ।
 अन्नावपीडितं वल्यं दीपनं वृंहणञ्च तत् ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् चामचीणकृशान्नरान् ।
 प्रसहानां रसैः सास्त्रेभोजयेत् पिप्रिताग्निनाम् ॥
 लघूष्णकटुशोधिवाहीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
 मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकायहिताग्निनैः ।
 संश्लक्ष्णप्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥
 दीप्तो यथेव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 सस्नेहैर्जायते तद्वाहारेः कोष्ठकोऽनलः ॥
 न भोजनेन कायाग्निर्दोष्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
 वदा चीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥”
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥
 अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
 “दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ।
 अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निनः ॥
 भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
 तस्मात् कार्यः परीहारस्वतीसारे विरक्तिवत् ॥
 यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ।
 षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ॥
 प्रक्रामाश्रयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ।
 ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
 तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्युद्व्यति ।
 तस्योत्पत्तौ विदाहान्ने सदनालस्यलट्कृमाः ॥
 बलव्ययीरुचिः कासः कर्णचूर्णान्मूत्रजनम् ।
 अथ जाते भवेज्जन्तुः शूलपादकरः क्षणः ॥
 प्रव्यस्यन्त्यलट्कृदिज्वरारोचकदाहवान् ।
 उद्भिरेच्छुक्तितक्ताग्नीह्वं धूममग्निकम् ॥

ग्रहभी

प्रसेकमुखवैरस्य तमकारुचिपीडितः ।
 वाताच्छूलधिकैः पायुहृत्पाश्वोर्दरमस्तकैः ॥
 पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः ।
 दोषवर्णनखैस्तद्विष्णुचनयनाननैः ॥
 हृत्पाण्डुरगुल्माशः शीघ्राशङ्की च मानवः ।
 यथा दोषोच्छ्वयन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
 पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम् ।
 ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणचयम् ॥
 पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहसूत्रसुखामुभिः ।
 तन्नेण वाय तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
 क्षमिगुल्मोदराशोभीः क्रियाश्चावावचारयेत् ।
 चूर्णं हिङ्गुदिकञ्चात्र घृतं वा शीघ्रनाशनम् ॥
 कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीखरसेन वा ।
 चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
 सर्वथा दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
 ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्नेहचिकित्सितैः ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
 ग्रहणीरुक्, [ज] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक् ।) ग्रहणी-
 रोगः । तत्पर्यायः । प्रवाहिका २ । इत्य-
 मरः । २।६।५५ ॥ ग्रहणी ३ । इति तट्टीका ॥
 ग्रहणीहरं, स्त्री, (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच् ।)
 लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणी-
 हारके त्रि ।)
 ग्रहद्वमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्वमः वृत्तविशेषः ।) शाक-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति । नी + खल् । ततो
 ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सूत्र्यञ्च ॥
 ग्रहनाशः, पुं, (ग्रह्णाति रुण्णि मलमिति शेषः ।
 कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाश-
 यति । नश् + णिच् + अण् ।) वृत्तविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ क्वातियान इति भाषा ॥
 ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति ।
 नश् + णिच् + लुगः ।) ग्रहनाशवृत्तः । इति
 शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥
 ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमि-
 रिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्य-
 मिति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,
 महाभारते । १२।१६।२५ । [रिव ॥”)
 “तस्य विस्तीर्यते रात्र्यं ज्योत्स्ना ग्रहपते-
 अर्कवृत्तः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (शिवः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
 “चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥”
 ग्रहस्वामी । यथा, महाभारते । १३।५।११७ ।
 “मम सचमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्विह ।
 त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संश्रयः ॥”)
 ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्वान् पुण्याति
 स्ततेजसेत्यर्थः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ग्रहभीतिजित्, [द] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति ।
 जि + क्तिप् ।) चौडानामगन्धद्रवम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहया

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहालुहिष्य वा यो यागः ।)
 ग्रहाणां यज्ञः । तस्य शान्तिकत्वे मलमासादा-
 वपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकत्वे तु शुद्धकाले । तस्य
 प्रयोगो यथा । यजमानः कृतस्नानादिः गोमयो-
 पलिम्बे देशे कुशासने उपविष्ट उदङ्मुखो
 ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मन्त्रमुच्चार्य
 श्वेतसर्पेण विघ्नकरानुत्सार्य सगणा-
 धिपमोऽश्वमातृकापूजावसोर्द्वाराद्विष्वाह्वानि
 कृत्वा स्वयं करणसामर्थ्यं ब्राह्मणान् वृणुयात् ।
 ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे वितस्त्रिद्वयवितृतायां
 वितस्त्र्युच्छ्रितायां उदक्प्रवायां वेदां रक्त-
 चन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्यं आग्नेयां श्वेत-
 मर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्तरस्यां
 पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं
 शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैऋत्यां
 श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूमवर्णान्
 खड्गाकारान् केतून् विलिख्य खगुलौक्तविधिना-
 ऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्म कृत्वा
 ग्रहशब्दे लिखिततत्तद्ग्रहानेन मण्डले ग्रहाना-
 वाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत् ।
 गन्धे विशेषः सूर्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेत-
 चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे
 समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दन-
 कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय
 कस्तूरीं राहवे पद्माकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्माकाष्ठं
 दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सोमाय
 सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रित-
 देवदारु वृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायगुरुं शनै-
 चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो
 मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात् । ततोऽग्निदेवता-
 प्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो बलिं दद्यात् ।
 सूर्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय
 प्रक्षयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं गुरवे
 दध्मोदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यवतिल-
 तण्डुलात्मकं लघरं राहवे कृगमांसं केतुभ्यः
 अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवतिल-
 तण्डुलरूपं चित्रौदनम् । ततश्चरुं श्रपयेत् ।
 ततः कुशखिकां समाप्य रथादीनां चरुहोमं
 कुर्यात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टविंशति-
 मष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्रि-
 ताभिः सूर्यादीनां तत्तत्समिद्धिर्होमं कुर्यात् ।
 समिधस्तु ।
 “अर्कः पलाशः खदिरस्वपासार्गोऽथ पिप्पलः ।
 उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥”
 तत उदीच्यं कर्म समाप्य दक्षिणां दद्यात् ।
 दक्षिणास्तु ।
 “धेनुः ब्राह्मस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
 कृत्वागौरायसश्वाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥”
 (अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महाजनिर्वाणतन्त्रे ।
 “ग्रहान्तौ पुष्टौ महेशानि । तथा क्रूरेऽपि कर्मणि
 ग्रहयागं प्रकुर्वन्तो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ॥”

ग्रहया

दीपिकायाश्च । यथा,—

“शुभग्रहाकर्कवारेषु मृदुचिप्रभुवेषु च ।
शुभराशिर्विलम्बेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
मृदुगणः चिन्तासुराधात्मगिरोरवयः । चिप्र-
गणो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः
रोहिण्युत्तराचयम् ॥
“गोचरे वा विलम्बे वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेतान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥”
इति ग्रहयोगतत्त्वम् ॥

(मातृसूक्तम् । यथा,—

“श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृद्धाद्युः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरेत् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् । विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्यान्नक्षत्रहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ॥
अयुतेनाहुतीनाश्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥”
ग्रहवेदिनियमः । यथा,—
“गर्तस्थोत्तरपूर्वैश्च वितस्तिद्वयवितृताम् ।
वप्रद्वयावृतां वदिं वितस्तुष्टयसम्मिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रासुदसुखाम् ।
अभिप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्दशधिका ।
सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसतार्कजाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितवहाः ॥”
मण्डले स्थानम् । यथा,—

“मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तराण गुरुं विद्याद् बुधं पूज्यात्तराण न तु ॥
पूर्वैश्च भागवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छकृतखुले ॥”
अधिदेवताः । यथा,—

“भास्करस्यैश्वरं विद्यात् उमाश्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ब्रह्माणश्च गुरोर्विद्याच्छक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनेश्वरस्य तु यमं राहोः कालान्तयेव च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तश्च सर्वेषामधिदेवताः ॥”

प्रत्यधिदेवताः । यथा,—

“अमिरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र रेन्नी च देवताः ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥”
पञ्च लोकपालाः । यथा,—

“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेदद्याद्वृत्तिभिस्तथैवाश्विकुमारका ॥”
ग्रहवर्णः । यथा,—

“संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराह्ण तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥”

ग्रामः

“ग्रहवर्णानि देवानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽथ सुरभिरुपरिष्ठादवितानकम् ॥
श्रीभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥”
अन्यद्विवरणान्तु ग्रहयागतत्वे दर्शनीयम् ॥)
ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
सूर्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ वृह-
स्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीव-
देतन्नक्षत्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां
परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः
रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहाशी, [न] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्मदोषं अन्नाति
दूरीकरोतीति । अण् + शिनिः । स्कन्दग्रह-
दोषमन्नातीत्येके ।) ग्रहनाशवृत्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ग्रहाङ्गयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाङ्गयः आङ्गा
संज्ञा यस्य । ग्रहान् आङ्गयति आकारयति
तज्जनितदोषनाशयेति भावः । आ + ङे + शः ।
इत्येके ।) भूताङ्गशुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहीता, [ङ] चि, (ग्रह्णातीति । ग्रह + ङच् ।)
ग्रहणकर्ता । तत्पर्यायः । ग्रहयातुः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोप-
निषदि ।

“अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।”

तथा च मनुः । ८ । १६६ ।

“ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥”

ग्रामः, पुं, (ग्रम् + “ग्रसेरात् ।” उणां । १ । १४२ ।

इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादि-

वर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजन-

वसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । संवसथः २ ।

इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ हृडादिभूत्यवसतिः ।

इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“तथा शूद्रजनप्राया सुसम्पृक्तधीबला ।

क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥”

(तथा च मनुः । १० । ५४ ।

“अन्नमेघां पराधीनं देयं स्याद्विभ्रमाजने ।

राज्ञो न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥”)

शब्दादिपूर्वकश्चेत् सम्पृक्तार्थः । इति विश्वः ॥

यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः ।

इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।

“बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।

“गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरिः ॥”)

स्वरभेदः । यथा,—

“षड्जमध्यमगान्धारास्तयो ग्रामा मता इह ।

षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।

सुरलोके च गान्धारी ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥”

ग्रामणीः

इदानीं षड्जग्रामस्य सूच्यते । क्रियन्ते ।
सूच्यते । प्रस्तार इत्यर्थः । ष ऋ ग म प ध
निश्च । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नी ष ऋ च
गः । इति मध्यमस्य । ऋ-गौ म-पौ ध-नी घोऽन्ते ।
इति गान्धारीस्य सूच्यते । ष ऋ ग म प ध
निश्च । नि-घौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि ष ऋ
ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-घौ ऋ-गौ च मः ।
म-पौ ध-नी च ष ऋ ग । ग म प ध नि षश्च
ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते । सूच्यते ।
सप्त षड्जाः ॥

“आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि समे मता ।

मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्रामसूच्यते ॥

आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारीग्रामसूच्यते ॥”

तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।

“षड्जान्निषधान्तं नेधान्तं धातु पान्तमिष्यते ।

पान्तान्तं मध्यमाज्ञान्तं गाढमभान्तमिष्यते ॥

ऋषभात् पान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य सूच्यते ।

मध्यमग्रामजास्तेव सूच्यते । परिकीर्तिताः ॥

मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।

तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥

षड्जग्रामसूच्यतायाः सप्त कोष्ठानि ।

ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्तास्तयो ग्रामा मनोहराः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव
तमः प्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

ग्रामजनिष्यावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा
जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्यावीति
कर्मधारयः ।) नखनिष्यावी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नौयते चतस्र-

दानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीव-

समूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी +

किप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-

भारते । १३ । १४६ । ३७ ।

“अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥”

यच्च । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।

“स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैर्कृष्णिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरक्षरोभिश्च ग्रामणीसर्पैराक्षरैः ॥”

“देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्ते । ग्रामणी-

व्यक्तः ।” इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः ।

३ । ३ । ४६ ॥

ग्रामणीः, चि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान्

नयति दोषगुणविचारदिभिः परिचालयति

प्रेरयति वा किप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति

मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।

१०७ । ५ ।

“दक्षिणावान् प्रथमो हूतः ॥

दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥”

तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।

“दानामोदविनोदलुब्धमधुप्रीतसारणाविर्भवत् ।
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥”

ग्रामस्थः

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति क्षपय-
तीति । ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं
प्रापयतीति वा ।) भोगिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामणीः, स्त्री, (ग्रामेण जनसम्बन्धेनेत्यर्थः नीयते
गृह्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्मेण केवलं मैथुना-
दिना नयति कालं यापयतीति । नी + कृप् ।)
वेश्या । ग्रामेया । नीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामतजः, पुं, (ग्रामस्थः ग्रामपरतजो वा तज्जा ।
“ग्रामकौटाभ्यां च तज्जः ।” ५।४।६५ ।
इति टच् ।) ग्रामाधीनः काष्ठतट । ग्रामा-
यतस्तज्जा । इत्यमरः । २।१०।६ ॥ गेये
कुतार इति भाषा ॥
ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः । “ग्रामजनवस्तु-
स्थलम् ।” ४।२।४३ । इति तल् ।) ग्राम-
समूहः । इत्यमरः । ३।२।४३ ॥ (ग्रामस्थ
भावः । “तस्य भावस्त्वतलौ ।” ५।१।११६ । इति
तल् ।) ग्रामत्वञ्च ॥
ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थ वा भृतः भरणीयः
ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः ।) ग्रामप्रेष्यः । स तु
ब्राह्मणश्चैव पञ्चमोऽब्राह्मणः । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
(यथाह शातातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्थ नगरस्थ च ॥
अनादित्यान् यः पूर्वां सादित्याच्चैव पश्चिमाम् ।
गोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”)
ग्राममजुरिका, स्त्री, (ग्रामस्थ मत्स्यग्रामेषु वा
मद्गुरिकेव । चतुर्दशगुर इवेत्यर्थः ।) ऋङ्गी-
मत्स्यः । ग्रामयुद्धम् । इति मेदिनी । के । २३४ ॥
ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्थ मुखमिव यो स्थितः । यद्वा,
ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन
यस्य । ग्रामस्थजनसाध्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।)
हङ् । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामगृहः, पुं, (ग्रामस्थ गृह इव । यद्वा, ग्रामे-
स्थितो गृहः पशुः ।) कुकुरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्थ याजको यः गकर्त्ता ।)
ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः । स तु चतुर्थो-
ऽब्राह्मणः । यथाह शातातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्थ नगरस्थ च ॥
अनादित्यान् यः पूर्वां सादित्याच्चैव पश्चिमाम् ।
गोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”
(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्कलं भवति ।
यथोक्तं महाभारते । ३।१६६ । ७ ।
“यथैतन् प्रतिते दानं ब्राह्मणे तत्करे तथा ।
गुरौ चावृत्तिके प्रापे कृतं ग्रामयाजके ॥”)
ग्रामस्थः, त्रि, ग्रामवासी । ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे
उपत्ययः ॥

ग्राम्यः

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरा-
लयस्थसमूहान् वा हासयतीति । हस् + शिच्
+ खल् ।) भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामाधानं, स्त्री, (आधीयते उपजीविका यत्र तत् ।
आ + धा + लुट् । ततो ग्रामस्थ गृहयुसमूहस्य-
आधानं पोषणकम् ।) गृहया । इति हलायुधः ॥
ग्रामान्तं, स्त्री, (ग्रामस्थ अन्तं समीपम् ।) ग्राम-
समीपम् । तत्पर्यायः । उपश्रव्यम् २ । इत्य-
मरः । २।३।२० ॥ ग्रामान्तिकन् ३ । इति
वोपालितः ॥
ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति
अस्याः । अत इनिः स्त्रियां ङीप् ।) नीली-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥
ग्रामी, [न्] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनाख्यस्य ।
अत इनिः ।) ग्रामविशिष्टः । गौड इति भाषा ॥
यथा, ब्राह्मणकुलाचार्यकारिकायाम् ।
“रामो गङ्गगङ्गग्रामी निपः केशरकोणितः ।
केशरकोणीति ख्यातो ग्रामी ग्रामवताम्बरः ॥”
(ग्रामो ग्राम्यधर्मा मैथुनं अख्यस्येति । ग्राम्य-
धर्मविशिष्टः । यथा, भागवते । ४।२६।१४ ।
“आसुरी मेढ्रमर्वागर्वावायो ग्रामिणं रतिः ।
उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्द्विर्गद उच्यते ॥”)
ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामाद-
खजौ ।” ४।२।६४ । इति खज् ।) ग्राम्य-
शूकरः । इति राजनिर्घण्टः । कुकुरः । काकः ।
ग्रामोत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । शो । ४६ ॥
(यथा, भाषापरिच्छेदे । ७६ ।
“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्वतो गवयादिकम् ।
साङ्ख्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥”)
ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण + स्त्रियां टाप् ।)
नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
“नीली तु नीलनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्षौतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पालङ्का-
शकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रामेयकः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “कक्षादिभ्यो-
ऽकञ् ।” ४।२।६५ । इति ङकञ् ।) ग्राम्यः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६५ ॥
ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवः । ग्राम + ङक् ।) ग्राम्य-
नारी । इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥
ग्रामेशः, त्रि, (ग्रामस्थ ईशः ।) ग्रामेश्वरः ।
ग्रामाधिपतिः । यथा, श्रान्तिशतके । ११ ।
“यं कश्चित् पुरुषाधर्मं कतिप्रयग्रामेशमल्पार्थदं ।
सेवायै गृहयामहे नरमहो मृगा वराका वयम् ॥”
ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामात्
यखजौ ।” ४।२।६४ । इति यः ।) ग्रामोत्-
पन्नः । तत्पर्यायः । ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६५ ॥ (यथा, मनुः ।
११।१६६ ।
“सङ्गालखरैर्देहो ग्राम्यैः क्रत्याङ्गिरैव च ॥”

ग्राम्यरा

तथा, माघे । १२।३८ ।
“ग्राम्यानपश्यत् कपिशं पिपासतः ॥”
मृगः । प्राकृतः । यथा, तत्रैव । १४।६४ ।
“ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा ॥”)
भङ्गादिवचनम् । “हालिकशाकटिकप्रधानत्वात्
ग्रामे भवं ग्राम्यम् ।” इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
अञ्जीलम् २ । इत्यमरः । १।६।१६ ॥ (काश्यप
दोषविशेषः । स च शब्दगतः अर्धगतश्च । तत्र
शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे । ७।३ ।
“दुःश्रवन्निविधाञ्जीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥”
अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव । “कटिस्ते हरते
मनः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ॥” अर्धगतो
यथा, तत्रैव । ७।५ ।
“अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यवाहताञ्जीलकष्टताः ॥”
उदाहरणं यथा तत्रैव । “स्वपिहितं समीपे मे
स्वपिमेवाधुना प्रिय ॥ अत्रार्थो ग्राम्यः ॥”)
ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः ।)
ग्राम्यौलः । वनञ्जोल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
स्थलकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥ स तु दोषलः ।
इति राजवल्लभः ॥
ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी ।)
कुम्भाण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्राम्यकुङ्कुमं, स्त्री, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम् ।)
कुसुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्राम्यधर्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादर्धर्मः ।) मैथु-
नम् । इत्यमरः । २।७।५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।४८।४ ।
“प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥”)
ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः ।) ग्राम-
जातजन्तुः । (यथा, भागवते । ६।१५।१६ ।
“तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मृदुधियः प्रभू ।
अन्व तमसि ममस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥”)
स तु सप्तविधो यथा । गौः १ अजः २ भेषः ३
मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्हभः ७ ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथाह पैठीनसिः ।
“ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोऽश्वोऽश्व-
तरो गर्हभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः । महिष-
वान् ऋक्षसरीसृपसृपुष्यगृगाश्चेति सप्ता-
रण्याः ॥” सुश्रुतमते उद्वाद्योऽपिग्राम्याः ।
यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“अश्वश्चतुरगोऽश्वोऽश्वस्तोरभमेदः पुच्छकपश-
तयो ग्राम्याः ॥”)
ग्राम्यमजुरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मजुरिका)
ऋङ्गीमत्स्यः । इति हारावली ॥
ग्राम्यगृहः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो गृहो हरिणइव ।
गृहः पशुर्वा इत्येके ।) कुकुरः । इति जटाधरः ॥
ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः ।) मिथुनम् ।
कन्या । तुला । वृश्चिकः । धनुः । कुम्भः । रावा
मेघः वृश्चः । इति ज्योतिषम् ॥

ग्राम्यवल्गुभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्गुभा प्रिया । पत्नीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) पालङ्काशकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्राम्यं अश्लीलं वल्गुभं प्रियं यस्याः इति विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलङ्कार्यः ॥)

ग्राम्यशूकरः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः ।) ग्रामोत्पन्नवराहः । तत्पर्यायः । विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामकोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः ६ दारकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराहमांसानुरक्तम् । मेदोबलवीर्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + "ग्रामात् यखञौ" ४।२।६४ । इति यः । स्त्रियां टाप् ।) नीली । निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)

ग्राम्याश्चः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोश्चः ।) गर्हभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रावा, [न] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस् + अन्येभ्योऽपीति डः । आवनति शब्दायते इति । आ + वन शब्दे + विच् । ततो ग्रावासौ ग्रावा चेति ।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४।५।१८ । "सर्वे एवर्त्विजो ङ्ङा सदस्याः सदिवौकसः । तैरर्ह्यमानाः सुष्ठुशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥") पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा, — "पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीग्रावरुद्धं तदहम् ॥" इत्युद्धटः ॥)

मेघः । इति विश्वः ॥ ङङे चि । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रामः, पुं, (ग्रस्यते अदति इति । ग्रस् + कर्मणि घञ् ।) सुखपूरणानादि । यथा, —

"कुक्कुटाक्षप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् । एतं ग्रामं विजानीयात् शुद्धार्थं कायशोधनम् ॥" इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥

(तथा च मनुः । ११ । २१३ ।

"एकैकं ग्राममश्रीयात् त्र्यह्णाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥" तत्पर्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २।६।५४ ॥ गुह्यरकः ३ पिण्डः ४ गखोलः ५ कवकः ६ गुरुः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥ (दशौषधकालान्तर्गतकालविशेषः । "तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सासुहं सुहृमुहं ग्रामं ग्रासान्तरचेति दशौषधकालाः ॥" इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्राहः, पुं, (ग्रहते इति । ग्रह च उपादाने + भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (ग्रह्णातीति । ग्रह + "विभाषा ग्रहः" ३।१।१४३ । इति अवस्थापितविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१ । ५ । "भीष्मे विजितेरेव्ये चोरेर्जलचरेस्तथा । उन्नेर्निगमनाद्यर्थं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥")

शिशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आग्रहः । यथा, गीतायाम् । १७ । १६ ।

"सूद्रग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥" "सूद्रग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ।" इति श्रीधरस्वामी ॥)

ग्राहकः, पुं, (ग्रह्णातीति । ग्रह + खल् ।) सितावरणकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंसपत्नी । बालग्राही । ग्राहीतरि चि । इति शब्दरत्नावली ॥ (ग्रह + णिच् + खल् । आपकः । यथा, महाभारते । ३ । २१० । १३ ।

"यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥") ग्राहिणी, स्त्री, (ग्रह्णाति अशेषगुणानिति । ग्रह उपादाने + "नन्दिग्रहोति" ३।१।१३४ । इति णिनिः ङीप् ।) चन्द्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमूलाट्टकः । इति रत्नमाला ॥ चिरइ इति भाषा ॥

ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्राही, [न] पुं, (ग्रह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न] चि, (ग्रह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

"काचनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥" ग्रहणकर्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४६ ।

"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः । शफरग्राहिभिर्गृह्यैः प्राप्य देवादग्रह्यत ॥"

प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ६३ ।

"मास भूग्राहिणी भीरुः । गन्तुमुत्साहिनी भवा ॥" "हे भीरुः । मास भूग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ॥" इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (ग्रीर्यतेऽनया । गृ निगरणे + "शेवा-यङ्गजिह्वाग्रीवापुमीवाः" १ उणां । १ । १५४ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गलघाटादिसमुदिता । इति भरतः ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ मे अङ्के । [दृष्टिः ॥) "ग्रीवाभङ्गाभिरामं सुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त-सा तु गर्भं मासमात्रेण भवति । इति सुख-बोधः ॥ तत्पर्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरो-धरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरो । इति मेदिनी । वे । ६ ॥

ग्रीवी, [न] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा + इनिः । दीर्घग्रीवावत्तया एव अस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवायुक्ते चि ॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रस् अदने + "ग्रीष्मः" १ उणां । १ । १४६ । इति मक् ग्रीभावश्च धातोः घुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतु-विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।

"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्द्वर्षाखभावकाशिकः ॥")

स तु ज्यैष्ठाषाढौ । तत्पर्यायः । उष्णकः २ निदावः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १४ । १६ ॥ चर्मः ८ तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११ । "ग्रीष्मकृत्स्ननभिस्यन्दि जलमित्येष निश्चयः ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥

("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् । दिशि ग्रीष्मे नृगतण्याः खिन्नाः स्युर्नृगवाजिनः ॥ नैर्ऋतो मारुतो रुचः शीर्ष्णपर्णा महीरुहाः । दग्धं तृणाकुलारण्यं दावाभिश्च दिशो दृश ॥

एवं लक्षणके ग्रीष्मे पितृरक्तसुदीर्यते । तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्यात् संशमनं भिषक् ॥ जलक्रीडा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।

श्यामारामारतं शस्तं कुङ्गकिङ्गल्कशीतलम् ॥

नीलनालदलोपेतः श्रमघ्नो व्यजनानिलः ।

केतक्या मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥

लेपनं शीतलं सन्धक् धारागाराश्रयः पुनः ।

एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"

इति ग्रीष्मोपचारः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेध्याये ॥

"तीक्ष्णं शरतितीक्ष्णं शरीर्ग्रीष्मे संचिपतीव यत् ।

प्रत्यहं स्वीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ॥

अतोऽस्मिन् पटुकद्वन्द्वयायामार्ककरांस्थजेत् ।

भजेन्मधुरमेवात्रं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥

सुशीतलोयसिक्ताङ्गो लिङ्घ्यात् शस्तून् सशर्कराद् ॥

मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥

अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।

कुन्देन्दुधवलं शालिमन्त्रीवाज्जालैः पलैः ॥

पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाखवौ ।

पानकं पञ्चसारं वा नवन्दुभाजनस्थितम् ॥

मोचचोचदलेयुक्तं सान्धं नृगयशुक्तिभिः ।

पटलावासितचाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥

शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रज्यां भक्षयन् पिबेत् ससितं माहिषं क्षीरं चन्दनचक्षुशीतलम् ॥

अभङ्गपमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ।

वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥

सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।

कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभिः ॥

कदलीदलकङ्कार-नृगालकमलोत्पलैः ।

कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥

मध्यदिनेऽर्कतापार्तेः स्याद्वाङ्गाराग्रहेऽथवा ।

पुस्तकौस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥

निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ।

आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥

निवृत्तकामतन्त्रस्य भुसृक्ष्यतनुवाससः ।

जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः प्रङ्गिनीपुटाः ॥

उत्तेपाश्च नृदूतक्षेपा जलवर्धिहिमानिलाः ।

कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहारिचन्दनाः ॥

मनीहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।

नृगालवल्लभाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥

जङ्गमा इव प्रङ्गिन्यो हरन्ति दयिताः क्रमम् ॥"

इति वाभटे सप्तस्थाने तृतीयेध्याये ॥

“ग्रीष्मे पुनर्भूशौष्ण्योपहतत्वात् शरीरमसुखोप-
पन्नं भवति । उष्णवातावभातमतिप्रिथिल-
मत्यन्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थ-
सुखसमावसुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते ।
तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोप-
पद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय ।” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेयीयते रविः ।
खादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मय्यं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
ष्टतं पयः स शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुवहूदकम् ।
लवणास्वकटूष्णानि व्यायामश्चान्न वर्जयेत् ॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
भजेच्चन्दनदिग्वाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥
यजनैः प्राणिसंस्पर्शश्चन्दनोदकशीतलैः ।
सेयमानो भजेदास्यां सुक्तामणिविभूषितः ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥”
इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“ग्रीष्मोद्भवो भोगमवानुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः ।
विद्याधनैश्चर्ययशोमनोहो
धन्वी सुवेशः परदारचित्तः ॥”

उष्णः । इति मेदिनी । मे । १० ॥ गर्मि इति
तात् इति च भाषा ॥ तद्वति चि ॥

ग्रीष्मजा, स्त्री, (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्म-
काले वा जायते या इति । जन् + डः । तत-
द्याप् च ।) लवणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोणा
इति भाषा ॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, चि ॥)

ग्रीष्मपुष्पी, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः ।
जातौ संज्ञायां वा डीप् ।) करुणीपुष्पवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे
इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या । भू + अच् ।
टाप् ।) नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

(“कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

ग्रीष्मसुन्दरः, पुं, (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायते
शोभते इति । कै + कः । ग्रीष्मसुन्दर + स्वार्थे
कन् वा ।) श्लाकविशेषः । गिमा इति भाषा ॥
तस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । लघुत्वम् । कफपित्त-
दोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

ग्रीष्महारं, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ह्रासः प्रकाशः
उत्पत्तिजन्यशोभेत्यर्थः यस्य ।) इन्द्रतूलकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धीर स्तुता । इति भाषा ॥

ग्रीष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारण-
त्वेनाख्यस्याः । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५।२।२७।
इत्यच् ततो डीप् ।) नवमल्लिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ग्रीष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति । उद् + भू + अच् ।
ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्लुच, इर् उ चौर्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्ता वेट् ।) रेफ-
युक्तः । पञ्चमसखरी । इर्, अग्लुचत् अग्लो-
चीत् । उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

ग्लैवं, स्त्री, (ग्रीवायां भवम् । “ग्रीवाभ्योऽण् च ।”
४।३।५७। इति अण् ।) ग्रीवाभूषणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ४।४८ ॥
“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नाससत् करिणां ग्लैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥”)

ग्लैवेयं, स्त्री, (ग्रीवायां भवम् । “चात् ङ् ।”
“ग्रीवाभ्योऽण् च ।” ४।३।५७। इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या चकारात् ङ् ।) कण्ठ-
भूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ७।३५।३४ ।

“पुनर्दिपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यकुण्डलान् ।
तूखवर्मागयथो कक्षान् ग्लैवेयागयथ कम्बलान् ॥”)
ग्लैवेयकं, स्त्री, (ग्रीवायां भवमिति । “कुल
कुक्षिग्रीवाभ्यः स्वास्यलङ्कारेषु ।” ४।२।६६।
इति ङ्कज् ।) कण्ठभूषा । इत्यमरः । २।६।१०४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८२।२५।

“नूपुरौ विमलौ तद्भृद् ग्लैवेयकमनुत्तमम् ॥”)
ग्लैष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मे भवेति । “सन्निवेलाद्युतु-
नचत्रेभ्योऽण् ।” ४।३।१६। इति अण् ततो डीप् ।
“पक्षे ऋत्वण् डीप् ।” इति अण्विधेः ।) नव-
मल्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि
चि नान्तश्च ॥

ग्लस, उ ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्ता वेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । उ, ग्लसित्वा ग्लस्वा । ड, ग्लसते ।
इति दुर्गादासः ॥

ग्लस्तः, चि, (ग्लस् + कर्मणि क्तः ।) भक्षितः ।
इत्यमरः । ३।२।११२ ॥

ग्लह, ऊ कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-पक्षे भां-परं-सकं-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीय-
युक्तः । ऊ, अग्लहीत् अग्लुचीत् । कि, ग्लाह-
यति ग्लहति । एषः केशिन्न मन्यते इति
दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । २।६७।१६।

“इमां चैत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्य-
दीशोऽभविष्यदपरानितात्मा ॥”)
ग्लहः, पुं, (ग्लह + “अक्षेय ग्लहः ।” ३।३।७० ।
अक्षश्चन्द्रेण देवं लक्ष्यते तत्र यत् प्रणुरूपेण
ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । इति वार्त्ति-
कोक्त्या च निपातनात् तथालम् ।) अक्ष-
क्रीडासु प्रणः । इत्यमरः । २।१०।४५ ॥
आड इति वाजि इति च भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । २।६७।६।

“पाश्चालस्य द्रुपदस्यात्मजांमिमां
सभामध्ये यो यदेवीद् ग्लहेषु ॥”

ग्लै, क्लमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
अनिट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लमो हर्ष-
क्षयः । ग्लायति लोकः श्लोकात् । अनुपसर्गस्य
चौ ज्वल क्लल क्लल इत्यादिना वा इक्षः ।
ग्लपयति ग्लापयति । सोपसर्गस्य तु प्रग्लाप-
यति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । २।२६८।

“श्रुत्वा स्रुष्ट्वा च दृष्ट्वा च सुक्ता प्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)
ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्लृप्पपक्षे
इति भावः । ग्लै + “ग्लानुदिभ्यां डौः ।” उणां ।

ग्लायता, [ऋ] चि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भव-
तीति । ग्लै + ङच् ।) ग्लानियुक्तः । इति आकर-
णम् ।

ग्लानः, चि, (ग्लै + कर्मणि क्तः ।) रोगात् क्षीण-
देहः । तत्प्रथ्यायः । ग्लानुः २ । इत्यमरः ।
२।६।५८ ॥ रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अनेनास्मिन् वा । ग्लै +
“बहिश्चिश्चुद्ग्लान्नाह्वरिभ्यो नित् ।” उणां ।
४।५१ । इति निः ।) बलहीनता । इति हेम-
चन्द्रः । २।२३३ ॥ (यथा, गीतायाम् । ४।७।

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !”)
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाग-
वते । ५।२४।१३ । “देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेद-
क्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥”)

ग्लानुः, चि, (ग्लायतीति । ग्लै + “ग्लानिस्थश्च
ग्लानुः ।” ३।२।१३६। इति सुः ।) ग्लानः ॥
इत्यमरः । २।६।५८ ॥ (यथा, भट्टिः । ७।४।
“वसन् माल्यवति ग्लानु रामो जिह्वारुष्टुवत् ॥”)

ग्लुच, इर् उ चौर्ये गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-सेट् ।) उदित्वात् क्ता वेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । पञ्चमसखरी । इर्, अग्लु-
चत् अग्लोचीत् । उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्ता । इति
दुर्गादासः ॥

ग्लुच, उ इर् गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-सेट् ।) उदित्वात् क्ता वेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तादिः । पञ्चमसखरी । उ, ग्लुचित्वा
ग्लुक्ता । इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत् । इति
दुर्गादासः ॥

ग्लेप, ऋ ड दैव्ये । गतौ । चाले । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । ड, ग्लेपते निर्धनः सदा । ऋ,
अजिग्लेपत् । इति दुर्गादासः ॥

ग्लेयः, चि, (ग्लानिर्मर्हतीति । ग्लै + यः ।) ग्लानि-
योग्यः । इति आकरणम् ॥

ग्लैव, ऋ ड सेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ऋ,
अजिग्लैवत् । ड, ग्लैवते । इति दुर्गादासः ॥

ग्लेष, ऋ ड अन्वेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ऋ,
अजिग्लेषत् । ड, ग्लेषते जिग्लेषे । अन्वेधोऽनु-
सन्धानम् । ग्लेषते यः सतां मार्गमिति हला-
युधः । इति दुर्गादासः ॥

ग्लै, क्लमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
अनिट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लमो हर्ष-
क्षयः । ग्लायति लोकः श्लोकात् । अनुपसर्गस्य
चौ ज्वल क्लल क्लल इत्यादिना वा इक्षः ।
ग्लपयति ग्लापयति । सोपसर्गस्य तु प्रग्लाप-
यति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । २।२६८।

“श्रुत्वा स्रुष्ट्वा च दृष्ट्वा च सुक्ता प्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)
ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्लृप्पपक्षे
इति भावः । ग्लै + “ग्लानुदिभ्यां डौः ।” उणां ।

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्लृप्पपक्षे
इति भावः । ग्लै + “ग्लानुदिभ्यां डौः ।” उणां ।

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्लृप्पपक्षे
इति भावः । ग्लै + “ग्लानुदिभ्यां डौः ।” उणां ।

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्लृप्पपक्षे
इति भावः । ग्लै + “ग्लानुदिभ्यां डौः ।” उणां ।

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्लृप्पपक्षे
इति भावः । ग्लै + “ग्लानुदिभ्यां डौः ।” उणां ।

घट

२।६४। इति धौः।) चन्द्रः। (यथा, अथर्व-
वेदसंहितायाम्। ६। ८३। ३।
“ग्लौरितः प्रपतित्यति स गलुन्तो नशियति॥”)
कर्पूरः। इत्यमरः। १। ३। १४॥

घ

घ, घकारः। स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्णः। अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः। इति व्याकरणम्॥ (एतत्तु
सुम्भबोधमतम्। यथा, “अ आ ह क ख ग
घ डाः कण्ठाः।” पाणिनीये तु एष कण्ठो
जिह्वामुलीयश्च। यथा, “अकुहविसर्जनीयानां
कण्ठः॥” इत्युक्ता पुनः शिचायाम्।
“जिह्वामुले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्मृतो
बुधैः॥”)

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

“घकारं चञ्चलापाङ्गि! चतुष्कोणात्मकं सदा।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम्॥

निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
सर्वगं सर्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम्॥”

अस्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या॥ वज्राक्षरैस्तस्य
लेखनप्रकारादिर्यथा,—

“दृष्टिरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य दक्षतः॥
अत ऊर्ध्वं गता रेखा शम्भुनारायणस्तयोः।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि! मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम्।
शुक्लाम्बरपरीधानां युक्तमाल्यविभूषिताम्॥
सदा स्मरसुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम्।
एवं ध्यात्वा घकारं तन्मन्त्रं दक्षधा जपेत्॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
“निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
सर्वगं सर्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम्॥”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु।

“घः खड्गी बुधुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तकः।
वायुः शिवोत्तमः सत्ता किङ्किणी घोरनायकः॥
मरीचिचरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः।
लम्बोदरा ज्वालामूलं नन्देशो हननं ध्वनिः॥
त्रैलोक्यविदा संहर्ता कामाख्यमनघामयः॥”

घः, पुं, (घटयति शब्देन शोभते घटयति घर्ष-
रादिशब्दं वा। घटि द्युतौ घट चेष्टायां च
+ बाहुलकात् ङः।) घण्टा। घर्षरशब्दः। इति
मेदिनी। घे। १॥

घगघ, हसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-
अकं-सेट्।) कण्ठवर्गलृतीयोपधः। घगघति।
इति दुर्गादासः॥

घट, क हिंसे। संघाते। द्युतौ। इति कविकल्प-
द्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-अकं-च-सेट्।) क, घाट-
यति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः।
इति दुर्गादासः॥

घटः

घट, इ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
पक्षे भां-परं-अकं-सेट्।) इ, भावे घण्टाप्ते।
कि, घण्टयति घटति। द्युतिर्दीप्तिः। द्युत्यर्थत्वेन
पाचिकचुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि
पाचिकचुरादित्वार्थम्। तथाच,—

“क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः।
प्रयोगतोऽन्ये मन्त्रा अनेकार्था हि धातवः॥”
इति वोपदेवः॥

प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रद-
र्शितः। किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वा न्येयार्था
मन्त्राः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थः। तेन हिंसास्तयोः पठितस्यापि शंसतेः
कथनार्थत्वे न मे द्विधा शंसति किञ्चिदीक्षित-
मिति रघौ कथयतीत्येवार्थः। एवं दीप्तिपठित-
स्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यन्यगुणं
सुधीरित्यादिः। इति दुर्गादासः॥

घट, घ ड म चैष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
आत्मं-अकं-सेट्।) घ, घटा। ड, घटते
पठितुं शिष्यः। म, घटयति। घटतीति घटो
ज्ञेयो नाघटन् घटतामियादिति तु घटते घटः
पचादित्वाद्। ततो घट इवाचरतीति कौ
साध्यम्। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भट्टिः।
१२। २६।

“घटेत सन्धादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं सुचति चञ्चलापि॥”)

घटः, पुं, (घटते ऋदादिसङ्घातेः जलादिग्रहणाय
इत्यर्थः। घट् + पचाद्यच्।) कलसः। इत्यमरः।
२। ६। ३२॥ (यथा, मनुः। ८। ३१६।

“यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्वरेद्विन्याच यः प्रपाम्।
स दण्डं प्राप्नुयान्माघं तच्च तस्मिन् समाहरेत्॥”)
तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम्॥ समाधि-
भेदः। (घटस्थवारिवत् निञ्चलत्वात्तथात्वम्।)
स तु कुम्भकम्। इभश्चिरः। (आकृतिसादृश्या-
त्तथात्वम्।) कूटकुटः। इति मेदिनी। टे। ७॥
कुम्भराशिः। यथा,— [लभेत्।]

“सिंहे वा यदि गोघटे गतनरः सर्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीपः॥ द्रोणपरिमाणम्। इति
वैद्यकपरिभाषा॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“चतुर्भिराङ्गैर्द्रोणः कलशो नखणोर्मलः।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः॥”
इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये॥
“कंसञ्चतुर्गुणो द्रोणः अर्मणो नखणश्च तत्।
स एव कलशः स्वातो घट उन्मान मेवच॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥
कुम्भपरिमाणम्। यथा,—

“दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः॥
(योगावस्थामेदः। यथा, हटयोगप्रदीपिकायाम्।
४। ६६।

“आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च।
निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्॥”
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव॥ १४७२-७३॥

घटयो

“द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः।
दृष्टासनी भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो मेदात् परमानन्दसूचकः।
अतिशून्ये विमर्दश्च मेरीशब्दस्तथा भवेत्॥”)

घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति।
घट् + णिच् + क्तुल्।) कुलाचार्यः। तस्या-
सुश्रवम्। यथा,—

“वरं चाखालसंस्पर्शं कुर्यात्तु साधकोत्तमः।
तथाप्यसृष्ट्यगणकं सर्वदा तं परित्यजेत्॥

दूषिताः कलिकालेषु भारते विविधाः प्रजाः।
अतएव महेशानि। सर्वे संसर्गदूषिताः॥

घटकं ब्राह्मणं देवि! संस्पर्शं यत्नतस्त्यजेत्॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां धोडशोक्तासे महिष-
मर्दिनीतन्त्रवचनम्॥*॥ योजकः। तत्पर्यायः।

चाचरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य लक्षणं
यथा, कुलदीपिकायाम्।
“धावको भावकश्चैव योजकश्चांशकस्तथा।
दूषकस्तावकश्चैव षड्ते घटकाः स्मृताः॥”
अन्यच्च।

“के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपूर्वी-
सुर्वोतले कुलभृतां परिवर्त्तनं वा।
अत्यन्तसूक्ष्ममपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः॥”
वनस्पतिः। पुष्येण विना यः फलति सः। इति
भूरिप्रयोगः॥ (घटयति योजयति परार्थरहिता-
दिकं साधयतीत्यर्थः। योजके, त्रि। यथाह
भर्तृहरिः। २। ६६।

“ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
वाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थविरोधेन
ये।
ते वै भानुधराक्षसाः परहितं येः स्वार्थतो हन्यते
ये च हन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे॥”)

घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता
दासीव या। घटयति योजयति नायकनायिके
इति घटा योजिका सा दासीव इति वा।)
कुट्टनी। तत्पर्यायः। कुट्टिनी २ इत्या ३ रत-
ताली ४ गणेरुका ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च।) संघाती-
करणम्। सम्बन्धीकरणम्। यथा, “करिणां घटना
घटा।” इत्यमरः। २। ८। १०७॥ योजना।
मेलनम्। यथा, “अघटनघटनापटीयसी
माया।” इति मायालक्षणम्॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम्। ४। ३६५।

“शक्तिः काव्यपरीक्षितास्ति महतां स्मैरं
दविष्टान्यहौ
यन्माहात्म्यप्रणेन यान्ति घटनां कार्याणि
निर्यन्त्रणम्॥”)

घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्-
पत्तिस्थानम् यस्य।) अगस्त्यमुनिः। इति
हलायुधः॥

घटराजः, पुं, (घटेषु राजते इति । यद्वा घटेन
मृदादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः ।)
कुम्भः । इति हारावली ॥

घटा, स्त्री, (घट + भावे घिवाद् इत्तयाप् च ।)
करिणां घटना । हस्तिनां युद्धादावेकत्र संघाती-
करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । १६ । १०६ ।

“तुल्यतुरगवाताः चुम्बस्याब्धेरिवोन्मथः ।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः ॥”)

घटनम् । गोष्ठी । सभा । इति मेदिनी । टे । १३ ॥
समूहः । यथाह श्रीहर्षः ।

“यद्गमारघटाङ्कुट्टिमसवदिन्दूपलतुन्दिलापया ॥”

घटालावुः, स्त्री, (घटाकारा अलावुः ।) कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

घटिकं, स्त्री, (घटेन सादृश्यं विद्यते इत्येति ठन् ।)
नितम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (घटेन तर-
तीति । “नौड्राचष्टन्” ॥ ४ । १ । ७ । इति ठन् ।

घटेन तरणशीले चि । पुंसि तु । घटिं कायति
वाहयति घटीवादेन समर्थं ज्ञापयतीति । कै +

कः पूर्वह्रस्वश्च । घटीवाहकः ॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्यास्यां ग्रन्थिघटः घटना
विद्यते च इति । घट + ठन् ।) पादग्रन्थिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (घटयति निर्दिशति
निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पा-

दनाय । घट + णिच् + खल् + टाप् अत
इत्वच् ।) सङ्घर्षः । इति जटाधरः ॥ यथा,
ज्योतिर्विदामरणे ।

“गुञ्जचराणासुदितं च घट्या
पलं पलानां घटिका किलेका ॥”

यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः । “अत्र घटिका
सङ्घर्षे आद्ययोः कालागुरोधात् ॥”) दण्डः ।

घड़ी इति भाषा । यथा,—

“चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(घट + खल्यार्थे कन् टाप् अत इत्वच् । चुद्र-
घटः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०३ ।

“एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्यः प्रशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥”)

घटी, स्त्री, (घटे इति घटः । घट + अच् । ततः
संज्ञार्थां जातौ वा डीष् । यद्वा, घटः काल-

मानज्ञापकः सङ्घट्टः कुम्भः ज्ञापकतया स्थस्या-
मिदं च ततो गौरादित्वात् डीष् ।) दण्डः । इति

भृशप्रयोगः ॥ घड़ी इति भाषा ॥ (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“गुञ्जचरैः खिन्दुमितैरसुप्तैः
घट्टिः पलं तैर्घटिका खघट्टिः

स्याद् वा घटी घटिरहः खरामैः ॥”

खल्यार्थे डीष् ।) चुद्रघटः । इति सुग्ध-
बोधम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२ । २२ ।

“घट्टीयन्ते चैवान्यो वज्रलोके यथा घटी ॥”)

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति । क + “कर्म-
ण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।) यद्वा, अघटं

घटं करोति यः । कुलालः । इति सुग्धबोधम् ॥

घटीयन्तं, स्त्री, (घट्याः यन्तम् ।) कूपाञ्जलो-
त्तोलनार्थरज्जुसहितघटः । जलतोला कल इति

भाषा । तत्पूर्यायः । उद्घाटनम् २ । इत्यमरः ।

२ । १० । २७ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२ । २० ।

“तामेव तत्र चक्राणि घटीयन्ताणि चान्यतः ॥”

घटी चुद्रघटस्तदधस्ताद्वाङ्कारं यन्तम् । यद्वा

घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्तम् । काल-

परिमाणज्ञापको यन्तविशेषः । घड़ी इति

ख्यातः ॥ सूर्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्ताणि

बहुविधान्युक्तानि । तत्र शुक्रयष्टादिकं दिवा-

कालमानज्ञापकमुक्तवान् । घटीयन्तादिकन्तु

अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्तादिकं

सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य प्रदर्शितम् ।

यथा,—

“अथ घटीयन्तादिभिश्चमत्कारियन्तैर्वा सर्वोप-

जीयं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधन-

सुपसंहरति ॥”

“तोययन्तकपालादौर्मयूरनरवानरैः ।
ससूत्ररेणुगर्भे च सम्यक् कालं प्रसाधयेत् ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“जलयन्तश्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्तं

वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्तैर्बालुका-

यन्तप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्तैर्मयूरनरवानरैः ।

मयूराख्यं स्वयंवहयन्तं निरपेक्षं नरयन्तं शुड-

काख्यं कृष्यायन्तं पूर्वोद्दिष्टं वानरयन्तं स्वयं-

वहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता

रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः

घटिसंख्यका मृद्वटिका मयूरोदरस्था सुखात्

घटिकान्तरेण खत एव निःसरन्तीति लोक-

प्रसिद्धा ताडशैथिल्यैरित्यर्थः । यद्वा सूत्रा-

कारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यै-

ताडशं यन्तं बालुकायन्तं प्रसिद्धम् । तेन सहितै-

र्मयूरादियन्तैर्मयूरादुक्तयन्तैर्बालुकायन्तेण चेति

सिद्धोऽर्थः । चकारस्तोययन्तकपालादौरित्यनेन

समुच्चयार्थकः । कालं दिनगतादिरूपं सम्यक्

सूक्ष्मं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेने-

किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुधिरस्याहं पृथक् तासाम् ॥

रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधारात्स्थितं स्वयं भ्रमति ॥

असु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि सूत्रसाधन-

प्रयोगः । शुल्बं शिल्पनैर्पुण्यम् । तैलजलानि

तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः पृथक्

प्रयोगोऽपि । यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ ।

उत्कीर्यनेमिमथवा परितो मदेन संलग्नम् ।

तदुपरि तालदलनद्यं कृत्वा सुधरे रसं क्षिपेत्

तावत् ॥

यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नान्यतो गति ।

पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमतिस्वयं जलाकृष्टम् ॥

ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्यासुपूर्णस्य ।

एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमग्नं त्वधोमुखं च बहिः ॥

युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति ।

नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्तवत् तथा

धायम् ॥

नलकप्रचुरतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ।

भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम् ॥

चक्रचुरतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः । पांसवो धूलि-

प्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः । अपिशब्दात् प्रयो-

गेषु युगमतरा इत्यर्थः । इलंभा असाधारणत्वेन

मनुष्यैः कर्तुंमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिग्रहं

स्वयंवहानां प्राप्नुय्यापन्ते । इयं स्वयंवहविदा

समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यग-

भ्यस्तेति । कुहकविदात्वाच्च विस्तारादुद्योग

इति संक्षेपः ॥ अथ कपालाख्यजलयन्तमाह ।

“ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽभिलाम्बसि ।

घटिर्मज्जलहोरात्रे स्फुटं यन्तं कपालकम् ॥”

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं

यस्य तत् । अमलाम्बसि निर्मलं जलं विद्यते

यस्मिन् ताडशे कुण्डे दृष्टभावे न्यस्तं धारितं

सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे घटिः घटिवार-

मेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अथश्छिद्रमार्गण

जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्-

कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डानां

कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ताद्वाङ्कारं यन्तं

घटीयन्तं स्फुटं सूक्ष्मम् । तद्घटनन्तु ।

शुल्बस्य दिग्भिर्विहितं पलेर्यत्

घडङ्गुलोचं द्विगुणायतास्यम् ।

तदम्बसा घटिपलैः प्रपूर्य

पात्रं घटाहं प्रतिमं घटी स्यात् ॥

सत्पात्रमाधनयनिर्मिता या

हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।

विद्धं तथा प्राक्तनमत्रपात्रं

प्रपूर्यते नाडिकयाभ्युक्षितम् ॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ,—

“घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्नी तले

पृथुच्छिद्रा ।

दुनिशुनिमज्जनमित्याभक्तं दुनिशु घटीमानम् ॥”

“अत्र दशभिः शुल्बस्य पलेरित्यादि दद्घटी-

लक्षणं कैश्चित् कृतं तदयुक्तिभूयं दुर्घटं चेत्तद-
पेक्षितम् । इष्टप्रमाणकारसुखिरं पात्रं घटी-
संज्ञमङ्गीकृतम् । दुनिश्चिन्मज्जनसङ्गाया यदि
घटत्रिंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदै-
केन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकम् ।” इति
घटीयन्त्रम् ॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु
यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उज्जतः कचोऽस्य ।)
राक्षसविशेषः । स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे
भीमसेनाज्जातः ॥ इति महाभारतम् ॥ (अस्य
नामनिरुद्धा सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-
भारते । १ । १५६ । २१—६३ ।

“तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा ।

भीमसेनमुपादाय सोढुमाचक्रमे ततः ॥

शैलशृङ्गे रम्येषु देवतायतनेषु च ।

नृगपक्षिविष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥

कृत्वा च रूपं परमं सर्वाभरणभूषिता ।

सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥

तथैव ननुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।

सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलपुष्पेषु च ॥

नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्यसिकतासु च ।

सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥

काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्गुषु ।

हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥

प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।

सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ॥

पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च ।

देवारण्येषु पुरण्येषु तथा पर्वतसानुषु ॥

गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ।

सर्वैर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ॥

विभ्रतो परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ।

रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥

प्रजज्ञे राक्षसीपुत्रं भीमसेनात् महाबलम् ।

विरूपाक्षं महाबलं शङ्खकर्णं विभीषणम् ॥

भीमनादं सुताम्नौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् ।

महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥

महाजवं महाकायं महाभावमरिन्दमम् ।

दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोदुबहपिण्डिकम् ॥

अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।

यः पिशाचानतीवान्मान् बभूवातीव राक्षसान् ॥

बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विश्राम्यते ! ।

सञ्जास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ॥

सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।

कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥

प्रणम्य विकचः पादावशङ्गात् स पितुस्तदा ।

मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥

घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।

अन्नवीक्षते नामास्य घटोत्कच इति स्तुह ॥”

असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुष-
घातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो

नृत्तश्च । यथा, महाभारते । ७ । १७७ ।

४८—६३ ।

“ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्वे एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाश्च मायाम् ।

शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं

नश्यन्त्येते कुरवो धार्तराष्ट्राः ॥

करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थो

तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे ।

यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत

सनः पार्थान् सबलान् धोषयेत ॥

तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं

जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन ।

मा कौरवाः सर्वे एवेन्द्रकल्पा

रात्रियुद्धे कर्ण ! नेशुः सयोधाः ॥

स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे

दृष्ट्वा राज्ञस्त्वास्मानं बलञ्च ।

महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां

मतिं दधे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥

स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षो

नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम् ।

शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां

समाददे तस्य वधं चिकीर्षत ॥

याऽसौ राजन् ! निहिता वर्षपूगान्

वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य ।

यां वै प्रादात् सूतपुत्राय शक्रः

शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निनाय ॥

तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां

पाशैर्युक्तामन्तकस्यैव रात्रिम् ।

नृत्तोः खसारं ज्वलितामिवोल्कां

वैकर्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥

तामुत्तमां परकायावहन्तीं

दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।

भीतं रक्षो विप्रदृष्ट्वा राजन् !

कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम् ॥

दृष्ट्वा शक्तिं कर्णवाक्कन्तरस्थां

नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र ! ।

ववुर्वातास्तुलाश्चापि राजन् !

सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम ॥

सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती

भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।

ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां

नक्षत्राणामन्तराख्याविशन्ती ॥

युद्धाच्चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-

र्दितैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च ।

नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च

प्राणानिष्टांस्याजितः शक्रशक्त्या ॥

इदञ्चान्यत्रिमास्यैरूपं

चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय ।

तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मा

वभौ राजन् ! शैलमेघप्रकाशः ॥

सतोन्नरीक्षादपतन्नतासुः

स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः ।

अवाक् शिरास्तत्संगाच्चो विजिह्वो

घटोत्कचो महदास्थाय रूपम् ॥

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा

भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात ।

हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-

मपोथयत् स्वेन देहेन राजन् ! ॥

ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-

र्भ्यश्च शङ्का सुरजाञ्चानकाश्च ।

दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च

दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥

ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो

यथा शूको वृत्रवधे मरुद्भिः ।

अन्वारुप्तव पुत्रं रथस्थं

हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम् ॥”)

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः

संहारकः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः

उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य । यद्वा घटात्

उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) अमस्यसुनिः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

घट्टः, क चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

परं-अकं कचित् सकच्च-सेट् ।) टडयान्तः ।

चालश्चलनम् । क, घट्टयति मेघो वायुना । इति

दुर्गादासः ॥

घट्टः, ड चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-

अकं कचित् सकच्च-सेट् ।) टडयान्तः । ड,

घट्टते । इति दुर्गादासः ॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति । घट्ट + “हलश्च ।”

३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) नद्यादौ स्नाना-

द्वयं प्रवेशस्थानम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर-

भरतौ ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः । जगात् इति

ख्यातो वा । तत्पर्यायः । तीर्थः २ । अव-

तारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५३ ॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते

इति । घट्टा + गै + कः टाप् च ।) नदीमदः ।

यथा,—

“मलापहा भीमरथी च घट्टगा

यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः ।

मलापहा वट्टपयस्तथापि

पथं लघु खादुतरं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

घट्टजीवी, [न] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपण्येन

शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति । जीव + णिनिः ।)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । पाटुनि इति भाषा । स

तु वैश्यायां रजकाञ्जातः । इति विवादार्णव-

सेतुः ॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट + “न्यासश्चोयुच् ।” ३ । ३ ।

१०७ । इत्यस्य सूत्रस्य “घट्टिवन्दिर्विदिभ्यश्चेति

वाच्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च ।)

चलना । (आङ् पूर्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो

यथा, माघे । १ । १० ।

“रणद्विराघट्टनया नभस्ततः

पृथग्विभिन्नश्रुतिमखलैः स्वरैः ॥”)

वृत्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥

घण्ट, द ज उ दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
उभं-अकं-सेट । उदित्वात् क्वावेट् ।) द ज,
घणोति घणुते । उ, घणित्वा घत्वा । इति
दुर्गादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण् + क्तः ।) खनामख्यातयञ्जन-
विशेषः । मत्स्यघण्टगुणः । वलरुचिकारित्वम् ।
वातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट + संज्ञायाम् कन् ।) चुपविशेषः ।
घेण्टकोण इति भाषा । अस्य मूलगुणाः । कफ-
नाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले
वादेन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटिं
दीप्ती + अच् ततश्चाप् ।) कांस्यनिर्मितवाद्य-
विशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“सर्ववादमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥”

“शब्दो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यमुक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्म-
नारदसंवादे यथा,—

“स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।
पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।
वसते देवलोके तु अमरोगणसेवितः ॥

सर्ववादमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।
वादनान्नामते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥

वादित्रनिर्देशार्थगीतमङ्गलनिःसर्गैः ।
यः स्थापयति गौर्विन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्भि सः ॥

वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववादमयी यतः ॥

सर्ववादमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥

मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥” ॥

तथा, विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रज्ञादसंवादे ।
“शृणु देवैन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम् ।

प्रज्ञाद ! त्वत्समो नास्ति मङ्गलतो भुवनत्रये ॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।

अर्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ! ॥
वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।

ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसान्वहम् ॥
यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् ।

धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥
भामाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।

मखाद्युतं गौयुतञ्च चान्द्रायणशतौद्भवम् ॥
विधिवाह्यकृता पूजा सफला जायते वृणाम् ।

घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥
नागारिचिह्नितां घण्टां रथाङ्गेन समन्विता ।

वादनात् कुरुते नाशं जन्ममृत्युभयस्य च ॥
गरुडनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा ।

प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः ॥

दृष्ट्वाहं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यहर्निशम् ।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्चनकाले तु फलं कोऽप्येन्द्रवं कलौ ॥”

अन्यत्र च ।
“घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।

गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥
सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः ।

पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः ॥
सर्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।

देवतानां सुनीन्द्राणां पितृणामुत्सवो भवेत् ॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।

घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।

न सर्पाणां तत्र भयं नाभिविद्युत्समुद्भवम् ॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शृङ्गश्च पुरतो हरिः ।

कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥”
“अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।

संग्राह्या वैष्णवैर्यन्त्राचक्रेणोपरि मण्डिता ॥
गीतं वृत्तं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः ॥
(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिद्वयः । इति

शब्दरत्नावली ॥ अतिवला । नागवला । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिवलानागवलाघण्टापाटलि-
शब्देभ्यासां विवृति र्यथायथं ज्ञातव्या ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमेरिति ।
घटि + अच् टाप् । घण्टा तथा घण्टेति

आख्येयवर्थः कायतीति । घण्टा + कै + कः ।)
घण्टापाटलिद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णो यस्य ।) शिव-
गणविशेषः । घेण्टु इति ख्यातः । यथा,—

“घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीवल्लभः ॥”
इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—
“चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घण्टात्मकः ।

आरोग्याय सुहृन्मृतं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत् ॥”
पूजामन्त्रो यथा,—

“घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वव्याधिविनाशन !
विस्फोटकभये प्राप्तिं रक्ष रक्ष महाबल ! ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥
(काशीस्थद्विदविशेषः । यथा, काशीखण्डे ।

३३ । १७५ ।
“इयं हि चित्रघण्टे श्री घण्टाकर्णस्वरूपं हृदः ॥”)

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादि-
वादित्राणां पथ्याः । “ऋक्पूरुषः पथामानचे ।”

५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलक्षितानां
हस्त्यादीनां पथ्याः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ

प्रधानमार्गः । यथा,—
“दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥”

इति चाणक्यम् ।
तत्पथ्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं

यदि पुरसम्पत्तिं स्यात्तदा उपनिष्करमिति
ख्यातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिखेति
कर्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । घण्टापाटल इति

भाषा ॥ तत्पथ्यायः । गोलीङ्गः २ भाटलः ३
मोक्षः ४ मुष्ककः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलीङ्गः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तट्टीका ॥
चारङ्गः ९ कालमुष्ककः १० । इति रत्नमाला ॥

पाटली ११ घण्टाकः १२ भाटः १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ ।

इति रत्नकोषः ॥ मोक्षकः १६ काष्ठपाटली १७
कालास्थाली १८ काचस्थाली १९ । इति भाव-

प्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपथ्यायौ मुष्कक-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टावीजं, स्त्री, (घण्टेव बीजमस्य ।) जय-
पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः पक्षफलेषु
यस्याः । यद्वा, पक्षेषु फलेषु घण्टेव रौतीति ।

रुल ध्वनौ + अच् ।) वृक्षविशेषः । भन्नुभनिया
इति वनशृण इति च भाषा ॥ तत्पथ्यायः ।

शृणपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥
शृणपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति पथ्याप्रोति
शब्देनेत्यर्थः । अल पथ्याप्रौ + “कर्मण्यम् ।”

३ । २ । १ । इत्यण् स्त्रियां डीप् च । यद्वा
घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसाद-

श्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ भिडा इति भाषा ॥ (घण्टानां

आली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥
घण्टाशब्दं, स्त्री, (घण्टायाः शब्द इव शब्दो

यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥
घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अल्पायाम् कन् ततश्चापि

अत इच्च । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकृति-
रस्यस्याः । अर्श आदित्वाच् ।) लम्बिका ।

तालूङ्गसूक्ष्मजिह्वा । इति राजनिर्घण्टो हेम-
चन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य स लक्षण-

चिकित्सितं यथा,—
“तिलपिच्छिलगौल्यादिसंवनान्तिद्रवादपि ।

नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥
जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।

तेनास्यशोषो जडता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥
शिरोयथा रुचिस्तन्द्रा तथास्यजडता भवेत् ।

तर्ज्ज्वना कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तग्रन्थिका ॥
परिसृतं तथा रक्तं तदा विस्त्रापनं हितम् ।

वचाच्च मरिचं कण्ठाचूर्णं तत्र निधापयेत् ॥
मर्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते ।

धान्यनागरजीम्बतवचान्यग्नौधशुङ्गकाः ॥
क्राधः खेदो घण्टिकाया मुखे गण्डधधारणम् ।

गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ॥”
इति घण्टिकारोगः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंश-
त्तमेऽध्याये ॥

घनः

घटिनीवीजं, स्त्री, (घटिनीव वीजं यस्य ।)
 जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घट्टः, पुं, (घट्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ
 + “तन्वादेरुः ।” इति उणादिकोषटीकाधृत-
 सूत्रेण उः ।) गजघट्टा । प्रतापः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 घट्टेश्वरः, पुं, (घट्टानां घट्टाकर्णादिगणविशेषाणां
 ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल-
 पुत्रः । ब्रणदाता च । घट्ट इति भाषा ॥ यथा,
 “मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घट्टेश्वरो महान् ।
 ब्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
 वडः, पुं, (घणिति शब्दं कुर्वन् डयते उड्डीयते
 इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः ।
 इति संहितसारे उणादिवृत्तिः ॥
 घनं, स्त्री, (हन्यते ताप्यते यत् इति । हन् +
 “सूती घनः ।” ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-
 देश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्य-
 मरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति
 ख्यातः आदिना काहलादयः । इति सार-
 सुन्दरी ॥ मध्यमवृत्तम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥
 लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ लवचम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।)
 मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
 “ततः स्नेहाद्वरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकितम् ।
 भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोगतान् घनान् ॥”)
 सुस्ता । ओषः । दाट्ट । विस्तारः । (हन्यते
 वध्यतेनेन । हन् + “सूती घनः ।” ३ । ३ ।
 ७७ । इति अप् घनादेश्च ।) लौहसुन्नरः ।
 इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः । १८ । १ ।
 “घनुरपास्य सवाणधिशङ्करः
 प्रतिजघान घनैरिव सुष्ठिभिः ॥”)
 शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्गत्रयस्य पूरणम् । यथा,
 “समस्त्रिधातश्च घनः प्रदिष्टः
 स्थाप्यो घनोऽन्यस्य ततोऽन्यवर्गः ।
 आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
 स्त्रान्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्वे ॥”
 इति लीलावती ॥
 (वेदपाठविशेषः । यथा,—
 “जटामुक्तां विपर्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥”)
 घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घना-
 देश्च ।) निविडः । तत्पर्यायः । निरन्तरः । २
 सान्द्रः । ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
 रघुः । १० । ६१ ।
 “स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः
 प्रतिग्रह्य वचो विससर्ज सुनिम् ।
 तदलव्यपदं हृदि शोकघने
 प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥”)
 दृष्टः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः ।
 ११ । ११८ ।

घनम्

“यच्चकार विवरं शिलाघने
 ताडकोरसि स रामसायकः ॥”)
 पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।
 “किंस्त्रिदापूर्यते योम जलधारावनैर्वनैः ॥”)
 समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः ।
 यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।
 “किं गाखीवस्फुरगुरुघनास्फालनक्रपाणि-
 नांसील्लीलानटनविलसन् मेखली सयसाची ॥”)
 घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा
 कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः ।
 स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै +
 “आतोऽनुपसर्गो कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।
 शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संहिष्ट-
 रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥
 मिश्रान सोणा रूपा इति भाषा ॥
 घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति
 कर्मधारयः ।) चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः
 प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 घनतालः, पुं, (घनतायां निविडतायां अलति
 पर्याप्तोतीति । अल पर्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग-
 पक्षी । इति जटाधरः ॥
 घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वमुखं
 तोलयति ऊर्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने +
 अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 घनदुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविडो दुमो
 वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थान-
 मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।)
 धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 घनपत्रः, पुं, (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।)
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः ।
 पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्नततयास्य
 तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 घनफलः, पुं, (घनानि बहुतृपन्नत्वात् निविडानि
 फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 घनमूलं, स्त्री, (घनस्य सजातीयाङ्गत्रयपूरणस्य
 मूलम् आदम् ।) पूरितसजातीयाङ्गत्रयस्या-
 दाङ्कः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥
 करणसूत्रं यथा,—
 “आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
 पुनस्तथान्धात् घनतो विशोध्य ।
 घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
 त्रिधया तदादां विभजेत् फलन्तु ॥
 पञ्चां न्यसेत्तत्कतिमन्यनिधौ
 त्रिधौ त्र्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।

घना

घनं तदादात् घनमूलमेवं
 पञ्चा भवेदेवमतः पुनश्च ॥”
 इति लीलावती ॥
 घनमूलः, पुं, (घनं दृष्टं मूलमस्य ।) मोरटः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्वासः ।
 (घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य
 रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सन्धक्-
 सिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ अले स्त्रीव-
 लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।
 “घनरसमन्वं चीरं घृतममृतं जीवनं सुवनम् ॥”
 घनवह्निका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वह्निका लता
 इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥
 घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वह्नो लता ।)
 अमृतसवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
 मेघस्य वह्नीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)
 घनवातः, पुं, (घनो निविडो वातो वायुर्वच ।)
 नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥
 घनवासः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।)
 कुष्माण्डः । इति हारावली । ६७ ॥
 घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्र-
 वृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।)
 इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥
 घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम-
 वर्णः ।) निविडकणवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः ।
 योगरूपद्विर्यं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्वोधकः ।
 इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटकै ।
 “अये राम ! घनश्याम ! तुस्मामि सुखपङ्कजम् ।
 यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रव्यामि ते सुखम् ॥”
 “समानकर्णवित्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
 हेमास्वरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो
 यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 ४७ अध्याये ।
 “पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
 स्ता एवमाद्रवसनाः सह संविशेयुः ॥”
 यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।
 “दिक्कान्तावनसारचन्दनरसासाराः अयन्तां
 सनः ॥”
 घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्ण-
 पारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः ।
 (घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥
 घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृष्टः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्ब-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घनखनः, पुं, (घनो सुस्ता तद्वत् सुष्ठु अनिति
 प्राणित्वेति । अन घ्तु प्राणने + अच् ।) तण्डु-
 लीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
 मेघस्य खनः ।) मेघशब्दश्च ॥
 घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) साधपणी । रुद्र-
 जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः।) वर्षाकालः।
इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति। हन वधे + पचाद्यच्।
ततः “हन्तेर्धत्वच्।” ३।१।१३३। इत्यस्य
वार्त्ति इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य।) इन्द्रः।
घातुकमतहस्ती। वर्तुकमेघः। इत्यमरः। ३।३।
१०६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।३६५।
“अभोजानि घनाघनव्यवहितोऽप्युक्तावयवशुमान्
दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिथिरस्पर्शं करोत्यात-
पम् ॥”)

अन्योन्यघट्टनं इति धरणी ॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः। (हन्तीति। हन् +
अच्। “हन्तेर्धत्वच्।” इति द्वित्वं आक
चाभ्यासस्य।) घातुकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
ऋग्वेदे। १०।१०३।१।

“आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥”)

घनाघना, स्त्री, (घनाघन + टाप्।) काकमाची।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनालयः, पुं, (घनानां मेघानामलयो नाशो
यस्मिन्।) शरत्कालः। इति हेमचन्द्रः। २।७२॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।
“पैत्तिकानां आधीनामुपशमो हेमन्ते वैष्णिकानां
निदाघे वार्त्तिकानां घनालये स्वभावत एव ॥”
“हेमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् वैष्णिकमभ्रकाले।
घनालये वार्त्तिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥”
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः, पुं, (घनो ढङ्ः आमयो यस्मात्।)
खजूरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः, पुं, (घनो निविडः अमलश्च।) वास्तूक-
प्राकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामयः, पुं, (घनानां मेघानामामयः।) आका-
शम्। इति हेमचन्द्रः। २।७७॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहसुहृदराणामुदधिः
जसुद्र इव। लौहसुहृदप्रचुरतया यवास्य तथा-
त्वम्।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः। ५।२॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः।) करका ॥
इति हेमचन्द्रः। २।८०॥ (करकाशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घस, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। घसति।
इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः, पुं, (घरं घर्घर इति शब्देन अटति
आम्यतीति। अट् + निपातनात् द्वित्वे साधुः।)
पेघणी। इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥
(यथा, श्रीकण्ठचरिते। ६।६३।
एवमभमत्सजवघटपदचक्रचिह्नं
वत्प्रोच्छ्वस्तकुसुममाविरभूततानाम्।
मानस्य भञ्जलङ्घनां सहसैव पेष्टुं
तत् स्पष्टमाभ्यवघट्टविलासमासीत् ॥”)

घर्घटः, पुं, (घर्घ इत्यस्मृट्शब्दं अटति गच्छ-
तीति। अट् + अच्। शकन्वादित्वात् साधुः।)
मत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा
इति भाषा ॥

घर्घरः, पुं, (घर्घेति अव्यक्तं ध्वनिविशेषं रातीति।
रा + “आतोऽनुपसर्गे कः।” ३।२।३। इति
कः।) पर्वतद्वारम्। द्वारम्। उलूकः। नद-
विशेषः। खरभेदे त्रि। इति मेदिनी। रे। १५१॥

ध्वनिः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २।१०३।
“चण्डैर्मरुनिर्वोषैर्घर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम् ॥”)
हास्यम्। इति हेमचन्द्रः। २।२१०॥ तुषा-
नलः। इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव। स्वार्थे कन्।) घर्घर-
नदः। यथा, राजनिर्घण्टे।
“शोणे घर्घरके जलन्तु रुचिदं सन्नापशोषापहं
पथं वद्विकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गवृद्धिप्रदं ॥”
घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा
+ कः स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रघण्टिका। वीणा-
भेदः। इति मेदिनी। रे। १५१॥ (गङ्गा।
यथा, काशीखण्डे। २६।५७।
“घुस्त्रणा पिङ्गरतसुर्घर्घरा घर्घरखना ॥”)
घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरैव। स्वार्थे कन्। अत
इत्वच्।) क्षुद्रघण्टिका। भृङ्गान्यम्। नदी-
विशेषः। वादिचन्द्रः। इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्य-
प्रभेदः। इति विश्वः ॥

घर्घुर्वा, स्त्री, (घुर ध्वनौ + क्तिप्। घुर्घुरा ध्वनि-
विशेषेण गायतीति। गै + डः। निपातनात् गस्य
घत्वम्।) यमकीटः। इति रत्नमाला ॥ घुर-
घुरिया इति भाषा ॥

घर्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) रेफोपधः। घर्वति। इति दुर्गा-
दासः ॥

घर्मः, पुं, (घरति चरति अङ्गादिति। घृ चरणे
+ “घर्मः।” उणां। १।१४८। इति मनुष्य-
येन निपातनात् साधुः।) अमवारि। अङ्ग-
जलम्। घाम् इति भाषा ॥ (यथा, आर्ष्या-
सप्तशत्याम्। २।२२।
“दायित्यशर्णीकीलित-
घर्मजलस्वलितचरणनखलाक्षे ॥”)
तत्पूर्यायः। निदाघः २ खेदः ३। इत्यमरः।
१।७।३३॥ सिप्रः ४। इति जटाधरः ॥ सवणम् ५।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं खेदशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (घरति चरति खेदः शरीरादनेन
इति। घृ + चरणे मन्।) आतपः। ग्रीष्मः।
उष्मा। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ६४ अध्याये।
“सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च।
चन्दनानि परार्घ्याणि सजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाहारांस्तथाशीतगृहाणि च।
घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥”
घर्मदोषः, पुं, (घर्मस्य खेदस्य दोषः विकृतिः।)
खेदस्य विकारः। तस्योपधं यथा,—

“मन्दोष्णलोघनीवारचूर्णं कनकस्य च।
तेनोद्वर्तितदेहस्य हरेदुग्रीष्मप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्मदोषश्च नश्यति ॥”
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥

घर्मविचर्चिका, स्त्री, (घर्मजनिता खेदोत्पन्ना
विचर्चिका। घर्मो ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विच-
र्चिका वा।) घर्मविचर्ची। घर्मचर्चिका।
घामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगान्ते।
“खेदवाहीनि दुष्मन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा।
ततः खेदः प्रवर्तते दौर्गन्ध्यं घर्मचर्चिका ॥
राजिकाकृतिरुष्णोत्था यतो घर्मविचर्चिका ॥”
अस्याश्चिकित्सा खेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्मान्तः, पुं, (घर्मस्य निदाघकालस्य अन्तो-
ऽन्तः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मेघदूते। १०६।
“घर्मान्ते मे विगमय कथं वासराणि ब्रजेयुः ॥”
वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्मान्तकासुकी, स्त्री, (घर्मान्ते वर्षासु कासुकी
कामार्त्ता। वर्षाकाले हि अस्याः मैथुनस्युहा
भवतीति प्रसिद्धिः। यद्वा, घर्मान्तं वर्षाकालं
कामयते इति। कम् + उक्त् स्त्रियां डीप्।)
बलाका। इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं, स्त्री, (घृष् + भावे लुट्।) घर्षः। घषा
इति भाषा ॥ यथाह, माधवकरः।
“घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्।
उपासावान्वितं तद्वि घृष्टमित्यभिधीयते ॥”
घर्षणालः, पुं, (घर्षणे घर्षणाय वा अलति घर्षा-
प्नोति। अल् + अच्।) शिलापुत्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ लोडा इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति। घृष् + कर्मणि लुट्।
टित्वात् डीप् च।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विट्तिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ॥)

घष, इ ड चरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-अकं-सेट्।) आद्यस्वरौ। इ, घंयते। ड,
घंयते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

घस, इ ड चरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-अकं-सेट्।) इ, घंस्यते। ड, घंसते।
अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

घस, ल औ भचणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अनिट्।) ल, अघसत्। औ, घस्ता।
इति दुर्गादासः ॥

घसिः, पुं, (घस् भचणे + भावे इन्।) आहारः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच, वैदिके।
“घसिना मे मासं पृक्था ऊर्ध्वं मे नामेः सीद ॥”)
घसराः, त्रि, (घस + “खघस्यदः करच्।” ३।
२।१६०। इति करच्।) अङ्गरः। भक्षकः।
इत्यमरः। ३।१।२०॥ (यथा, महाभारते।
८।४०।३६।
“गौर्ध्नो वृहल्यो निहर्षीकाः मदिकाः कम्बलावताः ॥
घसरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुश्रुमः ॥”)
घसं, स्त्री, (घस् + रक्।) कुक्षुमम्। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

घसः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + रक् ।) दिनम् । हिंसे चि । इति मेदिनी । रो३०॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १२५ ।
 “रात्रिघसौ सुप्रिवोधादुन्मीलननिमीलने ।
 तूष्णीभावननोराज्ये इव ललितयाविमौ ॥”)
 घा, स्त्री, (हन् + डः । हस्य घत्वम् । टाप् च ।)
 काश्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
 घाटः, पुं, (घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः ।
 घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । “अर्ण आदिभ्यो-
 ऽच् ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे,
 चि । इति अतृपत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
 घाटा, स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः
 टाप् ।) ग्रीवापञ्चाङ्गागः । घाड इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । अवटुः २ ककाटिका ३ । इत्य-
 मरः ॥ शिरःपञ्चातुसन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घाटः ५ ककाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (“दोषास्तु दुष्टास्तय एवमन्यां
 संपीष्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 घाटिका, स्त्री, (घाटा + स्वार्थे कन् । टाप् अत
 इत्यच् ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । “अथ
 कूपमासादारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना
 खालयं नीतः ॥”)
 घाण्टिकः, पुं, (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।)
 यो बहुभिर्मलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो
 देवतादये घण्टाघातेन शंसति स आवाण्णः ।
 इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
 “राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाश्रित्यास्तु घाण्टिकाः ॥”)
 तत्पर्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥
 चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥ अन्यच्च ।
 “मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
 चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुञ्चित् ॥
 घण्टावादास्तावका ये घाण्टिका घाण्टिकाश्च ते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 घुस्तरवृक्षः । इति हारावली । १०७ ॥
 घातः, पुं, (हन् + करणभावादौ घञ् । “हनस्तो-
 ऽचिखलोः ।” ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्त-
 कारोऽन्तादेशः । “हो हन्तेर्निर्नेयुः ।” ७ । ३ ।
 ५४ । इति कुल्लव ।) काण्डः । प्रहारः ।
 इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामा-
 यणे । ६ । ६८ । २४ ।
 “मुष्टिभिः पाणिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
 शौरैर्जातुप्रहारैश्च नयनाञ्जनपीडनैः ॥”)
 अङ्गपूरणम् । यथा । “समन्निघातश्च घनः
 प्रदिष्टः ।” इति लीलावती ॥ (वधः । यथा-
 पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
 “युष्टे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
 यो हन्यात् तस्यै पापं स्याच्छतब्राह्मणघात-
 जम् ॥”

लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ६ । २७४ ।
 “ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥”
 “ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।” इति
 कुल्लुकभट्टः ॥ द्रव्याद्युत्खातः हानिर्वा । यथा,
 याज्ञवल्क्यः । २ । १६२ ।
 “माधानद्यौ तु महिषी ग्रन्थघातस्य कारिणी ॥”
 भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ ।
 सञ्जीवककथायाम् । “प्रोवाच भो श्रेष्ठभागे
 अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता
 यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥”)
 घातकः, चि, (हन्तीति । हन् + क्तुल् । णिति-
 तान्तादेशे कुल्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
 “गौरौमाधवयोर्भर्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
 इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्यः कमलघातकः ॥”
 इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
 (तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
 “संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेतिघातकाः ॥”)
 घातनं, स्त्री, (हन् + णिच् + भावे लुट् ।) हन-
 नम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
 “पशुवदघातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥”)
 घातनः, चि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि
 लुट् । स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (कैश्चित् एतस्य ग्रामा-
 दिकावसुक्तम् । “हन्तेर्भुत्राद्यन्त्योर्धत्वत्वे ।”
 ५ । ४२ । इत्यादिस्त्रेण हन्तेर्भुत्राद्यन्त्योर्धत्वत्वे ।
 योर्धत्वत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभि-
 श्चिन्त्यम् ।)
 घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पञ्चिबन्धनम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संचिप्रसारे
 उणादिवृत्तिः ॥
 घातिपत्नी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पत्नीति कर्म-
 धारयः ।) श्वेनपत्नी । इति हारावली । ८६ ॥
 घातुकः, चि, (हन्तीति । हन् + “लघपतपदस्या-
 भूयघहनकमगमश्च उक्त् ।” ३ । २ । १५४ ।
 इति उक्त् ।) हिंसः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्ववेद । १२ । ४ । ७ ।
 “ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥”)
 घात्यं, चि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः ।
 हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति आकर-
 णम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । “ततो
 मम सुखघात्याः सज्जाताः ॥”) [हेमचन्द्रः ॥
 घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति
 घातिका, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठक् ।)
 घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते चि ।
 यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ “अन्यस्य घातिका-
 भोजनं दत्तम् ॥”)
 घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् +
 कर्मणि घञ् ।) गवादादनीयलणविशेषः ।
 तत्पर्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥
 यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५३ ।

घासः, पुं, (घसति भक्षयति ह्यमिति । घस् +
 “जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १३० इति
 इण् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ । [देवेभ्यस्तु ॥”)
 “यच्च पपौ यच्च घासिं जंघास सर्वा ता ते अपि
 घिण, इ ड ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) इ, घिस्रते । ड, घिस्रते ।
 जेघिस्रते । इति दुर्गादासः ॥
 घु, ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-
 अकं-अनिट् ।) ड, घवते । इति दुर्गादासः ॥
 घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ + भावे बाहुबकात् घुः ।)
 ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
 घुट, ड ल् परिवर्त्त । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 आत्म-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्या-
 गमनं विनिमयो वा । ड, घोटते नदी । ल, अघु-
 टत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
 “यस्य आघोटते दण्डो नाकतार्थः कुतश्चन ॥”)
 घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् प्रकुं
 शूरः । लुघोट । इति दुर्गादासः ॥
 घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायां अच् ।) चरण-
 यन्त्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥
 घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति हिरूप-
 घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥
 घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-
 घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । “कदिकारान्तादक्तिनः ।”
 इति डौष ।) गुल्फः । इति हिरूपकोषः ॥
 घुड, शि आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुडीत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 घुण, ड भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-
 सकं-सेट् ।) ड, घोणते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, इ ड ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) इ, घुस्रते । ड, घुस्रते
 जोघुस्रते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, श्र भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
 अकं-सेट् ।) श्र, घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः ॥
 घुणः, पुं, (घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राज्य-
 तीति । घुण भ्रमणे + “इगुपधज्ञाप्रीकिरः कर्”
 ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठक्रमिः । (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । “घुणौपहत-
 काष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाद्रुमुखेऽप्यस्य ॥”)
 तत्पर्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादि-
 संग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 घुणवल्गभा, स्त्री, (घुणः वल्गभो यस्याः । घुणस्य
 वल्गभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥
 (अवहारोऽस्या यत्र तद्वयथा,—
 “कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं मार्क्षिकं घुणवल्गभाम् ।
 पिबेत्तुलसीयेन—”
 इति वामटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्टः, पुं, (घुण्टते परिवृण्टतेनेन । घुट + घनर्थे कः निपातनात् मुमु च ।) गुल्फः । इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥

घुण्टकः, पुं, (घुण्ट + स्वार्थे कन् ।) गुल्फः । इति घुण्टकं, स्त्री, (घुण्ट इव कायतीति । कै + कः ।) वनस्यकरीषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विलघुंटे इति भाषा ॥ [णादिकोषः ॥

घुण्डः, पुं, (घुण्टते भ्राम्यतीति ।) भ्रमरः । इत्यु-
रुर, श्रु चनौ । भीमार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-अकं-सेट् ।) भीमो भयानकरस-
स्तस्य अर्थो निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः ।
श्रु, घुरति यात्रो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः ।
घुर भीमार्थार्तशब्दयोरिति प्राचः । आर्त्त इति
शब्दविशेषणमिति रमानाथः । घुरत्यार्त्तं च
कुरुते इति । शब्दावुत्तौ भट्टमल्लः । घोरिता ।
इति दुर्गादासः ॥

घुर्धुरः, पुं, (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति ।
घुर + क्तिप् । ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि
घुरः भयानकः । एतदंशनेन प्रायशो न्यु-
सम्भवादेव तथात्वम् ।) कीटविशेषः । घुर-
घुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । यमकीटः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घर्धुर्घा ३ । इति रत्न-
माला ॥ (शूकरशब्दः । इति चिन्तामणिः ॥)

घुर्धुरी, स्त्री, (घुर्धुरः शूकरशब्दवदयत्तशब्दः
सोऽस्या अस्तीति । घुर्धुर + “अश्रं आदिभ्यो-
ऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) जलजन्तुविशेषः । तत्पर्यायः ।
न्युत्किरा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घुलच्चः, पुं, गवेषुका । इति रत्नमाला ॥ गङ्-
गङ् इति भाषा ॥

घुलघुलारवः, पुं, (घुल् घुल् इत्ययत्तमारौतीति ।
आ + रु + अच् ।) पारावतभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

घुष, इ ड धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्म-सकं-सेट् ।) धूषः कान्तिक्रतिः । इ,
घुष्यते । ड, घुषते चन्दनं गात्रम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

घुष, इर वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) इर, अघुषत् अघोषीत् । इति
दुर्गादासः ॥

घुष, कि इर वुतौ । स्तुतौ इति यावत् । विशब्दे ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) विशब्दे इह कथनं आविष्करणं नाना-
शब्दकरणं वा आङ्पूर्वकः सततक्रन्दने । इति
तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढमर्थमभि-
युक्तः । नानाशब्दे वाटं घोषयति द्वारि यस्य
कश्चिदुपद्रुतः । इति हलायुधः । इर, अघुषत्
अघोषीत् । घुष किरनुवर्तते । कि, आघोषयति
आघोषति शोकार्त्तः सततं क्रन्दतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

घुषितं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष विशब्दे +
क्तः । “घुषिरविशब्देने ।” ७ । २ । २३ । इति

कथनात् अच इट् ।) शब्दितम् । इति
सुपद्म व्याकरणम् ॥

घुष्टं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष + “चुञ्जवार-
स्वान्तध्वान्तेति” मुग्धबोधसूत्रात् निपातनात्
साधुः ।) शब्दितम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । २० । ८६ ।

“हंससारसघुष्टेषु कारखवरुतेषु च ॥”
शब्दितान्यदर्थे तु “घुषिरविशब्देने ।” ७ । २ ।
२३ । इति नेट् । “घुष्टा रज्जुः ।” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

घुष्टणं, स्त्री, (घुष्यते स्तुयते इति भावः । घुष +
वाहुलकात् ऋणक् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
यद्वा घुष्यते कान्तिविश्रिष्टं क्रियते शरीर-
मनेन । घुषि धूषे + ऋणक् ।) कुङ्कुमम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ५७ ।
“घुष्टणापिञ्जरतरुर्धर्धरा धर्धरखना ॥”
यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ।

“चन्दनं घुष्टणोपेतं न्यगनाभिसमायुतम् ।
न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥”
इति घुष्टणकुङ्कुमम् ॥)

घूकः, पुं, (घू इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायते
इति । घू + कै + कः ।) उलूकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३६ ॥

घूकारिः, पुं, (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः ।)
काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥

घूकावासः, पुं, (घूकानां पेचकानां आवासो वास-
स्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घूर, य ड ई हिंसाय्यान्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ।) दीर्घो । य
ड, घूर्यते । ई, घूर्णः । न्यानिर्गतबहुवचो-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

घूर्ण, अ श्र भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
उभं-अकं-सेट् ।) अ, घूर्णति घूर्णते । श्र,
घूर्णती घूर्णन्ती । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः
रामायणे । ४ । १५ । २५ ।

“स तु वाली रणगतः सालताडनविह्वलः ।
गुरुभारसमाक्रान्तश्चाल च जुघूर्ण च ॥”)

घूर्णः, पुं, (घूर्णति खोतपत्तिभूमौ घूर्णार्कारेण
सम्भवतीति । घूर्ण + अच् । घूर्णार्कारेण जाय-
मानत्वात् तथात्वम् ।) ग्रीष्मसुन्दरकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गीमा इति भाषा ॥ (घूर्ण +
भावे अच् ।) भ्रमणश्च ॥ (विघूर्णते, त्रि ।
यथा, भागवते । ७ । २ । २ ।

“आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः ॥”)

घूर्णनं, स्त्री, (घूर्ण + भावे लुट् ।) भ्रमणम् । तत्-
पर्यायः । चक्रावर्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४
भ्रमिः ५ घूर्णिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥
(यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।

“अन्तर्मोहनमौलिर्घूर्णनचलन्मन्दारविसंसग-
स्तस्याकर्षणदृष्टिहृष्यमहामनः कुरङ्गी-
दृष्टाम् ॥”)

घूर्णयमानः, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति । घूर्ण +
क्यङ् । ततो घूर्णयते इति । घूर्णय + शानच् ।)
भ्राम्यमाणः । यथा, कलापधातुव्याख्यासारे ।

“इन्द्रादौरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं सुहुः
पीतोन्मत्तफलातुलालसतया घूर्णयमानेक्षणम् ॥”
घूर्णिः, स्त्री, (घूर्ण + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ।
४ । ११७ । इति भावे इन् ।) घूर्णनम् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥

घूर्णितः, त्रि, (घूर्णते स्म इति । घूर्ण + क्तः ।)
भ्रमितः । तत्पर्यायः । प्रचलायितः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २४ । १ ।

“मदूर्णितवक्त्रोत्थैः सिन्दूरैश्चूरयन् महीम् ।
हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव ॥”)

घूर्ण्यमानः, त्रि, (घूर्णयते इति । घूर्ण + णिच् + कर्मणि
शानच् ।) भ्राम्यमाणः । यथा, महानाटके ।
“भो वृक्षाः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना
घूर्ण्यमानाः ॥”

अणिजन्ते तु घूर्णमाण इत्येव स्यात् । यथा,
हरिवंशे ४८ । ३६ ।

“भ्रमन्तं घूर्णमानञ्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥”)

घृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
अनिट् ।) घरति तरुं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
घृ, क सेके । द्वादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-अनिट् ।) क, घारयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

घृ, र लि भासि । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ह्रां-परं-अकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि,
जघर्षति घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

घृण, इ ड ग्रहणे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां आत्म-
सकं-सेट् ।) इ, घृणते । ड, घृणते जरी-
घृणते । इति दुर्गादासः ॥

घृण, द ज उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) द ज,
घृणोति घर्णोति । घृणते घर्णते । उ, घर्णिता
घृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घृणा, स्त्री, (घ्रियते सिध्यते हृदयमनया । । घृ
सेके + वाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप् । द्यारसेन
हि हृदयं सित्तमिवात्रं भवतीति तथात्वम् ।)
करुणा । (यथा, किराताज्जुनीये । १५ । १३ ।
“मन्दमस्त्रिघुलतां घृणया सुनिरेष वः ।
प्रणुदद्यागतावज्ञं जघनेषु पश्यन्निव ॥” * ॥

घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनवेति ।)
जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् २ ऋतीया १
हृणीया ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥ रीज्या ५
हृणिया ६ द्विणीया ७ त्रिणीया ८ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १७ ।

“तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्रिणा सह सुमोच राघवः ॥”)

घृणावासः, पुं, (घृणयाः आवासः ।) कुशाखः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृणायुक्ते त्रि ॥

घृतः

घृणिः, पुं, (जघर्त्ति दीप्यते इति । घृ + “घृणि-
घृणिपार्थिवीचूर्णिभूणि” उणां । ४।५२ । इति
निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) किरणः ।
इत्यमरः । १।३।३३॥ स्वर्यः । (घरति सिञ्च-
तीति । घृ सेके + निः गुणाभावश्च ।) जलम् ।
इति मेदिनी । (जघर्त्ति दीप्यते इति व्युत्पत्त्या
दीप्तिशालिनि, नि । यथा, भागवते । ७।२।७ ।
“तस्य तत्तत्समावस्य घृणेर्मायावनौकसः ॥”)
घृतः, पुं कौ, (जघर्त्ति चरतीति । घृ + “अङ्गि-
घृसिभ्यः क्तः” उणां । ३।८६ । इति क्तः ।)
पक्ववनीतम् । वि इति भाषा ॥ तत्प्रथ्यायः ।
आयुः २ हविः ३ सर्पिः ४ इत्यमरः । १२।६।५२॥
पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभि-
घारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आजम् १२ । यथा,—
“घृतोऽस्त्री चाजमाज्यश्च सर्पिः स्यादमृतं
हविः ।”

इति जटाधरः ॥

तस्य गुणाः । बुद्धिमिश्रुक्रौजोमेदः स्फुटिकफ-
कारित्वम् । वातपित्तविषोन्मादरोगशोथालक्ष्मी-
ज्वरनाशित्वम् । मांसादश्च गुणगुरुत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ रसायनत्वम् । खादुत्वम् । चक्षु-
र्हितत्वम् । शीतवीर्यत्वम् । पापनाशित्वम् ।
अल्पाभिस्यन्दित्वम् । कान्तितेजोलावण्यस्त्रावु-
र्हितवल्कारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदा-
वर्तशूलानाहव्रणक्षयवीर्यरक्तनाशित्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । रुचत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ
गव्यघृतस्य गुणाः । विशेषेण चक्षुर्हितत्वम् ।
शीतत्वम् । वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशि-
त्वम् । शुक्राभिस्रादुपाकमेधालावण्यकान्त्योज-
स्तेजोवृद्धिवयःस्थितिवलायुर्हितकारित्वम् । गुरु-
त्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गलत्वम् । रसायनत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । रोचनत्वम् । चारुत्वम् । सर्वा-
ज्येषु गुणाधिकत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
बुद्धिस्तुतिपुष्टिवपुःस्थैर्यकारित्वम् । अमोपशमन-
त्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वम् ॥ * ॥ माहिष-
घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । घृतिसौख्यकान्तिवलवर्ण-
चक्षुर्हितकारित्वम् । वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणी-
विकारनाशित्वम् । मन्दानलोदीपनत्वम् । नव-
गव्यतः परमहृदयत्वम् । मनोहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ खादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् ।
शीतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
खादुपाकित्वम् ॥ * ॥ ऋगीघृतगुणाः ।
अग्निचक्षुर्हितवल्कारित्वम् । कासश्वासक्षयेषु
हितत्वम् । कटुपाकित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ मेघीघृतगुणाः । पित्तमेदस्कारि-
त्वम् । योनिदोषे शोषे कफे अनिले च शूल-
त्वम् । रुचत्वम् । दुर्नामोन्मादनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ पाके लघुत्वम् । पित्तकोपाकारि-
त्वम् । शोफे कर्म्यं च हितत्वम् ॥ * ॥ भेदक-
घृतगुणाः । अतिगौरवात् सुकुमारदेहिर्वर्ण-

घृतः

त्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । वल्कारित्वम् । वृणां
वपुषो विसर्गान्वकारित्वम् ॥ * ॥ हस्तिनीघृत-
गुणाः । कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम् । कषाय-
त्वम् । लघुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् ।
वह्निकरत्वम् ॥ * ॥ अम्बाघृतगुणाः । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । इषदग्निदीप-
नत्वम् । बाल्यप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरु-
त्वम् ॥ * ॥ गर्दभीघृतगुणाः । अग्निबलकारि-
त्वम् । मूत्रदोषकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् ॥ * ॥ उद्धी-
घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कुष्ठकमिविषवातकफगुल्मोदर-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ नारीघृतगुणाः ।
चक्षुर्हितरुचिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्वाभयविष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रमेहनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ दुग्धभवघृत-
गुणाः । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । नेत्र-
रोगकारित्वम् । पित्तदाहसमदमूर्च्छाभ्रमा-
निलनाशित्वम् ॥ * ॥ ह्यस्तनदधिघृतं तदेव
हैयङ्गवीनम् । तस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् ।
दीपनत्वम् । रुचिवलकारित्वम् । वृंहणत्वम् ।
वृध्यत्वम् । विशेषाज्वरनाशित्वम् ॥ * ॥ वर्षा-
दूर्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः । त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठ-
विषोन्मादापसारतिमिरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ मदशिरःकर्णादिज्वरोगभ्रान्तिनाशि-
त्वम् । व्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वम् । आयु-
वृद्धिशरीरदृढतासौकुमार्यकान्तिस्तुतिवल्कारि-
त्वम् । बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम् ।
पथ्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रतिश्यायस-
कासजीर्णज्वरसर्वरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।
धातुसाम्यकारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणम् ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्ववर्षस्थितम् घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥”
कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम् । इति
राजवल्लभः ॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्यं
वर्णमासपथ्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
“शूलं धीस्तुतिमेधामि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्यस्त्रार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशूलान्मिग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोथालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानासुप्तं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥”
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“विपाके मधुरं वृध्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलवर्धनं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥”
इति गव्यघृतम् ॥
“आजं सन्दीपनीयश्च चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
कासे श्वासे क्षयेऽर्शःसु लघुपाके कफापहम् ॥”
इत्याजघृतम् ॥

घृतः

“वातपित्तसमं सर्वं सुशीतं माहिषं घृतम् ।
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्वल्पगुणात्मकम् ॥”
इति माहिषघृतम् ॥
“औद्धं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥”
इत्युद्धीघृतम् ॥
“पाके लघाविकं सर्पिः सर्वरोगविषापहम् ।
वृद्धिं करोति चास्याश्च वाश्मरीशर्करापहम् ॥”
इत्याविकं घृतम् ॥
“वृद्धिं करोति देहार्मेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनश्चाग्नेवीतदोषनिवारणम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तश्च विषापहम् ॥”
इत्यश्वीघृतम् ॥
“कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेशु तद्धितम् ।
साम्नां स्त्रीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥”
इति नारीघृतगुणाः ॥
“तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् पयसो घृतम् ॥”
इति क्षीरोद्धवघृतम् ॥
“दोषापहं बृहिसन्धुक्षणश्च
मूर्च्छाहिक्कोन्मादकर्णाक्षिशूले ।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शूलं सर्पिर्जीर्णमेव वृणां स्यात् ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्ववर्षोघृतं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा ॥”
इति जीर्णघृतगुणाः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
“स्तुतिबुद्धिमिश्रुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोथालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥
मदापसारमूर्च्छाशोफोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“विशेषतः पुराणश्च घृतं तत् पाययेद्भिक्षक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषादुग्रहमोक्षणम् ॥
गुणकर्ममाधिकं स्थानादाखादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्ववर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्राहपहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्न्यं प्रपुराणमतः परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृढं स्पृष्टमधुघ्रातं तद्धि सर्व्वग्राहपहम् ॥
अपसारग्रहोन्मादवतां शूलं विशेषतः ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥
“घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्यं मृदुमधुरमल्पाभिस्यन्दि-
स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापसारशूलज्वरानाहवात-
पित्तप्रशसनमग्निदीपनं स्फुटिमतिमेधकान्ति-
स्त्रलावण्यसौकुमार्योन्जोबलकरं आयुष्यं
वृध्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभि-
वर्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमग्न्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।

घृतकु

कासे श्वासे चये चापि पथं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिघ्नं घृतम् ॥
औष्टं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिनं च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेनिले योनिदोषे शोवे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघ्वावीर्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं वङ्गमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्रां स्त्रीणान् सर्पिः स्यादन्ततोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहान्गोर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बद्धविन्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रमीनु ॥”

चौरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तममृच्छा-
प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च । सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो
योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षि-
प्रपूरणेषूपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटु-
विषाकं त्रिदोषापहं मृच्छामेदोन्माद उदर-
ज्वरशोफापसारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं
दीपनं वस्तिनस्याक्षिपरणेषूपदिश्यते । भवन्ति
चात्र ।

“पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मृच्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापसारनाशनम् ॥
एकादशघृतञ्चैव वत्सराशुषितं घृतम् ।
रक्तोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतेः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सञ्जभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥

स्त्री. सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १७ ॥

घृतः, त्रि, (जघर्ति दीप्यते घरति सिञ्चतीति
वा । घृ + “अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ।” उणां । ३ ।
८८ । क्तः ।) दीप्तः । सेचकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रस-
बाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । घिया-
करमुच्चा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रकीर्यः २
घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६
विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातव्रणसञ्ज्वलणदोषविषयशानाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसङ्ग्रहसेन
कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । गृहपाल्य-
त्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—

“कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्रा रसायनी ।
मधुरा वृंहणी बल्या वृद्धा वातविषप्रनुत् ॥
गुल्मघ्नो हृद्यकृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
अग्न्याग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

घृततै

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारो
सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालित-
तया तथात्वम् ।) खनामख्यातगुल्मः । घिकु-
मारी इति भाषा । तत्पर्यायः । कुमारी २
तरणिः ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ नटुः ८
कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२
कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपु-
लासवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरुणी १८ रामा १९
कपिला २० अम्बुधिसवा २१ सुकण्टका २२
स्थूलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मद्गन्धित्वम् । कफपित्त-
कासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहित-
त्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वम् । शुक्रवलकारि-
त्वम् । वातगुल्मघ्नो हृद्यकृद्धिज्वरग्रन्थिदग्ध-
विस्फोटपित्तरक्तत्वगोगनाशित्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)
घृततैलादिकल्पः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविना-
शकपक्षघृततैलादीनां कल्पो विधिः ।) रोग-
नाशकगानौषधिपक्षघृततैलादिवर्गः । यथा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

“घृततैलादि वक्ष्यामि ऋष्यु सुश्रुत ! रोगनुत् ।

शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥

अभया गुडुची चैव अटरूपकवाकुची ।

एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकार्थ्या रसप्रस्थचौरप्रस्थसमन्वितम् ।

एतद्ब्राह्मीघृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥१॥

त्रिफलाचित्रकवलानिर्गुण्डौनिम्बवासकाः ।

पुनर्नवा गुडुची च वृहती च शतावरी ॥

एतैर्घृतं यथालाभं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ २ ॥

बलाशतकषाये तु तैलस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥

कल्कैर्मधुकमज्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।

सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥

गन्धाश्मजीवनीयैश्च चौराङ्कसमाश्रितम् ।

एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्यापयेद्रजते शुभे ॥

सर्ववातविकारांसु सर्वधात्वन्तराश्रयान् ।

तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥

शतावरीरसप्रस्थं चौरप्रस्थं तथैव च ।

शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।

एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कुञ्जवामनपङ्गूनां वधिरयङ्गकुष्ठिनाम् ।

वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मेथुने ॥

जराजर्जरगात्राणामाभानसुखशीघ्रिणाम् ।

लग्नताश्चापि ये वाताः शिरास्तायुगताश्च ये ॥

सर्वस्तिं नाशयत्याशु तैश्चैव स्याद्दशाङ्गकम् ।

नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुग्दर्शनम् ॥ ४ ॥

एथक् तैलं घृतं कुर्व्यात् समस्तैरौषधैः एथक् ।

शतावर्था गुडुच्या वा चित्रके रोचनायुतः ॥

निर्गुण्डा वा प्रसारण्याः कण्टकार्थ्या रसा-

दिभिः ॥

घृतपू

वर्था वानलया वापि वासकेन फलत्रिकैः ।
ब्राह्मणा चैरुद्धकेनापि भृङ्गराजेन सुखिना ॥
मृधल्या दशमूलेन खद्विरेण वटादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोगनुत् ॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकर्कारुचित्रतामलत्रयमारकम् ।
सुधाञ्च वालागणिकासप्रप्रणसुवर्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संभ्रज्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
एतन्निखन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥
शोधनं रोचनञ्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकादं महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम् ।
चारुद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ॥
एभिः सर्वपत्रं तैलमजमूत्रैश्च संयुतम् ॥
मृद्वग्निना पचेदेतदकंचौरिणं संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोद्धति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विप्रोषयेत् ॥
रोपणं नटुभावञ्च तैलेननिन कारयेत् ॥ ७ ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्यञ्च रोगनुत् ॥ ८ ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याये । किरण-

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरण-

यस्य । घृताहुत्या अभिवर्द्धनादेव तथात्वम् ।)

अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य ।

कप् ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्यते इति । पुरी ड ५

पूर्यते + कर्मणि अप् । प्रचुरघृतपाच्छलादेवात्

तथात्वम् ।) पिष्टकविशेषः । यथाह राजवल्लभः ।

“मर्दितां समितां चौरनारिकेलघृतादिभिः ।

अवगाह्य घृते पक्ता घृतपूरोऽयमुच्यते ॥

घृतपूरो गुरुवृष्यः कफघ्नद्रक्तमांसदः ।

रक्तपित्तहरो हृद्यः खादुः पित्तहरोऽतिद्विदः ॥

तत्पर्यायः । पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ घातिका ४

इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य पाक-

प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।

“चौरिणं मर्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम्

विस्तार्य सर्पिषा पात्रं कटाद्विष्य सितान्वितम् ॥”

घृतपूरोऽयमुद्धिः कर्पूरमरिचान्वितः ॥

नारिकेलजो यथा,—

“समिता मर्दिता चौरैः नारिकेलसितार्द्रकैः

अवगाह्य घृते पात्रा घृतपूरोऽपरः स्खलः ॥”

दुग्धजो यथा,—

“पाकपिष्टीकृतं चौरं शर्कराचूर्णमिश्रितम्

घृतपूरविनिर्माणं कारयेत् खल्वगालितम् ॥”

शालिभवो यथा,—

“सुशालिपिष्टं दुग्धन्तु कथितं वल्गुगालितम्

खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”

कशेरुभवो यथा,—

“कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिष्टीकृतं पत्रा-

निर्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ॥”

आत्मजो यथा,—

“पञ्चानस्य घृते तमे रसस्वनलपिण्डितः ।
शुद्धशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥

जीरमादां स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्तुतम् ।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्यास्वरूपसंज्ञितः ॥

घृतपूरो गुरुहृद्यो हृदः पित्तानिलापहः ।
सदाः प्राणप्रदो बलः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥

घृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
विचार्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥”

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै + कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः ।
तदिव निर्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति ।

घृतमण्डल + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ ।
११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥
घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्यासोऽस्य स्यात् ।

“अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़-

हाता इति भाषा ॥
घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।)

घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्यासोऽस्य स्यात् । “अर्श

आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताक्षी, स्त्री, (घृतेन अन्तेन अक्षति तृप्तिं गच्छ-
तीति । अनुच + क्तिप् । नलोपे स्त्रियां डीप् ।

सञ्ज्ञया मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां
सम् ।) अश्वरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा,

“घृताक्षीप्रसूया ब्रह्मन् नवतृष्णाश्वरोगणाः ॥”
ततः । १२ । ६ । ४६ ।

“घनारिमण्डला घूर्णा घृताक्षी घनवेगिनी ॥”
निर्घण्टः ॥

घृताङ्गः, पुं, (घृतस्य आङ्गा आख्या यस्य । यद्वा,
+ ङे + कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतो, स्त्री, (घृते इति तद्गुणाय तत्र स्वपि-
कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्-

पथायः । पिङ्गकपिशार । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव खादु आकृत्या शुभ्रं वा उदकं
यस्य । उदकास्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,

“यत् सरोवराद्वह्निस्तद्विगुणः समानेन घृतोदेन
यथा पूर्णः कुशडीपः ॥” इति श्रीभागवते । ५ । १३ ॥

घृत, उच्चैर्घर्षः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सट् ।) उदित्वात् क्वावेड् ।) उ, घर्षित्वा

घृता । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृटः, त्रि, (घृष् + कर्मणि क्तः ।) घर्षितः । यथा
इति भाषा ॥ यथा । घृटो मलयजो गन्धः ।

इति शुद्धितत्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १६ । ५६ ।
“घातुका घूर्णितजला घृटपातकसन्ततिः ॥”)

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्टतेऽसौ । घृष् + कर्मणि क्तिच् ।)
वाराह्यौ । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्य-

मरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष् + भावे क्तिन् ।)
घर्षणम् । सङ्घातः । अपराजिता । (घर्षतीति ।

घृष् + कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं, । इति
मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला + कः ।)
चित्रपर्णिका । घृष्टिपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्टिः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष् संघर्ष +
“क्विप्” इति ।) उष्णं । ४ । ५६ । इति

किन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे +

क्तिन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
“प्रवः शर्षाय घृष्टये ।” “घृष्टये शुभ्रघर्षण-

युक्ताय ।” इति भाष्यम् ॥)
घृष्टुलिका, स्त्री, क्रौञ्चानम् । इति रत्नमाला ॥

घृष्टु इति भाषा ॥ (यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।
“क्रौञ्चानं घृष्टुलिका ॥”)

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्तते इति । घुट परि-
वर्तने + प्रचादच् ।) घोटकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥
घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति ।

घुट परिवर्तने + खल् ।) पशुविशेषः । घोडा
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । घौतिः २ तुरगः ३

तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८
अवा ९ गन्धर्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२

सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥
घौतिः १४ घौती १५ घौथिः १६ । इति

घोटः १७ ताल्यः १७ हरिः १८ वीती १९ ।
भरतः ॥ ताल्यः १७ हरिः १८ वीती १९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृजो २० धाराटः २१
जवः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५

श्रीभाता २६ अन्तसोदरः २७ । सुहृज २८
शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ ।

इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ औपुतः ३३
चामरी ३४ हेष्टी ३५ शालिहोत्री ३६ मरु-

द्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एक-
शफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ अलः ४४ बह्निः ४५
दधिका ४६ दधिकावा ४७ एतवः ४८ एतशः ४९

पैङ्गः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३
ब्रधः ५४ अरुधः ५५ मांखलः ५६ अयधयः ५७

श्वेनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१
जार्थाणाम् ६२ हंसायः ६३ । इति वेद-

दिष्टोपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १
अध्यायः ॥ अस्थ मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वात-

नाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्त-
दाहप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमिकफ-

बलकारित्वम् । वृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
मधुरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।
“सपत्ता वाजिनः पूर्वं संजाता योमचारिणः ।

गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पञ्चमथाच्छिनत् ।

ततः प्रभृति निबन्धास्तुरङ्गा धरण्यां गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।

चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।

गोभिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
ताडजा उत्तमाशाश्च वाजशूलाश्च मध्यमाः ।

गवराः साधवासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्तिताः ।

वाजिनो जलजाः केचित्त्वर्जजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चाप्ये तुरगा ऋगजाः परे ।

जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वज्रिसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या ऋगजाः शूद्रजातयः ।

पुष्यगन्धिर्भवेद्दिष्टः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धो भवेद्देश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।

विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
कोष्ठाभावो भवेद्देश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।

विप्रादा वाहनाः सर्वे त्रयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गान् न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥”

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥
अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

“सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥

चत्वारिंशच्च सप्ताष्टा स्कन्धः संपरिकीर्णितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥

इति स्कन्धं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं हयाधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणान् तथाखौ चतुरङ्गुलौ ॥

मध्यस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥

मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अश्लीलङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशतिका मताः ॥”

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥
अथ वयोविभागः ।

“दन्तेषु यज्जनं यद्वृत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥”
तद्वयथा,—

“कालिका हरिणी शुक्ला काचा मत्तिका सह ॥
शुद्धो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।

इत्यष्टौ यज्जनान्याहुरथेषां लक्षणं षडङ्गु ॥
चतुर्भिर्वत्सरे ईन्तास्त्वारः परिकीर्तिताः ।

पञ्चभिश्च षड्विंशैव जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।

तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्वेकालिकाः ।

घोटकः

नवमे त्वय ताः सर्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
केचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतलमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सराख्यः ।
ततः सप्तदशादूर्ध्वं यावद्द्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभां वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्काभासाः सर्वेदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
चयोविंशत् परे वर्षे दशना सुषला मताः ।
षड्विंशत् परतो दन्ताः स्थानाचलनमाप्नुयुः ॥
यावद्द्वर्षत्रयं पञ्चान्नपतन्ति समाचये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घाः शुक्ला विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥

आख्यं भुजौ चापि कृकाटिका च
दीर्घं चतुष्पदं तुरगस्य शस्तम् ।

तथोन्नते ब्राह्मणुटे ललाटे

कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥

श्रोत्रे च मणिवन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादौ यो यस्य स्यात् सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।
मुखे चन्द्रकसम्बीतः पक्वजम्बूफलाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्वश्वेतो ह्यो यस्य श्यामैकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधाहः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो मुष्को मुखं तथा ।
मृद्वङ्गास्तु सिता यस्य तस्मिन्नादृष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रक्तो भर्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्तुल्यतरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहून् हयान् ॥”

अथावर्तगुणाः ।

“रोम्णां भूमिवाटतिरावर्त इति गद्यते ।
षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रं ललाटाग्रं शृङ्गे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्तो जायते येषां ते धव्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्तो द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो ह्योत्तमः ॥
गङ्गावर्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाग्रयः ॥
स करोति महासौख्यं स्वासिनः शिवसंज्ञितः ।
कर्णमूले यदावर्तः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यायुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्तो स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोम्णां वृश्चिकवत् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥”

अथ दोषाः ।

“चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥

घोटकः

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो सुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लभवाजिनं जह्या यदीच्छेः शाश्वतोऽयि यम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन क्लृप्तते च प्रधानतः ॥
विरुद्धं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते हयसंचयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे मध्यमः स प्रकीर्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्तः प्रदृश्यते ॥
चर्वणी स हयस्याज्यः कुरुते स्वाभिनाशनम् ।
वामगङ्गाश्रयावर्तः प्रकरोति धनचयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्षेत्रं जातुगतावर्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्तो वर्जनीयो महीसुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवर्णे यदावर्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति स्यात् स त्याज्यो दूरतो वृषे ॥
गुह्ये पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्तकाख्यः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्ध्वं यदा वाजी समुत्तं न स्पृशेत् कचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली कृष्णतालुकः ।
सुषली च तथा शङ्गी षडेते घातकाः स्मृताः ॥
तत्रादौ विदितार्थो तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
सुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्तुरत्र न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुध्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवस्त्रस्यते यदि ।
स शङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाङ्गोऽजातकाख्यश्च हीनाङ्गोऽभ्यधिककाख्यः ।
घण्टी च कम्बली चैव षडेते पापकृतमाः ॥”

अथारिष्टम् ।

“सुखस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीवाद्भवेत्पुद्गिर्वाधिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मांसैर्वपुःत्रयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद्वदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नैलवर्णे च षड्भिर्वशुसमाहतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चणकाभे तथाटभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जलकौपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिंस्यतौ ॥
यस्य श्वासो भवेद्व्याधः शरीरेऽपुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासघटकं स जीवति ॥
जिह्वायै पिङ्गा यस्य पादान्ते च तथोदरे ।

घोटकः

मृत्रं करोति रक्तमा मासघटकं स जीवति ॥
कर्णयोः क्षतजं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्तते ।
वाजिनः पित्तग्रस्तस्य दशमासान् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य वातार्द्रितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णे तथा दिनेः ॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवकः ॥
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य बहिजाः ।
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशामि ॥
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रवक्षन्ति तदाश्वान् भ्रन्ति कृतकशः ॥
अथ हयक्रियाकालः ।
“स्वरुणगुरुपार्श्वस्थेषु भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगोद्देशेषु ।
शुभमिह हयकार्यं कार्यमार्थेण बुद्ध्या
न शनिरविकुजानां वासरे नोपतरे ॥”

इति कालः ॥

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
नचलति, कटिदेशः श्वासने संस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदखावपातः
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रे ॥
मेरुः स्थिरौ यस्य चलो च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनच ।
स वाजिबाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥”

तत्र ताडनविधिः ।

“रक्तकोष्ठे मुखे चौष्टे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वचःस्थलं हन्याद्वक्त्रं चोन्मार्गगामिनः ॥
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जातुद्वयं तथा ।
सर्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदखापाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीत्य कर्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ॥”

अथ धावनविधिः ।

“हस्तैश्चतुर्विंशतिभिर्दुर्दृष्ट उदाहृतः ।
अच्छोर्निमेषणान्यथौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षते ॥
मात्राघोऽश्वकेनाश्वो यो धावति ध्रुवः शतम् ।
तमुत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो ह्यतोऽश्वे चाधमा मत्तः ।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेत्पुनः ॥
वज्राभिसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति मासि तु कार्त्तिके ।
कार्त्तिके महता वापि योज्यो मासि च वदच्छ्रमा ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च वदच्छ्रमा ।
वालं वृद्धं कथं रुमं दत्तस्ते हं वृद्धाश्च ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुच्छिणीश्च न वाहयेत् ॥

अथ रक्तमोचनविधिः ।

“द्वाप्तिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति ।
वाजिनामिह सर्वेषामाशु रक्तं खवस्थितम् ॥
तासां निर्मोचनार्थाय द्वाराण्यथौ वदाश्वम् ।
यैवाति कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कक्षे लोचनयोरेतयोश्च मुखे तथा ।

घोटकः

अखयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
 एतद्वर्त्म सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
 अन्ये सप्तदशान्याहुः सिराहाराणि वाजिनः ॥
 येषु रक्तं हृतं सदाः प्रकरोति ततः सुखम् ।
 गुल्फे गले तथा मेढ्रे कचान्ते चैव पत्रके ।
 गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्वसन्धिषु ।
 जिह्वायां चाधरे चौष्टे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
 कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं सावयेद्भिषक् ।
 सौश्रुतमानपलेन त्वाज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥”
 तद्वयथा,—
 “पलं शतं सुखे त्वाज्यं कचयोश्चैकमेव च ।
 शताह्वं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
 गण्डयोरुखयोश्चैव सावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
 हादशैव गुदे प्रादुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
 पेशिकं कालिकं विद्याद्वाते विद्यात् सफेनिलम् ।
 पिच्छिलं क्षेपणं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥”
 अथ ऋतुचर्या ।

“न प्राप्नो वाहयेदश्वान् प्रावट्काले कथञ्चन ।
 यदीच्छेदश्वतन्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
 कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
 शस्तं पलाङ्गलवणं दिवसान्तरेण ।
 तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्यहानि-
 मुखैर्बलेर्विरहितसु वयो विनश्येत् ॥
 शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
 शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
 मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
 घृतयुतनीलमुकुटकाश्च भोज्याः ॥
 हेमन्तकाले घृततैलमाषा
 निष्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
 शनैः शनैर्वाहनकर्मं कुर्याद्-
 यवांश्च पक्का वितरेद् विधिज्ञः ॥
 शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
 दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
 तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
 यवयवसाश्च तथान्यतरूपाः ॥
 यस्य इत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
 अक्षलापि क्रियाः सर्वाः स ह्यः सुखच्छति ॥
 वसन्ते संप्राप्ते निजमुखवशाद्वाह्य हयान्
 घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरुक्तोऽपि च मतः ।
 पयो दद्यादसौ सलवणमथो वाहनविधि-
 भूषणं योज्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्भयवरः ॥
 वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्साहः प्रणश्येत् सालस्यं जायते वपुः ॥
 योऽपि एतं चतजमोक्षधर्मशान्ति-
 सुखायबन्धनविमर्दनशीततोयम् ।
 हृत्वा लघुं लघु च कोमलमन्यदेव
 यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥”
 अथ लक्षणमन्यथा,—
 “सिग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
 रौघोऽस्मिन्मन्यनकेशपृष्ठवृणः ।
 रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवचा
 राजाहो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

घोटकः

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्यापरक्रमात् ।
 पूर्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय ह्यसंस्थिताः ॥
 अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
 शुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥”
 वात्स्यस्तु ।
 “ब्रह्मादिजातिभेदेन ह्यजातिस्तुर्विधा ।”
 तद्वयथा,—

“ये शुक्ताः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
 शुद्धाङ्गाः सद्यःसदुष्णभोजिनो वा ।
 अक्रुद्धाः समरगता भृशश्च पुष्टा-
 स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतिथोय्याः ॥
 ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
 संस्थाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
 अशान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणा
 विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
 ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
 येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
 बद्धा वा बहुतरनादधोषणा वा
 विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
 ये क्षणाः सरुषामगन्धयोऽपि ये वा
 अन्यथा बहुतरताङ्गनैरपीमे ।
 क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वैश्यहीना-
 स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विज्ञेयाः ॥”
 एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ।
 “लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
 चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्वाज्यो हयाधमः ॥”
 अन्यत्र तु ।
 “सात्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
 हयाः ॥

ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
 अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
 अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टा-
 स्ते सात्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
 ये रक्तवर्णा गुरुवेगरीषाः
 कषाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
 येऽभी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
 स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
 ये कृष्णवर्णास्तुरोषवेगा
 अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
 ये दुर्बलाः सर्वगुणैर्विहीना-
 स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
 द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
 त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनन्दितः ॥”
 पराशरसंहितायानु ।
 “पृथिव्यवायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
 उल्लङ्घैः पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥
 ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
 श्चाक्षान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
 अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
 भौमास्ते घनगुरुवर्धरखरास्तु ॥
 ये श्लथाङ्गास्तनुवलाः श्रमासहकलेवराः ।
 अक्रोधवेगाः सखन्ना आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥

घोटकः

ये वातवेगप्रतिमोयवेगाः
 शुक्ता भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
 अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
 ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
 ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
 सुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
 ते तेजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
 भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
 एको यदा तेजससंज्ञकोऽश्वः
 किं कार्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
 शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
 किं कार्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
 उत्तुङ्गये वाजिवरा व्रजन्ति
 क्रुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
 ये लङ्घ्यन्तः परिखामपारां
 ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
 द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
 स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
 शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
 असम्भवे हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
 तिलं सकाञ्चनं दद्यात्तवणं वा गुडान्वितम् ।
 रेवन्तं पूजयेद्वापि निजं निर्मलयेत्तदा ॥
 दद्यात्तान्मपलं वापि अभावे सर्वकर्मणः ॥”
 एवमन्यत्रापि ।
 “काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्वयथाक्रमम् ।
 ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
 अभावेऽपि च सर्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
 क्रिया ॥”
 इति हयपरीक्षा ॥ * ॥
 इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
 (“येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु
 विक्रीडितम्
 यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
 रेमे यस्तु तुरङ्गयुज्यजनिर्नानाविधैर्हृषितैः
 पायाद्वाः स तुरङ्गयोधतनयः श्रीशालिहोत्रो
 मुनिः ॥
 जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो युधिष्ठिरो
 वृषतिः ।
 भीमार्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशस्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
 दृष्ट्वा सम्यङ्गकुलः शास्त्रं कतुस्त्रं च शालि-
 होत्रीयम् ।
 ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कला समासेन ॥
 प्रश्नो जातिवर्णमावर्तदन्ता
 लक्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।
 कालो नस्यं पिच्छमाज्यं कषायं
 शालां चेष्टां वाजिनामच वक्ष्ये ॥
 सपक्षा वाजिनः सर्वे सज्जाता योमचारिणः ।
 गन्धर्वभ्यो यथाकारं गच्छन्ति च संमन्ततः ॥
 तान् दृष्ट्वा जवसम्यज्ञानसद्धान्वाहनोचितान् ।
 शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
 नाख्यसार्थं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
 तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनाह्वानं हयोत्तमान् ॥

घोटकः

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अश्वं वारणेनैव दानवैर्बलवतरे ॥
ईषिकास्त्रं समुत्तुह्य पक्षच्छेदं यथातदा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महासुनिः ॥
च्छिन्नपक्षास्तु ते सर्वे गत्वा तन्मघिमनुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिराणि परिप्लुताः ॥
भगवन् ! किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेदगिच्छन्ति पण्डिताः ॥
तस्मात्तन्मैव प्राक्त । सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च सुनिपुणवः ॥
अथासौ कृपयाविहस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्वाः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पुष्टीरन्वा यथा देहे गौरवं च जगत्तये ॥
यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपोतनाच्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वप्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्जयः ॥
न च त्यज्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्ज्वलक्षणा ।
अपि सर्वैर्गुणैर्हीनं बहुश्रुनुभिरावृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमच्च चिकित्सितम् ।
पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्मात्तच्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गं चान्ये मदादेशादुद्येन शान्तिर्भवेद् भुवम् ॥
एवं विष्टुष्य तान् सर्वान् शालिहोत्रसुरेन्द्रमान् ।
चक्रे द्वादशसाहस्रं तदर्थं संहितां सुधीः ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रथो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयास्तत्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुराणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाश्च केकायाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
भास्वजाश्चोत्तमाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
गोहराः श्रावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्धदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्द्विजातास्तथापरे ॥
कनीयप्रभवाश्चान्ये उल्लूकश्च गजश्च ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः चित्रिया वज्रिस्तम्बाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या एणोलकाश्च शूद्रजाः ।
विवेकी सद्युगो विप्रस्तंजली चित्रियो वली ॥
दृढभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकान्तः ।
ब्राह्मणाः सामवाही च भेदवाही च चित्रियः ॥
उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दक्षेन ताडितः ।
पुष्ट्यन्त्यः सदा विप्रः चित्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
दृढगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्राहो वाजिनः सर्वे चित्रियो भूपतेः सदा ॥
शूद्रो वैश्यश्चाथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
केचिद्विच्छन्ति भूपानां सर्वेऽप्यवाहनोचितः ॥
तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्मिताः ।

घोटकः

ब्राह्मणाः क्षेमकलेषु सिद्धिं मच्छन्ति वाजिनः ॥
चित्रिया युद्धकार्येषु वैश्या वित्तार्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कलेषु ज्ञात्वेवं वाजिनः सदा ॥
आरोहेत् सर्वकार्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
यः सन्नद्धो हयो रावन्मूर्ध्वमूर्ध्वं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसक्तमूर्ध्वं पुरीषश्चाशुमोचनम् ।
स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्तते हयः ॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्ति नृपतेर्हयः ।
स शंसति द्रुततन्त्रस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यदा व्याधिं विना वाजी यासन्त्यजति दुर्मनाः ।
अशुपातञ्च कुरुते तदा भर्तुरशोभनम् ॥
पुलकांकितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
शरटं रचयेद्यन्तात् प्रविशन्तं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषांचैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च बद्धजाः ।
परचक्रागमाश्वी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रकुर्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति कृतज्ञशः ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररचयेत् ।
उपायेभ्यश्च सर्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्या जपश्च शतरुद्रियः ॥
मन्दुरान्ते सदा वाय्वो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृण्वे ॥
सरधां रचयेद् यन्तात् प्रविशन्तीं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषांचैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

“वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं क्रीर्तयिष्यामि भेदेर्जाताननेकधा ॥
नीलो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णश्च सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टाहो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्वेताः क्रमेण च ॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासङ्गः पीतः सारङ्गः कर्पूरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूष्यसन्निभः ।
कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
पीताम्बः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजाहो वाजिसत्तमः ॥
सर्वश्वेतो हयो यस्तु भवेत्क्षेपककर्णकः ।
स वाजी वाजिमेधाहः श्यामकर्णः प्रकीर्तितः ॥
सुखे चन्द्रकंसवीतो जम्बूफलसमाकृतः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाश्वः स पूजितः ॥

घोटकः

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्वान्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्ध्नाञ्च सिता यस्य तं विदादष्टमङ्गलम् ॥
भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
पुव्याख्यः स परित्याज्यः सर्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्त्रञ्च मध्यतः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्वकल्याणकञ्च सः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं सुक्ता सुदूरतः ॥
यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनैः शनैः ।
नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥
यस्याधमेन वर्णेन क्वादाते च प्रधानजः ।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंज्ञयम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्ताः ।

“आवर्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तियथोक्तैः ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणीवन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रज्ज्वे त्रिके तथा ।
आद्यास्त्रयोदशवर्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकायां ललाटेऽपि शङ्के कण्ठे च मस्तके ।
आवर्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वेऽपि मध्यमास्ते प्रकीर्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्तो द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयस्य पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठवर्गे तथावर्तो यस्यैकः संप्रजायते ।
स करोत्यश्वसंघातान् सामिनः सूर्यसंज्ञकः ॥
कक्षायां जातुमेष्टे च त्रिवली पुच्छसंज्ञकः ।
पुच्छे शुद्धे बलावष्टावर्ता अधरोत्तराः ॥
चयो यस्य ललाटस्या आवर्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिपण्डिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण चयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
त्रयावर्ताः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरः ॥
ललाटे युगलावर्तो चन्द्राको संप्रकीर्तितः ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥
उपर्युपरि यस्य स्युरावर्ता अलिके त्रयः ।
निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्यो यस्यावर्तः प्रदृश्यते ।
वर्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाश्रितः ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्तो विद्येते वाजिनो यदि ।
गण्डावर्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महावीर्यं स्वामिनः श्रिवसंज्ञकः ।
तद्वद्वा माश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
इहकार्ख्यायुभौ प्रसौ नृपराज्यवृद्धिदौ ॥
कर्णमूले यदावर्तस्तत्तथा च तथापरे ।

घोटकः

विजयाख्यावुभौ ज्ञेयो युद्धकाले जयप्रदौ ॥
 नामामथे यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
 चक्रवर्त्तौ स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
 कखे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
 चित्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥
 स्वर्त्ते पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
 करोति विधिवत् पद्मे स्वामिनः सततं सुखम् ॥
 शुक्लाखौ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
 हयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
 एकावर्त्तौ भवेद्यस्य कचान्ते वाजिनो यदा ।
 स रणे न्ययुमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
 जानुदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
 वाजी मेढ्रतलावर्त्तौ वर्जनीयो महीभुजाम् ।
 स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
 निवलिख्यो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
 वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
 पुच्छदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 धूमकेतुरिति ख्यातः स व्याज्यो दूरतो वृषेः ॥
 मुखे पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकाख्यः ।
 स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
 अथ ऊर्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् कचित् ।
 यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
 हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
 तुशली च तथा शङ्खी षडेते स्वामिघातकाः ॥
 एकाङ्कजातश्चेकाङ्को हीनाङ्कोऽप्यधिकाङ्कः ।
 परित्याज्यः स वाञ्छजिरन्विध्य परमं यशः ॥
 षण्ढी वदनको वाली शङ्खी चैव चतुर्थकः ।
 वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापकृत्तमाः ॥
 षण्ढी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंक्षयम् ।
 अन्तःपुरं तथा वाली शङ्खी राष्ट्रविनाशनः ॥
 षट्पदाभो भवेद्यस्य कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
 शङ्खपादसुखो यस्तु आवर्त्तः कुतस्तिरपि ।
 न दुष्यति यदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्देशे
 आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।
 दन्तोद्देशे प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
 अथस्तु तनुभिर्दन्तैः कीरदन्त इति स्मृतः ।
 तथा षोडशभिः कोणो प्राज्ञेर्द्वादशमासिकः ॥
 त्रिंशत्मासोद्भवाः सर्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
 तेषां स्थातां हौ च न स्थातां सृङ्गोपरि यथाक्रमम् ॥
 तनुभिर्वत्सुरेदन्ताः कालिकायै भवन्ति च ।
 तेषां सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
 नवमे वर्षे वा रामे प्राप्ताः स्युः सार्वकालिकाः ।
 तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ॥
 लिङ्गदन्त दशमास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ।
 ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्द्विजयं पुनः ।
 ततः काञ्चनमाः सन्त्यक् यावत् संवत्सराख्यः ॥
 ततः सप्तदशाह्वं यावद्द्विजयं विंशतिः ।

घोटकः

मल्लिकाभारदास्तेषां यावद्द्विजयं पुनः ॥
 तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्द्विजयं पुनः ।
 प्रकम्प्य च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
 द्वात्रिंशद्द्विजयैरेव वाजी निर्वाणमाप्नुयात् ।
 दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्रेण परमायुषि ॥
 अश्वानामेव सर्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
 कालिका हारिणी शुक्ला काचा वायथ्यमल्लिका ॥
 शङ्खोदूखलकचैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
 ततस्तु पतनं विद्यादेश अङ्गनसंयहः ॥
 चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
 एवं दन्तविशेषेण सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
 विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्देशे
 नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घस्त्वविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
 ते शस्ताः पार्श्वेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
 स्वत्वमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
 चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
 येषां पृष्ठं सुवर्णं स्याद्विपुलं ब्रणवर्जितम् ।
 किञ्चिन्मथ्ये भवेन्निरं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
 स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुसूला विपुला कटी ।
 ग्रथिताः सुदृढा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
 पादा निर्मांसला वक्राक्षक्राकारखुरान्विताः ।
 अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
 पार्श्वौ तदुतरौ शस्तौ सुरसन्निभतालुकम् ।
 दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥
 सप्तविंशप्रमाणेन सुसममस्य शस्यते ।
 सप्तविंशप्रमाणेन सुसममस्य शस्यते ।
 कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
 चत्वारिंशच्च सप्ताष्टाः स्वन्त्याः सम्यक् प्रकी-
 र्त्तिताः ।

पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
 अतिस्वच्छा तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणं च दान्तौ चतुरङ्गुलौ ॥
 मार्गस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशाङ्गुलम् ।
 कटिकक्षान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
 मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
 अश्रीत्यङ्गुल उत्सेधो देखेच्च द्वाधिकं शतम् ॥
 एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तयोन्नतानि
 चत्वारि रक्तानि च स्वच्छकाणि ।
 ह्रस्वानि चत्वार्यथ चायतानि
 भूयश्च चत्वार्यथ नम्रकाणि ॥
 द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याङ्गुलं चणानि मुनीश्वराः ।
 तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक्
 पृथक् ॥

आख्यं भुजौ केशकटाटिकाश्च
 दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
 तथोन्नते प्राणपुटे ललाटे
 शफाश्च तज्जश्वरणी वदन्ति ॥
 ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकश्च
 मेढ्रं सुरत्तं शुभदं हयस्य ।

घोटकः

लघूनि वन्ताश्चरणेषु कोष्ठं
 श्रीचाणि सर्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
 कर्णान्तरं कर्णसमन्वितश्च
 वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
 वक्त्रं सुखं कन्धराजानुनी च
 पार्श्वश्च सप्तेः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
 कचान्तरं चोदरमध्यमश्च
 निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
 वक्षःशफोऽङ्गुलवन्त्यलक्ष
 चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्वावयव-
 प्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगाः ।

गुणानामिह सर्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
 अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
 संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
 अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
 अश्वानां वाहनं पथं सानुरागश्च मोक्षणम् ॥
 अधमा मध्यमास्ते सुर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
 उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
 ह्रस्वमश्वविदां श्रेष्ठं रूपं सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 रूपेण तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
 रूपवर्त्तगतिच्छायासत्त्ववर्णवयोवलम् ।
 जवहीनस्य वाहस्य सर्वमेव निरर्थकम् ॥
 गतेर्धन्यतरो वर्णा वर्णाद्व्यन्तरः स्वरः ।
 स्वराद्व्यन्तरं सत्त्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥
 लघुत्वं मातृदोषेण पित्रदोषेण जायता ।
 दौर्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं

त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।

द्विजस्य वेदोऽथ सुनेरपि क्षमा

पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चाद्दसुदन्निव
 स्त्रीकुञ्चन्निव खं पिबन्निव दिशौ वायुं समश्चन्निव ।
 साङ्गारप्रकरात् स्पृशन्निव महीं क्षायाममर्षन्निव
 चञ्चामरवीन्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
 अलक्षितगतागतैर्दृग्दृष्टां कटाक्षैरिव
 क्षणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
 सुवृत्तमखणोत्तरेर्दृग्दृष्टासुरोर्जैरिव
 त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥

येषां दीर्घाणिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
 ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च
 सुज्ञोपमाः ॥

वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्धारणप्रेङ्गितं
 शङ्ककौचमृगैर्दुन्दुभिधनयात्रिभृत्युखनः ॥
 वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो व्याघ्रोपमो

बाहुभिः

आवर्त्तैश्चशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्णा-

प्रभाः ।

उद्धाताः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासेः

सुगन्धैश्च ये

घोटकः

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका
भूपतेः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोग्यम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणसुखम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टिः
न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदखावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेभ्यः ॥
यो नित्यं दृष्टुमिहस्तलधुकः क्रोधानलैर्वर्जितः
सत्यैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्थतत्त्वज्ञः ।
काले दखनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वेवं लक्षणसंयुतो हयरुहो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरु स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनम् ।
स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृष्टः सञ्जाङ्गसौष्ठवः ।
जितशीतातपालस्यो जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राणजवकामाध्वयोगवित् ।
शान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥
वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दखनिपातवित् ।
दृष्टाश्चदमने दक्षः सर्वज्ञैश्च सहः शुचिः ॥
मासौघधात्रपानीये परवहावलीकने ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽस्त्वित् ॥
रोगं विजुरुते यस्य वृत्ता वाधाविचारवित् ।
धनुःकुन्तासिद्धिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्तितः ॥
वक्त्रे स्तब्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सकथौ च ताडयेत् ।
उन्मार्गो यदि भ्रष्टोऽश्वो मूढः स्वलति हेषते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जाडुहयं तथा ।
मर्त्रया प्राप्तदखस्य दखमेकं निपातयेत् ॥
द्वेषणे स्तब्धमुद्दिष्टं स्वलिते जघनान्तरम् ।
भीते वक्त्रस्थलं हन्याद्वक्त्रोन्मार्गगामिनम् ॥
अस्थाने ताडितो वाजी बहून् दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावज्जीवितस्यै हयः ॥
दखेनाभिभवेद्वाहानारोहेदखवर्जितान् ।
दखो हि साधनं तीव्रं पदं दखात् प्रजायते ॥
तुलावदुद्धता बलगा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
दोषं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या त्रिधैगाकुक्षिता श्रया ॥
कटिं सप्तैश्च श्लेथिल्याहृहमानस्य ताडयेत् ।
सद्यः प्रस्वलिते गात्रं तच्च दखं प्रदापयेत् ॥
अकालदखपाताच्च लकात्रग्रहमोक्षणात् ।
अकालहिंसागताच्च तेन वाजी न धावति ॥
आसनं श्लिषिलं यस्य खरो यस्य न भीषणः ।
लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सञ्जलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।
कुशलीलबलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥
गतिरेका मुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
वैशसन्धिचतुर्थी च धारावेगगतिस्तथा ॥
अथरागार्थवेषस्य चक्षलस्य त्रिकोणतः ॥

घोटकः

नित्यमुद्यतदखस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न दृश्यते न पश्यति ।
सर्वकर्माक्षमो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोग्यं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्या ।

कर्मचर्यासु नित्यानां शुद्धान्नं सुनिर्वहितम् ।
धनुःरष्टादशे योज्यं वाजिनां मखलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेज्जयं तावद् यावत् कार्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्ध्वं मखलेयोज्यो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
अजुर्वृत्तादुत्ता च गोमूत्रा सर्वकर्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्या घोडश वाजिनाम् ।
तासामनुयोगित्वान्न कृतः संग्रहो मया ॥
तीक्ष्णस्वकेन सुदितो द्वाभ्यां भद्रसु धावति ।
त्रिभिर्दखैस्तदा मन्दः क्रमात् षष्ठाभिताडनैः ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविध्यो विज्ञानता ॥
अवाहिता विनश्यन्ति सर्वकर्माक्षमा हयाः ।
कृशा याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्वमतः क्रमात् ।
कुर्यादेकान्तरे योगश्चातिथोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवैज्ञानी नरेभ्यः पूज्यते सदा ॥
धाविते ये गुणाः सप्तैवेत्यमाणास्त्रिवोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीर्घाग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सव्याधौ विनयो प्रीतो निर्दोषस्तापवर्जितः ।
वेदवित्सादिचित्तज्ञ उत्तो धावति तिष्ठति ॥
सुभावर्त्तगतिच्छायावलशीलसमन्वितम् ।
गन्धवर्णखरोतुकण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य देवतांशं हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुंक्ते निःशङ्कोऽथ वसुध्वराम् ॥
जवः श्रेष्ठस्तरङ्गानासुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवमेदः स उच्यते ॥
यवोदरेऽष्टसङ्केतरङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
हस्तश्च तैश्चतुर्विधैः कार्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अच्छोर्निषेधणैः काष्ठा अष्टलञ्च चरं तथा ।
मात्रा त्रयो प्रमाणैश्च पूर्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्राघोडशक्रेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वसुत्तमं विदाहायुवेगं महाजवम् ॥
यद्योत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
चतुरश्रप्रधिकां वृद्धिं मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥
नभस्यश्वयुजे मासि भाराधानं जवं त्यजेत् ।
वज्राभिसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्यैरेव सहान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
श्लेष्मच्छयात् श्रयं गात्रं न शीघ्रो वाहयेद्भयम् ।
वातो वृद्धः कृषो रोगी दन्तस्तेहो महाजवी ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुञ्जिणी न च वाहयेत् ।
समां च विपुलाश्चैव किञ्चिन्-पांशुसमन्वितान् ॥

घोटकः

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्नाच्चैव सुकटिनां पाषाणोदकगर्तिकां ॥
दण्काष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।
विगमूत्रं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुष्ठिच चारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावतः ॥
गुरुविसृज्याग्रश्च क्षिप्रश्चासी च कम्पते ।
दुर्मना रुद्धविगमूत्रः सर्वकर्माक्षमो हयः ॥
गूढमेढ्रोन्नतग्रीवो रक्तमेहो गुरुक्षमः ।
क्षुत्तृष्णावृत्तशुष्कास्यश्वायां प्राप्य वितिष्ठति ॥
तर्जने हन्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
सुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि ।
नावतारितपथ्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
सुक्तपुच्छाग्रवन्त्यस्य खलीनं नावतारयेत् ।
मर्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्तयेत् ॥
स्नानपानावगाहश्च प्रतिपानं समोजनम् ।
सर्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्यास्तम्भोदरादयः ।
हृद्रोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानतः ॥
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडैर्दधम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करोदकम् ॥
जीवनं वातपित्तघ्नं दृष्ट्यं बल्यतमं ततः ।
सर्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ॥
खच्छाक्तश्च घृतं क्षीरं वारिभुक्तं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्हरेदोषान् श्रमभाराध्वसंश्रवान् ॥
धर्मार्यकामा विजयो यशःश्री-
शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
रणे निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यघकाले च दिनं निरीक्ष्य
वर्द्धिं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
कृत्रं ध्वजं चामरदर्पणश्च
रुष्टश्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
शुत्वा तु शृङ्गासुदवेदवाक्यं
पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
द्वेषं निमित्तं भवति स्नेहेन
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥
सन्ध्याद्विघातेन मर्ह्यो निर्हन्ति
ह्वेयन्ति ये स्वाभिमुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
विच्छन्नदीनखरगजदा ये
अशुभ्रता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
अनल्पमाना दिनकृमिरीत्याः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापदं याच्च वदन्ति दीनाः
सथैतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ति
पराजयं ते कथयन्ति भर्तुः ॥
विना निमित्तं रसयन्त्यभीष्टान्
आकुक्षिता आपितमन्त्रिकाङ्गाः ॥

घोटकः

[illegible]

घोटकः

खल्यस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च सदृशः क्षोण्या तदा न्यत्यर्द्धिमांसिकः ।
नीले प्रीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः कच्चित् ।
स निःश्राणमवाप्नोति त्रिभिर्मांसैरसंश्रयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमांसिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
क्षुब्धश्च जीवते मांसं स वाजी नात्र संश्रयः ॥
प्रीतो मांसद्वयेनैव सप्तेन्द्व्यं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मांसैस्तथारक्तञ्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्भ्रजसमाकृतः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चम्यकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जन्तुकोपमः ।
एकादशभिर्द्वैर्वाभो वत्सरेण हिमद्रुतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मांसघट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिण्डिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताष्टा मांसघट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्दितस्य तु ।
मांसत्रयश्च क्षुब्धश्च यः सप्तिः स न जीवति ॥
क्षिप्रयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
बहुवर्णं घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तेर्भवेन्मृत्युः सप्तरात्रादसंश्रयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताष्टो मांसजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्तिनि ।
हृयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्थ्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयादपीतपानीयशीतविश्रैयुतस्य च ।
व्यार्त्तोऽपि ताडितोऽथार्थं तिथ्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाङ्गराच्च बलाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणश्रोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥
इति श्रौनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातु-
परीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्या ।
 द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
 वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
 तासां निर्मोचनार्थाय द्वाराण्यद्यौ वदाम्यहम् ।
 यैर्यात्रि कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
 कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
 अण्डयोरथ पादेषु पादयोश्चभयोरपि ॥
 कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिवरुन्तमः ।
 शिरामोचं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
 अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
 विकारयुक्तं यत्र रक्तं सुखल्यमपि वर्जयेत् ॥
 एवं शूरदि यः सख्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्धानार्थं तच्च सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाय निवाते निवधेद्भयम् ॥
मासोत्थं यवसन्द्यात् पाणीयञ्च यथेच्छया ॥
हृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ॥
वाहयेच्च शनैर्निदं सर्वदोषप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाय दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ॥
पलायकप्रमाणेन यावद्दिग्विजयकम् ॥
यवोत्थं यवसन्द्यादेकविंशत्यहानि च ॥
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादाद्रैतरान् सदा ॥
नदभावे मसुराञ्च शुष्काद्रांस्त्रैलसंयुतान् ॥
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
श्रीवधानाञ्च सर्वेषां कायानां नस्यकर्मणाम् ॥
तैलानाञ्च हृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पञ्चतानां यथा मेहरावधानाञ्च वज्रकम् ॥
नद्या सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ॥
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ॥
अथोदितः सहस्रांशुर्निःश्रेयं तिमिरं जयेत् ॥
नथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥
उपचारक्रियाः सत्त्वाः पञ्चर्तुजनिता ह्ये ॥
कृताः स्युर्व्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरेः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ॥
अजुतापि कृता सत्त्वा पञ्चर्तुजनिता ह्ये ॥
कृताः स्युर्व्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरेः ॥
नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चर्तुजनिता वायु क्रिया त्वस्ता तुरङ्गमे ॥
आलोतास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्जिताः ॥
एवं रक्तपिण्डानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ॥
दद्यान्नोभ्रवसंयुतां सतेलां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःश्रेष्ठादधिरोहमात् ॥
ततो नवदण्डाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ॥
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगञ्च प्रजायते ॥
न प्रायो वाहयेदर्थं प्राष्टकाले कथञ्चन ॥
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दण्डमासिकम् ॥
कूपोदकं सदा शुक्तं पानाय जलदागमे ॥
अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानवत्वनम् ॥
एकाहान्तरितं दद्यात्त्वणञ्च विचक्षणः ॥
पलद्वयप्रमाणेन सुखजापरिपुड्ये ॥
सुखरोगमवाप्नोति चारुखाद्विवर्जितः ॥
इष्टाभोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते हयः ॥
अशुद्धोदकजान् प्राप्तान् प्राप्नोति श्रुतशः परान् ॥
जवोदकप्रधानेन वलहीनञ्च जायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्राष्टकाल उपस्थिते ॥
वनेन विधिना प्राप्नोति वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरदमासाय बहुखण्डसमन्वितम् ॥
शुक्तं चारोदनं सप्रपलाष्टपरिसंख्यया ॥
हृत्वा वा केवलं रात्रौ कथितं संप्रशस्यते ॥
तथाऽपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ॥
नीलवर्णमुकुटाञ्च हृतं प्राप्तेन संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुखल्पमपि वर्जयेत् ॥

परीचागौ यथा हेमः स्नेहस्य च प्रतिक्रिया ॥
हयजीवस्य तद्वच्च परीचा यवमच्छे ॥
यथा सांवाचिकः पारं गलोचैः स्वस्थतां व्रजेत् ॥
तद्वत् यवाशुनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि क्षिप्रेण यथा नश्यति नौले ॥
स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ॥
प्राप्तचौरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्वकालं च वाजिनाम् ॥
प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्वव्याधिविनाशनाः ॥
यथाश्रान्ति यवानां शुष्काञ्च स्नेच्छया सदा ॥
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवान्नभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च ग्रीवा न च क्लमः ॥
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽशुनाथं वाहानां प्रधानो यव इत्यते ॥
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुटांस्त्रैलसंयुतान् ॥
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीक्ष्णताम् ॥
मुकुटभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ॥
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
अपामौ च मुकुटानां सुजा देया मनीषिभिः ॥
सतेलास्तेऽपि कुर्वन्ति पुष्टिं सत्वविवर्द्धनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्तास्त्रणकाहारजा ह्ये ॥
नान्यस्तसादभावेन सर्वेषां तान् विनिर्दिशेत् ॥
नान्यद्विदितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ॥
भक्त्यर्थं यतस्तस्य दानोक्तं नमुत्तमम् ॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं हृतं वा यदि वा पयः ॥
शुक्तं वा सांसमेवाथ पुष्टार्थं वाजिनां सदा ॥
यस्याश्चः शस्यमश्रान्ति सदा लवणमिश्रितम् ॥
किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ॥
दिवानिशमरण्ये च स्नेच्छया संविमुक्तिकाः ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ॥
तथा सर्वप्रयत्नेन मुक्तान् ससारयेद् वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्टार्थमुत्साहार्थं विशेषतः ॥
वित्तययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ॥
सजिप्तं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्वत्र सन्नवं भोज्यं तैलं वा यदि वा हृतम् ॥
न दोषकारणं प्रोक्तं सचारं लवमश्रुतः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति वन्ने ॥
तस्योत्साहः प्रणश्येत् कालस्य जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविद्यो रोगाभावे प्रजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्भयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूषाभोज्यं प्रशस्यते ॥
वाजिनामिह सर्वेषां धर्मतापोपशान्तये ॥
हृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निवन्तनम् ॥
रक्तसावे च गात्रेषु ग्रासं वा हृतसंयुतम् ॥
दूषाभावे प्रदातव्यं तुरगाय हृतान्वितम् ॥
कृत्तकाशस्यमध्यायं सर्वदोषोपशान्तये ॥
एवं स्वस्थमयं सन्त्युपचारं करोति यः ॥
हयस्य तु गच्छे नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकृतोत्साहसंयुताः ॥
तर्पिता भूमिपैरथा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ॥
इति श्रीनकुलकतेऽश्वचिकित्सिते ऋतु-
पर्यायाध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यः ॥

कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ॥
नस्यः संनाशयेत्तस्मात् नस्यं योजयेद्भये ॥
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ॥
कृत्तिकासारमध्यायं वाजिनां श्लेष्मनाशनम् ॥
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ॥
सिता चन्दनतोयानि साक्तुकास्थानि वाजिनाम् ॥
नस्यकर्म्मणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये ॥
खड्गकैराद्रकं सान्द्रं वचाचारविमिश्रितम् ॥
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ॥
शर्करां माचिकं देरं पटोलं पलसंयुतम् ॥
नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ॥
वचा चोष्णाणकं कुञ्जं शुण्ठी च कासमर्दिका ॥
युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽपसर्पयेत् ॥
गुडुची कौमुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ॥
नस्ये दत्ता वराशानां शिशिरे सुखदा स्मृता ॥
अपामार्गं महानस्यं सर्वरोगविनाशनम् ॥
केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत् ॥
मैथुनाद्रिक्तसन्धीनां शीतोवलकरं विदुः ॥
कण्डरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ॥
महङ्गुकरं प्रोक्तं सर्वदोषनिवारणम् ॥
अपामार्गस्य मूलेन नस्ये सूत्रञ्च क्वागलम् ॥
सुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम् ॥
लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ॥
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
नस्यं पर्युषितैस्तोयैः प्रातर्दत्तं तु केवले ॥
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं वलवर्द्धनम् ॥
पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासलिलेन च ॥
नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते वलम् ॥
नस्यं स्निग्धं तथा रुच्यं तिक्तञ्च मधुरं तथा ॥
चतुर्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्तितम् ॥
देयं वाताधिके स्निग्धं रुच्यं तिक्तं कफाधिके ॥
मधुरं चैव पित्ताद्या तुरङ्गे समधोचितम् ॥
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तत्रस्यमुच्यते ॥
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्यां तथाधमम् ॥
नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ॥
नस्यदानात् हृतं तस्य विनाशमुपगच्छति ॥
दाडिमं पुष्करं श्रीकं चेतदूषाङ्कुरास्तथा ॥
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥
धातकी गोचुरं रोध्रं कुडुमं सित्युवारकम् ॥
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥
धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ॥
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्योदके यथा ॥
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ॥
वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ॥
माचिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ॥
नस्योऽयं वारिणा सदाः पित्तनाशकरः परः ॥
गुडुची शुण्ठी सुस्ता च तगरं सितसर्पपाः ॥

घोटकः

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्तकः ॥
अभया पुत्तिणी धात्री एला लाचा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं चेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सप्तेः सुखप्रदम् ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधि-
काराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चान्तमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्टकृतः ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माचिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्तं हि वाजिनि ॥
माचिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वज्रिप्रदीपकः ॥
कङ्कोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं यावच्चूर्णं घृतयुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवद्भनः ॥
बला मदां दधि चौरं भक्ष्यं सुरगो भवेत् ।
अतिवृद्धोऽपि सूक्ष्मोऽपि यथा घटसम्बन्धकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मदांसमिश्रा धात्री लोभगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्तिहृत् ॥
वचा विदलिताः स्निग्धाः सष्टताः चारभाविताः ।
पिण्डेर्दत्ताः प्रकुर्वन्ति वाजिनां आधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अश्ववेतसमथानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं श्लीहनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माचिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं क्षयने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोभं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मदां मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेघमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छुभम् ॥
जम्बीरं फलिनौपचं लचा किङ्गल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोभमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरुनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दग्धा निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुद्गपूगं वचामिश्रं तथा सर्जरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु क्षमिसंघं ब्रणोद्भवम् ॥
चुडीचीरं सकर्पूरं कूपोदकविभाजितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्वान्
क्षमिन्नजान् ॥
चिता दुग्धं सकर्पूरमेतया पत्रसंयुतम् ।
अभिदाहान्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
श्रीश्रावस्त्यप्रतमानासारनालं परिश्रुतम् ।

१०५

घोटकः

सकृदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
वृष्टिवाताहृतानाञ्च वाजिनां पुष्टिक्रमवतः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन पलेन च ॥
महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्यासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उडुम्बरफलं मांसं शौकरं माचिकं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभोतकं प्रियङ्गुञ्च सर्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिण्डः सप्तेः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वलिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्तितः ॥
सौवर्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसस्तवः चौरं भक्ष्यातकफलं वुषम् ।
रक्तसूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिक्ये कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं श्रुतियुक्तानां सदाशानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
ब्रजेः क्षमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीयते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरुदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोभं माचिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारुञ्च भामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाचारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीडामिभूतस्य पिण्डोऽयस्य प्रशस्यते ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डा-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाचा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माचिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विडुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्वानि पूर्वोक्तानि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्ववातविनाशनम् ।
सर्वरोगप्रशमनं कायाश्लेष प्रदीपनम् ॥
योजस्करं यथानाशं श्लीहशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुमं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाडिमं सितलोभञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्वशुद्धाङ्गो महाप्राणैर्न संशयः ।
आरुनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिक्थकं घृतम् ॥

घोटकः

एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
काथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अश्वज्जेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्ठतिर्निःचयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माचिकं निम्बपत्राणि नखं गुग्गुलु एव च ॥
शङ्कराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुक्कं लोभं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्का घृतं वाजी संप्राप्यार्तिर्विमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृता-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ काथः ।

“पूर्वोक्तानि समभागानि काथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य कथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम ह्युत्कृष्टं सर्ववाजिनाम् ।
काथाभिं बह्व्यव्याशु बीरोगलं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपघ्नाणि केशरं लवणं रुहा ।
शताङ्गा शाल्मली धात्री चपुषं फलिनी तथा ॥
काथयित्वा जलं कौपं दत्तेस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्द्वयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशदिनं यावच्छालिघोत्रमतं यथा ॥
शुद्धी हरितकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं काथो ह्यन्यात्त्रिजिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भक्ष्यातकविभीतकम् ।
शङ्कपुषं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासारस्य समुद्दिष्टः काथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्धकः सदास्तथा काथाभिदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन काथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्तृणयात् ॥
श्वानी माचिकं कासं सौवर्चलयुताभया ।
काथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीपामिस्तु तेजस्वी सर्वरोगाद्भिमुच्यते ।
स श्रीप्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्जितः ॥
सेफालिका रुहानीले वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः काथः कृतः सम्यक् क्रमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
काथोऽयं शुष्टिचूर्णेन धावितक्षेत्रनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्वदेव सुखं तथा ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते काथा-
ध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माचिकी गौरी शीतालीबीजपूरकम् ।
क्षमिक्षेदविनाशाय काथो नित्यं रुजाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं चौरं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्वगात्रेषु तत्तृणयात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथक्विभागेन कर्तव्यं साम्यतः परम् ॥
त्रिविधं कीर्तितं चैव कृत्रिमश्च ततः परम् ।
त्रिविधं कीर्तितं प्राज्ञैर्विषयज्ञानविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यदा स्थिरं समन्वन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तदा कार्यं विधानञ्चैरगदस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्ण्यं वदरीफलम् ॥
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्ण्यं सिन्धुवारश्च नागवल्ली जटा तथा ।
विषार्तं प्राप्य संमिश्रं दुग्धं स्यादायुधी हयः ॥
अश्वगन्धा रुहा एला घृतमिश्रा प्रयोजिताः ।
विषनाशं नयन्त्याश्च जङ्गमं हयगात्रतः ॥
मूलं चन्दनवृक्षस्य माधवचूर्णपरिष्कृतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याश्च प्रकरोति च संचयम् ॥
तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो नवाभकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाशं विषघ्नयति तत्तृचणात् ॥
सौपर्ण्यं विषकङ्कोली पिष्ट्वा मदेन भाविता ।
जङ्गमं गात्रतः कृत्स्नं विषं नयति तत्तृचणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्ण्यं घृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याश्च नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुमं केशरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याश्च प्रकरोति च संचयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमुन्मत्तकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याश्च विषं जङ्गममाश्रितम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगा-
ध्यायः षोडशः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

“वृषवेष्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्द्वयागारम् ।
पूज्यश्रियं प्रयत्नादुच्चैः श्रवसं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्वोत्तरजलप्रवविधानात् ।
तस्मिन् शालां क्षिप्वा दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां
कुर्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं
कुर्यात् ।
संस्थाप्य वृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालाधाम् ॥
अत ऊर्ध्वं हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथा-
योग्यम् ।
कुशलेस्तरुणैर्दक्षैरनुकूलैः स्थानपालैश्च ॥
कृतमङ्गलसंस्कारा वत्सयास्तेऽत्र चोत्तराभि-
मुखाः ।
नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभि-
मुखम् ॥
वैद्यानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूज्यम् ।
कार्याधिकेन सूत्रेण माक्षिकाणां निवारणम् ॥
गर्भमालिङ्ग्यैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविश्रमं त्वयपीतो हुत्वाग्निं पूरयेद्बिह्वान् ॥
स्वच्छिद्रं वातिवर्षं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
कीष्टी कुष्टी ज्वरी यक्षी परस्परं दूषयति चारैः ।
निधिवारे केशांश्च खुरांश्च प्रघ्नन्ति दीर्घान् ॥
अश्वस्याङ्गे पलिपेद्भरिद्रया वरिष्ठया मङ्गल्याञ्च ।

सुप्रविचान् दोषघ्नेर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशाला-
विधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधि-
गम्यते ॥

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

“दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्वलिस्तथैव च ।
सकाशी चैव विख्यातः सङ्काशी च परः स्मृतः ॥
सुसंस्थितश्च कौवेरो वैशाखश्च नृदुग्रहः ।
ऊर्ध्वश्च दारुणश्चैव षड्विधो वरुणग्रहः ॥
वृहस्पतिश्च सोमश्च तथा सूर्यग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतैर्दृष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्वदा ।
चिह्नं सर्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे अवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चात्तङ्गौ सकम्पश्च खिद्यते हरिपीडितः ॥
भवन्ति बिन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताक्षग्रहीतोऽसौ ग्रासद्वेषी च जायते ॥
प्रखिन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचङ्क्रमणक्रियः ।
मीलतोन्मीलता चाक्ष्णा स्वभावान्नित्यमेव च ॥
विरूपाक्षग्रहीते तु कम्पः खेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु स्रग्भ्रां पतति भूतले ॥
स्तब्धो मुच्यते केशैस्तथा बालैः खुरैरपि ।
बलियग्रहीतोऽसौ स्वकर्मणि रोगधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीथ्यन्ते यश्च लङ्घति ।
शून्यपश्चिमपादस्य तस्य काशिशृङ्गं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी खानि गात्राणि खादति ।
प्रोथते सततञ्चैव सङ्काशिशृङ्गपीडितः ॥
खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जातुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौवेर्यग्रहसन्दुष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
हृषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमौचते ।
सुसंस्थितग्रहाविहः स विज्ञेयो मनोविभिः ॥
स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पण्डितः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्तय मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्वकायेन शीतोच्छ्वासी विशीघ्रनः ॥
नोद्विजेत्वाहृतः पृष्ठे कश्या पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घखरग्रस्तं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥
श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तुतिर्भवेत् ।
ऊर्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्दिशेत् ॥
तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य खेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः ।
कृतं दोषं महाघोरं स्वस्वाङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥
हृषते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्वस्वाक्षो जृम्भतेऽर्थ्यं तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फुरितसर्वाङ्गः सलिलं निश्चलस्थितः ।
हृषते विस्तरं वाजी वरुणग्रहपीडितः ॥
सुहृन्नावस्थितस्तोत्रे जातुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यान्ते तं विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिनालः खिन्नश्च संग्रहीतहनुश्च यः ।

कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीडितः ॥
स्वस्वग्रीवो न जानाति कशाघातं सुहृन्मनाः ।
जलयग्रहीतोऽसौ वामपार्श्वेन निश्चलः ॥
शूनाचिकूटो रक्ताक्षः कृष्णः स्वलति यो मुहुः ।
वृहस्पतिग्रहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥
कम्पते पूर्वकायेन स्वल्पपानाशनश्च यः ।
श्रेते प्रसार्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडितः ॥
रक्ताक्षः शून्यकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
फेनतीव्राङ्गखेदश्च गस्तः सूर्यग्रहेण सः ॥
उदके तत्समीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुणः ।
तुरङ्गं सत्त्वहीनस्तु षड्विधो वारुणग्रहः ॥
यज्ञभूमिचिताच्चैव शून्यवेष्मसुरालये ।
लोहिताक्षादयो रोषाद् ग्रहा गृह्णन्ति वाजिनः ॥
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्वाधिमादिशेत् ॥
एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा त्रया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
ग्रहदोषेषु सर्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
अथोक्ताश्च महाशान्तिं गन्धर्वैश्च प्रयोजयेत् ॥
अश्वरक्षाविधानाय ऋतं समान्य पावकम् ।
बुद्ध्यादुद्धतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ॥
शान्तिकं कारयेत् कर्म वलिश्चापि प्रयोजयेत् ।
ग्रहदोषेषु सर्वेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ॥
देवद्विजपञ्चजितगुरुद्वहान् यतीनपि ।
तोषयेज्जोनेर्दानैर्वस्त्रगोकाचनादिभिः ॥
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दत्वात् चतुर्दिशम् ।
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्निः कृष्णैः पायसादिभिः ॥
जिराचं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमपि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥
इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रह-
ग्रहीतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥
घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कङ्गादिगुणै-
रिति । घुट् + खुल् । ततश्चापि अत इत्वम् ।)
वृक्षमेदः । तत्पठ्यायः । कर्कटो २ तुरङ्गो ३
चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातत्रणकखुडकुडासश्वयु-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण् +
अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणी घञ् वा ।)
नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३३ ।
“दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बुद्धपिण्डकम् ॥”
“घोणायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने
पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पठ्यायः ।
प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ४६ ॥ (यथा,
अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
“नासाच्छिन्नाक्षिमध्ये तु घोणास्यः समुदाहृतः ।
घोणापार्श्वगतौ गण्डौ चौरिके च ततः परम् ॥”)
वोणी, [नृ] पुं, (प्रशस्ता घोणा अश्वस्य इति ।
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११७ । इति इनिः ।)
शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते गृह्यते भक्षयामेति । घुण्
+ बाहुलकात् टः ।) वृक्षविशेषः । शेषाकुल

घोलं

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वदरः २ गोप-
घोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ ।
इति काचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः ६ वदरी-
च्छदा ७ कर्कशुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृत्तः ।
इति मेदिनी । ८ । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने
त्रिंशोऽध्याये वामटेनोक्तम् ।

“घोण्टाफललवणं सलात्तं

वृकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

सुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को

वर्तीकितो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥”)

घोनसः, पुं, (गोनसः + एघोदरादित्वात् साधुः ।)

गोनसः । तिलितससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

३६२ ॥ (कचित् सङ्ख्यमधोऽपि दृश्यते ॥)

घोरं, स्त्री, (ह्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + “हन्ते

रच् घुर च ।” उणां । ५ । ६४ । इति अच्

घातोर्ध्वरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भवानकरसनिमित्तीभव-

तीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति

रुद्ररूपेण इति । हन् वधे + “हन्तेरच् घुर

च ।” उणां । ५ । ६४ । इति अच् घातोर्ध्वरा-

देशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [चयात् ।

“वह्नुं वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्-

संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्विमान् ॥”)

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।)

उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे

त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

“मार्गमागो वने सीतां राक्षसं सन्दर्श ह ।

क्वत्वं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥”)

घोरपुष्पः, स्त्री, कांक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरघुष्यमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो

यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोररासी, [न] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं

करोतीति । रस शब्दे + णिनिः ।) शृगालः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभव-

तीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

“वाटारवप्रिया घोराघोषविध्वंसकारिणी ॥”

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा,

तिथितत्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

“मन्दा मन्दाकिनी ध्वांघी घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसीमथिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया म्हा मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रं ध्वांघी विजानीयादुर्म घोरा प्रकीर्तिता ॥”)

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

“करालवदनां घोरां सुतर्कशीं चतुर्भुजाम् ॥”)

घोलं, स्त्री, (घुयते आलोयते यत् । घुट + अच् ।

एघोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं

दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

घोषका

“यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥”)
तत्पर्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरि-
ष्टम् ४ गोरसः ५ घलम् ६ मलिनम् ७
केवलम् ८ भयसन्धिकम् ९ । तस्य मेदाः ।
“तत्रं ह्युद्विग्नमथितं पादाम्बुर्हामुनिर्जलम् ।
ससारं यद्भवेत्तत्रं कद्रवं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तद्विशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वोली, स्त्री, पत्रशकविशेषः । तत्पर्यायः । घोलिका

२ घोलिः ३ कलन्तुः ४ कुक्कालुका ५ । चैव-

जाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारि-

त्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वम् ॥ आराम-

घोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रुचत्वम् । रुच्यत्वम् ।

वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वम् ॥ रुद्धाया

जौर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, स्त्री, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्देने

+ अच् ।) कांक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् ।

घुषिर् विशब्देने + “हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ ।

इति घञ् ।) आभीरपक्षी । (यथा, रघुः । १ । ४५ ।

“हेयङ्गवीनमादाय घोषट्टहातुपस्थितान् ।

नामधेयानि एच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥”

घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।)

गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः ।

(यथा, मनुः । ७ । २२५ ।

“तत्र सुहृदा पुनः किञ्चित् तृष्यघोषैः प्रहर्षितः ।

संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतलभः ॥”)

घोषकलता । कांक्षम् । मेघशब्दः । इति

मेदिनी । ५ । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (वर्णोच्चारणवाद्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं

शिक्षायाम् । २० ।

“संघृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।

घोषा वा संघृताः सर्वे अधोषा विवृताः स्मृताः ॥”)

कायस्थादीनां पङ्क्तिविशेषः । (यथा, कुलदीपि-

कायाम् ।

“वसुवंशे च सुखौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।

घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजसहासरी ॥”)

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।)

घोषालता । तत्पर्यायः । घामार्गवः २ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आरानो

४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता

८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति

जटाधरः ॥ महान्घेतुं हस्तिघोषातकी ॥ * ॥

पीतघोषायाः पर्यायः । घामार्गवः १ पीत-

घोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महा-

जाली ५ वृद्धिः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ ।

इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्यायः ।

घोषातकी १ म्हादङ्गी २ जालिनी ३ कृतवेधकः

४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छेदा ६ ज्योत्स्ना ७

इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलताया आकृति-

रिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घ्राणं

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्देने + “ग्यासश्चो-
युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैः-
शब्दः । लोकविज्ञापनावोच्चैःशब्दितम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

“गच्छ भूमय कृतस्नेहं पुरे पटहघोषणाम् ॥”)

तत्पर्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२२ ॥

निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

घोषयितुः, पुं, (घोषयतीति । घुष + णिच् + वाह-

लकात् इत् ।) वाह्यणः । कोकिलः । वन्द्यः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो वियतेऽस्याः । घोष +

मतुप् मस्य वः । स्त्रियां डीप् ।) वीणा । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ३ ।

“स बभूव शनै राजा सुखेष्केकान्ततत्परः ।

सदा सिधेवे मृगयां वीणां घोषवतीं च ताम् ।

दत्तां वासुकिना पूर्व नक्तं दिनमवाधयत् ॥”

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

“अङ्गे घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥”)

शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२५ । ११ ।

“त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्वं बलाहकः ॥”)

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुरिकरी यथा । घुष +

णिच् + घञ् ।) मधुरिकौघधिः । मौरी इति

भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मारुडे

१६ अध्याये ।

“घोषाफलं सैन्धवच तन्निर्माणः पतेत्तथा ॥”)

कर्कोटशङ्खी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।

यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

“ब्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥”

गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ ।

६ । ४४ ।

“दृष्टिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥”)

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥

(पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“घोषातकी म्हादङ्गी स्याज्जालिनी कृतवेधनः ।

श्वेतपुष्पा कृतिच्छेदा ज्योत्स्नाकोषातकी

कचित् ॥”)

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्ना-

परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति

दुर्गादासः ॥

घ्राणं, स्त्री, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे लुट् ।

यद्वा, घ्रा + क्तः “बुद्धविदोन्मत्ताप्रति ॥” ८ । २ ।

५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ११ ।

“ब्राणकान्तमधुगन्धकर्मिणीः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥”)

न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा +

भावे लुट् । आप्राणम् । यथा, देवीभागवते ।

१ । १४ । २४ ।

“आलिलिङ्गं सुहृद्ग्राणं सृङ्गितस्य चकार ह ॥”)

घ्राते त्रि । इति मेदिनी । १० । ११ ॥

प्रातिः

प्राणतर्पणः, पुं, (प्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति ।
 टप् + लुट् ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
 “प्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥”)
 प्राणदुःखदा, स्त्री, (प्राणस्य दुःखं ददातीति ।
 दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) क्लिक्नी । इति
 भावप्रकाशः ॥
 प्रातः, त्रि, (प्रा + क्तः । “तुदविदेति ।” = । २ ।
 ५६ । इति पात्तिको नत्वाभावः ।) गृहीत-
 गन्धयुष्यादिः । प्राण लओया इति सौंका इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । प्राणः २ । इत्यमरः ।
 ३।१।६० ॥ शिङ्गितः ३ । इति जटाधर-
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२५ ।
 “पश्चिजगं गवाप्रातमवधूतमवचुतम् ।
 दूषितं केशकीटेन नृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥”)
 प्रातिः, स्त्री, (जिघ्रत्यनया । प्रा + करणे क्तिन् ।)
 नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् ।
 आत्राणम् । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
 “ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा प्रातिरत्रेयमदयोः ॥”)

ड

ड

ड, डकारः । स तु यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारण-
 स्थानं सनासिककण्ठः । इति आकरणम् ॥
 (“जिह्वागले तु कुः प्रोक्तः ।” इति ।
 “अनुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमुच्यते ॥”
 इति च शिचोक्तेस्तथात्वम् ॥)
 अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “डकारं परमेशानि । स्वयं परमकुण्डली ।
 सर्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ॥
 पञ्चप्राणमयं वर्णं डकारं प्रथमान्यहम् ॥”
 अपि च ।
 “ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
 व्यधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
 रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
 ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
 “धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजां ।
 पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

डु

तस्य नामानि यथा,—

“डः शङ्खी भैरवश्चण्डो विन्दुतंसः शिशुप्रियः ।
 एकरोद्रो दक्षनखः खर्परो विषयसृष्टा ॥
 कान्तिः श्वेताङ्गयो धीरो द्विजात्मा ज्वालनी
 विद्युत् ॥

मन्त्रशक्तिश्च मदनी विघ्नेशी चात्मनायकः ॥
 एकनेत्रो मञ्जानन्दो दुर्जरश्चन्द्रमा यतिः ।
 शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयांशुकौ ॥
 इति नानातन्त्राणि ।

(भाटकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुलाग्रेषु
 न्यस्यता ॥)

डः, पुं, (डयते गृह्य इन्द्रियैरिति । डु + बाहुलकात्
 डः ।) विषयः । विषयसृष्टा । इति भैरवी ।
 डे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा,
 स्तुतिपञ्चाशत् ।

“डवन्ति ! डलिषिते ! डकारवर्णरूपिणि !”
 डु, ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-
 अकं-अनिट् ।) ड, डवते । इति दुर्गादासः ॥

च, चकोरः । स तु यज्जनघटवर्णः । (द्वितीयवर्ग-
स्यावर्णश्च) । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति
याकारम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुदाम् । “इचु-
यशानां तालु ।” इति । तथा च शिचायाम् ।
“कण्ठावहाविषयप्रास्तालया ओष्ठजाडुपू ॥”)
वर्णवर्णैरस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“वर्णं षष्ठं सुश्रोणि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्द्रसहितं प्रिये ॥”
अपि च ।
“नानाकुवर्तुलाकार ऊर्द्धाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूत्रास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
“तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा योद्धावर्षायां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामयवाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारान्नु तन्मन्त्रं दण्डा जपेत् ॥”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
“चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
वर्णसुखधरो भूला महिषाचारसम्बिनी ॥
वामबाहुर्मूलमाया चतुर्भुजस्त्रिपुण्यी ॥
दक्षिणश्च द्विजश्च लक्ष्मीस्त्रितयलोचनः ।
देवी केतुमुखेच्छात्मा कौमारी पूर्णफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्मेदिनी च मूलावती ॥”
(मातृकान्यासे वामबाहुस्थले एवास्त्र न्यस्यता ॥)
च, च (चयति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ्ज
पिषां वा + “अन्येष्वपि दृश्यते ।” ३।२।
१।२। इति डः ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य
प्रधान्येनापरस्य गौरव्येनाख्यानं सोऽन्वाचयः ।
यथा । भो वटो ! भिच्चासद गाञ्चानय । भिच्चा-
नता तामप्यानयेति नो चेत् भिच्चामेवतेति ।
यथा । अतएव चार्थे इन्द्र इति सूत्रं विधाय
“माहारे अनभियक्तावयवत्वात् एकवचनम् ।
संख्यमानप्रधानत्वात् द्विवच-
नम् । यथा । “पाणिपादं अश्ववलीवद् ब्रह्म-
संख्यतिः ससुचयः प्राधान्येन कचित् क्रिया-
विधौ च किञ्चि । इति भरतः ॥ समाहारः ।
“ससुचयः । (यथा, मनुः ॥ १२।८६।
“ससुचयः वा काम्यं प्रवृत्तं कर्त्तुं कीर्त्तयते ॥”)

पञ्चान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“सूखोऽपि शोभते तावत् समायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते सूखो यावत् किञ्चिन् न भाषते ॥”
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
“शान्तमिदमाश्रमपदं स्मरति च बाहुः कुतः
फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १।२०।१६ ।
“तेन सचोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यशविभ्रं करिष्यतः ॥”)
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
च, पुं, (चयति शब्दायते इति । चण शब्दे +
“अन्येष्वपि दृश्यते ।” ३।२।१०१ । इति
डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचय-
तीति । चि + डः ।) कच्छपः । (चोयते उप-
तीति । चि + डः ।) प्रतिपदादिमारभ्य-
चोयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्य-
चोयते ।) चन्द्रः । (चिनोति सच्चिनोति पर-
त्यर्थः ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे ।
धनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे ।
१ ॥ निर्वर्जो दुर्जने च चि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
चक, इ भान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चक्रुरः
रथे । इति दुर्गादासः ॥
चक, ज ड म प्रतिधाते । ढमौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्म-सकं-अक-सेट् ।)
च, चकति चकते खलः साधुम् । ड, चकते
जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचौचकासत् अच-
चकासत् । अनेकस्मरात् सन्वज्ञाविकल्पः । च,
चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥
चकितं, चि, (चक भान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे । २।८ ।
“इत्था दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽव-
गुह्यं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथाभिः ॥
क्षी, भावे क्तः । भयम् । नाधिकालङ्कारविशेषः ।
तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३।१२१ ।
“कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥”
“प्रियाग्रे चकितं भीतिरस्थानेऽपि भयं महत् ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(क्षी, कन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जरीम् ।
“भातु समतनगैरुच्छेदे स्याद्विह चकिता ॥”)
चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन लप्यतीति ।
चक लप् + “कटिचक्रिभ्यामोरन् ।” उणां ।
१।६४ । इति ओरन् ।) पञ्चविशेषः । (यथा,
भागवते । ३।२१।४३ ।
“सादृशैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्बल्युत्पन्नितम् ॥”)
तत्पठ्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३
सस्य मांसयुग्मः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“चटकं शीतलं रुचं वृथं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वचकोरजं मांसं वृथश्च बलपुष्टिदम् ॥”
(“वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्धनः ।
अप्सरसो हन्ति विशदो बलकृन्मांसलक्षणः ॥
चकोरः शुक्रशरी च समदोषा गुणागुणैः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य द्विसगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।
“धार्तराष्ट्रचकोराणां दद्याणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरखानि च हितानि च ॥
रेतःचीरेषु कासेषु हृद्रोगेषु चतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सदो बलकराणि च ॥”)
चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर +
सार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । २।५।३५ ॥
चक्र, क अर्त्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) कोपधः । आदाखरमध्यः । अर्त्तिः
पीडनम् । क, चक्रयति शृङ्गं शूरः । इति दुर्गा-
दासः ॥
चक्रं, स्त्री, (क्रियतेऽनेनेति । क + घञर्थे कः ।
कृत्वादीनामिति द्वित्वश्च ।) व्रजः । सङ्ग्रहः ।
सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्ये । १।३५१ ।
“यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्थेण विना देवं न सिध्यति ॥”)
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् ।
कुमारैर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३।१४६ ।
“मृद्वृक्षचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा चटम् ।
करोति दृण्मृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥”)
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७।४६ ।
“आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः चुराग्रेः ॥”)
जलावर्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शन-
चक्रम् । (यथा, महाभारते । १।१६ । ६ ।
“ततो भगवता तस्य शिरश्चिह्नमलङ्कृतम् ।
चक्रावुधेन चक्रेण पिवतोऽमृतमोजसा ॥”)
तस्य भगवन्मन्दिरं स्थापनविधिर्यथा, श्रीभाग-
वते । ३।१।२३ ।
“अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानावतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुखाङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुसरन्ति ॥”
“द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रलि-
वर्तन्ते इति प्रत्यङ्गाद्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं
तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि
मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णो-
रायतनानि चेन्नाणि तीर्थानि च आसिषेव ।
येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्ण-
स्मरणं भवति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
अथ चक्रलक्षणम् ।
“हृदाशरान्नु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।
शुक्रं स्याद्विष्णवर्णं शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ॥

ग्रामजालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तगरपुष्पम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहद्विशेषः । (एतस्य
लक्षणं यथा,—
“अष्टारं वर्तुलाकारं बृहच्चक्रं त्रिनाडिकम् ।
दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्तव्यं चतुर्दिशम् ॥
पूर्वदण्डायतोऽन्यस्य दिनभादां भमखलम् ।
प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे ॥
शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्बाह्ये भानुसंज्ञकम् ।
तृतीयं राहुसंज्ञकं केतुर्दण्डचतुष्टये ॥
चन्द्रर्त्ने विजयो लाभः सूर्यर्त्ने मध्यमं फलम् ।
राहुधिष्ण्यष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये ॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम् ।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा ॥”
एतच्चक्रानु भगवता द्रोणाचार्येण अभिमन्यु-
वधायैवाभिकल्पितम् । तत्र बृहद्विनाडिका-
प्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह ।
“चक्रबृहो महाराज ! आचार्येणाभिकल्पितः ।
तत्र प्रज्ञोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमारः सूर्यवर्चसः ।
संघातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः ।
चन्दनागुरुदिग्भाङ्गाः सविणः सुक्ष्मवाससः ॥
सहिताः पर्यधावन्त कार्त्तिकं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि वभूवुर्दण्डधन्विनाम् ॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्षणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं सङ्गमानास्त्राप्यन्योन्यस्य हिते रताः ॥
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र ! सैन्यमध्ये अवस्थितः ।
कर्णदुःशासनश्चपैर्द्वौ राजा महारथैः ॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ।
चामरयजनाक्षेपैरुदयत्रिव भास्करः ॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ।
सुतास्त्व महाराज ! त्रिंशत्तिदशसन्निभाः ॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्वस्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य वराजन्त महारथाः ॥
ततः प्रवृत्ते युद्धं तुल्यं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥”
इति महाभारते । ७ । ३३ । १३—२४ ॥
तैलयन्त्रम् । इन्द्रमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५६२ । [कारस्य ॥
“स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल-
कालज्ञापकयन्त्रविशेषः । यथा, गोलाध्याये ।
“चक्रं चक्रांशाङ्गं परिधौ स्रग्धृललादिकाधारम् ।
धात्री त्रिभ आधारात् कल्पा भाङ्गेऽत्र खाड्यं ॥
तन्मध्ये स्त्रियाच्च लिपार्कामिमुखनेमिकं धार्यम् ।
भूमेऽत्रतमागास्तत्रा चक्षायया सुतः ॥ [लम् ।
तत्खाड्यान्तश्च नता उन्नतनवसंगुणीकृतं दुद-
दुदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥”

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेत्यां
शृङ्गलादिराधारः शिथिलः कार्यः । चक्रमध्ये
सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्ब-
वदूर्ध्वरेखा कार्या । तन्मध्येतोऽन्या तिर्यक्रेखा
चात्र कार्या । तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्क-
यिलाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य-
येखा तत्परिधिषम्याते धात्री क्षितिः कल्पा ।
भाङ्गेऽन्तर ऊर्ध्वरेखानेमिसम्याते खाड्यं कल्पा ।
सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रदातव्या । सा चात्र-
संज्ञा । तच्चक्रमर्कामिमुखनेमिकश्च यथा भवति
तथाधारे धार्यम् । तथा धृतेऽन्यस्य क्वाया
परिधौ यत्र लगति तत्कुञ्जचिह्नयोरन्तरे ये
अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः । ये क्वायाखाड्यो-
रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः । एवमत्र नतोन्नतांश-
ज्ञानमेव भवति । अतोऽन्यैर्घटिका अप्या-
नीताः । तद्वयथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दि-
नोन्नतांशान् दिनार्द्धमानश्च ज्ञात्वानुपातः कृतः ।
यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते
तदैभिः किमित्येवंस्थूला घटिकाः स्युः ॥ अथ
वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।

“पैत्रर्चपुष्पान्तिमवारुणाना-

मृच्छयं नेमिगतं यथा स्यात् ।

दूरेऽन्तरेऽन्येषु भस्त्रेचरौ वा

तथात्र यन्तं सुधिया प्रधार्यम् ॥

नेमिस्थदृष्ट्याक्षगतं प्रपश्येत्

खेटश्च धिष्ण्यस्य च योगताराम् ।

नेम्यङ्कयोरचयुजोस्तु मध्ये

येऽंशाः स्थिता भभुवको युतस्तैः ॥

प्रत्यक्षस्थिते मेऽथ पुरःस्थिते ते

हो नो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सुक्तम् ॥”

तत्र यन्त्रस्थास्यो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्ध्वनेम्यासुक्त-
चाणां मध्ये भङ्गितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात्
तथा यन्तं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरैकतरं
स्थानमङ्कयेत् । ततोऽन्ये पृष्ठतो वा दृष्टिं चाल-
यित्वा ग्रहं विधेत् । ग्रहः प्रायोऽक्षगतो
दृश्यते । अक्षमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शूरो
ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते
तत् स्थानमप्यङ्कयम् । अथ भयहाङ्कयोर्मध्ये
येऽंशास्तेभभुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा
ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम् । यदा पूर्वस्थं
नक्षत्रं तदा भभुवो ह्येनः स्फुटग्रहो भवति ।
अथवात्पशुरं नक्षत्रं रोहिण्यायं ततो दूरे-
ऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विदुषा प्रोक्तवद्-
ग्रहज्ञानम् । इति चक्रयन्त्रम् ॥ शरीरस्य-
षट्चक्राणि यथा । मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २
मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञा-
लम् ६ । तद्वयथा,—

“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।

मध्ये स्वयम्भुलिङ्गानु कोटिस्वरूपसमप्रभम् ॥

तदूर्ध्वं कामबीजानु कलशान्तीन्दनादकम् ।

तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥

तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्दलम् ।

इतहेमसमप्रख्यं पञ्चं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
बाहिलान्त षड्दलेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ।
तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विद्यदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवज्रिततपद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेयुक्तं डादिफान्ताचरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेकारणम् ॥
तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुददादित्यसन्निभम् ॥
कादिठान्ताचरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये वाणलिङ्गानु स्वयंयुतसमप्रभम् ॥
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्त्रज दृश्यते ।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ।
तदूर्ध्वं विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ॥
खरैः षोडशैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम् ।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महादुतम् ॥
आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥
कैलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीलं तदूर्ध्वतः ॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुप्रतः ॥ कुलाकुल-
मन्त्रोद्धारार्थं षट्चक्राणि यथा । कुलाकुल-
चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अक्ष-
यहचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ अक्ष-
चक्रम् ६ । तद्वयथा,—
“कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह ।
वायुग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशद्विधयः क्रमात् ।
पञ्चङ्गखाः पञ्चदीर्घा विहन्ताः सन्धिसमवा-
कादयः पञ्चशः ष च ल स हान्ताः प्रकीर्तित-
तथा च ।
अ आ ए क च ट त प य वाः मारुताः ।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र चाः आग्नेयाः ।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब लाः पार्थिवाः ।
क् क्ख औ घ ङ ण भ व सा वायवाः ।
ल् ल्ळ अं ड ज ण न म श हाः नामसाः ।
साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम् ।
यदेकभूतदेवयं जानीयात् सकलं हि तत् ॥
भौमस्य वारुणं मित्रमानेयस्यापि मारुतम् ॥
मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुरामेयमभिसामम् ॥
नाभसं मन्त्रमित्रं स्याद्विष्वङ्गं नैव शीलयेत् ॥

अथ राशिचक्रम् ।

“रेखाद्वयं पूज्यपरागतं स्यात्

तन्मध्येतो वायुकुर्वरेभेदात् ।

एकैकमीशाननिशाचरे तु

हंताशवाद्योर्विलिखिततोऽर्ध्वान् ॥

वेदामिवद्विधुमलश्रवणाक्षिप्तं स्यात्

पञ्चेषुवाणशरपञ्चचतुष्टयाणां ॥

मेघादितः प्रविलिखितं सकलांश्च

कन्यागतान् प्रविलिखेदथ प्रादिवर्णा

कुलाख्ये स्थाविनी नूनं सन्धिचैव कुलाकुले ॥
अथ कुम्भचक्रम् ।
“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्यगेखाप्रमेदितम् ।
क्रमाद्द्वैमधो लेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ॥
भादृभानि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्ण इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्ण इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्व्याजा पूर्ण पूर्णा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

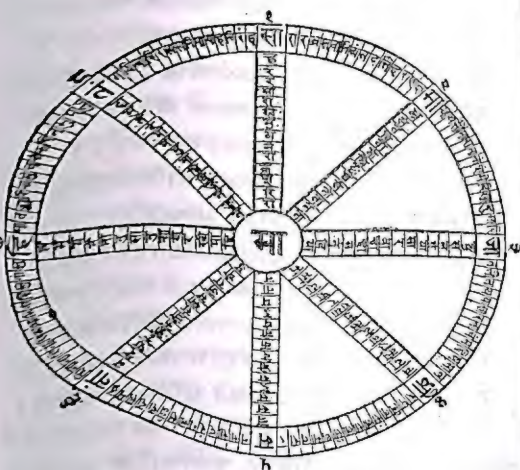
“अथातः सम्यक्स्थामि कोटचक्रमिहाष्टधा ।
स्त्रीकोटारिः कुरुते यत्र भूरिसेन्यपराजयम् ॥
प्रथमो मण्डपः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटकश्चतुर्थस्तत्र गङ्गारः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।
सप्तमो वक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
मण्डपे साधयेत् खण्डं जलस्थे वन्यमोक्षणम् ॥
ग्रामदुर्गे गिरिदाहश्च प्रवेशं गङ्गरे तथा ।
पर्वते स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥
वक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थाविर्यायिनौ ।
अग्निदुर्गे कालकर्णं चक्रावर्तश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्तश्च पद्माख्यो यत्नभेदश्च शार्ङ्गरम् ।
गन्तव्यामाष्टकं ज्ञेयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भव्या वर्ज्यास्तन्नामनागराः ।
योजयेत् तेन वर्गेण तद्गर्गास्तस्य भङ्गदाः ॥
य गुरुः क मार्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ।
त सर्पश्च प आलुश्च य गजः श अजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भव्या वर्गनामस्थिता नराः ।
तद्गर्गे ते रणे व्याख्या न कर्तव्या गडाधिपाः ॥
अवर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डिभङ्गश्च जायते ।
अवर्गादष्टकं ज्ञेयं पूर्वादाष्टदिशा क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेच्चादौ चतुरस्रं त्रिनाडिकम् ।
कृतिकादीनि धिष्णानि साभिजिन्ति न्यसेदुधः ॥
वह्निःकोटि तथा मध्ये कोटि मध्ये वह्निर्वह्निः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
वह्निर्दादृष्टमात्र्य प्राकारे तारकाष्टकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृतिकापुष्यसर्पेश मघाखातिविश्रासमे ।
अनुराधाभिजिह्वानुर्धनिष्ठाश्विन्या वह्निः ॥
ब्रह्मा पुनर्वसुभार्य चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ।
शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
मृगशिरा उत्तरा हस्तं मूलमाषाढपूर्वकम् ।
पूर्वोत्तरा तथा भद्रा मध्ये ऋक्षाष्टकं विदुः ॥
पूर्वे रौद्रं यमे हस्तं पूर्वाषाढा च वारुणः ।
उत्तरे चोत्तरं भाद्रपदे तत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृतिकादं मघादश्च मैत्रादां वासवादिकम् ।
ज्येष्ठा चित्रा प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
कृतिकादिष्टं न्यासः सुवीथोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभाद्रगणनञ्चात्र गृहेर्वाच्यं ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथाष्टकं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचन्द्रं वर्तुलञ्च गोस्तनं धनुराकृति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासी भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिसप्तके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धिष्ण्यमखलम् ॥

वाह्यमे मध्यमे चैव यत्रस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने कृते यत्रे हस्तिदुर्गे सैनिकम् ।
ऊर्ध्वदृष्टौ च भौमाकौ केकरौ बुधभार्गवौ ॥
समदृष्टौ च जीवेन्द्र शनिराहु ह्यधोदृष्टौ ।
नाडीत्रये वह्निर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपद्मोदृष्टौ भ्यः पराक्रमविवक्षया ।
यातुर्भे कालनाडीस्थे मूलमध्यपदे स्थिते ॥
चौथ्यक्षयोपतापाश्च रौद्रनाभां पुरग्रहः ।
क्रूरा गर्भे पुरं हन्ति प्राकारे खण्डिकारकाः ॥
वह्निःस्था वेष्टके सैन्ये भङ्गदा नाच संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वह्निः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाङ्गो भवेदुर्गो विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यगृहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेष्टकाः ।
मथनाङ्गीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वह्निरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्तो वह्निः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा अवस्थिताः ॥
सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्रेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटि च वाह्ये पापग्रहा यदि ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारवाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखण्डिश्च पुरमेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य गृहाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशो विद्यते कचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनेचराः ॥
भूमिपुत्रश्च तस्याशु नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वाह्ये तथा कोटि मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः ॥
स्वयं दुर्गे प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गडाधिपाः ।
वाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनग्रहाः ॥
रिपुदयं चयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्राकारस्था गृहाः क्रूरा वह्निर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डिपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः ॥
एकस्या यत्र कुर्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गजान्धरभूपालाः सामन्ता मखलेखराः ॥
कुर्वन्ति च भटा युद्धसुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं खरोदयी ॥
प्रवेशधियाग्रे चन्द्रे जीवपचर्चसंस्थिते ।
निष्पीये कविरणं दुर्गे कर्तव्यं वेष्टकेष्टपिः ॥
कर्तव्यं कवियुद्धश्च राजौ सुमे वह्निर्जने ।
प्रवेशनिर्गमादुक्तौ सैनयोरुभयोरपि ॥
कवौ कोटि जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रकृतं चारं वक्रं गच्छति चेदुगुरुः ॥
तदा प्रागदिशि भङ्गः स्यात् रुद्रयोः पूर्वसैन्ययोः ।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽत्र च ॥
बुधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न जालकशनेचरौ ।
क्रूरो वक्रौ प्रवेशे पुरमध्ये स्थितौ यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो वाह्यभूपतैः ॥

प्रवेशवाह्यगे क्रूरे वक्रौ स्वसैन्यविग्रहः ।
दुर्भितं मूलभङ्गौ च वह्निः सैन्यस्य जायते ॥
निर्गमर्चे वह्निःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चेत् ।
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च ॥
पुरमे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गे त्वक्ता तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते ॥
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विपर्ययात् ।
भित्तिर्मिथ्यं विजानीयात् कोटचक्रे न संशयः ॥
दुर्गसैन्यं तथेवोचं प्राकारे मध्यभागम् ।
नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
कोटि कोटाधिपे नीचो विप्रदौ भौमभास्त्रौ ।
समस्थौ च पुरे सर्वे उच्चस्थौ निष्कलौ चतौ ॥
प्राकारं वेष्टकं हन्ति उच्चस्थौ राहुस्यजौ ।
प्राकारस्थौ वह्निःसैन्यं नीचस्थौ तौ च निष्कलौ ॥
सितेऽर्कपुत्रे तु रवौ गुरावश्चित्पि च ।
वक्रिता नैव शक्ताः स्युर्विधातुं कोटमेदम् ॥
समदृष्ट्या गुरुश्चन्द्रः पश्यतः सर्वतः सदा ।
तिर्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नाच संशयः ॥
ऊर्ध्वदृष्टिगृहे कुख्यात् टिङ्गनीयन्तवाहनम् ।
समे च साधयेत् खण्डं रन्ध्रपातमधोमुखे ॥
कोटभं सुखपुच्छस्यं राहोर्ध्वदि गलादिके ।
कोटश्च भज्यते क्षिप्रं पूर्वोक्तविधिना चिरात् ॥
दुर्गमध्यगते सूर्ये जलश्रीषः प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्गः कुजे दाहो बुधे दुर्घ्निलानराः ॥
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभितं प्रचुरं जलम् ।
चलचित्ता नराः शुक्रे मूल्युरोगौ शनैश्चरे ॥
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्वाधिपे ॥
सौरिश्च वाक्पतिश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ ।
यस्यां तथा स कोटस्तु भज्यते नाच संशयः ॥
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं वाह्यगते गदे ।
उपग्रहसमायोगादयन्तं प्राणसंशयः ॥
अकारादिखराः पञ्च पूर्वाशादितुष्टये ।
मध्यान्ताः सव्यमालेख्या अन्तस्थाः खण्डि-
कारकाः ॥
दुर्गान्तः खरो यस्य वाली वास्तमितोऽपि वा ।
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गे सिध्यति नान्यथा ॥
इति कोटचक्रम् ॥
इति समग्रान्तम् ॥*॥ चक्रान्तराणि तत्तत्तत्
द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः । शृङ्खलङ्कार-
भेदः । अथ च तथाविधलिपिसन्निवेशप्रण-
चमत्कारविधाविनामपि वर्णानां तथाविध-
श्रोत्राकाशसमायविशेषवशेन चमत्कारि-
विधाविभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् शृङ्ख-
लङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, कायालङ्कारे ।
५ । ६—१३ ।
“सरारिश्चक्राभेभसुखेरासारं हरा ।
सारारञ्जनां नित्यं तदर्थिहरणचमा ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसम्भूमा ।
मान्वाध सीमाराभाणां शंभेदिश्यादुमादिना ।
मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्गुणा ।
ज्ञातलीला यथा सारवाचं महिषमावधीः ॥

चक्रपा

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः ।

II.

104

चक्रगजः, पुं, (चक्रेण चक्राख्यया गम्यते शब्दः ।
यद्वा चक्रे चक्राकृतिदहयाधौ गज इव । गज
इव दहुरोगमर्हक इत्यर्थः ।) चक्रमर्द्वचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रगखुः, पुं, (चक्रमिव वर्तुलाकारो गखुः ।)
वर्तुलाकारोपाधानम् । इति चतुरश्रार्थे
हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गालबालिश
इति च भाषा ॥

चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य
वा ।) अश्लोकवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रजीवका, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्र-
विशेषेण जीवतीति । जीव + खुल् ।) कुम्भा-
कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रदंष्ट्रा, पुं, (चक्रं चक्राकृतिर्दंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव
दंष्ट्रा यस्येति वा ।) शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके ।)
दन्तीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्तीबीजं, स्त्री, (चक्रदन्त्या बीजम् ।) जय-
पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । चक्रं
सुदर्शनाख्यं द्वादशारदिलक्षणलक्षितमस्त्रम् ।
तस्य धरः । चक्रं धरति धारयतीति वा ।)
विष्णुः । (यथा, रघुः । १६ । ५५ ।
“विग्राहितुं श्रीमहिमायुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”
चक्रं फणा तस्य धरः ।) सर्पः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ८५ । ७० ।
“अङ्गिरःप्रसुखास्त्रेव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥”)
ग्रामजालिनि जि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ७६ ।
“यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा वृषाः ॥”)
चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव बखः नखाकृत्यंशविशेषो-
ऽस्यस्य इति । “अर्श आदिभ्योच्” इत्यच् ।)
आघ्रनखनामगम्यन्नयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रनामा, [नृ] पुं, (चक्रं सरधानिर्मितमधु-
चक्रं तन्नामैव नामास्य ।) माचिकधातुः । इति
हेमचन्द्रः ॥

चक्रनायका, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखा-
दिकं नयतीति । नी + खुल् ।) आघ्रनखः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके जि ॥)

चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दहुरोगः
तत्र व्यटति तं नृदातीत्यर्थः ।) चक्रमर्दक-
वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

चक्रपरिव्याघः, पुं, (चक्रं दहुरोगं परिवध्यतीति ।
परि + व्यध + अण् ।) आरग्वधवृत्तः । इति
वैद्यकम् ॥

चक्रपाणी, स्त्री, (चक्राकारं पाणमस्या इति ।
जातौ संज्ञायां वा डीप् ।) चक्रकुल्यालता ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणौ यस्य ।
अधिकरणवद्बुद्धीहसमासः ।) विष्णुः । इत्य-

मरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तर-
शतनामकीर्त्तने ।
“वैकुण्ठश्चाद्युतो रामश्चक्रपाणिश्चोच्चजः ॥”)
चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्थ ।) रथः ।
(चक्रवत् पादा यस्य ।) हस्ती । इत्यजयपालः ॥
चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता
पुष्करिणी ।) मणिकर्णिका । इति काशीखण्डम् ॥
चक्रफलं, स्त्री, (चक्राकारं फलं फलकमस्य ।)
अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । अट्टनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
चक्रवान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः ।)
सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रभृत्, [ङ] पुं, (चक्रं विभर्त्तति । भृ +
क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ३८ ।
“चक्रभृद्विजयेशादिकेश्वरे गानभूषिते ॥”)
चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिधुनं भिनत्ति
पृथक् करोतीति । भिद् + णिनि ।) ततो डीप् ।
निशायां हि चक्रवाकयोर्वियोजनं भवतीति
लोकप्रसिद्धम् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चक्रमण्डली, [न्] पुं, (चक्राकारेण यन्मण्डलं
तदस्थस्य इति इनिः ।) अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चक्रमर्दः, पुं, (चक्रं चक्राकारदङ्गरो गन्धर्वातीति ।
न्द + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
क्षुपविशेषः । चाकुन्दिया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । एङ्गजः २ अङ्गजः ३ गजाख्यः ४
मेघाङ्गयः ५ एङ्गहस्ती ६ व्यावर्त्तकः ७ चक्र-
गजः ८ चक्री ९ पुन्नाटः १० पुन्नाङ्गः ११ विम-
र्दकः १२ दङ्गजः १३ तर्ज्यटः १४ चक्राङ्गः १५
शुकनाशनः १६ टङ्गवीजः १७ प्रपुन्नाङ्गः १८
खर्व्वुन्नः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
मर्दकः २० पद्माटः २१ उरणाख्यः २२ । इत्य-
मरः । २ । १ । ४७ ॥ प्रपुन्नङ्गः २३ प्रपुन्नाङ्गः २४
उरणाक्षः २५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तीव्रत्वम् । मेदीवातकफकृच्छ्रदङ्ग-
पामादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुत्वम् । खाटुत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तश्या-
वमिनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वञ्च । तत्-
फलगुणाः । उष्णताकुष्ठकण्डूदङ्गविषानिलगुल्म-
कासत्रिभ्रशासनाशित्वम् । कटुत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः । (अस्य गुणाः पर्यायाच्च यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“चक्रमर्दः प्रपुन्नाटो दङ्गजो मेघलीचनः ।
पद्माटः स्थादेङ्गजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि ॥
चक्रमर्दो लघुः खाटू रूक्षः पित्तानिलापहः ।
हृद्यो हिमः कफश्यासकुष्ठदङ्गकिमीन् हरति ॥
हन्त्युष्णान्तुफलं कुष्ठकण्डूदङ्गविषानिलान् ।
शुल्काकासत्रिभ्रशासनाशनं कटुकं स्फुटम् ॥”)
चक्रमर्दकः, पुं, (चक्रं दङ्गरोविशेषं न्द्वतीति ।
न्द + क्तुल् ।) चक्रमर्दः । इत्यमरः । २ । ४
४७ ॥ (स्त्रियानु कापि अत इत्वञ्च ।

चक्रवा

राजमाहविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्यां। ४। २। १३।
“ललितादिबभूवर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्हिंका ॥”
चक्रयानं, क्लौ, (चक्रेण अन्वितं यानम्।)
रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां
रायमुकुटादयः ॥

चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्वृत्तो रदः दन्तोऽस्येति।)
शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रे चक्राकारे दद्रौ मण्डला-
कारे कुष्ठादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं
आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति
रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति युत्पत्त्या।
रथे विष्णौ च पुं ॥)

चक्रलताम्बः, पुं, (चक्र + रक्। चक्रः तन्निजनकः
लताम्बः यत्र यस्य वा।) वड्डरसालवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते
चक्राकारेण वर्द्धत इति यावत्। ला + कः तत्-
ष्टाप्।) उच्चटा। इत्यमरः। २। ४। १६० ॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति।
वृत् + णिनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्य-
मरः। २। ४। १५३ ॥ अलक्तकः। जटामांसी।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते
अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अशेषयूहरच-
नयाधिष्ठितं सेनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या
इति। सर्वभूमेरधीश्वरी ॥ चक्रायुः सम्बन्धे
वर्त्तते या। यूथेश्वरी। यथा, कथासरित्-
सागरे। २०। ११४।

“एवं वालोऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी ॥”
चक्रवर्त्ती, [न] पुं, (चक्रं पञ्चाकारशुभचिह्नं
करे वर्त्तते यस्य। वृत् + णिनिः। यद्वा चक्रं
पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत् + णिनिः।)
समुद्रपरिवृतायाः सर्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्यायः।
सार्वभौमः २। इत्यमरः। २। ८। २ ॥ (यथा,
शुकुन्तलायां १ म अङ्के।

“जन्म यस्य पुरोर्विशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥”
वास्तुकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः। यथा,
गीतगोविन्दे। १। २।

“वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा
पञ्चावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती ॥”

“चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः।” इति तट्टी-
कायां चैतन्यदासः। यद्वा पञ्चावती महालक्ष्मीः
राधा तस्याचरणचारणे परिचर्यायां यच्चक्रं
मण्डलं तत्र वर्त्तते इति युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्र-
दायविशेषः ॥)

चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ।
वच + कर्मणि घञ्। ततो “न्यङ्कादीनाञ्च।”
७। ३। ५३। इति कुलम्।) पक्षिविशेषः।
चक्रार्चक इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते।
१। ६६। ५६।

“धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयाभासं सैव तु ॥”

चक्रयू

तत्पर्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाङ्ग-
नामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥ भूरि-
प्रेमा ५ इन्द्रचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८
कामी ९ रात्रिविशेषगामी १० रामावचो-
पमः ११ कासुकः १२। अस्य मांसगुणाः।
लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अ।
“चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यमुचारिणः।”)
चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं
यस्य।) क्रियारोहः। पर्यन्तः। शिखातरुः।
इति मेदिनी। टे। ६२ ॥

चक्रवाडं, क्लौ, (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति। वाड
+ अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पर्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। ३८ ॥

चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः। वृण्पांश्वादीन्या-
दाय चक्राकारेण भ्रान्तियो वायुरिति यावत्।)
भ्रमिवातः। घूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः। वाला २। यथा, भागवते। १०।
७। २०।

“दैवो नाम्ना वृणावर्त्तः कंसभयः प्रचोदितः।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥”

चक्रवालं, क्लौ, (चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति।
वाड + अच्। अस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण
परिणतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्-
समूहः इति माधवी। इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६ ॥
(यथा, भागवते। ५। १८। १४।

“हिला गृहं संवृत्तिचक्रवालं
वृसिंहपादं भजताकुतोऽभयम् ॥”)

चक्रवालः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोका-
लोकौ परिवेष्टा विराजते इत्यर्थः। वल + वाहु-
लकात् णः। अस्य पर्वतस्य लोकालोकपरि-
वेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोका-
लोकपर्वतः। इत्यमरः। २। ३। २ ॥ (मनुष्यादीनां
मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
“एवं स क्षणो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
भारदीयु सचन्द्रासु निशासु सुसुदे सुखी ॥”)

चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः
उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धि-
रूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं
दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर
सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
“वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥”
(तथाच मनुः। ८। १५३।

“चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।”
“कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टवृत्तवृत्तवचनम् ॥)

चक्रयूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो-
यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूह इति
यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना।
(एतस्य रचनालक्षणादिसंक्रम्ये द्रष्टव्यः ॥

चक्राङ्गः

यूहोऽयमभिमन्युवधेशुना भगवता द्रोणाचार्य-
णाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७। ३३।
१२—२३।

“चक्रयूहो महाराज ! आचार्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः।
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमारः सूर्यवर्चसः।
सङ्घातो राजपुत्राणां सर्वेषामभयतदा ॥
कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविक्रतध्वजाः।
रक्तास्त्रधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः ॥
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः सगविणः सुस्रवासवः ॥
सहिताः पर्यधावन्त कार्पण्यं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृघनिनाम् ॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्यं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं सार्द्धमाणाश्चाप्यन्योन्यं हिते रताः ॥
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र ! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः ॥
कर्णदुःशासनक्षपैर्वृतो राजा महारथेः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ॥
चामरयजनाक्षपैरुदयन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ॥
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुशिखरे ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ॥
सुतास्तव महाराज ! त्रिशूलिदृशस्त्रिभुजाः ॥
गान्धारराजः कितवः शूलो भूरिश्रवास्तथा ॥
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य वराजन्त महारथाः ॥
चक्रशूला, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शूलं
मत्र।) काकतुण्डा। श्वेतगुह्या। इति राज-
निर्घण्टः ॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी
यत्र।) अजशङ्करीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥
चक्रसंज्ञं, क्लौ, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते
इति। सं + ज्ञा + कः। चक्रस्य संज्ञा संज्ञा
यस्य इति वा।) वज्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्मोद्विजना-
विषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा
संवृणोति संशमयतीति। सं + वृ + अच्।
बुद्धभेदः। तत्पर्यायः। हेरम्बः २ प्राप्तिश्रेष्ठः
देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ निशुम्भी ७
७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रा, स्त्री, (चक्रं लभौ + रक्। ततश्चाप्।) नाग-
सुस्ता। कर्कोटशङ्करी। इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्किते गच्छतीति।
अङ्क + अच्।) चक्राङ्गी च पाठः ॥
अङ्किते गच्छतीति। अङ्ग + अच्। ततो डीष् ॥

चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रं लभौ + रक्। ततश्चाप्।) नाग-
गच्छतीति। अङ्ग + अच्। ततो डीष् ॥
२। ५। २३ ॥ (यथा, महाभारते। ८। ४१। २१।
“इदमनुसूतः चक्राङ्गावचः काकं विष्टुङ्गमा ॥”
चक्रमङ्गमस्येति युत्पत्त्या रथोऽपि ॥ (ना-
वाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
“कलविङ्गं भवं हंसं चक्राङ्गं आन्यमुकुटम् ॥”

चक्रो

चक्षुः

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति ।
“अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच्
तत्तात् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥
चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटु-
रोहिणी । इति मेदिनी । मे । ३५ ॥ (अस्याः
पर्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कङ्गी तु कटुका तित्ता कण्णमेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”)
इति । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कर्कोटशङ्खी । इति रत्नमाला ॥
चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्तताजालं प्राक्खसम्बद्धं
आलम्बायतीति । अट् + अच् ।) विषवैदः ।
धूर्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥
चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्मादिकं इति । क + कान
प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्ते शत्वम् ।)
कृतवान् । कर्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्री-
कृतम् । इति सुगन्धवोध्याकरणं तट्टीका च ॥
चक्राधिवसो, [न] पुं, (चक् तट्टौ + रक् । चक्रं
तट्टिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् +
णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
चक्रावर्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्तः ।) धूर्तनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
चक्राङ्गः, पुं, (चक्र इत्याङ्गा संज्ञा यस्य ।)
चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाक-
पक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ ।
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
“चक्राङ्गोऽतिकषायशुक्रजननो वृथोऽतिरुच्यो-
मृदुः ॥”)
चक्रिः, पुं, (करोतीति । कृ + “आह्वगमहनजनः
किंनो लिट् च ।” ३ । २ । १७१ । इति किन् ।
स च लिङ् वत् ।) कर्त्ता । इति सुगन्धवोधम् ॥
“यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ ।
“चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥”
“चक्रये पुरुषार्थकरणाशीलाय ॥” इति दया-
नन्दकृतभाष्यम् ॥)
चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते
अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । ३७६ ।
“अयोभयनादायि भृत्यचक्रिकाया समम् ॥”)
चक्रिका, [न] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वा-
निष्ठाः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११० ।
“चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसम्बद्ध इत्यर्थः अधिकादि-
तयास्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः ।
चक्रः, (चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्यस्य ।) चक्र-
वाकः । (चक्रं घटादिनिर्माणकरणयन्त्रविशेषः ।

सोऽस्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्यस्य
इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिनी ॥
अजः । तैलिकमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
चक्रवर्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्दः ।
तिनिशः । बालनखः । काकः । खरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्ती-
दर्थे प्रमाणं यथा आर्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
“स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल-
कारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
चक्री ॥”)
चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूपः ।
यथाह मनुः । २ । १३८ । [स्त्रियाः ॥”
“चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः
“चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूपस्य ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥”)
चक्रौवान्, [त] पुं, स्त्री, (“आसन्दीवदष्टीव-
चक्रौवदिति ।” ८ । १२ । चक्रशब्दस्य चक्री-
भावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्हभः ।
इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ + “कुर्भश्च ।” उणां
१ । २२ । इति कृः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्त-
कौमुदीसाम्प्रदायित्वः ॥
चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी
अधिष्ठात्री ।) जिनानां विदादेवीविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
चक्ष, ल ड वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्म-सकं-सेट ।) वदः कथनम् । (दर्शने च
इति केचित् ।) ल ड, आचष्टे धर्म्मं धीरः ।
तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राचः । इकार उच्चा-
रणार्थ इति केचित् । कृन्द्सि गुणागमार्थ इति
केचित् । वेदेष्वचारणार्थ इति केचित् । अत्र
बह्वस्तु तृतीयस्वरौ भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थ-
स्वरानुबन्धोऽर्थं निष्ठाया इमन्निषेधार्थः तेन
वर्जनार्थं ख्याजकसाप्तादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं
वर्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥
चक्षणं, स्त्री, (चक्षते कथ्यते मद्यपानाय मद्य-
पानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यङ्गा, चक्षते
भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्ष + ल्युट् निपातनात्
कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।)
कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३ । ५ ।
“स्तुतीत वहिराशुगृह्णतृष्टं मनीषिणः ।
यत्रास्तस्य चक्षणम् ॥”)
चक्षाः, [स] पुं, वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री, दर्श-
नम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।
“इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्वि ।
वि गोभिरद्भिर्भैरयत् ॥”)
चक्षुः, [स] स्त्री, (चक्षे पश्यत्यनेनेति । चक्ष +
“चक्षेः शिञ्च ।” उणां । २ । १२० । इति
उसिः स च शित् ।) शिलातु ख्याजादेशाभावः ।)

दर्शनेन्द्रियम् । तस्य आद्यं उद्भूतरूपम् । तद्वद्-
द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५
संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९
द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्ति-
क्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसम-
वायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः
उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्यः । इति श्रीभाग-
वतम् । तत्पर्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३
नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ डक ७ दृष्टिः ८ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम्
१० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृष्टा १३
वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देव-
दीपः १७ दृष्टिः १८ दृष्टी १९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * यथा, कर्मलोचने ।
“प्राणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षुः परहितकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥”
मेघशङ्खीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
चक्षुर्वहनं, स्त्री, (चक्षुस्तथ्योतिर्वहत्यनेनेति ।
वह + लुट् । चक्षुष्योतिर्वह्निकारित्वादेव तथा-
त्वम् ।) मेघशङ्खीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
चक्षुःश्रवाः, [स] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं
यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥
(यथा, नैषधे । १ । २८ ।
“इति स चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
सुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥”
अस्य पर्याया यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।
“बाह्वृक्षाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपातु पन्नगोरगाः ॥”)
चक्षुष्यं, स्त्री, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस्
+ “शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति
यत् ।) प्रपौखरीकम् । अस्य पर्याया यथा,
वैदकरत्नमालायाम् ।
“प्रपौखरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुखरी ॥”
सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चक्षुष्याः, पुं, (चक्षुषे हितः । “शरीरावयवात्
यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः ।
पुखरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥
श्रीभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसा-
ञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः । चक्षुष् + यत् ।)
प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । ४६५ ।
“धिया भाग्याहुगामित्या चेष्टमानो न याचितम् ।
अभूत् सर्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्धनः ॥”
चक्षुजः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८ । ५७ ।
“चक्षुष्यः खलु महताम्यरैरलङ्घ्यः ॥”
“चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽन्विजश्च ॥” इति तट्टी-
कायां मल्लिनाथः ॥ चक्षुर्हितः । इति मेदिनी ।
ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

चञ्चलं

“दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुषो बलवर्द्धनः॥”) चक्षुष्या, स्त्री, (चक्षुष्य + टाप् ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । ये । २२ ॥ अजशङ्कौ । अरख्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ चच, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-सकं-सेट् ।) न, चञ्चोति । इति दुर्गादासः ॥ चक्षुरं, स्त्री, (चकति लघोऽनेन । चक + उरच् । इदित्वाभुम् ।) यानमाचमम् । तत्पर्यायः । धोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चक्षुरः, पुं, (चक्षते लघ्यतेनेन । चकि + उरच् ।) इदित्वाभुम् ।) रथः । वृक्षः । इति मेदिनी । रे । १५३ ॥ चक्षुमणं, स्त्री, (पुनः पुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चक्षुम + भावे ल्युट् ।) पुनः पुनर्भ्रमणम् । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ५० । “नूनं चक्षुमणं देव ! सर्तां संरक्षणाय ते । वधाय चासतां यत्नं हरेः शक्तिर्हि पालिनी॥”) अतिशयभ्रमणम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये । “स्थानासनं चक्षुमणं यानयानातिभाषणम्॥”) अनतिदेहपीडाकारकचक्षुमणस्य गुणाः । आयुर्वलमेधाग्रीन्द्रियशुद्धिकारिवलम् । सदोपानद्रहितपादचक्षुमणदोषाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ चङ्गः, चि, शोभनः । दक्षः । इति मेदिनी । मे । ७ ॥ (पुं, राजमन्त्रिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । “अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या वेभ्रूवंस्तत्र मन्त्रिणः । तेः स्त्रीवदासितन्तुर्गौ चस्तेः शस्त्रान्वितैरपि॥”) चचेष्टा, स्त्री, (चि + बाहुलकात् उः । चं उप-चीयमानं अखडवत् फलं अस्याः ततो निपातनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वेश्मकुलः २ श्वेत-राजी ३ वृहत्फलः । अस्या गुणः । पटोल-गुणात् किञ्चिन्न्यूनत्वम् । विशेषात् शोषिणो हितत्वम् । इति मदनविनोदः ॥ चञ्चत्पुटः, पुं, (चञ्चत् गुरुलघूनां लयविशेषाणां पुटं दृढं यत्र ।) तालप्रभेदः । यथा,— “ताले चञ्चत्पुटे त्र्यं गुरुदृढं लघु झुतम् ॥” इति सङ्गीतदासोदरः ॥ चञ्चत्पुटोऽपि झुञ्जितं पाठः ॥ चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्चर्थे पुनः पुनरतिशयेन वा चञ्चति भाष्यतीति । चर + यङ् लुक् ततो टक् टित्वात् डीप् च ।) अमरी । यथा,— “करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरीति काम् । स्थिरी चरी करीति चेन्न चञ्चरीति चञ्चरी॥” इत्यङ्गटः ॥ चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनः पुनरिति “फर्फरीकादर्थश्च ।” उणां । ४ । २० । इति यङ् लुगन्तेन साधुः ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चञ्चलं, चि, (चञ्चं गतिं लातीति । ला + कः ।) अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ । “यवं वत्सान् पालयन्ती शोभमानौ महावनम् ।

चक्षुः

चक्षुर्धन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चक्षुलौ॥”) तत्पर्यायः । चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्पम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमरः । ३ । १७३ ॥ चपलम् ११ चटलम् १२ । इति तट्टीका ॥ वायौ पुं । इति मेदिनी । ले । ६० ॥ चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला + कः टाप् च ।) यद्वा चञ्चलं चाञ्चलं अस्थिराः इति अच् ।) लक्ष्मीः । विदुत् । इति मेदिनी । ले । ६० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका । (वर्णदृष्ट-विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः । “तूर्यतालपक्षिराजमेरुहारनाथकेन । चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन । वर्णिततिसुन्दरेण पद्मगेन्द्रपिङ्गवेन । चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन॥”) चञ्चा, स्त्री, (चञ्च + अच् + टाप् ।) नलनिर्मिता । चाञ्च इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्यः । इति इवार्थे कन् ततः “लुप्तगुणे ।” ५ । ३ । ६८ । इति कनो जुप् ।) दृष्टनिर्मितपूरुषः । इति मेदिनी । से । ५ ॥ चक्षुः, पुं, (चक्ष + बाहुलकात् उः ।) गोना-डूचः । स तु नाडूचशकः । अरखटवः । इति मेदिनी । से । ५ ॥ शङ्गः । इति शब्द-रत्नावली ॥ रत्नेरखः । सुदचक्षुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति यज्ञाति भक्ष्यमनवा ।) पक्षिणामोष्ठः । पाखिर ठोठ् इति भाषा । (यथा, चातकाष्टके । ६ । [जानीमहे “भातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्यङ् न यत्तेऽस्मिन्न पतन्ति चक्षुपुटके द्विचाः पयो-विन्दवः॥”) तत्पर्यायः । चोटिः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ चक्षुः ३ चोटौ ४ चक्षुका ५ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ स्फाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पत्र-शकविशेषः । तत्पर्यायः । विजला २ चक्षुः ३ कलमी ४ चौरपत्रिका ५ चक्षुरः ६ चक्षुपत्रः ७ सुशकः ८ ज्वेजसम्भवः ९ अस्या गुणाः । मधु-रत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन-त्वम् । गुल्मोदरविघ्नार्थोऽप्यह्वीनाशित्वम् ॥ “चिञ्चश्चक्षुश्चक्षुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका । चक्षुः शीता सरा रुखा खाद्री दोषत्रयापहा । धातुपुष्टकरी वल्गा मेधा पिच्छिलिका स्फुटा॥” इति भावप्रकाशः ॥ तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदररोगविघ्नत्वम् । दोषकण्डूखज्ज्वलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवहारोऽस्य यथा, “आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्थते । संशूलपिच्छमल्पालं बहुशः संप्रवाहिकम् ॥ तं मूलकानां यूषेण वदराक्षामथापि वा । उपोदकायाः क्षौरिण्या यवाभ्या वासुकस्य वा ॥ सुवर्चलायाश्चोल्वा प्राकेनावल्युजस्य वा ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

चटकः

चक्षुका, स्त्री, (चक्षु + स्वार्थे कन् टाप् च ।) चक्षुः । पक्षिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्षुपत्रः, पुं, (चक्षुकारं पत्रमस्य) चक्षुशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षुभृत्, पुं, स्त्री, (चक्षुं विभर्तीति । वृत् + क्तिप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चक्षुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चक्षुरस्य स्येति । निब-योगे भतुप् ।) पक्षी । इति हारावली ॥ चक्षुरः, पुं, (चञ्चति चक्षुवदाकृतिं गच्छतीति । चञ्च गतौ + बाहुलकात् उरच् ।) चक्षुशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दक्षः । यथा, काशी-खण्डे । १० । ४६ । “विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचक्षुर । कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ॥”) चक्षुश्चक्षुः, पुं, (चक्षुः स्फुरित्व यस्य ।) कट-खड्गपक्षी । तत्पर्यायः । सुमृष्टः २ पीततुलः ३ इति त्रिकाण्डशेषः । मरुतः ४ चक्षुश्चक्षुः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥ चक्षुश्चक्षुः, पुं, स्त्री, (चक्षुश्चक्षु + स्वार्थे कन् यङ् ।) चक्षुः स्फुरित्व यस्य इति कप् ।) चक्षुश्चक्षु-पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥ चक्षुः, स्त्री, (चक्षु + “ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ । इत्यस्य “अप्राणिजातेश्वारजन्वादीनामुप-संख्यानम् ।” इति वार्तिकोक्त्या ऊङ् ।) चक्षुः । इति हेमचन्द्रः ॥ चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-परं-सकं-सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥ चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गा-दासः ॥ चटकः, पुं, (चटति भिनन्ति धान्यादिकं चक्षुपुटेनेति । चट भेदे + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति पञ्चादित्वादच् ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षि-विशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । ४ । ८ । “वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा । आसञ्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ॥”) तत्पर्यायः । कलविङ्कः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ चित्रपृष्ठः ३ गृहनीडः ४ वृषायणः ५ । इति हारावली ॥ कामुकः ६ नीलकण्ठकः ७ काल-कण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः ॥ कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नास-गुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रबलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“चटकाः स्नेहलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् । गुरुष्णास्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥” इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ “चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः । सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २० अध्याये ॥)

चटुला

चटका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । “उदी-
रामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।” ७।३।४६।
इति पञ्चे इदादेशाभावः ।) चटका । इति
सुगन्धबोधयाकरणम् ॥

चटका, स्त्री, (चटक + टाप् ।) चटकपत्नी ।
चटकस्य चटकाया वा स्त्रापत्यम् । चटका +
एक । स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः । तत्र टाव-
तात् तद्धिते लुमे “लुक् तद्धितलुकि ।” १।२।४६।
इति टापो लुकि पुनः अजायतटाप् । स च
नातिलक्षणाडीयो बाधकः ।) चटकस्त्रापत्यम् ।
चटी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २।५।१८॥

पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्र-
वर्ती ॥ ग्रहामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चटकाशिरः [च] स्त्री, (चटकायाः शिर इव ।)
पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चटिका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । “उदी-
रामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।” ७।३।४६।
इति इदादेशः ।) चटका । इति सुगन्धबो-
धयाकरणम् ।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाश-
यतीत्यर्थः । चट + बाहुलकात् इकन् ।) पिप्पली-
मूलम् । (चटति भिनत्ति ध्यानादिकं खच-
पुटेनेति ।) चटका । इति हलायुधः ॥

चटिकाशिरः, [च] स्त्री, (चटिकायाः चटकपत्रा-
मस्तकमिव आकृतिरस्य ।) पिप्पलीमूलम् ।
इत्यमरः । २।६।११०॥

चटिकाशिरः, पुं, (“सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः ।”
इत्युक्तेः ऋषोदरादिलात् सलोपः ।) पिप्पली-
मूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पयिकं पिप्पलीमूलं षड्यन्त्रिष्टिकाशिरः ॥”)
चट, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति ।
चट भेदे + “न्टगयादयश्च ।” उणां । १।३७।
इति कुः ।) पियवाक्यम् । (यथा, माघे ।
३।६।

“ह्यायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ॥”)

उदरम् । व्रतिनामासनभेदः । इति मेदिनी ।
उ । १४॥ प्रियभाषणे स्त्रीवलङ्गोऽपि । इति
चञ्चिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति । चट + बाहुलकादुलच् ।
यडा, चटु + “सिन्धादिभ्यश्च ।” ५।२।६७।
इति मत्वर्थे लच् ।) चञ्चलः । इति हेमचन्द्रः ।
६।६१॥ (यथा, रघुः । ६।५८।

“त्रासातिमाचचटुलैः सरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥”)

चटुला, स्त्री, (चटुल + “अजायतटाप् ।” ४।
१।४॥ इति टाप् ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

(मायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
१२।६।४७।

“चटुला चटिका चित्रा चित्रमालाविभूषिता ॥”)

चणका

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च । अति-
चञ्चलत्वात्तथात्वम् । निपातनादलोपे साधुः ।)
चाटुलोलः । सुचञ्चलः । इति हारावली । २।१६॥

चड, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) इ क, चङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥

चड, इ ड रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्तं-
अकं-सेट् ।) इ, कर्मणि चङ्गते । ड, चङ्गते ।

इति दुर्गादासः ॥

चण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) चणति । इति दुर्गादासः ॥

चण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) म, चणयति । इति दुर्गादासः ॥

चण, मि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-सेट् ।) मि, चणयति चाण-

यति । इति दुर्गादासः ॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दा-
यते इति । चण शब्दे + कुन् ।) मुनिविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (चणते दीयते इति ।

चण दाने + कुन् ।) शस्यविशेषः । चणा डुट
कोला इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । हरि-

मन्थकः २ । इत्यमरः । २।६।१८॥ हरि-
मन्थजः ३ । इति तट्टीका ॥ चणः ४ हरिमन्थः ५

सुगन्धः ६ लघाचक्षुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजि-
मन्थः ९ कक्षुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

रूक्षत्वम् । मेहवात्यसपित्तनाशित्वम् । दीप-
नत्वम् । वर्णबलरुच्याधानकारित्वम् ॥ आमस्य

तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्त-
र्पणत्वम् । दाहलक्षणाशरीशोषनाशित्वम् । गौल्य-

त्वम् । कषायत्वम् । इषुतकफवीर्यकारित्वम् ॥
भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् ।

रक्तदोषकारित्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लघुत्वम् ।
खेदशैत्यहरत्वम् ॥ तस्य यूषस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकार-
श्वासोर्जकासकृमपीनसनाशित्वम् । बलदीपन-

त्वम् ॥ प्रातस्स्नानपानगुणाः । चन्द्रमरी-
चिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टि-

प्रदत्वम् । पाके त्रैजगुणत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
मज्जुलत्वम् । मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचन-
त्वम् ॥ खिन्नस्य तस्य गुणः । पित्तकफ-

नाशित्वम् ॥ तत्तृपः । चोभकरः ॥ तस्य
प्राकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्जरत्वम् ।

कफवातकारित्वम् । अन्धत्वम् । विष्टम्भजनक-
त्वम् । पित्तदन्तशोथनाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥

चणकाम्बजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः)
वातस्थायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५।१७॥

चणकाम्बकं, स्त्री, (चणकजातमम्बम् । ततः स्वार्थे
कन् ।) चणकलवणम् । तस्य गुणाः । अत्यन्धत्वम् ।

दीपनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । लवणादुरसत्वम् ।
रूक्षत्वम् । शृलाजीर्णविषयनाशित्वम् । इति

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चण्डक

चणकाम्बवाः, [र] स्त्री, (चणकाम्बस्य चणक-
लवणस्य वार् जलम् ।) चैत्रस्य फलवच्चणक-
पत्रशिशिरवारि । इति रत्नावली ॥

चण्डमः, पुं, (चण्डस्य क इव इमो वृक्षः ।) चूड-
मोक्षर इति राजनिर्घण्टः ॥ चण्डी इमोऽपि पाठः ॥

चणपत्री, स्त्री, (चण्डस्य कस्तस्य पत्रमिव पत्रं
यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) रुदन्ती वृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति ।
चण दाने + कुण् । टाप् अत इत्वश्च ।) लण-

विशेषः । तत्पर्यायः । गोदुग्धा २ सुनीला ३
चैत्रजा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । बीजै-

र्वृष्यत्वम् । वल्यत्वम् । अतिमधुरत्वश्च । लण्यैः
पशुहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, स्त्री, (चण्डते इति । चङि + प्रचादच् ।)
तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अम्बरसं ददाती-
त्यर्थः । चण + “अमन्तात् ङः ।” उणां । १।१११४।

इति ङः ।) तित्तिङ्गी वृक्षः । चण्डते कुप्यतीति ।
चङि + अच् ।) यमकिकुरः । देवविशेषः । इति

मेदिनी । उ । ११॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः ।
कदाचिदयं हिमाचलस्यां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय

कथितवान् । ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतो-
ऽसौ तस्मालाटफलकानिर्गतया चासुखया निहतः ।

एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम् । कार्त्तिके-
यः यथा, महाभारते । ३।२३१।४।

“शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥”
चण्डः, त्रि, (चण्डते रुद्यो भवतीति । चङि + प्रचा-

दच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३।१।३२॥
(यथा, महाभारते । ३।२३३।११।

“चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वज्राः ॥”)

तीक्ष्णताविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १।३२।२३।

“दहन्तमिव तीक्ष्णांश्च चण्डबायुसमीरितम् ॥”)
चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड + तल् ।)

उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २।२३२॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका ।)
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्त-

र्गतनायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।
“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चासुखा चण्डिका तथा ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।

चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोचदाम् ॥”)
तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गास्तुतवप्रहृती ।

“चण्डनायिकां नीलवर्णां षोडशसुजाम् ।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणश्च धनुश्चक्रम् ॥

पाशश्च शोभनां शक्तिं वामहस्तस्य विभ्रतीम् ॥
सुदगरं शूलवज्रश्च खड्गश्चैव तस्याङ्गुलिम् ॥

शरं चक्रं शलाकाश्च दक्षिणेन च विभ्रतीम् ॥”
चण्डकटिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अघिष्ठाह-

तयास्त्वस्याः । चण्डरुद्र + “अत इतिङ्गौ ।”

चण्डात

५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्। यद्वा प्रचण्डरुद्री रुद्रशक्तिविशेषः। ततः स्वार्थे कन्। टापि पूर्वङ्खः। विद्याविशेषः। इति रत्नावली॥

चण्डवती, स्त्री, (चण् + "जमन्ताडुः।" उणां। १।११४। इति डः। चङि + अच् वा। चण्ड-चण्डता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा, चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्तकतया विद्यतेऽस्याः। मतुप् ततो भस्व वलम्। दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। अस्या ध्यानं यथा। चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोडशभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गातुसवपद्धतिः॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा + डः। चङि + अच् वा। ततश्चाप्।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, देवीपुराणे।

"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका॥") अस्या ध्यानं यथा। चण्डां शुक्लवर्णां षोडशभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गातुसवपद्धतिः॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ चोरनामगन्धर्वयम्। इत्यमरः। २।४।१२२०॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने लटीयेऽध्याये।

"कुलं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुणिशु।

ससर्षपं तुसुरुधान्यवन्यम्

चण्डाच्च चूर्णानि समानि कुर्यात्॥")

शङ्खपुष्पी। इति मेदिनी। डे। १२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३० अध्याये॥ "एलातगरकुडमांसीध्यामकलकृपत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकायाघ्नखशुक्तिचण्डास्यौषधकश्रीवैद्यकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्वरसतुरुक्ककुन्दरुकागुरुसृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुत्रागकेशरचेति॥" लिङ्गिनीलता। कपिकच्छुः। आखु-कर्णी। श्वेतदूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तोत्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य।) सूर्यः। यथा, महानाटके। "चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमु-ज्ज्मते।"

(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४।४०१।

"आतरो तौ समासाद्य राज्यं नैव अराजत। हेमन्तशिग्रिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम्॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत + अण्।) करवीरः। इत्यमरः। २।४।७६॥ (पर्यायोऽस्य यथा,— "द्वितीयोऽश्वत्थपुष्पश्च चण्डातो लघुस्तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः॥)

चण्डातकं, स्त्री, (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अत + क्तुल्।) अर्द्धीरुक्कम्। वरस्त्रीयामर्द्धीरुपर्थेनन्तं वासः। इत्य-

मरः। २।६।११६॥ पुंस्काण्डे वीपालित धृतात् पुंलिङ्गोऽपि॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति। चङि कोपे + "पतिचण्डिभ्यामालच्।" उणां। १।११६। इत्यालच्। यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्यञ्जलदत्तः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चाण्डाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्यायः। प्रवः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्तिः ४ जनङ्गमः ५ निषादः ६ श्वपचः ७ अन्नेवासी ८ चाण्डालः ९ पुक्कसः १०। इत्यमरः। २।१०।१६॥ जलङ्गमः ११ निषादः १२ श्वपक् १३ पुक्कशः १४ पुक्कवः १५। इति तट्टीका॥ निष्कः १६। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ तस्याकृतिर्यथा, रामायणे।

"अथ राज्ञां अतीतायां तस्यां राजा बभूव ह।

चण्डालदर्शनो राम! सद्य एव दुराकृतिः॥

नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः।

संरञ्जतान्मघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः॥

अक्षचर्मनिवासी च लौहामरणभूषितः॥"

अश्वानचण्डालस्य निवासकर्मादि यथा,—

"चण्डालश्चपचानानु वद्धिर्यामातु प्रतिश्रयः।

अपपात्राच्च कर्तव्या धनमेघां श्वगर्दभम्॥

वासंसि नृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।

कार्णायसमलङ्कारः परिब्रज्या च नित्यशः॥

न तेः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्।

अवहारो मियस्तेषां विवाहः सट्थेः सह॥

अभ्रमेघां पराधीनं देयं स्याद्विन्नभाजने।

रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनेः।

अवान्ववं श्वश्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्या।

वध्वासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च॥"

(एतैर्हृतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः। ५।१३१।

"अभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मसुरब्रवीत्।

क्रयाद्विच हतस्यान्ये चाण्डालादेष दस्युभिः॥")

क्रूरकर्मा। इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः॥

(स्त्रियां डीष्। तन्लोक्तशक्तिविशेषः॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः।) कन्द-विशेषः। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तास-दोषविषभूतादिदोषनाशिलम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदाः। एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डालवल्ग्वी, स्त्री, (चण्डालवादवीया वल्ग्वी

वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२॥

अस्याः पर्यायः। कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकलेनाख्यस्याः।

चण्डाल + ठन् टाप् च।) चण्डालवल्ग्वी।

उमा। (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति। अल +

खुल् कापि अत इलच्।) औषधीभेदः। इति

मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डिः, स्त्री, (चङि कोपे + इन्।) चण्डी।

इत्यमरटीकायां भरतः॥

चण्डिका, स्त्री, (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्वङ्खः। चण्डि + कन् वा।) दुर्गा। इत्यमरः। १।१।३६॥ (यथा, मार्कण्डेये। ६२।२६। "इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा॥" इयमेव अमरकाण्डके पीठशक्तिरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।७३। "कृगलखे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकाण्डके॥" गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागते। १२। [पिता॥])

६।४७।

"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू-चण्डिलः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति। चङि कोपे + इलच्। चण्ड + अस्त्वर्थे इलच् वा।) रुद्रः। नापितः॥ वास्तुकम्। इति हेमचन्द्रः॥ चण्डिला, स्त्री, (चण्डिल + स्त्रियां टाप्।) नदी-

भेदः। इत्युणादिकोषः॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि + "वङ्गादिभ्यश्च।" ४।१।४५।

इति वा डीष्।) दुर्गा। (यथा, तिथितत्त्वे

दुर्गातुसवबोधनप्रकरणे। [स्त्रिया॥])

"चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् नात्र षष्ठी पुर-

हिंसा। कोपना। इति मेदिनी। ते। १२।

(यथा, रघुवंशे। १२।५। [वरी॥])

"सा किलाश्वसिता चण्डी भर्ता तत् संयुतो

अस्या रूपान्तराणि। चण्डिः चण्डा चण्डिका।

इत्यमरटीकायां, भरतः॥ *॥ मार्कण्डेयपुरा-

णोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा,—

"अर्गलं कीलकश्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्।

जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः॥

अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा॥

कवचं रचयेन्नित्यं चण्डिका जितयं तथा॥"

इति तन्त्रम्॥

अपि च।

"नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम्।

देवीं सरस्वतीं आसं ततो जयमुदीरयेत्॥

आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत्।

अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचदिपूरुषः॥

सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।

शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥

न कार्थ्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम्।

आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः।

हस्तसंस्थापनादेव यस्यादित्यफलं लभेत्।

स्वयञ्च लिखितं यत्तु कतिना लिखितं न यत्॥

अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्।

वृद्धिच्छन्ददिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः॥

स्तोत्रं न दृश्यते यत्र प्रणवव्यासमाचरेत्।

सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः॥

अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन।

कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठन्नरः॥

ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नायवर्णजमादरात्।

श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्॥

देवाच्चास्यतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः॥

अस्थिञ्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन!॥

पुनर्व्रज्यते तत् सूत्रं न सुहृदा धारयेत् कश्चित्॥

चण्डी

सष्टमद्वयं शान्तं स्वराक्षरपदन्तथा ॥
 लखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
 यथामानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृतस्त्रयो वृष ! ॥
 अष्टादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थचार्पयेन्वृष ! ।
 एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
 प्रखरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
 दर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ! ”
 अथ फलं यथा,—

चङ्खीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
कावृत्तप्रादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
वृत्तत्वात् पूर्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
गठाद्वलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य श्रान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
पहोपश्रान्त्यै कर्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुन्नयेत् ।
नवावृत्तप्रा भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूयै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
यकावृत्तप्रा काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्तप्रा रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्तप्रा श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्तप्रा पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।
रात्रां भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्व्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महात्रयविमोक्षाय त्रिंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्तनात् भवेद्भन्वविमोक्षणम् ।
सङ्कटे सममुप्राप्ते इक्षिकित्सामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिद्वन्द्वौ व्याधिरुद्धौ धननाशे तथा चये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्व्याद्यन्त्रात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ।
श्रियोवृद्धिः शतावृत्ताद्राव्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धे दृष्टोत्तराच्छतात् ।
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्तनाक्षत्सीरावृत्तेति स्वयं स्थिरा ॥
सुक्ता मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाश्च यथा हरिः ॥
सदानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतैस्त्वः ॥
अथवा बहुगोस्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चङ्काः शतावृत्तपाठात् सर्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता
गायत्री कन्दो नन्दा शक्तौ रक्तदन्तिका वीज-
मन्त्रिस्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशसुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
त्रिशालया राजमाना त्रिशक्नोचनमालया ॥
स्फुरदशानन्दश्रभा भीमरूपा भयङ्करौ ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरश्च सुषुब्धिभृत् ॥
परिचं कार्मुकं शीर्षं निष्प्रीतद्विहरं दधौ ।
मनुकैटभयोर्युद्धे ध्याया सा तामसौ श्रवा ॥”
मध्यमचरितस्य विष्णुर्हर्मिश्चालक्ष्मीदेवता
अनुष्टुप् कन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गावीज-

सूर्यस्तत्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
 “श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतलनमखला ।
 रक्तमध्या रक्तदेहा शूलजङ्घोरतालुका ॥
 चित्राशुलेपना कान्ता सर्वसौभाग्यशालिनी ।
 अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
 आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाघःकरक्रमात् ।
 अक्षमालाश्च सुघर्लं बाणासिक्कुलिशं गदां ॥
 चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खचक्रे च पाशकम् ।
 शक्तिदण्डं चर्मं चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
 अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
 स्मर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्दिनी ॥
 इत्येषा राजसी मूर्तिः सर्वदेवमयी मता ।
 यां ध्यात्वा मानवो निव्यं लभेत्तेष्ठितमात्मनः ॥”
 उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वतीं देवत
 उष्णिकं कन्दो भीमा शक्तिर्धामरी बीजं वायु
 स्तत्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
 “गौरीदेहससुत्पद्मा या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
 साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुभसासुरनिखदनी ॥
 दधौ चाष्टभुजा बाणं सुघर्लं शूलचक्रकम् ।
 शङ्खचक्रेण हलश्चैव कार्मुकश्च तथा परम् ॥
 धेया सा स्तुतिकालादौ वधे शुभनिशुभयोः ॥”
 इति काव्यायनीतन्त्रम् ॥
 (कन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, कन्दोमञ्जर्याम्
 “नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चखीकुसुमः, पुं, (चखीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।)
रक्तकरवीररुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृति-
रस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः ॥)
चखुः, पुं, (चङि + बाहुलकात् उः ।) उद्गुरुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
चत, ए च याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-
द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । ज, चतति चतते ।
इति दुर्गादासः ॥

इति दुर्गाहासः ॥
चतुः, [८] य, चतुर्वारम् । इति व्याकरणम् ॥
चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्नीनां यस्याः ।)
चुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःपर्णा, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।)
चुद्राम्बिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या
वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुङ्खः, पुं, (चत्वारि पुङ्खाणीव यत्र ।) मिष्टा-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समा-
हारः ।) परस्परामितुखयश्चतुश्चयम् । चक्-
मिलनवाङ्गी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(यथा महाभारते । १ । १४५ । ८ ।

(यथा, महाभारत । १ । १०२ । १०३ ।)
 “तत्र गत्वा चतुःशालं यद्द्वं परमसंवृतम् ॥”)
 चतुःशालकं, क्षी, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।)
 चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 चतुःषष्टिः, क्षी, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिका-
 षष्टिसंख्या । चौषष्टि इति भाषा ॥ कलानाक्षी
 उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोष्ठाभिलतभगवन्-
 महात्मि ।)

“चतुःषष्टिकलानान्तु विद्वानां पारद्वयनः ।
 ऋते ह्यष्टादभगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥”)
 ऋषेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चल्यते याच्यते इति । चत + “मन्दि-
वाग्निमथिचतिचल्लङ्घिभ्य उरञ्च् ।” उणां । १ ।
३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यचमः । निरालस्यः ।
तत्पर्यायः । दक्षः २ पेक्षलः ३ पटुः ४ सूत्या-
नम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ ।
पेक्षलः ७ पेघलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १
१७ । ४४ ।

“चतुरो नैव सुह्येत मूर्खः सर्वत्र सुह्यति ॥”) तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टायश्च समागमः । तत्र वचनयश्च समागमो यथा, रसमञ्जय्याम् ।

“तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शतोदरिकः सहायः ॥”

चेष्टायश्च समागमो यथा,—
 “कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वति ।
 अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुसुखी ददौ ॥”
 (उपभोगचमः । यथा, रघुः । ६ । ४९ ।

“त्यजत मानमलं वत विग्रहैः
न पुनरैति गतं चतुरं वयः ॥”

“चतुरं उपभोगचक्षुम् ।” इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ॥ नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥
चतुरः, पुं, (चत + उरच्) चक्रगण्डः । हस्ति-
शाला । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रालो । इत हेमचन्द्रः ॥
चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्यान्वितः क्रमः प्रणाली
यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकमेदः । यथा—
“इतद्द्वन्द्वं भुतद्द्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुमवेत् ॥
द्वाविंशत्यक्षरेर्यक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
चतुरङ्गं, क्रीडा, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्व-
रथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रवहेमहि ।”
अथक्रीडाविशेषः । चौरखेला इति भाषा ॥
यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

“अष्टकोष्ठग्रासं या क्रौडं तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥

व्यास उवाच ।

अथो कोहान् सृमालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
 अरुणं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं वलम् ॥
 पार्थ ! पश्चमतः पीतसुत्तरे श्यामलं वलम् ।
 राज्ञो वामे गजं कुर्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ॥
 कुर्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पश्चिमपुष्टयम् ।
 कौशे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीयेऽश्वो वसेत् ॥
 तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुनश्च स्थिताः ॥
 पञ्चमेन वटौ राजा चतुष्केष्वेव ऊर्जरः ॥
 त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
 कोष्ठमेकं विलङ्घाय सन्वंतो दालि भूपतिः ॥

चतुर

अग्र एव वटी याति बलं हन्त्यग्रकोणम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ! ॥
तिथ्यं तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोणकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य ब्रजेनौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासनं चतुराजी वृषाकृष्णु घटपदम् ।
काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! ॥
राजा गजो ह्यस्यापि व्यक्ता घातं निहन्ति च ॥
अत्यन्तं खबलं रक्षेत् खराजा बलसुत्तमम् ।
अत्यस्यारक्षया पार्थ ! हन्तयं बलसुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्थाष्टौ पदानि
इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्भेण राजा क्रौडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासनं चतुराजी यदवस्थानतो भवेत् ।
सर्वसैन्यैर्गजेर्वापि रक्षितयो महीपतिः ॥
अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ॥
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते वृषसत्तम ! ॥
राजा च वृषतिं हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहयेत् प्रण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
द्विगुणं प्रण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्वलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तदा घातेऽपि हन्तयो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने वृषे यत्र स्वकीये च वृषत्रयम् ।
प्राप्नोति च तदा तस्य चतुराजी यदा भवेत् ॥
वृषेणैव वृषं हत्वा चतुराजी यदा भवेत् ।
द्विगुणं वाहयेत् प्रण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
षष्ठपदं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतुराजी समुत्थिता ।
चतुराजी भवत्येव न तु सिंहासनं वृष ! ॥
अत्रेदं बीजं जभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधि-
कारात् परराजवधे श्रौथाधिक्यनिष्कण्टकत्व-
दर्शनात् । क्रौडायामपि तथा कल्पते ॥ * ॥
राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राक्षि संस्थिते ।
परेण संहतश्चैको बलेनाप्यपह्रायते ॥
राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
वृषाकृष्टे यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ॥
घाताघातेऽपि हन्तयो राजा तत्र न रक्षकः ॥
कोणं राजपदं व्यक्ता वटिकान्तं यदा ब्रजेत् ।
वटी नयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च घट ॥
यदि तस्य भवेत् पार्थ ! चतुराजी च घटपदम् ।
तदापि च चतुराजी भवत्येव न संशयः ॥
प्रदातेः घटपदे विद्धि राक्ष्सा वा हस्तिना तथा ।
घटपदं न भवेत्स्य अवश्यं षड्गु पार्थिव ॥
सप्तमे कोष्ठके या स्याद्वटिका दृष्टकेन वै ।
तदान्योन्यश्च हन्तयं सुखाय दुर्बलं बलम् ॥
त्रिवटीकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
घटपदं न भवत्येव इति गीतमभाषितम् ॥

चतुरा

नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढावाद्यापदं राजपदं कोणपदश्च तत् ।
हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते पक्षमे राक्षि न्यतव्याश्च घटपदे ॥
अशौचं स्यात्तदा राजन् ! चलित्वा चालितं
पदम् ।
द्विरावृत्त्या गतौ तस्माद्व्यात् परबलं जयी ॥
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविष्टश्च यत् स्थानं तस्योपरिचतुष्टये ।
नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टयं तत्र वृहन्नौकैति भण्यते ।
न कुर्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुखं गजम् ॥
यदि कुर्वीत धम्मैः । पापग्रस्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिस्मृखम् ॥
करिष्यति तदा राजमिति गीतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तयो वामतो गजः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रौडनम् ॥
चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।)
घोटिकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ-
पदातयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।)
चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ७३ । २० ।
“प्रेषयिष्ये तवाधाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥”
चतुरङ्गुलः, पुं, (चतस्रः अङ्गुलयः परिमाणमस्य ।
समासे अच् ।) आरग्वधवृत्तः । इत्यमरः ।
२ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
४४ अध्याये ।
“विरेचनानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥”
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
“स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥”
चतुरङ्गं, स्त्री, (चतुर्णां अङ्गानां समाहारः ।)
चतुर्विधास्तद्वयम् । यथा, भावप्रकाशे ।
“अश्ववेतसवृत्तान्तरवृत्तस्योपरिनिष्कैः ।
चतुरङ्गं हि पञ्चान्नं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥”
चतुरश्रः, त्रि, (चतस्रोऽश्वयोऽस्य । “सुप्रातसुश्व-
सुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन
निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
“चतुरश्रं त्रिकोणं वा वृत्तं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्तव्यमावुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मङ्गलम् ॥”
इत्यादिकतत्त्वे बौधायनः ॥
लयाच्चतुर्थाष्टमलम् । इति दीपिका ॥
चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि सुखानि
यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य
चतुराननत्वे कारणं यथा,—
“तस्यां स चात्मोच्छकणिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् शोभि निवृत्तनेत्र-
चत्वारि लेभेऽनुदिशं सुखानि ॥”

चतुर्थी

इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
“इतरतापश्रुतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन !
अरसिजे तु रहस्यनिवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥”
इत्युद्धृतः ।)
चतुर्लक्षणं, स्त्री, (चतुर्णां ऊर्ध्वानां समाहारः ।)
पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
“चतुर्णां सकणामूलं कथितं चतुर्लक्षणम् ।
द्यौषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुर्लक्ष्ये ॥”
चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतितरस्य ।) कच्छपः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्र-
माणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां
गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।
१४६ । ६५ ।
“चतुर्भूतिश्चतुर्भूतश्चतुर्भूतश्चतुर्भूतः ॥”
चतुर्थः, त्रि, चतुर्णां पूरणः । (“तस्य पूरणी डट्”
५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “वट्कतिप्र-
चतुरां युक् ।” ५ । २ । ५१ । इति युक् ।)
चतुर्थसंख्यापूरणः । इति सुगन्धोघम् ॥ चतुर्थ-
इत्यादि भाषा ॥
चतुर्थीशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागेकभागः ।
तत्पठ्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थीशः
स्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“हतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थींशाश्च पाद्विः ॥”
चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैदिक-
परिभाषा ॥
चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूर-
णो डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “वट्कतिप्र-
चतुरां युक् ।” ५ । २ । ५१ । इति युक् ।) तिथिविशेषः ।
युक् । तत्तद्विज्ञातु डीप् ।) तिथिविशेषः । “युग्मा-
तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियाकृपा ।
(चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या ।
(चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या ।
कृतभूतानि ।” इति युग्मवचनात् तथा,—
“एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका
उपोध्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥”
इत्यभिपुराणवचनाच्च ॥
भविष्ये,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥”
यत्तु,—
‘चतुर्थीसंयुक्ता कार्या हतीया च चतुर्थिका
हतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कश्चित्
इति ब्रह्मवैवर्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं त
विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः सर्वत्रैव पञ्चम्या
निषेधकत्वे कश्चिदित्यनुपपत्तेः सर्वत्रैव पञ्चम्या
युताया गृह्यता । सारस्वत्यादिपदीतिथिः ।
‘त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथिः ।
प्रदीपेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् ।
सारस्वतो ग्राह्यपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा ॥’
प्रदीपशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ॥

रात्रिपर इति निर्णयान्ततदु भोजदेवः ॥
‘शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिप्रायं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥’
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तच्चोदितस्य चन्द्रस्य
पक्षस्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितयः कदाचन ॥’
‘सिंहः प्रसेनमवधीतु सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुक्रमारक ! मा रोदीस्त्व ह्येष स्यमन्तकः ॥’
अनेन मन्त्रेणाभिमुखितं जलं पेयं आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानश्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य
शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्यो-
त्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
‘चतुर्थ्यां वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पक्षस्यां श्रीरपि श्रियम् ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“सपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
धृताभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विजयी विवादे
भवेच्चतुर्थ्याप्रभवः कठोरः ॥”

चतुर्दशः, पु, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) रेरावत-
हस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (खनाम-
स्तः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्च-
नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥) ”
चतुर्दश, [न] त्रि, चतुरधिका दश । चौद इति
माघ । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे १ । ४१
“अधोतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशास्तसः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशलं हतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्यम् ॥”
चतुर्दशानां पूरणः । “तस्य पूरणे षट् ।” ५ । २ ।
४० । इति षट् ।) पूरणार्थं अकारान्तोऽर्थं
शब्दः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
“चतुर्दश हि समूहं वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न तस्यामि यदि त्वानु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”)
तत्राष्टकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४
सुयमः ५ भुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
चतुर्दश, स्त्री, (चतुर्दश + टित्वात् ङीप् ।)
निर्यासः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्दशकला-
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (“सा च शुक्ला पूर्णिमायुता
पञ्चम्या युक्ता कृष्णा पूर्वयुता ।
पूर्वयुतेव कर्त्तव्या परविद्धा न कुचचित् ।
उपमासादिकार्येषु एव धर्मैः सनातनः ॥”
इति निगमवचनात् अपराक्षयापित्वे तु शुक्ल-
चतुर्दशस्य पूर्णविद्धा ग्राह्या
सम भूतेषां हावाहो ! भवेदुया चापराक्षिकी ।

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा सुने ॥’
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तः
शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनसुहृत्-
चतुर्दश्यामे तु पद्मपुराणम् ।
‘एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परा-
न्विताः ॥’

एतद्विषय एव ।

‘शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।
कुहयुक्तेव कर्त्तव्या कुङ्गमेव हि पारणम् ॥’
इति वचनम् ।” इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“विरुद्धशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवक्त्रकश्च ।
पराक्रमोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्दशी चेत् जननस्य काले ॥”

मासविशेषे तत्र कर्म्मणि यथा । ज्यैष्ठ्य-
चतुर्दश्यां स्त्रीकर्त्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा
स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां अनन्त-
पूजा चतुर्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनश्च ॥
कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां चतुर्दशप्राकभक्षणं चतु-
र्दशदीपदानं धर्मतर्पणश्च ॥ अग्रहायणशुक्ल-
चतुर्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्ष-
णश्च ॥ माघकृष्णपक्षे रत्न्यास्यचतुर्दश्यां काली-
पूजाखण्डोदये स्नानश्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिव-
रात्र्यास्यचतुर्दश्यासुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्र-
शुक्लपक्षे मदनचतुर्दश्यां मदनवृत्तप्रसङ्गेन काम-
देवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्दोलं, स्त्री, पुं, (चतुर्भिर्वाहकेर्दोल्यते उत्क्षिप्य
नीयते उह्यते इति यावत् । दोल + कर्मणि
घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दोलैरुपलक्षितं दोलं
दोलायमानयानविशेषः ।) खनामख्यातयान-
विशेषः । यथा,—

“राज्ञो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिर्हृत्यते यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते ॥

भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकेर्दोलैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरुपलक्षितं चतुर्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्विधानां भूपानां चतुर्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसंभितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयीन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दोलो जयाख्यः ॥
चतुर्दस्तायतो यस्तु सार्द्धं द्विहस्तद्वयः ॥
चतुर्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहव्यां चतुर्दोलमिदं हि यः ।
चतुर्दोलो ह्ययं सिंहस्तद्वैर्दोन्नतः शुभः ॥
सर्वोऽर्थ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिषापि निश्चदिः ।
आद्यः समरवर्षसु परः केलिपनात्यये ॥
सर्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्वचवारणः ।
चन्दनेनैव घटना सर्वेषासुपयुज्यते ॥

लोलजं सर्ववस्त्रेषु कनकं सर्वधातुषु ।

कुम्भश्च पद्मकोपश्च गिरिशेति यथाक्रमम् ॥

त्रैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चाङ्गचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ।

अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तरान् ॥

मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥

रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथाख्यः ।

नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान् संग्रहः ॥

चतुर्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥

सुक्तास्तवकेर्दशभिर्भुक्तः स्याद्राजकेशानाम् ।

चामरदण्डैर्दशभिर्दिग्जयिनां चतुर्दोलः ॥

चासपक्षस्य पुच्छश्चेत् सर्वोपरि परिन्यसेत् ।

यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥

स्तम्भच्छादरहितो निश्चदिस्तश्चतुर्दोलः मानं

पूर्ववत् ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चायनिर्ध्वजः ।

ध्वजान् षड्त्रयस्यन्ति षड्गर्वविजयैश्चिणः ॥

तेषां मानान् चत्वारः स्वामिहस्तैकसंभिताः ।

कोणेषु पञ्चादये च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥

सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।

मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥

चतुर्दोलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।

निर्ध्वजे च चतुर्दोलो मानमन्यतमं ऽख्य ॥

आयामपरिणाहव्यां चतुर्दोलमिदं हि यः ।

विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥

त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥

अष्टाभिरुच्यते यस्तु अष्टदोलसुश्रितं च ।

सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्मितम् ॥

भोजस्तु ।

अष्टाभिर्वाहकेर्दोलैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।

स्तम्भैस्तु दशभिर्जयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥

तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।

चतुर्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥

षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।

चतुर्दोलोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥

आयामपरिणाहव्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।

कल्याणखण्डोऽष्टदोलोऽर्थं चतुर्दोलमिदं त्रितः ॥

सप्तहस्तायतः कार्ये प्रवरे पञ्चहस्तकः ।

पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥

आयामपरिणाहव्यामष्टहस्तमितो हि यः ।

सिंहनामाष्टदोलोऽर्थं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥

सर्वोऽर्थ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिषापि निश्चदिः ।

काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥

चतुर्दोलवद्वेयो नियमोऽन्योऽपि स्मरिभिः ।

पूर्ववन्निश्चदेमानं ध्वजमानमिदोच्यते ॥

दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।

पञ्चादये ध्वजौ राजश्चतुर्दोलमिदो मतौ ॥

मणिचामरपञ्चाणां नियमो निष्पत्ताकवत् ।

निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिविकेति स गद्यते ॥

मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।

इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

चतुर्भु

एवं द्वादशबोधप्रविशतिदोलादिकाः कार्याः ।
मानं साङ्गिगुणं साङ्गिनिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेदुयानम् ।
यानं वङ्गनुबोध्यं बहुगुणमेतच्चगाद वैयासः ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।

यदुक्तं द्वैपदं यानं तेन मानेन यो वृषः ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयोगिकयानस्यः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादयवान्नाद्यानं प्रकुरुतेऽथवा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आशुर्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः ।
नाप्रधाने निर्ययोऽस्ति तज्जिह्वन्तु मनोज्ञता ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

चतुर्धा, य, (चतुःप्रकारमिति । “धाच् प्रकारे ।”
इति सुष्वबोधसूत्रेण धाच् ।) चतुःप्रकारम् ।
चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।

“मनोबुद्धिरङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।

चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्ता लक्षणरूपया ॥”)

चतुर्वर्जं, क्ली, (चतुर्णां बीजानां समाहारः ।)
मेधिका चन्द्रशूरं कालाजाजी यवानिका एत-
च्चतुष्टयं मिलितम् । तच्चूर्णनित्यभक्षणगुणः ।
पवनामयाजीर्णशूलाधानपार्श्वमूलकटिग्रहा-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

चतुर्भेदं, क्ली, (चत्वारि भद्राणि यत्र वृन्दे । यद्वा,
चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां
श्रेयसां समाहारः ।) सवलधर्मार्थकाममोक्षम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यनाधिकशक्ति-
धर्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
(तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते चि । यथा, महा-
भारते । ७ । ६२ । १७ ।

“स चेन्मसारं खड्गय ! चतुर्भेदतरङ्गया ।

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥”)

चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ७ । ५ ।

“विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहृदा स भविष्यति ॥”

वटिकौशधविशेषः । यथा,—

“यत्तत्तनस्य भागो हौ भागेकं हेमभस्मकम् ।

वृगकस्तुरिका चैव हरितालच तत्समम् ॥

सर्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यास्वरसमर्पितम् ।

यस्त्वेतन्नेरावेष्टा धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥

संस्थाप्य तत उड्ढत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।

एतद्रसाद्यनवरं त्रिफलामधुसहितम् ॥

तद्वयथाभिवलं खादेत्तुल्योपलितनाशनम् ।

अपस्मारे जरे कासे शोषे मन्दानले ज्वरे ॥

हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।

वातपित्तसमुत्प्लांश्च कफजं नाशयेदुधुवम् ॥

सर्व्वैर्धधिप्रयोगैर्वै व्याधयो न निवर्त्तिताः ।

कर्मभिः पञ्चभिश्चैव योजयेद्राजराजतः ॥

४२२

चतुर्भु

चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशितः ।

क्रमेण शीलितं हन्ति वृत्तमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥

इति चतुर्भुजो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवी-

भागवते । १२ । ६ । ४७ ।

“चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥”

चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागते । १ ।

१५ । ५६ ।

“तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।

शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥”)

चतुर्भुखः, पुं, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा

चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवाख्य ।) ब्रह्मा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।

“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ।

चतुर्वर्गमयो लोकखल्लः सर्व्वं चतुर्भुखात् ॥”

“सर्व्वं चतुर्भुखात् चतुर्भुखरूपिणखल्लः जात-

मिति शेषः ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।

“चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥”

औषधविशेषः । यथा,—

“रसगन्धकलौहाभं समं स्रुताङ्गि हेम च ।

सर्व्वं खल्लतले क्षिप्वा कन्यारसविमर्दितम् ॥

एरुखपत्रैरावेष्टा धान्यराशौ दिनत्रयम् ।

संस्थाप्य तत उड्ढत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥

एतद्रसाद्यनवरं त्रिफलामधुसहितम् ।

तद्वयथाभिवलं खादेत्तुल्योपलितनाशनम् ॥

चयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।

कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥

शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दानि चान्धपित्तकम् ।

ब्रणान् सर्व्वानाद्यावातं विसर्पं विद्रधन्तथा ॥

अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगमयान् ।

क्रमेण सेवितं हन्ति वृत्तमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥

पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।

चतुर्भुखेण देवेन कृष्णाज्वेयेण सूचितम् ॥”

इति प्रयोगावृत्ते चतुर्भुखरसः ॥

(औषधान्तरं यथा,—

“यत्तं सूतं यत्तं खर्गं द्वाभ्यां तुल्ला मनःशिला ।

विमर्दितञ्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥

तज्जोले वस्त्रतो वद्धा म्रचयेत्तेपयेत्ततः ।

अतसीफलकल्केन दोलायत्ते चण्डं पचेत् ॥

उड्ढत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्थदन्तरोगानुत् ॥”

इति चतुर्भुखो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ॥

चतुर्भुगं, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहारः । इति

व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि

यत्र इति विग्रहे चतुर्भुगविशिष्टे, त्रि । यथा,

रघौ । १० । २२ ।

“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ॥”

“चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताः

चतुर्भुगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ॥” इति

तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

चतुष्प

चतुर्वक्त्रः, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि यस्य वस्तुतस्तु

चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवाख्य ।)

ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥

चतुर्वर्गः, पुं, (चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षार्थां वां

सम्बन्धः ।) धर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।

“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ॥”)

चतुर्विदाः, पुं, (चतस्रो विदा अस्मिन्निति ।

यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्ति-

कोक्तं यथा, “चतुर्वेदस्योभयपदद्विष्टा चतुरो

वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वेदः । चतु-

र्विदस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद एव चातु-

र्वेदः ।”) चतुर्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि ।

चतुर्वेदः । चातुर्वेदः । चातुर्वेदः । इति

व्याकरणम् ॥

चतुलः, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति

संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चतुष्कं, क्ली, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कर्त्तु ।

चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनुः । ७ । ५० ।

“पानमन्त्राः स्त्रियश्चैव ऋगया च यथाक्रमम् ।

एतत् कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ॥”

गृहविशेषः । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।

“चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः

परोरपि को नाम तवानुमन्यते ॥”)

वल्गिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

(पुंसि तु राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिणाम् ।

८ । २८४६ ।

“अथ पांक्तौ हरिर्ग्रीवाभूच्चतुष्कः कोष्ठकातुलः ॥”)

चतुष्कौ, क्ली, (चतुष्क + स्त्रियां डीप् ।) मशहरी ।

मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेदः । इति

मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टयं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥

(चतःसंख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।

“तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं

युक्तं मणिसंस्तम् चतुष्टयेन ॥”

चत्वारोऽवयवा यस्य । “संख्याया अवयवे

तयप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तथप् । ततो

रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते “ह्रस्वात्तादौ

तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतु-

रवयवे त्रि । इति सुष्वबोधम् ॥ (यथा,

मनुः । ८ । १३० ।

“वधेनापि यदा लेवान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।

तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रकुञ्चीत चतुष्टयम् ॥”

यथाच, कुमारे । २ । १७ ।

“प्रवृत्तिरासौच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”)

चतुष्पथं, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहारः । “तज्जि

तार्थेति ।” २ । १ । ५१ । इति समासः ।

“ऋक्पूरुषः पथामानजे ।” ५ । ४ । ७४ । इति

अः । “इडुपथस्येति ।” ८ । ३ । ४१ । इति

षत्वम् । यद्वा, चत्वारः पथानो यत्र इति ।)

एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति

भाषा ॥ तत्पथार्थाः । शृङ्गाटकम् २ । इत्ये-

चतुष्पा

चत्वारः

चन्दनः

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
“नृदङ्गान् देवतं विप्रं वृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणां कुर्वीत प्रज्ञातां च वनस्पतीम् ॥”)
चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्यादय
आश्रमा यस्य । “कृत्पूर्विति” ५ । ४ । ७४ ।
इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी ।
ये २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः ।
(यथा, षड्वत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
“तरवश्च निरुपस्थङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥”)
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र
जातस्य फलं यथा, कीष्टीप्रदीपे ।
“चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥”
“मेघवृषसिंहराशवः मकरपूर्वाह्नं धनुःपराह्णं च”
इति दीपिका ॥

(चतुष्पदविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । ६० । ११ ।
“चतुष्पदं द्विपदश्चापि सर्वमेवं भूता गर्भभूता
भवन्ति ॥”

आधिनवारणोपायाः । यथा,—
“वेद्यो आधुपस्थस्तु मेघजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्विस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् मिथक् ।
आधिमत्येन कालेन सहान्तमपि साधयेत् ॥
वेद्यहीनास्तयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोत्रब्रह्मणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥
वेद्यस्तु गुणवागेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
अत्र प्रतितरेर्होत्रं कर्णधार इवात्मसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो षडकर्मो स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करमेवजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् अवसायो विशारदः ।
सबधर्मपरो यच्च स मिथक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्ववान् साधो ब्रह्मवागात्मवानपि ।
आस्तिको वेद्यावाक्यस्यो आधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तेऽप्यसम्भूतं प्रशस्तोऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धर्वगणसान्वितम् ॥
दोषप्रमग्नानिकरमविकारि विपर्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च मेघजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽनुगुणुर्जलवान् युक्तो आधितरचक्षे ।
वेद्यावाक्यकदधान्तः पादः परिचरः स्तुतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥

चतुष्पाटी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । “संख्यासु-
पूर्वस्य ।” ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपः ।
“पादोऽन्यतरस्याम्” ४ । १ । ८ । इति डोपि ।
“पादः पठ्” ६ । ४ । १२० । इति पदादेशः ।
पठ्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति
भाषा ॥ (यथा, कुन्दोमञ्जर्याम् । १ स्तवके ।
“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥”)
चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाठयति भिन-
नोति । पाठि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी ।
इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाटी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा ।
काचाध्ययनस्थानम् । चौपाटी इति भाषा ॥
इति लोके प्रसिद्धिः ॥
चतुष्पाणि, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।)
विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्त-
विशिष्टे, त्रि ॥)
चतुस्रसमं, स्त्री, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरी-
कुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भि-
श्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।)
मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा,
सुखबोधे ।
“लवङ्गं चैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्रसमम् ।
आमशूलविवन्धनं पाचनं मेदि शोषयुतम् ॥”
अन्यत्र ।

“जातीफलं चिदंशुष्यसमन्वितश्च
जीरश्च टङ्गणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माचिकसितासहितानि लीला
आमातिवारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥”
चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिंश
इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १६२ । १८ ।

“चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धो-
र्वेत्तोरश्चस्य खधितिः वसेति ॥”)
चतुस्त्रिंशत्पञ्चातङ्गः, पुं, (चतुस्त्रिंशत्पञ्चातं जागतीकिं
ज्ञा + “आतोऽनुपसर्गः कः” ३ । २ । ३१ इति कः ।)
बृहमेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥
चतुराजी, स्त्री, (चतुर्भिरेभिः राजते दीप्यते
इति । राज् + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ ।
इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गशीङ्गा-
विशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, स्त्री, (चत्वरं स्त्रीक्रियते इति । चत् + “कृ-
गृष्टृ वृ चतिभ्यः ञश्च” १ । २ । १२१ ।
इति ञश्च ।) खड्गलम् । होमार्थपरिकृता
भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चत्वरं
स्थानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
“अनुरथासु सञ्ज्ञासु चत्वरेषु च कौरवः ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥”
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । भठ
इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
“कृत्वा तांश्चकान् पिष्टान् गृह्येत्वा जलज्जमि-
काम् ।

अतिष्ठं चत्वरं गत्वा कथायां नगराद्वहिः ॥”)
चत्वारः, त्रि, (चतुरश्रस्य प्रथमाविभक्तेर्वहु-
वचनेन सिद्धेऽलयात्मम् ।) चतुःसंख्या । चारि
इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि ।
वेदः १ ब्रह्मास्म २ वर्णः ३ सतुदः ४ हरिवाहुः ५
स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ वासः ९
युगम् १० आश्रमम् ११ वृत्तपादः १२ । इति
कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाण-
मस्याः । “पङ्क्तिविंशतीति” ५ । १ । ५६ ।
इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः ।
इति ज्योतिषम् ॥ चत्विश इति भाषा ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १ । ६० ।

“तेभ्योऽनयः समभवन् चत्वारिंशश्च पञ्च च ॥”)
चत्वालः, पुं, (चत्वरं प्रार्थयते स्त्रीक्रियते होमायति ।
चत् + “स्थाचतिञ्जेरिति” वालञ् न षड्विः ।)
होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥
गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ए ज याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
उभं-हिकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । ज, चदति
चदते । इति दुर्गादासः ॥
चद, इ ङादे । दौमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्मणि चन्दते । ङादो
हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति ।
चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य
लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्परम् । मुजगः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) च, चनवति । इति दुर्गादासः ॥

चन, य असाकळम् । अकार्त्वात् । यथा ।
क्षिचन । इत्यमरभरतौ ॥ (“क्षिचः कृत्वात्
चित्कनौ” इति सूत्रेण ।) प्रत्ययार्थं विभ-
क्त्यन्तकिसृष्ट्यादुत्तरे भवति । इति सुप्रबोधम् ॥

चनुच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् । उदिक्तात् ङावेट् ।) उ, चञ्चिता
चक्रा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आकाशयति यद्वा चन्दति
दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + प्रचाद्यच् ।)
चन्द्रः । इति भरतवृत्तशब्दार्थः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आकाशयति लोकानिति ।
चदि ङादे + णिच् + “खुललचौ” ३ । १ । १३३ ।
इति खुल् ।) मत्स्यविशेषः । चोदा इति
भाषा ॥ तस्य गुणः । खड्गजकारिलम् । अन-
भिख्यन्तिवच्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि
पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्वाक्येन ॥)

चन्दनः, पुं, स्त्री, (चन्दयति आकाशयतीति । चदि
आकादे + णिच् + लुः ।) खनामखातवल्गः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।

“चन्दनांस्तिलकांश्चतान्श्रीकान् सिन्धुवारकान्”
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।

“विना मलयमन्त्रं चन्दनं न प्ररोहति ॥”)
तत्पर्यायः । मलयसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महा-
हर्मम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोश्रीर्वम् ८ तिल-
पणम् ९ मङ्गलम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्ध-
राजम् १२ सुगन्धम् १३ कर्पावासम् १४ शीत-
लम् १५ गन्धापाम् १६ भोगिवक्त्रम् १७ पाच-

नम् १८ श्रुतगन्धः १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलपण्डिकः २० चन्द्रदुतिः २१ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ भद्राश्रयम् २२ हितम् २३ हिमम्
 २४ । इति रत्नमाला ॥ पटोरः २५ वर्णकः २६
 भद्राश्रयः २७ सेयः २८ रौहिणः २९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१ ।
 इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । श्रुतलत्वम् । खादे कियत्कषाय-
 त्वम् । पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमिदृषासन्ताप-
 शान्तिकारित्वम् । वृथत्वम् । वक्ररोगनाशित्वम् ।
 शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धि-
 कारित्वम् । अतिसौरभ्यदत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रुक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आक्लादन-
 त्वम् । लघुत्वम् । अमशरीररोगविषक्षिप्तदाह-
 नाशित्वम् ॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा,—
 “खादे तिक्तं कवे पीतं द्वेदे रक्तं तनौ सितम् ।
 ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०५ ॥
 चन्दनं, क्षौ, (चन्द्यते आक्लादते अस्मादनेन वा
 इति । चदिक्लादे + शिच् + ल्युट् ।) भद्रकाली ।
 इति मेदिनी । ने । ६१ ॥
 चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धा-
 दिना रक्षतीति । गुप + अण् । ततो डीप् ।
 यद्वा, चन्दनवद् गुपति दीप्यते इति । अच् ।)
 शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः । मध्य-
 पदलोपिकर्मधारयः ।) पतिपुत्रवन्मृतनार्यु-
 द्वेष्टकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः । तत्प्रमाण-
 प्रयोगौ लिख्येते ।

“नत्वा शिवं चन्दनचर्चिताया
 धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।
 रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
 तनोति वाचस्पतिरग्रबुद्धिः ॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवलः ।
 जीवद्भर्त्ता तु या नारी पुत्त्रिणी स्त्रियते यदि ।
 सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते याग्रतस्तयोः ।
 वृषं न चोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति ॥
 तथा कर्म्मपदेशिण्यां ब्राह्मणसर्वस्वे च हला-
 युधधृतानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरग्रतः ।
 चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
 तथा जातुकर्णः ।

धेनुं चन्दनमालिष्य यो दद्यान्मातृहेतवे ।
 यदि पापशून्यैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 तथा वशिष्ठः ।
 न युक्तस्य वृषोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति ।
 चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥
 चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यश्चतुस्त्रयसुहवः ।
 वर्तुलः शोभनः स्तूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः ॥
 विवस्व वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ।

अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्याद्विधानतः ॥
 वृषोत्सर्गो तु वृषमौलिकः ।
 तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी ।
 न्यायार्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय
 गौः ॥

नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।

ब्रौहिचेने कुशचेने राजद्वारे चतुष्वधे ॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनुत्सर्ग-
 विध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने
 प्रधानतया चन्दनधेनुत्सर्गः प्रतीयते । अतो-
 रस्य वृषोत्सर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं
 लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाञ्चैव
 सर्वदा । अह्न्येकादशे प्राप्ते पार्वण्यन्तु विधी-
 यते ॥ इति आहुतिविवेकवृत्तेश्नोवचने त्रिदण्ड-
 सन्नासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्वण्यविध्योर्युग-
 पदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्वण्यमिव ।
 यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतवृषं न
 चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनुत्सर्गविधिभ्यां
 प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविधिवगतफल-
 भावनाकरणीभूतवृषकर्मकल्याणमनूय तत्कर्म्मो-
 भूतवृषमपह्नाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधि-
 लाघवादेवगम्यते । पशुयागे सामान्यविधिव-
 गतायः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचर्मसंस्थाने गो-
 दोहेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोह-
 गुणविधिवत् । नालामेपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य
 द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान् पारणमित्यत्र एका-
 दशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधि-
 वच्च । अन्यथा धेनुत्सर्गस्य पृथक्कर्मत्वे फल-
 भावना तत्करणनियोच्यानां पृथक्कल्पने
 गौरवं स्यात् । उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैय-
 र्थ्यं स्यात् । ततश्च करुण्यत्वात् फलैक्यमिति ।
 चन्दनधेनुत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकस्वर्ग-
 प्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्य पापयपग-
 मस्वर्गप्राप्त्याया अपि तथैव तात्पर्यम् । तथा
 जातुकर्णवचनस्य पापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-
 पर्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिप्रेषिणामेव जैमि-
 न्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिप्रेषित्वे लाघ-
 वात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति
 कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्-
 पर्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र
 पतिपुत्रवत्वस्य विशेष्यभूतकर्त्तृत्वमरणान्वयि-
 त्वेन न विशेषणत्वं किन्तुपलक्षणत्वमेव ततश्च
 काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्क
 तद्वत्तामादायापि पतिपुत्रवतीतिप्रयोग उप-
 पद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्तुरग्रत इत्याभ्यां
 मरणकालिकी पतिपुत्रसत्तावगम्यते । गवां
 गोष्ठे इतिवत् । अथवा पराह्णव्ययेन धेनुत्-
 सर्गकालिकीति । नचापुष्यिता नृता काचित्
 तस्या धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने
 अपुष्यितायाः पुत्रकर्तृकधेनुत्सर्गनिषेधस्या-
 प्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्तृकधेनुत्सर्गनिषेध-
 प्राप्नो तद्दृष्ट्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्र-

वतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्यतया
 पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम् ।
 अपुष्यितेति कपिलाहस्य प्रसक्तिपूर्वकतार्थं
 पतिपुत्रवत् निवृत्तरजस्काया धेनुत्सर्गनिषे-
 धार्थत्वात् गवां सत्वां लक्षणाया वीजामावात् ।
 प्रतियोगिवत्त्वसंप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभाव-
 विरोधित्वमते तु अजातपुष्यस्त्रीपरत्वं वा भवतु
 तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्त-
 र्थापि अपुष्यिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्रवती-
 चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरेरुत्थाने
 पौष्पाशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशीथ-
 प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौष्पमाख्य-
 पञ्चके रेवत्यन्तापदयोगविधिस्तुतिपरा । यथा
 वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मान-
 मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा रैरं कला अव-
 गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं
 ग्रावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्यं निन्दितुं
 प्रवर्त्तते अपि तर्हीतरत् स्तोतुमिति । स्तुतौ हि
 अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय । न चात्र काव्य-
 स्यैव कार्त्तिक्यादिदृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं
 विधीयते इति वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे माना-
 भावात् । प्रत्युत स्त्रियत इति वर्त्तमानार्थक-
 विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रतीति-
 स्थितेऽपि । ये तु बङ्गीनामेकपत्नीनामेका वीत-
 पुत्त्रिणी भवेत् । सञ्जास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्र-
 वतीर्मेदुरिति मनुना पुत्रवतीत्वमिष्टानन्द-
 पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति
 ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः । पुत्रवतीति पदस्य लक्ष-
 तथा मनुपा पतिपदस्यान्वये तदस्यत्वात्पत्तिः ॥
 ननु वृषतुल्यवयो वर्णो वृषः स्याद्विज्ञाना द्विजाः ।
 वृषोत्सर्गो तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्टा । न तु
 इति भविष्यसंवादाद्देनुदानमिदं पतिपुत्रवती-
 वृषोत्सर्गो दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न च दक्षिणाया
 प्रधानकर्म्मन्तरं गौरवात् । यस्य परमं यो ब्रू-
 अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य श्रुतीतिवत्तदुपपत्ति-
 भवति न स पापशोकं शृणोतीतिवत्तदुपपत्ति-
 रिति चेत् न । वृषोत्सर्गदक्षिणादानस्य प्रकरणा-
 क्तधेनुदानस्य प्रकरणान्तराभ्यामेव प्रकरणा-
 न्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । धेनुदानयुगमन-
 त्वेनानुवर्त्तमानश्रिष्टाचारात् । कपिलप्रकरण-
 वृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः ।
 चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषरूप-
 दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरग्रतः ॥
 चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 तथा ।
 जीवद्भर्त्ता तु या नारी पुत्त्रिणी स्त्रियते यदि
 सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 साञ्ची पतिव्रता नारी स्त्रियते याग्रतस्तयोः
 वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्रो यावत् पितरि जीवति ॥

II.

पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादशाहं प्रेतायाः यस्मात्ते चान्दिके तथा ।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्यान्नां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम् ।
अयने विषुवेऽध्यां युगाद्यापूर्णिमासु च ।
दर्शं मन्वन्तरे चैव घेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेद्यादिना आद्यश्राद्ध-
कर्त्तयनित्यद्युतोत्सर्गकालस्य परपरकालो-
गौणः । न वा सर्वे कालाः स्युः । तत्र नाद्यः
त्रिपक्षादौ श्रिष्टाचारविरोधात् । नापि द्वितीयः
त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुतः
आद्यश्राद्धे द्युतोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ
काम्यत्वम् । आद्यश्राद्धपदं अश्रौचान्नाद्वितीय-
दिनपरम् । अश्रौचान्नाद्वितीयोऽङ्गीयादेक-
वाक्यत्वात् । अत्र च आद्यश्राद्धस्य विन्नपतित-
त्वं न एकादश्यादौ ; क्रियमाणत्वे द्युतोत्सर्गमपि
न कुर्यात् । आद्यश्राद्धदिने द्युतोत्सर्गाकरणे
त्रिपक्षादन्यतमकालेऽपि द्युतोत्सर्गस्यावश्य-
प्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्य-
सङ्कृतकृतस्य नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं घेनुदान-
स्यापि । अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि
प्रागङ्कतश्चेत् कार्यं एव इति नवीना जगुः ।
एककर्तृकानेकद्युतोत्सर्गोऽपि श्रिष्टाचार एक-
दिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः
काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष
इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात्
कथमावृत्तिः सङ्कृतकृते कृतः शास्त्रार्थ इति
न्यायात् । न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च ।
अत्रायं विशेषः । काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं
भूयः कार्यं नैमित्तिकमात्रं सप्तदेव । किञ्च ।
संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात् ।
मैवं तत्र पिठट्टमिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन
चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्वाण्येतानि
वचनानि तिर्यग्गधिकरब्धन्यायमूलानि । तथा
हि तिर्यग्गधिकरणे तिर्यक्पञ्चत्रार्पण्यदेवताना-
मनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र
हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्नःकरणविरहात्
पङ्क्तौ प्रचरणविरहात् त्रार्पण्याणां अन्वयविर-
म्भकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्ग-
यागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारसङ्गद्वेन

खपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । इति
कुन्दोपपरिशिष्टे अभिधात्तादान्तर्गणसुक्ता
जीवत्पितृकस्येतानन्यांश्चेतर इति कात्यायन-
सूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात्
वृषोत्सर्गं तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पण-
विरहात् साङ्गकरणासामर्थ्यं वृषोत्सर्गानधि-
कारः । अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि । अनूचितस्त्रियां
करणीभूतगर्वाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध
उक्तो वाचस्यतिमिश्रेण । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु
प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेष-
विधानाच्चाधिकार एवाभ्युदधिकआहवत् जम्ब-
मास्युपनयनाङ्गसंश्लेषवपनवच्च । अयन्सु सामान्य-
शास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्युदास एव । स तु
यदि पतिपुत्रवद्विन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्यादित्येव
मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात् ।
यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्यात्
इत्येव मात्रस्तदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि
वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्-
सर्गं कुर्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्र-
वत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रा-
दिना वृषोत्सर्गः स्यात् । स चायुक्त एव
प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् ससुदाय-
वचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्विन्नाया वृषोत्सर्गं
कुर्यात् । तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं
कुर्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव
सिध्यति । प्रमाणवद्भौरवस्य सर्वाङ्गीकृतत्वात् ।
दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्ववत् । अथ-
वोक्तदेवलादिवचने व्येष्टेनेव तु कर्मयं धेनुदानं
विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्यालोचनया
कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्यकापिल-
प्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो
जनो वृषोत्सर्गं कुर्यात् । इति सामान्यत
एव वृषोत्सर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या व्येष्ट-
पुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च
सिध्यति । ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसख
एव तेन तदन्यन्तपितृकेषु वा वृषोत्सर्गः
कार्यः । कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि । एवं
पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति । प्रतिप्रसूत-
कनिष्ठान्यजीवत्पितृकेषु न कस्यापि वृषोत्सर्गः
कार्य इत्यपि च पर्यवसितम् । वस्तुतस्तु पतिपुत्र-
वत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृक-
त्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पति-
सखं पुत्रसखं वा । न्यतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिल-
वचने पतिसखे कनिष्ठपुत्रसखे च वृषोत्सर्गा-
वगतेः । तत्पुत्रस्य पितुः सख एवानधिकारोक्ता
तस्मिन् वृषोत्सर्गावगमाच्च । न वा तदुभय-
सखं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्-
पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तः पतिपुत्र-
सखयोर्निर्बाजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयो-
र्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पति-
पुत्रवत्या निषेधोपपन्नौ अधिकानिषेधकल्पने

गौरवाच्च। यस्तु जीवत्पितृकृतधोत्सर्गनिषेधे
पतिपुत्रवत्त्वाः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः
पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धधोत्सर्गभावभा-
गित्वात्वादः। पूर्ववाक्यावगतधेनुदानस्य धोत्-
सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थ एवेति प्रागपि निरू-
पितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्यग्धिकरणन्याय-
प्राप्तं जीवत्पितृकस्य धोत्सर्गकर्तृत्वाभाव-
मनूदासपतिकाया धोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कित-
धेनुत्सर्ग एव विधीयते। एतेन धोत्सर्गकर्तृरि-
कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकाधोत्सर्गकृतिमत्-
कानिष्ठपुत्रान्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपति-
काया धोत्सर्गस्थाने व्यष्टिपुत्रस्यैव चन्दना-
ङ्कितधेनुत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत्-
पितृकेण कान्यधोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा
पितरि जीवति पितामहादिधोत्सर्गञ्च न
कार्यः। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्म
योग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा धोत्-
सर्गः कार्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्ना-
करहलायुधाचार्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्कर-
महादेवभट्टाचार्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां
पृथक् पृथक् पङ्क्तिरपि प्रचरति। कचिद्देशे
स्मार्तभट्टाचार्यस्यापि समूलपङ्क्तिर्दृश्यते।
अतएवात्र विशेषादर्शनामनाचारोऽनाचार-
एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव।
स्मृतिशास्त्रे विकल्पा हि आकाङ्क्षापूरणे
सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्र त्वपूजाहोमादङ्गेषु
विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः। कापिलकल्पेन धोत्सर्ग-
धर्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च॥३॥ सम्प्रति
विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा।
गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्लवनं देशं
गोमयेनोपलिप्य कृतनिवृत्तिव्य आचान्तः कुश-
हस्तो द्विवासाः प्राङ्मुखः ओं तद्विष्णोः परमं
पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उद्दङ्मुखः ओं
तत् सदित्युच्चार्य कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्र-
मादाय विशेषानुपदेशात् मुख्यचान्द्रमासो-
त्सवेन अदामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अशौ-
चान्ताद्वितीयेऽङ्कि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः
अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वसर्गलोकगमन-
कामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्माहं करि-
ष्यामीति संकल्पयेत्। ततस्तज्जलमैशान्यां
क्षिपेत्। ततः स्वस्वरीत्या सङ्कल्पयित्वा पठेत्।
ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं
ब्रह्माण्डमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्-
मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओं साधुभवानास्तां
इति वदेत्। ओं साध्वहमासे इति प्रतिवचनं
दत्त्वा ब्रह्मा तदासने उपविशति। ततः कर्त्ता
ओम् अर्चयेत्थामो भवन्तं इति वदेत्। ओम्
अर्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पतामूल-
वस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माण्डं संपूज्य तद्वक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा
ओम् अदामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ
अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अशौ-

चान्ताद्वितीयेऽङ्कि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्री-
अमुकदेवशर्माणि त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनु-
दानाङ्गहोमकर्मणि ब्रह्मकर्मकरणाय गन्ता-
दिभिरभ्यर्चयामि इति ब्रह्माण्डं वक्ष्यात्।
ओं वृत्तोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओं यथाविहितं
ब्रह्म कर्म कुरु। ओं यथाज्ञानं करवाणीति
प्रतिवचनम्। स्वयं गानाशक्तौ ब्रह्मकर्म कर-
णायेत्यत्र ब्रह्मादिकर्मकरणयेति वदेत्। स्वयं
होमासामर्थ्यं होतारं वक्ष्यात्। तत्र होतृकर्म-
करणयेति विशेषः। एवं तन्त्रधारकाचार्य-
मपि। आचार्यान्तराभावे ब्रह्मेवाचार्यत्वेनापि
वरणीयः। तत्र ब्रह्माचार्यकर्मकरणयेति
विशेषः। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि।
हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्वत्र
ग्राह्यम्। ततः पुण्याहसंस्मृतिवाचनं कृत्वा
चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविरचय-
त्वकामो भारतनामोच्चारणं कुर्यात्। ततो
यजमानो होता वागायत्रा गोमूत्रं ओ गन्ध-
द्वारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना
दुग्धं ओं दधिक्वा इत्यादिना दधि ओं तेजो-
ऽस्मीत्यादिना वृतं ओं देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेन्विनोऽन्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति
कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्वमेकीकृत्य
तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गणेशं
ग्रहान् विष्णुञ्च संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं
स्थण्डिलं शंकराङ्गराशिर्केशतुषादिरहितं
पूर्वोत्तरपक्षं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र
स्वगृह्योक्तविधिनामिं संस्थाप्य स्वगृह्योक्त-
धोत्सर्गपङ्क्तिक्रमेण कर्म कृत्वा प्राङ्मुखो
धेनुमग्निसमीपं नीत्वा ओं मा नस्तोके तनवे
मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रौरिषः।
वीरान्मा नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्वन्तः सद-
मित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वासक-
थिनि षडङ्गुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्।
वीरान्मा न इति सामगानाम्। यजुषान् मा नो
वीरानिति मन्त्रभागे पाठः। ततः ओं धो-
ह्यसि भातुना दुमन्तं त्वा हवामहे पवमानः
खट्वंशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि पञ्चाङ्गुलं
आरहीनं चक्रञ्च तथैवाचार्यो लिखेत्। अस्मि-
न्नवसरे अग्नेरुत्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूप-
मारोपयेत्। ततः स्वगृह्योक्तविधिना वृष-
वडेन स्नापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय
गन्धचन्दनपुष्पाङ्गनसिन्दूरगोरोचनाद्वैः स्वर्ण-
शृङ्गाभ्यां रुद्रसफेच्च वस्त्रेण कांस्यकोडेन
ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा
कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा
पादादिभिरभ्यर्च्य स्वगृह्योक्तश्राव्यमन्त्रान्
आवयित्वा च प्राङ्मुखो धेनुं शुक्लवाससा यूपे
वधीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धेनो-
र्मूलकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा। शिरसि
ओं ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभञ्जनाय
नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः

शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु
वसुभ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नील-
कण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः।
दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाय
रश्मिभ्यः। ऊरुषु धर्माय। जङ्घासु अधर्माय।
ओङ्गीतटे पितृभ्यः। खुरमध्ये गन्धर्वभ्यः।
खुराग्रेषु असुरोभ्यः। लाङ्गुले द्वादशादिभ्यः।
गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु
चतुःसागराय। एवं संपूज्य पठेत्।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीञ्च या
सुता।

रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदासु मे।
ओं वा लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देव्य-
वस्थिता।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं क्षोभेत्॥
ओं देहस्था या च रुद्राणी प्रङ्करस्य सदा
प्रिया।

धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु॥
ओं सर्वदेवमयी दीग्धी सर्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु॥
ततः ओम् आचार्याय नमः इत्यनेनोद्बुद्धं
सम्प्रदानब्राह्मणं पादादिभिः संपूज्य एवं ओं
रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओं चन्दना-
ङ्कितसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पादाध्यात्म-
नीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्मण-
हस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओं तत्
सददासुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथाव-
सुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अशौचान्ता-
द्वितीयेऽङ्कि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः
प्रेतलोकविमुक्तत्वसर्गलोकगमनकामोऽहं एतां
सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदेवताकां
अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्मेणे आचार्य-
ब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं
दद्यात्। ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा
ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीयुक्त्वा च सावित्रीं
पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत्।
यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा साम-
वेदे। ओं क इदं कस्मा अदात् कामः कामाया-
दात् कामो दाता कामः प्रतिगृह्येता कामः
समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामै-
तत्ते॥ यजुर्वेदे तु। ओं द्यौस्वा परिददातु
पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात्
कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रति-
गृह्येता कामैतत्ते तव कामश्रतात् सुनजामहे॥
ऋग्वेदे तु। सामगमन्तान्ते। ओं वृष्टिरसि
द्यौस्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु।
इदमधिकम्। ततो यजमानः ओं अद्यद्यादि
कृतेतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानक-
र्मेणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिमं वृषं तन्मूलं वा
विष्णुदेवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्मेणे
आचार्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्या-
चार्याय दद्यात्। आचार्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

चन्द्रः

खस्तीति वदेत् । ततो वृधोत्सर्गवन्मन्त्रोच्चेन
खसगृह्योक्तश्राव्यादिशेषं कर्म समापयेत् ।
ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्र-
माभ्यादिभिः पूजयेत् । सामगच्छेदिदानीं ब्रह्म-
होत्राचार्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां
वृधोत्सर्गवद्दद्यात् । अन्यवेदी तु खसगृह्योक्त-
रीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृधोत्सर्गवद्दद्यात् ।
शूद्रस्तु यजुर्वेदिवत् सर्वं कुर्यात् । किन्तु मन्त्र-
पाठं ब्राह्मणेन कारयेत् । दीनानायादींश्च
वस्त्रान्नादौस्तोषयेदिति ॥ ३॥ इति श्रीचन्द्रशेखर-
वाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितः चन्द्रनाक्षत्रधनु-
दानसविधिप्रयोगः समाप्तः ॥

चन्द्रनपुष्यं, क्ली, (चन्द्रनमिव सुगन्धिं पुष्यं यस्य ।)
लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रनशारिवा, स्त्री, (चन्द्रनगोपी शारिवा ।
श्राकपार्थिवदिवत् समासः ।) शारिवाविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रनसारः, पुं, (चन्द्रनस्यैव सारो यस्य ।) वज्र-
चारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रना, स्त्री, (चन्द्रयति आकादयति खगन्वा-
दिनेति । चदि ङादे + णिच् + युच् । स्त्रियां
टाप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नदीविशेषः । सा तु मधुखालाखनगरसमीपे
प्रसिद्धा ॥

चन्द्रनाचलः, पुं, (चन्द्रनस्य चन्द्रनोत्पादको वा
अचलः । चन्द्रनाकरः पर्वत इत्यर्थः ।) मलय-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

चन्द्रनाद्रिः, पुं, (चन्द्रनस्य चन्द्रनोत्पादको वा
अद्रिः पर्वतः ।) मलयपर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चन्द्रनी, स्त्री, (चन्द्रयति आकादयति जलादिदाने-
नेत्यर्थः । चन्द्रन + डीष्) नदीविशेषः । इति
मेदिनी । ने । ६० ॥ (यथा, गोः रामायणे ।
४ । ४० । २० ।

“हस्तिरां कुटिलाश्चैव चन्द्रनीं चापगां तथा ॥”
चन्द्रनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यते नया । चदि +
करणे अनीयर ।) गोरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रिः, पुं, (चन्द्रन्ति हृष्यन्ति लोका येन ।
चदि ङादे + “इषिमदीदि ।” उणां । १ । ५१ ।
इति किरच् ।) चन्द्रः । हस्ती । इति मेदिनी ।
रे । १५२ ॥

चन्द्र, क्ली, (चन्द्रति दीप्यते इति । चदि +
“स्फाधितच्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।)
खर्गम् । चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्त-
विशेषः । यथा, वृत्तग्रन्थे ।

“द्विजवरगणयुगसुपधाय परिकलय कर-
मथनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर ।
फणिश्रुपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति श्रुत्युत
सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥”)

चन्द्रः, पुं, (चन्द्रयति आकादयति चन्द्रति दीप्यते
इति वा । चन्द्र + “स्फाधितच्चीति ।” उणां ।

चन्द्रः

२ । १३ । इति रक् ।) देवताविशेषः । चांद
इति भाषा । तत्पर्यायः । हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३
इन्द्रः ४ कुमुदवान्ववः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७
शुभांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अजः ११
जेवाटकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ ग्वाङ्कः १५
कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ प्रशधरः १८
नक्षत्रेशः १९ जपाकरः २० । इत्यमरः ।
१ । ३ । १३—१४ । दोषाकरः २१ निशीथिनी-
नाथः २२ शब्दरीशः २३ रणाङ्कः २४ शीत-
रश्मिः २५ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ समुद्रनवनीतः
२६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः
२९ उडुपुः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२
अमतिः ३३ चन्द्रिः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्ष-
धरः ३६ अजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९
रोहिणीशः ४० अचिनेत्रजः ४१ पञ्चजः ४२
सिन्धुजम्भा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूडामणिः ४५
माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८ । इति
जटाधरः ॥ ग्वाङ्काङ्कनः ४९ दर्शविपुः ५०
ह्यावाङ्गधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणी-
पतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५
सुधाधारः ५६ शीतभासुः ५७ तमोहरः ५८
तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्रुतिः ६१
द्विजपतिः ६२ विश्वेश ६३ अमृतदीधितिः ६४
हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः
६७ तमोयुत ६८ रणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७०
जीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३
यामिनीपतिः ७४ सिधुः ७५ ग्वापिपुः ७६
सुधाविधिः ७७ तुङ्गी ७८ पञ्चजम्भा ७९
चन्द्रः ८० अचिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२
शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ त्रिनेत्रचूडामणिः ८५ अचिनेत्रभूः ८६
सुधाङ्कः ८७ परित्राः ८८ वलचगुः ८९ तुङ्गी-
पतिः ९० यज्जनाम्यतिः ९१ पर्वधिः ९२ क्लेदुः
९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः
९७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशवाजी ९८ श्वेत-
वाजी ९९ अमृततः १०० कौमुदीपतिः १०१
कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः
१०४ ओषधीपतिः १०५ कलामृत १०६ प्रश-
भृत् १०७ रणभृत् १०८ ह्यावाभृत् १०९ अचि-
हमजः ११० निशारजम् १११ निशाकरः ११२
अमृतः ११३ श्वेतयुतिः ११४ । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १६ ॥ * तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्रिजनां महातपाः ।
सृष्टुकामः प्रजा वत्स । तपस्ते सुदुस्तरम् ॥
जीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतिह नः श्रुतम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमेषिवत् ॥
नेत्राभ्यां तस्य सुखाव दशधा दोतयद्दिशः ।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दृष्ट देवो दधुदिशः ॥
संग्रहेव महाराज । नैव ताः समश्नुवन् ।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ॥
ततस्तस्मिन् सहेवासौ निपपात वसुन्धरम् ।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

चन्द्रः

रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ।
स तेन रथसुखेन सागरान्तां वसुन्धराम् ॥
त्रिःसप्तशतीं हृदिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम् ।
तस्य तत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥
तेनौषधः समुद्रता यामिः सन्वार्थ्यते जगत् ।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् ॥”
तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—
“कृष्णाष्टमीदिनाद्दूर्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम् ।
तावत् कालं प्रशी क्षीणः पूर्णस्तत्रोपरि स्थितः ॥”
इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम् ॥

तस्य चयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे ।
“अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः ।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह ॥
दृष्ट्वा तदितरास्तां तप्ताः पितरमनुवन् ।
अस्माकं कामदस्तात् । जामाता तव रोहिणीम् ।
रमयन्तेव सततं तेन तप्ता वयं पितः ॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः ।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्वं दुहितुर्मम मानद ॥
जगद्दे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम् ।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह ॥
प्रशाप ते न भविता ह्यपत्यं मद्दुष्टोऽतिगः ।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः ॥
अथ चयमिति तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः ।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः ॥
न वयं तेन वर्त्तामी विना सुखनिराकृताः ॥
उवाच दक्षस्तः सर्व्वाः प्रापो मे नान्यथा भवेत् ।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै ॥
चयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं यवस्थया ।
एवं श्रापं वरचैव ददावस्मै यवस्थया ॥
तथैव राजते योनिं चयवृद्धी दधद्भिधुः ॥”

स च गौरवर्णः वायुकोणस्थीवैश्रजातिसत्त्वगुण-
कर्कटराशिर्गमशिरोनक्षत्रौष्यलवणरससुक्ता-
गैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः । आर्द्रभूमि-
चारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मण्डलितः
स्थूलो युवा शुभग्रहः शुभ्रभस्त्र । इति ताजक-
जातकादयः ॥ अर्द्धाह्नः प्रशी पापः । इति
समयान्तम् ॥ * कर्पूरम् । खर्गम् । (यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४१ । १२ । [वचन्द्ररथः ॥”)

“उतनः सुद्योता जीराश्वो होता मन्द्रः शृण-
जलम् । कामिलः । इति मेदिनी । रे ३१ । द्वीप-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥ विसर्गः । इति
तन्त्रम् ॥ कमनीयः । मेचकः । स तु वर्द्धचन्द्रकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नरजतम् । तत्तु शीघ्रसुक्ता-
फलम् । (योगोक्तेर्द्वानाडी । यथा, हठयोग-
प्रदीपिकायाम् । २ । ७ ।

“बहुपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ॥”
“चन्द्रेण चन्द्रनाडीयुः” इति तट्टीका ॥ भूमध्य-
भागस्यसोमसङ्कलम् । यथा, तत्रैव । ३ । ४६ ।
“चन्द्रात् सवति यः सारः स स्यादभरवारुण्यौ ॥”
“चन्द्रात् भुवोरन्तर्वासमागस्यात् सोमात् ॥”
तट्टीका ॥

आकादजनकद्रव्यं चि । इति भट्टवृत्तव्याङ्किः ॥

चन्द्रका

चन्द्रकं, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति ।
कै + कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) सितमरि-
चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै
+ कः ।) वर्धनेत्रम् । मयूरपुच्छे चन्द्र इति
भाषा । तत्पर्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ ।
“चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित-
केशम् ॥”)

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मतस्यविशेषः ।
चांदा माह इति भाषा । अस्य गुणाः । अन-
भिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । वलवर्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । चलत्पूर्णमा २
चन्द्रचक्षला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (मण्डलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।

“यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥”

“चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम् ।” इति
महिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे कै चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कल-
यतीति । कलि + अच् टाप् च ।) द्रगड-
वाद्यम् । वाचामतस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भागः ।
तद्वयथा,—

“पूषा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चेति ऋष्या सम्पूर्णमण्डला ।
तद्विष्टेवावृता चेति कलाः सोमस्य षोडश ॥”
आर्षा प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे
स्थितस्य कामस्य प्रणवादिष्विन्द्रप्रत्येकस्वरयुक्त-
नमोन्ततत्तत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥ * तन्त्रोक्ता कला यथा,
“अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ॥

पूर्णापूर्णावृताकामदायिन्ः शशिनः कलाः ।
आर्षा प्रयोजनं कलावतीदीक्षादौ पूजनम् ॥”
इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।
“स च हचमखस्तेन नाश्रितो मन्युना मया ।
ततो जाता हिमाद्रेश्वसम्भेचन्द्रकला यथा ॥”)

चन्द्रकान्तं, स्त्री, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कम-
नीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् ।
इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् ।
(चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः
अभीष्टो अविष्टावदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः ।
इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्यायाः । चन्द्र-
मणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्द्रकान्तः ५ चन्द्राक्षा ६
संज्ञोपलः ७ श्रीताक्षा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९
प्राशिकाणाः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

चन्द्रकू

“परीचका यत्र न सन्ति देशे
नार्हन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥”)

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस-
दाहप्रहालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् ।
खच्छत्वम् ॥ * तद्वद्ववारिगुणाः । विमलत्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छादितासदाहकासमदाद्य-
रोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य
कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, स्त्री, चक्रविशेषः । यथा,—

“चन्द्रकालानलं चक्रं योमाकारं लिखेद्वयः ।
चतुर्दिक्षु त्रिभूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्वत्रिभूलमध्यस्थं दिन ऋक्षादि लिखते ।
त्रिभूले च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्निस्त्रिभूलके ॥
ऋतुस्त्रिभूले नामर्धे मध्यमं वह्निरष्टके ।
चैमलाभजयप्रज्ञा नामर्धे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टविपश्चकम् ॥”

इति समयाष्टसम् ॥

चन्द्रकी, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽनेति अच् ।
चन्द्रक + डीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्मितः
कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकः कुण्ड इत्यर्थः ।)
कामरूपस्यसरोवरविशेषः । (यथा, कालिका-
पुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये ।
“चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥”)

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्वतः । यद्वा, चन्द्रः
कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदने चन्द्रप्रदक्षिणकरणा-
देवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्यपर्वतभेदः ।
यथा,—

“पूर्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तान्नसङ्काशस्तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलम् ॥

द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दुद्वयामलकृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥

अद्यापि प्रतिदर्शं तु पर्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥

तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डादयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमप्नुते ॥

स्वर्गादवभृत्तश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतासोयराश्रयः ॥

तैस्तोयैर्जासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥

चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधासवण ! साक्षात् त्वं चन्द्र ! कुतुबं हर ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण सुप्ताय चन्द्रपायसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥

अविष्किम्बा सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥

तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति ब्रह्मसु कामाख्यासेवने रतः ॥

चन्द्रप्र

न्यचभावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानां सततं वर्त्तते नरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरिः ॥
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ।
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्यथ नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥

इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये

८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्र-
वदाऽऽदजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राज-
विशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १११—१२ ।

“नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नाशुद्धिरक्षति ।
तेषामभावे जगतीं मौढ्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्योऽभिषिञ्चति ॥”)

चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोल-
स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।)

दियपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनलिना-
व्यवस्थाः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योतिष्का ।

इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचक्षला, स्त्री, (चन्द्र इव चलच्चक्षलश्चन्द्रवत्-
चक्षला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्न्याः ।) क्षत्रि-
न्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) क्षत्रि-
काष्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) वृक्षा-
द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्र-
प्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २० ॥

“चन्द्रप्रभं श्वेतमप्यातपत्रं
सौवर्णसम्भाजते चोत्तमाङ्गे ॥”)

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा चन्द्रादियुक्त-
वत्तास्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

औषधविशेषः यथा, सुखबोधे ।
“हमिरिपुद्गहनयोषत्रिफलामरदावचयाम्-
निम्बम् ॥

मागधिसलं सुखं सशठीवचामाक्षिकश्चैव ।
लवणक्षारनिशायुगकुस्तुबगजकायातिविषाः ॥

कर्पोशकान्येव समानि कुर्वन्त
पलायकं चाश्मजतोर्विदधात् ॥

नियत्रमुष्टस्य पुरस्य घ्रीमान्
पञ्चद्वयं लौहरजस्तयैव ॥

सिताचतुष्कं पलमत्र वंश्या
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ॥

चन्द्रप्रभेयं गुडिका प्रयोज्या
चार्शसि निर्वाणयते वृद्धेव ॥

भगन्दरं पाकुरकामलाञ्च
निर्नदवङ्गे कुरुते च दीप्तिम् ॥

हन्त्यामयान् पितृकफानिलोत्था-
नाङ्गीगते मर्मगते ब्रणे च ॥
गन्धर्वदे विदधिराजयक्ष्णो-
र्महे भगव्ये प्रवले च योज्या ।
शुक्रचये चाश्मरिभूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वय मस्तुपानम् ।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
वलेन नागसुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोज्ये परिहार्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
नाप्ता गुड्डी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥”
“कृतसुताभक्तं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
रत्नावीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधुकं मधुयथी च धात्री च समश्चरैरा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शताङ्गा कण्टकारिका ॥
अश्वत्थसमुत्थांशमग्निलोणीद्रवैर्दिनम् ।
भावेन्येप्यङ्गुला च नागवल्ग्रा दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्तयेतीव्रमेहार्तः सर्वमेहकुलान्तकम् ॥
प्राची पटोलपत्रं वा कषायं वाष्टतायुतम् ।
सर्वौषधं पाययेच्चारु सर्वमेहप्रशान्तये ॥”
इति चन्द्रप्रभावटी ।
चन्द्रमाः, पुं, (भज् + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-
विभागो यत्र इति ।) पर्वतविशेषः । यथा,—
“चन्द्रभागः कथं सिन्धुस्तनोत्पन्ना महागिरौ ।
कथं स पर्वतश्चन्द्रभागोऽभवत् ।
चन्द्रभागोऽयं कस्मान्नादी जाता वृषोदका ॥
एतन्मः श्रोत्रमाणां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागयाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“चन्द्रभागया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः ।
चन्द्रमस्य गिरिः कुन्देन्द्रधवलो गिरिः ॥
चन्द्रमस्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
चन्द्रमस्य जगतां हिताय कमलासनः ॥
चन्द्रमस्य तस्मिन् पर्वतसत्तमे ।
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
चन्द्रमाः, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्वतविशेषः स
चन्द्रमाः, पुं, (चन्द्रप्रियञ्चक्रान्त इत्यर्थः मणिः ।
शक्रपादिवत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।१३३ ॥
चन्द्रमखलं, स्त्री, (चन्द्रस्य मखलम् ।) चन्द्रविम्बम् ।
चन्द्रपरिवेशः (यथा, गोः रामायणे १५।३२।४८
“तस्याश्च विमलं वक्रं सुदलं सुगुरैर्युतम् ।
यथा राहुर्विनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमखलम् ॥”)
चन्द्रमाः, [स] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा
चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति परिमातीति ।
मा + “चन्द्रं मो डित् ।” उणां । ४।२२८ ।
इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अमृतञ्च
तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-
भारादियुत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-

२च् ।” ५।२।१२७ । इत्यत्र ततश्चाप् । चन्द्र-
भागात् पर्वतविशेषात् जाता इति वा ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १।१०।३४ ॥ तत्-
पर्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सा तु काशीरदेशे प्रसिद्धा ।
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।

“यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरिः ।
तत्र जाता देवनदी शीतास्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुर्नक्षवाक्यात् सर्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च सान्द्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् वृहन्नोहितसंज्ञके ॥
तद्विष्टं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्मलम् ।
तद्दर्शं स्वयं ब्रह्मा विष्टं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्समादुष्यिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्थार्थं सप्तरस्तानु जगद् ब्रह्मसमते ।
तत्रैवाधिश्रितं तोयं गदाग्रेण निशपतिः ॥
निर्भयं पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् सान्द्रतजलं भित्त्वा वृहन्नोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्या चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् ससुतपन्ना चन्द्रभागाङ्गया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

अस्या जलस्य गुणः । सुशीतलम् । दाहपित्त-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रभागी, स्त्री, (चन्द्रभागस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य
पर्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्वतसङ्गातलात्तथा-
त्वम् । चन्द्रभाग + “तस्येदम् ।” ४।३।२० ॥
इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः “वङ्गादिभ्यश्च ।”
४।१।४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी ।
इति शब्दरत्नावली ।
चन्द्रभूति, स्त्री, (चन्द्रस्यैव शुक्ला भूतिः सम्यत्
कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभदीप्ति-
तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियञ्चक्रान्त इत्यर्थः मणिः ।
शक्रपादिवत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।१३३ ॥
चन्द्रमखलं, स्त्री, (चन्द्रस्य मखलम् ।) चन्द्रविम्बम् ।
चन्द्रपरिवेशः (यथा, गोः रामायणे १५।३२।४८
“तस्याश्च विमलं वक्रं सुदलं सुगुरैर्युतम् ।
यथा राहुर्विनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमखलम् ॥”)
चन्द्रमाः, [स] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा
चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति परिमातीति ।
मा + “चन्द्रं मो डित् ।” उणां । ४।२२८ ।
इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अमृतञ्च
तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-
भारादियुत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-

मरः । १।३।१३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।६८
“एकोपि कोपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुदिमः करोत्येव सख्यं चन्द्रमसं यथा ॥”)
चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ श्रेखरे यस्य ।)
शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारः ।
५।८६ ।

“अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवासि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥”)
चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वागुजी । इति भैषज्यरत्नावली ॥
हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां
कुष्ठाधिकारे ।
“गुडुची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्दकम् ॥”
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)
चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आकाशको रेणुर्वच ।)
कायचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अप्सरौविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६।७ ।
“उर्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥”
कन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जर्याम् ।
“मौ मो यौ चेद्वेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥”)

चन्द्रलोहकं, स्त्री, (चन्द्र इव शुभं लोहकं धातु-
द्रवम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-
सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य
पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्याया
इलायां भार्यायां पुरुरवाः स प्रतिष्ठाननगरे
इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्ती आसीत् ।
तस्योर्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्व्येष्टः ।
तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्ती । तस्य
द्वे भार्ये वृषपर्वणो दानवराजस्य सुता
शर्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-
यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्वसुश्च । शर्मि-
ष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अरुः पूरुश्च । तत्र
यदुप्रभृत्यश्चत्वारः पितुराज्ञाहेतुन कृतवन्तः
पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शप्ताप तव वंशे-
राजचक्रवर्ती माभूत् । तुर्वसुइत्यनूनं शप्ताप
युष्माकं वंश्या वेदवाद्या स्वेष्टा भविष्यन्ति ।
पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म कृत्वा पितु-
रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये
कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्तिनं कृतवान् ।
यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं
दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्वस्यां दिशि, पश्चि-
मायां तुर्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्वान् पूरो-
रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्मशीलस्तद्वंशे हापर
युगस्यान्ते श्रीकण्ठोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व-
शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते ।
यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान्
तस्य आहिः तस्य उग्रङ्गुः तस्य चित्ररथः
तस्य शशविन्दः तस्य एयुकीर्षिः एयुजयः एयु-
दानः एयुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । एयु-

अवसः तमः तस्य उग्रनाः तस्य शितायुः तस्य रुक्मकवचः तस्य ज्यामघः तस्य विदर्भः तस्य क्रयः तस्य कुन्तिः तस्य वृष्टिः तस्य निवृत्तिः तस्य दशार्हः तस्य योमः तस्य जिह्वतः तस्य विजृतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य शकुनिः तस्य करन्तिः तस्य देवमतः तस्य देवसेनः तस्य मधुः तस्य कुरुवशः तस्य अरु- रथः तस्य पुरुहोत्रः तस्य अंशुः तस्य सत्यश्रुतः तस्य वृष्णिः देवावधः अन्वकः महाभुजः इति चत्वारः पुत्राः । तेषु वृष्णिज्यैः तस्य सुमित्रः तस्य अनमित्रः तस्य वृष्टिः तस्य चित्रकः तस्य विदूरथः तस्य शूरः तस्य भजमानः तस्य शिनिः तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढः तस्य शूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्णः ॥३॥ ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते । पूरोः पुत्रो जनमेजयः तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनस्युः तस्य चारु- पदः तस्य सुदुः तस्य बहुगवः तस्य संयातिः तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राश्वः तस्य ऋचेयुः तस्य रन्तिनारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रैभ्यः (सुरोधः) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्ती । तस्य शकुन्त- लायां भार्यायां भरतश्चक्रवर्ती आसीत् । यस्त्रय- क्षिंश्चतममश्वमेधान् कृतवान् पञ्चाशद्राज- स्रयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्र- वत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्य पुत्रो वितथः तस्य मन्युः तस्य वृहत्क्षेत्रः तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्मितम् । तस्य अजमीढः तस्य ऋचः तस्य समरणाः तस्य सूर्यकन्यायां तपस्यां कुरुः तस्य जहुः तस्य सुरथः तस्य विदू- रथः तस्य सार्वभौमः तस्य जयत्सेनः तस्य राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋचः तस्य दिलीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः शान्तनुः वाङ्मीक इति चयः पुत्राः । तत्र देवापिः कलाप- ग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते । स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥३॥ तत्र शान्तनु राजा अभवत् स चक्रवर्ती तस्य गङ्गायां भीष्मः पुत्रो जातः स परमधर्मात्मा महावीरः येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पित्र- राज्यं त्यक्तम् । यः स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्- रता जातः । शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च । सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरान् आसी जातः । पुनर्मुने- वरात् आसजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत् । चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया आसः धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च जनयामास । धृतराष्ट्रस्यान्यस्य गान्धार्थ्यां भार्यायां दुर्योधनज्यैष्ठ्यं पुत्रशतं बभूव । पाण्डो- र्भार्य्यं कुन्ती माद्री च । मृगीभूतस्य सुनेः प्रापा- न्मैथुनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्माद्- युधिष्ठिरं प्रवनाङ्गीमं इन्द्रादर्जुनं जनयामास । माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जन-

यामास । युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी । अर्जु- नस्य सुभद्रायां भार्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्त- रायां भार्यायां परिचित् । युधिष्ठिरादनन्तरं कलिगुणस्थारम्भे स राजासीत् चक्रवर्ती । तस्य जनमेजयः तस्य शतानीकः तस्य सहस्रानीकः तस्य अश्वमेधजः तस्य असीमकृष्णः तस्य नेमि- चक्रः स हस्तिनानगरे नद्याहते कौशाम्बां पुर्यां राजासीत् । तस्य उग्रः तस्य चित्ररथः तस्य शुचिरथः तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेनः तस्य सुनीथः तस्य वृचक्षुः तस्य सुखीनलः तस्य परिश्रवः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य वृष- झयः तस्य दूर्वः तस्य तिमिः तस्य वृहद्रथः तस्य सुदासः तस्य शतानीकः तस्य दुर्दमनः तस्य महीनरः तस्य दण्डपाणिः तस्य निमिः तस्य क्षेमकः । एतत्पर्यन्तमस्य वंशस्य शान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्यन्तं स्थिताः ॥३॥ सोमवंशशाखान्तरे भगधवंशा राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः । अतस्ते वर्ण्यन्ते । तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुतः सहदेवो मगधेषु राजासीत् । तस्य मार्जारिः तस्य श्रुतश्रवाः तस्य अश्रुतायुः तस्य निरमित्रः तस्य सुनक्षत्रः तस्य वृहत्सेनः तस्य कर्म- जित् तस्य श्रुतझयः तस्य विप्रः तस्य शुचिः तस्य क्षेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्मसूत्रः तस्य समः तस्य वृद्धसेनः तस्य सुमतिः तस्य सुवलः तस्य सुनीथः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरझयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सर- पर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥३॥ ततः पुरझयस्य मन्त्री शुनकः पुरझयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान् । तदारभ्य राजानो वर्णसङ्कर- दोषदुष्टा जाताः । प्रद्योतपुत्रः पालकः तस्य विशाखयूपः तस्य राजकः तस्य नन्दिवर्द्धनः । एते पञ्च अष्टविंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा आसन् ॥३॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्रः शिशुनागः तस्य काकवर्णः तस्य क्षेमधर्मा तस्य क्षेत्रज्ञः तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दर्भकः तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्द्धनः तस्य महानन्दिः एते दश वृषाः षष्ट्युत्तरशतवर्षं वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥३॥ महानन्दिमुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः राजासीत् तस्य सुमाल्याया अष्टौ पुत्रा आसन् । ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्तः । चाणक्यनामा कश्चिद्व्राज्याः नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृत- वान् । कलौ नन्दान्तः चत्तियवंशः । इति श्रीभागवतं महाभारतम् ॥

चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चदि आङ्गादे + रक् । चन्द्रा आनन्ददायिका वल्ली । सुधातुल्यमपुसावित्वा- त्थात्वम् । चन्द्रस्य वल्ली लता इति केचित् ।) सोमवल्ली । सोमलता इति ख्याता । ब्रह्मी- प्राकमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली ।) प्रसारणी । माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमलता च ॥ (सोमलताशब्दे गुणादयोः स्या- ज्ञेयाः ॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संवृणोति स्वगन्धेन इति । वल संवृणोति + अण् । ततश्चापि ।) स्थूलैला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्यायो- रस्या यथा, —

“एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च । भद्रैला वृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रवेहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभो विहङ्गमः ।) वकपची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रव्रतं, स्त्री, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम् ।) यद्वा, चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं तत् ।) चान्द्रायणम् । इति स्मृतिः ॥ (एतद्विवरणं चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति ।) शाल + अच् । ततश्चापि ।) ज्योत्स्ना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते ज्ञापते इति ।) प्रासादी- उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम् ।) प्रासादी- परिग्रहम् । तत्पर्यायः । शिरोग्रहम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वङ्गभी ४ कूटागारम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४० ।

“तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमन्दङ्गवोषः ।

वियदुगतः पुष्पकचन्द्रशालाः चणं प्रतिशुन्मुखराः करोति ॥”)

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति ।) शाल + खलु । टापि अत इत्वम् । यद्वा, चन्द्र- शाला + स्वार्थे कन् ।) वङ्गभी । इति त्रिकाण्ड- शेषः ॥

चन्द्रशूरं, स्त्री, फलविशेषः । हालिम् इति भाग । तत्पर्यायः । चन्द्रिका २ चर्महन्त्री ३ पशुमेहन- कारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७ अख गुणाः । हिकावातश्लेष्मातिसारिणां हित- त्वम् । अहम्वातरोगक्षेपित्वम् ।

चन्द्रशेखरः, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य । यद्वा, चदि आङ्गादे + रक् । चन्द्रः आङ्गादेः ललाटे चिह्नं चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न । विश्वयुरीमहादेव- दन्वत्र पूर्णतमयोगसिद्धिरप्रसिद्धिः । किञ्च म- श्वरादिशब्दवत् ऋषिप्रकृतितोऽपि सर्वयोगि- गुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपद- समन्वयतेति पूर्वार्थापादाः ॥) शिवः । मरः । ११ । ३२ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ५० ।

“यदा बुधैः सञ्जगतस्त्वमुद्यसी न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।

चन्द्रिका

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चन्द्रा, स्त्री, (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
णिच् + रक् । स्त्रियां टाप् ।) इला । वितानम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥
चन्द्रातपः, पुं, (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति
कायादानेन । आ + तप् + अच् ।) आच्छादम-
विशेषः । चांदोया इति भाषा ॥ तत्पुष्पायः ।
उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।)
ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा,
कादम्बर्याम् । “चन्द्रातपमिव रसतासुपेतम् ॥”)
चन्द्रापीडः, पुं, (चन्द्रः आपीडो शेखरे यदुवा
आपीडः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः ।
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
“राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
पीडितेन्दुविषा कीर्त्या कलेः पीडाश्चकार यः ॥”
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः । स तु राज्ञस्तारा-
पीडस्य पुत्रः । यथा, कादम्बर्याम् । १३७ ।
“अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि
पुरण्ये सुहूर्ते गाः सुवर्णश्च कोटिशो ब्राह्मण-
सात् कृत्वा भातुरस्य मया परिपूर्णमखलचन्द्रः
स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः ” इति स्वप्नारूप-
मेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ।
अयं हि एकदा नृगयां गच्छन् किन्नरमिथुन-
मनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्यौद-
सरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थञ्च महाश्वेतां
गन्धर्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व-
वृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्वलोकं गत
वान् । तत्र गत एव गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य
कादम्बरी नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च
तां कन्दर्पवाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन
तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं
स्वन्वावाररक्तकलेन परिकलय्य पित्राहूतः
स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पा-
यनानवनाय गतोऽसौ चिरवन्धोर्वैशम्पायनस्य
नृद्युवात्तामाकलय्य क्षिप्रतरुविव भूतले पतित्वा
महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णदृश्यो गतामु-
रासीत् । ततो देवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ
पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येता-
न्तीवाच्यजनिका कथा कादम्बरीयन्यत एव
विश्रुततो विज्ञेया ॥)
चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानु-
कन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या ।
यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
“राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ।
कृष्णवन्नित्यसौ नैवेद्यैर्दग्धग्रादिगुणाश्रयाः ॥”
चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयलेनाख्यस्याः ।
“अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति उन् ।)
ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
दनुः । १६ । ३६ ।

चन्द्रोद

“अन्वसुङ्क्त सुरतश्रमापहं
मेघसुक्तविश्रदां स चन्द्रिकाम् ॥”)
खलैला । चन्द्रकमत्युः । चन्द्रभागानदी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्तोटा । मल्लिका ।
श्वेतकण्टकारी । मेधिका । सख्यैला । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥
(पीठस्य देवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
“सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
कन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, कन्दोमञ्जर्याम् ।
“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चर्तुभिः ॥”
वासपुष्पा । अस्याः पर्याया यथा,—
“चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चन्द्रिकाद्रावः, पुं, (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिकापायी, [नृ] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां
पिबतीति । पा + णिनिः ।) चकोरपक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिकासुजं, स्त्री, (चन्द्रिका इव शुभ्रं अस्व-
जम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिलः, पुं, (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र + बाहु-
लकात् अस्वर्ये इलच् ।) शिवः । नापितः ।
वास्तुकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
चन्द्री, स्त्री, (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
णिच् + रक् । गौरादित्वात् डीष् ।) वाङ्मोची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः ।
निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे
चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्धप्रहरद्वय-
यापिनी या तिथिस्ततिथ्यनुसारेण भवति ।
तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
“गवां क्रीडादिने यत्र राजौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयान्ते निर्णयितम् ।
प्रतिपदापराह्निकचिसुहूर्तयापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाष्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
दृष्टव्यतातपेन ।
द्वितीया चिसुहूर्ता चैव प्रतिपदापराह्निकी ।
अग्रग्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्णचतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि चतुर्दश्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनामिति ।” इति श्रीहरि-
भक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्र-
खण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र ।) चन्द्रा-
तपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १३ । ४५ ॥
स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा,—
“पलं ऋदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
प्रलाहकं योऽप्य गन्धकस्य ।

चपलः

शोणैः सुकार्पासभवेः प्रसूनैः
सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाभिः ॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढं
मृत्कर्पटैस्तद्विवसजयम् ।
पचेत् क्रमाग्नौ सितकाख्यन्ते
ततो रजः पल्लवरागरन्वम् ॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तयेव ।
जातीफलं सौषण्यमिन्द्रपुष्पं
कस्तुरिकाया इह प्राण्य एकः ॥ ३ ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माघो
शुक्लोऽह्निवल्लीदलमध्वर्तनी ।
मदोन्मदानां प्रमदाश्रुतानां
गन्धाधिकत्वं लघयत्काण्डे ॥
दृष्टं चनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माभात्रपिष्टानि भवन्ति पण्डा-
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ३ ॥
वलीपलितनाशनस्तुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराड्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो नृगदृष्टां भवेद्दुर्लभः ॥”
इति सारकौसुदी सुखबोधश्च ॥
चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आकाशे + भावे रक् ।
चन्द्रस्य दर्शनादिचन्द्रानन्दस्य उदयो यस्याः ।
नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिनाम् ।
“हरितकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा कृामीचौरिण्येषवेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलावर्जुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च राजौ न पश्यति ।
अपि द्विवायिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्तितश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥”)
चन्द्रोपलः, पुं, (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रसरः ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥
चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) सान्त्वः प्रियवचनं उपग्रमो वा ।
चपति पुच्छं माता । इति दुर्गादासः ॥
चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कल्कचूर्णैर्करणम् । क म,
चपयति तच्छूलं शिला । इति दुर्गादासः ॥
चपटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वनां
चूर्णैर्करणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । चपट्
+ पचाद्यच् । ततः शकृन्वादिबन्धु साधुः ।)
चपटः । इत्यमरटीका ॥ चड इति भाषा ॥
चपलं, स्त्री, (चपं सान्त्वनां लाति प्रीतितीति ।
ला + “आतोऽनुप्रसर्गो कः ।” ३ । २ । ३ । इति
कः ।) श्रीव्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ।
चणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चपलः, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चप
मन्दायां गतौ + “उपेरचोपधायाः ।” उणां ।
१ । १११ । इति कजः धातोर्कारस्य अकारः

देशश्च ।) पारदः । (अस्य पर्याया यथा,—
“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।

चपलः शिववीर्यश्च रसः स्तुतः शिवाङ्गः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।

ले, ८७ ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अधिक-

विशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।

“पूर्वसुक्ताः शुक्रविषा मूत्रिका ये समासतः ।

नामलक्षणमेष्वैरष्टादश निबोध तान् ॥”

“कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥”

एतस्य दंशनेन यत्नक्षयं भवति तदुपशमनाय

च यदौषधं तदयथा तत्रैव,—

“चपलेन भवेच्छर्द्द्विर्हृत् च सह दृष्टया ।

समप्रकाराणां सजटां सौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥”

चपलः, घि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप-

+ कलः । धातोरकारस्थानाकारादेशश्च ।) तरलः ।

चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,

आर्यासप्तशत्याम् । ५३० ।

“विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपल-

नयनायाम् ।

दशदिग्धविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेयुः ॥”

दोषमनिश्चित्य वधवन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्यायः ।

चिञ्चुरः २ । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ विकलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,

माधे । ६ । १६ ।

“निलयः श्रियः सततमेतदिति

प्रथितं यदेव जलजम् तथा ।

दिवसाद्ययात्तदपि सुप्तमहो

चपलाजनं प्रति न चोत्तमदः ॥”

“चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥” इति

तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा,

आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।

“किं पुच्छि! गच्छेत्तन्ममेण नवनीरदेषु निद्रासि ।

अनुभव चपलाविलासितगर्जितदेशान्तर-

भ्रान्तीः ॥”

पुच्छली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“पिप्पली भागधी कृष्णा वैदेही चपला कृष्णा ।

उपकुल्योषणा शौकरी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्याकन्दोविशेषः ।

तल्लक्षणं यथा, उत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।

“उभयार्द्धयोर्योर्जातौ द्वितीययुर्थौ गमध्यगौ

यस्याः ।

चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥”

चपेटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वना

चूर्णकारणं वा तस्मै णटति गच्छतीति । इट

गतौ + अच् ।) विस्तृताकुलिप्राणिः । चङ् इति

चापङ् इति च भाषा । तत्पर्यायः । प्रतलः २

प्रहङ्गः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटो, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठां

अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्यात् ।

सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठी

नमः इति अरण्यवल्लीपूजावत् । चापङ्गषष्ठी-

यम् । इति कव्यचन्द्रिकायाख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्यग्यापयतुद्वये ।

सुते जाते तथा षष्ठां षष्ठीं द्वादशरूपिणी ॥

वैशाखे चान्दनी षष्ठीं ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।

आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा श्रावणे लुण्ठनी मता ॥

भाद्रे चपेटो विख्याता दुर्गायाश्चयुजे तथा ।

नाद्याख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥

पौषे मास्यन्नरूपा च श्रीतला तपसि स्मृता ।

गौरूपिणी फाल्गुने च चैत्रे शोका प्रकीर्तिता ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥

मथ्यानषष्ठी इति केचित् ॥

चम, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-

सकं-सेट् । उदित्वात् क्तावेट् ।) चमति । उ,

चमिला चान्ता । इति दुर्गादासः ॥

चम, न र उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-

परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्तावेट् ।) न, चमोति ।

र वैदिकः । उ, चमिला चान्ता । इति दुर्गा-

दासः ॥

चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । क + अच् ।)

अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् +

क + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-

पर्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥

डमरुः ३ । इति त्रिकाश्वशेषः ॥ लोकातीतार्था-

कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य

दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भ-

वित्वज्ञानेन हेतुन्तरानुसन्धाने मनोयापार एव

चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।

“एवं सकलजगत्त्रयद्वयचमत्कारकारि-

चरितानाम् ।

खयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥”)

चमरं, स्त्री, (चमरस्येदम् । चमर + अच् । अत्र

न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥

चमरः, पुं, (चमति भञ्जयतीति । चम + “अर्त्ति-

कमिभमिचमीति ।” उणां । ३ । १३२ । इति

अरच् ।) चमरगौ । तत्पर्यायः । यजनी २

वन्द्यः ३ धेनुगः ४ बालधिरियः ५ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २६ । ३ ।

“चमराः स्मरन्त्येव ये चार्थ्ये वनचारिणः ॥”)

चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)

कोकङ् । स तु विलेशयमेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ चामरे स्त्री च ॥

चमरिकाः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्यस्य । “अत

इतिटनौ ।” ५ । २ । १५ । इति ठन् ।) कौविदार-

वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“कौविदारश्चमरिकाः कुहालो युगपचक्रः ।

कुण्डलीताम्रपुष्पश्च सन्तकः खल्यकेशरी ॥”)

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर +

स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्यायः । दीर्घ-

वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, कुमारः । १ । १३ ।

“यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं

कुर्वन्ति बालयजनैश्चमर्यः ॥”)

मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥

चमसः, पुं, स्त्री, (चम्यते भञ्ज्यते दीयते इति यावत्

सोमोऽस्मिन्निति । चमु भञ्ज्ये + “अलवि-

चमीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)

यज्ञपात्रमेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्

इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—

“चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।

त्राङ्गुलसु भवेत् स्तब्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥

विकङ्कतमयाः शृङ्गावागविलासमसाः स्मृताः ।

अन्येभ्यो वापि वा कार्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥

होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरसकः ।

उद्गातव्याश्च त्रसिः स्याद् याजमानः पृथुः

स्मृतः ॥

प्रशास्तुरवतष्टः स्यादुत्तोष्टो ब्रह्मशंसिनः ।

पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टः स्याद्विष्टहीतकः ॥

अच्छावाकस्य राक्षस्य आभीष्टस्य मयूखकः ।

इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्मणि ।

पलाशाद्वा वटाद्वाह्यदृष्टाद्वा चमसाः स्मृताः ॥”)

चमसः, पुं, (चम्यते भञ्ज्यते इति । चम + असच् ।)

पर्यटः । पिष्टमेदः । लङ्ङुकः । इत्यजयपालः ॥

(ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-

वते । ५ । ४ । ११ ।

“कविर्हविरन्तरिचः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।

आविर्होत्रोऽथ इमिलश्चमसः करभाजनः ॥

एते भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवताः ॥”)

चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)

सूत्रमस्त्रादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्र-

मित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

“चूर्णं यच्छक्कमाधानां चमसी सा विधीयते ।”

इति भावप्रकाशः ॥

चम्, स्त्री, (चमति भञ्जयति शूचून् नाशयतीत्यर्थः ।

चम + “क्षिचमितनीति ।” उणां । १ । ८० । इति

जः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।

“पश्येतां पाशुपुत्राणामाचार्यः महर्तौ चम् ॥”)

सेनाविशेषः । तत्र ७२६ हस्तिनः ७२६ रथाः

२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । ससुदायेन

७२६० द्विभूतनवव्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-

मेदिनीकरौ ॥

चम्बरः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + “खर्जिपिङ्गा-

दिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां । ४ । ६० । इति ऊरः ।

एषोदरादित्वात् अत उलच्च ।) हरिणविशेषः ।

इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माधे । १ । ८ ।

“चकासतं चारुचम्बरचर्मणा

कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥”)

चम्यः, पुं, (चम्यतीति । चम्य + अच् ।) कौवि-

दारवृक्षः । इति शब्दभाषा ॥

चम्पक

चम्पकं, स्त्री, (चम्पति सद्गन्तव्यं गच्छतीति । चम्प + खल् ।) कदलीफलविशेषः । चाँपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । अतिशीतत्वम् । रसे प्राप्ते मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पक-पुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा,— “न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न अर्धधते यावद्गुरुश्लिष्यसन्नञ्चचारिभिः सह न संवादते । अतः सहृदां गुरुश्लिष्यसन्नञ्चचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सहृदप्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकमुच्यते ॥”)

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्तव्यं गच्छतीति । चम्प + खल् ।) वृक्षविशेषः । चाँपा इति भाषा । तत्पर्यायः । चाम्पयः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः १२ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतल-च्छदः ५ सुभगः ६ मृदुमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिर-गन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेम-पुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाङ्गः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । श्लिषित्वम् । दाहकुहकखण्ड-नाशित्वम् । गुणादौ राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषयत्वम् । मधुरत्वम् । विष-हृत्स्मिच्छकफवातासपित्तनाशित्वम् । इति भाव-प्रकाशः ॥ पनसफलकोषैकदेशव्यवच्छ ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।)

चम्पककोरकः । तत्पर्यायः । गन्धफली २ बहु-गन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्दशी, स्त्री, (चम्पकत्वाच्चा चतुर्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्ति-स्थायत्वम् ।) ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्दशी । यथा, ज्यैष्ठ-मासमुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।

“चतुर्दश्याश्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् । अयुतैर्वा सहसैर्वा श्रुतैश्वा परमेश्वरि ॥ प्रायसञ्च वलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्ब्रती । वृषस्थेन विशेषेण न भूयो जायते भुवि ॥ त्रिमध्वस्तैश्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयान्निशि । क्षयवष्टिज्वरान् हन्ति क्त्वा द्रोहाणि यानि च ॥ चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयेद्देवा सदाशिवम् । दशजन्मजतं पापमर्चनादेव नश्यति ॥”

अन्यत्र । “चतुर्दश्याश्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम् । चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥” इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अपि च । “ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवेः । अर्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥” इति संवत्सरकौस्तुभतन्त्रपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशेषा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पीप

(चाँपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पक-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलु रम्यन्तरबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतिगृह्णातीति । आ + ला + मितच्चादित्वात् लुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णः सन् उनन्तीति । उन्दी क्लेदने + अच् । पृषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चाँदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । “अर्ष आदिभ्योऽच्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते । ६ । ५ । १ । “हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता । चम्पा पुरी.....”)

कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्यायः । मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पा-पुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन् अङ्ग-देशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।

“वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥” तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।

“प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमय । अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥ पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परवलाहिनः । इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्य नदी-विशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्ण-राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पा-नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पश्चम्पकस्तद्वत् कोशवर्णं आलाति आ + ला + लुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मत्स्य वचनम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पू, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्ल-क्षणं यथा,—

“गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥” इति साहित्यदर्पणे । ६ । २६८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पाया नगर्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देशस्य पुं भूम्नि ॥

चरः

चर, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥
चय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, चयते । इति दुर्गादासः ॥
चयः, पुं, (चीयते इति । चि + “अरच्” ३ । ३ । ६६ । इति कर्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलवद्धम् । यद्वा परि प्राकारो निरूप्यते सः । पगार इति ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।
दुर्गानगरे उद्धृतमृत्तिकास्तूपवर्द्धं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते । तथाचार्यशास्त्रम् । खातसुद्धृतवद्वा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । इति भरतः ॥ समूहः । (यथा माघे । १ । ३ । “चयस्त्रिषामित्यवधारितं पुरा ॥”)
समाहृतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राकारः । (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ । “श्रीलाभ्युच्छ्रयवता चयाङ्गलकप्रोभिना ॥”) पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सचयप्रकोप-प्रशमादिषु प्रकारविशेषः । तदुपस्था, — “ग्रीष्मे सच्ययते वायुः प्राष्टकाले प्रकुप्यति । वर्षायां चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति । हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति । प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राष्टकाले प्रकुप्यति । “चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसंवेदः । समानैर्धान्यकालेऽपि विपरीतैर्विपक्षैश्च ॥” इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरलोक्तम् ।) शोथः । यथा,— “कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोक्तमसमभिः । चयः प्राग्वति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ब्रह्मश्रीषाधिकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥
चर, क संशील्यसंशीलोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । असंशीतिः शीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्म्मसिद्धिं हलायुधः । चर असंशये । इति प्राञ्जल-केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचार-रणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥
चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभमन्त्रान् भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राक्षसः । यद्वा शुभादिज्ञानार्थं राज्ञा संगोपनं निवृत्तः पुरुषः परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्त्ता । यथार्हवर्णः २ प्रसिद्धिः ३ अपसर्गः ४ अपसर्पकः ५ गूढपुरुषः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । अपसर्पकः ८ प्रसिद्धः ९ हितप्रणीः १० । गतिः ११ मन्त्रगूढः १२ हितप्रणीः १३ । शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति चरः ॥ तत्रादौ भिन्नुपनिगदिशेन स्यादिति चरे । पञ्च खदेष्टप्रदेशेषु यथा इत्यन्ये । इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा

“विवस्त्रानिव तेजोभिर्नभस्त्रानिव वेगतः ।
 राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयात्तोकसम्मतैः ॥
 तर्किततः स्तुतिमान् स्त्रीयभावाप्रकाशकः ।
 लेशायाससहो दत्तः सर्वत्र भयवर्जितः ॥
 सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
 श्रुतिनिहन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
 कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचक्रितुसकान् ।
 तथान्यापि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
 अक्रुद्धश्च तथानुष्ठानं दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
 पाषाणिनस्तपसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
 स्वदेशपरदेशज्ञानं सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
 वार्ताहर्थान् बहुज्ञैव चरणां विनियोजयेत् ॥
 नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
 द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तदुक्तं कार्यमारभेत् ॥
 तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुमुखान् बहून् ।
 नीरैतोवामनाः कुलास्तद्विधा ये च कारवः ॥
 भिक्षुक्यचारणा दास्यो मालाकार्यः कलाविदः ।
 अन्तःपुरगतां वार्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
 प्रकाशप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
 अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥”
 इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 अलक्ष्यतमेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी ।
 रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
 कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघकर्कटतुला-
 मकरलक्ष्मिनि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिर-
 विभूतिमित्रं चलमतनं खलितनियममपि चरने ।
 इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “चरलक्ष्मि चरांश्च वा स्थापनञ्च विसर्जनम् ॥”
 जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
 “तस्य सर्वान्निभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥”
 तथा च चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
 “चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
 चरीरुपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः ।
 गुह्यमस्माच्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ॥”
 चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ पर्यायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “चरति गच्छति वेत्ति वेदवेदाकादीनि सर्व-
 चर इव महोदत्तं द्रष्टुमागतः । चर+इवार्थे
 कन् ।) सुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः ।
 “यदा सत्स्वावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
 अथ ज्योतिर्गतं सन्त्यगायुर्जदश्च लब्धवान् ।
 राजा स महोदत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
 तत्र लोकान् गदैर्यस्तान् अथवा परिपीडितान् ।
 तान् दृष्ट्वा तदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
 अथ नानास्त्रियामास रोगोपशमकारणम् ॥
 सैजिजस्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्री बभूव ह ।

यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्व्यतः ॥
 तस्माच्चरकनामाचौ विख्यातः क्षितिमखले ।
 स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ।
 सहस्रवदनस्यांशो येन अंसो रजां कृतः ।
 आचर्यस्य सुनेः शिष्या अभिवेशादयोऽभवन् ॥
 सुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
 तेषां तन्त्राणि संस्तुत्य समाहृत्य विप्रक्षिता ॥
 चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 चरटः, पुं, (चरति वृत्ततीव विचरतीर्थः । चर+
 बाहुलकात् अटच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्द-
 माला ॥
 चरणं, स्त्री, (चर+भावे लुट् ।) गमनम् ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।
 “यचानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥”
 भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
 अकृत्वा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।
 अनातुरः सभ्राजमवकीर्णव्रतचरेत् ॥”
 आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
 “अभ्रसां गन्धर्वानां नृगाणां चरणे चरन् ॥”
 चरणः, पुं स्त्री, बहुवाचिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १४३ ।
 “न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
 अतिथिं वैश्वदेवान्ते आह्वे च मयुरव्रीतु ॥”
 अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
 “सकृदाख्यातनिर्गन्ता गोत्रं च चरणैः सह ॥”
 “चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठारिरूपः ।” इति
 सुम्भबोधटीकाकट्टुर्मादासः ॥ मूलम् । गोत्रम् ।
 इति मेदिनी । जे, ७७ ॥ (चरतीति । चर+ल्युट् ।
 चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्-
 पर्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्गुः ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९
 क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥ पदम् ११
 पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
 ६ । २७७ ।
 “अङ्गुलीयस्थिभेदस्य च्छेदेयत् प्रथमे गृहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥”
 श्लोकचतुर्थभागः । यथा, उत्तरनाकरे १ अध्याये ।
 “शेषं गायत्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥”
 चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥
 चरणग्रहं, स्त्री, (चरणानां वेदशाखानां ग्रहो-
 ७३ ।) वेदशाखविरचितचतुर्जदविवरणशास्त्रम् ।
 तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो
 यश्च ।) कुकुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
 (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “कुकुटः ककवाङ्गः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
 ताम्रचूडस्था दक्षो यामनादीं प्रिखण्डिकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 अस्य मांसगुणादिकं कुकुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणास्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ५६ । ३५ ।
 “तुल्यपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥”
 चरमः, त्रि, (चरतीति । “चरेच्च ।” उणां ५ ।
 ६८ । इति अमरः ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
 “उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥”
 चरमव्याभृतः, पुं, (व्यां विभर्तीति । भृ+क्रिप् ।
 ततः चरमश्चासौ व्याभृतेति कर्मधारयः ।)
 अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥
 चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः
 पञ्चतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म-
 धारयः ।) अस्तपञ्चतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ता-
 चलः । इति हेमचन्द्रः ॥
 चराचरं, स्त्री, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् ।
 इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः । १ । ५७ ।
 “एवं स जायतुखप्राभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चावयः ॥”
 आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् ।
 यथा, देवीमाहात्म्ये ।
 “तथा विस्तृत्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥”
 चराचरः, त्रि, (चरञ्चलं आचरो व्यवहार-
 चेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥
 इष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्दके पुं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः
 स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः ।
 यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
 “बुद्धोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥”
 चरिः, पुं, (चर+सर्वधातुभ्य इन् ।) उणां ४ । ११७ ।
 इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥
 चरितं, स्त्री, (चर+भावे क्तः ।) चरित्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । १११ ।
 “कथितो वंशविस्तारो भवता सोमस्तथ्ययोः ।
 राज्ञाचोभयवंशानां चरितं परमाद्भुतम् ॥”
 तद्विद्विधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
 “अनुभावाश्च लीला चेतुच्यते चरितं द्विधा ।
 अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्गाहराख्याः
 वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चाविक्रीडा रास-
 कन्दकखिलादा चारुक्रीडा प्रकीर्तिता । तादृक्वं
 वेणुवादं गोदोहः पर्वतोद्धारो मोहूतिर्गमना-
 दिका ॥” (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
 “वाग्देवताचरितचित्रितचित्रसद्भा ॥”
 वाच्यलिङ्गे तु चर+कर्मणि क्तः । कृतम् । आच-
 रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
 “श्रुत्वा पूर्वं कावचीर्जं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
 लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥”
 चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं
 येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-
 सम्भवे । २ । ७ ।
 “पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
 प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”

चरिचं, स्त्री, (चर + "अर्त्तिलूधूसखनसहचर इवः ।" १।२।१८४। इति इवः ।) खभावः । तत्पथ्यायः । चरितम् २ चारित्र्यम् ३ चरी-त्रम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ४।८३।

"अचिन्त्यं श्रीलगुप्तानां चरिचं कुलयोषिताम् ॥")

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र + टाप् ।) तित्तिङ्गी-वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिणुः, चि, (चरतीति । चर + "अलङ्कृति ।" ३।२।१३६। इति इणुच् ।) जङ्गमः । इत्य-मरः । ३।१।७४ ॥ (यथा, भागवते । २।६।४०।

"द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि

विराट् खराट् स्थासु चरिणु भूतः ॥")

चरीचं, स्त्री, (चरित्र + एषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्यते भक्ष्यते अग्रादिभिर्देवैरिति वा चरति होमादिकमस्मादित्येके । चर + "भृष्टशीति ।" उणां १।७। इति उः ।) ह्यत्रम् । तत्-पाकमाहम् । इति मेदिनी । रे, ३२ ॥

"ततश्च संस्कृते वज्रौ गोचीरेण चरुं पचेत् ॥"

इति शारदातिलकम् ॥

तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्त्रीर्य तदुपरि प्रक्षालितं वारुणमुदूखलं सुषलं वैष्णवञ्च सूर्यं वारुण-चमसस्यजलप्रोक्षितं संस्थाप्य क्रीडन् यवान् वा सूर्यं निधाय चमसस्यजलेन ओं वासो-स्यतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूखा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवखा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वखा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि द्विसृष्टीं इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांक्षपात्रेण चरुस्याख्या वा ओं वासोस्यतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भूखा जुष्टं निर्वपामि ओं भुवखा जुष्टं निर्वपामि ओं स्वखा जुष्टं निर्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् द्विसृष्टीम् । ततो दक्षिणहस्तसुपरि कृत्वा सुषलेनावहृत्य सूर्येण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा चिः प्रक्षालयेत् । ततश्चरु-स्याख्याममलकं कृतोत्तरायं पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततक्षुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्नो-कं स्नोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरप्रलाशी-डु-म्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अर्य उभ-यतोऽङ्गुष्ठपर्यप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेचयं दक्षिणावर्त्तेन आभयित्वा तथा पचेत् यथान्त-रुष्णणा सम्यक् पाको भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्पाके भूते मध्ये हतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्षिचितं चरुमव-तार्य अग्रेरुत्तरतः कुशीपरि स्थापयित्वा पुन-र्मध्ये हतसुवं ददात् । इति भवदेवभट्टः ॥

चरुवणः, पुं, (चरोवण इव ।) चित्रापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिताइ पिटा इति भाषा ॥

चर्च, क इडसमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इडसमः अध्ययनम् । क, चर्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

चर्च, श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, चर्चती चर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ-फलानु प्रचन्नानामादीपोरिति गुणो विभाषा वेदेषु चारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्चरी, स्त्री, (चर्च + बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् डीष् ।) गीतभेदः । चर्चरी गीत-भेदे च केशभित्करशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्ष-क्रीडेति सुभूतिः । कापटिकानां सादरवचनं तौर्ध्वत्रिकचेल्ये । वसन्तसमयक्रीडेत्येके । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक् । तत्-पथ्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । "अये ! मधुरमभि-हन्मानन्ददुन्दुङ्गागुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराण्यसुचरति चर्चरीध्वनिः ॥" एतदुदा-हरणं यथा, विक्रमोर्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरे चर्चरीत्युक्ता,—

"गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-

र्वादांमनैः परभृतवृत्तैः ।

असरितपवनोहेलितपल्लवनिकरः

सुललितविविधप्रकारैर्नृदति कल्पतरुः ॥"

वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ । "हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशृङ्गविराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता । शोभिता बलयेन पिङ्गलपत्रगाधिपवर्णिता चर्चरीतरुणीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता ॥"

चर्चरीकः, पुं, (चर्च + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४।२०। इति ईकृन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाकः । इति मेदिनी । के, १८७ ॥

चर्चा, स्त्री, (चर्चते विचार्यते वेदवेदान्तादि-तत्त्वशास्त्रैरसौ इति । चर्च + शिच् + अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्चिकम् । इति मेदिनी । चे, ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १।५।२ ॥ (चर्च + भावे अङ् ।) लेपनम् । यथा, कुन्दीमञ्ज-र्याम् । १५।४।

"भृगमदक्षतचर्चा पीतकौशेयवासाः ॥"

गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभाग-वते । १२।६।४६।

"ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्चिता चारुहासिनी ॥"

चर्चिका, स्त्री, (चर्चा + स्वार्थे कन् ।) कापि अत इत्यम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्चा । इति द्विरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—

"तौषारं लघुशीतलं अमहरं पित्तार्तिप्रान्ति-प्रदं

दोषाणां ग्रसनं जलार्तिहननं सर्वाभयघ्नं परम् ।

कुष्ठशीपदचर्चिका-विषहरं पामाविसर्पापहं चोष्णानां क्षतशोषिणां हितकरं संसेवते मानवेः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये । (चर्चा वेदादिविचारणां वेत्ति इति । रुद्र । वेदादध्येतारि, चि ॥)

चर्चितं, चि, (चर्च + कर्मणि क्तः । चर्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पथ्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३। इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १।४०।

"चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥" चर्त्ता, चि, (चर्त्तते इति । चृत हिंसायाम् + चर्त्ता, चि, (चर्त्तते इति । चृत हिंसायाम् +

"चटुपधाचापि चृतेः । ३।१।११०। इति ग्यत् ।) हननीयः । इति पाणिनिशायकरणम् ।

चर्पटः, पुं, (चृप् + अट् ।) स्फारः । विपुलः ।

चर्पटः । चर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ॥

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट + टाप् ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापङ्गावष्टी इति भाषा ॥ अस्या विवरणं

चर्पटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट + डीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्च, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) चर्चति । इति दुर्गादासः ॥

चर्भटः, पुं, (चर + क्षिप् । भटति भरति खशरीर-दानेनेति । भट् + अच् । ततः कर्मधारयः ।)

इत्वारः । इति हलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट + डीष् ।) चर्चरी । हर्ष-क्रीडावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म, स्त्री, (चर्म साधनतयास्यस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ७।१६२।

"स्यन्दनाग्नेः समे युध्देनूपे नौद्विपैस्तथा । दृक्गुल्मावृते चापैरसिचर्मोयुधैः स्थले ॥")

चर्म, [न्] स्त्री, (चर + "सर्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४।४।५। इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः ।

चाम इति भाषा ॥ तत्पथ्यायः । लक् २ अष्टमधरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९। इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमधरा १०। इति भरतधृतसर्वधरः ॥ (यथा, भागवते । १।६।१६।

"निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलो-रविप्रभ ॥")

शरीरावरकं शस्त्रम् । जाल इति भाषा ॥ तत्-पथ्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २।

८।६० ॥ फलम् ४ चर्मम् ५ । इति भरतः ॥**। तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।

"शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवभेदतः ॥

शरीरावरकत्वं लघुता दृढता तथा । दुर्भेदतेति कथिता चर्मणां गुणसंग्रहः ॥

खल्यता गुरुता चैव शृङ्गता सुखमेदता । विरुद्धवर्णता चैव चर्मणां दोषसंग्रहः ॥

धितो रक्तस्थया पीतः कृष्ण इत्यभिप्रायितः ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदेवोपपद्यते ॥ २७ ॥
ब्रह्मचारिधर्म्यं कृष्णसारचर्मम् । इत्यमरः । २।७।
३७ ॥ (यथा, मनुः । २ । ४१ ।

“कार्वाणैरैववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ॥”)
चर्मकषा, स्त्री, (चर्मणः कषा । चर्म कषतीति ।
कष + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशजातं गन्ध-
द्रव्यम् । केचित्तु चामारकषा इति ख्याता
इत्याहुः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सप्तला २
विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १४३ ॥ शातला ६ चर्मकषा ७ । इति
भरतः ॥ मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
“चर्मकषायाः कल्पां विस्वसमं नृद्धिं काक-
पदमस्य ।

कृत्वा कुर्यात् कटभीं कटुकोटफलाप्रधमनञ्च ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशेऽध्याये ॥
चर्मकसा, स्त्री, (चर्मणः कसा ।) चर्मकषा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्मकारः, पुं, (चर्मं चर्मनिर्मितद्रव्यादिकं
करोतीति । कृ + “कर्मण्यण्” । ३।२।१ । इति
अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चामार इति
सुचि इति च भाषा ॥ स तु चण्डालांतीवरा-
ज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्यायः । पादू-
कतु २ । इत्यमरः । २।१।७ ॥ पादुकतु ३ चर्मकारः ४ ।
इति तट्टीका ॥ चर्मकतु ५ पादुकाकारः ६ ।
इति हलायुधः ॥ चर्मरुः ७ कुरटः ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३६ ।
“कारावरो निषादास्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥”)

चर्मकारी, स्त्री, (चर्मं करोति वर्धयति उत्कर्षं
करोतीति यावत् । कृ + अण् । चर्मं किरतीति
चर्म + कृ + अण् इत्येके । ततो ङीष् ।) चर्म-
कषाप्रधिः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥

चर्मकीलः, पुं, (चर्मं कीलतीति । कील + अच् ।
चर्मणि गुह्यस्थचर्मणि कील इवेति वा ।)
गुह्यरोगविशेषः । हालीश इति हारिस् इति
च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—

“आनो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यश्वेषो वहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलस्तु तद्विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य अधितलं सवर्णता ॥”
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अश्वो-
रोगाधिकारे धृतम् । अतोऽस्य चिकित्सा
अश्वरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
“चर्मकीलं जंतुमणिं मसकान् तिलकालकान् ।
उत्तुल्य शस्त्रेण दहेत् चारामिभ्यामप्येषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

चर्मकतु, पुं, (चर्मं करोति चर्मघटितपादुका-
दिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म + कृ + क्तिप् ।)
चर्मकारः । इति हलायुधः ॥ (यथा, राज-
तट्टिण्याम् । ४ । ५५ । [योगिनीम् ॥”)
“चर्मकतु कोऽपि न प्रादात् कुटीं क्षेत्रीय-

चर्मचटका, स्त्री, (चर्मणा चटकेव ।) निशाचर-
पक्षिविशेषः । चामुचिका इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । जतुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जतुका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६
अजिनपत्रा ७ चार्मिः ८ चर्मचटो ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चर्मपत्रा १० । इति जटा-
धरः ॥ चर्मचटिका ११ । इति केचित् ॥

चर्मचटो, स्त्री, (चर्मणा चटौव । यद्वा, चर्म
चटति भिनत्तीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म-
चटका । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्मचित्रकं, स्त्री, (चर्मणि चित्रकं चित्रित-
मिवेत्यर्थः । चर्मं चित्रयतीति वा । चित्र +
खुल ।) श्वेतकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मजं, स्त्री, (चर्मणो चर्मणि वा जायते । जन +
ङ ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मखती, स्त्री, (चर्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनाख्यस्याः
इति मत्तुप मस्य बलम् ।) नदीविशेषः । सा तु
वृन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल इति ख्याता ॥
कदली । इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ (आसीत् किल
पुरा रन्तिदेवनामा (शशविन्दनामा वा) कश्चित्
राजचक्रवर्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गाव-
स्तेषां चर्मगलितरसक्रीदादिभ्यो जातेयं नदीति
पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ ।
१८ । ५४ ।

“चर्मणां पञ्चतो जातो विस्थाचलसमः पुनः ।
मेघमुन्नावनाज्जाता नदी चर्मखती शुभा ॥”
चर्मदण्डः, पुं, (चर्मभिर्चर्मणा वा निर्मितो
दण्डः ।) कक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥ चावुक्
इति भाषा ॥

“चर्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुषा च तम् ॥”
इति महाभारतशान्तिपर्वणि ॥

चर्मदूधिका, स्त्री, (चर्मं दूधयति दोषयति वा ।
दूय् + लिच् + खुल् । ततश्चापि अत इत्यम् ।)
कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मतरङ्गः, पुं, (चर्मणां चर्मभिर्वा तरङ्ग इव ।)
बलिः । लक्ष्मणोचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मदुमः, पुं, (चर्माद्विवल्कलमयो दुमः ।)
भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मपत्रा, स्त्री, (चर्ममयं पत्रं पचद्वयं यस्याः ।)
चर्मचटो । इति जटाधरः ॥

चर्मपादुका, स्त्री, (चर्मनिर्मिता चर्ममयी वा
पादुका ।) उपायवत् । चामुडार जुता इति
भाषा ॥ यथा । “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण
चर्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात् ॥” इति भव-
देवभट्टः ॥ अस्यां गुणाः पादुकाशब्दे नष्टाः ॥

चर्मपुटः, पुं, (चर्मनिर्मितः पुटः पाचम् ।
चर्मपुटकः, पुं, पदे सार्थं कृत् । चर्ममयं पुट-

मञ्च इति कप् इत्येके ।) चर्मनिर्मितपाच-
विशेषः । कुपा इति भाषा ॥ यथा । इति चर्म-
पुटकः । इति चर्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ॥
इति पुलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
इति खल्लचर्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्मं प्रभिनत्तीति । प्र +
भिद् + खुल् । टापि अत इत्यच् ।) चर्म-
प्रभेदनास्त्रम् । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥
पोड इति भाषा ॥

चर्मप्रसेवकः, पुं, (चर्मणा प्रसीयते इति । सिद्यु
तनुसन्ताने + “संज्ञायाम्” । ३।३।१०६ ।
इति कर्मणि खुल् बाहुलकात् वुन् वा ।)
चर्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्मप्रसेवक + टाप् अत
इत्यच् ।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्मं निर्मित-
यन्त्रम् । भाती इति ज्ञाता इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥

चर्मसुखा, स्त्री, (चर्मणः जीवरहितदेवस्थे-
त्यर्थः सुखमस्ति हस्तेऽस्या इति । द्वित्रिंशो-
धारणादेव तथालम् ।) दुर्गा । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १२० ॥ (चण्डसुखा । इत्यपि
कचित् पाठः ॥)

चर्मरङ्गा, स्त्री, (चर्मणे रङ्गो यस्याः ।) आवर्त-
कीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं ।
स च देशः कूर्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि
उक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
“दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ।” इत्युपक्रम्य,—

“क्षेममती फल्गुलुका
गुरुहा मरुक्चचर्मरङ्गाख्याः ॥”
इत्युक्तवान् ॥)

चर्मरुः, पुं, (चर्मं रचयतीति । रच + बाहु-
लकात् रुः ।) चर्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चर्मसम्भवा, स्त्री, (चर्मणि सम्भव उत्पत्ति-
र्यस्याः ।) रत्ना । इति हारावली । ६७ ॥

चर्मसारः, पुं, (चर्मणः सारः । सुतद्रव्येभ्यो
रसस्य लक्ष्मणे जायमानत्वात् तथालम् ।)
रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्मांभः, पुं, (चर्मणोऽंभः जलम् । सर्वं सान्ना
अदन्ताश्च ॥” इति न्यायादत्र अकारान्तः ।
कचित् स्त्रीवि सान्तोऽपि दृश्यते ।) रसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चर्मारः, पुं, (चर्मं चर्मक्रियां कृच्छतीति ।
कृ गतौ + “कर्मण्यण्” । ३।२।१ । इत्यण् ।)
चर्मकारः । इति जटाधरः ॥

चर्मो, [न] पुं, (चर्मं शरीरावरकं शस्त्रविशेषो-
ऽख्यस्य । चर्म + इनिः ।) चर्मधारियोद्वा ।
जाली इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । फलक-
पाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२।७।३१ ।
“श्यामं दृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मनुजैर्न वर्धते ॥”
चर्मं लक् अख्यस्येति ।) भूर्जवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने ११ अः । “चर्मवृक्षगिरिकार्णिका-
श्रीतशिवनिचुलदाहिमाजकणहरिचराजाद-
नगोपघोराविकङ्कतेषु वा यवान्नविकाराश्च
सेवेत ॥”) शङ्करिटीः । मोचा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

चर्चणिः

चलद

चविका

चर्चा, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमञ्चानुपसर्गो" ३।१।१००। इति यत्। स्त्रियां टाप्।) ईर्ष्यापथस्थितिः। इत्यमरः। २।७।३६॥ नियमापरित्यागः। ईर्ष्यते गुरोः प्राख्योपासनया ज्ञायते ईर्ष्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पश्चा उपायः तत्र व्रतिनां या स्थितिरवस्थानमपरित्यागः सा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १।२।३२६। "चर्चायां हयसुतृष्टं पाख्यवस्थानुगच्छतः॥") गमनम्। अदनम्। आचरणम्। इति मुग्धवोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ६।३२। "आसां महर्षिचर्चाणां त्वत्प्राप्तमया तनुम्" सेवा। यथा, हेः रामायणे। २।२६।१५। "वनवासस्य शूरस्य मम चर्चा हि रोचते॥" त्रि, अनुष्ठेयः। आचरणीयः। यथा, मनुः। ३।१। "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्चं गुरौ नैवेदिकं व्रतम्॥") चर्च, कि भञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरांपत्ते भ्रां-परं-सकं-सेट्।) कि, चर्चयति चर्चयति तखलं बालकः। इति दुर्गादासः॥ चर्चणं, स्त्री, (चर्च + भावे ल्युट्।) दन्तैश्चूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।८८॥ चिवान इति भाषा॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये। "चर्चणं गिलनञ्चापि कासितं श्यासितं तथा॥") चर्चा, [न] पुं, तलप्रहारः। इति हारावली। १६७॥ चर्चितं, त्रि, (चर्चते स्म इति। चर्च + कर्मणि क्तः।) कृतचर्चणम्। भञ्जितम्। इत्यमरः। ३।२।१०॥ (यथा, भागवते। ७।५।३०। "अदान्तगोभिर्विश्रुतां तमिस्रं पुनःपुनश्चर्चितचर्चणानाम्॥") चर्चिपत्रकं, स्त्री, (चर्चितानां ताम्बलादीनां व्यापत्रम्। ततः स्वार्थे कन्।) चर्चितताम्बलादिव्यापत्रम्। प्रीग्दान इति भाषा॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे। "ताम्बलं दर्पणं पानपात्रं चर्चितपात्रकम्॥" चर्चि, त्रि, (चर्चते दन्तैश्चूर्णयते इति। चर्च + कर्मणि ग्यत्।) चर्चणीयम्। यथा,— "षट्कोटिं ब्राह्मणाञ्च भोजयामास निवृष्टः। चूर्णयेत्येते चर्चिर्नरितृप्तिं दिने दिने॥" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम्॥ चर्चणिः, पुं, (कर्षतीति। कृष + "कृषरादेश्च चः।" पां-उणां। २।१०३। इति अनिः आदेश्च चः।) जनः। यथा, श्रीभागवते। "स चर्चणीनामुदगाच्छुचौ षड्जनं प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः॥" मनुष्यजातिः। यथा,— "अर्थस्त्री मातृका पत्नी तयोश्चर्चणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता॥" इति श्रीभागवते। ६।६।३१॥ "चर्चणयः कृताकृतज्ञानवन्तः। प्रशान्तकर्मत्वेन निघण्टुदाबुक्ताः। यत्र येयु आत्मानुसन्धानविशेषेण

मानुषी जातिश्चोपकल्पिता। तथा च श्रुतिः। पुरुषत्वे चाविस्तरामाप्तेति॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (अत्र उणादिवृत्तिस्ततोच्चलदत्तेन तु "कृषरादेश्च चः।" इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम्॥) चल, क भूतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, चालयति। दन्धवकारादिरयमिति दुर्गसिंहचुमरनन्दी। भृतिरिह पोषणम्। इति दुर्गादासः॥ चल, ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट्।) ज, चालः चलः। मिचले इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इममेव मानुष्यं भ्रान्ताः पठन्ति तद्वेयम्। तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छीले शतुः श्रानः। मिचले। पूर्वैणान्वयः। चलघातुः कम्पने मानुष्यः स्यादित्यर्थः। म, चलयति ललां वायुः। चलयन् भृङ्गश्चक्षुषालकानिति रघुः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घञन्तात् चालं करोतीति औ श्रचन्तम्। इति दुर्गादासः॥ चल, श्र विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) श्र, चलती चलन्ती। विलासः क्रीडनम्। इति दुर्गादासः॥ चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति। चल + पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, रघुः। ११।१५। "ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी॥" पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६॥ अष्टादशाक्षरवृत्तभेदः। यथा, वृत्तरत्नाकरे। "भौ नृजौ भौ चेचलमिदमुदितं युगेर्मनिभिः खरैः॥") चलः, पुं, (चल + पचाद्यच्।) कम्पः। तद्व्युत्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १५॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३।१७।११६। "महाकृतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः॥" विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३।१४६।६२। "वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥" "वायुरूपेण चलः।" इति भाष्यम्॥ चलचक्षुः, पुं, (चला चञ्चला चक्षुरस्य।) चकोरपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।४०५॥ चलत्पूर्णमा, स्त्री, (चलन्ती पुर्णिमा तदाश्रयी-भूतचन्द्र इवेति तात्पर्यार्थः।) चन्द्रकमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चलदङ्गः, पुं, (चलत् चञ्चलं अङ्गं यस्य।) मत्स्यविशेषः। चङ्गा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अनभिघ्नान्दित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वम्। इति राजवल्गुभः॥ चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप्।) चलदङ्गमत्स्यः। इति जटाधरः॥ चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्ताणि यस्य।) अश्वत्यवृत्तः। इत्यमरः। २।४।२०॥ (अश्व-प्रद्वेऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चलनं, स्त्री, (चल + भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा, देवीभागवते। १।१७।१६। "चलनञ्च विना कार्यं न भवेदिति मे मतिः॥" कम्पनम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। २।१७४। "द्वावुपायाविह प्रौक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने। हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥") कम्प, त्रि। इति मेदिनी। ने, ६१॥ चलनः, पुं, (चलत्वेनेन इति। चल + करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटाधरः॥ चलनकः, पुं, (चलन + संज्ञायां कन्।) चञ्चलकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८॥ चलनी, स्त्री, (चलन + डीप्।) वारीभेदः। जगवन्धनी। वस्त्रधरिणी। इति हेमचन्द्रः॥ घाघरा इति भाषा॥ चलपत्रः, पुं, (चलानि पत्ताणि यस्य।) अश्वत्यवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे। "अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेयते किं चलपत्रपत्रम्। नचेद्विप्रेषादितरच्छदेभ्य-स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन॥") चला, स्त्री, (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च।) नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम्। लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले, १५॥ सिद्धकः। इति रत्नमाला। चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल + अच्।) चलिपतिवदीनां वा द्विलमितिद्विले अन्ध्यास्य आगामश्च इति वार्तिकसूत्रेणः सिद्धिः। चञ्चलः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, किरातार्जुनीये। ११।३०। "जम्बिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाकाके पुं, इति राजनिर्घण्टः॥) चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्की मयं यस्मात्।) वातरोमः। इति राजनिर्घण्टः॥ चलितं, त्रि, (चल + कर्त्तरि क्तः।) कथितम्। इत्यमरः। ३।१।८७॥ (यथा, द्वायाम्। ५।३६५। "तयोर्विलासवलिते श्लिलापाङ्गविभ्रमेः॥") गतम्। चल ज गतवितिदर्शनम्॥ गोः रामायणे। ३।५७।२३। "अधिरुद्धं गजारीहे यथास्याच्चलितो गजः॥" चलुः, पुं, (चल + उन्।) गङ्गधरः। इति जटाधरः॥ चन्द्रः। ३।२६२॥ चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति। कै + कन्।) प्रद्वितः। भाष्यभेदः। इति मेदिनी। कै, ६१॥ चविः, स्त्री, (चर्वति इति। चर्व + इन्।) चविका। दरादित्वात् रलोपे साधुः। चविकारश्चन्द्ररत्नावली॥ चविकं, स्त्री, (चवि + संज्ञायां कन्।) इति भरतधृतसूत्रः॥ चविका, स्त्री, (चवि + स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। चड इति भाषा॥ तनुपथ्ययः। चञ्चलः। इत्यमरः। २।४।६४॥ चञ्चला इति भाषा॥

चषी ५। इति भरतः ॥ चविः ६। इति शब्द-
रत्नावली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९
उष्णा १० चयकम् ११ वशिरः १२ गन्ध-
नाकुली १३ वली १४ कोलवली १५ कोलम् १६
कुटिलसप्तकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-
वली १९ लकरः २०। (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तले ३६ अध्याये।
“सरिवाहयययाकचविकारक्तचन्दनैः ॥”)
अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्।
रोचनत्वम्। दीपनत्वम्। जन्तुनेककासश्वास-
शूलनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ मेद-
कत्वम्। कफनाशित्वम्। इति राजवल्लभः ॥
चषी, स्त्री, (चवि + “वज्रादिभ्यश्च” ४।१।४५।
इति ङीष्।) चविका। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ६।१५१।
“सर्ववर्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम्।
पश्यन् सानुश्रयः सर्वं स्वभाष्यै प्रशंसतत् ॥”)
चषी, स्त्री, (चर्वीते इति। चर्व + ग्यत्। ण्यो-
दरादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इत्यमरः।
२।४।६८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये।
“चयेन्द्रनीलं त्रिफला सर्पिर्मांसरसामुभिः ॥”)
चषी, स्त्री, (चयमेव। स्वार्थे कन्।) चविका।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चषी, स्त्री, (चयमिव जायते इति। जन +
चिष्टित्वात् गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥
चषी, स्त्री, (चयमिव फलं यस्य।) गज-
पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥
चषी, स्त्री, (चय + टाप्।) चविका। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतले
३१ अध्याये।
“सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
वका। इति मेदिनी ॥ कार्पासी। इति राज-
निर्घण्टः ॥
चषी, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) चषति। इति दुर्गादासः ॥
चषी, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-
सेट्।) च, चषति चषते। इति दुर्गा-
दासः ॥
चषी, स्त्री, (चषति भवत्यति पिबत्यनेनेत्यर्थः।
चष + “कुन् शिषिपसंज्ञयोरपूर्वस्यापि” उणां।
२।३२। इति कुन्।) मद्यपानपात्रम्। तत्-
चषी, स्त्री, इति हेमचन्द्रः ॥ ४।१।१०२४ ॥ * ॥
अथ चषकोद्देशः।
“यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः।
कान्तं राजतश्चैव स्फाटिकं काचमेव च ॥
इत्यमरसम्मतं तेषां निरुधः पाठसम्मतः ॥
सुश्रुतसम्मतं तेषां निरुधः रत्नैश्चतुर्वर्गैः समन्वितम्।
मार्तिकं वाच फालं वा सर्वेषामुपयुज्यते ॥

काष्ठजं घातुजं शैलं जाङ्गलादि महीमुजाम्।
यदन्यतोयपानादि पात्रं पृथ्वीमुजां भवेत् ॥”
एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः। इति
शुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ सुरापात्रम्। मधु। मद्य-
प्रभेदः। इति मेदिनी। के, ८६ ॥
चषति, पुं, (चष भवे वधे वा + भावे अतिः।)
भक्ष्यम्। वधः। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादित्तिः ॥
चषालः, पुं, (चष्यते वध्यते स्मिन्। चष + “सानसि-
वर्णसीति” उणां। ४।१०७। इति आल-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) यूपकटकः। इत्य-
मरः। २।७।१८॥ यद्रसमाप्तिरुचकं पशु-
वन्धनादर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः
तस्य शिरसि वलयाकृतिर्दमरकाकृतिर्या यः
काष्ठविकारः सः। यूपमूले विहितलोहवलयश्च।
इति केचित्। इति भरतः ॥ मधुस्थानम्। इति
संचिप्रसारे उणादित्तिः ॥
चह, प्राक्। प्रतारण इति यावत्। इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्।) चहति।
इति दुर्गादासः ॥
चह, तु क प्राक्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट्।) चहयति खलः। इति
दुर्गादासः ॥
चह, क म प्राक्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) क म, चहयति खलः साधुं
प्रतारयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥
चाकचकं, स्त्री, उज्ज्वलता। चकचक् इति भाषा।
यथा, न हि लोकसिद्धिसामग्री प्रातिभासिक-
रजतोतुपादिका किन्तु विलस्यैव तथा हि।
काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयो-
गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-
दन्तःकरणवृत्तिरुदेति। इति वेदान्तपरिभाषा ॥
चाकचिच्चा, स्त्री, श्वेतवृद्धा। इति रत्नमाला ॥
चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यत्नविशेषेण वा
चरतीति। चक्र + “चरति” ४।१।८।
इति ठक्।) बहुभिर्मिलिता यः स्तौति सः।
तत्पर्यायः। घाटिकार्यकः २। इत्यमरः।
२।८।१७॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।१।१६५।
“पिशुनावृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकवर्दिनाम्।
रथामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥”)
तैलकारः। इति हेमचन्द्रः ॥ शाकटिकः।
इति महाभारते राजधर्मः ॥ गाङ्गोद्यान्
इति भाषा ॥
चाचुषं, स्त्री, (चचुषा निर्वृत्तम्। चचुष + “तेन
निर्वृत्तम्” ५।१।१७६। इत्यण्।) प्रत्यक्ष-
विशेषः। तत्तु चचुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्य-
चाचुषं प्रति चचुःसंयोगः कारणम्। द्रव्य-
समवेतचाचुषं प्रति चचुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्य-
समवेतसमवेतचाचुषं प्रति चचुःसंयुक्तसमवेत-
समवायः। इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ तथा च।
“द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः।
तदुत्तरीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५६—६० ॥
(चचुषा गृह्यते इति। चचुष + अण्। चचु-
र्ग्राह्यरूपादि। चचुर्वाप्ति, त्रि ॥)
चाचुषः, पुं, (चचुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः।
चचुष + अण्। एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये।
७६।२।
“अन्यजन्मनि जातोऽसौ चचुषः परमेष्ठिनः।
चाचुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ॥”)
चष्टमनुः। अस्मिन्मन्त्रे अजितनामको विष्णो-
रवतारः। मन्त्र इन्द्रः। आप्यादयो देवाः।
हव्यंश्चक्षुरकादयः सप्तर्षयः। पुरुषपुरुषसुदुम्ना-
दयो मनुष्याः। इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य
अन्यद्विवरणं मन्त्रान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
चाङ्गः, पुं, (चौयते इति। चि + ङः। चमङ्गं
यस्य।) चाङ्गेरी। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥
चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति। ईर + अण्।
ततो ङीष्।) अम्बलोणिका। इत्यमरः। २।४।१४०॥
“ग्रहण्यशौर्विकारग्री साम्ना वातकफे हिता।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
चाचपुटः, पुं, तालभेदः। यथा,—
“गुरुर्लघुः क्षुतश्चैव भवेच्चाचपुटमिधे ॥”
इति सङ्गीतदासोदरः ॥
चाचल्यं, स्त्री, (चचलस्य भावः। चचल + घञ्।)
चचलता। चापल्यम्। यथा,—
“चाचल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्रपौत्रावधिस्थिरा ॥”
इति जगन्मङ्गलाख्यकवचम् ॥
चाटः, पुं, (चष्यते भिद्यते यस्मात्। चट + घञ्।
यद्वा चटति भिद्यति भित्तिप्रादिकम्। चट + णः।)
चौरः। इति मिताचरा ॥ प्रतारकः। यथा,—
“चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः।
पीडमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥
चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति।
प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः। दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-
कितवादयः। सहो वलं सहसा वलेन कृतं
साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन
वर्तन्ते इति महासाहसिकाः प्रसङ्गापहारिणः।
आदिशब्दान्मौलिककुहकटतयः। एतैः पीड-
माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत्। कायस्था
गणका लेखकाश्च तैः पीडमाना विशेषतो
रक्षेत्। तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया
च दुर्निवारत्वात् ॥” इति मिताचरायां आचारा-
ध्यायः ॥
चाटकैरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-
मिति। “चटकाया ऐरक्” ४।१।१२८।
इत्यैरक्प्रत्ययः। “चटकस्येति वाच्यम्। लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि” इति वार्त्तिक-
म्।) चटकस्य पुमपत्यम्। इत्यमरः ॥ चटार
का इति भाषा ॥

चाणक्य

चातुरः

चातुर्य

चाटुः, पुं, क्ली, (चटति भिनक्ति मनस्वोषामोद-
वाक्येनेति। चट + “उसनौति।” उणां १।३।
इति जुण् ।) प्रियवाक्यम् । तत्पर्यायः । चटुः २
प्रियप्रायम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्फुटवादी ।
इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥ मिथ्याप्रिय-
वाक्यम् । इति महाभारतम् ॥ खोशामदिया
कथा इति भाषा ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
२।१२।

“प्रथमसमागमलजितया

पटुचाटुप्रतैरगुल्लम् ॥”

चाटुत्वादी चि। यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१।२१३।

“उपनिषे च संगृह्य पुटकैश्चाटुसौतकैः ॥”

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः ।) भण्डः ।
इति हारावली ॥ भाङ् इति भाषा ॥

(“प्राखवानां पखितोऽसौ यासश्चाटुपटुः कविः ॥
इति नैषधम् ॥”)

चाटुलोलः, चि, (चाटुरेव लोल इति कर्मधारयः।
चाटुषु लोल इत्येके ।) चटुलोलः । इति हारा-
वली ॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु + एषोदरात् साधुः ।)
चाटुपटुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चाटुक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः । चाटूना-
मुक्तिर्वा ।) सेवा । इति हारावली ॥ प्रियकथा च ॥

चाणकीनं, चि, (चणकानां भवनं ज्ञेयं वा ।
“धान्यानां भवने ज्ञेये खञ् ।” ५।२।१।
इति खञ् ।) चणकोत्पत्तिद्योग्यज्ञेयम् । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम् । “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।” ४।१।१०५। इति यञ् ।)
मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । द्रोमिणः २ अंशुलः
३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव द्विजस्वभि-
चारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दै-
रसात् तौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिशुं चन्द्रगुप्तं
राज्येऽभिषेचयञ्च तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार।
एतद्विवरणं सुद्राराक्षसविष्णुपुराणभाष्यवता-
दिषु विशेषतो दर्शनीयम् । इत्यत्र कचिन्कत-
भेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे ।
५।१२१—२३।

“स चाणक्यो द्विजः कापि गत्वा कृत्यामसाधयन्।
तद्वपशाद्योगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य सः ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत् ।

हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम् ।

पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीञ्चन्द्रगुप्ते निवेष्टिता ॥”

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण् ।) ग्रन्थविशेषे, क्ली ।
यथा, तत्रैव ।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।

सर्व्वबीजमिदं प्राञ्जं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥”

चाणक्यमूलकं, क्ली, (चणकमेव चाणक्यं तद्व-
न्मूलमस्य । इति कप् स्वार्थे कन् वा ।) मूलक-
प्रभेदः । चणकमूलोति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
वालेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महा-

कन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाक-
कटुकम् ८ मिश्रम् ९ । अस्थ गुणः । उच्छलम् ।
कटुलम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । कफ-
वातकृमिसुलनाशकत्वम् । ग्राहकत्वम् । गुरु-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मल्लविशेषः । यथा,—

“ततः क्रोधातिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ।

चाणूरमादिशदुद्युङ्गे कणस्य सुमहाबलम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशम् ॥

(तथाच, भागवते । १०।१४१।

“भगवद्गात्रनिष्यातैर्वज्रनिघ्नेषनिष्ठुरैः ।

चाणूरो भव्यमानाङ्गो मुहुर्गान्निमवाप ह ॥”

चाणूरसूदनः, पुं, (चाणूरं सूदयतीति । सूदि +
ल्युः ।) श्रीकणाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्या-
सुरस्य नाशवृत्तान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति । “पति-
चण्डिभ्यामालज् ।” उणां १।११७। इति

आलज् । यद्वा, चण्डाल + “कुलादिभ्योऽण्”

यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण् ।) चण्डालः ।

इत्यमरः । २।१०।१६॥ (यथा, मनुः । ४।७६ ।

“न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुत्रशैः ॥”

कर्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डा-
लत्वम् । यथा, महाभारते । १२।७५।

“आज्ञायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।

एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥”

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डालो वादकत्वेनाख्यस्याः ।

इति ठन् । चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा ।)

चण्डालवीणा । इत्यमरः । २।१०।३२ ।

चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ (चण्डालेन कृतेति

कुलालादिभ्योऽण् । चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, चि ॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातित्वात् ङीष् ।)

लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाण्डालपत्नी च ॥

चातकः, पुं, (चतते याचते जलममुदमिति । चत

याचने + क्तुल् ।) खनामख्यातपक्षी । तत्

पर्यायः । लोककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ लोककः ५ । इत्यमरः ।

२।५।१७॥ शारङ्गः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,

मेघदूते । ६ ।

“वामश्चायं बुदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः ॥”

तज्जांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्त-

पित्तनाशित्वम् । अग्निकारित्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥

चातकामन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति ।

आ + मन्द + क्तिच् + ल्युः ।) वर्षाकालः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिर्द्वैः हस्तपदपृष्ठशिरोभि-

रित्यर्थः श्रुत्येते इति । चतुर + अण् । यद्वा चतुर

एव । स्वार्थे अण् ।) चक्रगण्डः । इति मेदिनी ॥

गोलवाल्लिङ्ग इति भाषा ॥

चातुरः, चि, (चतुर + स्वार्थे अण् ।) नेत्रगोचरः ।

चाटुकारः । नियन्ता । इति मेदिनी । रे, १५३ ॥

चातुरकः, चि, (चातुर + स्वार्थे कन् ।) चातुरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

चातुराश्रम्यं, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां कर्म

इति । “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।”

५।१।१२४। इति व्यञ् ।) ब्रह्मचर्यामार्हस्या-

वानप्रस्थभिक्षुरूपश्रमचतुष्टयानां धर्मः । इति

पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १२।४६।२२।

“चातुर्विदां चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।

राजधर्मांश्च निखिलान् पृच्छेन् पृथिवीपते ॥”

चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे व्यञ् । चतुरा-

श्रममात्रम् ॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं

वेत्तीति ठक् ।) सारथिः । इति जटाधरः ॥

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्थेयं “तस्येदम् ।” ४।१।२०।

इत्यण् । ततो ङीप् । यद्वा चतुरस्य भावः इति

व्यञ् । धित्वात् ङीष् ततो यलोपः ।) दास्यम् ।

चतुरता । इति मेदिनी ॥ [चातुरी]

“या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी

इत्युङ्गटः ॥

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभाग-

वते । १२।६।४७ ।

“चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च कृतप्रदा ॥”

चातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे

अण् ।) गुडलग्नेलापत्रनागकेशरूपचतुष्टयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं गुणञ्च ।

“त्वग्लेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।

नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥

तद्वयं रेचनं रुचं तीक्ष्णोष्णसुखगन्धञ्च ।

लघुपित्ताग्निद्वयार्थं कफवातविषाघहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चातुर्यकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भव इति । तस्य

+ वुञ् ।) प्रतिचतुर्थदिनभवञ्जरः । चतुर्थे

मन्त्रोपधं यथा, ओं जम्भनि सम्भनि विम्भो-

हय सर्व्वव्याधीन्मे वज्रेण फट् । इति ।

पुण्यमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न सुशेत् ।

चातुर्यको ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥

जम्बुफलं हरिद्रा च सर्पस्त्रैव च कञ्जुकम् ।

सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्यकस्य च ॥

इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—

“चातुर्यं द्विविधो ज्ञेयो वातश्चेष्मात्मको ज्वरः ।

चातुर्यको नाम गदो दाहलो विषमज्वरः ।

शोथणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ।

क्षिप्तोऽपि विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः ॥

क्षिप्तदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालश्चातुर्यज्वरः ।

स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः ।

जङ्घं कायस्य गच्छति यः पूर्व्वं सोऽनिलसम्भूतः ।

पूर्व्वं गच्छात्यथः कार्यं शैश्वपूर्व्वज्वरस्य सः ।

जङ्घाभ्यां शैस्त्रिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भूतः ।

एवं विज्ञाय सर्व्वैः कुर्यात्तत्र प्रतिक्रियाम् ।

बेलाज्वरो रसगतो रक्तश्चैकादिकस्तथा ॥

मांसगोपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
संबंधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुचयङ्करः ॥
भूतके भूतविद्या स्याद्धाति समताडनम् ।
वासाधात्रीदारपथ्या नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना संयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥

अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमचापि शिरोरुजाच्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥”

इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागराति-
विद्यासुता गुडूचीति चतुष्टयम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

चातुर्मास्यं, क्ली, (चतुर्मासेषु क्रियते इति ।
“चतुर्मासाण्येवो यज्ञे ।” ५।१।६४। इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्तेः स्यः । यागविशेषः । चातु-
र्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रवासः प्राकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थ-
विन्तामणिः ॥) आषाढशुक्लद्वादश्यादिचतुर्मास-
कर्तव्यनियमविशेषः । “यत्तं वाराहे ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलाकर्कटपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तत्तत्तत् चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
मातुष्ये ।

“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुसरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभ्ययन् ।
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ॥
निराधिनोऽरोगोऽस्ती विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्जनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
कृतव्यागात् सुलावरणं सर्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
लभो नारायणायेति जप्ता नानजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्भोगोदानजं फलम् ॥
सर्वमादिब्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति कैश्रवः ॥”

“इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्त्वव ।
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यप्यर्थं त्वहं विधे ।
तस्मै भवतु सम्यक् त्वत्प्रसादाज्जनाईन ! ॥”

“इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो !
यत्तु संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनाईन ! ॥”

“एकान्तं वसेदुग्रमे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥
एतदशक्तविषयम् । “ऊर्ध्वं वार्षिकानां मासानां
नैकस्थानवासी” इति शब्दोक्तेः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्-
कुमारेणोक्तः ।

“एकादश्यान् गृहीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्योदितं
व्रतम् ॥”

तत्र मन्त्रः ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि
इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥”

अथ चातुर्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
“यो विना नियमं मर्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्मास्यं नयेन्मर्त्यो जीवन्नपि नृतो हि सः ॥”

अथ चातुर्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
“आवश्ये वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके चाभिषं त्यजेत् ॥”

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनाईने ।
यो भक्षयति विघ्नैः ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्ठावान् सुनिष्ठादूर्ध्व ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनाईने ॥
सप्तजन्मार्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥”

किञ्च ।
“रुच्यं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्जयेत् ।
जपहोमाद्युत्थानं नामसङ्कीर्तनतथा ।
स्त्रीकृत्य प्रार्थयेदेवं गृहीतं पुरतस्त्वव ।
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्त्वव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पक्षत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्यक् प्रसादात् जनाईन ! ॥” * ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतनियममाह आत्मायु । विष्णु-
रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
“शृणु नारद ! कर्तुं स्त्रीन चातुर्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्वर्त्ता नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानोऽह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोऽप्यवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्वाधी दृढव्रतः ।
योऽर्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोक-
भाक् ॥

यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिप्रायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्मास्यं नयेन्नरः स विष्णुतनुमाविशेत् ॥”

अविशोत्तरे भगवद्बुद्धिधिरसंवादे ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मङ्गलो यो धर्माधिं सुदृढव्रतः ॥
गृहीयन्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् ॥
मधुरस्वरसम्यन्नो भवेन्नखवर्जनात् ।

लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतैलपरित्यागाच्च चतुर्मास्यमवाप्नुयात् ॥
मधुकतैलव्यागेन सौभाग्यमनुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगव्यागेन स्वर्गो विद्याधरो भवेत् ॥
योगान्धासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कङ्कतचित्तमधुरचारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्जयेत् स वैरुध्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् कश्चित् ।
ताम्बूलवर्जनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तराणो यच्चो ब्रह्मपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथिलमायाति स्थालीपाकविवर्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्षस्य वर्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
निष्ठाधिर्नोऽरोगोऽस्ती सुरामदविवर्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽखलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्ता दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्भोगोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्यार्ता कृतकव्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्विपक्षे कुर्यादुपलेपनमार्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्भ्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणत्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रेक्षिणिकं दिव्यं स्थानमभरसां लभेत् ॥
तीर्थान्मसि कृतस्नानो निर्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याश्रयात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताश्रयान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समयान्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अथाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पञ्चैव यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामहयजलव्यागाच्च रोगैः परिभूयते ।
श्वमादिब्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥”

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयने स्वयन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः स्नक्ष्यैर्मुच्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्निधमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्र्यत्र संशयः ॥

लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतैलपरित्यागाच्च चतुर्मास्यमवाप्नुयात् ॥
मधुकतैलव्यागेन सौभाग्यमनुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगव्यागेन स्वर्गो विद्याधरो भवेत् ॥
योगान्धासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कङ्कतचित्तमधुरचारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्जयेत् स वैरुध्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् कश्चित् ।
ताम्बूलवर्जनाद्भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तराणो यच्चो ब्रह्मपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथिलमायाति स्थालीपाकविवर्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्षस्य वर्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
निष्ठाधिर्नोऽरोगोऽस्ती सुरामदविवर्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽखलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्ता दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्भोगोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्यार्ता कृतकव्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्विपक्षे कुर्यादुपलेपनमार्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्भ्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणत्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रेक्षिणिकं दिव्यं स्थानमभरसां लभेत् ॥
तीर्थान्मसि कृतस्नानो निर्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याश्रयात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताश्रयान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समयान्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अथाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पञ्चैव यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामहयजलव्यागाच्च रोगैः परिभूयते ।
श्वमादिब्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥”

चान्द्रम

सत्यां व्रतसमाप्तौ च श्रीकृष्णस्य प्रसादतः ।
यद्युद्धानादिकृत्य च लेख्यं तत्तच्च कार्तिके ॥
स्तुत्याय कृष्णमभ्यर्च्य प्रसादा च पुनः पुनः ।
श्रेष्ठं शङ्खोदतीर्थं च स्त्रीकुर्याद्द्वैषावैः सह ॥
गीतवृत्तादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं स्खलयमानयेत् ॥
प्रभोर्नाराजनं कृत्वा विसर्ज्य वत वैष्णवान् ।
निवेश्य स्वासने देवं श्रूयत सुवि तं स्मरन् ॥
एवञ्च कुर्वतो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दुःखमनाट्टिष्ठ जायते ॥
तथा च भविष्ये ।

मिथुनस्य सहस्रांशौ न स्थापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भूय ह्यनाट्टिष्ठदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवश्रयनं पार्थ ! अनुमोद समाचरेत् ।
उत्थानं वापि कृष्णस्य स हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
चातुर्वर्ण्यं, क्ली, (चत्वारो वर्णाः । “चतुर्वर्णादीनां
स्वाधे उपसंख्यानम् ।” इति व्यञ् ।) ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्राः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७२ ॥
(यथा, मनुः । १२।१ ।

“चातुर्वर्ण्यस्य कृत्योऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ॥”)
चतुर्वर्णधर्मश्च ॥

चातुर्वेदः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्वेदः ।
स एव । “चतुर्वेदस्योभयपदद्विष्टश्च ।” इति
व्यञ् ।) चातुर्वेदः । चतुर्वेदेवैता । इति
आकरणम् ॥

चात्वालं, क्ली पुं, (चतते याचते इति । चत+
“स्थाचतिष्ठेचरालच्वाल्वालीयचः ।” उणां
१।११५ । इति वालञ् ।) गर्तः । अग्नि-
होत्रोपकरणम् । इति संचिप्रसारे उणादित्तिः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६।१।३।८ ।
“योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥”)

चान्द्रं, क्ली, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र+अण् ।
यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्द्रा-
यणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्द्रः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । “तस्येदम् ।” ४।३।२० ।
इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ।
४।१३३ ॥ चान्द्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्द्रकं, क्ली, (चान्द्रं आर्द्रकमिव कायतीति ।
कै+कः ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्राख्यं, क्ली, (चान्द्रमित्याख्याः संज्ञा यस्य ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम् ।)
चन्द्रभागावही । इति द्विरूपकौषः ॥

चान्द्रमसं, क्ली, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता
यस्य । चन्द्रमस+अण् ।) ऋगग्निरोवचनम् ।
इति हेमचन्द्रः । २।२३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य
इदम् । चन्द्रमस+“तस्येदम् ।” ४।३।२० ।
इत्यण् ।) चन्द्रमससम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १२।२५०।२० ।

“सञ्जतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥”)

चान्द्राय

चान्द्रमसायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽयं पुमान् । चन्द्र-
मस+फक् ।) बुधग्रहः । इति हलायुधः ॥
(“तिकादिभ्यः फिञ् ।” ४।१।१५५ । इति
फिञ् ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥

चान्द्रमासः, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मासः ।) चन्द्र-
सम्बन्धिमासः । स तु गौणसुखभेदेन द्विविधः ।
तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यत्रिंशत्तिथ्या-
त्मकमासश्च ॥ तत्र सुखचान्द्रे कर्माणि ।
आब्दिकश्राद्धादश्राद्धादिसंपिडीकरणान्तश्रा-
द्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिब्रतानि दानकर्म-
नित्यज्ञानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारण-
तिथिविहितकर्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपौर्णमा-
श्राद्धं वारुणीज्ञानं जन्मतथिक्तत्वं जन्मा-
ष्टम्यादुपवासः दुर्गातुसवादितिथिनियतपूजा ।
सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमास-
गणना । इति स्मृतिः ॥

चान्द्रायणं, क्ली, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं
प्राप्तिर्यस्मात् । “धर्मार्यं यच्चरेदेतच्चन्द्रस्येति
सलोकताम् ।” इति याज्ञवल्क्यवचनादेव
तथात्वम् । यद्वा चन्द्रः अन्ततानन्दमयपुरुषः
अयनं आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र
व्रतं वा ।) व्रतविशेषः । तत्पठ्यायः । इन्द्र-
व्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्विधं
पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यति-
चान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—
“एकैकं द्वासयेत् पिण्डं कृष्णं शुक्लं च वर्द्धयेत् ।
उपसृष्टं स्निग्धवर्णमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
“एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

“एवमेव विधिं कृतुं समाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतस्मरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समशीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याश्री यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरशीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
इति मनुः ॥

तद्विधानं यथा, गारुडे १०५ अध्याये ।
“तिथिपिण्डांश्चरेद्बुद्ध्वा शुक्ले शिखण्डसंमितान् ।
एकैकं द्वासयेत् कृष्णं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुज्येत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्यात्त्रिषवणं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभि-
मन्त्रयेत् ॥

अनादिरेषु सर्वेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्मार्यो यच्चरेदेतत् चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥
कच्छृङ्गकर्मकामसु महतीं श्रियमश्नुते ॥”
अपि च ।

“एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्लं कृष्णं च द्वासयेत् ।
उपसृष्टं स्निग्धवर्णं विप्ररीताघमर्दनम् ॥”
इति तत्रैव २२६ अध्यायः ॥

चामरं

चान्द्री, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । (चन्द्रस्य इयम् ।
चन्द्र+“तस्येदम् ।” ४।३।१२० । इत्यण्
स्त्रियां ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ।
(चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, माघे । २।२ ।
“गुरुकायानुगां विभ्रञ्चान्द्रीमभिनमः श्रियम् ॥”
चापं, क्ली पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विकारः ।
“अवयवे च प्राण्यौषधित्वेभ्यः ।” ४।३।१३५ ।
इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २।८।८५ ।
(यथा, रघुः । १२।४७ ।
“क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोदयुः ॥”
वृत्तश्चेन्नाहः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“दलीकतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खड्गं तूर्थगोलम् ॥”
नवमराशिः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४२।१० ।
“चापगते गृह्णीयात् कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचानि ॥”
चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वक्रोभूताकृतिः
पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटाधरः ।
चापलं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म वा युवादिल-
दण् ।) अनवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः । २।
२२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“मातृसर्गदेवरागादेश्चापलन्तनवस्थितिः ॥”
(यथा, रघुः । १।६ ।
“तद्गुणैः कर्ममागल्य चापलाय प्रचोदितः ॥”
चापल्यं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म वा ।) चापल्यम् । यथा,
दिल्यात् व्यञ् ।) चपलता । चाचल्यम् ।
“परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यञ्च विवर्जयेत् ॥”
इति चाणक्यः । ३० ॥

चामरं, क्ली पुं, (चमरी मृगविशेषस्य नाम ।
चमरी+अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्मितं
व्यजनम् । चौरि । इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः ।
प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २।८।८१ ।
चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः ।
वालव्यजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रमणः ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२६६ ।
“गुणेषु रागो यस्येन्नानन्दरो
रतिः सुखेषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स सुदृक् च लचामरांशुकां
सितातपत्राभरणं वृषप्रियम् ॥”)
अस्य वायुगुणः । ओजःकारित्वम् ।
कादियपौहनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
अथ चामरोद्देशः ।
“हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवलिभूषितः ।
हीरेणालकृतो राज्ञां भयमानसुखप्रदः ॥
बलेश्चामरदेर्धादुवा आयामलं प्रकाशितम् ।
भयो भद्रौ जयः शीलः सुखः सिद्धिश्चलः श्रुताः ।
वितस्थे कैकसंघट्टा दिनेश्यादिदिशां महीसुजाम् ।
सौवर्णं राजतं शुभं जैदेशानां महीसुजाम् ॥
योजयेदिति निश्चित्य बलिकल्पनकर्मणि ।
स्थलजं जाङ्गलो राजा अनूपो जलजं वहेत् ॥
हीरेश्च पद्मरागश्च वैदूर्यं नील एव च ।
मखिर्वलिषु योक्तव्यौ ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥”

चामुण्डा

नारिष्टं नेतथस्तस्य यस्येदं चामरं ग्रहे ।
क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।
नाख्येन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥
द्वियतेभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोबुधैः ।
एषां पूर्ववदुद्नेयं जातिदोषगुणादिकम् ॥ * ॥
स्थलजे जलजे चैव भावमेतद्विशेषणम् ।
स्थलजं सुखदह्यं हि दाहे मिषमिषायते ॥
जलजं वह्निदुर्दह्यं महान्तं धूममुद्गरेत् ।
चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम् ॥
एवं विष्टब्ध यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते ॥ * ॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनपाद्योऽश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो वलम् ॥
नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् ।
संस्कारो बालुकायन्ते मस्तरसलिलादिभिः ।
तदुष्णसलिलकाथात् कृत्रिमत्वं विपद्यते ॥”
इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोज-
राजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः ।
काशः । आम्नः । केतकः । इति मेदिनी । पे. ३१ ॥
चामरपुष्पः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् ।)
चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः ।
इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पाधरोऽप्यत्र ॥
चामरा, स्त्री, (चामर + अजादित्वात् टाप् ।)
चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।)
चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, [न] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्य ।
इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चामीकरं, स्त्री, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः । तत्र
भवमित्यण् ।) खर्गम् । (यथा, शिवपुराणे
वायुसंहितायाम् । २ । १३ ।
“दृष्टशुर्मुनयो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।
शुद्धचामीकरप्रख्यं सर्वभरणभूषितम् ॥”)
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
सुखा, स्त्री, (महासंग्रामे चण्डसुखाख्यौ द्वौ
शुम्भनिशुम्भसेनाध्यक्षौ अनया शक्ता निहतौ
अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्या-
श्वासुखेति संज्ञा रक्षिता । एतत् सर्वानु वक्ष्य-
माणासु प्रवृत्तिषु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति
जटाधरः ॥ मातृकामेदः । इति शुब्दरत्ना-
वली । तत्पर्यायः । चर्विका २ चर्मसुखा ३
मार्जारकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६
भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
“काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्मपरिधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखे ॥”

अस्याश्चामुखेति नामकारणं यथा,—
“यस्माच्चखञ्च मुखञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुखेति ततो लोके ख्याता देवि । भविष्यसि॥”
इति चण्डी ॥

अस्यास्तन्नादिकं यथा,—
“देया ललाटनिष्क्रान्ताया कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्तं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव !
समाप्तिरहितो हन्तः प्रान्तस्तस्मात् पुरःसरः ।
षष्ठस्तरामिन्निन्दितसहितो मादिरैव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सकायमनाः शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च विभती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म कपालञ्च ऊर्ध्वाधोभावतः पुनः ।
दधती मुखमालाञ्च व्याघ्रचर्मधराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्बरक्तनयना नादभैरवा ॥
कवचवाहना पीनविस्तारश्रवणनना ।
एषा ताराङ्गया देवी चामुखेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधातृका ॥
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एषातिकामदा देवी जाघ्रहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सट्शी काचित् कामदा न हि विद्यते॥”
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

चाम्यला, स्त्री, (चपि + भावे घञ् । ततश्चाप् । चम्यै-
वेति चाम्या । ततोऽख्यर्थे इलच् टाप् च ।)
नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्येयः, पुं, (चम्यायां नदां भव इति ङक् ।)
चम्यकः । इत्यमरः । २।४।६३॥ (यथास्य पर्यायाः ।
“चाम्येयश्चम्यकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नागकेशरः । (यथा,—
“नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्येयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाङ्गयः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥ ५४० ॥
“चाम्येयो जासटो वज्रधरो वल्लापराधिपः॥”
विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
३३ । ४ । ५७ ।
“आराखिर्नाचिकश्चैव चाम्येयौज्जयनौ तथा॥”
क्षी, सुवर्णं । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।
“मणिमणिक्च-चाम्येयदुक्खेभाश्चगोधनम्॥”
स्येयकं, क्षी, (चाम्येय इव कायतीति । कै + कः ।
स्वार्थे कन् वा ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्यं, क्षी, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्मणि
अयत् ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥
य, ऋ ज निशामे । अर्चं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्चं-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । च,
चायति चायते । निशाम इति चाक्षुषज्ञानम् ।
तं पर्वतीयाः प्रमदाश्चचायिरे । इति माघः ।
इति दुर्गादासः ॥

चारः

चारं, स्त्री, (चर्यते भव्यते कोपदेशादिवशा-
दिति । चर + कर्मणि घञ् ।) कृत्रिमविषम ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥
चारः, पुं, पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । अपसर्पः ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे
अण् ।) गूढपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।
“कषिदुर्गश्च बाणिज्यं खल्यानां करसाधनम् ।
आदानं स्तेन्यकरयोर्व्यन्धनं गजवाजिनोः ॥
शून्यवप्रमुखानाञ्च योजनं सततं जनैः ।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चारुमम् ॥
एतदृष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ।
कार्याकार्यविभागाच्चारवर्णाधिकारिणाम् ॥
अष्टौ चारान् नियुज्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ।
दशस्वर्गेषु युज्येत क्रमतः शृणु तानि मे ॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा ।
दुर्गन्तु सप्तमं त्र्यं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ॥
दुर्गयुक्तं चारुवर्गं चारं नात्मनि योजयेत् ।
तस्मादिमानि श्रेष्ठाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु सकृत्पुत्रादौ महानसे ।
शत्रुदासीनयोश्चैव बलावलविनिश्चये ॥
आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं क्लृप्ततत्त्वेन ।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत् ॥
ज्ञात्वा तत्र वृषश्चारेर्दण्डयेद्वा नियोजयेत् ।
चारान्सु मन्त्रिणा साङ्गं रक्षस्य संस्थितो वृषः ॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ।
स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे ॥
नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यश्चापि मन्त्रिणि
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् वृषतिर्मन्त्रिणा विना ॥
अन्यांश्च मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ।
नैकवेष्टधरश्चारी नैको नोत्साहवर्जितः ॥
संस्तुतो न हि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ॥
न वित्तविभवैर्हर्षो न भार्यापुत्रवर्जितः ।
कार्येश्वरो वृषतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ॥
अनेकवेष्टग्रहणक्षमं भार्यासुतेर्युतम् ।
बहुद्वेषवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ॥
दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्यम् ।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा ॥
बलिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ।
अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान् धीरान् वृद्धान् नियो-
जयेत् ॥
यखान् पण्डान् तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धि-
तत्पराः ।
शुद्धान्तदारि युज्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनी-
षिणीः ॥”
यथा च युक्तिकल्पतरौ ।
“वृषो निहन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ।”
(कापटिकपुरुषादयः । यथा, मनुः । ७ । १८४)

चारणः

“उपगृह्यासदस्यैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥”
“चारांश्च कापटिकादीन् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥
प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
“निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनीं ह्युपस्थिता ॥”
“निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा
प्रवृत्ततमः प्रचाराः ॥” इति तट्टीकायां रामा-
यणे ॥ बाणिव्यादिव्यवहारः । यथा, महा-
भारते । ५ । ३८ । १२ ।
“भूतैर्वाणिज्यचारश्च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ॥”
सञ्चारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ ।
११ । २२ ।
“न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥”
“चारेण रजःसञ्चारेण ॥” इति टीकाकन्नौल-
कण्डः ॥
चारकः, पुं, (चारयति इति । चर + क्तिच् +
खुल् ।) अश्वदेः पालकः । सञ्चारकः । (यथा,
रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।
“इयं नृते भ्रातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली ।
न चाहमाशं कुर्यां ते पाप ! प्रच्छन्नचारक ! ॥”)
बन्धः । इति मेदिनी ॥ के, ८७ । पियालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण्
चारः । ततः स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा
महाभारते । २ । ५ । ३८ । [चारकैः ॥”
“त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातेर्वैतुसि तीर्थानि
चरणशीले, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६५ ।
“गुप्तं विरचितां नाम मेजेऽन्तःपुरचारिकाम् ॥”)
चारटिका, स्त्री, (चर + क्तिच् + “शकादिभ्यो-
ऽटन् ॥” ४ । ८१ । उणां । इति अटन् ततः
संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च ।) गलीनाम-
गन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारटी, स्त्री, (चर + क्तिच् + “शकादिभ्योऽटन् ॥”
इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पद्म-
चारिणीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति वृत्तगीतादि-
विदां तत्त्वयकीर्त्तिं वा । चर + क्तिच् + ल्युः ।)
नटविशेषः । तत्पर्यायः । कुशीलवः । इत्यमरः ।
२ । १० । १२ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।
“चारणाश्च सुपणांश्च पुरुषाश्चैव दात्मिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूतमा गतिः ॥”
“चारणाः नटादयः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥)
गन्धर्वविशेषः । यथा,—
“गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात् ।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३६ ।
“गन्धर्वविद्याधरचारणाधरः
खरः स्तूतोरसुरानीकवीर्यः ॥”
चारपुरुषः । यथा, भागवते । ४ । १६ । १२ ।
“अन्तर्वह्निश्च भूतानां प्रशून् कर्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाव्यचो वायुरात्मैव देहिनाम् ॥”)

चारी

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः । यद्वा, चारं
बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः ।) वीरः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २८ ॥ (यथाह भर्तृहरिः । १ । ६६ ।
“कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपत्नवं मनोज्ञमिति
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठैव नशरावम् ॥”
चारवायुः, पुं, (चारेण सूर्यस्योदगतिर्भेदेन परितो
यो वायुः ।) निदाघजवायुः । इति त्रिका-
शेषः ॥
चारिणी, स्त्री, (चारयति खगुणमिति । चर +
क्तिच् + णिनिः ङीप् च ।) करुणीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चारिचं, स्त्री, (चरिचमेव इति । स्वार्थे अण् ।
चरिचम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५६ । ६ ।
“कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ! ते चारिचमोऽष्टमा
मरुद्गणानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । १४ ।
“जयोनश्चाद्भुतिश्चैव चारिचं बहुपद्मगम् ॥”
चरतीति । “चरेवृत्ते ।” ४ । १७२ । उणां ।
इति शिचम् । वृत्तान्तम् ॥)
चारिजा, स्त्री, (चारिचं अन्तस्त्वभावो विद्यते
ऽस्या इति । अच् टाप् ।) तन्निर्णीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥
चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदे
अस्यस्यामिति । “अर्धआदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । २३ ।
इत्वञ्च । ततो ङीष् ।) वृत्ताङ्गविशेषः । यथा,
“न हि चारीं विना वृत्ते वृत्त्यङ्गं प्रवर्तते
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका ॥
माधुर्योद्घर्तना नित्यं चारी चारुगतिर्माता ॥
अन्ये तु ।
“एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते ।
पादयोश्चारणं यच्च सा चारीति निगद्यते ॥
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः ।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्वा मण्डलं समुदाहृतम् ।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्यङ्मुखी सवला च
कातरा च कुवीरा च विशिष्टा रथचक्रिका ।
पार्श्वरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका ।
परावित्ततला चोदताडिताप्यर्द्धमण्डला ।
स्तम्भक्रीडनिका ह्रिगन्त्रासिका चोदरीचक्रिका ।
तलोद्वृत्ता सच्चरिता स्फुरिकापि तथैव च
लङ्घितजङ्घा सङ्घटिता स्यादथ मदालसा ।
उत्कुञ्चितातितिर्यङ्कुञ्चिता चापकुञ्चिता ।
वड् विंशतिर्भौमचार्य इत्याख्याता मनीषिणि
अन्ये तु ।
“समपादस्थिता वर्णा शकटाख्याध्वङ्गिका
विद्याया ताडिता बद्धा यङ्का क्रीडिता तथा
जखटता कृन्दिता जनितापसन्दिता तथा
स्पन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमञ्जिता
उच्छन्दिता च विज्ञेयाश्चार्यः शोडश भूमि-
इति भूमिचारी ॥”
आकाशचारी यथा,—
“चारीश्चाकाशगा वल्ये विज्ञेया लघ्वरी
अङ्घ्रिताङ्घ्रिता अमरी पुरःक्षेपा च क्षयिणी ॥”)

चारुधा

यपत्नेषां जङ्घावर्णा विद्धा च हरिणज्जता ।
 अकजङ्घान्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
 विदुतक्रान्ता भ्रमरिका दण्डपाथैति योङ्गश्च ॥
 अन्ये तु ।
 “विभ्रान्तिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
 ऊर्ध्वानुदोलपादादृत्ता नूपुरपादिका ॥
 सुजङ्घाभसिका क्षिप्रविद्धा ताला च सूचिका ।
 विदुतक्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
 एतासु च भूमिचारीष्वप्यन्तरमेदोऽस्ति तिर्यक्-
 चारी ऊर्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः ॥
 “तेलाभ्यन्तेन गात्रेण लब्धाहारो जितश्रमः ।
 लभे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
 रुचाहारं तथा मन्त्रं सुक्ता तां न समाचरेत् ।
 वृषपादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
 दृष्ट्वादिदरसानान् भवेद्दीपनकारणम् ।
 मधुर्यो भूममा नित्यं हृद्यतालत्रयान्विता ॥
 नित्यतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥
 इति सङ्गीतहोमोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
 चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर+“दृ-
 षहस्यतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि ।
 इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १० । ६ ।
 “इति चटुलचाटुपटुचारुसुरवैरिणो राधिका-
 यया, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
 “चारुश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताचारुमतीं तथा ॥”
 चारुः, पुं, (चारु+संज्ञायां कन् ।) शरवीजम् ।
 यस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचत्वम् । रक्त-
 पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 अत्यल्पत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति
 भावप्रकाशः ॥
 चारुः, स्त्री, (चारुणि केशराणि अस्याः ।)
 नगरसुता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चारुः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अत्यन्तवैभक्तः-
 करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भ उत-
 वंशे । १६० । ६ ।
 “चारुमन्त्रचारुगर्भः सुदंष्ट्रो इम एव च ॥”
 चारुः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा
 चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।)
 चारुः, पुं, (चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 “विनीयस्यारुदेणश्च दण्डसिंहो महारथः ॥”
 चारुः, स्त्री, (चारुणां मनोहरपदार्थानां
 धारा दीतिर्यवहारो यस्याः वा ।)
 चारुः, पुं, (चारुधाम इत्यपि पाठः ॥

चारुनालकं, स्त्री, (चारु नालं यस्य कप ।)
 रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥
 चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं अस्याः ।)
 प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया
 इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
 ज्ञेयम् ॥)
 चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्याः ।)
 द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चारुवाहुः, पुं, (चारु वाहु यस्य ।) श्रीकृष्ण-
 पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुवाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुविन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति ।
 विदि+अण् ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । १६० । ६ ।
 “सुवेषश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्यं अस्या
 अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां
 श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुवाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरिणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)
 चारुवर्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः
 वर्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध+णिच्+
 युच् । कर्त्तरि ल्युट् ।) ततथाप् ।) नारी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप-
 वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चावर्णं शिला इति नित्य-
 कर्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चार्चिकं, स्त्री, (चर्चिकेव । स्वार्थे अञ् ।)
 चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥
 तत्पर्यायः । चर्चो २ स्यासकः ३ । इत्यमरः ॥
 चर्चिक्वम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
 “स्यासकः स्यायकश्चर्चो चर्चिक्वश्च चतुष्टयम् ।
 वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां कृटादिषु निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 चार्मिः, पुं, (चर्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म
 +अण् ।) चर्मच्छादितरथः । इति भरतः ॥
 चर्मच्छादयन् त्रि ॥
 चार्मिणं, स्त्री, (चर्मणां समूहः इति । भिला-
 दिभ्योऽण् ।) ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म-
 समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चार्मिणं, स्त्री, (चर्मिणां चर्मधारिणां समूहः ।
 इति अण् ।) चर्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां
 स्वामी ॥
 चार्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-
 चित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य ।
 ततः पृथोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । वार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकाय-
 तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाश-
 भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति
 चार्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च

सर्वदर्शनसंग्रहे । “अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रय-
 सपदत्वमभिधीयते ब्रह्मसतिमतानुसारिणा
 नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरोत्सारित-
 त्वात् दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् ॥”)
 दुर्व्योधनसखराक्षसविशेषः । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
 “निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
 राजानं ब्राह्मणच्छद्वा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
 तत्र दुर्व्योधनसखा भिक्षुरुपेण समृतः ।
 साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥”)
 चार्वा, स्त्री, (चारु+गुणवचनत्वात् ङीप् ।)
 कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति
 मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 चालः, पुं, (चालयति क्रादयतीति । चल+णिच्
 +अच् शो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यने-
 नेति । चल+णिच्+करणे घञ् ।) खनाम-
 ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्यायः । पिटम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ कृदिः ४ । इत्य-
 मरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ क्रादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्ण-
 चूडपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥
 चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयेव । चल+ण्वल् ।)
 अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चालनं, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+
 करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा, कर्मप्रदीपे ।
 “चुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ॥”
 भावे लुट् ।) प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ ।
 २६ । ३७ ।
 “चालनं ब्रह्मनं प्राप्तिर्नैतत्त्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”)
 चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+
 करणे ल्युट् ङीप् च ।) खनामख्यातशस्यादि-
 चालनपात्रम् । तत्पर्यायः । तितउः २ । इत्य-
 मरः । २ । १४ । २६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ ।
 इति भरतः ॥ पाचीरः ५ । इति जटाधरः ॥
 चाघः, पुं, (चाघयति भक्षयति कणादिकमिति । चघ
 +स्वार्थे णिच्+अच् । यद्वा चघ्यते भक्ष्यते-
 २सौ मांसाग्निभिरिति । चघ्+कर्मणि घञ् ।)
 खर्णचातकः । सोणाचडा इति ख्यातः । नील-
 कण्ठ इति क्वचित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३
 पुरणदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चाघः, पुं, (चाघ+पृथोदरात् सत्वम् ।) चाघ-
 पत्नी । इत्युः । इति मेदिनी । से, ३ ॥
 चि, ज चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ज, चयति चयते
 धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 चि, ज न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
 उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिस्य धनं राशीकरण-
 मिति यावत् । न ज, चिनोति चिशुते । इति
 दुर्गादासः ॥

चि, क मि चित्वा। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-दिकं-सेट् ।) क मि, चययति चाय-यति । स्वमते तु चययति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित् + “गुप्तिज्किट्ठः सन् ।” ३।१।५। इति स्वार्थे सन् + खल् ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनुः । ६।२८४।

“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ॥”) तत्पर्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २।६।५७ ॥ तस्य लक्षणं यथा, चाणक्ये ।

“आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः । आर्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥”

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् व्याधि-प्रतीकारे + “गुप्तिज्किट्ठः सन् ।” ३।१।५। इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रती-कारः । तत्पर्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्य-मरः । २।६।५० ॥ उपचारः ३ उपचर्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिष्टा ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्न-माला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके ।

“आसुरी मातुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा मता ।

स्वतःप्रधाना देवी स्यात् द्वेदमेदात्मिकासुरी ॥ मातुषी षड्भूसा ज्ञेया जपहोमादिसंस्कृता । कलौ चाल्पबले लोके मातुषी तत्र पूजिता ॥” तस्या लक्षणं यथा,—

“वाभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्विषयां मतम् ॥ या ह्युदीर्णं श्रमयति नायं आधिं करोति च । सा क्रिया न तु या आधिं हरत्यस्युदीरयेत् ॥” चिकित्साविध्युपदेशो यथा,— [गदः ।

“जातमात्रश्चिकित्सः स्यान्नोपेक्ष्योऽप्यतया वद्विशत्रुविषैस्तुल्यः खल्योऽपि विकरोत्यसौ ॥ रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म्म भिषक् पञ्चाज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥ औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् । वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्त्वाद्बध्ममर्हति राजतः ॥

आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः । भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्यात् चिकित्सितम् ॥ श्रूते श्रूतप्रतीकारसुख्ये चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यप-येत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता । क्रियाहीनातिरिक्ता च सार्थेऽपि न सिध्यति ॥ क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्व्वस्थां श्रान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥” चिकित्साफलं यथा,—

“कचिदर्थः कचिन्मैत्री कचिद्वृत्तिः कचिद्वयशः ।

कर्म्माभ्यासः कचिचेति चिकित्सा नास्ति निष्कला ॥” * ॥

चिकित्साज्ञानि यथा, भावप्रकाशे ।

“रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यश्च सेवकः । सदौषधं चिकित्सायामित्यज्ञानि बुधा जगुः ॥”

चिकित्सितं, स्त्री, (कित् + स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥”

“बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्ति-पण्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-जितम् ॥”

चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् । अस्य पर्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।

“चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् । प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥

विद्याज्ञेयजनामानि भेषजं द्विविधश्च तत् । यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥

चिकित्सितार्थे एतावान् विकाराणां यदौ-षधम् ॥”

यथा, भागवते । १।५।३२ । “एतत् संसृजितं ब्रह्मंस्तपचयचिकित्सितम् । यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”

कृतप्रतीकारे चि ॥

चिकित्, चि, (नि गता नासिकास्थस्य । “इनच्-पिटच्-चिकचि च ।” ५।२।३३ । इति इनच् प्रकृतेऽस्त्रिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः । इति केचित् ॥

चिकिलः, पुं, (चि + बाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४।१५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति “धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।” ३।१।७ ।

इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्षे । ततः “अप्रत्ययात् ।” ३।३।१०२ । इत्यः ।) कर्त्तुमिच्छा । इति सुभबोधम् ॥ करिवार

वाक्का इति भाषा । (यथा, भागवते । २।१०।२४ । “हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नाशकर्मचिकीर्षया ॥”)

चिकीर्षुः, चि, (चिकीर्षतीति । कृ + सन् + “सनाशंसभिच् उः ।” ३।२।१६८ । इति उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेऽस्त्राविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्ययत्तशब्दं कुरतीति । कुर-शब्दे + “इगुपधश्चेति ।” ३।१।१३५ । इति कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।३६७ । “चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च

या ॥”) सर्पः । (अयं हि शेरवतकुलजातस्य सुसुखस्य पिता । यथा, महाभारते । ५।१०३।२४ ।

“एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ॥ न चिरात् वेनतेयेन पञ्चलसुपपादितः ॥”) पञ्चतः । पक्षिभेदः । उल्लिख्यः । गृहवधुः । तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः, चि, (चि + कुर + कः ।) चपलः । त तु दोषमनिश्चित्य वधवन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः । ३।१।१४६ ॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः ।) कचसमूहः । केशसमुदयः । इत्य-मरः । २।६।६८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २।६।६८ ॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २।६।६८ ॥

चिकूरः, पुं, (चिकुर + निपातनात् दीर्घः ।) केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । तृतीयस्वरभङ्गः । अर्त्तिः पीडनम् । क, चिकयति श्रुत् शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चिकः, पुं, (चिक् इत्ययत्तशब्देन कार्यति शब्दा-यते इति । चिक् + कै + कः ।) कुक्कुन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नि गता नासिकास्थ-स्येति । “इनच्-पिटचित्ति ।” ५।२।३३ ।

इत्यस्य वार्त्ति “कप्रत्ययचिकादेशश्चैव वक्तव्यः । इति कप्रत्ययो नैश्चिकादेशश्च । नतनासिके-

चि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिकणं, चि, (चित्यते ज्ञायते इति । चित् + “चितेः कणः कच् ।” उणां । ४।१७६ ।

इति कर्म्मणि कणः कच्चांन्तादेशः । बाहुलकाद-गुणः ।) स्निग्धयज्जनादि (स्निग्धत्वमष्टगुणवि-

गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २।६।४६ ॥ चिकणा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२।१८४।३४ ।

“कटिनश्चिकणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदु-दाहणः ॥”) चिकणं, पुं, (चिकणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य ।

अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फलं स्त्री । इति राज-निर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा, “पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिकणः खरश्चिकणः ॥

इति वामटे कल्पस्थाने षष्ठ्यावि-चिकणा, स्त्री, (चिकणं मष्टगुणता विद्यतेऽस्या-अर्शआदिवाद् । ततश्चाप ।) उतमा ग्री-तत्पर्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकणी, स्त्री, (चिकण + गौरादित्वात् स्त्री-पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकसः, पुं, (चिकयति पीडयति चूर्णकारिण-मिति । चिक + असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ३।६६ ॥

चिक्रा, स्त्री, (चिकयति पीडयति भोक्तारमिति चिक + अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिङ्गटः, पुं, (चिङ्ग इत्ययत्तशब्देन अटतीति । चिङ्ग + अच् ।) शकन्धादिवत् अलीयः ।) मनुष्य-विशेषः । गर्लाचिङ्गडी इति मीनविशेषः । इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । महाशूलः ।

चित

मांसं चौरश्च प्राकं सकलविदलकं पिष्टकं
नाद्यात् ।
चिह्नटश्च ॥”

इति वैद्यक-ऋतुचर्यायाम् ॥)

चिह्नटी, स्त्री, (चिह्नट + जातौ डीष् ।) मत्स्थ-
विशेषः । घुषाचिह्नङ्गी इति भाषा ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् ।
श्लेष्माकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चिह्नङः, पुं, (चिह्नट + ण्योदरादित्वात् टस्य डत्वे
साधुः ।) चिह्नटमतस्यः । इति श्रुब्दमाला ॥
(विवरणमस्य चिह्नटश्रुब्द व्याख्यातम्)
चिह्नङः, पुं, फलति

चिह्नटमत्तस्यः । इति शब्दमाला ॥
चिह्नटमत्तस्य चिह्नटशब्द व्याख्यातम् ॥
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । श्वेतराजिः २
सूरीर्षः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वात-
पित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् ।
शोषिणोऽतिद्वितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुण-
हीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च ह्यारौते
“चिह्नटो लघुः । इति भावप्रकाशः ॥)

शेषोक्तं वातघ्नं प्रोक्तं वक्ष्यः पथो रुचिप्रदः ।
 चिन्ता, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि +
 भ्रू + श्चोपीति डः ।) तिन्तिङ्गीवृजः । इत्य-
 "चिञ्चादलसञ्चाणु पथं दध्योदनं हितम् ॥"
 चिञ्चा, स्त्री, (चिञ्च + गौरादिवात् डीष् ।)
 चिञ्चा, स्त्री, (चिञ्च + गौरादिवात् डीष् ।)
 चिञ्चा, स्त्री, (चिञ्च + गौरादिवात् डीष् ।)

यज, कौ, चित् ॥
 चिच्चातिन्निङी तद्वत् अम्भं
 अम्भशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुं, (चिच्चायास्तिन्निङ्याः सार इव
 निर्घण्टः ॥ यज ।) अम्भशाकः । इति राज-

एषोदरात् साधुः ।) ह्रस्वविशेषः ।
चैवृजो इति चैवृडा इति च भाषा ॥ तत्-
विखाटकोऽपि पाठः ॥ २ । इति रत्नमाला ॥

(१) चैतति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥
 सक्तं प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
 शिव, ई-शाने)
 सको-सेट । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
 शानम् अविव्यानिद्रयाक्रान्ते जगल्लोकः स चेत-
 तोति हलाद्युयः । चिचेत रामस्तत्र कच्छम् ।
 इति दुर्गादासः ॥

चित्त, इ क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-सकं-सेट्) इ क, चिन्तयति विष्णं सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥

चित्त, क ड ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 व्यात्म-सकं-सेट् ।) क ड, चेतयते । राक्षसस्य
 चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणकृतानिबन्धमिति
 रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते तत्तत्त्वेतं करोतीति
 जौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री. (चित् संज्ञाने + सम्प्रदादिवात् भावे
 क्तिप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।

“ब्रह्मन् कथं भगवद्विष्णुव्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः
क्रियाः ॥”)

चित्, व्य, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित्
 कञ्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद-
 निर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । “किम-
 क्यन्ताच्चिन्नौ ।” इति सुम्भबोधव्याकरणप्रणीता
 मन्त्रभाटवोपदेवाचार्यः ॥)

पूज्यपादवोपदेवाचार्यः ॥)
चित्तः, त्रि, (चि + कर्मणि क्तः ।) कृन्नः । इति
मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः ।
“इह वै कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमसुत्र
पुनश्चित्तः क्षीयते ।” इति श्रुतेः ॥)

पुण्यचित्तः चोद्यते । इति दुर्गा ।
 चित्ता, स्त्री, (चोद्यते) प्रशान्तिप्रियां यदुवा
 चोद्यते उच्यते । सौ प्रेतस्य परलोकप्रसङ्गे इति ।
 चि + अधिकरणे वा कर्मणि लृत्तत्वात् ।
 पावदाह्वधारचुङ्गी । तत्पठ्यथायः । चित्ता २ ।
 चित्ता ३ चैवम ४

इत्यमरः । २।६।११७॥ काष्ठमटी ३ चित्यम् ४
चिताचूडकम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते ।
३ । २१६ । १७ । "पञ्चाभ्यां तत् प्रवर्त्तते")

३। २। १६। १८।
 “चित्ताग्रेद्वहन्नायं पञ्चाभ्यां तत् प्रवर्त्तते ॥
 संहतिः। इति मेदिनी। ते, १८॥
 चित्ताचङ्कं, क्ली, (चित्तैव चङ्कम्।) चित्ता।
 इति चित्ताख्येः ॥
 इति चित्ताख्येः ॥

चित्तिः, स्त्री, (चीयते) स्थामनिरिति । चिन्तयति ।
 करणे क्ति । चित्ता । (यथा, भागवते । १२. २५. ५० ।
 “चित्तिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पल्लुः कलेवरम्”) ।
 समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ । दुर्गा । यथा,
 चित्तं चेतना वा चित्तिः ।

“चित्तचित्तैतन्महावाद्वा चेतना स्थिता ।
महान् व्याप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
ममता ॥”

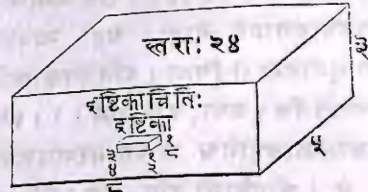
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

इति देवोपपुराणे ७२
भित्तिस्येष्टिकादिसङ्गाज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा,
चित्तौ करणसूत्रं साङ्गवृत्तम् ।
“उच्छ्वेष्टेण गुणितं चित्तेः किल
त्रैत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
त्रैत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।

इष्टिकाघनहृते घने चित्ते-
रिष्टिकापरिमितञ्च लभ्यते ॥
इष्टकोऽयहृदुक्त्तिश्चित्तेः
स्युः स्तराञ्च दृषदां चित्तेरपि ॥

चित्तस

उदाहरणम् ।
 अष्टादशाङ्गुलं दीर्घं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
 उच्छ्रित्स्त्रिङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताञ्चितौ किल ॥
 यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
 दीर्घञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितश्च ।
 तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
 सङ्ग्राह्यं च का ब्रूहि कतिस्तराश्च ॥

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्र-
फलम् ४०। उच्छ्वेयं गुणितं चितेर्घनफलम् १२०।
तन्वा इष्टिकासङ्ख्या २५६०। स्तरसङ्ख्या २४।
एवं पाषाणचयेऽपि। इति चित्तिव्यवहारः ॥”
इति लीलावती ॥ (इष्टाङ्गविशेषः। यथा, मार्क-
ण्डेये। २२। ६।

“चित्तयस्त्रत्र कर्मण्या नान्तरिक्षगता यतः ॥”)

तिका, स्त्री, (चित्तिः काश्चीभेदः सा इव काय-
तौति । कै+ कः ।) कटिद्वहला । इति द्वारा-
वली । २२४ ॥

त्तं, क्ली, (चेतस्यनेनेति। चित् + करणे क्तः।) अ-
सत्त्वानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः। इति वेदान्तः॥
“यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं स्वान्तं भगवतः पदम्।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथायां प्रकृतिः परा॥”
इति श्रीभागवतम्॥

अस्यार्थः । “अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महा-
नितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण
वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।” इति
अधिरक्षामी ॥ (अनेनेव चित्च्छ्रुतिः प्रथमसम्बन्धः ।
अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रं
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।” तथा च सुखकोष-
निष्ठि ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

निषदि। ३। १। ६।
 “एषोऽग्निरात्मा चेतसा वेदितव्यो
 यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेष्ट ।
 प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजाणां
 यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥”)

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥
प्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।)
हर्म्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥
विप्रबन्धः, पुं, (चित्तस्य विप्रबन्धो विपर्ययः ।)

उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥
 तद्विभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।)
 उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्माद-
 ण्ये विवृतिरस्य श्रेया ॥)
 भ्रान्तिः स्त्री, (चित्तस्य समव्रतिः सम-

समुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समु-
न्नयनं उत्तेजनमिति यावत् ।) मानः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोगः, पुं, (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्यं, स्त्री, (चीयते इति । चि + “चित्यागि-चित्ये च ।” ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, क्वप्प्रत्ययेन पिति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते चि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ ।

“चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥”)

चित्यः, पुं, (चीयतेऽसौ इति । चि + “चित्यागि-चित्ये च ।” ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः ।) अग्निः । इति सुग्वोधम् ॥

चित्या, स्त्री, (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्वप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र, तु क च्छिकेद्वये । लेख्येऽङ्गुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-जकं-सेट्) च्छिके-क्षणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, स्त्री, (चित्रयतीति । चित्र + कर्मणि अप् । यद्वा, चै अते इति । “अमिचिमिश्रमिभ्यः क्तः ।” उणां ४ । १६४ । इति क्तः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५ । “उत्तमाधमभावेन वर्तन्ते पटचित्रवत् ॥”) अङ्गुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० ।

“चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तथा ॥”) कर्तुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८

“निसर्गचित्रो ज्वलत्सुखपद्मणा ॥”)

तद्बुक्ते चि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गमाद्याकृतिहेतुता ।” सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गसुरज-पद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥

अष्टिसंज्ञकबोडशाचरावृत्तिच्छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा, कुन्दोभञ्ज्याम् ।

“चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदह्वयन्तु ।”

उदाहरणं यथा,—

“विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभि वैकुण्ठावहृत-वस्तवीजनाङ्गसङ्गजातसुखवर्णकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलव्यपाद ! देव ! वन्द्यपुष्पचित्रकेण ! त्वां स्मरामि गोपवेष ! ॥”)

आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३४ ॥ (आचर्यान्विते, चि । यथा, महाभारते । १ ।

१ । ३ ।

“चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिव्रजस्तपस्विनः ॥”)

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र + णिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन । चि

+ “अमिचिमिश्रमिभ्यः क्तः ।” उणां ४ । १६४ । इति क्तः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“वृकोदराय चित्राय चित्रगुभाय वै नमः ॥” कर्तुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्प-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मचित्रश्च वीर्यवान् ॥” धृतराष्ट्र-पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ४ ।

“चित्रोपचित्रौ चित्राचक्षारुचित्रः प्ररासनः ॥” एरुद्वृत्तः । अशोकवृत्तः । चित्रकवृत्तः । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रकं, स्त्री, (चित्र + कर्त्तृ कन् । यद्वा चित्र-मिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (वृत्तविशेषः । यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।

“त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥”)

चित्रकः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) आग्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥

आग्रभेदः । चितावाष् इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्रकायः २ उपधाग्रः ३ नृगा-न्तकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७ ॥

वृत्तविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५

शिखी ६ कृशाशुः ७ दहनः ८ बालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३

वह्निः १४ पावकः १५ शस्त्रः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अमिसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफ-

कफान्निवातोदराशोयहृत्क्षीकृमिकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ पाकेऽमितुल्लवम् । कुष्ठ-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतवचनम् ।

“चित्रकः कटुकः पाके वह्निस्तु पाचनो लघुः । रूक्षोऽग्नौ ग्रहणीकुष्ठशोथार्शः कृमिकासतु ॥

वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः श्लेष्मापित्तहृत् । विचित्रं चैत्रकं शाकं काशमर्हविमर्हितम् ॥

तप्ततेले सवाङ्गीके पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥” ओषधिविशेषः । यथा, — सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।

“पूतिकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥”)

एरुद्वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + क्तुन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

(सुचुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

सुचुकुन्दः चित्रवृत्तश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥”)

अस्य गुणः । शिरःपीडापित्तासविषनाशित्वञ्च ॥ चित्रकण्डः, पुं, (चित्रः चित्रितः कण्डोऽस्य ।)

कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्थाख्याता ॥)

चित्रकम्बलः, पुं, (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति ।) कम्बलविशेषः । इल्लिचा मालिचा इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे ।

“कुप्यः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि वर्हिषि ॥”)

चित्रकर्म, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + टः ।)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा । स तु श्रुद्रागर्भे विश्वकर्मोरसजातः । इति ब्रह्म-वैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । रङ्गाजीवः २ । इति इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्र-कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ३४५ ।

“चित्रकरतूलिकैव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥”)

चित्रकर्म, [न] पुं, (चित्रं कर्मास्य ।) तिनिश-वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आचर्य-कर्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) आग्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥

चित्रव्याघ्रः । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + कर्म-ण्यण् । ” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० ।

“संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।”) अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।

“स्यपतेरपि गान्धिकां चित्रकारो यजायत ॥”)

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्वतोऽयं प्रयागश्चेन्नक्षत्रभरद्वाजाश्रमात् सार्ध-योजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्या-ख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामा-यणे । २ । ६२ । १० — १२ ।

“भरताङ्गुलतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् । तयोः प्रणैकुटीं तात ! तत्र तो वसतो ध्रुवम् ॥”) अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्र-चूडरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।

“चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥”) तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।

“चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्वते ॥”) चित्रकूट, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । क्त + क्तिप् ।) तिनिशवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोलः क्रीडदेशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्धं, स्त्री, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप्त रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवकतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + टः ।)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा । स तु श्रुद्रागर्भे विश्वकर्मोरसजातः । इति ब्रह्म-वैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । रङ्गाजीवः २ । इति इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्र-कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ३४५ ।

“चित्रकरतूलिकैव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥”)

चित्रकर्म, [न] पुं, (चित्रं कर्मास्य ।) तिनिश-वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आचर्य-कर्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) आग्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥

चित्रव्याघ्रः । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + कर्म-ण्यण् । ” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० ।

“संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।”) अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।

“स्यपतेरपि गान्धिकां चित्रकारो यजायत ॥”)

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्वतोऽयं प्रयागश्चेन्नक्षत्रभरद्वाजाश्रमात् सार्ध-योजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्या-ख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामा-यणे । २ । ६२ । १० — १२ ।

“भरताङ्गुलतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् । तयोः प्रणैकुटीं तात ! तत्र तो वसतो ध्रुवम् ॥”) अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्र-चूडरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।

“चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥”) तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।

“चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्वते ॥”) चित्रकूट, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । क्त + क्तिप् ।) तिनिशवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोलः क्रीडदेशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्धं, स्त्री, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप्त रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवकतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + टः ।)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा । स तु श्रुद्रागर्भे विश्वकर्मोरसजातः । इति ब्रह्म-वैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । रङ्गाजीवः २ । इति इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्र-कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ३४५ ।

“चित्रकरतूलिकैव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥”)

चित्रकर्म, [न] पुं, (चित्रं कर्मास्य ।) तिनिश-वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आचर्य-कर्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) आग्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥

चित्रव्याघ्रः । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + कर्म-ण्यण् । ” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० ।

“संमार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।”) अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।

“स्यपतेरपि गान्धिकां चित्रकारो यजायत ॥”)

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्वतोऽयं प्रयागश्चेन्नक्षत्रभरद्वाजाश्रमात् सार्ध-योजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्या-ख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामा-यणे । २ । ६२ । १० — १२ ।

“भरताङ्गुलतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् । तयोः प्रणैकुटीं तात ! तत्र तो वसतो ध्रुवम् ॥”) अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्र-चूडरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।

“चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥”) तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।

“चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्वते ॥”) चित्रकूट, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । क्त + क्तिप् ।) तिनिशवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोलः क्रीडदेशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्धं, स्त्री, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप्त रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवकतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

चित्तज

रत्नं यस्मात् । वद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्मस्य
रत्नं यस्मात् ।) चतुर्दशयमान्तर्गतयमः । तस्य
लेखकः । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥ तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः ।
एको मसीशः सर्वाख्यः सर्वाणीहृदयद्विजात् ॥
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूततासृष्टः ।
वगलेति महाविदां गृहीत्वा साधयन् सुदा ॥
सर्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो ॥
तपया कुरु मां नाथ ! तमेव वगला मम ।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं मुक्ता पुनर्भवान् ॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सुदा तत्र सुखिष्यति ।
गुर्वान्नया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्चनात् ॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधा रूपो बभूव ह ।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसुत्तमः ।
चित्रयुधो महाविदां प्राप्य कुलाख्यविप्रतः ॥
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवत्वमावहन् ।
यमान्तस्थो बभूवापि स्वमर्त्याधोविवेचकः ॥
चिरं शुभाशुभं कर्म विविच्य श्रमनान्तिके ।
यद्देवत् सकलानान्तु तदेवाभोजयेद्यमः ॥”

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्तिप्रत्ययं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः) वाक्य-
विशेषः । तल्लक्षणादियथा,—

“प्रेक्ष्य सुहृदा लोके गुरोर्वाभिजितः ।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः ॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम् ।
विजल्पो जल्पसंजल्पाववजल्पोऽभिजल्पितम् ॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कौर्णितः ।
एव भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः ॥
असङ्गभाववैचित्र्यो चमत्कृतिसुदुस्तरः ।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते ॥
तत्र प्रजल्पः ।

अथ येषामिदं योजा योऽवधीरणमुद्रया ।
प्रेयस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्तयते ॥
यथा,—
मधुप ! कितवन्तो ! मा स्पृशाङ्गिं सपन्थाः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमशशुभिर्नः ।
वहन्तु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्बं यस्य दूतस्त्वमीडक् ॥ १ ॥

अथ परिजल्पितम् ।

प्रभोर्निर्दयताश्लाघाचपलादुपपादनात् ।
स्वविचक्षणतायत्तिर्भङ्गा स्यात् परिजल्पितम् ॥
यथा,—
सकृदधरमुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सदास्तल्लजेऽस्मान् भवाडक् ।
परिचरति कथं तत्पादप्रज्ञं बु प्रज्ञा
अपि वत हतचेता ह्युत्तमज्ञोकजल्पैः ॥ २ ॥

अथ विजल्पः ।

यत्तयास्तयया गूढमानसुद्रान्तरालया ।

चित्तज

अथ द्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥

यथा,—

किमिह बहु षडङ्गे ! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृह्णामयतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
चपितकुचरुणस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ ३ ॥

अथोजल्पः ।

हरेः कुहकताख्यानं गर्वगर्भितयेर्यथा ।
सांख्यश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्ज्वल्य ईर्यते ॥
यथा,—

दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्विरापाः
कपटरुचिरहासभूविजृम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्ययं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमज्ञोकशब्दः ॥ ४ ॥

अथ संजल्पः ।

सोऽनुष्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया ।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ॥
यथा,—

विह्वल शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येय दौर्ब्यैर्मुकुन्दात् ।
खड्गत इह विह्वलापत्यपत्यलोका
अस्त्वजदक्षतचेताः किन्तु सन्धेयमस्मिन् ॥ ५ ॥

अथ अवजल्पः ।

हरो काठिन्यकामिलधौर्तादासक्रययोग्यता ।
यत्र सेष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः ॥
यथा,—

नृगशुरिव कपीन्द्रं विषये लुब्धधर्मा
स्त्रियमकृतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमत्वाऽवेष्टयद्वाङ्मवदय-
स्तदलमसितसखैर्दुस्वजस्तुक्तयार्थः ॥ ६ ॥

अथाभिजल्पितम् ।

भङ्गा त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात् ।
यत्र सानुश्रवं प्रोक्तं तद्वेदभिजल्पितम् ॥

यथा,—

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविपुट-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिचुर्यथा चरन्ति ॥ ७ ॥

अथ आजल्पः ।

अथैवां तस्यार्तिदलच निर्वेदाद्यत्र कीर्तितम् ।
भङ्गान्यसुखदलच स आजल्प उदीरितः ॥

यथा,—

वयन्वतमिव जिह्वयाहृतं अहधानाः
कुलिकरुतमिवाञ्जाः कणावधो हरिण्यः ।
ददशुरसकृदेतत्तत्रसखसर्शतीव्र-
साररुजमुपमन्त्रिन् ! भय्यतामन्यवार्त्ता ॥ ८ ॥

अथ प्रतिजल्पः ।

दुस्वजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाह्यैरुद्धतम् ।
दूतसंभाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥
यथा,—

“प्रियसख ! पुनरागाः प्रियसा प्रेषितः किं
वरय किमरुह्ये माननीयोऽसि मेऽङ्ग ! ।

चित्तप

नयसि कथमिहास्मात् दुस्वजद्वन्द्वपाशं
सततसुरसि सौम्य ! श्रौतधूः साकमाले ॥ ९ ॥

अथ संजल्पः ।

यत्रार्जवात् सगाम्नीयं सदैवं सहचापलम् ।
सोत्कण्ठश्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥
यथा,—

अपि वत ! मधुपुण्यामार्ग्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पित्रगेहान् ! सौम्यवन्धुश्च गोपान् ।
कचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
सुजमगुरुसुगन्धं मृदुधास्यतु कदा नु ॥ १० ॥

इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थाविभावः ॥

चित्रतण्डुलं, स्त्री, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य)
विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो
यस्याः) विडङ्गम् । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।

“पुंसि स्त्रीषु विडङ्गः स्यात् कृमिषो जन्तुनाशनः ।
तण्डुलश्च तथा वेल्हममोवा चित्रतण्डुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चित्रलक्, [च] पुं, (चित्रा विचित्रा लक्
यस्य) भूजट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य ।
इति कप् ।) ओलट्टः । इति रत्नमाला ॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीयतीति । दिव् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारुणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः ।)
सारिकापक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपद्मः, पुं, (चित्रो विचित्रो पद्मो यस्य ।)
तित्तिरिपक्षी । इति जटाधरः ॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि
पर्णाणि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) कपिल्य-
पर्णीट्टः । इति रत्नमाला ॥ द्रोणपुष्पी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः ।) गोधा-
पदीलता । इति शब्दमाला ॥ कन्दोभेदः ।

इति कन्दोभङ्गरी ॥ अस्य लक्षणादि कन्दः शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा
इति विग्रहे विचित्रपदशुक्ते त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३१ । १ ।

“वल्गु चित्रपदं शब्दं याज्ञसेनि ! त्वया वचः ।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वलु प्रभाससे ॥”

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि पत्राणि
यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) चित्रपर्णीभेदः ।

तत्पर्यायः । दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४
सिंहपुष्पिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७
शृङ्गिला ८ । इति रत्नमाला ॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) एभिपर्णी । इत्यमरः ।

चित्र

२।४।६२॥ कर्णस्तोतालता। जलपिप्पली।
द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ मञ्जिष्ठा।
इति रत्नमाला॥ (यथास्याः पर्यायाः।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्यापि।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काखीरी रक्तयष्टिका॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः।) सारिका-
पत्नी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छ-
कानि यस्य। ततः कप्।) मयूरः। इति
राजनिर्घण्टः॥

चित्रपुङ्गवः, पुं, (चित्रः पुङ्गवो यस्य।) शरः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः।
स्त्रियां ङीप्।) अम्बुष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥
(विवरणमम्बुष्ठाशब्देऽस्या ज्ञेयम्॥)

चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य।)
कलविङ्कपत्नी। इति हारावली। ८६॥

चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृति-
विद्यतेऽस्य। अच्।) मत्स्यविशेषः। चित्तल
इति भाषा॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादु-
त्वम्। तिग्मत्वम्। वृष्यत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति
राजवल्लभः॥

चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थे कन्।) चित्र-
फलमत्स्यः। इति भूरिप्रयोगः॥

चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः।)
चिर्मिटा। मृगेर्वारुः। लिङ्गिनी। महेन्द्र-
वारुणी। वार्ताकी। कण्टकारी। इति राज-
निर्घण्टः॥ मत्स्यविशेषः। फलइ इति भाषा॥
तत्पर्यायः। राजग्रीवः२ फलकी३ महो-
न्मदः४। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रभातुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो
यस्य।) अग्निः। (यथा, महाभारते। २।३।४२।
“चित्रभातुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो॥”)
सूर्यः। इति मेदिनी। ने, १८३॥ चित्रकटुकः।
अर्ककटुकः। वह्निसंज्ञक इति अर्काङ्ग इति
चामरदर्शनात्॥ भैरवः। इति शब्दरत्नावली॥
(वर्षविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ८।३५।
“अष्टं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं
यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्॥”)

चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः।) काको-
दुस्वरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रभेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा भेखला यस्य।)
मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रयोधी, [नृ] पुं, अर्जुनवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति।
युध + णिनिः।) पार्थः॥ (चित्रयुद्धश्रीले,
त्रि। यथा, महाभारते। १।१।१८६।

“यदा द्रोणो विविधान्क्लमार्गा-
न्निदर्शयन् समरे चित्रयोधी॥”)

चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य।) सूर्यः।
गन्धर्वविशेषः। इति मेदिनी। ये, २८॥ शेषस्य

चित्रव

पर्यायः। गन्धर्वराजः२ अङ्गारपर्णः३ कुवेर-
सखः४ दम्बरथः५। (यथा, महाभारते। १।
१७१। ३७-३६।

गन्धर्व उवाच।

“जितोऽहं पूर्वकं नाम सुचाम्यङ्गारपर्णताम्।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग ! न नाम्ना जनसंसदि॥
साध्विमं लब्ध्वाह्मं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम्।
गन्धर्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्जुनम्॥
अस्त्राभिना विचित्रोऽयं दम्भो मे रथ उत्तमः।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दम्बरथोऽभवम्॥”
स तु सुनिनाम्नां दत्तकन्यायां कश्यपौरसा-
ज्जातः। इति महाभारते। १।६५। ४३॥

चित्रलः, पुं, (चित्रमाश्चर्यं लातीति। ला + कः।)
कर्जुरवर्णः। तद्वति चि। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता।)
मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रला, स्त्री (चित्रल + “अजादतष्टाप्।” ४।
१।४। इति टाप्।) गोरक्षीवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥

चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः।
चित्रं लेखयतीति वा। लिख + “कर्मण्यण्।”
३।२।१। इत्यण्। चित्रलेखनदत्तयास्या-
स्तथालम्।) अप्सरोविशेषः। सा ऊषायाः
सखी कुम्भाख्य कन्या। यथा, हरिवंशे।
१७४। ७४-७५।

“उवाच रुदतीचैव कुम्भाखतनया सखीम्।
कुशला ते विशालाक्षि ! सर्वथा सन्निविष्टाः॥
अप्सराश्चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि॥”
यथा, श्रीभागवते। १०।६२। १४।

“बाणस्य मन्त्रो कुम्भाखश्चित्रलेखा च तत्सुता।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥”
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे।
१७४। ८०-८८।

“चित्रलेखाऽब्रवीद्बाणमूषां हर्षयतीं शनैः॥”
“देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च॥

यथा प्रधानतः सर्वानालिखित्याम्यहं सखि !।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः॥
सम्रराजेषु ते भीरु ! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्।
ततो विज्ञाय पटुस्त्वं भर्तारं प्रतिलप्स्यसे॥

सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति॥
ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेखं समन्ततः।
इत्युक्ता सम्रराजेषु कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान्॥

चित्रपटुगतान् मुखानानयामास शोभना॥”
कृत्स्नोविशेषः। इति कृत्स्नोमञ्जरी॥ अस्य विव-
रणं कृत्स्नः शब्दे ज्ञेयम्॥

चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः।)
सारिकापत्नी। इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च॥

चित्रवदालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति
पर्याप्नोतीति। आ + अल + अच्।) पाठीन-
मत्स्यः। इति जटाधरः॥

चित्रसे

चित्रवह्निः, पुं, (चित्रा विचित्रा वह्निर्लता। वा
इव कायतीति। कै + कः।) वदालमत्स्यः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ४११॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता
यस्याः।) मृगेर्वारुः। महेन्द्रवारुणी। इति
राजनिर्घण्टः॥

चित्रवीर्यः, पुं, (चित्रमाश्चर्यजनकं वीर्यमस्य।)
रत्नैरखः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रशिखण्डिजः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरस-
सुनेर्जायते इति। जन + डः।) बृहस्पतिः।
इत्यमरः। १। ३। २४॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गि-
रसः प्रसूतः सन्ततिः।) बृहस्पतिः। इति
हलायुधः॥

चित्रशिखण्डी, [नृ] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा
अस्यस्य। “अत इनिठनौ।” ५। २। १५।
इति इनिः।) सप्तर्षयः। इत्यमरः। १। ३। २७॥

यथाह भरतः।
“मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥”
(यथाच, महाभारते। १२। ३३। २६-२८।

“ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्।
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महामरीचौ।
आस्यैः सप्तभिरङ्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम्॥
मरीचिरत्राङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः सप्तः॥

चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरवली॥
मालुधानसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रसेनः, पुं, ब्रह्मपादजमसीशाखकायस्य सित-
गुप्तादिनितयान्तर्गतसर्पविशेषः। स तु
लोकविवेचकः। यथा,—

“चित्रसेने महद्विदां वगलेति गुरोर्गन्तुः।
जम्बा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचिन्वा प्राप्य मर्त्यतः॥
राज्यं चकार स्रुद्युक्तश्चित्राङ्गद अधो गतः॥
इत्याचारनिर्णयतन्मन्त्रः॥

(चित्रा सेना यस्य। गन्धर्वविशेषः।
महाभारते। २। १०। २५।

“चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च।
एते चान्ये च गन्धर्व्या धनेश्वरमुपासते॥”
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ४५। ५७।

“तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विक्रान्तो पुत्रः
प्रधाना बभूवुः। दुष्येधनो दुःश्रान्तो दुःश्रान्तः॥
श्चित्रसेनश्चेति॥” पूर्ववशीयस्य परिचितः। १। ४५। ५७।

शामन्यतमः। यथा, महाभारते। १। ४५। ५७।
“परिचितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्माधिकीविद-
कचसेनोऽसिनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान्॥”
शम्बरामुरस्य पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।

१६१। ४३।
“चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वकुसेनजितस्तथा॥
नरिष्यन्तपुत्रः। यथा, भागवते। ६। २। १५।
“चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दत्तस्तस्य सुतोऽभवत्॥”

चित्राङ्गः

चित्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म करोति सर्व-
गुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।)
श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
“परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चैवयौ सर्वगुणायिमाः ॥”
अस्याः कुङ्जः श्रीकृष्णस्य पूर्वस्यां आनन्द-
सुखदो नाम । वयः अष्टमासाधिकत्रयोदश-
वत्सरम् । वर्णौ गौरः । अस्या वस्त्रं जाती-
पुष्पतुल्यम् । कर्म चित्रम् । इति गोस्वामि-
यस्य ॥ * ॥ मृषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा ।
दन्तिका । (पथ्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा सुकूलकः ।
शालायणी विशल्या च तथोडुस्वरपर्यपि ॥”)
माया । सर्पमेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
अपसरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वि-
यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्दशनक्षत्रम् ।
तत्तु सुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् ।
अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्मा । यथा,—
“एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
लहरीन्दुवदने खमध्वगे ॥”

इति कालिदासः ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“प्रतापसन्तापितश्चतुषो
द्वयो नये चापि विचित्रवासाः ।

प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥”

रत्नेश्वरः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने । १३ अ. ।

“तिलः पिथालाभिषुको विभीतका-
श्चित्राभयैरङ्गमधूकसर्षपाः ।

कुसुमविल्लारुकभूलकातसी
निकोठकाचोडकरञ्जश्रियुजाः ॥

सोडाश्रयाः स्यावरसंज्ञितास्तथा
सुज्ज्वलमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥”)

गण्डव्या । सुतश्रेणी । मञ्जिष्ठा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, लघुते चिकित्सितस्थाने

“चित्रासमन्वितश्चैव रुजादाहयिनाशनम् ॥”)

कुन्दोविशेषः । इति कुन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विव-
रणं कुन्दः शब्दे द्रव्यम् ॥ (गायत्रीसूत्रे

महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२।६।५२ ।

चित्राङ्गः स्त्री, (चित्रा चारुविजासिनी ॥”)

इति चित्राङ्गशेषः ॥ (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः ।
सहस्रं स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी ।

चित्राङ्गः पुं, (चित्रा मृषिकपर्णीव रूपः इत्य-
चित्राङ्गः ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राङ्गः स्त्री, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् ।

चित्राङ्गः पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्त-
चित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य

चित्राङ्गः

“चित्राङ्गो वातशमनो ढंङ्गणो वलकृन्मतः ।
क्षेत्रालः कथितो वापि दुर्लभो मेदवर्द्धकः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१।११७।६ ।

“अथोवाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुन्तलः ॥”
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु

शान्तपुराजपुत्रः । विचित्रवीर्यभाता । (अयन्तु

शान्तपुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा
ऐश्वर्यवीर्यमदेन शूरान् सर्वान् दणवदमन्यत ।

अथ कदाचित् गन्धर्वराजचित्ररथः युधार्थमेन-
मन्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति

युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्वराजेन
निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । इत्येका कथा महा-
भारते । १।१०१। अध्याये द्रव्या ॥) गन्धर्व-
विशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १।२०।२२ ।
“चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो दृष्ट्वा तं मार्गं नृपम् ।

उत्तत्तारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः ॥”)
ब्रह्मपादजमसीशाखकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-

चित्तयान्तर्गतमूर्त्तविशेषः । स अधोलोकविवे-
चकः । तस्याधोगमनकारणं यथा,—

“अधोगतस्य हेतुत्वं वगले । शृणु कालिके ।।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रः स्यामिति वाञ्छया ॥

तपश्चकार पश्चाद् नान्यत् किञ्चिदग्रहीतवान् ।
फलमूलदिकं किञ्चित् सायमिति यथा मिलेत् ॥

विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाश्च पार्श्वति ।।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रश्च नेच्छयन् ॥

ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गुलाच्च सुन्दरि ॥

रे चित्राङ्गद ! अन्नखलं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानन् मत्स्यो नैवेति न हि बुध्यसे ॥

वत्स ! श्रीव्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ॥”
चित्राङ्गदः श्रापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो

ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमुपुः ।
“हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नोत्सवः किल ।

दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
जनस्तपोवलेनैव सर्वं प्राप्नोष्यसंश्रयम् ।

नार्हतीशं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
आश्चर्यान् वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।

वरं प्राप्नोति देवलं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना कापि न शासने ।

नोत्सवस्त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
कलेर्दृष्टसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।

ततस्त्रिलोकनाथस्त्रिमन्त्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं सुकृतं नैव पुनरावर्तनं तव ।

सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भौं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं मुञ्चतु नागलोकं विस्तरात् ।

तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तुलम् ॥”
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-
नस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१।६।५५।

चिन्ता

“तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहितृ चारुदर्शना ॥”
चित्राङ्गदसः, स्त्री, (चित्राङ्गदं स्रुते प्रसृते इति ।
स्रु ड प्रसवे + क्तिप् ।) सत्यवती । सा यास-
माता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।)
मञ्जिष्ठा । कर्णजलौकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति ।
अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः । (चित्रं

तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिच्छागास-
विद्धभिरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकार्य-
बलिच्छागासविद्धभिरङ्कितभालः । इति

मेदिनी । रे, २६३ ॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः ।)

पिष्टकमेदः । चिताइ पिटा इति भाषा ॥ तत्-
पथ्यायः । चरुव्रणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रायसं, स्त्री, (चित्रमायसं लोहम् ।) तीक्ष्ण-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-
मास्यामस्यस्य । चित्रा + ठन् ।) चैत्रमासः ।

इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्यस्याः । चित्र

+ इनि + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्विधस्त्री-
मध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं

यथा । रतिमञ्जयाम् । ४ ।
“भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खड्वा

तिलकुसुमसुनासा स्निग्धोदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाद्या सुन्दरी सा सुश्रीला

सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥”
(इयं हि ऋगजातीयपुरुषं लब्ध्वा सन्तुष्टा

भवति । यदुक्तं तत्रैव । ८ ।
“शृङ्गके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते ऋगम् ।

वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥”
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव । २६ ।

“श्रीतुकारं चुम्बनं पीडा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
क्षणे क्षणे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत् ॥”)

चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः
पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्यकरी उक्तिर्वाणी ।)
आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य-
कथनञ्च ॥

चित्रौदनं, स्त्री, (चित्रमौदनम् ।) विचित्रान्नम् ।
इति ग्रहयज्ञतन्त्रम् ॥

चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः ।
(चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा ।

चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति चिन्तायाम् +

“चिन्तिपूजकधिकुम्भिके ॥” : ३ । १०५ ।
इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पथ्यायः ।

स्मृतिः २ आधानम् ३ । इत्यमरः । १।७।२६ ॥
आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितः ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ चिन्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह
काश्चित् ।

चिपिटः

“चिन्ता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी ।
चिन्ता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तया ॥”
दशैतन्मोक्षयोगोः प्रकारभावना । इति रस-
मञ्जरी ॥ (सा च अभिचारिभावविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १७० । [कृत् ॥”)

“ध्यानं चिन्ता हितानाम्निः शून्यताश्वासताप-
चिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायां सर्वकामप्रदो मणि-
रिव । शाकपार्थिवदिवत् समासः । यद्वा,
चिन्तया ध्यानधाराणादिना मण्यते आहूयते
इति । मण + इण् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य । चिन्ता-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) बुद्धविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ मणिविशेषः । यथा, भट्टिः ।

“सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ॥”

सर्पमणिः । तथा च ।

“यथा चिन्तामणिं सृष्ट्वा लौहं काञ्चनसां भजेत् ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डम् ॥

(अश्वविशेषः । यथा, नकुलकृताश्चचिकित्-
सिते । ४ । १६ ।

“कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।

चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥”)

चिन्तावेशः, [न] क्ली, (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश
गृहम् ।) मन्त्रणागृहम् । तत्पर्यायः । दाह-
टम् २ । इति हारावली । १६८ ॥

चिन्तिङी, स्त्री, (तिन्तिङी । एषोदरादित्वात्
तस्य चत्वम् ।) तिन्तिङी । इति द्विरूपकोषः ॥
इति कश्चित् ॥

चिन्तितं, त्रि, (चिति + कर्मणि क्तः ।) कृत-
चिन्तनम् । यथा,—

“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाम्युपैति ॥”

इत्युद्भटः ॥

कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः । भावे क्ते चिन्ता ॥

चिन्तितः, स्त्री, (चिन्त + भावे क्तिच् इट् च ।)

चिन्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिन्नः, पुं, शस्त्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिन्ता इति भाषा ॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातयः ॥)

चिपिटः, पुं, (चयतीति । चि + बाहुलकात्
पिटच् स च कित् ।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः । चिड़ा ।
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पृथुकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ चिपिटकः ३ । इत्यमरः ॥
चिपुटः ४ । इति भरतः ॥ धान्यचमसः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिपीटकः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दृढत्वम् । कफवर्द्धकत्वम् ॥ क्षीर-
युक्तस्य तस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । मलभेदकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
दृढत्वम् । दृढत्वम् । तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

चिप्पः

“शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः ।
कुडिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥”
“शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—

“द्विःस्त्रिन्नम्रं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।

नात्यन्तशूलं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥

अभक्ष्यश्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य । “इनचपिटच्-

चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इति पिटच्

प्रकृतेश्चिरादेश्च । नतनासिके चि । यथा,

विश्वकर्मप्रकाशे । १३ । २ ।

“दिग्वक्त्रं चिपिटश्चैव यज्जं सुरजन्तया ॥”

इत्यस्य फलमाह तत्रैव । ५ म श्लोके ।

“तुङ्गहीनश्च चिपिटं यज्जं नर्धदर्शनम् ॥”

चिपिटाकारसुखादौ च । यथा, काशीखण्डे ।

३७ । १४ ।

“वक्तो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः ॥”

“चिपिटः चिपिटकाकारः ।” इति तट्टीका ॥

चिपिटकः, पुं, (चिपिट + स्वार्थे कन् ।) चिपिटः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ (स्त्रियां टाप् । नत-

नासिका ॥)

चिपिटा, स्त्री, गुण्डाभिनीलणम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति ।

चिपिट + टाप् । चिपिटमूर्तिः । यथा, काशी-

खण्डे । ३७ । १६ । “चिपिटाभिर्भवेद्दासी ॥”)

चिपुटः, पुं, (चिपिट + एषोदरादित्वात् साधुः ।)

चिपिटकः । इति भरतधृतस्त्रकोषः ॥

चिप्पः, पुं, (चिकिति षीङ्यति अङ्गुलिमिति । चिक्

+ अच् । निपातनात् कस्याने प्यागमे साधुः ।)

नखरोगविशेषः । आङ्गुलिहाडा इति भाषा ॥

तल्लक्षणं यथा,—

“नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।

करोति दाहपाकौ च तं याधिं चिप्पमादिशेत् ॥”

अथ कुनखस्य लक्षणमाह ।

“अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूचोऽसितः खरः ।

भवेत्तं कुनखं विदात् कुशीरं वा विधानतः ॥”

अथ तयोश्चिकित्सा ।

“चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनापुपाचरेत् ।

गतोष्णमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा ।

शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य सावयेत्ततः ॥

ब्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ।

खरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेभयाम् ॥

पृष्ठा तज्जेन कल्केन लिप्तेचिप्पं पुनः पुनः ।

काशमर्थाः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः ॥

अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ।

श्लेष्मविप्रधिकल्पेन कुनखं ससुपाचरेत् ॥

नखकोटिप्रविष्टेन टङ्गणेन प्रशाम्यति ।

कुनखश्चेत्तदा शूलैः सलिले भवतेऽपि च ॥”

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४४० भागः ॥

(लक्षणान्तरमस्य यथा,—

चिरगटी

“कुण्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसं सरुगञ्जरम्
चिप्पमचतुरोगञ्च विदादुपनखञ्च तम् ॥”

इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम् ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“चिप्पं शुद्धा जितोष्णं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ॥”

इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन चोक्तम् ॥

चिमिः, पुं, (चिनोति सच्चिनोति मनुष्यजातिवद्-

वाक्यानीति । चि + बाहुलकात् मिक् ।) शुक्-

पक्षी । इति शब्दमाला ॥

चिमिकः, पुं, (चिमि + स्वार्थे कन् ।) शुक्पक्षी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

चिरं, य, (चि + बाहुलकात् रक् ।) दीर्घ-

कालः । तत्पर्यायः । चिराय २ चिररात्राय ३

चिरस्य ४ । इत्यमरः ॥ चिरेण ५ चिरात् ६

चिरे ७ । इति भरतः ॥ चिरतः ८ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६० ।

“नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥)

चिरकारी, [न] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति ।

क + णिनिः ।) चिरक्रियः । (यथा, महाभारते ।

१२ । २६४ । ३ ।

“चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥”

गौतमस्य पुत्रभेदः । अस्य निरुक्तादिकं यदुक्तं

महाभारते । १२ । २६५ । ४-५ ।

“चिरकारी महापाज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः ।

चिरेण सर्वकार्याणि विमृश्यान् प्रपद्यते ॥

चिरं सच्चिन्तयत्यर्थान् चिरं जायतु चिरं खपतु ॥”

चिरं कार्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते ॥

चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्मधारयः ।)

दीर्घकालः । तत्पर्यायः । दीर्घरात्रम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य ।)

चिरकालेन क्रियाकारकः । तत्पर्यायः । दीर्घ-

सूत्रः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥

चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति । जीव +

जीवकट्ठः । इति जटाधरः ॥

चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव +

णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति राज-

जीवकट्ठः । शाल्मलिट्ठः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ मार्कण्डेयः । अश्वत्थामा । बलिः ।

यासः । हनूमान् । विभीषणः । कपः । पर-

रामः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ बहुकालजीवि-

त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

१ । ३६ ।

“अथ राज्ञो बभूवैव उडस्य चिरजीविनः ॥”

चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव +

+ णिनिः ।) विष्णुः । काकः । शाल्मलि-

ट्ठः । ४ । ३८८ ॥ जीवकट्ठः । चिरजीविनं चि-

ट्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरं जीवति वा कट्ठ-

चिरगटी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा कट्ठ-

पिटगृहादिति । अट + अच् ।) ततः पृथोदरात्

४ । १ । २० । इति डीप् । ततः पृथोदरात्

साधुः ।) खवासिनी । ऊष्णं अशूष्णं वा पिब-

चिरेण

चित्रणः

चिरस्थायी, [न] चि, (चिरं तिष्ठतीति । स्था + णिनि; ।) बहुकालस्थाता ॥
चिरस्य, अ, (चिरमस्यते इति । अस् + यत् । शकन्वादित्वात् साधुः ।) दीर्घकालः । इत्यमरः । ३।४।१ ॥ (यथा, हरिवंशे १२६।२३ ।
“चिरस्य खलु कथ्येन संस्तुतोऽस्मि महात्मना ॥”)
चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति । अट + खलु कापि अत इत्वच् ।) श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥ पाताड़ी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके ।
“गोमूत्रशुद्धस्य पुरातनस्य
यद्वायसस्तानि चिराटिकायाः ॥”
चिरात्, अ, (चिरं अततीति । अत् + क्रिप्) दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः । ६।१६८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४।७८ । “भो भगिनीसुत ! किमतिचिराद्दृष्टोऽसि ॥”)
चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति । अट् + क्रिप्) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः ।) चिरतिक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
चिराय, अ, (चिरं अयते । अय + अण् ।) दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः । ६।१६८ ॥ (यथा, महाभारते । ३३।६४।१० ।
“पुरा धर्मो वर्तते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय ॥”)
चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुस्य ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः । चिरजीविनि चि । यथा, “भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिरायुः ॥” इत्यागमः ॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे । ५।३४ ।
“यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवन्न चिरायुषम् ॥”)
चिरि, र न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खं परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र वैदिकः । न, चिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥
चरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम् । चि + रिक् ।) शुकपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी + ण्टोदरात् साधुः ।) ऊढा अनूढा वा पित्रगृहस्थिता कन्या । तत्पर्यायः । स्ववासिनी । इत्यमरः । २।६।६ ॥
चिरण्टी ३ सुवासिनी ४ । इति भरतः ॥
द्वितीयवयाः स्त्री । युवती । इति मेदिनी ॥
चरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः । ण्टोदरादित्वात् साधुः ।) चिरविल्वः । करञ्जवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चरु, स्त्री, (चिञ् चयने + क्रिप् । चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति । रा + ऋगयादयश्चेति कुः । बाहुसन्धिवलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम् ।) बाहुसन्धिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चरे, अ, चिरम् । इत्यमरटीकायां शाय-सुकुटः ॥
चरेण, अ, चिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ५।६४ ।

“भावावबोधकलुषा दयितेव राज्ञौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥”)

चिर्मटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति । भट + अच् ।
गौरादित्वात् डीष् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे ॥ १११६७ ॥ “अहो अविवेकोऽस्मद्भूपतेर्यः
पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्मटीभक्षणं करोति ॥”)
चिर्मिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः । चिभिड़ा इति
वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा ॥ तत्-
पर्यायः । सुचित्रा २ चित्रफला ३ चैत्र
चिर्मिटा ४ पाखुफला ५ पथ्या ६ रोचन-
फला ७ चिर्मिटिका ८ कर्कचिर्मिटा ९ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चिर्मिटम् १० धेनुदुग्धम् ११
गोरक्षकर्कटी १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
रूक्षत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफप्रप्लवम् । अनु-
ष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । विष्टम्भित्वञ्च ॥ पक्वाया
अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । पित्तलत्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ गौल्यत्वम् । दीपनत्वञ्च ॥
वालाया अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । किञ्चिदम्भ-
त्वञ्च । शुष्कायास्तस्या गुणाः । श्लेष्मवातारुचि-
जाड्यनाशित्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)
चिल, श्र वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) वासः परिधानम् । श्र, चिलति
वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः । चेलिता । इति
दुर्गादासः ॥
चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति । मील
सङ्कोचे + खुल् । ततश्चापि अत इत्वम् । रस्य
लत्वे साधुः ।) कण्ठीभेदः । खद्योतः । विद्युत् ।
इति मेदिनी । के, २२८ ॥
चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति । चिरि
+ चि + मक् । रस्य लत्वम् ।) मत्स्यविशेषः ।
वालियागड़क इति ख्यातः । इच्छाक इत्येके ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । नलमीनः २ । इत्य-
मरः । १ । १० । १८ ॥ तलमीनः ३ चिली-
चिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलि-
चीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलि-
चीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२ । इति
भरतधृतकोषान्तरम् ॥ चेङ्गो इति ख्यातो
मत्स्यः । तस्य गुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
अनभिष्यन्दित्वम् । वायुकारित्वम् । कफनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चिल्ल, श्रैथिल्ये । हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) द्वस्त्री लङ्घान्तः ।
चिल्लति चेचिल्लते । इति दुर्गादासः ॥
चिल्लः, पुं, (चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति ।
चिल्ल + अच् ।) पक्षिविशेषः । चिल् इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । आतापी २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । २१ ॥ शकुनिः ३ आतापी ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ खम्भान्तिः ५ कण्ठनीडकः चिर-
स्मरणः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरे ।

चिह्न

चीनकः

चीरं

“ग्रन्थः कङ्कः कपोतश्च उल्लूकः श्येन एव च ।
चिह्नश्च चर्मचिह्नश्च भासः पाण्डुर एव च ॥”
क्लिप्ते चक्षुषी अस्थि । “क्लिप्तस्य चिल्पित्
लक्ष्यस्य चक्षुषी ॥” ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति
इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च ।) क्लिप्तचक्षुः ।
क्लिप्तनेत्रयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १६ ॥
चिह्नका, स्त्री, (चिह्न इव कायतीति । कै+कः ।)
भिक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिह्नभक्ष्या, स्त्री, (चिह्नस्य भक्ष्या भक्षणीया ।)
हृद्विलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नभः, पुं, (प्रसह्य हारकत्वात् चिह्न इव आभा-
तीति । आ+भा+कः ।) प्रसह्यचौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हातर्हे चङ् इति गौटिकाटा
इति च भाषा ॥
चिह्नी, स्त्री, (चिह्नति ह्रावं करोति चिह्नप्रतेनेन
वा । चिह्न+इन् । ततो वा डीष् ।) लोभः ।
पत्रशाकभेदः । तत्पर्यायः । चिह्निका २ डुली ३
अग्रलोहिता ४ मृदुपत्री ५ चारदला ६ चार-
पत्रा ७ वास्तुकी ८ सहद्वला ९ गौडवास्तुकी १० ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“सतीनो वास्तुकश्च चिह्नी मूलकपोतिकाः ।
मखकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः । वास्तुकतुल्यत्वम् । चारत्वम् ।
श्लेष्मपित्तप्रमेहसूत्रकृच्छनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“तद्वचिह्नी तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
भिक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिविः, पुं, (चीयते आदराय गृह्यते इति । चीव
ग्रहणे + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४।१।१७ ।
इति इन् । एषोदरादित्वात् इङ् ।) चिवुकम् ।
इति जटाधरः ॥
चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पस्य वः ।)
चिपिटः । इत्यमरटीका ॥
चिविक्लिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तदला २ क्षुद्रघोली ३ मधुमालपत्तिका ४ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्ण-
ज्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चिवुः, पुं, (चीयते आदराद्यर्थे गृह्यते सौ । चीव
+ “नङ्गयादयश्च ।” उणां १।३८ । इति
कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिवुकम् । इति भरतः ॥
चिवुकं, स्त्री, (चिवु+स्वार्थे कन् । अभिधानात्
क्लीबत्वम् ।) अघराधोभागः । इत्यमरः । २ ।
६ । ६० ॥ युति इति दाडि इति च भाषा ॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
“उत्तमत्र चिवुकं वचस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥”)
चिवुकः, पुं, (चिवुश्चि कायतीति । कै+कः ।)
सुचुकुन्दश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।)
सौत्रचुरादिरिति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

चिह्नं, स्त्री, (चिह्नप्रतेनेनेति । चिह्न लक्षणे + करणे
घञ् ।) चिह्नप्रते येन तत् । चिना इति दाग् इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३
लाञ्छनम् ४ लक्ष्म ५ लक्षणम् ६ लिङ्गम् ७ । इत्य-
मरः । १।३।१७ ॥ लक्षणः ८ । इति भरतः ॥
अभिज्ञानम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १५ । ६ ।
“वैवस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दश्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥”)
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥
चिह्नकारी, [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति । कृ+
णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति विश्वः ॥
चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा ।
धृ+णिनिः स्त्रियां डीप् ।) श्यामालता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नितः, त्रि, चिह्न+कर्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः ।
अङ्कितः । लक्षितः । (यथा, मनुः । १०।५५ ।
“द्विवाचरेयुः कार्यार्थं चिह्नितराजशासनैः ॥”)
चीक, किमर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे
भां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति ।
मर्शनं स्पर्शः । तथा च । चन्द्रावतीतरङ्गा-
द्रीक्षीकयन्ति च यद्वपुरिति हलायुधः । वायवः
स्तृणन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु मर्शण इति सूत्रन्य-
यमर्थं पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥
चीडा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीडगन्ध इति
ख्याता । तत्पर्यायः । दारुगन्धा २ गन्ध-
बधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूत-
मारी ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ गृहभीति-
जित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कास-
कफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषभ्रमापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनं, स्त्री, (चिनोति कीर्त्तार्त्तिकमिति । चि+
वाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥
चीनः, पुं, (चीयते सचीयते वृषलत्वादितोषो
यत्र । चि+वाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) देश-
विशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
“काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात् पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेश ! मानसेशाच्च दक्षिणे ।
मानसेशादक्षपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्तितः ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
(तद्देशवासिषु तन्त्रेषु च बहुवचनान्तः । यथा,
महाभारते । २।२६।६ । [भवत् ॥”)
“स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्रागज्योतिषो-
अंशकविशेषः । (यथा, शुक्लन्तलायां १ भाङ्गे ।
“चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥”)
ब्रीहिभेदः । तनुः । नङ्गविशेषः । इति
मेदिनी । ने, ४ ॥
चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन+स्वार्थे कन् ।)
धान्यविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
काककङ्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १।६।२१ ।

“प्रियङ्गवो ह्यदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ॥”
अस्य गुणाः । शोषणत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् ।
पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रुचत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ कङ्कनी । चीनकर्पूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ८ । ८ । १६ ।
“सुखानङ्गांश्च वादांश्च नियधान् पुण्ड्रचीनकान् ॥”
चीनकर्पूरः, पुं, (चीननामकः कर्पूरः ।) कर्पूर-
विशेषः । चीनकर्पूर इति देशान्तराधीयभाषा ॥
तत्पर्यायः । चीनकः २ कृत्रिमः ३ घवलः ४
पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ ह्रीपकर्पूरजः ८
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
ईषच्छीतत्वम् । कफकण्ठदोषक्रिमिनाशित्वम् ।
मेथ्यत्वम् । पावनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन
चीनजं, स्त्री, (चीने चीनदेशे जायते इति । जन
+ङ् ।) लोहम् । तत्तु तीक्ष्णलोहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीनपिष्टं, स्त्री, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं कृत-
पेषणं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
“चीनपिष्टमयो लोकस्वारणैकमयी च भूः ॥”)
चीनवङ्गं, स्त्री, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । अक
+अण् ।) कर्पूरविशेषः । तद्गुणाः । यथा,
भावप्रकाशे ।
“चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्डवमिहिरस्तथा तिक्तसंज्ञकः ॥”
चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी । ततः
एषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा तु
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । राज-
कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला ५
कुलकर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुचत्वम् ।
शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । मधु-
रत्वम् । तृप्तिदत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चीम, ऋ ङ कत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) कत्यः प्रशंसा । ऋ, आधि-
चीमत् । ङ, चीमते गुणिनं गुणी । ओङ्गाव-
कारादिरवमित्येके । इति दुर्गादासः ॥ (भां-उभं-सकं
चीय, ऋ ङ संवृत्त्यादानयोः ।) अचिचीयत् ।
सेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अचिचीयत् ।
चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥
चीरं, स्त्री, (चिनोति आच्छाति वृत्तं कटिदेशात्
दिकं वा । चि+ “शुसिचिमीनां
उणां । २ । २५ । इति ऋन् दीर्घश्च ।)
त्वक् । (यथा, रामायणे । ५ । ३१ । २२ ।
“प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भाविवत्सलः ।
पूर्वजस्यानुयाचार्यं दमचीरैरलङ्कितः ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति लिङ्गादि-
संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । २।२।१० ।

चीवरं

“चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यश्रुयन् ॥”)
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः १११।१०१।
“चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महृणो ब्रतम् ॥”)
रेखामेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूडा ।
(यथा, महाभारते ३।११।४६।
“सुवज्जर्जरौभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥”)
सौसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरकः, पुं, (चीर + संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थ-
कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टाप् अत इत्वच् ।) चक्षुःशकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)
चीरिः, स्त्री, (चि + वाङ्मूलकात् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते
इति । कै + कः ।) भिक्षु । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
श्छदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्गशकम् । इति
भावप्रकाशः ॥
चीरी, स्त्री, (चीरि + “कृदिकारादिति ।”
कच्चाटिका । भिक्षु । इति हेम-
चन्द्रः ॥
चीरकं, स्त्री, (ची इति कृत्वा रौति । रु + क्रिप् ।
चीरकिलीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । चै उर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥
चीरं, त्रि, (चर + नक् । एषोदरात् साधुः ।) शील-
वत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चीरः, पुं, (चीरं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
चीरिका, स्त्री, (चीरिका + रस्य लत्वे साधुः ।)
भिक्षु । इति शब्दरत्नावली ॥
चीलिका, स्त्री, (चीलिका + एषोदरात् साधुः ।
एषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) भिक्षु ।
चीर, कृत्वा गृह्यते । संवृतौ । इति कविकल्प-
वृत्तः । (चां उभं-सकं-सेट् ।) च, अचिचीवत् ।
च, क दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥
च, अचिचीवत् । इति कविकल्पवृत्तः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
च, (चीयते तन्नुसन्तानैरिति । चि +
“चिन्ते संहितो यस्तु तन्नुक्रममभिधीयते ॥”
इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)
चुरकः, पुं, (चकते लृप्यतेनेति । चक + रक् उप-
धाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवैतसः । इति विश्वः ॥

चुकः

इति श्ररच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।
भिचुवस्त्वम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महा-
भारते १।६१।१२।
“अनगिरनिकेतञ्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥”)
चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्थस्येति । इतिः ।)
बुद्धभिचुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक, क अर्त्तौ । इति कविकल्पवृत्तः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
अर्त्तः पीडनम् । क, चुकयति श्रुत् श्ररः ।
इति दुर्गादासः ॥
चुक्कारः, पुं, (चुक + भावे अप् । चुकं पीडनं
आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन
भीरुणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ + रा +
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुकं, स्त्री, (चकते लृप्यतेनेति । चक + “चकि-
रम्योरुचोपधायाः ।” उणां । २।१४। इति
रक् उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । तिन्तिङ्गीकम् २
वृत्तान्तम् ३ । इत्यमरः । २।६।३५ । चुक-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाभक्तम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १।११॥) पत्रशकविशेषः । चुक इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिङ्ग-
चम् ३ अम्लवास्तूकम् ४ दलान्तम् ५ अम्ल-
शाकाखम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यमीषतृपित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्यायगुणाः ।
“चुक्रिया स्यात्तु पत्रास्ता रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा त्वन्तरा स्वाह्री वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(“चुक्रमयम्यमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविवन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥”
वर्मिलक्षणस्य वैरस्य हृत्पीडावह्निमान्यहृत् ॥”)
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् २
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्यायः । सहस्रवेधम् २
रसान्तम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाभेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्लवारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । साङ्गत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सन्धानविशेषः । यथा,
“यन्मस्त्रादिशुचौ भाखे सगुडचौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिराजस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥”
द्विगुणं गुडमध्वारनालमसु क्रमादिह ॥”
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
“विनष्टे संहितो यस्तु तन्नुक्रममभिधीयते ॥”
इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)
चुकः, पुं, (चकते लृप्यतेनेति । चक + रक् उप-
धाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवैतसः । इति विश्वः ॥

चुच्य

चुक्रकं, स्त्री, (चुक + संज्ञायां कन् ।) शाक-
विशेषः । चुक्रपालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)
चुक्रफलं, स्त्री, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति
वा । फल + अच् ।) वृत्तान्तम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वृत्तान्तशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
चुक्रा, स्त्री, (चुकः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
आमरु इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“चुक्रा त्वन्तरा स्वाह्री वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“अम्लिका चुक्रिकास्त्री च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च विचिका चिच्चा तिन्तिङ्गीका च
तिन्तिङ्गी ॥”)
चुक्रान्तं, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदन्तोऽत्र
इति वा ।) वृत्तान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृत्तान्तशब्दे विटतिरस्य ज्ञेया ॥)
चुक्रान्ता, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका ।
चिच्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । टन्
टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २।४।
१४० ॥ (अस्याः पर्याया यथा, भावप्रकाशे ।
“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बुशालोणिका ।
अम्लन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्बपत्रकः ॥”)
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुक्रपालङ्ग
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“चुक्रिका स्यात्तु पत्रास्ता रोचनी शतवेधिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिङ्गी । तत्पर्याया यथा, तत्रैव ।
“अम्लिका चुक्रिकास्त्री च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च विचिका चिच्चा तिन्तिङ्गीका च
तिन्तिङ्गी ॥”)
चुचुकं, स्त्री, (चुचु इत्ययत्तशब्देन कायति पान-
काले इति । कै + कः ।) कुचायम् । तत्-
पर्यायः । चुचुकम् २ चुचुकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा,
महाभारते १२।२०७।४२ ।
“दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवराण्युकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः श्वराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥”)
चुचुः, पुं, सुनिषण्णशकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुचुकं, स्त्री, (चुचुक + एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पवृत्तः ॥ (श्वां-परं-
अकं-सकं-सेट् ।) तालव्यवर्गादोपधः । पञ्च-

चुड

मखरी। ई, चुक्तः। यद्वयान्तोऽयमित्येके।
अभिषवः स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च।
इति दुर्गादासः ॥

चुचुः, पुं, कुचुन्दरिः। इति हारावली। ८३ ॥
(सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
“मेदान्चुचुमङ्गनामारण्यपशुहिंसनम् ॥”
“चुचुर्मदगुण्यवैदेहकवन्दिस्त्रियोत्राङ्गणेन जातौ
वौधायनेनोक्तौ वोड्यौ ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥ आकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स
तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो
विद्याचुचुः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्त्री,
उद्भिज्जविशेषः। चेषुना इति लोके। नाडीच-
वत्। अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,—
“चिच्चा चचुश्चुकी च दीर्घपक्षा सतिक्तका।
चुचुः प्रीता सरा रुच्या स्वाङ्गी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यपिच्छिलका स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“सुवर्चलाया चुचोर्वा लोणिकाया रसैरपि ॥”
इति वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः।
स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिङ्गीद्वतम्। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ काँडवीचिर खेला इति भाषा ॥

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्ति-
ङ्गीकास्थिभिर्द्वतक्रीडा। इति हारावली। ६२ ॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट्।) पञ्चमखरी। तुच्छनमल्यीभावः।
चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट्।) पञ्चमखरी। तुच्छनमल्यीभावः।
इ, चुण्टते नदा ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

चुट, इ क क्तेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) पञ्चमखरी। इ क, चुण्ट-
यति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

चुट, क शि क्तेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
तुदां-च-परं-सकं-सेट्।) क, चोटयति। शि,
चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः ॥

चुड, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट्।) टड्वयान्तः। पञ्चमखरी।
एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्यीभावः।
क, चुडयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

चुड, इ तौच्छे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सेट्।) इ, चुण्टते। तौच्छेयमल्यी-
भावः। इति दुर्गादासः ॥

चुड, इ क क्तिदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गा-
दासः ॥

चुड, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क,
चुण्डयति। इति दुर्गादासः ॥

चुड, इ ड रोषे। (भां-आत्म-अकं-सेट्।) इ,
चुण्डते। ड, चुण्डते। इति दुर्गादासः ॥

चुडु, क्तौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अकं-सेट्।) टवर्गद्वतीयोपधः।

चुड

किपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्नादौ हाव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः
शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवात्य-
संलक्ष्यविकारो हाव इत्यते। इति साहित्य-
दर्पणम्। चुडुति कान्ताथवा कान्तः। इति
दुर्गादासः ॥

चुण, शि क्तिदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण।
इति दुर्गादासः ॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्टातेऽभाविति। चुण्ट क्तेदे + घञ्।
वृत्तिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपकूपम्।
कूप समीपे खल्वजलाधारः। इति हेमचन्द्रः ॥

चुत, इर् चरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत्
अचोतीत्। चर इह आसेचनम्। चोतति घृतं
वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

चुतः, पुं, (चोतति चरति मलशोणितादिर्यस्मात्।
चुत + घञर्थे कः।) गुदहारम्। इति शब्द-
रत्नावली ॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति चरति मलशोणितादि-
र्यस्याः। चुत + “सर्वधातुभ्य इन्।” उणां
४।१।७। इति इन्।) गुदहारम्। इति शब्द-
रत्नावली ॥

चुद, क रुदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट्।) रुदि प्रेरणे। क, चोदयति बाणं
चापः। इति दुर्गादासः ॥

चुड्, क्तौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अकं-च-सेट्।) तवर्गद्वतीयोपधः।
किपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्नादौ हाव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः
शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवात्य-
संलक्ष्यविकारो हाव इत्यते। इति साहित्य-
दर्पणम्। चुडुति कान्ताथवा कान्तः। इति
दुर्गादासः ॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः
नायकादीनिति। चुद + कः। निपातनात् शुमा-
गमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुडनी। इति
हेमचन्द्रः ॥ ३।१६७ ॥

चुप, शनैर्गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) चोपति खञ्जः। चोपति दुष्टं राजा।
इति रमानाथः। इति दुर्गादासः ॥

चुव, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भां-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं सुखसंयोगः।
इ, चुम्बते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं
कामी। प्रियासुखं किम्पुरुषश्चुम्बे ॥ इति
व्यतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः ॥

चुव्रं, स्त्री, (चुम्बतेऽनेनाच वा। चुवि चुम्बने
+ “ञञेन्नायेति।” उणां। २।२८। इति
रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्यु-
णादिकोषः ॥

चुलुम्पः

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति।
चुम्ब + खल्।) कान्तलोहभेदः। तत्पर्यायः।
कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लोहकर्षकः ४।
अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतत्वम्। मेदो-
विघगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (विशेषो-
ऽस्य कान्तलोहशब्दे ज्ञेयः ॥) घटस्योर्वाव-
लम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८६ ॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब + खल्। चुम्ब-
परः। धूर्तः। बहुवचन्यैकदेशश्च। इति मेदिनी।
के, ८६ ॥

चुम्बनं, स्त्री, (चुव इ कि चुम्बने + भावे ल्युट्।)
सुखसंयोगः। चुमा इति भाषा ॥ तस्य
स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
“सुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कचोरुभगमूर्धसु।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामुकैरिह ॥”
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामुकैरिह ॥ (चुरां-पक्षे-
चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-
भां-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति
धनं चौरः। इति दुर्गादासः ॥

चुरा, स्त्री, (चुर + बाहुलकात् कः। स्त्रियां ङीप्।)
चौर्यम्। इति शब्दरत्नावली ॥

चुरी, स्त्री, (चुर + कः। स्त्रियां ङीप्।) उप-
कूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति
हेमचन्द्रः ॥ ४।१५६ ॥

चुलुकं, स्त्री, (चोलयतीति। चुल + बाहुलकात्
उकच्।) माषमज्जनजलम्। यथा। माष-
मज्जनजलमाचामं तच्चुलुकमिति महीपनिघट्ट ॥ चुल-
चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल
उन्नतौ + बाहुलकात् उकच्।) घनपङ्कः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रवृत्तिः। भास्वरभेदः। इति
हेमचन्द्रः ॥

चुलुकी, [न] पुं, (चुलुक उज्ज्वलतिर्विद्यति ॥
चुलुक + इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वामटे सूत्रस्थाने ॥ ६।५५
“चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः ॥” (भां-परं-
राजीचिलिचिमादाश्च मांसमिवाङ्कुरश्चा ॥”)
चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) अन्तःस्थद्वतीयमध्यः। चुलुम्पति। यगादौ
द्वयी। ओष्ठवर्गशेषोपधः। चुलुम्पावयुसार-
चुलुम्पते इत्यादि। न तु नकारजावयुसार-
पञ्चमाविति स्वरसान्प्रकृतिष्वे यगादौ तलोप-
इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव प्रकृतिलोप-
त्वात्। एवं सति अङ्गादीनां न तु कस्यचिन्न-
डमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कस्यचिन्न-
डमध्या एवेति ज्ञापनाय डमध्याः प्रकृतितः।
च तर्हि इदित् पाठोऽपीदृशिरिति वाच्यम्।
किपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे चुलुम्प-
लोपे चुलुम्प इति भेदात्। एवं सर्वत्र। इति
दुर्गादासः ॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्पते इति चुलुम्पनमिति वा।
चुलुम्प + भावे घञ्।) बाललालनम्। इति
जटाधरः ॥

बड़ा

II.

चडाक

केशपाश्री ३ । चूटिका ४ जुटिका ५ । यथा,
शब्दरत्नावल्याम् ।
“शिखा चूडा केशपाश्री जुटिका जुटिकेत्यपि ।
शिरोमध्यवद् चूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम् ॥”
वङ्गमी । बाहुभूषणम् । इति मेदिनी । डे, १३ ॥
अग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“अस्ताचलचूडालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि ॥”)
कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशसंस्कारान्त-
र्गतसंस्कारविशेषः । यथा । चूडा कार्या यथा-
कुलमिति मूलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच,—
“अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे ।
अर्केन्द्रकालशुद्धौ च जन्ममासेन्द्रमादृते ॥
रिक्तादर्शष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्जिते सिते ॥”
इति संस्कारतत्त्वष्टतय्योतिषवचनम् ॥
अस्य विशेषविवरणं चूडाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
चूडाकरणं, स्त्री, (चूडायाः करणं कर्मम् ।)
दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो
यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे
चूडाकरणं कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातः-
कृतस्नानः कृतदृष्टिश्चाहः पिता सत्यनामान-
मग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षपान्तां कुशखिकां
समाध्यामेर्दक्षित एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्त-
सप्तभिरेकौलव्य कुशान्तरेण वेष्टित्वा उष्णो-
दकसहितं कांक्षपात्रं ताम्रनिर्मितचुरं तदभावे
दर्पणं वा लौहचुरपाणिष्व नापितं स्थापयेत्
अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषसिद्धं च
क्षुरं अग्नेः पूर्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाष-
पूरितपात्रत्रयं स्थापयेत् । माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य क्रोडे निधाय अग्नेः पश्चिमतो
भर्तुर्ब्रह्मपार्श्वे उत्तरायणेषु कुशेषु प्राङ्मुखी
उपविशति । ततः पिता प्रकृतकर्म्मरम्भे
प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमनौ
हुत्वा अस्तसमस्तमहायाह्वतिहोमं कुर्यात् ।
प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री कन्दोर्मिदेवता महा-
याह्वतिहोमे विनियोगः । ओँ भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक् कन्दो वायुर्देवता महा-
याह्वतिहोमे विनियोगः । ओँ भुवः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् कन्दः सूर्यो देवता महा-
याह्वतिहोमे विनियोगः । ओँ स्वः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिर्वृद्धतौ कन्दः प्रजापतिर्देवता
अस्तसमस्तमहायाह्वतिहोमे विनियोगः । ओँ
भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्राङ्-
मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः चुरपाणिं
नापितं पश्यन् तमेव सविटरूपं ध्यायन् जपति ।
प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता चूडाकरणे
विनियोगः । ओम् आयमगात् सविता सुरेण ।
तत उष्णोदकसहितं कांक्षपात्रं पश्यन् वायुं
मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिर्ऋषिर्वायु-
र्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओँ उष्णेण
वाय उदकेनैधि । ततः कांक्षपात्रस्थितोष्णो-
दकेन दक्षिणहस्तश्चैतेन दक्षिणकपुष्पिकाभ-
नेन भस्त्रेण क्षेपयति । कपुष्पिकाशब्देन दक्षिणो-

चरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभि-
 मुखोच्चदेश उच्यते । ततः प्रजापतिर्ऋषिरापो
 देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओम् आप
 उदन्तु जीवसे । ततस्ताम्रचुरं तदभावे दर्पणं
 वा पश्यन् जपति । प्रजापतिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता
 चूडाकरणे विनियोगः । ओम् विष्णोर्देवो-
 ऽसि । ततः कुशवद्वसप्रदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्षिप्र-
 दक्षिणकपुष्पिकादेशे अनेन मन्त्रेण ऊर्ध्वमूला
 निदध्यात् । प्रजापतिर्ऋषिरोषधिर्देवता चूडा-
 करणे विनियोगः । ओम् ओषधे त्रायस्त्रैनम् ।
 ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहित-
 कपुष्पिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रचुरं
 दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात् । प्रजापति-
 ऋषिः स्वधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः ।
 ओम् स्वधिते मैत्रं हिंसीः । ततः केशच्छेदो
 यथा न भवति तथा ताम्रचुरं दर्पणं वा तत्रैव
 कपुष्पिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजा-
 पतिर्ऋषिः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः ।
 ओम् येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन
 ते वयामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायु-
 श्वाय वलाय वचसे । तूष्णीं वारद्वयम् । ततो
 लौहचुरेण दक्षिणकपुष्पिकादेशस्य केशं कृत्वा
 दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविधृत-
 पात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्यात् । ततः
 कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णादकेन
 दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्ववदेव आप उदन्तु
 जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण स्नेदनं ओम् विष्णोर्देवो-
 ऽसि इत्यनेन ताम्रचुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं
 ओम् ओषधे त्रायस्त्रैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे
 ऊर्ध्वमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओम् स्वधिते मैत्रं
 हिंसीरित्यनेन ताम्रचुरस्य दर्पणस्य वा कपु-
 च्छलदेशे निधानं ओम् येन पूषा बृहस्पतेरित्य-
 नेन पूर्वोक्तस्य ताम्रचुरप्रेरणं लौहचुरेण
 कपुच्छलदेशस्य केशं कृत्वा दर्भपिञ्जलीसहित-
 केशस्य बालमित्रविधृतपात्रस्थवृषगोमयोपरि
 निधानं कुर्यात् । कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः
 शिखास्थानादधः शिरसो नापितक्रोडाभि-
 मुखोच्चदेशोऽभिधीयते । तथैव वामकपुष्पिका-
 झावनादिच्छेदनपूर्वकं वृषगोमयोपरिदेशे
 निधानान्तं पूर्ववत् सर्वं कुर्यात् । ततः कुमा-
 रस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति । प्रजा-
 पतिर्ऋषिरुष्णिक् कन्दो जमदग्निः कश्यपाशस्थ-
 द्यो देवताश्चूडाकरणे विनियोगः । ओम्
 त्रायुषं जमदग्निः कश्यपस्य त्रायुषं अगस्त्यस्य
 त्रायुषं यद्वेदानां त्रायुषं ततोऽस्तु त्रायुषम् ।
 ततोऽग्निरुत्तरदेशं गीत्वा पुष्पादलङ्घ्यतो नापितः
 कुमारं मुण्डयति । सर्वमेव केशं वृषगोमयो-
 परि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः
 पूर्ववत् यस्तसमस्तमहायाहृतिहोमं कृत्वा
 तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमितृप्तक्षेपान्तप्रकृतं
 कर्म समाप्य उदीच्यं श्राव्यायनहोमादिवाम-
 देवगानान्तं कर्म निर्वृत्य कर्मकारयितृब्राह्म-

णाय दक्षिणां दद्यात् । कश्चिद्विषयवतिल-
माषशरावान् नापिताय दद्यात् । इति चूडा-
करणं समाप्तम् ॥” इति भवदेवभट्टः ॥

चूडामणिः, पुं, (चूडा शिरोभूषणं सुकुटकिरीटा-
दिकम् । तत्र स्थितो मणिः । शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) शिरोरत्नम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ११६ । ३८ ।

“ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥”
चूडायामयभागे मणिरिव यस्य ।) काकचिच्चा-
फलम् । इति मेदिनी । श्लो, ६४ ॥ योगविशेषः ।
(स तु ग्रहणकाले एव भवति ।) यथा गारुडे ।
“सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ।
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शुभाशुभगणनाविषेधः । तस्य विवरणं गरुड-
पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ वज्र-
देशीयपण्डितानामुपाधिश्च ॥

चूडाम्, स्त्री, (चूडायां अग्रभागे अन्तो यस्य ।)
वृत्ताक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूडालं, स्त्री, (चूडा अख्यस्य । “प्राणिस्थादातो
लज्ज्यतरस्याम् ।” ५ । २ । ६६ । इति लच् ।)
मस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूडायुक्ते
त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१० । ७ । ३७ ।

“चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः ॥”

चूडाला, स्त्री, (चूडा शिखा अख्यस्याः । “प्राणि-
स्थादातो लज्ज्यतरस्याम् ।” ५ । २ । ६६ । इति
लच् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) उच्चटाढ्यम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ श्वेतगुञ्जा । नागर-
सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूडावान्, [त] (चूडा अख्यस्य । चूडा + मतुप् ।
मस्य वत्वम् ।) चूडाविशिष्टः । इति चूडाला-
शब्दार्थे मेदिनी । ले, ६० ॥

चूर्ण, क सकृोच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) तालयवर्गादादिः । षष्ठ-
स्वरी । क, चूर्णयति चतुः सकृच्चितं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चूतः, पुं, (चूयते पीयते इति । चू + कर्मणि
क्तः ।) धूतोदरादित्वात् षलोपः । रसालत्वा-
देवास्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ७६ । १७ ।
“परिचुम्बति संविश्य भ्रमरचूतमञ्जरीम् ।
नवसङ्गमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव ॥”

चौतति चरति श्रोणितादिकमस्मादिति । चूत-
चरणे + बाहुलकात् षजर्थे कः दीर्घश्च ।) गुद-
हारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूत इत्यपि पाठः ॥

चूतकः, पुं, (चूत एव । चूत + स्वार्थे कन् ।)
आम्रः । कूपकः । इति मेदिनी । के, ६० ॥

चूर, ई ड य दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घः । ड य, चूर्णते वह्नि-
रित्यनम् । ई, चूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, क पेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । पेधश्चूर्णकरणम् ।
क, चूर्णयति शिला । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, स्त्री, (चूर्णयते पिथ्यते यत् । चूर्ण + कर्मणि
घञ् ।) सम्प्रेषणेन जातरजः । तस्य लक्षणं
यथा,—

“अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता ॥
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता ।
चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्षेदकज्ञवेत् ॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वेष्वतादौर्दिगुणोन्मितैः ।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम् ।
पित्तवातकफातङ्गे त्रिवेकपलमाहरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

चूर्णौघधस्य पूर्णवीर्यं पञ्चत्रयपर्यन्तं तिष्ठति ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्वशः ।
द्रवशुक्ता स लेह्यः पातयश्च चतुर्द्रवः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
आवीर इति ख्यातम् । (यथा, मेघदूते । ७० ।

“अचिन्तुज्ञानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
हीम्नानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥”

पटरसाक्षोद इत्यन्ये । इति भरतः ॥ गन्ध-
गुं डा इति ख्यातम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । वासयोगः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३४ ॥

वासयुक्तिः ३ । इति मेदिनी । ने, १२ ॥ गन्ध-
युक्तिः ४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ पटयुक्तिः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कुङ्कुमादिरजः । यथा,
रघुः । ४ । ५४ ।

“अलकेषु चमरेषु चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥”

चूर्णः, पुं, (चूर्णयते सम्प्रेष्यते इति । चूर्ण +
कर्मणि घञ् ।) सम्प्रेषणेन जातरजः । चूर-
इति गुं डा इति फाकि इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । क्षोदः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

चूर्णम् ३ रजः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ११८ । ३ ।

“कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्भाल्यैश्च सर्वशः ।
अवाकिरञ्चान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥”

धूलिः । चारविशेषः । इति मेदिनी । ने, १२ ॥
चूर्ण इति भाषा ॥ (यथा,—

“पूर्यानि श्रीर्णवर्णानि सौदन्त्याकर्णलोचने ।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥”

शेषस्य गुणः । वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम् ॥ शङ्ख-
चूर्णस्य गुणः । कटुत्वम् । चारत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कृमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चूर्णकं, स्त्री, (चूर्ण इव कायतीति । चूर्ण + कै +
कः ।) गदाविशेषः । यथा,—

“अपादः पदसन्नानो गदां तत्तु त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रसेदतः ॥

अकठोराक्षरं खल्यसमासं चूर्णकं विदुः ।
तत्तु वैदर्भरीतिस्तं गदां हृदातरं भवेत् ॥

भवत्युत्कलिकाप्रायं समासात् ढङ्गाक्षरम् ।
वृत्तेकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥

चूर्णकं यथा । स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः
परमपुरुषः पुरुषोत्तमो ह्यप्रदानवभरेण भङ्ग-

राङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्याभार-
मवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुर्वंशे

अवततार ।” इति कन्दोमञ्जरी ॥ (कचित् वृत्तकं
इत्यपि दृश्यते ॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णः कायते प्रकाशते इति । कै +
कः ।) सक्तुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (घटिकः ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “घटिक-

काङ्कुसुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासन-
पुष्पकमहाघटिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः ॥

घटिकाः ॥”) स्वार्थे कै चूर्णशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं चारविशेषं करोतीति ।

चूर्ण + क + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ इत्यण् ।)
वर्णशङ्करजातिविशेषः । चूर्णरी इति भाषा ॥

स नटकन्यायां पुण्ड्रकाञ्जातः । इति पराशर-
पद्धतिः ॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तदुक्तः कुन्तलः ।
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) अलकः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ६६ ॥

चूर्णखण्डं, स्त्री, (चूर्णाय यत् खण्डम् ।) कर्करम् ।
इति हारावली । २०८ ॥ कौकर इति घुटि-

इति च भाषा ॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य । एकदेशि-
समासः । पारदजन्यतया एवास्य तथात्वम् ।)

हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णशाकाङ्कः, पुं, (चूर्ण इव शुभ्रः शाकस्तमङ्कते
सादृश्येन गच्छतीति । अङ्क गतौ + अच् ।)

गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपण्डि-
तानां तर्कमिति । चूर्ण + “सर्वधातुभ्य इत्”

उणां । ४ । ११७ । इति इत् । यङ्गा, “घुञि-
ट्प्रिभाष्योति ।” उणां । ४ । ५२ । इति इत् ।)

पातञ्जलयाकरणम् । महाभाष्यम् । भरतः ॥ शूल-
इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भर्तः ॥

संख्यककपर्दकाः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः क्षोदोऽस्यास्तीति । चूर्ण +
“अत इनिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति ठञ् ।)

सक्तुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चूर्णिकत्, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति । कृ +
क्विप् ।) भाष्यकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णिः + “क्षदिकारादस्ति नः” ४ ।
१ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वा इतिम् ।)

कपर्दकः । इति मेदिनी । श्लो, १२ । इति च
विशेषः । सा राणाघाट्टाख्यग्रामसमीपे उत्तम-
चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः “इगुपधञेति” ३ ।
तीति । चूल उन्नतौ + “निपातनात् दीर्घः” ३ ।
१ । १३५ । इति कः । निपातनात् दीर्घः । इत्य-

यङ्गा, चूर्णते इति । चूर + कः । इत्यनम् ॥

चेटी

केशः । यथा । “सुक्तकेशाश्च चूलिनः ।” इति
लिङ्गपुराणम् ॥
चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल + स्वार्थे कन् ।)
केशः । यथा, मतस्यसूक्तो ३८ पटले ।
“गृहीतचूलको विप्रो स्नेहेन रजकादिना ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् शूद्रः कुर्यात्तु भागतः ॥
सशिखं निर्वपेत् केशं धृते चान्धावसाधिना ।
अन्यजैस्तु शिखावर्जं शूद्रैरग्राङ्गुलिद्वयम् ॥”
चूला, स्त्री, (चूडा + डस्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला
गृहोपरिगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूडा च ॥
चूलिकं, स्त्री, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाका-
रेण उन्नयति उत्पादयतीत्यर्थः । चुल + णिच् +
खुल् । एयोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।)
एतद्भृशगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची
इति भाषा ॥
चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्ममांस-
राशिं उन्नयतीति । चुल + खुल् + कापि अत
इत्वञ्च । एयोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्ण-
मूलम् । इत्यमरः । २।८।३८ ॥ नाटकाङ्गविशेषः ।
इति मेदिनी । के, ६० ॥
चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) दीर्घा चूषत्वान्नं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥
चूषा, स्त्री, (चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां
नीयते इति । चूष + घञर्थे कः ।) कक्ष्या । इत्य-
मरः । २।८।४२ ॥ काष्ठदण्डी इति भाषा ॥
चूषे भां-परं-सकं-सेट् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
दुर्गादासः ॥
चूष, शु हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुरां-परं-सकं-सेट् ।) शु, चृ तति चर्त्तिता ।
ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥
चैट, पुं, (चैटतीति । चिट् परप्रैषे + अच् ।)
दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । ६।१२७ ।
“एतत्तस्य सुखाच्छुत्वा राजचैटस्य दुर्मनाः ॥”
सुतशृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।४६ ।
चैटकः, पुं, (चैटति दासत्वं करोतीति । चिट् +
खुल् ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥
“यावाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचैटकः ॥”
उपपत्तिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धान-
चैटिका, स्त्री, (चैटी + स्वार्थे कन् टापि अत
इत्वं पूर्ववत् ।) दासी । यद्वा चिट् खुल् टापि अत
कायासरित्सागरे । ४।५१ ।
चैटिका, स्त्री, (चैट + डीप् ।) दासी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।६१।६४ ।
“प्रेष्याच्चैषाञ्च बध्नञ्च बलस्थाञ्चापि सर्वशः ॥”)

चेङ्, पुं, (चेष्टति परप्रेष्यत्वं करोतीति । चिट् +
अच् । टस्य डत्वञ्च ।) दासः । इत्यमर-
टीकायां रमानायः ॥
चेङ्कः, पुं, (चेष्टति इति । चिट् + खुल् । टस्य
डत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥
चेङ्किका, स्त्री, (चेङ्क + टाप् । कापि अत इत्वम् ।)
दासी । इति द्विरूपकोशः ॥
चेङ्गी, स्त्री, (चेङ् + डीप् ।) दासी । इत्यमर-
टीका ॥
चेत्, अ, (चित् + विच् ।) यदि । इत्यमरः
३ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
“अथत्ववारकं सत्वमिति चेदन्यवारणम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥”
पक्षान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
“सत्यचेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्-
योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्देवाः प्रमाणं
हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाद्याय मोघास्ति
चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्वाम्ने
जयः सर्वदा ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)
चेतः, [स्] स्त्री, (चेतत्यनेन इति । चित् +
करणेऽमुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ । [यत् ।
“ताभ्यां निर्विचिकित्सोर्ध्वं चेतसः स्थापितस्य
एकतानत्रमेतद्वि निदिध्यासनमुच्यते ॥”)
चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मूलयति ज्ञानेन्द्रिय-
बलादीनि । चित् + खुल् । गौरादित्वात् डीष् ।)
हरीतकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥ हिमाचलभवा
त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्वरोगनाशिनी
गन्धयुक्तद्रव्यकरणे प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
(“चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराद्गुणतस्तथा ।
षडङ्गुला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्रुता ॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थं जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपत्यादा नराणां कोऽत्र विस्मयः ।
चेतकीं यावद्विष्टव्य हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्भिन्नं रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संप्रयः ॥”
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
एतस्या उत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पपात बिद्धर्मैर्दिन्यां प्रक्रस्य पिबतोऽन्तम् ।
ततो दिवा समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽन्ता ।
हैमवत्यथवा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
विजया विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथायाः सप्तजातयः ।
अलापुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्रुता ॥
पूतनास्थिमती स्रुत्वा कथिता मांसलान्ता ।

चेतना

पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्गवर्णिनी ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी ब्रह्मरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योग्या शोधनार्थे मृता हिता ।
अचिररोगेभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थं चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णात्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्या चतुर्धा भेदयेच्छिवः ।
चेतकी पादपङ्कथासुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिद्यन्ते तत्तत्तत्तदेव पशुपक्षिन्दगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ॥
तावद्भिद्यते रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
न धार्यं सुकुमाराणां कृष्णानां भेषजद्विषाभ् ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥”)
जातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्वं इति । चित् + कर्त्तरि ल्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।
“चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकता न हि ।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतेवैयवगम्यताम् ॥”)
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३० ॥
(“रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठते ।
न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्तकः ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यते इत्येवम् । “अर्शआदि-
भ्योश्च ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) प्राणयुक्ते चि ।
इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥”)
चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं
वर्हयतीत्यर्थः । कृ + ङः । ततो ङीष् ।) चरी-
तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयते मनसा इति । चित् संज्ञाने
“न्यासश्च्येति ।” युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्य-
मरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३४ ।
“प्रधानकालाश्रयधर्मसंयुक्ते
शरीरे एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥”
“एष विभुः परमान्दोऽपि शरीरे विषवकारां
बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।” इति
टीकाकचूणिः ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तभि-
मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका
मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥”
तस्यामभियुक्तैर्न्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डे-
भिरात्मचेतन्याभासरसविह्वा चेतना इति
प्राङ्मरभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति
श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानयज्ञिकायां प्रमाणा-
साधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञान-
ख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥)

चेलानः

४६० चैतन्य

चैतन्यः

चैतनीया, स्त्री, (चित् + णिच् + अनीयर् टाप् च ।
यद्वा चेतनायै हिता इति च्छः ।) ऋद्धिनामौ-
घधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चैदिः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । चैपुरः २
डाहलः ३ चैदः ४ । (अयं देशस्तु आग्नेयां
दिशि युक्तिमतीनदीतीरे स्थितः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १४ । ८ ।
“शौलिकविदर्भवत्सान् चैदिकाश्चोद्धकण्डाच्च ॥”
तद्देशस्य पुं भूम्नि । इति हेमचन्द्रः ॥
चैदिपतिः, पुं, (चैदिदेशस्य पतिः पालकः राजा ।)
उपरिचरवसुः । यथा,—
“इन्द्रप्रौढे चैदिपतिश्चकारेन्द्रमहश्च सः ।
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ॥”
इति महाभारतम् ॥
(शिशुपालः । यथा, महाभारते । २ । ४० । १५ ।
“इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चैदिपतिं नृपः ।
भीष्मं रुद्राक्षरा वाचः आवयामास भारतम् ॥”)
चैदिराजः, पुं, (चैदीनां राजा इति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ।” इति टच् ।) शिशुपालः ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
४० । १२ ।
“विभुता चास्य दुर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर ! ।
चैदिराजस्य कौन्तेय ! सर्वेषां महौचित्याम् ॥”)
उपरिचरवसुः । स तु चन्द्रवंशीयकृतिराज-
पुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चैदिराज्यं
गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो
बभूव । एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्त-
मपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यज्ञाः कर्तव्या-
स्तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं श्रेष्ठभवंता यथा-
शास्त्रमनुक्ता देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो
गच्छ इत्यभिप्रेतः स तत्क्षणान् भूविप्रे गतः ।
श्रीविष्णुना तस्य भक्त्यर्थं नान्दीश्याद्वादौ गृह-
भित्तौ दृढधारादानं विहितम् । इति महा-
भारतम् ॥
चैदिशट्, [ञ्] पुं, (चैदिषु राजते इति । राज +
क्रिप् । यद्वा चैदिषु राट् ।) शिशुपालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । १ ।
“स वै पश्येद्यथा धर्मे न तथा चैदिशट् यम् ॥”
उपरिचरवसुः । दमघोषश्च । इति पुराणम् ॥
चैवी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
चेल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सकं-च-सेट्-ऋदित् ।) ऋ, अचि-
चेलत् । इति दुर्गादासः ॥
चेलं, स्त्री, (चेल्यते विस्तार्यते तन्तुभिरिति । चेल
चाले + कर्मणि घञ् । यद्वा चिल्यते परिधीयते
यत् इति । चिल + कर्मणि घञ् ।) वस्त्रम् ।
(यथा, मनुः । ११ । १६६ ।
“चेलचर्मामिषाणाञ्च त्रिशर्चं स्यादभोजनम् ॥”)
अधमे त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
चेलानः, पुं, (चेल + आनच् ।) फललताविशेषः ।
चेलना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अल्पप्रमा-
णकः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य फलस्य

गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्बित्वम् । मधुरत्वम् ।
कफवायुकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चेलालः, पुं, (चेलमिव त्वचं आलति । आ +
ला + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) फललता-
विशेषः । तत्पर्यायः । चित्रफलः २ सुखाशः ३
राजतेमिवः ४ लतापनसः ५ नाटान्नः ६ सेदुः ७ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति ।
चिल + इन् । स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) पट्टवस्त्र-
विशेषः । चेलिरकापड इति भाषा ॥ यथा,—
“सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा ।
रक्तचेलिकया च्छन्ना श्रातकुम्भधनस्तनी ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
चेलुकः, पुं, (चेलति बुद्धितत्त्वं गच्छति इति । चेल
+ उक् ।) बुद्धिभिक्षुप्रियः । तत्पर्यायः ।
आमणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४
गोमी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चेल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-सेट् ।) लङ्घनान्तः । ऋ, अचि-
चेलत् । अस्य ऋदुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठ-
वन्निष्फलः वेदेषूच्चारणभेदार्थो वा । अयं कैश्चिन्न
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
चैट्, उ ईहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-
अकं-सेट् ।) ईहो व्यापारः । उ, चैटते पठितुं
प्रियः । इति दुर्गादासः ॥
चैटकः, पुं, (चैटते इति । चैट + ण्वल् ।) रति-
बन्धविशेषः । यथा, स्मरदीपिकायाम् ।
“पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चैटयेत् ।
कान्तः क्रोडे स्थितां नारीं बन्धोऽयं चैटको
मतः ॥”
चैटकर्त्तरि चि ॥
चैटा, स्त्री, (चैट + भावे अङ् टाप् च ।) कायिक-
व्यापारः । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ७ । ६७ ।
“आकारमिद्विजितं चैटां भव्येषु च चिकीर्षितम् ॥”
“प्रवृत्तिरत्र चैटा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहे
भावस्योक्तप्रायत्वात् चैटायाम् यत्नवानात्मा-
प्यनुमीयते ॥” इति सिद्धान्तमुक्तावली । ५५ ॥)
चैटानाशः, पुं, (चैटायः हृष्टादेर्वापारस्य नाशो
निवृत्तिरत्र ।) प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चैटितं, स्त्री, (चैट + भावे क्तः ।) गतिः । चैटा ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
“जलकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति व ।
मूर्खसु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः ॥”)
चैतन्यं, स्त्री, (चैतन एवेति । स्वार्थे भावे वा ण्यञ् ।)
प्रकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चैतना ॥ (यथा,
“चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते ।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्तारौ दृश्येते चैतनाग्रये ॥
नेष्यते वैशेषिकैः साङ्गैश्चेति शेषः ॥” इति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८१ ।
“मनश्चैतन्ययुक्तौऽसौ नाडीस्त्रायुशिरायुतः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वद्भासस्तुतिमानपि ॥”)

चैतन्यः, पुं, (चैतन एव । स्वार्थे ण्यञ् ।) भगवद-
तारविशेषः । तस्य प्रमाणं यथा,—
“श्रुत्वा तु कलिधर्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सर्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम् ॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्मपालनम् ।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो ॥”
श्रीभवानुवाच ।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह ।
शुचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते ॥
अकाशमिदं गुह्यं न प्रकाशं वहिर्मुखे ।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम् ॥
मन्वायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति वहिर्मुखतः ।
ज्ञास्यन्ति मङ्गलियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः ॥
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः ।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः ॥
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः ।
धर्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम् ॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः ।
कृष्णचैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः ॥
शुचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे ।
गच्छन्तु सुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तहृषिणः ॥
धर्मसंस्थापनं काले कुर्वन्तु ते ममाग्रया ।
कृष्णावतारकाले ये मङ्गलास्तान् शृणु क्रमात् ॥
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः ।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति ॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः ।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः ॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः ।
कमलाकरपिप्पलादः पूर्वख्यातो महाबलः ॥
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् साहसपण्डितः ।
पुरुषोत्तमो वैश्यकुले स्लोककृष्णः प्रियो मम ।
अर्जुनः पूर्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः ॥
पूर्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे ।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्वे श्रीमधुमङ्गलः ॥
सुबलो बलरामसखः कलौ श्रीलहल्लायुधः ।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ महम्मरचक्षुः ॥
चतुःषष्टिर्महान्तो ये स्त्रियः केचिन्न पुरुषाः ॥
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषाः स्त्रियः ।
यतिर्यस्यात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः ॥
नीलाम्बरश्चक्रवर्त्तो गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा ॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः ॥
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठकुरः ॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंज्ञकः ।
वृन्दा देवी प्राणसखी श्रीसुकुन्दः कलौ युगे ॥
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाप्रियः ॥
ललिता या सखी सुख्या जगदानन्दपण्डितः ।
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः ॥
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम ।
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया ॥
श्रीगदाधरभट्टश्च सुदेवी सा मम प्रिया ॥
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया ॥
श्रीलराधवगोस्वामी चम्यकाख्या लता प्रिया ॥

चैतन्यः

गोखामी श्रीलभृगर्भ इन्द्रलेखा तथा प्रिया ।
 काशिमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
 श्रीसनातनगोखामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
 श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
 द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
 श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
 लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
 श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
 भट्टः श्रीजीवगोखामी योगमाया सहायिनी ।
 द्विती कलावती प्रेक्षा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
 द्विती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
 वासुधोषाभिधो द्विती ममानन्दप्रदायिनी ॥
 श्रीशिवानन्दभार्या सा मत्प्रियेन्द्रमती सखी ।
 श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उड्डवः सखा ॥
 श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
 शुक्लाक्षरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
 पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
 आचार्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
 पण्डितो गरुडः श्रीमान् गरुडो मम वाहनः ।
 श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
 घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
 माधवः शान्तनुसुनिर्विश्वकर्मा तु भास्करः ॥
 वनमाली सुदामा च सार्वभौमो वृहस्पतिः ।
 प्रिया इन्द्रसुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
 सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
 श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
 काशिमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्जुनः सखा ।
 प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्दुस्मो महीपतिः ॥
 उक्रूरश्च कालिदासः पुलिन्दैव नचारिणी ।
 शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
 आचार्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
 शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् स्तुत्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
 भायसती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
 लयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुडस्तथा ॥
 आचार्यरत्नचन्द्रः स्याद्द्वारासो वृन्दावनः स्मृतः ।
 शुकदेवो व्यासपुत्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
 शिवानन्दोऽब्जज इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
 पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्वासा सुनिरुच्यते ॥
 आचार्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
 रता गोपीो ब्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ॥
 प्रियाश्चतुःषष्टिरिते धर्मसंस्थापने कलौ ।
 रतेषां पुराणनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
 ते प्राप्नुवन्ति मङ्गलं पुनन्ति सुवनचयम् ।
 मङ्गलदासा ये मर्या नास्ति तेषां ममः कचित् ॥
 सुला भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
 स्तौति तं देवदेवं नेदुर्द्वन्द्वभयस्तदा ॥
 इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्त-
 मः सर्गः सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
 चैतन्यो मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्ण
 दधत् ।

४६१

चैतन्यः

यः श्यामं दधदाशु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
 सोऽयं गौरविधुर्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
 नित्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहलायुधः ।
 भक्तावतार आचार्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”
 इति गौरगणोद्देशः ॥
 (अयमेव भगवांचैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्र-
 दायविशेषस्य प्रवर्तकस्तत्सम्प्रदायैर्ज्ञोपास्य-
 देवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव वृन्दावन-
 रमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परैस्तु
 प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तत्र मन्यते अत-
 एवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो
 दृश्यते ।
 स तु प्रभुः (१३०७) सप्ताधिकचतुर्दश-
 शतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ
 शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्यां प्रादु-
 र्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो
 जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैहिकेयोपरागो
 जातः । एतदुपलक्ष्य गङ्गास्नानार्थं बहवो
 लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः ।
 तदा यस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुसुद-
 वान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकी-
 र्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्वपर्वता-
 दुदियाय । भवन्ति हि शुभसूचकानि महता-
 माविभूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक्
 शैत्यसौगन्ध्यमान्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमी-
 रणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन् ।
 अस्मिन् पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहृद्विनासी
 आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीप-
 मागत्य विप्रचक्रवर्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बर-
 शर्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् ।
 ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे
 त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य
 दशमपुत्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्वजो विश्वरूपो
 नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत् । स
 तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरि-
 ग्रहमनङ्गीकुर्वन् परिव्राज्यधर्मं समाश्रयत् ।
 अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्मदिसंस्कारे यथा-
 कालं क्रमशो निवृत्ते अस्मिन् मातामहो नीला-
 म्बरचक्रवर्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर-
 इति नाम्नैर्माजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः
 पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसार-
 स्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाद इत्याख्यया
 पौरवांसिन्सु अस्मान्यरूपलावण्यातया परम-
 समादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः ।
 परं धर्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्य-
 सिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति
 चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।
 अथ प्राप्ति काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागर-
 पारमश्रेष्ठबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महा-
 महोपाध्यायं गङ्गादासप्रमाणासुपाध्यायत्वे-
 नाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्वशास्त्रार्थ-
 तत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राख्यमवगम्य

चैतन्यः

तदा सर्व एवेनं देवांश्चस्मृतममन्यन्त । अथ
 कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभा-
 चार्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम
 कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभा-
 चार्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै
 सम्युददे । विवाहानन्तरमेवासौ द्वात्रिंश-
 ध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो
 दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य
 तर्कजालैः समाच्छन्ना भगदर्पाश्च सन्तः प्रति-
 निवृत्ताः । असावपि दिग्विजयीषया पूर्वादि-
 स्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन्
 सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले
 अस्य पूर्वपत्नी कालधर्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु
 तस्या विरहेण याकुलितोऽपि मातुरुरोधेनैव
 पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां
 द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्वगुणविभू-
 धितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणा-
 देवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गै-
 र्मिलितो हरिभक्तिरसनिर्गम एव कालं यापया-
 मास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया
 गयातीर्थं गत्वा भक्तचूडामण्यैः श्रीमदीश्वरपुरि-
 नाम्नो गोखामिनः सकाशात् हरिनामानन्दत-
 दीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं
 प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ
 दस्युप्रवरौ जगाद माधाद चेति प्रसिद्धौ ब्रह्म-
 वन् अन्यंश्च कुहादिव्याधिपीडितान् महा-
 पातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन
 संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजि-
 प्रभृतीन् वैष्णवदेष्टुः स्वमहिम्ना दमयामास ।
 ततः प्रभूत्वेवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्मं
 प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्या-
 दिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन्
 बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ(१४३१)
 एकत्रिंशदधिकचतुर्दशशतशके उत्तरायण-
 संक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्य-
 ग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्मं समा-
 श्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं
 दृष्ट्वा रात्रिः प्रतापदिदस्य सभापण्डितं वेदान्त-
 शास्त्रपारदर्शिनं सार्वभौमं विचारेण पराजित्य
 वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदा-
 वरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेव-
 निर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत ।
 ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाची-विष्णुकाची-त्रिमङ्ग-
 प्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेम-
 रसेन ज्वालयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः ।
 तत्रैवासौ ‘लक्ष्णकर्णान्तं’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णव-
 ग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचल-
 मागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य
 भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथ-
 देवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तना-
 दिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्ति लक्ष्यं
 दर्शयामास । अथ गच्छति काले वृन्दावनं

चैव

जिगमिषुर्वन्नेव पथा ब्रजन् स्वभावसारल्येन
यात्रादीनपि हिंस्रजन्तून् भक्तिप्रेम्णा मादयित्वा
वृन्दावनमुपतस्थे । तत्र स्वभक्तवृन्दावृत एवासौ
गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य
मधुरामुद्दिश्य प्रस्थितः । ततोऽस्मात् स्थानात्
प्रयागगमनकाले बहून् पाषाणानपि यव-
नान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः ।
तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्मं प्रचार्य च
पुनर्नौलाचलमाजगाम । अत्रस्य एवासौ
स्वप्रचारितवैष्णवधर्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं
भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नाना-
तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास । अथ स्वभक्ते-
र्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्तना-
दिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभि-
गम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलक्षणैरन्वित
आसीत् । तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे
हरिसंकीर्तनस्य माहात्म्यादिकं श्रावयित्वा
अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीय-
त्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशतशके
मानवकार्यं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ॥

चैव्यं, स्त्री पुं, (चित्तस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ ।
३ । १२० । इत्यण् ।) आयतनम् । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं
देवकुलसदृश्यं ज्ञायतनं सचित्तमचित्तमपी-
त्याहुः । देवायतनमात्रम् । नृदां देवकुलम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३ । १२ ।
"यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्ययाः ॥"
चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चैव्यं, पुं, (चैव्यं देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति ।
चैव्य + अण् ।) बुद्धिः । विम्वः । उद्देशवृत्तः ।
इति मेदिनी भरतश्च ॥ शेषस्य पर्यायः । देव-
तरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ४० ।
"वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥"
चैव्यः, पुरुषः । यथा, भागवते । ३ । २६ । ६० ।
"अहङ्कारस्तयोरुद्रश्चित्तं चैव्यस्ततोऽभवत् ॥"
चैव्यद्वयं, पुं, (चैव्य एव द्वयुक्तः ।) अश्वत्थवृत्तः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्वत्थवृत्तेऽस्य गुणादयो
ज्ञातयाः ॥)

चैव्यमुखः, पुं, (चैव्यं चित्तिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः
मुखं यस्य ।) कमण्डलुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैव्यवृत्तः, पुं, (चैव्यस्तदाख्यया प्रसिद्धो वृत्तः ।)
अश्वत्थवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मनुः ।
६ । २६४ ।

"चतुर्व्यथाश्चैव्यवृत्ताः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥"
चैत्रं, स्त्री, (चीयन्ती जीवाः स्थानात् स्थानान्तर-
मनेनेति । चि + बाहुलकात् करणे चन् । ततः
स्वार्थे अण् ।) न्यतम् । देवकुलम् । इति
मेदिनी । रे, ३७ ॥ देउल इति भाषा ॥ (यज्ञ-
स्थानम् । यथा, महाभारते । १ । १०६ । १३ ।
"भीष्मेण धर्मतो राजन् ! सर्वतः परिरक्षिते ।
वभूव रमणीयञ्च चैत्रयूपप्रताङ्कितः ॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्यादौ साधुः । चित्र
+ अण् ।) बुद्धिभित्तुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षपर्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, ३७ ॥
(यथा, हारावल्याम् ।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णौ च शङ्खौ च समैते वर्षपर्वताः ॥"
चित्रायां भवः । चित्रा + अण् ।) चित्रा-
गर्भजो बुधपुत्रः । स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथ-
राजपितामहः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(चित्रानचत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः । चित्रा +
"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।"
४ । २ । २३ । इति पक्षे अण् ।) मासभेदः ।
स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः । तत्र मीन-
राशिस्यरविकः सौरः, मीनस्यरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः । इति मलमास-
तत्त्वम् ॥ तत्पर्यायः । चैत्रिकः २ मधुः ३ ।
इत्यमरः । १ । १४ । १५ ॥ चैत्री ४ कालादिकः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"सत्कर्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्यान्मधुरान्नभोजी ।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेन्मनुष्यो मधुमासजन्मा ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
(चैत्रकृत्यानि तु वारुण्यश्रीकाष्ठमी-श्रीराम-
नवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचर्दशीप्रभृतीनि ।
एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तत्र शिवव्रतं कर्तव्यम् । यथा,—
"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्चयेत् शुद्धं व्रती ।
करोति नर्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम् ॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा ।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
अधुनास्य सत्र्यास इति गाजन् इति च भाषा ॥
चैत्रकः, पुं, (चैत्र + एव । स्वार्थे कन् ।) चैत्र-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चैत्ररथं, स्त्री, (चित्ररथेन गन्धर्वेण निवृत्तम् ।
"तेन निवृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।)
कुवेरस्योपवनम् । तत्तु चित्ररथगन्धर्वनिर्मि-
तम् । इत्यमरः । १ । २ । ७३ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६० ।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥"
इदन्तु पीठस्थानानामन्यतमं । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ५८ ।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥"
पुं, कुरुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६४ । ४६ ।
"अविहितमभिष्वन्नं तथा चैत्ररथं सुनिम् ।
जनमेजयश्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम् ॥"
चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं आ सम्यक् रूपेण
वरयत्यभिलषतीति । आ + वर + णिच् + अच् ।
स्त्रियां ङीप् । रस्य लत्वम् ।) चैत्री पूर्णिमा ।

४६२

चैत्राव

चोदना

तत्पर्यायः । मधुतुसवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४
वासन्ती ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैत्रिकः, पुं, (चित्रानचत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यते-
ऽस्मिन् । "विभाषा फाल्गुनीति ।" ४ । २ । २३ ।
इति पक्षे ठक् ।) चैत्रमासः । इत्यमरः । १ । १४ । १५ ।
चैत्री, [न] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी
विद्यतेऽस्मिन् । ब्रीह्यादित्वादिनिः ।) चैत्रमासः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रा + इण् ।) चैत्र-
रिति च पाठः ॥

चैद्यः, पुं, (चैदीनां जनपदानां राजा । चेदि +
अच् ।) शिशुपालः । स तु दमघोषपुत्रः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २ । ३८ ।
"त्वया विप्रकृतश्चैदो रुक्मिणो हरता हरैः ॥"
चेदिराजवसुः । इति पुराणम् ॥) तद्देशीयेषु
भूमि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चोचः, त्रि, (ख्यायते उच्यते गीयते इत्यर्थः ।
चच् + कर्मणि घञ् । ततः प्रथोदरात् साधुः ।)
गीतः । सुचिः । (यथा, मनुः । ३ । २०७ ।
"अवकाशेषु चोचेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥"
दक्षः । (यथा, महाभारते । १२ । ७० । ८ ।
"अनीशुगुप्तदारः स्याच्चोचः स्यादृच्छी वृषः ॥"
तौच्छः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । घे, १२४ ।
चोचं, स्त्री, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्मिन् ।
"अर्थादिभ्योऽच ।" ५ । २ । २७ । इत्यच् ।)
गुडत्वक् । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (यथा,
सृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्यौघयजातीरवाः ।)
इति वामटे सूत्रस्थाने । १५ । ४५ । (अस्मिन्
तेजपात इति ख्यातम् । इति केचित् ॥)
पर्यायाः यथा,—
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्गुडञ्चोचन्तथोत्कटम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
उपभुक्तफलावशिष्टम् । चोच्चा इति ख्यातम् ।
तालफलम् । इति भरतः । कदलीफलम् । इति
इति सारसुन्दरी ॥ नारिकेलम् । इति खामी ।
वल्कलम् । चर्म । इति धरणी । यद्वत्, चोचिकम् ।
चोचकं, स्त्री, (चोच + स्वार्थे कन् ।) वल्कलम् । इति
त्वचा कायतीति । कै + कः ।) वल्कलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

चोटी, स्त्री, शाटी । इति हेमचन्द्रः । १ । ३३६ ।
चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति । चु
संवरणे + अच् ।) प्रावरणम् ॥ दंष्ट्रविशेषः ।
इति मेदिनी । डे, १३ ॥

चोदना, स्त्री, (चोदते प्रवर्तयति ॥ चोद +
क् रुदि + युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा,
गीतायाम् । १८ । १८ ।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥"
प्रेरणा । यथा । चोदना लक्ष्मणोऽर्थो धर्मो ज्ञानं
जैमिनिसूत्रम् ॥ एकोद्दिष्टादिद्विष्टादौ चोदना
वृद्धादि चोदना । इति स्मृतिः ॥
चोदनागुडः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुडवत् चोद-
यित्यते इति । गुड + "इयुपध्वनेति ।" २ । १ । १३६ ।

चोचकं, स्त्री, (चोच + स्वार्थे कन् ।) वल्कलम् । इति
त्वचा कायतीति । कै + कः ।) वल्कलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

चोटी, स्त्री, शाटी । इति हेमचन्द्रः । १ । ३३६ ।
चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति । चु
संवरणे + अच् ।) प्रावरणम् ॥ दंष्ट्रविशेषः ।
इति मेदिनी । डे, १३ ॥

चोदना, स्त्री, (चोदते प्रवर्तयति ॥ चोद +
क् रुदि + युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा,
गीतायाम् । १८ । १८ ।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥"
प्रेरणा । यथा । चोदना लक्ष्मणोऽर्थो धर्मो ज्ञानं
जैमिनिसूत्रम् ॥ एकोद्दिष्टादिद्विष्टादौ चोदना
वृद्धादि चोदना । इति स्मृतिः ॥
चोदनागुडः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुडवत् चोद-
यित्यते इति । गुड + "इयुपध्वनेति ।" २ । १ । १३६ ।

चोचकं, स्त्री, (चोच + स्वार्थे कन् ।) वल्कलम् । इति
त्वचा कायतीति । कै + कः ।) वल्कलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

चोटी, स्त्री, शाटी । इति हेमचन्द्रः । १ । ३३६ ।
चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति । चु
संवरणे + अच् ।) प्रावरणम् ॥ दंष्ट्रविशेषः ।
इति मेदिनी । डे, १३ ॥

चोदना, स्त्री, (चोदते प्रवर्तयति ॥ चोद +
क् रुदि + युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा,
गीतायाम् । १८ । १८ ।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥"
प्रेरणा । यथा । चोदना लक्ष्मणोऽर्थो धर्मो ज्ञानं
जैमिनिसूत्रम् ॥ एकोद्दिष्टादिद्विष्टादौ चोदना
वृद्धादि चोदना । इति स्मृतिः ॥
चोदनागुडः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुडवत् चोद-
यित्यते इति । गुड + "इयुपध्वनेति ।" २ । १ । १३६ ।

१३५। इति कः। क्रीडनकाले कन्दकानां ऊर्ध्व-
चेषणप्रसिद्धतयास्त तथालम्। कन्दकः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
चोदः, लौ, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे
यनेनेति। चुद + णिच् + यत्।) अद्भुतम्।
प्रयः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महा-
भारते। ५। ४३। ३४।
“सर्वं ध्यानं समाधानं चोदं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्यं तथासंग्रहमेव च॥”)
चोदः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। “अर्हं
लव्यलवचः॥” ३। ३। १६६। इति यत्।)
चोदनाहः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये,
२३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।
“नीवारस्त्रलेङ्गदशाकटिः
सुसंयता चाभिकार्येषु चोदः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकदेष तापसः॥”)
चोपनं, लौ, (चुप मन्दगमने + भावे ल्युट्।) शनै-
र्गमनम्॥
चौरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर + णिच् + पचा-
लच्।) लोचकः। तत्पर्यायः। चौरः २ दस्युः ३
तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिनचुः ६ स्तेनः ७
सैकागारिकः ८ स्तेन्यः ९ प्रच्छन्नजनः १०
भोचकः ११ पाटञ्चरः १२ परास्कन्दी १३
कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६
पुरणः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुर-
तका २०। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लपुः १६
विद्यायाः २४ ताडुः २५ वनगुः २६ दुरश्चित् २७
रुक्मः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥
“यथा, देवीभागवते १। १६। ६।
“चोरैश्च चौरवृद्धिस्तैः साधुवृद्धिस्तु तापसे।
सपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहस्त्वं कथं नृप॥”)
गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः।
चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् काय-
लोति। कै + कः।) एका। इति रत्न-
माला॥ पिङ्गल इति भाषा। (चोर + स्वार्थे
ण्।) सुगन्धद्रव्यविशेषः। तत्पर्यायः।
चोरः २ खड्गः ३ दुश्मनः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६
चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८
समन्वितः १९ पर्याचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१
चोरः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते
अध्याये।
“चोरको वरुणः कुष्ठं सर्वगन्ध ससप्तला॥”)
चोलः, पुं, (चोलस्य अष्टक इव शकन्धादि-
त्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी + स्वार्थे संज्ञायां
वा कन् टाप् पूर्वसङ्ख्य।) चोरपुष्पी। इति
शब्दरत्नावली॥ (“शङ्किनी चोरपुष्पिका।”
इति वैद्यकम्॥)
चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि
पुष्पमस्याः। “पाककर्णपर्णेति॥” ४। १। ६४।
इति डीप्।) वृक्षविशेषः। बोणा इति चोर-
हुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्यायः।
शङ्किनी २ केशिनी ३। इत्यमरः। २। ४। १२६॥
चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥
(चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)
चोरस्तायुः, स्त्री, (चोरस्य स्तायुरिव।) काक-
नासालता। तस्करस्तायुरिति राजनिघण्ट-
दशनात्॥
चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्यैव गन्धो-
रस्यस्य। अच् ततश्चाप्।) चोरपुष्पी। इति
शब्दचन्द्रिका॥
चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादि-
त्वात् ठन्।) चौरिका। चौर्यम्। इत्यमर-
टाकायां रायमुकुटः॥
चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षः-
प्रदेशे इति। चुल उन्नतौ + अच्।) कञ्चुलिका।
कञ्चुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलह-
र्याम्। ६६।
“निजां बीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभ-
तत्पर्यायः। कुर्पासकः २। इत्यमरः। २। ६। ११८॥
कञ्चुकः ३। इति जटाधरः॥ कुञ्चुली ४ कुञ्चु-
लिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल
इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ
इति सुभूतिः॥ नदादित्वात् चोली च। कुर्परः
इति सुभूतिः॥ च तद्वह्यमस्यते क्षिप्यते अत्र
कफोणिर्जातु च तद्वह्यमस्यते क्षिप्यते अत्र
कुर्पासः घनमनोषादित्वाद्रलोपः ततः स्वार्थे
कः। इति भरतः॥ *॥ देशविशेषः। इति
शब्दरत्नावली॥ अधुना ताडोर इति ख्यातः॥
भस्मधारिवेद्यागानधिकारिस्त्वेष्विशेषः। स तु
पूर्वञ्च क्षिप्य आसीत् सगरराजेनास्य धर्मनाशं
वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥
चोलकं, लौ, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल +
णिच् + अच् + स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव
कायति इति। कै + कः।) वल्कलम्। इति
शब्दरत्नावली॥
चोलकः, पुं, (चोल इवकायति इति। कै + कः।)
बाणवारः। कवचम्। इति हारावली। १६७॥
(देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १६६५।
“उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन संमर्दकारिणा।
चोलकेश्वरकीर्तिञ्च कातुष्यं ययतुः समम्॥”)
चोलकी, [न] पुं, (चोलकमिवावस्थस्य इति
इति।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्व। इति
मेदिनी। ने, १८४॥
चोलखुकः, पुं, (चोलस्य अष्टक इव शकन्धादि-
त्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

चोषः, पुं, (चीयते इति। चि + डः। ततः उष्-
दाहे + अप्। चञ्चासौ उषश्चेति।) पार्श्व-
ज्वाला॥ यथा—
“हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पिप्ता-
तृड्दाहचोषवहुलं सकफप्रसेकम्।
अभ्यात्मकं बहुजं बहुभिन्नं विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च॥
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः।” इति भाव-
प्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।
“यो गले चोषस्तुपादयति सुखवैश्रवं जनयति
भक्त्यर्चिं चापादयति हर्षञ्च स तिस्रः॥”)
चोष्कः, पुं, (चन्दयति आच्छादयति। चदि + डः।
ततः स्कन्दति आक्रमते श्चून् स्कुनाति आञ्ज-
वते वा। स्कन्दि स्कु वा + डः। ततः पृषोदरा-
दौत्वे साधुः।) सिन्धुवारदेशीयान्वः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
चौचं, त्रि, (चौच एव इति। स्वार्थे अण्।) मनो-
ज्ञम्। इति महाभारतम्॥
चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा
चुरा शीलमस्य। “इति कृत्तादिभ्योऽणः॥” ४। ४।
६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः। २। १०। १२४॥
(यथा, देवीभागवते। १। १६। ५६।
“चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥”
अमुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १६।
“किरातीं चौरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्॥”
कविभेदः।
“कविरमरः कविरमरः कविचौरो मयूरकः॥”
इत्युद्भटः॥)
चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोर-
पुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धद्रव्य-
विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्यं भावो वा। “हृन्-
मनोज्ञादिभ्यश्च।” ५। १। १३३। इति वृज्।
टापि अत इत्वम्।) चौर्यम्। इत्यमरः। २।
१०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।
“चौरिकाकृतमायाभिर्धर्मैश्चापैति पादशः॥”)
चौरी, स्त्री, (चौर + डीप्।) चौर्यम्। इति
शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः।
यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।
“चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च
चण्डिका॥”)
चौर्यं, लौ, (चोरस्य कर्म भावो वा। “गुण-
वचनाद् ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च।” ५। १।
१२४। इति अण्।) चौरधर्मः। चोरी इति
चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्यायः। स्तेन्यम् २
स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०। २५॥
चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६।
इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ६। २७६।
“सन्निं क्षित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः।
तेषां क्षित्वा वृषो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥”)
चौलकर्म, [न] लौ, (चूडाया इदम्। “तस्ये-
दम्।” ४। ३। १२०। इत्यण् डस्य लत्वञ्च।

चौलः

ततश्चौलमेव कर्म इति कर्मधारयः ।) चूडा-
कर्म । इति सूतिः ॥
चौलुक्चः, पुं. (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।” ४।१।१०५। इति यञ् ।)
राजर्षिभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३।७१२ ॥
चु, क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकच-सेट् ।) अन्तःस्थादो-
पधः । क, च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥
चु, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
सकं-अनिट् ।) अन्तःस्थादोपधः । ड, चवते ।
इति दुर्गादासः ॥
चुतु, इर चरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-सेट् । कचित् अकच ।) अन्तःस्थादि-
युक्तः । इर, अच्युतत् अच्योतीत् । चर इह
आसेचनम् । च्योतति घृतं वज्रौ यज्वा । आसिच
तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः ।
६।२८ ।
“सीतां जिघांक्षु सौमित्रे ! राक्षसावारतां ध्रुवम् ।
इदं शोणितमभ्यगं सम्यहारेऽच्युततयोः ॥”
“अच्युतत् गलितमकर्मकोऽच ।” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतौ ॥)
च्युतं, चि, (च्युते स इति । च्यु + कर्मणि क्तः ।
यद्वा च्युत + घञर्थे कः ।) चरितम् । यथा,—
“पिवन्तं त्वन्मुखाभोज्युतं हरिकथामृतम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
(स्वलितम् । यथा, रघुः । ११।२५ ।
“सम्भोऽभवदपोऽकर्मणां
कृत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥”)
च्युतिः, स्त्री, (च्यते शोणितादिकमस्या इति ।
च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः ।
३।६०६ ॥ गुदहारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(च्यु + भावे क्तिन् ।) चरणम् । यथा,—
“कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
धैर्यच्युतिं के सम धन्विनोऽचे ॥”
इति कुमारसम्भवे । ३।१० ॥
च्युपः, पुं, (च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन इति । च्यु + “च्यवः
किञ्च ।” उणां । ३।२४ । इति यः स च कित्
च्युधातुरत्र भाषणार्थं वर्जते इत्युज्ज्वलदत्तः ।)
मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यादुणादिवृत्तिः ॥
च्युस, क हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) कचित् पुस्तके हासे । अन्तः-
स्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥
च्योतं, स्त्री, (च्युत + एपोदरादिवाहोत्वे साधुः ।)
च्योतम् । घृतादिचरणम् । इत्यमरटीका ॥
च्यौलः, चि, (च्यवते इति । “जनिदाच्युसिति ।”
उणां । ४।१०४ । इति ङण् ।) गमनकर्त्ता ।
अखडजः । च्यौलपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

४६४

कृगलः

कृ

कृ, ककारः । स तु यञ्जनसप्तमवर्णः । चवर्गद्वितीय-
वर्णश्च । (वङ्गाचरेः) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्द्धाद्योगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली ततः ।
पुनश्चाद्योगता तासु सन्ति ब्रह्मेशविष्णवः ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥
“इच्युप्रशान्तान्तालु ।” इति सूत्रकारेणोक्तम् ।
“कण्ठग्रावहाविच्युप्रशान्तालया ओष्ठाजावुपू ॥”
इति शिचाग्रन्थः ॥)
अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
“विसर्गस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यन्तथा ।”
अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे
स्वरसर्पणादिति स्लोकगम्भीरसंस्पर्शादिति च
यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विश्वरूपः ॥
अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजानु त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां निखां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा कृकारं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“कृकारं परमाचर्य स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविन्दुः कृकारं कृकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे ।
“कृष्णन्दनं सुषुम्णा च पशुः पशुपतिर्भृतिः ।
निर्मलं तरलं वद्धिर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्परः ।
गोकर्णं लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्विचतः स्थितिशब्दकः ॥”
कं, चि, (क्रायते परिस्त्रियते यत् इति । क्ठो +
कर्मणि घञर्थे कः ।) निर्मलम् । इति मेदिनी ।
कै, १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥
कः, पुं, (क्ठो + भावे डः घञर्थे को वा ।) क्ठेदनम् ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥
कृगः, पुं स्त्री, (कं यच्चादौ क्ठेदनं गच्छति प्राप्नो-
तीति । गम + डः ।) कृगः । इति हेमचन्द्रः ।
४।१२७५ ॥
कृगणं, स्त्री पुं, (कृद + डः । कृः तस्मै अग्ने-
श्चादनायेत्यर्थः गणयते इति । गण + कर्मणि
अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४।१२७३ ॥
कृगलं, स्त्री, (कृति किञ्चि क्रायते वा । क्ठो +
क्ठेदने + “क्ठो गुण इक्षश्च ।” उणां । १।११३ ।
इति कलच् प्रत्ययः घातोर्गुणागमो इक्षश्च ।)
नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥
कृगलः, पुं स्त्री, (क्रायते क्ठेदने देवोपहाराय
इति । क्ठो + कलच् गुणागमो इक्षश्च ।) कृगः ।
इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४६।
“नाति श्रीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः सूतः ।
कृगलस्त्रनिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥”)

कृव

कृगलकः, पुं स्त्री, (कृगल + स्वार्थे कन् ।) कृगः ।
इत्यमरः । २।६।७६ ॥
कृगला, स्त्री, (कृगलस्तदाकारोऽस्यस्य कृगलवत्
त्वक् विद्यत्येतेति वा । “अर्शआदिभ्योऽच् ।”
५।२।१२७ । इति अच् टाप् च ।) कृव
दारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ।
(यवहारोऽस्या यथा, “चुचूपृथकात्कृवी-
जीवन्तीविम्बीतिकानन्दीभक्तातकृगलान्ती-
वृक्षादनीफल्नीशात्मलीशेलुवनस्थितिप्रसवशक-
र्तुदारकोविदारप्रभृतीनि ।” इति सुश्रुते सूत्र-
स्थाने ४६ अध्याये ॥)
कृगलाङ्घ्री, स्त्री, (कृगलवदङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ततो
ङीष् ।) कृगलान्ती । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
कृगलाङ्घी, स्त्री, (कृगलवदङ्घं अन्नं यस्याः ।)
कृगलान्ती । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
(पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागवते ।
७।३०।७३ ।
“कृगलङ्घे प्रचङ्छा तु चङ्छिकाभरकङ्कटे ॥”)
कृगलान्तिका, स्त्री, (कृगलान्ती + स्वार्थे कन् । टाप्
पूर्वङ्गस्यः ।) कृगलान्ती । इति शब्दरत्नावली ।
कृगलान्ती, स्त्री, (कृगलवदन्नं यस्याः ।) वृद्धदारक-
वृक्षः । इत्यमरः । २।४।१३७ ॥ वृकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३-
अध्याये । “श्यामामहाश्यामात्रिवृद्धनीशङ्खिनी-
तिल्वककम्पित्करम्यकक्रमुकपुच्छश्रीगवाक्षी-
राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडचीसप्रलाच्छ गलान्ती-
सुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)
कृगली, स्त्री, (कृगल + जातित्वात् ङीष् ।) कृग-
माता । वृद्धदारकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा,
कृटा, स्त्री, (क्ठो + अट् किञ्च ।) दीप्तिः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४।१२८ ।
“प्रतापांशुच्छटाकूटैः पटवासमघर्मभिः ।
जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मखनम् ॥”)
सम्भूतः । यथा, माघे । १।४७ ॥
“सटाच्छटाभिन्नघनेन विभक्ता
वृसिंहसैहीमतनुं तदुन्मया ।”
(सटाच्छटाभिः केशरसम्भूतैः ।) इति मत्स्यपुराणे ।
कृटाफलः, पुं, (कृटा इव परस्परसंस्पर्शानि फलानि
यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
कृटाभा, स्त्री, (कृटाभिर्दोषिभिर्भाति इति । भा +
क्लिप् । यद्वा । भा + कः । टाप् च ।) विद्युत् ।
इति हारावली । ५८ ॥
कृ(त्र)त्तं, स्त्री, (क्रादयत्वेनेनातपादिकमिति । कृ +
+ लिच् + “सर्वधातुभ्यः कृन् ।” उणां । ४।
१५८ । इति कृन् णिलोपः इक्षश्च ।) दौर्बल्य-
निवारणार्थावरणविशेषः । इत्यमरः । २।१२७३ ॥
तत्पर्यायः । आतपत्रम् २ । इति शब्दरत्नावली ।
क्रायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा,
“आतपत्रश्च राक्षसु वृषलक्ष्म सितसु तत् ॥”

पुष्परीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥
इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“कृते कनकदण्डे तु रागश्च सुदाहृतम् ।
रूपलक्ष्यं भवेत्तु यच्छत्रं पृथिवीसुजाम् ॥”

तस्य गुणाः । वृष्टातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् ।
वर्णदृष्टिकारित्वम् । गुप्तावरणमङ्गलकारि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्ति-
र्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि

वाणान् सन्वाय सन्वाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी
रेणुका तान् वाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् ।
सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता वृचच्छाया-

मवलम्बा किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय ।
अपि सदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा
आह सूर्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ

तत्कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्यमस्ता-
पितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि वाणान्
सन्वाय सूर्याभिसुखोऽतिष्ठत् । सूर्यस्तं दृष्ट्वा

भवति तेनाग्नेन भवद्भिः कर्माणि क्रियन्ते कथ-
मेन हनिष्यसि एवं माकाशोऽस्तथापि मुनिः
निर्भयः तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके

सुखं हि भरतश्चेष्ट ! यः प्रददात् द्विजातये ।
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अपरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥”

इति महाभारते दानधर्मः ॥
अथ छत्रमुक्तिः ।
“विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।

तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।

तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।

तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।

तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।

तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।

तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।
तत्र विशेषश्च लोहेशः ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि सुहवश्च राजाः ।
रज्जुश्च रक्ता वसनश्च रक्तं
कृत्तप्रसादं नृपतेर्वदन्ति ॥

प्रसादमिति प्रसादाहम् ।
नीलो दण्डश्च वस्त्रश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥

चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससी ।
कृत्तं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।

इदं कनकदण्डाख्यं कृत्तं सर्वार्थसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च सुहवस्वर्णेन निर्मिताः ।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥

कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।

सर्वोपरि ब्रह्मजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।
सामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥

इत्ययं नवदण्डाख्यश्चक्रराजो महौसुजाम् ।
अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्धनः ॥
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।

अयं दिग्विजयी नाम कृत्तराजो महौसुजाम् ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
कृत्तः, पुं, (कृद + क्तिच् + कृन् इत्थश्च) मूलेन

पत्रेण च वचाकारवृत्तः । कृतातरियाविष ।
कृतातरियाविष । खरविष इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्न-
माला ॥ भूतलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्तकः, पुं, (कृत्तमिव कायति इति । कै + कः)
मत्स्यरङ्गपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-
च्छत्रः । राज्ञा कुलेखाडा इति भाषा ॥ इति
रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कृत्तगुच्छः, पुं, (कृत्तमिव गुच्छो यस्य) । गुच्छ-
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृत्तचक्रं, स्त्री, (कृत्ताकृति चक्रम्) चक्रविशेषः ।

यथा, समयान्ते कृत्तचक्रम् ।
“अश्विनीमघमूलादयं चक्रं कृत्तचक्रात्मकम् ।
प्रतीचीमध्वरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः ॥

आग्नेयान्तं नराधीशो नैऋतान्तं गजाधिपः ।
एषां कृत्तविभागेन ज्ञातयश्च शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्चं यत्र कृत्ते ततः फलम् ।

चामरं कलसं वीणा कृत्तं दण्डः पतद्वयहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्तताः ।
यत्र कृत्ते स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

चामरे चण्डता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।
दुर्भिक्षश्च भवेत् घोरं प्रजापीडा न संशयः ॥
कलसस्य भवेद्दुष्टं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।

तदा तस्य भवेद्भङ्गश्चक्रस्यास्य न संशयः ।
आसनस्य भवेन्नाश आसनस्य शनैश्चरे ॥
युवराजक्षयः कीले वन्दनं रज्जुसंस्थिते ।

सौम्यशुक्लोऽतिचारस्यः शनिरुक्तफलो न हि ॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्वं क्रूरं करोति सः ।
शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेद्भसंयुताः ॥

उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं कृत्तभङ्गदाः ।
क्रूरं चतुष्टयश्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥
पूर्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।

शुक्रेन्दुसंयुतं कृत्ते दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥
एवमन्येषु राज्येषु नामर्चात् फलमादिशेत् ।
यथा दुष्टफलः सौरिस्थथा सौम्यफलो गुरुः ॥

भौमशौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ ।
यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥
एतेऽत्राष्टौ ग्रहाश्च परचक्रेण भङ्गदाः ।

नृपनामर्चगो राहुः केतुर्वा यत्र संस्थितः ॥
कृत्तभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।
नृगयासाहसं यात्रां दुष्टहस्यश्चवाहनम् ॥

विग्रहश्च व्यजेद्राजा कृत्तस्ये क्रूरखेचरे ।
ज्ञात्वेवं शान्तिकं कुर्यात् ग्रहाणां जायते
शुभम् ॥”

कृत्तधारः, त्रि, (कृत्तं धरतीति । कृ + “कर्म-
ण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कृत्तधारः ।
कृतिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कृत्ता-
करः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा,

पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “खपत्ते च यथा, जननी-
देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः सप्रा-
ध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूल-
वाहकः आचार्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः
कृत्तधारः विलासिनी च ॥”)

कृत्तपत्तं, स्त्री, (कृत्तमिव पत्तमस्य ।) स्थलपद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृत्तपत्रः, पुं, (कृत्तमिव विस्तृतं पत्रमस्य ।)

भूर्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृति-
रस्य ज्ञातया ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥
सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

कृत्तभङ्गः, पुं, (कृत्तस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः
भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः ।
इति मेदिनी । मे, ५६ ॥

कृत्ता, स्त्री, (कृत्तमिव आकृतिर्विद्यतेऽस्याः ।
अर्शआदित्वादच् ततश्चाप् । यद्वा, कृदति
आच्छादयति स्तोत्रपत्तिस्थानमिति । कृद +

“सर्वधातुभ्यः कृन् ।” उणा । ४ । १५८ । इति
कृन् । ततः घिल्लचणस्य ङीष्ोऽनित्यत्वात् टाप् ।)
मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु ।
धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“सुस्तपर्पटकोदीचकृत्ताख्योशीरचन्दनैः ।
भूतं शीतं जलं ददात् तड्ददाहज्वरशान्तये ॥
कृत्ता धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ । कौडकृता
इति भाषा ॥ भङ्गिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(निवृत्तसन्तापान्तर्गतसंसाधनौषधिविशेषः । तस्य

कृद

कृन्दः

कृन्दः

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः ।
 “कृत्स्नसर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
 एकपत्रा महावीर्या भिन्नाङ्गनसमप्रभा ॥
 कृत्वातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोर्ध्वे कन्दसम्भवे ॥”
 कृत्वाकं, स्त्री, (कृत्वा इव कायतीति । कै + कः ।)
 किम्पाकुः । कृत्तिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
 “कृत्वाकं विड्वराहश्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
 पलाखं गुञ्जनञ्चैव मत्स्या जम्घा पतेद्विजः ॥”
 कृत्वाकः, पुं, (कृत्तमिव अकृति आच्छादकत्वं
 गच्छतीति । कृत् + अक् + अच् ।) जाल-
 वरूरकटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृत्वाकी, स्त्री, (कृत्वाक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥
 कृत्वातिच्छत्रः, पुं, (कृत्तमतिक्रम्य कृदति आच्छा-
 दयतीति । अति + कृद + इत् ।) कृत्वाकार-
 जलोद्भवसुगन्धाख्यलवणविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कृत्वातिच्छत्रा २ पालप्राः ३ अतिच्छत्रा ४
 सुगन्धा ५ कृत्तकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कृत्वाधान्यं, स्त्री, (कृत्वा धान्यमिव ।) धन्याकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृत्तिका, स्त्री, (कृत्वा एव । कृत्वा + स्वार्थे कन् ।
 अत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कौण्डिककाता इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोमयच्छत्रिका २ दिली-
 रम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६
 गोलासम् ७ । इति हारावली ॥ कृत्वाकम् ८ ।
 इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ९ । इति श्रीभाग-
 तम् ॥ करीषेषु पलालपृथ्वीवैष्णजच्छत्रिकायाः
 सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादु-
 लम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । कृद्गतीसार-
 ज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च ॥ पलालजच्छत्रिका-
 गुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रुक्षत्वम् । दोष-
 कारित्वञ्च ॥ शुचिस्थानकाष्ठवृक्षगोष्ठजश्चेत-
 च्छत्रिकाया गुणः । अतिदोषकारित्वम् । अन्य-
 च्छत्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥
 कृत्वी, [न्] पुं, (कृत्वं कौशलाभिराच्छादकत्वं
 विद्यतेत्यस्य । कृत् + इनिः ।) नापितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कृत्तविशिष्टे, चि । यथा,—
 “गच्छेद्द्वर्षातपे कृत्वी दृष्टी रात्र्यदवीषु च ।”
 इति स्मृतिः ॥
 (यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
 “मौञ्जी यज्ञोपवीती च कृत्वी दृष्टाजिनी तथा ।
 वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक् ॥”
 कृत्वरः, पुं, (कृदते अपवारयति वर्षोष्णादिक-
 मिति । कृद अपवारणे + “क्षित्वरच्छत्रेति ।”
 उणां । ३ । १ । इति वरच् प्रत्ययेन साधुः ।)
 बृहस्पतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादि-
 वृत्तिः ॥
 कृद, त् क संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कृदयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।

“कृदयति सुरलोकं यो गुणैर्यच्च युद्धे
 सुरयुवतिविमुक्ताश्चादयन्ति सज्जम् ॥”
 कृद, किं च संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पक्षे भां-उभं-सकं-सेट् ।) किं च, कृदयति
 कृदयते कृदति कृदते दिशं मेघः । आच्छा-
 दयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कृद, म किं च ऊर्जने । ऊर्जनं बलं जीवनञ्च ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भां-उभं-
 सकं-सेट् ।) कृदयति पुत्रं पिता । जीवयति
 बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कृदः, पुं, (कृदति आच्छादयतीति । कृद +
 अच् ।) पत्रम् । (यथा, रामायणे । २ । ५ । ६ ।
 “ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥”
 पत्रः । ग्रन्थिपर्यवृत्तः । तमालवृत्तः । इति
 मेदिनी । दे, ५ ॥
 कृदनं, स्त्री, (कृदति आच्छादयतीति । कृद +
 ल्युट् ।) पत्रम् । पत्रः । (यथा, महाभारते ।
 ३ । १५८ । ६६ ।
 “विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनेर्द्विजैः ।
 कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥”
 कृद + भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी ।
 ने, ६५ ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तेजपात इति भाषा ॥
 कृदपत्रः, पुं, (कृदानि आच्छादकानि पत्रानि
 यस्य ।) भूर्जपत्रवृत्तः । इति काचित् रत्नमाला ॥
 कृदिः, [स्] स्त्री, (कृदयतीति कृदतेनेन
 वा । कृद + णिच् + “अर्चिशुचिदुष्टपिक्वादि-
 कृदिभ्य इतिः ।” उणां । २ । १०६ । इति
 इतिः । “इसन्नन्त्रकिषु च ।” ६ । ४ । ६७ ।
 इति इतिः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ ।
 १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
 “कमिविड् भस्मनिष्ठान्तं क्रोदं तुच्छं कलेवरम् ।
 क तदीयरतिर्माया कायमात्मा नभश्चदिः ॥”
 कृद्, [न्] स्त्री, (कृदते आव्रियते स्वरूपमने-
 नेति । कृद + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणां ।
 ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा,
 रघुः । १२ । २
 “तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्त्यतामिति ।
 कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥”
 कपटः । श्राव्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छा-
 दनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥
 कृद्गतापसः, पुं, (कृद्गना कपटेन तापसः । अप-
 कृततपस्वितया एवाख्य तथात्वम् ।) कृल-
 तपस्वी । तत्पर्यायः । सर्वामिसन्धी २ वैडाल-
 व्रतिकः ३ वेशधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कृद्गिका, स्त्री, (कृद्ग अख्यस्याः । ब्रीह्यादित्वा-
 दिनिः संज्ञार्थां कन् टाप् च ।) गुडूची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कृन्दः, पुं, (कृन्दते इति । कृन्द + भावे ञ् ।)
 अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
 “मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं कृन्दो विलासिनि ।।
 अयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥”)

वशः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८८ ॥ अभिलाषः । इति
 भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रहसि
 त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 कृन्दः, [स्] स्त्री, (चन्दयति आकादयति
 चन्दतेनेन वा । चदि आकादे + “चन्देरा-
 चन्दतेनेन वा । चदि आकादे + “चन्देरा-
 देश्च कृः ।” उणां । ४ । २१८ । इति असु
 चस्य कृश्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
 “आसीन्महीक्षितामादः प्रणवच्छन्दसमिव ॥”
 खैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते ।
 १२ । २०१ । १२ ।
 “कामात्मकाश्चन्दसि कर्मयोगा
 रभिर्जिमुक्तः परमभुवीत ॥”)
 पदम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य लक्षणं
 यथाह गङ्गादासः ।
 “पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
 सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्त्रिधा ।
 समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
 आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादसुर्थो द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
 एवमर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया परि-
 प्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया
 निर्णयता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति ।
 समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः
 तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन
 पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्पृथक्चतुष्पादम् ।
 (तत्र समवृत्तान्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन ।
 विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं कृन्दोमञ्जर्याम् ।
 “आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितः ।
 पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ।
 उक्थाद्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुभ-
 गायत्र्याणिगनुष्टुप् च वृद्धतौ पङ्क्तिरेव च ॥
 त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
 शर्करा सातिपूर्वा स्यादष्टाक्षरी तथा छन्दः ।
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव क्षतिः प्रकृतिराक्षतिः ।
 विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिक्षतिरुत्क्षतिः ।
 कृन्दोलक्षणोपयोगिगणान्ते दृष्ट । यदुक्तं तत्रैव ।
 “न्यस्तजैर्भुगैर्नैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
 समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
 मस्त्रिगुरुखिलधुश्च नकारी
 भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
 जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
 सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुर्यः ॥
 गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
 क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दृश्यते यथा ॥
 म २२२, न ॥॥, भ २॥, य ॥२२, ज ॥२॥,
 र २॥, स ॥२, त २॥, ग २, ल ॥)
 कृन्दस्तु नानाविधम् । तस्य ग्रन्थाः कृन्दो
 विचिन्तितपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरचुम्ब-
 बोधादयः सन्ति तेषु कृन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरचुम्ब-
 दाहरणादीनि लिखन्ते ॥

कन्दसां वृत्तिनामानि ।	कन्दसां लक्षणगणाः ।	कन्दसामुदाहरणानि ।
एकाक्षरा वृत्तिः । उक्था । श्रीः	गश्री २	श्रीस्ते । सास्ताम् ॥
द्वाक्षरा वृत्तिः । अत्युक्था । स्त्री	गौ स्त्री २,२	गोपस्त्रीभिः । कृष्णो रेमे ॥
त्राक्षरा वृत्तिः । मध्या । नारी नृगी	मो नारी २२२ रो नृगी २१२	गोपानां नारीभिः । श्विष्टोऽथात् कृष्णो वः ॥ सा नृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥
चतुराक्षरा वृत्तिः । प्रतिष्ठा । कन्या सती	गमौ चेतु कन्या २,२२२ नगि सती ॥१२,२	भास्वत्कन्या सैका धन्या । यस्याः कूले कृष्णोऽखिलत् ॥ सुररिपो ! तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः । सुप्रतिष्ठा । पङ्क्तिः प्रिया	भृगौ गिति पङ्क्तिः २११,२,२ सलगैः प्रिया ॥२,१,२	कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः । यासुनकच्छे चारु चचार ॥ व्रजसुभ्रवो विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥
षडक्षरा वृत्तिः । गायत्री । तनुमध्या	त्यौ चेतु तनुमध्या २२१,१२२	मूर्तिर्मुंरश्चोरेत्यङ्गुतरूपा । आस्तां मम चित्ते निद्यं तनुमध्या ॥ शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् । अधरसुधोर्मिं मधुरिपुरेच्छतु ॥ हरे ! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य च्छिनत्तान्वकारम् ॥
शशिवदना	शशिवदना न्यौ ॥११,१२२	
सोमराजी	द्विया सोमराजी १२२,१२२	
विदुल्लेखा वसुमती	विदुल्लेखा मो मः २२२, २२२ तुसौ चेद् वसुमती २२१,१२२	
सप्ताक्षरा वृत्तिः । उष्णिक् । मधुमती	ननगि मधुमती ॥११,११,२	
कुमारललिता	कुमारललिता जसृगाः १२१,१२,२	
मदलेखा	मसृगौ स्यात् मदलेखा २२२,१२,२	
हंसमाला	सरगैर्हंसमाला ॥२,२१,२	
अष्टाक्षरा वृत्तिः । अनुष्टुप् । चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ २११,२११,२,२	
माणवकम्	भात्तलगा माणवकम् २११,२२१,१,२	
माणवकक्रीडमिति । केचित् । विदुल्लेखा	मो मो गो गो विदुल्लेखा २२२,२२२,२,२	
समानिका	ग्लौ रजौ समानिका तु २,१,२१२,१२१	
प्रमाणिका	प्रमाणिका जरौ लगौ १२१,२१२,१,२	
नगसखपिणी इति कुत्रापि । गजगतिः	नभलगा गजगतिः ॥११,२११,१,२	
हंसरुतम्	न्यौ गौ हंसरुतमेतत् २२२,११,२,२	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ २२१,२१२,१,२	
नवाक्षरा वृत्तिः । वृहती । भुजगशिशुभृता	भुजगशिशुभृता नौ मः ॥११,११,२२२	
भुजगशिशुभृता		इदतटनिकटचौणी भुजगशिशुभृता यासीत् । सुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत् ॥

कन्दसां वृत्तिनामानि ।	कन्दसां लक्षणगणाः ।	कन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम्	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः २११,२२२,११२	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्तीतरुचा । चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त्त स्मेरमुखः ॥ तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकक्षपलः सदैव तां हरिः ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरेभुजङ्गसङ्गता ११२,१२१,२१२	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंशद्विषि भक्तिः । राज्यपदे हर्म्मगालिरुदारा रुक्मवती विप्रः खलु तस्य ॥
हलमुखी भद्रिका	रात्रसाविह हलमुखी २१२,१११,११२ भद्रिका भवति रो नरौ २१२,१११,२१२	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीयन्तीर्ब्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥ त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरणिमुताविपिनगता । सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥ तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी विलासतः । सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा ॥
दशाचरा वृत्तिः । पङ्क्तिः । रुक्मवती रूपवती कचित् । चम्पकमाला इति कापि ।	रुक्मवती सा यत्र भमसंगाः २११,२२२,११२,२	
मत्ता	ज्ञेया मत्ता भमसगष्टा २२२,२११,११२,२	
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च नजनगैः १११,१२१,१११,२	
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्ननोरमा १११,२१२,१२१,२	
शुद्धविराट् पणवम् मयूरसारिणी उपस्थिता दीपकमाला हंसी	मूसौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम् २२२,११२,१२१,२ मनौ यगौ चेति पणवनामेदम् २२२,१११,१२२,२ रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् २१२,१२१,२१२,२ तो जौ गुरुण्यमुपस्थिता २२१,१२१,१२१,२ दीपकमाला भूमौ मता जगौ २११,२२२,१२१,२ ज्ञेया हंसी भमनगद्युता २२२,२११,१११,२	
एकादशाचरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् । इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः २२१,२२१,१२१,२,२	गोष्ठे गिरिं सयकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतियुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलश्च सुखं चक्रे स नो रचय चक्रपाणिः ॥ उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां कुरितं वपुस्ते । सरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरदुम्बले मणिमण्डपस्थम् ॥
उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ १२१,२२१,१२१,२,२	तरणिमुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरसुदस्य मुखं सुमुखौ हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम् ॥ अहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्म्मं धत्ते काममर्थं च कृते । सुक्तिं दत्ते सर्वदोषास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विद्युभक्तिः ॥
उपेन्द्रवज्राया इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्वर्णप्रस्तारभेदादादन्यौ व्यक्ता चतुर्दशप्रकारा भवन्ति । सुमुखी	अनन्तरोरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्याखपि मिश्रितासु वदन्ति जातिव्दिदमेव नाम ॥ नजजलगैर्गदिता सुमुखी १११,१२१,१२१,१,२	ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्होपोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च वृत्तिः । वातोर्म्हो	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकैः २२२,२२१,२२१,२,२ वातोर्म्होयं गदिता म्भौ तगौ गः २२२,२११,२२१,२,२	सुगन्धे ! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः । फुल्लवल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥ वल्लववेशा सुररिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकतरतिपूर्तिः । वाञ्छितसिद्धे प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥ राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यासुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥ यस्य चेतसि सदा सुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोडः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित् । अनुकूला	मो गौ नौ गौ भ्रमरविलसिता २२२,२,१११,१११,२	
रथोद्धता	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् २११,२२१,१११,२,२	
स्वागता	रात् परैर्नरलगै रथोद्धता २१२,१११,२१२,१,२ स्वागता रनभगैर्गुण्य च २१२,१११,२११,२,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।

छन्दसां लक्षणगणाः ।

छन्दसामुदाहरणानि ।

दोधकम्

मोटनकम्

श्रेणी

श्रेणिका इति कचित् ।

श्रीः

वृत्ता

भद्रिका

मौक्तिकमाला

उपस्थितम्

उपचित्रम्

कुपुरुषजनिता

अनवसिता

विध्वङ्गमाला

सान्द्रपदम्

शिखण्डितम्

हादशाचरा वृत्तिः । जगती ।

चन्द्रवर्त्म

वंशस्थविलम्

वंशस्तनितमिति कापि ।

इन्द्रवंशा

वंशस्थविलेन्द्रवंशचरणोभयवटिता-
चतुर्वर्णप्रस्तारौयादान्तयतिरिक्त-
चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।
जलोद्धतगतिः

मुजङ्गप्रयातम्

लोटकम्

सखिणी

वैश्वदेवी

दोधकमिच्छति भवितयाज्ञौ २११, २११, २११, २, २

स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ २२१, १२१, १२१, १, २

श्रेण्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः २१२, १२१, २१२, १, २

वाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः २११, २२१, १११, २, २

ननसगगुरुरचिता वृत्ता १११, १११, ११२, २, २

ननरलगुरुभिश्च भद्रिका १११, १११, २१२, १, २

मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ २११, २२१, १११, २, २

उपस्थितमिदं जसौ ताद् गकारौ १२१, ११२, २२१, २, २

उपचित्रमिदं सससाहगौ ११२, ११२, ११२, १, २

कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः १११, १११, २१२, २, २

अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते १११, १२२, २११, २, २

विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः २२१, २२१, २२१, २, २

सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च २११, २२१, १११, २, १

शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत्

१२१, ११२, २२१, २, २

चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः २१२, १११, २११, ११२

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ १२१, २२१, १२१, २१२

स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता २२१, २२१, १२१, २१२

जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः १२१, ११२, १२१, ११२

मुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्वकारैः १२२, १२२, १२२, १२२

वद लोटकमभिसकारयुतम् ११२, ११२, ११२, ११२

कीर्तितैषा चतुरेफिका सखिणी
२१२, २१२, २१२, २१२वाणश्चैश्चिन्ना वैश्वदेवी ममौ वौ
२२२, २२२, १२२, १२२

देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! औधर ! तारकनामपदं मे ।
कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि चणमेव्यति योगम् ॥
रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् ।
यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
यस्य कीर्तिरिन्द्रकुन्दचन्दनश्रेण्यलोकपावनी सदा ।
जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगन्धमच्युतम् ॥

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जनगमनेः ।
इष्टवर्त्म तदलङ्कुर सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥

विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः

प्रपूर्यथः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।

प्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां

जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥

दैत्येन्द्रवंशाभिरुदीर्णदीधितिः

पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः ।

यस्मिन् ममज्जुः शूलभा इव स्वयं

ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥

यदीयहलतो विलोक्य विपदं

कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥

सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय

स्वमेतं हृदं जीवनं लिप्समानः ।

मया क्षोभितः कालियेत्यं कुरु त्वं

मुजङ्ग ! प्रयातं हृतं सागराय ॥

यमुनातटमच्युतकेलिकला-

लसद्द्विसरोरुहसङ्गरुचिम् ।

मुदितोऽट कलेरपनेतुमर्घं

यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥

इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता

प्रातकुम्भद्रवालङ्कृता श्रीभते ।

नयमेघच्छविः प्रीतवासा हरे-

मूर्तिरास्तां ममैवोरसि सखिणी ॥

अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा-

मदैतेनैकं कृष्णमन्यच्च भक्त्या ।

तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनो ते

भ्रातः ! सम्यन्ताराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ॥२,१२१,११२,११२	अन्यतस्य प्रीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीचुरिता । प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भणिति- ब्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥ तरणिजापुलिने नववक्त्रवी- परिषदा सह केलिकुतूहलात् । इतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥ वलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजसङ्गिभा हरतु जगदधं स पीताम्बरः ॥ किपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा । सुररिपुम्भर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताइस्तरलवतंसा ॥ स्फुटसुषमामकरन्दमनोरं ब्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव सुखतामरसं सुरश्रवो ! हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥ इह कलयाचुरतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः । कुसुमकतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं सुदुः ॥ प्रह्लामरमौलौ रत्नोपलकल्पे जातप्रतिविम्बा शोणा मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं प्रमयन्ती ॥ या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नया । भयाकारा दिनकरपुत्नीकूले केलीलोला हरितनुरयात् सा वः ॥
इतविलम्बितम्	इतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥१,२११,२११,२१२	
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ॥१,१११,२१२,२१२	
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥१,१२२,१११,१२२	
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ॥१,१२१,१२१,१२२	
मालती यमुनेति कापि ।	भवति नजावय मालती जरौ ॥१,१२१,१२१,२१२	
मणिमाला अस्याः घड्वर्णैर्यतिः ।	न्यौ न्यौ मणिमाला किन्ना गुह्यवक्त्रैः २२१,१२२,२२१,१२२	
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मो भः सौ चेज्जलधरमालाव्रत्यैः २२२,२११,११२,२२२	
पुटः प्रसुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः । गौरीति कौसुदीकारः ।	वसुधुगविरतिर्नौ न्यौ पुटोऽयम् ॥१,१११,२२२,१२२ प्रसुदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥१,१११,२१२,२१२	
प्रियंवदा ललिता उज्ज्वला नवमालिका ललना	सुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥१,२११,१२१,२१२ धीरैरभाणि ललिता तमौ जरौ २२१,२११,१२१,२१२ ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ॥१,१११,२११,२१२ इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥१,१२१,२११,१२२ पञ्चमुनि भूमौ सात् सयुता ललना २११,२२२,११२,११२	
ललितम् इतपदम् विद्याधारः	ललितमभिहितं नौ न्यौ नामतः ॥१,१११,२२२,२१२ इतपदं भवति नभनयाश्चेत् ॥१,२११,१११,१२२ सर्वं मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् २२२,२२२,२२२,२२२	
पञ्चचामरम् सारङ्गम् मौक्तिकदाम	लघुर्गुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ॥२१२,२१२,२१२,२१२ सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्कारैस्तु २२१,२२१,२२१,२२१ समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ॥२१,१२१,१२१,१२१	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
<p>मोटकम् तरलनयनम् त्रयोदशाक्षरावृत्तिः । अतिजगती । प्रहृष्टिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः ।</p> <p>रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।</p> <p>मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।</p> <p>चण्डी</p> <p>मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति प्रसूतौ</p> <p>चन्द्रिका उत्पलिनीति कापि । विद्युदिति चमेति च कापि । सप्तभिः षड्- भिश्च यतिः ।</p> <p>कलहंसः सिंहनादः कापि ।</p> <p>प्रबोधिता</p> <p>मृगेन्द्रसुखम्</p> <p>चञ्चरीकावली</p> <p>चन्द्ररेखा कन्दकम् मृगेन्द्रसुखम् उपस्थितम् मञ्जुहासिनी नन्दिनी</p>	<p>मोटकनाम समस्तममीरय २॥, २॥, २॥, २॥ वरिलघु तरलनयनमिह ॥॥॥॥॥॥॥</p> <p>त्राशाभिर्मनजरगाः प्रहृष्टिणीयम् २२२, ॥॥, १२१, २१२, २</p> <p>जमौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्गृहेः १२१, २॥, ११२, १२१, २</p> <p>वेदरन्मूर्तौ यसगा मत्तमयूरः २२२, २२१, १२२, ११२, २</p> <p>नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥॥, ॥॥, ११२, ११२, २</p> <p>सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ११२, १२१, ११२, १२१, २</p> <p>ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चतुर्भिः ॥॥, ॥॥, २२१, २२१, २</p> <p>सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ११२, १२१, ११२, ११२, २</p> <p>सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ११२, १२१, ११२, १२१, २</p> <p>भवति मृगेन्द्रसुखं नजौ जरौ गः ॥॥, १२१, १२१, २१२, २</p> <p>यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः १२२, २२२, २१२, २१२, २</p> <p>नसरयुगमैश्चन्द्ररेखतुल्यैः ॥॥, ११२, २१२, २१२, २ इदं कन्दकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः १२२, १२२, १२२, १२२, २ भवति मृगेन्द्रसुखं नजौ जरौ गः ॥॥, १२१, १२१, २१२, २ उपस्थितमिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् १२१, ११२, २२१, ११२, २</p> <p>जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी १२१, २२१, ११२, १२१, २</p> <p>इह नन्दिनी सजसमैर्गुरुयुक्तैः ११२, १२१, ११२, ११२, २</p>	<p>गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगृह्णैश्च । आश्चर्यैरपि रतिविभ्रमैर्मरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहृष्टिणीह ॥</p> <p>पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे । समीरणोल्लसितलतान्तरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥</p> <p>लीलावृत्त्यन्तमयूरध्वनिकान्तं वृत्तनीपामोदिपयोदानिलरम्यम् । कामक्रीडाकण्ठमना गोपवधभिः कंसध्वंसी निर्जनवन्दावनमोप ॥</p> <p>जयति दितिजरिपुताखवलीला- कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥</p> <p>अमृतोर्मिशीतलकरेण लालयं- स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरे ॥</p> <p>नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी सुदमच्युते यद्विमत मञ्जुभाषिणी ॥</p> <p>शरदमृतसुचञ्चनिकाक्षालिते स्निग्धकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रमसाङ्गव्रीभिः समं त्रिदिव्यवृत्तिभिः कोऽपि देवो यथा ॥</p> <p>यसुनाविहारकुतुको कलहंसो व्रजकामिनीकजलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठजिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥</p> <p>श्रयिता मृधा चटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जगिलये विलासिनी । सुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥</p> <p>गुरुभुजवीर्यभरं हरिं मदास्वा युधि ससुपेत्य न दानवा जिजीवुः । क्षुधितमृगेन्द्रसुखं मृगा उपेत्य क बु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥</p>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगतिः प्रभावती ।	कुटजगतिर्नौ सप्तर्तु भूतौ गुरुः III, I, 2, 2, 2, 2, 2 यस्यां प्रिये ! प्रथमकमचरद्वयं तुर्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम् । सान्ध्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगयहेः सा लक्ष्यतामन्दतरुते ! प्रभावती ॥	वीर्याग्नौ येन ज्वलति रणरसात् क्षिप्रं दैत्येन्द्रे जाता धरणि रियमसम्बाधा । धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां वाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥ फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाख्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मधुरां विधिना हृताः स्मः ॥
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शर्करा । असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा 2, 2, 2, 2, III, III, 2, 2 त्रेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः 2, 2, 2, I, 2, I, 2, 2, 2	यदनवधिभुजप्रतापकृतास्यदा यदुनिचयचक्रः परैरपराजिता । वजयत समरे समस्तरिपुत्रजं स जयति जगतां गतिर्गुरुद्वजः ॥ वययति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमधनगुणस्मरणमविरतम् ॥ भ्राह्मदृष्टीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रेरुतपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्वस्त्रोत्तमैः कंसारातौ वृत्ति सङ्ग्री वासन्तीयम् ॥ सुगन्धे यौवनलक्ष्मीर्विदुद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्वृन्दान्नकुञ्जे गुञ्जदृष्टसनाथे श्रीनाथेन समेता खच्छन्दं कुरु केलिम् ॥ सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयासत्तिमासाद्य किन्ते प्रसुदितहृदया भावुजा वृत्तीह ॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहो- द्धता कापि । सिंहोन्नता इति सुनिकाश्रयः । उद्धर्षिणी इति सुनिसैतवः ॥ अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः खरैरपराजिता III, III, 2, 2, 1, 2 नगभनलमिति प्रहरणकलिका III, III, 2, 2, 1, 2 मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् 2, 2, 2, 2, III, 2, 2, 2, 2 द्विःसप्तच्छिदि लोला मूसौ म्मौ गौ चरणे चेत् 2, 2, 1, 2, 2, 2, 2, 2, 2 खरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ III, III, 2, 2, 2, 2, 2, 2	
वासन्ती		
लोला अस्याः सप्तभिर्यतिः ।		
नान्दीमुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः ।		
इन्द्रवदना वदी सप्तभिर्यतिः । लक्ष्मीः	इन्द्रवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः 2, 2, 1, 2, 1, 2, 1, 2, 2, 2 ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् III, III, 2, 2, 1, 2, 2, 2 लक्ष्मीरन्तविरासा मूसौ तमौ गुरुयुग्मम् 2, 2, 1, 2, 2, 2, 2, 2, 2 त्रिननगमिति वसुयति सुपवित्रम् III, III, 1, 1, 1, 1, 2, 2 मध्यच्छाभा युगदृष्टविरसा म्मौ न्यौ गौ 2, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 2 युगदिग्भिः कुटिलमिति सप्तौ न्यौ गौ चेत् 1, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 2, 2, 2 नजभजला गुरुख भवति प्रमदा III, 1, 2, 2, 1, 1, 2, 1, 2	
सुपवित्रम्		
मध्यच्छाभा		
कुटिलम्		
प्रमदा		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः । कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः । सुकेसरम् चन्द्रौरसः चक्रपदम् वासन्ती पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करा । शृङ्गिकला स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः । मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः । लीलाखेलः विपिनतिलकम् तूणकम् चन्द्रलेखा अष्टमे च यतिः । चित्रा	सजसा यलौ गिति श्ररग्रहैर्मञ्जरी ॥२, १२॥, ॥२, १२॥, १, २ नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ॥१, १२॥, ११॥, १२॥, २, २ नरनरैर्लंगौ च रचितं सुकेसरम् ॥१, २१॥, ॥१, २१॥, १, २ म्भौ न्यौ लंगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः २२२, २१॥, ॥१, १२॥, १, २ चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः २१॥, ॥१, ११॥, ११॥, १, २ वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेतु २२२, २२१, ॥१, १२॥, २, २ गुरुनिघनमगुलधुरिह शृङ्गिकला ॥११११११११११॥, २ सगियमपि च रसनव-रचितयतिः ॥११११॥, ॥१, ११११॥, २ वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ॥११११॥, १, ॥११११॥, २ ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥११॥, ॥१, १२२॥, १२२॥, १२२॥ एकन्यूनौ विदुन्मालापादौ चेत्लीलाखेलः २२२, २२२, २, २, २२२, २२२, २ विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मेर्भवेत् ॥११॥, १२॥, ॥१, २१॥, २१॥ तूणकं समानिकापदद्वयं विनानिमम् २, १, २१२, १२१, २, १, २१२, १२ न्यौ भौ यौ चेद्वेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा २२२, २१२, २२२, १२२, १२२, चित्रा नामच्छन्दश्चित्रश्चेत् त्रयो मा यकारौ २२२, २२२, २२२, १२२, १२२	मलयजतिलकसमुदितशृङ्गिकला ब्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥ अथि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी महिमवसतिरनपगतपरिमला । सगिव निवस विलसदनुपमरसा सुमुखि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥ नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥ नृगमदहतचर्चा पीतकौमियवासा रुचिरशिखिशिखण्डावधुधम्मिलपाशा । अनृजुनिहितमंशे वंशसुतकाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥ पायादौ गोविन्दः कालिन्दीकूलचौणीचक्रे रासोक्तासक्रीडनोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्त्रीरोपान्ते खैरक्रीडाभिलोली यद्वहेवानामीशः स्वर्णेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥ विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुलतमदेर्मधुकरै रणज्जिवृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् ब्रजयुवतिभिर्विहरति स सुग्धो हरिः ॥ सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाय मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधि ! ॥ विच्छेदे ते सुरारे ! पाण्डुप्रकाशा कृष्णाङ्गी म्हानच्छायं दुकूलं न आजते विभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किञ्चात्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते भुवं जीवयोगम् ॥ गोपाली लीलालोला यदत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यसग्लसम्पुर्णचित्रा । कंसारतेर्मूर्तिसदृशे हृदि क्रीडतीयं कोऽन्यः स्वर्गो भोचौ वासाद्विद्यते तन्न जाने ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ॥१,१२॥ २॥,१२॥,२॥२	विदुमाखणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यदृष्ट- वक्षवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपादसेव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! संस्तरामि गोवेष ! यो हरिरुच्चखान खरतरनखरशरै- र्दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किन्त्वह चित्रमेव यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशदृष्ट्यदृष्टभगजविलसितम् ॥ दुर्जयदसुजश्रेणीदुश्चेष्टाशतचकिता यद्भुजपरिघवाता याता साध्वसविगमम् । दीयति दिवि यन्माला खेच्छं नन्दनविपिनि गच्छत शरणं क्णं तं भीता भवरिपुतः ॥ सुरदुम्बलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवक्षवीकरप्रपञ्चामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥ विभ्रमसङ्गलितचिकुरा धौताधरपुटा ग्लायत्पत्रावलिक्वचतटोक्त्वासीर्मितरला । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमद्यो चक्रेतिचटुलम् ॥ स्फुरत् ममानेय नव वणि ! नीतिरम्यं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कविलम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं सुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥ सुजोतुक्षेपः शून्ये चलवलयभङ्गादयुक्तो मुधा पादव्यासः प्रकटिततुलाकीटिनादः । स्मितं वक्त्रेकस्मादृष्टि पटुकटाक्षीर्मिलीला हरौ जीयादीडक् प्रवरललितं वक्षवीनाम् ॥
एला पञ्चभिर्दंशभिश्च यतिः । कामक्रीडा	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ॥२,१२॥,१॥,११॥,१२२ माः पञ्च स्युयस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया २२२,२२२,२२२,२२२,२२२	
सुखेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ॥१,१२॥,२॥,१२॥,२॥२	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः । उपमालिनी	चन्द्रकान्ताभिधारा मूसौ यो विरमः खराष्टौ २१२,२१२,२२२,११२,१२२ ननतभरकृताष्टखरैरुपमालिनी ॥१,११॥,२२१,२॥,२१२	
अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः । ऋषभः	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेत् ॥२,१२॥,१२॥,१२॥,१२२	
मानसहंसः	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ॥२,१२॥,१२॥,२॥,२१२	
नलिनी	सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ॥२,११२॥,१२॥,११२॥,११२॥	
निशिपालकम्	शंस निशिपालकमिदं भजसनाञ्च रः २॥,१२॥,११२॥,११॥,२१२	
षोडशाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः । चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम् २,१,२१२,१२१,२,१,२१२,१२१	
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति श्रुत्वा सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	भञ्जिनैः खराङ्गऋषभगजविलसितम् २॥,२१२॥,१११॥,१११॥,२	
चकिता अस्या अष्टमे यतिः ।	भातु समतनगौरवच्छेदे स्याद्विह चकिता २॥,११२॥,२२२॥,२२१॥,१११॥,२	
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् १२१,२१२॥,१,२,१२१,२१२॥,१,२	
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	सौ नो नौ गो मदनललिता वेदैः षट्पुमिः २२२,२॥,१११॥,२२२॥,१११॥,२	
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥१,१२॥,२॥,१२॥,२१२॥,२	
प्रवरललितम्	यमौ नः सौ गच्छ प्रवरललितं नाम वृत्तम् १२२,२२२॥,१११॥,११२॥,२१२॥,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अचलधृतिः	द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ,	तरणिदुहिततटरुचिरतरवसति- रमरसुनिमुखजनविहितधृतिरिह ।
गरुडरुतम्	गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा , 121, 211, 121, 221, 2	मधुरिपुरभिनवजलधररुचितसु- रचलधृतिरुदयति सुकतिहृदि खलु ॥
धीरललिता	संकथिता भरौ नरनगाच्च धीरललिता 211, 212, 111, 212, 111, 2	अमरमयूरमानसमुदे प्रयोद्धन्नि- र्गरुडरुतं सुरारिसुजगेन्द्रसन्नासने ।
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्यगुरुः 211, 211, 211, 211, 211, 2	धरणिभरावतारविधिडिडिमाडुस्वरः स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥
मणिकल्पलता	नजरभमेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता , 121, 212, 211, 211, 2	
रूपम्	यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्मायं तद्रूपं नाम 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2	
वरयुवतिः	भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् 211, 212, 122, 111, 111, 2	
सप्तदशाक्षरा वृत्तिः । अत्यष्टिः ।	रसैरुद्रैश्चिन्ता यमनसभला गः शिखरिणी 122, 222, 111, 112, 211, 1, 2	करादस्य भवे ननु शिखरिणी दृश्यति शिखो- र्विलीनाः स्मः सद्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
शिखरिणी यदे रकादशे च यतिः ।	जसौ जसयला वसुमहयतिश्च पृथ्वी गुरुः 121, 112, 121, 112, 122, 1, 2	इति त्रस्यज्ञोपाशुचितनिश्चितालापजनितं स्मितं विभ्रदेवो जगद्वतु गोवर्द्धनधरः ॥
पृथ्वी अष्टमे नवमे च यतिः ।	दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः 211, 212, 111, 211, 111, 1, 2	दुरन्तदुजेश्वरप्रकरडुःस्थपृथ्वीभरं जहार निजलीलया यदुक्कुलेऽवतीर्थ्यासु यः ।
वंशपत्रपतितम् अष्टमिमाति प्रश्नौ वंशपत्रपतिता च यतिः ।	मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुम्मम 222, 211, 111, 221, 221, 2, 2	स एष जगतीगतिर्दुरितभारमस्मादृशां हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः ॥
मन्दाक्रान्ता अष्टमिमाति सहे सप्तमे च यतिः ।	नसमरसला गः षड्वेदेह्यैर्हरिणी मता 111, 112, 222, 212, 112, 1, 2	नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं पश्य सुकुन्द ! भौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
हरिणी यदे वसुधै सप्तमे च यतिः ।	यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् 111, 121, 211, 121, 121, 1, 2	एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो वान्तमवेद्य चन्द्रकिरणैरन्तकणमिव ॥
नर्दटकम्	हयकृतुसागरैर्यतिभुतं यदि कीकिलकम् 111, 121, 211, 121, 121, 1, 2	प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणितालिङ्गनाद्यै- र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला ।
कीकिलकम् यदे सप्तमे यदे चतुर्थे च यतिः ।		एवं शिखावचनमुधया राधिकायाः सखीनां प्रीतः पायातु स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥

करादस्य भवे ननु शिखरिणी दृश्यति शिखो-
र्विलीनाः स्मः सद्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
इति त्रस्यज्ञोपाशुचितनिश्चितालापजनितं
स्मितं विभ्रदेवो जगद्वतु गोवर्द्धनधरः ॥
दुरन्तदुजेश्वरप्रकरडुःस्थपृथ्वीभरं
जहार निजलीलया यदुक्कुलेऽवतीर्थ्यासु यः ।
स एष जगतीगतिर्दुरितभारमस्मादृशां
हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः ॥
नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं
पश्य सुकुन्द ! भौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
वान्तमवेद्य चन्द्रकिरणैरन्तकणमिव ॥
प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणितालिङ्गनाद्यै-
र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला ।
एवं शिखावचनमुधया राधिकायाः सखीनां
प्रीतः पायातु स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥
अधित स विधिर्नचं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणाद्-
ब्रजमृगदृशां सन्दोहस्योल्लसन्नयनश्रियम् ।
यदयमनिर्घां दूर्वाश्यामे सुरारिकलेवरे
यकिरदधिकं बड्ढाकाङ्क्षे विलोलविलोचनम् ॥
ब्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं
मधुमधनं प्रणम्रजनवाञ्छितकल्पतरुम् ।
विभुमभिनौति कोऽपि सुकती सुदितेन हृदा
रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः ॥
लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमोदकरं
मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् ।
अलिललितद्युतिं रविसुतावनकीकिलकं
ननु कलयामि तं सखि ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदत्वैर्मभनमयला गच्छेत्तदा हारिणी २२२,२११,१११,२२२,१२२,१,२	यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लासारसारङ्गनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥ भाराक्रान्ता मम तगुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिसुचति । इत्यावृण्वन् जयति जलदस्वनाकुलवल्ली- संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्द्वयैः २२२,२११,१११,२१२,११२,१,२	
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ सौ लगौ हि यदा हरिः १११,१११,२२२,२१२,११२,१,२	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्भौ नरसा लगौ १२२,२११,१११,२१२,११२,१,२	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः ।	ससजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२	
अतिशायिनी	ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च १२१,२१२,१२१,२१२,१२१,२,१	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । वृत्तिः । कुसुमितलतावेक्षिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतत्वैः कुसुमितलतावेक्षिता मृतौ नयौ यौ २२२,२२१,१११,१२२,१२२,१२२	क्रीडतु कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दक्षिणाम् वर्तैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेक्षिता मन्दमन्दम् । भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलस्यम् । तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्वकार ॥ तरणिमुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् । सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंसारकं चितितलनन्दनं ब्रज सखे ! सुखाय वृन्दावनम् ॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इद- मेव वेदरेफैश्चित्रा महामालिका त्राधिकदशभिस्तारका दशवसु- भिर्लसा इति कुत्रापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् १११,१२१,२११,१२१,२१२,२१२	
नाराचम्	इह ननरचतुष्कष्टयन् नाराचमाचक्षते १११,१११,२१२,२१२,२१२,२१२	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेघेक्षणा कृष्ण ! राधा लब्धि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेघातिहृच्छेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधुतस्व डुल्लसम् । शङ्केऽमुष्मिन् जगति नृगदृशां साररूपं यदासीत् दाहय्येदं ब्रजयुवतिसभा वेधसा सा यथाधि । नैताडक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्रुतायाम् । कृत्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यश्चक्रे चित्तिभारकारिषु सुरारातिज्वलितम् । सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यप्ररणं श्रेयो वः स तनोलपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमम् ॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति कचित् ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्त्तिता चित्रलेखा २२२,२११,१११,१,२२१,२२१,२,२	
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यतिः ।	मः सो जः सतसा दिनेश्वरतुभिः शार्दूलललि- तम् २२२,११२,१२१,११२,२२१,११२	
हरिण्युतम् हरिण्युतेति कुत्रापि । अश्वगतिः	मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिण्युतम् २२२,११२,१२१,१२१,२११,२१२	
सुधा	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्यसरचिता २११,२११,२११,२११,२११,११२	
चित्रलेखा	सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यौ सो नसतसाः १२२,२२२,१११,११२,२२१,११२	
	वर्णाश्वैर्मननततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् २२२,१११,१११,२२१,२२१,२२२,	

कन्दसा वृत्तिनामानि ।

कन्दसा लच्छणगणाः ।

कन्दसामुदाहरणानि ।

भमरपदकम्

शार्दूलम्

केसरम्

चलम्

लालसा

लता

सिंहविस्फूर्जितम्

हरनर्तनम्

विषुप्रिया इति च कुत्रापि ।

क्रीडचक्रम्

हीरकम्

जनविश्ववरा वृत्तिः । अतिष्ठतिः ।
मेघविस्फूर्जिता
यष्टे यष्टे सप्तमे च यतिः ।काया
यष्टे द्वादशे अन्ये च यतिः ।शार्दूलविक्रीडितम्
द्वादशे जनविश्वतौ च यतिः ।सुरसा
सप्तमे चतुर्दशे अन्ये च यतिः ।फुल्लदाम
पञ्चमे द्वादशे अन्ये च यतिः ।
पुण्यदाम इति केचित् ।

पञ्चचासरः

विस्मम्

भादुरनना नसौ भमरपदकमिदमभिहितम्

२११, २१२, १११, १११, १११, ११२

शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो
मञ्चेत्

२२२, ११२, १२१, ११२, २१२, २२२

अर्थाश्चाश्वैर्मनययुगेवृत्तं मतं केसरम्

२२२, २११, १११, १२२, २१२, २१२

भौ नृजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं युगेभूनिभिः खरैः

२२२, २११, १११, १२१, २११, २१२

सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा

२२१, १११, २१२, २१२, २१२, २१२

भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेर्लता

१११, १११, २१२, २११, २१२, २१२

तद्गतत्वैर्भौ भूमौ विरतिञ्चेत् सिंहवि-
स्फूर्जितं यौ

२२२, २२२, २११, २२२, १२२, १२२

रसौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखेहरनर्तनम्

२१२, ११२, १२१, १२१, २११, २१२

इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम्

१२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२

हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोत्ततः

२११, ११२, १११, १२१, १११, २१२

रसत्वैर्यैर्भौ नृसौ ररयुयुतौ मेघविस्फूर्जिता
स्यात् ।

१२२, २२२, १११, ११२, २१२, २१२, २

भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते
यदा

१२२, २२२, १११, ११२, २२१, २२१, २

सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूल-
विक्रीडितम्

२२२, ११२, १२१, ११२, २२१, २२१, २

भौ भौ यो नो गुरुञ्चेत् खरमुनिकरगैराह
सुरसाम्

२२२, २१२, २११, १११, १२२, १११, २

मो गौ नौ तौ गौ खरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसि-
द्धम्

२२२, २, २, १११, १११, २२१, २२१, २, २

नयुगलगलघू रजौरलगा यदा स पञ्चचासरः

१११, १११, २११, २१२, १२१, २१२, १, २

वृत्तं विस्वाख्यं शरमुनितुरगैर्भौ नृसौ ततौ
चेदयुगः

२२२, २२१, १११, ११२, २२१, २२१, २

कदम्बामोदाद्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका
विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदाहुरा डमनादाः ।
निशा वृषद्विद्वलसितलसन्निधविस्फूर्जिता चैत्
प्रियः स्वाधौ नोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत् ॥
अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसदोश्चारुशाखोज्ज्वलः
स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चिन्तांशुकालम्बितः ।
न यस्याङ्गुष्ठायासुपगतवतां संसारतीव्रातप-
स्तनोति प्रीत्यायं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषवाहन्निशं
पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे हतस्थालयं गच्छतम् ।
एवञ्चेत् कुरुताखिलं नम हितं श्रीर्धादयस्तद् ध्रुवं
न प्रेक्षे भवतां कते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥
कामक्रीडासदृशो मधुसमयसमारम्भरभसात्
कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकण्टहृदयः ।
गोविन्दो वल्लवीनामधररसमुद्रां प्राप्य सुरसां
शङ्के पीयूषपात्रप्रभवकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥
शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं
हृष्यञ्चेतोभिस्त्रिदिवसतिभिर्योमसंस्थैर्विसुक्तम् ।
सुग्धामोदेन स्थगितदग्निगाभोगमाहूतभृङ्गं
मौलौ देव्यारैर्यपतदुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिलोकेयमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका १२२, २२२, १११, ११२, १२१, १२१, २	प्रत्याहृत्यन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासायनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतररुचं हृषोत्थपुलका । आनन्दाश्रुताची वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो ! राधा मम सखी ॥
मणिमञ्जरी	इनाथैः स्यात् यमनयजजगाः कौर्त्तिता मणि- मञ्जरी १२२, २११, १११, १२२, १२१, १२१, २	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिण्यं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगौतिका ॥
समुद्रतता	गजाञ्चितुरगैर्जसौ जसतभा गञ्चेत् समुद्रतता १२१, ११२, १२१, ११२, २२१, २११, २	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं ब्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेत्य विष्णुरुक्तलास चित्तपद्मकोषघटपदः स मे सदाशु ॥ सप्रीयघोष्मीलतसरसिजयुगला मध्यनम्रा कलाभ्यां तयोर्द्वौ राजत्तरलकिशलयोश्चिह्नसुखिगुणशाला । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाश्चिताग्रा महाशोभा मौलौ मिलदलपटलैः कणा । सा कापि वक्त्रो ॥
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः । सुवदना सप्रमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	श्रेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भौ गः सुवदना २२२, २१२, २११, १११, १२२, २११, १, २	
गौतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गौतिका ११२, १२१, १२१, २११, २१२, ११२, १, २	
वृत्तम्	वृत्तमीडशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २, १	
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः ।	रसाश्वान्धैः शोभा नयुगगजटरा मेघविस्फु- र्जिता चेत् १२२, २२२, १११, १११, २, २१२, २१२, २	
सुवंशा	ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुश्च २२२, २१२, २११, १११, २२१, २२१, २, २	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा नूमौ यलगान्धयोदशयतिमत्तेभविक्री- डितम् ११२, २११, २१२, १११, २२२, १२२, १, २	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः । सगंधरा सप्रमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः ।	जम्भैर्यानां त्रयेण त्रिसुनियतियुता सगंधरा कौर्त्तितेयम् २२२, २१२, २११, १११, १२२, १२२, १२२	
सरसी सिंहकमिति सलिलनिधिरिति च कापि ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः १११, १२१, २११, १२१, १२१, १२१, २१२	
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः । हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ मौ नाश्वत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी २२२, २२२, २, २, १११, १११, १११, १११, २, २	
मदिरा	सप्तभकारयुतेकगुरुर्गदितेयमुदाहरतरा मदिरा २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११, २	
		साहं कान्तैकान्तैकान्तैकौ विकचकमलमधुसुरभि पिवन्ती कामक्रीडाकृतस्त्रीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती । कालिन्दीये पद्मादृश्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते ! पश्य खेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥ माधवमासि विकसरकेशरपुष्पलसम्भारिदासुदितै- र्भङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि ! कलानिलयम् ॥ कुञ्जगहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनख्यमनोजरसं त्वं भज माधविका नृदुर्जनकयासुनवातकृतीप्रगमा ॥

छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।
भद्रकम् लालित्यम् महासम्भरा त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः । विकृतिः । अद्वितनया अचललितमित्यन्यत्र । मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः । मत्ताक्रीडा इति कश्चित् ॥ सुन्दरिका चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । संस्कृतिः । तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः ॥ किरीटम् दुर्मिलम् पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिकृतिः । पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च- विंशतौ च यतिः । पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः । उत्कृतिः । अष्टमे अष्टादशे अष्टादशे च यतिः । अपवाहम्	भौ नरना रनावथगुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् २११, २१२, १११, २१२, १११, २१२, १११, २ लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मसरस्त- जनगुभिः २२२, ११२, २१२, ११२, २२१, १२१, १११, २ सजता नसौ ररौ गः फणितुरगह्यैः स्यान्महा सम्भराख्या ११२, १२१, २२१, १११, ११२, २१२, २१२, २ नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितेय- मद्वितनया १११, १२१, २११, १२१, २११, १२१, २११, १, २ मत्ताक्रीडं वस्त्रिणाशायति मयुगगयुगमनुलु- गुरुभिः २२२, २२२, २, २, १११, १११, १११, २ इह सुन्दरिका पिङ्गलसुनिनोक्ता सद्यतो भसता जलभगाः ११२, ११२, २११, ११२, २२१, १२१, १, २११, २ भूतसुनौनैर्यतिरिह भतनाः सुभौ भनयाच्च यदि भवति तन्वी २११, २२१, १११, ११२, २११, २११, १११, १२२ नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग- सुनीन्द्रमतं किल २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११ सगणैरिह वृत्तपरं वसुभिः किल दुर्मिलसुक्तमिदं कविभिः ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२ क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाच्चैदिषुशरवसुसुनि- यति मनुलुगुः २११, २२२, ११२, २११, १११, १११, १११, २ वस्त्रीशास्त्रेदोपेतं ममतननयुग रसलगे- भुजङ्गविजृम्भितम् २२२, २२२, २२१, १११, १११, १११, २१२, ११२, १, २ मौ नाः षट् सगिति यदि नवरसरसशर- यतिषुतमपवाहाख्यम् ३२२, १११, १११, १११, १११, १११, १११, ११२, २, २	खरतरशौथपावकशिखापतङ्गनिभममद्विदुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरश्वराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयोऽस्ति कंसश्मनस्तवेति तमवोचदद्वितनया ॥ सुगन्धीलम्बताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्सुन्दतुपदमरुणनयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीडतुक्कन्नजयुवतिवलयरचितमुजरसं सान्द्रानन्दं वन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम् ॥ माधव सुधैर्मधुकरविरतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्रावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्ज्वरितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥ क्रौञ्चपदालीचिचिततीरा मदकलखगकुलकलकरुचिरा कुलसरोजश्रेणिविलासा मधुसुदितमधुपरवरभरुचरौ । फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिम- किरणज ॥ हेलोदचन्द्राश्चतुपादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक चारुप्रेक्ष्युद्धावर्हः श्रुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गित- हारहृत् । अस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या सुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुति- रचुतः । पायाद्भिक्षन्दन् कालिन्दीद्वदकतनिजवसतिष्ठहृद्भजङ्ग- विजृम्भितम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
<p>अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः । चण्डवृष्टिप्रपातः</p>	<p>यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड- वृष्टिप्रपातो भवेदण्डकः ॥१॥, ॥११॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥,</p>	<p>प्रलयघनघटामहारम्भमेवावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोजुलं सपदि समवलोक्य सखेन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधस्त्रीलया । कमलनयन ! रत्न रत्नेति गर्जन्सन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्ग- नानन्दितो</p>
प्रचितकः	<p>प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्तुतो दण्डको नदयादुत्तरैः सप्तभिर्वैः ॥१॥, ॥११॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥</p>	<p>गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरसु प्रमोदाय वः । सुरहर ! यदुक्कुलाम्भोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकैकनाथ ! प्रचितकपटसुराजो हामदन्तावलस्त्रोमविद्रावण केशरीन्द्र ! चरन्तु यथा शुच्योन्मेषनिःशेषितध्यायितो निविष्टात्मकार ! प्रणतजनपरितापोयदावानलोच्छेदमेव ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥</p>
कुसुमस्तवकम्	<p>सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ॥१॥, ॥११॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥</p>	<p>विरराज यदीयकरः कनकदुतिवन्दुरवामदृष्टः कुचकुङ्कुली भ्रमरप्रकरेण यथावृत्तमूर्तिरश्लोकताविलसत्कुसुमस्तवकम् स नवीनतमालदलप्रतिमच्छिविभ्रदतीवविलोचनहारिवयु अपलारुचिरांशुकवस्त्रिधरो हरिरसु मदीयद्वन्द्व- मध्यगतः ॥</p>
मत्तमातङ्गलीलाकरः	<p>यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्तुतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥१॥, ॥११॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥</p>	<p>हेमगौरं वसानोऽंशुकं शक्रनीलासिते वर्षाणि स्रष्टुद्वि- बुलेपाङ्क्ति हारतारांशुवक्षोभमच्चित्रमालाचिंतो भयभूभोज्ज्वलाङ्गः समं वीरिणा । अङ्गनाभाखरेण्डकुन्दाभ देहेन लीलापरिहास- हासोर्मिकौतूहली कंसरङ्गाद्रिपः पातु वक्षक्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्ग- लीलाकरः ॥</p>
<p>अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अष्टशोकपुष्पमञ्जरी</p>	<p>यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते अष्टशोकपुष्पमञ्जरीति ॥१॥, ॥११॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥, ॥२१॥</p>	<p>मूर्द्धि चारुचम्पकसजा सलीलवेष्टनं लसत्तवङ्गचार- चन्द्रिका कवि कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेच कान्तकेशरी- प्रकल्पप्रदाम् । पुष्पनागकेशरादिपुष्परेणुरूपं तनौ विचित्रमितुपात- केशः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्तिमान्निवागतो मधुर्विहङ्गमूल- उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! माण्यगौरवोदय- रतिस्वहस्तनिर्मितः कलाकुपू हलेन चारुचम्पकैरनङ्ग- शेखरः किञ्च- इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिरं समुज्ज्व- मुरारिरङ्गुली प्रदीपकालसङ्गमोहसन्मना मनोजकैलिकौतुकी करोतु कृतार्थतामस-</p>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।

छन्दसां लक्षणगणाः ।

छन्दसासुदाहरणानि ।

त्रिंशदक्षरा वृत्तिः ।
अर्णवःप्रतिचरणविष्टरेफाः स्युरर्णवैव्यालजीमूत-
लीलाकरोद्दामशृङ्गादयः
प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्य इत्यर्थः ।
111, 111, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212

सिंहविक्रीडः

यकारैः कवीच्छातुरीधाम्निवहैः प्रसिद्धो विशुद्धो
२परो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा
122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122जयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः ।
अर्णवः
अशोकमञ्जरी111, 111, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212
स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः
स दण्डकः स्तुतो जयत्प्रशोकमञ्जरी
212, 121, 212, 121, 212, 121, 212, 121, 212, 212षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः ।
बालः

111, 111, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212

ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।
जीमूतः

111, 111, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212

द्वाचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।
लीलाकरः

111, 111, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212

पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।
उद्दामः

111, 111, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212

सिंहविक्रान्तः

नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छातुरीधा-
त्तदा यत्र वक्ष्यन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितै-
रीरितः सिंहविक्रान्तनामा
111, 111, 1, 22, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।
शृङ्गः

111, 111, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212

इत्यादयः ।
अथाष्टसमवृत्तानि समाप्तानि ॥*

उपपत्तिचम् ११ । ११ वृत्तिः ।

विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद-
गुरुकावुपचित्रम् ।

द्विरावृत्तग्नौकः पूरयितव्यः

112, 112, 112, 1, 2

211, 211, 211, 2, 2

विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोषकमेव हि वेगवती
स्यात्

112, 112, 112, 2

211, 211, 211, 2, 2

जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा-
चुप्रतानन्त नारायण
त्रिदशगणगुरो सुरारे सुकुन्दासुरारे हृषीकेश प्रीताम्बर
श्रीपते माधव ।
गरुडगमन लण्य वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा-
धोक्षज श्रीनिधे
बलिदमन वृसिंह शौरे । भवाम्भोधिघोराण्यसि त्वं निमज्जन्त-
मभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥

अर्णवैवद्यादीनामपुत्रदाहरणानि बोद्धव्यानि ॥

सुरवैरिवपुस्तनुतां सुदं हिमनिभांशुकचन्दनलिपम् ।
गगनचम्पलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिसुग्धा ।
रमसाप्त गुरुन् गणयन्ती केलिनिज्जुञ्जहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च केतुमती १०।११ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च विपरीतपूर्वा ११।१२ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च हरिणप्रता ११।१२ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च अपरवक्तृम् ११।१२ वृत्तिः । प्रथमे तृतीये च पादे द्वितीये चतुर्थे च पादे इतमध्या ११।१२ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च कौसुदी १२।१२ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च पुष्पिताग्रा १२।१३ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च जवमती १२।१३ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मञ्जुसौरभम् १२।१३ वृत्तिः । प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग भद्र- विराड् भवेदनोजे २२।, १२।, २।२, २ २२२, १।२, १२।, २, २ असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः १।२, १२।, १।२, २ २।१, २।२, १।१, २, २ जतौ जगौ गो विषमे समे केतु तौ जगौ ग रषा विपरीतपूर्वा १२।, २२।, १२।, २, २ २२।, २२।, १२।, २, २ आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् २२।, २२।, १२।, २, २ १२।, २२।, १२।, २, २ अयुजि प्रथमेन विवर्जितं इतविलम्बितकं हरिणप्रता १।, २।१, २।१, २।२ १।१, २।१, २।१, २।२ अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्तृमिदं नजौ जरौ १।१, १।१, २।२, १, २ १।१, १२।, १२।, २।२ भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ व्ययुतौ इतमध्या २।१ २।१, २।१, २, २ १।१, १२।, १२।, १२२ विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम् १।२, १।२, १२।, २, २ १।२, २।१, २।२, १२२ अयुजि ननभमा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौसुदी १।१, १।१, २।१, २।१ १।१, १।१, २।२, २।२ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा १।१, १।१, २।२, १२२ १।१, १२।, १२।, २।२, २ स्यादयुगमे रजौ रयौ समे, केतु जरौ जरौ गुरुर्जवात् परा मतीयम् २।२, १२।, २।२, १२२ १२।, २।२, १२।, २।२, २ यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजयाः समे तु जगौ मञ्जुसौरभम् १।१, १२।, १२।, २।२ १।२, १२।, १२२, १२।, २	स्फुटफेनचया हरिणप्रता वलिमनोजतटा तरणेः सुता । कलङ्कसकुलारवशांलिनी विहरतो हरति स हरिर्मानः । स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्तृमवेत्य माधवम् । नृगयुवतिगणैः समं स्थिता ब्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः । करकिसलयश्रीभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयुधि । स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा वजयुवतिव्रतती हरिर्मुदितमण्डलः ।

कृन्दसां वृत्तिनामानि ।	कृन्दसां लक्षणगणाः ।	कृन्दसामुदाहरणानि ।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः । प्रथमे ढतीये पादे च द्वितीये चतुर्थे पादे च इत्येवंसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥ अथ विषमवृत्तानि । उक्तानि प्रथमे पादे द्वितीये १० ढतीये १० चतुर्थे १० अथ विधीकृता १३ प्रथमे पादे द्वितीये १० ढतीये १० चतुर्थे ११ सौरभम् १३ प्रथमे पादे द्वितीये १० ढतीये १० चतुर्थे १० ललितम् १३ प्रथमे पादे द्वितीये १० ढतीये १० चतुर्थे १२ प्रथमे पादे द्वितीये १३ चतुर्थे ८ प्रथमे पादे द्वितीये ८ ढतीये ८ चतुर्थे ८ प्रथमे पादे द्वितीये ८ ढतीये ८ चतुर्थे ८	अथुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभराः लगौ यदि सुन्दरी तदा ॥२,॥२,॥२,२ ॥२,२॥,२॥२,१,२ प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भव- तीयसुज्ञता ॥ ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,२॥,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२ प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयसुज्ञता ॥ ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,॥२,१,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२ त्रयसुज्ञता सदृशमेव पदमिह ढतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्यथितं कथयन्ति सौरभक- मेतदीदृशम् ॥ ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,२॥,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२ नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे ढतीयके । तदुदितसुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोज्ञता । ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ ॥१,॥१,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२ वक्तुं युग्म्यां मगौ स्यातामन्वेयोऽनुबुद्धिस्त्यातम् । २२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२ युजोश्चतुर्थतो जेन पञ्चावक्तुं प्रकीर्तितम् । २२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२ २२२२२२२२	यद्वोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा । अपि कंसहरस्य दुर्वचं वचनन्तद्विदधौत विस्मयम् ॥ विललास गोपरमणीषु तरणितनयाप्रभोजता । कृष्णनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्मिविभ्रमम् ॥ अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् । क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥ इति भारवावुज्ञताभेदः । १२ । १ ॥ परिभूतफुल्लशतपत्रवनविहृतगन्धविभ्रमा । कस्य हृन्म हरतीह हरे सुखपद्मसौरभकला तवाङ्गता ॥ ब्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स्म पीयते । हिमकरगलितमिवान्तकं ललितं सुरारिसुखचन्द्र- विद्युतम् ॥ वक्त्रास्मोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् । वक्त्रवीणां सुरारातेश्चेतोभङ्गं जहारीचैः ॥ रासकेलिसदृशास्य कृष्णस्य मधुवासरे । आसीन्नोपपन्नाचीणां पथ्या वक्त्रमधुसुतिः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठश्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्राधिकं प्राहुः केच्येतद्वृत्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप्तिरित्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठश्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
प्रथमे चरणे ८	२१२११२२१	
द्वितीये ८	२१२११२२	
तृतीये ८	११२२१२२२	
चतुर्थे ८	२२१११२१२	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथ मात्रावृत्तानि । आर्या अर्थात् गायत्री	लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठो जञ्च न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्थायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके नृले सुखलाच्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	कृष्णः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहूतो न युद्धे । क्षणमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठ्यां यशोदाया ॥
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	
द्वितीये १८	२१११२१२११२	
तृतीये १२	११११२१२११	
चतुर्थे १५	१२१२१२२२२	
प्रकारान्तरो यथा		
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	
द्वितीये १८	२२११२११११२२	
तृतीये १२	२११२१२२	
चतुर्थे १५	२२११११२२२	
नवधा आर्या क्रमेण यथा ।		
पथ्या	प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्तिता [पथ्या । ११११२१२२ २११२१२१२२२ ११११२१११२ २२११२१२२२	जय जय नाथ ! सुरारे ! केशव ! कंसान्तकायुतान्त ! कुरु करुणामिति विनतिः पथ्या भवरोगदुःस्थानम् ॥ अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्युक्त्वम् । पूर्वपराद्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
प्रथमे पादे १२		
द्वितीये १८		
तृतीये १२		
चतुर्थे १५		
त्रिपुला	संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं प्रकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनामो विपुलामिति समाख्यातिः ॥ २२११२२२१२२ २१११२२२ २१११२१२२२ २२२१२११२	पुंसां कलिकालब्यालहतानां नास्तुप्रपद्यतिरव्यापि । वीर्यविपुला मुखे चेतुः स्यान्नोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥ अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्युक्त्वम् । पूर्वपराद्धयोर्द्वादशमात्रायां संलङ्घ्य यतिः ॥
प्रथमे पादे १८		
द्वितीये १२		
तृतीये १४		
चतुर्थे १२		
चपला	दलयोर्द्वितीयतुर्थ्यौ गणौ जकारौ तु वच चपला सा । ११२१२१२२ १२१२२१२१२२२ २२१२१२२२ १२१२२१२२२	चपला न चेत् कदाचिन्नृणां भवेद्भक्तिभावना कृष्ण । धर्मार्थकाममोक्षास्तदा करुणा न सन्देहः ॥
प्रथमे पादे १२		
द्वितीये १८		
तृतीये १२		
चतुर्थे १५		
सुखचपला	आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्य चपलागतं यस्याः । शेषः पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला सौदिता मुनिना ॥ २१११२१२२ १२१२२१२१२२२ २१११२२२२ २११२२११११२	नन्दसुत ! वञ्चकस्त्वं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव । यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ॥ अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्युक्त्वम् ॥
प्रथमे पादे १२		
द्वितीये १८		
तृतीये १२		
चतुर्थे १५		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।

छन्दसां लक्षणगणाः ।

छन्दसामुदाहरणानि ।

जघनचपला

प्रथमे चरणे १२
द्वितीये १८
तृतीये १२
चतुर्थे १५
गीतिः

प्रथमे चरणे १२
द्वितीये १८
तृतीये १२
चतुर्थे १८
उपगीतिः

प्रथमे चरणे १२
द्वितीये १५
तृतीये १२
चतुर्थे १५
उन्नीतिः

प्रथमे चरणे १२
द्वितीये १५
तृतीये १२
चतुर्थे १८
आर्थांगीतिः

प्रथमे चरणे १२
द्वितीये २०
तृतीये १२
चतुर्थे २०
विश्वामित्राश्चतुर्विंशत्या वा

मात्राणां पराङ्गं षोडशमात्राणां
परं लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं
द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य
आर्थायाः सामान्येन यतिनियमः ॥
वैतालौघम् । अपरवक्तृमित्रके ।

प्रथमे चरणे १४
द्वितीये १६
तृतीये १४
चतुर्थे १६
औपच्छन्दसकम्

प्रथमे चरणे १६
द्वितीये १८
तृतीये १६
चतुर्थे १८
सप्तवैतालौघभेदः ॥

प्राक्प्रतिपादितमर्हं प्रथमे प्रथमेतरे च चप-
लायाः ।

लक्ष्माग्रयेत सौक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥

२२२२११२

२१११२१११२२

२२१२१२२

१२१११११२२

आर्थाप्रथमाङ्गसमं यस्या अपराङ्गमाह तां
गीतिम् ।

२११२२२२

२११२११२११२२

२२२२२२२

१२१२२१२१२२२

आर्थापराङ्गतुल्ये दलद्वये प्राङ्गुपगीतिम् ।

११२१२२२

२२२२१२२२२

२२१११२२

२११२१२२२२

आर्थाशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।

२२१२१२११

२२२२१२२२२

२२२२२२२

२११२२१२१२१२२

आर्थाप्रागदलसन्तेऽधिकगुरु तादृगपराङ्ग-
आर्थांगीतिः ।

२२२१११२

१२१२२१२१२१२२

२२२२२२२

२२२२१२११२२२२२

षड्विधमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेष्टुर्नो निर-
न्तरा ।

न समात्र पराश्रिता कला वैतालौघेऽन्ते रलौ-
गुम् ॥

११२११२१२२

११२२११२१२२२

११२११२१२२

२२२२२१२२२

तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं जघन-
द्वयम् ।

२२२२१२१२२२

२२२११२१२२२२

२२२२१२१२२२२

२२२११२१२२२२

कृष्णः शङ्करपटुर्धौवनमदचचलः सुललिताङ्गः ।
आसीद्वज्राङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥

केशववंशीगीतिलोकमनोहरिणहारिणी जयति ।
गोपीमानयन्येऽस्मिन्मोचनी दिव्यगायनाञ्चर्या ॥
अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥

नवगोपसुन्दरीणां रासोक्तासे मुरारातिम् ।
अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥

नारायणस्य सन्ततमुन्नीतिः संस्तुतिर्भक्त्या ।
अर्चयामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥

हर्षाशुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकचुकाचितदेहाः ।
आर्थांगीतिं भक्ता सायन्ति शीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
लघुगुरुविपर्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्था भवन्ति ॥

बुद्धयेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति शधिके कुचम् ।
मुदमातसुतेऽत्र पक्वमं तद्वैतालौघं फलं हरेः ॥
लघुगुरुचययेनापि बहुधा भवति ॥

आतन्वानं सुरारिकान्ताखौपच्छन्दसकं हृदा विनोदम् ।
कंसं यो निर्जघान देवो बद्धे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
पञ्भटिका	प्रतिपद्यमकितघोडशमात्रा नवमगुरुत्वविभू- धितगात्रा । पञ्भटिकापुनरत्र विवेकः कापि न मध्य- गुरुगण एकः ॥	तरलवतंसाश्चिष्टस्कन्धलतरपञ्भटिकाकटिवन्धः । मौलिचपलशिखि वन्दकवृन्दः कालियशिरसि ननर्त मुकुन्दः ॥ इयं प्रतिपद्यमकितघोडशमात्रा लघुगुरुयत्ययेनापि बहुधा अस्या नवमः मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
प्रथमे चरणे १६ द्वितीये १६ तृतीये १६ चतुर्थे १६	॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥	माई दोहड़िपठण शुणि हासिओ काण गोआल । वृन्दावणधणकुञ्ज चलिओ कमलरसाल ॥ अस्यार्थः । हे मातः ! दोहड़िकापाठं शुवा कणा गोपालो हसित्वा कमपि रसालं चलितः कुत्र वृन्दावनधन- कुञ्जे वृन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे । माई इति क्वचित् पाठः तन्मतेन राधिकाया दोहड़िकापाठं शुवा ॥
दोहड़िका	मात्रा त्रयोदशकं यदि पूर्वं लघुकविरामि । पञ्चादेकादशकन्तु दोहड़िका द्विगुणेन ॥	गुरुलघुयत्ययेन बहुधा भवति ॥
प्रथमे चरणे १३ द्वितीये १३ तृतीये ११ चतुर्थे ११	॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥	
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अप- भंशभाषया प्रचारः ॥ इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*		

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विधमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश-
समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्याकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥
छन्दकपातनः, पुं, (छन्दकेन छन्दना पातयति
लोकानिति । पत् + णिच् + ल्युः ।) छन्द-
तापसः । इति जटाधरः ॥
छन्दोगः, पुं, (छन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गाय-
तीति । गै + “गोपोष्टक” ॥ ३२॥ ८॥ इति टक् ।)
सामगः । सामवेदी । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मनुः । ३ । १४५ ।
“यत्नेन भोजयेच्छास्त्रे बहुचं वेदपारगम् ।
शास्त्रान्तगमयाध्वर्युं छन्दोगेन समाप्तिकम् ॥”)
छन्दोगपरिशिष्टं, स्त्री, (छन्दोगेन सामगेन कात्या-
यनेन सुनिनेत्यर्थः । प्रणीतं यत् परिशिष्टम् ।
यद्वा, छन्दोगेभ्यः कृतं परिशिष्टम् ।) कात्यायन-
सुनिकृतं सामवेदिकर्मबोधकगोभिलसूत्राणां
परिशेषशास्त्रम् । इति स्मृतिः ॥
छन्दोविचिती, स्त्री, (छन्दसां विचितीर्थेन ।)
श्रुतिच्छन्दसां प्रत्यायकं शास्त्रम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
१०४ । ६४ ।
“विपुलामपि बुद्ध्या छन्दोविचितीं भवति कार्य-
मेतावत् ।
श्रुतिसुखदवृत्तसंश्रद्धमिममाह वराहमिहिरो-
क्तः ॥”)
छन्दः, स्त्री, (छन्द + क्तः ।) रहः । निर्जनस्थानम् ।
इति मेदिनी । ने, ५ ॥
छन्दः, त्रि, (छन्द + क्तः ।) छन्दितः । इति
मेदिनी । ने, ५ ॥ (यामः । यथा, महाभारते ।
३ । २० । २४ ।
“न हया न रथो वीर । न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शूरैश्चक्रास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥”)
रहः । इत्यमरः । २ । ८ । २२ ॥

छप, इ क सप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, कम्पयति । सप्ते गतिः ।
इति दुर्गादासः ॥
छम, उ भक्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं
सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) छमति । उ,
छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
छमखः, पुं, (छमति भक्त्यति जन्मग्रहणान्तरं पितरं
नाशयतीत्यर्थः । छम + बाहुलकादखन् ।) श्रुत-
पितृकः । इत्युणादिकोपः ॥ छेमडा इति भाषा ॥
बन्धुहीनः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
छर्द्द, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, छर्दयति अन्नं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महा-
भारते । ५ । ६६ । ४२ ।
“सपन्ति च प्रवन्ति च छर्दयन्ति च मानवाः ॥”)
छर्द्द, स्त्री, (छर्द्द + भावे वच् ।) वमनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥
छर्द्दनं, स्त्री, (छर्द्द + भावे ल्युट् ।) वमनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शुश्रुते । ४ । १० ।
“तत्रायु मदनालावुविस्वीकोशातकीफलैः ।
छर्द्दनं दधुप्रदश्चिभ्यामथवा तण्डुलाखुना ॥”)
छर्दनः, पुं, (छर्दयति नरपञ्चादिकं यस्मिन् पुन-
रुद्गिरतीति । छर्द्द + ल्युः ।) अलसुषराक्षसः ।
(छर्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । छर्द्द +
ल्युट् ।) निखटचः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-
वृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
छर्द्दीपिका, स्त्री, (छर्द्द वमनं आपयति प्राप-
यतीत्यर्थः । आप् + णिच् + ल्युः । ततः सार्धं
कः । टापि अत इत्यच् ।) कर्कटी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिः, स्त्री, (छर्दयत्यनेनेति । छर्द्द वमने +
इन् ।) वमिरोगः । वान्ति इति भाषा ॥ तत्
पर्यायः । प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दम् ३ वमनम् ४
वमनम् ५ वमिः ६ इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥
छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्तिः ९ उन्नादः १०
इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्कासिका ११ छर्द्द-
नम् १२ इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदा-
नादि यथा,—
“दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्विभक्तसालोकनादिभिः ।
छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहर्दौर्लव्यैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्त्विकैश्च भोजनैः ॥
अमाज्ज्यात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ॥
नार्थ्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतसम्पतः ॥
वीभत्सैर्हेतुभिश्चाप्यैर्दुतमुत्क्षेपितो बलात् ।
क्वाद्यन्नाननं वेगैरर्दयन्नमज्जनैः ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्तुं प्रधावितः ॥”
तस्याः पूर्व्यरूपं यथा,—
“हृत्तासोन्नारोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
भृशं द्वेषोऽन्नपाने च वमीनां पूर्व्यलक्षणम् ॥”
वातजायास्तस्या रूपं यथा,—
“हृत्पार्श्वपीडासुखशीघ्रशीघ्र-
नाभ्यर्त्तिकासखरभेदतोदैः ।
उन्नादशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकणं तनुकं कषायम् ॥
वृक्केण चाल्यं मद्धता च वेगे-
नार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥”
तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,—
“मूर्च्छा पिपासा मुखशीघ्रमूर्द्ध-
ताखक्षिसन्तापतमोभ्रमार्तः ।

छर्दिः

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रं पित्तं वमेत् सदाहम् ॥”

नखाः श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
“तन्नास्यमाधुर्यकफप्रसेक
सन्तोषनिद्रादिगौरवान्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परजं वमेच्च ॥”
तस्माद्विदोषजाया रूपं यथा,—
“शूलाविपाकारुचिदाहटणा-
यासप्रमोहप्रवलाप्रसक्तम् ।
छर्दिस्त्रिदोषाक्षवगणान्नील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमेतां नृणां स्यात् ॥”

असाध्याया लक्षणं यथा,—
“विटस्त्रिदोषाक्षवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विषमवोस्तत्समगन्धवर्णं
दृष्ट्वासकासार्तिर्युतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छर्दयेदुदुष्टमिहातिवेगा-
तयार्हितश्चाशु विनाशमेति ॥”

आमसुजाया लक्षणं यथा,—
“वैभूतसजा दौर्हृदजामजा तु
असात्मजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा प्रथमी ताच्च विभावयेच्च
दोषोच्छ्वेयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
शूलहलासवकुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणैर्न च लक्षिता ॥
लीलास्य या छर्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोषितपूययुक्ता ।
लघुक्रिका तां प्रवदेदसाध्यां
साध्याच्चिकित्ससिन्नरूपद्रवाच्च ॥”

नखाः उपद्रवा यथा,—
“कासः खासो ज्वरो हिक्का दृष्ट्या वैदित्वा-
मेव च ।
नलोपधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
“यथागन्धामया चैव उदकेन समं पिवेत् ।
शरीरलोकोऽहर्तुर्गन्धं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
पीतं पीलाय पानीयं सर्वेच्छर्दिनिवारणम् ।
शूलप्रीप्राकारिदधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहटणाप्रममिक्तम् ॥”
“विषमलक्ष समधु गुडचीकथितं जलम् ।
पीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगद् ।
छर्दौ पिथानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥”
छर्दिका, स्त्री (छर्दि + क्त्वा) कृत्वा टापाय यद्वा,
छर्दियतीति। छर्दि + क्तुल। टापि अत इत्वच्।
छर्दिः। विष्णुकान्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्दिका

विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”

अत्र च्छर्दौशब्दः ।
“हन्त्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।
सुज्ञामलकवृषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुडचीत्रिफलानिषपटोलैः कथितं जलम् ।
पिवेत् मधुयुतं तेन छर्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णं लिल्यान्माचिकसंयुतम् ।
अधोमार्गोक्तं दोषे छर्दिः शीघ्रं निवर्तते ॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं पिवेत् ।
विडङ्गवृष्युखीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्रवं केवर्तीमुखं गुडतज्जी इति लोके ।
पिष्टाधानीफलं लाजान् शर्कराच्च पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चपि कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुड्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि छर्दिं त्रिदोषजनतां वलात् ॥
एलालवङ्गजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुधनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माचिकसितासहितदि लीष्टा
छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निष्पापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्दिं जयति दुर्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिर्मरुचिच्च त्रिदोषजाम् ॥
विश्वत्वचो गुड्या वा काथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्यटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिविश्वनिर्घृहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्याच्छर्दोतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्यहः काथः ।
जम्बाम्बपल्लवश्च लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं दधानि-
सुगम् ॥

वैभूतसजां हृद्यतमैरिष्टैर्हृदजां फलेः ।
लङ्घनैरामजां छर्दिं जयेत् साक्षे रसात्मजाम् ॥
कमिहृद्रोगवद्व्याहृमिं कमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्दिधिकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥
छर्दिः, [स्] स्त्री, (छर्दयति छर्दते इति वा ।
छर्द वमने + “अर्चिश्चिहुष्टपिच्छादिछर्दिभ्य
इसिः।” उणां। २।१०८। इति इसिः।)
वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके
चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।
“तदग्निवेशस्य वचो निप्रस्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगद् ।
छर्दौ पिथानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥”)
छर्दिका, स्त्री (छर्दि + क्त्वा) कृत्वा टापाय यद्वा,
छर्दियतीति। छर्दि + क्तुल। टापि अत इत्वच्।
छर्दिः। विष्णुकान्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

छविः

छर्दिकारिपुः, पुं, (छर्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः)।
क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छर्दिप्रः, पुं, (छर्दिं हन्तीति। हन् + टक्।) निम्नवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ (निम्नशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्) ॥

छलं, स्त्री, (छो + वृधादित्वात् कलच्। यद्वा, छल +
अच्।) खलितम् । शास्त्रम् । इति मेदिनी ।
ले, १७ ॥ (यथा, मनुः। ८। ४६ ।
“धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन वलेन च ॥”
याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५। १० ।
“सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनम् ।
उक्तापनच्छलेनाह रुदमानमविसरम् ॥”
तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण
कथनम् । यथा, अक्षपादसूत्रे । ५० ।
“वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्तया च्छलम् ॥”
“अर्थस्य वादभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः
कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्तया
युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वादुक्तस्य विघातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः। वक्तृतात्पर्याविषयार्थ-
कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्-
पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गो वा । यथा,
नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-
संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानम् । प्रमेयं
धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्धा-
भिधानम् । वद्विमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे
धमिचाराभिधानम् । तन्निविधम् । वाक्छलं
सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥” “छलं नाम
परिग्रहमर्थाभासमपार्थक्यं वाग्वस्तुमात्रमेव ।
तद्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-
छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नयतन्त्रोऽयं
भिषगिति भिषगं ब्रूयात् नाहं नवगन्ध एकतन्त्रो-
ऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव-
तन्त्राणि तदेति अदत्तं नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति
भिषगं ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-
प्रताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् ।
सामान्यच्छलं नाम यथा, याधिप्रश्नसनापौऽप्य-
मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रश्नसनापौऽपि भवा-
नाह सत्तुरोगः सदौषधं यद्विच सत्प्रश्नसनाप-
भवति सत्कासः सत्तन्त्रयः सत्सामान्यात् कासस्ते-
त्यप्रश्नसनाप भविष्यतीति एतत्सामान्य-
छलम् ॥” इति चरके विमानस्थाने अष्टमे
अध्याये ॥

छलिः, स्त्री, (छदं क्वाद्यतां लातीति । ला-
वाहुलकात् किः।) लक्। इति शब्दरत्नावली ।
छाल इति भाषा ॥

छली, स्त्री, (छदं क्वाद्यतां लातीति । ला + किः ।
ततः छदिकारादिति वा डीष्।) वीरुत् ।
सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १८ ॥

छविः, स्त्री, (छति कृत्स्नं करोति । यद्वा
छति द्विनचि दूरीकरोति मालिन्यादिद्वेष-
मिति। छो + “कृष्टञ्चिच्छविश्चिकीद्विजि।”

कागः

उणां । ४।५६। इति क्रिन् प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १।३।१७॥
(यथा, मेघदूते । ३५ ।
“भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः॥”)
कृष, ज वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-उभं-
सकं-सेट् ।) ज, कृषति कृषते । अयं कैश्चिन्न
मन्थते । इति दुर्गादासः ।
का, स्त्री, (कृद् + ङः टाप् च ।) आच्छादनम् ।
इति मेदिनी । कै, १ ॥
काः, पुं, (कादते मातृपदाभ्यामसौ । कृद् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन्” । उणां । ४।१८८॥ इति असुन् ततः
पृषोदरात् साधुः ।) शावकः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
कागः, पुं, स्त्री, (कायते क्वायते देववलये इति ।
क्वो + “काप्रखड्भिः कित्” । उणां । १।१२४।
इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पर्यायः ।
वस्तुः २ कृगलकः ३ अजः ४ सुभः ५ । इत्य-
मरः । २।६।७६॥ कृगः ६ कृगलः ७
कागलः ८ तभः ९ स्तभः १० शुभः ११ । इति
तट्टीका ॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वर्करः
१४ पर्यभोजनः १५ लम्बकर्णः १६ मेनादः १७
वुक्तः १८ अल्पायुः १९ शिवाप्रियः २० । इति
शब्दरत्नावली ॥ अजुकः २१ मेध्यः २२ पशुः
२३ पयस्त्रलः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टि-
दाहत्वम् । निर्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातु-
साध्यकारित्वम् । ट्ठंत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
मृदुत्वम् । अग्निसिद्धित्वम् । नातुप्रणत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ कागपोतमांसगुणाः । लघु-
त्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वम् ॥ ट्ठं-
चारिकागस्य मांसगुणः । ईषलघुत्वम् । बल-
दाहत्वम् ॥ तन्मूत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
रूक्षत्वम् । नाडीविघातिसिद्धीहोदरकफश्वास-
गुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“कागलो वर्करश्चागो वस्तोऽजश्चेलकः शुभः ।
कागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषणुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं ट्ठं हृणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्कासेरुचौ शोषे हितमस्त्रे दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृदां ज्वरहरं श्रेष्ठं सुखादु बलदं भृशम् ॥
मांसं निष्कासिताण्डस्य कागस्य कफघ्नुरु ।
स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रुच्यं तथा व्याधिमृदतस्य च ।
ऊर्ध्वजत्रुविकारघ्नं कागमुष्टं रुचिप्रदम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितृणां लभिकरत्वात् आद्याय देयम् ।
यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
“मातृस्य हारिणकौरभशकुनच्छामपार्थिवैः॥”
कागमांसेन पितृणां वण्मासान् यावत्तपिः ।

४८८

कागः

यथाह मनुः । ३ । २६६ ।
“वण्मासान् कागमांसेन पार्थिवेन च सप्त वै ॥”
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीचोक्ता ।
यथा,—
“नक्षत्राणां विभेदेन नराणाम् गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ।
ये कृणाः शुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्तुह्यस्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रज्जोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादयवाज्ञानादवलमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥”
एतस्य पशोर्लक्षणादिकं विशेषतो वृहत्संहि-
तायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
“कागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्याद्या वेष्टानि
सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋथनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलमन्ये यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलक-
द्वयतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
सुखाः सर्वे शुभदाः
सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सिद्धार्हा
धन्याः कपिलाङ्गकृष्णाश्च ॥
विचरति यथास्याग्रे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिकिका यस्य ॥
सष्टतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शुस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः कृष्णाखः श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सण्ड्यं
मन्दश्च स शोभनश्चागः ॥
ऋथशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृष्णागः
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥
कुडकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चलारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यानादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विघर्णाः ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वः ॥

कागला

वर्णैः प्रशस्तेर्मणिभिश्च युक्ता ।
सुखाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेष्टसु मानवानां
सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियश्च ॥”
कागणः, पुं, (कृगण एव । स्वार्थे अण् ।) कर्तुः
घातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घुँटेर आणु
इति भाषा ॥
कागभोजी, [न] पुं, स्त्री, (कागं सुङ्क्ते भक्षय-
तीति । भुज् + णिनिः ।) वृकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कागभक्षके, त्रि ॥
कागरथः, पुं, (कागः रथो वाहनमस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥
कागलः, पुं, स्त्री, (कृगल एव इति प्रज्ञादण् ।)
कागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ३ । ११७ ।
“बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलीकृताः ।
शक्ता वचवितुं धूर्ता ब्राह्मणं कागलादिव ॥”
कृगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । कृगल +
“विकर्णशुङ्क्कृगलादवतुसभरद्वाजात्रिभु”
४ । २ । ११७ । इति अण् । आत्रेय ऋषिभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
कागलकः, पुं, (कागल इव कायतीति । कै + क ।)
मत्स्यविशेषः । यथा,—
“श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशुल्कलं कागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्ठः किल तस्य पृष्ठे
कण्ठः सुपथ्यो रुचिदो बलप्रदः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्वार्थे कन् ।) कागलश्च ॥
कागलादं, स्त्री, (कागल आदः प्रधानो यत्र ।)
कागलादिपृतम् । तच्च वातरोगस्योपधम् । यथा,
“आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्ताश्चङ्गनखादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयश्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावपेक्षेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्टाकैः क्षीरश्चैव शूतावरी ॥
कागलादमिदं नाम्ना सर्ववातविकारणुत् ।
अर्दिते कर्णशूले च वाधिर्ये मूकमिहनि ॥
जङ्गमदपङ्गूनां खड्गे गृध्रसिद्धुजयोः ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्द्धतुलां पञ्चमूलद्वन्द्वाजमांसयोः ।
निःकाथ्य सलिलद्रोणे काये पादावपेक्षिते ॥”
इति सत्यच्छागलादं घृतम् ॥ *
एतारम्भं मन्त्रः ।
“ओं कालि वज्रेश्वरि अमुकस्य फलसिद्धिं देहि ॥
रुद्रवचनेन खाहा ।
स्नापयित्वा कागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिषगेन सुपालभित् ।
कागमारणमन्त्रः ।
ओं ह्रीं ओं गं गणपतये खाहा ।
कागमांसतुलां गृह्य दशमूल्याः फलं श्रुतम् ।
अश्वगन्ध्यापलशतं वाद्यालकशतं तथा ॥
एतादृकं पचेत्तोयैश्चतुर्भागावपेक्षितैः ।

शिवं शुभं रोगभयापहृष्ट

चकार हारीतमुनिर्विशिष्टः ॥

शृगालवर्हिणः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।

मयूरी जम्बुकी कागी वीर्यहीनाः स्वभावतः ॥

भाषितं काशिराजेन कागमेव नपुंसकम् ॥

घृतम् १६ शेर । काथार्थं कागमांसपलम् १०० ।

पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विट्वादि-

दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः

शं १६ । अश्वगन्दा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।

शेषः शं १६ । वाय्यालकं १०० पलम् ।

जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।

शृतमूलीरसः शं १६ । कल्पाथं जीवन्त्या-

दीनां जीरकपथ्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।

वस्त्रपूते शीते शर्का शं २ । इति वृहत्कागलादं

घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

(“कागमांसं तुलाद्वयं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।

तोयद्रोणे पचेद्दीमान् यावत् स्यादंशुशेषितम् ॥

तैलप्रस्थद्वयश्चैव क्षीरश्चैव शतावरी ।

जीवनीयं समधुकं बला रास्ना च शैलजम् ॥

मांसीस्याहमेतालीशनालुकाधनवालुकम् ।

पृथक् पृथक् समादाय सर्वमेकत्र साधयेत् ॥

मज्जिष्ठालोघलाक्षा च प्रत्येकं कुड्वात्तम् ॥

आकृक् जलश्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥

कागलादमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।

पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।

सर्वज्वरगदं हन्ति सन्धिमज्जास्थिजन्तथा ॥”

इति कागलादं तैलम् ॥

इति वैद्यकखेहमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥

कागलान्तिका, स्त्री, (कागलान्त्री + संज्ञायां कन् ।

टापि पूर्वद्वयः ।) वृद्धदारकटक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कागलान्त्री, स्त्री, (कागलं अन्तयतीति बाहु-

लकात् रक् ततो डीप् ।) टकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कागवाहनः, पुं, (कागेन आत्मानं वाहयतीति ।

वह + णिच् + लुगः । यद्वा, कागो वाहनमस्य ।)

अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कागिका, स्त्री, (कागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि

पूर्वद्वयः ।) कागी । इति हेमचन्द्रः ॥ ४१३४१ ॥

कागी, स्त्री, (कायते क्तिदते देवोपहारायेति ।

क्ती + “कापूखडिभ्यः कित् ।” उणां ॥ ११२४ ।

इति गणः कागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।)

कागमाता । वक्री इति पांटी इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भौरुः ४

मेधा ५ गलेस्तीनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कागिका ७ मज्जा ८ सर्वभक्ष्या ९ गलेस्तीनी १० ।

इति हेमचन्द्रः ॥ बुध्म्या ११ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ सज्जा १२ सुखविलुखिका १३ । इति

शृङ्गरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् ।

शीतलत्वम् । ग्राहिलम् । दीपनत्वम् । रक्त-

पित्तविकारक्षयकासनाशित्वम् । यथा, राज-

निर्घण्टे ।

“अजानां लघुकायत्वान्नाद्रव्यनिवेवणात् ।

नात्यमुपानात् व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥”

कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशि-

त्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“कागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।

रक्तपित्तातिसारज्ञं चयकासज्वरापहम् ॥

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।

स्त्रोकामुपानाद्व्यायामात् सर्वरोगापहं पयः ॥”

तद्विगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहिलम् । लघु-

त्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासारक्षः चय-

काशेषु शस्तत्वम् । दीपनत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्गामश्वासकास-

नाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् ॥

तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-

यत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-

नत्वम् । वल्यत्वम् । सदा हितत्वम् ॥ तन्नवीत्य-

नवनीतगुणाः । चयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् ।

वल्यत्वम् । परमदीपनत्वम् ॥ तद्दृष्टगुणाः ।

चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् । कास-

श्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कातः, त्रि, (क्ती + क्तः । “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।”

७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।)

द्वित्रः । दुर्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

काचं, स्त्री, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः ।

श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥

(“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।

कुर्वन्ति कृत्रकाकारं तज्जं काचं मधु स्मृतम् ॥”

काचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।

खादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।

भ्रमटण्डुलोहविषहृत् तर्पणश्च गुणाधिकम् ॥”

इति भावप्रकाशे ॥ पूर्वसंख्ये द्वितीये भागे ॥)

का(त्त)चः, पुं, (काचं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छील-

मस्येति । “काचादिभ्यो णः ।” ४ । ४ । ६२ ।

इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।

“भूसुजा दानशौखेन पौत्रिके स्थण्डिले कृतः ।

कात्ताणामार्थदेश्यानां तेन विद्यार्थिना मठः ॥”)

काचकं, स्त्री, (काच + स्वार्थे कन् ।) काचं मधु ।

यथा, राजनिर्घण्टे ।

“काचाकारानु पटलं सरषाः पीतपिङ्गलाः ।

ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु काचकमीरितम् ।

श्वित्रमेहकृमिघ्नश्च विदाच्छाचं गुणोत्तरम् ॥”

अपिच भावप्रकाशे ।

“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।

कुर्वन्ति कृत्रकाकारं तज्जं काचं मधु स्मृतम् ॥

काचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।

खादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥

भ्रमटण्डुलोहविषहृत् तर्पणश्च गुणाधिकम् ॥”

काचगण्डः, पुं, (काचो गण्ड इव ।) पदावबन्तः ।

विभक्त्यनस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

क्षीरं स्नेहसमं दद्यात् शतावरी रसं तथा ॥
ताम्रपात्रे दृढे चैव शनैर्द्विगुणा पचेत् ।
अस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीतसुतपलम् ।
सुप्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीहयशारिवे ॥
मेदे हे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दासी प्रियङ्गु त्रिफला नतं नालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मज्जिष्ठा दाडिमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विडङ्गं जीरकश्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निघापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीच्यानु-

पानतः ॥

सर्ववातविकारैषु अपस्मारे विशेषतः ।
उन्मादे पक्षघाते च आधाने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च ग्रन्थस्यां सोझारे चाक्षिपातजे ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले बाह्यायामार्दिते तथा ।
वातकण्ठकहृद्रोगमृजकच्छे सपङ्गुले ॥
कौटुम्भी तथा खड्गे कुब्जे चाक्षानि मिन्त्रिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोद्भगे ॥
आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्यकज्वरेऽपि च ।
हृन्मृहे तथा शोषे क्षीणे चैवावबाहुके ॥
हृन्मृपतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफः स्तम्भे मदाद्यये ॥
आयवातेऽग्निमान्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोमिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोमिणे ॥
हृन्मृकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जडं भग्ने ।
क्षीणज्वरे नष्टशुक्रं शुक्रनिःसरणे तथा ॥
क्षीणां वातासपाते च पटले चाक्षिसन्दने ।
रजाङ्गसन्दने चैव सर्वाङ्गसन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
अभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
वे वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
मातृग्रहाभिभूतश्च शिशुर्यश्च विशुष्यति ।
प्रतीकबलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
युतेनानेन सिध्यन्ति वज्रसुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वद्विबलप्रदश्च
वपुःप्रकार्यं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्नेण समानर्तेजा
क्षीणायुषं पुत्रशतं करोति ॥
क्षीणां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति लभं सरसः समाङ्गः ।
अपुच्छिणीपुत्रशतं करोति
यतायुषं कामसमं वलिष्ठम् ॥
महदुष्टं नाम तु कागलादं
विनिर्मितं वातनिवृद्धनश्च ।

क्याया

(अल्पञ्छायाः ।) इति चारावली ।
२१६ ॥

क्यायदर्शनं, स्त्री, (क्यायं वरटीच्छन्नसम्भूतं मधु
नदिव दृश्यते इति । दृष्ट + कर्मणि ल्युट् ।)
हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (क्यायाणां
दर्शनम् ।) शिष्यावलोकनञ्च ॥

क्यादं, स्त्री, (क्यादते गृह्मणेनेति । कृद + णिच् +
करणे घञ् । क्यादयतीति । कृद + णिच् + अच्
वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ क्यात इति
चाल इति च भाषा ॥

क्यादनं, स्त्री, (कृद कि संवृतौ + णिच् + करणे
ल्युट् ।) कृदनम् । अन्तर्धानम् । (कर्त्तरि ल्युट् ।)
पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (भावे ल्युट् ।)
आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ ।
“नियोगप्राप्तैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भसङ्घसु ।
क्यादनायं प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तृणसङ्घटैः ॥”)

क्यादनः, पुं, (क्यादयति आवृणोति पत्रादिभिरिति ।
क्यादि + ल्युट् ।) नीलास्त्रानवृचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्यादितः, त्रि, (क्यादते स्मेति । कृद + “वा दान्त-
शान्तेति । ” ७।२।२७ । इङागमात् साधुः ।)
कृन्तः । इति जटाधरः ॥ आच्छादितः । यथा,
“घनतरघनवृन्दैश्चादितौ पुष्पवन्तौ ॥”

इत्युङ्गटः ॥

क्यान्दसः, पुं, (कृन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा ।
कृन्दस् + “तदधीते तद्देद । ” ४।२।५६ ।
इत्यण् ।) वेदाध्येता । इत्यमरः । २।७।६ ॥
(कृन्द एवेति । स्तार्थे अण् । वेदः ।

“मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र क्यान्दसात् ॥”
इति भागवते । १।४।१३ ॥

त्रि, कृन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवः । “कृन्दसो
यदणौ । ” ४।३।७१ । इत्यण् । वेदभवः ॥
कृन्दसोऽयम् । “तस्येदम् । ” इत्यण् । वेदसम्बन्धी ।
स्त्रियान्तु डीप् । यथा, हरिवंशे । २।५।७ ।

“क्यान्दसोभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः ॥”

क्यान्दोग्यं, स्त्री, (कृन्दोगानां धर्मः आच्छाद्यो वा ।
कृन्दोग + “कृन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवक्त्रच नटाञ्
चः । ” ४।३।१२६ । इति ञः ।) साम-
वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा,
मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

“हेतरेयश्च क्यान्दोग्यं वृहदारण्यकस्तथा ॥”)

क्याया, स्त्री, (क्याति क्लिप्ति सूर्यादेः प्रकाशं नाश-
यतीत्यर्थः । क्लो + “माच्छाससिस्त्रयो यः । ”
उणां । ४।१०६ । इति यस्ततष्टाप् च ।)
रौद्रग्रन्थम् । तत्पण्यायः । भावानुगा २
श्यामा ३ अतेजः ४ भीरुः ५ अनातपः ६
आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् ।
दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ धर्म-
नाशित्वम् । मेघच्छायागुणः । अमभसम्च्छा-
सन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
क्यायाविशेषे दोषो यथा,—

क्याया

“दीपखटातनुच्छाया क्लिप्तकेशनखादिकम् ।
अजमार्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—
“ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य क्यायाप्रेतस्तथैव सः ॥
क्लिप्ता भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि
वा ।

नथा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विसृता च या ॥
एताश्चात्याश्च याः काञ्चित् प्रतिच्छाया विग-
र्हिताः ।

सर्वा सुसूत्रतां ज्ञेया न चेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णनं प्रभया तथा ।
क्याया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥”

“खादीनां पञ्चपञ्चानां क्याया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥

रुक्षा श्यावारुणा वा तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्तात्मानेधौ दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदुर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च
पार्थिवी ॥

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा सृता ।
रक्ता पीता सितः श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च
याः ।

ताः शुभा रुचमलिनाः संचिन्ताश्चाशुभोदयाः ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भासु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभः काञ्चिद्विशेषाच्चिद्व्यन्ति तु ।
वृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छायाः प्रभा-
श्रिताः ॥”

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३।२७६ ।
“मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वा मुगतां जपेत् ॥”)
सूर्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिवृत्तिः । (यथा मत्स्य-
पुराणे । ११।५ ।

“नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
लाङ्घीस्वरूपेण नाम्ना क्यायेति भामिनी तदा ॥”)
पालनम् । उत्कोचः । कान्तिः । (यथा, मेघ-
दूते । ३१ ।

“वेणीभूतप्रतनुसलिला तामभीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतभ्रंशभिः शीर्षपणैः ॥”)
सच्छोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥
कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सादृश्यम् । यथा,—
“अङ्गादङ्गैर्युचं जम्बा आत्राय शिशुसङ्घं नि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम् ॥” इति दत्तकचन्द्रिका ॥
(जनविशाल्यचरवृत्तिविशेषः । इति कन्दोमञ्जरी ॥
अस्य लक्षणादिकं कृन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

क्यायापु

क्यायाकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । क्यायाः
करः । क्यायां करोतीति वा ।) कृत्रधारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ क्यातावरदार इति भाषा ॥
क्यायातनयः, पुं, (क्यायायाः सूर्यपत्न्यास्तनयः
पुत्रः ।) शनिः । इति हलायुधः ॥

क्यायातरुः, पुं, (क्यायाप्रदः क्यायाप्रधानो वा तरुः ।
शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) स्थिर
च्छायवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य लक्षणं
यदाह कश्चित् ।

“पूर्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न मुञ्चति ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥”
यथा, मेघदूते । १ ।

“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोगेन भर्तुः ।
यच्चक्षुः जनकतनयास्तानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥”)

क्यायात्मजः, पुं, (क्यायायाः सूर्यपत्न्या आत्मज-
स्तनयः ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

क्यायापथः, पुं, (क्याया मेघच्छाया तदभ्यन्तरः
पन्थाः । क्यायायुक्तः पन्था इत्येके ।) देवपथः ।
आकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्यायापुरुषः, पुं, (क्यायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषा-
कृतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः स्त्रीयच्छायाकूप-
पुरुषः । यथा,—

श्रीदेवुवाच ।

“भगवन् ! देवदेवेश ! सर्व्वागमविशारद !
नराणां पापिनां लोके पापनिर्मोचनं कथम् ॥
कालज्ञानं कथं वा स्यात् सूर्योपायेन तद्दृष्टं ।
श्रुतानि साधनानीश ! मयानेकानि भूरिशः ॥
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्वबुद्धिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ खल्व्यायुषो भुवम् ॥
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्यम् ॥”

शिव उवाच ।

साधु देवि ! त्वया दृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्वसाधारणं लघु ॥
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि !
न वदेद्वदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति ॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिष्ये !
खच्छायापुरुषं पश्येज्जगने शुद्धमानसः ॥
तस्यावलोकनात् सदाः पापराशिर्विध्वनयति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्समैश्चोपपातकैः ॥
विमुच्यते चण्डार्जेन तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च वक्ष्यामि तस्मिन् दृष्टे भवेदुपवम् ॥”

देवुवाच ।

अतश्चायां कथं पश्येज्जगने भूतलस्थिताम् ।
वक्ष्यामि कालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ॥
शिव उवाच ।

निरभं गगनं देवि ! यदा भवति निर्मलम् ।
तदा क्यायासुखी भूत्वा निःकलं प्रयती चित्ता ॥

निपट

1. $\frac{1}{2}$ of the population is under 18 years of age.

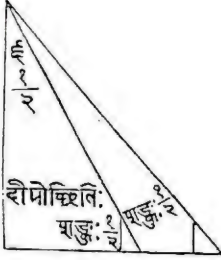
कायाव्य

भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिखौचामेवम् ॥
चैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
याम् स्वमेदेहरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।

शङ्कोर्भाकमिताङ्गुलस्य सुमते! इष्टा किलाष्टाङ्गुला
कायाग्रामिसुखे करद्वयमिमे व्यस्तस्य देशे पुनः ।
तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा कायाप्रदीपान्तरं
दीपौचाम् कियद्ददयवहृतिं कायाभिधां वेत्सि
चेत् ॥

व्यासः

भूः $\frac{1}{2}$ का $\frac{1}{2}$ भूः $\frac{1}{2}$ का $\frac{1}{2}$

अत्र कायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ ।
काये च । ८ । १२ । अनयोरादा । ८ । इय-
मनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । कायाप्रमाणा-
न्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ ।
इदं प्रथमकायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः ।
एवं द्वितीयकायाग्रमानम् । १५६ । भूशङ्कुघातः
प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौचाम्
सममेव हस्ताः $\frac{1}{2}$ ।

एवमित्यत्र कायाग्रवहारे चैराशिककल्पनया-
नयनं वर्तते तद्वयथा । प्रथमकायाग्रतो द्वितीय-
कायाग्र । १२ । यावताधिका तावता काया-
ग्रवयेन यदि कायाग्रान्तरतुल्याभूत्तन्मते तदा
कायाग्र किमिति एवं कथक् एथक् काया-
ग्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं
चैराशिकं यदि कायाग्रतुले भुजे शङ्कुः कोटि-
स्तदा भूतुले भुजे किमिति लब्धं दीपकौच-
सुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक-
मखिलं चैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भग-
वता श्रीनारायणेन जननमरणक्षोभापहारिणा
निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभावेन
गिरिसरितुसुरनरासुरादिभिः स्वमेदेरिदं जग-
द्भागं तथेदमखिलं गणितजातं चैराशिकेन
याम् यद्येवं तद्वहृभिः किमित्याशङ्क्याह ।
यत्किञ्चिदुगुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा
गण्यते

तत् चैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं
विदाम् ।

एतद्वयद्वहृधास्तदादिजडधीधोवृद्धिबुद्ध्या बुधे-
स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः
प्रकीर्णादिकम् ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां
कायाधिकारः समाप्ततामगात् ॥

४८२

क्षिदकं

कायाभूत्, पुं, (कायां कायारूपमङ्गलाञ्जनं यद्वा
कायां शीतलकान्तिं विभर्त्ततीति । भृ + क्तिप् ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥

कायाभिन्नं, स्त्री, (कायाया कायाकरणेन भिन्न-
मिव कायाया भिन्नमिति वा ।) कृत्रम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कायान्धगधरः, पुं, (काया कायारूप एव न्धगस्तं
धरतीति । धृ + अच् । कायान्धगस्य धरो वा ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कायासुतः, पुं, (कायायाः सुख्यपत्न्याः सुतः पुत्रः ।)
शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

क्षिः, पुं, (क्षति क्षिनत्ति कीर्त्तनादिकं नाशयती-
त्यर्थः । क्षो + बाहुलकात् किः ।) गह्वरः ।
इत्येकाचरकोषः ॥

क्षिकनी, स्त्री, (क्षिक् इत्ययत्तचतुष्टयं कनय-
नया । कन् + करणे अप् ततो ङीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । क्षिकनी इति नाकक्षिकनी इति
ह्याचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । क्षव-
कत् २ तित्ता ३ क्षिकिका ४ ब्राण्डुः खदा ५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । उष्णत्वम् । वृद्धिपित्तकारित्वम् । वात-
रक्तकुष्ठकमिवातकफनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

क्षिका, स्त्री, (क्षिगित्ययत्तशब्देन कायतीति ।
कै + कः । ततश्चाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ क्षिक् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा,
गारुडि ज्योतिषश्च ६० अध्याये ।

“क्षिकाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
आग्नेये श्लोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋते श्लोकसन्तापौ मिथान्नचैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं क्षिकाफलाफलम् ॥”)

क्षिकिका, स्त्री, (क्षिका क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः ।
बाहुलकात् ठन् ।) क्षिकनी । इति भाव-
प्रकाशः ॥

क्षित्, [दृ] चि, (क्षिनत्तीति । क्षिद् + क्तिप् ।)
क्षितं, चि, (कायते स्मृति । क्षो + क्तः । “शाच्छो-
रन्यतरस्याम् ।” ७।४।४१ । इतीः ।) क्षिन्नम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । १ । १०३ ॥

क्षित्तिः, पुं, (क्षिद् + क्तिन् ।) करजवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

क्षित्वरः, चि, (क्षिनत्तीति । क्षिद् + “क्षित्वर-
च्छ्वरेति ।” उणां । ३ । १ । इति खरच् प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) क्षेदद्रव्यम् । धूर्तः ।
वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिद्, इर ध न औ क्षेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रधां-उभं-सकं-अनिट्) । क्षेदो द्विधाकरणम् ।
इर, अक्षिदत् अक्षेत्सीत् । ध न, क्षिनत्ति
क्षिन्ते दात्रेण दणं लोकः । औ, क्षेत्ता । इति
दुर्गादासः ।

क्षिदकं, स्त्री, (क्षिनत्तीति । क्षिद् + क्तुन् ।) वज्रम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

क्षिन्नं

क्षिदा, स्त्री, (क्षिद् + “क्षिदिभिदावड् ।” ३ ।
४ । १०४ । इत्यङ् ततश्चाप् ।) क्षेदनम् । इति
सुगवोधम् ॥

क्षिदिः, स्त्री, (क्षिद्यतेऽनया इति । क्षिद् + “कुगप-
कुटिभिदिक्षिदिभ्यश्च ।” उणां । ४ । १४२ ।
इति इः स च कित् ।) कुठारः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिदिरः, पुं, (क्षिनत्तनेनेति । क्षिद् + “इषिमिदि-
सुदिखिदिच्छिदीति ।” उणां । १ । ५१ । इति
किरच् ।) करवालः । परश्वधः । पावकः ।

रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

क्षिदुरः, पुं, (क्षिनत्तीति । क्षिद् + “विदिमिदि-
च्छिदेः कुरच् ।” ३।२।१६२ । इति कुरच् ।
क्षेदनद्रव्यम् । धूर्तः । वैरी । इति मेदिनी । रे,
१५६ ॥ (स्वयं क्षिन्ने, चि । यथा, रघुः । १६।६२।
“संलक्ष्यते न क्षिदुरोऽपि हारः ॥”)

क्षिद्र, त् क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) भेद इह रज्जुकरणम् ।
क्षिद्रयति क्षिद्रापयति भास्वं बालकः । इति
दुर्गादासः ॥

क्षिद्रं, स्त्री, (क्षिद्यते भिद्यते यत् । क्षिद्रो
क्षेदने + “स्फायितश्चिवचीति ।” उणां । २।१३।
इति रक् ।) भेदः । क्षेदा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कुहरम् २ शुषिरम् ३ विवरम् ४
विलम् ५ निर्वयनम् ६ रोकम् ७ रज्जुम् ८
श्वभ्रम् ९ वपा १० शुषिः ११ । इति
१ । ८ । २ ॥ स्वभ्रम् १२ शुषी १३ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।२२।५३ ।
“ततो गच्छेत धर्मज्ञः । क्षिमवत्सुतमर्जुनम् ।
एथियां यत्र वै क्षिद्रं पूर्वमासीत् युधिष्ठिरः ॥” (यथा,
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा,
महाभारते । २ । १२ । २६ ।
“बहुविघ्नश्च वृपते ! क्रतुरेष स्मृतो मद्यन् ।
क्षिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञप्राप्तराजसाम् ॥
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ।
लगादष्टमस्थानम् । “क्षिद्राख्यमष्टमं स्थानं
मिति ।” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

क्षिद्रवेदेही, स्त्री, (क्षिद्रप्रधाना वेदेही पिप्पली ।
गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षिद्रान्तः, [र], पुं, (क्षिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षिद्राफलं, स्त्री, (क्षिद्रं दूषणमाफलतीति । क्षा +
फल + अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षिद्रितः, चि, (क्षिद्र + क्तः ।)
तत्पर्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ ।
३ । १ । ६६ ॥

क्षिद्रं, चि, (क्षिद्यते स्म इति । क्षिद् + क्तः ।
क्षतच्छेदनम् । क्षेदा इति काटा । इति
भाषा । तत्पर्यायः । क्षातम् २ लूनम् ३ क्षतम् ४
दातम् ५ दितम् ६ क्षितम् ७ वृक्षम् ८ क्षादितम् ९
मरः । ३।१।१०३ ॥ लक्ष्म १० क्षादितम् ११ । इति
जटाधरः ॥ क्षेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । ११ ।

छिन्नम

II.

इति व्याख्यानञ्च ॥ * ॥

प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्यात् ।

यथा, --
 “लक्ष्मीमायाकूर्चैर्वीजैस्त्रिभिः पीत्वास्तु साधकः ।
 वागभवेनौष्ठौ संख्य मायाभ्यान्तु द्विरुज्जेत ॥
 कूर्चेन चालयेत् पाणी एभिर्मन्त्रैश्च विन्यसेत् ।
 श्रीमायाकूर्चैवाकामत्रिपुटाभगवर्णकैः ॥
 कामकलाकुशाभ्याश्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान् ।
 नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शुभमुर्भवेत् क्षणात् ॥
 आचम्यैवं क्षिन्नमस्तां वत्सरात्तां प्रपश्यति ॥
 ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्यात् ।
 मन्त्रघोढां ततः कुर्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम् ।
 श्रीवालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
 कालीवध्वकुशैः कामकलाकूर्चैस्त्रिकैः क्रमात् ।
 षोडशीमनुवर्णैश्च पृथग्छादशाक्षरी ॥
 एभिर्वीजैर्मातृकाणां स्वेष्टे स्थानेषु विन्यसेत् ।
 एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजघोढा प्रकीर्तिता ॥
 अस्याः संन्यसनात् सर्वे वज्रदेहा भवन्ति हि ।
 सर्वैश्वर्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः ॥”*

तत ऋष्यादिन्यासः ।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् कृन्द्ः
क्षिन्नमस्ता देवता ह्रकारद्वयं बीजं खाहा
शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः । यथा, शिरसि
भैरवऋषये नमः । मुखे सम्राटकृन्द्से नमः ।
हृदि क्षिन्नमस्तायै देवतायै नमः । गुह्ये ह्र
ह्र बीजाय नमः । पादयोः खाहाशक्तये
ह्र बीजाय नमः । ओम् अं
नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । ओम् अं
खड्गाय हृदयाय खाहा । इति कनीयसि ।
ओम् ईं मुखड्गाय शिरसे खाहा । इति
पञ्चिन्नाङ्गुलयोः । ओम् ऊं सुवजाय शिखायै
खाहा । इति मध्यमयोः । ओम् ऐं पाशाय
कवचाय खाहा । इति तर्ज्ज्ज्योः । ओम् औं
अङ्गुशाय नेत्रत्रयाय खाहा । इत्यङ्गुष्ठयोः ।
ओम् अः सुरचारत्तासुरत्तायास्त्राय फट् । इति
करतलपृष्ठयोः । एवं हृदयादिषु । तदुक्तं भैरव-
तन्त्रे ।
“उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं बिन्दुलाङ्कितमस्तकम् ।
खड्गाय हृदयायेति खाहायुक्तं कनीयसि ॥

ईंकारश्च ततो देवि ! चन्द्रकोटिसमप्रभम् ।
सुखङ्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
खाद्यायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम् ।
उकारश्च ततो वाच्यं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम् ।
खाहान्तं मध्यमायाश्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम् ।
पाशायेति समुच्चार्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
खाहान्तं विन्यसेत्तत्त्वं तर्ज्यां तदनन्तरम् ।
औङ्कारश्च ततो देवि ! चाङ्गुलिं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय खाहान्तमङ्गुलैः करयोर्द्वयोः ।
अकारश्च विसर्गान् सुरचारश्चसंयुतम् ॥
असुरचायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम् ।
फण्डचरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाश्च कवचे नेत्रमण्डले ।
यावदस्त्रं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥”
त्रिशक्तिन्त्रैः भैरववाक्यम् ।

“उच्चरेत् प्रथवं पूर्वमाकारं बिन्दुसंयुतम् ।”

इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो
न्यासः । ततो मुखेन मस्तकादिपादपर्यन्तं
पादादिमस्तकपर्यन्तं वारचयन् न्यसेत् ॥ * ॥
ततो ध्यानम् ।

“स्वनाभौ नौरजं ध्यायेदहं विकसितं सितम् ।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तवन्कसन्निभम् ।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्यकोटिसमप्रभाम् ।
क्षिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम् ।
पिबन्तीं रौधिरिं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाच्च नानापुष्पसमन्विताम् ।
दक्षिणे च करे कवीं सुखमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम् ।
अस्थिमालाधरां देवीं नागघञ्जोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाच्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः ।
सदा षोडशवर्षां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेदतिमनोभवौ ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्वतीम् ।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां सुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
कपालकर्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ।
नागघञ्जोपवीताढ्यां ज्वलन्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा द्वादशवर्षां यामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूत्रानलौपमाम् ।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपङ्क्तिवलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम् ।
महादेवीं महाघोरां सुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां सुखमालाविभूषिताम् ।
कपालकर्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्वतीम् ।
अस्थितकपालेन भीषयेनातिभीषणाम् ॥

छिन्नम

आभ्यां निवेद्यमानां तां ध्यायेद्द्वौ विचक्षणः ॥
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्ने ।

“प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सद्यस्तस्य शिरश्चित्वा देवी पिवति शोणितम् ॥”
पिवन्तीमिति तेन मुखेनेति शेषः ।

तथा च ।

“स्वमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
ललञ्जिकं महाभीमं धृतं वाममुखे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।

तत्रैव ।

“सितं कुर्यादलं पूर्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
यान्यं कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्वीत मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
रजःसत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य षड्चरसमन्वितम् ॥
वाह्यं तस्य च चक्रस्य कुर्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्वं रक्तं ततः कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥”

इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥

यथा वा ।

“त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
बहिरष्टदलं पद्मं भविमन्त्रितयं पुनः ।
कूर्चबीजं लिखन्मध्ये त्रिकोणे फट् समन्वितम् ॥”
यद्वा एतद्व्याप्तं तं यन्त्रम् ।

तथाच ।

“अपरश्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि ! यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेद्भासुमण्डलसन्निभम् ॥
योनिचक्रसमायुक्तं गुणत्रितयसंज्ञितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेद्युतिः ॥
प्रदीपकलिकाकाराभद्वितीययवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
ध्रुवमेतद्व्यतीनाञ्च गृहस्थानां निशामय ॥”
यथा,—

“अन्तरे खण्डरौरस्य नाभिनीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां स्रक्तां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमानां गत्यान्तु गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुणातीतां सुक्तिमात्रप्रदानिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवच्छृङ्ख-
स्थापनं कुर्यात् । ततः पीठपूजा । आधारश-
क्तये । प्रज्ञतये । कूर्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै ।
चीरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तदधः ।
खर्गसिंहासनाय । आनन्दकन्दाय । सखि-
ब्रालाय । सर्वतत्त्वात्मकपद्माय । सं सत्त्वाय ।
रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्त-
रात्मने । यं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।
पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।

“आधारशक्तिं कूर्मैस्तु नागराजमतः परम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेन्मन्त्रविभ्ररः ॥
मण्डलं चतुर्दशैश्च रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥

छिन्नम

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि
एहि एहि गृह्ण गृह्ण मम सिद्धिं देहि देहि
मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट्
खाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्वत्र प्रणवादिनमो-
न्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व-
सिद्धिवर्णनीये सर्वसिद्धिदाकिनीये वज्रवैरोच-
नीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य इह
तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व
इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रौं हं सः इत्यनेन प्राण-
प्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय
खाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति
पूजां कृत्वा बलिं ददात् । यथा । वज्रवैरो-
चनीये देहि देहि एहि एहि गृह्ण गृह्ण इमं
बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय
मारय करालिके हूँ फट् खाहा इति मन्त्रेण ।
ततो देव्या दक्षिणे ओं वर्णिन्यै नमः । वामे
ओं डाकिन्यै नमः । ततो देव्यङ्गे षडङ्गं
संपूज्य दक्षिणे ओं शङ्खनिधये नमः । वामे
ओं पद्मनिधये नमः । पूर्वदिशि लक्ष्मीं
लज्जां मायां वाणीञ्च पूजयेत् । विदित्तु ब्रह्म-
विष्णुरेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्वत्र प्रणवादि-
नमोन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुण्याञ्जलिं
दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशानुरवायुयु-
मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय
खाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु
पूर्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै
डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्रायै पिङ्गायै
संहारिण्यै सर्वत्र प्रणवादिनमोन्तेन पूजयेत् ।
यथा,—

“एकां नाभाभिधां कालीं वर्णिनीं डाकिनीं तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीञ्च सपिङ्गाक्षीं ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्वादिक्के दले पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोन्तेन लज्जाबीजं समुचरन् ।”
पद्ममध्ये हूँ हूँ फट् नमः खाहा नमः ।
देव्या दक्षिणे सम्राट्कन्दसे नमः । देव्या
उत्तरे सर्ववर्ण्यो नमः । पुनर्दक्षिणे ओं बीज-
शक्तिभ्यां नमः । पञ्चायेषु पूर्वादिक्रमेण ब्राह्मे
माहेश्वर्यै कौमार्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्रायै
चासुखायै महालक्ष्म्यै सर्वत्र प्रणवादिनमो-
न्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम्
करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति-
करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।

“पूर्वद्वारे करालञ्च विदारालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ॥”
ततो घृषादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
विसर्जने त्वयं विशेषः । संहारमुद्रां प्रदर्श्य
अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
योनिमुद्रासमारूढां प्रदीपकलिकोज्ज्वलाम् ।
कृष्णपक्षे विधुमिव क्रमेण क्षीयतां गताम् ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य चण्डरक्षसौ निवेशयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरस्करणं लक्ष-

छिन्नम

जपः । सिद्धविदात्वात् ॥ * ॥ बलिदाने तु
भैरवीये ।

“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरारिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्मधुरैर्विभवक्रमैः ॥
मन्त्रस्तु ।

उच्चरेत् प्रणवं पूर्वं सर्वसिद्धिप्रदेऽर्चनतम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्वसिद्धिप्रदे ततः ॥
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरम् ॥
गृह्ण गृह्ण ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मायै च ततः फट्खाहा युतः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।

सुवनेशी कामबीजं कूर्चबीजञ्च वाग्भवम् ।
सुवनेशी कूर्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ॥
वज्रवैरोचनीये च हूँ फट् खाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोडशीवत्
कार्यम् ॥ * ॥

हृल्लेखा मादनं लक्ष्मीर्वाग्भवं कूर्चमेव च ।
अस्यान्ता छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकीर्तिता ।
अस्यापि सङ्ग्री विद्या जगत्स्यपि न विद्यते ।
षड्वर्णोऽयं मनुः साक्षान्मोचदो नात्र संशयः ॥
अस्या ध्यानमहं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ! ।
प्रथालीपदां सदैव दधतीं छिन्नं कर्तुंकां

दिवस्तां सखवन्धशोणितसुधाधारां पिवन्तीं
नागावहशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्गतपलालकृतं
रत्नासक्तमनोभवोपरिदृष्टां ध्यायेज्जवास्त्रि-

दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्रीं तथा
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा

देव्याश्चिन्नकवन्धतः पतदष्टधारां पिवन्ती सुधा
नागावहशिरोमणिर्मनुविदा ध्याया सदा

वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा खर्परं
प्रथालीपदा कवन्धविगलद्रक्तं पिवन्ती सुधा
सैषा या प्रलये समस्तसुवनं भोक्तुं क्षमा तामसी

शक्तिः सापि परात्परा भगवती नास्तीति
इति ध्यानम् ॥ * ॥

अस्याः पूजादिकं सर्वं षोडशीवत् कार्यम् ॥ * ॥
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूँ फट् खाहा
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्वं षोडशीवत् ॥ * ॥
विद्युत्सूत्रयुतं बिन्दुनादयुक्तं ततः प्रिये ! ।
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ।
सूत्रं दीर्घं उकारः ॥
उदान्तैषा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी ।
ताराद्यन्ता भवतेषा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥ * ॥

भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
 दिकं षोडशीवत् कार्यम् ॥३॥
 तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
 रश्मिः

रश्मिः

संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म-
कामोदयाद्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां द्विभक्त्या
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगमुद्राम् ॥”

इति द्वित्रमस्ताप्रकरणम् । इति तत्त्वसारः ॥
 रुहः, पुं, (द्वित्रोऽपि रोहतीति । रुह +
 "इगुपधञेति । " ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
 तिलकट्टञः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षिन्नरुहा, स्त्री, (क्षिन्ने सद्यपि रोहतीति । रुह
 + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
 “वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपण्यन्तमरा ।
 कुण्डल्यान्तवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्णकेतकी । शक्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 किन्नवेशिका, स्त्री, (किन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः ।
 संज्ञार्थां कन् । ततश्चापि अत इत्वम् ।) पाठा ।
 इति शब्दचन्द्रिका । व्याकनादौ इति भाषा ॥
 किन्ना, स्त्री, (किदातेऽसौ । किद + क्त । “अजा-
 दतश्चाप् ।” १।१।११ इति टाप् ।) गुडूची । (यथा,
 भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “गुडूची मधुपर्णी स्यादन्ततान्तवल्ली ।
 किन्ना किन्नरुहा किन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥”
 किदाते कुलात् बहिष्क्रियते इति ।) पुंस्त्री ।
 इति विश्वः ॥

इति विश्वः ॥
 क्तिन्नोद्भवा, स्त्री, (क्तिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति
 पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा,
 क्तिन्ने क्तेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।)
 गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूचीशब्देऽस्या
 विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 (जिलिना वसनखड्गरूपतया

विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 क्लिष्टिहृदः, पुं, (चलिना वसनखण्डरूपतया
 हृदते अनाद्रियते इति । हृद अनादरे +
 अच् । पृष्ठोदरादिवात् चस्य कः ।) पाताल-
 गरुडवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 (ककुमित्ययत्तशब्दो दीर्यति

गण्डवृक्षः । इति भावप्रकाशः । दीर्यति
कुकुन्दरी, स्त्री, (कुकुमित्यक्तशब्दो दीर्यति
निर्गच्छत्यस्याः । दृ + "सर्वधातुश्च इन् ।" उणां
४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति
डीम् ।) जन्तुविशेषः । कुं चा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३६७ ॥ चिकाः ३ वेषमनकुलः ४ पुंलृषः ५ गन्ध-
मूषिकाः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धमूषिका ७ ।
इति हलायुधः । राजपुत्री ८ प्रतिमूषिका ९
सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुखिनी ११ अग्नि-
मूषिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाखः १३
गन्धनकुलः १४ चुचुः १५ । इति हारावली ।
(कुकुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् । १५ । ३१ ।)

५६

“अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् ।
कुक्कुट्या विपक्वान् चणत्तैलवरं ध्रुवम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहं गण्डमालाधिकारे ॥

कुट, क शि क्केदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
तुदां च-सकं-सेट् ।) क, क्कोटयति । शि,
क्कटति । अक्कटौत् । इति दुर्गादासः ॥

कुत्रं, लो, (क्व + रक् । पृषोदरादिवात् उत्तम् ।)
प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥

कुप, श्र औ स्रर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-अनिट् ।) श्र, कुपति । औ, क्षोभा ।
 इति दुर्गादासः ॥

कृपः, पुं, (कृप + घञर्थे कः ।) क्षुपः । स्पर्शनम् ।
 इति मेदिनी । पे, ई ॥ चपलः । युद्धम् ।
 इति विश्वः ॥

कुर, क्क्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-
सकं-सेट् । क्कुरति । अक्कुरीत् ॥)

कुर, शि लोपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) शि, कुरति, अचुरीत् डुच्छोर ।
लोपश्चिदः । इति दुर्गादासः ॥

कुरा, स्त्री, (कुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्वा-
दिकमिति वा । कुर+कः टाप् च ।) सुधा ।
चर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

कुरिका, स्त्री, (कुरति क्लिन्तीति । कुर + कृन् ।
यङा, कुरी + स्वार्थे कन् । पूर्वङ्गस्वञ्च ।)
अस्त्रविशेषः । कुरी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।

शुक्ली २ असिपुत्री ३ असिधनुका ४ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६२ ॥ कुरी ५ । इति भरतः ॥
खुरी ६ कुरी ७ कपाणिका ८ धेनुपुत्री ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कूरिका १० । इति शृङ्ग-
रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४६ ।
“तावत् स्त्रियमपश्यत्तां कृत्वा कूरिकाया सुहृः ।

खादन्ती तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्रवन्तिनः ॥ ३१ ॥
 कुरितं, चि, (कुर + क्तः ।) खचित्तम् । इति
 जटाधरः ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे ११।२२ ।

“परस्परं चक्षुरितमलक्ष्यो
तदैकवर्णविव तौ बभूवतुः ॥”)
किन्नरः ॥

कुरी, स्त्री, (कुरति क्षिन्नाति । कुर कृद +
 “इगुपधञ्जेति । ” ३ । १ । १३५ । इति क ।
 ततो ङीष् ।) कुरिका । इति भरतः ॥

कुरिकापत्रो, स्त्री, (कुरीको इव पत्राणि यस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरी, स्त्री, (कुरी + षष्ठीदरादित्वात् दीर्घः ।)

कृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) सन्दीपो दीप्ति-

करणम् । किं, कद्दयत कद्दत दपि लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥
कृद, उ ज ध इर देवने । लिषि । वमने । इति
कृद, उ ज ध इर देवने । लिषि । वमने । इति

कविकल्पद्रुमः ॥ (एवम् उच्यते यथा सङ्गो उद्दिष्टत्वात्
ज्ञावेदः ।) उ, कृद्दित्वा कृत्वा । ज घ, कृणुति

जगद्

जनः । कन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
 (सा च द्वादशाक्षरा वृत्तिः । यथा, कन्दो-
 मञ्जर्यां १ स्तवके ।
 “त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ॥”
 अस्या उदाहरणादीनि कन्दः शब्दे द्रष्टव्यानि ॥)
 जम्बवप्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगताम्बा माता ।) दुर्गा ।
यथाह कश्चित् ।
“अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सवः ॥”
“जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां क्षयसाधनम् ॥”

इति शूलपाणिः ॥

अपि च ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये ।
 “विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतनाशिनीम् ।
 प्रकृतिं जगदम्बां प्रतिपुत्रवतीषु च ॥”

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी । ततः
स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । यथा,
“वृष्टिस्थितिर्विनाशानां विधात्री जगदम्बिका ।
अहं सर्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी ॥”
इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । ७ । ४६ ।
समैव सात-

“कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मात-
 दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेन ॥”)

जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः।)
वायुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जगदाश्रयः। यथा,
“कालो हि जगदाधारः।” इति स्मृतिः।

“कालो हि जगदाधरः । इति श्रुत्वा
जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पादो उत्तर-
खण्डे । १११ अध्याये ।
...नः प्रभुः ॥ ”

“सर्वान्तर्यामी जगदीशस्वानुरमर्दनः प्रभुः ॥”
विष्णवे । यथा, कुमारः २ । ६ ।

विधाता । यथा, कुमारे । २ । ६ ।
“नेत्रियोनित्ख” जगदन्तो निरन्तकः ।

“जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
जगदीशो निरीश्वरः ॥”

“जगदादिरनादिरूपं जगदीशो निरश्वरः ॥”
 जगदादिरनादिरूपं जगदीशो निरश्वरः ॥
 स्वनामख्यातपण्डितविशेषः । स च न्यायशास्त्र-
 वेत्ता वासुदेव जन्मस्थानं

खनामख्यातप्रखितावप्रव, 1
टीकाह्यास्यार्थवादिग्रन्थप्रणीता अस्य जन्मस्थानं
नैनः ॥)

नवद्वीपः ॥)
जगन्नौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी ।) मनसा-

जगत्त्रयी, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री)। दुर्गा-
देवी। इति शब्दरत्नावली ॥
जगत्त्रयी, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री)। दुर्गा-
देवी। इति शब्दरत्नावली ॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगती धात्री विद्या)
विशेषः । अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा,
अज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे ।

निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गापार्ष्णी
श्रीशिव उवाच ।
सर्वविघ्नहारकारिणि ! ।

“प्रसीद जगतां मातर्जगन्निस्तारकारिणि !
 ज्ञेयानि । तवाहं शरणागतः ॥”

अतएव महेशानि ! तवाहं शूरदत्तनिर्गतः ।
 त्वया यत् कथितं पूर्वं तत् सर्वं च श्रुतं मया ।
 तत्तत्सर्वं फलप्रदा ॥

जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
पञ्चाविधिदिनं कालं तन्न प्रकाशितम् ।
पञ्चाविधिदिनं कालं तन्न प्रकाशितम् ॥

तस्याः पूजाविधिदिनं कालं तम
तदेव कथयेशानि ! श्रोतुमिच्छामि धाम्यतम् ॥

तदेव कथयशास्त्रिणः ।
 श्रीदेवुवाच ।
 हि महेश्वर ! सावधानोऽवधारय ।
 भावमेतत् ॥

कथयामि महेशान ! सावित्री-
तस्याः पूजाविधिदिनं समयं भावमेदतः ॥
ये न या दुर्गान्वमो तिथिः ।

तस्याः पूजाविधौ
कार्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गाविवाहोत्सवादिभिः
गणपता महादेव ! महादुर्गाप्रपूजने ॥

सा प्रपूस्ता महादेव ! नन्द

प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता ।
 सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्तिता ॥
 जपयज्ञादिभिर्देव ! इति त्रैकालिकी मता ।
 अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर ! ॥
 सप्तम्यादिनवम्यान्तं पूजाकालमितीरितम् ।
 त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥
 पूजापरेऽह्नि देवेश ! तत्राप्यत्र विसर्जनम् ।
 बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्तिता ॥
 श्रीशिव उवाच ।

त्रिसन्त्रयाद्याग्निनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः ।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि ! ॥
कथयस्व महेशानि ! इति मे संशयो हृदि ॥

श्रीदेवुवाच ।
सा प्रातर्वापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम् ॥

सहूनेयापनी चापि तत्र गच्छा महेश्वर ! ।
 एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत् ॥
 इति ते कथितं वत्स ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ।
 त्रिधापि तद्वत्सा तव प्रीत्या त्रिलोचन ॥ ”

श्रीपार्वतुवाच ।
 “दृश्यां बलिदानानु निषिद्धं जगदीश्वर ! ।
 कथं त्रिकालं पजा सा सम्भवेत् परमेश्वर ! ॥

श्रीशिव उवाच ।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत् ।
निश्चिद्धं वलिदानं तु दशम्यां तत्र सुन्दरि ! ॥

नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः ।
दृष्ट्वा वलिदानं निषिद्धं नात्र पार्वति ! ॥
ज्ञानाद्यतसारे पूर्वं पूजाप्रकारं उक्ताः ।

सुहृन्त्यापिनौ चापि प्रातश्चन्रवमा तिथिः ।
दिने पूजनं कार्यं त्रिसन्धं वरवर्णिनि ॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन ॥”
यैः नैककालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन ॥

कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्तिकेस्य च ।
पञ्चम्यङ्गोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पञ्चम्यङ्गोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥

तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
पूजयेन्महादुर्गां धर्मकामार्थमोषदाम् ॥”
सिद्धमतन्त्रे ।

कर्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
कालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
स्मृत्यै प्रतिमां शक्त्या जगद्वाचया विधानतः ।

प्रयत्ना परदिने प्रतिमा ता विसृज्यते ॥
 कृत्वा चक्रवर्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
 प्रपौत्तधने श्रयसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥”

जगन्तरे ।
जगन्तरे युगाद्यायां नवमगान् जगत्प्रसूः ।
दुर्मता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत् ॥”

वर्कालं पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च ।
भारतविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
सिते पद्मे नवम्याश्च विशेषतः ।

तं साधकश्चेष्टो लभेद्राज्यमकाण्डकम् ॥”

योगिनीतन्त्रे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां विशेषतः ।
 प्रगल्भान् जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥”
 आगमतत्त्वसारे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
 आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैवनाशिनी ॥”
 उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु चैतायां प्रथमेऽहनि ।
 त्रिसन्ध्यां पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रदहये ॥”
 कुजिकातन्त्रे ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
 दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
 दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवासरे जगत्प्रसूः ।
 सर्वदेवहितायैव दुर्वृत्तशमनाय च ॥
 आविरासीत्जगच्छान्ते युगादौ परमेश्वरी ॥”
 ब्रतकालविवेकवृत्तवचनम् ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षस्य चैतायां नवमेऽहनि ।
 पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेडुषीम् ॥”
 स्मृतिः ।
 “युगाद्या वर्षद्विषष्टि सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
 रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥”
 कृत्यतत्त्वार्णवे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
 पूर्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥”
 भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
 पूर्वाह्णसमये काष्ठात्मिका परदिने यदि ॥
 तत्र पूजादिकं कुर्यात् पिण्डनिर्वपणादिते ॥”
 स्मृतिसागरे
 “कार्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्चयेदुमां ॥”
 इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
 अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
 श्रीपार्वत्युवाच ।
 “भगवन् ! प्राणनाथे ! सर्वतत्त्वविशारद ! ।
 श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ।
 महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेदुदयतः ।
 तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
 यदि न कथ्यते देव ! विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥”
 श्रीशिव उवाच ।
 शृणु पार्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
 यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखसुत्तमम् ॥
 पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
 प्राहुः किमीश्वरोऽस्त्रास्त्रदतिरिक्तः सुरानिति ॥
 अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
 एतेषां धर्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
 कश्चिदासीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
 तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
 कोटिस्तुत्यप्रतीकाश्च चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
 ज्वलन्तं पञ्चतमिव सर्वलोकभयङ्करी ॥
 तद्दृष्टुः सुराः सर्वे भयमापुर्महोजसः ।
 किमेतन्न विनिश्चितं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥

वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
 विजानीहि मरुद्भीर ! मातरिश्वा दिशःपते ! ॥
 ततो वायुर्भूतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
 तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
 बलवान् कस्वमायातो वीर्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
 आदातुं शक्यते सर्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
 इति प्रतुष्टवान् वायुः क्षणं तत्रैव तिष्ठति ।
 आदत्स्वैतत् दण्डमिति निदधौ वायवे दण्डम् ॥
 वायुः सर्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
 ततो देवाः प्रादुरागन् भीता उद्विग्नमानसाः ॥
 अये ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म चाद्भुतम् ।
 इतुक्तो देवतादृष्टैरभिलेखोऽन्तिकं गतः ॥
 अमरो जातवेदा वा तेजो वागितुवाच तम् ।
 स प्रोक्तवानगिरसि सर्वदाहकशक्तिकः ॥
 दहेतुं तृणमलम्पमिति तस्मै दण्डं ददौ ।
 अग्निः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
 ततो निवृत्ते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
 एकत्रस्थाः सुराः सर्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
 इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
 इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुः परमेश्वरीम् ॥
 प्राहुर्देवगणाः सर्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
 ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
 चक्षुर्भवेत्तत् सर्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
 तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्वमङ्गलम् ॥
 तद्दृष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
 इतुक्तानां सुबुद्धीनामाविरासीच्छिवास्वरे ॥
 तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
 मृगेन्द्रोपरि सुसैरा सञ्जालङ्कारभूषिता ॥
 चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
 बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
 त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
 दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
 तत्तस्मां तुष्टुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
 वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
 तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
 इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥ * ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 “अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवक्त्रमे ! ।
 यस्य प्रसादमात्रेण सुच्यते भववन्धनात् ॥
 धान्तवर्णं समुद्रतः वामकर्णं विभूषितम् ।
 इन्द्रविज्रसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
 चतुर्वर्गप्रदं साक्षात्प्रापातकनाशनम् ।
 एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिसुवने प्रिये ! ॥
 कूर्चाद्यां वा जपेद्द्विदां तदन्ते वह्निमुन्दरी ।
 लज्जाद्यां वा जपेद्द्विदां फडन्तं वा जपेत् सुधीः ॥
 बधूबीजं युतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
 लज्जाद्यां वा जपेद्द्विदां चतुर्वर्गफलाप्तये ॥
 वागभवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
 कामबीजादिकां वापि फडन्तां वा जपेत् पुनः ॥
 चण्डरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
 विना गन्धर्विना पुष्पैर्विना होमपुरःसरैः ॥

प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सिद्धिदा ।
 मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकीर्तितः ॥
 गायत्री ह्यन्ध आस्थातं जगद्धात्री च देवता ।
 चतुर्वर्गप्रदा दुर्गा सर्वसत्त्वेषु संस्थिता ॥
 दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्वति ! ।
 विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शृङ्गुरि ! ॥
 पूर्ववन्नासवर्णन्तु पूर्ववत् कर्म चाचरेत् ।
 कालीवदाचरेद्द्विदां जपेद्द्विदामहर्निशम् ॥
 लज्जाद्यादशकेर्देवि ! पुरश्चरणीमौरितम् ।
 यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
 प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गातिनाशिनीम् ॥ * ॥
 ध्यानमस्थाः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
 सिंहस्त्वन्वाधिसंरूपां नानालङ्कारभूषिताम् ।
 चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
 शृङ्गचक्रधनुर्बाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
 रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
 नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
 त्रिवलीवल्लभोपेतनाभिनालङ्कारालिनीम् ॥
 रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहवासनसमन्विते ॥
 प्रफुल्लकमलारूपां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
 एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
 यन्त्रमस्थाः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवक्त्रमे ! ।
 त्रिकोणत्रितयश्चादौ त्रैविक्सहितन्ततः ॥
 अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः ।
 वज्रभूपुरसंयुक्तं विलिखेद्दिधिनासना ॥
 तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
 प्रभादाः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोणिकैः ॥
 प्रभा माया जया रुक्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
 सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
 द्वीमादाः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्वकैः ।
 शृङ्गपद्मनिधौ देव्या वामदक्षिणयोगतः ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्वकैः ।
 अर्घ्यदानं ततः कुर्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
 अङ्गावृत्तिः पुनः पूज्या पञ्चकोणेषु मातरः ।
 वज्राद्याधुषसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥”
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥ * ॥ * ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 “पूजा तिथिविशेषेण चतुर्वर्गफलाप्तये ।
 कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ! ॥
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां नवम्यां वापि यततः ।
 यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
 पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
 शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
 सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्यं लभते ध्रुवम् ।
 शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ॥
 तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
 सोमवासरेऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ॥
 उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्याश्च च पार्वति ! ।
 चतुर्थङ्गारवासरे च रोहिणीसंयुता यदि ॥
 शुक्लैश्च तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ! ।
 एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या सर्वसिद्धये ॥
 मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखत्रितयेऽहनि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमायाश्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याश्च विशेषतः ।
अमायां कार्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सिते तरे ।
माघे च सितपक्षम्यां फालगुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूला वसेत् कल्यायुतं दिवि ।
पुत्रपौत्रधनद्वौ नामधिपो जायते चिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति मुक्ता भोगान् यद्येष्टि-
तान् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव सुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता मूर्तिस्तत् सर्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इवे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्चयन् ।
अमायां कार्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्तिकस्य च ।
उषस्यर्द्धोदितो भातुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्रारोग्यवरं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः प्रनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्दश्यां निशायास्तु चन्द्रः संपूज्य पार्वतीम् ।
महापापाद्द्विसुक्तोऽसौ राज्ञीशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्वदेवानामभवच्चण्डिकाचरणात् ॥
भूतं भयं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥

इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।

“जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।

स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात्) वायुः । इति
त्रिकाशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम्) ।
शिवः । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, महा-

भारते । ७ । २०० । १३ ।

“जगद्योनिं जगद्बीजं जयितुं जगतो गतिम् ॥”)

विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १२ । ३२ ।

“ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥”

केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ॥

ब्रह्मा । (यथा, कुमारः । २ । ६ ।

“जगद्योनिरयोनिस्त्रिं जगदन्तो निरन्तकः ॥”)

पृथिव्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्धा, स्त्री, (जगति वहति धारयतीति ।
वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी ।
इति त्रिकाशेषः ॥

जगद्धिनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिल-
कार्थनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति
हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्थ-
शून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५३ ।

“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्य कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमुच्छति ॥

युगपच्च प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ३६ ।

“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।

तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनाईन ! ॥”)

पुरुषोत्तमश्चेन्नमः । यथा,

सुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् चेन्नं परमपावनम् ।

यत्रास्ते दारवतदुः श्रीशो मातुषलीलया ॥

दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्वतीर्थफलप्रदः ।

तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् चेन्नं केन निर्मितम् ॥

व्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।

कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरवः ॥

जैमिनिरुवाच ।

एतत् क्षेत्रवराख्यं वपुर्भूतं महात्मनः ।

स्वयं वपुश्चान् यत्रास्ते खगान्नाख्यापितं हि तत् ॥

यथा चातुर्दिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।

समर्चितुमिच्छायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥

अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।

तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बालुकाचितम् ॥

नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।

एकं स्तनमिवावन्त्याः सुदूरात् परिभाषितम् ॥”

ब्रह्मायं प्रति विष्णुवाक्यम् ।

“सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।

स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थफलप्रदः ॥

एकाम्रकाननादुवावहक्षिणोदधितोरुभः ।

पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्तितः ॥

सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्वतः ।

पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥

सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ।

सर्वसङ्गपरित्यक्तस्तव तिष्ठामि देहभृत् ॥

सृष्ट्यालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।

नीलाद्रेरन्तरमुवि कल्पन्ययोधमूलतः ॥

वारुण्यां दिशि यत् कुक्षं रोहिणं नाम विश्रुतम् ॥

तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा ॥

तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥

व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः

पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।

अहर्निवासाह्वयते च सर्वं

निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

उदकार्तः समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः ।

कारणोदकसम्युक्तं तस्मिन् कुक्षे निमज्जितः ॥

विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।

काकदेहं समुत्सृज्य लुप्तमानं सुदुः क्षितौ ॥

शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे अवस्थितः ॥”

यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।

“पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्भवस्थितम् ।

त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्मलम् ॥

सुवर्णबालुकाकीर्णं नीलपर्वतशोभितम् ।

योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥

संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः ।

उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ट्युत्तमः प्रभुः ॥

यमेश्वर इति स्थातो यमसंयमनाशनः ।

यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥

सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्धनि ।

शङ्खाम् नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥

परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।

शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंभृतः ॥

यत्सम्यक्पातुं समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ।

यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिप्रथं गतः ॥

तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुक्षानाद्विसृष्टिदम् ।

चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥

तच्छिरो दुष्यजं यद्वत् ब्रह्माहं परिवन्धमे ।

तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिसृक्तवान् ॥

कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥

तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाङ्गयाम् ।

जानीहि धर्मराज ! त्वं मुक्तिसुक्तिफलप्रदाम् ॥

नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्रयं कुक्षं वटो विशुः ।

कपालमोचनं यावद्दर्शयन्ती प्रतिष्ठिता ॥

मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुहं चक्रपाणिना ।

तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्व-
तान् ॥

सिन्धुराजस्य सलिजात् यावन्मूलं वटस्य वै ।

कीटपक्षिमनुष्याणां मरणात्मुक्तिदो मतः ॥

अन्तर्ज्वरी त्वयं पुण्या वाङ्मते त्रिदशैरपि ।

अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्वोच्चकालधारिणः ॥

कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।

साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ वृषिहो दक्षिणे विभोः ॥

अन्तर्ज्वरी रत्नार्थं शक्तयोऽसौ प्रकल्पिताः ।

उग्रैश्च तपसा पूर्वमहं सर्वैश्च भाविता ॥

पत्रार्थं सा मया दृष्टा गौरी तस्याय भाविनी ।

सर्वसौन्दर्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥

तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।

अन्तर्ज्वरी रत्न मम परितस्तं स्वमूर्तिभिः ॥

जगन्ना

सात्र तिष्ठति मत्प्रिया अष्टधा दिक्षु संस्थिता ।
मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा ।
शङ्खस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ॥
अर्द्धाशनी तथा लम्बा कुवेरदिशि संस्थिता ।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्यान्तु मरीचिका ॥
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता ।
रुद्राख्याञ्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः ।
आत्मानमष्टधा भित्वा उपास्ते परमेश्वरम् ॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ।
मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम् ॥
वटमूले वटेशश्च लिङ्गाख्यौ महेशितुः ।
यानि दृष्ट्वा तथा स्तुत्वा पूजयित्वा विमुच्यते ॥
तत्र जगन्नाथस्याविर्भावकारणम् ।

जैमिनिरुवाच ।

“इन्द्रदुम्नस्य वृषतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ॥
एकोनं क्रमशः संस्थामवाप पृथिवीपतेः ॥
सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम् ।
सूत्रा सप्तदिनात् पूर्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः ॥
तस्यासुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमथयम् ।
ध्याने तस्मिन् ददर्शासौ महाभाग्यवशान्नृपः ॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फाटिकनिर्मितम् ।
तन्मध्ये दृष्ट्वा देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अनन्तं धरणीधरम् ॥
हललाङ्गलशृङ्गाजस्फुरद्बाहुचतुष्टयम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्ष्णाम् ॥
वराभयाजहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ।
ददर्श पद्मासनगां लावण्याम्धिपुत्तिकाम् ॥
पितामहश्च दृष्ट्वा पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम् ।
वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्वज्ञानमयं विभोः ॥
ततः प्रवृत्ते सूत्रा वृषतेर्वाजिमेधिका ।
शस्त्रैः स्तोत्रैर्दिव्यद्वयभिर्यज्ञक्रमसमुज्ज्वलैः ॥
दक्षिणे तटभूदेशे विश्वेश्वरसमीपतः ।
नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः ॥
न्यवेद्यन्तो वृषतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः ।
देव ! दृष्टो महावृत्तस्तटभूमौ महोदधेः ॥
प्रविष्टायसमुद्रान्तकलोलज्ज्वलकः ।
माञ्जिष्ठवर्णः सर्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः प्रवन् ॥
न दृष्टपूर्वो वृत्तोऽयमुदत्तसूर्यनिभांशुना ।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तरुशृङ्गं वदन्ति ते ।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच वृषसत्तमम् ॥
उपस्थितन्तु ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् पुरा ।
श्वेतद्वीपे विश्वमूर्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः ॥
तद्भङ्गखलितं लोम तरुत्वमुपपद्यते ।
तद्भाग्यवशमः सर्वलोकानां नयनातिथिः ॥
भविष्यति महाराज ! सर्वकल्मषनाशनः ।
समाप्यावभृथस्नानं तटान्ते सरितां पतेः ॥
उत्सवं सुमहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम् ।
महावेदां स्थापयान्न यज्ञेशं तरुरूपिणम् ॥
विचार्यैषां सुदा युक्तौ तौ च नारदभूसजौ ।

जगन्ना

सुसम्पन्नौ ततो यातौ यत्रासौ भगवान् इमः ॥
पुनः पुनः प्रणम्यैनं हर्षाश्रुनयनो वृषः ।
द्विजैराहारयामास तरुं कलोललोहितम् ॥
सगन्धालेपनं दिव्यं महावेदीं विनियतुः ।
वचसा नारदस्यैव पूजयामास पार्थिवः ॥
पूजावसाने प्रपञ्च नारदं सुनिसत्तमम् ।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्वर्धयिष्यति कः पुनः ॥
विचारयन्तौ तावित्यं यावन्नारदपार्थिवौ ।
अशरीरा ततो वाणी श्रुत्वा चान्तरीक्षतः ॥
अपौरुषेयो भगवान् सद्भिचारपथे स्थितः ।
सुगुप्तायां महावेदां स्वयं सोऽवतरिष्यति ॥
प्रच्छादतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै ।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शङ्खपाणिस्तु वर्द्धकी ॥
एनमन्तः प्रवेश्यैव द्वारं बध्नुन् यत्नतः ।
वह्निर्वादानि कुर्वन्तु यावत् घटना भवेत् ॥
श्रुतस्तद्वटनाशब्दो वाधिर्ध्यानत्वदायकः ।
नरके वसतिश्चैव कुर्यात् सन्ताननाशनम् ॥
नान्तः प्रवेशनं कुर्यान्न पश्येच्च कदाचन ।
नियुक्तान्यः प्रपश्येच्चन्द्राक्षो राष्ट्रस्य चैव हि ॥
द्रष्टुञ्चापि महाभीतिरन्वता च युगे युगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदादास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम् ॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्तुं तत्रायातस्तु वर्द्धकी ।
प्रोवाच वृषतिं सोऽयं स्वप्ने दृष्टास्तु यास्वया ॥
ता एवाहं घटिष्यामि दारुणा दिव्यरूपिणा ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे वेदां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक् ॥
वध्नार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः ।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगा ॥
यदुवाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च ।
निर्ववाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने ॥
चतुर्मुर्तिः स भगवान् यथा पूर्वं मयोदितः ।
दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनादनः ।
हलं मृगलचक्राजं धारयन् पद्मगाकृतिः ॥
कञ्चीकृतफणासप्तसुकुटीज्वलकुण्डलः ।
सुभद्रा चारुवदना वराजाभयधारिणी ॥
लक्ष्मीः प्रादुर्ब्धभूवेयं सर्वचैतन्यरूपिणी ।
सुदर्शनन्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम् ॥
शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपन्तु तुरीयकम् ॥ * ॥
निर्वृत्ते भगवद्रूपं चतुर्द्वा दिव्यरूपिणी ॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा ।
पटैराच्छाद्य सुदृढं वृषते । प्रतिमास्त्रिमाः ॥
खं खं वर्णं प्रापयाशु वर्णकैश्चित्रकर्मणा ।
अमूर्द्धारुखरूपेण दृष्टाः पापाय हेतवः ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पटुनिर्यासवल्कलैः ।
शिल्पिभिः कर्मकुशलैर्दृष्टमाच्छादयाग्रतः ॥
वर्षे वर्षे च संस्कारा पूर्णसंस्कारमोचनात् ।
कृते वल्कललेपन्तु स तु दिव्यश्चिरन्तनः ॥
प्रमादादयदि तं लेपमपनीयेत कश्चन ।
दुर्भिक्षं मरकं राज्ये सन्ततिश्चास्य हीयते ॥
नेचितयास्वया राजन् ! कदाचिदपवारणाः ।
मनुष्येण च राजेन्द्र ! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः ॥
तस्मात् सुचित्रा द्रष्टव्या बहुलेपविलेपिताः ।

जगन्ना

नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायथां शतहस्ततः ॥
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम् ।
उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरमुच्छ्रितम् ॥
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय ।
पुरा स्थितः पर्वतेऽस्मिन् योऽभ्यर्चयति माधवम् ॥
नाम्ना विश्वावसुर्नाम श्वरो वैष्णवोत्तमः ।
तस्य सन्ततिरेवास्य लेपनस्थानकर्मणि ॥
नियुज्यतां महाराज ! भविष्यत्सुखसर्वेषु च ।
ततः स वृषतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशारदः ॥
सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सारदम् ।
दिने दिने सुवटितः प्रासादो वृद्धे द्विजाः ॥
परितः पूर्यमाणस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी ॥

नारद उवाच ।

प्रवर्धं बहु राजेन्द्र ! स्थित्वा चास्मिन् चिरं सुवि
आराधय जगन्नाथमुपचारैर्महोत्सवैः ।
पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता चेदन्तिकं विभोः ॥
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्रास्तास्ता महोत्सवाः ।
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूसजौ ॥
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं व्योममण्डलमध्यगम् ।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् सद्यः जगतां वृषः ॥
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्दारुमयं हरिम् ।
शूनैः शूनैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः ॥
स्तुवन् प्रणिपतन् भूमौ साध्वसखलितं व्रजन् ।
जानन्नपि हि तत् कार्यं मानयन्नृपसत्तमम् ॥
उवाच परमप्रीत इन्द्रदुम्नं पितामहः ।
किमर्थमागतोऽस्य च तद् ब्रूहि हृदयस्थितम् ॥

इन्द्रदुम्न उवाच ।

आविर्ब्धभूव भगवान् भूतभयभवतुप्रभुः ।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि च प्रभो ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वमग्रतोऽधरां गत्वा यावत् सम्मारब्धमिदम् ।
करिष्यसि महाभाग ! तावदेव व्रजाम्यहम् ॥
इन्द्रदुम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चायुमोदितः ॥
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कृष्टमानसः ।
दृष्टवत् प्रणनामासौ घनरोमाक्षकुक्षुः ॥
ततः क्रमात् सन्दृष्ट्वा विमानायं प्रजापतेः ।
खण्डं सप्ततैः स्वनैरुत्थमानं समन्ततः ॥
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः ।
आनन्दसिन्धुसंमग्नः सरोमाक्षवपुः स्वयम् ॥
समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वययनः स्वयम् ।
ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा ॥
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽयमखले ।
वासयित्वाभिषेकाय सम्मुखादर्शमखले ॥
सुवासिते रत्नकुम्भेस्त्रीर्धनार्थं पसंभृतैः ।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः ॥
चकार भगवान् लोकसंग्रहार्थं द्विजीतमाः ।
ततोऽभ्यलङ्कृतान् देवान् गन्धमालीपश्रीभित्तान् ॥
नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकभावनः ।
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः ॥
स्थापयित्वा जगन्नाथं सृष्ट्वा तस्य हृदयस्थितम् ।

आनुष्ठुभं मन्तराजं सहस्रं प्रजजापे ह ॥
 वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ।
 कृता प्रतिष्ठा भो विष्णोः श्रीभने गुरुवासरे ॥”
 तन्महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
 “बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गिकानुत ।
 लौकिकयवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ।
 सुष्ठु नारायणो नित्यं तया पक्वं शरीरवान् ॥
 अमृतं तद्धि नैवेद्यं पापघ्नं मूर्ध्नि धारयान् ।
 भवणान्मदपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
 आशान्मानसं पापं दर्शनादुच्छिजं तथा ।
 आसादाद्वाक्यं पापं आवणञ्च व्यपोहति ॥
 सूर्यानां त्वक्तं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
 मात्रे लेपाद्देहं पापं शरीरं वै न संशयः ॥
 महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
 नियोजयेद्यः पिष्टदेवकर्मसु ।
 त्र्ययन्ति तस्मै पितरः सुराश्च
 प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
 नातः परं हि वस्वस्ति ह्ययकयेषु भो द्विजाः ॥
 नराणां रूपमास्थाय तदन्ति दिवौकसः ॥
 विष्णुलयगतं तद्धि निर्मात्यं पतितोदयः ।
 सृष्टिं चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
 निन्दन्ति ये तदमृतं मृदाः पण्डितमानिनः ।
 स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
 येवामत्र न दण्डश्चेद्भुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
 कुम्भीपाके महाघोरे पचन्ते तेऽतिदारुणे ॥
 चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
 यथा तथोपयुक्तं तत् सर्वपापानोदनम् ॥
 नैवेद्यान् जगद्भर्तुर्गाङ्गं वारि समं ह्वयम् ।
 दृष्टिर्गर्भान् चिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥”
 इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥
 स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति ।
 यथा,—
 “शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
 कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 (सनामख्यातो बहुलगन्धकर्ता पण्डितविशेषः ।
 अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः । अस्य पिता पेरम-
 भट्ट इति ख्यातः । असौ पण्डितराजजगन्नाथो
 दाराशाहस्य शाहजहान्-ज्येष्ठसुनोर्यवनस्य
 सभायामासीत् । यतोऽनेन
 जगदाभरणकाये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं
 कृतम् । अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्ली-
 तम् । दाराशाहस्तु १५५१ एकाशीत्यधिकपञ्च-
 दशशतशकाब्दपर्यन्तं जीवित आसीत् । अतः
 पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवा-
 न् । अनेन पण्डितराजपदवी शाह-
 जगन्नाथसनामकगन्ध्यादेवागम्यते यथा,—
 “अयं सकललोकविस्तारविस्तारितमहोप-
 कारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुदयनवद-
 गन्धपद्माद्यनेकविद्याविदोत्तितान्तःकरणैः कवि-

भिरुपास्यमानेन कृतयुगीकृतकलिकालेन
 कुमतिवृत्तजालसमाच्छादितवेदवनमार्गविलोक-
 नाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन मूर्ति-
 मतेव नवावासफखानमनःप्रसादेन माधुर-
 कुलसमुद्रेन्द्रेणा रायसुकुन्देनादिष्टेन सार्वभौम-
 श्रीशाहजहान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीवि-
 राजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेना-
 सफविलासस्थयमाख्यायिका निरमीयत । सेय-
 मनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुत्सासिता भव-
 तात् ॥”

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्थाः सन्ति ।
 तेषु अद्यावधि ज्ञातास्ते, रसगङ्गाधरः १,
 यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसु-
 मतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकायम् ५,
 प्राणाभरणकायम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राण-
 नारायणमहोपस्य सुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६,
 पौयषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनासुति-
 रूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधासलहरी (सूर्यस्तव-
 रूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णु-
 लहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनी-
 विलासः १२, मनोरमाकुचमहिनी १३, अश्व-
 वाटीकायम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः । अयं
 हि विवादभङ्गार्थवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां
 ग्रन्थेता । पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका ।
 रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्वसहधर्मिण्यां
 ससुतायां नृतायां संसारविरक्तः काशीवास-
 सुखमभिलषन् चिरमुह्यं नित्यानन्दपुरनिवा-
 सितं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखर-
 वाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं
 पृष्टवान् । चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मललातु-
 सारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्रलाभरूपं शुभ-
 फलमवगम्य वासुदेवान्मः कस्यचिद् विप्रवर-
 स्थाम्बिकानाम्नीक्यामुवाहयामास । रुद्रदेवस्तु
 ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्याद-
 भिकां परिणीय सत्पुत्रप्राप्तिकामो काशीमभि-
 गम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरणं कृत-
 वान् । चरमपुरश्चरणदिवसीययामित्याः शेषयामे
 प्राप्तसत्पुत्रलाभसम्पन्नः प्रहृष्टमनः पुनः स्वस्थानं
 त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्त्य गार्हस्थ्यधर्माश्रितो
 बभूव । अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका
 गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे)
 सौराश्विनस्य देवीपक्षौषपञ्चम्यां पुत्ररत्नं जग-
 न्नाथं प्रसूतवती । रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्रस्य जात-
 संस्कारादिकं विधाय राशनुसारतो रामराम
 इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासु-
 देवः अस्मिन्नेव समवे श्रीजगन्नाथचेत्तात् तीर्थ-
 स्थानात् प्रत्यावृत्त्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ
 इत्याख्यैरनमयोजयत् । ततः प्रभवेवायं जगन्नाथ
 इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचक्षुलप्रकृति-
 र्दृष्टान्तोऽपि स्तुतिशक्तिसत्यवादितादिगुण-

निकरेण बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत् ।
 अयं प्रथमतः पिष्टसन्निधाने आकरणमधीत्य
 ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भव-
 देवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान् । ततो
 भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनि-
 वासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन
 स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापया-
 मास । अस्य एतादृशी प्रख्याता स्तुतिशक्तिरासीत्
 यद्बध्नीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य
 ग्रन्थस्य द्वित्रिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं
 अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्तयितुं समर्थः ।
 एतादृशीमेधाशक्तिरेवेन अल्पसमयेन बहु-
 शास्त्रपारयाधिनमकरोत् ।

पञ्चदशवर्षसमय एवासौ द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां
 कन्यामुपनीतवान् । विवाहात् परमेवास्व ज्येष्ठ-
 तातो भवदेवः परलोकं गतः । माता तु पूर्वमेव
 कालधर्ममुपगता पिता च चतुर्विंशतिवयस्क-
 मेनमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज । पिष्टवियोगा-
 नन्तरमेवायं क्वात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत् ।

अथ कदाचित् बर्द्धमानाधिपतिर्महाराज-
 खिलोकचन्द्रवाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमव-
 गम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास ।
 जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलब्धुं राजसभां
 प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जित-
 वान् । महोपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धि-
 शक्तिं मेधाशक्तिश्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं
 पथि दृष्टस्य समयवस्तुनो वात्तां विज्ञापयितु-
 मादिदेश । जगन्नाथस्तु वृषतेर्मनोऽभिप्रायमव-
 गम्य त्रिवेणीप्रदेशात् बर्द्धमानपर्यन्तं यावत्
 पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराणामपि
 वृत्तान्तं कथयामास । राजा तु स्वकर्मचारिभि-
 रेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेना-
 नन्दितो बभूव ।

एकदा सुर्शिदावादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य
 मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव)
 महोपतिसमीपमेनमानयामास । नृपतिस्तु बहु-
 विधैर्दुरुहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिललाष परं जग-
 न्नाथः स्वीयबुद्धिप्राख्येण नृपतिस्तत्रप्रश्नानां
 सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहु-
 लार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान् ।

अथ कालचक्रगलयनुसारतो यवनराजानां
 वैभवविरस्तं गतः इराजराजानां सौभाग्य-
 समयः समुपागतश्च । तदा इराजनृपतय-
 स्सदानीन्तनप्रजारङ्गनाथं विचारकार्यस्य सौ-
 कर्थाय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं ममाहूय यव-
 हारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश । जग-
 न्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः “विवादभङ्गा-
 र्थवसेतु-” नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान् ।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्मिणी द्रौपदी
 बहुपुत्रपौत्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता । अस्य
 द्वौ पुत्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन् । पुत्रयोर्धनश्याम-
 सार्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

जग्धिः

पारदर्शी च । जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां दृष्ट-
प्रपौत्रादिमुखमवलोक्य अतिदुर्लभमेतादृशं
संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२६ वत्सरे
(१२१४वङ्गाब्दे) आश्विनकृष्णपक्षीयतृतीयायां
गङ्गातीरे प्राणान् तत्याज । नृत्योः प्राक्काल-
पर्यन्तमेवास्त्रियशैथिल्यं न जातम् । गङ्गा-
तीरं गतेन सुम्भुणामुना नृत्यप्राक्काले हतः
श्लोको यथा,—

“केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारश्च केचन ।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्यहे ॥” इति ॥

जगन्तुः, पुं, (जगता विश्वस्यजीवजातेन मन्यते
इति । जगत् + नम् + बाहुलकात् डुः । यद्वा,
जु + क्तिप् एषो । जु नैवं स्तुतिरित्यर्थः जगति
विश्वसंसारे जुः स्तुतिर्यस्य । सर्वजीवस्तुतत्वा-
देवास्तथात्मन् ।) अग्निः । जन्तुः । इति विश्वः ।
शब्दरत्नावली च ॥ जगदुरपि पाठः ॥

जगरः, पुं, (जागर्ति संश्रामेनेनेति । जाग +
अप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कवचः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४३० ॥

जगलः, पुं, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति ।
गल चरणे + यङ्लुगन्तात् अच् । संज्ञापूजक-
त्वात् “दीर्घोऽकितः ।” ७।४।२३ इति न दीर्घः ।
यद्वा, जन् + डः । जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-
तीति । गल + अच् ।) सुराकल्मसम् । मेघा
इति भाषा ॥ तत्पथ्यायः । मेदकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-
खण्डे दृश्यमेध्याये ।

“तदधो जगलो ज्यो मेदको जगलाहनः ॥”)

मदनवृक्षः पिष्टमदम् । (तदगुणा यथा,—
“मूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।

जगलो ग्राहिच्छोष्णः शोफघ्नो भुक्तपाचनः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूचस्तृट्कफशोफहृत् ।
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्गमानिलशोषहृत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

धूर्त्तं चि । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ कवचः ।

रलयोरैक्यात् । गोमये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥

(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गोमयं जगलं गोविट् गोहृत् तच्च गोशृङ्गम् ॥”)

जग्धं, त्रि, (अदते स्त इति । अद् भक्षणे + क्तः ।

“अदो जग्धिर्लपति किति ।” २ । ४ । ३६ ।

इति जग्धग्रादेशः । इकार उच्चारणार्थः ।)

भुक्तम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥

(“स्निग्धं घनं कुटजवल्कलमजन्तु जग्धम् ॥”)

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहेऽतीसारधिकारे ॥

जग्धिः, स्त्री, (अद् भक्षणे + क्तिन् । “अदो जग्धि-
र्लपति किति ।” २ । ४ । ३६ । इति जग्धग्रा-
देशः ।) सहभोजनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥

भक्ष्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ ।

३ । ११५ ।

“अदत्ता तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
स भुङ्गानो न जानाति श्वश्र्वैर्जग्धिमात्मनः ॥”)

जघन्यः

जग्धिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति । गम +
“आङ्गमहनजनः किकिनौ लिट् च ।” ३।२।

१७१ । इत्यस्य “भाषायां घाञ् ह्रस्वगमिजनि-
नमिभ्यः ।” इति वार्तिकोक्त्या किङ्चित्वा ।)

वायुः । इति केचित् ॥

जघनं, स्त्री, (हन्यते इति । हन् + “हन्तेः शरीरा-
वयवे डे च ।” उणां । ५ । ३२ । इति अच्

हित्वा । “अभ्यासाच्च ।” ७ । ३ । ५५ । इति

कुलम् ।) स्त्रीकथाः पुरोभागः । (यथा,

माघे । ५ । २६ ।

“नाभिद्वेदेः परिगृहीतरथाणि यत्र

स्त्रीणां दृष्टजघनसेतुनिवारितानि ॥”)

कटिः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । ६ । ८१ ।

“भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मितौ तदा ।

श्रीर्षि सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते ॥”)

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति ।

कै + कः ।) कुकुन्दरौ । इति हलायुधः ॥

दिवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः ।)

काकोडुम्बरिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥

जघन्यः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्यते इति । हन्

+ यङन्तात् अचो यत् । अनित्यमागमशास्त्र-

मिति नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति न नुक् । यद्वा,

जघनमिव । “शाखादिभ्यो यत् ।” ५ । ३ ।

१०३ । इति यत् ।) चरमः । (यथा, वैद्यकचक्र-

पाणिनसंग्रहे स्नेहाधिकारे ।

“उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे ।

जघनस्य पलाह्वेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥”)

गर्हितः । (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । १३ ।

“तत्र दूतमभवन्नो जघनं

तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ॥” * ॥

जघने कटिदेशे भवम् । दिगादित्वात् यत् ।)

मेहने, स्त्री । इति मेदिनी । ये, ८३ ॥ पुं, शूद्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (हीनजातिमात्रम् । यथा,

मनौ । ८ । ३६६ ।

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥”

“हीनजातिरुत्तमजातीयां कन्यामिच्छन्ती-

मनिच्छन्ती वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदन-

मारणात्मकं वधमर्हति ॥” इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ पृष्ठभागः । यथा, रामा-

यणे । २ । १०४ । २६ ।

“ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः

पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।

जनेन धर्मेज्जतमेन धर्मेवा-

नुपोपविष्टो भरतस्तदाजम् ॥”

“जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन् ।”

इति तट्टीकायां रामानुजः ॥ * ॥ राजानुचर-

विशेषः । यथा, दृष्टव्यं चित्तायाम् । ६६ । ३१,

३३—३४ ।

“पञ्चापरे वामनको जघन्यः

कुजोऽपरो मङ्गलकोऽयं सामी ।

जङ्घा

पूर्वोक्तभूपात्रचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः शृङ्खलचक्षुस्तान् ॥”

“मालयसेवी तु जघन्यनामा

खण्डेन्दुतुल्याश्रवणः सुगन्धिः ।

शुक्लेण सारः पिशुनः कविश्च

रूचच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥

क्रूरो घनी स्थूलमतिः प्रतीत-

स्मान्च्छविः स्यात् परिहासशीलः ।

उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वभिप्रक्षिप्ताश-

परमघातकश्च जघन्यनामा ॥”)

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति ।

जन् + “सप्तम्यां जने डः ।” ३ । २ । ६७ ।

इति डः ।) शूद्रः । कनिष्ठे, त्रि ॥ इति मेदिनी ॥

जे, ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १६ ।

“एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरव्यते ।

जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)

जघ्नः, पुं, (हन्यते इति । हन् + “आङ्गम-

हनेति ।” ३ । २ । १७१ । इति किन् द्वित्वच् ।) (यथा,

हननयोग्यास्त्रम् । इति संचिप्रसारः ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । ६ । ६१ । २० ।

“जग्निर्मित्रमभिचियं सन्निर्वाजं दिवे दिवे ॥”)

जङ्घुः, त्रि, (हन्तीति । हन् वधे + “कुम्भश्च ।”

उणां । १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुम्भित्वच् ।)

हन्ता । हननकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति । गम् + यङ् +

अच् ।) अस्थावरः । गतिशक्तिविशिष्टः । तत्

पथ्यायः । चरिण्युः २ चरः ३ त्रसः ४ इङ्गः ५

चराचरः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा,

रघौ । २ । ४४ ।

“मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां

सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ॥”

“ओषधयस्तावद्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च ।

“जङ्गमास्तपि चतुर्विधा जरायुजाऽङ्गुली-
जोद्धिजाः । तत्र पशु-मनुष्य-यालादयो जरा-

युजाः । खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽङ्गुली-
कमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्नेहजाः । इत्य-
गोपमङ्गकभृतय उद्धिजाः ॥” इति सुश्रुते

सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा

कुटी गृहमिव ।) कृत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति ।

गल + यङ् + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।)

निर्वारिदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ तै, ६३ ॥

स्थानम् । पिशिते, स्त्री । इति मेदिनी । तै, ६३ ॥

जङ्गालः, पुं, (जङ्गं कुटिलगतिं अलति प्राप्नो-

तीति । अल + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१ इत्यण् ।)

रोधविशेषः । जाङ्गाल इति भाषा ॥ तै, ६३ ॥

पथ्यायः । आलिः २ पङ्कारः ३ सङ्घः ४

सञ्चरः ५ । इति जटाधरः ॥

जङ्गुल, स्त्री, विषम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जङ्गा, स्त्री, (जङ्गन्त्ये कुटिलं गच्छतीति । जङ्ग-

वधे गतौ च यङ् लुगन्तात् + “अन्येभ्योऽपीति ।

डः। गुलफोर्ज्जान्वधोभागः । जाड् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रहता २ । इत्यमरः ॥ टङ्का ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ । “शत्रुनिर्मज्जता ग्राह्यो जङ्गायां प्रपतिष्यता ॥”)
जङ्गाकारिकाः, पुं, (जङ्गा तत्साध्यगतिरेव आकरो निधिः जीविकानिर्वाहधनस्येत्यर्थः । सोऽस्य-स्येति । जङ्गाकर + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) धावकः । तत्पर्यायः । जाङ्गिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ जाक-चक्री ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
जङ्गाचाणं, स्त्री, (चायतेनेनेति । त्रै + करणे ल्युट् । चाणं वर्मम् । ततो जङ्गायाच्चाणमिति ।) जङ्गासन्नाहः । तत्पर्यायः । मङ्चुणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जङ्गालः, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थः । जङ्गास्य-स्येति । जङ्गा + “सिधादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् । जङ्गावलेनेव वेगस्य जननात्तथात्वम् ।) अतिवेगवान् । तत्पर्यायः । अविजवः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये । २६ । ६४ । “जाङ्गवीच्या जगन्माता जया जङ्गाल-वीचिका ॥”)
हरिलः । एणः । कुरङ्गः । ऋष्यः । पृषतः । यकुः । शम्बरः । राजीवः । सुखी । (यथा, — “एणहरिण्यङ्कुरङ्गकरालकृतमालशरभ-चन्द्रेष्टपृषतचारुकरङ्गमात्रकाप्रभृतयो जङ्गाला नृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-हरास्त्रीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
“जङ्गालाः प्रायशः सर्वे पित्तक्षेपहराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
जङ्गाशूलं, स्त्री, (जङ्गायाः शूलं रोगविशेषः ।) जङ्गावेदना । तस्योषधं यथा, — “हरितकी शङ्खवेरं देवदारु च चन्दनम् । कायवेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥ जङ्गाशूलमरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत् ॥” इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥
जङ्ग, युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ॥
जङ्ग, इ युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, जज्जते । युधि योधने । इति दुर्गादासः ।
जङ्गपूकः, त्रि, (पूनःपुनरतिशयेन वा जपतीति । जप + यङ् + “यजजपदशां यङः ।” ३ । २ । १६६ । इति लङ् ।) पुनःपुनर्जपकर्ता । इति सुभ-
जङ्ग, संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जटति केशः परस्परं लम्बः । इति दुर्गादासः ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलम्बा भवतीति । जट् + अच् । यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति । जन् + “जनेछन् लोपश्च ।” उणां । ५ । ३० । इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) व्रतिनां शिखा । लम्बकचः । तत्पर्यायः । शूटा २ । इत्यमरः ॥ जटिः ३ जटी ४ जूटः ५ जूटकम् ६ शूटम् ७ कौटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११२ । २ । “नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जुयुधिताः सुदीर्घाः ॥”)

मूलम् । यथा, — “यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्तकण्ठमणिः ॥” इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः ॥ मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रुद्रजटा । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये । “कालेयकं पञ्चकश्च मधुकं नागरं जटाम् ॥”) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुः । इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेषः । यथा, — “जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो ध्वजः ।

अष्टौ विवृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वं मन्त्रविभिः ॥”) जटा-जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः सम्बन्धः ।) जटा-सम्बन्धः । यथा, महानाटके । “जटाजूटग्रन्थिं द्रुपयति रघूणां परिवटः ॥” शिवजटा च ॥

जटान्जालः, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥

जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्त्व ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाटीरः, पुं, (जटामतीति । अट् + बाहु लकाटीरन् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । जटाया धरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।

“त्रिनेत्रश्च विषखाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः ॥”) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्याय-
नानार्थकोषाख्याभिधानतत्त्वकारश्च ॥ (स्कन्द-
स्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ५६ ।

“परिभ्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः ॥” देशविशेषः । स तु दक्षिणात्यप्रदेशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।

“अथ दक्षिणेन ।” इत्युक्ता, — “क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिध्यमृकश्च ॥” इत्युक्तवान् ॥

जटाधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ६ । २५ । “जटाधरी तौ इमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोषमौ ॥”)

जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति । मन + “मनेर्दीर्घश्च ।” उणां । ३ । ६४ । इति सो दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

नलदम् २ वज्रिनी २ पेयो ४ मांसी ५ कृष्णजटा ६ जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूत-जटा १२ । इति भावप्रकाशः ॥ पेयी १३ क्रयादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पेशिनी १७ जटा १८ हिंसा १९ मांसिनी २० जटाला २१ नलदा २२ मेघी २३ तामसी २४ चक्र-वर्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी २८ जटावती २९ नृगमध्या ३० जटामांसी ३१ मिंसी ३२ मिषिः ३३ मिषी ३४ मिषिका ३५ मिषिः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । सुरभिलम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषभूतदाहपित्तनाशित्वम् । कान्ति-मोदकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिक्तत्वम् । मेध्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । खादुत्वम् । त्रिदोषास-वीसर्पकुष्ठनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अनु-लेपनेन ज्वररुचतानाशित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥

जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या + नृग-यादित्वात् कुः । सान्तपचे जटं संहतमायुर्यस्य ।) खनामखातपक्षी । स तु अरुणपुत्रः सम्यातेर-जुजः दशरथराजसखः सीताहरणसमये राव-णेन हतः । इति रामायणम् ॥ (यथा, च महाभारते । ३ । २७८ । १—७ ।

“सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः । अधराजो महावीरः सम्यातिर्यस्य सोदरः ॥

स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां क्षुधाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥

अथैनमब्रवीद्दृष्टो सुखं सुखं मेधिलीम् । प्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥

नहि मे मोक्षसे जीवन् यदि नोत्सृजसे बधूम् । उक्तेवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखैर्भूषम् ॥”

“स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥

निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । जङ्गमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गेन राक्षसः ॥”)

गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥ (“गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः । कुम्भोलूखलकं क्षीवे महिषाचः पलङ्कषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ “जटायुः कालनिर्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

जटालः, पुं, (जटालस्येति । जटा + “सिधादि-भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) कर्चूरः । वटः । सुष्ककः । गुग्गुलुः । इति राज-निर्घण्टः । जटायुक्ते, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।

“नीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्विशिरोरुहाः ॥”)

जटुलः

जटाला, स्त्री, (जटास्थस्या इति । जटा + "विधा-
दिभ्यश्च । ५ । २ । ६७ । इति लच् । ततो
जटादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे
ज्ञातव्यम्)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा + मतुप् ।
मस्य वः स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटव वल्ली ।) रुद्रजटा । गन्ध-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति ।
जट + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ ।
इति इन् ।) जटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जटा । समूहः । इत्युणादिकोषः ॥

जटिलः, पुं, (जटा अख्यस्येति । जटा + "लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० ।
इति इलच् ।) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ब्रह्मचारी । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।

"जटिलश्चानघीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ॥"

"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले, ६२ ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ३० ।

"विवेश कश्चिजटिलस्तपोवनं

शरीरवद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥")

जटिला, स्त्री, (जटिल + अजादित्वात् टाप् ।)
जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥

("जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उच्चटा । इति

रत्नमाला । दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राधिकाश्वश्रूः । यथा, गौरगणोद्देशे ।

"जटिला राधिकाश्वश्रूः कार्यतोऽविशदेव तम् ॥"

(ऋषिपत्नीविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १६७ । १४१ ।

"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।

ऋषीन्ध्यासितवती सप्त धर्मेभ्यस्तामरा ॥")

जटी, स्त्री, (जटि + "कृदिकारादिति ।" ४ । १ । ४५ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ जटामांसी । इति

रत्नमाला ॥

जटी [नृ], पुं, (जटा अख्यस्येति । जटा + इनिः ।)

जटवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा,—

"जटो जटी पर्करी च पर्कटी च स्त्रियामपि ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।

६ । ४५ । ५८ ।

"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥"

जटाविशिष्टे, त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । ५० । ४३

"ततो हरो जटी स्थाणुर्निष्ठाचरपतिः शिवः ॥")

जटुलः, पुं, (जटति देहे संहतो भवतीति । जट

संहतो + बाहुलकादुलच् ।) जतुकम् । जरुड

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कालकः २ पिङ्गुः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

जड

जडरं, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति । जट +

बाहुलकादरः ढान्तादेशश्च । यद्वा, जनयते

इति । जन + "जनेररञ्च च ।" उणां । ५ । ३८ ।

इति अरः ढञ्ढान्तादेशः ।) बडम् । कठिनम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्ति-

शतके । ४ । १३ ।

"इदानीं मस्माकं जडरकमठपृष्ठकठिना

मनोवृत्तिसत् किं यस्य निविमुखैव क्षपयसि ॥")

जडरः, पुं स्त्री, (जायते गर्भो मलं वा अस्मिन्निति ।

जन + "जनेररञ्च च ।" उणां । ५ । ३८ । इति

अरः ढञ्ढान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, हितोपदेशे । २ । ४४ ।

"पृष्ठतः सेवयेदं जडरेण हुताशनम् ।

स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायथा ॥"

देशविशेषे, पुं । स तु कर्मविभागे आग्नेयां दिशि

वर्तते । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १४ । ८ ।

"आग्नेयां दिशि कोशलकलिङ्गवज्रो

पवङ्गजडराज्ञाः ॥"

तथाच महाभारते । ६ । ६ । ४२ ।

"अत ऊर्ध्वं जनपदान् निबोध मदतो मम ।"

इत्युपक्रम्य,—

"जडराः कुकुराश्चैव सदृशाणां च भारत ! ॥"

इत्युक्तवान् ॥

पर्जतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । २७ ।

"जडरदेवकूटौ मेरुं पूर्वैर्गन्धादशयोजनसहस्र-

सुदगायतौ द्विसहस्रपृथुजौ भवतः ॥"

उदररोगविशेषः ।

"राजो जन्म बलीनाशो जडरे जडरेषु तु ।"

इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ।

एतत्सम्प्रतिप्रयथा, सुश्रुते निदानस्थाने

७ अध्याये ।

"कोष्ठादुपस्तेहवदनसारो

निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगगुन्नः ।

लचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-

द्विवर्द्धमानो जडरं करोति ॥")

जडरुतु, पुं, (रुदतीति । रुद् + क्तिप् । ततः

षष्ठीतत्पुरुषः । एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवाख्य

तयात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

जडरामयः, पुं, (जडरस्य आमयो रोगः ।)

जलोदररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अतीसाररोगश्च । तस्य चिकित्सा यथा,—

"कपित्थमध्वं लीला तु सथोषचौद्रशर्करम् ।

कटफलं मधुसूक्तं वा मुच्यते जडरामयात् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

जडं, स्त्री, (जलति लोकान् जीवयतीति । जल +

अच् । डलयोरैक्यात् लस्य डत्वम् ।) जलम् ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलति घनी-

भवतीति ।) सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अचेतनपदार्थानां स्वरूपम् । यदुक्तं पञ्च-

दश्याम् । ६ । १२७ ।

"अचिदात्मवटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ॥"

जडिमा

जडः, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति ।

जल आच्छादने + अच् ।) हिमयस्तः ।

(शीतलः । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।

"परामृशन् हर्षजडेन पानिना

तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥"

"हर्षजडेन हर्षशिशिरेण ।" इति तट्टीकायां

मल्लिनाथः ॥) शूकः । (यथा, मनौ । २ । ११० ।

"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥"

वधिरः । यथा, तत्रैव । ६ । २०१ ।

"उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

तथा तत्रैव । ८ । ३६४ ।

"अन्धो जडः पीठसर्पो सप्तम्या स्थविरश्च यः ॥"

"अन्धो वधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः ।" इति

तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) अप्रज्ञः । इति

मेदिनी । डे, १४ ॥ (यथा, विक्रमोर्वश्याम्

१ अङ्के ।

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु

कान्तिप्रदः

शङ्कारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुण्याकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषययावत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्ननोदरमिदं रूपं पुराणी

सुनिः ॥"

निष्पन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।

"जडोक्तस्त्वात्मकवीचनेन

वचं सुसुचन्निव वज्रपाणिः ॥" [अमरः]

मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७५ ।

अथ तं स्वनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् युवरा-

अभिषङ्गजडं विजञ्चिवान्

इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥")

जडक्रियः, त्रि, (जडस्य मोहितस्यैव क्रिया कार्यं

यस्य ।) दीर्घसूत्री ॥ चिरक्रियः । इति हला-

युधः ॥

जडता, स्त्री, (जडस्य भावः । जड + भावे तल् ।)

जाड्यम् । तत्पर्यायः । स्तेमित्यमरः शीतलत्वम् च

अपाटवम् ४ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,

रघुः । ६ । ४६ ।

"अनयदासनरज्जुपरिग्रहे

भुजलतां जडतामबलाजनः ॥")

इयं हि अभिचारिभावविशेषः । अस्या लक्षणं

यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।

"अप्रतिपत्तिर्जडता स्याद्विद्वान्निष्ठदर्शनशून्यता ॥"

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीमावाद्यस्तत्र ॥")

विरहदुःखेन जीवनमात्रस्थितिः । इति रघु-

मञ्जरी ॥

जडा, स्त्री, (जडयति तत्करोतीति शिञ्जनात्

अच् ततश्चाप् ।) शूकशिबी । इत्यमरः ।

भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

जडिमा, [नृ] पुं, (जडस्य भावः । "वर्णदृष्टादिभ्यः

यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति इमानिच् ।)

जडता । तस्य लक्षणं यथा,—

"इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रवेक्ष्य युक्तम् ।"

जटुका

दर्शनश्रवणाभावो जटुमा सोऽभिधीयते ॥

इतुज्ज्वलनीलमणिः ॥

जटुलः, पुं, (जटुलः एषोदरादित्वात् टस्य डत्वम्) ।
देहस्थिततिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जटु, स्त्री, (जायते टच्चादिभ्य इति । जन + "फल-
पाटिनमिमनजनामिति ।" उणां १ । १६ ।

इति उः तोऽन्तादेशश्च ।) टच्चादित्वात् टस्य डत्वम् ।
जौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

राक्षा २ लाक्षा ३ यावः ४ अलक्तः ५ द्रुमा-
मयः ६ । इत्यमरः । १६ । २ । २५ ॥ रक्षा ७ । इति

रभसः ॥ कौटजा ८ क्रिमिजा ९ जटुका १०
जटुका ११ गवायिका १२ । इति रत्नमाला ॥

जटुकम् १३ यावकः १४ अलक्तकः १५ रक्तः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्क्या १७ कृमिः १८

वरवर्णिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा
भारते । १ । १४७ । १३ ।

"जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जटुविमिश्रितम् ॥"
जटुकं, स्त्री, (जटु इव कायतीति । के + कः ।)

हिङ् । (जटु एव । स्वार्थे कन् ।) लाक्षा ।
इति मेदिनी । के, ६१ ॥

जटुका, स्त्री, (जटु इव आकृत्या कायतीति ।
के + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति

भरतः ॥ जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां
(यथा, वैदिकचक्रपाणिग्रन्थेषु पसारिकाधिकारे ।

"जटुकाश्रुता तद्वद्वर्णव्या वस्तरोमभिः ।
अपसारारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशुभिः ॥")

पर्यटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा
तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्यायाः । जटु-

निशान्ता ६ बहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राज-
रङ्गनी ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११

वल्गिका १२ सुखवल्ली १३ भ्रमरी १४ कृष्ण-
मण्यपर्णा १५ विज्जुलिका १६ कृष्णरुद्धा १७

दोषफल १८ सुवर्चिका १९ तरुवल्ली २०
तिलकम् । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् ।

रक्तपित्तकफदाहलघ्नाविधनाशि-
निर्वण्डः ॥ जटुकापि पाठः । निशान्ताकृष्ण-

रङ्गयोरेव क्रमेण निशान्ता वृक्षरुद्धा च
पाठः ॥ (लाक्षा । तत्पर्याया यथा,—

"कौटजा क्रिमिजा लाक्षा जटुका च गवायिका ॥"
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

जटु, स्त्री, (जटु करोतीति । जटु + कृ +
लोप् ।) जटुकासता । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटु, स्त्री, (जटु करोति उत्पादयतीति ।
जटु + कृ + लोप् ।) जटुः कदिति वा ।) जनीनाम-

गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥
जटु, स्त्री, (जटु करोति उत्पादयतीति ।

जटु + कृ + लोप् ।) जटुः कदिति वा ।) जनीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥

जटु, स्त्री, (जटु करोति उत्पादयतीति ।
जटु + कृ + लोप् ।) जटुः कदिति वा ।) जनीनाम-

गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥
जटु, स्त्री, (जटु करोति उत्पादयतीति ।

जनः

जटुकव्यामिसंस्पर्शं जटुकचक्रवर्तिनी ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जटुकव्या, स्त्री, (जटु इव कृष्णा ।) पर्यटी ।

इति भावप्रकाशः ॥

जटुनी, स्त्री, (जटु इव नयति जलाकारेण प्राप-
यति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी + कृप् । अस्याः

संश्लिष्टात् द्रव्यस्य जटुवद्रूपत्वात्तत्वात् ॥) चर्म-
चटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटुपुत्तकः, पुं, (जटुनिर्मितः पुत्त इव । इवार्थे
कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

जटुमणिः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । (जटुल इति
भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—

"समसुत्सममरुजं मखलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म्यं चैकेषां लक्ष्यो जटुमणिश्च सः ॥"

इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा—

"चर्मकीलं जटुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।

उत्तुल्य शस्त्रेण दहेत् चाराभिधामशेषतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

जटुरसः, पुं, (जटुनो रसः ।) अलक्तकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्थालक्तकशब्दे

ज्ञातया ॥) जटुका, स्त्री, (जटुका निपातनात् दीर्घः ।)
जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥

चर्मचटौ । इति शब्दरत्नावली ॥
जटु, स्त्री, (जायते बाहुरस्तात् । जटु + "जटु-

दयश्च ।" उणां ४ । १०२ । इति रुक्कारश्च
तकारश्च ।) कृन्तव्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥

पादुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १७ । २२ ।

"तेः स विद्वो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जनुदेशे भृशं वीरो अवासीदद्रये तदा ॥")

जनु, स्त्री, (जनु एव । स्वार्थे कन् ।) जनु ।
इति शब्दरत्नावली ॥

जनुभ्रमकं, स्त्री, (जनुभ्रमभ्रमकम् ।) शिलाजटु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जन, ई म य ड जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म,

जनयति । य ड, जायते जन्यते । जनिर्जन्म ।
प्रादुर्भावे इति प्राश्नः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः ।

प्राकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमरः । बीजा-
दङ्कुरो जायते पत्रकाख्यादिभेदेन प्रकाशते

इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् ।
घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥

जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(कृं-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । लि, जनन्ति ।

रवैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
जनः, पुं, (जायते इति । जन + कृप् ।) लोकः ।

(यथा, महाभारते । १ । १४६ । ६ ।
"अथ प्रवाते तुसुखे निशि सुप्ते जने तथा ।

तदुपादीपयत् भीमः श्रोते यत्र पुरोचनः ॥")

जनका

महर्लोकार्हलोकः । पामरः । इति मेदिनी ।
ने, ६ ॥ (अमुरविशेषः । जनार्दन इति शब्द-
दर्शनात् ॥)

जनकः, पुं, (जनयतीति । जन + कृप् + कृत् ।)
पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः ।

इति मेदिनी । के, ६० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रो
निमिर्विश्वं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद-

यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वयामास राजा
तदा निद्रित आसीत् । सुनिस्तु क्रोधात् तं

विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिप्रशयाप । ततः,—
"दृष्ट्वा विदेहं राजानमवधयः सर्वे एव ते ।

तच्च ते याजयामासुर्यावहीचां मनीषिणः ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरुत्तमविपुङ्गवाः ।

वस्त्रैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं सुहृदुर्मुहुः ॥
अवधोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममस्थिरे ।

अरणिस्तस्य देहात्तु मथानवापि चक्रिरे ॥
मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेषंदा ।

अरण्यां मथमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाञ्जनकोऽभवत् ।

विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपाः ॥
तस्माद्विदेहाः प्रोचन्ते सर्वे तद्वंशजा वृषाः ।

एवं विदेहराजस्तु पूर्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिर्नाम महावीर्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥"

इति रामायणम् ॥

(अधिविशेषः । स तु वैदिकसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य
प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । १६ । १६ ।

"चकार जनको योगी वैदिकसन्देहभञ्जनम् ॥"
शम्भुरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

१६१ । ४४ ।
"श्रुत्वा तु शम्भुराज्ञां सुतास्ते शम्भुरस्य ह ।

सम्पन्ना निर्ययुर्हृताः प्रदुग्धवधकाम्यया ॥"
इत्युपक्रम्याह ।

"सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्ततः ॥"
उत्पादके, जि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । १६ । २७ ।

"जनकः सर्वरोगाणां दुर्कारो दारुणो ज्वरः ॥"
जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहपुत्रेस्तनया ।)

सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते । १ ।
"यत्तच्छत्रे जनकतनयास्नानपुण्योऽप्येव ॥")

जिह्वच्छायातरुवत् वसतिं रामागच्छामहेषु ॥"
जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता ।

इति रामायणम् ॥
जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता ।

इति रामायणम् ॥
जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।

"युष्मत्कृते खड्गगङ्गागात्रि ।

शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।

लूनानि नूनं जनकात्मजायै

दधाननेनापि दधाननानि ॥")

जनकारी, [नृ], पुं, (जनान् किरति आच्छा-
दयति स्वर्णेनेति । कृ आच्छादने + कृ + कृत् ।)

अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जननी

जनङ्गमः, पुं, (जनेभ्यो गच्छतीति । “गमश्च ।”
३।२।४३। खच् सुमागमश्च ।) चाखालः ।
इत्यमरः । २।२।१६ ॥ (यथा, माघे । १५।३५ ।

“अवधौजनङ्गम इवेव
यदि हतवृषो वृषं ननु ।
स्यार्धमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमाननानु नितरां वृषोचिताम् ॥”)

जनता, स्त्री, (जनानां समूहः । जन + “ग्राम-
जनवन्मुभ्यस्तल् ।” ४।२।४३। इति तल् ।)
जनसमूहः । इत्यमरः । ३।३।४३ ॥ (यथा,
रघौ । ११।८२ ।

“तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्वत्यौ शशिदिवाकराविव ॥”*

जनस्य भावः ।) जनलक्ष ॥

जननं, स्त्री, (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन + अधिकरणे
ल्युट् ।) वंशः । (जन + भावे ल्युट् ।) जन्म ।
इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारत-
तन्त्रे । ३।५० ।

“जननमरणभौतिर्भृशं सच्चित्स्वरूपं
सकलसुवनवीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥”
उत्पत्तिः । यथा, कुमारः । १।४२ ।

“अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”

पुं, जनयति उत्पादयति जीवानिति । जन +
णिच् + कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३।१४६। ११४ ।

“जननो जनजन्मादिर्भौमो भीमपराक्रमः ॥”
“जन्तुं जनयन् जननः ।” इति तद्भाष्यम् ॥
जनयतीति । जनि + ल्युः । उत्पादके, त्रि ।
यथा, महाभारते । ३।३६। ३५ ।

“एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥”)

जननिः, स्त्री, (जनयति ब्राह्मणसुखमिति । जन +
णिच् + बाहुलकात् अनिः ।) जननीनामगन्ध-
द्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि + बाहुलकादनिः ।
कदिकारादिति वा डीप् । यद्वा, कृत्यल्युटो
बहुलमिति ल्युट् टित्वात् डीप् ।) माता ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३६ ।

“निरतिशयं गरिमायं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति ॥”)

दया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ जननीनाम-
गन्धद्रव्यम् । (पञ्चाया यथा,—

“पर्यटौ रज्ज्वा कृष्णा जनुका जननी जनी ।
जनुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जनुकचक्रवर्त्तिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
जन्मचटौ । इति शब्दरत्नावली ॥ यूपिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कटुका । भञ्जिका । अल-
क्तकः । जटासांवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनमे

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं
यत्र । जनः पदं वस्तु यस्येति वा ।) देशः ।
(यथा, चाणक्यशतके । ३१ ।

“त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥”
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्वणि ६ अध्याये
कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)

जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ॥

जनप्रवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः ।)
लोकापवादः । तत्पर्यायः । कौलीयम् २
विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्रः ।
। २।१८४ ॥ (यथा, महाभारते । २।७२। १६ ।
“जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः ।
द्विधा च धर्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमिधात्
पुनः ॥”)

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् ।

शोभाञ्जनद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लोक-
प्रिये, त्रि ॥)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् रजयति प्रतापैः
कम्पयतीति । रजृङ् कम्पने + णिच् + “रजेः
खष् ॥” ३।२।२८ इति खष् ततो सुमागमः ।)
परीक्षितराजपुत्रः । तत्पर्यायः । राजर्षिः २
पारीक्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । २।११। ६ ।

“पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं वृषतिं शिशुम् ।
जनमेजयनामानं राजलक्ष्मणसंयुतम् ॥”

जन्मेजय इति पाठोऽपि वाचित् दृश्यते । तद्वि-
रुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् ।
तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पित्रवधा-
मर्षात् सर्पसचं चकार । अत्रैवासौ जरत्-
कारपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात्
विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुत-
वान् । वृत्तान्तखेषः क्रमशः प्रदर्शयते । यथा,
राजावल्यां १ परिच्छेदे ।

“पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानीतिभीतितः ।

पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाङ्गये ।
कृत्वा पित्रवधामर्षी सर्पेष्टिं सुनिभिः समम् ।

नाश्रयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः ॥
हयमेघस्ततश्चक्रे सम्भारैर्बहुविरैः ।

ब्रह्महत्याभवत्तत्र योगेऽकालकृते तदा ॥
तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः ।

वैशम्पायनतो वेदस्यासिध्यात्तपोनिधेः ।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् सुक्तिमाय सः ।

चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्मलम् ।
श्रतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्येवं दिवं गतः ॥”

सोमश्रवसद्विमसौ पौरहिताय वृत्तवान् ।
तत्कथा यथा, महाभारते । १।३। २० ।

“जनमेजयः पारिक्षितः सह आहूतः कुरु-
क्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य आतरुण्यः श्रुत-
सेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तस्यच-
सुपासीनेभ्योऽप्युक्तं सारमेयः । स जनमेजयस्य

जनमे

आहूतः भिरभिहतो रोह्यमाणो मातुः समीप-
मुपागच्छत् । तं माता रोह्यमाणमुवाच किं
रोदिषि केनास्यभिहत इति । स एवमुक्तो
मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य आहूतः भिरभिहतो-
ऽस्मीति । तं माता प्रत्युवाच यत्तं त्वया तत्रा-
पराहं येनास्यभिहत इति । स तां पुनरुवाच
नापराध्यामि किञ्चिन्नावेचे हवींषि नावलिह
इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता
तत् सत्रमुपागच्छदयत्र स जनमेजयः सह
आहूतः भिरभिहतं सत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया
तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यात नावे-
चते हवींषि नावलिह किमर्थमभिहत इति ।
न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादय-
मभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टन्तां भयमाग-
मीष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवश्रुत्या
सरमया भृशं संभ्रान्तो विषमश्चासीत् । स
तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येव पुरो-
हितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत्
यो मे पापकृत्यां शमयेदिति । स कदाचि-
न्मृगायां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्
स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदधि-
रासाश्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः
पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य तं पुत्र-
मभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहिताय
वव्रे । स नमस्कृत्य तद्विष्णुवाच भगवन्नयं तव
पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्तः
प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय ! पुत्रोऽयं मम
सर्पाङ्गातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपो-
वीर्यसम्भूतो मच्छुक्रपोतवत्यास्तस्याः कुक्षौ
जातः । समर्थोऽयं भवतः सर्वज्ञः पापकृत्याः
शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य लोक-
मुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कश्चिदर्थ-
मभियाचेत् तस्मै यदादयं यद्येतद्भुत्सहस्रे ततो
नयस्तेनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्यु-
वाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति ॥ *

अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते ।
२।११। ४६—६० ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा ।
नेत्राभ्यामश्रुपातश्च चकारातीवदुःखितः ॥

धिक्कामस्तु सुदुर्बुद्धेर्वृथा मानकरस्य वै ।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः ॥

अदाहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः ।
हत्वा सर्पानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ ॥

आहूय मन्त्रिणः सर्वान् राजा वचनमब्रवीत् ।
कुर्वन्तु यज्ञसम्भारं यदाहं मन्त्रिसत्तमाः ॥

गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।
कुर्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम् ॥

वेदी यज्ञस्य कर्तव्या ममाद्य सचिवाः खलु ।
तदङ्गले विधेयो वै सर्पसत्रः सुविस्तरः ॥

तच्चकस्तु पशुस्तत्र ह्येतोत्तमो महासुनिः ।
श्रीव्रमाहूयतां विप्राः सर्वेज्ञा वेदपारगाः ॥

मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूषणकौञ्चिकचक्राः ।

यज्ञस्य सर्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
 हवने वर्तमाने तु सर्पाणां तच्छको गतः ।
 इन्द्रं प्रति भयार्तोऽहं चाहि मामिति चाब्रवीत् ॥
 भयभीतं समाश्रास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
 ददावभयमवर्णं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
 तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा सुनिर्दत्ताभयं तथा ।
 उत्तङ्कोऽह्यदुहिमः सेनं कृत्वा निमन्त्रयम् ॥
 स्मृतस्तदा तच्छक्रेण यायावरकुलोद्भवः ।
 आसीको नाम धर्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः ॥
 तत्रागत्य मुनेर्वाल्मुकिना जनमेजयम् ।
 राजा तमर्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”
 जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + डीप् ।) माता । इत्य-
 मरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
 “कैकेयास्तनयो जज्ञे भरतो नाम श्रीलवान् ।
 जनयित्रीमलक्षक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)
 जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोक-
 वादः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
 “परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महतां
 तथापुत्रैर्धाम्ना हरति महिमानं जनरवः ॥”
 जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोक-
 परिभुवनम् । यथा,—
 “अयं स हि महर्लोकः खर्लोकान् परमाद्भुतः ।
 कल्याणयो वसन्त्यत्र तपसा धृतकल्मषाः ॥
 इत्थं कथां कथयतोर्भववज्रययोः प्रिये ।।
 अथाहं विमानन्तज्जनलोकं गिनाय तान् ॥
 निवसन्त्यमला यच्च मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 सनन्दनादा योगीन्द्राः सर्वे ते हृद्गतेतसः ॥
 अर्च्यं तु योगिनो ये वै ह्यखलद्वन्द्वसचारिणः ।
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मलाः ॥
 महर्लोकः चितेरुद्धमेककोटिप्रमाणतः ।
 कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥
 जनवज्रभः, पुं, (जनानां लोकानां वज्रभः प्रियः ।)
 अतरोहितवज्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोक-
 प्रिये, त्रि ॥
 जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जन-
 प्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ४१६ ।
 “असपञ्चपि गिरिषे स्नेहमयी त्वसुचितेन
 सुभगासि ।
 मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्यदुहितेति ॥”)
 जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्य-
 मख्यं वा लोकप्रवादः । तत्पठ्यायः । किं-
 दन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
 “पुत्रां दर्शय सुन्दरि ! त्वेन्द्रमीव त्वपामपातय ।
 जायामित इति कृत्वा जनश्रुतिर्मथशो भवतु ॥”)
 जनस्थानं, स्त्री, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्ड-
 कारणम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण-
 समीपस्थानविशेषः । यथा । इन्द्रापुराणपुराणे
 दण्डः शुक्राचार्यकन्यामरजां वज्राजुहीत्वा
 जेधनं कृतवीन् स सुनिस्तु श्रुत्वा राजानं

शशाप । यथा,—
 “समराज्येण राजासौ सख्यवत्तवाहनः ।
 पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्नुयति दुर्मतिः ॥
 सर्वसत्त्वानि यानीह जग्नमानि स्थिराणि च ।
 सर्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
 दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
 पांशुभूतमिवाकस्मात् समराचाङ्गविष्यति ॥
 इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तदाश्रमनिवासिनम् ।
 जनं जनपदस्थान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
 समाहाङ्गसमाद्भुतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
 तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य साधुषु ॥
 तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
 तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
 इति रामायणम् ॥
 (अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्या-
 न्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
 “तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
 विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
 “जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणवसनिवेश-
 स्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामायणजः ॥)
 जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात्
 अङ् ।) उत्पत्तिः । इति सुभजोधम् ॥
 जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः ।
 इति धनञ्जयः । जेला इति पारस्यभाषा ॥
 जनान्तिकम्, स्त्री, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “त्रिपताककरेणान्यानपवाच्यान्तरा कथाम् ।
 अन्योन्यामन्तरं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्ति-
 कम् ॥”
 एतल्लक्षणेऽन्तप्रकाशकथनम् । नाटके एव
 अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् ।
 जनसमीपम् ॥)
 जनार्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
 तन्नामद्व्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तर्वासिनो जन-
 नान्नोऽसुरान् अर्हतिवान् जनार्दनः । अर्हण
 वधे अर्हकं नन्ददित्वादनः । किंवा जनै-
 लोर्हर्हते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्दनः ।
 अर्हं धातनागतियाचने कर्म्मणि अयन् । किंवा
 जननं जनः भावे घञ् । जनं जस्य अर्हयति
 हन्ति भक्तस्य सुक्तिदत्तादिति जनार्दनः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्हति हररूपेण
 संहारकत्वादिति जनार्दनः । किंवा जनयति
 उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण दृष्टिकर्तृत्वा-
 दिति जनः जनेर्भाज्नात् पचाद्यन् । अर्हति
 हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति
 अर्हणः जनश्चासौ अर्हणश्चेति जनार्दनः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्हति गच्छति प्राप्नोति
 रक्षणाथं पालकत्वादिति जनार्दनः ।” इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते
 जीवितस्य पिण्डदानविधिर्ध्या,—
 “जनार्दो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डः ।
 काष्ठानोऽप्यधवाग्व्यां सर्वेनैव सिद्धिर्विना ॥

जीवता दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः ।
 यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ! ॥
 यस्तु हिंसा तया देयस्तस्मिन् पिण्डो न्यते प्रभो ! ॥
 एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ! ॥
 अन्तकाले गते मह्यं तया देयो गयाशिरे ।
 जनार्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
 पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
 गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ॥
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ! ऋणत्रयविमोचन ! ॥
 लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
 वामबाहु च सम्पाद्य नत्वा भीमो जनार्दनम् ॥
 आहं सपिण्डकं कृत्वा आत्माभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
 पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानाञ्च श्रुतेन च ॥
 शिलायां यत्तत्पुण्येण यत्तायत्तात्मना स्थितः ।
 लक्ष्मीशो विबुधैः साहं तस्मादेवमयी शिला ॥”
 इति श्रीवायुपुराणे श्रुतवाराहकल्पे गया-
 माहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिला-
 विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “सशस्त्रचक्राजगदं जनार्दनसिंहो नमः ।
 उपेन्द्रं गदिनं सावित्रपञ्चशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
 “आरोम्यं भास्करादिच्छेदनिर्मच्छेदुताश्रनात् ।
 शान्तश्च शङ्करादिच्छेदमुक्तिमिच्छेन्नार्हनात् ॥”
 इति कर्म्मलोचनम् ॥
 जनाशनः, पुं, (जनान्नाति भक्षयतीति । अश +
 ल्युट् ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः ।
 इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
 जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिषसि-
 भ्यामिण् ॥” उणां ४ । १२६ । इति इण् ।
 जनिवधोश्चेति वृद्धिनिविधः ।) उत्पत्तिः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हवि-
 वंशे । २०८ । ४० ।
 “वनस्यलोषधीश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
 बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
 जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी ।
 माता । इति शब्दरत्नावली । (जायते सुख-
 मनयेति । करणे इण् ।) जनीनामग्रन्थग्रन्थम् ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः ।
 ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कुला । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥
 जनितं, त्रि, (जन्यते स्वेति । जन + णिच् + क्तः ।)
 उत्पादितम् । यथा,—
 “सेनाचरी भवदिभानमदानवारि-
 वासेन यस्य जनिता सुरभी रत्नश्रीः ॥”
 इति नैषधम् ॥
 (यथा च हरिवंशे । १६१ । ११ ।
 “अतोऽहं कामयामि स्त्रां नहि त्वं जनिता मया ।
 कृपणी सौम्य ! प्रसवती सौदामि हरि
 दुर्भया ॥”)

जनुः

जनिता [ऋ] पुं, (जनयतीति । जन + णिच् + ङच् । “जनिता मन्त्रे ।” ६। ४। ५३। इति निपातनात् णिलोपः ।) पिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १। १२६। ११।
“अथा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥”
कचित् लौकिकेऽपि दृश्यते । यथा, पञ्चतन्त्रे । १। ६।
“अर्थार्थी जीवलोकोऽयं प्रशानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः ॥”)
जनित्री, स्त्री, (जनिङ + स्त्रियां ङीप् ।) माता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३। ४८। २।
“तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिषदग्ने ॥”
यथाच शङ्करभट्टतट्टविष्णुस्तोत्रे ६।
“या स्मृते सत्त्वजालं सकलमपि सदा सन्निधा-
नेन पुंसो
यते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूत-
जातम् ।
घात्रोऽस्यात्रोऽजनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व-
शक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
प्रणौमि ॥”)
जनित्रः, पुं, (जायतेऽस्मादिति । जन + “जनि-
दाद्युसिति ।” उणां ४। १०४। इति इत्वन् ।)
पिता । इत्युणादिकोषः ॥
जनित्रा, स्त्री, (जायतेऽस्याः । जन + इत्वन् ।
अजादित्वात् टाप् ।) माता । इत्युणादिकोषः ॥
जनिनीलिका, स्त्री, (जन्या उत्पत्त्या नीलिका ।)
महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीली-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जनिमा, [न्] पुं, (जन्मते इति । जन + “जनि-
मृडभ्यामिमनिन् ।” उणां ४। १४८। इति
इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥
जनी, स्त्री, (जायते सन्ततिर्यस्यामिति । जन +
“जनिषसिभ्यामिण् ।” उणां ४। १२६। इतीण्
जनिवधोश्चेति वृद्धिनिषेधः । ततः कृदिकारा-
दिति ङीष् ।) सीमन्तिनी । बधूः (जन + भावे
इण् ।) उत्पत्तिः । (जायते आरोग्यमनया ।
करणे इण् ।) औषधीभित् । इति मेदिनी ।
ने, ६ ॥ शेषस्य पर्यायः । जतूका २ रजनी ३
जतुकत् ४ चक्रवर्तिनी ५ संस्पर्शा ६ । इत्य-
मरः । २। ४। १५३ ॥ जतूका ७ जनिः ८
जननी ९ । इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-
पर्यायौ जतूकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
जनुः [स्] स्त्री, (जन्मते इति । जन + “जने-
रुसिः ।” उणां २। ११६। इति उषिः ॥)
जन्म । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४। १७। २०।
“त्वं राजा जनुषां धेनुसो अधिग्रयो
माहिर्न यज्जरिजे ॥”)
जनुः, स्त्री, (जन्मते इति । जनोऽस्याऽजनी +
बाहुलकात् उः ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥

जन्तुः

जनुः, स्त्री, (जनु + स्त्रियां ऊङ् ।) जन्म । इति
शब्दरत्नावली ॥
जनेष्टः, पुं, (जनानामिष्टः प्रियः ।) सुहृदश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) जतुका ।
वृद्धिनामौघधिः । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जनोदाहरणं, स्त्री, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति ।
उत् + आ + हृ + कर्मणि ल्युट् ।) यशः । इति
धनञ्जयः ॥
जनौः, पुं, (जनानवति रक्षतीति । अव + ङिप् ।
“क्षौः शूद्रानुनासिके च ।” ६। ४। १६।
इति ऊट् ततो वृद्धिः ।) जनरचकः । इति
सुग्धबोधम् ॥
जन्तुः, पुं, (जायते उद्भवतीति । जन + “कमि-
मनिजनीति ।” उणां १। ७२। इति तुः ।)
प्राणी । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,
मनौ । ४। २४० ।
“एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुसृङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥”
मनुष्ये बहुवचनान्तः । इति निघण्टुः ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १। ६४। ५।
“विष्णो गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्षुभिः ॥”
सोमकस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । अस्य विवरण-
मुक्तं यथा, महाभारते । ३। १२७—१२८
अध्याययोः ।
“युधिष्ठिरासीमृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन् ! सद्यशीनामभूत्तदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कश्चिन्नासाद्यामास कालेन महता ह्यपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥
तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विश्राम्यते ॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददृशत् स्फिचि ।
स दृष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः ।
प्रावार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥
तमात्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपर्वदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै चत्ता यथावृत्तमाचचत्ते सुतं प्रति ॥
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविशन्तः पुरं पुत्रमाश्रयदरिन्दमः ॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्कम्भान्तःपुरान्नृपः ।
ऋत्विजा सहितो राजन् ! सहामात्य उपा-
विशत् ॥
सोमक उवाच ।
धिगस्त्रिहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥
इदं भार्याशतं ब्रह्मन् ! परीक्ष्य सद्यः प्रभो ॥

जन्तुमः

पुत्रार्थिना मया चोदं न तांसां विद्यते प्रजा ।
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानासु सर्वासु किनु दुःखमतः परम् ॥
वयस्य समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ॥
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ।
स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥
ऋत्विगुवाच ।
अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ! ॥
सोमक उवाच ।
कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेवेति तद्विहि भगवन् ! प्रव्रवीतु मे ॥
ऋत्विगुवाच ।
यजस्र जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्चिरेण ते ॥
वपायां हूयमानायां धूममाप्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ।
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लब्धं पार्श्वे भविष्यति ।
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः कृपावन्तिताः ॥
ह्यहताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।
रुदन्त्यः करुणश्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥
सखे पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स कर्षति ।
कुररीणाभिवात्तानां समाप्राप्य तु तं सुतम् ॥
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ।
वपायां हूयमानायां गन्धमाप्राय मातरः ॥
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरगन्दन ! ॥
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥
ततो दृशसु मासेषु सोमकस्य विश्राम्यते ।
जन्ते पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ! ॥
जन्तुर्व्यष्टः समभवत् जनित्रामेव पार्थिव ! ॥
स.तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः ॥
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्वे उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्रशते चाग्राः स बभूव गुणैरपि ॥”)
जन्तुकम्, पुं, (जन्तुश्चेतनाविष्टः कन्तुरिव ।)
कमिषङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकृशते इति ।
कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) नाडीहिङ्गु ।
लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“जन्तुका जलजम्भा च तथा शावरकन्दकम् ॥
इत्युत्तरस्यानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
जन्तुर्ग, स्त्री, (जन्तुं कमीन् हन्तीति । हन् +
“अमनुष्यकर्तृके च ।” ३। २। ५३। इति
टक् ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे
योगिकन्दचिकित्साध्यायम् ।
“पौरिकास्त्रास्थि जन्तुर्गं रजज्यङ्गनकटफलाः ॥”)
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥
जन्तुर्ग, पुं, (जन्तुं कमीन् हन्तीति । हन् +
टक् ।) बीजदूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म

जन्तुनी, स्त्री, (जन्तु + टित्वात् डीप् ।) विङ्-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुनाशनं, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति ।
नश् + णिच् + ल्युः । यद्वा, जन्तूनां नाशनं
विनाशो यस्मादिति ।) छिद् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः ।) कौषाम्ब-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य ।)
उडुम्वरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्यायो-
ऽस्य यथा, —

“उडुम्वरो जन्तुफलो यस्माद्गो हेमदुग्धकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति । जन्तु
+ म् + णिच् + “कर्मण्यण्” ३ । २ । ११ इत्यण् ।
ततो डीप् ।) निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आददा-
तीति । ला + कः ।) काशटण्डम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन् + ण्टच् स्त्रियां
ङीप् । ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका ।) विङ्-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म, [न्] स्त्री, (जायते इति । जन + “सर्वधातुभ्यो
मनिन्” उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।)
उत्पत्तिः । आद्यक्षणसम्बन्धः । इति तिथि-
तत्त्वभाष्यप्रकरणे व्याख्यातम् । तथा च ।
“अध्वस्तक्षययोगस्य क्षययोगो जननिर्मता ।”

इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिद्वितीयोद-
नाचार्यकारिका ॥ तत्पर्यायः । जनुः २ जन-

नम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥

जन्मम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८

भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनः १२ प्रज-

ननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ ।

इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्मणा भवति ।

यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ।

“शुभानामशुभानाञ्च कर्मणा जन्म जायते ।

पुण्यक्षेत्रे च सर्वत्र नान्यत्र सुकृते जनाः ॥” ॥

तस्य क्रमो यथा, —

“ऋतौ विकाशे भवति योनिः कमलवत् सदा ।

गर्भाशयस्ततः शुक्रं घृते रक्तसमन्वितः ॥

अन्यत्र काले सुकुला योनिर्भवति योषिताम् ।

स्युद्धं शुक्रमतो योनौ नेति गर्भाशयं शुनैः ॥

ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता ।

भवेत्तदा विशेषत्वं नैव तस्यां प्रजायते ॥

ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिर्नस्थितम् ।

तदा तद्वायुना स्युद्धं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥

विधेकं मानवं स्त्रीणां बीजं प्राप्तं रजस्य च ।

सुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्यापि प्रपद्यते ॥

विसर्गकाले शुक्रमस्य जीवः करणसंघटः ।

दृष्ट्वा प्रविशते योनिं कर्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥

तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाह्यात् कलनं भवेत् ।

पञ्चरात्रे कलनं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥

५०६

जन्म

बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेषी भवेत्ततः ।

द्विसप्ताहाद्भवेत् पेषी रक्तमांसाचिता दृष्ट्वा ॥

बीजस्यैवाङ्कुराः पेष्याः पञ्चविंशतिराचतः ।

भवन्ति मांसमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥

ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तयोदरम् ।

पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥

मांसहृयेन सर्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।

त्रिभिर्मार्गैः प्रजायन्ते सर्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः ॥

मांसैश्चतुर्भिर्भुङ्क्तेः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।

स्थेयं चतुर्थं चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥

सुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मांसि पञ्चमे ।

षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोन्माश्च सम्भवः ॥

दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः ।

कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षष्ठांसाभ्यन्तरेण च ॥

पायुर्मेढ्रस्यस्य च नाभिश्चैवोपजायते ।

सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मांसि सप्तमे ॥

मनसु चेतनायुक्तो नाडीस्त्रायुसिरास्ततः ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्युत्तिमानपि ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः ।

विभक्तावयवः स्रष्टः पुनर्मार्गादमेन च ॥

नवमे दशमे मांसि प्रवर्तते स्मृतिमारुतेः ।

निःसार्यते वाण इव जन्तुश्चिद्रेण सञ्चरः ॥

मनसश्चक्षुर्बलेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।

तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥

पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः ।

तदा प्रसृते पापिष्ठान् षष्ठान् कर्मवर्षाङ्कृतान् ॥

मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।

उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”

अन्यच्च ।

“विषमायां तिथौ चिपं कुर्वाहीजन्तु कन्यकाम् ।

समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।

रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पौष्टकम् ॥

शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते ।

यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्धा बहुधापि वा ॥

ततो ह्रीनाधिक्यङ्गकुलवामनकादयः ।

जायन्ते सर्पकुण्डाखा विकृतान्याश्च योनयः ॥”

तथा च सारकलिकायाम् ।

“गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्तनिपीडने ।

संभृच्छी तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥

जायमानः पुरीषादुद्भूतशुक्राविलाननः ।

प्राजापत्येन बातेन पीड्यमानास्थिवन्धनः ॥

अधोमुखो वै क्रियते प्रवर्तते स्मृतिमारुतेः ।

केशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरात्मातुरातुरः ॥

ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।

तथा विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥

खट्वामात्रस्य घोरश्च ज्वरः सप्तप्रजायते ।

तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥

कण्टकैरिव हिमाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।

पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥

तद्बुद्बुत्तुचापरीताङ्गः कचिच्छिष्टति वा रटन् ।

विष्णुभक्त्यादाय च गतज्ञानः समाचरेत् ॥

जन्माष्ट

कक्ष्यनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तयेन्नोन्मरः ।

ज्ञानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥

अशुचिः संस्तरे स्रक्काकीटदंष्ट्रादिभिक्षया ।

भक्ष्यमाणोऽपि नैवेद्यं समर्थो विनिवारणे ॥

केन वन्धनवद्गोहं कारणं किमकारणम् ।

किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥

कोऽधर्मः कश्च वै धर्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम् ।

किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥

संभृष्टस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।

रतिः संजायते तूष्णीं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥

रक्तो मूत्रश्च लोकोऽयमकार्यं सम्पुवर्त्तते ।

देही देहं परित्यज्य नेत्रस्थानमपीच्छति ॥

तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढो जायते भृशम् ।

न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥

न श्रूयति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेचते ।

बुद्ध्यौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥

संसारे क्षिप्रते तेन रागलोभवशानुगः ॥”

इति सुखबोधः ॥

जन्मं, स्त्री, (जायते इति । जन + बाहुलकात्

मन् ।) उत्पत्तिः । “अनन्तरं नाम्नीति मप्रत्यये

जन्म मदन्तश्च । जन्ममदन्तमपीत्युणादाविति

सुकुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुमयमिति

च्योतिषे ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसेव-

नेन हि जन्माभावात् तथात्वम् ।) विष्णुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म + दा + “आतो

ऽनुपसर्गो कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

पिता । इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्त्म, [न्] स्त्री, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पत्न्याः ।)

योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मान्तरं, स्त्री, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । भावान्तरम् २

प्रेत्य ३ अमुच ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ पर्वणि ।

“नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥”

अन्यत् जन्म । मयूरयंसकादिवत् समासः ।

पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।

“वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशेः ।

प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥”)

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी

तिथिः ।) भाद्रकृष्णाष्टमी । सा च श्रीकृष्णस्य

जन्मतिथिः । सा तु मुख्यचान्द्रेण आवणस्य

कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य । तच्च

श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥”

विष्णुपुराणे महाभायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।

“प्राष्टकाले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि ।

उत्पत्त्यामि नवम्यास्तु प्रसूतिं त्वमवाप्सि ॥

आवधौ वा नभस्यै वा रोहिणीसहिताष्टमी ।

यदा कृष्णो नरेर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्तिता ॥”

अभिपुराणे ।

“रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राद्यः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्याच्च जागरम् ॥
अविद्यायाश्च सर्वाणां जातो देवकीनन्दनः ॥”
इति सप्तम्यवेधे जन्मश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
“उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ! ॥”
पद्मपुराणे ।

“प्रेतयोगिगतानान् प्रेतत्वं नाशितन्तु ते ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोव्यास्तु सुक्तिदा ॥”
उपवासादिफलं यथा, भविष्यपुराणे ।
“एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजनैः ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ! ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन श्रुताहं नात्र संशयः ॥”
उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
“श्रावणेऽवहृले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥”
स्कान्दे ।

“न करोति यदा विष्णोर्ज्यन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं यथाम् ॥”
भविष्ये ।

“तुष्टार्थं देवकीसुनोर्ज्यन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥
अकुर्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।

“पार्थ ! तद्विसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
उपवासस्य नियमं गृहीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं ससुहृदं सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नमस्कृत्यरोहिणीम् ।
अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरं हनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यज्ञोविन्द ! त्रियोनिजम् ।
तस्मै सुचतु मां चाह्नि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ! ॥”
गृहसुपक्रम्य ।

“तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्मिता ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा देवकी सुतपत्निनी ॥
माञ्चापि बालकं सुप्तं प्रसूता नीरदच्छविम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरं स्थितम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलेः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवश्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिकां बलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं घर्षीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाञ्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यद्विदितमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देव्या देवक्या सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गला धर्मेनन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्तसन्तानमारोग्यधनधान्यद्विभूतदृष्टम् ।
सम्यक्कैणापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥”
पूजा च मध्वरात्रे गारुडे ।

“कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः ॥”
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती-
लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चैतदा पर-
दिने । जयन्तीलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् ।
उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने तद-
लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने
निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति ।
उपवासपरदिने तिथिजन्मयोरवसाने पार-
णम् । यदा महानिशायाः पूर्वमेकतरस्याव-
सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
तदैकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-
सुभयस्थितिरुदा उत्सवान्ते पारणम् ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
“जन्माष्टमी पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया विन्दुना सृष्टं गङ्गात्मः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सकृच्छापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्वप्रथमेन त्वाव्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यचयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
अवेण्यवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥”

पारणकालो यथा,—
“यद्वा तिथ्यर्चयोरैव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समर्थानामप्रक्तानां द्वयोरैकवियोगतः ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
भक्त्योत्सवान्ते कुर्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥”

तद्वृत्तकथा यथा,—

“एकदा श्रीकुलाचार्यं वशिष्ठमष्टमिस्तमम् ।
राजा हिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
हिलीप उवाच ।

भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ! ॥
कथं वा भगवान् जातः शृङ्गचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घृणितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
कंसेन ताडिता नाथ ! इति तस्मै शिवेदितम् ।
वासधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्वैर्दिव्यैरनुदुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं रुषा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः दृश्यतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वर्यं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्रामदात्मभूः ॥
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समासृज्य हरैरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देवदत्तैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्थ्याभिर्वाग्निदात्मरैः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिङ्कल्कपीतनिर्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्दनः ।
देवा नमस्तुष्टाः सर्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

शृणु देव ! जगन्नाथ ! यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ ! तदहं लोकतारण ॥
शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसराजो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन मुहिता ॥
वरं दत्त्वा पुरापुरयो मायया स प्रवक्षितः ।
भागिनेयं विना राजन् ! शास्ता न भविता तव ॥
तस्माज्जच्छ स्वयं देव ! हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशोः पतिम् ।
पार्वतीं देहि देवेश ! अहं स्थितगामिभ्यति ॥
उमया रमया साङ्गं शृङ्गचक्रगदाधरः ।
उद्दिश्य मथुरां चक्री प्रयाणं कंसनाशनम् ॥
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुचिमध्ये तु सर्वज्ञो गङ्गालोचना ॥
नव मांसांश्च विश्रान्त्य कुक्षौ नवदिनाधिकान् ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिथौ ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी धनघोरिता ।
धूमयोनौ तडिदुक्ते वारि वर्षति सर्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
पुत्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षयम् ।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुःखिभिः ।
तत्रैव बाणभृद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
सुत्तं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसामरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभायां न हनिष्यति ।
तस्या वधः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्गे कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णां तत्पथे मथवर्तिनी ॥
अतिश्रोता महावीर्या सुतीक्ष्णोर्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयत् ।
तेन दृष्ट्वा पुनः सापि क्षीणा जातुवहामवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जसुकम् ।
क्रोडे कृत्वा सुतं खेरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तन्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्यज्याजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढम् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीडां समाचर्य पितुरङ्गेऽवसत् पुनः ॥
पथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवानन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतामङ्गे तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुःखिभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्थं तादृशीं सुताम् ॥
प्रतिशुष्य पदे लोहमासीत् पूर्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्तां प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दृष्टितरश्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूददुरासदः ।
शुद्धकाष्ठनवर्णामां पूर्वैन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहस्यन्तीं विदुत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां जन्मासुरास्ते तु निबध्युः तां प्रवर्तिताः ।
विद्राहपथरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे चणं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करौ ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्वप्रभुर्न संशयः ॥

तत्रातिष्ठ जगन्नाथः कंसारिः सुरक्षितकृत ।
क्रीडित्वा बालभावेन कंसध्वंसं मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेव्रतम् ।
प्राप्तोऽस्मैश्वर्यमतुलमिह लोके यथेष्टितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभं गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्रजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरहादशे चैव यत् पुण्यं समुपाजितम् ॥
विफलं तद्वैतु सर्वं पुरा थासेन भाषितम् ।
न द्रष्टव्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता येसु जागरादिसमन्विता ।
श्वानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे
श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥
जन्मी [न] पुं, (जन्म अस्त्रास्येति । जन्मन् +
“ज्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा,
भारविः । ११ । ३० ।

“जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव
चलाचलाम् ।
भवाम्नास वधीत् न्यायं न्यायाधारा हि
साधवः ॥”)

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पय-
तीति । एज + णिच् + “एजः खश् ।” ३ । २ । २८ ।
इति खश् ततो सुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे
शकन्वादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवी-
भागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
“जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रून्नेजितवान् यतः ।
एजृष्ट् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति श्रुतः ॥”)

जन्यं, स्त्री, (जन्यते इति । जनि + “तकिशसि-
चतिथितजनिभ्यो यद्वाच्यः ।” इति वार्त्ति-
कोक्ता यत् ।) हृष्टः । परीवादः । संग्रामः ।
इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ७७ ।
“तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैर्भूतम् ॥”)

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + “भय-
गेयेति ।” ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।)
जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महतेजा जन्यो विजयकालवित् ॥”
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।

“निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
सुखाव जन्यं विष्टजन् जनार्दनम् ॥”
जनस्य जल्पः । जन + “मतजनहलादिति ।”
४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजल्पः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्मणि
यत् ।) उत्पादाः । यथा,—
“जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।

यथा श्रीकृष्णपादाङ्क कालीयवंशमस्तके ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
“जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥”

इति च भाषापरिच्छेदे ३५ ॥)

जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा ।
संज्ञायामिति साधुः ।) नवोद्गात्रातिः । नवोद्गा-
त्रत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातवत्सलः ।
इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।)
जनहितः । इति आकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा ।
मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या ।
इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३० ।

“अथाङ्गराजादवतार्य चक्षु-

यांहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥”)

प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्यः, पुं, (जायते इति । जन + “यजिमनि
शुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणां ३ । २० । इति
युच् ।) प्राणी । अग्निः । दाता । इति मेदिनी ।
ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे ।
१२३ । ४६ ।

“अमृताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्वथा ॥”)
जप, ह्रदुच्चारं वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-सेट् ।) जिज्ञोष्ठादियापार-
रहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं ह्रदुच्चारः । जपति
मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + “अधजपो-
रनुपसर्गं ।” ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।)
विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
“नोच्चैर्जपश्च संकुर्यात् रहः कुर्यादतन्त्रितः ।
समाहितमनास्त्वर्णो मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विप्रिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयान् यदूजयं सर्वं तदफलं स्मृतम् ॥
सुक्ताफलैर्विदुमेण रुद्राक्षैः स्फटिकेन वा ।
गणना सर्वथा कार्या सम्यगङ्गुलिपञ्चभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
निशुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं श्रुतेन च पुरा कृतम् ।
त्रिगुणं तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भेषूदकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥”

इत्यादौ वद्विपुराणे नित्याङ्किकज्ञानविधि-

नामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—

“मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।

न हतं न विलम्बश्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥

जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।

धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥

उच्चरेदर्धसुहिष्य मानसः स जपः स्मृतः ।

जिज्ञोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥

जपः

किञ्चिच्छ्रवणयोगः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
 मन्त्रसुचारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
 उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
 जिज्ञाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
 जिज्ञाजपः स विज्ञेयः केवलं जिज्ञया बुधैः ॥”
 तत्र वर्णं यथा,—
 “विष्णुचोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म करोति च ।
 जपाच्चैनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! ॥
 मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्धसंयुतः ।
 यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिर्ह्यस्थिता ॥
 आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
 नीचाङ्गस्यर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥”
 अथ करमालाजपनियमो यथा,—
 “तर्जनी मध्यमा नामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
 तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपञ्चाणो मध्यमा चैकपञ्चिका ॥
 पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
 अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
 तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपञ्चसु संजपेत् ।
 अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
 तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
 एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
 शक्तिविषये पुनः ।
 “अनामिकाचयं पञ्च कनिष्ठादित्रिपञ्चिका ।
 मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपञ्चिका ॥
 तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
 अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
 मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
 श्रीविद्याविषये पुनः ।
 “अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रश्च द्वयं द्वयम् ।
 कनिष्ठायाश्च तर्जनीमुख्यं पञ्च सुरेश्वरि ! ॥
 अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
 प्रादक्षिण्यक्रमेण जपेत्तुरपुरसुन्दरीम् ॥
 कनिष्ठांमूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
 इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 “अङ्गुलीर्न विद्युज्जीव किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
 अङ्गुलीनां वियोगाच्च द्विद्रे च सवते जपः ॥
 अङ्गुल्यग्रे च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
 पञ्चसन्धिषु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 गणनाविधिसुलङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
 गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
 हृदये हस्तमारोप्य तिथ्यं कृत्वा कराङ्गुलीः ।
 आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
 जपसंख्यायां निधिद्वयं यथा,—
 “नाक्षत्रैर्हस्तपञ्चैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
 न चन्दनैर्मृत्तिकाया जपसंख्याश्च कारयेत् ॥” * ॥
 तत्र विहितद्वयं यथा,—
 “लाक्षाङ्गुलीदसिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् ।
 शभिर्निर्मात्रं वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥”
 अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
 “सविन्दुं वर्णसुचार्यं पञ्चाक्षरं जपेद्बुधः ।
 अकारादिचकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥

जभ

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
 पञ्चाशद्विभिर्भाला विहिता सर्वकर्मसु ॥
 अकारादिचकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥
 चार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
 अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः ॥” * ॥
 तस्य फलं यथा,—
 “जपनिष्ठो दिज्येष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
 सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
 जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
 प्रसन्ना विपुलान् कामान् ददांस्तुक्तिश्च
 शाश्वतीम् ॥
 यच्चरक्षः पिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
 जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
 यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
 तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 जपनं, स्त्री, (जपं ह्रस्वचारे + भावे ल्युट् ।) जपः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते १२।
 १६६। ७।
 “संन्यास एव वेदान्ते वर्तन्ते जपनं प्रति ॥”)
 जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो
 यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
 “शिवरात्रिर्ब्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
 करोमि विधिवद्भक्तं गृह्णाम्यर्थं महेश्वर ! ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 जपा, स्त्री, (जपन्ति तान्त्रिका अनवेति । जप +
 अप् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४। २१३ ॥ तस्य पर्यायगुणाः ।
 “ओडपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
 जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (विशेषश्चास्या जवाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 जभ, इ क नशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट् ।) नशीति अन्तर्भूतप्रार्थना-
 न्नीकरी । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति
 दुर्गादासः ॥
 जभ, इ ड जृम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं-सेट् ।)
 इ, जम्भते । ड, जम्भते । प्रत्ययकाले भुज-
 गाङ्गानां सुखेषु कामः प्रातिजृम्भतीव । इति
 गणकतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
 जभ, ड जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रशैथिल्यमिति
 गोविन्दभट्टः । ड, जम्भते लोकः । सुखं जम्भो-

जम्बीरः

२चीत्यस्यैव सुखं आत्मनेपदप्रकरणे सूत्रविधान-
 सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥
 जम, उ भच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) उ, जम्भितो
 जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
 जम्, य, पत्नी । इति जम्भतीशब्दटीकायां भरत-
 धृतनामप्रपञ्चः ॥
 जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायते
 इति । जन + ड । एषोदरादित्वात् यस्य जः ।)
 यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥
 जमदग्निः, पुं, (जमन् हुतमक्षगणशीलः प्रज्वलित
 इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः ।
 एषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निसुनिः । इति
 द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकसुनिपुणः
 परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अथ
 जम्भविवरणादिकं महाभारते वनपर्वणि १११-
 ११६ अध्याययोर्दृश्यम् ॥ असौ च सावर्णिके मन्त्र-
 न्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ७। ६-१०।
 “अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाभृषिः ।
 गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
 तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
 जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥”)
 जमनं, स्त्री, (जम भच्चे + भावे ल्युट् ।) जमनम् ।
 भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 जम्भती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादि-
 गणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावी निपातत्वात् ।)
 जायापती । इत्यमरः । २। ६। ३८ ॥ द्विवच-
 नान्तोऽयं शब्दः ॥
 जम्बालः, पुं, (जम् अदने + बाहुलकाद्वालं ।
 यद्वा, जम्ब + भावे घञ् । जम्बं आलातीति ।
 ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १। १०। ६।
 (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २। १०।
 “अवदजम्बालगवेषणाय
 कृतोदमानां खलसैरिभाणाम्
 कवीन्द्रवाङ्मूर्धनैर्भरिण्यां
 संजायते अर्थमनोरथत्वम् ॥”)
 शैवालः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ कृतक-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽख्यस्या इति ।
 जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४। १०। ६।
 जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् इत्य-
 जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जम्बीरः, पुं, (जम्भते भक्ष्यते इति ।
 + “गम्भीरादयश्च !” इति निपातनात् इत्य-
 प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जम्ब-
 इति लेवु इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 शूटः २ जम्बः ३ जम्बीरः ४ जम्बालः ५
 इत्यमरः । २। ४। २४ ॥ जम्बी ई
 नकः ७ शोधी ८ जाधारिः ९ दन्तकर्षणः १०
 गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षणः १३
 इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वक्रशीतो १५
 दन्तद्वर्षकः १६ इति जटाधरः ॥ तस्य गुणः ।

जम्भः कूटकः कोकः सद्यः देवगिरिः ऋष्य-
नृकः श्रौतः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः शुक्ति-
मान् ऋक्षगिरिः पारिपात्रः द्रोणः चित्रकूटः
गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः
इन्द्रकोलः कामगिरिरिति चान्ये च श्रुतसह-
स्रशः श्रेताः । * । तेषां नितम्बप्रभवा नदी
ह्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवंशा ताम्रपर्णी अव-
टोदा कृतमाला वैद्यायसी कावेरी वेङ्का पय-
स्वती शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेङ्का भीमरथी
गोदावरी निर्बिन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा
जम्भदा चर्मखती महानदी वेदस्तुतिः ऋषि-
कुल्या त्रिवामा गण्डकी वाग्मती कौशिकी
मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृष्टवती गोमती
सरयूः ओषवती सुषोमा श्रुतदुः चन्द्रभागा
मरुद्वधा वितस्ता अस्मिन् विन्ध्या इति महान-
नदः । अन्यः शोणश्च नदी । * । अस्मिन्
वर्षे लब्धजम्भभिः पुरुषैः शुक्ललाहितकृष्णवर्णेन
स्वारम्भेन कर्मणा दियमातुषनारकगतयो
भवन्ति । * । जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः
सन्ति सगरात्मजैरश्वमेधेण इमां महर्षेः परितो
निखनद्विरुपकात्पताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः
चन्द्रप्रस्थः आवर्त्तनः रम्यकः मन्दहरिणः
पाञ्चजन्यः सिंहखः लङ्का इति । इति श्रीभाग-
वते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४
अध्याये मातुस्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् । * ।
ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः ।
तु भूस्वर्गभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्ध-
भागे द्वीपवृत्तस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।)
जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विन्ध्यः । (यथा,
सुश्रुते । १ । १६ ।

“अवमन्यः सकलको अन्धिको जम्बुलस्तथा ।”

जम्बुवनजं, स्त्री, (जम्बुवनमिव जायते इति ।
जन् + ङः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा,—

“पारिमर्दं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।

तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्तपि ॥

एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यनुतात्तने ॥”

इति वामनपुराणम् ॥

जम्बुः, स्त्री, (जम्बुते भक्ष्यते इति । जम्बु अदने
+ “अन्डन्पूजम्बुति ।” उणां १ । ६५ ।

इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महा-

वृक्षत्वा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुक्रप्रिया ८

मोदमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् ।

अधुरत्वम् । अमपित्तदाहकष्ठाग्निशोषक्षमि-

दोषनासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्ट-

भित्तत्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लम् । खादुत्वम् । श्रुत-

त्वम् । अमिषं दूषणत्वम् । रुचत्वम् । वात-

कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा दृष्टव-

तुदमेदेन द्विविधा । तत्र दृष्टव्याः पर्यायः ।
महाजम्बुः १ महापत्रा २ राजजम्बुः ३ दृष्टव-
फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६
महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतत्फलगुणाः ।
विष्टभित्तत्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ चुद्रायाः पर्यायः । रुच्य-
कृष्णफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वन-
जम्बुपर्यायः । भूमिजम्बुः १ काकजम्बुः २
नादेयी ३ श्रुतपत्रा ४ । इति रत्नमाला ॥
रुच्यपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः ।
ग्राहित्वम् । रुचत्वम् । कफपित्तास्रदाह-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य
पर्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः ।
१ । २ । ४ । १६ । (खनामख्याता नदी । यथा,
मातुस्ये । १२० । ६७ ।

“मेरोः पार्श्वत् प्रभवति दृष्टव्यप्रभो महान् ।
जम्बुश्च नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ॥”

जम्बुकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृथोदरादित्वात्
दीर्घः ।) शृङ्गालः । इति शब्दरत्नावली ॥
जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बुका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः ।
अजादित्वात् टाप् ।) काकलीनाद्या । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।)
जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६४ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६६ । १६ ।

“जम्बूलवृक्षादं कन्दकन्दलभूषितम् ॥”
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति
नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणी-
परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्या-
वरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युदाहृतत्वम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । १२३ । २२ ।

“आशीर्भिर्बहुवित्ता च देवर्षिः कृष्णमन्त्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्याख्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं अग्रा हि मम जायते ॥”

“जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां
मालिका श्रेणी ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः, पुं, (जम्भते जृम्भते इति । अभि गान-
विनामे + पचादाच् । “रघिजभोरचि ।” ७ । १

६१ । इति तुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहत-

वान् ॥ अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान ।

यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।

“असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।

यज्ञदोषकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥

श्वभादीनि कर्माणि येषां संस्था न विद्यते ।

अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥”

प्रज्ञादपुत्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । १९८ । ३५ ।

“प्रज्ञादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।

विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥”

राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा,
महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।

“पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशी हरिः ॥”
जम्भते भक्ष्यते भेनेति । जम्भ + कर्णे घञ् ।)
दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । २ ।

“इमं जम्भसुतं पिव ।” “जम्भसुतं दन्तैरभि-
सुतम् ।” इति तद्भाष्यम् ॥ * । जम्भते भक्ष्यते
२वी इति कर्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा,—
“स्याज्जम्बीरो दन्तशूटो जम्भजम्बीरजम्भलाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ।
जम्भ + भावे घञ् ।) भक्ष्यम् । इति मेदिनी ।
मे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।

“इति ते कथयन्ति स ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥”
अंशः । हनुः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खनामख्यातो वृषविशेषः ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।

“तत्तस्मिन्मृगतीकूले जम्भकस्यात्मजं वृषम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥” * ।
जम्भतीति जम्भजम्भने + क्त्वा । कासुके,
त्रि ॥)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जम्भा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति जम्भ-
तीति । गम + ङः । अतिशयभक्षणशीलत्वात्
तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—

“देवा यचास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराहाराश्च ये जीवाः पापेधर्मा रताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्ववृत्तपद्मपुराणवचनम् ॥
जम्भद्विट्, [घ] पुं, (जम्भं तदाख्यया प्रसिद्ध-
मसुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्तिप् । जम्भस्य द्विट्
इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः ।
इति महाभारतम् ॥)

जम्भमेदी, [न] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य ।
भिद् + “सुप्यजातो निनिस्ताच्छील्ये ॥” ३ । २ । ७८
इति ऋग्विः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति ।
जम्भ + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

जम्भलः, पुं, (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः ।
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“स्याज्जम्बीरो दन्तशूटो जम्भजम्बीरजम्भलाः ॥”

बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ६३ ॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आददा-
तीति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
“समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।

तस्याः स्वरूपमात्रेण विश्रुत्या गर्भिणी भवेत् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्गकः ॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भते इति । अभि जम्भायाम् +
भावे अः ततः स्त्रियां टाप् ।) जम्भा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जयः

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः।)
इन्द्रः। यथा, “जम्भारिदम्भोलयः।” इत्युत्तर-
नेषधम्। वज्रिः। वज्रम्। इति विश्वः॥
(विष्णुः। इति महाभारतम्॥)

जम्भी, [न] पुं, (जम्भयति क्षुधामान्द्यादिकं
नाशयतीति। जम्भि क नाशे + णिनिः।)
जम्भीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भाते अस्मिन्नुपार्थं भज्यते इति।
जम्भ + “जम्भीरादयश्च।” इति ईरन्। ततो
“रधिवभोरचि।” ७।१।६१। इति दुम्।)
जम्भीरः। इत्यमरः। २।४।७६॥ मरु-
वकः। इति तट्टीकायां भरतः॥

जयः, पुं, (जि जये + “एरच्।” ३।३।५६।
इत्यच्।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम्। जित् इति
भाषा। तत्पर्यायः। विजयः २ जयनम् ३।
इत्यमरः। २।८।१०॥ (यथा, मनुः। ७।४४।
“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिग्रम्।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः॥”)
अजिमन्यः। (जयतीति। जि + पचाद्यच्।)
जयन्तः। युधिष्ठिरः। इति मेदिनी। वे, २५॥
(एतन्नाम तु विराट्पदे कृष्णप्रवाससमये जातम्।
यथा, महाभारते। ४।५।३४।
“ययो जयन्तो विजयो जयतुसेनो जयद्वलः।
इति युद्धानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥”)
विजयनन्दनराजः। स तु इत्याकुर्वन्शोद्धवः।
इति हेमचन्द्रः। ३।३५८॥ श्रीनारायण-
पार्षदः। यथा,—

“एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च।
कदर्थोक्त्य मां यद्वो वज्रकातामतिक्रमम्॥”

इति श्रीभागवते। ३।१६।२॥

(संज्ञाणि भूतानि जयतीति। जीयते संसार-
मनेन वा। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।
१४६।६७।

“नयो जयः सत्यसन्तो दाशार्धः सात्वतां पतिः॥”

नागविशेषः। यथा, महाभारते। ५।१०३।१६।

“विराजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः॥”

दानविशेषः। यथा, हरिवंशे। २३४।८३।

“जयो निजुम्भः कुपयश्च दानवो

रश्चरते दश दानवाधिपम्॥”

दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः। यथा, भाग-
वते। ८।१३।२१—२२।

“दशमो ब्रह्मसावर्णिर्पञ्चोक्तसुतो मनुः॥”

“हविष्मान् स्रुतः सत्यो जयो ऋषिस्तदा

द्विजाः॥”

शुक्लवंशीयस्य वत्सरूपस्य पुत्रविशेषः। यथा,
तत्रैव ४।१३।१२।

“सुवीथीवत्सरूपेष्ठा भार्यासुत वज्रात्मजान्।

पुण्यायं तिमिरेतुश्च इवमूर्त्तं वसुं जयम्॥”

विद्यामित्रपुत्रविशेषः। (यथा, तत्रैव। ६।
१६।३६।

“एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित।

अयो चाहकहारीतजयक्रतुमदाहयः॥”

जयनी

जयन्शीर्गर्भजातः पुत्ररवसः पुत्रविशेषः। यथा,
तत्रैव। ६।१५।११।

“रेलस्य चोर्वशीर्गर्भात् वडासन्नामजा वृषः॥

आयुः श्रुतायुः सत्याय रयोऽय विजयो जयः॥”

राजर्षिविशेषः। यथा, महाभारते। २।८।१४।

“तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः।

यमं वैवस्वतं तात! प्रहृष्टाः पर्युपासते॥”

इत्युपक्रम्याह।

“अङ्गो विद्वच्च वेदश्च दुष्मन्तः खड्गयो जयः॥”

धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, तत्रैव। १।
६३।११७।

“जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारतः॥”

खड्गयस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, हरिवंशे।
२६।२।

“खड्गयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः॥”

सङ्गयस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, भागवते। ६।
१७।१६। [जयः॥

“कुशात् प्रतिः चाक्षतृद्वात् सङ्गयस्तत् सुतो

दौष्मन्तेर्मन्त्रोः पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ६।
२१।११।

“वितथस्व सुतात् मन्योर्हृत्तच्छो जयस्ततः॥”

युधुधानपुत्रः। यथा, तत्रैव। ६।२४।१४।

“युधुधानः सात्विकिर्जयस्तस्य कुण्डिस्ततः॥”

भारतादिशास्त्रविशेषः। यथा, भविष्यपुराणे।

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारतः॥

कार्याण्यश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र! मानवोक्ता महीपते!॥

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविणः॥”

दक्षिणद्वारगृहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥

वत्सरविशेषः। तत्फलं यथा,—

“क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः।

पौडितास्ते वरारोहे! जये सर्वे न संशयः॥”)

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र।)

पाशकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (जयस्य
कोलाहलः।) जयध्वनिश्च॥

जयटका, स्त्री, (जयघोषिका टका। विजय-
काणे एव वादनादस्य तथात्वम्।) वाद्य-
विशेषः। इति लोकप्रसिद्धा। जयटाक इति
भाषा॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव। जय-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) इन्द्रपुत्रः। इति
हेमचन्द्रः। २।८६॥

जयनं, स्त्री, (जीयतेऽनेनेति। जि + करणे ल्युट्।)

तुरङ्गादिसन्नाहः। (यथा, भाषे। १७।२३।

“सकल्पनं द्विरदगमं वरुधि-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाणिजः।

त्वरायुजः स्वयमपि कुर्वतो वृषाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरम्॥”

भाषे ल्युट्।) जयः। इति मेदिनी। ने, ६७॥

जयनी, स्त्री, (जयन + स्त्रियां ङीप्।) इन्द्र-
कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

जयन्ती

जयन्तः, पुं, (जयतीति। जि + “तृभूवहि-
वसीति।” उणां ३।१२८। इति भच्।)

इन्द्रपुत्रः। तत्पर्यायः। पाकशास्त्रिनः २।

इत्यमरः। १।१।४६॥ ऐन्द्रिः ३। इति

मेदिनी। ते, ११०। (यथा, रघौ। ३।२३।

“उमाहृषाङ्गौ शरजम्भना यथा

यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।

तथा वृषः सा च सुतेन मागधी

नगन्दतुलितसदृशेन तत्समौ॥”

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४६।६८।

“अर्को वाजसनः शङ्खो जयन्तः सर्वविजयी॥”

“अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा

जयन्तः।” इति तट्टाकम्॥) शिवः। (यथा,
मातुल्ये। ५।३०।

“सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।

एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः॥”)

चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भीमः। इति

मेदिनी। ते, ११०॥ (एतन्नाम तु खड्गना

विराट्पदे हवासकाणे जातम्। यथा, महा-
भारते। ४।५।३४।

“जयो जयन्तो विजयो जयतुसेनो जयद्वलः।

इति युद्धानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥”

मरुत्वतीगर्भजातो धर्मपुत्रविशेषः। अयं हि

उपेन्द्र इत्याख्याया प्रसिद्धः। यथा, भागवते।
६।६।८।

“मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः।

जयन्तो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं विदुः॥”

राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः। यथा, रामा-
यणे। १।७।२—३।

“अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः।

शुचयश्चासुरक्ताश्च राजसूयेषु नित्यशः॥

धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुरादौ राक्षवर्धनः।

अर्कोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्॥”

पर्वतविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७०।१४।

“ततश्च पर्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः।

जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः।

महामेरुः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः॥”

ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः। यथा,—

“यत्र स्त्रीचगत्तश्चन्द्रो स्यादेकादशे स्थितः।

जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत्॥”)

योद्धशत्रुवकान्तर्गतशत्रुविशेषः। तस्य लक्षणं

यथा,—

“आदिताले जयन्तः स्यात् शङ्करारससंयुतः।

रुद्रसंस्थासरपद आशुर्बुद्धिकरः परः॥”

इति सङ्गीतदामोदरः॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति। कै +
कः। ततो ह्रस्वो निपातनात्।) हरिद्रा।

इति राजनिर्घण्टः॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः।

यथा, काण्डीयके। ४७।४६।

“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका॥”)

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति। जि + “तृभूवहि-
वसीति।” उणां ३।१२८। इति भच्। ततो गौरा-

दित्वात् डीष् ।) गौरी । (यथा, कलिकापुराणे ।
“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वाहा नमो-
स्तु ते ॥”)

इन्द्रपुत्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः । १२।४।६५ ॥
बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ सुख-
मूला १० विक्रान्ता ११ अपहृजिता १२ ।
(यथा, तिथितत्त्वे ।

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
विस्त्रोऽशीको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्तिकाः ॥”)
अस्याः गुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधनत्वम् । तत्र कृष्णा रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः ।
गरदोषनाशित्वम् । चक्षुर्हित्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतश्च गव्यपयसेव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥”)

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
“जयं पुण्यश्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसंहिता कृष्णा मासे च आवशोऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“उन्मिलनी वज्रुली च त्रिस्पृशा पञ्चवर्हिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा द्विजः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
“विषं पाठाश्वगन्धा च वचातालीशपत्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजाम्बवेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्ववत्कार्या जयन्तीयोगवाहिका ॥”
इति जयन्ती वटी ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

जयपत्रं, स्त्री, (जयस्त्वचकं पत्रम् ।) अश्वमेधीय-
यज्ञवोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा,—

“त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्ष्णविलक्षितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्वैरिति च संस्कृताम् ॥”
इति वाशिष्ठसामायणम् ॥ ॥

विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिकुरि इति

इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
“यद्वृत्तं व्यवहारात् पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥

पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयार्थं यदा वृत्तः ।
प्रदत्ताञ्जलिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+
“कर्म्मण्यण्” ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः ।

विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्ष-

विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलद्राविड् बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
बीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १०
घण्टिनीबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । क्षमिकफामज्जरामयनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जयपुत्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव काय-
तीति । कै+कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
“चतुर्विंशतिवर्णाङ्गिः कथितो जयमङ्गलः ।
शङ्कारविरयोरेव ताळे चाचपुटे च सः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
ज्वरघ्न औषधविशेषः । यथा,—

“हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकश्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥

समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं खर्गभस्मकम् ।
तद्वह्निं कान्तलौहश्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥

तत्समं पारदसमम् ।
एतत् सर्वं विचूर्ण्यार्थं भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दण्डमूलरसेन च ॥

किराततिक्तककायैस्त्रिधारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्थ्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥

ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च त्रिविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥

मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं वह्निस्थश्च विशेषतः ॥

नानादेशोद्भवश्चैव ज्वरं युक्तगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥

जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिवर्हणः ॥”

इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥

जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संयामे वा जयं वह-
तीति । वह+णिनिः । ततो डीप् ।)

शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८६ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+“एरच्” ।
इति करणे अच् ततश्चाप् ।) दुर्गा । (यथा,
महाभारते । ६ । २२ । २२ ।

“कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ॥”)
अस्या युत्पत्तिर्यथा,—

“जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दाढवाचकः ।
जयं ददाति सा नित्यं सा जया परिकीर्तिता ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयवहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि+
अच् ।) जरड्डीवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥”
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीचयोदशः ।
(यथा, ज्योतिषे ।

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥”
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा द्विजः ॥”
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये, २४ ॥

(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥”
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया-सर्गा
विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३०।५२ ।

“वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥”
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णचिकित्-
सायाम् ।

“चारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्वेस्तुल्या जया भृष्टा तद्वर्हा शिशुजा जटा ॥”
शान्तावृक्षः । नीलदूर्वा । अग्निमन्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“अग्निमन्थो जयः स स्याच्छीपण्यौ पणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
पद्माकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
“विषं चिकटु कं सुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विडङ्गमथमं चूर्णं द्वागमूत्रैः समं समम् ।

अणकाभा वटी कार्थ्या स्याज्जयायोगवाहिका ॥
जयन्ती वा जया वाथ चौरैः पित्तज्वरापहा ।
सुज्ञामलकयूषेण पथ्यं देयं वृतं विना ॥

जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरनुदृष्टैः ।
सर्वज्वरं मधुयोधेर्गवां मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेण च कासजित् ॥

जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युतां पिबेत् ।
हन्त्याशु काकयं कुष्ठं सुलेपेन च तद्वृतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तीयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराज्यम् ॥

जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्वमेहशुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडैः कोष्ठाजलैः पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ शुक्ला सर्वभगन्दरम् ॥

जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण यक्ष्णीप्रखुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ शङ्खीद्रावैर्निशान्थनुत् ॥
जयन्ती वा जया वाथ वृक्षा स्तन्येन चाञ्जनम् ।
आवणं सर्वदोषोत्थं मांसवृद्धिश्च नाशयेत् ॥”

इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥ ॥

जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि+
अच् ।) जरड्डीवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणाः

जयाङ्गा, स्त्री, (जयस्य आङ्गा आङ्गा आङ्गा यस्याः ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयी, [न] त्रि, (जेतुं श्रीलमस्य । जि + “जि-ट्छिवित्रीति । ” ३ । २ । १५७ । इति इनिः ।) जययुक्तः । विजयी । यथा,—

“जगति जयिनो यस्य विशिखाः । ”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

(यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।

“पौरस्थानेवमाक्रामंस्तान् जनपदान् जयी । प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ”)

जयः, त्रि, जेतुं शक्यः । (“शक्ति लिङ् च । ” ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । गुणः । “क्षयजयौ शक्यार्थे । ” ६ । १ । ८१ । इति । यान्तादेशः ।) जयकरणयोग्यः । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।

“सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा ॥ ”)

जरटः, त्रि, (जीर्यत्यनेनेति । जृ वयोहानौ + उणां । १ । १०२ । रुन्ने बाहुलकात् जृश्मोर-पठः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरटः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । टे, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २६ ।

“अयमतिजरटाः प्रकामगुर्वी-

रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ॥ ”)

जीर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वृद्धः । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।

“स बद्धहृदयस्त्वस्मिन्नर्भके कलभाशिनि । निरीक्षमाखस्त्वस्तीलां सुसुदे जरटो भ्रष्टम् ॥ ” परिणतः । यथा, माघे । ११ । १४ ।

“हिमरुचिररुणिम्भा राजते रज्यमानै-जंरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ ”)

जरायां पुं । इति विश्वः ॥

जरङ्गी, स्त्री, (जृ + बाहुलकात् अङ् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वृद्धविशेषः । तत्-पर्यायः । गर्भमण्डिका २ सुनाला ३ जया-श्रया ४ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-त्वम् । सारकत्वम् । दाहरक्तदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदातृत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

जरणं, स्त्री, (जरयतीति । जृष् + णिच् + लुः ।) हिङ्गु । कुष्ठौषधी । जीर्यं, त्रि । इति शब्द-रत्नावली ॥ (श्वेतजीरकः । पर्याया यथा,—

“अजाजी जरणं दीप्यं मागधी जीरकं सितम् ॥ ” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

जरणः, पुं, (जरयतीति । जृष् + णिच् + लुः ।) जीरकः । (यथा,—

“जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥ ” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कृष्णजीरकः । सौवर्चलवणम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ कासमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरतका

जरणा, स्त्री, (जरण + टाप् ।) कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ३७ । ६ । “भद्रं जीवन्तो जरणामश्रीमहि ॥ ”)

जरणद्वयः, पुं, (जरणो जीर्यः द्वयः ।) अश्व-कर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरण्डः, त्रि, (जीर्यतीति । जृ + अण्डन् ।) जीर्यः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जरत्, त्रि, (जृ + अण्डन्) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जरतुकारः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । याया-वरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्निरुक्ति-पर्यायः, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।

“जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् । शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्जनैः ॥ चपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।

जरतुकारुरिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ”

एतद्विवरणं यथा, देवी भागवते । २ । १२ । ६—८ ।

“जरतुकारमुनिः श्रान्तो न चकार गृह्याश्रमम् । तेन दृष्ट्वा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्वजाः ॥

ततस्तमाहुः कुरु पुत्रदारान् यथा च नः स्यात् परमा हि तपिः ।

स्वर्गे व्रजामः खलु दुःखमुक्ता

वयं सदाचारयुते सुते वै ॥

स तानुवाचाय लभे सनामा-

मयाचितां चातिवशादुगाच्च ।

तदा गृहारम्भमहं करोमि

ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्वजा वै ॥

इत्युक्त्वा तान् जरतुकारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विजः ॥ ”

अथ मात्राभिप्रोक्तो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरतुकारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव । २ । १२ । ३५—४५ ।

“वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् । वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्वकम् ॥

सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरतुकारुवाच तम् । अप्रियं मे यदा कुर्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम् ॥

वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् । दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं खं जगाम ह ॥

कृत्वा पर्णकुटीं शुभां जरतुकारुर्महावने । तथा सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ! ॥

एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः । भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥

न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन । इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥

रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते । किं करोमि न मे श्रान्तिस्त्यजेन्मां बोधितः पुनः ॥

धर्मलोपभयाङ्गीता जरतुकारुरचिन्तयत् । नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा ब्रजेत् ॥

धर्मेनाश्राद्धं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम् । धर्मेहानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः ॥

इति सञ्चिन्थ सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् । सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥

उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच ब्रजाम्यहम् ।

जरा

त्वन्नु भ्रातृहृदं याहि निद्राविच्छेदकारिणी ॥ वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्त्वा मुनिना तदा ।

भ्रात्रा दत्त्वा यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥

मुनिः प्राह जरतुकारं तदस्तीति निराकुलः ॥ ”

अस्य पुत्रः आस्तीकनामा मुनिप्रवरः । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास ।

जरतुकारमुनेर्विशेषविवरणम् । महाभारते

आदिपर्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥

जरतुकारः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।

“मुनिः प्राह जरतुकारं तदस्तीति निराकुलः ॥ ” जरतुकारप्रिया, स्त्री, (जरतुकारोः स्वनाम-ख्यातस्य मुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति

शब्दरत्नावली ॥ जरती, स्त्री, (जरत् + “उगितञ्च । ” ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) वृद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरङ्गवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । “गोरतद्धित-लुकि । ” ५ । ४ । ५२ । इति टच् ।) जीर्य-वृषः । तत्पर्यायः । वृद्धोचः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।

“अकृत्य पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया । जरङ्गवः समश्नाति देवाद्भुगन्तं व्रणम् ॥ ”

जरन् जीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्मः । धर्मरूप-जीर्यवृषः । यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ६८ ।

“नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छाखं जरङ्गवः । अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन प्रीवाञ्छुना सह ॥ ”)

गृध्रपक्षिविशेषः । यथा,—

“अज्ञातकुलश्रीलस्य वासो देवो न कस्यचित् । मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरङ्गवः ॥ ”

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ॥ जरन्, पुं, (जरतीति । जृ + शण्ट ।) वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“वान्तमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु यपोहति ॥ ” इति माधवकृतस्मृतिज्ञेयश्रुलाधिकारे ॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्यतीति । ज + “जृविश्रभ्यां भञ्च् । ” उणां । ३ । २६ । इति भञ्च् ।) महिषः । वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जरसानः, पुं, (जीर्यति जरायस्ती भवतीति । जृ वयोहानौ + “कृन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् । ” उणां । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुदासुणादिवृत्तिः ॥

जरा, स्त्री, (जीर्यत्यनया । जृ + “षिदृभिदाहि-भ्योऽङ् । ” ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । “ऋट्प्रो-२ङि गुणः । ” ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।)

वयःक्षतक्षयमासाद्यवस्थाभेदः । वार्द्धक्यम् । “जीर्यत्यनया जरा जृ वयोहानौ धित्वात् ङः

दृश्र्योरुंरिति गुणः । ” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । विससा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

सा तु कालकन्या । यथा,—

“कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति । स्वसारं जगृहे नृलुः क्षयाय यवनेश्वरः ॥ ”

इति श्रीभागवतम् ।

एषां मेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ।
 मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
 जरा च भ्रातृभिः साह्यं शश्वद्भूमति भूतलम् ॥
 एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
 पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
 चक्षुर्जलश्च थायामः प्रादायस्तेलसेवनम् ।
 कर्णयोर्मूर्ध्नि तैलश्च जरायाधिविनाशकम् ॥
 वसन्ते भ्रमणं वद्विसेवां खड्गां करोति यः ।
 बालाश्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
 खातश्रीतोदकस्त्रायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
 नोपयाति जरा तच्च निदाघेनिलसेविनम् ॥
 प्रातृशुष्णोदकस्त्रायी घनतोयं न सेवते ।
 समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
 शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणन्तत्र वर्जयेत् ।
 खातस्त्रायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥
 खातस्त्रायी च हेमन्ते काले वद्विं निषेवते ।
 मुङ्क्ते नवान्नमुष्णश्च जरा तं नोपगच्छति ॥
 शिशिरेऽशुक्वद्विषं नवोष्णान्नश्च सेवते ।
 य एवोष्णोदकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति ॥
 सद्योमांसं नवान्नश्च बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
 द्रवश्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
 मुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले लवणायां पीयते जलम् ।
 नित्यं मुङ्क्ते च तामूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
 दधि हैयङ्गवीनश्च नवनीतं तथा गुडम् ।
 नित्यं मुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
 शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कन्तरुणं दधि ।
 संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
 रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंस्त्र्यलीच रजखलाम् ।
 तावुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ॥
 रजखला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
 शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ॥
 यो हि तामामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
 तेन पापेन साह्यं सा जरा तमुपगच्छति ॥
 पापानां याधिभिः साह्यं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
 पापं याधिजराबीजं विघ्नबीजश्च निश्चितम् ॥
 पापेन जायते याधिः पापेन जायते जरा ।
 पापेन जायते दैत्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
 तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
 भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
 स्वधर्माचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
 गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
 ब्रतोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिसेवकम् ।
 रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
 एतान् जरा न सेवते याधिसंघश्च दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं शसिष्यति ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १।१६।३३-५५ ॥
 जराया औषधं यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
 “पलाशचूर्णं समधु गवाध्यामलकान्वितम् ।
 सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ॥
 मासैकेन महादेव ! जरामरणवर्जितः ।
 पलाशबीजं सष्टतं तिलमध्वनिर्वृतं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संचयम् ॥”

अपिच ।

“सङ्क्षीकृतं भङ्गराजस्य चूर्णं
 तिलार्द्रकं चामलकाह्वकश्च ।
 सप्तर्करं भक्षयते गुडैर्वा
 न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥

अन्यः पश्येद्भ्रमणरहितो मत्तमातङ्गगामी
 मूको वाग्मी अवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
 नीलकुर्त्तपो भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
 जीर्णा दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥”
 इति भैषज्यरत्नावल्यां भङ्गराजादिचूर्णम् ॥
 (“कैथं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् शृणु ॥
 जवन्ममध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
 अथ प्रवयसां श्रुतं प्रायशः चौयते नृणाम् ॥
 रसादीनां संचयाच्च तथैवावृथ्यसेवनात् ।
 बलवीर्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिचयात् ॥
 परिचयादायुषश्चाप्यनाहारात् अमात् क्षमात् ।
 जरासम्भवजं क्लेशं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
 जायते तेन सोऽव्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ।
 विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं याधिमध्याश्रुते ॥
 एतच्छरा सम्भवं हि ॥”
 “जरासम्भवजे क्लेशे चयजे चैव कारयेत् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
 क्षीरसर्पिर्दृष्ट्योगा वस्त्यश्चैव व्यापनाः ।
 रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भैषजमुच्यते ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥*॥
 “या च भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
 वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥”

इति चाणक्यम् ॥*॥

क्षीरिकावृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी-
 विशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
 “अन्यस्यामपि भार्यायां शुकले हे दृष्टद्रथात् ।
 ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्ति ॥”
 जरातुरः, त्रि, (जरया आतुरः ।) जीर्णः ।
 जरारोगग्रस्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 नैषधे । १।१३५ ।
 “मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
 नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
 गतिस्तथोरेश जनस्तमर्दय-
 न्नहो विधे ! त्वं करुणा रुणद्धि न ॥”)
 जरापुष्टः, पुं, (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरा-
 सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
 इति हेमचन्द्रः । २।१४१ ॥ जरामयशीले, त्रि ॥
 जरायणिः, पुं, (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा
 + बाहुलकात् फिः । तत्प्राप्तजीवत्वात् तथा-
 लम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जरायुः, पुं, (जरायतीति । जरा + इण् + “किञ्ज-
 रयाः श्रिणः ।” उणां १।४ । इति जुण् ।)
 येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ-
 वेष्टनचर्म । औज्योल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 गर्भाशयः २ उल्बम् ३ कललः ४ । इत्यमरः ।
 २।६।३८ ॥

“या तु चर्माकृतिः स्रज्ज्वा जरायुः सा निगद्यते ॥
 इति महाभागवते भगवतीगीता ।
 अग्निजारवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जरायुजः, त्रि, (जरया जायते इति । जन +
 डः ।) गर्भाशयजातः । स तु वृगवादिः ।
 इत्यमरः । ३।१।५० ॥
 “या तु चर्माकृतिः स्रज्ज्वा जरायुः सा निगद्यते ॥
 श्रुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः ।
 तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥”
 इति महाभागवते भगवतीगीता ।
 जरासन्धः, पुं, (जरया तदाख्यया प्रसिद्धया
 राक्षस्या कृता सन्धा देहसंयोजनमयः ।)
 चन्द्रवंशीयरारजविशेषः । स तु दृष्टद्रथराज-
 पुत्रः । कंसश्चशुरः इन्द्रशुद्धे भीमस्तं हतवान् ।
 अस्य नामकरणं यथा,—
 “अन्यस्यामपि भार्यायां शुकले हे दृष्टद्रथात् ।
 ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्ति ॥”
 जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥
 तत्पर्यायः । बार्हद्रथिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं महाभारते समापर्वणि १९
 अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्याह-
 स्यावतारः । यथा, महाभारते । १।६७४ ।
 “विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवधर्मः ।
 जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजधर्मः ॥”
 धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
 १।११७।८ ।
 “दृष्टसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाकः ॥
 जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति । जि + क्तिप् । ततो
 जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 जरौ, [नृ] त्रि, (जरास्यस्येति । जरा + इतिः ।)
 वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३।४४ ॥
 जरुथं, स्त्री, (जीर्यतीति । जु + “जृञ्जुञ्ज-
 म्” उणां । २।६ ।
 मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जर्च, श्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, जर्चती जर्चन्ती
 गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलसु
 न्तानां आदीपोरिति गुणो विभाषा वेदेषुकारः ॥
 भेदश्च । भर्त्सस्तर्जनम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 जर्च्, श्र उक्तौ । भर्त्से । श्र, जर्च्ती जर्चन्ती
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, जर्च्ती जर्चन्ती
 भर्त्सस्तर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 जर्ज, श्र वाचि । भर्त्से । श्र, जर्जती जर्जन्ती
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, जर्जती जर्जन्ती
 भर्त्सस्तर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 जर्जरः, पुं, (जर्जति खगुणेनपरान् निन्दतीति ।
 श्रुचून् तर्जयतीति ।) श्रुचूजः । (जर्ज-
 निन्द्यते इति । कर्मणि बहुलवचनादः ॥

वरातुरे, त्रि। इति मेदिनी। २, १५७॥
(जीर्णं। यथा, महाभारते। ३। ११। ६५।
“यय जर्जरसर्वाङ्गं आविड्मनयनाम्बरम्।
भूतले भामशामाम वाक्यचेदमुवाच ह॥”
विदीर्णं। यथा, माघे। ४। २३।

“कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भुगुम्भो
सर्हिं यावृणां जर्जरा निर्मरौघाः॥”) (जर्जरीकः, त्रि, (जर्जति जीर्णो भवतीति। जर्ज
+ “फर्परीकादयश्च।” उणां ४। २०। इति
ईकन्प्रत्ययेन साधुः।) बहुच्छिद्रद्रवम्। जरा-
तुरः। इति मेदिनी। के, १८६॥

जर्म, श् भर्तुसे। उत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः।
(तुदां-परं-सकं-सेट्।) श्, जर्माती जर्मान्ती।
भर्तुसस्तर्जनम्। इति दुर्गादासः॥

जर्णः, पुं, (जीर्णति जीर्णो भवतीति। जृ + “कृवृ-
जृषिदुपनीति।” उणां ३। १०। इति नन्।)
चन्द्रः। इति मेदिनी। शे, १३॥ जीर्णं,
त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

जर्णः, पुं, (जायते रक्षादिति। जन + बाहुलकात्
तप्रत्ययेन साधुः।) योनिः। हस्ती। इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अत्र जर्तुरितिव
पाठो भवितुं युक्तः॥)

जर्णिलः, पुं, वनोद्भवतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥
हेमचन्द्रश्च॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ६। २५।
“शामाकास्त्रय नीवारा जर्णिलाः सगवधुकाः।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका मुने॥”) (जर्णः, पुं,
(जायते यस्मादिति। जन + “जनेरु
रः।” उणां ५। ४६। इति तुः रेफश्चान्ता-
देशः।) योनिः। हस्ती। इत्युणादिकोषः॥

(भां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः दन्त्यवर्गादो-
पयः। जर्तुसति। भर्मा भर्तुसनमुक्तिश्च। इति
दुर्गादासः॥

जर्णिलः, पुं, अरण्यतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥
जल, क पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) पिधानमाच्छादनम्। क,
जल, ज धान्ये। इति दुर्गादासः॥

जल, ज धान्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
परं-सकं-सेट्।) अकं इति केचित्।) ज, जालः
जीवनोपयोगिक्रिया। जलति लोकान् जलम्।
जलं तस्य भावः धान्यं आच्छादयति अनेनेति
जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा।
जलति धनी सन्दृढः स्यादित्यर्थ इत्याह। इति
दुर्गादासः॥

जल, को, गोकुलनम्। द्वीवरम्। इति मेदिनी।
जल, को, (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधि-
जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति

भूम्यादीनिति वा। जल + पचायच्।) पानी-
यम्। पचभूतान्तर्गतभूतविशेषः। अस्य धर्माः।
रूपं द्रवत्वं प्रत्यक्षयोगित्वम्। इदं गुरुरस-
विशिष्टम्। अस्य गुणाश्चतुर्दश। यथा,—
सार्शः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४
संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८
वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२
रसः १३ स्नेहः १४। अस्य वर्णः शुक्लः रसो
मधुरः सार्शः शीतलः। स्नेहः द्रवत्वं स्वाभा-
विकगुणः। परमाणुजलं नित्यम्। सावयव-
जलं अनित्यम्। अनित्यजलं त्रिविधं यथा।
देहं अयोनिजम् १ इन्द्रियं रसनम् २ विषयः
सिन्धुहिमादिः ३। इति भाषापरिच्छेदः॥ *॥
तस्यात्पत्तिर्यथा,—

“रूपमात्राद्विक्रान्तात्तेजसो देवचोदितात्।
रसमात्रमभूतस्मादभ्यो जिह्वारसग्रहः॥” *॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“क्लेदनं पिच्छनं तपिः प्राणनाप्यायनोदनम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमभ्यसो वृत्तयस्त्रिमाः॥”
इति श्रीभागवतम्॥ *॥

“अपां शैलं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता।
जिह्वाविस्मन्दनश्चापि भौमानां अपणं तथा॥
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते।
अधिभूतं रसस्तत्र सोमस्तत्राधिदेवतम्॥”
इत्याश्वमेधिकपर्व॥ *॥

तत्पथ्यायः। आपः २ स्त्रीलिङ्गवहुवचनानो-
पयम्। वाः ३ वारि ४ सलिलम् ५ कमलम् ६
पयः ७ कीलालम् ८ अमृतम् ९ जीवनम् १०
भुवनम् ११ वनम् १२ कवचम् १३ उदकम् १४
पाथः १५ पुष्करम् १६ सर्वतोमुखम् १७ अम्भः
१८ अर्णः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२
क्षीरम् २३ अम्बु २४ सम्वरम् २५ मेघपुष्पम् २६
घनरसः २७। इत्यमरः। १। १। ०। ३॥ आपः २८
सान्त्वनीयोपयम्। सरिलम् २९ सलम् ३० जडम्
३१ कम ३२ अन्तम् ३३ कपलम् ३४ उदम् ३५
दकम् ३६ नारम् ३७ शम्बरम् ३८ अवम्बपुष्पम्
३९ घनरसम् ४० वृत्तम् ३१। इति भरतः॥

३६ घनरसम् ४० वृत्तम् ३१। इति भरतः॥
पीपलम् ४२ कुशम् ४३ विषम् ४४ काष्ठम् ४५
सवरम् ४६ सरम् ४७ कपीटम् ४८ चक्रोरसम् ४९
सदनम् ५० कर्बुरम् ५१ लोम ५२ सखः ५३
सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७।
इति जटाधरः॥ कमलम् ५८ सान्त्वनम् ५९ सख-
लम् ६० जलपीयम् ६१ क्षरम् ६२ कृतम् ६३
जर्जम् ६४ कोमलम् ६५ सोमम् ६६। इति
शब्दरत्नावली॥ *॥ तस्य गुणाः। ईषत् कषाय-
लम्। मधुरत्वम्। क्लेदित्वम्। शीतलत्वम्।
लघुत्वम्। अयत्तरसत्वम्। शरीरेन्द्रिय-
लघुत्वम्। सुशीतलम्। तर्पणशिलम्॥ *॥
रसत्वम्। सुशीतलम्। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्।
खच्छस्य तस्य गुणाः। पण्डितैर्वाक्यकर्मप्रयुक्तजल-
गुणाः। पिच्छिलत्वम्। कमलत्वम्। क्षिन्न-

त्वम्। विवर्णत्वम्। विरसत्वम्। सान्द्रत्वम्।
दुर्गन्धित्वम्। अहितकारित्वम्॥ *॥ दिवा-
सूर्यकिरणरात्रिचन्द्ररश्मिजुलजलगुणाः। अरु-
क्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। गगनामुत्प्लु-
त्त्वम्॥ *॥ साधारणजलगुणाः। वृष्यत्वम्।
दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वम्॥ *॥ दघा-
कालीनजलगुणाः। गुरुत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्।
मधुरत्वम्। सारकत्वम्॥ *॥ शरत्कालीन-
जलगुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। लघुत्वम्॥ *॥
हेमन्तिकजलगुणाः। स्निग्धत्वम्। वल्यत्वम्।
वृष्यत्वम्। हितकारित्वम्। गुरुत्वम्॥ *॥
शैशिरजलगुणः। कफघातनाशित्वम्। हेम-
न्तिकात् किञ्चित्तुल्यत्वम्॥ *॥ वासन्तिक-
जलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। वल्य-
त्वम्। रूक्षत्वम्॥ *॥ ग्रीष्मिकजलगुणः।
अनभिष्यन्दित्वम्॥ *॥ शीतलजलगुणाः।
मदसृक्काच्छिद्विपित्तज्वरश्रमक्लमलघादाहमहा-
त्ययविषनाशित्वम्॥ *॥ पवनाहतधारापात-
जलगुणाः। विद्युम्भित्वम्। दुर्जरत्वम्॥ *॥
यत् अन्तर्वायुशीतलं तत् श्वेतशीतं तस्य गुणः।
त्रिदोषनाशित्वम्॥ *॥ जलस्य सिद्धकरण-
प्रकारः। हेमन्ते शिशिरे पादहीनं वसन्तं
पादस्थितं ग्रीष्मशरत्कालयोरर्द्धावशेषितं यत्-
स्वभावशेषितम्। दिवासिद्धं जलं रात्रौ शुभं
रात्रिसिद्धं दिवाशुभं॥ *॥ पुष्पसुवासितशुक्ल-
वस्त्रपूजनूतननक्षत्रपात्रस्यजलगुणः। मङ्गलसिद्धि-
कारित्वम्॥ *॥ अजीर्णं जलमौषधं जीर्णं
बलप्रदं आहारकाले आयुर्जनकं शुक्ताङ्गोपरि
रात्रौ न पेयम्॥ *॥ रात्रिशेषे जलपानगुणाः।
कासश्वासातीसारज्वरवमधुकाटीकोठकुष्ठस्त्रि-
घात-उदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासाचक्षु-
रोगघातपित्तकफक्षयजरोगनाशित्वम्॥ *॥
मेघशून्यरात्रिशेषे नाशिकारन्ध्रेण जलपान-
गुणाः। बुद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वली-
पलितसर्पिरोगनाशित्वम्॥ *॥

“जलचतुर्विधं प्राचुरन्तरीक्षोद्भवं बुधाः।
धारश्च कारकश्चैव वौधारं हेममित्यपि॥”
इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

लघित्वाय रोगिण्येऽपि जलं देयं यथा,—
“पानीयं प्राणिनां प्राणस्तदायत्तं हि जीवनम्।
तस्मात् तस्मात्सदस्यासु न कचिद्धारि वार्यते॥
अङ्गेनापि विना जलम् प्राणान् धारयति चिरम्।
तोयाभावे पिपासाः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते॥
लघितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुच्यति।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भेदः सप्तम्॥”
इति राजवल्लभः॥ *॥

“प्रादेन घटमुत्पाप्य भाजने पूरयेज्जलम्।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाख्यं सुरया समम्॥”
इति कर्मलोचनम्॥ *॥

तस्य दानसाहाय्यं यथा,—
“अग्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्मुक्तः।
प्राणदानाद्वि परमं न दानमिह विद्यते॥

“पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धकूपा बृहत्तरा ।
सोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वापं वारि यदि चारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥”
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बडोऽवडः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत् चारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥”
अथ चौद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाज्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौद्यमित्यभिधीयते ॥
अप्सादिभिरवडं यत्तत् चौद्यमिति चापरे ।
तत्रत्यसुदकं चौद्यं सुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौद्यं वह्निकरं नीरं रूचं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तगुदघ्नं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥”
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यच्च चन्द्रर्चगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥”
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्यादिनिकटे भूमिस्था भवेद्वालुकामयी ।
उद्भायते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं चारं तत् पित्तलं मनाक् ॥”
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“कैदारं जैत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥”
अथ वृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“वारिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
चिराजसुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥”
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जल-
विशेषः ।
“हेमन्ते सारसं तोयं ताड्यागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्भरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्वृष्टेः ॥
विषवद्भगवत्पाणां पत्रादौर्दूषितं यतः ।
शौद्धिदं वान्तरौच्यं वा कौपं वा प्रादृष्टं स्मृतम् ॥
प्राणं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिव्यं रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
जैत्रमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरौच्यजलोपमम् ॥
जलं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस-
प्राप्तार्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं
“शरदि स्वच्छसुदयादगस्यस्याखिलं हितम् ॥”
अथ वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् ।
जलसुते कूपसम्भूतं चैव चौद्यं हितं मतम् ॥
“पौषे वारि नैर्भरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।

आषाढे शस्यते कौपं आरवणे दियमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौद्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥”
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
“भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतलं निर्मलतच्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥”
अथ जलस्य पाने विधिः ।
“अल्पमुपानात्र विपच्यतेऽन्न-
मनमुपानात्र स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
सुहृन्मुहुर्वा विवेदभूरि ॥”
अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
“नृच्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
अमे अमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥”
अथ तन्निषेधः ।
“पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलगहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सदाः शुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥”
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
“अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽमौ श्वथौ चये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामले ज्वरे ।
ब्रण्ये च मधुमेहे च पिवेत् पानीयमल्पकम् ॥”
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
“जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुप्तो न क्वचित् वारि वार्यते ॥”
हारीतश्च ।
“दृष्ट्वा गरीयसी घोरा सदाः प्राणविनाशिनो ।
तस्माद्देयं दृष्टार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
दृष्टितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमु-
क्षति ।
अतः सर्वस्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥”
अथ प्रशस्तं जलम् ।
“अगन्धमयत्तरसं सुश्रातं तर्धनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृदयं तोयं गुणवदुच्यते ॥”
अथ निन्दितं जलम् ।
“पित्तिलं कृमिलं क्षिन्नं पर्णशैवालकर्मभिः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कज्जुं छन्नमम्भोजपर्णनीलीदृष्टादिभिः ।
दुर्दृष्टजमसंस्पर्ष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
आपन्नं परिहर्तव्यं सर्वशोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्वात् स्नानपानाभ्यां दृष्ट्वाध्मानोदर-
ज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दि कखूगुहादिकांस्तथा ॥”
अथ दुष्टजलस्य निर्दोषीकरणोपायः ।
“निन्दितं चापि पानीयं कथितं सूर्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां नृदम् ॥
भृशं संताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नामपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटसाधैः शुद्धजनुर्विचर्जितम् ।

स्वच्छं कनकसुक्तादौः शुद्धं स्यादोषवर्जितम् ॥
पर्णमूलविसर्गस्थिसुक्ताकनकशैबलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्बुप्रसादनम् ॥”
अथ पीतस्य जलस्य पाकाविधिः ।
“आमं जलं जीर्यति याममात्रं
तद्वर्द्धमात्रं श्वतशीतलञ्च ।
तद्वर्द्धमात्रं तु श्वतं कटुण्यं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥”
इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥

अथ जले भृगवत्पूजाविधिः ।
“उत्तापेऽर्कान्शुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीकृष्णसुपवेशयेत् ॥
निद्यार्चाविधिनाभ्यर्च्य सायं सन्ध्यासुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिर्याचयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्वभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्यमर्चयेत् ॥”
तन्माहात्म्यं यथा, गारुडे ।
“स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्बे वा नृगन्धेऽपि वा ।
तोयस्यं योऽर्चयेद्भक्ता शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निवृत्ते मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागलस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्द्वाराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेद्दुःखं नारकी ॥
तस्माच्चैऽष्टे सदा भूप ! तोयस्यं पूजयेद्भरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्वायवदाहृतसंभवम् ॥
कृतैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
शुचिशुक्रगते काले योऽर्चयेद्यन्ति केशवम् ॥
जलस्यं विविधैः पुष्पैर्मन्थते यमयातनात् ॥
जलस्यं यतो विष्णुर्जलप्राधी जलप्रियः ।
तस्मादग्रीष्मे विशेषेण जलस्यं पूजयेद्भरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्चयेन्महाभक्ता स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराश्रिते सूर्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्यं जलप्रायिनम् ।
योऽभ्यर्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिप्रदं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेद्भृशद्वयजम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्वाचौ सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
किञ्च ।
“वनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्यं वै जनार्दनम् ।
ये नरा नृपतिश्चेष्ट ! तेषां वै नरकं भुवम् ॥”
“तथैवाद्युष्णसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीडामहोत्सवम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा
ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जडः ।
इति मेदिनी । ले, १९॥ (यथा, काशीसंस्कृतम् १२६।६६।
“जाद्यविध्वंसनकरौ जगदयोर्निर्जलाविला ॥”
“जलानां जडागामज्ञानानामित्यर्थः । आविर्भा-
वकृतित्वेव आद्यतेवेति वा । ” इति तट्टीका ।
जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टका-
लितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शङ्काटः । पानी-

जलक्री

फल इति भाषा ॥ (जले कण्टकः शत्रु-
रिव ।) कुम्भीरः । इति हारावली । ७६ ॥
जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमारः ।
इति हारावली । ७७ ॥
जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्णः करङ्कः । मध्यपदलोपि-
समासः ।) नारिकेलफलम् । (जले करङ्कः
अश्लक्ष्णनारिकेलफलास्थि इव ।) पद्मम् । शङ्खः ।
जललता । मेघः । इति मेदिनी । के, २२८ ॥
जलकल्कः, पुं, (जलस्य कल्क इव ।) जम्बालः ।
इति हारावली । २०५ ॥
जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।)
पक्षिविशेषः । पानीकौड़ि इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । दाबुहः २ कालकण्टकः ३ । अस्य
मांसगुणाः । स्निग्धं गुरु हिमं वृथं भांसं
जलपक्षिणान् वातहरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलकाङ्कः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्कति अभिलषतीति ।
जल + काङ्क + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकाङ्गी, [न] पुं स्त्री, (जलं काङ्कति अभि-
लषतीति । काङ्क + णिनिः ।) हस्ती । इति
हारावली । १४ ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥
जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो
यस्य यस्य इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य
तथात्वम् ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥
जलकासुकः, पुं, (जलस्य कासुकः अभिलाषुकः ।)
कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
अर्कपुष्पी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा प्रयस्या जलकासुका ॥”)
जलकिराटः, पुं, (जले किरः शूकर इव अटति
गच्छतीति । अट + अच् ।) ग्राहः । इति
हारावली । ७७ ॥
जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव । ततः स्त्रियां
जातित्वात् डीत् ।) गङ्गाचिह्नी । इति हारा-
वली । ८६ ॥
जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव ।)
जलचरपक्षिविशेषः । कोड़ापाखी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कोयटिः २ शिखरी ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव ।)
शैवालम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य
विवृतिविधेया ॥)
जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्तः ।
पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥
जलकूर्मः, पुं, (जले कूर्म इव । ज्वनसमये कूर्म-
स्यैव दृश्यत्वादेव तथात्वम् ।) शिशुमारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकेशः, पुं, (जलस्य केश इव ।) शैवालम् ।
इति हारावली । १०६ ॥
जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा ।)
नद्यादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादि-
रूपक्रीडा । तत्पर्यायः । करपात्रम् २

जलज

यात्युक्षी ३ करपत्रिका ४ । इति हारा-
वली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१२८ । ३६ ।
“सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ॥”)
जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव ।) जलावर्तः ।
कच्छपः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे,
६० ॥
जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति । जल + गम् + डः ।
ततो मुम् ।) महाकालः । लताविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छ-
तीति । जल + गम् + “गमच्” ३ । २ । ४७ ।
इति खच् मुम् च । ग्रामान्तवासित्वादेवास्य
तथात्वम् ।) जनङ्गमः । चाण्डालः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलचारी, [न] पुं, (जले चरतीति । चर +
णिनिः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जल-
चरे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।
“दृष्टुः सहिता रम्यं तङ्गमं योजनायतम् ।
प्रसारिहंसकुरुरैराकीर्णं जलचारिभिः ॥”)
जलजं, स्त्री, (जले जायते इति । जन + डः ।)
पद्मम् । (यथा, कुमारे । २ । ३० ।
“वाचस्यतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥”)
शङ्खः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६३ ।
“ततः प्रियोपात्तरसेधरौ ह्ये
निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ॥”)
लोणारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलजः, पुं, (जले जायते इति । जल + जन् + डः ।)
मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६१ । २२ ।
“स ताडशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥”)
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः । येषां
मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ हिज्जलवृक्षः । शैवलः ।
वानीरवृक्षः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमीन-
कुम्भराशयः मकरशेष्ठाश्च । इति दीपिका ॥
जलजाते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।
“जलजैः प्राणिभिः कीर्णं जलजैर्मृषितां गुणैः ।
जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् ॥”)
जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः ।) जलजप्राणी ।
तत्पर्यायः । यादः २ । इत्यमरः । १।१०।२० ॥
जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः । ततः संज्ञायां
कन् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति भरतः ॥
जलजन्म, [न] स्त्री, (जले जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (शावरकन्दके, पुं ।
तद्वयथा,—
“जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽद्यादौऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलय

जलजम्बूका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बूका चुन-
जम्बूः ।) चुनजम्बूः । इति भावप्रकाशः ॥
भूइजाम इति वनजाम इति च भाषा ॥
जलजिह्वः, पुं, (जडा स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा
यस्य । डस्य लः ।) नक्रः । इति हारावली । ७६ ॥
जलडिम्बः, पुं, (जले डिम्ब इव ।) शम्बूकः ।
इति हारावली । ११२ ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जलतापिकः, पुं, (जलतापिन् + संज्ञायां कत् ।)
इक्षीशमत्स्यः । काकचीमत्स्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
जलतापी, [न] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयती-
वेति । तप + णिनिः ।) इक्षीशमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रय-
त्वेन गच्छतीति । तल + अण् ।) इक्षीश-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलतित्तिका, स्त्री, (खल्पा तित्ता तित्तिका ।
खल्पार्थे कन् । जलप्रधाना तित्तिका ।)
शङ्खकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति । त्रे + कः ।)
कृत्तम् । इति हारावली । ४० ॥
जलदः, पुं, (जलं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।
(यथा, मेघदूते । १३ ।
“मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणायुक्तं
सन्देशं मे तदनु जलद ! ओष्यसि ओन्नपेयम् ॥”)
सुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ (यथा,—
“अमृता-नागर-सहचर-भद्रोत्तुकट-प्रक्षल-
जलदजलम् ॥”
श्रुतश्रोतं मधुयुक्तं निवारयति स्तुतिकाधिकारः ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्तुतिकाधिकारः । यथा, महा-
भाकडीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।
“वर्षाणि तेषु कौरव्य ! सप्तोक्तानि मनीषिभिः ।
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुसुमोत्तरः ।
जलधरो महारज ! सुकुमार इति स्तुतः ॥”)
जलदागमः, पुं, (जलदानां आगमः । इति राज-
आगमनं यत्र ।) वर्षाकालः ।
निर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः ।
“भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ॥”)
दहुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
जलदागमः, पुं, (अश्रयते भक्ष्यते इति । अश्रय-
कर्मणि ल्युट् । जलदानां भक्षणं भक्षणम् ।)
मेघाः शालपत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः ।) शाल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जलधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् ।
जलस्य धरः ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३५ । १८ ।
“नभो जलधरेर्हौनं साङ्गारक इवांशुमाव ॥”)
सुस्तकम् । इत्यमरः । १।३ । ७, २।४ । १५६ ॥
समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रिनिशुवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

जलधे

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल + धा + "कर्मण्यधिकरणे च ।" ३।३।६३। इति किं ।) समुद्रः । (यथा, आर्यासप्त-शत्याम् । ४८० ।

"या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणो दक्षिणस्व-मितरस्याम् । जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सट्टशमाच-रसि ॥")

दशशकुसङ्गा । सा तु शतलक्षकोटयः । इति लोलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम- + डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेम-चन्द्रः । ४।१४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन् + "जन्मस्य जनेर्ङः ।" इति ङः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-क्षत्रिमधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् । गोधर्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥

तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भान् विन्यसेत् । जलपूर्णसुगन्धात् कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥

वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् । वृद्धनीकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।

द्वौकुरैरुपस्तीर्य सगन्धामैश्च विभूषितम् ॥ पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप !

मांसीमुष्मीरं कुञ्जं च तथा शैलेयवाङ्मुकम् ॥ ग्रामलासर्षपाश्चेताः सर्वधान्यानि पार्थिव !

चतुर्दिक्षुपि पञ्चाणि चलार्थैव प्रकल्पयेत् ॥ एवं धृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।

तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्करावृतम् ॥ सुवर्णं सुखचक्षुषि शृङ्गं क्षणागुरुणि च ।

प्रशस्तपञ्चवर्णां सुक्ताफलमयैश्चणाम् ॥ तास्यष्टां कांस्यदोहां दर्भरोममन्विताम् ।

पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा क्षणाभरणघटिकाम् ॥ जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥

राक्षसादानुं राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् । क्षणाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान् ताम् ॥

गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य विप्राय विनिवेदयेत् । एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥

सामुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्रये । तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥

यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति शृणोति च । प्रतिपद्यन्ति यो विप्रः सर्वे सुचिन्ति पातकात् ॥

कृत्वा पिबेद्वा गोत्रः सुरापो गुरुतल्पगः । विमुक्तः सर्वपापैस्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥

योजयिष्ये न यजते समाभवरदक्षिणः । जलधेनुं यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः ॥

जलधेनुं यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः । जलधेनुदः ।

जलन्ध

अथवा हविस्त्रेकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥

ग्राहकोऽपि चिरात् वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।

यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्ममाः ॥

यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।

दाता च दापकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः ॥

ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विष्णुलोकश्च प्राप्नुयुः ॥

इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तु-

विशेषः । घाडिया इति उद्विडाल इति च

भाषा । तत्पर्यायः । उद्रः २ जलमार्जारः ३

जलाशुः ४ जलजवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जलविडालः ६ नीराशुः ७ । इति हारावली ।

। ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेम-

चन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति ।

धा + "कर्मण्यधिकरणे च ।" ३।३।६३।

इति किं । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः ।

इत्यमरः । १।१०।२० ॥ (यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । ६१४ ।

"सरित इव यस्य गेहे शुश्रून्ति

विशालगोजजा नार्थः ।

क्षारास्त्रेव स दृश्यति जलनिधिलहरीषु

जलद इव ॥"

चतुः संख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, सत्त्वत्य-

सुक्तावल्याम् ।

"वारे शीतकरं तिथौ जलनिधिं

भेदमिच्छ योगे द्वयम् ॥" इति ॥

जलनिर्गमः, पुं, (गम + "ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च ।"

३।३।५८। इति भावे अप् ।) जलानां

निर्गमो वह्निर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृह-

भित्तिगदिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥

देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति

सर्वानन्दः । तत्पर्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः ।

१।१०।७ ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति खामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील + तत्

करोतीति णिच् + ततः "कर्मण्यण् ॥" ३।२।१।

इत्यण् । ततो डीष् ।) शैवालम् । इत्यमरः ।

१।१०।३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृति-

र्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति ।

जल + धृ + बाहुलकात् खच् सुम् च ।) असुर-

विशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं

पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनः पुनः पप्रच्छ ईश्वरः क्व गतः ।

स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघाम ।

ततो रुद्रस्तेजसा प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं

प्रगम्य तुष्टव रुद्रस्तु इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भाल-

नेत्रस्थवह्निं शङ्कीत्वा गङ्गासामरसङ्गमे प्राजि-

पत् ततः स बालरूपो भूत्वा रुरोद तस्य रुरोदन-

शब्देन सप्तलोका वधिरौकतास्तच्छुला ब्रह्मा

विस्मितस्तत्रागतं बालं समुद्रक्रोडे दृष्ट्वा तं

पप्रच्छ कस्यायं पुत्रः समुद्रस्तं प्रगम्योवाच मम

जलपि

पुत्रः अस्य जातकर्मादि कुरु इत्युक्ता ब्रह्मा

क्रोडे ददौ स बालस्तस्य भ्रमश्च दधार भ्रमश्च

धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा

समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं

जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व-

शास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्वभूतावध्यश्च भवि-

ष्यति इत्युक्ता शुक्रमाहूय तमासुरराज्ये न्यवे-

शयत् स कालनेमिसुतां वृन्दासुपयेमे । इति

पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति

हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा

यथा, काशीखण्डे । १२।८६—८५ ।

"ततस्तं तनयः पृष्ट्वा पितरं प्रणिपद्य च ।

जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्द्वाराणसीं पुरीम् ॥

तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ।

पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥

आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तत्तपसा ततः ।

उवाच कार्दमे ! ब्रह्म कं ददामि वरोत्तमम् ॥

कार्दमिरुवाच ।

यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।

सर्वांसामाधिपत्यं मे देह्यतां यादवसामपि ॥

इति श्रुत्वा महेशानः सर्वचिन्तितदः प्रभुः ।

अभ्यधिक्षत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥

रत्नानामब्जजातानामब्जिनां सरितामपि ।

सरसां पल्लवानाञ्च वायुमुस्रोतसां पुनः ॥

जलाशयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।

अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः ॥")

समुद्रः । अप्पतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पक्षि-

विशेषः । तत्पर्यायः । कोपी २ जलकपोतः ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पली-

विशेषः । पनिमगा इति लोके । जलपिपरी

इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । महाराष्ट्री

२ शारदी ३ तोयवल्ली ४ मत्स्यादनी ५

मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्नि-

ज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ लणश्रीता

१२ बहुशिखा १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् ।

ब्रणकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।

मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्तिता ॥

जलपिप्पलिका हृदा चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।

संग्राहिणी हिमा रुक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥

कटुपाका रसा रुक्षा कषाया वद्धिवर्हिनी ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुसुरुः शृङ्गवेरिका ।

तीक्ष्णोष्णकटुरुक्षाणि कफवातहराणि च ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥)

जलम

जलप्लुजा, स्त्री, (जलस्य प्लुष्टे उपरि प्रदेशे जायते इति । जन + डः ।) शैवालम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
 जलप्रायः, स्त्री, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) जलवहुलस्थानम् । अनूपदेशः । इत्यमरः । २।१।१० ॥
 जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य ।) चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
 जलव्रवः, पुं, (जले व्रवते इति । व्र + अच् ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥
 जलफलः, स्त्री, (जलजातं फलम् ।) शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥
 जलवन्धः, पुं, (जलं वध्नाति जीवन्वृत्तौ निर्जन्मेन परिकल्पयतीति । वन्ध + अच् ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जलवन्धकः, पुं, (जलं वध्नातीति । वन्ध + क्तुल् ।) जलमध्यगं स्रोतोभेदकरं हारुशिलादि । तत्-पर्यायः । विदारकः २ कूपकः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥
 जलवालकः, पुं, (जलेन वलयति जीवयति स्थायित-व्यादीनि । वल जीवने + शिच् + क्तुल् ।) विष्णुपद्मः । इति हेमचन्द्रः । ४।६५ ॥
 जलवालिका, स्त्री, (जलस्य वालिकेव ।) विन्दुः । इति हेमचन्द्रः । ४।१७२ ॥
 जलवुद्धः, स्त्री, (जलस्य बुद्धम् ।) जलविलम् । यथा, शुद्धितत्त्वप्रवचनम् ।
 “मानुष्ये कदलीस्तम्भानिःसारे सारमार्गम् । यः करोति स वै मूढो जलवुद्धस्तन्निभे ॥”
 जलवल्ली, स्त्री, (जले वल्लीव ।) हिलमोची । इति हारावली । १८० ॥
 जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति । भू + अयादाने क्तिप् । ततो जलस्य भूः ।) मेघः । (जलं भूत-पत्तिस्थानमस्य ।) कच्छटम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
 जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका ।) वारि-कमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव ।) मत्स्यरङ्ग-पक्षी । इति हारावली । ८८ ॥
 जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः ।) मधुक-वृक्षप्रभेदः । जलमधुया इति भाषा । तत्-पर्यायः । मङ्गल्यः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ चौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकास्थः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । व्रणशान्तिनाशित्वम् । शुक्रवलाकारित्वम् । शीतत्वम् । रसा-द्वलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-गुणाः । अथ मधुया वनजधुया ।
 “मधुको गुडपुष्पः स्वात् मधुवृक्षो मधुस्रवः । वनप्रस्थो मधुशीलो जलजोऽत्र मधुलकः ॥
 मधुकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु वृंहणम् ।
 कलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥ * ॥
 फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तघ्नम् ।

जलरु

अहृदं हन्ति तृणसदाह्वासचतयान् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 जलमसिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परि-णमतीति । मस परिणामे + इन् । घनीभूत-मेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम् ।) मेघः । इति हारावली । १८ ॥
 जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः ।) प्रणाली । इति हेमचन्द्रः । ४।५५ ॥ नर्दमा इति भाषा ॥
 जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥
 जलमुक्, [च्] पुं, (जलं मुच्यतीति । मुच् + क्तिप् ।) मेघः । इत्यमरः । १।३।७ ॥ (यथा, मेघदूते । ७२ ।
 “शृङ्गासृष्टा इव जलमुचस्त्वाट्टशा यत्र जालै-
 र्धूमोद्गारावृत्तिनिपुण्या जर्जरा नियतन्ति ॥”
 जलमोचके, त्रि । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १६।२ ।
 “तीक्ष्णं तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काले नात्यमुदा जलमुचोऽचलसन्निभाः ॥”
 जलमूर्तिः, पुं, (जलं मूर्तिर्यस्य ।) शिवः । इति तस्याष्टमूर्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 जलमूर्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्तिः घनीभूता-कृतिः । ततः स्मार्थं संज्ञायां वा कन् टाप् च ।) करका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जलमोदः, स्त्री, (जलेन जलगन्धोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः । सुद् + शिच् + अण् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जलयन्त्रगृहम्, स्त्री, (जलयन्त्रमिव कृतं गृहम् ।) जलमध्यगतगृहम् । जलटुङ्गि इति फोया-रार घर इति च भाषा । तत्पर्यायः । समुद्र-गृहम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जलयन्त्रनिके-तनम् ३ । इति हारावली ॥ जलयन्त्रमन्दि-रम् ४ । यथा—
 “कचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ॥”
 इति कालिदासः ॥
 जलरङ्गः, पुं, (जले सरसि रङ्ग इव ।) वक-पक्षी । इति हारावली । १८३ ॥
 जलरङ्गः, पुं, (जले रङ्गुरिव ।) दात्यहपक्षी । इति हारावली ॥
 जलरङ्गः, पुं, (जले रजति अगुरक्तो भवतीति । रङ्ग अगुरागे + अच् ।) वकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४।३।८ ॥ (वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 जलरङ्गः, पुं, (जलस्य रङ्ग इव भयजनकत्वात् ।) जलावर्तः । पयोरेणुः । भुजङ्गमः । इति हेम-चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥
 जलरसः, पुं, (जलजातो रसः । जलप्रधानो रसो वा ।) लवणम् । इति हारावली । ७५ ॥
 जलरुट्, [ह्] पुं, (जले रोहतीति । रुह् + क्तिप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४।२२८ ॥

जलवि

जलरुहं, स्त्री, (जले रोहतीति । रुह् + “इगुपध-
 जेति ।” ३।१।१३५ । इति कः ।) पद्मम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।२२८ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १।१२८।४१ ।
 “जलञ्च शुशुभे क्वत्रं फुल्लैर्जलरुहेस्तथा ॥”)
 जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिवरूपं यस्य । शुभवर्णत्वा-
 दस्य तथात्वम् ।) मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात् ।) तरङ्गः । इति हारावली । २०५ ॥
 जलवरण्टः, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरलो वसन्तः ।) जलवसन्ताख्यव्रणः । पानीवसन् इति भाषा । तत्पर्यायः । मोगः २ । इति हारावली । १४२ ॥
 जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव ।) कुम्भिका । इति हारावली ॥ ११२ । पाना इति भाषा ॥
 जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली ।) शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जलवायसः, पुं, (जले वायसः काक इव कृष्ण-वर्णत्वात् ।) मद्गुपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४।३८६ ॥ पानीकौडि इति भाषा ॥
 जलवासः, स्त्री, (जलेन वासो गन्तो यस्य ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति । वस + शिच् + अण् ।) विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (जले वासः निवासः । सलिलनिवासः । यथा, महाभारते । १२।२६०।५ ।
 “स चिन्तायमास सुनिर्जलवासे कदाचन ॥”
 जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि, त्रि । यथा तत्रैव । १२।२६०।४ ।
 “स कदाचित् महतीजा जलवासो महीपतिः ॥”
 चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेचमायो मनोजवः ॥”
 जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति । वह् + “कर्म-
 ण्यण् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २।७८ ॥ (यथा, भारविः । १२।२१२ ॥
 “साद्रिजलधिजलवाहपं सद्विष्णुवानिव विश्वमोजसा ॥”
 जलवाहके, त्रि । यथा, महाभारते । १२।७१२ ॥
 “जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनधिलवः ॥”)
 जलविडालः, पुं, (जले विडाल इव ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥
 जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति । जन + डः ।) यावनालीशर्करा । इति राज-निर्घण्टः ॥
 जलविल्वः, पुं, (जलप्रधानो विल्व इव ।) कर्कोटः । पञ्चाङ्गः । जलचक्रम् । इति मेदिनी । वै, ५८ ॥
 जलविषुवं, स्त्री, (जलप्रधानं विषुवम् ।) तुला-संक्रान्तिः । तत्पर्यायः । चक्रविशेषः । यथा, इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रविशेषः । यथा, “मानं शिरे प्रमुखपचवैरं वक्षस्वतुर्भे बहुवित्तलामः ।

जलस्त

भोगः करे षट्पदयोस्तु षट्के
भीतिनृणां स्याद्विषुवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नुत्तरे वसेद्वाशुस्तस्मात् संगणयेद्बुधः ॥”
इति समयान्तम् ॥

जलचक्रः, पुं, (जले चक्रिक इव ।) चिह्न-
मनुष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-
रत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्याया
गुणाश्च ।)

“निकुचकः परिधाधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः श्रूतः कुष्ठहृद्वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
जलयधः, पुं, (जलं विध्यतीति । यध + अच् ।)

कङ्कनोटमनुष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलजालः, पुं, (जलस्थितो जालो हिंस्रजन्तुः ।)
अलगर्दसर्पः । इत्यमरः । १।८।५ ॥ क्रूर-
कर्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी + अच् । पुंसीति
यो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २।२२८ ॥
जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति ।
शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न] पुं, (जले शेते इति । शी +
ल्युः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहश्च पावके जलशायिनम् ॥”

जलशक्तिः, स्त्री, (जलचरी शक्तिः ।) शम्भूकः ।
इत्यमरः । १।१०।२३ ॥ शम्भूक इति जल-
शक्तिः २ क्षमिशक्तिः ३ चुद्रशक्तिका ४ शम्भूका ५

तस्या गुणाः । इति पुष्टिका ७ तोयशक्तिका ८ ।
त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
पाचनत्वम् । वलदाढत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलशूलः, स्त्री, (जले शूलं स्रज्जायमिव ।) शैवालम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४।२३३ ॥ (पुलिङ्गेऽपि दृश्यते ।

यथा,—
“जलशूलः स्वयं गुप्ता रजन्यौ दृष्टीद्वयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।)
क्षुभीरः । इति हेमचन्द्रः । ४।४१५ ॥
जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । स्पर्प
+ णिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः ।
४।२७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) कङ्कनोटमनुष्यः । शृङ्गाटः । शिशु-
मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे,

जलसम्भनम्, स्त्री, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-
नाराजसम्भनम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“जलस्य स्तम्भनम् । तन्मन्त्रो यथा,—
मंसके कके कचर ।
इति गारुड १७६ अध्यायः ॥

जलाधि

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या
दुर्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-
ब्रह्मजलं संस्तभ्य तत्र सुखाप । एतन्कथा
महाभारते शल्यपर्वणि २६ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्या, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे तिष्ठतीति ।
स्या + कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूष्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-
वते । ३।२७।१२ ।

“यथा जलस्य आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”

जलहं, स्त्री, (जलेन हन्यते इति । हन + वाहु-
लकात् ङः ।) खल्वजलयन्त्रहम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव श्रुतत्वात् ।)
समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकाशति प्रकाशते इति ।
आ + कै + कः ।) जलौकसः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

जलाक्षी, स्त्री, (जलमश्नोति याप्नोति करण-
तयेति । अक्ष + अण् ।) जलपिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

जलाखः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाचलं, स्त्री, (जलमश्नति याप्नोतीति । अच्
+ वाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अचलः
वस्त्वप्रान्त इव । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
शैवालम् । स्वतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी ।
ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट +
ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥
(विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातयः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट +
ल्युः । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति मेदिनी ।
ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्टते इतस्ततो धम-
तीति । अण्ट गतौ + खल् । पृषोदरादिलात्
टस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली । ७७ ॥

जलाण्डकं, स्त्री, (जले अण्डमिव कायतीति ।
कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप्
ततः टाप् अत इत्वम् ।) जलौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः ।
इत्यमरः । १।१०।२५ ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्की । ३।१४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादियु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेऽपि वांशुमान् ॥”)
जलाधिदेवतः, पुं, (जलस्याधिदेवतं अधिष्ठात्री
देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं
अधिदेवतं यस्य ।) पूर्वभाषाज्ञानचक्रे, स्त्री ।
इति ज्योतिषम् ॥

जलाश

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव ।
क्रोडदेशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः ।
इति हारावली । ३१ ॥ जलाम्बिका इति
कचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-
दरादिलात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १।१३ ।

“अथ जलायुकाः वक्षन्ते । जलमासामायु-
रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यद्विवरणं
जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् । यस्मिन्नियं अवहता
तद्यथा,—

“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीडं कवलमहश्च ।
संशोधनसोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सितः ।) आर्द्र-
वस्त्रम् । इति हारावली । १६६ ॥ (जलसिते,
त्रि । यथा, मेघदूते । ३५ ।

“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्तपयतु भवान् योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सित्ता ।) क्षिद्र-
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३।३४३ ॥ (आर्द्र-
तालवन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।

“धुवित्रं तालवन्तं स्यादुत्तरेपयजनश्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात् ————— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र
काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात जालुः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, स्त्री, (जलालुरिव कायति प्रकाशते
इति । कै + कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल
गतौ + वाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

जलालौका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति ।
आ + लोक दर्शने + कर्मणि घञ् ।) जलौका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्तः, पुं, (जलस्य आवर्तः सम्भ्रमः ।) जल-
गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे आपोते
इति । आ + शी + अच् ।) उष्णीर्म । इत्य-
मरः । २।४।१६४ ॥ लामञ्जकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा,

महाभारते । ३।१४३।५४ ।
“ततः सत्त्वानुपाक्रामन् सुवहूनि महान्ति च ।
रुखानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।)
जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः ।
३।१०।२६ ॥ (यथा, मनुः । ४।१२६ ।

जलेरु

“न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधिः ।
न वासोभिः सहाजसं नाविज्ञाते जलाशये॥”
जलं आश्रिते तिष्ठत्यत्र । आ+शी+अच् । स्त्रियां टाप् ।
संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ३ । ३ । ११८ । इति
घः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ शृङ्गाटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आश्रिते उद्भव-
तीति । आ+शी+अच् । स्त्रियां टाप् ।)
गुडालावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) वृत्तगुडलक्षणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो
यस्याः ।) श्रुलीलक्षणम् । वलाका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जलाश्रीला, स्त्री, (जलेनाश्रीला संहता ।) पुष्क-
रिणी । इति हारावली । ४२ ॥
जलाश्रयं, स्त्री, (जले आश्रयः सहाय्यं यस्य ।) उत्-
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः ।
जल+“अत इनिठनौ” ५।२।११५ । इति ठन्
स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति । जल+वाहुलकात्
उक्तः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥
जलूका, स्त्री, (जलुका । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
“जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वै ।
नृखेस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः ॥”)
जलेचरः, पुं, (जले चरतीति । चर+“चरेष्टः”
३ । २ । १६ । इति टः । “तत्पुरुषे कृति बहु-
लम्” ६ । ३ । १४ । इत्यलुक् ।) जलचर-
पक्षी । स तु हंसमद्गुवकादिः । तस्य मांस-
गुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधु-
रत्वम् । वायुनाशित्वम् । शुककारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (जलचारिणि, त्रि । यथा, महा-
भारते । १ । २१७ । ११ ।
“स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥”)
जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुर-
स्थानम् । इ+क्षिप् । तत्र श्रेते उद्भवतीति ।
शी+अच् । स्त्रियां टाप् ।) हस्तिशुङ्गा-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
जलेजातं, स्त्री, (जले जातमुत्पन्नम् ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जलेन्द्रः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः ।) वरुणः ।
महोदधिः । जम्बलः । इति मेदिनी । ३, १५८ ॥
जलेन्धनः, पुं, (जलान्येव इन्धनानि यस्य ।) वाङ्-
वाणिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति । रुह-
+कः । “तत्पुरुषे कृतीति” अलुक् ।)
कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

५२६

जलोद

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्न-
द्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति । वाह प्रयत्ने +
अच् ।) जातिविशेषः । डुवरु इति भाषा ॥
यथा, पाद्म पातालखण्डे ।
“जलेवाहानथाहूय बहूस्तत्र न्ययोजयत् ।
तत् कृत्वा परमं यत्नमापुराभरणं न तत् ॥”
जलेशयः, पुं, (जले श्रेते इति । शी+अच् ।
“तत्पुरुषे कृतीति” अलुक् ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः ।
यथा, हरिवंशे । २२ । ६८ ।
“नमोऽखनन्तपतये अक्षयाय महात्मने ।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६८ ।
“तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेशयः ॥”
जलाशायिनि, त्रि ॥)
जलेश्वरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः ।) वरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२ । ६ । ३ ।
“तमव्रवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥”
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च ॥
जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) जलौका । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः ।) जलाशयं
परिपूर्य समधिकजलस्य सर्वतो वहनम् । इति
कैकाटः ॥ समधिकजलस्योपायेर्निष्कासनम् ।
इति स्वामी । जलाश्रयपत्रये पुष्करिण्यादावुपायेन-
जलनिष्कासनम् । इति सर्वस्वम् ॥ सेतुभङ्गादि-
भयेन जलाश्रयादुपायेर्जलवह्निष्करणम् ।
इत्यन्ये ॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः
सुयान् इति ख्यात इत्येके । इति भरतः ॥
तत्प्रयायः । परीवाहः २ । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥
जलोदरं, स्त्री, (जलप्रधानं उदरं यस्मात् ।)
जठरामयः । तस्य निदानादि यथा,—
“यः स्नेहपीतः प्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
सोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वह्नि ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाभुना च ॥
यथा इतिः चुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तत् ॥
जम्बनेवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजातास्तु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये ।
आचये उवाच ।
“विषमाग्रनोपवेशात् पीततोयादथापि वा ।
श्रमाञ्चश्वासनिष्क्रान्तादतिशयामतोऽपि वा ॥

जलौकाः

पीतन्तदरमेवञ्च तस्माज्जातं जलोदरम् ।
उदरं सजलं यस्य सघोषमतिवर्द्धितम् ॥
श्वयधुः पादयोः श्रोयो जलोदरस्य लक्षणम् ।
विरिकं वसनं कुर्यात् पाचनानि च कारयेत् ॥
चारयोगश्च वटकस्तेन तदुपशान्ति ।
तस्मान्नाभेर्वलीभागे वर्जयित्वाकुलह्वयम् ॥
जलनाडीचानुमन्य कुशपत्रेण वेष्टयेत् ।
एरुजलनालश्च तत्र सचारयेद्बुधः ॥
अन्तर्गतं जलं सायं ततः सन्धारयेद्दुहत् ॥
यदा न धरते तच्च तदा दाहः प्रशस्यते ॥
कणा कल्कं परिस्ताव्य घृतं देयं चतुर्गुणम् ।
शुण्ठी विषा समं पाच्यं पानमालेपनं हितम् ॥
शूलकर्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातेनैव कारयेत् ।
दुष्करं शूलकर्मैव न कुर्यात् यत्र तत्र तु ॥
अक्रियायां ध्रुवो न्ययुः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादवश्यकर्तव्यमीश्वरं सात्त्विकारिणा ॥” ॥
जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः ।) लघु-
ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालानुशारिवा ।
श्रुतली कोपर इति च यस्य ख्यातिः ।
यथास्याः पर्यायाः ।
“शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा ।
कालानुशारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता ।) गुडालावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जलोदगी, स्त्री, (जलं उदगी सर्पिणी ।)
जलौका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जलौकसः, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासाम् ।)
जलौका । सान्तवहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः । इत्य-
मरः । १ । १० । २२ ॥
जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं
तदस्यस्येति । अर्शआदित्वाच् ।) जलौका ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अकारान्तीत्यस्य
जलौकाः, [स] स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं
यस्याः ।) जलौका । इति भरतः ॥ (यदुलम् ।
“गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणगुणं परिहाय दोषम् ।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमष्टगुणविहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः ॥”
जलवासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ ।
५० । १० ।
“जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”
विवरणमस्या यथा,—
“वृषाण-बाल-स्थविर-भीरु-दुर्बल-नारीशुका-
माराणामनुग्रहार्थं परममुकुमारोऽर्थं जलौकसः । तत्र
तावसेचनोपायोऽभिहितो यथासङ्गः ॥
वातपित्तकफ-दुष्ट-शोणितं यथासङ्गं श्लिग्धशीतल-
जलौकालावुभिरवसेचयेत् श्लिग्धशीतल-
सर्वाणि सर्व्व्या ॥”
“उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्वातोपशृङ्खे तु हितं तदवसेचनम् ॥
शीताधिवसा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।

जलौकाः

जल्पः

जवनः

तस्मात् पितृपदं तु हिता सा त्वसेचने ॥
अलावुकटुकं रुचं तीक्ष्णं परिकीर्तितम् ।
तस्मात् श्वश्रुपदं तु हितं तदवसेचने ॥
“यथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामाशुरिति
जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः ।
ता ह्यदृश, तासां सविधाः षट् तावत् एव
निर्विधाः । तत्र सविधाः कृष्णा कर्जुरा अल-
गर्हा इन्द्रायुधा सासुद्रिका गोचन्दना चेति ।
तासु जलचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्मि-
मत्स्यवदायता क्षिप्रोन्नतकुक्षिः कर्जुरा ।
रोमश्रा महापार्श्वी कृष्णमुखलगर्हा । इन्द्रा-
युधवर्जराजिभिश्चिन्द्रायाधु । ईषदमित-
पीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सासुद्रिका ।
गोष्ठयवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरसुखी
गोचन्दनेति । ताभिर्दृष्टे पुरुषे दंष्ट्रे श्वयथु-
रतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहृष्टर्हिर्मदः
सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः
पानालेपननस्यकर्मादिषूपयोः । इन्द्रायुधा-
दृष्टमसाध्यमित्येताः सविधाः सचिकित्सिता
याख्याताः ।

अथ निर्विधाः । कपिला पिङ्गला शुक्लमुखी
श्विका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति ।
तत्र मनःशिलारजिताभ्यामिव पार्श्वभ्यां पृष्ठे
पिङ्गायुगा च पिङ्गला । यत्तद्वर्णा शीघ्रपायिनी
दीर्घतीक्ष्णमुखी शुक्लमुखी मृधिकाकृतिवर्णा-
निर्गन्धा च मृधिका । मुजवर्णा पुण्डरीक-
मुख्यका पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णा-
रयेता अविधा याख्याताः । तासां यवन-
शरीरा बलवत्तः शीघ्रपायिन्यो महाशना
निर्विधाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविधमत्स्य-
सविधाः । पद्मोत्पलनलिनकुसुमसौगन्धिका-
यम्भः सु च निर्विधाः ॥
“यथैषा विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्कशयाः सुखाः ॥”
मावाप्य निदध्यात् । भक्षार्थं चासामुपहरे-
त्यमौदकानि च पत्राणि । इन्द्रायाधु-
राजाश्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥”
“सालमथ्याः परिक्रिष्टाः पृथ्वीमन्विचेष्टिताः ।
यस्य जलौकोऽवसेकसाध्ययाधितमुपवेश्य संवेश्य
या निर्वक्ष्य चास्य तमवकाशं मृज्जोमयचूर्णैर्द-
त्तः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्धपरजनी-
कृष्णा विगतकृमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राह-

येत् । सूक्ष्मशुक्लाद्रपिचुभोतावच्छन्नां कृत्वा
मुखमपाठय्यादमृज्जन्त्यै चीरविद्धं शोणित-
विद्धं वा दद्याच्छेषदानि वा कुर्वीत यदेव-
मपि न गृह्णीयात्तद्व्या ग्राहयेत् । यदा च
निविशतेऽश्वखुरवदानं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं
तदा जानीयाद् गृह्णीतीति गृह्णीयाच्चार्द्रवस्त्रा-
वच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंष्ट्रे तोदकखू-
प्रादुर्भावेर्जनीयाच्छुद्धिमयमादत्त इति शुद्ध-
माददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धन न
सुचेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ
पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगार्गीं तैल-सवणा-
भक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीत-
पुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शूनैः शूनै-
रनुलोमानुमार्जयेदासुखाङ्गामयेत्तावद् यावत्
सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिल-
सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या
सीदति न चेष्टते सा दुर्बान्ता तां पुनः सम्यग्-
वामयेत् । दुर्बान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो
नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्ववत् सन्नि-
दध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौको
ब्रह्मन्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरङ्गिश्च परिषेच-
येद्गृहीत वा ब्रह्मं कषायमधुर-सिग्धशीतैश्च
प्रदेष्टैः प्रदिद्यादिति ॥

“चेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाश्च यो वेत्ति तत् साध्यात् स जयेद्भदान् ॥”
इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकं वसतिस्थानं
यस्याः ।) जलजनुविशेषः । जौक इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्य-
मरः । १ । १० । २२ ॥ जलका ४ जलाका ५
जलौकाः ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९
जलायुका १० जलजनुका ११ वेणी १२ जला-
लोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ ।
इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ ।
इति रायसुकुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्द-
शिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जल-
जीवनी २२ इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३
वेधनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसूचिः २६
जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९
जलिका ३० जलायुका ३१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा सुश्रुते शरीरस्थानेऽधमेऽध्याये ।
“सिरा-विषाणुतुम्बेसु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥”
अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकःशब्दे
व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतीयोपपन्नः । जल्पति ।
इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
१४६ । १२ ।
“नारिं जित्वा विकल्पन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः ॥”
जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषोः
कथा । परमतस्मिन्पुनर्वाकं समतथ्यवस्थापनम् ।

इति जटाधरो गौतमश्च ॥ (“यथोक्तोपपन्न-
श्रुतजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥”
इति न्यायसूत्रम् । १ । १ । ४२ ॥

“स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च ।
तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।”
“यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य
तौ च स्वपक्षं स्वसहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्ष-
मुद्धावयतः एषः जल्पः ।” इति चरकं विमान-
स्थानेऽधमेऽध्याये ॥ कथा । (यथा, भाग-
वते । १ । ७ । १७ ।

“इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पेः

स सान्त्वयित्वाचुतमित्रसूतः ॥”

जल्पनं, स्त्री, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् ।

यथा,—

“किं मिथ्या श्रुतजल्पनेन सततं रे वक्र रामं
वद ॥”

इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + नन्धादित्वात्
ल्युट् । कथके, त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + “जल्पभिक्ष-
कुटुलुष्टः षाकन् ॥” ३ । २ । १५५ । इति
षाकन् ।) बहुकृतितभाषी । तत्पर्यायः ।
वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्हवाक् ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां धित्वात् डीप् ।
यथा, भट्टिः । ७ । १६ ।

“जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना
त्वया ॥”

जल्पितं, त्रि, (जल्पते स इति । जल्प + क्तः ।

उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । १४६ । “भो भो गोरम्भ !
सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी
दन्तिलेन समालिङ्गिता ॥”) कथने, स्त्री ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।

“सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥”

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + “कृदो-
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेगः ।

(यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।

“यस्य बाह्वले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।

जवे बाहुर्मुखे सोमः क्रोधे मृदुः सनातनः ॥”

वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, स्त्री, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेगः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥

जवनः, पुं, (जु + “जुचङ्कन्त्येति ॥” ३ । २ । १५० ।

इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्ताश्च । देश-

विशेषः । इउनान इति पारस्यभाषा । इति

हेमचन्द्रः ॥ श्रीकारी मृगः । घोटकः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ श्लेष्मजातिविशेषः । एष पूर्वं

जवनदेशोद्भवः क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य

सर्वप्रियसुखनं सर्वधर्मवहिष्कृतत्वश्च चकार ।

इति हरिवंशः ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः

यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ७२ ।

“ब्रह्म नामानि चाप्येषां येनैव स्कन्दस्य

सैनिकाः ॥”

जवा

इत्युपक्रम्याह ।

“लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्त्रश्च कुम्भकः ॥”

वेगयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६ । १६ ।

“अपायाञ्चनैरश्चैः शम्भवाणप्रपीडितः ॥”

जवनान्, स्त्री, (जवनाय अलति पर्याप्नोतीति । अल + अच् ।) फलविशेषः । जनार इति भाषा ॥

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । वायुकारित्वम् । कफपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्यस्याः ।

जवन + ठन् । टाप् च ।) अवधायकवस्त्रम् ।

कानात् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रतिसीरार

तिरस्करिणी ३ । इत्यमरः । २ । १२० ॥ यव-

निका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति

तट्टीका ॥ अन्तस्यटः ७ पटी ८ चित्रा ९ काष्ठ-

पटः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ४ । ५४ ।

“समीरशिशिरः शिरःसु वसतां

सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥”)

जवनी, स्त्री, (जूयते आच्छादतेऽनया । जु +

करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) अपटी । कानात्

इति भाषा ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५३८ ।

“ब्रीडाप्रसरः प्रथमं तदगु च रसभावपुष्टचेष्टयम् ।

जवनीविनिर्गमादसु नटीव दयिता मनो

हरति ॥”)

ओषधीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (जवनजातिस्त्री ।

यथाह ।

“जवनी नवनीतकोमलाङ्गी

शयनीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥”

वेगशीला । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । २ ।

“इन्द्रं दत्तासक्तभवो मदयुतं

शतक्रतुं जवनी स्मृताह्वत् ॥”)

जवसं, स्त्री, (जूयते भक्षार्थं प्राप्यते गवादिभि-

रिति । जु + बाहुलकात् कर्मणि असच् ।)

घासः । इति शब्दरत्नावली ॥

जवा, स्त्री, (जवते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु

गतौ + अच् । ततः टाप् ।) खनामख्यातपुष्प-

वृक्षः । तत्पर्यायः । ओडपुष्पम् २ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ ओड्राख्या ४

रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिका-

हरिवल्गुभा ८ । (यथा, माघे । ६ । ४६ ।

“अनुवनं वनराजिबधूसुखे

ध्वलरागजवाधरचारुणि ॥”)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्र

लुप्तविनाशकारित्वम् । विच्छिद्भिर्जनुजनकत्वम् ।

सूर्याराधनसाधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलमूत्रस्तम्भनरञ्जनकारित्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥

(यस्मिन्नियं अवह्रियते तद्वयथा,—

“सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।

दूर्ध्वापिष्टञ्च संप्राप्य वनिता त्वार्त्तं वलमेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंज्ञे योनियापदधिकारे ॥

५२८

जहुः

जवादि, स्त्री, सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्यायः । गन्ध-

राजम् २ कचिमम् ३ गन्धार्मजम् ४ समूह-

गन्धम् ५ गन्धाग्रम् ६ स्निग्धम् ७ साम्राणि-

कर्ममम् ८ सुगन्धतैलनिर्घासम् ९ कटुमोदम् १० ।

अस्य लक्षणम् । नीरसत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

ईषत्पिङ्गत्वम् । सुगन्धदत्वम् । आतपे बहला-

मोदत्वम् । राज्ञां योग्यत्वम् । अस्य गुणाः ।

सौगन्धिकत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । सुखा-

वहत्वम् । वाते हितत्वम् । राज्ञां मोहना-

कादकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जवाधिकः, पुं, (जवेन वेगेन अधिकः ।) वेगाधिक-

घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ अतिशय-

वेगयुक्ते, त्रि ॥

जवापुष्पं, स्त्री, (जवायाः खनामख्यातवृक्षस्य

पुष्पम् । यद्वा, जवैव पुष्पम् ।) ओडपुष्पम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जवी, [नृ] त्रि, (जवो तगः साऽस्यास्तीति ।

जव + इनिः ।) वेगयुक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

१५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।

“समकालमिषुं क्षिप्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येत्तु शुद्धिमाप्नुयात् ॥”

पुं, उद्भूः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जघ, ज वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-

सकं-सेट् ।) ज, जघति जघते । परस्मैपदी-

त्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

जस, इ क रचणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

परं-सकं-सेट् ।) इ क, जंसयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

जस, उ इ र य मोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।)

उ, जसित्वा जस्त्वा । इर, अजसत् अजासीत् ।

अस्मात् पुष्पादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ते । य,

जस्यति वत्सं गोपः । इति दुर्गादासः ॥

जस, क वधे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जासयति । इति

दुर्गादासः ॥

जसुरिः, पुं, (जस्यते सृज्यते हन्यते वाऽनेनेति ।

जस + “जसिसहोरुरिन्” उणां । २ । ७३ ।

इति उरिन् ।) वच्म । इत्युणादिकोषः ॥

जहकः, पुं, (जहाति परित्यजतीति । ओ हाक

लि त्यागे + “जहातेर्दे च ।” उणां । २ । ३४ ।

इति कुन् द्वित्वम् ।) कालः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

बालः । निम्नोद्भूः । निम्नोक्तः । इति संचिप्तसारे

उणादिवृत्तिः ॥

जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् शः ।)

सुखितिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुखिरी

इति भाषा ॥

जहानकः, पुं, प्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ ।

७५ ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उन्

द्वित्वम् ।) अपत्यम् । यथा । “इति कृतानुषङ्ग

जागर

आश्रयप्रयनाटनस्नानादिषु सह गगनकुना

स्नेहागुवद्बह्वदयः आसीत् ॥” इति श्रीभागवते

पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । ११ ।

“इत्येवं कृतोऽनुषङ्गो आसक्तिर्धनं गगनकुना

गगापत्येन सह । स्नेहागुवद्बह्वदयं धनं ॥

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

जह्नुः, पुं, (जहातीति । हा + “जहातेर्दे अन-

लोपश्च ।” उणां । ३ । ३६ । इति गुः द्वि-

मन्तलोपश्च ।) विष्णुः । राजर्षिभेदः । स

चन्द्रवंशोद्भवकुसुराजपुत्रः । गङ्गागमनकाले धेन

गङ्गा पीता पुनर्भर्गौरथप्रार्थनेन ऊरुं भिक्षा

वर्हिर्निर्गमिता तेन सा जाह्नवीति ख्याता ।

इति रामायणम् ॥

जह्नुतनया, स्त्री, (जह्नुस्तनया ।) गङ्गा । इत्य-

मरः । १ । १० । ३१ ॥

जह्नुसप्तमी, स्त्री, (जह्नुः सप्तमी । अस्यां तिथौ

जह्नुसुनिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्यक्ता कृती

ऽस्यास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तन्नाम-

कारणं यथा वाराहे नारदाभरीषसंवादे ।

“वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात्

तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां सुवनमेखलाम् ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ॥

तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् मत्तान् यथाविधि ।

साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ।

अपि च उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपूजिकाम् ।

प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ॥”

जह्नुसुता, स्त्री, (जह्नुः सुता ।) गङ्गा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६८ । १२ ।

“अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ॥”

जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या । जन + बाहु-

लकात् ङः ।) याता । भर्तुर्भाटपत्नी । इत्यमरः ।

चरकोषः ॥

जागरः, पुं स्त्री, (जाग जागरणे + भावे घञ् ।

“जाग्रोऽविचीति ।” ७ । ३ । ८५ । इति

गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६० ।

“प्रोच्छति तवापराधं मानं मर्दयति निद्रां

खलतान्निहन्ति शपथान् जागरदीर्घा निद्रां ॥”

जागर्ति जीवति संश्रामस्थलेऽनेनेति ।

करणे घञ् ।) कवचे, पुं । इति तट्टीका ।

जागरणं, स्त्री, (जाग + भावे ल्युट् ।) तत्पर्यायः ।

भावः । जागा इति भाषा ॥

जागर्था २ जागरा ३ जागरः ४ । इति क-

चन्द्रः ॥ जाग्रिया ५ जागर्तिः ६ । १२६ । १२ ।

टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६ । १२ ।

“रात्रिजागरणात् आन्ताः सौद्युजिः समन्तात्

तावत् ॥”)

जाग्रत्

जाग्रिता, [-] चि, (जागर्तीति । जाग्र +
उच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥
जागरी, [न] चि, (जागरो जागरणमस्यस्येति ।
जागर + "अत इतिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति
इति ।) जागरुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥
जागरुकः, चि, (जागर्तीति । जाग्र + "जाग-
रुकः ।" ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जाग-
रणशीलः । जागरणकर्ता । तत्पर्यायः । जाग-
रिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥ (यथा, रघुः । १० । २४ ।
"अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
खपतो जागरुकस्य याथार्थं वेद कस्तव ॥"
कर्तव्यपालनादर्थं अप्रमत्तः । यथा, रघुः ।
१४ । ८५ ।

"निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वणाश्रमावेक्षणजागरुकः ॥")
जागर्ति, स्त्री, (जाग्र + भावे क्तिन् ।) जागरणम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
जागर्था, स्त्री, (जाग्र + "जागर्त्तरकारो वा ।"
३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यक् ।
"जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति
गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ । १२६ ॥
जागुडं, स्त्री, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे
भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।
"अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभितान्त्रैः ॥"
जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, चि, ।
यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् सुकान् स्त्रीराज्यान् य-

जाग्र, च लु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदी-परं-अकं-सेट् ।) च, जाग्रति । लु,
रतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इवाचर-
तीति कौ प्रचन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
जाग्रति, पुं, (जागर्ति साचिस्वरूपतयेति । जाग्र +
इति क्तिन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।
"जगस्य गोपा अजनिष्ठ जाग्रविरभिः ॥"
जागर्ति प्रजानां शुभाशुभकार्यदर्शनार्थमिति ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
जाग्र, चि, (जागर्तीति । जाग्र + शब्द ।) जाग-
रुः । यथा,—
"जाग्रोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, चि, ।
यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् सुकान् स्त्रीराज्यान् य-

जाग्र, च लु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदी-परं-अकं-सेट् ।) च, जाग्रति । लु,
रतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इवाचर-
तीति कौ प्रचन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
जाग्रति, पुं, (जागर्ति साचिस्वरूपतयेति । जाग्र +
इति क्तिन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।
"जगस्य गोपा अजनिष्ठ जाग्रविरभिः ॥"
जागर्ति प्रजानां शुभाशुभकार्यदर्शनार्थमिति ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
जाग्र, चि, (जागर्तीति । जाग्र + शब्द ।) जाग-
रुः । यथा,—
"जाग्रोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, चि, ।
यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् सुकान् स्त्रीराज्यान् य-

जाङ्गलः

जाग्रिया, स्त्री, (जाग्र + "जागर्त्तरकारो वा ।"
इति पच्चे शस्ततो रिडादेशः ।) जागरणम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन +
श्लेषिकोऽण् । ततः स्त्रियां डीप् ।) ऊरुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । १०८ ।
"चुघ्रात्तस्मात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥"
विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते
शान्तिपर्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, स्त्री, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम् ।
जाङ्गल + अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अण् ।)
कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥
निर्वारिदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य
लक्षणं यथा,—

"सल्योदककण्ठो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥"
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
"आकाशशुभ उच्चस्थ सल्यपानीयपादपः ।
शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कसुसङ्कुलः ॥
हरिणैश्चर्चपतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुखादुपलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्तुतः ॥"
("खरपक्षविशालाः पर्वताः कण्टकीर्णाः ।
दिशि दिशि मृगटण्डा भूरुहाः शीर्षपङ्गाः ।
अतिखररविरश्मिः पांशुभृत् सुखभूमिः ।
सरसरसविहीनः कूपकामः प्रकर्षः ॥
तदनुविरसशस्यादारुणो गोमनुष्यः ।
प्रभवति रसमांसं रुचभावश्च तस्यक् ।
पुनरपि हिमवाहं शालिशस्यं न चेच्छु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु ह्युपैति ॥"
इति च ह्यारीते ग्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
रूक्षत्वम् । तद्देशीयजलगुणः । अनूपदेशात्
विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् ।
लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् ।
वह्निर्कफबहुविकारकारित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, चि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—
"हरिणैश्चर्चपतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
राजीवोऽपि च सुखी चेत्यादा जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्मवर्णः स्यादेष्टः कणाः प्रकीर्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्वरिणाकृतिको महान् ॥
ऋथो नीलाकको लोके स रोरु इति कीर्तितः ।
पृषतश्चन्द्रविन्दः स्याद्वरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्वहुविशालोऽथ शम्भरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो मृगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निगद्यते ॥"
तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् ।
कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । हृद्यत्वम् ।
वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्व-
मिन्निनलगद्वदत्वाद्द्वितवाधिर्यादिभिर्हृदिप्रमेह

जातं

सुखजरोगक्षीपदगलगुणवायुनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ * ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्ग्राह्य-
तयास्यस्येति । जाङ्गल + बहुलवचनात् इण् ।)
बालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अण् । ततो
डीप् ।) शूकशिखी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।

"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृथा प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कङ्कुरा यद्वा दुष्यर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिखी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गलं, स्त्री, (जङ्गलमेव । स्वार्थे अण् ।)
विषम् । जानिलीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जङ्गलं विषं यवहार्यतया विद्यते-
त्येति । जङ्गल + बाहुलकात् इण् ।) विष-
वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ सापुडे इति भाषा ॥

जाङ्गलिकः, पुं, (जाङ्गलो विषप्रधानः सर्पादि-
ग्राह्यतयास्यस्येति । जाङ्गल + टन् ।) बाल-
ग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गलस्य इयम् । "तस्येदम् ।"
४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो डीप् ।) विष-
विद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गिकः, पुं, (जङ्गमिश्चरतीति । जङ्गा +
"पर्यादिभ्यश्च" ॥ ४ । १० । इति टन् । यद्वा,
जङ्गमिर्जोवतीति । "वेतनादिभ्यो जिवति ।"
४ । ४ । १२ । इति टन् ।) उड्गः । श्रीकारी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्गाजीवी ।
धावकादिः । तत्पर्यायः । जङ्गाकरिकः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्गाविशिष्टे,
चि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।

"जाङ्गलस्या जाङ्गिकाश्च श्वानस्ते राजसा
मताः ॥")

जान्वल्यमानः, चि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल +
यङ् + शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डौ ।
"जान्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं जातीति । ला
+ बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति
लिङ्गादिसंज्ञहे अमरः ॥

जाघं, स्त्री, (जङ्घस्य भावः । जङ्घ + अण् ।)
जङ्घता । तत्पर्यायः । स्तम्भः २ । (यथा,
पञ्चदशी । ६ । ६६ ।

"विना जाघानुभूतिं न कश्चिदुपपद्यते ॥"
मौख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाघारिः, पुं, (जाघस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन
जाघदोषनिराकरणात् तथालम् ।) जम्बीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, स्त्री, (जन + कर्मणि क्तः ।) यक्तम् ।
सम्बद्धः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।

"अन्याहुतिं जावयितुं सविप्रा-
श्चिचीयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥"

जातरू

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्रविशेषे, पुं । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।

“जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्यथाः शास्त्रवेदिभिः ॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥”
उत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । ते. १६ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।

“कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥”
जातकं, क्ली, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो गत्यः इत्यण् ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, जातेन शिशो-
र्जन्मना कायतीति । कै+कः ।) जातवाल-
कस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः ।
जातकदीपिका १ जातकान्तम् २ जातक-
तरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्ना-
करः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातक-
चन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ दृष्टजातकम् १०
इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातकः, पुं, कारखी । भिक्षुः । (जात + स्वार्थे
कन् ।) जाते, त्रि । इति धरणिः ॥

जातकर्म्म, क्ली, (जातस्य जाते सति वा यत्
कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः ।
तस्य क्रमो यथा । पुत्रे जाते पिता नाभिं मा
कृन्तत स्तनश्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः
कृतद्विष्टाङ्गः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा
कुमार्या गर्भवत्या वा शुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन
वा अनाष्टतलोष्टपिष्टौ ब्रीहियवौ दक्षिणहस्ता-
नाभिकाङ्गुष्ठभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य
जिह्वां मार्ष्ति । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा
मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्ति । ततः
पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव
कुमारस्य जिह्वां मार्ष्ति । ततो नाभिं कृन्तत
स्तनश्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः
पिता न कुर्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद्
लभे + अङ् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।)
अग्निः । (अग्निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते
२ । ३१ । ४१ ।

“पावनात् पावकश्चासि वह्नाद्वयवाहनः ।
वेदास्त्वर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥”
चित्रकट्टः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

(जाते जाते सर्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अर्थस्ततया
विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्वाणि
कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने +
अङ् । अन्तर्यामी परमेश्वरः । यथा, भाग-
वते । ५ । ७ । १४ । “ओं परो रजः सवितु
र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेद् जजान ॥” “जातं
वेदो धनं कर्मफलं यस्मात् कर्मफलदमित्यर्थः ॥”
इति श्रीभागवतटीकाकृत श्रीधरस्वामी ॥

जातरूपं, क्ली, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।)
खर्गम् । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।

जातिः

“पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥”
युस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । उत्पन्नरूपे,
त्रि । यथा, नैषधे । १ । १२६ ।

“न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् सुहुः ॥”

जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रसूता ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यास्मात् । जन् + अधि-
करणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन + भावे क्तिन् ।)
जन्म ॥ अश्वत्थिका । आमलकी । सामान्यम् ।
तत्तु ब्राह्मणचत्तियवैश्यशूद्रात्मकम् । कृन्दः ।
जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते,
१६ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।
चेतिका हृदयगन्धा च सा पीता खर्गजातिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काम्पिहः । इति विश्वः ॥ गोत्वादितः । तस्य
लक्षणं यथा, सुम्भवे ।

“आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रश्च चरणैः सह ॥”
अस्यार्थः । “आकृत्यते व्यच्यतेऽनयेति आकृतिः
संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा
आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति
संस्थानयज्ञा इत्यर्थः । तेन मनुष्यगोमृगहंसा-
दीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यवह्यमाना मनुष्यत्व-
गोलमृगत्वहंसत्वादिजातिः । एवं ब्राह्मण-
चत्तियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्म-
णत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणांतरमाह
लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति या सर्वाणि
लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः ।
स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जाति-
भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाच्चातित्वम् । किन्तु
अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य
संस्थानेन हंसत्वं यज्जितुं न शक्यते इति हंस-
स्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य
दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व-
लिङ्गभाजित्वाभावाच्चातित्वापत्तिरिति द्वितीय-
लक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्तुं द्वयो-
र्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति
सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन
यास्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईडशो
हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवत्तस्य संस्थानेन
हंसत्वं यज्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न
दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्-
पदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न
स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्य-
पुरुषः गार्गो स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्ग-
भाजित्वात् संस्थानयज्ञत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां
जातित्वाद्युपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रश्चेति ।
पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वार्था-

जातिवै

परिभाषितं गोत्रमिह ग्रह्यते गार्गीवात्सी
त्यादि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहिति चर-
णश्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो वेदेकदेशवाची
कटादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रह-
तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः
तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहैतुक्तं गार्ग्या-
दीनां धियादीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलानु
गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादौ
नोभाककोडित्यादिना पुंवङ्गावर्तनेधः । गार्गी
चासौ भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ
कोडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवङ्गावः । इति
दुर्गादासः ॥

“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परस्परपरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकट्टितस्तु सत्ता परतथोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतथोच्यते ।
द्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वाद्परापि च ॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतथोच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ८-६ ॥
तत्त्वचक्षणम् “नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ॥”
इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

जातिकोशं, क्ली, (जातेः कोशमिवेति ।) जाती-
फलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोशं, क्ली, (जातेः कोशमिव ।) जाती-
फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥
(जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तद्वज्र जाती-
फलानामावरणदलं व्यवहृतम् । तद्यथा वेदक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गाराभरसे ।
“कर्पूरं जातिकोशं सजलमिभकृतातेजपत्रं लवङ्गं
मांसौ तालीशचोचे गजकुसुमगदं धातकी ।
चेति तुल्यम् ।

पथ्या घात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्त्व-
शाखं द्विशाख-
मेलजातीफलख्यं चितितलविधिनाशुद्धगन्धस्य
कोलम् ॥”

जातिकोशजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे समुल्लेखा-
दत्रैव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । औषधेषु
सर्वत्रैव प्रयुज्यते ॥

जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्या व्यस्तीति ।
“अर्ध-आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इत्यच्
ततो डीप् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातिफलं, क्ली, (जात्याख्यं फलमिति ।) जाती-
फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥

जातिभंशकरं, क्ली, (जातिभंशं करोतीति । कृ +
टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,
मनुः । ११ । ६७ ।

“ब्राह्मणस्य रुजः कल्याणातिरिच्यमदयोः ।
जैह्वं पुंसि च मैथुनं जातिभंशकरं स्मृतम् ॥”
“ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अग्रेयं
लघुनपुरीषादि जैह्वं कुटिलत्वं वक्रता ।” इति
कुल्लकभट्टः ॥

जातिवैरं, क्ली, (जात्या स्वभावतो वैरं शत्रुत्वम् ।)
स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्पञ्चविधम् । स्त्रीहंसम् १

जातीफ

५३१

जातीचः

जापन

यथा श्रीत्रयशिशुपालयोः ॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोण-इपदयोः ॥ सापत्रम् ४ अधिकनकुलयोः ॥ अप-राधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, स्त्री, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफल-शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिच् । ततो वा ङीप् ।) जाती-पुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पण्यायः सुरभिगन्वा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राज-पुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृदयगन्वा १४ । (एतस्या हि सर्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, “पुष्पेषु जाती नगरेषु काशी ।” इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाक-नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशरीरक्षिदन्तरीगविषकुष्ठ-व्रणरक्तदोषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुट्टमलस्य गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठ-नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, स्त्री, (जातीत्याख्यया कोशमिव फल-मिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (कचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते रुचस्थाने ४६ अध्याये ।

“जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातोक्तकयोः फलम् । कक्कोलकं लवङ्गञ्च तित्तं कटुकफापहम् ॥”)

जातीकोषं, स्त्री, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्रमिवाख्यस्यामिति । “अर्श्यादिभ्योऽच्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पण्यायः । जातिकोषी २ सुमनः-पत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-त्वम् । सुरभित्वम् । कफजाघनाशित्वम् । वक्त्र-वैषट्यजननत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-त्वम् । खादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारि-त्वम् । कफकासवमिन्धासटव्याविषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, स्त्री, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्ध-फलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्-पण्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्त्रम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मन्वसारम् ८ जातिसारम् ९ धपटम् १० सुमनःफलम् ११ फलज्जातिः १२ फलज्जाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोष-कम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उद्भटसंहितायाम् । १६ । १० ।

“जातीफलागुरुवचापिप्लव्यचन्दनं च भृगोः ॥”) अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-त्वम् । कण्ठामयार्तिवातातीसारमेहनाशि-त्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । खरहितत्वम् । श्लेष्मा-निलमुखवैरस्यमलदौर्गन्धकृष्णताकृमिकासवमि-न्धासशोषपीनसहृद्घ्ननाशित्वम् । इति भाव-प्रकाशः ॥ टण्णामूलनाशित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । “टङ्गाच्छः” ४ । २ । ११४ । इति कः । जातिभयः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।

“प्राग्जन्मभिन्नजातीयाः परिहृत्यैव कन्यकाः ॥”) तद्वितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थं भवति । यथा । तार्किकजातीया । इति सुम्भबोध-मतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, स्त्री, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) वोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, अ, (जन + क्तुन् । एवोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ६४ ।

“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति । हविषा कृष्णवर्त्तेन भूय एवाभिवर्द्धते ॥”) सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । २२ । “को जातु परभावां हि नारीं यालीमिव स्थिताम् ।

वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महाव्ययः ॥”) गार्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥] (“जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्क-इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥)

जातुकं, स्त्री, (जातु गृहितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गृहितं । धानमभिधानमस्ये-त्येके ।) यातुधानः । राजसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे । (“जातुधानाः पिशाचाश्च कुशाष्टा भैरवा-दयः ॥”)

जातुषं, त्रि, (जातुनो विकारः । “त्रपुजतुनोः युक्” ३ । ३ । १३८ । इति अथ युक् च ।) जातुविकारः । जातुनिर्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० । “अन्यप्रतापमसाद्य यो दृढं न गच्छति ।

जातुभाभरणस्यैव रूपेणापि हितस्य किम् ॥”) जातोच्चः, पुं, (जातश्चासौ उच्चा चेति । जातः प्राप्तदम्भावस्थः उच्चा इत्यर्थः । “अचतुरेति” ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्-पन्न-उच्चा । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ उत्-पन्नो उद्भटसंभावः । प्राप्तवर्त्तवर्त्तभाव उच्चा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ६ ।

“सजात्यानधितिष्ठामिनश्चत्राणीव चन्द्रमाः ॥”) कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।

“अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमथ्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥”) जात्यन्तः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्तः ।) जन्मात्यः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

“अनंशौ क्षीवपतितौ जात्यन्तवधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥” जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इत्येतत्प्रयोगस्तु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यङ् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ । “प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतवर्त्मन ॥

रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या वलीयसा ॥”) जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अप् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ । “देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अदद्वि समवाप्नोति किंलिप्यं यस्य तस्य तत् ॥” जनपद एव । स्वार्थे अङ् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति “उत्सादिभ्योऽञ्” ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।

“जातिजानपदान् धर्मान् अश्रीधर्मान् धर्मवित् ॥”) जातु, स्त्री, (जायते इति । जन् “दृसनजनिषरि-चटिभ्यो जुष्” ।) उणां १ । ३ । इति जुष् ।) जरुजङ्घयोर्मध्यभागः । हाटु इति भाषा ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ । “तस्य जातु ददौ भीमो जज्ञे चैनमरत्निना ॥”) तत्पण्यायः । जरुजङ्घ २ अक्षीवत् ३ अक्षी-वान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + क्तुच् ।) जप-कर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ३ । “जापकर्ता फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥

किं फलं जपसासक्तं न वा तिरुन्ति जापकाः ॥”) जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + क्तुच् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महा-भारते । १२ । १६६ । ४६ ।

“अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥”) जापनं, स्त्री, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे क्तुच् ।) निरसनम् । निर्वर्णनम् । इति शब्दचिः ॥ (जपः यथा, कवर्त्तकसंहितायाम् । २०६ ।

“मुच्यते सर्वपापेभ्यो जपकसाधनं जपकान् ॥”) जापकः, त्रि, (जापकः । जप् + क्तुच् ।) जप-कर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ३ ।

“जापकर्ता फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥”) किं फलं जपसासक्तं न वा तिरुन्ति जापकाः ॥”) जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + क्तुच् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महा-भारते । १२ । १६६ । ४६ ।

“अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥”) जापनं, स्त्री, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे क्तुच् ।) निरसनम् । निर्वर्णनम् । इति शब्दचिः ॥ (जपः यथा, कवर्त्तकसंहितायाम् । २०६ ।

“मुच्यते सर्वपापेभ्यो जपकसाधनं जपकान् ॥”) जापकः, त्रि, (जापकः । जप् + क्तुच् ।) जप-कर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ३ ।

“जापकर्ता फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥”) किं फलं जपसासक्तं न वा तिरुन्ति जापकाः ॥”) जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + क्तुच् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महा-भारते । १२ । १६६ । ४६ ।

जालन्ध

जालकं, क्ली, (जल संवरणे + भाव घञ् । जालेन
 जलदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै +
 कः । जाल + स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका ।
 इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
 "तासुत्याय खजलकणिकाशीतलेनानिलेन
 प्रभास्यस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥"
 कुशाब्दादिचुद्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥
 तत्पर्यायः । चारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलम्भः । आनायः ।
 इति मेदिनी । कै, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 उत्तरतले ७ अध्याये ।
 "हृदिभृशं विकलति द्वितीयं पटलं गते ।
 मलिकान् मणिकान् केशान् जालकानि च
 पश्यति ॥"
 समूहः । इति शुद्धरत्नावली ॥ (यथा, शाकु-
 न्तले प्रथमाङ्के ।
 "वहं कर्णश्रीरोषोधि वदने चर्माभसां जालकं
 वन्दे संसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला
 मूर्द्धजाः ॥"
 वंशलौहादिनिर्मितजालाकतिद्रव्यविशेषः । यथा,
 पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
 "ततो यष्टिं शलाकाच्च जालकं पञ्जरं तथा ।
 जालकं, क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ् ।
 जालेन : आवरणेन कायति प्रकाशते इति ।
 कै + कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ कै, ६२ ॥
 जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्मितजाला-
 कतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + कः ।)
 गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७० ॥
 जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ + कृल् ।
 कर्त्तृन् । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥
 इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि-
 ठनौ । मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥
 "विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तुरपाकवान् ।
 अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्ततत्वेन सर्वथा
 पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमभिवात इति
 नैकेभ्यो भिक्तित्वात् ।
 "विजालामिन्द्रवृद्धां गृह्णीं जालगर्दभम् ।
 जालगर्दभः, क्ली, (जालवत् गोण्या द्विजवस्त्रेण
 कोपयतीति । कै + कः । ततो ह्रस्वः ।) दधि-
 मयजलम् । तत्पर्यायः । कण्डव्या २ ।
 १ । १४ ॥ (यथा, विष्णुसंहिते । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । १४ ॥) पीठस्थानानामन्यतमः ।

जालिनी

अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।
 "जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धर्वते ॥"
 जालन्धरोऽभिजन एवामिति । अण् ।) तद्दे-
 शस्थे पुं भूमि । (देवविशेषः । यथा,
 काशीखण्डे । २१ । १०६ ।
 "पुरा जालन्धरं देवं ममापि परिकल्प्यम् ।
 पादाङ्गुष्ठगरेखोत्थं चक्रं हृष्टा हरोऽहरत् ॥"
 ऋषिविशेषः । इति आकरणम् ॥
 जालपात् [इ] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।)
 हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ह. समर्थः ।
 १४६ ।
 "टिड्मिं जालपादश्च कोकिलं कुकुटं तथा ॥"
 जालपायां, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।)
 अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥
 लोहार सांजोया इति भाषा ॥
 जालवर्चुरकः, पुं, (जालाकारो वर्चुरकः । शाक-
 पार्थिवदिवत्समासः ।) वर्चुरवृक्षविशेषः ।
 तत्पर्यायः । कृत्वाकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्म-
 शाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य
 गुणाः । रुक्षत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् ।
 पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + "जीवता-
 दिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् ।
 यद्वा, जालेन चरतीति । "पर्यादिभ्यः ण्" ४ ।
 ४ । १० । इति ठन् ।) केवर्तः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ वागुरिकः । जालेन ऋगवन्मनकर्ता
 इत्यमरः । २ । १० । १४४ ॥ मर्कटकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (येन जालिकः । इति
 वाकरणम् ॥)
 जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।)
 ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी । कै, ६४ ॥
 जालिकां, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति
 अस्याः । जाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ ।
 ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरि-
 सारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं
 सलिलं उत्पत्तित्वेनास्यस्या इति ठन् ।)
 जलौका । विधवा । भटानामस्मरचिताङ्ग-
 रक्षिणी । इति मेदिनी । कै, ६४ ॥
 जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्मवस्तुसमूहो
 विद्यतेऽस्यामिति । इनिठनौ ङीप् ।) "चित्र-
 शाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं
 आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशा-
 तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
 पर्याया भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 "धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी शतवेधना ।
 राजकोशातकी चेतितथोक्ता राजिमत्फलम् ॥"
 घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः
 पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६
 अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
 त्रिभिर्दोषैश्चातुर्गतघातोः प्रमेहिनो दृश पीडका

जाङ्गवी

जायन्ते । तद्वयथा, शरङ्गिका सर्षपिका
 कच्छपिका जालिनी विनता पुत्तिणी मसुरिका
 अलजी विदारिका विद्रधिका चैति ।"
 "जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥"
 जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः
 अच् ततो गौरादित्वात् ङीप् ।) ज्योत्स्नी ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ भिङ्गा । इति
 ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हितहित-
 ज्ञानमिति । जल + शिच् + बाहुलकात् मः ।)
 पामरः । (यदुक्तम् ।
 "क्षयं विश्राम्यतां जाल्मः स्वयं ते यदि बाधति ।
 न तथा बाधते स्वयं यथा बाधति बाधते ॥"
 क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे,
 १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।
 "त्ववि पूजनं जगति जाल्मः ।
 वतमिदमपाकते गुणैः ।
 हासकरमघटते नितरां
 शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥"
 जाषकं, क्ली, (जस्यति मुच्यति सङ्गत्वादिकमिति ।
 जस + कृल् । एषोऽरादित्वात् सस्य षत्वम् ।)
 कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासार-
 सुन्दरी ॥
 जाहकः, पुं, घोडः । घोष इति भाषा ।
 मार्जारः । खडा । कारुण्डिका । इति मेदिनी ।
 कै, ६२ ॥ विलेप्यजन्तुविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ काम-
 रूपी ५ विरूपी ६ विलवासः ७ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 जाङ्गवी, स्त्री, (जङ्गोरपत्य स्त्री । जङ्गु + अण् +
 ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥
 एतन्नामकारणं यथा,—
 "जातुद्वारा पुरा दत्त्वा जङ्गुः संपीय कोपतः ।
 तस्य कन्यास्वरूपा च जाङ्गवी तेष कोर्तिता ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
 तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
 "सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! ।
 पुण्यं दशगुणं चैव मौषलस्नानतः परम् ॥
 ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
 अमायाद्यापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
 ततो दशगुणं पुण्यं नराणाञ्चोत्तरायणे ।
 चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
 अक्षयायाश्च तत्तुल्यं नैतद्देदिरूपितम् ।
 असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ।
 सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
 मन्वन्तरायां देवेभ्यु ! युगादायां तथैव च ।
 माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
 ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभम् ।
 दशहरादष्टम्याश्च युगादादि समं फलम् ॥
 नन्दासप्तम्यं वारुण्यां महत्पूर्व चतुर्गुणम् ।
 ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्वमेकं सति ॥
 पुण्यं कीदृगुणं चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

जिघांसुः

कन्धोपरागसमये हृदये दृग्गुणं ततः ॥
पुण्येऽप्यहोदये कल्पे ततः श्रुतेषु फलम् ।
सर्वेषामेव चक्षुषं वेणुवांशं विप्रर्थाय ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्त प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
पर-अक-सक-अनिट् ।) जय उत्कर्षः स्त्रीका-
रश्च । उत्कर्षेऽकर्मकः । जयन्ति यमुनाङ्गुले रङ्ग-
केलयः । मखेरसहोरजयत् सुरालयमिति काद-
म्बरी । जयति शत्रुं कर्त्तुः । अनभिधानादस्मात्
तुवङ्गोः प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने
तिवन्तीति । किञ्च तुपुः स्थाने ततल्लङ्घ्यते ।
यथा, भावगम्यलयः कोऽपि जयताद्वागगोचरः ।
इति दुर्गादासः ॥

जिः, जि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् डिः ।)
जेता । पिशाचे, पुं । इत्येकांशरकोषः ॥

जिगत्सुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + “गन्नेः सन्वच्” ।
उर्णा ३ । ३१ । इति क्तसुः सन्वत्कार्येण ।
अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोपः ।) प्राण-
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा, स्त्री, (गन्तुमिच्छा । गम् + सन् +
अ । ततश्चाप् ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ ।
ततश्चाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते
१ । ७६ । ६ ।

“जिगीषया ततो देवा वरिषाङ्गरसं सुनिम्नम्”)
अवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । वे, ३६ ॥

जिघत्सु, स्त्री, (अन्तुमिच्छा । अद् भल्लगे +
सन् + अः । “लुङ्सनोर्धसल्” २ । ४ । ३७ ।
इति घसल् ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥

जिघत्सुः, जि, (अन्तुमिच्छुः । अद् + सन् +
“लुङ्सनोर्धसल्” २ । ४ । ३७ । इति घस्-
लादेशः । ततः “सनाशंसभिच्च उः” ३ । २ ।
१६८ । इति उः ।) क्षुधितः । इत्यमरः ।
३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, जि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन्
+ सन् + क्तुल् ।) हननेच्छुकः । इति व्याक-
रणम् ॥

जिघांसा, स्त्री, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् +
“अभ्यासाच्च” ७ । ३ । ५५ । इति क्तुलम् ।
“अज्भनगर्मां सनि” ६ । ४ । १६ । इति
दौर्घः । ततः अप्रत्ययस्ततः स्त्रियां टाप् ।)
हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।
११ । २०६ ।

“जिघांसया ब्राह्मणस्य वरकं प्रतिपद्यते ॥”)

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + “सना-
शंसभिच्च उः” ३ । २ । १६८ । इति उः ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६३ । हननेच्छौ,
जि । यथा, भट्टिः ।

“प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”

(यथाच, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।

“जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात् परिववृण्याः ॥”)

जितः

जितः, जि, (जित्वतीति । प्रा गन्धोपादानि +
“प्राप्ताभाघेट्टदृशः शः” ३ । १ । १३७ । इति
शः ।) प्राणकर्त्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सामी निश्चितेऽप्यस्यति मनोजितः
सपत्नीजनः ॥”

जिज्ञिनी, स्त्री, वृक्षविशेषः । तत्प्रथमायः ।
जिज्ञिनी २ जिज्ञी ३ सुनिर्यासा ४ प्रमो-
दिनी ५ । (यथा, गारुडे १६४ अध्याये ।

“जिज्ञिन्येरुण्डकं रुद्र ! शूकशिखीसमन्वितम् ।
शीतोदकश्च तन्नस्यो बाहुग्रीवायथा हरेत् ॥”
यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

“सोऽप्रावरकरोधपलाशा
जिज्ञिनी सरलकटफलयुक्ताः ।
कुत्सिताम्बकदली गतशीलाः
सैलवातुपरिपेलवमोचाः ॥”)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । ब्रण-
हृद्रोगवाततीसारनाशित्वम् । पटुत्वम् । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिज्ञी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।

“आयु जिज्ञी महातिक्ता विशाला कृपि-
पत्रकम् ॥”)

जिज्ञासा, स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् +
अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।”

इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्प्रथमायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३
निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, जि, (जिज्ञासास्य जाता । तार-
कादित्वत् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्मणि
क्तः ।) कृतजिज्ञासः । पृष्ठः । विचारितः ।
यथा, श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।

“जिज्ञासितमधीतश्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥”

“किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया
जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्त-
स्त्वर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, जि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + “सना-
शंसभिच्च उः” ३ । २ । १६८ । इति उः ।)
आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां ७ । ५ ॥
“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।।
आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥”
सामान्यबोधेच्छुकश्च ॥

जिज्ञास्यः, जि, (जिज्ञास्यते ॥ इति । ज्ञा + सन् +
कर्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः ।
(विचार्यम् । यथा, भागवते । २ । ६ । ३५ ।
“एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।।
अन्यथयतिरेकाभ्यां यत् ख्यात् सर्वत्र संवेदा ॥”
“आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं
विचार्यम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमस्यास्तीति । अच् ।)
अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जिताष्ट

जितः, जि, (जि + कर्मणि क्तः ।) प्राप्तपरा-
जयः । तत्प्रथमायः । पराभूतः २ परिभूतः ३
अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।
“अभिजिते च जयति सर्वान् लोकानि-
मान् एही ॥”)

जितकाशिः, पुं, (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रका-
शते इति । काश + श्चिन् ।) दृप्तसृष्टिः । इति
भा. तटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न्] जि, (जितेन जयेन काशते
इति । काश + श्चिन् ।) जययुक्तः । तत्-
प्रथमायः । जितहवः २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५ । १४१ ।
“अनिष्टं रणे वासो जितकाशी महाबले ।
वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो मयतां हृद्यतामिति ॥”)

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्भूतः ।) अश्व-
निर्मितदण्डः । तत्प्रथमायः । आश्वत्थः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्येन ।) दृप्तहृत्-
पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ कृतशत्र-
पराजये, जि ॥

जिताक्षरः, जि, (जितानि आक्षतीकृतानि अक्ष-
राणि येन ।) कृताक्षरजयः । वशीभूताक्षरकः ।
दृष्टिमात्रेणाक्षरबोधेन पाठचमः । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो
वांछावरणादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।

“अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः
प्रसीदनः ॥”

जितोऽमित्रः शत्रुर्येन । कृतशत्रुपराजये, जि ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३४ । १३२ ।

“ऋणप्रदाता वैद्यश्च औचिचः सजला नदी ।

जितामित्रो नृपो यच्च बलवान् धर्मेतत्परः ॥”)

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधद्वयो येन ।)
बुद्धः । इति निकाशशेषः ॥ वृत्तार्हत्पिता ।

इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ (कुपुत्रस्या-
विक्षितः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभा-
रते । १ । ६५ । ५० ।

“अविक्षितः परिक्षिच प्रवलांश्च वीर्यवान्,
आदिराजो विराजश्च शिखिनश्च महाबलः ।
उच्चैः श्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाहमः स्तुतः ॥”)

जितशत्रौ, जि ॥

जिताष्टमी, स्त्री, (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्वान्-
कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) गौणाश्विनकृष्णा-
ष्टमी । खैव जीमूताष्टमी । यथा, “आश्विन-
कृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी
प्रदोषव्यापिनी आह्या । भविष्योत्तरे ।

“वृषे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुस्तिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्री जीमूतवाहनः ।

जिनः

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिप्तया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”
किञ्च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पूर्वेदुरपरेदुर्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥”
तथा च । यद्दिने प्रदोषयापिनी अष्टमी तत्रैव
व्रतं उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्यापित्वात् ।
उभयदिने प्रदोषायाप्तौ उदयमामिन्यां तदुक्तं
निर्णयामृतसिन्धौ ।

“लक्ष्मीव्रतं चारुदिते प्रशाङ्के
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेच्छीघ्रतपुत्रिका सा ॥” इति ।
अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।

“आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि
मुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेद्यस्ता वैधव्यञ्च भवेद्भुवम् ॥”
इति वचनात् ।

इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणिः ॥
जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन) जित-
काशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०० ॥

जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-
याणि ओत्रादीनि येन) वशीकृतन्द्रियः ।
तत्पर्यायः । प्रान्तः २ आन्तः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।

“श्रुत्वा स्रष्टा च दृष्ट्वा च सुक्ता घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”
जितेन्द्रियाङ्गः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते सङ्गते
इति । आ + कृ + कः ।) कामद्विष्टलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जित्तमः, पुं, (अयमेवास्तिशयेन जित् जयशीलः ।
जित् + तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति
व्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उच्चमक्ष ॥

जित्वा, स्त्री, (जि + “विपुयविनीयजित्वासुज-
कल्कहलिषु ।” ३ । १ । ११७ । इति कृप् ।)
हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५४ ॥ (सिद्धान्त-
कौमुदीमते तु पुलिङ्गान्तोऽयं शब्दः ॥)

जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि + “इण्णशजि-
घर्त्तिभ्यः कर्प् ।” ३ । २ । १६३ । इति कर्प् ।)
जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा,
माङ्ग । २ । ६ ।

“करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्वृष्टाम् ।
विनायकदलभूषणरिज्यावै तपसः सुतः ॥”

जित्वरी, स्त्री, (जयति सज्जोत्कर्षेण वर्तते इति ।
जि + कर्प् । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ ।
इति डीप् ।) काशी । इति त्रिकांशशेषः ॥

जिनः, पुं, (जयतीति । जि + “इण् विञ् जेति ।”
उणां । ३ । २ । इति णक् ।) अर्हन् । बुद्धः ।
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३७ ॥ अति-
दृढः । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति
मेदिनी । जे, ८ ॥

जिह्वा

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिनसङ्ग, [न] स्त्री, (जिनानां सङ्ग गृहम् ।)

जिनगृहम् । तत्पर्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥

जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति
हलायुधः ॥

जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) उ, जिमत्वा
जिन्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(खां-परं-सकं-सेट् ।) रोपोपधः । र, वैदिकः ।
न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥

जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) इङ्खी । इ, जिमति । जिमति
लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

जिवाजिवः, पुं, (जीवज्जीवः पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।)
जीवज्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

जिब्रिः, पुं, (जीर्थ्यत्वेनेति । जष वयोहानौ +
“जीर्थतेः क्रिन् रश्च वः ।” उणां ५ । ४६ ।
इति क्रिन् । इरादिकार्यं रेफश्च वः । बाहु-
लकात् हनि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तः ॥ (जीर्थे,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७० । ५ । [भरन्त] ॥)
“वित्वा नरः पुरुषा सपर्यन्तं पितुर्न जिब्रेर्वि वेदो

जिष, उ सके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् । उदित्वात् क्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा
जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये + “ग्लजिष्णुश्च
ग्लुः ।” ३ । २ । १३६ । इति ग्लुः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७० । १३ ।

“विष्णुर्विक्रमणादेवो जयनाजिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥”
इन्द्रः । (यथा, अथर्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।

“जयञ्च जिष्णुश्चाभिन्ना जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥”
अर्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।

“अहं दुरापो दुर्द्वेषो दमनः पाकशासनः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्ति विद्युतः ॥”
भौलस्य मनोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ८८ ।

“तरङ्गभीरुञ्जयश्च तरङ्गावुय एव च ।
अभिमानो प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥

तेजस्वी सन्नलश्चैव भौलस्येते मनोः सुताः ॥”
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ८५ ।

“इति जित्वा दिशो जिष्णुर्वर्तते योऽहोतयः ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां हृत्तयूयैष मौलिषु ॥”

जिह्वा, स्त्री, (जहातीति । हा + “जहातिः संवदा-
लोपश्च ।” उणां । १ । १४० । इति मन् ।)
तगरहृत्तः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥

जिह्वा, त्रि, (जहाति । हा + “जहातिः संवदा-
लोपश्च ।” उणां । १ । १४० । इति मन् ।)

जिह्वा

१४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४२ । १८ ।

“सक्रोधामर्षजिह्वभूकवायीकृतलोचनः ॥”
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्वा, पुं, (जिह्वं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा
स्यात् तथा गच्छतीति । गम + छः ।) सर्पः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।

“स लज्जा दुर्लभां भार्यां पद्मकिङ्कल्कवर्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्वाणां धृतव्रतः ॥”

जिह्वं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति
मेदिनी । मे, २५ ॥

जिह्वमोहनः, पुं, (जिह्वं कुटिलं यथा तथा सुह्य-
तीति । सुह + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । ११ । १३४ ।
इति ल्यः । यद्वा, जिह्वस्य कुटिलस्य सर्पस्य
मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) मेकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

जिह्वश्लथः, पुं, (जिह्वं कुटिलं श्लथं यस्मात् ।)
खदिरः । इति जटाधरः ॥

जिह्वं, स्त्री, (जिह्वं निपततनात् मस्य वत्से साधुः ।)
तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥

जिह्वः, पुं स्त्री, (जयते आह्वयनेनेनेति । जे + वाहु-
लकात् उप्रत्ययेन द्वित्वादौ चेति साधुः ।) जिह्वा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
११२ । ६५ ।

“हिसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥”
जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते
परद्रवाणीति । जिह्व + ला + कः ।) लुञ्जः ।

लोपुपः । यथा, आङ्गवत् ॥

“आहं कृत्वा परश्राद्धे मुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥”

जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + “शेषा-
वक्रजिह्वायीवापामीवाः ।” उणां । १ । १५४ ।

इति वन् प्रत्ययेन जुगागमे निपातनात् साधुः ।)
रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्-
पर्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ६१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ ।
इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधास्रवा ८ रसिका

११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना
१५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुकुन्दमाला-
याम् । २६ ।

“जिह्वे कीर्त्तय केशवं सुररिपुं चेतो ! भज जीयहं
पाणिहृन् । रसार्चयाच्युतकथां ओजह्वय ! त्वं शृणु ।

कृष्णं लोकय लोचनह्वय ! हरेर्गच्छाद्द्विषुग्मालयं
जिह्वं प्राण ! सुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धनमाधो-
लजम् ॥”

अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
“प्राकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनाजिह्वात् ।

परिदग्धा खरस्पर्शा लघ्वा दोषजचेदधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषहितयल्लक्षणा ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

जिह्वारो

“उदरे पथमानानामाधानाद्वक्त्रसारवत् ।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४४ अध्याये ॥

जिह्वानिलेखनं, क्ली, (जिह्वाया निलेखनं संस्कारः ।)

जिह्वामार्जनम् । जिव्याचङ्गान इति भाषा ।

जिह्वामार्जनद्रव्यम् । जिव्याचङ्गा चयाङ्गि

इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं कृष्णं

स्वर्णरूप्यतामलोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणे

प्रशस्तम् । तस्य गुणः । वक्त्रैरस्यजिह्वाश्रित-

मलनाशित्वम् । आरोग्यरुचिकारित्वञ्च । इति

राजवल्लभः ॥

(“जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्जमेव च ।

तन्मलावहरं शूलं शृङ्गं दशाङ्गुलम् ।

मुखवैरस्यदौर्गन्ध-शोफजायहरं सुखम् ॥”

अस्याधिव्येन रोगजनकता यथा,—

“जिह्वानिलेखनाक्तुक्कमल्लणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमलस्यः संस्रितवानिलो हनु ॥

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुसंसः स तेन स्यात् कच्छाचर्चणभाषणम् ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

जिह्वापः, पुं, (जिह्वाया पिवतीति । पा+ “आतो-

रुपसर्गे कः ।” ३।२।३। इति कः ।)

कुक्कुरः । याघ्रः । विडालः । भल्लुकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ चित्रकयाघ्रः । इति विश्वः ॥

जिह्वामलं, क्ली, (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वा-

स्थितमलम् । तत्प्रय्यायः । कुलुकम् २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

जिह्वामलीयः, पुं, (जिह्वामले भवः । “जिह्वा-

मलाङ्गुलेष्कः ।” ४।३।६२। इति कः ।)

वज्राकृतिवर्णः । वीपदेवेनास्य मू इति संज्ञा

कृता । स तु कक्षपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा

हरि × काव्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति

आकरणम् ॥

“अधोविरिकयुक्ताग्रामात्रवद्वयरूपकः ।

जिह्वामलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः ॥”

इति सुपन्नयाकरणटीका ॥

जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।)

पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥

जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः ।) मुखरोगा-

न्तर्गतैरनुजातयाधिः । तत्र जिह्वारोगाणां

निदाननामसङ्ख्याः प्राह ।

“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।

उपजिह्विका च गदा जिह्वया पञ्च कीर्तिताः ॥”

तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।

जिह्वानिलेनस्फुटिता प्रसुप्ता

भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।

स्फुटितामनसिबिहीर्णा । प्रसुप्ता रसानभिज्ञ-

तया सुमेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाकौ मरु-

भूमिजो दुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥

पित्तजमाह ।

पित्तात् सदाहैरुपचीयते च

दीर्घैः सरत्तैरपि कौञ्च ।

५३६

जीमूतः

अयं रोगो लोके जलीति ख्यातः । जाड्येति

वङ्गभाषा ॥ * ॥ कफजमाह ।

कफेन गुर्वो वहलाचिता च

मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ।

बहला स्थूला । मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥ * ॥

अलासमाह ।

जिह्वातले यः श्वयधुः प्रगाढः

सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां सरक् स्तम्भयति प्रवृद्धो

मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥

प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दाहणः । कफरक्तमूर्तिः

कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्द्वयस्य स कफरक्तज इत्यर्थः ।

जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाक्तेन

पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषबोध्यम् । असाध्यल-

क्षास्य ॥ * ॥ उपजिह्विकामाह ।

जिह्वारूपः श्वयधुश्च जिह्वा-

मुद्राम्य जातः कफरक्तयोनिः ।

प्रसेककण्डूपरिदाहवृत्तः

प्रकथ्यतेऽसाधुपजिह्विकेति ॥

जिह्वारूपः जिह्वयाकृतिः ॥ * ॥

अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।

“जिह्वागतविकाराणां शूलं शोणितमोक्षणम् ।

गुडुचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।

कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्यं भिषजा खलु ॥

पित्तजे परिष्टे तु निःसृते दृष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूयनस्य च मधुरं हितम् ॥

कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वजः क्षवे ।

पिप्पल्यादिभिर्दुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥

उपजिह्वान्तं लिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।

शिरोविरेकगण्डूषधमैत्रेणामुपाचरेत् ॥

योषध्याभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।

उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमभिलेखञ्च पाचयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जिह्वालि [ह] पुं, (जिह्वाया लेहीति । लिह

+ लिप् ।) कुक्कुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जिह्वाश्लयः, पुं, (जिह्वाया श्लयमिव । अभिधानात्

पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिह्वाखादः, पुं, (जिह्वाया खाद आखादनम् ।)

लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३।८८ ॥

जीनः, जि, (जिनाति जीयतीति । आ वयो

हानौ + “गत्वर्थेति ।” क्तः । ग्रहिव्येति सम्प्र-

सारणम् । हल इति दीर्घः । लादिच्चेति

नत्वम् ।) वृद्धः । इत्यमरः । २।६।४२ ॥

(चर्मपुटे । यथा, मनुः । ११।१३८ ।

“जीनकामं कवस्तावीन् पृथग् दद्यात् विशुद्धये ॥”)

जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति । जि +

“जैर्मूट्चोदात्तः ।” उणां ३।६१ । इति क्तः ।

मृदागमो घातोदीर्घश्च ।) पर्वतः । (यथा-

मत्स्यपुराणे । १२० । ७५ ।

“जीमूतो द्रावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्वतः ।

आयतास्ते मंहाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥” * ॥

जीमूत

जीवनं जलं सूत्रयति सावयतीति । एषोदरा-

दित्वात् साधुः । इति पुरुषोत्तमदेवः ।) मेघः ।

(यथा, महाभारते । ६।१६।३१ ।

“राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्धिकाः ॥”)

सुस्ता । देवताङ्गवृक्षः । इत्यमरः । ३।३।५८ ॥

इन्द्रः । भृतिकरः । घोषकलता । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“धार्मागवमयेत्तां जीमूतं कतवैधनम् ॥”

सूर्यः । यथा, महाभारते । ३।३। सूर्य-

स्थायोत्तरशतनामकीर्तने । २२ ।

“वरुणः सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥”

अधिविशेषः । यथा, महाभारते ५।११।२४ ।

“जीमूतस्यात्र विप्रर्वरुपतस्य महात्मनः ॥”

मल्लविशेषः । भीमसेनस्तु विराट्गृहवासकाले

नियुङ्गेनेन निहतवान् । यथा, महाभारते ।

४।१२।२२ ।

“ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाकृत्य ।

जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम् ॥”

स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा, हरि-

वंशे । ३२।२५ ।

“दशार्हस्य सुतो योमा योमो जीमूत

उच्यते ॥”

वपुश्चतुष्टयः । स तु शाल्मलवृक्षस्य ईश्वर-

विशेषः । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।

“शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुश्चतः ।

श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥”

अस्य वर्षस्तु एतन्नामैव विख्यातः । यथा,

तत्रैव,—

“जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्तत्र रोहितः ॥”

जनचत्वारिंशदक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणा-

दिकं कृन्दः शब्दे द्रव्यम् ॥)

जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य ।

अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्वतः । इति

हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूलं, क्ली, (जीमूतस्य मुस्ताया मूलमिव

मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहनः, पुं, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।)

इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । धर्मरत्न-

नामकस्तुतिसंग्रहकर्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।

“बहुविधपूर्वजनिवन्धुयाख्यासङ्घातसंग्रहस्येति ।

जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुत्तये श्रेयम् ॥

परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।

दायभागं चकारेम विदुषां संग्रहच्छेदे ॥”

शालिवाहनवृषस्य पुत्रः । आश्विनक्षणा-

यन्मां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः ।

एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रव्यम् ॥ जीमूत-

केतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे ।

२२।२४ ।

“अथ तस्याचिरादेव राज्ञः सुनुरजायत ।

जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता ॥”)

जीमूतवाही, [न.] पुं, (जीमूतं वहति जीमूता-

कारेणात्मानं परिणामयतीत्यर्थः । वह +

जीर्णः

गिनिः । मेघयोनिवादेवास्त्र तयात्वम् । धूमः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
जीरः, पुं, (जवतीति । जु गतौ + “जोरी च ।”
उणां २ । २३ । इति रक् ईशान्तादेशः ।)
जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥
अनुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
(विद्यावति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।१२ ।
“मनुष्यहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्तम् ।”
“जीरं विद्यावन्तम् ।” इति दयानन्दभाष्यम् ॥)
जीरकः, पुं, (जीर + संज्ञायां कन् ।) वणिग्-
द्रव्यविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जरणः २ अजाजो ३ कणा ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३६ ॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७
जीरणः ८ अजाजिका ९ वृद्धिशिखः १०
मागधः ११ दीपकः १२ । इति जटाधरः ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपन-
त्वम् । वातगुल्माभ्यानातीसारग्रहणीक्रिमि-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचिस्वर-
कारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफघातनाशित्वम् ।
पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-
वर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
मुक्तजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि
गुणाश्च ।
“जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥
कलाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तण्डुलपुष्पिका ॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूचं कटुकं दीपनं लघु ॥
संग्राहि पित्तलं मेघं गर्भाशयविशुद्धिस्तु ।
ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृथं रूचं कफापहम् ॥
चक्षुष्यं पवनान्नगुल्मच्छर्द्दप्रतिसारहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीरिका, स्त्री, (जीर्ण्यतीति । जृ + बाहुलकात्
रिक् । ईशान्तादेशः । ततः स्त्री कन् ।)
वृषपत्रीलक्षणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीर्णः, क्ली, (जीर्ण्यति स्मेति । जृ घ् वयोहानौ +
गत्यर्थेति क्तः । निष्ठातस्य नत्वम् ।) शैलजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा,
“तद्वयो यथा स्थूलमेदेन त्रिविधम् । बालं
मध्यं जीर्णमिति ।” इति चरके विमानस्थाने-
२४मेऽध्याये ॥)
जीर्णः, पुं, (जीर्ण्यन्नेनेति । जृ + करणे क्तः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृचः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥)
जीर्णः, त्रि, (जीर्ण्यतीति । जृ + “गत्यर्थकर्मक-
श्चिवेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि
क्तः ।) वृचः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरा-
तनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । २० । १७ ।

५३७

जीर्णः

“तद्याज देहं धर्मात्मा देही जीर्णमिवास्मरम् ॥”
गतवज्रवयः । जराविशिष्टः । पक्वः । पाक-
विशिष्टः ॥ ॥ (यथा, चाणक्ये । ७६ ।
“जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्याश्च गतयौवनाम् ।
रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यश्च गृहमागतम् ॥”
अथ जीर्णद्रव्याणि ।
“नारीकेलफलेषु तखुलमथ चीरं रसुखे हितं
जम्बीरीत्यरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचा-
फले ।
गोधूमेषु च कर्कटीहिततमा मांसाद्यथे काञ्जिकं
नारङ्गे गुडमचयश्च कथितं पिष्टकारके कोद्रवः ॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या हिता माषजे
खड्गं चीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्मासु कोलम्बजे ।
मत्स्ये चूतफले लज्जीर्णशमनं मध्वसुपानाद्यथे
तैले पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु वृद्धा
जयेत् ॥

पनसे कदले कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तखुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं य इह तखुलं विदुः ।
ते वदन्ति सुनयोऽथ तखुलान्
चीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाडिमामलकतालतिन्दुकी-
बीजपूरलवलीफलान्यपि ।
वाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति वकुलं स्मृतम् ॥
मधुक-मालूर-रुपादनानां
परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पर्यं पिचुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथम् ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनसुज-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्तं
शङ्खटके मधुफलेष्वपि भद्रमुक्तम् ॥

पिशितपनसयोः स्यादास्त्रबीजेन पाकः
कृष्णमहिषयोधितुघोरयोः सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्यां-
मपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥

कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काशीरजातीफलजातिकोशम् ।
कस्तूरिका सिङ्कनारिकेल-
जले पचयत्यु समुद्रफेनः ॥
श्यामाकनीवारकुलत्यषष्टि-
नित्यावकज्जदधिमस्तकस्तु ।
चिञ्चाकुलथो तिलतैलयोगात्
जटाब्जनादस्य निहन्त्यथाम्बम् ॥
कशेरुशङ्खटकणालवृद्धी-
खर्जूरखट्वा अपि नागरेण ।
पलाशभस्मासु तथार्द्रजे वा
रसो निहन्त्यादसमिञ्चाजतम् ॥

जीर्णः

अस्त्रेन केनाप्यथ योगेन
कोष्मासुना वा घृतमेति पाकम् ।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्वस्य मज्जा पनसामलक्यौ ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय सुक्तम् ।
इत्यङ्गुतं केवलवज्रपक-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जम्घा ।
काशस्थ मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेन्ना बहुशो न भूतम् ॥
योगे रसाला सुरभीयवस्तु-
मस्त्रेन कोष्णेन विपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिगारी-
प्रयोदधिचीरमुपैति पाकम् ॥
वटो विसवाराक्षवज्जेन फेणी-
शमं पर्यटः शिशुबीजेन याति ।
कणामूलतो लङ्गुका पूषकादे-
र्विपाको भवेच्छकुलीमखयोश्च ॥
श्वविज्ञोद्या गण्डकाश्चित्तैलाद्-
यावत् जारात् कोलकूर्ममादयोऽपि ।
जीर्ण्यन्धेवं पायसो मुञ्जयुधात्
सासुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमज्जौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृतस्तदम्भः ।
धीलावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
पालकिकाकेसुककारवल्ली-
वार्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उषोदकालाद्युपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरज्ज-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलावूनि वृद्धिनि जम्घा ।
चारोदकं ब्रह्मतरोन्निपीय
भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥
विपच्यते शूरणको गुह्येन
तथायुक्तं तखुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारशोणं
सुक्तेन पूर्णं परिपाकमेति ॥
चक्षुकसिद्धार्थकवास्तुकानां
शायन्तिसारकथितेन पाकः ।
श्राकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं
चारेण सुदास्तिलनालजेन ॥
आम्नातकोदुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च ज्ञानवटादिकानाम् ।
स्थुः श्रामनं पथ्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुव्यक्तेन ॥

जीवः

इति जीर्णमञ्जरी ॥

जातं ज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलसतीर्यवा ॥

कैश्रीटमुता इति भाषा ॥

१७४। ७३।
“त्वमेव चिन्तय सखि ! नीतरं प्रा
स्वकार्यं मुह्यते लोको यथा जीवं लभाम्य

जीवकः

(जीवतीति। जीव प्राणे + “इगुपधञेति।”
३।१।१३५। इति कः।) प्राणी। (यथा,
भागवते। १।१३।४४।

“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फलगुनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥”
वृत्तिः। वृत्तिविशेषः। (स एव महानिस्ववृत्तः।
तत्पर्याया यथा,—

“महानिस्वः स्तुतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः।
केशामुष्टिनिस्वकश्च कार्मुको जीव इत्यपि॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
वृत्त्यतिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ (यथा,
काशीखण्डे। १७।४४।

“अस्मात्तिज्ञार्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि॥”
कर्णः। इति धरणी॥ चैत्रज्ञः। तत्पर्यायः।

आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५
ईश्वरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भग-
वद्गीतायाम्। १३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः।

“तच्च चैत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व-
ज्ञेनैवमुगतं मामेव विद्धि॥” तस्य स्वरूपं
यथा,—

“कर्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः।
कर्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः॥

सोऽपि तद्धेतुरुपश्च कर्म तेन भवेत् सति।
जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च॥

आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च।
प्राणदेहादिभ्यो देही स जीवः परिकीर्तितः॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥
तथाच भागवते। १२।१८४।१७।

“जीवं प्रश्यामि वृत्ताणामचैतन्यं न विद्यते॥”
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचित्त-
वावच्छिन्नं चैतन्यम्। केषाञ्चित्मते दर्पणस्थमुख-
प्रतिविम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिविम्बम्। (जीव-
यति लोकानन्तर्याम्यात्मकरूपेणेति। जीव +

शिव् + अच्। विष्णुः। यथा, महाभारते।
१३।१५६।६८।

“जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः॥”
जीवनविशिष्टः, त्रि। यथा, महाभारते। १२।
२८८।२३।

“स्वते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वे जनः॥”
जीवः, पुं स्त्री, (जीव + भावे घञ्।) जीवितम्।
इति मेदिनी। वे, ६॥ (यथा, भागवते।
१।२।१०।

“जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः॥”
जीवस्य जीवनस्य च पुनर्द्वर्मानुष्ठानद्वारा
कर्मभिः इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न
भवति। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

“जीवयति आरोग्यं करोतीति। जीव
+ शिव् + अच्।) अष्टवर्गान्तर्गतौघविशेषः।
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
जीवः, पुं, (जीवयति।) कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४

जीवदा

प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४
कूर्चश्रीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७
जीवदः १८ वलदः १९ अस्य गुणाः। मधु-
रत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तानिलार्तिचय-
दाहज्वरनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ वलकारित्वम्। कार्श्य-
वातनाशित्वम्। तस्य रूपं यथा,—

“जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवल्कलौ निःसारौ सल्यपत्रकौ॥
जीवकः कूर्चकाकारः ऋषभो वृषश्चङ्गवत्।
जीवकर्षभकस्थाने विदारौमूलम्॥”

इति भावप्रकाशः॥ *॥
प्राणकः। पीतशालः। क्षपणः। इति मेदिनी।
के, ६५॥

जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवावृत्त्या इति। जीव
+ खलु।) सेवकः। वृद्धाशी। जीवी॥
(यथा, महाभारते। १३।१४१।६६।

“जैविदो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः॥”
अहितुष्टिकः। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यचुदकीटादिना जीव-
तीति। जीव + अच्। यद्वा, जीवजीव + एषो-
दरात् साधुः।) जीवजीवपक्षी। इति शब्द-
रत्नावली॥

जीवजीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशय-
तीति। कृत्वल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्
खच्।) चक्रोरपक्षी। इत्यमरः। २।५।३५॥
(अपरः पक्षिविशेषः। विषादिविकृतस्यान्नादेः
परीचार्थमस्यावश्यकत्वं भवति। यथा, वाभटे

सूत्रस्याने ७ अध्याये १६।
“हंसः प्रस्वलति ग्लानिर्जीवजीवस्य जायते।
चक्रोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः॥”
वृत्तिविशेषः। इति मेदिनी। वे, ५६॥

जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं अस्याः।)
जीवत्पुत्तिका। तत्पर्यायः। जीवदः २।
इति हेमचन्द्रः॥

जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः।) सधवा।
इति हेमचन्द्रः॥

जीवत्पितकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप्।)
विदमानपितकः। यथा,—
“अमास्तानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्।
न जीवत्पितकः कुर्यात् कतेऽपि पितृहा भवेत्॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

जीवधः, पुं, (जीवधनेनेति। जीव + “श्रीङ्शपि-
रगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽधः।” उणां ३।
११३। इति अथः।) प्राणः। कूर्मः। मयूरः।
मेघः। धर्मिके चिरायुषि च त्रि। इत्युणादि-
कोषः॥

जीवदः, पुं, (जीवं जीवन् ददाति औषधादि-
मुप्रयोगेणेति। दा + कः।) वैदः। विद्धिदः।
इति मेदिनी। दे, २६॥ जीवनदातरि, त्रि॥
जीवदानी, स्त्री, (जीवं जीवन् ददातीति। दा +
लच् डीप् च।) ऋद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवनि

जीवधनं, स्त्री, (जीव एव धनमिति।) गवा-
दिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जीवनं, स्त्री, (जीवतेनेनेति। जीव + करणे
ल्युट्।) वृत्तिः। (यथा, भागवते। १।१३।४४।
“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फलगुनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥”
“जीवनं जीविकेति॥” तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

जलम्। (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ४६३।
“यमुनाया इव तस्याः सखि! मलिनं जीवनं
मन्ये॥”

जीव + भावे ल्युट्।) प्राणधारणम्। इति
मेदिनी। ने, ६६॥ (यथा, हटयोगप्रदी-
पिकायाम्। २।३।
“यावद्वायुः स्थितो देहे तावच्चीवनमुच्यते॥”
“प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति
जीवनम्।
किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका॥”
इत्युद्भटः॥)

हेयङ्गवीनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ मञ्जा।
इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशी-
खण्डे। २६।६५।
“जीवनं जीवनप्राणा जगज्जगता जगन्मयी॥”
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना। जीव +
कर्त्तरि ल्युट्।) जीवकौषधम्। वातः। इति
राजनिर्घण्टः॥ चन्द्रफलकवृत्तः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ पुत्तः। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्वान्
प्राणरूपेण जीवयतीति। जीव + शिच् + कर्त्तरि
ल्युट्। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४६।११२।
“वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः॥”
शिवः। महाभारते। १३।१७।१२२।
“निर्जो जीवनो मन्त्रः शुभाशो बहुकर्कशः॥”
जीवनकं, स्त्री, (जीवतेनेनेति। जीव + करणे ल्युट्।
ततः स्तार्थं कन्।) अन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम्।)
यत्नविशेषः। स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राण-
संचारकारणम्। इति भाषापरिच्छेदः॥
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः।) वर्त्त-
नोपायः। स च दशविधः। यथा,—
“विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरचं विपणिः कृषिः।
वृत्तिर्भैक्षं कुशीदश्च दण्ड जीवनेतवः॥”
इति गारुड २१४ अध्यायः॥
जीवना, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + शिच् + युच्
ल्युट्; वा ततश्चाप्।) मेदौषधम्। इति मेदिनी।
ने, ६६॥
जीवनाघातं, स्त्री, (जीवनं आहन्त्यनेनेति। आ +
हन् + करणे घञ्।) विषम्। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
जीवनावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन्। आ + वस + घञ्।
जीवनं जलं आवासोऽस्य।) वरुणः। इति
शब्दरत्नावली॥ (वारिवाचिनि, त्रि॥)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन + ठन्। टाप्। यद्वा, जीवनी
+ संज्ञायां कन् इत्यञ्च।) हरीतकी। इति राज-

जीवन्ती

निर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्याः ज्ञातव्यः ॥)
जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे लुट् डीप् च ।) जीवन्ती । (पर्याया यथा,—
“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता । मङ्गल्यनामधेया च शाक्येष्टा पयस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काकोली । डोड़ी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ययौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जीवनीयं, स्त्री, (जीवत्यनेन अस्माद्वा । जीव + करणे अपादाने वा अनौयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“गोक्षीरमनमिष्यन्ति स्निग्धं गुरु रसायनम् । जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्तुतम् ॥”)
जीवनीयगणः, पुं, (जीवनीयानामौषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
“अष्टवर्गश्च पर्णिव्यौ जीवन्ती मधुकन्तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥”
“जीवन्ती काकोली मेदे हे सुज्ञमाषपस्यौ च । ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयास्तु ॥”
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥
जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + ङच् + डीप् च ।) सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवनौषधं, स्त्री, (जीवनस्य औषधं उपाय-विशेषः ।) येन स्त्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवश्चाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्यायः । जीवातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥
जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीवत्यनेन वा । जीव + “रुहिनन्दिजीवप्राणिभ्यः षिदाशिधि ।” उणां । ३ । १२७ । इति भक् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्विभिष्टे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जीव-प्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवन्तिकः, पुं, (जीवान्तकः । पृथोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + भक् + कन् टाप् च ।) कापि अत इत्यम् ।) वन्दा । वृक्षो-परिजातवृक्षः । गुडूची । जीवाख्यप्राकः । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + डीप् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्-पर्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुसूता ७ सवा ८ । इति तट्टीका ॥ प्रय-स्विनी ९ जीवा १० जीवदा ११ जीवदानी १२ शाक्येष्टा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ सुद्रजीवा १७ यशस्ता १८ शृङ्गाटी १९ जीवदृष्टा २० काञ्जिका २१ शृङ्गश्लिखिका २२ मुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधु-

जीवन्तु

आसा २३ जीवदृष्टा २४ सुखङ्करी २५ मृग-राटिका २७ जीवपञ्ची २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
“वरा शाक्ये जीवन्ती सर्वपाखवराः परम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्त-पित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य-विवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ आसकासधातु-क्षयनाशित्वम् । खरकारित्वञ्च । सुरादृशज-स्वर्णवर्णहरीतकी । सा स्नेहपाके प्रशस्ता जीर्णरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
“जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥”
“जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शमी । गुडूची । (पर्याया यथा,—
“गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवत्तरी । छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली । चक्रलक्षिका धीरा विशला च रसायनी ॥ चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाक-विशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्याया यथा,—
“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता । मङ्गल्यनामधेया च शाक्येष्टा पयस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जीवन्मुक्तः, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवदृशायां मायाबन्ध-रहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ४८ ।
“जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः । तथ्यवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥”)
तल्लक्षणं यथा । “खस्वरूपाखण्ड-गुडूचस्यज्ञानेन तदज्ञानवाधनद्वारा खस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्म-संशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्ध-रहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
‘मिदयि हृदयगम्यश्रिदन्ते सर्वसंशयाः । न्दीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु युत्थानसमये सांश्लोखितमृचपुरीषादि-भाजनेन शरीरेण आन्धमान्यापटुत्वादिभाज-नेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादि-भाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि सुच्यमानानि ज्ञाना-विरुद्धान्धारव्यफलानि च पश्यन्पि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजाल-

जीवव

मिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थ-मिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णो-ऽकर्ण इव समना असना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
‘सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥’ इति ।
अस्य ज्ञानात् पूर्वं विद्यमानानामेवाहार-विहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानु-वृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदु-क्तम् ।
‘बुद्धादितसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाच्चैव को भेदोऽनुचितमन्त्रे ॥
ब्रह्मचित्तं तथा मुक्ता स आत्मज्ञो न चेतरे’ इति ।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वैतत्वा-दयः सङ्गुणाञ्चालङ्कारवदनुवर्तन्ते । तदुक्तम् ।
‘उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वैतत्वादयो गुणाः ।
अद्यतनो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥’ इति ।
किं बहुना अयं देहवाचमात्रार्थमिच्छानिच्छा-परिच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्ध-फलान्यनुभवन्नन्तःकरणभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यक्षानन्दपरब्रह्मणि प्राप्ते लीने सति अज्ञानतत्कार्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेद-प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।” इति वेदान्त-सारः ॥
जीवपुत्रकः, पुं, (जीवः प्राणन् पुत्र इव । पुत्र-वज्जर्जनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गदी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीवापुता इति भाषा ॥
जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + शिच् + अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) वृक्ष-जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राज-निर्घण्टः ॥
जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । वृद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवमन्दिरं, स्त्री, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृह-मिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्थकृमिं लालि गृह्णाति नाशयतीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैहली । इति राज-निर्घण्टः ॥
जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवात्मा

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाश्चः शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्पथ्यायः जीवन्तः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेघकः ८। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। वृंहणत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। वलत्वम्। वृध्यत्वम्। पित्तापहारकत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + शिच् + अच्। जीवा हितकारी शुक्ला शुभवर्णलता।) चौरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिदृचः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसाधन, स्त्री, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) घान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति। सू + कृप्।) जीवचोका। जीवतृप्तिका। हेमचन्द्रः ३। १६४ ॥ (यथा, महाभारते। १। २००। ७। “जीवसूर्वीरसंभन्ने! बहुसौख्यगुणान्विता। सुभगा भोगसम्यग्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”)

जीवस्थानं, स्त्री, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्मम्। इति हलायुधः ॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + शिच् + अच्। ततश्चाप्।) जीवन्तीवृचः। मौर्वी। (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३। २१। “निर्गुण इति नृत् इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि।

पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्वर्णं तदिह प्रसन्ति ॥” “निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्। “जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि” इत्यभिधानात्।” इति तट्टीका ॥) वृक्षा। शिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ जीवितम्। इति जटाधरः ॥

जीवातुः, पुं, स्त्री, (जीवत्यनेनेति। जीव + “जीवरातुः।” उणां। १। ८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ६५। “जीवजीवातुलतिका जन्मजन्मनिर्वर्हिणी ॥”

“जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा।” इति तट्टीका ॥ (जीव + भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के। “रे हस्त दक्षिण! नृत्स्य शिशोर्विजस्य जीवातवे विस्त्रज्य शूद्रतृणौ कपाणम्। रामस्य गात्रमसि दुर्वहगर्भखिन्न-सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”)

जीवात्मा, [न] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवज्ञासौ आत्मा चेति कर्मधारयः।) देही। तत्पथ्यायः। पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ सत्त्वम् ५ देहभृत् ६

जन्तुः ७ जन्तुः ८। इति हेमचन्द्रः ॥ प्राणी ६ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः। १। ४। ३० ॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५। “यदा कदाचित् जीवात्मा संसरन्निकर्मभिः। नानाद्योनिष्वनीशोऽयं पौरुषी गतिमात्रजेत् ॥” “एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे। जीवात्मा नियतो नित्यं वसति स्वात्मदूतवान् ॥ स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः। आशो वद्वज मनसा कृत्रिमेः कर्मवन्धनेः ॥ कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः। दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ॥ आश्रोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ॥” इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य चैत्रस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) चैत्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥ जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त + शिच् + खल्।) जीवनार्थं पक्षिघातकः। तत्पथ्यायः। शाकुनिकः २। इत्यमरः। २। १०। १४ ॥ जीवनाशके, त्रि ॥ जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थकृमिं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः। आ + ला + कः।) सैहिली। इति राजनिर्घण्टः ॥ जीविका, स्त्री, (जीवतेऽनयेति। जीव + “गुरोश्च हलः।” ३। ३। १०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वच्।) जीवनोपायः। तत्पथ्यायः। आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमरः। २। ६। ११ ॥ जीवः ७। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। ४। ११। “अजिज्ञामश्रुतां शुद्धां जीवेद्वाञ्छया-जीविकाम् ॥”) जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५ ॥ जीवितं, स्त्री, (जीव + भावे क्तः।) जीवनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के। “त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरनृतं त्वमङ्गे। इत्यादिभिः प्रियशतैरशुरुद्धा मुग्धां तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥” * ॥ कर्त्तरि क्तः।) जीवनयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः। १२। ७५। “कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्। प्राकृता सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥”) जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।) आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२० ॥ जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः। नाडीसन्धेनेन हि जीवानां जीवनज्ञानादस्यास्तथात्वम्।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राणनाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०। “राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहैव हृदये निष्पारयौ।

५४१

जीविते

जुड़

गन्धवदुधिरचन्दनोक्षिता

जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”

“जीवितेश्वरस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम।” इति तट्टीकायां मङ्गिनाथः ॥) चन्द्रः। सूर्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ जीवातुः। इति हेमचन्द्रः ॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे, ३५ ॥

जीवी, [न] पुं, (जीवोऽस्यस्येति। जीव + इनिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे। “जीविनां दारुणो रोगः कर्मभोगः शुभाशुभः। भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसायनात् ॥” जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव + यत्।) गोचुरदुग्धा। जीवन्ती। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

जु, रंहसि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-अनिट्।) रंहो वेगगतिः। जवति घोटकः। इति दुर्गादासः ॥

जु, ड गायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-सकं-अनिट्।) ड, जवते। इति दुर्गादासः ॥

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्।) इ, कर्मणि जुज्यते। इति दुर्गादासः ॥

जुगुप्सनं, स्त्री, (गुप् + स्वार्थे सन् + ल्युट्।) निन्दा। इति हेमचन्द्रः। २। १८५ ॥ (निन्दाश्रीले, त्रि। तच्च “अनुदात्तेतच्च हलादेः।” ३। २। १४६। इति युच् ॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप् निन्दायाम् + सन् + भावे अस्तत्थाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६। “दोषेच्छणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोऽज्ञवा ॥”) जुङ्गः, पुं, (जुगि + अच्।) वृद्धदारकः। इत्यमरः। २। ४। १३७ ॥ (यथास्य पथ्यायाः। “जुङ्गल्यगत्याच्छगलान्वावेगी वृद्धदारकः ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग + स्वार्थे कन्।) वृद्धदारकवृचः। इति राजनिर्घण्टः ॥ जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग + टाप्।) जुङ्गः। इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥ जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ त्यागे + कर्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति आकरणात् ॥ जुटकं, स्त्री, (जुट् संहतौ + “इगुपधेति।” ३। १। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली ॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक + टाप्। टापि अत इत्वच्।) शिखा। इति शब्दरत्नावली ॥ मुंटी इति टिकी। इति च भाषा ॥ (यथा, आङ्गिकतत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम्। “जुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत् ॥”) जुड़, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोड़यति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः ॥

जुड़, प्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) प्र, जुड़ति जोड़िता। इति दुर्गादासः ॥

जुड़, शि वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, जुड़ति अजुड़ीत् । ताडु-च्छलतापन्नान् गृह्यतेन जुड़त्यसौ । जुजोड़ । इति दुर्गादासः ॥

जुत, ऋ ड दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अजुजोतत् । ड, जोतते । इति दुर्गादासः ॥

जुन, श् गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्, जुनति जोनिता । इति दुर्गादासः ॥

जुधे, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) इ, जूरी । जूर, ई, जूर्यः । इति दुर्गादासः ॥

जुल, क पिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जोलयति । पिपि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

जुष, कि तर्के । लप्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) कि, जोषयति जोषयत्यगुणं सुधीः । तर्कयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जुष, श् ड ई जि सुदि । सेवे । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चम-स्वरी । श् ड, जुषते । ई जि, जुष्टोऽस्ति । सुदि हर्षे । इति दुर्गादासः ॥

जुष्कः, पुं, (जुष् + कक् । ततः संज्ञायां कन् ।) युषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जुष्टं, स्त्री, (जुष्यते ख इति । जुष + क्तः ।) उच्छि-ष्टम् । सेविते, त्रि । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।

“पुण्यो महाब्रह्मसम्पन्नजुष्टः

सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ॥”)

जुष्यः, त्रि, (जुष् + कर्मणि क्यप् ।) सेवः । इति सुषबोधम् ॥

जुहुवानः, पुं, (हुयते इति । हु + कर्मणि कानच् ।) कठिनहृदयः । अग्निः । वृक्षः । इति संचिप्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

जुहूः, स्त्री, (जुहोत्यनया । इति हु + “हुवः सुवच्” ।) उणां । २।६० । इति क्तिप् निपातनात् दीर्घत्वं द्विलच् ।) पलाशकाष्ठनिर्मिताहुचन्द्रा-कतियज्ञपात्रम् । जुहोत्यनया जुहूः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । ५ ।

“अग्ने ! मन्त्रया जुहा यजस्व ॥”)

जुहूराणः, पुं, (जुहूँ रणति इति । “कर्मण्यण्” ।) ३ । २ । १ । इत्यण् ।) अग्निः । अध्वर्युः । इति विश्वः ॥ चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

जुह्वान्, [तु] पुं, (जुहूः पात्रं होमक्रियोद्देश्य-तयाख्यस्मिन् । जुहू + मतुप निपातनात् मस्य वत्वम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जूः, स्त्री, (जु + “क्विचिप्रच्छीति” ।) उणां । २ । ५७ । क्तिप् दीर्घश्च ।) आकाशः । सरस्वती । पिशाची । जवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लरा-गमनम् । गमनम् । इति मेदिनी । जे, २ ॥

जूटः, पुं, (जट सङ्घाते + अच् निपातनादुत्वागमे साधुः ।) शिवजटा । इत्यमरटीकायां भरतः । जटा । इति शब्दरत्नावली ॥

जूटकं, स्त्री, (जूट + स्वार्थे कन् ।) केशवन्धः । जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

जूतिः, स्त्री, (जु वेगे + “ऊतियूतिजूतीति” ।) ३।३।६७ । इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वश्च । वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥ (यथा, अथर्व-वेदे । १३ । २ । १३ ।

“तं समाप्नोति जूतिभिः ॥”)

जूतिका, स्त्री, (जूत्या कायतीति । कै + कः । तत ङाप् ।) कर्पूरमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जूर, ड य ई ज्यानौ । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) दीर्घौ । ड य, जूर्यते । ई, जूर्यः । व्यानिर्गतवहुवयोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जूर्णाख्यः, पुं, (जूर + क्तः । जूर्य इति आख्या यस्य ।) लणविशेषः । उलू इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । सूच्यः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५ । इति रत्नमाला ॥ उलूकम् ६ उलपः ७ । इति कैचित् ॥

जूर्णाङ्गयः, पुं, (जूर्य इति आङ्गयः आख्या यस्य ।) देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णिः, स्त्री, (ज्वर + “वीज्याज्वरिभ्यो निः” ।) उणां । ४।४८ । इति निः । “ज्वरत्वरेति” ६ । ४ । २० । इत्युट् च ।) वेगः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः । देहः ब्रह्मा । ज्वरः । इति संचिप्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

जूर्तिः, स्त्री, (ज्वर + भावे क्तिन् । “ज्वरत्वरे-त्यादिना” ऊट् च ।) ज्वरः । इत्यमरः । ३।२।३६ ॥

जूष, ज वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-सेट् ।) यष्टस्वरी । ज, जूषति जूषते । परस्मैपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जूयं, स्त्री, पुं, (यूष + एधोदरात् साधुः ।) यूषम् । सुजादिकाथरसः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

जूषणं, स्त्री, (जूष्यतेऽनेनेति । जूष + करणे ल्युट् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धादफुल इति भाषा ॥

जू, न्यकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अनिट् ।) न्यकारस्तिरस्करणम् । जरति श्चुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

जृभ, इ ड जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । इ, जृम्भते । इति दुर्गादासः ॥

जृभ, ड ई जृम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ड, जर्भते । ई, जृब्धः । इति दुर्गादासः ॥

जृम्भः, पुं स्त्री, (जृम्भ + भावे घञ् ।) सुखादिविकाशः । हाइ इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्भा ५ जम्भिका ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“निद्रार्त्तस्त्रेव यस्त्रेहा तस्य तन्त्रां विनिर्दिशेत् । पील्वैकमनिलोच्छ्वासमद्भेद्यन् विवृताननः ॥

यन्मुञ्चति सनेत्रासं स जृम्भ इति संज्ञितः ॥”)

“जृम्भात्यर्थं सनीरण्यात्” इति वैद्यकम् ॥

“चुडुत्पतनजृम्भेषु जीवोत्तिष्ठाद्भूलिध्वनिः ।

अवश्यमेव कर्तव्यश्चान्यथा तद्वधौ भवेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

विकाशः । स्फारितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ४।२८ । “एताश्च प्रति-

सुकुललम्भमधुपावलीरणितसुखरा जृम्भारम्भ-भरविगलन्मकरन्ददुर्हिनाः कुसुमसुरभयः ॥”)

जृम्भणं, स्त्री, (जृम्भ + भावे ल्युट् ।) जृम्भः । इत्य-मरः । १ । ७ । ३५ ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“इन्द्रियार्थेष्वसं प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥”)

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ + भावे घञ् ततः ङाप् ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । १५ । ६१ ।

“तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्ना च

शक्तयः ॥”)

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा + स्वार्थे कन् टापि अत इत्वच् ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

(निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः । यथा, वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“निद्राया मोहच्छर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः । अङ्गमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥”

जृम्भ + शिच् + खुल् । टापि अत इत्वम् । जृम्भणकारकोऽस्त्वविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ५२ ।

“अष्टजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्तनाशि-नीम् ॥”)

जृम्भितं, स्त्री, (जृम्भ + भावे क्तः ।) विचेष्टितम् । प्रवृद्धम् । जृम्भा । स्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथासरिसागरे । २।६।८६ ।

“अहो किमेतदाश्चर्यमायाडम्बरजृम्भितम् ॥”)

स्त्रीणां करणम् । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥

जृम्भिणी, स्त्री, (जृम्भ + शिनिः ।) रत्नापर्णी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (रत्नापर्णीशब्देऽस्या

विशेषो ज्ञेयः ॥)

जृ, इर् घ म य ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इर्, अजरत् अजा-

रीत् । घ, जरा । म, जरयति । य, जीर्यति ।

ज्यान् गतवहुवयोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जू, शि कि ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-

चुरांपक्षे भां-च-परं-अकं-नेट् ।) शि, जूषाति

जीर्णः जीर्णिः । कि, जारयति जरति । इति

दुर्गादासः ॥

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति । जि + टच् ।)

जयशीलः । तत्पठ्यायः । जिष्णुः २ जित्वरः ३

जेत्रः ४ । इत्यमरः । ३ । ८ । ७७ ॥ (यथा,

रघुः । १२ । ८६ ।

“जेतारं लोकपालानां सुमुखैरर्चितेश्वरम् ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २६ ।
 “अनयो विजयो जेता विजयोनिः पुनर्वसुः ॥”
 जेताकः, पुं, खेदविशेषः । यथा, “अयं
 जेताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षित पूर्वस्या-
 न्दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे
 देशे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा
 नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्य-
 तमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सप्तमीर्थे सम-
 सुविभक्तभागे देशे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य
 उदकात् प्राङ्मुखसुदङ्मुखं वा अभिसुखतीर्थं
 कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परम-
 रत्नीः षोडशासमन्तात् संवृतं न्यतुकर्मसम्पन्न-
 मनेकवातायनम् । अथ च कूटागारस्यान्तःसम-
 न्ततो भित्तिमरनिविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां
 कारयेत् आकवाटान्मध्ये चास्य च कूटागारस्य
 चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं न्यस्य कन्द-
 संस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं
 सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्व-
 कर्णिकानां वा मेथ्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदी-
 पयेत् । स यदा जानीयात् सांधु दम्भानि
 काष्ठानि गतधमानि अथ तप्तं केवलमग्निना
 तदग्निगृहं खेदयोग्येन चोष्णया युक्तमिति ।
 तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं ब्रह्मावच्छिन्नं
 प्रवेशयेत् प्रवेशयञ्चैनमनुश्लिष्यात् सौम्य । प्रविश
 कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनं पिण्डिका-
 मधिरुह्य पार्श्वपरपार्श्वार्थां यथासुखं शयीथाः ।
 न च त्वया खेदमूर्च्छापरितीतेनापि सता पिण्डि-
 काया मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रम्यमानो
 ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् खेद-
 मूर्च्छापरिततया सदाः प्राणान् जह्याः तस्मात्
 पिण्डिकां न कथञ्चन सुखेयाः । स यदा
 जानीयाद्विगताभिरन्यन्मात्मानं सम्यक् प्रवृत्त-
 खेदपिच्छं सर्वसोतोविसृज्य लघुभूतमप्रगत-
 विवन्धस्तम्भमुन्निगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डि-
 कामनुवसन् द्वारं प्रपद्येत निष्कस्य च न सहसा
 चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अप-
 गतकर्मसन्तापस्तु सुहृत्तां सुखीकृत्य वारिणा
 यथान्यायं परिचित्तोऽनीयात् ॥” इति चरकः ॥
 जेमनं, क्ली, (जिस भचणे + भावे ल्युट् ।) भोजनम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
 जेयः, त्रि, (जीयते इति । जि जये + “अचो
 यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति कर्मणि यत् ।)
 जेतयमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
 “तस्मात् कामादयः पूर्व जेयाः पुत्र । महीभुजा ।
 तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तेर्जितः ॥”)
 जेष, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 व्यात्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिजेयत् । ङ, जेयते
 जिजेवे । इति दुर्गादासः ॥
 जेह, ङ ऋ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 व्यात्म-सकं-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ,
 अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जे, चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-
 अनिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥
 जेजं, क्ली, (रोगजयात् जेत । तदेव । “प्रज्ञादि-
 भ्यश्च ।” ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जेजः, त्रि, (जेतेव । जेत + प्रज्ञादित्वाङ् ।) जेता ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६१ ।
 “शरीरेणा जेजशरेण यत्र
 निःशङ्कमेषे मकरध्वजेन ॥”)
 पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जेजरथः, पुं, (जेजो जयशीलो रथो यस्य ।)
 जयशीलः । इति हलायुधः ॥
 जेजौ, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्वोत्-
 कर्षेण वर्तते इति । जि + ङच् । ततः स्वार्थे
 अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 जैनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्य-
 देवतास्येति । जिन् + अण् ।) जिनोपासकः ।
 बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्मक्षेत्रे-
 श्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु
 धर्मेषु जिनधर्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रव-
 दन्ति । एषां उपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेता-
 म्बरदिगम्बरमेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु
 प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखास्तु
 विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो
 निर्ग्रन्थाः । एतेषां यस्मत् तत् सर्वदर्शनसंय-
 हात् प्रदर्शते । यथा,—
 “ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञप्रदेव-
 नीयः प्रमाणपद्धतिमथास्ते सद्भावग्राहकस्य
 प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं
 तौतातितैः ।
 सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
 दृष्टो न चेकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
 न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।
 न च तत्रार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्पते ॥
 न चात्यर्थप्रधानैस्तेस्तदस्ति त्वं विधीयते ।
 न चागुर्वदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥
 अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
 क्वचिमेन त्वस्येन स कथं प्रतिपादयेत् ॥
 अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽनैः प्रतीयते ।
 प्रकल्पेन कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
 सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
 कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादते ॥
 असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनाम्भनवर्जितात् ।
 सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
 सर्वज्ञसदृशं किञ्चिदपि पश्येम सम्युति ।
 उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
 उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्ममिदोचरः ।
 अन्यथा नोपपद्येत भ्रमस्त्वयं यदि नाभवत् ॥
 इत्यादि ॥
 अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राह-
 कस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तद-

युक्तं तत्सद्भावादिकस्यानुमानादेः सद्भावात् ।
 तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी
 तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्यय-
 त्वात् यद्यद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रति-
 बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगत-
 तिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षा-
 त्कारि । तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रति-
 बन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थ-
 साक्षात्कारीति । न तावदप्येवार्थगृह्यस्वभा-
 वत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनावलान्निखिलार्थज्ञा-
 नात् नोत्पत्त्यन्यथासुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
 सत्त्वादिति आभिज्ञानोक्त्येव । चोदना हि
 भूतं भवन्तं भविष्यन्तं क्वचिन्मवहितं विप्रकृत-
 मित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकै-
 रध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणा-
 निवन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः
 सकलार्थगृह्यस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् ।
 न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रत्ययानुपपत्तिः
 सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रत्ययहेतु-
 भूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
 सुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।
 नन्वावरणप्रत्ययवशादप्येवविषयं विज्ञानं विप्र-
 मुखप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञ-
 स्थानादिसुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तत्र
 अनादिसुक्तत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादिसुक्तः
 देशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् ।
 नन्वनादेः क्षित्यादिकार्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन
 तत्क्षितिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कर्तृत्वेन
 त्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवा-
 सिद्धिः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभि-
 धातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति साव-
 यवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसम्भवाविव-
 यत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनेकान्त्यात् ।
 न द्वितीयः सामान्यादौ अभिचारात् ।
 तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्प-
 युगलागलयद्गलत्वात् समवायसम्बन्धमात्र-
 वद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं
 वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ
 अभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्वय-
 लयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टत्व-
 अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु सम्भ-
 वात् । नापि प्रथमः आत्मादिनानैकान्त्याभा-
 सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् ।
 च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन
 यवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येव साव-
 यवत्वं व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । निरवय-
 किमेकः कर्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः किञ्च
 प्रासादादौ अभिचारः स्पष्टत्वादौनां प्रथमे

जैनः

पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वोपलब्धादनेनैव सकलजग-
ज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यम् । तदुक्तं वीत-
रागस्तुतौ ।

कर्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्वगः सन् खवशः स सत्यः ।
इमाः कुहेयाः कुविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येधामनुशासकत्वम् ॥ इति ॥

अन्यत्रापि ।

कर्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्यं किमत्र भवतापि च तत्तत्कार्य-
राह्यं च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयवलादावरणप्रचये
सर्वज्ञं युक्तम् । न चास्योपदेष्टुन्तराभावात्
सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भगवन्नीयं
पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादसुव्याप्येवार्थज्ञा-
नस्य । नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्वज्ञ-
परम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादि-
त्यलम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादि-
त्रितयमर्हत्त्ववचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररू-
पितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं
इति । विवृतच योगदेवेन येन रूपेण जीवा-
दर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते
तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपर-
पञ्चायं अज्ञानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थ-
सूत्रं तत्त्वार्थं अज्ञानं सम्यग्दर्शनमिति ।

अन्यदपि ।

रुचिर्जिज्ञेसा तत्त्वेषु सम्यक् अज्ञानमुच्यते ।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः आस्था-
नादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन
स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन
स्वभावेन मोहसंश्रयरहितत्वेनावगमः सम्यग्-
ज्ञानम् । यथोक्तम् ।

यथावस्थिततत्त्वानां संज्ञेपाद्विस्तरेण वा ।

योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥

इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तं मतिश्रुतावधिमनः पर्याय-
केवलानि ज्ञानमिति । अस्यार्थः ज्ञानावरण-
क्षयोपशमौ सति इन्द्रियमनसौ पुरस्कृत्य आश्रुतः
सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरण-
क्षयोपशमौ सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्त-
मवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तराय-
ज्ञानावरणक्षयोपशमौ सति परमनोमत-
स्वार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः ।
तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम् । तच्चाद्यं परोक्षं
प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।

५४४

जैनः

प्रत्यक्षं परोक्षं द्विधा मेयविनिश्चयादिति ॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽव-
गन्तव्यः । संसरणकर्म्मोच्छिन्नावुद्यतस्य अद्व-
धानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः
समाक्चरित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता ।
सर्वथावद्योगानां त्यागश्चारित्र्यमुच्यते ।
कीर्तितं तदहिंसादिब्रतभेदेन पञ्चधा ॥

अहिंसासूत्रतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।

चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाब्रतं मतम् ॥

प्रियं पथं वचस्तथं स्रुतं ब्रतमुच्यते ।

तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियश्चाहितञ्च यत् ॥

अनादानमदत्तस्यास्तेयब्रतमुदीरितम् ।

वाह्याः प्राणा वृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥

दियौदरिककामाणां हतानुमतकारितैः ।

मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥

सर्वाभावेषु सूक्ष्मास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।

यदसत्स्वपि जायेत सूक्ष्मं चित्तविभ्रवः ॥

भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।

महाब्रतानि लोकस्य साधयन्त्ययं पदमिति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् ।

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।

आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् स्रुतं ब्रतम् ॥

इत्यादिना ॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलि-
तानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायन-
ज्ञानं अज्ञानावरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संज्ञेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये हे तत्त्वे
स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अवोधात्मकस्त-
जीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना ।

चिदचिद्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरूपयोगैकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वन्ने ज्ञानदर्शने
उपयोगः स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशवन्तात्
कर्मणैकौभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं
लक्षणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुप-
शमन्त्यक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मक-
क्षयोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषा-
न्याकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां
स्वरूपं भवति । यद्वोचद्वाचकाचार्यः औप-
शमिकक्षयाधिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य सत्त्व-
मौदयिकपारिणामिकौ चेति । अनुदयप्राप्ति-
रूपे कर्मण उपशमौ सति जीवस्योत्पदमान-
भावः औपशमिकः यथा पक्के कलुषतां
कुर्वन्ति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादयः पतिते जलस्य
स्वच्छता । कर्मणः क्षयोपशमौ सति जायमानो
भावः क्षाधिकः यथा मोक्षः । उभयात्मा
भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्रस्वच्छता । कर्म्मो-
दये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्म्मोपश-
म-

जैनः

मादनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारि-
णामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भवत्या-
भयस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।
तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने ।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन
ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥
इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थाना-
दन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमुक्तमिति
चेत्तद्युक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्बो हि
बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेक-
रसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वा-
दित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते
जीवाकाश-धर्माधर्म-पुद्गलास्तिकायभेदात् ।
एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थिति-
व्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्य-
पदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो सुक्ताश्च
भेदाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च
द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञा
समनस्काः शिष्टाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा
तद्विधुरात्मनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः
चसंस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शुद्धगच्छी-
लकप्रभृतयश्चतुर्विधास्तसाः पृथिवीमृतीवायुवन-
स्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी
इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन ज्ञे-
यगृहीता स पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेन
यो गृहीष्यति स पृथिवीजीवः । एवंमवरादि-
व्यपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यादि
कायत्वेन गृहीतवन्तो गृहीज्वन्तश्च स्थावरा
गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः संप्र-
जीवत्वात् । ते च स्थावराः धर्माधर्माकाशा-
भवान्तरप्राप्तिविधुरा सुक्ताः निष्क्रियाश्च द्रव्य-
स्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्य-
देशान्तरप्राप्तिहेतुः । तत्र धर्माधर्माकाशा-
आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपरवर्त-
नीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपगच्छी धर्माधर्मा-
योरुपकारः अतएव धर्मास्तिकायः अन्यवस्तु-
मेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यवस्तु-
देशमध्योऽन्यस्य [वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदा-
काशकृत्यम् । संप्रसारणवन्तः पुद्गलाः ते च
द्विविधाः अणवः सूक्ष्माश्च । भोक्तुमशक्या अणव-
भेदादणवादिरूप्यदते अणवादिसंज्ञातायां सूक्ष्मत्व-
कादिरूप्यदते कचिद्भेदसंज्ञातायां पुद्गलाः । काल-
अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । गुणपर्याय-
स्थानेक-प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावाच्च
द्रव्यत्वमस्ति तत्तत्क्षणेनोपात्तं तदुक्तं गुणपर्याय-
वद्वयमिति । द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः पुद्गला-
जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशा-
रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशा-
कायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-

जैनः

५४५

जैनः

जैनः

सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्षेत्रादयः पुद्गलस्य नृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव घटं द्रव्याणीति प्रसिद्धिः ।

जेचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-जीवास्रव-वन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते । औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहि-द्वारं नदास्रवणं कारणात्वादस्रव इति निग-द्यते तथा योगप्रणादिकयाकर्मास्रवतीति स योग आस्रवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वाता-नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलाद्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्ठमायः पिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कषति हिनस्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात् । तत्रा-हिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाष-णादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेद-जातं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण सर्वरश्मभसि । अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्वादिज्ञानरूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशादोग-वशाच्चात्मा सूक्ष्मैकचेत्रावगाहिनामनन्तान्त-प्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादान-संप्रत्येयं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं सकषा-यत्वाजीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्ष-णार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मादयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वानुद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कापादा-नकं षड्विज्यासंयमनञ्च अविरतिः । पञ्च-समितिगुप्तिस्त्वनुसाहः प्रमादः । कषायः कषावः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । कषायस्तु द्विविध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदे-शानुभावप्रमादः एवमावरणीयस्य ज्ञान-संशुद्धिः लोतुपादकलमसिधारामधुलेहमवदर्शन-मोहनीयस्य तत्त्वार्थानुद्धानकारित्वं दुर्जगसङ्ग-जकारित्वे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमद-

वदायुषो देहवन्धकर्तृत्वं जलवत् नान्दो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवज्रोचस्योच्चनीच-कारित्वं कुम्भकारवह्नादीनां विघ्ननिदानत्व-मन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिवन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूल-प्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचका-चार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोह-नीयायुर्नामगोचान्तराया इति तद्भेदश्च सम-गृह्णात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्विचत्वारिंशद्-द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्वानन्दादिभिर्विद्वतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तू-यते । यथा अजागोमहिष्यादिचौराणामेता-वन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादित-स्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सामरोपम-कोटिकोव्यः परास्थितिरित्यादुक्तं कालदुर्ज्ञान-वत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजा-गोमोहिष्यादिचौराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्व-कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म-पुद्गलानां स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्त्वानामनन्तान्तप्रदे-शानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रव-निरोधः संवरः । येनात्मानं प्रविशत् कर्म प्रति-विध्यते स गुप्तिमसिद्धादिः संवरः । संसार-कारणादोगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कारणादोगानोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरि-कारणसम्यग्ययनं समितिः सा ईर्ष्याभाषादि-हारेण सम्यग्ययनं समितिः सा ईर्ष्याभाषादि-भेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितश्च हेमचन्द्राचार्यः । लोकातिवाहिते मार्गे युज्यते भास्वदंशुभिः । जलुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्ष्यां मता सताम् । आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते । द्विचत्वारिंशता मिथ्यादोषैर्नित्यमदूषितम् । मुनिर्यद्वदमादत्ते सेषणासमितिर्मता । आसनादीनि संवीच्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः । गृहीयान्निक्षिपेद्वायेत् सादानसमितिः स्मृता । कफमूत्रमलप्रायेर्निर्जन्तु जगतीतले । यत्नाद्यदुत्तरेण साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् । अत एवास्रवः सोत्सर्गो द्वारं संश्रयोतीति संवर इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः । आस्रवो भवेत्तुः स्यात् संवरो मोहकारणम् । इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् । अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रवृत्तिभिर्निर्जरणं निर्ज-राख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकामयकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशो-कुचनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाक-जेति च जेगीयते । यत् कर्म तपोवत्तात् स्वकामनयोदयावधिं प्रवेशं प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । वदाह ।

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा संस्तुता देधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्तुता सकामा यमिनामकामा त्वन्देहिना-मिति ॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभि-नवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जि-तस्य कर्मणो निरसनादायन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां कृतस्वकर्म-विप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरम् ईदं गच्छत्या-लोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभिमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वलादेवा-संस्कारचयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अप-वर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं सुतस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुप-पद्यते यथा वा नृत्तिकात्वेपकृतमलावुद्रयं जले-ऽधःपतति पुनरपेतनृत्तिकावन्मूर्ध्नि गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरखवीजवचोर्गतिस्वभावाचाभि-प्रिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभा-गेनावस्तानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गति-परिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्वयपगतत्वेपा-लावुवदेरखवीजवदभिप्रिखावच्चेति । अतएव पठन्ति ।

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।

अद्यापि न निवर्तन्ते त्वालोकाकाशमागत-

इति ।

अन्ये तु गतसमस्तक्षेत्रतद्वासनस्थानावरण-ज्ञानस्य सुखेकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्वास्थिपत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाध-नाभ्यां पुण्यपापाभ्यां संहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । संग्रहे प्रवृत्ता वय-सुपरताः स्म ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतार-यन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चाव-क्तव्य इति तत्त्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत् । तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाङ्मयां प्रयोगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आदावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते । अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते इति । स्याच्छब्दः स्वस्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकौ-ऽनेकान्तद्वीतकः । यथोक्तम् । वाक्येऽनेकान्तद्वीतगम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगत्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति बुनरेकान्तद्वीतकः स्याच्छब्दोऽर्थस्य स्यात्तद्वा

जैनः

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अने-
कान्तदोतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति
नानर्थकम् । तदाह ।

स्याद्वाद्ः सर्वथैकान्तत्वागात् किं वृत्तद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकदिति ॥
यदि वस्त्वैकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र
सर्वान्तनास्तीति न उपादित्साजिह्वासाभ्यां
कचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तत निवर्त्तत वा प्राप्-
प्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्त-
पक्षे तु कथञ्चित् कचित् केनचित् सत्त्वेन
हानोपादाने प्रेक्षवतामुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः
सत्त्वस्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न ताव-
दस्त्वित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटो-
ऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि
योक्तव्यम् । यथोक्तम् ।

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः ॥

इत्यादि ॥

तस्मादित्यं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीय-
वादभेदेन प्रतिवर्दिनश्चतुर्विधाः पुनरप्य-
निर्वचनीयप्रमतेनाभिधितानि सदसदादिमता-
नीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादि-
पर्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन
ते वादिनः सर्वे निर्विन्नाः सन्तः तूष्णीमासत
इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गी-
कुर्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम् ।
यदवोचदाचार्यः स्याद्वादमङ्ग्याम् ।

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।

सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वास्तु श्रुतमुच्यत इति ॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावादु-

यथापरे मतसरिणः प्रवादाः ।

नयानुशेषानविशेषमिच्छ-

न्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति ॥

जिनदत्तस्वरिणा जैनं मतमिच्छमुक्तम् ।

बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः ।

अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् ॥

हिंसा रत्नरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।

श्रीको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः ॥

जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्याण्यपवर्गस्य वर्त्तिनि ॥

स्याद्वादस्य प्रमाणे हे प्रत्यक्षमनुभापि च ।

निव्यानिव्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥

जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च ।

बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां आख्याधुनोच्यते ॥

चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।

सत्कर्मपुङ्गवाः पुण्यं प्रापं तस्य विपर्ययः ॥

आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ।

अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ॥

५४६

जोषम्

पुण्यस्य संसवे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ।

लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागणस्य चात्मनः ।

चीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥

सरजोहरणा भैरवजो लुप्तिमर्द्धजाः ।

श्वेताम्बराः चमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥

लुप्तिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिग-

म्बराः ।

जड्वाग्निनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युज्जिनर्धयः ॥

मुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः ।

प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम् ॥

जैपालः, पुं, (जयपालः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)

जयपालवृत्तः । इति द्विरूपकोषः ॥

जैमिनिः, पुं, सुनिविशेषः । स वेदयासशिष्यः

उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतवर्षात् वचवारकश्च ।

यथा, पुराणवचनम् ।

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव पक्षेते वचवारकाः ॥”

जैवालकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति ।

जीव + णिच् + “आलकन् वृद्धिश्च ।” उणां ।

१ । ८२ । इति आलकन् ईकारस्य वृद्धिश्च ।)

चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४, २ ।

६ । १३० ॥ पुत्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादि

वृत्तिः ॥ सेषजम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जैवालकः, त्रि, (जीवतीति । जीव + आलकन्

वृद्धिश्च ।) दीर्घायुः । (यथा, दशकुमार-

चरिते । “जैवालक ! ननु अयते पतिरस्याः

मिथिलायां प्रहारवर्मासीत् ॥”) कृष्णः । इति

मेदिनी । के, १६० ॥

जैह्वं, स्त्री, (जिह्वस्य कुटिलस्य भावः । जिह्व +

भावे ष्यञ् ।) जिह्वता । कुटिलता । यथा,

मनुः । ११ । ६७ ।

“जैह्वं पुंसि च मैथुन्यं जातिभंशकरं स्मृतम् ॥”

जोङ्गकं, स्त्री, (जुङ्गति त्यजति सङ्गन्धमिति ।

जुगि त्यागे + ण्वल् । निपातनात् गुणः ।)

अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति ।

जुङ्ग + बाहुलकात् अटन् गुणश्च ।) गर्भि-

ण्यभिलाषः । इति हारावली । २१६ ॥ साधु-

इति भाषा ॥

जोटिङ्गः, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति । अच् ।

पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महादेवः । महा-

व्रती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जोन्ताला, स्त्री, देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २४४ ॥ (जोन्ताला इति कचित् पाठः ॥)

जोषं, स्त्री, (जुष हर्ष + भावे घञ् ।) सुखम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२० । १ ।

“का राघवोऽनाश्विना वां को वां जोष उभयोः ॥”

“जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे ।” इति दयानन्द-

भाष्यम् ॥)

जोषम्, अ, (जुष + बाहुलकात् अम् ।) तूष्णीम् ।

(यथा, महाभारते । २ । ६८ । १६ ।

ज्ञा

“मैवमित्यत्रवीचैनं जोषमास्तेति भारत ! ॥”

सुखम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५० ॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेवते उपसृज्यते इति ।

जुष + घञ् । स्त्रियां टाप् ।) योषा । इति

शब्दरत्नावली ॥

जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति । जुष + ण्वल्

टापि अत इत्वम् ।) जालिका । इति शब्द-

रत्नावली ॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपसृज्यते । जुष + “हुङ्

रुद्धिजुषिभ्य इतिः ।” उणां । १ । ६६ । इति-

प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) योषित् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित् + हलन्तत्वाद् वा टाप् ।)

योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञः, पुं, (जानातीति । ज्ञा + “इगुपधज्ञा-

प्रीकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)

ब्रह्मा । बुधः । पण्डितः । (यथा, चरके सूत्र-

स्थाने ३० अध्याये ।

“पशुः पशूनां दौर्बल्यत्वात् कश्चित् मध्येष्टकायति ।

ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥

तद्वदन्नो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौख्यसंयमः ।

स्थापयत्याप्रमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥”)

मह्यीसुतः । इति धरणी ॥

ज्ञप, क म ज्ञप्त्वा । इति कविकल्पद्रुमः । (जुरा-

परं-सकं-सेट् ।) क म, ज्ञपयति । ज्ञाक इत्य-

म्मारणालोकनिशाणतोषणस्तुतयः । ज्ञाक इत्य-

नेनेवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाटशुरादिरुभयपदीतिमते

फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः । इति धातु-

दीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम् । अत-

तेन अनिर्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अत-

एव प्रच्छौ श ज्ञीप्ते इत्यत्र अस्मैव सन्नस्य

निष्पादितेन ज्ञीप्शब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रति-

पाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपन्नज्ञप्तिर्वा

नेत्यमरः । इति दुर्गादासः । ज्ञप + णिच् +

ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप + णिच् + क्तः ।)

ज्ञपः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप + णिच् + क्तः ।)

“वा दान्तशान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति

साधुः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते २नयति । ज्ञप +

भावे क्तिन् । इडभावः ।) बुद्धिः । इत्यमरः ।

१ । ५ । १० ॥ (यथा,

२५ । ५७ ।

“ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाष्य द्वीपगाञ्च ताम्

तज्ज्ञपये दाशपतेरुत्थलद्वीपवासिनः ॥” (पुरा-

ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुरा-प-

सकं-सेट् ।) प्रेरणमिह निद्रोजनम् । क, ज्ञाप-

यति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः । इति

दुर्गादासः ॥

ज्ञा, क म मारणे । आलोके । निष्पाद्ये । तौक-

स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुरा-प-प-

सेट् ।) क म, ज्ञपयति अज्ञापि अज्ञापि ज्ञपयति

ज्ञापं ज्ञापम् । आलोको दर्शनप्रेरणम् । निशाणं
तिच्छीकरणम् । तोषणं तुष्टीकरणम् । ज्ञप-
यति शृङ्गं शूरो मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति रूपं
कामिनीं धिङ्गान् दर्शयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
खड्गं कर्मकारः शाणयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
गुरुं शिष्यास्तोषयतीत्यर्थः । स्तुतिः कैश्चिन्न
मन्यते । आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुयास-
रचितौ । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-
षटादित्वं विभाषया मन्यते । तेन ज्ञपयितुं
बोधयितुमिष्टमागो ज्ञीष्मान इति प्राणिनीय-
वृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि ह्रस्वे सनि ज्ञीष्मान इति
प्रसिद्धम् । एवं विज्ञप्तिरेवा मम जीववन्धौ
इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥
ज्ञा, ग बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-
सकं-अनिट् ।) ग, जानाति । “सन्दर्भशुद्धिं
गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात्
फलवत्कर्तव्यात्मनेपदम् । ततोऽनुजज्ञे गमनं
सुतस्य इत्यत्रानुशब्दस्योपसर्गं प्रतिरूपकत्वेना-
नुपसर्गात्वात् ॥” इति दुर्गादासः ॥
ज्ञा, जि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति । ज्ञा + कर्मणि
क्तः ।) कृतज्ञानम् । जाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४
प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८
मनितम् ९ अवसितम् १० । इति जटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२३ ।
“पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ॥”)
ज्ञातयं, जि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तथ ।)
ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेदम् । अवगन्तव्यम् ।
बोध्यम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ ।
“सुराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातयं बलमात्मनः ॥”)
मन्यम् । इति व्याकरणम् ॥
ज्ञातविद्वान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः विद्वान्तः
शास्त्रतत्त्वार्थो येन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्-
पर्यायः । तान्त्रिकः २ । इत्यमरः । २ । १५ ॥
ज्ञाता, [ज] जि, (ज्ञा + टच् ।) ज्ञानशीलः । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ विद्वः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३० ॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ज्ञातिः, पुं, जानाति छिन्नं कुलस्थितिश्च ज्ञातिः
नास्तीति त्रिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सपि-
त्रादिः । तत्पर्यायः । सगोत्रः २ बान्धवः ३
बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥
ज्ञातः, पुं, गन्धः ८ दायादः ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ स चतुर्विधः । सप्तमपुरुषपर्यन्तं
सकुल्यः । ततस्त्रिपुरुषपर्यन्तं सप्तमोदकः । जन्मनामस्तुति-
पर्यन्तमपि सप्तमोदकः । ततः परं गोत्रजः । इति
शब्दतत्त्वम् ॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥
“ज्ञानं जानि च यापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
ज्ञातिनो ह्यस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति । ज्ञा + अपादाने
क्तिन् ।) पिता । इति मेदिनी । ते, २० ॥
ज्ञातयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म वा । ज्ञाति +
“कपिज्ञात्योऽङ्क् ।” ५ । १ । १२७ । इति
टक् ।) ज्ञातित्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥
ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट् ।) विशेषेण
सामान्येन चावबोधः ॥

“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।”
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥
अस्यार्थः । “मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः
सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः ।
अन्यत्र षटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञान-
ञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं
विज्ञानञ्च यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता
च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे
इति षटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो
लोके सर्वे विज्ञानिनो मताः इति । ब्रह्मणो
नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं
व्याकरणज्ञानं षटपदविज्ञानमित्यादिकं प्रयु-
ज्यत एव । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धौ-
ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धौः
सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्ष-
फला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं कान्यत्र इत्याह
शिल्पशास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्य-
ध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र
षटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञान-
मिति केचित् ॥” इति भरतः ॥ * ॥ योगशास्त्र-
मते तु ।

“एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात् ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥”
इति मोक्षधर्मः ॥
“एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध
इति यावत् ॥” इति तट्टीका ॥ * ॥

“अमानिबलमदभिलम्बमहिंसाचान्तिराजवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिरुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिषङ्गः पुनर्दारुणहृदिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरयमिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसर्गः ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥”
सात्विकराजसतामसभेदेन तत्त्वविषयम् ।
सात्विकं यथा,—

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्त्यु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥”
राजसं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्वि-
धात् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”

तामसं यथा,—

“यत्तु कृतस्त्ववदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २०—२२ ॥

“सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्त्यु
परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमथयं
निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेच्छते
आलोचयति तज्ज्ञानं सात्विकं विद्धि ॥ १ ॥

सर्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान्
चेन्नज्ञानं पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण
विलक्षणात् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं
विद्धि ॥ २ ॥

एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत-
स्त्ववत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा
ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहेतुकं निरुप-
पत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यं अत-
एवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च
यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

न्यायमते तु ।

“अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥
तत्प्रपञ्चो विपर्ययासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।
आदो देह आत्मबुद्धिः शृङ्गादौ प्रीतिमा मतिः ॥
भवेन्निरुपयत्ना सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते ।
किं सिन्नरो वा स्यात्पूर्वव्यादि बुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धौस्तुप्रकारा तु निर्णयः ॥
स संशयो भवेद्दया धौरेकत्वाभावभावयोः ।
साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥”
“गुणः स्यादभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमनोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम् ॥
ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।
“वैराग्याच्चायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।
योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नाच संशयः ॥”
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४ । ६१ ।
“सर्वदर्शने विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥”
“ज्ञानं प्रकृतमजन्ममनवच्छिन्नं सर्वस्य साधक-
मिति ज्ञानमुत्तमं ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’
इति श्रुतेः ॥” इति तट्टीकायाम् ॥)

ज्ञानदर्पणः पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य ।) पूर्व-
जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति । युज +
करणे घञ् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञान-
प्राप्त्युपायः । यथा,—

“सर्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः ।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत् ॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
जानीयात्तद्वेषं वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विश्वकसेनो जनार्दनः ।
तद्वक्तिमान् भगवतो नात्पुण्यैर्हि जायते ॥
भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्वक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभक्षो भूतादिप्रभवोऽय्यः ।
भावेन तं भजस्व भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेत्परम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवन्वात् प्रमोच्यसि ॥
तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम् ॥
तत्र यदसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव ॥”
इत्यादि वद्विपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानु-
शासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्-
गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥
ज्ञानलक्षणा स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।)
त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः । “तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा
पूर्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥”
ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य
वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थ-
विशेषः । तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—
अगस्त्य उवाच ।
“स्कन्द ! ज्ञानोदसीर्षस्य माहात्म्यं वद साम्य-
तम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गैकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ! ।
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्वरन् खैरमितस्ततः ॥
न वर्धन्ति यदाभ्यासि न प्रावर्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्मणि ॥
चारखादूदयोरेव यदासीञ्जलदर्शनम् ।
पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्तमाने कचित् क्वचित् ॥
निर्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
“सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् ।
प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
लसन्निमूलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
ज्योतिर्मयीभिर्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
“अस्यैशानस्य तस्मिन् दृष्टे च्छेद्यभवत्तदा ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलेर्जलैः ।
चक्षान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥
कुण्डं प्रचक्ष्वेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिव्यां वरुणास्त्रांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ॥

भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
तेर्जलेः स्नापयामास त्वस्यैरन्यदेहिभिः ॥”
“विश्वभर्तुर्मास्यार्थसुखातिसुखकारिभिः ।
महावभृथसुस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकलः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तद्देशानं रुद्रं रुद्रवपुर्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
तत्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्तद्वद महोदयमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्मिहं यदि ।
तदेतदुत्तमं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूभुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याच्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फलगुतीर्थे नरः स्नात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
यत् फलं समवाप्नोति तदत्र आह्वकर्मणा ॥”
“ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्तिं विधाय च ।
जाड्याविश्वं सनं कुर्यां कुर्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
हस्तकलमिवात्मानं सोऽप्यमस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान् ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥
ज्ञानी, [न] पुं, (ज्ञानमख्यस्येति । ज्ञान +
“अत इनिठनौ ।” ५।२।११५। इति इनिः ।)
देवज्ञः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा,
मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
“ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपत्तिमृगादयः ॥”)
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ते, ६६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पाथ ! मनो-
गतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्वज्ञानभिस्ते हस्ततत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञां प्रतष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कर्मोऽज्ञानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
ज्ञानिनापि कर्म कर्तव्यम् । यथा,—
“सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुः कर्म संग्रहम् ।
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ।
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविशेषात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥”
ज्ञानिप्रश्ना यथा,—
“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ।
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वास्मै मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवासुक्तमा गतिम् ।
वह्नीनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ।
ज्ञानेन्द्रियं, स्त्री, (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + कर्णे ल्युट् ।)
ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।
बुद्धौन्द्रियम् । तत् बुद्धिधम् । मनः । नेत्रम् ।
श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ तक् ६ । इति ।
श्रीभागवतम् ॥
ज्ञापनं, स्त्री, (ज्ञा + शिच् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् ।
इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
“चित्तिभृद्वाचिणाद्यानां तिर्यक्तुज्ञापनयः ।
पुच्छं महीतलसर्पि चक्रे कौपीनवासवः ॥”)
ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञा + शिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् ।
इति सुश्वबोधम् ॥
ज्ञेयं, त्रि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्मणि यत् ।)
ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
“ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्तव्यमि यज्ज्ञात्वास्तममुत्त-
अनादिमतं परं ब्रह्म न सत्तन्मासदुच्यते ॥
सर्वतः प्राणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिणीसुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्धितम् ।
असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तश्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं अक्षिणु प्रभवितु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परसुखम् ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समाप्तम् ।
मङ्गल एतद्विज्ञाय मङ्गावाधोपपद्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ।
ज्या, गि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ज्या +
परं-अकं-अनिट् ।) जरा गतवृद्धयोर्भावात् ।
गि, जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादायः ।
ज्या, स्त्री, (ज्या + अन्येभ्योऽपीति डस्येवाम् ।)
धनुर्गुणः । तत्पूर्यायः । मौर्वी २ शिञ्जिनी
गुणः ३ इत्यमरः । २।८।८५ ॥ शिञ्जिनी ४

जैष्ठसा

जैष्ठाम्बु

ज्यो

पतञ्जिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गद्या -
वागासनः ६ इत्या १०। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते १। २२६। २०।
“जगद्बलमास्थाय ज्ययां च युयुजे घनुः ॥”)
माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २ ॥
ज्यानि, स्त्री, (ज्या + “वीज्यान्वरिभ्यो निः।”
उणां ४। ४८। इति निः।) जीर्णता। हानिः।
तटिनी। इति शब्दरत्नावली ॥
ज्यायान्, [स्] चि, (अयमनयोरिति श्रयेण वृद्धः
प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + ईयसुन्
ज्यादेशश्च ततो “ज्यादादीयसः।” ६। ४। १६०।
इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्यायः। वर्षी-
यान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४। इत्यमरः। २।
६। ४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६। इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः १३। १३७। [पिता ॥”)
“ज्यायांसमनयोर्विदात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः
ज्यु, ड गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
सकं-अनिट्।) ड, ज्यवते। इति दुर्गादासः ॥
ज्युत, इर दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-पर-
अकं-सेट्।) इर, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत।
इति दुर्गादासः ॥
ज्युत, ऋ ड दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट्।) अन्तःस्थायिक्तः। ऋ, ज्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः ॥
ज्येष्ठः, चि, (अयमेवामतिश्रयेण वृद्धः प्रशस्यो
वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + इष्टन् ततो
ज्यादेशः।) अतिवृद्धः। श्रेष्ठः। (यथा, महा-
भारते १३। १४३। ७।
“ज्येष्ठं वणमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥”
सा अस्मिन् मासीति पुनरण संज्ञापूर्वस्य
विधिरनित्यत्वात् वृद्धिः।) ज्येष्ठमासि, पुं।
१२। १६।
“होमस्तिरिति ज्येष्ठे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः ॥”)
अधिकवयः। इति भरतः ॥
ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः। राजदन्तादि-
कृततातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः।) पितुरयजः।
इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येठा इति भाषा ॥
ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्धारणे तु
वर्णेषु ज्येष्ठः। पूर्वनिपातः।) ब्राह्मणः। इति
शब्दरत्नावली ॥
ज्येष्ठवला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या वला।) सहदेवी।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्येष्ठवर्णः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या अथर्विव संज्ञात्वात्
पूर्वनिपातः।) पत्न्या ज्येष्ठमगिनी। वड्डशाली
इति भाषा। तत्पर्यायः। कुली २। इति
शब्दरत्नावली ॥
ज्येष्ठमास, [न] स्त्री, (ज्येष्ठं मास इति नित्यकर्म-
मासः।) सामभेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति
मिताक्षरा ॥ (यथा, महाभारते १२। ३४८। ४६।
“ज्येष्ठं नामाभिधायितं ज्येष्ठसामव्रतं हरिः ॥”)

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गता-
ष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृति-
तारकत्रितयात्मिका। इति कालिदासः ॥
वलयकृतिः। अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः।
इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम्।
“सत्कीर्त्तिपुत्रैर्विविधैः समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे ३४। १३।
“कुर्वन्तश्चातुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यसुतमम् ॥”)
गृहगोधिका। इति मेदिनी। ठे, ५ ॥ मध्यमा-
ङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा। इति राज-
निर्घण्टः ॥ धीरादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं
यथा। परिणीतले सति भर्तृरधिकस्नेहा।
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलङ्करीः। यथा भग-
वतो प्रति महादेववाक्यम्।

“मां प्रणम्य पुनर्देवा ममभ्युः क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथमाने तु मया देवेश भाविनि ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता।
उत्पन्ना साब्रवीहवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते ॥
तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ॥
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्तवृत्तवादिनः।
सन्त्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः ॥
तेषां वेषमनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यादिभिः।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गराणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः।
अकृत्वा पादयोः शौचं यस्तु चाभिमति दुर्मेति ॥
तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृता भृशम्।
तृणाङ्गारकपालाश्वालुकायसक्तर्मेभिः ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः।
रमस्व कलिना देवि! तेषां वेषमसु नित्यशः ॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिशुमञ्जनम्।
कृत्वाकं विड्वराहञ्च विष्णुकोषातकीफलम् ॥
अलावुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा ॥
इत्यादिषु सुराः सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

ज्येष्ठाम्बु, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हति
पौर्णमास्यामिति कः।) ज्येष्ठमासः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।
“ज्येष्ठाम्बुलीयमिच्छन्ति मासमाघादपूर्वजम् ॥”)
ज्येष्ठाम्बु, स्त्री, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं
अम्बु तदुलघौतं जलमिति। नित्यकर्मधारयः।)
तदुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ क्षेपुनि
जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न] पुं, (आश्रमीऽश्रमस्य इति।
आश्रम + इनिः। ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी।)
“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥”
“यथा वायं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्वजन्तवः।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥”
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्वाश्रमेषूत्कृष्ट-
त्वात् तथात्वम् ॥ गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः ॥
ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। चेठी इति टिक्टिकी
इति च भाषा। तत्पर्यायः। सुषली २ सुसली ३
कुचमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ मूली ६ टुक्-
टुकी ७ शकुनज्ञा ८ गृहापिका ९। इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
“निपतति यदि पत्नी दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनघनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्वसौख्यं ददाति ॥”
इति ज्योतिषम् ॥

दिगविशेषे तस्य शब्दफलम्।
“वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताग्ने भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वाययां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
रेष्ठायां मरणं भुवं निगदितं दिग्गजं खड्गने ॥
ज्येष्ठैरुते चतुर्ध्वेषुः केचिच्च कोविदाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ज्येष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् डीप्
च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मास-
विशेषः। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी
सा यत्र मासे भवति सः। वृषस्वरविपारब्ध-
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। वृषराशिस्थ-
रविकः सौरः। इति स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः।
शुक्रः २। इत्यमरः १३। ४। १६। ज्येष्ठः ३। इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
“विदेष्टुर्हतिः पुरुषः सुतीव्रः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः।
विचित्रबुद्धिर्विदुषां वरिष्ठो
ज्येष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

ज्येष्ठसामा, [न] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः।
इत्याण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता।
इति मिताक्षरा ॥

ज्येष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण्
डीप् च।) ज्येष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
“कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पक्षदश्री
सिता।

मन्वन्तरादयस्त्वता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥”)
ज्येष्ठी च ॥

ज्यो, ड नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं नियमार्थे-व्रता-
देशादौ तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रता-
देशः। ड, व्यवते याज्ञिकी नियमी स्यादित्यर्थः।

ज्योतिषं

ज्यवते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः ।
ज्यवते पुत्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

ज्योतिः, [स्] स्त्री, (ज्युट दीप्तौ + इतिः । यद्वा,
दुत दीप्तौ + “दुतेरितिनादेश जः ।” उणां ।
२ । १११ । इति इतिन् इत्य च जः ।) दृष्टिः ।
नक्षत्रम् । (यथा, “ज्योतींश्चामिषामेधमश्वस्तश्च
नाभिर्वीक्षेत ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २४ मे-
२ ध्याये ॥) प्रकाशः । इति मेदिनी । से, २३ ॥
ज्योतिः, [स्] पुं, (ज्योतते इति । ज्युट + कर्त्तरि
इतिः । दुत + इतिन् वा ।) अग्निः । (यथा,—
“तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्तुतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वद्धते ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थे २ ध्याये ॥)
सूर्यः । इति मेदिनी । से, २२ ॥ मेयिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते
१३ । १४६ । ७६ ।
“खच्चः खङ्गः शतानन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः ॥”)
ज्योतिरिङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति । इमि
गतौ + अच् । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योतिरिङ्गणः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इमि
गतौ + ल्युः ।) कीटविशेषः । ज्योनाकपोका
इति भाषा । तत्पर्यायः । खद्योतः २ ध्वान्तो-
न्मेषः ३ तमोमणिः ४ दृष्टिवन्तुः ५ तमो-
ज्योतिः ६ ज्योतिरिङ्गः ७ निमेषकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्वीजम् ६ निमेषरुक्
१० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योतिर्वीजं, स्त्री, (ज्योतिर्वीजमिवास्त्व ज्योतिषो
वीजमिव वा ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

ज्योतिर्हस्ता, स्त्री, (ज्योतिर्व्योतीरूपं हस्तं शरीर-
मस्याः ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,—
“हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं तथा ।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राज्योतिर्हस्ता ततः स्तुता ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥
ज्योतिश्चक्रं, स्त्री, (ज्योतिर्मयं चक्रम् । ज्योतिर्भिः
स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा ।) चन्द्र-
सूर्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
“ज्योतिश्चक्रं भुवो मानन्दर्जा प्रोवाच केशवः ।
चातुर्लक्षं ज्योतिषस्य सारं रुद्राय सर्वदः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

अपि च तिथ्यादितत्त्वे ।

“सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् ।
तदर्कांशो भवेद्वाग्निर्वर्चश्चरणाङ्कितः ॥”

ज्योतिषं, स्त्री, (ज्योतिः सूर्यादीनां ग्रहाणां गत्या-
दिर्कं प्रतिपादयतया ग्रन्थस्येति अच् ।) वेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । तत् ग्रहणादिगणनशास्त्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

“प्रश्नस्त्वभिर्दं शास्त्रं ह्योरागणितसंहिता ।
केरलिः शकुनश्चैव ॥”

इति प्रश्नरत्नटीका ॥*

ज्योतिष्कः

अस्य सम्बन्धादि यथा,—

“अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः ।
अभिधेयश्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम् ॥
इत्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहघोडशकर्मणाम् ।
प्रयोजनश्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः ॥”
इति नारदीयम् ॥ *

अस्याध्ययनं द्विजैः कर्तव्यम् । यथा,—
“सिद्धान्तसंहिताहोराक्षरपञ्चमत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् ॥
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥”

इति नारदः ॥ *

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—

“स्नेहाक्तोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतो-
ऽपि वा ।

शूद्राणां सुपदेशान् ददात् स नरकं व्रजेत् ॥”

इति गर्गः ॥ *

अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—

“वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः

कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं

यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वदेदाङ्गशास्त्राणां गणितं सूर्यं संस्थितम् ॥”

इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ *

अस्याध्ययनफलं यथा,—

“एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-

स्वरूपभर्तुः खलु दर्शनं वै ।

निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां

षडब्जं धर्मसुखासदं स्यात् ॥”

इति माण्डव्यः ॥ *

अस्य ज्ञाने फलं यथा,—

“ज्योतिष्क्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।
ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥”

इति गर्गः ॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्व्योतिःशास्त्रं अधीते इति ।
क्रतूक्यादित्वात् ठक् संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्य-
त्वात् न वृद्धिः ।) ज्योतिषिकः । इत्यमरटीका ॥
(यथा, मार्कण्डेये ।

“धर्म्मरण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा

गुडाश्रकाः ॥”)

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति अच् डीप्
च ।) तारा । इति हेमचन्द्रः । ज्योतिष-
शास्त्रज्ञे, त्रि ॥

ज्योतिष्कः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः ।)
चित्रकवृक्षः । मेयिकावीजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यथा, “ज्योतिष्क-
फलतैलं वा क्षीरेण खर्जिका हिङ्गु मिश्रं
पिबेत् ॥” इति चिकित्सितस्थाने चतुर्दशे २ ध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकावृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

ज्योत्स्ना

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायतीति । कै + कः ।)
चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः । इति हेमचन्द्रः ॥

बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः ।
टाप् च ।) ज्योतिष्मतीलता । इत्यमरटीकायां
खामी ॥

ज्योतिष्योमः, पुं, (ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा
यस्य । “ज्योतिरायुषः स्तोमः ।” पा३।३। इति
षत्वम् ।) घोडशकृत्त्वक्साध्यन्नविशेषः । तत्र
द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२१ । ३० ।

“बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्योमः क्रतुर्यथा ॥”
ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति । मत्पुं
उद्दिवात् डीप् च ।) लताविशेषः । माल-
कङ्गनी इति लताफट्करी इति नवाफट्करी
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । पारावताङ्गिः २
कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ।

पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटवन्मनी ७ सुवर्ण-
तैला ८ इङ्गदी ९ । इति रत्नमाला ॥ खर्ज-
लता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ दुर्गि-
ङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिरा १६
दुर्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ । अस्याः
सूक्ष्माया गुणाः । अतितित्तत्वम् । किञ्चित्कट-
त्वम् । वातकफापहृत्त्वम् । अस्याः स्थूलाया
गुणाः । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रदा-
दृष्टिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्ण-
त्वम् । व्रणविस्फोटनाशित्वम् । इति राज-
वल्गुः ॥ रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदी-
विशेषः । यथा, मातृस्ये १२० । ६५ ।
“सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या ।
अवगाढे क्षुभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥”
ज्योतिर्विशिष्टे, त्रि । यथा, रघुः । ६ । २२ ।

“नक्षत्रतारायज्ञसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥”)

ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रात्रोऽस्य सर्वस्य
ज्योतिष्कस्य रथ इव वा ज्योतिःपदायाम्
सूर्यादीनामाधारत्वात् तथालमिति बोध्यम् ॥)

ज्योतिष्कस्य रथ इव वा ज्योतिःपदायाम्
सूर्यादीनामाधारत्वात् तथालमिति बोध्यम् ॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्यामिति । “ज्योत-
तमिस्तेति ॥” ५ । २ । ११४ । इति निपातना-
नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योतिः । चन्द्रिका
इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः । चन्द्रिका
कौसुदी ३ । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ चाञ्च-
कामवल्गुभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता
शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, मनु-
भारते । १ । १ । ८६ ।

“पुराणपूर्णचन्द्रेण शुक्तिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ॥
ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः । इति मेदिनी । अ-
पटोलिका । इत्यमरटीकायां खामी ॥ अ-
गुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । दाहप्रदत्वम् ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहप्रदत्वम् ।
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ज्वरः

ज्वरः

ज्वरः

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—

“प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः ।

ज्योत्स्नायै चन्द्ररूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥

(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । १६ ।

“ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥”)

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारण इव
इव ।) दीपधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्यस्या इत्यण् डीप्
च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धिः ।)चन्द्रिकायुक्ता राज्ञिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति
ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥

भिक्षाकृति भाषा ॥ रेणुकानाम् गन्धद्रवम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते
वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) देवज्ञः । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्योत्स्नः, वि, (ज्योत्स्नाया अन्वितः । इत्यण् ।)

ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्योत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्यस्या इति
ठक् पूर्ववृद्धिऽपि च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कालाभिरुद्रः कोपेन चिच्छेप ज्वरसुखम् ।

वभूवुर्थादवाः सर्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥

तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज वैष्णवं ज्वरम् ।

तं चिच्छेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्धनि ॥” ॥

माहेशज्वराकारो यथा,—

“जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः ।

शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥

भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।

भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥” ॥

तस्य भेदाः ।

“वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।

ज्वरभेदाश्च त्रिविधास्तथैव त्रिदोषजः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ ॥

जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।

सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥

त्रिधा विभज्य चात्मानं मनुष्यं यदि काङ्क्षसि ।

चतुर्व्यादान् भजेकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥

तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।

त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥

चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।

एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥

मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।

जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥”

अस्यार्थः । “मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य

चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन

एकान्ता देवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतु-

र्थींशेन मानुषेषु वस ॥”

“वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।

पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च ॥”

आतुर्यं निःसारताः ॥

“पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः ।

अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च वह्निनाम् ॥

गैरिकः पर्वतेश्चैव मनुप्रसादाद्भवति ॥

गोत्रपद्मसारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यति ॥

एवं विविधरूपेण भविष्यति महीतले ।

दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेक्ष्यति ॥

ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्तां विवर्धयति ॥”

तस्य गारुडोक्तनिदानादियथा,—

धन्वन्तरि उवाच ।

“वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्वज्वरविबुद्धये ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा नृदुराजोऽश्विनोऽन्तकः ॥

क्रोधो दक्षाध्वरक्ष्णो रुद्रोऽर्जुनयनोऽश्विनः ।

तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥

विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोगिषु वर्तते ।

पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलकः कुकुरेषु ।

इन्द्रमहो जलदेषु नीलिका ज्योतिरोवधेषु ॥

भूम्याम्बरी नाम ॥ ॥

“हृत्वा सश्वदेवं कासः स्तम्भः श्लेष्मं त्वगादिषु ।

अङ्गेषु शीतपिङ्गकामात्रोददः कफोद्भवे ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ॥ ॥

अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।

हृदाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥

वस्तिर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्तनम् ।

लालाप्रसेको हृत्वासः चुन्नाशो रसदं मुखम् ॥

यच्च सुष्टु गुरुत्वं च गात्राणां बहुमृजता ।

न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यास्य लक्षणम् ॥

चतुर्नामता लघुत्वश्च गात्राणां ज्वरमाह्वयम् ।

दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ॥

यथास्वलङ्गं संसर्गो ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।

शिरोऽर्धमूर्च्छावमिदेहदाह-

कण्ठास्यशोषारुचिपर्वभेदाः ।

उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा

जृम्भातिवाक्त्वं पवनान् सपित्तात् ॥ ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्-

पीनसम्भसनकासविवन्धाः ।

श्रीतजाद्यतिमिरभमितन्द्राः

श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ ॥

श्रीतस्तम्भस्वेददाहयवस्था-

त्यणाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रालिप्तित्तास्यता च

ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दोहोऽत्र च सुहृत्सुहृदुः ।

तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्तनम् ॥

साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपद्मणी ।

अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्ध्वपर्व्यास्थिरुग्भमः ॥

सखनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुसस्ताङ्गसन्निभा ॥

रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिदृष्टः ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाश्च दर्शनम् ॥

हृद्ग्रथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वात्यशोऽति वा ।

स्निग्धास्यता बलभ्रंशः खरसादः प्रलापिता ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।

सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥

वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीडितम् ।

यवाधित्वाच्च सौख्याच्च वह्निर्मागं प्रपद्यते ॥

तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोऽज्ञेयं ज्वरे ।

दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥

असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेदेकज्वरोऽपि वा ।

अन्यश्च सन्निपातोऽप्यो यच्च पित्तं पृथक् स्थितम् ॥

त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।

तद्वद्भातकफौ शीतं दाहादिदुःस्तरस्तयोः ॥

शीतादौ तच्च पित्तैव कफे स्थन्दितशोषिते ।

शीते श्रान्तेऽष्टके मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥

दाहादौ पुनरन्ते स्थुस्तन्द्रास्वेदविक्रमाः ॥ ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गश्रापाभिचारतः ॥

चतुर्धा तु कृतच्छेददाहादौरभिघातजः ॥ ॥

श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं शूद्रवयन् ॥

सद्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ज्वरः

महाविषैषधिविषक्रोधभीशोककामजः ॥
अभिषङ्गादग्रहेणास्मिन् कस्मात्तासरोदने ।
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक्चमथुः चवः ॥*॥
विषाम्मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहलङ्घनम् ।
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्गमोऽरुचिर्दाहो द्वीनिद्राधीधृतिचयः ॥
महादौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः ॥
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ वोरौ तावत्सह्यतमौ मतौ ॥*॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वचेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटलङ्घनम् ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रवहं वर्द्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्ज्वरश्चिराश्रयः ।
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
पूर्वं शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ॥
वह्निरेव वह्निर्ज्वरे तापोऽपि च सुसाधितः ।
वर्षाशरद्वसन्त्येषु वातादौः प्राकृतः क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्यः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्थात् पित्तश्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्त तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
बलवत्सख्यदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
ज्वरोऽपद्रवतीक्ष्णत्वमलानिर्वह्नुमृजता ॥
न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृतिः ।
ज्वरवेगोऽधिका लक्षणा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्ययासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ॥
प्रायश्चः सन्निपातेन भूयसाप्युपदृश्यते ।
सन्ततः सततोऽन्यदुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
शतुश्चतुश्चतुर्द्विहस्मोतसा व्यापिनो मलाः ॥
तापयन्तस्तनूं सर्वा तुल्यदृष्ट्यादिवर्द्धिताः ।
बलिनो गुरवस्तद्विद्वेषेण रसान्विताः ॥
सनतं निव्यतिहन्दा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ।
मलं ज्वरोऽग्रा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥
सर्वाकाररसादीनां शुद्धाशुद्धापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्तदशहृदादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवत्येकादशी तथा ।
यथा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्धाशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्त्तते ।
कृष्णानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्टादेर्लब्धान्यतमतो बलम् ।
न प्रत्यनीको विषमं यस्मादुद्विज्यमान्वितः ॥
संहरिपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमच्यवद्विभाक् ।

पृष्ठ

ज्वरः

दोषः प्रवर्त्तते तेषां खे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलावलः ।
क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिवैव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्यवैवर्त्यजाद्यादीनादघाति सः ।
आसन्नविश्रुतास्यत्वात् सोतसां रसवाहिनाम् ॥
आयु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्निः स्यात् सकृदन्यदुराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाडी मेदोनाडी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलांमूर्द्धस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
स पृष्ठास्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
चतुर्थको मलैर्मैदो मज्जास्यान्यतरस्थिते ।
मज्जासूत्ररेत्यपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविधं कफेन जङ्गाम्यां सपूर्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्जारूपगते चातुर्यकविपर्ययः ॥
त्रिधा च ग्रहं ज्वरयति दिनमेकश्च सुचति ।
बलावलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्मनाम् ॥
पक्रानामविपर्ययासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घयेत् ।
ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो ब्रूयाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूराददूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥
याति देहश्च नाशेषं सन्तापादीन् करोत्यतः ।
क्रमो यत्रेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान् ।
यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथावधम् ॥
कालेनाप्रोति सट्टशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति कुड्मश्चिराच्चिरतरेण च ॥*॥
भूमौ स्थितं जलैः सितं कालमेव प्रतीक्षते ।
अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा ॥
वेगं कृत्वा विषं यद्वदाश्रये नीयते बलम् ।
कुप्यत्वाप्रबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सततादयः ॥*॥
उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमिः श्वासः सर्वस्मिन्सगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवनं लक्षणा अक्षोस्तु पिङ्कोदुग्मः ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते ।
लङ्घनानिस्त्रयवर्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ॥
दौर्बल्यं गात्रविक्षेपो मांसस्य मेदसि स्थिते ।
खेदोऽतिदृष्ट्या वमनं दौर्गन्धं चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिरुचिरस्थिगे लक्ष्यमेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरुद्धाधः श्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो वह्निःशैवं श्वासो च्छिका च मज्जगे ।
तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं सख्यमेदता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चाथे तु विपर्यये ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
मन्दज्वरः प्रलापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
नित्यं मन्दज्वरो रुचः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति ।

ज्वरः

स्तथाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदङ्गबलाशकः ॥*॥
हरिद्रामेदवर्णाभस्तद्वक्षेपः प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरमेदोऽन्तकः स्मृतः ॥
कफवातो समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रानिजो ॥*॥
ज्वरः ॥
दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विप्रोषिते ।
शरीरे नियतस्याता ज्वरः स्यात् पौर्वाश्विकः ।
व्यामाश्रये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यग्रस्थिते ।
तदाहं शीतलं देहे त्वहं चोष्णं प्रजायते ॥*॥
काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते बवस्थितः ।
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥*॥
रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदो गतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्त्रैस्ते साङ्गैर्हृतप्रभः ॥*॥
विसंज्ञो ज्वरवेगान्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ।
सदोषशब्दश्च शब्दद्वयं सुचति वेगवत् ॥*॥
देहो लघुर्यपगतकममो हतापः ।
पाको मुखे करणसौष्ठवमयथलम् ।
स्नेहः चवः प्रकृतिगामि मनोऽवल्लिषा ।
कण्डूश्च मूर्द्धि विगतज्वरलक्षणाणि ॥
इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदाने ।
समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥
अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।
“ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसंज्ञातागनुजः स्मृतः ।
सुस्तर्पणकोशीरचन्दनोदीच्यनागरेः ।
श्वतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥
नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृद्धतीक्ष्णम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥
आरग्वधामयामुस्तित्तयन्त्रिकनिर्मितः ।
कषायः पाचनं सामे सशूले च ज्वरे हितः ॥
मधुकसारसिन्धुत्वचचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाभसा नखं कुर्यात् संप्राप्तबोधनम् ॥
त्रिद्विधालान्निफलाकटुकारकैः हृतः ।
सक्षारो मेदनं काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥
महौषधमृतामुस्तचन्दनोशीरधायकैः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
अपामार्गजटा कटां लोहितैः सप्ततुल्यैः ।
बद्धा वारे रवेर्नूनं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥
गङ्गाया उत्तरे कूले ह्यपुत्रस्तापसो ज्वरः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुचलैकादिकी ज्वरः ॥
शुद्ध्याः काथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः खेदाः ज्वरः ॥
धात्री शिवा कणा वद्विक्ताथः सर्वज्वरापहः ।
ज्वरातिसारहरणमौषधं प्रवदाम्यथ ।
एन्निपर्णाबलाविल्वनागरोतुपलधातुकैः ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बसुस्तर्पणकाः स्मृताः ।
जयन्त्याममतीसारज्वरं रसमहौषधाः ॥
नागरातिविषासुस्तभूनिम्बाश्चतुर्वलसकैः ।
सर्वज्वरहरः काथः साञ्जीवीसारनाम्नः ॥
सुस्तर्पणकोशीरचन्दनोदीच्यनागरेः ॥

ज्वरः

शालपर्णी पृथिव्यां दृढतो कण्टकारिका ॥
 वलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ॥
 एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥१३॥
 विल्ववृतास्थिनिर्व्यूहः खण्डं मध्वतिसारणुत् ॥१४॥
 अतीसारे हितस्तद्वत् कुटजत्वक्फलावृतः ॥१५॥
 वत्सकातिविषाविल्ववालाकन्दकषायकः ।
 सविश्रामशूलापि ह्यतीसारे सशोणिते ॥१६॥
 इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “हस्तवङ्गं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हरः ।
 मूलं सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिरुद्धवेत् ॥ १७ ॥
 पीतं पृथिव्यमूलं पृथुषितजलेन वै ।
 सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरश्च परमेश्वरः ॥ १८ ॥
 शिखायाश्चैव तद्वङ्गं भवेद्देहाहिकादिभुत् ॥१९॥
 एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिभुत् ॥२०॥
 इति तत्रैव १६३ अध्यायः ॥
 “वचा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावधत्तम् ।
 गन्धमालेपनश्चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ॥
 अपसारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥२१॥
 अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
 शर्करा च समश्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥२२॥
 इति च गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥
 वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “दद्यापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
 तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
 “मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
 बहिर्निर्गम्य कोष्ठानि ज्वरदाः स्यूरसानुगाः ॥”
 तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
 “सिद्धावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
 युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥” * ॥
 तस्य पूर्वस्वरूपं यथा,—
 “अमोघरतिर्विदग्धत्वं वैरस्यं नयनद्वयः ।
 इच्छाद्वेषौ सुहृत्तापि शीतवातातपादिषु ॥
 ज्वरमाह्नमहौं गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अपहर्षश्च शीतश्च भवत्युपस्थिति ज्वरे ॥” * ॥
 सन्तदादिज्वराणां प्रतिनियतदूषा धातवो यथा,
 “सन्ततं रसरक्तस्यः सोऽन्येदुः क्षिप्रताश्रितः ।
 मेदोगतस्तृतीयोऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
 कुर्याच्चतुर्थकं वोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
 सन्तया योऽविमर्गो स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
 अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥
 एतौयकस्तृतीयोऽह्नि चतुर्थोऽह्नि चतुर्थकः ॥
 केचिज्ज्वराभिषङ्गोऽर्थं ब्रूते विषमज्वरम् ।
 कफपित्ताक्षिकयाही पृष्ठाङ्गातकफात्मकः ॥
 वातपित्ताक्षिकयाही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
 वातपित्ताक्षिकयाही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥

५५३

ज्वरः

जह्वार्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
 विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः ॥
 मध्ये अह्नी ज्वरयथादावन्ते च मुच्यते ॥” * ॥
 वातवलांसकज्वरो यथा,—
 “नित्यं मन्दज्वरो रुचः शूनकस्तेन सीदति ।
 सञ्चाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥”
 विषमज्वरविशेषाः ।
 “विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
 तेनाहं शीतलं देहे चार्द्धचोष्णं प्रजायते ॥” * ॥
 शीतपूर्वो ज्वरो यथा,—
 “त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥”
 दाहपूर्वो ज्वरो यथा,—
 “करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
 द्वावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्तुतौ ।
 दाहपूर्वस्तयोः कथः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥”
 उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषद्वयतया
 अधिकलक्षणानि यथा,—
 “गुरुता हृदयोत्केशः सदनं कर्द्वरोचकौ ।
 रसस्य तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यश्चास्योपजायते ॥ १ ॥
 रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्चर्दनविभ्रमौ ।
 प्रलापः पिडका लब्धा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२॥
 पिण्डिकोद्वेगं लब्धाश्चर्दनपुरीषतः ।
 उद्भ्रान्तर्दाहविशेषौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३॥
 भृशं खेदस्तृषा मूर्च्छां प्रलापश्चर्द्विरेव च ।
 दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मदः स्ये चासहिष्णुता ॥४॥
 मेदोऽस्यां कृज्जनं आसो विरेकश्चर्द्विरेव च ।
 विक्षेपश्च गात्राणामेतदस्यगते ज्वरे ॥ ५ ॥
 तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महाश्वसो मर्ममृच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
 श्लेष्मः स्तब्धता मोहः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥” ७ ॥
 अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सा-
 माह ।
 “अंशान् यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
 साधारणीं क्रियान्त्र विदधीत चिकित्सकः ॥
 सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निर्वृतिं निलये वसेत् ।
 निर्वृतिमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
 अजनस्थानिलसृग्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
 तालवृन्तमवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
 वंशयजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
 चामरो वल्लसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
 एते दोषजिता वृताः सिग्धा हृदाः सुपूजिताः ।
 नवज्वरी भवेद्यन्नादुगुरुणावसनावृतः ।
 यथर्तुपकं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
 विनापि भेषजैर्वाधिः पथ्यादेव निर्वृते ॥
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां श्रुतेरपि ॥” * ॥
 ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
 “परिषेकान् प्रदेहान् स्नेहान् संशोधनानि च ।
 दिवास्वप्नं यवायश्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
 क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तत्तज्ज्वरी ॥”

ज्वरः

परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपना-
 भ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
 निषिद्धानिषेधादोषमाह ।
 “शोषं कृद्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं लब्धामरोचकम् ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसवनात् ॥”
 आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
 हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
 “व्यायामाञ्चरसंश्लिष्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
 नृतिश्च स्नेहपानात् मूर्च्छां कृद्दिमदोऽरुचिः ॥
 गुर्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विभ्रमो दोषकोपनम् ।
 अग्निसाहः खरत्वश्च श्रोतसां चाप्रवर्तनम् ॥”
 नृतिरिति यवायादित्यत्र समर्थते । स्वप्नात्
 दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्जयेत् ।
 “सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरुणि च ।
 असात्मगान्धनपानानि विरुद्धाथशनानि च ॥
 व्यायाममतिचेष्टाश्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्जयेत् ।
 तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
 ज्वरी लङ्घनं कुर्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।
 “व्यामाशयस्यो हृत्त्वानिं सामो मार्गं पिधापयन् ।
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तङ्गनमाचरेत् ॥”
 अस्यायमर्थः । “यतो हेतोः व्यामाशयस्यो दोषो
 वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदृष्टः अग्निं हृत्वा
 आच्छाद्य सामः अपक्राहारसहितो मार्गं रस-
 मार्गं पिधापयन् । अत्रार्थत्वादहंतावपि कर्त-
 रीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्मा-
 द्हेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
 “त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 दोषेऽल्पे लङ्घनं पथं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
 प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥”
 चक्रश्च ।
 “तरुणन्तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन चयं नयेत् ।
 आमदोषमलिङ्गाद्वा लङ्घयेत् यथाविधि ॥”
 अन्यच्च ।
 “ज्वरादौ लङ्घनं कुर्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
 ज्वरान्ते रेचनं कुर्यात् कोष्ठशुद्धौ यथावलम् ॥
 दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्तुलनाय च ।
 लङ्घितश्चाप्यदोषश्च यवाग्नपानमाचरेत् ।
 शालिषधिकमुज्जानां यूषं वा शस्तमाचरेत् ।
 पञ्चकोलेन संसिद्धा यवाग्नमैथलङ्घने ॥
 अतिलङ्घितश्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
 द्राक्षादादिमखर्जूरपियालैः सपरुषकैः ॥
 तर्पणाहं तु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥”
 अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह
 सुश्रुतः ।
 “आनङ्गस्तिमितैर्दोषैर्थावन्तं कालमातुरः ।
 तावच्चनश्च कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥”
 आनङ्गस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलेदोषैः संसर्गः ।
 संसर्गं औषधानादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
 यत्तु चरक आह ।
 “चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा भारतातपौ ।
 पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चात लङ्घनम् ॥”
 चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचननिरुहवस्ति-

ज्वरः

शिरौ विरेचनानि । न त्वनुवासनं तस्य दृढं हृण-
त्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च
सुश्रुतः ।

“शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः ।

तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं दृढं हृणन् पृथग् विधम् ॥

लङ्घनात् कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ॥ * ॥

ननु आनङ्गस्तिमितेर्दोषैरित्यादिपूर्वोक्तसुश्रुत-
वचनात् सामान्यतो ज्वरिणा यथाग्रनरूपं
लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः
इत्यादिचरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्व-
ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रोच्यते । वम-
नादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु ।
तथा च सुश्रुतः ।

“सोत्क्षेपे बलिने देयं वमनं क्षैक्षिके ज्वरे ।

पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रश्लिथिलाशये ॥”

प्रश्लिथिलाशये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीत्ये तेन
गङ्गाशये इत्यर्थः ॥ * ॥

“सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्तं निरुद्धम् ।

कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम् ॥”

अपि च । सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न
कार्यः ॥ यत आह चारीतः ।

“लघ्ना गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।

तस्माद्देयं लघाचार्यं पानीयं प्राणधारणम् ॥”

अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥ * ॥

ज्वरिभिर्ममारुतसेवनं न कार्यम् । सुश्रुतेन प्रवात-
सेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनं
अवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनचा-
वस्थाविशेष एव संशुद्धीतम् ॥ * ॥

“लङ्घनाभ्युपवागभिर्धेया दोषो न पच्यते ।

तदा तं मुखवैरस्यटव्यारोचकनाशनैः ॥

ज्वरघ्नैः पाचनेर्हृदयैः कषायैः समुपाचरेत् ॥”

इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । आया-
मोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्था-
विशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः सोऽपि

कर्तव्यः । तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादि-
श्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्यायमिति निर्णीतम् ॥

अनग्रनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह ।

“लङ्घनेन चयं नीते दोषे सन्सुप्ततेऽनले ।

विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुब्धे वास्योपजायते ॥

लङ्घनेन अनग्रनेन दोषे प्रवृद्धे चयं नीते ।

यत आह ।

“आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः ॥”

पचतीति । सन्सुप्तिर्नले आच्छादकदोषे

संक्षीणे अग्नौ प्रदीप्ते । यद्योक्तसंप्राप्तिसामग्री-

विघटनान् । विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन

लघुत्वम् । क्षुब्धं बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः ॥ * ॥

अन्यथाह सुश्रुतः ।

“अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्गारुचिलाघवकारकम् ॥

अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितः स्वस्थानादि-

तस्ततो गतो दोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः ।

काङ्गारु अन्नाभिलाघः । रुचिः लङ्घनेनामपाका-

ज्वरः

मुखशोषादिनाशे मुखस्य यत् प्रकृतत्वं सैव
रुचिः शोभा । रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभि-
लाषयोरिति मेदिनीकारः ॥ * ॥ संप्रति कृतस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गादुगात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्य शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥

स्वेदे जाते रुचौ वापि क्षुत्पिपासासहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेशं निबन्धये चान्तरात्मनि ॥”

हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिः सधूमा-

म्लोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफादालिप्तत्वम् ।

आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे

तन्द्रया क्लमः तस्मिन् । तन्द्रा निद्रावत् ।

क्लमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्-

पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि

मनसि । एतानि लक्षणाति मिलितान्येव सम्यक्

कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥ * ॥

हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“कफोत्क्षेपः सहलासः शीवनञ्च मुहुर्मुहुः ।

कण्ठास्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्हीनलङ्घने ॥

कफोत्क्षेपः कफस्य वमनाद्योपस्थितिः ॥”

हृलासः हृदयात् कङ्कलनिर्गमः ॥ * ॥

अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

मनसः संभ्रमोऽभीष्टमूर्ध्नि वातस्तमो हृदि ।

देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥

दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषय-

ग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः ।

ऊर्ध्ववात उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्ध-

कारप्रविष्टस्यैव ज्ञानम् ॥ * ॥ बलं रक्षन्

लङ्घनं कारयेदित्याह ।

“बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थाऽयं क्रियाक्रमः ॥

अयमर्थः । एनं ज्वरिणं बलाविरोधिना अनति-

बलचयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उप-

चरेत् । कृत इति चेत्तत्राह । यदर्थ इति । यस्मै

आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।

तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥ * ॥

कैषाच्चिदनग्रनस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।

तद्धि मारुतलघ्नाक्षुब्धमुखशोषभ्रमान्वितैः ।

न कार्यं गुर्विणीबालवृद्धदुर्बलभीरुभिः ॥

न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकचिरज्वरे ।

तत् अनग्रनं उल्लङ्घनमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न

कार्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोध्यः । सामे तु

मारुते लङ्घनं कार्यमेव । यत आह तन्त्रान्तरे ।

“अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे ।

लङ्घनं ह्यामपाकार्थं न तदूर्ध्वं यथा कफे ॥

तदूर्ध्वं आमपकादूर्ध्वम् । अतएवोक्तम् ।

कफपित्तं द्रवे धातुं सहते लङ्घनं बहु ।

आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥” * ॥

आमस्य लक्षणमाह ।

“आहारस्य रसः सारो यो न प्रकोऽभिलाघवात् ।

ज्वरः

आमसंज्ञां स लभते बहुधाधिसमाश्रयः ॥”
तन्त्रान्तरे ।

“आममन्त्ररसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् ।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ॥”

अन्यच्च ।

“अपि पक्रमसंसक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम् ।

सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिप्रक्षितः ॥

तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च ताडशाः ।

तद्वद्वा आमवाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥”

अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।

“वायुः सामो विवल्वाग्निसादतन्त्रान्तकूजनैः ।

वेदना शोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥

विचरेद्दुग्गपञ्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ॥

स्नेहादेर्वृद्धिमायाति मेघसूयार्दये निशि ॥”

विचरेद्दुग्गपञ्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ॥

कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णात्य-

ङ्गानीत्यर्थः ॥ * ॥ तस्यैव निरामस्य लक्षण-

माह ।

“निरामो विप्रदो रूचो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।

विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्धाति विशेषतः ॥ * ॥

अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।

पित्तं सामं भवेदन्धं दुर्गन्धं हरितं गुरु ।

अस्त्रीकाकण्ठहृदाहकरं श्यावं तथा स्थिरम् ॥

अस्त्रीका अस्मिलचुकी इति लोके ॥ * ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

“निरामं पीतमाताम्रमतुण्यं कटुकं सरम् ।

दुर्गन्धं रुचिकङ्कलिवलवर्द्धनमौरितम् ॥

अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।

“आविलसन्तुलस्थानः कण्ठदंष्ट्रोऽवतिष्ठते ।

सामो बलाशो दुर्गन्धस्तृन्धोरभिधातकत् ॥

स्थानः संहतः ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

“क्षेष्ठा निरामो निर्गन्धः केनवांश्चेदवानपि ।

भवेत् स पिच्छितः पाण्डुरास्यवैरस्यनाशकत् ॥”

अथ सामस्य आधिलक्ष्यमाह ।

“आलस्यतन्त्राहृदयाविशुद्धि-

र्दोषाप्रवृत्ताविलम्बिताभिः ।

गुरुदरवार्चिसुप्रताभि-

रामान्वितं व्याधिसुदाहरन्ति ॥

आमं जयेत्लङ्घनकोलपेया

लघुन्नसूपौदनतिलयूथैः ।

विरुक्ष्यस्वेदनपाचनैश्च

संशोधनेऽर्धमधस्तथैव ॥

तद्धि मारुतलघ्नाक्षुब्धित्यादिश्लोके लघ्नापि निराम-

मेव विवक्षिता तेन निरामलघ्नान्वितेन लङ्घनं

न कार्यम् । सामायान्तु लघ्नायां लङ्घनं कार्यमेव ।

तथा मुखशोषभ्रमावपि निरामावेव विवक्षितौ ।

सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्यमेव । गुर्विणीबाल-

वृद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्यम् ।

सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्यमेव । चयो धातु-

चयो राजयक्ष्मा । वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्यम् ॥

ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।

ज्वरः

ज्वरः

ज्वरः

लघितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्वास्वस्थ्यासु न कचिद्धारि वारयेत् ॥
हारीतस्य ।

लघ्ना गरीयसी घोरा सदाः प्राणविनाशिनी ।
तस्मादेयं लघ्नाय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अवश्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्धारयन्
पिवेद्यत आह सुश्रुत एव ।

जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुप्तो न कचिद्धारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित् वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोठे मन्दश्चावुदरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्ववधौ चये ॥
ब्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके सुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिवेत् ।
यत आह ।

“अतियोगेन सलिलं लब्धतेऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥*॥
तच्च जलं ज्वरी शीतलं न पिवेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तद्याधाने आधौ वातकफोद्धवे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हृक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्जयेत् ॥”
अन्यच्च स एव ।

“संयमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।”
अत्र शीतं जलमकथितं निषिद्धम् । तथा सति
कथितं ग्राह्यं आयातम् ॥ तत्र कथितस्य विधि-
गुणाश्च ।

“काथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्केनं निर्मलस्य यत् ।
तत्तोर्यं कथितं त्र्यं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्वेगं शनैः ॥ कथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
“वातश्लेष्मज्वरार्ताय हितमुष्णाम् लब्धते ।
दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तागुलोमनम् ॥
तद्धि माद्वैकदोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥”
वाग्भटस्य ।

“लघ्नायां प्राप्तमुष्णाम् पिवेद्वातकफज्वरे ।
तत् कफं विलयं नीत्वा लघ्नामाशु निवर्तयेत् ॥
उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि ससुतुज्य विप्रो-
धयेत् ।

वातपित्तकफक्षेदशक्नुन्नाग्निं सारयेत् ॥” * ॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“काथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्केनं निर्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोर्यं तदुष्णोदकमुच्यते ॥

ज्वरकासकफश्वासवातपित्ताममेदसाम् ।
नाशनं वस्तिशोधिं प्रथमुष्णोदकं सदा ॥*॥”
अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।

त्रिपादशेषं सलिलं शीघ्रं शरदि प्रस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥” * ॥
अन्ये तु ।

“निदाये लवणपादोनं पादहीनन्तु शरदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥

अरुमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु प्रस्यते ।
इति केचिद्भुधाः प्राहुर्जलटागमदर्शनात् ॥”

केचित्तु ।

“वसुध्वजेषु वाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
एकभागावशेषं स्यादसु वर्षादिषु क्रमात् ॥”

अत्र दोषाणां यथोपलब्धता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥

“तत् पादहीनं पित्तप्रमर्द्धहीनन्तु वातसुत ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यमिषदं लघु ॥” * ॥

त्रिपादहीनस्य तन्नातरे आरोग्यान्वसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“पादशेषन्तु यत्तोकमारोग्यासु तदुच्यते ।
आरोग्यासु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥

सदो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥”

अथर्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
“हेमन्ते शिशिरे चासु सारसं वा तडागजम् ।

वसन्तग्रीष्मयोः कौथं वायं वा नैर्मरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।

विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्मरयोगतः ॥
यौद्धिदं चान्तरीचं वा कौपं प्रावृषि च स्तुतम् ।

शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि ॥

त्र्यंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीचजलोपमम् ॥

वल्गं रसायनं मेघं शीतं लघु सुधासमम् ॥”
अन्यच्च ।

“शरदगस्तेरुदयादखिलं सलिलं हितम् ।
वृद्धसुश्रुतस्य ।

“कार्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥”
यथर्तुपक्षमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिवे-
दित्याह सुश्रुतः ।

“दाह्यातिसारपित्ताहृष्टमूर्च्छामदविषार्तिषु ।
मृत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे लघ्नाच्छर्दिभेषु च ॥

मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च श्वेतं शीतं प्रशस्यते ॥”

कथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः ।

“श्वेतासु तत्रिदोषघ्नं यदन्तर्वास्यशीतलम् ।
अरुतमनभिष्यन्दि क्षमिष्ठं ज्वरहृत्तु ॥

घारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥
अन्तर्वास्यशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।

अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
“दिवा श्वेतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।

रात्रौ श्वेतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्युषितं वद्धिगुणमर्थं त्रिदोषघ्नम् ।

गुर्वस्वपाकं विष्टम्भि सर्वरोगेषु निन्दितम् ॥
श्वेतं शीतं पुनस्तत्र तीर्थं विषमं भवेत् ।

निर्व्यहोऽपि तथा शीतः पुनस्तत्रो विषोपमः ॥”
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।

“अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनांशकेन वा ।
अथवा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥”

तस्य गुणाः ।
“श्लेष्मानिलासदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥”

अन्यच्च ।
“भिनन्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।

अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥”
रात्रावुष्णोदकस्य तत्रमेव पिवेदित्याह ।

“उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनम् ।
पार्श्वरूपीनसाधानहिक्कानिलकफापहम् ॥

शस्तं लट्श्वासशूलेषु सदाःशुद्धौ नवज्वरे ॥”
विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिवेदित्याह
सुश्रुतः ।

“मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥

धूमोद्गारेऽविदग्धेऽन्ने शोषे च सुखकण्ठयोः ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥”

शीतमम्भः आममेव न तु कथितम् । कथितन्तु
शीतं दाह्यादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु
तु दाह्यादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥*॥

आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
माह ।

“आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।

पक्वं कटुष्णञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालाख्यः पीतजलस्य पाके ॥

पित्तमद्यविधोऽपि तित्तकेः श्वेतशीतलम् ॥”
जलं हितमिति शेषः ॥*॥ तित्तानि बहुलानि
तेभ्यो निर्धार्य योगमाह सुश्रुतः ।

“सुस्तपर्पटकोदीचच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ।
श्वेतं शीतं जलं ददात् लट्दाहज्वरशान्तये ॥”

कृत्रात्र धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्व-
न्तरिः । कुस्तुमुरः खर्णिकारा कृत्रा धान्यं
वितुस्तकमित्यादि । तदुणाश्च ।

“धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं खाडुपाकि च ।
दोषत्रयलघादाहश्वासकासज्वरप्रणदित्यादि ॥”

चक्रदत्तवज्रसेनवृन्दादयः कृत्रास्थाने नागरं
पठन्ति । तद्वयथा,—

“सुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजकं मधुरपाकि-
त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरसुस्तकं
इति केचित्तु । कचिदेकदेशेन समुदायोऽव-
गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसरे तु
नागरस्थाने पञ्चकम् ॥*॥ एतस्य प्रक्रिया ।
चन्दनैरित्यत्र सहाय्यं लट्तीया । तेन सुस्ता-
दिभिः षड्भिरामैरेव चस्यैः सहितं जलं श्वेतं
जलमेव केवलं यथर्तुपक्वं पश्चात्तच्छीतलीकृतं
ददात् । तथा च वज्रसेनः ।

यदसु श्वेतशीतासु षड्ङ्गादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥

अस्यायमर्थः । यत् हेतोः । अशु जलेषु ।
श्वेतशीतासु श्वेतासु केवलास्तेव यथर्तुपक्वाः ।
शीतासु शीतलीकृताः । षड्ङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते । आममेव संचुद्य जले स्थाप्यते । ततः
प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षड्ङ्गादि

ज्वरः

प्रास्थिकेऽस्मिन् प्रस्थमात्रे कथितशीतले जले
क्षेत्रं ग्राहयेत् । अतएव षडङ्गमभिधाय षडङ्ग-
पानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम् । अस्मिन्
पक्षे चन्दनं श्वेतं ग्राह्यं न तु रक्तम् । तत्-
कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम् । यत आह ।
कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति ।
षडङ्गपानीयमिदम् ॥ * ॥ षडङ्गादेः पाने तु
विधातवे प्रक्रिया भिन्ना तामाह वङ्गसेनः ।
कर्ममात्रमिह द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽस्मिन् ।
अङ्गैश्चतुर्षु प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसम्बधौ ॥
आदिशब्देन यूपयवागविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते ॥ *
पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह ।
क्षुप्तं द्रव्यं पलं सार्धं चतुःषष्टिपले जले ।
अङ्गैश्चिन्तु तदेयं पाने पेयादिसम्बधौ ॥
पानप्रयोगश्च षडङ्गमुक्तवान् । अस्मिन् पक्षे
चन्दनं रक्तं ग्राह्यम् । कषायलेपयोः प्रायो
युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ * ॥
अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः ।
तत्तु रक्तं हिमं स्वादु श्चर्द्दित्वाऽपि पित्तजित् ।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ॥
षडङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा
योगा उच्यन्ते । ते यथा,—
श्रीपर्णीचन्दनोऽशीरपुरुषकैमधुकजम् ।
पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवादां सशर्करम् ॥
अत्र श्रीपर्णीपुरुषकयोः फले ग्राह्ये । मधूकस्य
तु पुष्यम् । अन्यच्च ।
हन्यात् सयष्टीमधुकं तथैवोत्पलपूर्वकम् ।
पानं श्वेतं हिमं किंवा सोत्पलं शर्करायुतम् ॥
हन्यात् पित्तज्वरमिति शेषः । उत्पलमत्र-
कमलमित्यादि ।
दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।
ग्रीववर्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिद्ध्यते ॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतां दिवा ॥ * ॥
येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह ।
व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् ज्ञानान्ता-
सारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडि-
तान् ।
क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धा-
नृसार्जिणिनी
रात्रौ जागरितान् नरान् निरञ्जनान् कामं
दिवा स्वापयेत् ॥ * ॥
अथ वातिकदिज्वराणां प्राकावधिमाह ।
वातिकः सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लेष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ *
रसस्यामलेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति ।
यत आह सुश्रुतः ।
बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे ।
लङ्घनाभ्युपगमभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
तदा तं सुखवैरस्यदृष्ट्या रोचकनाशनैः ।
कषायेः पाचने हृदौ ज्वरत्रैः ससुपाचरेत् ॥ * ॥

ज्वरः

ज्वरस्य तारुण्यमथावस्थता जीर्णतावधिः ।
आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
द्वादशाहमभियाप्य मध्यं जीर्णं ततः परम् ॥
आसप्तरात्रादिति । अत्राह मर्यादायाम् ।
रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । तेन सप्तम-
दिवसादत्राक् ज्वरस्तरुण इत्यर्थः । तथा चोक्तं
तन्त्रान्तरे ।
ज्वरे यतीते षडहे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति ।
दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः ।
अतएव जातुकर्णः । जीर्णस्योदशदिवस इति ॥
अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः ।
वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लेष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युज्यीत भेषजम् ॥
सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः ।
अतएवोक्तम् ।
पायवेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं तसुपाचरेदिति ॥
शार्ङ्गधरेणापुक्तम् ।
गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं श्वेतम् ।
वातज्वरे तथा पेषं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति ॥
हारीतेनापुक्तम् ।
एतां क्रियां प्रयुज्यीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि ।
पिवेत् कषायसंयोगात् पेषां ज्वरविनाशिनीम् ॥
एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम् । कषायसंयोगात्
कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः ॥ खरनादेना-
पुक्तम् ।
इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।
ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम् ॥
ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः ॥ वाग्भटश्च ।
सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहृतः ।
लघुने भोजिते केचिदेयमामोल्याने न तु ॥
सप्ताहात् सप्ताहमारभेत्यर्थः । अत्र लघु-
लोपे कर्मणि पञ्चमी । अतएव सुश्रुतः ।
दशरात्रात् परं सप्तमेऽहनीत्यमिति निश्चितम् ।
अतएव दशरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता
यतीतेनेत्यर्थः ॥ अत्र चरकस्त्वैवमाह ।
ज्वरितं षडहेऽतीते लघुन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥
अस्यायमर्थः । ज्वरितं षडहे लङ्घनेन यतीते
सप्तमेऽहनि भोजितलघुन्नं अष्टमे दिने कषायं
पाययेदित्यर्थः ॥ तथा च सुश्रुतः ।
सप्तरात्रात् परं केचिन्नन्यन्ते देयमौषधम् ॥
सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः । केचि-
चरकादयः । चक्रदत्तोऽपि ।
सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥
एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयो-
र्विकल्पः ॥ * ॥ तत्रापि वयोवलाभिदोषदेश-
कालोचितं कुर्यात् भेषजमन्नञ्च दोषपाकं दृष्ट्वा
दद्यादित्याह सुश्रुतः ।
“पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालमसुत्थिते ।
अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः” इति ।

ज्वरः

अस्यायमर्थः । अल्पकालमसुत्थिते पैत्तिके ज्वरे
दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं देयम् । न तु तत्र दश-
रात्रापेक्षा । तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिके
तरुणज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं
देयमित्यर्थः ॥ * ॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः ।
मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधमिति ॥
ज्वरे मृदौ सल्पीभूते । मलेषु वातपित्तकफ-
मूत्रपुरीषेषु । प्रचलेषु स्वमार्गसंचारिषु । पक्वं
निरामम् । दोषप्रकृतिवैकल्यादेर्केषां पक्वलक्ष-
णम् । दोषाणां दृष्टवातपित्तकफानां प्रकृतिः
ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम् । तस्या
वैकल्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं रक्षणं
मते ।
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्हवम् ॥
दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥
दोषप्रकृतिः दोषाणां स्वमार्गसंचारः । माघ-
निदाने उत्साहस्थाने अद्याह इति पाठः ॥ * ॥
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
अत्रानुक्ते प्रभातं स्यात् कषायेषु विशेषतः ॥
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भैषजम् ॥
मुख्यभेषजं काथः तस्य सम्बन्धः पानम् ।
यत आह ।
न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे ।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥
आकुलीभूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य
यतस्ततो गताः । अत्र कषायग्रहणे पर्यायाः ।
गृह्यते ॥ * ॥ उक्ताश्च काथस्य पर्यायाः ।
श्वेतं काथः कषायश्च निर्गृहः स निगद्यते ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भैषजमिति ।
तत्र तरुणे ज्वरे भेषजं मुख्यभेषजं काथरूपम्
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम् । यत आह ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिद्ध्यत इति
कल्पनं तोयपेयायवावादिकम् ॥ * ॥ ननु ।
खरसञ्च तथा कल्कः काथश्च हिमफाण्डको ।
ज्ञेयाः कषायाः पच्येते लघवः सुयुध्योत्तरम् ॥
इति वचनात् खरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते
तत्र ।
यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे ।
यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावधौ
करणेन अष्टमभागावधौ करणेन वा कषायः
वर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कः काथः स
तरुणज्वरे निषिद्धः ॥ * ॥ काथवाचकस्य कस्य
यस्य लक्षणमाह ।
पादश्लिष्टः कषायः स्यादयः श्लेष्मिणो न निषिद्धो नवज्वरे ॥
कथितोऽतः षडङ्गादि न निषिद्धो षोडशश्लिष्टः
अस्यायमर्थः । यः कात्यायनात् षोडशश्लिष्टः
अस्मा कथितः पक्वं अथ च पादश्लिष्टः स
भागावधौ स कषायः स्यात् । अतः
ज्ञादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः ।

ज्वरः

५५७

ज्वरः

ज्वरः

पाकाच्चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥*॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
“दोषा वृद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे ।
स्तम्भान्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत आह कषायरसगुणान् ।
कषायः स्तम्भनः शीतो रुचः पित्तकफापहः ।
इत्यादि ।
स्तम्भान्ते आधानं कुर्वन्ति । न विपच्यन्ते
सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विप-
च्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
“न चयन्ते न पच्यन्ते कषायेः स्तम्भिता मलाः ।
तिर्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥*॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहश्च कुरुते भृशम् ॥”
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव
चेद्वति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थित-
दोषाणानु तरुणे ज्वरे वमनं यत्कृतं हृद्रो-
गादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुणे
ज्वरे यत्नाद् वमनं निविडम् ॥*॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्तव्यमित्याह ।
“सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥”
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्ये-
त्यनेन गर्भित्यतिशयातिवृद्धादिनिरासः । वाग्-
भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥
“वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं क्लेशवाहुल्याद्व्यालङ्घनकर्षितम् ।
न कार्यं गुर्विण्णोवालवृद्धदुर्बलभीरुभिः ॥”
अनशनमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्विण्ण-
शमनं पथ्यान्नमखादिकश्च ददात् ॥*॥
“यत् पचत्याममाहारं पचैदामरसश्च यत् ।
यदपक्वान् पचैदोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोध्यति यद्दोषान् समानोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संवृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥”
न शोध्यति नोद्वाधोमार्गाभ्यां पातयति ।
नोदीरयति न वर्धयति ॥*॥ तयोः संप्रदानं
कालमाह ।
“पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा वृद्धा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन्तु पचरात्रं ततः परम् ॥
शोषनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥”
इत्यत्रिंशद्विंशतः ॥ अन्यच्च ।
“कषायेण कषायोऽपि शमनीयैरुपाचरेत् ॥”
“नालापसेको हृत्तासो हृदयाशुद्धाश्चकौ ।
नमालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगान्धता ॥
शमनीयं बहुभुजत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
शमनीयस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥

भेषजं श्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥”
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
“पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु करामेण परान्दशेत् ॥”
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं
निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।
“सप्ताहात् परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥”
अदृष्टे निरुपद्रवे । स्तब्धे सोपद्रवे ॥*॥ अथ
सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।
“नागरं देवकाष्ठञ्च धामकं वृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
धामकं रौहिषम् । तदलाभादुशीरं दद्यात् ।
वृहतीद्वयं वृहत्फलं सूक्ष्मफलं वृहती । चुद्रा
वृहती चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥
कण्टकारीद्वयं शुद्धौ धामकं सुरदारु चेति
शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिकाथः सर्व-
ज्वरेषु ॥*॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह
सुश्रुतः ।
“अथ संशमनीयानि कषायाणि निषेध मे ।
सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृश्चीरविल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् चीरावशेषं तत् पेयं सर्वज्वरापहम् ॥
वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा ।
तथाच मदनपालः ।
“पुनर्नवः श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥”
पाकप्रकारमाह ।
“जीरमष्टगुणं द्रव्यात् चीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।
चीरावशेषं पातयं चीरपाके ह्ययं विधिः ॥”
द्रव्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्यच्च ।
“छदकाद्विगुणं चीरं शिंशपासारमेव च ।
तत् चीरशेषं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥
गुडूचीधान्यकारिणं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां काथः सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृत्तासलक्षणाच्छर्कराचीरैरेतं ॥”
गुडूच्यादिकाथः ॥*॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो
निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।
“हृदि मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमलङ्घिमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥”
संशोधनस्य लक्षणमाह ।
“स्थानाद्बहिर्नयेद्दूधमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तदेव स्यादेवदालीफलं यथा ॥”
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत्
आह ।
“रोगे शोधनसाधे तु यं विदादोषदुर्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्याद्दोषप्रयावनं नृदु ॥”
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
“सद्योज्वरे विषेऽजीर्णं मन्दाग्नावरुचौ तथा ।
स्तन्यरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत् ॥

जीर्णज्वरगरच्छर्दिगुल्मजीह्वोदरेषु च ।
शूले शोथे सूत्रघाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥”
दोषदुर्बलं दोषैरुपचितैर्दुर्बलं न तु उप-
वासादिक्रमम् । अतएव समीचीनं । अन्यच्च ॥
“चले दोषे नृदौ कोष्ठे नेचेतात्र बलं वृणाम् ।
अथापत् दुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥”
कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्क्यामाह ।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्बलस्यापि दोष-
दुर्बलस्यापि अथापत् भवेत् । वृद्धादिव्याधि-
कृतं न भवतीत्यर्थः ॥*॥ बलवतः पुरुषस्य
पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने
दोषमाह सुश्रुतः ।
“पक्वोऽप्यानिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महाव्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्याद्वलयापादमेव च ॥”
पक्वः लङ्घनतित्ताम्बुपानपेयादिभिः । अनि-
र्हृतः अधोमार्गेणानुसृष्टः । महाव्ययं विषम-
ज्वरं चातुर्यकम् । तस्यैव महाव्ययत्वादिति
गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्तिकः ॥ महा-
व्ययं महाकष्टं वा । बलयापादं बलक्षयम् ॥*॥
संशोधनमाह ।

“आरग्वधग्रन्थिकसुस्तित्ता-
हरीतकीभिः कथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनञ्च ॥”

आरग्वध धनवहेरा ॥ अन्यच्च ।
“पथ्यारग्वधतित्तात्रिदामलकैः शृतं तोयम् ।
पाचनसारकसुक्तं मुनिभिर्जीर्णज्वरे सामे ॥”
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥*॥
“अनन्तां बालकं सुक्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षममितम् ॥
कल्कः सत्येन कालेन हन्यात् सर्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥”
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥*॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
“पीताम्बुलङ्घनचीर्णो जीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
न पिवेदौषधं यत्तु संशोधनमथेतरेत् ॥”
पीताम्बुः पीततित्ताम्बुः । भुक्तः भुक्तवाजित्यर्थः ।
अत्राध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत्
संशमनम् ॥*॥
“त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्च्छां गुडूची धन्ववासकः ॥
कटुका पर्पटी सुक्तं चायमाणा च बालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवान्नील्यवो भार्गो शिग्रवीजं सुराष्ट्रजा ॥
वचा लवङ्गं पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालीपर्णी एन्ध्रिपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चयं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्वचूर्णस्य किरातं प्रचिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ॥

ज्वरः

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥
 पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा ।
 सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
 श्रीतादीनपि दाह्यादीन् मोहं तन्त्रां भ्रमं लघाम् ।
 कासं श्वासश्च प्राण्डुश्च हृद्रोगं कामलामपि ॥
 त्रिकण्टकटीजानुपार्श्वशूलश्च नाशयेत् ।
 श्रीताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
 सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
 तदज्वरारणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥”
 पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्गवाभावे
 कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्राभावे स्फुटिकां
 दद्यात् । तगरालाभावे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभ-
 कयोरलाभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् ।
 पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्व-
 गन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे खर्य-
 ताली प्रदीयते । इति । अथवा कण्टकारीजटा
 देया । इति सुदर्शनचूर्णम् ॥ * ।
 “शटी निशाद्वयं शुण्ठी दारु पुष्करमूलकम् ।
 रत्ना गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः ॥
 भार्गो किराततिलश्च दशमूलं तथैव च ।
 काथमेषां पिबेत् कृष्णसिन्धुचूर्णयुतं नरः ॥
 ज्वरान् सर्वान् हतं हन्ति नात्र कार्या
 विचारणा ॥”

अनुभूतमत्युत्तममेतत् ॥ * ।

“हरीतकीत्रिष्टुट्टद्वारकाणां पृथगभवेत् ।
 पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी ॥
 सहदेवी विडङ्गश्च प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
 मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति ॥
 कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्धं नियच्छति ॥

लाक्षा दशाक्षा अरुणा घङ्गा
 सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च ।

त्वक्पत्रकं वारि सुरा समस्ता
 प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि ॥

किराततिलस्त्रिष्टुतासतिक्ता-
 म्बताकणापर्पटकण्टकार्थः ।

विडङ्गविश्वामलकानि वासा-
 रसानिशावारुणसिन्धुवाराः ॥

एतानि देवानि पृथक् पलार्द्ध-
 मानानि सर्वानि च भेषजानि ।

कल्कानमीषां विदधीत गव्य-
 दुग्धेन वै सार्द्धतुलामितेन ॥

तैलं तिलानान् तुलाबुमानं
 तेनैव कल्केन शूनैः पचेत् ॥

हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
 कुर्थाद्वलं वीर्यमतीवपुष्टिम् ॥

विमर्दनादाशु परिभ्रमं श्रमं
 श्रमं नयेत् संजनयेत् क्षुतिं तनोः ।

तथा व्यथामस्थिससुङ्गवामपि
 प्रहृत्य निद्रां समुपार्जयेत् सुखम् ॥”

अरुणा मज्जिष्ठा । वारि वाला । रसा रास्ना ।
 इति लाक्षादितैलम् ॥ * ॥

“लाक्षारससमं तैलं तैलाक्षस्तु चतुर्गुणम् ।

ज्वरः

अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठान् चन्दनैः ॥
 समून्वारोहिणीरास्नाशुताङ्गामधुकैः समैः ।
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यङ्गनादिना ॥
 सर्वज्वरचयोन्मादश्वासापसारवातनुत् ।
 यच्चराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ॥”

मस्तु दधिजलम् । कौन्ती रेणुका । चन्दन-
 मत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुकी ।
 इति च लाक्षादितैलम् ॥ * ॥

“लाक्षा हरिद्रा मज्जिष्ठा फेनिलं मधुकं वला ।
 लामञ्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम् ॥

प्रत्येकमेषां षष्पुष्टीः पक्ता तोये चतुर्गुणे ।
 चतुर्भागावशेषे तु गर्भं चैतत् समापयेत् ॥

रेणुका पद्मकश्चैव वाजिगन्धा तथैव च ।
 वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम् ॥

शतपुष्या पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च ।
 एभिरक्षमितैः कल्कैः कषायेणैव पेष्टितैः ॥

मस्तुशुक्तारनालानामाफाफुकमावपेत् ।
 क्षीराफुकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

अभ्यङ्गात्तैलमेतद्वि शीघ्रं दाहमपोहति ।
 अपोहति तथा वातं पित्तं श्लेष्मभवं ज्वरम् ॥

सप्रलापं सलण्णञ्च तालुशोषभमान्तितम् ।
 ग्रहोपस्थया ये वाला रक्तःसंक्षुधिताश्च ये ॥

तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥”
 फेनिलं वदरम् । लामञ्जकमुशीरवन् पीतच्छवि-
 लणविशेषः ।

लामञ्जकं यदा न ख्यादुशीरं दीयते तदा ।
 चम्पकमित्यस्य स्थाने कुचापि गैरिकं इति पाठः ।

नीलोत्पलस्थालाभावे तु कुसुदं देयमिच्छते ।
 समापयेत् प्रचिपेदित्यर्थः । चोरकं ग्रन्थि-
 पर्णस्थ भेदः भण्डित्तर इति नैपालदेशे भवति ।

तदलाभावे ग्रन्थिपर्णं देयम् । पुण्डरीकं श्वेतकम-
 लम् । मस्तु दधिजलम् । शुक्तं सन्धानभेदः ।

आरनालमपि सन्धानभेदः । इति महालाक्षादि-
 तैलम् ॥ * ॥ अथ नवज्वरे रसाः ।

“सूतो गन्धकङ्कणः शोषणञ्च
 सर्वैशुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।

भूयो भूयो मर्दयेत् त्रिरात्रं
 वल्लो देयः शङ्खवेरद्रवेण ॥

तापे शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
 वृन्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।

अद्रौ चोयं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
 पित्ताधिक्ये स्फूर्तिं तोयञ्च दद्यात् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराशुड भाग १ गन्धकशुड
 भाग १ सोहागाशुड भाग १ मरिच भाग १
 शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यकपित्त भाग ३ ।

अमं प्रतिदिनं सर्वं दिनत्रयं मर्दयेत् । रस-
 मिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् । ओदनं
 तक्रं वृन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात् । अजनादोः
 शीतलसुपचारं कुर्यात् । उदकमज्जरीरसो नव-
 ज्वरेषु ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

“अद्यात् समं सूतसमुद्रफेन
 हिङ्गूलगन्धं परिशुद्धं यामम् ।

ज्वरः

नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस-

मार्द्राभसायं ज्वरधूमकेतुः ॥”

प्रक्रिया । पाराशुडगन्धकशुडहिङ्गूलशुडसमुद्र-
 फेनसभागं सर्वं याममेकमार्द्रकरसेन संमर्द
 रक्तिकाषट्कमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी
 भवेत् । दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत् । इति
 ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
 “शुद्धः सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं प्राणसंमितः ।
 धूर्तवीजं त्रिप्राणं स्यात् सर्वेभ्यो द्विगुणा
 भवेत् ॥

हेमाङ्गा कारयेद्देषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः ।
 जम्बीरजीरकेर्द्वयचूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
 ऐकाहिकं द्वाहाहिकञ्च त्राहाहिकञ्च चतुर्थकम् ॥
 विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नवं जीर्णञ्च सर्वथा ।
 महाज्वराकुशो नाम्ना रसोऽयं सर्वसंमतः ॥”
 प्रक्रिया । शुद्धपाराशुडगन्धकशुडविष प्रत्येकं
 टङ्क १ धत्तूरवीज टङ्क ३ चोकोटङ्क १२ सर्वेषां
 चूर्णमतिस्वल्पं कर्तव्यम् । इति महाज्वरा-
 कुशः ॥ * ॥ सर्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे ।

“एको भागो रसात् शुद्धाच्छेलेयः पिप्पली शिवा ।
 आकारकरभो गन्धः कटुतेलेन शोधितः ॥

फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी ।
 एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥

माषोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सद्योज्वरे बुधः ।
 क्षिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥”

शैलेयः कृड इति लोके । शिवात्र हरीतकी ।
 आकारकरभः अकरकरहा इति लोके । चतु-
 र्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता
 भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥

शार्ङ्गधरे ।
 “रसं गन्धञ्च दरदं जैपालं क्रमवर्धितम् ।

दन्तीरसेन संपिष्ट्य वटी गुञ्जामिता कृता ॥
 प्रभाते सितया सार्द्धमसिता शीतवारिणा ।

एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥”
 इति च ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

“रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
 पृथ्वा विभीतकं धात्री दन्तीवीजञ्च शोधितम् ॥

चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् ।
 वटीं माषनिभां कुर्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे ॥”

इति नवज्वरीहरीवटी । इति नवज्वरे रसाः ॥ * ॥
 अथ सामान्यज्वरे रसाः ।

“शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तवीजं त्रिभिः समम् ।
 चतुर्णां द्विगुणं योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥

आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम् ।
 महाज्वराकुशो नाम्ना सर्वज्वरविनाशनः ॥

ऐकाहिकं द्वाहाहिकञ्च त्राहाहिकञ्च चतुर्थकम् ।
 विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः ॥”

प्रक्रिया । शुद्धपाराशुड १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्ध-
 गन्धकटङ्क १ धत्तूरवीजटङ्क ३ शोटीटङ्क ४
 पीपीरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्वेषां चूर्णमति-
 सूक्ष्मं कर्तव्यम् । इति महाज्वराकुशः ॥ * ॥

ज्वरः

सर्वज्वरेषु सर्वरसग्रन्थेषु ।
 “सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
 एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
 कटुत्रयं टङ्कषट्कं खल्ले क्षिप्त्वा विचूर्णयेत् ।
 रसः श्वासकुटारोऽयं श्वाससर्वज्वरापहः ॥”

इति श्वासकुटारो रसः ॥ * ॥

श्वासे सर्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
 “दारुमूषां शिखिग्रीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
 टङ्कत्रयागुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥
 मर्दयेत्त्रिदिनं कार्या वटी चणकमात्रया ।
 मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलेः ॥
 खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
 तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्वज्वरं ध्रुवम् ॥”
 दारुमूषा दारुमूषी । शिखिग्रीवा तुतिया ।
 रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धत्तूरपत्र-
 खरसेन मर्दयेत् । इति ज्वराकुशः ॥ * ॥
 सर्वज्वरेषु ।

“नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
 मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्द्वयवराट्कम् ॥
 विषं कर्षचतुर्धाशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥”
 इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ * ॥

“शुद्धजैपालटङ्कान् कट्टीटङ्कद्वयोन्मितम् ।
 गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्दयेत् ॥
 कलायसडशी कार्या वटिका ताच्च भक्षयेत् ।
 शीतलेन जलेनैवा वटी जीर्णज्वरापहा ॥”
 इति ज्वरघ्नीवटी ॥

“हिभागतालेन हतञ्च ताम्रं
 रसञ्च गन्धञ्च समीनमायुः ।
 विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
 त्रिसप्तत्रात्रेण दिवाकरांशैः ॥
 विमर्दपरिखरसेन चूर्णं
 गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
 ज्वराङ्गुशीऽयं रविगुन्दराख्यो
 ज्वरान्निहन्तप्रविधान् समस्तान् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्क १ गन्धकटङ्क १ विष-
 टङ्क १ द्विगुणतालकहतताम्रटङ्क २ रौहुमत्स्यक-
 पित्त १ सब एकत्र खले जवचूर्णं होइ मिले
 तव नीविके पातकी खरसकभावना २१ घामे
 मर्द देवइ मात्रा रत्ती एक अगुपान श्वेत-
 शर्करा रती २ खाइ । इति सर्वज्वरे रवि-
 गुन्दरो रसः ॥ * ॥

“शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्भिर्मर्दयेत् ।
 सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
 एषा कज्जलिका स्याता वृंहणी वीर्यवर्द्धिनी ।
 नानागुपानयोगेन सर्वव्याधिविनाशिनी ॥” * ॥
 कज्जलिकाविधानं तद्गुणञ्च रसरत्नप्रदीपे ।
 “जयापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
 शृङ्गराजरसेनापि काकमात्रा रसेन च ॥
 रसं संशोध्य बलेन तत्समं शोषयेद्द्विलम् ।
 शृङ्गराजरसेः पिष्ट्वा शोषयेद्वर्द्धकप्रसिद्धिः ॥
 सप्तधा वा त्रिधा वापि प्रश्नाच्चूर्णन्तु कारयेत् ।

ज्वरः

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्दयेत् ॥
 नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
 निर्धूमे वरदाङ्गारे द्रवीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥
 तत्र तं महिगीविष्टास्थापिते कदलीतले ।
 निःक्षिप्य तदुपर्यन्तं पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
 शीतलान्तात् ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
 एवं सिद्धा भवेद्ग्राधिघातिनी रसपर्पटी ॥
 ज्वरादिव्याधिभिर्बाधं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
 चकार कृपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीम् ॥
 रक्तिकासंमितां तावदृष्टज्वरकसंयुताम् ।
 गुञ्जार्द्धशृङ्गारिणां भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
 रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
 पिवेत्तदनुपानीयं शीतलं चुलुकत्रयम् ॥
 प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
 नाधिकां दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
 एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
 एवमेताः सप्तश्रीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
 शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 अद्वया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाग्रजः ॥
 ज्वरश्च ग्रहणीचापि तथातीसारमेव च ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलघ्नीहजलोदरम् ॥
 एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुष्टश्च वीर्यवान् ।
 जीवेद्बर्धशतं सायं वलीपलितवर्जितः ॥”
 इति रसपर्पटी ॥ * ॥

अथ ज्वरिणे अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
 “क्षुत् सम्भवति प्रकोष्ठे रसदोषमलेषु च ।
 काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
 अन्यत्र ।
 “आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
 भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”
 तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः
 ज्वरस्य पाककालश्च ।

“वातिकः सप्तत्रात्रेण दशत्रात्रेण पैत्तिकः ।
 श्लेष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥”
 ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके
 दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना
 ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च
 न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहो-
 रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते ।
 तथा श्लेष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं
 याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको
 ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे
 दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव
 दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
 “कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं बहु ।
 आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥”
 इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं
 विना वायुः क्षणमात्रमपि सोऽन्नं न शक्नोति ।
 स आशुकारिलाम् क्षणादाक्षेपकादीन् विका-
 रान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाक-
 दिनानामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते ।
 तथा च धन्वन्तरिः ।

ज्वरः

“ज्वराभिभूतः षड्हे व्यतीते
 विपक्वदोषः कृतलङ्घनादिः ।
 यो भेषजं खादति वैद्यवशो
 निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥”

ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः
 पक्ववातः । कृतलङ्घनादिः आदिशब्दात् कृत-
 पक्वजलपाननिर्वातग्रहवासगुरुवसनधार-
 णादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
 चरकः ।

“ज्वरितं षड्हेऽतीते लघुन्नं प्रतिभोजितम् ।
 पाचनं श्रमनीयं वा कषायं पाययेत् तमिति ॥”
 ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षड्हेऽतीते इत्युपलक्ष-
 णम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं
 द्वादशाहेऽतीते ॥ लघुन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं
 श्रमनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
 “सर्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेत्क्षुधु ॥”
 दिनान्तेऽन्तश्चोन्न मध्यवाची तेन त्रिधा
 विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥
 उक्तञ्च वागभटेन ।
 “वयोऽहोरात्रिसुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमा-
 दिति ।”

ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-
 दन्वाक् । यत आह ।
 “याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
 याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्वलक्षयः ॥” इति ॥
 एतत् सुस्थपरमिति चेत्तत्र । यत आह ।
 “श्लेष्मक्षये प्रष्टव्योऽन्ना बलवाननलस्तदा ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्वि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”
 तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसम-
 यादन्यदा । वेगापाये जठराग्निवेगनाशे । तत्
 भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
 अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह
 चरकः ।

“सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावलक्ष्य भोजयेत् ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्वि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”
 सर्वज्वरेषु सर्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-
 वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं
 विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-
 त्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।

“आहारनिर्हारविहारयोगाः

सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥” इति ॥ * ॥

अथवलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेष्टनप्रकार-
 माह सुश्रुतः ।

“ज्वरे प्रभेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
 निषण्णं भोजयेत्तस्मात्क्षुन्नोच्चारौ च कारयेत् ॥”
 निषण्णं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं
 गीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन
 कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।
 “यथा दोषोचितैर्द्रवैः कर्त्तव्यः कवलस्यहः ।
 अरोचकास्यवेरस्यमलपूतिप्रसकहत् ॥
 शृङ्गीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
 जिह्वां दन्तान् मुखस्थान्तर्धृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥

ज्वरः

सुखे मलं विगन्धत्वं विरसत्वञ्च नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥
ज्वरितो हितमन्नीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते भिद्यतेऽपि च ॥”
अयमर्थः । यद्यपि अस्य ज्वरितस्य हिते भक्ष्ये
अरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाग्नीया-
दिति नियमः । यत आह सुश्रुतः ।
“गुरुभक्ष्येऽन्नकालञ्च ज्वरी नादात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे चासुखाय च ॥
आनङ्गस्तिमितेर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्कालं स लघुन्नमन्नीयात् सविरक्तवत् ॥”
आनङ्गस्तिमितेर्दोषैः अपक्वेर्दोषैर्याप्त इत्यर्थः ॥
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह ।
सातव्यात् स्वाह्मभावाच्च पथं द्वेष्यत्वमागतमिति ।
सातव्यात् एकस्यैव भक्ष्यस्य सर्वदोषयोगात् ।
स्वाह्मभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विखाडुतः । पथ-
मप्ययं स्यात् तथापि तदेव पथम् । कल्पना-
विधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽग्नीयादेवेति द्वितीयो
नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हेतो असुञ्जानः
क्षीयतेऽपकधातुर्भवति ततो भिद्यतेऽपि च ॥*॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीत्याह ।
“रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः घृष्टिकैः सह ।
यवाग्वेदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥”
तत्र रक्तशालिगुणाः ।
“रक्तशालिज्वरस्तेषां वल्लो वर्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूलजः स्वर्गः शुक्रलसृङ्ज्वरापहः ॥
विषब्रह्मश्वासकासदाहसृङ्गिपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥”
रक्तशालिर्यो मगधदेशे दाडदखानी इति प्रसिद्धः ॥
“सुदुगान् मसूरांश्चणकात् कुलत्थान् समकुष्ठ-
कान् ।
यूषार्थं यूषसात्मगानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र सुज्ञादिगुणस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिङ्गां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्ये ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र पटोलादिगुणस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान्
शृशान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव ळगमाष्टकान् ॥
मांसार्थं मांससात्मगानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुकुटान् ॥
गुरुल्लवान् शंसन्ति केचिदेवं व्यवस्थिताः ॥”
तित्तिरिश्च कृष्णतित्तिरिः । गौरतित्तिरेः
कपिञ्जलपदेन पूर्वम् गृहीतत्वात् ॥
“ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपाहिताः ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः ॥”
इति ॥ * ॥
“निम्बकं दाडिमं धात्रीफलमल्लं प्रकाङ्क्षते ।
अददादन्नसारमाय काङ्गिकं वा पुरातनम् ॥”

ज्वरः

अथौषधसिद्धायाः पेयायाः गुणाश्च ।
“अन्नकाले हिता पेया यथाश्वं पाचनैः कृता ।
दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरात्तानां ज्वरापहा ॥”
यथाश्वं पाचनैः कृता यथादोषं पाचनैः कृता ।
यथा,—
“पञ्चमूल्याः कषायान्नु पाचनं वातिके ज्वरे ।
सचौद्रं पौतिके सुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायान्नु पाचनं कफजे ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्याय व्याघ्री दुस्यर्शगोचुरैः ।
सिद्धानि भिषगन्नानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥”
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन
सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
“शालिपर्णी पृथ्विपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा ।
गोचुरः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया ॥”
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
“श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्योनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥
त्रिदोषजे ज्वरे देया व्याघ्री दुस्यर्शगोचुरैः ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुस्यर्शो यवासः ।
पेयांवा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धान् ज्वरहरिं पिबेत् ॥
विषद्ववर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः श्रुताम् ।
सर्पिर्गन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥
कासीश्वसी च हिक्री च पञ्चमूलीश्रुतां पिबेत् ॥”
यवोऽचात्रम् । अत्र पञ्चमूली वृहती लघ्वी च
हिता । तथा श्रुतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
“पेया मेघनसंयोगाल्लघुत्वाच्चामिदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
खेदनाय च सोणत्वाद्द्रवत्वात् तटश्चमाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वात्तापवाय च ॥
ज्वरघ्नीहेतुसात्प्रत्वात्तस्मात्तां पूर्वमाचरेत् ॥”
हेतुसात्प्रत्वात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां
सात्प्रत्वात् ॥
“यवकोलकुलत्थानां सुज्ञमूलकशुण्ठयोः ।
एकैकं सुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे च ज्वरे ॥”
पञ्चमुष्टिकयूषः ॥ * ॥
“रुद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्ति निधापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं यवान्नीचयसाधितम् ॥
पाययेत् यवागूं वा मारुतादानुलोमनीम् ॥”
पेयाया यवागूंश्च कचिदपवादमाह ।
“मदात्यये मदनिर्ले श्रीश्वे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्दार्दितं क्षामं निरन्नं लक्षणाश्रितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥”
लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तथा च ग्रन्थान्तरे ।
“दाहच्छर्द्दार्दितं क्षामं निरन्नं लक्षणाश्रितम् ।
घर्मात्तं मद्यपचापि तीयालोडितशक्तुकम् ॥

ज्वरः

शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमन्नं हितं क्वचित् ॥*॥
सन्तर्पणस्वरूपश्चाह धन्वन्तरिः ।
“द्राक्षादाडिमखर्जूररुहितामुसशर्कराम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥
लाजाचूर्णम् । द्राक्षादिजलशर्करामध्वाज्यसहितं
तर्पणमुक्तमित्यर्थः ॥ लाजशक्तुगुणाश्च गुणग्रन्थे ।
“लाजानां शक्तवः चौद्रसिताशुक्ता विशेषतः ।
द्वर्द्धतीसारतट्टदाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ॥”
चरकश्च ।
“तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुतः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्कराम् ॥”
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
“द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरुषकैः ।
तर्पणाहस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥”
पियालमत्र पक्कफलं न तन्मज्जातिगुरुत्वात् ।
तर्पणाहस्य दाहच्छर्द्दार्दितघ्नस्य लङ्घितस्य
क्षीणस्येत्यर्थः ।
अमोपवासानिलजे हितो निर्ध रसौदनः ॥
रसोऽत्र मांसरसः । तेन सिक्तं योदनी रसौ-
दनः । अत्रेन यज्जनमित्यनेन समासः ॥
“सुज्ञयूषौदनस्यैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतपित्तज्वरे हितः ॥”
स एव सुज्ञयूषौदन एव ॥
“कृशोऽल्पदोषो यः क्षीणकफो जोर्यज्जनान्वितः ।
विवन्धाश्चदोषश्च रुचः पित्तानिलज्वरी ॥
पिपासारगः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ॥”
अन्यच्च ।
“अजादुग्धं गुडोपेतं पातयं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥”
तरुणे ज्वरे । अन्यच्च ।
“जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादन्तोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवहन्ति मानवम् ॥”*॥
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
“न द्विरद्यान्न पूर्वोद्दे नाभिषन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो मुञ्जीत तरुणज्वरी ॥
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् ।
तेन संश्रमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥”*॥
अथ ज्वरविमुक्तैः पूर्वस्वरूपमाह ।
“दाहः खेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंक्रिताः ।
कूजनं चाति वेगम्यमाकृतिज्वरमोचणे ॥”
विड्भित् मलप्रवृत्तिः । अत्र सम्यदादित्वात्
भावे किप् । कूजनं कुञ्चनम् । अतिवेगम्यं
गात्रस्य । ज्वरमुक्तौ भविष्यत्तामेतल्लक्षणं भवति ॥
ननु दोषक्षयं विना न व्याधिनिरुत्तिः । क्षीणश्च
दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति । उच्यते ।
कश्चित् क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले स्वशक्तिं
दर्शयति । यथा निर्व्याणावस्थायां दीपो विप्र-
कातु प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
“धातून् प्रक्षोभयन्दीवो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् खिद्यन् चैवते ॥”
न चैवते अचेष्टश्च स्यात् ।

ज्वरः

“त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे ।
लक्षणं मोचकाले स्यादव्यस्मिन् खेददर्शनम् ॥”
एतद्वाचादिकं लक्षणं मोचकाले एतेष्वेव
ज्वरेषु स्यात् । केचु त्रिदोषजे । अन्तर्वेगे ।
धातुगे ज्वरे । अव्यस्मिन् खेदमात्रं दर्शनं
भवति ॥ * ॥

अथ ज्वरसुक्तस्य लक्षणमाह ।

“देहो लघुर्धूपगतकममोहतापः

पाको सुखे करणसौष्ठवमयथलम् ।

खेदः चवः प्रकृतियोगिमनोऽनलिप्ता

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“खेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको सुखस्य च ।
चवधुश्चात्रकाङ्क्षा च ज्वरसुक्तस्य लक्षणम् ॥” * ॥

अथ ज्वरसुक्तस्य नियमाः ।

“आयामश्च अवायश्च स्नानं चक्रमणानि च ।

ज्वरसुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥”

अन्यच्च ।

“आयामश्च अवायश्च प्रवातं शिरः जलम् ।

ज्वरसुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥

अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्यात् पुनर्ज्वरम् ।

तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥

बलवर्णाभिवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।

तावज्ज्वरेण सुक्तोऽपि वर्जनीयानि वर्जयेत् ॥”

अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य
विप्रकटसन्निकटकारणकथनपूर्विकां संप्राप्ति-

माह ।

“वातलाह्वारचैष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः ।

बहिर्निर्गम्य कोष्ठानि ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥”

अथ तस्य पूर्वस्वरूपमाह । जृम्भात्यर्थं समी-

रणादिति । समीरणात् ज्वरे उत्पत्त्यति अत्यर्थं

जृम्भा स्यात् । जृम्भा च अमादिपूर्विका भवति ॥

अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।

“वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठसुखशोषणम् ।

निद्रानाशः चवस्तम्भो गात्राणां रौचमेव च ॥

शिरौहृन्नात्ररुग्वक्त्रेण वद्विदकता ।

शूलाभ्याने जृम्भाश्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥”

एतानि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन सुश्रुतेन

निर्दिष्टानि । चकारादन्यान्यपि चरकनिदा-

नोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्शयन्ति ।

“भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्रता ।

पिष्टिकोद्देशनं कर्णखनो वक्त्रकषायता ॥

ऊरुसादो हनुस्तम्भो विक्षेपः सन्धिजानुनोः ।

शुष्ककासो वमिलोमदन्तहर्षः अमभमौ ॥

अरणं नेत्रमृत्रादि तट् प्रलापोष्णकामिता ॥”

विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो ज्वरवेगो

विषमो भवतीत्यर्थः । चवस्तम्भः छिकाया

अभावः । तथा च वाग्भटः ।

“हृषो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः चवथोर्गहः ॥” इति ।

चरकोऽपि । चवथून्नाहनिग्रह इति । शिरौ

हृन्नात्ररुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरौहृच्छब्द-

ज्वरः

अथ वातज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्थो हत्वाभिं सामो मार्गान्
पिषापयन् ।

विदधाति ज्वर दोषस्तस्मात्तद्वनमाचरेत् ॥”

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-

दारोम्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने वातज्वरिणो

लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।

“ज्वरितं षड्हेतीति लघुघ्नं प्रतिभोजितम् ।

पाचनं श्रमनीयं कषायं पाययेद्भिषक् ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।

श्लेष्मिके द्वादशात्रेण ज्वरे युज्येत भेषजमिति ॥”

ननु अत्र वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं

विना प्राणिभिः कथं स्यात्तथमित्याह ।

“दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।

न हि दोषचये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम् ॥

कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।

आमलयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते लङ्घनम् ॥” * ॥

भेषजमाह ।

“श्रीफलः सर्वतोभद्रा कामदूती च श्लोकः ।

तर्कारी गोचुरः चुद्रा दृहती कलसी स्थिरा ॥

रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुष्की किरातकः ।

मुस्तान्मृता बला बालं द्राक्षा यासः शताङ्गिका ॥

एषां काथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।

सोपद्रवश्च योगोऽयं सर्वयोगवरः स्मृतः ॥”

श्रीफलो विल्वः । सर्वतोभद्रा गम्भारी । काम-

दूती पाटला । श्लोकः शोनापाट्ठा इति

लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी एशि-

पणी । स्थिरा शालिपर्णी । बालं सुगन्धबाला ।

यासो यवासः । इति दशमूलादिकाथः ॥ * ॥

सुश्रुतस्तु ।

“पञ्चमूली कषायान् पाचनं वातिके ज्वरे ॥” इति ।

अत्र पञ्चमूली दृहत्पञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।

“श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलद्रुगुत्पाटलामूलैः ।

पाचनसुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि

कथितैः ॥”

इति दृहत्पञ्चमूली काथः ॥ * ॥

“किराताब्दान्तोदीच्यदृहतीहृद्यगोचुरैः ।

त्रिपर्णीकलसीविश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥”

उदीर्यं बालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी ।

कलसी एशिपर्णी । इति किरातादिकाथः ॥ * ॥

“गुडूचीपिप्पलीमूलनागरेः पाचनं श्रुतम् ।

वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तेऽहनि ॥”

कालिङ्गं श्रुतं रेन्ध्यवं श्रुतम् ॥ * ॥

त्रिशती ।

“विश्वामित्राग्रन्यकसिद्धतोयं

मरुज्वरस्याभिवतः कुतोऽयम् ।

काथोऽथ कुसुमरुदेवदारु-

सुन्दरीषधैः पाचनमत्र चारु ॥”

औषधं शुष्की । काथः पाचनमिति । वेदाः

प्रमाणमिति वत् ।

“पञ्चमूलीबलारास्नाकुलसीः सह पुष्करैः ।

ज्वरः

काथो हन्याच्छिरःकर्म पर्वभेदं मरुज्वरम् ॥”

पञ्चमूली विल्वदिः । इति दृहत्पञ्चमूलादिकाथः ॥

“कणारसोनान्दतवन्निविन्धा-

निदिग्धिकासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।

समुस्तकैराचरितः कषायो

हिताग्निनां हन्ति गदानिमांसु ॥

ज्वरं मरुदुष्टिसमुद्भवं तथा

बलासज्जानलमन्दताश्च ।

कण्ठावरोधं हृदयावरोधं

खेदश्च रोमाश्चहिमन्तमोहान् ॥”

इति कणादिकाथः ॥ * ॥

“शुद्धं शङ्करशुक्रमचतुलितं मारारिनारीरज-

स्तावत्तावद्मापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ॥

तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं

शुष्की द्वाचमिता कणा च मरिचं दिक्पाल-

संख्याचकम् ॥

विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्ठा-

द्विचूर्णयेद्वाससि प्रोषयेच्च ।

ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च

चूर्णश्च तदुयामधुगं विमर्श ॥

कल्पतरुनामधेयो यथार्धनामा रसः श्रेष्ठः ।

समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुडैका ॥

आर्द्रकेण सममेष भक्षितो

हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।

आसकासमुखसेकशीतता-

वह्निमान्दविरुचींश्च नाशयेत् ॥

नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।

मोहं महान्तमपि च प्रलापं चवधुग्रहम् ॥”

कल्पतरुरसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महा-

ज्वराङ्गुशः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥

“विषमहौषधमागधिकोषणा

दुमणिस्तक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।

क्रमविबर्द्धितसुदलितज्वर-

स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥”

दुमणिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पञ्च ।

रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य

रक्तिकार्द्रम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥

“वातश्लेष्मज्वरे खेदं जङ्घापार्श्वस्थिशूलिनि ।

पीनसश्वासवाधिर्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥

मोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।

हत्वा वातकफस्तम्भं खेदो ज्वरमपोहति ॥

“खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंस्तित्वालुकाखेदः ।

श्रमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गा-

दीन् ॥”

बालुकाखेदः कम्पे शिरोहृदयगात्रकषायार्थं

जृम्भायाम् । प्रादसुप्रतायां पिष्टिकोद्देशने ज्वर-

सादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥

“मातुलुङ्गफलकेशरी धृतः

सिन्धुजन्मभरिचान्वितो सुखे ।

हन्ति वातकफरोगमाख्यं

प्रोषमाशु जङ्घामरोचकम् ॥”

इति कवलः कण्ठौष्ठसुखप्रोषे ॥ * ॥

ज्वरः

अन्यत्र ।

“शर्करादादिमाभ्याश्च द्राक्षादादिमयोस्तथा ।
कल्कं विधारयेदास्ये शोधवैरस्यनाशनम् ॥
द्राक्षामलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
तेन दृष्ट्वा मुखस्थान्तः संशोषस्तेन शाम्यति ॥
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥” * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।

“लावणं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः श्लोकभीक्रुधः ।
रुभिरिव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मातिसंचयात् ॥”
अस्य चिकित्सामाह ।

“भृष्टन्तु विजयात्तूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां प्रावकक्षये ॥
गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिङ्घन् ।
चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्गामूलं मूलं वा शिरसि काकमाभ्याश्च ।
विष्टृतं निद्राजनकं सुड्मूलं वा श्वृतं सगुडम् ॥”
पीतमिति शेषः ॥

“मूलन्तु काकमाभ्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥
श्रीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमदरसान् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्ध्वकर्णाक्षितर्पणम् ॥”
रसं मांसरसम् ॥

“कान्ताबाहुलताश्लेषानिष्टितकृतकृत्यता ।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
रसे श्लाके च रूपे च सर्पिर्युषपयः सु च ।
निद्रां सज्जनयत्याशु पलाशुरपयोजितः ॥”
रसे मांसरसे ॥

“ऐच्छवं पीतकी भाषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥”
निद्रानाशे ॥ * ॥

“दारु हेमवती कुष्ठशताङ्गाहिङ्गुसैन्धवेः ।
लिम्पेत् कोष्ठीरन्ध्रपिष्टैः शूलाभानयुतोदरम् ॥”
हेमवती श्वेतवचा । दारुघट्कलेपः शूलाभान-
ययोः ॥ * ॥

“कटुतेलं कण्ठाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं यथाम् ॥”
तेलं कर्णस्वने ॥ * ॥

“कण्ठासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
तामूलसहिता हन्ति शुष्ककासं सुखे धृता ॥”
शुष्ककासे ॥ * ॥ अथान्नमाह ।

“अमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
सुन्नामलकयूषस्तु बद्धविट्काय पीयते ॥”
रसो विहितमांसरसः ॥

“प्रेयांवा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरिं पिबेत् ॥
कासी श्वासी च चिकी च पञ्चमूलीश्वतां
पिबेत् ॥”

प्रेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्र-
कृतसन्निवृत्तकारणकथनपूर्विकां संश्रामिमाह ।

“पित्तलाहार्चैष्टाभ्यां पित्तमाशयाश्रयम् ।
बहिर्निरस्य कोष्ठानि ज्वरकत्स्याद्रसाशुगम् ॥”

पित्तज्वरः

ज्वरः

पित्तस्य पङ्क्तुत्वात्तेन कोष्ठान्धेरुष्णा बहिर्नेतुं न
शक्यते । यत आह ।

“पित्तं पङ्क्तु कफः पङ्क्तुः पङ्क्तुवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥”
इति ॥

ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् । यत आह ।
“द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽपेक्षदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥” इति ।
अथ तस्य पूर्वस्वरूपमाह । पित्तान्नयनयोर्दाह
इति । पित्तात् ज्वरे उत्पद्यति नेत्रदाहः स्यात् ।
स च अमादिपूर्वको भवति ॥ * ॥

अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
“वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राह्यत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठसुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तथा ।
पीतविष्णून्नेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥”

अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवृत्तिर्न
त्वतीसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः
यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या ।
प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छारूपादेरज्ञानम् ।
मदः पूगकोद्वधस्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः
चक्रारूपस्यैव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठा-
दयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
“आमाशयस्यो हृत्तामिं सामो मामान् पिधा-
पयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वनमाचरेत् ॥”

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-
दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो
लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दृष्ट
रात्रेण ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दृष्टरात्रेण
लङ्घनवता यतीतेत्यर्थः ॥ * ॥
किन्तुऽप्येवं तदाह ।

“तिक्तासुस्तयवैः पाठाकटुफलाभ्यां सदोहकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥”

इति तिक्तादिकाथः ॥ * ॥

“पर्पटो वासकस्तित्ता कैरातो धन्ववासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तासयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति पर्पटादिकाथः ॥ * ॥

“द्राक्षा हरीतकी सुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
सुखशोधप्रलापान्तर्दाहसूक्ष्माभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शसनो मेदनो मतः ॥”

इति द्राक्षादिकाथः ॥ * ॥

“पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं दृष्ट्यां चातिप्रमाथिनीम् ॥”
इति पटोलादिकाथः ॥ * ॥

“गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोधभ्रमोन्वितम् ॥”
इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥

“एकः पर्पटकः श्लेष्मः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥” * ॥

ज्वरः

“श्रीवेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तट्ठर्द्धिज्वरदाहयुतं ॥”
इति श्लेष्मैरादिकाथः ॥ * ॥

“भूनिम्वातिविधालोप्रसुक्तेन्द्रियवान्मृताः ।
बालकं धान्यकं विल्वं कषाथो माचिकान्तितः ॥
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”
इति भूनिम्वादिकाथः ॥ * ॥

“द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुस्ता तिक्तामृतापि च ।
घात्री बालसुशीरश्च लोभ्रेन्द्रियवर्पटाः ॥
परुषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
दृष्ट्यां दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्रमम् ॥
सूक्ष्मं कृद्दिं तथा शूलं सुखशोधमरीचकम् ।
कासं श्वासश्च हृत्तामिं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
इति महाद्राक्षादिकाथः ॥ * ॥

“ससितो निशि पर्युधितः प्रातर्धान्याकतकुल-
काथः ।
पीतः श्रमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥”
इति धान्याककाथः ॥ * ॥

“अमृताया हिमः प्रातः ससितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
“गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीर्यशूलकम् ।
लघु सुस्तं त्रिष्टवात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं इतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”

इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥

“पलाशस्य वदर्था वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अन्तर्पिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्यादाहयुतं ज्वरम् ॥ * ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
श्रीताम्बुधारा बहुला पतन्ति
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥ * ॥

पण्यां तैलघृतचौद्रेर्लिहन्दाहज्वरापहः ।
कासाहृक्पित्तवीर्यसर्पन्धासान् हन्ति वमीरपि ॥
तैलघृतचौद्रेरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन
चौद्रेणापि लिह्यात् ॥ * ॥

“काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रवं खिन्नशीतलीकृतवाससा ॥ * ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैश्च धानाकल्केन च कचित् ॥”
धानान्न धान्याकम् । इति कवलः ॥ * ॥

अथान्नमाह ।
“दाहवन्मर्दितं क्षामं निरन्नं दृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥”

लाजतर्पणं लाजाशक्तुरूपं तर्पणम् । सन्त-
र्पणस्वरूपसुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
“सुज्वरघौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हृस्मिं शुभाभसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ॥
मलयोदकसंमिश्रितं स्वप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाक्षरभूषितानाम् ।

ज्वरः

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
वायुः कमलहासिन्यो जलयन्तृष्टाः शुभाः ।
नार्यश्चन्दनदिग्धाष्टो दाहदैत्यहरा मताः ॥”
इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥
अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य
विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्ति-
माह ।
“श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठानि ज्वरकृत् स्याद्रसागुगः ॥”
कफस्य कोष्ठान्तिजसो वह्निर्नयनेन पङ्कत्वा-
दाशङ्कायां जातायां पित्तस्यैव सिद्धान्तो
बोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्वरूपमाह ।
कफान्नामान्निन्दनमिति । कफात् ज्वरे उत्-
पत्त्यति अमानभिलाषः स्यात् । स च अमादि-
पूर्वको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षण-
माह ।
“स्तेमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमृजपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतसुत्केदो रोमहर्षातिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽच्छोऽति-
शुक्लता ॥
स्तेमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्डितमिव ।
स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं
समर्थस्यापि कर्मण्यनुत्साहः । स्तम्भः अङ्गा-
नम्रता । लप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजना-
सामर्थ्यम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं
लगति । उत्केदः वमनोपस्थितिरिव । अति-
निद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोग-
विशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात्
पिडका शीता मुखप्रसेकश्चर्द्दिस्तन्ना हृद्योप-
लेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत्
उक्तम् ।
“प्रसेकः पिडकाः शीताश्चर्द्दिस्तन्मोक्षकामिता ।
कफेन लिप्तहृदयं भवेदमेव मन्दता ॥”
अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।
“आमाशयस्यो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वनमाचरेत् ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-
दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घन
विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । श्लेष्मिके ह्याद-
शाहेन ज्वरे युक्तीत भेषजमिति । ह्यादशाहेन
लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तु भेषजं
तदाह ।
“पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।”
पिप्पल्यादिगणमाह ।
“पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चर्यं रेणुकेलाजमोदका ॥
सर्वपो हिङ्गु भागीं च पाठेज्यवज्जीरकाः ।
महानिखञ्च सूर्वा च विषा तित्ता विडङ्गकम् ॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येव कफमारुतनाशनः ।

ज्वरः

गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥”
इति पिप्पल्यादिकाथः ॥
“चौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
श्रीहृषाणं हन्ति हिक्काश्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पलीं त्रिफलांश्चापि समभागां ज्वरो लिङ्गन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी
भवेत् ॥ * ॥
कटफलं पौष्करं शङ्खी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥”
इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ * ॥
“कटफलं पौष्करं शङ्खी यवानो कारवी तथा ।
कटुत्रयश्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेर्लिङ्ग्यामधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिर्हृदिश्लेष्मानिलनिद्रतये ॥”
इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥
“सिन्धुवारदलकाथं कणाटं कफजे ज्वरे ।
जङ्गयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिवेत् ॥
यवानो पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां काथं पिवेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रान्द्रताकाथः चौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥”
इति वासादिकाथः ॥ * ॥
“मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कटफलं कुष्ठं समुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शङ्खी यवानो पिचुमर्दकः ।
एषां काथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥”
इति मरिचादिकाथः ॥
वातज्वराधिकारोक्तकथ्यतरसोऽपि । श्लेष्म-
ज्वरे दातयस्तस्य कफथाघिहरत्वात् ॥ * ॥
“सिन्धुत्रिकटुराजोभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥”
कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
“सुहृयूधौदनो दोषो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”
इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र हृन्ज-
ज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां
संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।
“वातपित्तकरैर्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठानि रसगौ ज्वरकारिणी ॥”
स्यातामिति शेषः ॥ * ॥
अथ तस्य पूर्वरूपमाह ।
“प्राग्युपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”
ज्वर इति शेषः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
“लब्धा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरो-
रुजा ।
कण्ठाश्लशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥”
पर्वभेदः पर्वानि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु यथा ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
“वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
किराततित्तामन्त्रतां द्राक्षाभामलकौ शटीम् ।
निष्काण्य सगुडं काथं वातपित्तज्वरे पिवेत् ॥”
इति किरातादिकाथः ॥ * ॥

ज्वरः

“गुडूची पर्पटो मुस्तं किरातो विन्धमेघजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”
इति पञ्चभद्रकाथः ॥ * ॥
“त्रिफलाशाल्मलीरास्त्राराजवृक्षाटरूषकैः ।
श्वतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥”
इति त्रिफलादिकाथः ॥ * ॥
“मधुकं सारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
काशीरफलकं लोभं त्रिफला पद्मकेसरम् ॥
परूषकं नृणालश्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि ।
निशीषितं सिताचौद्रलाजयुक्तं च तत् पिवेत् ।
वातपित्तज्वरं दाहं लब्धाम्भर्च्छारुचिभमान् ॥
शमयेद्रक्तपित्तं जीमूतमिव मारुतः ॥”
अथ मधुकादिनृणालानां समुदितं पलपरि-
मितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते ।
मधुकादिर्हिमो दाहे ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
“मुद्गामलकयूषसु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रदातयो यूषश्चक्षकसम्भवः ॥”
दाडिमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वात-
पैत्तिके ।
“कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेष्ठादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दक्षास्तु ज्वरविष्टमशूलोदावर्तकारिणः ॥”
इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्र-
कृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“वातश्लेष्मकरैर्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठानि रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”
पूर्वरूपमाह ।
“प्राग्युपे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे ॥”
तस्य लक्षणमाह ।
“स्तेमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः खेदाप्रवर्तनम् ॥
सन्तापे मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”
खेदाप्रवर्तनं खेदस्य आसमन्ताद्भावेन प्रवृत्तिः ॥
तथाह हारीतः ।
“शिरोग्रहः खेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥”
खेदभवः खेदोत्पत्तिः ॥ * ॥
ननु खेदः पित्तस्य धर्मः अतएव पित्तज्वरे
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः खेदश्च जायत इत्यु-
क्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे खेदस्याति-
प्रवृत्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्ध-
त्वान्न दोष इति कार्त्तिकः । प्रकृतिसमसमवा-
यस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः ।
प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः सम-
वायः कार्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसम-
समवायः कारणानुरूपं कार्यमिति यावत् ।
यथा प्रकृतेर्यथास्थितैः शुक्लैकान्ताभिः समवाय-
कारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । तथा
प्रकृतेन केवलेन घृतेन पित्तेन कफेन वा
जनितो ज्वरो वातादुचितैर्धर्मैर्वमधुवेगाधिक्य-

ज्वरः

स्तेमित्यादिभिर्युक्तो भवति । विवृतिविषमसम-
वायस्तु विवृत्या हेतुभूतया विषमः कारणानु-
रूपः समवायः कार्यस्य कारणेऽसम्बन्धः । यथा
संयोगाद्विकृताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां
विषमः कारणानुरूपो लोहितो वर्णो जायते ।
तथा योगेन विकृताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतु-
भूताभ्यां विषमा कारणानुरूपं स्वेदस्याति-
प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

“वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरैः ।
दीपनीयः स्तुतो वर्गो वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
कोलमात्रोपयोगित्वात् पञ्चकोलमिदं स्तुतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् ॥
गुल्मघ्नीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ * ॥

“किरातविश्वाम्बतवह्निचिह्निका-
कणाकणामूलरसोनसिन्धुकैः ।

कृतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं
ज्वरं समीरात् सकफात् समुत्थितम् ॥”

इति किरातादिकाथः ॥ * ॥

“पिप्पल्यादिगणं काथं पिवेद्वातकफज्वरी ।
नातः परं किञ्चिदस्मिन् ज्वरे भेषजमुत्तमम् ॥”

इति पिप्पल्यादिकाथः ॥ * ॥

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकनागरैः ।
वचा सातिविषा जातीपाठावल्कलकरैश्चकम् ॥

किराततिलको मूत्रा सर्षपा मरिचानि च ।
कटफलं पुष्करं भार्गवं विडङ्गं कर्कटाङ्गयम् ॥

अर्कमूलं बृहत्सिंहो श्रेयसी सदुरालभा ।
दीप्यकञ्जाजमोदा च शुक्रनासा सहिष्णुका ॥

एतानि समभागानि गण्य एषोऽष्टविंशतिः ।
एषां काथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः ॥

हन्ति वातं तथा शीतं प्रस्वेदमपि विषयम् ।
प्रलापचातितन्त्राच्च रोमहर्षरुची तथा ॥

महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्वगात्रजे ।
पिप्पल्यादिर्महाकाथो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥”

इति बृहत्पिप्पल्यादिकाथः ॥ * ॥

“दशमूलीरसः पीतः कषायाः कफवातजे ।
ज्वरे विपाके निद्रायां प्रार्थरुक्श्वासकासके ॥

इति दशमूलीकाथः ॥ * ॥

तत्र श्रेयसी रास्त्रा वातश्लेष्मज्वरहरत्वात् ॥
“पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिर्व्यान्द दीपनम् ।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवितं घ्रीहनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकाथः ॥ * ॥

“स्तुतकं टङ्गणं शृङ्गं गन्धं शुङ्गं समं समम् ।
द्विगुणं स्तुतकादयं जैपालं तुषवर्जितम् ॥

सैन्धवं मरिचं चिञ्चा त्वक चारः शर्करापि च ।
प्रत्येकं स्तुततुल्यं स्याज्जम्बीरैर्मर्दयेद्दिनम् ॥

सूर्यशेखरनामायं रसो गुड्राद्ययोक्तितः ।
अक्षितस्तप्ततोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः ॥”

सूर्यशेखरो रसो वातश्लेष्मज्वरे शीतज्वरे च ॥
दसप्रदीपे ।

ज्वरः

“स्वेदोद्गमे भृष्टकुलस्य चूर्ण-

निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।

जीर्णं शृङ्गोर्लवणस्य भाजनं

संचूर्णितं स्वेदहरं सुधूलनात् ॥

मरिचं पिप्पली शुङ्गी पथ्या लोप्रश्च पौष्करम् ।

भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्चूरो लिङ्गिका शटी ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं सोतोवत् स्वेदनिर्गमे ॥”

लिङ्गिका पञ्चगुरिवा इति लोके । अत्र शटी

गन्धपलाशी । इति मरिचाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥

“भूनिम्बकारवीतिकावचाकटफलजं रजः ।

एषामुद्धूलनं श्रेष्ठं सन्ततं स्वेदसंख्ये ॥”

इति भूनिम्बाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥

पूर्वोक्तो बालुकास्वेदोऽप्यत्र समुचितः ॥ यत
उक्तम् ।

“पीनसश्वासवाधीर्यं जङ्घापार्श्वस्थिशूलिनि ।

वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं कारयेत् तद्भिधानवित् ॥ * ॥

मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः

सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्यगं

श्लेष्ममाशु जड़तामरोचकम् ॥

इति कवलः ॥”

अथान्नमाह ।

“महत्या पञ्चमूल्यान्नं सम्यक् सिद्धं चिकित्सकः ।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातबलासजे ॥”

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ पित्तकश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य
विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-

माह ।

“पित्तश्लेष्मकरैः पित्तकफवामाश्रयाश्रयौ ।
बहिर्निरस्य कोष्ठमिदं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”

पूर्वैरूपमाह ।

“प्रागूपे पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफे ज्वरे ॥”

अथ तस्य लक्षणमाह ।

“लिप्ततित्तास्यता तन्ना मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”

आस्यस्य तित्तत्वं पित्तेन । लिप्तत्वं कफेन ।
तन्ना अर्द्धोन्मीलितनेत्रत्वम् । मोहो मूर्च्छा ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

“पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि ।

गुडूचीनिम्बधात्याकचन्दनं कटुरोहिणी ॥

गुडूच्यादिरयं काथः पाचनो दीपनः स्तुतः ।

टण्णादाहारुचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”

इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥

“अमृताकटुकारिष्टपटोलं घनचन्दनम् ।

नागरेन्द्रवज्रैतदमृताष्टकमीरितम् ॥

कथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

हृत्सासारीचकच्छर्दिटण्णादाहनिवारणम् ॥”

इति अमृताष्टकम् ॥ * ॥

“कण्टकाथंशुता भार्गवं विश्वेन्द्रयववासकम् ।

भूनिम्बं चन्दनं सुस्तं पटोलं कटुरोहिणीम् ॥

विपाच्य प्रायेत् काथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

ज्वरः

दाहटण्णाारुचिच्छर्दिकासशूलनिवारणम् ॥”

इति कण्टकाथ्यादिकाथः ॥ * ॥

“नागरोशीरविल्वाब्जधान्यमोचरसामुभिः ।
कृतः काथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”

इति नागरादिकाथः ॥ * ॥

“सशर्करामचमात्रं कटुकाशोष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ॥”

अत्र कटुकाया द्वादशमाषाः । शर्कराया-
श्चत्वारो माषाः । एवं कर्ष इति चक्रदत्तः ॥

वेद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयो-
रेव कर्षः । इति कटुकीकल्कः ॥ * ॥

“सप्तत्रयुष्यवासायाः रसः चौद्रसितायुतः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासपित्तं सकामलम् ॥”

अत्र वासाया रसो अर्द्धपलपरिमितो देयः ।
मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्कः प्रक्षेप्यः ॥ * ॥

अथान्नमाह ।

“कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ।

पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवेत् ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“पटोलधान्ययोर्दूषः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”

इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तस्य निदा-
नादिचिकित्सा सन्निपातज्वरशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथागन्तुकज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तुक-
ज्वरस्य निदानान्याह ।

“अभिघाताभिघङ्गाभ्यामभिचाराभिप्रापतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्धैथास्वं तं विभावयेत् ॥”

अभिघातः शस्त्रसृष्टिलगुडादिभिरभिहननम् ।
अभिघङ्गः कामशीकभयक्रोधभूतादीनामावेशः ।

अभिचारः क्त्वाद्युत्पादनम् । अभिप्रापः
ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृतः श्रापः । तं आगन्तु-
ज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्बिभावयेत्

विजानीयात् ॥ * ॥ अपराश्रयपि निदाना-
न्याह ।

“ये भूतविषवायुमिच्छतमङ्गादिसम्भवाः ।
रागद्वेषभयाद्ये च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥”

भयादेत्यादशब्देन भूतविषवायुमिच्छतमङ्गादयः
संगृह्यन्ते । तेन रागादयोभङ्गादन्ता हेतवो-

ऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः । कार्यकारणयोरभेदोप-
चारात् । एतेन आगन्तुजः स्तुत इत्यत्राप्या-

गन्तुशब्दो हेतुवाची आगन्तुर्जायते दोषैरि-
त्यत्र आधिवाची अभिघाताभिघङ्गाभ्यामित्यादि

श्लोके दोषैर्धैथास्वं तं विभावयेदिति वचनेनैव
प्रतीयते । अभिघातादीनां विप्रकृष्टकारणत्वं

मिथ्याहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निकृष्ट-
कारणत्वम् । तथा सति दत्तापमानसंक्रुष्टरु-
त्यादि श्लोके आगन्तुजस्याष्टमत्वविधातो

दोषजेष्वेव प्रवेशात् । उच्यते । आगन्तुजस्य
दोषा आरम्भका न किन्तु पञ्चादनुबन्धिनाः ॥ * ॥

तथा चागन्तुजस्य सम्प्राप्तिमाह चरकः ।
आगन्तुर्हि यथापूर्वो जायते पञ्चाग्निजोऽपि-

रनुबध्यत इति ॥ * ॥

ज्वरः

ज्वरः

ज्वरः

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षाया-
माह ।

“कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं चयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥”
कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः
कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं
कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूताविषजादागन्तोः
चयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूत-
सामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं
समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसा-
मान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्य-
लक्षणाः मलाः ॥ * ॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुमेतैर्लक्षणभेदानाह ।
“श्यावास्तथा विषकृते तथातीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह सूक्ष्मया ॥”
विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे ।
श्यावः शुक्लानुविहः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा ।
अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात् ।
तोदः सूक्ष्मधनेनेव व्यथा ॥ * ॥

“ओषधीगन्धजे सूक्ष्मां शिरोरुखमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्त्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ॥”
कामजे समीहितकान्तादाप्रामिनिमित्तके ज्वरे ।
चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्ध-
व्यानि । तानि यथा,—

“कामादुभयोर्भुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीष्टित्तयः ।
भयात् प्रलापः श्लोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥”
भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । श्लोकाच्च चकारेण
प्रलाप एवानुकथ्यते । कोपाच्च कोपादपि
वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्मः तत्
कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात्
पित्तमिति । उच्यते ।

“एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥”
इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र
वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति ।
यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्तुतौ वात-
पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।

“भूताभिषङ्गादुद्वेगो ह्यासं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥”
भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदा-
चिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥

“अभिचाराभिप्रायाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।
तृष्णा चेति चकारेण हारीताशुवादि वाग्-
भटोक्तं च बोध्यम् । तद्वयथा,—

“अत्राभिचारिकैर्मलैर्हृयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विष्कोटविभ्रमैः ।
सदाहृष्टस्त्वस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥”
अथ तेषां चिकित्सा ।

“आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वन्ति लङ्घनम् ॥”
तथा च वाग्भटः ।

“शुद्धवातज्ज्वरागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥”
नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

“लङ्घनं न हित कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनेषु कृते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताभये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युष्मागत् क्रियामुष्णविवर्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्मधुस्य तथा मांसरसौदनैः ॥”
मेधैर्मधाय हितैः ॥ * ॥

“अध्वन्वश्चामाध्वमङ्गभ्रंशसमुद्भवात् ।
ज्वरातुपाचरेत् पूर्वं क्षीरमांसरसौदनैः ॥”
अधस्ताङ्गं कर्णादिवेधो वा । भङ्गश्चेदभेदादिकः ।
भ्रंशो वृत्तादितः पतनम् ॥ * ॥
“अध्वान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राच्च कारयेत् ।
अध्वधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रवाधनैः ।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥”
सर्वगन्धमाह ।

“चातुर्जातककर्पूरककोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काम्ये नाय्याः सहाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च श्रमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरथ मनोत्रैश्च पित्तत्रैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सहाक्यैश्च श्रमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥”
कामैः कामाविषैः । मनोत्रैः धिकारादिभि-
र्भयजनकवचनैर्वा ॥ * ॥

“कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वर-
स्तथा ।

घातिताभ्यामुभयाच्च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥”
घातिताभ्यामुभयाभ्यां मनसि निरुह्यताभ्यां काम-
क्रोधाभ्याम् ॥ * ॥

“भूतविदासमुद्दिष्टैर्वन्धाविषनताङ्गनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसन्तैश्च मानसम् ॥”
ताङ्गनैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥
“सहदेवाद्या मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्विर्वसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिप्रायोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्थयनातिथेरुत्पातग्रहदुर्जितौ ॥”

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषम-
ज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्यन्तं विषमज्वर-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं
जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
“हरीतकी निस्पृघं नागरं सैन्धवोदनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्जलज्वरशान्तये ॥”
इति हरीतकीवादि चूर्णम् ॥ * ॥

“अरुचिमानलमान्द्रं पीनसंश्वासकासा-
नुदरमुदकादोषानाशु हन्यादप्रेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुक्लीचोदसिद्धः कषायः ॥”
इति शुक्लीकाथः ॥ * ॥

“विषं भागद्वयं दग्धकपर्दः पञ्चभागकः ।
मरिचं नवभागं चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुदगनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं घ्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्जलजेऽपि च ।
अजीर्णाभानविष्टमशूलेषु श्वासकासयोः ॥”

इति दुर्जलजेता रसः ॥ * ॥

“पटोलमुस्तामृतवल्किवासकं
सनागरं धान्यकिराततित्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिवन्नरो
निवारयेत् दुर्जलदोषसुख्यम् ॥”

इति पटोलादिकाथः ॥ * ॥

“किराततित्तत्रिदसुपिपली-
विडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लोष्टं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्जलदोषजं ज्वरम् ॥”

इति किराततित्तादिचूर्णम् ॥ * ॥

“भोजनादौ नरेभुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवचारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतवारिदोषमपोहति ॥” * ॥

अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
“वलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥”
ज्वरस्योपद्रवानाह ।

“आसमूर्च्छारुचिच्छर्दिष्टातीसारविड्महाः ।
हिकाकासाङ्गमेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥” * ॥
प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।
“संजातोपद्रवो याधिख्याज्यो न स्वाचिकित्-
सकैः ।

याधौ शान्तं प्रणश्यन्ति सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो याधिं जयेद्यत्नात् पूर्वं पञ्चादुपद्रवम् ।
भिषग्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्वमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राडाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलयाधिं जयेत् पूर्वं ज्यो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कुर्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥”
तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।

“सिंह्री याध्री ताभ्रमूली पटोली
शृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शट्टा शैलमहाराश्च वीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥”

सिंह्री वङ्गीकटैया । याध्री कटैया । ताभ्रमूली
दुरालभा । पद्मा भार्गी । रोहिणी कटुकी ।
शैलमहरी कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥

“भार्गीनिस्वघनाभयामृततलाभूनिस्ववासाविधा-
त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकश्लोनाकप्रचुड्मैः ।
रास्तायासपटोलपाटलिश्टीदावर्जविशाला-
त्रिदु-

त्राक्षीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाघात्राचदेव-
दुमैः ॥

काथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशतां
पानतो ।

दुर्जलज्वरज्वरसा विजयते कर्पान् गरुत्मानिव

ज्वरः

किञ्च श्वासवलासकासगुदरुग्द्रोघहिक्काभरु-
न्मन्यास्तम्भगलामयार्दितमला विष्टम्भप्रधा-
नपि ॥”

विषा अतीस । शक्रदुमः ककुभः । देवदुमः देव-
दारु ॥ इति द्वाविंशदङ्गकायः ॥ * ॥

“मधुना कृष्णाकटफलककटशङ्खीभवं चूर्णम् ।
श्वासामये महोग्रे लीढा लोकः सुखी भवति ॥
बन्धोपलामितापितदात्रस्याग्नेण पञ्जरे दाहः ।
अपहरति श्वासामयमसंशयं भाषितं मुनिभिः ॥”

अथ ज्वरे सूक्ष्मायाश्चिकित्सा ।

“आर्द्रकस्य रसेनैखं सूक्ष्मायामाचरेन्नरः ।

अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोपयेः ॥

शीताम्भसाक्षिकैः सुरभिर्धूपः सुगन्धिपुष्पैश्च ।

मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्यर्षः ॥”

अथ ज्वरे अरुचेश्चिकित्सा ।

“अरुचौ तु शङ्खवेरजरसकैः साह्यैः ससिन्धुजैः
कवलैः ।

सिन्धुत्यमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं षष्ठे ॥”

अथ च ।

“अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैवम् ।

धन्वीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्ये तु

धारयेत् ॥”

अथ ज्वरे कूर्द्वेश्चिकित्सा ।

“काथो गुडः च्याः समधुः सुशीतः

पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्यात् ।

विष्मचिकाणां मधुनावलीढा

सचन्दना शर्करयान्विता च ॥”

अथ ज्वरे लघ्वायाश्चिकित्सा ।

“दन्तशूटवीजपूरकदाडिमवदरैः सचुक्रकैर्वदने ।

लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीमुखान्तःस्था ॥

शीतं पयः क्षौद्रयुतं निपीत-

माकण्डमाश्वैव तदुद्वमेच ।

तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे

दध्याद्दधौद्रवटाग्रलाजान् ॥” * ॥

अथ ज्वरे अतीसारस्य चिकित्सा ।

“लङ्घनमेकं सुक्ता न चाप्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।

समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥

वत्सादनीवत्सकवारिवाह-

विश्वम्भरानिम्बविषाः सविश्वः ।

ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति

विश्वाम्भतावत्सकवारिवाहः ॥”

विश्वम्भरानिम्बो भूनिम्बः ।

“पाठान्मृतापर्पटमुक्त्वविश्व-

किराततिक्तेन्द्रयवान् विपाच्य ।

पिवन् हरत्येव दृढेन सर्व-

ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥” * ॥

अथ ज्वरे विडग्ग्रस्य चिकित्सा ।

“विडग्ग्रहे वातजित् कर्म कुर्यादन्नाशुलीमनम् ।

मलं प्रवर्तयेदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥

पथ्यारम्भवर्त्तिकात्रिदामलकैः शृतं तोयम् ।

जीर्णज्वरे विवन्धे दद्यादाश्वैव विडग्ग्रहः

श्रान्तिं ॥”

५६६

ज्वरः

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।

“नीरेण सिन्धुत्यरजोऽतिस्त्रुद्धं

नखेन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।

शुण्ठी हठाद्वा सितया समेता

धूपोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥” * ॥

अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा ।

“कासे कणाकणामूलं कलिद्रुमफलं रजः ।

सविश्वभेषजं लिङ्गात् मधुना वा वृषाद्रसम् ॥”

रजः पर्पटकम् ।

“पुष्करमूलकटुत्रिकशङ्खीकटफलयासककार-

विकाभिः ।

मधुलुलिताभिरयं खलु लेहः कासरिपुः कफ-

रोगहरश्च ॥” * ॥

अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा ।

“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्याच्चिकित्सितम् ।

परं ज्वराविरुद्धं यन्मुखो नाश्वो ज्वरो यतः ॥”

अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।

“सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् ।

बहिर्वैगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”

लघ्वादीत्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्ध्यास्थि-यथा-

श्वासा गृह्यन्ते । तेषामार्दवमल्पता । बहि-

र्वैगस्य ज्वरस्य ।

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादौः प्राकृतः क्रमात् ।

प्राकृतः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥”

सुरभिर्वसन्तः ॥ * ॥

अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतेष्वनिलोद्भवः ॥”

अन्यः प्राकृतादन्यः वैकृतः । * । वर्षादिषु

ज्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं

प्राधान्यमप्राधान्यमाह ।

“वर्षासु मार्ततो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम् ।

कुर्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चालुबलः कफः ॥”

तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह ।

“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानश्रनाद्भवम् ॥”

तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।

यत उक्तम् ।

“कफपित्ते त्रये धातू सहेते लङ्घनं बहु ॥” इति ।

विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।

वर्षाशरद्वसन्ता विसर्गाः कालास्तत्रोपचितबला-

प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र

शरदि पित्तज्वरे अनश्रनाद्भयं न । कफो वसन्ते

तमपि वातपित्तं भवेदु । वसन्ते कफज्वरेऽपि

कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भयं न भवति । किन्तु

वसन्तस्यादानकालत्वात् निःशङ्कं न कर्तव्यम् ।

यत उक्तम् । शिशिरवसन्त-ग्रीष्मास्वादानकालाः

स्तत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्यस्य

बलवत्त्वादिति । एतेनेदं उक्तम् । वर्षासु वायुः

प्रधानं पित्तश्लेष्माणावप्रधाने । शरदि पित्तं

प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानं

वातपित्तं अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-

न्येन चिकित्सा कर्तव्या । सा चाप्रधाना

निषिद्धा विषया । एवं वैकृतेष्वपि प्राधा-

ज्वरः

नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्तव्या । तस्य
चोक्तम् ।

“संसर्गो यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत् ।

श्लेष्मदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥”

संसर्गो दोषद्वयस्य संसर्गो । गरीयान् प्रघातः ।

“अन्तर्दाहोऽधिका लघ्ना प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

सन्ध्यास्थिशूलमखेदो दोषवर्त्तोऽविनिग्रहः ॥

अन्तर्वैगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च ॥”

वर्त्तोऽविनिग्रहः पुरीयाप्रवृत्तिः ॥ * ॥

अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“ज्वरः क्षीणस्य शूलस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यच्च केशसीमन्तस्तु ज्वरः ।

दैर्घ्यरात्रिकः बहुरात्रातुवन्ती । केशसीमन्तः

प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति ॥ * ॥

गम्भीरस्य लक्षणमाह ।

“गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन लघ्वाया

आनद्वत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोन्नमेन च ॥” सामान्य

आनद्वत्वेन विबुधमलत्वेन ॥ * ॥ सामान्य

ज्वरेऽपि कर्णमूलश्लेष्मसाध्यसाध्यलादिकमाह ।

“ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा

ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलश्लेष्मः ।

क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः ॥” * ॥

सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥” * ॥

अथारिष्टमाह । त्वारिष्टस्य लक्षणम् ।

“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यमभावि लक्ष्यते ।

तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्विष्टमप्यभिधीयते ।

हेतुभिर्वहुभिर्जातो बहुभिर्वहुलक्ष्यः ।

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

शीघ्रमिन्द्रियनाशनः उत्पन्नमात्र एव चिकित्सितः ।

स्यमानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिः

नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्चारिष्टमाह ।

“विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु श्लेते निपतितोऽपि वा

शीतार्दितोऽन्तरुणश्च ज्वरेण क्षियते नरः ॥”

विसंज्ञः विगतज्ञानः । ताम्यते नष्टवर्णः ।

निपतितोऽपि वा अत्रापिशब्द एवार्थः । तया

तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः । अन्तरुणः

श्लेते एव । श्लेतार्दितः बहिः ।

अन्तर्दाहवान् ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

वक्त्रेण चैवाच्छ्वसिति ज्वरस्तं हन्ति मानवम् ॥”

हृष्टरोमा रोमाश्चवान् । वक्त्रेण चैवाच्छ्वसिति

सन्निपातिकशूलवान् । अन्यच्च ।

न तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“हिक्काश्वासतृषाद्युक्तं मूर्ध्नि क्षपयति नरः ।

सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति समापयतीत्यर्थः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“हृत्प्रभेन्द्रियं चाममरोचकनिपीडितम् ।

हृता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हृत्प्रभेन्द्रियं

प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानि

याणि यस्य तं हृत्प्रभेन्द्रियम् । चामं क्षीणं

गम्भीरतीक्ष्णवेगान्तं गम्भीरः ।

ज्वरः

तीक्ष्णैः अतिदुःसह्यैः ताभ्यां आर्तं
दुःखितम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेषः सत्वता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”
वाक्यातोऽयं श्लोकः ॥ * ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
“आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।
शीघ्रस्य चातिरुक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥”
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः
न तु ज्वरोत्पद्यते । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य
शीघ्रस्य चातिरुक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो
दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति
ज्वराधिकारः ॥ * ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
“ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥”
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
“ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं वर्धयेत् पुनः ॥”
अथमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति ।
अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्पर-
विरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न
कार्यम् । यत् आह ।
“अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकृन्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
लङ्घनमेकं सुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
सुसुदीर्घदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनसुभयोक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।
अनुपलप्यष्टकसिद्धं लाजमण्डादिकं सकलम् ॥”
“एषिपणीवलाविल्लघनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिवेत् साक्षां श्रुतां नरः ॥”
अथ लाजमण्डादपेक्षया वाशब्दः । अतिसारे
कौशेयम् । इत्यनुपलप्यष्टकम् ॥ * ॥
“कणा करिकणा लाजकायो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य लघ्नावम्योश्च नाशनः ॥”
इति कणादिकाथः ॥ * ॥
“नागरातिविषामुस्नात्ताभूनिस्त्वत्सकीः ।
कायः सर्वज्वरहरः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति नागरादिकाथः ॥ * ॥
“गुडुच्यतिविषाधान्यशुण्डीविल्वान्दालकैः ।
पासा भूनिस्कुटजं चन्दनोशीरपपटैः ।
ज्वरातीसारशान्तये ॥”
इति दृहजुडूयादिकाथः ॥ * ॥
“अनुपलं दाडिमलक् च पङ्ककेशरमेव च ।
मिश्रितानुलोमेन ज्वरातीसारशान्तम् ॥”
इत्यनुपलादिचूर्णम् ॥ * ॥
“मिश्रितानुलोमेन ज्वरातीसारशान्तम् ॥”
इति विस्वादिक्काथः ॥ * ॥

ज्वरारिः

“नागरातिविषाविशगुडूचोविल्वसुस्तकीः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥”
इति नागरादिकाथः ॥ * ॥
“दृशमूलकषायेण विषामचक्षमां पिवेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥”
इति दृशमूलकाथः ॥ * ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + टक् ।) गुडूची ।
वास्तुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके,
त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं दृष्यं रुच्यं कफापहम् ॥”)
ज्वरहन्ती, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + टच्
डोप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरघ्नी च ॥
ज्वरामिः, पुं, (ज्वर एवामिः । दाहकत्वादस्य
तथात्वम् ।) ज्वररूपाभिः । तत्पर्यायः ।
आधिमन्यवः २ । इति हारावली ॥
ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशयत्या प्राप्नो-
तीति । अङ्ग गतो + अच् । गौरादिलात् डोष् ।)
भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।)
नेपालनिम्बः । आरम्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
“भास्करो गन्धकः शृङ्गो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनचैव पुष्पकष महेश्वरम् ॥
भूनिस्वादिशणैर्भायं मधुना गुटिका दृढा ।
चातुर्थकं तृतीयश्च ज्वरं वन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतकृतं सर्वज्वरमपहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शृङ्गो रसः । देवी
सौराष्ट्रदन्तिका । विहङ्गं खर्गमाक्षिकम् ।
गगनं अम्भकम् । पुष्पकं रसाङ्गनम् । महेश्वरं
सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां सम-
भागचूर्णं भूनिस्वादिकाथेन भावयेत् । भूनिस्वा-
दष्टादष्टद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागा-
वशिष्टं काथं कृत्वा दिनत्रयं विभाज्य विशेष्य
मधुना विमर्दं अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको
रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाश-
कश्च ॥
ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति ।
अप + हन् + डः ।) विल्वपत्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ वेलशुंठा इति भाषा ॥ ज्वर-
नाशके, त्रि ॥
ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।)
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
“दृशमूलरसानां शुक्लनागाभकाणां
सुभगविटशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनवृषदलोत्थे भावितं शोषयेत्
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाक्ष कुर्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चाद्रकस्य रसेयुतम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्वमूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्वं शोणालिपत्ररसेन दृश-

ज्वलत

दिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमाद्रं करसेन देवम् ।
ज्वरारी रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्वज्जमिवाभोधत्वात् ।)
ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
“रसं गन्धं सैत्ववच्च विधं ताम्रसमं भवेत् ।
सर्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥
लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्डाः खरसेन च ।
मर्दयेद्यत्नतः पञ्चान्मरिचं स्तुतुल्यकम् ॥
पर्येन सह पातथो रसो रक्तिकसम्मितः ।
सर्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराशनिरुदाहृतः ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्यं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥
यत्कृत्वादरप्रीहश्चयधुच विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर +
“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ ।
३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
अध्याये ।
“सुदृगान् मस्तरांश्चकान् कुलत्मान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
यथाच,—
“ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यसुज्ज्ञानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
ज्वरी, [न] त्रि, (ज्वरोऽस्यस्येति । ज्वर + इनिः ।)
ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
अध्याये ।
“गुर्वभिध्यन्दाकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥”)
ज्वल, ज म चले । लिङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-परं-अकं-सैट् ।) वकारयुक्तः । ज,
ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मिच् लिटि औ
ज्वलज्वलज्वल इत्यादिना केवलस्य द्वस्वविक-
ल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं द्वस्वः । ज्वालयति
ज्वलयति प्रज्वलयति । लिट् दीप्तिः । ज्वलति
वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“जागर्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
सुहृत्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्यं
बुभुक्षितः किं द्विकरेण मुहुर्ते ॥”)
ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल
दीप्ति + अच् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति
सुश्रुतबोधम् ॥
ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात्
बुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥
ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + शब् ।) दीप्तिमत् । तत्-
पर्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ जङ्गना-
भवन् ३ मल्ललाभवन् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६
तपः ७ तेजः ८ हरः ९ ह्यणिः १० शृङ्गाणि ११ ।
इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ * ॥ आजते १
आसते २ आस्यति ३ दीदयति ४ शोचति ५
मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

ज्वालामु

दीतते १० दुमत् ११ । इत्येकादश ज्वलति-
कर्माणः । इति वेदनिघण्टो १ अध्यायः ॥
ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति । ज्वल + “जुचङ्क्रम्य-
दन्त्रम्यस्यध्विज्वलश्चलघपतपदः ।” ३ । २ ।
१५० । इति जुच् ।) अग्निः । (यथा, कला-
विलासे । १ । ४ ।
“यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीश्लभ-
वृत्तिः ।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्ति-
पीयूषैः ॥”)
चित्रकटक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (ज्वल +
भावे ल्युट् ।) दहने, स्त्री ॥
ज्वलनाग्ना, [न्] पुं, (ज्वलनः सूर्यवद्दीप्ति-
विशिष्टः अग्ना प्रस्तरमणिः । नित्यकर्मधारयः ।)
सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वलितः, त्रि, (ज्वल + क्तः ।) दग्धः । उज्ज्वलः ।
इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (प्रदीप्तः । यथा,
महाभारते । ६ । १८ । ६ ।
“काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥”)
ज्वलिनी, स्त्री, (ज्वलो दीप्तिरस्यस्याः । ज्वल +
इनिः + डीप् ।) मूर्जालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ज्वाला, पुं स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + “ज्वलितिक-
सन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः । पक्षे
स्त्रियां टाप् ।) अग्निशिखा । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ३ ।
“दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरघोऽथ वीर्यवान् ॥”)
दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति सुधवोधम् ॥
ज्वाला, स्त्री, दग्धानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ज्वलतीति । ज्वल + णः + टाप् ।) अग्निशिखा ।
इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १२ । २४ ।
“अभ्युदयोऽग्नश्चाणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥”)
दाहश्च ॥ (खनामख्याता ऋचस्य पत्नी । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । २५ ।
“ऋचः खलु तच्चकडुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥”)
ज्वालागर्दभकः, पुं, (जालगर्दभ + स्वार्थे कन् ।
ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । ज्वलारासभकाभयः २ ज्वाला-
खरगदः ३ गर्दभगदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य लक्षणं जालगर्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
ज्वालाजिह्वः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा
यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥
(स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते
६ । ४५ । ५८ ।
“ज्वालाजिह्वः करालश्च श्रितकेशो जटी हरिः ॥”
दानवविशेषः । स तु वलिराजस्य सेनानी-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।
“करालो ज्वालजिह्वश्च श्रताङ्गः श्रतलोचनः ॥”)
ज्वालामुखी, स्त्री, (ज्वालैव मुखं प्रधानं यस्याम् ।
तत्राजस्रप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं श्रुति

५६८

भ

देवीत्यतोऽस्यास्तथालम् ।) पीठस्थानविशेषः ।
तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका
देवी । उन्मत्तनामकभैरवश्च । इति पीठमाला ॥
यथाच ।
“जालामुखां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्ननं जालन्धरे मम ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
विद्याविशेषः । यथा,—
“ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः
शुभे ।
नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहापकष्यसिः ॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रापि ।
ब्रह्माणी चैव माहेष्ठी कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुखेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता ॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाह्यतः ।
ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विषादिहरणं भवेत् ॥”
इति गारुडं ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्यायः ॥

भ

भ, भकारः । स यञ्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थ-
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति याक-
रणम् ॥ (यदुक्तं शिचायाम् । १७ ।
“कण्ठावहाविचुयशास्तालया ओष्ठजायुपू ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
(वङ्गीयवर्णमालावाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
“त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः ।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्याभयः प्रिये ! ॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिब्रह्मस्वरूपिणी ।
जडमात्रा तथेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता ॥”
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
सन्तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् ॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम् ।
चतुर्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“भकारं परमेशानि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
रक्तविदुल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—
“भो भङ्कारी गुहो भङ्कावायुः सत्यः षडुन्नतः ।
अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं
स्थितिः ॥
विराजेन्नो धनुर्हस्तः कर्कशो नारजः कुजः ।
दीर्घबाहुवली रूपमाकन्दितः सुचक्षलः ॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्डलः ॥

भक्ति

कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्वकः ।
दक्षहासादृहासश्च पाथात्मा यञ्जनः सरः
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
भ, पुं, (भटति सङ्गीभवतीति । भट सङ्गीति
बाहुलकात् डः ।) भङ्कावातः । अमुर्वर्णं
इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्गीशः । सुरयुक्तः
दैत्यराजः । ध्वनिः । तारवायुः । इति मेदि-
नी, १ ॥ नष्टे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
भगभगयमानः, त्रि, (भगभग इवाचरतीति ॥
भगभग + “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।” ३ । १ ।
इति क्यङ् ततः शानच् ।) चाकचिकुयुक्तः
भक्तभक्तिया इति भाषा । यथा,—
“मयूरवरगामिनीं सुरदशुद्धवर्णोत्कटां
रणकणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यतां
प्रभानिकररश्मिभिर्भगभगयमानां युक्तां
नयामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णायिनीम्
इति देवीपुराणे सख्ये मातृस्त्वनामाध्या-
भङ्कारः, पुं, (क्त + भावे घञ् कारः । भक्तिव्य-
यथाह वल्लालसेनः ।
“प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्कारकोला-
हलः
(तथाच पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।
“शरच्चरोत्स्राहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ
धन्यानां विश्रुति श्रोत्रे गीतभङ्कारजा सुधा
भङ्का, स्त्री, (भक्तिव्यक्तशब्देन भटति
वहतीति । भट् + बाहुलकात् डः । ततश्च
ध्वनिविशेषः । जलकणवर्णम् । इति श-
रत्नावली ॥
भङ्कानिलः, पुं, (भङ्काध्वनिमुक्तो निलः
प्राट्प्रजवायुः । भङ्कावातः । इति त्रिका-
शेषः ॥
भङ्कावातः, पुं, (भङ्काध्वनिमुक्तो वातः
प्राट्प्रजवायुः । इति हलायुधः ॥
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
“भङ्कावातं रक्तवर्णं वात्याश्च दृचपातयन्
भट, संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ परसरं
अकं-सेट् ।) भटति केशः ।
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भटिः, पुं, (भटति परसरं संलग्नो भवतीति
भट संहतौ + “सर्वधातुभ्य इत् ।” उणा-
११७ । इति इत् ।) चुद्रवृक्षः । इत्युणादिकी
भटिति, य, इतम् । श्रीभूमि । तत्पर्यायः । स
अञ्जसा ३ अङ्गाय ४ सपदि ५ द्राक् ६ मञ्ज-
इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, प्रपञ्च-
७ । १२५ ।
“तत्त्वविस्मृतिमात्रान्नानर्थः किन्तु विपरीत-
विपर्येतुं न कालोऽस्ति भटिति । इति प्र-
भाषायां काव्यप्रकाशः ॥

अष्टाश

百五

वहुलवचनात् अरः ।) वादविशेषः । इत्यमरः ।
१ । ७ । ८ ॥ चर्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् ।
इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करङ्ग इति ख्यातः ।
“छिछिमो डेङ्गरी प्रोक्तो भर्भरः पटहः स्मृतः ॥”
इति भरतधृतवैकुण्ठः ॥
तत्पर्यायः । भल्लकी २ भल्ली ३ भल्लरी ४
भर्भरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
“आदौ जलधिर्जीमूतमेरीभर्भरसम्भवाः ॥”
भर्भर्यते निन्द्यते इति । भर्भर् भर्त्से + अरः ।)
कलियुगम् । (भर्भरी भर्भरशब्द इवाख्यस्येति ।
अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ ।
(हिरण्याक्षपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
३ । ७६ ।
“हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहावलाः ।
भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”)
भर्भरकः, पुं, (भर्भर + स्वार्थे कन्) । कलियुगम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भर्भरा, स्त्री, (भर्भर्यते निन्द्यते इति । भर्भर्
भर्त्से + बाहुलकात् अरः । ततश्चाम् ।) वैश्या ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा,
काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वतो ॥”)
“भ्रिण्टीशब्दं भाङ्गारकारिणी भर्भरा-
भर्भरी, स्त्री, (भर्भर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
भर्भरवादम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । २३७ । २ ।
“गोसुखाङ्गमराणाञ्च भेरीणां सुरजः सह ।
भर्भरी छिछिमानाश्च यथ्रयन्त महाखनाः ॥”)
भर्भरीकः, पुं, (भर्भर्तीति । भर्भर् + “फर्फ-
रीकादयश्च ॥” उणां । ४ । २० । इति ईकन्
प्रत्ययेन निपातनात् बाधुः ।) शरीरम् ।
इत्युणादिकोषः । देशः । चित्रम् । इति संचित्र-
सारे उणादिवृत्तिः ॥
भल्लभल्ला, स्त्री, (भल्लन् भल्ल इत्ययत्तशब्दो-
त्पत्त्यस्यति । अच् ।) हस्तिकर्णास्थालनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भल्लरी, स्त्री, (भल्लरी । पृषोदरादित्वात् लङोपः ।)
हुङ्कुः । भर्भरवादम् । बालचक्रम् । केश-
चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥
भल्ला, स्त्री, कन्या । आतपस्योन्मिः । इति
मेदिनी । ने, २० ॥
भल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥
भल्लः, पुं, चक्षियात् ब्राह्मन् सवर्णार्थां ज्ञातः । (यथा,
भल्लः । १० । २२ ।
भल्लो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्मन्निच्छिविरेवच ॥”)
हसकः । इति महाभारतम् ॥ भाङ्ग इति
भाषा ॥ (स्त्री, भर्भरवादम् ॥)
भल्लकं, स्त्री, (भल्ल + स्वार्थे कन्) कांस्यनिर्मित-
रतालकम् । यथा, तिथ्यादितस्मै ।
भ्रिवागारे भल्लकश्च सूर्यागारे च शङ्खकम् ।
भ्रिवागारे वंश्रिवादं मधुरीश्च न वादयेत् ॥”

भक्तकण्ठः, पुं, (भक्तो भक्तकण्ठश्च इव कण्ठः कण्ठखरो यस्य ।) पारावतः । इति चारावली । ८७ ॥

भक्तरी, स्त्री, (भक्तं भक्तकण्ठश्च रातीति । रा + कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुक्कः । भर्भर-वादम् । (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ । “भक्तरीवादकुशला भलन्भालजलाहता ॥”) बालचक्रम् । बालङ्गीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

भक्तिका, स्त्री, (भक्तीव कायतीति । कै + कः । ष्योदरादित्वात् साधुः ।) उद्धर्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । कै, ६६ ॥ उद्धर्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्ती, स्त्री, (भक्त + ङीष् ।) भर्भरवादम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्तीलः, पुं, (भर्भ क्तिप् ताडशः सन् लोलः । ततः ष्योदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः । इति चारावली । २१३ ॥ टेकुयार वांटुल इति भाषा ॥

भष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यखरी । भषति । षष्ठखरी चाय-मिति केचित् । भूषति । इति दुर्गादासः ॥

भष, ज गृहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ज, भषति भषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तम-खरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनराभाः । अर्षति अर्षते । इति दुर्गादासः ॥

भषं, स्त्री, (भस गृहे + अच् ।) खिलम् । इत्यजय-पालः ॥

भषः, पुं, (भष्यते वध्यते भक्ष्याय भष्यते गृह्यते इति वा । भष + “खनो घ च ।” ३।३।१२५ । इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ । “भषायां मकरश्चास्ति स्रोतसामस्ति जाह्नवी ॥” मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ । “लीनमीनभषयाहं हृष्टां गिरिनदीमिव ॥”) तापः । वनम् । इति मेदिनी । घे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,— “सार्द्धसप्तभवे मेघे वसुसाहो घटे वृषे ॥” इति समयप्रदीपः ॥

भकेतनः, पुं, (भषो मकरो मीनो वा केतनं केतु-रस्य ।) कन्दर्पः । इति हज्जायुधः ॥

भा, स्त्री, (भष् + अच् ततश्चाप् ।) नागबला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

भाक्कः, पुं, (भषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठ-चरिते । ११ । २ । “यत्कला किल भषाङ्गुलिन्द-स्यन्दमानवडिष्ठव्रतभाघात् ॥”)

भाषनः, पुं, (भषान् मत्स्यान् व्यञ्जातीति । अष् ग भोजने + कर्षरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्शेषः ।

भिक्षिरि

भक्षोदरी, स्त्री, (भक्षो मत्व एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । भक्षस्य उदरं उत्पत्तिस्थानतयास्यस्याः इति अर्शआदिभ्योऽजित्येके ।)
यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भाकृतं, स्त्री, (भाम् इत्ययत्तशब्दस्य कृतं करणं यच् ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥
भाटः, पुं, (भाट + घञ् ।) निजुङ्गः । कान्तारः । ब्रणादीनां मार्जनम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥
भाटलः, पुं, (भाटं लातीति । ला + कः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
भाटा, स्त्री, (भाट् + णिच् + अच् ततश्चाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथीवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाटिका, स्त्री, (भाटा + स्त्री कन् । टापि अत इत्वच् ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भामकं, स्त्री, (भाम् + खल् ।) दग्धिका । इति हारावली । २१४ ॥ भामा इति भाषा ॥
भामरः, पुं, (भामं रातीति । रा + कः ।) तर्कशायः । इति शब्दरत्नावली ॥ टेकुयार शाय इति भाषा ॥
भामरः, पुं स्त्री, (भामरवादनं शिल्पमस्य । “मड्डुकभामरवादनतरस्याम् ।” ४।४।५६ । इति अण् ।) भामरिकाः । भामरवादकर्ता । इति याकरणम् ॥
भालिः, स्त्री, अङ्गनविशेषः । भामर इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ।
“आन्त्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं बोलितं भालिरुच्यते ॥
भालिर्हरति जिह्वायाः कुण्डलं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥”
(जारिः जालिः इति पाठोऽपि कुत्रचित् दृश्यते)
भाडुः, पुं, (भा इति क्त्वा वाति वायुरत्र । वा + डुः ।) वृत्तविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
भाउ इति भाषा ॥
भाडुकः, पुं, (भाडुरेव । स्त्री कन् ।) वृत्तविशेषः ।
भाउ इति भाषा । तत्पर्यायः । पिचुलः २
भाडुः ३ भावूः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षाकं, स्त्री, (लिङ्गि + आकन् । एषोदरात् साधुः ।) फलविशेषः । भिक्षा इति भाषा ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आम-
वातमन्दाभिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
भिक्षिनी, स्त्री, (लिङ्गि + णिनिः । एषोदरात् साधुः ।
डीप् च ।) जिङ्गिनीवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षी, स्त्री, (लिङ्गि + अच् डीप् । एषोदरात् साधुः ।) जिङ्गिनीवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
भिक्षिमः, पुं, (भिक्षु इत्ययत्तशब्दं क्त्वा भमति
अति वृत्तादीन् दहतीत्यर्थः । (भम भस्ते +
अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दावायिः ।
इति हारावली ॥ २६८ ॥
भिक्षिरिष्टा, स्त्री, चुपविशेषः । भिक्षिरिष्टा ।
इति भाषा । तत्पर्यायः । फला २ पीतपुष्पा ३

भिक्षी

भिक्षिरा ४ रोमाश्रयफला ५ वृत्ता ६ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
रक्तातिसारनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
बल्यत्वम् । महिषीचीरवर्द्धनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भिक्षी, स्त्री, (भिक्षा इत्ययत्तशब्दोऽस्यस्याः ।
अच् ततो डीप् च ।) भिक्षी । यथा,—
“भिक्षीवायत्तमधुरा कूचन्ती मधुराकतिः ॥”
इत्यागमः ॥
भिक्षी, स्त्री, (भिमिति क्त्वा रटतीति । रट् +
अच् । डीप् च एषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृत्त-
विशेषः । भौटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्ट-
कुरण्टः ३ सैरीयकः ४ भिक्षिका ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नीलभिक्ष्याः पर्यायः ।
वाणा १ दासी २ अर्तगलः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७४ ॥ वाणः ४ आर्तगलः ५ इति
तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ अरुणभिक्ष्याः पर्यायः ।
कुरवकः १ इत्यमरः ॥ पीतभिक्ष्याः पर्यायः ।
कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सह-
चरः ३ सहचरः ४ । इति तट्टीका ॥ वीरः
५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति
रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोष-
नाशित्वम् । कुन्दरट्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिरिका, स्त्री, (भिरीति अयत्तशब्देन कायति
शब्दायते इति । कै + कः टाप् च ।) भिक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भिरि, स्त्री, (भिरि इत्ययत्तशब्दोऽस्यस्याः ।
अच् डीप् ।) भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षिः, स्त्री, (भिरि इत्ययत्तशब्देन लिप्श-
तीति । लिप्श + डिः । रस्य लः ।) वाद्य-
विशेषः । यथा, गूढार्थदीपिकायाम् ।
“घण्टाशङ्खस्तथा मेरीन्दङ्गौ भिक्षिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥”
भिक्षिका, स्त्री, (भिरि इत्ययत्तशब्दं लिप्शतीति ।
लिप्श + डिः रस्य लसे साधुः । ततः स्त्री
कन् ।) भिक्षी । (यथा, रामायणे । २।६६।११ ।
“भिक्षिकाविस्तैर्दीर्घै रदतीव समन्ततः ॥”)
आतपस्य रुचिः । विषेयनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भिक्षिकारावः । उद्धर्तनवस्त्ररुचिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (उद्धर्तनवस्त्रम् । भिक्षी । इति
मेदिनी । के, ६६ ॥)
भिक्षी, स्त्री, (भिक्षि + क्त्वा दिकारादिति वा
डीप् ।) कीटविशेषः । भिक्षिपोका इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भिक्षीका २ भिक्षिका ३ भिरिका ४
भीरुका ५ भिरि ६ चीलिका ७ चीलिका ८
चिल्ली ९ भृङ्गारी १० चीलिका ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः । २।५।
२८ ॥ चीरुका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा,
भागवते, ६ । १३ । ५ ।

ज

“अट्टश्रुभिक्षीखनकर्णशूल-
उलकवाग्भिर्धृतिताम्ररात्रा ॥”
आतपरुचिः । वर्त्ती । उद्धर्तनांशुकम् । इति
मेदिनी ॥ स्थालीलमदग्धानम् । इत्यप्रपालः ॥
भिक्षीकण्ठः, पुं, (भिक्षीवत् कण्ठः कण्ठशब्दो
ऽस्य ।) गृहकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भिक्षीका, स्त्री, (भिक्षी + संज्ञायां कन् तत
ष्टाप् ।) भिक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥
भीरुका, स्त्री, (भिर इति क्त्वा यत्तं रौतीति ।
रु + शब्दे बाहुलकात् कक् टाप् च ।) भिक्षी ।
इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥
भु, ड गत्याम् । (भ्वा-आत्म-सकं-अनिट् ।) जुड-
स्थाने भुड इत्यपि केचित् । ड, भवते । इति
दुर्गादासः ॥
भुण्डः, पुं, (भट् संघाते + घञि एषोदात् साधुः ।)
स्तम्भः । अप्रकाण्डवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भुमरिः, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—
“प्रायः शृङ्गारवहुला माध्वीकमधुरा नृदः ।
एकेव भुमरिलोके वर्णादिनियमोन्मिता ॥
अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इदं हि शालगं सूत्रं प्रसिद्धं वृपरञ्जनम् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
भुणिः, पुं, क्रसुकभेदः । स्त्री, दुष्टदैवश्रुतिः । इति
मेदिनी । शे, १४ ॥
भू, घ य ज्ञाने । गतबहुवचोभाव इति यावत् ।
(दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥
घ, भरा । य, भौर्यति । इति दुर्गादासः ॥
भोडः, पुं, गुवाकवृत्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥
भ्यु, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-
सकं-अनिट् ॥)

ज

ज, अकारः । स यञ्जनदशमवर्णः । चवर्गपञ्चम-
वर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः ।)
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति याकरणम् ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिका-
न्विततालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालु-
मध्यस्थ सार्धः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनाद-
चोष्ठा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नः । माटकायासी-
त्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् ।
वज्जीयवर्णमालायां अस्य लेखनप्रकारो यथा,
“कुङ्कुलीरूपमास्थाय दत्ततो वामतस्ततः ।
ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामतः कुक्षिता पुनः ॥
तिष्ठन्ति तालु निम्बासु सूर्येन्द्रवरुणाः सदा ।
कुङ्कुलीरूपमास्थाय तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ॥
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥
चतुर्भुजां धूमवर्णां कृष्णान्तरविभूषिताम् ।
बानालङ्कारसंयुक्तां जटासुकुटराजिताम् ॥

ट

टङ्गणः

टङ्गणी

इषडास्यसुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“सदा ईश्वरसंयुक्तं नकारं शृणु सुन्दरि ! ।
रक्तविद्युत्प्रताकारं या स्वयं परकुण्डली ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”
तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
“नकारो वोघनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सयाङ्गुलनखो वकः ॥
शूर्वेष्टश्चूर्णिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
घर्मेकपादः सुसुखो विरजा चन्दनेश्वरी ॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराक्षिणी ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

जः, पुं, गायनः । घर्घरध्वनिः । इत्येकाक्षर-
कोषः ॥ वलीवर्द्धः । शुक्रः । वाममतिः । इति
मेदिनी । जे, १ ॥ (गणपाठे घातोरुभय-
पदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः)
जिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थं भवति ।
तस्य इकारस्तिष्ठति । घातोरनुबन्धविशेषः ।
स वर्तमानतत्प्रत्ययबोधकः । इति वोपदेव-
स्वामी ॥

जान्तः, पुं, (जिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) जि-
प्रत्ययान्तः । यथा, “जिजान्तपिबन्धे” इत्यादि
आत्मनेपदप्रकरणेष्वस्य च ॥ स च प्रत्ययः
घातोः शब्दाच्च भवति । यथा, जिः प्रेरणे
इति जेः कृत्वाख्याने जिरिति च सुभबोध-
याकरणम् ॥ सुभबोधयाकरणस्य परिच्छेद-
विशेषः । यथा, इति जान्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स यज्जनेकादशवर्णः । टवर्गप्रथम-
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्ध्ना । इति याक-
रणम् ॥ (अस्योच्चारणे मूर्ध्नास्थानेन जिह्वामध्यस्थ-
स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकाभ्यासेऽस्य
दक्षिणस्फिचि न्यासत्वम् । वङ्गीयवर्णमात्रा-
याम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतत्त्वधः ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुवेरयमवायवः ॥
मात्रा कोणगता चोर्ध्वा तत ऊर्ध्वगता तु सा ।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्वर्गप्रदायिनी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेष्वाम् ॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्वलङ्कारसंयुताम् ।
परमोच्चप्रदां नित्यां सदा स्मरसुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
“टकारं चञ्चलापङ्क्ति ! स्वयं परमकुण्डली ।
कोटिविद्युत्प्रताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य २७ सप्तविंशतिर्नामानि यथा,—
“टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
सुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
दत्ताङ्गकाङ्क्षचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
दृहस्यतिर्यगुच्चिन्ना प्रमोदा विमला कटिः ॥
राजा गिरिर्मेहाधनुर्ग्राणात्मा सुसुखो मखत् ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, स्त्री, (टल् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥
टः, पुं, (टल् + डः ।) वामनः । पादः । निखनः ।
इति मेदिनी । टे, १ ॥
टक्, इ क वन्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

टक्कदेशीयः, पुं, (टक्कदेशे भव इति कः ।)
वास्तुकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टगरः, पुं, (टः टङ्कणः चारविशेषः गर इव ।
तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणचारः । जेला-
विभ्रमगोचरः । केकराचे, त्रि । इति मेदिनी ।
रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टकि + घञ् ।) कोपः । कोषः । असिः ।
यावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । १ । २२ ।

“यः क्षतदेहं परित्यज्य टङ्के-
स्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ॥”
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्भाषकरूपपञ्चतु-
र्विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्गा । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ हर्षः । इति हज्जायुधः ॥
टङ्कः, पुं स्त्री, (टकि + घञ् अच् वा ।) नील-
कपिलः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ।
“श्रीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ॥”)
खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥
हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्नेहेनेति ।
टकि + खल् । यङ्गा, टङ्कते रुध्यतेऽनेन मन
इति । घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतसुद्रा ।
इति रूपार्थप्रशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी
भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रचकः ।) रूप्या-
ध्वजः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीका-
सारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अर्थश्च इति भाषा ॥
टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजत-
सुद्रादृक् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाक-
शाल इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टङ्कणः, पुं, (टकि वन्वे + लुः । एषोदरात् शब्दे
साधुः ।) चारविशेषः । सोहागा इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“विरुच्योऽनिलकरः श्रेष्ठः पितृदूषणः ।
अखिदीपिकरस्त्रीकण्टकः चार उच्यते ॥”)

तत्पर्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरजः ३
लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणचारः ६ रङ्गचारः ७
रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः
११ रङ्गदः १२ वर्तुलम् १३ कनकम् १४
चारम् १५ मलिनम् १६ घातुवल्गुम् १७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८
द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१ ।
इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफस्थावरादिपिषकासश्वासनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् ।
रूचत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देश-
विशेषः । यथा, दृहसंहितायाम् । १४।१२ ।
“कङ्कटटङ्कणधनवासि शिविककणिकारकोङ्कणा-
भौराः ॥”)

टङ्गा, स्त्री, (टकि + अच् टाप् ।) जङ्गा । इति
मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं हर्षं कोपं वा आनयति उद्दी-
पयतीति । अन् + शिच् + खल् ।) ब्रह्मदारु-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लवे + बाहुलकात् डः । टं
वैक्लवं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । क् +
कर्मण्यण् ।) विस्मयः । प्रसिद्धः । शिञ्जित-
ध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा,
काशीखण्डे । २६ । ६६ ।

“टीकिताशेषपाताला टङ्किकेलोऽद्रिपाटले ।
टङ्कारनृत्यतुकळोला टीकनीया मङ्गातटा ॥”
क् + खण् । कारः टं इति अयत्तशब्दस्य-
कारः करणं यच् । ध्वनिमात्रे । यथा, भाग-
वते । ३ । १७ । ६ ।

“अन्तर्गमेषु सुखतो वमन्त्यो वह्निमुख्यम् ।
शृगालोत्कटङ्कारैः प्रणेदुरग्निवाः शिवाः ॥”

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ + “कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । टङ्कारी इति
भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदर-
यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघु-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं स्त्री, (टकि + अच् ।) खनित्रम् । खड्ग-
भेदः । जङ्गा । इति मेदिनी । जे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + एषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा ।
चतुर्भाषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गणः, पुं स्त्री, (टङ्कण + एषोदरात् साधुः ।)
टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
श्लेष्मवायुनाशित्वम् । स्माररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
उष्णत्वम् । अग्निवर्धकत्वम् । त्रिदूषणत्वम् ।
भेदकत्वम् । बलवर्धकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
टङ्गिणी, स्त्री, (टकि वन्वे + णिनिः । ततः एषो-
दरात् शब्दे ङीष् च साधुः ।) टङ्कणविशेषः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकषादि इति भाषा ॥

टङ्गनी, स्त्री, (टङ्ग इत्ययत्तशब्दं नयतीति । नी + क्तिप् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 टङ्गरी, स्त्री, (टङ्गमित्ययत्तशब्दं रातीति । रा + कस्ततो ङीष् ।) ऋषावादः । लम्पावादम् । पट्टहवादम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥
 टङ्गुरः, पुं, (टङ्ग इत्ययत्तशब्दं रातीति । रा + कः ।) मेरीशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
 टल, ज विज्ञवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) ज, टालः टलः । विज्ञवो विज्ञ-लीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 टलनं, स्त्री, (टल + भावे ल्युट् ।) विज्ञवः । टला इति भाषा ॥
 टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा । टल + ड टाप् च ।) पृथिवी । इत्येकाच्चरकोषः ॥
 टाङ्गरः, पुं, (टङ्गस्येदं टाङ्गम् । टङ्ग + अण् । टाङ्गं रातीति । रा + कः ।) नागवीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 टारः, पुं, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) लङ्गः । तुरङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 टिक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटेकत् । ङ, टेकते । इति दुर्गादासः ॥
 टिटिभकः, पुं, (टिटीत्ययत्तशब्दं भणति । भण + डः । ततः स्वार्थे कन् ।) टिटिभपक्षी । इत्यमरटीका ॥
 टिट्ठिभः, पुं, (टिट्ठीत्ययत्तशब्दं भणतीति । भण + डः ।) पक्षिविशेषः । टीठि इति भाषा । तत्पथ्यायः । टीठिभकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ टिट्ठिभकः ३ । इत्यमरः । २।५।३५ ॥
 टिट्ठिभकः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ५।११ ।
 “अनिर्दिष्टां चैकशफां टिट्ठिभश्च विवर्जयेत् ॥”) त्रयोदशमन्तररीयेन्द्रशत्रुदानवविशेषः । यथा, “इन्द्रो दिवस्यतिः शत्रुष्टिट्ठिभो नाम दानवः । मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधवः ॥” इति गारुडं ८७ अध्यायः ॥
 (वरुणसभारचकदानवानामन्यतमः । असौ हि मर्त्यधर्मविवर्जितः । यथा, महाभारते । २।६।१५ ।
 “टिट्ठिभो विटभूतश्च संद्वादस्तेन्द्रतापनः ॥” इत्युपक्रम्याह ।
 “सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमूलवः ॥”) टिट्ठिभकः, पुं, (टिट्ठिभ + स्वार्थे कन् ।) टिट्ठिभपक्षी । इत्यमरः । २।५।३५ ॥ [प्रकाशः ॥
 टिगिडशिका, स्त्री, अम्बुशिराधिका । इति भाव-टिगिडशः, पुं, वृक्षविशेषः । डिगिडशः । इति डं ङीष् इति च भाषा । तत्पथ्यायः । रोम-शफलः २ तिन्दिशः ३ सुनिनिर्मितः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ डिगिडशः ५ । अस्य गुणाः । रुचिकाशित्वम् । भेदकत्वम् । पित्तघ्नाश्लेष्मरी-नाशित्वम् । सुशीतलम् । वातलम् । रुच-त्वम् । रुचत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

टिप, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, टेपयति । रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ।

टिप्पनी, स्त्री, (टिपयति आख्यायतेऽनया । टिप + करणे ल्युट् ङीष् च । पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधुः ।) टीका । यथा,—
 “श्रीमत्ज्ञाननं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी । भवेत्तेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम् ॥” टीक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटीकत् । ङ, टीकते । इति दुर्गादासः ॥

टीका, स्त्री, (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया । टीक + चर्धे कः । टाप् च ।) विवरणग्रन्थः । इति लिङ्गादिग्रन्थे अमरः ॥

टुगुटुकः, पुं, श्लोणाकटक्षः । इत्यमरः । २।४।५६ ॥
 कृष्णखदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुगु इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायते इति । के + कः ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 टुगुनि इति भाषा । श्लोणाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

टुगुटुकः, चि, नीचः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । इति विश्वः ॥

टुगुटुका, स्त्री, टङ्गिणीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टुनाका, स्त्री, तालमूलीवृक्षः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

टेरकः, चि, वक्रचक्षुः । टेरा इति भाषा । तत्पथ्यायः । बलिरः २ केकरः ३ केदरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

डल, ज विज्ञवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, डालः डलः । विज्ञवो विज्ञलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

ठ, ठकारः । स यञ्जनद्वादशवर्णः । टवर्गद्वितीय-वर्णश्च । (अईमात्राकालेनोच्चार्योऽयं वर्णः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति आकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे जिह्वाधारेण मूर्द्धस्थानस्यार्धः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारण्यसघोषा महा-प्राणश्च वाह्यप्रयत्नः । वज्रवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“वार्ताकुवर्तुलाकारो रेखाधिशितदेवताः । तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूत्रायामयः प्रिये ॥ मात्राहीनस्तुर्द्विशिखलकारः परमेश्वरि ॥ ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ॥ पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम् । सुन्दरीं षोडशसुजां धर्मकामार्थमोचदाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तस्मिन् दशधा जपेत् ॥” इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “ठकारं चक्षलापाङ्गि ! कुण्डली मोचरूपिणी । पीतविदुल्लताकारं सदा त्रिगुणचञ्चलम् ॥

पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥” तस्य ३१ एकविंशन्नामानि यथा,—

“ठः शून्यो मञ्जरी बीजः प्राणिनी लाङ्गली चया ।

वनजो नन्दनो जिह्वा सुनक्षो घूर्णकः सुधा ।
 वर्तुलः कुण्डलो वह्निरन्तं चन्द्रमखलः ।
 दक्षजानूयभावश्च देवभञ्जो टह्वनिः ।
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः ।
 टघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी ॥” इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ठः, पुं, शिवः । महाध्वनिः । चन्द्रमखलः । इत्येकाच्चरकोषः ॥ मखलः । शून्यम् । लोक-गोचरः । इति मेदिनी । ठे, १ ॥

ठकुरः, पुं, देवता । ठाकुर इति ख्यातः । यथा, “श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः ॥” इत्यनन्तसंहिता ॥

ठठं } य, अगुकरणशब्दः । ठन् ठन् इति
 ठठं } भाषा । यथा, महानाटकैः ६६ ।

“रामाभिषेके मदविज्ञलायाः कक्षाचुप्रतो हेमघटस्तुरगयाः । सोपानमारुह्य चकार शब्दं ठठं ठठं ठं ठठं ठठं कः ॥”

ठेरः, चि, वृद्धः । यथा, जा ठेरं व हसन्ती । इति कायप्रकाशे देशीभाषा ॥

ड, डकारः । स यञ्जनचयोदशवर्णः । टवर्गद्वितीय-वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति आकर-णम् ॥ (यथा, शिचायाम् । १७ ।

“स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥” वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा, “ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा मध्या त्वाकुक्षिता तथा । लक्ष्मीञ्जाली भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता ॥ ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्तिः प्रकीर्तिताः । ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व आवहित मम । जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम् ॥ त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोत्तमप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तस्मिन् दशधा जपेत् ॥” इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “डकारं चक्षलापाङ्गि ! सदा त्रिगुणचञ्चलम् पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥ त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसञ्चलम् ॥ पीतविदुल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम् ॥” तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

“डः स्मृतिर्दार्ढ्यको नन्दिरूपिणी योगिनी प्रियः । कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्त्री नदको ध्वनिः ॥

इरुहो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती ।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
लोचनम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं शोभा ।
यदुक्तं उत्तरभाकरटीकायाम् ।

“डः शोभां णो विशोभां भण्यमथ च गन्तस्तु
खं यस्तु युद्धम् ॥”)

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे
यः । डी + बाहुलकात् डः ।) शिवः ।
(डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति । डी
+ डः ।) शब्दः । चासः । इत्येकाचरकोषः ॥
वाङ्वाभिः । इति मेदिनी । डे, १ ॥

डङ्गरी, स्त्री, (डं अरोचकादिजनितचासं
गिरति नाशयतीति । गू + अच् । निपातनात्
समागमः । ततो डीष् ।) फलविशेषः । तत्-
पर्यायः । डाङ्गरी २ दीर्घेव्वारुः ३ दङ्गरी ४
डङ्गरी ५ नामशुद्धी ६ गजदन्तफला ७ ।
अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
दाहपित्तासदोषाशौजाद्यमूत्ररोधनाशित्वम् ।
तर्पणत्वम् । गौल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
डङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम् ।)
डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

डप, इ क ड न संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्मं-उभं च-सकं-सेट् ।) मूर्धन्य-
वर्गलतीयादिः । इ क ड, डम्पयते । न, डम्प-
यति डम्पयते । अयमात्मनेपदीत्यन्वे । संहतौ
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डप, क ड न संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्मं-उभं च-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्ग-
लतीयादिः । क ड, डापयते । न, डापयति
डापयते । पुनः पाठाद्देनुबन्धः । अयं आत्मने-
पदीत्यन्वे । संहतौ राशीकरणम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

डव, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्गलतीयादिः । इ क,
डम्पयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥
डम, इ क न सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
उभं-अकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्गलतीयादिः । इ क,
डम्पयति डम्पयते । अयमात्मनेपदीति केचित् ।
सङ्गे राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डमः, पुं, (डं नीचधोनिवात् भीतिं मातीति । मा
+ कः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । डोम इति
भाषा । स चाख्यायां खेटात् जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

डमरं, स्त्री, (ड + भावे अप् । मरं पलायनं
घातूनामनेकार्थत्वात् । डेन चासेन मरम् ।)
भीत्या पलायनम् । तत्पर्यायः । शृगालिका २
विद्रवः ३ डिम्बः ४ । इति चारावली ॥ ६६ ॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो नृतिविह यत्र ।)
परचक्रादिभयम् । अस्त्रकलहः । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥ तत्पर्यायः । डिम्बम् २

विद्रवः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ डिम्बः ४
विम्बः ५ डामरः ६ । इति भरतः ॥ (यथाह
गर्गः ।

“तक्षकयोः स्थिकेतुः स तु रुचः चन्द्रयावहः
प्रोक्तः ।

स्निग्धस्ताडक् प्राच्यां शास्त्राख्यो डमर-
मरकाय ॥”)

डमरः, पुं, (डमित्यन्तशब्दं ऋच्छतीति । ऋ
+ “नृगयादयश्च ।” उणां १ । ३८ । इति कु-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वाद्यमेदः ।
इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ कपालियोमिवादम् ।
इति भरतः ॥ क्षीणमथो गुटिकाद्व्यालम्बितः ।
इति सारसुन्दरी ॥ (यथा, योगसारे २ परि-
च्छेदे ।

“वाद्यन् डमरं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः ॥”)
चमत्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

डयनं, स्त्री, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेनेनेति ।
डी + करणे ल्युट् ।) कर्णोरथः । (डी ड नभो-
गतौ + भावे ल्युट् ।) नभोगतिः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३८ ॥

डङ्ककं, स्त्री, वंशादिनिर्मितपात्रम् । डाला इति
भाषा । यथा,—

“त्रिशतश्च षष्टाधिकं डङ्ककं वस्त्रसंयुतम् ।
सभोज्यं सोपवीतश्च सोपहारं मनोहरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

डवित्यः, पुं, काष्ठमयन्तगः । यथा,—

“डित्यः काष्ठमयो हस्ती डवित्यस्तन्मयो नृगः ॥”
इति सुपद्मयाकरणे विभक्तिपादः ॥
(द्रववाचिसंज्ञाशब्दविशेषः । यथा साहित्य-
दर्पणे । “द्रव्यशब्दा एकवक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्यडवित्यादयः ॥”)

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्वशरीरमिति ।
दह + नृगयादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) वृचविशेषः । डेहुया इति मादार
इति च भाषा । तत्पर्यायः । लकुचः २
लिकुचः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ अस्य
गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्बित्वम् । त्रिदोष-
शुक्रदुष्टिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

डहुः, पुं, (डहुः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
डहुः । इति शब्दरत्नावली ॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति । डी
+ अन्येष्वपीति डः स्त्रियां टाप् ।) डाकिनी ।
इति मेदिनी । डे, १ ॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकृति कुटिलं
ब्रजतीति । अक वक्रगतौ + इनिः । ततो डीप् ।)
कालीगणविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ।
“साङ्गश्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः ॥”
(डाकानां समूहः । “खलादिभ्य इनिर्वृत्तयः ।”
४ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता इनिः ।
डाकानां समूहः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम् ।)
डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः । (यथा,
काशीखण्डे । २६ । ७० ।

“डमडुमरुहस्ता च डामरोक्तमहाखका ॥”

“डामरो डामरकल्पो नवाचरदेवीमन्त्रस्य
प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तत्रोक्तं
प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः ॥”

इति तट्टीका ॥) स तु षड्विधः । तेषां
नामानि श्लोकसंख्याञ्च यथा । योगडामरः
२३,५३३ । शिवडामरः ११,००७ । दुर्गाडामरः
११,५०३ । सारस्वतडामरः ६,६०५ । ब्रह्म-
डामरः ७,१०५ । गन्धर्वडामरः ६०,०६० ।
इति वाराहीतन्त्रम् ॥ डमरः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ चमत्कारः । यथा । भूतानां
डामरश्चमत्कारोऽत्रेति भूतडामरशब्दनिर्व-
चने निबन्धकारः ॥ (गर्वः । आटोपः । यथा,
गीतगोविन्दे । १२ । २२ ।

“मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद ! मानसज-
ध्वजचामरे ।

रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि-
शिखण्डकडामरे ॥”

कोटचक्रविशेषः । यथा, समयान्ते ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा ॥”

इत्युपक्रम्य,—
“पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ॥”
इत्युक्तवान् ॥

अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥
त्रैत्रपालविशेषः । यथा, प्रयोगसारे ।

“भेदा एकोनपञ्चाशत् त्रैत्रपालस्य कीर्त्तिताः ॥”
इत्युपक्रम्य,—

“टङ्कपाणिस्तथा चान्यष्टानवन्धुश्च डामरः ॥”)

डालिमः, पुं, (दाडिम्बः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)

डालिमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

डाहुकः, पुं, दाह्यूहपक्षी । इति जटाधरः ॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः । क्षेपः । खलः । धूर्तः ।

सेवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति । मा +
कः ।) वाद्यप्रमेदः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥

डेङ्गरीति ख्यातः । इति भरतः ॥ माहेश्वर-
दङ्गीति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १६३ । ४४ ।

“भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमाञ्च सहस्रशः ॥”
डिण्डिम इव आकृतिरस्यस्येति । अर्थ

आदित्वादच् ।) कृष्णपाकफलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पानी आमला इति भाषा ॥

डिण्डिरः, पुं, (डिण्डिरः पृषोदरादित्वात् ह्रस्व
डः ।) समुद्रफेनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥

डिण्डिरमोदकं, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + खुल् ।
डिण्डिर इव मोदकम् ।) शृङ्गनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

डिण्डिशः, पुं, डिण्डिशः । डिण्डिश इति भाषा ॥
(यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“डिङ्गिप्रो रोमप्रफलो मुनिनिर्मित इत्यपि ।
डिङ्गिप्रो रुचिहृद्दीपितश्चेष्टापहः स्तुतः ।
सुशीतो वातलो रूचो मृजलश्चाप्सरीहरः ॥”

डित्यः, पुं, काष्ठमयहस्ती । यथा, सुपद्मयाकरणे
विभक्तिपादे ।

“डित्यः काष्ठमयो हस्ती डवित्यस्तम्भयो नृगः ॥”

विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—

“श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्वशान्दार्थवेत्ता च डित्य इत्यभिधीयते ॥”

इति कलापटीकायाख्यासारः ॥

(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । “द्रव्यशब्दा एक्यक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्यडवित्यादयः ॥”)

डिप, इ क ड अ संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्ग-
ठतीयादिः । इ क ड, डिपयते । अ, डिप्य-
यति डिपयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । संहतौ
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क ड अ संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्ग-
ठतीयादिः । क ड, डेपयते । अ, डेपयति डेप-
यते । पुनः पाठान्नेदुबन्धः । अयमात्मनेपदी-
त्यन्ये । संहतौ राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, शि क य इर बुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-चुरां-दिवां-च-सकं-सेट् ।) शि, डिपति
अडिपीत् । क, डेपयति । य, डिप्यति । इर
अडिपत् अडेपीत् । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादि-
त्वमिति दिवादिपक्षे गुणः । दिवादिपक्षे पुष्पा-
दित्वान्नित्यं ड इत्यन्ये । बुदि प्रेरणे । इति
दुर्गादासः ॥

डिब, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्गठतीयादिः । इ कं,
डिबयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिभ, इ क अ सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इ क अ, डिभयति
डिभयते । अयमात्मनेपदीति केचित् । सङ्गे
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) डिङ्गिमः । सौत्रधातुरयम् । इति
दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १६८ ॥ (तल्लक्षणादिकं यदुक्तं
साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।

“मायेन्द्रजालसंयामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गो रौद्ररसस्तत्र सर्वोद्भ्रान्तिरसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्वचरचौमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशावन्तमुहताः ।
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्शाश्च सन्धयः ।
हीनाः स्युः षड्रसाः श्रान्तहास्यशृङ्गार-
वर्चिताः ॥”)

डिमं, स्त्री, (डिम+घञ् ।) भयम् । कललम् ।
फुफ्फुसः । इति हारावली । २४४ ॥ डमरः ।
इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिमः, पुं, (डिवि नोदे+भावे घञ् ।) भय-
ध्वनिः । अखम् । फुफ्फुसः । ब्रीहा ।
विश्रवः । इति मेदिनी । वे, ५ ॥ डिम्भः । इति
द्विरूपकोषः ॥

डिम्बाहवः, पुं, (डिम्भः वृपतिहीनत्वात् विश्रव-
मूल आहवः ।) वृपतिरहितवृद्धम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६५ ।

“डिम्बाहवहतानाश्च विद्वता पार्थिवेन च ॥”

“डिम्बाहवो वृपरहितवृद्धं तत्र हतानाम् ।”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

डिमिका, स्त्री, (डिम्भयति नायकसमीपे नोदय-
त्यात्मानमिति । डिम्भ+खुल् । टाप् अत
इत्वञ् ।) कामुकी । जलविम्भः । शीणक-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भः, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ-
+पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, रसिकरञ्जने । १ ।

“शुभारम्भोऽदम्भे महितमतिडिम्भेऽङ्गितशतं ।
मणिलम्भे रम्भेऽक्षयसङ्कुचक्रम्भे परिणतम् ॥”)

मूर्खः । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ अस्य रूपा-
न्तरं डिम्भः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ+कार्थे कन् ।)
बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामख्यातः
शास्त्रदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरि-
वंशे भविष्यपर्वणि । ३२ । १८ ।

“हंसो ज्येष्ठो वृषसुतो डिम्भकोनन्तरोऽभवत् ॥”
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्भचक्रं, स्त्री, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां
शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
“डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भातुभादिचिम्बलके ।
मुखे चीणि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्चपतनात् फलम् ॥
श्रीर्धस्ये कृत्रलभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभयो भवेन्नरः ॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृदय्यायुश्च नाभितः ।
गुह्ये कामो भूमो जान्वोरल्पजीवी च पादयोः ॥”

इति खरोदयः ॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ+टाप् ।) अतिशिशुः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, ओ ड य गतौ । नभोगतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ।)

ओ, डीनः । ड य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी, ड नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट् ।) ड, डयते पक्षी । अस्यापि
निष्ठायां डीनः । इति कातन्नादाः । धातु-
पारायणिकास्तु इमं निषेधे ओदुबन्धडीहो
बह्व्यादस्मादिमिवक्तव्यादुगुणे डयित इत्याहुः ।
गोवीचन्द्रोऽपि । डयितः डयितवान् इत्याहुः-

जहार । स्वमते तु डीत इत्येव । इति दुर्गा-
दासः ॥

डीनं, स्त्री, (डी नभोगतौ+भावे क्तः ।) पक्षि-
गतिः । इति जटाधरः ॥ तद्देहा यथा,—

“क्षणात् संपद्य निष्कम्भ पक्षसम्पातमुच्यते ।

ऊर्ध्वधोगतिसम्बन्धः ससुदीर्घं प्रचक्षते ॥

संकल्प्य पक्षगमनमुच्यते यतिरिक्तकम् ।

षड्विंशतिरमो भेदाः पातानामिह दर्शिताः ॥

महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा गतिः ।

गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥

प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट् सप्तभिः स्तुताः ।

तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ॥”

तदयथा । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधः-

पतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतन-

मात्रम् ४ निडीनं नीचेऽपतनम् ५ संडीनं

सम्यक्पतनम् ६ तिर्यग्डीनं तिर्यक्पतनम् ७

विडीनं विचित्रं पतनम् ८ परिडीनं सर्वतः

पतनम् ९ पराडीनं परावृत्त्य गमनम् १०

सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं अभि-

मुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं सुद्र-

पतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं भ्रममाश्रयं वा

पश्यतः पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५

अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने

वेगवत्ता १७ अवसंडीनं अधःपतने शोभन-

वत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्विशेषणं कुतः

सितञ्च १९ संडीनोड्डीनं शोभनमूर्ध्वगमनम् २०

संडीनडीनं शोभनगगनमात्रम् २१ पुनडीनं

तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदे-

वाधः कुतःसितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः सह

गमनम् २४ ससुदीर्घं परस्परसङ्घर्षा गम-

नम् २५ ततोऽन्यत् अतिरिक्तकं तस्मात् सङ्घर्ष-

कृतादेवस्नेहकृतं पतनम् २६ । एतेषु षड्विं-

शतिसंख्येषु पतनं एकं डीननामकं निर्वि-

शेषणं पतनमात्रं सविशेषणानि पतनानि पञ्च-

विंशतिसंख्यानित्तत्र तानि सविशेषणानि वक्ष्य-

मास्तत्तुभिर्विशेषणैर्विशिष्टानि इति शतं निर्वि-

शेषञ्चैकमिति एकोत्तरं शतम् । तानि चत्वारि

विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं

आगमनम् । प्रतिगतं गत्वेव पुनरागमनं आग-

त्येव पुनर्गमनञ्च । इति महाभारते । ८ । ४१ अः ॥

आगमशास्त्रविशेषः । यथा, मुह्यमाणातन्त्रे ।

“डामरं डमरं डीनं श्रुतं कालीविलासकम् ।

सप्तकोटिभट्टाग्रन्या मम वक्ताहनिर्गताः ॥”

डीनडीनकं, स्त्री, (डी+भावे क्तः । ततः स्थायि-

कन् । डीनेन सह डीनकं निर्विशेषणं कुतःसितं

वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः ।

इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, स्त्री, (डीनेन सह अवडीनम् ।)

पक्षिगतविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ गत्यन्तर-

मिश्रणम् । अधःकुतःसितगमनञ्च । इति महा-

भारते कर्णपर्वटीका ॥

डुङ्गः, पुं, (डुमिति कृत्वा ड्यते गच्छतीति । डी + डः ।) डुङ्गभर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 डुङ्गः, पुं, (डुङ्गः सन् भातीति । डुङ्ग इत्यनुकरणशब्देन भाति वा । भा + कः ।) सर्पविशेषः । ङोङा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 राजिलः २ इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ डुङ्गः ३ । इति भरतः ॥ नागभट्ट ४ डुङ्गः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते १२।१२।२८ "एकदा स वने घोरं डुङ्गभं जरसान्वितम् । अपश्यद्दृष्टुमयं हन्तुं तं समुपाययुः ॥")

डुङ्गलः, पुं, (डुङ्गरिति शब्दं लातीति । ला + कः ।) चुद्रपेचकः । तत्पर्यायः । चुद्रोलूकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षाश्रयी ५ वृहद्रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

डुलिः, स्त्री, (डुलि + एषोदरादित्वात् साधुः ।) डुलिः । कमटी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति । कै + कः । ततश्चाप् ।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः । इति ऋषाधरः ॥

डुली, स्त्री, (डुलिः + डीष् वा ।) चिक्लीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोङ्गी, स्त्री, चुद्रपिशेषः । तत्पर्यायः । जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखानुका ४ बहुवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ स्रग्मपत्रा ७ जीवनी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । कफघातकण्ठामयरक्तपित्ताग्निहाहनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोमः, पुं, खनामख्यातास्पृश्यजातिः । यथा,—
 "नाखालश्चैव डोमश्च ज्ञानकश्च तथा इति ।
 दक्षीरश्चैव भङ्गीरो भूषणश्च वृथाश्रमी ॥
 वृथामुङ्गी लिङ्गधारी समा एते यश्चिनि ।
 सृष्टा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥"
 इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥

डोरं, स्त्री, हस्तादिबन्धनसूत्रम् । यथा,—
 "कोऽनन्त इत्युदीर्याय धृत्वा तत्करपक्षवम् ।
 हस्तादाकथ्य तडोरं चित्रवान् पावकोपरि ॥"
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरकं, स्त्री, (डोर + स्वार्थे कन् ।) डोरम् । यथा,
 "चतुर्दशग्रन्थयुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम् ।
 स्त्रियश्च पुरुषश्चैव वधीयात् वामदक्षिणे ॥"
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरङ्गी, स्त्री, (डोरमिव ड्यते इति । डी + ङिप् ।) वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

ढ, ङकारः । स अञ्जनचतुर्दशवर्णः । ढवर्गचतुर्थवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकावेनोच्चारणीयः ।) अस्थो-
 चारणस्थानं ऋद्धा । इति व्याकरणम् ॥ (पाणि-
 नीयादिषु अस्थोच्चारणे जिह्वाग्रभागेन ऋद्धः
 अग्रः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारादघोषा महा-

प्राणश्च बाह्यप्रयत्नः । माहकान्यासेऽस्य दृक्-
 पादाङ्गुलीमूले न्यासक्रिया । वङ्गीयवर्णमोला-
 याम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता ।
 ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णीश्वररूपिणी ॥
 महाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्षते ।
 रक्तोत्पलनिभं रम्यं रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥
 अष्टादशसुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम् ।
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयतन्त्रे ।
 "ङकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा ।
 पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
 सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
 रक्तविद्युत्ताकारं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
 "ढो ङका निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः ।
 अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
 दक्षपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदह्या विनायकः ।
 प्रह्लासा त्रिवेरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
 विमेशः पालिनी त्वक्धारिणी क्रोडपुच्छकः ।
 रत्नापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः ॥"
 इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ढः, पुं, (ढौकते उच्चैःशब्देन आह्वयतेति अवयवे-
 न्द्रियमिति । ङौक गत्यावरणयोः + डः ।) ङका ।
 (यथा, तन्त्रे ।

"ढो ङका निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः ॥"
 श्वा । श्वलाङ्गुलम् । इति मेदिनी । ढ, १ ॥
 निर्गुणः । ध्वनिः । इत्येकाचरकोषः ॥

ढकाः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ङाका
 इति भाषा ॥

ढका, स्त्री, (ङ्क इति गभीरशब्देन कायतीति ।
 कै + कः टाप् च ।) वादविशेषः । ङाक इति
 भाषा । तत्पर्यायः । यशःपटहः २ । इत्य-
 मरः । १ । ७ । ६ ॥ विजयमर्दलः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अर्थशास्त्रप्रत्ययम् १२४७।
 "ढकामोह्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं
 पुरुषाः ॥")

ढकारी, स्त्री, (ढकं जयढकावत् गभीरसिंहनादं
 ऋच्छति समराङ्गणे इति । ऋ + अण् ङीप्
 च ।) तारिणी । यथा,—

"ढकारवाच ङकारी ङकारवरवा ङका ॥"
 इति कुलसङ्गावे तारासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढण्डी, स्त्री, वाक्यविशेषः । यथा, रुद्रयामले
 अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने ।

"ढण्डीवाक्यस्वरूपा च ङकाराक्षररूपिणी ॥"

ढालं, स्त्री, (ढौकते आह्वयतेति शरीरं अनेन ।
 ङौक + अच् । एषोदरात् आले लले च साधुः ।)
 फलकम् । ङालिपचजयकरीति अन्नदाकल्पीय-
 सहस्रनामविवरणात् ॥

ढाली [नृ] त्रि, (ढालमस्यस्थेति । इनिः ।) ङाल-
 विशिष्टः । चर्म । यथा,—

"ढालिपचजयकरी ङकारवर्णरूपिणी ॥"

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 ङामरा, स्त्री, हंसी । इति धनञ्जयः ॥

ढुण्ड, अन्वेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
 परं-सकं-सेट् ।) ङाढन्तो दन्त्यनोपधः । ङ-
 योगामूर्द्धन्यः । तेन यगादौ तङ्गोपे ङुङान्त
 इत्यादि । ङुण्डति घनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 ङुण्डिः, पुं, (ढुङ्गतेऽसौ भक्तैरिति । ङुण्ड अन्वे-
 षणे + इन् ।) गणेशः । तन्नामकरणं यथा,—
 गणेशं प्रति शिववाक्यम् ।

"अन्वेषणे ङुङिरयं प्रथितोऽस्ति घातुः

सर्वार्थढुण्डिततथा भव ङुण्डिनामा ।
 काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
 तोषं विना तव विनायक ! ङुण्डिराज ! ॥"

तन्माहात्म्यं यथा,—

"ढुण्डे ! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
 यो मां नमस्यति पुमानिह काशिकासी ।
 तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि
 तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन ॥"
 "यः प्रत्यहं नमति ङुण्डिविनायक ! त्वां
 काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः ।
 नो तस्य जातु जगतीतलवर्ति वस्तु
 दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि ॥"

"प्रथमं ङुण्डिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक् ।
 आढुण्ड्य सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान् संप्रयच्छसि ॥"
 तस्य यात्राविधानं यथा,—

"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः ।
 ये त्वां ङुण्डेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्चयः स्युरसुरर्द्धि-
 वामम् ॥

विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् ।
 शुक्लां शुक्लतिलैर्वह्नान् प्राप्तीयात्तद्भुक्तान् व्रतीम्
 कार्थ्या यात्रा प्रयत्नेन चैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ।
 तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ङुण्डे ! सर्वोपसर्गहृत् ॥
 तां यात्रां नात्र यः कुर्थान्निवेद तिललङ्घु-
 कान् ।

उपसर्गसहस्रेस्तु स हन्तव्यो ! ममाज्ञया ॥
 होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः ।
 तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति ॥"

इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

ढोलः, पुं, (ढः ङका तदाकारं लातीति । ला + कः
 एषोदरात् ओले साधुः । डल उत्तरेपे अच् ।
 एषोदरात् साधु र्वा ।) खनामख्यातवाद्यम् ।
 यथा,—

"ढकाढोलप्रिया नित्या ङोलवाद्यप्रमोदिनी ।
 ङोलरूपा ङोलधरा ङोलशब्दस्वरूपिणी ॥"

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
 आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अङ्गु-
 ङौकत् । ङ, ङौकते । इति दुर्गादासः ॥
 (आह्वतौ । वदनं ङौकते । इति कालिदासः ॥)

ग, गकारः । स अङ्गनपञ्चदशवर्णः । टवर्ग-
पञ्चमवर्णश्च ॥ (अङ्गमात्राकालेनोच्चारणीयः ।)
अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥
(शिञ्चाग्रन्यादिमते तु अस्योच्चारणे जिङ्गा-
मश्चैनं मूर्द्धाः स्पर्शः नासिकायन्त्रप्रभेदश्च आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । संवारणादघोषाः अल्पप्राणश्च
वाह्यप्रयत्नाः । माटकाभ्यासेऽस्य दक्षपादा-
ङ्गुल्यग्रे व्यासक्रिया ॥ वङ्गीयवर्णमालायाम् ।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कुण्डलीवगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्ध्वतः ।
वामादधोगता सैव पुनरूर्ध्वं गता प्रिये ! ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य गकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु ।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां निखां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
“गकारं परमेशानि ! या स्वयं परकुण्डली ।
प्रीतविदुल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोक्षप्रदायकम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
“गो निर्गुणं रतिज्ञानं जन्मनः पक्षिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं सन्द्विवर्धनी मता ।
त्रिनेत्रो मानुषी ओमदक्षपादाङ्गुलैर्मुखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ग, पुं, (गच्छति गच्छति जानात्यनेन इति । गच्छ
गतौ + डः । पृषोदरादित्वात् गत्वम् ।) ज्ञानम् ।
निश्चयः । इत्येकाक्षरकोषः । विन्दुदेवः । स
बुद्धदेवताविशेषः । भूषणम् । गुणवर्जितः ।
प्राणीयनिलयः । इति मेदिनी । गे, १ ॥

गच्छ, ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) नञ्ति । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥
गच्छ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) प्रणञ्ति । इति दुर्गादासः ॥

गट, वृत्तिर्हंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प्रणटति । गोपदेश-
विधौ वर्जनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः
केवाच्चिदगुरोधात् । अत्र वृत्त्यं साभिनयनर्त्तनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

गट, म वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) म, प्रणटयति । वृत्ताविति वृत्तते-
रौणादिककप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकाराबु-
वन्धनेऽपि वृत्त्यं पूर्वे वृत्त्यग्रहणमर्थभेदार्थम् ।
तेन पूर्वे वृत्त्यं साभिनयनर्त्तनम् इह तु वृत्ति-
रभिनयरहितनर्त्तनमिति । यथा पूर्वस्य ।

स्फटिककटकभूतिर्नाटयत्येव शैलः । इति माधवः ।
अस्य तु । नाच्येन केन नटयिष्यति दीर्घ-
मायुरिति सरारिः । इति दुर्गादासः ॥

गद, स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) स्त्रियोक्तिरयत्तशब्दः । नदति
घण्टा । इति दुर्गादासः ॥

गद, क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, नादयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

गभ, ल ड हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ल, अनभत् । ड, नभते ।
इति दुर्गादासः ॥

गभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्रां-च-परं-सकं-सेट् ।) य, नभति । ग
नभति । इति दुर्गादासः ॥

गभ, औ शब्दे । नतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-
परं-अकं-नतौ सकं-अकं च अनिट् ।) औ,
नन्ता । शब्दार्थो न भाषायाम् । नतिरिह
नमस्कारो नन्वीभावश्च । नमति गुरुं लोकः ।
नमन्ति फलिनी वृक्षाः । अमन्तेऽप्यस्य ज्वल-
ज्वलक्षलेखादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात्
सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । नमयति नामयति
प्रणमयति । श्वसुच्छमवनामितं वधिरकर्णजापः
कुतः । इत्यादौ अवनमनं अवनामः घञ् ततो
अवनामं करोतीति औ रूपम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

गय, ड गतौ । रचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, नयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

गर्द, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-
सेट् ।) गोपदेशविधावस्य वर्जनेऽपि इह पाठः
केवाच्चिदगुरोधात् । प्रणर्दति । इति दुर्गादासः ॥

गल, ज बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं
सेट् ।) ज, नालः नलः । नलति केशं लोकः
वधाति इत्यर्थः । गन्धे इति केचित् । गन्धो-
र्दर्शनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

गण, ल य ज नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-अकं-वेट्-लृट्-ड्वान् ।) नाशो दर्शना-
भावः । इति प्राञ्चः । लुक्पायनमिति सर्वस्वः ।
ल, अनेशत् अनशत् । य, नञ्ति शत्रुस्तिरो-
भवति इत्यर्थः । ऊ, नञ्ति नञ्ति । इति
दुर्गादासः ॥

गस, ड कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-सकं च-सेट् ।) कृतिरिह कुटिला-
भावस्तत्करणश्च । ड, नसते खलः कुटिलः
स्यादित्यर्थः । नसते लतां वायुः कुटिलां करोती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गह, य ज औ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-उभं-सकं-अनिट् ।) य ज, नञ्ति
नञ्ति । औ, अनञ् । इति दुर्गादासः ॥

गाथ, ऋ ड आशिषि । द्वैश्वर्ये । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।)

गोपदेशविधौ वर्जनेऽप्यादस्य पाठः कस्य
चिदगुरोधात् । ऋ, अननाथत् । ड, प्रणाथते ।
इव उपतापः । आशीरिच्छार्थस्याशंसनम् ।
डित्वेऽपि प्रपद्याशीर्गत्यनुकारे इति नियमादा-
भ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम् । नाथति शत्रुं
बली उपतापयति इत्यर्थः । नाथते श्रियं लोकः
आशंसत इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वरः स्यादि-
त्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयती-
त्यर्थः । मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे
किमु न भूयतः पतिमिति भारवौ । याचन-
मप्याशंसाविशेषः । आशिषि नित्यमात्मने-
पदमन्यत्र विभाषेति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
गाध, ऋ ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपदेशविधावस्य वर्जने-
ऽपि इह पाठः कस्यचिदगुरोधात् । ऋ, अन-
नाथत् । ड, नाथते नाथो दवाशीरैश्वर्यार्थ-
नानि । इति दुर्गादासः ॥

गास, ऋ ड ध्वाने । शब्द इति यावत् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ,
अननासत् । ड, नासते । इति दुर्गादासः ॥

गिच्छ, चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) निश्चति । इति दुर्गादासः ॥

गिज, इ ल ड शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्मं-सकं सेट्-इदित् ।) शुद्धिरिह शुद्धीकरणम्,
इ, कर्मणि निष्ठाति । ल ड, प्रणिङ्ति । दक्षिणी,
यानां विप्राणां समूहः इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

गिज, लि इर् ज औ पोषे । शुद्धौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रां-उभं-सकं-अनिट् ।) लि ज-
नेनेक्ति नेनेक्ति । इर्, अनिजत् अनेचीत् । औ,
नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

गिद, इ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट्-इदित् ।) निंसनिन्दनिचां गोपदेश-
फलं चिन्त्यम् । गत्वविकल्पने स्वरूपग्रहणात् ।
केचित्तु कृतिविकल्पमिच्छन्ति त्यादौ तूपसर्गा-
दसमासे उपसर्गात् समासे त्यादौ नित्यमित्यर्थः ।
यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । प्रणिन्दति । भट्टौ
तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते । इ, कर्मणि
निन्दते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

गिद, ऋ ज सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-अकं-कुत्सने-सकं-सेट्-
ऋदित् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् ।
ज, नेदति नेदते दयालुं दीनः । निनिडः । इति
दुर्गादासः ॥

गिल, प्र गच्छने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) इक्षी । गच्छनं दुर्बोधः । प्र,
निलति प्राञ्चं कुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

गिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट्-इदित् ।) इक्षी । इ, निन्यते । इति
दुर्गादासः ॥

त

शिशु, श्रीले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) श्रीले समाधौ । नेशति योगी । निनि-
शतुः । इति दुर्गादासः ॥

शिव, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) उ, नेधित्वा निष्ठा । इति दुर्गादासः ॥

शिव, इ ड ल शुभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ल ड, निस्ते । इ, निस्स्यते । इति दुर्गादासः ॥

शी, अ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) शोपदेशपाठो नादित्वेन प्राग्वन्न इति श्रुत्यर्थः । प्रणयति । एवं सर्वत्र । प्रापणमिह आन्तस्थ रूपम् । तथा च । नृणां लभयति च वेद्यमपि नयत्यस्य । इति क्रिया-निर्घण्टः ॥ अ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापय-
तोत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शील, वर्ण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सकं-च-सेट् ।) वर्ण इह कृष्णवर्णोभावस्तत्-
करणश्च । नीलति पत्रं तमालस्य । नीलति स्तत्रं तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

शीव, स्थौले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शु, ल श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) ल, नौति । इति दुर्गादासः ॥

शुद्ध, अ शु औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) अ शु, शुद्धि शुद्धते शूरं योधः । औ, नोत्ता । इति दुर्गादासः ॥

शू, शि स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) इक्षान्तोऽयमिति वररुचिः । शि, श्रुवति । अशुवीत् । इति दुर्गादासः ॥

शेद, ऋ अ सन्निधौ । कुतुसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-अकं-सकं-च-सेट् ।) सन्निधिः सन्नि-
कर्षः । ऋ, अनिनेदत् । अ, नेदति नेदते द्यालुं दीनः । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥

शेष, ऋ ड ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अनिनेषत् । ड, नेषते निनेषे । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ * ॥
एते घातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो शोपदेशेन ऋर्हन्त्याद्याः ॥

त

त, तकारः । स अञ्जनयोऽश्ववर्णः । तवर्गप्रथम-
वर्णश्च । (अर्धमात्राकालेनोच्चार्यः ।) अस्थो-
चारयस्यानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्थो-
चारणे दन्तमूलेन जिह्वायस्य स्पर्शः आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । विचारस्यास्योपाः वाह्यप्रयत्नाः ।
मातृकाभावेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया
स्यात् । वक्त्रीयवर्णमालायां तस्य लेखनप्रकारो
यथा,—

तक्रं

“आदौ बिन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्यसा ।
दक्षाहामगता निखा ब्रह्मविष्णुशरूपिणी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ।।
चतुर्भुजां महाशान्तां महाभोजप्रदायिनीम् ॥
सदा घोडशवर्षायां रक्ताम्बरधरां पराम् ।
नानालङ्कारभूषां वा सर्वसिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा तकारस्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“तकारं चक्षलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम् ॥”
तस्य ३२ द्वात्रिंशद्गामानि यथा,—

“तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
वामस्फिक्रवामकटौ च कामिनी मध्यकर्णकः ॥
आषाढी तक्षुस्तस्य कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
रत्नकक्ष श्याममुखी वाराही मकरीरुणा ॥
सुगतोऽर्द्धसुखा बुधजानुश्च क्रोडपुच्छकः ।
गन्धो विश्वामरश्चन्द्रश्चागुराधा च सौरकः ॥
जयन्तिपुलको भान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तं, स्त्री स्त्री, (त + भावे डः ।) तरणम् । (तरति
भवसागरमनेनेति । तृ + करणे डः ।) पुण्यम् ।
इति मेदिनी । ते, १ ॥

तः, पुं, (तर्हति तमसि वा दिनस्ति द्रव्यादिहर-
णेन जनानिति । तर्ह तम वा + ङः ।) चौरः ।
अन्ततम् । पुच्छम् । क्रोडः । श्लेच्छः । इति
मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । शठः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रत्नम् । सुगतः । योधः । गौरविवर्णित-
पुच्छम् । क्रोडपुच्छम् । इत्येकाचरकोषः ॥

तक्र, सङ्घने । हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तक्रति । इति दुर्गा-
दासः ॥

तक्र, इ दौष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः (भां-परं-
अकं-सेट् ।) दौष्ट्यं दुःखेन जीवनम् । इ,
तङ्कति हरिद्रेण दुःखेन जीयते इत्यर्थः ।
तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

तक्रिलः, त्रि, (तक्र + “मिथिलादयश्च ।” उणां ।
१ । ५६ । इति इलच् नलोपश्च ।) घूर्णः ।
इत्युणादिकोषः ॥

तक्रिला, स्त्री, (तक्रिल + टाप् ।) औषधम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

तक्रयः, त्रि, (तक्रं हासमर्हतीति । तक्र + यत् ।)
हास्यः । (तक्र सङ्घने + “तक्रिषि चयति
जनिष्यो यद्वाच्यः ।” ६ । ४ । ६५ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्ता यत् ।) सङ्घनीयः ॥

तक्रं, स्त्री, (तनक्ति सङ्घोषयति दुग्धं पादाब्ज-
दधिप्रेषणपरिणमयतीत्यर्थः । “स्वायितचीति ।”
उणां । २ । १३ । इति रक् ऋङादिवात् कुलं
च ।) पादानुसंयुतदधि । इत्यमरः ॥ १९ । ६ । ५३ ॥

तक्र

तत्पर्यायः । गोरसजम् २ घोलम् ३ काल-
सेयम् ४ विलोडितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरि-
ष्टम् ७ अन्तम् ८ उदन्वितम् ९ मथितम् १०
द्रवः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत् पञ्च-
विधम् । तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणाणि च
यथा,—

“ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदन्वितं दण्डवारिकम् ॥
हृच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥”
तेषां गुणाः ।

“वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
तक्रं ग्राहि कषायात्नं खादुपाकरसं लघु ॥
वीर्योष्णं दीपनं दृढं प्रीणनं वातनाशनम् ।
यक्षण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात् ॥
किञ्च खादु विपाकित्वात्र च पित्तप्रकोपणम् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्षाचापि कफापहम् ॥

न तक्रसेवी यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।

यथा सुराणामन्तं सुखाय
तथा नराणां सुवि तक्रमाहुः ॥

उदन्वितं कफक्षद्वयं श्रमन्नं परमं मतम् ।
हृच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमदघाहरी ॥
वातनुत् कफक्षत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥”
अथोद्धृतपृष्ठतस्त्रिकोद्धृतपृष्ठतुद्धृतपृष्ठतानां तक्राणां
गुणाः ।

“समुद्धृतं पृष्ठं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्त्रिकोद्धृतपृष्ठं तस्त्राजुश्च दृढं कफापहम् ॥
अनुद्धृतपृष्ठं सान्नं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥” * ॥

अथ दोषविशेषे आधिविशेषे च तक्र-
विशेषाः ।

“वातेऽन्नें शस्यते तक्रं शुद्धीसैन्धवसंयुतम् ।
पित्ते खादुसितायुक्तं सथोषमदृढं कफे ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम् ।
भवेदतीव वातघ्नमश्लींतीसारहृत् परम् ॥
सुख्यं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम् ।
मूत्रजलच्छेत्तु सगुहं पाण्डुरोगे सविचक्रम् ॥” * ॥
अथामपक्रतक्रगुणाः ।

“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
प्रीनसन्धासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥” * ॥
अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

“शीतकालेऽभिमान्दे च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ क्षोतसां रोधे तक्रं स्यादन्तोपमम् ॥
तत्तु हन्ति शरच्छर्दिप्रसेकविषमन्वरान् ।
पाण्डुमेदोगृह्यप्रार्थनयश्च भगन्दरान् ॥
मेहं गुल्ममतीसारं मूलम्लीहीदराक्षीः ।
श्वित्रकोष्ठतयाधीनं कुष्ठशोथदघातमीनम् ॥”
अथातक्रविधयाः ।

“नैव तक्रं क्षते दद्यात्तौष्णकाले न दुर्बले ।
न मूच्छाभमदाहेषु न रोगे रक्तपैतिके ॥” * ॥
अथ गत्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।

“यान्युक्तानि दधीन्यदौ तद्गुणं तक्रमादिषु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तक्राटः

“गयन्निदोषप्रमनं तक्रं श्रेष्ठन्तदुच्यते ।
दीपनं रुचिक्रन्नेध्यमशोदरविकारजित् ॥”

इति गयतक्रगुणाः ॥

“माहिधं कफकृत् किञ्चिदुधनं शोफकरं वृणाम् ।
झीहाशोयहणीगुल्मपाण्डुमयविनाशनम् ॥”

इति माहिधतक्रगुणाः ॥

“क्वागलं लघु संस्निग्धं त्रिदोषप्रमनं परम् ।
गुल्माशमिहणीशूलं पाण्डुमयविनाशनम् ॥”

इति क्वागीतक्रगुणाः ॥

“तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते षडणु पुत्रक ! ।
यथायोगेन तत् संयुक्तं प्रस्यते येषु रोगिषु ॥
समुद्भूततृप्तं तक्रमर्द्धोद्भूततृप्तं तत् ।

अनुद्भूततृप्तं चान्यद्विधं तत्रिविधं मतम् ॥

सर्वं लघु च पथ्यच्च त्रिदोषप्रमनं परम् ।

ततः परं वृष्यतमं क्रमेण सप्तदीरितम् ।

समुद्भूततृप्तं तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ॥

गरोदराशोयहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।

वर्चोमूत्रग्रहे वापि झीहायापदमेहिषु ॥

हितं संप्रीणनं वल्यं पित्तरक्तविबोधकम् ॥

अर्द्धोद्भूततृप्तं तस्मादुष्यं गुरु कफप्रदम् ।

मधुरं पित्तरक्तं अमघ्नं परमं मतम् ॥

अनुद्भूततृप्तं सान्नं गुरु विद्यात् कफावहम् ।

बलप्रदं चोष्णानामामशोफातिसारकम् ॥”

इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥*

“तक्रं ग्राहि कषायान्नं वीर्योष्णं दीपनं लघु ।

अमापहरणं स्निग्धं ग्रहणशोदितसारवुत् ॥

इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्याद् यत्र तच्छृणु ।

वाते शोफे च क्षीणानां नोष्णकाले शरत्सु च ॥

संस्पर्शममलघ्नासु तथाच रक्तपित्तके ।

न शस्तं तक्रपानं करोति विविधान् गदान् ॥”

एतेषां तक्रं निषिद्धम् ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*

तक्रकूर्चिका, स्त्री, (तक्रजाता कूर्चिका ।) तक्र-

योगेन ऊष्णदुग्धात् जाता । क्वाणा इति भाषा ।

अस्या गुणाः । मलवद्धवातकारित्वम् । रुच-

त्वम् । दुर्ज्वरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(यथा लघुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्वरा तक्रकूर्चिका ॥”)

तक्रमांसं, स्त्री, (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।)

यज्जनविशेषः । एखनि इति पारस्य भाषा ।

तस्य पाकप्रकारो यथा,—

“पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।

क्वागादेः सकलस्यापि खण्डान्यथै च भर्जयेत् ॥

स्निग्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।

राजिकादियुते तक्रं मांसखण्डानि धारयेत् ॥”

तस्य गुणाः ।

“तक्रमांसं वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।

कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं, (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति ।

अट् + अच् ।) भक्ष्यावदण्डः । इति हारा-

वली । ३४ ॥

तच्चा

तच्च, लचो ग्राहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) लचो ग्राहचर्मणो ग्रहणम् ।

तच्च लचने इति प्राच्यः । लचनं संवरणमिति

रमानाथः । तच्चति कायं वर्मणा भटः । इति

दुर्गादासः ॥

तच्च, ऊ काश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-वेट् ।) ऊ, तच्चिध्यति तच्चति । काश्ये

कृशकरणम् । तच्चति काशं तच्चा । इति

दुर्गादासः ॥

तच्च, ऊ न तच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-
परं-सकं-वेट् ।) तच्चः कृशकरणम् । ऊ, तच्चि-

ध्यति तच्चति । न, तच्चोति काशं तच्चा । इति

दुर्गादासः ॥

तच्चकः, पुं, (तच्चतीति । तच्च + कृल् ।)

पातालस्याष्टनागान्तर्गतनागविशेषः । स कश्य-

पात् कद्रुगर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः

खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दृष्टवान् ।

इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी

उतङ्कस्य सुनेर्गुरुदक्षिणार्थमानीते कुण्डले

ऽपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा, महा-

भारते । १ । ३ । १२७ ।

“तस्य तच्चको दृष्टमासन्नः सतं जग्राह । गृहीत-

मात्रः स तद्रूपं विहाय तत्तकस्वरूपं कृत्वा

सहसा धरण्यां पितृतं महाविलं प्रविवेश ॥

तच्च तनूकरणे + “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।” उणां ।

२ । ३२ । इति कुन् ।) लघा । इत्यमरः ।

३ । ३ । ४ । विश्वकर्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुमभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूत्रधारः । इत्य-

मरटीकासारसुन्दरी ॥ (खनामख्यातः प्रसेन-

जित्-पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ८ ।

“ततः प्रसेनजित् तस्मात् तच्चको भविता पुनः ॥”

हेदके, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८० । २ ।

“तथा वर्हकयश्चैव मार्गिणो वृत्ततच्चकाः ॥”)

तच्चणं, स्त्री, (तच्च तनूकरणे + भावे ल्युट् ।)

कृशकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।

“द्रवाणाश्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम् ।

प्रोक्ष्यं संहतानाश्च दारवाणाश्च तच्चणम् ॥”)

तच्चणी, स्त्री, (तच्चयनेनेति । तच्च + करणे ल्युट् ।

टित्वात् डीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

तच्चशिला, स्त्री, देशविशेषः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । २२ ।

“तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तथा

भ्रातृन् सन्दिश्य तच्चशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे ॥”)

तच्चा, [न] पुं, (तच्चति तनूकरोतीति । तच्च +

“कनिन् युट् धितच्चिराजीति ।” उणां १ । १५६ ।

इति कनिन् ।) लघा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥

(यथा, माघे । १२ । ३५ ।

“सस्ताङ्गसन्धौ विगताच्चपाटवे

रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।

“आग्निं तच्छणा भिषजैव तत्तच्चणं

प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥”)

तटः

तट, इ खलने । कम्पे । गतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।)

इ, कर्मणि तज्जते । इति दुर्गादासः ॥

तगरं, नदीटचः । पिण्डतगर इति कोङ्खे

प्रसिद्धः । तगरमूल इति ख्यातम् । तत्-

पर्यायः । कालानुशारिवा २ वक्रम् ३ कुटि-

लम् ४ शटम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ जिह्वम्

८ दीपनम् ९ तगरपादिकम् १० । इति रत्न-

माला ॥ विनम्नम् ११ कुक्षितम् १२ घण्टम् १३

नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ वर्हणम् १६

पिण्डीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ राजहर्ष-

णम् १९ कालानुसारकम् २० क्षत्रम् २१

दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलम् । तिक्त-

त्वम् । दृष्टिदोषविघातिभूतोन्मादभयनाशित्वम् ।

पथ्यत्वम् ॥ आहुलावृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्यायगुणाः ।

“कालानुसार्यं तगरं कठिनं लघु संगतम् ।

अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च वर्हणम् ॥

तगरद्वयसुखां स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।

विषापसारमर्द्धाचिरोमदोषत्रयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तगरः, पुं, (तं क्रोडभागं गिरतीति । गृ + अच् ।)

पुष्पवृक्षविशेषः । तगर इति भाषा । तत्-

पर्यायः । सितपुष्पः २ । कालपर्यः ३ कटु-

च्छदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । १३ । १०४ । ८५ ।

“प्रियङ्गुचन्दनाभ्याश्च विस्लेन तगरेण च ।

पृथगेवातुलिम्प्ये केशरेण च बुद्धिमान् ॥”)

मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिकं, स्त्री, (तगरस्य पादो मूलदेश इव

विद्यतेऽत्र इति टन् ।) तगरम् । इति रत्न-

माला ॥

तङ्कः, पुं स्त्री, (टङ्क + घृषोदरात् साधुः ।) पाषाण-

दारणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (तकि

कृच्छ्रजीवने + भावे घञ् ।) प्रियविरहज-

स्तापः । भयम् । इति लिङ्गादिसंघट्टीकायां

भरतः ॥

तज्जी, स्त्री, (तं पुच्छाकारं जवति गच्छतीति ।

जु + जिप् डीप् ।) द्विजुपत्री । इति राज-

निर्घण्टः ॥

तट, उच्चाये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) उच्चाय उच्चोभावः । तटति

पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, ताटयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

तटं, स्त्री, (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्चाये

+ पदाद्यच् ।) चैत्रम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥

(प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥”)

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट +

अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

तडाका

तड् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७।५५ ।
 “कर्तव्यमार्गं भाजेते हृदस्यास्य तडाकुभौ ॥”
 महादेवे, पुं । सर्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
 यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
 “नमस्तदाय तस्यायः तदानाम्यतये नमः ॥”
 तटस्थं, स्त्री, लक्षणविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
 तद्विज्ञाने सति तद्वोधकत्वम् । तथाच ।
 “स्वरूपं तटस्थं द्विधालक्षणं स्यात्
 स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
 स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
 यथा काकवन्तो गृहाः खं विलक्ष ॥”
 इति वेदान्तकारिका ॥
 (तटे तिष्ठतीति । स्या + कः ।) तटस्थिते,
 त्रि ॥ (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
 “धिकं चापले वतुसिमवतुसलत्वं
 यत्प्रेरेणादुत्तरलीभवन्या ।
 समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
 मया तटस्थस्वसुपद्रुतोऽसि ॥”
 समीपस्थः । यथाह बलः ।
 “तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥”
 तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
 “कर्मण्यण् । ” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तडागः ।
 पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 वैराग्यशतके । ४६ ।
 “प्रादेशमात्रसुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
 चुलकेनाम्नः पातुं खनितयः किं तटाकोऽपि ॥”
 तटिनी, स्त्री, (तटमस्यस्या इति । तट + “अत
 इनिठनौ । ” ५ । २ । ११५ । इति इनि-
 ष्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
 (यथा, आर्याभट्टशतकम् । ६६२ ।
 “हृत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्धर्मितचक्रेषु नाशये
 निहितः ।
 फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिक्षे तरुस्ततः ॥”
 तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
 “अच् । ङीप् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।
 “मालयश्च प्रशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥”
 तड, इ ड आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 तृभ्य-सकं-सेट् ।) इ, तङ्गते । ड, तङ्गते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 तड, क विधि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुर-पर-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताड-
 यति । विधि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 तडागः, पुं, (तङ्गते आहत्यते जर्मिभिरिति ।
 तड् + आसः । पृथोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
 तडागः । इति हिङ्गुपकोषः ॥
 तडाकः, पुं, (तङ्गते आहत्यते जर्मिमालाभि-
 रिति । तडि आहतौ + “पिनाकादयश्च । ”
 उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) तडागः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तडाका, स्त्री, (तडाक + स्त्रियां टाप् ।) नदी-
 वसुधायां तटभागः । (तडि आहतौ + भावे

तडागः

आकः ।) आघातः । इति संचिप्तसारे उणादि-
 ट्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्जलदत्तः । ४ । १५ ॥)
 तडागः, पुं स्त्री, (तड् + तडागादयश्च । इति
 आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यत्नकूटकः ।
 इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तङ्गते आहत्यते
 जर्मिमालाभिरिति । तडि आहतौ + कर्मणि
 आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्यायः ।
 पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
 तडाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 तडागः ५ । इति हिङ्गुपकोषः ॥ शशशत-
 धनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वा-
 रिंशद्विंशत्यनतायां सहस्रद्विंशत्यनतान्तेन
 तडागः । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
 तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वम् । स्वादुत्वम् ।
 कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरहिमकाले
 प्रशस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्-
 सर्गविधिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणु राजन्महाबाहो ! तडागादिषु यो विधिः ।
 पुराणेऽस्मिन्निहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
 प्राप्य पथं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्रेः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 प्राकप्रसवणादमस्तङ्गागस्य समीपतः ॥
 चतुर्दशसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
 तथा षोडशहस्तः स्थानमष्टपञ्च चतुर्मुखः ॥
 वेद्या उत्तरतो गर्भारतिमात्रा तु मेखला ।
 नवसप्ताधवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
 वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
 विस्तृता ।

सर्वे खड्गस्तमात्राः स्युस्त्रिपञ्चोच्छ्रितमेखलाः ॥
 सर्वे च सर्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
 अश्वयोडम्बरश्चवटशखाकृतानि च ॥
 मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
 शुभास्तत्राद्य होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
 अष्टौ तु जापकाः कार्यं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
 सर्वलक्षणसम्पूर्णं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
 कुलश्रीलक्ष्मणयुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
 प्रतिस्त्रिंशेषु कलसा यज्ञोपस्कराणि च ।
 यजनवासनं शुभं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
 आचार्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुचक्रं विचक्षणः ।
 चारुतिमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिच्छविनिर्मितः ॥
 यजमानप्रमाणो वा दंष्ट्राद्यो भूतिमिच्छता ॥
 हेमालङ्कारिणः कार्यः पञ्चविंशतिहविजः ॥
 कुण्डलानि च हेमानि कैयूरकटकानि च ।
 तथाकुलीपवित्राणि वासांसि विविधानि च ॥
 ददुः समानि रत्नैर्बामाचार्यं द्विगुणं पुनः ।
 दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् कृतम् ॥
 सौवर्ण्यं कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यद्विजम्भौ ।
 तथा कुलीरमङ्कुरा वायसः शिशुमारकः ॥
 एवमासाद्य तत् सर्वं खर्चपात्रं विशाल्यते ! ॥
 शुक्लमालाम्बरधरः शुक्लगन्धालेपनः ॥
 सर्वोपशुद्धकलातः पाठितो वेदपुङ्गवैः ।

तडागः

यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्योगमण्डपम् ।
 ततो मङ्गलशब्देन मेरीणां निखनेन च ॥
 रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन चार्चितम् ।
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
 वेद्यामुपरि तत् कृत्वा यद्वा यद्दपतीस्तथा ।
 सन्ध्यासन्ध्यातः सर्वान् प्रतिदिक्षु विपक्षयः ॥
 तत् पात्रं स्थापयेन्मन्त्रं वारुणं मन्त्रमाश्रितम् ।
 ब्रह्माणश्च शिवं विष्णुं तत्त्वेन स्थापयेद्बुधः ॥
 विनायकश्च विनयस्य कमलामम्बिकां ततः ।
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतग्राममश्वेततः ।
 पुण्यभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वा धिवासनम् ।
 कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेशयेत् ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
 पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्यमपि पूजयेत् ॥
 बहुचौ पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्विदौ ।
 पश्चिमे सामगौ स्थाप्यादुत्तरेणाप्यथर्वगौ ॥
 उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
 पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकम् ॥
 उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठन् मन्त्रजापकाः ।
 एवमादिश्य तान् सर्वान् पर्युष्यामि स
 मन्त्रवित् ॥

जुहुयादाहूतीर्मन्त्रैराच्यश्च समिधस्तथा ।
 ऋत्विजश्चैव होतयं वारुणैरेव सर्वतः ॥
 वैराजं पौरुषं सक्तं पौष्टं चन्द्रं सुसंहितम् ।
 श्वेदं पञ्चनिधनं गायन्ति ऋक्षसामगाः ॥
 वामदेवं दृष्ट्वा त्वाम रौरवं सरधन्तरम् ।
 गवां व्रतं विकर्णं रक्षोर्न नरयन्तथा ॥
 गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
 अथर्वगाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
 जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
 पूर्वोदरभितो मन्त्रैरेवं कृत्वा धिवासनम् ॥
 गजाश्वरथावल्कीकसंयामरथगोकुलात् ।
 ऋदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
 रोचनाश्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।
 स्तपनं तस्य कर्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
 ऋद्धिं कर्तुमिहामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ।
 एवं रक्षति राज्याथान् विधियुक्तं कर्मणा ॥ * ॥
 ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वायवा पुनः ॥
 पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
 ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लभे सुशोभने ॥
 वेदशब्दैश्च गान्धर्वैश्च विविधैः पुनः ।
 कनकालङ्कृतं कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥
 सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाल्यते ! ॥
 पात्रीमादाय सौवर्ण्यं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
 तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्वशः ।
 हृतांश्चतुर्भिर्विप्रेभ्यः वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
 भस्मानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
 उत्तराभिमुखो युक्तो जलमध्ये प्रकालयेत् ॥
 आथर्वणेन सुस्नातः पुनर्नैर्वासांश्चैव च ।
 आपो हि हृदिमन्त्रेण क्षिपेदागत्य मण्डपम् ॥

तथाः

पूजयित्वा सुरांस्तत्र वलिं दद्यात् समन्वितः ।
 पुनर्द्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजसत्तमः ॥
 चतुर्थोऽर्कर्म कर्तव्यं देयं तत्रापि शक्तितः ।
 क्षत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
 ऋत्विग्भ्यस्तु समं दद्यात् मण्डपं विभजेत् पुनः ।
 होमपात्रञ्च ग्रथ्याञ्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
 ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ।
 भोजयेच्च यथाशक्त्या पश्चादष्टाथ विंशतिः ॥
 एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ।
 कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
 एव एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
 मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
 अयन्तु ऋत्विगाचार्यविधिदृष्टेन कर्मणा ।
 अल्पेभ्येकामिवत् कार्यं वित्तप्रादृष्टादृते नृणाम् ॥”
 तडागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—
 “प्रादृष्टकाले स्थितं तोयमग्निहोमसमं स्मृतम् ।
 शरत्काले स्थितं तोयं यदुक्तफलदायकम् ॥
 वाजपेयफलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
 अश्वमेधसमं प्राहुर्व्यसन्तसमवस्थितम् ॥
 ग्रीष्मेऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलाधिकम् ॥”
 तडागकरणे फलं यथा,—

“एतान्महाराज ! विशेषधर्मान्
करोति योऽर्थान्त्व श्रुद्धवृद्धिः ।
स याति ब्रह्माख्यमेककल्पं
दिवं पुनर्याति तथैव दिव्यम् ॥”

इति पादौ दृष्टिखण्डम् ॥

तडाघातः, पु, (तटे आघातः । पृषोदरात् टस्य
डत्वम् ।) ऊर्ध्वोक्तस्य हस्तिमुखाघातः । यथा,
“उच्चैःकरिकराक्षेपे तडाघातं विदुर्बुधाः ॥”
इति कुमारसम्भवटीका ॥
तडित्, स्त्री, (ताडयत्यभिमिति । तड् आघाते +
“ताडिर्णिङ् लुक् च ।” उणां । १ । १०० । इति
इतिप्रत्ययः शौर्लुक् च ।) विद्युत् । इत्यमरः । १ । ३ ।
६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुर्ध्वज्यमनाधिरूपाददे
नखरो रवरोषितकेशरौ ॥”)

तड़ित्वात्, [तृ] पुं, (तड़ित् विद्वाद्स्यस्येति ।
तड़ित् + मतुप् । मस्य वः ।) मेघः । सुस्तकम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । ७, २ । ४ । १५६ ॥ (विद्वाद्-
विशिष्टे, त्रि । यथा,—

“समुदितस्त्रिचयेन तडित्वतीं
सचयता प्ररदस्वदसंहतिम् ॥”

इति किरातार्जुनोये । ५ । ४ ॥)

तखर्कः पुं, (तखते ब्रूयतीति । तख् + खल् ।)
 खञ्जनापत्ती । फेनः । समासप्रायवाक् । गृहदार ।
 तरुस्कन्धः । मायाबहुलके, त्रि । इति मेदिनी ।
 के. ६८ ॥

सङ्कः, पुं स्त्री, (सङ्क + क्तुल् ।) परिष्कारः । इति
लिङ्गादिसंज्ञहे व्यस्यः ॥

तच्छः, पुं, शिवद्वारपालविशेषः । इति हस्तायुधः ॥

तयडल

तङ्कुरीणः, पुं, कौटमात्रम् । (तङ्कुरे भवः ।
तङ्कुर + क् । लस्य रः ।) तङ्कुरोदकम् ।
वर्चरे, वि । इति मेदिनी । ये, ६५ ॥

तङ्गुलः, पुं, (तङ्गात्ते आह्वयते इति । तङ्ग आघाते
 + “सानसिक्वर्णसीति ।” उणां ४ । १०७ । इति
 उलच् । यद्वा, “वृभुलटितनितङ्गिभ्य उलन्
 तङ्गश्च ।” उणां । ५ । ६ । इति उलन् तङ्गादेशश्च ।)
 विडङ्गम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥

(“पुंसि स्त्रीवे विडग्गः स्यात् क्षमिघ्नो जन्तुनाश्नः॥
तण्डुकश्च तथा वेक्षममोघा चित्रतण्डुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तण्डुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । ले, ६३ ।
चाउल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।५।५।

“सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तच्छुलाः ॥
सुदुर्जरः स्वादुरसो वृंहणस्तच्छुलो नवः ।
सत्त्वानकृन्मेहहरः पुराणस्तच्छुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समयेक्ष्य तु ।
यदाकारणमासाद्य भोक्तृणां कृन्त्यतोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

भृष्टतण्डुलगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् ।
रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तण्डुलपरीक्षा, स्त्री, (तण्डुलेन परीक्षा ।) नव-
विधद्विधान्तर्गतद्विधविशेषः । चालपड़ा इति
भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।

“चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
तण्डुलान् कारयेच्छुक्तां च्छालेर्नान्यस्य कस्य चित् ॥
ऋणये भाजने हत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
प्रोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च प्रीर्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य नमश्च द्वं विनिर्हिषेत् ॥”
स्नानोदकेन देवतास्नानोदकेन । तथा च
कात्यायनः ।

“देवतास्नानपानीयस्निग्धतखुलभक्षणे ।
 शुद्धनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥”
 शिरोरोपितपत्रकं तखुलान् भक्षयित्वा निष्ठी-
 वयेत् प्राङ्निवाकः इति । निष्ठीवयेदिति गयन्तात्
 सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्व्वेदियसाधारणञ्च
 धर्मवाहनादिहवनान्तं पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥
 शिरोरोपितपत्रलेख्यमन्त्रादि यथा.—

“तच्चार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्यात्तस्य प्रश्लोक्तम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिर्लोठनलक्ष
द्वौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उमे च सत्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”

इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तण्डुलः

तण्डुला, स्त्री, (तण्डुले व्याहृत्यते इति । तण्डु +
उलच् ततश्चाप् ।) महासमझा । विडङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलास्तु, कौ, (तण्डुलस्य व्यस्तु ।) तण्डुलौदकम् ।
 चेलुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । ज्जलाम् २ ।
 इति वेदकपरिभाषा ॥ तण्डुलौत्थम् ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वेदकचक्रपाणिंसंग्रहे
 ग्रहण्यधिकारे ।

“पिवेत् समंशं तच्चूर्णं सद्योद्वं तद्वृक्षान्मुना ॥”
तद्वृक्षी, स्त्री, (तद्वृक्ष + डीष् ।) यवतिल
लता । अथान्वृक्षीककण्टी । तद्वृक्षीयश्राकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्तिरस्यास्तद्वृक्षीय-
श्राकं ज्ञातव्या ॥)

तण्डुलीकः, पुं, (तण्डुलीव कायतीति । कै + कः ।)
तण्डुलीयश्राकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तखुलौयः, पुं, (तखुलाय हितः। तखुल+
“विभाषा हविरपूपादिभ्यः।” ५।१।४।
इति कः।) पञ्चशाकविशेषः। क्षुदियानटिया
इति चाँपानटिया इति च वज्रभाषा। चवराइ
इति अक्षमरुषा इति च हिन्दी भाषा। तत्-

पर्यायः । अक्षयभारियः २ । इत्वमरः । २ । १ ।
१३६ ॥ तण्डुलीकः ३ तण्डुलः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भक्षरः ५ तण्डुली ६ तण्डुलीयकः
७ अस्थिलः ८ बहुवीर्यः ९ मेघनादः १० वन-
खनः ११ सुप्रकाः १२ पय्यप्राकः १३ स्मर्तुः १४

स्वनिताङ्गयः १५ वीरः १६ तक्षुलनामा १७ ।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विष-
पित्तदाहभ्रमनाशित्वम् । रुक्षिकारित्वम् । दीप-
नत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्गुणाः । हिमत्वम् ।
अर्घः पित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । आहक-

त्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनत्वम् ।
रुचिदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विड-
ङ्गम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ।
अस्य पर्यायगुणाः ।

“तद्गुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तद्गुलेरकः ।
 भण्डेरस्तद्गुलीवीजो विषप्रखाल्पमारिषः ॥
 तद्गुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित्
 दृष्टमूत्रमलो रूच्यो दीपनो विषहारकः ॥”
 तज्जेदः । जलतद्गुलीयं ग्राह्ये कण्ठमिति प्रसिद्धम् ।

“पानीयतण्डुलीयन्तु कषटं समुदाहृतम् ।
कषटं तित्ताकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तण्डुलीयकः, पुं, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् ।) तण्डु-
लीयश्चाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अः
“खादुः पाके त्वष्टक्पित्तविषमन्त्रण्डुलीयकः ।
हन्ति वातं विड्भिबन्धं मूत्रवातकफे हितः ॥”
विड्ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तखुलीयिका, स्त्री, (तखुलीय + खार्थे कन् प्रिण
 टाय् । कापि अत इत्वच् ।) विङ्गम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

तद्धुः, स्त्री, (तद्धुल + घृषीदरात् उत्वे साधुः
विडङ्गम् । इति श्रुन्दरत्नावली ।

तदुत्तरः, पुं, (तदुत्तर + वाङ्मूलकात् स्वार्थे ण् ।)
 तदुत्तरीयशकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥
 तदुत्तरीयं, क्ली, (तदुत्तरात् तदुत्तरप्रधानात्
 उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) तदुत्तरात् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तदुत्तरीयकं, क्ली, (तदुत्तरस्य तदुत्तरप्रधानस्य
 उदकम् । तदुत्तरप्रधानं उदकं वा ।) तदु-
 त्तरात् । यथा, वैदिकपरिभाषायाम् ।
 “जलमद्युगं दत्त्वा पलं कण्डिततदुत्तरात् ।
 भावयित्वा ततो देयं तदुत्तरीयककर्मणि ॥”
 (अथ गुणा यथा, —
 “सन्धानं शीतलं वक्ष्यं महातिसारनाशनम् ।
 सुखादु शीतलस्यैव दृढं तदुत्तरीयकम् ॥”
 इति चारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
 तदुत्तरीयः, पुं, (तदुत्तरानामोष इव यत्र ।) वेष्टव्यः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेष्टव्यश्च इति भाषा ।
 तदुत्तरस्यैव ॥
 तत्, य, हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
 रघुः । ३ । ४६ ।
 “तदङ्गमयं मघवन् ! महाक्रतो-
 रसं तुरङ्गं प्रतिमोक्तमहंसि ॥”)
 तत्, [इ] चि, बुद्धिस्वरामशः । सेइ इति
 भाषा । सर्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा, किराताञ्जनीये । २ । २ ।
 “अपि वागधिपस्य दुर्वचं
 वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥”)
 तत्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा, —
 “ओ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
 तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 तद्वित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
 दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥
 तत्, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति । तन + “तनि-
 ष्ठङ्” क्तिच् ।) उर्णा । ७ । ८८ । इति तन् ।)
 वीणादिवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥
 ततः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन् + क्तः ।) विस्मृतः ।
 (यथा, महाभारते । ४ । ५ । १ ।
 “ते वीरा बह्विस्त्रिंशस्ततायुधकलापिनः ॥”)
 व्याप्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।
 “यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥”)
 वायो, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥
 ततः, [स] य, (तद् + “पञ्चम्यास्तसिन्” ५ ।
 ३ । ७ । इति तसिन् । यद्वा, सर्वविभक्तियु-
 तसिन् ।) हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।
 “हीनाः सत्त्वेन सुखेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥”
 आदिः । परिप्रश्नः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः ।
 १२ । ८५ ।
 “सर्वेषामपि चेतोऽप्यस्यैव परं स्मृतम् ।
 ब्रह्मण्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ज्ञानं ततः ॥”)

सप्तम्यर्थः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।
 “न विद्यमानेऽर्थेषु नार्ज्यामपि यतस्ततः ॥”
 तृतीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।
 “आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
 नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥”)
 कथान्तरम् । आनन्तर्यम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ५ । २ ।
 “ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः ॥”)
 ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्मृतं पत्रमस्याः ।) कदली-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्धारितो योऽसौ ।
 तद् + “वा वङ्” नां जातिपरिप्रश्ने ङतमच् ।)
 ५ । ३ । ६३ । इति ङतमच् ।) बहुषु मध्ये सः ।
 अनेकेषु मध्ये सेइ इति भाषा । (यथा,
 ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।
 “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-
 मिति ॥”)
 ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्धारितो योऽसौ । तद् +
 “क्वित्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ङतरच् ।”
 ५ । ३ । ६२ । इति ङतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः ।
 द्वयेर मध्ये सेइ इति भाषा ॥
 ततस्थः, त्रि, (ततस्तत्र भवमिति । ततश्च + “अथया-
 त्ताप्” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य “अमेह-
 क्तसिच्चेत्य एव ।” इति वार्तिकोक्तेः लप्
 प्रत्ययः ।) तत्रभवम् । तत्सम्बन्धि । इति व्याक-
 रणम् ॥ तार इति भाषा ॥
 ततिः, स्त्री, (तन् + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति
 हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥ (यथा, विष्णुपादादि-
 केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
 “अस्माकं विस्मयार्हाण्यखिलसुनिजनप्राथ-
 नीयानि सेयं
 दद्यादादानवदा ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्गु-
 लीनाम् ॥”)
 तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + क्तिन् ।)
 तत्परिमाणम् । तत्तुल्यं इति भाषा । बहु-
 वचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥
 तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्तमान-
 कालः । तत्पर्यायः । तदालम् १ । इत्यमरः ।
 २ । ८२६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।
 “वर्षस्य वेषस्य वसुभिः स किलादरेण
 तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः ॥”)
 तत्कालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्यकाले
 धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः ।
 उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥
 तत्क्रियः, त्रि, (सा क्रिया निसर्गतो वेतनच्यते
 यस्येति ।) कर्मकारः । वेतनं विना भारवहादि-
 कर्त्ता । इत्यमरः ॥
 तत्त्वणः, पुं, (स चासौ त्वणश्चेति स एव चणो
 वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
 रघुः । ३ । १४ ।
 “दिशः प्रसेदुर्मरुतो वयः सुखाः
 प्रदक्षिणाश्चैर्विरभिराददे ।

वभूव सर्वं शुभशंसि तत्त्वणं

भवो हि लोकानुदयाय ताडशाम् ॥”)

त(त्व)त्त्वं, क्ली, (तनोति सर्वमिदमिति । तन् +
 क्तिप् तुक् च । एषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा,
 “सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।” “ब्रह्मैवेदं सर्वम् ॥”
 इति श्रुतिस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत् + त्व ।)
 स्वरूपम् । परमात्मा । विलम्बितवृत्त्यम् । इति
 मेदिनी । वे, ६ ॥ वाद्यप्रमेदः । इति विश्वः ॥ वस्तु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चेतः । इति धरणिः ॥ * ॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानि यथा । चितिः १ आपः २
 तेजः ३ मरुतः ४ योमः ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८
 स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२
 जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७
 मुखम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१
 मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ इति पुराण-
 तन्त्रे ॥ तत्तु नानासुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । तत्र
 त्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्वम् १ रजः २ तमः ३ ।
 चतुर्विंशानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३
 आत्मा ४ । पञ्चविंशानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २
 रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । षड्विंशानि यथा ।
 चितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५
 परमात्मा ६ । सप्तविंशानि यथा । चितिः १
 आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६
 आत्मा ७ । नवविंशानि यथा । पुरुषः १
 प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५
 वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ चितिः ९ ।
 एकादशविंशानि यथा । ओजम् १ त्वक् २
 चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७
 उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्गुलिः १० मनः ११ ।
 त्रयोदशविंशानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः
 ३ आपः ४ चितिः ५ ओजम् ६ त्वक् ७ चक्षुः
 ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा
 १२ परमात्मा १३ । षोडशविंशानि यथा ।
 नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५
 शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १०
 ओजम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४
 घ्राणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविंशानि यथा ।
 पूर्वोक्तानि षोडश १६ आत्मा च १७ । पञ्च-
 विंशतितत्त्वाति यथा । पूर्वोक्तानि सप्तदश १७
 पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महात् २० अहङ्कारः
 २१ मुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः
 २५ । षड्विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि
 पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशति-
 त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि षड्विंशतिः २६
 ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानम् ।)

बुद्धिगुणविशेषः । तत्तु ब्रह्मज्ञानम् । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा, —

“प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनद्वयान्त-सिद्धान्ता-
 वयवतर्कनिर्णयवादनस्य वितर्कादित्वाभासच्छल-
 जातिनिग्रहस्थानानां षोडशप्रदार्थानां तत्त्व-
 ज्ञानानिःश्रयसाधिममः ।” इति गोतमकृतम् ॥

तत्र

तत्त्वान्यासः, पुं, (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजा-
विषयकन्यासविशेषः । यथा,—

“मादिकान्तान्तराणां जीवादेकैकशो वदेत् ।
नमः परायेलुचार्यं ततस्तत्त्वात्मने नमः ॥
जीवं प्राणं ह्यं प्रोक्त्वा सर्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत् ॥

इत्युत्तीकृततनुर्विदधीत तत्त्व-
न्यासं मपूर्वकपराचरननुपेतम् ।

भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च
नव्यन्तसुहृदस्तत्त्वमनुक्रमेण ॥

सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसेत् मतिमहङ्कारं मनश्चेति मन्त्री ।

कसुखहृदयगुह्याङ्गिष्वथोऽश्वपूर्व
गुणगणमथ कर्णादिस्थितं ओत्रपूर्वम् ॥

वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये त्वाकाशपूर्वं गणं
मृडांस्त्ये हृदये शिरे चरणयोर्हृत्पुण्डरीकं हृदि ॥

शं बीजं हृत्पुण्डरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
हं बीजं सूर्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ॥

सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत् ।
रं बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥

वं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च सङ्गं नि ।
यं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथो सुखे ॥

लं बीजं विश्वतत्त्वं प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वं अनिरुद्धसुपस्थके ॥

लं बीजं सर्वतत्त्वं पादे नारायणं न्यसेत् ।
क्षौं बीजं कोपतत्त्वं वृसिंहं सर्वगात्रके ॥

एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥
अस्य फलं यथा,—

“तत्त्वान्यासं ततः कुर्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
कृतेन येन देवस्य रूपतामेव यात्यसौ ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्परः, त्रि, (सः परोक्षः । यद्वा, तदेव परं सर्वो-
त्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥

(यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।

“एष साक्षाद्देवैरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेनपायिनी ॥”

तत्परायणः, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदा-
सक्तः । यथा,—

“शुद्धा भवन्ति यद्वान्येऽन्यजाः कृष्णपरायणाः ॥
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्फलः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते
वा । तन + कृप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।)

कुवलयम् । कुष्ठनामौषधिः । चौरनास-
सुगन्धिद्रव्यम् । इति धरणिः ॥

तत्र, इ कुटुम्बधारणे । इति प्राचः । (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) द्वावेतौ धारणेऽर्थे वर्तते । इति

चान्द्राः । केचित्तु कुटुम्बधातुमन्वमानास्तत्रि-
धातुः कुटुम्बस्य धारणेऽर्थे वर्तते इत्याहुः ।

तत्र धारणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्-
चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ सादे । मोहे । (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।)
तत्र, इ दन्त्यवर्गादीपधः । तन्त्रीः । दन्त्यवर्गलस्यो-

तथाच

पधः । इति केचित् । तन्त्रीः । सौत्रधातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ क ड धारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्म-सकं-सेट् ।) आदिमध्ययोस्तकारः

प्रेषो रेफयुक्तः । धारणं धरणम् । भाषायामस्य
विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क ड, तन्त्रयते

तन्तून् तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, य, (तस्मिन्निति । तद् + “सप्तम्यास्त्रल्” ।
५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु ।

इति आकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ११२ ।

“धर्माधीनं यत्र न स्यातां शुभ्रवा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वपन्त्या शुभं बीजमिवोषधे ॥”)

तत्रत्यः, त्रि, तत्र भवः । (तद् + “अययात्ताप्” ।
४ । २ । १०४ । इत्यस्य “अमेहकृतसिन्धेय एव ।”

इति वार्तिकोक्त्वा त्रप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति
सुगन्धोपधाकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । ५ । ६६ ।

“प्राप्तस्यैव च तत्रत्यो जनोऽरोदीत् पुरो मम ॥”)
तत्रभवान्, [त्र] त्रि, (इतराभ्योऽपि वृक्ष्यन्ते

इति प्राग्दीयतौयः प्रथमार्थे त्रल् । ततः
सुपसुपेति समासः ।) आध्यः । इति जटाधरः ॥

तथा, य, (तेन प्रकारेण । तद् + “प्रकारवचने
थाल्” । ५ । ३ । २३ । इति थाल् । तेन प्रकारे-

णेत्यर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
“स तेः पृष्ठस्थया सन्ध्यामिति जा महात्मभिः ।

प्रत्युवाचाच्च तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयता-
मिति ॥”)

साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । ६० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥”)

अभ्युपगमः । पृष्ठप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।

“सपादलक्षञ्च तथा भारतं सुनिना कृतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥”)

निश्चयः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
रघुः । १ । २६ ।

“तं वेधा विद्धे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥”)

तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा
तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सत्यं गतं

ज्ञानं यस्य । सुसुपेति समासः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ (यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे ।

“यथा गतास्ते सुनयः शिवां गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥” * ॥

तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्वोक्तप्रकारेणा-
गते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७७ । ५ ।

“ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥”)

तथाच, य, (तथा च, च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्वो-
क्तार्थद्वयीकरणम् । इति संचिन्तसारयाकरणम् ॥

तन

(यथा, मनुः । १ । ६ । १६ ।

“तथाच श्रुतयो वङ्गो निगीता निगमेष्वपि ।
अवयवद्वयेनैव सिद्धेः कैश्चिदर्थं शब्दो न मन्यते

तथैव, य, (तथा च एव च ।) तद्वदेव । ४२
प्रकार इति भाषा । यथा, चाणक्ये । ४२

“अस्ति पुत्रो वशे यस्य भार्या भर्तुस्तथैव च ।
अवयवद्वयेनैव सिद्धेः कैश्चिच्छब्दोऽर्थं न मन्यते

तथ्यं, क्ली, (तथा साधु । तथा + “तत्र साधुः
४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) सत्यम् । (यथा,

मनुः । ८ । २७४ ।
“कारणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणवत् ॥” (यथा,
तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
“यद्वर्जुनगुणांस्तथान् कीर्तयानं नराधम !

शूरदेवात् सुदुर्बुद्धे ! त्वं भर्तृस्यसि मातुलम् ॥”)
तदा, य, (तस्मिन् काले । “तदो दा च ।”)

३ । १६ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इति भाषा
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेइ समये इति भाषा

(यथा, मनुः । १ । ५५ ।
“न च खं कुरुते कर्म तदोदकमति स्मृतिः ।

तदात्वं, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा + “त
भावस्त्वतलौ” । ५ । १ । ११६ । इति त्रल्

तत्कालः । वर्तमानकालः । इत्यमरः । २ । ५६ । ३४ ।
(यथा, महाभारते । २ । ५६ । ३४ ।

“स चोपभोगलोभात्सो हिरण्यार्थे परतन्त्रः ।
आयतिञ्च तदात्वं उभे सद्यो यनाश्रयतु ॥”)

तदानीं, [न] य, (तस्मिन् काले । इति चकार
दा च ।” । ५ । ३ । १६ । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥

दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । ३२६ । १ ।

“नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीन्नजो नो योमा परो यतु ॥”)

तदासुखं, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले सुखं यत्
आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्दिनं, [न] य, (तत् प्रखरकिरणत्वेन प्र-
दिनं दिनांशः ।) दिनमध्यम् । (तत्तदेव दिन-

प्रतिदिनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदेव दिन-
पूर्वोक्तदिने, क्ली ॥

तद्वनः, त्रि, (तदेव अवयवेनाहीनं धनं यत्
कृपणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥

धनमिति विग्रहे पूर्वोक्तधने, क्ली ॥
तद्वलः, पुं, (तस्मिन् लब्धे एव बलं यस्य)

वाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४४ ।
तन, उ कि उपकृतौ । अद्वाधाते । अद्वाधाते । अद्वाधाते ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पठे क्तावेट् ।) उ, त्रि
सकं च-सेट् । उदित्वात् तनति ।

तत्त्वा । कि, तानयति तनति । उपकृति-
कारः । अघातो हिंसावर्जनम् । सुनीति-

गोविन्दभट्टः । उपसर्गादिर्धके । धेवकं इति
करणम् । वितानयति यः कीर्तिं वितनयति । इति दुर्गादासः

यशः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः

तनुजः

तनु, दञ उ विस्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तनां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।)
 दञ, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः । उ, तनित्वा
 तत्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
 तनयः, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति ।
 तनु+“वलिमलितनिभ्यः कयन् ।” उणां । ४ ।
 ६६ । इति कयन् ।) पुत्तः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २७ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६ ।
 “श्रमावेदी पतत्यत्रेतथ्यतनयस्य च ॥”)
 तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति । तन+कयन्+
 टाप् ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥
 (यथा, भागवते । १ । १६ । २ ।
 “स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम् ॥”)
 चक्रकुलालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तनिष्ठः, चि, अयमनयोरतिशयेन तनुः । (तनु
 +इष्टन् ।) छन्दः । इति व्याकरणम् ॥
 तनीयान् [स्] चि, अयमेवामतिशयेन तनुः ।
 (तनु+इयसुन् ।) अल्पः । इति व्याकरणम् ॥
 तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा । तन+
 “भृष्टश्रीतृचरीति ।” उणां । १ । ७ । इति उः ।)
 शरीरम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ५ ।
 “देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्तासात् मुनिसत्तम !
 विचैरवरवर्गौ सर्वे विभ्राणा मातुर्घो तनुम् ॥”)
 लक् । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 तनुः, चि, (तन+“भृष्टश्रीति ।” उणां । १ । ७ ।
 इत्युः ।) अल्पः । विरलः । (यथा, मनुः । ३ । १० ।
 “तनुलोमकेऽश्वनां नृद्वङ्गीसुद्वहेत् स्त्रियम् ॥”)
 कणः । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (यथा, आर्या-
 “वितरन्ती रसमन्तर्ममाद्रभावं तनोषि तनु-
 तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा । तन+
 “अतिपूर्वपिपयजितनिधनितपिभ्यो नित् ।” उणां
 २ । ११८ । इति उप्तिः स च नित् ।) शरी-
 रम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तनुवीरः, पुं, (तनौ चीरं बहुलनिर्यासो यस्य ।)
 आस्मातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुच्छायाः, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य ।)
 जालवर्णरकटलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तनो-
 तनुया ।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च ॥
 तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 +उः ।) पुत्तः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्च-
 “सामो वै हि सुसेवितोऽपि सहसा
 प्रोज्झन्ति सद्धान्वा
 माया न गुणस्थजन्ति तनुजाः
 स्फारीभवन्त्यापदः ।
 नो यान्ति मित्राणि च
 नो यान्ति विक्रमानपि नरान् येषां
 न हि स्थावनम् ॥”)

तनुजः

तनुजः

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 +उः+टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुजं, स्त्री, (तनुं जायते इति । जै+“आतो-
 ऋपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 वर्म । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥
 तनुजाणं, स्त्री, (जायतेऽनेनेति । जै+करणे
 ल्युट् । तनोः शरीरस्य जाणम् ।) तनुजम् ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 १७४ । ४ ।
 “इदं मे तनुजाणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः ॥”)
 शरीररक्षणम् ॥
 तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी लक् वल्कलमस्याः ।)
 चूनाधिमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुपत्रः, पुं, (तनुनि पत्राणि यस्य ।) इङ्गुदी-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव ।
 निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम् ।) नासिका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निगतो
 रस इति वा ।) वर्मः । इति हारावली । १५४ ॥
 तनुरट्, [ह] स्त्री, (तनौ शरीरे रोहतीति ।
 रुह+क्विप् ।) तनूरुहम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 तनूरुहं, स्त्री, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति ।
 रुह+“इगुपघञाप्रोक्तिरः कः ।” ३ । १ । ३५ ।
 इति कः ।) तनूरुहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुलः, चि, (तन्यते स्म इति । तन+उलच् ।)
 विस्तृतः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
 तनुवातः, पुं, (तनुः स्त्रीणो वातः वायुर्यत्र ।)
 नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । १ ॥
 तनुवीजः, पुं, (तनु चीरं स्वल्पमात्रं वा वीज-
 मस्य ।) राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुव्रणः, पुं, (तनुः चूद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र ।)
 वल्मीकरोमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात्
 तथा सञ्चरतीति । सम्+चर+णिनिः डौप्
 च ।) बालिका स्त्री । इति शब्दमाला ॥
 तनुः, स्त्री, (तनु+ऊङ् ।) शरीरम् । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ७१ ॥
 तनुहतः, चि, (अतनुस्तनुरकारि । क+कर्मणि
 क्तः ।) तष्टः । अल्पीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
 तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन+
 उः ।) पुत्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः ।
 ५ । ५३ ।
 “अवेहि गन्धर्वपतेस्तनुजं
 प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥”)
 स्त्री, कन्या ॥
 तनुनयं, स्त्री, (तन्वा जनं कणं पातीति । पा+
 कः ।) वृत्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तनुनपात्, [ह] पुं, (तनुनपं वृत्तं अतीति । अट्+
 विच् क्विब्यक्ते । यद्वा, तनुं स्वशरीरं न पात-
 यतीति । पत+णिच्+क्विप् । “नभाण् नपात् ॥”

तनुणः

६ । ३ । ७५ । इति निपातितः ।) अग्निः ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ३ । २६ । ११ ।
 “तनुनपादुच्यते गर्भं आसुरो
 नराशंसो भवति यद्विजायते ॥”)
 चित्रकटुक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥
 तनूरुहं, स्त्री, (तन्वां रोहतीति । रुह+कः ।)
 रोम । (यथा, भागवते । ७ । ८ । २२ ।
 “चन्द्रांशुगौरैश्चरितं तनूरुहे-
 विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥”)
 तथाच शिवपुराणे । वायुसंहितायाम् । ११ । १४ ।
 “नमश्चकार तं दृष्ट्वा हृष्टसर्वतनूरुहः ॥”)
 पतत्रम् । इति मेदिनी । हे, ३० ॥
 तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्-
 पद्यते । रुह+कः ।) पुत्तः । गरुत् । (यथा,
 दृष्टुसंहितायाम् । ६३ । १ ।
 “कुक्कुटस्त्वुत्तनूरुहाङ्गुलि-
 स्तान्नवक्त्रनखचूलिकः सितः ॥”)
 लोम । इति हेमचन्द्रः ॥
 तनूरुहः, पुं, (तन्वाः तन्वां वा हृद इव ।) पाशुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तनुच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् ।) उ, तच्चित्वा तक्का । इति दुर्गादासः ॥
 तनुच, उ ध सङ्कुचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-
 परं-अकं-सेट् ।) उ, तच्चित्वा तक्का । ध,
 तनुचमि योम विस्तृतम् । इति दुर्गादासः ॥
 तनुज, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-
 परं-अकं-सेट् ।) उ, तच्चित्वा तक्का । ध, तनुजमि
 योम विस्तृतम् । इति दुर्गादासः ॥
 तनुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्यते इति तनोति वा । तन
 +“सितनिगमीति ।” उणां । १ । ७० । इति
 तुन् ।) सूत्रम् । इत्यमरः । २ । १० । २८ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ४७ । २२ ।
 “यस्मिन् नित्यं तते तनौ दृष्टे सगिव तिष्ठति ॥”)
 ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्ततिः । यथा,—
 “अन्तःस्थाः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
 समाययादृष्टोर्ध्वं वैराग्याः कुरुतन्तवे ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 तनुकः, पुं, (तनुरिव तनुनेव वा कायतीति । कै+
 कः । तनु+संज्ञायां कन् वा ।) तनुभः ।
 सर्वपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा,
 सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । “पिङ्गलस्तनुक-
 पुष्पपाखुः षड्गोऽभिको वभुकषायः ॥”)
 तनुकाष्ठं, स्त्री, (तनुसमन्वितं काष्ठम् ।) तूली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तातेर काट इति भाषा ॥
 तनुकी, स्त्री, (तनुरिव कायतीति । कै+कः डौप्
 च ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुकीटः, पुं, (तनूत्पादकः कीट इति शाक-
 धार्पिववत् मध्यप्रदलोपी समासः ।) कौबकारः ।
 इति जटाधरः ॥ गुट्टिपोका इति भाषा ॥
 तनुणः, पुं, (तन+बाहुलकात् तुनन् निपातनात्
 णत्वं दन्त्यनकारान्त इत्येके ।) ग्राहः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ छाङ्ग इति भाषा ॥

तन्त्र

तन्त्रपञ्च, [न] क्ली, (तन्त्रः यज्ञोपवीतिः तत्प्रदानाय यत् पञ्च तिथिरित्यर्थः ।) परमेश्वरोपवीतिदानतिथिः । सा श्रावणी पूर्णिमा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तन्त्रनागः, पुं, (तन्त्रनाग इव ।) माहः । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्त्रनिर्यासः, पुं, (तन्त्रनेव निर्यासः तन्त्रवत् निर्यासो यस्य वा ।) तालः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रभः, पुं, (तन्त्ररिव भातीति । भा + कः ।) सर्षपः । इत्यमरः । २।६।१७ । वत्सः । इति जटाधरः ॥

तन्त्रुरं, क्ली, (तन्त्रुरस्यस्येति । तन्त्रु + कुञ्जादित्वात् रः ।) ऋणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रुलं, क्ली, (तन्त्रुरम् । रस्य लत्वम् ।) ऋणालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्त्रुवापः, पुं, (तन्त्रुन् वपतीति । वप + “कर्मण्यण्” ३।२।१ । इति अण् ।) तन्त्रवायः । इति जटाधरः ॥ तांति इति भाषा ॥ तन्त्रम् । इति शब्दमाला ॥ तांत् इति भाषा ॥

तन्त्रुवायः, पुं, (तन्त्रुन् वयति विस्तारयति जालाकारेणेति । वे + “संज्ञायाञ्च” ६।२।७७ । इत्यण् ।) लता । इत्यमरः । २।६।१३ ॥ (तन्त्रुन् वयतीति । वे + “कर्मण्यण्” ३।२।१ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८। ३६७ ।

“तन्त्रुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ॥”)

तन्त्रुविग्रहा, स्त्री, (विग्रहतेऽसौ । वि + ग्रह + अप् । विग्रहो देहः । तन्त्रुभिनिर्मितो विग्रहोऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रुशाला, स्त्री, (तन्त्रुवपनार्थं या शाला गृहमित्यर्थः ।) तन्त्रुवपनगृहम् । तांत्घर इति भाषा । तत्पर्यायः । गर्तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्त्रुसन्ततं, त्रि, (तन्त्रुना तन्त्रुभिर्वा सन्ततं आप्नम् ।) सूत्रविस्तृतवस्त्रादि । सिद्धान्त कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । ऊतम् २ सूतम् ३ उतम् ४ । इत्यमरः । ३।१।१०१ ॥

तन्त्रुसारः, पुं, (तन्त्रुः एव सारो यत्र ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रं, क्ली, (तनोति तन्यते इति वा । तन + कर्त्तृदौ यथायथं घृन् । तन्नि कुटुम्बधारणे + घञ् वा ।) कुटुम्बकत्वम् । (कुलप्रतिष्ठादिकस्थितिः । यथा, महाभारते । १३।४८६ ।

“सर्वानुपायानथ समुपाय ससुहृदेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम् ॥”)

सिद्धान्तः । ओषधिः । प्रधानम् । तन्त्रवायः । परिच्छेदः । श्रुतिशाखाविशेषः । हेतुः । उभयार्थप्रयोजकम् । इतिकर्तव्यता । इति मेदिनी ॥

राष्ट्रम् । परच्छन्दः । करणम् । अर्थसाधकः । तन्त्रुः । सैन्यम् । खरावृचिन्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाष्ये । २ । ८८ ।

“तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यवितिष्ठता ॥”)

प्रवत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रपद्यः । इति

५८४

तन्त्र

धरणिः । घनम् । गृहम् । वपनसाधनम् । (यथा, महाभारते । १।३।१४० । “तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्तौ ॥”)

कुलम् । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । (शास्त्रम् । इति विश्वः । यथा, देवीभागवते । २।११।१६ । “अवेरजमतन्त्रं बालचेष्टासमन्वितम् ॥”

यवहारः । नियमादिः । यथा, महाभारते । १।१०३।२६ ।

“श्रुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः । आपहर्माथ्यकुशलेलोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥”)

शिवोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् । यथा,—

“सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् ॥

देवागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥

वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रमुत्तमम् । गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥

चामुण्डाख्यं महेशानि ! सुखमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥

कुलप्रकाशकं देवि ! कल्पं गान्धर्वकं शिवे ! । क्रियासारं निवन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ॥

सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥

वृहत्श्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुसुदिनी । विशुद्धं तन्त्रं मालिनीविजयं तथा ॥

समयाचारतन्त्रं भैरवीतन्त्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ! ॥

सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् । तन्त्रान्तरं देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥

कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् । तन्त्रदेवप्रकाशं कामाख्यानामकं तथा ॥

कामधेयं कुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥

विश्वधारं महातन्त्रं महाकालं कुलान्तम् । कुलोद्गीर्णं कुलिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥

एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे । कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ! ॥

कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु । महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ! ॥

सुसिद्धानि वरारोहे ! रथक्रान्तासु भूमिषु ॥”

इति महासिद्धिसारस्वतम् ॥ * ॥

अपि च ।

“चतुःषष्टिस्तन्त्राणि यामलादीनि पार्ष्वति ! । सफलानीह वाराहे ! विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥

कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । प्रायश्चमोहनायेव विफलानीह सुन्दरि ! ॥”

इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥

तत्रागमस्य लक्षणं यथा,—

“हृदिष्य प्रलयश्चैव देवतानां यथाचैनम् । साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥

यत्कर्मसाधनश्चैव ध्यानयोगस्तुर्विधः ।

तन्त्र

सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तदिदं युधाः ॥” ॥ यामलस्य लक्षणम् ।

“हृदिष्य व्योतिष्ठाख्यानं नित्यकृत्प्रदीपनम् । क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ॥

युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्यालक्षणम् ॥” तन्त्रस्य लक्षणम् ।

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च । देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥

तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च । संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥

उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरुणां कल्पसंज्ञितम् । संस्थानं व्योतिष्ठाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥

कोषस्य कथनश्चैव व्रतानां परिभाषणम् । शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥

हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोच्चैव लक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥

यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् । इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥” तस्य माहात्म्यम् ।

“विष्णुर्वरिष्ठो देवानां इन्द्रानामुद्विग्नधा । नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ॥

अश्वत्थाः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः । देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥

तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसन्वितम् ॥

कीर्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च । पावनं श्रद्धधानानामिह लोके परत्र च ॥” तस्य श्लोकसंख्या यथा,—

“न शक्यं विस्तराद्ब्रह्मण्यपि वर्णयितुम् । संक्षेपादे प्रवक्ष्यामि लोककल्लोक्तवर्त्मना ॥

दिवि देवे नवलक्षं पाताले ब्रह्मशास्त्रे । लक्षमात्रं भारते च चितौ तन्त्राणि यानि ॥

आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमेश्वरं सूतम् । कल्पश्चतुर्विधः प्रोक्तः आगमो डामरस्य च ॥

यामलश्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् । सुक्तकाख्यं प्रपञ्चश्च सारदाख्यश्च नारदः ॥

महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिलोऽपि । अष्टतशुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणनथा ।

प्रथमोऽष्टसहस्रानु श्लोका दश प्रकीर्तितः । द्वितीयो सुक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्या ॥

श्लोकाः शताहंसंख्यातास्तृतीयस्त्रिंशद्विंशतिः । शतद्वयं साधिकश्च श्लोकानां भावसंख्या ॥

त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां वसुसंख्या । प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये सप्तविंशतिसंख्या ॥

सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्या । भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम् ॥

शतत्रयं षड्तिश्लोकाः प्रपञ्चः कथितः । कलासंख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्तितः ॥

पञ्चविंशतिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च संख्या । विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्या ॥

वसुश्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्या । त्रयोदशसहस्राणि कालीतन्त्रस्य लक्षणम् ॥

तन्त्रं

पृष्ठ

तन्त्रं

तन्त्रं

श्लोकसंख्यासमुद्दिष्टं योगे कल्पे च संख्याया ॥
वाणसंख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्तिताः ।
श्लोकानानु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्याया ॥
श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
अन्यतश्चैव सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथायतः ।
वीरागमे षडधिकानि श्रुतानि परिसंख्याया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानानु यथार्थतः ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानानुसंख्याया ॥
सिद्धसम्बरणोक्तानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चश्रुतानि च ।
त्रिंशत्तिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्याया ।
एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवडामरे ॥
श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः ।
तावत्श्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकश्रुतानि च ।
गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकश्रुतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्तिताः ॥
सरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरश्रुतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षडिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षडसंख्याता ब्रह्मण्यक्तयोनिना ॥
यामलाः षट्च संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वाविंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्श्रुतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्याया ।
सहस्राणि श्रुतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि श्रुतानि परिसंख्याया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याश्रुतानि च ।
पञ्चश्रुतस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशश्रुतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
जयोदशसहस्राणि हे श्रुते विंशतिस्तथा ॥
श्लोका न्युक्तये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याश्रुतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव श्रुतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्तिताः ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव श्रुतानि च ॥
श्रुतार्णवसंख्याया श्लोका दक्षिणामूर्तिस्तन्त्रके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव श्रुतानि च ॥
जयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रयं महत् ॥
श्लोकानां संख्याया चात्र तन्त्रराजे च संख्याया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकश्रुतानि च ॥
काविंशति सहस्राणि हरगौथोऽस्तन्त्रके ।
तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्तिताः ।

अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सङ्गतास्तन्त्रनिर्णये ॥
कुजिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्याया ।
सहस्राणि तथा सप्तसङ्गतानि मनीषिभिः ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्हं कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कुशश्रुतानि च ॥
तावदेया महातन्त्रे सङ्गतानि द्विजोत्तमैः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिश्रुतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्गतानि मनीषिभिः ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव श्रुतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसङ्गासहस्राणि तथाहि तच्छ्रुतानि च ॥
महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्तिताः ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्याया ॥
त्रिपुरारण्ये महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
सरस्वत्याः सहस्रे हे हे श्रुते सङ्ख्याया स्मृते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातया द्विजतिभिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
अङ्कुसङ्गाश्रुतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा वाणश्रुतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिंशत्तानि च ॥
त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उक्तमे ।
जन्मिसङ्गासहस्राणि तत्त्वसङ्गाश्रुतानि च ॥
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्याया ।
वर्णसङ्गासहस्राणि हे श्रुते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्तथैव सङ्गतास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्गासहस्राणि तान्येव च श्रुतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्गता नृद्वानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिंशत्तानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्गता श्रुतयास्तन्त्र-वेदिभिः ॥

उपतन्त्राणि यथा,—
“बौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च ।
अमुक्तानि च एतानि जैमिनुक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्गतानि तान्यत्र धर्मेविक्रिमेऽहम्भिः ।
सारतुसारतराख्येव सङ्गतानि निबोधत ॥”
इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमस्तत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—
“स्तन्त्रतन्त्रं पैतृकारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारोत्तन्त्रमुत्तमम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रश्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
शुक्रोत्तरतन्त्रश्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ॥
सनत्कुमारतन्त्रश्च गौतमीयश्च तन्त्रकम् ।
सम्प्रीहनाख्यतन्त्रश्च भूतभैरवतन्त्रकम् ॥
बृहन्नोत्तमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम् ॥

चासुखापिङ्गलातन्त्रे वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
सुखमालाख्यतन्त्रश्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उन्नतभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराङ्ग्यं तन्त्रं तथा तन्त्राष्टताभिधम् ।
महापैतृकारीयतन्त्रं वायवीयश्च तोडलम् ॥
मालिनीललितातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहखरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्याख्यतन्त्रश्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्तराजं कुजिकातन्त्रमुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिकां लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥”

* * * * *
“ब्रह्मजामलकश्चादिजामलं रुद्रजामलम् ॥
बृहज्जामलकं सिद्धजामलं कल्पसूत्रकम् ।
मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशश्च कुलोड्डीशसुड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यच्चडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्वस्वं कुलसर्वस्वमेव च ।
कुलचूडामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलान्तकुलावलीं तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्णवम् ।
योगिनीजालङ्कुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चन्द्रपीठं मेरुचन्द्रं चतुःश्रुतीम् ।
तत्त्वबोधं महोद्यमं स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्ष्यनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवाष्टम् ।
मानसोक्तासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूडामणिग्रन्थं तन्त्रचूडामणिं परम् ।
बृहच्छ्रीक्रमसंज्ञश्च तथा श्रीक्रमसंज्ञकम् ॥
सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्शिनीम् ।
मन्त्रसुक्तावलीं तत्त्वकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवश्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं ताराया विलासं विश्वमातृकाम् ।
ग्रन्थसारं तं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥”
कालतन्त्रम् । वासनाजालम् । यथा, मन्त्रा-
भारते । १ । २ । १४२ ।

“तन्त्रस्यैवं विश्वरूपे युवतौ
व्यतस्तन्त्रं सततं वर्तयन्तौ ॥”
“तन्त्रं कालतन्त्रं विश्वोपादाननिमित्तादिकारण-
सम्बद्धसम्बन्धम् ॥” इति दुर्घटार्थप्रकाशिन्यां

तन्त्रिपा

विमलबोधः ॥ “इह तन्त्र वासनाजालम् ।”
इति नीलकण्ठः ॥

तन्त्रकं, स्त्री, (तन्त्रात् सूत्रवापात् अचिराप-
हृतम् । तन्त्र + “तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ ।
७१ । इति कन् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ११२ ॥

तन्त्रकाष्ठं, स्त्री, (तन्त्रस्य काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य
तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रता, स्त्री, (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र + तल् ।)
अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तिः । यथा । “आग्नेया-
ष्टाकपालेन्द्रदध्नेन्द्रपयोयागानां त्रयाणां आग्ने-
याष्टाकपालोपांशुयागानीसोमीयैकादशकपाल-
यागानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रया-
जादङ्गेनोपकारः सिध्यति ।” “तथा नानाब्रह्म-
वधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्म-
वधजन्यपापनाशः ।” “तन्त्रताया हेतुश्च ।
अद्वैतार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां
प्रयोगानुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य-
विशेषाग्रह इति । एवञ्च ।

‘स्वातोऽधिकारी भवति देवे पेत्रे च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शितः ॥’
इति विष्णुसूक्तम् ॥

‘अस्मात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
इति दक्षोक्तञ्च क्रियाङ्गज्ञानं कर्तृसंस्कार-
द्वारेण तद्दिनकर्तव्याशेषकर्म्मार्थमेकमेव न तु
प्रतिकर्म कर्तव्यम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवापः, पुं, (तन्त्रेण विस्तीर्यते इति तन्त्रं
सूत्रम् । तत् वपतीति । वप + “कर्मण्यग्न ।”
३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । तन्त्रे,
पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रेण वयतीति । वे ज तन्त्रुसन्ताने
+ “जावामश्च ।” ३ । २ । २ । इत्यण् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । तांति इति भाषा । अस्योत्-
पत्तिर्न्याया, पराशरपद्धतौ ।

“ताम्रकुट्टाच्छङ्ककार्यां मणिकारश्च जायते ।
मणिकारात् ताम्रकुट्टां मणिवन्धोऽप्यजायत ।
मणिवन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जग्मिरे ॥”
तत्पर्यायः । कुविन्दः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
तन्त्रवायः ३ । इति भरतः । तन्त्रुवायः ४ । इति
जटाधरः ॥ तन्त्रुवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
लूता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव । तन्त्री + स्त्री कन् ।
पूर्ववत्सञ्च ।) गुडूची । इत्यमरः । २ । १८ । २ ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।)

“गुडूचीमधुपर्णी स्यादन्धतान्धतवल्गरी ।
क्षिप्त्वा क्षिप्रं हृष्टा क्षिप्रोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षिका वीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्या च मङ्गली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववत्सञ्च प्रथमे भागे ॥

तन्त्रिपालकः, पुं, जयद्रथराजः । इति शब्द-
माता ॥

तन्त्री

तन्त्रीः, स्त्री, (तन्त्रयति मोहयति लोकानिति ।
तन्त्र + “अवितृस्ततन्त्रिभ्य ईः ।” उणां । ३ ।
१५८ । इति ईः ।) वीणागुणः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ३६ । २६ ।

“नातन्त्रीर्विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ॥”
वीणा । यथा, तन्त्रेव । १ । २ । १८ ।

“पादवद्भोऽचरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।

श्रीकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”
गुडूची । देहसिरा । इति मेदिनी ॥ नदी-
विशेषः । युवतीभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १८ । २८ ।

“न लङ्घयेद्भूतसतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्धति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥”)

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रवायः निपातनात् तस्य दः ।)

तन्त्रवायः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

तन्त्रा, स्त्री, (तत् द्रातीति । तत् + द्रा + कः ।

निद्रातन्त्रेति नान्तत्वं निपात्यते । यद्वा, तन्त्र
अवसादे + भावे घञ् ततश्चाप् ।) निद्रा ।
आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हठ-
योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३६ ।

“न रोगो मरणं तन्त्रा न निद्रा न क्षुधा त्वथा ॥”
तस्या निदानं यथा । “तन्मीवातकफातन्त्रा ॥”
इति लक्ष्मणश्च ।

“इन्द्रियार्थेष्वर्चवित्तिगौरवं नृभ्यः क्लमः ।
निद्रार्तस्येव यस्येह तस्य तन्त्रा विनिर्दिशेत् ॥”
इति माधवकरः ॥

(कारणपूर्वकमस्याः सम्पत्तिर्लक्षणं चिकित्-
सितञ्च यथा, चरके सिद्धिस्थाने नवमेऽध्याये ।

“मधुरस्निग्धगुल्मसेवनाच्चिन्तनाद्भयात् ।
श्रीकाङ्गाध्ययुक्ताच्च वायुनोदीरितः कफः ॥

यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्त्रोपजायते ॥

हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्धप्रसादश्च तन्त्राया लक्षणं मतम् ॥

कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
आयामो रक्तमौलश्च भोज्यश्च कटुतिक्तकम् ॥”)

तन्त्रालुः, वि, (तत् द्रातीति । तत् + द्रा + “सृष्टि
इहीति ।” ३ । २ । १५८ । इति आलुच् तत्-
शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते ।) निद्रालुः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“अपि जाग्रत् स्वप्नं जनुजन्त्रालुश्च प्रजाप-
वान् ॥”)

तन्त्रिः, स्त्री, (तदि सौत्रो घातुः + “वङ्क्रा-
दयश्च ।” उणां । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।)

निद्रा । आलस्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २० । ४० ।

“हृष्टा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्त्रिणा ।
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयदृष्टौ ॥”)

तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्रिरेव । स्त्री कन् टाप् च ।)

तन्त्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्री, स्त्री, (तन्त्रि + “कृदिकारादिति ।” वा

डीष् ।) अत्यन्तश्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियाप्रस-
न्नम् । अत्यन्तश्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियमोहनं

तप

निःसङ्गतेति यावत् इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । प्रमीला २ । इत्यमरः ॥ तन्त्रा ३

तन्त्रिः ४ । इति तट्टीका ॥ तन्त्रिका ५ विषया-
ज्ञानम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ३०३ । १६ ।

“निश्चिप्य राजपुत्री तु तन्त्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधये ॥”)

निद्रा । इति मेदिनी । रे, ४२ ॥ (केचित्तु तन्त्र-
धातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्त्रीरिति पदं कल्प-

यन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ।
“पाण्डुता गौरवं चाद्यं पुरीषस्याविपकता ।

तन्त्रीरश्चिचरुक्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥”)

तन्त्रिः, स्त्री, (तन्त्रयतीति । नी + बाहुलकात्
डिः ।) चक्रकुल्या । इति रत्नमाला ॥ तन्त्रि-
रपि पाठः ॥

तन्त्राचं, स्त्री, (तदेवेति । तत् + एवार्थे मात्रच् ।
यद्वा, सा मात्रा यस्य ।) अपञ्चीकृतरूप-

रसगन्धसर्पशब्दानां संज्ञा । यथा,—

“इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्त्रात्राण्यपञ्चीकृतानि
चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि
चोत्पद्यन्ते ॥” इति वेदान्तसारः । २७ । तट्टीका

यथा । “नन्वयाकृतात् पञ्चतन्त्राणि क्रमेण
जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धि-

स्तत् कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिरान्नायते इति
तत्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि

सूक्ष्मभूतानि व्यवहारात्तन्त्राणि शब्दादिताव-
न्नात्रैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसंख-

द्यानि चेति स्मृत्यादिष्वुच्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थः ॥”
इति विद्वन्मनोरञ्जनी ॥ * ॥ अपि च ।

“भूतादिस्तु विकृत्वाणः सर्गं तन्त्रात्रिकं ततः ।
सर्वज्ञं शब्दतन्त्रात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥”

इति विष्णुपुराणे १२ अध्यायः ॥

तन्त्रुः, पुं, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा ।
तनु विस्तारे + “अतन्वञ्चिवनीति ।” उणां । ४ ।

२ । इति यतुच् ।) रात्रिः । वाद्यम् । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (वायुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ अश्वनिः ।
इति माधवः ॥ विदुत् । इति दयानन्दः ॥ यथा,

“वृत्रस्य यत् प्रवये दुर्गुभिश्चनो निजघन्य हन्वो
रिन्द्रतन्यतुम् ॥”)

तन्त्री, स्त्री, (तनुः + “वोतो गुणवचनात् ।” ४ ।
१ । ४४ । इति डीष् ।) कृष्णाङ्गी । यथा,—

“तव तन्त्रि ! कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्तिनौ ।
आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रदः ॥”

इति कालिदासः ॥

शालपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंश-
शतवृत्तिविशेषः । इति कन्दोमञ्जरी ॥ तस्या
लक्षणादिकं कन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तप, क दाडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-पर-
सकं-सेट् ।) क, तापयति । अयमात्मनेपदीत्येके ।
इति दुर्गादासः ॥

तपः

तप, इ न दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
त्यात्म-उभय-सक-सेट् ।) इ, तपते । न,
तपति तपते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

तप, औ } दवेष्टयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्रा-पर-सक-अक-च-
अनिट् । दिवादिपक्षे आत्म ।) दव उप-
तापः । “तपति तनुगात्रि । मदनस्वाम् ।” औ,
अतापीतु । य इ, तप्यते धनी इन्धरः स्यादि-
त्यर्थः । औ, अतप्त । दिवादिपक्षे ऐश्वर्य एव
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तपः, [स] स्त्री, (तपति तापयति वा । तप उप-
तापे + “सर्वघातुभ्योऽनु ।” उणां । ४।१.८८ ।
इति अयन् ।) वैधक्त्यजनकं कर्म । यथा,—
“उमेतिचपला पुत्ति । न क्षमं तावकं वपुः ।
सोऽं क्षश्रुभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥
तत्फलं यथा,—

“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्ततः ।
दुर्भगत्वं वृथा लोको बहते सति साधने ॥”

इति च तत्रैव तद्वचनम् ॥ * ॥

अपि च । मरीचिरुवाच ।

“ब्राह्मणस्य तपोऽनलं यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
तस्मादयम् । फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च ॥

वद्विरुवाच ।

स्वाध्यायतपसोर्वैद्ये तस्मै निगदितं शृणु ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः ।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ॥
तपसा सर्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम् ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च ॥
तपसा लभते सर्वं तथैवाध्ययनेन च ।

तस्मात् स्वधर्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति प्रखितः ॥
घर्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥”

इत्यादि वद्विपुराणे नित्याह्निकस्नानविधि-
नामाध्यायः ॥ तपस्या । तत्त्रिविधम् । शारीरं
वाचिकं मानसम् । यथा,—

“देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१॥
अगुह्यगुरुं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायसंनयश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ २ ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं सौमनास्यविनिग्रहः ।
भावसंयुक्तिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ ३ ॥
तदपि त्रिविधम् । सात्त्विकं राजसं तामसम्
यथा,—

“अह्वया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अपलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१॥
सत्कारमानपूजाद्यं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ २ ॥
अप्याह्वेनात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्त्रोतुवादनाथं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । १४—१६ ॥ * ॥

तपनः

जनलोकादूर्ध्वलोकः । यथा,—

“अस्योपरि तपोलोकस्तेजोमय उदाहृतः ।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्देवपूजिताः ॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवोऽर्पितक्रियाः ।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः ॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः ।
शिलोच्छ्वेतयो ये वै दन्तोत्खलिकाश्च ये ॥
येऽस्मकुट्टाश्च सुनयः शीर्षपर्णाश्चिनश्च ये ।
ग्रीष्मे पश्चात्तपसो वर्षासु स्थण्डिलेश्वराः ॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः ।
कुशाग्रनीरविन्दंश्च दृषिता यतयोऽपि वन् ॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठान्मृशूः ।
ऊर्ध्वहस्ता रविदृग्गच्छेकाङ्गिस्थाननिष्कलाः ॥
ये वै दिवानिरुक्तासा मासोक्तासाश्च ये परे ।
मासोपवासं कुर्वन्ति चातुर्मास्यव्रताश्च ये ॥
क्षत्वन्ते तोयपाना ये ये षष्मासोपवासकाः ।
ये च वर्षानिमेघा वै वर्षधारास्तुतर्षकाः ॥
स्थाणुसास्योपसंप्राप्ता षट्कण्टकसौख्यदाः ।
जटाटवीकोटरान्तः कृतनीडाण्डजाश्च ये ॥
प्ररूढवल्मिकाङ्गाश्च स्नायुनद्वास्थिसञ्चयाः ।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये ॥
शस्यानि च प्ररूढानि यदङ्गेषु महीपते ! ।
इत्येतैर्नियमेभ्यं तु क्षिप्रान्नस्तपोधनाः ॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः ॥”

इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

चान्द्रायणादिब्रतम् । धर्मः । इति मेदिनी । से, २४ ॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा । तप सन्तापे +
पचाद्यच् ।) ग्रीष्मः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥
(यथा, माघे । १ । ६६ ।

“सर्वेन वर्षाः शरदा हिमागमो

वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसन्नकल्मिषं दधतः सदत्तवः

पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥”)

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति । क + टः ।)
तपस्वी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ तपस्या-

कारके, त्रि ॥

तपःक्षेत्रश्च, त्रि, (तपसः क्षेत्रं सहते इति ।
सह + अच् ।) दान्तः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली ।) काशी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

तपती, स्त्री, क्राया नाम सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सूर्यकन्या । सा पूर्ववशीयश्चराज-
पुत्रसम्बररुमाया । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ६४ । ४७ ।

“ततः सम्बरणात् सौरी सुषुप्ते तपती कुर्वन् ॥”

अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

तपनः, पुं, (तपतीति । तप + कर्त्तरि ल्युः ।)

सूर्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६२ ।

“सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनश्च गवां पतिः ॥”)

भस्मातकश्चः । अस्यादिदाहकनरकः ॥

ग्रीष्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ तापः । इति घरणिः ॥

तपस्त

अर्कश्चः । चूद्राग्निमस्यश्चः । सूर्यकान्त-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २६ ।

“अनयनपथे प्रिये ! न यथा यथा दृश्य एव
दुष्प्रापे ।

स्नानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥”

अग्निविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३१ ।

“ते जातवेदसः सर्वे कल्मासः कुसुमस्तथा ।

दहनः शोधयन्ते तपनश्च महाबलः ॥”

स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषे, स्त्री । तल्लक्षणं
यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ११६ ।

“तपनं प्रियविच्छेदे स्मरवेष्टोत्थचेष्टितम् ॥”

उदाहरणं यथा, तत्रैव,—

“आसांभुषति भूतले विवृतं त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः चामां मुञ्चा-
वक्षराम् ।

किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते

सङ्गमं

निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधि-
स्त्वनपि ॥”)

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरूचच्छदो यस्य ।)

आदित्यपत्रश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वद्विस्तनयो
यस्याः । वद्विर्गर्भत्वादस्यास्तनयात्वम् ।) शमी-

वृक्षः । (तपनस्य सूर्यस्य तनया ।) यमुना ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्यस्तत्प्रियो मणिः ।)

सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्यस्य आत्मजा
कन्या ।) गोदावरी नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

यमुना च ॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्यो जनकतयास्यस्या इति
अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गोदावरी ।

इति हेमचन्द्रः ॥

तपनीयं, स्त्री, (तप + अनीयर् । वद्वौ शोधनीय-
परीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । इत्य-

मरः । २ । ६ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । १८ । ४१ ।

“तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-

वसंस्युग्रान्तौ तपनीयपीठम् ॥”)

तपनीयकं, स्त्री, (तपनीय + स्वार्थे कन् ।) सुव-
र्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनेष्टं, स्त्री, (तपनस्य सूर्यस्य इष्टम् । सूर्यप्रिय-
त्वादस्य तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

तपसः, पुं, (तपतीति । तप + “अत्यविचमि-
तमीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)

चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षी । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिवृत्तिः ॥

तपस्तपः, पुं, (तपस्तपस्यां तच्च तनूकरोतीति ।

तच्च तनूकरणे + अच् । सर्वेऽस्यादिप्रेरणेन

तपस्विनां तपोविप्रकरणादस्य तथात्वम् ।)

इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥

तपस्वि

तपोध

तप्तमा

तपस्वि, स्त्री, (तपसि ग्रीष्मे भवम् । तपस् + यत् ।)
 कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपश्चर-
 तीति । तपस् + क्तौ क्यङ् । ततो भावे घञ् ।
 तपश्चरणम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३।
 “अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ! ॥”)
 तपस्वि, पुं, (तपसि ग्रीष्मे साधुः । तपस् + “तत्र
 साधुः ।” ४।४।६८ । इति यत् ।) फाल्-
 गुनमासः । इत्यमरः । १।४।१५ । (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । “तत्र माघादयो
 द्वादशमासाः द्विमासिकन्दतुं कृत्वा षडृतवो
 भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः ।
 तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥”) अर्जुनः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
 “दुतिस्तपस्यः सुतपास्तपोन्मलस्तपोशनः ।
 तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
 तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥”)
 तपस्या, स्त्री, (तपश्चरतीति । “कर्मणो रोमस्य-
 तपोभ्यां वर्तिचरोः ।” ३।१।१५ । इति
 क्यङ् । ततः “अ प्रत्ययात् ।” ३।३।१०२ ।
 इति अततष्टाप् ।) तपः । तत्पर्यायः ।
 व्रतादानम् २ परिब्रज्या ३ नियमस्थितिः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतचर्या ५ । इति मेदिनी ॥
 तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी । इत्यमरः । २।४।
 १३४ ॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तात्वादस्यास्तथात्वम् ।
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
 किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”)
 कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाश्राव-
 णिका । इति भावप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या
 अस्तीति । तपस् + “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।”
 ५।२।१०२ । इति विनिः । ततः स्त्रियां
 ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे ।
 ३।२।७ ।
 “पत्नीं स च महादृष्टां सिद्धां शुद्धां
 तपस्विनीम् ।
 अनसूयां महाभागां सर्वभूतहिते रताम् ॥”
 दौना । इति खिता । यथा, भागवते । १।६।४४ ।
 “ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाज्जयम् ।
 पितरं सान्त्वयामास गान्धारीश्च तपस्विनीम् ॥”
 पतिव्रता । यथा, नैषधे । १।१३५ ।
 “मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
 नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेव जनस्तमर्ह्य-
 क्कहो विधे ! त्वां कुरुणा रुणद्धि न ॥”
 “वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः
 प्रसवो यस्यास्तादृशी सापि स्वतो जीवितुमस-
 मर्था तर्हि पत्यन्तरेण तस्या जीविका भवे-
 दित्यपि निवेद्यति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम
 मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या
 जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति
 भावः ॥” इति तट्टीका ॥)

तपस्विपत्रः, पुं, (तपस्विप्रियं पत्रमस्य ।) दम-
 नकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपस्वी, [न] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस् +
 “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।” ५।२।१०२ ।
 इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पर्यायः ।
 तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः । २।७।४२ ॥
 पारिकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४ ।
 १६२ । [स्त्रिनः ॥”)
 “न हिंसाद्वाराक्षयान् गाञ्च सर्वान् चैव तप-
 आनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥
 तपस्वी, [न] पुं, (तपस् + अस्त्यर्थे विनिः ।)
 नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः ।
 तपस्या माह इति भाषा । तत्पर्यायः । तपः-
 करः २ चैकः ३ चैकः ४ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा,
 हरिवंशे । २ । १८ ।
 “जरुः पुरुः शतदुन्मलस्तपस्वी सत्यवान् कविः ॥”)
 वृत्तकरञ्जचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपाः, [स] पुं, (तपस्वित्प्रति । तप + असुन् ।)
 ग्रीष्मः । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥
 माघमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी ।
 से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
 “तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥”)
 तपाययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र ।)
 वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा,
 कुमारे । ५ । २३ ।
 “तपायये वारिभिरुचिता नवै-
 र्भुवा सहोष्णान्मसुचदूर्तगम् ॥”)
 तपितं, त्रि, (तप्यते स्मेति । तप दाह + क्तः ।)
 तप्तम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । २३४ । २६ ।
 “तपितकनकविन्दुपिङ्गलाक्षो
 दितितनयोऽसुरसैन्यशुद्धनेता ॥”)
 तपुः, [स] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप +
 “अर्निपवपीति ।” उणां । २ । ११८ । इति
 उसिः ।) अग्निः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥
 (शत्रुः । इत्यञ्जलदत्तः ॥ तापयुक्ते तापने च,
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १६ ।
 “तपुर्जम्भ यो अश्वधुक् ॥”)
 तपोधनः, पुं, (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४२ ।
 “यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।
 तत् सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥”)
 दमनकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
 पर्यायाः ।
 “उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।
 गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव
 यस्याः ।) सुखीरी । इति मेदिनी ॥ (तपो-
 धने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।

“वष्णासान् वायुमक्षा च स्यान्भूता
 तपोधना ॥”)
 तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्तदेशः । इति विकारशेषः ॥
 तप्तः, त्रि, (तप्यते स्मेति । तपो सन्ताप + क्तः ।)
 तापयुक्तः । तत्पर्यायः । सन्तापितः २ दूनः
 ३ धूपायितः ४ घृपितः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १० ।
 “अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ॥”)
 तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः सन्तापितः कुम्भो यत्र ।)
 नरकविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२।३४-३६ ।
 “अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ।
 समन्ततस्तप्तकुम्भा बह्वज्ज्वालासमावृताः ॥
 ज्वलदग्निचयोदृष्टतत्तेलायश्चर्चपूरिताः ।
 तेषु दुष्कृतकर्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
 काथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलमञ्जलाविलाः ।
 स्फुटत्कपालनेत्रास्त्रिद्विदमाना विभीषणैः ॥
 गृध्रैरुत्पाप्य सुच्यन्ते पुनस्तेज्वे वेगितैः ।
 पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैकं व्रजन्ति च ॥
 द्रवीभूतैः शिरागात्रस्त्रायुमांसलग्निभिः ।
 ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्याघट्टनघट्टिताः ॥
 कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्मिणः ।
 एष ते विस्तरैर्योक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ॥”)
 तप्तकच्छः, पुं स्त्री, (तप्तेन जलदुग्धादिना आच-
 रितं कच्छं कष्टं यत्र । यद्वा, तप्तेनाचरितं
 कच्छम् ।) व्रतविशेषः । यथा, “प्रयोधतमुदकं
 वायुतप्तं प्रतिचग्रहं पिबेत् स तप्तकच्छः ।”
 इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । यथा,
 मनुः । ११ । २१५ ।
 “तप्तकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
 प्रतिचग्रहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्त्रायी समाहितः ॥”
 “तप्तकच्छं चरन् द्विजातिः त्र्यहसुष्णोदकं
 त्र्यहसुष्णगोक्षीरं त्र्यहसुष्णघृतं त्र्यहसुष्णवायुं
 एकवारं स्नानं कुर्वन् संयतवान् पिबेत् । अत्र
 पराशरोक्तविशेषः ।
 घटपल्लुं पिबेदम्बस्त्रिपल्लुं पयः पिबेत् ।
 पल्लमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकच्छं विधीयते ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लकभट्टः ॥)
 तप्तपाषाणकुण्डं, स्त्री, (तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिवा)
 नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥
 तप्तबालुकः, पुं, (तप्ता बालुका यत्र ।) नरक-
 विशेषः । इति पुराणम् ॥ (उत्तमबालुकामये,
 त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३० । २२ ।
 “क्षुतुहलपरितोर्कदवान्जलानिलैः
 संतप्यमानः पथि तप्तबालुके ॥”)
 तप्तमाषकं, स्त्री, (तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं
 यत्र कप ।) परीक्षाविशेषः । तद्विधिर्यथा ।
 पितामहः ।
 “कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा घोडशाकुलम् ।
 चतुरङ्गुलखातनुं मण्डपं वाथ मण्डलम् ॥
 मण्डलं सूर्यमण्डलाकारं वर्तुलमिति यावत् ।
 पूरयेद्गततेलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् ।
 सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुवर्णे निःक्षिपेत्ततः ॥

तप्तमु

अङ्गुलालियोगेन उद्धरेत्तप्तमाधकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्ब्रे आयसे ऋणवेऽपि वा ।
गयं हृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णं राजतीं ताम्ब्रीमायसीष्व सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्वौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गादेः न नखसर्पशर्पाचरे ।
परीक्षेताद्रपणेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रमन्त्रं हृत ! त्वं यज्ञकर्मसु ॥
दृष्ट पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमाद्र्वासासमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान् हृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिनीष्व तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः ॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाद्यवतगुलमध्यमिता-
ङ्गुलियोऽङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलि-
चतुष्टयखाते ताम्बादिघटितेऽशक्तौ ऋणये वा
चक्राकारे वर्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिक-
माधद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ । ८
वैदिकपलदशकमितं हृतं एवं तैलञ्च
निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाधक-
घट्टस्थितोलकरूप- ६६ । ५ । ४ । वैदिकविंशति-
पलपरिमितं केवलं गयं हृतं वा निक्षिप्य
तस्मिन् सुतप्ते सकृद्वौतां पञ्चरत्तिकाभितां
काश्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् ।
धर्मावाहनादिहवनान्तं तुलोकं सदक्षिणं
कर्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रमन्त्रं ! हृत त्वं यज्ञकर्मसु ।
दृष्ट पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् ग्राहविवाकः । ततः कृतोप-
वासः स्नातार्द्रवासाः शोधशिरसि प्रतिज्ञापनं
निधाय,—
ओम् त्वमग्नि ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ॥
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आद्रपत्रनिक्षेपकृतचुचुका-
शब्दात् हृतात् मुद्रिकां तर्ज्यङ्गुलाभ्यां उत्तो-
लयेत् । हृततैलाभ्यां वा तप्तमाधकमुत्तोलयेत् ।
अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥”
इति दित्यतस्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा) शरीर-
घात्याग्नितप्तघातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
“आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौ शिशुविधौ सति ।
वेणुवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राञ्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः चत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्हये ।
कुर्वन्नात्मारपणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥”
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सख्यवेदनम् ।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि बलयादिविभूषणमिति ॥
अथ तप्तमुद्राधारणनित्यता । वाङ्मुराणि ।

५८८

तप्तमु

अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वेणुवः ।
धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥”
ब्रह्माख्ये ।
कृत्वा घातुमर्थी मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनूम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वेणुवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥
सौपर्ण्यं च श्रीभगवद्गुरुसम्पादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुडनविशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पादौ ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्पादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्भक्तकर्म समारभेत् ॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदप्रीयादपि कृत्यसहस्रिणः ।
सर्ववेदविदो वापि सर्वशास्त्रविशारदः ॥
अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
श्रौतस्मार्त्तादिभिर्द्वयं मन्त्रसिद्धौ तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य विधानतः ।
वेणुवत्वस्य सिद्धार्थं भक्तिसिद्धौ विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवह्णार्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वेणुवस्य विशेषतः ॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुलोकमौलेर्धर्माननुतिष्ठ-
मानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सह-
स्रारो नेमिर्नमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोक-
तामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभर्ति वपुषामितप्तं
बलं देवानामन्तस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्वयतयो वीतरागा इति ॥”
ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्रुतेऽश्रुता
सह इह हन्तस्तत्समासतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीया-
श्चलायनशाखायाश्च ।
प्रतद्विष्णोरजचक्रे सुतप्ते
जन्माभ्योधिं वर्तते चर्धणीन्द्राः ।
मूले बाहोर्दधतेऽभ्ये पुराणा
लिङ्गाभ्यन्ते तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
कृन्दोगपरिशिष्टे । सहोवाच यज्ञवल्करस्तनु-
पुमानात्महिताय प्रेम्णा हरिम्भजेत् । सुद्धो-
कमौलेर्धर्मायङ्गेष्वग्निनाधत्ते इति श्रुतपद्यो-
श्रुतिः ॥

तप्तमु

अथर्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
देवासो यत्र वितनेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्किता मनवोऽलोकस्थे
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥
किञ्च । पादौ श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्वकर्मणि ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
भूमिप्रानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं वृषते ! सवासाः
स्नात्वा समर्चद्वरिमङ्ग सदा इति ॥
वज्राश्च वेङ्कटाचार्यपादप्रभृतिभिर्बुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पादौ ।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथहृतपुत्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्भक्त्या ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः ॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाह्यात्मं सौपर्ण्ये ।
अशुचिर्वाप्यनाचारः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
स्नेहदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
धोजनानि तथा त्रीणि मम चैत्रं वसुन्धरे ! ॥
ब्रह्माख्ये ।
आयुधैर्वेणुवैः सर्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वेणुवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पादौ च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च हृत्वा तु बाहुमूलयोः ।
त्यक्त्वा यमपुरं वीरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारात्क्षोभभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाङ्किताः ।
ते सर्वे प्राप्नुयिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाङ्किताः ॥
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निवेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
सम्भलं यच्च तत् सख्यविध्यभावादितत्परम् ॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारेण पञ्चभिः ।
कृष्णमध्यक्षं संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा नमेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते इति ।

तमस्ततिः, स्त्री, (तमस्ततिः सम्बद्धः ।) अन्व-
कारसम्बद्धः । इति तमिसाशब्दार्थे मेदिनी ॥
तमालिनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः-
डोपः ।) राज्ञिः । (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ३८ ।
“अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते । ।
नागोविष्णुमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ॥”)
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
तमा, स्त्री, (तमोऽस्यस्यामिति । तम + अच्-
टाप् च ।) राज्ञिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमाल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तमाः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥
तमालं, स्त्री, (तम्यते काङ्क्षते इति । तसु काङ्क्ष-
याम् + “तमिविशिविडोति ।” उणां । १ । ११९ । ७ ।
इति कालन् ।) पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमालः, पुं, (तसु काङ्क्षायाम् + कालन् ।) वृक्ष-
विशेषः । तत्पण्यायः । कालस्कन्धः २ तापिष्णुः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिष्णुः ४ । इति
भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७
कालतालः ८ महावलः ९ । (यथा, भागवते ।
३ । १३ । ३३ ।
“तमालनीलं सितदन्तकोश्या
स्मासुतुक्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥”)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । वृथत्वम् ।
शिथिलत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तघ्नादाह-
यमशान्तिकारत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“यस्यासुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
तमालस्तपिष्णुवृक्षः युवतिवदनेपक्षे तिलक-
ले, ६७ ॥ कृष्णखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
संयमे अमरभरतौ ॥
तमालकं, स्त्री, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति ।
तमालकः ।) सुनिवसशाकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पञ्चकम् ।
तमालकः, पुं, स्त्री, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।)
“ततः सरलतालास्र तिलकाः सतमालकाः ।
पृष्ठेऽस्रस्र सम्येतुः कुजा भूत्वाय वामनाः ॥”)
तमालपत्रं, स्त्री, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्या-
मिति । अर्थ आदित्वात् अच् ।) तिलकम् ।
“पञ्चतमालपत्रञ्च तथा स्यात् पञ्चनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमा-
लस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
“तमालपत्रास्तरणसु रन्तुं
प्रसीद शुश्रूषालयस्थलीषु ॥”)

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्त्यत्र । तमाल +
ठन् ।) तामलिप्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्यस्या
इति । इनिः ततो डोप् ।) भूम्यामलकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तामलिप्रदेशः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात्
डोप् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तमिः, स्त्री, (तम्यते स्थायतेऽत्र । तम + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।)
राज्ञिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तमिसं, स्त्री, (तमोऽस्यत्र । “ज्योत्स्नातमिसेति ।”
५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा,
तमिसा अस्याश्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्वकारम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
“यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्यावृत्तानि रात्रौ यान्ति यथायहम् ॥
तमिसे तत्र गच्छेथा गन्वास्तत्र जानते ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः ।
यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
“अमङ्गलानाञ्च तमिससुख्यं
विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥”)
तमिसपक्षः, पुं, (तमिसमन्वकारं तत्प्रधानः
पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिसपक्षचुटि-
कूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥
तमिसा, स्त्री, (तमोबहुलमस्ति अस्याम् ।
“ज्योत्स्नातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
निपातनात् साधुः ।) अन्वकारराज्ञिः । कृष्ण-
पक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् ।
इति रायसुकुटः ॥ दर्शराज्ञिः । इति वाच-
स्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥
(यथा, रघुः । ५ । १३ ।
“सूर्ये तपत्वावरणाय दृष्टेः
कल्येत लोकस्य कथं तमिसा ॥”)
तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा डोप् ।)
राज्ञिः । (यथा, माघे । ६ । २३ ।
“दृष्टेऽपि भास्कररुचाङ्गि न यः
स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् ॥”)
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
तमोन्नः, पुं, (तमोऽन्वकारं मोहमज्ञानं वा
हन्तीति । हन् + टक् ।) वृद्धिः । सूर्यः । (यथा,
महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
“स देवशत्रूनिव देवराजः
किरीटमाली यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोन्नः
पूर्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥”)
चन्द्रः । बुद्धिः । केशवः । शुभुः । इति मेदिनी ।
ने, ७१ ॥
तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।)
ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुतु, [इ] पुं, (तमोऽन्वकारं नुदतीति ॥
नुद् + क्तिप् ।) अग्निः । सूर्यः । चन्द्रः । दीपः
इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, चि । यथा
महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
“एवमुक्तस्तदात्रिवै तमोनुदभवच्छशी ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥”)
तमोनुदः, पुं, (तमोऽन्वकारं नुदतीति । नुद् +
“इगुपधञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः ।
इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
“नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दत्तसुता इवावसुः ॥”
प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
“ततः स्वयम्भुर्भगवानयत्नो यज्जयन्निदम् ।
महाभूतादित्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥”)
तमोपहः, पुं, (तमोऽन्वकारं अपहन्तीति । अप +
हन् + “अपे क्लेशतमसोः ।” ३ । २ । ५० ।
इति डः ।) सूर्यः । चन्द्रः । बुद्धिः । अग्निः ।
इति मेदिनी । हे, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, चि ।
यथा, किरातार्जुनीये । ५ । २२ ।
“आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥”)
तमोभितु, [इ] पुं, (तमस्तिमिरं भिनत्ति
स्वज्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद् +
क्तिप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥
तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्वकारे मणिरिव ।)
खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तमोलिप्री, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप +
क्तः निपातनात् डोप् ।) देशविशेषः । तमो-
लुक इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । तामलिप्रः २
वेलाकुलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तामलिप्रम् ५ तामलिप्री ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्रम् ७ तमालिनी ८
स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् ।
तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अग्निः । सूर्यः । इति व्युत्पत्तिलब्धो-
र्थः ॥)
तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य + अच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३३ ॥
तम्य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्यति । इति
दुर्गादासः ॥
तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य + अच् ।)
गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
तय, ड गतौ । रच्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्म-सकं-सेट् ।) ड, तयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तरणिः

तरः, पुं, (तृतरणे + “ऋदोरप् ।” ३।३।५७। इति
अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८।४०४ ।
“पणं यानं तरे दायं पौरुषोर्द्धपणं तरे ॥”)
लघातुः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ वृत्तः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (“तरतमौ द्विवहूनामेकोत्-
कर्षे ।” इति मुग्धवोधस्तुत प्रत्ययविशेषश्च ॥)
तरः, [स्] स्त्री, (तृ ज्वनतरणयोः + करणादौ
यथायथं असुन् ।) वलम् । (यथा, रघुः ।
११।७७ ।

“तिष्ठतु प्रधानमेवमप्यहं

तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥”)

वेगः । तीरम् । ज्वगः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरचः, पुं, (तरच् + षष्ठीदरात् उलोपः ।) तरच् ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहि-
तायाम् । १२।६ ।

शैलकूटेश्वरचर्चशादूलशाखादगाध्यासितेः ॥)

तरच्, पुं, (तरं वलं मार्गं वा क्षिणोति ।

क्षिण हिंसायाम् + मितद्रादित्वात् डुः ।) यात्र-
विशेषः । नेकडे वाघ इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । तर्चुः २ रग्गादनः ३ तरचुकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३।१४ ।

“ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।

सिंहान् यात्रान् वराहान् च तरचूचवा-
नरान् ॥”)

तरचुकः, पुं, (तरच् + स्वार्थे कन् ।) तरच् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं, (तरति ज्वते इति । तृ + “तरत्यादि-
भ्यश्च ।” उणां । १।११६ । इति अङ्गच् ।)

वायुना नाद्यादिजलस्य तिर्यग्गूर्ध्वज्वनम् । टिउ
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३
वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ ऊर्म्मिः ५ वीची ६
विचिः ७ लहरी ८ हली ९ विलिः १० । इति
भरतः ॥ लहरिः ११ । इति सारसुन्दरी ॥

जललता १२ शृङ्खलः १३ । इति हारावली ॥

उत्कलिका १४ ऊर्म्मिका १५ । इति जटा-
घरः ॥ वल्गुम् । हयादीनां समुत्फालः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गी वीचिरस्यस्या इति ।

तरङ्ग + “अत इनिठनौ ।” इति इनिः ।)

नदी । इत्यमरः । १।१०।३०॥ (यथा, माघः ।

“तरङ्गिणी वेणिरिवाशता भुवः ॥”)

तरणं, स्त्री, (तृ + भावे ल्युट् ।) ज्वनपूर्वक-
देशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगम-
नम् । सन्तरणम् । यथा, मोहसुन्दरे । ६ ।

“लणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥”

तरणः, पुं, (तीर्थतेननेति । तृ + करणे ल्युट् ।)

भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खर्गः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरणिः, स्त्री, (तीर्थतेनयेति । तृ + “अर्निष्ठ-
घमीति ।” उणां । २।१०३ । इति अनिः ।)

नौका । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६० ।

तरप

“त्वामनुधावति तरणिसदपि गुणाकर्षतरले-
यम् ॥”)

वृत्तकुमारी । इत्यमरः । ४।२।७३ ॥

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तृ + अणिः ।)

सूर्यः । (यथा, देवीभागवते । ३।६।२८ ।

“इत्युक्त्वा तरणिः कुन्ती तन्मनस्कां सुलज्जिताम् ।

शुक्ला जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ॥”)

अर्कवृत्तः । इत्यमरः ॥ भेलकः । (यथा, वोप-
देवप्रशंसाश्लोकः ।

“सौम्यं आकरणावैकतरणिश्चातुर्यचिन्ता-
मणि-
र्जोयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रीवोपदेवः
कविः ॥”)

किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठाभु-
वाहिनी । इति जटाधरः ॥

तरणिरत्नं, स्त्री, (तरणिः सूर्यस्तत्प्रियं रत्नम् ।)

मार्गिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरणी, स्त्री, (तरणिः । कदिकारादिति वा डीष् ।)

नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृत्तकुमारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

तरङ्गः, पुं, स्त्री, (तरति ज्वते इति । तृ ज्वनतर-
णयोः + बाहुलकात् अङ्गन् ।) । वङ्गिणीस्तृ-
वङ्गकाष्ठादि । ज्वः । नौका । इति मेदिनी ।

डे, २६ ॥ कुम्भतुखीरम्मादिसम्भरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तरङ्गपादा, स्त्री, (तरङ्गः ज्वनशीलः पादः
प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गी, स्त्री, (तरङ्गनयेति । त + अङ्गन् । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

(तरङ्गा । इति हारावलीवृत्तपाठः । ५५ ॥)

तरत्, [ट्] स्त्री, (तरङ्गनेनेति । त + बाहु-
लकादितिः ।) ज्वः । (तरतीति । तृ + कर्त्तरि
अदिः ।) कारङ्गवपची । इति मेदिनी । दे, २६ ॥

तरदी, स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्यायः ।

तारदी २ तीव्रा ३ खर्वुरा ४ रक्तवीजका ५ ।

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरु-
त्वम् । बल्यत्वम् । कफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तरन्तः, पुं, (तरतीति । त + “तृभूवह्विषीति ।”
उणां । ३।१२८ । इति भच् ।) भेकः । आसारः ।

(तीर्थते इति । + कर्मणि भच् ।) समुद्रः ।

इत्युणादिकोषः ॥

तरन्ती, स्त्री, (तीर्थतेनयेति । तृ + भच् । ततो
डीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं, स्त्री, (तृ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य
पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १।१०।११ ॥

नौका भाङ्गा इति भाषा ॥

तरवा

तरम्बुजं, स्त्री, (तरं तरलं अम्बुवत् जायते ॥ व ।

जन + बहुलवचनात् डः ।) फलविशेषः । तर-
म्बुज इति ख्यातः । यथा, उत्तरकामाख्यातने ।

“ज्येष्ठे मासि महेष्टानि । पौर्णमास्यां निशार्हजे ।

दृष्ट्वातुरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने ॥

तज्ज्ञात्वा ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरम्बुजम् ।

तत्फलभक्षणात्तुष्टा वरदा सा हरप्रिया ॥

यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्गुणम् ॥”

तरलः, पुं, (तृ + “वृषादिभ्यश्चित् ।” उणां । १ ।

१०८ । इति कलप्रत्ययश्चिच् ।) हारः । हार-
मध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८।६४।१६ ।

“प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् !
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ॥”)

तलम् । इत्यजयपालः ॥ (जनपदविशेषः ।

तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महा-
भारते । ८।८।२० । [नपि ॥”)

“वत्सान् कलिङ्गान् तरलान् प्रसक्तान् कलि-
तरलः, त्रि, (तृ + कलच् ।) चलः । (यथा
नैयधे । ५।२४ ।

“आः स्वभावमधुरैरनुभावे-
स्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ॥”)

मिड्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥

मध्यशून्यद्रव्यम् । इति धरणिः । द्रवीभूतश्च ॥

तरललोचना, स्त्री, (तरले चक्षुषे लोचने यस्याः ।)

चक्षुलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरला, स्त्री, (तृ + कलच् टाप् च ।) यवागूः ।

सुरा । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥ मधुमक्षिका ।

इति हेमचन्द्रः ॥

तरलितं, त्रि, (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल +
इतच् । तरल इवाचरति तारलं करोतीति ।

तरल + क्तिप् + णिच् + क्त इति केषित् ।)

जाततारल्यम् । तत्पर्यायः । प्रेक्षोलितम् २
लुलितम् ३ प्रेक्षितम् ४ इतम् ५ चलितम् ६
कम्पितम् ७ धृतम् ८ वेक्षितम् ९ आन्दोलि-
तम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१२।१५ ।

“आलोलः केशपाशस्तरलितमलकैः खेदलोभौ
कपोलौ ॥”)

तरवारिः, पुं, (तरं समागतविपक्षवत् वारय-
तीति । वृ + णिच् + इन् ।) खड्गः । तरवार
इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३।४४५ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।

“अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।

अनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाद्यकं शुभम् ॥

अभिज्ञे दृश्यते यादृक् विभिद्य चटिते तथा ।

यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥

नीलकण्ठादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते ।

तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते ॥

अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तस्माद्वात्म्योपसृचकम् ।

तज्ज्ञातिरिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदाः ॥

अङ्गातिरिक्तं खड्गादियच्छुद्धत्वापसृचकम् ।

तद्विहितमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम् ॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत् ।
 अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्वदेवोपलभ्यते ॥”
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “धारा शुभा भवेद्यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा ।
 कृष्णरङ्गैश्चितं वापि विद्यात् कज्जलवचकम् ॥२७॥
 मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविन्दवत् ।
 चौद्राख्यमिति जानीयात् जयलक्ष्मीवशः प्रदम् ॥”
 शार्ङ्गधरेऽपि ।
 “निम्नकचो भवेद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपितः ।
 मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववक्त्रभः ॥
 विशेषाच्चान्न रच्यन्ति सततं मत्तिकादयः ॥२८॥
 आसीमकोणिका यस्य चुद्राङ्गं कुण्डलीकृतम् ॥
 चुद्रवचकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।
 इदं कुण्डलवचश्च प्राह लौहार्णवे मुनिः ॥
 अस्य चतेषु बलवान् दाहः समवलोकितः ॥२९॥
 यदङ्गं मत्तिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता ॥
 स्नेहः शुष्यति चैवान्न मत्तिकाङ्गं तमादिशेत् ॥३०॥
 अङ्गं यदा तुषाकारं या च भूमिः सितासिता ॥
 तुषवचमिदं ख्यातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥३१॥
 अङ्गं यवफलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा ॥
 यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्सर्षपं कण्डूसम्भवः ।
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥३२॥
 अङ्गं ब्रीहिप्रक्षनाभं भूमिर्धूम्रा चतेऽतिरुक् ।
 तद्ब्रीहिवचं जानीयाच्छत्रुणां भयवर्द्धनम् ॥३३॥
 अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 अतसीवचमाहुस्तं तत्तत्ते शिरसो रुजा ॥३४॥
 यदा सर्षपबीजाभमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 खरधारः खरसर्षपः सर्षपाङ्गः स दुर्लभः ॥३५॥
 सिंहाकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः सितासिता ।
 सिंहीवचन्तु तद्विद्यात्तत्तत्ते प्रलपेन्नरः ॥
 एतद्वावनतोयेन कासरोगोपनाशनम् ॥३६॥
 अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
 तण्डुलाङ्गमिमं विद्याद्यशः श्रीवलवर्द्धनम् ।
 एतत्पथ्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम् ॥
 अस्य प्रभावान्मनुजो भयं हि लभते त्रियम् ॥३७॥
 अङ्गं चैत्रोक्षराकारं भूमिराघातनिःसृष्टा ॥
 खड्गगाधमिमं विद्याद्भोवचं नाम नामतः ॥३८॥
 स्थूला दीर्घाः शिराः कृष्णा भूमिश्चैव सिता-
 सिता ॥
 शिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं खड्गगाधमं बुधाः ॥३९॥
 शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्गे धारा चैव सिताथवा ॥
 शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिहृदनम् ॥४०॥
 यदा यात्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥
 नखवचमिदं ब्रूयात्तत्तत्ते श्वयथुर्भवेत् ।
 एतदाभिषेकस्य शीतं प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥४१॥
 आहपुच्छोपमन्त्रं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः ।
 आह्राङ्गमिति जानीयाच्छत्रुवशोपनाशनम् ॥
 अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्मत्स्या जहत्यस्त्रम् ॥४२॥
 यदा मनुजनेत्राभमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
 नेत्राङ्गमिति जानीयात् संश्रामे विजयप्रदम् ।
 एतद्वावनतोयेन नूतमन्त्रोऽपि पश्यति ॥४३॥
 अङ्गं कैशसमं यस्य भूमिर्धूम्रा सितासिता ॥

केशाङ्गमिति जानीयात् केशदुःखभयापहम् ॥४४॥
 निरङ्गं स्थूलप्रकृतिसुपलाङ्गं विदुर्बुधाः ।
 एतद्वि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम ॥” ४५
 पद्मपुराणस्य ।
 “निरङ्गा निशिता धारा प्रागे वद्विं वमत्यपि ।
 द्रोणीवचमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥४६॥
 अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसृष्टा ।
 एष खड्गगाधमस्याख्यो काकाङ्गो भूति-
 मिच्छता ॥४७॥
 यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते सार्धतः खरम् ।
 एतद्वि दुःखजनकं कपालाङ्गं बुधस्यजेत् ॥४८॥
 तन्वीपत्रा बलाङ्गा या सुवर्णाङ्गासिपुत्रिका ।
 पत्रवचकमाहुस्तं आयुर्वेदविदो जनाः ॥”
 लौहार्णवेऽपि ।
 “सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते ।
 तत् पत्रवचं काकस्य सुपर्णसुपजायते ॥४९॥
 तुवरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 तुवरीवचमाहुस्तं तत्तत्ते शिरसो भ्रमः ॥
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेच्चैव न निजम् ॥
 ५० ॥
 विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलोपमम् ॥
 विम्बीवचन्तु तद्विद्यात्तत्तत्ते तत्तत्तुच्यते ।
 पित्तक्षेपविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते ॥५१॥
 प्रियङ्गुसदृशन्तुङ्गं भूमिश्च कपिलाकृतिः ।
 फलवचमिदं प्रोक्तं प्रागे धूमं वमत्यपि ॥५२॥
 अङ्गं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सितासिता ।
 एतत् सर्षपवचं स्यात् प्रागे वद्विं वमत्यपि ॥
 अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् ।
 एतत्प्रसादात् चित्तिपः कृतस्त्रां साधयते महीम् ॥
 ५३ ॥
 नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् ।
 नीलीवचमिदं दृष्टं प्रागे वद्विशिखां वमेत् ॥
 एष खड्गगवरो नृणामरिभयनाशनः ॥५४॥
 रक्तास्त्रिषो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता ॥
 रक्ताङ्गमिति जानीयादैरिपचविनाशनम् ।
 प्रागेन यस्तु रक्तांवा नीलांवा वमते शिखाम् ॥
 रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निकृन्तति ।
 चतेऽस्य रक्तश्वयथुस्तुषा दाहश्च जायते ॥५५॥
 अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सितासिता ।
 वचावचमिदं ज्ञेयं तत्तत्तद्विषनाशनम् ॥
 एष खड्गगवरो राक्षा साधनीयः प्रयत्नतः ॥५६॥
 रसोनादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा ॥
 रसोनवचं जानीयात् प्रागे वद्विं वमत्यपि ।
 अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम् ॥५७॥
 निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 सुमनावचमेतत् स्थादुवि नात्यन्तदुर्लभम् ॥५८॥
 मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्तन्वो रेखाः सुविलसराः ।
 जिङ्गीवचमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ॥५९॥
 अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
 शमीवचमिदं ज्ञेयं शनैश्चरसुदावहम् ॥
 प्रागेन वमते वद्विं सद्यते वद्विपीडनम् ॥६०॥
 रौहितवल्कलसदृशमङ्गं भूमिः सितासितावापि ।

धूम्रा गम्भीरखरयुक्तं धारा तीक्ष्णा सिता
 भवेन्नेखा ॥
 रौहिताख्यमिदं वचं सर्वारिष्टविनाशनम् ।
 वह्निस्पर्शमात्रेण किञ्चिच्चिमिचिमायते ।
 इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ॥६१॥
 शफरीवल्कलाकारमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 प्रोष्ठीवचमिदं प्रोक्तं व्यस्तं तरति वारिणि ॥
 एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशकः ।
 कदाचिन्नभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही ॥६२॥
 अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषमच्छविः ।
 इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
 ६३ ॥
 भङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा ।
 आघातं सद्यते नैव एष खड्गगाधमो मतः ॥६४॥
 धारा तीक्ष्णा खराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता ।
 आघातं सद्यते घोरं प्रागे वद्विं वमत्यपि ।
 खुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्लभ-
 भम् ॥६५॥
 निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा ।
 मन्दा तीव्रा मवेद्वारा तद्विद्वजस्य लक्षणम् ॥६६॥
 नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।
 मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि ॥
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 भर्तुः प्रतापं शमयेद्रविविषं यथा घनः ॥६७॥
 मन्दा धारा भृशं गाढा भूमिरङ्गविवर्जिता ।
 पञ्चताङ्गमिदं नाम सर्वदेवोपलभ्यते ॥६८॥
 अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्धूम्रानदलोपमा ।
 गुञ्जावचमिदं पृष्ठं तप्तं भवति चर्षणे ॥
 प्रागे सिन्दूरसङ्काशं रजो वमति चासकृत् ।
 एष खड्गगवरो राज्ञा भाग्यदेवोपयुज्यते ॥
 अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यत्र साधयते वृषः ॥६९॥
 अङ्गं तनुशराकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
 धारा तीक्ष्णा वमति च प्रागे वद्विसमाः
 शिखाः ।
 शरवचमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ॥७०॥
 दूर्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 प्रागेन वमते वद्विं दूर्वावचं सुदुर्लभम् ॥७१॥
 अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
 विल्ववचमिदं प्रागे नीलपीते वमेच्छिखे ॥
 एष खड्गगवरः प्रोक्तः शत्रुणां कुलनाशनः ॥७२॥
 मन्दरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मन्दरवत् ।
 मन्दराङ्गमिदं प्रागे रजो वमति चारुणम् ॥७३॥
 प्रोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा ।
 प्रोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्लभ-
 भम् ॥७४॥
 शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम् ।
 शटीवचमिदं प्रायो लभ्यते गुणवत्तरम् ॥७५॥
 मार्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 मार्जाराङ्गमिदं नृणां रोगप्रोक्तमयावहम् ॥
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 ७६ ॥
 केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

विद्यात् केतकवचं तत् वाराणससमुद्रम् ॥७७॥
लौहप्रदीपस्य ।

“अङ्गं मन्त्रातनुनिभं भूमिर्मुवांलच्छविः ।
प्राणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्वी भवेत्ततः ॥
मौर्वीङ्गमिदमुत्कृष्टं यशःक्रीर्तिवलावहम् ॥७८॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं प्राणे वहेत्स्वमेत् कणम् ॥
किञ्चिन्नान्यविधं लौहं वचाङ्गमिति तद्वदेत् ॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
कलायवचं जानीयात् तत्तत्ते पाक इत्यते ॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
शिखां प्राणे वमेच्छीतं तित्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवचं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ॥८१॥
अङ्गं वलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।
बलावचमिदं ज्ञेयं नानाभावं भवेद्दुदुतम् ॥८२॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८३॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदलच्छविः ।
घटवचमिदं ज्ञेयं खरं खड्गधमं बुधैः ।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्यते सम्पदा ॥८४॥
वंशनीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्विशद्विकरं परम् ॥८५॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
शालाङ्ग एव खड्गः स्यात् पूज्यः सर्वार्थदायकः ।
अयं प्राणे वमेद्विधं धारा चाप्ययवा भवेत् ॥८६॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।
ज्येष्ठीवचमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वाहितेच्छुभिः ॥
८६ ॥

पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
जालवचमिदं पूज्यं शत्रुसम्यक्त्तिनाशनम् ।
यदि प्राणे वमेद्ग्रीवां शिखां वङ्गं वमेच्च वा ॥
तदैव दुर्लभः खड्गो नात्यथा भयहेतुकः ॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्तत्ते कण्डुसम्भवः ।
स्वयं यदि भवेद्भूषः प्राणे पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्वर्णः सर्वार्थसाधकः ॥
८८ ॥

निरङ्गा निर्मला भूमिर्घृष्टं घृष्टं वमेद्रजः ।
दृष्टा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च ॥
रजोवचमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥८९॥
कुशाखवीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुशाखवचं जानीयात्तत्तत्ते वेगनिग्रहः ॥९०॥
अङ्गं दूरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
दोमाङ्गमिति जानीयात्तत्तत्ते पिङ्गकोजमः ॥९१॥
भूमिः सुहीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ॥
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णो लघुमानं खरा स्पृशा ।
सुधाङ्गः खड्ग इत्येष तत्तत्ते दाहदृष्टभाः ॥
सुखाचिकर्षणासानां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां प्रणासपरि विष्यते ॥
प्रणासिदरभाप्रोति स्पर्शं लोटयते शिरः ।
अस्य प्राग्नेयलोकेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९२॥
कर्कशदण्डप्रभा भूमिरङ्गन्तत्समम् ।
कर्कशवचं जानीयात्तत्तत्ते दाहनाशनम् ॥

एष खड्गाधमस्याच्यो जेतया यदि विद्विषः ॥
६४ ॥

रङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तुफलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं प्राणे सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥६५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन् किञ्चिद्वज्रकर्मोच्यते ।
सर्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरखरः ॥
एष काञ्जिकवचः स्यादयत्नादेवोपलभ्यते ।
नेन प्राप्यापि वर्हन्ते शेषाश्चित्रादयोऽपि च ॥
६६ ॥

भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्वारा तीक्ष्णा दृष्टापि च ।
आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शनं यो विशेषत् ॥
प्राणेन वङ्गं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् ।
महिषाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
६७ ॥

अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिविविक्तम् ।
धारा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः खच्छाङ्गं तद्विनि-
र्दिशेत् ॥६८॥

तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्ध्वं कृत्वाप्यकं तदा ॥६९॥
अस्मिन्पि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् ॥७०॥
एतत्तत्तयसुदृष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः ।
प्रायशी लभ्यते लोके यदि सर्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया ।
प्रयत्नेलिखितं यत्तं सर्वेषां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते ।
तस्य दासो भवास्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्दिशेत् ।
सर्वेषामङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत् ॥”
इति खड्गपरीक्षायां मङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥७१॥

खड्गस्य रूपाणि यथा,—

“नीलीकलायकुसुमच्छविगुञ्जनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिधानि बहून्पि ।
दृश्यन्ते बहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या कालकास्मृदमसीरसकालसर्प-
शङ्कान्वकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या अमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
अत्र नेत्राणि सम्यक्ते अरिहान्यशुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥२॥

या प्राहवेद्यनवमेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्तृश्रीश्रीवल्लभनक्षत्रकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्जुनो वदति घृष्णमिदं हि रूपं
भर्तृश्रीश्रीवल्लभनक्षत्रकारणाय ॥४॥

द्विरूपं मिश्रितं कला शङ्करं प्रवदेदुपः ।
निमी रूपैः समेतसु खड्गं त्रिपुरसङ्गतम् ॥

रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तरम् ॥”

इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः ॥ ७२ ॥

“जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्यक्पि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुखरश्च यः ।
मृदुस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।
अस्य क्षते भवेच्छोयो घोरः सर्वाङ्गगोचरः ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च क्ष्वरो मृत्युश्च जायते ।
अघृष्टं त्रिफलाकल्मसहारात्रिन्दिबोधितम् ।
मलिनलं न सन्धेयं निर्मलं कुरुते परम् ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव दृष्टे स्थितः ॥
दहेत् सर्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।
गायत्र्युच्चारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एष खड्गवरः सर्वमरिष्टं नाशयेद्बुधवम् ।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत् ॥
तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गं कुशद्वीपे हिमालये ॥१॥
धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरखरम् ।
सर्वाघातसहं सर्वनेत्रवर्णस्तराकरम् ॥

खड्गं चत्विजजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृषानाहो क्ष्वरो भ्रमः ॥
मृत्युश्च जायते प्राणे वमेद्विधं कणान् बहून् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नेर्मल्यं तस्य लक्ष्यते ॥
प्राणेऽप्यप्राणे खरता मूर्द्धि चात्यन्ततीक्ष्णता ।
रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेषेन्तरमन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् ॥
प्राणेन खरता चास्य घाततुल्यं निवृण्णति ।
वैश्रजातिरयं खड्गः क्षते लज्जाचदर्शनम् ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनं सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥३॥
सजलाम्बोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्पर्शः ॥
संस्कारे चैव मलिनः प्राणे चापि खरेतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नात्यापि वेदना ॥
दूरादेवोऽधमस्याच्यो यदीच्छेद्विदमात्मनः ।
प्रायशः सर्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ।
त्रयाणां लक्षणैर्नैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् ।
चतुर्णां लक्षणैर्नैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”

इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः ॥ ७३ ॥

अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥
अनेनैकेन खड्गेन कृतानां साधयते महीम् ॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरः यत्र तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्ध्वं स्थूला यदा रेखा गदाकाशा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्वशत्रुनिहदनम् ॥३॥
शङ्काकारं यदा नेत्रं खड्गमध्ये भिद्यते ।

तरवा

शृङ्गनेत्रमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
 डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
 धनुःस्वरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुपयन्ति तम् ।
 तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रमुखायते ॥
 अयं निशीथे विजने खड्गो भूतभूनायते ॥६॥
 यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तं विद्याद्गुणवत्तरम् ॥
 खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं कृत्वाग्रहनिवारणम् ॥७॥
 कृत्वाकारं यदा नेत्रं कृत्तनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सर्वभूमौ भवेन्नृपः ॥
 महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ॥
 मण्डलेश्वरश्चक्रवर्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
 पताकाकृतिनेत्रश्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् ॥
 पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
 नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुपयन्ति तम् ।
 निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् ।
 अस्य प्रभावात् सर्वेभ्यो अपि वश्या भवन्ति
 हि ॥१०॥
 मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते
 महीम् ॥११॥
 शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
 भर्तुः सर्वार्थसंसिद्धौ शत्रूणां नाशनाथ च ॥
 वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्तव्योऽयं तथा रथो ॥१२॥
 अत्र अजार्द्धचन्द्रकलसानां लक्षणाणि पति-
 तानि । १३ । १४ । १५ ।
 शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
 सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टानिष्टप्रणाशनः ॥१६॥
 ग्रादूदूतनेत्रं तं विद्यात् ग्रादूदूलाकृतिनेत्रतः ।
 शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
 सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृत्स्नां साधयते
 महीम् ॥१८॥
 तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते
 महीम् ॥१९॥
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥
 २० ॥
 नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 २१ ॥
 मयूराकृतिनेत्रे इति तन्नेत्रमिति निर्दिष्टेत् ॥
 अस्य प्रभावात्सुजः सर्पदर्पान्निस्सृदयेत् ॥२२॥
 जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ॥
 संग्रामखर्परत्नैवं पिबेद्देवैरिष्टिरोरजः ॥२३॥
 दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अयं रिपुगणं मृद्ध्य चर्जयत्यतिभैरवम् ॥२४॥
 खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
 तस्य प्रभावात्सुजस्त्रिलोकीं वश्ययेदपि ॥२५॥

५८३

तरवा

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रमुच्यते ॥
अयं सशैलं सद्दीपां कृत्स्नां साधयेत् क्षितिम् ।
न चेयं पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
तस्मान्नायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ।
अस्य प्रभावाज्जायन्ते चामरोद्धृतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे शैलेनेत्रे तन्नेत्रसंज्ञकम् ।
अपि राशुभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात्पुष्पान्ति ग्रहाः सर्वाश्च देवताः ॥
२९ ॥
सुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अयं शुचुगणं हन्ति यथा मर्त्तं सुजङ्गमः ॥३०॥
सर्वणं समवर्णं च तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
सर्वणं शान्तिस्मयत्ते रिपुनाशे तथापरम् ॥
द्वयोरेकच पृष्ठे च तत् पुनर्विविधं भवेत् ।
एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राङ् नागाज्जुनो मुनिः ।
एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या अतिक्रमः ॥
एकं धर्मः स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राङ् नागाज्जुनो मुनिः ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रश्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
यथोत्तरं गुणवहं खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ॥”
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥३॥
“यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गं गोऽरिष्टे नेत्रेन
निन्दितः ॥”
अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्षणानि ॥
“क्षिप्रवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
क्षिप्रारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
अयं काकपदारिष्टः सर्वाभीष्टविनाशनः ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमिदं विद्धि तथैव वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् ॥३॥
भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
भर्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाहत्वा न व्रजेत्
स्वयम् ॥४॥
यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
भेकारिष्टमिदं नास्त्रा संश्रामे भयदायकम् ॥५॥
अरिष्टे सुषिकाकारे सुषिकारिष्टमुच्यते ।
अयं खड्गमाधमः कुर्यात् पत्युः पातालसङ्ग-
मम् ॥६॥
विडालनयनाकारो विद्धरेकोऽतिविस्तृतः ।
विडालारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाश-
नम् ॥७॥

तरवा

अरिष्टं प्रकर्षाकारं यदा स्पर्शनं दृश्यते ।
प्रकर्षारिष्टमेतत् स्याद्वनबुद्धिविनाशनम् ।
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते कचित्
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ।
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाश
भङ्गमाप्रतिमो विन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा
भङ्गमारिष्ट इत्येष धृतिस्थितिविनाशनः ।
सूचीरूपमरिष्टचेदुर्द्धवा तिथ्यगेव वा ।
सूच्यरिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशनम् ।
त्रयस्त्रिहृन्द्वा राजन् ! पङ्क्तयो विषमेण
उपर्युपरि बाधोऽधस्त्रिविन्दाखमरिष्टकम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत्
कालिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिस्थितिविनाशनम् ।
एकत्र यदि न ह्येष प्रयत्नेनपि संततः ।
दारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ।
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेन दृश्यते
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टचेतदाक्यम् ।
भर्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयति
काकाकृतिर्यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते ।
अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्तुर्व्यशो बलं वीर्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयति
यदान्यल्लोहप्रकलं लयं स्यादिव लक्ष्यते ।
प्रकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिखलनम् ।
क्रोडीकुशप्रचक्रयोर्लक्षणे पतिते २० । २
यस्मिन्नन्ममिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित्
जालारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलघनापचमम् ।
एकैकरेखा दीर्घाया यदा पक्षविनी भवेत्
स्पर्शे वाद्य करेणाथ करालारिष्टमुच्यते ।
अयं हि चित्तिपालानां दृष्टियोगो भवेत्
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ।
अरिष्टे कङ्कपत्रामे कङ्कपरिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्व्यशो बलम्
खर्व्वरष्टप्रतिमं यदारिष्टन्तु लक्ष्यते ।
खर्व्वरारिष्टमेतत् स्याद्भर्तुः कुलघनापचमम् ।
गोशङ्गाभमरिष्टचेत् शङ्खारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ।
गोपुच्छाकृतिर्यदा खड्गे अरिष्टं संपत्ति
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थनाशनम् ।
खनित्राभमरिष्टचेत् खनित्रारिष्टमुच्यते ।
शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ।
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूय
अयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमश्रेयसम् ।
वडिषारिष्टस्य लक्षणां पतितम् ॥ २० ॥
इत्यरिष्टानि प्रीतानि नानातन्त्रानि भूयानि
विचार्यैतानि मतिमान् खड्गं केशिना निघ्नन्
दिङ्मात्रमिदं दिङ्मात्रारिष्टम् ।
अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनं चाप्युभावयन्

तरवा

५८७

तरवा

अरिष्टमेकमेव स्याद्विररिष्टं शुभावहम् ।
अन्योन्यमशुभं हन्त्याद्विषस्य हि विधं यथा ॥
एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नावयथा ।
यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः ॥
इति खड्गपरीक्षाध्यायः प्रथमः ॥*॥
अथ द्विविधा भूमिः ।
दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता ।
दिया दिवि समुद्रभूता भौमा भूमिसमुद्रवा ॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत ।
देवदानवयोर्मध्ये खड्गगच्छिरभूत पुरा ॥
ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥
दिव्यलक्षणं यथा,—
ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म-
लाङ्गाः सुनेत्रा
ये रिष्टाश्चास्वरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कार-
योगात् ।
दर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्तत्ते दाह-
पाकौ
ते दियाः कुर्वन्तेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो-
द्विमाशु ॥१॥
अथ भौमलक्षणं दृष्टव्यम् ।
पूर्वं महेष्टेन विधाणि यानि
सुक्तानि तेषां पतितास्तु विन्दवः ।
यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
कालायसामाकरतां जगाम ॥
पुरातनं क्षीरसमुद्रमध्या-
दुत्पाद संगृह्य ययुः सुरेन्द्राः ।
तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेष
शुद्धायसामाकरतां जगाम ॥
ये विषोक्त्या भृशङ्गालाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि ।
सूक्ष्मादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः ॥
येऽन्ततोत्थाः कर्बुराङ्गा मन्दाङ्गाः सम्भवन्ति च ।
वलीपतितमालिन्यजरायाधिविनाशनाः ॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः ॥
तद्वयथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाज्जमहौप्रदेशे ।
सौराष्ट्रिकेऽन्यतरधन्यमहीविभागे
शुद्धायसां कतिवराः प्रवदन्ति जन्म ॥
तद्वयथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धास्तीक्ष्णधाराः सर्दङ्गिनः ।
लघवः सुखसन्ध्या ज्ञेयाश्चाभेदशालिनः ॥
मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः ।
गुरवो दुःखसन्ध्याः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः ॥
नेपालदेशप्रभवानिरङ्गा निश्चलाश्च ये ।
मेघाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः ॥
कालिङ्गा गुरवः सूक्ष्मा यत्ताङ्गास्तनुहेतवः ।
सौराष्ट्रा निर्मलाः स्निग्धाः सुयत्ताङ्गा भृशं
खराः ॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्धा भेद उच्यते ।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः ॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः ।

एषां रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजजातयः ॥
सामान्यात् द्विगुणचौडं कलिर्दशगुणस्ततः ।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वचं सहस्रधा ।
वज्रात् षष्ठिगुणः पाण्डिर्निरविर्दशभिर्गुणैः ।
ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते ॥
इत्यादिकं रसायनौपयोगिकमेव न तु खड्गे
दृष्टफलम् ॥ यदाह ।
आसान् लौहजातीनां वचं खड्गाय युज्यते ।
तथाच ।
ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्-
गुणाद्याः सुभेदाः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला
निर्मलाः केचिदेव ।
ते भौमाः कुर्वन्तेऽमी धनविजयवलं षड्गुणा
निर्गुणा वा
ते दुःखं शोकसुखं दधति बलकुलश्रीयशोनाश-
कास्ते ॥
इति खड्गपरीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः ॥२॥*॥
अथाष्टधा ध्वनिः ।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्वैः सूत्रसंग्रहे ।
तेषामपि लिखान्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम् ॥
तद्वयथा,—
पूर्वं चलारः शुभदाः परे निन्दासदास्तथा ।
विचार्य खड्गमानच कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः ॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः ।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्तौ तार उच्चाटने मतः ॥
यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः ।
हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः ॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो
मुनिः ॥२॥
अभस्य लक्षणं पतितम् ॥३॥
उक्ताशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
उक्ताध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिहदनः ॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुल-
नाशनः ॥५॥
तन्नीखरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः ।
तन्नीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः ।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः ॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निन्द्यः खड्ग-
लक्षणं ॥८॥
गभीरतरध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ।
उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः ।
अन्धः कुरूपो मनुजो यथा भुवि सुगायनः ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः ।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥
नखेन वाथ दहने तथा लौहशलाकया ।
लोहेन शर्कराभिर्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥
इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः ॥४॥

तरखी

अथ द्विविधं मानम् ।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ।
उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः ॥
उत्तमं यद्विज्ञानं स्यात्तदुत्तमानं प्रकीर्तितम् ॥१॥
अधमं तच्च यत् खर्वं गुरुमानं प्रकीर्तितम् ॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः ।
यो मुष्टिविज्ञातिसमायततीव्रधारो
भर्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः ।
मानेन चाष्टपलिकः स हि खड्गमध्य
नातिप्रकृष्टनविकृष्टफलप्रदः स्यात् ॥
यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः ।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
नागार्जुनोऽपि ।
यावद्यो मुष्टयो देव्यो तदद्वाङ्गुल्यो यदा ।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् ॥
यावद्यो मुष्टयो देव्यो प्रसरे तत्त्रिभागिकः ।
पलैस्तद्वै सुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
यावद्यो मुष्टयो देव्यो तुर्यांशः प्रसरे तु तत् ।
अधमः कीर्तितः खड्गस्तत्समो वाधिकः
पलैः ॥
भौमानामिदमुष्टिं दियास्तु लघवो मताः ॥
इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः ॥*॥
भोजस्तु ।
“दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा ।
दर्भेदता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
खर्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
सुभेदता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः ॥
इति निखिलसुदारमुक्तमत्र
बहुतल्लेषु निरुध्य खड्गयष्टेः ।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियमुच्छ्रितां लभेत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुखड्गपरीक्षा समाप्ता ॥
तरसं, लौ, (तृ + बाहुलकात् असच् ।) मांसम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, कात्यायन-
श्रौतसूत्रे ।
“तरसमयाः पूर्वोक्तभागाः ॥”
“तरसमया मांसमयाः ।” इति कर्कः ॥)
तरस्थानं, लौ, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम् ।
तरस्य स्थानं वा ।) घडः । इति जटाधरः ॥
तरखान्, [तृ] चि, (तरो बलं वेगो वा अस्थ-
स्येति मतुप् । मस्य वः ।) शूरः । वेगी ।
इति व्याकरणम् ॥ (चतुर्थमशुपुत्रविशेषः ।
यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्बुधश्च तरखानुय एव च ।
अभिमानो प्रवीरश्च जिष्णुः सङ्गन्धनस्तथा ॥”)
तरखी, [तृ] चि, (तरो वेगः बलं वास्त्यस्य ।
तरस् + “अस्मायाभेदासंज्ञो विनिः ।” ५ । २ ।
१२१ । इति विनिः ।) शूरः । वेगी । इत्यमरः ।
३ । ३ । २७ । (यथा, भागवते । ८ । १० । ३१ ।
“राडुणा च तथा सोमः पुलोन्ना युयुधेऽनिलः ॥

तरुः

निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरुखिनी ॥”)
गरुडं वायौ च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा
अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम् ।)
नौकाविशेषः । भङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
होङ्गः २ वहनम् ३ वाह्यटः ४ वहिचम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्याप्नोतीति ।
अल + उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥
तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तृ + “अच इः ।”
उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्य-
मरः । १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१०० । ४८ ।
“सात्रवीहाशकन्यास्त्रिधर्मांश्च वाहये तरिम् ॥”)
दृशा । वस्त्रादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
रिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः । तृ + ठन् ।)
प्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरणे तरण-
निमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्तस्य । तरण-
शुल्कग्रहणाधिकारी । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ ।
२६६ । [दृश ॥”)
“तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्
रिका, स्त्री, (तरिक + टाप् ।) नौका । इति
शब्दरत्नावली ॥
रिणी, स्त्री, (तरस्तरणं कृतत्वेनास्त्वस्याः
इति इनिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥
रिता, स्त्री, (तर + इत्च् ।) तर्जनी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गङ्गानम् । गाँजा इति भाषा ।
यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
“सन्निदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥”
रिरथः, पुं, (तरेनैकाया रथ इव तत्परि-
चालनात्तथात्वम् ।) अरिचम् । इति हारा-
वली ॥
रीः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तृ + “अवितृस्तृ-
तन्त्रिभ्य ईः ।” उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।)
नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
“तरीषु तत्रत्यमफलगुभाण्डम् ॥”)
गदा । वस्त्रादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥
धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रोणी । इति
जटाधरः ॥ दृशा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥
रीयः, पुं, (तृ + “कृतभ्यामीषण् ।” उणां । ४ ।
२६ । इति ईषण् ।) श्रीभवाकारः । भेलः ।
व्यवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । समर्थः ।
इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥ खर्गः । इति
मेदिनी । वे, ३७ ॥
रीषी, स्त्री, (तरीष + संज्ञायां ङीष् ।) इन्द्र-
कन्या । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥
रः, पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति । तृ +
“भृन्तृश्रीतृचरीति ।” उणां । १ । ७ । इति
उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ७० ।
“सुनिवनतरुच्छायां देया तथा सह शिश्रिवे ॥”)

५८८

तरुणी

तरुणी, पुं, (तरौ वृक्षे कूणयतीति । कूण +
इन् ।) वाग्गुदपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तरुजीवनं, स्त्री, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम् ।)
वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तरुणं, स्त्री, (तृ + “ओ रश्च लो वा ।” उणां । ३ ।
५४ । इति उन् ।) कुञ्जपुष्पम् । इति मेदिनी ।
शे, ४६ ॥
तरुणः, पुं, (तृ + उन् ।) स्थूलजीरकः । शरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुणः, त्रि, (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति ।
तृ + ओ रश्च लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति
उन् ।) युवा । इति मेदिनी । शे, ४६ ।
(यथा, महाभारते । १ । ४० । २६ ।
“तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिमतेजा महातपाः ॥”)
नूतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, कन्दोमञ्जर्याम् ।
“तरुणं सर्वपक्षाकं नवौदनं पिच्छिलानि
दधीनि ।
खल्यथयेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमन्त्राति ॥”)
तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति ।) सप्ता-
ह्वाधिनज्वरः । (यथा, चक्रदत्तः ।
“आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥”
तरुणदधि, स्त्री, (तरुणं तरुणलक्षणोक्तं दधीति ।)
पञ्चदिनातीतदधि । इति वैदाकम् ॥
“शुक्लं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालाकैस्तरेण दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
इति चाणक्ये । ६४ ॥
तरुणी, स्त्री, (तरुण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
“ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्भुत्सरावधि ।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता ॥
तरुणी शीतसमये ॥”
“नित्यमाला सेयमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिम् ॥”
“वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीका-
सारमुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । युवती २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८ ॥ तलुनी ३ युवतिः ४ । इति
भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७
धनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहकन्या ।
दन्तीवृक्षः । चीड़ानामगन्धद्रव्यम् । पुष्पविशेषः ।
सेउती इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सहा २
कुमारी ३ गन्धाद्रा ४ चारुकेश्वरा ५ भृङ्गेष्टा ६
रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्ग-
वल्गुभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ ।
यथा, नारसिंहपुराणे ।
“चम्पकात् पुष्पशतकादशीकं पुष्पसुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पसुत्तमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुञ्जकं पुष्पसुत्तमम् ॥”
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेश्वरा ।
महाकुमारी गन्धाद्रा लालालावणातिमञ्जला ॥”)

तर्क

अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।
पित्तदाहज्वरमुखपाकटणाविच्छेदनाशिलम् ।
मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुणीकटाक्षमालः, पुं, (तरुणीनां कटाक्षाय
माला यत्र ।) तिलकटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका क्षिप्रशलाक
इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति । पुल क्षे
+ श्लुल् । टापि अत इत्वम् । पृथोदरादित्वा
साधुः ।) वातुलिः । इति हारावली ॥ वाड
इति भाषा ॥ तरुतूलिकापि पाठः ॥
तरुनखः, पुं, (तरौ तरौर्वा नख इव ।) कण्टकः
इति हारावली ॥
तरुशुक, [ज्] पुं, (तरुं शुनक्षीव । शुज
क्षिप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुन्मगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् मग इव । यद्वा,
पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा,
प्रियो मगः पशुः ।) वानरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
तरुरागं, स्त्री, (तरौ रागो रक्तिमाभा यस्मात्
किशलयम् । नूतनपल्लवः । इति हारावली ॥
तरुराजः, पुं, (तरुणां राजा अत्युच्चत्वात् तथा
त्वम् । समासे टच् ।) तालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सर्वपूज्यत्वात् खल्लोकभोयत्वात्
पारिजातपुष्पवृक्षः । यथा, हरिवंशे । १२४ ।
“यदेतदाहृतं स्वर्गात् तत् त्वदर्थं मया विभो
देवोपभोग्यमेतद्वि तरुराजसमुद्भवम् ॥”)
तरुश्चा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुच् + क
टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुषु रोहतीति । रुच्
णिनिः + ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुवल्ली, स्त्री, (तरुषु वल्लीव तरुवल्लीव वा
जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुशायी, [न्] पुं, (तरौ तरुकोठे शायक
वा शेते इति । शी + णिनिः ।) पक्षी ।
हारावली ॥
तरुसारः, पुं, (तरौ सारः ।) कर्पूरः ।
हारावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्स-
स्थाने ३५ अध्याये । “तत्रनेत्राणि सुवर्णरंज-
ताम्राधोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि
क्षत्वाणीति ॥” कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या
च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्था + क
च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तरुटः, पुं, (तरौ जट इव ।) उत्तुपलक
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्लत्वम् ।
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शरके
स्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“तरुटविसमालकक्रौञ्चादनकश्रेष्ठकम् ।
शृङ्गाटकं कलोष्णञ्च गुरुविष्टम्लं शीतलम् ॥”
तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (यु-
पर-अक-सेट् ।) क, तर्कयति । वितर्कयति ।
(अत्र सकं ।) तर्कयत्यस्य गुणं सुधीः ।
दुर्गादासः ॥

तर्किकः

तर्कः, (तर्क + भावे घञ् ।) आकाङ्क्षा । वितर्कः ।
 अभिचारशङ्कानिवर्तकः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । १६६ । १०८ ।
 “युष्मत्तर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ॥”)
 स च पञ्चविधः । यथा । आत्माश्रयः १ अन्यो-
 न्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाण-
 वाधितार्थकः ५ । इति जगदीशः ॥ यथा लक्ष-
 णानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ ऊहः । हेतु-
 शास्त्रम् । तत्तु मीमांसादि । इति मेदिनी ।
 के, २५ । (यथा, मनुः । १२ । १०६ ।
 “आर्थं धर्म्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
 वस्तुर्केणादुसन्त्यत्तं स धर्म्मं वेद नेतरः ॥”
 न्यायशास्त्रम् । यथा, नैषधे ।
 “यत्तुकायं मधुवर्धिवर्धितपरास्तर्केषु यस्यो-
 क्तयः ॥”
 ज्ञानम् । यथा, महाभारते । १ । १६८ । १८ ।
 “तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ॥”
 अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा, अक्ताः
 शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जन-
 साधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति
 संशये तैजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता
 इति निर्णयिते । अतस्तर्कोपवादः ॥”
 तर्कः, पुं, (तर्क्य आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते
 इति । के + कः ।) याचकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । ४५ । ६ ।
 “तथायुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि ।
 कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि ॥”
 तर्कयतीति । तर्क + क्तुल् ।) तर्ककारकश्च ॥
 तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेश्ये विद्या तर्करूपा
 या विद्या वा ।) न्यायविद्या । तत्पठ्यायः ।
 आन्वीचिकी २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ३७ । १२ ।
 “आन्वीचिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥”
 तर्कारौ, स्त्री, (तर्कं कृच्छतीति । कृ + कर्म-
 ण्यण् ।) ३ । २ । १ । इत्यण् । डीप् च ।)
 जयन्तीवृक्षः । इत्यमरः । ४ । २ । ६५ ॥
 (प्रयोगोऽस्या यथा, वेदकरतमालायाम् ।
 “वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥”
 अस्या गुणा यथा,—
 “तर्कारी वरुणं खादु सतिलं कफवातजित् ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥
 अस्याः अवहारो यथा,—
 “तर्कारी विश्वशिशुसुरसवत्सकनिम्बजैः ।
 पञ्चमूलफलस्तोयं श्रुतमुष्णं च सेचनम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
 “अभिमानो जयः स स्याच्छ्रीपण्यौ गणिकारिका ।
 जया जयन्ती तर्कारी नादेश्ये वैजयन्तिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 तर्किकः, पुं, चक्रमर्दवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ तर्कि-
 योऽपि पाठः ॥ (चक्रमर्दशब्देऽस्य विवृति-
 र्वाङ्माता ॥)

तर्जनी

तर्जनी, [न] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कय-
 तीति । तर्क + त्रिणिः ।) तर्कविशिष्टः । मीमां-
 सकः । यथा,—
 “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्यादशावरा ॥”
 इति मनुः । १२ । १११ ॥
 तर्जुः, स्त्री, (तर्जु + उः । निपातनात् साधुः ।)
 सूत्रनिर्माणयन्त्रम् । टेको इति भाषा ॥ तत्-
 पठ्यायः । कपालनालिका २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४ । इति हारावली ॥
 (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम् । यथा,
 अनर्घराघवे । २ । ६ ।
 “शङ्के सम्युति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटङ्कोन्मज्जा
 रज्यद्विस्मरजम्बटावलयितो देवस्त्रिषामीश्वरः ॥”)
 तर्कुटं, स्त्री, (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते
 इति । तर्कं दीप्तौ + बाहुलकात् उटन् ।) कर्त्त-
 नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काटनाकाटा इति
 भाषा ॥
 तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट + स्त्रियां गौरादित्वात्
 डीष् ।) तर्कुः । इति हारावली । २१३ ।
 तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः । मध्यपदलोपि-
 समासः ।) तर्कुस्थितमृत्पिण्डः । टेकोर
 वाटुल इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । वर्त्तनी २ ।
 इति जटाधरः ॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४ । इति
 हारावली । २१३ ॥
 तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी खल्यो मृत्-
 पिण्डः ।) तर्कुपिण्डः । इति हारावली । २१३ ॥
 तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति । लस-
 कान्तौ + णिच् + क्तुल् ।) तर्कुः सूत्रनिर्माण-
 यन्त्रं तस्या लासकः ।) मल्लोलः । इति हारा-
 वली । २१३ ॥ खरसा इति भाषा ॥
 तर्कुश्राणः, पुं, (तर्कोः श्राणः ।) सामकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ टेकोर श्राण इति भाषा ॥
 तर्जुः, पुं, (तरजुः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
 तरजुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तर्जुः, पुं, यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥
 तर्ज्ज, भर्त्तुवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-सकं-सेट् ।) तर्ज्जति । इति दुर्गादासः ॥
 तर्ज्ज, क ड भर्त्तुसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 तर्ज्ज, क ड भर्त्तुसे ।) क ड, तर्ज्जयते । भर्त्तु-
 आत्मं सकं-सेट् ।) तामतर्ज्जयदम्बरे । इति रघुप्रयो-
 सतर्ज्जनम् । तर्ज्जं करोतीति औ साध्यः ।
 गस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः । तर्ज्जं करोतीति औ साध्यः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 तर्ज्जनं, स्त्री, (तर्ज्ज + भावे ल्युट् ।) भर्त्तुसम् ।
 यथा । अग्नीरायास्तर्ज्जनताडनादि । इति रस-
 मञ्जरी ॥ (यथाच कुमारः । ६ । ४५ ।
 “भूमेदिभिः सकम्पोलैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनेः ।
 यत्र कोपैः कृताः स्त्रीषामाग्रसादार्थिनः ॥”)
 तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्जतेऽनेनेति । तर्ज्जं भर्त्तुसने +
 करणे ल्युट् ।) ततः स्त्रियां डीप् ।) अङ्गुष्ठ-
 समीपाङ्गुलिः । तत्पठ्यायः । प्रदेशिनी २ ।

तर्पणं

इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ सा तु गर्भस्थस्य
 चतुर्भिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । १७ । ८८ ।
 “तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा ।
 विलोक्य भामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम् ॥”)
 तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जस्तर्ज्जनमस्यत्र । तर्ज्ज + ठन् ।)
 देशविशेषः । तत्पठ्यायः । ताधिकः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥
 तर्ज्जः, पुं, (तर्ज्जोति हृणादिकं भक्षयतीति । हण्
 भक्षणे + अच् ।) वत्सः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३२६ ॥
 तर्ज्जकः, पुं, (तर्ज्ज एव । स्वार्थे कन् ।) सदोजात-
 वत्सः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कोमले
 वाक्चुर इति भाषा ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ५ । ४३६ ।
 “स्नानक्षीरां वरां पत्नीं रुद्रहारां निपात्यते ।
 आलिङ्गमानां क्रन्दद्भिस्तर्ज्जकैरिव दारकैः ॥”
 बालकः । यथा, अनर्घराघवे । २ । २३ ।
 “सुनिविनियोगलूनप्ररुद्रुद्रश्राद्धलानि
 बर्हीषि ।
 गोकर्णतर्ज्जकोऽयं तर्ज्जोऽप्युपकण्ठकच्छेद्य ॥”)
 तर्ज्जिः, पुं, (तर्ज्जिः पृषोदरादित्वाद्लोपः ।)
 मृद्व्यः । भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तर्ज्जरीकं, स्त्री, (तीर्थतेऽनेनेति । तृ + “फर्षरीका-
 दयश्च ॥” उणां । ४ । २० । इति ईकप्रत्ययेन
 निपातनात् साधुः ।) नौका । (तरतीति । कर्त्तरि
 ईकः ।) पारगे, त्रि । इति मेदिनी । के, १६१ ॥
 तर्दं, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
 सेट् ।) तर्दति । इति दुर्गादासः ॥
 तर्दः, स्त्री, (तरति भ्रवते इति । तृ + “जो डक् च ।”
 उणां । १ । ६१ । इति ऊः दुर्गागमश्च ।)
 दारुहस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ । काठेर
 हाता इति भाषा ॥
 तर्पणं, स्त्री, (तप प्रीणने + भावे ल्युट् ।) हस्तिः ।
 प्रीणनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । २६ । २३६ ।
 “तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं वृकलेवरे ।
 पूजयित्वाकरोत्तस्य वृमांसवतितर्पणम् ॥”)
 यज्ञकाष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हृष्यन्ति पितरौ
 येन । तप + करणे ल्युट् ।) देवर्षिपितृमनु-
 स्याणां जलाञ्जलिदानेन हृषिसम्पादनम् । यथा,
 “एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः ।
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्बुद्धमानसः ॥
 आगच्छन् मे पितर इमं शक्नुवन्त्योऽञ्जलिम् ।
 त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा ॥
 वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्तीर्णवर्हिषि ।
 विधिज्ञास्तर्पणं कुर्यान् पात्रे तु कदाचन ॥
 यदपां क्रूरमांसान् यदमेधान् किञ्चन ।
 अश्रान्तं मलिनं यच्च तत् सर्वमपगच्छतु ॥
 गृहीत्वानेन मन्त्रेण तीर्थं सथेन पाणिना ।
 प्रक्षिपेद्दिशि नैर्ऋत्यां रक्षोप्रहतयेऽङ्गुतम् ॥
 अनाच्चिकन्तु यदुसक्तं पापादयच्च प्रतिग्रहम् ॥

तर्पणं

दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः सद्यस्सतिः ।
सविता च भगश्चैव सुनयः सनकादयः ॥
आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं जगत् त्वत्पितृविति ब्रुवन् ।
चिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्वन् सङ्क्षेपतर्पणम् ॥”
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
तर्पणविशेषस्तु गारुडे २१६ अध्याये तथा
वह्निपुराणे निव्याहिकस्नानविधिनामाध्याये च
द्रष्टव्यः ॥ * ॥ जीवत्पितृकस्य तर्पणनिषेधो
यथा,—

“दशैस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृको भूपः कुर्यात् कृत्वाधमाभुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

महायज्ञविशेषः । तत्तु पितृयज्ञः । पितृणां
कथजलादीनाञ्च विधिना जलान्नदानेन तृप्ति-
सम्पादनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ “तत्
द्विविधं प्रधानं अङ्गञ्च । तत्राद्यं यथा,—
‘तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥’
इति श्रुतातपः ॥

विधवामधिकृत्य काशीखण्डे ।
‘तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितुस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥’
द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥’
तर्पणाकरणे दोषः । यथा, योगियाज्ञवल्करः ।
‘नास्तिक्यभावादयश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जलार्थिनः ॥”
तस्य निषिद्धस्थानादि यथा । “नेष्टकारचित्ते
स्थाने पितृस्तर्पयेत् ।” इति शृङ्गलिखितौ ॥
‘यन्न सर्वाय चोत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि ॥’
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

तस्य विधानं यथा । स्नातश्चाद्रवासा देवपितृ-
तर्पणमन्मःस्य एव कुर्यात् परिवर्तितवासाश्चेत्
तीरमुत्तीर्येति । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो
यथा, मनुस्मृत्यपुराणे ।

‘तिलोदकाञ्जलिर्द्वयो जलस्यैस्तीर्थवासिभिः ॥’
तीर्थे स्थलस्थश्चेत् तर्पणं करोति तदा जलेक-
चरणः आचम्य कुर्यात् तस्य जले च तर्पणमवि-
रुद्धम् । शृण्वे तर्पणं दर्भेषु कार्यम् । यथा,—
‘प्रागग्रेषु तुरांस्तर्पयेत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितृंश्च दक्षिणामेषु ददादिति जलाञ्जलीन् ॥’
इति आग्नेयपुराणम् ॥

अशुचिदेशे तु ।
‘यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवतापितृन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममशु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति विष्णुः ॥
‘प्रादेशमात्रं उद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मुखान्स्तर्पयेत् पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥’
इति दत्तः ॥

तर्पणं

उद्धृतोदके तु ।
‘पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णं धत्वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥’
इति हारीतः ॥
‘यदुद्धृतैः प्रक्षिप्ते तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सयेन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥’
इति योगियाज्ञवल्करः ॥
“अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च दक्षिणस्येतरात् करात् ।
तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सन्तर्पयेत्
पितृन् ॥’
इति नारदः ॥ * ॥

देवतर्पणं यथा,—
‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यच्चास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥’
इदं उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्यम् ॥
मनुष्यतर्पणं यथा,—

‘सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते तृप्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा ॥’
इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्-
मुखेन कार्यम् ॥ * ॥ तत् ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन
उपवीतिना देवतीर्थेन कार्यम् । ततो दिव्य-
पितृतर्पणं दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना
सतिलजलेन पितृतीर्थेन कार्यम् । ततः पितृ-
तर्पणम् ॥ * ॥ भौष्माण्यां भौष्मतर्पणम् । तस्य
मन्त्रो यथा,—

‘वैयाघ्रपदगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भौष्मवर्मेणे ॥’
प्रार्थनमन्त्रो यथा,—
‘भौष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरङ्गिरवाप्तोऽपु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥’
प्रेतचतुर्दश्यां यमतर्पणं यथा,—
‘यमाय धर्म्मराजाय न्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ।
शुकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥’
प्रत्येकनामभिस्त्रींस्त्रीजलीन् ददात् ॥ * ॥
तिलतर्पणनिषेधो यथा,—
‘रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥’
इति स्मृतिः ॥

‘संक्रान्त्यां निष्ठा सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’
इति मनुस्मृत्यपुराणम् ॥
तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां गृहणेषु च ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे शुगादौ न्यतवासरे ॥’

तर्पणः

सूयंशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा
इति स्मृतिः ।
‘तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षे ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’
इति मरीचिवचनम् ॥ * ॥

तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।
‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतानितम् ।
तदभावेऽपि क्षिप्ते तु दर्भैर्मन्त्रेण चाप्यथ ॥’
इति याज्ञवल्करः ॥ * ॥
अशक्तौ । आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं जगत्पुत्र
इत्यनेन चोत्तर्पयेत् ।” इत्याहिकतत्त्वम्

काशीखण्डमते तु ।
“आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु सर्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाह्नोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥’
जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा,—
“तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छेत्
गद्याश्राद्धं कृतं तेन श्रुताब्दे नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्

तर्पणी, स्त्री, (तृप्यतेऽनयेति । तृप+करणे लु-
स्त्रियां डीप् ।) गुरुस्त्वष्टृच् । स च श्रुति-
वृत्तः । इति शब्दमाला ॥ (सर्वजन-
प्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे १२६ ।
“तर्पणी तीर्थतीर्थ्यां च विप्रया त्रिदश्वरी
प्रीतिप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
अध्याये ।

“क्षुत्तट्श्रमग्लानिहरौ पेया वाताबुलीमर्ण-
विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी ।
तर्पणेच्छुः, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । इति श-
निपातनात् साधुः ।) भौष्मः । इति श-
रत्नावली ॥ तर्पणाकाङ्क्षिणि, त्रि ॥
तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीणयतीति । तृप-
णिच्+णिनिः । ततो डीप् ।) प्रज्ञाचारि-
इति शब्दचन्द्रिका ॥

त(ञ्ज)व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
सकं-सेट् ।) रेफोपधः । तर्पति । इति श-
दासः ॥

तर्पटः, पुं, (तर्पति इतं गच्छतीति । त-
वाहुलकात् अटन् ।) वत्सरः । इति श-
रत्नावली ॥ चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तर्म्म, [न्] स्त्री, (तरतीति । तृप+
धातुभ्यो मनिन् ।) उणां ४।१३४ ।
मनिन् ।) यूपायम् । इत्यमरः १२।१९ ।
तर्पः, पुं, (तृष पिपासायाम्+भावे घञ् ।)
लाघः । (यथा, महाभारते १२।२०४ ।
“तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्यैह कलमयात्
निवर्त्तते तदा तर्पः प्रापमन्तगतं यदा ॥”
तृषा । इत्यमरः १२।४५५ ॥

राजतरङ्गिण्याम् ३।४८० ।
“लवणार्णवपानेन तर्पितृकर्ममिवीकृतम् ॥”

यत्प्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभजन्मुखम् ॥”
 यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे लघ्याधिकारे ।
 “काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोष्णीरपद्मकम् ।
 प्राचामधुकसंयुक्तं पित्ततर्पणं जलं पिवेत् ॥”
 तीर्थतेनेनेति । तं भवनतरणयोः + “तृ-
 षदिहनीति ।” उणां ३ । ६२ । इति सः ।
 भवः । (तीर्थतेऽसौ इति कर्मणि सः ।) समुद्रः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ स्मृत्यः । इति संचिप्तसारे
 उणादिवृत्तिः ॥
 तर्पणं, स्त्री, (लघ+भावे ल्युट् ।) पिपासा ।
 इति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भाग-
 वते । ३ । २५ । ७ ।
 “निर्विन्ना नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्पणात् ।
 येन संभावमानेन प्रपन्नान्नं तमः प्रभो ! ॥”
 तर्पितः, त्रि, (तर्पणस्य जातः । तर्प+तारकादि-
 लात् इतच् ।) लघितः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
 “राजा तद्वयस्त्रसदनं प्रविष्टो निशि तर्पितः ।
 दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पयो मन्त्रजल
 खयम् ॥”
 जाताभिलाषः । यथा, रामायणे । २ । १०४ । १ ।
 “वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
 अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्पितः ॥”
 तल, गतौ । (भां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातु-
 रयम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥
 तल, किं प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पञ्चे भां-परं-अकं-सेट् ।) किं, तालयति तलति
 तलम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 तलं, स्त्री पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम् +
 पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् ।
 (यथाच भाषे । २ । १११ ।
 “कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।
 विदाकुर्वन्तु महत्तलं विद्विषदम्भसः ॥”
 “तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥” इति
 तट्टीकायां मत्तिनायः ॥ अनूङ्गम् । इति मेदिनी ।
 तल, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
 यथा, मनुः । २ । ५६ ।
 “यत्तुल्यतलस्य तले आशं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
 यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
 “वासो वल्कलमास्तरः किञ्चलयान्योक्-
 तलानि क्षतये सुधां गिरिनदीतीर्थं
 लघ्याशान्तये ॥”
 तलं, स्त्री, (तलं + अच् ।) व्याघात-
 वारणा । (यथा,—
 “ततः समुत्पेतुर्ददायुधाले
 महीक्षितो बह्वतलाङ्गुलिनाः ॥”)
 इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।
 काननम् । कार्यवीजम् । इति मेदिनी । ले,
 २१ ॥ गर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य
 मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२२ ॥ (यथा,
 भागवते । ८ । २० । २३ ।
 “रसामचष्टाङ्गितलेऽथ पादयो-
 र्मर्हौ महीधान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
 पतत्तिष्ठौ जानुनि विश्वसर्ते-
 र्खर्वोगणं मास्तमिन्द्रसेनः ॥”
 हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । १४ । १४३ ।
 “पृष्ठे तानशुचिर्नित्यमङ्गिः प्राणानुपसृशेत् ।
 गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”
 तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ६० । १६ ।
 “स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
 देशास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”
 करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते ।
 ३ । २७७ । २४ ।
 ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”
 तलरुः । सयपाणिना तल्लीघातः । इति मेदिनी ।
 तल, २१ ॥ स्वभावः । आघारः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिव-
 सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
 “तलस्तलः करस्थाली ऊर्ध्वसंहनो महान् ॥”
 तलकं, स्त्री, (तलेन गभीरगर्तेन कायतीति ।
 के + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥
 तलायो इति हिन्दी भाषा ।
 तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।)
 चपेटः । तत्पर्यायः । चर्चा २ । इति हारा-
 वली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । १७ ।
 “तलप्रहारमिह तो निपात महीतले ॥”
 तलस्य प्रहारः । तलाघातः ॥
 तलसारकं, स्त्री, (तले सारो यस्य कप् ।)
 घोटकस्याप्रभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥
 घोटकस्य वक्षस्यलवन्नरन्तः । तत्पर्यायः ।
 वक्रपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ३१७ ॥
 तलहृदयं, स्त्री, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।)
 पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । १२२ ॥
 तला, स्त्री, (तल + स्त्रियां टाप् ।) गोधा ।
 व्याघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८४ ।
 तलाची, स्त्री, (तलमक्षतीति । अनुच् + क्तिप् ।
 स्त्रियां ङीष् ।) नलनिर्मितकटः । इति हारा-
 वली । १७७ ॥
 तलातलं, स्त्री, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् ।
 तलादपि अतलम् । अत्यन्तनिम्नतयास्य तथा-
 त्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दभाषा ॥
 तत्र मयनामा दानवेन्द्रकिपुराधिपतिर्भगवता

त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निदग्ध-
 खपुरजयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामा-
 चार्थो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन-
 भयो महीयते ॥” इति श्रीभागवतम् ॥

तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थान-
 लेनाख्यस्या इति । तल + ठन् ।) तलसारकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

तलितं, स्त्री, भृष्टमांसम् । यथा,—

“शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
 पुनस्तदाप्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥”

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।

“तलितं वलमेधाग्निमांसौजःशुक्रद्विकृतम् ।

तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥”

तलिनं, स्त्री, (तल्यते शयनार्थं गम्यते च । तल +

“तलिपुलिभ्यां च ।” उणां । २ । ५३ । इति

इनन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥

तलिनः, त्रि, (तल + इनन् ।) विरलः । स्तोकः ।

खच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्बलः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

तलिमं, स्त्री, (तल + बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् ।

तल्यम् । चन्द्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी ।

मे, ४४ ॥

तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । त + “नोरख

लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उगन् रस्य

लच् ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥

तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादिवात् ङीष् ।)

तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

तलेक्षणः, पुं, (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।)

शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्यतयेति भावः

उदरं यस्याः । बह्वचकलेऽपि “नासिकोदरौष्ठ-

जङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च ।” ४ । १ । ५५ । इति

ङीष् । आद्ययोर्वङ्गजलक्षणो निषेधो बाध्यते

पुरस्तादपवादव्याधात् ।) भार्या । इति शब्दार्थ-

कल्पतरुः ॥

तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-

स्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तलकं, स्त्री, (तल + बाहुलकात् कन् ।) वनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्यं, स्त्री पुं, (तल्यते शयनार्थं गम्यते च । तल +

“खल्यशिल्यश्रव्यवाय्वरूपपर्यतल्याः ।” उणां ।

३ । २८ । इति प्रप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।

“सग्विणं तल्य आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”)

अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,

सर्वर्तकसंहितायाम् । १५८ ।

“पितृदारगमने आट्टभार्यागमे तथा ।

शुरुतल्यव्रतं कुर्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥”)

तल्यकीटः, पुं, (तल्ये शय्यायां जातः कीटः ।)

कीटविशेषः । हारपीका इति भाषा । यथा,

“जम्बेकं तल्यकीटश्च तदा शूद्रो भवेद्भुवम् ॥”

इति अक्षवैवर्त्त श्रीलक्षणभाष्यम् ॥

तत्पन्नं, स्त्री, (तत्प इवाचरति । तत्प + क्तिप् + ल्युच् ।) करिष्टम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
पृष्ठवंशस्य मांसम् । इति हारावली ॥

तल्लं, स्त्री, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति । ली + डः ।) विलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्लः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति । ली + डः ।)
जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । ले, २२ ॥
तलाओ इति हिन्दीभाषा ॥

तल्लजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति ।
लज + अच् ।) प्रशस्तः । इत्यमरः ॥ अयं
अजहलिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा
कुमारीतल्लजः । इत्यमरटीका ॥

तल्ली, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसतीति । लस
+ डः स्त्रियां ङीष् च ।) तरुणी । इति
मेदिनी । ले, २२ ॥

तवचीरं, स्त्री, (तु + अच् । तवं चीरमिति नित्य-
कर्मधारयः ।) तोयाचीर इति ख्यातम् । तत्-
पर्यायः । पयःचीरम् २ यवजम् ३ यवजोद्-
भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
त्वम् । दाहपित्तक्षयकासकफश्वासासदोषनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तवचीरी, स्त्री, (तवचीर + ङीष् ।) गन्धपत्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तवराजः, पुं, (तु + अच् तवः पूर्णः सन् राजते ।
राज + अच् ।) यवासशर्करा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यवासशर्कराशब्देऽस्य विवृति-
ज्ञातव्या ॥)

तवराजोद्भवखण्डः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति । उत् +
भू + अच् । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तवराज
उद्भवोऽस्य । यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति ।
उद् + भू + अच् ।) ततः कर्मधारयः । यवास-
शर्कराभवखण्डः । तत्पर्यायः । सुधामोदकजः २
खण्डजोद्भवजः ३ सिद्धमोदकः ४ अमृतसारजः ५
सिद्धखण्डः ६ । अस्य गुणाः । दाहतापप्लवा-
मोहहृच्छ्वासानाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् ।
श्रीतत्वम् । सदासुमधुरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तविषः, पुं, (तव + “तवेर्णिद्वा ।” उणां । १।४६।
इति टिप्पणम् ।) खर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तविषी, स्त्री, (तविष + संज्ञायां ङीष् ।) नदी ।
देवकन्या । भूमिः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ (वलम् । यथा, ऋग्वेदे । १।३५।४।
“क्ष्वरजांसि तविषीं दधानः ॥”)

तटः, त्रि, (तट् + क्तः । पृथोदरात् कलोपे साधुः ।)
तनूकतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।

तटा, [तट] पुं, (तत्तकार्थं + टच् पृथोदरात्
कलोपे साधुः ।) लटा । कुतार इति भाषा ।
विश्वकर्मा । आदित्यविशेषः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

तस, इ कि अलङ्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-पञ्चे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, कर्मणि

तंस्यते । कि, तंस्यति तंसति हारो जनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

तस, य उ इर उत्तपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) य,
तस्यति धूलिं वायुः । उ, तसित्वा तस्मा ।
इर, अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अस्मात्
पुषादित्वात् नित्यं ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
तसरः, पुं, (तनोतीति । तन + “तदृषिभ्यां क्सरन् ।”
उणां । ३ । ७५ । इति सरन् क्तिञ् ।) तसरः ।
सूत्रवेष्टनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, वाजस-
नेयसंहितायाम् । १६ । २३ ।

“रसं परिसृता न रोहितं
नमद्बुधैरससरं न वेम ॥”)

तस्करः, पुं, (तत् करोतीति । क्त्वा + “दिवाविमेति ।”
३ । २ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य “किं यत्तद्-
बहुषु कृष्योन्विधानम् ।” इति वार्तिकोक्तेरच् ।
ततः । “तद्दृष्टतोः करपयोः इति सुट्दलोपो ।)
चौरः । एकाशकः । इति रत्नमाला ॥ मदन-
वृत्तः । इति जटाधरः ॥ कर्णः । यथा, रघुः ।
१ । २७ ।

“आवृत्ता यत् परस्मैभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥”
“तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम् ।” इति
तट्टीका ॥

तस्करचायुः, पुं, (तस्करस्य एकाशकस्य चायु-
रिव ।) काकनासावता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्करी, स्त्री, (तट् + क्त्वा + चौरान्यर्थे टः टित्वात्
ङीप् । सुटि दलोपे च साधुः ।) कोपना नारी ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

ताटङ्कः, पुं, (ताडङ्क + पृथोदरात् साधुः ।)
ताडङ्कः । इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।

“तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी ॥”)

ताटस्यं, स्त्री, (तटस्य + भावे अच् ।) उदा-
सीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्येन
उदासीनत्वेन इति । तटस्यो निकटस्थः प्रसिद्ध-
पूर्णप्रणय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डि-
दासः ॥

ताडः, पुं, (तड् + भावे घञ् ।) ताडनम् ।
शब्दः । मुष्टिमेयवृणादि । इति मेदिनी । डे, १४ ॥
पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेषः । सा सुकेतुयक्ष-
कन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता भुवुदेव्य-
पुत्रस्य सुन्दस्य भार्या मारीचमाता सुन्दे
निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमृषिं धर्मयितुमुद्यता
तस्य शापात् सपुत्रा राक्षसत्वं गता श्रीरामेण
निहता । इति रामायणम् ॥

ताडकाफलं, स्त्री, (तारकेव नक्षत्रमिव फलमस्य ।
रस्य ङत्वम् ।) वृहदेला । इति रत्नमाला ॥
ताडङ्कः, पुं, (तालं तालपत्रमिव अङ्कगते लक्ष्यते
इति । अङ्क + घञ् । लस्य ङत्वम् । शकन्वा-
दित्वात् साधुः ।) कर्णभूषा । कानतड्का इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । कर्णदर्पणः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ ताटङ्कः ३ । इति द्विरूपकोष-
टीकायां भरतः ॥ कर्णिका ४ ताडपत्रम् ५ ।
इत्यमरः ॥ ताडपत्रम् ६ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ३२० ॥ कर्णसुकुरः ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मनसाध्याने ।

“ताडङ्काङ्गदमेखलागुणरत्नञ्जीरतां प्रापितां
केरातीं वरदाभयोदतकरां देवीं त्रिनेत्रां
भजे ॥”)

ताडनं, स्त्री, (ताडि + भावे ल्युट् ।) आघातः ।
यथा, शृङ्गारतिलके । [तपः ॥

“झाधं नीरसकाष्ठताडनशतं झाधः प्रचक्षा-
यथाच, गारुडं ६६ अध्याये ।

“श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कुर्यान्मन्त्राणि न स्पृशेत्
न निन्दाताडने कुर्यात् सुतं शिष्यश्च ताडयेत् ।
आचरेत् सर्वदा धर्म्मं तद्विद्वन्नु नाचरेत् ॥”
अपि च चाणक्ये । १२ ।

“लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥”

ताडनी, स्त्री, (ताडयतेऽनयेति । ताडि + कर्णे
ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) अश्वताडनयष्टिः । तत्-
पर्यायः । चर्मयष्टिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म-
लालिका ५ । इति शब्दमाला ॥

ताडपत्रं, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव । लस्य ङत्वम् ।)
ताडङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ॥

ताडिः, स्त्री, (ताडयति पत्रैः शोभते इति ।
तड् दीप्तौ + लिच् + इन् ।) वृक्षविशेषः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ ताडियात् इति भाषा ॥

ताड्डी, स्त्री, (ताडिः कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
पत्रद्रुमः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ तत्पर्यायः ।
ताडिः २ ताली ३ तालिः ४ । इति भरतः ॥
ताडियात् इति भाषा ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ३ । ३२८ ।

“शुभ्रतमालपत्राणि श्रीरंताड्डीदलानि च ।
तत्सेनार्णवतीराणि चक्रैरिस्त्रीमुखानि च ॥”
आभरणविशेषः । इति दुर्गासिंहः ॥

ताडुलः, पुं, (ताडयतीति । तड् + लिच् + उल ।)
ताडयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

ताडमानः, पुं, (ताडयते अस्मौ । ताडि + कर्मणि
शानच् ।) पटहादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ताडनयुक्ते, त्रि । (यथा, कुमारे । १ । ४५ ।

“अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्विस्तन्नीरिव ताडमाना ॥”)

ताण्डवं, स्त्री, पुं, वृक्षम् । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥
ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डि वृक्षशाखं तद-
स्यास्तीति । इति भरतः ॥ तण्डुना प्रोक्तमिति
स्वामी ॥

(“पुन्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीवृक्षं जात्यसृजते ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनेन पुंवृक्षम् ॥)
वृक्षविशेषः । उडववृक्षम् । इति मेदिनी । ने,

३६ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । १ । १ ।

“प्रचक्षताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजाः ।
भवन्तु विभ्रमज्ञाय भवस्य चरणाश्रुजाः ॥”)

तात्प

ताखवतालिकः, पुं, (ताखवे शिवनृत्यकाले यस्तानः स कार्यतयाख्यस्येति । ठन् ।) नन्दौ । स शिवद्वारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताखवप्रियः, पुं, (ताखवं उद्धतवृत्तं प्रियमस्य ।) शिवः । इति शब्दमाला ॥

ताखि, क्ली, (ताखेन सुनिना कृतम् । ताख + वहुलवचनात् इच् ।) वृत्तशास्त्रम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति । तन + "दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ६० । इति क्तः दीर्घश्च । अनुदात्तेति नलोपः ।) पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।

"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्यविषम-स्तस्यान्विध्यन् वेतसगृहं प्रभवं सः । शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं सुनिपुत्रं तापादन्तःश्लेष्म इवासीत् चित्तिपोऽपि ॥") अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, भागवते । १ । १४ । ३६ ।

"कच्चित्तेनामयं तात ! भ्रष्टतेजा विभासि मे । अलम्बमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरो-धितः ॥")

पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिल्लीपोक्तिः ।

"तस्मात् सुखे यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि । इच्छाकृपां दुरापेक्ष्ये त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")

तातयुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवान्तत्वात् गौर्वाच्ये इत्यः ।) चुद्रतातः । पित्र्यः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । ने, ३६ ॥

तातजनयित्रौ, क्ली, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

ताततुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पित्र-समः । तत्पठ्यायः । मनोजवसः २ । इति हेम-चन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवः ३ पित्रसन्निभः ४ । इत्यमरः । तातलः ५ । इति मेदिनी ॥

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा वृत्ततीति । वृत् + बाहुलकात् डः ।) खल्लनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तातलः, पुं, (तापं लातीति । ला + क्तः ।) पृष्ठोदरादि-त्वात् यस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः । मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ६८ ॥ तप्तमात्रे, त्रि । इत्यजयपालः ॥

तातिः, पुं, पुत्रः । इति जटाधरः ॥

तातुक्तालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल + "आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ । ११६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठच् ।) तत्काल-भवः । यथा, शुद्धितत्त्वे श्रुतः ।

"ततः आहमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा । कर्तुं तातुक्तालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"

तातुपर्यः, क्ली, (तत्परस्य भावः । तत्पर + अण् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तान्विकः

वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ । "आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तातुपर्यं परिकीर्ति-तम् ॥")

तादात्म्यं, क्ली, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् + अण् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति न्यायशास्त्रम् ॥

ताडक्, [ण्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ । (तद् + टश्च + "त्वदादिषु दृशेरनालोचने कश्च ।" ३ । २ । ६० । इति क्तिन् । "आ सर्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ६१ । इति आत्वम् ।) ताडशः । ताडार मत इति भाषा ॥ इति सुम्भबोधम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७६ ।

"यादृशैः सेव्यते श्लेष्मयादृशांश्चोपसेवते । कदाचिन्नाच सन्देहस्ताडग् भवति पूरुषः ॥")

ताडच्च, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + टश्च + त्वदादिष्वित्यत्र क्स्मोऽपि वाच्य इति क्चः ।) ताडक् । इति सुम्भबोधम् ॥ (यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।

"ततः प्रभृति ताडचयोग्यार्थप्राम्प्रिलालसः । परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्वीं सपर्विणीम् ॥")

ताडशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + टश्च + "त्वदादिष्विति ।" ३ । २ । ६० । इति क्च ।) ताडक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३५ । "उपदेशो न दातव्यो यादृशे ताडशे जने ॥")

तानं, क्ली, (तन दु ञ विस्तारे + भावे णच् ।) विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन + णच् ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"विस्तार्यन्ते प्रयोगा येर्मूर्च्छनाशेषश्रयाः । तानास्तेऽपूयनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥

तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् । ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतानि च ॥"

तानवं, क्ली, (तनोर्भावः । तनु + "इगन्ताच्च तनु-पूर्णात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गाने तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।

"तानवत् तनुता गाने दौर्बल्यममयादिकृतम् ॥ (यथा, आर्याचष्टशब्दम् । ३६३ ।

"परपतिनिर्दयकुलटाशेषित शूट ! नैर्ध्या न कोपेन ।

दग्धममतोपतपा रोहिमि तव तानवं धीर्यम् ॥")

तानूरः, पुं, (तनु + "तुलकान् जरण् ।) ययसां भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तान्तः, त्रि, (तप्त + क्तः ।) आन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, प्रत्युक्तविजये । २ अङ्के । "पात्यं आन्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्नोषयता-मृशन् यत्रात्यन्तघनच्छदैर्मिटपिभिश्चने निरस्तातये ॥")

तान्विकः, त्रि, (तन्मं सिद्धान्तं अधीते वेद वा । तन्म + "उक्त्यादित्वात् ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः । शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । १ । २ । १५१ । तन्मशास्त्र-वेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ६ ।

"श्रेयोऽर्थमिदं वैदिकतान्विकीयम् ॥")

तापसः

तापः, पुं, (तप + णच् ।) सन्तापः । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

"नैदाघजं तापमिवोदुराजः ॥") कच्छम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।

"दीर्घायुर्भव सर्वज्ञ ! तापत्रयविवर्जितः ॥")

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + क्तृच् ।) ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥

तापत्यः, पुं, (तपती सूर्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान् । तपती + ण्यः ।) अर्जुनः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।

"तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिद्गुणं श्रेय इहेषितम् । तस्मिन् कर्मणि योक्तव्यं दान्तात्मानः

पुरोहिताः ॥")

तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १७१ । ६६ ।

"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तपत्यवर्द्धनम् ॥" तपत्या उपाख्यानम् । तपती + ण्यच् । तप-

त्युपाख्याने, क्ली । यथा, तत्रैव । १ । २ । १०६ । "तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्वेच्छाख्यानमुत्तमम् ॥"

एतदुपाख्यानम् महाभारते आदिपर्वणि १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ । "शुक्राद्वज्र प्रभवति वज्रं शुक्रेण वर्द्धते । तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥")

कामवाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं, — "सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।

स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥")

सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कौरे, नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।

"असिपत्रवनश्चैव तापनश्चैकविंशकम् ॥ भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।

"तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावक-रमिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । १६ । २१ । "ततोऽम्बराक्षिन्तितमात्रमागतं

महाप्रभं चक्रमभिच्रतापनम् ॥")

तापसं, क्ली, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तापसः, त्रि, (तपोऽख्यस्येति । तपस् + "अण् ॥" ५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शील-

मस्य । "कृत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) तपस्वी । इत्यमरः । ३ । ७ । ४२ ॥

(यथा, मनुः । ६ । २७ । "तापसेष्वेव विप्रेषु यान्निकं भैक्षमाहरेत् ॥" तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २ । ५ । २ । ५ ।

"तापसं व्रतमाश्रित्य ततो गुह्यगुहाय च ॥") पुं, दमनकवृक्षः । वकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(इच्छुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

तापी

“कान्तारस्तापसेक्षुः काष्ठेषुः सूचिपत्रकः ॥”

“इत्येता जातयः स्त्रौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः
परम् ॥”

“कान्तारतापसाविच्छू वंशकाशुगुणौ मतौ ॥”

तापसतरुः, पुं, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इक्षुदीवृक्ष-
स्य विवरणं ज्ञातव्यम्)

तापसद्वृक्षः, पुं, (तापसप्रियो द्वृक्षः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (पर्यायो-
प्यया, —

“इक्षुदीवृक्षारवृक्षश्च तिलकस्तापसद्वृक्षः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)

तापसद्वृक्षसन्निभा, स्त्री, (तापसद्वृक्षस्य सन्निभा
समा ।) गर्भदात्रीच्युपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियाल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुदीवृक्षः ।
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतपुष्पोद्गारपुष्प इक्षुदी तापसप्रियः ॥”

तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातव्याः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अरुचिजन्यसन्तापं हर-
तीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।)
व्यञ्जनविशेषः । यथा, —

“वृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्वटीः ।

तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत् ॥

सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।

लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥

एषां सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥”

अस्या गुणाः ।

“भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माण्यमाचरेत् ।

वृंहणी तर्पणी रूक्षा गुर्वी तत्र गुणाः स्मृताः ॥”

ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥

तापहारिण्यां चि ॥

तापिच्छः, पुं, (तापिनं सन्तप्तं कृदति आच्छा-
दयतीति । कृद् + अन्यञ्चपीति डः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । १११ ।

“अक्षोर्निक्षिपदञ्जनं अवणयोस्तापिच्छगुच्छा-
वलीम् ॥”

स्त्री, तापिच्छस्य पुष्पम् । फलै लुगिति तद्धित-
लुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति नपुंसकत्वम् ।

तापिच्छपुष्पम् । यथा, भाषे । १ । २२ ।

“प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः

शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ॥”

तापिञ्जः, स्त्री, (तापिनं जयतीति । जि + डः ।)

धातुमाचिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिञ्जः, पुं, तापिञ्जः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + ण्यच् ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा

पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भातुल्ये । ११३ । २७ ।

६०४

तामसं

“तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा
नदी ।

विन्ध्यापादप्रसृतास्ताः सर्वाः शीतजलाः

शुभाः ॥”

इयं सङ्ख्यापादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ ।

३ । ११ ॥

“तापी तापा च गोलोमी गोमती प्रालिता
मही ।

सरस्वती युता नदी नर्मदा पश्चिमानुगाः ॥

आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफक्षत्तथा ।

वातदोषहरं हृदयं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [नृ] (तापोऽस्यास्तीति । ताप + “अत

इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, त्रि ॥

ताप्यं, स्त्री, (तापे हितम् । ताप + यत् ।) धातु-

माचिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गो-

प्यम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“ताप्यस्य पलत्रितयं दे लोहश्रावणीकायाः ॥”

ताप्यकं, स्त्री, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माचि-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माचिकशब्दे

विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

ताप्युत्पसंज्ञकं, स्त्री, (ताप्युत्पासंज्ञा यस्य । कप् ।)

माचिकधातुः । इति रत्नमाला ॥

तामः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम + करणे घञ् ।)

भीषणः । दोषः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, स्त्री, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + कः ।)

जलम् । घृतम् । इति भरतघृतसूत्रः ॥

तामरसं, स्त्री, (तामरे जले सस्तीति । सञ् +

डः । यद्वा, बाहुलकात् ऋभेरप्यसच् । तस्य

णित्वञ्च । धातोस्तुगागमञ्च । णित्वात् वृद्धिः ।

इत्युञ्जलदत्तः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा,

राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।

“जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः कृतार्था

स्थितिः ॥”

सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्वर्णम् ।

ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (द्वादशा-

सर्गच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं कृन्दः-

शब्दे द्रव्यम् ॥)

तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ ।

१२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“कटुकैर्जयवोशीरसिंहौ तामलकीघनेः ॥”

तामलिपं, स्त्री, } देशविशेषः । तमलुक् इति

तामलिप्री, स्त्री, } भाषा ॥ तत्पर्यायः । दाम-

लिपम् २ तामलिप्री ३ तामालिनी ४ स्वल्पः ५

विष्णुशब्दम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥

तमोलिप्री ७ वेलाकूलम् = तमालिका ८ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

तामसं, त्रि, (तम एव । तमस् + स्वार्थे ञञ् ।)

प्रकृतिगुणविशेषः । तद्धर्मा यथा, —

“त्रिविधा भवति अह्ना देहिनां सा स्वभावजा ।

तामसः

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां प्रष्टु ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् यचरन्तां वि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणाञ्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।

उच्छिद्यमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥

विधिहीनमव्यष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अह्नविरहितं यन्नं तामसं परिचक्षते ॥

स्वप्नाहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ ३७ ॥

किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।

“नियतस्य तु सत्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अनुबन्धं चयं हिंसामनरेष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तामसमुच्यते ॥

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः श्रुतो नैकतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरीतान्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥

यद्यपि चानुबन्धं च सुखमोहममात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनाख्यस्येति ।

अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ ॥

उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थमण्डः ।

अस्मिन्मन्त्रे हरिनामा विष्णोरवतारः ।

त्रिशिखनामा इन्द्रः । वैद्यतयो देवाः । ज्योति-

र्धामात्मनः । तमोऽयं । वृष्यातिनरादयो मनु-

सुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ १२ । ३३ ।

“लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्न-

वृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥”

तामससुनयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्तिः ३

उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्वासाः ६ ऋकः ७

वृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामस-

शास्त्राणि यथा । असुरमोहनाथशिवस्त-

शैवपाशुपतादि १ कणादस्तनयनीलपटादि २

ब्राह्मणरूपिभगवद्भक्तबौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनि-

स्तनिरौश्वरसांख्यम् ४ तामसपुराणानि यथा ।

भातुल्यम् १ कौर्म्यम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४

स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ ॥ तामसस्तुतयो यथा ।

गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सासुद्रम् ३ यमम् ४

शाङ्गम् ५ औशनसम् ६ ॥ ३३ ॥ राजसतामस-

कर्माणि यथा, —

“यत् श्रुतं देवतं यैत्र्यभौपदेवं तथाञ्जरम् ।

श्रातं श्रुतं गायत्र्यं यामहोमादिकं तथा ॥

ताम्बूलं

पौरोहित्यं याजनश्च देवत्वं यामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधश्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्ख्यमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिवहनं पातकक्षोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्व्यदपरं कर्म गृहितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् ।
तमस् + ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्यम् ॥
तामसी, स्त्री, (तमोऽन्वकारः प्राधान्येन अस्ति
अस्याम् । तमस् + अण् । स्त्रियां ङीष् ।)
निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्ब-
न्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
“सात्विकी राज्ञी चैव तामसी च तथा परा ।
अज्ञा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)
तामिसं, स्त्री, (तमिसं अन्वकारततिरस्त्वस्येति ।
तमिस + अण् ।) अन्वकारमयनरकम् । इति
मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्ता यमदूतैर्निपा-
त्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्वकारमये,
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
“तामिसं प्रथमं पञ्चं वीतशोकमयो वस ॥”
अन्वकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
“लवणेन विबुधैश्चास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥”)
तामिसः, पुं, (तमिसं तमोगुणेत्यः क्रोधः
प्रचुरतयास्त्वस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते
क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥
(यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
“ससर्ज्यैरेव्यतामिसमथ तामिस आदित्तु ॥”)
ताम्बूलं, स्त्री, (तम + “खर्जिपिङ्गादिभ्य ऊरी-
लचौ ।” उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् बुगा-
गमो दीर्घश्च ।) पर्यम् । पान इति भाषा ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । मधुरत्वम् । चारुत्वम् । कषायत्वम् ।
वातकफिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्नि-
सन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूयणत्वम् । दृति-
वक्तृपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते
भुक्ते च प्रसूतत्वम् । दन्ताखड्गगदे व्याज्यत्वम् ।
खर्गोपि दुर्लभत्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् ।
रूच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ कृष्णपर्यस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् ।
दाहवक्रजाद्यभलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्यस्य
गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
रूच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥
सद्यस्त्रोदितताम्बूलभक्ष्यगुणाः । सुखरोगजाद्य-
दोषवातारोचकरक्तमलविट्मकान्तिकारित्वम् ॥
त्रिरात्रोदितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः ।
उत्तमत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । त्रिदोषार्ति-
नाशित्वञ्च ॥ * ॥

ताम्बूल

“शिरापण्यं शैथिल्यं कुप्यात्तस्यासहृदयः ।
श्रीर्णं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय सुखे पर्यं पूर्णं खादयते नरः ।
मतिभंशो दरिद्रः स्यादन्ते न सरते हरिम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“पर्यंस्त्रले वसेद्वाधिः पर्याये पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्यं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिन्यी ॥
नायुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्यवस्थिता ।
तस्मादग्रश्च मूलेश्च मध्यं पर्यस्य वर्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूर्णं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलसुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्यं निशाखधिकखण्डितपर्यमङ्गि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रुच्यदुर्बले ।
ज्वराख्यशोषपित्तासमदम्बुर्हार्चिरोगिषु ॥
ताम्बूलाद्यपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलासता
देहदृक्केशदन्तामिश्रोत्रवर्णवल्लयः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“विना पर्यं सुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्भङ्गां न गच्छति ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

“ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥

अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुचारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्माख्यदौर्गन्धमलवातश्रमापहम् ॥”
क्रसुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय
वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर वाटा इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । स्यगी २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।)
ताम्बूलदाता । तत्पर्यायः । वागगुलिकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्यं,
स्त्री । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥”)
ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्वितताम्बूलस्य
राग इव रागोऽत्र ।) मन्दरः । इति हारा-
वली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे
कन् टापि पूर्वोऽङ्गश्च ।) ताम्बूली । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूल-
लता । पानेर गाह् । इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२० ॥ पर्यन्तता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६
क्रान्तिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति

ताम्बूल

राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्ली १० पर्यवल्ली ११
ताम्बूलीः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३
नागवल्ली १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां
वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
“ताम्बूलीञ्च सहान्धानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥”)
ताम्बूलं, स्त्री, (तम्यते आकाङ्क्षते इति । तसु
काङ्क्षायाम् + “अभितम्योर्दीर्घश्च ।” उणां । २ ।
१६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजस-
धातुविशेषः । तामा इति तांवा इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । ताम्रकम् २ शृङ्खलम् ३ खिच्छ-
सुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ द्विष्टम् ८ उदम्बरम् ९
औदम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औदम्बरम् १२ ।
इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४
अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७
रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनि-
पित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्याङ्गम् २३ लोहि-
तायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्रस्य
तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्त-
त्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्त-
विवन्धशूलपाण्डुरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अम्बत्वम् । सारकत्वम् । रोपण-
त्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अशोर्ज्वरकुष्ठ-
कासश्वासचक्षुपीनसान्धपित्तशोथकमिनाशि-
त्वम् । अल्पहृण्यत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

परिणामशूलग्रीहवायामशूलवहुरोगनाशित्वम् ।
शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं
नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मृदु-
वेष्टितशूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृत-
पञ्चान्तद्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः ।
वान्तिभान्तिश्रूलाग्निमान्द्याम्बपित्तनाशित्वम् ।
बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः ।
आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगदृष्टिच्छर्दिमूर्च्छा-
भ्रमक्लेदनारोगकुष्ठशूलविदाहखेदारुचिचित्त-
सन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुख-
बोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“शुक्रं यत् कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदुं घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूचमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुक्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
“पतलीकृतपत्राणि ताम्रस्यासौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्तपत्रानि तैले तज्जे च काङ्गिके ॥
शोभन्ने च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ॥
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
“रूक्षाणि ताम्रपत्राणि हत्वा संखेदयेद्बुधः

ताम्र

वासरत्रयमन्त्रेन ततः खल्वे विनिःक्षिपेत् ॥
पादांशं स्तुतकं दत्त्वा याममन्त्रेन मर्हयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्बुष्टन तस्य कुर्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्बहुलोम्भितम् ॥
ष्टत्वा तन्नोलकं भास्वे शरावेण च रोधयेत् ।
बालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणान्मुभिः ॥
दत्त्वा भास्वमुखे मुद्रां ततश्चुल्यां विपाचयेत् ।
क्रमष्टङ्गाग्निना सम्यक् यावद्दयामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं ससुद्धृत्य मर्हयेच्छूरणद्रवैः ।
यामैकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे ॥
नृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
पाथ्यं गजपुटे क्षिप्तं नृदं भवति निश्चितम् ॥
वमनश्च विरेकश्च भ्रमं क्लममथारुचिम् ।
विदाहं खेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुक्लनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ।
शब्दरत्नावली च ॥ तद्वति, त्रि ॥
“न विषं विषमित्याहुस्ताम्रश्च विषमुच्यते ।
एकदीपो विषे त्वष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदशोषवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥
तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अथौ सन्ताप्य निर्गुणरीरसे सिष्वेत् पुनः पुनः ॥
मतान्तरम् ।

गोमूत्रेण पचेद्दयामं ताम्रपत्रं दण्डाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणश्चात्र कथ्यते ॥
इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।

स्तुतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्हन्तु कन्यया ।
इयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्ता स्थाव्यां निधापयेत् ।
सम्यक् शूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्यामं पचेच्चुल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्हयं स्वाङ्गशीतं विमर्हयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

मतान्तरम् ।

जम्बूभसा सैन्धवसंयुतेन
सगन्धकं स्थापय शुक्लपत्रम् ।
पत्रायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या
वातादिकं यावदुपैति भ्रान्तिम् ॥

अन्यतरमतम् ।

शुद्धं ताम्रदलं विमर्ह्य पटुना चारेण जम्बीरजै
र्नैर्घसमिदं सुहृत्कपयसा लिप्तं घमेत् सप्तधा ।
निर्गुणश्चुष्टिमं रसेन्द्रकलितं दुग्धाज्यगन्धेन तत्
तुल्येनाथ नृदं भवेत् सुपठितं पञ्चाम्बुतेन त्रिधा ॥
गुणा यथा,—

वान्तिभ्रान्तिविवर्चितं क्षयवृज्याकुष्ठानि

पाण्डुभयं

शूलं मेहगुदाङ्कुरानिलगदाशुक्तानुपानैर्जयेत् ।
शुक्लाभाचक्रिन्ततो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन चेतु

६०६

ताम्रप

भुक्तः स्थौल्यजरापण्ड्यश्रमनं पथ्याग्निना वत्स-
रात् ॥

ताम्रमुष्णं गरुडरं यक्षतुषीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं ग्रहणशोऽम्बुपित्तजित् ॥”
इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
कारे ॥)

ताम्रः, पुं, (ताम्रस्यैव वर्णोऽस्यस्य । अच् ।
ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः ।
इति कर्मविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महा-
भारते । २ । ३१ । ६५ ।

“द्वीपं ताम्राङ्गयश्चैव पर्वतं रामकं तथा ॥”

ताम्रकं, स्त्री, (ताम्र + खार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री, (ताम्रवर्णैः कर्णौ यस्याः
क्षियां डीष् ।) अङ्गना नाम पश्चिमदिग्घस्ति-
पत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकारः, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रघातुभिः
पात्रादिकं निर्मातीति । कृ + अच् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । तत्पर्यायः । ताम्रिकः २
शौल्विकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टकः, पुं, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट + क्तुल् ।)
ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूटः, पुं स्त्री, (ताम्रनिर्मितं कूटमिव
ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक्
इति भाषा । यथा,—

“सम्विदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अहिर्केण खर्जूरसः तारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा सूर्याष्टकं प्रिये ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रमिः, पुं, (ताम्रवर्णः क्रमिः कीटः ।) इन्द्र-
गोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥
ताम्रगर्भं, स्त्री, (ताम्रं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूडः, पुं स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा
अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।

“अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं मुजेन सः ।
महाकायसुपश्चिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ॥”

यथा चोत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये मुमुक्षुतेनोक्तम् ।
“ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मद्यसुत्तमम् ॥”

कुक्कुरदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं
रसोऽस्याः ।) मोरचदुग्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ताम्रपट्टं, स्त्री, (ताम्रेण निर्मितं पट्टं पत्रम् ।)

ताम्रनिर्मितलेखनपत्रम् । यथा,—

“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रवृत्तिः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पटे वा ताम्रपट्टे वा ससुद्रोपरिचिह्नितम् ॥”

इति मिताचरा ॥

ताम्रव

ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।)
जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्र-
निर्मितपत्रे, स्त्री ॥

ताम्रपर्णी, स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ।
नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ५० ।

“ताम्रपर्णीं समेतस्य सुक्तासारं महोदधेः ॥”

ताम्रपत्रवः, पुं, (ताम्रवर्णं पत्रवमस्य ।)
अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ
प याया यथा,—

“अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपत्रवः ।
कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ताम्रपाकी, [नृ] पुं, (पच्यते इति । पच + घञ्
कुत्वच् । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिष्कृति-
रस्यस्येति । इति ।) गर्दभाण्डवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री, (ताम्रो रक्तवर्णः पादो मूल-
देशोऽस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हंसपदीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या) ॥

ताम्रपुष्पः, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्त-
काश्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।

कुण्डली ताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः खल्यकेशरी ॥”

भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कृप्
टापि अत इत्यच् ।) रक्तचित्रत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (रक्तचित्रत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या विव-
रणम् ॥)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या इति ।
डीष् ।) घातकी । (अस्याः पर्याया यथा,—
“घातकी घातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्गरा ।
सुभिचा बहुपुष्पी च वङ्गिज्वाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायाः
यथा,—

“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्याल्यलिवक्त्रभा ॥

ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायाः
यथा,—

“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्याल्यलिवक्त्रभा ॥

ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ताम्रफलः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।)
अङ्गोदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रमूला, स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मूलमस्याः ।)
दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकार-
श्वासचिकित्सायाम् ।

“सिंहो व्याघ्रो ताम्रपर्णी पटोली ॥”

लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्छुरा
इति रत्नमाला ॥ खिराई इति भाषा ॥

ताम्रवर्णः, पुं, (ताम्रस्यैव वर्णोऽस्य ।) पक्षि
वाह्यवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भार-
वर्णयद्वीपभेदः । यथा, मातृस्ये । १३३ । ८ ।

ताम्राङ्ग

“भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे ।
इन्द्रहीपः कसेरश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥”
ताम्रवर्णः, स्त्री, (ताम्रस्यैव वर्णमस्या इति ।
टाप् ।) ओङ्गपुष्पवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली । मध्यपदलोपी
समासः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ चित्र-
कूटदेशप्रसिद्धा लता । तत्पर्यायः । ताम्रा २
ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ खंचवल्ली ६
सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । कफदोषमुखकण्ठोत्थ-
रोगनाशित्वम् । श्लेष्मशुद्धिकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रवीजः, पुं, (ताम्रवर्णं वीजमस्य ।) कुलत्थः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रवृक्षः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः ।)
रक्तचन्दनम् । कुलत्थः । इति रत्नमाला ॥
ताम्रवृन्तः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य ।)
कुलत्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति
टाप् ।) कुलत्थिका । इति हेमचन्द्रः । ४१२४१ ॥
ताम्रशिखी, [न] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा
चूडा अस्थस्य । इति इनिः ।) कुक्कुटः ।
इति ञटाधरः ॥
ताम्रसारं, स्त्री, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य ।)
रक्तचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
ताम्रसारकं, स्त्री, (ताम्रसार + सार्थं कन् ।)
रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रसारकः, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति
कप् ।) रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ताम्रा, स्त्री, (ताम्र + टाप् ।) सैहली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीना-
मन्यतमा । यथा, मातुस्ये । ६ । २ ।
“सुरभिर्विजता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥”
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वविशेषः । यथा,—
“चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविध-
किलासकुण्डाधिष्ठाना ॥” इति सुश्रुते शरीर-
स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
ताम्राङ्गः, पुं, उपदीपभेदः । इति शब्दमाला ॥
ताम्राक्षः, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य ।
अक्षिन् + समासे घच् ।) कोकिलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (ताम्रनयने, त्रि । यथा,
भागवते । १ । ७ । ३३ ।
“तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
अवन्मार्गताम्राक्षः पशुं रसनया यथा ॥”
ताम्राभं, स्त्री, (ताम्रमिवाभातीति । आ + भा +
कः । ताम्रवदाभा अस्थेति वा रक्तवर्णत्वात्
तथात्वम् ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(प्रवृत्तविशेषः । यथा, ब्रह्माङ्गे ४७ अध्याये ।
“रुचका निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि ॥”
ताम्राङ्गं, स्त्री, (ताम्रस्याङ्गं अङ्गभागतया उत्-
पत्तिकारणमस्य ताम्रस्याङ्गं उत्पादकोऽस्य इति
वा ।) कांस्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तारः

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्माणं कार्य-
त्वेनाख्यस्य । ताम्र + ठन् ।) कंसकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ ताम्रनिर्मिते, त्रि । यथा,
कार्तिके ताम्रिके पणः । इति मरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
“कार्षापणन्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्तिकः पणः ॥”
ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अख्यस्या इति
ठन् ततः टाप् ।) मुञ्जा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मानरन्धावादम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥
ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः । इति अण्
ततो ङीप् ।) वादविशेषः । तत्पर्यायः । मान-
रन्धा २ विकारिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ताय, ऋ ङ मालने । सन्ततो । इति कविकण्ठ-
हमः ॥ (स्मं-आत्मं-सकं-सेट् ।) सन्ततिर्वित्तारः ।
ऋ, अततायत् । ङ, तायते विद्यां सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥
तायिकः, पुं, (ताये मालने साधुरिति ठन् ।)
तर्जिकाभिधदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४१२४ ॥
तारं, स्त्री, (तार्थ्यते विस्तार्यते इति । तृ + णिच् +
घञ् ।) रूप्यम् । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
(“दम्भोत्तीर्णं सुशीतं यन्निर्मलं कुन्दसन्निभम् ।
गुरुस्निग्धकुमारश्च तारमुत्तममिष्यते ॥”
अशुद्धस्यान्तस्यास्य गुणा यथा,—
“आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च ।
अशुद्धश्चात्यन्तारं शुद्धमायुर्मतो बुधैः ॥”
अस्य मारणं यथा,—
“कण्टवेधं तारपत्रं दिह्यादिगुह्यहिङ्गुलम् ।
पातयन्ने रसो ग्राह्यो रजतं स्यतस्यते ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुणमारणा-
धिकारे ॥) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणि-
वटिकायाम् ।
“हारं सुवर्णं सुवृत्तं च तारम् ॥”
“तारं मौक्तिकम् । तारश्चेन्नेनाच मौक्तिक-
मेवोच्यते न तु रजतम् ॥” इति तट्टीका ॥
गौणसिद्धिभेदः । यथा, “विह्वलमानस्य दुःखस्य
त्रिलानु तद्विधाताश्च इति इमा सुखास्त्रिभिः
सिद्धयस्तदुपायतया तितरा योऽस्यः पञ्चसिद्धय-
स्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च
व्यवस्थिताः । तासां द्वा अर्धयनादिलक्षणाः
सिद्धयो हेतवः सुखास्तु हेतुमत्तयः । विधिवद्-
गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहण-
मध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते ॥” इति तत्त्व-
कौमुदी ॥ अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे,
४३ ॥)
तारः, पुं, वानरविशेषः । सुक्ताविशुद्धिः । शुद्ध-
मौक्तिकः । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तार्थ्यते
उत्तार्थ्यते भवसागरादनेन । तृ + णिच् + घञ् ।
यद्वा तारयति खोच्चारणजपादिभिर्लोकान् ।
तृ + णिच् + अच् । एतन्निवृत्तिर्वया, काशी-
खण्डे । ७३ अध्याये ।

तारकः

“तारयेद् यद् भवान्मोघेः खजपासक्त-
मानसम् ।
ततस्तार इति स्यातो यत्तं ब्रह्माख्यलोकयत् ॥”
प्रणवः । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । २ ।
“तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारुपायुगं यं विदु-
स्तस्मै स्तात् प्रणतिर्गंगाधिपतये यो रागिणा-
भ्यर्थते ॥”
तरणम् । इति विश्वः ॥ कूर्चवीजम् । इति
तन्त्रसारम् ॥ (नचत्रम् । इति मेदिनी । रे,
४३ ॥ अत्युच्चशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३८ ॥
यथा, हेमचन्द्रटीकायाम् ।
“वृणासुरसि मन्त्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।
स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११७ ।
“अशोकस्तारणस्तारः शूरः सौरिर्जनेश्वरः ॥”
राक्षसविशेषः । यथा महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
“युयुधे लक्ष्मणापि तथैवेन्द्रजिता सह ।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ॥”
दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । ६ ।
“तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥”
महादेवः ।
“काश्चां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो
वामभागे
शुद्धादखेन दत्ते त्रिपथगतटिनीतीर-
शुद्धामुभागे ।
मायावीजश्च कर्णे सुरसुनिसहितो ध्यानयुक्तं
वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरसुनिगणकैरुच्यते
तारनाम ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः । इति मेदिनी ।
रे, ४४ ॥ स्फुरितकिरणः । निर्मलः । इति
धरणिः ॥ (तारं सुक्ताख्यत्रेति अच् । सुक्ता-
विशिष्टः । यथा, अमरशतके । २८ ।
“उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने
घने ॥”
तारकं, स्त्री, (तारेण कर्तृनिकया कायतीति ।
कै + कः ।) चक्षुः । इति मेदिनी । के, १०० ॥
तारकं, स्त्री, स्त्री, (तारमेव । सार्थं कन् ।)
चक्षुस्तारा । नचत्रम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥
तारकः, पुं, (तारयति दैव्यानि । तृ + णिच् +
ङुल ।) द्वादशमन्त्रन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः ।
यथा,—
“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् प्रष्टुम् ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
मित्रवात् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्तिस्तपोरतिः ।
तपोधृतिर्दुर्तिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः ॥
सुधर्माणिः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः ॥

तारक

कृतधामा च तन्नेत्रस्तारको नाम तद्विपुः ।
हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्करः ॥

इति गारुडे ८७ अध्याये ॥

(अपरोक्षसुरविशेषः । कार्तिकेयः एनं निहत-
वान् । यथा, मतस्यपुराणे । १४५ । ५—१३ ।

“वज्राङ्गो नाम देवोऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः ।
सुरासुहृत्सयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥

ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यासं जग्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीतांश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥

सन्धजध्वं भयं देवाः । शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुहिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥

ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः ।
स्वरेतो बद्धिवदने अष्टजतुकारणान्तरे ॥

तत्प्राप्तं बद्धिवदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदार्थं जठराग्रेषां अजीर्णं निर्गतं मुनेः ॥

पतितं तत् सरिद्वरे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात्तु स समुद्भूतो गुह्यो दिनकरप्रभः ।

स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् ॥”
अस्य विशेषविवरणस्तु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य

१५६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तृ +
णिच् + खल् ।) कर्णधारः । इति मेदिनी । के,

६६ ॥ मेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरणो-
पायः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४।४० ।

“केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलैः ।
केचित्तर्केण सुहृन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥”

“तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं
नैव जानन्ति ।” इति तट्टीका ॥ महादेवः ।

यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
“गर्भमांसद्वगालाय तारकाय तराय च ।

नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥”
ज्ञातरि, त्रि । इति मेदिनी । के, १०० ॥ (यथा,

प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
“कथयति भगवान् इहान्तकाले

भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥”
स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । यथा, गोः रामा-

यणे । २ । ६७ । २३ ।
“नारीणां तारिकाः काञ्चित् काञ्चित् परम-

वाजिनाम् ॥”
तारकजित्, पुं, (तारकं तारकासुरं जयतीति ।

जि + क्तिप् तुगागमश्च ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः ।
१ । १ । १४२ ॥ (एतद्विवरणं मातृस्ये १५६

अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
तारकब्रह्म, स्त्री, (तारकं संसारसागरपारकारकं

ब्रह्म ।) षड्चरमन्त्रविशेषः । यथा,—
“षड्चरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।

ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य मन्त्रमुत्तमम् ।

सर्वदुःखहरश्चेतत् पापिनामपि मुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपन्नित्यममलस्रं भविष्यति ।

अस्मास्थिधारणाद्यस्तु सम्भूतश्चाशुचिस्त्वयि ॥
मङ्गलं तदभूत् सर्वं मन्मन्त्रोच्चारणात् शुभात् ।

त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः ॥

तारणः

भूत्वा काश्यां विश्वनाथो मदाज्ञापरिपालकः ।
कृत्वा सुत्तान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं

अन्यत् किन्ते भयं मन्त्रप्रभावात् प्रापयिष्यसि ।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विसर्ज्य मरुद्गणान् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णु-
वाक्यम् ॥ अपि च ।

“सुमूर्धोर्मुनिकर्णान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥

ओ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव-
वाक्यम् ॥

तारका, स्त्री, स्त्री, (तरति तारयति वा । तृ +
णिच् + खल् । टाप् । “तारका ज्योतिषि ।”

७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या न अत
इत्वम् ।) नचत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये । १५।७१ ।

“अप्-विन्द्वो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि
तारकाः ।

यथा वा वर्षतो घारा गङ्गायां सिकता यथा ॥”
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥

(यथा, रघुः । ११ । ६६ ।
“चक्षकोषदहनार्चिषं ततः

सन्धे दृष्टसुदयतारकाम् ॥”
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।)
कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥

तारकिणी, स्त्री, (तारकाः सन्धजः । तारका +
इनिः ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकितं, त्रि, (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका
+ “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।”

५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् ।
यथा,—

“सिति निशा दृष्टदि स्फुटदुतपतत्
कणगणाधिपतारकिताम्बरः ॥”

इति नैषधम् ॥
तारणः, पुं, (तारयतीति । तृ + णिच् + ल्युः ।)

मेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात्
तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।

१४६ । ५० ।
“अशोकस्तारणस्तारः शूरः सर्वजनेश्वरः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।
“तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥”

स्त्री, षष्ठिवत्सरेषु अष्टादशवत्सरः । यथा,
ज्योतिषतत्त्वे ।

“अतिदृष्टिश्च जायेत घान्यस्याथ प्रपीडनम् ।
शस्त्रं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ॥”

तथाच दृष्टसंहितायाम् । ८ । ३६ ।
“तारणं तदनु भूरिवारिदं

शस्त्रदृष्टिसुदितश्च पार्थिवम् ॥”
तृ + णिच् + भावे ल्युट् । उत्तारणम् । उद्गा-

रणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५३ ।

तारा

“तारणायास्तु दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥”
तरणकारयितरि, त्रि ॥

तारणिः, स्त्री, (तारयतीति । तृ + णिच् +
अनिः ।) नौका । इति हारावली । ५६ ॥

तारतखुलः, पुं, (तारं सुक्तेव शुभस्तखुलो यस्य ।)
धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारतम्यं, स्त्री, तारतमयोर्भावाः । (तारतम +
अच् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—

“निर्हृतं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिसुगन्धचेतसा ।

बोधनाय विधिना विनिर्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥”

इत्युद्भटः ॥
तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण् ततो

ङीष् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारपुष्पः, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभं पुष्पं यस्य ।)

कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारलः, त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अण् ।) विटः ।

इति भूरिप्रयोगः ॥
तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला ।)

धातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तारशुद्धिकरं, स्त्री, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करो-

तीति । क + टः ।) सौसकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तारा, स्त्री, पुं, (तारयतीति । तृ + णिच् + अच् ।)
नचत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २११ । २६ ।
“चन्द्रादित्यौ महास्तारा नचत्राणि दिवौ-

कसः ॥”
यथाच कर्मलोचने ।

“एकतारं नमो दृष्ट्वा सप्तर्षयो नारदो मुनिः ।
तावद्भवति चाखालो यावदध्यां न पश्यति ॥”

अचिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य
पर्यायः । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३६ ।

“तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भुवौ ॥”
तारा, स्त्री, (तारयति तापादिति । तृ + णिच् +

अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । दृष्टव्यं
भाष्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । ११ । ७५ ।
“ततः कालेन कियता तारास्तु सुतं शुभम् ॥”

बालिभाष्या । सा सुविश्वानरकन्या । इति
रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ७६ । १८ ।

“हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपान-
नाम् ।

उवाच वचनं वाम्नी तां वानरपतिः पतिः ॥”
चीडा । सुत्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

द्वितीया शक्तिः । यथा,—
“लौलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।

तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥
उद्यापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्तिता ॥”

तारापी

६०८

ताराव

ताराव

अस्या ध्यानं यथा,—
 “प्रयालीपदापिताद्विश्ववह्वोराड्हासा परा
 खड्गेन्द्रीवरकर्तृखर्परभुजा क्रङ्कारवोजोद्धवा ।
 खञ्जा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटेकनागैर्युता
 आद्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
 स्वयम् ॥”
 अपि च ।
 “प्रयालीपदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम् ।
 खञ्जा लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचम्पावृतां कटौ ॥
 नवयौवनसम्पन्नां पञ्चसुत्राविभूषिताम् ।
 चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
 खड्गकर्तृसमायुक्तसद्येतरेभ्यः सुजडयाम् ।
 कपालोत्पलसंयुक्तसयपाणिशुगान्विताम् ॥
 पिङ्गोमैकजटां ध्यायेन्मौलावचोऽभ्यर्चिताम् ।
 बालाकमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
 ज्वलन्तितामथ्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम् ।
 सावेशस्मेरवदनां खलङ्कारविभूषिताम् ॥
 विश्वयापकतोयान्तःस्थितपद्मोपरिस्थिताम् ॥”
 अस्या दशाचरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
 “श्यामवर्णां चिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे ।
 दधानां बहुवर्णाभिर्वह्नुरूपाभिरावृताम् ॥
 शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम् ।
 रत्नपादुकयोर्व्यस्तपादासुजयुगां स्मरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 (अस्या बीजं यथा, “ह्रीं स्त्रीं हुं फट् ॥”)
 तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः ।) शिवः ।
 चन्द्रः । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । २७ ।
 “शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
 राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के
 दिवः ॥”)
 दृष्टव्यतिः । वाली । सुयीवः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, नैषधे । १६ । ८ ।
 “ब्रजति कुसुदे दृष्ट्वा मोहं दृष्टोरपिधायके
 भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।
 लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-
 क्षिमिरचिकुरयाहं राज्ञिं हिनस्ति गभस्ति-
 राट् ॥”)
 तारापथः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां पन्थाः ।
 समासे अ ।) आकाशः । इति हलायुधः ॥
 (देशविशेषः । यथा, रघुः । १५ । ६० ।
 “अङ्गदं चन्द्रकेतुश्च लचयोऽप्यात्मसम्भवौ ।
 शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥”
 “कारापथेश्वरौ ।” इति वा पाठः ॥)
 तारापीडः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीडो
 भूषणमिव ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (खनामखातश्चापीडस्य राज्ञो भ्राता । यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३ ।
 “तारापीडोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामनायतः ॥”
 कादम्बरीकथितनायकविशेषः । यथा, काद-
 म्बर्याम् । १०२ पत्रे । “अवतार इव धर्मस्य
 प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीडो
 राजा तारापीडोऽभवत् ॥”)

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं
 यस्याः ।) राज्ञिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ताराभः, पुं, (तारो निर्मलोऽभ इव । शुक्लवर्ण-
 त्वादस्य तथात्वम् ।) कर्पूरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र ।)
 ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (नक्षत्रमण्डले, स्त्री ॥)
 तारारिः, पुं, (तारस्य हृष्यस्य अरिः । एतत्-
 संश्लेषेण हृष्यस्य चाकचिक्वादिकं विनश्यतीत्य-
 तोऽस्य तथात्वम् ।) विटमातृकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । १२२ ॥
 तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी । सा च
 ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता ।
 असौ गिरिजांशजा । यथा,—
 “इचाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।
 भोगवत्याङ्गयायानु पुर्थ्यो रिपुनिन्दनः ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः ।
 तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्तिका ॥
 सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिव्रतभा ।
 तस्याः पुत्रशतं जज्ञे देवगर्भमभ्युत्तमम् ॥
 वलवीर्यसमायुक्तं ककुत्स्थरूपसत्तमात् ।
 पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
 निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत् ।
 पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्यया ॥
 प्रसन्ना सा त्रिभिर्वैष्णवांस्त्रे चाब्रवीदिदम् ।
 योषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्वभौमस्य भाविनी ॥
 नक्षत्रमालया युक्ता पुत्री तव भविष्यति ।
 सापि खप्ते वर प्राप्य मुदितभूषणपाङ्गना ॥
 पार्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ।
 सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
 गर्भे दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवाव्यतोत्करम् ।
 सम्पूर्णं तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
 सा मनोन्मथिनी देवी सुषुप्ते तनयां शुभाम् ।
 तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरज्जगत्सुखोपमां
 शुभाम् ॥
 ककुत्स्थो भार्यया सार्द्धमव्यन्तमुदितोऽभवत् ।
 सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा ॥
 वष्टुधे मन्दिरे तस्य वर्षास्त्रिव सुरापगा ।
 तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
 नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तमः ।
 कालक्रमेण सा बाल्यं अतीत्य वरवर्णिनी ॥
 मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे ।
 तस्यासु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतेः सह ॥
 ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम् ।
 माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रवह्नौ शुभे दिने ॥
 स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतेः ।
 वार्तिकान् सुबहून् राजा वड्वाभिः क्रमेण वै ॥
 तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति ।
 ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्तिकाननात् ॥
 तूर्णमेव समाजमुत्तारावत्याः स्वयंवरम् ।
 तत् श्रुत्वा पौष्पतनयश्चतुरङ्गवलेर्युतः ॥

स्वयंवरं जगामासु देवालङ्कारमण्डितः ।
 एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
 दृष्ट्वा धार्त्तां निजां सम्यक् सम्पूर्णज्ञानशालिनीम् ।
 स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राहिणोत् सदसं प्रति ॥
 स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम् ।
 नृपं निरूप्य भो धार्त्ता ! महामेव निवेदय ॥
 एवं तां प्रेषयित्वा धार्त्तां नृपतिपुत्तिका ।
 सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम् ॥
 तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा ।
 तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाङ्गयाम् ॥
 मातुर्वेणाय भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना ।
 प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यश्चेतदुवाच ह ॥
 प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम् ।
 सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला ।
 यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थं त्वं प्रपूजिता ।
 तेन सत्येन सुभगः पतिर्मम नृपोत्तमः ॥
 स्वयंवरदेव भवतु प्रसीद हरव्रतमे ! ।
 इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥
 मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च ।
 अथ प्राहादृष्ट्यस्मृतिरिदं सा स्मृतं वचः ॥
 श्रीदेवुवाच ।
 पौष्पस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः ।
 स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
 तमिन्द्रकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम् ।
 वरयस्व रवारोहे पार्वतीव दृष्टव्यजम् ॥
 अथाजगाम सा धार्त्ता निरूप्य सङ्घं पतिम् ।
 तारावत्यास्तदाचर रक्षस्यं नृपसत्तमम् ॥
 दृष्ट्वा तामागतां धार्त्तां प्रहृष्टा नृपतेः सुता ।
 प्रप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्वया नृपः ॥
 सा प्राह धार्त्ता वचनात्तव भूपा विलोकिताः ।
 चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥
 “नृपो पुनर्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ दृष्टदुश्मनौ ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
 तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः ।
 स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नेननेन सुन्दरि ! ॥
 तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम् ।
 धार्त्ताश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्री जगाद ताम् ॥
 मत्पार्थिवचारिणी भूत्वा निदेशय नृपोत्तमम् ।
 सावतीर्य तदा याप्ययानास्तारावती तदा ॥
 धार्त्ता चातुगया युक्ता व्यचरत् सदसोऽन्तरे ।
 सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
 भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः ।
 तयोः समत्वादेकत्वात्तया धार्त्ता विबोधिता ॥
 इति खेदजवर्माभिः कणिकानिचितानना ।
 पतिं पूर्वतरं पुत्री राजान्तारावती सती ॥
 स्वयं सा पार्वती देवी वस्त्रे च चन्द्रशेखरम् ।
 वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
 तारावतीं तदा भार्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम् ।
 संकृत्य ज्ञापयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैः ॥
 पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम् ।
 करवीरपुश्याय प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥
 इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तार्क्षः

तारिका, स्त्री, (तारस्त्रीव्रतास्या अस्तीति । तार + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।)
 तालरसः । ताड्री इति भाषा । यथा,—
 "सन्निदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
 अहिफेनं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥"
 इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
 (तरणमूल्ये, स्त्री । यथा, मनुः । ८।४०७ ।
 "गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
 ब्राह्मणा लिङ्गिन्श्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")
 तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तु + णिच् +
 णिनिः ङीप् च ।) बुद्धदेवताभेदः । तत्पर्यायः ।
 तारा २ महाश्रीः ३ ओं कारा ४ खाद्या ५ श्रीः
 ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १०
 लोकेश्वरात्मजा ११ खट्वरवासिनी १२ भद्रा
 १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६
 महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्दा १९
 त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ * ॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
 "अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वसिद्धिदान् ।
 येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
 कवितां लभते शुद्धामनर्गलविजृम्भिणीम् ।
 पाण्डित्यं सर्वशस्त्रेषु धनेर्धनपतिर्भवेत् ॥
 राजद्वारे सभायाश्च विवादे व्यवहारके ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति दृढस्यतिरिवापरः ॥"
 इति तन्त्रसारः ॥
 अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ("तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
 कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्युता ॥"
 इति मन्त्रकोषः ॥
 त्रि, उद्धारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।
 "तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे ॥"
 तारुण्यं, स्त्री, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्म-
 णादित्वात् यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
 "दृणकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटिषु ॥"
 तारेयः, पुं, (ताराया वालिपत्न्या अपत्यं पुमान् ।)
 तारा + टक् ।) वालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
 "अनुरूपानि कर्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
 कश्चिद्विषयं तारेयस्तेजस्वी तरुणोद्भूतः ॥"
 दृढस्यतिपत्न्यास्तारायाः पुत्रो बुधोऽपि ॥)
 तार्किकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क +
 टक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता ।
 इति व्याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशे-
 धिकः १ औलूक्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४
 लौकायतिकः ५ चार्वाकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, अण्णयदीक्षित-वैराग्यप्रतके । ६१ ।
 "कोपो मैत्रावरुणेः प्रापो वा तार्किकस्य मुनेः ।
 संख्यते यदि सक्च्छत्रोरपि मास्तु शक्र-
 पदम् ॥")
 तार्क्षः, पुं, (दृक्ष एव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः ।
 यथा, श्रीभागवते ।

तार्क्ष्यं

"प्रमथ्य तरसा राक्षः प्राक्षादीन् चैव पञ्चमान् ।
 पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥"
 (विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
 "तार्क्ष्यचारिण्येनैव गुरुद्वयमितध्वजः ।
 अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया अवस्थिताः ॥")
 तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 पातालगुरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यं, स्त्री, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये, २७ ॥
 (यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 "तार्क्ष्यं शूलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")
 तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्ष्यस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष +
 "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गुरुद्वयजः । गुरुद्वः ।
 इति मेदिनी । रे, २७ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
 "त्रस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन
 मणिं विस्मृतं यमुनौकसा यः ॥"
 तथाच ऋग्वेदे । १ । ८६ । ६ ।
 "खस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
 खस्तिनो दृढस्यतिर्दधातु ॥"
 "दृक्षस्य पुत्रो गुरुमान् नोऽस्माकं खस्ति अवि-
 नाशं विदधातु ।" इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 "तार्क्ष्यो रथो गुरुडो वा नः खस्ति दधातु ॥"
 इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ ।
 १६ ॥ दृक्षमुनेर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते ।
 ३ । १८४ । ८ ।
 "जम्बुचारिण्येनोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥"
 तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
 "एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशस्त्रविदां वरः ।
 विबुध्य सम्यग्दद्यात् तद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥"
 शालवृक्षः । खर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २६८ ॥ (चत्त्रियविशेषः । यथा, महा-
 भारते । २ । ५१ । १५ । [सह ॥]
 "अमष्टाः कौकुरास्तार्क्ष्या वल्गपाः पङ्कवेः
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७ । ६७ ।
 "गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुप्रारदः ॥"
 पर्वतविशेषः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यजं, स्त्री, (तार्क्ष्यः सुवर्णं तद्वत् जायते ।
 यद्वा, तार्क्ष्यं पर्वते जायते इति । जन + डः ।)
 रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गुरुद्वः ध्वजे यस्य ।)
 विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥
 तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः
 प्रापकः । खमातुर्दासत्वकाले विमाटपुत्रसर्पाणां
 बहनात् तयात्वम् ।) गुरुद्वः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनायकः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पर्वतः प्रसवोऽस्य ।)
 अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यशूलं, स्त्री, (तार्क्ष्यशूले भवम् । अण् ।)
 रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

तालः

"सिन्धुद्वतं चक्रमर्दस्य बीज-
 मिच्छतं केशवं तार्क्ष्यशूलम् ॥"
 तार्क्ष्यी, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पत्निः प्रिया ।
 ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्न-
 वली ॥
 तालं, स्त्री, (तलवनेनेति । तल प्रतिष्ठाप्यम्
 "हलञ्च ।" ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।)
 तालम् । (अस्य नामानि यथा,—
 "हरितालं तालमालं मालं शूलभूषणम् ।
 पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पातमिर्वाप ॥"
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारण्य-
 करे ।
 तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥
 (तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽण् ।"
 ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्वयुषि इति वा-
 कोक्त्वा अण् । घञ् ।) इति सिद्धान्तकौमुदी
 तालस्येदम् । अण् तस्य लुक् ।) तालफल-
 (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
 "शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतल-
 तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भृशैरदृश्यत ॥"
 तालः, पुं, (तलवत्र । तल + "हलञ्च ।" ३ ।
 इति घञ् ।) दृक्विशेषः । तत्पर्यायः ।
 द्रुमः २ पत्री ३ दीर्घस्कन्धः ४ ध्वजद्रुमः ५
 राजः ६ मधुरसः ७ मदाद्रः ८ दीर्घपत्रः ९ गु-
 चिरायुः १० तरराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गु-
 पत्रः १३ आसवद्वः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति
 प्रकाशः ॥ अस्य गुणाः ।
 त्वम् । पित्तदाहश्रमापहृत्त्वञ्च ॥ * ॥
 रसगुणः । कफपित्तदाहशोफनाशित्वम् ।
 कारित्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतल-
 वल्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वञ्च ।
 त्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तसूक्ष्मत्वञ्च ।
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्लेष्मविवर्धनत्वम् । दुर्जरत्वम् । इति भावप्रका-
 तन्त्राभिध्वादिशुक्रदातलञ्च । इति राजवल्गु-
 वातकमिकुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् ।
 दृढत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तद्वीजस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः ।
 करत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
 त्वञ्च ॥ * ॥ तदस्थिमज्जगुणाः । गुरुत्वञ्च ।
 मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तनाशित्वम् ।
 क्षालाम्बुगुणाः । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घ-
 ष्टिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । अतिप्रयमदकारि-
 तालजतरुणतोयगुणः । अतिप्रयमदकारि-
 तदेवास्त्रीभूतं पित्तवातदोषघ्नम् ।
 प्रकाशः ॥ कफकमिष्टरत्वम् । इति राजवल्गु-
 लत्वम् । दुर्जरत्वञ्च । इति राजवल्गु-
 तालप्रलम्बगुणः । रुक्षत्वम् ।
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 मज्जगुणाः । किञ्चिन्मदकरत्वम् ।

तालः

श्रेयकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सखेह-
लम् । मधुरत्वम् । सारकत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ तालशिरोगुणाः । स्वादुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्कुरोगनाशित्वम् ।
वल्गप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति ।
राजवल्लभः ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम् । अयं खर इयत् कालं
गेयः इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं इतं
इयत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईडशै-
र्हलैरङ्गुल्याकुक्षन प्रसारणादिक्रियाभिर्नित्यं
गातव्यमिति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः ॥ साङ्गे
इदमित्युक्तं कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुक्ष-
नादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वि-
विमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परि-
सन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधुः ॥
कालेन नर्तनगलवादनक्रियाणां मानं तालः ।
तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कार-
णम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौरीया
नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य
ताण्डवं नार्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम ।
ताण्डवस्याद्याचरेण लास्यस्याद्याचरेण च
मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति
“चतुष्टयम्” ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

उद्दृष्टकः ४ सन्निपातः ५ कङ्कणः ६ कोकिलारवः ७
राजकोलाहलो ८ रङ्गविद्याधर ९ शचीप्रियौ १०
पार्वतीलोचनौ ११ राजचूडामणि १२ जय-
श्रियौ १३ ॥
गदकाकुल १४ कन्दर्प १५ नलकूर १६ दर्पणाः १७
रत्निलो १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिंह-
विक्रमः २१ ॥
कुङ्कुमौ २२ मल्लिकामोदौ २३ गजलीलक्ष २४
चर्चरी २५ ।
रङ्गभरण २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८
टङ्किके २९ ॥
सिंहनन्दन ३० श्रीकीर्ति ३१ वनमालि ३२ चतु-
र्मुखाः ३३ ।
जयमङ्गल ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रविम्ब ३६ द्विती-
यकाः ३७ ॥
रत्नितालो ३८ गन्धर्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभ-
ङ्गयः ४१ ।
कविशेखर ४२ वसन्त ४३ जगन्नाथो ४४ २४
गलप्रयागलो ४५ घोषौ च ४६ हरवल्लभ ४७
भैरवौ ४८ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणः ४९ क्रीडा ५० निःसार-
रेव च ५१ ।
सुजायको ५२ रङ्गराज ५३ भरतानन्दा ५४
दितालकाः ५५ ॥

तालः

सम्प्रेषक ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः ।
संचेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं यथा ॥ * ॥
अर्द्धमात्रं इतं श्रेयमेकमात्रं लघु स्तुतम् ।
द्विमात्रं गुरु श्रेयं त्रिमात्रं भुतं मतम् ॥
ताले चतुष्टये श्रेयं गुरुद्वयं लघुः भुतः १ ।
गुरुलघुः भुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे २ ॥
गलगलगलाच्चैव षट्पितापुत्तके मताः ३ ।
उद्दृष्टके तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्मतः ५ ॥
चतुर्विधः परिश्रेयस्तालः कङ्कणनामकः ६ ।
पूर्णः खलः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लघुतुष्कं गलौ पूर्णं खलं विन्दुद्वयं गुरुः ।
यगणस्तु समे श्रेयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
खचतुष्कं सयत्नं गुरुर्विन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्नं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ ॥
लघुतुष्कं सयत्नं खत्रयं खत्रयं लघुः ।
लघुर्विन्दुद्वयश्चेति राजकोलाहलाभिधे ८ ॥
खद्वयं द्वौ भुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुणौ त्रीणि यत्र वै ॥
भुतद्वयश्च यत्रास्ति सतालः स्याच्छचीप्रियः १० ॥
खद्वयं गुरुलौ विन्दुगौ भुतौ गौ भुतौ पुनः ।
यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचनभिधः ११ ॥
राजचूडामणौ विन्दुलंघं विन्दुलंगौ मतौ १२ ॥
रगणौ नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३ ॥
भुतौ लघुचतुष्कश्च मौ नौ इतयुगं लघुः ।
लघुतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः १४ ॥
इतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेति प्रकीर्तितः १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः भुतका अपि ।
लघुचराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूरः १६ ॥
विन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः १७ ॥
रत्निलीले विधातयं लघुद्वयं गुरुद्वयम् १८ ॥
आदौ षोडशगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्ततः ।
चतुःषष्टिर्भुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मतः १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगलाल्लघुभुतौ मतौ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगाः खगौ २१ ॥
भुतो लघुः भुतश्चैव ताले दीपकनामनि २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लघुं खचतुष्टयम् २३ ॥
लघुतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्तितम् २४ ॥
अष्टकलस्तु चर्चर्यां विरामान्ते इतौ लघुः २५ ॥
इतद्वयं भवेत्ताले कुङ्कुमाख्ये लघुद्वयम् २६ ॥
भवेद्युर्विजयानन्दे लघुयश्च लघुत्रयम् २७ ॥
वीरविक्रमताले तु इतौ लघौ ततः भुतः २८ ॥
टङ्किका रगणेन स्यादेकैव लतासदे २९ ॥
भगणो गभुतौ स्यातां रङ्गभरणनामके ३० ॥
श्रीकीर्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वयं लघुद्वयम् ३१ ॥
चतुर्भुता लघु द्वौ इतौ गौ वनमालिनि ३२ ॥
चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं भुतः ३३ ॥
भगणः भुतो लघौ विन्दुद्वयं गौ नः भुतस्तथा ।
लघुः भुतो इतश्चैको लघुद्वयमथापि च ३४ ॥
निःशब्दं लघुः भुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः ३५ ॥
गौ लघुगौ लघुः भुतस्ताले चन्द्रविम्बे प्रकीर्तितम् ३६ ॥
गौ इतौ नौ भुतद्वयं चन्द्रविम्बे प्रकीर्तितम् ३७ ॥
इतद्वयं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ३८ ॥

तालः

सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ३९ ॥
चत्वारो गुरवो विन्दुश्चत्वारश्च भुता अपि ।
विन्दवो दशषट् लास्यताले गन्धर्वसंज्ञके ४० ॥
मकरन्दे इतद्वयं लघुद्वयमथो गुरुः ४१ ॥
गुरुलघुः भुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्तितः ४२ ॥
अत्र रत्नितालस्य लक्षणं पतितम् ४३ ॥
वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो मगनस्तथा ४४ ॥
जगन्नाथो गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम् ४५ ॥
गभुतौ लौ इतौ लघु भुतो गारुणि ४६ ॥

शेखरे ४७ ॥

भुतः शून्ये नगौ लघु खद्वयश्च ततो लघुः ४८ ॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ४९ ॥
हरवल्लभताले च भुतो लो गौ च खद्वयम् ५० ॥
भगणः भुतौ गनौ गयौ भुतो लघुश्च भैरवे ५१ ॥
गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्तितौ ५२ ॥
चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं इतद्वयम् ।
लगौ गौ नो नगौ गश्च खद्वयं लघुयं पुनः ५३ ॥
नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ५४ ॥
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च इतद्वयम् ५५ ॥
एक एव भुतो यत्र क्रीडातालः स उच्यते ५६ ॥
इतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारके मतम् ५७ ॥
खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयन्तथा ५८ ॥
भुतौ गः खयुगं गश्च यत्र सुक्तावली तु सा ५९ ॥
लगौ विन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्तितः ६० ॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरुः भुतद्वयं लघुः ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ६१ ॥
आदिताले लघुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः ६२ ॥
मगणश्च भुताद्यन्तः संप्रेषकतालके ६३ ॥
एकाधिकश्रुते ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे ६४ ॥
अथ प्रसारः ।

“गुरुः भुताधोभागे तु गुरुधोभागतो लघुः ।
इतं लघोरधोभागे तुल्यं तुल्यं तु पङ्क्तिः ॥
उद्भूता च कला पञ्चादित्यं प्रसारणक्रमः ।
सर्वं भुतात् समारम्भ मात्रानिवहनिर्मितात् ॥
तावत् प्रसारयेदन्ते यावत् सर्वं इतं भवेत् ॥”
अत्र तालप्रसारे पिङ्गलवमण्योद्दिष्टमेव प्रताका-
दयः सन्ति बाहुल्यभयाज्ञोक्ताः ॥ * ॥
अथ भुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।
“ताले निश्चातद्वयः भुतमनुषट्पट्टेद्वातमेकं

सप्रशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शये-
दूर्ध्वतोऽधः ।
शून्यत्वात् प्रकृतालाविति जगति पुनः सूत्रसिद्धौ
सगन्दा-
वित्यं घातत्रयं तत् त्रिकलतशुद्धिर्वैर्लघुर्ल-
कारम् ॥
एको घातः सप्रशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीन-
स्तथाऽन्यः
सोऽपूर्वः याति लीलावल्लभलघुलघुतोत्तान-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
किञ्चोच्चैकमात्रा सप्तदशिति लघौ घात एको
निनादौ

तालः

घाद्यो मात्रार्द्धभाजि इतवपुषि लघोरर्द्धनादेन
घातः ॥

इति तालघातनप्रकारः ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिवन्धकङ्कणवहो सुक्तावलीमण्डनः
क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्वलीलारतः ।
साचान्मोक्षपतिश्चतुर्मुखनतो यो राजचूडामणिः
सोऽयं तालमयस्तृणोदुल्लवत् संसारवन्धं हरिः ॥
अपि च ।

नन्दीशोऽर्द्धतुर्मुखेन वनतस्तच्चन्द्रविम्बोदयः
कन्दर्पो बलकवरश्च तुलितौ वस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्तः किल कोकिलारवभवो वाद्यौ जय-
श्रीरङ्गो

तालात्मा सुरजिच्छिन्नस्तु सगुणः संसारपाशा-
वलीम् ॥

ख्यातो यः कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्याचनेरश्चितः
सौमन्त्रेयमिमं यमर्जुनयशाः सोऽजीजनत्
श्रीधरः ।

तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्यः स्तवकोद्युतस्तवकतौ यातस्तृतीयः
पटुः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“आदावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्दशः ।

दशावतारवन्द्यादि गृह्यनाट्यं ततः परम् ॥

अथाष्टतालभेदाः । आङ्गः १ दोजः २ ज्योतिः ३

चन्द्रशेखरः ४ गङ्गनम् ५ पञ्चतालः ६ रूप-

कम् ७ समतालः ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदाः ।

वीरविक्रमः १ विषमसमुद्रः २ धरणम् ३ वीर-

दशकः ४ मण्डूकः ५ कन्दर्पः ६ डांशपाहिङ्गः ७

ध्रुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरुः १०

कुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदाः । ब्रह्म १ विराम-

ब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल-

भेदाः । देवसारः १ देवचाली २ मदनदोला ३

गुरुगन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाषः ६ ॥

अथ चतुर्दशतालभेदाः । चिह्नतालः १ चन्द्र-

मात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्ग-

सारः ५ क्षमाष्टः ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८

काककला ९ कीरशब्दा १० ताण्डवी ११ हर्ष-

धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥

तेषां लक्षणानि यथा,—

एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे ।

सङ्गीतः प्रथमः सार आङ्गतालः प्रकीर्तितः १ ॥

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।

शेषशून्यं कलामेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ ॥

प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।

कलामेदे गानभेदं ज्योतिश्च परिकीर्तितम् ३ ॥

चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथापरे ।

षट् ताला निभन्त्येवं चन्द्रशेखरभाषितः ४ ॥

एकतालो भवेच्छ्रेष्ठः क्रमेणापि चतुष्टयम् ।

शेषशून्यं गङ्गनश्च सर्वतो सुनिभाषितम् ५ ॥

प्रथमं युगलश्चैव तत्परं तालमेककम् ।

शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ ॥

युगलं प्रथमं तालं तत्परन्त्येकशून्यकम् ।

६१२

तालः

शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्तितम् ७ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।

शेषे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।

तत्परं युगलं तालमित्येवं वीरविक्रमः १ ॥

युग्मतालं तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।

शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्तुतम् २ ॥

युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च तत्परे ।

शेषैकत्र त्रिशून्यश्च विषमं धरणं भवेत् ३ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।

युगलं युगलं पञ्चात् स वीरदशकः स्तुतः ४ ॥

प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।

शेषैकत्र त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥

समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।

समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुनः ६ ॥

पञ्चतालात् परं शून्यं डांशपाहिङ्गमुत्तमम् ।

अर्द्धश्च भवेत् त्रस्तं संग्रामस्य यथा गतिः ७ ॥

एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।

शेषैकत्र त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥

एकतालमेकशून्यमित्येव भवेत् क्रमात् ।

विरामं एकतालश्च वाग्भेदे दशकोषिका ९ ॥

युगलं युगलं पञ्चात् तदन्तेऽधिकतालकम् ।

शेषे च युग्मशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥

युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।

कुटकाख्यानं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥

युग्मश्च त्रस्तं प्रथमेकतालं

किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।

ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये

यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥

युग्मतालं भवेत्त्रस्तं एकतालश्च तत्परे ।

शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥

प्रथमचैकतालश्च युग्मशून्यं तथा परे ।

शेषैकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३ ॥

आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालश्च तथा परे ।

सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥

सविरामं त्रितालश्च एकं शून्यन्तथापरे ।

शेषे त्रस्तं त्रितालश्च देवसार इतीर्यते १ ॥

द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।

शेषेण दिशून्यमित्येवं देवचाली २ ॥

प्रथममेव युग्मतालं तत्पञ्चादेकशून्यं विरामे ।

शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥

युग्मतालं समारम्भ पञ्चतालं भवेत्तथा ।

अर्द्धश्च तथा त्रस्तं गुरुगन्धर्व इरितः ४ ॥

आवणस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्गुणः ।

पञ्चतालान्तराख्येति पञ्चालीति प्रकीर्तिता ५ ॥

सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः ।

मेधारम्भे यथा केका शून्यन्ते इन्द्रभाषितः ६ ॥

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं ततः ।

शेषे चतुष्टयं त्रस्तं चिह्नताल इतीर्यते १ ॥

एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्तयम् ।

शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥

प्रथमं षट्कतालश्च अर्द्धशून्यं भवेत् क्रमे ।

तालकं

शेषे युग्मं तथा शून्यं देवमात्रा च सोच्यते ३ ॥

चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।

अर्द्धशून्यं भवत्येवं अर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मतालान्

शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।

कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या

स स्वर्गसाराख्यनवीनतालः ५ ॥

युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।

क्षमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्वत्र भाषितम् ६ ॥

नवास्तु दे दामिनि श्रीप्रधानं

तथा सुसम्बद्धसुतालभानम् ।

युग्मं संवत्सं क्रमतश्च तालं

शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।

क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्तवाग्गुदाहृतः ८ ॥

सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे ।

शेषैकत्र त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ९ ॥

त्रितालश्च भवेत्त्रस्तं तत्परं लोकतालकम् ।

शेषेऽपि च त्रितालश्चैव कीरशब्दा प्रचक्षते १० ॥

युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्त्येकं भवेत् क्रमात् ।

शेषशून्यं कलामेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ ॥

सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यश्च तत्परम् ।

शेषोऽर्द्धशून्यं त्रितालश्च हर्षधारा प्रकीर्तिता १२ ॥

चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् ।

अर्द्धशून्यं भवेत्त्रस्तं भाषाख्यं तालमुत्तमम् १३ ॥

अर्द्धशून्यं त्रितालश्च द्वयं तालं विरामकम् ।

इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतसुवि सर्वतः ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ।

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे निबन्धनात्

प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां संमितम् । कर

स्तालः । (यथा, मेघदूते । ७६ ।

“तालेः सिञ्चद्वलयसुभगेर्नर्तितः कान्तया

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ।

कांस्यनिर्मितवाद्यभाण्डम् । तसरः । इति

मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेवः । यथा, महा

भारते । १३ । १७ । १२८ ॥

“तलस्तालः करस्थाली ऊर्ध्वसंहननो महात्

तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्तार्थे क्त ।

हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ ता

कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“अशुद्धं तालमाशुद्धं तु कफमारुतमेहलत् ।

तापस्फोटान्नसङ्कोचं कुरुते तेन शोषयेत् ॥

अथ तालकस्य शोधनविधिः ।

तालकं कण्णः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।

दोलायन्त्येण यामेकं ततः कुष्माण्डचैत्रवेः ॥

तिलतेले पचेद्यामं यामश्च त्रिफलाजले ।

एवं यन्त्रे चतुर्थीमं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥

अथ तालकस्य मारणविधिः ।

सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।

खल्बे विमर्दयेदेवं दिनं पञ्चाह्निशोषयेत् ॥

ततः पुनर्नवाचारैः श्यात्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तालन

तालन

तालमू

तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्डं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
शालीं चुल्कां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपादानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।

“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृदुज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यवृद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।

“तालकं कण्ठः कृत्वा सुशुद्धं दुग्धिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
चारोदकेन संपिष्टमृद्धाधो यावत्सूक्ष्मम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाखण्डे प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मूर्खं निरुध्याथ त्रतुयामं क्रमादिना ।
पचेद्वं हि तच्चूर्णं कुष्ठदौ परियोजयेत् ॥”
मतान्तरम् ।

“अम्ललोनीजलेर्भायं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शास्त्रलोचारेर्द्विगुणैः स्वातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयत्नं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठस्त्रीपदशान्तये ॥”

इति हरितालमारणम् ॥)

(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभिः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २१ ॥ तद्वति, चि ॥

तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक + अण् + डीष् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताडरी इति भाषा ॥
तालचीरकं, स्त्री, (तालजातं चीरमिव । ततः
इवार्थं स्वार्थं वा कन् ।) तालसम्भूततवचीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।

“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
“शत्रुञ्जयो रैवतञ्च सिद्धिचैत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपटौ लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”

तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजश्चिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥”
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्थाव्रनवमी बहुलेतरा ।

तस्यां संपूज्य वै दुर्गामन्त्रमेघफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतगुरुपुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्ध्याविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—

“मेरुष्टे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्वं सुदामिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पूर्वं हि मम भार्ये दे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदती शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥

सत्यभामोवाच ।

दुःखं मे बहुश्रुतात् । शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तीर्थिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तुद्वयताम् ॥
मुनिरुवाच ।

स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिना चर्चयेत् ॥
नैवेदीनं सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्मितम् ॥
तस्य तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समस्त्यर्चा विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतिशततः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्रपौत्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिञ्च अवैधयश्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णं तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोग्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे ! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यदुदुःखं तत् ते सर्वं विनश्यतु ॥

सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं यां कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्मतत्परा ॥
तस्याञ्च भवने लक्ष्मीञ्चक्षला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधयं सदा पुनः ॥
पत्युञ्च सुभगा साध्वी पुत्रपौत्राक्षिता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिञ्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥*॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—

“पिण्डखर्जूरं जातिञ्च सला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापत्रफलन्तथा ।
तत्र सुखं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥”*॥

तालपत्रं, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव ।) ताडङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य यजनगुणा यथा,—

“तालपत्रमरुद्रजः कोष्णो वातस्य शान्तिहृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्निनाशनो भ्रमशान्तिहृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादाद्र्वैले कफकोपनः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री + स्वार्थे कन् टाप्
ङ्खञ्च ।) सुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
ज्ञातव्या ॥)

तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
“गोजी च पिष्टा सह तालपत्रा
यस्यौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) सुरानामगन्धद्रवम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डीष् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ सुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥

तालपुष्पकं, स्त्री, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौष्टरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं विभर्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+ क्तिप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालप्रलम्बं, स्त्री, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—

“तथा तालप्रलम्बञ्च रूढं चतुरङ्गापहम् ॥”

इति राजवल्कलम् ॥

तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप्
ङ्खञ्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
डीष् ।) खनामख्यातवृक्षः । तत्पुष्पायः ॥
अष्टौत्री २ सुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

तालिः

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घ-कन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिवलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्यत्वम् । वृंहणत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदज-रोगानिलनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ “सुधली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंज्ञका । श्वेता खल्वगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजव्याम् । “माघद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च । पिष्टा च वटिका कार्या चतुर्गुणाप्रमाणतः ॥”) ताललव्या, [न] पुं, (ताल एव लक्ष्यं चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥ तालवृन्तं, स्त्री, (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारण-त्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) अजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार याखा इति भाषा ॥ (यडुक्तम्,— “परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् । तालवृन्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥”) तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघु-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे, पुं । यथा,— “एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृति-वीर्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।” “प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽश्वानपि ॥” इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥) तालवृन्तकं, स्त्री, (तालवृन्तमेव । स्वार्थे कन् ।) अजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥ तालवेचनकः, पुं, (तालस्य वेचनं पृथक्करणं संस्थानेन नियमनं यच्च । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालवेचनकोऽपि पाठः ॥ तालयं, त्रि, (तालोर्जातम् । तालु + “शरीरा-वयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालु-जातम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, शिचा-याम् । १७ । “कण्टावहाविचुयशास्तालया ओष्ठजावुपू ॥”) तालाख्या, स्त्री, (तालं तालपत्रं आख्या यस्याः ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालाङ्कः, पुं, (तालस्तालवृत्तः अङ्को अजो यस्याः) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् । शाकभेदः । महालक्ष्मसम्पन्नपुरुषः । पुस्त-कम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥ तालावचरः, पुं, (तालेन अवचरति वृत्त्यतीति । अव + चर + अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतिपद्यत्यनेति । तल प्रतिष्ठापाम् + णिच् + “सर्वधातुभ्य इत् ।” उणां । ४ । ३१७ । इतीन् ।) भूम्यामलकी ।

६१४

तालीश

इति रत्नमाला ॥ (ताद्यते निहन्ते मतिरन-येति । तड् ताडने + णिच् + करणे इन् । इत्थ-लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तालिकः, पुं, (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल + “तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ । “यथैकेन न हस्तेन तालिकाः सम्पृपद्यते । तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥”) लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्यायः । काचनी २ काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तालिका, स्त्री, (तलेन निर्वृता । तल + ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राज-निर्घण्टः ॥ तालितं, स्त्री, (ताद्यते यदिति । तड् ताडने + णिच् + क्तः । इत्थं लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलितप्रटः । गुणः । इत्यजयः ॥ तालिशः, पुं, (तलतीति । तल गतौ + “इशः कथपिर्वडिभ्यस्तलेस्तु णित् ।” १ । ३३६ । इत्युणादिकोषटीकादृतसूत्रात् इशः णित्वात् वृद्धिश्च ।) पर्वतः । इत्युणादिकोषः ॥ ताली, स्त्री, (तालि + कृदिकारादिति वा डीष् ।) ताड़ी । ताडियात् इति भाषा । तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भू इ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्याया यथा,— “बहुपुष्पी जडाध्यक्षा ताली भूम्यामलक्यपि । तामलक्यजटा स्रक्ष्यफला चैत्रामलक्यपि ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुक्षिका-विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुरामेदः । इति स्मृतिः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, अम्बा-शक्ते । ५ । “यालीभिरात्मतडुताली सक्तु प्रियकपालीषु खेलति भय-यालीनकुल्यसितचूलीभरा चरणधूलीलसन्-सुनिवरा ॥”) तालीपत्रं, स्त्री, (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालीशं, स्त्री, (तालीष श्यति नाशयति रोगा-निति । शो नाशे + षः ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालीशपत्रं, स्त्री, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । तालीशम् २ पत्राख्यम् ३ शुक्रोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्क-वेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तमाङ्गयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्थ

तावीषः

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफ-वातकासद्विक्काचयन्त्रासच्छर्दिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुल्मा-मवह्निमान्द्रानाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । रे, ३०३ ॥ तालु, स्त्री, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तृ + “जोरश्च लः ।” उणां । १ । ५ । इति जुष् रस्य लश्च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते । “सुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वा योऽधिगम्यते ॥” तेलुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ तत्-पर्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालुजिह्वः, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ तालूरः, पुं, (तालयतीति । तल + णिच् + बाहु-लकात् ऊरः ।) आवर्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥ तावकीर्णं, त्रि, तव इदम् । (युष्मद् + “युष्मदसदो-रन्यतरस्यां खच्च ।” ४ । ३ । १ । इति खच् । ततः “तवकममकावेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) तदीयम् । इति आक-रणम् ॥ तोमार इद इति भाषा ॥ तावत्, अ, (तत् परिमाणस्य । तद्धिता इति बहु-वचनेनान्येऽनुक्ता अपि ज्ञापितास्तेन डावत्-प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा, कुमारः । ५ । ६७ । “लभेव तावत् परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हते ॥” “तावत् इति मानार्थं यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-नाथः ॥) अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४५ ॥ (यथा, भाषे । २ । ६३ । “इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ॥”) प्रशंसा । पञ्चान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । “यत्तदन्तेभ्यः परिमाणे वतुप् ।” ५ । २ । ३६ । इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २६ । १२ । “महामृतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुतमभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥”) तावरं, स्त्री, धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः । ताविषः, पुं, (तथ्यते गम्यते सत्कर्मिभिरत्र । तप सौत्रो धातुः + “तवेर्णिङ्वा ।” उणां । १ । ४६ । इति टिषच् सच्च णित् ।) खर्गः । ससुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ ताविषी, स्त्री, (तवति सौन्दर्यं गच्छतीति । तव + टिषच् सच्च णित् । टित्वात् डीप् ।) देवकन्या । नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-वृत्तिः ॥ तावीषः, पुं, (ताविष + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) खर्गः । अम्बुधिः । काचनम् । इति मेदिनी । ये, ३७ ॥

तित्तकः

तित्तफ

तिग्मं

तावीधी, स्त्री, (तावीधी + एषोदरादित्वात् दीर्घः।)
चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्र-
कन्या। इति कुत्रचित्॥)

सावुरिः, पुं, वृषराशिः। इति दीपिका॥

तित्तक, ऋ ड गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
आत्म-सकं-सेट्।) ऋ, अतितेकत्। ड, तेकते।
इति दुर्गादासः॥

तित्तक, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(खां-परं-सकं-सेट्।) न, तित्तोति। इति
दुर्गादासः॥

तित्तं, स्त्री, (तेजयतीति। तित्ज + बाहुलकात्
क्तः।) पर्यटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

तित्तः, पुं, (तेजयतीति। तित्ज + सामान्यापेक्ष-
ज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थकर्म-
केति क्तः।) रसविशेषः। तित्त इति भाषा॥
(यथा, सुश्रुते। १। ४२।

“यो गले चोषमुत्पादयति सुखवैशद्यं जन-
यति भक्तचिन्तापादयति हर्षश्च स तित्तः॥”)

स वायुकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिव-
दासः॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरान्तिकास-
दाहनाशिलम्। रोचनत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ शीतत्वम्। लघ्वाम्। पित्तकफ-

विघ्नोत्क्षेपशक्तगदनाशिलम्। स्वयमरोचिष्णु-
त्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्।
अग्निकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूचत्वम्।

लघुत्वम्। अतिशुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूल-
मन्वास्तम्भश्रमार्तिकम्पमूर्च्छादघाकारित्वम्।
बलशुक्रव्यवृद्धत्वम्। इति भावप्रकाशः॥ *॥

(“तित्ताख्यो वत वातलोऽपि हि वृणां कुष्ठादि-
दोषापहः

सोऽन्तः सर्वरुजापहो भ्रमहरो रूच्योऽपि
संक्षेदहृत्।

जिह्वास्थोटकनाशनोऽथ भवति चौर्यक्षतानां
हितो

वक्रोत्क्लान्तिहरः प्रलङ्घगुणधृत् निम्बादिकानां
रसः॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥
सुगन्धः। इति मेदिनी। ते, २१॥ (सुरभिः।
यथा, माधे। ५। ३३।

“नादातुमन्यकरिसुक्तमदामुतित्तं
धृताङ्गुणेन न विहातुमपीच्छताम्॥”

तित्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात्
अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला॥ तित्तरसयुक्तं,

त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६॥

तित्तकः, पुं, (तित्तेन तित्तरसेन कायतीति। कै +
कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥

चिरतित्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति
भाषा॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
“पित्तकासे तसुकफे चित्तां मधुरैर्युताम्।
युक्तात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मिण तित्तकैः॥”)

लघ्वखदिरः। इति शब्दमाला। इक्षुदीवृक्षः।

इति भावप्रकाशः॥ (तित्तप्रधाने, त्रि। यथा,
सुश्रुते। ४। २४।

“निम्बश्च तित्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा॥”)

द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिमयं ज्वरा-
धिकारे।

“लघ्वते सलिलचोषं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योऽथै पित्तके वापि शीतलं तित्तकैः श्वेतम्॥”

“सुप्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
श्वेतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये॥”

“तित्तकैः श्वेतमिति यदुक्तं तदाह सुस्तीवादि।”
इति तट्टीका॥

तित्तकन्दिका, स्त्री, (तित्तरसप्रधानः कन्दो मूलं
सोऽस्यस्या इति। तित्तकन्द + ठन्।) गन्ध-
पत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तका, स्त्री, (तित्तेन रसेन कायतीति। कै +
कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटु-
तुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तित्तकान्तिका, स्त्री, (तित्तो गन्धो यस्याः। कप्
ततश्चाप् अत इत्वम्।) वराहक्रान्ता। इति
शब्दमाला॥

तित्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तित्ता। राजदन्तादि-
त्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्यायः। चुद्र-
रसा २ रसघा ३ विद्वपकटी १। इति हारा-
वली। १०१॥

तित्ततण्डुला, स्त्री, (तित्तस्तण्डुलोऽन्तःशूलं
यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्याः पर्याया यथा,—

“पिप्पली चपला शौखी वैदेही मागधी कणा।
कण्योपकुल्या मगधी कोला स्यात्तित्ततण्डुला॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तित्ततुम्बी, स्त्री, (तित्ततुम्बी। एषोदरादित्वात्
साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्ततुम्बी, स्त्री, (तित्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति
रत्नमाला॥

तित्तदुग्धा, स्त्री, (तित्तं दुग्धं चौरं यस्याः।)
चौरिणी। अजशङ्करी। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तधालुः, पुं, (तित्तस्तिक्तरसप्रधानो धालुः।)
पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तपत्रः, पुं, (तित्तानि पत्राणि यस्य।) कर्को-
टकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काक-
रोल इति भाषा॥

तित्तपत्रा, [न] पुं, (तित्तं पत्रं ग्रन्थिर्यस्य।)
दूर्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, हिलमोची।
गुडूची। यक्षिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तित्तपुष्पा, स्त्री, (तित्तानि पुष्पानि यस्याः।)
पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तित्तफलः, पुं, (तित्तानि फलानि यस्य।)
कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तफला, स्त्री, (तित्तानि फलानि यस्याः।)
यवतित्तलता। वार्ताकी। षड्भुजा। इति
राजनिर्घण्टः॥

तित्तभद्रकः, पुं, (तित्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो
हितकारी चेति कर्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।)
पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तित्तमरिचः, पुं, (तित्तो मरिच इव।) कतक-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तरोहिणिका, स्त्री, (तित्तरोहिणी + स्वार्थे कन्
टाप् पूर्ववृत्तश्च।) कटुका। इति रत्नमाला॥

तित्तरोहिणी, स्त्री, (तित्ता सती रोहितीति।
रुह + णिणि + डीप्।) कटुका। इति राज-
निर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृति-
ज्ञातव्या॥)

तित्तवल्ली, स्त्री, (तित्ता वल्ली।) मृन्मालता।
इति रत्नमाला॥

तित्तवीजा, स्त्री, (तित्तं बीजमस्याः।) कटु-
तुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तशाकः, पुं, (तित्तः शाको यस्य।) खदिर-
वृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्याया यथा,—
“वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽम्भसां पतिः॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१॥

तित्तसारं, स्त्री, (तित्तः सारो निर्ध्यासो यस्य।)
दीर्घरोहिणिकवृक्षम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तसारः, पुं, (तित्तः सारो निर्ध्यासोऽस्य।)
खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तित्ता, स्त्री, (तित्तस्तिक्तरसोऽस्यस्याः। अच्
ततश्चाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी।
ते, २२॥ (यथास्याः पर्यायाः।

“कटू तु कटुका तित्ता कण्यभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववृत्तं प्रथमे भागे॥)

पाठा। इति रत्नमाला। यवतित्तलता। षड्-
भुजा। इति राजनिर्घण्टः॥ छिकनी। इति
भावप्रकाशः॥

तित्ताख्या, स्त्री, (तित्तः आख्या अभिधानं यस्याः।)
कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्ताङ्गा, स्त्री, (तित्तं अङ्गं यस्याः।) पाताल-
गरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तित्तिका, स्त्री, (तित्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत
इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग्म, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्प-
द्रुमः॥ (खां-परं-सकं-सेट्।) न, तित्तोति।
आस्कन्दः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, स्त्री, (तेजयति उत्तेजयतीति। तित्ज +
“युजिरुजितिजां कुञ्च।” उणां। १। १४५॥
इति मक् कवर्गश्चात्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्।
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा,
महाभारते। १। २०। ११॥

“तिग्मवीर्यविधा ह्येते दन्द्युका महाबलाः॥”
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रिय-
विशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३॥

तितउः

“ततो नृदुस्तस्मात् तिमस्तिग्मात् दृष्टद्वयः ॥”
मत्स्यपुराणमते तु अयं उर्वस्य सुतः । यथा,
तत्रैव । ५० । ८४ ।

“उर्वो भायो सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चात्मजः ।
तिग्मात् दृष्टद्वयो भायो वसुदामा दृष्टद्वयात् ॥”
अयं तिमिरित्याख्यायापि प्रसिद्धः । इति राजा-
वली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिर्गच्छे
द्रष्टव्यम् ॥

तिग्मांशुः, पुं, (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणानि
यस्य ।) सूर्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २ । १३६ ।

“धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः ॥”
अग्निः । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
“इदं वै सद्य तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥”
तीक्ष्णकिरणे, त्रि ॥

तिघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-
सकं-सेट् ।) न, तिघोति । तिघ घाते इति
जौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम् ।
ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य पाक्षिकचुरादि-
त्वेन हन्तेः स्वर्यौ जौ रूपम् । हननमित्यर्थः ।
किञ्च । हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसा-
प्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं
त्रयाणामेव कातन्तादसम्मतत्वात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिज, क श्रिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । श्रितं तीक्ष्णी-
करणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, ड चान्तौ । निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चान्तिः सहनम् ।
ड, तितित्ते डुःखं दीनः । तेजते । तत्र तिवा-
दयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिजिलः, पुं, (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा,
तिज्यते सञ्च्यते सर्वैरिति । तिज+“गुपा-
दिभ्यः कित् ।” उणां । १ । ५७ । इति इलच्
स च कित् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ राक्षसः ।
इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥

तिगुटी, स्त्री, त्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रिवृत्-
शब्दे गुणादिरस्या ज्ञातयः ॥)

तितउः, पुं, (तन्यन्ते भ्रष्टयवा अचेति । तन
विस्तारे+“तनोतेर्ङः सन्वच् ।” उणां । ५ ।
५२ । इति ङङः सन्वच् तेन अभ्यासस्येत्वादि-
कार्यम् ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
हेमचन्द्रश्च । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
७१ । २ ।

“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा-
वाचमक्रत ॥”

यथा—

“यूपवदोषमुत्सृज्य गुणं गृह्णन्ति साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी असाधुस्तितउयथा ॥”

इत्युद्भटः ॥

“क्षुब्धद्विदसमोपेतं चालनं तितउ स्मृतम् ॥”

६१६

तित्तिरिः

इत्युत्तेरस्य क्लीवत्वमपि ॥ कृत्तम् । इति उज्ज्वल-
दत्तः । ५ । ५२ ॥

तित्तिचा, स्त्री, (तिज+स्वार्थे सन्+“अ प्रत्य-
यात् ।” ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।)
चान्तिः । इत्यमरः । १ । १ । ७ । २४ ॥ (परा-
पराधसहनम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २६ ।

“शमो दमस्तपः साम्यं तित्तिचोपरतिः श्रुतम् ॥”
श्रीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसारः ॥

(यथा, भागवते । ४ । २२ । २४ ।
“यमेरकामैर्निर्गमैश्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतित्तिचया च ॥”)

तित्तिचित्तिः, त्रि, (तित्तिचा सञ्ज्ञातास्य । “तदस्य
सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ ।
इति इतच् ।) चान्तिः । इति जटाधरः ॥

तित्तिचुः, त्रि, (तित्तिचित्ते इति । तिज चमायाम्+
“गुप्तित्तिज्जिह्वः सन् ।” ३ । १ । ५ । इति
सन् । ततः तित्तिच+“सनाशंसमिच्च उः ।”
३ । २ । १६८ । इत्युः ।) चमाशूलः । चान्तिः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८७ । ६ ।

“अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विप्रिष्ट-
स्तथा तित्तिचुरतित्तिचोर्विप्रिष्टः ॥”

पुरुवंशीयस्य महामनसः पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । २१ ।

“महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ।।
उशीनरश्च धर्मज्ञं तित्तिचुश्च महाबलम् ॥”

तित्तिभः, पुं, (तित्तीति शब्देन भण्यतीति । भण+
डः ।) इन्द्रगोपक्रीटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥

तित्तिं, स्त्री, (तिलति स्निह्यतीति । तिल+
वाहुलकात् कः द्वित्वच् ।) नन्दकम् । नादा इति
भाषा । तैतिलकरणम् । तिलपिचटम् । इत्य-
जयः ॥

तित्तिरः, पुं, (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति ।
रा+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति
कः ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।
“निकृतेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्ति शिरःस्थ ।
कपिज्जलास्तिरिश्च कलविङ्काश्च सङ्गृहः ॥”
अस्य गुणाः । यथा,—

“तथैव तित्तिरो वृथो मेधामिबलवर्द्धनः ।
सर्वदोषहरो बल्यो लावकैः समतागुणैः ॥
कृष्णगौरावभेदाश्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः ।
तृतीयस्ति तित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणैः ।
सवातलोऽतिबलदुघनः किञ्चिदसाधनः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥
जनपदविशेषः । तद्देशजाते बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।

“वाल्मीकास्ति तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥”
तित्तिरिः, पुं, (तरतीति । तृ+“तरतेः सन्वत्तुक्
चाभ्यासस्य ।” उणां । ४ । १४२ । इत्यत्र उज्ज्वल-
दत्तश्चतसृचात् इः सन्वत्कार्यमभ्यासस्य ।
तुगागमश्च ।) पक्षिविशेषः । तित्तिरि इति

तिथिः

भाषा । तत्पर्यायः । तित्तिरः २ । इति श
रत्नावली ॥ तित्तिरिः ३ तैत्तिरिः ४ याज्ञवल्करः
अस्य मांसस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । लघुत्वम् ।
वीर्यवल्प्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । इति
निर्घण्टः ॥

“तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिश्च
तित्तिरिर्वर्णदो ग्राही हिकादोषत्रयापहः
श्यासकासज्वरहरस्तस्मान्नौरोधिको गुणः
इति भावप्रकाशः

सुनिविशेषः । इति विश्वः ॥ (यथा, म
भारते । २ । ४ । १२ ।

“तित्तिरिर्वाञ्छवल्काश्च ससुतो लोमहर्षयः
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोषः ॥ (नागविप्रि
यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुसुदः कुसुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा
तथा च स्कान्दे सञ्ज्ञाद्विखण्डे । ४ । ५ ।
“तित्तिरिर्हृरिभद्रश्च जम्बुसूतो बलाहकः ॥”

तिथिः, पुं, (तेजयतीति । तिज+“त
गुणयुयप्रोथाः ।” उणां । २ । १२ ।
यकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) त्रि
कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः
कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्राष्टक
इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥

तिथिः, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्र-
मिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन+वृत्
लकात् इधित् नादिलोपश्च । तदुक्तं “त
कलया यस्मात् तस्मात् तास्त्रियः स्रुता
इति । यद्वा, अततीति । अत सातलगम
“ऋतन्यञ्जीति ।” उणां । ४ । २ । इधित्
येन अतिधिरिति सिद्धे बाहुलकात् कल
इति वर्णविवेकः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । त
कलाक्रियोपलक्षितः काल इति वा । त
स्वरूपं यथा,—

“अमादिपौर्णमास्यान्ता या एव शुश्रूषः क
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा द्वितीयादिः । सा च
यादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादिः । सा च
रूपा चेत् शुक्ला द्वासरूपा चेत् कृष्णा ।
“तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णक्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रचयामकः ।
पक्षत्यादास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश शुक्ल
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्ल
गोभिलोक्तामावास्याघटकोपर्यधोभानापर
सूत्रपातन्यायेन राशिकावच्छेदेन सञ्ज्ञाद्वि
युक्ताकर्मखलाचन्द्रमखलस्य राशिद्वादश
द्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्ल
प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिः । एवं म
लोक्तपौर्णमासीघटकसममराश्ववस्थानरूपप्र
नियोगानन्तरमकर्मखलप्रवेष्ट्याय चन्द्रमख
राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेष्ट्या
सन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तिथेश्चोत्पत्तिः ॥

तिथिः

तिथिच

तिन्निडी

यथा,—

अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।
भागेद्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम् ॥
त्रिंशदंशस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।

आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥*॥
सा देवकृत्ये पूर्व्याह्युता ग्राह्या । एकादशपुष्यासा-
तिरिक्तस्थले सर्वत्र त्रिसन्ध्यापिनी ग्राह्या ॥*॥

अथ प्रतिपत् ।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमा-
वस्यायुता ग्राह्या कृष्णापुष्यासे द्वितीयायुता न
ग्राह्या । अत्र तैलाभ्यङ्गं कुष्माण्डभक्षणं चौरश्च
न कार्यम् ॥*॥

अथ द्वितीया ।

सा च कृष्णा पूर्व्यायुता शुक्ला परयुता ग्राह्या ।
भाद्रपदीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता
ग्राह्या उभयदिने तन्नामे परयुता ग्राह्या । तत्र
दृष्टीभक्षणं न कार्यम् ॥*॥

अथ तृतीया ।

सा च रश्माव्रतेतरदेवकार्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या
रश्माव्रते तु द्वितीयायुता । तत्र मांसभक्षणं
पटोलभक्षणञ्च न कार्यम् ॥*॥

अथ चतुर्थी ।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या । विनायकव्रते
तृतीयायुता ग्राह्या । मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी
अचया । अत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदोषे
अध्ययनञ्च न कार्यम् । भाद्रमासे चतुर्थ्या
चतुर्थी न द्रव्यः । प्रमादादृष्टा,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुक्रमारक्त ! मा रोदीस्व ह्येष स्थमन्तकः ॥
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
समन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् ॥*॥

अथ पञ्चमी ।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विल्वं न भोक्त-
व्यम् ॥*॥

अथ षष्ठी ।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या । स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमी-
युता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्नभक्षणञ्च
न कार्यम् ॥*॥

अथ सप्तमी ।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत् ।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् वा
विजया सप्तमी । भाद्रमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवा-
रा रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी ॥ सा
सप्तम्यादिषु । तस्यां अध्ययनं न कार्यम् ॥*॥

अथाष्टमी ।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता ।
नारिकेलभक्षणञ्च न कार्यम् ॥
सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता ।
नारिकेलभक्षणञ्च न कार्यम् ॥
सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता ।
नारिकेलभक्षणञ्च न कार्यम् ॥

अथ नवमी ।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या । तत्रालावुभक्षणं न
कर्तव्यम् । माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा ।
रामनवमीयवस्था तच्छब्दे द्रव्या ॥*॥

अथ दशमी ।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता
ग्राह्या । अत्र कलमीभक्षणं न कर्तव्यम् ॥*॥
एकादशीयवस्था श्रीविष्णोः शयनयवस्था च
तत्तच्छब्दे द्रव्या ॥*॥ अथ द्वादशी ।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या । अत्र पूतिका-
भक्षणं न कर्तव्यम् । फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी
पुष्यनक्षत्रयुता चेत् गोविन्ददादशी ॥*॥

अथ त्रयोदशी ।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या ।
अत्र वार्ताकीभक्षणं न कर्तव्यम् ॥*॥

अथ चतुर्दशी ।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा चतुर्दशीयुता
ग्राह्या । तत्र मायो न भोक्तव्यः । ज्यैष्ठकृष्ण-
चतुर्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्तव्यम् । तत्र
यदा त्रयोदशी दिवाभागे दृढद्वयमात्रसत्त्वे-
यदा चतुर्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्तव्यम् ।

अपि चतुर्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्तव्यम् ।
पूर्वाह्ने तद्विधौपि पराह्णे त्रिसन्ध्यापिले
पराह्ण एव । यदा तु पूर्वापरयोर्न तथाविधा
तदापि पराह्ण एव । भाद्रे मासि कृष्णा चतु-
र्दशी अघोरा । माघे कृष्णा चतुर्दशी रटन्ती ।

शिवरात्रियवस्था तच्छब्दे द्रव्या ॥*॥
अथ पौर्णमासी ।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम् । सा च चतुर्दशीयुता
ग्राह्या । सा तु मासचतुर्थ्या चेत् तदा महती ।
कार्तिकमासे कृत्तिकाक्षत्रयुता पौर्णमासी
महाकार्तिकी एवमन्यत्रापि । महाज्येष्ठी-
यवस्था तच्छब्दे द्रव्या । कोजागरयवस्था
तच्छब्दे द्रव्या ॥*॥ अथामावस्या ।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम् । सा प्रतिपद्युता
ग्राह्या । मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत्
तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां
स्नयात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात् ।

अमावस्याश्राद्धयवस्था श्राद्धशब्दे द्रव्या ।
पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवार-
यतीपात-अवगणनक्षत्रयुता भवति तदा अर्द्धो-
दययोगः स्यात् । अयं कोटिद्वयग्रहदुल्लः अत्र
तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतु-
सन्निभञ्च भवति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तिथि-
कृत्यं मासशब्दे द्रव्यम् ॥

तिथिचयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्र-
कलानां चयो यत्र ।) अमावस्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ दिनचयः । चन्द्रशशः । यथा,—
“एकस्मिन् सावने तद्वि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥”
अपि च ।

“शतमिह चयः पुण्यं सहस्रानु दिनचये ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति द्वास्वद्विरूप-
कलाक्रिययेति । प्र + नी + क्तिप्, शत्वञ्च ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः । कदिकारादिति वा डीष् ।)
तिथिः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । ८७ । १८ ।

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
आह्नकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥”
तिनाशकः, पुं, (तिनिश्च एव । स्वार्थे कन् । एषो-
दरादित्वात् आत्वम् ।) तिनिश्चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तिनिश्चः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति । निश्च
समाधौ + “इगुपधेति ।” ३ । १ । ११५ । इति
कः । यद्वा, अतिक्रान्तो निश्चाः अत्यादय इति
समासः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) वृच-
विशेषः । मधुरादौ तिनाश्च इति ख्यातः ।

कुत्रचित् सादन इति ख्यातञ्च । तत्पर्यायः ।
स्यन्दनः २ नेमी ३ रथः ४ अतिसुक्तकः ५
वज्रुलः ६ चित्रकृत ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥

चक्री = शताङ्गः ६ शकटः १० रथः ११
रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेघी १४ जलधरः १५ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १६ ।
“शक्तकीवदरीविल्वपलाशतिनिश्चन्द्रः ॥”)

अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
रक्तातीसारवातामयनाशित्वम् । ग्राहकत्वम् ।
दाहजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्निडः, पुं, (तिन्म्यते क्लिद्यते सुखादनेनेति ।
तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिन्निडोक्तः । ततः एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) चिन्ता । वृचाम्बः ।
इति विश्वः ॥ दैत्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तिन्निडिका, स्त्री, (तिन्निडी + स्वार्थे कन् । टाप्
पूर्वद्वयञ्च ।) तिन्निडी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तिन्निडी, स्त्री, (तिन्म्यते क्लिद्यते सुखाभ्यन्तर-
मनेनेति । तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिन्निडोक्ता ।
ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।) वृचविशेषः ।
तैत्तुल् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चिन्ता २

अम्बिका ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ तिन्नि-
डिकः ४ तिन्निडोक्तम् ५ तिन्निडोक्ता ६
अम्बिका ७ अम्बिका ८ अम्बिका ९ । इति
तट्टीका ॥ तिन्निली १० तिन्निडिका ११

आम्बिका १२ चुक्रुः १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५
अम्बिका १६ अम्बिका १७ मुक्ता १८ मुक्तिका १९
चारित्रा २० गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यम-
दूतिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक-
चुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्निडा २६ ।

अस्या आमफलस्य गुणाः । अत्यन्तत्वम् । कफ-
पित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वात-
नाशित्वम् । अस्याः पक्वफलस्य गुणाः । दीप-
नत्वम् । रुचिकारित्वम् । भेदित्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजवज्रम् ॥

विशम्भनाशित्वम् । मधुरास्त्वम् । पित्तदाहास-

तिन्दुकं

कफदोषप्रकोपणत्वम् । पक्वचिच्चाफलरसगुणाः । मधुराम्बुत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । शोफपाककर-
त्वम् । लेपे ब्रणदोषनाशित्वम् ॥ अस्याः पत्रस्य
गुणाः । शोफरक्तदोषयथानाशित्वम् । अस्याः
शुष्कत्वक्चारस्य गुणः । शूलमन्दाग्निनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“अम्बिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्द्रसुवासितम् ॥
अम्बिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुख्यं वद्धिवोधकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षाम्बु । इति विश्वः ॥
तिन्दिङ्गीकं, स्त्री, (तिन्दिते क्लियते सुखं येन ।
तिम + “फर्फरीकादयश्च ।” उणां ४ । २० ।
इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
वृक्षाम्बु । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा,
तन्वसारे पुरश्चरणप्रकरणे ।
“रम्भाफलं तिन्दिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि रन्ध्रोऽन्यानि
विवर्जयेत् ॥”

यथास्य पर्यायाः ।
“वृक्षाम्बुतिन्दिङ्गीकश्च चुक्रं स्यादम्बुवृक्षकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
आमपक्वावस्योरस्य गुणा यथा,—
“वातापहं तिन्दिङ्गीकमामं पित्तवलासकम् ।
ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

तिन्दिङ्गीकः, पुं, (तिम + ईकन् । निपातनात्
साधुः ।) तिन्दिङ्गी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तिन्दिङ्गीदूतम्, स्त्री, (तिन्दिङ्गीभिस्तिन्दिङ्गी-
जात-वीजैर्यदूतम् ।) चुचुरी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ काडवीचिर खेला इति भाषा ॥
तिन्तिलिका, स्त्री, (तिन्तिलिका । इत्य लत्वम् ।)
तिन्दिङ्गी । इत्यमरटीका ॥

तिन्तिली, स्त्री, (तिन्दिङ्गी । इत्य लत्वम् ।)
तिन्दिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्तिलीका, स्त्री, (तिन्दिङ्गीका । इत्य लत्वम् ।)
तिन्दिङ्गी । इत्यमरटीका ॥

तिन्दिशः, पुं, टिण्डिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिन्दुः, पुं, (तिम्यति आर्द्रो भवतीति । तिम आर्द्र-
भावे + “मृगयादयश्च ।” इति कुप्रत्ययेन साधुः ।)
तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्दुकं, स्त्री, (तिन्दुरिव कायतीति । कै + कः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैदिकपरिभाषा ॥ (यथा,
शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये ।
“कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणि-

मालिका ।
अक्षः पितुः पाणितलं किञ्चिपाणिश्च तिन्दु-
कम् ॥”

यथास्य पर्यायाः ।
“विदादौ द्रव्यं कर्षं सुवर्णश्चाक्षमेव च ।
विडालपदकन्तश्च पितुस्याणितलनथा ॥

६१८

तिमिः

तिन्दुकश्च विजानीयात् कवडुग्रहमेव च ॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
तिन्दुकः, पुं, स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृक्षविशेषः । गाव् इति ख्यातः ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ केन्द्रकवृक्षः । इति
भरतः ॥ इति राजनिर्घण्टश्च । तैदु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ श्रिति-
सारकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्जकः
५ केन्द्रः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९
तिन्दुकी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ नील-
सारः ११ अतिसुक्तकः १२ स्वर्गकः १३
रामणः १४ स्फूर्जनः १५ स्यन्दनाङ्गयः १६
कालसारः १७ । (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ३ ।
“शालवेयुधवाश्वत्यतिन्दुकेन्दुदकिंशुकैः ।
अर्जुनारिष्टसंक्षेत्रं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥”)
अस्य आमफलस्य गुणाः । कवायत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । वातकारित्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
पक्वफलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
दुर्जरत्वम् । श्लेष्मदत्वम् । गुरुत्वम् । ब्रणवात-
नाशित्वम् । पित्तप्रमेहासकारित्वम् । विषद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तप्रमेहास-
श्लेष्मनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्सारं
चिररोगजित् ॥ विश्वतिन्दुकमध्येवं विशेषात्
ग्राहि शीतलम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी । निपातनात् इक्षः ।)
तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्दुकिनी, स्त्री, (तिन्दुकस्तदाकारः फलेऽस्यस्याः ।
तिन्दुक + इनि + डीप् ।) आवर्तकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् डीप् ।)
तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
“पियालवीजं तिन्दुक्यास्तरुणानि फलानि च ।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्यो ब्रणेषु देयानि तानि वैदेन जानता ॥”
अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“कालस्कन्धस्तिन्दुकश्च स्फूर्जकस्तिन्दुकीति च ॥”)

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिप, ऊ ऋ ङ चुप्रति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-आत्म-अकं-वेट् ।) ऊ, तेषिष्यते तेष्यते ।
ऊ, अतितेपत् । ङ, तेषते तितिपे । चुप्रत् चर-
णम् । इति दुर्गादासः ॥

तिम, क्लेदने । आर्द्रो भाव इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ॥)
तिम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-अकं-सेट् ।) य, तिम्यति । तितेम । क्लेदन-
मार्द्रो भावः । इति दुर्गादासः ॥

तिमिः, पुं, (तिम्यतीति । तिम क्लेदने + इन् ।
यद्वा, ताम्यति आकाङ्क्षतीति । तसु काङ्क्षा-
याम् + “क्रमितमिष्टतिस्त्वामत इच्च ।” उणां
४ । १२१ । इति इन् अकारस्य इकारा-
देशश्च ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० ।

तिमिरं

१६ ॥ तिमिरमहाकायो मत्स्यः कश्चित् साय-
तथा च । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयो-
विस्तरः । इति भरतः ॥ (यथा च र
१३ । १० ।

“ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्बुः
संमौल्यन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ते-
रुद्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥” (राजविशेषः
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजविशेषः
तु दूर्ध्वस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २२ । ३ ।
“वृषज्यस्ततो दूर्ध्वस्तिमिस्तस्मान्निष्पति-
अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्तुर्वर्षं
राज्यं पालयामास । यथा, राजावस्य
१ परिच्छेदे ।

“तिमिं पुत्रं ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं ग-
मुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमि-
पालयित्वाखिलं राज्यं मुक्ता भोगमनुत्तमम्
पुत्रं वृद्धद्वयं राज्यं सोऽभिषिच्य वनं ययौ ।
तिमिकोषः, पुं, (तिमिः कोष इव ।) सप्त
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति । गृ +
रस्य लः । गिलेऽगिलस्येति सुम् ।) म-
विशेषः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (य-
महाभारते । १ । २२ । ३ ।
“तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
द्वीपविशेषः । तद्वीपजाते, त्रि । यथा, म-
भारते । २ । ३२ । ६६ ।
“तिमिङ्गिलश्च स वृषं वशे कृत्वा महामति-
तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरती-
गृ + कः । सुम् च ।) महामत्स्यविशेषः
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१४ ॥

तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः ।) निश्च-
इति धरणिः ॥ (यथा, पञ्चदशी । २ । ३५ ।
“अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्
क्लिन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥ तिम + “इति
तिमिरं, स्त्री, (तिम्यतीति । इति किर-
सुदीति ।” उणां । १ । ५२ । इति किर-
अन्वकारः । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (य-
रामायणे । २ । २८ । १८ ।
“अतीववातस्तिमिरं वृषुच्चा चालि-
भयानि च महान्यत्र अती दुःखतरं वन-
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह माधव-
“तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं प्रहलं गतः
रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
(अस्य लक्षणानि यथा,—
“दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव प्रपद्यति
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥
दृष्टेरभ्यन्तरगते इत्यवद्विषयं यम् ।
नान्तिकस्यमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितम्
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमाक्ष-
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाजिते ।
तेनोर्ध्वभीचते नाधस्तु चलादतीयम् ॥

तिमिरः

विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजांसि चैव हि ॥
विकीर्यमाणान् व्याप्यमाणान् अग्रादिभिरिव ॥
वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥

रागारुणो मारुततः प्रदिष्टो
स्वाद्यौ च नीलश्च तथैव पिप्तात् ।
कफात् सितः शोणिततः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले
रूपविशेषमाह ।

अरुणं मण्डलं वाताच्चक्षुषं परुषं तथा ।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्थामं वा सपीतकम् ॥
श्वेतं पीतं वा कथमेतत् व्याधिप्रभावात् ॥
श्लेष्मणा वहलं स्निग्धं शृङ्गकुन्देन्द्रपाण्डरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थशुक्लो विन्दुरिवाम्भसः ।
मृदमाने तु नयने मण्डलं तद्विस्मयति ॥
वहलं स्थूलम् ।

मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
चित्रं वातादिवर्णम् ।

रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिस्त्राविनि रोगे स्यात् स्नानं नीलमथापि वा ॥
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात् दर्शनम् ॥
रक्तजं पित्तागुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुण-
प्रभं स्थूलकाचस्थेवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन
स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयादित्यादि ।
तत्र परिस्त्राविनि कालान्तरेण दोषक्षयात्
कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अनुक्त-
यथादाहगौरवादोषलिङ्ग-संग्रहणार्थमाह ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ * ॥
पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह ।

पित्तेन दृष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
सर्वो नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीये
पटले गतेनेति बोध्यम् । तेन व्याधिना ॥ * ॥
तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप-
विशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्नशिषि वीचते सः ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताख्यभावात् सकलानि पश्येत् ॥

दोषेऽत्र पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
लक्षणमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्त्वायैव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

अत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्यै-
तस्मिन् बोध्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ
पटलत्रयं गतो नक्तान्त्रं करोतीत्याह ।

त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्त्रमापादयति प्रसह्य ।

तिमिरः

दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाख्यभावात् ॥
दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्त्रस्य
श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथग्गणना ॥ * ॥
धूमदर्शनमाह ।

श्लोकज्वरायाः सशिरोग्रभितापै-
रयाहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूमांस्तु यः पश्यति सर्वभावात्
स धूमदर्शोति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोग्रभितापः शिरसि घर्मादिना सन्तापः ।
एतस्य पित्तदोषो बोध्यः ॥ * ॥
द्विखजाख्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽयं
रूपं मद्यत्रापि निरीचतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स द्विखजाख्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्ध्रमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्रसंज्ञः ॥ * ॥
गम्भीरकमाह ।

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपस्थिता
सङ्कुच्य व्याभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमचिरोगं
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
विरूपा विकृता । श्वसनोपस्थिता वातोपहृता ।
रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥

वाद्यौ पुनर्द्वावपि संप्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्त्वस्य शिरोग्रभितापात्
त्रेयस्त्वभिध्यन्दनिदर्शनैः सः ॥
वाद्यौ सुशुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ तत्र
निमित्तत आह शिरोग्रभितापात् शिरोग्रभि-
ताप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवनसर्पणं स
शिरोग्रभितापस्तस्मात् । अभिध्यन्दनिदर्शनैः
रक्तभिध्यन्दलिङ्गेरिति गदाधरः ॥ सन्निपाता-
भिध्यन्दलिङ्गेरिति कार्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तत आह ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हृद्येत दृष्टिर्मेनुजस्य तस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥

अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्त-
मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षिविषयमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विषयं ज्योतिर्युक्तम् । वैदूर्यवर्णा श्यामा
विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।

“सुक्ता प्राणितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

तिमिरः

अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि यपोहति
शृङ्गनाभिर्विभीतस्य पथ्यामञ्जा मनःशिल
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशक
ह्यागीचीरेण संपिष्य वटी कुर्वाद्यवोक्ति
हरेणुमात्रां संपृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥
तिमिरं मांसदृष्टिश्च काचं पटलमर्बुदं
रात्रान्धं वार्धक्यं पुष्पं वटी चन्द्रोदया
इति चन्द्रोदया वटी ॥

कणा सलवणोषणा सहस्राञ्जना सा
सरित्पतिकफः सिता सितपुनर्द्वा स
रजन्यरुणचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याणि
अरिष्टदलसावरस्फुटिकशृङ्गनाभीन्द
इमानि तु विचूर्णयेन्निविडवाससा श्लो
त्तथायसि विमर्दयेत् समधुतान्मख
इदं मुनिभिरीरितं नयनशोणनामाञ्ज
करोति तिमिरचयं पटलपुष्पनाशं व

लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति
सरित्पतिकफः समुद्रफेनः । शिला मनः
सावरो लोधः । स्फुटिकः फट्करी ।
कर्पूरः । नयनशोणं तिमिरे नूतनकुसुमे
पटले च ॥ * ॥

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि
विभीतकस्य मञ्जा च शृङ्गनाभिर्मेनःशि
सर्वमेतत् समं कृत्वा गन्धकीरेण पेषयेत्
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलाख्यं नूतन
अपि त्रैवार्धक्यं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत्
अधिकानि च मांसानि रात्रावन्तलेनैव
चन्द्रोदया वटी पुष्पं तिमिरे च ॥

रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली लभया सुता
विडङ्गं भद्रसुस्तु सप्तमी लभया सुता
अजामूत्रेण संपिष्य ह्यायायां श्लोघयेद्दृष्टौ
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पित्ति
मधुना पटलं हन्ति नारीचीरेण पुष्पक
एषा चन्द्रप्रभावर्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मित
इति चन्द्रप्रभावर्तिः ॥

कणा ह्यागयक्ष्मण्ये पक्का तद्रसपिप्पली
अचिराद्वन्ति नक्तान्त्रं तद्वत् सञ्जयस्य
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं शृङ्गनाभीन्द
वृषस्य च रसं प्रस्थं शृङ्गनाभीन्द
गुड्या आमलक्याश्च रसं ह्यागीचीरेण पेषयेत्
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्भूतं पीबेत्
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला पीबेत्

मधुकं चीरकाकोली मधुपर्णी निदिधिव
तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाखे विधापयेत्
ऊर्ध्वं पानमधःपानं मध्ये पानं प्रप्रापयेत्
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपक्व
सुरक्ते रक्तदृष्टे च रक्ते वा विमुक्ते तथा
नक्तान्त्रे तिमिरे काचे नीलका पटलान्
अभिध्यन्देऽधिमन्त्र्य च यक्ष्मकोपे सुदाह
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं मद्याद्य

तिरश्ची

तिरोहि

तिथ्यङ्

भङ्गरजः भङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
 चीरकाकोली अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
 मधुपर्णत्र जलजं यद्येवमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
 लाभे सामान्यं यद्येवमधु ग्राह्यं तूत्यगुणत्वात् ॥
 त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
 शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
 चतुर्गुणं ताम्रमलकं वृषभार्कवयोः समम् ॥
 चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मुदग्निना पचेत् ।
 भागं चतुर्थं संरक्ष्य कायं तमवतारयेत् ॥
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
 काकोली चीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
 पिप्पली चन्दनं सुखं चायमाणामथोत्पलम् ।
 घृतप्रस्यसमं चीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
 हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्यं शुक्रमेव च ।
 तथा सावच्च कण्डूश्च श्वयधुश्च कषायताम् ॥
 कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विधर्मपटलान्वितम् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
 यस्य चोपहृता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रपश्यतः ।
 तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं सुनिभिः परमं हितम् ॥
 मार्जितं दर्पणं यद्धत् परां निर्मलतां ब्रजेत् ।
 तददेतेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् ॥
 वारिद्र्यद्वयं चात्र वृषभार्कवयोस्तुले ।
 काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
 द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
 वासाविश्वाम्बुतादावर्त्तचन्दनचित्रकैः ।
 भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाभुदैः ॥
 निशाकलिङ्गकुटजैः काथः सर्वाक्षिरोगहा ।
 तैलस्य पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
 वासादिक्वाथः ।
 इति नेत्ररोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 किञ्च । गारुडे १६८ अध्याये ।
 “कतकस्य फलं शुद्धं सैन्धवं चुपयणं वचा ।
 येनो रसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
 रसां वर्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥”
 तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्वकारस्य रिपुः) ।
 तिमिरः, पुं, इति हलायुधः ॥
 नाटाक्षः, पुं, ग्रास्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तिमिः, पुं, इति हारावली । १२६ ॥
 तिमिमन्त्रस्यः । इति हिरूपकोषः ॥ (तिमि +
 तिमिः, [स्] य, (तरति दृष्टिपथमिति । तृ + “सर्व-
 कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
 “यथा २ । ६ । ४१ ।) अन्तर्ज्ञानम् । (यथा, भाग-
 “यथा लदेवासतर्कस्तिरोधीयेत विवृतम् ॥”)
 तिमिः, पुं, इति तट्टीकायां खामी ॥
 तिमिः, स्त्री, (तिथ्यङ्जातिः स्त्रियां डीप् ।)
 इति भाष्यम् ॥

तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + कृ + “नन्दिग्रहीति” ३ । १ । १३४ ।
 इति णिनिः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध-
 भावः । ततो डीप् ।) अवधायकपटः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
 (यथा, कुमारः १ । १ । १४ ।
 “यत्रांशुकाक्षेपविलम्बितानां
 यदृच्छया किमुपवाङ्मनानाम् ।
 दरीगृहद्वारविलम्बितविस्मा-
 स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥”)
 तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + वच् ।) अना-
 दरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
 ७ । ८ ।
 “भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
 यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्तीति बुध्यते ॥”)
 तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + कृ + णिनिः डीप् ।) तिरस्करिणी ।
 इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
 तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अना-
 दृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
 “अविवर्चितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेदुच्चनौ ।
 अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं, यथा,—
 “यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं भूर्ध्वनि द्विधा ।
 अस्त्वं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते ॥”)
 तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । “कृञः श्र-
 च” ३ । ३ । १०० । इति भावे श्रः ।) अना-
 दरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
 (यथा, माघे । १ । ३६ ।
 “हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरानुर-
 द्विपद्भिः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥”)
 तिरिटिः, पुं, इत्युगमः । इति शब्दमाला ॥
 तिरिमः, पुं, शालिमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
 रत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिरोटः, कौ, (तीर्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तृ +
 “कृतृकृपिभ्यः कौटन्” ।) उणा । ४ । १८४ । इति
 “कौटन्” ।) कौटन् । इत्युणादिकोषः ॥
 तिरोटः, पुं, (तृ + कौटन् ।) लोभः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शरोगा-
 धिकारे ।
 “समङ्गोत्पलमोचाङ्गतिरीटतिलचन्दनैः ॥”)
 तिरोधानं, स्त्री, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।)
 अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
 “सिद्धान् विद्याधराञ्चैव तिरोधानेन
 सोऽख्यजत् ॥”)
 तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्त-
 र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।

“अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥”)
 आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
 तिथ्यङ्, [च्] य, वक्रम् । तत्पर्यायः । साचि २
 तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा,
 रामायणे । २ । २३ । ४ ।
 “तिथ्यङ्गुं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥”)
 तिरोऽर्थः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तिथ्यङ्कस्रोताः, [स्] पुं, (तिथ्यङ् वक्रं स्रोत
 आहारसञ्चारो यस्य । सृक्ताङ्गस्य तिथ्यङ्कतया
 उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपद्यादिः ।
 (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
 “तस्याभिधायतः सर्गं तिथ्यङ्कस्रोताभ्यवर्त्तत ।
 यस्मात् तिथ्यङ्कप्रवृत्तः स तिथ्यङ्कस्रोतास्ततः
 स्रुतः ॥”)
 स ब्रह्मणोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
 यथा,—
 “तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥”
 तेषां लक्षणं यथा,—
 “अविदो भूरितमसो घ्राणजा हृदवेदिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
 “तिरश्चां तिथ्यङ्कस्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादि-
 ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्र-
 निष्ठाः । घ्राणजा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
 हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
 यथा,—
 “गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
 द्विशपाः पशवश्चमे अविरुद्धश्च सत्तमः ॥
 खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 एते चैकशपाः क्षत्तः शृङ्ग पञ्चनखान् पशून् ॥
 श्वा शृङ्गालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शृङ्ग-
 शल्यकौ ।
 सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥
 कङ्कश्ववक्रश्चैनभासभल्लूकवर्हिणः ।
 हंससारसचक्राङ्काकोलूकादयः खगाः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
 “गवादय उद्धान्ता द्विशपा द्विशुरा नव ।
 खरादयश्चमर्यन्ता एकशपाः षट् । श्वादयो
 गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
 सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
 खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-
 विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिथ्यङ्-
 प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ॥” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥
 तिथ्यङ्गानः, पुं, (तिथ्यङ् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
 कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तिथ्यङ्, [च्] पुं, (तिथ्यङ्गश्चतीति । अन्त +
 क्तिप् । “तिरसस्तिथ्यङ्गोऽपि” ६ । ३ । ६४ । इति
 तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
 “पापानि तु नरः कृत्वा तिथ्यङ् जायेत
 भारत ! ॥”

तिलः

यथाच मनुः । ५ । ४० ।

“ओषधः पशवो वृक्षास्तिथ्यश्च पक्षिणस्तथा॥”

“तिथ्यश्चः कूर्मादयः ।” इति तट्टीकायां कुल्लुक-
भट्टः ॥) पशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०८ ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।

“तिथ्यश्च मातुषं वापि यो न्यतं संस्पृशेत् कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ॥”

वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिथ्यश्च, स्त्री, (तिथ्यश्च + स्त्रियां ङीप् ।)

तिरश्चो । स्त्रीपशुपक्ष्यादिः । इति सुध्वोद्यम् ॥

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) इच्छी । तेलति । इति दुर्गादासः ॥

तिल, क प्र स्त्रिहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
तुदां च-परं-अकं-सेट् ।) स्त्रिहि स्त्रिगधीभावे ।

क, तेलयति । प्र, तिलति तैलेनाङ्गम् । इति

दुर्गादासः ॥

तिलः, पुं, (तिलति स्त्रिह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति ।

तिल + “इगुपधञेति ।” ३ । १ । ३५ । इति कः ।)

स्नानमन्त्रातशस्यम् । तत्पर्यायः । होम-

धान्यम् २ पवित्रः ३ पिष्टतर्पणः ४ पापघ्नः ५

पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्नेह-

फलः ७ स्नेहफलपूरफलः ८ । अस्य गुणाः ।

रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवर-

त्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । खाडुत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् ।

बल्यत्वम् । केशहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् ।

त्वचत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्य-

त्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वात-

घ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वर्णकारित्वम् ॥ * ॥

“कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणः किलान्ये

तिलाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । भावप्रकाशः ।

“कृष्णश्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ।

अन्ये ह्येनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञेयै रक्तादयस्तिलाः ॥”

तत्तैलगुणाः । अलङ्कारत्वम् । केश्यत्वम् । मधु-

रत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । कफवातजन्तु-

शर्जुव्रणकण्डूतिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् ।

वस्यभ्यङ्गपाननस्यकर्णाक्षिपूरणेषु हितत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलप्रतिग्रहनिषेधो

यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।

अश्वश्चमपि मातङ्गतिललौहं च वर्जयेत् ॥”

तिलदाने फलमाह विष्णुः ।

“तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥”

तथा महाभारते ।

“कल्युप्त्याय यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वाससा ।

तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

शुद्धितत्त्वे ।

“प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलान्पुनः ।

६२२

तिलकः

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥”

सप्तमीं नवमीं पञ्चकालश्च त्र्यह्ना तिलतैलेना-

ङ्गानि विन्द्य स्नानं कर्तव्यम् । यथा, मार्क-

ण्डेये ।

“सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनुः ।

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीश्चैव पञ्चकालश्च वर्जयेत् ॥”

तिथितत्त्वे जन्मतिथिक्रमे ।

“तिलोद्धर्त्ता तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलप्रदः ।

तिलभुक् तिलवापी च षट्तिनी नावसीदति ॥”

रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा,

काशीखण्डे ।

“सर्वश्च तिलसम्बद्धं नादादस्त्वमिते रवौ ॥”

तिलैस्तर्पणनिषेधस्तत्प्रतिप्रसवादिकश्च तर्पण-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालकः । यथा,—

“देवगुरुप्रसादेन जिज्ञासे मे सरस्वती ।

तेनाहं वृष जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥”

इति कालिदासः ॥

(खल्यप्रमाणम् । तिलतुल्यावादस्य तथात्वम् ।

यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।

“तिलं तिलं तं कृत्वा च चिचिपुर्दिक्षु सर्वतः ।

नगरान्निर्गतैः सैन्यैर्हन्यमानाः पदे पदे ॥”

तिलकं, स्त्री, (तिलति स्त्रिह्यतीति । तिल +

“कुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।” इति कुन् ।) स्त्रीम् ।

कृष्णवर्णसौवर्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

सौवर्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥

तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । के + कः ।)

पुण्यवृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । विशेषकः २

सुखमण्डनकः ३ पुण्ड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिर-

पुष्पी ६ छिन्नरुहः ७ दम्बरुहः ८ नृतजौवः ९

तरुणीकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११

दुग्धरुहः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४

रेठकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चुरकः

१६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ क्षत्रपुष्पकः १९ ।

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४१ ।

“न खलु प्रोभवति सा वनस्थलीं

न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥”

अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफ-

नाशित्वम् । बलपुष्टिभेदः कारित्वम् । हृद्यत्वम् ।

लघुत्वम् । तत्त्वगुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-

त्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषकुमिश्रोत्रणरक्तदोषनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (तिल + स्वार्थे

कन् ।) शरीरस्थितिलः । तत्पर्यायः । तिल-

कालकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ कालकः ३

पिण्डः ४ जडुलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ मरु-

भेदः । इति मेदिनी । के, १०० ॥ शेषस्य

निदानलक्षणे यथा,—

“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।

वातपित्तकफोच्छेकात् तान् विद्यात्तिलकाल-

कान् ॥”

इति माधवकरः ॥

तिलकः

प्रधाने च । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । पुं

भेदः । यथा,—

“पञ्चविंशतिवर्णाङ्गितिलको भ्रुवको भवेत् ।

इष्टश्च तत्पुटे ताले रसे वीरेऽपि वा ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ।

तिलकः, पुं स्त्री, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति ।

के + कः ।) चन्दनादिना ललाटादिहादश

कर्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्यायः । तमालपत्र

चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ ।

१२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।

“विशेषको वा विशिष्टो यस्याः

श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”

अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उ-

खण्डे ।

“ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमधोदरे ।

वक्षःस्थले माधवमु गोविन्दं कण्ठजूपके ।

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।

त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ।

श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशमु कन्धरे ।

पृष्ठे तु पद्मनाभश्च कक्षां दामोदरं न्यसेत् ।

तत्प्रक्षालनतोयमु वासुदेवेति मूर्धनि ॥”

किञ्च ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।

ललाटादिक्रमेणैव धारणमु विधीयते ॥” इति

एवं न्यासं समाचर्य सम्यदावातुसारतः ।

न्यसेत् किरीटमन्त्रश्च मूर्ध्नि सर्वार्थसिद्धये ।

अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकी

ह्वारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीत

धरश्रीवत्साङ्गितवचःस्थलश्रीभूमि-सहितस

ज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्येन ४ विला

नमः ॥” इति श्रीहरिमक्तिविलासे ४ विला

तस्य धारणप्रकारो यथा,—

“द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं कृत्वा नाम्नि

स्नानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं कृत्वा चिह्नित

वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽपि शङ्खचिह्नित

तथैव दक्षिणे कुर्याद्वरेण्यक्राङ्कितं मुने ॥”

ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।

वामबाहौ वासुदेवं सखे दामोदरं तथा ।

नाभौ नारायणश्चैव माधवं हृदये च ।

गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ।

विष्णुं सखे कर्णमूले दक्षिणे मधुसूदनम् ।

शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभश्च पृष्ठतः ॥

हरेर्द्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।

यः कुर्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रेमभक्तिमायुष्य

ये कण्ठलग्नतुलसीभवकाङ्क्षमाला

ये द्वादशाङ्गहरिनामकतोऽङ्गपुण्ड्रः ।

ये कृष्णभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रा-

स्तं वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”

तिलकान्तर्द्विपुण्ड्राख्यं मध्याङ्कितं हरिमन्त्रि-

यदि कुर्यात्तल्लाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्त्रि-

आनासामूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं मुने ।

हरिपादाक्षतं नासासूलमारभ्य यत्नतः ॥”

तिलकः

६२३

तिलकी

तिलधे

हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्वाधावलभीयकम् ।
 श्रीराधावलभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
 योगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्गितम् ॥ * ॥
 यद्वृणुष्वं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
 तल्लघ्नीतरेखच्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
 श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूङ्गपुङ्कम् ।
 भवोर्मध्ये सविन्द स्यादयदि विप्रः मनोहरम् ॥
 हरेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
 उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
 ऊङ्गपुङ्कं द्विजः कुर्यात् चक्षियाणां तथैव च ।
 वैश्यानां तथा विप्रः शूद्रादेर्मण्डलाकृतम् ॥
 अर्चिद्रमूर्ध्निपुङ्कं ये कुर्वन्ति जनाधमाः ।
 तेषां ललाटे सततं शुभः पादो न संशयः ॥
 इष्टा भाले द्विजातीनामर्चिद्रमूर्ध्निपुङ्कम् ।
 कार्यः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम् ॥
 ललाटेदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्दामे महेश्वरः ।
 मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
 वरुणं तिर्यगर्चिद्रं इक्ष्वां दीर्घं ततं न तु ।
 यष्टलक्षणसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
 खनित्रयष्टिकुक्कुनत्रिशूलसुराकृतम् ।
 त्रिपुङ्कमर्धचन्द्रश्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
 प्रमाणन्तूङ्गपुङ्कस्य दीर्घं स्यात् कलिर्वर्द्धनम् ।
 आनासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
 शूद्रस्यैकाङ्गलं प्रोक्तमायतं इष्टुलं विशि ।
 क्षत्रिये चाङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥
 नासिकायास्त्रिभागेको भागो मानेन यो भवेत् ।
 भुवोर्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ * ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
 कुर्यादयद्वृणुष्वं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
 वैष्णवा विप्रः शूपाश्चैव वैश्यशूद्रान्यजाश्रमाः ।
 यद्वृणुष्वं विभ्युस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
 नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपथं लभेत् ।
 यन्नतस्तुलसीमाला सन्ध्याया हरिमन्दिरम् ॥
 मध्यर्चिद्रं न कुर्यादयस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
 यपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारदः नान्यथा ॥ * ॥
 इष्टाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
 मध्यर्चिद्रं तत् प्राहुर्वृणुष्वं मनोहरम् ॥
 अश्लेषसुखालकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
 मध्यर्चिद्रं युग्मरेखमूर्ध्निपुङ्कं प्रकीर्तितम् ॥ * ॥
 तीर्थेन्दुयज्ञकाष्ठं च विलो मलयसम्भवम् ।
 अथत्यतुलसीमूलमृत्तिका गोव्यदस्य च ॥
 जाङ्गलीमूलमहानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
 कालूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
 गोरीचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
 खानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
 यपि च ।
 “गङ्गातुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
 काशीचरणसंलग्नं रजो मृत्तोव्यदस्य च ॥
 काकुम्भमूलमृत्तिकापीचन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
 कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाहृतमृत्तिका ॥

गोरीचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
 वल्मीकमृत्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
 गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
 गुल्पादरजोवारिणी साध्विज्जिज्जले ॥
 कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतेर्गन्धमृदादिभिः ।
 चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्भुवम् ॥ * ॥
 काश्यं नैमित्तिकं निखं यत्किञ्चित् कर्म नारदः ।
 वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥
 कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात्तदेवं पैत्रं न तत्फलम् ।
 स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म यः ।
 विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 “वीक्ष्यादर्शं जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
 ऊङ्गपुङ्कं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
 “श्रीवागमे दीक्षितैस्तु धार्थ्यं तिर्यक् त्रिपुङ्कम् ।
 विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊङ्गपुङ्कं विधाययेत् ॥”
 इति नागोजीमठपुस्तकसंहिता ॥
 तिलकः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + “अलावू-
 तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥” ५।२।
 २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कटच् ।) तिलचूर्णम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः याकरणश्च ॥
 तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव काय-
 तीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटा-
 धरः ॥ (षड्चरपादके कृन्दोभेदे । शब्दार्थ-
 चिन्तामणिपुस्तकचण्डिकादिकं यथा,—
 “सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
 रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥”
 उदाहरणम् ।
 “वनमालिकथा सकलालि । यथा ।
 पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥”)
 तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।)
 शरीरस्थितिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥
 तल्लक्षणाणि यथा,—
 “कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
 वातपित्तकफोद्रेकाक्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥”
 समानि अगुज्जतानि । अयं तिल इति लोके
 प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
 “चर्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
 उत्कृष्टं शस्त्रेण दहेत् चाराभिभ्रामशेषतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥
 तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तिलकिट्टं, स्त्री, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिल-
 मलम् । (खड्ग इति भाषा ॥) तत्पर्यायः ।
 पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । म्लप-
 नत्वम् । रुच्यत्वम् । विट्भिलम् । दृष्टिदूषण-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तिलकी, [नृ] त्रि, (तिलकमस्यस्येति । तिलक +
 इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी
 कर्म कुर्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवर्चिच-
 युक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तिलकन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिलचूर्णं, स्त्री, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
 तिलः । तत्पर्यायः । तिलकल्कम् २ पल्लम् ३
 पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । पित्तास्रवलपुष्टिदत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । २३ ।
 “तर्लस्तिलान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं
 भोजयिष्यामि ॥”)
 तिलतण्डुलकं, स्त्री, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण
 जायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् दृढ-
 संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति
 शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य
 शस्यश्च ।)
 तिलतैलं, स्त्री, (तिलस्य स्नेहः । तिल + “स्नेहे
 तैलच् ॥” ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
 तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति
 व्याकरणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 सर्वेभ्यस्त्रिह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥”)
 अस्य गुणाः । तिलशब्दे द्रव्याः ॥ (अपरे
 गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
 “तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
 कथायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं अवाधि च ॥
 पित्तकृद्वातशमनं क्षेपारोगादिवर्द्धनम् ।
 अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्डुकुष्ठविकारघ्नम् ॥
 दृढं अमाप्रहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः ।
 क्षिप्ते भिन्ने च्युते पृष्ठे च ते भस्मेऽभिदाहके ॥
 वाताभ्यन्दिस्तुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
 विषे बालशौनसस्यै सकाभ्यङ्गावगाहने ॥
 पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
 तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्वरोगनिवारणम् ॥”
 “तथा क्षिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-
 पिच्छितभस्मस्फुटितचाराभिदग्धविश्लिष्टहारि-
 ताभिहतदुर्भगमृगबालविदग्धप्रभृतिषु च परि-
 धेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
 तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
 तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विचिता धेनुः । शाक-
 पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्मिता धेनुः ।
 यथा,—
 “विधानं तिलधेनोर्लब्धं ब्रूहि श्रीर्षं द्विजोत्तमः ।
 सुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिपः ॥
 घोडशाट्मयी धेनुश्चतुर्भिर्वत्सकौ भवेत् ।
 इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ।
 स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिर्वासितां शुभाम् ॥
 सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 सर्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान् दापयेत् ॥
 अन्नं मे जायतां सदाः पानं सप्तरसास्तथा ।
 कामं सन्धापयास्माकं तिलधेनुमुपाज्जीताम् ॥

तिलोत्त

यज्जामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम ! ।
सर्वकामसमाप्तिं कुरुते नात्र संशयः ॥”
इति पाद्मे दृष्टिखण्डम् ॥
तिलपर्णः, स्त्री, (तिलस्येव पर्णमस्य ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं सुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्तुतम् ॥”
तिलस्य पर्णम् ।) तिलवृक्षपत्रम् ॥
तिलपर्णः, पुं, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य ।)
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्णी + स्वार्थे कन् टाप्
च ।) रक्तचन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
“वेनाग्रं दृष्ट्वो वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याये ॥)
तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः । पाक-
कर्णेति डीष् । तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यस्या
इति अच् डीष् च । इत्यमरटीका ।) रक्त-
चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।
“चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरो लघुः ॥”
नदीविशेषः । इत्यमरटीका । २ । ६ । १३२ ॥)
तिलपिष्टं, स्त्री, (तिलस्य पिष्टकम् । पृषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) तिलपिष्टकम् । इति केचित् ॥
तिलकुटा इति भाषा ॥
तिलपिङ्गः, पुं, (निष्कलस्तिलः । तिल + “तिला-
निष्कलात् पिङ्गपेजौ ।” ४ । २ । ३६ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या पिङ्गः ।) निष्कलतिलवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १६ ॥
तिलपेजः, पुं, (निष्कलस्तिलः । “तिलान्निष्कलात्
पिङ्गपेजौ ।” ४ । २ । २६ । अस्य वार्तिकोक्त्या
पेजः ।) निष्कलतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
तिलमयूरः, पुं, (तिलाकृतित्वत् चित्रितो मयूरः ।
शाकपार्थिववत् समसः ।) मयूरविशेषः । तत्-
पर्यायः । गुरुशृङ्गः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः ।) तिलतैलम् । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तिलस्नेहः, पुं, (तिलस्य स्नेहः ।) तिलतैलम् ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तिलाङ्कितदलः, पुं, (तिलवदङ्कितानि दलानि
यस्य ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिलापत्न्या, स्त्री, (तिलवत्पत्न्यां सुद्रचापत्न्यं वीज-
मस्याः ।) कृष्णजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तिलित्सः, पुं, गीनससर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥
तिलोत्तया, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणैः सर्वरत्ना-
नामङ्गैरुत्तमा ।) सर्वश्रेष्ठा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १७ ।
“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥”

६२४

तिथः

तिलौदनं, स्त्री, (तिलमिश्रितं ओदनम् ।) कृशरः ।
इति हारावली । १६६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६६ । १० ।
“ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ॥”
तिलौदनमिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
तिल्यं, स्त्री, (तिलानां भवनं चेतं वा । तिल +
“विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यभ्यः ।” ५ । २ ।
४ । इति यत् ।) तिलक्षेत्रम् । तत्पर्यायः ।
तैलीनम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ (तिलाय
हितम् । “खल्यवमासतिलवृषत्रक्षणाश्च ।” ५ ।
१ । ७ । इति यत् । तिलहिते, त्रि ॥)
तिल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । इस्त्री । तिज्जति ।
इति दुर्गादासः ॥
तिल्लः, पुं, (तिलतीति । तिल + “उल्वादयश्च ।”
उणां । ४ । ६५ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) लोभः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥
श्वेतलोभः । इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्त-
लोभः । इति स्वामी ॥
तिल्लकः, पुं, (तिल्ल + स्वार्थे कन् ।) लोभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“तिल्लकस्तु मतो लोभो दृष्टवृत्तपत्रस्तिरीटकः ॥”
अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—
“तस्य मूललवचं शुष्कामन्तर्वेल्कलवज्जिताम् ।
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः ॥
लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।
भागं तं दशमूलस्य पुनः कायेन भावयेत् ॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
दधितक्रसुरामण्डम्बजैर्वेदरसीधुना ॥
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥”
“तिल्लकस्य कषायेण दशमूलः सुभाविताम् ।
मात्रां कम्पिक्तकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।
चतुरङ्गलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥”
“तिल्लकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।
सष्टतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥”
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)
तिष्ठन्, पुं, (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय ।
“गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां
विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुहन्ते ।” इति जय-
मङ्गलः । “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।” २ । १ ।
१७ । इति निपातनात् साधुः ।) सन्ध्याकालः ।
यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।
“आतिष्ठन् जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥”
तिष्ठः, पुं, (तुष्यन्त्यस्मिन्निति । तुष + क्यप् । निपा-
तनात् साधुः ।) पुष्यनक्षत्रम् । इत्यमरः ।
१ । ३ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ८७ ।
“यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्ठद्दृष्टस्तौ ।
एकराशौ समेक्यन्ति प्रवृत्स्यति तदा कृतम् ॥”
तिष्ठः पुष्यनक्षत्रं पौर्णमास्यामस्यस्येति ।
अच् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥
कलियुगम् । इति मेदिनी । ये, २८ ॥ (अत्र स्त्रीवे-
रपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ६ । १० । ४ ।

तीक्ष्णक

“चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ
कृतं त्रेता द्वापरश्च तिष्ठश्च कुरुवर्धन ! ॥
तिष्ठकः, पुं, (तिष्ठ एव । स्वार्थे कन् ।)
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिष्ठपुष्पा, स्त्री, (तिष्ठे पौषे पुष्पमस्य
आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तिष्ठफला, स्त्री, (तिष्ठे पौषमासे फलमस्य
आमलकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥)
रणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
तिष्ठ्या, स्त्री, (तिष्ठः पौषमासः उत्तुपति
त्वेनास्यस्या इति । अच् टाप् च ।)
लकी ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“धात्री कर्षफला तिष्ठ्या वयस्यामलकी शि
तिहा, [न्] पुं, याधिः । ब्रीहिः ।
सङ्गावः । इति संचिप्रसार उणादित्ति
तीक्ष्णं, स्त्री, (तेजयति तेज्यतेनेन वा ।
निशाने + “तिजेर्दीर्घश्च ।” उणां । ३ ।
इति क्त्वाः दीर्घश्च ।) खरम् । विषम् ।
(यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्
“कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमस्य
युद्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५३ ॥)
शस्त्रम् । शीघ्रम् । इति तट्टीकासारम् ।
सामुद्रलवणम् । सुष्ककः । इति मेदिनी ।
१५ ॥ चयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तीक्ष्णवस्त्रं
प्रतिभा १ क्षीरकम् २ कटाक्षः ३ इक्षुः
नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७ । इति
कल्पलता ॥
तीक्ष्णः, पुं, (तिज + क्त्वाः दीर्घश्च ।) यव
इति मेदिनी । शो, १५ ॥ (पर्याया यथा,
“यावशूको यवचारो यवशूको यवनाल
चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवो यवनाल
इति वैद्यकरत्नमालायाम्
श्वेतकुशः । कुन्दरुकः । इति राजनिर्घ
तीक्ष्णगणो यथा । अश्वेषा आर्द्रा व्येष्टा
इति व्योतिष्ठम् ॥
तीक्ष्णः, त्रि, (तिज + क्त्वाः दीर्घश्च ।)
(उग्रः । यथा, मनुः । ७ । १४० ।
“तीक्ष्णश्चैव नृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य
असह्यः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
३६ । “नमस्तीक्ष्णपेवे चायुधिने ।”
“तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स त
स्तस्मै नमः ।” इति मद्गीधरः ॥) आत्म
इति मेदिनी । शो, १५ ॥ निरालस्यः ।
इति घरणी ॥ योगी । इत्यजयपालः ॥
तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण + संज्ञार्थं कन् ।)
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीक्ष्णकण्टकः, पुं, (तीक्ष्णानि कण्टकानि
धुस्तूरः । इति जटाधरः ॥ बर्द्धः ।
करौरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्ण

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।)
 कथ्यारोहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेखुकोऽस्य ।)
 पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकर्मा, [न] चि, (तीक्ष्णं कर्मास्य ।)
 तीक्ष्णकर्मा । तत्पर्यायः । आयःशूलिकः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीक्ष्णकल्काः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरु-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कम-
 नीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः ।
 यथा,—
 “पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा ।
 तीक्ष्णकान्ताङ्गया चेका योगतारा प्रकीर्तिता ॥
 पुरा ललितकान्तास्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
 तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताङ्गयं वृष ! ॥
 कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
 तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
 अङ्गाङ्गिमलौ रूपश्च तस्याः प्राक् प्रतिपादि-
 तम् ।
 त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्तव्यं मन्त्रपूर्वकम् ॥
 आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
 तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्त्विति पदं ततः ॥
 मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्तितः ।
 नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्गराः ॥
 गणाधमेऽथान्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्तिताः ।
 एतास्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
 आदौ सम्बोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
 वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्तितम् ॥
 पाञ्चोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्वतः ।
 सर्वसुत्तरतन्त्रोक्तं आद्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
 चासुखा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
 विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
 हे भगवत्येकजटे विश्वे पदमन्ततः ।
 विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
 एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेयाः प्रकीर्तिता ।
 निम्नाख्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
 माता तु मण्डपयौ प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
 विशेष एष देवास्तु पूजने परिकीर्तितः ॥
 उपचारार्थिकं कृत्यं बलिदानं जपादिकम् ।
 सर्वेषु पूर्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
 पानेषु मदिरा शृङ्गा नरो बलिषु पार्थिव ! ।
 मोहको नारिकेलश्च भांसं यज्जनमैश्वरम् ॥
 नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्तिताः ॥
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रच्छन्नो गन्धो यस्य ।)
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुमनामगन्धद्रवम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य ।) “शेषात्
 विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कप । श्रीभा-
 ष्यः ॥ इत्यमरः । ३ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णाय

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।)
 श्वेतवचा । कथ्यारो । राजिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (पर्याया यथा,—
 “राजीतु राजिकातीक्ष्णगन्धा कुञ्जिकासुरी ।
 श्वेतः सुताभिजनकः कृमिस्तुल्यसर्पः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४
 अध्याये ।
 “उग्रा कुङ्कुं तीक्ष्णगन्धा विडुङ्गं
 श्रेष्ठं नित्यं चावपीडं करञ्जम् ॥”)
 स्रक्षौला । इति रत्नमाला ॥
 तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।)
 पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
 “पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
 उपकुल्योधणा शौखी कोला स्यात्तीक्ष्ण-
 तण्डुला ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 तीक्ष्णतेजः, स्त्री, (तीक्ष्णमुग्रं तेजं स्त्री यस्य ।)
 सर्जरसः । सुहीचौरम् । सुरा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) याघ्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरु-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णपुष्पं, स्त्री, (तीक्ष्णानि पुष्पाणि यस्य ।) लव-
 ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य
 गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
 तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिशुः । कुल-
 ज्ञनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्दे विवृति-
 रस्य ज्ञातया ॥)
 तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवचारः ।
 इति रत्नमाला ॥
 तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽयमागो यस्य ।)
 यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥
 तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।)
 शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्का-
 लिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकक्षूः ।
 महान्योतिभ्रती । अत्यन्तपणी । इति जटा-
 धरः ॥
 तीक्ष्णायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णश्च
 तत् आयसस्येति ।) लोहविशेषः । तीक्षा इति
 इष्टपात इति च भाषा । तत्पर्यायः । लोहमृ-
 श्वायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिष्ठा ५ पिष्ठायसम् ६
 शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीक्ष्णम् १०
 खड्गम् ११ सुष्ठितम् १२ अयः १३ चित्रा-
 यसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । रुच-

तीर्थ

त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफ-
 प्रमेहपाण्डूशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुख-
 लोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव-
 हारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे श्रुताधिकारे
 त्रिफलालौहे ॥
 “तीक्ष्णायस्त्र्यसंयुक्तं त्रिफला चूर्णमुत्तमम् ।
 क्षीरेण पाययेद्भीमान् सदाः शूलनिवारणम् ॥”)
 तीर्थ, य स्नेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
 परं-अकं-सेट् ।) य, तीक्ष्णति तित्तीम् । स्नेदन-
 मात्रोभावः । इति दुर्गादासः ॥
 तीर्थ, त् क कर्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्मणामिति
 स्यार्थः । अतितीर्थतु व्रतं लोकः समापित-
 वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 तीर्थं, स्त्री, (तीर्थयति समापयति नद्यादिकमिति ।
 तीर्थ + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥
 गङ्गातीर्थं यथा,—
 “साङ्गहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीर्थसुच्यते ।
 भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
 तावन्नर्भं विजानीयात् तदयत्तीर्थसुच्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीर्थः, पुं, (तीर्थयतीति । तीर्थ + पचाद्यच् ।)
 त्रपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
 तीर्थशक्तिः, पुं, (तीर्थे शक्तिरस्य ।) देशविशेषः ।
 तीर्थोत् इति भाषा । तत्पर्यायः । निच्छविः २
 विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीर्थितं, स्त्री, (तीर्थ कर्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।)
 कर्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥
 तीर्थः, चि, (तृ ज्वनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः ।
 उत्तीर्थः ।) यथा, वह्निपुराणे कन्यादाननामा-
 ध्याये ।
 “तीर्थस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
 अभिभूतः । भुतः । (तृ + कर्मणि क्तः ।) कतो-
 तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
 “सदां तीर्थींश्च प्रचुमथ्ये च तेन
 तदा नाशंसे विजयाय सङ्गय ! ॥”)
 तीर्थपदो, तालमूलो । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तीर्थं, स्त्री, (तरति पापादिकं यस्मात् । तृ +
 “पातृदिवचीति ।” उणा । २ । ७ । इति
 धक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य ज्ञाने
 पुण्यत्वं यथा,—
 “नदीदेवनिसातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवणेषु च ॥
 निपातादुद्धृतं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
 ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
 तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”
 इत्यादि वह्निपुराणे ज्ञानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥
 जलसमीपस्थारतिमाचक्ष्याणम् । यथा, आदित्य-
 पुराणे ।
 “अरतिमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुवृत्ते ।
 प्रसाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न सुचिर्भवेत् ॥”

तीर्थ

तस्मिन् देष्टे शौचं कर्तव्यं यस्मादरतिमात्रव्यव-
हितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ।”
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
विप्रचरणयोस्तीर्थवासस्थानत्वं ब्राह्मणशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विप्रदक्षिणकर्णस्य तीर्थवास-
स्थानत्वं यथा । पराशरः ।
“प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मगुरव्रवीत् ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

हस्तस्थिततीर्थानि यथा,—
“अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं खल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ।
मध्येऽङ्गुल्योः पैत्रं मूले ह्यङ्गुल्यस्य ब्राह्मणम् ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥

(यथा च, मार्कण्डेये । ३४ । १०३—१०६ ।
“कुर्थात् कर्माणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्थाद् ब्राह्मणाचमनक्रियाम् ॥
अङ्गुलोत्तरतो रेखा पाण्योर्दक्षिणस्य तु ।
एतद्ब्राह्मणमिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥
तर्ज्यङ्गुलयोरन्तः पैत्रं तीर्थमुदाहृतम् ।
पितृणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीमुखाहते ॥
अङ्गुल्यग्रे तथा देवं तेन दिव्यक्रियाविधिः ।
तीर्थं कनिष्ठिका मूले कायं तेन प्रजापतेः ॥
एवमेभिः सदा तीर्थे देवानां पित्रभिः सह ।
सदा कार्याणि कुर्वीत नात्यतीर्थेन कर्हिचित् ॥
ब्राह्मणाचमनं शस्तं पित्रं पैत्रेण सर्वदा ।
देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥
नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥”
तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् १ मानसम् २
स्थावरम् ३ । तथा च ।

“ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्धान्ति मलिनो जनाः ॥

अगस्त्येनवाच ।

शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानये ! ।
येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
सत्वं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया तीर्थं सर्वत्रार्जवमेव च ॥
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता ॥
ज्ञानं तीर्थं हृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ।
एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ॥
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ।
यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मध्यतमाः स्मृताः ।
तथा पृथिव्यासुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥
प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
परिच्छिन्नान्मनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥
तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नियमः ।
उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥”
तीर्थागमने दोषो यथा,—

“अनुपौष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥”

द्वैत तीर्थ

तीर्थगमने फलं यथा,—

“अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थभिगमनेन यत् ॥ * ॥
तीर्थान्यनुस्मरन् धीरः श्रद्धावान् समाहितः ।
कृतपापो विशुध्यति किं पुनः शुद्धकर्मकृत् ॥
तिर्थगं योनिं न वै गच्छेत् कुद्रेषु न च जायते ।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायश्च विन्दति ॥
तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपाहृतः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अदाम्बिको निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वसङ्गेयः स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकोपनोऽभलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥
अश्रद्धावान् पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पक्षेते न तीर्थफलभागिनः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रानु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वम् एहे खे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतञ्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥
एवं कुर्वन्तस्तस्य तीर्थं यदुक्तं
फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पिण्डमाहवियोगतः ।
कचानां वपनं कुर्थात् वृथा न विकचो भवेत् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥ * ॥

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
दृष्टिश्चाहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥

“ऐश्वर्यलाभमाहात्म्यात् गच्छेद्युयानेन यो नरः ।
निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्युयानं विवर्जयेत् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥ * ॥

“संवत्सरं द्विमासीनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
मुखनक्षोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥”

इति गङ्गावाक्यावली ॥ * ॥

तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा,—

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेष्वन्नार्थो भोज्य एव हि ।
सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च ॥
कर्तव्यमिदं विदुः पिण्याकेन गुडेन च ।
आहं तत्र तु कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धान् तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥
यद्वितीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽहः पूर्ववासरे ।
उपवासश्च कर्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धो भवेत् ॥

तीर्थ

तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो मुखेन तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुखेनतो यतः ॥
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थं समाचरेत् ।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थवात्राश्रितं न तु ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

“मुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजान्तथा ॥”

इति स्कान्दम् ॥ * ॥

“योऽङ्गुलं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति प्रैठीनसिः ॥

“स्नापयेत् स्निग्धमित्रादीन् ज्ञातीन्तीर्थेनरोत्तमः ।
अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम् ॥”

इति स्कान्दम् ॥

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा,—

“सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् ।

गङ्गा प्रापेन कलया स्वयं तस्यौ हरेः पदे ॥

पश्चाद्गङ्गीरथानीता महीं भागीरथी शुभा ।

समाजगाम कलया वाणी प्रापेन नारद ! ॥

पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ।

भारतं भारती प्रापात् स्वयं तस्यौ हरेः पदे ॥

कलेः पञ्चसहस्रश्च वर्षे स्थित्वा च भारते ।

जम्बुस्ताञ्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम् ॥

यानि सर्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना ।

यास्यन्ति ताभिः सार्द्धं च वैकुण्ठमात्रया हरेः ॥”

तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा,—

“तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।

वाराणस्यां वदथ्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।

हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाक्षणे ॥

सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।

गोदावल्याञ्च कौशिक्याञ्च त्रिवेण्याञ्च हिमालये ॥

एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।

स च तीर्थप्रतिग्रहाद्दोषो कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डम् ॥ * ॥

यानादिनां गमने दोषो यथा,—

“पुण्याहं हरते याने तदहं ह्यत्रपादुके ।

तदहं तैलमांसाभ्यां सर्वं हरति मैथुने ॥”

इति कूर्मलोचनम् ॥ * ॥

युगभेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं पादौ ।

“कृते तु पुष्करं तीर्थं चेतयां नैमिषन्तथा ।

द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥”

तीर्थसंख्या यथा,—

“तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरव्रवीत् ।

दिवि भुवन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥”

अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थादिभिः

पुष्करम् १ तत्तु ब्रह्मणः स्थानं तीर्थराजेशि नाम्ना

ख्यातं तत्र त्रिसन्ध्यं दशकोटितीर्थान्यायान्ति ।

तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं ब्रह्मलोकगमनम् ॥ जम्बु-

तीर्थ

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तद्गुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्मारण्यम् ५ तत्तु कण्ठाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दर्शकस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निहोमतुल्यं फलम् ॥ दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्येण अग्निहोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च ॥ चर्मण्यती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिहोमफलम् ॥ हिमवत्सुतावर्द्धः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् ॥ पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् ॥ प्रभासः १४ तत्र हुताश्वनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निहोमातिरात्रयोः फलम् ॥ सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् ॥ वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् ॥ द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता सुताः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् ॥ समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः ॥ त्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्चनाभ्यां सर्वपापनाशः ॥ वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ सिन्धुसङ्गमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् ॥ यदुतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ कुमारिकाश्रमतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति ॥ पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् ॥ भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते ॥ गिरिकुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नत्वा गोसहस्रदानफलम् ॥ विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्सुता दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् ॥ वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च ॥ काशीरे वितस्तास्थं तत्तकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ शमपरा ३० तत्र सार्यसन्ध्यायां स्नानेन सप्ताह्निषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् ॥ रुद्रास्यदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् ॥ मणिमान् पर्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिहोमफलम् ॥ देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरु-

६२७

तीर्थ

निवेदनेन च सर्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च ॥ देविकायां रुद्रतीर्थं तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः ॥ एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवाल्क्यपुण्यवासंज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः ॥ दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्रफलप्राप्तिः राजसूयवाश्वमेधफलप्राप्तिश्च ॥ विनश्वनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थं एवं शिरोह्नेदे नागोह्नेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोह्नेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः ॥ शशपानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च ॥ कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः ॥ रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिर्ऋषयो मिलिता अहमये रुद्रं ब्रह्मास्मीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिर्ऋतेयोऽभवत् ॥ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धारणञ्च ॥ सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनादेनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः ॥ सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्वपापक्षयः ततो मचक्रुकुडारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ परिपल्लवम् ४३ तत्र अग्निहोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः ॥ पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् ॥ शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् ॥ सर्पिर्देव्यो ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निहोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च ॥ अवर्णकडारपालः ४७ तत्रेकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थं स्नानात् अश्वमेधफलम् ॥ अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः ॥ वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निहोमफलप्राप्तिः ॥ जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थं स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः ॥ एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः ॥ सुजावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रेकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विशालाक्षीयक्षीदर्शनात् सर्वकामप्राप्तिः ॥ जामदग्नाहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् ॥ रामद्वदः ५६ यत्र रामेण चात्र सुतसाद्य तेषां रत्नेन पञ्च हृदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च ॥ वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धारणम् ॥ कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः ॥ लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः ॥ श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः ॥ कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् ॥ सूर्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निहोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गवां भवनम् ६३

तीर्थ

तत्राभिविक्रेण गोसहस्रदानफलम् ॥ शङ्खिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः ॥ ब्रह्मावर्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च ॥ अमुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थं स्नानात् सर्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ श्रीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युत्थेन पवित्रता ॥ श्वानलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः ॥ दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मातृघतीर्थम् ७१ तत्र व्याधयोद्धिताः कृष्णवृगा विगाह्य मातृघवं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृपूजनेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ पञ्चोदुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च ॥ सरकम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः ॥ इलास्यदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च ॥ किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् ॥ किंजयम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अतुल्यमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च ॥ फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीद्विषतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्वपापमुक्तिः ॥ किन्दत्कूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च ॥ वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्यलोकप्राप्तिः ॥ रुद्रधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः ॥ कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिहोमफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारखततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्ध्यं कार्तिकेयस्य सन्निधानम् ॥ कपालभोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् बह्मलोकप्राप्तिः

तीर्थ

कुलोद्धारणम् । विश्वामित्रतीर्थम् ६८ तत्र स्नानात् ब्रह्मण्यप्राप्तिः । ब्रह्मयोनिः ६९ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोके वासः । पृथूदकम् १०० तत् कार्तिकेयस्थानं तत्राभिवेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः । मधुसूतम् १०१ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ सरस्वत्यरुणासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास-स्नानाभ्यां ब्रह्महत्यापापनाशः । अवकीर्णम् १०३ तत् दर्भिसुनिनिर्मितं दर्भिणा चत्वारः समुद्रा आनीताः तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः । शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्र-गुणौ भवेत् ॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिवेक-पितृदेवपूजनाभ्यां सर्वपापनाशः अग्निहोमफल-प्राप्तिश्च । विमोचनम् १०७ तत्र स्नानात् सर्व-प्रतिग्रहकृतपापनाशः । पञ्चवटतीर्थम् १०८ तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ तेजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्त्तिकेयोभिषिक्तः । कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात् रुद्रलोकप्राप्तिः । स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम-नात् स्वर्गलोकाग्निहोमफलप्राप्तिः । अनरकम् ११२ तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः । अस्थिपुरम् ११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निहोमफलप्राप्तिः ॥ गङ्गाद्वदकूपः ११४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोक-प्राप्तिः । स्थाणुवटतीर्थम् ११५ तत्र स्नानैक-रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः । वदरीपावनम् ११६ तत् वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवास-वदरभक्षणाभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोक-प्राप्तिश्च । इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोप-वासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः । आदित्याश्रमः ११८ तत्र स्नानात् सूर्यलोकप्राप्तिः । सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्तिः । कन्या-श्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्या-श्रुतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च । दधीचतीर्थम् १२१ तत्र स्नानात् वाजपेयफलप्राप्तिः । सन्नि-हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्वाणि तीर्थान्यायान्ति एवं सूर्यग्रहणे स्नानात् शता-श्वमेधफलप्राप्तिः स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोक-प्राप्तिश्च । तत्रामावस्यायां सूर्यग्रहणे स्नान-आद्याभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः । स्नान-मात्रात् सर्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ गङ्गाद्वदः १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेध-फलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् १२४ तत् तरलुकार-लुकयोः एवं रामद्वदमचक्रुकयोरन्तरं एतत् स्थमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः ॥ धर्म-तीर्थम् १२५ तत्र स्नानादासप्तमकुलोद्धारणम् ॥ कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात् अग्निहोम-फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । सौगणिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यहमायान्ति तद्वन-प्रवेशमात्रेण सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मसरस्वती १२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफल-प्राप्तिः । ईशानाश्रुवितम् १२९ तत्र प्राक-

ईश्वर तीर्थ

स्मरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासप्राकाहाराभ्यां द्वादशवर्षप्राकाहारफलप्राप्तिः । सर्वार्णवम् १३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्व-मेधफलगाणपत्ययोः प्राप्तिः । धूमावती १३१ तत्र त्रिरात्रोपवासात् मनस्काप्राप्तिः । धूमा-वती दक्षिणार्द्धे रथावर्तः १३२ तत्रारोहणेन महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः । धारा १३३ तत्र स्नानात् शोकनाशः । गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् पुण्डरीकयागफल-प्राप्तिः कुलोद्धारणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदान-फलप्राप्तिश्च । सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ सप्तावर्तः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य-लोकप्राप्तिः । गङ्गायमुनासङ्गमः १३८ तत्र स्नानात् दशाश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धारणञ्च । कनखलः १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः ॥ कपिला-वटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल-प्राप्तिः । कपिलनागराजः १४१ तत्राभिवेकात् कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः । ललितिका १४२ सा श्रान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः ॥ सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्वपापविशुद्धिः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । रुद्रावर्तः १४४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ भद्रकर्णद्वदः १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्यां दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । कुलाम्बकम् १४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः । अरुन्धती-वटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदान-फलप्राप्तिः कुलोद्धारणञ्च । सामुद्रकम् १४९ तत्र त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्धार-णञ्च ॥ ब्रह्मावर्तः १५० तत्र गमनात् अग्नि-होमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । यमुनाप्रभवः १५१ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः ॥ ह्योसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेध-फलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च । सिन्धुप्रभवः १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥ अर्थवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-स्वर्गयोः प्राप्तिः ॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि-कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्ववर्णानां द्विजलप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां स्नानैकमासवास-प्राकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः ॥ भृङ्गतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ वीर-प्रमोचः १५७ तत्र गमनात् सर्वपापप्रणाशः ॥ सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात् यत्र तत्रैव विद्याप्राप्तिः ॥ महाश्रमः १५९ तत्रैक-कालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः ॥ महालयः १६० तत्र षष्ठकालोपवासेनैकमासवासात् आत्मना सच्चैकविंशतिपुरुषोद्धारः तत्रैव महा-सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च ॥ वेतसीका १६१ तत्र गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च ॥ सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः ॥

तीर्थ

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलो-
नेमिधम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र
सर्वपापनाशः स्नानात् गवामययाग-
सप्तकुलोद्धारः उपवासेन प्राणत्याग-
प्राप्तिश्च ॥ गङ्गाद्वेदः १६५ तत्र
वासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोक-
सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात्
लोकवासः ॥ बाहुदा नदी १६७ तत्र
वासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गोप्रचारी
तत् सरयूतीरं तत्र स्नानात् सर्व-
देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गोमत्यां रामती-
तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निज-
नञ्च । साहस्रबम् १७० तत्र गमना-
सूयाश्वमेधफलप्राप्तिः । राजहृदम् १७१
स्नानात् कुवेरवदाक्षादप्राप्तिः ।
१७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदान-
एवं तत् समीपे नित्यकर्मकरणात् सर्व-
नाशः एकरात्रवासात् सर्वपापनाशश्च स्नाना-
वनम् १७३ तत्र अहल्याद्वेदे स्नाना-
गतिप्राप्तिः । श्रीदेवी १७४ तत्र
श्रीप्राप्तिः । उदपानम् १७५ तत्र
वाजिमेधफलप्राप्तिः । जनकराजपू-
तत्राभिवेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः ॥
१७७ तत्र गमनात् वाजपेयफल-
विशल्या १७८ सा सर्वतीर्थलोक-
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोक-
तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गु-
वासः । कम्यना नदी १८० सा सिद्ध-
तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः
नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निहोम-
लोके विरवासञ्च । माहेश्वरी १८२
नात् अश्वमेधफलप्राप्तिः
दिवौकःपुष्करिणी १८३ तत्र गमनात्
विनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च । राम-
तत्र गमनात् अश्वमेधफलम् । तत्र
१८५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफल-
कोटी तत्र स्नानात् पुण्डरीकयाग-
नारायणस्थानम् १८६ यत्र श्रान्त-
हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेध-
लोकगमनञ्च । तत्रैव उदपानं यत्र
समुद्राः सन्निहिताः तत्र गमनात्
फलप्राप्तिः महादेवस्तिष्ठति तत्र
तत्र स्नानात् जातिस्मरणप्राप्तिः । ब्रह्म-
१८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यां
च वाञ्छितकामप्राप्तिः । दुर्गतिविनाशः
तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः । ब्रह्म-
प्राप्तिश्च । तत्र कौशिकी तिष्ठति तत्र
नात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः । गोसह-
१८० तत्रैकरात्रवासात् तत्रैकरात्र-
प्राप्तिः । गोष्ठीनम् १८१ तत्र
अग्निहोमफलप्राप्तिः । तत्र देवाः

तीर्थ

द्वितीयं

तीर्थ

अस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोक-
वासः ॥ कन्यासंवेदम् १६२ तत्राचारजयात्
मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमद्यं भवति ॥
निच्यीरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः खकुलोद्वरणश्च ॥ निच्यीरासङ्गमे
अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् ॥ तत्र वशिष्ठा-
श्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-
कूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्वरणश्च ॥ कौशिकमुनिद्वयः १६५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्वतीर्थवर-
दः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र
कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥
अभिधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः कुलोद्वरणश्च ॥ पितामहसरः १६९ तत्र
शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णु तिष्ठतः तत्रा-
भिषेकात् अमिष्टोमफलप्राप्तिः ॥ तत्रैव कुमार-
धारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन
ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिवरम् २०० तत्रा-
रोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च-
नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥ ताम्रा-
रुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
शक्रलोकगमनश्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश-
सेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥
कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्वपापमुक्तिः ॥ उर्वशीतीर्थम् २०४
स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
कोकामुखम् २०५ तत्र स्नानात् जातिसर-
लम् ॥ नन्दा २०६ तत्र गमनात् कृतार्थता
तत्र कौशिकनिन्दनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च
विमाने विराजः ॥ औदालकतीर्थम् २१०
तत्र गमनात् सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ चम्पा २१२
तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ नरे-
तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-
विद्याप्राप्तिः ॥ संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात्
बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः ॥ लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात्
त्रिरात्रोपवासात् वृषभैकादशदानफलप्राप्तिः ॥
गोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥ गङ्गा-
फलप्राप्तिः ॥ गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र
स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्वकामप्राप्तिः ॥ वैत-
रणी २२० तत्र गमनात् सर्वपापनाशः ॥
प्रमनः २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥
गोसहस्रदानफलखकुलपावनश्च ॥ श्रीगङ्गोती-
रपीठसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्नि-
होमफलप्राप्तिः ॥ श्रीगङ्गप्रभवः २२४ नर्मदा-

प्रभवः २२५ वंशगुल्फः २२६ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ऋषभः २२७ तत्र गम-
नात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ पुष्पवती २२८
तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः कुलोद्वरणश्च ॥ वदरिकम् २२९ तत्र
स्नानात् दीर्घायुष्मप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥ महेंद्र-
पर्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजि-
मेधफलप्राप्तिः ॥ मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः ॥ श्रीपर्वतः २३२ तत्र
नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धि-
प्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र
देवद्वन्द्वे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-
गमनश्च ॥ पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्वतः २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् ॥
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात्
सर्वपापनाशः ॥ समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-
वासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलज्ञाप्यपत्यप्राप्तिः ॥
द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च ॥ तत्र
गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस-
दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा
सम्यक्ता अत्राब्रह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥
सम्पत्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्तिः ॥ वेखा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात्
मयूरहंसयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वायुलोक-
गमनश्च ॥ वेखासङ्गमः २४० तत्र स्नानात्
सर्वपापनाशः ॥ वरदासङ्गमः २४१ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-
गमनश्च ॥ कुशववनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरा-
त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः ॥ देवद्वन्द्वः २४४
तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः ॥ वायुलोक-
गमनश्च ॥ वेखासङ्गमः २४५ तत्र गमनात् अग्नि-
होमफलप्राप्तिः ॥ देवद्वन्द्वे स्नानात् गोसहस-
दानफलप्राप्तिः ॥ ज्योतिर्माचन्द्रदः
स्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४६ तत्र स्नानतर्प-
णाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ दण्डकारण्यम्
२४७ तत्र महाराजे जलसर्पात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः ॥ शूरभङ्गाश्रमः २४८ कुशाश्रमः २४९
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
सुपारिकम् २५० तत्र रामतीर्थम् तत्र स्नानात्
बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥ सप्तगोदावरम् २५१
तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनश्च ॥
देवपथम् २५२ तत्र प्रवेशात् सदाः पाप-
तुङ्गकारण्यम् २५३ तत्र प्रवेशात् सदाः पाप-
नाशः मासवासात् खकुलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनश्च ॥ मेघाविकम् २५४ तत्र पितृ-
देवतर्पणात् अग्निहोमफलसूतिमेधानां प्राप्तिः ॥
कालङ्गरपर्वतः २५५ तत्र देवद्वन्द्वे स्नानात्
सर्वलोकप्राप्तिः ॥ त्रिकूटपर्वतः २५६ तत्र

मन्दाकिन्यां स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध-
फलप्राप्तिः परमगतिनामश्च ॥ भर्तृस्थानम् २५७
तत्र कार्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्वकाम-
प्राप्तिः ॥ कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः ॥ ज्येष्ठस्थानम् २५८ तत्र महादेव-
स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥ तत्र कूपे
चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां
परमगतिप्राप्तिः ॥ शृङ्गवेरपुरम् २५९ यत्र
रामो गङ्गासुतीर्थः तत्र स्नानात् सर्वपाप-
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ सुभ्रावटः २६० तत्र
महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाय-
त्र्यप्राप्तिः ॥ तत्तीर्थे जाद्वीस्नानात् सर्वपाप-
नाशः ॥ प्रयागः २६१ तत्र त्रीण्यमिकुण्डानि
तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धाः पितरः सनतकुमारसुखा ऋषयो नाग-
सुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्वाश्चरस्तिष्ठन्ति एवं वेदा
यज्ञाश्च मूर्तिमन्तः ब्रह्मासुपासते ॥ स सर्व-
तीर्थेभ्योऽधिकः ॥ तस्य नामसङ्कीर्तनश्रवण-
श्रुत्तिकालभनेः सर्वपापनाशः तत्र स्नानात्
त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः
राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
षेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

“अथोद्या मधुरा माया काशी काशी

अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्वन्ति ये ह्येता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । चैत्रम् । उपायः । (यथा,
महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।

“वासुदेवेन तीर्थेन तात । गच्छस्व संश्रमम् ॥”

“तीर्थेन उपायेन ।” इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥ अवसरः । यथा, भागवते । ३ । १६ । ४ ।

“स तदा लब्धतीर्थोऽपि न ववाधे निराशुधम् ।
मानयन् स ह्येध धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥”

नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाभ्यु । (यथा,
रामायणे । १ । २ । ४ ।

“अकर्हममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निश्रामय ।

रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्नुभयमनो यथा ॥”

पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।

“दूरादेव परीक्षित ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थन्तद्वयकथानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥”

उपाध्यायः । (यथा, महाभारते । १४ । ४० । १८ ।

“श्रितितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥”

“तीर्थतो गुरुतः ।” इति नीलकण्ठः ॥

मन्त्री । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ (सन्नि-
प्रभृत्यादशराष्ट्रसम्यत् । यथा, महाभारते ।

२ । ५ । ३८ ।

“कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पक्ष च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञाते वैत्सितीर्थानि चारकैः ॥”

“तीर्थानि सन्निप्रभृत्योऽष्टादश यान्यवगाह्य

तीर्थया

राजा कृतकृत्यो भवति । तानि चोक्तानि नीति-
शास्त्रे यथा,—
‘मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा ॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकस्तथा ।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकस्तथा ।
धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालश्चिपञ्चमः ॥
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राजान्तपालकः ।
अष्टवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥
चारान् विचारयेत्तीर्थं स्वात्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ॥
मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्वेष्टं पुरोहितम् ॥’
इत्येषां तीर्थशब्दवाच्यत्वम् ॥ हलायुधः ।
योनौ जलावतारे च मन्त्रप्रादष्टादशस्यपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि ॥”
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
योनः । दर्शनम् । घट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विप्रः । आगमः । निदानम् । अग्निः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुण्यकालः ।
इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ । १२ । १४ ।
“हिरण्यं गां मर्द्दं आमाम् हस्वन्वान् वृषतिर्वरान्
प्रादात् खन्नश्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् ॥”
पुं, सन्न्यासिनामुपाधिविशेषः । यथा, प्राण-
तोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।
“त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
स्वात्तात्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥”)
तीर्थकरः, पुं, (करोतीति करः । तीर्थस्य शास्त्रस्य
पुण्यक्षेत्रस्य वा करः ।) जिनः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २४ ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ८७ ।
“मनोयवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
“चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यामयानाश्च प्रणेत
प्रवक्ता चेति तीर्थकरः ।” इति तट्टाथ्यम् ॥)
तीर्थकृत्, पुं, (तीर्थं करोतीति । कृ + कृप्
तुगागमश्च ।) जिनः । इति धरणिः ॥
तीर्थङ्करः, पुं, (तीर्थं करोतीति । कृ + ख सुम् च ।)
जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ ॥
तीर्थयात्रा, स्त्री, (तीर्थं यात्रा गमनम् ।) तीर्थ-
गमनम् । तद्विधिविधौ यथा,—
कथय ऊचुः ।
“कर्त्तव्या तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं द्विजेः ।
श्रोतुं न एतदिच्छामो वद वद्विमतान् सुने ! ॥
कृत उवाच ।
एतत् श्रुत्वा ततः स्रुतः पुराणो मुनिसत्तमः ।
प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् स्वधर्मं शृणुतानघाः ॥
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्राः
सर्वस्वनाशे क्षितिपोऽथ वैश्यः ।
शुश्रूषणायां बलवीर्यहीनः
शूद्रस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः ॥
शुश्रूक्षुभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रैः
कार्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च ।

६३०

तीर्थः

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्निवृत्तः ॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा ।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्यात् खलु तीर्थयात्राम् ॥
गङ्गाजलेनाशुदिनं मनुष्यो
मृद्धो मयेनापि सदा सुनीन्द्राः ।
स्नातीह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चाभ्युदयम् ॥
सर्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम् ।
तुल्यानि सम्यक् सुनयोऽभिहोत्र
सत्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य ॥
यस्यैह यज्ञेयधिकारितास्ति
गृहेऽन्वहं शानवतो सुनीन्द्राः ।
संयुक्तः कल्कविवर्जितस्य
तीर्थं गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ॥”
इति बह्मपुराणे १ अध्यायः ॥
तीर्थराजी, स्त्री, (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव ।
यद्वा, तीर्थेषु राजते शोभते इति । राज + इन् ।
ततो वा डोष् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीर्थवाकः, पुं, (तीर्थस्यैव वाको वचनमस्य ।
उत्तमाङ्गस्थित्या प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम् ।)
केशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३१ ॥
तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टादिजल-
प्रान्तस्थानं सेवते इति । सेव + णिनिः ।) वक्-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवासिनि, त्रि ॥
तीव, स्त्री, ल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) तीवति । इति दुर्गादासः ॥
तीवरः, पुं, (तीर्थेति इति । तृ भवनतरणयोः +
“ह्रिवरच्छत्वरेति ॥” उणां ३ । १ । इति
ध्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समुद्रः ।
(तीरयति कर्मसमाप्तिं करोतीति । तीर +
ध्वरच् । गुणाभावो रेफलोपश्च । इत्युज्ज्वल-
दत्तः ।) आधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥
वर्णसङ्करजातिविशेषः । तेजोर इति भाषा ।
स तु राजपुत्रस्त्रियां क्षत्रियाज्जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तम् ॥ चूर्णकभार्यायां पुण्ड्रकाज्जातः ।
इति पराशरपद्धतिः ॥
तीवरी, स्त्री, (तीवर + घित्वात् डोष् ।) आध-
पत्नी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
तीव्रं, स्त्री, (तीव स्त्रौल्ये + बाहुलकात् रक् ।
तिज निशाने + बाहुलकात् रन् । दीर्घत्वम् ।
जकारस्य वकारः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २ । २८ ॥)
अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७० ॥ तीरम् ।
तीक्ष्णम् त्रपु । इत्युणादिकोषः ॥ लोहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रः, त्रि, (तिज + बाहुलकात् रन् ।) दीर्घत्वादि-
कश्च । अत्युष्णः । नितान्तः । (यथा, रघुः । ६ । ६५ ।
“तान् हत्वा गजकुलवद्वतीवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रजमस्तान् ॥”)

तुगाची

कटुः । इत्युणादिकोषः ॥ (दुःसहः । यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६६१ ।
“हन्त विरहः समन्ताञ्जलयति दुर्वारतीव्र-
संवेगः ॥”
तीक्ष्णम् । यथा, तत्रैव । १५२ ।
“कृतकस्वाप मदीयश्वासश्च निदत्तकर्ण ! किं तीव्रे !
विश्वसि मां निश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवैधौवा ॥”
शिवे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
तीव्रकण्ठः, पुं, (तीव्रः कण्ठो यस्मात् । अथ
भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीडोत्पत्तित्वात् ।)
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रगन्धा, स्त्री, (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः ।)
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रज्वाला, स्त्री, (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वा-
लयति उत्तेजयति सेविनमिति । ज्वल + णिच् +
अच् टाप् च ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रवेदना, स्त्री, (तीव्रा अत्यन्ता वेदना ।)
यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः । १ । १०३ ॥
तीव्रा, स्त्री, (तीव्र + टाप् ।) कटुरोहिणी ।
गण्डदूर्वा । राजिका । इति मेदिनी । रे, ४५ ।
नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ महा-
च्योतिष्मती । तरदीवृक्षः । तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तु, ल वृत्तौ । हिंसायाम् । पूर्त्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अर्दा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) अ,
तौति तवीति । इति दुर्गादासः ॥
तु, अ, पादपूरणम् । (यथा, मनुः । ११ । २०७ ।
“अवगम्य त्वन्द्यतं सहस्रमभिह्वल च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)
भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ समुच्चयः ।
(यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
“उद्ध्वानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन
शुध्यति ॥”)
पचान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनियमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
तुक्, [ज्] पुं, (तुङ्गाते जीयतेऽनेनेति । तुङ्
प्राण्ये + कृप् ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तुगाचीरी, स्त्री, (तुगाचीरी + एषोदरादिलो-
गस्य कः ।) तुगाचीरी । इति हेमचन्द्रः । १ । २२० ॥
तुगा, स्त्री, (तुज + बाहुलकात् घः कश्च ।) वंश-
लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽप्यस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैखरी ॥”)
तुगाचीरी, स्त्री, (तुगा सा एव चीरी ।) वंश-
लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशलोचना
भेदः । अस्या गुणाः । त्र्यश्वसकासनाश्च
त्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे काश
रोगाधिकारे ।
“द्विगुणा च तुगाचीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ॥”)

तुङ्गः

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्षः ।
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥”)
पर्वतः । वृधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
मारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां
उच्चराशिः । यथा,—

“सूर्यादुच्चान् क्रियवृष्यगच्छीकुलीरान्धयुक्ते
दिग्बह्वैर्द्वयतिथिग्रहान् सप्तविंशान् विंशान् ।
अष्टानेतान् वदति जवनचान्धतुङ्गान् सुतुङ्गा-
स्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”

इति दीपिका ॥

“आदित्यमेवे वृषभे शशाङ्के
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनी तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥”

इति समयान्तम् ॥ * ॥

अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।

“तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
देवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरणेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।

वित्तेशः प्रथितो विमर्दितरिपुः चौखीशमान्यो
यदा
आपाणाच्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे
यदा ॥

तुङ्गे चन्द्रमणिं प्रसन्नवपुषि ब्रह्मादनद्युतौ
प्रख्यातोऽरिविमर्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूप-
वान् ।

आपाणाच्चितपादपद्मयुगलो वा धर्मशीलो
महान्
सौम्यैरेव युतोऽथवा प्रियतमेऽहं त्रिकोणेऽपि
च ॥

यदि भवति ऋगस्थो भूमिपुत्रस्तदा वै
न दिनकरमयं खादुश्चरश्चिन्तनरेन्द्रः ।
अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्वात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यास्थः शशाङ्कनख तनयस्त्रिंशकैः
संयुतो

दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्जातस्तदा
भूपतिः ।
धात्र्यां तुरगोद्भूतकरिणां यातेऽर्कौ कम्पते
सन्मातृद्वरणीरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणे-
ऽपि च ॥

तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो
राजा भवेद्विजयमानः ।
गजाश्वनौकानरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्वस्थ त्रिकोणेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंधान् ।
भूपाधिपो भवति कीर्तिकरप्रधानो
दीर्घायुस्वसुखसुगुह्युजे त्रिकोणे ॥

तुङ्गभ

तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो वृषतिप्रधानः ।

न दृश्यते दिग्गमने च धुर्वीं
त्रिकोणे चापि नरेन्द्रमूर्तिः ॥

भवति घण्टिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः ।

कुटिलमतिरनीतो भूरिभाहारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥

ऋगपतिवृषकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।

हयगजनरनौकामखितः सार्वभौमो
वृषतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥

अरिनिघनययतुङ्गे कीर्तितमेतत् फलं यथैवम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥

इति कोटोपदीपः ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्रः ।
प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ३ ।

“शिलाविभङ्गैर्गैराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥”

प्रचुरः । यथा, तन्त्रेव । ४ । ७० ।

“तेषां सद्बन्धुभिश्चास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥”)

किञ्चल्लो ज्ञौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्तार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नाग-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-
तीर्थविशेषे, ज्ञौ । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४६-५४ ।

“तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

वेदान्धापयत् तत्र सुनीन् सारखतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु तनुरङ्गिरसः सुतः ।

अघोरासुतरीयेषु रूपविष्टो यथासुखम् ॥

अङ्गोकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।

येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत् सर्वं समुपस्थितम् ॥

ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।

हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥

पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।

भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥

ततः स चक्रे भगवानुषीणां विधिवत्तदा ।

सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।

देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥

तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तमम् ।

पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥

तत्र मासं वसेद्दीरो नियतो नियताग्रनः ।

ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन् कुलचैव समुद्वरेत् ॥”)

तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदीत-
कटहस्तौ । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्मला च ।)
नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा,
मत्स्यपुराणे । ११३ । २६ ।

“तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापधनदस्ताः सद्यपादाद्विनिःसृता ॥”)

तुङ्ग

तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्मल-
त्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कण्डुपित्तासदाह-
त्वम् । प्रायःसात्म्यत्वम् । मेघाकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शेखराणि शृङ्गाणि
यस्य ।) पर्वतः । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सात्विका
सृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृचविशेषस्तदाकृति-
रस्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । डीप् ।) महाशता-
वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् डीष् ।) हरिद्रा ।
वर्चरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः
पर्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“वर्चरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्विका ।

पर्णाशस्तत्र कथ्ये तु कटिलककुठेरकौ ॥”

रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)

तुङ्गी, [न] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन
अस्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थ-
ग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्गा निशायाः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्वप्रधान ईशः प्रसूच ।)
शिवः । कण्ठः । सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुङ्कं, ज्ञौ, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु +
“होऽदिकचिभ्यां शतुभ्यान् कित् पीपूडोः खञ्ज ॥”

२ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् कः स
च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥

भुषि इति भाषा ॥

तुङ्कः, त्रि, (तुङ् + क्तिप् । तेन तं वा क्यतीति ।
हो + कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते ।

७ । ७ । ४५ ।

“किमेतैरात्मनस्तुङ्कैः सह देहेन नश्यैः ॥”)

अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥

तुङ्कदः, पुं, (तुङ्को ह्रीनो ह्रवृचः ।) शरख-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुङ्कधान्यकं, ज्ञौ, (तुङ्कं धान्यम् । अल्पार्थं
कन् ।) पुलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगुह-
इति भाषा ॥

तुङ्का, स्त्री, (तुङ्क + टाप् ।) तुल्या । नीली-
वृचः । इति भावप्रकाशः ॥ (सृज्मला । गुज-
राट्देशीया एलाची । अस्याः पर्याया यथा,
“सृज्मोपकुक्षिका तुङ्का कोरङ्गी त्राविड्डी
गुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-
सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य

तुल्य, इ प्राणे । वले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सकं-च-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, तुल्यते । प्राणे जीवनम् । हिंसायाच्चायामिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य, इ क भाष्यार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकं-च-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ क, तुल्यति । भा दीप्तिः । घटार्थो निकेतनहिंसावलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य, शि कलहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) शि, तुलति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा । तुतोड । इति दुर्गादासः ॥

तुल्यः, पुं, (तुलति नाशयति द्रव्यजातमिति । तुल + बाहुलकात् उमः ।) उद्भूतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुल्य, इ ङ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, तुल्यते । ङ, तुल्यते । वधो निष्पीडनमिति रमानाधः । तुल्यते पाशं पिकः । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य, ऋ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । ऋ, अतुतोडत् । वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोडति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य, शि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, तुलति अतुडोत् तुतोड । उपहनने इति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य, नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी ङङ्गयान्तः । नादरः अनादरः । तुल्यति । फलाभावान्न ऋदतुल्यः । इति दुर्गादासः ॥

तुल्य, श्र जैज्ञेय । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) जैज्ञेयमिह कुटिलीकरणम् । श्र, तुल्यति लणं वायुः । तोषिता । इति दुर्गादासः ॥

तुल्यः, पुं, (तुल्यति सङ्कोचयतीति । तुल्य जैज्ञेय + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) कुणिः । तुल्यवचः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,— “तुल्यस्तुल्यक आपीनस्तुल्यकः कच्छकस्तथा । कुठेरकः कान्तलको नन्दित्वचच नन्दकः ॥ तुल्यी रक्तः कटुः पाके कवायो मधुरो लघुः । तिक्तो आही हिमो वृथो ब्रणकुष्ठासपित्तजित् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुल्यं, स्त्री, (तुल्यते निष्पीडयति अभ्यन्तरस्य-द्रव्यमिति । तुल्य + पचाद्यच् ।) सुखम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (चक्षुः । यथा, देवीभागवते । २ । १ । २६ । “आमिषं स तु विज्ञाय श्रीव्रमभ्यद्रवत् खगम् । तुल्यदुग्धमयाकाशे तावुभौ समचक्रतुः ॥” पुं महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १५ । १५ । “नमस्तुल्याय तुल्याय नमस्तुल्यतुल्याय च ॥” राक्षसविशेषः । यथा, महाभारते । १२८४ । “तुल्यं च नलस्य च पटुः पनसेन च ॥”)

द्वि

तुल्य

तुल्यकेरिका, स्त्री, कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुल्यकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुल्यम् । प्रशंसायां कन् । तदीर्घे ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणात् । ईर + कर्मण्यण् । स्त्रियां ङीष् ।) विम्बिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तेलकुचा इति भाषा ॥

तुल्यः, पुं, (तुल्यते निष्पीडयति मध्यस्यद्रव-मिति । तुल्य + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) सुखम् । चक्षुः । इत्युणादिकोषः ॥ नाभौ स्त्री । इति शब्दरत्ना-वली ॥

तुल्यिका, स्त्री, (तुल्यरेव । तुल्य + स्त्री + कन् टाप् च ।) नाभिः । विम्बिका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (अस्या गुणा यथा,— “तुल्यिका चाभिरुचिहृदातपित्तनिवारणी ॥” इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)

तुल्यिकेरी, स्त्री, कार्पासी । विम्बिका । इत्य-मरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्या पर्यायाः यथा, “तुल्यी रक्तफला विम्बी तुल्यिकेरी च विम्बिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अस्या रूपान्तराणि । तुल्यिकेरिका तुल्य-केरिः तुल्यकेरी तुल्यिकेशी । इत्यमरटीका ॥

तुल्यिकेशी, स्त्री, विम्बिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुल्यिमः, त्रि, (तुल्यिर्वृद्धा नाभिरस्य । “तुल्यिर्वलि-वटेभः ।” ५ । २ । ११० । इति भः । “तुल्यिर्वलि-वटेभः ।” इति माधवः ।) वृद्धनाभिः । वृद्धनाभियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

तुल्यिलः, स्त्री, (तुल्यिरस्यस्येति । सिन्ध्यादित्वात् इलच् ।) वृद्धनाभिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

सुखरः । इत्युणादिकोषः ॥

तुल्य, तु क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) आद्ये पञ्चमखरः श्रेष्ठो दन्त्यवर्गाद्युक्तस्थकारः । तुल्ययति तुल्यपयति । स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

तुल्यं, स्त्री, (तुल्यति पीडयत्यनेन । तुल्य + “पातु-तुदेति ।” उणां । २ । ७ । इति धक् । यद्वा, तुल्य आच्छादने + अच् ।) खर्परौ तुल्यम् । उपधातुभेदः । तुल्यया इति भाषा । तत्-पर्यायः । नीलाञ्जनम् २ हरिताम्बुम् ३ तुल्य-कम् ४ मयूरयौवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अम्ब-तोडवम् ७ मयूरतुल्यम् ८ शिखिकण्टम् ९ नीलम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्यञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुलकम् १३ मयूर-कम् १४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ तूतकम् १५ ऋधातुल्यम् १६ ऋतामदम् १७ । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-त्वम् । उष्णत्वम् । श्विचनेचामयनाशित्वम् । सर्वविषदोषप्रमनत्वम् । वाजिकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चारत्वम् । निम्बलत्वम् । लघुत्वम् । भेदकत्वम् । कर्मिकण्डुककफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“तुल्यं वितुलकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ।

तुल्य

तुल्यं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्तामेव तद्विवेत् ॥ किञ्चित्तामेव गुणं तस्माद्विज्ञेयमात्रगुणश्च तत् । तुल्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु ॥ लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाण्मकुष्ठकण्डून् खर्परं चापि तदगुणम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,— “ओतोबिंशसमं तुल्यं सचौद्रं दृष्ट्वाङ्गुलं । त्रिधा सुपुटितं शृङ्गं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम् ॥” अन्यच्च । “गन्धकेन समं तुल्यं तुल्यार्धेनार्द्धयामकम् । वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धिं विनिर्दि-शेत् ॥”)

शोधितस्यास्य गुणा यथा,— “तुल्यं सकटुकचारं कषायं विप्रदं लघु । लेखनं भेदं चक्षुष्यं कण्डूक्रिमिविषापहम् ॥” इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे चारणमारणाधि-कारे ॥)

रसाञ्जनम् । ग्रावा । इत्युणादिकोषः ॥ अयिः । इति संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ अयौ पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

तुल्यकं, स्त्री, (तुल्यमेव । स्त्री + कन् ।) तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणा यथा,— “तुल्यं कं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु । लेखनभेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाण्मकुष्ठकण्डून् खर्परं चापि तदगुणम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुल्य्या, स्त्री, (तुल्य + टाप् ।) नीलीवृक्षः । तुल्येना । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुल्यञ्जनं, स्त्री, (तुल्ययति तुल्यति वा । तुल्य + अच् । तुल्यश्च तदञ्जनश्चेति कर्मधारयः ।) उपधातुविशेषः । तुल्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥

तुल्य, ज श्र औ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) जं श्र, तुलति तुलति । औ, तोत्ता । अथ इह आन्तस्य रूपम् । तुल्योद गदया चारिम् । इति भट्टिः ॥ विष्-नुदः । इति दुर्गादासः ॥

तुल्यं, स्त्री, (तुल्यतीति । तुल्य + “अब्दादयश्च ।” उणां । ४ । ६८ । इति इन् तुल्येर्नुमच इत्युक्तेर्नुम-ततो दस्य लोपः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥

तुल्यकूपिका, स्त्री, (चुद्रः कूपः कूपिका । तुल्यश्च उदरस्य कूपिकेव ।) नाभिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । ७० ॥

तुल्यकूपी, स्त्री, (तुल्यस्य उदरस्य कूपी चुद्रकूप इव ।) नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुल्यपरिमार्जः, त्रि, (तुल्यमुदरं परिमार्जतीति । परि + मृज् + अण् ।) तुल्यपरिमृजः । इत्यमरटीकायां रमानाधः ॥ (अलसादस्य च तुल्य-परिमार्ज एव ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । २ । ५ ॥)

तुन्

तुन्परिच्छजः, त्रि, (तुन्सुदरं परिमार्ष्टीति ।
परि + मज्ज + “तुन्प्रोक्तयोः परिमज्जापनुदोः”
३।२।५। इत्यत्र “आलस्यसुखाहरणयो-
रिति वक्तव्यम्” इति वार्तिकोक्त्या कः।)

अलसः। इत्यमरः। २।१०।१८॥

तुन्दि, क्ली, (तुद + इन् बाहुलकात् शुम् च।)
उदरम्। इति हेमचन्द्रः। ३।१६८॥ गन्धर्व-
विशेषः, पुं। इति जटाधरः॥

तुन्दिः, स्त्री, (तुद + इन् बाहुलकात् शुम् च।)
नाभिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुन्दिः, त्रि, (अतिप्रथितं तुन्सुदरमस्यस्य।
“तुन्दादिभ्य इलच्” ५।२।११७। इति
चकारात् ठन्।) विशालजठरो जनः। इति
शब्दरत्नावली॥

तुन्दिका, स्त्री, (तुन्सुदरं आश्रयत्वेनास्यस्याः।
तुन् + ठन् टाप् च।) नाभिः। इति शब्द-
रत्नावली॥

तुन्दितः, त्रि, तुखिलः। इति भरतस्य द्विरूप-
कोयः॥

तुन्दिभः, त्रि, (तुन्दिर्द्धा नाभिरस्यस्येति। तुन्दि
+ “तुन्दिबलिवटभः” ५।२।१३६। इति
भः।) तुन्दिलः। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिलः, त्रि, (तुन्दिं विशालसुदरमस्यस्येति।
तुन्दि + “तुन्दादिभ्य इलच्” ५।२।११७।
इतीलच्।) विशालजठरो जनः। भुङ्गे इति
भाषा॥ तत्पर्यायः। पिचिखिलः २ दृष्ट-
कुचिः ३ तुन्दिकः ४ तुन्दिभः ५ तुन्दी ६।
इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्याः।)
त्रयुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुन्दी, स्त्री, (तुन्दि + वा डीप्।) नाभिः। इति
शब्दरत्नावली॥

तुन्दी, [नृ] त्रि, (तुन्दिं विशालसुदरमस्यस्येति।
“तुन्दादिभ्य इलच्” ५।२।११७। इति
चकारात् इनिः।) तुन्दिलः। इति शब्द-
रत्नावली अमरस्य॥

तुन्नः, पुं, (तुदते इति। तुद + क्तः।) नन्दी-
वृक्षः। तुद इति भाषा। इत्यमरः। २।४।
१२७॥ त्रि, अथितः। (यथा, रामायणे।
२।१४।२३।

“स तुम्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन ह्योत्तमः।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत्”
द्विने। द्विधाकृते च॥)

तुन्नवायः, पुं, (तुन्नं द्विन्नं वयतीति। वे + “क्वावा-
मञ्च” ३।२।२। इत्यण्।) सौमिकः।
इत्यमरः। २।१०।६॥ दरजी इति भाषा॥
(यथा, मनुः। ४।२१४।

“शैलधुतुन्नवायान्नं कृतमस्यान्नमेव च॥”)

तुन्नप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट्।) तुम्पति। इति दुर्गादासः॥

तुन्नप, प्र वधे। क्लेशे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तदां-सकं-अकं च-सेट्।) प्र, तुपति तुत्तुम्प।

तुम्बः

तुप म प्र तुन्नप प्र क्लेशि वधे इत्येताभ्यामेव
तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुन्नप वधे इत्यस्य
भादौ पाठस्तु वेदे श्रवन्तस्य श्रान्तस्य चोच्चा-
रणमेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

तुन्फ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट्।) तुम्पति। इति दुर्गादासः॥

तुन्फ, प्र वधे। क्लेशे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तदां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) प्र, तुपति
तुत्तुम्प। इति दुर्गादासः॥

तुप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट्।) तोपति। इति दुर्गादासः॥

तुप, इ क अर्हने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) पञ्चमखरी। इ क, तुम्प-
यति। अर्हने वधः। इति दुर्गादासः॥

तुप, म प्र क्लेशे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) म प्र, तुम्पति
तुतोप। इति दुर्गादासः॥

तुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट्।) तोपति। इति दुर्गादासः॥

तुफ, म प्र क्लेशे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) म प्र, तुम्पति
तुतोफ। इति दुर्गादासः॥

तुव, इ कि अर्हे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
पञ्चे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तवर्गाद्यादिः। पञ्चम-
खरी। इ, तुम्पति। कि, तुम्पयति तुम्पति।
अर्हे वधः। इति दुर्गादासः॥

तुम, ल ड हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
आत्मं-सकं-सेट्।) ल, अतुमत्। ड, तोमते।
इति दुर्गादासः॥

तुम, य ग हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-
क्रां च-परं-सकं-सेट्।) य, तुम्पति। ग,
तुम्पति। तुतोम। इति दुर्गादासः॥

तुमुरः, पुं क्ली, (तुमुलः। रस्य लः।) तुमुलः॥
इत्यमरटीकायां रायसकुटः॥ (क्षत्रियजाति-
विशेषः। यथा, मातस्ये। ११३।५३।
“तुमुरास्तुम्बराश्चैव पञ्चमा नैषधैः सह॥”)

तुमुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातुः + बाहुलकात्
सुलक्।) रणसकुलम्। सङ्कीर्णयुद्धम्। इत्य-
मरमेदिनीकरी॥ परस्परसम्बाधो रणसङ्घः।
इति भरतः॥ (यथा, देवीभागवते। ५।४१।२८।
“तन्नाभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः”)

तुमुलः, पुं, (तु + बाहुलकात् सुलक्।) कलि-
वृक्षः। इति मेदिनी। ले, ६८॥ बाहुल्यो
रणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (प्रचक्षे उभे
सकुलमात्रे च त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
४।५४१।

“एकस्य करुणाक्रन्दैः सैन्यस्यान्यस्य गर्जितैः।
सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिशः॥”
तथा, महाभारते। १।५३।१२।

“ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा॥”
तुम्बः, पुं क्ली, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति।
तुम्ब अर्हने + अच्।) अलावुः। इत्यमर-

तुम्बुरु

टीकायां भरतः॥ (अलावोः शुष्कत्वक्।
यथा, हरिवंशे। ६४।५।

“सशिवस्तुम्बकरकौ गोपवैष्णुप्रवादकौ”)

तुम्बकः, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति। तुम्ब + खुल्।)
अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥ राजालावुः।
इति राजनिर्घण्टः॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब + टाप्।) अलावुः। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, अम्बाष्टके। ७।
“कुम्बावतीसमविद्धम्बा गलेन नवतुम्बामवीण-
सविधा
शं बाहुलेयप्रशिविम्बाभिरामसुखसंवाधित-
स्तनभरा॥”)

गवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुम्बिः, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुवि
अर्हने + “सर्वधातुभ्य इन्” उणां ४।११७।
इतीन्।) अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥
(अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्हने + खुल्। टापि अत
इत्वम्।) अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥
कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति।
तुम्ब + णिनिः डीप्।) कटुतुम्बी। इति राज-
निर्घण्टः॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि + कृदिकारादिति वा डीप्।)
अलावुः। इत्यमरः। २।४।१५६॥ (यथा,
श्रान्तिशतके। ३।१६।

“अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले
त्यज त्वं सख्यन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्।
तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं
मनोभूः कैवर्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति
सुहृः॥”

“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला।
मिष्टं तुम्बीफलं हृदयं पित्तश्लेष्मापहं गुरु॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥
तुम्बीपुष्पः, क्ली, (तुम्ब्राः पुष्पमिव पुष्पमस्य।) लता-
सुजम्। अलावुपुष्पम्। इति हारावली॥ २८२॥
तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब + बाहुलकात् उकः।) अलावु-
फलम्। इति हड्डचन्द्रः॥

तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब + बाहुलकात् उकः।) अलावुः।
इति भरतश्चतुष्टयचन्द्रः॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति। रा + कः।
डीप्। एषोदरादिवाडत्वम्।) कुकुरी। धन्या-
कम्। इति मेदिनी। रे, १६३॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(यथा, वैदके।

“तुम्बुरुभृङ्गघृष्टाककन्दकं कटुरोहिणी॥”

अस्य तेलगुणाः।

“तुम्बुरुत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मल्युडवन्तथा।
अप्रकुष्ठकमिष्टैश्च शुक्रेदोऽनिलापहम्॥”
इति हारावती प्रथमे स्थाने नवमे अध्याये॥)

तुरग

तुम्बुरुः, पुं स्त्री, गन्धर्वविशेषः। स्वर्गागायकः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १।१२३।१५।
“गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः॥”
तपस्त्रिविशेषः। यथा, हरिवंशे। १२६।६।
“अर्चिष्ठांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वरः।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः॥”)
अष्टदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ फलवृक्ष-
विशेषः। तत्फलान्नु व्याप्तसुखं मरीचवत्। तत्
पर्यायः। शूलघ्नः २। इति रत्नमाला॥
सौरजः ३ सौरः ४ वनजः ५ सानुजः ६ द्विजः
७ तीक्ष्णकल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १०
महामुनिः ११ स्फुटलः १२ सुगन्धिः १३।
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। कफवातशूलगुल्मोदराभानक्रिमि-
नाशित्वम्। वृद्धिदीपनत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ तद्वृक्षपर्यायास्तत्फलगुणाश्च।
“तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽन्यकः।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च।
वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोगृगुरुतामनीन्॥
कुष्ठशूलारुचिश्वासघ्नीहृक्छाणि नाशयेत्॥”
इति भावप्रकाशः॥

तुर, लि र वेगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ङां-
परं-अकं-सेट्।) इस्त्री। लि, तुतोर्त्ति। र,
वैदिकः। वेगः शीघ्रगमनम्। अदादिवर्ज-
धातुभ्यः शपो विधानेनैव सिद्धे अदादेः शपं
विधाय तल्लुक्करणं निष्ठायां भावादिति वोढुडो-
ऽन्वत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः। तेन
तोरितं तुरितमिति। तन्मते रुदरपि रोदितं
रुदितमिति स्यात्। इति दुर्गादासः॥

तुरः, त्रि, (तुतोर्त्ति वेगेन गच्छतीति। तुर+
कः।) वेगवान्। इति तुरगशब्दटीकायां
भरतः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७।५६।१६।
“इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस
आ नमन्ति॥”
“तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तम्॥” इति सायनः॥
क्षिप्रस्तोत्रकारी। यथा, ऋग्वेदे। ८।२६।४।
“उपस्तोमानुरस्य दर्शयः श्रिये॥”
“तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतः॥”
इति सायनः॥)

तुरगः, पुं, (तुर वेगे+भावे घञर्थे कः। तुरेण
वेगेन गच्छतीति। गम+अन्वेषपीति डः।)
क्षिप्तम्। घोटकः। इति मेदिनी। गे, ३८॥
(यथा, रघुः। ३।५१।
“ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
पुनर्वभाषे तुरगस्य रचिता॥”)

तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो
बन्धाः।) अश्वगन्धा। इति रत्नमाला॥ (अश्व-
गन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम्॥)
तुरगशब्दचर्यकं, स्त्री, (तुरगस्येव अश्वचर्यम्।
ततः स्त्री कन्।) अभावादङ्गनात्यागः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

तुराय

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीलां यस्य ततः
कन्।) तालप्रभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरः।
“इतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके॥”
तुरगी [न] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेना-
स्थस्येति। तुरग+इनिः।) अश्वारोहः।
इति हेमचन्द्रः। ३।४२५॥
तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्थस्याः। अर्धं
आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।)
अश्वगन्धा। इति मेदिनी। गे, ३८॥ अश्वस्त्री।
इति आकरणम्॥
तुरङ्गः, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। तुर+
गम्+“गमे सुपि वाच्यः।” ३।२।३८।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खच्। “खच्च डिङ्गा
वाच्यः।” इति डिङ्। “अरुद्धिर्घदिति।” ६।
३।६७। इति सुम्।) घोटकः। इत्यमरः।
२।८।४३॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।३१४।
“मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः॥”)
क्षिप्तम्। इति शब्दरत्नावली॥

तुरङ्गकः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति। के+कः।)
घोषकाकृतिः। इति रत्नमाला॥ हस्तिघोषा
इति ख्यातः॥

तुरङ्गद्वेषणी, स्त्री, (द्विष भावे ल्युट्। तुरङ्गेन
सह द्वेषणं शत्रुता यस्य। ततो ङीप्।) घोट-
केन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम्।)
महिषी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुरङ्गद्वेषणी
तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च कुञ्चिद् दृश्यते॥)
तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः।)
यवः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुरङ्गमः, पुं, स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। गम
+खच्+मुम् च।) घोटकः। इत्यमरः। २।
८।४३॥ (यथा, रघुः। ७।४७।
“तुरङ्गमस्तन्निघस्यदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष॥”)

तुरङ्गवक्त्रः, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य।)
किन्नरः। इति जटाधरः॥
तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य।) किन्नरः।
इत्यमरः। १।२।७४॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः। अश्वनाशक-
त्वादस्य तथात्वम्।) करवीरः। इति रत्नमाला॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्यस्य
फलादौ। तुरङ्ग+ठन्।) देवदालीलता।
इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या देवदाली-
शब्दे ज्ञातयाः॥)
तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तदगन्धोऽस्थस्याः। अच्।
गौरादित्वात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति शब्द-
रत्नावली॥ घोटिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः।” ८।४।३। इति णत्वम्।)
परायणः। इत्यमरटीकायां खामी॥ (स्त्री,
यज्ञविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे। २४।८।१।२।

तुरुष्कः

“तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम्। चैत्रस्य वा
यथा, महाभारते। १३।१०३।३५।

तुरायणं हि व्रतमप्यध्व-
मक्रोधनोत्करवं त्रिंशतोऽब्दान्॥”

तुराघाट, [ह] पुं, (तुरं वेगवन्तं
अभिभवतीति। सह+णिच्+क्लिप्।
साङ्गः सः।” ८।३।५६। इति
अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः।)
इत्यमरः। १।१।४७॥ अस्य रूपान्तरं
तुराघाड्॥ (यथा, देवीभागवते। १।१।३।४।
“तुराघाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव
तुरिः, स्त्री, (तुतोर्त्ति इतं गच्छतीति।
इन्।) तुरी। इति शब्दरत्नावली॥
तुरी, स्त्री, (तुरि+कृदिकारादिति वा ङी-
तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्मितोपकरणविशेषः।
पर्यायः। तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तु-
तुरिः ५। इति शब्दरत्नावली॥
आर्यासप्तशत्याम्। ४४३।
“मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवचनमिति
गर्भे

अश्विष्य केनै तुरुषैस्तुरीव वसनैर्विस्तृता
तुरीयं, स्त्री, (चतुर्णां पूरणम्। चतुर्थस्यान-
त्वादस्य तथात्वम्।) अक्ष। इति वेदान्त-
“अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं
हितचैतन्यम्। यथा। वनवृक्षतदवधि-
काशयोर्जलजलाश्रयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशप्र-
आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोराधार-
हितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं
तत्तुरीयमित्युच्यते। शान्तं शिवमकृतं
मन्यन्ते। इत्यादि श्रुतेः।” इति वेदान्त-
(शुक्लयजुर्वेदान्तगतोपनिषद्विशेषः। यथा,
कोपनिषदि।
“तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाचमालिका
तुरीयः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर्+
श्रव्यतावाद्यचरलोपश्च।” ५।२।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या कः। अस्य लोप-
चतुर्थः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा,
भागवते। १।१६।८।
“जायतु स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन्! भवति
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं त्वम-
तारकः। इति सायनः॥ यथा, ऋग्वेदे।
४।६।
“तमस्तुरीयमघ प्रोषयितुं
देव त्वष्टर्वा रराणः स्युः॥”
तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः।)
इति हलायुधः॥
तुरुष्कः, पुं, गन्धद्रव्यभेदः। यवनः २ पुष्पः ३
ख्यातः। तत्पर्यायः। सिद्धकः ६ पिश्याकः १०
वर्णः ४ सुगन्धिकः ५ पिश्याकः १०
पीतसारः ८ कपिः ९ पिशितः १३ लेपनः १५
११ कल्कः १२ पिशितः १३ लेपनः १५
करेवरः १५ कृत्रिमकः १६ लेपनः १५

तुलसी

१८ कपिचक्षुलः १९ यावलः २० तैलाख्यः २१
पिष्टिकः २२ जावः २३ यावतः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । कुष्ठकफ-
पित्ताक्षरीक्ष्णसूत्राघातज्वरार्तिनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ च “अथ शिलारसः ।
सिक्ककस्तु तुरष्कः स्याद्यतोऽपवनदेशजः ।
कपितैलञ्च स ख्यातस्तथा च कपिनामकः ॥
सिक्ककः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्ति-
कृत् ।
वृष्यः कण्डूखेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

इति भावप्रकाशः ॥
 (यस्य शोधनविधिर्यथा,—
 “तुरष्को मधुना भायः काष्ठीरश्वापि सर्पिषा ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे ॥)
 स्नेह्यजातिविशेषः । इति मेदिनी । के, १०२ ॥
 तुरक् इति भाषा । देशविशेषः । तुरक्-
 स्तान् इति पारस्य भाषा । तत्पर्यायः ।
 शाखिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५ ॥
 श्रीवासवृत्तः । इति विश्वः ॥ (घोटकविशेषः ।
 यथा, अश्ववैद्यके । ६ । ११ ।
 “तुरष्कः कौर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रमुखश्च यः ॥”)
 त्वे, जि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर् + “चतुरश्व-
 यतावाद्यचरलोपश्च ।” ५ । २ । ५१ । इत्यस्य
 कौर्त्तिकोक्त्वा यत् चस्य लोपश्च ।) चतुर्थः । इति
 मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । ६ । ३२ ।
 “योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
 स्तुर्थे स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्ते ॥”)
 त्वे, ई हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
 परं-सकं-सेट् ।) इस्वी । तूः तुरौ तुरः । ई,
 तूष्णः । इति दुर्गादासः ॥

त्वं, स्तुये स्थितो न तु तमो न गुणाञ्च युङ्गे ॥”)
 परं हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 ण्-सकं-सेट् ।) इस्वी । तूः तुरौ तुरः । ईं
 तूँस् । इति दुर्गादासः ॥
 पुं, ययातिराजपुत्रः । (अयं हि देव-
 याजीगर्भसम्भूतः । प्रापयस्तस्य पितुर्वयातेर्जरां
 नासौ गृहीतवान् ।) यथा,—
 “यत्वं मे ययातिरुवाच ।

“यत्वं मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्वसो ! तव यास्यति ॥
सैकीर्णाचारवर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिथिताश्विषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि ॥
सुरदारप्रयुक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुवर्म्मेषु स्वेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि ॥”

उज्ज्वल, किं उज्ज्वलतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
माख्यम् । किं, तोलयति तोलति काश्चनं वणिक् ।
यश्चुरोत्सम् । तुल्यनिगिरिकन्ये ! तुल्यितुमिति
इति दुर्गादासः ॥

तुलां करोति इति औ साध्यम् ।
 तुल्यं करोति इति औ साध्यम् ।
 तुल्यं करोति इति औ साध्यम् ।

देव सादृश्यभावादस्यास्तथात्वम् । यदुक्तं ब्रह्म-
वैवर्ते प्रकृतिखण्डे । १५ । १५ ।

“नरा भ्रातृश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दत्तुमचमाः ।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः ॥”
अस्या अस्या निरुक्तिरुक्ता दृष्टवन्मैपुराणो ॥६३॥
“तकारो मरणं प्रीतिं तद्द्वयैः स्यादुकारतः ।
तत्रा लक्षति सेव्येवं तुलसीत्येव गीयते ॥”

खनामख्यातवृत्तः । तत्पर्यायः । सुभगा २
तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवक्त्रा ५ सुरेज्या ६
सुरसा ७ कायस्था ८ सुरद्वन्द्विभिः ९ सुरभिः १०
मङ्गरी ११ मङ्गरी १२ हरिप्रिया १३ अपेत-

वज्रपत्नी ११ मञ्जरी १२ निदधमञ्जरी १३
राक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७
भूतपत्नी १८ भूतपत्नी १९ इति राजनिर्घण्टः ॥
पद्माक्षः २० हृन्दा २१ कठिञ्जः २२ कुतरेकः २३
विष्णुपत्नी २४ वैष्णवी २५ पुण्या २६

इति शब्दरत्नावली ॥
 पवित्रा २६ माधवी २७ अन्ता २८ पत्रपुष्पा २९
 सुगन्धा ३० गन्धहरिणी ३१ । इति भरत-
 धृतमधुमित्रः ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३
 ३४ गन्धा ३५ सुलभा ३६ बहु-

सुवहा ३४ ग्रन्थः २२ । इति भाव-
मञ्जरी ३७ देवदुर्गभिः ३८ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ चन्द्रपत्रतुलस्याः पद्यायः ।
श्वरपत्रः १ जम्बीरः २ पत्रपुष्पः ३ फणितु-
लपत्रः ४ समीरणः ५ । इति रत्न-

भक्तः ४ ब्रह्मपुत्रः ५ इत्यमरः ।
माला ॥ मरुवकः ७ प्रस्थपुत्र्यः ८ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६ ॥ * ॥ गन्धतुलस्याः पर्यायः ।
सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फणिज-
गन्धफणिजभाः ५ सुगन्धः ६ देव-

भक्तः ४ गन्धर्वः ५ । रत्नतुल्यः ६ । पर्यायाः । इति
इन्द्रभिः ७ । एते रत्नतुल्यः ८ । पर्यायः ।
लोकोक्तवद्धारः ९ ॥ १० ॥ विश्वगन्धर्वः ११ । पर्यायः ।
विश्वकर्माः १२ । विश्वगन्धर्वः १३ । अल्पमानकः १४ ॥ १५ ॥
विश्वकर्माः १६ । विश्वगन्धर्वः १७ । अर्थकः १८ । श्रुतपर्यायः १९ ।

अथैतत्तुल्यस्याः पर्यायः । अथैतत्तुल्यस्याः ५ तीक्ष्णः ६
गन्धपत्रः २ ऊर्ध्वरक्तः ३ अमार्जकः ४ तीक्ष्णः ५ तीक्ष्णः ६
गन्धपत्रः ७ चितार्जकः ८ ॥॥ ॥ अथैतत्तुल्यस्याः
तीक्ष्णगन्धः १ चितार्जकः २ अमार्जकः ३ कालमानः ४
पर्यायः । अथैतत्तुल्यस्याः ५ अमार्जकः ६ मानकः ७
कालपत्रः ८ सुरभिः ९ मानकः १० पर्यायः ।

कारालकः ४ कालपेक्षा २
 कालमानकः = ॥ ३॥ वर्वरीतुलस्याः पयायः ।
 तुलसीदिवा २ सुरसा ३ अपेत-
 सुरभिः १ इति रत्नमाला ॥ वर्वरी ५
 राक्षसी ४ । खरपुष्पा = अजगन्धिका ६ ।

कवरी इ तुष्टी ॐ खरः ३ सामान्यतुल्यता गुणाः ।
 इत्यमरः । २।४।२४८ ॥ ३॥ सुरभिलम् ।
 मटुलम् । तिकुलम् । उष्णलम् । सुरभिलम् ।
 भूतश्रमिवातिनाशितम् । रुचि-
 त्ति राजनिर्घण्टः ॥ दाहपित्त-
 कपाथ-

कारिलम् । इति रा
कारिलम् । दीपनत्वम् । ऊष्णकृच्छ्रसिपाय-
कारिलम् । युक्ता कृष्णा च तुलसी गुणे-
बद्धाश्लेषः । युक्ता कृष्णा च तुलसी गुणे-
वर्त्या । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्या उत्-
तेजो इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्ण-
राधा

[illegible]

नारायण माधव्या का। तयाद्वे।
मार्गं नमस्वराजपत्नी।

तुलसी

मायां जाता नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां
दातुमयोग्यास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना
ख्याता । सा तपस्तप्तुं वनं गता । तदानीं राधा-
शपात् सुदामगोपालो दानवीं योनिं प्राप्य
शृङ्गचूडनाम्ना ख्यातः । सीरपि ब्रह्मणो वरात्
सर्वावध्यत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्याः
सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा
तमुक्तवान् । स तुलसीसुवाद्य देवानामधिकारं
जह्वाह । देवाः ब्रह्मसभां गताः । ब्रह्मा तैः
साहं शिवलोकां गतवान् । शिवस्तेः साहं
वैकुण्ठं गतवान् । नारायणो ब्रह्माणसुवाच
मम शूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छतु
अहश्च शृङ्गचूडरूपेण तत्पत्न्याः सतीत्वभङ्गं
करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स
शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदानीं नारायणस्तत्-
पत्नीं तद्रूपेण धर्षितवान् । पश्चात् सा नारायणं
ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव जन्मान्तरे
आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तत्चरणे पपात
रुरोद च । तदा नारायणस्तासुवाच त्वमिदं
शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव मया सह क्रीड
इयं तनुगुण्डकी नदी भवतु तव केशसमूह-
स्तुलसीनामा पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व-
मभूत् । एतद्विवरणं ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
१५ अध्यायमारभ्य विस्तरणो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
पद्मपुराणमते जलन्वरपत्नीवृन्दासावग्यदर्श-
नेन विष्णुमुग्धः । तस्मोद्धारणार्थं देवा महा-
देवशरणङ्गताः । महादेवस्तासुवाच मायामारा-
धय । ते मायां तलुवुः माया तासुवाच अहं रजः-
सलतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीखधारूपेण तिष्ठामि ।
ता युष्माकं कार्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां
समीपमागत्य प्रणम्युः तास्तेभ्यो बीजानि ददु-
र्वाक्वानि जगदृश्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रे-
मानि बीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तद्बीजेभ्य-
स्त्रयो वृक्षा अभवन् घात्री मालती तुलसी च
घात्री खर्धाशभूता मालती लक्ष्मीशभूता तुलसी
गौरीशभूता ॥ * ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा ।
ब्रह्मोवाच ।

“तुलस्याः श्रेष्ठ्य माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् ।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ॥
सम्प्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनाह्वयः ।
यूजनीयो महद्भिस्त्र्य कोमलैस्तुलसीदलैः ॥
दृष्ट्वा सुष्ट्वा तथा ध्याता कार्तिके नमिसार्जिता ।
रोषिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्जितम् ॥
अथवा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम ।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरैर्गृहे ॥
रोषिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तृतम् ।
तावद्द्वयुगसहस्राणि तनोति सुकतं हरिः ॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्द्वारये मुने ! ।
कार्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्जितं दहेत् ॥
रोषिता तुलसी यावत् वर्हते वसुधातले ।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोकं महीयते ॥
यत् फलं सर्वपुष्पैश्च सर्वपत्रैश्च यत् फलम् ।

तुलसी

तुलस्यास्तद्वर्णनं पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ॥
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।
दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
तुलसीकाननोद्भूता ह्याया यत्र भवेन्मुनेः ॥
तत्र आहं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ॥
तुलसीवीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुनेः ॥
तत् स्थानं परमं ज्ञेयं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतल्लक्षिका ।
तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन नेचितुं शक्नोति मुक्तः पापशतैरपि ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते ।
कुलं स्पृशति नो तस्य कलिर्भूनिवरोत्तमः ॥
यः कश्चित्तुलसीमूले कार्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रेन्द्र ! स लभेद्दिव्यं पदम् ॥
तुलसीकाननचैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।
तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥
दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसीवनसंसर्गः सममेतत्तथं स्मृतम् ॥
रोपणात् पालनात् सेवादर्शनात् स्पर्शनानुगमात्
तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्भ्यः कुर्याद्द्विरहराचनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्नोति युक्तः पापशतैरपि ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

“यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तित्ति द्विजसत्तमः ।
तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
केशवः पञ्चमध्वेषु पञ्चाग्रेषु प्रजापतिः ।
पञ्चवृन्ते शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदेव हि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुण्येषु वसन्ति वै ॥
इन्द्रोऽग्निः शूभनश्चैव नैर्ऋतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
आदित्यादिग्रहाः सर्वे विश्वदेवाश्च सर्वदा ।
वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ॥
विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चाश्वरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै ॥
चिन्वन्ति दृष्टजातीनि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्देहस्था ब्रह्महत्याश्चिनोति तत्क्षणाद्वरिः ॥
ग्रीष्मकाले द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः शीतलैर्जलैः ।
तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् ॥
चन्द्रातपं वा कृत्रं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
विशेषतो निदाघेषु स मुक्तः सर्वपातकैः ॥
वैशाखेऽक्षतधाराभिरद्भिर्द्युस्तुलसी जनः ।
सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥
कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः ।
तस्य वैष्णवि विप्रर्षे ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
गोमयैस्तुलसीमूले यः कुर्यादनुलेपनम् ।
सम्भार्जनश्च कुरुते तस्य पुण्यफलं वृद्धम् ॥

६३६

तुलसी

रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मण्य सह ॥
यद्वर्त्मकर्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां-
नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च ।
तत् सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र !
पद्मेचणोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः ।
मृदुकाळे द्विजश्रेष्ठ ! तस्य स्वामी न भास्करिः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥

“स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्तिके सति ॥
तुलसीतोयकाणिकां मृदुकाळे च यो लभेत् ।
रतयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पयुषितं सति ।
आह्वे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्चने ॥
भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धं तुलसीपत्रं चालनादन्यकर्मणि ॥” * ॥

तुलसीचयननिषेधकालो यथा,—
“पूर्णिमायाममायाश्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तेलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशिसन्ध्ययोः ॥
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते क्षिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥” * ॥

तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याश्रये च
दोषो यथा,—
“तुलसीं स्पर्शकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रचति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याश्रयं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसीपत्रचयने मन्त्रा यथा,—
“मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव तृप्तिं चिनोमि त्वामतः शुभे ॥
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ॥
चयनोद्भवदुःखं यदेवि ! ते हृदि वर्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ॥
क्षताञ्जलिरिमान्मन्त्रान् पठित्वा वेणुवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ॥
शूनैः शूनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! ॥
पञ्चाङ्गां चयने विप्र ! भस्मशाखा यथा भवेत् ।
तथा हृदि यथा विष्णोर्दीयते तुलसीपतेः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥

तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा,—
“तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभते निश्चित फलम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तुलसी

“सात्वतेस्तुलसीकाष्ठमाला कुञ्जसमुद्भवा ।
धार्या नित्यं प्रयत्नेन त्वेदं कृतस्य लक्षणम् ॥
हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठसमुद्भवा ।
चिद्धार्यमात्मनो माला पुरा कृष्णेन दर्शितः ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसी
गणेशवाक्यम् ।
“पुण्याणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया
प्रिया त्वं सर्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः
पूजा विमुक्तिदा नृणां मम व्याख्या च सर्व
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
“वृन्दां वृन्दावनीं विश्वपूजितां विश्वपावनीं
पुण्यसारां नन्दिनीञ्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥
एतन्नामाष्टकञ्चेतत् स्तोत्रं नानार्थसंयुतम्
यः पठेत्ताच्च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
“गयाश्राद्धफलं दातुः पितृणां परितोषदम् ॥
तत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे १० अध्यायः ॥

तस्यास्तन्मञ्जरीयाश्च हरिहरपूजने मुक्ति
पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
“तुलसीमञ्जरीभिर्भ्यः कुर्याद्द्विरहराचनम्
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥

तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
“वाजिदन्तकपत्रैश्च पुण्यैर्वैरपि चण्डिका
तुलसीकुसुमैः पत्रैर्चयेच्छ्रीविष्टये ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

अथ तुलसीगृहविधिः । वायुपुराणे ।
“अस्नात्वा तुलसीं क्षित्वा यः पूजां कुरुते
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्कलं भवति ॥
तत्रादौ मन्त्रः । स्नान्दे ।
“तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभन
त्वदङ्गसम्भवेः पत्रैः पूजयामि यथा हरिः
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिन्यसि
गारुडे च ।
“मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
तुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ॥
इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणि
पञ्चाङ्ग्येकैकशो न्यसेत् सत्पात्रे मञ्जरीय
तन्माहात्म्यञ्च स्नान्दे ।
“मन्त्रेणानेन यः कुर्याद् गृहीत्वा तुलसी
पूजनं वासुदेवस्य लक्ष्मीकोटिफलं लभेत् ॥
किञ्च ।
“शालग्रामशिलाचार्थं प्रत्यहं तुलसीचिन्तनं
किञ्च ।

तुलसी

तुलसी ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥
इति ॥ * ॥
“संक्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्तुतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥” * ॥
अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“न हिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
क्वचित् ॥”

गारुडे ।
“भातुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मवित् ॥”
पाञ्चि च ।
श्रीकृष्णसत्वासंवादीयकार्तिकमाहात्म्ये ।
“द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्तिके ।
तुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥”
अतएवोक्तम् ।
“देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्नया ।
इन्द्रजये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादयथा सम्पूज्यं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।
“विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आदावेव वनेऽवाप्य तुलसीं खरुहेऽपि वा ।
वर्षचयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैशाखिकेषु ऋतेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
सकृपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्हणीकलसं यजेत् ।
सकृपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्हरिम् ॥
कृत्वा रोप्य च तुलसीं लगे त्वस्तमिते रवौ ।
वासः शतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा वधेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिश्राद्धो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्यः सहसा द्विजैः ।
आचार्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्मवत् सर्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्मैश्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्वकम् ॥”
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वाम-
नाथ । श्रीधराय । हृषीकेशाय । यज्ञनाभाय ।
सोमोदराय । उपेन्द्राय । अग्निरुद्राय । अशु-
ताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्णु-
क

६३७

तुला

सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्दनाय । सुकुन्दाय ।
अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥
यजमानः सप्तमीको ह्यन्ये ये गोत्रवान्वावाः ।
प्रदक्षिणाञ्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ ।
शतकुम्भं जपेत् स्तुतं पावमानीं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवस्तुतं तथैव च ।
जीवस्तुतं पुनर्जपेत् तथा वैष्णवसंहिताम् ॥
शुद्धभस्मरिनिर्घोषैर्भैरवीतूर्यस्य निखनेः ।
गायन्ते मङ्गला नाथ्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पञ्चादभिवेकविधिं ततः ।
ब्राह्मणे वृषभं दद्यादाचार्यं परिधाय च ॥
गां पटश्च तथा शय्यामाचार्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दापयेद्दद्यात्तथा दद्याच्च दक्षि-
णाम् ॥

एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्चयेत् ।
आजन्मोपास्मितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाचयम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥

प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णु धामले ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
तुलसीदेवा, स्त्री, (तुलसीं देहि तुल्यगन्धत्वात्
सङ्गते इति । द्विष + अण् । ततश्चाप् ।)
वर्जरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्जरीशब्देऽस्या
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
तुला, स्त्री, (तोत्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदा-
दङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशात् गुणा-
भावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः १८।१५ ।
“नभसा निभतेऽनया तुला-
सुदितर्केण समारुरोह तत् ॥”)
मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।८४ ।
“सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति
सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥”)
गृहाणां सारवन्दाय पीठिका । पलशतम् ।
(यथा, अमरकोषे । २।६।८७ ।
“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशति-
स्तुला ॥”)
भास्वम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेघादि-
द्वादशराश्यान्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पथ्यायः ।
युक् २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभट्ट ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्यो-
त्तमसुदययुक्तविशालाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः
शिरस उदयः नानावर्ण उष्णस्वभावः । सा
पश्चिमदिक्कामिनी वायुराशिः स्निग्धा
चिकणा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना
अल्पस्त्रीसङ्गा सुद्रव्या समानाङ्गा च । तत्र

तुला

जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःखितः ।
इति जातकम् ॥ अम्बकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशि-
फलम् ।

“वृषतुरङ्गगजक्रयविक्रयो
द्विजसुरार्चनदानमनाः पुमान् ।
शशिनि तौलिगते बहुदारभा-
विभवसञ्चितचित्रितविक्रमः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तस्या उदये तन्नामकलमं भवति । तस्य
गणितप्राप्तपरिमाणं दृश्यकुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रमे देशे वर्त्तमानो न विंशायनांशे षट्त्रिंशत्
पलाधिकपञ्चदशः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र
जातफलम् ।

“तुलालम् पुमान् जातः सुधीः सतु कर्मतत्परः ।
विद्वान् सर्वकलाविज्ञो घनाङ्गो जनपूजितः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
“ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला स्तुता ॥” * ॥
अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यज्ञियं वृक्षं यूप-
वन्मूलपूर्वकं हित्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य
पण्डितैः चतुर्हस्ता चतुरसा ऋत्विजी तुला कार्या
तत्र त्रिषु स्थानेषु बलयानि दातव्यानि । तत्र
षड्छतौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयवधानेन
दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्ट-
धारककीलकाग्रस्तम्भयोरपरि अन्नद्वयच्छिद्रं
मध्यनिवेशितलौहाङ्गुष्ठपट्टकं निधाय तत्पट्ट-
कस्य मध्यस्थिताङ्गुष्ठेन तुलामध्यवलयस्थलौहं
संयुज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरित्यक्
तुलादृक्स्थितिं तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-
काभ्यां शिखरद्वयोरुत्पन्नं कुर्यात् । तुलायाः
पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो
दशाङ्गुलोच्छायौ कार्यौ तोरणयोरपरिद्वय-
संनद्धौ स्तम्भयावधोमुखौ घटमस्तकचुम्बनाव-
बलम्भौ कार्यौ । तुलादृक्ः पूर्वपश्चिमयोर्धार्थ्यः ।
पूर्वपश्चिमे शिलां तोलयत् पश्चिमे कर्त्तारं
तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न ज्वते
तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः ।
कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राङ् विवाको ब्राह्मणः
कार्यं वृक्षेत् निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभि-
युक्तं तोलयित्वावतार्य धर्मावाहनादिकं
कुर्यात् । ॐ तत् सद्दित्युक्तं ब्राह्मणचर्यं
गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहमृद्धिं
प्रत्येकं त्रिवर्णयित्वा दिवाङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्म-
चतुर्थं ऋत्विक्चतुर्थश्च पादादिभिरभ्यर्च्य
दृष्टव्यात् । अष्टात्तावेकं ब्रह्माणमेकं ऋत्वि-
जश्च । ततस्तुलां सप्तताकां अजालङ्कृतां भूमौ
निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राङ् विवाकः पुण्या-
क्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वस्त्युक्तं ।
एहं हि भगवन् धर्म्म ! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविष्ट ।

तुला

सहितो लोकपाले च वस्त्रादित्यमरुद्भयैः ॥
इति मन्त्रेण धर्ममावाह्य इदमर्थं ॐ धर्माय
नमः इत्यादिप्रयोगेणार्थपादाचमनीयमधुपर्का-
चमनीयवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयसुकुटकटक-
भूषणान्तं दत्त्वा तथैवाध्यादिभूषणान्तं प्रणवादि-
नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्वस्थां इन्द्राय दक्षिणस्थां
यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्थां कुवेराय
आग्नेयां अयमे नैऋत्यां निऋतये वायवां वायवे
ऐशान्यां ईशानाय । इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वं अष्ट-
वसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः । तत्र धवाय ध्रुवाय
सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्युषाय
प्रभासाय । इन्द्रेशानयोर्मध्ये तथा द्वादशादि-
त्येभ्यः तत्र धात्रे अर्थमूणे मित्राय वरुणाय
अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूषा पर्वन्नाय
त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादश-
रुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शुम्भवे गिरीशाय
अजैकपदे अहिब्रह्माय पिनाकिने अपराजिताय
भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय । यम-
रक्षसोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्मणे माहेश्वर्ये
कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये माहेन्द्र्ये चामुण्डायै
निऋत्यक्षरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमरुद्भ्यः
तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारु-
ताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय घटोत्तरभागे
दुर्गायै पादादिभूषणान्तं दत्त्वा धर्माय गन्ध-
पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्ववदत्त्वा इन्द्रादिदुर्गा-
न्तेभ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्चतुर्दिक्षु चतुर्भि-
र्ऋत्विग्भिश्चतुरोऽभीन् अष्टक्तावेकत्विजै-
कमग्निं प्राङ् विवाकः गृह्योक्तविधिना संस्थाप्य
प्रणवपुटितां सद्याहृतिकां गायत्रीं स्वाहान्ता-
सुचार्यं धृतेन पायसेन समिद्धिर्मिलिताभिरष्टो-
त्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं हवनान्तां देवपूजां
विधाय श्रोत्र्यं कृतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिम-
प्रिक्वे कृत्वा इष्टकांश्च पूर्वप्रिक्वे कृत्वा उत्तोल्य
घटोपरि जलदानेन साम्यमवगम्य अवतारयेत् ।
ततः प्राङ् विवाकः तद्दिनकञ्जलमस्या विच्छेदा-
क्कादित्यन्यां पङ्क्तिद्वयेन समसंख्याचरेण
आदित्यचन्द्रावनिलो नलश्च
दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उमे च सत्ये
धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थ-
करणाकरणरूपमिदमस्मै दत्तमिदं दण्डमस्मान्-
मया न गृहीतमिवादिरूपं प्रतिज्ञां लिपिपत्रे
विलिख्य तत् पत्रं श्रोत्र्यं शिरोगतं कुर्यात् ।
ततः प्राङ् विवाको घटमामन्त्रयेदेभिः ।
त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
घकाराद्ब्रह्मसूक्तिं त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
धृतो धारयते यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते ।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
अवहाराभिप्रस्तोऽयं मातुषः शुद्धिमिच्छति ॥

तुलापु

तदेनं संशयादस्माद्ब्रह्मन्तस्मात्तुमर्हसि ॥”
तुलाधारकश्च नियमेदनेन । [साक्षिणः ।
“ब्रह्मन्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूट-
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलाधारयतो नृषा ॥”
श्रोत्र्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन ।
त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्तां विमोचय ॥
यद्यस्मिन् पापकृन्तातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धचेत्रमयोऽहं मां सर्वं वेत्सि कृताकृतम् ॥
ततः प्राङ् विवाकः पूर्वाननं तं पूर्ववद्वटमारो-
पयेत् । आरोपितं मा कान्ते पक्षस्थान्ते पथ्या-
काशे देष्टे स्वाधीः कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं
मत्वा राजौ चेत् । चतुर्चामः प्राटंश्चेतश्चेतो
राहुः क्रूरः प्रादात्तस्माद्ब्रह्मन्ते हर्मस्थान्ते शत्र्यै-
कान्ते कर्षया इत्यस्य पक्षधा पाठकालस्तत्र
शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत् । ततः प्रतिमान-
द्रव्यादूर्ध्ववस्थाने शुद्धः । अधोऽवस्थाने त्वशुद्धः ।
समावस्थाने अल्पदोषः । सन्देहे पुनः परीक्षा
देया । कक्षकौलकप्रिक्वपादाचादीनां दृष्ट-
कारणव्यतिरेकेण ह्येदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादि-
शेत् । ततः पुरोहिताचार्यादीन् दक्षिणादिभि-
स्तोषयेत् ॥” इति दित्यतश्चम् ॥

तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां सादृश्यं कोटयते इति ।
कूट + इन् ।) नूपुरः । (यथा, मावे । १२।४४।
“लीलाचलतुस्त्रीचरणारुणोत्पल-
खलतुलाकोटिनिनादकोमलः ॥”
तुलया मानेन कूटतीति । कूट कौटिल्ये +
इन् ।) मानमेदः ॥ अर्बुदः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ३२६ ॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि + कृदिकारादिति वा
डीष् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव ।)
तुलापरीक्षा । इति मिताचरा ॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा । तुला +
धृ + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
तुलाराशिः । बणिजि, चि । इति मेदिनी । रे,
२६४ ॥ तुलागुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (खनाम-
ख्यातो बणिग्धर्मा पुरुषविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२ । २६० । ८ ।

“तुलाधारो बणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नाहते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥”)

तुलापुरुषदानं, स्त्री, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष-
भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुला-
पुरुषविधिना दानम् ।) षोडशमहादानान्तर्गत-
दानविशेषः । यथा,—
“आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥”

तस्य कालो यथा,—
“नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते ।
अयने विद्युवे चैव अतीपाते दिवचये ॥
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ।

तुलापु

संक्रास्यां पौर्णमास्याश्च द्वादशीष्वष्टकासु च ॥
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःखप्रादुसुतदर्शने ।
द्रव्यब्राह्मणलाभो वा अद्वा वा यत्र जायते ॥”
तस्य देशो यथा,—
“तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च ।
यद्दे वाथ वने वापि तद्भागे रुचिरेऽथवा ॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ॥”
अस्य विधानं यथा,—
“पुण्यां तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोडश द्वादश वा करान् ॥
मण्डपं कारयेद्विद्वान्शुभद्रासनं बुधः ।
सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराय वा ॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं शुभम् ।
कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ॥”
तुलारोपणप्रस्तावे ।

“रश्मिभिस्तोरणाग्रे तु बन्धयेच्च विधानतः ।
सुमेखलायोनिसमायुतानि
संपूर्णकुम्भानि सहस्रानानि ।
सुताम्रकुण्डल्यसंयुतानि
सयज्ञपात्राणि सहस्रवाणि ॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यपूर-
पुष्पोपहाराणि सुशोभनानि ।
पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
गृहादिदेवेश्वरपूजनाय ॥
अर्घ्यार्चनं ब्रह्मप्रियायुतानां
तत्रैव कार्यं फलवस्त्रमाह्वैः ।
ब्रह्मप्रियायुतानां प्रतिमासु पूजा कार्या इत-
रेषां स्थण्डिले कार्या ।

लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजं किङ्किणिकायुतं स्यात् ॥
द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि
चत्वार्यपि चौरवनस्ततीनाम् ।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं
सगन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥
यत्पूर्वं सारदारुमयं कुर्यादित्युक्तं तस्यैदानी-
मनुष्ठानमाह ।

सालेकुटीचन्दनदेवदारु-
श्रीपर्णिविल्वप्रियकाश्चनोत्थम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावस्तातं
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत् ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्था-
दधोत्तरायाश्च तदङ्गमेव ॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदधर्द्धमेव च ॥
समानजातिश्च तुलावलम्ब्या
हेमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।
हेमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्मितवासुदेवाकृति-
नेति बोद्धव्यम् ।

दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पूर्णत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात् ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्या
सुलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।

तुलाप

युता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाद्या ॥
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कौर्णव्यम् ।
वितानकक्षोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्माणमुक्तम् ॥ * ॥
अथ द्विजा वेदविदस्य कार्याः
सुवामवेशान्वयशीलशुक्लाः ।
विधानदत्ताः पटवोऽनुकूला
ये चार्थदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ।
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तां
यजुर्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पञ्चा-
दधर्व्वणावुत्तरतश्च कार्यौ ॥
विनायकादियहलोकपाल-
वस्वष्टकादियमरुत्तणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्यतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्याणि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्चयेत्तोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥

इत्यावाह्य सुरान्दद्याद्विगृह्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हेमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्वे कृत्वेवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाङ्मवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्वाचा निर्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्वसत्त्वानि तथा भूतशतानि च ।
धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्वभूतानां प्रमाणमिह कौर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स गवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मान्मातुं संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्मः कवची सर्वाभरणभूषितः ।
धर्मराजमथादाय हेमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां ऋडुसृष्टिभ्यामालो पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्जिज्जुषवाः ॥

तुलाप

सा स्यादभ्यधिकं यावत् काश्चन चातिनिर्मलम्
युष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्पर्शेश्वर ! ॥
चणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्वं सहस्रावरजङ्गमम् ॥
सर्वभूतात्मभूतस्य नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्थं गुरवे पूर्व्वमर्हं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञां तथाभ्युद्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गृहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्वावहं यस्माच्छोकयाधिकरं वृणाम् ॥
श्रीं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाकायसम्भवेः ॥
यावद्वातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
भोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मातुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्ये ।
धनधान्यसदृशो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभागजायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्धर्मप्रमाणेन निर्मलः स्वर्गभागभवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुली वा सर्वथाधिपुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य जव्वेष्टा सह भोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते ह्युत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रौप्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽश्वरः शतसंकीर्णं विमाने दिवि भोदते ।
सौसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुष्यमाप्नुयात् ।
हृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद् द्विजा-
तये ॥
अरोमिहं सुखित्वं वै आयुश्चानपि जायते ।
अन्नदः सर्वसौभाग्यं सर्वान् कामान् मधुपदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्त्रन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽश्वरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्संज्ञिको महीयते ॥

तुवर

कर्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
अद्वान्वितो भवति यज्ञसहस्रयज्ञी
दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्निशुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवजुष्टम् ॥”

इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, स्त्री, (तुलायास्तोलनस्य वीजं मूलम् ।
यद्वा, तुलाये परिमाणाया वीजम् ।) शुद्धा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥ तुलिका । इत्यमरटीकासार-
मुन्दरी ॥
तुलिका, स्त्री, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति ।
तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्ज-
निका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुलिनी, स्त्री, (तुलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनिः ।
डीप् । पृषो ब्रह्मः ।) शास्त्रमिः । इति रत्नमाला ॥
तुलिफला, स्त्री, (तुलि नूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषो-
दरादित्वात् ह्रस्वः ।) शास्त्रमिः । इति रत्न-
माला ॥
तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥
तुल्याः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्मेति”
४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्-
पर्यायः । समः २ सट्चः ३ सट्प्रः ४ सट्कप्
साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥
सधर्मः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं शत्रुं यो न हन्यात् सहन्यते ॥”)
उत्तरपदस्यास्तुल्यवाचका यथा । निभः १
सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ ।
इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७
कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पुं, खनामख्यातो गन्धर्वविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।
“गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्युत्तदा ॥”)
तुल्यपानं, स्त्री, (तुल्योरास्तीयजनैः सह पानम् ।)
आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं
पानम् । तत्पर्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥
तुवरः, पुं स्त्री, (तवति हिनास्ति रोगानिति ।
तु + बाहुलकात् व्वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-
रसः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ त्रि, कषाययुक्तः ।
(यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
“नातिसान्द्रव्रतं तक्रं स्वाद्वस्त्वं तुवरं रसे ॥”)
प्रसृष्टहीनः । इत्युणादिकोषः ॥
तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।)
धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । तुवरः २ कषाय-

यावनालः ३ रक्तयावनालः ४ लोहितकुसुमरु-
धान्यम् ५ । अस्थ गुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विरेचकत्वम् । संग्राहिलम् । वातशमन-
त्वम् । विदाहिलम् । शोषकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्यस्याः ।
तुवर + ठन् ।) सुराङ्गजन्तिका । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३१ ॥ (तुवर्येव । तुवरी + स्वार्थे
कन् इत्थञ्च ।) आढकी । इति भरतः ॥

तुवरी, स्त्री, (तुवर + चित्वात् ङीष् ।) आढकी ।
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“आढकी तुवरी ज्ञेया ॥”

वर्चरी तुलसी । तत्पर्यायाश्च यथा,—

“वर्चरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सौराङ्गजन्तिका । तत्पर्यायः । मृत् २ सौराङ्गी ३
मृत्खा ४ आसङ्गः ५ मसी ६ सुराङ्गा ७
मृत्तालकम् ८ काली ९ मृत्तिका १० सुर-
मृत्तिका ११ सुखा १२ काची १३ सुजाता १४
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषाय-
त्वम् । उष्णत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
ग्राहिलम् । कृदिपित्तजृम्भानाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविघासजित् ।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकमिप्रयुत ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तुवरीशिश्वः, पुं, (तुवरी आढकीव शिश्वः ।
तुवरीसङ्गत्वात् तथात्वम् । यद्वा, तुवर्या इव
शिश्वा फलत्वक् यस्य ।) चक्रमर्दकवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

तुविः, स्त्री, तुम्बी । इति शब्दमाला ॥ (बहु-
शब्दार्थः । इति निर्घण्टुः । ३ । १ ॥ “तवति-
वृद्धार्थः सौचो घातुः । ‘अच इः ।’ उणां
४ । १३० । इति इः । वृद्धिर्हि बहुः ।” इति
तट्टीका ॥ “उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् ।
विश्वम् । परीणसा । आनशः । शतम् । सह-
सम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश बहु-
नामानि ॥” इति निर्घण्टुः । ३ । १ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३० ।

“तुविर्भूमिर्धधावान् ॥”

तुष, ल य औ चि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) ल, अतुषत् । य,
तुष्यति । औ, तोष्टा । चि, तुष्टोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥

तुषः, पुं, (तुष + “इगुपधञेति ।” ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) धान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रो-
दये द्वितीयांशे ।

“ज्रीहीन् जिह्वासति सितोत्तमतण्डुलाग्रान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥”

विमीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥

तुषग्रहः, पुं, (तुषेण गृह्यते इति । गृह + कर्मणि
अप् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुषारः, पुं, (तुषं सरति अतुसरतीति । सृ +
अण् । तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य
तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

तुषानलः, पुं, (तुषस्यानलः ।) तुषाग्निः । तत्-
पर्यायः । कुकूलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥
(यथा, धूर्तसमागमे ।

“तुषानलकण्ठप्रायाश्च भूरेणवः ॥”

तुषारः, पुं, (तुष्यत्यनेन शस्यादिरिति । तुष तुष्टौ
+ “तुषारादयश्च ।” उणां ३ । १३६ । इति
आरन् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतु-
संहारे । ४ । १ ।

“विलीनपद्मः प्रपततुषारो

हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये ! ॥”

तौषारलक्षणगुणाश्च यथा,—

“अपि नदाः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः ।

धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥

अपि नदाः समुद्रान्ते वह्निः नदीमारभ्य समुद्र-
पर्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्भवाः । वह्निभवा धूमा-
वयवनिर्मुक्ता धूमांश्चरहिताः । आपस्तुषा-
राख्याः । तुष इति लोके । तुषार इति च ।
अपत्याः प्राणिनां प्रायः भूरुक्षाणाम् न हिताः ।
तुषारास्तु हिमं रूचं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोरुस्तम्भकण्डासिमेहगण्डादिरोगनुत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

देशभेदः । (तदेशोद्भवे, पुं भूक्षि । यथा,
मातुष्ये । १२० । ४५ ।

“तुषारान् वर्वरान् कारान् पङ्गवान् पारदान्

शकान् ॥”

श्रीकरः । हिमभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१ ॥

(यथा, माघे । १ । १५ ।

“न यावदेतादुदपश्यदुत्थितौ

जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविव ॥”

कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतले, त्रि ।

यथा, नैषधे । ३ । ६३ ।

“अपां हि द्रमाय न वारिधारा

खाडुः सुगन्धिः खदते तुषारा ॥”

तुषितः, पुं, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ + बाहुलकात्

कितच् । यद्वा, तुष + क्तिप् । तुष्ट सन्तोषो

ऽस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) देव-
गणविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ ते
यद्विंशत् स्मृताः । इति भरतः ॥ केषाञ्चित्स्मृते
द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः ।
यथा,—

“प्राज्ञापानसमानाश्च उदानो आन एव च ।

चक्षुः श्रोत्ररसा ब्राह्मणशौं बुद्धिर्मेनस्तथा ।

द्वादशैते तु तुषिता देवाः स्मारोचित्वेऽन्तरे ॥”

इति सारसुन्दरी ॥

(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२७-१३३ ।

“पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः ।

तुषिता नाम तेऽन्योन्यैस्तुषैर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥

उपस्थितेऽतियशसञ्चक्षुष्यान्तरे मनोः ।

समवाचीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥

आगच्छत इतं देवा अदितिं संप्रविशन्त वै ।
मन्वन्तरे प्रस्रयामस्तमः श्रेयो भविष्यति ॥
श्वसुक्ता तु ते सर्वे चाक्षुष्यान्तरे मनोः ।

मारीचात् कश्यपात् जातास्तेऽदित्या दक्षक

तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।

अयमा चैव घाता च त्रष्टा पूषा तथैव च ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशो भगञ्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ।

चाक्षुष्यान्तरे पूर्वमासन् ये तुषिताः सुराः ।

वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ।

तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । ३-४ ।

“तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुष्यान्तरे मनोः ।

वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः ।

इन्द्रो घाता भगवश्चा मित्रोऽथ वरुणो यमः ।

विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णु रेव च ।

तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

“तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदृशति ।

इधः कविर्विदुः स्वाहा सुदेवो रोचनो द्विष्टः ।

तुषिता नाम ते देवा आसन् सायम्भुवान्तरे ॥”

तुषोत्थं, स्त्री, (तुषादुत्थीकृतीति । उत् + स्था +

कः ।) तुषोदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुषोदकं, स्त्री, (तुषादुत्थितसुदकम् ।) काञ्चि-

कम् । इति चारावली । ११५ ॥ काञ्चि-

भेदः । अस्य लक्षणं यथा,—

“तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ।

यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥

अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । पाण्डु-

क्रिमिगदवस्तिशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्वम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच ।

“तुषोदकं वातहरं प्रमेदि

प्रकोपवेदकपित्तं सदैव ।

विपाचनं स्यात्परणं क्षमिन्न-

मजीर्णहन् कटुकं विपाके ॥”

इति चारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

तुष्टः, त्रि, (तुष + कर्त्तरि क्तः ।) तोषप्राप्तः

यथा, पुराणे ।

“तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।

(यथाच हितोपदेशे ।

“सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ।

तुष्टिः, स्त्री, (तुष + भावे क्तम् ।) तोषः । (यथा

मनुः । २ । ६ । [हास्य]

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्वि-

आचारश्चैव साधुनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”

अधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः । इति च

टीकायां नागोजीभट्टः ॥ (सा च नवविधः

इति सांख्याचार्याः ॥ तथाचोक्तम् ।

“आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकाल-

भाष्याः ॥

वाच्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ।

इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः ।

धर्मेस्य पत्नी च । यथा, मार्कण्डेये । ५० । १३६ ॥

“प्रसूत्याश्च तथा दक्षयतसो विंशतिस्तथा ।
ससर्ज कन्यास्तासाश्च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥
अह्ना लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्तयो-
दशैः ॥

पत्न्यर्थे प्रतिजग्राह घर्म्मो दाचायणीः प्रभुः ॥”
मातृकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
“तुष्टिः पुष्टिः चमा लज्जा जृम्भा तन्ना च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्वतः पार्श्वे महादेयाः पृथक्
पृथक् ॥”)

तुष्टः, पुं, (तुष्ट + बाहुलकात् तुक् ।) कर्ण-
मणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुष्ट, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) तोषति । इति दुर्गादासः ॥

तुष्टः, पुं, (तुष्टः । पृथोदरादित्वात् सत्वम् ।) तुष्टः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तुष्टं, स्त्री, धूलिः । इति लिङ्गादिसंग्रहे वृत्तशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

तुष्ट, इर् अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतुष्टत् अतोहीत् ।
अर्हन्मिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुष्टिनं, स्त्री, (तोहति अर्हति तुष्टतेऽनेनेति वा ।
तुष्ट + “वेपितुहोर्ङ्खञ्च ।” उणां । २ । ५२ ।
इति इनन् गुणे कृते इखञ्च ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।

“सा श्यामा तन्वङ्गी दहता श्रीतोपचारतीव्रेण ।
विरहेण पाण्डिमानं नीता तुष्टिनेन दूर्वेव ॥”
चन्द्रतेजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५८ ।

“किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुष्टिनेः श्रीतलेष्व किम् ।
सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
श्रीतले, त्रि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
“प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवल्यतु धाम
तुष्टिनांशोः ।
प्रस्तरचकोरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न
विशेषः ॥”)

तुष्टिनांशुतेलं, स्त्री, (तुष्टिनांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुष्ट, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुष्टत् ।
इति दुर्गादासः ॥

तुष्ट, क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) इत्यवर्गाद्यादिः । क, तुल्ययति
चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुष्ट, क ड पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, तुल्ययते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तुष्ट, त क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घो अर्हन्त्योपधः ।
अतुष्टत् । इति दुर्गादासः ॥

तूरः, पुं स्त्री, (तूर्यते तूर्यते बाणैरिति । तूर +
पूरणे घञ् ।) बाणाधारः । तत्पर्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इष्टधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूणी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
“तूणखड्गधरः शूरो बह्वगोधाङ्गुलिचवान् ॥”)

तूरकं, स्त्री, (तूरयति सङ्कुचितं भवति समा-
निकापदद्वयमिति । तूर + खल् ।) कन्दो-
विशेषः । यथा, कन्दोमञ्जरीयाम् ।
“तूरकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥”

तूणी, स्त्री, (तूर्यते तूर्यते बाणैरिति । तूर +
कर्मेणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूर्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।
“तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्षपङ्क्तिं ॥”
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये ।
“अधो या वेदना याति वर्चोन्मत्ताश्रयोत्थिता ।
मिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥”)

तूणी, [न] पुं, (तूर्यवदाकृतिरस्यस्येति । तूर +
इनिः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्याया यथा,—
“तूणी तुल्यक आपीनसुल्लिकः कच्छकस्तथा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दीवृक्षश्च नन्दकः ॥”
गुणाश्चास्य यथा,—
“तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो ब्रणकुष्ठसपित्त-
जित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तूर्यशुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१८ । ३५ ।
“आरुह्य भगवान् विष्णुर्गण्डं पद्मिपुङ्गवम् ।
शङ्खी चक्री गदो खड्गो शाङ्खी तूणी तलत्र-
वान् ॥”)

तूणीकः, पुं, (तूणी तूर इव कायतीति । के +
कः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूणीरः, पुं, (तूर्यते तूर्यते बाणैरिति । तूर +
बाहुलकात् ईरन् ।) तूर्यः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
“तस्य पार्श्वे घुञ्जित्वा तूणीरान् सन्निवृत्तं च
त्वरमाणो द्विसप्तथा सर्वमभ्यसताडयत् ॥”
स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तन्त्रेव । ६ । ५१ ।
५१ ।
“तूणीराख्यं यन्त्राणि विवित्राणि धनुषि च ॥”)

तूरकं, स्त्री, तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तुतिया
इति भाषा ॥ (तुल्यशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ।)

तूरः, पुं, (तुदतीति । तुद यथने + “इगुपधेति ।”
३ । १ । १३५ । इति कः । पृथोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूर, य ड ई हिंसे । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ड,
तूर्यते । ई, तूर्यः । इति दुर्गादासः ॥

तूरं, स्त्री, (तूर्यते ताड्यते इति । तूर + घञ् ।)
वादम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥

तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्यादौ
अस्यस्येति । तूर + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
धुस्तूरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

तूर्यं, स्त्री, (त्वर सम्भ्रमे + क्तः । पक्षे इडभावः ।
“ज्वरत्वेति ।” ६ । ४ । २० । इत्युट् । “रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।” ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शरीरम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
“तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गिणीं समीपस्थां वराधराम् ।
पञ्चबाणपरीताङ्गसूर्यमासीद्वृत्तव्रतः ॥”)

तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥

तूर्यिः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा । त्वर + “बहिश्चि-
युङ्ग्लाल्वात्त्विभ्यो नित् ।” उणां । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मलम् । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ त्वरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३६ ॥ श्लोकः । मनः । इति संचिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्ते, त्रि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
“मायान्तु यन्त्रियानामेतामपो यत्तूर्यिश्चरति
प्रजानन् ॥”
“तूर्यिश्चरमाणः ।” इति सायनः ॥)

तूर्यं, स्त्री, (तूर्यते ताड्यते इति । तूर + य्यत् ।)
वादम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११३ । ४४ ।
“स तूर्यशतशृङ्गानां भेरीणाञ्च महाखनैः ।
हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजसङ्घ-
यम् ॥”)

तूर्यखण्डः, पुं, (तूर्यस्य खण्ड इव ।) द्रगड्वाद्यम् ।
इति हारावली । २२२ ॥ (कश्चित् तूर्यगण्डोऽपि
पाठः ॥)

तूल, क ड पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । क ड, तुल्ययते । इति
दुर्गादासः ॥

तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । निष्कर्षे इह इयतां-
परिच्छेदः । क, तुल्ययति काश्चनं वणिक् । इति
दुर्गादासः ॥ (कश्चित् तूल किं निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । किं, तुलति तुल्ययति ।)

तूलं, स्त्री, (तुल्यते पूरयति सर्वं व्यापकत्वात् ।
तूल पूरणे + कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
ले, २५ ॥ अश्वत्याकारवृक्षविशेषः । पलाश-
पिपल इति तूल इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्राह्मणेष्टः ४ पूषकः ५
ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ सुरूपम् ८ नीलवृक्ष-
कम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ सदसारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूषः १३ । तत्पक्षपल-
गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वम् । तदामफलगुणाः । सुष-
त्वम् । सारकत्वम् । अमृतत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ जम्बू-

तूलिका

रामत्वम् । दाहप्रश्नमनत्वम् । वृषत्वम् । कथा-
यत्वम् । कफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलं, स्त्री पुं, (तूल्यते इत्यन्तया परिच्छिद्यते इति ।
तूल + कर्मणि घञ् । यद्वा, तूलयते स्वल्पोऽपि
बहुस्थानं पूरयतीति । तूल + “इगुपधेति ।” कः ।
कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले, २६ ॥)
तत्पर्यायः । पिचुः २ । इत्यमरः । २।१।१०६ ॥
पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५ । इत्यमर-
टीका ॥ पिचुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । १० । ३६ ।
“विपरीतं यदा देवं दृश्यं वक्षसमं भवेत् ।
विधिञ्चेत् सुमुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥”)
तूलकं, स्त्री, (तूल + स्वार्थे कन् ।) तूलः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २० । ५ ॥
तूलकाम्बुकं, स्त्री, (तूलाय तूलस्फोटनाय काम्बुक-
मिव ।) तूलस्फोटनार्थधनुः । धुनखरा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पिञ्जलम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव ।)
तूलकाम्बुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्मिता नालिका नाली ।)
पिञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँइज इति
भाषा ॥
तूलनाली, स्त्री, (तूलनिर्मिता नाली ।) तूल-
नालिका । इति भूरिप्रयोगः ॥
तूलपिचुः, पुं, (तूलप्रधानः पिचुस्तूलवृक्षः ।)
तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूलवृक्षः, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः ।)
शाल्मली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव ।) कार्पास-
बीजम् । इति शब्दमाला ॥
तूलसेचनं, स्त्री, (तूलस्य सेचनम् ।) सूचकर्तनम् ।
इति शब्दमाला ॥ काटना इति भाषा ॥
तूला, स्त्री, (तूलयते पूरयति स्थानमिति । तूल +
अच् + ततः स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिः, स्त्री, (तूलतीति । तूल निष्कर्षे + “इगुप-
धात् कित् ।” उणां । ४ । ११६ । इति इन् स च
कित् ।) खनामख्यातचित्रकरोपकरणम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव । स्वार्थे कन् ।) चित्र-
करोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा,
कुमारः । १ । ३२ ॥
“उच्छीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूक्ष्मं शुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ॥”)
तत्पर्यायः । ईपिका २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥
तुलिः ३ तूलो ४ ईषीका ५ ईषीका ६ । वीर-
खादिशलाकाः । इत्यन्ये । आवर्तितमनावर्तितं
सुवर्णं ज्ञातुं यन्निक्षिप्यते तत्रेत्यन्ये । आवर्तित-
सुवर्णं द्रवाकारं यत्र निक्षिप्यते तत्रेति केचित् ।
इति भरतः ॥ (तूलमस्यस्या इति । तूल +
ठ् ।) ग्रथोपकरणम् । इति मेदिनी । के,

द्वैष्ट तूस्तं

१०२ ॥ तोषक् इति भाषा । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २६ । ७८ ।
“प्रविश्य चान्तः सद्रन्तपर्यङ्के न्यस्ततूलिके ।
पटावगुच्छिततनुं शयानां काश्चिदैक्षत ॥”
तथा च काशीखण्डे । ४ । ६७ ।
“कषुक्तं तूलगर्भं च तूलिकां रूपवीतिकाम् ॥”)
वर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्यस्याः । तूल + इनिः ।
डीप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाल्मलिदृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तद्वयथा,
“तामूलं कटुतेजसुष्णमवनं तूलीपटी तूलिनी ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिराद्याचारे ॥)
तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलवृक्षं फलमस्याः ।)
शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥
तूली, स्त्री, (तूलयतीति । तूल + इन् कृदिकारा-
दिति वा डीप् ।) नीली । वर्तिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा,—
“उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणि-
नामाभिरामम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तकाल्ये ॥)
तूवरः, पुं, (तु सौत्रो घातुः + बाहुलकात् व्वरच्
दीर्घश्च ।) काले अजातशत्रो गौः । नेडा गरु
इति भाषा । अश्वश्रुपुरुषः । इत्यमरः । ३।३।
१६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुरुषव्यञ्जन-
त्वक्तः । कषायरसः । इति मेदिनी । वे, १६४ ॥
तूवरिका, स्त्री, (तूवरो + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
इत्स्वश्च ।) तुवरिका । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
तूवरी, स्त्री, (तूवर + घित्वात् डीप् ।) आङ्गी ।
सौराष्ट्रशक्तिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूष, तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-
सेट् ।) षष्ठ्यखरी । तूषन्ति कुलदेवताः । इति
दुर्गादासः ॥
तूष्णीं, [म्] य, मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १४७ ।
“यत्किञ्चिद्दृष्टवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
सुख्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धमर्हति ॥”)
तूष्णींशीलः, जि, (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो
यस्य ।) मौनी । तत्पर्यायः । तूष्णीकः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥
तूष्णीकः, जि, (तूष्णीं शीलं यस्य । “शीले को
मलोपश्च ।” ५ । ३ । ७३ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
कः मलोपश्च ।) तूष्णींशीलः । इत्यमरः । ३।१।३६ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ३४ । २३ ।
“आसीनमपि तूष्णीकमनुवर्ण्यन्ति तं प्रजाः ॥”)
तूष्णीकं, [म्] य, (तूष्णीम् + अकच्प्रकरणे
“तूष्णीमः कामं वक्तव्यः ।” इति वार्तिकोक्ता
काम् । मित्वाहन्त्यादचः परः ।) मौनम् । इत्य-
मरः । ३ । ४ । ६ ॥
तूस्तं, स्त्री, (तुस शब्दे + बाहुलकात् तुसेरपि तन्
दीर्घश्च । इत्यञ्जलदन्तः । ३ । ८६ ।) धूलिः ।

दृगकु

(“तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पस्थानं
वातः ।” इति सुम्बोधम् ॥) जटा । इति
मेदिनी । ते, २२ ॥ पापम् । दृष्टम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
दृच, इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-सेट् ।) सप्तमखरी । दृचति । इत्यां गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
दृखं, स्त्री, जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृट्, [य्] स्त्री, (दृय + क्तिप् ।) दृच्छा । दृष्टा ।
(यथा, ऋतुसंहारे । १।११ ।
“दृगाः प्रचक्ष्णातपतापिता भृशं
दृषा महत्या परिरुक्तालवः ॥”)
कामकन्या । इति मेदिनी । वे, १३ ॥
दृण, द ण उ भच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
उभं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) द ण, दृणोति
तर्णोति दृणुते तर्णुते । उ, तर्णिला दृणा । इति
दुर्गादासः ॥
दृणं, स्त्री, (दृणयते भक्षते गवादिभिरिति । दृण +
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दृष्ट
हिंसायाम् + “दृष्टेः क्तो हलोपश्च ।” उणां ५।१
इति कप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) नडादि ।
चिनाखड्ग इति ख्यातम् । इति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । अर्जुनम् २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । १६७ ॥ त्रिणम् ३ खटम् ४ खटम् ५
हरितम् ६ ताण्डवम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३४ । [गम् ।
“जातस्य नदीकूले तस्य दृणस्यापि जम्ब कला-
यत् सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥”)
गोभ्यस्तुण्डानफलं यथा,—
“तीर्थक्षानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने ।
यत् पुण्यं महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने ।
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च ।
सुवः पर्यटने यत् सत्यवाक्येषु यज्ञवैत् ॥
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाश्च लभेन्नरः ।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा दृणानि च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणवल्गुम् ॥ ७ ।
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु ग्रहनिमित्तदृणकाष्ट-
हरणे दोषा यथा,—
“अभिचौरभयं रोगो राजप्रीडा धनक्षतिः ।
संग्रहे दृणकाष्टानां क्षते वस्त्रादिपञ्चके ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
(गन्धद्रव्यविशेषः । रामकपूर इति भाषा ॥
अस्य पर्याया यथा,—
“कुलदृणश्च सुगन्धश्च दृणं शीतं सुशीतलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
दृणकुङ्कुमं, स्त्री, (दृणसम्भूतं कुङ्कुमम् ।) सुगन्ध-
द्रव्यभेदः । तत्पर्यायः । दृणादृक् २ गन्धिः ।
दृणशीतलम् ३ दृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ।
दृणोत्थम् ७ दृणगौरम् ८ लोहितम् ९ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतशोण-
कक्ष्मीपाभाकुष्ठामदोषनाशित्वम् । परमभाष-
रत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डकुटी, स्त्री, (दण्डाच्छादितं कुटी ।) दण्डा-
च्छादितगृहम् । तत्पर्यायः । कायमानम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दण्डौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
दण्डकूर्मः, पुं, (दण्डस्य कूर्म इव ।) तुम्बी । इति
शब्दमाला ॥
दण्डकेतुः, पुं, (दण्डेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति
हारावली । १०८ ॥
दण्डकेतुकः, पुं, (दण्डकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डगोधा, स्त्री, (दण्डस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।)
चित्रकोलः । ककलासः । इति मेदिनी । घे,
४६ ॥ दण्डजलौका । इति केचित् ॥
दण्डग्रन्थिः, स्त्री, (दण्डस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।)
खर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डग्राही, [नृ] पुं, (दण्डं गृह्णातीति । गृह् +
णिनिः ।) नौलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ काफुर-
दाना इति भाषा । तत्पर्यायः । शूकापूटः २ ।
दण्डमणिः ३ । इति हारावली ॥
दण्डजम्भा, [नृ] त्रि, (दण्डं जम्भो भक्ष्यं यस्य ।
“जम्भा सुहरितदण्डसीमेभ्यः ।” ५।४।१२५।
इति निपातनात् साधुः ।) दण्डभक्षकः । (दण्ड-
मिव जम्भो दन्तो यस्य ।) दण्डवर्णदन्तयुक्तः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
दण्डता, स्त्री, धनुः । (दण्डस्य भावः । दण्ड +
भावे तल् ।) दण्डत्वम् । इति मेदिनी । ते,
११३ ॥
दण्डदमः, पुं, (दण्डप्रधानो दमः । दण्डमिव दमो
वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी ।
खर्चूरः । खर्चूरी । नारिकेलः । हिन्तालः ।
रघां निर्यासगुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । हृद्यत्वम् । दण्डा-
द्यन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डधान्यं, स्त्री, (दण्डवद्भुलं धान्यम् ।) धान्य-
विशेषः । उद्धिधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
दण्डध्वजः, पुं, (दण्डेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।)
वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
दण्डनिम्बः, पुं, (दण्डाकारो निम्बः ।) नेपाल-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डपत्रिका, स्त्री, (दण्डस्यैव पत्रमस्यस्याः ।
तन् दाप् च ।) इच्छुर्दमा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डपत्री, स्त्री, (दण्डमिव पत्रमस्याः । डीष् ।)
युष्माशिनो । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डपुष्पं, स्त्री, (दण्डस्य पुष्पमिव ।) दण्डकुङ्कु-
मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डपुष्पी, स्त्री, (दण्डमिव पुष्पमस्याः । डीष् ।)
चिन्दरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डपुली, स्त्री, (दण्डस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो
गौरादित्वात् डीष् ।) दण्डनिर्मितत्वादस्य तथाल-
त्वम् ।) चसरा । इति हारावली । १६६ ॥
चोच इति भाषा ॥

दण्डमणिः, पुं, (दण्डेषु मणिः ।) दण्डग्राही ।
इति हारावली । २१६ ॥
दण्डमत्कुणः, पुं, सगकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जामिन् इति भाषा ॥
दण्डराजः, पुं, (दण्डेषु राजते शोभते इति । राज
+ अच् ।) दण्डानां राजा वा समासे टच् ।)
तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [लघ्वम् ।
“श्रीः श्रीफलैर्न राष्यं दण्डराजेनाल्यसाम्यतो
कुचयोः सम्यक् साम्यात् गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥”)
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डवल्ज्वा, स्त्री, (दण्डरूपा वल्ज्वा ।) वल्ज्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डवीजः, पुं, (दण्डस्य वीजमिव वीजमस्य ।)
श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥
दण्डवीजोत्तमः, पुं, (दण्डवीजेषु उत्तमः ।)
श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डशीतं, स्त्री, (दण्डेषु शीतं शीतलम् ।) कतृ-
णम् । गन्धदण्डम् । इति रत्नमाला ॥
दण्डशीता, स्त्री, (दण्डेषु शीता शीतला ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डशून्यं, स्त्री, (दण्डेन शून्यम् ।) मल्लिका ।
केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥
(एतद्गुणा यथा,—
“नीपं समार्गवं पीतुं दण्डशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकश्चैव दोषघ्नश्चरुहारि च ॥”
इति चरके स्त्रवस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
दण्डरहिते, त्रि ॥
दण्डघटपदः, पुं, (दण्डमिव घटपदा यस्य ।)
वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता
इति भाषा ॥
दण्डसारा, स्त्री, (दण्डवत् सारो यस्याः । असा-
रत्वात् तथालम् ।) कदली । इति हारा-
वली । १०५ ॥
दण्डसिंहः, पुं, (दण्डेषु सिंह इव तस्मात्प्रकृत्वात् ।)
कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दण्डहर्म्यः, पुं, (दण्डाच्छादितो हर्म्यः ।) दण्ड-
युक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि दण्डनिर्मित-
गृहम् । तत्पर्यायः । मयटः २ । इति हारा-
वली । २२३ ॥
दण्डाङ्गिणः, पुं, (दण्डरूपोऽङ्गिणो वृक्षः ।) मन्था-
नकदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डाभिः, पुं, (दण्डजातोऽभिः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) दण्डजाताभिः । तत्पर्यायः । वत्-
सलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दण्डाङ्गनः, पुं, (दण्डमिव अङ्गनो व्येष्टी ।
दण्डवदाकृतित्वादस्य तथालम् ।) ककलासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दण्डाङ्गं, स्त्री, (दण्डेषु आङ्गं पृथक्त्वात् ।) यस्वत-
दण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डान्नं, स्त्री, (दण्डेषु अन्नम् ।) खण्डदण्डम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डाष्टकः, [ज्] पुं, (दण्डेषु अष्टगिव रक्तवर्ण-
त्वात् ।) दण्डकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डेष्टुः, पुं, (दण्डेषु इष्टुरिव ।) वल्ज्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दण्डोत्तमः, पुं, (दण्डेषु उत्तमः ।) उखल्लदण्डम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डोद्भवः, पुं, (दण्डेः सह उद्भवतीति । उत् +
भू + अच् ।) नौवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डौकः, [स्] स्त्री, (दण्डनिर्मितमौको वसति-
स्थानम् ।) कायमानम् । दण्डनिर्मितगृहम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड्गुया घर इति
भाषा ॥
दण्डौघं, स्त्री, (दण्डात्मकं औघम् ।) रत्न-
बालुकाखगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दण्डा, स्त्री, (दण्डानां समूहः । “पाशादिभ्यो
यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) दण्डसमूहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥
तृतीयः, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + “त्रेः सम्पू-
सारणश्च ।” ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्पू-
सारणश्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति आकर-
णम् ॥ तिसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः ।
२ । ३५ ।
“सूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥”)
तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + “त्रेः
सम्पूसारणश्च ।” ५ । २ । ५५ । इति तीयः
सम्पूसारणश्च । ततश्चाप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्-
क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
“सकलगुणगभीरो भूमिपालाशुरागी
प्रवनगरविगाही सर्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रकृतः ॥”
इति कौटिलीप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यस्याः
सृष्टिः ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणी-
युता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं ससदादृतम् ॥”
भविष्ये ।
या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्य ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ॥
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वाजमन्त्रम् । हेममालिनः ॥
क्षर्थस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“यः पश्यति तृतीयायां क्वयं चन्दनपाञ्चैतम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाच्युतसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥” *
ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः ।
यवानुत्पादयामास युगध्वारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्थीं यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-
यवान् ।

पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासश्च हिमालयम् ॥
भगीरथश्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः आहं जपहोमादिकश्च यत् ॥
अह्वया क्रियते तत्र तदानन्धाय कल्पते ॥
अत्रानन्धफलश्रुतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फला-
तिशयार्थः ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

पाद्मे श्रीवराहधरणीसंवादे ।
“चेतायुगं तृतीयायां शुक्लायां मासि माघवे ।
प्रवृत्तश्च त्रयीधर्माः प्रवृत्तास्ते प्रवर्त्तिताः ॥
अक्षया सोच्यते लोके तृतीया हरिवल्लभा ।
स्नाने दाने चैव आहं जपे पूर्वजतर्पणे ॥
ये चैवन्ति यवैर्विष्णुं आहं कुर्वन्ति यत्नतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४।१३४ ॥
तृतीयाकृतं, त्रि, (तृतीयं कर्षणं कृतम् । “कृषो
द्वितीयतृतीयशम्भवीजात् कृतौ ॥” ५।४।५८ इति
डाच् ।) वारत्रयकृतञ्चेत् । इत्यमरः । २।६।६॥
तिनवार चाप देवोया जेत इति भाषा ॥
तृतीयाप्रकृतिः, स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । “संज्ञा-
पूरण्याश्च ॥” ६।३।३८ इति न पुंवङ्गावः ।)
नपुंसकम् । इत्यमरः । २।६।३६ ॥
तद, हिंसे । (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) तर्हति । इति
दुर्गादासः ॥

तद, उ ज ध इर् । अनादरे । हिंसे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात्
क्तावेट् ।) उ, तर्हत्वा दत्त्वा । अ ध, तणत्ति
तन्ते । इर्, अटदत् अतर्हत् । इति दुर्गादासः ॥
तनुप्र, प्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प्रीणनमिह प्रीतीभावः । प्र,
तपति तप्यति वा लाभाल्लोकः । ततप्य । इति
दुर्गादासः ॥

तनुफ, प्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प्र, तपति तप्यति । ततप्य ।
इति दुर्गादासः ॥

तनुह, ऊ प्र हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-वेट् ।) सप्तसखरी । ऊ, अटर्हत् ।
अटर्हत् । प्र, तपति । इति दुर्गादासः ॥

तप, कि सन्दोषने । प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुरां-पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि, तर्पयति
तर्पति । ओषित्रयं तर्पयतीति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥

तप, न प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-
सकं-सेट् ।) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न, तप्यति
पितरं पुत्रः । ततर्प । इति दुर्गादासः ॥

तप, प प्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प प्र, तप्यति ततर्प । इति
दुर्गादासः ॥

तप, जि ल य ऊ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं-सकं-च-वेट् ।) जि, तप्यति । ल,
अटपत् । अस्य लदित्वेपि कषट्प्रसृष्टेयादि-
विशेषविधानात् पक्षे टांस्तिनेन अताप्तीत्
अत्राप्तीत् अतर्पीदित्यपि । य, तप्यति । ऊ,
तर्पयति तर्पयति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः
प्रीतीकरणश्च । स्यन्दीनि तप्यतु मधूनि पिव-
न्निवायमिति श्रीहर्षः । पितृनताप्तीन्तृपरक्ततोये-
रिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

तपत्, पुं, (तप्यति प्रीणयतीति । तृप् + “संश्च-
त्तृपदेहत् ॥” उणां २।८५ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥
कृत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदासुणादित्तिः ॥
(प्रीणयति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २।२२।१ ।
“तपत्सोमपिवद्विदना सुतं यथावशत् ॥”

“तप प्रीणने तुदादिः । आगमाशुशासनस्या-
नित्यत्वानुमभावः तप्यन् इन्द्रः ॥” इति सायनः ॥
तृपला, स्त्री, (तृप्यतीति । तृप् प्रीणने + “कल-
स्तृपश्च ॥” उणां १।१०६ । इति कलः । तत-
टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः ॥ त्रिफला ।
इति संचिप्तसारे उणादित्तिः ॥ (चिप्रप्रच्चा-
रिणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६।६७।८ ।
“प्रहंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणाः
अयासुः ॥”

“तपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्कैः ।
तपलप्रभर्मा क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिणं
मन्युम् ॥” इति सायनः ॥)
तृप्, त्रि, (तृप् प्रीणने + क्तः ।) तृप्पितुक्तः ।
इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ (यथा, नैषधे ।
३।६३ ।

“शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तप्राय न वारिधारा
खादुः सुगन्धिः खदते तुभारा ॥”)
तप्तिः, स्त्री, (तप प्रीणने + भावे क्तिन् ।) भक्ष-
णादिनाकाङ्क्षानित्तिः । तत्पण्यायः । सौहि-
त्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २।६।५६ ॥
प्रीणनम् ४ आसितम्भवम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १।१।२० ।
“श्रुतान्यन्यानि सर्वत्र । तन्मन्त्रानिःखतानि च ।
नैव तप्तिं ब्रजामोष्य सुधापानेभिरा यथा ॥”)
तृप्, पुं, (तप्यत्यनेनेति । तप + “स्त्रायितच्चीति ॥”
उणां २।१३ । इति रक् ।) दृप्तम् । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पुरोडाशः । इति संचिप्तसारे
उणादित्तिः ॥ (तर्पके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
८।३।५ ।

“न यं शुक्रो न दुराशीर्न तप्राः उरुयच-
अपसृखते सुहार्दम् ॥” “तृप्रास्तर्पका
चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं नापसृखते
न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं ॥”
इति शेषः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

तृप्, प प्र प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प प्र, तृप्पति ततर्प ।
दुर्गादासः ॥

तृपला, स्त्री, (तृप्पति प्रीणातीति । तप + “
स्तृपश्च ॥” उणां १।१०६ । इति कलः ।
तपतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रि-
शेषः ॥

तृप्, पुं, (तृप्पति पीडयतीति । तृप् क्लेश-
“स्वर्णादिभ्य ऊः ॥” १।४६६ । इत्युणादिकोषः ।
टीकाधृतसूत्रेण ऊः । निपातनात् न गुण-
सर्पजातिः । इत्युणादिकोषः ॥

तृप्, इर् य तृप्पि पि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतृप्पत् ।
र्षीत् । अस्मात् पुमादित्वात् नित्यं ड इत्य-
य, तृप्पति । जि, तृप्पितोऽस्ति । तृट् आका-
तथा च । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् वा-
लिप्ता मनोरथः । इत्यमरसिंहः । त
स्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृप्प-
रधुः । तृप्पति धनं लोकः । तृप्पि पिपास-
मिति प्राचः । तृप्पति तीर्थं प्रायः ।
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृप्, स्त्री, (तृप् + क्तिप् पक्षे टाप् ।) तृप्-
(अस्याः निवारणोपायो यथा, —
“काश्मर्थं पद्मकोशीरं द्राचामधुकचन्दनम्
बालकं शर्करायुक्तं काथं पित्ततृष्णापहम् ॥
वटदुमो रोध्रसिता च चन्दनं
सदाङ्गिमं तखुलधावनेन ।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृष्णापहम् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः
शुक्लोद्भवायास्तृष्णाया हेतुर्यथा, —
“स्निग्धं तथाज्जं लवणञ्च मुक्तं
गुर्वन्नेवाशु तृष्णां करोति ॥”
इति वैद्यकमाधवकरकृतसुगन्धिनिर्णये तृष्णा-
कारे ॥ इच्छा । (यथा, हितोपदेशे । १।२।
“लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयति तृष्णाम् ।
तृष्णात्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ।
कामकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
लिकीटचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तृष्णाभूः, स्त्री, (तृष्णाया भूतृप्पतिस्थानम्
क्लोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हन + क्त
तृष्णाहं, स्त्री, (तृष्णां हन्तीति । हन + क्त
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हन + क्त
तृष्णाहा, स्त्री, (तृष्णां हन्तीति । हन + क्त
टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका । त
तृप्पितः, त्रि, (तृट् तृष्णा वा सञ्जाता । तत्प-
दित्वात् इतच् ।) तृष्णायुक्तः । तत्प-
दित्वात् इतच् ।)

तर्पितः २ सट्ट ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।

“तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः ॥”

भावे क्तः ।) तृषायाम्, क्ली ।

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः ।)

अश्रुनपर्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषक्, [ज] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष् + “खपितृघोर्नजिङ्” ३ । २ । १७२ । इति

नजिङ् ।) लुङ् । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥

(तृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।

“असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्यजे ॥”)

ष्णा, स्त्री, (तृष + “तृषिषुधिरादिभ्यः कित्” ।

उणां ३ । १२ । इति नः स च कित् ।) अना-

त्मीयस्वीकारेच्छा । इति चण्डीटीकायां नागोजी-

भट्टः ॥ सा लिप्ता । (यथा, रघुः । ८ । ८२ ।

“तदुपस्थितमग्रहीदजः

पितुराज्ञेति न भोगतृष्या ॥”)

पानेच्छा । इति मेदिनी । श्लो, १६ ॥ तत्-

पर्यायः । उदया २ पिपासा ३ तट्ट ४ तर्षः ५

इत्यमरः । ३ । ३ । ५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ तर्पणम् ७ । इति जटाधरः ॥ ३ ॥

“रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—

“वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात्

द्रवचयात् ।

पृष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥

सर्वास्तु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।

सर्वदेहे भस्मात् कम्पतापकदाहमोहकत् ॥

जिह्वाभ्रलगतलोमतालुतोयवहाः शिराः ।

संशोष तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्ष-

णम् ॥ ३ ॥

सखशोयो जलातमिरन्नदेयः खरचयः ।

कण्ठोष्ठजिह्वाकांक्षं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥

प्रलापश्चित्तविभ्रंशो मृद्वहोक्तास्तथामयाः ।

मरुतः चाभ्युपगम्येयं शृङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥

गन्धाश्चानास्यवेरस्यश्चुतिनिद्राबलचयाः ।

श्रीताम्रमेण्डुलश्च पित्तान्मूर्च्छास्तित्तता ॥

रक्तोत्पलं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।

कफं रुग्णं कुपितस्तोयवाहिषु मारुतः ॥

स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।

यूक्तेरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥

आत्मनः शिरसो जायं स्तेमित्त्वद्दोरोचकाः ।

आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्वलक्षणः ॥

अमोहवा च भक्ष्यस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।

ज्वरक्रान्तस्य सहसा श्रीताम्रो भजतस्तृषा ॥

तृष्णा बीजं गतं कोष्ठं कुप्यात् पित्तं रुजैव सा ।

या च पानातिपातोत्था तीक्ष्णाम्बुः क्षेह-

पाकजा ॥

स्निग्धकटुक्षलवणभोजनेन कफोद्भवा ।

तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन च्यामिका ॥

श्रीताम्रो ज्वरादुपसर्गात् दीर्घरोगोपसर्गतः ।

या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्यात् ॥”

इति भास्करे तृष्णानिदानम् १५६ अध्यायः ॥ ३ ॥

तदौषधं यथा,—

“त्रिफलापिप्पलीवृणं भक्षितं मधुना शुतम् ।

भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥”

इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च । “अथ तृष्णाधिकारः । तत्र तृष्णाया

निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

भयश्रमाभ्यां बलसङ्घाताद्वा

ऊर्ध्वं चित्तं पित्तविवर्द्धनैश्च ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां

तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥

स्रोतःस्रपां वाहिषु दूषितेषु

दोषैश्च तट्टं सम्भवतीह जन्तोः ।

तिस्रः स्रुतास्ताः चतजा चतुर्थी

चयात्तथान्यामससङ्गवा च ॥

सुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां

निबोध लिङ्गान्युपूर्वशस्तु ॥

नराणां चित्तं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं

सवातं पित्तविवर्द्धनैः कङ्कशोष्णादिभिः कुपि-

तम् । भयश्रमाभ्यां बलसङ्घातदुपवासादेश्च

तम् । कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरन् तालु-

वातः कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरन् तालु-

प्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालु-

न्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहि-

न्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहि-

स्रोतःस्रपि । अत आह । स्रोतःस्त्रियादि ।

नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे

स्रोतसौ सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेक-

प्रतानयोगात्त दोषः । अपां वाहिषु स्रोतः-

स्थिति जिह्वादेर्युपलक्षणम् । यत आह चरकः ।

रसवाहिनीश्च घमनीर्जिह्वा हृदयगततालुलोम

च । संशोष नृणां देहे कुरतस्तृष्णामतिबलौ

पित्तानिलाविति ॥ सङ्ग्रहमाह । तिस्र इत्यादि ॥

तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।

सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।

सुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णादित्मादिशेत् ॥

वातजाया लक्षणमाह ।

क्षामास्यता मारुतसम्भवायां

तोदस्तथा शृङ्खशिरःसु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्तुं

श्रीतामिरिङ्गश्च विटङ्गमेति ॥

शृङ्खशिरःसु शृङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो

रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः ॥ ३ ॥ पित्तजामाह ।

मूर्च्छाभिविभ्रंशविलापदाहा

रक्तोत्पलं प्रततश्च शोषः ।

श्रीतामिनन्दा सुखतित्तता च

पित्तात्मिकायां परिधूपनश्च ॥

विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च

शोषः । श्रीतामिनन्दा श्रीतेच्छा । परिधूपनं

कण्ठाद्भूमिर्गम इव ॥

कफजामाह ।

वासावरोधात् कफसंहतेरग्नौ

तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।

निद्रायुक्त्वं मधुरास्यता च

तथादितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

अग्नौ जठराग्नौ । कफसंहते स्वकारणकुपितेन

कफेनोपरिष्ठादाच्छादिते । वासावरोधात् अग्ने-

रुष्णावरोधात् । अवरुद्धानलोष्णाम्बुवहस्रोतः-

शोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् ।

तथा तृष्णाया अर्हितः पीडितः । शुष्यति कश्चो

भवति ॥ ३ ॥

चतजामाह ।

चतस्य रुक्शोष्णितनिर्गमाभ्यां

तृष्णा चतुर्थी चतजा मता तु ।

चतस्य शृङ्खलादिचतयुक्तस्य । रुक् पीडा ॥ ३ ॥

चयजामाह ।

रसचयादुया चयसम्भवा सा

तथाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।

पेपीयतेऽन्मः स सुखं न याति

तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥

रसचयोक्तानि च लक्षणाणि

तस्यामशेषेण भिषग्ववस्थेत् ।

रसचयलक्षणाणि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसचये

हृत्पीडा कम्पः शोषः सूयता तृष्णा चेति ।

अवस्थेत् जानीयात् ॥ ३ ॥

आमजामाह ।

त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च

हृच्छूलनिष्ठैवन्मादकर्तुं ॥ ३ ॥

सुक्तोद्भवामाह ।

स्निग्धं तथापि लवणश्च सुक्तं

गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।

लवणश्चेति चकारात् कटु च ॥ ३ ॥

उपसर्गजामाह ।

जीर्णखरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगततालुः ।

भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥

शोषिणी धातुशोषिणी ॥ ३ ॥

उपसर्गजामाह ।

ज्वरो मोहः चयः श्वासो वाधिर्यं कास एव च ।

वह्निर्निर्गतजिह्वात्वं समैते तदुपद्रवाः ॥ ३ ॥

तदुक्तया अरिष्टलक्षाह ।

ज्वरमोहचयकासश्वासादुपसृष्टदेहानाम् ।

सर्वास्तुतिप्रसक्ता रोगग्रशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥

घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ।

आदिशब्दादतीसारदीनां ग्रहणम् । अति-

प्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीव-

सुखशोषादियुताः ॥ ३ ॥

अथ तृष्णायाश्चित्तसा ।

वातप्रमत्तपानं मृदु लघु श्रीतश्च वाततृष्णायाम् ।

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शृष्यते ।

खादु तित्तं द्रवं श्रीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥ ३ ॥

सुस्तप्यं टकोदीच्यक्त्राख्यो श्रीरचन्दनैः ।

श्रुतं श्रीतं जलं दद्यात् तट्टाद्वाहज्वरशान्तये ॥

क्वत्रा धान्याकम् । कश्चिद्वाचीश्च दद्यात् ।

चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात् ।

श्रुतमर्जपकमत्र कर्तव्यम् । इति षडङ्गपानम् ॥ १ ॥

लाजोदकं मधुयुतं श्रीतं शुद्धविमर्दितम् ।

काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णादितो नरः ॥ २ ॥

टणा

आस्तरणमात्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोष्णोऽपि देहिनां
नियतम् ॥ ३ ॥

गोस्तनीचुरसचीरयष्टीमधुमधूतपलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दाहणा ॥ ४ ॥
वैषदं जनयत्यास्ये सन्धाति सुखे जलम् ।
टणादाहप्रशमनं मधुगण्डध्वारणम् ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगललोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ६ ॥
दाडिमं वदरं लोभ्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्टा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥ ७ ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्डाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्दामवेचापि तेन टणा प्रशाम्यति ॥ ८ ॥
प्रातः सप्रकर्षः पेयो हिमो घान्वाकसम्भवः ।
जयेत् टणां तथा दाहं भवेत् सोतोविशो-
धनम् ॥ ९ ॥

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाञ्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
टणां प्रवृद्धां हन्येषा सुखशोषश्च दाहणम् ॥ १० ॥

क्षतोद्भवां रुग्निनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पातैः ॥ ११ ॥
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहत्या-
न्नांसोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ १२ ॥
आमोद्भवां विख्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ॥ १३ ॥
गुर्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्वज्ञताच्च टणाम् ॥

उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः ॥ १४ ॥

स्निग्धैश्चे भुक्ते या टणा स्यात्तां गुडामुना
शमयेत् ।

अतिरोगदुर्बलानां टणां शमयेन्नृणामिहाशु
पयः ॥

पयोश्च दुग्धम् ॥ १५ ॥

सृच्छीच्छिद्विषादाहस्त्रीमद्यभ्रशर्किताः ।

पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्तं मदात्यये ॥ १६ ॥

आत्मप्राप्तपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।

तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्नोति-
सितुम् ॥ १७ ॥ * ॥

टण्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।

मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥

टणितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।

तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न कचिद्धारि वारयेत् ॥

अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।

तोयाभावात् पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विमुञ्चते ॥

इति टणाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(अथास्याः पथ्यापथ्यनियमः ॥ पथ्यानि यथा,—

“शोधनं शमनं निद्रां स्नानं कवलधारणम् ।

पिक्वाधः सिरयोर्दाहो दीपदग्धहरिद्रया ॥

कोद्रवाः शालयः पेवा विलेपी लाजशक्तवः ।

अन्नमण्डो धन्वरसाः प्रकर्षा वागघातवौ ॥

भृष्टैर्मूत्रैर्मलैर्वै चणकैर्वा कतो रसः ।

रन्मापुष्यं तैलकूर्चं द्राक्षापर्यटपल्लवाः ॥

६४६

तेजः

कपित्थं कोलमन्त्रीका कुष्माण्डकमुपोदिका ।
खर्जूरं दाडिमं घात्री कर्कटी नलदासु च ॥
जम्बीरं करमर्द्वं वीजपूरं गवां पयः ।
मधूकपुष्पं द्वीवरं तिक्तानि मधुराणि च ॥
बालतालासु शीतासु पयः पेटीप्रपानकम् ।
माक्षिकं सरसां तोयं शताङ्गा नागकेशरम् ॥
एलाजातीफलं पथ्या कुसुमुरु च टङ्गणम् ।
घनसारो गन्धसारः कौसुदी शिशिरानिलः ॥
चन्दनार्द्रप्रियाश्चो रत्नाभरणधारणम् ।
हिमानुलेपनश्च स्यात् पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥”
अपथ्यानि यथा,—

“स्नेहाञ्जनस्नेदनधूमपान-
व्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
गुर्वन्नमन्त्रं लवणं कषायं
कटु स्निग्धं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी
टणातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिरन्ये टणाधिकारे ॥

टणाचयः, पुं, (टणाया विषयलिप्तायाः चयो

नाशो यच्च ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।

२१८ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।

टणाचयसुखस्यैव कलां नार्हति षोडशीम् ॥”

टणायाः पिपासायाः चयः ।) पिपासा-

नाशश्च ॥

टणारिः, पुं, (टणायाः पिपासायाः अरिः

शत्रुः ।) पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

टह, घ ऊ श हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-

तुदां च-परं-सकं-वेट् ।) सप्तमस्वरौ । घ,

टणेङि । (यथा, भट्टिः ।

“टणेटु रामः सह लक्षणेन ॥”)

ऊ, अतर्हीत् अटक्षत् । श, टहति । इति

दुर्गादासः ॥

तृ, तरे । अभिभवे । भुत्याम् । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-भुतौ अकं-सेट् ।) तरः ।

भवन्पूर्वकदेशान्तरगमनम् । भुतिर्मज्जना-

भावः । तरति नदीं भेलया पान्यः । तरति

सकलदुःखं वामनं भावयेद्ययः । तरति शुष्क-

काष्ठं जले मज्जति नेत्यर्थः ॥ इति दुर्गादासः ॥

ते, य, लया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गौरी ।

यथा, सङ्गीतदामोदरः ।

“तेजश्चेनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ।

तेन माङ्गलिकस्वायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”)

तेजः, [सु] क्ली, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा ।

तिज निशाने + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां ।

४ । १८८ । इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा,

माघे । २ । ६२ ।

“अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥”)

प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।

“तस्मान्ननं महावीर्याद्भागवाद्दुष्टदुर्मदात् ।

तेजोवीर्यवलेभूयान् शिखण्डी द्वपदात्मजः ॥”)

तेजः

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८

“न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी च

इति तात ! विजानीहि हयमेतदसंशयम्

रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, २

“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैव योः

सुरसरिदिव तेजो वद्विनिष्प्रातमैशम् ॥”

“तत्र क्लीपुंसयोः संबोगे तेजः शरीर

रुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपातात्कु

योनिमभिप्रतिपद्यते संख्यते चार्त्तवै

“तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः

गर्भोत्पत्तावधातुप्रायो भवति तदा गर्भ

करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्या

धातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधा

गौरश्यामम् ॥” इति सुश्रुते शरीर

द्वितीयेऽध्याये ॥ सारः । यथा, सुश्रुते । १

“रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं

स्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स

सिद्धान्तात् ॥”

“यत् परं तेजः इति यदुत्कृष्टं सारः

इति तृती

शरीरामिसम्मतपदार्थविशेषः । तद्वय

“तेजोऽध्याग्येयं क्रमशः पच्यमानानां घ

मभिनिर्वृत्तमन्तरस्य स्नेहजातं वसाखं

विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकुमा

ल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपत्तिकान्तिरी

भवन्ति तत् कषायतिक्तश्रीतरूचविष्टि

विधातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विवि

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्या

त्विट् । (देहजकान्तिः । यथा, वाज

संहितायाम् । १ । ३१ ।

“तेजोऽसि शुक्रमस्यन्तमसि ।

धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टुष्टं देव

मि

“हे आच्य ! त्वं तेजाऽसि शरीरका

त्वात्तेजस्त्वम् ॥” इति महीधरः ॥ नव

अग्निः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सु

मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः । ३ । ६४

हनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६४

“अधिचेपाप्रमानादेः प्रयुक्तस्य परेण य

प्राणायामेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतं

पञ्चमहाभूतान्तर्गततीयमहाभूतम् । य

“हृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्मसुखं

अधिभूतं ततो रूपं सूक्ष्मस्वाधिदेवतम्

इत्याश्चमेधिक

अस्य धर्माः । रूपम् १ द्रवत्वम् २

योगित्वम् ३ अस्य गुणाः । सघर्षः १ ति

परिमाणम् ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५

परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ रूपम् ९

वेगः ११ अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अ

उष्णः । रूपं शुक्लमाखरम् । इदं

परमाणुस्वरूपं नित्यम् । सावयवम्

अनित्यं त्रिधा देहः इन्द्रियं विषयः

तेजप

६४७

तेजोव

तेजसं

भाषापरिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४३ ।

“ओजस्तेजो व्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥”
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।

“तेजोऽपहारी बलहा सुदितोऽर्थोऽजितो-
वरः ॥”

द्विसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः । तत्र
अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।

“खामः क्षोमो धर वैओघो
वीदस्तेजश्चार्यव आशः ॥”

तेजःफलः, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फल-
मस्य ।) वृत्तविशेषः । तेजफल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । बहुफलः २ शास्त्रलोफलः ३
सर्वकफलः ४ स्तेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्ट-

वृत्तः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । सुगन्धत्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मा-

रुचिनाशित्वम् । बालरक्षाकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तेजः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तिज + णिच्
+ लुट् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥

सुज्ञः । भद्रसुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“न कश्चिभिर्नापि दिग्भैर्नामिज्वलिततेजनैः ॥”
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-

स्थाने । २४ अध्याये ।
“किरासुखविविक्तत्वं त्वकस्यस्यामेक्ष तेजनम् ॥”

तेजनः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + लुट्
+ लुट् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥

सुज्ञः । भद्रसुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“न कश्चिभिर्नापि दिग्भैर्नामिज्वलिततेजनैः ॥”
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-

स्थाने । २४ अध्याये ।
“किरासुखविविक्तत्वं त्वकस्यस्यामेक्ष तेजनम् ॥”

तेजनः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + लुट्
+ लुट् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥

सुज्ञः । भद्रसुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“न कश्चिभिर्नापि दिग्भैर्नामिज्वलिततेजनैः ॥”
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-

स्थाने । २४ अध्याये ।
“किरासुखविविक्तत्वं त्वकस्यस्यामेक्ष तेजनम् ॥”

तेजनः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + लुट्
+ लुट् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥

सुज्ञः । भद्रसुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“न कश्चिभिर्नापि दिग्भैर्नामिज्वलिततेजनैः ॥”
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-

स्थाने । २४ अध्याये ।
“किरासुखविविक्तत्वं त्वकस्यस्यामेक्ष तेजनम् ॥”

तेजनः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + लुट्
+ लुट् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥

सुज्ञः । भद्रसुज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“न कश्चिभिर्नापि दिग्भैर्नामिज्वलिततेजनैः ॥”
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-

त्वचं लघूणां कटुकं खादु तिलक्ष रूचकम् ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्डामारुचिनाशनम् ।
हृहस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति प्रावका-

निति । तेज पालने + बाहुलकात् कलच् ।)
कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस् + कृ +
टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विदतेऽस्याः । तेजस् +
विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्द-

रत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्याया

यथा,—
“तेजस्विनी तेजवती तेजोऽज्ञा तेजनी तथा ॥”

अस्या गुणा यथा,—
“तेजस्विनी कफश्वासकाशास्यामयवातहृत् ।

पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तेजस्वी, [न] त्रि, (तेजोऽस्यस्येति । विनिः ।)
तेजोयुक्तः । यथा,—

“महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
शुभ्रद्विधोक्तं शास्त्रं पठित्वा न्यस्य पण्डितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्कलम् ॥
(इन्द्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।

१ । १६८ । २६ ।
“शान्तिश्चतुर्थेऽर्शो वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥”

तेजितः, त्रि, (तिज + क्तः ।) तीक्ष्णोक्तः ।
प्राणान इति भाषा । तत्पर्यायः । निश्चितः २

च्युतः ३ शान्तितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
प्रान्तः ५ प्राणादिमार्जितः ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ज्युतः ७ निश्चितः ८ शितः ९
प्रातः १० । इति जटाधरः ॥

तेजोयान्, [स] त्रि, (तेजो विदतेऽस्य । तेजस् +
इयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—

“अज्ञानी पुरुषः शम्भुज्जितस्य स्वकर्मणा ।
तेजोयसां न दोषाय बद्धः सर्वसुखो यथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्कलम् ॥
तेजोमयः, पुं, (तेजो मयतीति । मय + कर्म-

यण्य ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥
तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं

यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
“अशरीरं विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम् ।

यदसाच्चि सर्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्कलम् ॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्यस्या इति । तेजस् +
मनुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्द-

रत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति

तेजवल्कल इति च भाषा । तस्याः पर्यायगुणाः ।
“तेजस्विनी तेजवती तेजोऽज्ञा तेजनी तथा ।

तेजस्विनी कफश्वासकाशास्यामयवातहृत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तेजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + “तस्य
विकारः ।” ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् ।

इति स्मृतिः ॥ घृतद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, मनुः । ५ । १११ ।

पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये ।

“महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः ।

सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासमा ॥”

तेजोवृत्तः, पुं, (तेजोयुक्तो वृत्तः । अमुत्पादकत्वा-

दस्य तथात्वम् ।) चुद्रामिमयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

तेज, अ, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेइ

निमित्ते इति भाषा ॥

तेजः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्ग-

विशेषः । यथा, सङ्गीतदासोदरे ।

“तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।

ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥

तेन माङ्गलिकचार्थं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”

तेज, ऋ ड कम्पे । श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रां-आत्म-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ड,

तेपते वृत्तः । तितेगे । इति दुर्गादासः ॥

तेजः, पुं, (तिम आर्द्रोभावे + भावे घञ् ।) आर्द्रो-

भावः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

तेमनं, क्ली, (तिम + भावे लुट् ।) आर्द्रोकरणम् ।

यञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + लुट् + ङीप् ।)

चुल्लीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेव, ऋ ड देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-

आत्म-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ,

अतितेवत् । ड, तेवते । तेवते बालः कन्दकै-

र्नित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति

भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

तेवनं, क्ली, (तेयते दीयते ऽस्मिमिति । तेव क्रीडा-

याम् + अधिकरणे लुट् ।) केलिकाननम् ।

(भावे लुट् ।) क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥

(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।

“तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥”

तैत्तिरीय, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + षञ् ।)

तीक्ष्णत्वा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते ।

१ । ५ ।

“शौर्ध्वमाशुक्रियाशास्त्रतैत्तिरीयमखेदेवपथं ॥”

कठोरता । यथा, रामायणे । २ । ११ । ४४ ।

“तदेतां विद्वज्जानार्थां चतुर्धर्माश्रितां मतिम् ।

धर्ममाश्रय मा तैत्तिरीयं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥”

क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।

“हेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तैत्तिरीयं वर्जयेत् ॥”

“मातृसर्वं धर्माशुत्साहमिमानकोपक्रौर्थाणि-

त्यजेत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तेजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + “तस्य

विकारः ।” ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् ।

इति स्मृतिः ॥ घृतद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

(यथा, मनुः । ५ । १११ ।

“तेजसानां मणीनाञ्च सर्वस्यात्ममयस्य

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । १६ । १४

“तेजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमप्यास्य

तैत्तिरी

अभिधितः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ! ॥”
 तेजःसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः । ११ । ४३ ।
 “तेजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
 तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥”)
 तेजसः, पुं, (तेजसो विकारः । तेजस् + अण् ।)
 स्रज्ज्वालीरव्यष्ट्यापहितचैतन्यम् । यथा,—
 “एतद्व्याष्ट्यापहितं चैतन्यं तेजसो भवति तेजो-
 मयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥” इति वेदान्त-
 सारः ॥ (तेजसाहङ्कारविशेषः । यथा, भाग-
 वते । २ । ५ । २४ ।
 “सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकृत्स्वन् समभूतिधा ।
 वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥”
 घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा, भोज-
 राजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
 “ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
 सुक्ता दिनात् क्रोधशतं व्रजन्ति ।
 ते तेजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
 भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥”
 सुमतिपुत्रः । यथा, ब्रह्माख्ये ३६ अध्याये ।
 “तेजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरभिजित् ॥”)
 तेजसावर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्तते च । आ + वृत् +
 क्युट् स्त्रियां ङीप् । तेजसानां घातुद्रव्यानां
 सुवर्णादीनां आवर्त्तनी ।) मृषा । इत्यमरः ।
 २ । १० । ३३ ॥ तेजसगलान् मूची इति भाषा ॥
 तैत्तिलं, स्त्री, ववादेकादशकरणान्तर्गतचतुर्धकर-
 णम् । तत्र जातफलं यथा,—
 “कलासु दक्षो ललनाभिलाषी
 सुमर्त्तिसन्तर्जितकामदेवः ।
 वक्ता गुणज्ञः कुशलः सुशील-
 श्चैतिलस्य करणं प्रसूतौ ॥”
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 तैत्तिलः, पुं, गणकः । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥
 तैत्तिरं, स्त्री, (तित्तिरीणां पत्तिणां समूहः ।
 तित्तिरि + “अनुदात्तादेरञ्” ४ । २ । ४४ ।
 इति अच् ।) तित्तिरिगणः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४३ ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । १०० । ६३ ।
 “वायो मेरेयपूर्णाश्च भृष्टमांसचयैर्वृताः ।
 प्रतप्तेः पैटरैश्चैव मार्गमापरतैत्तिरैः ॥”)
 तैत्तिरः, पुं, (तित्तिर एव । स्वार्थे अण् ।)
 तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्भिणी
 एतन्मांसाशनाद्यादृशं सुतं जनयेत् तद्वयथा,
 “नित्यभीतश्च तैत्तिरात् ॥”
 इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयाध्याये ॥)
 तैत्तिरीयकः, पुं, (तैत्तिरं तित्तिरिप्रोक्तयजुर्वेदीय-
 शाखामधीते वेत्ति वा । कृष्ण । ततः स्वार्थे
 कन् ।) तैत्तिरीयी । यजुर्वेदीयशाखाविशेष-
 वेत्ता ॥ (उपनिषद्विशेषे, की । तत्तु कृष्णयजु-
 र्वेदान्तर्गतम् । इति सुक्तिकोपनिषत् ॥)
 तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिणा प्रोक्ता । कृष्ण ।)
 यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा,—
 “देवरातसुतः सोऽपि कृत्वा यजुषां गणम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥

६४८

तैलं

यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोपतया ददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 तैरणी, स्त्री, (तीरे नमतीति । नम + ङः । ततः
 स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीप् ।)
 क्षुपविशेषः । तत्पूर्यायः । तैरखः २ तैरः ३
 कुनीली ४ रागदः ५ । अस्य गुणाः । शिशिर-
 रत्वम् । तिक्तत्वम् । व्रणनाशित्वम् । अरुण-
 रङ्गदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलं, स्त्री, (तैलं तैलवत् स्नेहोऽस्यस्येति । अच् ।)
 सिद्धकः । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्-
 सदृशस्य वा विकारः । तिल + “तस्य विकारः”
 ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तेलमुदाहृतम् ॥”
 तत्पूर्यायः । अक्षयम् २ स्नेहः ३ अभ्य-
 अनम ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य
 गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । लघ्वत्वम् ।
 उष्णत्वम् । अवायित्वम् । पित्तकारित्वम् । वह्नि-
 विन्मृत्त्वम् । स्नेहावर्द्धकत्वम् । सर्ववात-
 विकारनाशित्वम् । मेघामिवलवर्द्धनत्वम् ।
 “नास्ति तैलात् परं किञ्चित् मेघजं मारुता-
 पहम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पक्वपुरातनतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् ।
 किञ्चिद्वह्नीनत्वम् । द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य
 सर्वरोगनाशित्वम् ॥ अवगाहने युक्ततैलस्य
 गुणः । शरीरवलकारित्वम् । शिरामुखरोम-
 कूपधमनीनाङ्गीद्वारा ढभिकारित्वम् । नित्यं
 मस्तके अधिकतैलदानगुणाः । शिरःशूल-
 खलित्वापालित्वापाशित्वम् । केशमूलस्य दृढता-
 कारित्वम् । केशस्यापतनघनताक्षयतादीर्घता-
 कारित्वम् । इन्द्रियप्रसन्नतागिशुद्धिकारित्वम् ॥
 नित्यं कर्णे तैलपूरणस्य गुणाः । मन्दाहनु-
 संग्रहोच्चैःश्रुतिवाधिर्यकर्णवातजरोगाजनक-
 त्वम् ॥ मर्द्दने तैलस्य गुणः । घृतादहगुणगुरु-
 त्वम् । इति राजवल्लभादिः ॥ * ॥
 “प्रातःस्नाने व्रते आङ्गे द्वादश्यां ग्रहणे तथा ।
 मदलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 “घृतश्च सार्धपं तैलं यत्तैलं पुष्यवासितम् ।
 अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा,—
 रवौ हृद्रोगः सोमे कीर्त्तिलाभः कुजे म्लयः बुधे
 पुत्ताभिः गुरौ अर्थहानिः शुके शोकः शनौ
 दीर्घायुः ॥ * ॥
 अथ निषिद्धदिने तैलग्रहणदोषशान्त्यर्थदेव-
 द्रव्यनियमः । रवौ पुष्यं गुरौ दूष्वा कुजे भूमिः
 शुके गोमयम् । अस्य प्रमाणं यथा,—
 “अर्के नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे
 भौमे म्लयर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्तलाभः ।

तैलं

अर्थहानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्त-
 स्तेलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्यजे दीर्घमायुः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
 वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा,—
 “सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
 आरोग्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्वास्करादिषु ॥
 उपोषितस्य व्रतिनः कृतकेशस्य नापितेः ।
 तावत् श्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥”
 इति गारुड ११४ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
 “तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तेलमुदाहृतम् ।
 तत्तु वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥” * ॥
 अथ तिलतैलगुणाः ।
 “तिलतैलं गुरु स्नेह्यं बलवर्धकरं परम् ।
 दृढ्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥
 स्रज्ज्वा कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
 वीर्य्योष्णं हिमं स्पर्शं दृढ्यं रक्तपित्तहृत् ॥
 लेखनं वह्निविन्मृत्त्वगामाश्रयप्रोधनम् ।
 दीपनं बुद्धिदं मेघं अवायि व्रणमेहनुत् ॥
 ओजयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् ।
 लघ्यं केश्यश्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽप्यथा ॥
 छिन्नभिन्नयुतोत्पिष्टमधितक्षतपिचिरे ।
 भगम्फुटितविह्वानिदग्धाविस्त्रिष्टहारिते ॥
 तथाभिहतनिर्भृगमृगयाप्रादिविचिरे ।
 वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नखे कर्णादिपूरणे ॥
 सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥” * ॥
 ननु दृढ्यलेखनयोः कथं सामानाधिकरण्या
 भित्त्याह ।
 “रूक्षादिदुष्टपवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा ।
 रसेऽसम्यग्वहन् काश्यं कुर्थाद्रक्ताद्यवर्द्धनम् ॥
 तेषु प्रवेष्टुं सरता सौक्ष्माश्लिष्वत्वमादेवे ।
 तैलं चमं रसं नेतुं क्षणानां तेन दृढ्यम् ॥
 अवायुस्त्वत्तौक्ष्ण्योष्णसरलेर्मेदसः चयः ।
 शनैः प्रकुर्वते तैलं तेन लेखनमीरितम् ॥
 इतं पुरीषं वधाति खलितं तत् प्रवर्त्तयेत् ।
 ग्राहकं सारकं वापि तेन तैलमुदीरितम् ॥
 घृतमन्दात् परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते ।
 तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥” * ॥
 अथ सरिषवरादितैलगुणाः ।
 “दीपनं सार्धपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
 लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रहृषकम् ।
 कफमेदोऽनिलाशोभं शिरःकर्णमयापहम् ।
 कण्डूकोटकमिश्रित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥
 तद्वाजिकयोस्तेलं विशेषात्तुल्यं चक्रेत् ॥
 राजिकयोः क्षणराद आरक्ताराद हयोः ॥” * ॥
 अथ तोरीतैलगुणाः ।
 तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफासजित् ।
 वह्निक्षद्विषहृत् कण्डूकुष्ठकोटकमिप्रणुत् ॥
 मेदोदोषापहश्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥” * ॥
 अथ तिसीतैलगुणाः ।
 “अतसीतैलमाश्रयं स्निग्धोष्णं कफपित्तहृत् ।
 कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥

तैलका

मलकद्रसतः खादु ग्राहि त्वग्दोषहृत् व्रणम् ।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥*॥
अथ वररइतैलगुणाः ।
कुसुमतैलमखं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्भ्यामहितं वल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥*॥
अथ खाखसवीनतैलगुणाः ।
तैलं खाखसवीजानां वल्यं वृथं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफक्षच्छीतं खादुपाकरसञ्च तत् ॥*॥
अथ एरुतैलगुणाः ।
एरुतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृथं वल्यं वयःस्याधि मेधाकान्तिवर्धकम् ॥
कषायानुरसं सृज्यं योनिशुक्रविशोधनम् ।
विसं खादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माश्लीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्वन्ध्रप्रशोथामविद्रधीन् ।
आमवातगलेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरुस्त्रेहकेशरी ॥*॥
अथ रालतैलगुणाः ।
तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामातृमिहं वातश्लेष्माभयापहम् ॥*॥
अथ सर्वतैलगुणाः ।
तैलं खयोनिगुणरुद्रागभटेनाखिलं मतम् ।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः खयोनिवत् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥*॥
अथ पुराणतैलगुणाः ।
“यामं कल्ककषायवीर्यमखिलं चूर्णञ्च पञ्चत्रयं
घण्टासान् द्रुतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं
गुग्गुलुः ।
सिद्धानां रसभस्मानां सुविपुलं वीर्यन्तु वर्षत्रयं
किञ्चिन्नव्यविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं
महत् ॥”
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥
तैलकं, क्ली, (खल्यं तैलम् । अल्पार्थं कन् ।)
अल्पपरिमाणतैलम् । इति व्याकरणम् ॥
तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः ।
तत्पर्थ्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३
करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य
गुणाः । लोहद्राविलम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातापसारविशोफनाशिलम् । रसस्य बन्ध-
कारित्वम् । स्नेहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । क+“कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्कर-
जातिविशेषः । कलु इति भाषा । स कोटक-
स्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्ते
ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्थ्यायः । धूसरः २ चाक्रिकः
३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ५६२ ।
“स्नेहसवान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल-
कारस्य ।

६१८

तैलपा

चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
चक्री ॥”
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
“ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्तनं वर्त्तनम् ॥”
“कुम्भकारं तैलकारं याधं सर्पोपजीविनम् ॥”
तैलकिट्टं, स्त्री, (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैल-
मलम् । खलि इति ख्यातम् । तत्पर्थ्यायः ।
पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । कफवात-
प्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्धभागतः ।
तैलङ्गदेशो देवेशि । ध्यानाध्ययनतत्परः ॥”)
तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौर-
वत् तैलपानादस्यास्यत्वम् ।) तैलपायिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्ठपर्थ्यन्त-
मन्त्रनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्मितपात्रविशेषः ।
तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगथाकुण्डरोगपङ्क-
वाधिर्यमिन्निगदगदधन्वस्तस्यपृष्ठप्रचलित-
पवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयधिर-
भवस्तृणक्ष्वस्त्रिरोगेषु शूलत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
तैलपर्णकं, स्त्री, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य ।
कप् ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
तैलपर्णिकं, स्त्री, (तैलयुक्तं पर्णमस्यस्य । यद्वा,
तिलपर्णी वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्येति ।
ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २।६।१३१ ॥
चन्दनविशेषः । तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं
सुश्रीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्थ्याया यथा,
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषः, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
“कदम्बाश्चैव भयाश्च दाडिमा वीजपूरकाः ।
कालीयका डकुलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥”)
तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः । “तत्र
जातः ।” ४।३।२५ । इत्यण् ततो डीप् ।)
चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्थ्यायोऽस्या यथा,—
“तैलपर्णी दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिङ्गकः । इति मेदिनी । गे, ६६ ॥
तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने+“आतो
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैल-
पायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा+खुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तैलापोका
इति आरशुला इति च भाषा । तत्पर्थ्यायः ।
पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैल-

तैली

चौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलामुका ५ खला-
धारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १०४ । १११ ।
“गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥”)
तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।)
पिपीलिकामेदः । तत्पर्थ्यायः । उदया २
कपिजाङ्गिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इडुदी ।
विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करो-
तीति । भू+णिच्+णिनि+ङीप् ।) जाती-
पुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र । ततो
गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्तः । इति शब्दमाला ॥
तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते । “वजः
सास्याङ्क्रियेति जः ।” ४ । २ । ५८ । इति
जः । “श्वेनतिलस्य पाते जे ।” ६ । ३ । ७१ ।
इति सुम् ।) खधा । तिलपातोऽस्यां खधायां
सा । इति लिङ्गादिसंयुद्धे अमरभरतौ ॥
तैलसाधनं, स्त्री, (तैलं साधयति निष्यादयति
सुगन्धीकरोतीति । साध+णिच्+ल्युः ।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्-
पर्थ्यायः । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्ध-
याकुलम् ४ ककोलकम् ५ कोषफलम् ६ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । खच्छ-
त्वात् तथालम् ।) दृणमणिः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १३४ ॥
तैलागुरु, स्त्री, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहा-
गुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरी-
भवतीति । अट गतौ+अच्+गौरादित्वात्
ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४ । २८१ ॥
तैलामुका, स्त्री, (तैलं अमु जलमिव पेयं यस्याः ।
कप् । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥
तैलिका, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्यस्य । तैल+ठन् ।)
तैलकारः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्-
क्त्यत्वसुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
“समुद्रयायी वन्द्यौ च तैलिकः कूटकारकः ॥”)
तैलिनी, स्त्री, (तैलं मन्थत्वेन आश्रयत्वेन वा
अस्यस्येति । तैल+इनि+ङीप् ।) कीटमेदः
तत्पर्थ्यायः । तैलकीटः २ षड्विन्धा ३ दई-
नाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तिः ॥
इति शब्दमाला ॥
तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य
वा शाला गृहम् ।) यन्त्रगृहम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ६३ ॥ घाण्डिवर इति भाषा ॥
तैली, [न] पुं, (तैलं निष्यादत्वेन पण्यत्वेन
वाख्यस्येति । तैल+इनिः ।) तैलकारः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, चि ॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रम् । तिल +
“विभाषा तिलमावेति ।” ५।२।४। इति
पक्षे खञ् ।) तिलक्षेत्रम् । इत्यमरः । २।६।७॥
(यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।

“तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ॥”
तैषः, पुं, (तैषी तिथ्यनचत्रयुक्ता पौर्णमासी
अस्तिन्निति । तैषी + “सास्मिन् पौर्णमासीति ।”
४।२।२१। इत्यण् ।) पौषमासः । इत्य-
मरः । १।४।१५॥ (तिथ्यनचत्रसम्बन्धिनि,
त्रि । “तैषमहः । तैषी रात्रिः ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

तैषी, स्त्री, (तिथ्येण नचत्रेण युक्ता । “सन्धि-
वेलादृतुनचत्रेभ्योऽण् ।” ४।३।१। इत्यण् ।
“तिथ्यपुष्ययोर्नचत्रानि यलोप इति वाच्यम् ।”
इति यलोपः । डीप् ।) पुष्यनचत्रयुक्ता पौर्ण-
मासी । इति सुम्बोधम् ॥

तोत्तं, क्ली, (तौति पूरयति गृहमिति । तु पूत्तौ
+ बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्रो दुहिता
च । इत्यमरः । २।६।२८॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१।६४।१४ ।

“तोत्तं पुष्येन तनयं शतं हिमाः ॥”

शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २।७।२७ ।

“तोक्तेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥”

तोक्कं, क्ली, कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः ।
इत्यजयपालः ॥

तोक्कः, पुं, (तक्कन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति
लोका अनेनेति । तक् + बाहुलकात् मः
ओलच् ।) हरिद्वयः । अपक्वयवः । इत्य-
मरः । २।६।१६ । (“यवास्तोक्काः भृष्ट-
ब्रीहयो लाजाः ।” इति वाजसनेयसंहितायां
महोदधः । १६।१॥ कचित् क्लीवल्लिङ्गोऽयम् ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।१३ ।

“दीक्षायै रूपश्चाप्याणि प्रायणीयस्य

तोक्कानि ॥”

पल्लवाद्यङ्कुरः । यथा,—

“पत्रपुष्पफलच्छायाम्बलवल्कलदारुभिः ।

गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्कैः कामान् वितन्वते ॥”

इति श्रीभागवते । १०।२२।२५ ॥

“निर्यासो घनरसः तोक्काः पल्लवाद्यङ्कुराः ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तोत्तकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दो-
मञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणदिकानु छन्दःशब्दे
ब्रह्मयम् ॥)

तोड, ऋ नादरै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भङ्-
परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुतोडत् । नादरो-
ऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोत्तं, क्ली, (तुद्यते ताद्यतेनेनेति । तुद + “दास्त्री-
श्रस्युजस्तुतुदेति ।” ३।२।१८२ । इति
द्रुन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति
ख्यातः । तत्प्रथ्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३
गजस्य तोदनदण्डः । तत्प्रथ्यायः । वैष्णुकम् २ ।

इत्यमरः । २।८।४१ ॥ वैष्णुकम् ३ । इति
भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २।४०।४१ ।

“न हि तत्पुरुषयाधो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च संहितुं शक्तस्तोत्तेनैव इव द्विपः ॥”

तोदः, पुं, (तुद यथे + भावे घञ् ।) यथा ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३।१८।६ ।

“तोदं गृध्रनिरगादम्भुमध्याद्-

ग्राह्यहतः सकरेणुर्यथैव ॥”

तुदतीति । तुद + अच् । पीडादायके, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४।१६।११ ।

“यासि कुतसेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य

हव्योरीशानः ॥”

“तोदस्तोदकः ।” इति सायनः ॥)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेनेनेति । तुद + करणे ल्युट् ।)

तोत्तम् । इत्यमरः । २।६।१२ ॥ (तुद +

भावे ल्युट् ।) यथा । इति मेदिनी ॥ ने, ७३ ॥

(यथा, सुश्रुते । १।२२ ।

“तोदनमेदनताडनच्छेदनायमनमन्यनेत्यादि ॥”

वृत्तविशेषः । यथा, तत्रैव । १।४६ ।

“चौरवृत्तफलजाम्बराजादनतोदनतित्दकवकुल-
धन्वनाभ्रन्तकाश्चकर्णफलगुप्तरूपकगाङ्गेरुकी-
पुष्करवर्त्तिविल्वविम्बीप्रभृतीनि ॥”

तोमरः, पुं क्ली, (तुम्पति हिनस्तीति । तुम्प +

बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्यञ्जलदत्ते-

नोक्तम् । ३।१३१ ।) अस्त्रविशेषः । शावली

इति भाषा । तत्प्रथ्यायः । शर्वला २ । इत्य-

मरः । २।८।६३ ॥ (यथा, देवीभागवते ।

५।५।२६ ।

“गदाभिः पट्टिभ्यः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः ॥”

हस्तक्षेप्यशूलदण्डः । इति महाभारतटीका ॥

रायवांश इति भाषा ॥ (अस्य आकृष्यादिक-

सुक्तं वैशम्पायनेन तद्वयथा,—

“तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः

सुपुच्छवान् ।

हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्वक्जः ॥”

शाङ्गधरेण तु,—

“फणवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरस्त्रायसस्तथा ॥”

वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्याणि यथा,—

“उद्धानं विनियुक्तिश्च वेधनञ्चेति तत्त्रिकम् ।

वलगितं शस्त्रतल्लङ्घाः कथयन्ति नराधिपाः ॥”

अग्निपुराणोक्तधनुर्वेदमतेऽस्य कार्याणि यथा,

“दृष्टिघातं सुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तमम् ।

ऋक्षुपक्षेपुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्तितम् ॥”

जनपदविशेषः । यथा, मातस्ये । १२०।५७ ।

“तोमरान् प्रावयन्ती च हंसमार्गान्

सम्बृहकान् ॥”

नवाक्षरछन्दोविशेषः, क्ली । शब्दार्थचिन्ता-

मणिघृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—

“प्रथमं सकं विनिधाय

जगन्मयश्च निधाय ।

कुरु तोमरं सुखकारि

फणिराजवक्रविहारि ॥”

उदाहरणम्,—

“सखि ! मादके मधुमासि

ब्रज सत्वरं किमिहासि ।

सहते न किं विहरामि

किसु पावकं प्रविशामि ॥”

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ + अच् ।

यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) अस्मि ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर + संज्ञायां कर्त्तु ।

स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वच् ।) तुवरिका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

तोयं, क्ली, (“तवतेवृद्धिकर्मणः + ‘अप्रादयच्’

उणां ४।१०८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो

द्रव्यः । वर्द्धते वर्धासु । ‘तुदति तोयम्’ इति

चौरस्वामी । तुदतेः पूर्व्ववत् यत्प्रत्यये निपा-

तनात् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्रं

आवरणार्थः ।” इति निघण्टुनिबन्धने द्वे

राजयन्त्रा । १।१२।६२ ।) जलम् । इत्य-

मरः । १।१०।४ ॥ (यथा, देवीभागवते ।

१।६।२६ ।

“तथा ततमिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति ।”

पूर्व्वाधाट्टानक्षत्रम् । जलदैवतत्वादस्य तत्त्वा-

त्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति ।

कम् + अण् ।) परिधाधः । जलवैतसः । इति ।

जटाधरः ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयकच्छं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन

कच्छं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः ।

इति मिताचरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

“मूलकच्छं स्मृतं मूलैस्तोयकच्छं जलेन उप-

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव ।

घनोपलः । इति हारावली । ५८ ।) मेघः ।

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।

(यथा, मङ्गनिर्वाणतन्त्रे । ४।५३ ।

“यदा चौली सत्यफला तोयदाः स्त्रीकवर्त्ति-

असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलः ।

सुस्तकम् । घृते, क्ली । इति मेदिनी । ६ ।

जलदातरि त्रि ॥ (यथा, मङ्गभारते प्राणि-

पर्वणि ।

“तोयदो मनुजयात्र! स्वर्गं गत्वा मङ्गलान्

अचयान् समवाप्नोति लोकानिलयव्रीहौ मयः ।

तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति । धृ + अच् ।

सुस्तकम् । इति मेदिनी । ६ । २६५ ।)

सुस्तकः । इति मेदिनी । ६ । २६५ ।)

धारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।६३।१३ ।

“सुचन्ति कुसुमान्धिते तोयन्तोयधरा जनाः ।

नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा जनाः ।

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेच । धा + कः ।)

शयधिकरणे च ।” ३।३।६३ । इति ।

आतो लोपः ।) समुद्रः । इति ।

(यथा, सूर्यसिद्धान्ते भृगुलोकाध्याये । ३७ ।

“समन्तात् मेरुमथ्यानु पुच्छमागेषु तोयधिः

तोयधिप्रियं, स्त्री, (प्रीयातीति । प्री + "इ-
यधेति ।" ३।१।१३५। इति कः । तोयधिः प्रियो
यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्ते ॥ नि +
धा + क्तिः । तोयानां निधिर्वा ।) समुद्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः १।१।१।
"पूर्वापरौ तोयनिधी वगाद्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।)
काचडा इति ख्यातजलजश्राकमेदः । तत्-
पर्यायः । लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी
४ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि
यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥
तोयप्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् +
णिच् + ल्युः । तोयस्य प्रसादनम् । अस्य फल-
योगेन जलस्य निर्मलत्वं भवतीति तथालम् ।)
कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, स्त्री, (तोयप्रसादनस्य तोय-
प्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति
रत्नमाला ॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।)
इन्द्रावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लता-
सन्ततिर्यस्याः ।) कारवेष्टः । इति रत्न-
माला ॥ उक्ते इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । श्राक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) जलशुक्तिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवे-
क्षेति । सूच् + लुल् ।) भेकः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं
अधिवसतीति । अधि + वस + णिनिः । यद्वा,
तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽप्यस्येति ।
इतिः ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

तोयादिवासिन्यपि पाठः ॥ (पाटलावृक्षेऽस्या
विहितिर्ज्ञातया ॥)

तोलं, स्त्री, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति ।
तुल + ल्युः । लस्य रः ।) कन्धरा । कश्यपः ।
इति हारावली ॥ १७४ ॥

तोलः, पुं स्त्री, (तुतोर्त्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति ।
तुल + ल्युः । करणे ल्युट् ।) बहिर्द्वारम् ।
इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ (यथा, कुमारः
७ । ३ ।

"भासोज्ज्वलतुकाश्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥")

तोलद्वाराद्वारम् । इति कोकटादयः ॥
द्वाराणि निखातस्तम्भयोरुपरिनिवृत्तं नानावस्त्र-
मिदमयं धनुराकारं यत्न्यं तत् तोरण-
निमित्तवच्च ॥ उपरिस्त्रगादिभुक्तस्तम्भादिद्वय-
निमित्तपुरादिबहिर्द्वारम् । इति साङ्गः ॥

वन्धनमालेति ख्यातं इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ११७ ।
"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")

तोलं, स्त्री पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल +
कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—
"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥"
इत्यागमः ॥

तोलकं, स्त्री पुं, (तोलमेव + स्वार्थे कन् ।) श्राण-
द्वयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अशीतिरक्ति-
परिमाणम् । तत्तु श्रोत्रश्रावकः यस्मादतिरक्ति-
परिमाणश्च । तोला इति भरि इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । कोलम् २ द्रव्यम् ३ वटकम् ४
कर्षार्द्धम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा । कर्षम् ६ ।
इति लीलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे
ज्वराधिकारे वृहच्चूरातके ।
"रसं गन्धं तोलकञ्चा जातीकोषफले तथा ।"
"किराततित्तकं बालं तोलकञ्च समाहरेत् ॥")

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे + भावे घञ् ।) तुष्टिः ।
इति धरणिः ॥ (यथा,—
"देवश्च परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥"
इति हरिवंशे । १७३ । १३ ॥

स्वायम्भुवमन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः ।
यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदृष्यतिः ।
इभः कविर्विभुः स्वाहः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तौलिकः, पुं, धनूराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा,
दीपिकायाम् ।
"क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेययूक-
कौर्पाख्याः ।
तौलिक आकोकेरो हृद्रोगञ्चान्धमं चेत्यम् ॥")

तौलिकं, स्त्री, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात +
"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।)
तुतातभङ्गकतश्रावम् । यथा,—
"नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौलिकं
दर्शनम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचसतेः का
कथा ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ॥

तौलिकं, स्त्री, सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तौलिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तौर्यं, स्त्री, (तौर्यं सुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमर-
तौर्यं सुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
तौर्यत्रिकं, स्त्री, (त्रयोऽंशा यस्य तत् । त्रि +
"संख्याया अतिशृङ्खलायाः कन् ।" ५ । १ । २२ ।
इति कन् । तौर्योपलक्षितं त्रिकम् ।) त्र्य-
गीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नायञ्च । इत्य-
मरः । १ । ७ । १० ॥ नटसम्बन्धि त्र्यगीत-
वाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

(यथा, मनुः । ७ । ४७ ।

"नृगयाचो दिवास्त्रः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाया च कामजो दशको गणः ॥")

विष्णुगृहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा,—
"गायनं ये प्रकुर्वन्ति मम कर्मपरायणाः ।
तेषां यद्यत् फलं भूमे ! शृणुष्व गदतो मम ॥
यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्ववेदविदां वरः ।
नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः ॥
मङ्गलञ्चैव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।
सर्वकर्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।
प्रसुक्तः सर्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोणि ! कौसुदाचैव द्वादशीम् ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा ।
सर्वसङ्गात् प्रसुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
एतत्ते कथितं देवि ! गायनस्य फलं महत् ।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ॥*॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे ! ।
प्राप्तवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्पत्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।
कुवेरभवनाद्भयः सच्छन्दगमनालयः ॥
श्रुत्यादितालसम्पातेर्मम लोकाय गच्छति ॥*॥
तुल्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति हित्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासादा सच्छन्दगमनालयः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् शूरः श्रीलवान् सुपथे स्थितः ॥
मङ्गलञ्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥*॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवादेन नर्तकः ।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्वकर्मसमाशुक्तो रक्षिता वै महीपतिः ।
मङ्गलञ्चैव जायेत मम कर्मपरायणः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

तौलं, स्त्री, (तुला एव । स्वार्थे अण् । स्वार्थिका
अपि प्रत्ययाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य स्त्रीत्वम् ।) तुला । तुला-
राशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि
+ ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥
(तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने १३ अध्याये ।
"शतं शतं तुलायानु सहस्रं दशतौलिके ॥")

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका
+ ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्यायः । रङ्गा-
जीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
५८५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

तौघारं, क्ली, (तुघारखेदम् । तुघार+“तस्ते-
दम् ।” ४।३।१२०। इत्यण् ।) तुघारजलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४५।
“घारं कारं तौघारं हैममिति ॥”)

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मेति । त्यज त्यागे+क्तः ।)
कृतत्यागम् । तत्पर्यायः । हीनम् २ विधु-
तम् ३ समुज्झितम् ४ धूतम् ५ उत्खर्यम् ६ ।
इत्यमरः । ३।१।१०७ ॥ विनाकृतम् ७
विरहितम् ८ निर्वृष्टम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, रामायणे । २।३७।२।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वर्ज्येन जीवतः ।
किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥”)

त्यज, औ हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अनिट् ।) औ, अत्याचीत् । हानि-
वर्जनम् । त्यजति दुष्टलोकं जनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज+भावे लुट् ।) त्यागः ।
वर्जनम् ॥

त्यत्, [ट्] त्रि, (त्यजति संसर्गमिति । त्यज्+
“त्यजितनियन्त्रिभ्यो ङित् ।” उणां १।१३१।
इति अदिः स च ङित् ।) तत् । सेइ इति
भाषा । अस्य पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः
स्या । सर्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १।६३।४।

“त्वं ह त्वदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्
वृषकर्मनुभूः ॥”)

त्यत्, [ट्] क्ली, (त्यज्+“त्यजितनीति ।” उणां ।
१।१३१। इति अदिः स च ङित् ।) वायुः ।
आकाशः । यथा,—

“सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्तस्य योनिं निहितञ्च सत्तत्र ।
सत्तस्य सत्यस्यतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥”

इति भागवते । १०।२।२६ ॥

“सत्यव्रतमिति । सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तम् ।
सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम् ।
त्रिसत्यं त्रिष्वपि कालेषु सत्येः पूर्वं प्रलयानन्तरं
स्थितिसमये च सत्यं अयमिच्छारेण वर्तमानम् ।
तदेवाहुः सत्तस्य योनिमिति । सच्छब्देन
पृथिव्यप्तेजांसि तच्छब्देन वायुआकाशौ एवं
सच्च तच्च सत्तत्र भूतपञ्चकम् । ‘तत् सत्तत्रमित्या-
चक्षते ।’ इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणम् ।
अनेन सत्येः पूर्वं वर्तमानतोक्ता । तथा सत्तत्र
तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितम् ।
अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वसुक्तम् । तथा
सत्तस्य सत्यं तस्यैव सत्तस्य सत्यं पारमार्थिकं
नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् । अनेन प्रलयेऽप्य-
वधित्वे न सत्यत्वं दर्शितम् । एवं त्रिसत्यत्व-
मुपपादितम् । तथा ऋतसत्यनेत्रं ऋतं ऋतुता
वाणी सत्यं समदर्शनम् । तथा भगवता व्याख्यास्य
सानत्वात् । सत्यञ्च समदर्शनम् । ऋतञ्च
ऋतुता वाणी कविभिः परिकीर्तिता इति ।

तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्तकमिति
यावत् । एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वां वयं
शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥

त्यागः, पुं, (त्यज्+घञ् ।) दानम् । इत्यमरः ।
२।७।२६ ॥ (यथा, रघुः । १।७।

“त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मित-
भाषिणाम् ॥”)

वर्जनम् । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ (यथा,
मनुः । ८।३८६ ।

“न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्याग-
महति ॥”)

विवेकिपुरुषः । इति शब्दरत्नावली ॥ सर्व-
कर्मफलविसर्जनम् । यथा,—

“काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागे हि पुरुषयात्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

नियतस्य तु सन्नासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः ॥

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलस्यैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८।२-६ ॥
(त्रि, दाता । यथा, ऋग्वेदे । ४।२४।३।

“मिथो यत्तयागमुभयासौ अग्नन् नरः स्तोकस्य
तनयस्य सातौ ॥”

“उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं
त्यागकर्तारं दातारमिज्जं अग्नन् उपगच्छन्ति ॥”

इति सायनः ॥)
त्यागिम्, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययत्वादि-
भम् ।) त्यक्तः । त्यागेन निष्पन्नः । इति व्याक-
रणम् ॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति । त्यज्+“सम्पृ-
चानुष्ठाद्यमेति ।” ३।२।१४२ । इति
घिनुण् ।) दाता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२५६ ।

“त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी
भवति ॥”)

शूरः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥ वर्जनशीलः ।
यथा,—

“यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”
इति भगवद्गीता । १८।११ ।

कर्मफलत्यागवान् । यथा,—
“न हेष्टाकुशलं कर्म कुशलेनानुयज्यते ।
त्यागी सत्यसमाविष्टो मेधावी च्छिन्नसंशयः ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां । १८।१०-११ ।

त्याज्यः, त्रि, (त्यज्यते इति । त्यज+कर्मणि
ण्यत् । “त्यजेच्च ।” इति ७।३।६६ । इत्यस्य

वार्त्तिकोक्त्या न कुत्वम् ।) त्यागयोयः । वर्ज-
नीयः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“तीरे प्रतिग्रहस्याज्यस्याज्यो घर्म्मस्य विक्रयः ॥”
(यथा च देवीभागवते । १।११।५६ ।

“तारामय्यनुरक्ता च यथा न तु तथा गुरौ ।
अनुरक्ता कथं त्याज्या घर्म्मतो न्यायतस्तथा ॥”)

चक्र, इ ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गादिः । इ, चङ्गते ।

ड, चङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
चङ्ग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, चङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

चङ्गः, पुं स्त्री, (चङ्गति शोभादिकं गच्छतीति ।
चङ्ग+अच् ।) पुरविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चद, इ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । इ, चञ्जते ।

तचन्द । इति दुर्गादासः ॥
चप, ऊ ष मि ड द्विवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भां-आत्मं-अकं-वेट् ।) ऊ, अत्रपि अत्रापि ।
ष, चपा । मि, चपयति चापयति । ड, चपति ।

द्विवि लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥
चपा, स्त्री पुं, (चप्यते इति । चप+“चिञ्जिदा-
दिभ्योऽङ् ।” ३।३।१०४ । इत्यङ् ।) तत् ।

दिभ्योऽङ् ।” ३।३।१०४ । इत्यङ् ।) तत् ।
छाप ।) लज्जा । इत्यमरः । १।७।२३ ।

(यथा, रत्नावल्याम् ।
“नीचं वर्षवरेमैनुय्यगणनाभावादपास्य ज्ञाप-
मन्तः कच्चकिकचुकस्य विप्रति ज्ञासादयं वामनः ॥”

चपते अनया अस्याः वा । करणी अग्राहनी ।
वा अङ् ।) कुलटा । इति मेदिनी ।

कुलम् । कीर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली । चप+“आत्म-
चपाकः, पुं, (चपते लज्जते इति । उणादिको-
खजादेः ।” १।२१६ । इति उणादिको-
टीकाधृतसूत्रात् आकः ।)

इत्युणादिकोषः ॥
चपारखा, स्त्री, (चपायां रखेव । लज्जाकृति-
त्वादेव तथात्वम् ।) वेश्या । इति जटाधरः ।

चपिष्ठः, त्रि, (अयमेष्टामतिशूधेन तृप्ः । तृप्+
“अतिशूधने तमविष्ठनौ ।” ५।४।१५७ ।
इति इष्टन् । “प्रियस्थिरिति ।” ६।४।१५७ ।
इति तृप्स्य चप्-आदेशः ।) अतिलाज्यतः ।

इति सुग्वबोधम् ॥
चपीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोः रतिशूधेन तृप्ः । तृप्+
तृप्+“द्विवचनविभज्योपपदे ।” ५।४।१५७ ।
५।३।५७ । इति इयसुन् । “प्रियस्थिरिति ।” ६।४।१५७ ।
इति तृप्स्य चप्-आदेशः ।) अतिलाज्यतः ।

तृप्+“द्विवचनविभज्योपपदे ।” ५।४।१५७ ।
५।३।५७ । इति इयसुन् । “प्रियस्थिरिति ।” ६।४।१५७ ।
इति तृप्स्य चप्-आदेशः ।) अतिलाज्यतः ।

चपिष्ठः । इति व्याकरणम् ॥

तपुसी

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निसंश्लेन लज्जते इव । त्रप + "अग्निसंश्लेन लज्जते" । उणां । १।११ । इति उः ।) सीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी ।

ये, ६॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।५५ ।

"कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिवध्यते ।

न स विरौति न चाप्युपशोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")

त्रपु, [स्] क्ली, (त्रपते वङ्गि प्राप्य लज्जते इव ।

त्रप + "उस् स्यात्तपादेः स तु कित्" । १।४६० ।

इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।)

रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ग्रहभाव-

प्रकाशे ।

"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राह्यावभ्रानि कीर्त्त-

येत् ॥"

रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभा कर्कटी ।)

त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मला । इति रत्नमाला ॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वङ्गिसंश्लेन लज्जते इव ।

त्रप + बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति

भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप + बाहुलकादुषः ।) रङ्गम् ।

इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥ त्रपुषीफलम् ।

ग्रसा इति भाषा । तत्पर्यायः । कण्टकिफलम्

२ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तल्लवुफल-

गुणाः । नीलत्वम् । वलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्त-

पित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । तत्पक्व-

फलगुणाः । अस्त्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् ।

कफवातनाशित्वम् । तद्गृह्यत्वफलगुणाः । सूत्र-

त्वम् । शीतत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तासकच्छ-

नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्य-

गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भत्वम् ।

शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अति-

सूत्रलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष + गौरादित्वात् डीष् ।)

कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४।२५५ ॥ (यथा,

"पटोलकैर्बान्धवपुष्पलावः ॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।)

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वङ्गियोगेन लज्जते इव । त्रप

+ बाहुलकात् उस् ।) रङ्गम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—

"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्तुतम् ।

तत् पाण्डुकफज्वरार्णमस्रं वातकफापहम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुस + गौरादित्वात् डीष् ।)

महेन्द्रवाङ्मणी । कर्कटी । लताविशेषः । ग्रसा

इति स्त्रीरा इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

पीतपुष्पा २ काण्डालुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बडु-

फला ५ कौषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकी-

फला ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः ।

रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् ।

भ्रमपित्तविदाहार्तिवान्तिनाशित्वम् । बहुसूत्र-

त्वम् । काण्डालुरित्यत्र कण्डालुरपि पाठः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या यवहारो यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।

"त्रपुसीमूलकल्कं वा सत्तौद्रं तदुलाम्बुना ।

पिवेदक्षसमं कल्कं यद्यैमधुकमेव वा ॥")

त्रपु, क्ली, (त्रपु + निपातनात् दस्य तः ।)

त्रपुम् । घनेतरदाधि । इत्यमरटीकायां भरत-

धृतविदाविनोदः ॥ पातला दइ इति भाषा ॥

त्रयं, क्ली, (त्रयोदशवयव यस्य । त्रि + "संख्याया

अवयवे तयप्" । ५।२।४२ । इति तयप् ।

"द्वित्रिंशं तयस्यायच्" । ५।२।४३ ।

इति तयस्यायच् ।) त्रयवयवम् । इति सुग्ध-

बोधम् । तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।

२।७६ ।

"अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् निरदुष्टत्वं भूर्भुवःस्वरितोति च ॥")

त्रयं, पुं, (तरतीति । त्र + "तरतेङिः" ।) उणां

५।६६ । इति ङिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति

भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् ।

अस्य स्त्रीलिङ्गक्रीडलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि ।

इति आकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—

कालः १ अग्निः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४

शिवचक्षुः ५ गुणः ६ श्रीवारेखा ७ कालिदास-

कायम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्क-

रम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ न्वरपादः १५ ।

इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि ।

इत्यमरः ॥

"तिस्रो भार्या त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।

भुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय + "टिङ्गिति" । ४।१।१५ ।

इति डीप् ।) ऋक्सामयजुर्वेदा एतत्त्रितयम् ।

इत्यमरः । १।६।३ ॥ (यथा, मनुः । ७।४३ ॥

"त्रैविध्यस्यैव विदात् दृढनीतिश्च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीक्षात्मविदां वार्त्तारम्भाश्च

लोकतः ॥")

पुरन्ध्री । समितिः । इति विश्वः ॥ सोमराजी-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—

"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।

त्रयीति पठन्ती लोके दृष्टादृष्टार्थसाधनी ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य ।

"त्रया विदाया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं

यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५।२०।४ ।

अस्य तथात्वम् ।) सूर्यः । इति हलायुधः ॥

त्रयीधर्मः, पुं, (त्रया वेदत्रयेण विहितो धर्मः ।)

ऋग्यजुःसामा विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म ।

इत्यमरः । १।६।३ ॥ (यथा, महाभारते ।

३।१५०।३२ ।

"सा चेद्वर्त्मकता न स्यात्तत्रयीधर्ममते भुवि ॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः ।

इति हेमचन्द्रः । ३।४।७५ ॥

त्रयोदश, [त्रि] त्रि, (त्राधिका दश इति कर्म-

धारयः । "त्रेस्त्रयः ।" ६।३।४८ । इति

त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तेर इति भाषा ।

बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ६।१२६ ।

"ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥")

तत्संख्यायुक्तश्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः ।

ताम्बूलगुणः । इति कविकल्पलता ॥

त्रयोदशी, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य

पूरणे ङट्" । १।२।४८ । इति ङट् ।)

त्रयोदशानां पूरणः । इति आकरणम् ॥ तेर इ

इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे । २।७।२२ ।

"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।।

सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश + टित्वात् ङीप् ।)

तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रिया-

रूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,

"रूपान्वितः सत्विकभावहीनः

सुखी च बाल्ये जननीप्रियश्च ।

सदालसः शिल्पगुणैकचेता

त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

इयं धर्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

त्रस, क घृतौ । ग्रहे । निवेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) एतदादाश्चत्वारो रेफ-

युक्तादाः । क, चासयति ऋगं याधः वर्धति

गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ॥

त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, त्रंस्यते । कि,

त्रंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, ई ण भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-

परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिङ्निष्ठः ।) ई,

त्रस्तः । ण, त्रैसतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति

दुर्गादासः ॥

त्रस, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-

परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनङ्निष्ठः ।) य,

त्रस्यति । ई, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति बिभेद्यस्मिन् इति । त्रस-

भये + घञर्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये + पचाद्यच् ।)

जङ्गमः । इत्यमरः । ३।१।७४ ॥ (यथा,

महाभारते । १२।६।१६ ।

"ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्यावरवर्जकः ॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति घातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि

वेद्यन्त्यनेनेति । त्रस + बाहुलकात् अरन् ।)

तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सूत्रवेद्यनम् २ । इत्यमरः । ३।२।२४ ॥

तसरः, ३ । इति भरतः ॥

6423

त्रिकायः

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेषः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ७ । २ । ५ । २ ।

“त्रिककुट्टवा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पच-
दशः ककुदेकविंशः ककुत्तयस्त्रिंशो य एवं
विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां
भवति ॥”)

त्रिकटः, पुं, (चीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति
नाशयतीति । कट + अच् ।) गोचुरकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

त्रिकटः, स्त्री, (त्रयाणां कटानां शुष्णीमरीचपिप्प-
लीनां समाहारः ।) मिश्रितशुष्णीमरीचपिप्पल्याः ।
तत्पण्यायः । त्रुषणम् २ योषम् ३ । इत्यमरः ।
२ । १० । १११ ॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५ ।
अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । श्वासकासत्वगामय-
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः श्लेष्मदपीनसनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते ।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु त्रुषणं योषमुच्यते ॥
त्रुषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः श्लेष्मदपीनसान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

त्रिकण्टः, स्त्री, (त्रयाणां कण्टानां दृढत्वमिदमनी-
दुस्यार्थरूपाणां समाहारः ।) मिलितदृढत्वमि-
दमनीदुस्यार्थत्रयरूपम् । तत्पण्यायः । कण्ट-
कारीचयम् २ कण्टकत्रयम् ३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकण्टः, पुं, (चीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य ।)
गोचुरकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चगुप्तद्वयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तैकांटासिज इति भाषा ।
मत्स्यमेदः । टेङ्गरा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
पित्तकफनाशित्वम् । रुचत्वम् । अग्निदीपन-
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोचुरः चुरः ॥”)

त्रिकण्टकः, पुं, (चीणि कण्टकानि यस्य ।) लघु-
गर्गमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोचुरक-
द्वयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२२ ॥ (यथा, —
“त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिक-
ण्टकः ॥”)

इति वैदकरत्नमालायाम् ॥

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्यो यस्याः । “संख्यायाः
संज्ञासङ्ख्याध्यायनेषु च ॥” ५ । १ । ५८ । इति
कन् । तत्तथापि ।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः ।
भूमिखण्डकूपपट्टम् । इत्यर्थः ॥ कूपस्य समीपे
रज्जुधारणार्थं त्रिखिदाख्यन्तम् । इति खामी ॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधि-
दैविकाः खचयं अयति गच्छत्यसादिति । अय
गतौ + अपादाने घञ् । यद्वा, त्रिकं त्रिकाल-
मवति वेत्तीति । अय + अच् ।) बुद्धः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

त्रिकार्षिकः, स्त्री, (कर्षाय हितम् कार्षिकम् ।
त्रयाणां कार्षिकाणां समाहारः ।) मिलित-
नागरातिविषासुखात्रयरूपम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकालज्ञः, पुं, (त्रिकालं वर्तमानातीतभवि-
ष्यत्कालविवरणं जानातीति । ज्ञा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ सर्वज्ञे, त्रि ॥
(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १७ । १ ।
“युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिका-
लज्ञैः ॥”)

त्रिकालदर्शी, [न] पुं, (त्रिकालं वर्तमानातीत-
भविष्यद्रूपं पश्यतीति । दृश् + शिनिः ।) ऋषिः ।
इति हलायुधः ॥ भूतभविष्यद्वर्तमानवेत्तरि, त्रि ॥
(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । २१ । ४ ।
“प्रश्नं सिन्धुपि काले त्रिकालदर्शी कलौ
भवति ॥”)

त्रिकालवितुः, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति । विट् +
क्षिप् ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥ त्रिकालज्ञे, त्रि ॥
त्रिकूटः, स्त्री, (त्रिकूटः पर्वतः उत्पत्तिस्थानत्वे-
नाख्यस्येति अर्थ आदित्वादच् ।) सिन्धुलवणम् ।
सामुद्रलवणम् । इति रत्नमाला ॥

त्रिकूटः, पुं, (चीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।)
पर्वतविशेषः । यस्योपरि लङ्का । (यथा, रामा-
यणे । ५ । २ । १ ।
“स सागरमनाद्युत्थमतिक्रम्य महाबलः ।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः खस्यो ददर्श ह ॥”)

तत्पण्यायः । त्रिककुटः २ । इत्यमरः । २ । १२ ॥
सुवेलः ३ त्रिसुकुटः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिशृङ्गः ५ । त्रिचकूटकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र
भगवती रुद्रगुन्दरीरूपेण विराजते । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
“नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रगुन्दरी ॥”)

“चीरोदसमुद्रतीरस्थपर्वतः । यथा, —
“सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नामः पर्वतः ।
सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्मोऽस्करदुतः ॥
चीरोदजलवीथ्या यो घौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवविगणसेवितः ॥
असुरोभिः परिवृतः श्रीमान् प्रसवणाकुलः ।
गन्धर्वैः किन्नरैश्चैः सिद्धचारणपन्नगैः ॥
विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतैस्तु तपस्विभिः ।
नृगङ्गोपिगजेन्द्रैश्च वृताग्नौ विराजते ॥
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च विल्लामलकपाटलैः ।
चतुर्निम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः ॥
शूलैस्तालैस्तमालैश्च शूरलार्जुनपिप्पलैः ।
तथान्यैर्विधैर्वृक्षैः सर्वतः समलङ्कृतः ॥
नानाधातुजैः शृङ्गैः प्रसवङ्गैः समन्ततः ।
श्रीमिती रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्वर्णैश्च सानुभिः ॥
नृगैः शाखाद्यैः सिंहैर्मोतङ्गैश्च सदाभदैः ।
जीवङ्गीवकसंयुक्तैश्च कोरशिखिनादितैः ॥
तस्यैकं काचनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः ॥

त्रिखट्टी

नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधवासितम् ॥

द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः ।

पाण्डुरासुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम् ॥

वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यप्रतेजोभिर्भासयन् दिशः ।

तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रहृष्टं शृङ्गसुतमम् ॥

न तत् कृतज्ञाः पश्यन्ति न वृष्टंसा न नास्तिकाः ।

नातप्रतपसो लोके ये च पापकृतो जनाः ॥

तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् ।

कारणवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ॥

गजो ह्यचलसंकाशो मदाच्चलितलोचनः ।

दधितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तत्तलम् ॥

स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् ।

गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणायत्तमूर्तिना ॥

गरुडस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।

ग्राह्यस्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं जलाशयात् ॥

उज्ज्वलप्रेमात्मा तरसा मधुसूदनः ।

स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ॥

मोक्षयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ॥”

इति वामनपुराणम् ॥

(घोटकविशेषः । यथा, नकुलकताश्चिकित्-
सिते । ४ । ६ ।
“त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिद्विकरः परः ॥”)

त्रिकूटलवणं, स्त्री, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम् ।)
द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिकोणं, स्त्री, (त्रयः कोणा यस्य ।) योनिः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कामरूपपीठ-
विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी ।
श्रुतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥”)

श्रुतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥”)
लम्नात् नवपञ्चमलम् । इति दीपिका ॥ (त्रिभुज-
चेत्रमेदः । इति लीलावती ॥) त्र्यसे, त्रि ।
त्रिकोणवस्तूनि यथा । हस्तः १ शिवचक्रः २
कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकारः ५ वज्रम्
६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनिः ९ । इति
कविकल्पलता ॥

त्रिकोणफलं, स्त्री, (त्रिकोणं त्र्यसं फलं यस्य ।)
शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

त्रिचारं, स्त्री, (त्रयाणां चाराणां समाहारः ।)
चारत्रयम् । मिलितस्वर्जिकाचारयवचार-
टङ्कणचाराणि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
वैदकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ।
“सर्वजिका टङ्कणश्चैव यवचार उदाहृतः ॥”)

त्रिचुरः, पुं, (चीणि चुराणीवाद्याणि यस्य ।)
कोकिलाच्छृङ्गः । इति रत्नमाला ॥ कुलेखारा
इति भाषा ॥

त्रिखं, स्त्री, त्रिपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिखट्टं, स्त्री, त्रिखणां खट्टानां समाहारः । खट्टा-
त्रयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (त्रिखणां खट्टानां समाहारः ।
“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।) त्रिख-
ट्टम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रिगुणा

त्रिगुणः, पुं, (त्रयाणां धर्मार्थकामानां गुणो वर्गः।) त्रिवर्गः। धर्मार्थकामाः। इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः॥ (यथा, किराताजुनीये। १।११।

“गुणानुरागादिव सख्यमीविवा-
न्न वाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम्॥”)

त्रिगर्तः, पुं, (त्रयो गर्ता यत्र।) देशविशेषः। लाहोराख्यदेशैकभागः। तत्पथ्यायः। जाल-
न्धरः २। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥ (देशी-
यं कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। यथा, बृहत्-
संहितायाम्। १४।२५।

“उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रम्य,—
“त्रिगर्ततुरगाननाश्वसुखाः॥”

इत्युक्तवान्॥)

तद्देश्ये पुं भूम्नि। (यथा, महाभारते। २।
२७।१८।

“तत्तस्मिन्गर्ता कौन्तेयं दास्याः कौकनदास्तथा।
क्षत्रिया बहवो राजसुपावर्तन्त सर्वशः॥”)

गणितान्तरम्। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्तकः, पुं, (त्रिगर्त एव। स्वार्थे कन्।)

त्रिगर्तदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिगर्ता, स्त्री, (त्रयो गर्ता यस्याः।) घुघुरिका।
(त्रयो बहवो गर्ता इव योनिद्वाराणि यस्याः।)

कासुकाङ्गना। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्तिकः, पुं, (त्रयो गर्ताः सन्ति यत्र। त्रिगर्त
+ बहुलवचनात् ठन्।) त्रिगर्तदेशः। इति
भूरिप्रयोगः॥

त्रिगुणं, स्त्री, (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां
समाहारः।) सत्त्वरजस्तमांसि। इति श्रीभाग-
वतम्॥ (प्रधानः। यथा, भागवते। ४।२४।२८।

“यः परं रहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्॥”

“रहसः सद्भावात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीव-
संज्ञितात् पुरुषाच्च परम्॥” इति तट्टीकायां
स्वामी॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि॥

(यथा, मनुः। १।१।१५।

“महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च।
वेषयाणां गृहीतृणि शूनैः पञ्चेन्द्रियाणि च॥”

त्रयो गुणा आद्यतयो यस्य। त्रिभिर्गुणिते।
यथा, रघुः। २।२५।

“सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य॥”)

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्याः।) दुर्गा।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।

“प्रदेहिभिर्जलैर्वहो रागादित्रिपदाय वा।
उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता॥”

(तथाच देवीभागवते। १२।६।६५।

“त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्रीस्तुलसी तरुणातरुः॥”

स्वनामख्यातो बीजभेदः। इति तन्त्रसारः॥)

त्रिगुणाकृतं, त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम्। त्रिगुण
+ कृतम्। “संख्यायाश्च गुणान्तायाः।” ५।

४।५६। इति डाच्।) वारचयल्लटचेचम्।

इत्यमरः। ३।६।६॥

६५६

त्रिणाचि

त्रिजटा, स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः।) राक्षसी-
विशेषः। यथा,—

“सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्टा सन्तर्जितां तदा।
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत्॥”

इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः॥*

विश्वरुचः। यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोले।

“इह देवि! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम्।
प्रचं ब्रह्ममयं देवि! अद्भुतं वरवर्णिनि॥

श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः।
विशुप्रौतिकरश्चैव मम प्रौतिकरः सदा॥

ब्रह्मविष्णुशिवाः पञ्चे तन्त्रश्च शक्तिरूपिणी।
तन्त्रमूले तु पञ्चं स्यात् प्रचं ब्रह्म त्विदं प्रिये॥

एकश्च त्रिजटापत्रैर्हरं वा हरिमर्चयेत्।
केवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः॥”

अन्यत् विश्वशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (भगवती। सा च
गायत्रीस्वरूपा। यथा, देवीभागवते। १२।६।७२।

“त्रिजटा तित्तिरी लृणा त्रिविधा तरुणाकृतिः॥”)

त्रिजातकं, स्त्री, (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्य-
रूपम्। ततः स्वार्थे कन्।) मिलिततुल्य-
लगेलापचाणि। यथा,—

“एलादित्रिभिर्दृष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम्।
चातुर्जातं सनागन्तु द्वयं वातकफापहम्॥”

अपि च।

“लगेलापचकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्य लक्षणपर्याया यथा,—

“लगेलापचकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
तद्वयं रेचनं रुचं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धवत्।

लघुपित्ताग्निद्वयं कफवातविषापहम्॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्रिणं, स्त्री, (त्रिण + एषोदरादित्वात् साधुः।)
त्रिणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, त्रिण-
शब्दयुतपत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ५।८।

“रेफेकारसंयुक्तमयुतपत्रं शब्दान्तरमस्ति।
‘उत्तमिन्नत्रिणपत्रपांशुविहगः सौम्यस्वनः

पूजितः।’

इति वराहः॥”)

त्रिणता, स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु नता। “पूर्वपदात्
संज्ञायामगः।” ८।४।३। इति शत्वम्।)

धनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, माघे।
१६।६१।

“सगुणैरामफलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव।
कासुका इव नालीकांस्त्रिणताः सहसामुचन्॥”

त्रिणस्य भावः। त्रिण + तल्।) त्रिणत्वश्च।
(त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि। यथा, रामायणे।
६।२०।२८।

“भिन्नमुष्टिपरिध्वस्तं त्रिणतं रुक्मरञ्जितम्।
वाणपातान्तरे रामः पतितं पुरुषवैभम्॥

श्रयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत्॥”)

त्रिणाचिकेतः, पुं, (त्रिणत्वश्चितो नाचिकेतोऽभि-
र्येन। पूर्वपदादिति शत्वम्।) यच्चैर्देवै-

विदग्धः

देशो गम्यः। तद्देशाध्यायी। (यथा, मनुः।
३।१८५।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निसुपर्णः वडङ्गवित्॥”

“त्रिणाचिकेतः अध्वर्युर्वेदभागस्तद्वत् तद्-
योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः॥” इति तट्टी-

कायां कुल्लुकभट्टः॥ नारायणस्य नामविशेषः।
यथा, महाभारते १२।३२८।४।

“पञ्चाग्ने! त्रिणाचिकेत! वडङ्गनिधान!॥”)

त्रितयं, स्त्री, त्रयाणां तत्त्वाणां समाहारः।
तत्त्रयम्। इत्यमरः। ३।५।४१॥

त्रितयं, स्त्री, (त्रयोऽवयवा अस्याः। त्रि +
“संख्याया अवयवे तयप्।” ५।२।४२।

इति तयप्।) त्रयम्। इति वाकरणम्।
(यथा, महाभारते। १३।१११।१८।

“धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम्।
एतत्त्रयमवाप्त्यर्थमधर्मपरिवर्जितम्॥”

त्रिप्राकारे, त्रि। यथा, पञ्चदश्याम्। १।४६।

“त्रितयीमपि तां सुक्ता परस्परविरोधिनीम्।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते॥”)

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं चतुरङ्गुलगोवालवृद्धना-
दन्थोन्यसम्बन्धं अस्थस्येति। यथा,—

दच्।) सन्नप्रासाश्रमः। यथा,—

“यस्त्वसंयतघडुर्गः प्रचखेन्द्रियसारथिः।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति॥”

इति श्रीभागवतम्॥

(त्रयाणां दण्डानां समाहारः। यतित्रिदण्डः।
स्त्री। यथा, महाभारते। १२।३२०।१५५।

“सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिरुतः।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः॥”

कायवाङ्मनोदण्डत्रये। यथा, मनुः। १२।१११।

“त्रिदण्डमेतन्निचिप्य सर्वभूतेषु मानवः।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति॥”

“सत्त्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतन्निदण्डवत्।
लोकास्त्रिद्विती संयोगात्त्रयं सर्वं प्रतिष्ठितम्॥”

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये। इति॥

त्रिदण्डी, [न] पुं, (त्रिदण्डमस्यस्येति। यथा, महाभारते। १२।

त्रिदण्डधारियतिः। (यथा, महाभारते। १२।

३२०।८।

“तथा जगदिदं कृतस्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः॥”

कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः। इति श्रीभागवतम्॥

(यथा, मनुः। १२।१०।

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते॥”

यज्ञोपवीतम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥ इति जटायुध-
त्रिदला, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः।) जटायुध-
यस्याः।) गोधापदी लता। इति शब्दचन्द्रिका। यथा,
त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः।) जटायुध-
अत इत्यम्।) चर्मकषा। इति शब्दचन्द्रिका। यथा,
त्रिदण्डः, पुं, (तृतीया धोवनाख्या दण्डा यस्याः।
त्रिदण्डस्यात्र त्रिभागवत् तृतीयाधोवनाः ननु मन्तानिनामि-
तिस्रो जन्मसत्त्वाविनाशाख्याः ननु मन्तानिनामि-

वृद्धिपरिणामत्वात् यथा यद्वा, यद्वा, त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति । इन्श + सलविमुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः । यद्वा, चाधिकास्त्रिरावृत्ताश्च दश परिमाणमस्य । समासे ङच् । शाकपाथि-वादिबत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १।१।७ ॥ (यथा, महाभारते । ३।५।१६ । “यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥” ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रय-स्त्रिंशत् ३३ ॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १।१।१३ । २१ ।

“ततः स कौवरो राजा विह्वल

त्रिदशा निशाः ॥”

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) खर्गज्जा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ।

(तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो आख्याताः ।)

त्रिदशायुधं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) खर्गः । इत्यमरः । १।१।६ ॥ (यथा, महा-

भारते । १।७६ । ६६ ।

“गुरोरेव्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः । अनुशातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥”

सुमेरुपर्वतः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासी वासस्थानम् ।) खर्गः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अन्त-तम् । इति हलायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवाना-मीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—

“सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता । तेषां च नन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ७२ ।

“तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥”

त्रिदिनसूक्त, [ण] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं सूक्तं ।) चण्डिका । यथा,

“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः सूक्तं यत्र तद-भनयवमदिनम् । त्रिदिनसूक्तं दिनत्रयसूक्तं ना-दिनः ।” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिनः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीयन्त्येति ।) चण्डिका । इत्यमरः । २ । २ । १२१ । इति चण्डिका-पुराणे । इत्युपपद्यतेति कः । त्रयः सत्वरजसमो-

रूपः त्रिधाः क्रौञ्चिका विलासका इत्यर्थः यत्र ।

“ततोऽपि त्रौण्डिदिनः । चण्डिका कविधानं वृत्ति-

विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ।”

इति शिशुपालवधटीकायां भक्तिनाथः । १ । ३६ ।) खर्गः । इत्यमरः । १।१।६ ॥ (यथा,

मनुः । ६ । २५३ ।

“रक्षणादार्थवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् । नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥”

क्षौ, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥

(यथा, मत्स्यपुराणे । १।३ । ३१ ।

“त्रिभामा ऋषिकुल्या च इन्दुदा त्रिदिवा-चला ॥”

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य खर्गस्य ईशः ।) देवः । इत्यमरः । १।१।७ ॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवाद्भवा यस्याः ।) स्थलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।

खर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति शुतपत्तिलब्धोऽर्थः ॥

त्रिदक्, [ण] पुं, (त्रिदः दृष्टो नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥

त्रिदोषं, स्त्री, (त्रयाणां दोषानां समाहारः ।) दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन+निर्घण्टः ॥

“पञ्चभ्यामजातौ ।” ३ । २ । ६८ । इति डः ।)

त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—

“चिरञ्ज्वरे वातकफोल्लेखे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिलोदिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिदोषा विमिश्रः ॥”

इति चक्रप्रणिदत्तः ॥

“दृष्ट्वा त्रिदोषजं चोरं च्वरं प्राणपहारकम् । तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्तितम् ।

न कुप्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः । कफो वातो बलीयांसु सद्यो हन्ति रजतुरम् ॥

लङ्घनं वमनं वारि क्षीवनं स्यात्त्रिदोषजे । त्रिरात्रं पश्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥

लङ्घनञ्च सप्तदिहं ज्ञात्वा दोषबलाबलम् । कफं विशेषितं कार्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ॥

पित्तसंशमनं कार्यं ज्ञात्वा पित्तस्य विनाशयेत् ॥

शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

त्रिधा, त्रि, (त्रि + “संख्याया विधार्थे घा ।” ५ ।

३ । ४२ । इति घा ।) त्रिप्रकारः । इति

सुम्भबोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।

“नारायणः परो देवः सत्वरूपो जनार्दनः । त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥”

(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ७८ ।

“धर्मोऽर्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा घनम् । कर्मसंघं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥”

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्माधिकारान् दधाति पुण्या-तीति । घा + तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातु-त्रये, स्त्री ॥

त्रिधामा, [न] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वा-दीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) त्रिणुः ।

(यथा, सुकुन्दमालायाम् । ११ ।

“हृत्प्रातोये मदनपवनोद्भूतमोहोर्मिमाळे दारावर्त्ते सहजतनयग्राहसङ्घाकुले च ।

संसारार्थे महति जलधौ मञ्जतां नक्षिधामन् ! पादाम्भोजे वरद ! भवतो भक्तिनावे प्रसीद ॥”

शिवः । अग्निः । मृत्युः । इति शब्दार्थकल्प-

तरुः ॥ (दशमहापरस्य आसः । यथा, देवी-

भागवते । १ । ३ । २८ ।

“स्वारखतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥”

धामत्रये, स्त्री स्त्री च ॥ (स्त्री, खर्गः । यथा,

भागवते । ३ । २४ । २० ।

“हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥”

“त्रिधाम तृतीयं धाम खर्गः तस्य परां कक्षां सत्यलोकम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥

त्रिधारकः, पुं, (त्रिसो धारा यस्य ।) ततः स्वार्थे

संज्ञायां वा कन् ।) गुणतृणम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकानां समाहारः ।) धारकत्रये, स्त्री ॥

त्रिधारस्तुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः ।

सा एव स्तुही ।) स्तुहीविशेषः । तत्पर्यायः ।

त्रासः २ धारास्तुही ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्याभिरूपाणि नय-

नानि यस्य । “सुभादिषु च ।” ८ । ४ । ३६ ।

इति निवेधात् न शत्वम् ।) शिवः । इति हला-

युधः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।

“त्रिपुरस्रं त्रिनयनं त्रिजोकेषं महौजसम् ॥”

नयनत्रये, स्त्री ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि ।

यथा, मातृकासरस्वतीध्याने ।

“सुदामोऽनुगुणं सुधाऽऽकलसं विद्याच्च हस्ताभुजे-

विभाणां विशदप्रभां त्रिनयनां वामदेवता-

माश्रये ॥”

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः । टाप् ।)

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“प्रक्षिप्य चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं सङ्मार्गधर्मेण दृष्टौ त्रिनयना मता ॥”

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः ।

यथा, नैगधे । १ । ६ ।

“दिगीशदृष्ट्यां विभूतिरीशिता दिशां स कामप्रचरावरोधिनीम् ।

दधार शास्त्राणि दृष्टं दृष्टाधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्नकोधिकाम् ॥”

तस्य गणाः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

“ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानखणत् पुनः । कोटयश्चतुराशीतिर्जराभरणवर्जिताः ॥

वामः खण्डसमर्पकास्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवविधा भवेत् खण्डिर्जराभरणवर्जिता ॥”

त्रिनेत्रचूडामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूडामणिः शिरोभूषणम् ।) चण्डः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपदा

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय-युक्ता च ॥

त्रिपताकं, स्त्री, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ॥ ११४ ॥ (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक-लक्षणावन्ति हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।

“त्रिपताककरेणान्यानप्रवायान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्तरं यत् स्यान्नान्ते तत्त्वान्ति-कम् ॥”

“यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्धं सर्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृतान्येन सह यन्मन्त्राते तत्त्वान्तिकम् ॥”

त्रिपत्रं, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दल-त्रययुक्तविल्वपत्रम् । यथा,—

विष्णुरुवाच ।

“ऊर्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥”

इति बृहद्बर्मपुराणे विल्वपत्रमाहात्म्ये ११ अध्यायः ॥

त्रिपत्रः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये, स्त्री ॥

त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥

(त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् । तुलस्यादि पत्रत्रये, स्त्री । यथा, देवीपुराणे ।

“तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम् ॥”

त्रिपथं, स्त्री, (त्रयाणां पथां समाहारः । “ऋक्-पूरिति ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) त्रिमार्गम् ।

तेमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

“मूल्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुर्थये । विल्वधात्रीदुमस्यान्तस्त्रिपथे वा भजेन्निशि ।

स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥

(तिल्लुणां नाडीनां पन्थाः । इति विग्रहे कपाल-कुहरे, पुं । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३३७ ।

“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् । सा भवेत् खेचरी मुद्रा योमचक्रं तदुच्यते ॥”

त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपथे स्वर्गमर्त्तपातालमार्गे गच्छतीति । गङ् + डः ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ (अस्या निवृत्तिरुक्ता यथा, रामा-यणे । १ । ४३ । ६ ।

“गङ्गा त्रिपथगा नाम दिवा भागीरथीति च । जीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा

सूता ॥”

त्रिपदा, स्त्री, (त्रयः पादा मूलानि यस्याः । टापि पादस्य पङ्कावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपदपि ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

६५८

त्रिपात्

(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते, त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।

“ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महायाहृतयोऽयथाः । त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी ततः संज्ञायां कन् ततश्चाप् ।) अर्ध्याध्यातु-निर्मितत्रिपादयुक्तशङ्काधारः । इति तन्त्र-सारः ॥ (“तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदपरि शङ्कं स्थापयेत् ।” इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । डीपि पङ्कावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति-गात्रवन्तः । इति हेमचन्द्रः । १४ । २६६ ॥ (हस्ति-पादवन्तम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः । ४ । ४८ ।

“नाससत् करिणां यैवं त्रिपदीर्हृदिनामपि ॥”

त्रिपादयुक्ता । पदत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ भाषाकवितायाश्चन्दोविशेषः । यथा,—

“पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादश परिणतमात्रा ।

किन्नरगीतिः तदिति निवीतिः स्याद्दसमाचरगात्रा ॥”

स्यपादान्त उदाहृतः ।

“यैषा सङ्गीतके निवृत्तिः निवीतिः किन्नराखिका । सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥”

इति काव्योदयः ॥

(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ७६ ।

“त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथा तिमिरचन्द्रिका ॥”

त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्द-विशेषः । तत्पर्यायः । बृहत्पत्रा २ क्षिप्र-यन्त्रिनिका ३ कन्दाशुः ४ कन्दवहुला ५ आम्ब-वल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । आसकासविध-ब्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । गौरादित्वात् डीष् ।) शालपर्णी । इति भाव-प्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

“यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका । शाकङ्गुर च रुच्यश्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।

मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥ वनकार्पासी । एषिपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात्, [द] पुं, (त्रयः पादा अस्य । “संख्या-सुपूर्वस्य ।” ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्त-

लोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादि-मते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ४ ।

“त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्यैवाभवत् पुनः ॥”

त्रिपुटा

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा बलिसकाशात् सर्वं रात्र्यादिकं गृहीतवानित्य-तोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते । १२ । ३ । ११ ।

“चित्तिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥ पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविधं न वै तृतीयाय तदीयमखपि । उरक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥”

ज्वरः । यथा,—

“विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ॥ इति श्रीभागवतम् ॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः ।) हंसपदीवृक्षः ।

कप् ततश्चापि अत इत्वम् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ त्रिपिष्टपं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वाच-

स्यानम् । एषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः । यद्वा, मर्त्तपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम् सुवनम् । वृत्तौ त्रिषब्दस्य त्रिभागवत् पूरणाः । यथा, रघुः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २०८ । ३५ । “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रस्यं यरीचत ॥”

आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिपिष्टपसत्, [द] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति

सद + क्तिप् ।) देवता । इति हलायुधः । सतीलकः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) के, ४५ । इत्यमरः । तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । इत्यमरः ।

तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोबुरहणः । इति भाषा ॥ अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—

“त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्वयुजा-अयम् ॥

त्रिपुटो मधुरस्त्रिस्तुवरो रुच्योऽयम् ॥ कफपित्तहरो रुच्यो यादकः शीतलस्तथा ।

किन्तु खञ्जलपङ्कजकारी वातातिकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ “अन्यानि चैव शस्तानि कौलस्यायुषितानि च ।

महाराष्ट्रिपुटा वल्याः कलायाद्याश्च वल्बिताः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥ त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) इत्यमरः ।

मञ्जिका । सूक्ष्मेला । त्रिष्टु । इति मेदिनी । के, ४५ ॥ कर्णस्फोटा । इति मेदिनी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—

“ऋषिः सम्मोहनश्चन्दो गायत्री देवता पुनः त्रिपुटाया द्विरुक्तैस्तेजोर्जैरङ्गानि चतुः क्रमात् ॥”

अस्या रूपं यथा,—

“पारिजातवने रम्ये मण्डपे मञ्जुशृङ्गे । रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे षट्कोणश्रीमते । अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निवर्त्तुं देवता सुदृष्टा ॥”

त्रिपुरं

चापं पाशाम्बुजसरसिजान्यकुशं पुष्पवाणान्
संविभागां करसरसिजै रत्नमौलिं त्रिनेत्राम् ।
हेमाजामां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाक्षी-
प्रैवेयादौर्ध्वलसिततनुं भावयेच्छक्तिमादाम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्भकान् ।
वह्न्योभिः कुक्षार्त्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
कुर्याद्वत्तवर्धिरय्या पश्यन्तीं साधकं दृष्ट्वा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

इति तन्त्रसारः ॥
त्रिपुटी, [न] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽख्य-
स्येति । त्रिपुट + इनिः ।) शरद्वृत्तः । इति
शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) त्रिवृता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(त्रयाणां ब्राह्मज्ञानत्रयेरुपाणां पुटानामाका-
राणां समाहारः । “द्विगोः ।” इति ङीष् ।
ब्राह्मज्ञानत्रयेरुपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् ।
११ । १४ ।
“—

“भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ।
 बालज्ञानश्रेयस्वरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥”
 त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।)
 एरुहः । इति हारावली । १०८ ॥

विपुलः, स्त्री, (त्रयाणां पुण्याणां इक्षुवदाका-
राणां समाहारः ।) भस्मादिकृतकपालस्य-
“विना”

विना भस्मत्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
 तस्मान्मुष्टदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 ब्रह्माख्यपुराणे ।
 "जड्वैपुखं शूद्रा कुर्यात् त्रिपुखं भस्मना सदा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
 जड्वैपुखं द्विजः कुर्यात् चक्षुष्यश्च त्रिपुखकम्
 यद्वैपुखं वैश्यश्च वर्तलं शूद्रयोनिजः ॥"

“शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्थं तिर्यक्त्रिपुङ्गकम्
विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुङ्गं विधारयेत् ॥”
इति नागोजीभट्टदृष्टतस्तसंहिता ॥

“यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।
 “येषां वपुर्मानुष्याणां त्रिपुण्ड्रं विना स्थितम्
 क्षयानसदृशं तत् स्यान्न प्रेत्यं पुण्यकृष्णैः ॥”
 “त्रिपुण्ड्रं ये विजिहन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते
 तिर्यग्गन्तव्यं ते न भवन्ति पुनरपि ॥”

तथापि मानवा मुखान् कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम् ॥”
“त्रिपुण्ड्रं, स्त्री, (त्रिपुण्ड्रमेव । स्वार्थे) कः ।
“वक्रा नम् । यथा

विपुलं, स्त्री, (जयाणां पुराणां समाहारः । तद्धि
सम्यक्ज्ञानं । पाञ्चादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।

भारते । ३ । ४१ । ३८ ।

“महात्मना शुद्धरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदैतदस्त्रं निर्गुप्तं येन दग्धा महासुराः ॥”)
पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां
परमाचार्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने
अदृश्या दुर्धितक्यपरिच्छदा हैमौ रौप्यायसीति
तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः
पुरीभिरलक्षिताः पूर्ववैरमनुसरन्तः सेश्वरान्
त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका
हरं उपासाञ्चक्रिरे । हरो मा भैति सुराणु-
च्चार्य धनुषि शरं सन्नाय पुरेषु अमुञ्चत् । तेः
शरैः स्मृष्टाः पुरौकसोऽसुरा असवः सन्तो
निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय
त्रिपुरस्थितसिद्धान्तरसकूपेऽक्षिपत् तेषुसुरा-
स्तद्रसं शृष्ट्वा दृष्टशरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा
विष्णुर्गैर्ब्रह्मा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य
रसकूपादन्तं पयो असुरा विष्णुमायया मोहिताः
सन्तो न न्यवेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः
शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं
यधात् । ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय
शरन्वनुषि सन्नाय मध्याह्णकाले त्रिपुरं ददाह ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति
विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । ७६ ।
... दिव्यं सर्वदेवमयं शिवः ।
...)”)

“आवृत्तं स रथं दिव्यं सर्वदेवमनुजैः ॥”
 निपुरस्य वधार्थाय स्थायुः प्रहरतां वरः ॥”
 निपुरदहनः, पुं, (निपुरं दहतीति । दह + लुः ।)
 शिवः । इति हारावली । ८ ॥
 निपुरा धर्मार्थकामानां
 देवीविशेषः ।

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरायास्ततः प्रदृष्टुं ।
दात्रौ । सा मासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—
“वैष्णवा मन्त्रमुख्ये त्रिपुरायास्ततः प्रदृष्टुं ।
त्रयोदशयुताणि ज्ञेयेष्वपि वाग्भवन्त्येतान् ।

तस्यासु सन्ध्यासु तत्राद्यं वाग्भवत् ॥
 विंशतिसु सप्तसप्त तत्राद्यं वाग्भवत् ॥
 द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनच तृतीयकम् ॥
 आम्निर्जितं वाग्भवन् चतुर्थं परिकीर्तितम् ।
 त्रैवीजं द्वितीयन्तु द्विस्तं वाग्भवत् तथा ॥
 त्रैवीजं चतुर्भिर्गुणैश्च चतुर्भिर्गुणैश्च ॥

आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं तृतीयम् ॥
 नेत्रवीजं द्वितीयं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
 द्वितीयं कामराजं तृतीयं वाग्भवं तथा ।
 एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्तितम् ॥
 तृतीयं वाग्भवान्नेत्रं सप्तमम् ।
 द्वितीयं वाग्भवं परिकीर्तितम् ॥

नैत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवं परिकीर्तितम् ।
तदेव वाग्भवाद्यनु अष्टमं परिकीर्तितम् ।
वाग्भवं कामराजश्चैताभ्यां नवमं स्तुतम् ।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयश्चैव मोहनम् ॥
अष्टमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यनु वाग्भवम् ।
अष्टमिदं प्रोक्तं प्रोषतस्त्रैपुरं महत् ॥

रकादशमिद प्रोषतत्तुपुर
 द्वादश कीर्तितं मन्त्रं शृणुष्वैकमनास्त्रिदम् ।
 तन्महत् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनास्त्रिदम् ॥
 ग्रान्तादिस्तस्य चाप्यादिर्वह्निर्वाग्भवसंश्रितः ॥
 त्वादां त्रिपुरभैरव्या वीजमादां प्रकीर्तितम् ।
 त्वादां त्रिपुरभैरव्या वीजमादां प्रकीर्तितम् ॥
 त्वादां त्रिपुरभैरव्या वीजमादां प्रकीर्तितम् ॥

आवां त्रिपुरे तदादिच तद्वितीयकम् ।
उपान्यस्य तदादिच तद्वितीयकम् ।
चतुर्थखरविद्भिन्नुक्तस्य तद्वितीयकम् ।
उपान्यस्य तदादिच तद्वितीयकम् ।

समाप्तिर्विन्दुसंहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
 एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो सुविभूतमणिः ॥
 सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान् ।
 एतत्तयोदृष्ट प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोज्ज्वलाः ॥
 विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराच्चैते प्रकीर्णिताः ।
 विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्णितम् ॥”

तस्या ध्यानं यथा,—
 “चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
 दक्षिणोर्ध्वे सज्जन्नाद्यो विभर्ती पुस्तकोत्तमम् ॥
 अग्रयं वामहस्ताभ्यां वरश्च दधतीं तथा ।
 त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥

सहस्रसूक्त्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां स्मितप्रेतासनस्थिताम् ।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ॥
तिष्ठभिर्मुग्धमालाभिः शिरोवन्धःकटौषु च ।
त्रिगणं त्रिगुणैर्भूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥

त्रिगुणं त्रिगुणभूतः प्रत्येकं परिमूर्खताम् ।
मन्दिरावर्णनयनां रक्तदन्तच्छद्वयाम् ।
चिन्तयेद्भरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलावृत्तयः
त्रैल्लिका इति ।) पञ्चवक्त्र

यस्याः । सा चासौ महिक्ता चेति ।) पुष्यवृक्ष-
विशेषः । त्रिपुरमालिका इति ख्याता । त-
पर्यायः । श्लेषा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रिपुरा, स्त्री, (त्रोन् घर्म्मार्थकामान् पुरति पुर-
यदातीति । परअयगमने अत्र अयदाने + “इ-

ददातीति । पुरअग्रगमने अत्र अग्रदानं + “इ
यधज्ञेति ।” ३।१।३५ । इति कः । ततश्चाप्
देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—
“अथुतं त्रिपुरामूर्तिः कामाख्यायास्तु पूजनम्
एतस्या मूलमन्त्रस्तु पूर्वमुत्तरतन्त्रके ॥

युवयोश्चिवोः सम्यक् क्रमात् प्रतिपादितम् ।
वाग्भवं कामराजन्तु डामरश्चेति तत्तयम् ॥
सर्वधर्माथं कामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गा ध्याता महेश्वर
इति ततः स्थाता कामाख्या कामरूपिण्य

त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिण
तस्यास्तु स्नापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रव
र्तितम्
तेनैव स्नापनं कुर्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मङ्गलं चास्यास्त्रिपुरस्तु त्रिरैखकम्

त्रिकोणं महत्तमं श्रीलङ्कापुरं तु त्रिरक्षणा-
मस्तु त्र्यक्षरं त्रयं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा ब्रह्मलोकशक्तिश्चिदेवानाञ्च दृश्यैः ॥
सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात् त्रिपुरा मता ।
दहनं प्रवर्तनं कृत्वा व्यादां सृष्टिं विचिन्तयेत्
तस्मात् त्रयं त्रयं तां सृष्टिं प्रवर्तयेत् ॥

त्रिधावर्थाय हृदये तां मूर्तिं श्रद्धा भैरव !
 सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान् चतुर्भुजाम् ।
 वामोर्ध्वे पुष्पकोदण्डं धत्वाधः पुष्पकं तथा ॥
 दक्षिणोर्ध्वे पञ्चबाणान् च माणां दध्यात्ध्वजः ।
 त्वर्वां कृष्णपानान् पृष्ठेऽन्यं कृष्णपानारम् ।

चतुर्णां कुण्ठपानान्मु एष्टव्यं कुण्ठपानान्मु
निधाय तस्य एष्टे तु समपादेन संस्थिताम्
जटाजटाह्वचक्षुस्तु समावहृष्टिरोरुहाम् ॥
नग्यां त्रिवलिभङ्गेन चारुमथ्यां मनोरुहाम् ।
सर्वालिङ्कारस्यर्णां सर्वाङ्गसुन्दर्यां शुभाम् ।

सर्ववद्विषयसन्तोर्हं सर्वज्ञाक्षयसंयुताम् ।
एवमु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानं च चिन्तयेत्

विपुरी

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तु तृतीयकम् ।
 आवाहनार्थं देवास्तु चिन्तयेत् योनिमुद्रया ॥
 वन्सुकपुष्पसङ्काशां जटाजूटैर्मण्डिताम् ।
 सर्वलक्षणसम्पूर्णां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
 उदयविप्रखण्डवस्त्रां पद्मपथ्यङ्कसंस्थिताम् ।
 सुक्तारत्नावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 बलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
 नेत्राङ्गादकरौं शुद्धां चोभिर्णीं जगतां तथा ॥
 त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषद्वाससमायुताम् ।
 नवयौवनसम्पन्नां नृणालाभचतुर्भुजाम् ॥
 वामोर्ध्वं पुस्तकं धत्ते अक्षमालान् दक्षिणे ।
 वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
 प्रसन्नवस्त्रसंस्थां शिरोमालान् विभ्रतीम् ।
 आपादलखिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
 कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाङ्गादकरौं शुभाम् ।
 द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवं रूपां मनोहराम् ॥*॥
 तृतीयं त्रिपुरारूपं शृणु वेतालभैरव ! ।
 जवाकुसुमसङ्काशां सुक्तांशुं वराननाम् ॥
 सदाशिवं हसन्तनुं प्रेतवद्विनिधाय वै ।
 हृदये तस्य देवस्य हृद्पद्मासनस्थिताम् ॥
 रक्तोत्पलैर्मिश्रितान् सुखमालां पदाभुगाम् ।
 ग्रीवायां धारयन्तीन् पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 चतुर्भुजां तथा नगां दक्षिणोर्ध्वं चमालिनीम् ।
 वरदां तदधो वामे जगन्मायां तथाभयम् ॥
 अधस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
 स्रवद्दण्डविभोर्गातां तथा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
 एवंविधं तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ।
 आद्यान्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
 डामरं मोहनचापि तृतीयं परिकीर्तितम् ।
 एकैकन्तु त्रिरूपाणि प्राग्विचिन्त्याथ साधकः ॥
 मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि योऽङ्गकैस्तथा ।
 पूजयेदुपचारैस्तु बहिर्यद्वत्तथैव च ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

(अस्याः वीजम् । “हसरै” “हसकलरी”
 “हसरौ” इति मन्त्रकोषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गतोप-
 निषद् विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि । “सहो-
 वाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनादविन्दात्म-
 प्रबोधनिर्वाणमुज्जलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्य-
 बद्धचान्दवेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां
 वाङ्मे मनसोति शान्तिः ॥” नगरीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ६ ।

“मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।

एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥”)

त्रिपुरान्तकः, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे
 १०० अध्याये ।

“लाङ्गलीशमथालोक्तं ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ॥”

तथाच महालिङ्गेन्द्रतन्त्रे शिवव्रतनामस्तोत्रे ।

“आशुतोषो मित्रमध्यं शृङ्गां त्रिपुरान्तकः ॥”)

त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता ।
 तत्पर्यायः । जेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ४१ ॥

त्रिफला

त्रिपुषा, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्पा-
 तीति । पुष+कः । ततश्चाप् ।) कृष्णत्रिवृत् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिपुष्टः, पुं, (त्रयो वंश्याः पृष्टे पश्चिमप्रदेशे-
 स्थितिः ।) राजभेदः । तत्पर्यायः । प्राजा-
 पत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः ।
 अजादित्वात् “द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति
 न डीप् ।) मिलितसमभागहरितकीविभीतका-
 मलकीफलानि । तत्पर्यायः । त्रिफली २
 फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् ।
 मलमेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
 फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥
 त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
 चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमन्वरनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“हरितक्याश्चामलक्या विभीतस्य फलन्तथा ।
 त्रिफलेत्युच्यते वैदेर्विद्यामि भागनिर्णयम् ॥
 एकभागं हरितक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
 आमलक्यास्त्रिभागश्च सहैकत्र प्रयोजयेत् ।
 त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
 आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
 वणप्रदायिनी पृष्ठा विषमन्वरनाशिनी ॥
 सर्वरोगप्रशमनी मेधास्त्वितिकरी परा ।
 वक्ष्यामि योगयुक्तिश्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
 वाते घृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
 श्लेष्मणि त्रिकटपेता मेहे समधुवारिणा ॥
 कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाभिमान्द्राहा ।
 चक्षुर्धावनके काथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
 घृतेन हरते कण्डू मातुलुङ्गरसैर्वमिम् ।
 गुल्माशः शूरणगुडैः सद्यः स्याद्गुणकारकः ॥
 चोरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
 भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ॥
 बलीपलितहन्ता च तथा मेधाकरः स्मृतः ।
 सक्षीरः सगुडः काथो विषमन्वरनाशनः ॥
 सशर्कराघृतकाथः सर्वजीर्णज्वरापहः ॥

यथा नराणां हितकारिणी च
 सर्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।

सर्वामयानां शमनी च सद्यः

सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥

शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे

तथोदरे मृजयुता हिता च ।

हितातिसारे ग्रहणीविकारे

हिता च तक्रेण फलत्रिका च ॥

क्षीणेन्द्रिये यक्ष्मणि जीर्णरोगे

चोरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।

स्यान्नेत्ररोगे च शिरोगदे च

कुष्ठे च कण्डूव्रणपीडिते च ।

मृजयहे कामलकीर्यमान्दे

हिता जलेन त्रिफला हि कल्कः ॥

त्रिमधुः

स प्रीतकाले गुडनागरेण
 सशर्करा चौरयुता तथोष्णे ।
 वर्षासु शुण्ठी सहिता नराणां
 फलत्रिका सर्वरुजाहरा स्यात् ॥”

इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल-

स्याने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीकं, स्त्री, (तिस्रो बल्यो यत्र । कप् ।)

पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥

त्रिभण्डी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति

परिहसतीति । भण्ड परिहसि+अण् । ततो

डीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥

(पर्यायोऽस्या यथा,—

“त्रिवृत्काची सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा ।

यात्रादनी कूटरणा निःसृता त्रिवृता कणा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।

“श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुचिह्नं

हरिद्रयो रोधकवृक्षयोश्च ।

घृतं सद्गन्धं व्रणतर्पणेन

हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥”)

त्रिभद्रं, स्त्री, (त्रिषु नखक्षतदन्तक्षतमर्दनेष्वपि

भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवनं, स्त्री, त्रयाणां भुवनानां समाहारः ।

(तद्वितार्थेयादिना समासः । पात्रादित्वात् ।

डीप् । पां २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति

व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । २० ।

“तावन्निभुवनं सद्यः कल्पान्तेधितसिन्धवः ॥”)

त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तेधितसिन्धवः । अत्रि-

त्रिमदः, पुं, (त्रयाणां मदनां समाहारः ।

धानात् पुंस्त्वम् ।) सुस्ताञ्चित्रकविडङ्गानि ।

इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

विडङ्गसुस्तचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥”)

त्रिगुणितो मदः । विद्याधनभिज्जनीतुपत्रं गन्ध-

त्रयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।

“नूनं वृषाणां त्रिमदोत्पपानां

महर्षे सङ्ख्यालयतां चन्द्रभिः ।

वध्रात् प्रपन्नार्निजिह्वीर्ध्वश्रो

त्रिमधु, स्त्री, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समा-

हारः ।) मिलितसितामोक्षिकसर्पिणि । इति

पर्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ ।

राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयस्त्रयो मधुप्रयुज्य-

यत्र ।) ऋग्वेदे कदम्बः । (यथा, ऋग्वेदे ।

१ । ६० । ६—८ ।

“मधुवाता ऋतायते मधु चरन्ति शिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्तोक्षधीः ॥

मधुनक्तसुतोषसो मधुमत् प्राचिर्न रजः ।

मधुमात्रो वनस्यतिर्मधुर्मा अशु कर्मः ॥”)

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥”)

त्रिलोही

“तं पथ्येदन्नकं इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥”)
त्रिलोकेशः, पुं. (त्रयाणां लोकानामीशः ।) सूर्यः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ८२ ।
“त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः ॥”
“त्रयो लोकास्तदाज्ञप्ताः स्वेष्टु स्वेष्टु कर्मसु
वर्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ।
महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८२७ ।
“त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महाजयम् ॥”
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ ।
११७ ।
“अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमवयम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥”)
त्रिलोचनः, पुं. (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि
लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १।१।३४॥
(यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।
“वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाच्च ! ऋष्यते
तदस्ति किं ब्रह्ममपि त्रिलोचने ॥”
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।
“स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पुण्ड्रनिभस्त्रिलोचनः ॥”)
त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)
बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥
(सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ६७ ।
“त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥”)
त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय चाष्टक-
पूजायै या अष्टमी ।) गौणचान्नज्यैष्ठिका-
ष्टमी । यथा,—
“ज्यैष्ठे मासि वृषश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टमां त्रिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।
“ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याश्च महेश्वरि ! ।
शिवाचने च तत्लोकं लभते नात्र संशयः ॥”
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)
दुर्गा । इति पुराणम् ॥
त्रिलोहकं, स्त्री, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः ।)
सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्वातुत्रयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेना-
ख्यस्याः । अच् । शौरादित्वात् ङीष् ।)
सुद्राविशेषः । यथा, अथ भस्मिण्यां हितयार्थं
त्रिलौही सुद्रा निरूप्यते ।
“सोमसूर्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा ।
रौप्यमिन्द्रः स्युतो हेम सूर्यस्ताम्रो हुताशनः ॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः खराद्यचरसंख्यायाः ।

त्रिविक्र

तेलैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम् ॥

एषु खराः स्तुताः सौम्याः स्रग्धाः सौराः

शुभोदयाः ।

आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूयान्निदेवताः ॥

खराः षोडश विख्याताः स्रग्धास्ते पञ्चविंशतिः ।

व्यापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः ॥

साष्टं सहस्रं संजय्य सृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।

तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्यया ॥

निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिवेकोक्तवर्त्मना ।

आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः ॥

अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।

इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥

बालचौरवृत्तादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।

युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ॥

मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।

धारयन्मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयानां वर्गः समूहः ।) धर्म-

कामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १८१ । ३ ।

“यो हि कारणतः क्रोधं संजातं चक्षुर्मर्हति ।

नालं समनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥”)

त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

४१ अध्याये ।

“भागान् द्रष्टैतान् विपचेद्विधिञ्चो

दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कृतस्त्रम् ॥”)

वृद्धिस्थानचयाः । (यथा, महाभारते । १२ ।

६६ । ६६ ।

“त्रिवर्गञ्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।

क्षयः स्थानञ्च वृद्धिञ्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥”)

सत्त्वजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥

सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णकं, स्त्री, (त्रयो वर्णाः सन्त्यवयवादौ यस्य ।

कप् ।) गोक्षुरकः । त्रिफला । (यथा,

सुश्रुते । १ । ४४ ।

“त्रिवर्णकचूर्णयुक्तमेतद्

गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ॥”)

त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (ब्राह्म-

णादिवर्णत्रये, श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्षिका, स्त्री, (त्रीणि वर्षाणि वयो यस्यः सा

त्रिवर्षा । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।)

त्रिहायणी । त्रिवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ३३८ ॥

त्रिबलिः, स्त्री, (त्रिगुणिता वलित्वक्तरङ्गः ।) जठरा-

वयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ७१ ।

“हेन्द्रेणास्यास्तथा मध्यं जातं त्रिवलिसंयुतम् ॥”

कृदिकारादिति पक्षे ङीप् त्रिवलीत्यपि ।) यथा,

“त्रिवलीवलयोपेतम् ॥”

इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥

त्रिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति

व्याप्नोतीति । वि + क्रम + अच् । यङ्गा, त्रिषु

लोकेषु बलिवच्चनार्थं भूयोमस्वर्गेषु क्रमः प्राद-

द्वंद्व

विष्ट

न्यासो यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।

“आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः ॥”

“त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।

‘त्रीणि पदानि विचक्रमे’ इति श्रुतेः ।

‘त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः ।

विक्रामंस्तु ततः सर्वास्त्रिविक्रमोऽसि जनार्दन ॥’

इति हरिवंशे ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टपं, स्त्री, (तृतीयं विष्टपं भवनम् ।) त्रिपि-

ष्टपम् । खर्गः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

(यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।

“विष्टर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥”)

त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द] पुं, (त्रिविष्टपे खर्गे सीद-

तीति । सद् + क्तिप् ।) त्रिपिष्टपसत् । (देवः ।)

इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि वीजानि यस्य ।)

श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीन्वयवान् वृणोतीति । वृ +

क्तिप् तुक् च ।) लताविशेषः । तेउड़ी इति

भाषा । तत्पर्यायः । सर्वाभूतः २ सुवहा ३

त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभङ्गी ६ रेचनी ७ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सुवहा ८ सरणा ९

सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते

त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् ।

इति भरतः ॥ मालविका १३ मसूरी १४

श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी

१८ कालिङ्गिका १९ कालमेघी २० काली २१

त्रिवेला २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वृष्णायाः पर्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २

सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्ध-

चन्द्रा ६ कालमेघिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ ।

१०८ ॥ पालिन्दी ८ कालमेघिका ९ । इति

भरतः ॥ श्वेतायाः पर्यायः । त्रिवृत् १ वृकाची

२ सुवहा ३ त्रिभङ्गी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरु-

णायाः पर्यायः । व्याघ्रादनी १ कुटरणा २

निःस्तता ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्न-

माला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कमिश्रेयोदरात्तिक्षुण्ठकखट्वणनाशित्वम् ।

विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृदगुणाः । खादु-

त्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् ।

रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापह-

त्वञ्च ॥ अस्यास्त्राख्यानतरुणा विशेषा त्रिवृता

सिता । इति राजवल्लभः ॥

श्वेतत्रिवृदगुणाः । विरेचनत्वम् । खादुत्वम् ।

उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्त-

ज्वरक्षेपित्तशोफोदरापहत्वञ्च ॥ कृष्णत्रिवृता-

गुणाः । श्वेताङ्गीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरे-

चनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षण-

विशङ्कुः

कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभुवनं)

त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ६ ।

“क त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ॥”

यथा च मनुः । २ । ४२ ।

“मौञ्जी त्रिवृत् समा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ॥”)

त्रिवृत्करणं, स्त्री, (त्रिवृत्स्त्रावयवस्य करणं

मिश्रीकरणम् ।) चित्यपूतेनसां मिश्रीकरणम् ।

यथा, “तेजोजलचितयः प्रत्येकं द्वया विभज्य

एकस्मिन्नेव खेतरयोरर्द्धां प्रक्षिपेत् ॥” इति

मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृत्पर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशयन् वृणोति

प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्ण-

यस्याः । ङीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या

त्रेया ॥)

त्रिवृता, स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्यायः)

यथा,—

“त्रिभङ्गी त्रिवृता श्यामा सुरमा कीटरा तृणा

सर्वानुभूतिः सुवहा शब्देः पर्यायवाचकैः ॥

“त्रयणं त्रिफला हिङ्गु कार्ष्णिकं त्रिवृतायाम् ॥

सौवर्चलाङ्गकध्वञ्च पलाङ्गश्चास्त्रवेतसाम् ॥

तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मदीनास्त्रेण वा पिबेत् ।

गुल्मपाश्चात्तिवृत् सिद्धं जीर्णे चाद्याद्वैतद्वन्द्वम् ॥

“तुल्यान्वं त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्मघ्नं वृत्तम् ।

मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।

जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेत्तरः ॥”

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेद्याः स्थानविधिना

विद्युक्ताः संयुक्ता वा यत्र ।) यत्र गङ्गाया

यसुनासरस्वतीविद्योः । यथा,

दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमनिर्णयः । यथा,

“प्रदुम्नस्य इदं गङ्गातो यसुना सरस्वती

तदक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यसुना सरस्वती ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

इयं सुक्तवेणीति कथ्यते ।

(अत्र गङ्गाया यसुनासरस्वतीविद्योः ।

हठयोगोक्तेऽपिङ्गलासुषुम्नासुषुम्नासुषुम्ना

नदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा,

कायाम् । ३ । २४ ।

“कालपाशमहावन्धविमोचनविचक्षणः ॥

त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः ॥”

इदन्तत्वादवा ङीविति त्रिवेणीरपि प्रापः ॥

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अतिक्रमादि

त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशङ्कुः, पुं, (त्रीणि शङ्कुनि अतिक्रमादि

सर्वेषु शङ्कुनि तानिङ्गुना मन्त्राय

वंशे । १३ । १६ ।

“एवं त्रीण्यस्य शङ्कुनि तानिङ्गुना मन्त्राय

त्रिशङ्कुरिति द्वौवाच त्रिशङ्कुरिति स

त्रिशङ्कुरिति द्वौवाच त्रिशङ्कुरिति स

विशिवः

एष वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं
यजेयं वशिष्ठ एतदश्वमिवाह ततो राजा
तस्य पुत्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा-
भूयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं
गुरुमुपासिष्ये वशिष्ठपुत्रस्तच्छ्रुत्वा राजानमनु-
वशिष्ठो भगवान् अश्वमिति यत् प्राह तद-
स्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यष्टुमन्यां गतिं
गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्रा राजानं श्रेष्ठः
श्वच्छाडालो भविष्यति । ततस्तस्यां राज्ञामती-
तायां स चाडालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरण-
माययौ विश्वामित्रस्तं स्वीयद्रव्येण याजयामास
तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो
विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया
नाड्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज
तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तमु-
वाच त्रिशङ्को ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः
पतन् राजा पादहीति विश्वामित्रमुवाच विश्व-
मित्रस्तिष्ठेति तस्मात्ता स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान्तं
सप्तर्षीन् दृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं सद्यमुपचक्रमे
देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिस्तुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं
नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गा-
रोहणं प्रतिज्ञाय कथममृतं करिष्यामि अतो
यावत्सोकाः स्यास्यन्ति तावदमृतिं नक्षत्राण्य-
त्रैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु । इति
रामायणम् ॥ * ॥ विडालः । शूलभः । इति
मेदिनी । के. १०१ । चातकपची । इति शब्द-
रत्नावली ॥ खद्योतः । इति शब्दमाला ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
“अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥”)
त्रिशङ्कुरः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति । जन + डः ।)
हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥
त्रिशङ्कुयाजी, [न] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्यवंशीयराज-
विशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।)
विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥
त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति ।) जिनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाक-
पार्थिवादिलात् समासः ।) मिलितगुडोत्पन्ना
हिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरा-
दिलात् साधुः ।) वृत्ताहन्ताद्विशेषः । सा
वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
त्रिशालपत्रः, पुं, (त्रिशालं त्रिदलं पत्रमस्य ।)
विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशिखं, स्त्री, (तिस्रः शिखा यस्याः ।) त्रिशूलम् ।
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्याः ।) राजस-
विशेषः । स रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्व-
नारस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
“सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
श्रीतिर्गर्भादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥”

ईई३ विशृङ्गी

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ ।
४२ । ११ ।
“त्रिशिखां भुक्तुं चास्य दृष्टुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥”)
त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति
इति । त्रिशिखि हलं अस्याः ।) मालाकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशिराः, [स] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि
यस्येति ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०३ ॥
ज्वरः । यथा,—
“त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं येते ते मञ्जराद्वयम् ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
रावणपुत्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१२५ । ६ ।
“अकस्मन्श्च निहतो बलिनोऽन्ये च राजसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥”)
खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
रघुवंशे । १२ । ४७ ।
“तं शूरेः प्रतिजयाह खरत्रिशिरसौ च सः ॥”
खनामखातखटुः प्रजापतेः पुत्रः । यथा,
महाभारते । ५ । ६ । २ ।
“लघा प्रजापतिस्तस्यैवैवमेष्टो महातपाः ।
सपुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोऽहोत् किलाह्वयत् ॥”
असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ३१ । १२ ।
“वातापिरिल्लक्ष्यैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥”
शिखात्रयविशिष्टे, त्रि, । यथा, तत्रैव । २३ ।
१४७ । ५४ ।
“त्रिशिरास्तस्य देवस्य शतकुम्भमयो हुमः ।
अजसृग्येन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥”)
त्रिशौरिकं, स्त्री, (त्रीणि शौरिकाणि यस्य । कप् ।)
त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
त्रिशूलं, स्त्री, (त्रीणि शूलानि इव अस्याणि यस्य ।)
अस्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । त्रिशिखम् २ । इति
मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशौरिकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३० । ४६ ।
“चक्राणि परिधाञ्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥”)
त्रिशूली, [न] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्यस्येति ।)
त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—
“त्राचोऽभेदस्त्रिशूली च दृष्टकेतुर्मेहावलः ॥
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥
(त्रिशूलधारिणि, त्रि । क्षियां डीप् । यथा,
हरिवंशे । १६४ । ११ ।
“त्रिशूलिर्नो नमस्यामि महिमासुरघातिनीम् ॥”)
त्रिशङ्गः, पुं, (त्रीणि शङ्काणि यस्य ।) त्रिकूट-
पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्माखे ।
३६ । १२ ।
“त्रिशङ्गो जलधिश्चैव पर्वतावुत्तरौ वरौ ॥”)
त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण ह्रीनक्षिष्टशङ्खसदन-
रिति सारसमुच्चयः ॥
त्रिशङ्गी, [न] पुं, (त्रीणि शङ्कानीव सन्त्यस्येति ।)
त्रिशङ्ग + इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥

विसीत्य

त्रिष्टुप्, [भ] स्त्री, (त्रिष्टु स्थानेषु सुभ्यते जङ्गी-
क्रियते इति । सुभ जङ्गीकरणे + कृप् । घत्वम् ।)
कन्दोविशेषः । इति कन्दोमञ्जरी ॥ (यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३३ ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयतामुज्ज-
यम् ॥”)
अस्य विवरणं कन्दसुशब्दे द्रष्टव्यम् ।
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ ।
१२ । २६ ।
“तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।
त्रिष्टुप् मांसात् सुतोऽनुष्टुप् जगत्स्युः प्रजा-
पतेः ॥
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना दृष्टती प्राणतोऽभ-
वत् ॥”
त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।)
पुष्पविशेषः । तत्पर्यायः । सान्ध्यकुसुमा २
सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५
कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा
त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ असिता च ३ ।
अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसन्ध्यं, स्त्री, (तिष्ठणां सन्धानां समाहारः ।
आवन्तोवेति पात्तिकी स्त्रीवत् ।) पूर्वोक्त-
मध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥
अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्धी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।
“सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्वाश्चरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥”)
त्रिसन्ध्ययापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं आप्नोतीति ।
वि + आप् + णिनि + डीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकी-
भूतयावत्क्षणायापिनी तिथिः । यथा,—
“त्रिसन्ध्ययापिनी या तु सेव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरान् ॥”
इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्ययापिनेन नियमाभि-
धानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तथोर्गुमसांमुख्योरपवादकं तदपवादकम् । इति
तट्टीका ॥
त्रिसमं, स्त्री, (त्रीणि हरीतकीनागरगुडानि
समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकीनागर-
गुडरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः सीयते इति । सृ + अप् ।)
कशरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥
त्रिसवनं, स्त्री, (त्रयाणां सवनानां कालानां समा-
हारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
त्रिसवनस्त्रायी, [न] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले
स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) त्रिकालस्त्रायी ।
इति स्मृतिः ॥
त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।)
त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसीत्यं, स्त्री, (त्रिवारं सीतया सहितम् । “नौ-
वयोधर्मेति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) वार-
त्रयवृत्तचित्रम् । इत्यमरः । ३ । ६ । ६ ॥

वृटिः

त्रिसुगन्धि, स्त्री, (त्रयाणां सुगन्धिद्रव्यानां समा-
हारः।) त्रिजातकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, अश्ववेदके। १२। ७३।
“त्वगेलापत्रसंयोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते॥”)
त्रिसुपर्णः, पुं, बहुचानां वेदभागः। तद्व्रतश्च।
तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः। इति मनु-
टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा, मनुः। ३। १८५।
“त्रिणाचिकेतः पञ्चामिस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्॥”)
त्रिसोताः, [स्त्री] स्त्री, (त्रीणि सोतांसि यस्याः।
यद्वा, त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्तप्रातालेषु सोतांसि
यस्याः।) गङ्गा। (यथा, माघे। ३। १०।
“अङ्गुष्ठनिष्ठूतमिवोङ्गसुचै-
स्त्रिसोतसः सन्ततधारमम्भः॥”)
नदीभेदः। इति मेदिनी। से, ५४॥
त्रिहस्त्यं, त्रि, (त्रिवारं हस्तेन कृष्टम्। हस्त+
“मतजनहलात् करणजल्यकर्षेण” ४। ४। ६७।
इति यत्।) वारत्रयकृष्टचक्रम्। तत्पर्यायः।
त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४।
इत्यमरः। २। ६। ६॥
त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः। “हाम-
हायनान्ताच्च” ४। १। २७। इति डीप्।
“त्रिचतुर्था हायनस्य।” इति खलम्।)
त्रिवर्षा गौः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ६। १३।
“वत्सतर्षश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्णा
राजीव पृथ्व्यो नवनीतपृथ्व्योऽरुणाः पिशङ्गः
सारङ्गः॥”) द्रौपदी। यथा,—
“कृते युगे वेदवती चैतायां जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
(त्रिवत्सरे, त्रि। यथा, महाभारते। ३।
२३६। ६।
“अथ संसारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्।
वृत्तो गोपालकैः प्रीतो अहरत् कुरुनन्दनः॥”)
चुट, क ड छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥
चुट, य मि (चुरां-आत्म-दिवां-तुदां-परं-अवयव-
द्विधाभावमात्रे अकं-कैदनमात्रे सकं-सेट्।)
द्वौ दन्त्यवर्गप्रथमादी। क ड, चोटयते। य,
चुच्यति चोटिष्यति। तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटा-
दित्वमिति। दिवादिपञ्चेन कुटादित्वम्। मि,
चुटति अचुटीत्। शेषस्तु विदीर्णभावेऽपि।
यथा, चुच्यद्भीमधनुःकटोरनिनद इति महा-
नाटकम्। मयूखनखरचुटतिमिरकुम्भिकुम्भ-
स्थले। कचिल्लूनीभावेऽपि यथा। आवृणुते
यदि तच्छ्रुत्यति वासस्तदा जघने इत्युङ्गटः।
इति दुर्गादासः॥
चुटिः, स्त्री, (चुच्यते इति। चुट्+“इगुपधात्
कित्” उणां। ४। २। ८८ इति इन् सच कित्।)
सुत्रेला। (यथा, सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे। ५२।
“उत्कारिकां सर्पिणि नागशाखां
प्रक्तां सम्मलैस्त्रुटिकोलपचैः॥”)

ईई४

वेता

अस्याः पर्यायो यथा,—
“वयस्या तीक्ष्णगन्धा च सूक्ष्मेला त्रिपुटा
चुटिः॥”
इति वैदकरत्नमालायाम्॥
अल्पम्। संशयः। कालभेदः। स च इत्या-
चरचतुर्भागायहणात्मकः। इत्यमरः। ३। ३। ३७॥
चण्डयात्मकः। इति तट्टीकायां स्वामी॥
यथा, भागवते। ३। ११। ५।
“अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् चसरेणुस्त्रयः स्मृतः।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्।
चसरेणुस्त्रिकं मुङ्क्ते यः कालः सा चुटिः
स्मृता॥”)
चुटिवीजः, पुं, (चुटिरत्नं वीजमस्य।) कपुः।
इति शब्दमाला॥
चुटी, स्त्री, (चुटि+“कटिकारादक्तिनः।” इति
क् लीष्।) चुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
चुनप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) चुम्पति। इति दुर्गादासः॥
चुनफ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) चुम्पति। इति दुर्गादासः॥
चुप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) चोपति। इति दुर्गादासः॥
चुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) चोपति। इति दुर्गादासः॥
चैता, स्त्री, (चीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति। यद्वा,
त्रिलमिता। पृथोदरादित्वात् साधुः। एतन्नि-
रुक्तिर्वया, हरिवंशे। २०५। ५।
“त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः।
अतस्त्रेतात्वमापन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः॥”)
दक्षिणाम्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एकोक्त्या
इदमभिचयम्। इत्यमरः। २। ७। २०॥ (यथा,
हरिवंशे। २६। ४५-४६।
“मथित्वामिं त्रिधा कृत्वा अयजत् स नराधिपः।
इष्टा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम्॥
गन्धर्वैर्भ्यो वरं लब्ध्वा चैतामिं समकारयत्।
एकोऽग्निः पूर्वमेवासीदेल्लेख्यतामकारयत्॥”)
द्वितीययुगम्। तस्य परिमाणं यथा,—
“त्रिचत्वारिंशत्क्षेत्रेण विंशत्सहस्राधिकेन च।
चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च॥
द्विषट्क्षेत्रपरिमितं षष्ठवतिसहस्रकम्।
चैतायुगं परिमितं कालविज्ञिः प्रकीर्तितम्॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥
तस्य धर्मा यथा,—
“चैतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः।
अल्पक्षेत्रान्विता लोकाः केचित् केचित् दया-
शयाः॥
विष्णुस्थानरता लोका यज्ञदानपरायणाः।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः॥
क्षत्रा भूमिस्पृशः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्ना जितेन्द्रियाः।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः॥

वैधं

कालवर्धो तडित्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः।
वसुन्धरा च शस्याष्टा पुत्राश्च पितृसेविनः॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारः॥
चैतायुगं, स्त्री, (चैतेव युगम्।) द्वितीययुगम्।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
“कार्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे चैतायुगेत्पत्तिः।
तत्र अवतारत्रयम्। वामनपरशुरामश्रीराम-
चन्द्राः। पुण्यं त्रिपादम्। पापमेकपादम्।
पुष्करनामकं तीर्थम्। साग्निको ब्राह्मणः।
अस्थिगताः प्राणाः। चतुर्दशहस्तपरिमितो
मानवदेहः। दशसहस्रवर्षं परमाणुः। यत्र
हार्यं रौप्यपात्रम्। तदयुगाब्दाः १२६६०००।
तत्र राजानः सूर्यवंशीयबाहुकसगराद्युमद्व-
मङ्गसदिलीपभगीरथाजदशरथश्रीरामचक्रवर्ती-
लवा एते चक्रवर्त्तिनः। तल्लक्षणम्।
दानधर्मरता नित्यं तपस्या तीर्थदर्शनम्।
अग्निहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः।
तत्र तारकब्रह्मनाम।
रामनारायणानन्त सुकुन्द मधुसूदन।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन॥”
इति सुत्राङ्कितपञ्जिकातः संगृहीतम्॥
चैतायुगाद्या, स्त्री, (चैतायुगारम्भतिथिः। सा च
तिथिः।) चैतायुगारम्भतिथिः। सा च
कार्तिकशुक्लनवमी। तत्प्रमाणं युगाद्यायां
द्रष्टव्यम्॥
चैधा, य, (त्रिप्रकारम्। “संख्याया विधार्थं धा”
५। ३। ४२। इति धा। “रधाच्च” ५। ३।
४६। इति धा इत्येतस्य रधाच्।) त्रिधा।
इति सुग्वबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। २। १७।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे चैधा निदधे पदम्।
सम्बळहमस्य पांसुरे॥”)
चै, ड पालने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-आत्म-
सकं-अनिट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। ड, जायते।
चक्रिंस्त्राहीत्यादौ जायतीति जायते वा विष्णु-
पश्चात् वा इवाचरतीति कौ साध्यम्। कौञ्ज-
दादौ वा पठ्यते। इति क्रमदीर्घः। इति
दुर्गादासः॥
चैगुण्यं, स्त्री, (त्रिगुणानां भावः कर्म जा-
त्रिगुण + ण्यच्।) त्रिगुणधर्मः। सत्त्वगुण-
मत्त्वम्। यथा,—
“चैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्मुनिः॥
शैत्यसौगन्ध्यमान्द्रम्। यथा,—
“चैगुण्यललितैश्चारुमरुज्जिरूपवीजिते॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा॥
त्रिभिः पूरणश्च॥
चैधं, य, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा। ततः “त्रिजात-
धसुच्” ५। ३। ४५। इति धा इत्यस्य धसुच्।
त्रिधा। इति सुग्वबोधम्॥ (यथा, महा-
भारते। ३। ३२। ३२।
“सर्वमेव हृदयेनैके देवैर्नैके बहूनाम्।
पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित् त्रैधमेतन्निब्रूयते॥”)

तोटी

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव। स्वार्थे अण्।) त्रिपुर-
देशः। तत्पर्यायः। डाहलः २ चेदः ३ चेदिः
३। इति हेमचन्द्रः। ४। २२॥ (देशोऽयं
कामरूपस्य सीमाप्रदेशः। यथा, कामाख्या-
तले।
“कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम्।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिर्मुनिः”
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतं यावत्
त्रिपुरस्य राजा। यथा, महाभारते। २। ३१। ५८
“माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम्।
त्रैपुरं स्वप्रे कृत्वा राजानममितौजसम्।
निजगृह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम्”
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि। यथा, मातुस्ये।
१। ३। ५३।
“सोमशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा”
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे। यथा, हरिवंशे।
१२६। ५४।

“येनोद्धतास्त्रैपुरा मायिनो वै
दग्धा घोरेण वितथान्ताः शूरेण”
त्रैलोक्यं, स्त्री, (त्रिलोकी एव। चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे ष्यञ्।) त्रिलोकी। यथा, मार्कण्डेये।
“त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
चातं त्वया समरमुद्धनि तेषु हत्वा”
त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः।
एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रति-
भातीति ज्ञानात् तथात्वम्।) भङ्गा। इति
शब्दचन्द्रिका॥ भाङ् इति ख्याता॥
त्रैविद्याः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदरूपास्त्रिसो
विद्या यस्येति त्रिविदास्ततः स्वार्थे अण्। यद्वा,
तिस्रो विद्या अधीते वेद वा। “तदधीते तदेद”
४। २। ५६। इति अण्।) त्रिवेदज्ञः। त्रिविदा-
वेत्ता। यथा। मनुः। १२। १११।
“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मेपाठकः।
व्रतविशेषे, स्त्री। यथा, मनुः। २। २८।
“साध्यायेन व्रतेर्होमैस्त्रैविद्येनेत्यथा सुतेः।
“त्रैविद्याख्येन च व्रतेन” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः॥ वेदत्रयप्रतिपादो, त्रि। यथा,
“धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यं गुणाश्रयम्”
“त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपादं गुणाश्रयं यमदूतानां
धर्मम्” इति तट्टीकायां स्वामी॥
त्रोटिः, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥
“त्रोटिः, स्त्री, (त्रोटिर्ते भियतेऽनेनेति। त्रोटि +
“अच् इः” उणां। ४। १३८। इति इः।)
त्रोटिः, पुं, (त्रोटिश्चुर्हल इव अहणसाधनं
त्रोटिः, स्त्री, (त्रोटि + कृदिकारादिति वा डीष्।)
त्रोटिः, इति शब्दरत्नावली॥

हैहय

त्राम्बकः

त्रौजं, स्त्री, (त्रायते शिष्यते नियम्यतेऽनेनेति।
त्रै पालने + “अशिवादिभ्य इत्रौत्रौ” उणां।
४। १७२। इति उजः।) गवादिताडनदण्डः।
पांचनी इति ख्यातः। तत्पर्यायः। प्राजनम् २
तोदनम् ३ प्रवयणम् ४। गजस्य तोदनदण्डः।
तत्पर्यायः। वैष्णुकम् २ वैष्णुकम् ३ इत्यमर-
भरतौ॥ अस्त्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः॥ आरूपक्रिया। आधिभेदः।
इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः॥
त्रौक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
त्रौकं, ऋ ङ गत्याम्।) चतुर्दशखरी। रेफमध्यः।
आत्म-सकं-सेट्।) चतुर्दशखरी। रेफमध्यः।
ऋ, अतुत्रौकत्। ङ, त्रौकते। इति दुर्गादासः॥
त्राचः, पुं, (त्रीणि अक्षौणि नेत्राणि यस्य।
ततः समासान्तप्रत्ययः।) शिवः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३।
१०६। ११।
“आससाद महात्मानं त्राचं त्रिपुरमर्दनम्”
दैत्यविशेषः। यथा, भागवते। ७। २। ४।
“भो भो दानवदेतया द्विमुहं स्त्राचं। शम्बरः।
शतबाहो। हयग्रीव। नमुचे। पाक। इत्यलः”
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। २।
४३। ११।
“चेदिराजकुले जातस्त्राच एव चतुर्भुजः”
त्राचरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र।) घटकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रीणि अकारोकार-
मकारात्मकानि अक्षराणि यत्र। प्रणवादौ,
त्रि। यथा, मनुः। ११। २६६।
“आद्यं यत्राचरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता।
स गुह्योऽन्यच्छिष्टद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्”
कृन्दभेदे, स्त्री। यथा, वाजसनेयसंहिता
याम्। ६। ३१।
“विष्णुस्त्राचरेण त्रीं लोकावुदजयत्तावुल्लेखम्”
“विष्णुस्त्राचरेणाचरत्रयात्मकेन कृन्दसा तान्
ताडयान् मनुष्यावुल्लेखमधिकं जयेयम्” इति
वेददीपे मञ्जीधरः॥
त्राङ्गटं, स्त्री, (त्रिभिरङ्गैर्यते गम्यते इति।
त्राङ्ग + अट् + अच्।) शकन्वादित्वादलोपः।
त्राङ्ग + अट् + अच्। घौताङ्गनी। इति मेदिनी। टे, ४४॥
शिक्यभेदः। घौताङ्गनी। अट् + अच्।
त्राङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैर्यते गम्यते इति।
घौताङ्गनी। शिक्यभेदः। इन्द्रः। इति हेम-
चन्द्रः॥
त्राङ्गनं, स्त्री, (त्रयाणां अङ्गानां समाहारः।)
अङ्गनत्रयम्। यथा, कालाङ्गनं पुष्पाङ्गनं रसा-
ङ्गनम्। इति राजनिर्घण्टः॥
त्राङ्गगा, स्त्री, (त्रिषु अङ्गसु मार्गेषु गच्छतीति।
गम + ङः।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
त्राम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि अम्ब-
कानि नेत्राणि यस्य। शिवः। इत्यमरः। १।
१। ३५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ५६। १२।
“त्राम्बकं यजामहे सुमन्त्रिं पुष्टिवर्धनम्” इति
“त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवानामम्बकः पिता” इति
ऋग्वेदभाष्ये सायनः।) एकादशरुद्राणामम्ब-

त्राहस्य

तमः। यथा, मातुस्ये। ५। २६-३०।
“अजेकपादहिरण्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः।
हरश्च बहुरूपश्च त्राम्बकश्च सुरेश्वरः॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः॥”
शिवांश्चन्द्रशेखरनामकपौत्रराजपुत्रः। यथा,
“एवं तिष्ठणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः।
अतस्त्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह॥
बले वीर्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः।
नान्योऽभून्नृपशार्दूलः नो वा भूमौ भविष्यति॥
अभिषिञ्चाय तं राजा कुमारं बलवत्तरम्।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्वराजगुणैर्यतम्॥
तिष्ठभिः सह भार्याभिर्वनं पौत्रो विवेश ह॥
वृद्धोचितक्रियां कर्तुं राजा परमधार्मिकः॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः।
सर्वां चित्तिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः॥
सर्वभौमो वृषो भूत्वा राजभिः परिषेवितः।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः॥
एवं पौत्रसुतो भूत्वा त्राम्बकः प्राप्य निर्वृतिम्।
ब्रह्मावर्त्ताङ्गये रम्ये करवीराङ्गये पुरे॥
दृष्टवतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम्॥
त्राम्बकसखः, पुं, (त्राम्बकस्य महादेवस्य सखा
बन्धुः। “राजाहःसखिभ्यश्च” ५। ४। ६१।
इति टच्।) कुवेरः। इत्यमरः। १। १। ७१॥
त्राम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि
अम्बकानि नेत्राणि यस्याः।) दुर्गा। यथा,—
“सोमसूर्याग्निरूपाणि यस्या नेत्राणि अम्बिका।
तेन सा त्राम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्तिता”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
त्राहस्यः, पुं, (त्राहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति।
स्पृश + पचाद्यच्।) त्रिदिनसृक्। तिथित्रय-
संश्रयुक्तमहः। इति ज्योतिषम्॥
त्राहस्यः, स्त्री, (त्राहं स्पृशतीति। स्पृश +
“इगुपधच्चेति” ३। १। १३५। इति कः।)
त्राहस्यः। तथा च वशिष्ठः।
“एकस्मिन् सावने लङ्घि तिथीनां चितयं यदा।
तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम्॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम्॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भागुलङ्घिते
मासि।
चक्रिणि सुमे कुर्यान्नो माङ्गल्यं विवाहश्च॥
इति भीमपराक्रमः॥
दिनपाते दिनचये।
त्राहस्यः नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः कतिभिर्विधेयः॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्वं न कार्यं त्रिदिनसृष्टे तु॥”
इति ज्योतिषसूत्रम्॥

वर्षायाः

त्रैहिकः, त्रि, (ईहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम् । "तत्र भवः ।" ४।३।५३। इति ढन् । त्रैहिकं दिनत्रये पर्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिर्वाहोचितधनयुक्तः । यथा, "कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्रैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥"

इति मानवे । ४।७ ॥

"कुशूलधान्यक इति । कुशूलो ब्रीह्यागारं स्यादित्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्मितागार-धान्यसञ्चयो भवेत् । अत्र कालविशेषापेक्षायाम् । यस्य त्रैवर्षिकं भक्तं पर्याप्तं भव्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्वेत स सोमं पातुमर्हति ॥

इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्य-नैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य, गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावन्नः कुशूलधान्यक उच्यते । वर्षेनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भी-धान्यः । प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन गृह-स्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात् । मरुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः । मेधा-तिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभ्य-दारादिमतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुव-र्णादिधनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्टिका यागमाधिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति आख्यातवान् । गोविन्द-राजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठ-प्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाह-मात्रपर्याप्तधनः । कुम्भीधान्यक इत्येतद्ग्राह्ये उष्टिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्र-पर्याप्तधनः ।

द्वादशाहं कुशूलेन वृत्तिः कुम्भीदिनानि षट् । इमाममूलां गोविन्दराजोक्तिं नातुरुन्वहे । ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्रैहिकपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्रैहिकः तथा वा स्यात् दिन-त्रयनिर्वाहोचितधन इत्यर्थः । श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थोयमिकं कृत्वा नञ् समासः तथा वा भवेत् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥

त्रैहिकः, पुं, (ऋषेरयं आर्षेयः । ऋषि + ङक् । त्रय आर्षेयाः ऋषिधर्मा नैत्रादीन्द्रियक्रिया-भावरूपा येषाम् ।) अन्ववधिरसूकाः । यथा । "अत्रोक्तानि वचनानि सर्वाणि तिर्यग्गधिकरण-न्यायमूलानि । तथा हि तिर्यग्गधिकरणे । तिर्यक्पङ्क्तुत्रैहिकदेवतानामनधिकार इति यागभावे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विशि-ष्टान्तकरणविरहात् पङ्क्तोः प्रचरणविरहात् त्रैहिकयागामन्ववधिरसूकानां अवेक्षणश्रवणो-च्चारणविरहादिति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिकृत-चन्दनधेनु-विधिधृततिर्यग्गधिकरणम् ॥ (त्रय आर्षेया ऋषयो वच । त्रिप्रवरो गौत्रमेहः ॥)

ईह

त्वः

त्रैहिकः, त्रि, (त्रैहिक भवः । त्रैह + ङक् ।) तृतीयेऽह्नि भवः । यथा, ऐकाहिकद्वैहिक-त्रैहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्य-पराजितास्तोत्रम् ॥

("ऐकाहिको द्वैहिकश्च त्रैहिकश्च तथापरः । वेलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विजानीयाद्विचक्षणः ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अस्यौषधं यथा,—

"रसेन गन्धं शृङ्गश्च शिखिगीवश्च पादिकम् ।

गोजिह्वा जयन्त्या च तडुलीयैश्च भावयेत् ॥

प्रत्येकं सप्तसप्ताय शुष्कं गुल्माचतुष्टयम् ।

जरणेन हृतेनाद्यात् त्रैहिकज्वरशान्तये ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

त्रुषणं, स्त्री, (त्रयाणां उषणानां समाहारः । पात्रादिवात् स्त्रीत्वं न ।) मिलितशुष्कोपिप्पली-मरिचम् । इत्यमरः । २।१०।१११। (यथा, गारुडे १६८ अध्याये ।

"यमानी चित्रकं धान्यं त्रुषणं जीरकं तथा ॥"

त्रुषणं, स्त्री, (त्रयाणां उषणानां पिप्पलीमरिच-शुष्कोनां समाहारः ।) त्रुषणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

("पिप्पलीमरिचं शुष्कोज्वमेतद्विमिश्रितम् ।

त्रिकटु त्रुषणं योषं कटुत्रयमथोच्यते ॥"

इति वैद्यकपरिभाषाधाम् ॥

अस्य गुणा यथा,—

"त्रुषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।

गुल्मेहकफस्थौल्यमेदहीपदपीनसान् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

(वृत्तिविशेषः । यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।

"त्रुषणां त्रिफलां द्राक्षां काशसर्वाणि परुषकम् ।

हे पाठे सरलं व्याघ्रीं खगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥

त्रिकण्टकां विदारीश्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥

प्रस्यं चतुर्गुणं जीरं सिद्धं कासहरं पिवेत् ।

ज्वरगुल्मारुचिहीहृशिरोहृत्पाश्वशूलगुत् ॥

कामलाशोऽनिलाहीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।

त्रुषणं नाम विख्यातमेतद्वृत्तमनुत्तमम् ॥"

त्रुषणं, त्रि, (युष्मद् + सु । "त्वाहौ सौ ।" ७।२।

६४। इति त्वादेशः ।) भवान् । तुमि इति

भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमेकवचनान्तरूपोऽयं

लिङ्गत्रये समानः । इति आकरणम् ॥

त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति । तन + "तनो-

तेरनञ् वः ।" उणां । २।६३। इति चात्

क्लिप् अनञ् वः । आगमानित्यत्वात् तुवे-

कल्पिकः ।) भिन्नः । अन्यः । इत्यमरः । ३।

१।८२ ॥ (एकः । इति निरुक्तिः । १।७ ॥

यथा, ऋग्वेदे । १०।७१।४।

"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचस्त त्वः शृङ्खन्न

उतो त्वसौ तन्नं वि ससे जायेव पत्य उषती

सुवासाः ॥"

त्वक्छ

"त्वक्छ एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थः । पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श । दर्शनफलाभावात् पश्यति । त्व एकः शृङ्खन्न-प्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् इत्यनेनार्धेनाविद्वानभिहितः ॥" इति तन्त्रा-सायनः ॥

त्वक्, [च] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदश्लोथित-दिकमिति । त्वच संवरणे + क्लिप् । यद्वा । तनोति विस्तारयतीति । तन + "तनोतेरनञ् वः ।" उणां । २।६३। इति चिक अनञ् वः ।) इन्द्रियविशेषः । यथा,—

"पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहचापि त्वगिन्द्रियम् ।

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥"

उद्भूतस्पर्शवद्भूयं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपान्वच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥"

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥

इति भाषापरिच्छेदः ।

वत्कलम् । (यथा, रघुः । २।३७।

"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्

वन्धद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ॥"

गुडत्वक् । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ७७।२।

"त्वगुशीरपत्रभागेः सूक्ष्मैर्लाघेन संयुते शुष्कः ।

पटवासः प्रवरोऽयं षट्कपर्पूरप्रबोधेन ॥"

चर्मम् । इति मेदिनी । त्वे, ई ॥ अस्य पर्यायः ।

अष्टधरा २ । इत्यमरः ॥ अष्टधरा ३ । इति

तट्टीका ॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्मम् ६ क्ली ७

क्ली ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

रघुः । ३।३१।

"त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी

मशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपाथिवः

क्षितावभूदेकधनुर्द्वारोऽपि सः ॥"

कक्षुकः । यथा, मनुः । २।७६।

"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाह्विर्विमुच्यते ॥"

त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हारीचनी इति

भाषा ॥

त्वक्कण्डुरः, पुं, (कण्डुं रातीति । रा + कः । त्वक्-

कण्डुरः ।) व्रणः । इति हारावली । १५६ ॥

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमन्त्रः ।)

वंशरोचना । इत्यमरः । २।६।१०६ ॥

(वंशरोचनाशब्दे विष्टतिरस्या ज्ञातव्या ।)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमन्त्रः ।)

दित्वात् ङीष् ।) त्वक्क्षीरा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४४।

"सिताजगन्त्वा त्वक्क्षीरी विदारी इति भाषा ॥

(पर्यायोऽस्या यथा,—

"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा

त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी च वंशनी ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

त्वक्कण्डः, पुं, (त्वगेव क्वदो यस्य ।) क्षीरकक्षुकी

इति रत्नमाला ॥

त्वष्टा

त्वष्टिः, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + भावे इन् ।)
 त्वरा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥
 त्वरितं, स्त्री, (त्वर + क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वरते
 स्तेति । त्वर + गत्यार्थकर्मकेति कर्त्तरि क्तः ।
 यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य । त्वरा + तारकादित्वात्
 इतच् ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः । १ । ११६८ ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
 “वङ्गन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥”)
 त्वरितोदितं, त्रि, (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा
 उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्-
 पर्थायः । निरस्तम् २ । इत्यमरः । १ । १६ । २० ॥
 त्वष्टः, त्रि, (त्वष्टते तन्क्रियते स्तेति । त्वच् तन्-
 करणे + क्तः ।) तन्कृतः । चाँचा छोला इत्यादि
 भाषा । तत्पर्थायः । तष्टः २ । इत्यमरः ।
 ३ । ११ । ६६ ॥
 त्वष्टा, [ऋ] पुं, (त्वेष्टति दीप्यतीति । त्विष्
 दीप्तौ + “नमृनेष्टत्वष्टोचि” उणां । २ । ६६ ।
 इति ळच् इतोऽत्वष्ट ।) आदित्यविशेषः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
 “अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
 ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ॥
 धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
 भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ।
 एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥”
 एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा
 आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः ।
 इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१-१३३ ॥
 तथा मातृस्ये च । ६ । ३-५ ॥ त्वष्टति तन्-
 करोति काष्ठादिकं शिल्पकार्यत्वात् । तच् +
 ळच् ।) विश्वकर्मा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥
 (यथा, माघे । ३ । ३५ ।
 “त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
 विज्ञानसम्पत्प्रसवस्य सीमा ॥”
 अथन्तु माघमासे सूर्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा-
 मन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
 “त्वष्टाय जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
 ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सत्तमः ।
 माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥”
 विश्वकर्मेणः पुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 १ । १५ । १२२ ।
 “तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
 अजैकपादहिर्ब्रह्मल्लखा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”
 प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३ ।
 “त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
 स पुत्रं वै त्रिभिरसमिन्द्रोऽहोत् किलाष्टजत् ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
 “धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रल्लखा ध्रुवो धरः ॥”
 वर्णसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
 अस्य पर्थायः । काष्ठतदृशे उत्पत्तिश्च सूत्र-
 धारशब्दे द्रव्या ॥ (इन्द्रः । इति ऋग्वेद-
 भाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः ।
 इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

ईदं

त्विष्

त्वाचप्रत्ययं, स्त्री, (त्वाचं त्वच्-सम्बन्धि प्रत्ययम् ।)
 स्वर्णज्ञानम् । द्रवादेः स्वर्णद्वारा बोधः ।
 यथा, “अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्गनःसंयोगस्य यदि
 कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकात् त्वाच-
 प्रत्ययं स्यात् ॥” इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
 “तुष तुष्टौ स्तुतो धातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
 हजल्लेषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 त्वाष्टः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रा-
 सुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ५ । ५ । ४ ।
 “उदमेन हतस्त्वाष्टो नमुचिर्वल एव च ॥”
 विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
 “वृत्तः पुरोहितस्त्वाष्टो महेन्द्रायानुगृह्यते ॥”
 त्वष्टसम्बन्धि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८५ ।
 “ततोऽस्त्वं त्वाष्टमादाय चिक्षेप प्रति दान-
 वान् ॥”
 तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।
 “अपधित्वा चरुं त्वाष्टं त्वष्टारमजयद्विभुः ॥”
 त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रा-
 नक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
 “चोरा अयणस्त्वाष्टं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”
 त्वाष्टी, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः ।
 त्वष्ट् + अण् + डीप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्मेणोऽपत्यं स्त्री ।)
 संज्ञानामसूर्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
 “त्वाष्टी तु सवितुर्भाष्या वड्वा रूपधारिणी ।
 अस्यत महाभागा सान्तरौचेऽश्विनावुभौ ॥”
 रथिका । सुदरयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्विट्, [ष] स्त्री, (त्विष् दीप्तौ + सम्पदादित्वात्
 क्तिप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ ।
 २० । २ ।
 “अपश्यं द्वारकाचाङ्गं महाराज ! हतत्विष्म् ॥”)
 प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
 “चयस्त्विषामित्यवधारितं पुर-
 स्ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ॥”)
 वाक् । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ अवसायः ।
 जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
 “तव त्विषो जनिमन् जत द्यौरजदभूमिर्भियसा
 स्वस्य मन्योः ॥”
 “हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये
 जनिमन् जन्मनि सति ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 त्विष्, औ न भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
 उभं-दाने-सकं-अन्यच् अकं-अनिट् ।) औ,
 अत्विचत् । न, त्वेष्टति त्वेष्टते । भासो दीप्तिः ।
 अवान्निवासे दाने च त्विषौ न अनुवर्तते । औ,
 अवात्विचत् । न, अवत्वेषति अवत्वेषते । जनो
 निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥

य

विधा, स्त्री, (त्विष् + हलन्तात् वा टाप् ।)
 दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विधाम्पतिः, पुं, (त्विष्वां प्रभाणां पतिः । यद्वा
 अलुक् ।) सूर्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥
 त्विधिः, स्त्री, (त्विष् दीप्तौ + “इगुपधात् कित्”
 उणां ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।)
 किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।
 “उच्चेव यूथा परियन्नरावीदधि
 त्विषीरधित सूर्यस्य ॥”)
 त्वसरः, कृद्गता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
 परं-अकं-सकं च-सेट् ।) दन्त्यवर्गादस्याधो-
 दन्त्यसकारः । त्वसरति घूर्तः कुलेन गच्छती-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।
 ८ । ६ । ८ ।
 “यस्त्वा स्वपन्ती त्वसरति यस्त्वा दिपति
 जायतीम् ॥”)
 त्वसरः, पुं, (त्वसरति कौटिल्यं गच्छतीति । त्वसर
 + “भृष्टशीतुचरित्वसरीति” उणां १ । ७ ।
 इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ ।
 ८ । ६० ॥ तत्पर्थायः । मुष्टिः २ तालतलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यावर्त-
 शतिका । २४३ ।
 “ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेष्टे ! याकोष-
 मक्षिकोत्तरे । त्वसर
 विप्रसि मनो निश्रितेव सरस्य कुसुदुत्तम-
 रिका ॥”)
 सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।
 “मा मां पदोऽन रपसा विदत्तुसः ।
 “तथा त्वसरश्चङ्गागामौ जिह्वागः सर्प इत्यर्थः ।
 मां पदोऽन पादभवेन रपसा । रपि शब्दकर्मा ।
 शब्देन मा विदत् मा जानातु । इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥)

य

य, यकारः । स यङ्गनसप्तदशवर्णः । त्वयः
 द्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं । इत्यमरः ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
 “सुर्मूर्ध्निवा ऋटुरसा दन्त्या लुतुलसाः स्तुताः ॥”
 अस्य स्वरूपं यथा,—
 “यकारं चक्षुषापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरिणी
 त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविद्धसहितं सदा ।
 पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
 अरुणादित्यसङ्काशं यकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रम् । अस्य लेखनप्रकारः
 (वङ्गीयवर्णमालायाम्) यथा,—
 “कुक्षिता कुण्डली भूला वामादक्षिणतस्तस्य
 वामतः कुक्षिता भूला दक्षादक्षिणतस्तस्य
 ऊर्ध्वं ऋग्व्यायता रेखा मुरा गङ्गादयः क्रमात्
 वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रवचते ॥”

अस्य धानादि यथा,—

“नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम् ।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा धकारं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तस्यादित्यसङ्काशं धकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“यः सिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः ।
शिलो शिरसिजो दक्षी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
हृषीकेशो बुद्धिबिकर्मा च दक्षनाशाधिपोरुमरः ।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरसोऽनलः ॥
लोलोच्चयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रविदारकः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

यः, क्ली, रक्षणम् । मङ्गलम् । साध्वसम् । इति
मेदिनी । ये, १ ॥

यः, पुं, (युद्ध संवृतौ + डः ।) पर्वतः । भय-
रक्षकः । इति मेदिनी । ये, १ ॥ आधिभेदः ।
भयचिह्नम् । भयणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

युद्ध, शि संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) शि, युद्धति । अयुद्धीत्
तुयोद्ध । इति दुर्गादासः ॥

युद्धकारः, पुं, (कृ + भावे घञ् ।) युद्धियत्कृ-
शब्दस्य कारः करणं यत्र । निष्ठीवनत्यागा-
शुकराण्यशब्दः ॥

युद्ध, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । यूः धुरौ धुरः ।
ई, धूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

युद्ध, क्ली, हननम् । युद्धधातोर्भावे अणटि
(ल्युटि) निष्पन्नम् ॥

युद्ध, य, निष्ठीवनत्यागाशुकराण्यशब्दः । यथा,—
युद्धयन् वमज्जिरध्वगजनेरिति स्तुतिकथा-
नृतम् ॥

युद्ध, य, वाद्याशुकराण्यशब्दविशेषः । इति सङ्गीत-
सामोदरः ॥

युद्ध, क्ली, संवरणम् । इति युद्धधातोर्भावेऽणटि
प्रत्ययः (ल्युट्) ॥

यः, दकारः । स यज्ञनाष्टादशवर्णः तवर्गलतीय-
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति आक-
रम् ॥ (यथा, शिञ्जायाम् । १७ ।

“सुभृङ्गना ऋतुरा दन्त्या लतुलसाः
स्रुताः ॥”)

अस्य स्वरूपं यथा,—
“दकारं षष्ठ्यु चावृजि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
विशक्तिरहितं देवि ! त्रिविद्धसहितं सदा ।
आत्महितत्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ॥
रक्तविष्णुताकारं दकारं हृदि भावय ॥”

इति कामधेयुतन्त्रम् ॥

अस्य धानादि यथा,—

“धानमस्य दकारस्य वक्ष्यते षष्ठ्यु पार्वति ! ।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम् ।
एवं ध्यात्वा दकारं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे ।
“दोऽद्रीशो घातकिर्घाता दाता दलं कलत्रकम् ।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराहवनी घरा ॥

सुषुम्ना योगिनी सदाः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्घना नात्रिकण्ठकी ॥
स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णशोभा जितेन्द्रियः ।
धर्महृद्दामदेवश्च भूमा बहुसुचक्षला ॥

हरिद्रापुरमन्त्रौ च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः ॥”
हरिद्रापुरमन्त्रौ च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः ॥”

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति । दा + बाहुल-
कात् कः ।) भार्या । इत्येकाक्षरकोषः ॥

दं, पुं, (दे प शङ्खौ वा दा दाने + बाहुलकात्
कः ।) अचलः । दत्तः । दाता । इति मेदिनी
दे, १ ॥ (दो ऋदे + डः ।) खण्डनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १६ । ११४ ।

“दाददोद्धुद्धादो दादादोद्धुद्धो ददोः ।
दुहादं दददे दुहे ददादद ददोद्धदः ॥”
दुहादं दददे दुहे ददादद ददोद्धदः ॥”

“ददते इति दादोदानम् । दददाने कर्मणि घञ् ।
दादं ददातीति दादो दानप्रदः ॥” इत्यादौ
दादं ददातीति दादो दानप्रदः ॥” इत्यादौ

मक्षिणायकतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥)
दंशः, पुं, (दशतीति । दंश दंशने + पचाद्यच् ।)
कीटविशेषः । दाश इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वनमक्षिका २ । अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका
गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः
७ । इति हारावली ॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९

चुद्रिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
चुद्रिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनुः । १ । ४५ ।

“स्वेदजं दंशमशकं युकामक्षिकमत्कुण्डम् ।
उग्रजन्मोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदोद्दृष्टम् ॥”
दशतीव शरीरमिति ।) वर्म । (यथा, भाग-

वते । ३ । १८ । ६ ।
“परानुवृत्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥”
दश + भावे घञ् ।) दंशनम् । इति मेदिनी ।

दश + भावे घञ् ।) दंशनम् । इति मेदिनी ।
श्रे, ७ ॥

“सुप्रता जायते दंशे कृष्णश्चातिसवत्यह् ॥”
(इति सुप्रते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥ खण्ड-
नम् । (दन्तचतम् । यथा, आर्यासप्त-

श्रवाम् । ५११ ।
“वर्णद्वितर्जं ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे
उत्पलमहारि वारि च न सृष्टमुपायचतु-
रेण ॥”)

दोषः । मर्म । सर्पचतम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
“सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादृष्ट्य देहिनाः ।
दंशस्योपरिवर्धीयादरिषाकतुरङ्गले ॥

प्रोतचर्मोन्तवल्कानां ऋदुनान्यतमेन च ।

न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥”

इति सुप्रते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ३ । १६ ।

“सोऽब्रवीदहमांसं प्राक् दंशो नाम

महासुरः ॥”

अयम् भृगुभार्यामपहरन् तच्छापात् मांस-

शोभिताश्री कौटो जातः । ततः कदाचित्

गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य

ऊरुदेशं निर्भिद्य शोभितं पीतवान् । ततः

परशुरामेणायं शापात् निर्मोचितः ॥ एतद्-

विवरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति । दन्श + क्तुल् ।) दंशः ।

इति हारावली । १२३ ॥ (नृपविशेषः । स तु

कम्पनादेशाधिपतिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।

१७८ ।

“दंशकः कम्पनाधीशः प्रह्वे तत्र सक्रुधि ।

विद्रुतो विषलाटाय निपत्य निहतः खण्डैः ॥”)

दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति । दश +

ल्युः ।) वर्म । (यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“संनक्षत्रं सर्वं एवेन्द्रकल्पा

महान्ति चारुणि च दंशनानि ॥”

दन्श + भावे ल्युट् ।) दन्तादिना खण्डनम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कामडान् हुल्लुटान् इति

भाषा । (यथा, महाभारते । ८ । ८३ । ३४ ॥

“दंशनश्चाहिभिः कृष्णोदाहश्च जनुवेक्षनि ॥”)

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरु-

र्भयशीलः ।) मक्षिघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवदुग्रं मूलमस्य ।) शिग्रुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे

ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म सङ्गातोऽस्य परिहित-

त्वादिति । दंश + तारकादित्वात् इतच् ।)

वर्मितः । (यथा, महाभारते । २ । २६ । २ ।

“महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्हिना ।

हस्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥”

दंशते इति । दन्श + णिच् + भावे क्तः ।)

दष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ (भासमानः । यथा,

महाभारते । ४ । ४० । २ ।

“वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।

सुपान्ध सुग्रहश्चैव कस्यैतद्गुरुत्तमम् ॥”

“दंशिता भासमानाः ।” इति नीलकण्ठः ॥)

दंशी, स्त्री, (चुद्रो दंशः । खल्यार्थे ङीष् । यद्वा,

दशतीति । दंश + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

चुद्रदंशः । इत्यमरः । २ । ५ । २७ । कौट-

दाश इति भाषा ॥

दंश्या, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति । दन्श + “दाक्षी-

प्रसिति ।” ३ । २ । १८२ । इति करणे ङ् ।

यद्वा, “सर्वधातुभ्यङ् ।” उणां ४ । १५८ ॥

इति ङ् । गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य

पाठात् धितां ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) दन्त-

दक्षः

विशेषः । तत्पण्यायः । दादा २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २४७ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१ । ३ ।

“यस्यालीयत शल्कसीन्नि जलधिः पृष्ठे
जगन्मलम् ।

दंष्ट्रायां घरणौ नखे दितिसुताधीशः पदे
रोदसी ॥”)

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)

दादिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दंष्ट्री, [न] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्वस्येति ।
दंष्ट्रा + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति
इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ३३ । २३ ।

“विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्वजन्त्यसङ्गयाङ्गीता गजाः सिंहान् वनान्यपि ॥”)

दंष्ट्राविशिष्टे, त्रि । यथा,—

“दंष्ट्रिभिः शङ्खिभिर्वापि हता न्वेच्छेच्च
तस्करैः ।

ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन् । स्वर्गं न संशयः ॥”
इति शुद्धितत्त्वे अभिपुराणम् ॥

दक्षं, स्त्री, (उदक + पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, उ स्यदे । वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) स्यदे इह शीघ्रकर-
णम् । उ, दक्षते धनमुद्योगी । शीघ्रमुत्पाद-
यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (सामर्थ्ये
अकर्मकोऽयम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ११ ।

“तमिच्छा शतमिहसि दक्षसे ॥”

“दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

दक्ष, घ म ड हन्त्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) म, अदक्षि अदाक्षि ।
दक्षं दक्षम् । दाक्षं दाक्षम् । मानुषव्यवला-
दनुपधयोरपि दीर्घः । खमते तु दीर्घविधि-
रुपधां नापेक्षते । घ, दक्षा । सेमक्तात् सरो-
रित्यनेनेवेष्टसिद्धेऽस्य मानुषव्यवस्थापयन्तपटा-
दिभ्यो ड इति प्राचीनमतानुवादार्थः । ड,
दक्षते । हन्त्यर्थे गतिवधयोः । इति दुर्गादासः ॥

दक्षः, पुं, (दक्षते स्मृतिप्रवृत्तये समर्थो भवतीति ।
दक्ष + अच् ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो
दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । ततः प्रभृति मैथुनेन
प्रजा जाताः । यथा,—

“शरीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठादक्षिणादक्षः प्रजापतिरजायत ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६ ॥

“यथा ससर्जं चैवादौ तथैव शृणुत द्विजाः ।।
यदा तु ह्यजतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान् ॥

न वृद्धिमगमल्लोकस्तदा मैथुनयोगतः ।

दक्षः पुत्रसहस्राणि प्राञ्चजन्यामजीजनत् ॥”
इति च तत्रैव । ५ । ३-४ ॥

दक्षः

अस्य भार्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः । अस्य
षोडशकन्याः यथा, अह्वा १ मैत्री २ दया ३
शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः
८ बुद्धिः ९ मेघा १० मूर्तिः ११ तितित्ता १२
ह्रीः १३ स्वाहा १४ खधा १५ सती १६ ।
तस्य त्रिसहस्रपुत्राः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय-
जन्मनि दक्षप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे
प्रजावृष्टिश्चकार । स असिक्रां पत्न्यां वृष्टिं
कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।

धर्माय दक्षः । कश्यपाय सप्तदक्षः । चन्द्राय
सप्तविंशतिः । कृष्णाय हे । भूताय हे ।
अङ्गिरसे हे । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥
ताम्रचूडः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७
अध्याये ।

“धार्तराष्ट्रचक्रीराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाश्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥”)
मुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ।
४ । ६७ ।

“कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
ग्रन्थश्चकार यद्वत्त्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥”
अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“पराशरयासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”)
हरवृषः । इमभेदः । वृद्धिः । इति विश्वः ॥
महेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ११३ ।

“धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥”
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । १११ ।

“अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणं वरः ॥”
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ । “दक्ष
श्रेष्ठो चकारात् वृद्धौ । दक्ष गतिहिंसनयोः ।
दक्षतिरुत्साहार्थः । इति स्कन्दस्वामी । असुन् ।
शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन हिंस्यन्ते वानेन
शत्रवः प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये ॥”
“दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्त-
मपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् ॥” इति तट्टी-
कायां देवराजयन्त्रा । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६५ । ६ ।

“स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ॥”

“सोऽभिर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपति-
र्वलाधिपतिर्बभूव ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
गरुडस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । १२ ।

“मेघहृत् कुसुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥”)
त्रि, पटुः । इति मेदिनी । मे, १४ ॥ अस्य
पर्यायः चतुरंशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । ३६ ।

“सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजा-
वती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
पतिव्रता ॥”

दक्षा

समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।

“दृष्टी इव स्तनवे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ॥”

प्रवृद्धः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।
“युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरण दूळभम् ॥”
“दक्षं प्रवृद्धम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, महानिर्वाणे ।
३ । ४४ ।

“प्राणायामं ततः कुर्यान् मूलेन प्रणवेन वा ।
मध्यमानामिकाभ्याश्च दक्षहस्तस्य पार्श्वेति ॥”)
दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजापतेः
सुता । ताः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः । तासां नामानि
यथा,—
“सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनुसया सधा ।

प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सन्नतिश्च अरुन्धती ।
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिः अह्वा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ।
अरुन्धती वसुधार्मी सवा भावुर्मेरुवती ।
सङ्कल्पा च सुहृता च साधा विश्वा च नामतः ।
अदितिश्च दितिश्चैव ददुः काला दनामुषा ।
सिंहिका सुरसा कडुर्विन्ता मुरभिः प्रकीर्त्तिता ।
क्रोधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्वलोकास्तमाताः ॥
इति वज्रिपुराणे गणभेदानामाध्याये । ५ । १२-१४ ।

(अयं द्वितीयजन्मनि प्राचेतसी भूत्वा षष्ठिं कन्या
जनयामास । यथा, मत्स्यपुराणे । प्रजापतिः ।
“ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्राचेतसस्तथा ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ।
प्रादात् स दक्ष धर्माय कश्यपाय धीमते ॥
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥
हे चैव शत्रुपुत्राय हे कृष्णाय नामानि विस्तरः ॥
शृणुध्वं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ॥”
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥
दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतिर्जायते इति ।)
जन + “पञ्चम्यामजाती ।” ३ । २ । ६२ । (अश्विन्यादि-
दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजानां अश्विन्यादिभ्यः ।)
कन्यानां पतिः ।) चन्द्रः । इति विष्णु मन्त्रम् ।
• (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विष्णु मन्त्रम् ।)
दक्षसावर्णिः, पुं, नवममनुः । श्रुतनामा दक्ष-
ऋषभनामा भगवद्वतारः । इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६२ ।
पारमरीचिगर्भादा देवाः । इति श्रीभागवतम् ॥
धैर्यः । भूकेतुर्दक्षिके तु प्रभृतयो मनुपुत्राः । (अस्य विष्णु-
व्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ ६४ अध्याये १४३ श्लोके ।)
विष्टतिस्तु मार्कण्डेयपुराणे ६४ अध्याये १४३ श्लोके ।
दक्षा, स्त्री, (दक्ष + अच् ।)
भवतीति वा । दक्ष + अच् । ५ । ३५ ॥
इति मेदिनी । मे, १५ ॥

दक्षिणः

दक्षिणधर्मसंज्ञात्, पुं, (दक्षिणधर्मस्य दक्षिणस्य धर्मं नाशं करोतीति । क + क्तिप् तुगागमश्च ।)
 धिवः । इति हलायुधः ॥

दक्षिणः, पुं, (दक्षते कार्येषु समर्थो भवतीति ।
 दक्ष + "श्रुदक्षिणस्य हि हिम्य आयः ।" उणां
 ३।६६। इति आयः ।) गरुडः । गृध्रः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (दक्ष
 वृद्धौ + आयः । त्रि, वर्द्धकः । यथा, ऋग्वेदे ।
 १।६१।३ ।

"शुचिद्वमसि प्रियो न मित्रो
 दक्षायो अर्थमेवासि सोम ! ॥"
 "लभ्यमेवासि अभिष्टयमानः सूर्य इव दक्ष-
 णोऽस्ति सर्वेषां वर्द्धकोऽस्ति ।" इति सायनः ॥
 पूजनीयः । यथा, तत्रैव । ७।१।२ ।

"दक्षायो यो दम आस नित्यः ॥"
 "योऽग्निर्दमे गृहे दक्षायः पूजनीयो हविभिः
 समर्थनीयो वा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
 दक्षिणः, त्रि, (दक्षते इति । दक्ष वृद्धौ + "इ-
 दक्षिणमिन्नन् ।" उणां । २।५०। इति
 इनन् ।) दक्षिणोद्भूतः । (दक्षिणदिग्भवः ।
 यथा, रघुः । ४।८ ।

"स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
 आददे नातिशीतोष्णो न भस्मानिव दक्षिणः ॥"
 दक्षिणदिक्स्थितः । यथा, मनुः । ५।६२ ।
 "दक्षिणेन न्यतं शृङ्गं पुरद्वारेण निहरेत् ॥"
 सरलः । (यथा, महाभारते । ४।५।२७ ।
 "दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्
 प्रभुः ॥")

परच्छन्दानुवर्ती । आरामः । इति मेदिनी
 ज्ञे, ५० ॥
 "दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु ।
 वायव्यदक्षिणावाटीयश्च दानप्रतिष्ठयोः ॥"
 इति विश्ववचनात् । ज्ञे, ४५ ॥

दक्षः । अपसव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ डाहिन
 इति भाषा । (यथा, मनुः । २।६३ ।
 "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ॥")
 दक्षिणहस्ताप्रदाने दीपो यथा,—
 "दक्षहस्ताप्रदाता च सर्पश्च सप्तजन्मसु ।
 ततो भवेत्सहस्रहीनो भानवश्च ततः शुचिः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—
 "योऽकारसुचरन् प्राज्ञो द्रविणं शक्तुमौदकम् ।
 एकीयादक्षिणे हस्ते तदन्ते खस्ति कीर्त्तयेत् ॥"
 इत्यादित्यपुराणम् ॥

(प्रदक्षिणः । यथा, भागवते । १।१४।१३ ।
 "प्रज्ञाः कुर्वन्ति मां सयं दक्षिणं पशवोऽपरे ।
 बाह्यांश्च पुरुषयात्र ! लक्ष्ये रुदतो मम ॥")
 पुं, चतुर्धनायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य
 लक्षणम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३।४० ।
 "सुप्तं त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
 कथितः ॥")
 यथा च "सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागः ।

अस्योदाहरणं यथा,—
 "अन्तःपुरे स्फुरति पद्मदृशां सहस्र-
 मचिह्नयं कथय कुत्र निवेशयामि ।
 इत्याकलय नयनाम्बुहे निमौल्य
 रोमाञ्छितेन वपुषा स्थितमच्युतेन ॥"
 इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

(तन्लोकाचारविशेषे, स्त्री । यथा, कुलार्णवे
 ५ खण्डे ।
 "सर्वभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
 वैष्णवाद्भुतं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥
 दक्षिणाद्भुतं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
 सिद्धान्ताद्भुतं कौलं कौलात् परतरं न हि ॥")
 दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला का-
 लिका ।) आद्याशक्तिः । यथा,—
 "ऊर्ध्वं वामे कृपायं करकमलतले क्षिप्रमुखं
 तथाधो

दक्षे चाभीवरश्च त्रिजगद्वहरे दक्षिणे कालिके
 च ।" इति तत्त्वसारः ॥
 दक्षिणतः, य, (दक्षिण + "दक्षिणोत्तराभ्यामत-
 सुच ।" ५।२।२८ । इति अतसुच ।) दक्षिणस्यां
 दिशि । इत्यमरटीकायां रायसकुटः ॥ (यथा,
 मनुः । ३।६१ ।

"पृष्ठवासुनि कुर्वीत वलिं सर्वात्मभूतये ।
 पिठभ्यो वलिप्रेषणु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥"
 दक्षिण + तसिन् । दक्षिणभागे । यथा, महा-
 निर्व्याणतन्त्रे । ३।४८ ।
 "पुनर्दक्षिणतः कुर्व्यात् पूर्ववत् सुरपूजिते ॥")
 दक्षिणतारं, स्त्री, दक्षिणतीरम् । यथा, "दिक्-
 शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारं
 दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम् ।" इति

सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम् ॥
 दक्षिणपूर्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो-
 रन्तरालम् । "दिङ्नामान्यन्तराले ।" २ ।
 २।२६ । इति समासः ।) पूर्वदक्षिणकोणः ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ६।१६।२२ ।
 "दिशि दक्षिणपूर्वस्यां इक्षुं दक्षिणतो यदुम् ॥"
 तद्दिग्भागस्ते, त्रि । यथा, आश्वलायनगृह्य-
 सूत्रे । ४।२।११ ।

"दक्षिणपूर्वं उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति ॥"
 दक्षिणस्याः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति । स्या +
 कः ।) सारथिः । इत्यमरः । २।८।६० ॥
 दक्षिणस्थिते, त्रि ।
 दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति । दक्ष वृद्धौ + "इदक्षि-
 णमिन्नन् ।" उणां । २।५० । इति इनन् ।
 ततश्चाप् ।) दक्षिणदिक् । तत्पथ्यायः । अवाची
 २ ग्रामिनी ३ यामी ४ वैखती ५ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे । ३।२५ ।

"दिक् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
 बलीकनिष्ठासमिवोत्ससर्ज ॥")
 दक्षिणवायुगुणः । षड्रसयुक्तत्वम् । चक्षुर्हित-
 त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । सौख्य-
 कान्तिमतिप्रदत्वम् । शूलनाशित्वम् । विदा-

दक्षिणा

हितम् । असमाख्यकोपनत्वम् । गच्छूपदादि-
 कौटानां जनकत्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥ * ॥

अस्या दिशोऽधिपतयः वृषकन्यामकरराशयः ।
 इति ज्योतिषम् ॥ यज्ञादिविधिदानम् । इति
 मेदिनी ॥ प्रतिष्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥ यज्ञादि-
 सम्पादकतदन्तविहितदानम् । सा यज्ञपत्नी
 श्रीकृष्णदक्षिणांशभूता । यथा,—

"कार्तिकीपूर्णिमायानु रासे राघामहोत्सवे ।
 आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा ॥"
 दक्षिणाया अदाने तस्या वृद्धिर्यथा,—
 "यज्ञो दक्षिणाया साहं पुत्रेण च फलेन च ।
 कर्मिणां फलदाता चेत्वेवं वेदविदो विदुः ॥
 कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं ददाच्च दक्षिणाम् ।
 तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने ! ॥

कर्त्ता कर्मणि पूर्णं च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम् ।
 न दद्याद्वाह्येभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽथ वा ॥
 सुहृत्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्भुवम् ।
 एकरात्रे यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा ॥
 त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः ।
 मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते ॥
 संवत्सरे यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत् ॥
 कर्म तद्वयजमानानां सर्वञ्च निष्कलं भवेत् ।
 स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः ॥
 दरिद्रो याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ।
 तदगृह्णाद्याति लक्ष्मीञ्च श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
 पितरो नैव गृह्णन्ति तदन्तं आहृतपर्यम् ।
 एवं सुराश्च तत्पूजां तद्वत्तामभिराहुतिम् ॥ * ॥

दाता न दीयते दानं गृहीता च न याचते ।
 उभौ तौ नरकं यातश्चिन्नरज्जुर्वथा घटः ॥
 नाप्येद्वयजमानश्चेद्याचितारश्च दक्षिणाम् ।
 भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं ब्रजेद्भुवम् ॥
 वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः ।
 ततो भवेत् स चाखालो याधियुक्तो दरिद्रकः ॥
 पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वाञ्च सप्तजन्मनः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

नायिकाविशेषः । यथा,—
 "या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके ।
 न सुखद्वयसत्तीरपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः ॥"
 इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी ॥
 (य, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा ।
 "दक्षिणादाच ।" ५।३।३६ । इति आच् ।
 दक्षिणस्यां दिशि ॥)

दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः ।)
 यज्ञाग्निविशेषः । इत्यमरः । २।७।१६ । दक्षि-
 णस्या दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः । इति भरतः ॥
 अस्य नामकरणम् । यथा,—
 "दत्तासु दक्षिणाखादौ तृप्तिर्भूता यतोऽमरान् ।
 नयसे दक्षिणाभागं दक्षिणाभिस्ततोऽभवत् ॥"
 इति वराहपुराणम् ॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
 दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्वतः ।)
 मलयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४।६५ ॥

दक्षिणा

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽप्रतिपक्ष आचारः ।)
आचारविशेषः । यथा,—

“सधर्मनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् ।

स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवां यजेत् ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

(एतदाचारोक्तकर्मादिकं वामाचारवत् कठोर-
तरं न । तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणा-
चारतन्त्रे ।

“दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म तच्छुद्धवेदिकम् ॥”

दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य ।

शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।

४ । ५ । २७ ।

“दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्
प्रभुः ॥”)

दक्षिणात्, अ, (वसत्यागतो रमणीयं वा । दक्षि-
णस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा

दिक् इति । “उत्तराधरदक्षिणादातिः ।” ५ ।

३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दक्षिणापथजन्मा, [न] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां

दिशि यः पन्थाः तत्र जन्म यस्य ।) जाति-

विशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २० । ४२-४५ ।

“दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरात्मकाः ।

मुहाः पुलिन्दाः श्वराः चुचुका मद्रकैः सह ॥

उत्तरापथजन्मानः कौर्त्तयिष्यामि तानपि ।

यौनकास्त्रोजगान्धाराः किराता वर्वरैः सह ॥

एते पापकृतस्तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

अप्राकवलमृधानां सधर्माणो नराधिप ! ॥

नैते कृतयुगे तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

जेताप्रभृतिर्वर्जन्ते ते जना भरतर्षभ ! ॥”

दक्षिणामुखः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि

मुखं यस्य ।) दक्षिणदिक्षु, ख । यथा,—

“अमास्तानं गद्याश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दक्षिणायनं, स्त्री, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि

दक्षिणे गेले वा अयनम् ।) सूर्यस्य दक्षिणा-

मतिः । सा आवणादिषट्षु मासेषु भवति ।

इत्यमरः ॥ * यथा,—

“कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।

उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।

राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”

इति विष्णुपुराणोक्ताच्चूडादावयनपरिग्रहः

सौरेश ॥

दिग्मानादिवोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ।

इति ॥

सूर्यसंक्रान्तिः पूर्वं पञ्चाक्षरादिनान्तरे ।

एकवर्षं चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥

बृहस्पतिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥

कुतूहलमेव च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्ध्रुवम् ॥

ई७२

दक्षिणी

कर्कटसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ।

अयनांशक्रमेणैव विधुवारम्भणं तथा ॥”

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तत्र जातस्य फलं यथा,—

“याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः

शूठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।

चतुष्यदाढ्यः कृषिमानहंयु-

व्वाचामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

कर्कटसंक्रान्तिः । यथा,—

“मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

विधुवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अयनचक्रं यथा,—

“चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमश्चेत्

करोति

यस्मिन्नुच्चैः तद्वच्चं मरणभयकरं शूलमूले

निदध्यात् ।

तत्पञ्चादारमूले विविधभयकरं शूलपार्श्वे-

र्थलाभः

सौख्यं स्याच्चक्रमर्भे विविधमुनिमतं विद्धि

वामक्रमेण ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

(“त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-

विभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च ।

तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्त्रेषु भगवाना-

प्यायते सोमोऽम्बलवणमधुराश्च रसा वलवन्तो

भवन्तुत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्धते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दक्षिणारः, [सु] पुं, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुव्रण-

मस्य ।) आघकर्तृकदक्षिणाङ्गव्रणितमृगः ।

इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

दक्षिणार्हः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । अर्ह +

“अर्हः ।” ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणा-

योयः । ऋज्वाशये दक्षिणामर्हति यः । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिणः

३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

दक्षिणावर्तकी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्तते इति ।

आ + वृत् + क्त्वा । गौरादित्वात् ङीष् ।)

दक्षिणकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दक्षिणाश्रापतिः, पुं, (दक्षिणाश्राया दक्षिणस्या

दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ६८ ॥

दक्षिणीयः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा +

“कङ्कुरदक्षिणाच्छ च ।” ५ । १ । ६६ । इति

कः ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ।

(यथा, हरिवंशे । ४८ । ७६ ।

“क्रतवः संप्रवर्तन्तां दक्षिणीयैर्दिजातिभिः ।

दक्षिणाश्रोपवर्तन्तां यथोक्ताः सर्वसन्निभः ॥”

तथाच अथर्ववेदे । ८ । १० । ४ ।

“यज्ञतोर्दक्षिणीयो वासतेयो भवति य

एवं वेद ॥”)

दग्धर

दक्षिणेन, अ, (दक्षिण + “एनवन्यतरस्यामदूरे

२पञ्चम्याः ।” ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।)

दक्षिणदिशि । इति रायमुकुटः ॥ दक्षिणभागे ।

(अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—

“दक्षिणेन हरिं रुद्रो गोविन्दमतिनेश्वरः ।

येनेशं हरिरीशस्त्वं तेनेशमभितोऽर्चकाः ॥”

इति सुषुप्तोपमम् ॥

(कश्चित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा,

महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।

“दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।

ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिटके ॥”)

दक्षिणेर्मा, [न] पुं, (दक्षिणे ईर्म्मां व्रणं यस्य ।

“दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।” ५ । ४ । १२६ । इति

अग्निम् ।) आधशराघातात् दक्षिणाङ्गप्र-

युक्तमृगः । तत्पर्यायः । दक्षिणारः २ । इत्य-

मरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४४ ।

“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा

दिशमिव दाहवर्ती मराबुदयन् ॥”)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । “कङ्कुर-

दक्षिणाच्छ च ।” ५ । १ । ६६ । इति चका-

रात् यत् ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ।

(यथा, भट्टिः । २ । २६ ।

“दक्षिणदिशं कृतमार्त्तिजीने-

स्तदयातुधानैश्चित्ते प्रसर्पतु ॥”)

दग्धं, स्त्री, कर्तृगम् । इति रत्नमाला ॥

दग्धः, त्रि, (दक्षते स्म इति । दक्ष + क्तः ।

भस्मीकृतः । पोडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

पुष्टः २ भुष्टः ३ जघितः ४ । १८६ ।

१ । ६६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८६ ।

“चौरैर्द्वैतं जलेनोद्गमिना दग्धमेव वा ।

न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥

“पञ्चाणामामिषं पर्यम् ।

गोर्वर्ज्यमामिषं क्षीरं फले जम्बीरमामिषम् ॥

आमिषं रक्तप्राकञ्च सर्वञ्च दग्धमामिषम् ॥

इति कर्मलोचनम् ॥

(स्नानम् । यथा, अमरुप्रतके । २४ ।

“रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धान्नं

जायते ॥”)

चन्द्राश्रितराशिम्बलकपादिभाषिकदृष्टम् । यथा,

ज्योतिषतत्त्वे ।

“मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाश्रितौ

पञ्चम्यां बुधराशौ द्वौ सप्तम्यां चापयज्ञौ ॥

नवम्यां सिंहकोटाखावेकादश्यां गुरीगुरुः ॥

दृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञाखमी यज्ञः ॥

दग्धसद्वानि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्यति ॥”)

दग्धकाकः, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः । काकः ।

श्लोकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥

दग्धरथः, पुं, (दग्धो रथोऽस्य ।)

गन्धर्वः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, मनुः ।

भारते । १ । १७१ । ३६ ।

“अस्त्राभिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उल्लसत् ॥

सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवत् ॥”)

दण्डः

भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ इच्छाकुराजपुत्रः । इति
रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
“धृष्टकृष्णस्त्रीष्व दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥”
क्रोधहन्तुरसुरस्याग्नेनावतीर्णः खनामख्यात-
नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४६ ।
“क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।
“धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
“शुचिन्माय दण्डाय पर्णचौरपटाय च ॥”
कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
“षट्पलं पात्रनिर्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम् ।
स्वर्णमात्रैः कलच्छिद्रं कुण्डैश्च चतुरङ्गुलैः ॥
यावज्जलज्जुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोदमे दण्डनिपातने च दोषो
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
विप्रदण्डोदमे कच्छमतिहृच्छं निपातने ॥
“कौटसाख्ये दण्डा यथा,—
लोभान्मोहाद्व्यान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साख्यं वितथमुच्यते ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साख्यमवृत्तं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
लोभात् सहस्रं दण्डास्तु मोहात् पूर्वन्तु साह-
स्रम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानात् द्वे श्रुते पूर्णे चाग्निष्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहुः कौटसाख्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनिधनाय च ॥
कौटसाख्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको
नृपः ।
प्रवासवेददण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दण्डस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥
उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहन्तथैव च ॥
अनुवन्तं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ * ॥
अधर्मदण्डेषु दोषो यथा,—
अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डाच्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौर्वापर्यनिधमो यथा,—
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ॥
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ।
वधेनापि यदा त्वेतावन्निहीतं न शक्नुयात् ॥
तदैव सर्वमेवैतत् प्रयुज्जीत चतुर्थयम् ॥

दण्डः

दण्डः

दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां द्वे श्रुते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्तेव चोत्तमः ॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं श्रुतमर्हति ।
अपहृवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कन्यानृपो दण्डं स्वयं पञ्चवर्तिं पणान् ॥
अकन्येति च यः कन्यां त्रयाद्वेषेण मानवः ।
स श्रुतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्यमक्षये दण्डो यथा,—
पथि चैत्रे परिहृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः श्रुतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा,—
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रवयो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्ययः ॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
श्रुतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विश्रुतो दमः ॥ * ॥
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
श्रुतं ब्राह्मणमाक्रुष्य चक्षियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽध्यक्षश्रुतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्डः चक्षियस्याभिप्रांसने ।
वैश्ये स्यादहर्षपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
समार्णे द्विजातीनां द्वादशैव यतिक्रमे ।
वादेऽवचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजालिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
निःक्षेपोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नाख्ये दण्डाङ्गुलः ॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासे चयेत्तेलं वक्त्रे ओत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशश्च जातिश्च कर्मशरीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पादाप्यः स्याद्विश्रुतं दमम् ॥
कारणं वाप्ययवा खड्गमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्यापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आचारयन् श्रुतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणचक्षियभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्णः चक्षिये लेव मध्यमः ॥
विद्यूदयोरेवमेव स्वजातिं प्रतितत्त्वतः ।
केदवर्जं प्रणयन् दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंसाचेत् अष्टमन्त्यजः ।
क्षेत्र्यं तत्तदेवास्व तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुदस्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेषुत्तुल्यस्यापकृष्टजः ।
कन्यां कृताङ्गो निन्वास्यः स्त्रियं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वारौष्ठौ केदयेनृपः ।
अवस्तुजयतो मेढ्रमवश्रुयतो गुदम् ॥

दण्डः

केषु गृह्यतो हस्तो केदयेदविचारयन् ।
पादयोर्द्वौ पादयान्तु ग्रीवायां दृष्येषु च ॥
त्वग्भेदकः श्रुतं दण्डो लोहितस्य तु दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु घासिष्कान् प्रवास्यस्वस्मिन्भेदकः ॥
वनसतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ।
मनुव्याणां पशूनाश्च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दण्डं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥
अज्ञानां पीडनायाश्च प्राणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानयनं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा ॥
द्रव्याणि हिंस्यादयो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् ॥
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् ।
चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलैषु च ॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः श्लेषे दण्डो विधीयते ॥
क्षिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्यक् प्रतिशुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
केदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मोस्तथैव च ।
आक्रम्ये चाप्येहीति न दण्डं मनुजवती ॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विश्रुतं दमम् ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्याः प्राजकेनापि सर्वे दण्डाः श्रुतं श्रुतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः ॥
मनुष्यमारणी क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् ।
प्राणभृतस्तु महत्सङ्गं गोगजोऽहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाश्च हिंसायां द्विश्रुतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्दभाजविकानाश्च दण्डः स्यात् पञ्चमासकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदराः ।
प्राप्तापराधास्ताद्याः स्य रज्जा वेद्यदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषः ॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्वरेद्विन्याच्च यः प्रमास्य ॥
स दण्डं प्राप्नुयान्माघं तच्च तस्मिन् समाचरेत् ॥
धान्यं दण्ड्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽन्यधिकं वधः ।
श्लेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥
तथाधरिमयेयानां श्रुतादभ्यधिके वाससाम् ॥
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाश्च हस्तच्छेदनमिच्छति ।
पञ्चाशत्तु त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिच्छति ॥
श्लेषेऽप्येकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाश्च विप्रैर्वधः ।
सुखानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
महापशूनां हरणे शास्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्यश्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोसु ब्राह्मणसंस्थासु कूटिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सदाः कार्योऽप्येकादिकः ॥
सूचकार्यासकिलानां गोमयस्य गुडस्य च ॥

दण्डः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य लग्नस्य च ॥
 वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
 चण्डयानाश्च हरणे नृदो भस्मन एव च ॥
 मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनां मदानामोदनस्य च ।
 पक्वानानाश्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दण्डः ॥
 पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
 अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कण्ठलः ।
 परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलैषु च ॥
 निरन्ये भूतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धभूतं दण्डः ।
 स्यात् साहसं त्वन्यवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् ॥
 निरन्यं भवेत् स्तियं हृत्वापययते च यत् ।
 वस्त्रतानुपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
 तमायं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
 येन येन यथाङ्गेन स्तेनो वृष विचेष्टते ।
 तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥*॥
 परदारहरणे दण्डा यथा,—
 परदारभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नन्महीपतिः ।
 उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
 परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
 पूर्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥
 परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
 नशीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
 उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
 सहस्रद्वन्द्वसन्धैव सर्वं संग्रहणं तथा ॥
 परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्यूतम् ।
 अवाङ्मनः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
 न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिविद्धः समाचरेत् ।
 नैव चारणदारेषु विधिनाम्नोपजीविषु ।
 सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
 किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
 सोऽकासां दूषयेत् कन्यां स सदो वधमर्हति ॥
 सकासां दूषयन्त्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
 कन्यां भजन्तीसुतकृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
 न वधं सेवमानान् संयतां वासयेद्गृहे ।
 जलमां सेवमानान् जघन्यो वधमर्हति ॥
 अग्निपुत्रं तु यः कन्यां कुर्यादर्पणं मानवः ॥
 तस्याभु कर्तव्यं अङ्गुल्यो दण्डश्चाहति षट्प्रतम् ।
 सकासां दूषयन्त्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 कन्यां वधयेत् दण्डः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
 यत्कन्यां दद्यात् कुर्वातु तस्याः स्याद्विप्रतो दण्डः ।
 यत्कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सदो मौख्य-
 मर्हति ।
 यत्कन्यां च कुर्यात् खरेणोद्धनं तथा ॥
 यत्कन्यां लब्धयेदया तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
 यत्कन्यां खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
 यत्कन्यां दद्यात् पार्थं भूयने तप्त आयसे ।

अभ्यादधुश्च काष्ठानि तत्र दह्यते पापकृत् ॥
 संवत्सराभिषक्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दण्डः ।
 ब्राह्मया सह संवासे चाण्डाला तावदेव तु ॥
 शूद्रो गुप्तगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
 अगुप्तमङ्ग सर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण ह्यीयते ॥
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
 सहस्रं चत्तियो दण्डो मौख्यं सूत्रेण चार्हति ।
 ब्राह्मण्यो यद्यगुप्तान् गच्छेत् वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् चत्तियन्तु सहस्रिणम् ॥
 उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विप्रतौ शूद्रवदण्डो दण्डयौ वा कटाग्निना ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां वलाङ्गन् ।
 भूतानि पञ्च दण्डाः स्याद्विच्छन्त्या सहस्रजितः ॥
 मोख्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 इतरेषान् वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 वैश्यश्चेत् चत्तियां गुप्तां वैश्यां वा चत्तियो
 व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावभौ दण्डमर्हति ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
 शूद्रायां चत्तियविप्रोः साहसो वै भवेद्दण्डः ।
 चत्तियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दण्डः ॥
 सूत्रेण मौख्यं दण्डे चत्तियो दण्डमेव वा ॥
 अगुप्ते चत्तियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
 भूतानि पञ्च दण्डाः स्यात् सहस्रन्त्यज-
 स्त्रियम् ॥*॥
 ऋत्विजं यक्ष्यजेद्व्याज्यो याज्यचर्त्विक् त्वजे-
 द्दण्डः ।

भूतं कर्मण्यदुष्टं तयोर्दण्डः भूतं भूतम् ॥
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ।
 त्वजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्डाः भूतानि षट् ॥
 इति मनुः ॥*॥

दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
 “दण्डः संरुद्धते धर्मं तथैवार्थं विधानतः ।
 कामं संरुद्धते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
 राजदण्डभयात्तोकाः पापाः पापं न कुर्वन्ते ।
 यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
 दण्डश्च भवेत्तोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
 शूले मत्स्यानि वा यच्चन् दुर्बलान् बलव-
 तराः ॥

अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्याद्व्याधि ।
 अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किंत्विधौ ॥
 विद्वद्भूमि जल्यन्तो दूता दण्डा न भूभृता ।
 दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
 विपक्षवचनाद्व्यो भूयो दण्डं न चार्हति ।
 विपक्षवचनाद्व्योः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥”
 विपक्षवचनाद्व्योः स्वामिनं नरकं नयेत् । कै +
 दण्डकां, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । इत्यमर-
 कः ।) श्लोकविशेषः । कुन्दोभेदः । इत्यमर-
 टीकासारसुन्दरी ॥ अथ विवरणं कुन्दः-
 शब्दे द्रव्यम् ॥ (इत्यो दण्डः । “इत्यो” ५ ।
 इति भाषा ॥ पुं, इत्याहुपुत्रः । यथा, भाग-
 वते । ६ । ६ । ४ ।

“सुवतस्तु मनोज्ञे इत्याहुपुत्रः सुतः ।
 तस्य पुत्रशतव्येष्टा विकृतिनिमिदण्डकाः ॥”
 एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमिति स्थातम् ।
 यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
 “रामस्तु पुनरालस्य नागरस्य जनस्य च ।
 तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥”
 दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।)
 धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वाच्च टाप् ।)
 जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ३० । ३६ ।
 “मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वं दण्डकावनम् ।
 वसिष्ठामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥”)
 दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
 अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डताद्यमाना ङका ।) वाद-
 विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
 भाषा । तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ याम-
 नाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्भमः ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९
 गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्री ताम्र-
 निर्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
 धृञ् धारणे + पचाद्यचि णिङ् । इत्यञ्जल-
 दत्तः । २ । २२ ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
 “ब्रह्मदण्डकृतं दण्डं मुक्ता दण्डधराधिपः ।
 अकाण्डदण्डसंघायं ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥”)
 राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
 “बलनिघ्नमर्थपतिश्च तं
 अमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥”)
 त्रि, लगुडधारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
 भारते । १२ । २३ । ४३ ।
 “एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥”
 चतुर्थोपायशुक्तः । यथा, भागवते । ४ । २१ । २२ ।
 “अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥”)
 दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + “कर्मण्यण्” ।
 ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा,
 गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
 “उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
 दण्डधाराश्च सामुद्रा रत्नानुपहरन्तु ते ॥”)
 प्रताधिपः । इति मैदिनी । २, २६६ ॥ (सनाम-
 ख्यातवृषविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुर-
 स्थांशेन जातः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४७ ।
 “क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्मः परिकीर्तितः ।
 दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥”
 धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृत-
 राष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
 “विषङ्गी कवची पाश्री दण्डधारो धनुर्महः ॥”)

दण्डनी

त्रि, दण्डधरः ॥ (शासकः । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । १०६ ।

“दण्डधारे त्वयि क्षाप ! क्षितिमेतां प्रशासति ।
को वैरक्षेहयोः पारमनासादावसीदति ॥”)

दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नय-
तीति । नी + णुल् ।) सेनानीः । स चतुरङ्ग-
बलाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ६६६ ।

“कन्दर्पे कोटभृत्यानां भिन्नानां सङ्ग्रहोदते ।

क्रुध्यन् राजपुरीं राजा यद्वज्रदण्डनायकम् ॥”)

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते वा । यद्वा, दण्डो
नीयते नयेति । नी + कर्मणि करणे वा क्तिन् ।)

अर्थशास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ तत्

चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम् । इति भरतः ।

तस्य निरुक्तिर्यथा,—

“दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।

दण्डनीतिरिति ख्याता चीक्षो कानतिवर्त्तते ॥

तच्च ब्रह्मकृतशतसहस्राध्यायपरिमितम् ।

तद्वयथा,—

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतचक्रे सुबुद्धिजम् ।

यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयम्भुवा ।

चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्वं रजस्तमः ।

स्थानं वृद्धिः चयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥

आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।

सहायाः कारणश्चैव यद्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥

त्रयो ज्ञान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! ।

दण्डनीतिश्च विपुला विदास्तत्र निदर्शिताः ॥

अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम् ।

चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥

सामभेदप्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।

उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्तस्त्रेण समुदाहृता ॥

मन्त्रश्च वर्णितः कृतस्तथा भेदार्थ एव च ।

विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धसिद्धोश्च यत् फलम् ॥

सन्धिश्च विविधाभिख्यो ह्रीनो मध्यस्तथोत्तमः ।

भयं सत्कारवित्ताख्यं कार्त्तस्त्रेण परिवर्णितम् ॥

यात्राकालश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।

विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥

आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्तस्त्रेण वर्णितः ।

लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितम् ॥

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशुद्धितः ।

प्रकाशोऽथविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः ॥

इथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! ।

विष्टिर्नावस्तराश्चैव देशिका इति चाष्टमम् ॥

अङ्गाव्येतानि कौरव ! प्रकाशानि वलस्य च ।

जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥

स्युर्षे चाभ्यवहार्ये बाण्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः ।

अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥

कृत्स्नो मार्गगुणश्चैव तथा भूमिशुण्डाश्च ह ।

आत्मरक्षणमाश्वासः सर्गाणां चान्वेषणम् ॥

कल्पना विविधाश्चापि वृत्ताग्रथवाजिनाम् ।

६७६

दण्डनी

यूहाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम् ॥

उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।

शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ! ॥

वलवसननिर्युक्तं तथैव वलहर्षणम् ।

पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानश्च पाण्डव ! ॥

तथा खातविधानश्च योगसञ्चार एव च ।

चौरैराटविकेचोगैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥

अग्निदैरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः ।

अग्निमुख्योपजापेन वीरधम्केदनेन च ॥

दूषणेन च नागानां आशङ्काजननेन च ।

आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जननेन च ॥

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य हासवृद्धौ समञ्जसम् ।

दूतसामर्थयोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ।

अरिमध्यस्थमित्राणां सन्धक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ॥

अवमर्दः प्रतीवातस्तथा चैव बलीयसाम् ।

यवहारः सुखञ्च तथा कण्टकप्रोधनम् ॥

अमो व्यायामयोगश्च व्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ॥

अभृतानाश्च भरणं भृतानाश्चान्वेषणम् ।

अर्थस्य काले दानश्च वसने चाप्रसङ्गिता ॥

तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह ।

कारणश्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥

दुष्टेभित्तश्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।

शङ्कितत्वश्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥

अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् ।

प्रदानश्च विवृद्धस्य पार्त्तिभ्यो विधिवत्तदा ॥

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।

चतुर्थं वसनाघाते तच्चैवानुवर्णितम् ॥

क्रोधजानि तथोग्राहि कामजानि तथैव च ।

दण्डोक्तानि कुरुश्रेष्ठ ! वसनान्यत्र चैव ह ॥

मृगायाश्चास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ! ।

कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥

वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।

निर्यहोऽथात्मनस्यागमर्थदूषणमेव च ॥

यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाश्च वर्णिताः ।

अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाश्च भञ्जनम् ।

चैत्यदुमावमर्दश्च रोधः कर्मान्तनाशनम् ॥

उपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।

पनवानकशङ्खानां भेरीणाश्च युधिष्ठिर ! ॥

उपार्जनश्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि षट् ।

लब्धस्य च प्रशमनं सताश्चैवाभिपूजनम् ॥

विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।

मङ्गलालभनश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥

आहारयोजनश्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।

शक्तेन च प्रथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ॥

उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ।

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ ॥

वृत्तिर्भरतशार्ङ्ग ! नित्यश्चैवान्वेषणम् ।

अदण्डत्वं च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनम् ॥

अनुजीविस्त्रजातिभ्यो युगोभ्यश्च समुद्भवः ।

रक्षणश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥

मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् ! द्वादश-

राजिका ॥

दण्डपा

द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
देशजातिकुलानाश्च धर्माः समनुवर्णिताः ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णिताः ।
उपायश्चात्र लिप्ता च विविधा भूरिदर्शिता ।
मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णिताः ।
दूषणं स्रोतसाश्चैव वर्णितश्च स्थिरात्मवान् ।
वैर्वैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत् सर्वं राजशार्ङ्ग ! नीतिशास्त्रेषु वर्णितम् ।
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रकृतः ।
देवानुवाच संहृष्टः सर्वान् शूक्रपुरोगमान् ।
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभावितम् ।
दण्डेन सहिता स्तेषा लोकरक्षणकारिका ।
निगृह्यानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥”
इति महाभारते राजधर्मः ।

दुर्गा । यथा,—

“नयानयगतालोके विकल्प निलयामला ।
दण्डनात्मनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधरश्चैव वर्णितः ।)
नीचः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ।

दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य ।)
(यथा, भागवते । १ । १७ । ३५ ।

“परीक्षितैवमादिष्टः स कलिजर्तव्यपटुः ।
तमुद्यतासिमाद्देदं दण्डपाणिमिवोदयम् ॥”

काशीस्थशिवगणविशेषः । स पूर्णमन्त्रसंयुक्तः ।
हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण कारितः ।
दण्डनायकत्वमवाप्तवान् । यथा,—

“भक्तस्य धीरस्य तपोनिधिर्हृदौ
हरो वराणां निकरं तदा सुदृढम् ।
चैत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वरात्मकः ॥

स्थिरस्त्वमदादि दुरात्मदण्डकः ।
सुपालकः पुण्यकृताश्च मनुष्याः ।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्वान् गणान् प्राधि ममास्त्रयुक्तकलात् ॥

“त्वत्सातुक्तचैत्रवरेऽद्य यक्षराजः ।
कल्मामनाराध्य सुसुक्तिभागवान् ।
सभाजनं प्रागत एव ते चरतु
ततः समर्चां मम भक्त आदरात् ॥

मङ्गलियुक्तोऽपि विना लक्ष्मीं
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत् ।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तदग्रमान्यो भव दण्डपाणि ॥”

इति काशीखण्डे ३२ अध्याये ।
(खनामख्यातश्चन्द्रवर्णीयप्रतिष्ठापि ।
मातृस्ये । ५० । ८७ ।

“वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ।
अयन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्दिवसांश्च ।
चकार । यथा, राजावल्याम् । १ परिच्छेदे ।
“चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयान् ॥”

बुभुक्षे पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्महात्मजः ।

येयुः इति साम्प्रदायिकाः ॥ एतेषां काशी
एव प्रधानतमं वासस्थानम् ॥ * ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
“मुखो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्वणः ॥”
योगाचार्यविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“युगावर्तेषु सर्वेषु योगाचार्यच्छलेन तु ।
अवताराणि श्रद्धांश्च शिष्यांश्च भगवन् ! वद ॥”
उपमन्यु उवाच ।

“महाकालश्च श्रुत्वा च दण्डी, मुखी स एव च ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रानामेकतमः । यथा, महाभारते
धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
“निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥”
दण्डीत्यत्र पाश्रीति केचित् ॥) दण्डयुक्ते चि ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ३७४ ।

“दण्डी मुखी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः ॥”
दण्डोत्पलं, क्ली, (दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।) वृक्ष-
विशेषः । डानिपोला इति डानकुनि इति च
भाषा । अस्य गुणाः । ज्वरशवासकासनाशि-
त्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तत्तु पीतरक्तश्चेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य
पर्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सङ्घदेवी ४
सहा ५ । रक्तस्य पर्यायः । विश्वदेवा १ ।
श्वेतस्य । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला, स्त्री, (दण्डोत्पल + टाप् ।) श्वेत-
पुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दण्डः, त्रि, (दण्डति इति । दण्ड + कर्मणि गत्यत् ।
यद्वा, दण्डमर्हतीति । दण्ड + “दण्डादिभ्यो यत्”
५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीयः । दण्डि-
तयः । (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ३४ ।

“यच्चोद्धृज्य स्वकं धर्म्मं स्ववर्णाश्रमसंज्ञितम् ।
जरोऽप्यथ प्रवर्त्तते स दण्डो भूयतो भवेत् ॥”
तत्पर्यायः । दण्डार्हः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । २५ ।

“स्थित्यै दण्डयतो दण्डान् परिणेतुः प्रसूतये ॥”
दत्त, पुं, दन्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहु-
वचने दत्तः ॥

दत्तं, त्रि, (दीयते इति । दा + क्तः ।) रक्षितम् ।
कृतदानम् । तत्पर्यायः । विरुद्धम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विश्राणितम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, भाष्ये । १ । १५ ।

“स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-

श्चिरन्तनस्तावदभिव्यवीविशत् ॥”

दा + भावे क्तः ।) दाने, क्ली । तत् सप्तविधं
यथा,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।
प्रयत्नमूल्यं भृत्यसुदृष्टा स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधभौकावेष्टरुगन्वितैः ।
तथैवोक्तोचपरीहारव्यवसायच्छलयोगतः ॥

बालमृदास्वतन्त्रार्मसतोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममेदं कर्म्मति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्यं चाधर्मसंहिते ।
यदत्तं स्यादवज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥”
इति मिताचरा ॥

दत्तः, पुं, राजविशेषः । स अग्निसिंहनन्दनः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः ।
अपरः जत्तियवंशोत्पन्नो वृषविशेषः । यथा,
महाभारते । १२ । २६६ । १५ ।

“आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्वपदो मातुस्य एव च ॥”
यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३८ । २ ।

“राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ पानश्वः श्वेतवाहनः ॥”
वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा,—

“शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा जाता च भूभुजः ।
भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारवेत् ॥”
अथुद्वाहत्तत्त्वम् ॥

अधुना कायस्यादेरुपाधिश्च । (यथा, कुल-
दीपिकायाम् ।

“गौडेश्वरौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका
ये हि सिद्धा
स्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)

भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्रः दत्तात्रेय इति
नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्र-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।

“कुण्डः सद्योऽपि कानीनः क्रौतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः केनापि चाशक्तौ धनग्राहिसुताः स्मृताः ॥”
तथा, महाभारते । १ । १२० । ३४ ।

“दत्तः क्रौत उपक्रौत उपगच्छेत् स्वयं च यः ॥”
दत्तकः, पुं, (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादश-
विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । सपिण्डदत्तकस्य

अशौचव्यवस्था । यथा, “सापिण्डस्य पुत्रीकरणे
तु सपिण्डमरणदिनिमित्तं दत्तकस्य तन्मरणा-
दिनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्विवादम् ।
इति अनन्तभट्टकृतदत्तकदीधितिः ॥ * ॥

औरसपुत्रेण सह तस्य समभागित्वम् । यथा,—
“दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् ।
पितृव्यित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥

इत्यपि वचनं शूद्रविषयम् ॥” इति दत्तकचन्द्रिका ॥
अन्यत् पोष्यपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्रः, पुं, (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविध-
पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
“दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥”
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा,—

“शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ॥
नल्लेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्ता-
नाय पूर्व्याम् ।

स्त्री पुत्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यचाशु-
ज्ञानाङ्गत्तुः ॥

पुत्रं प्रतिगृह्णीयन् वन्नुनाह्वय राजनि निवेद्य
निवेशनस्य मध्ये ग्राह्यतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीया-
दिति ।” इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्ति-
र्यथा,—

“गोत्रकृत्वे जनयितुर्न हरेद्विष्मः सुतः ।
गोत्रकृत्पुत्राणाम् पिण्डो यपैति ददतः स्वपुत्रः ।
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते !
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ।
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्मरन्त्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्जन्तु पञ्चमाहर्षान्न दत्ताद्याः सुता वृष !
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टिं प्रथमश्चरेत् ॥”
इत्युद्वाहत्तत्त्वम् ॥

दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्वापुत्रायाश्च दत्त-
कश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिगृह्णीयते ।
दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्वापुत्रायाश्च दत्तकः जनकप्राप्ति-
गृहीत्वा मावयोरयमिति संप्रतिपन्नः स उपमन्यो-
रपि पुत्रः ।” इति मिताचरा ॥

दत्ताप्रदानिकं, क्ली, (दत्तस्य आप्रदानं प्रदत्त-
मस्यस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) दत्तस्य पुत्र-
विवादपदान्तर्गतविवादविशेषः । यथा, नारदः ।
राहरणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा, नारदः ।
“दत्ता द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥”
“असम्यग्विहितमार्गेण ॥” इति मिताचरा । पुत्र-

दत्तात्मा, [न] पुं, (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्र-
विशेषः । यथा,—

“दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ।” इति कात्यायनः ॥ कस्य
विवरणम् । “दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृ-
विहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वातवाहं पुत्री भवामीति
स्वयं दत्तत्वसुपगतः ।” इति मिताचरा । १ । ३४ ।

(विश्वदेवानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१३ । ६२ । ३४ ।

“सोमपः सूर्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीयकः ॥”
दत्तानपकर्म, [न] क्ली, (दत्तस्य अनपकर्म-
आदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मयः ।
दत्तिः, स्त्री, (दा + भावे क्तिन् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८६ ।

“अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ॥”
दत्तेयः, पुं, (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता + ट् ।)
इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दद, ड दाने । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दत्त-
आत्म-सकं-सेट् ।) ड, ददति । इति दुर्गा-
दासः ॥

ददनं, क्ली, (दद + भावे क्त्वाट् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

ददुः, पुं, कच्छपः । इति संक्षिप्तसारि उज्ज्वल-
वृत्तिः ॥ (ददाति कच्छमिति । दद + क्त्वाट् ।)
कात् कः । यद्वा, हरिद्राति दुर्गच्छत्येन साधुः । इति
हरिद्रा + म्गम्यादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः । इति
ज्यौलदत्तः । १ । ६२ ।)

इति भाषा । तस्य रूपान्तराणि । दृष्टः २
दृष्टः ३ दृष्टः ४ । इति भरतधृतशब्दभेदः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“सकुरागपिडकं दहमन्नसुन्नतम् ॥”

इति माधवकरः ॥

नस्यौघम् यथा,—

“विद्वज्जैङ्गजाकुष्ठनिशासिन्धुत्वसर्षपैः ।

सुजासुपिष्टो लेपोऽयं दहकुष्ठविनाशनः ॥

प्रयुक्तास्य बीजानि धात्री सर्जरसः सुह्री ।

सौवीरपिष्टं दहणामेतद्वर्तनं परम् ॥

आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेययेत् ।

इदं किष्टमकुष्ठानि हन्ति सिम्भानमेव च ॥”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥ * ॥

“यकश्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ! ।

सोमराजस्य बीजानां जम्बं पथ्या च दहयुतम् ॥

अमृतकं समोमृजं कथितं लवणान्वितम् ।

कांस्यचुष्टं खरं लेपात् कुष्ठदहविनाशनम् ॥

हरिद्रा हरितालश्च दूष्वा गोमृजसैत्ववम् ।

अयं लेपो हन्ति दहं पामानं वै गरं तथा ॥”

इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ * ॥

“मरीचं त्रिचतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

देवदारु हरिद्रा वै कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥

विशाला करवीरश्च अर्कचौरं शक्तुपलम् ।

रघाच कार्ष्णिकी भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ॥

प्रस्यं कटुकतैलस्य गोमृजेऽष्टगुणं पचेत् ।

स्तुपाचे लौहपाचे वा शनैर्द्विगुणं पचेत् ॥

पामा विचक्षिका चैव दहविस्फोटकानि च ।

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वच जायते ॥”

इति च गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ दहचिकित्सा ।

“कुष्ठमिष्टो दहघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।

अम्लपिष्टः प्रलेपोऽयं दहकुष्ठनिन्दनः ॥

दूष्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्ध-

कुष्ठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बह्वमलां

दहश्च कुष्ठश्च विनाशयन्ति ॥”

कुष्ठेरकः समरी इति लोके ।

लोके गखिलकाख्या सिद्धार्थकश्च सुह्रीचौरम् ।

अथमिति समभागं स्यादेष्टां द्विगुणस्तु दहघ्नः ॥

अथगुणं गोतक्रं तानि प्रकृतानि संदध्यात् ।

निवसजितघातूँ सम्यक् निष्पेयेत्तानि ॥

अथोपलेन घृष्टा दहमालेपयेत्तेन ।

समाह्वालेपोऽयं दहकुष्ठसर्वशं विनाशयति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं

राजिवर्षं चक्रमर्द्धस्य बीजम् ।

कैलेकस्य तक्रपिष्टः प्रलेपो

दहघ्नो मूलकाङ्क्षीजयुक्तः ॥

दहघ्नो चक्रमर्द्धस्य बीज-

मिचुद्धतं कैशरं ताल्यशैलम् ।

पिष्टो लेपोऽयं पिष्टादसेन

दहघ्नो नाशयत्येष योगः ॥

हेमचौरी याधिघातः शिरीषो

निम्बः सर्जो वतसकः साजकर्णः ।

शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दहः

स्नानालेपोऽयं वर्षलेषु प्रयुक्ताः ॥”

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

दहकः पुं, (दहरेव । स्वार्थे कन् ।) दहरोगः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

दहघ्नः, पुं, (दहं दहरोगं हन्तीति । हन + टक् ।)

चक्रमर्द्धकः । इत्यमरः । २।४।१४७ ॥ (यथा,

भावप्रकाशे सुदकुष्ठचिकित्सायाम् ।

“वाकुची चाथ दहघ्नः पिचुमर्द्धो हरीतकी ॥”

अस्य गुणा यथा,—

“दहघ्नपत्रं दीघघ्नमम्बं वातकफापहम् ।

कण्डकासकमिश्वासदहकुष्ठप्रणलवु ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

दहघ्नः, त्रि, (दहस्वस्येति । दह + “लोमादि-

पासादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” ५।२।१०० ।

इति नः ।) दहरोगी । इत्यमरः । २।६।५६ ॥

दहनाशिनो, स्त्री, (दहं नाशयतीति । नश् +

णिच् + णिनिः । डीप् ।) तैलनीकीटः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

दहरोगी, [न] त्रि, (दहरोगोऽस्वस्येति । दह-

रोग + इनिः ।) दहरोगविशेषः । देह्या इति

भाषा । तत्पर्यायः । दहघ्नः २ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ५६ ॥

दहः, पुं, (दहति दुर्गच्छद्वज्जनेनेति । दह्ना +

“दहति यालोपश्च ॥” उणां १ । ६२ । इति

ऊः रकारेकाराकाराणां लोपश्च ।) दहः । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

दहघ्नः, पुं, (दहं हन्तीति । हन + टक् ।) दहघ्नः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

दहघ्नः, त्रि, (दहस्वस्येति । दह + पामादित्वात्

नः ।) दहघ्नः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

दध, ड ददे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्-

सकं-सेट् ।) ड, दधते । ददे दानघृत्योः ।

आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयर-

भट्टोक्तम् । गणकतानित्यात् अस्वैदोपरस्तेपद-

साध्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु ड धाञ्जि

धारणे इत्यस्यैव ह्यं साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दधि, स्त्री, (दधातीति । धा + “भाषायां धाञ्ज-

द्वगमिजनिमिभ्यः ।” ३ । २ । १७१ । इत्यस्य

वार्तिकोक्ता किं स च लिङ्गवत् ।) श्रीवासः ।

वसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चौरौत्तरा-

वस्थाभावः । दह इति भाषा । तत्पर्यायः ।

चौरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ यस्य गुणाः । अम्बलम् ।

द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । संग्राहिलम् ।

गुरुत्वम् । वातदोषशमनत्वम् । शोफकफार्तरुच-

मृत्नावहत्वम् । वल्यत्वम् । शोफकफार्तरुच-

शमनत्वम् । वृद्धिशान्तिकारित्वम् । कासश्वास-

पीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम् । रक्तोद्रेक-

शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उणा-

त्वम् । दीपनत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायादुरस-

त्वम् । पाकेऽन्तत्वम् । पित्तमेदःप्रदत्वम् । मूत्र-

कृच्छ्रप्रतिश्यावातीसाररुचिकाग्र्येषु शस्तत्वम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ स्वादुत्वम् । हृद्यत्वम् ।

रोचनत्वम् । मङ्गल्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः । रुच्यत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

उत्तमगुणत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । सङ्-

धात्वाम्बलवर्द्धनत्वम् ॥ * ॥

निःसारदुग्धदधिगुणाः । संग्राहिलम् । शीतल-

त्वम् । वातलत्वम् । लघुत्वम् । विरहितत्वम् ।

दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । ग्रहणीरोगनाशित्वम् ॥ * ॥

बद्धदधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।

नातिपित्तकरत्वम् ॥ * ॥

शर्करासहितदधिगुणाः । श्रेष्ठत्वम् । लघ्ना-

पित्तासदाहनाशित्वम् ॥ * ॥

गुडयुक्तदधिगुणाः । वातनाशित्वम् । हृद्यत्वम् ।

वृंहणत्वम् । तर्पणत्वम् । गुरुत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ * ॥

वातजटणानाशित्वम् । इति चक्रदत्तः ॥ * ॥

रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न

भुञ्जीत किन्तु सद्यतश्चर्करं समुद्रस्य सचौद्रं

उष्णं सामलकं भुञ्जीत । रक्तपित्तकफोत्थेषु

विकारेषु च अमृष्टतान्वितमपि दधि न हितम् ॥

ऋतुविशेषे विधिविधौ । हेमन्तशिशिरवर्षासु

दधि शस्तं शरद्वर्षावसन्तेषु प्रायशो विगर्हित-

तम् ॥ * ॥

अत्रिधिना दधिसेवने दोषः । ज्वराद्वक्पित्त-

वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः ॥ * ॥

अथ गोदधिगुणाः । विशेषस्वादुत्वम् । बल्य-

त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पवित्रत्वम् । दीपनत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । वायुनाशित्वम् ।

अग्नेष्वदधिमध्ये गुणाधिकत्वम् ॥ * ॥

माहिषदधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।

वातपित्तनाशित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । अभि-

व्यन्दित्वम् । गुरुत्वम् । रक्तकफदूषणत्वम् ॥ * ॥

कृमीदधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहिलम् ।

त्रिदोषनाशित्वम् । आसकासारः चयकाग्र्येषु

शस्तत्वम् । दीपनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

आविकदधिगुणाः । दुर्गमकफयाधिप्रकोपन-

त्वम् ॥ अश्वीदधिगुणाः । वातनाशित्वम् ।

दीपनत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ॥ * ॥

औष्टकदधिगुणाः । चारत्वम् । अत्यन्तत्वम् ।

कटुपाकित्वम् ॥ * ॥

हस्तिनीदधिगुणाः । वीर्योष्णत्वम् । कषाय-

त्वम् । कफवातनाशित्वम् ॥ * ॥

मानुष्यदधिगुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ दधिभेदाः ।

“आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वन्तश्च ततः परम् ।

अम्बलतुर्धमत्वम् पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥” * ॥

मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च ।

“मन्दं दुग्धवदयत्तरसं किञ्चिद्दूधनं भवेत् ।

दधि

मन्दं स्यात् हृद्यविषमं दोषत्रयविदाहकत् ॥
यत् सन्ध्यां घनतां यातं यत्नं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वास्त्वस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्जनैः ॥
यन्तिरोहितमाधुर्यं यत्कामत्वं तदस्वकम् ।
अन्तन् दीपनं पित्तरक्तक्षेपविवर्धनम् ॥
तद्वत्त्वं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकत् ।
अत्यन्तं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“लवणमधुरसर्पिःशर्करामुज्जधात्री-
कुसुमरसविहीनं नैतद्वन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नादात् ॥
त्रिकटुकद्युतमेतद्राजिकाचूर्णमिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निस्त्वचणच ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितच्चातिपथं
रचयति तनुदाहं कान्तिसत्वच नृणाम् ॥

दधिमधुरमीषदन्तं वाहितच्च नालुण्यम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“दधि यत् खादु तन्मिदः कफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्यम्मतियद्रक्तदूषणं कफापत्तकत् ॥
विदाहि हृद्यविषमं मन्दजातं त्रिदोषकत् ।
दधि त्वसारं रूचन्तु ग्राहि विष्टम्नि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च श्रूतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा,—
“शारदं दधिगुर्वन्तं रक्तपित्तविवर्धनम् ।
शोफं तृणां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥
इति शारददधिगुणाः ॥ * ॥
गुरु स्निग्धं च मधुरं कफकृद्बलवर्धनम् ।
वृष्यं मेध्यं च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिद्विदम् ॥
इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

शैशिरं सघनञ्चाक्षं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ॥

इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदन्तं कफात्मकम् ।
बलहृद्दीर्घं च प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

लघु चान्नं भवेद्ग्रीष्मे चालुण्यं रक्तपित्तकत् ।
शोषभ्रमपिपासाहृद्युक्तं न ग्रीष्मके ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणाः ॥ * ॥

वार्षिकं हितकत् प्रोक्तं दधि शस्तं न दोषलम् ।
शोषवातभ्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥”

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥

“हिक्काश्वासजीह्वाशानामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि ह्येषां लवणेन विमूर्च्छितम् ॥
इति दधिभोजनविधिः ॥” * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“होचनं दीपनं वृष्यं स्नेहं बलवर्धनम् ।
पाकेऽस्त्वस्य वातघ्नं मज्जलं वृंहणं दधि ॥
पीनसे चातिसारे च श्रूतके विषमज्वरे ।

दधिका

दधिचा

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥
“त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“दधि तु मधुरमन्तमन्तश्चेति तत्कषायानुरसं
स्निग्धसुखं पीनसविषमज्वरातिसाराचक-
मूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माज्जलाच्च ॥
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्धनम् ।
कफपित्तकृदन्तं स्यादव्यक्तं रक्तदूषणम् ॥

विदाहि हृद्यविषमं मन्दजातं त्रिदोषकत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥
वातापहं पवित्रं च दधि गद्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातचयापहम् ॥

दुर्गामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलावर्धनं स्निग्धं विशेषादधि माहिधम् ।
विपाके कटु सचारं गुरु भेद्योष्टिकं दधि ॥

वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्गामाश्चाधिकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमन्तमन्तश्चेति दोषलम् ।
दीपनीयमन्तं वृष्यं वातघ्नं दधि वातलम् ॥

रूचसुखं कषायश्च कफमात्रापहं च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्नौ दोषघ्नं दधि नार्था गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पित्तनाशनम् ॥

कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्धनम् ।
दधौक्तानि यानीह गद्यादौनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेषु सर्वेषु गद्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं न च पित्तकृत् ॥

कुष्ठान्नाभिलाषश्च दधि यत् सुपरिश्रुतम् ।
श्रुतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्तुतम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥

वह्नेर्विषमनञ्चापि कफशुक्रविवर्धनः ।
दधि त्वसारं रूचश्च ग्राहि विष्टम्नि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरदग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥

हैमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
धारणकर्तरि, च । इति सुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्चिका ।) अर्द्धो-
दकोणदुग्धे दध्यस्वसंयोगात् जाता । इति
केचित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यस्वसंयोगात् जाता
इत्यन्ये ॥ केना इति भाषा । अस्या गुणाः ।
वातनाशिलम् । ग्राहिलम् । रूचत्वम् ।
दुर्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्यायोऽस्या
यथा,—

“दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तदधिकूर्चिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
दधिचारः, पुं, (दधिं चालयति विलोडयतीति ।
दधि + चल + चिच् + अण् । लस्य रत्वम् ।)
दधिमधुनदण्डः । तत्पर्यायः । वैशाखः २
तक्राटः ३ करवर्षणः ४ । इति हारावली ॥ ३४ ॥

दधिम

दधिजं, स्त्री, (दधौ जायते इति । जन + “पञ्च-
न्यामजातौ ।” ३ । २ । ६८ । इति डः ।)
नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीत-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्यः, पुं, (दधिवर्णं द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था
+ “सुपित्यः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) कपित्यः । इत्यमरः ।
२ । ४ । २१ ॥ (यथा,—

“तद्वदधित्यविल्वान्नं जम्बुमथैः प्रपचयेत् ॥”
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
“दधित्यविल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाचनलिका ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
दधित्याख्यः, पुं, (दधित्यं आख्याति कपित्यद्रव-
अनुकरोतीति । आ + ख्या + कः ।) शर-
ब्रवः । इति रत्नमाला ॥ लोवान् इति भाषा ।
दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-

दध्यादिनिर्मिता धेनुः । यथा, वराहपुराणे ।
“दधिधेनोर्मेहाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्ममात्रे तु पुनः पुष्यप्रकरशोभिते ।

कुशैरास्तीर्य वसुधां कृष्णाजिनकुशोत्तराम् ॥
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्धांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमखितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्यगन्तैस्तु पूजिताम् ।

ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥
चामादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ॥
पाडुकोपानक्षौ कृत्रं दत्त्वा मन्त्रमुत्सरेत् ।

दधिक्राव्णेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयां धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ! ॥
एकाहरो दिनं तिष्ठेद्दध्ना च वृषणन्दन ! ॥
यजमानो वसेद्राजन्ति विराजन्ति द्विजोत्तम ! ॥

दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
यत्र क्षीरवहा नदी यत्र पायसकर्ममाः ।
मुनय ऋषयः सिद्धास्तव गच्छन्ति धेनुदाः ॥
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।

य सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥
दधिपुष्पिका, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः ।
कप् । टापि अत इत्यम् ।) श्वेतापराजिता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात्
डीष् ।) कोलशिमि । इति राजनिर्घण्टः ॥
दधिफलः, पुं, (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य ।)
कपित्यवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्डः, पुं, (दध्नः मण्डः ।) मसु । इति रत्न-
माला ॥ मातु इति भाषा ॥
दधिमण्डोदः, पुं, (दधिमण्ड इव उदकं यच्च ।
उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा,
भागवते । ५ । १ । ३३ ।
“क्षीरोदक्षुरसोदक्षुरोदक्षुरोदक्षिमण्डो-
शुद्धोदाः सप्त जलधयः ॥”)

दध्नः

दधिसुखः पुं, (दधिवत् शुभं सुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । स सुग्रीवश्चरः तस्य मधुवनपाल-
कश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २२२ । ७ । [वान्] ”
“श्रीमान् दधिसुखो नाम हरिवृद्धोऽति वीर्य-
भागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
“सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥”
अयन्तु दुर्वीं कराणां सर्पाणामन्यतमः । इति
सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)
दधिशीलः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दधिस(श)क्तवः, पुं, दधुपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ दध्वातु इति भाषा ॥
नित्यवहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १०४ । ६१ ।
“न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्रीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तान् न मुञ्जीत वृथामांसश्च वर्जयेत् ॥”)
दधिसारं, स्त्री, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥
दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) दधिसरः । तत्-
पर्यायः । सरः २ दधुत्तरगम् ३ कडरम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥
दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेह इव ।) घोलम् । इति
जटाधरः ॥
दधीचः, पुं, दधीचिसुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
“दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसदनम् ॥”)
दधीचिः, पुं, सुनिविशेषः । स अथर्वसुनेरौरसात्
कर्दमकन्यायां शान्तिनाम्नां जातः । वृत्र-
वधार्थं देवैरस्थास्या वज्रं त्रिभिर्मितम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
“ऋतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विधः ।
तस्मात् यत्नादधिष्ठेष्टो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेऽस्थीनि देहीति तैर्बधिष्य दानवान् ।
तत् शुक्ला सहसा देवैर्याचितो सुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा सुभास्वरान् ॥
सर्वलोकान् चयान् प्राप्नो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरयो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिन्धुलचक्रश्च परिधा विविधां गदाः ॥
विश्वकर्मा सुराणान् परिधाद्याधुधानि च ॥”
इति बह्विपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
दधीचस्थि, स्त्री, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीर-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दध् [ध] चि, (धृष्योतीति । धृष प्रागल्भ्ये +
“ऋत्विग्दृष्टगिति” ३ । २ । ५६ । इति किन्
द्वित्वादिकश्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६६ । ३ ।
“रातह्यस्य सुदृतिं दध्क्लोमेर्मनामहे ॥”)
दध्, पुं, (दधते जीवेभ्यः पोषणं यत्नमाकर्त्तुं
ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् णः ।)
यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभतां आनयतीति ।
आ + नी + क्तिप्) सुदशना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा । दण्डश्च इति
केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति
हिन्दो भाषा ॥
दधुत्तरं, स्त्री, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधि-
स्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे ।
७८ । ६२ ।
“पयसः सर्पिषश्चैव दधौ दधुत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोग्यादिश्रयणाय च ॥”)
दधुत्तरगं, स्त्री, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-
तीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्न-
माला ॥
दधुदः, पुं, (दधिवद्दुकं यस्य । उत्तरपदस्य च
इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटा-
धरः ॥
दधुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दचकन्या दानवमाता
च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे
६ अध्याये ।
“कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्रपौत्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दुष्यैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विजता तद्वत् ताम्ना क्रोधवशा इरा ।
कहर्विन्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्रान्नबोधत ॥”
“दधुः पुत्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विषड्वीं शकुनिश्चैव तथा शकुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मधवाश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्यः शतद्वदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिश्चैव वचनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्वचाचस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च बिन्दुर्वाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपत्न्या च एवमाद्या दनोः सुताः ॥”
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कवच-
स्थोक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
“अथो मां मध्यमं पुत्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥”)
दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः ।
इत्यमरः । १ । ११ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । ४० ।
“तत्रैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥”)
दनुजद्विष्टः, [व] पुं, (दनुजानां असुराणां द्विष्ट
शत्रुः । यद्वा, दनुजान् देहीति । द्विष्ट + क्तिप् ।)
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, नि ।
यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
“नमो नन्दकुमार पराय दनुजद्विष्टे ॥”)
दनुजसुः, पुं, (दनोः सुतः पुत्रः ।) असुरः । इति
जटाधरः ॥
दन्तः, पुं, (दन्त + “हसिद्विगिति” उणां ।
३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः ।
इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलशङ्खम् । इति

दन्तः

त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्वणसाधनास्थि । दांत इति
भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि गुह्यदन्तपङ्क्ति-
र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । रदनः २
दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ द्विजः ५
खरुः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्पुष्प-
कारकौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।

“हरितालं यवचारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पत्रतैलेन पेययेत् ॥
हरितकीकषायेन चट्टा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुगन्धिताः पुंसः श्वेता रुद्र ! न संशयः ॥”

इति गारुड १८३ अध्यायः ॥ * ॥

“शङ्खमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च ।
पिष्टा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥”

इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥

“मूलं गोचुरकस्यैव चर्वित्वा नीललोहितम् ।
दन्तकौटयथां नश्येदन्तासुरविमर्दनम् ॥”

इति च गारुड १६३ अध्यायः ॥ * ॥

सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।

“जातः सदन्तः पिष्टमाहृष्टन्ता

तातं विह्वलात् प्रथमे तु मासे ।

अम्बां द्वितीये सहजं तृतीये

मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥

मिश्राभोजी सुभगः सुताख्ये

षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः ।

ततोऽधिकः स्यात् बलवान् दुःप्राख्ये

मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥

सुरप्रतापी नवमे ऋतुश्च दशमे तथा ।

एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥

अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकेस्तथा ।

सोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥

स्नानं संक्रमणस्याधः प्राग्भोर्दशनमन्ततः ।

होमं विप्रार्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रतिक्रीडायां तस्याघतस्थानानि यथा,—

“स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।

दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥”

इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—

“श्लेष्मिन्तं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।

दुर्गन्धीनि सङ्गृह्णाणि प्रक्षेदीनि मृदूनि च ॥

दन्तमांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति च प्रसरन् ॥

श्रीतादो नाम स याधिः कफश्लेष्मितसम्भवः ॥१॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते मूहान् ।

दन्तपुष्पटको नाम स याधिः कफरक्तजः ॥२॥

सर्वान् पूयस्त्रिषु चला दन्ता भवन्ति च ।

दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टश्लेष्मितसम्भवः ॥३॥

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।

लालासावी स विज्ञेयः श्लेष्मिरी नाम तामसः ॥

कङ्कमान् श्लेष्मिरी गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्तका

दन्ताञ्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यदीर्घ्यते ।
दन्तमांसानि पचन्ते मुखश्च परितुद्यते ॥
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशैशिरसञ्चितः ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् शीवति चाप्यष्टक् ।
पित्ताहृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥६॥
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताञ्चलन्ति च ।
अभ्याहताः प्रसवन्ति शोणितं दन्तवेदना ॥
आभ्यायन्ते सुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥७॥
ष्टष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रक् च प्रशाम्यति ॥९॥
शूनैः शूनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न स
सिध्यति ॥ १० ॥
हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालासावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिसं-
सक्तः ॥ ११ ॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
दीर्घमाशेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ॥
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
कृष्णच्छिद्रश्चलः सावी संरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः क्षमिदन्तकः ॥१३॥
वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भङ्गनकसञ्चितः ॥१४॥
शीतरूचप्रवाताम्बुशर्शानामसहा द्विजाः ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ १५ ॥
(दन्तमांसैर्मलसावैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सदाहरकस्वेद्विन्नः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
कपालेष्विव दीर्घतुसु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽष्टद्विज्जिह्वेन पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥१८॥
इति माधवकरः ॥
दन्तकः, पुं, (दन्त एव । स्वार्थे कन् ।) पर्वत-
शृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१०० ॥ (दन्तः । इति व्युत्पत्तिबोधार्थः ॥ त्रि,
दन्तेषु प्रथितः । दन्त + "खाङ्गेभ्यः प्रसिते ।
५ । २ । ६ । इति कन् ॥)
दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । कृष् + लुः ।)
जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
दन्तकाष्ठं, स्त्री, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।)
विकटतट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधाव-
नार्थकाष्ठम् । तद्वयथा नरसिंहपुराणे ।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥"
महाभारते ।
"तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्मादा भक्षयेदन्तधावनम् ॥"

दन्तधा

निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताड्यी च केतकी ।
खर्जूरनारिकेलौ च सप्तैते ढगरानकाः ॥
ढगराजशिरापत्रैर्यः कुर्यादन्तधावनम् ।
तावज्जवति चाखालो यावज्जङ्गं न पश्यति ॥"
तस्य स्यौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः ।
"कनिन्यग्रसमं स्यौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भूला च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥"
मरीचिः ।
"द्वादशाङ्गुलानु विप्राणां क्षत्तियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलश्च वैश्यानां शूद्राणानु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणाश्च षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥"
इत्याहिकतत्त्वम् ॥
दन्तकाष्ठकं, स्त्री, (इत्थं काष्ठं काष्ठकम् । दन्त-
धावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुत्यवृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दन्तच्छदः, पुं, (दन्ताश्चादन्तेनेनेति । छद संवरणे
+ णिच् + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ ।
११८ । इति घः । "छादेर्वेदुपसर्गस्य ।" ६ ।
४ । ६ । इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥
(यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
"दन्तच्छदेदन्तविघातचिह्नैः
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिमुखैः ।
संस्तुयते निर्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥")
दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा
सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनेनेति उपमा ।
दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम् ।) विष्णो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दन्तधावनं, स्त्री, (दन्तानां धावनम् ।) दन्त-
मार्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्त-
काष्ठम् । यथा, गारुडे २ । ४ अध्याये ।
"उषःकाले तु सम्याग्ने शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥
मुखे पथ्यधिते निम्नं भवत्प्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥
कदम्बविल्वखदिरकरवीरवटाङ्गुनाः ।
तगरं वृहती जातिकरञ्जाकार्तिसुक्तकाः ॥
जम्बमधूकापाभार्गशिरौघोदुम्बराशनाः ।
क्षीरकण्टकित्वचाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च घनारोग्यसुखप्रदाः ।
प्रचाल्य मुक्ता च शुचौ देशे व्यक्ता तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
वर्जयेदन्तकाष्ठानु तथैवार्कस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूयैः कुर्वीत मुखशोधनम् ॥"
दन्तशुद्धिः । तस्य विधिर्यथा,—
"प्रातर्भुङ्क्ता च नृद्वयं कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेदन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥"
तस्य काष्ठानि यथा,—
"केऽप्यत्र करवीरान्नकरञ्जवकुलाश्वनान् ।

दन्तधा

दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कण्टकिनोऽभ्यु-
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
तिन्तिङ्गी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥१॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालाखर्जूरैः केतकीयुतैः ।
नारिकेलेन ताड्या च न कुर्यादन्तधावनम् ॥२॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
"नृत्युः स्यादक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
पूर्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥३॥
तस्य तिथिविधेरे निवेधो यथा,—
"प्रतिपददर्शवल्लीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥४॥
दन्तधर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा,—
"दन्तानर्हमधो पृष्ठा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णं मुखस्तेन वृष्टिराशु प्रसीदति ॥५॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा,—
"अर्हिती कण्ठशूलौ च दन्तरोगी नवज्वरी ।
शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज-
येत् ॥६॥
तस्य गुणा यथा,—
"निहन्ति वक्तृवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सदो दन्तविशोधनम् ॥७॥
इति राजवल्लभः ॥
"कृतशौचस्ततः प्राञ्जः कुर्यादन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः ॥
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्यात् कुर्याच्चित्रारकी भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याश्च वृद्धाङ्गुलेन च द्विजः ।
दन्तस्य धावनं कुर्यात् तर्जन्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटविल्वानां घात्र्याः काष्ठिका युषः ॥
न दन्तधावनं कुर्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च ॥
नित्यक्रियाफलं प्रेक्षुस्वरया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राञ्जः सूर्योदयविवर्जिते ॥
सूर्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्यादन्तधावनम् ॥
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥
यः स्नानसमये कुर्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ॥
निराशाः पितरो यान्ति मध्याह्नापरार्द्धयोः ।
दन्तस्य धावनं कुर्याद्यो देवताः पितरो जलम् ॥
तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः कुर्यादन्तधावनम् ।
स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्यादन्तधावनम् ॥
तावज्ज्ञेयः स चखालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
भर्गवयुदिते सूर्ये यः कुर्यादन्तधावनम् ॥
तदन्तकाष्ठौ पितरो मुक्ता गच्छन्ति दुःखिनः ।
उपवासदिने विप्र ! पितृश्राद्धदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनकर्मरः ॥
प्रभाते मार्जयेदन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्याद्वादश विप्रेन्द्र ! कललानि जलेर्धेयः ॥
उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! ।
दन्तधावनकर्मणः संपूर्णं लभते फलम् ॥८॥
इति पाञ्च क्रियायोगादः ॥

दन्तरो

दन्तश

दन्ताव

दन्तधावनः, पुं. (धावयत्यनेनेति । धावि + ल्युट् ।
दन्तानां धावनः ।) खदिरवृक्षः । गुच्छकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वकुलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
दन्तपत्रं, स्त्री, (दन्ता इव पत्राणि यस्य ।) कुण्ड-
लम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे ।
७।२३ ।

“कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं सुखमुन्नमय ॥”
दन्तपत्रकं, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य ।
कप् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दन्तपुष्पं, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य ।) कतक-
फलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दन्तफलं, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कत-
कम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कपित्थः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः ।
टाप् ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः ।) शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) गजाग्रभागः । गजस्य
सुखतः स्वनपर्यन्तो योऽग्रभागः स दन्त-
सहितः । इत्यमरभरतौ ॥
दन्तमलं, स्त्री, (दन्तलयं दन्तस्य वा मलम् ।)
दन्तमलकोदः । तत्पर्यायः । पुष्पिका २ । इति
हारावली ॥ १६५ ॥
दन्तमलिका, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं मूलमस्याः ।
कप् + टाप् अत इत्वच् ।) दन्तीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥
दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः ।) रदनामयः ।
तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यौषधं यथा,
“काकजङ्घाश्रियुक्ते सुखेन विधत्ते शिवः ।
कञ्जिला दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धरः ॥”
दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तका-
न्तरे पाठः ॥ इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
“युक्तामलकशुक्लीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
अतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु श्रियु रसाञ्जनम् ॥
कौवर्चलं यवचारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
सुजप्रस्थि विडं सुस्तं मधु शुक्रं चतुर्गुणम् ॥
मातुङ्गस्रसश्चैव कदलीरसमेव च ।
लेलभेभिर्विपक्तयं कर्णशूलापहं परम् ॥
वापिष्य कर्णनादश्च पूयस्त्रावञ्च दारुणः ।
विषं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखरः ॥
सारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥”
“तैलं लाञ्छारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
कैः पलमितैरेतैः काष्ठैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोषकदफलमज्जिष्ठापञ्चकेशरपञ्चकैः ।
सामानोत्पलपञ्चकैस्तैलं वदने धृतम् ॥
दन्तचालञ्च दन्तमोचं कपालिकाम् ।

श्रीतादं पूतिवत्तच्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्त्यादाशु गदानेतान् कुर्यादन्तानपि स्थिरान् ।
लाञ्छादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥
इति लाञ्छादं तैलम् ।

जयेद्विभावणैः स्निग्धमवलं कृमिदन्तकम् ।
तथा च प्रीतेर्वातघ्नैः स्नेहगण्डधाराणैः ॥
भद्रदाब्बादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥
वृद्धतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाथः ।
गण्डधस्तेलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमकः ॥
नौली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम् ।
संचूर्ण्य दशनविधतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्तेवृतस्य च ।
निर्यह्याश्चानिलाभानां दन्तहर्षप्रमदनाः ॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्षस्य सर्पिषः कवल
इत्यर्थः ।
स्नेहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च ।
पेया रसयवाग्वञ्च क्षीरसन्तानिकाष्टतम् ॥
शिरोवस्तिहितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षः ।
अच्छिद्रदन्तमूलानि शर्करासुद्धरेद्विषक् ।
लाञ्छाचूर्णैर्मधुयुतेस्तस्तान् प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्याद्विरवशेषतः ।
कपालिका कञ्जतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥
अत्र दन्तशर्करायाम् । यथा क्रिया दन्तहर्ष-
क्रिया ।
फलान्यम्बानि श्रीताम्बु रुच्चाग्रं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

दन्तवस्त्रं, स्त्री, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात् ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ३।२४५ ॥
दन्तवासाः, [सु] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवा-
वरकत्वात् ।) ओष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कुमारे । ५।३४ ।
“अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुवर्त्तन् वीरुधाम् ।
चिरोज्जितालकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥”)
दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य । ततः
स्वार्थे कन् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दन्तशूटः, पुं, (दन्तेषु शूट इव ग्लानिजनकत्वात् ।)
दन्तशूटः । इत्यमरटीकायां मधुरानाथः ॥
दन्तशूटः, पुं, (दन्तेषु शूट इव ग्लानिकारक-
त्वात् ।) जम्बीरः । कपित्थः । कर्मरङ्गकः ।
नागरङ्गकः । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १।४६ ।
“रेरावतं दन्तशूटमञ्जं शोणितपिक्तकृतम् ॥”)
अम्बः । इति हेमचन्द्रः । ६।२४ ॥
दन्तशूटा, स्त्री, (दन्तेषु शूटा ।) चाङ्गेरी । इति
मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशूटाभङ्गाश्लोणिका ॥”)
चुवाम्बिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव ।) दन्तरोग-
विशेषः । कफवायुशोषितदन्तगतमलम् । पाथुरि
इति भाषा ॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
“मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्यशां सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥”
यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
“शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥”)
तस्यौषधम् यथा,—
“गोरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥”

इति गारुडे १६० अध्यायः ॥
दन्तश्राणः, पुं, (दन्तानां श्राण इव । चिकणता-
जनकत्वात् ।) निक्षुक्कणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मिषि इति भाषा ॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र ।) माद्री ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव । शूलवेधनवद्-
वेदनादायकत्वात् ।) दशनवेदना । तस्यौषधम् ॥
यथा,—

“त्रिफलानिम्बयष्टाङ्गं कटुकारग्वधैः शृतम् ।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥”

इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥
दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात् ।) दन्त-
रोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ (अस्य लक्षणं
यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
“दशनाः श्रुतिसुष्णश्च सङ्घने स्पर्शनं न च ।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु याधिं विद्यात् समीरणात् ॥”
दन्तग्लानिः । यथा,—
“यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं प्रीयते भ्रष्टम् ।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥”

इति वायुपुराणम् ॥)
दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष +
णिच् + क्तुल् ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥
दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष +
णिच् + ल्युः ।) जम्बीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति । आ + हन +
अण् ।) निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशना-
घातः । (यथा, गणेशप्रधाने ।
“दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभा-
करम् ॥”)

रतिक्रीडायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
दन्तार्जुदं, स्त्री, पुं, (दन्तस्य अर्जुदमिव ।) दन्त-
रोगभेदः । तत्पर्यायः । दन्तशूलम् २ दन्त-
शोफः ३ द्विजव्रणः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
दन्तायुधः, पुं, (दन्त इव आयुधं यस्य ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पथ्याप्नोतीति ।
अल + लुल् । टाप् अत इत्वम् ।) वल्गो ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तावली, पुं, (अतिप्रथितौ दन्तौ अस्य ।
दन्त + “दन्तप्रिखात् संज्ञायाम् ॥” ५।२।१३३ ।

दन्तीवी

इति वलच् । “वले ।” ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः । ७ । १०६ । “सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तावलं हनुमा-क्रमति ॥”)

दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-इत्थञ्च ।) दन्तीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥

दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो मूलेऽस्थस्याः । दन्त + इनिः + डीप् ।) दन्तीवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनो मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्ती, स्त्री, (दाम्ब्यनयेति । दम् + “हसि-मृगिण्वेति ।” उणां । ३ । ८६ । इति तन् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।) खनामख्यातवृक्षः । तत्-पर्यायः । श्रीधरा २ श्येनघण्टा ३ निकुम्भी ४ नागस्फोता ५ दन्तिनी ६ उपचित्रा ७ भद्रा ८ रुद्रा ९ रेचनी १० अगुज्जला ११ निःशल्या १२ चक्रदन्ती १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ एरण्ड-फला १६ तरुणी १७ एरण्डपत्रिका १८ अगु-रेवती १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उदुम्बर-दला २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ निकुम्भः २३ । दन्तिका २४ प्रत्यक्षपर्णी २५ उदुम्बरपर्णी २६ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ अस्या गुणाः । कटु-त्वम् । उष्णत्वम् । शूलामलवग्दोषाशीत्रणाश्रयी-शूलशोधनत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ अष्टौलिकाभानगुल्मोदरनाशित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अथ लघुदन्ती । “लघु दन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यायि । अथैरण्डफला श्रीधरा श्येनघण्टा धुमप्रिया ॥ वाराहजिह्वा च कथिता निकुम्भश्च मज्जलकः ॥” अथ वृहदन्ती ।

“एरण्डपत्रविठपा द्रवन्ती सम्वरी वृषा । चित्रोपचित्रा च्योधी प्रत्यक्षपर्णाखकण्यपि ॥” दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्गुराश्रयशूलसकण्डुकुष्ठविदाहनुत् ॥ तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तासकफशोथोदरक्रिमीन् ॥ लघुदन्तीफलगुणाः ।

वृहदन्तीफलं तु स्थान्मधुरं रसपाकयोः । शीतलं वृष्टविण्मूत्रगरशोथकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दन्ती, [न] पुं, (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्तेति । दन्त + इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ४५ ।

“मन्त्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः ॥”

स्त्रियां डीप् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६५२ ।

“क्षेत्रक्षतिर्जिगीषा समरः प्राणययावधिः कश्चि-णाम् ।

न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि । तव यौवनोद्देहः ॥”

दन्तीवीजं, स्त्री, (दन्त्या इव वीजमस्य ।) जय-पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दंश

दन्श

दन्शः, त्रि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येति । “दन्त उन्नत उरच् ।” ५ । २ । १०६ । इति उरच् ।)

उन्नतदन्तः । दंतो इति भाषा ॥

“कदाचिदन्तुरो मुखः कदाचित्तोमशः सुखी । कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चञ्चला सती ॥” इति सामुद्रिकम् ॥

उन्नतानतः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दन्शच्छदः, पुं, (दन्श उन्नतानतश्चदो यस्य ।)

वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तोलूखलिकः, त्रि, (दन्त एव उलूखलः । सोऽस्थस्येति । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।

इति ठन् ।) वानप्रस्थविशेषः । दन्तमात्रेण क्लृप्ता यो भवति सः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ ।

“अश्वकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥”)

दन्त्यः, त्रि, (दन्तेषु भवः । दन्त + “शरीरावय-वाच् ।” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दन्तोद्भवः ।

इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिचायाम् । १७ ।

“सुर्मूर्द्धन्या ऋतुरथा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥”)

दन्तेश्चोहितः । “शरीरावयवादयत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् । दन्तहितजनकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्र-स्तन्योऽथ केष्टोऽनिलहा गुरुश्च ॥”)

दन्त्यशूकः, पुं, (गर्हितं दण्ठतीति । दन्श + यङ् +

“यजजपदशां यङः ।” ३ । २ । १६६ । इति ङकः ।) सर्पः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“चक्षुःश्रवा दन्त्यशूको गूढपातु पन्नगोरगाः ॥”)

राक्षसः । इति मेदिनी । के, १६३ । (हिंसे, त्रि । यथा, भट्टिः । १ । २६ ।

“इधुमति रघुसिंहे दन्त्यशूकान् जिघांसौ धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ॥”)

दन्भ, उ न दम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्तावेट् ।) दम्भः

परवचनहेतुव्यापारः । उ, दम्भित्वा दम्भा । न दम्भोति खलश्चलयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

दन्भ, क ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, दम्भयते । सङ्घातो

राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दन्श, औ दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अदाङ्गीत् । दण्ति

विषफलं शुकशावकः । दंशनमित्यनुस्वारहीनं पठित्वा तन्निर्देशात् अनटि नकारलोप इत्याहुः ।

अतएव दण्णो दन्तः । नाहिर्दंशयते कश्चि-द्विदया गरुडाख्यया । इति हलायुधः । भट्ट-

मल्लमते दंशनमिह सन्नाहः । तेन अदंशयन्न-वहितशौर्थदंशनस्तनूर्यं नय इति वृष्णिभू-

भृतः । इति माघः । तनूः कवचवृताश्चकुरि-त्यर्थः । अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः ।

वस्तुतस्तु दंशं करोतीति औ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दमः

दम, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, दम्भयति । नोदः

प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दम, क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, दम्भयति । इति दुर्गादासः ॥

दम्भं, त्रि, (दम्भोतीति । दन्भ दम्भे + “स्माधि-तच्चीति ।” उणां । २ । ३ । इति रक् ।) अल्पम् ।

इत्यमरः । ३ । १२ । ६१ ॥ (यथा, निघण्टुः । ३ । १२ । ६१ ॥) मायुकाः प्रतिष्ठा ।

“कहन् । इत्थः । निघण्टुः । अमकः । कुल्लूकः । कथुः । वनकः । दम्भम् । अमकः । कुल्लूकः ।

अल्प इत्येकादशद्वयनामानि ॥” यथा, ऋग्वेदे । १ । ८१ । २ ।

“असि दम्भस्य चिद्वृधः ॥”)

समुद्रे, पुं । इत्युणादिकोषः ॥

दम, भ य उ इर् शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् । उदित्वात् क्तावेट् ।) इ-

भ य, दाम्यति । उ, दमित्वा दान्ता । इ-

अदमत् अदमीत् । अस्मात् पुष्पादित्वात् नि-

उ इत्यन्ये । शमः शान्तीभावः । दाम्यति मुनिः ।

शम इतिपदस्य अग्रन्त्यापि सम्भवे शान्ती-

करणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दमित्वाद्यदि-

सङ्घातान् । इति दुर्गादासः ॥

दमः, पुं, (दमनमिति । दम् + भावे घञ् । “दो-

दातोपदेशस्येति ।” ७ । ३ । ३४ । इति ढङ् ।

भावः ।) दण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ।

दण्डस्य लक्षणं यथा,—

“दमनादण्डनाच्चैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ।

यत्र श्यामो लोहिताच्चो दण्डश्चरति निर्भयः ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेतुः साधु पश्यन्ति ॥” इति मनुस्मृत्यादिभिः ।

(यथा, मनुः । ८ । १६२ ।

“निक्षेपस्यापहर्तारं तत्तुल्यं दापयेत् दमस्य ॥”)

तपःक्षेपसहिष्णुता । तत्पर्यायः । दमनः ।

दमथः ३ । इत्यमरः । ३ । १२ । ३४ । इति वेदान्तशार-तत्तु वाह्येन्द्रियनिग्रहः । इति वेदान्तशार-विषयाद्वाट्टतस्य मनसो यथेष्टविजयीगतीकृता

इति केचित् ॥ दमस्य लक्षणं यथा,—

“कुतुसितात् कर्मणी विप्रः यच्च समस्ततत्त्वदर्शिभिः । स कीर्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः ॥” इति प्राज्ञे क्रियायोगसारः ।

दमनः

दमन

दमय

“एवं स राजा धर्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा ।
मरुत्तनयो विप्र ! विख्यातवल्गुपौरुषः ॥”
“नरिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः ।
शक्रस्येव बलं तस्य दयाशीलं सुनेरिव ॥
वाभ्यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः ।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशः ॥
यद्ग्राहयामास दमं मातरं जठरे स्थितः ।
दमशीलश्च भविता यतश्चायं नृपालजः ॥
ततस्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः ।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु ॥
स दमो राजपुत्रस्तु धनुर्वेदमशेषतः ।
जगृहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्वणः ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो
नष्टम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
“कन्यारत्नं कुमारान् च नीतुदारान् महायशः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्चसम् ॥”
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । १०५ ।
“धनुर्वेदो धनुर्वेदो दान्तो दमयिता दमः ॥”
दमः, जि, (दमयतीति । दम + णिच् + खल् ।)
दमनकर्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः ।
३ । १६२ ।
“हस्तिगोऽथोऽदमको न च त्रैयं जीवति ॥”
दमघोषः, पु, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स चैदि-
देशपतिः शिशुपालपिता च । इति पुराणम् ॥
(यथा, भागवते । ६ । २४ । ३६ ।
“दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीतु ॥”
दमघोषसुतः, पु, (दमघोषस्य सुतः ।) शिशु-
पालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दमघः, पु, (दस उपशमे + “बाहुलकात् दृशमि-
दमिभ्यश्च ।” ३ । ११४ । इति अथः । इत्यञ्जल-
दन्तः ।) दमः । दण्डः । इत्युणादिकोषः ॥
“अनुच्छित्तस्य दमनमुचितश्च श्रुतौ श्रुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
दमनः, पु, (दामयतीति । दम + ल्युट् ।) पुष्य-
विशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पुष्यचामरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
“दमनस्तु वरस्त्रिको हृदो वृषः सुगन्धिकः ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दमनः । उपशान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
“तमश्चक्रेत् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मेवितु ॥”
अस्य भीमस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ ।
५३ । ६ ।
“कन्यारत्नं कुमारान् च नीतुदारान् महायशः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्चसम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३४ ।
“मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥”

“स्वाधिकारात् प्रमादन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं
यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः ।” इति
तज्ज्ञाथे शङ्कराचार्यः ॥ महादेवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १३६ ।
“महाप्रसादो दमनः शत्रुघ्नश्चेतपिङ्गलः ॥”
दमनकः, पु, (दमन एव । स्वार्थे कन् ।) वृत्त-
विशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ मुनिः ५
जटिला ६ दण्डो ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटा ९
पुण्डरीकः १० तापसपत्नी ११ पत्नी १२ पवि-
त्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६
तपस्विपत्रः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुनि-
पुत्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्म-
जटी २१ कुलपुत्रकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणाः । श्रौतलत्वम् । तिलत्वम् । कषाय-
त्वम् । कटुत्वम् । कुष्ठदोषहृन्निदोषविष-
विस्फोटविकारहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृदयत्वम् । वृष्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । ग्रहण्य-
क्षौद्रकण्डूनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (क्ली,
घट्टचरकन्दोविशेषः । यथा, चिन्तामणिधृत-
वचनम् ।
“द्विगुणगणमिह विततु हि ।
दमनकमिति गदति शुचि हि ॥”
एकादशाक्षरकन्दोविशेषोऽपि । यथा, तत्रैव ।
“द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय कर-
तलम् ।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमति-
ललितम् ॥”)

दमनकारोपणोत्सवः, पु, (दमनकस्य आरोप-
णार्थं य उत्सवः ।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थ-
महापूजास्मृत्युत्सवः । यथा,—
“चेत्रस्य शुक्लद्वादशां दमनारोपणोत्सवम् ।
विदध्यात्तद्विधिवैधायनादुक्तोऽत्र लिख्यते ॥
मधोः सितैकादश्याश्च प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ! ।
श्रीकर्त्ति हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥
नेष्यामि कृष्णपूजार्थं त्वां कृष्णप्रीतिकारकम् ।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च गृहीत्याहमनं शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्भिः प्रपूज्य च ।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत् ॥*॥
अथ दमनकाधिवासविधिः ।
कृष्णस्याग्रे समुद्रतः सर्वतोभद्रमखलम् ।
निधाय दमनं तत्र राज्ञौ तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः ।
दमन ! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥ इति
सर्वीजं कामदेवश्च तथा भस्मशरीरकम् ।
अनङ्गं मन्मथश्चैव वसन्तसखमेव च ॥
स्मरं तथेक्षुचापश्च पुष्यवाणश्च पूजयेत् ।
प्रागादिदिक्षु रत्नाढ्यं विधिवद्दमने क्रमात् ॥

अष्टोत्तरशतं कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत् ।
दत्त्वा पुष्याञ्जलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत् ॥
मन्त्रसाधयम् ।
नमोऽस्तु पुष्यवाणाय जगदाङ्गादकारिणे ।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! पुराणपुरुषोत्तम ! ।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।
सर्वथा सर्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
इत्यभिमन्त्र्य देवेश दत्त्वा पुष्याञ्जलिं पुनः ।
गीतगुह्यादिना राज्ञौ कुर्याज्जागरणं सुदा ॥*॥

अथ दमनकार्पणविधिः ।

प्रातःस्नानादि निर्वर्त्य नित्यपूजां विधाय च ।
दमनारोपणार्थं महापूजां समाचरेत् ॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिगृह्य च ।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ! ।
हृत्स्नान् पूरय मे कृष्ण कामान् कामेश्वरीप्रिय ! ॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् ।
इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च ।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं प्रार्थयेद्दिदम् ॥
मणिविहममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ! ॥
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ।
तद्दामनकीं मालां पूजां च हृदये वहेत्यादि ॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः ।
संपूज्य ब्राह्मणान् शक्त्या भूञ्जीत सह वन्धुभिः ॥
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे ॥
न कृष्णे दमनारोपः स्यान्मधौ विव्रतो यदि ।
वैशाखां आवणे मासि कर्त्तव्यं वा तदर्पणम् ॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे ।
चेत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यग्वत्स ! यथाविधि ॥
गन्धधूपार्घ्यान्नेवेदोन्मात्यैर्दमनकोद्भवैः ।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्वतोर्धाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽभिरनया । दम + ल्युट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) अभिदमनीवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिक-
मिति । दम + णिच् + शब् + ङीप् ।) भद्र-
सङ्क्रिका । इति शब्दमाला ॥ नलराजपत्नी ।
सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या । (यथा, महा-
भारते । ३ । ५३ । ५-६ ।

“तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाग्रजः ॥
स प्रजायै परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मेवितु ॥

दम्भः

महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् ।
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभायाय वरं ददौ ।
कथारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥”
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाध्यायमारभ्य
विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दमितः, त्रि, (दम्यते स्म इति । दम + क्तः ।
“वा दान्तशान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति
पक्षे इट् ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६७ । ५६ ।
“यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाश्रया ।
ब्रजोपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ॥”)
क्षेत्रसहमात्रम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि-
क्षेत्रसहः । इति सुभूतिः ॥

दमी, [नृ] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम + इनिः ।)
दमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, स्त्री । तत्प्रव-
र्त्तक-ऋषिभेदे, पुं । यथा, महाभारते । ३ । ८२ ।
७१-७४ ।

“प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ! ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ ! सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! हयमेधमवाप्नुयात् ॥”
दमीत्यत्र द्विमीति क्वचित् पाठः ॥)

दमुनाः, [सु] पुं, (दाम्यतीति । अन्तर्भूतार्थान्
दमयातीः + “दमेरुनसिः ।” उणां । ४ । २३४ ।
इति उनसिः ।) अग्निः । इत्यमरः । ११ । ५६ ॥
शुक्राचार्यः । इत्युणादिकोषः ॥

दम्भनाः, [सु] पुं, (दमुनसु + अन्येषामपि दृश्यते
इति पक्षे दीर्घः । यद्वा, दमेरुनसिरिति पठित्वा
ऊनसिप्रत्ययः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
(त्रि, दमनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
“अस्मै रयिं न स्वयं दम्भनसं भगं दत्तं न
पृथ्वासि धर्मसिम् ॥”)

दानमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तत्रैव । ५ । ४१ । ५ ।
“बुधो दम्भना अतिविदुरोऽयं इमं नो यज्ञ-
सुपयाहि विद्वान् ॥”)

दम्यती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे
प्राटात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।)
भार्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा,
मनुः । ३ । ११६ ।

सुक्तवत्स्वय विप्रेषु खेषु भलेषु चैव हि ।
सुव्रीयातां ततः पश्चादवशिष्टान् दम्यती ॥”)

दम्भः, पुं, (दम्यते इति । दम्भ दम्भे + घञ् ।)
कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।

“सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥”)

दयालुः

अयन्तु अधर्मात् ऋषागर्भे संजातः । यथा,
भागवते । ४ । ८ । २ ।

“ऋषाधर्मस्य भार्यासीदम्भं मायाश्च शत्रुहन् ॥
असूत मिथुनं तत्तु निर्गतिर्जगद्द्वेषजाः ॥”)

कल्कम् । प्राटोपाहङ्गतिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।

“आत्मसम्भाविता स्त्वा घनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञेस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥”)

धर्मावृत्ताहः । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कृतसनम् ।
द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तैश्चैव वर्जयेत् ॥”)

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७७८ ।
“दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ॥”)

दम्भोलिः, पुं, (दम्भ नोदे + भावे असुन् । दम्भासि
प्रेरणे अलति पर्याप्नोतीति । अल + इन् ।)

वज्रम् । इत्यमरः । ११ । १ । ५० ॥

दम्यः, पुं, (दम्यते इति । दम + यत् ।) वत्स-
तरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः ।

२ । ६ । ६२ ॥ अनङ्गान् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।

“शुकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥”)
दमनीये, त्रि ॥

दय, जि ड ग्रहणे । गतौ । वधे । दाने । अयने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-सकं-सेट् ।)

अवनं पालनम् । जि, दयितोऽस्ति । ड, दयते
दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र

कर्मणि घञी । इति दुर्गादासः ॥

दयः, पुं, (दय + बाहुलकात् अप् ।) दया । इति
शब्दरत्नावली ॥

दया, स्त्री, (दय + भिदाद्यङ् । ततश्चाप् ।) करुणा ।
अस्या लक्षणं यथा, पाञ्च क्रियायोगसारे ।

“यत्नादपि परक्षेपं हर्तुं वा हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ ! सा दया परिकीर्तिता ॥”)

अपि च मत्स्यपुराणे ।
“आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ॥” ॥

“परे वा बन्धुर्वा वा मित्रे हृष्टि वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितयं हि दयैषा परिकीर्तिता ॥”)

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
(इयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १५ । ६० ।

“अद्वा मेधा खधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया
गतिः ।

“संस्थिताः सर्वतः पार्श्वं महादेवाः पृथक्
पृथक् ॥”)

दयाकुर्यः, पुं, (दयायां कुर्यः शीर्षमिव प्रधानम् ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

दयालुः, त्रि, (दयते इति । दय + “सृष्टिश्चीति ।”)
३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः ।

तत्पर्यायः । कारुणिकः २ कृपायुः ३ स्मृतः ।
४ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १० । १६ ।

“दयालुमनस्य सृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥”)

दरणिः

दयिनं त्रि, (दयितं स्मेति । दय + क्तः ।) प्रियम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । २८८ ।

“दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं दत्त्वा प्रकाशितन्तया ।
हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्यायज्ञितचपया ॥”)

यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
“दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सदा
सुः ।

यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न
स्यात् ॥”)

दयितः, पुं, (दय + क्तः ।) पतिः । इति जटा-
धरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भार्या । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।

“निर्वर्त्त राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥”)

दर, य, (दीर्यते इति । दृ + अप् ।) ईषदर्थः ।
इति मेदिनी । २, ४७ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३०० ।

“दरतरलेऽक्षिणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च
दरह्विति ।

आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रघ-
षाणि ॥”)

“अक्षिणि नेत्रे ईषच्चक्षले सति । तवेषुद्वन्द्वमिति
वक्षसि मुखे च किञ्चिद्वसितवति सति ।” इति

तट्टीका ॥)

दरं, स्त्री, शङ्कः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमल-
कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥

दरः, पुं स्त्री, (दीर्यते वक्षोऽनेन । दृ + “अक्षु-
निश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अन् ।)

भयम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २६५ ।
“दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिष्येन निर्गता-
स्तु त्रै ।”)

सुगधे ! तव दृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेषुरिव हृदि ॥
गर्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४८ ॥ (शङ्कः ।

यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
“स उच्चकाशे धवलोदरो दरो-
ऽधुरक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।

दाभ्यायमानः करकज्जसंपुटे
यथाजघण्डे कलहंस उत्सुखः ॥”)

कन्दरे, पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(स्त्रियां डीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।

“अनति पवनविद्धः पञ्चतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवणशृङ्गलीयु ॥”)

दरकण्टिका, स्त्री, (दर ईषत् कण्टी यस्याः
कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्रुतावरी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

दरणिः, पुं, (दृ विदारणे + “दृष्टातिर्यनिः ।” १ । २ ।
१०३ । इति उज्ज्वलदत्तोक्ता अनिः ।) तत्पर्यायः ।

भङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कूलहण्डः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरुः, [दृ] स्त्री, (दृणातीति । दृ विदारणे +
 “शृद्धमसौ दृदिः ।” उणां । १ । १२६ । इति
 अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्वतः । इति
 मेदिनी । दे, ३० ॥ स्नेच्छजातिः । इति
 लिङ्गादिसंज्ञे अमरः ॥ (देशविशेषः । यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।
 “दरुतुरस्काधिप्रयोः । केशरिवराहयोः ।
 हिमवद्विन्ध्ययोरासीदाय्यावर्त्त इवान्तरे ॥”
 हतु । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
 वृत्तिः ॥
 दरुः, स्त्री, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दे +
 कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कचित्
 मुलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 पर्यायान्तरं यथा,—
 “हिङ्गुलन्दरदं स्नेच्छं चिचाङ्गचूणपारदम् ।
 दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मरः शुक्ततुण्डकः ॥
 हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
 चर्म्मरः शुक्तवर्णः स्यात् सपीतः शुक्ततुण्डकः ॥
 जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “दरदं तण्डुलसूत्रं कृत्वा न्युत्पात्रके त्रिदिनम् ।
 भायं जम्बीररसैश्चाङ्गेय्या वा रसैर्वहुधा ॥
 ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेय्या रसेन परिप्लुतम् ।
 कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरिकठिनीघटम् ॥
 चारु शरावं तत्र त्रिंशद्द्वारं जलं देयं उष्णं द्वयं
 तथैव तदूर्ध्वपातनेन निर्मलं शिवजः ॥”
 “हिङ्गुले हिङ्गुल्यति दरदः शुक्ततुण्डकः ।
 रसगन्धकसम्भतो हिङ्गुलो दैव्यरक्तकः ॥
 यन्त्रवर्गजैः पिष्टा दरदो माहिषेण च ।
 दुग्धेन समधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
 अन्यच्च ।
 मेरीदुग्धेन दरदमस्त्रवर्गे विभावितम् ।
 समवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
 अन्यमतम् ।
 दरदं होलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवैः ।
 समवारमजास्त्रैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥”
 इति वैद्यकरत्नसारसंज्ञे चारुणभारणाधि-
 कारे ॥)
 दरुः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देश-
 विशेषः । भयम् । स्नेच्छजातिभेदः । इति
 प्रवरत्नावली ॥ (अथनु पूर्वं चत्विज आसीत्
 पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्र-
 “शूद्रकैः प्रोक्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
 “यस्य लवणं गता लोके आक्षणादर्शनेन च ॥
 पौष्टिकाश्चोद्भूतविद्धाः काश्चो जा जवनाः शूकाः ।
 पारुषा पद्मवाचीनाः किराता दरदाः खण्डाः ॥”
 स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (तत्त्वककुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति
 महाभारतम् ॥)

दरितः, त्रि, (दरो भयमस्य सज्जातः । दर +
 तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । २६ ॥
 दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा +
 अच् ।) निर्धनः । तत्पर्यायः । निखः २
 दुर्विधः ३ दौनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३ । ११ ।
 ४६ ॥ कौकटः ६ दुष्टः ७ । इति जटाधरः ॥
 अस्तमितः ८ । इति दानधर्मः । तस्य कारणं
 यथा,—
 “अनुपौष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा हेमधेनुश्च दरिद्रो जायते नरः ॥”
 इति पाद्मे भूखण्डम् ॥
 “दरिद्रो यस्त्वसनुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥
 दरिद्रा, च लु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदां-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरक्षिणोभावः ।
 च लु, उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव दरिद्राति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दरिद्रायकः, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + क्तुल् ।)
 दरिद्रः । इति मुग्धबोधम् ॥
 दरिद्रितः, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः ।
 दारिद्रायुक्तः ॥
 दरिद्रिता, [क्त] त्रि, (दरिद्रा + क्तुल् ।) दरि-
 द्रायकः । दरिद्राधातोः कर्त्तरि लृत्प्रत्ययः ॥
 दरोदरः, स्त्री, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य ।
 प्रायशः सर्वस्यासकलादेवास्य तथालम् ।)
 दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दुरोदरः, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदरः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उणादि-
 सूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तघटतगोवर्द्धनः । ५ । १६ ।
 “आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं
 क्रीडन्त्यसुस्मिन् सततं दुरोदरम् ॥”
 दर्हरः, पुं, पर्वतः । (यथा, रामायणे । २ ।
 ६१ । २४ ।
 “मलयं दर्हरश्चैव ततः खेदुदो निलः ॥”
 कश्चित् दर्हरोऽपि पाठः ॥) इषङ्गभाजने,
 त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
 दर्हराब्जः, पुं, अज्जनविशेषः । तत्पर्यायः । मीना-
 म्नीयः २ । इति शब्दमाला ॥
 दर्हरीकं, स्त्री, (दारयतीव कर्णौ इति । दृ +
 णिच् + “फर्हरीकादयश्च ।” उणां । ४ । २० । इति
 “फर्हरीकादयश्च ।” उणां । ४ । २० । इति
 ईकानुप्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 दर्हरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दृ +
 णिच् + “फर्हरीकादयश्च ।” उणां । ४ । २० ।
 इति ईकानुप्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः ।
 मेकः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
 दर्ह, रं, स्त्री, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दृ +
 “मकुददहुरौ ।” उणां । १ । ४१ । इति उरच्
 प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेकः । इत्यमरः ।
 १ । १० । २४ ॥ (यथा,—

“भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
 दर्हुरा यच्च वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”
 इत्युदुमटः ॥)
 मेघः । वाद्यभाष्यभेदः । पर्वतविशेषः । इति
 मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
 “स निर्विष्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
 स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदहुरौ ॥”)
 राक्षसः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
 (अश्वकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।
 “पिनाकं दहुरं नामं वज्रश्चेति चतुर्विधम् ॥”
 “दहुरं स्वमिनिचितं कुरुते दहुरध्वनिम् ।
 गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ॥”)
 दर्हुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति ।
 दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तत-
 ट्ठाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
 दर्हुरः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यज्जननेनेति । दरिद्रा +
 “दरिद्राते यालोपः ।” उणां । १ । ६० । इति ऊः ।
 रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दहुरोगः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दर्हुरः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् उः । यालोपश्च ।)
 दहुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥
 दर्हुरः, पुं, (दहुरं हन्तीति । दहुरं + हन् + टक् ।)
 चक्रमर्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दर्हुरः, त्रि, (दर्हुरस्यास्तीति । दर्हुरं + “लोमादि-
 पामादिपिच्छिलादिभ्यः श्रुनेलचः ।” ५ । २ । १०० ।
 इति पामादिषु पाठात् नः । ततो णत्वश्च ।)
 दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दर्हुरः, पुं, (दरिद्रा + ऊः । यालोपश्च ।) दहुरोगः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 दर्हुरः, त्रि, (दर्हुरस्यास्तीति । दर्हुरं + नः ।) दह-
 रोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दर्हुरोगी, [न्] त्रि, (दर्हुरोगीस्यास्तीति । दर्ह-
 रोग + इनिः ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 दर्पः, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।)
 उच्छृङ्खलम् । इति नीलकण्ठः । कस्तूरी ।
 इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः २ अह-
 ङ्कारः ३ अवलिप्तता ४ अभिमानः ५ ममता ६
 मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्वयः ९ । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । २३१ ॥ * ॥
 “अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।
 ब्रह्माख्येषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः ॥
 येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माख्येषु परात्परे ।
 विज्ञाय सर्वं सर्व्वात्मा तेषां शास्ताहमेव च ॥
 चुद्राणां महताश्चैव येषां गर्वो भवेत् प्रिये ! ।
 एवंविधमहं तेषां चूर्णोभूतं करोमि च ॥
 चकार दर्पभङ्गश्च महाविष्णोः पुरा विशुः ।
 ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च ॥
 धर्मस्य च ब्रह्मस्य प्राप्स्यस्य चन्द्रस्य च ॥
 गरुडस्य च वज्रस्य गुरोर्दुर्वाससस्तथा ॥
 दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

दर्भः

सुराणामसुराणाश्च भवतः कामशक्रयोः ॥
लक्ष्मणस्याज्जुनस्यापि वाणस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
हत्वा दर्भं सर्वेषां प्रसादश्च चकार सः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्भः, पुं, (दर्भयति हर्षयति मोहयति वेति ।
इप हर्षमोहनयोः + णिच् + लुत् ।) काम-
देवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्भं, स्त्री, (दर्भयति सन्दीपयतीति । इप् +
णिच् + लुः) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे
लुट् ।) सन्दीपनम् । इति इपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्भः, पुं, स्त्री, (दर्भयति सन्दीपयतीति । इप् +
णिच् + “नन्दिद्यहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
लुः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्षि इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १३० ॥ आत्मदर्शः ४ नन्दरः ५
दर्शनम् ६ प्रतिविम्बातम् ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कर्कः = कर्करः ६ । इति जटाधरः ॥
(यथा, चाणक्ये । १०६ ।

“यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्भः किं करिष्यति ॥”
अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पुं, पर्वतभेदः । नद-
विशेषः । यथा,—

और्व उवाच ।

“ततः पूर्वं महाराज ! दर्भो नाम पर्वतः ।
कुबेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिणो रोहिताकृतिः ।
यस्मिंल्लोहादिकं सृष्टं खण्डतां याति तत्क्षणात् ॥
यन्नातिदूरे स्रवति दर्भो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसङ्गः फले ॥
समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वेदेवगणैर्हरिः ।
सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ॥
तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्भस्य पाठनः ।
तेनायं दर्भो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
तस्मिन् स्नात्वा नद्वरे योर्ध्वयेदर्भणाचले ।
कुबेरं प्रतिपत्तिष्ठां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥
स याति भस्मसदनमिह भूतिशतैर्भूतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्भारम्भः, पुं, (दर्भस्य आरम्भः) अहङ्कारा-
रम्भः । तत्पर्यायः । मटस्पटिः २ । इति
जटाधरः ॥

दर्भः, पुं, (दृणाति विदारयतीति । “दृदलिभ्यां
भः ।” उणां ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ उपलब्धम् । इति रत्न-
माला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
“कुशो दर्भस्तथा बहिः स्रज्यो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घयज्ञः स्यात् चुरपञ्चस्तथैव च ॥

ईदृ

दर्भप

दर्भद्वयं त्रिदोषं मधुरन्तुरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीटव्यावस्तिरुक्प्रदरासजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“हरिताः सपिञ्जलाश्चैव पुष्टाः स्निग्धाः समा-
हिताः ।

गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समलकाः ॥
पितृतीर्थेन देवाः स्युर्द्विधाश्यामाकमेव च ।
काशाः कुशा वल्खजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥
सपिञ्जलाः सायाः तीक्ष्णरोमशा इति वल्ख-
जानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्वेषां विशेष-
णम् । तेन तेषामभावे शूकलणशूरशीर्षवल्खज-
नलशुण्डवर्जं सर्वलणानीति गोभिलेन तद्व्यति-
रिक्तवल्खजानां निषेधो बोध्यः । शूकानि
फलपुष्पमञ्जर्यस्तानि येषां लणानां सन्ति तानि
शूकलणानि इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गो-
कर्णमिता विसृताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणाः ।
रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

वज्रप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा येः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृतैः कृतं च विष्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतैर्दर्भैरुपलक्षितेन
पुरुषेण ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रास्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा
कुशाः ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छिद्यन्तु भवेत्तत्तु सुक्तशेषं विवर्जयेत् ॥
कृतं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥
दर्भवटलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः ।
ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
शान्तिदीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् ॥
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कस्मोपदेशिन्यां
पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं कन्दोगेतर-
परम् ।

यज्ञवास्तुनि सुष्ट्याश्च लम्बे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणैश्चपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ॥ इति आह-
तत्वम् ॥

दर्भदं, स्त्री, (दृभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति ।
इभ गन्धने + बाहुलकात् अटन् ।) निभृत-
गृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दर्भपञ्च, पुं, (दर्भस्य कुशस्यैव पञ्चाणि यस्य ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्वीक

दर्भाङ्गयः, पुं, (दर्भं आङ्गयते सङ्घटते सङ्घट्नात् ।
आ + ङे + अच् ।) सुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सुञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्वी, पुं, (दृणाति विदारयतीति । दृ + “कुशशब्द-
भ्यो वः ।” उणां १ । १५५ । इति वः ।) राक्षसः ।
हिंसः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
(जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“केरता हरदा दर्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदाः सह वाङ्मनैः ॥”
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । २२ ।

“उशीनरस्य पत्न्यास्तु पञ्च राजनिर्वंशजाः ।
वृगा कमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥”

दर्वीरीकः, पुं, (दृ विदारे + “फर्षरीकादयश्च निपा-
उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपा-
नात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः ।
इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्वीटः, पुं, (दर्वाय हिंसायै षट्तीति । षट् +
अच् । शकन्वादित्वात् अलोपः ।) दहवादी ।
इति हारावली । १२८ ॥

दर्वी, स्त्री, (दृणाति विदारयत्यनेति । दृ +
“दृदृभ्यां विन् ।” उणां ४ । ५३ । इति विन् ।)
यज्ञनादिदारकः । छाता इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कम्बिः २ खजाका ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३४ ॥ दर्वी ४ कर्मी ५ खजाकजः ६ ।

फणा । इति शब्दरत्नावली ॥
दर्वीकः, पुं, (दर्वि + स्वार्थे कन् । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) दर्वी । इति द्विरूपकोषः ॥

दर्वीका, स्त्री, (दर्वि + स्वार्थे कन् + टाप् ।)
दार्विका । इत्यमरटीकायां कञ्जलम् । यथा,
खजाका । इति द्विरूपकोषः ॥ कञ्जलम् तथा ।

“सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दर्वीका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥”
तत्क्षणात् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“सर्वदूषणं सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलञ्च तेजविद्यया ।
दृष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तैजविद्यया ।
प्रदद्यात् सर्वदेवभ्यो देवीभ्यश्चापि पुष्पका ।
धृततैलादियोगेन ताम्बादौ दीपवद्भिना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्वीका परिकीर्त्तिता ॥ इति
दर्वी, स्त्री, (दर्वि + वा डीष् ।) दर्वी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् ।

२ । ३७ ।
“आलोच्य चतुरो वेदान् धर्मेष्टास्त्राणि सर्वदा ।
योऽहं ब्रह्म न जानाति दर्वीं पाकरं यथा ॥”
दर्वीकरः, पुं, (दर्वी फणां करोतीति कृ + “कुञ्जी-
हेतुताच्छील्यालुलोभ्यु ।” ३ । २ । २० । इति कृः ।
यद्वा, दर्वी फणा कर इवात्स्य ।) दर्वी । इति
मरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, मुमुक्षु कल्याण-
चतुर्थाध्याये ।

“दर्वीकरा मङ्गलिनी राजिमन्त्रश्च प्रमनः ।
तैषु दर्वीकरा ज्ञेया विप्रतिः षट् च यमगाः ॥”

दर्शः

दर्शनं

दर्शनं

“रथाङ्गलाङ्गलच्छस्त्रिकाङ्गुशधारिणः ।
त्रेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः श्रीभ्रगामिनः ॥”
तत्र दर्वीकरमेदा यथा,—

“दर्वीकराः कृष्णसर्पे महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो बलाहकी महासर्पः शङ्ख-
पाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खड्गफणः
कङ्कडः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्ड-
रीको भुङ्गुटीमुखो विष्किराः पुष्पाभिकीर्णो
गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अल-
गद् आशीविष इति ॥”

एतद्विषयजनितलक्षणादिकं यथा,—
“तत्र दर्वीकरविषयं तद्व्ययननखदशनभञ्ज-
पुरीषदंशकृष्णत्वं रौच्यं शिरसो गौरवं सन्धि-
वेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः
खरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः कास-
श्वासौ हिक्रा वायोऋङ्गमनं शूलोद्देष्टनं लघ्णा
लालास्रावः फेनागमनं सीतोऽवरोधस्तास्ताश्च
वातवेदना भवन्ति ॥” दर्वीकरदृष्टानां विष-
येगादिकमाह यथा,—

“तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति ।
तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति
तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्पाग्रपिपीलिका-
परिसर्पणमिव चाङ्गे भवति । द्वितीये मांसं
दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे
भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंष्ट्रक्रेदः
शिरोगौरवं खेदश्चक्षुर्यङ्गणश्च । चतुर्थे कोष्ठमनु-
प्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्ना
प्रसक्तसन्धिविच्छेदा भवन्ति । पञ्चमे अस्थीन्यनु-
प्रविशति प्राणमग्निश्च दूषयति तेन पर्वमेदो
हिक्रादाहश्च भवति । षष्ठे मज्जानमनुप्रवि-
शति ग्रहणीचात्यर्थं दूषयति । तेन गात्राणां
गौरवमतिशारो हृत्प्रीडा मूर्च्छा च भवति ।
सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानश्चात्यर्थं कोपयति ।
कफश्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रत्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्ति-
प्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्वचेष्टाविघातो
कालाखेदयोरतिप्रवृत्तिश्च क्वासनिरोधश्च भवति ॥”

“फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिभ्यां पाययेतागदं भिषक् ।
तस्य कर्माङ्गने युञ्ज्यात् तृतीये विषनाशने ।
चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागमय क्षापयेत् ॥
श्रीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।
द्विपयेच्छोषनं तीक्ष्णं यवागुष्मापि कीर्तिताम् ॥
सप्तमे त्वनपीडने शौरस्तीक्ष्णं शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं दद्यात् तीक्ष्णश्लेष्मं ऋद्धिं च ॥
कृत्वात् काकपदं चर्मे साह्यत्वा पिशितं
चिपेत् ॥”

“अमाकाकारके, त्रि ॥
दर्शः, पुं, (दृश्यते उपर्यधोभावापन्नसमस्तत्रपात-
न्यायेन राशेर्काशावच्छेदेन सहावस्थितौ चन्द्र-
संयोगे यत्र । दृष्ट + अधिकरणे घञ् ।) अमा-
नस्या । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥

“अथोऽन्यं चन्द्रसूर्यौ तु दर्शनादृष्टं उच्यते ॥”
इति मतस्यपुराणम् ॥

(अयं शिनीवालां विधातपत्रां तस्मात् जातः ।
यथा, भागवते । ६ । १८ । ३ ।

“घातुः कुङ्कः शिनीवाली राका चानुमतिस्तथा ।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥”
दृष्ट + भावे घञ् ।) अवलोकनम् । इति
मेदिनी । श्रे, ७ ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१४४ । ४५ ।

“दुर्दर्शः केचिदामानि नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चाप्ये दर्शनादेव मानवाः ॥”
पञ्चान्तकृतयागविशेषः । स यागत्रयात्मकः ।
यथा । “आग्नेयाष्टाकपालैर्नदधेन्द्रययोयागा-
स्तयोऽभावास्तथा स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः
कौण्डपायिकर्त्तव्यो माससाध्यश्च ॥” इति मल-
मासतत्त्वम् ॥

दर्शकः, पुं, (दर्शयति वृषादिसमीपगमनपर्यमिति ।
दृष्ट + शिच् + श्वल् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ (जातिविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ६ । ५३ । [स्तथा ॥”)

“काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शका-
न्नि, दर्शयिता । (यथा, कुमारः । ६ । ५२ ।
“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ॥”)

प्रवीणः । इति मेदिनी । के, १०३ । (प्रका-
शकः । यथा, द्वितीयदेशे । १ । ११ ।
“अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं प्राक् यस्य नाख्यत्वं एव सः ॥”

दृष्ट + श्वल् । द्रष्टा । यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।
“एकाम्यः स्यादविद्वतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजनाथ्यं सप्तनेषु नित्योद्दिष्टः समाचरेत् ॥”)

राजनाथ्यं सप्तनेषु नित्योद्दिष्टः समाचरेत् ॥”
दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्गे इति । दृष्ट +
“भृष्टदर्शीति ॥” उणां । ३ । ११० । इति

अतच् ।) सूर्यः । चन्द्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुखादित्तिः ॥ (दर्शनीये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४४ । ७ ।
“यो विन्धतः प्रत्यङ्मुखः दर्शतो रणः संहृष्टौ
पितु मा इव चयः ॥”)

दर्शनं, क्री, (दृश्यतेऽनेनेति । दृष्ट + करणे लुट् ।)
नयनम् । खड्गः । जुहिः । घर्मेः । उपलब्धिः ।
दपणः । (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति ।)
शास्त्रम् । इति मेदिनी । ने, ७३ । शास्त्रम्

षड्विधम् । वैशेषिकन्यायमीमांसासाङ्ख्यप्रात-
ञ्जलवेदान्तरूपम् । एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्
विचार्य कथादमोतमनेमिनिकपिलपतञ्जलि-
वेद्यासाख्यैर्मुनिषट्केः कृतानि । इत्या । इत्य-
जयः । वणः । इति चिकारुशेषः ॥ चाक्षुष-

ज्ञानम् । देहा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
निर्वर्णनम् २ निधानम् ३ आलोकनम् ४ ईक्ष-
णम् ५ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ । निभा-
नम् ६ । इति जटाधरः ॥ * (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । २४ ।

“आहूत इव मे श्रीभ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥”
पुण्यदर्शनानि यथा,—

नन्द उवाच ।
“येषाञ्च दर्शने पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत् सर्वं वद सर्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नानी भवेन्नरः ॥
सूर्यस्य दर्शने भक्ता सतीनां दर्शने तथा ।
सन्नासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
भक्ता गवाञ्च वज्रीनां गुरुणाञ्च विशेषतः ।
गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानान्तथैव च ॥
शुकानाञ्च पिकानाञ्च खड्गनानान्तथैव च ।
हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शङ्खपक्षिणाम् ।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च ।
पतिपुत्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयायिनाम् ॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मणीनाञ्च विशेषतः ।
सुक्तानां ह्रीरकाणाञ्च माणिक्यानां महाप्रथ ॥

तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम् ।
फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधुनि च ॥
पूर्णकुम्भश्च लाजाञ्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् ।
मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् ।
पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
देवाश्रितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा ।
शङ्खञ्च दुन्दुभिं दृष्ट्वा सदाः पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्लपत्रस्य चन्द्रस्य प्रीत्युषं चन्दनं तथा ।
कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द ! पुण्यं लभेन्नरः ॥
पताकामचयवटं तरुं देवोत्थितं शुभम् ।
देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥

शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम् ।
गङ्गाद्वयं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
पुराणपुस्तकं सुहृदं सवीजं विष्णुयन्त्रकम् ।
स्निग्धदृव्याक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
तपस्विनं सिद्धमन्त्रं समुद्रं कृष्णसारकम् ।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः ॥
गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठगोसदम् ।
पक्षशस्त्रान्वितं श्वेत्तं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमङ्गलाम् ।
सुवेषकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् ॥
वेश्यां चैमङ्करीं गन्धं सद्भूषाक्षततङ्गलम् ॥
सिद्धान्नं परमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्भुवम् ॥
कार्तिकीपूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम् ।
संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखड्गनम् ॥
हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिव मासि सिते शुभे ।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखड्गनम् ॥
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् ।
कालोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखड्गनम् ॥
जम्बाष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां विस्वमाधवम् ।
प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखड्गनम् ॥
उपोष्य ब्रजभूमौ च भाङ्गीरे मातृतीर्थने ।
संपूज्य राधां माञ्चैव करोति जन्मखड्गनम् ॥

दर्शयि

पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः ।
पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः ॥
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यश्च प्रपूजयेत् ।
पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे सुखनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे ।
संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
सिद्धां कृत्वा च वदरीं सुशुक्ते वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द ! करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मच्छस्यं मामेव मधुसूदनम् ।
संपूज्य नत्वा भक्तं च करोति जन्मखण्डनम् ॥
रथस्थश्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः ।
संपूज्य भक्त्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत् ।
संपूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्तिकौपूर्णिमायाश्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याश्च मां नयेत् श्रुतैः ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
रामेश्वरं सेतुवन्धे आषाढौपूर्णिमादिने ॥
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
दीननाथं दिनकरं लोत्वाकं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
कृषिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगङ्गरे ।
विस्मन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ॥
पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ ।
समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
दर्शनीयः, त्रि, (दृश्यते इति । दृश् + अनौयर् ।)
मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १५ । ३०
“अङ्गुल्याणि दृष्ट्वा देवी पटान्तरेण सा ।
ततः स धनखीभूतो दर्शनीयनखो वृषः ॥”)
दर्शनयोः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ४ । ४० ।
“शूरोऽसि कृतविदोऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रकः ।।
यस्मिन् कुले त्वमृत्पद्मो गजस्तत्र न हन्यते ॥”)
दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शयामावास्याया इव
यामिनी रात्रिः ।) तमिस्रा । अन्यकाररात्रिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शयामिनी
इति विग्रहे । अमवास्यारात्रिश्च ॥)
दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति । दृश् +
णिच् + “खुल्लचौ” ३ । १ । १३३ । इति
लृच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ११ ।

६६०

दलनी

“प्रसादये त्वामतुलप्रभाव !
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ॥”)
प्रतीहारः । इति भरतः ॥
दर्शविपत्, [दृ] पुं, (दर्शं अमावस्यायां विपत्
प्रणाशोऽदर्शनं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारा-
वली । १३ ॥
दर्शितः, त्रि, (दृश् + णिच् + क्तः ।) दर्शनं कारितः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रक-
टितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २८६ ।
“दर्शितयसुनोच्छ्राये भूविभ्रमभ्राजि वलति तव
नयने ।
चित्रहले हलधर इव सर्वं पुरमर्चितं सुतनु ॥”)
दल, क मेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, दालयति गात्रं बाणः । इति
दुर्गादासः ॥
दल, मि मेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अकं च सेट् ।) मि, दलयत्यदौ कुलक्ष्मा-
भृतः । इति सुरारिः । दालयति । मेदो विदा-
रणम् । दलति कुठारः काष्ठम् । कचिद्विदीर्ण-
भावे विकसने चायम् । श्रीमद्राघववाहुदण्ड-
विदलतुकोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् ।
दरविदलितमल्लीवस्त्रिचक्षुत्परागेति जयदेवः ।
इति दुर्गादासः ॥
दलं, स्त्री, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सेधः ।
खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २६६ ।
“भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्तायाः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥”)
शस्त्रीच्छेदः । अपद्रव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी ।
ले, २६ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
“हृत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भूमितश्चक्रेषु नाशये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरीक्षे तरुस्थितः ॥”)
घनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तमालपत्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धम् । इति लीलावती ॥
(पुं, इच्छाकुलोत्पन्नपरिचिन्नामराजः पुत्रः ।
स च मङ्गुराजकन्यासम्भूतः । यथा, महा-
भारते । ३ । १६२ । ४४ ।
“अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारस्य-
स्तस्य राज्ञः सम्भूतः शूलो दलो बलश्चेति ॥”
वृत्तविशेषः । तत्पर्याया यथा,—
“वातपोतः पलाशः स्याद्धानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
दलकोषः, पुं, (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुष्पेषु
कोषाभावात् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥
दलनिर्मोकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्क-
लम् । तदेव निर्मोक इवास्त्व ।) भूर्जवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे
लुट् । डीप् ।) लोहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दलितं

डिला इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल +
कर्त्तरि ल्युः डीप् च ।) मेदकर्त्तरि, त्रि । यथा,—
“सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रय-
त्राधिपती
भूयादः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाङ्माफलोन्ना-
सिनी ॥”
इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ।
दलपः, पुं, (दल्यते असौ दल्यते अनेन वा ।
दल + “उचिक्कुटिदलिकटिखजिभ्यः कपन्”
उणां । ३ । १४३ । इति कपन् ।) स्वर्णम् ।
ग्रन्थम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दलं यथं पातीति ।
पा + कः । दलपतिः ॥)
दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पत्रानीव पुष्पाण्यस्याः ।
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
विवरणं विज्ञेयम् ॥)
दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्यस्या इति । सार +
इनिः । डीप् च । दले पत्रे सारिणी ।) केतुका ।
इति रत्नमाला ॥
दलसूचिः, पुं, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम् ।
इति हारावली । ६१ ॥
दलस्रसा, स्त्री, (दलस्य स्रसा स्रावः ।) पत्र-
शिरा । तत्पर्यायः । माफिः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १६० ॥
दलाफकः, पुं, (दलेराफक इव ।) स्वयं जात-
तिलः । पृष्ठी । गैरिकम् । केनः । स्वातन्त्र्यम् ।
नागकेशरः । मङ्गतरः । इति मेदिनी ।
१८२ ॥ कुन्दः । करिकर्णः । शिरीषः । बाबा ।
इति हेमचन्द्रः ॥
दलापः, पुं, (दलेन भेदेन आपः ।) पङ्कजवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दलदल इति भाषा ॥
दलामलं, स्त्री, (दलेन अमलम् ।) मन्ववृक्षः ।
दमनवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदन-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
दलान्नं, स्त्री, (दलेषु अन्नी रसो यस्य ।) पुष्पम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दलिः, स्त्री, पुं, (दल्यते इति । दल + “खल्लचौ”
इन् ।) उणां । ४ । ११७ । इति इन् । डिला इति
इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति डिला इति
भाषा ॥
दलिकं, स्त्री, (दल्यते भिद्यते इति । दल + “खल्लचौ”
संज्ञायां कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१८८ ॥
दलितं, त्रि, (दलमस्य जातम् । दल + “खल्लचौ”
दित्वात् इतच् । प्रपुङ्गवम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१६४ ॥ (दल + क्तः ।) खण्डितम् । यथा,—
दलिताञ्जनमेघपुञ्जेल्यादिक्रमदीपिका ॥ (यथा—
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।
“दलितकुचनखाङ्गमङ्गपाली
रचय ममाङ्गमुपेत्य प्रीवरी ॥”
विचित्रम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २०२ ।
“दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिमन्त्रति यथा-
जायते ॥”)

दशग्री, पुं, (दशे गन्धो यस्य समासान्त इत् ।
सप्तम्या अलुक् च ।) सप्तपर्णवृत्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
दशभा, पुं, (दलति विप्रीर्णो भवत्यनेनेति । दल +
“दलतिभ्यां भः ।” उणां । ३ । १५१ । इति
भः ।) प्रतारणा । पापम् । सुनिभेदः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदा-
सुणादिवृत्तिः ॥
दल्लि, पुं, (दलति विदारयति असुरानिति ।
दल + “दल्लिः ।” उणां । ४ । ४७ । इति मिः ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥ (दल्यते
अनेनेति ।) वज्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदा-
सुणादिवृत्तिः ॥
दव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-सेट् ।) इ, दन्वते । व्रजो गतिः । इति
दुर्गादासः ॥
दव, पुं, (डुनोति पीडयतीति । डु + अच् ।)
वनम् । वनाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥
(यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।
“दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे
गजा दवार्ता इव गाश्चमम्भः ॥”)
अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (ड
उपतापे + “कटोरम् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
उपतापः । इति केचित् ॥
दवधु, पुं, (दवनमिति । टु ड उपतापे + “द्वितो-
रधुच् ।” ३ । ३ । ५८ । इति भावे अथुच् ।) परि-
तापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
२६ । ८६ ।
“दुरोदरस्य दावाच्चिद्रवद्रथैकशेषविधिः ।
द्वयतेनेनेति । करणे अथुच् ।) चक्षुरादि-
दाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दवामि, पुं, (दवानां वनानां अग्निः । यद्वा, दव
दवामिः ।) दावानलः । इति द्विरूपकोषः ॥
(यथा, मेघदूते । ५५ ।
“तच्छेदायौ सरति सबलस्कन्धसंघट्टजम्भा-
विविधः, जि, (अयमेवामतिशयेन दूर इति । दूर +
इङ् ।) “स्थूलदूरयुवेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति
रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः ।
अत्यन्तदूरवर्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
दवोयान्, [स्] जि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम् ।
दूर + ईयसन् ।) स्थूलदूरेत्यादिना साधुः ।
सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
प्रसुप्तविजये । २ । १६ ।
“कोऽस्मिन् दवीर्वासमपीन्द्रविम्बं
न वेद चूडामणिमिन्द्रमौलेः ।
पातालधामानमपि प्रवृत्तं
न वाङ्मवं सुन्दरि ! वेदं को वा ॥”)
दव, इ क लिङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) इ क, दंशयति । लिङि दीप्ती ।
इति दुर्गादासः ॥

दश, इ क ड दर्शे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्म-सकं-सेट् ।) इ क ड, दंशयते ।
दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥
दश, [न्] जि, (दंशयति दीप्यते इति । दन्श
+ बाहुलकात् कनिन् । “दन्श दंशने । न
लोपः ।” इत्यञ्जलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या-
विशेषः । द्विगुणितपञ्च । (यथा, महाभारते ।
३ । १३४ । १७ ।
“दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् विभति गर्भवत्यो
दशैरका दश दाशा दशाह्वीः ॥”)
दशवाचकानि यथा । हस्ताङ्गुलिः १, शुम्भुबाहुः
२ रावणमस्तकम् ३ कणावतारः ४ दिक् ५
विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राश्चः ८ पंक्तिः ९ ।
इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ।
तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
८ । २६ ।
“दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः ॥”)
दशकन्धजित्, पुं, (दशकन्धं रावणं जयतीति ।
जि + जिप् तुक् च ।) रामः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
दशकन्धरः, पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ७ । २३ ।
“असत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्थं गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सद्यितातुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्कतम् ॥”)
दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ७४ । १० ।
“दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपरा-
क्रमः ॥”)
एकादशमन्त्ररीयवृषनामकेन्द्रशत्रुविशेषः ।
यथा,—
“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वत्रगः सुश्रमा च देवानोक्तः पुत्रकस्तथा ।
क्षत्रवद्धा दृष्टायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
हविर्भाञ्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चेवामितेजाश्च ऋषयः सप्त कीर्त्तिताः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
एकैकस्मिन्शकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै दृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”
इति मरुदे ८७ अध्यायः ॥
(अमरविशेषः । यथा महाभारते । २ । ६ । १४ ।
“दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः ॥”)
दशग्रीवस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
११६ । २२ ।

“दशग्रीवस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो
बली ॥”)
दशति, स्त्री, (दशावृत्त्या दश । निपातनात्
साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्मः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।
“कालेन महता कद्रुखणानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! हे चाखे विनता तथा ॥”)
“यथा नव दशावृत्त्या नवतिस्तथा दश दशा-
वृत्त्या दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दश-
शतानीत्यर्थः ॥” इति तत्र नीलकण्ठः ॥)
दशधा, अ, (दशानां प्रकारः । दश + “संख्याया
विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दश
प्रकारम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।
६ । १५२ ।
“सर्वे वा रिक्थजातान् दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्म-
वित् ॥”)
दशनं, स्त्री, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्श +
करणे ल्युट् । दहदशेति निर्देशात् कश्चिद-
कित्यपि नलोपः ।) कवचम् । शिखरे, पुं ।
इति मेदिनी । ने, ७४ ॥
दशनं, पुं, स्त्री, (दश्यतेनेनेति । दन्श +
ल्युट् । दहदशेति निर्देशात् अत्र अकित्यपि न-
लोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ५२ ।
“उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥”)
दशनवासः, [स्] स्त्री, (दशनानां वास इव आच्छा-
दकत्वात् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
दशनाग्रा, स्त्री, (दशनः आग्रा यस्याः ।
एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दाग्रात् अस्य तथा-
त्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दशनोच्छिष्टः, पुं, निश्वासः । (दशनेन उच्छिष्टः ।)
अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६३ । दन्त-
त्यक्ते, जि ॥
दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१४७ ॥
दशपुरं, स्त्री, (दश दिशः पिपत्तीति । पृ +
कः ।) कैवर्त्तीस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३१ ॥ (दश पुरो यत्र । “ऋक्पूर्व्वः
पथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।)
देशभेदः । स मालवदेशैकखण्डः । पुरभेदः ।
इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते ।
४६ ।
“कुन्दक्षेपागुगमधुकरश्रीयुधाम अविमं
पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेनकौतूहलानाम् ॥”)
दशपुरम्, स्त्री, (दश दिशः पूरयतीति । पू +
अन् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दशवलः, पुं, (दशसु दिक्षु बलं यस्य । यद्वा,
“दशग्रीवस्य सार्वभौमप्रज्ञा बलानिच ।

दशमी

उपायः प्रनिधिर्ज्ञानं दशबुद्धवलानि च ॥
इति वचनात् दश बलान्यस्य ।) बुद्धः । इत्य-
मरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा, स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।)
दुर्गा । यथा, कालिकापुराणे ५६ अध्याये ।
“इतिवृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
नृणां त्रैतायुगस्यादौ जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रवर्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ॥
तथैव जायते युद्धं तथा त्रिदशसङ्ग्रमः ।
एवं रामसहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
भवितव्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्तते ।
पूजयन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्त्यपि ॥
तथैव च नराः सर्वे कुर्युः पूजां यथाविधि ॥”
(दशबाहुविशिष्टे, त्रि । यथा, कात्यायनी-
तन्त्रे महाकाल्या ध्यानम् ।

“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।

विशालया राजमाना त्रिंशज्जोचनमालया ॥”)

दशभूमिगः, पुं, (दशसु भूमौषु दानादिवलेषु
गच्छतीति । गम + डः ।) बुद्धः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमिगः, पुं, (दशसु भूमौषु दानादेषु ईहे
प्रभवतीति । ईश् + अच् ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दशमः, त्रि, (दशानां पूरणः । दशन् + “तस्य
पूरणे ङट् ।” ५ । २ । ४८ । इति ङट् ।
“नान्तादसंख्यादेर्मेढ् ।” ५ । २ । ४६ । इति
मेढ् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
दशइ इत्यादि भाषा । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१५८ । ६ ।

“दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ॥”)

दशमी, स्त्री, (दशम + डीप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षित-
कालपरा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा
सर्वासां दिशामतिप्रिया । यथा,—

“दशमी च तिथिस्तासामतीव दयिताभवत् ।

तस्यां दक्षाशनो यस्तु सुव्रती भवते नरः ॥

तस्य प्रापचयं तास्तु कुर्वन्त्यहरहर्नृप ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः

प्रलम्बकच्छो मदनाधिकश्रीः ।

उदारचित्तः सुमना दयालुः

प्रकृतिकाले दशमी यदि स्यात् ॥”

विमुक्तावस्था । मरणावस्था । अतिशेषवयो-
वस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दश-
संख्यायाः पूरणी । यथा, मनुः । २ । ६० ।

“श्रौतं त्वक् चक्षुषी जिज्ञा नासिका चैव
पञ्चमी ।

प्राथम्यं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)

ई८२

दशम

दशमी, [न] त्रि, (दशम + “वयसि पूरणात् ।”
५ । २ । १३० । इति इनिः ।) अतिवृद्धः ।
नवतेरुद्धं दशमोऽवस्थाविशेषः स विद्यते-
त्येति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थः, त्रि, (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति ।
स्था + कः ।) चीनरागः । स नष्टबीजः ।
मरणावस्थाप्राप्तश्च । वृद्धः । स च अति-
वृद्धो नवतेरुपरि वर्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥
मृताशनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुखः, पुं, (दश मुखानि यस्य ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ११ ।

“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं

दशमुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”)

दशमुखान्तकः, पुं, (दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमृजकं, स्त्री, (दशानां मृजकानां समाहारः ।)

हस्तिमहिषोद्यगवाजमेघाश्वगर्दभमानुषमानु-

षीणां दशानां मृजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(एतद्गुणा यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“गोमहिषाजाविगजहयखरोद्याणां तीक्ष्णानि

कटुन्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि

शोथनानि कफवातकृमिमेदोविषशुल्माश्च उदर-

कुष्ठशोफारोचकपाक्षुरोगहराणि हृद्यानि

दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।

“तत् सर्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।

शोथनं कफवातकृमिमेदोविषापहम् ॥

अर्शोजठरगुल्मश्च शोफारोचकनाशनम् ।

पाक्षुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥

गोमृजं कटु तीक्ष्णोष्णं सचारत्वान्न वातलम् ।

लघुमिदीपनं मेघं पित्तलं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।

मृजप्रयोगसाध्येषु गण्यं मृजं प्रयोजयेत् ॥

दुर्गामोदरशूलेषु कुष्ठमेघाविशुद्धिषु ।

आनाहशोफगुलेषु पाक्षुरोगे च माहिगम् ॥

कासश्वासापहं शोथकामलापाक्षुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं क्वागमौषमारुतकोपनम् ॥

कासश्लेहोदरश्वासशोथवर्चोऽग्रहे हितम् ।

सचारन्तिककटुकसुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥

दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ।

आयुं कफहरं मृजं कृमिदनुषु प्रस्यते ॥

सत्तिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।

तीक्ष्णं चारे किलासे च नागं मृजं प्रयोजयेत् ।

गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।

दीपनं गर्दभं मृजं कृमिवातकफापहम् ॥

शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।

अर्शोऽन्नं कारभं मृजं मानुषन्तु विषापहम् ॥”)

दशमूलं, स्त्री, (दशानां मूलानां समाहारः ।)

पात्रादित्वात्तु न डीप् ।) पाचनविशेषः । यथा,—

“विस्त्रंशोष्णाकगम्भारीपाटलाग्निकारिकाः ।

दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयमोक्षरम् ।

दशह

वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ।
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्त्रायां पार्श्वशूले च प्रसूते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्टहृद्यहनाशनम् ॥
इति सुखवेधः ।

दशयोगभङ्गः, पुं, (दशयोगस्य भङ्गः ।) संस्कार-
कर्मणि नक्षत्रवेधविशेषः । अयं खञ्जुरवेधः ।
यथा,—

“तिथ्यङ्गवेदैकदशो न विंश-

भेकादष्टाष्टादशविंशसंख्याः ।

इष्टोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना च

योगादम्बुदशयोगभङ्गः ॥

अस्यार्थः । कर्मकालीनविवाद्यादुक्तनक्षत्रा-
रविशुक्लनक्षत्राङ्गयोयोगे यदि एते अङ्काः सु-

तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रवर्ण-
यथा,—

आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं विवर्जयेत् ।
द्वितीयस्थे तृतीयश्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥
इति ज्योतिषसूत्रम् ।

दशरथः, पुं, (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।)
दशरथः । स अयोध्याधिपतिः ।

इच्छाकुर्वन्शीघराजविशेषः । स अयोध्याधिपतिः ।
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

सौराष्ट्रदेशोद्भवभिक्षुनामद्विजपत्नी कलहा मया
सह सर्वदा कलहात् मृता प्रेतत्वं गता सा

कदाचित् भ्रमन्ती धर्मदत्तसंज्ञकं द्विनं दृष्ट्वा
तत्समीपमागत्य तद्वस्त्रमुलसीवारिचं वस्त्रं

पापभावं परित्यज्य तमुवाच हे द्विज ! मयि कुला-
ङ्गारं अहं कथं सुक्तिं प्रयास्यामि । धर्मदत्त-

स्तामुवाच तीर्थदानव्रतादिभिः पापानि नश्यन्ति ।
तेषु ते नाधिकारः तस्मादाजन्मपथेन यन्मया

कार्तिकव्रतं कृतं तस्याहं ददामि इत्युक्त्वा तुलसी-
मिश्रितजलेन तामसेचयत् । धर्मदत्तः तदा सा

मश्रावयच्च । ततः सा दिव्यरूपा विष्णुगणपुण्यश्रीलक्ष्मी-
दिव्यं विमानमपश्यत् विष्णुगणपुण्यश्रीलक्ष्मी-

लाभ्यां सा तद्विमाने आदीक्षता । धर्मदत्तः तदा सा
द्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन प्रसन्नः

पपात पुण्यश्रीलक्ष्मीलौ भार्याभ्यां सह दैवत-
जघतुः त्वमेतज्जन्मान्ते भार्याभ्यां सह दैवत-

यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि राजा मातु-
पुण्यक्षये सूर्यवंशोद्भवदशरथनामा राजा मातु-

ष्यसि अनया कलहया सह भार्याजघतुः सा
विष्णुः पितृत्वेन स्वीकरीष्यति । इति

उत्तरखण्डम् ॥

दशरूपभट्टः, पुं, (दश मत्स्यशूर्पमेवराजपत्नी-
रूपाणि विभर्तीति । भट् + कृप् तुगागमम् ।)

विष्णुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशानाम् ।)
शब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥

दशवाजी, [न] पुं, (दश वाजिनो रथे यस्य ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८० ।

दशहरा, स्त्री, (दश अदत्तोपादानादिकारिका-
विधानि दशजन्मकृतानि वा प्रापानि हरतीति ।)
ह + “हरतेऽनुदात्मनेऽच् ।” ३ । २ । ६ । इति

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । इति स्तोत्रं प्रतिपददिदशमीपर्यन्तदिनवृद्धिसंज्ञया पठनीयमिति श्रुतिः ॥ अत्र सर्वोऽपि विस्तरः स्तोत्रादिषु भट्टकृतत्रिस्थलीसेतोरवधेयः । विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्वतः फलमुक्तं काशीखण्डे ।

‘एवं कृत्वा विधानेन वित्तप्राप्त्याविवर्जितः । उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुवन्द्यरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये । ‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् । रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥’ इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सर-कृत्यम् ॥ किञ्च ।

“अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्येष्ठके सिते । दशपापहरायाश्च अदत्तादानकल्मषम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् । पाशव्यावृत्तपशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥ परद्रव्याभिधानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् । शतदशपञ्चाशताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥” इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरञ्च ।

“ज्येष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं नृप ! शृणु । येन वा विधिना कार्या सेष्टिर्विष्णोर्नृपैः सदा ॥ प्रत्यहं पार्थिवः कुर्यात् प्रतिमां काश्चनीं हरेः । अन्यतेजोमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥ प्रतिष्ठां विधिवत्स्थाः कुर्याद्विप्रः पुरोहितः । तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥ वासुदेवस्य बीजेन पूर्वोक्तविधिना तथा । सर्वोपचारैर्भक्त्वा तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥ पूजान्ते संस्कृते वृद्धौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः । अन्यैः सहसं जुहुयादाहुतीनां हरेः कृते ॥ संपूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः । नृपस्यानुमते तान् प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥ प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणप्राणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः ॥ कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ! । विष्णोः प्राणास्तां प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥ प्राणेष्वथागतयेषु स्यादेवत्वं नियतं भवेत् । अक्षतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च । यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥ अन्येषामपि देवानां प्रतिमासुपि पार्थिव ! । प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये ॥ सुवर्णन्तु सुवर्णं स्यात् शिला दारु तथा शिला । अन्यञ्च शुद्धरूपं स्यात् प्राणस्थानमृते सदा ॥ वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठाभाचरेद्धरेः ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा प्राणञ्च मन्त्रवित् ।

एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥ अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठान्तु अस्मै प्राणाः चरन्तु च । अस्मै देवत्वसंज्ञायै स्वाहेति यजुरुच्चरन् ॥ अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥ प्रतिमापूजने कुर्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् । प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥ अस्मिन् प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादृते । न कश्चित्तु बुधः कुर्यात् कृत्वा मृत्युमवाप्नुयात् ॥ विष्णोरिष्टिमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः । तस्यामेव तु पूर्णायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥ एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टिं पार्थिवो हरेः । सर्वान् कामानवाप्नोति निर्विघ्नोऽपि स जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ दशा, स्त्री, (दशतीव । दश + लविभुजादि-त्वात् कः । जपजमदहदशेति निर्देशात् अकि-त्यपि नलोपः । यद्वा, दश्यते इति । गुरोश्चेत्यङ् । ततश्चाप् ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे ११३८१ । “आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विधमासु । उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥”) दौपवर्तिः । (यथा, कुमारः ४ । ३० । “अहमस्य दशैव पश्य मा-मविषयस्यसनेन धूमिताम् ॥”)

वस्तान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । श्रे, = (यथा, मनुः ३ । ४४ । “वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”) चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश दशा यथा,— गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४ पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्यम् ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म-टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा, “चचूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावनं च व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनु-स्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥” इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥

कलौ नराणां यथोक्तायुषः सूर्यादष्टग्रह-भोग्याष्टभागविशेषः । तत्र नाक्षत्रिकी दशा यथा,—

“षट् सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दशपञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः ॥ शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः ॥” * ॥ जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितग्रहाणां दशा-नियमो यथा,— “कृत्तिकादित्रये सूर्यः शशी रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधात्रये शरीरिगुरुः पूर्वचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राहुः श्रेष्ठे शुक्रचतुष्टये ॥ * ॥

सूर्योपपन्नवभौमार्किदशातिक्रदा नृणाम् । गुरुचन्द्रश्चक्राणां यथेष्टितफलप्रदाः ॥” दशाफलान्तु ।

“उद्दिग्मचित्तपरिखेदितवित्तनाश-क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः । संचोभितं स्रजनवन् वियोगदुःखै-र्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम् ॥ १ ॥ सौम्यं विभक्तिं वरवाहनयानरत्न-कीर्तिप्रतापवलवीर्यशुभान्वितञ्च । पिशाचपानशयनासनभोजनानि चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसंघम् ॥ २ ॥ शास्त्राभिघातवधवन्धनरेन्द्रपीडं चिन्ताञ्जरं विकलताञ्च गृहे करोति । चौरागिदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-कीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य ॥ ३ ॥ दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदवं लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥ मिथ्यापवादवधबन्धनकार्यहानि-मार्तसंयुक्प्रियसुखत्रयविशेषविहीनः । मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापददशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥ रम्यं गृहं विनयसच्चयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् । धनार्थकाममुखभोगवहूपयोगं यावद्दृष्टस्यतिदशा पुरुषो हि तावत् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या विहीनमतिनाशविधोगदुःख-नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविघातिरोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति जीवनसंश्रयाय ॥ ७ ॥ मन्त्रप्रभावनपुणः प्रमदाविलासः श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथञ्च शौक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥ रवेरन्तर्दशा मासाः ४ तस्य फलम् । उद्दिग्मचित्तपरिखेदितवित्तनाश-क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् दुःखप्रयोगवधबन्धनभयानि चैव भानोर्दशा प्रकुर्वते खलु राजपीडाम् ॥ ९ ॥ सोमस्य मासाः १० फलम् । गदसङ्कटसंत्रासं खेच्छाहानि मनःक्षतिम् । कुरुते रजनीनाथो भानोर्दशां गतः ॥ १० ॥ मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मणिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुले ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । याधिः शत्रुभयं नित्यं सर्वगात्रे विचक्षिका । नश्यान्त सर्वकार्याणि भानोर्दशां गतः ॥ १२ ॥ शनैर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्तापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं घराज्यम् । सौरिः करोति वैकल्यां भानोर्दशां गतः ॥ १३ ॥

दशा

६८५

दशा

दशा

गुरोर्वर्षः १ दिनम् २० फलम् ।
 धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधाचितः ।
 कुष्ठादियाधिहन्ता च भानोः पाकदशां गतः ॥ ६ ॥
 राहोर्मासाः ८ फलम् ।
 अशुभाशुभं द्वेष्टं व्याधिभीतिमुत्तयान् ।
 कुरुते सिंहिकास्तनू रविपाकदशां गतः ॥ ७ ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
 कोष्ठमीवाशिरोगज्वरान् शूलदिदरुणान् ।
 शोकं करोति भृगुजः सूर्यस्यान्तर्दशां गतः ॥ ८ ॥
 एवं वर्षाः ६ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
 तस्यैवान्तर्दशावर्षा २ मासः १ फलम् ।
 कुर्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
 क्षेमप्रतापबलवीर्यसमन्वितानि ।
 मिथान्नपानशयनासनभोजनानि
 चान्द्री दशा प्रचुरकाचनभूमिदात्री ॥
 कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
 पित्तशोणितपीडाश्च चौरादीनां भयन्तथा ।
 मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
 बुधस्य वर्षा २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
 सर्वत्र द्रव्यलाभश्च गजाश्वगोधनानि च ।
 चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 शनेर्वर्षः १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
 बन्धुक्षेत्रं वृषाङ्गीतिं यस्य शोकसम्पदम् ।
 विनाशं कुरुते सौरिचन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
 गुरोर्वर्षा २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
 दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 कुरुते विबुधाचार्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः ।
 राहोर्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
 बद्धिशुभं दुःखं शोकं बन्धुधनचयम् ।
 कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षा २ मासाः ११ फलम् ।
 सेवते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्तते ।
 सत्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
 रवेर्मासाः १० फलम् ।
 ऐश्वर्यं बहुसौख्यं व्याधिनाशमरिचयम् ।
 वृषतेजो रविः कुर्याद्विधोः पाकदशाङ्गतः ॥
 एवं वर्षाः १५ ॥ * ॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८
 तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि १२०१ फलम् ।
 क्रुराभिघातवधबन्धनभयानि धत्ते
 चिन्ताज्वरं विकलशून्यगृहाश्रमश्च ।
 चौरादिभीतिधनहानिरेन्द्रपीडाः
 कुर्याद्विनाशनिधनश्च दशा कुजस्य ॥
 कुजस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
 करोति सोमपुत्रश्च चित्तिजान्तर्दशाङ्गतः ॥
 राहोर्मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
 महाजनकतो द्वेष्टः कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षः १ । ४ । २३ । ४० । फलम् ।
 सुप्रपूज्यमानवस्त्वाद्यैर्देवब्राह्मणपूजनम् ।
 राहोर्मासाः १० । २० । फलम् ।

आत्मकार्यार्थमुद्वेगं बन्धचौरादिसाधसम् ।
 कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
 धनवृद्धिं सुखादींश्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः ।
 प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
 रवेर्मासाः ५ । १० । फलम् ।
 नानारत्नस्य सौख्यं भूमिलाभमथापि वा ।
 नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
 सोमस्य वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
 धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
 लोकानन्तमवाप्नोति चित्तिजान्तर्गते विधौ ॥
 एवं वर्षाः ८ ॥ * ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७
 तस्यान्तर्दशा २ । ८ । ३ । २० । फलम् ।
 दिवाङ्गनावदनपङ्कजघटपदलं
 लीलाविलासवरभोगसुखोदयश्च ।
 नानाप्रकारविभवागमकोपवृद्धिं
 क्षिप्रं हजेद्बुधदशा प्रबलाश्च सिद्धिम् ॥

शनेर्वर्षः १ । ५ । २६ । ४० । फलम् ।
 वातश्लेष्मकता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
 विदेशगमनश्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षा २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
 व्याधिश्चभयत्यक्तो घनाष्टो नृपवल्लभः ।
 लभेद्भार्यां सुपुत्रश्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
 राहोर्वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
 बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् ।
 करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गतेस्तमः ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
 धनाष्टं बन्धुपुत्रश्च धर्मवत्त्वं धनागमम् ।
 कुरुते दानवाचार्यो बुधपाकदशाङ्गतः ॥
 रवेर्मासाः ११ दिनानि १० । फलम् ।
 श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
 प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
 सोमस्य वर्षा २ । ४ । १० । फलम् ।
 कण्टकादिप्रवेशश्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च ।
 निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
 कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् ।
 माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
 एवं वर्षाः १७ ॥ * ॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १०
 तस्यान्तर्दशामासाः ११ । ३ । २० । फलम् ।

मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
 चौरादिभूतपित्तसुजङ्गमभीतिसुग्राम ।
 आशानिराशमथ चार्जनकार्यहानिं
 पङ्कोर्दशा प्रकुरुते त्रितयं नराणाम् ॥

गुरोर्वर्षः १ । ६ । ३ । २० । फलम् ।
 देवतावुरतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
 तुङ्गसौख्यसमायुक्तं पङ्कोर्दशाङ्गतो गुरुः ॥
 राहोर्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
 नृपाङ्ग्यं ज्वरं घोरं दुःखं प्राणसंशयम् ।
 धनक्षयश्च कुरुते शनेरन्तर्गतेस्तमः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
 सुहृद्वन्धुधनैः पूज्यो भार्यावित्तसमन्वितः ।

स्वर्णं सुखं लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
 रवेर्मासाः ६ । २० । फलम् ।
 परदाराभिगमनं करोति खरदीधितिः ।
 जीवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 सोमस्य वर्षः १ । ४ । २० । फलम् ।
 स्त्रीनाशं कुचिरोगश्च कफपित्तगदं शशी ।
 बन्धुद्वेषश्च कुरुते पङ्कोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 कुजस्य मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
 देहक्षेणं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
 धननाशश्च कुरुते शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 बुधस्य वर्षः १ । ६ । २६ । ४० । फलम् ।
 आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
 करोति त्वारं लोके शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 एवं वर्षाः १० ॥ * ॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १६
 तस्यैवान्तर्दशावर्षाः ३ । ४ । ३ । २० । फलम् ।

राज्यासदं तनयवित्तविलासभोगान्
 पर्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयश्च ।
 विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोग-
 सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥

राहोर्वर्षा २ । १ । १० । फलम् ।
 बन्धुद्वेषं शत्रुवादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
 कलहं कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
 कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
 स्त्रीवियोगश्च कुरुते जीवस्यान्तर्गते सितः ॥
 रवेर्वर्षः १ । दिनानि २० । फलम् ।
 बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम् ।
 कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 सोमस्य वर्षा २ । ७ । २० । फलम् ।
 भोगाष्टो बहुभार्यः स्याद्रिपुरोगविवर्जितः ।
 नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ । ४ । २६ । ४० । फलम् ।
 तीक्ष्णरोगो रिपोर्हन्ता गजवद्भीमदर्शनः ।
 सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
 बुधस्य वर्षा २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
 सुस्थोऽसुस्थः सुखी दुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः ।
 देवार्चनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
 शनेर्वर्षः १ । ६ । ३ । २० । फलम् ।
 वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्जितः ।
 लुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
 एवं वर्षाः १६ ॥ * ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः
 १२ । तस्यान्तर्दशावर्षाः १ । ४ । फलम् ।

भार्यादिदूषण-निदानविवादबन्ध-
 शस्त्राभिघातभयहीनपरक्रमश्च ।
 अप्राप्तसौख्यधनकाचनदीनदेहो
 राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥
 शुक्रस्य वर्षा २ । मासाः ४ । फलम् ।
 शिरोरोगं कुदेहश्च कुर्याद्भार्याश्च चक्षुलाम् ।
 बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ ॥
 रवेर्मासाः ८ । फलम् ।
 शिरोरोगभयं घोरं मृत्युं शोकश्च दारुणम् ।
 वृद्धदमिभयं कुर्याद्राहोरन्तर्गतो रविः ॥

दशा

सोमस्य वर्षः १।८।फलम् ।
स्त्रीपुत्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
करोति क्षेममर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः ॥
कुजस्य मासाः १०।२०।फलम् ।
विषमस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम् ।
पातस्यान्तगतः कुर्यान्मराणां भूमिनन्दनः ॥
बुधस्य वर्षः १।१०।२०।फलम् ।
ज्वरचुदमिसंपीडां कलहं स्वजनैः सह ।
भ्रष्टापत्येषु विद्वेषं कुर्यात् पातान्तरे बुधः ॥
शनेर्वर्षः १।१।१०।फलम् ।
स्त्रीपुत्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
भवेत्तु बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षः २।१।१०।फलम् ।
आधिपुः स्वभयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः ।
कार्यसिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
एवं वर्षाः १२ ॥*॥ शुक्रस्य स्थूलदशावर्षाः २१ ।
तस्यान्तर्दशावर्षाः ४।१।फलम् ।
मन्त्रप्रचाररुचिरप्रमदाविलास-
सम्मानदानवृत्तपूजनकोषलाभान् ।
हस्त्यश्वयानपरिपूर्णमनोरथश्च
श्रीक्री दशा स्तजति निचलराजलक्ष्मीम् ॥
रवेर्वर्षः १।फलम् ।
देहस्त्रीव्रजणाक्रान्तस्त्रीव्रतापो ज्वरान्वितः ।
त्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षो २।११।फलम् ।
सम्माननाशो रोगश्च कार्यनाशश्च नित्यशः ।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत् ॥
कुजस्य वर्षः १।६।२०।फलम् ।
उत्साही धनधान्याढः कल्यश्च सुमनाः सुधीः ।
भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
बुधस्य वर्षाः ३।३।२०।फलम् ।
सर्वत्र लभते सौख्यं मानसश्च भूषणम् ।
भार्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षः १।११।१०।फलम् ।
शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते ।
चौराद्विषस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षाः ३।८।१०।फलम् ।
राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च ।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौरान्नष्टश्च लभ्यते ॥
राहोर्वर्षो २।४।फलम् ।
बन्धनं बन्धुपुत्रादौर्वन्धुनाशो रिपोभयम् ।
शरीरं दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तर्गतस्तमः ॥
एवं वर्षाः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥*॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा ।
अहान्तरं दिनं कृत्वा षट्सप्तं भुवं भवेत् ।
ध्रुवाणि गणयेद्गीमान् रथादेः क्रमतो यथा ॥
रवौ च वेदा वसवः सुधाशौ
कुजे च बाणाः शशिने तथाऽङ्गाः ।
शनादुर्दिकं च दृष्टस्तौ स्या-
द्वाहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥
अहस्यान्तर्दशामासान् दिनीकत्य युगाहसान् ।
स्वाङ्गलब्धं विजानीयात् प्रत्यन्तर्दशवासरान् ॥

६८६

दशार्णः

इति प्रत्यन्तर्दशा ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा,—
“सत्ये लग्नदशा चैव चैतायां हरगौरिका ।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा ॥”
इति समयान्तम् ॥*॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लग्निकी
४ सुकुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ त्रिंशोत्तरा ७
पताकौ ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति
जातरत्नम् ॥
दशाकर्णः, पुं, (दशया वर्त्तया आकर्षति तैलादिक-
मिति । आ + ऋ + अच् ।) प्रदीपः । इति
हेमचन्द्रः । ३।३५१ ॥
दशाकर्षा, [न] पुं, (दशया आकर्षतीति । दशा +
ऋ + णिनिः ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४॥
दशाङ्गुलं, स्त्री, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि
फललगुपरि सन्त्यस्येति । अच् ।) खर्वूरम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (दश अङ्गुलयः परि-
माणमस्येति तद्वितार्थद्विगोः षष् तस्य लुक्
समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाङ्गुलपरिमिते,
त्रि । यथा, मनुः । ८।२७१ ।
“नामजातिग्रहं त्वेषामभिदोहेण कुर्वतः ।
निःक्षेपोऽयमयः शुक्लवर्णनास्ये दशाङ्गुलः ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १०।६०।१ ।
“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥”
“विश्वतः सर्जतो वृत्वा परिवेष्टा दशाङ्गुलं दशा-
ङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥”)
दशाननः, पुं, (दश आननानि वदनानि यस्य ।)
रावणः । इति शुद्धरत्नावली ॥ (दश आन-
नानि इति विग्रहे दशवदनेष्वपि, स्त्री । यथा,
“युष्मत् कृते खड्गनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
जनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥”
इत्युद्धटः ॥)
दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे घञ् आनो
जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां
अवस्थाविशेषे आनिकः ।) दन्तीवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
दशारुहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गे-
र्वाप्नोतीति । आ + रुह + कः ।) कैवर्त्तिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दशार्णः, पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा
वा यत्र । “एतद्यत्तु” ८।४।६५ । इत्यस्य
“प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानादृणे ।” इति
वार्त्तिकोक्त्या दृष्टिः ।) देशविशेषः । स विन्ध्य-
पर्वतस्य पूर्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । (यथा,
बृहत्संहितायाम् । १४।१० ।
“किञ्चिन्वकगुटकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिक-
दशार्णाः ॥”

दशाव

तदस्याभिजनः तस्य राजा वा अण् । तद्देश-
वासिनि तद्रूपतौ च त्रि । यथा, महाभारते ।
१।११३।२५ ।
“पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जितः ।
पाण्डुना नारसिंहेन कौरवाणां यशोवता ॥”
दश अर्णानि वर्णानि यत्र । दशाक्षरमन्त्र-
विशेषः । यथा, गोतमीयतन्त्रे । २ अध्याये ।
“दशानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षरम् ।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराजः परात्परः ॥”
लुप्तबीजस्वभावत्वात् दशार्णं इति कथ्यते ॥
नदीविशेषे, स्त्री । इति शुद्धरत्नकल्पतरुः ॥
दशार्हः, पुं, (दशसु दानादिवलेषु अर्हः ।)
बुद्धः । यदुद्देशः । (क्रोष्टृवंशीयराजपुत्रविशेषः ।)
यथा, हरिवंशे । ३६।२५ ।
“दृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्तयः परमधार्मिकाः ।
आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ॥”
तद्देशस्थो, पुं भूमिनि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३।१६।२० ।
“तमर्चितं सर्वदशार्हपूजे-
राशीविषाग्निज्वलनप्रकाशम् ॥”)
दशावतारः, पुं, (दश अवतारा यस्य ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा,
मत्स्यः १ कूर्मः २ वराहः ३ वृषिंहः ४ वामनः
जामदग्न्यः ५ रामः ६ कृष्णः ७ बुद्धः ८ कल्की ९
इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
“धर्मान्नारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषोऽनरः ।
यज्ञश्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतोऽनरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः ।
युगाख्यायाश्च तुर्ग्यान् आपन्नैश्च सुरैश्च वै ।
संभूतः स ससुदान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः ॥
वत्सिंस्थेषु लोकेषु चैतायां सप्तमं प्रत ।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्मेण तु पुरोचका ॥
एतास्त्रिषु स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो हितवः ।
मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु प्रापजास्तान्निबोधत ॥
चैतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्मे चतुर्थ्यां मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान् चैतायां सप्तमं प्रत ।
मान्वाता चक्रवर्त्तौ तु तस्यौतथ्यः पुरःसरः ॥
एकोनविंश्यां चैतायां विश्वामित्रपुरःसरः ।
जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥
चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोचका ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशराम् ।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्णपुरःसरः ॥
कर्त्तुं धर्मेयवस्थानमसुराणां पुष्करेश्वरः ।
बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेश्वरः ॥
देवक्यां बहुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः ।
तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सत्याश्रिते भविष्यति ॥
कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्यपुरःसरः ।
दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दशाश्वः, पुं, (दश अश्व रथे यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ग्रहयागतत्वे सोम-
धाने ।

“दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्वोमाधिदैवतम् ।
जलप्रत्यधिदैवश्च सूर्याश्वमाङ्गयेत्तथा ॥”

इत्याकोर्दशमपुत्तः । यथा, महाभारते । १३ ।
२ । ६ ।

“दशमस्तस्य पुत्रोऽभूद् दशाश्वो नाम भारत ॥”
दशाश्वः, पुं, (दश आस्थानि वदनानि यस्य ।)

रावणः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रसिक-
रत्ने । ५ ।

“अकलियुगमखर्वमत्र हृदं
यचरदपापचनो यतः कुटुम्बी ।

मम रुचिरिह लक्ष्मणाग्रजेन
प्रभवति शुभे दशाश्वमर्हनेन ॥”

दशाश्वजित्, पुं, (दशाश्वं जयतीति । दशाश्व +
जि + क्तिप् । तुगागमश्च ।) श्रीरामः । इति

भूरिप्रयोगः ॥

दशैश्वर्यः, पुं, (दशा वर्तिका इत्यनं काष्ठमिव
यस्य ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशैरः, पुं, (दशतीति । दन्श + “पतिकठिक्ठि-
गङ्गिगुडिदंशिभ्य एरक् ।” उणां । १ । ५६ ।

इति एरक् ।) हिंसः । इत्युणादिकोषः ॥

दशैरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति । दन्श +
एरक् । ततः कन् ।) मरुदेशः । तद्देशस्य, पुं

भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ६ । १६ ।

“आवन्त्यान् दक्षिणात्यांश्च पार्श्वतीथान् दशैर-
दशैरकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति । दन्श +
वाहुलकात् एरक् ततः स्वार्थे कन् ।) मरु-
देशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

दस, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) इ क, दंसयति दंसति । भासि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दस, इ ड क डशौ । दंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आकं-सकं-सेट् ।) दशिरिति पश्यतेरौ-

णादिकतिप्रत्यये रूपम् । इ ड क, दंसयते फलं
शिशुः पश्यति दशति वेत्यर्थः । भट्टमहामते दंश

दह समाहः । इति दुर्गादासः ॥

दस, य उ इर् उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवं-परं-सकं-सेट् ।) उदिच्छात् क्वावेट् ।)

दस, दस्यति धूलिं वायुः । उ, दसिता दक्षा ।
इर्, अदसत् अदासीत् । अस्मात् पुषादिस्मात्

निष्पद्यते । इति दुर्गादासः ॥

दसः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति दक्षिणादिक-
मिति । दस + “इषियुधीन्विदसिष्येति” उणां ।

१ । १४४ । इति मक् ।) यजमानः । चौरः ।
इति मेदिनी । मे, १५ ॥ खलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, उपक्षेपकः । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४० । ४ ।

“युक्त्विति दसो नि दिशति अमौराद्रीचते वन
आ विभावा ॥”

“दस उपक्षपयितायमभिः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ दर्शनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । ३ ।

“तं मेघेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपजुवते दस-
मारीः ॥”

“दसं दर्शनीयं तमयिमारीर्गच्छन्त्यः ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥)

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्मान् नाशयतीति । दस +
“यजिमनिशुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणां । ३ ।

२० । इति युच् । बाहुलकादनादेशाभावः ।)
चौरः । (यथा, मनुः । ७ । १४३ ।

“विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्विद्यन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभ्यस्य हतः स न तु जीवति ॥”)

रिपुः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । १० ।
“यः शङ्कते नागुददाति शृङ्गा यो दस्योर्हन्ता-

स जनास इन्द्रः ॥”
“दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः ॥” इति

तद्भाष्ये सायनः ॥) महासाहसिकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ असुरः । यथा, तत्रैव । ६ । ४७ । २ ।

“क्षतानीदस्य कर्त्ता चेतंते दस्युर्हृणा ॥”
“दस्युर्हृणा दस्युनामसुराणां तर्हृणा ॥” इति

तद्भाष्ये सायनः ॥ कर्मवर्जिते, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २४ । ८ ।

“न वीळ्वे नमते न स्थिराय न श्रुते दस्यु-
जुताय स्वान् ॥”

“श्रुते उत्सहमानाय दस्युजुताय कर्म-
वर्जितेः प्रेरिताय ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दसं, स्त्री, (दंसयते ढणादीन् दशतीति । दसि
दंशे + “स्मायितश्चिषश्चक्रीति” उणां । २ ।

१३ । इति रक् ।) शिशिरम् । इति संक्षिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥

दसः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति पांशुनि । दस
उत्क्षेपे + “स्मायितश्चक्रीति” उणां । २ । १३ ।

इति रक् ।) खरः । (दस्यति रोगान् क्षिप-
तीति ।) अश्विनीसुतः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥

(यथा, हरिवंशे । ६ । ५३ ।
“नासत्यस्यैव दसश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ ॥”

दर्शनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ७ ।
“इन्द्राविक्षु पितरं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता

जतरं पृथेयाम् ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

“दसा हे दर्शनीयाविन्नाविष्णू ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

दसौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति । दस +
“स्मायितश्चक्रीति” उणां । २ । १३ । इति

रक् ।) अश्विनी । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥
द्विवचनामौर्ध्व शब्दः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“दद्यादधीत्य दसौ वितयुतः संहितां खीयाम् ।

सकलचित्तितुसकलोकप्रतिपत्तिविरहमे धन्याम् ॥
“देवास्तुरयो देवा देवेभ्यः सक्षताः क्षताः ।

अक्षतास्तो क्षताः सतो दसाभ्यामहुतं मक्षत ॥
बज्रिणीभूजुजक्षतः स दसाभ्यां चिकित्सितः ।

सोमाग्निपतितश्चक्षुःक्षतः सुखीक्षतः ॥”)

दसदेवता, स्त्री, (द्रसौ अश्विनौ अधिष्ठात-
देवते यस्याः ।) अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २२ ॥

दससः, स्त्री, (द्रसौ अश्विनौ स्रुते इति । स्रु प्रसवे
+ क्तिप् ।) संज्ञा । सा सूर्यपत्नी अश्विनी-

कुमारमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दह, औ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अनिट् ।) औ, अधाचीत् । दाहो भस्मी-

करणम् । दहत्यग्निः काष्ठम् । इति दुर्गादासः ॥
दह, इ क दीप्तौ । दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट् ।) इ क,
दंसयति । इति दुर्गादासः ॥

दहनं, स्त्री, (दहौ दाहे + भावे ल्युट् ।) दाहः ।
भस्मीकरणम् । पोडान इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ८ । २० ।

“इतरो दहने स्वकर्मणां
ववृते ज्ञानमयेन वज्रिना ॥”)

दहनः, पुं, (दहतीति । दह दाहे + ल्युट् ।)
अग्निः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०४ ।

“धूमैरशु निपातय दह शिखया दहन ! मलि-
नयाङ्गारैः ।

जागरविष्यति दुर्गतमहिणी त्वां तदपि
शिश्निरनिशि ॥”

तृतीयसंज्ञा । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १२ । ८५ ।
“खनयाम्बिदहनाः कक्षा तु हिमदीधिते ॥”

क्षत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् क्षत्तिका-
नक्षत्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“दहनविधिप्रताखा मैत्रभं सौम्यवारे ॥”
चित्रकः । भस्मातकः । दुष्टचेतसि, त्रि । इति

मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दहते कामाग्निना इति ।
दह + ल्युट् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(रुद्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३ ।
“दहनोऽधेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।

स्याख्यभंगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥”
स्कन्दस्यानुपरविशेषः । यथा तत्रैव । ६ । ४५ । ३३ ।

“दहतं दहनश्चैव प्रचखौ वीर्यसम्मतौ ।
अंशोऽप्युपाचरन् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥”

दाहकमात्रे, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ७ । २१ ।
“त्राहि नः शरणापन्नास्तेलोक्यदहनाद्विधात् ॥”)

दहनकेतनं, स्त्री, (दहनस्य केतनं ध्वज इव ।)
धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७ ॥

दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया ।) स्वाहा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दहनागुरु, स्त्री, (दहनाय अगुरु ।) दाहागुरु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनारातिः, पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः ।)
जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनीयः, त्रि, (दहते इति । दह + कर्मणि
अनीयर् ।) दाह्यः । दहनार्हः ॥

दहनोपसः, पुं, (दहनाय वहुतपादनाय अ
उपसः प्रसारखण्डः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । १३ ॥ दहनोपसोऽपि पाठः ॥

दाक्षाय

दहरं, क्ली, (दह + बाहुलकात् अरः ।) सूक्ष्मम् ।
यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।

“उदरमुपासते य ऋषिर्वर्त्मसु कूर्पदृष्टः ।

परिसरपङ्क्तिं हृदयमारुण्यो दहरम् ॥”

“आरुण्यस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्म-
मेवोपासते ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहरः, पुं, (दहति गृहद्रव्यनाशनेन सन्तापय-
तीति । दह + अरः ।) ऋषिका । स्वल्पम् ।

भाता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दहः, पुं, (दहतीति । दह + “स्फाथितश्चीति ।”
उणां २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति

सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः ।

इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वरुणः । इति

संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् ।

यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।

“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दहनीतिस्तथैव च ।

एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दहतः ॥”

“दहतः हृदयाकाशात् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १ । ३६ ।

“पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यश्च हविर्भुवि ।

सोऽन्यजन्मनि दहामिर्विश्रवाश्च महातपाः ॥”

“दहामिः जठरामिः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
अनिट् ।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम् ।

अस्यैव यच्छदेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु अ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङां-
उभं-सकं-अनिट् ।) डु, दन्निमम् । अ लि,

ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लूनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, दाति । लूनिश्चेदः ।

केचित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्वाहा-
संज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते ।

स्वमते तु पित्वाभावाहासंज्ञायां दीयते इत्येव ।

इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री, (दा + क्षिप् ।) शोधनम् । दानम् ।

क्षेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी ।

दे, १ ॥

दाकः, पुं, (ददाति दक्षिणामिति । दा + “कदाधा-
वार्चिकलिभ्यः कः ।” उणां ३ । ४० । इति कः)

यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति

सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षकं, क्ली, (दक्ष + कुञ् ।) दक्षाणां समूहः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो-
देशः । दाक्षि + “राज्यादिभ्यो कुञ् ।” ४ ।

२ । ५३ । इति कुञ् । दाक्षेर्विषये । इति

आकरणात् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष +
फिञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो

रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिस्ताराः । इत्यमरः । १ ।

३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । श्वे, ६६ ॥

रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष-
कन्याभात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

६६८

दाक्षिण्यं

“बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयो-
दशी ।

पत्नार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”

अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ६ ।

“त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।

मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥”

कदः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।

“जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।

कदम्बं विनता चैव दाक्षायणी विहायसा ॥”

“दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सम्यग्विवर्द्धिताः ।

तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः सवासवाः ॥

वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।

सापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ताय ब्रह्मणा ॥

दुहितृत्वे पुरा याहि रुद्रेणोपा महात्मना ।

सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तमः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां अश्विन्यादि-
नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति । रम + ल्युः ।

दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हला-

युधः ॥

दाक्षायः, पुं, (दक्षाय एव । स्वार्थे अण् ।)

गृधः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकथा, स्त्री, (दाक्षीणां कथा । “संज्ञाय-
कथ्योऽशीनरेषु ।” २ । ४ । २० । इति उशी-

नरत्वाभावात् न क्लीवता ।) वाक्कीक्रेषु ग्राम-
संज्ञा । इति नृपुंसकलिङ्गसंयहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि

भवः । दक्षिणा + “दक्षिणापक्षात्पुरसस्यक् ।”

४ । २ । ६८ । इति ल्यक् ।) दक्षिणदेशोऽयः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । २३६ । ३ ।

“प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य-

वासिनः ॥”

नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्यं, क्ली, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण +

अण् ।) अशुक्लवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ६ ।

१३ ॥ (सरलता । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।

“सौभाग्यं दाक्षिण्यमेत्युपदिष्टं हरेण तरुणी-

नाम् ।

वामार्धमेव देवाः स्वपुःश्रित्ये निवेशयता ॥”

परच्छन्दानुवर्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।

“तस्य दाक्षिण्यरूपेण नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥”

भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,

“बालान् वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।

अपि च ।

“ऋषीन् देवान् पितृन् श्वेव मनुष्यान् भूतसत्त्वयान् ।

यो यजन् पञ्चभिर्वज्रैर्हृत्पानि परिशोधयन् ॥

दाडिमः

विधिवत् स्नानदानाभ्यां कुर्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यन्तु तदाक्षिण्यमिहोच्यते ॥

सर्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।

देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्मादाक्षिण्यमुच्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

दाक्षिणाह्ने, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (दक्षिणे

भवम् । दक्षिण + अण् । दक्षिणभवे । दक्षिण-

दिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

२८२ ।

“दाक्षिण्यात् अदिमानं दधत् सा भातुमेन-

मवमंस्थाः ॥”

दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्ष्याः पुत्रः ।) पाणिनिमुनिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।

“दाक्षीपुत्रस्य तन्ने ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीते

कपोतः ॥”

दाक्षेयः, पुं, (दाक्ष्या अपत्यं पुमान् । दाक्षी +

“स्त्रीभ्यो ङक् ।” ४ । १ । १२० । इति ङक् ।)

पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्यं, क्ली, (दक्षस्य भावः कर्म वा । दक्ष +

अण् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात्तु भावे

ष्ठाप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८२० ।

“दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं द्वीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।

सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियतायुते ॥”

दाडकः, पुं, (दालयति सुखाभ्यन्तरस्थद्रव्यं विचूर्ण-

करोतीति । दल + णिच् + क्तुल् । लस्य ङः ।)

दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिमः, त्रि, (दलनमिति दालः । तेन विचूर्ण-

भावप्रत्ययान्तादिमपु । डलयोरिकत्वम् ।) दला-

इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः ॥ (यथा,

देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।

“दाडिमेर्नारिकेलेश्च माधवीमखपातुतम् ॥”

तत्पण्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

पिण्डपुष्पः ३ दाडिमः ४ पञ्चवक्त्रः ५ खाडिमः ६

पिण्डीरः ७ फलशाडवः ८ शुक्रवल्गुः ९ इति रत्नमाला ।

त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ।

दाडिमीसारः ११ कुडिमः १२ रक्तबीजः १३ सुफलः १४

मृद्वन्यधमथ्योऽपि । रक्तबीजः १५ कल्लपलः १६

दन्तबीजकः १६ मधुबीजः २० नीलपत्रः २१ । इति

रोचनः १६ मणिबीजः २३ नीलपत्रः २४ । इति

वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ कषायत्वम् । काशत्वम् ।

गुणाः । मधुरान्नत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् ।

कफश्रमपित्तविनाशित्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिदातलवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्नत्वम् । आसारुचित्वविरोधित्वम् ॥

शोधनत्वम् । कफपित्तविरोधित्वम् च ।

“द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाक्षमेव च ।

मधुरं तत्तु त्रिदोषघ्नमन्नं वातकफापघ्नम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

“तत्फलं त्रिविधं खाडि खाडिन्नं केवलान्नकम् ॥”

दातृप्रहः

दान

दानं

तत्तु खादु त्रिदोषं तद्वदाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेदोबलावहम् ॥
खादुघ्नं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लं पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं
यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ ।
४।४६ ॥ रोहिडा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्याया
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रोही रोहितकः श्रीहृत्पुद्गलदाडिमपुष्पकः ॥”)

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।)
शुकपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षकः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि+
कः । भक्षयो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षकः ।)
कौरपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिम-
भक्षके, त्रि ॥)

दाडिमसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति
प्राप्नोतीति । दाडिमी + स + अण् ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिमः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दाडिमशब्दस्य विशेषो ज्ञातयः ॥)

दाडि, स्त्री, (दैप शोधने, दा दाने वा + क्तिप् । दे
शुद्धे दानाय वा क्तकते इति । क्तक + डः ।)
इति विशेषः । तत्पर्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूहः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिका, स्त्री, (दाड्यायै केशसमूहाय प्रभवतीति ।
उक्त् ततश्चाप् ।) सुखावयवविशेषः । दाडि
इति भाषा । (यथा, मनुः । ८।२८३ ।
“दाड्योर्दाडिकायाश्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥”
“दाडिकायां धूमशुणि ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥ दाडा + स्वार्थे कप् कापि अत
इत्यच् ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः । ३।२४७ ॥
वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिनेन शाठेन दम्भेन
शुलदण्डाजिनाभ्यां उक्तञ्चौ । ५।२।७६ । इति
सप्त ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३।४१ ॥
दाडि, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः)
कर्मरि । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ (दैप शोधने
दाता, [क्त] त्रि, (ददातीति । दा दाने +
कत् ।) ३।१।१३३ । इति ढच् ।) दान-
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७।२०।२ ।
“कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु सुहृदाशुषे भूत ॥”)
दाडि, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं मारयं
अवखण्डने क्तिन् । दाति + ऊह + अण् । यद्वा, दो
+ कट् ।) दित्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः
“देविका शिंशुपादित्वाहदीर्घसञ्जश्रेयसामात् ॥”

७।३।१ । इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक
इति भाषा । तत्पर्यायः । कालकण्ठकः । २ ।
इत्यमरः । २।५।२१ ॥ अत्यूहः ३ दात्यूहः ४
कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कचा-
टुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ६ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५।१२ ।
“सारसं रज्जुबालश्च दात्यूहं शुकसारिके ॥”
(अस्य गुणा यथा,—
“दात्यूहो मरुतश्च नाशनकरो वृष्योऽतिशुक्रप्रदः
श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
“प्राट्टकाले सुखी भूत्वा को वा कुचन गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा ॥”
इत्युङ्गटः ॥)

जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः ।
इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

दात्यूहः, पुं, स्त्री, (दित्यूह + स्वार्थे अण् ।
देविकाशिंशुपेयादिना आत्वम् ।) दात्यूहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, स्त्री, (दाति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने
दा लवने वा + “दान्नीशसेति ।” ३।२।१८२ ।
इति ङन् । दादिभ्यश्चङ्सीति ङन् वा ।)
अख्यविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काव्या
इति च भाषा । तत्पर्यायः । लवित्रम् २ ।
इत्यमरः । २।६।१३ ॥ खड्गौकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।१५४।७ ।
“सशूर्पपिटकाः सर्वे सदाचाक्रुशतोमराः ॥”
भावे ङन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे । १।११६।६ ।
“तद् वां दात्रं सहिकीर्त्तनम् ॥”
“तद्वात्रं दानम् महि महदतिगभीरम् ॥” इति
तदभाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १०।६ ।
“सोमस्य दात्रमसि ॥”)

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + ढच् + डीप् ।)
दानकर्त्री । इति याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा,
काशीखण्डे । २।६।८६ । तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
“दीनसन्तापशमनी दात्री दवधुवैरिणी ॥”
दात्रं, पुं, (ददातीति । दा + “जनिदाद्युमिति ।”
उणां ४।१०४ । इति लन् ।) दाता । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञ-
कर्त्तुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दधि दधा वा संस्कृतं दधा चरति
दधि + “चरति ।” ४।४।८ । इति ठक् । (दधा
उपप्लुतम् । “यज्जनैरुपसिते ।” ४।४।२६ ।
इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेम-
चन्द्रः । ३।७४ ॥ (औषधविशेषे, स्त्री । यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
“बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधितुगुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् श्रीहृत्पूजितम् ॥”
दान, ज आर्जवे । क्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋजुरवक्रस्य भाव

आर्जवं ऋजुकरणम् । ज, दीदांसति दीदां-
सते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजु-
भावः इति विद्वानिवासः । दीदांसति साधुः ।
ऋजुः स्यादित्यर्थः । क्वेदे दानति दानते । इति
वोपदेवः । तत्र तिवाद्यो न स्युरिति रमानाथः ।
इति दुर्गादासः ॥

दानं, स्त्री, (दा दाने दो अवखण्डने दैप शोधने
भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे ।
५।३७ ।
“दानं ददत्यपि जलेः सहसाधिरुष्टे
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥”
“दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । क्वेद-
नम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्ष-
कोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रुचत्वम् ।
दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्पदानकद्रव्यमो-
चनम् । तत्पर्यायः । त्यागः २ विद्यापितम् ३
उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्रायणम् ६ वितर-
णम् ७ सपार्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १०
निर्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ ।
इत्यमरः । २।७।२६ ॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रायणम् १७
दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अति-
सर्जनम् २१ सपार्शः २२ विसर्गः २३ क्षणनम् २४
प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणादि यथा,—

“अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं वाख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्पदानस्त्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥*॥
दाता प्रतिग्रहीता च अद्वादेयश्च धर्मशुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजन्मस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुलः स्यान्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।
दद्यात् खजातिशिश्वेभ्यस्तदभावेऽस्य निःक्षि-
पेत् ॥

स्वात्वा शुद्धे समे देशे गोमन्त्रेनोपलेपिते ।
वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥*॥
एकां गां दशगुह्यदात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुह्यदात् सहस्रं बहुगोधनः ॥
आसादहर्षमपि आसमर्थिभ्यः किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
अपराधाधमक्षेपं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
खल्यं वा विपुलं वापि दियमित्यभिधीयते ॥*॥
विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तते इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥*॥
यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

दानं

यद्गङ्गायां कृतं सर्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ॥
शिवस्य विष्णोरग्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम् ।
शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् ।
तत्र दानञ्च होमश्च कोटिकोटिगुणम्भवेत् ॥
यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्मबुद्ध्या यद्धर्मदानं प्रचक्ष्यते ॥
सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्मश्राद्धादिकश्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥*॥
आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म चाध्ययनश्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
देवलोके ध्रुवं वासो देवसायुष्यमेव च ॥*॥
गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचिते च तदर्द्धकम् ॥
आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।
दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
योऽसद्गङ्गाः प्रतिगृह्णापि पुनः सद्गङ्गाः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयति हि सः ॥*॥
यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
तेषां देवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्ष्यपूजने ।
उत्तुह्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥
योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकश्च विपर्यये ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥

दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
सात्त्विकं यथा,—
“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
राजसं यथा,—

“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्रियं तद्दानं राजसं विदुः ॥”
तामसं यथा,—

“आदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

“हृत्स्थं गामनङ्गाहं मणिसुक्तादिकाश्चनम् ।
परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ॥
न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
अनेन कर्मणा युक्ताः पच्यन्ते नरकेऽधमाः ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥*॥

नित्यनैमित्तिकादिभेदेन सत्त्वतुल्यं यथा,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।

चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥

अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलन्तत् स्याद्ब्राह्मणाय च नित्यकम् ॥

यत्तु पापपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।

नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥

अपत्यविजतैश्चर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।

दानन्तत् काम्यमाख्यातमपिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥

उद्दीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥

रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—

“गोदानं भूमिदानञ्च स्वर्णदानं सुरार्चनम् ।

कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्यात् पाण्डुपशान्तये ॥

महापापेषु सर्वेषु तदर्द्धं सुखदोषजे ।

अथवापि यदृष्टं शातं कल्पं याधिवलावलात् ॥

कुर्यात् सर्वं कृतं कर्म कुष्ठरोगोपशान्तये ।

गोभूहिरण्यदानञ्च तथामिष्टान्नभोजनम् ॥

चतुर्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ।

कदाचिदपि सिध्येत आयुषश्च वलक्रिया ॥

मेहे सुवर्णदानञ्च शूलं श्वासे भगन्दरे ।

अशोभ्यस्त्रदानेन आसात् कासाद्विमुच्यते ॥

ज्वरेचेश्वरपूजा च रुद्रजाप्यं समाचरेत् ।

मतिदानान्नदानञ्च शास्त्रदानं भ्रमातुरे ॥

अग्निहोमश्चाग्निमान्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।

मेहाशरीरविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥

बहुभोजनदानेन शूलरोगाद्विमुच्यते ।

घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥

चतुर्विधेन दानेन साध्यः स्याद् ग्रहणीगदः ।

सुवर्णदानात् कुण्ठोऽपि श्यावदन्तः सुखी भवेत् ॥

रौप्यदानाच्च कुष्ठं साध्यं वापि प्रदृश्यते ।

सिन्धवे त्रपुदानञ्च ज्वरे लोहदानकम् ॥

सुखत्रये ददेन्नागं गोदानं बहुमूत्रके ।

नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ॥

तैलदानं कण्ठरोगे रसदानञ्च जिह्वके ।

उष्ट्रं दद्यात् पित्तरोगे सूतारोगे च देवदः ॥”

इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

दानकर्म, क्ली, (दानमेव कर्म ।) दानक्रिया ।

तत्पर्यायः । दाति १ दाशति २ दासति ३

राति ४ रासति ५ पृणति ६ पृणाति ७

शिक्षति ८ तुञ्जति ९ महतः १० । इति दश

दानकर्मणः । इति देवनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दानधर्मः, पुं, (दानाख्यो धर्मः दानरूपो धर्मो

वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,

ब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।

अर्थांसासुचिते पात्रे अथवा प्रतिपादनम् ॥

दानस्य कथितं तज्जैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।

न्यायेनोपाज्येद्विद्वतं दानभोगफलञ्च तत् ॥

अध्यापनं याजनञ्च वृत्तमाहुः प्रतिग्रहम् ।

कुसीदं क्षत्रिवाणिज्यं क्षत्रवृत्तोऽथ चार्जयेत् ॥

यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥

अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-

कम् ॥

यत्तु पापपशान्त्यर्थं च दीयते विदुषां करे ।

नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥

अपत्यविजयैश्चर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।

दानं तत् काम्यमाख्यातमपिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥

उद्दीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ॥

इच्छुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ॥

ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।

भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

विद्यां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।

दद्यादहरहस्तान् अथवा ब्रह्मचारिणे ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ॥

वैशाखां पौर्णमास्यान् ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा

उपोष्याभ्यर्चयेद्विद्वान् मधुना तिलकण्ठके ॥

गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयेद्वा स्वयं वदेत् ।

प्रीयतां धर्मराजेति यथा मनसि वर्तते ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्तच्छयादेव नश्यति ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यमधुवर्षितम् ॥

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

कृतान्नमुदकुम्भञ्च वैशाखाञ्च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय विप्रेभ्यो सुच्यते भयात् ॥

द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुमुपोष्याघप्रणाशिनीम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ॥

यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्यत्नाद्भोगाय तोषिताः ॥

सुराः ॥

सन्ततिकामः सततं पूजयेद्देवै पुरन्दरम् ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिश्चयात् ॥

आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताग्रजम् ॥

कर्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्देवि विनायकम् ॥

भोगकामो हि शशिनं धनकामः समीरणम् ॥

सुसुचुः सर्वसंसारान् प्रयत्नेनार्चयेद्विदुः ॥

अकामः सर्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ॥

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यममरम् ॥

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षस्तु रक्तमम् ॥

भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यम् ॥

गृह्णोद्भोग्याणि वैष्णानि रूप्यदो ब्रह्मण्यम् ॥

वासोदक्षन्त्रसालोक्यमश्विनीकामयम् ॥

अनङ्गुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मण्यम् ॥

यानश्रयाप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥

वेदवित्सु ददद्दानं स्वर्गलोके प्रसूयते ।

गवां घासप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ॥

औषधं स्नेहमाहारं सुखी दीर्घायुर्देव च ॥

ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुर्देव च ॥

असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ॥

तीक्ष्णातपश्च तरति हृत्त्रोपानतुप्रदानतः ॥

यद्यदिष्टतमं देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

तत्तदगुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

अयने विषुवे चैव ग्रहणे दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

प्रयागादिषु तीर्थेषु गयायाश्च भूतानां ॥

दानधर्मात् परो धर्मो प्रापोपशान्तये ॥

स्वर्गायुर्भुक्तिकामेन देयं गोविप्राभिस्तु नरः ॥

दीयमानस्तु यो मोह्यात् गोविप्राभिस्तु नरः ॥

निवारयति पापान्मा तिर्यग्गोर्नि ब्रह्मण्यम् ॥

दानवः

यसु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
नियमाद्येषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥”
इति गारुडे दानधर्मनाम ५१ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥
दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
११६ । २२ ।
“जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ॥”
अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ७८ । ८४ ।
“गच्छ दानपते ! क्षिप्रं ताविहानयितुं ब्रजात् ।
नन्दगोपश्च गोपांश्च करदानं मम शासनात् ॥”
द्वैतभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
“सहस्रपादः सुसखः कृष्णश्चैव महासुरः ।
रणोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥”
दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् ।
तद्विवरणं यथा,—
“गत्वा यदीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विहि अवस्थात्रितये वृष ! ॥
तमोदतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधान्तयेव च ।
वृष ! दानस्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव तु ॥
इष्टान्मन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाह्ये तु तदश्रुते ॥
वैश्यदेवविहीनश्च सन्धोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्रुते ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मवाह्या नराः सदा ।
परपाकं सदाश्रन्ति परतापरताश्च ये ॥
देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः ।
दत्त्वानुकीर्तनाच्चैव वेदाभिन्नतयाग्निने ॥
अन्यायोपार्जितं दानं यथं ब्रह्महृते तथा ।
सुरवेष्टुवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च ॥
याचकाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्धिवे ।
परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोडश ॥”
इत्याद्ये वङ्गपुराणे दानावस्थानिर्णयनाम-
ध्यायः ॥
दानवः, पुं, (दानोरपत्यम् । दनु + “तस्यापत्यम् ।”
४ । १ । १२ । इति अण् ।) असुरः । इत्य-
मरः । १ । ११ । १२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । १० ।
“नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयन्तु पपिवान्तुसुतस्य ॥”)
स दत्तकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टि-
विंशतिः १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ ह्यय्यीवः ४
विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शुक्रशिराः ७
सुवर्णः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११
सुवर्णः १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्र-
केशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७
केशवः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महा-

दानवि

भारते चत्वारिंशद्दानोः पुत्रा उक्ताः । यथा,
तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
“चत्वारिंशद्दानोः पुत्राः स्याताः सर्वत्र भारत ॥
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ॥
शम्बरो नमुनिश्चैव पुलोमा चैतिविश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
दानवजः, पुं, (दाने वज इव ।) वैश्यः । इति पुरा-
णम् ॥ (वैश्वजातिको गान्धर्वो देवश्च अश्व-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
“वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चक्षुं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवञ्चाश्च कर्मवजा यवीयसः ॥”)
दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्य-
मरः । १ । १ । ६ ॥ (विष्णुः । यथा, काशी-
खण्डे । २६ । ८० ।
“दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्जयदुःखहृत् ।
दैव्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाजना ॥”
“दानवारिपदाजना विष्णुपादार्थसम्भूतेति
स्मृतेः ।” इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति
विग्रहे गजमदजले, क्ली ॥)
दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधा-
नम् । यथा,—
“अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽन्वितः ।
गोभूधान्यहिरण्यदि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
विद्यातपोभ्यां ह्यनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
शृणुन् प्रदातारमधो नयत्वात्मानमेव च ॥
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वतः शक्तिः ॥
हेमश्चङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या चीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
दशसौवर्णिकं शृङ्गं शफं सप्तपलैः कृतम् ।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सस्य कीर्तयते ॥
खर्गपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसन्तितान् ।
कपिला चेतारयते भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
यावद्दत्तस्य द्वौ पादौ सुखं धोत्र्यां प्रदृश्यते ।
तावन्नौः पृथिवी ज्ञेया यावद्भर्तुं न सुचति ॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते ॥
श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥
द्विजाय यदभीष्टं दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूदीपाश्चान्नवस्त्राभस्तिलसर्पिः प्रतिश्रयान् ॥
शृङ्गान्यश्च मालायानवृत्तवृत्तं जलम् ।
श्रयानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम् ॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूर्खेनापि लिखितानि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्मूलं जगत् यस्मादस्मजत् पूर्वमोक्षरः ।

दानः

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कार्यो वेदार्थसंग्रहः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम् ।
लोकायतं कुतर्कश्च प्राकृतं स्वेच्छभाषितम् ।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
कुशाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥
अन्यत्र कुलटाग्रहपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।
देवातिथ्यर्चनकृते पितृभृत्यर्धमेव च ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मदम्भार्थमेव च ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥
दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा,
दानस्य शीलं सन्ततमशुष्ठानं यस्य ।) दाता ।
तत्पर्यायः । वदान्यः २ वदन्यः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१२२ । ५ ।
“यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संशुच्यतां भवान् ॥”)
दानशौखः, त्रि, (दानेषु शौखः अतिदक्षः ।
“सप्तमी शौखेः ।” २ । १ । ४० । इति समासः ।)
बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा,
माघे । १४ । ४६ ।
“निर्गुणोऽपि विसुखो न भूपते-
दानशौखमनसः पुरोऽभवत् ॥”)
दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोडश-
सङ्क्रकषोडशः । यथा,—
“यः कश्चित् कुरुते देवि ! ग्रहणे दानसागरम् ।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्कश्चित् पृथिवीतले ।
पुरश्चरणं तथा होमं यः कुर्वाद्द्विधनोद्धितम् ।
सर्वं तस्य वृथा देवि ! श्रीगुरोरर्चनं विना ॥”
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे
देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥
दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने +
“कृत्वाल्युटो बहुलम् ।” ३ । ३ । ११३ । इति
सम्प्रदाने अनौयर् ।) सम्प्रदानम् । इति सुग्ध-
बोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
“सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो
लयः ॥”)
दातुः, त्रि, (ददातीति । दा + “दाभाभ्यां लुः ।”
उणां । ३ । ३२ । इति लुः ।) दाता । विक्रान्तः ।
इति मेदिनी । ने, १० ॥ शर्म । वायुः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुं, दानवः ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
“ओजायमानं यो अहिं जघान दानं श्रयानं स
जनास इन्द्रः ॥”
दीयते इति कर्मणि लुः । देयः । यथा, ऋग्-
वेदे । ८ । २५ । ६ ।
“सं या दानानि येमथुर्दियाः प्रार्थिवीरिषः ॥”)
दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति । दम् + कर्त्तरि क्तः ।)
तपःक्षीणसङ्घः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
“कृत्वाकौशलं न खप्यमशुर्दान्तः शुक्ताम्बरः शुचिः ॥”)

दामन

दमितः । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “तथैवाश्वतराणाञ्च दान्तानां वातरं हसाम् ॥”
 दन्तेन निर्दत्तम् । दन्त + “तेन निर्दत्तम् ।”
 ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्मितम् ।
 यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
 “रुचिरैरासनेस्त्रीणां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
 अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्यैः सोत्तरच्छदेः ॥”
 दाता । इति संचिप्रसारो उणादिवृत्तिः ॥
 पुं, दमनकटक्षः । शिचित्तट्ठः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ८-९ ।
 “तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारं च जीनुदारान् महायशः ॥
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ॥”
 स्त्री, अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ४५ ।
 “विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥”
 दान्तिः, स्त्री, (दम + क्तिन् । “अनुनासिकस्थितिः ।”
 ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःक्षेत्रसहि-
 ष्यता । तत्पर्यायः । दमथुः २ दमः ३ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥
 दापितः, त्रि, (दाप्यते स्म इति । दा + णिच् +
 कर्मणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥
 घनादिना आयत्तौकतः । इति भरतः ॥ धृती
 इति ख्यातं यस्यै दत्तं स इति रमानाथः ॥
 दक्षितः । इति वित्याविनोदः ॥ शोधितद्रव्यम् ।
 इति नयनानन्दः ॥ दाधित इति पाठोऽपि ।
 इति कालिङ्गपुराणोत्तमौ ॥
 दाम, [न्] स्त्री स्त्री, (दीयते इति । दा दाने
 दो अवखण्डने वा + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।”
 उणा । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन्
 बहुप्रयत्नयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत् । दाडनि
 इति दोका इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 सन्दानम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥
 रज्जुः । इति दामोदरदर्शनात् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । ८ । ३१ ।
 “गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
 या ते दशाश्वकलिलाङ्गनसम्भ्रमाक्षम् ।
 वक्रं निलीय भयभावनयास्थितस्य
 सा मां विमोहयति भीरुपि यद्विभेति ॥”
 माला । यथा, भाषे । ४ । ५० ।
 “लणमलबुविलम्बिपिच्छदाम्नः
 शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥”
 दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
 “यः ग्रामस्तुविग्राम ते रायो दामा मतीनाम् ॥”
 “रायो धनस्य दामा दाता भवति ।” इति
 सङ्गाध्यासायनः ॥
 दामनपञ्च, [न्] स्त्री, (दमनो दमनवृक्षस्यै-
 दमित्यण्प्रत्यये दामनं तद्भञ्जनसम्बन्धि पञ्च
 यस्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथिः । सा चैत्रयुक्तचतु-
 र्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाम्भिकः

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन् + स्वार्थे प्रच्चा-
 दित्वात् अण् । “अन् ।” ६ । ४ । १६७ । इति
 प्रकृतिभावः । “टिड्ठेति ।” ४ । १ । १५ । इति
 ङीप् ।) पशुबन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पशु-
 रज्जुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ६५ । २४ ।
 “कौलेरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ॥”)
 दामजिह्वं, स्त्री, तमोलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ४५ ॥
 दामा, स्त्री, (दामन् + “डावुभाभ्यामन्यतर-
 स्याम् ।” ४ । १ । १३ । इति पच्चे ङाप् ।)
 दाम । इति भरतः ॥
 दामाचनं, स्त्री, (दामाचलम् । एषोदरादित्वात्
 लस्य नः ।) अश्वादेः पादबन्धनरज्जुः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
 दामाचलं, स्त्री, (दाम्नः अचलमिव ।) एक-
 शफाङ्गि वन्धः । अश्वादिपादबन्धनरज्जुः । इति
 हारावली । ६१ ॥ (यथा, भाषे । ५ । ६१ ।
 “ससुः सरोधपरिचारकवाय्यमाणा
 दामाचलखलितलोपदं तुरङ्गाः ॥”)
 दामोदरः, पुं, (“दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा
 मतिर्या तया गम्यते इति दामोदरः । ‘दाम्ना-
 दामोदरं विदुः ।’ इति भगवद्भचनात् । यशो-
 दया दामोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ।
 ‘दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
 तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ॥’
 इति वा ।” इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥
 ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
 “देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमादामोदरो विभुः ॥”)
 विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जु-
 रुदरे यस्य । श्लोकः । यथा, महाभारते ।
 १ । १६० । १६ ।
 “दामोदरो भ्रातरसुग्रीवार्थं
 हलायुधं वाक्वमिदं वभाषे ॥”
 यशोदयासौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतो-
 रस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे । ६३ । १४, २६ ।
 “दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदूखले ।
 यद्विश्रुतोऽसि गच्छेति तमुक्ता कर्म साकरोत् ॥”
 “स च तेनैव नाम्ना तु लणो वै दामबन्धनात् ।
 गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥”
 भूतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥
 (शालग्राममूर्त्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, पद्म-
 पुराणे ।
 “स्थली दामोदरो ज्ञेयः सुव्याचक्रो भवेत्तु सः ।
 चक्रं तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥”
 अस्य अन्यद्विवरणस्तु शालग्रामशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥*) काष्ठीरस्य वृषविशेषः । यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
 “गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुचक्षित्ये गते ।
 श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सुनुरभ्यतक्षितिम् ॥”
 दाम्भिकः, पुं स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ +
 “चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) वक् ।

दायभा

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते, त्रि ।
 (यथा, भृगुः । ३ । १५६ ।
 “पापरोम्यभिग्रस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥”)
 दाय, ऋ ङ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 व्यात्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अददायत् । ङ, दायते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दायः, पुं, (दीयते इति । दा दाने + घञ् । “आतो
 युक्चिण्कतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।)
 यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । २ ।
 ५१ । १ ।
 “दायन्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ! ।
 यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥”)
 कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिचारो
 ब्राह्मणादिभ्यश्च यदुद्रयं दीयते तत् । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । २८ ॥ सोल्लुण्ठभाषणम् । विभक्तश-
 पितद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ६ । १६४ ।
 “औरसो विभजन् दायं पित्रा पञ्चममेव वा ।”
 विभागार्हधनमात्रम् । यथा, तत्रैव । ६ । ७७ ।
 “संवत्सरं प्रतीचेत द्विघन्तीं योषितं पतिः ।
 ऊर्द्धं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥”
 दा दाने + भावे घञ् ।) दानम् । इति मेदिनी ।
 ये, ३० ॥ (यथा, मनुः । ८ । १६६ ।
 “अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
 अकृतः स तु धिक्त्रयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥”)
 स्थानम् । (दो वृद्धे + घञ् ।) खण्डनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ लयः । इत्यजयपालः ॥ (ददा-
 तीति । दा + “झाङ्गधेति ।” ३ । १ । १४१ ।
 इति णः । दातरि, त्रि । इति आकरणम् ॥)
 दायकः, त्रि, (ददातीति । दा + णुल् ।) दाता ।
 यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसामृत-
 सिन्धुः ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १६३ ।
 ३३ ।
 “तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥”)
 दायबन्धुः, पुं, (दाये बन्धुः ।) भ्राता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दायभागः, पुं, (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिमात्रेण
 सम्बन्धिधनविभागः । पूर्ववद्रथसामिसम्बन्धा-
 धीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये खलं तत्र निरूपो
 दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशगतस्यैव
 भूद्विरण्यादावुत्पन्नस्य खलस्य विनिगमना-
 प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतायव
 स्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनम् । यद्यपि
 विशेषण भजनं खलज्ञापनं वा । यत्र चैवं
 दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्
 कालविशेषवहनदोहनफलेन खलं व्यज्यते ॥
 अथ दायधिकारक्रमे पुंघनाधिकारिणः ।
 तत्रादौ न्यतधने औरसपुत्रस्याधिकारः । त-
 भावे पौत्रस्य । तदभावे प्रपौत्रस्य । न्यत-
 पितृकपौत्रन्यतपितामहकप्रपौत्रयोः पुत्रेण
 सह तुल्याधिकारः । यथाभावे पत्नी घनाधि-
 कारिणी । तत्रायं विशेषः पत्नी धनं सुञ्जीव

दायभा

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयात् कर्तुमर्हति । किन्तु भर्तुरौद्देहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम् । वर्तनाशक्तौ आधमनस्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयणमपि । भर्तुरौद्देहिकक्रियार्थमर्थागुरूपं भर्तृसपिण्डभर्तृगुरुभर्तृदौहित्रसन्तानभर्तृभागिनेयभर्तृमातुलेभ्यो दद्यात् । एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात् ॥ पञ्चभावे दुहिता । तत्रापि प्रथमं कुमारी । अत्रायं विशेषः कस्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविदामानपुत्रा यदि नृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुत्याधिकारः । कुमार्थभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः । एतयोरेकतराभावे अन्यधिकारिणी । एतयोरभावेऽपि बन्धापुत्रहीनविधवयोर्नाधिकारः । सर्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः । तदभावे पितुरधिकारः । तदभावे मातुरधिकारः । तदभावे सोदरस्याधिकारः । सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः । तदभावे सोदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः । संसर्गसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । एवं संसर्गसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । यदा त्वसंसर्गो सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गो चासोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्गुणपदधिकारः । यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणी वा तदा उभययैव सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधिकारः । अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत् क्रमो बोध्यः । भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः । अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमात्रेयभगिनीपुत्रयोस्तुल्यवदधिकारः । पितृदौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः । पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः । पितामह्यभावे पितृयस्याधिकारः । तदभावे पितृयपुत्रस्याधिकारः । तदभावे पितृयपौत्रस्याधिकारः । पितृयपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः । पितामहदौहित्राभावे पितृयदौहित्रस्याधिकारः । तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः । तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः । ततः पितामहभ्राताधिकारी । तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः । तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः । ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी । ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । तदभावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे मातृव्यसूयः । तदभावे मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । एषामभावे सकुल्याः । सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन ऊर्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रावधयोऽधस्तनास्तथः षड्विप्रपितामहादिचय ऊर्ध्वतनास्तत्राप्यादावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः । तेषामभावे ऊर्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः । एवंविधसकुल्याभावे समानोदकाः । तदभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः तदभावे सद्यवेदाध्यायिब्रह्मचारिणः ।

दायभा

तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः । तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः । उक्तपर्यन्ताभावे तदग्रामस्थास्त्रैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा घनाधिकारिणः । एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्जराजाधिकारी । ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्यापि अधिकारः । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्मभ्रातृसच्छिष्याचार्या गृह्णीयुः । तदभावे चैकत्रवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात् । ब्रह्मचारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्वाणश्च । तत्र नैष्ठिकधने आचार्यस्याधिकारः । उपकुर्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम् । इति पुंघनाधिकारिणः ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः ।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी । तदभावे माता तदभावे पिता । वरदत्तधने वरोऽधिकारी ॥ * ॥

अथोदास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्वनं निरूप्यते । विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्तृनीयमाना पितृमातृकुलात् यद्वनं लभते तत् २ भर्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारितोषिकं यदत्तं तत् ७ अन्नाच्छादनम् ८ अलङ्करणम् ९ गृहादिकर्मरूपशिल्पिस्वभर्तृद्वारेणान्येषां गृहादिनिष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यद्वनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्तृदिना च यदत्तम् १३ । भर्तृदत्तस्यावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्तुमर्हति ॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां नृतायां तद्वनाधिकारो निरूप्यते । तत्र यौतुकधने कुमार्थाः प्रथममधिकारः । तदभावे वाग्दत्तायाः तदभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः । तदभावे बन्धाविधवयोस्तुल्यवदधिकारः । तत्र कुमारी वाग्दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पश्चाद्बन्धात्वेनावधृता पुत्रमनुत्पादयैव विधवा भूता वा तदा तस्यां नृतायां तत्संक्रान्तमातृधने तद्वनिग्न्योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरभावे बन्धाविधवयोरप्यधिकारः । सर्वदुहित्रभावे पुत्रस्याधिकारः । पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्रः । तदभावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः । एतत्पर्यन्ताभावे ब्राह्मदेवार्थगान्धर्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्तृधिकारः । भर्तृरभावे भ्रातृः । तदभावे माताधिकारिणी । तदभावे पिता । सपत्नीप्रपौत्रपर्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः । तदभावे पितुः । पितुरभावे भर्तृः ॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः । तत्र विवाह-

दायभा

पूर्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकारः । तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्वनं तयोर्दयोरभावे ऊदायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्यवदधिकारः । एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः । एतयोर्दयोरभावे पौत्रः । पौत्राभावे दौहित्रः । तदभावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी । ततो बन्धा विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ । एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः । बन्धाविधवापर्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहिताया धने भर्तृभ्रातृमातृपितृणां क्रमशोऽधिकारः । विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले वा स्त्रिये यद्वनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्थाः । तदनन्तरं पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः । तदनन्तरं बन्धाविधवयोश्चाधिकारः । सर्वदुहित्रभावे पुत्रादेयौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः । ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधनेषु पितृपर्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्तृपर्यन्ताभावे देवरादेरधिकारः । तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः । एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः । तदभावे भर्तृभागिनेयः । तदभावे भ्रातृसुतः । तदभावे जामाता । जामातृपर्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्यक्रमेण शुश्रुभ्रातृश्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः । सपिण्डाभावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समानप्रवराश्च पुंघनवत् क्रमेणाधिकारिणः । एतत्सर्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामश्रोत्रियादेरधिकारः । क्षत्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः । इति स्त्रीधनाधिकारिणः ॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः ।

स्त्रीवपतितजाल्यन्वजन्मवधिर-उन्मत्तजड-मूकपङ्गुपितृद्विट्निरिन्द्रियौपपातिकाचिकित्सरोगार्ताः । पतितवर्ज एते भरणीयाः । पतितपुत्रवर्जमेतेषां पुत्रा यदि निर्दोषाः तदांशभाभिन्ः । स्त्रीवादीनां अपुत्रा भार्याः यदि सङ्गतास्तदा भर्तृयाः । एषां दुहितरो विवाहपर्यन्तं भरणीयाः ॥ * ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णयः ।

तत्र पैतामहं पित्रर्जितं साधारणधनोपघातेनार्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्वैरेव विभाज्यम् । किन्तु तत्रार्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकैकांशः साधारणधनानुपघातेन शौर्यप्राप्तं धनं एवं साधारणधनानुपघातेनार्जितविद्याधनं पितृपितृयादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्तिज्यलब्धं एतान्यविभाज्यानि । विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्येभ्यो देयं एवं यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातृः कुटुम्बपरो भ्राता स्वधनययशूरीराधासाभ्यां विभर्ति तदा तद्विद्यार्जितधने स्वस्वस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम् । स्वकुलात् पित्रादितो

दायभा

लब्धविद्वार्जितधने तु सर्वेषां सुखांशुखांशमं-
शित्वम् । विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्र-
मुपन्यस्यति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यं इति
पणितं तत्र भद्रोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं
तत् । अध्यापितशिक्ष्यादयल्लब्धम् । ऋत्विक्कर्म-
करणेन यजमानादक्षिणादिरूपं लब्धं धनम् ।
यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्त-
रेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति
तत् । यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपन-
यति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यल्लब्धम् । वादिनोः कुत्रचिद्वाद्-
विषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यग्नि-
रूपणेन यल्लब्धम् । शास्त्रादिषु स्वज्ञानं प्रकाश्य
प्रतिग्रहादिना यल्लब्धम् । तथात्यर्थवादाद्वाद्-
विचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम् । एकस्मिन्
देये वस्तुनि बहूनां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन
प्रकृतं वेदमधीत्य यल्लब्धम् । चित्रकरसुवर्ण-
कारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम् ।
दूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम् । एतानि
अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन हृतं यदि दायादा-
नामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुप-
घातेन इतरथापारनैरपेक्षेण च धनमुद्धरति
तदा तद्धनमुद्धारकर्तुंरेव । भूमिस्तु यदि अन्ये-
हता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा
अवशिष्टभागत्रयं अन्यैः सह समं विभजेत् ।
अयं निष्कर्षः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारण-
धनानुपघातेनापरथापारनैरपेक्षेण येन यद्-
जितं तदजकस्यैव न तु तद्विभाज्यमितरेः ।
किन्तु विद्वालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागे-
वाभिहितः । अङ्गयोजितं वस्त्रालङ्कारं अम्बादि-
वाहनं लङ्कुकादिकूपवाद्यादिगतं पित्रादि-
सम्बन्धिजनं दासीयतिरिक्ता स्त्री मोप्रचारः
रथ्या एतानि नान्यधनवद्भिभाज्यानि किन्तु स-
व्यापारेण तद्गृहीतयं एवं स्वस्वव्यापारोपयुक्त-
धनभोजनपानादि न विभजनीयं येन यद्-
गृहीतं तत्तस्यैव । पुस्तकान्ते मूर्खेन ग्राह्यं किन्तु
पण्डितेन तदन्तर्गतखांशतुल्यद्रव्यान्तरं मूल्यमेव
वा दत्त्वा गृहीतयं एवं शिल्पिनां शिल्पोपयुक्त-
द्रव्यं नाशिल्लिपिनां तत्रापि पुस्तकवद्भवस्था ।
पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्वा-
नादिकं कृतं तस्य न विभागः यदापरेणापि
वाञ्छन्तरे तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संवृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गो निरू-
प्यते ।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्वसरेण सह विभक्तः सन्
पुनरन्योन्येच्छया पूर्ववत्तविभागमपेक्ष्य यत्तव
धनं तज्जम् धनं यज्जम् तत्तवापीति व्यवस्थया
एकग्रहिरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संवृष्ट-
विभागः । अत्र भ्रातृणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां
वा संसर्गसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं
न्यतसंसर्गिधनेधिकारः । तदभावे तथाविधा

दायभा

संसर्गिणामिति क्रमः ॥*॥ एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह-
संवृष्ट एव पुत्रान्तरसुत्पाद्य न्यतस्तदा विभाग-
नन्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्वविभक्तः
एवं पूर्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नाशित्वम् ।
यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संवृष्टः सन् पिता
न्यतः तदा तद्धनं संवृष्टविभक्तजाभ्यां समं
विभाज्यं यथा धने तथार्थेऽपि । यदविज्ञात-
गर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तद्धनजातो
विभक्तद्रव्याण्येकीकृत्य पुनर्विभज्य स्वांशं गृही-
यात् न तु विभक्तजेन सह पितृद्रव्येऽशित्वम् ॥*॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते ।
यत्र पितृकृतविभागस्तत्र खोपार्जितधने पितुरि-
च्छेव नियामिका । पितामहधने तु मातरजो-
नितृत्तिसहकृता तदिच्छा नियामिका । खोपा-
र्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं शक्नोति
कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्नूनं दातुमर्हति । पैता-
महधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा
पुत्रेभ्य एकैकांशं ददात् । किन्तु पैतामहमणि-
सुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्द्यं भूमिनिवन्ध-
द्विपदान्यतमे न स्वाच्छन्द्यम् । स्वार्जितधनविभागे
पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि
ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं
देयम् । पुत्रकर्तृकविभागे तु विमातुरंशा-
भावः ॥*॥ शूद्रस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया
परिणीतस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी न्यते
पितरि तदंशाद्वाधिकारी । तथाविधभावभावे
दौहित्रे चासति पितुः सर्वधनाधिकारी सति
दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि
न्यते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न
धर्म्यः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्वन्ति
तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी । विमातुरं-
शाभावः किन्तु सा आसाच्छादनादिना भर्त्तव्या ।
एवं पितामहधने पौत्रैर्विभाज्यमाने पिता-
मह्यः पौत्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन
दत्तकादीनां विभागे औरसस्य दंशित्वं
सवर्णदत्तकादेरेकैकांशित्वम् । विभागस्तु पित्रा-
देर्धनिनः अयं परिशील्य तदवशिष्टधनस्य
करणीयः । उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तद्वयं
परिशोधनीयम् । एकेन भ्रात्रादिना बहुषोध्य-
तया यत्राधिकं भुक्तं तत्र न विमुक्तांशो
विभागमध्ये प्रवेशनीयः । किन्तु भुक्तावशिष्टस्य
विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्यः ॥*॥ अयं संवृष्ट-
भ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः ।
विभागकाले केनचिन्निहृतस्य पश्चात् प्राप्तस्य
समभागः कर्त्तव्यः । भ्रमादिना कृताशास्त्रीय-
विभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्यः ॥*॥

अथ विदेशागतस्य विभागः ।
विभक्ततादृशायां देशान्तरगतस्य चिरकाला-
बन्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्यन्तं तत्सन्तरेरपि
मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्वकं क्रमा-
गतधनान् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितं

दारणं

एषा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थविषये
तु धनिनश्चतुर्थपर्यन्त एव तद्धनविभागार्हता ।
साधारणधनेऽपि स्वांशदानं कर्त्तव्यम् । इति
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

“देशस्थ जातिः संघस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगुः ।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं, (दायस्य विभागः) । दायभागः ।
यथा । “किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं
किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम् ।” इति
जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं, (आदत्ते इति । आ+दा+“आत्-
चोपसर्गे” ॥ ३।१।३६ । इति कः । दायस्य
आदः ग्राहकः ।) सपिण्डः । पुत्रः । इत्यमरः ।
३।३।८८॥ (यथा, महाभारते । १।८५।२ ।
“पुरुषा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम”) ।
दायादी, स्त्री, (दायं अर्त्तयति । अद्+अच् ।
स्त्रियां ङीष् ।) कन्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दायितः, जी, (दाय दाने+णिच्+क्तः) । दापितः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृ-
मिति । दृ+णिच्+खुल् ।) पुत्रः । इति हेम-
चन्द्रः । ३।२०६॥ (यथा, महाभारते । १।८३।३ ।
“कस्येते दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सट्टशा मे मतास्तव ॥”) ।
बालकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा,
महाभारते । १।८३।१६ ।
“शर्मिष्ठां मातरश्चैव तथा चक्षुश्च दारकाः ॥”) ।
दारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ यास्य-
श्रूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, त्रि, (दारयतीति । दृ+णिच्+खुल् ।)
भेदकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा,
“अप्रेषदुर्नामकरोद्गदारकं
करोति दृष्टं सहसैव दारकम् ॥”
इति वेदकचक्रपाणिन्येऽष्टाध्यायिकारे ॥)

दारकर्म, स्त्री, (दारार्थं पन्थयति यत् कर्म) । विवाहः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।
१४ । २६ ।

“दारकर्म ततो व्यासः शुकस्य प्रथमचिन्तयत् ॥”) ।
दारणं, स्त्री, (दारयति नाशयति जलमलमने-
नेति । दृ+णिच्+करणे ल्युट् ।) कतकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दृ+णिच्+भावे ल्युट् ।)
विदारणम् । यथा, “दारुदारणपथे” समाहृतम् ।
इति लीलावती ॥ (ब्रह्मादिस्त्रीटनसम्पादक
औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
“चिरविस्त्रोऽधिको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ॥
चारद्वयाणि वा यानि चारो वा दारणं परम् ॥”
दारयतीति । दृ+णिच्+कर्त्तरि ल्युट् । विदा-
रके, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १७ ।
“समाधत्त श्रितं वाणं गिरौणामपि दारणम् ॥”) ।

हारी

दारदः, पुं, (दारदे देशविशेषे भवः । दारद + अण् ।) दारददेशोद्भवविषयभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ पारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । रे, ३१ ॥ समुद्रः । इति हारावली । ५६ ॥
 दारवलिभुक्, पुं, (दारेण चक्षुषाघातजन्यविदारणेन वलिं भुङ्क्ते इति । भुज + क्तिप् ।) वक्त्रपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दाराः, पुं, (दारयन्ति स्नातवन्मृति । दृ + “दार-जारी कर्त्तरि णिलुक् च ।” ३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् णिलुक् च ।) भार्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २७ ।
 “आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥”)
 दारा, स्त्री, (दारयति स्नातिवन्मृति । दृ + णिच् + अच् + टाप् ।) दाराः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ ।
 “अष्टकामात्मनो दारां वृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥”)
 दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दृ + णिच् + इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दारिका, स्त्री, (दारक + टाप् अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५६ ।
 “अरिष्टं दृष्टं केष्टिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥”)
 दारितः, चि, (दार्यते स्मेति । दृ + णिच् + क्तः ।) कृतदारणः । तत्पर्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४६ ।
 “अंशुमानेवसक्तस्तु सगरेण महात्मना । जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥”)
 ताडितः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये ।
 “ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥”)
 दारिद्र्यं, स्त्री, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र + अण् ।) दरिद्रता । यथा,—
 “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां वृषः ।” इति नैषधे । १ । १५ ॥
 (यथा, नृचक्रटिके १ अङ्के ।
 “दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारि-द्राम् ।
 अल्पक्षेत्रं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥”)
 निर्वकारान्तोऽयम् ॥
 दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दृ + णिच् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११८ । इति इन् । कृदिकरादिति पञ्च डीष् ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । विवाह इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
 “परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूचयेः । पादयोः कुरुते दारीं सर्जां तलसंश्रिताम् ॥”
 लक्षित्वसा यथा,—
 “पादद्वयां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनाम् ।
 केशखेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥
 भृशच्छिद्वसामज्जाघृतैः चारविमिश्रितैः ॥

हारुग

चारो यवचारः ।
 सर्वाङ्गसिन्धुवयोश्चर्यं मधुघृतभुतेः ।
 निर्मथ्य कटुतेलाक्तं हितं पादप्रमार्जने ॥
 मधुसिक्थकगैरिकघृतगुडमहिषाच-साल-निर्यासेः ।
 गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥
 मधुसिक्थक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजतु ।
 द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । सालनिर्यास-रालः ।
 उन्नतकस्य बीजेन माणकचारवारिणा ।
 विपकं कटुतेलनु हन्यादारीं न संशयः ॥
 इति घृततेलम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 दारु, स्त्री, पुं, (दीर्यते इति । दृ + “दृसनजनीति ।” उणां । १ । ३ । इति जुण् ।) काष्ठम् । इत्य-मरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
 “शृणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारुणि चैव हि । तस्मिन् वेष्टनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥”)
 दारु, स्त्री, (दृ + जुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुति-उत्तरतन्त्रे । १७ ।
 “दारुपङ्ककशुखीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥”
 अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “सुरदारु इकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च । देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”)
 पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥
 दारुः, चि, (दृ + जुण् ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।
 “इन्द्रस्यैव प्र तवसस्मृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्ति ॥”
 “दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।” इति तत्र सायनः ॥)
 दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दारुकं, स्त्री, (दारु + स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । २ । २८ ।
 “दारुकेण च सृतेन सहितो देवकीसुतः ॥”
 योगाचार्यविशेषः । स तु महादेवस्य अव-तारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहि-तायाम् । २ । १० । ४ ।
 “जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गली तथा ॥”)
 दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै + कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुतल इति भाषा । तत्पर्यायः । पुत्तिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्गी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्तिका ७ कुण्डली ८ दारुगर्भा ९ । इति हारावली । ७१ ॥
 दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारु-मयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुमु

दारुजः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन + डः ।) मर्हलः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्मिते, चि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
 “आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुजमेव वा ॥”)
 दारुणः, पुं, (दारयतीति । दृ + णिच् + “कृष्ट दारिभ्य उन्नन् ।” उणां ३ । ५३ । इति उन्नन् । चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १ । १४६ । ७४
 “सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो ब्रविणप्रदः ॥”
 “सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः ।” इति तज्ज्ञाथ्ये शङ्करः ॥) भयहेतौ, चि । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । २७ ।
 “हाहाकारो महानासीत् सम्पूहाराच्च दारुणः । उत्पपात ततः सिंहो वृषस्योपरि दारुणः ॥”
 कठोरः । यथा, तत्रैव । १ । ४ । ५२ ।
 “दारुणं देहदमनं सर्वलोकभयङ्करम् ॥”)
 दारुणकं, स्त्री, (दारुणवत् कायतीति । कै + कः ।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूची इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।
 “दारुणा कण्डूरा रूचा केशभूमिः प्रजायते । मारुतस्त्रेष्मकोपेन विद्यादारुणकन्तु तत् ॥ दारुणा कर्कशा ॥”
 तस्य चिकित्सा यथा,—
 “कार्थो दारुणके स्निग्धं प्रलेपो मधुसंयुतः । पियालबीजमधुककुलमाधैः ससैन्धवैः ॥
 आम्बवीजं तथा पथ्या द्वयं स्यात् मात्रया समम् । दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥
 दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् । गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ॥
 कण्डूदारुणहृत् कुष्ठकपालयाधिनाशनम् ॥” इति गुञ्जातेलम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ भृङ्गराजतेलम् ।
 “भृङ्गराजचिफलोत्पलशारि लौहपुरीषसमन्वितकारि । तैलमिदं पच दारुणहारि कुक्षितकेशघनस्थितकारि ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)
 दारुनिशा, स्त्री, (दारुवहुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
 “दाहार्निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दारुपत्री, स्त्री, (दारुणः पत्रमिव पत्रमस्याः । डीष् ।) हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुपुत्तिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्तिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥
 दारुमुखाक्या, स्त्री, (दारुमुख्यमाक्यते स्मृते इति । आ + क् + अच् ।) गोघ्रा । इति राज-निर्घण्टः ॥

दार्बिका

दारुसिता, स्त्री, (दारुणि सिता शक्रेव ।) त्वक् । दारुचिनि इति भाषा । तन्नामगुणाः । “त्वक्खाद्वी तु तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता ।

उक्ता दारुसिता खाद्वी तित्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रला वल्या मुखशोषवृषापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

दारुस्त्री, स्त्री, (दारुमयी स्त्री ।) दारुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुहरिद्रा, स्त्री, (दारुप्रधाना हरिद्रा ।) खनामख्यातवृक्षविशेषः । तत्पण्यायः । पीतद्वः २ कालेयकः ३ हरिद्रः ४ दार्वी ५ पचम्पचा ३ पर्जन्यी ७ । इत्यमरः । २।४।१०२ ॥ पीतिका ८ पीतदारु ६ स्थिररागा १० कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्जन्या १३ पीता १४ दारु-निष्ठा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दारु-पीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निष्ठा २१ हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणमेहकण्डूविसर्पत्वज्जोषविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफपित्तशोथनाशित्वम् । विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

दारुहस्तकः, पुं, (हस्त देव प्रतिकृतिः । “इवे प्रतिकृतौ ।” ५।३।६६ । इति कन् । दारुणो हस्तकः ।) काष्ठनिर्मितहस्तः । काटेर हाता इति भाषा । तत्पण्यायः । तद्दूः २ । इत्यमरः । ६ । २ । ३४ ॥

दार्वसत्रः, त्रि, (दीर्घसत्रं भवः । दीर्घसत्र + अण् । “देविकाशिश्रुपेति ।” ७।३।१ । इति आद्यच आत् ।) दीर्घसत्रयामे भवः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

दाट्, स्त्री, (डट् स्य भावः । डट् + “वर्णदट् आदिभ्यः अञ् च ।” ५।१।२३ । इति अञ् ।) डट्ता । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १०४ ।

“वाक्यान्पि यथाप्रज्ञं दाट्तायोदाहरन्ति हि ॥”)

दाट्, स्त्री, दक्षिणावर्तेशङ्कः । जतु । जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दट्, धर्मश्च ॥

दाट्, स्त्री, चिन्तावेष्टा । इति हारावली । १२६ ॥

दाट्, पुं, (दारुवत् कठिनमखं यस्य ।) मयूरः । इति शब्दकल्पतरुः ॥

दाट्, पुं, (दारु काष्ठं आहन्तीति । आ + हन् + “दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ।” ३।२।४६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अण् टश्चान्तादेशः ।) शतपत्रकपची । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ काट्, टोक्रा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १० । ७ । १८ ।

“दाट्घाटसुखाश्चापि चासवत्ताश्च भारत ॥”)

दाट्घाटः, पुं, (दारुणि आघातो यस्मात् ।) दाट्घाटपची । इति शब्दरत्नावली ॥

दाट्, स्त्री, (दारयतीति । दृ + उल्वादित्वात् ताधुः । दाट् दारुहरिद्राविकारः । ततः

७०६

दाल्मिः

खार्थे कन् टाप् पूर्व्वस्त्वच् ।) काथोद्भव-तुल्यम् । गोजिह्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥

दाल्मिपत्रिका, स्त्री, (दाल्मिः पत्रमिव पत्र-मस्याः । दाल्मिपत्रा ततः खार्थे कन् टाप् अत इत्वच् ।) गोजिह्वा । इति रत्नमाला ॥

दाल्मी, स्त्री, (दारयति । दृ + “उल्वादयच् ।” उणां ४ । ६७ । इति निपातनात् साधुः ।)

दारुहरिद्रा । (अस्याः पण्यायो यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम् ।

“कटङ्कटेरी दाल्मी स्यात्तथा दारुनिशेति च । ख्याता दारुहरिद्रा च पर्जन्यी च पचम्पचा ॥”

अस्या गुणा यथा,—

“दाल्मी निष्ठागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्थरोगहृत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोजिह्वा । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ देवदारु ।

हरिद्रा । इति विश्वः ॥

दाल्मीकाथोद्भव, स्त्री, (दाल्मि दारुहरिद्रायाः काथादुद्भवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ कृत्रिमरसाञ्जनम् । इति रत्नमाला ॥

दाल्मि, त्रि, (दृष्टि पिष्टः । दृष्ट + “शेषे ।” ४।२।६२ । इत्यण् ।) दृष्टवः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

दालं, स्त्री, (दलेभ्यः सञ्चितम् । दल + अण् । यदुक्तम्,—

“संसृत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् । मधुराश्वकषायश्च तद्दालं मधु क्रीर्णितम् ॥”)

वचमधु । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ इन्द्रनील-दलाकारस्य अमलिकोत्पन्नं दृक्कोटरान्तर-

भवं मधु । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-त्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदोषकारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दालः, पुं, (दले जातम् । दल + अण् ।) कोद्रवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

दालवः, पुं, स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २६६ ॥

दाला, स्त्री, (दाल्यते स्थूलमतिभिरिति । दल + घञ् + टाप् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दालिका, स्त्री, (दालेव । खार्थे कन् टाप् अत इत्वच् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दालिमः, पुं, (दाडिमः । इत्यलः ।) दाडिमः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दाली, स्त्री, (दाल्यते इति । दल + णिच् + इन् ।

कदिकारादिति डीष् ।) देवदाली लता । इति

राजनिर्घण्टः ॥

दाल्मि, पुं, (दलभ्यः सुनेर्गोत्रापत्यम् । “गर्गा-

दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।)

सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । २।४।११४

“वको दाल्मिः स्थूलशिरः कण्ठप्रपायनः

शुकः ॥”)

दाल्मिः, पुं, (दालयति असुरानिति । दल + णिच् + वाहुलकात् मिः ।) इन्द्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

दाशर

दावः, पुं, (दूनोति उपतापयतीति । ड + “दूनो-रनुपसर्गे ।” ३।१।१२२ । इति णः ।) वनम् ।

(यथा, महाभारते । १।२२४।६ ।

“इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्वं परिरक्षति ॥”)

वनवह्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६६ । १ ।

“उत्तुल्य दमयन्ती तु नलो राजा विशांपते ! ।

ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गह्वने वने ॥”)

अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ उप-

तापः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

दावाग्निः, पुं, (दावोद्भवोऽग्निः । शाकपार्थिवादि-

वत्समासः ।) वनोद्भवान्निः । तत्पण्यायः ।

दावाग्निः २ दावानलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

दावः ४ दावः ५ । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १५५ । १५ ।

“दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥”)

दावानलः, पुं, (दावोद्भवः अग्नौ । दाव एवानलो

वा ।) दावाग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । २६ । ६६ ।

“यद्दावानलतप्तस्य सुधाद्वदनिमज्जने ॥”)

दाविकः, त्रि, (देविकायां भवः । अण् । “देविका-

शिश्रुपेति ।” ७ । ३ । १ । इति आद्यच आत् ।)

देविकानदीसम्भवः । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥

दाश, ऋ ङ क दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

आत्म-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । ऋ, अद-

दाशत् । क ङ, दाशयते । इति दुर्गादासः ॥

दाश, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददाशत् । ञ, दाशति

दाशते । इति दुर्गादासः ॥

दाश, न र हिसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सां-

परं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । न, दाशति ।

र वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

दाशः, पुं, (दाशयते दीयते भृत्यस्यस्यै । दाश

दाने + सम्प्रदाने घञ् ।) भृत्यः । इत्यमर-

टीकायां रमानाथः ॥ (दशति द्विनस्ति मत्-

स्यानिति । दनुश + “दंशेच् ।” उणां ५ । ११ ।

इति टः नस्य आच्च । घीवरः । यथा, देवी-

भागवते । २ । १ । ३६ ।

“मत्स्यगन्धेति नाम्ना वे गुणेन समवायत ।

विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा ॥”)

दाशपुरं, स्त्री, (दाशान् कैवर्त्तान् पिपिर्षि पालय-

तीति । पृ + कः । “उदोष्ठापूर्व्वस्य ।” ७ । १ ।

१०२ । इति उल्लम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटी-

कायां स्वामी ॥

दाशरथः, पुं, (दशरथस्य अयम् । तस्येदमिति

प्रितापुत्रत्वरूपसम्बन्धार्थे अण् ।) श्रीरामः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।

“प्रदीयतां दाशरथाय मेघिली ॥”

दशरथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भट्टिः । २ । ५३ ।

“अजीगन्धदाशरथं न वाक्यम् ॥”)

दाशरथिः, पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान् । “स्यत

इञ् ।” ४ । १ । ६५ । इतीञ् ।) श्रीरामः ।

दासः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २। ४५। ११।
“यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥”)
दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दान-
मर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३। १४६। ६७।
“विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां
पतिः ॥”)
दशार्हदेशजश्च ॥

दाशिरकः, पुं, भालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाशः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुल-
कात् वन् ।) दाता । इति जटाधरः ॥
दाश्वान्, [स्] त्रि, (दाश दाने + “दाश्वान् सा-
जान् मौढांश्च ।” ६। १। २। इति कसुप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति सुगबो-
धम् ॥ (यथा, रघुः । १४। ७१।
“तस्मै सुनिर्दोहदन्तिङ्गदशौ”
दाश्वान् सुपुत्राश्विमिलुवाच ॥”)

दास, ऋ न दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । न, दासति
दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-
सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न, दासोति । इति
दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + “दंसिष्टनौ न
आत् ।” उणां ५। १०। इति टः । नकारस्य
चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे । २। १२। ४।
“यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥”)

अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्ध-
मौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
“गौडिष्ठौ कीर्तिमन्तश्चिरवसतिज्ञता मौलिका
ये हि सिद्धा-
स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)

जातात्मा । धौवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥
दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्त-
प्रयोज्यपद्धतिविशेषः । यथा,—

“शूर्मानं ब्राह्मणस्यस्यात् वर्मानं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥ * ॥

दास्यते दीयते भूतिमत्यादिकं यस्मै सः । चा-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । भृत्यः २ दासेरः
३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोज्यः ७
किङ्करः ८ प्रेथः ९ सुजिह्वः १० परिचारकः
११ । इत्यमरः । २। १०। १७ ॥ प्रेथः १२
प्रेषः १२ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्मा
१५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८
सेवकः १९ अभिसरः २० अनुगः २१ । स
पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वद्विद्वत्तः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महत्तत्त्वार्णवो युद्धे प्राप्तः पथे जितः ।

दासीध

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड्वाकृतः ।
विक्रता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥”
अस्यार्थः । गृहजातो दास्यासुतपन्नः । दाया-
दुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्ष-
पोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः ।
मोक्षितः ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह-
मित्युपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन
दत्तकपुत्रः । प्रव्रज्यावसितः सन्त्यासन्नः । कृतः
केनचित्त्रिमित्तेन एतावतुकालपर्यन्तं तवाहं
दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिच्चेऽपि
भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वड्वाकृतः वड्वा दासी
तज्जोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म यथा,—
“कर्मार्थं द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतं स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गसर्पेणोच्छिद्यविष्णून्मृगयणोज्जनम् ॥
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥”

इति मिताचारायां नारदः ॥

“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिपः ।
सर्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धौवरस्य नन्दिनी ।)
सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, स्त्री, (दासान् धौवरान् पूरयतीति ।
पूर + “कर्मण्यण् ।” ३। २। १ । इत्यण् ।)
कैवर्त्तसुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति ।
दास दाने + ण्वल् । टाप् अत इत्वश्च ।) दासी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सुजिह्वा । इति
मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्यायः । कर्मकारी २ ।
इति सुगबोधम् ॥ दासपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे
अस्याः पर्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १। २०। ७२ ।

“न गता च बधूस्तत्र प्रेथ्या संप्रेषिता तथा ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्यां घर्मांशतः शुभः ॥”)
काकजङ्घा । नीलाम्बानः । नीलभिण्टी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिण्टी । इति रत्नमाला ॥
वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीष् ।) शूद्र-
पत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महा-
भारते । ६। ६। ३१ ।

“सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरणामसीम् ॥”)

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेपो घटः । मध्य-
पदलोपिसमासः ।) नवम्यां महापातकिनः
परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणा-
भिमुखदासीपादनिक्षेपजन्यपूर्णकलसः । तदु-
ष्ठानं यथा, मनुः । ११। १८३—१८५ ।

“पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्नान्वैर्वहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाङ्गे ज्ञातृत्विगुणसन्निधौ ॥

दाहः

दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं वान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायादस्य प्रदानश्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥”
“पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेत-
स्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानो-
दकेषु ग्रामाद्वहिर्गत्वा ज्ञातृत्विगुणसन्निधाने
रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥
दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी
उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय
पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदु-
त्ते सपिण्डाः समानोदकेः सहाहोरात्रमुपासी-
माचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात्तु पति-
तात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च
तस्मै ऋक्प्रदानं सांवत्सरिकादौ निम-
न्त्यादिरूपो लोकयवहार एतानि निवर्त्ते-
रन् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

दासीसमं, स्त्री, (दासीनां सभा । “अशाला
च ।” २। ४। २४ । इति स्त्रीत्वम् ।) दास्याः
सभा । इत्यमरः । ३। ५। २७ ॥

दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ङ्क् ।) दासः । इत्य-
मरः । २। १०। १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासोत्-
पन्ने, त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीष् ।) सत्यवती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १।
१००। ४६ ।

“समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास श्रान्तशुः ॥”)
दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ङ्क् ।) दासः ।
इत्यमरः । २। १०। १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् णरच् ।) उद्भूः ।
दासिकापथे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उद्भूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५। ६६ ।
“दासेरकः सपदि संवलितं निषादे-
र्विप्रं पुरा पतगदादिव निर्जगार ॥”)

दासीसुतः । इति चारावली । २४८ ॥ (जाति-
भेदः । यथा, महाभारते । ६। ४७। ४६ ।
“दशार्थकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥”)

दास्यं, स्त्री, दासस्य भावः । (दास + ण्यच् ।)
दासत्वम् । यथा,—

“अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्तनं श्रवणं दृग्गन्धश्रवणमौक्षितम् ॥
निवेदनं खस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाघातोः कर्मणि स्यमान-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यदानसम्बन्धिवस्तु । इति
आकरणम् ॥ “अपि च ऊनविंशतिदास्यमान-
पिण्डस्थानानि यथा ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मी-
करणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३०। २३ ।

“तदभावे च दृपतिः कारयेत् खकुटुभिना ।

दाहः

तच्चातीयेनैरेः सम्यक्दाहादाः सकलाः क्रियाः ॥”)

अथ श्वदाहविधिर्यथा,—

“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः स्नात्वा अन्नं कृत्वा स्थापयेत् । ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा स्रवं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत् । ततो घृतेनाभ्यव्य, ॐ गवादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
चयाः ।

कुरुक्षेत्रं गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वरम् ॥

कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

भद्रावकाशां गण्डकां सरयूं पनसां तथा ॥

वैष्णवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा ॥

इति चिन्तयित्वा पुनः स्थापयेत् । वस्त्रान्तरं

परिधाय उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दना-

दिनोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखाम्बुकेषु

सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकास्तदभावे कांस्या-

दिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणा-

च्छाद्य वहेयुः । वहनकाले आमपात्रस्य तद-

न्नाहं वस्त्राहं त्यजेत् अहं पिण्डार्थमवशेषयेत् ।

ततोऽभिदाता पुत्रादिचित्ताभूमौ गत्वा तद-

न्नाहं तिलसहितं पिण्डदानेति कर्तव्यतया उत्त-

रुजेत् । सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ

पातितवामजानुः प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ

अपहता सुरा रक्षांसि वेदिसद इत्यनेन दक्षि-

णागरेखां कुर्यात् तदुपरि कुशानास्तीर्थं ॐ

एहि प्रत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभि-

र्देह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रथिञ्च नः सर्ववीरं

नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ता-

दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यामुकगोत्रं प्रेता-

मुकदेवशर्मन्वने निक्षु इत्यवनेजयेत् । ॐ

अद्यामुकगोत्रं प्रेतामुकदेवशर्मन्नेतत्तेऽन्नमुप-

तिष्ठतां इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं

दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात् । पिण्ड-

पात्रप्रक्षालनजलेन तदुपरि प्रत्यवनेजनं तूष्णीं

गन्धादिदानं सामगेतरेषां नावाहनमिति

विशेषः । ततः पुत्रादिः स्नात्वा चित्तां रचयित्वा

तत्र दारुचयं कुर्यात् । तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं

दक्षिणाशिरसं सामगमधोमुखं पुमांसं न्यसेत् ।

नार्यास्तूतानदेहत्वं सामगेतरेषां उत्तराशिर-

स्त्वम् । ततो देवाश्चाभिसुखाः सर्वे हुताशनं

गृहीत्वा अन्नं दहन्तु इति मनसा ध्यात्वाभिं

गृहीत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानतावाप्यजानता ।

मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चवमागतम् ॥

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥

इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणामुखः

शिरःस्थाने दद्यात् । स्त्रीदाहे नरमित्येव पाठः

न नारीमित्यहः । ततो दाहे वृत्ते प्रादेश-

प्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चित्ताभिं सप्त-

वारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैक-

दाहकः

क्रमेण चित्तामौ प्रक्षिपेत् । ततः कुटारेण क्रया-
दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सकृत् पठित्वा
चित्तास्यज्वलद्वारपरि सप्तप्रहारा देयाः तमग्नि-
मपश्यद्भिर्वाभावर्त्तेन स्नातुं नदीं गन्तव्या ।
नमं श्वं न दहेत् श्वसम्बन्धिवस्त्रादि सप्तप्रान-
वासिचाखालादिभ्यो दद्यात् । स्तिकां रज-
स्वलाञ्च वस्त्रान्तरावृतां सतिलपञ्चगव्यं जल-
पूर्णकुम्भं आपोहिष्टीयवामदेयादिभिरभिमन्त्र्य
स्नापयित्वा दहेदिति विशेषः । गर्भवत्यास्तु गर्भं
निःसार्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः
कार्यः । ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः
प्रयोगदानाभिर्जं श्यालकादिकं प्रार्थयेयुः । उदकं
करिष्याम इति तेन च कुरुष्व मा चैवं पुन-
रित्यश्रुतवर्षे प्रेते कुरुष्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे
दत्ते वृद्धपुरःसरमवतरणं जले । ततः परिहित-
वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो
दक्षिणामुखाः ॐ अपनः शोशुचदधमित्यनेन
मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोच्य
एकवस्त्राः सकृन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दक्षिणा-
मुखास्तर्पयेयुः । ततः ॐ असुकगोत्रं प्रेतमसुक-
देवशर्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः
यजुर्जैदिनानु असुकगोत्रं प्रेतामुकदेवशर्मन्ने-
तत्ते तिलोदकं तृप्यस्वेति एकाञ्जलिदानमाव-
श्यकं अञ्जलित्रयदाने फलातिशयः । ततः पुनः
स्नात्वा जलादुत्थानं बालपुरःसरं कार्यम् ।
ततः साद्वले उपविश्य,
मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृजो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्प्रेतस्य का परिदेवना ॥
गन्तौ वसुमती नाशसुदधिर्देवतानि च ।
जेनप्रथः कयं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्रेष्ठाश्च बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुञ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या विधानतः ॥
इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्ब-
पत्राणि दत्तैः खण्डयित्वा शमी पापं शमय-
त्विति शमीं सृष्ट्वा अग्निमेव स्थिरो भूयासं इत्य-
श्मानं पदा सृष्ट्वा अग्निर्नः शर्म यच्छतु इति
अग्निं सृष्ट्वा वृषभच्छागयोर्मध्ये स्थित्वा ह्योगि-
तिमन्त्रेण द्वावपि सृष्ट्वा गोमयसुदकं गौरसर्प-
प्राञ्च सृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विशेष्युः । दिवा
चेदाहलदा राजौ ग्रामप्रवेशः राजौ चैतदा
दिवसे । अशक्तौ ब्राह्मणाभुमतिं गृहीत्वा काल-
प्रतीक्षणं विना प्रवेष्टव्यम् ॥” इति शुद्धितत्वम् ॥
दाहकः, पुं, (दहतीति। दह + कृत् ।) चित्रकः ।
रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाह-
कर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ॥ २॥ २८५ ।
“चेचवेभ्रवन्नयामविवीतखलदाहकाः ।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाभिना ॥”
उष्णगुणः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“काञ्जिकं दधितैलानु वलीपलितनाशनम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम् ॥”)

दिक्

दाहञ्चरः, पुं, (दाहप्रधानो चरः ।) गावज्जाल-
युक्तचररोगः । तस्यौषधम् । यथा,—
“पीतं वृश्चिकमूलानु पथ्युधितजलेन वै ।
साहं विनाशयेदाहञ्चरश्च परमेश्वरः ॥”
इति गारुडे १६३ अध्यायः ।
दाहनं, क्ली, (दह + णिच् + भावे लुट् ।) भस्मी-
करणप्रेरणम् । दाहकरान इति भाषा ॥ (यथा,
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १ । ६२ ।
“कलौ कलुषशुष्कभदाहनायामिहृषिणी ॥”)
दाहसरः, पुं, (दाहार्थं स्रियते गम्यतेऽस्मिन्निति ।
ह + अप् ।) श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दाहहरणं, क्ली, (दाहस्य हरणं यस्मात् ।)
वीरगमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दाहागुरु, क्ली, (दाहाय यदगुरु ।) सुगन्धि-
विशेषः । तत्पर्यायः । दाहनगुरु २ दाह-
काष्ठम् ३ धूपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६
वनवल्गुभम् ७ । अस्य गुणः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । केशवर्द्धनत्वम् । वण्यत्वम् । केशरीयना-
शित्वम् । सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दिक्, [ष्] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति वा ।
दिश + “ऋत्विग्दृग्गिति ।” ३ । २ । ५६ ।
इति क्तिन्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्व्वपश्चिमदिशि-
गोत्तरादिरूपा । तत्पर्यायः । कज्जुम् २ काञ्च-
३ आशा ४ हिरित् ५ । इत्यमरः । १ । ३ । १० ।
निदेशिनी ६ दिशा ७ कज्जुमः ८ हिरित् ९
गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ वाचः ११
आताः १ आशाः २ उपराः ३ हिरित् ४
काष्ठाः ५ योमः ६ कज्जुमः ७ वाचः ८
इत्यहौ दिडामानि । इति वेदनिर्घण्टः ।
अध्यायः ॥ अस्या युतुपत्तिर्यथा,—
“कृत्वैवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वं च पश्चिमम् ।
इति देशो निदिश्येत यथा सा दिगिति स्मृता ।
तस्या वायोर्गुणाः ।
“विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदीपकतु ।
इति राजवल्गुमः ॥”
सा दशधा यथा । पूर्व्वं १ पश्चिमा ५ वायवी ६ दक्षिणा ७
३ नैर्ऋती ४ उत्तरा ५ वायवी ६ दक्षिणा ७
उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।
“शृणु राजन्नवहितः प्रजापाल! कथाभिमतम् ।
यथा दिशः समुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ।
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिमादिसर्गं समुत्थिते ।
चिन्ताभूम्भहती को मे प्रजाः कृष्टा ब्रह्मवि-
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं ब्रह्मवि-
प्रादुर्भूयुः श्रोत्रेभ्यो दृष्टं कथां महाप्रमा-
पूर्व्वं च दक्षिणा चैव प्रतीची चीत्तरा तथा ।
ऊर्द्धाध एव यमुख्याः कथाः परमप्रोभाः ।
तासां मध्ये चतसस्तु कथाः परमप्रोभाः ।
याः पश्यन्त्यो महाभागा गाम्भीर्यं समन्विताः ॥”

दिक्कारि

दिग्गम्ब

दितिजः

ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् ।
अवकाशान्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
यव तिष्ठामहे सर्वा भर्तृभिः सहिताः सुखम् ।
प्रत्यक्ष महाभाग ! देहि नोऽयत्तसम्भव ! ॥
ब्रह्मोवाच ।

ब्रह्माहमेतत् सुश्रोण्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
तस्यान्ते खेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्ब्य ॥
भर्तृभ्यः वः प्रयच्छामि स्मृता रूपस्त्रिनोऽनघाः ।
यथेष्टं गन्तव्यं देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्त्वा च ताः सर्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-

बलान् ॥
इष्टा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराकलयन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च ।
निर्वृताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोऽवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिर्यं प्रादात् दिशां पुनः ।
दशमीं भर्तृनाम्नस्तु अर्धनाम्नोदनः प्रभुः ॥
ततः प्रभृति ताः देव्यः सेन्द्राद्याः परि-

कीर्तिताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥*

यायमते अस्याः सर्वगतत्वम् । परममहत्त्वं-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । निर्य-
त्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादियप-
देशभाक्त्वम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
मितः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
संयुते । १ । ४३ ।

“वमनद्वययोगानां दिगिधं सम्पूकीर्तिता ॥”
दिक्, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै +
कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥
दिक्, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वि-
धृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कलिकापुराणे ।
२२ अध्याये ।

“दिक्करस्वरूपः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥”
दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस + णिनिः + डीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः ।
ये तुला नाशुभं किञ्चिदाप्नोति श्रवणे रतः ॥
दिक्करस्वरूपः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
इति कलिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

दिक्करा, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका-
शं । ततश्चाप ।) नदीविशेषः । यथा,—
“अस्मि ताडकग्रैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र साहं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्ङ्ग ! स्वर्गपङ्कजशोभिते ।
तस्य पञ्चाम्बुधूपूर्वभागेभ्यश्च सरित्तयम् ॥

अवतीर्णं प्रयागेव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाङ्गया ॥
दिग्गजचित्रसंजाता तेन दिक्करिका स्मृता ॥”
इति कलिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर + डीप् ।) युवती । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिग्धीश्वरः ।
तदथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः
शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैऋतकोणाधिपो
राहुः । प्रतीच्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो
गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—
“सूर्यः शुक्रः चमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि
+ अण् ।) पूर्वादिदशदिशां पालकः । यथा ।
पूर्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वह्निः ।
दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैऋतकोणे निर्वृतः ।
पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुत् ।
उत्तरस्यां दिशि कुबेरः । ईशानकोणे ईशः ।
ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति
पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।

“यच्चाच्यन्ति विधिना दिक्पालादींस्तु कर्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं शुक्रम् ॥”

दिक्शूलं, स्त्री, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विशेष-
गमने निषिद्धवाराः । यथा,—
पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां बृहस्पतिः ।
तथा च ।

“शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न च कुजे चोत्तरां
मन्देन्दोश्च दिने न शुक्रकुम्भं यास्यां गुरौ न
ब्रजेत् ।

शूलानीति विलङ्घयान्ति मनुजा ये वित्त-
लाभाश्रया

अष्टाष्टाः पुनरापतन्ति यदि ते शस्त्रेण तुल्या
अपि ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

केषाश्चित्ते ।
“नैधे गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुराचार्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥”
इति सुखबोधः ॥

दिग्गम्बः, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उत्तङ्ग-
त्वात् तथात्वम् ।) शिवः । चपणः । (स तु
जेनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ८२ ।
“दिग्गम्बरा मध्वमत्वमाहुरापादमस्तकम् ।
चैतन्यव्याप्तिर्दृष्टेरानखाश्रुतेरपि ॥”)
तमः । इति मेदिनी । २, २६७ (नमो, चि ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
“एकाकी गृहसन्त्यक्तः प्राणिपात्रो दिग्गम्बः ।
सोऽपि संवाहते लोके तच्छाया पश्य कौतुकम् ॥”)

दिग्गम्बरी, स्त्री, (दिग्गम्ब + डीप् ।) दुर्गा ।
दिग्गम्बरस्य पत्नी । इति कुलार्णवः ॥ नमो, चि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, कालोद्धाने ।
“महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिग्गम्बरीम् ॥”)

दिग्गम्बः, पुं, (दिशो गम्बः ।) दिग्गहस्ती । यथा,—
“ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुसुदोऽञ्जनः ।
पुण्यदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गम्बः ॥”
इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥

एते क्रमेण पूर्वादादशदिशां हस्तिनः ॥
दिग्म्बः, पुं, (दिह्यते लिप्यते स्म विधादिना इति ।
दिह + क्तः ।) विधाक्तवाणः । तत्पूर्यायः ।
लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३० । २३ ।
“सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्मैरिव गजाङ्गना ॥”)
स्नेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।
इत्यजयपालः ॥

दिग्म्बः, चि, (दिह + क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी ।
धे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।

“सचन्दनोशीरन्ध्रालदिग्म्बः
शोकाग्निनागाद् दुनिवासभूयम् ॥”)

दिग्वासाः, [सु] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥”
नमो, चि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“स्नात्वातुविप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥”
दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।)
विद्यया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शुक्र-
दिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति क्त्वा कायति
शब्दायते इति । कै + कः ।) उत्क्रान्तिभ्रमः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, चि, (दीयते स्मेति । हो अवखण्डने + क्तः
“दितिस्यतीति ।” ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।)

द्विजम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिङ्घिका
तथा ॥”)

इयं कश्यपपत्नी च । (हो + भावे क्तिन् ।)
खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ । राजविशेषः,
पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।

“राये च नः स्वप्रत्याय देव दितिं च रास्ता-
दितिसुखम् ॥”

“दितिं दातारं च राख देहि ।” इति तज्जाष्टे
सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +
ङ् ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।

“ऋतस्य कर्त्ता दितिजान्तकस्व
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥”)

दिधिषुः

दितिसुतः, पुं, (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः ।
१।१।१२॥ (यथा, नैषधे । १६।१५ ।

“दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ॥”
दित्यः, पुं, (दितौ भवः । दिति + यत् ।) दैत्यः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कैदनाच्चे धान्यादौ,
स्त्री । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४।१० ।

“दित्यवाङ्मयो विराट् कृन्दः ॥”

“दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः । दितिं खण्डन-
मर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् ।” इति
तज्ज्ञाथे महीधरः ॥

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत् + “द्युति-
गामिजुहोतीनां द्वे च ।” ३।२।१७८ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या किपि द्वित्वे “द्युतिस्त्रायोः
सम्प्रसारणम् ।” ७।४।६७ । इत्यभ्यासस्य
सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति सुम्भ-
बोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । २।१३।७ ।
“यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिवः ।”

“असमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीर-
जनः अजनयः ।” इति तज्ज्ञाथे सायनः ॥
वचम् । इति निघण्टुः । २।२०॥ यथा, ऋग्वेदे ।
१।६६।७ ।

“अस्तुर्न दिद्युत्क्षेपप्रतीका ॥”)

दिधिषायः, पुं, (दधाति आनन्दमिति । धा +
“दिधिषायः ।” उणां ३।६७ । इति आथः
धातोर्द्वित्वं इत्वं षुक् च ।) आरोपितवन्तुः ॥
इति सिद्धान्तकौमुदासुभाषितः ॥ (धारके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २।४।१ ।

“मित्र इव यो दिधिषायो भूदेव आदेवे जने
जातवेदाः ॥”

“दिधिषायो धारयिता भूत ।” इति तज्ज्ञाथे
सायनः ॥ उज्ज्वलदत्तसु “दधिषायः” इति
उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिपूर्वात् स्यतेराथः
वत्त्व इति आख्याय दधिषायो घृतम् इत्युक्त-
वान् ॥

दिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्यं स्यतीति । सो + बाहुल-
कात् कुः । यद्वा, दिधिषू आत्मन इच्छतीति ।
सुप आत्मनः क्यच् । किप् । बाहुलकात् इक्षः ।)
द्विरूपापतिः । इत्यमरः । २।६।२३॥ (गर्भा-
धानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १०।१८।८ ।
“हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनितमभि-
सं वभूय ॥”

“दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।” इति तज्ज्ञाथे
सायनः ॥ यथा च भागवते । ६।६।३५ ।

“ब्राह्मणो वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भचितम् ।
शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमश्रुपत् कुपिता सती ॥”
“दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ।” इति श्रीधरः ॥

द्विरूपायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १०।७८।५ ।
“अश्वासो न ये ज्येष्ठास आश्रवो दिधिषवो न
रथः सुदानवः ।”

“तथा दिधिषवो न वहन्तां धारका इव ।”
इति तज्ज्ञाथे सायनः ॥

दिनक

दिधिषुः, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्यं
इन्द्रियदौर्बल्यात् स्यति त्यजतीति । दा वा सो +
“अन्ददन्फुजस्विति ।” उणां । १।६५ । इति
कूपत्ययेन साधुः ।) द्विरूपा । वारद्वयविवा-
हिता स्त्री । तत्पर्यायः । दिधीषुः २ पुनर्भूः ३
दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहि-
हितायां कनिष्ठायां सत्यां अविवाहिता ज्येष्ठा
भगिनी । यथा, उद्वाहृतत्वे ।
“ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायासुच्यतेऽनुजा ।
सा चायेदिधिषूर्ज्या पूर्वा च दिधिषुः स्मृता ॥”
(धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।७१।३ ।
“दधन्तं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो
विष्टवाः ॥”)

दिधिषूपतिः, पुं, दिधिषूर्द्विरूपा तस्याः पतिः
सामी । द्विरूपापतिः । (यथा, मनुः । ३।१७३ ।
“भ्रातृष्टस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥”)

दिनं, स्त्री, (दति खण्डयति महाकालमिति ।
दो केदे + “वहुलमन्यत्रापि ।” उणां २ । ४६ ।
इति इनच् ।) कालविशेषः । तत्पर्यायः ।
घण्टः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्य-
मरः । १।४।२॥ भास्वरः ६ दिवा ७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वारः ८ अंशकः ९ दु १० अंशकम्
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३।८ ।
“दिनेषु गच्छतसु नितान्तपीवरं
तदीयमालीनसुखं स्तनद्वयम् ॥”)

तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदशात्मकम् । पितृमाने
गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरा-
त्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् ।
मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य संख्या १८,६४०,०००,
००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौर-
सावनचान्द्रनाचचभेदेन चतुर्विधम् । यथा,—
सावनं दण्डाः षष्टिरहः खलमखगुणांशाष्ट्रा-
स्तदेनं भवेत् । १ ।

उदयादोदयाज्ञानोर्भौमसावनवासराः । २ ।
तिथिनेकेन दिवसचान्द्रमाने प्रकीर्तितः । ३ ।
आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाचचं षष्टिनाडिकम् ॥ ४ ॥
जीमूतवाहनमते तु सूर्यकिरणावच्छिन्नचतु-
र्यामयुक्तम् ॥

दिनं, स्त्री, (दो केदे + इनच् ।) सूर्यकिरणा-
वच्छिन्नकालः । तद्वैदिकपर्यायः । वस्तोः १
दुः २ भाद्रः ३ वासरम् ४ खसराणि ५ घंशः ६
घर्मः ७ घण्टः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवे-
दिवे ११ द्वाविदावि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि ।
इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥ सिंह-
कन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नानि । यथा,—
“अजगोपतिपुम्गश्च कर्किधनिम्बगास्तथा ।
निशांसंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
दिनकरः, पुं, (करोतीति । क + अच् । दिनस्य
करः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । २।११॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १।२२ ।

दिम्य

“दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्वीचमाणा वनानाः ॥”)

दिनकरात्मजा, स्त्री, (दिनकरस्य सूर्यस्य आत्मजा)
यमुना । इति हलायुधः ॥

दिनकेशरः, पुं, (दिनस्य केशर इव ।) आनकार
इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [सु] स्त्री, (दिनस्य ज्योतिः ।)
आतपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनदुःखितः, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दुःखितः ।)
दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणीः, पुं, (दिनं प्रणयतीति । प्र + नी +
किप् ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वक्त्रं
वृक्षः । सूर्यपर्यायत्वात् ॥)

दिनवलः, पुं, (दिने बलं यस्य ।) प्रश्नमण्डप
मायमेकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् ।
(सूर्यगुरुशुक्रग्रहाः । इति दृष्टज्जातकम् ॥)

दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १।१३५ ।
“दिनमणिमखलमखन ! भवखण्डन !
सुनिजनमानसहंस ! जय जय देव हर !”)

अर्कवृक्षः । सूर्यपर्यायत्वात् ॥
दिनमूर्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्धा मल्लकमिव ।)
दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्वादिः ।
उदयात्तलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनांशः, पुं, (दिनस्य अंशः ।) प्राह्मणादौ
पराक्षसायादौः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनादिः, पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दिनान्तः, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिवा
सानम् । इत्यमरः । १।४।३ । (यथा, ऋग्वेदे ।
संहारे । १।१ ।

“दिनान्तरस्योऽभ्युपगानमन्वयो
निदाघकालः समुपागतः प्रिये ! ॥”)

दिनान्तकः, पुं, (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्तः
कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसानं, स्त्री, (दिनस्य अवसानं यन्म ।)
दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २।५४॥ (यथा,
रघुः । २।४५ ।

“दिनावसानोत्सुकबालवत्सु
विष्टज्यतां धेनुरियं मर्द्धः ॥”)

दिनिका, स्त्री, (दिनं कृत्वा हेतुतया अख्ययति ।)
दिन + ठन् ।) एकदिनकृतकर्मस्यम् । (पुरा-
शब्दमाला ॥

दिनभ, क ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
आत्म-सकं-सेट् ।) क ड, दिम्ययति । (पुरा-
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिभ, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, दिम्ययति । (पुरा-
णम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्य, ज क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
उभं-सकं-सेट् ।) ओङ्गवर्गशेषोपधः । (पुरा-
उभं-सकं-सेट् ।)

दिवाकी

दिवं, क्ली, (दीयन्त्यस्मिन्निति । दिव्यु क्रीडायाम् +
घर्षणे व्यधिकरणे कः ।) स्वर्गः । (यथा, देवी-
भागवते । ५ । ३ । १० ।

“गच्छ वीर ! महाबाहो दूतत्वं कुरु मेधनव ॥
ब्रूहि शक्रं दिवं गत्वा निःशङ्कः सुरसन्निधौ ॥”)
आकाशम् । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ वनम् ।
दिवा । इति हेमचन्द्रः । २ । ५२ ॥

दिवसः, पुं, क्ली, (दीयन्त्यनेति । दिव + “दिवः
 कित् ।” उणः । ३ । १२१ । इति असच् स च
 कित् ।) दिनम् । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २७८ ।

“द्राघ्यता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन ।
 ग्रीष्मेणैव नलिन्या जीवनमल्लोक्तं तस्याः ॥”)
 दिवसकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । दिव-
 सस्य करः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । २।११॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३६ ।
 “सुन्दर सखी दिवसकरविम्बे तुङ्गिनांशरेखिवा”)
 स्वसमुखं, क्ली, (दिवसस्य मुखम् ।) प्रभातम् ।
 इति हलायुधः ॥

इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । १२ । ६ ।
“इन्द्राण्येमानयिष्यामी यदिच्छसि दिवस्यते ॥”)

वस्यधियो, स्त्रो, (द्वावि एधिवो च । दिवसादे-
 एधियाम् । ॥१३२०॥ इति दिवो दिवसादेशः ।)
 रोदसी । स्वर्गभूम्नौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ दि
 द्विवचनान्तोऽयम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।
 द्विवचनान्तोऽयम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।

“तं देवा बुभूक्षुरजतः सुदृशो रश्मिर्दृष्टुमर्हति ॥”
 रा. अ. ३. १४. ६ ॥ (यथा, दि.
 महाभारते २. ११. ३४।
 “... मन्त्रैः अग्निं रात्रिस्तथैव च ॥”)

॥ [न] पुं, (दिव्यव्यसिन्निति । दिव + “कनिन्
पुष्टीति ।” उणां । १ । १५६ । इति सूत्रे
“बहुलवचनात् केवलादपि कनिन् ।” इति दिव
“कनिन्” इति कनिन् ।) दिनम् । इत्युणादि-

विष्णुः ॥
कारः, पुं, (दिवा दिनं करोतीति । छ +
दिवाविभेति । ३ । २ । २१ । इति टः ।)
यथा, देवीभागवते । २ । ६ । १८ ।

उदितश्च तदा भागुस्तथा दृष्टो दिवाकरः ॥”)

कैटघ्नः । इत्यमरः ॥ काकः । पुष्पविशेषः ।

ति शब्दचन्द्रिका ॥

कौर्त्तिः, पुं, (दिवा दिवसे एव कौर्त्तिर्यस्य । दिवि

नौ क्षौरकर्मनिषेधात् ।) नापतः । चिच्छालः ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ।
मा चरेयुः कार्यार्थं चिद्धिता राजप्रासनेः ॥”
। ५४ । इति मनुवचनात् अस्थ दिवाचर-

तु तथात्वम् ॥ यद्यी, भुः । २ । २ । २ ।
वाकीर्त्तिसुदक्याच्च पतितं स्रुतिकन्तया ।
नतु स्रुचिन्तव्यै स्रुष्टा खानेन शुध्यति ॥”
अच काशीखण्डे । ७६ । ८७ ।

द्विविध

उलूकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥
वाटनः, पुं, (दिवा अटतौति । अट गतौ +
ल्युः ।) काकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
(चाण्डालः । "दिवाचरेयुः कार्यार्थं चिह्निता

राजशासनः।” १०।५४ । इति मनुशासनात् ॥)
 मातनः, त्रि, (दिवा भवः। दिवा+ “साभं-
 चिरं प्राङ्ग्रे प्रगेय्येभ्यष्टुटुलौ तुट् च।” ४। ३।
 २३। इति टुः तुट् च।) दिनभवः। यथा,

“सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीम् ।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्येयन्ती शुचि-
स्मिता ॥”

ति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।७५।
यत् मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डव-
हारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु
स्य दिवात्मस्य कर्णालवक्तृस्यादिभिः । त्रि-

तत् मम मतम् ॥”) दिगन्धे, त्रि । यथा,—
 दिगन्धाः प्राणिनः केचिद्वाचावन्धास्तथापरे ।
 चिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥”
 इति चण्वी ॥

धा, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा ।) बल्गुला
गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दर्शनक्रिया-
र्जता ।) कृकुन्दरी । इति पुराणम् ॥

गीतः, गुं, (दिवा दिवसे भीतः ।) उलूकः ।
 वृद्धाकरः । चौरः । इति मेदिनी । ते, १६७॥
 द्वसभीते, त्रि । यथा, कुमारे । १।१२।
 “दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु

लोनि दिवाभीतिमिवान्धकारम् ॥”))
भीतिः, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य ।)
कः । इति शब्दरत्नावली ॥
णिः, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव ।)
ः, इति शब्दरत्नावली ॥

यं, स्त्री, (दिवा दिवसस्य मध्यम् ।)
 द्वः । इति हेमचन्द्रः । २।५३॥
 या, स्त्री, (दिवा दिवसे खापो निद्रा
 ।) वलगला मच्चैः । इति

युं, (दीयतीति । दिव्यु ज्रीड़ायाम् +
प्रधात् कित् ।" जणां ४।११६ । इति इन्
कित् ।) चाधपच्ची । इति पाठस्यास्य ।

त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति । दिवि +
 डः । “प्रावृट्प्ररत्कालदिवं जे ।” ६ ।
 ५ । इति सप्तम्या अलुक् ।) स्वर्गीयः ।
 पञ्चमसारः ॥

[६] ऐ, (दिति सीदतीति । सदृ +
सप्तम्या अलुक् । घत्वच् ।) द्वैवः ।

दिवौकाः

इत्यमरः ११।१।८॥ (यथा, गीतगोविन्दे ॥१११॥
“सान्नायनन्दपुरन्दरादिदिविषद्वन्दैरमन्दादरा-
दानमैर्मुकुटेन नीलमणिभिः सन्दर्शितेन्द्री-
वरम् ॥”

स्वर्गवासिनि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे ॥१८१८॥

“स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥”)

दिविष्ठः, त्रि, (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्या + कः ।

अलुक् । “अस्वास्वगोभूमौति ।” ८ । ३ । ६७ ।

इति षत्वम् ।) स्वर्गस्थः । इति संचिप्तसारः ॥

(यथा, महाभारते ॥११००॥२४।

“ततो हतारिः सगणं सुखं वै

प्रश्नाधि कृतुं चिदिवं दिविष्ठः ॥”

कचित् अकृतवलोऽपि दृश्यते । यथा, भाग-
वते ॥१२३॥२२।

“नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य

विवेश वज्रं ध्यायती भर्तृपादम् ॥”)

दिवी, स्त्री, (दिव + इन् । कृदिकारादिति वा

डीष् ।) उपजिह्विकाकोटः । इति हारा-
वली । १६० ॥

दिवौकाः, [स्] पुं, (द्यौः स्वर्गं आकाशो वा

ओको यस्य ।) देवः । चातकः । इति मेदिनी ।

से, ५४ ॥

दिवोदासः, पुं, (दिवः स्वर्गात् दासो दानं यस्मै ।)

काशीराजः । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्रः ।

इति पद्मपुराणम् ॥

(“अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राङ्गन्तरिः पुरा ।

आगत्य पृथिवीं काश्याज्जातो बाहुजवेश्मनि ॥

नान्ता तु सोऽभवत् स्थातो दिवोदास इति

क्षितौ ॥”

“वतुस ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्गुभाम् ॥

तत्र नान्ता दिवोदासः काशिराजोऽस्ति

बाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ॥”

“अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।

भगवन्तं सुरश्रेष्ठं सुनिर्भिवहुभिः स्तुतम् ॥

काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।

स्वागतञ्च इति स्नाह दिवोदासो यशोधनः ॥

कुशलं परिपश्यच्च तथागमनकारणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“अथ खलु भगवन्तममरवरश्च विगणवरिवृत-

माश्रमस्य काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरि-

मौपधेनववैतरणैरभ्यपौष्कलावतकरवीर्यगोपुर-

रचितसुश्रुतप्रवृत्तयः कुतः ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

दिवोद्भवा, स्त्री, (दिवे वने उद्भवो यस्याः ।)

एला । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दिवे स्वर्गे

उद्भवो यस्य ।) दिविजाते, त्रि ॥

दिवौकाः, [स्] पुं, (दिवं स्वर्गं आकाशो वा

ओको यस्य ।) देवः । इत्यमरः ॥१११॥७॥

(यथा, महाभारते ॥३८४॥११॥

“दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ! ।

न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिभेदञ्च विन्दति ॥”)

दिव्यः

चातकः । इति मेदिनी । से, ५४ ॥ स्वर्ग-

वासिनि, त्रि । यथा, महाभारते ॥११६॥६॥

“सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहताद्रुप ! ।

ददर्श पथि मच्छन्ती वस्तुन देवान् दिवौकसः ॥”)

दिव्यं, स्त्री, (दिवे वने भवम् । दिव + यत् ।)

लवङ्गम् । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ हरिचन्द-

नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपयः । तज्जेदा

यथा, दिव्यतत्त्वे दृष्टस्यतिः ।

“धटोऽनिरुदकश्चैव विधं कोषञ्च पञ्चमम् ।

यश्च तद्गुलाः प्रोक्ताः सप्तमं सप्तमायकम् ॥

अष्टमं फलमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

दिव्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”

एषां विवरणं तत्तच्छब्दे केषाञ्चित् परीक्षाशब्दे

च द्रष्टव्यम् ॥*॥ गङ्गाजलस्य पूर्णपूर्वकप्रपथस्त्रि

मिथ्याकथने दोषश्च यथा,—

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनांवरः ।

गङ्गातोयं करे कृत्वा स्त्रीकारञ्च चकार सः ॥

गङ्गातोयमुपसृष्ट्य मिथ्या यदि वदेज्जनः ।

स याति कालस्त्रयश्च यावद्ब्रह्मणो वयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥*॥

गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकप्रपथे दोषो यथा ।

“तथा गङ्गोदकं तावत् गोमयं गोरजस्तथा ।

सत्त्वं वा यदि वासत्त्वं यदि दिव्यं करोति यः ॥

कर्त्ता च सौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ।

उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै ॥

तस्यास्ति पुनरावृत्तिर्याप्रशुकरयोनिषु ।

दिव्यं कर्त्तुः कारयितुर्जपपूजा दद्यादथवा ॥

गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम् ॥”

इति गायत्रीतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥

दिव्यः, त्रि, (दिवि भवः । यत् ।) मनोज्ञः । दिवि

भवः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ (यथा, विष्णु-

पुराणे ॥१॥६॥१०४॥

“दिव्यमालास्वरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।

पद्मतां सर्वदेवानां ययौ वज्रः स्यलं हरेः ॥”)

दिव्यः, पुं, (दिवे वने भवः । दिव + यत् ।) यवः ।

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भावविशेषः ।

यथा,—

“शृणु भावत्रयं देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् ।

दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः ॥

सत्यचेतार्हपर्यन्तं दिव्यभावविनिर्गन्धः ।

चेताद्वापरपर्यन्तं वीरभाव इतीरितम् ॥

मदां मत्स्यं तथा मांसं सुद्रां मैथुनमेव च ।

प्रसन्नानसाधनं भद्रे ! चितासाधनमेव च ॥

एतत्ते कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये ! ।

दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाखे सुलोचने ! ॥”

इति कालीविलासतन्त्रम् ॥

नायकभेदः । यथा,—

“यत् तासां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन

गणनया द्विपक्षादधिकप्रत्युत्पन्नसं भेदा

भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यादयः । अदिव्या

भालादयः । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादय इति

वदन्ति तत्र तत्र प्लवस्थाभेदेनैव नायिकानां

दिव्यच

भेदात् जातिभेदेन भेदस्त्रीकारे अनन्तनायिका-

नामिव नायकानामप्यानन्दं स्यात् । तथा हि

इन्द्रादयो दिव्याः । अदिव्या माधवादयः ।

दिव्यादिव्या अर्जुनादयः ।” इति रसमञ्जरी ॥

(सात्वतस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते ।

६ । २४ । ६ ।

“भजमानो भजिर्दिव्यो दृष्टिर्देवाद्योऽन्वकः ।

सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजञ्च मारिष ! ॥”)

दिव्यकुण्डं, स्त्री, (दिव्यं पुण्यप्रदत्वादलुतकुण्डं कुण्ड-

मिति कर्मधारयः ।) कामरूपे चोभकशैल-

पूर्वभागस्य पुष्करिणीविशेषः । यथा,—

“तद्दक्षिणे महाशैलेः चोभको नाम नामतः ।

तस्मिन् गिरौ शिलाष्टके वक्त्रे देवी व्यवस्थिता ॥

पञ्चपुष्करिणी नान्ता पञ्चयोनिस्वरूपिणी ।

एकञ्च पञ्चभिर्दुर्गाद्योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ॥

स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ।

तच्छैलपूर्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी ॥

दक्षिणं सागरं याति प्रथमा चोत्तरसत्वा ।

दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपलकां गता ।

संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् ।

दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् ॥

यः पूजयेन्महाभागः स योनौ न हि जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिव्यगन्धं, स्त्री, (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।)

लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य-

विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दिव्यगन्धः, पुं, (दिव्यः गन्धो यस्य ।) गन्धकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य विवृति-

र्विज्ञेया ॥)

दिव्यगन्ता, स्त्री, (दिव्यो गन्धोऽस्याः ।) शूलैला ।

महाचक्षुःश्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यगायनः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः ।)

गन्धर्वः । स्वर्गागायकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिव्यचक्षुः, [स्] त्रि, (दिव्यमलौकिकं चक्षुर्यस्य ।)

ज्ञानचक्षुः । यथा, नीलकण्ठस्तोत्रे ।

“नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।”

स्त्री, ज्ञानात्मकचक्षुः । यथा,—

“न तु मां शक्यते द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ॥ ११ ॥ ८ ॥ “अतो

दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥*॥ (दिवं

स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः ।) स्वर्गीयचक्षुः ।

सुन्दरलोचनम् । उपचक्षुः । चस्मा इति

भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (पुं, दिव्यं मनोज्ञं

चक्षुर्यस्य । यद्वा, दिव्यं चक्षुर्ज्ञानेनैव यस्मात् ।

ऊर्ध्वनाभस्य सूत्रसर्वजगद्वहणमवलोक्येश्वरस्य

सर्वजनसंहरणपरिज्ञानात् तद्यात्मम् ।) मर्कटः ।

इति शब्दमाला ॥ सुगन्धभेदः । त्रि, (दिव्ये

आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्धः । (दिव्ये

सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचनः । इति

मेदिनी । से, ६८ ॥

दिव्यसा

दिव्यतेजाः, [स्] स्त्री, (दिव्यं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः । अस्याः सेवनेन दिव्यतेजोवत्तेज-
आधायकत्वात् तथात्वम् ।) ब्राह्मी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दिव्यं तेजो यस्य । अलौकिकतेजस्के-
त्रि ॥)
दिव्यदोहदं, त्रि, (दिव्यं स्वर्गीयं दोहदम् अभि-
लाषो यत्र ।) उपवाचितम् । देवदेयवस्तु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, चारावली । २१ ॥
“यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये ।
उपवाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥
दिव्यपञ्चान्तं, स्त्री, (पञ्चानां अन्तानां तत्तुल्य-
खादुगुणवद्भयानां समाहारः पञ्चान्तम् ।
दिव्यं पञ्चान्तमिति कर्मधारयः ।) मिलित-
गवाव्यगवादधिगवाचौरमात्तिकशर्करारूपम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दिव्यपुष्यः, पुं, (दिव्यं मनोरमं पुष्यं यस्य ।) कर-
वीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दिव्यपुष्या, स्त्री, (दिव्यानि मनोज्ञानि पुष्या-
ण्यस्याः ।) महाद्रोणा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दिव्यपुष्यिका, स्त्री, (दिव्यपुष्य + संज्ञायां कन् टाप्
अत इत्वञ्च ।) लोहितवर्णाकृतञ्चः । इति
रत्नमाला ॥
दिव्ययमुना, स्त्री, (दिव्या यमुना तत्तुल्यफल-
प्रदात् ।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व-
भागस्यसरिद्धिशेषः । यथा,—
“तस्या नद्याः पूर्वभागे गङ्गेव फलदायिनी ।
माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ॥
तथा दमनिकायाश्च परं निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
ततः पूर्वं परा देवी नान्ना सा सरिदुत्तमा ॥
महती दिव्ययमुना यमुनावत् फलप्रदा ।
दक्षिणाद्रिसमुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी ॥
तस्यान्तु कार्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नु-
यात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
दिव्यरत्नं, स्त्री, (दिव्यं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायक-
त्वादलौकिकं रत्नम् ।) चिन्तामणिः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दिव्यरथः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा
रथः ।) व्योमयानम् । देवविमानः । इति
शब्दरत्नावली ॥
दिव्यरसः, पुं, (दिव्यो रस इति नित्यकर्मधारयः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दिव्यलता, स्त्री, (दिव्या वनभवा लता ।) मूर्ध्वा-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
दिव्यवस्त्रः, पुं, (दिव्यं वस्त्रमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) सूर्यप्रभो । इति शब्दरत्नावली ॥
(दिव्यं सुन्दरं वस्त्रमस्य ।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते,
त्रि । (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रम् ।) स्त्री, सुन्दर-
वस्त्रम् । (दिवि भवम् । यत् । दिव्यं वस्त्रमिति
कर्मधारयः ।) दिविभववस्त्रम् ॥
दिव्यसारः, पुं, (दिव्यो मनोज्ञः सारो यस्य ।)
शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिया, स्त्री, (दिवि भवा । मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात्
दियेवेत्यर्थः ।) धात्री । इति मेदिनी । ये.
३१ ॥ वन्था कर्कोटकी । शतावरी । मन्हामेदा ।
ब्राह्मी । स्थूलघोरकः । श्वेतदूर्वा । हरीतकी ।
पुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दिया, स्त्री, (दिवि भवा । यत् । ततश्चाप् ।)
नायिकाभेदः ॥ (सा च इन्द्राण्यादिः ॥)
दियादियः, पुं, (दियः स्वर्गोयः अदियश्च ।)
नायकभेदः ॥ (स च अर्जुनादिः ॥)
दियादिव्या, स्त्री, (दिव्या अदिव्या च ।)
नायिकाभेदः । अस्याः प्रमाणं दिव्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ उपदेवीविशेषः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥
दियोदकं, स्त्री, (दियमान्तरीच्यमुदकम् ।)
आकाशजलम् । तत्पर्यायः । खवारि २ आकाश-
सलिलम् ३ वयोमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५ ।
अस्य गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् ।
पथ्यत्वम् । परमरुच्यत्वम् । अमिदत्वम् ।
लघ्वाश्रममेहापहारकत्वम् । पात्रापेक्षिगुण-
त्वञ्च ॥ अनार्जवस्य तस्य गुणः । सर्वेषां देहिनां
त्रिदोषजनकत्वम् । सदोभूमिष्ठस्य तस्य गुणः ।
कलुषत्वम् । दोषदायकत्वञ्च । चिरस्थितस्य
गुणाः । लघुत्वम् । सञ्चल्यत्वम् । पथ्यत्वम् ।
खाड्यत्वम् । सुखावहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
दिव्योपपादकः, त्रि, (दिवि भवः । दिव +
“दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ।” ४।२।१०१ इति
यत् । उपपद्यते इति । उप + पद + “लघ-
पतपदस्येति ।” ३।२।५४ । इति उक्त्वा । ततो
दिव्यश्चासौ उपपादकश्चेति ।) देवता । इत्य-
मरः । ३।१।५० ॥ (“मातृपित्रादिदृष्टकारण-
निरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते
दिव्योपपादका उच्यन्ते ।” इति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥)
दियौघः, पुं, (दिव्यानां स्वर्गोयगुणानामोघः समूहो
यत्र ।) गुरुविशेषः । यथा, शक्तिरत्नाकरतन्त्रे ।
“महादेवो महाकालस्त्रिपुरश्चैव भैरवः ।
दियौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते ॥”
अपि च ।
“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
जर्हकेशो वयोमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दियौघान् सिद्धिदान् वत्स ! शृणुष्वभावहितो
मुदा ॥”
अपि च ।
“शृणु वत्स ! महादेव ! गुरुन् दुर्गामनूङ्गवान् ।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः ॥
लघ्वाः कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवा-
दिकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
श, औ ण श ओचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-उभं-सकं-अनिट् ।) औ, अदिच्चत् ।
च श, दिशति दिशते । ओच इति उचिर्थ्य
सम्वायने इत्यस्य अलि रूपम् । धातुनाम-

दिह

नेकार्थत्वादोच इह दानमाज्ञापनं वा । दिदेश
कौतुसाय समस्तमेवेति रघुः । कथनेऽप्ययम् ।
धर्मं दिशति देशिकः । इति दुर्गादासः ॥
दिशा, स्त्री, (दिश् + टाप् ।) दिक् । इति व्याकर-
णम् ॥ (यथा महाभारते । ४ । ५३ । १६ ।
“अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ।
दिशासु च तथा राजन् ! न संख्याताः शरा-
स्तदा ॥ ”)
दिशाः, [स्] स्त्री, (दिशतीति । दिश् + बाहु-
लकात् कसुन् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः ॥
दिश्यं, त्रि, (दिशि भवमिति । दिश् + “दिगादिभ्यो
यत्” । ४।३।५४। इति यत् ।) दिग्भववस्तु ।
इत्यमरः । १ । ३ । २ ॥
दिष्टं, स्त्री, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति ।
दिश् + “क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् ।” ३।३।१७४।
इति क्तः ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥
(यथा, महाभारते । १४ । ५३ । १६ ।
“ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतवान्धवाः ।
न दिष्टमवतिष्ठान्त्वं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥ ”
दिश् + कर्मणि क्तः ।) उपदिष्टे, त्रि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कथिते च । यथा, भट्टौ । २।३२।
“गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचनमस्त्वुच्चुः ॥ ”)
दिष्टः, पुं, (दिशतीति । दिश् + संज्ञायां क्तः ।)
कालः । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥ (वैवस्वतमनोः
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २ ।
“नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥ ”)
दारुहरिद्रा । इति शब्दमाला ॥
दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र ।)
मरणम् । इत्यमरः । २।८।११६॥ (यथा, महा-
भारते । १।५।८२७।
“मोक्षयित्वा तु भुजगान् सर्पसन्नाहिजोत्तमः ।
जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ ”)
दिष्टिः, स्त्री, (दिश् + क्तिन् संज्ञायां क्तिच् वा ।)
हर्षः । परिमाणम् । इति मेदिनी । टे, १८ ॥
दिष्ट्या, य, (दिशतीति सम्प्रदाहित्वात् भावे क्तिप्
दिष्टम् । देशनं स्थायति । स्त्र्यै + क्तिप् । घृत्वम् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् जश्त्वं न । यद्वा, दिशतीति ।
दिश् + “अग्रादिभ्यश्चेति ।” यक्प्रत्ययेन साधुः ।)
आनन्दः । इत्यमरः । ३।४।१०॥ भाष्येन । यथा,—
“दिष्ट्याम् ! ते बुद्धिगतः परः पुमान् ॥ ”
इति श्रीभागवतम् ॥
दिष्णुः, त्रि, (ददातीति । दा + बाहुलकात् गिष्णुः ।)
दाता । इत्युणादिकोषः ॥
दिष्ट, ल ज औ लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-उभं-अकं-सकं च-अनिट् ।) दिह् उप-
चये इति प्राश्नः । उपचयो षड्विस्तृतकरणश्च ।
ल ज, देग्धि दिग्धे देहः प्रतिदिनमुपचितः
स्यादित्यर्थः । देग्धि सौधं सुधया लेपकः ।
उपचितं करोतीत्यर्थः । औ, अधिच्चत् इति
दुर्गादासः ॥

दीक्षा

दी, ओ ङ य क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्वां-
आत्म-अकं-सेट् ।) ओ, दीनः । ङ य, दीयते ।
इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष, ङ मौखे । इत्यायाम् । ह्योर्थे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं-ह्योर्थे अकं-सकं
च-सेट् ।) मौखं सुखितमस्तकीभावः । इत्या-
यजनम् । ह्योर्थो नियमव्रतादेशोपनीतयः ।
ङ, दीक्षते वटुर्मुखितमस्तकः स्यादित्यर्थः ।
दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको
नियमो स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जनं
व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुत्रं विप्रः उप-
नयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञ-
विशेषः । तत्पण्यायः । सौमिको २ । इति
हेमचन्द्रः । ३१४८७ ॥

दीक्षा, स्त्री, (दीक्ष + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।)
यजनम् । पूजनम् । इत्यजयपालः ॥ व्रतसंग्रहः ।
इति हेमचन्द्रः । ३१४८७ ॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेव-
मन्त्रग्रहणम् । (एतन्निश्चित्यथा, गौतमीय-
तन्त्रे । ७।२।

“ददाति दित्यां तावत् क्षिणुयात् पापसन्ततिः ।
तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तन्त्रपारगैः ॥”
यथाच,—

“दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥
दिश्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य सञ्चयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥”
इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥”
रुद्रयामले ।

“न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तिर्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्शिन्याम् ।

“यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥”
इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादि-
त्यर्थः । इति तु सिद्धेतरविषयम् । सिद्धमन्त्रो न
दुष्यतीति वचनात् ॥ ॥ शक्तियामले ।

“तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद्गौतमिको-
ऽपि च ॥”

सिद्धयामले ।

“यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! ।
तदेव तान्त्रो दीक्षेत त्वत्का गुरुविचारणम् ॥”
गणेशविमर्शिन्याम् ।

“प्रमादाच्च तथा ज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ॥”

७१४ दीक्षा

पितुरित्युपलक्षणम् । मातामहादीनामपि ।
प्रायश्चित्तान्तु अयुतसावित्रीजपः । सर्वत्र तथा
दर्शनात् । तथा च श्रुतः ।

“दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी ।”
श्रीक्रमेऽपि ।

“मनुर्विन्द्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

निर्वीर्यश्च पितुर्मन्त्रं श्रैवे शाक्ते न दुष्यति ॥”

इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे
श्रद्धादिविदामधिकृत्य दीक्षानिवेधात् । यद्वा
शाक्ते तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रति-
पादनात् । तथा च ।

“कृतमुकृतसहस्रानेकजम्भप्रभावे-
भवेति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिराय ।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ॥” इति ॥
महातीर्थे उपरागे सति सर्वत्र न दीयः । तथा
च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।

“साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन् ! वक्ष्यामि सकलं तव ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने ॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् ।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्यपर्वणि दत्तवान् ॥”
इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां श्रौतकं प्रति-
यासवाक्यम् ॥ ॥ योगिनीतन्त्रे ।

“निर्वीर्यश्च पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च ।
स्वप्रलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति ॥”
यत्तु ।

“साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्जिता ।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा
स्युता ॥”

इदं गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवी-
तन्त्रे ।

“स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्याद्गुरुचिन्तनम् ॥”
मातुरित्युपासितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलद-
मित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुतस्तु योगिनी-
तन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम् । एकवाक्यतावलात् ॥
दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति
कुलार्णवे ।

“विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया ।
नाधिकारः स्वतो नार्था भार्याया भर्तुराज्ञया ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“स्वप्रलब्धे तु कलसे गुरोः प्राणं निवेशयेत् ।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा यद्दणं शुभम् ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥”
इदं सद्गुरोरभावे तत्सत्ते तस्मादेव गृह्णीयात्
स्वप्ने तु नियमो न हीति नारदवचनात् ॥ ॥
तथा विद्याधराचार्यधृतजावालवचनम् ।
“मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोक्कणसम्भवाः ।
अन्तर्जदप्रतिष्ठाया आवान्त्याश्च गुरुत्तमाः ॥

दीक्षा

गौडाः शाल्वोद्भवाः सौरा मागधाः केरला-
स्तथा ।

कोषलाश्च दशाणांश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा ।

कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा
मताः ॥ ॥ ॥

तथा ।

“वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः श्रैवे श्रैवश्च शाक्तिके ।
श्रैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥”

दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं वा
निरूप्यते ।

“दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य वध-
क्षयम् ॥”

तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥

मन्त्रलक्षणमाह । पिङ्गलामते ।

“मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारवन्धनात् ।
यतः करोति संसिद्धे मन्त्र इत्युच्यते ततः ॥”

अन्यच्च ।

“मननात्तायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥”
सर्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा च ।

“दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परं तपः ।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन् ॥
अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायासुप्रवीणवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सन्नतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ।
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकात् ।
ग्रन्थे दृष्टा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः ।
मन्त्रन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ॥
नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः ।
न तीर्थगमनेनापि न च शरीरयत्नैः ॥”

मत्स्यसूक्ते ।

“अदीक्षितानां मर्त्यानां दीपं शृणु वरानने ! ।
अग्नं विष्टासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्युतम् ॥”

तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्वं याति ह्यधीगतम् ॥

श्रूयस्व मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।

“प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं श्रावय सर्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम् ॥
खाद्याप्रणवसंयुक्तं श्रूय मन्त्रं दद्विजः ।
श्रूदो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यावद्योगतिम् ॥”

श्रुतिरपि । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीश्रूयते
यदि जानीयात् स ऋतोऽधो गच्छति ॥” इति ॥ ॥

विशेषमाह वाराहीये ।

“गोपालस्य मनुर्देवो महेष्टस्यापि पादले ।
तत्पद्माक्ष्यापि दृश्यं गणेशस्य मनुकथा ॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्त्या पापभारमवृत्तम् ॥
इति ॥ ॥ गोविन्दहृन्दावने ।

“अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च सुखं ॥”
नवरत्नेश्वरे ।

“सर्वावामपि दीक्षायां सुक्तिः फलमखण्डितम् ।
अविरोधात् भवन्त्येव प्रासङ्गिकश्च मन्त्रः ॥”

तथा ।
 “उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः ।
 वृणात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता ॥”
 यामले ।
 “आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ।
 नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चाम्यविधानतः ॥”
 अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्वकर्माणि
 साधयेत् ॥ तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत । तथा च
 सारदायाम् ।
 “सताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्ननू ॥”
 तथा वाराहोये ।
 “ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
 अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥”
 इति तु प्रधानतया बोध्यम् । तथा च ।
 “धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलश्च तथैव च ।”
 इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यक-
 त्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते ॥ तत्र सिद्धसार-
 स्ते ।
 “शुचिं हार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
 संपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 संप्रलब्धे स्थिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे ।
 वेदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
 मालामन्त्रस्तु वाराहोये ।
 “विश्ववर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
 नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
 एकद्वित्र्यारद्विजस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
 तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्वति ॥
 वेदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
 तथा सुकृमालातन्त्रे ।
 “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी किन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
 वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
 एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥”
 मालिनीविजये ।
 “अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महतीतले ।
 होयकालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्वा हि फलैः सह ॥
 काली नीला महादुर्गा त्वरिता किन्नमस्तका ।
 वागदिनी चाम्रपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥
 कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
 रत्नायाः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥
 सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
 तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न वाधिताः ॥”
 वासुदेवातन्त्रे ।
 “काली काली तथा तारा भैरवी किन्नमस्तका ।
 नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न चंचलविचारणा ॥
 कामादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ।
 सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ॥
 नास्ति किञ्चिद्वादेति ! दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”

इत्यादिवचनादेशु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु
 इदं प्रशंसापरम् । सर्वत्र विचारस्यावश्यक-
 त्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिदैरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ
 प्राप्ता तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात् ।” इति तु साम्प्र-
 दायिकाः ॥ अत्र कुलाकुलचक्रम् । राशि-
 चक्रम् । नक्षत्रचक्रम् । अक्षयचक्रम् । अक-
 ङ्मचक्रम् । ऋषिधनिचक्रम् । एतानि चक्राण्ये
 तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि ॥

अथ दीक्षाकालनियमः ।

“मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः ।
 वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्येष्ठे तु मरणं भवेत् ।
 आषाढे वन्धुनाशः स्यात् पूर्णार्थः आवणे भवेत् ।
 प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसम्पदः ॥
 कार्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत् ।
 पौषे तु शत्रुपीडा स्यात् माघे मेधाविवर्धनम् ॥
 फाल्गुने सर्वकामाः स्युर्मेलमासं विवर्जयेत् ॥”
 चैत्र इति गोपालविषयम् । गौतम्युक्तत्वात् ।
 मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चैति-
 वचनान्नायत्र । तथा,—
 “ज्येष्ठे न्युप्रदा विद्या आषाढे सुखसम्पदः ।”
 इतियोगिनौ हृदयादाषाढे श्रीविद्यायां न दोषः ।
 अत्र च माघः सौर एव । सौरे मासि शुभा
 दीक्षा न चान्ते न च तारके । इति गौत-
 मीयात् ५ अध्यायात् ।
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 “मन्त्रारम्भणं मेघे घनघान्यप्रदं भवेत् ।
 वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽप्यनाशनम् ॥
 कर्कटे सर्वसिद्धिः स्यात् चिंहे मेधाविनाशनम् ।
 कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्वसिद्धयः ॥
 वृश्चिके स्वर्गलाभः स्यात् धनुर्मानविनाशनम् ।
 मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो घनसम्पददः ॥
 मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः ॥”
 प्रतिप्रसवमाह । रुद्रयामले ।
 “कार्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।
 फाल्गुने आवणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”

अथ वारनियमः ।

“रविवारे भवेद्विचित्रं सोमे शान्तिर्भवेत् किल ।
 आशुर्ज्जारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् ॥
 बुधे सौन्दर्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात् दुःखसतो ।
 शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शूनेश्वरे ॥”
 अथ तिथिनियमः ।

आगमकल्पदुर्गे ।
 “प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता ।
 द्वितीयायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत् ॥
 चतुर्थ्या वित्तनाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्धनम् ।
 षष्ठ्यां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने ॥
 अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः ।
 दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत् ॥
 द्वादश्यां सर्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता ।
 त्रिंशद्योगिनिक्षतुर्दश्यां हानिर्मासवसानके ॥
 पञ्चान्ते धर्मदृष्टिः स्यात् अस्वाध्यायं विव-
 र्जयेत् ॥

सन्ध्यागर्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने ॥
 एतान्यन्यांश्च दिवसान् श्रुत्युक्तान् परिवर्जयेत् ।
 द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः ॥
 द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामपि वा ॥”
 इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं
 रामार्चनचन्द्रिकादृष्टत्वात् ।
 “पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा सिता ।
 त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्वकामदा ॥”
 इति सनत्कुमारवचनाच्च ॥

शिवविषये सप्तम्योर्निषेधमाह ।

“शुक्लपक्षस्य दशमी सप्तमी च विशेषतः ।
 निन्द्या सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे ॥”
 अथ नक्षत्रनियमः ।

“अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम् ।
 कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पति-
 भवेत् ॥

मृगशीर्षे सुखावाप्तिराद्रायां वन्धुनाशनम् ।
 पुनर्वसौ घनाढः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम् ॥
 अश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दुःखमोचनम् ।
 सौन्दर्यं पूर्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न संशयः ॥
 ज्ञानचोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च घनी भवेत् ।
 चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविना-
 शनम् ॥

विशाखायां सुखचानुराधायां वन्धुवर्धनम् ।
 ज्येष्ठायां सुतहाजिः स्यात् मूलायां कीर्तिवर्धनम् ॥
 पूर्वाषाढोत्तराषाढे भवेतां कीर्तिदायिके ।
 श्रवणायां भवेद्दुःखी घनिष्ठायां दरिद्रता ॥
 बुद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्वभाद्रे सुखी भवेत् ।
 सौख्यं चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्तिवर्धनम् ॥”
 आर्द्राक्षतिकयोर्निषेधस्तु शिववह्नीतरविषये ।
 तथा च ।

“आर्द्रायां कृत्तिकायाश्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते ।
 यदीशस्य ज्ञानोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम् ॥”
 तन्नाम्नरे ।

“अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेधे च ।
 ज्येष्ठोत्तराश्विमेवेवं कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् ॥”

इति ज्येष्ठाभरण्योर्द्विजानं तन्नामविषयं
 अगस्त्यसंहितोक्तत्वात् ॥

अथ योगादिनियमो विन्यसारे ।

“शुभः सिद्धस्तथाशुभान् ध्रुवयोगस्ततः परम् ।
 प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च दृढियोगस्ततः परम् ॥
 हर्षणश्च तथा योगः सर्वमन्त्रशुभावहः ॥”
 रत्नावल्याम् ।

“योगश्च प्रीतिराशुभान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः ।
 दृढिर्ध्रुवः सुकर्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः ॥
 वरीयाश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोडश ॥”

अथ करनियमः ।

“वषवालवकौलवतैतिलगारवणिजस्तदनन्तरम् ।
 करणानि शुभाण्येव सर्व्यतन्त्रेषु भाविनि ॥”

अथ लक्षणनियमः ।

“वृषे चिंहे च कन्यायां धनुर्मौलाखलसके ।
 चन्द्रताराशुभे च कुर्याद्दीक्षाप्रवर्तनम् ॥”

दीक्षा

तथा,—

“स्थिरलग्नं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम् ।
द्विःस्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।

“त्रिषष्टाधगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ।
दीक्षायां शुभाः सर्वे वस्तुस्थाः सर्वनाशकाः ॥”
अथ पञ्चनियमः ।

“शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णपक्षमाहिनात् ।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभेदतः ॥”
रत्नावल्याम् ।

“षष्ठी भाद्रपदे इषे तथा कृष्णचतुर्दशी ।
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्ग शुक्ला तृतीयिका ॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी ॥
वैशाखे चाचया चैव ज्येष्ठे दशहरा तिथिः ।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी ॥
एतानि देवपर्वणि तीर्थकोटिफलं लभेत् ।
अत्र दीक्षा प्रकर्तव्या न मासश्च परीक्षयेत् ॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम् ।
न योगकरणचैव शुद्धरेण च भाषितम् ॥”
अन्यच्च मतम् ।

“चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखेकादशी सिता ।
ज्येष्ठे चतुर्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी ॥
श्रावणेकादशी भाद्रे रोहिणीसंहिताष्टमी ।
आश्विने च महापुण्या महाशुभ्यभीष्टदा ॥
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा ।
षष्ठी चतुर्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता ॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगादायां सुरेश्वरि ! ॥
मन्वन्तरासु सर्वासु महापूजादिने तथा ।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्यष्टमी तथा ॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षायज्ञकर्मणि ॥”
इत्यादिवचनात् चतुर्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम् ।
चतुर्थीति गणेशविषयम् । तत्तत्कल्पोक्तत्वात् ।
“निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभाः ।
सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥
विशेषतो महादेवि ! दीक्षायज्ञकर्मणि ।
तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्यपर्वणि ॥”
एवं चन्द्रग्रहणेऽपि । तथा रुद्रयामले ।

“न कुर्वाणाशक्तिकीं दीक्षां सुपरक्ते विभावसौ ।
न कुर्वाद्देववीं तान् यदि चन्द्रमसौ ग्रहः ॥”
एतच्च गोपालश्रीविद्वत्तरविषयम् ।

“अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

इति गौतमीयात् ।

“सूर्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत् ।”

इति योगिनीहृदयाच्च ॥ * ॥

७१६

दीक्षा

तारादौ तु विशेषो यथा,—

“दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः ।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे क्षणे ॥
पूर्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते ।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते ॥
जानीयाच्छोभनङ्गालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।
इषे चैव विशेषेण कार्तिके च विशेषतः ॥”
यामले ।

“श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दौर्गन्धयो मनुः ।
सूर्यस्योपग्रहे लग्नो नृणां सुक्तिफलप्रदः ॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्दशी ।
सप्तमी रविवारे च सूर्यपर्वणतैः समा ॥”
कुलार्णवे ।

“सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च ।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च दृष्टस्तौ ॥
देवपर्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत् ॥”
यामले ।

“पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत् ॥”
विष्णुयामले ।

“देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः ।
कृता तासु बुधेर्दीक्षा सर्वाभीष्टफलप्रदा ॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी ।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे ॥
तत्र दीक्षा प्रकर्तव्या मासर्चादीन् शोधयेत् ॥”
तथा ।

“बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत् ॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।
लग्ने वाप्यथवालम्ने यत्र स्यात्तिथिरष्टमी ॥
गुरोरात्रानुरूपेण दीक्षा कार्या विशेषतः ॥”
समयाचारतन्त्रे ।

“युगादायां जम्बदिने विवाहदिवसे तथा ।
विषुवायनयोर्द्वन्द्वे नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥”
तथा,—

“शिश्यानाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदा ।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
यस्मिन्नहनि सन्नुद्यो गुरुः सर्वे शुभावहाः ॥”
सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च ।

“ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः ।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ॥
चङ्गले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च ।
न गल्लीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्वति ॥”
वाराहीतन्त्रे ।

“शुक्रोऽस्तौ यदि वा वृद्धो गुर्वादिभ्यो भवेद्यदि ।
मेषवृश्चिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते ॥” * ॥
महाविदासु सर्वासु कालादिविचारो नास्ति ।
तदुक्तं सुखमालातन्त्रे ।

“कालादिशोधनं नास्ति न चाभिजादिदूषणम् ।”
अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रव्यः । पुर-
वर्तीशब्दे द्रव्यम् । कलावतीदीक्षा कला-

दीक्षा

अथ पञ्चायतनीदीक्षा । यामले ।

“भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामयुतं यजेत् ।
आग्नेयां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् ॥
वायव्यां तपनचैव पूजाक्रम उदाहृतः ।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शुद्धं यजेत् ॥
आग्नेयां गणनायकं नैर्ऋत्यां तपनं तथा ।
वायव्यामम्बिकाचैव भोगमोक्षैकभूमिकाम् ॥
शुद्धं यदा मध्ये ऐशान्यामयुतं यजेत् ।
आग्नेयां तपनचैव नैर्ऋत्यां गणनायकम् ॥
वायव्यां पार्वतीचैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् ।
आदित्यश्च यदा मध्ये ऐशान्यां शुद्धं यजेत् ॥
आग्नेयां गणनायकं नैर्ऋत्यां केशवं यजेत् ॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम् ॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् ।
आग्नेयामीश्वरचैव नैर्ऋत्यां तपनं तथा ॥
वायव्यामीश्वरीचैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम् ।
स्वस्थानवर्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ॥”
तथा च गणेशविमर्शिन्याम् ।

“शुभौ मध्यगते हरीनहरभूदेवो हरी शुद्ध-
भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजिज्जितौ ॥”
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लक्ष्मीदेवो हरी शुद्ध-
नार्याः शुद्धरभागतोऽतिसुखदा यस्तासु हानिदाः ॥

रामार्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च ।
“यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेयां गणनायकम् ।
नैर्ऋत्यां हंसमय्यर्च्य वायव्यामर्चयेच्छिवम् ॥”
ऐशान्यां शुद्धं चैव भोगमोक्षप्रदायिनीम् ।
यदङ्गदेवतायाः पूजने आग्नेयादौ गणेशादि-
पूजनमुक्तं तन्नामगोपालविषयमिति केष्वपि ।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्यग्दायः ॥ एतन्मते ।
पूजनन्तु गौतमीये ।

“गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षडङ्गार्चनमेव च ।
विंशकृत्वो जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत् ॥”
अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजावन्तरम् ।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे ।
“पीठस्यार्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा-
आकानं निजमुद्रिकाविरचनं पूजनम् ॥”
यत्तु देवे पुष्पाङ्गलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् धर्मचैवितु ।

तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम् ॥ * ॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम् ।
“एकपीठे पृथक्पूजां विना यत्नं करोति यः ।
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताप्राप्तमाप्नुयात् ॥”
एवञ्च ।

“आवाह्य देवतामन्यामर्च्य स्वयं देवताम् ।
उभाभ्यां लभते श्रापं मन्त्री तरलदुर्गातिः ॥”
तदेतदतिरिक्तविषयम् ॥ * ॥
सर्वेषामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति ।
तथा च,
“सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राजवत् ॥”
श्यामादौ तु पञ्चायतनाभावः ।

दीक्षान्तः

तथा च रुद्रयामले ।
 “सामायां भैरवीताराच्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
 मङ्गलोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
 उपविदासु सर्वासु घटकर्मादिषु साधने ।
 नात्र दीक्षादपेक्षास्ति नात्राङ्गादिप्रपूजनम् ॥”
 तत्त्वसारे ।
 “उपविदासु सर्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
 दीक्षां विनैव कर्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥”
 अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।
 “सूक्तं सर्वतोभद्रं नवं कुम्भं निधाय च ।
 सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
 सर्वोपधिगवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
 ततो देवार्चनं कृत्वा हुनेदद्योत्तरं शतम् ॥”
 पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्नाश्वत्थवटकुलानि ।
 तथा च वाशिष्ठे ।
 “पनसाम्नां तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
 पञ्चपल्लवमित्युक्तं सुनिमित्तत्वेदिभिः ॥”
 नवरत्नमिति ।
 “सुक्तामाश्लिष्यैदूर्यं गोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
 पञ्चरागं मरकतं नीलश्चेति यथाक्रमात् ॥”
 निवर्त्ते ।
 “शिष्यं खलङ्कृतं वेदासुपागमिषुपवेशयेत् ।
 मन्त्रितं प्रोचणीतोयैः शान्तिकुम्भजलेस्थथा ॥
 मूलमन्त्रेणैव शतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”
 अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।
 “अथ सप्त्यादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
 समोऽस्त्वित्युत्तान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्चयेद्-
 गुरुम् ॥”
 यद्वा दीक्षान्तरम् । शङ्खमभ्यर्च्य साक्षतं तदमु-
 नादयवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
 वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।
 “तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चैदमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
 तदमुनाभिधियाद्यवारं मूलेन केवलम् ॥
 निधायैष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥”
 इति सङ्क्षेपदीक्षा ।
 उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
 “पञ्चसूक्तं यज्ञे तीर्थे सिद्धिर्ज्ञेयं शिवालये ।
 सप्तमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥”
 विश्वसारे ।
 “महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
 इति कृष्णानन्दकृततत्त्वसारः ।
 दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः-
 २।७।२७ ॥ “प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः-
 प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽ-
 न्यथा उच्यते । अवहीनं विभक्तिं प्रोषयतीति
 नास्तीति शक् । यज्ञावशेषे स्नाने चावश्यः ।
 नचावशेषः स्नानं यत् तदेवावश्यं विदुरिति
 मतिरुचुः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

७१७

दीदिविः

दीदिविः, त्रि, (दीच + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा
 सञ्जाता अस्तेति । तारकादित्वात् इतच् ।)
 सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोम-
 वति दीदिविः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ “स व्रती
 सोमपानवति अध्वरे यजमानः सन् दीदिवि
 उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीच मौख्ये-
 ष्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ गुरुमुखाद-
 गृहीतमन्त्रः । यथा,—
 “अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
 न भवन्ति प्रिये । तेषां शिलायामुपवीजवत् ॥
 देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीदिवि भवेत् ॥
 अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥”
 इति तत्त्वसारः ॥ * ॥
 काम्पिलनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
 “आसीत् काम्पिलनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
 दीदिवि यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदाः ॥
 वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचक्षुरः ।
 राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनः ॥
 अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतृपः ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्यलकावर्णनं
 नाम १३ अध्यायः ॥ * ॥ (स्त्रीकृतदीचः । यथा,
 महाभारते । २।७३।१ ।
 “ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
 अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुस्त्रयथाक्रमम् ॥”
 दीक्षिता, [ऋ] पुं, (दीच + “सुददीपदीचश्च ।”
 ३।२।१५३ । इति युचं वाधित्वा शीनार्थे ङच् ।)
 सोमयाजी । इति केचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः ।
 दीचधातोः कर्त्तरि ङङ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 दीक्षितायनौ, स्त्री, (दीक्षितः खनामख्यातब्राह्मण
 एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां ङित्वात् ङीप् ।)
 काम्पिलनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी ।
 यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
 “महापतिव्रतां सत्यं पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
 दीक्षितायनि ! कुत्रासि क ते गुणनिधिः सुतः ॥
 अथ तिष्ठतु किन्नेन क सा मम शुभोर्मिका ।
 अङ्गोऽङ्गनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका कृता ॥
 नवरत्नमयीं शीघ्रं तामागौघं प्रयच्छ मे ।
 इति शुक्लाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥”
 इति शुक्लाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥”
 दीदिविः, पुं स्त्री, (दिव्यन्यनेनेति । दिव + “दिवो
 द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।” उणां । ४।५५ । इति
 द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।) अन्नम् । इत्यमरः ।
 किन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) दृश्यतीति किन् ।) दृश्यतौ,
 २।६।४८ ॥ (दिव्यतीति किन् ।) दृश्यतौ,
 पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गं भक्ष्ये च ।
 इत्युणादित्यौ उज्ज्वलदत्तः ॥)
 दीदिविः, त्रि, (दिव + किन् ।) उदितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (पुनपुनर्दोतकः । यथा, ऋग्-
 वेदे । १।१।८ ॥
 “राजन्तमध्वराणां गोपातस्य दीदिविम् ॥”
 “दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा दोतकम् ।”
 इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

दीपः

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधी +
 संज्ञायां क्तिच् । इट् । “अग्रहादीनाम् ।” इति
 वार्तिकसूत्रात् “वीवर्णयोर्दीधीवेद्योः ॥” ३।४।५३ ।
 इति अन्त्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः ।
 १।४।३३ ॥ (यथा, रघुः । ३।२२ ।
 “पुपोष वृद्धिं हरिदम्बदीधिते-
 रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥”)
 दीधी, र ड लु च देवने । दीधौ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घमध्यः ।
 र वैदिकः । ड लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं
 ब्रह्मणीति परस्मैपदे अनुस्मिहिरिति अन् उस्
 गुरुस्थायामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥
 दीनं, स्त्री, (दीयते स्म इति । दी + क्तः । ततः निष्ठा-
 तस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
 महोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”
 इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)
 दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ् चये +
 “गद्यार्थाकर्मकेति ।” ३।४।७२ । इति कर्त्तरि
 क्तः । “ओदितश्च ।” ८।२।४५ । इति निष्ठा-
 तस्य नः । यद्वा, दी + “इण्विजिदीडुव्य-
 विभ्यो नक् ।” उणां । ३।२ । इति नक् ।)
 हरिद्रः । इत्यमरः । ३।१।४६ ॥ (यथा,
 मनौ । ६।२३८ ।
 “चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवह्निष्कृताः ॥”
 भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः ।
 यथा, रघुः । २।२५ ।
 “सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
 दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”
 दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव
 दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) मूषिकस्त्री । इति
 मेदिनी । ने, १० ॥
 दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + “दीडो गुट् च ।”
 उणां । ३।१४० । इति आरन् गुट् च ।)
 स्वर्णभूषा । सुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्र ३।१३६ ।
 “अथ प्रातर्थावदेव प्रस्थति तावदीनारमेकं
 शरावे दृष्टवान् ॥”) निष्कपरिमाणम् । इत्य-
 मरः । ३।३।१४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति
 तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यग्व्यवहारार्थं मान-
 वस्तु । लौकिकः । द्वात्रिंशद्रत्निकापरिमितं
 काञ्चनम् । इति भरतः ॥
 दीपः, इ ड य ऋ दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीपनमुज्ज्वली-
 भावः । ई, दीपः । ड य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः ।
 ऋ, अदीपित् अदीपित् । इति दुर्गादासः ॥
 दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा खं परस्मैति ।
 दीप् दीपि वा + “इगुपधञाप्तीकिरः कः ।” ३।
 १।१३५ । इति कः ।) वर्त्तित्यज्ज्वलदग्निशिखा ।
 तत्पर्यायः । प्रदीपः २ स्नेहाग्रः ३ दीपकः
 ४ काञ्चनध्वजः ५ शिखातरुः ६ गृहमणिः ७

दीपः

ज्योत्स्नाष्टकः ८ दशमः ६ दीपातिलकः १०
दीपास्तः ११ नयनोत्सवः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४ । २२६ ।
“वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।
तिलप्रदं प्रजामिष्टं दीपदक्षचुरुत्तमम् ॥ ”)
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
“घृतं तैलञ्च दीपार्थं स्नेहान्यानि वर्जयेत् ।”
इत्यादौ बह्विपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं शृण्विह भैरव ! ।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये ॥ ”
इत्युपक्रम्य,—
“घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सार्धपः फलनिर्वासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजञ्जाणुजञ्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ।
पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ॥
शृणुजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ।
वर्तिका दीपकृतेषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥ * ॥
तैजसं दारवं लौहं मार्तिकं नारिकेलजम् ।
लणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥ * ॥
दीपवृक्षाञ्च कर्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ! ।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्वसद्वा वसुमती सहते न त्विदं हयम् ।
अकार्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेवै अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥
कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपसुतुष्टचेन्नरः ।
स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुवृत्तवर्तिसस्त्रेहपात्रेभ्यो सुदर्शने ।
मृण्मये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राङ्गादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्जितः ।
सुप्रिखः शब्दरहितो निर्धमो नातिद्विषकः ॥
दक्षिणावर्तवर्तिसु प्रदीपः श्रीविवृद्धये ।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्तवर्तार्ता तु चारुदीप्तः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृक्षेण वर्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ॥
शाणं वा वादरं वास्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा ।
उपयुक्तान् नो दद्यात् वर्तिकाथं साधकः ॥
उपादद्यान्मूलमेव सततं श्रीविवृद्धये ॥ * ॥
कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्तिकाथं न चाददेत् ।
न मिश्रीकृतं दद्यात् दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ।
वसामञ्चास्थिनिर्यासेः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः ॥
प्रदीपं नैव कुर्यात् कृत्वा पङ्के विषीदति ।
अस्थिपात्रेऽथवा गये दुर्गन्धादुपवासिनि ॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधः श्रीविवृद्धये ।
नैव निर्व्यापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥

७१८

दीपः

सततं लक्षणोपेतं देवार्थमुपकल्पितम् ।
न हरेज्ज्ञानतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्ता भवेदन्वः काणो निर्व्यापको भवेत् ।
उद्दीप्तदीपप्रतिमः काष्ठकाण्डसमुद्भवः ॥
विल्वेभ्योद्भवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् ।
उत्सुकं नैव दीपार्थं कदाचिदति चोत्सृजेत् ॥
प्रसन्नार्थं तु तं दद्यादुपचाराद्वह्निःकृतम् ।
एवं वां कथितो दीपो धूपञ्च शृणुतं सुतौ ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
आह्वे वस्त्रवर्तियुक्तदीपनिषेधो यथा,—
“दीपं वर्ज्ये वस्त्रवर्तार्ता प्रत्यक्षं तैलमेव च ।”
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके च हरि-
प्रिय ! ।
यस्य अवगमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्मदायां शशिग्रहे ।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्जे दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वालेयन्मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेयं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवायतः ॥
तावद्गर्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनि-
सत्तम ! ।
यावत् कार्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावद्गर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गं मर्त्ये रसातले ।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्तिके केशवाग्रतः ॥
अयतेऽत्रापि पितृभिराया गीता महासुने ! ।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्ते सुता सुवि ॥
कार्तिके दीपदानेनैव तोषयिष्यन्ति केशवम् ।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः ।
दीपदानं कार्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् ॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुतैः ।
यैश्चापि कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।
कार्तिके तैर्मुनिश्रेष्ठ ! नरकादुद्धृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्दन ! ।
व्रतं संपूर्णतां यातु कार्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं संकल्पयेन्मुने ! ।
मधुसूदनतुष्टार्थं कार्तिके सुनिपुङ्गवः ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डः ॥
अपि च ।
“दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पाशुलेपनम् ।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासन् सर्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितृणां वचनं श्रुत्वा वृपतिसत्तमः ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः ।
सुगन्धतैलसंपूर्णान् दीपान् सघृततैलकान् ॥
सर्वपस्य सुतेलेन मधुकातसिसम्भवैः ।
दीपप्रदानान्नरकान्धतामिस्रसंज्ञकान् ।
तीर्त्वा सभायथा ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः ॥”
इति वामनपुराणम् ॥

दीपकं

दीपं सृष्ट्वा वैधकर्मकरणे दीपो यथा,—
“दीपं सृष्ट्वा तु यो देवि ! मम कर्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधावै भूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः ॥
तच्छृणुष्व महाभागे ! कथमानं मयानघे ॥
जायते षष्टिवर्षाणि कुक्षी मात्रपरिभुतः ।
चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म मम क्षेत्रे न्यते यदि ।
मद्भक्तञ्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य सार्धनाहुवि ।
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी ।
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत् ॥
दीपं दत्त्वापराधाद्वा तरन्ति मनुजा सुवि ।
शुचिर्भत्वा यथान्यायं मम कर्म पथे स्थितः ॥
एतत्ते कथितं देवि ! सार्धनात् दीपकस्य तु ।
संसारशोधनञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
पुरुषस्य दीपनिर्व्यापणे दीपो यथा,—
“दीपनिर्व्यापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः ।
अचिरमेव कालेन वंशनाशो भवेद्भुवम् ॥ * ॥
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्यापणे दीपो यथा,—
नैव निर्व्यापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्ता भवेदन्वः काणो निर्व्यापको भवेत् ॥
इत्येकादशीतन्त्रे कालिकापुराणम् ।
कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां मरकनिवृत्तये दीपदानं
यथा,—
“नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।”
इति तिथितत्त्वघृततिलज्जपुराणम् ॥ * ॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः । यथा,—
“सर्वसद्वा वसुमती सहते न त्विदं हयम् ।
अकार्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च ॥”
इत्येकादशीतत्त्वघृततिलज्जपुराणम् ।
दीपकं, स्त्री, (दीपयतीति । दीप + कृत् + लृट् ।
वाक्यालङ्कारः । दीपिकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
के, १०४ । कुङ्कुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा,—
“पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वया वा यदा भवेत् ।
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु कृतं ॥
यथा, माघे ।
बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रसाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सती च योषितु प्रकृतिश्च निष्कला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेऽपि ॥”
इति साहित्यदर्पणे १०१६७७ ।
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम् ।
“जातिक्रियागुणद्रव्याचकेन पदेन तु ।
एकत्र वर्तिना सर्ववाक्यार्थो दीपकमभवेत् ॥”
यथा,—
भमङ्गमरभङ्गारपुंस्त्रीकिलकलञ्चनिः ।
मन्दचन्दनवातोऽपि हरन्ति हृदयं वृषाम् ॥”

दीपनं

दीपशि

दीपिका

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि + क्तुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुण-
सास्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोचमस्तकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माख-
पुराणे ।

“विष्णुवैष्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अभिष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”)

येन पक्षिण्यन्ते पक्षिणो गृह्यन्ते सः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ वाज् इति शिकरा इति

च भाषा । रागविशेषः । अयं हनूमन्मते
षड्भागेषु द्वितीयरागः । सूर्यनेत्राभिर्गतः । अस्य

जातिः सम्यग् । गृह्यन्ते षड्जस्वरः । गान-
समयसु ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा ।

वर्णं रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं
वृहत्कुलामाल्यम् । मत्तहस्त्यारूपोऽयम् । बहु-

स्त्रीपरिवृतश्च । कस्यचिन्मते । लज्जया दीप-
निर्वापणेनान्वकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी

रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १
कामोद २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी

५ । पुत्ताच्चाद्यौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २
कलिङ्गः वा कलिन्द्रः ३ चम्पकः ४ कुसुमः वा

कुसुमः ५ रामः ६ लहिलः ७ हिमालः ८ ।
भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १

गौरा २ गौड ३ गुज्जरी ४ रुद्राणी ५ ।
तकते पुत्ता यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ नट-

नारायणः ३ विद्वागाराः ४ किरोदस्तः ५
रहसमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाष्टकः ७

अडातुः वा आडाना ८ । इति तद्वक्तोल-
हिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः ।

“भुतो लघुः भुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥”
दीपकिङ्क, स्त्री, (दीपस्य किङ्कम् ।) दीपजात-

दीपकृपी, स्त्री, (दीपस्य कृपीव तैलधारकत्वात् ।)
दीपवर्त्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पर्यायः ।

इति शब्दमाला ॥
दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्वाघातं

करोति स्थिरकरोतीति । खोर् गत्वाघाते +
कृपो । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं स्त्री, (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्ज-
लम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, स्त्री, (दीपयति वद्धिमिति । दीप + णिच्
+ क्तुल् ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥

“मन्त्राणां दश कथन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।

तत्पर्यं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्कृताः ॥”
“तारमावारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥”)

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + ल्युट् ।) मयूर-
शिखा । (दीप + णिच् + ल्युट् ।) शालिष्ठाकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ काममर्दः । पलायुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा,
कृतुसंहारे । १ । ३ ।

“सुवासितं हर्म्यतलं मनोरमं
प्रियासुखोच्छासविकल्पितं मधु ।
सुतन्निगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥”)

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेधिका ।

(अस्याः पर्यायाः यथा,—
“मेधिका मिथिनी मेधिदीपनी बहुपत्रिका ।

बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वह्नी चन्द्रिका मय्या मित्रपुण्या च कैरवी ।

कुक्षिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरेनेति । दीप +

णिच् + अनौयर् ।) यवानी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते ।

१ । ४५ ।
“दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मवं दधि वातलम् ॥”
औषधवर्गविशेषः । यथा,—

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्फुतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”
इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीप-
वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्यस्या
इति । दीप + मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां

नदीविशेषः । यथा,—
और्व उवाच ।

“शान्धती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्वं समाख्याता नदी दीपवती मता ॥

एषा च हिमवज्जाता हिन्दन्ती दीपवत्तमः ।
तेन देवमनुजेषु नदी दीपवती स्मृता ॥

दीपवत्याः पूर्वतस्तु शङ्काटो नाम पर्वतः ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीप-
धारः । पिलसुज् इति देलुका इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । दीपतरुः २ ज्योत्स्नावृक्षः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थ-

कल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते १२।२०।२।६।
“यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीपयन् ।
तर्ध्व पक्षेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीपाः परवन्त एव ॥”)

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन
अस्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति

शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीप-
ज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।

“सञ्चारिणी दीपशिखेव राज्ञौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥”)

दीपशङ्खला, स्त्री, (दीपानां शङ्खलेव ।) दीपाली ।
इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौण-
चान्द्रकार्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्य-

पुराणम् ।
“येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी सुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेदत्तं पितृणां वै महालये ॥

पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाञ्च कर्त्तव्याः शक्या देवगृहेषु च ।

रथ्यापण्यस्मशानेषु नदीपर्वतसारुषु ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तनानास्थानदीपदानेन दीपा-

न्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ।” इति
आहुतत्वम् ॥ तत्र कर्माणि यथा,—

“प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥

चतुर्थ्ये स्मशानेषु नदीपर्वतसारुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥

वस्त्रैः पुष्पैः शोभितयाः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वाहौ विभज्य च बुभुक्षि-
तान् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मधैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भक्तैः सह ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥
तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—

“दीपान्विता पार्वण्याय स्मृता काल्यर्चनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्वदुर्वाभ्रानामयोः ॥

महानिशि चाभ्रानामयोः पूर्वदुरेव द्वितीयं
काल्यर्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्वणं द्वितीयं

काल्यर्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्यार्थः ।”
इति स्मृतिसारसंग्रहधृतयोमकेशतन्त्रम् ॥

अपरच ।
“दीपोत्सर्गचतुर्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥

तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्गुरी ॥”
इति कालीकुलसङ्गावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीप-
माला । तत्पर्यायः । दीपशङ्खला २ । इति

हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।)
दीपान्वितामावास्या । तत्पर्यायः । यक्ष-

रात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति अह्लादो-

निति । दीप + णिच् + क्तुल् । टाप् । अत
इत्वम् ।) महिन्तापनीयश्रीनिवासकृतज्योति-
र्गन्धविशेषः । यथा, अस्मिन् गतवति मिहिरेति-

दीप्ताक्षः

विशेषः । सा । हिङ्खोलरागस्य पत्नी । अस्या
ध्यानं यथा.—

“प्रदीपकाले गृहसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्ताखणगात्रवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥”

तस्या गानकालः । आवाहः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (प्रदीपः । यथा, रघुः । ६।७०।

“ स ललितकुसुमप्रवालश्रयां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनायाम् ॥”)

प्रकाशिकायाम्, त्रि ॥

दीपिता, [त्रि] त्रि, (दीपयतीति । दीप + णिच् +
लृच् ।) दीपिकर्ता । इति व्याकरणम् ॥

दीप्तं, स्त्री, (दीप्ती दीप्तौ + क्तः । “अदितो
निष्ठायाम् ।” ७।२।१४। इति नेट् ।)

खर्णम् । हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खर्ण-
शब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

दीप्तः, पुं, (दीप + क्तः ।) निम्बुकः । सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नासागतरोगविशेषः ।

यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये ।

“ब्राणे भृशं दाहसमन्विते तु

विनिःसरेद्भूम इवेह वायुः ।

नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-

र्याधिस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥”

अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये ।

“दीप्ते रोगे पौत्तिकं संविधानं

कुर्वातु सर्वं खादु यच्छीतलक्ष ॥”)

दीप्तः, त्रि, (दीप + क्तः ।) निर्भासितः । दग्धः ।
ज्वलितः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (यथा,

हरिवंशे । १६८ । ३ ।

“ततः शकुनयो दीप्ता नृगाश्च क्रूरभाषिणः ।

दीप्तायां दिशि भाषन्तो भयमावेदयन्ति मे ॥”)

दीप्तकं, स्त्री, (दीप्तमेव । स्वार्थे कन् ।) खर्णम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तजिह्वा, स्त्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्याः ।)
उल्कासुखी शृङ्गाली । इति हारावली । ७६ ॥

(प्रदीप्तजिह्वे, त्रि । यथा, महाभारते । १।
२२६ । ३७ ।

“दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥”)

दीप्तपिङ्गलः, पुं, (दीप्तः पिङ्गलश्च । दीप्तं खर्णं
तद्वत् पिङ्गलो वा ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तरसः, पुं, (दीप्त उज्ज्वलो रसो यस्य ।) किञ्चु-
लुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीप्तलोचनः, पुं, (दीप्ते लोचने नेत्रे यस्य ।)
विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तलोहं, स्त्री, (दीप्तं लोहमिव ।) कांस्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ता, स्त्री, (दीप्त + टाप् ।) लाङ्गलिकावृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ ज्योतिष्मती । सातला । इति

राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ताक्षः, पुं, (दीप्ते अक्षिणी यस्य ।) विडालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रदीप्तनेत्रे, त्रि ।

दीपप्रकः

यथा, महाभारते । १ । २२६ । ३७ ।

“दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः ॥”)

दीप्ताक्षः, पुं, (दीप्तः अक्षिर्जठराग्निर्यस्य ।)

अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रदीप्तो वह्निः ।

यथा, भट्टिः । २ । २ ।

“सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-

स्तान्नोत्पलान्याकुलघटपदानि ॥”)

तीक्ष्णजठरानलद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । २० ।

“सात्प्रतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥”)

दीप्ताङ्गः, पुं, (दीप्तं भासितमङ्गमस्य ।) मयूरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दीप्तिः, स्त्री, (दीप + क्तिन् ।) दीपनम् । तत्-
पर्यायः । प्रभा २ रुक् ३ रुचिः ४ त्विट् ५ भा ६

भाः ७ क्विः ८ द्युतिः ९ रोचिः १० श्रोचिः

११ । इत्यमरः । १।४।३४ वाणवेगस्य तीव्रता ।

स्त्रिया अयत्नजगुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१३ ॥

“कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।

उद्दीपितततिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १३१ ।

“कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥”)

लाक्षा । कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तिकः, पुं, (दीप्ता कायतीति । कै + कः ।)

दुग्धपाषाणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्तोपलः, पुं, (दीप्तः सूर्यकिरणसम्पर्कात् ज्वलितः

उपलः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

दीप्यः, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति ।

दीप + “तस्मै हितम् ।” ५।१।४। इति

अपूपादित्वात् पच्चे यत् ।) यमानी । (अस्य

पर्यायो यथा,—

“यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपाय साधु-

रिति । दीप + “तत्र साधुः ।” ४।४।६८ ।

इति यत् ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति

ख्याता । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

दीप्यकं, स्त्री, (दीपाय हितं साधुरिति वा ।

दीप + यत् । ततः स्वार्थे कन् ।) अजमोदा ।

यमानी । (यथा भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारे ।

“सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीपकश्च फलं पृथक् ॥”)

बर्हिचूडा । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दीप्यकः, पुं, (दीप्य + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)

अलङ्कारः । यमानी । (अस्य पर्याया यथा,—

“यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

लोचमस्तकः । इति भरतहृतरभसः ॥ (अज-

मोदा । तत्पर्यायो यथा,—

“अजमोदा खराश्वा च मायरो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

दीर्घकू

दीर्घः, त्रि, (दीप्यते इति । दीप + “नमिकमि-

स्वजसकमहिंसदीपो रः ।” ३।२।१६७।

इति रः ।) दीप्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

(यथा कथासरित्सागरे । २५ । १३५ ।

“कचिन् कचिच्चिताज्योतिर्दीर्घदीपप्रकाशितम् ॥”)

दीयमानः, त्रि, (दीयते इति । दा + कर्मणि

प्रानच् ।) वर्तमानदानसम्बन्धिवसु । इति

व्याकरणम् । यथा, कृत्यचिन्तामणौ ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा न्यतस्तत्के ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दृश्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

दीर्घं, त्रि, (दृणातीति । दृ + विदारणे + बाहुल-

कात् घङ् ।) आद्यतम् । इत्यमरः । ३।१।६।

(यथा मेघदूते । १०३ ।

“दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरकौ

सङ्कल्पेस्ते विप्रति विधिना वैरिणा बह्व-

मार्गः ॥”)

दीर्घः, पुं, (दृ + बाहुलकात् घङ् ।) लताशाल-

वृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । उद्गः ।

“तात्पर्योऽश्वकर्णः कुशिको बल्यो दीर्घो लता-

इमः ॥”)

इतुकटः । इति रत्नमाला ॥ रामशूरः । उद्गः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमराश्वकः ।

यथा । वृक्षिककन्याशृङ्गपतिवर्णिजो दीर्घः ।

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ द्विमात्रवर्णः । तद्वयथा ।

या ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ । गुरुवर्णः । इति

व्याकरणम् ॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—

“एकमात्रो भवेद्भ्रूखो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्रुतो ज्ञेयो यञ्जनचार्द्धमात्रकम् ॥”)

दीर्घकणा, स्त्री, (दीर्घा कण्येति नित्यकर्मधारयः ।)

गौरजीरकः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (बर्हुटः ।

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टको यस्य ।) कम्पः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टको यस्य ।) कम्पः ।

वकपची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घकन्दकं, स्त्री, (दीर्घः कन्दो यस्य ।) कम्पः ।

मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूलकशब्दे

अस्य गुणादयो विज्ञेयाः ॥)

दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक + टाप् ।)

इत्यच् ।) मुषली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकन्दरः, पुं, (दीर्घः कन्दरो यस्य ।) गुरुलक्ष्मणः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्डः, पुं, (दीर्घः काण्डो यस्य ।) माताङ्ग-

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्डा, स्त्री, (दीर्घः काण्डो यस्य ।) माताङ्ग-

गङ्गुरीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः शाखादख्यो यञ् ।)

अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील + स्वार्थे कन् ।) राजाङ्ग-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥

दीर्घकूरकं, स्त्री, (दीर्घं कूरकमन्नम् ।) राजाङ्ग-

इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घद

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्यस्य ।)
 भङ्गकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः ।
 यथा, दृष्टसंहितायाम् । १४ । २३ ।
 “एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥”
 दीर्घाः केशा यस्य । आयतकचे, त्रि ॥ (स्त्रियां
 वा डीष् खाङ्गत्वात् । यथा, महाभारते । १६ । १ ।
 “विमोहो चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी
 सुमध्या ॥”)
 दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः
 संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वच् ।) दीर्घको-
 शिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः । कापि
 अत इत्वम् ।) क्षिणायिका । क्षिणुक् इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । दुर्गमा २ । इत्यमरः ।
 १ । १० । २५ ॥
 दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घां आयतस्थानग्रहा गतिः
 पादविशेषो यस्य ।) उद्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घगन्धिः, पुं, (दीर्घो गन्धिः पञ्चास्य ।) गज-
 पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य गज-
 पिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥)
 दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवास्य ।) उद्गः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥ नीलक्रौञ्चः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, दृष्टसंहितायाम् ।
 १४ । २३ ।
 “एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥”
 उद्गः, पुं, (दीर्घां घाटास्यास्तीति । ठन् ।)
 दीर्घजङ्गलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गति-
 शीलः ।) भङ्गानमतस्यः । इति शब्दमाला ॥
 दीर्घजङ्गः, पुं, (दीर्घां जङ्गास्य ।) वक्रः । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥ उद्गः । इति जटाधरः ॥ आय-
 तजगुल्ले, त्रि ॥
 दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घां जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६ ॥ (दानवविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
 “गिरिष्ठश्च वनायुधो दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”
 स्त्रियां टाप् । राजसीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । २८ । ४४ ।
 “दीर्घां राजसीं जलाटाचीं दीर्घजिह्वा-
 मजिह्विकाम् ॥”)
 दीर्घतारः, पुं, (दीर्घासां तरुश्चेति कर्मधारयः)
 तारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घस्तिमिषः । अभिधानात्
 शीलम् ।) कर्कोटी । इति शब्दमाला ॥
 दीर्घतुङ्गा, स्त्री, (दीर्घं तुङ्गं यस्याः ।) कुङ्कु-
 म् । इति कोषान्तरम् ॥
 दीर्घतुङ्गः, पुं, (दीर्घं तुङ्गमिति नित्यकर्मधारयः ।
 अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) पल्लवाहः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काष्ठावच्छेदेन ।)
 दण्डः । इति भावप्रकाशः ॥

दीर्घप

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड + स्वार्थे कन् ।) शर-
 दण्डः । इति जटाधरः ॥
 दीर्घदण्डी, स्त्री, (दीर्घदण्ड + गौरादित्वात् डीष् ।)
 गोरची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घदर्शी, [न] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति ।
 शिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
 गृधः । इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्गकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शके, त्रि ॥ (यथा, महा-
 भारते । २ । ४८ । ४३ ।
 “स हि धर्म्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ॥”)
 दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घां दृष्टिदर्शनमस्य ।) दीर्घ-
 दर्शी । इति हलायुधः ॥
 दीर्घद्वः, पुं, (दीर्घासां द्वुश्चेति कर्मधारयः ।)
 तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दीर्घदुमः, पुं, (दीर्घो दुम इति नित्यकर्मधारयः ।)
 शास्त्रालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य ।) शङ्खः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनालं, स्त्री, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहि-
 षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) वृक्षगुहः ।
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घां निद्रेति नित्यकर्मधारयः ।)
 नट्युः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ७ । १३ ।
 “सोऽयं मत्कामुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
 शरैर्विभिन्नसर्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्षति ॥”)
 दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घां पटोलिका ।) लता-
 फलविशेषः । धुङ्कुल इति भाषा । अस्य
 गुणः । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । विहृन्मिवम् ।
 गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेष्मरुचिभेदकारित्वम् ।
 मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलायः ।
 विष्णुकन्दः । हरिदभः । कुन्दरः । तालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥
 (इक्षुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
 “कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ।
 नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृतः ॥”)
 दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।)
 रक्तलशुनः । शरदः । हिज्जलः । वेतसः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ करीरवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ जलजमधुकः । इति जटाधरः ॥
 लशुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इक्षु-
 भेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
 “सूचिपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः ।
 वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाय विदाहिनः ॥”)
 दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपर्णिका ।
 चाकुलियामेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
 खण्डे प्रथमे भागे ।
 “शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीरवी शुद्धा ।
 विदारिगन्वा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥”)
 द्वेखजम्बुः । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा ।

दीर्घमू

केतकी । डोडीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (चिन्तापरपर्याय उद्भिदभेदः । यथा, भाव-
 प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “चिन्ता चक्षुश्चक्षुको च दीर्घपत्रा सतिक्तका ॥”)
 दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप्
 अत इत्वच् ।) श्वेतवचा । दृढकुमारी । शाल-
 पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् डीष् ।)
 पलाशीलता । महाचक्षुशाकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घपर्णी, स्त्री, (दीर्घं पर्णमस्याः । गौरादित्वात्
 डीष् ।) पृथ्विपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पृथ्वि-
 पर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) शृणुवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः । आयतच्छदे, स्त्री । तद्वति,
 त्रि ॥
 दीर्घपात्, पुं, (दीर्घो पादावस्य । समासे अन्य-
 लोपः ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 दीर्घपादः, पुं, (दीर्घो पादौ यस्य । समासान्त-
 विधेरनित्यत्वात् अन्यलोपाभावश्च ।) कङ्क-
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥
 दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घासां पादपश्चेति नित्य-
 कर्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्य-
 मरः । १ । ८ । ८ ॥
 दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरग्वधवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “आरग्वधो राजवृक्षः सम्याकश्चतुरङ्गुलः ।
 आरवेतो याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः ॥
 कणिकारो दीर्घफलः खर्णाङ्गः खर्णभूषणः ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्य-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या-
 गस्त्यशब्दे आख्याताः ॥)
 दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।)
 कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनाला, स्त्री, (दीर्घः नालो यस्याः ।) समरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमययापी
 मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य ।) हस्ती । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 दीर्घमूलं, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) लाम्पकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटलता ।
 विष्णान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूलकं, स्त्री, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।)
 मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्याः । टाप् ।)
 श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
 “प्रियङ्गु समङ्गधातकी पुष्पागरक्तचन्दनकुचन्दन-

दीर्घ

मोचरसरसाञ्जनकुम्भीकसोतोऽञ्जनपद्मकेसर-
योजनवल्लो दीर्घमूला चेति ॥”)
दीर्घमूली, स्त्री, (दीर्घं मूलमस्याः । डीप् ।) डुरा-
लभा । इति शब्दमाला ॥
दीर्घरदः, पुं, (दीर्घा रदौ दन्तौ यस्य ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥
दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।)
सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्थायी रागो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घरात्रं, स्त्री, (दीर्घाः प्रचुरा रात्रयः सन्धत्र ।
अर्ध आदित्वात् अच् ।) चिरकालम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति
विग्रहे । “सर्वकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घात्राजः ।”
इति सुगवोधसूत्रात् षः । पुंस्त्वमभिधानात् ।)
दीर्घा निशा च ॥
दीर्घरोमा, [न] पुं, (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।) भल्लकः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूताना-
मन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ११४।२।
“तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसङ्घाः सहस्रशः ।”
“दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥”)
दीर्घरोहिषकं, स्त्री, (दीर्घं रोहिषम् । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) कतृणभेदः । सुगन्धित-
विशेषः । वड रोहिष इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दृष्टकाष्ठम् २ दृष्टच्छदम् ३ यज्ञेष्टम् ४ दीर्घ-
नालम् ५ तिलसारम् ६ । अस्य गुणाः । तिल-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतग्रह-
विघनाशित्वम् । व्रणक्षतविरोपणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आयते ढणध्वजे कुले च ॥
दीर्घवक्त्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्त्रं मुखं यस्य ।) हस्ती ।
इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)
दीर्घवच्छिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥
दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) सहेन्द्रवारुणी ।
पातालगरुडी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
आयता खता च ॥
दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्लोणाक-
वृत्तः । इत्यमरः ॥ २।४।५७ ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“श्लोणाको भूतपुष्पश्च पूतिवृत्तौ मुनिद्वयः ।
दीर्घवृन्तश्च कङ्करो भल्लकदुग्धकोरुणः ॥”)
दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त + स्वार्थे कन् ।)
श्लोणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्लोणाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लोणाकशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्र-
चिभिटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः । कप् ।
टापि अत इत्वम् ।) रत्नापरणी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

दीर्घा

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घः शरः ।) यावनालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशाखः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शण्डवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शालवृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः । कापि
अत इत्वम् ।) नीलाम्बीचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घशिमिकः, पुं, (दीर्घा शिम्बिर्यस्य । कप् ।)
क्षवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशूककं, स्त्री, (दीर्घं शूकं यस्य । कप् ।) राजा-
न्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घसकथं, त्रि, (दीर्घं सकथिनी यस्य । “बहु-
ब्रीहौ सकथ्यङ्गोः स्वाङ्गात् षच् ।” ५।४।
११३। इति षच् ।) दीर्घोर । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसकथि, स्त्री, (दीर्घं सकथिनी यस्य । स्वाङ्गादि-
त्युत्तेरच् न षच् ।) शूकटम् । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसत्रं, स्त्री, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।)
यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । ३।१।२१ ।
“कलिमागतमाज्ञाय स्वेच्छेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सत्तया हरेः ॥”)
तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
महाभारते । ३।२२।१०३—१०४ ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम ! ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)
दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतं
मैथुनं यस्य ।) कुकुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्या-
रम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ॥ ३।१।१७ ॥
“अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य वृत्तेः कर्महानिर्धुवं भवेत् ॥
रागे देवे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रश्च शस्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(आयततनुकम् । यथा, माघे । १०।६१ ।
“मेखलागुणविलयमसूयां
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥”)
विलुते तनौ, स्त्री ॥
दीर्घसूत्री, [न] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य
कम्भारम्भोऽस्यस्येति । दीर्घसूत्र + इनिः ।)
दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीता-
याम् । १३।२८ ।
“विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥”)
दीर्घस्कन्धः, पुं, (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ + टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गुली क्रोष्टुपुच्छिका ।
घामनिः कलश्री तन्वी गूहा क्रोष्टुकमेखला ॥

दीर्घा शृगालविन्ना सा श्रीपर्णी चिह्नुच्छिका ।
दीर्घपत्रा त्वतिलुहा वृत्तिला चित्रपर्णिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
दीर्घाध्वगः, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति । गम +
ङः ।) लेखहारः । धाउडिया इति भाषा ।
उष्ट्रे, पुं । इति मेदिनी ॥ गे, ५७ ॥
दीर्घायुः, [स] पुं, (दीर्घं आयुष्यस्य ।) शाल्व-
वृत्तः । काकः । जीवकवृत्तः । मार्कण्डेयः ।
चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । ने, ५५ ।
(यथा, महाभारते । ७।५७।१४ ।
“दीर्घायुषः प्रजाः सर्वा युवा न म्रियते तदा ॥”
“तत्र महापाणि-पाद-पार्श्वेष्ठस्तनायद्वय-
वदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रवेक्ष-
बाहुं विस्तीर्य भूस्तनान्तरोष्कं ह्रस्वजङ्घामेढुर्ग्रीवं
गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुचैर्वह्मस्तनसुपचितमण्ड-
रोमशकणं पञ्चान्मस्तिष्कं स्नातातुलितं सुहृदि-
पूर्वमा विमुच्यमाणशरीरं पञ्चाक्ष विमुच्यमाण-
हृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।”
“गूढसन्धिसिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरक्रियः ।
उत्तरोत्तरमुच्चैरो यः स दीर्घायुरुच्यते ।
गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शूनैः समुपवीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समाचतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।)
दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधः ।) कुन्ताखम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घो आयुधो इव दन्तो
यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥
दीर्घायुध्यः, पुं, (दीर्घं आयुध्यं जीवनं यस्य ।)
श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घालकः, पुं, (दीर्घं अलकं इव ।) श्वेतमन्दार-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घेव ।) त्रिशतधनुः परिमितमूला-
टापि अत इत्वम् ।) तत्पर्यायः । तत्पर्यायः ।
शयः । दीर्घि इति भाषा । तत्पर्यायः । तत्पर्यायः ।
इत्यमरः ॥ ३।१०।२८ ॥ (यथा, रघुः । १६।१३ ।
“वनेरिदानीं महिवैस्त्वहम् ।
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥”)
तच्छलगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । चिरायुः ।
पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चिकुषुषकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घेन्द्राः, पुं, (दीर्घा इन्द्राः ।) उज्जरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घः, त्रि, (दृ विदारे + क्तः ।) विदारकः ।
(यथा, गोः रामायणे । २।३६।२६ ।
“आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंक्षतम् ।
यत्र दीर्घं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गतं ॥”)
भीतः । इति मेदिनी । ने, १६ । (यथा, महा-
भारते । ६।३।७६ ।
“शुको दीर्घो दारयति सेनां सुमहतीमति ॥
तां दीर्घामनु दीर्घन्ते घोषाः शूरतरा अपि ॥”)
दीर्घः, पुं, किकीदिविः । इति शब्दमाला ॥
डु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धीर् + ड-
अनिट् ।) दवति । इति डुर्गादायः ॥

दुःखं

दुः, टु ओ न उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (खां-परं-सकं-अकं च-अनिट् ।) टु, द्रव्यः ।
 ओ, दूनः । न, दुनोति । उपताप इहोपतप्ती-
 भावः उपतप्तीकरणश्च । मन्मथेन दुनोमीति
 जयदेवः । वर्णप्रकर्षे सति कार्णिकारं दुनोति
 निर्गन्तया स्म चेत् । इति कालिदासः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दुः, [र] य, निषेधः । दुःखम् । निन्दा । अव-
 लोपणम् । इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमदेवः ॥
 दुः, [स] य, दुःखभावनम् । कोपः । इति दुर्गा-
 दासधृतमेदिनी ॥
 दुः, झलः, पुं, (दुर्दुःखं तच्छनकं कूलं रोधो यस्मात् ।
 एतदुत्पत्त्या तटस्थ विप्लवात् अस्य तथात्वम् ।)
 चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुःख, त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) विसर्गमध्यः ।
 “काले तद्विप्लवाजाले घनभीनपयोधरे ।
 कान्तः सर्वगुणोपेतो बालेन्द्रः खे न लभ्यते ॥”
 इति विष्णुस्तोत्रम् । अस्यार्थः । तद्विप्लवाजाल-
 वनि घनस्थलमेवे काले कमनीयः सर्वगुणोपेतो
 बालेन्द्रः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे हे बाले
 सर्वगुणोपेतः कान्तः पतिर्दुःखेन लभ्यते । दुःख-
 यति दुःखापयति । मूर्धन्यमध्यः । इति केचित् ।
 दुःखं, क्ली, (दुर् दुष्टं खनतीति । खन + डः ।
 संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगः । यथा,
 भावप्रकाशे अश्लीरोगाधिकारे ।
 “भेकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवेः ॥”
 “दुःखे रोगैः ।” इति तट्टीका ॥) मनोघर्मे-
 लयं सचेतसां प्रतिकूलम् । इति भाषापरि-
 चयः ॥ तत्पर्यायः । पीडा २ वाधा ३ यथा ४
 अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ६ कष्टम् ८
 यार्तिः ११ पीडनम् १२ अवाधा १३ वाध-
 नम् १४ आमानस्यम् १५ आमानस्यम् १६ विवा-
 दान्तरत्नावली ॥ * ॥
 “सुखं दुःखश्च हर्षश्च शोकश्च मङ्गलालयम् ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
 (दुःखं आध्यात्मिकाधिदेविकाधिभौतिकभेदात्
 त्रिविधम् । यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम् । “दुःख-
 दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं
 आध्यात्मिकाधिभौतिकमाधिदेविकम् । तत्र
 आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसम् । शारीरं
 कायकोशलोभमोहभयेर्वाविषादविषयाविशेषा-
 द्वाभ्यां निवृत्तम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वा-
 द्वाभ्यां निवृत्तम् । दुःखम् । बाह्योपायसाध्यश्च दुःखं

दुःखदो

हेधा आधिभौतिकमाधिदेविकम् । तत्र आधि-
 भौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् ।
 आधिदेविकं यक्षराक्षसविनायकगृहावेश-
 निवन्धनम् । तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजः-
 परिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
 दुःखत्रिकेयान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तैः प्रति-
 कूलतयाभिसम्बन्धोभिघातः इति । एतावता
 प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुशक्तः ॥”
 “दुःखमेवं प्रवक्ष्यामि तच्छृण्व वसुन्धरे ! ।
 उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् ॥
 अहङ्कारकृतो नित्यं नरो मोहेन चावृतः ।
 ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
 सर्वाङ्गी सर्वविक्रता नमस्कारविर्वर्जितः ।
 ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
 सर्वान्नानि तु सिद्धानि पाकभेदेषु कारयेत् ।
 अवैश्वदेवं नरोऽश्नति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 प्राप्तकाले वैश्वदेवे दृष्टमतिथिमागतम् ।
 अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 असन्नुष्टसु वैषम्ये परदारभिमर्दकः ।
 परोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 अकलायुर्बलं कर्मे गृहे संवसते नरः ।
 नृत्यकालवशं प्राप्तस्तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 हृद्यश्चरययानानि गच्छमानानि पश्यति ।
 न वै तस्यायतः पृष्ठे तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 अश्नन्ति पिशितं केचित् घृतशालिसमन्वितम् ।
 शुष्कान्नं केचिदश्नन्ति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 वरवस्त्रावृतां श्रुत्यां समासेवन्ति भूषिताः ॥
 केचित् लण्डेषु शेरन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
 विद्वान् कृतौ गुणज्ञश्च सर्वशास्त्रविशारदः ।
 केचिन्मकात्र दृश्यन्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 विद्यमाने धने केचित् कृपणा भोगवर्जिताः ।
 दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
 पुरुषस्य द्वये भार्ये तयोरेकां प्रशंसयेत् ।
 एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
 लब्धा तु मानुषीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम् ।
 मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
 लब्धा ब्राह्मणभावस्तु त्रयो वर्णाः सुमध्वमे ! ।
 पापकर्म्मरता ह्यसंस्ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
 एतत्ते कथितं भद्रे ! दुःखकर्म्म विनिश्चयम् ।
 सर्वभूतहितार्थाय यत्तया परिपृच्छते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

दुःखदानि यथा,—
 पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ आधिः ३ मानश्रुतिः
 ४ शत्रुः ५ कुभात्या ६ नैःखम् ७ कुपामवासः ८
 कुसामिसेवनम् ९ बहुकथा १० दृढत्वम् ११
 परदृष्टवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्याद्वयम्
 १४ कुष्टलः १५ दुर्लभकरणकविः १६ । इति
 कविकल्पलता ॥ (तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २६ ॥ यथा, हरिवंशे । २२३ । ४६ ।
 “सुखान च दुःखा सा नशीता नच घर्म्मदा ॥”
 दुःखदोह्या, क्ली, (दुःखेन दुह्यते इति । दुह +
 “दुहलोह्यत् ॥” १ । ४ । १२४ । इति श्रुतम् ।)

दुःस्पर्शः

दुर्दोहगवी । तत्पर्यायः । करटा २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥
 दुःखितः, त्रि, (दुःखं सङ्घातमस्येति तारकादि-
 त्वादितच् ।) यद्वा, दुःखघातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः ।
 दुःखी । (यथा, मनौ । ६ । २८८ ।
 “बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन् विहताः पापकारिणः ॥”)
 भावे क्ते, दुःखम् । तत्र क्ली ॥
 दुःखी, [न] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इनिः ।)
 दुःखान्वितः । दुःखितः । यथा,—
 “दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः ।
 आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 त्वात्मासुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखेधिणः ।
 भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥”
 इति वज्रपुराणे शिवैकपाद्यावनामाध्यायः ॥
 दुःघमम्, य, (दुर्दुष्टं समं यत्र । “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
 च ।” इत्ययमीभावः । “सुविनिर्दुभ्यः सुपि ।”
 ८ । ३ । ८८ । इति षत्वम् ।) निन्दनीयम् ।
 तत्पर्यायः । निःघमम् २ गर्ह्यम् ३ । इत्यमरः ।
 ३ । ४ । ३४ ॥
 दुःघमम्, त्रि, (दुःघमम् । बाहुलकात् षत्वा-
 भावः ।) असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दुःसह्य, क्ली, (दुःखेन सह्यतेऽसौ । दुः + सह +
 अच् । टाप् च ।) नागदमनी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (दुःसह्ये, त्रि । यथा, रघुः । ११ । २० ।
 “राममन्मथशरेण ताडिता
 दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धवदुधिरचन्दनोक्षिता
 जीवितेश्वसतिं जगाम सा ॥”)
 दुःसाधी, [न] पुं, (दुर्दुष्टं कर्म्म साधयतीति । दुः +
 साधि + णिनिः ।) दौवारिकः । इति शब्द-
 रत्नमाला ॥
 दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति । दुः +
 साध + ण्यत् ।) दुःखनिष्पादः । दुःखेन साध्यते
 निष्पादयते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ ।
 “ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥”)
 दुःस्थः, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति । स्था +
 कः ।) दुर्गतः । मूर्खः । दुःखेन तिष्ठति यः ।
 इति मेदिनी । ये, ८ ॥ (यथा, भागवते । १ ।
 १६ । ३४ ।
 “त्वां दुःस्थमनपदमात्मनि पौरुषेण
 सम्पादयन् यदुषु रम्यमविभ्रदङ्गम् ॥”)
 लुब्धः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुःस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पर्श्यते इति । दुः + स्पर्श +
 “इष्टः सुषु कच्छाकच्छार्थेषु खल ॥” ३ । १ । २६ ।
 इति कर्म्मणि खल् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६१ ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “यासौ यवासौ दुःस्पर्शौ धनुर्यासौ दुरालभा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 लताकरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खरस्पर्शः,
 त्रि । इति मेदिनी । से, २१ ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । १७ । ५ ।

दुग्धम्

“रजो वायुः सङ्घः सङ्घः फूतकारानीरवन् सङ्घः ।
उत्सृज्यन्नगपतीन् वायानीको रघध्वजः ॥”
दुःस्पर्शा स्त्री, (दुःखेन स्पृश्यते इति । स्पृश् +
खल् + टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली ।
कण्टकारी । (अस्याः पर्याया यथा,—
“कण्टकारी तु दुःस्पर्शा चूना व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्डालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुःस्फोटः, पुं, (दुर्दृष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि +
अच् ।) शुक्लमेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
डुकूलं, स्त्री, (डुहं कूलति आवृणोतीति । कूल +
“इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ।” ३।१।१३५ । इति
कः । एषोदरात् साधुः । यद्वा, डु + “खजिपि-
ञ्जादिभ्य उरोलोचौ ।” उणां । ४ । ६० । इति
ऊलच् । धातोः कुक् च ।) चौमवस्त्रम् । (यथा,
रघौ । ७ । १६ ।

“डुकूलवासाः स वधसमीपं
निन्ये विनीतेरवरोधरक्षैः ॥”)

सूक्ष्मवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥

डुकूलम्, स्त्री, (डुकूलं एषोदरात् कस्य गः ।) डुकू-
लम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥
दुग्धम्, स्त्री, (दुह्यते स्मेति । दुह + कर्मणि क्तः ।)
स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति
भाषा । तत्पर्यायः । चीरम् २ पीयूषम् ३
उधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अमृतम् ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । खादु-
रसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ओजःकारित्वम् । धातु-
वर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । वृध्यत्वम् । श्लेष्म-
लत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तकादृ-
गुणगुरुत्वम् ॥ * ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । बलायुःपुरुषत्वशुक्रकारित्वम् । मेध्यत्वम् ।
रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥ * ॥
ह्यागीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । मल-
बन्धामिकारित्वम् । रक्तपित्तविकारश्वासकास-
सर्वदोषनाशित्वम् ॥ * ॥ मेघीदुग्धगुणाः ।
गुरुत्वम् । खादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफपित्तनाशित्वम् ॥ * ॥ माहिषदुग्धगुणाः ।
अतिस्निग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निना-
शित्वम् ॥ * ॥ उद्गीदुग्धगुणाः । रुचत्वम् ।
उष्णत्वम् । शोथवातकफनाशित्वम् ॥ * ॥
अश्वीदुग्धगुणाः । सलवणत्वम् । मधुरास्त्ररस-
त्वम् । लघुत्वम् ॥ * ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायानुरसत्वम् ।
गुरुत्वम् ॥ * ॥ मानुष्यदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । शरीरहितकारित्वम् । वृंहणत्वम् ।
हृत्पित्तजनकत्वम् ॥ * ॥ प्रत्यक्षकाले गोदुग्धपा-
नगुणाः । गुरुत्वम् । पित्तभित्तम् । दुर्जरत्वम् ।
तस्मात् सूर्योदयात् परं यामं यामार्द्धमेव वा
उत्तार्य पयो आह्वयम् । तत्पर्यं दीपनं लघु ॥ *
विवृतबाणवत्त्वानां पयः दीपलम् । एक-

दुग्धम्

वर्णवत्सगोर्दुग्धं श्वेतवर्णकण्ठवर्णगोदुग्धञ्च प्रश-
स्तम् ॥ * ॥ इक्षुभक्तकमाधपर्यभक्तकोर्दुग्ध-
गोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ * ॥ पयः
घितदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्ज-
रत्वम् ॥ * ॥ अपक्वदुग्धगुणः । प्रायोऽभिध-
न्दित्वम् । गुरुत्वम् ॥ * ॥ श्वतोष्णं कफवात-
नाशनम् । श्वतशीतं पित्तनाशनम् । धारोष्ण-
दुग्धं अमृततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व-
मपक्वं दुग्धं व्याज्यम् । सलवणदुग्धं विग्रथितं
नट इति ख्यातं दुग्धञ्च व्याज्यम् ॥ * ॥ दुग्धान्न-
गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥ * ॥
“शाकाम्बपलपिण्याककुलत्थलवणामिधैः ।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः चीरं विरुध्यते ॥”
इति राजवल्लभः ।

अथ चतुर्विधचीरगुणः ।

“केऽप्याविकं पथ्यतमं श्वतोष्णं
चीरं लजानां श्वतशीतमाहुः ।

दोहान्तशीतं महिषीपयस्यं
गव्यं धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

वृष्यं वृंहणममिवर्द्धनकरं पूर्वाह्नपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कच्छस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये बह्विकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं बार्हणे
रात्रौ चीरमनेकदोषशमनं सेयं ततः सर्वदा ॥

चीरं सुहृत्तन्त्रितयोषितं य-

दतमेतद्विज्ञतिं प्रयाति ।

यस्मान्नु दोषं कुरुते तदूहं

विषोपमं स्यादुषितं दशानाम् ॥

जीर्णज्वरे कफे चीणे चीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवहन्ति मानुषम् ॥

चीरकायगुणः ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय

यत्नादयदावर्त्तितसुतमं तत् ।

सर्वाभयघ्नं बलपुष्टिकारि

वीर्यप्रदं चीरमतिप्रशस्तम् ॥

गव्यं पूर्वाह्नकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।

चीरं सप्रकारं पथ्यं यद्वा साम्राज्यं सर्वदा ॥

चीरं न सुञ्जीत कदाप्यतमं

तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम् ।

पिष्टान्नसन्धानकमायसुन्न-

कोशातक्रीकन्दफलादिकैश्च ॥

तथा च,

मत्स्यमांसगुडसुन्नमूलकैः

कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।

शाकजाम्बवहसदिसेवितं

मारयत्वुधमाशु संपवत् ॥ * ॥

स्निग्धं शीतं गुरु चीरं सर्वकालं न सेवेत् ।

दोषाणि कुरुते मन्दं मन्दाणि नष्टमेव च ॥

नित्यन्तीव्राग्निना सेयं सुपक्वं माहिषं पयः ।

पुष्यन्ति धातवः सर्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

चीरं शवाजकादेर्मधुरं चारं नवप्रस्तानाम् ।

रूचञ्च पित्तदाहं करोति रक्ताभयं कुरुते ॥ * ॥

दुग्धम्

मधुरं त्रिदोषशमनं चीरं मध्यप्रस्तानाम् ।
लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्रस्तानाम् ।
गुणहीनं निःसारं चीरं प्रथमप्रस्तानाम् ।
मध्यमवयसां रसायनसुक्तमिदं दुर्बलानु वृद्धा-
नाम् ।

तासां मासत्रयाद्दुर्बं गुर्विणीनाञ्च यत् पयः ।
तदाहि लवणं चीरं मधुरं पित्तशीघ्रकृत् ॥ * ॥
दुग्धान्नं शीतलं खादु वृष्यं वर्णकरं गुरु ।
वातपित्तापहं रुच्यं वृंहणं बलवर्द्धनम् ॥ * ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः ।
“दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम् ।
सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्मं सर्वशरीरिणम् ।
जीवनं वृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ।
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम् ।
जीर्णज्वरे मनोरेगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ॥
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे हृषि हृदामये ।
शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ॥
रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ।
गर्भसावे च सततं हितं सुनिवरेः सुतम् ॥
बालवृद्धक्षतचीणाः क्षुब्धवायकृष्णश्च ये ।
तेभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(दुग्धोत्पत्तिविवृतिर्यथा,—
“यद् यदाहारजातान्नु रसं चीरशिराशुगम् ।
सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वज्रौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पथ्यमानं शिराप्रानं चीरं तद्विद्धि पुलकम् ॥
तेन चीरमिति ख्यातममिसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्वभूतानां जीवनं बलकृत्तम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सच्चीयते विभी ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने चीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अति हर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा चीरं हितं भवेत् ॥
चीरनाथः कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ।
अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् चीरं न जायते ॥
बन्धानां चीरनाथस्तु वातेन परिपूरिताः ।
चीरञ्च न भवेत्तस्मादार्त्तवच्चाधिकं यतः ॥
प्रस्तुतास्तु च नारीषु बलेन सह स्यते ।
तेन स्रोतो विशुद्धिः स्यात् चीरमाशु प्रवर्त्तते ॥
तस्मात् सद्यः प्रस्तुतायां तस्मात्तु परिपूर्तिताः ।
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तु परिपूर्तिताः ॥
पथ्यञ्चाविकृतं नाथ्यां प्रथमे स्थाने अष्टमे च जायते ।
इति हारीते प्रथमे यथा,—
(कृत्तुम् । तत्पर्यायाश्च यथा,—
“कृत्तुं यथा आत्मकं दुग्धम् ।” इति च वैद्यकस्य ।
मानायां

दुग्धवी

दुन्दुभिः

दुराचा

दुग्धः, त्रि, (दुह + क्तः ।) प्रपूरितः । इति मेदिनी ।
 धे, ८ ॥ अतदोहः । (यथा, हरिवंशे । २ । २५ ।
 “तेनैव गौर्महाराज ! दुग्धा श्रूयानि भारत ! ॥”
 दुह + भावे क्तः ।) दोहने, स्त्री ॥
 दुग्धकूपिका, स्त्री, (दुग्धकूपः साधनत्वेनास्यस्या
 इति । दुग्धकूप + ठन् । टाप् ।) पिष्टकविशेषः ।
 यथा,—
 “तखलचूर्णविमिश्रितनखचोरेण सान्द्रपिष्टेन ।
 दुग्धकूपिकां विदध्यात्ताच्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥
 अथ तां कौरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाच्च ।
 शृङ्गमुद्रितवदनां तप्तघृतेन पक्वावदनाच्च ।
 अतिपाण्डुखण्डपाके सपथेत् कर्पूरवासिते
 कुशले ॥”
 अस्या गुणाः ।
 “अथ दुग्धकूपिका सा वत्सा पित्तानिलापहा ।
 वृथा शीता गुर्वीं शुक्रकरी तर्पणी रुचा ।
 विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीरम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥
 दुग्धतालीयं, स्त्री, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै
 हितम् । दुग्धताल + क्तः ।) दुग्धाम् । चीर-
 केनः । इति मेदिनी । ये, १२३ ॥ दुग्धाम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दुग्धपाचनं, स्त्री, (पचतेऽस्मिन्निति । पच +
 अधिकरणे ल्युट् । दुग्धस्य पाचनं पात्रम् ।)
 दुग्धपाकपात्रम् । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ ।
 इति हारावली । २२० ॥
 दुग्धपाषाणः, पुं, (दुग्धं चीरं पाषाण इव कठिनं
 यस्य ।) वृक्षविशेषः । शिरगोला इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाश्मा ३
 चीरी ४ गोमेदसन्निभः ५ वज्राभः ६ दीप्तिकः ७
 दुग्धी ८ चीररजवः ९ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
 रसदुष्णत्वम् । ज्वरपित्तहृद्गोशूलकासाधान-
 विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धपुच्छी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभं पुच्छं मूलदेशो
 यस्याः । गौरादित्वात् डीष् ।) वृक्षविशेषः ।
 दुग्धपेया इति ख्याता । तत्पर्यायः । सेव-
 काजुः २ निशा ३ भङ्गा ४ नसङ्करी ५ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 दुग्धफेनः, पुं, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यत्र ।) चीर-
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धफेनी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभः फेनो यस्याः ।
 मध्यायः । पयःफेनी २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् ।
 लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धबीजा, स्त्री, (दुग्धवत् शुभं बीजं यस्याः ।)
 गुणाः । सुमधुरत्वम् । दुर्जरत्वम् । वीर्यपुष्टि-
 कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् शुभं अक्षं नेत्रं चिह्नविशेषो
 यस्य ।) उपलविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुग्धाक्षितनया, स्त्री, (दुग्धाक्षेः चीरसमुद्रस्य
 तनया ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥
 दुग्धाश्मा, [न] पुं, (दुग्धं चीरं अश्मा प्रस्तर
 इव कठिनं यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दुग्धिका, स्त्री, (दुग्धं निर्धासो बहुलतया विद्यते
 यस्याः । दुग्ध + ठन् । टाप् च ।) वृक्षविशेषः ।
 दुग्धी इति दुग्धाचीर इति च भाषा । तत्-
 पर्यायः । स्वादुपर्णी २ चीरावी ३ चीरिणी ४
 दुग्धी ५ चीरी ६ चीरात्मिका ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । वातलत्वम् । गर्भकारित्वम् । स्वादु-
 चीरत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मलमूत्रोप-
 सर्गकारित्वम् । पटुत्वम् । स्वादुत्वम् । विशम्भि-
 त्वम् । वृष्यत्वम् । कफकुष्ठकमिनाशित्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥ वृक्षभेदः । गत्विका इति ख्याता ।
 तत्पर्यायः । उत्तमा २ युग्मफला ३ उत्तम-
 फलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥
 दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापामार्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दुग्धी, स्त्री, (दुग्धं चीरं बहुलतया अस्यस्या
 इति । अर्श आद्यच् । ततो गौरादित्वात्
 डीष् ।) चीरावी । इति मेदिनी । धे, ८ ॥
 (पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि ॥”)
 दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धका, पुं, (दुग्ध उपतापे + भावे क्तिप् तुक् च ।
 दुत् उपतापः । तन्निराकरणे शक्नोतीति ।
 शक् + पचाद्यच् ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । विहा-
 राद्यवकाशकः । इति मेदिनी । के, १०५ ॥
 दुडिः, स्त्री, (दुलिः + ल्यङ् ।) दुलिः । कच्छपी ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 दुडुकः, त्रि, दुष्टचित्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुडुभिः, पुं, (द्रोडति मञ्जतीति । दुडु मञ्जने +
 उभः कित् कुकिद्रिभ्यां कन्थुनौ रलोपश्च ।
 १ । ४४० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात्
 उभः थुन् रलोपश्च ।) दुडुभसर्पः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५४ । १७० ।
 “शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्युदुडुभाम् ॥”
 “शोणितौघवह्नां घोरां द्रोणिः प्रावर्तयन्नदीम् ॥”)
 दुडुमः, पुं, (दुर् दुष्टो इमः । एषोदरादित्वात्
 रलोपः ।) हरित्युक्ताङ्गः । इत्यमरः ॥ २ । ४ ।
 १४८ ॥
 दुन्दुमः, पुं, (दुन्द इत्ययत्तशब्देन मणति शब्दा-
 यते इति । मण शब्दे + ङः ।) दुन्दुभिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 दुन्दुः, पुं, वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुन्दुभि-
 वाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 दुन्दुभिः, पुं, (दुन्द इत्ययत्तशब्देन भातीति ।
 भा + बाहुलकात् किः ।) वृहद्वक्त्रा । तत्-

पर्यायः । मेरी २ आनकः ३ । इत्यमरः । १ ।
 ७ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १४६ ।
 “आकाशे दुन्दुभीनाञ्च वभूव तुमुलः स्वनः ॥”)
 वरुणः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । मे, १६ ।
 (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।
 “अभवन् दनुपुत्राञ्च शतं तीव्रपराक्रमाः ।”
 “शकुन्तलो विदारञ्च गवेष्टो दुन्दुभिस्तथा ॥”)
 रत्नोभेदः । वाद्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विषम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०७ ॥ (कुकुर-
 वंशीयस्य अन्धकस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
 ६ । २४ । २० ।
 “अन्धकादुन्दुभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्वसुः ॥”
 क्रौञ्चद्वीपाधिपतेर्द्वितीयतः पुत्राणामन्यतमः ।
 क्रौञ्चद्वीपस्य देशभेदश्च । यथा, ब्रह्माख्ये ३६
 अध्याये ।
 “सुनिञ्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ।
 तेषाञ्च नामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः स्मृताः ॥”
 “सुनेस्तु सुनिर्देशो वै दुन्दुमेर्दुन्दुभिः स्मृतः ॥”
 पर्वतविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । १२१ । १३ ।
 “स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः ।
 शब्दन्दयः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः
 सुरैः ॥”
 असुरविशेषः । यथा, रामायणे । ४ । ६ । ४ ।
 “मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ।
 तेन तस्य महद्द्वैरं बलिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥”)
 दुन्दुभिः, स्त्री, अक्षः । पाशकः । इत्यमरः । ३ ।
 ३ । १३५ ॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो
 वित्ति इति ख्यातः । इति केचित् ॥ अक्षविन्दु-
 त्रिकद्वयम् । इति रभसः ॥ विन्दुवित्तचतुष्टयार्थ-
 खण्डशृङ्गादिमयदूतोपकरणं पाशटी इति
 ख्याता । इति केचित् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥
 दुन्दुमारः, पुं, धुन्दुमारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुरद्वयं, स्त्री, (दुर्दुष्टमद्वयम् ।) दुर्भाग्यम् । इति
 स्मृतितन्त्रे ॥
 दुरध्वः, पुं, (दुर्दुष्टोऽध्वा । “उपसर्गादध्वनः ।”
 ५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) कुपयः । इत्य-
 मरः । २ । १ । १६ ॥
 दुरभिग्रहः, पुं, (दुर्दुःखेन आभिमुख्येन गृह्यतेऽसौ
 इति । दुर् + अभि + गृह् + खल् ।) अपा-
 मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुरभि + गृह्
 + कर्मणि खल् ।) दुःखग्राहो, त्रि ॥
 दुरभिग्रहा, स्त्री, (दुरभिग्रह + टाप् ।) कपि-
 कच्छुः । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुराकः, पुं, (दुनोतीति । दु न उपतापे + “आकः ।
 खजादेः स तु कित् ॥” १ । २१६ । इति उणादि-
 कोषटीकाधृतसूत्रात् आकप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) स्नेहभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 दुराचारः, पुं, (आचर्यते इति भावे घञ् ।
 दुर्दुष्ट आचारः इति प्रादिसमासः ।) विरुद्धा-
 चरणम् । यथा, अध्यात्मरामायणे ।
 “प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः ।
 दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराङ्मुखाः ॥”

दुराल

(दुष्ट आचारो यस्य ।) निन्दिताचारवति, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । १६ ।
 “महापातकयुक्तस्त्वं दुराचारोऽतिगर्हितः ॥”)
 दुराधर्षः, पुं, (दुष्टान् यन्नविप्रकारिराचसादीन् आधर्षति दूरीकरोतीति । धृष् + अच् ।) गौर-
 सधर्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २२ ।
 “अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कतिरात्मवान् ।”
 “दैव्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः ॥”
 इति तज्ज्ञाये शङ्करः ॥ दुःखेन आ ईषदपि धर्षयितुमशक्यः इति । धृष् + “ईषदुःसु-
 त्विति । ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) अधर्ष-
 णीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ३२ ।
 “भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम् ।
 प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥”)
 दुराधर्षा, स्त्री, (दुराधर्ष + स्त्रियां टाप् ।) कुटु-
 म्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुरारुहः, पुं, (दुःखेन आरुह्यते इति । दुर् +
 आ + रुह + घञर्थे कर्मणि कः ।) विल्वः ।
 नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखा-
 रोहणीये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ ।
 १४७ । ६१ ।
 “क वा लयाद्य गन्तव्यं प्रवृद्धि पुरुषर्षभ ।
 अतः परमगन्तोऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ॥”)
 दुरारुहा, स्त्री, (दुरारुह + टाप् ।) खर्जुरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुरारोहः, पुं स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति ।
 रुह + कर्मणि खल् ।) शरटः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ दुःखारोहणीये, त्रि ॥ (यथा, महा-
 भारते । ४ । ५ । १४ ।
 “इयं कूटे मनुष्येन्द्र ! गहने महती शमी ।
 भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥”)
 दुरारोहा, स्त्री, (दुरारोह + टाप् ।) शाल्मलि-
 वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते गृह्यते स्पृश्यते
 वासौ । दुर् + आ + लभ + खल् + टाप् ।
 आगमविधेरनित्यत्वात् न नुम् ।) खनामखात-
 कण्टकयुक्तचुद्रवृक्षविशेषः । स यवासप्रभेदः ।
 हिङ्गुया इति ख्याता । तत्पर्यायः । दुरालभा २
 धन्वयासः ३ ताम्रमूला ४ कच्छुरा ५ दुस्यर्षा ६
 धन्वी ७ धन्वयासकः ८ प्रबोधनी ९ सुक्ल-
 दला १० विरूपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुर्लभा
 १३ दुःप्रधर्षा १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यासः
 १५ यवासः १६ दुस्यर्षाः १७ कुनाशकः १८
 रोदनी १९ अनन्ता २० समुद्रान्ता २१ । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ६२ ॥ गान्धारी २२ काषाया
 २३ । इति भावप्रकाशः ॥ धनुर्वासः २४ युवसः
 २५ कच्छुरा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ विक-
 ण्टकः २७ । इति जटाधरः ॥ (पद्मसुखी २८ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥) अस्या गुणाः । सार-

दुरीष

दत्वम् । ज्वरच्छर्दिश्लेष्मपित्तविसर्पवेदनानाशि-
 त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 उष्णत्वम् । चारुत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् ।
 वातगुल्मप्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ८८ ।
 “दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ॥”)
 दुरालभनीये, त्रि ॥
 दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति । दुर् +
 आ + लभ + खल् + नुम् च ।) दुरालभा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 ६८ । ३१ ।
 “तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालभाः सक-
 ण्टकाः ।
 रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥”)
 दुरालापः, पुं, (दुर्दृष्ट आलापः इति प्रादिसमासः ।
 गालिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुरासदः, त्रि, (दुःखेन आसद्यते इति । दुर् +
 आ + सद + “ईषदुःसुत्विति ।” ३ । ३ । १२६ ।
 इति खल् ।) दुष्प्राप्यः । यथा,—
 “दुरासदो दुर्विषहो भूतानां स बभूव ह ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 (यथा च, देवीभागवते । १ । १० । ३२ ।
 “धर्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावे दुरासदे ॥”
 (दुष्प्राप्यः । यथा, माघे । १६ । १० ।
 “घनजालनिभैर्दुरासदाः
 परितो नागकदम्बकैस्तव ।
 नगरेषु भवन्तु वीथयः
 परिकीर्णा वनजैर्मृगादिभिः ॥”)
 दुरितं, स्त्री, (इण भावे + क्तः । दुष्टमितं गमनं
 नरकादिदुर्गतप्रतिप्रतिष्ठात् ।) पापम् । इत्य-
 मरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ८ । २ ।
 “दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्
 प्रयतन्ते वृषस्रनवो हि यत् ॥”)
 तद्वति, त्रि ॥
 दुरितदमनी, स्त्री, (दुरितं पापं दम्यते यथा इति ।
 दम + करणे ल्युट् । डीप् च ।) शमी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (दम + ल्युः ।) पापनाशिनी च ॥
 दुरिष्टकृत्, पुं, (दुरिष्टम् अभिचारयज्ञं करोतीति ।
 दुरिष्ट + कृ + क्तिप् तुगागमश्च ।) अभिचार-
 कर्ता । तस्य नरकं यथा,—
 “देवद्विजपितृन् द्वेषा रत्नदूषयिता च यः ।
 स याति क्षमिभक्षे वै क्षमौघे च दुरिष्टकृत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । १४ ॥
 “दुरिष्टकृत् अभिचारकर्ता ॥” इति तट्टीका ॥
 दुरिष्टः, त्रि (दुर् + इष्टन् ।) अतिमन्दः । अयम-
 नयोरेषां वा अतिशयेन दुः निन्दितः । इति
 व्याकरणम् ॥
 दुरीषणा, स्त्री, (दुर्दृष्टा ईषणा इच्छाभिप्रांसनम् ।
 प्रादिसमासः ।) शापः । इति शब्दार्थकल्प-
 तरुः ॥

दुर्ग

दुरुहः, त्रि, (दुःखेन ऊह्यते इति । दुर् + ऊह +
 कर्मणि खल् ।) दुर्विज्ञेयः । यथा,—
 “काचप्रकाशस्य दुरुहपङ्क्तौ-
 गन्दाधरो व्याकरोते प्रयत्नात् ॥”
 इति गदाधरभट्टाचार्यकृतकाचप्रकाशटीका ।
 दुरोदरः, स्त्री, (दुर्दृष्टमासमन्तादुरं यस्य । दुर्-
 दृष्टमस्य वा । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दूत-
 भेदः । पाशकक्रीडा । इत्यमरः । १ । ३ । ७१ ।
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६ ।
 “यर्थं किं तनुषे दुरोदरमिदं न खापयेत्तव ॥”
 दुरोदरः, पुं, (दुष्टं आ समस्तात् उदरं यस्य ।
 दूतकृत् ।) यथा, महाभारते । २ । ५६ । ६ ।
 “दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
 महामना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ॥”
 पणः । इति मेदिनी । २, २६७ ॥
 दुर्ग, स्त्री, (दुःखेन गच्छत्यत्र । दुर् + गन् +
 “सुदुरोदधिकरणे ।” ३ । २ । ४८ । इत्य-
 वार्तिकोक्त्या डः ।) पर्वतादिभिर्दुर्गमं पुरम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गङ्ग इति कक्षा इति
 च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कोट्टुम् २ । यथा,—
 “स्तम्बावारो राजधानी कोट्टुर्दुर्गं पुनः सन्ने ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 “अथ कोट्टो राजधानी राजधानकमिदं ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।
 “पुरं दुर्गमधिष्ठानं कोट्टोऽस्त्री राजधान्या ॥”
 इति जटाधरः ।
 तत्तु षड्विधम् । यथा,—
 “तत्र दुर्गं वृषः कुर्वातु यस्मात्कृतं भुजः ।
 धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥
 वार्चस्वैवाम्बुदुर्गं गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
 सर्वेषाञ्चैव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
 दुर्गं परिखोपेतं वप्राङ्गालकसंयुतम् ।
 शतग्रीयन्तसुखैश्च शतशश्च समावृतम् ॥”
 इति मातृस्ये १६१ अध्यायः ।
 राजस्तुत्करणावश्यकत्वं तच्छुभाशुभलक्षणम् ।
 यथा,—
 “दुर्गास्तु सततं कुर्वातु प्रकाराङ्गालतीरि ।
 दूषितान्नगराद्राजा दुर्गे दुर्गाय चरन् ॥
 दुर्गे बलं वृषाणानु नित्यं दुर्गे प्रशस्यते ।
 शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥”
 शतं दश सहस्रानि तस्मात् दुर्गे प्रशस्यते ।
 चलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ॥
 अरण्यवनदुर्गं शैलजं परिखोज्ज्वलम् ।
 दुर्गे कार्यं वृषतिना यथायोग्यं धनुराकृतिः ॥
 दुर्गे कुर्वन् पुरं कुर्वातु नायथा नगरं चरन् ।
 वर्तुलं वा चतुष्कोणं सततं कुलनाशनम् ॥
 मृदङ्गाकृति दुर्गश्च लङ्कादुर्गा जिता पुरा ॥
 यथा राजसराजस्य लङ्कादुर्गा जिता पुरा ॥
 बलेः पुरी शोणितस्य तजो दुर्गे प्रतिष्ठितः ॥
 यतस्तत् यजनाकारमतो मृदङ्गयो जनिः ॥
 सौभाग्यं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ॥
 दिवि यद्वर्तते राजस्तत्र अष्टं भविष्यति ॥

दुर्गन्धः

यथायोध्याजयं भूपः पुरमिच्छाकुभूजाम् ।
 धनुराकति तत्रापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ॥
 दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालाञ्चैव द्वारतः ।
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
 यतो दुर्गं वृषः कुर्यात् सततं जयवृद्धये ॥
 इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥
 (शैलभेदः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अः ।
 “यत्र दुर्गाक्षयं शैलं शिवस्यास्ते महत्तरम् ॥”)
 दुर्गः, पुं, असुरभेदः । यं हत्वा चण्डिकाया दुर्गेति
 नामाभूत् । इति काशीखण्डम् ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १६४ । ६ ।
 “विन्धवासिनीं दुर्गं रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
 “दुर्गं भो दुर्गं दुर्गं दुरावासो दुरारिहा ॥”)
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखेन गम्यते
 अत्रेति । दुर् + गम् + अधिकरणे ङः ।) दुर्गमे,
 चि । इति मेदिनी । गे, ६ ॥
 दुर्गकारकं, स्त्री, (निजकृतवेष्टनेन दुर्गं करोतीति ।
 कृ + “गुल्लुत्तौ ।” ३ । १ । ३३ । इति गुल्लु ।)
 दुर्गविशेषः । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि, चि ॥
 दुर्गः, चि, (दुर् दुर्गस्थानं गच्छति स्मेति । दुर् +
 गम् + “गत्यर्थकर्मकञिधेति ।” ३ । ४ । ७२ ।
 इति कर्त्तरि क्तः ।) हरिद्रः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४६ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । २६६ ।
 “दुर्गतमहिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च
 रागमयी ।
 सुधा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥”)
 दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा क्लेशदायिनी गतिः ।) नरकः ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ३ । १२ । ६८ ।
 “कृत्वा यत्र विधानेन दत्त्वा पुण्यं मखार्जितम् ।
 ससुद्धं महाराज ! पितरं दुर्गतिं गतम् ॥”)
 सारिद्रम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ७० । ८ ।
 “कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो
 नरेन्द्र तद्वृद्धिं किमेतदीदृशम् ॥”)
 दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति । नश +
 णिच् + णिनिः + डीप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “नशाद्विजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥
 दुर्गं, स्त्री, (दुर्दुष्टो गन्धो यस्य ।) सौवर्चल-
 लवणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 दुर्गः, पुं, (दुष्टो गन्धः ।) दुर्गन्धः । तत्-
 पदार्थः । पूतिगन्धः २ । इत्यमरः । ११५ । १२ ॥
 “सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
 सो वा गन्धान् जानाति गतासु तं विविर्द्धि-
 श्रेतुम् ॥”)
 दुर्गन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलायुः ।
 दुर्गन्धप्रकाशः ॥ (दुर्दुष्टो गन्धो यत्र ।)
 दुर्गन्धशुद्धे, चि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८१ ।

दुर्गा

“अथाजगाम त्वरितो घर्मेन्नाखालरूपधृक् ।
 दुर्गन्धो विकृतो रूचः श्मश्रुलो दुन्तुरो घृणी ॥”)
 दुर्गन्धी, [न] चि, (दुर्गन्धोऽस्यस्येति । दुर्गन्ध
 + इनिः ।) दुर्गन्धयुक्तः । इत्यमरटीकायां
 राघसुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ७६ ।
 “अस्थिस्थानं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
 चर्मावनष्टं दुर्गन्धि पूर्णं सूत्रपुरीषयोः ॥”)
 दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्प्राप्यं पुष्पं यस्याः । जाति-
 त्वात् ङीष् ।) वृचविशेषः । केशपुष्टा इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । मानसी २ बालाक्षी ३
 केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दुर्गमः, चि, (दुर्दुःखेन गम्यते इति । दुर् + गम्
 + “ईषद्ःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल् ।” ३ ।
 ३ । १२६ । इति खल् ।) दुर्गः । दुःखेन
 गमनीयस्थानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । १४ । ३५ ।
 “पार्श्वतः केभ्यश्चक्षन् गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥”
 दुर्दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्ज्ञेयः । यथा,
 महाभारते । १३ । १४ । २६५ ।
 “नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
 दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥”
 पुं, विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६६ ।
 विष्णुसहस्रनामकीर्तने ।
 “दुर्गं भो दुर्गं दुर्गं दुरावासो दुरारिहा ॥”
 असुरविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ४४ ।
 “तत्रैव च बधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥”
 स्त्री, वनम् । सङ्कटस्थलम् । यथा, महाभारते ।
 १ । ८१ । ३० ।
 “राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत् ॥”)
 दुर्गलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मरुभूत्यादि
 लङ्घ्यतेऽनेनेति । लङ्घि + करणे ल्युट् ।) उष्ट्रः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥
 दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं नदादिपरपारं
 सञ्चर्यतेऽनेनेति । सम् + चर + पुंसीति घः ।)
 सङ्क्रमः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ सांको
 इति भाषा ॥
 दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं नदादिपरदुर्गमस्थानं
 सञ्चर्यते गम्यतेऽनेनेति । सम् + चर + घञ् ।)
 दुर्गसञ्चारः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 दुर्गा, स्त्री, (दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ । गम् +
 अन्धत्रापि दृश्यते । इति ङः । दुर्दुःखेन गम्यते-
 ऽस्यामिति । दुर् + गम् + “सुदुरीरधिकरणे ।”
 ३ । २ । ४८ ॥ इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङः । तत्तद्व्याप् ।
 नीली । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ अपराजिता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापक्षी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवी-
 भागवते । ३ । २६ । ४३ ।
 “नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ॥”
 अस्याः पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५० ।
 “दुःखदारिद्र्यानाशाय संयामे विजयाय च ।
 क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोयकर्मसाधने ॥
 दुर्गां च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ॥”

दुर्गा

अस्याः पूजामन्तं यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ६० ।
 “दुर्गा चायति भक्तं या सदा दुर्गांतिनाशिनी ।
 दुर्ज्ञेया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥”)
 हिमालयकन्या । सा शिवभार्या गणेशकार्त्तिक-
 कयोर्माता च । तत्पर्यायः ।
 उमा २ कल्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ हैम-
 वती ६ ईश्वरी ७ शिवा ८ भवानी ९ रुद्राणी १०
 सर्वाणी ११ सर्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्वती
 १४ नृङ्गानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ । इत्य-
 मरः । ११ । १३ ॥ शारदा १८ चण्डी १९ चण्ड-
 वती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा
 २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६
 वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिण्डी
 ३० ईश्वरी ३१ कोट्टवी ३२ घण्टी ३३ माघवी
 ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७
 रम्भा ३८ सिंहरथा ३९ सती ४० आमरी ४१
 दक्षकन्या ४२ महिषमर्दिनी ४३ हेरम्बजननी
 ४४ सावित्री ४५ कृष्णपिङ्गला ४६ वृषाकपायी
 ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्तिकेयप्रसूः
 ५० आद्या ५१ नित्या ५२ विद्या ५३ शुभङ्करी
 ५४ सात्त्विकी ५५ राजसी ५६ तामसी ५७
 भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामार्ग्यी ६०
 शूलधरा ६१ सुनन्दा ६२ शुभघातिनी ६३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ द्वीः ६४ पर्वतराजतनया
 ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७ । इति
 कविकल्पलता ॥ सदा ६८ भगवती ६९ ईशाना
 ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवानी
 ७३ हरवक्त्रा ७४ उग्रचण्डा ७५ चासुखा ७६
 विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामात्रा ७९
 महासुद्रा ८० माकरी ८१ भौमी ८२ कल्याणी
 ८३ कृष्णा ८४ मानदात्री ८५ मदालसा ८६
 मानिनी ८७ चार्वाङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशा ९०
 वलेश्री ९१ भमरी ९२ भूध्या ९३ फाल्गुनी
 ९४ यती ९५ ब्रह्ममयी ९६ भाविनी ९७ देवी
 ९८ अचिन्ता ९९ त्रिनेत्रा १०० त्रिशूला १०१
 चर्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा
 १०५ धरित्रिणी १०६ मातृका १०७ चिदानन्द-
 स्वरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११०
 निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३
 नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा
 ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९
 राजराजेश्वरी १२० सुवनेश्री १२१ त्वरिता
 १२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४
 धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ त्रिपुरा १२७
 ज्वालासुखी १२८ वगलासुखी १२९ सिद्धविद्या
 १३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभमा
 १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६
 गीतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अट्टालवासिनी
 १३९ अट्टहासिनी १४० घोरा १४१ प्रेमा
 १४२ वटेश्वरी १४३ कौर्त्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५
 अवीरा १४६ पण्डितालयवासिनी १४७ भण्डिता
 १४८ संवत्सरा १४९ कृष्णरूपा १५० बलि-

दुर्गा

प्रिया १५१ तुमुला १५२ कामिनी १५३ काम-
रूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६
पञ्चमा १५७ वृन्दावनस्वरूपिणी १५८ अयोध्या-
रूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना
१६१ जगन्नाथस्वरूपिणी १६२ कृत्तिवसना १६३
त्रियामा १६४ जमलार्जुनी १६५ यामिनी १६६
यशोदा १६७ यादवी १६८ जगती १६९ क्षण-
जाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२
लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ पृथुका १७५
तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८
जाह्नवी १७९ गण्डकी १८० ध्येया १८१ जृम्भणी
१८२ मोहनी १८३ विकारा १८४ अचरवासिनी
१८५ अंशका १८६ पत्रिका १८७ पवित्रिका
१८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जानकी १९१
वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४
गिरीश १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७
कमला १९८ कान्ता १९९ शान्ता २०० कुला
२०१ वेदमाता २०२ कर्मदा २०३ सन्ध्या २०४
त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासेश्वरी २०६ दक्षयज्ञ-
विनाशिनी २०७ अनन्ता २०८ धर्मेश्वरी २०९
चक्रेश्वरी २१० खड्गना २११ विदग्धा २१२
कुञ्जिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतु-
र्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा
२१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्ता २२२
दूती २२३ । इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतः ॥
अथ दुर्गानाम्बो व्युत्पत्तिर्यथा,—
“दुर्गो दैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्मेणि ।
शोके दुःखे च नरके यमदण्डे च जन्मनि ॥
महामयेऽतिरोगे चाप्याशब्दो हन्तावाचकः ।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता ॥”
अपि च ।
“दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्तितः ।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः ॥
रेफो रोगघ्नवचनो गञ्ज पापघ्नवाचकः ।
भयघ्नघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्तितः ॥
स्युत्पत्तिश्च वणादयस्या एते नश्यन्ति निश्चितम् ।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्तिता ॥
दुर्गेति दैत्यवचनोऽप्युच्चारो नाशवाचकः ।
दुर्गे नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्तिता ॥
विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः ।
तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्तिता ॥”
अस्याः स्वरूपं यथा, नन्दं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ।
“आद्या नारायणी शक्तिः स्मृतिस्थित्यन्तकारिणी ।
करोमि च यया स्मृतिं यया ब्रह्मादिदेवताः ॥
यया जयति विश्वं यया स्मृतिः प्रजायते ।
यया विना जगन्नास्ति मया दत्ता शिवाय सा ॥
दया निद्रा च चतुर्भिस्तृणा अङ्गा चमा धृतिः ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा शान्तिलज्जाधिदेवता हि सा ॥
वैकुण्ठे सा महासाध्वी गोलोके राधिका सती ।
मर्त्ये लक्ष्मीश्च क्षीरोदे दक्षकन्या सती च सा ॥
सा दुर्गा मेनकाकन्या दैत्यदुर्गतिनाशिनी ।
स्वर्गलक्ष्मीश्च दुर्गा सा प्रजादीनां गृहे गृहे ॥

दुर्गा

सा वाणी सा च सावित्री विप्राधिष्ठातृदेवता ।
वह्नौ सा दाहिका शक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे ॥
शोभा शक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला ।
शस्यप्रसूतिशक्तिश्च धारणा च धरासु सा ॥
ब्राह्मणशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुरेषु सा ।
तपस्विनां तपस्या सा गृहिणां गृहदेवता ॥
सुक्तिशक्तिश्च सुक्तानां माया सांसारिकस्य सा ।
मङ्गलानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा ॥
वृषाणां राज्यलक्ष्मीश्च वणिजां लभ्यरूपिणी ।
पारे सांसारसिन्धूनां त्रयी दुस्तरतारिणी ॥
सत्सु सद्वृद्धिरूपा च मेधाशक्तिस्वरूपिणी ।
आख्याशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दाढशक्तिश्च दाढयु ॥
चत्त्रादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च ।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा ॥”
अपि च, शङ्करं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“वैकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम् ॥
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती ।
अहं निहत्य दैत्यांश्च दक्षकन्या सती पुरा ।
तन्निन्द्या पुरा त्वक्का सा चाहं शैलकन्यका ।
रक्तबीजस्य युद्धे च काली च मूर्तिभेदतः ॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका ।
रुक्मिणी द्वारवत्याश्च भारते भीष्मकन्यका ॥
सुदाम्नः श्यापतो देवात् वृषभासुसुताधुना ॥
धर्मपत्नी च कृष्णस्य पुण्ये वृन्दावने वने ॥”
अपरश्च, कृष्णं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“एकाहं राधिकारूपा गोलोके रासमण्डले ।
रासमन्यश्च गोलोकं परिपूर्णं कुरु प्रभो ॥
परिपूर्णतमाहश्च तव वचः स्थलस्थिता ।
तवाज्ञया महालक्ष्मीरहं वैकुण्ठवासिनी ।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हरेरपि ॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाज्ञया ।
सावित्री वेदमाताहं कलया विधिसन्निधौ ॥
तेजःसु सर्वदेवानां पुरा सत्ये तवाज्ञया ।
अधिष्ठानं हतं तत्र धृतं दिवं शरीरकम् ॥
शुभादयश्च दैत्याश्च निहताश्चावलीलया ।
दुर्गे निहत्य दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे ॥
निहत्य रक्तबीजस्य रक्तबीजविनाशिनी ।
तवाज्ञया दक्षकन्या सती सत्यस्वरूपिणी ॥
योगेन त्वक्का देहश्च शैलजाहं तवाज्ञया ।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले ॥
विष्णुभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी ।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता ॥
कृष्णप्राणाधिकाहश्च प्राणाधिष्ठातृदेवता ।
महद्विष्णोश्च रासे स्ते जननी राधिका स्वयम् ॥
तवाज्ञया पञ्चधाहं पञ्चप्रकृतिरूपिणी ।
कलाकलांशयाहश्च देवपत्नी गृहे गृहे ॥”
अथ तस्याः पूजाप्रकाशः ।
“प्रथमे पूजिता सा च कृष्णो न परमात्मना ।
वृन्दावने च स्मृत्यादौ गोलोके रासमण्डले ॥
मधुकैटभभीतेन ब्रह्मणा सा द्वितीयतः ।
त्रिपुरप्रेषितेनैव तृतीये त्रिपुरारिणा ॥
अष्टमिया महैज्जेष्वा श्यापादुब्बाससः पुरा ।

दुर्गा

चतुर्थे पूजिता देवी भक्त्या भगवती सदा ॥
तदा सुनीन्द्रेः सिद्धेज्जैर्देवैश्च मनुमानवैः ।
पूजिता सर्वविशेषेषु वभुव सर्वतः सदा ॥
तेजःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सुने ।
सर्वे देवा ददुस्तस्यै शस्त्राणि भूषणानि च ॥
दुर्गादयश्च दैत्याश्च निहता दुर्गया तया ।
दत्तं स्वाराज्यं देवेभ्यो वरश्च यदभीष्टितम् ॥
कालान्तरे पूजिता सा सुरधेन महत्तना ।
राजा मेघसन्निधौ नृगण्ययाश्च सरित्ते ॥
मेघादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गण्डकैः ।
क्वागैर्मर्त्यैश्च कुक्काखैः पक्षिभिर्वलिभिर्मनु ॥
वेदोक्तानि च दत्त्वेवमुपचाराणि षोडश ।
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानतः ॥
राजा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेष्टितम् ।
सुक्तिं सम्प्राप वैश्यश्च संपूज्य च सरित्ते ॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साधुनेत्रः पुटाञ्जलिः ।
विससर्ज नृगण्ययान्तां गभीरे निर्मले जले ॥
नृगण्ययो लङ्गमयीं दृष्ट्वा जलधौतां नराधिपः ।
रुरोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
त्वक्का देहश्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरणं च ॥
राजा ययौ स्वराज्यं च पूज्यो निष्कण्टकं वली ॥
भोगश्च बुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्यां स्ववालं संवस्य पुत्रे स कालयोगतः ।
मनुर्वभूव सावर्णिस्तप्ता च पुष्करे तपः ॥
इत्येवं कथितं वत्स ! समासेन यथागमम् ।
दुर्गाख्यानं सुनिश्चल ! किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

अथ दुर्गापूजाविधिः ।
“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वारिणी ।
शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा ॥
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्व्याद्भक्ता विधानतः ।
चतुःकर्ममयी स्तपनपूजनबलिदानस्त्रीमरुता ॥
च प्रतिवर्षं कर्तव्या ।
‘द्विशीरे चरे चैव लम्बे केन्द्रगति रवी ।
वर्षे वर्षे विधातयं स्थापनश्च विषयवत् ॥
यो मोहादयवालस्यादेवीं दुर्गां मदीतुश्च ।
न पूजयति दम्भाद्वा देवाद्वाप्यथ भैरव ! ॥
कुड्वा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति ॥
वीष्ठा अकरणे प्रत्यवाययुते च सा पूजा निष्ठा ॥
विधिसमभियाहृतफलश्रुतेः कान्या च ।
यथा,—
‘कृत्वेवं परमामा पुर्निर्वृतिं त्रिदिवीकसः ।
एवमन्यैरपि सदा देवाः कार्यं प्रपूजनम् ॥
विभूतिमतुलं लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गाद्विषयपूजायाः ॥
तत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादिप्रतिपदादिनद्वारा ।
सप्तम्यादिमहाद्वय्यादिकेवलमहाद्वयमिदं ॥
नवमीपूजाः कस्या उन्नेयाः । तदनन्तरं ॥
मशौचमपि न प्रतिबन्धकम् ॥”
त्रिविधा । यथा,—
‘शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा प्रदिगमयते ।

दुर्गा

मूलेन प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्डौ प्रचण्डाकृति-
चाष्टम्यामुपवाससंयतधिया भक्त्या समा-
राध्य च ।

नानापाशुकमञ्जमांसरुधिरैः कृत्वा नवम्यां

बलिं

नक्षत्रं श्रवणं तिथिश्च दशमीं संप्राप्य संप्रेषयेत् ॥

भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।

तिथाद्युदयगामिन्यां सञ्वास्ताः कारयेद्विधुः ॥

अत्रोदयकालीनघटिकामात्रतिथौ सन्ध्यापूज-
नासामर्थ्यं कालिकापुराणम् ।

‘सन्ध्या कल्पोदितं पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।

उपचारांस्तदा दातुं पञ्चैतान् वितरेत्तदा ॥

गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तितः ॥

संचेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः ॥

प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥

अत्र प्रातःपदं पूर्वाह्नपरम् ।

‘व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

ह्यभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्यसदृश्विवशात्तिथेः ॥

अष्टम्यामुपवासः पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धः ।

यथा कालिकापुराणम् ।

‘उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

नवम्यां बलिदानं कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमश्च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥

अत्र नवम्यां होमश्रुतेः पूर्वाषाढायुताष्टम्यां

पूजाहोमादुपोषणं इति श्रुतेश्च उभयत्र एक-
तरस्मिन् वा होमः शारदाः पूजाया नवम्यामेव

दक्षिण देया ॥ * ॥

अथाष्टम्यादिकेवलमष्टम्यौ केवलमहानवमी-

कल्पा यथा,—

‘भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र संपूजयेद् द्विजः ।

आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां नियतस्ततः ॥

‘उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

‘यस्त्वेकस्यामघाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः ।

पूजयेद्दशदां देवीं शुद्धभावेन चेतसा ॥’

इति कालिकापुराणम् ॥*

दुर्गाया ध्यानं यथा,—

‘जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्द्रकतशेखराम् ।

लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णन्दसदृशाननाम् ॥

अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।

नवयौवनसम्यग्नां सञ्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदण्डनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ॥

त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥

नृणांलायतसंख्यशृङ्गवाहुसमन्विताम् ।

त्रिशूलं दक्षिणे पाशौ खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥

तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।

खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥

चण्डां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।

अधस्तात्तद्विषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥

७३०

दुर्गा

शिरश्चेदोद्भवं तद्वदानं खड्गपाणिनम् ।

हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्तविभूषितम् ॥

रक्तरक्तौकताङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।

वेष्टितं नागपाशेन भुङ्कुटीभीषणाननम् ॥

सपाश्वामहस्तेन धृतकेणश्च दुर्गाया ।

वमद्वधिरवक्त्रश्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥

देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ।

किञ्चिद्दूरं तथा वाममङ्कुलं महिषोपरि ॥

शत्रुचयकरिं देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।

प्रसन्नवदनां देवीं सर्वकामफलप्रदाम् ।

स्तूयमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥

उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोपा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥

आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।

चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥’

इति ध्यात्वा महास्नानपूर्वकघोषोपचारा-
दिना बलिदानादिभिः पूजयित्वा आवरणं

पूजयेत् ॥ * ॥

अथ दशमीकृत्यम् ।

‘संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां श्रावरोत्सवैः ।’

देवीयात्राकाले निर्ममञ्चनविधिमाह पूजारत्ना-
करे देवीपुराणम् ।

‘भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्यादिपक्षवैः ।

ओषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः ॥

नवम्यां पञ्चकाले तु यात्राकाले विशेषतः ।

यः कुर्यात् अङ्गया वीर ! देव्या नीराजनं नरः ॥

शङ्खमेघादिनिन्दैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।

यावतो दिवसान् वीर ! देव्यै नीराजनं कृतम् ॥

तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।

यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके महीयते ॥*॥

तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा,—

‘आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥’

तद्दिने राजा यात्रां कुर्यात् । यथा,—

‘दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते वृषः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥’

सयमशक्तौ खड्गादियात्रा कर्तव्या । यथा,—

‘कार्यवशात्सयमगमे भूभर्तुः केचिदाचुरा-

चार्याः ।

कृत्वायुधाद्यमिदं वैजयिकं निर्गमे कुर्यात् ॥*॥

खड्गनदर्शनफलादिर्यथा,—

‘हस्तागते तु मित्रे यथा दिशा खड्गं यान्तं

वृषः पश्येत् ।

तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्विशस्येति ॥

कृत्वा नीराजनं राजा बलवद्देव्यै यथाबलम् ।

शोभनं खड्गं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥

अजेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु

राज्यप्रदः कुशलदः शुचिश्चाङ्गुलेषु ।

भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो

दुःखं ददाति बहुशः खलु खड्गरीटः ॥

अशुभं खड्गं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।

दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वविधौजलैः ॥’

दुर्गा

अथ विसर्जनम् ।

‘नौयानैर्नरयानैर्वा नीत्वा भगवतीं शिवाम् ।

स्रोतोजले प्रक्षिपेयुः क्रीडाकौतुकमङ्गले ॥

परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः ।

तस्य कृष्टा भगवती श्रापं दद्यात् सुदारुणम् ॥’

इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गाचौतले ॥

विसर्जनमन्त्रो यथा,—

“दुर्गे देवि जगन्मातः ! स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।

संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥

निमज्जाम्भसि देवि त्वं चण्डिकाप्रतिमा शुभा ।

पुत्रायुर्धनवृद्धार्थं स्थापितासि जले मया ॥*॥

विसर्जनानन्तरं गृहमागत्य अर्चिद्रावधारणं

कृत्वा घटस्थजलेन एभिर्मन्त्रैर्धनमानमभि-

षिचेत् । यथा,—

“ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा यजन्स्त्वमेव उप-

प्रयन्तु मरुतः सुदानवे इन्द्रप्राशुर्भवासचा ॥

ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।

आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ।

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥

ब्रह्मणा सहितो शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सरा ।

कीर्त्तिलक्ष्मीर्धर्मो धा पुष्टिः अह्ना चामा मतिः ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥

एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मपालाः सुसंयताः ।

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥

गृहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

ऋषयो सुनयो गावो देवमातर एव च ॥

देवपत्नीश्च नगा दैत्याश्चासुरा गणाः ।

अज्ज्ञाणि सर्वेऽशस्त्राणि कालस्यावयवाश्च वै ॥

औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च वै ॥

सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा इव ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥*॥

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणपद्धतिः ॥*

अथ दुर्गानाममाह्वानम् ।

“तवर्गस्य तृतीयोऽर्थः पञ्चमस्वरसंयुतः ।

कवर्गस्य तृतीयोऽर्थः वङ्गिस्तस्योपरि स्थितः ॥

द्वितीयस्वरसंयुक्तं नामेदं परिकीर्तितम् ।

आरोग्यस्य च सम्यक्ज्ञानस्य च महोदधे ॥

नामेदं परमो हेतुर्मुक्तये भवसङ्गिनाम् ।

कलिकाले विशेषेण महापातकिनामपि ॥

नित्यारवीजं विज्रियं नामसंस्मरणं प्रिये ! ॥

परदाररतोऽपि स्यन्तु परद्रव्यापहारकः ।

सोऽपि पापात् प्रमुच्येत यदि स्यादतिपातकी ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

इति ब्रह्मसंहिता ॥

एतेभ्योऽपि विमुच्येत यदि नाम स्मरेत् शुभे ॥

“दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम् परं मनुजैः ॥

यो जपेत् सततं चण्डि ! जीवन्मुक्तः स भवति ॥

महोत्पाते महारोगे महाविपदि सकृदपि ।

महादुःखे महाशोकं महाभयसंयुते ॥

यः सरेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
 स जीवलोको देवेशि ! नीलकण्ठमवाप्नुयात् ॥”
 इति सुखमालातन्त्रम् ।
 दुर्गाध्यायः, पुं, (दुर्गास्य आध्यक्षः ।) दुर्गश्चक्रः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भूतः ।
 दुर्गाध्यायः स्तुतो राज्ञस्तदुक्तः सर्वकर्मसु ॥”
 इति मत्स्यपुराणम् ॥
 दुर्गानवमी, स्त्री, (दुर्गायाः पूजोपलक्षिता नवमी ।)
 कार्तिकशुक्लनवमी । सा चैतायुगाद्या । तत्र
 जगद्धात्रीपूजा कर्तव्या । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याश्च विशेषतः ।
 प्रगल्भाश्च जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
 तन्तान्तरे ।
 “त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाक्षरेण च ।
 नानावलिविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
 कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याश्च विशेषतः ।
 क्लृप्तं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम् ॥”
 कुलिकातन्त्रे ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
 दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
 शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
 “कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
 त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
 निर्माय प्रतिमां श्रद्धया जगद्धात्रा विधानतः ।
 पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥
 एवं कृत्वा चक्रवर्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
 पुत्रपौत्रधनैश्वर्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥
 दासदासीगणैर्युक्तो सुक्तः स्यात् पापसङ्कटात् ।
 विशेषतो वसुधुतां नवमीं प्राप्य साधकः ।
 पूजयित्वा नवम्यां तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
 भविष्ये ।
 “मासे शुक्लतृतीये तु पुण्यं विधिना पूज्यं चर्चिकाम् ।
 तत् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च ॥”
 इति तिथितत्त्वम् ॥
 दुर्गाध्यायः, पुं, (दुर्गाया आद्या आख्या आज्ञा
 यस्य ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्गाध्यायः, पुं, (दुर्दुष्टः घोषो निनादो यस्य ।) भङ्गकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवः । तद्वति, त्रि ॥
 २ । २ । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके ।
 “दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मनुं तिरुति जिह्वायै हृदये तु हलाहलम् ॥
 दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यालङ्घनोऽपि सः ।
 भुक्तिः भूषितः सर्पः किमर्थं न भयङ्करः ॥”)
 दुर्गाध्यायः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽसौ । जि जये + खल ।)
 दुर्गाध्यायः, पुं, (विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ ।
 “समापत्तिं निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥”

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । २२ ।
 “असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”
 राजसविशेषः । यथा, रामायणे । ३ । २६ । ३० ।
 “तं दृष्ट्वा निःसृतं पूर्वं राज्ञसा अपि निःसृताः ।
 दुर्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकासुखः ॥”)
 त्रि, दुर्जयः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । २२ ।
 “वरदानेन धातुः स दुर्जयो मधुसूदन ! ॥”)
 दुर्जरा, स्त्री, (दुर्दुःखेन जीयतेतीति । दुर् + जृ +
 अङ् । ततश्चाप् ।) ज्योतिष्मती लता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४६ ।
 “खादु पाकरसं श्राकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥”
 दुर्जयः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
 “दुर्जरं वासनाजालं न शान्तिसुपजाति वै ॥”)
 दुर्जातं, स्त्री, (दुर्दुष्टं यथा तथा जातम् । प्रादि-
 समासः ।) असनम् । (यथा, रघुः । १३ । ७२ ।
 “दुर्जातवसुरयश्च हरीश्वरो मे
 पौलस्त एष समरेषु पुरः प्रहर्ता ॥”)
 असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असम्यग्-
 जाते, त्रि । इति मेदिनी । ते, १३४ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
 “दौष्कुलेयस्तथा मृगो दुर्जातः शूक्र दृश्यते ॥”)
 दुर्दान्तः, पुं, (दुर्दुःखेन दान्तो दमितः ।) कलहः ।
 वतुसतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशान्ते, त्रि ।
 (यथा, माघे । १२ । २२ ।
 “दुर्दान्तसुतुल्य निरस्तसादिनं
 सहासहाकारमलोकयञ्जनः ॥”)
 दुर्दिनं, स्त्री, (दुर्दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छन्नदिनम् ।
 इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 १६७ । १८ ।
 “तुसुलं दुर्दिनञ्चासीत् सविद्युत्स्तनयिन्मुमत् ।
 तदुर्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥”
 घनान्वकारः । यथा, कुमारः । ६ । ४३ ।
 “यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
 अन्भिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिचारिकाः ॥”)
 दृष्टिः । यथाह साङ्गः ।
 “घनान्वकारे दृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः ॥”
 (यथा, रघुः । ४ । ४१ ।
 “द्विषां विषयकाकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्मङ्गलञ्चात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥”
 कुतुषितदिनम् ।)
 “सुदिनं दुर्दिनश्चैव सर्वं कर्मोद्भवे भव ।
 तत् कर्म तपसां साध्यं कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
 “यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम् ।
 तदिदं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 (दुर्दिनं वर्षः घनान्वकारो वा अस्थस्येति ।
 अच् । वर्षयुक्ते घनान्वकारविशिष्टे च, त्रि ।
 यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
 “सम्प्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः ॥”
 तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
 “जीमूतेष्व दिशः सर्वाश्चक्रे तिमिरदुर्दिनाः ॥”)

दुर्दुष्टः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति आस्तिकता-
 मिति । दोलि + बाहुलकात् कृटप्रत्ययेन
 साधुः ।) नास्तिकः । इति जटाधरः ॥
 दुर्द्रिता, स्त्री, लताविशेषः । इति जटाधरः ॥
 दुर्हमः, पुं, (दुर्दुष्टो इमः ।) हरितुपलाङ्गुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्धर्षः, पुं, (दुर्दुःखेन ध्रियते इति । दुर् + धृ +
 “इषद्ःसुषु कच्छाकच्छार्थेषु खल ॥” ३ । ३ ।
 १२६ । इति खल ।) नरकविशेषः । ऋषभौ-
 षधिः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥ पारदः । भङ्गा-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषासुरस्य
 सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
 “दुर्हरं दुर्मुखचोभौ शरैर्निन्ये यमचयम् ॥”
 (धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । ७ ।
 १३३ । ३० ।
 “नामधेयन्त महेश्वासाः सोदर्याः पञ्च भारत ! ।
 दुर्धर्मणो दुःसहस्य दुर्मेदो दुर्धरो जयः ।
 पाण्डवं चित्रसन्नाहस्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥”
 शम्भरासुरस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 १६२ । १८ ।
 “दुर्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्दनः ।
 एतैः परिवृतोऽमात्यैर्युतसुः प्रस्थितो रणे ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
 तस्य सहस्रनामकथने ।
 “दर्पहा दर्पदो द्रुमो दुर्धरोऽथापराजितः ॥”
 “न श्रद्धा धारणा यस्य प्रणिधानादिषु
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादादतः
 किञ्चिदुःखेन धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भाव-
 नात् तस्मात् दुर्धरः ।
 “क्षेत्रोऽधिकतरस्तेषामयत्तासक्तचेतसाम् ।
 अयत्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥”
 इति भगवद्भचनात् ॥” इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥
 तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
 “सुसज्जो दुर्धरो वाग्मी महेशो वसुदो वसुः ॥”
 “पृथिव्यादीनि धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्ता-
 त्वात् न केनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्धरः ।
 दुःखेन ध्यानसमये सुसुप्तिर्दुर्धरेण धार्यते
 इति दुर्धरः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन युतपञ्जि-
 मेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विरुक्तिः सहस्रनाम-
 पूर्तिश्च जाता ॥) दुःखधार्थ्यं, त्रि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
 “अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
 यथाहोदं महाबाहो ! विशिष्टमिति दुर्धरम् ॥
 अस्मिन् ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिर्वाणम् ॥”
 दुर्जये च । यथा, महाभारते । ७ । ११७ । ६ ।
 “निर्जितं दुर्धरं श्रेष्ठं सपदासुगमाह्वये ।
 हार्दिकं योषवर्थं प्राप्तं मन्ये घनञ्जयम् ॥”)
 दुर्धर्षः, स्त्री, (दुर्दुःखेन हृष्यतेऽसौ । दुर् +
 धृ + खल ।) नागदमनी । कन्याशिशुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
 “विन्दासुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुर्धर्मणः ॥”)

दुर्नाम

दुःखधर्षणीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १२ । ६ ।

“सुनामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥”

दुर्धर्षः । तथा, तत्रैव । १ । १३४ । ८७ ।

“ततः प्रीतमना द्रोणो सुहृत्तादिव तं पुनः । प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥”

दुर्धर्षः, पुं, (दोलयति उत्तुचिपति युष्मादिक-मिति । दुल क उत्तुचे + बाहुलकात् कूट-प्रत्ययेन साधुः लस्य रः ।) युक्तिं विना गुरु-वाक्यमन्यमानः । इति तत्त्वबोधनी ॥

दुर्नाम, [न] स्त्री, (दुर्दुष्टं नाम यस्य ।) अशो-रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दध्याजं कफपित्तं लघु वातचयापहम् ।

दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥”

पित्तजन्मजयोरनयोर्हेतुर्थथा,—

“कङ्कलवणोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।

सेवनानिलतोयेन श्रमाद्वायामपीडया ।

यानयायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम् ॥

अथायामात्तस्य श्रीलादजसं

श्रीताद्वान्यद्वातसंसेवनाच्च ।

गौण्यात्स्वात्तैलसम्पिच्छित्वेन

दुर्नामा सञ्जायते स्नेहदोषात् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
चिकित्सास्य यथा,—

“योषाण्यरुक्करविडङ्गतिलाभयानां

चूर्णं गुडेन सहितं सदीपयोज्यम् ।

दुर्नामकुष्ठगरशोथशक्वद्विबन्धा-

नमेर्जयत्वबलतां क्रिमिपाण्डुताच्च ॥”

इति योषादचूर्णम् ॥

पचेद्धारिचतुर्द्रोणे कण्टकार्यमृताशतम् ।

तत्राग्निचिफलायोषपूतिकल्ककलिकैः ॥

स काष्ठास्यविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहसुत् ।

घृतं सिंघ्र्यतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥

इति सिंघ्र्यतं घृतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणि संग्रहे अशोऽधिकारे ॥

“मृत्पिप्प्लवं शौर्यं कन्दं पक्वान्मौ पुटपाकवत् ।

अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥”

“चूर्णीकृताः घोडुश्च शूरणस्य

भागास्ततोर्द्ध्वेन च चित्रकस्य ।

महौषधादुद्धौ मरिचस्य चैको

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥”

इति शूरणपिण्डी ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

“माणशूरणभक्षातत्रिद्वहन्तीसमन्वितम् ।

त्रिकचयसमायुक्तं लौहं दुर्नामनाशनम् ॥

इति माणाद्यं लौहम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे अशोऽधिकारे ॥

“सर्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपहताः ।

तेस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्तते ॥

ततो व्यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मृदाति देहिनाम् ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

दुर्भिचं

दुर्नामकं, स्त्री, (दुर्नाम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

अशोऽरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा,—

“सनागरारुक्करवृद्धदारकं

गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ।

अशेषदुर्नामकरोगदारकं

करोति वृद्धं सद्यैव दारकम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणि संग्रहे अशोऽधिकारे ॥

दुर्नामा, [न] पुं, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्य ।)

दीर्घकोषिका । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ भिक्षुक-

इति भाषा ॥

दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम अशोऽरोगस्य अरिः शत्रुः ।)

शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्नामी, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्याः । डीप् ।)

दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥

दुर्बलः, त्रि, (दुर्निन्दितं बलं यस्य ।) लघुः । तत्-

पर्यायः । अमांसः २ क्वातः ३ । इत्यमरः । २ ।

६ । ४४ ॥ चान्तः ४ श्रातः ५ शितः ६ अवलः

७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । १ । ६ । ५६ ।

“सबलो जयमाप्नोति देवाज्ययति दुर्बलः ॥”

शिशिलः । यथा, रघुः । ५ । १२ ।

“स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाश-

स्मिन्बोचद वरतनुशिथ्यः ॥”

दुश्कर्मा । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।

“जटिलश्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तान् आद्वेन भोजयेत् ॥”

दुर्बला, स्त्री, (दुर्दुष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः ।)

अम्बुशिरीषिका । इति भावप्रकाशः ॥

दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दुष्टं भगं भागं यस्याः ।) पति-

स्नेहरहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरक्ता ३

निष्ठा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । २६ ।

“शोचत्यशुकलासाध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती ॥”

भाग्यहीने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १७० । ७० ।

“कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥”

दुर्भिचं, स्त्री, (भिचाया अभावः ।) भिचाया

अप्राप्तिकालः । अकाल इति भाषा । यथा,

“दुर्भिचमलं सारणं चिराय ॥” इत्युद्धटः ॥

भिचायाः प्रायो निष्फलत्वमित्यर्थोभावसमासः ।

यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यशस्यादिकं

न जायते तद्देशे तदा याच्यमानदयालाभात्

दुर्भिचं जातमिति अवद्वियते सङ्गिरिति । तत्-

कारकवर्षाणि यथा,—

“राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिचं तस्करैरुपपीडनम् ।

जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥

दुर्भिचं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनादृष्टिः समाख्याता यद्येवंवत्सरे प्रिये ॥२०॥

कचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमण्डलः ।

दुर्भिचं सर्वरीर्वषं यवहारो विपर्ययः ॥३४॥

दुर्भिचं जायते सर्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।

अवे भवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥

दुर्मरा

दुर्भिचं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

अनले च समाख्याता नात्र कार्या विचारणा ॥

देशभङ्गः सुदुर्भिचं समासात् कथयाम्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिचं नर्मदातटे ॥५१॥

दुर्भिचं मध्यमं प्रोक्तं यवहारो न वर्तते ।

भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥५५॥

दुर्भिचं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

पापरोमो भवेद्देवि ! रक्षाख्येऽमरवन्दिनि ॥५५॥

रोगो मरणदुर्भिचं विरोधोपद्रवाकुलम् ।

क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरषिणे ॥५६॥

मेदिनी चलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् ।

देशभङ्गश्च दुर्भिचं चये सङ्गीयते प्रजा ॥

सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।

दुर्भिचं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥५७॥

इति ज्योतिस्तत्त्वधृतषष्टिवर्षान्तगतवर्षविशेष-

फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ * ॥

अङ्गुतेऽपि दुर्भिचं भवति यथा,—

“मांसास्थिनी समादाय श्मशानादुत्थवायसा ।

श्वा श्मशालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति तत् ।

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ।

चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।

संयामश्च महाघोरो दुर्भिचं मरकन्धरा ।

अङ्गुतानि प्रसूयन्ति तत्र देशस्य विद्रवः ॥”

अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥ * ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

“तत्राशौचिभिर्चाग्रहणे दोषाभाव इति हार-

लताप्रभृतयः ॥ कौर्म ॥

सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिचं चाप्यपि ।

द्विस्वाहवे हतानाश्च विदुता पाथिवैर्विद्विः ॥

सद्यःशौचं समाख्यातं श्रापादिमरणे तथा ॥

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च गारुडे २२६ अध्याये ।

“दुर्भिचयुक्तराष्ट्रे च मृतके स्तकैर्द्विपा ।

नियमाश्च न दुष्यन्ति दानघर्मेरतास्तथा ॥

दीक्षिताश्चाभिधिक्षाश्च व्रततीर्थपरास्तथा ।

दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्यां निमित्तकैः ।

पूर्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं मृतस्तकैः ॥”

दुर्मनाः, [स] त्रि, (दुर्दुष्टं मनो यस्य ।) चिन्ता-

दिव्याकुलचित्तः । तत्पर्यायः । ३ । १ । ८० ॥ (यथा,—

अन्तर्मनाः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ।

भागवते । १ । ६ । १६ ।

“रूपं भगवतो यत्तत्तमनः कान्तं सुनापयम् ।

अपश्यन् सद्योत्तमो वैकुण्ठ्यादुर्मना इव ॥”

शतावर्थाम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मन्त्रः इति विग्रहे । दुर्दुष्टि, स्त्री ।

रामायणे । २ । ३१ । २० ।

“यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यसत्तमम् ।

प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्व्यं च विश्रितः ॥”

दुर्मरा, स्त्री, (मृ + भावे अप् ।) दुर्दुष्टि, स्त्री ।

मृत्युर्दुःखाः । क्षिन्नायामपि पुनस्तत्पुनरेव ॥

स्तथात्वम् ।) दुर्भा । इति जटाधरः ॥

दुर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्योध

दुर्मुखः, पुं, (दुर्निन्दितं मुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । ३३ ।
“अयुतेन वृत्तैव सहस्रेण प्रतेन च ।
ततो यूयपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ॥”)
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३ । ११४ ।
“कुहरः पुण्यदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा ॥”)
अश्वः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुर-
सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
“दुर्जरं दुर्मुखश्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥”
(वृषविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २१ ।
“संग्रामनिर्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ३ ।
“दुर्मुखो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥”
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।
“रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भ-
घृष्टाच्च दुर्मुखसुरान्तरान्तकादीन् ॥”
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपते-
र्गणानामन्यतमः । यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । ११ ।
“षट्कोणाश्रितु षट्सु षड्गजमुखाः पाशा-
विभागाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणामस्र-
जामोदः पुरतः प्रमोदसुमुखौ तं चाभितो
पञ्चात्पार्श्वगतोरस्य विप्र इति यो यो विप्र-
कर्त्तृति च ॥”
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वप्रवचन-
पुराणवचनम् ।
“गुह्यधान्यस्यो देवि ! सर्वप्रसन्नमहार्घता ।
यवहारश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः ॥”)
दुर्मुखः, त्रि, (दुर्दुःखजनकं मुखं सुखनिःसृत-
वचनदिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्यायः ।
सुखरः २ अश्वसुखः ३ । इत्यमरः । ३ । ११३६ ॥
(अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे ।
१२ । ५२ ।
“चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्मुखम् ॥”)
दुर्मुखः, स्त्री, (दुर्दुःस्थितं मूलम् । प्रादिसमासः ।)
दुर्मेधाः, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धि-
रस्य । “नित्यमसि च प्रजामेधयोः ॥” ५ । ४ ।
१२२ । इति अश्विच ।) मन्दमेधाः । इति
वाकराणम् । (यथा, महाभारते । ३ । १० । २६ ।
“न किञ्चिदुक्ता दुर्मेधास्तस्यौ किञ्चिदवाह-
सुखः ॥”)
दुर्मुखः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काक-
दुर्मेधिनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध् +
“भाषायां शासियुधीति ।” युच् ।) खनाम-
स्मान्तरात्तत्त्वप्रवचनविशेषः । स धृतराष्ट्रव्येष्ट-

दुर्वर्ण

पुत्रः कुरुपाण्डवयुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्यायः ।
कुरुराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशेन पृथिव्या-
भवतीर्णः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८८-८९ ।
“कलेरंशस्तु संजज्ञे सुवि दुर्वर्णो वृषः ।
दुर्वर्णदुर्मेति चैव कुरुणामयशस्करः ॥
जगतो यस्तु सर्वस्य विद्विष्टः कलिपुरुषः ।
यः सर्वं प्रातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! ॥”)
दुर्लभः, त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर् + लभ +
“इष्टदुःसुखिति ।” ३ । ३ । १२६ । इति खल ।)
दुष्प्रापः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ यथा,—
“दुर्लभं प्राक्तनं वाक्यं दुर्लभः चेमकतु सुतः ।
दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभः खजनः प्रियः ॥”
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ।
“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभः, पुं, (दुर् + लभ + खल ।) कचुरः । इति
मेदिनी । मे, १६ ॥ कचूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
“दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिष्टा ॥”
“दुर्लभतया दुर्लभः ।
‘जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ।’
इति वचनात् भक्त्या लभ्य इति भगवद्भचनाच्च ।”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ + टाप् ।) श्वेतकण्टकारी ।
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भां-परं-सकं-
दुर्व, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् । ईदित्वात् निष्ठायांमनिट् ।) पञ्चम-
स्वरी । दूः दुरौ दूरः । ई, दूर्णः । इति दुर्गा-
दासः ॥
दुर्वचं, त्रि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर् + वच् +
खल ।) दुःखकथ्यम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
“अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनन्तद्विदधौत विसयम् ॥”
दुर्वचः, [सु] स्त्री, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्द-
वाक्यम् । यथा,—
“असह्यं दुर्वचो ज्ञातेर्मेघान्तरितरौद्रवत् ॥”
इत्युद्धटः ॥
(दुष्टवक्त्रि, त्रि ॥)
दुर्वर्णः, स्त्री, (दुर्निन्दितं सुवर्णादिपेक्षयेत्यर्थः वर्णं
यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, माघे । ४ । २८ ।
“दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”)
खलबालुकम् । इति मेदिनी । गो, ५२ ॥ मन्द-
वर्णः, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
“योगैर्हमेव दुर्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥”)
दुर्वर्णकं, स्त्री, (दुर्वर्ण + स्यार्थे संज्ञार्था वा कन् ।)
रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दुर्दृष्ट

दुर्वाक्, [च] त्रि, (दुर्दृष्टा वाक् यस्य ।) कद्वदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ४ । १७ । ५ ।
“दुर्वाञ्जीः सर्वा दुर्वाचस्ता असन्ताशया-
मसि ॥”)
दुर्दृष्टा वाक् ।) दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ७४ । ८८ ॥
“अतीव जल्पन् दुर्वाचो भवतीह विद्वेष्टकः ॥”)
दुर्वादः, पुं, (दुर्दृष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्वकदुर्वाक्यम् ।
इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यश्च ॥
दुर्वासाः, [सु] पुं, (दुर्दृष्टं निगूढमित्यर्थः वास इव
धर्मावरणत्वं यस्य । तथा च महाभारतवच-
नम् ।
“निगूढनिश्चयं धम्म यं तं दुर्वासं विदुः ॥”)
सुनिविशेषः । स अत्रिसुनिपुत्रः शङ्कराश-
जातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २ ।
“दुर्वासाः शङ्करस्याश्वचार पृथिवीमिमाम् ॥”)
तत्पर्यायः । कुशारणिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्य भार्या और्वसुनिकन्या कन्दली ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
तस्य सहस्रनामकीर्तने ।
“साङ्ख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ॥”
दुर्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवस्त्रयुक्ते,
त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । १६ ।
“मा नो अमेरवीरते परा दा दुर्वाससेऽमतये
मा नो अस्ते ॥”)
दुर्विधः, त्रि, (दुर्दृष्टा विधा यस्य ।) हरिद्रः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खलः । इति मेदिनी ।
धे, ३१ ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
गोः रामायणे । २ । १०६ । ३० ।
“शास्त्रेऽन्येषु सुखेषु विद्यमानेषु दुर्विधाः ।
बुद्धिमान्नीचिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥”)
दुर्विनीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः । दुर्दृष्टं
विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर् + वि + नी +
क्तः ।) अविनीतान्धः । तत्पर्यायः । मूकलः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे,
त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
“कुपुच्छोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरुषोऽपि मूर्खोऽपि असनी
खलः ॥”)
दुर्वृत्तः, त्रि, (दुर्दृष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः ।
यथा,—
“दुर्वृत्तवृत्तप्रमनं तव देवि ! शीलम् ॥”
इति चण्डी ॥
दुस्वरिज्ञे, स्त्री । (यथा, महाभारते । १ । ११०० ।
“दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥”)
दुर्दृष्ट, [दृ] त्रि, (दुर्दृष्टं हृदयं यस्य । “सुहृ-
दुर्दृष्टौ मित्राभिन्नयोः ।” ५ । ४ । १५० । इति निपा-
तनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
२ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

दुहिता

एषियाचतुरन्ताया गोमा भरतसत्तम ! ॥”
 विवरणमस्य तदध्यायात् विस्तरशो द्रष्टव्यम् ।
 दुष्यन्त इत्यपि पाठः ॥)
 दुष्यन्तः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुः + स्पृश् +
 कर्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः ।) दरालभा ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
 “यसो यवासो दुष्यन्तो धन्वयासः कुनाशकः ।
 दरालभा दरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
 गान्धारी कच्छुरानन्ता कथाया हरविग्रहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दुःखसृष्टेः, चि ॥
 दुष्यन्तः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + स्था +
 कः ।) कुकुरः । कुकुटः । इति शब्दार्थकल्प-
 तः ॥ (दुःस्थिते, चि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।
 “बलिर्बन्धे जलधर्ममन्ये
 जह्मेऽन्तं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
 कल्पान्तदुसुस्या वसुधा तथोहे
 येनैव भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥”)
 दुह, इर अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-सकं-सेट् ।) इर, अदुहत् अदोहीत् । अर्हने-
 मिह वधः । इति दुर्गादासः ॥
 दुह, ल ज औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
 उभं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च
 यत्कीकरमिति धातुपारायणिकाः । ज ल,
 रोमि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य
 शुभेऽपसृता वरुणमानस्य वरुणि मेदिनीति
 किराते वरुणीति कर्मणो विदमानतया कर्म-
 कर्मविषये कर्मकर्तृत्वे प्रधानकर्मप्रयोगो दुर्नि-
 वारः । इति कुलचन्द्रः ॥ स्वमते तु अतएवा-
 विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥
 दुहिता, [ङ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले
 इति । आर्वकाले कन्यासु एव गोदोहनभार-
 सिक्तेस्तयात्वम् । दुह + “नमृनेष्ट्वष्टृहो-
 २ । ६६ । इति ङच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
 कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादान-
 पात्रापात्रं यथा,—
 “कन्या परीक्षां कान्तस्य दृष्टोति कामिनी वरम् ।
 वराय गुणहीनाय दृष्टायाज्ञानिने तथा ॥
 अत्यन्तकीपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ।
 आपलायाङ्गहीनाय चान्वाय बधिराय च ।
 जह्वाय चैव सुखाय क्लीवतुल्याय पापिने ॥
 शान्ताय गुणिने चैव युने च विदुषेऽपि च ॥
 कन्याविक्रये दोषो यथा,—
 “यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
 विपदा घनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥

दूढभः

कन्यामन्त्रपुरीषश्च तत्र भवति पातकी ।
 कृमिभिर्देशितः काकैर्याविदिन्नाश्चतुर्दश ॥
 नृतश्च बाधयोनौ च स लमेज्जन्म निश्चितम् ।
 विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 कन्यादानफलं यथा,—
 “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
 वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
 सन्ध्यायज्ञवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
 अस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
 त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
 वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताह्वफलदायिनी ॥
 प्रतिग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय निवृत्तः ।
 सुखाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
 परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च ।
 शठाय सन्ध्याहीनाय वायिकफलदा सुता ॥
 सर्वसन्ध्यास्वगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
 विप्रोद्भवाय दत्ता या वायर्हफलदा सुता ॥
 पापिने शूद्रजाताय विप्रचेनोद्भवाय च ।
 दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
 विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
 जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वापीफलप्रदा ॥
 शक्तिवर्षवृक्षाणि दिव्यरूपं विधाय च ।
 एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
 दत्ता कन्या सुशीलाश्च हराय हरयेऽथवा ।
 नारायणस्वरूपश्च भवेदेव श्रुतो श्रुतम् ॥
 विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
 स लभेद्भरिदास्यश्च पुत्रं विप्रोद्भवाय च ॥” * ॥
 विवाहानन्तरं कन्याया भर्तृदृष्टगमनसमये
 पित्रादीनां रोदनं शास्त्रविदम् । यथा दुर्वा-
 ससा सह और्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे ।
 “कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुच्चैरुदो च ।
 मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
 अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
 चण्डेन चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
 मूर्च्छितां तातविच्छेदादुदन्तोऽशोकसंयुताम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डश्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥
 दुहितुःपतिः, पुं, (दुहितुःसुतायाः पतिः । “विभाषा-
 खण्डपद्योः । ” ६ । ३ । २४ । इति विभक्त-
 रत्नम् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 दुह्यं, स्त्री, (दुह्यते इति । दुह + “एतिसु शास्-
 वृजुषः क्यप् । ” ३ । १ । १०६ । इत्यत्र “शंसि
 दुह्यिगुह्यिभ्यो वा । ” इति काशिकोक्तेः क्यप् ।)
 दोहनयोग्यम् । दोहम् । इति आकरणम् ॥
 दुः औ ड य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
 आत्म-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उप-
 तप्रीकरणमुपतप्रीभावश्च । औ, दूनः । ड य,
 दूयते दैन्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं
 पश्यन् दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
 दूढभः, चि, (दुःखेन दूढ्यते इति । दुः + दभ +
 खल् । “दूरो दाशनाशदमध्यैवृत्तरसुत्तरपदादेः
 दुल्लभः । ” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्येति वार्ति-

दूतः

कोक्या जलं भस्य डल्लभः ।) असनप्राप्तः ।
 विपदुक्तः । इति र्वाचिप्रसारः ॥ (दुर्दहः ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
 “युवं दहं दृतव्रतमित्रावरुणदूढभम् ॥”
 “दूढभं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्व-
 मित्यर्थः । ” “दूढभं दह भस्मीकरणे दुःखेन
 दह्यते इति दुर्दहं ईषदुःसुखित्यादिनादुरित्युप-
 पदे दग्धेः खल् यत्ययो बहुलमित्युकारस्य
 उकारो रेफस्य लोपः इकारस्य इकारो हका-
 रस्य च भकारः ॥” इति तद्व्याख्ये सायनः ॥)
 दूडाशः, चि, (दुःखेन दाशयते यः । दुः + दाशि
 + खल् । “एषोदराणि यथोपदिष्टम् । ” ६ ।
 ३ । १०६ । इत्यस्य “दूरो दाशनाशेति । ”
 वार्तिकोक्ता जलं डल्लभः ।) पीडायुक्तः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । १३ । १ ।
 “नमस्ते अस्वप्सने येना दूडाशे अस्यसि ॥”)
 दन्त्यसान्तोऽपि ॥
 दूडाः, चि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुः + ध्ये +
 खल् । “दूरो दाशनाशदमध्यैवृत्तरसुत्तरपदादेः
 दुल्लभः । ” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
 जलं डल्लभः ।) अघमः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 दूणाशः, चि, (दुःखेन नाशयते ऽसौ । दुः +
 नाशि + खल् । “दूरो दाशनाशेति । ” ६ । ३ । १०६
 इत्यस्य वार्तिकोक्ता जलं यल्लभः ।) दुःखेन
 नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयितुम-
 शक्वः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६३ । ११ ।
 “यो दूणाशो वरुण्यता ॥”)
 दूतः, पुं, (दूयते वार्तावहनादिनेति । दू + “दूत-
 निभ्यां दीर्घश्च । ” उणां । ३ । ६० । इति क्तः
 दीर्घश्च ।) वार्ताहरः । तत्पर्यायः । सन्देश
 हरः । २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्ट-
 कथकः । ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
 यथा,—
 “यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
 शक्तः क्षेपसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
 वक्ता नयस्य यः काले स दूतो वृपतेर्भवेत् ॥”
 इति मतस्यपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “मिधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परश्चित्तोपसङ्गकः ।
 धीरो यथोक्तवादी च एव दूतो विधीयते ॥”
 इति चाणक्ये । १०६ ॥
 अन्यच्च ।
 “परेक्षितश्च परवाक्प्राज्ञार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
 सदोत्पन्नमतिर्धौरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविप्रारदम् ।
 इक्षितश्च तथा सभ्यं दहं सत्कुलसम्भवम् ॥
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
 वपुश्चान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः अश्रुते ॥
 दूत एव हि सन्नतो भिन्नोऽपि सन्नतात् ।
 विद्वत्पार्थो मितार्थश्च तथा शास्त्रविप्रारदः ॥

दूतः

दूताख्योऽमात्यगुणैः समैः पादार्द्धवर्जितैः ।
विन्द्यार्थं कार्यवशात् शासनं न करोति यः ॥
मितार्थः कार्यमात्रोक्तौ न कुर्यादुत्तरोत्तरम् ।
यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः ॥
तत्र दूतो ब्रजत्रेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्ताविशेषं भूपाय भट्टिचिह्नवेषमनि ॥
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णयता विनि-
संशयम् ।

पृच्छामानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः कापि
वैशसम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्णनीयानि । निजप्रभुतेजः श्रीविक्रमौ-
न्नत्यकरवाक्यम् १ शत्रुघ्नोभकरचेष्टा २ अधर्ष-
णीयता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ४ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (वैद्यकोक्तदूतो यथा,—
“आतुरोपक्रमार्थं दूतो याति भिषगृहे ।
तस्य परीक्षणं कार्यं येन संलक्ष्यते गदः ॥

खञ्जात्पुत्रं वधिरश्च वामनं
स्त्रियश्च कुञ्जं दधितश्च जीर्णम् ।

आन्तं क्षुधार्तं अमितश्च दीनं
शस्तं न वै वेदविदो वदन्ति ॥”

“यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणि-
भिषग्विगर्हीकृतशौचतश्च ।

एते न शस्ताः प्रवदन्ति धीरा
दूता विकारं प्रतिवर्द्धयन्ति ॥

यः काष्ठहस्तोद्धतपाशपाणि-
स्तथातुरो दीनवचाहि रोदितः ।

प्रक्षिन्ननेत्रोगमनोत्सुकोऽपि
वर्ज्यः राजातोऽशुभकारिदूतः ॥”

“नकुटहस्तोऽवष्टभ्य वक्रपादेन तिष्ठति ।

तस्मादाकुण्ठवादी यो न शस्तो वैद्यकर्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रेण आविश्योत्थाय मुह्यति ।

पादौ प्रसार्य विप्रति मस्तके विन्यसेत् करम् ॥
भिनन्ति लोदृकाश्च त्वं स्फोटयते कश्चित् ।

अथवा स्पृशते नाशं स्नानं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।

निद्रां वा कुरुते यस्तु स दूतोऽरिहकारकः ॥
यः श्वेतवस्त्रावृतपूर्णपाणिः

सम्पूर्णताम्बूलमुखः प्रशस्तः ।
द्विजस्तथा माणवकः सुशीलः

प्रज्ञाधिकश्चाङ्गते सुखाय ॥”

“आगत्योदीच्यपूर्वं मथ वरुणदिशमैशमाश्रित्य
शान्तो

दृष्ट्वा वैदां प्रहस्य प्रवदति निपुणं नातिनीचं
न चोच्चम् ।

उत्तिष्ठेति प्रसारं कुरु वचनमिदं सौख्यवार्ता
तनोति

प्राप्तं स्वार्थं प्रकटं सुखमगदहरं रोगिणां
वैदलाभम् ॥

पूर्वां दिशं समासाद्य प्रशान्तः शान्तया गिरा ।
वदन्ति वैदलाभाय रोगिणाश्च सुखावहम् ॥

यश्चागत्योपविष्टोऽपि शोकं वायु सुभाषितम् ।

दूनः

वदते शान्तया वाचा वैदलाभश्च शान्तये ॥
योऽभिवादापि वैदस्य क्षेमं संपृच्छते पुनः ।
फलं ददाति पुष्पं वा रोगिणाश्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्यं राजा शान्तिर्यस्य दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥”

इति हारीते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
दूतग्री, स्त्री, (दू उपतापे + भावे औणादिकत्तः
दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन + टक् ।
डीप् ।) कदम्बपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूतिः, स्त्री, (दूयते नायकादिवार्ताहरणा-
दिनेति । दु + बाहुलकात् तिः दीर्घश्च । इत्यु-
च्युलदत्तः । ४।१७६ ।) दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५३ ।
“प्रतिक्षतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ॥”)

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थे कन् । ततश्चाप् ।)
दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १ । १७८ ।
“जम्बुको हुहुयुद्धेन वयं आघातभूतिना ।
दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥”)

दूती, स्त्री, (दूतिः । कृदिकादिति वा डीष् ।)
सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्मणि-
नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका । तत्-
पर्यायः । ससारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१७ ॥ दूतिः ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २०० ।
“दयितप्रहिता दूतीमालम्ब्य करेण तमसि
गच्छन्ती ।

खेद्युतस्तगनाभिर्दूरादगौराङ्गि ! दृष्ट्यासि ॥”)
दौत्ययापारपाश्र्वमा । तस्याः संघट्टनविरह-
निवेदनादीनि कर्माणि । इति रसमञ्जरी ॥
(तद्देवगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-
१२७ ।
“दूतः सखी नटी दासी घात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाणा प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्यादाः स्वयं
तथा ॥

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तवृत्ता स्मृतिः ।
माधुर्यं नर्मेविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथोचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥”)
दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥
दूत्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । दूत + “दूत-
वणिग्भ्याश्च ।” ५।१।२२६ । इत्यस्येति वार्ति-
कोक्ता यः । वैदिके तु “दूतस्य भागकर्मणी ।”
४ । ४ । १२० । इति यः ।) दूतकर्म । (यथा,
हरिवंशे । १०६ । ४१ ।
“वचनश्च यथास्माभिर्दूत्ये नः क्षणविग्रहे ॥”
तथा च ऋग्वेदे । १ । १६१ । १ ।
“किमीयते दूत्यम् ॥”) दूतस्य भावः । इत्यमरः ।
२।१२६ ॥ दूतस्य भावः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥

दूनः, त्रि, (ओ दू ड य खेदे + क्तः । “ओदि-
तस्य ।” ८ । २ । ४५ । इति निघातस्य नः ।
यद्वा, दु गतौ + क्तः । “दुवोदीर्घश्च ।” इति

दूर्वा

वार्तिकोक्ता तस्य नः दीर्घश्च ।) अघादिना
शान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥ उपतप्तः ।
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
“पित्तेन दूने रसने सितापि
तिक्तायते हंसकुलावतंस ! ॥”

दूरं, त्रि, (दुर्दुःखेनेयते प्राप्यते इति । दूर +
इन् + “दुरीणो लोपश्च ।” उणां २ । २० । रक्
धातोर्लोपश्च ।) अनिकटम् । असन्निकटम् ।
तत्पर्यायः । विप्रकृतम् २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।
“शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं चण्विंशसि कल्पान्तस्यायिनो गुणाः ॥”)

आके १ पराके २ पराचेः ३ आरे ४ परा-
वतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इति वैद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥
दूरदर्शनः, पुं, (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।) दूर-
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभे, त्रि । यथा, भाग-
वते । १ । ११ । ८ ।
“अहो सनाथा भवता स यद्दृश्यं
त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणात्तं
पश्येम रूपं तव सर्वसौभागम् ॥”)

दूरदर्शी, [न] पुं, (दूरात् दूरमपि वा पश्यतीति ।
दृश् + शिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ ।
यद्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ।
दूरदृक्, [श्] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति । दृष् +
क्लिप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ दूर-
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ।
दूरमलः, पुं, (दूरे असन्निकटे मूलं यस्य ।) दूर-
लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दूरवेधी, [न] त्रि, (वेधोऽख्यस्येति । इतिः ।
दूरात् वेधी ।) दूरात् लक्ष्यभेदकः । तत्पर्यायः ।
दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१७ ।
दूरेरितेक्षणः, त्रि, (दूरे ईरिते ईर्यते यस्य ।) दूर-
केकरः । इति शब्दमाला ॥
दूर्यं, स्त्री, (दूरे परित्याज्यम् । दूर + यत् ।) दूर-
इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदूरीकर-
णाय साधु इति यत् ।) दूरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दूर्वा, स्त्री, (दुर्वन्ते दुर्वन्ति वा । दुर्वं हिंसायाश्च ।
अच् घञ् वा । “उपघायाश्च ।” ८ । २ । ७८ ।
इति दीर्घः ।) खनामखातघासः । तत्पर्यायः ।
शतपत्रिका २ सहस्रवीर्या ३ भागवी ४ बद्धा ५
अनन्ता ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ दूरिता १० । दूरि-
दुर्मरा ८ । बहुवीर्या ६ शुक्रायाः मन्त्रायाः २
ताली ११ कच्छरुहा १२ । शुकुलाश्चक्रः १३
शतवीर्या १ गण्डाली २ शतघरः ३ शतपत्रिका ४
गोलोमी ४ । इति जटाधरः ॥ शतपत्रिका ५
सितदूर्वा ६ सिता ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महावारा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ११० । १७ ।

“ततो बलमिति ख्यातं विज्ञाय दृक्प्रवृत्तिनाम् ।
 दूषितः सद्ब्रह्मा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डवः ॥”
 मेघनापवादयुक्तः । तत्पर्यायः । अभिशक्तः २
 वाच्यः ३ चारितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३१०० ॥
 आचारितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषिता, स्त्री, (दूषित + टाप् ।) दूषणप्रप्ता
 कन्या । तत्पर्यायः । सखेदा २ धर्मकारिणी ३
 प्रमादिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषी, स्त्री, (दूषि + “कृदिकारादिति” वा डीष् ।)
 दूषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति + दूषि + “कषिदूषि-
 भ्यामीकन्” उणां ४ । १६ । इति । ईकन्
 ततटाप् ।) दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषीविषं, स्त्री, (दूषयतीति । दूषि + बाहुलकात्
 इङ् । ततः कर्मधारयः ।) औषधादिभिरवीर्यं
 विषम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ३८० ॥ आदि-
 पदात्तावाग्निवायुरौद्रशोषितविषम् । स्वभावतो
 गुणहीनं विषम् । अस्य गुणः । उदररोग-
 क्षीहगुल्मकुष्ठप्रमेहनाशिलम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ यथा,—
 “जीर्णं विषमौषधिभिर्हृतं वा
 दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥”
 इति माधवकरः ॥
 दूष्यं, स्त्री, (दूष्यते इति । दुष् + णिच् + “अचो-
 यत्” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “दोषो ङी”
 ६ । ४ । ६० । इति उपधाया क्तम् ।)
 वस्त्रम् । वस्त्रयुक्तम् । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥
 पूयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । २८८ ॥
 दूष्यः, त्रि, (दुष् + णिच् + यत् ।) दूषणीयः । इति
 मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १६५ । ३२ ।
 “स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्लवृतं पिबेत् ।
 अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ॥”
 निन्द्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ३१३ ॥
 यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ६ । ६ ।
 “राज्योपघातं कुञ्जाणा ये पापा राजवल्लभाः ।
 एकैकशः संहता या दूष्यास्तान् परिचक्षते ॥”
 दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति । दुष् + णिच् + यत् +
 टाप् ।) हस्तिकचक्रः । काचदङ्गि इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । कचा २ वरचा ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ ४ । २६८ ॥ चूषा ४ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ४२ ॥
 ड, डश्च आदरे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
 आत्म-सक-अजिट ।) आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः ।
 डश्च, त्रियते गुरुं लोकः । साधुबन्धोऽयमि-
 त्येकं । इति दुर्गादासः ॥
 दृक्, [ष] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश् + करणे
 क्तिप् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६४ ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “दृष्ट्वा दृष्टं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टैव याः ।
 विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः सुभो वामनोचनाः ॥”

भावे क्तिप् ।) दर्शनम् । बुद्धिः । इति मेदिनी ।
 प्रे, ८ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ५ ।
 “तां नाध्यगच्छद्दृष्टमन्त्रं सम्मतां
 प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यथा भवेत् ॥”
 दृक्, [ष] त्रि, (पश्यतीति । दृश् + कर्त्तरि क्तिन् ।)
 वीक्षकः । इति मेदिनी । प्रे, ८ ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । २२ । ६ ।
 “यथा सर्वदृष्टं सर्वं आत्मानं येऽस्य हेतवः ॥”
 ज्ञाता । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृक्, स्त्री, (दीर्यते इति । दृ विदारे + बाहु-
 लकात् कक् इच्छच् ।) क्रिद्रम् । इति
 संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
 दृकाणः, पुं, द्रेकाणः । इति जातकः ॥
 दृक्कणः, पुं, (दृष्टौ नेत्रावेव कर्णौ यस्य ।) सर्पः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ३६६ ॥ यदाह कश्चित् ।
 “दृक्कणौ मशकः शिला सरसि च वायो जलौकाः
 शुकः
 शुभ्रांशुर्गणको कुलोत्तमवली पाण्ड्यो नभश्चातकः ।
 वादी चक्रचरो वको मधुलिहो खालाटिको
 लम्पटः
 श्रीमद्भोज ! भवन्तु विंशतिरमौ लहैरिणा
 सेवकाः ॥”
 दृकाणः, पुं, द्रेकाणः । इति ज्योतिषम् ॥
 दृक्प्रसादा, स्त्री, (दृष्टौ नेत्रौ प्रसादयतीति ।
 दृश् + प्र + सद् + णिच् + अच् ।) कुलत्या ।
 कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृक्प्रिया, स्त्री, (दृष्टौ नेत्रयोः प्रिया ।) शोभा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृक्श्रुतिः, पुं, (दृष्टौ एव श्रुती कर्णौ यस्य ।)
 सर्पः । इति हलायुधः ॥
 दृग्गच्छः, पुं, (दृष्टौ नेत्रयोरध्यक्षः अधिष्ठातृदेवः ।)
 सूर्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दृग्गोलः, पुं, खगोलान्तर्गतगोलविशेषः । यथा,
 “खखस्त्रिके चाधःखस्त्रिके चान्तःकीलकौ कृत्वा
 तयोः प्रोतं अथं दृक्गोलं कार्यं तत् पूर्व-
 वृत्तभ्यः किञ्चिद्भूतं कार्यं यथा खगोलान्तर्धमति
 यद्वेक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृक्गोलम् । यो
 वो ग्रहो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरि परि-
 भास्येदमेव विन्यस्य दृग्गोलाशङ्कादिकं दर्श-
 नीयम् । अथवा पृथक् पृथगष्टौ दृक्गोलानि
 रचयेत् । तत्राष्टमं विजिभलमस्य तच्च दृक्क्षेप-
 मखलं तस्मिन् खगोले भुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं
 बद्धा तन्त्रलिकाधारमेव खगोलाद्विहङ्गुलत्रया-
 न्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलवृत्तै-
 र्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिमखलादौर्ध्वं निव-
 द्यते स दृग्गोलः । यतोऽग्रा कुक्ष्यासमशङ्का-
 द्वाचक्षेत्राणि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तानि
 खगोलवृत्तमितानि उत्पद्यन्ते गोलवन्ध-
 सम्यङ्गोपलभ्यते इति दृग्गोलः कृतः ।” इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दृग्विषः, पुं, (दृष्टि नेत्रे विषं यस्य ।) नागः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । ३७८ ॥

दृढं, स्त्री, (दृह दृहौ + क्तप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) लौहम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-
 श्रयः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ७६ ॥
 दृढः, त्रि, (दृह + क्तः । निपातनात् साधुः ।)
 स्थूलः । अतिश्रयः । प्रभाटः । (यथा, देवी-
 भागवते । १ । ६ । ३१ ।
 “तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाक्वीजं सुमनोहरम् ।
 शृङ्गीतश्च ततस्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृढः कृतः ॥”
 बलवान् । इति मेदिनी । ढे, २ ॥ कठिनः ।
 इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ४४ ॥
 दृढः, पुं, रूपकमेदः । यथा,—
 “दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रमः ।
 निशाचकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः ।
 तल्लक्षणं यथा,—
 “दृढाख्यः स्यात्तल्लघुद्वन्द्वं ताले च हंसलीलके ।
 चतुर्दशाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्तितः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ।
 (त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । ७ । ८३ ।
 “सुनेत्रः चक्षुद्विषश्च सुतपा निर्भयो दृढः ।
 रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥”
 दृढकण्टकः, पुं, (दृढानि कठिनानि कण्टकानि
 यस्य ।) सुदृढकण्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 धनञ्जयकडा इति भङ्गा ॥
 दृढकाण्डं, स्त्री, (दृढं काण्डं यस्य ।) दीर्घरोहि-
 षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढकाण्डः, पुं, (दृढः कठिनः काण्डो यस्य ।)
 वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढकाण्डा, स्त्री, (दृढः कठिनः काण्डो यस्याः ।)
 पातालगण्डलीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढचुरा, स्त्री, (दृढः चुर इवाग्रभागे यस्याः ।)
 यद्वा, दृढः चुर इव फलमख्यस्या इति अग्र-
 आदिभ्योऽच् ततटाप् ।) वल्लभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दृढगात्रिका, स्त्री, (दृढं गात्रमस्याः । कप् । तत्-
 टापि अत इत्वम् ।) मत्स्यस्त्री । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 दृढग्रन्थिः, पुं, (दृढो ग्रन्थिर्यस्य ।) वंशः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दृढच्छदं, स्त्री, (दृढच्छदो यस्य ।) दीर्घरोहिषकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढतरुः, पुं, (दृढस्तर्बुच्चः ।) धवष्टकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दृढतण्डः, पुं, (दृढं कठिनं तण्डं यस्य ।) सुज-
 तण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढतण्डा, स्त्री, (दृढं तण्डं यस्याः ।) वल्लभा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढत्वक्, [च] पुं, (दृढा त्वक् अस्य ।) सावनाल-
 प्ररः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढदंष्ट्रकः, पुं, (दृढं यथा तथा दृष्टतीति । दृश् +
 ण्वल् ।) जलजन्तुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पा-
 तरुः ॥ दृङ्गार इति भाषा ॥

दृतः

दृपनीरः, पुं, (दृपं प्रचुरं नीरं यस्मिन्निवृत्तिः ।)
नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपपत्रः, पुं, (दृपानि कठिनानि पत्राणि यस्य ।)
वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपपत्री, स्त्री, (दृपानि पत्राणि यस्याः । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वल्कजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपपादा, स्त्री, (दृपः पादो मूलं यस्याः ।) यव-
तिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपपादी, स्त्री, (दृपः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।)
गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामली । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दृपप्ररोहः, पुं, (दृपः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य ।) जल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपफलः, पुं, (दृपं कठिनं फलं यस्य ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपवन्विनी, स्त्री, (दृपं यथा तथा वन्धातीति ।
वन्ध + णिनिः । ङीप् ।) श्यामालता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
दृपसुष्टिः, पुं, (दृपा सुष्टिधारणाय यस्य ।) खड्ग-
गादिः । (दृपा दानादभावात् कठिना सुष्टि-
र्यस्य ।) लपणे, चि । इति विश्वः । टे, इ५ ॥
(दृपसुष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ ।
“निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृपसुष्टिना ॥”)
दृपमूलः, पुं, (दृपं मूलं यस्य ।) सुष्ठुलम् ।
मन्यानकलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारि-
केलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दृपराजा, स्त्री, (दृपः स्थिरः राज्ञो रामो यस्याः ।)
स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपलता, स्त्री, (दृपा कठिना लता ।) पाताल-
गन्दी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपलोमा, [न] पुं, (दृपानि लोमानि यस्य ।)
शूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्ते,
चि ॥
दृपवल्कलः, पुं, (दृपं वल्कलं त्वम् यस्य ।) लकुचः ।
पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपवल्का, स्त्री, (दृपं वल्कं यस्याः ।) अम्बुजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपवीजः, पुं, (दृपं वीजमस्य ।) चक्रमर्दः । वदरः ।
वर्जरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृपवन्धिः, चि, (दृपः स्थूलः सन्धिर्यस्य ।) निष्क्रियः ।
तत्पर्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥
दृपवन्धिका, स्त्री, (स्रजमस्यस्या इति । स्रज +
ठन् । दृपा कठिना वन्धिका चेति कर्मधारयः ।)
सूत्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृपवन्ध्याः, पुं, (दृपः स्तन्यो यस्य ।) क्षीरिका-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ (दृपस्तन्यविशिष्टे,
चि ॥)
दृपजङ्गः, स्त्री, (दृपं जङ्गं यस्य । तद्वत्तरपदा-
र्थादस्य कठिनत्वात् तथात्वम् ।) क्षीरकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाङ्गविशिष्टे, चि ॥)
दृतः, चि, (दृ + क्तः ।) आदृतः । आदरार्थ-
द्वयातीः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दृप

दृता, स्त्री, (द्रियते स्मेति । दृ + कर्मणि क्तः ।
टाप् । भिषग्भिवर्षुवाधिप्रयोगेषु कृतादरत्वा-
दस्याः तथात्वम् ।) जीरकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
दृतिः, पुं, (दृणातीति । द विदारे + “दृणाते-
ह्रस्वश्च ।” उणां । ४ । १८३ । इति तिः ङ्रस्वश्च ।)
चर्मपुटकः । अस्य पर्यायः । सखः २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६६ ।
“इन्द्रियाणान् सर्वेषां यदोक्तं चरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य चरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥”)
मत्स्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः ।
यथा, महाभारते । १३ । ७६ । १८ ।
“सवत्सां पीवरैर् दत्त्वा दृतिकण्ठामलकुताम् ।
वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥”
“दृतिकण्ठां प्रलम्बगलकम्बलाम् ।” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥ मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥
यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । २ ।
“द्विधा आपो अभि यदेनमायन्
दृतिं न शुष्कं सरसीं शयानम् ॥”)
दृतिधारकः, पुं, (दृतिस्त्वर्मेपुटकस्तदाकारं धारय-
तीति । धारि + “खुल् लृचौ ।” ३ । १ । १३३ ।
इति खुल् ।) दृक्विशेषः । आकनपाता
इति भाषा । तत्पर्यायः ! आनन्दी २ स्रवि-
कारावुः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृतिहरिः, पुं, (दृतिं चर्ममयद्रव्यं हरतीति ।
दृति + हृ + “हरतेर्दित्तिनाथयोः पशौ ।” ३ । २ ।
२५ । इति ङ् ।) कुकुरः । इति सुगन्धोदयाक-
रणम् ॥
दृन्, य, हिंसा । इति सुगन्धोदयाकायां दुर्गा-
दासः ॥
दृन्फ, प श्र उतुक्तेः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) दन्धवर्गलृतीय्यादिः ।
सप्तमस्वरौ । प श्र, दम्फति । श्र, दफति चौरं
राजा क्षिप्वातीत्यर्थः । ददम्फ ददर्फ । इति
दुर्गादासः ॥
दृन्भूः, स्त्री, (दम्फतीति । दृन्फ + “अन्द्दृन्भू-
जम्बूकम्बूकफेलूककम्बूदिधिषूः ।” उणां । १ । ६५ ।
इति कूप्रत्ययान्तो निपातितः ।) सर्पः । चक्रम् ।
इति मेदिनी । मे, ५ ॥ (कचित् दृन्फूरिति
पाठोपि दृश्यते ॥)
दृन्भूः, पुं, (दृन्फ + कूः । निपातनात् साधुः ।)
वज्रम् । सूत्र्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति
शब्दरत्नावली ॥ अन्तकः । इति संविप्रसारे
उणादित्तिः ॥
दृप, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे-भां-परं-सकं-सेट् ।) कि, दर्पयति दर्पति ।
इति दुर्गादासः ॥
दृप, अ य ऊ इर् ह्रै । गर्भे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-वेट् ।) अ, दम्पो-
श्चि । य, दृप्यति । ऊ, दर्पयति दर्पयति ।
इर्, अदृपत् अद्रासीत् अद्रासीत् अदर्पीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

दृशत्

दृप, श्र बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) श्र, दृपति दर्पिता । बाधनं
विधत्तिः । इति दुर्गादासः ॥
दृप्, चि, (दृप्यतीति । दृप् + वर्त्तमाने कर्त्तरि
क्तः ।) गर्भितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १ । १६२ ।
“यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदानाच्च दृप्ताः ।
दैवैरेजेया निर्वृताश्चाङ्गुनेन
तदा नाश्रुंसे विजयाय सञ्जय ॥”)
दृप्, चि, (दृपति बाधते इति । दृप् + “स्फापि-
तश्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।) दम्भः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (बलवान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
दृफ, प श्र उतुक्तेः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प श्र, दम्फति । श्र, दफति
चौरं राजा क्षिप्वातीत्यर्थः । ददर्फ । इति
दुर्गादासः ॥
दृब्, चि, (दृभ्यते ग्रथ्यते इति । दृभ + कर्मणि
क्तः ।) ग्रथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
(दृभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति भयाद्य-
दृभधातुदर्शनात् ॥
दृभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे-भां-अकं-सेट् ।) कि, दर्भयति दर्भति । ई,
दृब्, । रमानाथस्तु दृभी इति घातुद्वयं मत्वा
दारयति दरति भाययति भयति इत्याह ।
इति दुर्गादासः ।
दृभ, श्र ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-चुरां पक्षे-भां-सकं-सेट् ।) श्र, दृभति ।
ई, दृब्, । कि, दर्भयति दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थ-
नम् । इति दुर्गादासः ॥
दृम्, अ क उ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-उभं-आत्मं च-सकं-सेट् ।) ओष्ठा-
वर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरौ । अ क, दम्पयति
दम्पयते । उ, दम्पयते । संघातो राश्रीकर-
णम् । उषः केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
दृन्फः, स्त्री, (दम्फति क्षिप्वातीति । दृन्फ +
“अन्द्दृन्फूजम्बूति ।” उणां । १ । ६५ । इति
कूः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
दृम्भूः, स्त्री, (दम्फतीति + दृन्फ + कूः । निपात-
नात् साधुः ।) दृन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादित्तिः ॥
दृश्, इर् औ प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अनिट् ।) इर्, अदर्शत् अद्राक्षीत् ।
औ, द्रष्टा । प्रेक्षस्वाच्छुषश्चानम् । पश्यति चन्द्रं
लोकः । ततः स दृष्टे च तौ इति व्यतीहारे
आत्मनेपदम् । कदा द्रष्टेऽहं परमेश्वरि त्रिपथगे
भागरथि ! खं वपुरिति गणकृतानित्यत्वात् ।
इति दुर्गादासः ॥
दृशत्, [दृ] स्त्री, (दृशत् । दृषोदरादित्वात्
साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥
निष्पेयणश्रिलापद्रुम् । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥

दृष्टवती, स्त्री, (दृष्टु पाषाणोऽख्यस्यामिति ।
दृष्ट + मतुप् मस्य वः ।) नदीविशेषः । सा
आर्यावर्तस्य पूर्वसीमा । (यथा, महा-
भारते । ३ । ८३ । ४ ।

“दक्षिणेन सरस्वत्या दृष्टवत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टये ॥”

कात्यायनी । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥

दृष्टा, स्त्री, (दृष्ट + पाचिकटाप् ।) चक्षुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टाकाङ्क्ष, स्त्री, (दृष्टा दृष्टया वा आकाङ्क्षं
अभिलषणीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्टानं, स्त्री, (दृश्यते अनेनेति । दृष्ट + आ-
नच् ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥

दृष्टानः, पुं, (पश्यतीति । दृष्ट + “बुधिवुधिरदृष्टः
किञ्च ।” उणां । २ । ६० । इति आनच् ।

स च कित् ।) आचार्यः । इत्युणादिकोषः ॥
लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति

संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ विरोचनः । इति
मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृश्यते इति । कर्मणि

आनच् । दृश्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४५ । ८ ।

“दृष्टानो रुक्म उर्विया यदौदुर्मर्षमायुः श्रिये
रुचानः ॥”

दृष्टिः, स्त्री, (दृश्यतेऽनेनेति । दृष्ट + इन् । स च
दृष्टी, कित् । वा डीष् ।) चक्षुः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, —
“किं सम्भूतं रुचिरयोर्द्विजशृङ्गयोस्ते
मध्ये क्षप्रो वहसि यत्र दृष्टिः श्रिता मे ॥”

इति भागवते । ५ । २ । १२ ।
चेतनः पुरुषः । यथा, पातञ्जलसूत्रम् । २ । २५ ।

“तदभावात् संयोगभावो हानं तद्दृष्टेः केव-
ल्यम् ।”

“तस्या अविद्याया अभावात् नाशात् संयोगा-
भावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः । तच्च हानं

संयोगविगमः । दृष्टेः पुरुषस्य केवल्यं मुक्तिरिति
चोच्यते ॥” इक्षुक्तिः । यथा, तत्रैव । २ । २० ।

“दृष्टा दृष्टिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपन्नः ।
दृष्टिमात्र इति इक्षुक्तिरेव विशेषण परावृ-

त्त्ययः ।” इति भाष्यम् ॥ दर्शनम् । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ८० । ५ ।

“एषा शुद्धा न तन्वो विदानीर्हव स्नाती दृष्टये
नो अस्यात् ॥”

“दृष्टये दर्शनाय” इति तद्भाष्ये सायनः ॥”

दृष्टीपर्म, स्त्री, (दृष्टाया नेत्रस्य उपमा यत्र ।)
श्वेतपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृष्ट्यं, त्रि, (दृश्यते इति । दृष्ट + कर्मणि क्यप् ।)
दर्शनीयम् । द्रष्टव्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १३० । ५ ।
“एष वै चमसोद्भिदो यत्र दृष्ट्या सरस्वती ॥”

काव्यविशेषे, स्त्री । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १ ।
“दृष्ट्यश्रयत्वमेदेन पुनः कार्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं तत्तत्तत्पादोपात्तु रूपकम् ॥”

दृष्टु, [दृ] स्त्री, (दीर्घते असाविति । दृ +
“दृणातेः युग् द्विष्यच्च ।” उणां । १ । १३१ । इति

अदिः युक् द्विष्यच्च ।) पाषाणः । (यथा, मेघ-
दूते । ५७ ।

“तत्र यत्तं दृष्टदि चरणन्यासमर्हं मूलैः
शश्वत्सिद्धैरुपचितवर्णि भक्तिनम्रः परीयाः ॥”

नियेषणशिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥
“मांसं निरस्थि सुस्निग्धं पुनर्दृष्टिं चूर्णितम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
दृष्टसारं, स्त्री, (दृष्टः पाषाणस्य सार इव सारो
यत्र ।) सुखायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टं, स्त्री, (दृष्ट + कर्मणि क्तः ।) स्वपरचक्रज-
भयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ ईदिते, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये ।
“दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः ॥”

दृष्टरजाः, [स] स्त्री, (दृष्टं रजो यस्याः ।) प्राप्त-
रजस्वा । तत्पूर्यायः । मध्यमा २ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ८ ॥ प्रौढा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्टान्तः, पुं, (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।)

उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।
“दृष्टियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥”)
शास्त्रम् । मरणम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥

(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६६८ ।

“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥”
सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमायवच्छेदः । अयमपि

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं
यथा, —

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति
मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि हिं हरति दृष्टं मासती-
माला ॥”

दृष्टिः, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृष्ट + करणे क्तिन् ।)
चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३ । ६८ ।
“दृष्टा दृष्टिमघोददाति कुरुते नालापमाभा-

षिता ॥”)
बुद्धिः । (दृष्ट + भावे + क्तिन् ।) दर्शनम् ।

इति मेदिनी । दे, १० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।
“दृष्टिपूर्तं क्षिपेत् पादं वस्त्रपूर्तं जलं पिबेत् ॥”)

ग्रहाणां दृष्टिकथनम् । यथा,
तृतीयग्रहे दृष्टमग्रहे च ग्रहेः पूर्णदृष्टिरन्येषां

पाददृष्टिः । पञ्चमग्रहे नवमग्रहे च गुरोः पूर्ण-
दृष्टिरन्येषामर्धदृष्टिः । चतुर्थग्रहे अष्टमग्रहे च

कुजस्य पूर्णदृष्टिरन्येषां त्रिपाददृष्टिः । सप्तम-
ग्रहे सर्वेषां पूर्णदृष्टिः । पञ्चमग्रहे सप्तमे नवमे

द्वादशे च राहोः पूर्णदृष्टिः । द्वितीये दृष्टमे च
त्रिपाददृष्टिः । तृतीये षष्ठे चतुर्थे अष्टमे चार्ध-

दृष्टिः ॥ ॥ ॥ ग्रहाणां दृष्टाभावनिर्णयो यथा, —
स्थितिभवने एकादशे च राहोर्दृष्टाभावः ।

स्थितिभवने द्वितीये षष्ठे एकादशे द्वादशे

चान्येषां दृष्टाभावः ॥ ॥ ॥ एषां प्रमाणं यथा, —

“तृतीये दृष्टमे चैव पाददृष्टिरुदाहृता ।
अर्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्तिता ॥

चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्तिता ।
सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकथयते ॥

तृतीयदृष्टमावार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः ।
त्रि कोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः ॥

सुतमदननवान्ये पूर्णदृष्टिः सुरारे-
युंगलदृष्टमराशौ दृष्टिमात्राचयार्धः ।

सहजरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्धदृष्टिः
स्थितिभवनसुपान्यं नैव दृश्यं हि राहोः ।

स्वस्थानश्च द्वितीयश्च षष्ठमेकादशमनया ।
द्वादशाख्यं न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते यथा ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ।
दृष्टिकृत्, स्त्री, (दृष्टिं दृष्टिप्रसादं करोतीति । कृ +

क्तिप् तुगागमश्च । अतीवशोभया लोकां
नेत्राकर्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दर्शनकारके, त्रि ।)
दृष्टिकृतं, स्त्री, (दृष्टेः दर्शनाय कृतमिव । अतीव-

शोभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिगुणः, पुं, (दृष्ट्या गुण्यते अभ्यस्यते यत्र ।
गुण्यत् क अभ्यासे + घञ् ।) नागादिलक्ष्यम् ।

इति शब्दमाला ॥
दृष्टिवन्तुः, पुं, (दृष्टेः शब्दो बन्धुरिव ।) खड्गः ।

इति शब्दरत्नावली ॥
दृष्टिविच्छेपः, पुं, (दृष्टेर्विच्छेपः ।) कटाक्षः । इति

हलायुधः ॥
दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-

सेट् ।) सप्तमसखी दृष्टति । इति दुर्गादासः ॥
दृष्ट, इ दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-

अकं-सेट् ।) सप्तमसखी । इ, दृष्टेति । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्टितः, त्रि, दृष्टघातोः कर्त्तरि क्तिन् निष्पन्नः । इति
प्राप्तः ॥

दृ, गि भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-

अकं-सेट् ।) गि, दृष्टाति दीर्घः दीर्घिः । इति
भये । इति दुर्गादासः ॥

दृ, म भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-

सेट् ।) म, दृष्टयति । भियि भये । इति दुर्गादासः ॥

दासः ॥
दृ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-

अकं-सेट् ।) य, दृष्टयति । इति दुर्गादासः ॥
दृष्टाति दीर्घः दीर्घिः । इति दुर्गादासः ॥

दे, ड पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-

अकं-सेट् ।) ड, दीनान् यो दृष्टयति निष्पन्नः । इति
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

देदीप्यमानः, त्रि, पुनःपुनरतिशयेन वा दीप्यमानः ।
यः । (दीप + यङ् + शानच् ।) इति व्याकरणम् ॥

दीप्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ ३ । १ । ६५ ।
देयं, त्रि, (दा + “अचो यत् ॥” ३ । १ । ६५ ।
इति यत् । “द्विद्वति ॥” ३ । १ । ६५ ।

३३ ।) दातव्यम् । दानीयम् । इति व्याकरणम् ॥
 यथा, हितोपदेशे । १ । ३६ ।
 “उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
 देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥”)
 देव, ऋ ४ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 आत्म-अक-सेट् ।) देवनमिह क्रीडा । ऋ.
 अदिदेवत् । ४, देवते बालः कन्दर्वादिभ्यमित्यमिति
 हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमहर्षः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 देव, क्री, (दीयत्यनेनेति । दिव + करणे घञ् ।)
 इन्द्रियम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा,
 सुखकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।
 “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
 नान्यैर्देवैस्सप्तसा कर्मणा वा ।
 ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
 स्तत्तत्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥”)
 देव, पुं, (दीयति आनन्देन क्रीडतीति । दिव +
 अच् ।) देवता । (यथा, मनुः । ३ । ११७ ।
 “देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याच्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः प्रेषमुग् भवेत् ॥”)
 नाथोक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ॥
 राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।
 “सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम
 भूतः । सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजन-
 मिति कृत्वेनमादायास्तत्स्वामिदुहिता देवपाद-
 भेषः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । २३५ । २३ ।
 “क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
 देवे च वर्धयितुं कालयुक्तम् ॥”
 केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते ॥)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणाना-
 सपाधिभेदः । यथा, स्मृतिः ।
 “देवपूर्वं नराख्यं स्यात् शर्मवर्मादिसंयुतम् ॥”
 (स्मृतिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ६ ।
 “ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
 ऋषिर्विप्राणां महिषो ऋगाणाम् ॥”
 स्मृतिर्कौस्थानीयो भवति ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ।) कायस्थादीनां पङ्क्तिविशेषः । तस्य
 विवरणं कायस्थाशब्दे द्रष्टव्यम् । (त्रि, दाता ।
 योतयिता । दीपयिता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । १ ।
 “अभिमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥”
 “देवशब्दो दातृदीपनदीतनानामन्यतममर्थ-
 माचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता दीतयिता
 समभिरित्युक्तं भवति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
 “यज्ञः । यथा, महाभारते । १२ । १४६ । ५४ ।
 “दीपयति यत् क्रीडति सर्गादिति विजिगीषति
 अस्तरान् व्यवहरति सर्वभूतेष्वामृतया दीतते
 क्लृप्ते सुखेः सर्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको-
 देव इति सत्त्ववर्णात् ॥” इति तद्भाष्ये शङ्करः ।

महादेवः । यथा, महाभारते ॥३॥१७॥८॥
 “परश्वधायुधो देवः अशुकारी सुवान्वः ॥”)
 देवकः, पुं, यद्वंश्रीयराजविशेषः । स श्रीकृष्णस्य
 मातामहः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु
 गन्धर्वपतेरंशावतारः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६७ । ६६ ।
 “यत्नासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
 स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥”)
 देवकहर्मः, पुं, (देवप्रियः कर्हर्म इव ।) सुगन्धि-
 द्रव्यविशेषः । स श्रीखण्डागुरुकर्पूरकुङ्कुमचर्मि-
 त्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।)
 देवकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 देवकाष्ठं, स्त्री, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु ।
 इति रत्नमाला ॥ देवदारुप्रभेदः । तत्पथ्यायः ।
 पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ क्षिप्र-
 दारुकम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्त-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलापह-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति । कृ + “इगुप-
 घञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादि-
 त्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भाष्या । यथा,—
 “ललिता मालसी गौरी नाटी देवकिरी तथा ।
 मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
 अस्याः स्वरूपं यथा,—
 “अमन्ती नन्दने श्यामा पुष्यप्रचयतत्परा ।
 ख्याता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकराजकन्या ।
 सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पथ्यायः ।
 देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यप्र-
 जाता । यथा,—
 “देवकी रोहिणी चमे वसुदेवस्य धीमतः ।
 रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥”
 अपि च ।
 “कश्यपो वसुदेवस्य देवमाता च देवकी ।
 पूर्वपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
 देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्या नन्दनः ।) श्रीकृष्णः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।
 ८ । २१ ।
 “कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दाय च ।
 नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
 कचिदीकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते । यथा, महा-
 भारते । २ । २४ । ३१ ।
 “नैतच्चित्रं महाबाहो ! त्वयि देवकिनन्दने ॥”)
 देवकीसूनुः, पुं, (देवक्याः सूनुः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (यथा, भविष्ये ।
 “तुष्टार्थं देवकीसुनोर्यजन्ती संज्ञकं व्रतम् ।
 कर्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनेः सह ॥”)
 देवकुलम्बा, स्त्री, महाद्रोण्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकुलं, स्त्री, (देवाय कोलतीति । कुल सङ्घाते + कः ।) विनासुखम् । इति हारावली ११६८ ॥
 देउल इति भाषा ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १२ । १२७ ।
 “सोऽहं हारिद्रसन्तप्तस्तत्र नारायणाग्रतः ।
 निराहारः स्थितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः ॥”)
 अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 देवकुसुमं, स्त्री, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।)
 लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥
 देवखातं, स्त्री, (देवेन खातम् । अकृत्रिमत्वादस्य
 तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।
 “नदीषु देवखातेषु तद्गङ्गेषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥”)
 देवखातकं, स्त्री, पुं, (देवखातमेव । स्वार्थे कन् ।)
 अकृत्रिमजलाशयः । अपौरुषेयं देवकुण्ड-
 मित्यन्वे । इति सुभूतिः ॥ नागादिक्कुलमकृत्रिम-
 मिति स्वामी ॥ तत्पठ्यायः । आखातम् २ ।
 इति भरतः ॥ अखातम् । इत्यमरः । १ । १ । १० ।
 २७ ॥ देवविनिर्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 गुह्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 देवखातविलं, स्त्री, (देवखातं अकृत्रिमं विलम् ।
 नित्यकर्मधारयः ।) गुह्य । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥
 देवगन्वा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महा-
 मेधा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भार्या । यथा,—
 “गान्धारी देवगान्धारी मानवश्रीश्च सारवी ।
 रामकिर्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 अस्या गानसमयः शिशिर ऋतौ तृतीयप्रहरा-
 वधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ॥
 देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्वः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६७ ॥
 देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
 सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्या वसन्त-
 ऋतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्त-
 नागध्वनिभार्या । सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याण-
 भार्या । अस्याः स्वरूपं यथा, आत्यभिरामचन-
 श्यामतनुः उत्तुङ्गप्रीतिस्तनी हारककम्पभूषणा
 स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्तचकोरनयना सुभङ्गङ्गी
 च । अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थ-
 प्रहरावधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ॥
 देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) बृहस्पतिः । इति
 पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः ।
 यथा, हरिवंशे । २४६ । ८ ।
 “अपश्यन् कश्यपं तत्र सुनिं दीप्तसपोनिधिम् ।
 आदां देवगुरुं दिवं क्लिन्नं त्रिषवणान्मुभिः ॥”)
 देवगृहं स्त्री, (देवानां सूर्यादीनां गृहमिव ।)
 सूर्यचन्द्रादीनां ज्योतिर्मण्डलानि । यथा,—
 “मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋचे सूर्यग्रहाभयात् ।
 तानि देवगृहाणि स्युः स्थानास्थानि भवन्ति हि ॥”
 इति भट्टस्यपुराणम् ॥

देवता

देवालयः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४।१०२।
 “शून्ये देवगृहे देहमिन्द्रदत्तस्य रचितुम् ॥”)
 देवचिकित्सकौ, पुं, (देवानां चिकित्सकौ ।)
 अश्विनौकुमारौ । इति हलायुधः ॥ द्विवच-
 नान्तोऽयम् ॥
 देवच्छन्दः, पुं, (देवैश्चन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति ।
 छन्द + चण् ।) हारविशेषः । स शतयष्टिकः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ अष्टोत्तरशत-
 यष्टिकोऽयमिति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ८१ । ३२ ।
 “शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यशीतिरेकयुता ।
 अष्टाष्टकोर्द्धहारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः ॥”)
 देवजम्, स्त्री, (देवेरदत्ते इति । अद् + क्तः ।
 “अदोजम्बिलमिति ।” २ । ४ । ३६ । इति
 जम्भादेशः ।) देवजम्बकम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २५७ ॥
 देवजम्बकं, स्त्री, (देवजम्ब + स्वार्थे कन् ।) कतृ-
 णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।
 देवटः, त्रि, (दिव्यतीति । दिव + “शकादिभ्यो-
 ऽटन् ।” उणां । ४ । ८१ । इति अटन् ।)
 शिल्पी । इत्युणादिकोषः ॥
 देवट्टी, स्त्री, (देवं देवशब्दं अट्टते अतिक्राम-
 तीति । अट्ट + अण् । शकन्वादित्वादलोपः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिह्नी । इति
 हारावली । ८५ ॥
 देवतरुः, पुं, (देवानां तरुः ।) मन्दारः । पारि-
 जातः । सन्तानः । कल्पवृक्षः । हरिचन्दनम् ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ चैत्यवृक्षः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 देवता, स्त्री, (देवं एव । स्वार्थे तल् ।) देवं द्युतिं
 क्रीडांवा तनोति या । तत्पर्यायः । अमरः २
 निर्जरः ३ देवः ४ त्रिदशः ५ विबुधः ६ सुरः ७
 सुपर्वा ८ सुमनाः ९ त्रिदिव्यः १० दिवौकाः ११
 आदितेयः १२ दिविषत् १३ लेखः १४ अदिति-
 नन्दनः १५ आदित्यः १६ ऋषः १७ अश्वप्रः १८
 अमर्त्यः १९ अमृतान्ताः २० वर्हिर्मुखः २१
 क्रतुशुक् २२ गीर्वाणः २३ दानवारिः २४
 वृन्दारकः २५ देवतम् २६ । इत्यमरः । १ । १ । ६॥
 खाद्यासुक् २७ दनुजद्विट् २८ दुषत् २९ दौषत्
 ३० खर्गो ३१ शौभः ३२ निलिम्बः ३३ सुचि-
 रायुः ३४ स्थिरः ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 तस्याः संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटयः । यथा,—
 “सदारा विबुधाः सर्वे खानां खानां गणैः सह ।
 जैलोक्ये तत्रयस्त्रिंशत्कोटीसंख्या यथा भव ॥”
 इति प्राज्ञोत्तरखण्डम् ॥ *
 गणदेवता यथा,—
 “आदित्यास्तुषिता विश्वसाध्याभास्वरमारुताः ।
 महाराजिकरुद्राश्च वसवो गणदेवताः ॥
 आदित्या द्वादश प्रोक्तास्तुषितास्त्रिंशदेव हि ।
 विश्वदेवा दश प्रोक्ताः साध्या द्वादश कीर्तिताः ॥
 आभास्वरास्तुषट्चिर्वाताः पश्चाद्विंशतः ।
 महाराजिकनामानो हि श्रुते विंशतिस्तथा ।

देवता

रुद्रा एकादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिताः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 तेषां चत्वारो वर्णा यथा,—
 “आदित्याः चत्त्रियास्तेषां विश्वस्य मरुतस्तथा ।
 अश्विनौ च सुतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥
 सुतास्त्राङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
 इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥
 वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा,—
 “यच्च यच्च सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् ।
 विष्णुर्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः ॥
 विश्वकसेनं ससनकं सनातनमतः परम् ।
 सनन्दं सनत्कुमारश्च पञ्चैवं पूजयेत्ततः ॥”
 इति प्राज्ञोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 देवषट्कं यथा,—
 “गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गिं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
 देवषट्कश्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 अपि च ।
 “आदित्यं गणनाथश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
 नारायणं विश्वनाथमन्ते च कुलदेवताः ॥”
 इत्यादिकतत्त्वम् ॥ * ॥
 अक्षिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा,—
 “या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।
 किन्तु कार्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा वृणाम् ॥
 विशेषात् सर्वदा नायं नियमो ह्यन्यथा वृषाः ।
 वृषाणां देवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः ॥
 विप्राणामगिरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् ।
 देवानां देवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलधृक् ॥
 गन्धर्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते ।
 विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः ॥
 रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती ।
 ऋषीणां देवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलधृक् ॥
 मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः ।
 गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् ॥
 वैखानसामभिका त्याद्यतीनाञ्च महेश्वरः ।
 भूतानां भगवान् रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः ॥
 सर्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः ।
 इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥”
 इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥
 सामान्यदेवघट्टनदिनं यथा,—
 तत्रोक्तनक्षत्रानि । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तर-
 भाद्रपदोद्दिष्टा चित्राशुभ्रा मृगशिरा रेवती
 पुष्योऽश्विनी ज्येष्ठा शतभिषा श्रवणा स्वाती पुन-
 र्वसुर्धनिष्ठा । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र चन्द्र-
 सप्तम्यदशमसप्तम्यमज्जेकादशस्थः शोभनः ॥ अथ
 सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम् । तत्र मासाः । माघ-
 फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः हरिश्चयनात् पूर्व-
 माषाढश्च । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठाशतभिषा-
 श्रवणापुनर्वसुर्धनिष्ठाश्रवणाशतभिषा-
 भिमानि । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र लग्नाणि
 वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र चन्द्रः

देवद

शोभनः । लग्नापेक्षया बृहस्पतिः केन्द्रस्थः
 शोभनः लग्नापेक्षया शुक्रस्तृतीयघट्टेकादशस्थः
 शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥
 (देव + भावे तल् । देवत्वम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । २४ । ६ ।
 “मधुमन्त्रे परायणं मधुमत् पुनरायनम् ।
 ता नो देवा देवतया युवं मधुमत्कृतम् ॥”
 ता नो देवा देवतया युवं मधुमत्कृतम् ।
 “हे देवा देवौ द्योतमानौ ता तौ युवं युवो
 नोऽस्मान् मधुमतः प्रीतियुक्तान् कृतम् कुरुतम् ।
 केनेति उच्यते । देवतया देवत्वेन अणिमदि-
 देवतं स्वयंयोगेनेत्यर्थः ।” इति तन्त्राक्षी सायनः ।)
 देवताङ्कः, पुं, (देवो दीप्तस्तान् इति । लङ् ङङ् ।
 वृत्तविशेषः । देताङ्का इति ख्यातः । तत्-
 पर्यायः । वेणी २ खरा ३ गरी ४ जीमूतः ५ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ अगरी ६ खरागरी
 ७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ देव-
 ताङ्की ९ आखुविषहा १० । इति जटाधरः ॥
 आखुः ११ विषजिह्वः १२ महाच्छदः १३
 कदम्बः १४ खुज्जाकः १५ देवताङ्कः १६ । इति
 रत्नमाला ॥ (देवौ चन्द्राकौ ताडयतीति ।
 ताङ् + कर्मणि ण्यङ् ।) राहुः । अणिमः १७
 मेदिनी । ६, ३६ ॥ घोषकलता । इति विश्वः ॥
 देवताङ्कः, पुं, (देवताङ्क + स्वार्थे कन् ।) इत्य-
 ताङ्कः । इति रत्नमाला ॥
 देवताधिपः, पुं, (देवतानां अधिपः ।) इत्य-
 इति शब्दरत्नावली ॥
 देवत्वं, स्त्री, (देवस्य भावः कर्म वा । “तस्य
 भावस्त्वतलौ ।” ५ । १ । १६ । इति तत्परः ।)
 देवभूयम् । देवसायुष्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥
 देवस्य भावः कर्म वा । इति संक्षिप्तसारभाष्य-
 रणम् ॥
 देवदण्डा, स्त्री, (देवात् मेघादण्डोऽस्याः ।) नाग-
 वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवदत्तः, पुं, बुद्धाशुजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अर्जुनशृङ्गः । (यथा, महाभारते । ६ । २४ । १५ ।
 “प्राञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं दधौ महाशृङ्गं भीमकर्मा द्रुपदः ॥”)
 शरीरवाह्यपञ्चवायुर्नर्गतवायुविशेषः । इति
 शब्दार्थकल्पतरुः ॥ विजृम्भणे देवदत्तः शुभ-
 स्फटिकसन्निभः । इति सारदाविलकटीका ।
 (देवा एनं देयासरिति । “क्तिचुत्तौ च संज्ञा-
 याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति आश्रितः ।)
 “दो दहोः ।” ७ । ४ । ४६ । इति हारावली ।
 संज्ञाविशेषः । यथा, देवदत्तादिसंज्ञाशब्द-
 सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातिसमायातः ।
 इति दुर्गादासः ॥ (नागभेदः । यथा, भाग-
 वते । ५ । २४ । ३१ । “ततोऽघस्तात् पाताङ्ग-
 नागलोकपतयो वासुकिप्रसूताः शृङ्गकुलिक-
 महाशृङ्गश्चेतधनञ्जयश्चतुराशुश्चक्रकमल-
 तरदेवदत्तादयो महाभोगिनो मृगमूक-
 निवसन्ति ॥” देवेन दत्ते, त्रि । यथा,
 “अश्वमायुगमाकृष्ट देवदत्तं जगत्प्रपतिः ।

देवदा

अतिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥
इति कल्किपुराणेऽनुभागे भविष्ये कल्कि-
जन्मोपनयने २ अध्यायः ॥

देवदायजः, पुं, (देवदत्तस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।)
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।

देवदानी, स्त्री, (देव शोधने + भावे ल्युट् । देव-
स्त्वै दानं शुद्धिर्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषकाकृतिः । हस्तिघोषा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

देवदार, स्त्री, (देवानां दार । तेषां प्रियत्वात् ।)
वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
१७८ । १० ।

नानि देवदारुणां मेघानामिव वायुराः ॥”)
तत्पर्यायः । अश्वपादपः २ परिभद्रकः ३ भद्र-
दार ४ इक्षिमम ५ पीतदार ६ दार ७

पूतिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ सुर-
दार ९ दारुकम् १० स्निग्धदार ११ अमरदार
१२ शिवदार १३ शाम्भवम् १४ भूतहारि १५

भवदार १६ भद्रवत् १७ इन्द्रदार १८ मस्तदार १९
सुरभूरुहः २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराङ्गम्
२१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । रुचत्वम् । श्लेष्मानिलभूत-
क्षेत्राणां शिवत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विव-

स्वाधानप्रोधातन्त्राहिकान्वरास्रप्रमेहपीनस-
क्षेपसासकासकखसमीरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिदत्वम् ।
आमदोषविवन्धारः प्रमेहज्वरनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ चरुचतुर्दशालक्ष्मीरचोविघ्न-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
देवदारः, पुं, (देवप्रियं दार यच्च ।) खनामखात-

वृक्षः । स च पार्वतीप्रियः । यथा,—
“अमुं पुरः पश्यसि देवदारं
पुत्रीलतोऽयं वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
खन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥”

इति रघौ । २ । ३६ ॥
देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । कै +
कः । टाप् पूर्वङ्गः ।) महाकालः । इति

राजनिर्घण्टः ॥
देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दालो हलनं
यत्परिवेष्ट इति सोनैया इति च हिन्दीभाषा ।
२६ अध्याये ।

“कौशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदालीकार-
नतपण्यायः । जीमूतकः २ कण्टफला ३ गरा ४
गरी ५ वेणी ६ महाकोषफला ७ कटुफला ८

गौरा ९ कदम्बी १० विषहा ११ कर्कटी १२
कारुण्यिका १३ वृन्तकोषा १४ आशुविषहा
१५ दाली १६ रोमशपत्रिका १७ कुरङ्गिका १८

१९ दाली २० रोमशपत्रिका २१ कुरङ्गिका २२

सुतर्कारी १९ देवताङ्गः २० ॥ अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाण्डुकफ-
दुर्नामसासकासकामलाभूतनाशित्वम् । तस्याः
फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कृमिश्लेष्मगुल्मशूल-
शोवातनाशित्वम् । संसनत्वम् ।
“पीता गरा खरसर्पा विषघ्नी गरनाशिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तन्नामगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताङ्गो वृन्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरसर्पा विषघ्नी गरनाशिनी ।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः शोथपाण्डुताः ॥
नाशयेद्दामनी तिक्ता चयहिकामिम्वरान् ।
देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् ॥
संसनं गुल्मशूलघ्नमशोर्ध्नं वातजित् परम् ॥”

देवदाली, स्त्री, (देवं इन्द्रियं दास्यतीति हन्तीति ।
देव + दास्य + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वन-
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय
क्रीडाये दासी इव ।) वेश्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (देवपरिचारिका च ॥)

देवदीपः, पुं, (देवं दीप्तिशीलं दीपयति प्रकाश-
यति बुद्धिस्थं करोतीति । दीप् + शिच् + अण् ।
यद्वा, देवेषु इन्द्रियेषु दीपः प्रकाशकः ।) लोच-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुर्गभिः, पुं, (देवानां दुर्गभिरिव हर्षजनक-
त्वात् ।) गन्धपर्णासः । सरत्तुलसी । इति
रत्नमाला ॥ देवानां दुर्गभिराद्यम् ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूयन्ते अवसाद-
यन्तीति । दू ड उपतापे + “क्तिच्” क्तौ च संज्ञा-
याम् । ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ततो
ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदेवः, पुं, (दीयतीति । दिव् + अच् । देवानां
देवेषु वा देवः श्रेष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा,
महाभारते । १ । १ । १६० ।
“यदाश्रौषमर्जुनं देवदेवं
किरातरूपं त्रासकं तोष्य युद्धे ॥”)

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ५ । १८ ।
“स वम्बो सन्दिदेशाप देवदेवः सनातनः ॥”
“देवदेवो ब्रह्मेति ।” तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा,
देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।
“कारणं सर्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥”
गणेशः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।
“अस्तीह प्रमदोदाने तरुमखपमध्यगः ।
वृष्टप्रभावो वरदः देवदेवो विनायकः ॥”)

देवद्रोणी, स्त्री, देवयाना । इति हारावली । १२६ ॥
(देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गङ्गरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगङ्गरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसंस्कृतवचनम् ।
“देवद्रोण्याः विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गीषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवद्रोणी, स्त्री, (देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गङ्गरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगङ्गरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसंस्कृतवचनम् ।
“देवद्रोण्याः विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गीषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवद्रोणी, स्त्री, (देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गङ्गरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगङ्गरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसंस्कृतवचनम् ।
“देवद्रोण्याः विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गीषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवद्रोणी, स्त्री, (देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गङ्गरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगङ्गरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसंस्कृतवचनम् ।
“देवद्रोण्याः विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गीषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवद्रोणी, स्त्री, (देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गङ्गरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगङ्गरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसंस्कृतवचनम् ।
“देवद्रोण्याः विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गीषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवप

“देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गादवस्थानगङ्गरम् ।
इति रघुनन्दनः ॥

देवद्रोङ्, [च] त्रि, (देवानश्चति पूजयतीति ।
अचु गतिपूजनयोः + “ऋत्विग्दृक्” इति ।
३ । २ । ५६ । इति क्तिन् । “विजग्देवयोश्च
टेरद्राक्षतावप्रत्यये ।” ६ । ३ । ६२ । इति
अद्रादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगन्ता ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥

देवधान्यं, स्त्री, (देवयोग्यं धान्यमिति मध्यलोपी
समासः ।) धान्यविशेषः । देधान इति भाषा ।
जोयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । यव-
नालः २ योनलः ३ जूनाङ्गयः ४ जोन्नाला ५
बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥

देवधूपः, पुं, (देवप्रियो धूप इति मध्यलोपी
समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥
देवनं, स्त्री, (दिव् + भावे ल्युट् ।) व्यवहारः ।
जिगीषा । क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥
(दीयति अस्मिन्निति अधिकरणे ल्युट् ।) लीलो-
दानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीयति अने-
नेति । दिव् + करणे ल्युट् ।) पद्मम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ द्युतिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः ।
शोकः । इत्यमरटीकायां मयुरेशः ॥ द्यूतम् ।
इति खामी ॥ (यथा, मनौ । ६ । २२२ ।
“प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवनसमाङ्गयौ ।
तयोर्निर्णयं प्रतिघाते वृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥”)

देवनः, पुं, (दीयत्यनेनेति । दिव् + करणे ल्युट् ।)
पाशकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥
देवन्दी, [न्] पुं, (देवमिन्द्रं नन्दयतीति ।
नन्दि + णिनिः ।) इन्द्रहारपालः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ६० ॥

देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णोत्कर्षेण श्रेष्ठो
नलः ।) नलभेदः । तत्पर्यायः । देवनलः २
महानलः ३ वन्यः ४ नलोत्तमः ५ स्थूलनलः ६
स्थूलदण्डः ७ सुरनलः ८ सुरदमः ९ । अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । ईघत्-
कषायत्वम् । नलादधिकवीर्यत्वम् । रसकर्मणि
शस्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवना, स्त्री, (दिव् + भावे ल्युट् टाप् च ।) क्रीडा ।
सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥
देवनलः, पुं, (देवो दीप्तिशीलः श्रेष्ठो वा नालः ।)
देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ३३ ।
“सत्यं भातं च धर्म्मश्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्तं देवपतिर्यथा ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवमा

देवपथः, पुं, (देवानां पन्थाः । “ऋक्पूरुषः पथा-
मानचे । ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देवानां
पन्थाः । तत्पूर्यायः । क्वायापथः २ सोमधारा
३ नभःसरित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १४८ । २० ।

“दियो देवपथो ह्येव नात्र गच्छन्ति मानुषाः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४५ ।

“ततो देवपथं गत्वा नियतो नियतासनः ।

देवसत्रस्य यत् पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥”

देवपथं स्त्री, (देवानां प्रियं पथमस्य ।) सुर-
पथम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपुत्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्रिकेव प्रियत्वात् ।)
पुत्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपुत्री, स्त्री, (देवानां पुत्रीव प्रियत्वात् ।)
पुत्रिका । इति जटाधरः ॥

देवपूः, [र्] स्त्री, (देवानां पूः पुरी ।) अमरा-
वती । इति जटाधरः ॥

देवप्रभः, पुं, (देवानां ग्रहदेवतानां प्रभः ।) ग्रह-
नक्षत्रादिवर्तितजिज्ञासा । तत्पूर्यायः । उप-
श्रुतिः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १७७ ॥

देवप्रियः, पुं, (देवानां प्रियः ।) पीतभङ्गराजः ।
वक्त्रपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देववला, स्त्री, (देवप्रिया वला ।) सहदेवी ।
त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवव्रक्षा, [न्] पुं, (देवेषु व्रक्षा इव । देवर्षित्वा-
दस्य तथात्वम् ।) नारदमुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५१३ ॥

देवभवनं, स्त्री, (देवानां भवनं गृहमिव । देवानां
आश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गः ॥ (देवप्रतिमा-निके-
तनश्च ॥)

देवभूः, पुं, (देवं देवत्वं भवते प्राप्नोतीति । भू प्राप्नो-
+ क्तिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां
भूर्निवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र ।) स्वर्गश्च ॥

देवभूतिः, स्त्री, (देवात् देवलोकात् भूतिरुत्पत्ति-
र्यस्याः ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
(देवानां भूतिरिति विग्रहे । देवेश्वर्यम् ॥)

देवभूयं, स्त्री, (देवस्य भावः । भू + “सुवो भावे”
३ । १ । १०७ । इति क्यप् ।) देवत्वम् । देव-
सायुज्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥

देवमणिः, पुं, (देवेषु मणिरिव ।) भर्गः । (देवो-
द्योतनशीलो मणिः ।) कौस्तुभः । अश्वरीमा-
वर्गः । इति मेदिनी । श्लो, ६७ ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । ५ । ४ ।

“आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः

सत्यव्रदेवमणयो भूतरन्मृगाः ।

अश्वः पृथुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥”

महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवमाता, [ऋ] स्त्री, (देवानां माता ।) अदितिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । ३१ ।

देवया

“कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या

विष्णुपुत्राया इव देवमातुः ॥”

देवमातृमात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३८ ।
“देवपत्नी देवकन्या देवमातर एव च ॥”

देवमातृकः, त्रि, (देवो वृष्टिर्मातेव शस्योत्पाद-
नेन पालकत्वात् जननीव यस्य । कप् ।) वृष्टासु-
सम्पन्नव्रीहिपालितदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७८ ।

“कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च वृष्टन्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न क्षृषिर्देवमातृका ॥”

देवमानकः, पुं, (देवेषु मानो यस्य । कप् ।
संज्ञायां कन् वा ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

देवमासः, पुं, (देवाय भूणस्य क्रीडनाय यो मासः ।
अत्र हि स्मृतेरोजसश्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य
क्रीडनादित्वात् तथात्वम् ।) गर्भस्याष्टममासः ।
तत्पूर्यायः । गर्भाष्टमः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देवानां मासः । स मनुष्यमाने त्रिंशद्वर्षात्मकः ॥

देवयजिः, पुं, (देवान् यजते इति । यज + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।)
देवपूजकः । मुनिः । यथा, भट्टिः । २ । ३४ ।

“अग्नौ द्विजान् देवयजीन् निहन्तः ॥”

देवयज्ञः, पुं, (देवानां यज्ञः ।) होमः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४८५ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१ ।

“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च त्वं ददा ॥”)
देवयात्रा, स्त्री, (देवानां यात्रा ।) देवगमनम् ।
तत्पूर्यायः । देवद्वोणी २ । इति हारावली ।
१२६ ॥ देवोत्सवादि । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २५ । १२१ ।

“एकदा देवयात्रायां तत्र मल्लसमागमे ।
अगादेको महामल्लः स्थातिमान् दक्षिणा-

पथात् ॥”)

देवयानं, स्त्री, (देवानां यानम् ।) देवविमानम् ।
देवरथः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (त्रि, देव-
प्रापनीयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ४ ।

“यद्विष्यन्तुशो देवयानं
चिर्मानुषा पर्यन्तं नयन्ति ॥”

देवप्रापकम् । यथा, तत्रैव । ७ । ७६ । २ ।

“प्र मे पन्था देवयाना अदृश्य-
न्नमर्हन्तो वसुभिरिष्कृतासः ॥”

देवयानी, स्त्री, शुक्राचार्यकन्या । सा ययातिराज-
पत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरा किल

वृहस्पतिपुत्रः कचो देवकार्यार्थं सज्जीवन-
विद्यार्थो असुरगुरुसुपागमत् । देवयानीयं तं

युवानं मनोहरश्चावलोक्य तेन सज्जता भवितुमि-
च्छेत् । कचस्तु गुरुकन्यामेनां ज्ञात्वा पाणिमस्या

ग्रहीतुं न स्वीचकार । अस्मादेवासौ देवयानीं
प्राप्तविद्वत् “न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति”

इति शशाप । कचस्तु निरपराधोऽपि शापाहतः
क्रुद्धश्च “ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं

ग्रहीष्यति” इत्येनां शप्तवान् । अयमेवास्या
ब्राह्मणकन्याया अपि चत्विष्यपत्नीत्वे हेतुः ।

देवरः

अथ कदाचित् क्रीडन्तीनां कन्यानां वस्त्र-
वैपरीत्यं जातम् । देवयानी स्त्रीवस्त्रपह-
णेन वृषपर्जन्योऽसुरराजस्य सुतां शर्मिष्ठां

चुक्रोश । शर्मिष्ठा तु तदसहमाना तां रूप-
मध्वे प्राक्षिपत् । अथ गच्छति काले ययाति-

मृगयां गतस्तुघातो जलमन्विष्यन् तत्रैव
रूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मध्यस्थां वृष-

तस्या दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा उल्लापयामास ।
अथ देवयानीं कृपात् सुक्ता पितृसमीप-

मागत्य सर्वं विज्ञापितवती । अथ शुक्रो क्रोधा-
दसुरराज्यात् गन्तुमुद्यते वृषपर्जन्यसुरराज-

स्त्रीयकन्यां शर्मिष्ठां कन्यासहस्रपरिवृतां परि-
चारकत्वेन प्रदाय स्वगुरुन्तं देवयानीं पितृ-

दयामास । अथ कदाचित् पतित्वेन स्त्रीकृत्य तेन
गुह्या नाहुषं ययातिं पतित्वेन स्त्रीकृत्य तेन

सह विजहार । अस्याः पुत्रौ द्वौ यदसुखं सुखं
गच्छति काले देवयानी राज्ञा सह वनं गत्वा

चीनपरान् कुमारान् क्रीडतस्तत्र वृषा युवा-
रसात् शर्मिष्ठागर्भे जातांश्च तान् विज्ञाय क्रोधा-

परवशा पितृसमीपं प्रस्थितवती । शुक्रस्तु युवा-
तरमवमानितां विदित्य राजानं जरया योजया-

मास ॥ एतद्विशेषविवरणविस्तृतिस्तु
भारते । १ । ७६-८३ । अध्यायेषु ज्ञातव्या ॥

देवयुः, त्रि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्नोतीति ।
या + “ऋगयादयश्च” उणां १ । १३८ । इति युः ।

धार्मिकः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । ५ ।
“तदस्य प्रियमभिपाद्यो यवो मदन्ति ॥”

“देवयवो देवं द्योतेनस्वभावं प्राप्नुमिच्छन्तो नरः । इति

इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्नुमिच्छन्तो नरः । इति

इति तद्वाक्ये साधनः ॥) लीकयाचिकः । इति

मेदिनी । ये. ८६ ॥ देव, पुं । इति शब्दरत्नावली । यस्याः ४

देवयोनिः, पुं, स्त्री, देव एव योनिर्निदानभूतो यस्य
सः । तद्वयथा, विद्याधराः १ अक्षरस्यः ६ पिशाचस्यः १० ।

राक्षसाः ४ गन्धर्वाः ५ किन्नराः १० । इत्य-
७ गुरुकाः ८ सिद्धाः ९ भूतगणः १० । इत्य-
मरः । १ । १ । ११ ॥ (देवानां योनिः । १ । ११४ । २ ।

स्थानम् । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । २ ।
“अन्यथा हि क्रूरश्रेष्ठ ! न प्रष्टव्यो महोदयस्य-

कुशाग्रेणापि कौन्तेय ! दिव्यं क्रीडायास्य-
देवरः, पुं, (दीव्यत्वेनेति ।) उणां ३ । १३२ । इति

“अर्चिकमिभ्रमीति ।” उणां ३ । १३२ । इति

अरः ।) पत्युः कनिष्ठभ्राता । इति श्रीभागवतम् ॥

भाषा । (“देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्यते ।”
इति निरुक्तः । ३ । १५५ । ३२ ॥ देवः २ देवरः ३

२ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ इति जटाधरः ॥ (यथा,
देवानः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥)

देवहो ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । ५६ ।

“देवराज्ञा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सस्यद्विभुक्त्या ।
प्रजेक्षिताधिगन्तव्या सन्तानस्य पश्चिच्छेदे ॥”

प्रत्युर्ज्येष्ठो भ्राता तु अश्वरः । इति भरतः ॥

देवलः

देवराजः, पुं, (देवानां रथः ।) देवानां विमानः ।
 इति हलायुधः ॥ स च पुष्यकादिः ॥
 देवराजः, पुं, (देवानां राजा । “राजाहः सखि-
 भ्यश्च ॥” ५।४।६१। इति टच् ।) इन्द्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते १।८।७।
 “देवराजसमो ह्यासीत् ययातिः पृथिवीपतिः ॥”)
 तस्य नामानि यथा,—
 “इन्द्रः सुरपतिः शक्रो दितिजः प्रवनाग्रजः ।
 सहस्राक्षो भगाङ्गश्च कश्यपाङ्गज एव च ॥
 विहोवाञ्च सुनासीरो मरुत्वान् पाकशासनः ।
 जयन्तजनकः श्रीमान् शचीशो दैत्यसूदनः ॥
 वज्रहस्तः कामसखा गौतमीव्रतनाशनः ।
 वज्रहा वासवश्चैव दधीचिदेहभिचुकः ॥
 जिष्णुश्च वामनभाता पुरुहूतः पुरन्दरः ।
 दिवस्यतिः शतमुखः सूत्रामा गोत्रजिह्विभुः ॥
 लेखर्षभो वलारातिर्जम्भेदी सुराग्र्यः ।
 सैक्रन्दो दुश्चावनसुराघाणमेघवाहनः ॥
 आखण्डलो हरिहयो नमुचिप्राणनाशनः ।
 वृद्धश्चैव वृषश्चैव दैत्यदर्पनिसूदनः ॥
 यदृचत्वारिंशन्नामानि पापघ्नानि विनिश्चितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डम् ॥
 देवराजः, पुं, (दे + क्तः । देवेन श्रीकृष्णेन रातः
 रक्षितः ।) परिकृत राजा । इति श्रीभाग-
 वतम् ॥ सारसपक्षिविशेषः । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥ (विश्वामित्रपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे २।७।४७।
 “विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवरातादयः स्मृताः ॥”
 एतन्निर्गच्छन्त्यथा भागवते १।६।३२।
 “यो रातो देवयजने देवैर्गांधिषु तापसः ।
 देवरात इति ख्यातः शुनःशेषस्तु भार्गवः ॥”
 निमेर्यैः पुत्रः । यथा, रामायणे १।६६।८।
 “देवरात इति ख्यातो निमेर्यैश्चो महीपतिः ॥”
 सुधिरस्य सभास्यचक्षियाणामन्यतमः । यथा,
 महाभारते २।४।२६।
 “वानरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥”
 देवरातः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।)
 सुरविः । तद्वयथा । नारदः १ अत्रिः २ मुरीचिः
 ३ भरद्वाजः ४ पुलस्त्यः ५ पुलहः ६ क्रतुः ७
 सारसमुदरी ॥ (यथा, महाभारते १२।
 २।२१।
 “देवविपरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेया ऋकित्सितम् ॥”
 देवरातादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 यथा, महाभारते १३।१७।१४३।
 “देवादिदेवो देवविदेवासुरवरप्रदः ॥”
 देवराजः, पुं, (देवं लाति यज्ञाति निजजीविकार्थ-
 मिति । देव + ला आदाने + “आतोऽनुपेति ।”
 इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं
 यो देवान् यच्छीतवान् । इत्यमरः २।२।०।१११॥
 यथा, महाभारते १३।१७।१४३।
 “देवराजं वामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवी ।

देवत्र

“देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्तितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 “चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपण्येन च जीवन्तो वर्णाः स्युर्ह्येकवयोः ॥”
 इति मनुः ३।१५१ ॥
 “देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्तनार्थत्वेनैतत्
 कर्म कुर्वतोऽयं निषेधः न तु धर्मार्थम् । देवको-
 षोपजीवी च नाम्ना देवलोको भवेदिति देवल-
 वचनात् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥
 (दीयति आनन्देनेति । दिव + “वृषादिभ्य-
 श्चि” उणां १।१०८ । इति कलच् ।)
 धार्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥ नारदमुनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नयोरेक्यात् ।) देवरः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मशास्त्रवक्ता मुनि-
 विशेषः । इति भगवद्गीता ॥ स असितमुनिपुत्रः
 रम्भाशापेनाष्टावक्रो बभूव । इति ब्रह्मवैवर्ते
 श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (अयन्तु वेदयासस्य
 शिष्यः । यथा, देवीभागवते १।२०।३।
 “असितो देवलश्चैव वैशम्पायन एव च ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गताः सर्वे तपोधनाः ॥”
 प्रत्युषस्य ऋषेः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे १।
 १५।११५।
 “प्रत्युषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्नाय देवलम् ॥”
 देवलकः, पुं, (देवल एव । स्वार्थे कन् ।) देवलः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते १।२।७६।६।
 “आज्ञायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
 एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥”
 देवलता, स्त्री, (देवप्रिया लता ।) नवमल्लिका ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 देवलाङ्गुलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्नेनेति ।
 देव + लङ् + क्तः । देवः लाङ्गुलिकः शूको
 यस्याः ।) वृक्षिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवलोकः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ५।३।४६।
 “तस्मात् सच्चा भवन्त्येव देवलोकजयाय वै ॥”
 अपि च । मत्स्यपुराणे ।
 “भूर्लोकोऽथ सुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ मधुर्जनः ।
 तपः सत्यश्च समैते देवलोकः प्रकीर्तितः ॥”
 देववक्त्रं, स्त्री, (देवानां वक्त्रम् ।) तद्वाक्येव
 यज्ञादौ ह्यादिभोजनात् तथालम् ।) अग्निः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां मुखम् ॥
 देववर्हकिः, पुं, (देवानां वर्हकिश्च ।) विश्व-
 कर्मा । इति हेमचन्द्रः १।२।६६ ॥
 देववल्गवः, पुं, (देवानां वल्गवः प्रियः ।) पुमाग-
 वृक्षः । इत्यमरः १।२।४।२५ ॥
 देववृक्षः, पुं, (देवप्रियो वृक्षः ।) सप्रपण्डितः ।
 मन्दारवृक्षः । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । वे,
 ५२ ॥ अवशिष्टा देवतवृक्षे पुं व्रज्याः ॥
 देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहादिरूपत्वात् द्योतन-
 शीलं व्रतं यस्य । यद्वा, देवस्यैव व्रतं स्थिर-
 प्रतिष्ठा यस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, देवीभागवते १।२०।१६।

देवसे

“चित्राङ्गदं ततो राज्ये स्थापयामास वीर्यवान् ।
 स्वयं न कृतवान् राज्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥”
 देवानां व्रतश्च ॥
 देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीडाप्रदः शेखरो यस्य ।)
 दमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मस्त-
 कश्च ॥
 देवश्रुतः, पुं, (देवेषु श्रुतः विख्यातः ।) ईश्वरः ।
 शास्त्रम् । नारदः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 (शुकस्य पुत्रविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
 १।१६।४१।
 “स तस्याञ्जनयामास पुत्रांश्चतुर एव हि ।
 कृष्णं गौरप्रभश्चैव भूरिं देवश्रुतं तथा ॥”)
 देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) मूर्त्तिः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां समाजः ।
 तत्पर्यायः । सुधर्मा २ । इत्यमरः १।१।१।
 ५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्मा [न] ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ सुधर्मा ५ । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 देवसभ्यः, त्रि, (देवस्य क्रीडायाः सभा तस्यां
 सीदतीति । यत् ।) क्रीडासभास्यः । तत्पर्यायः ।
 सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामा-
 जिकश्च ॥
 देवसर्षपः, पुं, (देवप्रियः सर्षपः ।) वृक्षप्रभेदः ।
 तत्पर्यायः । अश्वत्थः २ वदरः ३ रक्तमल्लकः
 ४ सुरसर्षपकः ५ सुष्मदलः ६ निष्पूरसर्षपः ७
 कुरुराक्षिः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । कफज्वरदोषरक्तामयनाशित्वम् । रुच्य-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह + अच् + टाप् ।
 देवस्य सहा ।) दण्डोत्पलौघविः । भिच्छासूत्रम् ।
 इति विश्वः ॥
 देवसात, य, (देवाय देयं देवाधीनं वा करोतीति ।
 देव + सात् ।) सकलजना देवभावाश्रयाः ।
 देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
 “साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असंपूर्णपदकभू-
 धातुषु परेषु चसात्प्रत्ययो भवति । देयेऽर्थे
 पूर्वात्तद्धातुषु परेषु सात्प्रत्ययोऽपि । यथा
 देवाय देयं करोति देवसाकरोति ॥” इति
 सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७।१८७।५८।
 “जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्यज्ञं भूरिदक्षिणः ।
 हता वा देवसाङ्गत्वा लोकाश्च प्राप्य च पुष्क-
 लान् ॥”)
 देवसायुष्यं, स्त्री, (देवेन सायुष्यं संमिक्षणम् ।)
 देवत्वम् । इत्यमरः १।२।७।५२ ॥
 देवस्था, स्त्री, (देवाय क्रीडार्थं स्था ।) मल्लम् ।
 इति हेमचन्द्रः १।२।५६७ ॥
 देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने,
 १८७ ॥ (प्रजापतेः कन्या । इति महाभारतम् ।
 ३।२२३।१॥) सा बही । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते-
 पुराणे प्रकृतिलेखे १।१।७१—७४ ।

देवाटः

“प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ।।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ॥”
इयं हि यथा यथा कार्तिकेयस्य पत्नी जाता
तद्विवरणं महाभारते । ३। २२३ अध्यायमारभ्य
विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ देवानां सेना । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३। २२२। ५।
“देवसेनां दानवैर्यो भयां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्दीर्घमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥”)
देवसेनापतिः, पुं, (देवसेनायाः पतिः ।) कार्ति-
केयः । इति शब्दरत्नावली ॥
देवस्त्रं, स्त्री, (देवस्य स्त्रं धनम् ।) देवस्त्रासि-
धनम् । यथा,—
“ब्रह्मस्त्रं गुरोर्द्रव्यं देवस्त्रं हरेत्तु यः ।
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते मृतः ॥”
इति महाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥
(यथा च मनुः । ११। २६ ।
“देवस्त्रं ब्राह्मणस्त्रं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिद्येन जीवति ॥”
यज्ञश्रीलघनम् । यथा, मनुः । ११। २० ।
“यज्ञं यज्ञश्रीलानां देवस्त्रं तद्विदुर्बुधाः ॥”)
देवहूः, पुं, (हू + भावे क्तिप् । देवानां हूराज्ञान-
मनेनेति ।) वामकर्णः । यथा,
“आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्यो बहूदनम् ।
पितृहृद्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥”
इति श्रीभागवते । ४। २६। १२ ॥
(त्रि, देवानाङ्गतीति । हू + कर्त्तरि क्तिप् ।
देवानां आङ्गाता । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १७। ६२ ।
“देवहूर्यज्ञ आ च वक्षतुस्वहूर्यज्ञ आ च
वक्षतु ॥”)
देवा, [ऋ] पुं, (दीवत्यनेनेति । दिव + “दिवेर्ऋः” ।
उणां २। १०० । इति ऋः ।) देवरः । इत्य-
मरः । २। ६। ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८५ । ४६ ।
“नान्दरि सन्नाह्नी भव सन्नाह्नी अधि देवसु ॥”)
रक्षापतिः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
देवा, स्त्री, (दिव्यते नय । दिव + घञ् । तत-
ष्टाप् ।) पद्मचारिणी । अग्रनपण्यी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्त्वा । अस्याः पर्याया यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“तेजनी पिलुनी देवा तिलवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्त्वा निर्दहनीति च ॥”)
देवाजीवः, त्रि, (देवेन देवप्रतिमासेवनेन
आजीवतीति । आ + जीव + अच् ।) देवलः ।
इत्यमरः । २। १०। ११ ॥
देवजीवी, [न] त्रि, (देवेन आजीवतीति । आ +
जीव + णिनिः ।) देवलः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
देवाटः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । देवानां
आटो गमनं यत्र ।) हरिहरचैत्रम् । यथा,

देवाल

“यदा नन्दी शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवान् तद्दिनादेव चैत्रं हरिहरात्मकम् ॥
देवानामटनाचैव देवाट इतिसंज्ञितम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
देवात्मा, [न] पुं, (देव आत्मा अधिष्ठातृदेवता
यस्य ।) अश्वत्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवानाम्भियः, पुं स्त्री, (देवानां प्रियः । “देवानां
प्रिय इति च मूर्त्वे” ६। ३। २१ । इत्यस्येति
वर्त्तिकोक्त्या षष्ठा अलुक् । ऋगस्य पशुत्वादेव
मूर्त्वेत्वं बोध्यम् ।) ऋगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, जात्माः । इति हेमचन्द्रः । ३। १७ ॥
देवापिः, पुं, प्रतीपराज्ञः पुत्रः । स सुमेरुसमीपे
कलापग्रामे योगी भूत्वा आस्ते स कलौ लुप्तं
चन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति । इति
श्रीभागवतम् ॥ स च कुष्ठो प्रजाभिरपध्यातः ।
इति मत्स्यपुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ४४—४५ ।
“प्रतिश्रवसः प्रतीपः प्रतीपः खलु श्रैयामुपयेमे
सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं
शान्तनुं वाङ्मीकश्चेति । देवापिः खलु बाल एवा-
रण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥”
वैदिकमते तु अयं ऋषिषेणस्य पुत्रः । यथा,
निरुक्ते । २। १० ।
“देवापिष्ठाष्टिषेणः शान्तनुश्च कौरवौ भातरौ
बभूवतुः । स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाश्चक्रे
देवापिस्तपः प्रतिपदे । ततः शान्तनो राज्ये
द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुः ब्राह्मणा
अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भातरमन्तरित्वाभि-
षेचितं तस्मात् ते देवो न वर्षतीति । स शान्तनु-
र्देवापिं शिशिच राज्येन । तमुवाच देवापिः
पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यै
तद्वर्षकामस्तुतम् ॥” तथा च ऋग्वेदे । १० ।
६८ । ५ ।
“आष्टिषेणो ह्योचन्धिर्निषीदन् देवापिर्देव-
सुमतिं चिकित्वान् ॥”)
देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।)
ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवायतनं, स्त्री, (देवानामायतनं गृहम् ।) देवा-
लयः । यथा, कूर्मपुराणे ।
“न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाप्रदक्षिणम् ।
न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेऽपि ॥”)
देवायुधं, स्त्री, (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) शक्र-
धनुः । इति हेमचन्द्रः । २। ६३ ॥ देवानामस्त्रम् ॥
देवाहं, स्त्री, (देवमहंतीति । अहं + अण् ।)
सुरपणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवाह्वा, स्त्री, (देवाहं + टाप् ।) सहदेवी लता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
देवालयाः, पुं, (देवानामालय आवासः ।) स्वर्गः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४। ४ ।
“लय देवालयां शक्र ! यथेष्टं व्रज वासव ! ॥”)
देवगृहम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।

देवी

“चैत्रं वाटी भगदेवालयो दूतीगृहं वनम् ॥”
देवाला, स्त्री, (देवानपि आलाति सायतीकरो-
तीति । आ + ला + कः ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥
देवावासः, पुं, (देवानां आवासी वासस्थानम् ।)
अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देवाश्वः, पुं, (देवस्य इन्द्रस्य अश्वः ।) इन्द्रघोषः ।
उच्चैःश्रवाः । इति हलायुधः ॥
देविका, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव + क्तुल । टाप् ।
अत इत्वम् ।) नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः परिमाणं यथा,—
“अर्द्धयोजनविस्तरां पञ्चयोजनमायतम् ।
एतावदेविकामाहुर्देवार्धपरिसेविताम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥
(इयं हि मवत्पादनिःसृता । इति मत्स्यपुरा-
णम् । ११३ । २१ ॥ अनया सह सरयुः वङ्गना ।
इति कालिकापुराणम् । २३ अः ॥
तीर्थस्थानानामन्यतमा । अत्र नरः हला-
महादेवं समभ्यर्च्य यथाशक्ति चरुं निवेद्य च
सर्वकामसम्पदस्य यज्ञस्य फलं लभते । इति
महाभारतम् । ३ । ८२ । ६६ ॥ इयं हि पति-
स्थानानाम् अन्यतमा । अत्र भगवतो नन्दिनी
रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ९ ।
३० । ६६ ।
“शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकाते ।
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रैष्ठ्यस्य देविकां नन्द-
कन्यां स्वयंवरां लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास
यौधेयं नाम ॥” युस्तूरः । इति भावप्रकाशः ।
देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥
देविलः, त्रि, (दीव्यति आनन्देनेति । दिव +
“गुपादिभ्यः कित् । ” उणां १ । ५७ । इति
इलच् ।) धार्मिकः । इत्युणादिकोषः ।
देवी, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव + क्तुल । टाप् ।
दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ ।
“देव्या यया ततममं जगदात्मशक्त्या
निःशेषदेवगणशक्तिसम्पन्नया राजपत्नी ।
नाय्योक्तौ कृताभिधिका राजपत्नी । इत्यमरः ।
१। ७। १३ ॥ मूर्त्वा । (यथा, भावप्रकाशे । १। १।
“मूर्त्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुता ।
पृक्ता । इति मेदिनी । ३। १२ ॥ (देवानां पुत्राः ।
डीष् ।) सामान्यदेवपत्नी ॥ ब्राह्मणस्त्रीनाम् ।
दक्षिणायने इति स्मृतिः ॥ अथो देविका ।
पदम् । यथा, देव्यन्ता हि स्त्रियो मवाः । इति
द्वाहृतत्वम् ॥ अपि च, कूर्मविपाके ।
“देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्व्वे राक्षसाः ।
आदित्यभक्ता । लिङ्गिनी ।
शालिपर्णी । महाद्रोणी । पाठा । नगरपुत्राः ।
मृगेर्वाहः । हरीतकी । अतस्वी । यामावतः ।
प्रक्षिजातिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उवाच ।)

देशः

हिमेषः । स तु अथर्ववेदान्तगतः । यथा,
सुक्तिकोपनिषदि ।
“त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुराकटभावा ॥”
देवीकोटः, पुं, (देयाः कोटो दुर्गमिव ।) वाण-
पुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देवेयः, पुं, (देवानामिन्द्रः पूज्यः ।) दृष्टसतिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
देवः, पुं, (देवानामिन्द्रः प्रियः ।) महामेदा ।
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवाञ्जिते, त्रि ॥
देवेष्टा, स्त्री, (देवानामिष्टा ।) वनवीजपूरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
देवोद्यानं, स्त्री, (देवानां उद्यानं वनम् ।) देवानां
वनम् । तद्वयथा । वैभाजम् । मिश्रकम् । शिप्र-
कारणम् । चैत्ररथम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देशः, पुं, (दिश्यते निर्दिश्यते इति । दिश
निर्देशः + कर्मणि घञ् ।) भूगोलभागविशेषः ।
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥ जनपदे जनपदसमुदाये
जनपदैकदेशे सजलनिर्जलस्थानमात्रे च । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ स त्रिविधः । जाङ्गलः
अनूपः साधारणश्च । तत्पर्यायः । जनपदः १
नीरुतः २ विषयः ३ उपवर्जनम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ प्रदेशः ५ राश्रम् ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ अथ देशे वर्णनीयानि । रत्नम्
१ खनिः २ द्रव्यम् ३ पण्यम् ४ धान्यम् ५
करोडवः ६ दुर्गग्रामः ७ जनाधिक्यम् ८ नदी-
मातृकतादि ॥ * ॥ अथ ग्रामे वर्णनीयानि ।
धान्यम् १ लता २ वृक्षः ३ सरः ४ पशुपुष्टिः ५
क्षेत्रम् ६ अरघट्टः ७ केदारः ८ ग्रामेयीमुखम्
९ विभ्रमः १० । इति कविकल्पलता ॥ * ॥
अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा,—
“तास्मिन्ने कुरुपाञ्चालाः शाखाश्चैव सजाङ्गलाः ।
शूरसेना भद्रकारा बोधकाः सपटञ्चराः ॥
मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तयः कान्ति-
कोशलाः ।
मध्यदेश्या जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः ॥”
अथ उदीच्या देशा यथा,—
“काङ्गीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ।
परम्याश्चैव शूनाश्च पङ्गवाश्चात्मखण्डिकाः ॥
गान्धारा जवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ।
शका इत्याः पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः ॥
रामटाः कण्डकाराश्च केकया देशमानिकाः ।
चक्षिपोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
आज्योद्य भरद्वाजः प्रस्थलाः सदशेरकाः ।
रुते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥”
अथ प्राच्या देशा यथा,—
“अङ्गवज्रा मदगुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ।
ततः प्रवज्रा मातङ्गा मलया मलवर्त्तकाः ॥
सुशोतराः प्रविजया भार्गवाङ्गयमालवाः ।
प्राग्व्योतिषाश्च पुङ्गवाश्च विदेहास्तामलि-
प्रकाः ॥

देशः

शाखा मागधगोनर्दा प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”
अथ दक्षिणपथदेशा यथा,—
“तथापरे जनपदा दक्षिणपथवासिनः ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका सुखकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः ।
नवराष्ट्रा माहिषका कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥
कावेराश्च सहैषीकैराट्याः श्वरास्तथा ।
पुलिङ्गा विन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह ।
तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्तुरास्तथा ॥
नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
भातुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतेस्तथा ॥
कच्छीयाश्च सुराश्च आनर्ताश्चाङ्गदेः सह ।
इत्येते अपरान्ताश्च शङ्खु ये विन्ध्यवासिनः ॥”
अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा,—
“मालवाश्च कुरूवाश्च मेकलाश्चोत्कलेः सह ।
उत्तमासा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धिकैः सह ॥
तोषलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वेदिकास्तथा ।
तुमुरास्तुमुराश्चैव पटुमान्निषधैः सह ॥
अनूपास्तुलिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ॥
एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥”
अथ पर्वताश्रयिदेशा यथा,—
“अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये ।
निर्हारा हंसवर्णाश्च कुपथा अपथाः खण्डाः ॥
कुपथावरणाश्चैव जम्बा दर्भाः समूहकाः ।
त्रिगर्ता मरुताश्चैव किराताश्चामरैः सह ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
अपि च ।
“देशयवस्था देवेशि ! कथ्यते शङ्खु तत्परा ।
वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ॥
तावदङ्गभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ।
रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे ॥
वज्रदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥
जगन्नाथात् पूर्वभागात् लङ्कातीरान्तगं शिवे ।
कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वामभागपरायणः ॥
कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाष्टयोजनं शिवे ॥
दक्षिणस्यां महेशानि ! कालिङ्गः परिकीर्तितः ॥
सुब्रह्मण्यं समारभ्य यावदेवो जनाह्वनः ।
तावत् केरलदेशः स्यात् तन्मध्ये सिङ्गकेरलः ॥
रामेश्वरात् अङ्कटेशात् हंसकेरलनामकः ।
अनन्तशैलमारभ्य यावत् स्यादवयं परे ॥
तावत् सर्वेशनामा तु केरलः परिकीर्तितः ।
शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ॥
तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाष्टयोजना-
न्तकम् ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम् ॥
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिर्मुहूर्त्तनि ।
त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी शिवे ॥
मार्जारतीर्थं राजेन्द्र ! कोलापुरनिवासिनी ।
तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्वामिगोचरः ॥
जगन्नाथाद्दूर्ध्वभागमर्वाक् श्रीधमरात्मिकात् ॥

देशः

तावदन्त्याभिधो देशः सौराष्ट्रं शङ्खु सादरम् ॥
कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रप्रान्तगोचरम् ।
हिङ्गुलाजान्तको देवि ! दशयोजनदेशतः ॥
सौराष्ट्रदेशो देवेशि ! तस्मात्तु गुर्जराभिधः ।
श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः ॥
तैलङ्गदेशो देवेशि ! ध्यानाश्रयनतत्परः ।
सुराभिकां समारभ्य मलयाद्रान्तगं शिवे ॥
मलयालाभिधो देशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्त्तकः ।
रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं विलेश्वरि ॥
कर्णाटदेशो देवेशि ! साम्नायभोगदायकः ।
ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलार्द्धशिखरोर्ध्वतः ॥
अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति ।
भद्रकालीमहापूर्वे रामदुर्गाच्च पश्चिमे ।
श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ॥
गुर्जरात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे ।
मरुदेशो महेशानि ! उद्योतपत्तिपरायणः ॥
श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे परे ।
आभीरदेशो देवेशि ! विन्ध्यशैले व्यवस्थितः ॥
अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावर्यास्तथोत्तरे ।
मालवाखो महादेशो धनधान्यपरायणः ॥
द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः ।
लम्बकर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्भेदो वान्तरे भवेत् ॥
कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः ।
इन्द्रप्रस्थान्महेशानि ! दशयोजनकद्वये ॥
पाञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यगर्भभूषितः ।
पाञ्चालदेशमारभ्य स्नेच्छादक्षिणपूर्वतः ॥
काश्मीरदेशो देवेशि ! वाजिराशिपरायणः ।
वैदर्भदेशाद्दूर्ध्वं इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे ॥
मरुदेशात् पूर्वभागे वैराटः परिकीर्तितः ।
काश्मीराद्वचभागे तु इन्द्रप्रस्थाच्च पश्चिमे ॥
पाण्ड्यदेशो महेशानि ! महाशूरत्वकारकः ।
गङ्गकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ॥
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ।
काश्मीरदेशमारभ्य महाम्नेच्छासु पूर्वके ।
वाङ्गीकदेशो देवेशि ! अश्वोत्पत्तिपरायणः ॥
तप्तकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे ॥
किरातदेशो देवेशि ! विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते ॥
करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाजान्तकं शिवे ॥
सुल्तानदेशो देवेशि ! महास्नेच्छपरायणः ॥
हिङ्गुपीठं समारभ्य मकेशान्तं महेश्वरि ॥
खुरासानाभिधो देशो स्नेच्छमार्गपरायणः ॥
तन्मध्ये चोत्तरे देवि ! ऐराकः परिकीर्तितः ।
काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपासु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाच्च दक्षिणे ॥
मानसेशाच्च पूर्वं चीनदेशः प्रकीर्तितः ।
कैलानीरं समारभ्य सरयू परितः परे ॥
अमरगां महेशानि महाचीनाभिधो भवेत् ।
जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि ॥
नेपालदेशो देवेशि ! शिलहट्टं शङ्खु प्रिये ॥
गणेश्वरं समारभ्य महोदधन्तगं शिवे ॥
शिलहट्टाभिधो देशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥
वज्रदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ॥

देशकः

गौड़देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ।
गोकर्णेशात् पूर्वभागे आर्यावर्तात् चोत्तरे ॥
तैरभुक्तात् पश्चिमे तु महापूर्व्याच्च सर्वतः ।
महाकोशलदेशश्च सूर्यवर्णपरायणः ॥
वासेश्वरं समारभ्य तत्रकुष्ठान्तकं शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ ।
चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ॥
तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्भागो भवेत्
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्तमः परिकीर्तितः ॥
कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! ।
श्रीकुन्तलाभिधो देशो हूनं शृणु महेश्वरि ! ॥
कामगिरेर्दक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे ।
हूनदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र रमन्ति च ॥
अथाभ्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः ॥
ब्रह्मपुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः ।
मागधादक्षभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! ॥
सौरसेनाभिधो देशः सूर्यवर्णप्रकाशकः ।
हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्तितः ।
मरुदेशात् पूर्वभागे कामाद्रेर्दक्षिणे शिवे ! ॥
सिंहलाख्यो महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः ।
शिलहट्टात् पूर्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे ॥
पुलन्दिदेशो देवेशि ! नरनारायणः परः ।
गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ! ॥
कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं शृणु सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्य-

कारकः ।

वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीक्षा तत्र तिष्ठति ।
शूरसेनात् पूर्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे शिवे ! ॥
सौवीरदेशो देवेशि ! सर्वदेशाधमाधमः ।
अवन्तीतः पश्चिमे तु वैदर्भादक्षिणोत्तरे ॥
नाटदेशः समाख्यातो वर्वरं शृणु पार्श्वेति ! ॥
मायापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गात्तथोत्तरे ॥
वर्वरख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य भक्तान्तं परमेश्वरि ! ॥
सैन्धवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! ॥
एते षट्पञ्चाशद्देशा जया प्रोक्ता महेश्वरि ! ॥
एतन्मध्योऽपि देवेशि ! देशभेदा ह्यनेकशः ।
कोटिशः सन्ति देवेशि ! एते मुख्याः प्रकीर्तिताः ॥
रहस्यातिरहस्यश्च गोप्यं पशुसङ्कटे ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥

देशकः, नि, (दिशतीति । दिश आदेशे + “खुल्लु
लचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति खुल्लु ।) शास्त्रा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥

“तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य चास्तु सन्मार्गदेशकः ।
अन्तु मेतथियः श्लाघा वित्तदाने तथाचये ॥”
इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशान्त

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
मेघरागस्य भार्या । अस्या जातिः संपूर्णः
गृहं षड्जखरः गानसमयः वर्धत्तौ निशान्तः ।
अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमल-
पत्राक्षी दाडिमस्तनी गौराङ्गी विम्बोष्ठी
सुक्ताहारकण्ठी कर्पूरचन्दनलिप्ताङ्गी साल-
ङ्कारा नायकेन सहोपविश्य ह्रावभावकटाक्षान्
कुर्वती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमयः
प्रातर्वैराटोरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं
नायकेन सह केलिकौतुकरता श्यामकेशभारा
जितशरत्पूर्णचन्द्रानना अनङ्गराजिताङ्गी
काञ्चनकलसद्युतिहारिकुचा कमलनयना गृध्र-
भाषिणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशरूपं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि
घञ् । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपात्रादिभिर्दि-
श्यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूपा-
चारस्य रूपम् ।) उचितम् । इत्यमरः । २ । ८ ।
२४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । ५ ।
“क्षीणग्रहणवृत्तिश्च यथा धर्मः प्रकीर्तितम् ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ! ॥”)

देशाखी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः
षाड्जः गृहं गान्धारखरः गानसमयः वस-
न्तर्त्तौ पूर्वाङ्कः । अस्याः स्वरूपम् । सुरूपा
नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षा
निष्कोषकरवालकरा मल्लवत् धूल्यवगुण्डित-
बाहुवक्त्राः वलमर्दितकक्षस्थापितशत्रुपक्षा
सर्वदा खसमीपस्थापितनायका च । राग-
मालामते तु तस्याः स्वरूपं मल्लवत् परस्पर-
मल्लक्रीडायां नियुक्ता । सा क्रीडामल्लकाष्टो-
त्तुक्षेपणप्रस्तराद्युत्तोलनभूमिमुख्यनादिरूपा ।
कल्लिनाथमते वसन्तरागस्य भार्या । सङ्गीत-
दर्पणमते अस्या जातिः संपूर्णः । अस्याः
स्वरूपं कर्पूरादपि कमनीयाङ्गी कमलराजित-
नयना हर्षयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चित्-
सङ्कुचिता दीर्घमुखा मल्लद्युतिमोचिनी च ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशान्तरं, स्त्री, (अन्यो देशः । मयूरवंसकादि-
वत् समासः ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्येरेखास्वरूप-
देशस्यदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तरह-
स्यम् ॥ ये उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौद-
यिका यद्वा जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरो-
दयिकाः स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्वापरं
द्वितीयं याम्योत्तरं तत्परसंज्ञसुक्तम् । यथा,—
“येनेन लङ्कोदयकालिकास्ते
देशान्तरेण सुपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथान्यत्
याम्योत्तरं तत्परसंज्ञसुक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ३ ॥

देशान्तरपरिभाषायां वृद्धमनुः ।
“वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः ।
महानदन्तरं यच्च तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देश

देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद्यदि ।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भवा ॥
दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ॥
वृहस्पतिः ।

देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥”
इत्युद्वाहृतत्तम् ॥

“सुनिवृत्तवचनोक्तवागादियोजनादिभेदसामञ्ज-
स्यार्थम् एवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद-
योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि एक-
वैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि बाह्यगिरि-
महानदन्तरितत्वभेदाभावेऽपि षष्ठियोजनोपरि
वैदेश्यम् ॥” इति शुद्धिचिन्तामणिः ॥

देशिकः, पुं, (देशे प्रसितः इति । देश + ठक् ।)
पथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ५ । १० ।
“अदेशिको यथा सार्थः सर्वं कच्छं सत्कृतिम् ।
अनायका तथा सेना सर्वान्दोधान् सत्कृतिम् ॥”
गुरुः । यथा देशिको मूलमन्त्रेण इत्यागमः ।
(यथा, महाभारते । १३ । १४७ । ४२ ।
“धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्म-
माकः ॥”)

धर्मविद्भिः सदैवेशो नमस्कृत्यः सदोदितैः । दिश आदेशे-
देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश् + कर्मणि
णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) तर्जनी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
१ । १६ ।
“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमतः ॥”)

देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
रागस्य भार्या । अस्या जातिः षाड्जः गृहं
ऋषभखरः गानसमयः श्रौण्णर्त्तौ मध्याह्नः
अस्याः स्वरूपं सुरूपा नारी हरिद्वसना खल-
ङ्कता यौवगमदेन कामासक्ता सती नायकप्रप-
नागारमागत्य निधुवनरता च । भरतमते तु
मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हिन्दोल-
रागस्य भार्या । तस्या गानसमयः याम्योत्तर-
लम् । तस्याः स्वरूपम् । निद्रायुक्तनयना
आलस्ययुक्ता प्रियाभिमुखी नायकस्य निद्रा-
भञ्जनार्थं मनोरञ्जनतानं गायन्ती रमणीया
रचितवेशा । भूषणगणशोभिता गौराङ्गी प्राद-
क्षितहरिद्वर्णशाटिका । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
(सङ्गीतभेदः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । १ । २-४ ।
“गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं भरतेव च ।
इच्छिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं विमुक्तिदम् ॥
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाणां विमुक्तिदम् ।
तत्तद्देशस्यया रीत्या यत् स्यात्तौकायुरञ्जनम् ॥”)

देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयमिषीयते ॥
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयमिषीयते ॥
देशं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि
घञ् ।) इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हिमादित्यो यत् । ३ । ७ ।
(देशे भवः । देश + “दिगादिभ्यो यत् । ३ । ७ ।

३।५४। इति यत् ।) देशमवे । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३।६।
“भोगाय देशमिच्छन् वल्लभास्यान्तप्रभा ॥”
देवः, त्रि, (ददातीति । दा + “गादाभ्यामि-
ष्णुच् ।” उणां ३।१६। इति इष्णुच् । दाता ।
दुर्दमः । इति हेमचन्द्रः ॥ रजकः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
देहः, पुं स्त्री, (देहि प्रतिदिनम् । दिह् वृद्धौ +
अच् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २।६। ७१।
यायमते पृथिव्या देहं योनिजम् अयोनिजम् ।
योनिजं जरायुजमण्डजम् । अयोनिजं स्वेदजो-
द्भिदादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् ।
जलीयं देहमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् ।
तेजसं देहमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धम् । वायो-
देहमयोनिजं तदेव पिशाचादीनाम् । इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥
अथ नरकभोगदेहविवरणम् । तत्र यमं प्रति
सावित्रीप्रश्नः ।
“सदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः ।
केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम् ॥
सुचिरं क्लेशभोगेन कथं देहो विनश्यति ।
देहो वा किंविधो ब्रह्मन् तस्मै वाखातुमर्हसि ॥”
यमस्योत्तरम् ।
“सृष्टु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम् ॥
देहिनां देहबीजश्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम् ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ॥
स कश्चिन्मो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह ॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः ।
विभक्तं स्रष्टुदेहान्तं तद्रूपं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये ।
जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तमेव तप्तलौहे तप्तपाषाणे एव च ॥
तप्तप्रतिमाश्चैव प्यत्यूर्ध्वपतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भस्मश्च सुप्तं सन्तापमेव च ॥
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
देहदेहस्य प्रमाणं यथा,—
“यस्मै गुह्यतमं देहं सर्वगं तत्त्वदर्शिनः ।
पविष्टा मम सायुज्यं लभन्ते योगिनोऽप्ययम् ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥
देहकोषः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात् ।)
देहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥
देहः, पुं, (देहस्य त्वयो हानिर्यस्मात् ।)
देहः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति चत्तादेः
दा दाने दैप शोधने वा +
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ८७।
“भेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधैर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पैः ॥”)
देहसारः, पुं, (देहस्य सारः ।) मज्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
देहात्मवादी, [न] त्रि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति । वद् + णिनि ।) चाब्जाकः ।
तस्येदं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रचलितगृहात्
स्वपुच्छं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलो-
रुहं कश्चोऽहमित्युभवाच्च । अत्र प्रमाणम् ।
देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताः ।
इति शारीरिकसूत्रभाष्यम् ॥

“अर्जुनस्य च पुण्याणि जन्मुपपन्नयुतानि च ।
सलोभ्याणि च तस्मैपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥”
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥
देहधारकं, स्त्री स्त्री, (देहं धारयतीति । धारि +
“खुल्लचौ ।” १।३। १३३। इति खुल् ।)
अस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३।२६० ॥
देहधिः, पुं, (देहो धीयते अस्मिन्निति । देह +
धा + आधारे किः ।) पक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥
देहधृक्, [ज] पुं, (देहे धर्जति सञ्चरतीति ।
धृज् + क्तिप् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, सुश्रुते । २।१।
“वायुर्यो वक्तुसञ्चारो स प्राणो नाम देहधृक् ॥”)
देहभृत्, पुं, (देहं विभर्ततीति । देह + भृ +
क्तिप् तुगागमश्च ।) जीवः । इति हेमचन्द्रः ।
६।२॥ (यथा, रघौ । ८।५१।
“ धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥”)
देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगम-
नम् ।) यमपुरीगमनम् । मरणम् । (देहाय
देहरक्षणाय या यात्रा उदमादिः ।) भोजनम् ।
इति मेदिनी । दे, २६८ ॥ (यथा, भागवते ।
४।२३। २०।
“अतीव भर्तुर्ब्रतधर्मेनिष्ठया
शुश्रूषया चारुषदेहयात्रया ।
नाविन्दतार्तिं परिकर्षितापि सा
प्रेयस्करस्पर्शनमाननिवृत्तिः ॥”)
देहला, स्त्री, (देहं लाति देहस्य पुष्टिं ददातीति ।
देह + ला + कः टाप् । सेवनेन प्रथमं पुष्टि-
वर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।) मदाम । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
देहलिः, पुं, (दिह + भावे घञ् । देहो लेपस्तं
लाति गृह्णातीति । देह + ला + बाहुलकात्
किः ।) देहली । इति शब्दरत्नावली ॥
देहली, स्त्री, (देहं लेपं लातीति । देह + ला +
“आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३।२। ३। इति कः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गृहावगच्छन्ती । इत्य-
मरः । २।२। १३॥ द्वारपिण्डिका । द्वाराग्र-
स्थानम् । इति केचित् ॥ हातिना इति ख्याता
इति केचित् ॥ अथ उडुमरम् । तत्प्रश्लालाया
इति केचित् ॥ अथ उडुमरम् । इति खामी ॥ इत्य-
अधोदारुपाषाणो वा । इति खामी ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ८७।
“भेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधैर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पैः ॥”)
देहसारः, पुं, (देहस्य सारः ।) मज्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
देहात्मवादी, [न] त्रि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति । वद् + णिनि ।) चाब्जाकः ।
तस्येदं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रचलितगृहात्
स्वपुच्छं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलो-
रुहं कश्चोऽहमित्युभवाच्च । अत्र प्रमाणम् ।
देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताः ।
इति शारीरिकसूत्रभाष्यम् ॥

अपि च ।
“आत्मास्ति देहाद्वातिरिक्तभूर्ति-
र्भोक्ता स लोकान्तरितः फलानाम् ।
आशेषमाकाशतरोः प्रसूनात्
प्रधीयसः स्वादुफलप्रसूतौ ॥”
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥
देहिका, स्त्री, (देहितीति । दिह् वृद्धौ + खुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तत्-
पर्यायः । वटिः २ उपादिकः ३। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उपजिह्विका ४ उतपादिका ५
उद्देहिका ६ दिवी ७। इति हारावली ॥
देही, [न] (देहोऽख्यस्येति । देह + इनिः ।)
शरीरी । प्राणी । अल्प गुणा यथा,—
“बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ।
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ॥”
अथ इन्द्रियादधिष्ठाता गुण्यपापाश्रयः । ज्ञान-
सुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषयः । पर-
देहादौ प्रवृत्त्यादिनामुभयः । अहमित्वाकार-
प्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोचरः । विभुः
परममहत्त्ववान् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
तथा च । श्रीभगवद्गीतायाम् ।
“देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।
तस्मात् बुद्ध्या युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि ॥”
अपि च ।
“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरेस्तत्र न मुह्यति ॥”
दे, प शोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-अनिट् ।) पित्वादासंज्ञाभावे यगादौ
दायते इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् ।
दायति ताम्रमन्त्रेन लोकः । अवपूर्वः शुक्ली
भावे (अत्र अकर्मकः ।) शिन्दते श्वेतते त्रीणि
स्युः शुक्लत्वेऽवदायति । इति भट्टमलः । इति
दुर्गादासः ।
दैत्यः, पुं, (दितेरपत्यं पुमान् । दिति + “स्त्रीभ्यो
ङ्क् ।” ४।१। १२०। इति ङ्क् ।) दैत्यः ।
इत्यमरः । १।१। १२२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१८२। ७६।
“जय बाणं महाबाहो ! दैत्यं देवपूजित ! ।
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत् कर्म सफलिकुरु ॥”)
दैत्यः, पुं, दितेरपत्यं (“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदास्त्राः ।” ४।१। ८५। इति श्यः ।)
असुरः । इत्यमरः । १।१। १२२ ॥ (यथा,
मनुः । १२। ४८।
“तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥”)
दितिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
दैत्यगुरुः, पुं, (दैत्यानां गुरुः ।) शुक्रः । इत्यमरः ।
१।३। २५॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४। ३४।
“आज्ञार्थमानास्यदभूतिवस्त्र-
शुच्ययान् दैत्यगुरुस्तृतीये ॥”)
दैत्यदेवः, पुं, (दैत्यानां देवः ।) वरुणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः । ४।१। ७३ ॥

दैनिन्दि

दैनिन्दिनः, पुं, (निन्दयतीति । नि + छदि + ल्युः । दैत्यानां निन्दनः नाशकः ।) विष्णुः । इति प्राणम् ॥
 दैत्यपुरोधाः, [स्] पुं, (दैत्यानां पुरोधाः पुरो- हितः ।) शुक्रः । इति हारावली । ३६ ॥
 दैत्यमाता, [ऋ] स्त्री, (दैत्यानां माता ।) हितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैत्यमातामात्रम् । यथा, हरिवंशः । १६६ । १२ ।
 “अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः ॥”)
 दैत्यपरिमाणकर्त्तरि, त्रि ॥
 दैत्यमेदजः, पुं, (दैत्यमेदात् जायते इति । दैत्य- मेद + जन् + डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिव्याम्, स्त्री । मधुकैटभमेद- जातत्वात् ॥
 दैत्ययुगं, स्त्री, (दैत्यानां युगम् ।) दैत्यानां युग- विशेषः । तत् देवपरिमाणेन द्वादशसहस्र- वर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दैत्या, स्त्री, (दितेरियमिति शब्दः । ततश्चाप् ।) सुरानामगन्धर्वयम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥ चण्डौषधिः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैत्यभार्या च ॥
 दैत्यारिः, पुं, (दैत्यानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । २८ ।
 “दैत्यारिः कमलाकपोलमकरालेखाङ्कितोर- स्थलः । श्रेतेऽविवितरेषु जनुषु पुनः का नाम शान्तेः कथा ॥”)
 देवता । इति मेदिनी । रे, १७० ॥
 दैत्याहोरात्रः, पुं, (दैत्यानामहोरात्रः ।) दैत्यानां दिवानिशम् । स मनुष्यमानेन वर्षेऽसंख्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दैनं, स्त्री, (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 दैनन्दिनं, त्रि, (दिनं दिनं भवं इत्यण् निपातनात् साधुः ।) दिनेदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।
 “एष दैनन्दिनः सर्गां ब्राह्मणैर्लोक्यवर्त्तनः । तिर्यङ्मृषिपुत्रदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥”)
 स्वार्थेऽपि प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ॥
 दैनन्दिनप्रलयः, पुं, (दैनन्दिनश्चासौ प्रलयश्चेति कर्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—
 “चतुर्दशैवावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी निष्ठा नृप ! ॥
 कालरात्रिश्च सा त्रिधा वेदेषु परिकीर्त्तिता । एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥
 ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । जस्थितेनैव सहसा सङ्कर्षणमुखाग्निना ॥
 चन्द्राकम्बजपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता द्रुतम् । ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सृष्टेर्निविधिः ॥”

दैवं

तस्य ब्राह्मीनिष्ठायाश्च चतुर्दशप्रलय उच्यते । दैवाश्च सुनयश्चैव तत्र दग्धा नरादयः ॥ एवं त्रिंशद्विवाराचैर्ब्रह्मणो मास एव च । वर्षं द्वादशमासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि ॥ एवं पञ्चदशाब्दे च गते च ब्रह्मणो नृप ! । दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्त्तितः ॥
 अहो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः । तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवादयः ॥ ऋषयो सुनयश्चैव गन्धर्वा राक्षसादयः ॥
 मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः । इन्द्रदुम्बश्च वृषतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।
 नाडीजङ्घो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
 ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका नागालयास्तथा । ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादयस्तथा ॥
 गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सृष्टेर्नि पुनः । एवं श्रुतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 दैनारं, त्रि, दीनारमितस्वर्णजातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्येदं वेति (अण्) णप्रत्ययः ॥
 दैनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन + “कालात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादि- लात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म- सत्यम् । इति शब्दमाणा । (दिनभवे, त्रि ॥)
 दैन्यं, स्त्री, (दीनस्य भावः । दीन + अण् ।) कार्य- णम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ दीनता । यथा, “याच्नादैवपराश्च यस्य कलाहायन्ते मिथश्चं वृष्यु लं दक्षिणभित्तो मुखानि सदृशौवः कथं कथं- ताम् ॥”
 इति सुरारिभिः ॥
 (अलङ्कारोक्तयभिचारिगुणभेदः यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ ।
 “दौर्गत्यादौरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकम् ॥”)
 दैपं, त्रि, दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्) णप्रत्ययः ॥
 दैर्घ्यं, स्त्री, (दीर्घस्य भावः । दीर्घ + अण् ।) दीर्घत्वम् । तत्पर्यायः । आयासः २ । आरोहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥ आरोहस्थाने आनाह इति भरतः ॥ (यथा, दृष्टसंहिता- याम् । ११ । ३३ ।
 “अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्यगयाङ्गुलोच्छ्रितया गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥”)
 दैलीपिः, पुं, दिलीपराजपुत्रो रघुः । दिलीपस्या- पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥
 दैवं, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण- हस्ताङ्गुल्यवन्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५६ ।
 “कावप्रकुलिम्लतेऽग्रे दैवं पित्रां तयोरधः ॥”)

दैवकी

दैवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
 “प्रमीतौ पितरौ यस्य देहसंस्थाशुचिर्भवेत् । नापि दैवं न वा पित्रां यावत् पूरणं न वत्सरः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 विवाहविशेषः, पुं । इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥ अस्य वि- रणं उद्वाहप्रत्यये द्रष्टव्यम् । (दिवि भवः दिव् + अण् ।) दिविभवे, त्रि ॥
 दैवं, स्त्री, पुं, (देवात् नियतादागतम् । देव + अण् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ । “देवाधीनं जगत् सर्वं जन्मकर्मशुभाशुभम् । संयोगाश्च वियोगाश्च न च देवात् परतस्ततः । कृष्णायात्तश्च तदैवं स देवात् परतस्ततः । भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम् । दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्तुं स्वलीलाया न देववहस्रदृभक्त्याविनाशी च निर्गुणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ ३ ॥
 मनुस्वाच ।
 “देवे पुरुषकारे च किं ज्ञायस्तद्वर्त्तते । अत्र मे संशयो देव ! केतुमर्हस्यशेषतः ॥”
 मत्स्य उवाच ।
 स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
 प्रतिब्रूतं यथा दैवं पौरुषेण विद्वन्ते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् । पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् । कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । लक्ष्णेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गित्वं फलं नरे । दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः । तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवेन सफलं भवेत् । पौरुषं देवसम्पत्तया काले फलति पाथिवम् । दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तमम् । त्रयमेव मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलायुषम् । कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तासु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन । तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्म्मं पौरुषं वृषिः । एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं भुवम् । नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थात्र च देवपरायणाः । तस्मात् सदैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥
 त्वत्कालसान्देवपरान् हि लक्ष्मीः । गुत्थानयुक्तान् पुरुषान् वृषेत् । अन्दिष्य यत्नाद्वृणुते हि भाग्यम् ॥ तस्मात् सदोत्थानवता हि भाग्यम् ॥ इति मत्स्यपुराणे १६५ अध्याये ।
 दैवकी, स्त्री, (देवकी एव । वसुदेवपत्नी ।) श्रीभागवतम् ॥
 दैवकीनन्दनः, पुं, (दैवकाः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ।
 पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।
 “दैवकीनन्दनः श्यामः श्रीश्यामाप्राकचक्रमः ॥”

दैवकौविदा, स्त्री, (देवे देवनिमित्तशुभाशुभज्ञाने
कौविदा विज्ञा ।) देवज्ञा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ देवपण्डिते, त्रि ॥
दैवज्ञः, त्रि, (देवं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
गणकः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । २० । ३४ ।
“देवज्ञानं वेदविदुषः पर्यष्टकं दिनम् ॥”)
यस्योत्पत्तिर्यथा, देवज्ञाज्ञानधनापहारी धूमान्-
नरकं भुङ्क्ते । शतजन्मभ्रमिक-नानाविधपक्षिमि-
ष्टभार्यावशं ह्रीनयाधियुतशवरस्वर्णकारसुवर्ण-
वणिगयवनसेविविप्रज्ञाज्ञगणका भूत्वा देवज्ञो
गणनोपजीविविप्रो भवति ॥ * ॥
अपि च ।
“लाचालोद्वादिष्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च ॥
वसेत् स्वलोममानाब्धं तत्रैव नागदंष्ट्रितः ।
ततो भवेत् स गणको वेदश्च सप्तजन्मसु ॥
गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
दैवज्ञा, स्त्री, (देवं जानातीति । ज्ञा + कः । तत-
श्चाप्) देवज्ञाभार्या । प्रज्ञादिना शुभाशुभज्ञा ।
तत्पर्यायः ।
विप्रज्ञिका २ ईक्षिका ३ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
दैवज्ञः, पुं स्त्री, (देवता एव । स्वार्थे अण् ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ५० । २ ।
“आष्टके त्वां पुरिषेष्टे ! काकुत्स्थपरिपालिते ॥
देवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥”
देवतानां समूहः । देवता + अण् ।) देवता-
समूहे, स्त्री । (देवताया इदम् । अण् ।) देव-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥
दैवदीपः, पुं, (देवः सूर्याधिष्ठातृको दीपः । दर्शने-
नियस्य सूर्याधिष्ठातृत्वात्पात्वम् ।) चक्षुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसम्बन्धिदीपश्च ॥
दैवपरः, त्रि, (देवमेव परं प्रधानं यस्य ।) देव-
चक्रः । तत्पर्यायः । यज्ञविषयः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ८६ ।
“सर्वे न नृजिभिः सूर्यान्म च न्यनेन निन्दितैः ।
कुर्वन्ति साधुभिर्मैत्री सदाचारावल्गिभिः ॥”)
दैवप्रज्ञः, पुं, (देवे देवनिमित्तशुभाशुभविषये
पर्यायः ।) प्राक्तनशुभाशुभकर्मजिज्ञासा । तत्-
(देववाणी । यदुक्तं हारावल्याम् । २२ ।
“युते निर्गल्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः ।
दैवज्ञं तद्विदुषीरा देवप्रज्ञसुपश्रुतिम् ॥”)
दैवज्ञः, स्त्री, (देवं देवसम्बन्धि युगम् ।) देवानां
भगवत्परिमाणेन चतुर्थगुमानम् । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (यदुक्तं मनौ । १ । ७१ ।
“यदेतत् परिसंख्यातमादाविव चतुर्थगुम् ।
सप्तदशसहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥”)

दैवलकः, पुं, (देवल इव कायतीति । कै + कः ।
ततः स्वार्थे अण् ।) भौतः । भूतसेवकः । इति
हारावली । १५० ॥ देवलसम्बन्धिनि, त्रि ॥
दैवलेखकः, पुं, (देवं देवनिमित्तशुभाशुभं लिख-
तीति । लिख + क्तुल् ।) भौहर्तः । गणकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दैववाणी, स्त्री, (देवी आकाशसम्बन्धिनी वाणी ।)
आकाशवाणी । अमानुषी वाक् । तत्पर्यायः ।
चित्तोक्तिः २ पुण्यशकटी ३ देवप्रज्ञः ४ उप-
श्रुतिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कृतवाक्यम् ।
यथा, दृष्टी ।
“संस्कृतं नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ॥”
“गीर्वाणवाणीवदनं सुकुन्द-
संकीर्तनश्लेषभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न सुभवोधा-
म लभ्यतेतः पठनीयमेतत् ॥”
इति बोपदेवः ॥
दैवाकरिः, पुं, (दिवाकरस्य अपत्यं पुमान् । दिवा-
कर + इच् ।) शनिः । यमः । यमुनायां, स्त्री ।
एतेषामुदाहरणं यथा,—
“सम्पत्तिं दैवाकरितः पारमिताह्विताख्य-
कारितः ।
नायं कोऽपि विशेषः स्नाहितराशिवशात्त-
नुशेषः ॥”
इति काथोदयधृतसङ्गीतकम् ॥
दैवात्, य, हठात् । यथा, “दैवादपाङ्गवलनं किल
मानवत्याः ।” इति काथोदयः ॥
दैवाहोरात्रः, पुं, (देवः देवसम्बन्धी अहोरात्रः ।)
देवानामेकदिवसः । स मनुष्याणां संवत्सरः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दैविकः, त्रि, (देवस्य अयं देवे भवो वा । देव +
ठक् ।) देवसम्बन्धी । (यथा, मनुः । १ । ६५ ।
“अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदेविके ।
रात्रिः स्वप्राय भूतानां चेत्ये कर्मणामहः ॥”)
दैवे भवः । इति आकरणम् ॥
दैवी, स्त्री, (देवस्य इयम् । देव + अण् अण् वा ।
ततो ङीप् ।) देवसम्बन्धिनी । यथा,—
“ब्रह्मोपास्यमिति स्मरत्यपि हृदि यावर्त्तिका
वासना
का नामेयमतर्कमेतुगहना देवीसतां यातना ॥”
इति शान्तिशतके । ७ ॥
चिकित्साविशेषः । यथा, वैद्यके ।
“आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा त्रिविधा
मता ॥”
दैयं, स्त्री, (देवस्य इदम् । “देवादयज्यौ ।” ४ ।
१ । ८५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यञ् ।) देवम् ।
भाष्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देव-
सम्बद्धे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । ११ ।
“तं वः प्रार्थं मारुतं सुमनुर्गिरोप जुवे नमसा
दैयं जनम् ॥”)
दैशिकं, त्रि, (देशे भवं देशस्य इदं वा । देश +
ठक् ।) देशसम्बन्धि । भवार्थे णिकप्रत्ययेन

सिद्धम् । सम्बन्धविशेषः । यथा । कालभावयोः
सप्रमीति सूत्रं भावः सत्त्वं तच्च द्विविधं कालिकं
दैशिकश्चेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्त-
वागीशः ॥ देशनिष्ठविशेषणता । इति नैया-
यिकाः ॥
दैष्टिकः, पुं, दिष्टेन भवः । (दिष्ट + ठक् ।)
भाष्याधीनजातः । कालेन जातः । इति
आकरणम् ॥ (दिष्टं भागधेयमिति मतिर्यस्य ।
“अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ।” ४ । ४ । ६० ।
इति ठक् । देवपरः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
दैष्टिकं, त्रि, (देहस्य इदं देहे भवं वा । देह +
ठक् ।) देहसम्बन्धि । यथा,—
“भीरुणां भैरवाणां भवति सुविहिता दैष्टिकी
गोपिताच्चा ।”
इति कूर्चिकातन्त्रेऽन्तर्यामिः ॥
दो, य क्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
सकं-सेट् ।) य, शिरोऽववति विद्विषां यः ।
इति दुःदासः ॥
दोः, [स्] पुं, (दास्यत्वेनेति । दसु उपणमे +
“दमेडोसिः ।” उणां २ । ६६ । इति डोसिः ।)
बाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । २ । ४४ ।
“दातव्यमवग्रमेव दृष्टिता कस्मैचिदेनामसौ
दोर्लोलामदृष्टीकृतत्रिसुवनो लङ्कापति-
यांचते ॥”)
दोःशिखरं, स्त्री, (दोणः शिखरम् ।) स्कन्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दोःसहस्रभृत्, पुं, (दोःसहस्रं बाहुसहस्रं विभ-
र्त्तति । भृ + क्तिप् ।) कार्तवीर्यार्जुनः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६६ ॥ बाणराजा च ॥
दोम्भा, [क्] पुं, (दोम्भीति । दुह + ठक् ।) अर्थोप-
जीविकविः । वत्सः । गोपालः । इति मेदिनी ।
घे, ८ ॥ दोहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, कुमारः । १ । २ ।
“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मोरौ स्थिते दोम्भरि दोहदक्षे ॥”)
दोम्भी, स्त्री, (दोम्भ + ङीप् ।) गो । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।
“दोहावसाने पुनरेव दोम्भी
भेजे सुजीविक्रमरिपुर्निषसाम् ॥”)
दोडुल्यमानः, त्रि, (दुल + यङ् + शानच् ।) पुनः-
पुनरतिशयेन वा दोलनविशिष्टः । इति व्याक-
रणम् ॥
दोधः, पुं, (दोम्भीति । दुह + अच् । निपातनात्
साधुः ।) गोवत्सः । यथा,—
“देव सदोधकदम्बतलस्थ-
ग्रीधर तारकनामपदं मे ।
कण्ठतलेऽमुविनिर्गमकाले
स्वल्पमपि क्षणमेष्टति यौगम् ॥”
इति कुन्दोमञ्जरी ॥
दोधकः, पुं, कुन्दोविशेषः । यथा, श्रुतबोधे ।
“आद्यचतुर्थमहोन्नतित्वे
सप्रमकं दशमच्च तथान्यम् ।

दोलः

यत्र गुरु प्रकटस्तररागे
तत् कथितं तव दोधकवृत्तम् ॥”
दोधयमानः त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा धूयते। धु
कम्पने + “धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
हारे यङ्।” ३।१।२२। इति यङ्। “गुणो यङ-
लुकोः।” ७।४।८२। इति अभ्यासस्य गुणः।
ततः अभ्यासस्य चाद्यनुसारेण दोधयधातुः।
यङन्तत्वादात्मनेपदम्। ततः शानच्। पुनः-
पुनरतिशयेन वा कम्पविशिष्टः। यथा,—
“नभस्वदासङ्गभयेव साध्वी
दोधयमाना वडभीपताका।”

इति ह्रस्वजरी ॥

“प्रलयेऽपि दोधयमानाः परमाणवः तिष्ठन्ति।”

इति शिरोमणिः ॥

दोरकः पुं, (डोरक + निपातनात् डस् ह्रस्वः।)

वीणातनुवन्धनरज्जुः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोर्गडुः, पुं, (दोघा बाहुना गडुः कुण्डितः।)

कुण्डितः। तत्पर्यायः। कुम्पः २ बाहु-

कुण्डः ३। इति जटाधरः ॥

दोर्गहः, त्रि, (दोर्गह्यते अनेनेति। गृह + करणे

वञ्।) बलवान्। तत्पर्यायः। कैरातः २

चामः ३। इति हारावली। १२७ ॥ (दोष्णो

गृहः।) भुजस्य गृहणं तस्य यथा च ॥

दोर्दण्डः, पुं, (दोर्दण्ड इव।) बाहुरूपदण्डः।

यथा। “दोर्दण्डेन समो न चास्ति सुवने प्रत्यक्ष-

विष्णुः स्वयम्।” इत्युद्भटः ॥

दोर्मध्यं, स्त्री, (दोष्णो मध्यम्।) बाहुमध्यभागः।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ बाहु इति भाषा ॥

दोर्मूलं, स्त्री, (दोघो मूलम्।) कचः। वगल इति

भाषा। तत्पर्यायः। भुजकोटरः २ खण्डिकः

३ कक्षा ४। इति हेमचन्द्रः। ३।२५३ ॥

दोलः, पुं, दोलनम्। डुलधातोर्भावे घञ्प्रत्य-

येन निष्पन्नः। (दोह्यते अस्मिन् कृष्णेनेति।

दोलि + अधिकरणे वञ्।) श्रीकृष्णस्य यात्रा-

विशेषः। अस्य प्रमाणं यथा, पादौ पातालखण्डे।

“विशेषतः कलिशुगे दोलोत्सवो विधीयते।

फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥

अथवा पौर्णमास्यान् प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ।

पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फाल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः ॥

सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः।

हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥

अन्यैश्च रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम्।

एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥

पञ्चाहानि त्रिह्राणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते।

दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सङ्गतराः ॥

दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संप्रथः ॥”

अपि च।

जैमिनिखाचः।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम्।

यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकाशुग्रहणाय वै ॥

प्रत्यर्चा देवदेवस्य गोविन्दास्यान् कारयेत्।

प्रासादं पुरतः कुर्यात् षोडशस्तम्भसुष्कृतम् ॥

दोलः

चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम्।
चारुचन्द्रातपं माल्यचामरध्वजशोभितम् ॥
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णाकाष्ठनिर्मितम्।
फलगूतसर्वं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्रिह्राणि वा ॥
फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निष्ठासुखे।
वङ्गातुसर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ॥
एतत् सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः।
गोविन्दानुग्रहीतन् यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
आचार्यवरणं कृत्वा वङ्गं निर्मयनोद्भवम्।
भूमिं संस्कृत्य विधिवत् ढणराशिं महोच्छ्रितम् ॥
सप्रभुं कारयित्वा तु वङ्गं तत्र विनिरूपेत्।
पूजयित्वा विधानेन कुम्भाखण्डविधिना हुनेत् ॥
गोविन्दं पूजयित्वा तु भामयेत् सप्त तं विभुम्।
तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥*॥
यत्नात् रचयेद्वङ्गं यावदुयात्रा समाप्यते ॥*॥
प्रान्तयामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम् ॥
वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम्।
उपचारावशिष्टेषु प्रत्यर्चामपि पूजयेत् ॥
ततो वरश्च वसनं मालाश्च द्विजसत्तमाः।
अर्चायां विन्यसेन्मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् ॥
ततश्च प्रतिमा साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः।
रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्नानस्य मण्डपम् ॥
नानातूर्यनिनादैश्च शृङ्गध्वनिपुरःसरम्।
जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥
कृञ्ध्वजपताकाभिश्चामरयजनैस्तथा।
निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्यान्महोत्सवम् ॥
आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः।
द्रुष्टुमिच्छन्तेः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥
भद्रासनेऽधिवासेन पूजयेदुपचारकैः ॥
महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत्।
पञ्चादितैश्च सर्वैर्वै तेषामन्यतमेन वा।
स्नानान्तं गन्तव्येन श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् ॥
संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः।
नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ॥
सप्तकलस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत्।
सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः ॥
अधोदेशे मण्डपं तं सप्तशो भामयेत्ततः।
ऊर्ध्वदेशे पुनः सप्तस्तम्भवेदान् सप्त वै ॥
दात्रावसाने च पुनर्भामयेदेकविंशतिम्।
इयं लीला भगवतः पितामहसुखेरिता ॥
राजर्षिणेन्द्रदुम्नेन कारिता पूर्वमेव हि।
फलपुष्पावनम्रैश्च शाखाभिः परिकल्पिते ॥
वन्दावनान्तरे रम्ये मत्तसारसवारिणि।
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणकुले ॥
नानोपशोभारचिते कालागुरुसुधूपिते।
प्रफुल्लकेतकीपङ्कगन्धामोदि-दिगन्तरे ॥
मल्लिकाशोकपुन्नागचम्पकैरुपशोभिते।
तत्काननान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरणे ॥
भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते।
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत् प्रभुम् ॥
अनघं रत्नघटितकुण्डलोद्भासितश्रुतिम्।
यथास्यानं यथाशोभं दिव्यालङ्काररञ्जनम् ॥

दोलः

विकचाम्बुजमध्यस्थं विश्वधात्रा श्रिया युतम्।
शृङ्गचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥
सुप्रसन्नं सुनासाभ्रपीनवच्चःस्थलोच्चलम्।
पुरो योमस्थितैर्द्वैत्रैश्चादौर्गतकनरैः ॥
कृताञ्जलिपुटैर्भक्ता जयशब्दैरभिधुतम्।
गन्धर्वैरश्वरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः ॥
हृहाहूहूप्रभृतिभिः सत्वरं दिव्यायनैः।
अहंपूर्विकया नृत्यगीतवादिनकारिभिः ॥
नेत्राम्बुजसहस्रैश्च पूज्यमानं सुदन्तिः।
विकिरद्भिः सर्वदिक्षु गन्धचन्दनं रजः ॥
उपवेश्याथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः।
वक्त्रवीर्यन्दमध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम् ॥
ह्रावहास्यविलासैश्च क्रीडमानं वनान्तरे।
गोपीभिश्चैव गोपालैर्लीलान्दोलिकया नाम ॥
चिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरेन्नखचूर्णकैः।
सकर्पूरै रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समन्ततः ॥
दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यगन्धैः सुधूपकैः।
चामरान्दोलनेर्गानैः सुतिभिश्च समर्च्यते ॥
आन्दोलयेत् दोलिकायां सप्तवारान् श्रुतेः प्रतीः।
तदा पश्यन्ति ये कृष्णं सुस्तिस्त्रिंशं न संशयः ॥
ब्रह्महत्यादिपापानां पञ्चानां संक्षयो भवेत्।
त्रिवारं दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम् ॥
भक्तानुग्राहकं पुंसां सुस्तिस्तोत्रकारयम्।
लीलाविचेष्टितं यस्य कृत्रिमं सङ्गं यथा ॥
अहःसंघचयकरं मूलाविद्यानिवर्तकम्।
पश्यन् द्वितीयं हरति गोहत्यादुपपातकम् ॥
क्षिणोत्प्रेषपापानि तृतीयं नात्र संशयः।
दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
आध्यात्मिकैराधिदैवैराधिभूतैर्जिह्मुच्यते।
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेत्पुनः ॥
ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवान् जायते पुनः ॥
इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४२ अध्यायः ॥
तस्य संचेपयवस्था यथा,—यदा कुरुक्षेत्रे
दयकाले पौर्णमासीलामस्तत्रैव दोलनम् ॥
उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलामस्तत्रैव
दिने। सङ्गवमध्याह्नकाले पौर्णमासीलामस्तत्रैव
यापित्वेन तिथिर्बलवत्ता ॥ यदा तिथिर्बलवत्ता
वशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलामस्तत्रैव
कदाचित् सहायभावेन चतुर्दश्यादौ ॥
पूर्वदिने अरुणोदयं विना पूर्वाह्णे पौर्णमासीलामस्तत्रैव
लाभः परदिने सुहृत्तान्मनतिथिलाभस्तदा ॥
गूतसवः पूर्वदिने युग्मवचनप्रवृत्तिः। एवं पञ्चम्यन्तं
स्तम्। उभयदिने युग्मवचनप्रवृत्तिः ॥
तिथिसन्देह एव युग्मवचनप्रवृत्तिः ॥
पर्यन्तासु तिथिषु इति दोलयात्रातत्त्वम् ॥
अवस्थोन्नेयेति। इति प्रमाणं गारुडम् ॥
“चेत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं कारयेत्
दोलाखण्डं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
तन्निवृत्त्या च पद्मपुराणे।
“ऊर्जे रथं मधौ दोलां आवक्य तन्मु गच्छेत् ॥
चेत्रे मदनकारोपमकुञ्जाणी ब्रजलक्ष्मः ॥

दोषः

विष्णुं दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्योत्सवो भवेत् ।
तस्मात् कार्यशतं त्यक्त्वा दोलाहं उत्सवं कुरु ॥”
अथ दोलोत्सवविधिः ।
“चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकालं समाप्य च ।
विष्णुं विधायाथ कुर्यादोलोत्सवं व्रती ॥
तदर्थं विशेषेण नैवेद्यादिकमर्पयेत् ।
समाग्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादि कारयेत् ॥
महानीराजनं कृत्वा प्रचिपेदधुतोपरि ।
गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः ॥
सन्तोष्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादिभिः प्रभुम् ।
नलाभ्यर्थाप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेच्छुभम् ॥
नीला वह्निर्देविकायामुत्तुङ्गायां यथाविधि ।
अभ्यर्थादोलयेत् कृष्णं सर्वलोकावलोकितम् ॥
एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम् ।
महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः ॥
एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः ।
प्रसन्नं प्राथमं निर्मलं कृष्णं खालयमानयेत् ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतिम् ।
दोलारूपं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
यत् फाल्गुनस्य राकादावुत्तराफाल्गुनी यदा ।
तदा दोलोत्सवः कार्यस्तच्च श्रीपुरुषोत्तमे ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥
दोला, स्त्री, नीलिनी । (दोल्यते अस्यामिति ।
दोलि + घञ् + टाप् ।) उद्यानादिषु क्रीडार्थं
काष्ठादिमयो हिन्दोलकः । हँ दला इति भाषा ।
मेढ्रा २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ दोली ३
पुरुषः ६ । इति भारतधृततरङ्गकोषः ॥ हिन्दोला
७ । इति हारावली । २१४ ॥ (यथा, महा-
“क्षिपेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा ।
दोलिव सुदुरायाति याति चैव सर्भां प्रति ॥”)
दोलाद्वाराभ्रमणगुणः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्यैवलाभिकारित्वञ्च । इति राजवज्रभः ॥
दोलायमानः, त्रि, (दोलां करोतीति । दोला +
कृष् । ततः शानच् ।) दोलनविशेषः । यथा,
“दोलायमानं गोविन्दं मच्चस्यं मधुसूदनम् ।
रथस्यं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इत्युत्कलखण्डम् ॥
दोला + स्वार्थे कन् । टाप्
दोलो । इति हारावली ।
दोला, स्त्री, (दोल्यते अनयेति । दोलि + इन् ।
दोल्यते वा डीष् ।) दोला । इति
शब्दरत्नावली । डुली इति भाषा ॥
दोला, पुं, (दूष्यते इति । दुष् वैकृत्ये + णिच् +
भावे घञ् ।) दूषणम् । यथा,—
“यदाता वंशदोषेण कर्मदोषाहरिद्रता ।
जगता सातदोषेण पितृदोषेण सख्यता ॥”
इति चानक्यम् । ४८ ॥

दोषः

(दुष्यत्यनेनेति करणे घञ् ।) पापम् । इति
मेदिनी । वे, ४ ॥ वातपित्तकफाः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा,—
“नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्याधिसुपाचरेत् ॥”
इति सुश्रुते । १ । ३५ अध्यायः ॥)
गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्यतेऽन्व-
कारेणेति । दुष् + घञ् । प्रदोषः । यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १६ ।
“देवोऽपराह्णे मधुहोयधन्वा
सायं त्रिधाभावतु माधवो माम् ।
दोषे हृषीकेश उताह्वरात्रे
निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥”)
कायगुणोत्तरः । स च रसादपकर्षकः । यथा,
“सुखार्थहृतिर्दोषो रसश्च सुखस्तदाश्रया-
द्वाच्यः ।”
तत्र पददोषा यथा,—
“दुष्टं पदं श्रुतिकटु श्रुतसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतायंमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधा-
ञ्चोक्तम् ॥
सन्दिग्धमप्रतीतं ग्रन्थं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविन्द्यविधेयांश्च विरुद्धमतिकृतं समागत-
मेव ॥”
वाक्यदोषो यथा,—
“प्रतिकूलवर्णमुपहतमुपविसर्गं विसन्धि हत-
वृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्रपुनरात्तम् ॥
अङ्गान्तरैकवाचकमभवत्ततयोगमनभिहित-
वाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णगर्भितं प्रसिद्धिहृतम् ॥
भयप्रक्रमममतपराधश्च वाक्यमेवं तथा ॥”
अर्थदोषा यथा,—
“अर्थोऽपुष्टः कष्टो याहृतपुनरुक्तदुष्करग्रन्थाः ।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशित-
विरुद्धः ॥
विध्यनुवादायुक्तस्यक्तपुनःस्वीकृतोऽशीलः ॥”
रसदोषा यथा,—
“अभिचारिरसस्याधिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया अतिरुभावविभावयोः ॥
प्रतिकूलविभावादियदो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाङ्क्षे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥
अङ्गिनोऽनुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानश्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥”
उक्तपदादिदोषाः स्थानविशेषे कचित् गुणा
भवन्ति । इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ दोषविशेषा
यथा, राजधर्मम् ।
“यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ! ।
शोकमोहौ विधितसा च परासुलक्ष तद्वद ॥
लोभो मातृसर्वमीर्ष्या च कुत्सासुया कृपा
भयम् ॥”

दोषत

आचमनं विना भक्षणे दोषाभावो यथा,—
“मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे ।
फलमूले चैच्छुदष्टे न दोषं प्राह वै मनुः ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥
द्वात्रिंशत्प्रकारा दोषा यथा,—
“यानैस्त्वा पादुकैश्चापि गमनं भगवन्तुहे ।
देवोत्सवाद्यसेवा च अग्रणामस्तदगतः ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
एकहस्तप्रणामस्तु तथा चैकं प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणञ्चापि तथा पर्यङ्कवन्दनम् ।
श्रयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषो मिथोजल्यो रोदनादि च विग्रहः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव स्तोत्रयज्ञरभाषणम् ॥
कक्षलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
(याततायिमारणे अधर्मदष्टो दोषो न भवति ।
यथा, मनुः । ८ । ३५१ ।
“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युश्चक्षति ॥”
“न कश्चिदपि अधर्मदष्टः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो
वा भवति ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ अथ-
वस्तुनामन्यतमः स च षष्ठः । यथा, भागवते ।
६ । ६ । ११ ।
“द्रोणःप्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ॥”
दोषकः, पुं, (दोष एव । स्वार्थे कन् ।) गोवत्सः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
दोषग्राही, [नृ] त्रि, (दोषं गृह्णातीति । गृह् +
णिनिः ।) दोषग्रहणकर्ता । तत्पर्यायः ।
खलः २ पुरोभागी ३ द्विजिह्वः ४ मत्सरि ५ ।
इति हलायुधः ॥
“विद्वज्य श्रुपर्वदोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जनः ॥”
इत्युद्धटः ॥
दोषज्ञः, त्रि, (दोषं जानातीति । दोष + ज्ञा +
“यातोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ६३ ।
“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेष्टाय विज्ञापयतिम् ।
सुनुः स्मृतवाक् सद्युः विससर्जोदितश्रियम् ॥”
दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति । कः ।)
चिकित्सकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ॥ दोष-
विषयकज्ञानयुक्तश्च ॥
दोषत्रयं, स्त्री, (दोषानां वातपित्तकफानां त्रयम् ।)
वातपित्तकफाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां
त्रयम् । यथाह व्यासः ।
“रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यदुवर्जितं
स्तुत्या निर्वचनीयताखिलगुरोर्दूरीकृतं यत्कथा ।
यापित्वञ्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयाचादिना
चान्त्यं जगदीश ! तत् विकलतादोषत्रयं
भ्रामकम् ॥”)

दोषैक

दोषा, स्त्री, (दुष्यतेऽन्वकारेणेति । दुष् + घञ् + टाप् ।) राज्ञिः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २६८ ।

“दोषदशा कुलपुत्रवतिर्वेदगर्भेनैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषावै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥” दाम्यत्यनेनेति । दम् + “दमेडोसिः ।” उणां । २ । ६६ । इति डोसिः । भागुरिमते टाप् ।) भुजः । इति मेदिनी । घे, १५ ॥

दोषा, य, (दुष्यत्यनेनेति । दुष् + “आः समिन्-निकषिभ्याम् ।” उणां । ४ । १७४ । इत्यत्र । “बाहुलकात् दिविदुषिभ्याश्च ॥” इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः आः ।) “खरादिनिपातमयम् ।” १ । १ । ३७ । इति खरादिपाठात् अथयत्वम् ।) नक्तम् । रजन्याम् इत्यर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।

“दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥”)

निशामुखम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दोषाकरः, पुं, (दोषा राज्ञौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा + कृ + बाहुलकात् टः ।) चन्द्रः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोष्ठ्य पूर्णं मित्रर्चसौम्यगृहगोष्ठ्य तदीक्षितो वा । यामित्रवेषविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

(यथा च, प्रद्युम्नविजये । ६ । ३ ।

“दोषाकराङ्गमलिनामृतरक्षिता ते पञ्चप्रसन्नशरता च मनोभवस्य । प्राणत्वमस्य जगताश्च समीरणस्य मन्येऽद्य पुण्यजनतेव निशाचराणाम् ॥”)

दोषाणामाकरश्च ॥

दोषाक्षेत्री, स्त्री, (दोषां भुजं क्षिप्वातीति । क्षिप् + अण् । गौरादित्वात् डीष् ।) वनवन्द-रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः, त्रि, (दोषा राज्ञौ भवः इति । दोषा + “सायं चिरं प्राप्ते प्रगेऽयथेभ्यश्च्युलौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति टुः तुट् च ।) राज्ञिभवः । इति आकरणम् ॥

दोषातिलकः, पुं, (दोषाया रजन्यास्तिलक इव ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोषास्यः, पुं, (दोषा राज्ञिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषिकः, पुं, (दोषाः वातपित्तकफाः कारणत्वेन सन्त्यस्येति । ठन् ।) रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषी, [न] त्रि, (दुष्यतीति । दुष् + “संपृचा-नुरुधाङ्गमाङ्गसपरिस्त्वसंस्तेजिति ।” ३ । २ । १४२ । इति त्रिनुण् ।) दोषयुक्तः । अपराधी । दोषशब्दादस्यर्थे इतिप्रत्ययेन निष्पन्नः इति वा ॥

दोषैकङ्क, [ण] त्रि, (दोषे एकैकस्मिन् न तु गुणसंघे ङक् ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं पश्यतीति । ङश् + ङिप् ।) दोषमाच-

७५४

दोहदः

दोही । यो गुणं त्वक्का केवलं दोषमेव पश्यति सः । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पुरोभागी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

दोहः, पुं, (दोषि हस्ते लक्षणया दोषोपादे वा तिष्ठतीति । स्था + कः ।) क्रीडा । क्रीडकः । सेवा । सेवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दोःस्थिते, त्रि ॥

दोहः, पुं, (दोषि अस्मिन्निति । दुह + आधारे घञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।

“एवं पृथादयः पृथीमन्नादाः स्वप्नमात्मनः ।

दोहवत्सादिभेदेन चौरभेदं कुरुह्वह ॥”

दुह्यते इति । दुह् + कर्मणि घञ् ।) दुग्धम् ।

(“दुह्यते इति दोहः चौरं ह्यो गोदोहस्य विकारः ह्येयङ्गवीनम् ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दुह् + भावे घञ् ।) दोहनम् ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।

“दोहावसाने पुनरेव दोग्धीं

भेजे सुजोच्छिन्नरिपुर्निघ्नसाम् ॥”)

दोहनं, स्त्री, (दोहात् दोहनाच्चायते इति । दोह + जन् + डः ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थ-कल्पतरुः ॥

दोहङ्का, स्त्री, कन्दोविशेषः । इति कन्दो-मञ्जरी ॥ दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं कन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोहदं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह + दा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥

दोहदः, पुं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दा + कः ।) गर्भिण्यभिलाषः । साद इति भाषा । तत्पर्यायः । दोहदम् २ अद्वा ३ लालसा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ जातुजः ५ । इति रत्नकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७६ ।

“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरुध्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥”)

गर्भचिह्नम् । इति भरतदृष्टकोषान्तरम् ॥

(पुण्योन्नमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।

“कुसुमं कृतदोहदक्षया

यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्

तव नेष्यामि निवापमात्यताम् ॥”

यथा च, मेघदूते । ७८ ।

“रक्ताशोकखलकिशलयः केशरस्तत्र कान्तः

प्रयासन्नः कुरुवकटतेर्माधवीमखपस्य ।

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छानास्याः ॥”

अत्र यस्य यो दोहदः स हतो मल्लिनाथेन

यथा,—

“स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गविकसति वकुलः प्रीधु-

गण्डूषसेकात्

दोहनी

पादाघातादशोकस्तिलककुसुमकौ वी ॥

मन्दारो नर्मवाक्यात् पदुन्दुहसनात् चम्पकौ

चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्मनात् कर्णः ॥

दोहदलक्षणं, स्त्री, (दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत्र वयःसन्धिः । गर्भः । इति मेदिनी । जे, ११७ ।

दोहदवती, स्त्री, (दोहदो गर्भिण्यभिलाषवती इति । दोहद + मतुप् मस्य वः । डीप् च ।)

अन्नपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती गर्भिणी इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अद्वा २ । २७ ।

मरः । २ । ६ । २१ ॥ * ॥ गर्भिणीकृत्याकृतं यथा,—

“दिव्यां गर्भमथाधत्त कश्यपः प्राह तां पुनः

त्वया यत्नो विधातयः अस्मिन् गर्भे वरान्ते ।

संवत्सरशतन्वेकमस्मिन्नेव तपोवने ।

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्तिनि ।

न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ।

नोपस्करेषूपविशेन्मुषलोखलादिषु ।

जलश्च नावगाहेत शून्यागारश्च वल्कलेषु ।

वल्मीकेषु न तिष्ठेत न चोद्विजमना भवेत् ।

विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ।

न श्यालुः सदा तिष्ठेद्वायामश्च समाविष्टः ।

न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपात्रेषु समाविष्टः ।

वर्जयेत् कलङ्गं लोके गात्रभङ्गश्च वर्जयेत् ।

न सुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्नातु करारिः ।

न शयीतोत्तरशीरा न चापरशिराः स्नातु करारिः ।

न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चाङ्गारिणा स्नातु करारिः ।

नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं न च द्वास्त्यपि कदाचित् ।

कुर्याच्च गुरुशुश्रूषां नित्यमङ्गलतत्परा ।

सर्वोपधीभिः कोष्ठीन वारिणा स्नानमाचरेत् ।

क्षतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।

तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियङ्गुति रता ।

दानशीला हतीयायां पार्श्वे वा नक्तमाचरेत् ।

इतिवृत्ता भवेन्मारी विशेषेण तु गर्भिणी यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः श्रुतायुर्बुद्धिर्धनः ।

अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न स पुत्रः । इति मत्स्यपुराणम् ।

दौर्गन्ध्यः

लेपनम् २ पारी ३ दोहः ४ दोहनम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ।
दोहलः, पुं, (दोहमाकर्षं लातीति । ला + “आतो-
रुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
दोहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
(यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके । ८ । ४७ ।
“अशोक ! यदि सद्य एव सुकुलैर्न सम्पत्स्यते
सुधा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम् ॥”)
दोहलवती, स्त्री, (दोहलोऽस्यस्या इति मत्तुप ।
मस्य वः । डीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥
दोहली, स्त्री, (दोहं लातीति । ला + कः । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) अशोकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
दोहापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्नि-
सरणेनेति । अप + नी + अच ।) दुग्धम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
दोहीयान्, [स] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन दोहा ।
“तुश्चन्दसि ।” ५ । ४ । ५६ । इति इयसुन् ।
“तुरिहमेयःसु ।” ६ । ४ । ५४ । इति ढशब्दस्य
लोपः ।) अतिशयदोहकः ॥
दोहं, त्रि, (दुहते इति । दुह् + ल्यत् ।) दोह-
नीयम् । दुह्यम् । दोह्यम् । इति आकरणम् ॥
(दुहतेऽस्या इति । गोमहिष्यादि । इति
मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
“दुह्येकपञ्चसमाहमासत्राहर्हमासिकम् ।
दोहाधिकः, पुं, (दुर्दुष्टः साधः कर्म तत्र
नियुक्तः । ठक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
दोहकृत्, त्रि, (दुह्येन परिवृतो रथ इति ।
“परिवृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
दुह्येनावृतरथादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दोह्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । अण् ।)
दूतम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७२ ।
१८ ।
“दोह्यं तत् कृतं घोरे विग्रहे जनमेजय ! ॥”)
दौरात्म, स्त्री, दुर्निन्दित आत्मा यत्रः धृतिः बुद्धिः
स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य
भावकर्माद्यं व्याप्रत्ययः । (अण् ।) दुरा-
त्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म । (यथा, महा-
भारते । २ । १५ । ७ ।
“शुद्धिताः स महाभाग ! दौरात्मा तु तस्य
चानघ ! ॥”)
दौर्गन्ध्यं, स्त्री, (दुर्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो
भावे अण् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते ।
३ । २६० । १३ ।
“न संख्येन न दौर्गन्ध्यं पुरीषं भूजमेव वा ॥”)
तन्मात्रकतैलं यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरी जातिपत्रिका ।
जातीककालपुष्पानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

दौवारि

अगुरुशीरकाशमर्थः कुलं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा ग्रामलकी तथा ।
कर्चुरकः पद्मकश्च एतैस्तेन प्रसाधितम् ॥
प्रखेदमलदौर्गन्धकण्डकुष्ठहरं परम् ॥
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥
दौर्गं, स्त्री, दुर्गवृत्तिधर्मः । दुर्गसम्बन्धि । दुर्गस्य
भावः दुर्गस्थेदं वेत्यर्थं व्याप्रत्ययः । (अण् ।)
दौर्जन्यं, स्त्री, दुर्जनस्य भाव इदं वेत्यर्थं व्या-
प्रत्ययः । (अण् ।) दुर्जनत्वम् । (यथा, महा-
भारते । ६ । १८ । ७६ ।
“तदिदं मम दौर्जन्यं बलिशस्य महीयसि ।
क्षनुमर्हति मातस्त्वं दिष्टा गर्भोऽस्तोत्यतिः ॥”)
दौर्जन्यं, स्त्री, दुर्जनस्य भाव इत्यर्थं व्याप्रत्ययः
(अण् ।) दुर्जनता । अल्पबलत्वम् । (यथा,
मनुः । ८ । १७१ ।
“अनादेयस्य चादानादेयस्य च विवर्जनात् ।
दौर्जन्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रवेष्टे च नश्यति ॥”)
दौर्भागिन्यः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् ।
दुर्भगा + “कल्याणादीनामिन्द्रच ।” ४ । १ ।
१२६ । इति ङ्क् इन्द्रादेशश्च ।) दुर्भगापुत्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्भगायाः कन्या दौर्भा-
गिनी ॥
दौर्भाग्यं, स्त्री, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः ।
(अण् ।) “दुर्भगसिन्धवे पूर्वपदस्य च ।”
७ । ३ । १६ । इत्युभयपदद्विः ।) दुर्भगत्वम् ।
यथा, ज्योतिषात् ।
“सुक्ता पित्र्ये नारी सुदुर्गते स्वामिभ्ये यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः ॥”
दौर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थं व्याप्रत्ययः ॥
दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थं व्याप्रत्ययः ॥
दौर्भनस्यं, स्त्री, दुर्भनसो भावः । (अण् ।) दुःख-
निवन्धनचित्तावसादः । इति चण्डीटीकायां
नागोजीभट्टः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । २६ ।
“तेषां कृते मे निःश्वासा दौर्भनस्य च जायते ॥”)
दौर्जन्यं, स्त्री, (दून्त्या इदम् । दून्त्या + अण् ।)
इष्टपर्णम् । दून्तरसः । इति मेदिनी । खे, ५३ ॥
दौर्दं, स्त्री, (दुर्दो भावः । युवादित्वात् अण् ।
बाहुलकात् न द्विपदद्विः ।) इच्छा । दोहदम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ “लब्धदौर्दं दाहि वीर्य-
वन्तं चिरायुश्च पुत्रं जनयति ।” इति सुश्रुते ॥
दूषितहृदयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
२६ । १४ ।
“दुर्भाषिणो मनुवशात्तुगलः
कामात्मनो दौर्दं दे आविस्तस्य ॥”
दौर्लेयः, पुं, (दुर्लेपत्वमिति । “इतश्चानिजः ।”
४ । १ । १२२ । इति ङ्क् ।) कच्छपः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
दौर्लिः, पुं, (दुर्लभापत्यम् । दुर्लभ + इण् ।)
इन्द्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । “तत्र नियुक्तः ।”
४ । ४ । ६६ । इति ङ्क् । ततः “द्वारादीनाञ्च ।”
७ । ३ । ७ । इति न ढ्विः स्त्री-आगमश्च ।)

दौहित्रः

द्वाररक्षकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८ ।
“राजदौवारिकः श्रीमाञ्चूरस्यासीन्महोदयः ॥”)
तत्पर्यायः । द्वाःस्थः २ चत्ता ३ दह्यो ४ वेव-
धरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६
प्रतिहारः ७ दर्शकः ८ द्वारी ९ वेतालः १०
द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्मरुद्रः १३
गर्वाटः १४ दण्डपांशुलः १५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ द्वाःस्थितः १६ वेवधारकः १७ वर्म-
रुद्रकः १८ दण्डवासी १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
“इक्षिताकारतस्त्वञ्चो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति चाणक्यम् । १०८ ॥
दौष्कुलेयः, त्रि, (दुष्कुलस्यापत्यम् । “दुष्कुलात्
ङ्क् ।” ४ । १ । १४२ । इति ङ्क् ।) दुष्कुलो-
द्भवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलशब्दात्
भवार्थे वा ण्यप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६३ । २३ ।
“कुले जाताश्च क्षिप्रान्ते दौष्कुलेयवशात्तुगाः ॥”)
दौष्मन्तिः, पुं, (दुष्मन्तस्यापत्यं पुमान् । दुष्मन्त +
“अत इण् ।” ४ । १ । ६५ । इति इण् ।)
दुष्मन्तराजपुत्रः । स तु भरतराजः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २ ।
“रूपौदार्यगुणोपेतं दौष्मन्तिं जनमेजय ! ॥”)
दौहित्रः, पुं, स्त्री, (दुहित + “अनुस्वारान्तर्गे विदा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । १ । १०४ । इति अण् ।)
दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥
तत्पर्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
“त्रीणि आद्वे पवित्राणि दौहित्रं कुतुपसिलाः ।
दौहित्रं खड्गमिक्षाहुरप्यत्र दुहितुस्तथाः ॥
कपिलाया हृतश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
“पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो वाक्ति काश्चन ।
तयोर्हि मातापितरौ बभूवौ तस्य देहतः ॥”
इति हायभागः ॥
दौहित्रोऽपि कस्यैव सन्तारयति पौत्रवदिति
मनुः ॥ तदुत्पत्तौ कस्यापि पितृभोजने दोषा-
भावो यथा,—
“कन्यायां ब्रह्मदेवाणां भुञ्जन् सुखमभुजे ।
अथ सुभुति यो भोजेत् सुखा न नरकं भुजेत् ॥
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थं भुञ्जीयात् ॥
महासत्त्वसमावीर्यात् वाक्ति ते नरकाद्भयम् ॥
तीक्ष्णं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयसि ।
दौहित्रस्य तु दागेन जन्मनि पितरः सदा ॥
यत्किञ्चित् कुरुते दागे तदात्मन्याय कल्प्यते ॥
मनुः । पितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगमिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्हमवाप्नुते ॥”
इत्यादि वज्रपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥ ३॥

दौहित्रः

शूद्रमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति ।
यथा,—
“दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेषु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः कश्चित् ॥”
इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकावचनम् ॥
तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
“दुहित्रभावे दौहित्रः ।
‘पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नास्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥’
इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः ।
अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
अपि च, सर्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः ।
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्तमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥
इत्यादिवचनात् । अपुत्रस्य इति दुहितृपर्यन्ता-
भावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ भ्रातृपौत्रस्याभावे पितु-
र्दौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादित्रयपिण्ड-
दातृत्वात् ॥ २ ॥ पितुर्दौहित्राभावे भ्रातृदौहित्रो-
ऽधिकारी । धनिभोग्यपितृपितामहपिण्डदातृ-
त्वात् ॥ ३ ॥ पितृपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य
अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्ड-
दातृत्वात् ॥ ४ ॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृप-
दौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतृपितामह-
प्रपितामहपिण्डद्वयदातृत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे
पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः
तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः । तेषां धनिभोग्य-
तृपितामहपिण्डदातृत्वात् । ततः प्रपितामह-
दौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्ड-
दातृत्वात् ॥ ६ ॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पिता-
महभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपिता-
महपिण्डदातृत्वात् ॥ ७ ॥ पितामहभ्रातृदौहित्रा-
भावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे
मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे
मातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामह-
दौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमाता-
महपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे
प्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे प्रमातामह-
दौहित्रोऽधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्रा-
भावे वृद्धप्रमातामहोऽधिकारी । तदभावे वृद्ध-
प्रमातामहपुत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामह-
पौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे
वृद्धप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ १० ॥ स्त्रीधने
तु पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्राधिका-
रात् प्राक् दुहित्राधिकारश्रुतेः । तद्वाधिकाया
दुहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रबाध्यैव न्यायत्वात् ॥ ११ ॥
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतदायक्रमसंग्रहः ॥
आह्ने दौहित्रभोजनप्राप्त्यर्थम् । यथा,—
“अतश्चमपि दौहित्रं आह्ने यत्नेन भोजयेत् ।

७५६

दुःप्र

कृतपञ्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥”
इति मानवे । ३ । २३४ ॥
दावाचमे, स्त्री, (द्वौश्च समा च । “दिवो द्यावा ।”
६ । ३ । २६ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिव्यौ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥
दावापृथिव्यौ, स्त्री, (द्वौश्च पृथिवी च । “दिव-
सश्च पृथिव्याम् ।” ६ । ३ । ३० । इति चातुर्दिवो
द्यावा ।) स्वर्गपृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ८६ ।
“कुक्कुटं चैवानुमत्ये च प्रजापतय एव च ।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥”)
तद्वैदिकपर्यायः । स्वर्गे १ पुरन्वी २ धिषणे ३
रोदसी ४ क्षोणी ५ अमसी ६ नभसी ७ रजसी
८ सदसी ९ सङ्गनी १० पृथ्वी ११ वज्रले १२
गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओम्ण्यौ १५ चम्बौ १६
पार्श्वौ १७ मही १८ ऊर्ज्वौ १९ पृथ्वी २०
अद्विती २१ अद्वी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अणारे
२५ अरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिर्द्यावा-
पृथिव्यान्तर्माधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥
द्यावाभूमौ, स्त्री, (द्वौश्च भूमिश्च । “दिवो द्यावा ।”
६ । ३ । २६ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्ग-
पृथिव्यौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।
“को वस्त्राता वसवः को वरुता
द्यावाभूमौ अदिते त्रासीयां नः ॥”)
दुः, ल अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
परं-सकं-अनित् ।) अभिसर्पणं आभिसुखेन
गमनम् । ल, द्यौति सिंहो नृगानिव । इति
दुर्गादासः ॥
दुः, स्त्री, (द्यौतीति । दुः+क्विप् ।) दिनम् ।
गगणम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये, २ ॥
दुः, पुं, (दुः+क्विप् ।) अयिः । इति मेदिनी ।
दुःगः, पुं, (दुःगि गगने गच्छतीति । गम+ङः ।)
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुःगणः, पुं, (दुःगानां दिनानां गणः ।) अहर्गणः ।
तस्यानयनमाह ।
“कथितकल्पगतोऽर्कसमा गणा
रविगुणो गतमाससमन्वितः ।
खरहर्नैर्गुणितस्तिथिसंयुतः
एथगतोऽधिकमाससमाहतात् ॥
रविदिनाप्रगताधिकमासकैः
कृतदिनैः सहितो दुःगणो विधोः ।
एथगतः पठितावमसंगुणा-
द्विधुदिनाप्रगतावमवर्जितः ॥
भवति भास्करवासरपूर्वको
दिनगणो रविमध्यमसावनः ।
अधिकमासदिनचयशेषतो
दुःघटकादिकमत्र न गृह्यते ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
दुःप्र, ल उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
यात्-अकं-सेट् ।) ल, अदुःप्रतत् । उ, द्योतते
दिदुःप्रते । इति दुर्गादासः ॥

दुःप्रमयी

दुःप्र, पुं, (दुःप्र दीप्तौ+क्विप् ।) किरणः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (द्योतमाने, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।
“स हि दुःप्रता विदुःप्रता वेति साम ॥”
दुःप्र ल अभिसर्पणे+क्विप् तुगामश्च । अभिगा-
मिनि । यथा, भट्टिः । ५ । ४७ ।
“हरामि रामसौमित्रौ नृगो भूत्वा नृगद्वयौ
दुःप्रतिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । दुःप्र दीप्तौ+
“इगुपधात् कित् ।” उणां ४ । ११६ । इति इत्
स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । इत्यमरः । १ ।
३ । १७ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४२ ।
“लोभोऽधरात् प्रीतिरुपार्थभूदुःप्रति-
नस्तः पश्यः स्पर्शनं कामः ॥”)
रश्मिः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (पुं, वतु-
र्थस्य मनोः ऋषिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
७ । ७५ ।
“चतुर्थस्य तु सावर्णेऽर्कं धीनु सप्त निबोध मे ।
दुःप्रतिर्विशिष्टपुत्रश्च आचर्यः सुतपास्तथा ॥”
तामसस्य मनोः पुत्राविशेषः । यथा, तत्रैव ।
७ । २३ ।
“पुत्राञ्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्दुःप्रः ।
दुःप्रतिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽमलस्तपोऽननः ॥”
दुःप्रतिकरः, पुं, (करोतीति । कृ+अच् । दुःप्र-
करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । दौहि-
कारके, त्रि ॥
दुःप्रतितं, त्रि, (दुःप्रत+क्तः । बाहुलकात् न पुनः ।
दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति सुमन्त्र-
याकरणम् ॥
दुःप्रनं, स्त्री, लम्बात् सप्तमराशिः । इति व्यास-
तत्त्वम् ॥
दुःप्रनिशं, स्त्री, (दुःप्र च निशा च द्वयोः समाहारः ।
अहोरात्रः । इति याकरणम् ॥ यथा,—
“भवति किं दुःप्रनिशं दुःप्रनिवासिनाम् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।
दुःप्रनिवासी, [न] पुं, (दुःप्रनि स्वर्गे निवसतीति ।
नि+वस+णिनिः ।) देवता । स्वर्गवासी ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
दुःप्रपतिः, पुं, (दुःप्रो दिनस्य पतिः ।) स्वर्गः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (दुःप्रो स्वर्ग-
पतिः ।) इन्द्रः ॥
दुःप्रमणिः, पुं, (दुःप्रो गगनस्य मणिरिव ।) स्वर्गः ।
(यथा, भागवते । ८ । १० । ३८ ।
“रेणुर्दिशः स्वं दुःप्रमणिं च द्वादशयु-
न्यवर्तताह्वकुसुतिभिः परिभुतात् ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (परिशोधितताम् ॥
यथा,—
“विषमहौघभागमधिकीकृष्य
दुःप्रमणिरक्तकमार्द्रकमर्दितम् ॥
दुःप्रमणिः मारितं तान्त्रम् ॥” इति भावप्रकाश-
मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे ॥)
दुःप्रमयी, स्त्री, विश्वकर्म्मकन्या । सा स्वर्गवासी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दूतं, क्ली, (दूतमिति मनति अभ्यसत्यसौ इति ।
स्ना + कः । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति
वचनात् धनकामानां अग्नाराधनादस्य तथा-
त्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
(यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।
"असाकं दूतमधि पञ्च कृष्टिषूचा स्वर्णं शुश्रू-
चीत दुष्टम् ॥"

दुं तेजो मनतीति ।) बलम् । इति मेदिनी ।
ने, ११ ॥ (बलाधायकत्वात् अन्नम् । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।
"वृष्टिं दिवः परि सव दूतं पृथिव्या अधि ॥")

दूता, [न] पुं, (द्योतीति । दू + "कनिन् युष्ट-
धीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।)
स्वर्णः । इत्युणादिकोषः ॥ द्यौः । इति संचिप्रसारे
उणादिवृत्तिः ॥

दूत(स)त्, [द] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद् +
क्विप् । कृन्दिषि घत्वम् । लोकेऽधत्वम् ।) देवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।
"भयस्य पूर्वावतरन्तरस्विना
मनःसु येन दूतसदां न्यधीयत ॥")

यहः । इति गोलाध्यायः ॥
दूतः, पुं, क्ली, (देवनमिति । दिव्यु क्रीडायाम् +
भावे + क्तः । ऊट् च ।) पाशकादिक्रिया ।
अप्राणिकरणकक्रीडा । जुया इति भाषा । तत्-
प्रत्ययः । अचवती २ कैतवम् ३ पणः ४ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १८ । ५१ ।
"दूतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥")

"दूतं समाज्यस्यैव राजा राजान्निवर्त्तयेत् ।
राजान्नकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्त्वर्थं यद्देवनसमाज्यौ ।
तयोर्निर्णयं प्रतीचाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तस्मैके दूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाज्यः ॥
दूतं समाज्यस्यैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
दूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ॥
तस्माद्दूतं न सेवेत ह्यास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥"
इति मनुः । ६ । २२१-२२७ ॥
कङ्क उवाच ।

"किन्ने दूतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मानद ! ।
देवेन बहुदो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्त्तयेत् ॥
यत्नस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत् स्वीतं भ्रातृंश्च त्रिदशो-
पमान् ॥

दूतकरः, इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥
दूतकर्ता, चि, (करोतीति । कृ + अच् । दूतस्य करः ।)
धर्मः । जुयारी इति भाषा । तत्प्रत्ययः ।
दूतदरः, २ धूर्तः ३ अक्षधूर्तः ४ अक्षदेवी ५
दूतकः, ६ दूतकत् ७ कितवः ८ कण्ठको-
दकः, ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

दूतं, क्ली, लयात् सप्तमराशिः । यथा,—
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्तुतम् ।
दूतं दूतं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(दिव् + क्तः । "दिवोऽविजिगीषायाम् ।" ८ ।
२ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः । च्छोरित् ।
चीणे, चि ॥)

दूत, न्यक्तरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-अनिट् ।) अन्यस्याद्युक्तः । दायति दुष्टं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्योतः, पुं, (दूत + भावे घञ् ।) प्रकाशः ।
(यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।
"विदुद्द्योतनिकाशेन सुकुटेनार्कवर्चसा ॥")

आतपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥
द्योतनं, क्ली, (दूत + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (दूत + युच् ।
द्योतमाने, चि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।
"विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्षणं शोचनोऽवदत् ॥")

द्योतनः, पुं, (द्योततीति । दूत + "बहुलमन्य-
त्रापि ।" उणां २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः ।
इत्युणादिकोषः ॥

द्योतितं, चि, (दूत + क्तः ।) दूतितम् । दीप्तम् ।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ८२ । २ ।
"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोक्तमा ॥")

द्योतमिः, पुं, (द्योतकाशं भूमिरिव यस्य ।)
पची । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गपृथिव्योः स्त्री ।
तत्र द्विवचनान्तः ॥

द्योतत्, [द] पुं, (दवि स्वर्गे सीदतीति । सद् +
क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [ओ] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । दूत +
बाहुलकात् डोः ।) स्वर्गः । (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । २८ ।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥")

आकाशम् । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्ट-
वस्त्रनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते । २ । ३ । ३५ ।
"पृथ्वादीनां वस्त्रनाश्च मध्ये कोऽपि वस्त्रतमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्या या नन्दिनी गां ददर्श ह ॥"
अथमेव वशिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म परि-
गृह्णन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥
अस्य विवरणन्तु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये
तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

द्यौचं, क्ली, (दीव्यत्यस्मिन्निति । दिव् + "दिवे-
द्यौच ।" उणां ४ । १६० । इति दून् दूदा-
देशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संचिप्रसारे
उणादिवृत्तिः ॥

दृगङ्गः, पुं, वादविशेषः । दृगङ्ग इति भाषा । तत्-
प्रत्ययः । प्रतिपत्तयम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दूतकारः, चि, (दूतं कारयतीति । कृ + क्तिच् +
अच् ।) दूतकारयिता । सहियार इति ख्यातः ।
इति भरतः ॥ तत्प्रत्ययः । सभिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४४ ॥ सभिकः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।
"सुहृर्बिभ्रितकर्माणां दूतकारं पराजितम् ॥")

दूतकारकः, चि, (दूतं कारयतीति । दूत + कृ +
क्तिच् + खल् ।) दूतकारयिता ॥

दूतकत्, चि, (दूतं करोतीति । कृ + क्तिप् तुगा-
गमश्च ।) दूतकरः । अचक्रौडकः । इत्यमरः ।
२ । १० । ४४ ॥

दूतपूर्णमा, स्त्री, (दूताय या पूर्णमा ।) कोजा-
गरपूर्णमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दूतपौर्णमासी, स्त्री, (दूताय या पौर्णमासी ।)
दूतपूर्णमा । इति भूरिप्रयोगः ॥

दूतप्रतिपत्, [द] स्त्री, (दूताय क्रीडार्थं या
प्रतिपत् ।) कार्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च
कौमुदी । यथा,—

"तुष्टार्थं कार्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।
विष्णोर्देता मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधैः ॥
कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज ! ।
धातुज्ञैः सर्वशब्दज्ञैः सा च वै कौमुदी स्मृता ॥"
इति पाञ्चोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

अत्र तिथौ बलिदैवपूजादि कार्यम् । तदथा,
"वामनपुराणे कार्तिकशुक्लपक्षमध्याह्न्य बलि-
भूति भगवद्वाक्यम् ।
वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्ङ्ग ! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
अत्र मन्त्रः ।
बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ।
भविष्यन् सुराराते ! पूजेयं प्रतियुक्तताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्ती सपुरोहितः ॥
इत्यर्द्धम् । पञ्चाह्नि ।
एवं पूजां नृपः कृत्वा राज्ञौ जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।
शङ्करश्च पुरा दूतं ससर्वं सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पावती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोपिता ॥
तस्मात् दूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् दूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तर ।
यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥
महापुराणा तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धनी ।
स्नानं दानं प्रतयुगं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

दूतवीजं, क्ली, (दूतस्य बीजं कारणम् ।) कप-
र्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दूतस्य कारणश्च ॥

द्रव्यं

“केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्-
व्यवस्थितत्वादिव खलु द्रव्यं व्यवस्थितम् । न
रसादयो यथा ये फले ये रसादयस्ते पक्वे न
सन्ति । नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा
यथा कल्पादिप्रविभागः स एव सम्यग्भरसगन्तो
आपभरसगन्तो वा भवति । खजात्यवस्थानाच्च
यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं
शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियै-
र्गुण्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्य-
माश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च
द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य
सङ्क्षुब्ध विपचेदित्येवमादिषु न रसादिभारम्भः ।
शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुप-
देशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गादिमन्थौ चेति
न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च
रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा
तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं सम्पूर्णं इति । एकदेश-
साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि आधयः साध्यन्ते
यथा महादृक्चक्षुरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्य-
लक्षणानु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति ।”
“पाको नास्ति विना वीर्यादीर्यं नास्ति विना
रसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥”
“वीर्यसंज्ञा गुणा येऽद्यै तेषां द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्द्रव्यं विपच्यन्ते न षडसाः ।
श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं श्रेष्ठा भावास्तदाश्रयाः ॥”

इति सुश्रुते । १ । ४० ॥
पित्तलम् । वित्तम् । पृथिव्यादि । विलेपनम् ।
क्षौवम् । भेषजम् । भयम् । (श्रोत्रिकारः ।
“श्रोत्र” ४ । ३ । १६१ । इति यत् ।) इम-
वयवः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (इमा-
इति हेमचन्द्रः ॥ मयम् । यथा,—
“सपञ्च न पिवेद्द्रव्यम् ॥” इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
न्यायमते तन्मविविधं यथा,—
“चित्तमेतजोमरुदयोमकाला दिग्देहिनी मनः ॥”
“चित्तादीनां नवानाञ्च द्रव्यलक्षणयोगिता ।
चित्तिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ॥
काल इत्येतानि सत्त्वगतत्वं परमं महत् ॥
चित्तादिपञ्चभूतानि चत्वारि शार्धवन्ति हि ।
अथारम्भस्तुल्यं स्यादथाकाशप्ररीरिणाम् ॥
अथाप्यवृत्तिः चणिकी विशेषगुण इष्यते ।
अथानवत्वप्रत्यययोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम् ॥
गुरुणी हि रसवती ज्ञानेनैमित्तिकी द्रवः ।
आत्मनो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
यथा,—
“उक्तं भक्त्यादिदीर्घादीषु यथा,—
“निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत् तत् ॥

द्राघ

तेजसं वै समादाय यदुच्छिद्यो भवेद्द्विजः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत् तत् ॥
यदुच्छिद्यं समादाय भवेदुच्छिद्यगन्तव्यः ।
अनिघायेतरद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत् स्पृष्टा चाचमेदिह ।
अरण्येऽनुदके राजौ चौरयाप्राकुले पथि ।
कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दृश्यति ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥

द्रा, ल खप्ते । पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-परं-अकं-अनिट् ।) खप्ते निद्रा । निपूर्वं
एव निद्रायामिति रमानाथः । ल, निद्राति
निद्रालुः । द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

द्राक्, य, (द्रातीति । द्रा + बाहुलकात् कुः ।)
द्रुतम् । शीघ्रम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥
(यथा, नैषधे । ३ । २ ।

“आकस्मिकः पचपुटाहतायाः
चित्तेस्तदा यः स्वन उच्चचार ।
द्रागन्धविन्यस्तदृशः स तस्याः
सम्मानमन्तःकरणं चकार ॥”

द्राच, इ काङ् । घोररुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अं-परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) रेफयुक्तः । घोर-
रुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, द्राङ्गति
काकः । नमध्यपाठेनैवेदसिद्धे एतस्य इदनुबन्धो
वेदेष्वचारणमेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्राच्चा, ख्ली, (द्राङ्गते काङ्गते इति । द्राचि
काङ्गे + घञ् । आगमशासनस्यानित्यत्वात् न
लोपः ।) फलविशेषः । दाख इति किष्किम्
इति च भाषा । आङ्गूर इति यवनभाषा ।
तत्पर्यायः । ऋद्धीका २ गोस्तनी ३ खाडी ४
मधुरसा ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ चारु-
फला ६ क्षणा ७ प्रियाला ८ तापसप्रिया ९
गुच्छफला १० रसाला ११ अमृतफला १२
क्षणा १३ चारुफला १४ । इति जटाधरः ॥
रसा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । अमृतत्वम् । शीत-
पित्तार्तिदाहमूत्रदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
वृध्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्निग्धत्वम् । शीतबलकारित्वम् । हृदयत्वम् ।
लघ्वावायुरक्तपित्तचतुर्गुणतानाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

द्राख, ऋ ओखार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अं-
परं-अकं-सेट् ।) दन्तवर्गहृतीयादिः । रेफ-
युक्तः । ऋ, अदद्राखत् । ओखार्थे शोषाल-
मर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥

द्राघ, ऋ ङ अमायामशक्तिषु । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अं-परं-अकं-दीर्घाकरणे सकं-सेट् ।)
असः खेदः । आयायो दीर्घाकरणम् । शक्तिः
सामर्थ्यम् । ऋ, अदद्राघत् । ङ, द्राघते जनः
खेद्यते इत्यर्थः । द्राघते वस्त्रं जनो दीर्घं करोति
इत्यर्थः । द्राघते चावितुं वाजी समर्थः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्रावक

द्राघिमा, [न] पुं, दीर्घस्य भावः । (दीर्घ + इम-
निच् । “प्रियस्मिरस्मिरोरुवहुलेति ।” ६ । ४ ।
१५७ । इति द्राघादेशः ।) दीर्घत्वम् । इति
आकरणम् ॥ भूगोलस्य दीर्घता । इत्याधुनिक-
प्योतिषिकाः ॥

द्राघिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन दीर्घः इति । दीर्घ +
इष्ठन् । दीर्घस्य द्राघादेशः ।) अतिदीर्घः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥

द्राड, ऋ ङ शीर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अं-
आत्मं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदद्राडत् ।
ङ, द्राडते । शीर्णौ विभेदे । इति दुर्गादासः ॥

द्राणः, त्रि, (द्रा + कर्त्तरि क्तः । निष्ठातस्य नः ।
णत्वञ्च ।) सुप्तः । पलायितः ॥

द्रापः, पुं, (द्रापयतीति । द्रा + णिच् । पुगागमे
द्रापि + अच् ।) पङ्कः । आकाशः । कपर्दी ।
मूर्खः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रामिलः, पुं, (द्रमिलारुहो देशोऽभिजनोऽस्ति ।
अण् ।) चाणक्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१७ ॥

द्रावः, पुं, द्रुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययः । गमनम् ।
सवणम् । अनुतापः ॥

द्रावकं, क्ली, (द्रवति द्रावयति वा । द्रु द्रावि
वा + क्तुल् ।) सिक्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

झीह्रोगस्य औषधविशेषः । (यथा,—
“स्फटिकारीह्रयश्चैव पलं द्विपलिकन्तथा ।
नरसारं पलं देयं टङ्गणश्च पलाहकम् ॥
कासीशं शाण्ड्युग्मश्च प्रत्येकं स्रज्ज्यचूर्णितम् ।
सपञ्चलवणचारं कर्षमानं पृथक् पृथक् ॥
अपामार्गद्वयस्यापि तथा कुङ्कुमाकस्य च ।
रम्भावल्कलजं चारं प्रत्येकं चार्द्राण्यकम् ॥
स्रज्ज्यचूर्णैकतश्चेत्तत् लिम्बाकसरसे भुवि ।
सर्वमेतत् सुपिथ्याथ रौद्रे दद्याच्चक्षुः ॥
आनीय काचपात्रानु तत्र तत् पाचयेत् भिषक् ।
प्रहरार्द्धं ददौ ज्वालां सालकाष्ठानिना ऋदु ।
सुतप्ते काचकुम्भे च ततो ज्वालां निवारयेत् ॥
शीतं गते तदुद्धृत्य प्रक्षिपेच्च वराटकम् ।
वराटे द्रवतां याते ततः कर्मसु योजयेत् ॥
द्रावकस्य परीक्षेयं नान्यथा च भवत्यलम् ।
गुञ्जैकं स्याद्द्रव्यापि चूर्णेन मागधेन च ॥
शरपुष्पेण वा देयं तोयमुष्णं पिवेदनु ॥
पथ्यमेतद्दहतं देयं दुष्टशीताम्बुवर्जितम् ॥”

इति वैद्यककषायसंज्ञे झीह्रसर्कोदरयज्ञ-
दधिकारे ॥ अस्य अन्यद् विवरणं महाद्रावक-
शब्दे द्रव्यम् ॥

द्रावकः, पुं, (द्रवति चन्द्रांशुसम्पर्कादिति । द्रु +
क्तुल् ।) प्रस्तरभेदः । (द्रावयतीति + द्रु +
णिच् + क्तुल् ।) विदग्धः । (द्रवति पलायते
इति । द्रु + क्तुल् ।) मोषकः । इति मेदिनी ।
के, १०४ ॥ शिङ्गः । इति शब्दमाला ॥ रस-
भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्रावि + क्तुल् ।)
हृदयवाही । द्रवकारकः । इति धरणिः ॥

द्रावककन्दः, पुं, (द्रावकः कन्दो यस्य ।) तैलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुः

द्रावकरं, स्त्री, (द्रावं सुवर्णादेर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति । द्राव + कृ + टः ।) श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रावणं, स्त्री, (द्रावयति जलमलं स्वसम्पर्केणेति । द्रु + णिच् + युच् ।) कतकफलम् । इति रत्न-माला ॥ निर्मली इति भाषा ॥ (द्रावि + ल्युट् ।) विद्रावणश्च ॥ (द्रावयतीति । द्रावि + ल्युट् ।) पलायनकारयितरि, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ६८ ।

“स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम् ॥”
द्राविका, स्त्री, (द्रावक + टाप् । अत इत्वश्च ।) लाला । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविडः, त्रि, (द्राविडो देशोऽभिजनोऽस्येति । अण् ।) देशविशेषजातः । (यथा, महाभारते । ८ । १२ । १४ ।

“सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सेनिकैः सह ॥”
पञ्चद्राविडः । यथा, द्रविडः १ कर्णाटः २ गुजराटः ३ महाराष्ट्रः ४ तैलङ्गः ५ । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुजरा राष्ट्रवासिनः ।
आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः ॥”
संख्याभेदः । वेधमुख्यः । इति मेदिनी । डे, ३० ॥ कर्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविडकं, स्त्री, (द्रविडे देशे भवः । अण् ततः संज्ञायां कन् ।) विडुलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ।
द्राविडकः, पुं, (द्राविड एव । स्वार्थे कन् ।) वेधमुख्यकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । जिंयच षष्ठी इति भाषा ॥

द्राविडभूतिकः, पुं, (द्राविड एव भूतिरुत्पत्ति-स्थानं यस्य । कप् ।) द्राविडकः । इति शब्द-रत्नावली ॥

द्राविडी, स्त्री, (द्रविडे भवा । द्रविड + अण् । डीप् ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इयं एला तु गुजराती इति ख्याता ॥ अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “सुलोपकुक्षिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी गुटिः ॥”)

द्राव्यं, त्रि, (द्रु + ण्यत् ।) अवश्यगमनीयम् । अवश्यचरणीयम् । अवश्यानुत्पनीयम् । इति द्रुधातोर्वशभावार्थे घ्यणप्रत्ययः ॥

द्राह, ऋ ड जागरे । निक्षेपे । इति कविकल्प-दुमः ॥ (भां-आलं-अकं-सेट् ।) ऋ, अद-द्राहत् । ड, द्राहते । इति दुर्गादासः ॥

द्र, सुतौ । गतौ । इति कविकल्पदुमः ॥ (भां-परं-सकं-अनिट् ।) द्रवति । इति दुर्गादासः ॥

द्र, न उपतापे । इति कविकल्पदुमः ॥ (खां-परं-अकं-सकं-च-अनिट् ।) र, वैदिकः । न, द्रुणोति । उपताप इह उपतप्तीभावः उपतप्ती-करणश्च । इति दुर्गादासः ॥

द्रः, पुं, (द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति । ड + मितद्राहि-त्वात् डुः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

द्रुणः

(यथा, मनुः । ७ । १३१ ।

“आददीताथ षड्भागां दुमांसमधुसर्पिषाम् ॥”) गतौ, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुकिलिमं, स्त्री, (किल्यतेऽनेनेति । किल श्वेतक्रीड-नयोः + वाहुलकात् किमच् । द्रुषु वृत्तेषु किलि-मम् ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥ (अस्य पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् । “देवदारुद्रुकिलिमं सुराहं भद्रदारु च । देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”)

द्रुषणः, पुं, (द्रुवृचः हन्यतेऽनेनेति । हन + “करणे-भ्योविद्भुषु ।” ३ । ३ । ८२ । इति अप् घना-देशश्च । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । इममयो घनः इति वा ।) सुहृदः । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सूत्रधारा-दिमुहुराकारलौहमयास्त्रभेदः । इति भरतः ॥ (वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदमतेऽयं परशुवल्कौहा-स्त्रम् । यदुक्तम् ।

“द्रुषणस्त्रायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो वृहच्छिराः । पञ्चाशदङ्गुलोत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः ॥”

अस्य चतस्रः क्रियाः । यथा,—

“उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा ।
चत्वार्येतानि द्रुषणे वल्गितानि श्रितानि वै ॥”
द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेति ।) वृक्षा । कुठारः । इति मेदिनी । शे, ५३ ॥ भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दन्त्यनान्तोऽपि ॥

द्रुड, मच्चने । इति कविकल्पदुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । मच्चनमिति मसृजधातो रूपम् । द्रोडति प्रसरति जले । द्रोडिषति । इति दुर्गादासः ॥

द्रुड, शि मच्चने । इति कविकल्पदुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) शि, द्रुडति अद्रुडि तु द्रोड । एषः कौश्विन मन्यते । क्रमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

द्रुण, श्र जैष्णो । गतौ । वधे । इति कविकल्पदुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गहृतीयादिः । श्र, द्रुणति द्रोणिषति । जैष्णो कुटिलीकर-णम् । इति दुर्गादासः ॥

द्रुणं, स्त्री, (द्रुणति हिनस्तीति । द्रुण + “द्रु-पधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धनुः । खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । २७७ ॥

द्रुणः, पुं, (द्रुणति हिनस्तीति । द्रुण + कः ।) वृक्षिकः । भृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ त्रि, पिशुनः । इति शब्दमाला ॥

द्रुणसः, त्रि, (हरिव दीर्घा नासिका यस्य । “अन्ना-सिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।” ४ । ४ । ११८ । इति अच् । नसादेशश्च । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) दीर्घनासिकायुक्तः । इति संचिप्रसारवाकर-णम् ॥

द्रुणहः, पुं, (द्रुणं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + डः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-वली । १२५ ॥

द्रुपदा

द्रुणा, स्त्री, (द्रुणं धनुराश्रयत्वेनाख्यस्याः । अच् । टाप् ।) व्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३६ । द्रुणिः, स्त्री, (द्रुणति जलादिकमिति । द्रुण गतौ + “द्रुपधात् कित् ।” उणां । ४ । ११८ । इति

इन् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ द्रुणी, स्त्री, (द्रुण + इन् । वा डीप् ।) कर्क-जलौकाः । कच्छपी । इति लिङ्गादिप्रत्यये-अमरभरतौ ॥ काष्ठाश्ववाहिनी । इति द्रोणी-शब्दटीकायां भरतः ॥

द्रुतं, त्रि, (द्रवति स्मेति । द्रु + गर्भ्येति कर्त्तरि क्तः ।) जातद्रवीभावघृतसुवर्णादि । तत् पर्यायः । अवदीर्णम् २ विलीनम् ३ विद्रुतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ श्रीघ्नम् । (यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८१ ।

“वायूरिताभिः सुमनोहराभि-
र्दृताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः ।
गङ्गोर्मिभिर्भाणुमतीभिरिन्द्रा-
सहस्ररश्मिप्रतिभा भवन्ति ॥”)

विद्रावम् । पलायितम् । इति मेदिनी । त्रि, २५ । (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।

“जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुयुक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥”)

द्रुतं, स्त्री, (द्रु + क्तः ।) वृत्त्यविषयकश्रीघ्नमन्त्रः । तत्पर्यायः । ओषः २ । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ श्रीघ्नलयः । इति मधुः ॥ वृत्त्यमोतीति

द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतिप्रदर्शनार्थं करा-
दयोऽत्र । इति भरतः ॥ साङ्गे ।
“द्रुतामध्ययने वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमां
शिष्याणामुपरोधार्थं विलम्बितां समाचरेत् ॥”
इति वेदशतिका-
(चिप्रम् । यथा, मनुः । ६ । १७२ । शिष्याचीराव-
“अभ्यावातेषु मध्यस्थान् शिष्यान् द्रुतम् ॥”)

क्रियाविशेषणत्वादस्य स्त्रीवत्ता ॥
द्रुतः, पुं, (द्रवति स्म उर्ध्वमिति । द्रु + क्तः ।)

द्रुमः । इति धरणिः ॥

द्रुनखः, पुं, (द्रोवृक्षस्य नख इव । असंज्ञालात् कण्-
णत्वाभावः ।) कण्टकम् । इति विकारकण्टक-
द्रुपदः, पुं, पञ्चालदेशीयचक्रवर्तीयराजकुल-
तस्य कन्या द्रौपदी । पुत्री शिशुकिङ्करद्रुप-
इति महाभारतम् ॥ (स्त्री, यूयकेदेशः ।) यूय-
कर्वदे । १ । २४ । १३ ।
“शुनःश्रेष्ठो ह्यद्रुपभीतस्त्रिषु कादिवं शुन-
“द्रुपदेशु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु
वेषु बद्धः ।” इति तद्गाथे सायनः ॥
पाडुका । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । २० ।
“द्रुपदादिव सुमुचानः स्निग्धः स्यात्तु मन्त्रा-
“द्रुस्तस्त्वन्मयं पदं द्रुपदं पाडुका
चानः पृथग् भवन् ।” इति वेददीपः ॥
द्रुपदा, स्त्री, ऋक् । सा च वैदिकमन्त्रविशेष-
यथा, उच्छिष्टस्य चाखालादिस्योक्तं

“भुक्तोच्छिष्टखनाचान्तश्चाण्डालैः स्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्यर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥
गायत्र्यसहस्रान्तु इपदां वा शतं जपेत् ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥

इमः, पुं, (समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि
वर्तन्ते इति न्यायात् इः शाखा विद्यतेऽस्य ।
“दुग्धभ्यां मः ।” ५।२।१०८। इति मः ।)
वृत्तः । इत्यमरः । २।४।५ ॥ (यथा, मनुः ।
२।२५५ ।

“निर्भयन्तु भवेद्यस्य राघं बाहुवलाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिध्यमान इव इमः ॥”
पारिजातः । कुवेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥
(सनामख्यातः किम्पुरुषेश्वरः । यथा, महा-
भारते । २।१०।२८ ।

“इमः किम्पुरुषेश्वर उपास्ते धनदेश्वरम् ॥”
सनामख्यातवृत्तविशेषः । स तु शिविनामदैत्य-
स्यांशात् जातः । यथा, तत्रैव । १।६७।८ ।

“यस्य राजन् ! शिविनाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
इम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥”
वत्सिलीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । १।६०।६ ।

“चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो इम एव च ॥”
इमनखः, पुं, (इमस्य नख इव ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥

इमरः, पुं, (इमंयतेऽनेनेति । ऋ + करणे अप् ।)
कण्टकम् । इति हारावली । ६१ ॥
इमयाधिः, पुं, (इमस्य याधिरिव ।) लाक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

इमशीर्षः, स्त्री, (इमस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।)
कुट्टिमभेदः । यथा,—
“कपिश्रीर्षे इमशीर्षे तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः ॥”

(इमस्य शीर्षम् इति विग्रहे वृत्तायम् ॥)
इमश्रेष्ठः, पुं, (इमेषु लक्षणवृत्तेषु श्रेष्ठः ।) ताल-
इमामयः, पुं, (इमस्य आमयो याधिः ।) लाक्षा ।
इत्यमरः । २।६।१२५ ॥

इमारिः, पुं, (इमस्य गारिः । वृत्तनाशकत्वात्
तथात्वम् ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
इमाश्रयः, पुं, (इमः आश्रयो यस्य ।) सरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्ताश्रितमात्रेषु, त्रि ॥

इमेश्वरः, पुं, (इमेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृत्तः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (इमाणां ओषधी-
नामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥

इमोत्पलः, पुं, (इमे उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।)
कणिकारवृत्तः । इत्यमरः । २।४।६० ॥
इमयः, स्त्री, (द्रोवृत्तस्य विकारभूतं प्रस्थादि-
इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २।६।८५ ॥

(पुंलिङ्गेऽपि । यथा, अथर्ववेदे । ५।२०।२ ।
“सिंह इवास्त्रानीदुवयो विबद्धः ॥”)

इसल्लकः, पुं, (इसु सल्लक इव ।) पियालवृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

इष्ट, लृ य ऊ जिघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं-वेट् ।) जिघांस इष्टानिष्टा-
चरणांमिति विद्वानिवासः । लृ, अदुहत् । य,
इष्टति खलः साधवे । ऊ, द्रोहिष्यति ध्रोह्यति ।
इति दुर्गादासः ॥

इष्टः, पुं, (इष्टति धनादिलाभाशया पित्रविनाशं
चिन्तयतीति । इष्ट + “इगुपधञेति ।” ३।१ ।
१३५ । इति कः ।) पुत्रः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥ (द्रोहकारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
१०४ । १७ ।

“नक्तमप इष्टा तत्त्वं गृहमाणा ।”
“या राक्षसी नक्तं रात्रौ इष्टा द्रोहेन युक्ता ।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥

इष्टणः, पुं, (इं संसारगतिं हन्तीति । हन् + अच् ।
“पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८।४।३ । इति
शत्वम् ।) ब्रह्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

इष्टिणः, पुं, (इष्टति दुष्टेभ्य इति । इष्ट + “बहु-
लमन्त्रवापि ।” उणां २ । ४६ । इति इनन् ।
गुणाभावश्च ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १।८।२८ ।

“इष्टिणे वृष्टिप्रतिष्ठे हरौ पालनशक्तिता ॥”
इष्टी, स्त्री, (इष्टति पित्रे विवाहकालीन-
धनायह्यादिना । इष्ट + कः । ततो ङीष् ।)
दुष्टिता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

इ, न ग ण वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(खां-क्रां च-उभं-सकं-सेट् ।) न ण, इणोति
इणुते । ग ण, इणोति इणोते । इति दुर्गादासः ॥

इः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । इ + “क्लिप् वचि-
प्रच्छेति ।” उणां २।५७ । इति क्लिप् दीर्घश्च ।)
स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥

इषणः, पुं, (इषणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
इषणः । इति भरतद्विरूपकोषः संक्षिप्तसारश्च ॥
इणः, पुं, (इणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
इणः । वृक्षिकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

इक, ऋ ङ खनोत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्तं-अकं-सेट् ।) तवर्गलतीयादिः । रेफ-
युक्तः । इवावर्थी । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः ।
औन्नत्यमिति क्षीरखामी । ऋ, अदिद्वेकत् ।

इ, द्वेकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः ।
खनेनोत्साहः खनोत्साहः । इति केचित् ।
तन्मते शब्देनोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

इकः, पुं, लज्जलतीयभागैकभागः । यथा,
इकः, पुं, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा यज्ञाः ।
ते इकःकाणाधिपा ज्ञेया इकःकाणास्तय एव हि ॥”

इ, खप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-अकं-
अनिट् ।) द्रायति । इति दुर्गादासः ॥
इणः, पुं, स्त्री, (द्रवतीति । इगुतौ + “कृवृजृधि-
द्रुपन्निखपिभ्यो नित् ।” उणां ३ । १० । इति
नः ।) आद्रकपरिमाणम् । आद्रकचतुष्टयम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ शेर इति लौकिक-
मानम् । तत्पर्यायः । घटः २ कलसः ३ उम्मा-
नम् ४ लखणः ५ अर्म्भणः ६ । इति वैद्यकपरि-
भाषा ॥ “द्रोणस्तु खार्थाः खलु षोडशांशः ।”
इति लीलावती ॥ (अरणीकाष्टम् । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २ । ८ ।

“कृत्वा हि द्रोणे अच्यसेऽस्मै वाजी न कृत्यः ।”
“हे अग्ने कृत्वा कर्मणा मम्यनरूपेण द्रोणे दुमे
काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्तमम्यसे हि ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ काष्ठनिर्मितकलशः । यथा,
तत्रैव । ६ । ३७ । २ ।

“प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन् पुनानास ऋच्यन्तो
अभूवन् ॥”

“द्रोणे द्रोणकलश ऋच्यन्त ऋक्षु गच्छन्तोऽभू-
वन् ।” इति सायनः ॥ दुममयरथः । इति
निरुक्तम् । ५ । २६ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६।४४।२० ।

“आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्युः ।”
“द्रोणं दुममयं रथमस्युः ।” इति सायनः ॥

द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य ।
द्रोण + अच् ।) द्रोणाचार्यः । (अयं कुरु-
पाक्षवानां आचार्यः । अस्य पिता भरद्वाजः ।
अस्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ ।
१३९ । ६-१६ ।

“गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवावृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संश्रितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागममदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्हानि चरन् पुरा ॥

ददर्शांश्वरसं साक्षात् वृताचीमाप्नुतावृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मददर्शां महालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तत ।
अपक्रष्टास्वरां वृष्टा तान्वृषिश्चकमे ततः ॥

तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तद्विघ्नोऽय आदधे ॥
ततः समभवद्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥

अभिवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदायेयमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥
अग्नेस्तु जातः स सुनिस्ततो भरतसत्तम ।।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥”

अस्य पत्नी कृपाचार्यभगिनी कृपी पुत्रस्तु
अन्वयत्मा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्योधनस्य
पञ्चमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् ।
तत्र पूर्वं दशदिनं भीष्मदेवस्याधीनत्वेन स्थित्वा
पश्चादस्य शरशय्याग्रहणानन्तरं एकादश-
दिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत एव अघर्म्म-

युद्धनिरतं वृष्ट्वा ऋषयः समागत्य सम्प्राप्तं ऋतु-
कालं विज्ञापयामास । यथा, महाभारते ।
७ । १८६ । ४६-५२ ।

“त एवमभूवन् सर्वे द्रोणमाहवप्रोभिनम् ।
अघर्म्मतः कृतं युद्धं समयो निघनस्य ते ॥
न्यस्यायुधं रणे द्रोण ! समीच्यास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म्म पुनः कर्तुमिहार्हसि ॥

द्रोणः

वैदेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विश्वेण तवैतन्नोपपद्यते ॥
तज्जायुधमभ्योवेधो ! तिष्ठ वल्लभि शश्वते ।
परिपूर्णं काजस्ते वस्तुं लोके ह्यमानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा युधि ।
यदेतदीदृशं विप्र ! हतं कर्म न साधु तत् ॥
नास्यायुधं रणे क्षिप्रं द्रोण ! मा त्वं चिरं कथाः ।
मा पापिष्ठतरं कर्म करिष्यसि पुनर्दिज् ॥”
अयं हि जमदग्निप्रभृतिभिरुक्तो न्यस्तशस्त्रश्च
द्रुपदपुत्रेण धृष्टदुम्नेन निहतः । यथा, तत्रैव ।
७।१६०। २२-४० ।

“तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टदुम्नः प्रतापवान् ।
सशरं तद्वनुर्वोरं संन्यस्याथ रथे ततः ।
खड्गो रथादवव्रज सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
हाहाकृतानि भूतानि मानुषानीतराणि च ।
द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टदुम्नवशं गतम् ॥
हाहाकारं भृशश्चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं शान्त्यमास्थितः ॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
मुखं किञ्चित्समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रतः ।
निमीलितान्तः सत्त्वस्थो निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥
ओम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
दिवमाकामदाचार्यः सद्भिः सह दुराक्रमम् ।
द्वौ सूर्याविव नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
समपदादधार्कामं द्रोणस्य निधने तथा ॥
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत् किलकिलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौ-

कसाम् ।
ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टदुम्ने च मोहिते ॥
वयमेव तदाद्रोणं पञ्च मानुषयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारद्वतस्तथा ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ॥
अन्ये तु सर्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ॥
गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो वृथोनयः ।
नापश्यन् गच्छन्तं हि तं सार्धं नृपिपुङ्गवैः ।
आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ॥
वितुर्नाङ्गं शरव्रातेत्यस्तायुधमस्त्रक्षरम् ।
धिककृतः पापैतस्तन्नु सर्वभूतैः परान्द्रुशत् ॥
तस्य हृद्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ।
किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्त्तासिना शिरः ॥”
“क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्वेषु ।
धृष्टदुम्नोऽवधीद्रोणं रथतल्ले नरर्षभम् ॥
श्रीणितेन परिक्षिप्तो रथाङ्गमभिरिन्दमः ।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्धर्षः समप्रदात ॥”
दग्धकाकः । इति मेदिनी । श्लो, १७ ॥ (यदुक्तम् ।
“के श्रवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः ।

७६२

द्रोणपु

रुदन्ति पाण्डवाः सर्वे हाहा के श्रवं के श्रवं ॥”)
वृश्चिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःशतधनुः-
परिमितजलाशयः । यथा, श्रुतेन धनुर्भिः पुष्क-
रिणी । त्रिभिः श्रुतैर्दीपिका । चतुर्भिर्द्रोणः ।
पञ्चभिस्तडागः । द्रोणाद्द्रुगुणा वापी । इति
जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायकः । यथा,—
“चिद्युते श्राकवर्षे तु चतुर्भिः श्रेष्ठितः क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सर्वर्तं पुष्करं द्रोणममुदम् ॥
आवर्त्तो निर्जलो मेघः सर्वर्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

श्वेतवर्णचतुर्धनुष्यवृत्तविशेषः । घलघसिया इति
हलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
“ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दर्शे ! प्रयच्छामि पवित्रन्ते सुरेश्वरि ! ॥”
इति स्मार्तकृतदुर्गाचाप्रयोगः ॥

(श्राकद्वीपान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा, मातस्ये ।
१२१। ५६ ।
“चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यत्रौषधो महागिरौ ।
विश्रल्यकरणी चैव नृत्तसञ्जीवनी तथा ॥”
वसुपुत्रविशेषः । यथा भागवते । ६। ६। ११ ।
“वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ।
द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभा-

वसुः ॥”)
द्रोणकाकः, पुं, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः ।
दाङ्काक इति भाषा । तत्पर्यायः । काकोलः
२ । इत्यमरः । २। ५। २१ ॥ द्रोणः ३ अरण्य-
वायसः ४ वनवासी ५ महाप्राणः ६ क्रूररावी ७
पलप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकलः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव
गन्धो यस्याः । कम् । टापि अत इत्वम् ।)
राक्षा । इति जटाधरः ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । एधोदरादित्वात्
दुलोपः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।)
द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्रः । ४। ३३५ ॥

द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह + “दुहः
कप् घञ्” ३। २। ७० । इति कप् घञान्तादेशः ।)
द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवौ । तत्पर्यायः ।
द्रोणक्षीरा २ । इत्यमरः । २। ६। ७२ ॥ द्रोणमाना
३ द्रोणघा ४ पर्यस्त्रिणी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४। ३३५ ॥
द्रोणमानपर्यस्त्रिणी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पी, स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्याः ङीष् ।) चन्द्र-
क्षुपविशेषः । गुमा इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
खल्वपञ्चा २ कुम्भयोनिः ३ कुरुभिका ४ चित्रा-
क्षुपः ५ कुरुमा ६ सुपुष्पा ७ चित्रपत्रिका ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ६ फलेपुष्पा १० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यपच-
वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् ।

द्रोणील

खादुत्वम् । रुच्यत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।
सत्चारुत्वम् । खादुपाकित्वम् । भेदकत्वम् ।
आमकामलाशोथतमकश्वासजन्तुनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ गोश्रीर्षकट्टः । रति
रत्नमाला ॥ घलघसिया इति भाषा । अल
गुणः । कफार्शः कामलाक्रिमिशोथनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

द्रोणमाणा, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य यस्याः ।)
द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
द्रोणमुखं, स्त्री, चतुःशतग्राममध्ये मनोहरग्रामः ।
इति हारावली । १२० ॥
द्रोणम्यचः, त्रि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं पचतीति ।
द्रोण + पच + “परिमाणे पचः” ३। २। २३ ।
इति खण्ड ।) द्रोणपरिमितवस्तुपाककर्त्ता ।
इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥
द्रोणा, स्त्री, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति
भावप्रकाशः ॥

द्रोणाचार्यः, पुं, (द्रोण एव आचार्यः ।) भरद्वाज-
पुत्रः । सः अश्वत्थामपिता कृपीपतिः । पाण्ड-
वानामस्त्रशिक्षागुरुश्च । तत्पर्यायः । द्रोणः २
गुरुः ३ आचार्यः ४ कीर्त्तिभाक् ५ भरद्वाजः
६ कुम्भयोनिः ७ द्रोणाचार्यकः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विशेषविवरणमस्य द्रोणशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

द्रोणिः, स्त्री, (द्रवतीति । डु गतौ + “वह्निश्चिषु-
डुग्लेति” उणां ४। ५१ । इति निः सच वित् ।)
द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुं, आश-
त्यामा । स तु अष्टममन्वन्तरगतार्तां कृपीपति-
मन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ८०। ४ ।
“ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र समर्चयोरभवनम् ॥”
द्रोणिका, स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशति इति ।
के + क + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
देशविशेषः । काष्ठाम्बुवाहिनी । गवदनी ।
इति मेदिनी । श्लो, १७ ॥ (कुलप्राकारपाक-
विशेषः । यथा, महाभारते । १। ६३। १०२ ।
“भरद्वाजस्य च स्कन्धं द्रोण्यां शुक्रमवर्षत ॥”
नीलीवृक्षः । इति शब्द-रत्नावली । ४। १०० ।
श्लेथोः सन्धिः । इति हेमचन्द्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नदीविशेषः ॥ द्रुणादिकीर्त्ति-
द्विस्फर्पपरिमाणम् । १२० श्रुत इति भाषा ।
तत्पर्यायः । बाहः २ गोणी ३ । इति विश्व-
परिभाषा ॥

द्रोणीदलः, पुं, (द्रोण्या इव दलं यस्य ।) द्रोण-
पुष्पः । इति हारावली । ६२ ॥
द्रोणीमुखं, स्त्री, (द्रोणीव मुखं यस्य ।) उण-
मुखम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
द्रोणीलवणं, स्त्री, (द्रोणीलवणं लवणम् ।) उण-
कर्णाटदेशप्रसिद्धलवणविशेषः । तत्पर्यायः ।
द्रोणैयम् २ बार्हृथम् ३ द्रोणीलम् ४ बाहिलम् ।

राम उवाच ।

सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ कथायाञ्चैव तु तिष्ठतु ।
कलत्रवर्जनं कर्म सर्वेषाञ्च जुगुप्सितम् ॥
सीतां गृहीत्वा प्रययौ रुदन्तीञ्च हुताशनः ।
सीतायाः सट्प्री कथाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ ॥
सा च कथाया हता पूर्वं रावणेन वलीयसा ।
समुद्धारं तां रामो निहत्य तं सवान्ववम् ॥
वह्नौ परीक्षाकाले च कथाया वह्नौ विवेश ह ।
अग्निष्वायाश्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् ॥
सा च कथाया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे ।
तपश्चकार दिव्यश्च शतवर्षश्च शूलिनः ॥
वरं दृष्टुञ्च भद्रे ! तमुवाच शुद्धरश्च ताम् ।
उवाच सा शिवं यथा भर्तुर्दुःखेन दुःखिता ॥
पतिर्देहि पञ्चधा सा वरं वने त्रिलोचनम् ।
सर्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शर्वो वरं ददौ ॥

महादेव उवाच ।

साध्वि ! त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिर्देहीति याकुला ।
पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव ॥
ते च सर्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाण्डवाः ।
सा च कथाया द्रौपदी च यज्ञकुलसमुद्भवा ॥
कृते युगे वेदवती चैतायां जनकात्मजा ।
द्वापरे द्रौपदी कथाया तेन कृष्णा त्रिहायणी ॥
वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्णिता ।
स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पञ्चाङ्गविद्यति ॥
राजा ददौ फालगुनाय कथायाश्च स्वयंवरे ।
प्रपञ्च मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना ॥
तमुवाच स्वयं माता गृहाण भाटभिः सह ।
श्रुत्वावरेण पूर्वेषु परत्र मातुराज्ञया ॥
द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपाण्डवाः ।
चतुर्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५
अध्यायः ॥

द्वन्द्वं क्री, (द्वन्द्वं पृथोदरादित्वात् वस्य लोपः ।)
मिथुनम् । इति श्रद्धरत्नावली ॥
द्वन्द्वं, क्री, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ । "द्वन्द्वं रहस्य-
मथादावचन-शुक्लमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभि-
यक्तिषु" ॥ ११.१५ । इति द्विश्रद्धस्थ द्विव-
चनं पूर्वपदस्यानुभावोत्पत्त्योत्तरपदस्य नपुंस-
कत्वञ्च निपात्यते ।) रहस्यम् । कलहः ।
(यथा, हितोपदेशे । ३.३२ ।
"शतं दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लक्षणम् ।"
विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मुखस्य लक्षणम् ॥")
मिथुनम् । (यथा, रघुः । १.४० ।
"परस्परान्विषादशयमदूरोन्मितवल्गु ।
नृगद्वन्द्वं तु पश्यन्तौ स्यन्दनावहृद्विषु ॥")
शुक्लम् । इति मेदिनी । वे, १० । (यथा, महा-
भारते । १.१३७ । १५ ।
"द्वन्द्वशुक्लं पादौ न कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो !"
श्रीतीक्ष्णादि । यथा, माघे । ४ । ६४ ।
"सर्वैर्नृनिर्वृतिकरे निवसमुपैति
न द्वन्द्वः स्वमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥")
दुर्गम् । (अत्र पुंस्त्वमपि ।) अथ द्वन्द्वयुक्तिः ।

"राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम् ।
अप्यप्यवलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत् ॥"
तथा च ।
"एकः शतं योधयति प्राकारस्थो घनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
अज्ञत्रिमं ज्ञत्रिमञ्च तत् पुनर्हि विधं भवेत् ।
यदैवस्थितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रितम् ।
अज्ञत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लभमरिभूषणम् ॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यज्ञवेदिह ।
ज्ञत्रिमं नाम विज्ञेयं लज्जालङ्घनं वैरिणाम् ॥"
तत्राज्ञत्रिमद्वन्द्वयुक्त्यर्थथा,—
"अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः ।
सजलाश्रयसम्भारभोग्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्वताख्यो महीसुखाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु यवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते ।
यदन्यच्चिरकालीनं दुर्लभं विपिनादिकम् ॥
तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वेनोपतिष्ठते ।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्वं महत्तरम् ॥"*
ज्ञत्रिमद्वन्द्वयुक्त्यर्थथा,—
"यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनो-
दकाः ।

तस्य मध्ये महीपालः ज्ञत्रिमं द्वन्द्वमारभेत् ॥
गजेरलक्ष्मा विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्वावारयः
द्वन्द्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादयः ॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम् ।
द्वन्द्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वलम् ॥
अधोऽधोवध्यमानोऽपि कन्दरोऽप्यजस्रं सवन् ।
द्वन्द्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लभो हि भूषणम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निबन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलमुतदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते ॥
एवमभावे निम्नस्य भूपदेशस्य बन्धनात् ।
वर्षासु ऋवते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमारभेत् ।
आश्रित्य ज्ञत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्देहिनी दिशि ॥
अन्यत्र ज्ञत्रिमं द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्वसेत् ।
रथपतिर्यदा वेरी खलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥
गजाननायकश्चेद्देरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् ।
गिरिद्वन्द्वं कृपः सेवेत् यस्य स्थाद्विधौ रिपुः ॥
सर्वो हि त्रिविधो युद्धः समासादुपदिश्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे शुभं एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् क्षयम् ।
शुभे ऋकोऽसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥"

अथ सामान्यतो गुणाः ।

तथा हि । नीतिशास्त्रम् ।
"सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वसुखमनुभूयते ।
अन्यत्र बन्दिप्रालेपे न तादृगन्धमाश्रयेत् ॥
घनुद्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च ।
मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वरद्वन्द्वं तानि षट् ॥"
अथैव तु ।
"न द्वन्द्वं द्वन्द्वमिदं ह्यर्थोऽद्वन्द्वं प्रकीर्णितम् ।
योद्धृशून्यं हि यत् द्वन्द्वं नृत्वाजस्रं हि तत् ॥"

५. वार्द्धिभवम् ६. द्रोणी ७. त्रिकूटलवणम् ८. ।
अस्य गुणाः । पाकेनात्युष्णत्वम् । अविद्धाहि-
त्वम् । भेदनत्वम् । क्षिप्तत्वम् । शूलनाशित्वम् ।
अल्पपित्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्रौ, पुं, (द्रुह् + भावे चञ् ।) जिघांसा ।
अनिष्टचिन्तनम् । तत्पर्यायः । अपक्रिया २ ।
इति हेमचन्द्रः । ६।१५१ ॥ यथा, कूर्मपुराणे ।
"देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥"
(कृष्णवधः । यथा, मनौ । ७ । ४८ ।
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याश्चार्थदूषणम् ।
वागदंष्ट्रापि पाशुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥"
"द्रोहश्चक्रवर्धः ।" इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥
द्रोहचिन्तनं, क्री, (द्रोहस्य चिन्तनम् ।) परा-
निष्टचिन्ता । तत्पर्यायः । व्यापादः २ । इत्य-
मरः । १।५।४ ॥
द्रोहाटः, पुं, (द्रोहाय अटतीति । अट् + अच् ।)
गाथाप्रभेदः । नृगलुब्धकः । वैडालव्रतिकः ।
इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
द्रौही, [नृ] पुं, (द्रौहीऽस्यस्येति इनिः । यद्वा,
द्रुहतीति णिनिः ।) द्रोहकः । परानिष्ट-
चिन्तकः । यथा,—
"मित्रद्रौही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः ।
ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥"
इति ससेमिरोपाख्यानम् ॥
(यथा च, कथासरित्सागरे । ५ । ६३ ॥
"तच्छ्रुत्वाचिन्तयद्वाजा नूनं द्रोही स एव मे ॥")
द्रोणायनः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम् । द्रोण + णक् ।)
अथत्यामा । इति चिकाण्डशेषः ॥
द्रौ, पुं, (द्रोणस्यापत्यम् । द्रोण + इच् ।)
अथत्यामा । इति श्रद्धरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । ५६ । ७४ ।
"यादृशं तु महाबाहुयतो द्रौणिस्ततो हयान् ॥"
अथ हि एकोनत्रिंशद्वापरयुगस्य आसः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २३ ।
"एकोनत्रिंशत्संक्रान्ते द्रौणिर्वासो भविष्यति ॥")
द्रौणिकः, त्रि, (द्रोणस्य द्रोणपरिमितबीजस्य
वापः इति । द्रोण + "तस्य वापः ।" ५ । १ ।
४५ । इति उक् ।) द्रोणपरिमितबीजवपनयोग्य-
निष्कारित्वात् उक् । द्रोणक्रीतः ॥ द्रोणं द्रोण-
परिमितत्रयं पचतीति । द्रोण + "संभवत्वव-
चनञ्च ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
द्रौपदी, क्री, (द्रुपदस्यापत्यं क्री । द्रुपद + अण् ।
२. कृष्णा ३. वैरिणी ४. नित्यशौवना ५. वेदिना
६. याज्ञसेनी ७. इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७४ ॥
"अथ राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं कुरु ।
यमाहृत्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः ।
दुर्मित्राद्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति ॥

अथान्यत्रापि ।

“यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्यम् ।
त्रिंशत्तद्वर्द्धाष्टगुणोत्तरेण
त्रिदशजानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।

“यद्व्यद्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीमुजाम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु देवाद् भिन्नेषु मन्त्रद्वन्दात् जयेन्नृपः ।
मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकार-
कम् ॥”

भोजस्तु ।

“यदेव वैरिदुर्लभं विस्तीर्णं विषमम् तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्वन्द्वमुत्तमं विदुः ॥”

इति भोजराजकृतशुक्तिकल्पतरुः ॥

द्वन्द्वः, पुं, (द्वौ द्वौ सहाभित्यक्तौ इति । निपा-
तनात् साधुः । चार्थे द्वन्द्व इति निर्देशात्
पुंल्लम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां
समासः । वोपदेवेनास्य चसंज्ञा कृता । स
इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इत-
रेतरद्वन्द्वो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।
अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुलं शेष-
शब्दलिङ्गभाजित्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो
यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्-
त्वचम् । अत्र संहितेरेकत्वादेकवचनं नित्य-
कौवल्लिङ्गत्वञ्च भवति । इति सुभषोधम् ॥
(यदुक्तं,— [भावः ॥”)

“द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मदगृहे नित्यमण्यथी-
द्वन्द्वचरः, पुं, (द्वन्द्वेन चरतीति । चर + अच् ।)
चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥
(यथा, रघुः । १६ । ६३ ।

आवर्तश्रीभा नतनाभिकान्ते-
र्भङ्गो भुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्त्तानि विलासिनीनाम् ॥”)

द्वन्द्वचारी, [न] पुं, (द्वन्द्वेन चरतीति । चर +
णिनिः ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
द्वन्द्वजः, पुं, (द्वन्दात् जायते इति । जन + डः ।)
द्विदोषजरोगः । इति निदानम् ॥ कलहा-
ज्जाते, त्रि ॥

द्वयं, क्ली, (द्वौ अवयवौ यस्य । द्वि + “संख्याया
अवयवे तयप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।
“द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा ।” ५ । २ । ४३ ।
इति तयस्यायच् ।) द्वात्मकम् । दुइ इति
भाषा । तत्पठ्यायः । उभौ २ द्वौ ३ युगलम् ४
द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ द्वन्द्वम्
९ युगलम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥

द्वयामिः, पुं, (द्वयो द्विरूपोऽभिव्यञ्ज ।) दृष्टभेदः ।
रांक्षिता इति भाषा । तत्पठ्यायः । पाठी २
द्वयामिः ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वयातिगः, त्रि, (द्वयं अतिगच्छति अतिक्राम-
तीति । अति + गम + डः ।) रजस्तमोगुण-
शून्यः । सत्त्वगुणशून्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥
द्वाः, [र] स्त्री, (द्वारयतीति । द्व वरणे + णिच् +
वाहुलकात् क्तिप् ।) द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ ।
१३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १ ।

“द्वारि दुनया ऋषभः कुरुणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥”)

उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति
ज्ञानशास्त्रम् ॥

द्वाःस्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १ । १८ । ३४ ।

“ब्राह्मणैः क्षत्रवन्तुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तदगृहे द्वाःस्थः सभासं भोक्तमर्हति ॥”)
नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्वाःस्थितः, त्रि, (द्वारि स्थितः ।) द्वारपालः ।
इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ ॥

द्वाःस्थितदर्शकः, त्रि, (द्वाःस्थितः सन् पश्यतीति ।
दृश् + श्वल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

द्वाःस्थितदर्शी, [न] त्रि, (द्वारि स्थितः सन्
पश्यतीति । दृश् + णिनिः ।) द्वारपालः । इति
भरतधृतरभसः रमानाथश्च ॥

द्वाचत्वारिंशत्, स्त्री, (द्वाधिका चत्वारिंशत् ।
द्विशब्दस्य वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति
याकरणम् ॥ ४२ वेयाक्षिण इति भाषा ॥

द्वात्रिंशत्, स्त्री, (द्वाधिका त्रिंशत् । “द्वाष्टनः
संख्यायामिति ।” ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।)
द्वाधिकत्रिंशत् संख्या । तत्संख्येयाश्च । ३२
त्रिंश इति भाषा । यथा, द्वात्रिंशत्प्रसवे नार्थः-
चतुस्त्रिंशद्गमे वृणामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वात्रिंशदचरौ, [न] पुं, (द्वात्रिंशदचराणि सन्ति
अत्र । वाहुलकात् इनिः ।) गन्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वात्रिंशत्क्षयोपेतः, पुं, (द्वात्रिंशत्क्षयोरुपेतः ।)
महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तत्क्ष-
णानि यथा,—

“रागः सप्तसु हन्त षट्सपि शिशोरङ्गेष्वलं
विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथा गम्भीरता
दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे ! संप्रेक्ष्यते
सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भा-
यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिरसान्ततन्त्रिः ॥

“राग इति । श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रति कस्यचित् सव-
यसो गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्त-
पादकरतलतालधरौष्ठजिह्वानखेषु षट्सु वक्षः-
स्कन्धनखनासिकाकटिसु खेषु । त्रिषु कटिकौ पाट-
वक्षःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति ।

पुनस्त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहनेषु । पुनस्त्रिषु नाभि-
स्वरसत्त्वेषु । पञ्चसु नासाभुजनेत्रचक्षुर्नासुषु ।
पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपङ्क्त्यु-
तथैव महापुरुषलक्षणे सामुद्रकगन्धप्रसिद्धि-
द्वात्रिंशद्वराणि तत्तल्लक्षणैः अन्यैश्चोप-
श्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः गोपेषु कथमिति
भगवदवतारादिषु अष्टोत्ताडशलाश्रवणादिभि-
भावः ।” इति श्रीजीवगोखामिविरचिता दुर्गा-
सङ्गमनीनाम्नी टीका ॥

दादश, [न] त्रि, (द्वाधिका दश । “द्वाष्टन इति ।
६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्वाधिका दश । १२
वार इति भाषा । दादशसंख्या तत्संख्येयाश्च ।
अयं नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे समासश्च ।
इति याकरणम् ॥ दादशवाचकानि यथा ।
सूयः १ मासः २ राशिः ३ संक्रान्तिः ४ गुह-
वाहुः ५ सारिकोष्ठः ६ गुहनेत्रम् ७ राज-
मण्डलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥

दादशः, त्रि, (दादशानां पूरणः । “तस्य पूर-
णो द्वादशः ।” ५ । २ । ४८ । इति षट् ।) दादशानां पूरण-
इति व्याकरणम् ॥ वारद इति भाषा । (यथा,
मनुः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टे कुर्वन्त ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ।
महादेवः । यथा, महाभारते । १ । ३ । ७६ ।

“दादशस्त्राणश्चादौ यज्ञो यज्ञसमाहितः ।
दादशकरः, पुं, (दादश करा भुजा यस्य ।) पुं
स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ।

दादशपत्रकं, क्ली, (दादश पत्रकं यथा,—
यस्य ।) योगविशेषः । यथा,—
“पितामहोऽपि तं पुत्रं सार्धं सविनये रत्नम् ।
सनत्कुमारं प्रोवाच योगं दादशपत्रकम् ॥
शिखासंस्थानु ओंकारं मेघोऽस्य शिरसि स्थितम् ।
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्थितम् ।
नकारः शिरसि प्रोक्तो द्वितीयं पत्रकं स्थितम् ।
ज्यैष्ठमासश्च तत् पत्रं द्वितीयं परिकीर्तितम् ।
मोकारो भुजयोर्धुम्नं मिथुनं तत्र पत्रकं स्थितम् ।
माघ आषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्थितम् ।
भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र पत्रकं स्थितम् ।
मासः आषाढ इत्युक्तस्तुर्धं पत्रकं स्थितम् ।
गकारो हृदयं प्रोक्तं पञ्चमं पत्रकं स्थितम् ।
मासो भाद्रपदश्च प्रोक्तः कन्या तत्र पत्रकं स्थितम् ।
वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र पत्रकं स्थितम् ।
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्थितम् ।
तेकारमन्त्रग्रामश्च तुलाराशिस्तत्र पत्रकं स्थितम् ।
मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्थितम् ।
वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र पत्रकं स्थितम् ।
मासो मार्गशीरो नाम अष्टमं पत्रकं स्थितम् ।
शुकारो जघनः प्रोक्तस्तत्र पत्रकं स्थितम् ।
पुष्येति गदितो मासो नवमं पत्रकं स्थितम् ।
देकारश्चोरुयुगलं मकरोऽयत्र पत्रकं स्थितम् ।
मासो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्थितम् ।
वाकारो जातुयुगलं कुम्भश्चात्र पत्रकं स्थितम् ।

द्वादशी

पञ्चकं फाल्गुनः प्रोक्तं तदेकादशसुत्तमम् ॥
 पादौ यकारो मीनो हि स चेन्न वसते सुने ! ।
 इदं द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केशवस्य हि ॥
 द्वादशान्तथा चक्रं यन्नाभिद्विभुजन्तथा ।
 त्रिभुजं हन्ते कर्त्तुं तद्योक्तः परमेश्वरः ॥
 एतत्ततोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपञ्चकम् ।
 यस्मिन् ज्ञाते सुनिश्चयः न भूयो मरणं भवेत् ॥”
 इति वामनपुराणेष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥
 द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि यस्य । यद्वा ननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 द्वादशांशुः, पुं, (द्वादश अंशवः किरणानि यस्य ।) दृहस्यति । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मातुल्ये १२७ । ५५ ।
 “लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्नस्तस्य वै ।
 दृहत् द्वादशरश्मीकं हरिद्रामन्तु वेधसः ॥”)
 द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविषयेषु अक्षिणी यस्य ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अगुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६।४५।५६ । “एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”) द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि अस्य । तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयकमन्त्रविशेषः । यथा,—
 “नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्वकम् ।
 महामन्त्रमिमं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
 इति पादौ क्रियायोगसारः ॥
 द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्मादिविषयान् आख्यातीति । स्या कथने + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाणस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याययादेः ।” ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥
 द्वादशात्मा, [नृ] पुं, (द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य ।) सूर्यः । (यथा, महाभारते । ३।३२६ । “द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ॥”) अर्केष्टः । इत्यमरः ॥
 द्वादशाक्षः, [सु] पुं, (द्वादशवर्षपर्यन्तं आयुस्य ।) कुरुरः । इति शुब्दमाला ॥
 द्वादशाक्षिः, [सु] पुं, (द्वादश अक्षींषि किरणानि यस्य ।) दृहस्यति । इति हेमचन्द्रः । २ । ३२ ॥
 द्वादशी, स्त्री, (द्वादश + टित्वात् ङीष् ।) तिथि-विशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च विष्णुतिथिः । यथा,—
 “ज्येष्ठशुक्लपक्षे देवी लक्ष्मीस्तेषु सदा प्रिया ।
 द्वादशी च तिथिस्तेषु कामरूपी च जायते ॥
 इत्युक्तं भवेद्यस्य द्वादशांशं तत्परायणः ।
 ततोवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
 मातृश्रीर्षोया शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १

द्वादशी

पौषो कूर्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३ फाल्गुनी वृषद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५ वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठ्यी राम-द्वादशी ७ आषाढी कृष्णद्वादशी ८ श्रावणी बुद्धद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी पद्मनाभद्वादशी ११ कार्तिकी नारायणद्वादशी १२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥
 अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।
 “वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
 तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”
 इयं पिपीतकद्वादशी । अत्र ।
 “मष्टीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नारदमीयुता ।
 पतङ्गोपासनायेह षड्ग्रामाहुरपोषणम् ॥
 एकादशां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनोषिणः ।
 उपासनाय द्वादशां विष्णोर्यदुवदियं तथा ॥”
 इति भविष्यपुराणेन एकादशुपवासानन्तरं द्वादशां विष्णुपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । द्वादशी-चये तूपवासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं पूर्ववचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढादि-द्वादशीषु ग्रथनादिकम् ॥ * ॥
 अथ श्रवणद्वादशी ।
 सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।
 ‘द्वादशी श्रवणोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
 बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् ।
 तासुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’
 उभयदिने तन्नामे तु एकादशीयुतेव ग्राह्या ।
 ‘द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यान्विता विभो ।
 सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥’
 इति स्कान्दात् ॥
 यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तासुपवसेत् ।
 तथा च नारदः ।
 ‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या न च च-
 योगतः ।
 तास्वेव तद्व्रतं कुर्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥’
 भविष्योत्तरेऽपि ।
 ‘एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता ।
 विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥
 तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
 तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
 विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्द्धते यदि ।
 तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥’
 तिथिचयेण एकादशीतिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुर्द्वादशी-मित्यादि । यदा त्वेकादशुपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादशां श्रवणं तदोपवासद्वय-माह ब्रह्मवैवर्ते ।
 ‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥’
 अत्र असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तर-मिति स्मृतः ॥ पारणस्याकरणेन पूर्वोपवासा-

द्वादशी

समाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदि-
 त्यर्थः हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासा-
 सामर्थ्यं तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या । तथा च स्मृतः ।
 ‘वरमेकादशीं मुक्ता द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 उपोष्य द्वादशीं पुण्यं विष्णुक्षयेण संयुताम् ।
 एकादशुद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’
 द्वादशुपवासः काम्यः । तथा च मार्कण्डेय-
 पुराणम् ।
 ‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप ! सर्वशः ।
 चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥’
 कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्तरा । “तथा च
 भविष्यमतुल्ययोः ।
 ‘अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।’
 इत्यादिवचनात् ।” इति तिथ्यतत्त्वम् ॥ * ॥
 “अग्रहायणशुक्लद्वादशी अश्विद्वादशी । ततो-
 पोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽश्विद्वादशां विष्णुं
 पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा
 यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवत्रीहिपूर्णपात्रं
 गृहीत्वा ।
 ‘ॐ सप्तजन्मसु यत्किञ्चिन्मया खण्डव्रतं कृतम् ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥
 यथा खण्डं जगत् सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ! ।
 ततोऽखिलान्यखण्डानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥’
 इति प्रार्थय दक्षिणां दद्यात् ।” इति कालचन्द्रिका ॥
 भैमीपरद्वादशां षट्तिताचरणम् । यथा विष्णु-
 धर्मोत्तरे ।
 “ऋगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
 एकादशां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 द्वादशां षट्तिताचारं कृत्वा पापोत् प्रमुच्यते ॥
 तिलस्त्रायी तिलोदत्तौ तिलहोमी तिलोदकी ।
 तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिता नावसीदति ॥
 सक्तु षट्तिता भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”
 अथ गोविन्दद्वादशी ।
 “फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्त्ते द्वादशी यदि ।
 गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
 अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
 “महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
 गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 अथ द्वादशीजातफलम् ।
 “बहुप्रजः सर्वजनानुरागी
 भूपालमान्यस्त्वितिथिप्रियः स्यात् ।
 चेत् द्वादशी यस्य जनस्य स्तुतौ
 प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥”
 इति कीर्तीप्रदीपः ॥
 द्वादशी, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्तत्पर आसक्तः इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सन्देशः ।
 (द्वौ सत्यचेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युग-
 विशेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ तद्वयुग-
 परिमाणं यथा,—

लोभो भृतिर्वणिग्युद्धन्तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्णं वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा वृणाम् ।
निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥
गुणहीनाश्च तिष्ठन्ति धर्मस्य द्वापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥
द्वापरयुगं, स्त्री, (द्वापर एव युगम् ।) तृतीय-
युगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । “भाद्रकृष्णत्रयो-
दश्यां गुरुवासरे द्वापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अव-
तारद्वयम् । कृष्णबुधौ । पुण्यमर्द्धम् । पापमर्द्धम् ।
नैमिवारण्यं तीर्थम् । नाडीचो ब्राह्मणः ।
रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानव-
देहः । सहस्राब्दमायुः । ताम्रपात्रे भोजनम् ।
इति द्वापरयुगस्य लक्षणम् । द्वापरयुगाब्दाः
८६४,००० । द्वापरयुगस्य राजानः शाल्व-
विराट् हंसध्वजकंसध्वजमयूरध्वजवज्रवाहन-
रुक्माङ्गदजरासन्वदयुधनयुधिष्ठिराः ।
धर्माधर्मरतो लोकः प्रलापी चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् द्वापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
हरे ! सुरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द सुकुन्द शूरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो !
निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष ॥”
इति सुद्राङ्कितपञ्जिकातः संगृहीतम् ॥
द्वापरयुगाद्या, स्त्री, (द्वापरयुगस्य आद्या आर-
म्भिका तिथिः ।) द्वापरयुगारम्भतिथिः । सा च
गौणभाद्रकृष्णत्रयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्या-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
द्वारं, स्त्री, (द्वारं निर्गच्छति गृहाभ्यन्तरादने-
नेति । इ + घञ् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः ।
इति मेदिनी । रे, ४८ ॥ आद्यस्य पर्यायः । द्वाः
२ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥
वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
“गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिन्नूनाधिकं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
द्वारकः, पुं, (द्वारेण प्रशस्तप्रतीहारेण कायति
शोभते इति । कै + कः) द्वारका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
द्वारकगण्टकः, पुं, (द्वारस्य कण्टक इव ।) कवा-
टम् । इति शब्दरत्नावली ॥
द्वारका, स्त्री, (द्वारेण बहुना प्रशस्तेन च प्रती-
हारेण कायतीति । कै + कः । स्त्रियां टाप् ।)
स्वनामख्यातपुरी । तत्पर्यायः । द्वारावती २
द्वारवती ३ वनमालिनी ४ द्वारिका ५ अश्वि-
नगरी ६ द्वारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । १३२ । ४६ ।
“सत्यकं प्रेषयामास द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥”)
तस्या निर्माणाप्रकारो यथा,—

श्रीकण्ठ उवाच ।
 “हे समुद्र महाभाग ! स्थलश्च शतयोजनम् ।
 देहि मे नगरार्थं च पश्चादास्यामि निश्चितम् ।
 नगरं कुरु हे कारो त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।
 रमणीयं च सर्वेषां कमनीयं च योषिताम् ।
 वाञ्छितं चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
 सर्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमभीष्टतम् ।
 दिवानिष्टं खगश्रेष्ठ ! सन्निधौ विश्वकर्मा ।
 स्थितिं कुरु महाभाग ! यावन्निर्माति द्वारका ।
 विश्वकारुवाच ।
 द्वारकाश्च किमाकारां करोमि जगतां विभो ।
 कथयस्व महाभाग ! निर्माणक्रममीश्वर ।
 भगवानुवाच ।
 शतयोजनपर्यन्तं नगरं समोदरम् ।
 पद्मरागैर्मरकतैरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
 रुचकैः पारिभ्रैश्च पालङ्कैश्च खमलकैः ।
 गन्धकैर्गालिमैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिर्लघा ।
 सूर्यकान्तादिभिश्चैव पुत्रैश्च स्फटिककृतैः ।
 हरिद्वर्णैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरमुखैश्च वै ।
 गोरोचनाभैः पीतैश्च दाडिमबीजरूपकैः ।
 पद्मबीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
 मणिभिः कज्जलाकारैरुज्ज्वलैश्च प्रस्रुतैः ।
 श्वेतचम्पकवर्णाभिस्तप्तकाञ्चनसन्निभैः ॥
 स्वर्णमाल्यशतगुणैरीषद्रक्तैश्च पूजितैः ।
 गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ॥
 यथाविधानं यद्युद्योगं यत्र यद्युक्तमीश्वरम् ।
 मण्योनां हरणश्चैव यत्तसंधा हिमालयात् ॥
 दिवानिष्टं करिष्यन्ति यावन्निर्माणपूर्वकम् ।
 यच्चैश्च सप्तभिल्लक्षैः कुबेरपरितैरपि ॥
 वेताललक्षैः कुम्भाङ्गलक्षैः शङ्करयोजितैः ।
 दानवैर्ब्रह्मरक्षोभिः शैलकन्यानिघोतैः ॥
 कुरु दिव्यं च पत्नीनां सहस्राणाञ्च शीघ्रम् ।
 अन्यपत्नीजनस्यापि चाद्याधिकप्रवृत्तम् ॥
 शिविरं परिखायुक्तमुच्चैः प्राकारपुरस्कृतम् ।
 युक्तं द्वादशद्वारं च सिंहद्वारं च वाटकैः ॥
 युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च पुरस्कृतम् ।
 निषिद्धद्वारद्वितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
 सुलक्षणं चन्द्रवधं प्राङ्गनं तथैव च ।
 यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराणान्तथैव च ॥
 सर्वप्रसिद्धं निलयमुग्रसेनस्य भूभृतः ।
 आश्रमं सर्वतोभद्रं वसुदेवस्य मत्पितुः ॥
 कथितः लोकप्रियार्थं कुरु वत्स ! यथाशक्तम् ।
 शुभक्षणं चाप्यधुना गच्छ जगाम पत्निना सह ।
 विश्वकर्मा हरिं नत्वा जगाम पत्निना सह ।
 समुद्रस्य समीपं च वटमूलं मनोहरम् ॥
 सुष्वाप तत्र नक्तं च कारुश्च पत्निना सह ।
 स्वप्ने द्वारवतीं रम्यां ददर्श गरुडस्थिताम् ॥
 यत्किञ्चित् कथितः कारुः कृष्णं परमात्मनाम् ।
 तदेव लक्षणं सर्वं ददर्श नगरं सुनि ॥
 कारुः हसन्ति स्वप्ने च सर्वे ते शिवाकारिणः ।
 गरुडं गरुडाश्चान्ये बलवन्तश्च पक्षिणः ॥
 बुद्धा ददर्श गरुडो विश्वकर्मा च लज्जितः ॥

यतीव द्वारकां रम्यां श्रुतयोजनविस्तृताम् ॥
 ब्रह्मादीनां नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
 तेजसाच्छादितां सूर्यं रत्नानां परिष्कृताम् ॥
 वासुदेव उवाच ।
 पैतृकीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम् ।
 सर्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
 यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् ॥
 दानं द्वारकायाश्च आह्वय देवपूजनम् ।
 चतुर्गुणं तीर्थानां गङ्गादीनां भूमिप ! ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
 द्वारकेशः, पुं, (द्वारकाया नगर्या ईशः) । श्रीकृष्णः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 द्वारदातुः, पुं, (द्वारं ददातीति । दा + तुन् ।)
 द्वारपालः, भूमीसहृदयः । इति भावप्रकाशः ॥
 द्वारपालः, चि, (द्वारं पालयतीति । पालि +
 “कर्मण्यन् ।” ३।२।१। इत्यण् ।) द्वार-
 रक्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्-
 प्रयायः । प्रतीहारः २ दाःस्थः ३ दाःस्थितः ४
 दर्शकः ५ । इत्यमरः । २।८।६ ॥ वेत्तधारकः
 ६ दौःसाधिकः ७ वर्त्तकः ८ गर्वाटः ९
 दृष्टवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः
 ११ तत्ता १२ द्वारपालकः १३ दौवारिकः १४
 वेत्त १५ उत्सारकः १६ दृष्टी १७ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे
 कथ्यम् ॥
 द्वारपालकः, पुं, (पालयतीति खलु । द्वाराणां
 पालकः । यद्वा, द्वारपाल + स्वार्थे कन् ।) द्वार-
 पालः । इति शब्दरत्नावली ॥
 द्वारपिण्डी, स्त्री, (द्वारस्थ पिण्डी पिण्डिकेव ।)
 देहली । इति जटाधरः ॥
 द्वारबलिमुक्, [ज] पुं, (द्वारदत्तं बलिं मुहुक्ते इति ।
 मुज्ज + क्तिप् ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 द्वारयन्, स्त्री, (द्वारबन्धकं यन्त्रं मध्यलोपी
 समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः । १।७९ ॥
 ताला इति कुलुप इति च भाषा ॥
 द्वारवती, स्त्री, (द्वाराणि सन्त्यत्र । यद्वा, चतु-
 र्वर्णां मोक्षद्वाराणि सन्ति अत्रेति । द्वार +
 मतुप् । मस्य वः ।) द्वारका । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १०।३४ ।
 “कतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥”
 तथा च तत्रैव,—
 “चतुर्गामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्वतः ।
 यतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः ॥”
 इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती
 रत्निलीरूपेण विराजते । यथा, देवीभावते ।
 ७।३०।६६ ।
 “रत्निली द्वारवत्यां राधा उन्नावने वने ॥”
 द्वारस्थः, पुं, (द्वारे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) द्वार-
 पालः । इति हेमचन्द्रः । ३।२५ ॥ (द्वार-
 स्थितः, चि । यथा, कथासरित्सागरे । १८।११६ ।
 “इति च तस्मिन् द्वारस्थो जागरामास स
 द्विजः ॥”)

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीहाराः
 सन्त्यत्र । द्वार + मतुप् मस्य वः । निपातनात्
 पूर्वदीर्घश्च ।) द्वारका । इति हेमचन्द्रः । १।४६ ॥
 “अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अव-
 न्तिका ।

पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
 एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
 पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥
 सुक्तिदा एताः सर्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः ।
 यानि यानि च क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकाराणि
 षट् ॥”

इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारिकः, पुं, (द्वारं पालयतीत्यस्येति ठन् ।)
 द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे । ३।८५ ।
 “यो मूर्खं लौल्यसम्यक् राजद्वारिकमाचरेत् ।
 मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति ॥”)

द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्त्यास्या-
 मिति । ठन् टाप् च ।) द्वारकापुरी । इति
 शब्दरत्नावली ॥

द्वारी, [न] चि, (द्वारं पालयतीत्यस्येति इनिः ।)
 द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १।१२६।१० ।
 “द्वारिणं तापसा ऊच राजानश्च प्रकाशय ॥”)

द्वारिणः, स्त्री, (द्वारिकां विंशतिरिति । “द्वारिणः
 संख्यायामबहुव्रीह्यश्रीयोः ।” ६।३।४७ ।
 इति आतृप्रत्ययः ।) द्वारिकविंशतिः । इति
 याकरणम् ॥ वाङ्मय इति भाषा । (यथा,
 महाभारते । ७।४६।१८ ।
 “कर्णो द्वारिणं भक्तान् कृतवर्मा चतुर्दश ॥”)

द्वारिणः, स्त्री, (द्वारिका सप्ततिरिति । “विभाषा
 चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।” ६।३।४६ ।
 इति पाचिक आतृप्रत्ययः ।) द्वारिणः । यथा,
 द्वारिणश्च बन्ध्यायामिति च्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वारिणः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था + “सुपिस्थः ।
 ३।२।४ । इति कः । “खर्परे शरि वा विसर्ग-
 लोपो वक्तव्यः ।” ८।३।३६ । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोक्त्या विसर्गस्य पाचिकलोपः ।) द्वारपालः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वारिणः, पुं, (द्वारि स्थितः । विसर्गस्य पाचिक-
 लोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 द्वारिणदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश् + खलु ।
 द्वारिणः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥

द्वि, य, द्वौ वारौ, इति सुच्प्रत्ययेत साध्यम् ।
 (यथा, रामायणे । २।१८।३० ।
 “करिष्ये प्रतिजाने च रामो दिनाभिभाषते ॥”)

“सर्वनामान्तर्गतद्विषण्डस्य पुंसि रूपं द्वौ । स्त्रियां
 सर्वनामान्तर्गतद्विषण्डस्य पुंसि रूपं द्वौ । स्त्रियां
 क्लीवे च द्वौ । तदाचकानि यथा, पञ्चः १ नदी-
 कूलम् २ अक्षिधारा ३ रामपुत्रः ४ चक्षुः ५
 हस्तः ६ स्तनः ७ । इति कविकल्पलता ॥
 सहचरौ यथा, इन्द्राक्षौ १ नारदपर्वतौ २

अश्विनौ कुमारौ ३ भार्यापती ४ । इति महा-
 भारते वनपर्व ॥

द्विकं, स्त्री, (द्विभ्यां कायतीति । कै + कः ।)
 द्वयम् । यथा,—

“अग्नीतिभागं गृहीयान्मासाद्द्विकः श्रुतात् ।
 द्विकं श्रुतं वा गृह्णानो न भवेदर्थकिलिखी ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

(द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति । “तावन्ति
 ग्रहणमिति लुक् ।” ५।२।७७ । इति कन्
 पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, चि । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्विकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यत्र ।) काकः ।
 कोकः । इति मेदिनी । कै, २६ ॥

द्विककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यत्र ।) काकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

द्विककुत्, [द्व] पुं, (द्वे ककुदौ यस्य ।) उष्ट्रः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।३२० ॥

द्विगुः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः । स तु
 संख्यापूर्वपदानां समासः । बोपदेवेनास्य ग-
 संज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्वितार्थः १
 समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्वितार्था-

२पि द्विविधः । तद्वितप्रत्ययमात्रस्य अजादे-
 र्हसादेर्वा अर्थे विषये इत्येकः । अपत्यार्थेष्वा-
 दिकं त्वक्का अजादेस्तद्वितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः ।
 तद्वितार्थविषयो यथा, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमा-
 तुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पञ्चनापितिः ॥

तद्वितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः
 पञ्चगुः ॥ समहारो यथा, त्रयाणां सखीनां समा-
 हारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीलं
 पात्रादेस्तु क्रीवलम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,—

पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि ।
 इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे
 वा गावौ यस्य इति विग्रहे गौणत्वे गोशब्दस्य
 द्वयः । द्विगवस्वामिके, चि । यथा,—

“द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे निवस्यमयौभावः ।
 तत् पुरुष कर्म धारय येनाहं स्थां बहुव्रीहिः ॥”
 इत्युद्धटः ॥)

द्विगुणं, चि, द्विभ्यां पूरणम् । अङ्कद्वयभ्यां घातः ।
 इति लीलावती ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 ४६१ ।

“रुद्रस्वरसप्रसवस्यालिभिरये नतं प्रियं प्रति मे ।
 स्रोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ॥”)

द्विगुणाकृतं, चि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । “संख्या-
 याश्च गुणान्तायाः ।” ५।४।५६ । इति डाच् ।)
 वारद्वयकृष्टचैत्रम् । इत्यमरः । २।६।६ ॥
 दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति । जन + “अन्येष्वपि
 दृश्यते ।” ३।२।१०१ । इति डः ।) संस्कृत-
 ब्राह्मणः । यथा,—

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।”
 इति स्मृतिः ॥

सद्वृत्तब्राह्मणः । तत्तत्तत्तं यथा,—

अश्वरीष उवाच ।

वशिष्ठ उवाच ।

इति स्मृतिः ॥

द्विजाल

इति स्मृतिः ॥

द्विजानां गृह्यम् ॥

यथा,—

द्विसृष्टिः, पुं, (द्वौ द्वौ श्रुतौ यस्य ।) द्विसुरपशुः ।
 यथा, श्रीभागवते । ३।१०।२२ ।
 “गौरवो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुहः ।
 द्विषाः पशवश्चमे अविरुद्धश्च सप्तमः ॥”
 द्विष, ल भ औ वैरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 उभं-सकं-अणिट् ।) ल भ, द्वेष्टि द्विष्टे । औ,
 अद्विष्टत् । द्विषन्ति मन्दाक्षरितं महात्मनाम् ।
 इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
 द्विषतीतापः, त्रि, (द्विषतीं तपति तापयतीति
 वा । द्विषती + तप + अण् । तप + णिच् +
 अच् वा ।) स्त्रीशत्रुतापकः । इति संचिप्त-
 सारयाकरणम् ॥
 द्विषन्, [तृ] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष + “द्विषो-
 ऽभिजे ।” ३।२।१३१ । इति श्रुट् ।) शत्रुः ।
 इत्यमरः । २।२।१० ॥ (यथा, माघे । २।१ ।
 “यिचमानो नाहूतः पार्थेनाथ द्विषन् सुरम् ॥”)
 द्विषन्तः, त्रि, (द्विषन्तं तापयतीति । तप + णिच् +
 “द्विषत्परयोस्तापेः ।” ३।२।३६ । इति
 खच् । “खचि द्विषः ।” ६।४।६४ । इति
 ह्रस्वः । “अरुर्द्विषदन्तस्य सुम् ।” ६।३।६७ ।
 इति सुम् । ततः संयोगान्तकारलोपः ।)
 शत्रुन्तपः । शत्रुतापजनकः । इति संचिप्तसार-
 याकरणम् ॥
 द्विष्ट, स्त्री, (द्विष + क्तः ।) इष्टम् । ताम्रम् ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ द्वेषविषये, त्रि ।
 (यथा, भाषापरिच्छेदे । १५१ ।
 “निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः ॥”
 तथाच ।
 “अथोर्ध्वं दुष्टसृष्टिं पाषाणदण्डलोडवत् ।
 द्विष्टं युधितमखाडु पूति चाम्रं विवर्जयेत् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
 द्विष्टः, त्रि, द्वयोस्त्रिष्टुति यः । (द्वि + स्था + क्तः ।)
 उभयस्थः । यथा । संयोगस्य द्विष्टतयेति जग-
 दीशः ॥
 द्विषप्रतिः, स्त्री, (द्वाधिका सप्ततिः । “विभाषा
 चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।” ६।३।४६ ।
 इति पक्षे न आत्वम् ।) द्वाधिकासप्ततिः । इति
 भाषा । ७२ वाच्योयात्तर इति भाषा ॥
 “यथा, मनुसंहितायाम् । ७।१५७ ।
 “प्रत्येकं कथिता स्त्रिताः संचेषेण द्विषप्रतिः ॥”)
 समासे । पुं, (द्विषद्वयं अक्षीणि यस्य । यच्
 द्विषीत्यं ।) अन्ननदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 द्विषीत्यं, त्रि, (द्विवारं सीतया सहितम् । द्विषीता
 + “नौ वयोधर्मति ।” ४।४।६१ । इति यत् ।)
 वारद्वयकृच्छ्रेनम् । दोषसा भू इ इति भाषा ।
 तत्पञ्चायः । द्विगुणाहतम् २ द्वितीयाहतम् ३
 त्रिगुणाहतम् ४ सप्ताहतम् ५ द्विहल्यम् ६ ।
 द्विषाहतम् ७ ।
 द्विषाहतम्, स्त्री, (द्विषाहतं द्विःपक्षं अन्नं
 तत्पञ्चायः ।) द्विःसिद्धतत्पञ्चायम् । यथा,—
 “द्विषिषमसं पृथुकं युद्धं देशविशेषके ।
 काव्यतत्पञ्चायं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥

अभक्ष्यश्च यतीनाश्च विषवाज्रचारिणाम् ।
 ताम्रलक्ष्यं यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनो ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंहिताम् ॥
 द्विहल्यं, त्रि, (द्विवारं हलेन कृतम् । द्विहल +
 “मतजनहलादिति ।” ४।४।६७ । इति यत् ।)
 द्विषाहतकृच्छ्रेनम् । इत्यमरः । २।६।६६ ॥
 द्विषा, [नृ] पुं, (द्वाभ्यां शुद्धदन्ताभ्यां हन्तीति ।
 हन + णिप् ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
 द्विहायनी, स्त्री, (द्वौ हायनौ वत्सरौ वयःक्रमौ
 यस्याः । “दामहायनान्ताश्च ।” ४।१।२७ । इति
 यस्याः ।) द्विर्वा गौः । इत्यमरः । २।६।६८ ॥
 (द्विर्वावयस्ते, त्रि । यथा, मनुः । १।१।३४ ।
 “युक्ते द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥”)
 द्वीन्द्रियग्राह्यः, पुं, (द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां ग्राह्यः ।)
 इन्द्रियद्वयग्राहणीयगुणः । स तु संख्यादिसप्त-
 द्रव्यत्वस्वेहस्वरूपः । यथा,—
 “संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ।
 एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ साग्रान्तशब्दकाः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 द्वीपं, स्त्री, (द्वौ वर्णौ ईयते इति । इ गतौ + बाहु-
 लकात् पः ।) आप्रचर्मम् । इति द्वीपशब्द-
 टीकायां भरतः ॥
 द्वीपः, पुं स्त्री, (द्विर्गता द्वयोर्दशोर्वा गता आपो
 यत्र । काकाचिगोलकन्यायेन द्वयोस्त्रिस्तोऽपि
 चतुर्द्विंश इति सिद्धिः । “कृकपूरव्यरिति ।” ५।४।
 ७४ । इति यत् । “द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ।”
 ६।३।६७ । इति ईत् ।) वारिमध्यतटम् । जल-
 वेष्टितभूमिः । तत्पञ्चायः । अन्तरीपम् २ । इत्य-
 मरः । १।१०।८० ॥ द्वीपोत्पत्तिर्यथा । सूर्यः सुमेरुं
 प्रदक्षिणीकुर्वन् अर्द्धां पृथ्वीं प्रकाशयति अर्द्धां
 तमसा आच्छद्यति । तदा भगवदुपासनोप-
 तातिक्रान्तपुरुषप्रभावः प्रियव्रतो राजा सूर्य-
 रथसमवेगेन ज्योतिर्मयरथेन रचनीमपि दिनं
 करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा सप्तवारं द्वितीय-
 सूर्य इव सूर्यमनुपर्यक्रमत् । अस्य रथचरण-
 नेमिपरिखाताः सप्तविन्धव आसन् । येरेव
 सिन्धुभिः पृथिव्याः सप्त द्वीपाः कृताः । ते जम्बु
 १ ब्रह्म २ शाकल ३ कुश ४ क्रौञ्च ५ शाक ६
 पुष्कर ७ चन्द्रकाः । तेषां पूर्वस्य यद्विस्तार-
 मानं उत्तरतस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेन
 परिमाणम् । ते सिन्धुभ्यो बहिःसमं रचिताः ।
 यथा सिन्धुभ्यो बहिरेकेकशो द्वीपाः एवं द्वीपा-
 नामपि बहिःसिन्धवः । स प्रियव्रतः बहिष्कृतो-
 गमं जानुगतानात्मजान् आशिषेभ्यश्चिह्नयन्
 बाहुद्विरक्षरेतोऽष्टमेघातिथिवीतिहोत्रसं-
 चक्रान् यथासंख्येन एकैकस्मिन् द्वीपे एकैक-
 मधिपतिं विदधे । इति श्रीभागवतीयपञ्चम-
 स्कन्धात् संश्रुतम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः ।
 वैरिणं पृथिवीं सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 सप्तसुनाकरवती प्रतिवर्षं निवेशिता ॥

सायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये त्रेतायुगे तदा ॥
 प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तेः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ।
 प्रियव्रतात् प्रजावन्तो वीरात् काम्याभ्युजायत ॥
 कन्या सा तु महाभागा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 कन्ये द्वे दशपुत्राश्च सप्ताष्ट कुचिश्च ते उभे ॥
 मेघासिवाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
 जातिसरा महाभागा न राक्षाय मनो दधुः ॥
 प्रियव्रतोऽभ्युचितान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
 द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोध मे ॥
 जम्बुद्वीपे तथाप्रीं राजानं कृतवान् पिता ।
 अक्षद्वीपेऽश्वरथापि तेन मेघातिथिः कृतः ॥
 शाकल्ये तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाक्षये ।
 क्रौञ्चद्वीपे दुतिमन्तं हयं शाकाक्षये सुतम् ॥
 पुष्कराद्रिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 “भूमेरर्द्धं चारविन्धोऽदकस्यं
 जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्थाः ।
 अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपवटकस्य यावन्
 चारचीरादमुध्वीनां निवेशः ॥
 शाकं ततः शाकलमत्र कौशं
 क्रौञ्चं गोमेदकपुष्करे च ।
 द्वयोर्द्वयोर्नरमेकमेकं
 समुद्रयोर्द्वीपसुदाहरन्ति ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 द्वीपकपूरजः, पुं, (द्वीपकपूरवत् जायते इति ।
 जन + क्तः ।) चीनकपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्वीपखर्चूरं, स्त्री, (द्वीपजातम् खर्चूरम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्वीपचं, स्त्री, (द्वीपात् जायते इति । जन + क्तः ।)
 महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्वीपवती, स्त्री, (द्वीपः अस्वस्था इति । द्वीप +
 मतुप् मस्य वः । द्वीप् ।) नदी । (यथा, महा-
 भारते । १।७०।२८ ।
 “अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ॥”)
 भूमिः । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥
 द्वीपवान्, [तृ] पुं, (द्वीपोऽस्यस्य इति । द्वीप +
 मतुप् मस्य वः ।) समुद्रः । नदः । इति मेदिनी ।
 ते, १६८ ॥
 द्वीपशत्रुः, पुं, (द्वीपस्य द्वीपिनः शत्रुः ।) शत्रावरौ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत्रुमन्त्रीशब्देऽस्य विव-
 रणं ज्ञातव्यम् ॥)
 द्वीपिका, स्त्री, (द्वीपो द्वीपो नाशयतया अस्वस्था
 इति । द्वीप + क्तः ।) शत्रावरौ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 द्वीपिनसः, पुं, (द्वीपिनो आप्रस्य नसः ।) आप्रनसः ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु बालानां कष्टभूषण-
 विशेषः । यथा, अथात्मरामायणे । १।३।४८ ।
 “कष्टे लयमभिप्रातमध्यद्वीपिनसाक्षितम् ॥”)
 द्वीपिशत्रुः, पुं, (द्वीपिनो आप्रस्य शत्रुः ।) शत्र-
 मन्त्री । इति जटाधरः ॥
 द्वीपो, [नृ] पुं, (द्वीपं चर्मे अस्वस्येति । द्वीप +
 “अत इति ठगौ ।” १।२।१५१ । इति ठगु ।)

चित्रकः । यात्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ७ ।
“नानादृशगणैर्द्वीपितरत्नचक्रैर्वृतः ॥”)
द्वीपः, चि, द्वीपे भव इत्यर्थे णाप्रत्ययः ॥ (“तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इति यत् ।) द्वैपः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
“नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥”)
द्वै, स्थगने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । इति । स्थगनं संवरणम् । वरणे इति प्राचः । वरणं स्त्रीकारः स्थगनश्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
द्वैधा, य, (दि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा । “एधाच् ।” ५ । ३ । ४५ । इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
द्वेषः, पुं, (द्विष + भावे घञ् ।) शत्रुता । तत्पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कुतसनम् । द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं ते ह्येषा वज्रयेत् ॥”)
अस्य कारणं द्विषसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तसूत्रावली ॥ तद्वशवर्त्तित्वनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । ३४ ।
“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ वावस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥”
“इन्द्रियस्येन्द्रियेति वीषया सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ अवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥
द्वेषणं, स्त्री, (द्विष + भावे ल्युट् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६१ । २७ ।
“अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥”)
द्वेषणः, चि, (द्विष + “क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।” ३ । २ । १५१ । इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ५१० ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६८ । १५ ।
“पानपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा ॥”)
द्वेषी, [न] चि, (द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष + “संपृचा-लुरुधेति ।” ३ । २ । १४२ । इति घिगुण् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, रघुः । १७ । ७३ ।
“तथापि वदथे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥”)
द्वैष्टा, [ञ] चि, (द्वेष्टेति । द्विष + ङच् ।) विद्वेषकर्त्ता । इति द्विषधातोस्तृन्प्रत्ययेन साध्यः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ६ ।
“द्वैष्टारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कश्चन ॥”)
द्वैष्यः, चि, (द्वेष्टुमर्हः । यत् ।) द्वेषविषयः । विद्वेषार्हः । तत्पर्यायः । अन्विगतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १६ । १८ ।

“सुखं वा यदि वा दुःखं द्वैष्यं वा यदि वा प्रियम् । यथावत् सर्वमाचक्षु श्रुत्वा धास्याभि यत्-चमम् ॥”
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष + ण्यत् । शत्रुः । यथा, रघुः । १ । २८ ।
“द्वैष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यान्तस्य यथौघघम् । त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगन्तता ॥”
द्वैगुणिकः, चि, (द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत्प्रयच्छति द्विगुणं गृहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण + “प्रयच्छति गर्ह्यम् ।” ४ । ४ । ३० । इति ठक् ।) दृढाजीवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४४ ॥ द्विगुणं गृह्णाति यः इत्यर्थे ण्यक-प्रत्ययः ॥
द्वैतं, स्त्री, (द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावः । युवादि-त्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (यथा, भागवते । १२ । ५ । ३० ।
“विप्रोक्तो ब्रह्मसम्पत्तया संक्षिप्तद्वैतसंश्रयः । लीनप्रकृतिर्नेर्गुण्यादलङ्गत्वादसम्भवः ॥”)
लोकादिरूपम् । एकायनोऽसाविति श्लोक-आख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः ॥ गत-द्विके, चि । यथा, किराते । १ । १ ।
“सर्वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”
“द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इते गते यस्मात् तत् द्वैतम् । द्वैतमेव द्वैतं तच्च तद्वन-श्चेति तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
द्वैतवादी, [न] चि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद + णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेद-वादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा, परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चित् प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चित् प्रकृ-तिरदृष्टमात्रे पर्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।
जन्मकर्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥
इति साङ्ख्यमतम् ॥
तन्नेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्निर्व्यञ्च । इति गौतम-मतम् ॥
इह ब्रह्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् । नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदपदेषाच्च सुक्तोऽप्यस्य अपदेशादाकाशोऽर्थान्तरत्वादि-अपदेशाद्भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रैर्मोक्षे-ऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्य-मतम् ॥
यतो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्या यत् फलति तदेव सर्वधात्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्-पर्यम् । इति रामानुजमतश्च ॥
द्वैतीयोक्तः, चि, (द्वितीय + तीयादीकक् । स्वार्थे वा ईकक् ।) द्वितीयः । यथा,—

“द्वैतीयोक्ततया मितोऽयमगमत्तस्य प्रवर्त्तकमहा-काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निरर्गः ॥”
इति नैषधम् । २ । ११० ।
द्वैधं, य, (दि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा । “द्विप्रोच्च घमुञ् ।” ५ । ३ । ४५ । इति धा इत्यस्य घमुञ् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १ । ३० ।
“तदण्डमकरोद्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥” इति वाकि-स्त्री, “घमुञ्चन्तात् स्वार्थे ङदृशन्म् ।” इति वाकि-कोक्त्या ङः । राज्ञां षड्गुणानामन्यतमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥) एकेन सम्बिम्बित-विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं निपातितम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्विविधम् । यथा, मनुः । ७ । १६७ ।
“बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्तते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥”)
विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (द्विप्रकारम् । यथा, मनुः । ८ । ७३ ।
“बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिप । समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥” इति त्रि । यथा, “पथि द्वेधानि लक्षणानि ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
द्वैपः, पुं, (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप + “प्रावि-रजतादिभ्योऽञ् ।” ४ । ३ । १५४ । इति कञ् । तेन परिवृतः । “द्वैपवैयाघ्रादञ् ।” ४ । २ । १२ । इत्यञ् ।) द्वीपचर्मावतरणः । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ द्वीपसम्बन्धिनि यावच्चर्मावत-न्धिनि च त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने ६ अध्याये ।
“द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥”)
द्वैपायनः, पुं, (द्वीपं अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) यावच्च । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ ॥ (सन्निहित-जन्मकथा यथा महाभारते । १ । ६१ । २५ ।
“इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुधाव सा ॥” जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् । स मातरमनुज्ञाय तपस्यैव मनो हृष्टे स्तुतोऽहं दर्शयिष्यामि कलिविजितं च सोऽजवैतु । एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् । न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः । अत्र दुर्योधनः आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, महा-भारते । ६ । ३१ । २ ।
“आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ ! तदा द्वैपायनं ब्रह्म । स्तम्भितं धार्मराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाश्रयम् ॥” वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥) द्वैपं, चि, (द्वीपे भवम् द्वीपश्च इहम् वा । द्वीप-“द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।” ४ । ३ । १० । इति यञ् ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात् इत्यमरः ॥

प्राप्तयेन साधम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, माधे । ३ । ७६ ।

“विक्रीय दिश्यानि धनान्युत्तुखि
हैषानसावुत्तमलाभभाजः ।
तरीषु तत्रत्यमफलगुभाखं
सांयानिकानावपतोभ्यनन्दत् ॥”

वैमातृः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । द्विमातृ +
“मातृत्वं संख्यासंभद्रपूर्वायाः ।” ४ । २ । ११५ ।
इति अण् उत्त्वच् ।) गणेशः । इत्यमरः । १ ।
१ । ४० ॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे
गणेशखण्डे उक्ता यथा,—

“आविर्भवितुं सद्ने वरेण्यस्य महीपतेः ।
त्रैलोक्यरचनार्थाय विप्रस्यास्य प्रशान्तये ।
पालनाय स्वभक्तानां साधुनायाय भूसुराः ॥
शिव उवाच ।

इत्युक्ता पुष्पकागर्भं प्रविवेश तदैव सः ।
आगते नवमे मासि प्राप्तुं पुष्पका शिशुम् ॥
अतुर्वाहुभिमास्यश्च दत्तुं सुन्दरेक्षणम् ।
आयुधानि च चत्वारि विभक्तं तेजसान्वितम् ॥

इष्टा सा क्रन्दनं चक्रोरिष्टमेतत् किमागतम् ।
शुक्ला चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः ।
उवाच सैवकान् राजा त्यजतेनं सरोवरे ॥

शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्थेवाश्रमे शुभे ।
कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्वे निजं पुरम् ॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वसुनिः स्नानाय चागतः ।
तदैव दृष्ट्वा तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥

आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।
तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम् ॥
रचितुं सर्वलोकानां परमात्मा निजच्छ्रया ॥
सुन्दरी बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो बहिः ।

नीला स्वमाश्रमं चेनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥
इत्युक्त्वा जगद्दे बालमाललिङ्गं मुदा सुनिः ।
तमानोत्तं सुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला ।
उवाच निजभर्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा ॥

दीपवत्सलोवाच ।
किमानोत्तं महत् स्वामिन् भृशमाश्चर्यकारकम् ।
इदं वैनायकं रूपं ममाभाति दिवर्धम् ॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।
इदमेव परं ब्रह्म योगिधैर्यं सनातनम् ॥

इदमेव परं तेज आदित्ये यद्विहितम् ।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥
शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुरादाय बालकम् ।
स्नानपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला ।
जितीयाचम्य दृढबालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥”

जरासन्धः । इति मेदिनी । २, २६८ ॥ (अस्य
द्विमातृत्वकारणं जरासन्धश्चेद्वक्ष्यम् ॥)
द्विमातृत्वे, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥
“भिमशीला तयोर्भाजोर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वोः पुनः ॥”

वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमा-
तृकः । स एव स्वार्थे अण् ।) नदीवृष्टिजलोद्भूत-
धान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैषणीया, स्त्री, (द्वैषणं द्वैषमर्हतीति । कः ।)
नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्व्यचरं, स्त्री, (द्वयोरचरयोः समाहारः ।) वर्ण-
द्वयम् । द्वयोरचरम् । (द्वे अक्षरे यत्र ।) अचर-
द्वययुक्तशब्दादौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

“स चिन्तयन् द्व्यचरमेकदाम-
स्युपाश्रयोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥”)
द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य । “तत्-
पुरुषस्याङ्गुलेरिति ।” ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।)

अङ्गुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“अर्काङ्गुलाय स्युष्या काष्ठौ द्व्यङ्गुलमूलिका ।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥”

द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलि-
द्वयमात्रे, स्त्री । इति सुगबोधम् ॥ (द्वे अङ्गुली
यस्य इति विग्रहे । “अङ्गुलेर्दोषाणि ।” ५ । ४ ।
११४ । इति षच् । द्व्यङ्गुलं दास ॥ इति आक-
रणम् ॥)

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वावङ्गुली परिमाणमस्य (“द्वित्रि-
भ्यामङ्गुलेः ।” ५ । ४ । १०२ । इति टच् ।)
अङ्गुलिद्वयपरिमितम् । द्वयोरङ्गुल्योः समा-
हारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, स्त्री । इति
सुगबोधम् ॥

द्व्यङ्गुलं, स्त्री, (द्वौ अणू कारणे यस्य । कप् ।) पर-
माणसमवेतद्रव्यम् । परमाणुद्वयमात्रकम् । तच्च
प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । ३८ ।
“विषयो द्व्यङ्गुकादिस्तु ब्रह्माङ्गान्त उदाहृतः ॥”

तस्य परिमाणमनित्यम् । यथा,—
“अनित्यं द्व्यङ्गुकादौ तु संख्यान्यमुदाहृतम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । १११ ॥

द्व्यङ्गुलः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे
कृते । द्विभिन्नः ॥ द्वे अन्ये यस्य । इति बहु-
व्रीहौ । द्विभिन्नकः । द्वयोरन्ययोः समाहारः ।
इति वाक्ये, स्त्री ॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य ।) अर्थद्वययुक्त-
शब्दादिः । अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादि-
ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

द्व्यर्थं, स्त्री, (हेमचन्द्रे द्वे अश्रुते इति । अश्रु +
गत्यर्थेति क्तः । इडभावः ।) ताम्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६७ ॥

द्व्यर्थः, पुं, अश्रुद्वयम् । द्वे अश्रुनी समाहृते । इति
पुंलिङ्गसंयुक्ते भरतः ॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मिथुन-
कन्याधनुर्मौनराशयः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“चरश्चिरद्व्यात्मकनामधेया
मेवादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

द्व्याहिकः, त्रि, (द्वाहे भवः । ठञ् । बाहुलकात्
न रेच् ।) दिनद्वयभवनः । द्वाहे भव इत्यर्थे
षष्ठाकप्रत्ययः ॥

ध, धकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्णो यञ्जनो नविंशश्च ।
अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति आकरणम् ॥
(यथा, शिन्धायाम् । १७ ।

“दन्त्या लुतुलसाः स्मृताः ।” इति ॥) अस्य
स्वरूपं यथा,—

“धकारं परमेशानि ! कुण्डली मोचरूपिणी ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिप्रकृतिसहितं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय ॥

पीतविदुल्लताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

“त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च ।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—
“वृद्धां मेघवर्णां रक्ताम्बरधरां पराम् ।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्गप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा धकारस्तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा—
“धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः ।
मौनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धिवणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मप्रवर्द्धनः ॥

सन्दर्शो मोहनो लज्जा वञ्चतुल्लाघरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ॥
सर्वाङ्गा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसम्पदः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

धं, स्त्री, (दधाति सुखमिति । धा + डः ।) धनम् ।
इति मेदिनी । धे, १ ॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति । धा + डः ।)
ब्रह्मा । (दधाति निधिमिति ।) कुबेरः । (दधाति
जीवानां शुभाशुभमिति ।) धर्मः । इति
मेदिनी । धे, १ ॥

धक्क, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकर-
णम् । क, धक्कयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

धटः, पुं, (धं धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोष्य-
त्वेनेति । ध + अट् + अच् । शकन्वादिवात्
साधुः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥

तराजु इति धाडा इति च भाषा । (इत-
स्त्रिकृतिर्यथा,—
“धकाराद्वर्णसुदृष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्वटस्तेनाभिधीयते ॥”
इति दिशतस्त्वधृतवचनम् ॥)

तुलाराशिः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धनी धटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
) क्रमात् ॥”

तुलापरीक्षा । इति परीक्षातन्त्रम् ॥

घटप

अस्य विवरणं तुलाग्रन्दे द्रव्यम् ॥ (धर्मः ।
इति विष्णुनारदौ ॥ यथा,—

“अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत् ॥”
इति द्रव्यतत्त्ववचनम् ॥

घटकः, पुं, (घटेन तुलया कायतीति । कै+कः ।)

चतुर्दशवक्त्रपरिमाणम् । द्विचत्वारिंशद्रक्तिका ।
इति लीलावती ॥ नन्दिवृत्तः । तत्पर्यायो यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“धवो घटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो घुरन्वरः ॥”

घटपरीक्षा, स्त्री, (घटस्य तुलायाः परीक्षा ।)

तुलापरीक्षा । तत्र घटोत्पत्तिविधिर्यथा ।
“पितामहः ।

‘ह्रिता तु यच्चिद्यं दृष्टं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥’

यूपवदिति यूपच्छेदनविहितसर्वैतिकर्तव्यताति-

देशः । सा च ॐ स्वधिते मेनं हिंसौरिति-

च्छेदनमन्त्रविशेषादिरूपा इति अवधार-

प्रदीपः ॥

‘मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च ।

चतुरस्रा तुला कार्या दृष्टा ऋज्वी तथैव च ॥

कटकानि च देवानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ॥’

कटकानि बलयानि ।

‘चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥’

अत्र साधारणत्वेन प्रारदातिलकोक्तो हस्तो

ग्राह्यः । यथा,—

‘चतुर्विंशत्यङ्गुलाष्टं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।

यवानामष्टभिः कृष्टं मानाङ्गुलमितीरितम् ॥’

यवानां तङ्गुलीकृतानाम् ।

‘यवानां तङ्गुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।

अदीर्घयोजितैर्हस्तस्यतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥’

इति कालिकापुराणात् ॥

प्रमाणानु पार्श्वेन यवानाम् । ‘षड्यवाः पार्श्व-

सन्निताः ।’ इति कात्यायनवचनात् ॥ * ॥

अनयोर्व्यवस्थामाह कापिलपञ्चरात्रम् ।

‘अष्टभिस्तेर्भवेज्जोष्टं मध्यमं सप्तभिर्वैः ।

कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं सुनिसत्तमम् ॥’

कन्यसं कनिष्ठम् । पादौ स्तम्भौ । उपरि ऋत्ति-

कोपरि । तत्समौ चतुर्हस्तावित्यर्थः । वस्तुतस्तु

उपरितत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः

पादयोस्तौ ॥ * ॥ स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः ।

‘हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं सुखकयोर्द्वयोः ।

षड्हस्तान् तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥’

सुखकयोः स्तम्भयोः । षड्हस्तं निखातहस्त-

द्वयेन समं अर्थाभूतिकोपरि हस्तचतुष्टय-

मित्यर्थः ।

‘अन्तरान् तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव वा ।’

तयोः स्तम्भयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरि-

मितमध्यमित्यर्थः । अर्थाद्धं षाड्हस्तद्वयम् ।

एतत्तु प्रालटचीद्वया कार्या पञ्चहस्तायता

तुला । इति विष्णुक्तपञ्चहस्तायततुलाविषयम् ।

अवधारदीपिकायैवम् ॥ * ॥

अथ घटादीप्रवधिः । पितामहः,

घटप

‘हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोस्तुभयोरपि ।’

अत्र हस्तद्वयं ऋत्तिकाभ्यन्तरे । हस्तचतुष्टयं

ऋत्तिकोपरि । तथा,—

‘तोरणे च तथा कार्यं पार्श्वयोस्तुभयोरपि ॥

घटादुच्चतरे स्थातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ।

अवलम्बौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामघोमुखौ ॥

ऋण्यौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ।

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा ॥’

नारदः ।

‘शिक्षद्वयं समासाद्य घटककर्तव्योर्द्वयम् ।

एकत्र शिक्षे पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥’

पितामहः ।

‘प्राङ्मुखान् कल्पयेत् दम्भान् शिक्षयोरुभयोरपि ।

पश्चिमे तोलयेत् कर्त्तृनन्यस्मिन् ऋत्तिकां शुभाम् ॥

पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकाग्रावपांशुभिः ॥’

अत्र ऋत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः ।

‘परीक्षका नियोक्त्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांक्षकारास्तथैव च ।

कार्यः परीक्षकेनित्यमवलम्बसमो घटः ॥

उदकश्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।

यस्मिन्न ऋवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्यं तु ।

घटस्तु कारयेन्नित्यं प्रताकाध्वजशोभितम् ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।

वादित्रतूर्यवोषेश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि प्राङ्मुखोऽपि वदेत् ॥’

घटप

तथैव निश्चितः श्यामो वायुधूमः प्रशस्तः ।

इष्टानस्तु भवेत् शुक्लं चान्तः शुक्लं एव च ।

ब्रह्मा चैव भवेद्रक्तं एवं ध्यायेत् क्रमादिनाम् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसुनावाहयेद्दुषः ।

घरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तितः ॥ * ॥

देवेशेष्टानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ।

घातार्थमा च मित्रश्च वरुणोऽष्टौ प्रकीर्तितः ।

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्वण्यो दशमः सुतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।

इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्तितः ।

अजघन्यो जघन्यजः । इति विष्णोर्विशेषणम् ॥

‘अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामग्नं विदुः ।

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महावज्रः ।

अजैकपादहिब्रधः पिनाकी चापराजितः ।

सुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।

स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश सुतः ।

महायज्ञाः विशांपतिर्भगवांश्चैति विशेषाति ।

‘प्रतिशरच्चसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही चैव माहेन्द्री चासुखा गणसंयुता ।

गणसंयुतेति विशेषणम् ॥ * ॥

‘निर्द्धृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।

वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।

श्वसनः स्पर्शानो वायुरनिजो मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तितः ।

प्राणः प्राणेशजौधौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तितः ।

घटस्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद्दुषः ।

एतासां देवतानां च खनाया पूजनं विदुः ।

विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।

‘ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।

खनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ।

अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पैः निवेदयेत् ।

एकैकस्य प्रकर्त्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ।

मन्त्र इत्यभिधानादनेनैवैवेकाकारस्यैव ।

द्रव्यं ओमसुकाय नमः इति योच्यं न तु सर्वम् ।

यार्थं प्रकल्पयामि नमः इति पितामहः ।

प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । आर्घ्यादिकं क्रमात् ।

‘भूषावसानं धर्माय दत्त्वा आर्घ्यादिकं क्रमात् ।

गन्धादिकां नैवेद्यानां परिचर्यां कुर्यात् । यथा,—

एतत् सर्वं प्राङ्मुखः पूर्वं कार्यं ऋच्छेत् निवेदि-

तश्च विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा अव-

तार्थं धर्मावाहनादि कुर्यात् । पितामहः ।

‘एच्छेहि भगवन् धर्मं दिव्यं ह्यस्मिन् समाविष्ट ।

साहितो लोकपालेऽथ वस्त्रादियमरुद्गणैः ॥

आवाह्यं च घटे धर्मं पञ्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥’

अङ्गानि परिवारदेवताः ।

‘इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं उत्तरे तथा ॥

अमरादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥ * ॥

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।

कुबेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ॥

शिशुनिन्द्रादीन् । अविशेषात् सर्वत्र दत्त्वा

धटप

नयः। मितान्तरावाप्तु धर्मपूजन एव रक्तत्व-
नियमः। तथा,—
'चतुर्दिक्षु ततो होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः।
आच्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः॥
सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तर्नैव होमयेत्॥'
सावित्र्या गायत्र्या। तेन प्रणवादिकां गायत्री-
सुचार्यं पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचक्षुः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति
मिताचरा। वस्तुतस्तु गायत्रीहोमे योगियाज्ञ-
वक्त्राः।

'प्रणववाहतिभ्याश्च स्वाहान्तं होमकर्मणि।
तेन प्रणवादिकां स्याद्वहतिगां गायत्रीसुचार्यं
स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवमुच्चार्य आच्य-
पायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात्
लाववात्। अतएव देवतैक्ये हि दक्षिणवसो-
ल्लेखेणानुष्ठानम्। ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं
पयोऽमावास्यायामिति आह्वयविवेकः॥ *॥
यत्तु पञ्चलाङ्गलमहादाने।
'पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्वपेच्चरम्।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरुयस्मै निवेदयेत्॥
पलाशसमिधस्तद्वद्वान्यं क्षणातिलांस्तथा॥'

इति मत्स्यपुराणात्॥
चतुर्णां होमेषु मध्ये यस्मै गुरुः पर्जन्यादिभ्यो
होमं कुर्वति आज्ञां करोति स एव पर्जन्याय
आदित्याय रुद्रेभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः पायसं पलाश-
समिदाज्यक्षणातिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति
भूपालप्रभृतिभिरुक्तम्। तद्व्युत्तं तद्वदिति
तथेत्याभ्यां प्रत्येकद्वयेण होमविधानात्। अत-
एव रत्नाकरकृद्भिर्चरं जुहुयादित्युक्ता तद्वदिति
समं वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिरग्रादिहोमशेष-
पायसपूषहोमशेषपिष्टकाभ्यां मिलित्वाभ्यां सक्तु
क्षिप्रकृद्धोमो विहितः। अग्रस्तौ तु।
'अष्टाविंशतिरष्टौ वा शतपेक्षमथापि वा॥'
इति देवीपुराणीयादिपददर्शनात् अत्राप्यन्या
सङ्ख्या उच्येता। एवं मत्स्यपुराणे।
'सङ्ख्यं राजन् महाबाहो तद्भागादिषु यो विधिः।
नव सभायवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज।
इति नवादिषु सङ्ख्यायुक्ता,—
'सङ्ख्यं योकाभिमनुकार्यो वित्तशाय्याहते नृभिः॥'
इति दर्शनादत्रापि अग्रस्तौवैकाभिविधिरिति
वदन्ति। अत्र प्राङ्निवाकगृह्येणैव होमः।
'द्विषेयुः सञ्चकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत्।
अथरेयुः यथाच्यर्थुः सोपवासो नृपाज्या॥'
इति मितान्तराष्टतपितामहवचनात्। अध्वर्यु-
र्ध्वजमानमात्रम्। न चात्र भिन्नशाखिनाष्ट-
वक्त्राणां रथकारवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यम्।
याज्ञिकमात्रस्य नानाशाखापाठविधानेन कल्प-
नानुपपत्तेः। तथा च मनुः।
'विद्वानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम्।

धटप

अविष्णुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाचरेत्॥ इति।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महायाहतिभिः।
'यत्र याहतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्।
चतसस्तत्र कर्त्तव्याः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि बाहुतिः।
होतया त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः॥'
इति कृन्दोगपरिशिष्टात्॥

न तु शाच्यायनहोमो भवदेवमद्वोक्तः। त्रिवि-
कल्प इत्यनेन तस्य निरासात्। भट्टनारायणा-
दिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च॥ *॥ पितामहः।
'तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य च।
प्राङ्मुखः प्राङ्गलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत्॥
रुद्रो हि भगवन् धर्म! दिव्ये हस्मिन् समाविष्टः।
सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादिवमरुदगणैः॥
तच्चार्यमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्यात्तस्य शिरोगतम्॥

आदित्यचन्द्रावर्जितोऽनलश्च
दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सत्ये

धर्माऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्॥

इमं मन्त्रविधिं कृतुं सर्वदिव्येषु योजयेत्॥
आवाहनश्च देवानां तथैव परिकल्पयेत्॥ *॥
धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन मन्त्रवित्।
त्वं धटो ब्रह्मणा रूढः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्॥
धकाराहर्मसुदृष्टं टकारात् कुटिलं नरम्।
धृतो धारयसे यस्माद्वटस्तेनभिधीयते॥
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च।
त्वमेव देव! जानीषी न विदुर्यानि मानवाः॥
यवहाराभिश्चस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति॥
तदेनं संशयादस्माद्वर्मतस्मात्तुमर्हसि॥ *॥
लेखनप्रकारमाह नन्दिपुराणम्।
'शुभे न चत्रदिवसे शुभे राशिदिनग्रहे।
लेखयेत् पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनाह्वयान्॥
पूर्वदिवदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः।
निरीधो हस्तबाहोश्च भस्मीपत्रविधारणे॥

मत्स्यपुराणश्च॥

'श्रीर्षपितान् सुसम्पन्नान् समश्रेणिगतान् समान्।
अचरान् लेखयेद्यस्तु स नरो लेखकः स्मृतः॥'
इति दानसागरः॥

धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपपन्नः।
तथा हि। कुटिलं पापिनं संशयोपपन्नं वा।
आदौ पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं
आदौ पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं
जडगत्या शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्व-
सिद्धत्वेन ज्ञापनानुपपत्तिः। तस्मात् कुटिलं
यवहाराभिश्चस्तं धारयसे इत्येवार्थः। अतएव
उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम्। अतएव
कालिकापुराणेऽपि। मानुषस्तोत्रते त्वय्युक्त-
मिति॥ *॥ स्मृतिमुच्ययवहारदीपिकयो-
र्विष्णुः। धटश्च समयेन गृह्णीयात् तुलाधारकश्च।
'धर्मपर्यायवचनं धट इत्यभिधीयते।
त्वमेव धट जानीषी न विदुर्यानि मानवाः॥
यवहाराभिश्चस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति॥

धटप

तदेनं संशयादस्माद्वर्मतस्मात्तुमर्हसि॥
ब्रह्मणा ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाचिणः।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो ऋषा॥
समयेन त्वमेव धट इत्यादिनियमेन। धटं गृह्णी-
यात् योजयेत्। तुलाधारकश्च ब्रह्मणा ये इत्या-
दिना नियमेनेत्यर्थः। अत्र नानासुनिप्रणीत-
मन्त्राणाम् एकतरपाठ्यानां समानप्रयोजनानां
यवत्रीहिवद्विकल्प इति ग्रन्थगौरवात्ते न
लिखिताः। अभिष्टस्तप्राङ्निवाकपाठ्यानां
दृष्टार्थानां समुच्चयः। पितामहः।
'नित्यं देवानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे।
शुचये जननमरणाशौचरहिताय। चतितं
प्रति याज्ञवल्करादीपकालिकायां नारदः।
'हस्तचतैषु सर्वेषु कुर्याद्वसपदानि च।
तान्येव पुनरालक्षेद्वस्तौ विन्दुविचित्रितौ॥'
इत्यभिधौ हस्तचतितौ हस्तचतमल्लादिना
चिह्नितं कृत्वा चतान्तरं जातं न वा इति
ज्ञातव्यमिति सुतरां चतितो दिवाधिकारः।
नारदः।

'अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे।
पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्॥ *॥
धटानुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तौलनमाह
कालिकापुराणम्।

'उपोषितं तथा स्नातं ऋतुसमं प्रथमं तुलाम्।
सन्तोष्य कारयेद्देखामवतार्यानुमन्त्रयेत्॥'
याज्ञवल्कराः।

'तुलाधारणविहङ्गिरभियुक्तस्तुलाश्रितः।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः॥
त्वं तुल्ये सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता।
तत् सत्यं वद कल्याणि! संशयात्कां विमोचय॥
यदास्मिन् पापकृष्णातस्ततो मां त्वमधो नय॥
शुद्धश्चेत् गमयोर्ह मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्॥'

तुलाधारणाभिज्ञैर्ब्रह्मिणादिभिः पाषाणादि-
प्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूढः अभिष्टस्तो
दिव्याधिकारी। येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमी-
करणदशायां यत्र पादादयो अवस्थिताः शिष्य-
रत्नवत् तत्र पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वा पिटकादव-
तारितः तन्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रार्थयेत्। सत्यं
सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय। पापकृद-
सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी। मन्त्रस्वायं स्मार्त्तः
पौराणिकत्वात् शूद्रैरपि पाठ्यः। वेदमन्त्रवर्जं
शूद्रस्येति कृन्दोगाद्विकथितस्तुतौ वेदिति विप्र-
शणात् आह विश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कार-
मन्त्रविधानात् स्मार्त्तमन्त्रोऽपि निषिद्धः। प्रप-
ञ्चस्तु तिथितत्वेऽनुसन्धेयः। स्त्रीपरीक्षायासपि
अविष्कृत एव प्रयोज्यः। दिव्यानीह विशुद्धये
इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाविशे-
षेण स्त्रीपुंकर्तृकदिव्यविधानेन मानुषः शुद्धि-
मिच्छतीत्यनेन च प्रकृतावृद्धायोगात्। अतएव
पत्नीं सन्नह्याय्यं नो धेहीति मन्त्रे द्विवहुपत्नीक-
यजमानकर्तृकप्रयोगेऽपि न द्विवहुवचनोह
इत्युक्तम्॥ *॥ पत्रस्थप्रतिज्ञेयार्थस्य शोभ्याय

धनं

प्रीडया । प्रतिरूपेण कृत्रिमरत्नादिना । साह-
सेन समुद्रयानगिर्यारोहणादिना । याजेन
नाक्षत्रवेधेन शूद्रादिना । कथं तामसम् ॥ * ॥
राजसधनं यथा,—

‘कुसीदकृतिवाणिज्यशुल्कगानानुवृत्तिभिः ।
कृतोपकारादाप्तं राजसं समुदाहृतम् ॥’
अनुवृत्त्या सेवया ॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा,—
‘श्रुतशौचतपःकन्याश्रिष्ययाव्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुद्धं सुनिभिः समुदाहृतम् ॥’
श्रुतेनाध्ययनेन । श्रौत्येण जयादिना । तपसा जप-
होमदेवाच्चादिना । कन्यागतं कन्याया सहागतं
श्रुतशौचतपः । श्रिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना ।
व्यायागतं आर्त्तिव्यलब्धम् । अन्वयागतं दाय-
देभ्यो लब्धम् । शुद्धं सात्त्विकम् ॥ इति शुद्धितत्त्व-
देवलनारदौ ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
अग्निनी । पुनर्वसुः । पुष्यः । उत्तरफल्गुनी ।
हस्ता । पूर्वाषाढा । उत्तराषाढा । श्रवणा ।
घनिष्ठा । श्रतभिषा । उत्तरभाद्रपद । रोहिणी ।
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ धनप्रयोगनिवेधो यथा,
“आजं यमद्वन्द्वमहिचयश्च
शत्रुद्वयं वातयुगं महेष्टः ।
कार्यो न चेत्तेषु धनप्रयोगो
रुदौ गणे ग्राह्यमन्यं न देयम् ॥”
इति समयप्रदीपः ॥

अर्थप्रशंसा यथा,—
“अर्थेभ्योऽथ प्रवृत्तेभ्यः संवृत्तेभ्यस्तत्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥
अर्थेन हि विसृक्तस्य पुरुषस्याख्यचेतसः ।
विक्रियन्ते क्रियाः सर्वाः श्रीशो कुसरितो यथा ॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखेधितः ।
पापमाचरते कर्तुं तदा दोषः प्रवर्तते ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च
बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
अर्थेभ्योऽपि परित्यागे दोषाः प्रवृत्ता मया ।
राज्यसुखजता घोरः । येन बुद्धिस्तथा कृता ॥
यस्यार्थाः धर्मकामार्थास्तस्य सर्वे प्रदक्षिणम् ।
अर्थेनैवार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः श्रमो दमः ।
अर्थदेवानि सर्वानि प्रवर्तन्ते नराधिपे ॥
यथा नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ।
तेऽर्थास्तस्य न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥
इति रामायणे बुद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मण-
वाक्यम् ॥ * ॥

अर्थनिन्दा यथा,—
“अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजो भीतिः
सर्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥”
इति भोजसुन्दरे दृश्यम् ॥ * ॥

धनदः

अनुग्रहार्थं भगवता धनहरणम् । यथा,—
“राजन् यमनुग्रहामि हरिष्ये तद्वनं शनैः ।
ततोऽधनं त्वजन्तस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

धनकैलिः, पुं, (धनैः कैलिः क्रीडा यस्य ।)
कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनच्छूः, स्त्री, (धनं क्षति नाशयतीति । क्वी
य लूनौ + बाहुलकात् ऊः ।) करेटुपची ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनञ्जयः, पुं, (धनं जयति सम्पादयतीति । जि +
खच् + सुम् । “धनमिच्छेत् हुताशनात् ॥”
इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) अग्निः । चित्रकवृक्षः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (धनं जयति अरीन्
निर्जित्य अर्जयतीति । जि + खच् + सुम् च ।)
अर्जुनः । (अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते ।
४ । ४२ । १३ ।

“सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मो धनञ्जयम् ॥”
नागभेदः । स तु जलाशयाधिपतिः । (यथा,
महाभारते । २ । ६ । ६ ।
“कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
देहमारुतः । स च शरीरवाह्यपञ्चवायुन्तर्गतः ।
इति मेदिनी । ये, १२० ॥ (“धनञ्जयः पोषण-
करः ।” इति वेदान्तसारः । ३३ ॥
“न जहाति नृत्तपि सर्वथापी धनञ्जयः ॥”
इति सुबोधिनी ॥)

“धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः ।
ललाटे चौरसि स्तब्धे हृदि नामौ त्वगश्लिषु ॥”
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥
अर्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ (गोत्र-
विशेषः । तद्वंशीये, त्रि । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३४ ।)

“धनञ्जयानाम्दधमः सुसामा सामगोऽभवत् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८३ ।
“अनिर्देश्यपुर्विष्णुवैरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥”
“यत् दिविजये धनं प्रभूतं अजयत्तेन धनञ्जयः ।
‘पाण्डवानां धनञ्जयः ।’ इति भगवद्वचनात् ॥”
इति शाङ्करभाष्यम् ॥ षोडशद्वयपरस्य आसः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २० ।
“त्रयाक्षिः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ॥”
धनदः, पुं, (धनं ददाति पालयतीति । देह पाकने +
धनदः, पुं, (धनं ददाति पालयतीति । देह पाकने +
“आतोऽनुपसर्गो कः ।” १ । २ । ३ । इति कः ।)

कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ३ । ४० ।
“त्रिविष्टपं ग्रहीष्यामि जितेन्द्रं वरुणं यमम् ।
धनदं पावकश्चैव चन्द्रसूर्यौ विजित्य च ॥”
अक्षा अस्य तपसा समुष्ट एनं धनेशं चकार ।
यथा, अथ्यात्मरामायणे । ७ । १ । ३८ ।
“ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेश्वरमखण्डितम् ॥”
हिमालयवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धनदः

धनप्रि

आश्रयित्वेनास्यस्येति अच् । हिमवत एक-
देशः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । १६ ।
“धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥”
धनं ददातीति । दा + कः ।) दातरि, त्रि ।
इति मेदिनी । दे, ३२ ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ३ । २३ ।

“उद्भोजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन् ॥”
धनदात्री, स्त्री, (धनदस्य कुवेरस्य अस्ति इव
पिङ्गलं पुष्पं यस्याः । घच् समासे । स्त्रियां
ङीप् ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनदातुजः, पुं, (धनदस्य कुवेरस्य अनुजः कनिष्ठः ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ५३ ।

“निगृह्यात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदातुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु ॥”
धनदायी, [न] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति ।
दा + णिनिः । “धनमिच्छेत् हुताशनात् ॥” इति
वचनादेवास्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धनदातरि, त्रि ॥

धनददा, स्त्री, (धेन धनेन नन्दं आनन्दं ददा-
तीति । दा + कः ।) बुद्धशक्तिभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

धनपतिः, पुं, (धनानां पतिः ।) कुवेरः । इति
धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । ३ ।
“तथा धनपतेर्यथा गुह्यका राक्षसास्तथा ॥”
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम् ।
यथा वायुः शरीरस्थो धनदः सम्भव ह ॥
आदां शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तस्थितोऽभवत् ।
प्रयोजनान्मूर्तिमत्त्वमादिशन् चैवदेवताः ॥
तन्नामूर्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्तिरते मया ।
तं शृणुष्व महोभाग ! कथमानां मयानघ ! ॥
ब्रह्मणः द्युजतः दृष्टिं सुखादायुर्विनिर्ययौ ।
प्रचक्षुष्मकैरावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यवेधयत् ॥
मूर्त्तौ भवस्व शान्तश्च तत्रोक्तो मूर्त्तिमान् भवन् ।
सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्वितं फलमेव च ॥
तत् सर्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्भनपतिर्भवेत् ।
तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्थितिमेकादशीं प्रसूः ॥
तस्याभनमिपकाशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।
तस्यास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रयच्छति ॥
एषा धनपतेर्मूर्तिः सर्वकिस्त्रिषणाशिनी ।
य एतां शृणुयाद्ब्रह्मा पुरुषः पठतेऽपि वा ॥
सर्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव ।)
धनाशा । तत्पर्यायः । दृष्ट्या २ । इति चारा-
वली । १२५ ॥

धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव ।) दृष्ट्या ।
धनलोभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया ।) काकजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धनफलं, क्ली, (धनानां फलम् ।) दानभोगादि ।
यथा, अग्निरुवाच ।

“अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥”

इति बह्विपुराणे दानविधिनामाध्यायः ॥
धनवती, स्त्री, (धनमस्या अस्तीति । धन + मतुप् ।
मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) धनिष्ठानचक्रम् ।
इति जटाधरः ॥

धनवान्, [त्] चि, (धनमस्यस्येति । धन +
मत्तुप् । मस्य वः ।) धनविश्लेषः । धनी । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ॥ २ । ६७ । १८ ।
“नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः क्षुधितो रक्षजिविनः ॥”)

धनस्यकः, पुं, गोचुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(लालसया धनमिच्छतीति । धन + क्यच् ।
“सर्वप्रतिपदिकानां क्यचि लालसायां सुग-
सुकौ ।” ३ । १ । ५१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
सुक । ततो धनस्य इति नामधातुः + क्यल् ।
लालसया धनेच्छौ, चि ॥)

धनहरी, स्त्री, (धनं हरतीति । हृ + “हरतेर-
नुद्यमनेच्” ३ । २ । ६ । इति अच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) चोरनामगन्धर्वम् । तत्-
पर्यायः । राक्षसी २ चण्डा ३ क्षेमः ४ दुष्यन्तः
५ गणहासकः ६ । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १२८ ॥
दुष्कुलीनः ७ विरोधः ८ क्रोधमूर्च्छितः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ क्षेमकः १० कितवः ११
कोरकः १२ । इति जटाधरः ॥ धनहारके
इनन्तः, चि ॥

धनाधिपः, पुं, (धनानामधिपः ।) कुवेरः । इत्य-
मरः ॥ १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
५ । ७ । १८ ।

“सङ्गरं सम्यरित्यय गते शक्रे शचीपतौ ।
यमो धनाधिपः पाशौ जग्मुः सर्वे भयातुराः ॥”)
अस्य ध्यानं यथा, —

“कुवेरश्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकैयूररचितं सिताम्बरधरं शुभम् ॥
गदाधरश्च कर्त्तव्यं वरदं सुकुटान्वितम् ।
वरशुक्तविमानस्थं मेवस्थं वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं ऋद्धाष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्वहुभिर्युक्तं धनययकरैस्तथा ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाध्यक्षः, पुं, (धनानामध्यक्षः ।) कुवेरः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ ।
२ । ४७ ।

“ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् ।
विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुण्यकम् ॥”)
धनाधिकृतः । तद्विलदार इति खाजाश्चि इति
च भाषा । तस्य लक्षणं यथा, —

“लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाग्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥

आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।

ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥
इति मत्स्यपुराणे १८६ अः ॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा ।) धनलोभः ।

यथा, विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।

“जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति
जीर्यतः ।

धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न
जीर्यति ॥”

धनाश्रीः, स्त्री, रागिणीविशेषः । धानसी इति

भाषा । हनूमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभार्या ।

अस्या जातिः बाहुवः । गृहं षड्जस्वरः । गान-

समयः हिमर्तो द्वितीयप्रहरः कस्यचिन्कते

दिवावसानम् । रागमालायामस्या रूपं वियो-

गिनौ रमणी रक्तवसना विच्छेदवेदनया दुर्बला

कृशा च एकाकिनी वकुलवृत्ततलोपविष्टा

रुदन्ती । कलिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थ-

भार्या । भरतमते मालकोषपुत्रगान्धाररागस्य

पत्नी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

धनिकः, पुं, (धनिना कायतीति । कै + कः ।)

धन्याकम् । इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ अस्मि-

नर्थे कौवमिति राजनिर्घण्टः ॥ (धनमस्य-

स्येति । ठन् ।) धवः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनिकः, चि, (धनं अस्थस्येति । “अत इनिठनौ ।”

५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) साधुः । धनी । इति

मेदिनी । कै, १०६ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । १८ ।

“धूर्त्तकरकन्दकानां वारवधूचरणनूपुरमणीनाम् ।
धनिकगृहोत्पन्नानां सुक्तिर्नाख्येव सुम्भानाम् ॥”

उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ४७ ।

“अधमर्णार्थसिद्धार्थसुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्वनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥”)

धनिका, स्त्री, (धनिक + टाप् ।) साधुनारी ।

इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ बधूः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गु-

वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन धनवती । धन + इष्ठन्

+ टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-

त्रयोविंशतचक्रम् । तत्पर्यायः । अविष्ठा २ ।

इत्यमरः ॥ १ । ३ । २२ ॥ वसुदेवता ३ । इति

ज्योतिषम् ॥ भूतिः ४ निधानम् ५ धनवती ६ ।

इति जटाधरः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा, —

“मस्तकोपरि समागते धने

मर्दलाकृतिनि पञ्चतारके ।

यान्ति कान्तिमति मेघलमतः

सारसाक्षिरसघसलमिकाः ॥”

इति कालिदासकृततरात्रिलभनिरूपणम् ॥

तत्र जातस्य फलम् ।

“आचारजातादरचारशीलो

धनाधिपशाली बलवान् दयालुः ।

यस्य प्रसूतौ च भवेद्दधनिष्ठा

महत्प्रतिष्ठासहितो नरः स्यात् ॥”

इति कौटिलीप्रदीपः ॥

धनी, [न्] चि, (धनमस्यस्येति । धन + इति ।)

धनवान् । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १३ ।

“गत्वा च धनिनां कार्यां स्तुतिः सर्वज्ञाना

युधे ॥”)

तत्पर्यायः । इभ्यः २ आद्यः ३ । इत्यमरः ।

३ । १ । १० ॥ यथा, कूर्मपुराणे ॥ २० ॥ अः ।

“आद्यो वा दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो

भवेत् ॥”

भो भवत्पूर्वकत्वेनमभिभावेत धर्मवित् ॥”

“गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाद्यो ह्याद्य उच्यते ॥”

इति श्रीभागवतम् ।

(उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ६१ ।

“यादृशा धनिभिः कार्या यवद्वारेषु सखिभ्यः ।

तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यस्तत्तत् ॥”)

धनीका, स्त्री, युवती । इति शब्दरत्नावली ।

धनीयकं, क्ली, (धनाय हितम् । धन + कः ।)

कन् ।) धन्याकम् । इति शब्दरत्नावली ।

धनुः, पुं, (धनतीति । धन + “धन्वशीतृचरीति ।”

उणां । १ । ७ । इति उः ।) चापः । (यथा,

हितोपदेशे ।

“धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ।” उणां

राशिविशेषः । पियालवृत्तः । इति विद्याल-

कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

धनुः, [स्] पुं, (धन + “अर्निष्टवपीति ।” उणां

२ । ११८ । इति उः ।) धनः । स च नित् ।) पियाल-

वृत्तः । धनुर्धरे, चि । इति मेदिनी । कै, १०६ ॥

धनुः, [स्] क्ली, (धनतीति । धन + इति उः ।)

पृथ्वीति । ” उणां २ । ११८ । धनुः इति भाषा ।

नित् ।) शरनिःक्षेपयन्तम् । धनुः ३ शरासनम् ४

तत्पर्यायः । चापः २ धनुः ३ इत्यमरः ॥ १ । १ । ७२ ॥

कोदण्डम् ५ कार्मुकम् ६ इत्यासः ७ । इत्यमरः ।

२ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम् ८ गुणी ९ धनिकः १०

१० तृणता ११ त्रिजता १२ । इति जटाधरः ।

शेषः । अस्त्रम् १३ धनुः १४ । इति शब्दरत्ना-

तारकम् १५ काण्डम् १६ ।

वली ॥ तस्य लक्षणं यथा, —

“धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं प्राङ्गं वायं तथैव च ।

कोमलं वर्णवृत्ता तयोर्गुण उदाहृतः ॥

सुखसम्पत्तिकरणं समसुखायतं धनुः ।

विपदो मुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत् ॥”

इति युक्तिकलातकः ॥

धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा, —

“शनिभौमनुधायेषु वारेषु सुतिथौ हरौ ।

प्रबुद्धे चापविद्याया आरम्भः शुभहे मतः ॥”

इति ज्योतिःसारसंक्षेपः ॥

विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥

(एतदस्त्रविदां ब्रह्मा पृथुनास्ते

प्रथमं दत्तवान् । अस्त्री एव लोकेशु

प्रचारमकरोत् । यदुक्तम् वैशम्पायनेन ।

“असिः पूर्वं मया खड्गो दुष्टनिमज्जकारकात् ।

भवादृशसमीपस्थो लोकान् शिञ्चन् चरन्त्यसौ ॥

धनुराद्यायुधयत्नौ तमेवादिः स्तुतो मया ।

धन्यः

(यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रघो निषङ्गी कवची धनुष्मान्

इमः स राजन्यकमेकवीरः ॥”)

धनुः, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + “कृषिचमितनि-
धनीति ।” उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) धनुः ।

इति जटाधरः ॥ धान्यसञ्चये धनुषि च पुं ।

इति संचिमसारोणादित्तिः ॥

धनेयकं, स्त्री, धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धनेश्वरः, पुं, (धनानामीश्वरः ।) कुवेरः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२८ । ३२ ।

“जगद्गुः सर्वशस्त्राणि खानि खानि सुरास्तथा ।

कालदण्डं यमो राजन् । गदाश्चैव धनेश्वरः ॥”

विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६३ ।

“वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥”

सुम्भवोधप्रणेतुर्वोपदेवस्य गुरुः । यदुक्तम् ।

“विद्वद्भनेश्वरश्चात्रो भिषक्केश्वरानन्दनः ।

वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदासदम् ॥”)

धन्यः, पुं, (धनाय हितः । धन + यत् ।) अश्वकर्ण-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥धन्यः, चि, (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्य-
वान् । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥

“खनामा पुरुषो धन्यः पिठनामा च मध्यमः ।

अधमो भ्रातृनामा च मातृनामाधमाधमः ॥”

इति गोपीचन्द्रधृतपदम् ॥

धन्यत्वकथनं यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

“विस्तीर्णवालुकामध्ये कच्छपः शतयोजनः ।

भीतश्च कल्पितस्तत्र दृष्टो दुःखी च शुष्कितः ॥

निःसारितो राघवेण मीनेन च महात्मना ।

धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥

क्षीरोदसागरो धन्यो जन्तवो यत्र मद्भिधाः ।

भवान् धन्योऽसि क्षीरोद ! तेनोक्तो नाहमेव च ॥

धन्या वसुन्धरा देवी यत्रैव सप्त सागराः ।

धन्यासि वसुधैवृता नाहमेवेत्युवाच सा ॥

धन्योऽनन्तो ममाधारः कृष्णांशो नागराङ्घ्रिभूः ।

धन्योऽसीत्युक्तः परमो धन्यो नाहमुवाच सः ॥

धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।

धन्योऽसि तत्र धाता च धन्यो नाहमुवाच सः ॥

धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।

धन्योऽसीत्युक्तः प्रभुश्च धन्यो नाहमुवाच सः ॥

धन्यो गणेश्वरो देवो देवानां प्रवरः परः ।

देवेषु धन्यो मान्योऽसीत्युक्तो गणपतिर्मया ॥

नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ ! सस्मितश्चेत्युवाच सः ।

धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्माणि यदुपवस्थया ॥

तस्माद्व्याश्रिते वेदा गच्छेत्तत्र मनीषिणः ।

ययं धन्याश्च मान्याश्चेत्युक्ता वेदा मया ततः ॥

ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञसंघश्च साम्प्रतम् ।

ययं व्यवस्थाकर्तारो यज्ञौघः फलदः स्वयम् ।

तस्माद्व्याश्रितः स एवापि गच्छेत्तत्र महासुने ॥

धन्योऽसि यज्ञसंघोऽसीत्युक्तस्तत्र मया विभी ॥

ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्म शुभं सुने ॥

धन्य

शुभकर्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यमुवाच तत् ।

श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥

धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहेति च ।

इत्युक्तो भगवताप्यत्र कथितं सर्वकारणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अः ॥

(धनं लब्ध्वा । धन + “धनगणं लब्ध्वा ।” ४ । ४ ।

८४ । इति यत् । धनलब्ध्वा ॥ पुं, धनस्य निमित्तं

संयोगो उत्पातो वा । “गोद्वचोऽसंख्या परि-

माणाश्चादेर्यत् ।” ५ । १ । ३६ । इति यत् ॥)

धन्यव्रतं, स्त्री, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धन-

जनकव्रतविशेषः । कुवेरः पूर्वं शूद्र आसीत्

एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराह-

पुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आमलकी । इति

मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव भ्रुवस्य पत्नी ।

यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।

“धन्या नाम मनोः कन्या भ्रुवाच्छिष्टमजीजनत् ॥”)

धन्याकं, स्त्री, (धन्यते भक्षार्थिभिरिति । धन +

निपातनात् साधुः ।) धन्या इति ख्यातं शस्यम् ।

तत्पर्यायः । कृत्वा २ वितुनकम् ३ कुसुमुर ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ५

धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुसुमुरी ९ धान्या-

कम् १० तुम्बुर ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धने-

यकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धान-

कम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८

कृत्वाधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१

सूक्ष्मपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४

बीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कुलटी २७ धनिका २८ धन्यकम्

२९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-

यत्वम् । पित्तज्वरकासदृष्टाक्षर्दिकफनाशित्वम् ।

दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् ।

वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कटुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोच-

नत्वम् । ग्राह्यत्वम् । खादुपाकित्वम् । त्रिदोष-

दाहश्यासामार्शः कृमिनाशित्वम् ॥

“आर्द्रत्वं तद्गुणं खादु विशेषात् पित्तनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“शिलायां साधु संपिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।

शर्करोदकसंमिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥

नवीने न्यग्रये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥”

राजनिर्घण्टः ॥

धन्य, [न] स्त्री, (धन्यते गन्त्यते दुर्गमादिस्थले-

नेनेति । धन्य गतौ सौत्रो धातुः + कनिन् ।)

धनुः । (धन्यते गन्त्यते इति ।) स्थलम् ।

इति मेदिनी । ने, ७८ ॥ (यथा,—

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

धन्यन्त

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्यजा धन्यचारिणः ।

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।

धन्यं, स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे + “उत्पादयच्”

उणां ४ । ६५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) धनुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

(यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।

धन्यन्तराय धनुषे धन्याचार्याय ते नमः ।”)

धन्यङ्गः, पुं, (धनोर्धनुष इव अङ्गं यस्य ।) धन-

वृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ धामिनी इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायगुणः ।

धन्यङ्गः कफपित्तासकासहृत्तुवरो लघुः ।

वृंहणो बलकृद्बलसन्धिकृद्बलरोपणः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुस्तकान्तरे धन्यगोऽपि पाठः ॥

धन्यदुर्गं, स्त्री, (धन्यना निर्जलस्थलेन वेष्टितं

दुर्गम् ।) चतुर्दिशं मरुवेष्टितपक्षयोक्तृणां

मितमनुदकस्थलम् । निर्जलदेशः । इति महा-

भारते राजधर्मः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ७० ।

वृद्धं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसितुं पुरम् ॥”)

धन्यन्तः, पुं, (धन्यति हृष्टत्वं गच्छतीति । धन्य गतौ

सौत्रधातुः + ल्युः ।) वृत्तविशेषः । इति राज-

माला ॥ धामिनी इति भाषा । (यथा, रामा-

यणे । २ । ६४ । ६ ।

तत्पर्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुर्वृत्तः ३ मन्त्र-

बलः ४ रुजासहः ५ पिच्छिलकः ६ कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

फलः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । दाहशीघ्रकरत्वम् ।

कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशीघ्रकरत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (फले, स्त्री । यथा, महाभारते ।

३ । ११२ । १३ ।

पिप्पलानां कामकारं कुर्वन् ॥”)

धन्यन्तरिः, पुं, (धनुरपलक्षणत्वात् धन्यन्तरिः

चिकित्साशास्त्रं तस्य अन्तं कच्छपः इति

अत्र गतौ + “अच् इः ।” उणां ४ । १३८ । यथा,—

इः ।) देववैद्यः । स भगवदवतारः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

नान्ना वृणां पुरुषजां रुज वावक

यज्ञे च भागमन्ततापुरवावक

आयुष्यवेदमनुशास्यवतीर्धं लीकैः

स वै भगवतः साक्षात् विष्णोर्धंशांशसम्भवाः ॥

धन्यन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदद्विगुण्यमानः ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ १० । १०० । १०० ।

पुरा समुद्रमथने समुत्तमः सन्ततः सन्ततः

सर्ववेदेशु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविभारः ॥

प्रिष्ठो हि वैनेतेयस्य शङ्करस्योपाधिः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अः ॥

धन्वन्त

यन्त्र । “काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घ-
तमाः पुत्रोऽभूत् । धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसो-
भूत् । न हि संसिद्धकार्यकारणः सकल-
सम्पत्तिप्रोपञ्चानवित् । भगवता नारायणेन
चातीतसम्पत्तौ तस्मै वरो दत्तः । काशिराज-
गोत्रेऽवतीत्येवमष्टधा सन्ध्यायुर्वेदं करिष्यसि ।
यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति । तस्य च धन्वन्तरेः
पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः । तस्यापि
दिवोदासः ।” इति विष्णुपुराणम् ॥ ४१८२-५॥ *
अस्यार्थः । “संसिद्धकार्यकारणः जरादिरहित-
देहेन्द्रियः । संयतदेहेन्द्रिय इति वा । सकल-
सम्पत्तिषु सर्वेष्वपि जन्मसु । अष्टौपञ्चानवित् सर्व-
शास्त्रवित् । अतीतसम्पत्तौ क्षीराब्जौ जन्मनि ।
अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्वेदम् तदुक्तं लघुवाग्भटे ।
कायबालग्रहोद्भाज्यदंष्ट्राजराविषम् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुस्त्रिकित्सा येषु संस्थितेति ।”
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ * ॥ दिवोदासः ।
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा आधिभिर्मृगपौडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपौडितम् ।
दयावद् हृदयः शक्रो धन्वन्तरिसुवाच ह ॥
धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते ।
योऽसौ भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किञ्च कृतं पुरा ।
जैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
अबुक्का सुरशार्दूलः सर्वभूतहितेभ्यसा ।
अथीत्य चायुषो वेदं धन्वन्तरिसुपादिशत् ॥
आगत्य पृथिवीं काश्याञ्जातो बाहुजवैष्मनि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् स्थातो दिवोदास इति चितौ ।
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् ।
ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्त्रीया संहिता विहितामुना ।
यथं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्ताम-
पाठयत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा,—
“धन्वन्तरिः पणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकपर्परकालिदासाः ।
स्थातो वराहमिहिरो वृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नम् ॥
(धनोर्ध्वनुर्वेदस्य अन्तर्दृष्टीति । महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥”
महाभारतस्य, स्त्री, (धन्वन्तरिणा अस्ता ।)
कौटुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धमनः

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः ।) डुरा-
लभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (डुरालभा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
धन्वयवासः, पुं, (धन्वयवास + स्वार्थे कन् ।)
डुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः ।)
डुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥
धन्वा, [न] पुं, (धन्वति जलाभावं गच्छतीति ।
धन्व + “कनिन् युवतीति ।” उणां १ । १५६ ।
इति कनिन् ।) मरुदेशः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३४ । ४ ।
“जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हव-
नानि यज्ञैः ॥”
अन्तरिक्षम् । लक्षणात् उदकमपि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६८ । ५ ।
“धन्वयुत इषां न यामनि पुरुषैषा अहन्वो-
नैतशः ॥”
“धन्वयुतो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः
तेन तत्स्थसुदकं लक्ष्यते उदकसाविणो मेघा
इव ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
धन्वी, [न] त्रि, (धन्वन्नापोऽस्यस्येति । ब्रीह्या-
दिवात् इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । १० ।
“कुर्म्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्ययुतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥”
विदग्धः । इति विश्वः ॥
धन्वी, [न] पुं, (धन्वमस्यस्येति । धन्व + इनिः ।)
डुरालभा । अञ्जुनवृत्तः । (अस्य पर्यायो
यथा,—
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽञ्जुनः ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्थः । इति
विश्वः ॥ (विश्वः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । २२ ।
“ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ४२ ।
“कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ॥”
तामसमनोः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
७ । २४ ।
“तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दृष्ट पुत्रा महाबलाः ॥”
धम. धाने । धाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-अकं-सेट् ।) धमति । सौत्रधातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥
धमः, त्रि, (धमतीति । धम + अच् ।) अग्नि-
संयोगकर्ता । शब्दकर्ता । इति धमधातोः
पञ्चादित्वादनृप्रत्ययेन साध्यः ॥
धमकः, पुं, (धमतीति । ध्वा शब्दादिसंयोगयोः +
“ध्वी धम च ।” उणां २ । ३५ । इति कुन्
धमादेशश्च ।) कर्मकारः । इत्युणादिकोषः ॥
धमनः, पुं, (धम्यतेऽभिरुचनेति । धम + करणे
ल्युट् ।) नलः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

धमनी

(अस्य पर्यायो यथा,—
“नलः पीटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धमतीति । धम + ल्युः ।) भस्त्राभापके क्रूरे
च त्रि । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥
धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति । धम + “अर्त्ति-
शब्दधमतीति ।” उणां २ । १०३ । इति अर्त्तिः ।)
धमनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ६ । ६० । २ ।
“यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्टिताः ॥”
प्रह्लादभ्रातुर्द्वादस्य पत्नी । सा तु वातापे-
रिखलस्य च जननी । यथा, भागवते । ६ ।
१८ । १५ ।
“द्वादस्य धमनिर्भायारुत वातापिरिखलम् ॥”
धमतिर्गतिकर्त्ता । गद्यार्थो बुद्धार्थः । गम्यते
ज्ञायतेऽर्थोऽनया । ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्व-
साधुविभागेन । यदा, ‘धमति’ इति वधकर्म-
स्वपि पठ्यते धमति हन्त्यनया प्रापाक्रोशादि-
रूपयेति । वाक् । शब्दः । इति निघण्टुः ।
१ । ११ ॥ यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । ८ ।
“दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त
इन्द्रेणितं धमनिं पप्रयन्ति ॥”
धमनी, स्त्री, (धमनि + वा डीष् ।) नाडी ।
(यथा, महाभारते । १२ । २१४ । १७ ।
“दृष्टं विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सुहृदाः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सह-
स्रशः ॥”
यथा,—
“ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वर्जयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ॥
यद्वते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौऽसौ गर्भरसाद्रसः ॥
सर्वर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दृढयाश्रितम् ॥
यच्छरीरवत्तं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ॥
धानादमन्यः सवणात् सोतांसि सरणात्
सिराः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
“सतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः ।
तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी सोतसामविभागः
सिराविकारा एव धमन्यः सोतांसि चेति ।
तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः सोतांसि
च सिराभ्यः कल्याद्वाङ्मनान्यत्वात्कूलसन्निभमात्
कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलान् परस्परसन्नि-
कर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौख्यग्राह्य विभक्त-
कर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥
तासान् नाभिप्रभवानां धमनीनाम्हङ्गा दृष्ट-
दृष्ट चाद्योगामिन्यस्तसंस्थित्यन्ताः । ऊर्द्धगाः
शब्दस्यार्थरूपरसगन्धप्रज्ञासोच्छ्वासवृत्तिभित्तुह-
सितचुधितरुदितादीन्विशेषानभिबहन्त्यः शरीरं
धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान् वातपित्तकफ-
शोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश शब्दरूपरस-
गन्धानष्टाभिर्गृहीते । द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां
घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते
हे चाशुवाहिन्यौ । हे स्तन्यं स्त्रिया वहतः
स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभि-
वहतः । तास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता
एताभिर्हृद् नामैरुदरपार्श्वपृष्ठोरः स्तन्यग्रीवा-
वाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो
वहन्ति । तास्तु पित्ताश्रयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ-
मेवान्नपानरसं विपक्रमौष्णग्राहिवेचयन्त्योऽभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्धगतानां
तिथ्यंगतानां रसस्थानाभ्युपयन्ति मूत्रपुरीष-
स्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपकाशयान्तरे च त्रिधा
जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान् वातपित्तकफ-
शोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश हे अन्न-
वाहिन्यावन्नाश्रिते तोयवहे हे मूत्रवस्तिमभि-
प्रपन्ने मूत्रवहे हे शुक्रवहे हे शुक्रप्रादुर्भावाय
हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणा-
मार्तवसंज्ञम् । हे वच्चां निरसन्त्यौ स्थलान्प्रति-
वह्ने । अष्टावन्नास्तिथ्यंगानां धमनीनां स्वेदमर्प-
यन्ति । तास्त्रिंशत् स विभागा व्याख्याता
एताभिर्धोनामेः पकाश्रयकटीमूत्रपुरीषगुद-
वस्तिमेष्टसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“तिथ्यंगानान् चतस्रणां धमनीनामेकैका शतधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्रिंशत्
स्ताभिर्दं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततश्च ।
तासां सुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि येः स्वेद-
मभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च
तैरेव चाभ्यङ्गपरिवेकावगाहलेपनवीर्याण्यन्तः
शरीरमभिप्रतिपदन्ते त्वचि विपक्रान्ति तैरेव
स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्रिंशत्सो
धमन्यः सर्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥३॥
हृद्विलासिनी । इत्यमरः ॥ हरिद्रा । ग्रीवा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥ एभिपण्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नलिका । इति भावप्रकाशः ॥
धम्मिल्लः, पुं, (धमतीति । धम + विच् । मिल-
तीति । मिल + ऋः । पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।
ततः कर्मधारयः ।) संयताः कचाः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६७ ॥ खोपा इति भाषा । कुसुम-
गर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना वह्निःसंयतो
वज्रः केशकलापः । इति भरतः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । २१ ।

“साकृतस्त्रितमाकुलाकुलगलङ्घिभक्तसुखासित-
भ्रूवङ्गाकमलीकदर्शितभुजावालाङ्घ्रिस्तस्तेनम् ॥”
धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति । धृ + अच् ।)
पर्वतः । (यथा, माघे । ४ । १८ ।

“उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्
उत्कन्धरादक इत्युवाच ॥”

कार्पासतूलकः । कूर्मराजः । समुभेदः । इति

मेदिनी । रे, ४८ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ३६ ।
“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
“धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥”
विष्णुः । श्रीकृष्णः । यथा, तत्रैव । ६ । ६३ । ३३ ।
“सर्वशोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥”
धारके, त्रि ॥ यथा, काकपचधरः ॥)

धरणं, क्ली, (धरतीति । धृ + ल्युः ।) मानभेदः ।
स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः । इति लीला-
वती ॥ पलदशमांशः । इति वैद्यकम् ॥ (“अथ
मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्धरणम् ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः ॥
धृ + ल्युट् ।) धारणम् । इति मेदिनी । श्ले, ५४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । १७ ।

“यज्ञाङ्गयोनिवमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणचमश्च ॥”)

धरणः, पुं, (धृ + ल्युः ।) अद्रिपतिः । लोकः ।
स्तनः । धान्यम् । दिवाकरः । इति हेमचन्द्रः ॥
सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वैद्यकमानविशेषः ।
यथा, पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।
“माघैश्चतुर्भिः प्राणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥”
धरणिः, स्त्री, (धरति जीवादीनि । धृ + “अत्ति-
हृदधमौति ।” उणां २ । १०३ । इति इनिः ।)
पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३४२ । ४ ।

“ज्योतिर्धरस्त्रिवायुरहिते अन्वे जलैर्कार्णवे लोके ॥”
धरणिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धरण्याः
धरः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (कच्छपः ।
पर्वतः । श्रेष्ठः । इति व्युत्पत्तिजम्बोऽर्थः ॥)
धरणी, स्त्री, (धरणि + वा डीष् ।) पृथिवी ।
इति मेदिनी । श्ले, ५४ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । ६ । १४१ ।

“यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वियम् ॥”
शास्त्रलिङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नाडी ।
कन्दविशेषः । तत्पठ्यायः । धरणीया २ धीर-
पत्नी ३ सुकन्दकः ४ कन्दालुः ५ वनकन्दः ६
कन्दाजः ७ दण्डकन्दकः ८ अस्या गुणः ।
मधुरत्वम् । कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूति-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः ।) धरणी-
नाममूलविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः पृथिव्याः कीलकः
इव ।) पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः ।) विष्णुः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ३८ ।

“अहः सर्वर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥”
कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतः । यथा, “यो
जातो धरणीधरेन तनयानायाङ्घ्रिपाथोरुहा-
सक्तः ॥” इत्यादिगोपीनाथतर्काचार्यः ॥ (पृथिवी-
धारके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ५३ । ६८ ।

“देवानचोदयद् ब्रह्मा निगृहार्थं सुरदिशम् ।
नरश्चैव पुराण्येन श्रेष्ठश्च धरणीधरम् ॥”
धरणीधरः, पुं, (धरणीं पूरयति ज्ञावयतीति ।
पूर + अण् ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
धरणीधरः, पुं, (धृ + भावे अच् । धरण्याः
पृथिव्याः ध्रुवः ज्ञावो यस्मात् ।) समुद्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
धरणीधरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता ।) सीता ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६७ ॥ (एतदुत्पत्तिकथा
यथा, कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।
“नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः ।
हृलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम् ।
तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां समुत्थिताम् ।
लेभे राजा मुदा युक्तः सर्वलक्षणसंयुताम् ।
तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम् ।
जगद् वचनचदं गौतमं नारदं वृषम् ॥”
पृथिव्युवाच ।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन् ! मनोहरा ।
एनां गृहाण सुभगां कुलद्वयशुभावाह्वयम् ॥”
धरा, स्त्री, (धरति जीवसंघानिति । धृ + अच् ।
यद्वा, ध्रियते श्रेष्ठेण इति । धृ + अच् । टाप् ।
पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, इति
भागवते । ३ । १३ । ८ ।
“धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्मरयोगता ॥”
गर्भाश्रयः । भेदः । इति मेदिनी । २, ४६ ।
नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ महादानविशेषः ।
तद्वयथा,—
“अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।
पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशकम् ॥”
कारयेत् पृथिवीं हेमो जम्बुद्वीपपुकारिणीम् ।
मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेखसमन्विताम् ।
लोकपालाष्टकोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम् ।
नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम् ।
महारत्नसमाकीर्णां वसुधैवकुर्वन्मृतम् ।
हेमः पलसहस्रेण तद्वैनाथ श्रुतम् ।
शतत्रयेण वा कुर्यात् द्विषतेन श्रुतम् ।
कुर्यात् पञ्चपलाद्वैमशक्तोऽपि विचक्षणः ।
तुलापुरुषवत् कुर्यात्तुल्योऽपि विचक्षणः ।
ऋत्विङ्गपञ्चभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
वेदां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विचक्षणः ।
तथाष्टादशधान्यानि रसाच्च लवणादयः ।
तथाष्टौ पूर्णकलसान् समन्तात् परिकल्पयेत् ।
वितानकच कौशेयं रम्याणि श्रीखण्डशकलाणि च ।
तथांशुकानि रम्याणि शुक्लाभरणभूषितानि ।
इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूजयेत् ।
शुक्लमालास्वरधरः शुक्लाभरणभूषितः ।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रान्ते तानुदीरयेत् ।
नमस्ते सर्वदेवानां तमेव भवन् भवन् ।
धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि नमस्तुते ॥”

वस्तु धारयसे यस्माद्वसुधातीव निर्मला ॥
 वस्तुधरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
 चतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्माद्यत्र तवाचले ॥
 अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्ममात् ।
 तमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
 गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
 बुद्धिर्हस्तौ ख्याता मेधा सुनिष्ठ संस्थिता ॥
 विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
 धृतिः क्षमा स्थिरा चौखी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
 एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्ममात् ।
 एवमुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 धारां वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
 शेषेष्वप्यथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
 पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
 विमानेनाकर्ण्य न किङ्किणीजालमालिना ।
 नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
 पितृपुत्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
 इति पठति य इत्यं यः शृणोतीह नित्यं
 गतकलुषविमानैर्मत्तदेहः समन्तात् ।
 दिवसमरबधुभिर्वीति संप्रार्थमानः
 धरममरबधुभिः सेवितं चन्द्रमौलिः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥
 धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्णाकाले जातः कदम्बः ।)
 धराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १७७ ॥
 धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिका-
 धाराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६३ ।
 “सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥”
 धरः । इति शाङ्करभाष्यम् ॥ पर्वतः । इति
 मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ ।
 २१ ।
 “धराधराश्च वसुधा धातारश्च धराधराः ॥”
 धराया उद्धारकर्तारि, त्रि । यथा, भागवते ।
 ४ । १७ । ३५ ।
 “स वीरमूर्तिः समभूद्धराधरो
 यो मां प्रयस्यप्रशरो जिघांससि ॥”
 धराधरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।)
 ब्राह्मणः । यथा,—
 “यैर्न श्रुतं भागवतं पुराणं
 नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
 सुखे हुतं यैर्न धरामराणां
 तैर्न तथा जन्म नराधमानाम् ॥”
 इति पौराणिकाः ॥
 धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते
 धरति वा । धृ + “अग्निचादिभ्य इञोच्चा”
 उणां ४ । १७२ । इति इञ् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 धरित्री । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,
 रघुः । १४ । ५७ ।

“स्मृर्त्तिलामप्रकृतिं धरित्रीं
 लतेव सीता सहसा जगाम ॥”
 धरिमा, [न] पुं, (ध्रियते दर्शनेन्द्रियेणेति । धृ +
 “हृष्टृष्टृष्टृभ्य इमनिच् ।” उणां ४ । १४७ ।
 इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
 “तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥”
 धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ + बाहुलकात् उनन् ।
 “धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारे-
 णिलुक् क्युत्प्रत्ययः । धारयति जगत् ॥” इति
 देवराजयज्वा । १ । १२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः ।
 नीरम् । (निघण्टुमते, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ५ । ६ ।
 “पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥”
 सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
 “उपस्थजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥”
 धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
 “दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥”
 “सत्ये दालोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधार-
 यत् ॥” इति तज्जायै सायनः ॥)
 धर्तव्यं, त्रि, धृधातोः कर्मणि तयप्रत्ययेन साध्यम् ।
 धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे, स्त्री ॥
 धर्त्रे, स्त्री, (धरति ध्रियते वा । धृ + “गृष्टृवी-
 पचीति” उणां ४ । १६६ । इति चः ।) गृहम् ।
 इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्मः । इति संचिप्त-
 सारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
 “धर्त्रमसिदिवं दंष्ट्रब्रह्मवनि वधाय ॥”
 “हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि” इति वेद-
 दीपः ॥)
 धर्मः, पुं स्त्री, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभि-
 रिति वा । धृ + “अर्त्तिस्तुहुस्विति” उणां
 १ । १३६ । इति मन् ।) शुभाह्वयम् । (यथा,
 हितोदधे । १ । ५६ ।
 “एक एव सुहृद्वर्मा निघनेऽप्यनुयाति यः ।
 शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥”)
 तत्पण्यायः । पुण्यमूर श्रेयः सुकृतमृष वृषः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ व्यायः । स्वभावः । आचारः ।
 उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४ । ५८ । २१ ।
 “कृत्वा प्रवर्त्य धर्माख्यं यथावत् दिजसत्तमाः ।
 चक्रुस्ते विधिवद्वाजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥”)
 अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । से, १६ ।
 दानादिके, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 योगसारे ।
 “प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 स्मरणश्चैव योगोऽस्मिन् पञ्च धर्माः प्रकी-
 र्त्तिताः ॥”)
 धर्मः, पुं, (धृ + मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः ।
 इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति
 हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो
 दक्षिणस्तनान्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे । १ । १० ।

“अङ्गुष्ठाद्विचित्रादक्षः प्रजापतिरजायत ।
 धर्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥”)
 तस्य भार्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य
 चतुर्दशपत्न्यानि यथा । पत्न्यां अङ्गायां ऋतम्
 १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां
 सुखम् ४ तुष्ट्यां सुतं ५ पुष्ट्यां गर्भः ६ क्रियायां
 योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां
 स्मृतिः १० स्मृत्यां नरनारायणौ ११ । १२
 तितित्यायां क्षेमम् १३ द्वीसंज्ञायां प्रच्छयः १४ ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
 “अङ्गा लक्ष्मीर्दृष्टिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा तथा क्रिया ।
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
 पत्नार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”
 विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥
 तासामपत्न्यानि यथा —
 “अङ्गा कामश्च श्रीर्दर्पे नियमं धृतिरात्मजम् ।
 सन्तोषश्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
 मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
 बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
 व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
 सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्मस्तनवः ॥
 कामो नन्दी सुतं हर्षं धर्मपौत्रमसूयत ॥” * ॥
 अधर्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 “हिंसा भार्या लघुधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथावृतम् ।
 कन्या च निवृत्तिस्तस्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
 माया च वेदना चैव मिथुनं द्वयमेतयोः ।
 भयाञ्जरोऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
 वेदना स्वसुतश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
 मृत्योर्वाधिराशोकलक्षणाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
 दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।
 नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥”
 धर्मात्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
 “अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मस्य महतो वृष ! ।
 माहात्म्यं च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
 सर्वं ब्रह्मावयः शुद्धपरादपरसंज्ञितः ।
 स सिसृक्षुः प्रजास्वादौ पालनश्च अचिन्तयत् ॥
 तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्विचित्राङ्गैस्तदुद्दलः ।
 प्रादुर्भवत् पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
 तं दृष्ट्वा च भगवांश्चतुष्पात् स्यात् कृते युगे ।
 त्रैतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरं भवत् ॥
 कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
 षड्गेहो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्रे व्यवस्थितः ॥
 द्विधा विश्वेकधा शूद्रे स्थितः सर्वगतः प्रभुः ।
 गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
 त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे संहितपदक्रमः ।
 तथा आद्यन्त ओङ्कारद्विधिराः सप्तहस्तवान् ॥
 उदात्तः दित्रिभिर्वह्ण एव धर्मो व्यवस्थितः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 अद्यप्रवृत्तिं ते धर्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
 यस्तासु पोष्य पुरुषो भवन्तं ससुपार्जयेत् ।
 कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुञ्चति मानवः ॥”
 तस्य पुत्रा यथा, वामनपुराणे ।

“धर्मस्य भार्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् ॥
जेष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साङ्गवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते ददुर्ग्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥”
(चतुर्दशदापरे वेदयसनादयमेव यास आसीत् ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २६ ।
“त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्मश्चापि चतुर्दशे ॥”
यथा, च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
“धर्मो नारायणो नाम यासस्तु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महामुनिः ॥
बालखिल्याश्रमे पुण्यपर्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यति तपोधनाः ॥
सुधामा कथयन्नेव कनिष्ठा विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमना ह्यर्द्धरेतसः ॥
प्राप्य माहेश्वरं तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥”
कचित् युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादवि-
रुद्धमित्यधिगन्तव्यम् ॥) धर्मलक्षणं यथा,—
“एतच्च दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
अष्टा वलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्मलक्षणम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।
“ब्रह्मचर्येण सत्येन तपसा च प्रवर्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभः ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्तते ।
एतैर्दशभिरङ्गैस्तु धर्ममेव प्रसूचयेत् ॥”
धर्ममूलं यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयातपः ।
ब्रह्मचर्यं ततः सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतदुरासदम् ॥”
कलेर्दशसहस्रवर्णान्ते धर्मादयो हरेः पदं गमि-
ष्यन्ति । यथा,—
“शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्वक्ता हरेः पदम् ॥
सत्त्वश्च धर्मश्च सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
ब्रतं तपश्चानुग्रहं ययुस्तेः सार्द्धमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्माधारस्थानानि यथा,—
“यत्र स्थानं तवाधारो वदामि श्रूयतां विभो ! ।
वैष्णवेषु च सर्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
प्रतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
वृषेषु धर्मश्रीलेषु सत्सु सद्भिर्यजातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सत्सुसर्गास्थितेषु च ।
एषु त्वं सन्ततं पूज्यो धर्मराज ! विराजसे ॥
युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥”
अपि च ।
“अश्वत्थवटविल्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवाह्वेषु च पुष्पेषु विद्यमानोऽसि शाखिषु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सतां शश्वदगृहेषु च ।
ब्रह्मदेवाङ्गश्रवणजनेषु च सभासु च ॥

श्रीकृष्णगुणनामोक्तश्रुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्याययज्ञसाक्षिस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाप्रपथगोष्ठगोष्यदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥
कृशता ते न भविता धर्मैतेषु स्थलेषु च ॥
धर्मागम्यस्थानानि यथा,—
“एतदन्वेषु कृशता यदगम्यश्च तत् शृणु ।
पुंश्चल्लीषु तदगृहेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पात्यानां घनहारिषु ॥
असन्नरेषु धूर्तैषु चौरैषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देवेषु तालच्छायासु गच्छिषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलयामयाजिषु ।
वृषवाहसर्पकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्धिविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
साङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वथ ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ! ॥
मित्रद्रोहिकतप्तेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु आश्रितप्तेषु तेषु च ॥
शश्वन्मियोक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामातृक्रोधातथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रवादेषु ॥
पुण्यकर्मविहीनेषु पुण्यकर्मविरोधिषु ।
स्यातुमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्मो यथा,—
सुकेशिरुवाच ।
“किंलक्षणो भवेद्धर्मः किमाचरणसत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सौदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
खाध्यायवेदवेत्तत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
देवानां बाहुशालित्वं मातृसख्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरशक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानासुदितो धर्मो योगयुक्तिरुत्तमा ।
खाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्दाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं वृत्तवाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्वा धर्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थाण्वी तथा स्थिरा ।
कौशल्यां सर्वशिल्पेषु धर्मः कैमुत्तमः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्वत्र कामचारित्वं धर्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यं यताश्रित्वं जयज्ञानश्च राक्षसः ।
नियमा धर्मवेदित्वमार्थं धर्मं प्रचक्षते ॥
खाध्यायं ब्रह्मचर्यश्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचश्च साङ्गक्यं भक्तिरुच्यते ।
शूद्रे भास्वरे देवा धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥

घनाधिपत्यं भोगानि स्वाध्यायं शूद्रार्चनम् ।
अहङ्कारमशौचश्च धर्मोऽयं गुह्यकेष्विति ।
परदारभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोभता ।
खाध्यायस्त्रासके भक्तिर्धर्मोऽयं राक्षसः स्मृतः ॥
अविवेकतायाज्ञानं शौचहानिरसत्त्वता ।
पिशाचानामयं धर्मः सदा चासिष्यमुता ॥
योनयस्तु दादशैताः सह धर्माश्च राक्षसाः ॥
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या दादशैव गतिप्रदाः ॥
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥
धर्माधर्मलक्षणम् । यथा,—
“अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसाचाधर्मलक्षणा ।
इति महाभारतम् ॥
“वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विषयः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“विहितक्रियया साधो धर्मः पुंसां गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते ॥”
इति धर्मदीपिका ।
(इत्यवशीयनप्रविशेषः । यथा, भागवते १२ । २ । ११ ।
“इत्योस्तु तनयो वभुः सेतुस्तस्यात्मजस्त ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः ॥”
धर्मकर्म, [न] क्ली, (धर्माय धर्मस्य वा कर्म
कार्यम् ।) धर्मकार्यम् । शुभादृष्टप्रतिपादक
क्रिया । यथा,—
“वेदप्रणिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
धर्मकायः, पुं, (धर्माय कायो देहो यस्य ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्मकीलः, पुं, (धर्मस्य कील इव ।) शास्त्रम् ।
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्मकीलकः, पुं, (धर्मकील + संज्ञार्थं कृत् ।)
ब्रह्मशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ।
धर्मकेतुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्मः केतुरिव यस्य ।)
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ।
धर्मचेतः, क्ली, (धर्मस्य चेतः ।) कुरुक्षेत्रम् ।
यथा,—
“ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामश्च दानव ।
धर्मचेतः कुरुक्षेत्रं द्वादशयोगजनावधि ॥”
इति धर्मचक्रः ॥
अपि च ।
“तदनुकारानुकयोर्दन्तरं
रामद्विद्वानाश्च मचकुक्कुटं च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥”
इति भारतमात्रे ।
धर्माधारे, त्रि ॥
धर्मचटः, पुं, (धर्माय चटः युगजोदकपदार्थः
कलसः ।) सौरवैशाखे प्रत्यक्षदातव्यसुमनोदकं
पूरितकलसः । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याये ।
“ददुर्धर्मचटोऽपि सुगन्धोदकपूरितम् ।
तद्विधिर्यथा । अथ धर्मचटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं खलिवाचनं कला कथं, श्रीम
पठित्वा सङ्कल्पं कुर्यात् । यथा,—

धर्मय

अद्वैतादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुक तिथौ महाविषुवसंक्रान्त्यां अमुकगोत्रा श्री-अमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्वकश्री-विष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुष्टयं यावत् प्रतिवर्षीयमेघस्थरवौ प्रत्यहं गणपत्यादिनाना-देवतापूजापूर्वक-श्रीविष्णुपूजा-समोप्यघटदान-कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्मघटव्रतमहं करिष्ये ॥ ॥ वारान्तरे अद्वैतादि महा-विषुवसंक्रान्त्यां मतसंक्रान्तियधर्मघटव्रतकर्मणि यथाविधिकगणपत्यादिनादेवतापूजापूर्वकं श्री-विष्णुपूजासमोप्यघटदानकथाश्रवणमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य तत्सूक्तं पाठयेत् । ततो ब्राह्मणः प्रतिनिधीभूतः सामान्यार्थासनशुद्धिभूतशुद्धा-दिकं विधाय शालग्रामादौ घटे वा गणेशा-दीन् नवग्रहान् दिक्पालाञ्च संपूज्य वां हृदयाय नमः इत्याद्यङ्गन्यासकरन्यासौ कृत्वा ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशि-रसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारेः संपूज्यार्थं संप्राप्य पुनर्धात्वावाह्य घोडशोपचारेः ॐ भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथा-शक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्थं ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवताञ्च पूजयेत् । ततः एते गन्धपुष्पे ॐ समोप्यवारिपूर्णघटाय नमः । इति विरभ्यर्थ—
“ॐ घटं त्वं धर्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । इति लिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्दनेः सर्वदेवताः ॥”
श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्मघट-व्रतकर्मणि इमं समोप्यवारिपूर्णघटमर्चितं ददे । इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ धर्मं त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । त्वयि हस्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥ यथा त्वं श्रीतलो नित्यं संपूर्णः श्रीतवारिणा । तया मां सुरशार्दूल ! श्रीतलं कुरु धर्मराट् ॥ एव धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवलोकः । प्रदानात् सफलं मम सन्तु मनोरथाः ॥ पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत् । पानीयस्य प्रदानेन दत्तिर्भवतु शाश्वती ॥ इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाष्टिद्रावधारणं कृत्वा कथां श्रद्धयात् ॥ ॥
“यस्य कथां । श्रीकृष्ण उवाच ।
“यस्य राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतसुत्तमम् । सुधीः तस्य भाग्यासीत् मातावत्यतिविभ्रता । सा सर्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥ एकस्मिन् समये राजन् ! लोमशश्च यं सन्निधौ । तेषां पुत्राञ्जलिभूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥
“यस्य त्वं सुनिशार्दूल ! सर्वधर्मपरायण ! । यमात्मनं न गच्छामि तदुपायं अवीहि मे ॥

धर्मय

समाख्याहि व्रतं देव ! सफलं पापनाशनम् ॥
लोमश उवाच ।
श्रद्धा रात्रि ! महाभागे ! येन तत्र न गच्छति । तदुपायं प्रवक्ष्यामि श्रद्धा त्वं हि समाहिता ॥
जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः । विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पापं पुराकृतम् ॥
येन धर्मप्रसादेन तुष्टो देवो जनाह्वनः । पूजयेद्देवदेशं सर्वकामफलप्रदम् ॥
समारोप्य ततो देवं चन्दनेन विलेपितम् । पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदौषु च । षडंश्रीतिसहस्रानु षडंश्रीत्यासदाकृतम् ॥
विषुवे श्रतसाहसं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥

मातावत्युवाच ।

ममेतत् कथितं सर्वं यद्व्रतस्य त्वया प्रभो ! । किं विधानं फलं किं वा कैश्च लोके कृतं पुरा ॥
लोमश उवाच ।

श्रद्धा देवि ! महाभागे ! पूर्वकालस्य या कथा । विनिष्क्रान्ते तत्तत्त्रे यदा मेघगतो रविः ॥
दोषादिरहिते काले चतुर्वर्षं समाचरेत् । तत्र नित्यं घटं दत्त्वा मासमेकं समोप्यकम् ॥
चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरनितम् । व्रतमेतत् समाकुर्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम् ॥
अनेनेव विधानेन या व्रतस्य समाचरेत् । सर्वं कुलं समुद्भूतं स्वर्गलोके महीयते ॥
द्रौपद्याचरितं यत्तत् श्रद्धा त्वं ध्यानतत्परा । द्रौपद्या तदिदं पूर्वं न कृतं व्रतसुत्तमम् ॥
नृता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः । अथ श्रीमं समागत्य ताम्बुच्युर्मकिङ्कराः ॥
विषुवे च त्वया साधि ! न कृतं तद्व्रतं किल । ततो मरणकाले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
यमदूतैः समासाद्य गले पाशो निवेशितः ॥

द्रौपद्युवाच ।

के ययमिति तद्व्रतं कुत्र वा नीयतेऽधुना । कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम भुवम् ॥
यमदूता ऊचुः ।
मा भेषीनीयते देवि ! धर्मराजस्य सन्निधौ । पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्वं प्रतिष्ठितम् । किञ्चन न कृतं पूर्वं माधवे मासि सुव्रते ! ॥
व्रतं धर्मघटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम् । तत्प्रसादेन मे श्रीमं गले पाशो विसृजतु ॥
ततो विष्टव्यं स्वकरे समानीता यमानिकम् ॥

यम उवाच ।

श्रद्धा त्वं द्रौपदी साधि ! सर्वं त्वया प्रतिष्ठितम् । न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्मघटकथा ॥
तथापि तुष्टो भवेद्देवं वरं दृष्टुं यथेष्टितम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

वरं ददस्व मे नाथ ! गच्छामि पुनराजयम् । कर्तव्यं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥

धर्मय

यम उवाच ।

व्रतं धर्मघटं देवि ! कुरु गत्वा निजालयम् । नागन्तव्यं त्वया देवि ! पुनर्मम पुरीं शुभे ! ॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदन्तकस्तदा । भूयो भूमिगृहं प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
सा तत्र तद्व्रतचक्रं दानं होमं यथाविधि । संपूर्णं तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत् सती ॥
ददौ द्वादशविप्रेभ्यो दानानि द्वादशानि च । चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा तत्सङ्ग्रहकघटास्तथा । आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च । तद्व्रतस्य सुसम्पन्नं विष्णुहस्तोऽन्यसत्ततः ॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता । अन्तकालं समासाद्य सा गता वैष्णवं पुरम् ॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कथा मातावती तथा । कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्वकम् ॥
सा नित्यं गर्गरीं दत्त्वा समोप्यदक्षिणान्तिताम् । देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्यपादयत् ॥
एवं या कुरुते नारी पुत्रपौत्रसमन्विता ॥

पुस्तकान्तरे ।

‘एवं करोति या नारी नरो वा व्रतसुत्तमम् । इति वा पाठः ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं त्रियञ्च लभते सुखम् । अन्ते याति परं स्थानं यत्र देवो निरञ्जनः ॥’
इति भविष्यपुराणोक्ता धर्मघटव्रतकथा समाप्ता ॥

कचित् कचित् पद्धतौ विष्णुधर्मोत्तरयमपुरा-णोक्ता च लिखिता ॥

धर्मचक्रः, पुं, (धर्मस्य चक्रं सम्बुद्धौ यत्र ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली (धर्मस्य चक्रं सम्बुद्धः । धर्मसम्बुद्धे, स्त्री । यथा, महा-भारते । १ । १०६ । १४ ।

“भीष्मेण विहितं रात्रि धर्मचक्रमवर्तत ॥”

अथविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२६ । ७ ।

“धर्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥”

धर्मचक्रभट्ट, पुं, (धर्मचक्रं धर्मसङ्घं विभक्तौति ।

भट्ट + क्रिप् । तुगागमञ्च ।) जिनः । इति

धरणिः ॥

धर्मचारिणी, स्त्री, (धर्मं चरतीति । चर +

जिनि + ङीप् ।) जाया । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्मचिन्तनं, स्त्री, (धर्मस्य चिन्तनं भावना ।)

धर्मचिन्ता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १७ ॥

धर्मचिन्ता, स्त्री, (धर्मस्य चिन्ता भावना ।)

पुण्यभावना । तत्पठ्यायः । उपाधिः २ । इति-

मरः । १ । ७ । २८ ॥

धर्मज्ञः, जि, (धर्मं जानातीति । ज्ञा + कः ।)

धर्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—

“धर्मज्ञश्च कृतश्च ज्ञानिर्देवी हृदयतः ॥”

इति विराट्पुर्णम् ॥

धर्मज्ञः, पुं, (धर्मज्ञैव आत्मिकवर्द्धयर्थः जग-

तीति । नम + ज्ञञ्जपोति चः ।) बुद्धमेव ।

धर्मपु

धामिनिधा इति भाषा । (यथास्य पर्यायः ।
“धन्वनः पिच्छिलत्वकच धनुर्वचश्च धर्मणः ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)

सर्पविशेषः । इति मेदिनी । श्लो, ५३ ॥ टेमना ।
इति भाषा ॥

धर्मत्वं, स्त्री, (धर्मस्य भावः । धर्म + त्व ।)
वृत्तिमत्त्वम् । आधेयत्वमिति यावत् । यथा,
गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावादिति जग-
दीशः ॥

धर्मदानं, स्त्री, (धर्माय दानम् ।) प्रयोजनमन-
पेक्ष्य, केवलधर्मबुद्ध्या पात्रेभ्यो दानम् । यथा,
देवलः ।

“पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

धर्मद्रवी, स्त्री, (धर्मजनको द्रवो वारिरूपो
यस्याः । गौरादित्वात् डीष् ।) गङ्गा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे ।

“विष्णुपादाग्रसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।।

धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ॥”)

धर्मधातुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्म एव धातुः
प्रकृतिर्यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मध्वजी, [न] त्रि, (धर्मो ध्वजश्चिह्नम् ।
स एवास्त्वस्येति । धर्मध्वज + इनिः ।) जीवि-
कार्यजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्मानुष्ठान-
कारी । तत्पर्यायः । लिङ्गवृत्तिः २ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६५ ।

“धर्मध्वजी सदा लुब्धश्चाद्विकी लोकदम्भकः ।

वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंसः सर्वाभिसन्धकः ॥”)

धर्मपत्तनं, स्त्री, (धर्मपत्तने जातम् । “तत्र
जातः ।” ४ । ३ । २५ । इत्यम् । संज्ञापूर्वक-
त्वात् न वृद्धिः ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ ।

६ । ३६ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“रेणुकं मरिचं कृष्णमुषणं धर्मपत्तनम् ॥”

इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

धर्मस्य पत्तनम् ।) धर्मपुरो । तत्पर्यायः ।

आवन्ती २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मपत्रं, स्त्री, (धर्माय यज्ञादिकार्थार्थं पत्रं
यस्य ।) यज्ञोदुम्बरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धर्मपुत्रः, पुं, (धर्मस्य पुत्रः ।) युधिष्ठिरराजः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

२३५ । १८ ।

“न पापकं धारयति धर्मपुत्रो

धनञ्जयश्चाप्यनुवर्त्यते तम् ॥”)

नरनारायणावधौ । इति पुराणम् ॥ (यथा,

देवीभागवते । ४ । ७ । १६ ।

“तापसो धर्मपुत्रो ह्यौ सुशान्तमनसाबुधौ ॥”)

धर्मतः कृतपुत्रः । धर्मवेष्टा इति भाषा ॥

यथा,—

“यावद्भुजैर्धर्मपुत्रपरमुच्छुखाखिलचक्षिय-

अशीशोषितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधा-

स्यत् पदम् ॥

७८६

धर्मरा

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणमुजावृत्तमद्विद्योदयो
देवोऽयं दिनकतकुलैकतिलको न प्राभविष्यद्
यदि ॥”

इति महानाटके । २ । २५ ॥

धर्मवाणिजिकः, पुं, (धर्मो वाणिजिक इव । फल-
कामनया धर्माचरणादेवास्त्य तथात्वम् ।)

पुण्यकर्मफलकामी । यथा,—

“धर्मवाणिजिका मृगाः फलकामा नराधमाः ।
अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥”

इति मलमासतत्त्ववृत्तविष्णुधर्मोत्तरतृतीय-

काण्डीयवचनम् ॥

धर्मभाणकः, पुं, (धर्मार्थं भणतीति । भण +
खुल ।) भारतदिपाठकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्ममूलं, स्त्री, (धर्मस्य मूलम् ।) शुभादृष्टकार-

णम् । पुण्यहेतुः । यथा,—

“इत्थं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
दानं विभवतो हत्वा नराः स्वर्थान्ति धर्मिणः ॥

एष धर्मो महांस्यागो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं सदा सत्त्वं अनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥

सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् समासतः ॥”

इति वज्रपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः ॥

(यथा च मनुः । २ । ६ ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”)

धर्मयुः, त्रि, (धर्मो याति गच्छतीति । या +

मृगयादित्वात् कुः ।) धर्मविशिष्टः । धार्मिकः ।

धर्मशब्दादस्यर्थे युप्रत्ययेन निष्पन्नः इति

सुभबोधः ॥

धर्मयुक्, [ज] त्रि, (धर्मो युनक्तीति । युज् + क्तिप् ।)

धर्मयुक्तः । धार्मिकः । (यथाह देवलः ।

“दाता प्रतिगृहीता च श्रद्धादेयश्च धर्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥”)

धर्मराजः, पुं, (धर्मो राजते इति । राज +

अच् ।) जिनः । (धर्मश्चासौ राजा चेति ।

समासे टच् ।) यमः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३१ ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५४ ।

“धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥”)

नरपतिः । युधिष्ठिरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । १६ । ८ ।

“अष्टकृतुधर्मराजो हि शरतर्षणतं पुरा ॥”

धर्मप्रधाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ५५ । ११ ।

“धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं

त्वं वा वरुणो धर्मराजो यमो वा ॥”)

धर्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्मराजस्य परीक्षा ।)

धर्माधर्मपरीक्षणम् । यथा,

अथ धर्मराजविधिः । दृष्टव्यः ।

“प्रजदये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्यादौ च सामभिः ॥

आमन्त्र्य पूजयेन्नयेः कुसुमैश्च सितासितैः ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन नृत्पिकान्तरितौ ततः ॥

समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
ततः कुम्भात् पिच्छमेकं दृष्ट्वा ददित्वमितः ॥

धर्मरा

धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्ष्यो ।
जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम् ।

‘पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्नायुर्विन्दुविभूषितः ।

याद्याः सप्तसकारान्ता योमसत्येन्द्रसंयुतम् ।

तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽमुष्य पदं वदेत् ।

प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ।

अमुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽमुष्य पदं वदेत् ।

सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्तः ।

श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य मुखं चिरम् ।

तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्तोऽयमौचितः ।

प्रत्यमुष्य पदात् पूर्वं पाशादानि प्रयोजयेत् ।

प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्तोऽयमौचितः ।

पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशाङ्कुश-
आम् । ततः शक्तिवीजं ह्रीं । ततोऽङ्कुशपु-
क्रोम् । वायुर्यकारो विन्दुविभूषितः । तेन वां ।

याद्याः सप्तसकारान्ता उद्धृत्यकारमारण-
सप्त । अङ्कुशवायुनलावनी वरुणवीजानीक-
चोक्तेः । अत्र वायोरेकस्य पूर्वं एणगुणवत्-
सप्तानां सविन्दुत्वार्थः । अतएवात्र वीजानि ।
त्युक्तम् । योमसत्येन्द्रसंयुतम् । योम इकारः ।
सत्यं ओकारः । इन्द्रविन्दुः । तेन ह्रीं । अङ्कु-
इति षष्ठान्तदेवतानामोपलक्षणम् ।

‘अदः पदं हि यदपं यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते ।

साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ।

इति नारायणीयात् । अभिवधूः साक्षात् ।

गायत्र्यादिसामानानि तु अपहृमादि-
गायत्रीमात्रं पठितव्यम् । अपहृमादि-
किञ्चित् कृतसोक्तं सम्भवेन्न चेत् सर्वं वाङ्मन-
कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च ॥ इति मितान्तर-
धृतषट्त्रिंशत्तत्त्ववचनदर्शनात् अत्रापि तत्र-
कल्प्यते ॥ * ॥ पितामहः ।

‘अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां ययम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकाययम् ।

लिखेद्धूर्जं पटे वापि धर्माधर्मौ समञ्जसम् ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन शान्तमाल्यैः समञ्जसम् ।

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अथर्माधर्मौ चितपुष्प-
एवं विधायोपलक्ष्य पिच्छौ सीसकायौ धर्मौ स-
गोमयेन नृदा वापि पिच्छौ चानुपलक्षितौ ।

नृदाङ्कुरेऽपुपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

उपलक्ष्ये शुचौ देशे देवत्राण्यग्राह्य-
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालान् च ।

धर्मावाहनपूर्वम् प्रतिज्ञाप्यैव धर्म-
यदि पापविद्युक्तौ चैव धर्माधर्मौ चितपुष्प-
अभियुक्तस्तयोश्चैव धर्माधर्मौ चितपुष्प-
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म-
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मौ चितपुष्प-
हन्तृणामिति अत्यन्तार्थमिदम् ॥ * ॥
नामिति पातकाभियोगः ।
र्थिनामिति पातकाभियोगः ।
तत्र प्रयोगः । पञ्चदशे शुद्धे धर्म-
युक्तकद्वयस्य निधाय कीम् क्रीडते ॥

धर्मव्या

धर्मशा

धर्मसा

रं लं वं शं वं सं हों हंसः धर्मस्य प्राणा इह
प्राणाः । पुनः आमित्यादि धर्मस्य जीव इह
स्थितः । पुनः आमित्यादि धर्मस्य सर्वेन्द्रि-
याणि । पुनः आमित्यादि धर्मस्य वाङ्मनश्चक्षुः-
श्रोत्रवाक्प्राणाः इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु
खाहा । इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायां
एवमधर्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाने
तेनैव नो चेत् सप्रवणयाहृतिगायत्रीं पठित्वा
धर्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकण-
पुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्य-
सुपादायामुच्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्प-
युक्तमधर्मं ऋतुपिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप-
येत् । प्राङ्निवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्मा-
वाहनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा
समन्तकप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा शोधिसिरसि
दद्यात् । शोधस्तु ओम् यदि पापविशुद्धोऽहं
धर्मं स्नायाच्च मे करं इत्युच्चार्य कुम्भात्तयोरेकं
गृहीयात् । धर्मं गृहीते शुद्धः अन्यथा अशुद्धः ।
इति दियतत्त्वम् ॥
धर्मवान् [तु] चि, (धर्मोऽस्त्यस्येति । धर्म +
मत्तुप् । मस्य वः ।) धर्मविशिष्टः । पुण्यवान् ।
इति श्रुत्वरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
१०४ । २६ ।
“जनेन धर्मशतमेन धर्मवा-
सुपोपविष्टो भरतस्तदायजम् ॥”)
धर्मवासरः, पुं, (धर्मस्य धर्माचरणस्य वासरः ।
पौर्णमासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्मवाहनः, पुं, (धर्मं वाहयतीति । वह + णिच्
+ ल्युः । यद्वा, धर्मादृषो वाहनं यस्य । धर्मस्य
त्रिकाण्डशेषः ॥ धर्मस्य याने, स्त्री ॥
धर्मवैतंसिकः, पुं, (धर्मं वैतंसिक इव । आत्मनो
वैतस्यः ।) पापकर्मणा धनमासाद्यात्मनो
धार्मिकवत्खापनाय दानकर्ता । तत्पापफलं
यथा,—
“धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुण्यवत्तथा ।
इति वदतिपुराणे ज्ञानविधिनामाध्यायः ॥
वदितवन् मध्यपदलोपिसमासः ।) पापपुण्य-
विशेषः । स तु काशीरदेशाधिपवसुनामवृष-
देवनिर्गतयाधरूपिणश्चाहत्यात्मकः । तस्य राज्ञो
“ततः पुत्रं विवस्वन्तं श्रेष्ठं भाटशतस्य ह ।
अभिविष्य स्वकं राज्ये तपोवनसुपागमत् ॥
पुत्रकं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशवः ।
पुण्डरीकाक्षनामा तु पूज्यते तत्परायणे ॥
तत्र गत्वा स राजर्षिः काशीराधिपतिर्नृपः ।

अतितीव्रं तपसा स्वशरीरमशोषयत् ॥
पुण्डरीकाक्षपारं तु स्तवं भक्त्वा जपन् बुधः ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते मधुसूदन ! ।
नमस्ते सर्वलोकेश ! नमस्ते तिम्रचक्रिणे ॥”
इत्यादि ।
“एवमु वदतस्तस्य स्मृतिमान् पुरुषः किल ।
निर्गत्य देहान्नीलाभो घनचण्डो भयङ्करः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप ! ॥
राजोवाच ।

कोऽसि किं कार्यमिह ते कस्मादागतवानसि ।
एतस्मै कथय खाद्य । एतदिच्छामि वेदितुम् ॥
खाद्य उवाच ।
पूर्वं कलियुगे राजन् ! राजा त्वं दक्षिणासुखे ।
अरण्यमागतो हन्तुं श्वापदानि विशेषतः ॥
तत्र त्वयान्यकामेन ऋग्वेदधरो सुनिः ।
दक्षयुग्मेन दूरे तु पातितो धरणीतले ॥
ततस्त्वया महाराज ! सकृन्मारायणं प्रभुम् ।
संचिन्त्य द्वादशीं शुक्ला त्वया राजन् ! उपोषिता ॥
गौर्दत्ता विधना सद्यो ऋतोऽस्युदरशूलतः ।
अहश्च तव देहस्यः सर्वं जानामि चाक्षयम् ॥
खगंस्थस्यपिराजेन्द्र ! स्थितोऽहं स्वेन तेजसा ।
इदानीमादिदृष्टौ तु कृते वृपतिसत्तम ! ॥
सम्भूतस्त्वं महाराज ! राज्ञः सुमनसो गृहे ।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुण्डरीकाक्षपारगम् ॥
पठितं तत्प्रभावेण विहायाङ्गरुहाण्यहम् ।
एकीभूतः पुनर्जातो याधरूपो वृपोत्तम ! ॥
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः ।
वरेण कृन्दयामास तं खाद्यं राजसत्तमम् ॥
राजोवाच ।

स्मारितोऽस्मि महायाध ! त्वया जन्मान्तरं गतम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्मखाद्यो भविष्यसि ॥”
इति वाराहे व्यादिकृतवृत्तान्तनामाध्यायः ॥
(अपरो धार्मिको खाद्यविशेषः । अस्य विव-
रणम् महाभारते । ३ । २०६ अध्यायमारभ्य
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
धर्मशास्त्रं, स्त्री, (धर्मस्य धर्माय वा शास्त्रम् ।)
मन्वादिप्रणीतशास्त्रम् । तत्पर्यायः । स्मृतिः २
धर्मसंहिता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ धर्मशास्त्र-
प्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ५-६ ।
“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाश्रवल्क्योऽश्विनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसमर्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥
पराशरयासश्चलिखिता दक्षगोतमी ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति ॥ रघुनन्दन-
वृत्तधर्मशास्त्राणि यथा,—
“मलिनमुने दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्तं विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीप्रते ॥
दुर्गातुल्ये अवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तद्भागभवनीतुल्ये वृषोत्सर्गत्रये व्रते ॥
प्रतिष्ठायामरीचायां ज्योतिषे वासुसंज्ञके ।
दीक्षायां माहिके कृते चैव श्रीपुण्योत्तमे ॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रश्राद्धविचारके ।

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यः ॥
धर्मशीलः, चि, (धर्मे धर्माचरणे शीलं स्वभावो
यस्य ।) धार्मिकः । यथा, विराटपर्वणि ।
“धर्मशीलो वदान्यश्च वृहश्च सुमहाधनः ॥”
धर्मसंहिता, स्त्री, (धर्मस्य संहिता ।) स्मृति-
शास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
धर्मसावर्णि, पुं, (धर्म एव सावर्णिः सूर्यपुत्रो
मनुः ।) एकादशी मनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे
धर्मसेतुरवतारः । वैद्यत इन्द्रः । विहङ्गमकाम-
गमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः । सत्य-
धर्मादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ * ॥
“भविष्यधर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्मायिरतयस्तथा ॥
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चको गणः ।
मासर्तुदिवसा ये तु निर्मायिरतयस्तु ते ॥
विहङ्गमा रात्रयोऽथ सुहृताः कामगो गणः ।
इन्द्रो वषाण्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमाः ॥
हविर्वांसश्च धनिष्ठश्च ऋधिरन्यस्तथारुणिः ।
निश्चरश्चानघश्चैव वृष्णिश्चाग्नौ महासुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नमितेजाश्च सप्तमः ॥
सर्वानुगः सुप्रश्नश्च देवानां कः पुरुहूतः ॥
हेमघन्ता दृढायुश्च विभानुस्तत्सुता वृषाः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
धर्मसारः, पुं, (धर्मस्य सारः ।) श्रेष्ठपुण्यकर्म ।
यथा । ब्रह्मोवाच ।
“धर्मसारमहं वक्ष्ये सङ्केपाच्छृणु शङ्कर ! ।
सुक्तिसुक्तिप्रदं स्रष्टुं सर्वपापविनाशनम् ॥
श्रुतं ब्रह्म बलं धैर्यं सुखसुतसाहमेव च ।
शोको हरति वै नृणां तस्माच्छोकं परित्यजेत् ॥
कर्मदेवाः कर्मलौकाः कर्मसम्बन्धिवान्धवाः ।
कर्मणि प्रेरयन्तीह पुण्यं सुखदुःखयोः ॥
दानमेव परो धर्मो दानात् सर्वमवाप्यते ।
दानाज्जुक्तिश्च राज्यश्च दद्याद्दानं ततो नरः ॥
एकतः क्रतवः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनेः प्राणरक्षणम् ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्रागेन वा पुनः ।
गतिम् लभते जन्तुर्गङ्गां संसेय यां लभेत् ॥
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रणाशिनी ।
जहाति पापं श्रद्धावान् जीर्णं लघ्वमिहोरजः ॥
न पुरातनपुण्यानां नराणांमिह शङ्कर ! ।
जीयतेतानि प्रपद्यन्ते श्रद्धादातयमर्थिनः ॥
दूरादतिचमो यस्त्वं श्रेष्ठमात्मन्ववारिताः ।
स शृणु इति प्रोक्तः श्रेष्ठस्तु शृणुस्त्वकाः ॥
न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नार्थयन्ति च ये नराः ।
धर्मस्य नाशका ये च ते वै निरवगाभिनाः ॥
ये च होमजपज्ञानदेवतार्चनतत्पराः ।
सत्यचान्तिदयायुक्तास्ते नराः खर्गगाभिनाः ॥
न दाता सुखदुःखानां न च हर्षास्ति कश्चन ।
खल्वतान्येव सुखमो दुःखानि च सुखानि च ॥
धर्मार्थं जीवितं देवां सन्तानार्थं च मेयुनम् ।

धर्मात्मा

देवार्थं तर्पणं येषां दुर्गाण्यभितरन्ति ते ॥
सन्तुष्टः को न शक्नोति फलमलैश्च जीवितुम् ।
सर्वं एव हि साम्येन शङ्कटान्यवगाहते ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्दोहः प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥
रागद्वेषादुत्क्रोधादलोभमोहमदोऽज्झितः ।
यः स शान्तः परं लोकं याति पापविवर्जितः ॥
देवता सुनयो नागा गन्धर्वा गुह्यका नराः ।
धार्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
न मन्त्रवलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
यथामिदं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदमिव ।
आकाशे पक्षिभिर्निर्वृतं तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥
सर्वसत्त्वदयालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
सर्वत्रानित्यबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥
पश्यन्निवायतो नृत्वं यो धर्मं नाचरेन्नरः ।
अजागलस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
भूयद्वा ब्रह्महा गोघ्नः पिण्डहा गुरुतल्पगः ।
भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
न गोदानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
सा गौर्न्यायार्जिता दत्त्वा कृतं तारयते कुलम् ॥
नान्नदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति वृधध्वज ! ।
अन्नेन धार्यते सर्वं चराचरमिदं जगत् ॥
कथादानं वृषोत्सर्गं जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हृदयश्रवणदानानि मणिरत्नवसुन्धराः ॥
अन्नदानस्य सर्वाणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चान्नाद्वीर्यं धृतिः स्मृतिः ॥
कूपवापीतडागादि आरामाणि च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलमुद्रित्य विष्णुलोके महीयते ॥
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थं दपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सदाः साधुसमागमः ॥
सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषः चान्तिरार्जवम् ।
ज्ञानं श्रमो दया दानमेव धर्मः सनातनः ॥”

इति गारुड २२५ अध्यायः ॥

धर्मसुतः, पुं, (धर्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः ।
इति शुद्धरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।

“एकान्ते विदुरेणोक्तो राजा धर्मसुतः शुचिः ॥”
नरनारायणसुनी । यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । १२ ।

“इति सञ्चिन्त्यमानं तं भ्रातरं दीनमानसम् ।
उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्मसुतोऽनुजः ॥”

धर्मसुतः, पुं, (धर्मं स्मृते इति । स्मृ + कृप् ।)
धर्म्याटपची । इति शुद्धरत्नावली ॥ (धर्म-
प्रेरके, त्रि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । ७ । ७ । ३ ।

“सोमो राजा वरुणः । देवा धर्मसुवच ये ॥”

धर्मात्मा, [न] पुं, (धर्मो आत्मा स्वभावो यस्य ।
कुमारपालः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ७ । ७ ।) त्रि, धर्मशीलः । यथा,—

“महर्षिर्भगवान् वासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
ओक्तेषुतुभिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयत् शुक्रम् ॥”

इति महाभारतम् ॥

धर्मार

धर्माधर्मपरीक्षणं, स्त्री, (धर्मश्च अधर्मश्च तयोः
परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा,—
“अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृणाम् ॥
राजतं कारयेत् धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
लिखेत् भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एवं विधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन नृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ॥
नृदाहक उपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविसृक्तोऽहं धर्मेस्त्वायातु मे करे ॥
अशुद्धचेन्मम करे पापमायातु धर्मतः ।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः ॥
धर्मो गृह्णीते शुद्धः स्यादधर्मो तु स ह्यीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

धर्माधिकरणं, स्त्री, (अधिक्रियते अस्मिन्निति ।
अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् । धर्मस्य अधि-
करणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा,—
“धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥”
इति वीरमित्रोदये काव्यायनवचनम् ॥*॥
“पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्माधिकरणे कार्या जनाङ्गानकरा नराः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

धर्माधिकरणं, पुं, (धर्माधिकरणं आश्रयत्वेनास्त्य-
स्येति । अच् ।) धर्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे १८६ अध्याये ।

“समः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥”

धर्माधिकरणी, [न] पुं, (धर्माधिकरणं विचार्य-
स्थानत्वेनास्त्यस्येति । धर्माधिकरण + इनिः ।)

धर्माधिकरणविशिष्टः । जज् इति इन्द्राजी
भाषा । तत्पर्यायः । धर्माध्यक्षः २ धार्मिकः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ प्राड्विवाकः ४

असदृशकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

धर्माध्यक्षः, पुं, (धर्मो धर्माधिकरणे अध्यक्षः ।)
धर्माधिकरणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥

“कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मपरायणः ।
“प्रवीणः प्रेयणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥”

इति चाणक्ये । १०२ ॥

(विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २८ ।
“लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ॥”

“धर्माधर्मौ साक्षादीक्षते असुरूपं फलं दातुम् ।
तस्माद्धर्माध्यक्षः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्मारण्यं, स्त्री, (धर्माय धर्मस्य वा यदरण्यम् ।)
पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा,—

“स धर्मः पीडितः सर्वं सोमेनाहुतकर्मणा ।

धर्म रवि

तारां जिष्टचता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च ।
सोऽप्ययाङ्गीकृतस्तेन बलिना क्रूरकर्मणा ।
अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः ॥

अस्योवाच ।

यच्चारण्यमिदं धर्म ! त्वया याप्तं किं विभो !
नान्ना भविष्यति ह्येतद्धर्मारण्यमिति प्रभो ! ॥”
इति वराहपुराणम् ।

(गयास्थतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ।

“प्रथमेऽङ्घ्रि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे ब्रह्म-
धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्मादयन्नमकारयत् ॥”

धर्मासनं, स्त्री, (धर्माय यवहारकार्यवाङ्मनस्य
यदासनम् ।) विचारासनम् । वेष इति इन्द्राजी ।

भाषा । यथा,—
“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभत ॥”

इति मनुः । ८ । २३ ।

धर्मिणी, स्त्री, (धर्मोऽस्या अस्तीति । इनिः । स्त्रीम् ।)
रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्मौ, [न] (त्रि, धर्मोऽस्यास्तीति । धर्म + “कृत-
इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)

धर्मवान् । पुण्यशीलः । इति शुद्धरत्नावली ।
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २८ ।

“धर्मगुणं धर्मलक्षणं सदैवतत्त्वमचरन् ॥”
“धर्माधारतया धर्मौ ॥” इति शाङ्करभाष्यम् । उप +

धर्मोपदेशकः, पुं, (धर्ममुपदिशतीति । उप +
दिश + क्तुल ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७ । ७ ।

धर्माः, त्रि, (धर्म + “धर्मपथ्यर्थन्यायादपेक्षित-
४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) धर्मादिनरतः ।

धर्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
“धर्माद्वि शुद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्विज !”

“न्यूनाधिकविभक्तानां धर्माः पिण्डकतः स्तुतः ॥”
(धर्मेण प्राप्यः । “नैवयोधर्मिणि ।” इति दायभाषा ।

इति यत् धर्मलभ्यः । इति विद्वान्मनोहरः ।
धर्माविवाहः, पुं, (धर्माः धर्माणां विवाहः ।)

विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । धर्माविवाहः ।
देवार्थगान्धर्वप्राजापत्यरूपः । धर्माविवाहः ।

स्त्रिविधः । असुरराक्षसप्रेषाचरूपः । धर्माविवाहः ।
“धर्माज्जैव विवाहेषु कालपरीक्षकं नापमन्विष्यते ॥”

इत्युदाहृतम् ॥ (यस्य वर्णस्य यो विवाहः ।)
धर्माः स उक्तो यथा, मनी । २ । २१ । २६ ।

“ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यश्चमोऽधमः ॥”
गान्धर्वो राक्षसश्चैव प्रेषाचरश्चमोऽधमः ॥

यो यस्य धर्माणां वर्णस्य युग्मदोषो न युगायुक्तवान् ॥
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च युगायुक्तवान् ॥

वडागुपूज्यां विप्रस्य चक्षस्य चतुरोऽरवा ॥
विट्पूज्योस्तु तानेव विद्याद्विभक्तं राक्षसां ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रपूज्यान् वैश्यशूद्रयोः ॥
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

पञ्चानाम् त्रयो धर्माः बावर्ज्योऽप्युजावि ॥

धवः

पेशचचासुरश्चैव न कर्तयौ कदाचन ॥
 एयक् एयवा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव धम्मार्गे चतस्य तौ स्तुतौ ॥”
 धर्षः, पुं, (धर्षणमिति । धृष् + भावे घञ् ।)
 प्रगल्भम् । (यथा, महाभारते ११.१८.७ ।
 “यद्येष दर्पाद् धर्षादाप्यथ ब्राह्मणचापलात् ।
 प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मागमत् ॥”)
 अमर्षः । शक्तिवन्धनम् । संहतिः । हिंसा ।
 इति धृषधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन साध्यः ॥
 धर्षकः, पुं, (धृष्योति प्रगल्भो भवतीति ।
 धृष् + क्तुल ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अभिभवकर्तरि, त्रि । यथा, हरिवंशे १५.३.२४ ।
 “विधाय सर्वे गृह्यन्तां ममेते गृहधर्षकाः ॥”)
 धर्षकारिणी, स्त्री, (धर्षं कुलदूषणं करोतीति ।
 धृ + क्तिनि + डीप् ।) दूषिता कन्या । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 धर्षणः, स्त्री, (धृष् + ल्युट् ।) परिभवः । (यथा,
 महाभारते १.२१.४.१६ ।
 “सर्वसम्यत् परिहृतं धर्षणं महीपतेः ॥”)
 रतिः । इति मेदिनी । श्लो, ५४ ॥ धर्षशब्दार्थो-
 ऽप्यत्र ॥
 धर्षणिः, स्त्री, (कर्षतीति । कृष् + “कृषेरादेश
 धः” उणां ३.१.०५ । इति अनिः आदेश
 धः ।) वन्यकी । वृषलः । इति संचिप्तसारो-
 ऽदिट्ठितः ॥
 धर्षणी, स्त्री, (धर्षणि + कृदिकारादिति वा
 डीप् ।) धर्षिणी । असती । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 धर्षणी, स्त्री, (धर्षति हिनस्ति कुलमिति ।
 धृष् + क्तिनि + डीप् ।) पुंश्चली । इत्यमरः ।
 २.६.१० ॥
 रतिः, स्त्री, (धृष्यतेनेनेति । धृष् + क्तः ।)
 कर्मणि क्तः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (धृष् +
 क्तः ।) कृतधर्षणे, त्रि ॥ (अभिभूतः ।
 “आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तंजसा तस्य धर्षिताः ॥”)
 धर्षिता, स्त्री, (धृष्यतेऽसौ । धृष् + क्तः । टाप् ।)
 असती । इति शब्दरत्नावली ॥
 धर्षणः, पुं, (दधातीति । धा + ङः । धं धारकं
 लक्षति उत्तुचिपतीति । लङ् उत्तुचिपे + अच् ।
 कण्टकान्तितादस्य तथात्वम् ।) दृक्कण्टक-
 भाषा ॥
 धवः, इ वजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 तर्क-सेट् ।) इ, धन्वाते । वज्रो गतिः । इति
 दुर्गादासः ॥
 धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा +
 क्तुल ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
 प्रवक्षि १.६.१५ ।
 “मा विद्या च हरः प्रोक्ता तस्या ईशो यती
 भवान् ।
 तस्मात्तस्मादधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥”)

धवला

नरः । इत्यमरः । ३.३.२०५ ॥ (यथा,—
 पञ्चतन्त्रे । २.१०६ ।
 “शौचविशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्यं कचि-
 [मृदा ।
 निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
 धूर्तः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ खनामख्यात-
 वृत्तः । (यथा, महाभारते १.६६.१७ ।
 “विस्वाकर्णदिराकीर्णं कपित्थधवसकुलम् ॥”)
 तत्पर्यायः । धुरन्वरः २ शाकटाख्यः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ दृढतरुः ४ गौरः ५ कषायः ६
 मधुरत्वक् ७ शुष्कवृक्षः ८ पाण्डुतरुः ९ धवलः
 १० पाण्डुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
 कटुत्वम् । कफानिलनाशित्वम् । पित्तप्रकोपण-
 त्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । अत्यञ्च । शीत-
 त्वम् । प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहत्वम् । मधु-
 रत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । तन्नामगुणाः ।
 “धवो घटो नन्दितरुः स्थिरो धौरो धुरन्वरः ।
 धवः शीतप्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः ॥
 मधुरस्त्ववरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तत्फलं ईषन्मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (धु कम्पने + “ऋदोरप्” ३.३.५७ । इति
 भावे अप् । कम्पनम् ।)
 धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ज् जवन्तोः +
 “धावतेर्बाहुलकात् इत्थञ्च । ” १.१.०८ ।
 इत्यञ्जलदत्तोक्ता कलः इत्थञ्च ।) धववृक्षः ।
 इत्यञ्जलदत्तोक्ता कलः इत्थञ्च ।) धववृक्षः ।
 चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राग-
 विशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुत्रः ।
 इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ वृषश्रेष्ठः । शुक्लः ।
 सुन्दरे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ श्वेतगुणयुक्ते,
 त्रि । इत्यमरः । १.५.१३ ॥ (यथा, आर्या-
 त्रि । सप्तम्याम् । ३.०६ । [पिहितत्वात् ।]
 “धवलनखलक्ष्म दुर्बलमकलितनेपथ्यमलक-
 श्वेतमरिचे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलपक्षः, पुं, (धवलो शुक्लो पक्षौ यस्य ।) हंसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्लः पक्षः ।)
 शुक्लपक्षश्च ॥ (शुक्लपक्षविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे ।
 “धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ॥”)
 धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) सित-
 पाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलवृत्तिका, स्त्री, (धवला वृत्तिका ।) खटिनी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलयावनालः, पुं, (धवलो यावनालः ।) याव-
 नालविशेषः । तत्पर्यायः । पाण्डुरः २ तार-
 तकुलः ३ नक्षत्रकान्तिविस्तारः ४ वृत्तः ५
 मौक्तिकतकुलः ६ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् ।
 बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् ।
 त्रिदोषार्शोगुल्मव्रणनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव + कलः इत्थञ्च ।
 अनुदात्तत्वाभावात् न डीप् ।) शुक्ला गौः ।
 इत्यमरः । २.६.६७ ॥

धाता

धवली, स्त्री, (धवल + गौरादित्वात् डीष् ।)
 शुक्ला गौः ॥ इत्यमरः । २.६.६७ ॥
 धवलतोपलं, स्त्री, (धवलसुतपलम् ।) कुसुदम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवाणकः, पुं, (धुनाति कम्पयति वृक्षादीनीति ।
 धू + “आणको लघुश्लिध्वाभ्यः । ” उणां
 ३.८३ । इति आणकः ।) वायुः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 धवित्रं, स्त्री, (धूयतेनेनेति । धू + “अर्त्तिलघू-
 स्तखनसहचर इत्रः । ” ३.२.१८४ । इति
 इत्रः ।) ऋगचर्मरचितयजनम् । इत्यमरः ।
 २.७.२३ ॥
 धा, डु अ लि धारणे । पुष्टौ । दाने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (ङां-उभं-सकं-अनिट् ।) डु, द्विजि-
 मम् । अ लि, दधाति घत्ते । धारणं धरणम् ।
 दाने, द्विषता विहितं त्वयाधवेति किराते
 विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 धाः, पुं, (दधातीति । धा + क्तिप् ।) ब्रह्मा ।
 धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ दृढस्यतिः ।
 इत्येकाक्षरकोषः ॥
 धाकः, पुं, (दधातीति । धा + “कदाधारार्चि-
 कलिभ्यः कः । ” उणां ३.४.० । इति कः ।)
 वृषः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अन्नम् ।
 स्तम्भः । इति संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
 (आधारः । इत्यञ्जलदत्तः ॥)
 धाटी, स्त्री, शत्रुसम्मुखगमनम् । तत्पर्यायः ।
 प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३.१६४ ॥
 धाणकः, पुं, (दधातीति । धा + “आणको लघू-
 श्लिध्वाभ्यः । ” उणां ३.८३ । इति
 आणकः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः ॥
 धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा + तत्करो-
 तीति णिच् । टिलोपः । ततः कुन् । ततः
 पिप्पल्यादित्वात् डीष् ।) पुष्पविशेषः । धाड-
 फुल इति भाषा । तत्पर्यायः । वह्निपुष्पी २
 ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अग्निज्वाला ५ सुभिन्ना
 ६ पार्श्वती ७ बहुपुष्पिका ८ कुसुदा ९ सीधु-
 पुष्पी १० कुञ्जरा ११ मदावाहिनी १२ शुक्ल-
 पुष्पी १३ संधपुष्पी १४ रोधपुष्पिणी १५ तीव्र-
 ज्वाला १६ वह्निशिखा १७ मदापुष्पा १८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ धाटपुष्पी १९ धातुपुष्पी
 २० धाटपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पिका
 २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । विष-
 प्रवाहिकातिसारविषर्पव्रणनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम् । रक्तपित्तनाशि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 धाता, [ऋ] पुं, (दधातीति । धा + ढच् ।)
 ब्रह्मा । इत्यमरः । १.१.१७ ॥ (यथा,
 रघुः । १०.४३ ।
 “धातारं तपसा प्रीतं यथाच स हि राक्षसः ।
 देवात् सर्गादवध्यत् अर्त्तान्वास्यापदाङ्मुखः ॥”)

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११५ ।

“आधारविलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥”

“संस्कारसमये सर्वाः प्रजा धयति पितृतीति वा धाता । घट् पाने इति धातुः ।” इति शाङ्कर-भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तत्रैव ॥ १३ । १७ । १०३ ॥ “धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥”

भृगुसन्निपुणः । तस्य भाष्या मेरुकन्या आयातिः । तस्य सुतः मरुतः । तस्य च मार्कण्डेयः । इति श्रीभागवतम् ॥ जनपक्षाश्रद्धायुक्तगर्तवायुविशेषः । यथा, वद्विपुराणे गणभेदनामाध्याये ।

“धाता हर्षो धितिर्भौमस्तुभियुक्तस्त्वपात्सहः । द्युतिर्घृणायोपवासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश्र मन्त्राश्चरतः पूर्वसम्भवाः ॥” (आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।

“अदितां द्वादशादित्याः सम्भता भुवनेश्वराः । ये राजन् ! नामतस्तांस्ते कौर्त्तविय्यामि

भारत ! ॥

धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वष्टा एव च ॥” ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५१ ।

“द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वयौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् । लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥”

अथ धातुः, त्रि । इति मेदिनी । ते, २७ ॥ धारकः । धारि धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्वमस्मिन्निति । धा + “सितनि-गमीति ।” उणां १ । ७० । इति तु १ ।) शरीर-धारकवस्तुनि । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् । “शरीरदूषणादोषा मलिनीकरणात्मनाः । धारणाद्वातवस्ते सुवर्तपित्तकफास्त्रयः ॥”

इति वैदिकम् ॥

(“रसाद्यङ्गांसमेदोऽस्थिमज्जमुक्राणि धातवः । सप्त द्रव्याः मलान्मज्जशक्तुस्त्रिदादयोऽपि च ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्यते तद् यथा । “तथाहि पुष्पसुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहा-स्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानां अभिव्यक्तिरिति दत्त्वा केवलं सौक्ष्म्याभाभि-व्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः कालान्त-रेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयः परिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्या-दयोथार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शुनैः शुनैः स्तनगर्भाश्रययोन्य-भिष्टब्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरा-यकशरीरत्वान्न ग्रीष्मो भवति । त एते शरीर-धारणाद्वातव इत्युच्यन्ते ॥” इति सुश्रुते सूत्र-स्थाने १४ अध्यायः ॥

अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।

“एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहन्दधति यन्नृणाम् । वशाद्यङ्गांसमेदोऽस्थिमज्जमुक्राणि धातवः ॥”

अथ धातूनां कर्मान्याह ।

“ग्रीष्मं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि हि ॥” इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा । शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी । जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः । इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् । जिह्वा । त्वक् ॥ अश्मविकृतिः । सा तु गैरिक-मनःशिलादिः । (यथा, कुमारः । १ । ४ ।

“अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥”)

शब्दयोनिः । सा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपच-पटप्रभृतिः । खर्णादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥ यथा, शब्दमालायाम् ।

“सुवर्णरूप्यमाणिक्यहरितालमनःशिलाः । गैरिकाङ्गनकासीससीसलोहाः सहिष्कुलाः ॥ गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥” नव धातवो यथा, सुखबोधे ।

“हेमतारारनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णाः । कांस्यकं कान्तलौहं च धातवो नव कौर्त्तिनाः ॥” अथ धातवो यथा, दानसागरे ।

“हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च । रङ्गमायसरैश्च धातवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥” अपि च वैदके ।

“सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुप्यश्च पारदम् । वज्रश्च सीसकश्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः ॥” सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।

“खर्णं रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं यशोदेमेव च । सीसं लौहं च सप्तैव धातवो गिरिसम्भवाः ॥” ताम्राद्युत्पत्तिर्यथा,—

“शृणु तत्त्वेन मे भूमे ! कथ्यमानं मयानघे ! । एकाग्रं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥

पूर्वं कमलपत्राक्षि ! गुडकेशो महासुरः । ताम्ररूपं समादाय ममेवाराधने रतः ॥

तच्च दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना । गुडकेश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥

चक्रेण वधमिच्छामि त्वया सुक्तेन केशव ! । वेशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥

मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्यत्यसंशयम् । तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ

प्राप्नोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥ ताम्रं तु तन्मांसमष्टकसुवर्ण-मस्थीनि रूप्यं बहुधातवश्च ।

रङ्गश्च सीसं त्र्युधातुसंस्थं कांस्यं च रीतिश्च मलस्तु तेषाम् ॥ एतद्भागवतैः कार्यं मम प्रियकरैः सदा । एवं ताम्रं ससुतपन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥ “हरितालं हरेर्वीर्यं लज्जीवीर्यं मनःशिला । पारदं शिववीर्यं स्यात् गन्धकं पार्वतीरजः ॥” इति वैदिकम् ॥ * ॥

सप्तोपधातवो यथा,—

“माक्षिकं तुल्यिकाभे च नीलाङ्गनशिलाकाः । रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥” * ॥ शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा,—

“स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति । शुद्धमांसभवः स्नेहो यः सा संकीर्त्तते वसा । स्नेहो दन्तास्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम् । इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥” इति सुखबोधः ।

धातुकासीसं, क्ली, (धातुरूपं कासीसम् ।) कासी-सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्यायो

रस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च लोहितम् ॥” धातुप्तं, क्ली, (धातुं खर्णादिकं हन्तीति । हन् + टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः । १६० ॥

धातुनाशनं, क्ली, (धातुं खर्णादिकं नाशयतीति । नश् + शिच् + ल्युः ।) काञ्जिकम् । इति त्रिका-

शेषः ॥ धातुपः, पुं, (धातुं अस्थिमज्जांसीतोत्पादक-पदार्थविशेषं पाति रचतीति । पा + क् ।) शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जातौ डीष् । स्वार्थे कन् पूर्ववत् । यद्वा कम् । टाणि व्यत इत्वम् ।) धातुपुष्पिका । इति शब्दरत्न-

वली । धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जाति-त्वात् डीष् ।) धातुकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत्, पुं, (धातुं गैरिकादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) पर्यतः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ धातुपोषके, त्रि ॥ धातुमाक्षिकं, क्ली, (धातुरूपं माक्षिकम् ।) माक्षि-कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,

“माक्षिकं धातुमाक्षिकं ताप्यं तापुत्सवं शक्यम् ॥” वैद्यकरत्नमालायाम् ।

धातुमारिणी, स्त्री, (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति । मर + शिच् + शिनि + डीप् ।) सञ्जिका । इति

शब्दचन्द्रिका । सोहागा इति भाषा ॥ धातुराजकं, क्ली, (धातुषु राजते इति । राज +

खुल् । यद्वा, धातूनां राजा इति समामान्तरात् । ततः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका ।

धातुवह्मं, क्ली, (धातुषु वह्मम् ।) टङ्कणशब्देऽस्य युक्ता-इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्कणशब्दस्य युक्ता-

दिकं ज्ञेयम् ॥) धातुवादी, [न] पुं, (धातुं वदति उपपात्यतेति । वद + शिनिः ।) कारवली । इति

धातुवेरी, [न] पुं, (धातूनां वेरीव इत्येकत्वात् ।) गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धातुशेखरं, क्ली, (धातूनामुपधातूनां श्रेष्ठतया ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥

धातृपुत्रः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः
पाषाणः।) कठिनिका। इति हारावली ॥२१२॥
धातृपुत्रः, पुं, (धातुर्मन्त्रणः पुत्रः।) सनत्कुमारः।
इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मणः सुतमात्रश्च ॥
धातृपुष्पिका, स्त्री, (धातृपुष्पी। स्वार्थे कन् पूर्व-
इत्सः। यद्वा, कप्। टापि अत इत्वम्।)
धातकी। इत्यमरः ॥२१४॥१२४॥
धातृपुष्पी, स्त्री, (धातृ पुष्टिकर्तुं पुष्पमस्याः।
डोप्।) धातकी। इति शब्दरत्नावली ॥
धात्रं, स्त्री, (धीयते अन्नाद्यन्नेति। धा + आधारे
ङ्ङु।) भाजनम्। इति संप्रसारणादित्तिः ॥
धात्रिका, स्त्री, (धात्री। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
इत्सः।) आमलकी। इति राजनिर्घण्टः ॥
धात्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति। घेट् पाने +
“सर्वधातुभ्यः ङ्ङु” उणां ४।१५८। इति
कर्मणि ङ्ङु। धित्वात् डोप्। अस्या स्तनदुग्ध-
पानात्तथात्वम्। यद्वा, दधाति धरतीति। धा
+ ळच् + डोप्।) माता। (यथा, याज्ञवल्क्य-
संहितायाम्। ३।८२।
“पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति।
यद्यमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्विमुच्यते ॥”)
उपमाता। (यथा, रघुः ॥१०॥७८।
“कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः।
यान्तेनायजेनेव समं वदधिरं पितुः ॥”
कुमाररक्षाकर्त्री। धात्र इति भाषा ॥ तस्या
परीचायथा, “अतो धात्रीपरीचासुपदेक्ष्यामः।
यथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौव-
नस्यां निभृतामनातुरामयङ्गामयसनामवि-
रूपामश्नु गुप्तितां देशजातीयामश्नुद्रां अश्नुद्र-
कर्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां
सौख्यमप्रमत्तामशायिनीमनुचारशायिनीमन-
न्तावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचि-
हेविनीं स्तन्यसम्पदुपेतामिति ॥”
“धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा
जातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायेन्नीं ब्राह्मीं
भरिटां वाक्पुष्पीं सहस्रवीर्यां मोघामयथां शिवा-
न्याधोः कुमारं प्रादुसुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं
पावयेदिति धात्रीकर्म ॥” इति चरके शारीर-
संहितायाम् ॥४॥ (दधाति धारयति सर्व-
स्वरूपिणी भगवती। यथा, देवीभागवते ॥१२॥
६।७८।
“धात्रीधनुर्धरा धेनुर्धारिणी धर्मचारिणी ॥”
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे ॥२६॥६२॥
“धर्मोक्तिवाहिनी धुव्या धात्री धात्रीविभूषणम् ॥”
(अस्याः पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“धात्री कर्षफला तिथ्या वयस्थामलकी शिवा ॥”)
अथ धात्र्यादुत्पत्तिकारणम्।
कुमाररक्षानुगमस्य विष्णोर्मोहापनोदाय रुद्र-
यागदायां शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति सा आह।

“अहमेतत्तिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गणैः।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः।
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
सलाः ॥

बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुत्तदा।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते ॥
निर्वप्यन्तं ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेव्यति।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्यत्यः क्षियोऽभवन् ॥
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तमः।
धात्र्याद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता ॥
गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्यत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप ॥
उत्तस्यौ सम्भूमादृष्ट्वा रूपातिप्रयविभमात् ॥”

अस्या माहात्म्यं यथा, —

“शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम्।

यत् पुरा हरिणा प्राप्तं वशिष्ठं प्रति नारदः ॥

धात्री वत्सः। नृणां धात्री मातृवत् कुरुते क्षपाम्।

दद्यादायुः पयः पानं स्नानाहं धर्मसम्पदम् ॥

अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्वाणमेव च।

विष्णानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥

तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं हि यत्नतः।

प्रयास्यसि हरिर्धाम देवत्वं प्राप्य नारदः ॥

यत्र यत्र सुनिश्चेष्ट! धात्रीस्नानं समाचरेत्।

तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः ॥

धात्रीस्नातानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरे।

प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र! न स स्याद्गर्भसम्भवः ॥

धात्रीफलानि विप्रेन्द्र! येषां केशाश्च रक्षिताः।

ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम् ॥

धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम्।

पुण्यात् पुण्यतरं वत्स! भक्त्यै सुनिपुङ्गव! ॥

न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम्।

एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे ॥

कार्तिके मासि विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं समाचरेत्।

यच्च तज्जलमश्रीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥

धात्रीफलं सुरेदयस्तु सदैव सुनिश्चितम्।

प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

संस्मरेदयस्तु धात्रीं तामहन्वहनि मानवः ॥

मुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ॥

धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च।

रविवारे च संक्रान्तां संस्मरेन्मुनिपुङ्गव! ॥

यस्य गेहे सुनिश्चेष्ट! धात्री तिष्ठति सर्वदा।

तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुशाकराक्षसाः ॥

धात्रीस्नाने हरिर्नान्नि जागरे हरिवासरे।

जन्मबन्धो विनश्येत् हयमेधायुतं फलम् ॥

स्नायादामलकैर्यस्तु कार्तिके हरिवत्सलः।

परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् ॥

धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्यात् आहस्तु यो

सुनिश्चितम् ॥

सुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरिः ॥

कूर्द्धि पाशौ सुखे कण्ठे देहे च सुनिश्चितम् ॥

धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक् ॥

धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः।
धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं सुनि ॥
प्रियो भवति विष्णोः स सनुव्याणाश्च का कथा ॥
धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे।

तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति ॥

धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात्।

य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति ॥

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि।

स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च ॥

न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः।

तथा रुद्राक्षमालापि धर्मकामार्थमिच्छता ॥

यावत्कुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि।

तावन्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा कुठति केशवः ॥

यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः।

तावद्दुःखसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥

सर्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया।

आरोपणीया सेवा च सेचनीया सदा बुधैः ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम्।

श्रोतव्यं सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ॥१२॥ अध्यायः ॥

अपि च।

“तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः।

आमलक्या अपि प्राज्ञ! तास्ता एव वसन्ति च ॥

अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले।

क्रियते मानवेर्विप्र! भवेत्तत् सर्वमक्षयम् ॥

पवित्रैर्नूतनैः पत्रैर्धात्र्या यः पूजयेद्धरिम्।

स मुक्तः पापजालेन सायुष्यं लभते हरिः ॥

धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने!।

स्थानं तदपवित्रं स्यान्न च पुण्यक्रिया फलेत् ॥

धात्र्या हीनं तुलस्या च नित्यं यस्य भूषुर!।

अलक्ष्मीः पातकं सर्वं कलिञ्च तेन तोषितः ॥

धात्रीकाष्ठस्य मालाश्च यो वहेन्मतिमान्नरः।

तत् सर्वमक्षयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा ॥

यस्तु धात्रीफलं भुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्व-
वित् ॥

तद्देहाभ्यन्तरस्थाधि सर्वं पापं विनश्यति ॥

धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तमः।

ब्रवीमि शृणु माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥

श्रुश्रानेऽपि यदा नृत्यस्तस्य स्याद्वैवयोगतः।

गङ्गामरणजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥

नित्यं शृङ्गाति यो धात्रीतुलसीमलकहर्मम्।

दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधशतोज्ज्वलम् ॥

धात्रीतरुश्च यो हन्ति सर्वदेवगणाश्रयम्।

स ददाति हरेरङ्गे घातं नास्त्र्यत्र संशयः ॥

सर्वदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया।

सम्यक्भक्तुं गुणं तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते ॥”

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

यथा स्कान्दे।

“न धात्री सफलता यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम्।

तं न्निच्छेद्देशं जानीयात् यत्र नृपयान्ति वैष्णवाः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

अथ धात्रीसेचनफलम् ।

“पिता पितामहाश्चान्ये अपुत्रा ये च गोत्रिणः ।
वृत्रयोनिं गता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥
गौरवे नरके ये च महारौरवसंज्ञके ।
त्रियोनिश्च गता ये च ये च ब्रह्माण्डमध्यगाः ॥
पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
ते पितृन् मया दत्तं धात्रीमूले सदा प्रथः ॥
ते सर्वे तृप्तिमायान् धात्रीमूलनिषेचनात् ॥
इति धात्रीं चाभिषिच्य वारानद्योत्तरं शतम् ।
तांश्च प्रदक्षिणीकृत्य कुर्याज्जागरणं व्रती ॥
जागरणन्तु प्रक्रान्तव्रतविषयम् ॥” इति श्रीहरि-
भक्तिविलासे १३ विलासः ॥

धात्रीपत्रं, स्त्री, (धात्रीपत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीश-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“तालीशं सुतन्मन्त्राणां धात्रीपत्रञ्च तत् स्तुतम् ॥”
धात्र्याः पत्रम् ।) आमलकीदलञ्च ॥

धात्रीपुत्रः, पुं, (धात्र्या उपमातुः पुत्रः ।) नटः ।
इति हेमचन्द्रः । २।२४२ । उपमाटसुतञ्च ॥

धात्रीफलं, स्त्री, (धात्र्या आमलक्याः फलम् ।)
आमलकी । इति जटाधरः ॥ (विवरणमाम-
लकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ॥)

धात्र्यिका, स्त्री, (धात्र्यी + स्वार्थे कन् टाप् ।
पूर्वखण्डे ॥) धात्री । धा इति भाषा ।
यथा, तिथितत्त्वे चतुर्थीप्रकरणे ।

“पठेद्वात्र्यिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥”
धात्र्यी, स्त्री, धात्रीशब्दात् ण्ये (ङ्क्) ईप् (ङीप्)-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ धात्र्यिका । (यथा, देवी-
भागवते । २।६।३२ ।

“करे धृत्वाथ धात्र्यी तामुवाच सुलज्जिताम् ।
कां चिन्तां करभोर ! त्वमाधत्सेऽद्य स्थितास्र-
हम् ॥”)

धानकं, स्त्री, (धन्याकं पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विषयो
यथा वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।

“अज्ञातिसारवातोक्तं विशेषादामपाचनम् ।
कर्तव्यमनुबन्धस्य पितृत्वं पक्ताग्निदीपनम् ॥
विस्त्रककटिकासुसुप्राणदा विश्वभेषजम् ।
वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदा वा ॥”)

धाना, स्त्री, (धीयते इति । धा + “धापवस्य-
ञ्जतिभ्यो नः ।” उणां । ३।६। इति नः टाप्
च ।) भृष्टयवः । धान्यकम् । (पर्याया यथा,
“धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकन्तथा ।

कुनटी धेनुकाञ्चत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अग्निभवः । अङ्कुरः । भिन्नः । चूर्णसक्तवः ।
इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥

धानाः, स्त्री, (धीयन्ते इति । धा + “धापवस्य-
ञ्जतिभ्यो नः ।” उणां । ३।६। इति नः
टाप् च ।) भृष्टयवः । बहुवचनान्तोऽयं
शब्दः । इत्यमरः । २।६।४७ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ३।३५।३ ।

“प्रसेतामन्वा वि सुचेह शोणा दिवे दिवेस इष्टी-
रद्वि धानाः ॥”

“तन्नु सट्प्रीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे
दिवे प्रतिदिवसमङ्घ्रि भक्षय ।” इति तद्भाष्ये
सुायनः ।)

“यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्तुता धाना इति
स्त्रियाम् ।

धानाः सुदुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यः संप्रकीर्तिताः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
“धानासंज्ञास्तु मे भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
शुष्कत्वात्तर्पणा चैव विष्टमित्वाच्च दुर्जराः ॥
विस्तृष्टधानाः शुष्कलो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।
रूपाः पूषुलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥”

“धाना पर्यटपूपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत्तथा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

धानाकाः, स्त्री, (धाना + स्वार्थे कन् टाप् ।)
धानाः । नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति
शब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णं, स्त्री, (धानानां चूर्णम् ।) भृष्टयव-
चूर्णम् । सक्तवः । इति हेमचन्द्रः । ३।६५ ॥

धानी, स्त्री, (धीयते धार्यतेऽत्र । धा + आधारे
ल्युट् । टित्वात्ङीप् ।) आधारः । यथा, मत्स्य-
धानी राजधानी । इत्यादि भरतः ॥ पीलु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानुक्कः, त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनुः +
तदस्य इत्यधिकृत्य “प्रहरणम् ।” ४।४।५७ ।
इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । “वेत-
नादिभ्यो ङीवति ।” ४।४।१२ । इति ठक् ।

“इसुसुक्तं धनुः कः ।” ७।३।५१ । इति ठस्य
कः ।) धनुर्द्धरः । इत्यमरः । २।८।६६ ॥
(यथा, महाभारते । ६।२०।१७ ।

“अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
एवं यद्गान्धनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥”)

धानुष्का, स्त्री, (धनुरिव अवयवोऽस्या इति ठक्
टाप् च ।) अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं व्याख्यातम् ॥

धानुष्यः, पुं, (धनुषि साधुरिति । धनुष् + ष्यञ् ।)
वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानेयं, स्त्री, (धाना एव । स्वार्थे ङ्क् ।) धन्या-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानेयकं, स्त्री, (धानेय + स्वार्थे कन् ।) धन्याकम् ।
इति जटाधरः ॥

धान्या, स्त्री, पृथ्वीका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
एलाइच इति भाषा ॥

धान्यं, स्त्री, चतुस्त्रिलपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ।
धन्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत्-
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरुधनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वैद्यलोया वितुन्नकम् ॥”
परिपेलम् । (धाने षोडशे साधु इति । धान
+ “तत्र साधुः ।” ४।४।१८ । इति अत्र ।

यद्वा, दधातीति । धा + “दधातेर्यन् रुट् च ।”
उणां । ५।४८ । इति यन् रुट् च ।) सवु-
तखुलादि । धान इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
भोग्यम् २ भोगार्हम् ३ अन्नम् ४ अदम् ५
जीवसाधनम् ६ स्तम्भकरिः ७ ब्रीहिः ८ ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६।१३।४ ।
“विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पक्वते
वस्यैः ॥”)

तत्र शूकधान्यगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । ततो-
वलातिशयवीर्यवृद्धिदाहत्वञ्च ॥ * शमीधान्य-
गुणाः । गुरुत्वम् । हिमत्वम् । विवस्वदाह-
त्वञ्च ॥ * तृणधान्यगुणः । वातात्मकत्वम् । शिथि-
रत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * धान्यं त्रि-
धम् । हेमन्तोद्भवः शालिः १ शमीधनः पृथिवी २
प्रावृट् कालभव आशुः ३ । एतेषां गुणस्तत्त्व-
शब्दे द्रष्टव्याः ॥ * वापितधान्यगुणः । गुरुत्वम् ।
अवापितधान्यगुणः । वापितधान्यगुणाः । कदा-
हीनः ॥ * रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः । कदा-
त्वम् । शमीधनप्रकित्वम् । गुरुत्वम् । सवु-
हित्वम् । दोषहरत्वम् । बल्यत्वम् । सवु-
र्द्धनत्वञ्च ॥ * नवं धान्यं अभिषिच्य । सवु-
सरोत्थितं धान्यं लघु । सवु-
धान्यं वातप्रकोपणं रुचं लघुतं वृत्सरादूर्ध्वं प्र-
शूकधान्यं शमीधान्यञ्च वर्षादतीतं नवा उप-
स्तम् । शमीधान्यं वर्षादतीतं गुरु । विरसा-
रुचम् । अभिनवं तत्प्रायेण गुरु । विरसा-
गोधूममाषतिला हितः । अनर्तवं आधित-
रुक्षा न तथार्थकराः ॥ अनर्तवं न गुरुत्वम् ।
अपय्यागतं अमूमिजं नवञ्च धान्यं न गुरुत्वम् ।
अकालजातं धान्यं विरसं सर्वधातुप्रदृष्टञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ * व्रतादौ अमलाति-

वर्जनीयधान्यानि यथा,—
“एकादश्यां विशेषेण ह्यन्नमात्रं प्रियत्वमेतत् ।
फलं मूलं जलादीनि किञ्चिदस्य प्रकल्पयितुं ।
अन्नन्तु धान्यसम्भूतं गिरिजे यदि जायते ।
धान्यानि विविधानीह जागतां प्रष्टुं यत्नतः ॥
श्याममाषमसुराश्च धान्यकीर्तव्यसर्षपाः ।
सुष्टको राजमाषाश्च तुसुरी जुमरस्तथा ।
यवगोधूमसुज्ञाश्च तिलककुलत्थकाः ।
गवेषुकाश्च नीवारा आतकश्च कलायकाः ॥
माण्डुको वज्रकोरङ्कः कीचको वडकलथा ।
तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कीचकीर्तव्ये ।
एङ्कान्यसुसुद्धतमन्नं भवति श्रीभने ।
अन्नत्वागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत् ॥ *
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथयः ।
तिथिः । वाराः रवियुक्तामृतपञ्चम्याः ।
नाम । नक्षत्राणि कुत्तिका पूर्वाषाढा ।
पूर्वभाद्रपद धनिष्ठा उत्तराषाढा ।
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा ।
शतानि । तत्र चन्द्रः श्रीभनः ।
सिंहवृश्चिककुम्भमिथुनतुलाकन्याधनुःपुष्यः ।

ધાન્યધ

सक्रीयजन्मलभमकरसंज्ञकानि ॥॥ अथ धान्य-
स्यापनदिनम् । तत्र नक्षत्राणि । भरण्यश्वेघाद्रा-
क्षतिकाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्व-
भाद्रपञ्चैष्ठामघाभिन्नानि । तत्र वाराः शुभ-
ग्रहणाम् । लग्नानि मकरवृषसिंहवृश्चिककुम्भ-
मिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ॥॥ अथ धान्या-
दिद्विद्वानदिनम् । तत्र नक्षत्राणि अवणा
धनिष्ठा श्रतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी
उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी देवती
पूर्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि । वाराः
वृषभिन्नाः । इति ज्योतिषम् ॥
धान्यकं, क्ली, (धान्यमिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) धान्या-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये । “लङ्घनानन्तरं
चान्नकाले धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्य-
नानि ॥” अस्य गुणा यथा,—
“धान्यकश्चाजगन्वा च सुसुखाश्चेति रोचनाः ।
सुगन्वा नातिकटुका दोषानुत्क्षेपयन्ति तु ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
धान्यमेव स्वार्थं कन् । धान्यम् । पुं, चत्त्रियवृषति-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ११०८५ ।
“राजन्याविच्छिष्टकुलोद्भूताबुदयधान्यकौ ॥”)
धान्यकौष्ठकं, क्ली, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत्
कौष्ठकं गृहम् ।) धान्यरक्षार्थगृहम् । इति
हलायुधः ॥ गोला इति भाषा ॥
धान्यचमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम +
टक् । धान्यं स्विन्नधान्यमेव चमसः ।) चिपि-
धान्यधेनुः, स्त्री, (धान्यनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
“विधुवे चायने वापि कार्तिक्यान्तु विशेषतः ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् ॥
यौ दत्त्वा सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुतः ॥
दशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तमम् ।
तत् सर्वमेवमाप्नोति ब्रौहिधेनुप्रदो नरः ॥
क्षणाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वद्वत् सन्धसेदुबुधः ।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूजयेद्वेदिमध्ये तु वेदनिर्घोषमङ्गलेः ॥
उत्तमा धान्यधेनुः स्याद्द्रोणश्चापि चतुष्टयैः ।
मध्यमा च तद्वर्द्धनं वित्तप्राप्तं न कारयेत् ॥
चतुर्धाशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्षये रुक्मशृङ्गे तु राजतच्चरसंयुता ॥
गोरुधः पूर्ववद्द्वाराणमगुरुचन्दनन्तथा ।
सत्ताफलमया दत्ता वृत्तचौद्रमयं सुखम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्त्रिदोहनकान्विता ।
इत्युपरिस्थिता पादाः चौमपुच्छसमन्विता ॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता ।
पादुकौपाणश्चै क्वचै भाजनं तर्पणं तथा ॥
पुष्पैश्च रक्षित्वा तां कृत्वा दीपार्चनादिकम् ।
विः, प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्तयेत् ॥

धान्याच

धान्यशैलादयो येऽपि देवाः शास्त्रं विजानताः ।
तीर्थं वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसुदृढसुखम् ।
प्रागुदकप्लवनं तद्वत् प्राङ्मुखश्च विधानतः ।
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्थं वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्णुपर्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥
मेरुमहाब्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्व्येण सुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्ये च गोमेदकपुष्करागैः ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः ।
श्रीखण्डखड्गेरभितः प्रवाल-
लतान्वितः शुक्तिप्रिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् पुरारि-
र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमयः स्यात् ।
सूर्ध्वं च वस्थागतमतसरेण
कार्थ्यास्त्रनेके च पुनर्दिगौघाः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेऽपि राजतः स्यात् ।
तथेक्षुर्वंशावृतकन्दरस्तु
हतोदकप्रस्रवणश्च दिक्षु ॥
शुक्ताम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्व्येण नीलानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो धनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समन्ततः स्या-
न्मनोरमं मातुलविलेपनञ्च ॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मम्बानपुष्पाभरणं सितञ्च ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्रं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाष्ट्रान् ॥
पूर्व्येण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाष्ट्रम् ॥
क्षीराखण्डदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजो वा ॥
हैमेन यच्चपतिनाहृतमासनेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्णपिण्डलहिरण्यहंसयुक्तम् ।
आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितौदसरस्तथाष्टौ ॥

धान्याच्च

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माधमयं सुवस्त्रम्
पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ॥
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ।
होमस्तुभिरथ वेदपुराणविज्ञि-
दानैरनित्यचरिताकृतिभिर्दिजेन्द्रैः ॥
पूर्वैश्च हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्यस्तिलैर्यववृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमनुवृत्तगीततूर्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्वदेवगणधामनिधे! विरुद्ध-
मसदृगृहेष्वमरपर्वत नाशयासु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्वाकरः ।
सुर्तामूर्तजगद्बीज! त्वं नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मन्दिरम् ।
भद्रादित्यवस्त्रनाथ तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादश्रुत्य ममरेनारीभिश्च शिवस्तव ।
तस्मात्सामुद्राशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन विशेषतः ॥
शोभसे मन्दर! चिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बूद्वीपे त्वं गन्धमादन! ।
गन्धर्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन वा ।
हिरण्ययाश्वत्थशिरस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व! राजसे नित्यमतः शीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विप्रले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्वतान् दद्याद्विलग्न्यः क्रमशो सुने ॥
गाञ्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद! ।
शक्तितः सप्त वाद्यौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिलाय पयस्विनो ।
पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
न एव पूजने मन्त्रास्त एवोपरुकरा मताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रैश्चैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ।
अत्र ब्रह्म यतः प्रोक्तमत्रं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नं वर्त्तते ।
अन्नमेव ततो लब्धौ रन्नमेव जनार्दनः ॥
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरशतं सायं देवलोके मचीयते ।
असुरोगणमन्वर्वराकीर्णेन विराजता ॥
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।

७८४

धामार्ग

ततः कर्मचये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥
इति मत्स्यपुराणम् ॥
धान्याम्, क्षौ, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं
अन्नम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २। ६। ३६ ॥
“धान्याम् शालिचूर्णानां कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम् धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वाम्नापने हितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
“धान्याम् मेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्श-
शीतलम् ।
ममलमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) मृषिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥
धान्योत्तमः, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धाम, [न] क्षौ, (दधाति गृहस्थादिकं धीयते
त्रयजातमस्मिन्निति वा । धा + “सर्वभातुभ्यो
मनिन् ।” उणां ४। १४४ । इति मनिन् ।)
गृहम् । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
“भर्तुः कण्ठच्छविंरति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चखेस्वरस्य ॥”)
देहः । लिट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३। ३।
१२३ ॥ (यथा, किराते । २। ४७ ।
“सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥”)
रक्षिः । (यथा, माघे । १। २ ।
“पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः
किमेत देवाकुलमूर्त्तितं जनैः ॥”)
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७। २१४ ।
“त्रिषु धामसु यज्ञोर्म्यं भोक्ता भोगश्च यज्ञवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा-
शिवः ॥”)
जम्ब । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३। १४६ । ३६ ।
“गुरुर्गुरुतरो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥”
“धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-
वर्णात् । सर्वलोकानामास्यदत्तात् वा धाम । परं
ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥
धामकः, पुं, माधकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरि-
भाषा ॥
धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्ते
अत्र । नि + धा + किः ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥
धामनी, स्त्री, (धमन्त्येव । धमनी + स्त्री + क्तम् ।
ततो डीप् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धामार्गवः, पुं, (धामो मार्गं पश्यान् वातीति । वा
गतौ + कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २। ४। ८८ ॥
“रक्तोऽन्यो वसिष्ठो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्षपणी केशपणी कथिता कपिपिण्डी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

धारकः

घोषकः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥ (यत्
पर्यायो यथा,—
“महाकोधातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महादत्ता ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्यञ्च वस्तुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥
धायाः, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा + “धा-
धेति ।” ३। १। १४१ । इति धः ।) धार-
कर्त्ता । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥ (यथा,
भट्टिः । ६। ७६ ।
“देहे दुःखस्य साङ्गभ्यो धावैरामोदसुखम् ॥”
धायाः, [स] त्रि, (दधातीति । धा + “धा-
हाधाज्यभ्यश्चन्दसि ।” उणां ४। २२० । १४१ ।
सुनुं बाहुलकात् युक् ।) धारणकर्त्ता । यथा,
कर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १३। १५ ।
“भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वस्य धायाः ।
धायाः, पुं, (धीयते आश्रियते मङ्गलाद्येति ।
धा + कर्मणि श्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः
इति सुग्वोधयाकरणम् ॥
धाया, स्त्री, (धीयतेऽनया समित् । धा + कर्त्तृ-
ण्यत् ।) अग्निसमिन्वनाथं ऋक् । यमिप्रव-
लनमन्त्रः । इत्यमरः । २। ७। २२ ॥
धारं, क्षौ, (धाराया इदम् । धारा + “तल्लि-
४। ३। १२० । इत्यण् ।) वर्षाङ्गं जलम् ।
तद्विविधम् । गाङ्गम् । सासुद्रश्च २ । यथा,—
“यदा स्यादाश्विने मासि सूर्यः स्वातीविश्वामि-
तदाम्बु जलदेर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ।
अन्यदा गृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।
अभिवृष्टमिदं तीर्थं सासुद्रमिति संज्ञितम् ॥”
तयोर्गुणाः । यथा,—
“गाङ्गं जलं साडु सुशीतलञ्च
रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिदं लघु तच्च निबलं
गुणाधिकं योनिं गृहीतमाहुः ॥
सासुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं युक्तं ।
चित्रायामाश्विने तच्च गुणाष्टौ गाङ्गवत् ॥”
पतितं सुवि तत्तीर्थं गाङ्गं सासुद्रसादिकम् ॥
स्वस्वाश्रयवशाद्दृष्टेद्वयद्वयसादिकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
धारः, पुं, (धार्यते इति । धृ + कर्त्तृ-
यावान्तरम् । ऋणम् । इति मेदिनी ।
जलधरासारवर्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
धारकः, पुं, (धरति जलादिकं यथा,—
कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महाशु-
धारकाः कलसाश्चैव येन लोके प्रकीर्त्तिताः ।
अमृतं मथ्यमाने तु सर्वदेवैः सरानभिः ।
मन्थानं मन्दरं कला नेत्रं कला तु बासुकि-
उत्पन्नममृतं तत्र मन्दावीर्यपराक्रमम् ।
तस्यायं धारणार्थाय कलसः पारकीर्त्तितः ॥”

धारकः

कलां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्मणा ।
निर्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायान् महेश्वरः ।
मुखे तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषास्तु देवताः सर्वा वेष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संस्थिताः ॥
नचवाणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ।
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ॥
रोहितो माल्यवन्तश्च सूर्यकान्तिश्च पर्वताः ।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
रेवावती शतद्रुदा तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी नर्मदा च महती नाम महानदी ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च एकहंसं पृथुदकम् ।
वमरेश्वरः पुण्डरीकं गङ्गासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
ग्रहाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिर्गायत्रिरेव च ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्ववेदसहितः सर्वे कलससंस्थिताः ॥
नवैव कलसाः पुण्याः शुभमुत्तिंसमुद्भवाः ।
गोम्योपगोम्यो मरुतः स्वस्वदक्ष तथा परः ॥
मनोहरः खलुभद्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
विरजस्तुदूषश्च षष्ठसप्तमकावुभौ ॥
अथमस्तिन्द्रियोपेतो नवमो विजयः स्मृतः ।
नवैव कलसाः स्थाता अधिदेवं निबोधत ॥
स्रष्टु वत्स ! यथा तेषां दिशां न्यासो यवस्थितः ।
नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः ।
क्षितीन्द्रो ज्यैष्ठिकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
तृतीयः पवनश्चैव चतुर्थस्तु हुताशनः ।
पञ्चमो यजमानस्तु षष्ठस्त्राकाशसम्भवः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्त आदित्यश्च तथाष्टमः ।
एते चोत्पादिता देवा शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
इन्द्रस्य सूर्यश्चाष्टौ सूर्यान्ता नवमः शिवः ।
क्षितीन्द्रः पूर्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
वायवे वायवो न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
नैर्ऋते यजमानस्तु रेशान्याकाशसम्भवः ॥
सौम्यसुत्तरतो योज्यं सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
यस्यैव कलसानान् पूर्वस्वरूपं विचिन्तयेत् ॥
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्वे सेन्ना देवाश्च पद्मगाः ॥
कुक्षौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
त्रिधा चैव तथोमा च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ॥
पञ्चभूतास्तथा धारास्तेषामवतताः स्थिताः ।
पूर्णाः पूतेन तोयेन सिद्धास्तेकान्ततो मुने ! ॥
सरित्सरः सखातेन तडागेन जलेन वा ।
वापीकुपोद्विद्येन सासुद्रेण सुखावहाः ॥
सर्वसङ्गलमाङ्गल्याः सर्वकिल्बिषनाशकाः ।
अभिषेके सदा ग्राह्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
याजाविवाहकाले वा प्रतिष्ठाप्यकर्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्वकामप्रसाधकाः ॥
अहान्तु धारयते यस्मान्मातरा विविधास्तथा ।
हस्तिनां महावीरांस्तेन ते धारकाः स्मृताः ॥

धारणा

एकैकान् कलां मूर्तौ चित्वादीनां यथाक्रमम् ।
संहृत्य संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हैमराजततान्मा वा मृण्मया लक्ष्म्यान्विताः ।
पञ्चमाङ्गलवैपुल्यसुत्सेधः षोडशाङ्गुलः ॥
कलसानां प्रमाणान् सुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

धारणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ॥ २११७५ ।
“अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति वृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥”)

धारणं, स्त्री, (धृ + णिच् + भावे लुट् ।) विधा-
रणम् । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥ धरण इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ॥ ११४६ ।
“तैत्तिर्याच निर्हरेदाशु कफं गण्डधधारणात् ॥”
पुं, कश्यपपुत्रो नामविशेषः । यथा, महा-
भारते ॥ ५ । १०३ । १६ ।
“विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥”
धारयतीति । धृ + णिच् + लुट् । धारके, त्रि ।
यथा, महाभारते ॥ १२ । ३३५ । ५४ ।
“जमुर्धयेषितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥”)

धारणा, स्त्री, (धार्यते या सा । धृ + णिच् +
युच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये ॥ ३ । ७३ ।
“इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिक्षाहङ्कार एव च ॥”)
न्यायपथस्थितिः । तत्पर्यायः । संस्था २
मर्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः ॥ २। २। ६ ॥
(यथा, मनुः ॥ ४ । ३८ ।
“न लज्जयेत् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्धति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥
“स तु अद्वितीयवस्तुन्यन्तरेन्द्रियधारणम् ॥” इति
वेदान्तसारः ॥ श्रिये चित्तस्य स्थिरवन्धनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यायं स्थातु धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मैवस्थानं समधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥

अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
“प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
दे धारणे स्मृतो योगो मुनिभिल्लक्षदर्शभिः ॥
प्राङ्मायां हृदये चात्र हृतीया च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकामे नेत्रभूमध्यमुद्वसु ।
किञ्चित्स्मात् परस्मिन् धारणाः परमाः
स्मृताः ।
दृष्टेता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाव्यताम् ॥”
इति गारुडे २३० अध्यायः ॥

अपि च ।
“प्राणायामैर्दादशभिर्व्यवतुकालो हृतो भवेत् ।

धारा

यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
अथान्न चलते यस्य मनोऽभिधायतो भृशम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥”
इति च गारुडे २४० अध्यायः ॥

धारणी, स्त्री, (धार्यते शरीरमनया । धृ + णिच् +
लुट् । स्त्रियां डीप् ।) नाडिका । बुद्धौक्त-
मन्त्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ धारणी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

धारणीया, स्त्री, (धार्यते साविति । धृ + णिच् +
अनीयर् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धार्ये, त्रि ॥

धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्वमिति । धृ +
णिच् + लृच् । स्त्रियां डीप् ।) पृथिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, महा-
भारते ॥ ५ । ६५ । ८ ।
“त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम ॥”)

धारा, स्त्री, (धार्यन्ते अश्वा यथा । धृ + णिच् +
लृट् । स्त्रियां टाप् ।) अश्वानां पञ्चधागतिः ।
तद्वयथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचि-
तम् ३ वलिगतम् ४ झुतम् ५ । इत्यमरः ॥ २ । ८ ।
४८ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६० ।
“अवाकुलं प्रहतमुत्तरधेयकर्म
धाराः प्रसाधयितुमद्यतिकीर्णरूपाः ।
सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदर्थं
वल्गाविभागकुशलो गमयास्वभूव ॥”
“अद्यतिकीर्णरूपा असंकीर्णरूपा धारा गति-
भेदाः ।
“अश्वानान् गतिधारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलिगतं झुतम् ॥”
इति वैजयन्ती ॥
‘गतयोऽसुः पञ्च धाराः ।’ इत्यमरश्च ॥ अश्व-
शास्त्रे तु संहान्तरेणोक्ताः ।
‘गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा ।
पूर्ववेगा तथा चान्धा पञ्च धाराः प्रकीर्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा ह्यर्थाश्चाविधौ मता ।
लज्जी मध्या तथा दीर्घा ज्ञातेता योजयेत्
क्रमात् ॥
तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च
धाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसु वीथिषु
सञ्चारस्यानेषु गमयास्वभूव ॥” इति तडो-
कायां सङ्गिनाथः ॥ सैन्याग्निसंस्कृतः । घटादि-
च्छिद्रम् । सन्ततिः । (यथा, महाभारते ।
६ । ११८ । २४ ।
“उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला
शुभा ॥”)
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते ॥ १२२७५६॥
“त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्द्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग ! तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥”)
खड्गादेर्निश्चितमुखम् । इति मेदिनी । ३ । ५० ॥

धाराध

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां हेतुमधिर्यवस्यति ॥”)

उत्कर्षः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३।४१६॥

(यथा, रघुः । १३ । १५ ।

“आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
धाराविभवे कलङ्करेखा ॥”)

यशः । अतिवृष्टिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।६२ ।

“पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।

सिक्तारेणवो यद्वत् संख्यया परिवर्जिताः ।

गुणाः संख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ॥”)

सम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ घनासारवर्ष-

णम् । सट्टणः । इति विश्वः ॥ (प्रवाहः । यथा,

याज्ञवल्क्ये । १ । २०० ।

“सहस्राक्षं शतधारमधिमिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिविष्मामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥”)

दक्षिणदेशस्य पुरीविशेषः । इति विक्रमचरि-

तम् ॥ * ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महा-

भारते । ३ । ८४ । २३ ।

“प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ! ।

धारां नाम महाप्राज्ञ ! सर्वपापप्रमोचनीम् ।

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! न शोचति नराधिप ॥”)

अथ ज्वरादिप्रान्त्यर्थं श्रीनरसिंहादिस्मृतिं जल-

धारापातनविधिः । यथा, वृत्तिपुराणे ।

“तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्धनि ।

सन्ततां नारसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेत् द्विजैः ॥

होमश्च भोजनश्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥”

धाराकदम्बः, पुं, (धारा कालोत्पलक्षितः कदम्बः ।

वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्ब-

वृक्षप्रभेदः । केलिकदम्ब इति भाषा ॥ तत्-

पर्यायः । प्रावृष्यः २ पुलकी ३ भृङ्गवल्गुः ४

मेवाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्रावृषेण्यः ८

कलम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धाराकद-

म्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धाराङ्कुरः, पुं, (धाराया वृष्टेः अङ्कुर इव ।)

श्रीकरः । घनोपलः । नाशीरः । इति मेदिनी ।

रे, २६६ ॥

धाराङ्गः, पुं, (धारा उत्कर्ष एव अङ्गं यस्य ।

श्रेष्ठत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारा-

नितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

धाराटः, पुं, (धारायै वृष्ट्यर्थं अटतीति । अट +

अच् ।) चातकः । (धारामटति वर्षणीयत्वेन

प्राप्नोतीति ।) मेघः । (धारां गतिं अटतीति ।)

तुरङ्गः । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

धाराधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धाराया

धरः ।) मेघः । (यथा, उत्तरचातकाष्टके । ४ ।

“रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा

शेषा पृथक्करोतुकरैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।

ककान्तेन भवन्तमन्तरगतं खान्तेन सञ्चिन्तयन्

आश्चर्यं परिप्रीडितोऽभिरमते यच्चातक-

स्तृणया ॥”

खड्गः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

७८६

धारोष्ण

धाराफलः, पुं, (धारा फले यस्य ।) मदनवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदनशब्देऽस्य गुण-
पर्याया ज्ञातव्याः ॥)

धारावनिः, पुं, (धाराया वृष्टेः अवनिः पृथ्वीव ।

अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धाराविषः, पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राण-

नाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धारासम्पातः, पुं, (धारायां सम्पत्त्यक् पातो यत्र ।)

महावृष्टिः । तत्पर्यायः । धारा १ सम्पातः २

आसारः ३ । यथा,—

“धारा सम्पात आसारस्तितयश्चापि कुत्रचित् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।

“ततो देवि ! परस्परं करितुरगरथपदातीनां

निरन्तर-शरनिकर-धारासम्पातोपदर्शितदुर्हि-

नानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलः सम्प-

हारः प्रावर्तत ॥”)

धारासुही, स्त्री, (धारान्विता सुही ।) विधार-

सुही । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैकांटासिज

इति भाषा ॥

धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ + णिनिः + डीप् ।)

धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शास्त्रालिवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्दशदेवयोषिज्ञः ।

यथा,—

“शची वनसती मार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृतिः ।

सिनीवाली कुहू राका तथा चातुमतिः शुभा ॥

आयतिर्नियतिः प्रज्ञा सेला वेला च नामतः ।

एताश्चतुर्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोषितः ॥”

इति वृद्धिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८

“प्राणप्रदानात् स पृथुर्व्यस्मात् भूमेरभूत् पिता ।

ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥”

आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १।१३।६१ ।

“सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।

सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥”

“धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधारः

पोषणी पोषणकर्त्री ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-

स्वामी ॥)

धारी, [नृ] पुं, (धरतीति । धृ + णिनिः ।) पीलु-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ त्रि, धारविशिष्टः ॥

(धारकः । यथा, महाभारते । ५ । ३१ । ११ ।

“तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ॥”

ग्रन्थतात्पर्यज्ञः । यथा, मनुः । १२ । १०३ ।

“अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥”)

धारुः, त्रि, (ध्रयति पिबतीति । धे द पाने +

रुः ।) पानकर्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा,

“वत्सो धारुविव मातरं तं प्रत्यगुपपद्यताम् ॥”)

धारोष्णं, स्त्री, (धारायां दोहनप्रपाते उष्णम् ।)

दोहनेनोष्णधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

धाव

“धारोष्णत्वमृतं पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्ति-

वृध्यं वृंहणमभिवर्द्धनमतिस्वादु चिदोपापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

(“धारोष्णं गोपयो वल्यं लघु शीतं सुधासमम् ।

दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्वाराशिशिरं त्वजेत् ॥”

धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतम् माहिषम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

धारोष्णं, पुं, कण्ठवर्णचक्षुचरणयुक्तहंसः । जेष्ठ-

हंस इति भाषा ॥ इत्यमरः । २।५।१४ ।

(यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के सूत्रधारस्य शर-

द्वर्णनायाम् ।

“सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदीवता-

रम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपुष्टेः ॥”

सर्पविशेषः । छतराष्ट्रपुष्टः । इति मेदिनी ।

रे, २७० ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।

“लाचागृहानलविषान्नसमाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिवहेषु च नः प्रवृत्तः ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥”)

धारोष्णपदी, स्त्री, (धार्तराष्ट्रस्य पाद इव पादां

मूलं यस्याः । डीष् पङ्गावः ।) हंसपदी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषो हंसपदीशब्दो

ज्ञातव्यः ॥)

धार्मिकः, त्रि, (धर्मं चरतीति । धर्म + “धृ”

चरति । ” ४।४।४१ । इति ठक् । यथा,

धर्ममधीते वेद वा । “क्रतूक्थादिह्यन्तान्

ठक् । ” ४।२।६० । इति ठक् । धर्मश्रीतिः ।

तत्पर्यायः । देवयुः २ । १२२ । ४२ ।

(यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४२ ।

“धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ॥”

धार्थं, त्रि, (ध्रियते इति । धृ + ण्यत् ।) धारणी-

यम् । यथा,—

“धातानुराधवसुपुष्पविष्णुखड्गला-

चित्रोत्तराश्विपवनादितरेवतीषु ।

जन्मर्चजीवधुशुक्रदिनोत्सवादी

धार्थं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥”

इति समयप्रदीपः । यथा,

(ध्रियते परिधीयते इति । वस्त्रे, स्त्री ।)

भागवते । ६ । १८ । १४ ।

“वयं तत्रापि भृगवः शिखीऽस्या नः पितामहः ॥”

असद्वार्थं धृतवती शूद्रो वेदमिवावती ॥”

धाव, उ ज जवे । ऋजि । इति कविकव्यम् ।

(भ्वां-उभं-अकं-शुद्धीकरणे सकं-सिट् ।)

धावति धावते । उ, धाविला धौला ।

पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति जटाधरः ।

मन्त्रेन शुध्यतीत्यर्थः ।

“दधावद्विस्ततश्चक्षुः सुनीवस्य विभीषणः ।

अस्य जवे निष्ठाया अप्रयोगः । धीते नासः ।

इति दुर्गादासः ॥

धिवक्त्र

धिषणा

धिषण

धावकः, चि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव + खुल् ।) धावनकर्ता । शीघ्रगमनकर्ता । धाउ-
डिया इति भाषा । धावधातोर्लकप्रत्ययेन
नियन्तः ॥ (यथा, गोः रामायणे । २।३।२२ ।
“संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं वृत्तार्थसुपकल्पय ॥”)
धावनं, क्लौ, (धाव + भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।११४ ।
“ग्रामे ग्रामे स्थितैरश्वैर्धावनं प्रतिविह्वान् ॥”)
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
“पटोलत्रिफलानिष्कषायाश्चात्र धावने ॥”
“पाकं गते ब्रूये वापि गम्भीरे सख्येऽथवा ।
सरस्य शोधनं कार्यं धावनं भिषग्वरेः ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥)
धावनिः, स्त्री, (धाव + बाहुलकात् अनिः ।) पृश्नि-
पर्णी । इत्यमरः । २।४।६३ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,
“पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यहिरण्यपि ।
क्रोष्टुविना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)
धावनिका, स्त्री, (धावनिरिव प्रतिकृतिः । “इवे
प्रतिकृतौ ॥” ५।३।६६ । इति कन् । यदा,
स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥
धावनी, स्त्री, (धावनि + कृदिकारादिति वा
डोष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥
धावितः, चि, (धाव + क्तः ।) गतः । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३।५२ ।
“एवमस्त्विति तौ मृदौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अध्यास्योदपतद्वयोम गृहीत्वा यष्टिभाजने ॥”)
मालिनः ॥
धावाः, [सु] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा +
इति असुन् तस्य सुट् च ।) पर्वतः । इति
वि, श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-अनिट् ।) श्रु, धियति । इति दुर्गादासः ॥
धिक्, य, निर्भर्तु सनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३।
३।२३६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १।१५।३५ ।
“धिक्षां धिङ्मामतीवेत्यं निनिन्दात्मान-
मात्मना ॥”)
धिकारः, पुं, (धिक् इत्यस्य कारः करणम् ।)
धिकृ । तत्पर्यायः । नीकारः २ अवहेलम् ३
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४।१४।१३ ।
“लोकधिकारसन्दर्भं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥”)
धिकृतः, चि, (धिक् + क्त + कर्मणि क्तः ।)
करणे धिकारो निन्दा धिगितः धिक्कृतः धिक्
क्ता इति भर्तृसितो धिक्कृत इति यावत् ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अपञ्चस्कः २ । इति

प्राणिवर्गे अमरः । ३।१।३६ ॥ (यथा,
भागवते । ७।८।५३ ।
“वयं किमुखास्वन्तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥”)
निन्दितमात्रम् । कृतधिकारस्य प्राणिवर्गोक्तस्य
पर्यायान्तरमिदम् अप्राणिविषयार्थम् । धिगस्तु
त्वां इति कृतः शब्दितो धिक्कृतः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । अवरौणः २ । इति विशेष्यनिर्णय-
अमरः । ३।१।६४ ॥
धिक्रिया, स्त्री, (धिगितुच्चारणमेव क्रिया ।)
निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २।१८५ ॥
धिक्, ड सन्दीपे । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (धां-आत्म-अकं-सेट् ।) तृतीयस्वरौ ।
ड, धिक्ते वङ्गिः सन्दीप्यते इत्यर्थः । जनः
क्लिश्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
धिगणः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्मकार्यं
वृत्तिः । स तु ब्राह्मणादायोग्यां जातः । इति
भगुः ॥
धियाम्यतिः, पुं, (धियां बुद्धीनां पतिः । अलुक्
समासः ।) पूर्वजनिविशेषः । मङ्गघोष इति
ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः । आत्मा । ध्यात
एव धियाम्यतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥
धिव, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकर-
णम् । इ, धिन्वते । न, धिनोति ह्येन हिरण्य-
रेतसमिति किराते । गतिः कैश्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥
धिव, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (डां-
परं-अकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, दिधेष्टि ।
रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
धिषणः, पुं, (धिषोति प्रागल्भ्यं ददातीति । धृष् +
“धृषेधिव च संज्ञायाम् ॥” उणां २।८२ । इति
व्युः ।) दृहस्यतिः । इत्यमरः । १।३।२४ ॥
धिषणा, स्त्री, (धिषोत्यनयेति । धृष प्रागल्भ्ये +
व्युः । धिषादेशश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १।
५।११ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३।३२।१४ ।
“विवेष यन्मा धिषणा जजान स्ववेः पुरा पार्था-
दिन्द्रमहूः ॥”
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८।१५।७ ।
“तव त्वदिन्द्रियं दृष्टत्तव शुभ्रसुत क्रतुम् ।
वज्रं धिषाति धिषणा वरेण्यम् ॥”
“धिषणा स्तुतिः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३।४६।४ ।
“क्षपां वक्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं
भागं धिषण्येव वाजम् ॥”
“धिषण्येव । यथाऽग्नानां वाक् अख्येदमिति
विभागं करोति तद्वत् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
प्रस्तरः । यथा, ऋग्वेदे । ६।५६।२ ।
“पवस्व धिषणाभ्यः ।”
“किञ्च धिषणाभ्यो यावभ्यः पवस्व स्वर ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥

धारयित्री । द्यावापृथिव्योः द्विवचनान्तः । यथा,
ऋग्वेदे । ३।४६।११ ।
“यं सुक्रतं धिषणे विभक्तं चनं वृत्तानां जन-
यन्त देवाः ॥”
“धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्री । यद्वा
प्रगल्भ्ये समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे
द्यावापृथिव्यौ ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥*॥
हविर्हानस्य पत्नी । यथा, मातृस्ये । ४।४५ ।
“हविर्हानात् षड्गन्धेयी धिषणा जनयत् सुतान् ।
प्राचीनवह्निषं साङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम् ॥”
क्लौ । स्थानम् । यथा, भागवते । ३।१६।३२ ।
“तदा विष्णुर्धृषणात् तयोर्निर्गतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानायेषु पुत्रकाः ॥”
“विष्णुस्य धिषणात् स्थानात् ॥” इति तद्वाक्ये-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
धिष्टा, क्लौ, (धिषा + निपातनात् णस्य टः ।)
स्थानम् । गृहम् । नक्षत्रम् । अग्निः । इत्यमरः ।
३।३।१५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥
धिष्टा, पुं, (धिषोति प्रगल्भो भवतीति । धृष +
ण्यः । निपातनात् साधुः ।) अग्निः । शुक्रा-
चार्यः । इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तः ॥
धिष्ठा, क्लौ, (धिषोति प्रगल्भो भवतीति । धृष +
“मानसिर्वर्णसिपर्णसीति ॥” उणां । ४।१०७ ।
इति गणप्रत्ययः निपातनात् ऋकारस्य च
इकारः । स्थानम् । (यथा, भागवते । २।१।३० ।
“द्वौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
प्रक्ष्माणि विष्णोरहनी उमे च ।
तदभ्रविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ठा-
मापोऽस्य ताल रस एव जिह्वा ॥”
“परमेष्ठिधिष्ठां ब्रह्मपदम् ॥” इति तद्वाक्ये
स्वामी ॥ गृहम् । (यथा, महाभारते । १७।३।१० ।
“स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ठा-
मिष्टापूर्ते क्रोधवशा हरन्ति ॥”)
नक्षत्रम् । (यथा, सूर्यसिद्धान्ते । ११।२१ ।
“सार्पेन्द्रपौष्ठाधिष्ठाणानामन्याः पादाः भस-
न्धयः ॥”)
अग्निः । इत्यमरः । ३।३।१५४ ॥ (यथा अथर्व-
वेदे । २।३५।१ ।
“ये भक्षयन्तो न वस्त्वानुधुष्यन्मानयो अन्वतप्यन्त
धिष्ठाः ॥”)
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उल्का-
भेदः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ३३।१ ।
“दिविभुक्तशुभफलानां
प्रततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ठाः उल्काश्च निविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥”
प्राणाभिमानो देवः । यथा, ऋग्वेदे । ३।२२।३ ।
“अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा
ऊचिषे धिष्ठाया ये ॥”
“धियं बुहुःप्रहितं देहं उष्णान्ति उष्णीकुर्व-
न्तीति धिष्ठाः प्राणाभिमानो देवाः ।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

धीरः

धी, ओ ड य आराधे । नादरे । इति कविकल्प-
डमः ॥ (दिवां-आत्म-सकं-अनिट् ।) अनादर
इति कातन्नादौ । ओ, धीनः । ड य, धीयते
खलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

धीः, स्त्री, (ध्ये चिन्तने + भावे क्तिप् । सम्प्रसार-
णश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ६२ ।

“धृतिः चमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धौर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥”
धीतः, त्रि, पीतः । इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

धीतिः, स्त्री, (धेट् पाने + क्तिन् ।) पिपासा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥

धीदा, स्त्री, (धियं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां
टाप् ।) कन्या । मनीषा । इति हेमचन्द्रः ॥

धीन्द्रियं, स्त्री, (धीजनकमिन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रि-
यम् । तद्वयथा । मनः १ नेत्रम् २ ओक्षम् ३
त्वक् ४ रसना ५ घ्राणम् ६ । इत्यमरः । १ ।
५ । ८ ॥

धीमान्, [तृ] पुं, (धीरस्यास्तीति । धी + मतुप् ।)
वृहस्पतिः । पण्डिते, त्रि । इति मेदिनी । ते,
११५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १०२ ।

“तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धोमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥”
नरपुत्रस्य विराजः पुत्रः । यथा,—

“नरो गयस्य तनयः तत्पुत्रोऽभूत् विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांसस्मादजायत ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ३६ ।

पुरुवरसः उर्वशीगर्भजातः पुत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ७५ । २४ ।

“षट्सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धोमानमावसुः ।
दृष्टायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चोर्वशीसुताः ॥”

धीमती, स्त्री, (धीमत् + स्त्रियां डीप् ।) बुद्धि-
मती । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

धीरं, स्त्री, (धियं रातीति । रा + कः ।) कुङ्कु-
मम् । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कुङ्कुमं चुखणं रक्तं काष्ठीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनन्वीरं बालीकं शोणिताभिधम् ॥”

धीरः, पुं, (धियं राति ददाति यज्जातीति वा ।
रा + कः ।) ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वलिराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

धीरः, त्रि, (धियं ईरयतीति । ईर + अण् । यद्वा,
धियं रातीति । रा + कः ।) धैर्यान्वितः ।
खैरः । पण्डितः । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥
(यथा, भागवते । ३ । ६ । ४५ ।

“तथापरे चात्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
तेषां अमः स्यान्न तु सेवया ते ॥”

बलयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्दः । इति
जिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

धीराधी

“देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥”

इति रसमञ्जर्याम् ।)

विनीतः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
(गम्भीरः । यथा, रघुः । ३ । ४४ ।

“अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
खरेण धीरेण निर्वर्तयन्निव ॥”

धीरत्वं, स्त्री, (धीरस्य भावः । धीर + त्व ।)
धीरता । यथा,—

“प्रागल्भ्योदाय्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायन्नजा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ॥

धीरपत्नी, स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्रमस्याः ।
स्त्रियां डीष् ।) धरणीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

धीरस्कन्धः, पुं, (धीरः अचक्षलः भारसह इति
यावत् स्कन्धीयस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३४८ ॥

धीरा, स्त्री, (धीर + टाप् ।) काकोली । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूची ।
अस्याः पर्याया यथा,—

“गुडूची मधुपर्णी स्यादन्ततान्तवल्ली ।
क्षिन्ना क्षिन्नरुहा क्षिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥

जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षिका धीरा विश्रल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मानावस्थायां मध्याग्रगल्भानायािकाभेदः ।
अस्या लक्षणम् । यज्ञाकोपप्रकाशा धीरा ।

मध्याया धीरायाः कोपयज्ञिका गीः । प्रौढा-
धीरायास्तु रतावौदास्यम् । सा द्विविधा ।
ज्येष्ठा कनिष्ठा च । मध्या धीरा यथा,—

“लोलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः अमवारिधारा ।
देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥

प्रौढा धीरा यथा,—
“नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा
गिरो

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि ! दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्वीत
साचिसितम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च ।) मानाव-
स्थायां मध्याग्रगल्भा नायिकाभेदः । अस्या
लक्षणम् । यज्ञाकोपप्रकाशा । मध्याया

धीराधीरायाः कोपयज्ञिके वचनरुदिते ।
प्रौढाधीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनताड-
नादि च कोपस्य प्रकाशकम् । सा द्विविधा ।
ज्येष्ठा कनिष्ठा च । मध्याधीराधीरा यथा,—

धुञ्च

“कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निःश्वस्य वासलुलिता निहिता दृगन्ताः ॥

प्रौढाधीराधीरा यथा,—
“तत्त्वोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतयौवना
काकुल्याकुलवाचिसाचिहसितस्फूर्जतकपोल-
त्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्दृग्दृशा लाचारसंचालित-
प्रौढी प्रेष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारिता
दृश्यः ॥”

इति रसमञ्जरी ।

धीलटिः, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति बालीका
मोहयतीति । लट् + “सर्वधातुभ्य इत् ॥” उणां
४ । ११७ । इति इत् ।) दुहिता । इति हारा-

वली ॥ २१६ ॥
धीवा, [नृ] पुं स्त्री, (ध्यायतीति । ध्ये + “आप्ति-
संप्रसारणश्च ।” उणां । ४ । ११५ । इति
कनिप् । संप्रसारणश्च ।) धीवरः । यथा, बभूवुः

धीवरी बहुधीवा । इति सुग्धबोधम् ॥
धीवरः, पुं, (दधाति मत्स्यानि । धा + “क्षिप्र-
चत्वरधीवरपीवरेति ।” उणां । ३ । १ । इति
खरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) धीवरपत्नी ।

इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । २० । १७ ।
“यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हिततो जलम् ॥”

यतश्चिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥”
धीवरी, स्त्री, (धीवर + डीष् ।) धीवरपत्नी ।
केवर्ती । इति सुग्धबोधम् ॥ मत्स्यबोधनी ।

इत्युणादिकोषः ॥
धीशक्तिः, स्त्री, (धियः शक्तिः ।) बुद्धिसामर्थ्यम् ।
तत्पर्यायः । निष्क्रमः २ । इत्यमरः । १ । २ । ५५ ॥

सा चाष्टधा । यथा,—
“शुश्रूषा अवनश्यैव ग्रहणं धारणं धीयुषाः ॥
उद्घापोद्घार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीयुषाः ॥” इति भरतः ।

“राजाध्या-
धीसखः, पुं, (धियः सखा सहायः ।) मन्त्री । इति
सखिभ्यश्च् । इति टच् ।) मन्त्री । इति
चन्द्रः । ३ । ३८३ ॥

धीसचिवः, पुं, (धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः ।
सहायः ।) मन्त्री । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥
धु, न न कम्पे । इति कविकल्पडमः ॥ (धा + “उभ-
सकं-अनिट् ।) न न, धुनोति धुनुते । कम्पकवनादि-
इह अन्तस्य रूपम् । धुनोति कम्पकवनादि-
धुनोत्यशोकं वायुरिति हलायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥

धुः, स्त्री, (धवनमिति । धु कम्पने + भावे क्त-
कम्पनम् । इत्येकाच्चरकोषः ॥
धुञ्च, ड सन्दीपने । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्प-
डमः ॥ (धा + “आल-अक-अट् ।) प्रकृतं क्लेश-
ड, धुञ्चते वद्विः सन्दीप्यते इत्यर्थः । धुञ्चते क्लेश-
क्षिप्र्यति जीवति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धुनि

भूतः, वि, (धु + क्तः ।) त्यक्तः । विधूतः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।
“तीव्रवेगधृतमागं वृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोयया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वात्ययेव पिटकाननोत्थया ॥”)
धुनिः, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीजातवृक्षा-
निति । धु कम्पने + बहुलवचनात् निः स च
कित् ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । २ ।
“पथोदरन्तीरगुजोधमस्त्रै
दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥”
धुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । १७४ । ६ ।
“त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्हणोरपः सीरान-
सवन्तीः ॥”
“हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शूत्राणामसि अतो
धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनि-
नां भजलप्रतिरोधकार्यसुरः स एव प्रतिबन्धक-
तया यासां ताडशौरपः ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः । घूनयति कम्पयति शूत्रूनििति । मरु-
द्विशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३६।७।
“उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥”
कम्पयितरि, नि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।
“हरिरणकेशो रजसोविसारेहिर्धुनिर्वात इव
ध्रजीमान् ॥”)
धुनी, स्त्री, (धुनि + कृदिकारादिति वा डीष् ।)
नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २६ । ५५ ।
“सर्वं विचक्ष्य नृगचेष्टितमात्मनोऽन्त-
र्धुनीनायः, पुं, (धुनीनां नदीनां नायः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धुनुमारः, पुं, (धुन्वुं तन्नामकं राक्षसं मारय-
तीति । मारि + अण् ।) कुवलयाश्वराजः । स
एव धुनुमारकथा यथा, हरिवंशे । ११ । ३६—५५ ।
“स एव सुक्ती राजधिखतक्लेन महात्मना ।
कुवलयाश्च सुतं प्रादात् तस्मै धुन्मुनिवारणे ॥
वृहदश्व उवाच ।
भवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्मुमारो न संग्रह्यः ॥
स तं आदिश्य तनयं राजधिर्धुन्मुमारणे ।
जगात् प्रज्जतायैव तपसे संश्रितव्रतः ॥
कुवलयाश्च पुत्राणां श्रुतेन सह पार्थिव ! ।
पायाद्वृतकंसहितो धुन्वीस्तस्थ परिग्रहे ॥
तस्मादिष्टतदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा विसृजः ।
उग्रकल्ब नियोगाद्देवै लोकानां हितकाम्यथा ॥
तस्मान्न प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शुब्दो महानभूत् ।
रूपं श्रीमान्नृपसुतो धुन्मुमारो भविष्यति ॥
दिव्यैर्कीर्त्याश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
संपदुद्भवश्चापि प्रणेदुर्भरतधर्म ! ॥

स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ।
समुद्रं खानयामास बालुकार्णवमययम् ॥
नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्याधितः स वै ।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु बालुकान्तर्हितस्तदा ।
धुन्वुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ॥
मुखजेनाभिना क्रोधाह्लोकानुदत्तयन्निव ।
वारि सुखाव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोर्मिकलितं महत् ।
तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरुणन्तु रक्षसा ॥
ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाबलम् ।
आससाद् महादेजा धुन्वं धुन्वनिवर्हणः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन वद्विष्य प्रमयामास वारिणा ॥
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।
उतङ्कं दर्शयामास कृतकर्मा महायशः ॥
उतङ्कस्तु वरं प्रादात् तस्मै राज्ञे महात्मने ।
अददाच्चाक्षयं वित्तं शुचिभिश्चापराजयम् ॥
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ।
पुत्राणाञ्चाक्षयाह्लोकान् स्वर्गे ये राक्षसा
हताः ॥”*)

शक्रगोपः । गृहधूमः । पदालिकः । इति
मेदिनी । रे, २७० ॥

धुरन्वरः, पुं, धवट्छः । इति रत्नमाला ॥
(पर्यायोक्त्य यथा,—
“धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्वरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धुरं धरतीति । धृ + खच् + सुम् ।) रथ-
लाङ्गलादिभारवोढा । तत्पर्यायः । धुर्वहः
२ धुर्यः ३ धौर्यः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः । २।
६ । ६५ ॥ यथा,—
“धुरन्वरो धुरीणश्च धौर्यधुर्यधुर्वहः ।
यत्र कान्वरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम् ॥
वहत्येकधुरीणः स्यात्तथा चैकधुरोऽपि च ।
स तु सर्वधुरीणः स्यात् सर्वा वहति यो धुरः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(आदित्यनृपस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजानं
हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजा-
वल्याम् २ परिच्छेदे ।
“आदित्यस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भवः ।
धुरन्वराभिधो धीरो बलबुद्धिनिक्तेतनः ॥
सेनापतीन् वशीचक्रे धनमानप्रदानतः ।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्चसम् ॥
एकान्ते नृपमासीनं हत्वा हतमतिस्तदा ।
तदासनं समारुह्य राज्यं प्राशादधुरन्वरः ॥
भूमिवेदमितान्वर्णान्मुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सेनोद्धतं सुतं राज्ये स्थापयित्वा लयं गतः ॥”
राक्षसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः ।
यथा, गोः रामायणे । ६ । ३२ । १५ ।
“एतस्मिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य वशानुगाः ।
धुरन्वरः कुम्भहर्षमहानादः समुन्नतः ।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जग्मुर्वनौकसः ॥”)

धुआँहकमात्रे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३
१८६ । १० ।

“अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।
धुरन्वरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ॥”
श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १३ । १३७ । ३१ ।
“दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवानां धुरन्वर ! ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्म्मोपचायिनी ॥”)
धुरा, स्त्री, (धुर् + पच् टाप् ।) धूः । भारः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
धुरीणः, त्रि, (धुरं वहतीति । “खः सर्वधुरात् ।”
४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागवत् खः ।)
भारवाहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०७ ।
“हे ब्रह्मव्रतधराणां धुरीण ! त्वयापि मथ्युप-
कृतमित्यादुक्ता स्तन्वादुक्तार्थं यत्र यत्र खजन-
गृहद्वारादिषु वभ्राम ॥”)
धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति । कृः ।) अनङ्गान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, त्रि ॥
धुर्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । धुर् + “धुरो यङ्-
ट्कौ ।” ४ । ४ । ७७ । इति यत् । “न भकु-
चुराम् ।” ८ । २ । ७६ । इति न दीर्घः ।)
धुरन्वरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा-
रघुः । ५ । ६६ ।
“तामेकतत्त्वव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥”
श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २२ । ४६ ।
“वण्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्वा ध्यात्मशिक्षया ॥”
ऋषभौघधौ अनङ्गुहि च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अश्वादिरपि । यथा, महाभारते । ३ ।
१६७ । १२ । “पुनरपि चाव्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण
आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं
धुर्यमददत् अथ प्रायात् ॥”)
धुर्व, ईं हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । धूः धुरौ धुरः । ईं, धूर्यः ।
कितवे वाच्ये धूर्तः । इति मनीषादित्वाग्निपात्यः ।
इति दुर्गादासः ॥
ध्रुवका, स्त्री, (ध्रुवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं
कम्पयतीवेति । ध्रू कम्पने + “कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयो-
रपूर्वस्यापि ।” उणां २ । ३२ । इति कुन् ।
तट्टाप् ।) ध्रुवका । इत्युणादिकोषः ॥ ध्रूया
इति भाषा ॥
ध्रुवनः, पुं, (ध्रुवतीति । ध्रू + “भूस्त्रध्रूस्त्रजिभ्य-
ष्त्वल्सि ।” उणां २ । ८० । इति क्युन् ।)
अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, श्रुत-
पथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।
“ये यज्ञे ध्रुवनं तन्वते ॥”)
ध्रुवित्रं, स्त्री, (ध्रूयतेऽनेनेति । ध्रू + इत्र ।) यज्ञा-
ग्निज्वालाधार्यन्तगच्छर्म्मरचितव्यजनम् । इत्य-
मरः । २ । ७ । २३ ॥
ध्रुसुरः, पुं, ध्रुसूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धू

धूसुरः, पुं, (धूनोति कम्पयति चित्तं सेवनेन । धू कम्पने + "खर्जिपिङ्गादिभ्य उरोलचौ ।" उणां ४।६० । इति ऊरः । "धूनोतेः स्तुट् च ।" इत्यञ्जलदत्तोक्त्या स्तुट् ।) चुपविशेषः । धुतुरा । इति भाषा । तत्पर्यायः । उक्तः २ कितवः ३ धूर्तः ४ कनकाङ्गयः ५ मातुलः ६ मदनः ७ । इत्यमरः । २।४।७७ ॥ धत्तुरः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ शठः ९ मातुलकः १० श्यामः ११ शिवशेखरः १२ खर्ज्जुः १३ काहलापुष्पः १४ खलः १५ कण्ठफलः १६ मोहनः १७ कलभः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ देविका २१ तूरी २२ महा-मोहो २३ शिवप्रियः २४ धुसुरः २५ धुत्तुरः २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ॥ मदवर्णाभिवातकारित्वम् । ज्वरकुष्ठयूकालिचा-त्रणक्षेपकण्डकमिविषनाशित्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तिकारि-त्वम् । लग्दोषखर्ज्जुभमनाशित्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ सूक्ष्माकारित्वम् । वद्विपित्तनाशि-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषो-ऽयम् । तदुच्यते, —

"अर्कचौरं सुहीचौरं तथैव कालहारिका । करवीरकधूसुरौ पञ्च चोपविषाणि तत् ॥ अर्कचौरं सुहीचौरं लाङ्गलीकरवीरकम् । गुञ्जाहिफेनधूसुरौ सप्तोपविषजातयः ॥" इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥)

धू, अ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । अ, धवति धवते । धवति चन्दनमञ्जरीश्चेति हला-युधः । इति दुर्गादासः ॥

धू, न अ गि कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-क्रां च-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणम् । न अ, धूनोति धूनुते । गि अ, धुनाति धुनीते । धूनः धूनिः । धूनोति चम्यक-वनानीति हलायुधः । धुनाति वायुरश्वत्यम् । धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मा हि पवनः । इति दुर्गादासः ॥

धू, शि क कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-च-सकं-सेट् ।) कम्प इह ज्ञान्तस्य रूपम् । शि, धुवति मारुतो मालतीलताम् । अधुवौत् । क, धावयति । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणू-निति चुरादौ हलायुधः । प्रीधूनोर्नन् वा इत्यच धूजग्रहणादस्य कथं नन्निति चेन्न । स्वार्थविहि-तस्य जेजकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा कम्पप्रेरणे धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः । धूनोतीत्यादीनां साध्या इति चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणायां तेषां औ कवे कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनायां धूनय-तोत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्सूत्रे अकारः प्राचीनमतामुदाहृत्य एव । इति दुर्गा-दासः ॥

धूपः

धूपः, [र] स्त्री, (धुवतीति । धुव् + क्तिप् ।) यानमुखम् । रथादेरग्रभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २१ । "क्षणात् प्रांशुः क्षणाद्भुवः क्षणाच्च रथधूर्गतः ॥") भारः । (यथा, रघुः । १ । ३४ । "तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निश्चिन्दिपे ॥") चिन्ता । इत्येकाचरकोषः ॥ (अग्रम् । यथा, रघुः । २ । २ । "अपांशुलानां धुरि कौर्त्तनीया ॥" हिंसके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६४ । ७ । "दशधुरो दशयुक्ता वदद्भ्यः ॥" "दशभिर्धुरो धूमिर्हिसिद्धभिः । तृतीयार्थे प्रथमा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धूकः, पुं, (धूनोति कम्पयतीति । धू + "अजिय-धूनीभ्यो दीर्घश्च ।" उणां ३ । ४७ । इति कन् ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ धूर्तः । कालः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धूतः, त्रि, (धू + क्तः ।) कम्पितः । (यथा, मेघ-दूते । ३५ । "धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-स्तोयक्रीडाविरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥") भर्तृसितः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ त्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ तर्कितः । इति धरणिः ॥

धूनः, त्रि, (धू + "त्वादिभ्यः ।" ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूधातोः क्तः त्वादित्वात्तस्य नादेशः । इति संचिप्तसार-याकरणम् ॥

धूनकः, पुं, (धूनयति संधुचयति अग्निमिति । धू + शिच् + क्तुल् ।) वद्विवल्लभः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ धूना इति भाषा ॥

धूननं स्त्री, (धू + शिच् + ल्युट् ।) कम्पनम् । कौपान । इति भाषा । इति अग्रन्तधूधातोर्नटा-साध्यम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १२ । "कुर्वणा भक्तिशीलश्रीनिषेधं सूर्यधूननैः ॥")

धूनिः, स्त्री, कम्पनम् । धूधातोः क्तित्थाने त्वादि-त्वात्तिः । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

धूप, तापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) षष्ठररी । धूपायति धूपायते । आय-न्तादुभयपदमिति वीपदेवः । अरे तु आय-स्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अधूपीत् दुधूप इत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् । इति दुर्गा-दासः ॥

धूप, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥

धूपः, पुं, (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वा दीप्यतीति । धूप + अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषोऽथ धूमस्तद्वत्तिश्च । तत्पर्यायः । गन्धपिशाचिका २ । इति हेम-चन्द्रः । ३ । २१३ ॥ * ॥ यथा, —

"एवं वां कथितो दीपो धूपश्च शृणुतं सुतौ । नासाक्षिरन्धुसुखदः सुगन्धोऽतिमनोहरः ॥ दक्षमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्येतरस्य वा ।

धूपः

परागस्याधवा धूमो निष्ठापो यस्य जायते । स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः । राशीकृतेर्न चैकत्र तैर्द्रव्यैः परिधूपयेत् । औघामिवत्तथा कृत्वा न तत्फलमवाप्नुयात् । औचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा । उदयः सुरथः कन्दो रक्तविडम् एव च । पीतसालः परिमलो विमर्दोकासनस्तथा । नमोर्द्धेवदारुश्च विस्वसारोऽथ खादिरः । सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्गुभौ । वृक्षेषु धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्त्तिताः । अरालः सह सूत्रं श्रीवासः पटवासकः । कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ । सर्वौघधिरजोजातो वाराहश्चर्च उतकलः । जातीकोषस्य चर्चश्च गन्धः कसूरिका तथा । चोदे वृत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः । यच्चधूपो वृकधूपः श्रीपिष्टोऽगुरुमर्भरः । पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलः कण्ड एव च । अन्योन्ययोगनिर्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिताः । एतैर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृष्णवर्त्मना । येषां धूपोद्भवैर्ब्राह्मेस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवाः । निर्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्धं तथैव च । कृत्रिमश्चेति पञ्चेते धूपाः प्रीतिकरा मताः । न यच्चधूमं वितरेत् माधवाय कदाचन । न रक्तविडम् मह्यं सुरथं कृन्दिनं तथा । यच्चधूपः पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकः । कृष्णागुरुः सकर्पूरो महामायां प्रपूजयेत् । यच्चधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् । मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत् । परकीयांस्तथा व्रातान् स्त्रीकृत्यामिदं विदितम् । पुष्यं धूपञ्च गन्धश्च उपचारांस्तथापराजम् । न भूमौ वितरेत् धूपं नावने न घटे तथा । यथा तथाधारगतं च सुरथः सरलस्तथा । रक्तविडमशालौ च सुरथः कालागुरुसमन्वितः । सन्तानको नमोश्च कालागुरुसमन्वितः । जातीकोषादयस्युक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः । विपुरायास्तथैवायं मातृगामपि निवृत्तः । सर्वेषां पीठदेवानां कान्तादीनाञ्च पुष्पकः । एष वां कथितो धूपः शृणु तं त्रैवरज्जुतः । इति कालिकापुराणे ६८ सर्वाध्यायः ॥

अपि च ।

"पुष्पाणि च सुगन्धीनि धूपञ्च घृतञ्चतुल्यम् । गुग्गुलुं कुन्दरं चैव देवदारुं तुल्यञ्चकम् । सिद्धकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं लवङ्गं सज्जरसं नखं चैव देवे प्रैत्रे च कर्मेभ्यः । इति वद्विपुराणे यथा, —

रोगनाशकधूपो यथा, —

"कूर्ममत्स्याखमहिषगोशृगालास्त्रावनादः । विडालवर्हिंकाकाञ्च वराहोल्ककुसुमाः । हंस एषाञ्च विष्णुवं मांसं वा रीमं श्रीहृत् । धूपं दद्याज्ज्वरार्तस्य उक्तमिदञ्च प्रपूजयेत् ॥

धूपः

धूपार्जः

धूमः

रतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ! ।
निवृत्तिरोगजातानि वृत्तिमिन्द्राग्निनिर्यथा ॥”
इति गारुड १६६ अध्यायः ॥

(यथा,—

“पुरथामवचासर्जनिस्वार्कागुरुदारुभिः ।
सर्वज्वरहरो धूपः कार्थीयमपराजितः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
वङ्गधूपो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुउशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपवेदाद्यसंमिश्रैर्नैर्देवस्य देशिकः ॥”
अन्यथा,—

“सिताद्यमधुसंमिश्रं गुग्गुलुगुरुचन्दनम् ।
वङ्गधूपमेतत् सर्वदेवप्रियं सदा ॥”
दशाङ्गो यथा,—

“रोगरोगहरोरोगदक्केशः
सुरतरुजतुलधूपत्रविशेषाः ।
वक्रविचूर्जितवारिजमुद्रा
धूपवर्तिरिह सुन्दर ! भद्रा ॥”
अन्यथा,—

“मधु सुसं दृतं गन्धो गुग्गुलुगुरुशैलजम् ।
सरलं सिद्धसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

“गुग्गुलु सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
श्रीवैरमगुरु कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥
हरीतकी नखी लाक्षा जटामांसी शैलजम् ।
श्रीधृष्टं विदुर्धूपं देवे पित्रे च कर्मणि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

केशवार्चायां श्रीधृष्टधूपो यथा,—
“सुसं दृतं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोज्ज्वलम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषश्च वालकम् ॥
सरा मांसी ह्यगुरुकं त्वगुशीरश्च केशरम् ।
धूपोऽयं श्रीधृष्टः सर्वमेतद्वृत्तात्तकम् ॥
श्रीधृष्टो यथा,—

“गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठं गुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषश्च कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ॥
त्वगुशीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ॥”
कर्पूरं यथा,—

“कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुमलयोज्ज्वलम् ।
सर्वमेतद्वृत्तयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥
दशाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

“कर्पूरं कुष्ठं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलुगुरु ।
सर्वमेतद्वृत्तयुतं पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं कुष्ठं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलुगुरु ।
सर्वमेतद्वृत्तयुतं पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं कुष्ठं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलुगुरु ।
सर्वमेतद्वृत्तयुतं पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं कुष्ठं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलुगुरु ।
सर्वमेतद्वृत्तयुतं पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं कुष्ठं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलुगुरु ।
सर्वमेतद्वृत्तयुतं पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
श्रीधृष्टो यथा,—

ककोलम्वरं दार्जी गन्धमाद्री रसाञ्जनम् ॥
अष्टवर्गः शटी मेथी शिलाजिह्वचन्दनम् ।
कुङ्कुमं रेणुकं रास्त्राजमोदा शतपुष्पिका ॥
हरिद्रा जीरकं वृक्षचौरश्च रक्तचन्दनम् ।
कर्चूरकं मरुवकं यवानौ गन्धिकन्तथा ॥
शैलजं घातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
सुकुन्दधूपे देवर्षे ! सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

धूपदानविधिर्यथा,—
“मध्यमानामिकाभ्यान् मध्यपर्वणि देशिकः ।
अङ्गुष्ठायै देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्ज्या वामयासृश्रन् ।
धूपभाजनमन्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदागुना
उत्तीर्ण्य दृष्टिप्रथनं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ॥
वाद्यन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

गन्धमात्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—
“अदत्त्वा गन्धमात्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कृण्वो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

विषमधूपो यथा,—
“सक्तुः सर्जरसोपेतः सर्वपा एलबालुकैः ।
सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरञ्जनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटा न विषं न दर्दरसरीरुपाः ॥
न हृत्वा कर्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दहति ॥”
सर्पनिर्मोचनधूपो यथा,—
“कापांसास्थिभुजङ्गस्य यथा निर्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥

धूपनः, धुं, (धूपयति संधुचयति बह्विति ।
धूप+ल्युट् ।) शालवृक्षनिर्यासः । धूना इति
भाषा । तत्पर्यायः । शालवेष्टः २ सर्जरसः ३
वङ्गवल्गुः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
मनुः । ७ । २१६ ।

“परीक्षिताः स्त्रियस्तेन यजनोदकधूपनैः ।
वेष्टारम्भनसंयुक्ताः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥”
श्री, धूप+ल्युट् । धूपादिना सन्धुचयम् । यथा,
महाभारते । १२ । ६६ । ७ ।

“अमिकायां वि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चाज्ञलाजामिधूपनं दीपकम् च ॥”
धूपवृक्षः, धुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

धूपवृक्षकः, धुं, (धूपवृक्ष+कार्थं कन् ।) सरल-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
धूपागुरु, श्री, (धूपाय सन्धुचयाय यदगुरु ।)
द्वादशाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपाङ्गः, धुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

धूपायितः, त्रि, (धूपयते स्मिति । धूप सन्तापे +
“आयादय आधधातुके वा ।” ३ । १ । ३१
इति आयः । ततः क्तः ।) सन्तप्तः । अध्वा-
दिना आन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपगृहादि ।
यथा, तन्त्रप्रमोदे ।

“प्रदीपपरिदीपिते विविधधूपधूपायिते ॥”
धूपाहं, श्री, (धूपाय अर्हते पूज्यते इति । अर्हं
पूजायाम् + घञ् ।) कृष्णागुरु । इति राज-
निर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, त्रि ॥

भूपितः, त्रि, (धूपयते स्मिति । धूप + क्तः ।) सन्त-
पितः । (यथा, हरिभक्तिविलासे ।

“ततो गन्धपवित्रश्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेद्दिदम् ॥”
अध्वादिना आन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्त-
धूपः । यथा,—

“यवादिना दोहदधूपितो ह्रमः ।”
इति वृत्तायुर्वेदः ॥

धूमः, धुं, (धूनोति धूपयते वा । धू न कम्पे + “इधि-
युधीन्धीति ।” उणां १ । १४४ । इति मक् ।)
आर्द्रन्धनप्रभवः । धूया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । भस्मः २ मरुद्वाहः ३ खतमालः ४
शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।

“हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृष्णानोरुदियाय धूमः ॥”

अस्य गुणः । वातपित्तवृद्धिकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोजनकः ॥ (यथा,
मेघदूते । ५ ।

“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः ॥”
भीमादिवदुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।
“उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥”
उत्तारजवायुविशेषः । चोया टेंकुर इति
भाषा ॥ यथा, आह्निकतत्त्वधृतवचनम् ।

“धूमोद्गारे तथा वान्ते चुरकर्मणि मैथुने ॥”
चिकित्साविशेषः । यथा,—
“श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो नृहं विरेचनम् ॥

गौरवं शिरसः शूलं पीनसाहार्वाभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च ह्रिकाश्वासौ गलग्रहः ॥
दन्तदौर्बल्यमासावः स्तोत्राणाञ्चिदोषजः ।
पूतित्राणस्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥

हनुमन्वाग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्थं गलगुण्डुपजिह्विका ॥
खालित्वं पिञ्जरलक्ष्म केशानां घतनन्तथा ।
चवथुश्चातितन्त्रा च बुद्धिर्मोहोऽतिनिद्रता ॥

धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिवाम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां खरस्य च ॥”
“स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य चूत्वा दन्तान्
विष्टव्यं च ।

नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपी भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्युज्ज्वलाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्तयः ॥

धर्मके

“नियमश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥”)

[illegible]

धूमखी रचिता ख
सुभुंरी कफणिसत्री कि

धत्त
९

नीति । धृ

धूर्तः, पुं, (धूर्वंति हन्तीति । धूर्व् + तन् ।) धुस्तूर-
वृक्षः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ चोरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (खड्गलवणम् । इति
विश्वः । ते, २२ ॥)
धूर्तः, त्रि, (धूर्वंति हिनस्तीति । धूर्व् + “हसि-
न्त्यग्रिण्वादिमिलपूर्ध्विभ्यस्त्नु ।” उणां । ३ ।
८६ । इति तन् ।) द्यूतकृत् । वृषकः । श्रेष्ठस्य
पर्यायः । मायी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१४६ ॥ विटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

तत्पर्यायः । रेणुः २ पांशुः ३ रजः ४ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६८ ॥ धूसी ५ पांशुः ६ । इति
भरतः ॥ क्षितिकणः ७ क्षौद्रः ८ चूर्णम् ९
वृक्षम् १० महीद्रवः ११ वातकेतुः १२ नभः-
केतुः १३ कणा १४ क्षितिकणा १५ । इति
प्रन्दरनामनी ॥ * ॥

उद्यां ३। ५६। इति तन्।) विहङ्गवन्तम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम्। इति हेम-

उभ्यां ३। ८६। इति तृतीयाः । त्रयोविंशतिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेम-

उभ्यां ३ । चह । इति लौहकिट्टम् । इति हेम-
इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेम-

इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेम-

इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेम-
॥ ३॥ ४० ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हम्-
जः । ३ । ४० ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हम्-
पञ्चः । ३ । ४० ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ लाङ्काकण्डम् ॥ इति धन-
जन्द्रः ॥ ३॥ ४० ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ ला. प्र. म. १०० ॥
चन्द्रः । ३ । ४० ॥

इति राजनिघण्टः ॥ ला. ॥ १०० ॥
चन्द्रः । ३ । १० ॥

इति राजनिघण्टः ॥
पन्तः ॥ ३१८० ॥

इति राजनिर्देशः
चन्द्रः । ३ । ४० ॥

पत्रः १३१४०॥

पत्र: १३१०॥

धूसरः

दोषपञ्चातनुच्छायाकिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमार्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
इति कर्मलोचनः ॥

“अजरजः खररजस्तथा सम्मार्जनैरजः ।

स्त्रियः पादरजो राजन् ! शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

धूलिका, स्त्री, (धूलिरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रतिकृतौ ।” ५।३।६६ । इति कन् । टाप् ।) कुज्-
भटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीहारः ।
यथा, नीहारे वाणशब्दे चेति इत्यत्र नीहारे
धूलिकायामिति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

धूलिकेदारः, पुं, (धूलिप्रधानः केदारः । इति
मध्यलोपिसमासः ।) वप्रः । चैत्रम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छकः, पुं, (धूलिनां गुच्छक इव । इवार्थे
कन् ।) पटवासकः । फल्गुचूर्णम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः, पुं, (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिपुष्पिका, स्त्री, (धूलिः परागस्तत्प्रचुरं पुष्पं
यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) केतकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

धूलौकदम्बः, पुं, (धूलिनां कदम्बमत्र ।) नीपः ।
तिनिशः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । वे,
१७ ॥ (धूलिसमूहे, स्त्री ॥)

धूलौकदम्बकः, पुं, (धूलौकदम्ब + स्वार्थे कन् ।)
नीपः । इति जटाधरः ॥

धूलौपटलः, पुं, (धूलिनां पटलं यत्र ।) उड्डीय-
मानधूलिसमूहः । यथा, धूलौपटले धूमत्व-
भमे तत्रासता धूमत्वेन । इत्यादि सामान्यलक्ष-
नायां शिरोमणिः ॥ (धूलिसमूहे, स्त्री ॥)

धूश, क कान्तिकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) षष्ठखरी । कान्तिकृतिः
शोभितकरणम् । चन्दनो धूशयवज्जम् । इति
दुर्गादासः ॥

धूश, क धूशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) षष्ठखरी । धूशः कान्तिकृतिः ।
चन्दनो धूशयवज्जम् । इति दुर्गादासः ॥

धूस, क धूशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) षष्ठखरी । धूशः कान्तिकृतिः ।
क, धूसयवज्जं चन्दनः । महिषधूसरितः सरित-
स्तमिति जानकीहरणयमकाहन्त्यान्त एवाय-
मिति रमानायः । स्वमते तालयमूर्द्धन्यान्तो-
ऽप्ययम् । इति दुर्गादासः ॥

धूसरः, पुं, (धुनातीति । धू + “लधूमदिभ्यः कित् ।”
उणां ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।)
इषत्पाण्डुवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ ।
५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ६० ।

“अनेपक्षिपरिधूसरालकाः

सान्ध्यमेव रुधिरार्जवाससः ॥”)

उग्रः । गह्वरः । कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥ ॥

धृतः

धूसरवस्तूनि यथा । धूलिः १ लूता २ करभः ३
गृहगोधिका ४ कपोतः ५ धूषिकः ६ रङ्गम् ७
काककण्डः ८ खरादिः ९ । इति कविकल्प-
लता ॥

धूसरच्छदा, स्त्री, (धूसर ईषत् पाण्डुवर्णश्चन्दो
यस्याः ।) श्वेतवृद्धा । इति रत्नमाला ॥

धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसरं पत्रमस्याः । डीप् ।
स्वार्थे कन् । टापि पूर्ववत् ।) हस्तिशुखी-
चुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप् ।) पाण्डुरफलीचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरी, स्त्री, (धूसर + डीप् ।) किन्नरीभेदः ।
इति मेदिनी । रे, १७० ॥

धूसूरः, पुं, (धूस् कान्तिकरणे + भावे क्तिप् । तं
तूर्यते हिनस्तीति । तूर हिंसे + “इगुपधच्चेति”
३ । १ । १३५ । इति कः ।) धूसूरवृक्षः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

धृ, ड अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-अनिट् ।) अवध्वंसः पतनम् । ड,
धरते पत्रं वृक्षात् । गोविन्दभट्टसु अवध्वंसने
इति पठित्वा विध्वंसनं ध्वंसनं तस्याभावोऽवि-
ध्वंसनं स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

धृ, ड श स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-आत्म-स्थितौ अकं-धृतौ सकं-अनिट् ।)
ड श, ध्रियते । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ज धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ज, धरति धरते । इति दुर्गादासः ॥
धृज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) धर्जति । इति दुर्गादासः ॥

धृज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् । इति ।) सप्तमखरी । इ, धृज्गति ।
इति दुर्गादासः ॥

धृतः, त्रि, धृधातोः कर्मणि कर्तरि च क्तप्रत्ययेन
निधत्तः ॥ धारणविशिष्टः । धरा इति भाषा ।
(यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
“अश्वमेधसहस्रस्य सत्यस्य तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राहं सत्यमेव विशिष्यते ॥”)
अवध्वस्तः । पतित इति यावत् । स्थितः ।
(स्थिरीकृतः । निश्चितः । यथा, महाभारते ।
७ । १६ । २८ ।

“धृतां धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाश्चापि चक्रिरे ॥”
पुं, त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । ७ । ८२ ।

“चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्म्मभृतो धृतः ।
सुनेत्रः चतुर्वह्निश्च सुतपा निर्भयो वृद्धः ।
रौच्यस्येते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥”
इत्युपश्रयधर्म्मस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २३ । १४ ।

धृतिः

“दृष्टोश्च तनयो वभुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः ॥”
धृतराष्ट्रः, पुं, (धृतं राष्ट्रं येन ।) दुर्योधनपुत्रः ।
स जन्मान्धः शान्तनुपुत्रः विचित्रवीर्यश्चेति

यासाञ्जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ५५४
(अयं हि गन्धर्वपतेर्हंसस्य अंशावतारः ।
यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।

“अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिहितः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥”
सुराजा । नागभेदः । इति मेदिनी । रे, २७१ ।

(यथा, महाभारते । २ । ६ । ६ ।
“कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ ॥”
पश्चिमेदः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।

“ब्रह्मापेतोऽय ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽय सप्तमः ॥”
वलिराजस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ ।
७४ ।

“बलेः पुत्रशतश्चासीद्वाणज्येष्ठं नराधिप ! ।
धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैत्रतापनः ॥”
जनमेजयस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६४ । ५४ ।

“जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाङ्गीक एव च ॥”
धृतराष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । डीप् ।) हंस-

पत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६६ । ५७, ५८ ।
“काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा

ताम्ना तु सुषुवे देवी पक्षैता लोकविभुताः ॥”
“धृतराष्ट्री तु हंसान्ध कलहंसाश्च सज्जगः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥”
हंसपदीलता । इति हेमचन्द्रः ॥

धृतिः, पुं, (ध्रियते इति । धृ + क्तिन् ।) अविषा-
नात् पुंस्त्वम् ।) इष्टिः । इति मेदिनी । रे, २६ ।
(विश्वेदेवविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६१ । ३० ।

“वलं धृतिर्ब्रिषाम्ना च पुण्यकृत पावनस्तथा ॥”
चन्द्रवंशीयवृषपविशेषस्य विजयस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । ५५ ।

“विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्री धृतव्रतः ॥”
निमिर्वंशीयानामेकतमः । यथा, भागवते । ६ ।
१३ । २६ ।

“युनक्तस्तत्सुतो जज्ञे वीतद्वयो धृतिस्ततः ॥”
यदुवंशीयवर्माः पुत्रः । इति विष्णुपुराणे । १ ।
४ । १२ । १५ । “रौमपादादभुः वभौः पुत्री

धृतिः ॥”
धृतिः, स्त्री, (धृ + क्तिन् ।) तुष्टिः । (यथा, महा-
६ । ६२ ।

“धृतिः चमा दमोऽस्त्वयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥”
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दृष्टकं धर्म्मलक्षणम् ॥”
योगभेदः । धैर्यम् । (यथा, महा-
याम् । ३४ । ३ ।

“यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्जोतिरन्तरन्तं प्रजासु ॥”

धारणम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ सुखम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२२ ॥ (क्रतुः । यथा, काव्यायनश्रौतसूत्रे । २० । २ । ८ ।

“राज्यो धृतिश्च युद्धजपयुक्ताः ॥”

योद्धामातृकान्तर्गततयोद्धामातृका । इति भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षरावृत्तिच्छन्दोमात्रम् । इति कन्दोमञ्जरी ॥ * ॥ धृतियोगजातफलं यथा,—

“धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संहृष्टमानसः । वावदूकः सभायाश्च सुशीलो विनयान्वितः ॥ इति कौश्लप्रदीपः ॥

धारणा । सा त्रिधा । यथा,—

“धृत्वा यथा धारयते मनःप्राणैर्न्द्रियक्रियाः । योगेनायमिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥

यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मथा धृतिः सा तामसी मता ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ३३-३५ ॥

धृत्वी, स्त्री, (धृत्वा + “वनो रच” ४ । १ । ७७ । इति डीप् रञान्तादेशः ।) भूमिः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

धृत्वा, [न] पुं, (धरतीति । धृ + “श्रीङ्कुशि-रुहजिह्वीति । ” उणां ४ । १ । ३३ । इति कनिप् ।) धर्मः । विप्रः । समुद्रः । अन्तरीक्षम् । मेधावी । विष्णुः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्ट, या कि अमर्षे । क्रोध इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पठे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।)

आ धर्षितं धृष्टं तेन । कि, धर्षयति धर्षति । अमर्षे इह अभिभवः । इति भट्टमल्लः । न धर्षति निजाः प्रजाः । तमेव धर्षयत्येकं यस्तासु प्रतिक्लृणोति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष्ट, उ संहतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-संहतौ अकं-हिंसे सकं-सेट् । उदि-त्वात् क्वावेट् ।) उ, धर्षित्वा धृष्ट्वा । संहतिः । समूहः । इति दुर्गादासः ॥

धृष्ट, क ड प्रकृतिवन् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) प्रकृतिवन् प्रकृति-दासः ॥ क ड, धर्षयते वडिं पयः । इति दुर्गा-दासः ॥

धृष्ट, जि आ न प्रागल्भ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-अकं-सेट् ।) जि, धृष्टोऽस्ति । आ, धर्षितं धृष्टं तेन । न, धृष्टोति गुरोरग्रे यः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष्ट, पुं, (धृष्टोतीति । धृष्ट् + “पृभिदियधीति । ” उणां १ । २४ । इति कुः ।) दक्षः । इत्युणादि-संघातः । प्रगल्भः । इति संचिप्र-सारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्ट, जि, (धृष्ट + क्तः ।) प्रगल्भः । इति सुग्ध-संघातः । (यथा, भागवते । ५ । १२ । ७ ।

न शोभसे दृढसभासु धृष्टः ॥”)

निरलम्बः । तत्पर्यायः । धृष्टाक् २ वियातः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ धृष्टुः ४ दधृक् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । धर्षितः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषे, पुं । तस्य लक्षणं यथा, “भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रवपरायणः ।” इति रसमञ्जरी ॥ (चेद्विंशतीयकुन्तेः पुत्तः । यथा, हरिवंशे । ३६ । २४ ।

“कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥” सप्तममनोः पुत्तविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २ ।

“मनुर्विवस्वतः पुत्तः आह्रदेव इति श्रुतः । सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥ इच्छाकुर्नभगश्चैव धृष्टः श्रय्यातिरेव च ॥” धृष्टारिति कुत्रापि दृश्यते ।)

धृष्टा, स्त्री, (धृष्टते स्मिति । धृष्ट् प्रकृतिवन् + क्तः । टाप् ।) असती । इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्टाक्, [ज्] त्रि, (धृष्टोतीति । धृष्ट प्रागल्भ्ये + “स्फिष्टोर्नजिङ्” ३ । २ । १७२ । इत्यत्र “धृष्टे” इति काशिकोक्तेर्न जिङ् ।) निरलम्बः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

धृष्टिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अन्धकारमिति । धृष्ट् अमर्षे + बाहुलकात् निः । स च कित् ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥

धृष्टुः, त्रि, (धृष्टोतीति । धृष्ट् + “त्रिसृष्टिधृष्टि-क्षिपेः क्तुः” ३ । २ । १४० । इति कुः ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । २५ । ५ ।

“न हि त्वा शूरो न तुरो न धृष्टु-न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ॥” पुं, कश्चिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैवस्वत-मनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १० । १ ।

“मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः । इच्छाकुश्चैव नाभागो धृष्टुः श्रय्यातिरेव च ॥” सावर्णस्य मनोः पुत्तविशेषः । यथा, तत्रैव । ७ । ६० ।

“वरिष्ठुराथो धृष्टुश्च राजः समतिरेव च । सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ।” चन्द्रवंशोद्भवकुक्कुरराजस्य सुतः । यथा, तत्रैव । ३७ । १८ ।

“कुक्कुरस्य सुतो धृष्टुर्धृष्टोस्तु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥ कवेः पुत्तविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । १३३ ।

“कविः काव्यश्च धृष्टुश्च बुद्धिमानुश्रुतास्तथा । भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोयश्च धर्मवित् ॥ अष्टौ कविस्तथा ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ॥” अष्टौ कविस्तथा ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) धयति । टः स्त्रियामीवर्थः । स्तन-न्ययी । इति दुर्गादासः ॥

धेनुः, पुं, (धीयते इति धयत्यस्मादिति वा । धेट् पाने + “धेट इच्च” उणां ३ । ११ । इति न इञ्चान्तादेशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

नदः । इति मेदिनी ॥

धेना, स्त्री, (धेन + टाप् । “टित्वेऽपि खच्येव डीप् । इति हरदत्तोक्तेर्न डीप् ।” इति केचित् ।) नदी । (दधातेर्लटः शानचि अत्ययेन सत्वा-भ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा । यदा, धेट् पाने “धेट इच्च” इति नप्रत्ययः इकाराञ्चान्तादेशः गुणः । धयन्ति तामिति धेना । पानमत्र स्त्रीकारः । यदा, आखादः । धीयते पीयते आखाद्यते वानेन धयन्ति प्राणमिति धेना ।” इति देवराजयन्वा । १ । ११ । ३६ ।) भारतीमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । ६ ।

“यस्य धारा अहज्जि धेनाः ।” “धेना माध्यमिका वाचश्च विहजति ।” इति तद्वाक्ये साधनः ॥

धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः । लक्षणया जलसमीप-स्थानम् । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या इति । धेन + ठन् । टाप् ।) धन्याकम् । इति भाव-प्रकाशः ॥

धेनुः, स्त्री, (धयति लेप्ति सुतान् धीयते वत्सैरिति वा । धेट् पाने + “धेट इच्च” उणां ३ । ३४ । इति नुः इञ्चान्तादेशः ।) नवप्रसूता गौः । तत्-पर्यायः । नवसूतिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ नवप्रसूतिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

धानीयदधधेनवो यथा,—

“यास्तु पापविनाशिन्यः पयन्ते दधधेनवः । तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ! ॥ प्रथमा गुडधेनुः स्यादधधधेनुरथापि वा । तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञिका ॥ क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथापि वा । रसधेनुश्च नवमी दधमी स्यात् स्वरूपतः ॥ कुम्भाः सुद्रवधेनूनामितरासानां राशयः । सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिद्विच्छन्ति मानवाः ॥ नवनीतेन तैलेन तथान्ये तु महर्षयः । एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः ॥ मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि । यथाश्राद्धं प्रदातव्या सुत्तिमुत्तिफलप्रदाः ॥ गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्वास्तव मयोदिताः । अश्लेषयज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः ॥ व्रतानामुत्तमा यस्याद्विशोकदादशीव्रतम् । तदङ्गत्वेन चैषात्र गुडधेनुः प्रशस्यते ॥ अयने विषुवे पुण्ये अतीपातेऽथवा पुनः । गुडधेनवादयो देयास्तूपरागादिपर्वसु ॥” इति मत्स्यपुराणे ७६ अध्यायः ॥ पूर्वोक्तधेनूनां दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ अथ कपिलाधेनुदानादिफलम् । ह्योतोवाच । “अथातः संप्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुसुत्तमाम् ।

यत्प्रदानात्रो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन दद्याद्देवुं सवत्सकाम् ।
सर्वलङ्कारसंयुक्तां सर्वरत्नसमन्विताम् ॥
कपिलायाः शिरोऽग्रीवे सर्वतीर्थानि भामिनि ! ।
पितामहनिर्योगाच्च निवसन्ति हि नित्यशः ॥
प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलागलमस्तकात् ।
च्युतन्तु भक्त्या प्रानीयं शिरसा वन्दते शुचिः ॥
स तेन पुण्यतोयेन तत्क्षणादप्यकिञ्चित् ।
त्रिंशद्वर्षकृतं पापं दहत्यग्निरिवेव नमः ॥
कल्पसुत्याय यो मर्त्यः कुर्यात्तासां प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुन्धरे ! ॥
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन तत्क्षणात् ।
दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्संशयम् ॥
कपिलायास्तु स्मरेण स्नात्वा चैव शुचिब्रतः ।
स गङ्गादियु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः ।
यावज्जीवकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोसहस्रतु यो दद्यादेकाश्च कपिलां नरः ।
सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
गवामस्थि न लङ्घेत नृते गन्धे न दूषयेत् ।
यावज्जीवति तं गन्धं तावत् पुण्यं पूर्यते ॥
गवां कण्डूयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ।
तुल्यं गोशतदानस्य भयरोगादिपालने ॥
हणोदकानि यो दद्यात् क्षुधितानां गवाह्निकम् ।
सोऽश्वमेधफलं दिवं लभते मानवोत्तमः ॥
विमानैर्विविधैर्द्वैः कन्याभिरभिरर्चितैः ।
संयमानस्तु गन्धर्वैर्दोषमानो यथाभवः ॥” * ॥
एकादशप्रकारकपिलालक्षणं यथा,—
“सुवर्णकपिला पूर्वं द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेतपिङ्गला अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्वलक्षणा ॥
सर्वलक्षणसंयुक्ता सर्वलङ्कारसुन्दरी ।
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्वसुक्तिप्रदायिनी ।
शुक्तिमुक्तिप्रदा तेषां विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥”

इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथोभयमुखीधेनुदानादिविधानम् ।

होता उवाच ।

“अतः परं महाराजोभयमुख्याः समासतः ।
विधानं यद्वाराहो हे ! धरण्याः कथितं पुरा ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलञ्च यत् ॥

धरण्युवाच ।

यत्त्वया कपिला नाम पूर्वसुतपादिता प्रभो ! ।
होमधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ।
क्रियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥
प्रसूयमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव ! ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ! ॥

श्रीवाराह उवाच ।

शृणुष्व भद्र ! तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।
यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

कपिला अग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थं च वरानने ! ।
उद्धृत्य सर्वतेजांसि ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुन्धरे ! ॥
तपस्तप एवाग्रां व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।
दानानामुत्तमं दानं निधीनां ह्येतदुत्तमम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्यायतनानि च ।
पवित्राणाञ्च पुण्यानि सर्वलोकेषु सुन्दरि ! ॥
होतव्यान्निहोत्राणि सायं प्रातर्दिवातिभिः ।
कपिलाया वृतेनेह दद्यात् क्षीरेण वा पुनः ॥
क्षुद्रुते ह्यग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विविधैः सदा ।
पूजयन्नतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ॥
ते यान्यादित्यवर्णैश्च विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
सूर्यमण्डलमध्ये च ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्वसौख्यप्रदायिनी ।
सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
पूर्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्वलक्षणलक्षिताः ।
एतादृश्यः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ! ॥
सर्वा ह्येता महाभागास्तारयन्ति न संशयः ।
सङ्गमेषु प्रशस्ता च सर्वपापप्रणाशिनी ॥
अग्निपुच्छा अग्निमुखी अग्निलोमानलप्रभा ।
तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णाख्या प्रवर्तते ॥” * ॥
शूद्रात् कपिलाप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
“गृहीत्वा कपिलां शूद्रात् कामतः सदृशो भवेत् ।
प्रतितः स द्विजातीनां चाखालसदृशो हि सः ॥
न तस्मात् प्रतिगृह्यात् शूद्रादिपः प्रतिग्रहम् ।
दूरात्ते प्रतिहर्तव्याः श्वभिक्षुल्या इवाध्वरे ॥
सर्वकाले हि सर्वे वै वर्जिताः पितृदेवतैः ।
असम्भार्याप्रतिग्रहाः शूद्रास्ते पापकर्मिणः ॥
पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः ।
भूमेर्मलं समश्रन्ति जायन्ते विड्भुजश्चिरम् ॥” * ॥
शूद्रस्य कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा,—
“तासां क्षीरं घृतं वापि नवनोतमथापि वा ।
उपजीवन्ति ये शूद्रास्तेषां गतिमथो वृणु ॥
कपिलाजीविनः शूद्राः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ।
रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे ! ॥
ततोऽपि सुक्ताः कालेन श्वानयोऽन्यां व्रजन्ति ते ।
श्वानयोऽन्या विमुक्तस्तु विष्टायां जायते क्रिमिः ॥
विष्टास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च नित्यशः ।
भूयो भूयो जायमानास्तत्रोत्तारं न विन्दति ॥
ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्यात्तेषां प्रतिग्रहम् ।
ततः प्रह्वमेथान्तः पितरस्तस्य शेरते ॥
न तं विप्रस्तु सम्भाषेन्न चैकासनं विप्रेतु ।
स नित्यं वर्जनौयो हि दूरात् ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
यस्तेन सह संभाषेतथा चैकासनं व्रजेत् ॥
प्राजापत्यं चरेत् कच्छं तेन शुध्यति स द्विजः ॥”
अथासन्नप्रसवकपिलादानफलादि ।
“एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रेण तु पूर्यते ॥
किमन्यैर्बहुभिदानैः कौटिंस्यातविस्तरेः ।
ओजियाय दरिद्राय सुवृत्तायाहिताय वै ॥
आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ।
कपिलाहं प्रसूता वै दातव्या च द्विजन्मने ॥

जायमानस्य वत्सस्य सुखं योऽन्या प्रदृश्यते ।
तावत् सा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न सुसृति ॥
धेन्वा यावन्ति रोमाणि सवत्साया वसुन्धरे ! ।
तावत्यो वर्षकोऽयस्तु ब्रह्मवादिभिरर्चिताः ।
वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
सुवर्णमङ्गली यः कृत्वा रौप्यसुक्ताखुरानथा ।
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
कपिलायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
उदकञ्च करे दद्यादात्तया शुद्धयादिते ॥
ससमुद्रावृता तेन सशैलवनकानना ।
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन वै नरः ।
नन्दितो याति पितृभिर्विष्णुष्वं परमं पदम् ॥
ब्रह्मस्वहारी गोपञ्च भुगृहा पापदेहकः ।
महापातकयुक्तोऽपि वक्त्रको ब्रह्मदूषकः ॥
निन्दको ब्राह्मणानाञ्च तथा कर्म्मोपदूषकः ।
एतैः पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ।
तद्दिनं पयसाह्वरः पायसेनापि वा भवेत् ॥
सुवर्णस्य सहस्रेण तदहं नापि भामिनि ! ।
तस्याप्यर्हतेनापि पञ्चाशच्च तदहंकम् ॥
यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशालां विवर्जयेत् ॥
इमां गृह्णीभयमुखीसुभयत्र शमीरुखं वै ।
मम वंशविट्पदार्थं सदा खलिकरी भव ॥”
गोशरीरे देवतानिर्देशो यथा,—
“दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायानु सरस्वती ।
खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु तु पद्मगाः ॥
सर्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लीचनौ ।
ककुद्दि सर्वनचत्रं लाङ्गुले धर्म आश्रितः ॥
अपाने सर्वतीर्थानि प्रसावे जाङ्गवी नदी ।
नानाद्वीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ।
रोमसु सन्ति विद्याश्च त्वक्त्रेष्वनङ्गयम् ॥
धैर्यं धृतिश्च क्षान्तिश्च पुष्टिर्बुद्धिस्तथैव च ।
स्मृतिर्मैधा तथा लज्जा वपुः कीर्तिस्तथैव च ॥
विद्या शान्तिर्मेतिस्रैव सन्ततिः परमा तथा ।
गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गां दे न संशयः ॥
यत्र गावो जगत्त्र देवदेवपुरोगमाः ।
यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः सांख्यधर्मश्च शास्त्रतः ॥
सर्वरूपेषु ता गावस्तत्र देवानामपि देवतः ।
गावः पवित्रा मङ्गला स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”
इति वाराहपुराणम् ॥ “द्वै प्रणि

धेनुकः, पुं, (धेनुरिव प्रतिकृतिः ।
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कर्त्तु ।) अथ
विशेषः । स बलरामेण हृतः । इति श्रीभागवत
१५ अध्यायः ॥ (अयन्तु गर्हभक्ष्यं गोवर्ज्यं
स्योत्तरपार्श्वस्थतालवनवासी । यथा, कृदिव
६६ । २—२३ ।
“आजम्भतुसौ सहितौ गोधनैः सहगाभिर्न
गिरिं गोवर्धनं रम्यं वसुदेवसुतायुधम् ॥
गोवर्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।

दृष्टातेषु तौ वीरौ रम्यं तालवनं सहन् ॥
 तौ तालपङ्कजप्रकरे रम्ये तालवने रतौ ।
 चैरतुः परमप्रीतौ वृक्षपोताविवोजतौ ॥
 स तु देशः समः स्निग्धः सुमहान् कृष्णवृत्तिकः ।
 दर्भप्रायस्सलीभूतो लोष्टपाशाणवर्जितः ॥
 तालैस्तेजिपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्यामपत्रभिः ।
 फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तरिवोच्छ्रितैः ॥
 तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतांवरः ।
 अहो तालफलैः पक्वैस्वासितेयं वनस्थली ॥
 स्वादूयार्थं ! सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
 पक्वतालानि सहितौ पातयामो लघुक्रमौ ॥
 यद्येषामोदशो गन्धो माधुर्यप्राणतर्पणः ।
 रसेनादृतकल्पेन भवितव्यं मे मतिः ॥
 दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
 पातयन् पक्वतालानि चालयामास तांस्तुहन् ॥
 तत् तालवनं नगामसेयं दुरतिक्रमम् ।
 निर्माणभूतमौरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
 दारुणो धेनुको नाम दैवो गृहभरूपधृक् ।
 खरवृद्धेन महता वृतः समनुवर्तते ॥
 स तत्तालवनं धोरं गर्दभः परिरचति ।
 वृषत्तिश्चापदग्गणास्त्रासयानः सुदुर्मतिः ॥
 तालशृङ्गं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ।
 नामर्षयत संक्रुद्धस्तालखनमिव द्विपः ॥
 शब्दागुसारी संक्रुद्धो र्धर्पाविह्वलितः ।
 स्त्रियाचो हेषितपटुः खुरैर्निर्द्वारयन्महीम् ॥
 आविष्टपुच्छो हृषितो व्यात्तानन इवान्तकः ।
 आपतन्नेव दृष्ट्वा रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
 तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमच्ययम् ।
 रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदृष्टदृष्टनायुधः ॥
 पद्मासुभाभ्याश्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराडमुखः ।
 जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
 ताम्यामेव स जग्राह पद्मां तं दैत्यगर्दभम् ।
 आवर्जितमुखस्कन्धं प्रेरयन्तालमूर्धनि ॥
 स भूमोरुक्तटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।
 खरतालफलैः सार्धं पपात धरणीतले ॥
 न गतासु गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्दभम् ।
 शालीस्यथापरास्तस्य तणराजनि सोऽक्षिपत् ॥
 सा भूमौ गद्गदहृष्टा तालैः पक्वैश्च पातितैः ।
 तस्मिन् गर्दभदेहे तु सारुगे विनिपातिते ।
 रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं वभौ ॥
 नैर्ध्वजिप्रेषः । यथा, महाभारते । ३। ८४।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 सङ्क्राजोषितो राजन् ! प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
 तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
 सवत्सवायाः पदान्यस्या दृष्ट्यन्तेऽद्यापि भारत ! ।
 तामप्यस्य राजेन्द्र ! यदेव वृषसत्तम ! ।
 सन्निविष्टोऽयं पापं तत् प्रणश्यति भारत ! ॥”
 “ततोऽप्यस्मिन्नामर्षयः । यथा,—

“सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
 लघुलिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्तुतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥

(अपरविधलक्षणं यथा,—

“न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
 योषिदेति कटिहृदवल्गुमा ।
 अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
 धेनुकं वृषवद्व्रते प्रिये ॥”

धेनुकसूदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थ-
 तालवनवासिनमसुरं निरुदयति बलराम-
 द्वारेति । सूद + णिच् + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुरा-
 णम् ॥)

धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु +
 कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्वार्थे
 कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा,
 महाभारते । ७। ७६। १८।

“इमां ते तरणीं भार्यां त्वदाधिभिरभिभुताम् ।
 कथं सन्वारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम् ॥”

धेनुदुग्धं, स्त्री, (धेनोर्दुग्धमिव शुभं फलमस्य ।)
 चिर्मिटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।)
 गोक्षीरम् ॥

धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोति वर्द्धयतीति । क +
 अच् । धेनोर्दुग्धन्तस्य करः । एतद्वृत्तयेन धेनु-
 दुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्जरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

धेनुध्या, स्त्री, (धेनु + “संज्ञायां धेनुध्या” ४।
 ४। ८६। इति युगागमो यत्प्रत्ययश्च निपा-
 त्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २।
 ६। ७२ ॥ यां बन्धकेन दत्त्वा अर्थं नीतवान्
 सा । गौर्गमहिषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा
 धेनुध्याति दृष्टाः । इति भरतः ॥

धेनुकं, स्त्री, (धेनूनां समूहः । “अचित्तहस्तिधेनो-
 रुक्” ४। २। ४७। इति ठक् ।) धेनु-
 समूहः । इत्यमरः । २। ६। ६० ॥ (स्त्रीणां
 करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)

धैर्यं, स्त्री, (धीरस्य भावः कर्म वा । धीर +
 अच् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे णा-
 प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “स्थिरचित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति कीर्तयते ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(इदं नायकसत्त्वजगुणानामन्यतमः । यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३। ५८।

“शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
 ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥”
 तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३। ६३।

“यवसायादचलनं धैर्यं विज्ञे महत्यपि ॥”
 उदाहरणं यथा,—

“श्रुताश्वरोगीतरपि चक्षेऽस्मिन्
 हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।
 आत्मश्चराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”

धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + अण् । एवो
 दरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) सप्तस्वरान्तर्गत-
 षष्ठस्वरः । स तु नारदमते अश्वस्वरतुल्यः ।
 (अश्वस्तु धैवतं रौतौति वचनात् ॥) तानसेन-
 मते मेकस्वरतुल्यः । अस्याचारणस्थानं लला-
 टम् । आकरणमते दन्तः । अयं चत्विधवर्णः ।
 अस्य जातिः षाड्वः । अस्य तानम् ७२०
 प्रत्येतानम् ४८ ससुदायेन ३४,५६० भवन्ति ।
 इति संगीतशास्त्रम् ॥

“गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्ध्वगः पुनः ।
 धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥”
 अस्य श्रुत्यस्ति सः । इति संगीतदामोदरः ॥
 (यथा च सङ्गीतदर्पणे । १। ५५।

“मदन्ती रौहिणी रम्येलेता धैवतसंश्रयाः ॥”
 अस्य ऋषिकुले उद्भवः । चत्विधो जातिः । पीतो
 वर्णः । श्वेतदीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुरुः । गणेशो
 देवता । उष्णिकृत् कृत् । वीभत्सभयानक-
 रसयोरूपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥

धोङ्, पुं, (धोरति चातुर्येण गच्छतीति । धोर
 गतिचातुर्ये + अच् । रस्य डत्वम् ।) सर्प-
 विशेषः । धोङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 राजिलः २ डुङ्गुभः ३ डुङ्गुभः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

धोरः, ऋ गतिचातुर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वं
 परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्यं
 गतिचातुर्यम् । धोरन्त्या धोरणाक्रान्ता विनीता
 यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥

धोरणं, स्त्री, (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर +
 करणे ल्युट् ।) सर्ववाहनम् । हस्त्यश्वरथ-
 दोलादि । इत्यमरः । २। ८। ५८ ॥ (धोर +
 भावे ल्युट् ।) अश्वप्रथमगतिः । तत्पर्यायः ।
 धौरितकम् २ धौर्यम् ३ धौरितम् ४ । इति
 हेमचन्द्रः । ४। ३१२ ॥

धोरणिः, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति ।
 धोर + णिङ् ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥
 धोरितं, स्त्री, (धोर + क्तः ।) धोरणम् । अश्व-
 प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४। ३१२ ॥

धोरितकं, स्त्री, (धोरितमश्वप्रथमगतिस्तेन काय-
 तीति । कै + कः ।) धौरितकम् । इत्यमर-
 टीकायां रमानाथः ॥

धौतं, चि, (धावति स्मिति । धाव + कर्मणि क्तः ।)
 मार्जितम् । धौता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 निर्जितम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ चालितम् ५ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६। ७३ ॥ * ॥

“इषड्धौतं स्त्रिया धौतं यड्धौतं रजकेन च ।
 अधौतं तद्विजानीयादृष्टा दक्षिणपश्चिमे ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥

धौतं, स्त्री, (धाव + क्तः ।) कृष्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

धौतकटः, पुं, (धौतः कटः । नित्यकर्मधारयः ।)
 सूत्ररचितभाण्डम् । धौकडा इति ख्यातः । तत्-
 पर्यायः । स्थोनः २ स्थुतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

ध्यानं

जटाधरः ॥ स्युः ५ स्योतः ६ । इति भरत-
धृतकोषान्तरम् ॥

धौतकोषजं, क्ली, (कोषाज्जायते इति । कोष +
जन + डः । धौतं कोषजम् ।) पत्रोर्णम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

धौतकौषे(शे)यं, क्ली, (धौतं चालितं कौषेयम् ।)
पत्रोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ कौषेय-
मेव धौतं प्रचालितं पत्रोर्णम् । वटलकुचादि-
पत्रेषु क्रिमिभिरुर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी
ऊर्णा अर्नेति पत्रोर्णम् । इति भरतः ॥

धौतशिलं, क्ली, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धौमकः, पुं, (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम +
“धूमादिभ्यश्च । ” ४ । २ । १२७ । इति वुञ् ।)
देशविशेषः । इति कैचित् ॥

धौरः, पुं धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

धौरितकं, क्ली, (धौरितक + प्रज्ञादित्वाद्गण् ।)

अश्वानां पञ्चविधगत्यन्तर्गतगतिविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४८ ॥ तत्र सम्यक् गतिरा-
स्कन्दितं गाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा
गतिः । इति भरतः ॥

धौर्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । “धुरो यङ्कौ । ”
४ । ४ । ७७ । इति ङ्क् ।) रथलाङ्गलादि-
भारवोढा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ अनङ्गुहि,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

धौर्तिकं, त्रि, धूर्तस्येदम् । धूर्तस्य भावः । इति
धूर्तशब्दात् णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

धौर्यं, क्ली, (धुर्यस्य कर्म । धुर्य + ण्यन् ।)
अश्वस्य प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३१२ ॥

आ. अभियुतौ । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) युतिरिति बाहुल्यात्
दीर्घः । अभियुतिरभिसंयोगः । ध्वनिः शब्दोत्-
पत्तिहेतुभावः । धमति सुवर्णं वणिक् अभि-
संयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शब्दं जनः सशब्दं
करोतीत्यर्थः । अभिफुत्ततौ च । सुखेनैव धमे-
दमिम् । इति दुर्गादासः ॥

आकारः, पुं, (आ अभिसंयोगस्तं करोतीति ।
क + अण् ।) लोहकारकः । इति हलायुधः ॥

आमा, [न्] पुं, (आ + “नामन्सोमन्निति । ”
उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । उज्ज्वलदत्तस्तु ध्यायतेर्मनिन्
इत्युक्ता ध्यामन् इति शब्दमिच्छति ।) परि-
माणम् । आलोकः । ध्यानम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

आतं, त्रि, (ध्ये चिन्तने + क्तः ।) चिन्तितम् ।
यथा, शान्तिश्रुतके । ६ । [तम्] ॥

“आतं वित्तमहर्निशं न च पुनर्विष्णोः प्रहं शाश्व-
ध्यानं, क्ली, (ध्ये + भावि ल्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा,
मनुः । १ । १२ ।

“तस्मिन्नेव स भगवानुपविता परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदहमकरोद्दिवा ॥ ”)

ध्यामकं

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३४ ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
विच्छिदान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।

“तद्रूपप्रत्ययेवैकसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।
तद्व्याप्तं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निर्वाद्यते नृप ! ॥ ”

अस्यार्थः । “तद्रूपस्य धारणासिद्धस्य वस्तुनः
प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकाविच्छिन्ना
सन्ततिः । अन्यनिस्पृहा विषयान्तरेणाव्यव-
धीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमैर्यमा-
दिभिर्धारणान्तैः षड्भिरङ्गैर्निर्वाद्यते । ” इति
तट्टीका ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

“सर्वे देवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्तिधारिणः ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधतः ॥ ”

इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डम् ॥

ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४६ अध्याये ।

“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो
वृत्तिः ।

अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥ ”
अपि च ।

“प्राणायामैर्द्वादशभिर्भावतु कालो हृतो भवेत् ।
यत्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।

तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।

तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिधायतो भूषम् ।

प्राप्यावधिक्तं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।

नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
ध्येये मनोनिश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।

यत्तद्व्याप्तं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तल्लयतां गतः ।

पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥ ”
इति गारुडे २४० अध्यायः ॥

ध्यानयोगः, पुं, (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूप-
योगः । यथा,—

“विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ”

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

ध्यामं, क्ली, (ध्यायते प्रथमरिति । ध्ये चिन्तने +
बाहुलकात् मक् ।) दमनकवृक्षः । गन्धलणम् ।

(यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।

“ध्यामकुड्मुमकुड्मुसवर्णाः पित्तकोपतः ॥ ”)

ध्यामले, त्रि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥

ध्यामकं, क्ली, (ध्याममिव प्रतिकृतिः । ध्याम +
“इवे प्रतिकृतौ । ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)

रोहिषलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३८ ।

“एलातगरकुड्मुमांसीध्यामकत्वगपत्रनागपुण्य-
प्रियङ्गुहरेण्डुका-यात्रनख-शुक्तिचक्याशौथक-

धाड

श्रीवैद्यकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसु-
रक्ककुन्दरुकागुरुसूकोशीरभद्रादरुडुमानि
पुन्नागकेशरश्चेति ॥ ”)

ध्यामा, [न्] पुं, (ध्ये + “नामन्सोमन्निति । ”
उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपा-

तनात् साधुः ।) परिणामः । चिन्तायाम्, क्ली ।
इत्युणादिकोषः ॥

ध्येयः, त्रि, (ध्यायते इति । ध्ये + यत् ।) ध्यातव्यः ।
ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—

“ध्येयः सदा सवित्तमलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥ ”

इति श्रीनारायणध्यानम् । (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति
दुर्गादासः ॥

ध्ये, चिन्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति
दुर्गादासः ॥

सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) इ, ध्रजति । इति दुर्गादासः ॥

दासः ॥

ध्रण, ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्रणति ऋद्धः । इति दुर्गादासः ॥

अकं-सेट् ।) ध्रणति ऋद्धः । इति दुर्गादासः ॥

दासः ॥

ध्रस, क उत्तरे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) क, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) उ, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

पुत्रविशेषः । यथा,
II. 203

सर्वपापहरे तस्मिन् तपस्वीर्थे चकार सः ।

“जयन्तः प्रखरोत्साहो मधुरो निर्मलस्तथा ।

कुन्तलः कमलश्चैव सानन्दचन्द्रशेखरः ॥
सुखदः कुसुदो जायी कन्दर्पो जयमङ्गलः ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवकाः षोडश स्मृताः ॥
एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
खण्डैर्वाः षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि ॥
द्विगुणैरक्षरेरेव पदमेकमिहेष्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरित्यं षट्पदनिर्णयः ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तदध्रुवः ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथङ्गाख्येव तदध्रुवः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ध्रुवका, स्त्री, (ध्रुवक + टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुवा इति
भाषा । संज्ञा । इत्युणादिकोषः ॥
ध्रुवा, स्त्री, (ध्रुवत्यनयेति । ध्रु स्यैर्ये + वाहुलकात्
कः । ततश्चाप् ।) जुहः । वटपत्राकृतियज्ञ-
पात्रम् । इत्यमरः । २।७।२५ । सूत्रा । आर्षी ।
शालपर्णी । गीतमेदः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥
ध्रुवा इति भाषा ॥ साध्वी स्त्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ध्रुव, ऋ ङ खने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-आत्म-अकं-सेट् ।) रेफमध्यः । दावर्धौ ।
उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औन्नत्यमिति
चौरखामी । ऋ, अदिभेकत् । ङ, धेकते लोकः
शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । खनेनोत्साहः
खनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते खनेनोत्-
सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रु, लघौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
अनिट् ।) रेफोपधः । प्रायति लाभाहोः प्रीतः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वंसः, पुं, (ध्वन्स + भावे घञ् ।) नाशः । यथा,—
जन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।

“दर्शितभयेऽपि धातरि
धैर्यध्वंसो भवेन्न वीराणाम् ।
श्रीधितसरसि निदाघे
नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥”)

ध्वंसनं, स्त्री, (ध्वंस + भावे लुट् ।) ध्वंसः । (यथा,
भागवते । ५ । १ । २३ ।

“इति ह वाव स जगतीपतिशेखरेच्छयाधिनि-
वेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्वधध्वंसनापरातु-
भावस्य भगवतः इति ॥”) गमनम् । अधःपत-
नम् । इति ध्वन्सधातोर्भावेऽनङ्प्रत्ययः ॥ (ध्वंसय-
तीति । ध्वंस + णिच् + लुट् ।) ध्वंसके, त्रि ।
यथा, महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।

“प्रजापतिमिवौदार्यं तेजसा भास्वरूपमम् ।
महेन्द्रमिव प्रचूणां ध्वंसनं प्ररवृष्टिभिः ॥”)

ध्वंसी, [न] पुं, (ध्वंसते विनश्यतीति । ध्वन्स +
णिनिः ।) पर्वतसम्भवपीलुवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (ध्वंसोऽस्यास्तीति । ध्वंस + इनिः ।)

ध्वंसविशिष्टे, त्रि ॥ यथा,—
“जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिभुता परमाणुभिः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वजति । इति दुर्गा-
दासः ॥

ध्वज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं
सकं-सेट् । इदित् ।) वकारयुक्तः । इ, ध्वजति ।
इति दुर्गादासः ॥

ध्वजः, पुं, (ध्वजोऽख्यस्येति । ध्वज + अर्शआदि-
त्वादच् ।) श्रौण्डिकः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, मनुः । ४ । ८५ ।

“दण्डनामसं चक्रं दण्डचक्रसमो ध्वजः ।
दण्डध्वजसमो वेशो दण्डवेशसमो वृषः ॥”)

ध्वजः, पुं स्त्री, (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज +
पचाद्यच् ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३२ ।
“किं तेन जातु जातैन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति नयः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥”)
खड्गाङ्गम् । मेद्रम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने १६ अध्याये ।

“विदग्धैस्तु सिरास्त्रायुलङ्घमांसैः क्षीयते ध्वजः ॥”)
चिह्नम् । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ३३ । १७ ।

“तं वज्रे वाहनं विष्णुर्गुरुत्तमं महाबलम् ।
ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”)
गर्जः । दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्वदिशो
गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादण्डः । तत्-
पर्यायः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । ७ । २७ । ६ ।

“ततोऽर्जुनः सुशर्माणं विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजं धनुश्चास्य तथा चुराभ्यां समकन्तत ॥”)
ध्वजयुक्तिर्यथा,—

“सेनाचिह्नं त्रितीशानां दण्डो ध्वज इति स्मृतः ।
सपताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः ॥
पताका सार्द्धद्वैर्दण्डेण दण्डस्तु पृथिवीसुजाम् ।
सपताकध्वजस्याग्रे यदा हस्तं परित्यजेत् ॥
जयहस्तो ध्वजो नाम नैनं सामान्यमहति ।
वंशीय वाकुलः शालः पालाशश्चाम्पकस्तथा ॥
नैपो नैस्त्रीयवा दण्डस्तथा वैराजवारणः ।
अवहादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः ॥
सर्वेषाञ्चैव वंशस्तु दण्डः सम्प्रतिकारकः ॥”
अ क च ट त प य शाः ॥

“प्रतापाय पताकास्तु अष्टावेव प्रकाशिताः ।
पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
दीर्घा विशाला लोला च ज्ञेया हस्तैकवृद्धितः ॥
परिणाहे पादवृद्धिरथ वर्णस्य निर्णयः ।
रक्तः श्वेतोरुणः प्रीतश्चित्रो नीलोऽथ कर्पूरः ॥
कृष्णश्चेति पताकानां वर्णरूपप्रकाशितः ।
अवहादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकचयम् ॥
ब्रह्मचक्षुर्विदुः शूद्रजातीनां संप्रकाशितः ॥
गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला ।
गजः सिंहो हयो द्वीपी चतुर्णां पृथिवी-
सुजाम् ॥

हंसादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सेवाष्टमङ्गला ।
हंसः केकी शुक्रश्चासौ ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्ववृद्धिदा ।
चामरश्चासपचाणि चित्रवस्त्रं तथा सितम् ।
चतुर्णां वेदनयनपन्नेन्द्रगणितक्रमात् ।
तदग्रे यदि विन्यस्तं पताकादितयं भवेत् ॥
इयं हि सर्वतो भद्रा पताका चक्रवर्तिनः ।
तद्वर्णः पूर्ववज्ज्ञेयः प्रमाणं विधिविधितम् ॥
कानकं राजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात् ।
कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकाग्रे महीसुजाम् ।
तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः ।
चतुर्भिर्मकरास्याद्यैर्युक्ता चेत् सर्वसिद्धिदा ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ॥
मकरोऽथ गजः सिंहो बाघो वाजी श्वः शुकः ।
शुचिश्चेति समुद्दिष्टमादिद्यादिदशा भुवाम् ॥
इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीसुजाम् ।
अथ निष्पताकध्वजः ।
“पूर्ववदण्डनियमस्तत्र देख्ये विशेषणम् ।
दण्डः पचाणि पद्मश्च कुम्भश्च विहगो मणिः ।
निष्पताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरैतैः सुसंस्थितः ॥
जयः कपालो विजयः हेमन्त्र शिवः क्रमात् ।
राज्ञः पुरुषमानेन दण्डमानं प्रकीर्तितम् ।
ऊर्ध्वाधःक्रमयोगेन तदण्डादिकसुच्यते ॥
केकी चासौ मत्स्यरङ्गस्त्रिविधानां महीसुजाम् ।
ध्वजाग्रेषु विधेयानि पचाणि श्रियमिच्छताम् ॥
पद्मः कुम्भश्च विहगो मणिश्च पचाणि श्रियमिच्छताम् ।
उपर्युपरितो धेयो निष्पताके महीसुजाम् ॥
अथ षोडश द्वात्रिंशच्चतुःषष्टिदलासुजाम् ।
वृत्ताष्टदिग्दलैश्चाष्टः कुम्भः सम्प्रतिकारकः ॥
हंसश्चासः शुकः केकी पक्षिणश्च यथाक्रमम् ।
वज्रश्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्यमेव च ॥
ब्रह्मचक्षुर्विदुः शूद्रजातीनां स्यात् यथाक्रमम् ।
कनकं रजतं युग्मं द्विविधानां महीसुजाम् ।
निष्पताकध्वजाजानिर्माणे योग इत्युक्तिः ।
पताका यदिहास्येका सर्वज्ञेयः योयवर्तिनः ।
अयं ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्तिनः ॥
तत्रैव चामरे योग्ये विज्ञेयाः सर्वसम्पदः ॥
इति राज्ञां समुद्दिष्टमग्रेषां ध्वज उच्यते ।
नोद्वं विंशतिहस्तैर्भ्यो न चावर्ण्यैः दण्डैः ।
हस्तहस्तैकसंष्टया ध्वजो दण्डयुताभिः ॥
सहस्राधिपमारभ्य यावत् स्यादयुताभिः ।
न सहस्राधिपाञ्चनो ध्वजधारणमहति ॥
अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो ध्वजो विंशतिहस्तैः ।
तत्रापि वज्रवर्णादिनिर्णयः पूर्ववत् ॥
स्थिरता चित्रता चेति निष्पताकध्वजः ।
यदेतदुभयं चिह्नमुभयोः संप्रकाशितम् ।
तत्प्रमाणध्वजे ज्ञेयमप्रधाने न निर्णयः ॥
निष्पताकध्वजोद्देशः प्रोक्तोऽयं भोजसुजाम् ।
एतद्विद्वद्भ्यः मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयत् ॥
यो दम्भादधवाज्ञानाद्विलङ्घयति मानसः ।
स विधीदति नश्येत् तस्य कीर्तिः कुलं बलम् ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

ध्वजः

मातुस्य ।
 “घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
 निव्योतसवप्रसुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
 यः कारयेत् सुरगृहं विधिवद्वाङ्गं
 श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥”
 ध्वजयष्टादिमानमाह हयग्रीवपञ्चरात्रम् ।
 “ध्वजवंशः प्रकर्तव्यो निर्गणः सगुणो ढङ्गः ।
 तदूर्ध्वं ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्याद्विजोत्तमम् ॥
 प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्तितम् ।
 ध्वजयष्टिर्देवगृहे रेशान्यां दिशि देशिकैः ॥
 स्थापनीयाथ वायवे साम्प्रतं ध्वजमुच्यते ।
 पङ्ककार्पासचौमादौ ध्वजं कुर्यात् सुप्रभनम् ॥
 एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
 किङ्किणीजालकोपेतं वह्निपत्रविभूषितम् ।
 शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
 दण्डाग्राद्वरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
 महाध्वजं विख्यातं सर्वकामप्रदं शुभम् ॥
 ध्वजेन रहितो विप्रः प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
 पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥”
 शिवसर्वस्वे ।
 “देवभ्यश्च गृहं दद्याद् वाहनैरुपशोभितम् ।
 सुरङ्गमेण सूर्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
 विष्णवे गरुडाङ्गं दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
 कार्यं ध्वजपताकाप्रमन्यथा न कथञ्चन ॥”
 गरुडलक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।
 “उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडुकेष्टः कृताञ्जलिः ।
 सयजानुगतो भूमौ मूर्द्धादौ मणिमण्डितः ॥
 पक्षिजङ्घो नराङ्गिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
 विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥”
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं त्रिदशवेक्षणः ।
 निर्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
 इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥
 यथ ध्वजचिह्नविधिः ।
 “सिंहरूपो ध्वजे यस्य वृषस्य रिपुहा उमा ।
 वारस्या पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
 कपिसंस्था महामाया सर्वशत्रुविनाशिनी ।
 वृषे यथेष्टितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
 हंसं विद्यार्थकामं वह्निं सुतमिहदा ।
 गरुडगा महामाया सर्वरोगविनाशिनी ॥
 महिषस्या महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
 करिगा सर्वकार्येषु वृषैः कार्या चिन्तयिषी ॥
 पशुस्या चर्चिका रौप्या धर्मकामार्थमोक्षदा ।
 पेतस्या सर्वभयहा नित्यं पशुनिपातनात् ॥
 पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
 भवते सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे संयवस्थिता ॥
 गन्धपुष्पाञ्जितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्चितम् ।
 फलशालियवस्त्रचिह्नमानविभूषितम् ॥
 श्रीमन्ने उच्छ्रयेक्ष्ये पताकां वा मनोरमाम् ॥
 चामरं कलसं शृङ्गमातपत्रं वितानकम् ।
 भवते सिद्धकामस्य वृषस्य फलदायकम् ॥
 नमो विष्णवे दुर्गे ! चासुखे चखहारिणि !

ध्वजः

ध्वजं समुच्छ्रियामि वसोधारां सुखावहाम् ॥”
 अथ ध्वजदानविधिः ।
 विश्वेश्वर उवाच ।
 “यत्नेन सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥
 अगस्त्य उवाच ।
 यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शुक्रेण ब्रह्मणि ।
 पृष्टः पूर्वं तथा तेन शम्भुगीतं प्रकाशितम् ॥
 शुकस्य भावयुक्तस्य तदहन्ते महात्मनः ।
 कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥
 शुक उवाच ।
 देव्या ध्वजप्रमाणं विधिदत्तस्य लाञ्छनम् ।
 दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 अखण्डं कृमिजं वापि ध्वजं केशविर्वर्जितम् ।
 नवं समञ्च स्रज्जं प्रासादादखवर्द्धितम् ॥
 समं स्रज्जं मृदुं शुभं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
 तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
 रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखादूर्ध्वया ॥
 प्रासादादोलमानं चित्तिं विस्तरतः करम् ।
 ध्वजापादनं कर्तव्या दर्शयेद्दत्तु देवताः ॥
 सर्वा वाहनलाञ्छने लाञ्छिताः सहजेन च ।
 किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
 हुतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्वितान् ।
 महामङ्गलशब्देन देव्याः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
 सुगन्धपुष्पनैवेद्ययथाविभवविस्तरेः ।
 कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
 भूतानान् वलिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ।
 सर्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
 मोदते विविधान् भोगान् सर्वविद्यार्थपारगः ॥
 अथवा हेमं रौप्यं वा वार्चं पार्थिवशैलजम् ।
 कारयेन्मृगराजं महाकरिमदापहम् ॥
 महानखकरोत्खातमुक्ताफलपदप्रदम् ।
 एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवम् ॥
 सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्वसङ्गविर्वर्जितः ।
 कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
 देव्या भक्ताः सदाचारास्त्रिकालहवने रताः ।
 ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्मणि ॥
 कन्या देव्या स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु शूलिनी ।
 यावदक्षतयोनिः स्यात्तावदेवी सुरारिहा ॥
 द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्ककीयव्रतपालकः ।
 पूजितैस्तेः सदा शुक सर्वदेवास्तु पूजिताः ॥
 दीनान्धकृपणानान् अन्नं देयन् शक्तितः ।
 यथा सर्वगता देवी तदुद्दिष्टाचयं भवेत् ॥
 नानाभक्ताक्षतदधिदूर्वातत्कणिकान्वितम् ।
 वलिं वै सर्वभूतेभ्यो दण्डितु निवेदयेत् ॥
 वज्रघोणा तथा जम्बा अष्टविंशाक्षरापि वा ।
 सिंहं स्तम्भं समारोप्य सर्वमङ्गलशब्दितम् ॥
 वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचण्डिकापरम् ।
 न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्दयादृष्टं पूर्वकल्पितम् ॥
 एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्वाभरणभूषितम् ।
 देव्या महाध्वजं न्यस्य शेषाणामपि विन्यसेत् ॥

ध्वजभ

ब्रह्मविष्णुनरुद्राणां सोमसूर्यदिवौकसाम् ।
 ध्वजदानं महादानं सर्वदानोत्तमं मतम् ॥
 यावन्नो दीयते शुक ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
 तावत्तु न भवेद्भुत्स ! प्रासादो देववाञ्छितः ॥
 शून्यध्वजं सदा भूता नानागन्धर्वराक्षसाः ।
 विद्रवन्ति महात्मानो नानावाधाश्च कुर्वन्ते ॥
 तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्वतपत्तने ।
 उच्छ्रिताः शान्तिकामाश्च ध्वजाः शुक ! सदा
 हिताः ॥
 न हि चान्यद्भुजदानादुत्तमं भारते कचित् ।
 दानमिष्टश्च पुष्टश्च देव्या दीपन्त्येव च ॥
 अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक ! निवेदयेत् ।
 सर्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
 तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
 राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनरञ्जिताम् ।
 शृङ्गचक्रवृषभार्चहंसवर्हिणवारणैः ।
 साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
 न तस्य सङ्गरे शुक ! बाधयो न च वैरिणः ।
 नैव शस्त्रव्रणपीडा भवेच्छां स समुच्छ्रयेत् ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 ध्वजद्वयः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्वयः । दीर्घत्वात्
 तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माडवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भन-
 क्तीति । प्र + हृ + ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।)
 वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढस्य भङ्गः ।) क्षीवत्व-
 जनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
 “अत्यन्तलवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
 तथामुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
 दधिचौरानूपमांससेवनादग्राधिकवर्णात् ।
 कल्याणीगमनाच्चापि वियोगिगमनादपि ॥
 दीर्घरोम्नीं चिरोत्प्लव्यां तथैव च रजस्वलात् ।
 दुर्गन्धां दुष्टयोनिश्च तथैव च परिसुताम् ॥
 ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
 चतुःपदाभिगमनाच्छेफसञ्जाभिघाततः ।
 अधावनाच्च मेढस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
 काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् ।
 रेतसञ्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्तते ॥”
 इति चरकः ॥ * ॥
 तस्य चिह्नं यथा,—
 “शुकं चिरात् प्रसिध्येत शुकं श्रोणितमेव वा ।
 तोदोऽर्थः वृषणयोर्मैर्द्रं धूपायतीव च ॥”
 इति वाभटः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “तैस्तेभ्यो वैरुद्धैश्च रिरं सोमं न सि क्षते ।
 ध्वजः पतत्यधो नृणां क्षेयं सदाः प्रजायते ॥
 भक्ष्यैरस्त्रोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
 सौम्यधातुक्षयाद्दुष्टः क्षेयं तदपरं स्मृतम् ॥
 अतिव्यायवृणीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुकक्षयहेतुकम् ॥

ध्वजोत्था

असाध्यं सङ्गं क्लेशं मर्मच्छेदोद्भवश्च यत् ।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्थो वाजिकरो
विधिः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके ।

“सुवर्णासुवत्साशुभाधेनुधन्या-
वृतं योगयोगे प्रशस्तं सप्रशम् ।
न्दौ वा दराभौ प्रचेत् पाकशूर-
स्तदा तेजपत्रं हरित्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिहेतौ समुत्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय वृद्धोपदेशात् ।
समृत्ताम्यगन्धासप्रशं विचूर्णं
शुभं वारि दत्त्वा गुणं वेदयुक्तम् ॥
यदा शेषभूतं तदा योगयोगे
प्रचेत् पाकविधौ भृशं दर्विचालात् ।
प्रचेत्ताविदुषं वृत्त्यापि तुल्यं
विदारौ सप्रशं तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शास्त्रालीतोयदत्तं सप्रशं
वितायावतिष्ठेद्वृत्तं योगराजः ॥”

अजवान्, [तु] चि, (ध्वजोत्थास्तीति । ध्वज +
मतुप् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणो
ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय
तोयान्यनुसचरेत् । यथा,—

“शिरःकपालौ अजवान् भिक्षार्थी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितमुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥
अजवान् कृत्वा श्वशिरौध्वजमिति मनुसर-
णात् अन्यच्छिरःकपालन्दृष्टाग्रसमारोपित-
अजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ॥” इति मिताचरा ॥
(ध्वजः श्रौष्टिकविपणिपताका विद्यतेऽस्तीति ।
श्रौष्टिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

सुनाचक्रजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥”)

अजिनौ, स्त्री, (ध्वजोत्थास्याः । ध्वज + इनिः ।
डोप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ४० ।

“मत्स्यध्वजा वायुवशादिदीर्घे-

मूखैः प्रवृद्धजिनैरजांसि ।

बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः

प्रयाविलानीव नवोदकानि ॥”)

अजो, [तु] पुं, (ध्वजोत्थास्तीति । ध्वज + “अत
इतिठनौ” ५।२।११५। इति इनिः ।) ब्राह्मणः ।
प्रजतः । इयः । सर्पः । घोटकः । इति मेदिनी ।
ने, ७७ । मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रौष्टिकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १।१४१ ।
“प्रतिगृहे स्तुतिचक्रिध्वजिवेश्यानराधियाः ॥”
अजविष्टे, चि । यथा, महाभारते । १ ।
२२६ । २८ ।

“कृतास्त्रौ शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥”

चिह्नयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ६३ ।

“सुरापानापशुवर्धं बालवासा जटी अजो ॥”)

ध्वजोत्थानं, स्त्री, (ध्वजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्त-
थानम् ।) शक्रोत्सवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
एतन् भाद्रपदशुद्धादश्यां भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वनितः

ध्वण, ध्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वनति न्दङ् ।
इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, तु क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दन्त्योपधः । भाषवचा-
दीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनावित्यादि यत्र
श्रूयते प्रायेण तत्रायत्तशब्दे इति बोध्यम् ।
ध्वनयति न्दङ् । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । मि, ध्वनयति
ध्वनयति न्दङ् । इति दुर्गादासः ॥

ध्वनः, पुं, (ध्वन ध्वने + भावे बाहुलकात् अप् ।)
शब्दः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी, [तु] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति ।
सुद + णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वनिः, पुं, (ध्वननमिति । ध्वन + “खनिकष्यञ्ज-
सीति” उणां ४ । १३६ । इति इः ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ न्दङ्गादिशब्दः ।

यथा,—

“शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च न्दङ्गादिभ्यध्वनिः ।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(ध्वनतेऽस्मिन्निति । ध्वन + अधिकरणे इः ।)
उत्तमकायम् । यथा,—

“इदमुत्तममतिशयिनि यज्ञे वाच्याहनिर्बुधेः
कथितः ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।
“वाच्यातिशयिनि यज्ञे ध्वनिस्तत् काव्यसुत्तमम् ।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि यज्ञार्थे ध्वनतेऽस्मि-
न्निति युत्पत्तया ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ॥
भेदो ध्वनेरपि दाबुदीरितौ लक्षणाभिधान्मूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभिलो ध्वनिः ।
लक्षणाभिलवादेवात्र वाच्यमविवक्षितं वाधित-
स्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्वभिधान्मूलः ।
अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं यज्ञ-
निष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नव
यज्ञार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधान्मूलस्य बहुविधयतया पञ्चानिर्द्देशः ॥”
अस्य बहुवो भेदाः सन्ति । ते तु तत्रैव चतुर्थ-
परिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः ॥

अनिग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । ध्वनेः शब्दस्य
ग्रहो ग्रहणं यस्मात्) ओचम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शब्दज्ञानश्च ॥

ध्वनितः, चि, (ध्वनते स्मेति । ध्वन + क्तः ।)
शब्दितः । कतखनन्दङ्गादिः । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । ध्वनितः २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ८६ ।
“समीरणसमाकीर्णसुखरन्ध्राग्रनिर्गतैः ।
ध्वनितैरुशोचन्तमिवावस्थां तथाविधाम् ॥”)
ध्वनिकाव्ययुक्तवाक्यादिश्च ॥

ध्वाङ्चना

ध्वनिनाला, स्त्री, (ध्वन्युत्पादकं नालं यस्याः ।)
वीणा । वेणुः । काहलः । इति मेदिनी । डे ।
१५५ ॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः ।) काङ् ।
श्लोकभयादिना शब्दविकृतिः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ४६ ॥

ध्वन्, उ ल ड गतौ । भंशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भां-आत्म-गतौ सकं-भंशे अकं-सेट् । उ-
त्वात् क्वावेट् ।) उ, ध्वन्तिता ध्वन्ता । ल,
अध्वसत् । ड, ध्वंसते । भंशः अधःपतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

ध्वस्तं, चि, (ध्वस्यते स्मेति । ध्वन् भंशे + क्तः ।)
धुतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ।
(यथा, भागवते । ७ । २ । ३० ।
“प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताच्च रभसा दृष्टच्छ्रमम् ॥
नष्टम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४१ ।
“क्षुधया पीडमानोऽपि न विषं हनुमिच्छति”)
मिश्राध्वस्तलङ्घनान्नामृष्टलङ्घनवत्तुति ॥”
ध्वा(ध्वा)च, इ काङ् । घोररुते । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अकं-च सेट् ।) ध्वा(ध्वा)ङ्, पुं,
मिष्ट तिरश्चाभेव घोरशब्दः । इ, ध्वा(ध्वा)ङ्, पुं,
काकः । नमध्यपाठेनैव सिद्धे अस्तिदुवन्वो इति
यूचारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः । रौतुति ।
ध्वा(ध्वा)ङ्, पुं, (ध्वा(ध्वा)ङ्गिति उच्चेः रौतुति । (यथा,
ध्वा(ध्वा)ङ्गि घोररुते + अच् ।) काकः । (यथा,
नृच्छकटिके ६ अङ्के ।
“सुष्कटचस्थितो ध्वा(ध्वा)ङ्ग आदिवाभितुल्यः ॥”
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमश्रुश्रमम् ।
मत्स्यभक्षकपक्षी । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ।
तचकः । भिचुकः । इति मेदिनी । डे, १५५ ।
ध्वाङ्गजङ्गा, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य जङ्गव आकृतिः ।
यस्याः ।) काकजङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ।
ध्वाङ्गजम्, स्त्री, (ध्वाङ्गः काकलङ्गु लक्षणः ।
जम् । यद्वा, ध्वाङ्गप्रिया जम् ।) काकजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुल्यमिवाङ्गुलिः ।
रस्यस्याः । ध्वाङ्गुल + अच् ।) ततो डोप् ।
काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
ध्वाङ्गदन्ती, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य दन्त इवाङ्गुलि-
रस्यस्याः ।) काकतुङ्गी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ध्वाङ्गनखी, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य नखमिवाङ्गुलिः ।
रस्यस्याः ।) अच् । डोप् ।) काकतुङ्गी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ध्वाङ्गनाम्नी, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य नाम नाम यस्याः ।
काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः । नम-
ध्वाङ्गनाशिनी, स्त्री, (ध्वाङ्गं नाशयतीति । नम-
णिनि । डोप् ।) ह्युष्मा । इति भाषापरिच्छेदः ।
ध्वाङ्गनासा, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य नासा इव यस्याः ।
मस्याः ।) काकनासालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

धाङ्गनासिका, स्त्री, (धाङ्गस्य नासिका इव फल-
मस्याः ।) काकनासालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
धाङ्गपुष्टः, पुं, (धाङ्गेण काकेन पुष्टः प्रति-
पालितः ।) कोकिलः । इति हारावली । ४४ ॥
धाङ्गमाची, स्त्री, (धाङ्गान् काकान् मञ्चते
पूजयति फलदानेनेति । मञ्च पूजायाम् +
अच् । गौरादित्वात् डीप् ।) काकमाची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धाङ्गवल्ली, स्त्री, (धाङ्गवत् वल्ली लता ।) काक-
नासा । इति राजनिर्घण्टः ॥
धाङ्गादनी, स्त्री, (अदते भक्ष्यते या सा । अद
+ ल्युट् । स्त्रियां डीप् । धाङ्गाणां काकानाम-
दनी ।) काकतुङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
धाङ्गारातिः, पुं, (धाङ्गाणामरातिः शत्रुः ।)
पेचकः । इति हलायुधः ॥
धाङ्गी, स्त्री, (धाङ्गवदाक्षतिरस्यस्याः । अच् ।
डीप् ।) ककोलिका । इति मेदिनी । घे, १६ ॥
धाङ्गोली, स्त्री, काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥
धानः, पुं, (धन + भावे घञ् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम् । ३ । १८ ।
“प्रशामाकन्धितधानो न च चौरो यभायत ॥”)
धान्त, स्त्री, (धन + “चुञ्चस्वान्तधान्तेति ।” ७ ।
२ । १८ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
अन्धकारः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ८ । २४ ।
“फणातपत्रायुतमूर्ध्वरत्न-
मुभिर्हन्तध्वान्तयुगान्ततोये ॥”)
धान्तवित्तः, पुं, (धान्ते अन्धकारे वित्तः प्रथितः ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥
धान्तशाचवः, पुं, (धान्तस्य शाचवः ।) श्लोणाक-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सूर्यचन्द्रामयश्च ॥
धान्तारातिः, पुं, (धान्तस्य अरातिः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १० ॥ चन्द्राग्नी च ॥
धान्तोन्मेषः, पुं, (धान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य ।)
खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धान्तोन्मेषः, पुं, (धान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य ।)
सकं-अनिट् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
कुटिलीकरणम् । ध्वरति लृणं वायुः । इति
दुर्गादासः ॥
नकारः । तवर्गपञ्चमवर्णः अञ्जनविंशवर्णश्च ।
(यथा, शिखायाम् । १७ । “दन्त्या लतुलसाः
स्त्रियाः ॥”) तत्पर्यायः । मेघः २ दीर्घो ३
सौरः ४ । इति बीजाभिधानम् ॥ तत्स्वरूपम् ।
“नकारं शृणु चाव्यङ्गि ! कीटिविदुल्लताकृतिम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्वति ! ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
“वामतः कुण्डली रेखा ऊर्ध्वाधःक्रमतः स्थिता ।
चन्द्रसूर्याभिरूपा सा मात्रा वाणी प्रकीर्तिता ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु भाविनि ! ।
दलिताञ्जनवर्णाभां ललच्छिङ्गां सुलोचनाम् ॥
चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।
क्षणाम्बरपरीधानामौषड्वाहस्यमुखीं सदा ॥
एवं ध्यात्वा नकारानु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
अस्य नामानि यथा,—
“नो गर्जिनी चमा सौरिर्वारुणी विश्वपावनी ।
मेघश्च सविता नेत्रं हनुरो नारदोऽञ्जनः ॥
ऊर्ध्वचामी हिरण्यश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
वेनतेयस्तुतिर्वर्त्मस्तरणिर्बालिरागमः ॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्विद्युत् ।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ ॥
गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्महामतिः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“नः स्वादिः पो सुचादिः ।” इति ॥ कात्यादौ
अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, वृत्तरत्नाकर-
टीकायाम् ।
“दो घः सौख्यं मुदं नः सुखभयमरणक्षेपदुःखं
पवर्गः ॥”)

न, य, निवेधः । (यथा, मनुः । ६ । ४७ ।
“अतिवादांस्तिथिचेत नावमन्येत कश्चन ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥”)
उपमा । इति मेदिनी । ने, १ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।
नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५ । इत्यमरः ।
३ । ४ । ११ ॥ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥
नणर्थश्च ॥
नंशुकः, त्रि, (नश्यतीति । नश् + “पचिनश्यो-
रुं कनुकनुमौ च ।” उणां २ । ३० । इति शुकान्
नुमागमश्च ।) नाशकः । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यासुणादिवृत्तिः ॥
नंष्टा, [ञ] त्रि, (नश् + लृच् । “मसृजिनशो-
र्भालि ।” ७ । १ । ६० । इति रुम् ।) नाशा-
श्रयः । इति नश्रधातोस्तृणि नुनागमनिष्पन्नः ॥
नः, पुं, (नमतीति । नम + अन्वेषपीति डः ।)
सुगतः । बन्धः । हिरण्यः । स्तुतः । इति मेदिनी ।
ने, १ ॥ रत्नम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ द्वितीया-
चतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्तस्यासृच्च्ञस्य सान्त-
रूपोऽयम् ॥ (यथा, सुम्भबोधे ।
“पुण्यातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो
ददातु नो हन्तुशुभानि वो नः ॥”)
नःचुद्रः, त्रि, (नसा नासिकया चुद्रः ।) चुद्र-
नासिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥
नकुटं, स्त्री, नासिका । इति शब्दमाला ॥
नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य । “नभाण्णपा-
दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति नञो न लोपादि ।)

जन्तुविशेषः । नेउल । इति वेजी इति च
भाषा । तत्पर्यायः । पिङ्गलः २ सर्पहा ३ वभुः
४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ सूचीवदनः ५
सर्पारिः ६ लोहिताननः ७ । (यथा, महा-
भारते । १२ । १५ । २० ।
“सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ।
नकुलो मूषिकान्ति विडालो नकुलन्तथा ।
विडालमन्ति श्वा राजन् ! श्वानं बालमृग-
स्तथा ॥”)

तस्य मांसगुणाः । पिच्छिलत्वम् । वातनाशि-
त्वम् । श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ पाण्डुराजस्य चतुर्थपुत्रः स माद्री-
गर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः । इति महा-
भारतम् ॥ पुत्रः । इति शब्दमाला ॥ शिवः ।
यथा, विदग्धमुखमण्डने ।
“युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥”
कुलरहिते, त्रि ॥

नकुलाष्टा, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आष्टा
प्रचुरा ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
नकुली, स्त्री, (नकुल + डीप् ।) कुकुटी । मांसी ।
इति मेदिनी । ले, १०० ॥ शङ्खिनी । इति
धरणिः ॥ कुङ्कुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हकारः ।
इति बीजाभिधानम् ॥ नकुलस्य भार्या च ॥
नकुलीशः, पुं, (नकुल्या ईशः ।) भैरवविशेषः ।
यथा, पीठमालायाम् ।
“नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम ॥”
हकारः । यथा,—
“हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः
प्रिये ! ।

महेशो नकुली चैव वराहो गगनं रविः ॥
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥”
इति हकारपर्याये बीजाभिधानम् ॥
नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया ।) राक्षा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ भेदनाहं इति भाषा ।
एतत्पर्यायो यथा,—
“नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नक्तं, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकर-
णम् । क, नक्तयति पापं गङ्गा । इति दुर्गा-
दासः ॥

नक्तं, [म्] य, रजनौ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, माघे । १ । ३१ ।

“रथाङ्गप्राणैः पटलेन रोचिषा-
मृषिलिषः संवलिता विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरागोचरास्तरौ-
स्तुषारसुत्तैरिव नक्तमंश्रवः ॥”)
नक्तं, स्त्री, (नज + क्तः ।) रात्रिः । लक्षण्या
नक्तव्रतम् । यथा,—
“उपवासात् परं भैचं भैचात् परमयाचितम् ।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मात्तन्नेन वर्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्णे ऋषिभिस्तथा ।
अपराह्णे पिष्टभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्वेवैलामतिक्रम्य नक्तं भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारो महादेवो नक्तं नैवोद्धरेन्नृणाम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा,—

“दशम्याश्चैकभक्तान्तु शुद्धचित्तो दृढव्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्तं चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेन विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥”
इति मातृस्यै एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथ नक्तव्रतम् ।

“तथा च स्कन्दपुराणे ।

‘प्रदोषयापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उद्यात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥’
नियमश्च सामान्यव्रतधर्मत्वेनोक्तः ।
‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमभिषवर्जनम् ॥’
इत्यादिग्राह्यः ॥

नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।

‘हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अभिकार्यमधःश्रयां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥’
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-
वचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य काल-
परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-
व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
‘नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धं प्रथमे सदा ॥’
मार्कण्डेयः ।

‘एकभक्तेन नक्तं तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ॥’
अत्र विष्णुपूजापारण्योरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-
न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-
त्वात् ॥ इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो
यथा,—

“कुशमूलं यवमात्रं खच्छायाद्विगुणे चणे ।
भक्ष्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥”

इति विधानसप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते १३।१७।६३।
“नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥”

पुं, पृथोः पुत्तः । यथा, ब्रह्माख्ये । ३६ ।

“पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः

स्मृतः ॥”)

नक्तकः, पुं, (नक्तमिव कायति मलिनतयेति ।
कै + कः । यथा, नज + क्त । ततः स्त्री कन् ।)

कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ न्याक्ङा
इति भाषा ॥

नक्तचारी, [न] पुं, (नक्ते रात्रौ चरतीति ।
चर + णिनिः ।) विडालः । पेचकः । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥

नक्तचरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति
हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः ।
पेचकः । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २६ । २० ।

“नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो वलिमाकाशतो हरेत् ॥”)
नक्तमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण
अलति पर्याप्नोतीति । आ + अल + अच् ।)
करञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्मदारोधसि सीकरार्द्धे-
मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ॥”)

नक्तसुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं सुखं आदि-
भागे यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥

नक्तव्रतं, स्त्री, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।)
दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अभिकार्यमधःश्रयां नक्तभोजी घडाचरेत् ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन-
त्वमस्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥
(कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नक्रः, स्त्री, (नक्रवत् आकृतिरस्यस्येति । अच् ।)
अग्रदारु । नाणकाठ इति भाषा । नासिका ।
इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नक्रः, पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम +
अन्त्येषपीति डः । नन्दाङिति नलोपो न ।)
कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।

“नक्रः खस्यानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥”

मकरः । यथा, कादम्बर्यम् । “तथा चैन्नाचरेयं
नयेत नक्रकेतनः चणैकेनाकीर्तनीयां दशां
जनं चैनम् ॥” आहः । यथा, रघुः । १६।५५।

“स तीरभूमौ विहितोपकार्या-
मानादिभिस्तमपकृतनक्राम् ॥”)

नक्रराजः, पुं, (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा
श्रेष्ठत्वात् । “राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ ।

४ । ६१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः ।
हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्यायः । आहः २

जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारा-
वली । ७७ ॥

नक्रा, स्त्री, (नक्रवदाकृतिरस्यस्या इति अच् ।
टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्रं, स्त्री, (नक्षति श्रौभां गच्छति स्थानात्
स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ + “अभि-

नक्षियजिवधिमपतिभ्योऽचन् ॥” उणां । ३ । १०५।
इति अचन् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । तारा ।
तत्पर्यायः । ऋक्षम् २ भम् ३ तारा ४ तारका

उडु ६ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । तारकम् ७ ।
इति शाश्वतः ॥ तारः ८ । इति शाङ्गः ।

दाक्षायणः । तासु अश्विनी १ भरणी २
कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५ आर्द्रा ६

पुनर्वसुः ७ पुष्यः ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्वाषाढा ११

शुनी १२ उत्तरफल्गुनी १३ हस्ता १४ चित्रा १५

स्वाति १६ विशाखा १७ अतुराधा १८ ज्येष्ठा १९

मूला २० पूर्वाषाढा २१ शतभिषा २२ श्रवणा २३ धनिष्ठा २४

भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७

इत्यमरः ज्योतिषश्च ॥ एता अभिजिता षष्ठ

अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ आषाढा

क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि-१ यम-२ हस्त-३

कमलज-४ शृङ्गि-५ मूल-६ अर्द्धा-७ ज्येष्ठा-८

फल्गु-९ पितरः-१० । योन्व-११ श्रवणा-१२

दिनकृत्-१३ लघु-१४ पवन-१५ शतभिषा-१६

मित्राश्च-१७ । शक्रो-१८ निर्वृति-१९ अश्लेषा-२०

विश्वविरिञ्चो-२१ हरि-२२ अश्वि-२३ अश्लेषा-२४

अजपदो-२५ अश्वि-२६ अश्लेषा-२७ अश्वि-२८

भानाम् ॥ * ॥ आषाढा गणा यथा ।

“उग्रः पूर्वमघान्तकाः ११ । २० । २५ । १० ।

२ । भुवगणस्त्रीयुत्तराणि सभू-२२ । २१ । २६ ।

४ । आतादित्यहरित्रयं चरगणः १५ । १७ । २२ ।

२३ । २४ । पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ । २७ ।

चित्रामित्रमृगान्यभम् १४ । १७ । १९ । २० ।

मृदुगणस्त्रीयुत्तराणि सभू-२२ । २१ । २६ ।

मित्रोऽभिः सविशाखम् । ३ । १६ । २० । २५ ।

सर्वे स्वकाले गणाः ॥” * ॥
अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।
“अश्लेष-६ वृश्चि-३ यम-२ मित्रा-१० विशाख-१६

पूर्वात्रयम् ११ । २० । २५ । शतभिषा २६

नवायुजानि ॥” * ॥
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्घ्यभूमिखननेषु च भूषितानि ॥” * ॥
स्वनक्षत्रावधिनक्षत्राणां जन्मसम्यक्कारिकायां

यथा,—
“जन्म सम्यदिपत् जन्मः प्रत्यदिः साधकी यथा ॥
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनः पुनः ॥
सर्वमङ्गलकार्येण त्रिषु जन्मेषु कारकम् ॥
विवादप्रादुर्भावेऽप्यथात्राक्षौराणि वक्ष्यन्ते ॥
यात्रायां पथि वन्दनं कृमि विधौ सर्वार्थनाशो ॥
भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहकारणम् ॥
चौरे रोगसमागमो बहुविधः आहोर्धननाशः ॥
वादे बुद्धिविनाशश्चान्तरिक्षमर्थं प्राप्नोतीति ॥
नक्षत्रोत्पन्नरोगेषु भोगादि यथा,—

नक्षत्र

ज्येष्ठा श्रुतमिषाम्नाधनिष्ठाश्चैव कृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणा देवतारकाः ॥”
तथा ।
“खजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥”
गणापवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।
“प्रणवस्त्राक्षरी माया बोमयापी षडक्षरः ।
प्रासादो बहुरूपी च सप्त साधारणाः स्मृताः ॥”
शारदायाम् ।
“जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥”
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्जनीयानि नक्षत्राणि ।
तथा च राघवभट्टः ।
“रसाद्यनवभद्राणि युगयुगगतान्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥” खनक्षत्रादेव-
नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञाने खनामाद्यक्षर-
सम्बन्धिनक्षत्राज्ञाननीयम् । तथा च ।
“प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
नक्षत्रनेमिः, पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमि-
रिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६० ।
“नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहिनः ॥”
“नक्षत्रैस्तारकैः सार्द्धं चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।
वायुकाशमयैर्वह्नेर्निबद्धा भ्रुवसंज्ञितैः ॥
स ज्योतिषां चक्रं भामयंस्तारामयस्य शिशु-
मारस्य पुच्छदेशे भ्रुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये
ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तकः स्थितो विष्णु-
रिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने विष्णुहृदय-
मिति श्रुतेः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः ।
भ्रुवः । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६३ ॥
नक्षत्रपुं, पुं, उडुपुः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति
युत्पत्तम् । (नक्षत्र + पा + कः ॥)
नक्षत्रपुरुषः, पुं, (नक्षत्रैः पुरुष इव ।) व्रत-
विशेषः । यथा,—
“श्रूयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
मूलर्क्षं चरणौ विष्णोर्जङ्घे द्वे रोहिणी स्थिता ।
द्वे जातुनी तथाश्विन्यौ संस्थिते रूपधारिणः ॥
आषाढे द्वे तथा चोरु गृह्यस्थं फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्थाः कृत्तिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
षोडशद्वयं पार्श्वं कुक्षिभ्यां रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था त्वनुराधा अविष्ठा पृष्ठसंस्थिता ॥
विशाखा मुजयोर्हस्तः करद्वयमुदाहृतम् ।
पुनर्वसुरथाङ्गुल्यो नखाः सर्वं तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थितः ।
मुखसंस्थस्तथा पुष्यः स्वातिर्दन्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
हनु द्वे वारुणश्चोक्ती नासा पैत्रमुदाहृतम् ।
प्राजापत्यञ्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरौ रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरेः ।

विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
संपूजितो हरिः कामान् विदधाति यथेष्टितान्
चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शुशी ॥
भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानतः ।
नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्द्विप्रेन्द्राय च भोजनम् ॥
जानुनी चाश्विनीयोगे पूजयेद्य भक्तितः ।
दोहदे च हविष्यान्नं पूर्ववद्द्विजभोजनम् ॥
आषाढाभ्यां तथा द्वाभ्यां द्वावूरू पूजयेदुदुधः ।
सलिलं शिशिरं तत्र दोहदे च प्रकीर्तितम् ॥
फल्गुनीदितये गुह्यं पूजनीयं विचक्षणः ।
दोहदे च पयो गव्यं देयश्च द्विजभोजनम् ॥
कर्त्तिकासु कटिः पूज्या सोपहारैर्जितेन्द्रियैः ।
देयश्च दोहदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
गुडं सशालिकं दद्यादोहदे देवप्रीतिदम् ॥
हे कुची रेवतीयोगे दोहदे शुद्धमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं कुलत्यास्तत्र दोहदे ॥
अविष्टायां तथा एष्टं शालिभक्तश्च दोहदे ।
पुष्ट्यै सुखं पूजयेत् दोहदे घृतपायसम् ॥
स्वातियोगे च दशनान् दोहदे तिलशक्तुनी ।
भुजयुग्मं विशाखासु दोहदे परमोदनम् ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूज्यौ यावकं दोहदे स्मृतम् ।
पुनर्वसावङ्गुलीश्च पटोलं तत्र दोहदे ॥
दातयं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
हनु शतभिषायां वै पूजयेत्तु प्रयत्नतः ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यन्नं दोहदश्च मधुद्विषः ।
मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
मृगोत्तमाङ्गे नयने मृगमांसश्च दोहदे ।
चित्रायोगे ललाटश्च दोहदे चारु भोजनम् ॥
भरणीषु शिरः पूज्यं चारु भक्तश्च दोहदे ।
सम्पूजनीया विद्वद्भिरार्द्रायोगे शिरोरुहाः ॥
विषांश्च भोजयेद्भक्त्या दोहदे च गुडार्द्रकम् ।
नक्षत्रयोगेऽप्येतैषु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोश्चारु वाससम् ।
कृत्रोपानदयुगैश्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम् ॥
घृतपात्रश्च गां दोहर्षी ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातयः ॥
नक्षत्रज्ञाय विषाय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुरुषास्थं हि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥
एवं विधानतो ब्रह्मन् ! नक्षत्राङ्गी जनार्दनः ।
पूजितो रूपधारी यैस्तैः प्राप्ता च सुकामिता ॥
एतत्तवोक्तं परमं पवित्रं
धन्यं यश्चैव शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
शृणुष्व पुण्यामिह तीर्थयात्राम् ॥”
इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥
नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंख्या माला ।) सप्त-
विंशतिभौक्तिककृतहारः । इत्यमरः । २।६।१०६ ।
“सप्तविंशतिरूपाट्टे रूपकै रूपरूपकैः ।
श्रुत्यै नक्षत्रमाला स्थान्मुक्तावलिखिवोच्चला ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नक्षत्राणां माला सम्बद्धः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

नखं

(यथा, दृष्टुं संक्षिप्ततायाम् । १०५ । १३ ।

“यावन्नचनमाला विचरति गगने भूषयन्तीह
भासा
तावन्नचनभूतो विचरति सह तैर्ब्रह्मणो ऽहो-
ऽवशेषम् ॥”)

नचनेशः, पुं, (नचनानामीशः ।) चन्द्रः । (यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । २० ।

“नचनेशकृतेक्षणे गिरिशुरीर्गां रश्मिं

धारयन्

गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजलुमा-

वक्त्रभः ॥”)

कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥

नख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥

नखं, स्त्री, पुं, (नखते इव शरीरे । नह वन्धे +
“नहेर्हलोपञ्च ।” उणां ५ । २३ । इति खः

हलोपञ्च ।) अङ्गुलीकण्टकः । नह इति
हिन्दी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्थ-

बालकस्य घटमासे भवति । इति सुखबोधः ॥

तत्पर्यायः । पुनर्भवः २ कररुहः ३ नखरः ४

इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ कामाङ्गुशः ५ करजः

६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्भवः ९ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ करग्रजः १० करकण्टकः

११ स्मरङ्गुशः १२ इतिरथः १३ करचन्द्रः १४

कराङ्गुशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

रतिक्रीडायां नखाघातस्थानानि यथा,—

“नखाघातः प्रदातयो यथास्थानानि कर्मसु ।

पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥

कक्षस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके ।

ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥

तथा सर्जशरीरेषु नखं दद्यात् शनैः शनैः ॥”

इति कामशास्त्रम् ॥

“न नखैर्विलिखेद्भूमिं गात्रं सहेषयेन्नहि ।

न खाङ्गे नखवाद्यं वै कुर्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥”

इति कूर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

नखं, स्त्री, स्त्री, (नखमिव आकृतिरस्यसीति ।

अच् ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । नखी इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । शुक्तिः २ शङ्खः ३ खुरः

४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥

करजाख्यः ६ अश्वखुरः ७ नखः ८ आग्रनखः

९ नखी १० ।

“दिधा शङ्खनखाख्योऽन्यः शुक्लाख्यो वदरीच्छदः ।

इति रत्नमालायाम् । १४४ ॥

कररुहः ११ सिन्धी १२ शृङ्गः १३ चलः १४

कोशी १५ करजः १६ हनुः १७ नागहनुः १८

पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० रुण्डः २१ प्रण-

विलासिनी २२ सन्धिनालः २३ पाणिरुहः २४ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आग्रायुधम् २५ चक्रकार-

कम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ अपि च । अथ नखनखीगन्ध-

द्रव्यम् ।

“नखं आग्रनखं आग्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

द१६

नखर

नखं खल्यं नखी प्रोक्ता हनुर्हृद्विलासिनी ॥

नखद्वयं ग्रहश्लेषवातासन्वरकुष्ठहृत् ।

लघूणां शुक्रलं वर्यं स्वादुव्रणविषापहम् ॥

अलक्ष्मीमुखदौर्गन्धं हृत्पाकरसयोः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खल्यनखस्य पर्यायः । नखी १ हनुः २ हृद्व-

विलासिनी ३ । तयोर्गुणाः । ग्रहश्लेषवातास-

न्वरकुष्ठनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शुक्र-

लत्वम् । वर्यत्वम् । स्वादुत्वम् । व्रणविषालक्ष्मी-

मुखदौर्गन्धनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वञ्च ।

इति भावप्रकाशः ॥ कण्डुभूतविनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्षोप्लवम् । इति राज-

वक्त्रभः ॥ * ॥

“शैलरुहं आग्रनखं हनुर्हृद्विलासिनी ।

शुधिराङ्गनकेश्री च कपोताङ्गिर्नली खुरः ॥

खल्यपत्रस्वसौ शुक्तिर्नखरी वदरीच्छदा ।

महांस्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ॥”

इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

नखः, पुं, (नखतेनेनेति । नह + खः । हस्य

लोपः ।) खण्डम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ॥

(नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)

नखकुट्टः, पुं, (नखं कुट्टयति छिन्नतीति । कुट्ट +

अण् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नखनिष्पावः, पुं, (नखं निष्पावते फलसादृश्येन

अनुकरोतीति । निष् + पू + अण् । यद्वा, नख-

वत् निष्पावः शिखी यस्य ।) निष्पावीभेदः ।

तत्पर्यायः । अङ्गुलिफला २ वृत्तनिष्पाविका ३

ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६

नखफलिनी ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।

मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकारत्वम् । मेध्यत्वम् । दौष-

नत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखपर्णी, स्त्री, (नख इव पर्णमस्याः । डीष् ।)

वृश्चिकान्तुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखपुष्पो, स्त्री, (नख इव पुष्पमस्याः । डीष् ।)

एका । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखसुचं, स्त्री, (नखं सुचतीति । सुच + “क-

प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ३ ।

२ । ५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कः ।) धनुः ।

इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥ नखस्य मोचके, त्रि॥

नखरः, पुं, स्त्री, (नखं रातीति । रा + कः ।)

नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा,

साहित्यदर्पणे ।

“किं पुनरलङ्कृतस्वं सम्पूति नखरक्षतेस्तस्याः ॥”

अखविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । २६ । १७ ।

“सकम्पनर्हिनखरा सुप्रलानि परश्वधाः ॥”

तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १७ ।

“पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्मसिपाणयः ।

अनेकशतसाहस्रान् नखरप्रासयोधिजः ॥”)

नखरङ्गनी, स्त्री, (रञ्जयते रञ्जयति । रञ्ज + ल्युट् ।

डीष् । नखस्य रङ्गनी ।) नखच्छेदनाख-

विशेषः । नख इति भाषा । यथा,—

“अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी ।

नगः

पुनर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरङ्गनी ॥”

इति द्वायोद्वेदः ।

नखरायुधः, पुं, (नखरमेव आयुधं यस्य ।)

सिंहः । यात्रः । कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ।

नखराङ्गः, पुं, (नखरं आङ्गयते सङ्गते इति

आ + ङे + कः ।) करवीरवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

नखरी, स्त्री, (नखरः आकृतिसादृशेनाख्यस्य

इति । अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) नखी । इति

शब्दमाला । क्षुद्रनखी । इति काचिद्वनमाला ।

नखवृक्षः, पुं, (नख सर्पणे + अच् । नखो वृक्षः ।

इति नित्यकर्मधारयः ।) नीलवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (नीलवृक्षशब्देऽस्य विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

नखशङ्खः, पुं, (नख इव शङ्खः ।) क्षुद्रशङ्खः । इति

शब्दरत्नावली ॥

नखाङ्गः, स्त्री, (नखमिव अङ्गं यस्य ।) आग्रनखी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

नखाङ्गः, स्त्री, (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)

नखी । इति काचिद्वनमाला ॥

नखायुधः, पुं, (नखमेव आयुधं यस्य ।) यात्रः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहकुक्कुटौ च ॥

नखालिः, पुं, (नखमिव अलतीति । अल पर्यायोऽन्ती +

इन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका । (नखस्य

आलिः ।) नखश्रेणी च ॥

नखाङ्गः, पुं, (नखतीति । नख सर्पणे + आङ्गम् ।)

नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखाशी, [न] पुं, (नखमन्त्रातीति । इति त्रिका-

भोजने + शिनिः ।) पेशकः । इति त्रिका-

शेषः ॥ नखभक्षकमात्रे, त्रि॥

नखी, स्त्री, (नख + गौरादित्वात् डीष् ।) नख-

नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥

(अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“करजाख्यश्चाश्वखुरो नखो आग्रनखो नखी ।

नखी, [न] पुं, (नखमस्यसीति । नख + इति ।)

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ २७ ।

नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । २७ ।

“नखिनाच्च नदीनाच्च शङ्खिणां शङ्खपाणिनाम् ।

विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥”

नगः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + क्तः । यद्वा,

दह्यते इति । दह + “दहेर्गो लोपो दहः ॥”

उणां १५ । ६१ । इति गः । धातोरनलोपः । ७ । ९२ ।

च नः ।) पर्वतः । (यथा, कुमारः । १ । १६ ।

“नवे डुकूले च नगोपनीतं ॥”)

प्रत्यग्रहीतु सर्वमममलवर्जम् ॥”) (यथा, महा-

भारते । १ । ४३ । ६ ।

“तं दग्धा स नगं नागः कथ्यते पुनरङ्गनीति ।

कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ ! जीवयेन्न वनस्यालम् ॥”

स्थावरमात्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ६ ।

“सुख्या नगा यतस्त्रीक्ता सुख्यसर्गास्तत्त्वयस्य ।

“नगाः स्थावराः ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ।

नगरं

नगरः, पुं, (नगे पर्वते जायते इति । जन + डः ।) हस्ती । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 पर्वतजातवस्तुमात्रे, त्रि ॥
 नगजा, स्त्री, (नगे जायते या । जन + डः । टाप् ।)
 क्षुद्रपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नगणा, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः ।) लता-
 विशेषः । नयाफट्कौ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 गारावतपदी २ पिण्या ३ स्फुटवन्धनी ४ ज्योति-
 शती ५ पूतितैला ६ इक्षुदी ७ । इति रत्नमाला ॥
 नगान्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी ।
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
 नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्वतः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नगानां ओषधीनां
 पतिः ।) चन्द्रः ॥
 नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
 पाषाणभेदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रश्च ॥
 नगभूः, पुं, (नगे भूतपत्तिर्यस्य ।) क्षुद्रपाषाण-
 भेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतजाते, त्रि ॥
 नगरं, स्त्री, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र ।
 (“नगपांसुपाखुभ्यश्च ।” ५ । २ । १०७ । इत्यस्य
 वार्तिकोक्ता रः ।) बहुलोकवासस्थानम् ।
 शहर इति भाषा । तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३
 पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८
 पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानी-
 यम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ ॥ कट-
 कम १४ पट्टम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र
 पुरादित्रयं पुरे । पत्तनादिद्वयं पत्तने । स्थानी-
 यादिद्वयं स्थानीये । इति मन्यन्ते । यत्राश्रयत-
 यामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्ति तत् नगरम् ।
 यत्र राजा तत्परिचारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्त-
 नम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं
 स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः ।
 बहुयामीयव्यवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधान-
 भूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥
 अथ नगरनिर्माणकालः ।
 “स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदये ।
 शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः ॥” * ॥
 तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे ।
 “दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः ।
 तत्रास्रं वर्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥
 सौम्यं पादैकप्रसरश्चतुरस्रं समोचितम् ।
 सौम्यं पादैः समं त्र्यस्रं वर्तुलं बलयाकृति ॥
 चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय सुखसम्पत्तिहेतवे ।
 त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्तुलं बहुरोगकृत् ॥
 राजः खड्गलोदशभी राजहस्त उदाहृतः ॥
 राजहस्तोदशभी राजदक्ष उदाहृतः ।
 राजदक्षोदशभी राजच्छत्रसुदाहृतम् ॥
 राजच्छत्रोदशभी राजकाण्ड उदाहृतः ।
 राजकाण्डोदशभी राजपूरुष उच्यते ॥
 राजपूरुषोदशभी राजकृष्ण उच्यते ॥
 राजकृष्णोदशभी राजपूरुष उच्यते ॥
 राजपूरुषोदशभी राजकृष्ण उच्यते ॥

नगर

राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥
 समैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
 भयत्राभोगसम्पत्तिमर्त्तकीर्त्तिसुखार्थिनाम् ।
 राजक्षेत्रेण वृपतिः पुरपत्तनमारभेत् ॥
 लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं पञ्चत्वं भङ्ग एकता ।
 सन्धिवित्तं नाशश्च मङ्गलञ्च वलं क्षयः ।
 साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति षोडश कीर्त्तिताः ॥
 यथार्थसंज्ञा नगरा सुनिना तत्त्ववेदिना ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अपि च ।
 “वृषावासः पुरी प्रोक्ता विशासुरमपीष्यते ।
 एकतो यत्र तु ग्रामो नगरश्चैकतः स्थितम् ॥
 मिश्रन्तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् ।
 विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥
 स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च ।
 पराक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् ॥
 अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पसमाकुलम् ।
 सर्वदेवतसम्बन्धं नगरन्त्वभिधीयते ॥”
 इति विष्णुपुराणटीकार्या श्रीधरस्वामिधृतभृगु-
 वचनम् ॥ * ॥

अन्यत्र ।
 “नगरं सर्वतोभद्रं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा ।
 स्वस्तिकं मध्यगं कार्यं कुमारीपुरमेव वा ॥
 चतुर्व्यथचतुर्युक्तं सर्वकामसुखावहम् ।
 क्षिन्नकर्णं विनासश्च दुःस्थितं क्षण्डदुर्बलम् ॥
 नगरं न प्रशंसन्ति गर्त्तविद्धं विभेदितम् ।
 अग्रतः स्वल्पप्रासादं क्षिन्नप्राणं विदुर्धृधाः ॥
 द्विमुखं कर्णहीनन्तु क्षणमध्यं क्षणं विदुः ।
 दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैर्ऋतं धनदुर्बलम् ॥
 सौम्यं सर्वसुखाकादपूरितं वारुणं वज्रम् ।
 यान्यमायुःप्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 ईशवासवसंपूर्णं सर्वारोग्यसुखप्रदम् ।
 मध्यश्चतुर्व्यथोपेतं न च तं पीडयेत् कश्चित् ॥
 ब्रह्मस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र सदा स्थितः ।
 चतुर्विंशतिनायसु हस्तान्यष्टशतं परम् ॥
 अत्र मध्यं प्रशंसन्ति द्विषोत्तुष्टविवर्जितम् ।
 अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राहुर्मुखं निवेशनम् ॥
 नगरार्द्धं विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोर्द्धतः ।
 नगराद्व्योजनं खेटं खेटाद्व्यामोर्द्धव्योजनः ॥
 द्विषोर्धं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ।
 त्रिंशद्व्योजं विस्तीर्णं देशो मार्गस्तु तैः कृतः ॥
 विंशद्व्योजं मार्गः सीमामार्गो दशैव तु ।
 धनूषि दश विस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः कृतः ॥
 वृवाजिरथनागानाममन्त्राधः सुसञ्चरः ।
 धनूषि चैव चत्वारि शाखारथास्तु निर्मिताः ॥
 त्रिकराश्वोपरथास्तु द्विकरापुपरथिका ।
 जङ्घापथश्चतुर्थादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ॥
 वृत्तीपादस्त्रिपादः प्राग्वंशपादकः स्मृतः ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥

नगरकीर्त्तनं, पुं, (नगरे कीर्त्तनं नगरपरिभ्रमणेन
 हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरणक-
 हरिसङ्कीर्त्तनम् । यथा,—

नगः

“नाचारो नाधिकारी च न स्थाननियमस्तथा ।
 ग्रामे वा नगरे साधुर्वने वा कीर्त्तयेद्हरिम् ॥”
 इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥
 नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन + अण् ।)
 हस्ती । इति संचिप्रसारवाङ्मयम् ॥
 नगरी, स्त्री, (नगर + डीष् ।) नगरम् ।
 इत्यमरः । २ । १ । १ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १२ । ५ । ६ ।
 “प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
 अङ्गेषु नरशार्दूलं स राजासीत् सपत्नजित् ॥”)
 नगरीवकः, पुं, (नगर्थ्या वक इव ।) काकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 नगरोत्था, स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था
 + कः । टाप् ।) नगरमुत्ता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 नगरौषधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फल-
 पाकान्तवृक्षः ।) कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नगाटनः, पुं, (नगे वृक्षे अटति भ्रमतीति । अट +
 ल्युट् ।) वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पर्वत-
 चारिणि, त्रि ॥)
 नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्वतानामधिपः ।)
 हिमालयपर्वतः । इति जटाधरः ॥
 नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्वतः आश्रय उत्पत्ति-
 स्थानं यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नगवासिनि, त्रि ॥
 नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्वतो वा ओक
 आश्रयस्थानं यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ ।
 ५ । ३३ ॥ सरभः । सिंहः । इति मेदिनी । से,
 ५६ ॥ काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नगर-
 वासिनि, त्रि ॥
 नगः, त्रि, (नजते स्मेति । ओ नज द्विधि + अक-
 र्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । “ओदितश्च ।” ८ । २ ।
 ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) विवक्षः । नेटो
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अवासाः २ दिगम्बरः
 ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ तथा च भृशुः ।
 “विकचोऽनुत्तरीयश्च नगश्चावच्छ एव वा ।
 श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नगश्चिन्त्येदपि ॥
 विकचः परिधानासंवृतकच्छः । तथा च योगि-
 याञ्जवल्काः ।
 “परिधानाद्विकचा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥”
 स्मृतिः ।
 “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कचत्रयमुदाहृतम् ।
 शभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥”
 बौधायनः ।
 “नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।
 अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नसुभयोस्तयोः ॥”
 आचारचन्द्रिकायाम् ।
 “द्विकच्छः कच्छशेषश्च सुक्तकच्छस्तथैव च ।
 एकवासा अवासाश्च नगः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 “न नगां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा केदाचन ।
 न च भ्रजं पुरीषं वा न वै संस्पृष्टमैयुनम् ॥

नगमाटः

नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नमः स्नानमाचरेत् ।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
पारिभाषिकनगमा यथा,—

“वेष्ठां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नग्माः कीर्तिताः सङ्गिस्तेषामन्नं विगर्हितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
“ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृत्तिर्हिज ।
एतामुज्झति यो मोहात् स नमः पातकी

स्तुतः ॥

यस्तु संत्यज्य गार्हस्थं वानप्रस्थो न जायते ।
परिव्राडपि मेघेय ! स नमः पापकृन्नरः ॥”

इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः ॥

नमः, पुं, (नज + क्तः । निष्ठातस्य नः ।) वन्द्यः ।
(यथा, नैषधे । १६ । २१ ।

“रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं विभ्रमस्तुरां
प्रियवचसि यन्नमाचार्या वदामतमां ततः ॥”)

क्षपणकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ शेषस्य पर्यायः ।
नगमाटकः २ निर्गन्धकः ३ भदन्तः ४ दिगम्बरकः ५ । इति हारावली । ११५ ॥

नमकः, पुं, (नम एव । स्वार्थे कन् ।) नमः । नजते
लज्जते इति नमकः ओ नज डी द्विचि इत्य-
स्मात् क्तः सुल्वाद्योदिदिति नः मनीषादित्वात्
जस्य गः स्वार्थे कः । इति व्याकरणम् ॥

नमजित्, पुं, राजविशेषः । स च श्रीकृष्णपत्न्या
नामजित्या जनकः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
५८ । २३ ।

“नमजिन्नाम कौशल्या आसीद्राजातिधार्मिकः ।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नामजिती नृप ! ॥”

नमहु, [ज] क्ली, (नमं जयति स्पृहते अनेनेति । क्ते
+ करणे क्तिप् ।) नमहुः । इति भरतधृतामर-
माला ॥ (वाहुलकात्कुप्रत्यये कृते पुंलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १४ ।

“आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नमहुः ॥”

“सर्जत्वक्त्रिफलाशुखीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पली-
गजपिप्पलीवंशावकाष्ठच्छन्नाचित्रकेन्द्रवारुण्य-
श्वगन्धाध्यायकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयवि-
रूढयवब्रीहय एकौकता नमहुः ॥” इति ।
१६ । १ । मन्त्रटीकायां वेददीपः ॥

नमहुः, पुं, (नमं जयति स्पृहते वेनेति । क्ते
+ क्तिप् ।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम् । वाखर इति
ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । क्लृप्तम् २
इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ कण्वम् ३ नमहु ४
इति तट्टीका ॥

नग्मा, स्त्री, (नम + टाप् ।) विवस्त्रा नारी । तत्-
पर्यायः । कीटवी २ कीटवी ३ नमिका ४ नम-
योयित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अनुज्ञि-
कुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७ ।

“ऋतुमयान् तिष्ठन्त्यां स्त्रियां ननु दीयते ।
तस्मादुदाहयेत् नमः मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥”

नगमाटः, पुं, (नजः सन् अटतीति । अट् + अच् ।)
दिगम्बरः । इति हलायुधः ॥

नटः

नगमाटकः, पुं, (नगमाट एव । स्वार्थे कन् ।) दिग-
म्बरयोगी । इति हारावली । ११५ ॥

नमिका, स्त्री, (नमैव । स्वार्थे कन् । टापि अत
इत्वम् ।) विवस्त्रा । तत्पर्यायः । कीटवी २
कीटवी ३ कीटवी ४ । अप्राप्तरजस्ता । तत्-
पर्यायः । गौरी २ अनागतार्त्तवा ३ । इत्यमर-
स्तट्टीका च । गौरिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अजातकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ ।
२१३ ।

“अथज्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नमिका ॥”)

नङ्गः, पुं, (नं नतिं गच्छतीति । गम + ङः ।
वाहुलकात् सुम् ।) जारः । इति जटाधरः ॥

नां इति भाषा ॥
नज, ओ ई ड द्विचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-आत्म-अकं-सेट् । ईदित्वात् निष्ठाया-
मनिट् ।) ओ ई, नमः । ड, नजते । द्विचि
लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

नज्, अ, अभावसंज्ञकम् । समासे स्थितस्यास्य
स्थाने खरे परेऽन् यज्जने परे अकारो विकल्पेन
भवति । यथा । अनन्तः नान्तः । अच्युतः
नच्युतः । अस्वार्थाः षट् । साट्ठ्यम् १ यथा

अत्राक्षणः ॥ अभावः २ यथा अपापम् ॥
अन्यत्वम् ३ यथा अघटः पटः ॥ अल्पत्वम् ४

यथा अनदरी कन्या ॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा
अकेशी ॥ विरोधः ६ यथा असुरः । इति सुग्ध-

बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा, मेदिनी ।
“नजभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे ।
ईषदर्थे च साट्ठ्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥”

नकारश्च ॥
नट, नृत्त्ये । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-नृत्त्ये अकं-हिंसे सकं-सेट् ।) नटति ।
इति दुर्गादासः ॥

नट, क भंशे । त्विचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) भंशोऽधःपतनम् ।
सन्दर्भार्थेऽयमिति रामः । क, नाटयति ।
इति दुर्गादासः ॥

नट, म नृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) म, प्रणटयति । इति दुर्गादासः ॥

नटः, पुं, (नमतीति । नम + “जनिदायुसिति ।”
उणां ४ । १०४ । इति डटः ।) श्योणाक-
वृक्षः । (नटति नृत्त्यतीति । नट + अच् । यदा,
नमतीति । नम + डटः) नर्तकः । नेटुया इति
भाषा । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४२ ।

“तं क्रीडसे निजविनिर्मितमोहजाले
नाच्यो यथा विहरते खड्गते नटो वै ॥”)

तत्पर्यायः । शैलाली २ शैलूषः ३ जाया-
जीवः ४ कृशाश्वी ५ भरतः ६ । इत्यमरः । २ ।
१० । १२ ॥ सर्ववैश्वी ७ भरतपुत्रकः ८ धात्री-

पुत्रः ९ रङ्गजीवः १० रङ्गावतारकः ११ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २४२ ॥ अशोकवृक्षः ।
इति मेदिनी । टे, २० ॥ किष्कुपर्णा । इति
जटाधरः ॥ नल इति भाषा ॥ (मदनफलम् ।

नटो

तत्पर्यायो यथा,—
“मदनशब्देनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अशोकः । अस्य पर्यायो यथा,—

“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रुलस्तान्मपन्नवः ।
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रुलस्तान्मपन्नवः ।
कङ्कलः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”

वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, पराशरपद्धतौ ।
“शौचिक्यां शौखिकाज्जातो नटो वरुड एव च ॥”

ब्राह्म्यायां चक्षियाज्जातः । (यथा, मनुः । १० । २३ ।
“भक्तो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्मिन्निच्छिरेव च ॥”

नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ अस्या
हनुमन्मते दीपकरागस्य रागिणी । श्रीभक्तौ

जातिः संपूर्णा । गृहं षड्जखरः । रागमालायामस्याः
दिवसान्तो गानसमयः । रागमालायामस्याः

स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नवयौवना सालङ्कृता
अश्वारूढा पुरुषवत् परिहितवस्त्रा निष्क्रीत

करवालं धृत्वा शूचूनाक्रममाण । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्रः ।

नटनं, क्ली, (नट + भावे ल्युट् ।) नृत्त्यम् । इत्य-
मरः । ११ । ७ । १० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३० ।

“किं गाखीवस्फुरगुरुचनास्फालनक्रूरपाणि-
नांसील्लीलानटनविलसन्मेलनी सयसाची ॥”

नटनारायणः, पुं, (नटानां नारायण इति
रागविशेषः । हनुमन्मते मेघरागस्य तृतीयपुत्रः ।

पुत्रः । भरतमते दीपकरागस्य तृतीयपुत्रः । यथा,
सोमेश्वरमते कलिनायमते च षड्जरागात् ।

शेषरागः । तस्य भार्याः षट् । यथा,
त्रोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्वी ३ गान्धारी ४

वराभा ५ सिन्धुमल्लारी ६ । सोमेश्वरमते तस्य
रागिण्यो यथा । कामदा १ कल्याणी २ आभीरी ३

३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहमीरी ६ । रागि-
णीभिः सहास्य हिमन्तौ गानसमयः । इति

सङ्गीतशास्त्रम् ॥
नटभूषणं, क्ली, (नटानां भूषणं मण्डनं यस्मात् ।) इति-

हरितालम् । इति रत्नमाला ॥
नटमण्डनं, क्ली, (नटानां मण्डनं यस्मात् ।) इति-

तालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२५ ॥ यथा,
नटवरः, पुं, (नटेषु वरः श्रेष्ठः ।) नटश्रेष्ठः । यथा,

“वर्णापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारम् ॥
इति श्रीभागवतम् ॥

नटसंज्ञकः, पुं, (नटस्य संज्ञा संज्ञा यस्याः ।) इति
गोदन्ताख्यहरितालम् ।

(स्वार्थे कन्) नटश्च ॥
नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति । अन्त-

खुल + टापि अत इत्वम् । नटस्य नटकीर्त्यस्य
अन्तिका ।) लज्जा । इति हारावली । १५३ ॥

नटो, स्त्री, (नटति शोभते इति । नट + अच् ।) यथा,
डीष्ट ।) नलीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ ।

१२६ ॥ (नटति नृत्त्यतीति । नट + अच् ।) डीष्ट ।
वैश्या । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, भागवते । ८ । ८ । १२ ।

नतं

“जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नक्षत्रा नष्टुर्जगुः ॥”
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनाधिकान्तर्गता ।
यथा, तत्तत्सारे ।

“नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्-
र्त्तिताः ॥”

नटेश्वरः, पुं, (नटानामीश्वरः । नृत्तप्रियत्वात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २।११२ ॥
नट, क भंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट् ।) क, नाडयति । भंशोऽधःपतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

नटः, पुं, (नलतीति । नल + अच् । लस्य डत्वम् ।)
नलदण्डम् । इत्यमरः । २।४।१६५ ॥ (यथा,
वेदे । ६।१३८।५ ।

“यथा नडं कश्चिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ॥”
जातिभेदः । इति पुनपुंसकसंग्रहटीकायां मधु-
अथर्वशेषः ॥

नडकीयः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “नडा-
दीनां कुक् च ।” ४।२।६१ । इति कः
कुगागमस्य ।) नलसमूहदेशः । इति हेम-
चन्द्रः । ४।२० ॥

नडप्रायः, त्रि, (नडः प्रायेण यत्र ।) नलवहुल-
देशः । तत्प्रायः । नडकीयः २ नडान् २
नडान् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४।२० ॥

नलमीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य डत्वम् ।)
निलिखितमत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात्
नडसंहतिः, स्त्री, (नडानां संहतिः समूहः ।)
नडसमूहः । तत्प्रायः । नडा २ । इत्य-
मरः । २।५।१६८ ॥ नडसञ्चयः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥

नडः, त्रि, (नडं अपरिस्कृतस्थानं हन्तीति ।
नड + डः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

नडा, स्त्री, (नडानां समूहः । “पाशादिभ्यो
नडा” ४।२।४६ । इति यः ।) नडसमूहः ।
नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “नड-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)
नडा, पुं, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “नड-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)
नडा, पुं, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “नड-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)

“यो नडलानीव गजः परेषां
बलान्यन्तद्वान्निनाभवत्कः ॥”
नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)
नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)

नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)
नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)

नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)
नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)

नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)
नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)

नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)
नडा, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुसुद-
नलवहुलदेशः ।” ४।२।८८ । इति डत्वम् ।)

नदतुः

“कालानुशारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्वां दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

नतः, पुं, (नमति स्मेति । नम + क्तः ।) जन्म-
नाडिकाविशेषः । तद्वयथा,—
“असक्तकर्मणा येन यान्ति द्रक्तुल्यतां दिवि ।
नतोन्नतौ ततः साधौ भावाः खेटबलानि षट् ॥
दिनाहान्तरिता जन्मनाडिका नतनाडिका ।
पूर्वापराह्ने जातस्य प्राक्पराख्या दिने भवेत् ॥
रात्रेर्गतघटीशेषघटीदिनाहर्भयुता ।
परपूर्वाभिधा त्रया रजन्यां नतनाडिका ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नतः, त्रि, (नम + क्तः ।) कुटिलः । नम्रः ।
इति मेदिनी । तै, २६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२०१ । ३६ ।

“पतन्ति युगपत् सर्वे पादयोर्मूर्ध्वभिर्नताः ॥”
नतद्वयः, पुं, (नतो द्वयः ।) लताशालः । इति
रत्नमाला ॥

नतनासिकाः, त्रि, (नता नासिका यस्य ।) अल्प-
नासिकायुक्तः । खंदा इति भाषा । तत्-
प्रायः । अवटीटः २ अवनाटः ३ अवभटः ४ ।
इत्यमरः । २।६।४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । डीप् ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम + भावे क्तिन् ।) नमनम् ।
नम्रता । यथा,—
“नीतिर्भूमिभुजां नतिगुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृति-
दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्द्विजस्य
चमा
शक्तस्य द्रविणं महाश्रमवतां स्वास्थं सतां मख-
नम् ॥”
इति नवरत्नम् ॥

(नतिलक्षणादिकन्तु नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
नद, टु इ संवृधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-अकं-सेट् ।) टु, नन्दथुः । इ, नन्दते ।
संवृधि आनन्दयुक्तभावे । ननन्द पारिव्रज-
नेत्रया वृषः । नन्दते च कुलं पुंसाम् । इति
गणकतानिखत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति ।
नद + अच् ।) पुंवाचकाक्षत्रिमखातावच्छिन्न-
जलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६।६० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिनः सर्वे गृहस्य यान्ति संस्थितिम् ॥”
स च सिन्धुभैरवश्रीगण्डामोदरब्रह्मपुत्रादिः ।
तत्प्रायः । पुनर्वहः २ भिद्यः ३ उदयः ४
सरखान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४।१५६ ॥

“अष्टवष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदतुः, पुं, (नदतीति । नद + “अनुङ् नदश्च ॥”
उणां ३।५२ । इति अनुङ् ।) मेघः । इत्यु-

नदी

णादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८।२१।१४ ।
“यदा क्षयोषि नदनं समूहस्यादित् पितेव
हूयसे ॥”)

सिंहः । इति शब्दमाला ॥ (नद + भावे अनुङ् ।
शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ६।१८।२

“स युष्मः सत्वा खजकृतसमदा
तुविम्वचो नदनुमां ऋजीषी ॥”)

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद + अच् । पचादिगणौ
नदट् इति निर्देशात् टिट्ठेडि डीप् ।) अष्ट-
सहस्रधनुरन्यन्याप्ततोया । सा च गङ्गायमुना-
सरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्ष-
णमाह कुन्दोगपरिशिष्टम् ।

“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीश्चन्द्रवहा गर्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्प्रायः । सरित् २ तरङ्गिणी ३ शैवलिनी ४
तटिनी ५ इदिनी ६ धुनी ७ सोतस्वती ८
दीपवती ९ सवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२ ।
इत्यमरः । १।१०।३० ॥ इदिनी १३ धुनिः १४
सोतस्वती १५ सोतोवहा १६ सागरगामिनी १७
अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्भरिणी १९
सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलङ्गवा २२ कूल-
वती २३ शैवलिनी २४ सिन्धुः २५ समुद्र-
कान्ता २६ सागरगा २७ कृष्णा २८ रोधो-
वती २९ वाहिनी ३० । तज्जलगुणाः । सच्छ-
त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । लघ्वापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । ईषदुष्णत्वञ्च ॥ * ॥

“सर्वा गुर्वी प्राड्मुखी वाहिनी स्या-
लक्ष्मी यस्यादाहिनी निश्चयेन ।
देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा-
न्नेषा धत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥

प्रायो नदुवहा गुर्वी लघ्वाः शीघ्रवहाः स्मृताः ।
नदाः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्यन्तोपमम् ॥
विन्ध्यात् प्राची प्राच्यवाची प्रतीची
या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण ।
वातारोग्यं श्लेष्मपित्तार्त्तिलोपं
पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥
पारिपाचभवा याश्च विन्ध्याप्रभवाश्च याः ।
शिरोहृद्गोमकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।
“तथा प्राच्यां गमाश्चान्याः पश्चिमांशुगमास्तथा ॥”
“ससैकता सप्ताषाणा द्विविधा चाक्षुवाहिनी ।
एवं चतुर्विधा नदी वातपित्तकफात्मिकाः ॥
सदावहायास्त्रयवदसुषुप्तं
मरुत्कफानां श्रमनञ्च तस्याः ।
नीरं वसन्ते हितकटुविशेषात्
नदीभवं नैव हिमागमे च ॥
धनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं
बहुसज्जलवीचिच्छन्नसंक्षोभद्वयम् ॥

ननु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृदादि सम्यक् ॥
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥
सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृदन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखकृत्क्षोषकृच्छ्रां निहन्ति ॥
इति सवानुकानदीवारिगुणाः ॥ * ॥

हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोधविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषप्रमनञ्जलम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयान्तोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च भ्रमशोधश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती श्रोतं यमुना सरयुः सची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा गृणाम् ॥
आसां नवशतैर्यक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।
तथा चर्मन्वती वेचवती पारावती तथा ॥
सिन्धु महाप्रदीपा च ऋषिकुल्या पयस्विनी ।
शेवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषप्रमनः परम् ।
श्रमश्लानिहरं वृष्णं उत्तराशानुगामिनी ॥

इति नद्य उत्तरानुगाः ॥ * ॥
तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्मदा पश्चिमानुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥
पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं वल्यं मूत्रदोषविकारकृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारकृत् ॥
पूर्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरौ विशाला च गौरीदा मदनखसा ॥
पार्श्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।
प्रत्येकशो न सेवेत युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥
सर्वासां परिसङ्गा च श्रतानाश्चैकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयतो ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।
उपलास्कालनाच्चैप्रविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
कृमिश्रीपदहृत्कण्डशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥
प्रच्यावन्त्या परान्तोत्था दुर्गामानिमतेज्जवाः ।
उदरश्रीपदातङ्गान् सञ्चविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारिपात्रजाः ।

वलपौरुषकारिण्यः— ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः साधारणत्वात् ॥”
“प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
“वसुधा कीटसर्पाकुमलसन्धितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती
शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयुः
यमुना इरावती देविका कुङ्गः गोमती धूत-
पापा बाहुदा दृषदती कौशिकी निखीरा
गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवत्-
पादनिर्गताः ॥ वेदस्तुती वेदवती सिन्धुः अपर्णा
चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्मन्वती
विदिशा वेचवती वयन्ती । इत्येताः पारिपात्रो-
द्भवाः ॥ श्रोणा ज्योतीरथा नर्मदा सुरसा
मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला
करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला
वज्रुका बालुका वाहिनी सुस्तिमती विरजा
पङ्क्तिनी रिबी । इत्येता ऋक्षप्रसूताः ॥ मणि-
जाला शुभा तापी पयोष्णी शीघ्रोदा वेष्णा
पाशा वैतरणी वेदी पाला कुसुमती तोया दुर्गा
अन्या गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदा-
वरी भीमरथी कृष्णा वेणा वज्रुला तुङ्गभद्रा
सुप्रयोगा ब्रह्मकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी
पुष्पावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥
त्रियामा ऋषिकुल्या इक्षुरा त्रिविदाला मूलिनी
वंशवरा महेन्द्रतनया ऋषिका लुषती मन्द-
गामिनी पलाशिनी । इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः ।
एताः प्राधान्येन कुलपर्वतनदाः । श्रेष्ठाः क्षुद्र-
नद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
“कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यश्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महदनम् ॥
प्रागुत्तरेण कैलासात् दिवं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्वधातुमयं दिवं श्रवलं पर्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः सशुक्रो रत्नसन्निभः ।
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदनाम विश्रुतम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिवं महच्चैत्ररथं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सद्धानुगः ।
यत्तः सेनापति क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
महौमखलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥
कैलासादक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वैर्धिं गिरिम्
मनःशिलाभयं दिवं श्रवलं पर्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमभङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।

तस्य पादे महद्विद्यं लोहितं सुमहत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितञ्च नदी महान् ।
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महदनम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति यचो मणिधरो वली ।
सौम्यैः सधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ।
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्गानोषधीगिरिः ।
ककुद्गति च रुद्रस्य उत्पत्तिस्तत्ककुद्गतः ॥
तदञ्जनलैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्वैद्युतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्विद्यं मानसं सिद्धयेवितम् ।
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोकपावनी ।
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वैर्धिं गिरिः ।
अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ।
भवस्य दयितः शौमान् पर्वतो हेमवन्निभः ।
तस्य पादे महद्विद्यं सरः काश्चनबालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ।
सा वङ्क्षुशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदीर्धमा ।
अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वैर्धिं गिरिम् ॥
गौरान् पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः ।
तस्य पादे महद्विद्यं सरः काश्चनबालुकम् ॥
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन् प्रतिष्ठिता ।
सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा योगमायया ॥
भवस्य साङ्गे पतिता संख्या योगमायया ।
ततो विसर्ज्यामास सप्त सोतांसि गङ्गाया ।
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रत्यपदान सप्तधा ।
सोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपदान सप्तधा ।
नलिनी ह्यादिनी चैव पावनी चैव प्रायगा ।
शीता वङ्क्षुश्च सिन्धुश्च तिसस्ता वै प्रतीक्षता ।
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्गागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
सप्तैताः प्रावयन्ति स्म वर्धन्ति हिममाञ्जयम् ।
प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्रावयन्ति स्म खेच्छन् प्रायश्च सर्व्वान् ।
सलिलान् कुक्षुराञ्चीनान् वर्धन्त यवनान् ॥
सूतकुलाश्च कुलत्याश्च अङ्गलीकावरीश्च यान् ।
क्षत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ॥
अथ चीनमरुत्तैव कालकाञ्चीव सलकान् ।
तुषारान् वर्धन्त कारान् पञ्चवान् प्रारुतान् ॥
एतान् जनपदान् वङ्गः प्रावयन्त्युदधिं गताः ।
वरदानं कूटजांश्चैव गान्धारीनौरसान् कुङ्कु-
शिवसौरानिन्द्रमरुन् वसातीन् भीमरीवका-
सेनवारदृकावरान् कुपयान् भोगीवका-
शुनामुखांश्चोर्द्धमरुन् धिमुरेताद्विधिवत् ॥
गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविदासराजान् ॥
कलापयामकांश्चैव तथा किंप्रयामराजान् ॥

ननन्दा

नदीजः ४। अस्थ गुणाः। तित्तत्वम्। कटु-
त्वम्। अस्त्रप्रदत्वम्। गुरुत्वम्। वातलत्वम्।
कफदत्वम्। रुचत्वम्। कामायत्वम्। विषदोष-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
नदीमातृकः, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य।
कप्।) नद्यस्य सम्पन्नब्रीहिपालितदेशः। इत्य-
मरः। २। १। १२॥
नदीवङ्कः, पुं, (नद्या वङ्कः।) वङ्कुरः। इति शब्द-
माला ॥ वङ्क इति भाषा ॥
नदीवटः, पुं, (नदीसमीपजातो वटः।) वटी-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
नदीष्णः, त्रि, (नदां स्नातीति। स्ना + “सुपि
स्यः।” ३। २। ४। इति कः। “निनदीभ्यां स्नातेः
कौशले।” ८। ३। ८६। इति घत्वम्।) नद्य-
वगाहनद्वयः। नदीस्नानकुशलः। इति भट्टि-
टीकायां पुष्करिकाचः ॥ नदीज्ञः। इति
पुरुषोत्तमः ॥ यथा,—
“ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान् ॥”

इति भट्टिः ॥

नदीसर्जः, पुं, (नदाः सर्ज इव। नदीतीरजात-
त्वादस्य तथात्वम्।) अर्जुनवृक्षः। इत्यमरः।
२। ४। ४५॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“ककुभोर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः।
इन्द्रहर्नोरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नदीषी, स्त्री, (नदां भवा। “नद्यादिभ्यो ङ्क्।”
४। २। ६७। इति ङ्क्। पृषोदरादिवात् ह्रस्वः।)
नादेयी। भूमिजसुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
नङ्, त्रि, (नद्यते स्मिति। नह + क्तः।) नद्यः।
(यथा, हरिवंशे। २३२। १७।
“दिव्यैश्च कवचैर्नडा दिव्यैश्चैवोच्छ्रितैर्ध्वजैः ॥”)
उद्वृत्तः। इति मेदिनी। धे, ६ ॥
नङ्ग्री, स्त्री, (नद्यतेऽनया। नह + दास्तीति युच्।
ततो ङीप्।) चर्मरज्जुः। इत्यमरः। २। १०। ३२॥
(यथा, प्रदुम्नविजये चतुर्थ्याङ्के।
“अत्रापि धिग्गजगुप्ति पुत्तकलत्रमित्र-
नङ्गावनङ्गहृदयो न च तं स्मरामि ॥”)
नद्यान्तः, पुं, (नद्या आन्त इव।) समष्टिना-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
नद्युत्सृष्टः, त्रि, (नद्या उत्सृष्टः।) नदीकर्तृक-
व्यक्तवस्तु। तद्रूपभूखण्डस्य चर इति चङ्गा
इति च भाषा ॥ नद्युत्सृष्टा भूमिस्तु यस्याधि-
कारे जाता तस्यैव भवति। यथा,—
“नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही।
अन्यथा न भवेत्सामो नराणां राजदैविकः ॥
क्षयोदयो जीवनश्च देवराजवशाद्गुणाम्।
तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥”
इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीर-
मित्रोदयप्रवृत्तिग्रन्थप्रवचनम् ॥

ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेव
यापि। नञ् + नन्द + “नञि च नन्देः।” उणां
२। ६६। इति ऋन्। केषाञ्चित्कृतेन वृद्ध-
भावः।) भर्तुभगिनी। ननन्द इति भाषा ॥
तत्पर्यायः। ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४
प्रतिस्वसा ५। इति शब्दरत्नावली ॥
ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि।
नन्द + “नञि च नन्देः।” उणां २। ६६। इति
ऋन् वृद्धिश्च।) ननन्दा। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, ऋग्वेदे। १०। ८५। ४६।
“सन्नाञ्जी श्वशुरे भव सन्नाञ्जी श्वश्रुं भव।
ननान्दरि सन्नाञ्जी भव सन्नाञ्जी अधि देव्यु ॥”)
ननु, व्य, (न नुदति प्रेरयतीति। नुद् + मित्वादि-
त्वात् ङुः।) प्रश्नः। पृच्छा। अवधारणम्।
(यथा, रघुः। १। १। ६०।
“उपपन्नं ननु शिवं सप्तसङ्गेषु यस्य मे।
देवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥”)
निश्चयः। (यथा, महाभारते। १३। ६। १६।
“लोको देवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु ॥”)
अनुज्ञा। (यथा, शिशुपालवधे। ६। ६१।
“ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
त्रयया न किञ्चन किलाभिदधे ॥”)
अनुमतिः। अनुनयः। सान्त्वनम्। आमन्त्र-
णम्। सम्बोधनम्। (यथा, कुमारः। ४। ३२।
“विधुरां ज्वलनातिसर्जनात्
ननु मां प्रापय प्रलुरन्तिकम् ॥”)
एषासुदाहरणानि यथा,—
“प्रश्ने नन्वधेयामहे। अवधारणे ननु गच्छामः।
अनुज्ञायां सर्वैर्ननु ज्ञायताम्। अनुनये ननु
चक्षिः। प्रसीद। आमन्त्रणे ननु चैत्र। विरो-
धोक्तिः। इत्यमरभरतौ ॥ विनिग्रहः। अनु-
प्रश्नः। परकृतिः। अधिकारः। सम्भ्रमः। इति
मेदिनी। ने, ४४॥ आक्षेपः। प्रत्युक्तिः। वाक्या-
रम्भः। इति हेमचन्द्रः। ६। १७८॥ उत्-
प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम्। यथा,—
“मन्ये शङ्के भ्रवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेदि च।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥

ननुच, व्य, विरोधोक्तिः। इत्यमरः। ३। ४। १४॥
ननुचेति समुद्भूतं विरोधवचने ननुशब्दो विरो-
धोक्तौ चकारात् ननुचेति वा। इति भरतः ॥
नन्दः, पुं, (नन्दतीति। नन्द + पचाद्यच्।)
विष्णुः। यथा। “आनन्दो नन्दनो नन्दः” इति
महाभारते। १३। १४६। ६६॥ नरपतिभेदः।
स तु महानन्दिसुतः चक्षिवंशान्तः। (यथा,
भागवते। १२। १। ७—११।
“महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोऽङ्गवो बली।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः चक्षविनाशकत्।
ततो वृषा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुजङ्घितशसनः।
प्राविष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रसूताः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः ॥
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्विष्यति।
तेषामभावे जगतीं मौर्या भक्ष्यन्ति वै कलौ ॥”)

नन्द

नन्दः

नन्दगो

आनन्दः। निधिविशेषः। इति पुराणशब्द-
रत्नावलौ ॥ गोपभेदः। स च श्रीकृष्णपिता।
नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत्। यथा,—
“द्रोणो वसूनां प्रवरोऽधरया सह भार्यया।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तुवाच ह।
जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ।
भक्तिः स्यात् परमा लोको यथाङ्गो दुर्गतिलो।
स्वस्तीत्युक्तः स भगवान् ब्रजे द्रोणो महायशः।
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धरामता।
इति श्रीभागवते। १०। ८। ४८—५०॥
वेणुविशेषः। यथा,—
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयसथा।
चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गसुनिसमताः।
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः।
इति सङ्गीतदामोदरः। ७। २२॥
(नन्दविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ६। १६।
“नन्दङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दौ।
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। इति महाभारते। १३।
४५। ६१॥ नागविशेषः। इति महाभारते। १३।
५। १०३। १२॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः।
यथा, भागवते। ४। ७। २२।
“दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वरूपां परं गुरुम्।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं सुदा
गृह्यन् प्रपेदे प्रयतः क्षताङ्गलिः ॥”
वृतराष्ट्रस्य पुत्राणामन्यतमः। इति महा-
भारतम्। १। ६७। ६६। महाराष्ट्रम्। ६।
वसुदेवस्य पुत्रविशेषः। इति भागवतम्। ६।
२४। ४८॥ कौशदीपस्य वर्षपञ्चमविंशतिः। यथा,—
इति भागवतम्। ५। २०। २१॥ स्वर्गः।
ख्यातो दत्तकमीमांसयान्यप्रणीता। यथा,—
“अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम्।
पुत्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपुत्रितः ॥”
नन्दकः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + क्तुः।) विष्णुः।
खड्गः। इत्यमरः। १। १। ३०॥ (यथा,
हरिवंशे। १२७। ४४।
“रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया जनार्दन। ४७॥
प्रहरारुह्य गरुडं दृष्टो भूलो हर्षके कुलपिता।
भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १०६॥ कृष्णपिता।
च त्रि। इति मेदिनी। के, १०६॥ (नागविशेषः।
आनन्दः। आनन्दकारकश्च ॥ १०३। ११॥ स्वर्गः।
इति महाभारतम्। ५। १०३। ११॥
स्यानुचरविशेषः। इति महाभारतम्। ५।
४५। ६६॥ वृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः।
महाभारतम्। १। १८७। ३॥
नन्दकी, स्त्री, पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका ॥
नन्दकी, [न्] पुं, (नन्दकः। यथा,—
नन्दक + इनिः।) विष्णुः। यथा,—
“शङ्खश्चन्द्रकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥
इति महाभारते शार्ङ्गधनुर्धरः ॥
नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय कृष्यं गोपिता।
रक्षिता।) दाक्षा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

नन्दनः

(नन्दगोपः अस्या जातः। तारकादित्वात्
इतच्।) नन्दगोपजन्मभूम्यादिः ॥
नन्दयुः, पुं, (नन्दनमिति। नन्द + “द्वितोऽयुच्।”
३।३।८६। इति अयुच्।) आनन्दः। इति
शब्दरत्नावली ॥
नन्दनं, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + “नन्दिग्रहि-
पचादिभ्यो ल्यणित्यचः।” ३।१।१३४। इति
ल्युः।) इन्द्रवनम्। इत्यमरः। ३।१।४८ ॥
(यथा, कुमारः। २।४१।
“अभिज्ञाशब्देपातानां क्रियन्ते नन्दनदुमाः ॥”
अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। अस्य विवरणन्तु
कन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ आनन्दः। यथा, महा-
भारते। २।२५।६।
“सस्तिवाच्याहृतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ !।
दुहृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥”)
हर्षके, त्रि। इति मेदिनी। ने, ८० ॥ (यथा,
महाभारते। ३।१४६।५।
“पश्य दिवं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम्।
नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + ल्युः।) पर्वत-
भेदः। यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये।
“तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
मर्माभावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः।
सेवितुं त्रिदशेशानां सततं वर्तते नतः ॥
चन्द्रकुण्डस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः।
प्रतिदृश्यं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम्।
आराध्य शक्रं लोकेषु महाफलमवाप्नुयात् ॥”
(विषयविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६३ ॥
अर्चये, पुं स्त्री, इति वाचस्पतिः ॥ यथा, सुश्रुते
“अन्तर्पाचककर्तारौ यौरीयककरघाटकरम्भ-
नन्दनवराटकानि सप्त लक्षसारन्यासविधानि ॥”
६।४५।३६।
“नन्दनं नन्दनश्चैव सर्वविद्याविशारदौ।
स्नात्वा ददतुः प्रीतावन्विनौ भरतर्षभ ! ॥”
अर्चये, पुं स्त्री, इति वाचस्पतिः। यथा, भागवते। १४।६।३३।
“स नन्दनादेर्महासिद्धेः शान्तेः संशान्त-
विग्रहम्।
उपासमानं सखा च भर्ता गुह्यकरचसाम् ॥”
जिनवलविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३।३६२ ॥ वत्-
सरविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ८।३८।
“नन्दनोऽयं विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽयं परतश्च दुर्मुखः ॥”
मन्मथोऽयं नन्दो च नन्दनो नन्दिर्बह्वनः ॥”)
विष्णुः। यथा, “आनन्दो नन्दनो नन्दः” इति
महाभारते। ३।१४६।६६ ॥
नन्दनः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + ल्युः।) सुतः।
इति मेदिनी। ने, ८० ॥ (यथा, रघुः। ३।४१।

नन्दन

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥”)

भेकः। इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनजं, स्त्री, (नन्दने जायते इति। जन + डः।)

हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात्

आनन्दाज्जायते इति। हर्षजाते, त्रि॥ (पौत्रश्च॥)

नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-

जनको वा।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य लीलासंवरणान्ते तन्महिषीणां दस्यु-
हस्तगतत्वकारणं यथा,—

यास उवाच।

“कः श्रद्धयात् सगाङ्गेयान् हन्यास्व सर्वकौर-
वान्।

आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्धयात् पराभवम् ॥

पार्थैतत् सर्वभूतस्य हरेर्लौलाविचेष्टितम्।

त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरेर्भवान् जितः ॥

गृहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः।

तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवाञ्जुन ॥

अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत्।

बहून्वदगम्यान् पार्थ ! गमन् ब्रह्म सनातनम् ॥

जितेऽसुरसंघेषु मेरुच्छे महोत्सवः।

बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं वरस्त्रियः ॥

रम्भातिलोत्तमादास्तु शतशोऽयं सहस्रशः।

तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ॥

आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम्।

विनयावनताश्चैनं प्रणमुः स्तोत्रतत्पराः ॥

यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा।

सर्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठन्तं द्विजन्मनाम् ॥

श्रीअष्टावक्र उवाच।

प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीक्ष्यते।

मत्तस्तद्व्रियतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥

श्रीपराशर उवाच।

रम्भातिलोत्तमादास्तं वैदिक्योऽश्चरसोऽब्रुवन्।

प्रसन्ने लब्धसंप्राप्तं किमस्माकमिति द्विज ! ॥

इतरास्त्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि।

तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषोत्तमम् ॥

श्रीयास उवाच।

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्तार जलान्मुनिः।

तमुत्तीर्ण्य ददृशुर्विरूपं वक्रमंघ्रिम् ॥

तदृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्।

ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ॥

श्रीअष्टावक्र उवाच।

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना।

भवतीभिः कृता तस्मादेष शपथं ददामि वः ॥

मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम्।

मच्छापोपहृताः सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥”

“एवन्तस्य मुनेः शपादष्टावक्रस्य केषवम्।

भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥

तत्त्वया नात्र कर्तव्यः श्रीकोऽल्योऽपि हि

पाण्डव !।

तेनैवाखिलनाथेन सर्वभूतपसंहृतम् ॥”

इति विष्णुपुराणे। ५।३८।६८—८५ ॥

नन्दा

नन्दनन्दिनौ, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या।)

“नन्दगोपग्रहे जाता यशोदा गर्भसम्भवा।” इति

मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम्।)

दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका

माला।) कृष्णप्रीतिकृष्णालिकाविशेषः। यथा,

“भूप नन्दनमालान् कुर्वते कृष्णवेषमि।

देवकन्यावतैलचैः सेयते सुरनाथकैः ॥”

इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृत-
विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि + ल्युः। टाप्।)

दुहिता। इति जटाधरः ॥

नन्दन्तः, पुं, (नन्दत्यनेनेति। नन्द + “रुहिनन्दि-

जीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि।” उणां ३।१२७।

इति भक् सच धित्।) पुत्रः। राजा। मित्रम्।

इति संचिन्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा

पालयतीति। पालि + अच्।) वरुणः। इति

शब्दरत्नावली ॥

नन्दपुत्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्री।) दुर्गा। इति

त्रिकाख्यशेषः ॥

नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति। नन्दि + “तृभू-

वहीति।” उणां ३।१२८। इति भक् सच

धित्।) आनन्दजनकः। इति सिद्धान्तकौमु-

द्यासुणादिवृत्तिः ॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि + अच् + टाप्।)

गौरी। अलिङ्गरः। नादा इति भाषा। तिथि-

विशेषः। ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपक्षष्टेका-

दृश्यः। इति मेदिनी। दे, ६ ॥ (यथा,—

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥)

ननान्दा। इति शब्दरत्नावली ॥ सम्यत्। इति

हेमचन्द्रः ॥ * ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं

यथा,—

“एवमुक्त्वा भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाब्रवीत्।

त्वया देवि ! महत् कार्यं कर्तव्यं चान्यदस्ति नः ॥

भविष्यं महिषास्यस्य असुरस्य विनाशनम्।

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्वं देवाश्च पार्थिव ! ॥

यथागतास्ततो जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ।

संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

अपि च।

“नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा।

हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥”

तस्या माहात्म्यादि यथा,—

“यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमले अवस्थिता।

तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमलेन संस्थिता ॥

मासे भाद्रपदे देवि ! शुक्लपक्षे व्रजेत् सदा।

तस्यैच्छा आवणाघाटे अन्यथा न कदाचन ॥

तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पीडां कुर्यात् सुलोचने।

न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्मानुषादयः ॥

विषवातहताः केचित् विषवातप्रपीडिताः।

नन्दिका

विमुह्यन्ते नरा देवि यान्ति देयाः प्रसादतः ॥
इति देवीपुराणम् ॥

(कामधेनुविशेषः । यथा, वद्विपुराणे कामधेनु-
प्रदाननामाध्याये ।

“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽसौ उषःस्तानं शुभप्रदम् ॥”
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्यः ॥
धर्मपुत्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया
एवास्यास्तथात्वम् । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ३३ ।

“नन्दा तु भार्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रति-
ष्ठिताः ॥”
शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
१२९ । ३१ ।

“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥”
“एताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥”
द्विपालयहविशेषः । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे
२ अध्याये ।

“नन्दाख्यं तद्विपालच घनदं शोभनं स्तुतम् ॥”
नन्दात्मजः, पुं, (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्राज्ञोत्तरखण्डे
१११ अध्याये ।

“पुराणपुरोधो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाङ्गनः ॥”
दुर्गायाम्, स्त्री ॥

नन्दिः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।)
दूताङ्गम् । (भावे इन् ।) आनन्दः । (यथा,
महाभारते । २ । १८ । ११ ।

“सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥”
एतदर्थं स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
५ । १३५ । २० ।

“अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमुपश्यसि ॥”
नन्दिकेश्वरे, पुं । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।

“पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७६ ।

“खलुः खलुः शतानन्दो नन्दिर्योर्गणेश्वरः ॥”
(महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।

“निमित्तस्थो निमित्तश्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥”
नन्दिकः, पुं, (नन्द आनन्दः हेतुतयाख्यास्येति ।
नन्द + ठन् ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ॥

नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द अस्थस्यामिति ।
ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥
(नन्दा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)

अलिङ्गारः । इति शब्दरत्नावली ॥ षष्ठीतिथिः ।
यथा, तिथितत्त्वे ।

“कन्यासंस्थे इवै शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ॥”
प्रतिप्रदेकादृश्यौ च ॥

नन्दिनी

नन्दिकेश्वरः, पुं, (नन्दिक ईश्वरश्च ।) शिवद्वार-
पालः । तत्पर्यायः । नन्दी २ शालङ्कायनः ३
ताण्डवतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दी-
श्वरः ५ तण्डुः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
हरिवंशे । १८२ । ८६ ।

“ततो नन्दिं महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर ! संयाहि यतो वाणो रणे स्थितः ॥”
उपपुराणविशेषश्च ॥

नन्दिघोषः, पुं, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।)
अर्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति
मेदिनी । वे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्ष-
घोषयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
१०७ । १०५—१०८ ।

“पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राप्तेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहयात्रप्रयुक्तेस्तु मेघनिश्चननादितैः ।
स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽह्यनुगम्यते ॥
देवकन्यासमारुहैः काञ्चनेर्विमलैः शुभैः ।
विमानसुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीश्रुतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नन्तोपमसुत्तमम् ॥”
नन्दितरुः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकस्तरुः ।) धव-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + णिनिः ।
ढीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ।

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥”
जटामासी । तत्पर्यायो यथा, वैद्यकरत्न-
मालायाम् ।

“नलदं नन्दिनी पेक्षी मांसो कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”
उमा । गङ्गा । ननान्दा । वशिष्ठधेनुः । इति
मेदिनी । ने, ८१ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या ।
यथा, हिलीपं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।

“पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीन्दुस्तां श्रुत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियाह्यां तस्यां त्वं साधुनाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥”
“इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥”
इति रघुः । १ । ७५-८२ ॥

इमामेवाराध्य लब्धवरो दिलीपो रघुनामानं
वंशतिलकं पुत्रं लब्धवान् ॥ * ॥

द्वीनामा वसुः पत्नीवाक्यात् एनां हत्वा वशिष्ठ-
शापतः पृथिव्यां भीष्मान्ना विख्यात आसीत् ।

एतत्कथा यथा, महाभारते । १ । ६६ । ११२-३६ ।

“अथ तदनमाजगुः कदाचिद्धरतर्षभ ! ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥
ते सदारा वनं तच्च सच्चरन्तः समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥

नन्दिनी

तत्रैकस्याथ भार्यं तु वसोर्वासवविक्रमः ॥
सच्चरन्ती वने तस्मिन् गां ददर्श सुमधमा ।
नन्दिनीं नाम राजेन्द्र ! सर्वकामधुतमा ॥
सा विस्मयसमाविष्टा श्रीलङ्गविजयसदा ।
द्वये वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षया ॥
स्वापीनाच्च सुदोम्भीश्च सुवालधिधुरां शुभम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः श्रीलेनानुत्तमेन च ॥
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥
दौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रविक्रमः ॥
उवाच राजंस्तं देवीं तस्या रूपगुणान् वरुण ।
एषा गौरुत्तमा देवी वारुणैरसितेक्षणा ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे ! यस्मिन् वनसुत्तमम् ॥
अस्याः चौरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमधुरः ॥
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरधौवनः ।
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी वृषोत्तमा दीप्ततेजसम् ॥
तमुवाचानवदाङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ।
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा दक्षी ।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ।
उशीनरस्य राजर्षेः सख्यसन्धस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपवन्दना ।
तस्या हेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां मरीचिताम् ।
आनयस्वामरश्मि ! त्वरितं पुरयवर्द्धनम् ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मातरः ॥
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ।
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दितम् ॥
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चनम् ।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या निवृत्तो दौस्तदा वृषः ॥
पृथ्वाद्यैर्भातभिः सार्द्धं दौस्तदा तां जहार गन्तुम् ।
तथा कमलपत्राद्या निवृत्तो दौस्तदा वृषः ॥
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाप निरीक्षितम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातसु न तर्कितम् ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलाद्यादाय वारुणः ।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥
ततः स ऋगयामास वने तस्मिन्समीपेधनः ।
नाध्यगच्छच्च ऋगयंस्तं गां वसुभिर्दिव्यदधनम् ॥
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदधनम् ।
ययौ क्रोधवशां सदाः शशाप च वसुंस्तदा ॥
यस्मान्मे वसवो जहृर्गां वै दोग्ध्रौ सुबलधियम् ।
तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयम् ॥
एवं शशाप भगवान् वसुंस्तान् भरतवधम् ।
वशां क्रोधस्य संप्राप्त आपवो मुनिवत्तमम् ॥
शशाप च तान् महाभागस्तस्यैव वसुंस्तदा ॥
एवं स शशापान् राजान् ! वसुसमन्वितम् ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितम् ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तस्ते वसवः पार्थिववर्मनम् ।
शशापः स्म इति जानन्न वसवः पार्थिववर्मनम् ॥
प्रसादयन्तस्तद्विं वसवः प्रसादयन्तस्तदा ॥
लेभिरे न च तस्मात् प्रसादयन्तस्तदा ॥
आपवात् पुरुषयात्र ! सर्वधर्माणां शशापः ॥
उवाच च स धर्मात्मा शशापः युयं धृतराजः ॥
अनुसंवत्सरात् सर्वे शशापमीक्ष्यमवासाय ॥

अयन्तु यत्कृते यूयं मया श्रमाः स वक्ष्यति ।
 दौस्ततो मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥
 नाश्रुतं तच्चिकीर्षामि युष्मान् क्रुद्धो यदब्रुवम् ।
 न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥
 भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशस्त्रविशारदः ।
 पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति ॥
 तस्याः प्रभावो यथा,—
 “वशिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
 अपश्यञ्जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥
 ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते मुनिसत्तमः ।
 विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि वलस्यास्य महाबलः ।
 तव चैवाप्रमेयस्य यथाहं प्रतिगृह्यताम् ॥
 वाङ्मित्रेव गाधेयो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
 स्वमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ॥
 आजुह्याव ततः प्रीतः कल्माषीं धृतकल्माषाम् ।
 भोजनेन महाहर्षेण सत्कारं तद्विधत्स्व मे ॥
 स्वमुक्ता वशिष्ठेन श्रवणा श्रुत्स्वदन ! ।
 विदधे विविधान् कामान् यस्य यस्य यथेष्टितान् ॥
 सान्तःपुरजनो राजा सन्नाक्षगुणोद्भूतः ।
 युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदवब्रवीत् ॥
 गवां श्रुतसहस्रेण दीयतां श्रवणा मम ।
 स्वमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
 विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
 कारणेर्वह्नी राजन्न दास्ये नन्दिनीं तव ॥
 कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्ताज यदा मुनिः ।
 ततोऽस्य श्रवणां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥
 तस्या हस्मारवाज्जाताः कास्वो जा रविसन्निभाः ।
 जग्रसञ्चाभिसंजाताः पद्भवाः शूलपाणयः ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शूद्रदेशाच्छकास्तथा ।
 रोमकूपेषु च नृच्छास्तथा रामकिरातकाः ॥
 नैस्तन्निष्ठदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्तृणात् ।
 सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! ॥
 इति रामायणे आदिकाण्डम् ॥
 (एतद्विवरणं महाभारते १।१७७ अध्याये च
 विस्तारप्रो द्रष्टव्यम् ॥ कन्या यथा, हरिवंशे ।
 १७६।७ ।
 “मेधां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥
 आनन्दजननात् पत्न्यपि । यथा, महाभारते ।
 १।६६।१६ ।
 “एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 दृष्टवामास राजेन्द्र ! पुरा पौरवन्दनः ॥
 “वसुनन्दिनी वसुप्रिया ॥” इति नीलकण्ठः ॥
 “कन्दारुचरमाष्टगणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ६।४६।५ ।
 “एष माष्टगणान् राजन् ! कुमारानुचरानि-
 मान् ॥”
 “वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥
 नीलविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८४ ।
 “नन्दिन्याश्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
 नरमेव यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ! ॥”

याङ्गिमुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३।५१६ ॥
 त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणं कृन्दः-
 शब्दे द्रष्टव्यम् । दुर्गा । इयन्तु देविकातटे पीठ-
 स्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३३।६६ ।
 “शिवकुण्डे शुभा नन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥”
 नन्दिनीतनयः, पुं, (नन्दिन्यास्तनयः ।) याङ्गि-
 मुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३।५१६ ॥
 नन्दिनीसुतः, पुं, (नन्दिन्याः सुतः ।) याङ्गिमुनिः ।
 इति जटाधरः ॥
 नन्दिर्वर्द्धनः, पुं, (नन्दिं वर्द्धयतीति । वृध् + शिच् +
 ल्युः ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वर्द्धयतीति ।)
 पञ्चान्तः । पुत्तः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥
 (यथा, गोः रामायणे । २।६६।१४ ।
 “सुषुवे यममित्रं कौशल्या नन्दिर्वर्द्धनम् ॥”
 मित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेषः ।
 यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
 “विमानं कृन्दकं तद्दन्तकशिखराततः ।
 स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्ततिर्नन्दिर्वर्द्धनः ॥”
 निमिवंश्रीयविशेषः । इति भागवतम् । ६ ।
 १३।१४ ॥) आनन्दवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ६८।२६ ।
 “कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दिर्वर्द्धन !
 दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥”
 नन्दिवृक्षः, पुं, (नन्दिरानन्दस्तज्जनको वृक्षः ।
 यद्वा, नन्द + इन् । तस्याः वृक्षः ।) नन्दीवृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ।
 “नन्दिवृक्षो मेघशङ्खी तथा मेघविधानिका ।
 चक्षुर्वह्नचक्षुश्च मेघशङ्खी गृहदमा ॥”
 नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
 “सुराः सुखिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता ।
 तेषाञ्च वादिनी नन्दी ईशालात् चिदश्वरः ॥”
 नन्दी, [नृ] पुं, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) गर्दभाष्टवृक्षः । (यथा,—
 “करीरं कुलकं नन्दी कुचला शकुलादनी ।
 कठिलं केमुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥
 तिलं पाके कटुग्राही वातलं कफपिचजित् ॥”
 इति वाभटे । १।६ अध्याये ॥)
 वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगण-
 विशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—
 “आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयकः ।
 सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्तथा ॥”
 इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 शिवद्वारपालः । स शिवांशः शालङ्कायनमुनि-
 पुत्तः । यथा,—
 “अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुन्धरे ! ।
 तप्यतस्तस्य तु सुनेरीश्वरेण समं सुतम् ॥
 तं प्राश्नामि परं भावं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ।
 सुन्दरन्वपरं रूपं दृष्ट्वा दृष्टिसुखावहम् ॥
 शालङ्कायनपुत्तत्वं योगमायासुपाश्रितः ।

प्राप्नोति तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितः ॥
 मायायोगवलोपेतस्त्राक्षो वै शूलपाणिपृक् ।
 रूपवान् गुणवाञ्छैव वपुषादित्यसन्निभः ॥
 स तं न ज्ञायते जातं समैवाराधने स्थितः ।
 अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाज्ञया मुनिम् ॥
 उत्तिष्ठ मुनिशार्दूल ! सफलस्ते मनोरथः ।
 त्वदक्षिणाङ्गाज्जातोऽस्मि पुत्तस्ते प्राधि मां
 प्रभो ! ॥

तथा तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम् ।
 प्राश्नामीति ततो मद्यं सट्शोऽन्यो न कश्चन ॥
 विचार्येति तदाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 स एव कल्पान्तरे शिवांशजशिलादमुनेः पुत्तः ।
 यथा,—
 “जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः ।
 प्रीतस्तस्य महादेवो देवा सह पिनाकपृक् ॥
 दत्त्वा चात्मसमानत्वं न्ययुवचनमेव च ।
 अभूदधिः स धर्मात्मा शिलादो नाम धर्मवित् ॥
 आराधयन् महादेवं पुत्तार्थं वृषभध्वजम् ।
 तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वकृत् ॥
 श्रव्यः सोमौघविष्टो वरदोऽस्तीत्यभाषत ।
 स वव्रे वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ॥
 अयोनिजं न्ययुभीतं तथा चैवोमया समम् ।
 तथास्त्रित्वाह भगवान् देवा सह महेश्वरः ॥
 पश्यतस्तस्य विप्रैरन्तर्धानं गतो विभुः ।
 ततो यियच्छुः स्वां भूमिं शिलादो धर्मवित्तमः ॥
 चकर्ष लाङ्गुलेनोर्वीं भित्त्वा दृश्यत शोभनः ।
 सम्मर्त्तकानलप्रख्यः कुमारः प्रहसन्निव ॥
 रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम् ।
 कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरघा गिरा ॥
 शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
 तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषस्वजे ॥
 मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”
 इति कूर्मे ४० अध्यायः ॥

(द्विसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः ।
 यथा, घटककारिकायाम् ।
 “गुडः कौर्त्तिर्यशः कुण्डनन्दी शीलो धनुर्गणः ॥”
 नन्दीमुखी, स्त्री, (नन्दी मुखे यस्याः । डीष् ।)
 तन्ना । इति हेमचन्द्रः । २।२२७ ॥
 नन्दीवृक्षः, पुं, (नन्दि + वा डीष् । नन्दाः वृक्षः ।
 नन्दीजनको वृक्षो वा ।) कोङ्कणदेशप्रसिद्धमुगन्धि-
 वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । तूण्यकः २ तूण्यिकः ३
 तूण्यी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुठे-
 रकः ८ कान्तः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्तदाहशिरोऽर्त्ति-
 खेदकुष्ठनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्यहाह-
 लत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वत्थाकारः
 क्षीरवान् खनामप्रसिद्धो वृक्षः । इति भरतः ॥
 तुं द इति ख्यातो वृक्ष इति कैचित् ॥ तत्पर्यायः ।
 तुलः २ कुवेरकः ३ कुणिः ४ कच्छः ५ कान्त-
 लकः ६ । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ तुणिः ७ ।
 इति भरतः ॥ नन्दिवृक्षः ८ कुणिः ९ तुन्दः १०

नन्द्याव

नन्दिकः ११ नन्दिवृत्तकः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ मेघशङ्खीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
स्थालीवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
नन्दीशः, पुं, (नन्दी ईशश्च ।) नन्दी । इति हेम-
चन्द्रः । २।१२४ ॥ भरतोक्ततालप्रभेदः । यथा,—
“सिंहनन्दननन्दीशचन्द्रविम्बद्वितीयकाः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“गो लघुर्गौर्लघुः झुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः ।”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नन्दिनो नन्दिगणस्य ईशः । इति विग्रहे
शिवः ॥)
नन्दीश्वरः, पुं, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वरः ।)
शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीशूतालः ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (नन्दी ईश्वरश्च ।)
शिवद्वारपालः । तस्य शिवपार्श्वदत्तकारणं
यथा,—
“ततस्तेतायुगे काले नन्दी नाम महासुनिः ।
आरिराधयिषुः शर्वं तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
ततस्तु भगवान् प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः ।
उवाच च वचः साक्षात्तद्विं वरदः प्रभुः ॥
वरान् वृणीष्व विप्रेन्द्र ! यानिच्छसि महासुने ॥
तांस्ते सर्वान् प्रयच्छामि दुर्लभानपि मारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिपुङ्गव ।
प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन् ! अशुक्रोऽस्तथा मम ।
अशुक्राहो ह्यहं देव त्वयावश्यं सुराधिप ! ॥
यथा नान्ये भवेज्जित्स्त्वयि नित्यं महेश्वर ! ।
तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्वभूताग्रये त्वयि ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः ।
प्रहस्योवाच तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा ॥
मद्रूपधारी मत्तेजास्त्राक्षः सर्वगुणोत्तमः ।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः ॥
अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्जितः ।
दुष्प्राप्यमवाप्या ते देवैर्गायेश्वरी गतिः ॥
पार्श्वदानां वरिष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम ! ।
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः ॥
अदप्रभृति देवाग्र ! देवकार्येषु सर्वतः ।
त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादास्मनीश्वर ! ॥
त्वामेवाभ्यर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वतः ।
मत्तः समभिवाञ्छन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! ॥
यस्त्वं हेहि स मां हेहि यस्त्वामनु स मामनु ।
नावयोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिलयोरिव ॥
हारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्त्रियं गणाधिप ! ।
वामेन विभुना वापि मङ्गाकालेन सर्वदा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
नन्दीश्वरः, [स] स्त्री, (नन्द + इन् + वा डीप् ।
नन्दे आनन्दार्थं यत् श्वरः ।) इन्द्रसरोवरः ।
इति शब्दमाला ॥
नन्द्यावर्तः, पुं, (नन्दिजनक आवर्तो यच्च ।)
ईश्वरसङ्गविशेषः । इत्यमरः । २।१२।१० ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“दक्षिणाङ्गुलतालान्द्वयं यत् पञ्चिमासुखम् ।

दरद

नप्त्री

पूजनीयोत्तरच्छायं नन्द्यावर्तं वदन्ति तत् ॥”
इति भरतवृत्तसाङ्गः ॥
तगरुमः । इति विश्वः ॥ मत्स्यभेदः । तस्य
गुणः । संग्राहित्वम् । कफपित्तविनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
नपुंसकं, स्त्री, (न स्त्री न पुमान् । “नभ्राण् नपा-
दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक-आदेशः ।) स्त्रीवम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३६ ॥ हिजिडा इति भाषा ॥ तस्य
कारणं यथा,—
“उभयोर्जीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥
(नपुंसकी भवेदिति भाष्यप्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि
भवति । तथा, च पञ्चतन्त्रे । १ । ३६४ ।
“परदेशभयाङ्गिता बहुमाया नपुंसकाः ।
खदेषे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा
नृगाः ॥”)
नपुंसकगर्भस्य चिह्नं यथा,—
“नपुंसकं यदा गर्भो भवेन्नर्भोऽवुदाकृतिः ।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तदुदरं महत् ॥” * ॥
नपुंसकविशेषानाह ।
“आसेक्यश्च सुगन्धिश्च कुम्भीकस्यैककक्षया ।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रो भूणसंज्ञकः ॥”
तेषां लक्षणान्याह ।
“पित्रोस्तु सख्यवीथ्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम् ॥
यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत् ।
स्त्रे गुदेऽन्नस्यार्थ्यादयः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते ।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्मृतः ॥
दृष्ट्वा यवायमन्येषां यवाये यः प्रवर्तते ।
ईर्षकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्मृतः ॥
यो भार्यायान्तौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते ।
तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य विवृतिर्यथा,—
“समवीर्यरजस्वेन नरः स्त्रीप्रकृतिर्भवेत् ।
नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत् ॥”
“समदोषवलेनापि प्रकृत्या विस्तरेण ।
समो भवेदष्टकं शुक्रो नपुंसकसमुद्भवः ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
नप्ता, [ञ] पुं, (न पतन्ति पितरो येनेति । पत +
“नप्तेनेष्टलृटि ।” उणां २ । ६६ । इति
लृट्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पुत्रकन्ययोः
पुत्रः । नाति इति भाषा । तत्पर्यायः । पौत्रः
२ सुतस्य सुतः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ८५ । २० ।
“कथं शुक्रस्य नप्ताः देवयान्याः सुतं प्रभो ! ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राष्यं पुरोः प्रदास्यति ॥”)
नप्ती, स्त्री, (नप् + “कृमेभ्यो डीप् ।” ४ । १ । ५ ।
इति डीप् ।) पुत्रकन्ययोः पुत्री । नातिनी इति
भाषा । तत्पर्यायः । पौत्री २ सुतात्मजा ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ नप्ता ४ पौत्रिका ५ ।

नभस

इति रभसः ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां नप्ती
पुत्रस्य पुत्राश्चापत्यं पौत्री अतएव पौत्रेति । नभ
नप्ता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नभः, पुं, (नभति हिनस्ति कीटादीनि । नभ
हिंसायाम् + पचाद्यच् ।) श्रावणमासः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनोः श्रावणमासः । इति
पुत्रविशेषः । इति हरिवंशे । ७ । १४ ॥ तृतीय
मन्वन्तरदेवविशेषः । इति च तत्रैव । ७ । १६ ।
कुशप्रपौत्रनलस्य पुत्रः । इति च हरिवंशे ।
१५ । २७ ॥)
नभः, [स] स्त्री, (नह्यते मेघैरिति । नह्य वस्त्रे +
“नहेर्दिवि भञ्ज ।” उणां ४ । २१० । इति बह्वृत्
भञ्जान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः । १ ।
२ । १ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३७ ।
“नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्ति यान्तं नभसो गतम् ॥”
नोपदृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥”
नभःक्रान्ती, [न्] पुं, (नभःक्रान्तं गगनात्मक-
मस्थस्येति । इतिः ।) सिंहः । इति शब्द-
माला ॥
नभःप्राणः, पुं, (नभसः प्राण इव ।) पवनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसत्, [ट्] पुं, (नभसि सीदतीति । सद् +
क्तिप् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसरित्, स्त्री, (नभसः सरित् नदी ।) समंजः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःस्थितः, पुं, (नभसि स्थितः ।) नरकाधिपः ।
इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥ आकाशस्थितिः, वि ।
नभश्चक्षुः, पुं, (नभसश्चक्षुरिव ।) सूर्यः । इति
शब्दमाला ॥
नभश्चमसः, पुं, (नभसश्चमस इव ।) नभः ।
चित्रापूपः । इन्द्रजालम् । इति मेदिनी । ६ ।
३८ ॥
नभश्चरः, पुं, (नभसि चरतीति । चर + ट् ।)
पक्षी । विद्याधरः । (गन्धर्वः ।) यथा,
रघुः । १८ । ६ ।
“नभश्चरैर्गौतयश्राः स लेभे
नभस्तलस्थामतनुं तनूजम् ॥”
मेघः । वायुः । इति मेदिनी । २, २०२ ॥
(आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कुमारः । ५ ।
२३ ।
“निकामतप्ता विविधेन वस्त्रिणा
नभश्चरेणैव नसम्भूतेन सा ॥”
नभसं, स्त्री, (नभते व्याप्रीतेति । नभ + “नभते”
चमितमीति ।” उणां ३ । ११७ । इति
असच् ।) आकाशम् । यथा ।
वत्सं विद्यायसमिति निगमः ॥ (पुं, ब्रह्म
मन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतमः । यथा,
वंशे । ७ । ६७ ।
“अङ्गिरा नभसः सत्यं सप्तैव परमर्षयः ॥”
नभसङ्गमः, पुं, (नभसं गच्छतीति । गम + क्तृच् ।
सुपीति खच् । ततो सुम् ।) पक्षी । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३४ ॥

नमोऽम्बु

नमस्तुते, पुं स्त्री, (नमस्तुलम् ।) गगनमण्डलम् ।
यथा, नैषधे । २ । ६६ ।

“तद्गदीधितिधारया रथाद्-
गतया लोकविलोकनामसौ ।

कृदहेमकषत्रिवालसत्
कषपावाणनिभे नमस्तुले ॥”

नमस्तुः, पुं, (नमस्ते मेवाय साधुः । नमस् + “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) भाद्र-
मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७॥ (यथा,
हरिवंशे । १५२ । १ ।

“नमो नमस्त्येव निरीक्ष्य मासि
कामस्तदा तोयदृष्टकीर्णम् ॥”)

नमस्तान्, [त्] पुं, (आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः
नमः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । नमस् +
मत्पुं मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६६॥ (यथा, रघुः । ४ । ८ ।

“स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नमस्तानिव दक्षिणः ॥”)

नमः, [स्] पुं, (नमति हिनस्ति कीटादी-
निति । नम + “सर्वधातुभ्योऽसुन्” उणां ४ ।
१८८ । इति असुन् ।) श्रावणमासः । (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“स जह्मर तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
नमो नमस्त्योर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥”)

मेघः । श्रावणम् । वर्षाः । विसतनुः । पतद्ग्रहः ।
इति मेदिनी । से, २६॥ पलितशीर्षम् । इति धरणी॥

“पिनाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति
आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

नमोगतः, पुं, (नमसि आकाशे गज इव ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नमोगतिः, स्त्री, (नमसि गतिर्गमनम् ।) आकाश-
गमनम् । यथा,—

“प्रह्वीनोऽनीनसखीनडयनानि नमोगतौ ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

नमोदुहः, पुं, (नमसः दोग्धि प्रपूरयति नद्या-
दिकमिति । दुह प्रपूरणे + कः ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोद्वीपः, पुं, (नमसि द्वीप इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोद्वीपः, पुं, (नमसि घूम इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोद्वीपः, स्त्री, (नमसो नदी ।) खर्गज्जा । इति
हरिप्रयोगः ॥

नमोद्वीपः, पुं, (नमसो मन्त्रिरिव ।) सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥

नमोद्वीपः, पुं, (नमोमण्डले द्वीप इव ।)
यमः । यथा, तिष्ठादित्ये ।

“नमोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।
कलाभिर्ज्यैमानाय नमस्तुभ्यं चारवे ॥”
नमोऽम्बुः, पुं, (नमसः अम्बु जलं पिबतीति । पा +
कः ।) पातकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६५ ॥

नमस्का

नमोरजः, [स्] स्त्री, (नमसो रज इव ।)

अन्वकारः । इति शब्दमाला ॥

नमोरेणुः, स्त्री, (नमसि रेणुरिव ।) कुञ्ज-
भटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नमोलयः, पुं, (नमसि लयो यस्य ।) धूमः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नमस्त्येदमित्यर्थे व्यञ्प्रत्ययः । नमस्त्यन्धि ।
(नाभये हितम् । नाभि + “उगवादिभ्यो यत् ।”
५ । १ । २ । इति यत् । “नाभि नमश्च ।” इति
नभादेशः । रथाङ्गम् । “नभ्योऽक्षः । नभ्य-
मञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

नभाट, [ज्] पुं, (न भ्राजते इति । भ्राज दीप्तौ
+ क्तिप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स्] य, (नम शब्दनयोः + भावे
असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥

(यथा, मार्कण्डेये ।
“नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥”
स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ३ ।
१३ । ४२ ।

“विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्ततेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥”)

त्यागः । स्तम् । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री,
अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वक्षम् । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे ।
७ । १६ । १ ।

“एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥”
नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम + “भृन्टदृशि-
यजोति ।” उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।)

प्रसुः । धूमः । नटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतीति । नम + “अत्यविचमि-
तमीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)

अनुकूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस् + “नमो-
वरिवः ।” ३ । १ । १६ । इति क्यच् । क्तः ।

“कस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति वा
यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्-
पर्यायः । नमस्त्यतः २ अर्चितः ३ अप-
चायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः ।
३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः करणं यत्र ।)
विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः कर-
णम् । नमस् + क्त + क्त्वा ।) नतिः । स च
त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च ।
यथा,—

“कायिको वाग्भवश्चैव मानसश्चिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैस्तमाधममध्यमः ॥”

कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—
“प्रसार्य पादौ हस्तौ च यतित्वा दक्षवत् क्षितौ ।
जातुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा कृष्ण मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जातुभ्याश्च क्षितिं कृत्वा शिरसा कृष्ण मेदिनीम् ।

नमस्का

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥

पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ।
असृष्ट्वा जातुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥

या स्वयं गदापदाभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तुत्तमः स्मृतः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेदाचनिकः सदा ॥

यत्तु मातुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्तकौ ॥

इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
नमनं मानसं प्रोक्तस्तुत्तमाधममध्यमम् ॥

त्रिविधे च नमस्कारे कायिकस्तुत्तमः स्मृतः ।
कायिकेस्तु नमस्कारे देवास्तुभ्यन्ति नित्यशः ॥

अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वप्रतिपादितः ॥”

इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥
रात्रौ तन्निवेधो यथा,—

“रात्रौ नैव नमस्कृत्यान्तेनाशीरभिचारिका ।
अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे ॥”

इति महाभारतमिति केचित् ॥
नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वाप-
कर्षबोधकथापारविशेषः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

“सर्वे चापि नमस्कृत्यः सर्ववस्थासु सर्वदा ॥”
अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खः । नाप्रयताया-
प्रयतश्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वा वयसा पटुरेव ताः ॥”
इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥

“देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयो नराधमः ।
यावज्जीवनपर्यन्तमनुचिन्त्यवगो भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवसखम् ॥
“देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दक्षिणमथा ।
नमस्कारं न कुर्याद्दयः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकम् नमस्कारो ह्यग्निं पुण्यं पुरातनम् ॥

उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् ।
स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥

दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं भद्रगन्धितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारश्च वर्जयेत् ॥

पुण्यहस्तौ वारिहस्तौलाभ्यङ्गौ जलस्थितः ।
आशीःकर्ता नमस्कृता उभयोर्नरकं भवेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
“मातुः पितुः कनीयांसं न नमोदयसाधिकः ।
नमस्कृत्याद्गुरोः पत्नीं भ्रातृकायां विमातरम् ॥”

यमः ।
“अभिवादयतः पूर्वमाग्निं न प्रयच्छति ।
यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रयत्नते ॥

स्वकीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आशुमानिति दासनि ।
वर्जतामिति वैश्वेष्टे शूद्रे स्वारोचमेव च ॥”

इति जलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

नमस्का

“गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवादेत पादयोः ।
कुर्वीत वन्दनं भूयो भगो वोऽहमिति व्रुवन् ॥
विप्रोऽथ पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं दृष्टेऽयं धर्मतः ।
असावहम्भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्धयर्थं तन्नादिपरिवर्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः भुतः ।
यो न वेत्ताभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवादः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
सयस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सद्येन सद्यः प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकश्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥”*

अभिवादनीया गुरवो यथा,—
“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्ताता मातामहपितामहौ ।
वन्धुज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्र्यो द्विजाः ॥
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
गुरुन् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥”
इति कूर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ *

अथ सप्तधा नतिलक्षणानि ।

“त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गसुगन्ध सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानो वाय कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलादौ च सर्वस्मृतेस्तु सर्वतः ॥
त्रिकोणादियवस्थाश्च यदि पूर्वमुखो यजेत् ।
पश्चिमात् ग्राम्भवीं गत्वा यवस्थां निर्दिशेत्तदा ॥
यदोत्तरामुखः कुर्यात् साधको देवपूजनम् ।
तदा याम्यासु वायव्यां गत्वा कुर्यात् संस्थितिम् ॥
दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च ग्राम्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रतिदायकः ॥१॥
दक्षिणादायवीं गत्वा वायव्यात् ग्राम्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्र्यम्बायै प्रविश्य च ॥
अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाऽर्यो भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणादायवीं गत्वा तस्माद्दण्डावत् दक्षिणम् ।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुलाकृतिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमाननस्थानं पञ्चाङ्गत्वा नमस्कृतिः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥

दरद

नमुचिः

पूर्ववदण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिबुकेन मुखेनाथ नासया त्वलिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणचयं कृत्वा साधको वर्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः चितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवीवैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदानां सागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी यादृग्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्वेषु तथैवोयः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतेरेव तु भक्तितः ।
चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा ।
सर्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्करणोत्तमः ॥”
इति कालीपुराणम् ॥

नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिरिव पत्र-
सङ्कोचोऽस्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात्
डीष् ।) खदिरिकाशाकः । लाजालु इति
ख्यात इति केचित् ॥ किन्तु रभसेन वराह-
क्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरि-
कायाम् । सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जा-
लुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपपत्रत्वादञ्जले-
र्नमस्कारव्यञ्जकत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायो
वैदकरत्नमालायाम् ।

“गण्डकालीनमस्कारी समङ्गा खदिरिकाचित् ॥”
नमस्यः, त्रि, (नमस्य नामधातुः + कर्मणि यत् ।)
नमस्कारयोग्यः । यथा,—
“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वा वयसा पत्युरेव ताः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

नमस्या, स्त्री, (नमस्य + भावे अः । स्त्रियां टाप् ।)
पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥
नमस्यतः, त्रि, (नमःकृतमिति । नमस् + “नमो-
वरिवः इति ।” ३ । १ । १६ । इति क्वच् ।)
पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥
नमितः, त्रि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतच्प्रत्यय-
नियमः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा,—
“अपः शालग्रामाप्स्वनगरिमोक्षारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितमर्द्धं न पिबति ॥”
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥

नमुचिः, पुं, (न मुच्यतीति । मुच + इन् । स च
कित् ।) कन्दर्पः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी ।
चे, १४ ॥ यथा,—
“कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासीद्विजसत्तम ।।
तस्यानु द्वौ सुतावास्तां सहसाक्षाद्बलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुभ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥”
इति वामने ५२ अध्यायः ॥

(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते ।
६ । ४३ । ३३—३६ ।

नयनं

“नमुचिर्वासवाङ्गीतः स्रग्धरश्चिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयचेदमब्रवीत् ॥
न चाङ्गेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहति ।
वधिव्याम्यसुरग्रेष्ठ ! सखे ! सखेन ते श्रे ।
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नौहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां केनेन वासवः ।
तच्छिरो नमुचेऽश्विन्नं पृष्ठतः शक्रमन्तिकात् ॥
भो मित्रहन् ! पापेति व्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥
नमुचिद्विष्टः, [ष] पुं, (नमुचिं दृष्ट्वीति । द्विष्ट-
“सत्सुद्विष्टेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।)
इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।

“विग्रह्य चक्रे नमुचिदिष्ठा वली
य इत्यमस्यास्यमहर्दिवं दिवः ॥”
नमुचिद्वदनः, पुं, (नमुचिं दैत्यविशेषं हृदयतीति ।
हृदि + ल्युः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ।
नमेरुः, पुं, (नम्यते इति । नम + वाङ्मूलकात्
एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः । बुर-
पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ७४ ।

“विश्वसुनर्मेरुणां क्रायासथास्य वैनिका ॥”
नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कार-
गुरुः । ब्राह्मणः । इति कचित् शब्दरत्नावली ।
नमः, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भाष्य-
सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । नमति । इति
दुर्गादासः ॥

नम्रः, त्रि, (नमतौति । नम + “नमिक्सीति ।”
३ । २ । १६७ । इति टः ।) नतः । इति हलायुजः ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
“यन्नम्रं सरलश्चापि तच्चापतप्तु न सीदति ।
धनुर्मित्रं कलत्रश्च दुर्लभं शुद्धवैश्रजम् ॥”)
नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतिकृतिः । “इव प्र-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) वृत्तः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । साधे कृत् ।
नते, त्रि ॥)

नय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-
सकं-सेट् ।) ड, नयते । इति दुर्गादासः ॥
नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नो + “नयच् ।” ३ । १ ।
५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्यायः । नयः ।
इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १६ ।
“कथञ्चिन्न विकल्पनी विद्वद्भिश्चिन्तिता नयः ॥”
दूलविशेषः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ नैगमादौ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ त्वाय्ये नेतरि च त्रि । इति

शब्दरत्नावली ॥
नयनं, स्त्री, (नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति । नी +
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ।
(यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४० ।
“नीलोत्पलामनयनां प्रीनश्रीस्त्रिपयोधरा ॥”
नी ज प्रापणे इत्यस्याङावे ल्युट्प्रत्ययः ।
प्रापणम् । (आनयनम् । यथा,
१२७ । ११ ।
“तत्त्वं हितश्च देवेश ! श्रूयतां बहवो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां सम रीचते ॥”)

नरकः

नयनी, स्त्री, (नीयते नयेति । नी + करणे ल्युट् + जीप् ।) कनीनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नयनोत्सवः, पुं, (नयनयोरुत्सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्षुस्त्वसवश्च ॥
 नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोरुपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नयनौषधं, स्त्री, (नयनयोरौषधम् ।) पुष्पकासी-
 सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ॥
 नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृक् इति भाषा ॥
 नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विज्ञः ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—
 “यादृगुणविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 साविविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥”
 इति मातृस्ये ८६ अध्यायः ॥
 नरः, स्त्री, (वृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नृ प्रापणे + अच् ।) रामकपूरदण्डम् । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥
 नरः, पुं, (वृणातीति । नृ + अच् ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६६ । “वृद्धिमतुस्तु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः ॥”)
 नरः, पुं, (वृणातीति । नृ + अच् ।) मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ५ । २ । १४ । “यदा कदापि दैत्येन्द्र ! नार्थास्ते मरणं भुवम् ।
 न नरेभ्यो महाभाग ! नृतिस्ते महिषासुरः ॥”) विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११५ । “गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥ (नर-
 लोलावती ॥*) अथ नरजन्मकारणम् । “पितुः
 विषमायां तिथौ चित्रं कुर्याद्भोजनं कन्यकाम् ।
 समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 चतुरशीतिलक्षान्ते गोजन्मा तत्परं नरः ।
 ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभयं नात्र संशयः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
 (सनामख्यातो हरेरंशभूतो धर्मपुत्रः ऋषिः । यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १५ । “हरेरंशो स्थितौ तत्र नरनारायणावधौ ।
 पूर्णं वर्षसहस्रं चक्राते तप उत्तमम् ॥”)
 अथ विवरणं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥*
 नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥”
 नरः, पुं, (वृणाति लोभं प्रापयतीति । नृ + अच् ।) देवराजिप्रभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र ।) दैत्यविशेषः ।
 स एवैव गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,—
 “राजखलाया गोजाया गर्भे वीर्येण पोचिणः ।
 यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः ॥”

नरकः

तस्य नामकारणं यथा,—
 “मानुषस्य शिरस्तत्र नृतस्य प्राप्य वालकः ।
 स्वशिरस्तत्र विन्यस्य रुदंस्तस्यौ चणं तदा ॥
 नरस्य शीर्षं स्वशिरो निधाय स्थितवान् यतः ।
 तस्मात्तस्य सुनिश्रेष्ठो नरकं नाम वै व्यधात् ॥”
 तस्य राज्यं यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 “करतोया सत्यगङ्गा पूर्वभागावधिभ्रिता ।
 यावत्कलितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
 अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
 कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥
 अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहियो ब्रह्मणः सुतः ।
 अत्रैव दशदिक्पालाः स्ते स्ते पीठे अवस्थिताः ॥
 अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहश्च सर्वदा ।
 चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्तक ! ॥
 सर्वे श्रीङ्गार्यमायाता रहस्यं देशमुत्तमम् ।
 अत्र श्रीः सर्वतोभद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
 अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्रादुर्भूतं ससर्ज ह ।
 ततः प्राग्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
 अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
 कृतदारः सच्चाभाये राजा भूत्वा महाबल ! ॥”
 तस्य महिषी माया यथा,—
 “ततो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाङ्गयां हरिः ।
 पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥
 तामुद्वाह्य हृषीकेशस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
 तथा समं स्वतनयं राजत्वेनाभ्यवेचयत् ॥”
 तस्य पुत्रा यथा,—
 “ऋतुमत्याश्च जायायां कालेन नरकः क्रमात् ।
 भगदत्तं महाशीर्षं मदवन्तं सुमालिनम् ॥
 चतुरो जनयामास पुत्रांस्तान् चित्तेः सुतः ।
 महासत्त्वान् महावीर्यान् देवैरनैर्दुरासदान् ॥”
 इति कालीपुराणे ३६ अध्यायः ॥
 पापिनां यातनास्थानम् । तत्सङ्ख्या यथा,—
 “पातालानाञ्च समानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
 सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
 अष्टाविंशतिं विख्यातास्ततो नरककोटयः ।
 नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः ॥
 तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महान् ।
 तदधो धर्मचक्रं येनेह धार्यते जगत् ॥”
 इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । नारकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ ।
 इत्यमरः । १ । १६ । ११ ॥* नरकसंख्या यथा,—
 “उद्योर्द्धं नरकाः शक्र ! कोट्यः पञ्चाशमानतः ।
 चत्वारिंशन्मितं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥”
 उद्योर्द्धं पाताले कालाग्निरुद्रस्य पुरोर्द्धं ।
 “अवीचिः कृमिभक्षश्च तथा वैतरणी महान् ।
 कूटशाल्मलिरुक्चासुधुम्पर्वतरावरम् ॥
 निरुक्चासः पूतिमांसस्तपलाक्षास्थितं जलम् ।
 क्रकच्छेदस्तथा पङ्कः कण्ठायसमुतापिवम् ॥
 पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तम्भश्च रुधिरं वसा ।
 तामिस्रस्वपतुश्च तीक्ष्णाश्चिच नपुंसकः ।
 लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गारराशिकोपरि ।

नरकः

कुम्भीपाकः चुरस्थेयः सञ्जीवनसुतापनम् ॥
 कालसूत्रं महापङ्कं श्रीतोष्यं चुरमेव च ।
 अम्बरीयं तथा घोरं महारौरवसंज्ञकः ॥
 सूचीमुखेक्षुयन्त्रश्च तैलं तप्तचपुस्तथा ।
 अक्षिपत्रं तथा शास्त्रं भूमिर्वागपहारिका ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 नरकागामिनो यथा,—
 यम उवाच ।
 “न गच्छन्ति नरा चोरान् वहवोऽधर्मनिर्मि-
 तान् ।
 वधाञ्च सुवहूस्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन ! ॥
 विस्तरेण तु तत् सर्वं ब्रवीमि सुनिसत्तम ! ।
 श्रूयतां तन्महाभाग ! श्रुत्वा चैवोपधारय ॥
 नामिचिन्नरकं याति न सत्पुत्री न भूमिदः ।
 शूरश्च शूतवर्षो च वेदानाञ्चैव पारगः ॥
 पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
 अजिताश्चाशुठाश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नराः ॥
 तिलं गाञ्च हिरण्यञ्च पृथिवीञ्चापि शान्शतीम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
 खदारनिरता दान्ताः परदारविवर्जकाः ।
 सर्वभूतात्मभूताश्च सर्वभूतानुकम्पकः ॥
 न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसावृतम् ।
 यातनास्थानसंपूर्णं हाहाप्रतिभयस्वनम् ॥
 ज्ञानवन्तो द्विजा ये च ये च विद्यापरं गताः ।
 उदासीना न गच्छन्ति स्वाम्यर्थं च हता नराः ॥
 न गच्छन्त्यत्र दातारः सर्वभूतहिते रताः ।
 शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न संशयः ॥
 अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्यव्यवस्थिताः ।
 पतिव्रता दानवन्तो द्विजभक्ताश्च ये नराः ॥
 यथोक्तं यजमानाश्च सत्रयाजिन एव च ।
 चातुर्मास्यकरा ये च ये द्विजा आहितात्मयः ॥
 गुरुचित्तानुपालाश्च कृतिनो भौगयन्विताः ।
 नित्यखाध्यायिनो दान्ताः सदा सभ्याश्च ये नराः ॥
 मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविताः ।
 अपर्वमैथुना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 ब्राह्मणा अमरत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 निराशाः सर्वकामेभ्यो निराशाः सुजितेन्द्रियाः ।
 न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्मिणः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥*
 नरकागामिनो यथा,—
 नारद उवाच ।
 “दुष्कर्मण्यपि वक्ष्यामि नरकं यैः प्रयान्ति हि ।
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु देवपूर्वेषु भूमिप ! ॥
 हन्ति पुत्तान् पशून् कृत्स्नान् ब्राह्मणातिक्रमः
 क्षतः ।
 गुर्वर्थं वा भयार्त्तं वा वर्जयित्वा महीपते ! ।
 येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥
 प्रपाणाश्च सभानाश्च संक्रमाणाश्च मारिष ।
 आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥
 ये परस्वापहर्तारः परस्वानाञ्च नाशकाः ।
 सूचकाश्च परेषां हि ते नरा नरकालुगाः ॥
 सूचकाः सन्धिभेत्तारः परवृत्तपुजजीविनः ।

नरकः

अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
 पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाश्च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवस्थिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दानच्छेदश्च पार्थिव ! ।
 मित्रच्छेदं तथाशायाः कृत्वा नरकगामिनः ॥
 विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव बुद्धिषु ।
 लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
 कृताशं कृतनिर्वृणं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
 भेदैर्ये अवकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 दूतसंयवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः ।
 प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 केशविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
 क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 चातुराश्रम्यवाह्याश्च श्रुतिवाह्याश्च ये नराः ।
 विकर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 ब्राह्मणानां गवाश्चैव कन्यानाश्च महामते ! ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
 शास्त्रविक्रायकाश्चैव कर्तारश्च मच्चीपते ! ।
 शल्यानां धनुषाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 शिलाभिः शङ्खभिर्वापि श्वमेवा मनुजर्षभ ! ।
 ये मार्गमनुस्वन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 अगोप्रांश्च राजानो बलिषड्भागतस्कराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
 शान्तान् दान्तानथ प्रज्ञान् दीवैकालसहोषि-
 तान् ।
 त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥
 बालानामथ वृद्धानां दासानाश्चैव ये नराः ।
 अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
 इत्येतत् कथितं राजन् ! धर्माधर्मविनिर्णयम् ।
 विमृश्य पुरुषः कर्म धर्ममेव समाचरेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
 “कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
 यश्चान्यदवृत्तं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
 भूयहा पुरहर्ता च गोपश्च सुनिसत्तम ! ।
 यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
 सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च शूकरे ।
 प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
 राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्यगः ।
 तप्तकुम्भे खट्वगामी हन्ति राजभटान् च यः ॥
 साध्वीविक्रयकृद्ध्यपालः केशरिविक्रयी ।
 तप्तलौहे तु पचन्ते यश्च भक्तं परिब्रजेत् ॥
 ‘केशरी अश्वः ।’
 क्षुषां सुताश्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
 अवमन्ता गुरुणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
 वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
 अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ! ॥
 चौरो विमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ।
 देवद्विजपितृन् द्वेषा रत्नदूषयिता च यः ॥
 स याति कर्मभक्षे वै कर्मोष्णे च दुरिहकत् ॥

नरकः

पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यन्नाति नराधमः ।
 लालाभक्षे स यात्यग्रे शूरकर्ता च रोधके ॥”
 ‘पर्यन्नाति परित्यज्य आदौ मुङ्क्ते ।’
 करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकन्नरः ॥
 प्रयान्ति ते विप्रसने नरके भृशदारुणे ।
 असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
 अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः ।
 वेगी पूयवहचैको याति मिथान्नमुड्नरः ॥
 ‘वेगी साहसकारी । पुत्रादीन् वर्जयित्वा एक
 एव मिथान्नमुक् ।’
 लाक्षाभांसरसानाश्च तिलानां लवणस्य च ।
 विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
 मार्जारकुक्कुटच्छागान् श्वराहविहङ्गमान् ।
 पालयन्नरकं याति तमेव दिजसत्तम ! ॥
 रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
 सूची माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥
 ‘पत्यौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी
 माहिषो माहिषोपजीवी । यद्वा,—
 माहिषीत्युच्यते भार्या भगोपाजितं धनम् ।
 उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
 इति स्मृतिः ॥
 पर्वकारी धनादिलोभेनापर्वसु अमावास्या-
 दिव्रियाप्रवर्तकः ।’
 अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
 रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
 मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपानादिकर्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये ॥
 ते कण्ठे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ।
 असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥
 औरभिको मृगयाधो वह्निज्वाले पतन्ति वै ।
 यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वह्निदः ॥
 व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्यतश्च यः ।
 सन्दंशयातनामध्ये पततस्तानुभावपि ॥
 दिवास्त्रप्रेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
 पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
 एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 येषु दुष्कृतकर्माणः पचन्ते यातनागताः ॥
 तथैव पापाप्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
 मुच्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धं कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।
 कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
 अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
 देवाश्चाधोमुखान् सर्वानथः पश्यन्ति नारकान् ॥
 श्रावराः क्षमयोऽजाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकास्त्रिदशस्तदन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
 सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयातुक्रमास्तथा ।
 सर्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
 यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
 पापकृद्वाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—३२ ॥
 अपि च ।
 “कथयामि विचित्राणां कर्मणां विविधा गतीः ।

नरकः

ताः शृणुष्व महाराज ! याः शुक्ला मोक्षमाप्नु-
 यात् ।
 परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकश्च यः ।
 हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते मृत्युवशं गतः ॥
 कालपाप्मेन संवद्धो यमदूतैर्महाबलेः ।
 तामिमे पात्यते तावत् यावद्बर्षसहस्रकम् ॥
 तत्र ताडनमुद्धृताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः ।
 पापभोगेन सम्मत्तस्ततो योनिन् शौकरीम् ॥
 तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति ।
 रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्वशोऽप्यपकं सकम् ॥
 भूतत्रोहं विधायैवं केवलं सकुटुम्बकम् ।
 पुष्पाति भापनिरतः सोऽन्ते तामिमे पतितः ॥
 ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्वन्ति वै मृषा ।
 ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते रुरुभिर्यतः ॥
 यः स्वादराधं भूतानां वधमाचरति स्मृतम् ।
 महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाश्रया ॥
 यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं हेहि पापकृत् ।
 कालसूत्रे महादुष्टे योजनायतविकृतं ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि गवां देवं करोति यः ।
 तावद्बर्षसहस्राणि पच्यते यमकिङ्करैः ॥
 यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डायोभ्यन्तं दृष्ट्वैव ।
 करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोभुषः ॥
 स शूकरमुखैर्दृष्टैः पीड्यते पापसूक्तये ।
 पञ्चादष्टासु योनीषु जायते पापसूक्तये ॥
 ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथाप्यकम् ।
 वृत्तिं वा गृह्णते मोहालुम्पन्ति स्वबलान्नरः ॥
 ते परत्रान्वकूपे च पात्यन्ते च महाद्विताः ।
 योऽर्थं स्वयमुपाहृत्य मधुरचाति लोभुषः ।
 न देवाय न सुहृदे ददाति रसनादुरः ॥
 स पतत्येव नरके क्षमिभोजनसंज्ञके ।
 अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीनपाहुरितः ॥
 ब्रह्मसं वा महादुष्टः स दंष्ट्रे नरके पचति ।
 यः स्वदेहं प्रपुष्पाति नान्यं जानाति मृष्टीः ॥
 मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 पञ्चादष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
 दानानि बाडवे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेदुद्यदि ।
 कम्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिपुत्रोदयम् ।
 एतद्वत्तमदत्तं स्यात् जिज्ञासुत्पादयेद्युधम् ॥
 स यात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदाहणे ।
 यो नगम्यां स्त्रियं मोहादयोषिज्ञावाच कृतम् ॥
 तं तथा किङ्कराः शूर्प्यां परिवह्य कुर्वन्ति ॥
 ये बलादेदमर्यादां लुम्पन्ति स्वबलीकृताः ।
 ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितमञ्जकाः ॥
 वृषलीं यः स्त्रियं कृत्वा तथा गार्हस्थमाचरेत् ।
 पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
 ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्ता लोकस्य वञ्चन ।
 वैश्वसे नरके मृष्टाः पतन्ति यमताडिताः ॥
 ये सवर्णां स्त्रियं मृष्टाः प्राययन्ति खरेतसम् ॥

नरक

रतःकुलासु ते पात्या रेतःप्रानेषु तत्पराः ॥
 ये चौरा वद्विना दुष्टा गरदा ग्रामजुष्टकाः ।
 सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥
 शूटसाख्यं वदत्यद्वा पुरुषः पापसम्भूतः ।
 पारक्रीयन्तु द्रव्यं यो रचति प्रसभं वली ॥
 स वीचिनरके पापे ह्यवाग्वक्तुः पतत्यधः ।
 तत्र दुःखं महद्भुक्ता पापिहं योनिमात्रजेत् ॥
 यो नरो रसनाखादात् सुरां पिबति ज्वरधीः ।
 तस्माद्ययति लोहस्य रत्नं धर्मस्य किङ्कराः ॥
 यो गुरुनवमन्येत खविद्याचारदर्पितः ।
 स नृतः पात्यते चारसंजकेऽधोमुखः पुमान् ॥
 विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा धर्मनिष्कृताः ।
 शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातनाः ॥
 येन श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता ।
 तेषां सर्वानि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
 अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्यते ।
 ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते ॥”
 इति पाप्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥
 (अथ महारौरवदिनरकाख्यानम् । यथा, मार्क-
 ण्डे १२ । २-३६ ।

पुन उवाच ।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
 महारौरवसञ्जनुं शृणुष्व नरकं पितः ॥
 योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः ।
 तत्र तान्ममयी भूमिरधस्तस्य हुताग्रजः ॥
 तत्तापतप्ता सर्वाशा प्रोद्यद्दिग्दसमप्रभा ।
 विभात्यति महारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ॥
 तस्यां वडः कराभ्याश्च पद्मगञ्जैव यमागुगैः ।
 सुयते पापकल्मषे बुटमानः स गच्छति ॥
 काकैर्वैकुण्ठकोलूकैर्वृक्षैर्कर्मशकैस्तथा ।
 भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रेर्द्रुतं मार्गं विकथ्यते ॥
 दह्यमानः पितृमर्तात्स्वातस्तेति चाकुलः ।
 नरककुण्डं, लोहं, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनास्थानम् । तद्वयथा, यम उवाच ।

विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोरानि च वस्त्रे ! कुक्षितानि च ॥ यदुशीतिश्च कुण्डानि
 निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
 कटुवाचा बान्धवदम्भजत्
 ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदः
 निषिद्धदिने वस्त्रे चारसंयोजकः
 ब्रह्मट्टापहारकः
 परतडागं खनित्वोत्सर्जकः
 एकाकी मिष्टभोजी
 पितृमातृगुरुभार्याद्यपौषकः
 अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी
 विप्राय दत्त्वा तद्वद्रयमन्यसे दाता
 परस्त्रीगामी परपुंगामिनो च
 गुल्मादिताडकस्तद्रक्तपातकारकश्च
 हरिसङ्गीतरुद्रजायन्नदभक्तोपहास-
 कत्
 शब्ददुष्टवृत्तः खलताकारी च
 वधिरौघहासकत्
 लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५

नरक

वदत्यसकदुहिगो न शान्तिमधिगच्छति ॥
 एवं तस्मान्नरैर्मोचो ह्यतिक्रान्तेरवाप्यते ।
 वर्षायुतायुतैः पापं येः कृतं दुष्टबुद्धिभिः ॥
 तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
 महारौरववद्दीर्घस्तथा स तमसा वृतः ॥
 शीतार्त्तास्तत्र धावन्तो नरास्तमसि दारुण्ये ।
 परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥
 दन्तास्तेषाञ्च भग्न्यन्ते शीतार्त्तिपरिकम्पिताः ।
 क्षुत्तृष्णा प्रवला तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः ॥
 हिमखण्डवहो वायुर्भिनन्तस्थीनि दारुणः ।
 मज्जाह्मलितन्तस्मादभ्रवन्ति क्षुधान्विताः ॥
 लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
 एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
 प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! यावद्दुष्कृतसंक्षयः ॥
 निहन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
 तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ॥
 तेष्वारोप्य निहन्त्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
 यमानुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
 नचेषां जीवितभङ्गो जायते द्विजसत्तम ! ॥
 क्षिन्नानि तेषां शतशः खड्गान्येकं व्रजन्ति च ।
 एवं वर्षसहस्राणि क्षिपन्ते पापकर्मिणः ॥
 तावदुयावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतम् ।
 अप्रतिष्ठच्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥
 यत्रस्थेन्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते ।
 तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्ताणि चान्यतः ॥
 दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्मकृतां वृणाम् ।
 चक्रेष्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
 यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
 घटीयन्तेषु चैवान्यो वडस्तोये यथा घटी ॥
 भ्राम्यन्ते मानवा रक्तसुजिरन्तः पुनः पुनः ।
 अस्मैर्मुखविष्कान्तेनैवैरसुविलम्बिभिः ॥
 दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ॥

“नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन
 नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोरानि च वस्त्रे ! कुक्षितानि च ॥ यदुशीतिश्च कुण्डानि
 निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

नरककुण्डनामानि

मांसकुण्डम् १६
 नखकुण्डम् १७
 लोमकुण्डम् १८
 केशकुण्डम् १९
 अस्थिकुण्डम् २०
 ताम्रकुण्डम् २१
 लौहकुण्डम् २२
 तीक्ष्णकण्टक-
 कुण्डम् २३
 विषकुण्डम् २४
 घर्मकुण्डम् २५
 तप्तसुराकुण्डम् २६
 प्रतप्ततैलकुण्डम् २७
 कुन्तकुण्डम् २८
 क्षमिकुण्डम् २९

नरक

असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
 योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्नास्ततावनिः ॥
 तप्ताः सूर्यकरैश्चखैर्यन्तातीव सुदारुणैः ।
 प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
 तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्रं विभाज्यते ।
 पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ! ॥
 स्थानञ्च तत्र सबलाः स्वनन्त्ययुतशोभिताः ।
 महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ॥
 ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमगतः ।
 प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रहृत्परिपीडिताः ॥
 ह्य मातर्ह्य तात ! इति क्रन्दन्तोऽतीव
 दुःखिताः ।

दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वद्विना ॥
 तेषां गतानां तत्रासिपत्रपातीसमीरणः ।
 प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गान्ययोपरि ॥
 ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ।
 लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याघ्राश्लेषमहीतले ॥
 सारमेयास्ततः शीघ्रं घातयन्ति शरीरतः ।
 तेषामङ्गानि रुदतामनेकान्यतिभीषणाः ॥
 असिपत्रवनं तात ! मयैतत् कीर्तितं तव ।
 अतः परं भीमतरं तत्रकुम्भं निबोध मे ॥
 समन्ततस्तत्रकुम्भा वद्विज्ज्वालासमावृताः ।
 ज्वलदग्निचयोद्भूततैलायस्त्र्यूर्णपूरिताः ।
 तेषु दुष्कृतकर्मिणो यान्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
 बाध्यन्ते विस्फुटज्ञानगलन्मज्जजलाविलाः ।
 स्फुटत्कपालनेत्रास्थिक्षिद्यमाना विभीषणैः ॥
 गृध्रेरुत्पात्य सुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
 पुनःसिमसिमायन्ते तैलेनेकं व्रजन्ति च ॥
 द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्त्रायुमांसत्वगस्थिभिः ।
 ततो यान्यैर्नरैराशु दब्ध्या घट्टनघट्टिताः ॥
 कृतावर्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्मिणः ।
 एष ते विस्तरेणोक्तस्तत्रकुम्भो मया पितः ॥”

“नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन
 नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोरानि च वस्त्रे ! कुक्षितानि च ॥ यदुशीतिश्च कुण्डानि
 निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः

अर्थलोभात् कन्याविक्रायकः १६
 आहोपवासादिषु संयमत्यागी १७
 सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्चकः १८
 विष्णुपदे पितृपिण्डादाता २०
 गुब्बिणीगामी २१
 ऋतुस्नातावीरयोरन्नभुक् २२
 कटुवाचा स्वाभिताडिका २३
 विषेण जीवनहन्ता २४
 सधर्महस्तेन देवद्रव्यस्पर्शकत् २५
 शूद्रानुज्ञातः शूद्रान्नभोजी २६
 दहने वृषताडकः २७
 कुन्तलौहवडिशैर्जीवहन्ता २८
 मत्स्याभुविप्रो वृषाभांसभुक् हरिनेवेद्या-
 भुक् च २९

नरक

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
पूयकुण्डम्	३०	शूद्रयाजी तत्तुआहसुक् तच्छ्वदाही च ब्राह्मणः	३०
सर्पकुण्डम्	३१	श्रीकृष्णपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता	३१
मशकुण्डम्	३२	विधिं दत्त्वा सुद्रजनुहन्ता	३२
दंशकुण्डम्	३३	विधिं दत्त्वा जीवहन्ता	३३
गरलकुण्डम्	३४	मत्तिकां हत्वा मधुग्राही	३४
वज्रदंष्ट्रकुण्डम्	३५	अदण्डविप्रयोर्दण्डकृत्	३५
वृश्चिककुण्डम्	३६	अर्थलोभात् प्रजादण्डकृत्	३५
शरकुण्डम्	३७	शस्त्रधारी धावकः सन्धाहरि- भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३७
शूलकुण्डम्	३८		३८
खड्गकुण्डम्	३९		३९
गोलकुण्डम्	४०	अल्पदोषेण कारायां प्रजावन्धनकृत्	४०
नक्रकुण्डम्	४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता	४१
काककुण्डम्	४२	कामेन परस्त्रीवचःश्रोण्यास्यद्रष्टा	४२
सञ्चानकुण्डम्	४३	स्वर्णचौरः	४३
वाजकुण्डम्	४४	ताम्रलौहचौरः	४४
वज्रकुण्डम्	४५	देव-देवद्रव्ययोश्चौरः	४५
तप्तपाषाणकुण्डम्	४६	देव-द्विजयो रौप्य-गो-वस्त्राणां चौरः	४६
तौक्ष्णपाषाण- कुण्डम्	४७	देव-द्विजयोः पित्तल-कांस्यपात्रचौरः	४७
लालाकुण्डम्	४८	वैश्यान्सुक् तद्वृत्तिजीवी च	४८
मसीकुण्डम्	४९	स्नेच्छसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः	४९
चूर्णकुण्डम्	५०	देव-द्विजयोः शस्यताम्रलासनचौरः	५०
चक्रकुण्डम्	५१	विप्रद्रव्यं हत्वा चक्रकारी	५१
वक्रकुण्डम्	५२	विप्र-वान्वययोर्वक्रताकारी	५२
कूर्मकुण्डम्	५३	हरिशयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मणः	५३
ज्वालाकुण्डम्	५४	देवद्विजयोर्वृततेलादिहृत्	५४
भस्मकुण्डम्	५५	देवद्विजयोर्वाजीगन्ततेलद्रव्याणामपहर्ता	५५
दग्धकुण्डम्	५६	बलखलत्वादिना परभूमिहरः	५६
तप्तशूर्मीकुण्डम्	५७	अर्थलोभात् खड्गेन जीविच्छेदी	५७
असिपत्रकुण्डम्	५८	नरघाती च	५८
चुरधारकुण्डम्	५९	ग्रामनगरादिदाहकृत्	५९
नरकजित्, पुं, (नरकं तन्नाम्ना विख्यातमसुरं जय-)			५९

नरकजित्, पुं, (नरकं तन्नाम्ना विख्यातमसुरं जय-
तीति । जि + क्तिप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता ।)
निरयदेवी । तत्पर्यायः । अलक्ष्मीः २ निवृत्तिः
३ कालप्रणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

नरकसुक्तः, त्रि, (नरकात् सुक्तः ।) नरकागतः ।
यथा,—

“नरकात् प्रतिसुक्तस्तु पापयोनिषु जायते ।
पतितात् प्रतिगृह्णाथ खरयोनिं ब्रजेद्बुधः ॥
नरकात् प्रतिसुक्तस्तु कर्मभवति पातकी ।
उपाध्यायं बलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
तज्जायां मनसा वाञ्छंस्तद्रथं वाप्यसंशयम् ।
गर्हभो जायते जन्तुर्मित्रस्यैवापमानकृत् ॥
शत्रोरितरमाक्रुश आरिका संप्रजायते ।
पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वं जायते ॥
भर्तुः पिण्डमुपाश्रन्तो हिलान्यानि च सेवेयम् ॥

नरक

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
सूचीमुखकुण्डम् ६०	परकर्णे सुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोष- ज्ञाघी वेदत्राहणनिन्दकश्च ६०
गोधामुखकुण्डम् ६१	गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेधचौरः ६१
नक्रमुखकुण्डम् ६२	सामान्यद्रव्यचौरः ६२
गजदंशकुण्डम् ६३	गजतुरगनरचौरः ६३
गोमुखकुण्डम् ६४	जलपिवन्नोवारकः ६४
कुम्भीपाककुण्डम् ६५	गो-स्त्री-भिक्षु-भूय-ब्रह्महा अगम्यागामी दीक्षासन्धाहीनस्तीर्थप्रतिग्राही ग्राम- याजी देवलः शूद्ररूपकारो वृषलीपतिश्च ६५
कालसूत्रकुण्डम् ६६	वैश्यान्भुक् तत्संवर्गो च ६६
अवटोदकुण्डम् ६७	कुलटादिषड्वैश्यागामी द्विजः ६७
अबलुदकुण्डम् ६८	चन्द्रसूर्यग्रहणं निषिद्धकालभोजी ६८
पांशुभोजकुण्डम् ६९	एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता ६९
पाशवेष्टकुण्डम् ७०	दत्तापहारी ७०
शूलपोतकुण्डम् ७१	अभक्त्वा शिवलिङ्गपूजकः ७१
प्रकम्पनकुण्डम् ७२	विप्रदण्डकृत् तत्कम्पकृद्भयदायी च ७२
उल्कामुखकुण्डम् ७३	सकोपवदना स्वामिनि कटुवादिनो ७३
अकूपकुण्डम् ७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ७४
वेधनकुण्डम् ७५	वैश्या । सा च पञ्चषट्पुंगमनाम्नवति ७५
दण्डताडनकुण्डम् ७६	युद्धी । सा च सप्ताष्टपुंगमनाम्नवति ७६
जालवडकुण्डम् ७७	महावैश्या । साचाष्टाधिकपुंगमनाम्नवति ७७
देहचूर्णकुण्डम् ७८	कुलटा । सा च पुद्गलपुंगमनाम्नवति ७८
दलनकुण्डम् ७९	खेरिणी । वृषजी । सा चतुःपुंगमनाम्नवति ७९
शोषणकुण्डम् ८०	धृष्टा । पुंस्वली । सा च त्रिपुंगमनाम्नवति ८०
कषकुण्डम् ८१	सर्वपरदारो ८१
सूर्पकुण्डम् ८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्रियो वैश्यश्च ८२
ज्वालामुखकुण्डम् ८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कुला प्रीति त्राकृतदपालको मिथ्याश्रमपथी मित्रघाती ८३
जिह्वकुण्डम् ८४	विश्वासघाती मिथ्यासाध्यदश्च ८४
धूमान्धकुण्डम् ८५	नित्यक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दो ८५
नागवेष्टनकुण्डम् ८६	हासी च ८६

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो नृतः ॥
न्यासापहर्ता नरकात् विसुक्तो जायते कृमिः ।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहर्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
यवधान्यानि हत्वा तु जायते मृधिको नृतः ॥
परदारभिमर्शान् वृको घोरोऽभिजायते ।
भाटभार्याप्रसङ्गले कोकिलो जायते नरः ॥
गुर्वादिभार्यागमनाच्छूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विप्रकर्ता भवेत् कृमिः ॥
देवतापितृविप्राणामदत्ता योऽन्नमश्नुते ।
प्रसुक्तो नरकादापि वायसः स प्रजायते ॥
ज्येष्ठभ्रात्रवमानाच्च क्रौञ्चयो नौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणी गत्वा कृमियो नौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यसुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संप्रजायते खरः ।
कृमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहन्तावजायते ॥

नरक

पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
परकर्णे सुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोष-
ज्ञाघी वेदत्राहणनिन्दकश्च
गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेधचौरः
सामान्यद्रव्यचौरः
गजतुरगनरचौरः
जलपिवन्नोवारकः
गो-स्त्री-भिक्षु-भूय-ब्रह्महा अगम्यागामी
दीक्षासन्धाहीनस्तीर्थप्रतिग्राही ग्राम-
याजी देवलः शूद्ररूपकारो वृषलीपतिश्च
वैश्यान्भुक् तत्संवर्गो च
कुलटादिषड्वैश्यागामी द्विजः
चन्द्रसूर्यग्रहणं निषिद्धकालभोजी
एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता
दत्तापहारी
अभक्त्वा शिवलिङ्गपूजकः
विप्रदण्डकृत् तत्कम्पकृद्भयदायी च
सकोपवदना स्वामिनि कटुवादिनो
शूद्रभोग्या ब्राह्मणी
वैश्या । सा च पञ्चषट्पुंगमनाम्नवति
युद्धी । सा च सप्ताष्टपुंगमनाम्नवति
महावैश्या । साचाष्टाधिकपुंगमनाम्नवति
कुलटा । सा च पुद्गलपुंगमनाम्नवति
खेरिणी । वृषजी । सा चतुःपुंगमनाम्नवति
धृष्टा । पुंस्वली । सा च त्रिपुंगमनाम्नवति
सर्वपरदारो
ब्राह्मणीगामी क्षत्रियो वैश्यश्च
करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कुला प्रीति
त्राकृतदपालको मिथ्याश्रमपथी मित्रघाती
विश्वासघाती मिथ्यासाध्यदश्च
नित्यक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दो
हासी च
देवविप्रयोर्द्वन्द्वहारी
वेददेववृत्तिकारी लाक्षालोहबाणारी
रसादिविक्रयो च ब्राह्मणः
भोजनं चोरयित्वा तु मत्तिका जायते नरः ।
हत्वात्रक्षेव मार्जारस्त्रिलहश्चैव स्त्रिकः ।
घृतं हत्वा च नकुलः काकी मद्गुरमासिपु ।
मधु हत्वा नरो दंशः पूर्णं हत्वा पिपीलिकः ॥
अपो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हत्वा तु काचनं भास्वं कृमियो नौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वृद्धिहर्ता वक्रवर्त ॥
मयूरो वर्णकं हत्वा शार्कं पञ्चस्रजं जायते ।
जीवज्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापह्वरः ॥
कुक्कुडरिः सुभान् गन्धान् वणं हत्वा प्रसी ॥
शङ्खः कलापहरश्च काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहृदरिद्रस्तु पङ्कथवापहृन्नरः ।
शाकहर्ता च हारीतस्त्रीयहर्ता च नातकः ॥
शृङ्गहृन्नरकान् गत्वा रौद्रवादीन् सुहृद्वधयति ॥
दण्डगुल्मलतावल्लीलक्ष्म्यारतकर्ता ब्रजि ॥

नरङ्गः

नरमा

नरसा

एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
 विद्यापहारी मृकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ॥
 असमिद्धेभ्यो हुते च मन्दाभिः संप्रजायते ।
 परनिन्दाकृतत्वं परमर्मावघातनम् ।
 नेष्टुर्न निर्दुष्टत्वश्च परदारोपसेवनम् ।
 परस्वहरणाग्रौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
 निरुक्त्य वधनं नणां कार्पण्यञ्च वृथां वधः ।
 उपलक्षणादि जानीयात् सुक्तानां नरकादनु ॥
 प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्षणाभ्याह ।
 “दया भूतेषु संवादः परलोके प्रतिक्रिया ।
 सर्वं भूतहिता चोक्तिर्वैदग्ध्याभासदर्शनम् ॥
 गुरुदेवविपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
 सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥
 अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥”
 इति गारुडे कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
 नरकस्या, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था + “सुपि
 स्यः” ३।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति
 हेमचन्द्रः । ४।१५२॥ निरयस्थिते, चि । यथा,
 “नरकस्योऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाम्ना ख्यातस्या-
 न्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, सुकुन्दमालायाम् । ७ ।
 “दिवि वा सुवि वा ममास्तु वासो
 नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
 अवधीरितशारदारविन्दौ
 चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥”)
 नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।)
 प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप
 आमयः ।) निरयरोगश्च ॥
 नरकीलकः, पुं, (नरेषु कीलक इव निन्द्यत्वात् ।)
 गुरुः । तत्पर्यायः । गुरुहा २ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३।५२२॥
 नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नवनक्षत्र-
 विशेषः । तज्जातजनः । यथा,—
 “हस्तासातिस्वगाश्विनीहरिगुरुः पौष्णानु-
 स्वाजी रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूर्वाणि
 राधादिति भरणी पूर्वाणि
 भानि त्रयम् ।
 नरा
 राक्षसाः ॥”
 इति दीपिका ॥
 नरानां गणः ।) नरसमूहः ॥
 नरः, पुं, (गुणाति प्रापयतीति । नृ + “पतादे-
 नृञ्” ।) वरः । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात्
 (नः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेघने, स्त्री । इत्यु-
 नादिकोषः ॥

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हला-
 युधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।
 “रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव ! यमचयात् ॥”)
 नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।)
 ऋषिविशेषौ । तावेव श्रीकृष्णार्जुनौ सम्भूतौ ।
 इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ४।५।१३ ।
 “नरनारायणौ चैव चैरतुस्तप उत्तमम् ।
 प्रालेयान्निं समागत्य तीर्थे वदरिकाश्रमे ॥”)
 तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
 “अथ चिन्तयतस्तस्य खान्तं गत्वा जनार्दनः ।
 तत् सर्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
 ततो देहपरित्यागं कर्तुं समभवद्यदा ।
 तदा दंष्ट्राग्रघातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
 सरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह ।
 नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
 नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महावृषिः ।
 तस्य पञ्चास्यभागेन नारायण इति श्रुतः ॥
 अभवत् स महातेजा सुनिरूपी जनार्दनः ।
 नरो नारायणश्चोभौ दृष्टिहेतू महामती ॥
 ययोः प्रभावो दुर्धर्षः शास्त्रे वेदे तपःसु च ॥”
 इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
 कल्पभेदे तौ धर्मपुत्रौ । यथा,—
 “धर्मस्य दत्तदुहितर्यजनिष्ठ मूर्त्तौ
 नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
 दृष्टात्मनो भगवतो नियमावलोकं
 देवस्त्वनङ्गपुत्रता घटितुं न श्रेष्ठः ॥”
 इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
 (अनयोर्विशेषविवरणस्तु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य
 ५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
 नरपतिः, पुं, (नरान् पातीति । पा + डतिः ।
 नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
 “नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञो
 गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥”)
 नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, चि ॥
 नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।)
 भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥
 नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।)
 भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति ।
 मन + णिनिः + डीप् ।) प्रसुयुक्तनारी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन +
 ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।) नरमानिनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्मुखानां माला ।)
 मनुष्यमुखमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
 “विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”
 नरमालिनी, स्त्री, (नरस्यैव माला केशसमूहो
 मुखेऽस्यस्या इति । इनिः + डीप् । यद्वा,

नरमानिनी प्रयोगानुरोधात् निपातनेन नस्य
 लत्वम् ।) प्रसुयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १६५ ॥ (नरस्य तन्मुखस्य मालास्यस्या
 इति ।) नरमालायुक्ता ॥
 नरमेधः, पुं, (मिध हिंसायाम् + भावे घञ् ।
 नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यत्र ।) नर-
 वधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेय-
 संहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दर्शितः । तत्र
 अधिकांशादिकं ३० अध्याये वेददीपे उक्तम् ।
 यथा,—
 “ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेध-
 संज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य
 स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारभ्यः । अत्र
 त्रयोविंशतिर्दोषा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च
 सुत्या इति चत्वारिंशद्भिः सिध्यति । अत्र
 यूपैकादशिनी भवति एकादशाभिधोमीयाः
 पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे
 यथेच्छं नियोजनम् । आच्येन सप्तदशहीतिन
 देव सवितरिति प्रत्युचं तिस्र आहुतीराहव-
 नीये जुहोति ॥”) स तु कलौ वर्जनीयः ।
 यथा,—
 “समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
 द्विजानामसवर्णास्तु कन्यासुपयमस्तथा ॥
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः ।
 मांसादनं तथा आह्वे वानप्रस्थायमस्तथा ॥
 दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
 इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥”
 इत्युद्वाहृतत्वे दृष्टमारदीयम् ॥
 नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । “क्षुभादिषु
 च ।” ८ । ४ । ३६ । इति न णत्वम् ।) कुवेरः ।
 इत्यमरः । १।२।७२ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ११ ।
 “विजयदुन्दुभितां ययुरर्गवा
 घनरवा नरवाहनसम्यदः ॥”
 वृत्तिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ ।
 २१३ ।
 “सोऽनुगैः सह निर्दोहं जघान द्रोहशङ्कया ।
 शूरं दार्ढ्याभिसारेण शब्दार्थं नरवाहनम् ॥”)
 पुरुषयानविशिष्टे, चि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । ८६ । ५ ।
 “जज्ञे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः ॥”)
 नरविषयः, पुं, (नरं विषयति भक्षयतीति । वि +
 खन + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नरसारः, पुं, (नरवत् शुद्धः सारो यत्र ।) वणिग्-
 द्रव्यविशेषः । नौसादर इति निशादल इति च
 भाषा । तस्य पर्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।
 “द्विदलो गोपकः पिण्डो वोलो गन्धरसो रसः ॥”
 तस्य शुद्धिर्यथा,—
 “नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः ।
 दोलायन्नेन यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥”
 इति सारचन्द्रिका ॥

स तु द्रव्यान्तरयोगेन महाद्रावको भवति यथा,
“नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक्यम्”
बहुशः पातं सत्त्वं सद्धि महाद्रावकं नाम ॥”

इति रत्नावली ॥

यथाच वैयक्यमेषध्वन्तरिगन्धे यकृतुषीहा-
धिकारे ।

“वृषश्चित्रमपामार्गं चिच्छा कुष्माण्डनाडिका ।
सुह्री तालस्य पुष्पाणि वर्षाभूर्वैतसन्तथा ॥
एतेषां चारमाहृत्य लिम्बाकसरसेन च ।
चालयित्वा चारतोयं वल्लपूतश्च कारयेत् ॥
चण्डातपेन संशोष्य आह्वन्तद्वृणोचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवचारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलश्चैव नरसारपलन्तथा ।
पलाङ्गं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्गणं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकश्चैव सुद्राक्षश्च तोलकम् ।
दारुमोचं कर्षकश्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्वमेकत्र सङ्गूर्य वक्यन्तेण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यश्च रसजारणे ॥
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृतुषीहोदराणि
च ॥”

नरसिंहः, पुं, (नर इव सिंह इव च आकृति-
र्यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्भावतारान्तर्गत-
चतुर्थः पूर्णावतारः । इति वराहपुराणम् ॥
(नरेषु सिंहः । नरः सिंह इव इत्युपमित-
समासो वा ।) नरः सिंहः । यदुक्तम् ।
“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”
इति विशेष्यनिर्णयः ॥

(यथा, महाभारते । १० । १० । १६ ।

“क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।

ये यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥”

नरहरिः, पुं, (नरः इव हरिः सिंह इव च
आकृतिर्यस्य ।) वृषिंहावतारः । यथा,—

“केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥”
इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिपः, पुं, (नराणां अधिपः ।) नराधिपतिः ।
राजा । यथा, “नराणाञ्च नराधिपः” इति
श्रीभगवद्गीता ॥ (वृत्तविशेषः । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ३७ अध्याये ।

“काकोलीद्वययष्टाङ्गमेदायुग्मनराधिपैः ॥”

नरान्तकः, पुं, (नराणां अन्तको नाशकः ।)
राक्षसविशेषः । स तु रावणपुत्रः । इति रामा-
यणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।

“रक्षःपतिस्तद्वलोक्य निकुम्भकुम्भ-

ध्वञ्चाक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥”

नरायणः, पुं, (नराणां जीवानां अयनं आश्रय-
स्थानम् ।) श्रीनारायणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरी, स्त्री, (नरस्य पत्नी । डीष् ।) नारी । इति
जटाधरः ॥

नरेन्द्रः, पुं, (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा ।)
राजा । (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।

“रक्षणादायवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥”
विश्वैद्यः । इति मेदिनी । रे, १७१ ॥ (यथा,
माघे । २ । ८८ ।

“सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शुचवः ॥”
वृत्तविशेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
६ अध्याये ।

“पूतीकार्कसुमरेन्द्रमाणां

सूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ॥”

एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
यथा,—

“चामररत्नरत्नवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः
प्राणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः ।
चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्कृतवर्णः
पिङ्गलपद्मगेश इति भिगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः ॥”

नर्कटकं, स्त्री, नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

नर्ककः, पुं, (वृत्ततीति । वृत् + “शिल्पिनि ऋन्” ।

३ । १ । १४५ । इति ऋन् ।) नटः । पोट-

गलः । चारणः । केलकः । नटपद्यायः । सर्व-

वैश्री २ लयालम्बः ३ तालरेचनकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ द्विपः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृत्तकर्तुर्लक्षणं यथा,—

“यादृशं वृत्तपात्रं स्याद्गीतं योज्यश्च तादृशम् ।

वृत्तस्य धारणात् पात्रं नर्ककः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।

“व्यसम्बद्धप्रलापी च सदा भूकुटितत्परः ।

हासप्रहासचतुरो वाचालो वृत्तकोविदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(नर्कयतीति । वृत् + णिच् + ऋन् । वृत्तकारके,

त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“तर्को विचारः सन्देहात् भूशिरोऽङ्गुलि-

नर्ककः ॥”

नर्ककी, स्त्री, (वृत्ततीति । वृत् + ऋन् । घित्वात्

डीष् ।) वृत्तकारिणी । वाइ इति भाषा ॥ तत्-

पर्यायः । नासिका २ । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥

लघुपुत्नी ३ नटी ४ लस्या ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १६ । १४ ।

“नर्ककीरभिनयातिलङ्घिनीः

पार्श्ववर्षिषु गुरुज्वलज्वयत् ॥”

करेणुः । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ बलिका-

नामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नर्कनं, स्त्री, (वृत् + भावे ल्युट् ।) वृत्तम् । इत्य-

मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, मनुः । २ । १७८ ॥

“कामं क्रोधश्च लोभश्च नर्कनं गीतवादनम् ॥”

वृत्ततीति । वृत् + ल्युट् । नर्कके, त्रि । यथा,

महाभारते । ४ । ३५ । ३२ ।

“गायनो नर्कनो वापि वादनो वा पुनर्भव ।

क्षिप्रं मे रथमास्थाय नियन्त्रीष्व हयोत्तमान् ॥”

नर्ह, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

अकं-सेट् ।) नर्हति । इति दुर्गादासः ॥

नर्ह, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

सकं-सेट् ॥)

नर्हटकं, स्त्री, कन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“यदि भवतो नजौ भजजला गुरुमर्दकम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

नर्ह, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

सेट् ।) रेफोपधः । नर्हति । इति दुर्गादासः ।

नर्ह, [नृ] स्त्री, (नृ नये + “सर्वधातुश्चो”

मनिन् ।) उणां ४ । १४६ । इति मनिन् ।

परीहासः । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । ८२ । १७ ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले ।

पञ्चावृताभ्याहुरपातकानि ॥”

नर्मकीलः, पुं, (नर्मणः परीहासस्य कील इव ।)

पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मणोऽव्यटति गच्छतीति । व्यट् +

अच् । शकन्धद्विवात् साधुः ।) खर्गः ।

सूर्यः । इति हारावली ॥ २५४ ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मणि कुशलः । नर्म + व्यट् ।)

चूचुकम् । घिङ्गः । परीहासरतः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

नर्मदः, पुं, (नर्म ददातीति । दा + कः ।) कलिः

सचिवः । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥

नर्मदा, स्त्री, (नर्म ददातीति । दा + कः ।) खर्गः

टाप् ।) पृक्ता । सा विन्ध्यपर्वताभिः खता ।

नदीविशेषः । सा विन्ध्यपर्वताभिः खता ।

तमसानद्यां प्रविष्टा । तस्याः पर्यायः । इति राज-

मेकलकन्या ३ सोमसुता ४ । अस्या जलमुत्पत्तिः ।

लघुत्वम् । शीतलत्वम् । वातदात्वम् । इति राज-

पित्तशमनत्वम् । वातदात्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * तस्या जलं दृष्टमिन्मसि जीर्णम् ।

यथा,—

“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सम्प्रभिक्ष्य ययुनसु ।

नार्मदं दृष्टमिन्मसि जीर्णम् । इति प्रायश्चित्तसूत्रम् ॥

तस्या उत्पत्तिमाहामि यथा,—

“नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेवद्विनिःखता ।

तारयेत् सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च ॥”

सर्वपापहरा नित्यं सर्वदेवनमस्कृता ।

संस्तुता देवगन्धर्वैरप्सरोभिस्तथैव च ॥”

तस्याः स्तवो यथा,—

“नमः पुण्यजले ! नमो देवि ! नमो देवि ! नमो देवि !

नमस्ते पापशमनि ! नमो देवि ! नमो देवि !

नमोऽस्तु ते शङ्करदेहिनि ! नमो देवि !

नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरप्रदे !

नमोऽस्तु ते सर्वप्रविवर्धने !

यत्किदं पठते स्त्रीत्रं नित्यं शुद्धमना नराः ।

ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो विजयो भवति ।

वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव सुभां गतिम् ।

अन्नार्थो लभते शूद्रं क्षत्र्यादेव निकृष्टः ।

नर्मदां सेवते नित्यं स्वयन्देवो मनुजराः ॥

नलिनं

नलदम्बः, पुं, निम्बवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
नलदा, स्त्री, (नलद + टाप् ।) जटामांसी । इति
हेमचन्द्रः ॥

नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्मिता पट्टिका ।)
तलाची । इति हारावली । १७७ ॥ दरमा
इति भाषा ॥

नलमीनः, पुं, (नलाश्रयो मीनः ।) चिलिचिम-
मन्थः । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥ (“नल-
मीनः कफात्मकः ।” इति हारीते प्रथमे स्थाने
११ अध्याये ॥)

नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्यस्या इति ।
नल + ठन् ।) नाड़ी । नली इति ख्यातः ।
सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवाला-
कृतिः प्रवालीति कचित् प्रसिद्धा । पंढारी
इति कचित् प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । विद्रुम-
लतिका २ कपोतवाणा ३ नलिनी ४ निर्मथ्या
५ शुधिरा ६ आध्मानी ७ सुव्या ८ रक्तदला ९
नर्तकी १० नटी ११ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
कृमिवातोदरार्तार्णः शूलनाशित्वम् । मलशोध-
नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी ।
धमन्यन्नकेशी च निर्मथ्या शुधिरा नली ॥
नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
कृच्छ्राश्मवातटण्णासकुष्ठककुञ्जरापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(अस्त्रविशेषः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३७ ।
“मधुमयनवदनविनिहितवंशीसुधिरानुसारिणो

रागाः ।
हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्मर-
स्येव ॥”

इयं हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनल-
स्यस्य ‘वन्दक’ इति ख्यातस्य सादृश्यं गच्छति ।
यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे ।

“नलिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।
मर्मच्छेदकरी नीला ————— ॥”

“ग्रहणं आपनञ्चैव स्यूतञ्चेति गतित्रयम् ।
नामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्नान् रिपून्
युधि ॥”

अस्या विशेषविवरणन्तु नालिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कल्पितजलनिर्गमपथः । यथा, यत्नविधि-
शतके १ अध्याये ।

“वेदाङ्गुलं मस्तकोर्ध्वं कार्यं तोयस्य धारणे ।
समर्थां तत्र नलिकां कुर्यात्तोयविमोचनीम् ॥”

नलितः, पुं, (नल्यते इति । नल ज बन्धे + क्तः ।)
शाकविशेषः । नालिता इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्र-
वह्नकत्वम् । इति द्रव्यगुणः ॥

नलिनं, स्त्री, (नल्यते इति । नल बन्धे + “बहुल-
मन्थत्रापि ।” उणां । २ । ४६ । इति इन्च् ।)
पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥ (यथा,
भागवते । २ । ६ । २२ ।

नल्वः

नल्वः

“यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।
नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवावृते ॥”)

नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२६ ॥
नलिनः, पुं, (नल + इन्च् ।) सारसपक्षी । इत्य-
मरः । १ । १० । ४० ॥ कृष्णपाकफलः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पानीयामला इति भाषा ॥

नलिनी, स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्त्यत्र । नल +
“पुष्करादिभ्यो देषे ।” ५ । २ । ३५ । इति इनिः ।
डीप् ।) पद्मयुक्तदेशः । (नलानां पद्मानां
सम्बन्धः । “खलादिभ्यः इनिर्वक्तव्यः ।” ४ । २ । ५१ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इनिः ।) पद्मसम्बन्धः । पद्म-
लता । इति भरतः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, —
“नलिनी स्यात् पङ्कजिनी विशिनी च सरोजिनी ।
पङ्कजिनीति च पर्यायः पद्मघण्टे तदाकरे ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पद्ममात्रम् । इति रायमुकुटादयः ॥ तत्-
पर्यायः । विसिनी २ पङ्कजिनी ३ । इत्यमरः ।
१ । १० । ३६ ॥ (यथा, भगवद्गीते । ८ ।
“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेत्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोपगतिं द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”)

योमनिम्नगा । (इत्यन्तु गङ्गायाः पूर्वदिग्गत-
शाखानामन्यतमा । यथा, मातुस्ये । १२० । ४० ।
“त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ।
सोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥
नलिनी ज्ञादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥”)

कमलाकरः । इति मेदिनी । ने, ८२ ॥ नलिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (वामनासिका । यथा, भाग-
वते । ४ । २५ । ४८ ।

“नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ॥
“नलनालशब्दौ द्विद्वचनौ तद्वती नलिनी
नालिनी च वामदक्षिणनासिके ॥” इति तट्टी-
कायां स्वामी ॥)

नलिनीरुहं, स्त्री, (नलिन्यां रोहतीति । रुह +
कः ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नलिन्यः, पुं, (नलिने श्येते इति । शी + अच् ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नली, स्त्री, (नल + अच् । गौरादित्वात् डीष् ।)
मनःशिला । इति विश्वः ॥ नलिका । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तत्पर्यायः । शुधिरा २ विद्रुमलता ३
कपोताङ्घ्रिः ४ नटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२६ ॥ (एतद्गुणा मनःशिलानलिकाशब्दयोः
ज्ञातव्याः ॥)

नलोत्तमः, पुं, (नलेषु उत्तमः ।) देवनलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नल्वः, पुं, (नल्यते इति । नल + उल्वादयञ्चेति
वः ।) क्लिप्तचतुःशतम् । चतुःशतहस्तपरिमित-
देशः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२२४ । १ ।

नवग्र

“तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
आसीन आसने चित्रे नल्वमात्रे प्रमाणतः ॥”)

नल्ववर्त्मगा, स्त्री, (नल्वपरिमितं वर्त्म गच्छतीति ।
गम् + डः ।) काकाङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ।
नल्वपरिमितपथगामिनि, त्रि ॥

नव, [न] त्रि, (नूयते स्तूयते प्रधानसंख्यां
वाचकत्वेन । नु स्तवने + बाहुलकात् कञ्च ।
गुणश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या
विशेषः । ६ नय इति भाषा । बहुवचनान्तः
४यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६६ ।
“इति क्षितीशो नवतिं नवधिकां
महाक्रतूनां महनीयप्रासनः ॥”)

नववाचका यथा । अङ्गद्वारम् १ भूखण्डम् २
क्षत्तरावणमस्तकः ३ सुधाङ्गुलम् ४ आग्नी-
स्तनः ५ सेवधिः ६ अङ्गुलम् ७ रसः ८ यवः ९
इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । यथा,
मनुः । ३ । २६६ ।

“यस्मासान् द्वागमांसेन पार्श्वेन च सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥”)

नवः, पुं, (नु शि स्तवने + क्तः । इति मेदिनी ।
इति भावे अप् ।) स्तवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
१५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“नूतनः
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) नूतनः ।
इत्यमरः । ३ । ११७७ ॥ (यथा, द्वितीयपर्वे । १ । २३५ ।
“न स्त्रीणामप्रियः कश्चित् प्रियो वापि न विदुः ॥
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥”)

अभिनवाद्यौषधानि प्रशस्तानि । यथा, —
“द्रव्याण्यभिनवाद्यौषधानि प्रशस्तानि क्रियाविधी ।
ऋते हतगुडचौद्रघान्यक्रणाविडङ्गतः ॥”

इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा ।
तद्वैदिकपर्यायः । “नवम् १ नूतम् २ नूतनम् ३
नयम् ४ इदाप् इदानीम् ५ । षट् नवनामानि ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
नवकारिका, स्त्री, (नवं करोतीति । कृ + कर्त्तृ-
टापि अत इलम् ।) नवीला । इति
माला ॥ नूतनः संक्षिप्तो विवरणश्लोकः । नवीनः
कर्त्रो च ॥

नवकालिका, स्त्री, (नवं कलति प्राप्तीति ।
कल + क्त्वाल् । टाप् । अत इलम् ।) नवीनः
इति हारावली । १७६ ॥

नवग्रहाः, पुं, (नव ग्रहाः ।) सूर्यादयो नव-
यथा, तिथितत्त्वे ।
“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभतः ॥
अन्यथा फलदं पुंसां न कायं जायते कश्चित् ॥”)

(यथा च, —
“सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ॥
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चैति नवग्रहाः ॥”)

तेषां संस्थानम् । यथा, —
“भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय ! मङ्गलम् ।
लक्षे दिवाकरस्यापि मङ्गलं प्राशिनः । स्थूलम् ।
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निष्ठाकरात् ॥”)

नक्षत्रमण्डलं कृतस्वसुपरिष्ठात् प्रकाशते ॥
 हिलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
 तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ॥
 अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे अवस्थितः ।
 लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
 सौरिवृहस्पतेश्चोर्ध्वं हिलक्षे समवस्थितः ॥
 इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्यायः ॥
 तेषां रथादि यथा,—
 “योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
 ईषादखस्तथैवास्य द्विगुणो सुनिसत्तमः ॥
 सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
 योजनानान्तु तस्याक्षय्यं यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
 चलारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽर्धो अवस्थितः ।
 पञ्चानानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
 अक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तदयुगार्द्धयोः ।
 इक्षोऽक्षस्तदयुगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
 द्वितीयेऽर्धे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
 हयाश्च सप्त द्वादशे तेषां नामानि मे शृणु ।
 गावश्चैव च द्वाव्युगिण्यगती त्रिष्टुवेव च ॥
 अश्वत्थं पंक्तिरित्युक्ताऽष्टद्व्यं हि हरयो रवेः ।
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्दक्षिणस्थितः ।
 गन्धर्वैरश्वरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥
 सुगन्धि सुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गोपते पुरः ।
 वृक्षान्यश्वरसो यान्ति सूर्यस्याशु निशाचराः ॥
 बहन्ति पन्नगा यच्चैः क्रियते भीयु संग्रहः ।
 बालखिल्यास्तथैवेनं परिवार्य समासते ॥
 सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले सुनिसत्तमः ॥
 हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागतः ॥
 रथस्त्रिचक्रः सामस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
 वाममिन्द्रसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
 पिशाचैश्च सुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥ * ॥
 सवर्णः सानुकर्षो युक्तो भूषणैर्वैद्यैः ।
 सोपासकपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ * ॥
 अष्टासः काश्चनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो
 महान् ।
 पद्मरागासुरैरथैः संयुक्तो वह्निःसम्भवेः ॥ * ॥
 अष्टाभिः पाण्डुरैर्युक्तो वाजिभिः काश्चने
 रथे ।
 तस्मिंस्त्रिष्टुति वर्षे वै राशौ राशौ दृहस्यतिः ॥
 अकाशसम्भवेरथैः श्वलैः स्यन्दनं युतम् ।
 समारुह्य श्रुनेर्याति मन्दगामी श्रुनेश्चरः ॥ * ॥
 समानोऽसुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
 सप्तदशतस्तु मेघेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥ * ॥
 तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरं हसः ।
 पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः ॥ * ॥
 सते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
 सत्तैर्ध्रुवे महभाग ! प्रवहन् वायुरभिभिः ॥
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८१०१२ अध्यायाः ॥
 ग्रहाणामनुभवाप्रतीकारः । राजमार्तखे ।
 “सोमो न स्यादग्रहाणामग्निशिरकिरणे ताम्र-
 मिन्दौ च शृङ्गं

पृथ्वीपुच्छे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं
 भुजेन ।
 देवाचार्ये च सुक्तां मणिमसुरगुरौ सीसकं
 सूर्यसूनुं
 राहौ लौहं त्वनिष्टे कमलजतनये राजपट्टं
 विभक्तुः ॥”
 शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराणीति
 स्यात् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
 “त्रिशूलीं क्षीरिकामूलं गोजिह्वां वृहदारकम् ।
 ब्रह्मयष्टिं सिंहपुच्छीं वाय्वालं चन्दनं सितम् ।
 अश्वगन्ध्यां क्रमात् सूर्याद्यादोषोपशान्तये ॥”
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 खजन्मराश्ववधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
 “केतुपञ्चवभौममन्दगतयः षष्ठास्तिसंस्थाः शुभा-
 चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः
 सप्तमः ।
 जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
 शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥”
 इति दीपिका ॥
 रविः ३।६।१०।११।राशयः । सोमः ३।६।७।१०।
 ११ शुक्रपक्षे २।५।६ । जन्मर्चवर्जितजन्मचन्द्रः
 शुभः । मङ्गलः ३।६।१०।११ । बुधः २।४।६।८।
 १०।११।१२ । दृहस्यतिः २।५।७।८।११ । शुक्रः
 १।२।३।४।५।८।९।११।१२ । शनिः ३।६।१०।११।
 राहुः ३।६।१०।११ । केतुः ३।६।१०।११।राशयः ॥
 ग्रहाणां राशिभोगनिर्णयः । यथा,—
 “रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुच्छो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
 वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं खर्भावुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
 रविः १ मासः । सोमः २।० दिनम् । कुजः ४५
 दिनम् । बुधः १८ दिनम् । दृहस्यतिः १ वत्-
 सरः । शुक्रः २८ दिनम् । शनिः २।० वत्सरः ।
 राहुः १।० वत्सरः । केतुः १।० वत्सरः । इति
 ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्यग्रहाणा-
 मस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
 “अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्तयते ।
 दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
 सूर्यादप्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।
 जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रशौ वक्रिणौ तथा ॥
 अल्पा विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रश्चार्गवाः ।
 ब्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं श्रीप्रयाधिनः ॥” * ॥
 एषां कालांशा यथा,—
 “एकादशामरेव्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
 अस्तांशा भूमिपुच्छस्य दशसप्ताधिकास्ततः ॥
 पश्चादस्तमयोऽष्टाभिर्दयः प्राङ्मुह्यतया ।
 प्रागस्त उदयः पश्चादस्तत्वादृशभिर्भुगोः ॥
 एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिर्भुगोः ।
 वक्रशीघ्रगती चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
 एष्याधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैर्दर्शनाः ।
 भवन्ति लोके खचरा भावुभायस्तमर्त्यः ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
 “भुजाच्चिचन्द्रा-१२२ स्विदशाश्च ३३ दन्ता ३२
 वेदाचला ४७ रामकते ४३ क्रमेण ।
 भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे
 बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥”
 एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्त-
 ज्ञानम् । यथा,—
 “तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
 जात्य-२२ स्वि-४ विस्वे-१३ हिंशि-१० नैश्च १२
 मासैः ।
 महास्तवक्रास्तविधी सितस्य
 क्रमेण वक्रस्तु नवेन्द्रमासैः १६ ॥”
 गुरोर्दयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्र-
 महास्तानां प्राक् पश्चात् बाल्यवृद्धदिनज्ञानम् ।
 यथा,—
 “वृद्धः पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
 बालश्च पञ्च १५ वचसां पतिः स्यात् ।
 एवं सितः पञ्चदिनानि वृद्धो
 बालो भवेत्क्षीणि दिनानि वक्रे ॥
 वृद्धस्तु पञ्च १५ भृगुजो महास्ते
 बालः पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
 इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥
 अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
 “जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महादुतिम् ।
 ध्वान्तारिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्
 दिव्यशक्तुधाराभं क्षीरोदारवसम्भवम् ।
 नमामि शशिर्न भक्त्वा शम्भोर्भक्तुभूषणम् ॥
 धरणीगर्भसम्भूतं विदुतपुञ्जसमप्रभम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तं लोहिताङ्गं नमाम्यहम्
 प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
 सौम्यं सर्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
 देवतानाट्यधीणाश्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
 वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि दृहस्यतिम् ॥
 हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
 सर्वशस्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
 नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
 क्वायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्वा श्रुनेश्चरम् ॥
 अर्हंकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्हकम् ।
 सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
 पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्हकम् ।
 रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
 यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
 ऐश्वर्यमतुलश्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्धनम् ।
 नरनारीप्रियत्वश्च निजं तस्योपजायते ॥
 तत्तत्कोऽभिर्यमो वायुर्यं चाप्ये ग्रहपीडकाः ।
 ते सर्वे प्रशमं यान्ति यासो ब्रूयान्न संशयः ॥”
 इति श्रीयासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
 (ग्रहाणामन्यदिववरणान्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नव-
 बह्वे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
 “वृहं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवदु

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनश्चात्रः ।) प्रथममध्य-
यने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्यायः ।
क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नवतः, पुं, (नूयते स्तूयते इति । नु + वाहुलकात्
अतच् ।) कुयः । करिकम्बलः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३४४ ॥
नवतिः, स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । “पङ्क्ति-
विंशतिर्त्रिंशदिति” ५ । १ । ५६ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ६० नवद्व इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।
“इति त्रितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुह्युर्दिवमायुषः क्षये
ततान् सोपानपरम्परामिव ॥”
नवतिसंख्यानिते च । यथा, मनुः । ३ । १७७ ।
“वीक्ष्यान्वो नवतेः काणः षष्ठेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापयोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥”
नवतिका, स्त्री, (नवं नूतनं तेकते करोतीति ।
तिक + कः । टाप् ।) तूलिका । इति हारा-
वली ॥ १३७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । तत-
टाप् । नवतिसंख्या ॥)
नवतिशः, [सु] य, बहुनवति । नवति नवतीति
वीक्ष्यायां चप्रसप्रत्ययः ॥
नवती, स्त्री, (नवतिः + कटिकारादिति वा डीष् ।)
नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
नवदण्डं, स्त्री, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यत्र ।)
राज्ञां कृत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
“मनोहरं त्रिकनकदण्डं नवदण्डकम् ।
कृत्रचित्रविधं ज्ञेयं त्रिविधानां महौभुजाम् ॥”
अस्य विवरणं कृत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नवदलं, स्त्री, (नवं दलमिति कर्मधारयः ।) पद्मस्य
केशरसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां जटिकाकार-
नवपत्रम् । तत्पर्यायः । संवर्तिका २ । इत्य-
मरः । १ । १० । ४३ ॥ संवर्तिः ३ संवर्ती ४ ।
इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हड्ड-
चन्द्रः ॥ दलमात्रम् । इति मधुः ॥
नवदीधितिः, पुं, (नव दीधितयः किरणानि यस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥
नवदुर्गा, स्त्री, (नवसंख्यानविता दुर्गा ।) नव-
पत्रिका । (यदुक्तम् ।
“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कपु ।
विल्लाशौकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥”
यथा, बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे ।
“पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।
पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां त्रिदशेश्वरि ॥”
कुमारिका १ चित्रार्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी
४ काली ५ चण्डिका ६ श्यामवी ७ दुर्गा ८
भद्रा ९ इति नवनामिका कन्या । यथा,—
“मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्याभावाद्दयाम्यहम् ॥”
इति निर्णयसिन्धुः ॥

द३८

नवनी

नवदीला, स्त्री, (नवा नूतना दीला ।) नूतन-
प्रेक्षा । अस्या विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
तदारोहणदिनं यथा,—
“उग्रैर्मूलाहिभिर्वाग्विज-
शस्तेन्द्रतारातिथिलगयोगे ।
विष्टिचमापुत्तयमाहवर्जं
दीलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
नवधा, य, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः ।
यथा,—
“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥”
नवनाडीचक्रं, स्त्री, (नवनक्षत्रयुक्तं नाडीचक्रम् ।)
राज्ञो नवनक्षत्रयुक्तवक्ररेखात्रयात्मकचक्रम् ।
यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“जन्मादां कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं
घोडश्रमम् ।
समुदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
नाद्यः स्युः पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भुजः
स्यात् ।
नवनक्षत्रो वृषतिः स्वजातिदेशाभिषेकार्थः ॥”
नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी + डः ।
गौरादित्वात् डीष् ।) नवनीतम् । यथा,—
“अहो हैयङ्गवीनानां नवनीनां परं मुदा ।
लङ्कुकाणां शूर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥
नवनीतं, स्त्री, (नवं नीयतेनेनेति । नी + क्तः ।)
गयविशेषः । माखन् इति ननी इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । नवीकृतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
५२ ॥ सरजम् ३ मयजम् ४ हैयङ्गवीनम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ दधिजम् ६ सारम् ७ हैयङ्ग-
वीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतलम् ।
वर्णवलावहलम् । सुमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । कफरुचिकारकत्वम् । वातसर्वा-
ङ्गशूलकाशप्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्ति-
पुष्टिप्रदत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्वदोषापहर-
त्वम् ॥ * ॥ नवीकृतगयमाहिघनवनीतगुणाः ।
बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वात-
वर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ माहिघनवनीतगुणाः । कषा-
यत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलम् । वृष्यत्वम् ।
बल्यत्वम् । ग्राह्यत्वम् । पित्तप्लवम् । तुन्द-
त्वम् ॥ * ॥ कृष्णनवनीतगुणाः । चयकाश-
नेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपन-
त्वम् । लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते गुदशूले हित-
त्वम् ॥ * ॥ रेड्कनवनीतगुणाः । क्लिष्टगन्ध-
त्वम् । शीतलत्वम् । मेधानाशित्वम् । गुरुत्वम् ।
पुष्टिशूलकारित्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वम् ॥ * ॥
हस्तिनीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् ।
लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टिभित्तम् । जन्तुपित्त-
कफकृमिनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीनवनीतगुणाः ।
कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।

नवनी

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ईषदाताप्रहारकत्वम् ।
गर्दभीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवात-
नाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघु-
त्वम् । सूत्रदोषनाशित्वम् ॥ * ॥ औषधनवनीत-
गुणाः । पाके शीतलत्वम् । व्रणक्रिमिकपात-
वातनाशित्वम् ॥ * ॥ नारीनवनीतगुणाः । दीप-
रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ॥ * ॥
नत्वम् । सर्वरोगविघनाशित्वम् ॥ * ॥
अथ साधारणनवनीतगुणाः ।
“शीतं रुच्यनवीकृतं सुमधुरं वृष्यं वातप-
कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं संग्राहि शूल-
पहम् ।
वर्णं पुष्टिकरं लघुचर्त्तुश्रमं सन्नापित्वं
चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दधुर्गन्धं पित्तघ्नं
एकाह्याशुषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धम् ।
अरुच्यं सर्वरोगाणाम् दधिजं तद्वितं स्तुतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च । गयननवीतगुणाः ।
“नवनीतं हितं गयं वृष्यं वर्णमलविकृतं ।
संग्राहि वातपित्ताहृक् क्षयाशोर्द्वितीयायुक्त-
तद्वितं बालके वृद्धे विशेषादहृतं शिशोः ॥”
माहिघनवनीतगुणाः ।
“नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तप्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥”
अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।
“दुग्धोत्थं नवनीतं चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नम् ।
वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि हिमं लघु ।
अथ सद्यःसमुद्धृतनवनीतगुणाः ।
“नवनीतञ्च सद्यस्कं खादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायान्मौषक्तक्रांशसंक्रमात् ॥”
अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।
“सचारकटुकाम्बुत्वाच्छर्दशःकुष्ठकारकम् ।
क्षेपलं गुरुमेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
“नवनीतं नवं वृष्यं ग्राहि वर्णवलावहलम् ।
चक्षुष्यं वृंहणं स्निग्धं ग्रहण्यशोर्विकारघ्नम् ।
क्षीरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षीरोत्थम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।
नवनीतकं, स्त्री, (नवनीतात् वृत्तम् ।
इति । कै + कः ।) वृत्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् ।
हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
“सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च ॥”
पर्यायोऽस्य यथा,—
“मृच्छं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
नवनीतधेनुः, स्त्री, (नवनीत-
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) यथा,—
नीतमयधेनुविशेषः । यथा, राज-
“नवनीतमयीं धेनुं शृणु राजन् प्रयत्नतः ।
यां शुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥”
गौमयेनाशुलिमायां भूमौ गोचर्ममाचतः ।

नवमा

नवमी

नवर

तत्पुष्पमण्डलस्यैव तस्योपरि च धारयेत् ॥
 कुम्भानु नवनीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत् ।
 तत्सं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥
 कला विधानेन च राजसिंह-
 सुवर्णशङ्खी सुमुखी च कार्या ।
 नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु
 कला तथाप्यत्र गुडेन जिह्वाम् ॥
 ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलैश्च दन्ताः
 प्रकल्प्या साक्षाच्च सितैश्च सूत्रैः ॥
 नवनीतसनीं राजनिचुपादां प्रकल्पयेत् ।
 ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां दर्भरोमकतच्छवीम् ॥
 खण्डशङ्खीं रौप्यखुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 चतुर्भुजलिपात्रैस्तु संयुतां सर्वतो दिशः ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कितम् ।
 दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वेदेदाङ्गविदुषे आहिताग्निर्जितात्मवान् ।
 मन्त्रस्त एव जपन्त्याः सर्वधेनुषु ये स्मृताः ॥
 पुरा देवासुरैः सर्वैः सागरस्य तु मन्थने ।
 उत्पन्नं दिव्यमण्डलं नवनीतमिदं शुभम् ॥
 आप्यायनञ्च भूतानां नवनीत ! नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 धेनुश्च दत्त्वा सुसुदां सोपधानां
 नयेद्गृहं विप्रवर्यस्य भूयः ।
 हविष्यमेव सरसञ्चोपमुक्त्वा
 तिष्ठेद्दिनं धेनुदस्त्रीणि विप्रः ॥
 यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 पिष्टभिः पूर्वजैः सहैव भविष्यद्भिश्च मानवः ।
 विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाहूतसंभवम् ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्ता आवयेद्वापि मानवः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥
 इति वराहपुराणम् ॥
 नवपाठकः, पुं, (नवो नूतनः पाठकोऽध्यापकः) ।
 नूतनाध्यापकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 नवमलिका, स्त्री, (नवं फलं यस्याः । कापि अत
 रलम् ।) नयम् । नवजातरजोऽङ्गना । इति
 भेदिनी । के, २३० ॥
 नयमः, जि, (नवन + "तस्य पूरणे ङट्" ५ ।
 २ । ४८ । इति ङट् । ततो "नान्ताद-
 ङट्" ५ । २ । ४६ । इति ङटो
 मट् ।) नवानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
 नवमलिका, स्त्री, (नवा नूतना सुखा वा
 मलिका ।) नवमलिका । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।
 "रसं हर्म्यतलं नवाः सुनयना गुञ्जद्विरेफा
 लताः ।
 नवमलिका, स्त्री, (नवा नूतना मालिका मलिका-
 प्रथमम् ।) नवमलिकापुष्पम् । वासन्ती नेवारी
 इति लोके । नेयालि इति नेञ्जीवार इति च

भाषा । तत्पर्यायः । अतिमोदा २ गैत्री ३
 ग्रीष्मोद्भवा ४ सप्तला ५ सुकुमारी ६ सुरभिः ७
 सुचिमलिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १०
 नवाली ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भद्रवर्मा १२
 देवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्ध-
 निलया १४ मालिका १५ नवमलिका १६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । अति-
 शैत्यत्वम् । सुरभित्वम् । सर्वरोगहरत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 "नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमालिका ।
 वासन्ती शीतला लक्ष्मी तित्ता दोषत्रयाश्रजित् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥

नवमी, स्त्री, (नवम + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथि-
 विशेषः । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा ।
 शुक्लपक्षे ६ कृष्णपक्षे २४ पञ्जिकाकारसङ्केतेन
 एतदङ्कवोधिता ॥ अथ नवमोद्यवस्था । "सा
 चाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात् । भविष्ये ।
 'मासैश्चतुर्भिर्वर्षे पुण्यं विधिना पूज्यं चण्डिकाम् ।
 तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्तिकस्य च ॥'
 तथा भविष्ये ।
 'माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
 महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥
 स्नानं दानं जपो होमो देवाचनसुषोषणम् ।
 सर्वं तदचयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥'
 तथा कालिकापुराणम् ।
 'नवम्यां नववर्षाणि राजन् ! पिष्टाशनो भवेत् ।
 तस्य तुष्टा भवेत्तौरी सर्वकामप्रदा शुभा ॥'
 अथेत्यादि नवम्यान्तिथावारभ्य नव वर्षाणि
 यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्ति-
 व्रतमिति सङ्कल्पे विशेषः । सर्वकामप्रदगौरी-
 तोषः फलम् ।" इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीराम-
 नवमीयवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ इयं दुर्गा-
 तिथिः । तत्र तस्याः पूजा कर्तव्या । यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।

"इयं देवी वरारोहा यातु शैलं हिमाचलम् ।
 तत्र यूयं सुराः सर्वे गत्वा नन्दत माचिरम् ॥
 नवम्याश्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
 वरदा सर्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥
 नवम्यां यश्च पिष्टाशौ भविष्यति हि मानवः ।
 नारी वा तस्य सन्त्यजं भविष्यति मनोगतम् ॥"
 इति वराहपुराणम् ॥

कार्तिकशुक्लनवम्यां जगद्धात्रीपूजाप्रमाणानि
 यथा,—

"प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं कार्तिके शुक्लपक्षके ।
 दिनोदये च मध्याह्ने सायुह्ने नवमेऽहनि ॥"
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्तिकस्य च ।
 उषस्यर्द्धोदितो भावदुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
 पुत्तारोग्यधनं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
 तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
 प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्मकामार्थमोचदाम् ॥"
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

"कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायाः प्रथमेऽहनि ।
 त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्यत्प्रदृष्टवे ॥"

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अथ नवमीजातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"विरोधकर्त्ता सुजनैरगन्धः

परापकारार्थमतिः कुशीलः ।

आचारहीनः क्षण्यः कठोरः

प्रसृतिकाले नवमी यदि स्यात् ॥"

नवयौवना, स्त्री, (नवं यौवनं यस्याः ।) युवती ।

तत्पर्यायः । दिक्करी २ । इति हारावली ।

१५४ ॥ तालुनी ३ कुहेली ४ । इति शब्दमाला ॥

नवरङ्गं, स्त्री, (नव रङ्गा यस्मात् ।) कायस्थ-

सुखकुलीनानां पञ्चदानचतुर्गृहणात्मककुल-

विशेषः । तद्वयथा,—

"समाने प्रथमं दानं द्वितीयञ्च कनिष्ठके ।

षड्भातरि तृतीयञ्च मध्यश्रेष्ठे चतुर्थकम् ॥

तत्रोजे पञ्चमं दानं कुर्वादेतद्विधानतः ।

ग्रहणं जन्मनि समे कनिष्ठे च द्वितीयकम् ॥

तृतीयं जन्ममध्यांशे तेजोऽपि चतुर्थकम् ।

नवरङ्गमिति प्रोक्तं मुख्यानां हि महागुणम् ॥"

इति कुलाचार्यकारिका ॥

नवरत्नं, स्त्री, (नवानां रत्नानां समाहारः ।)

नवप्रकारमणयः । तद्वयथा,—

"सुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वज्रविह्वमौ ।

पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमम् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(यथा च,—

"वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव माणिक्यं नीलमेव च ।

तथा मरकतं ज्ञेयं महारत्नानि पञ्चधा ॥

गोमेदः पद्मरागश्च वैदूर्यश्च प्रवालकम् ।

चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं स्मृतम् ॥"

"रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च ।

इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥

मौक्तिकं विह्वमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥

रत्नं हीरा । गारुत्मतं पद्मा । माणिक्यं पद्म-

रागः । इन्द्रनीलः नीला ।" इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदोषशान्ते

धार्थाणि नव रत्नानि यथा,—

"वैदूर्यं धारयेत् सूर्ये नीलञ्च ऋगलाञ्छने ।

आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥

गुरौ सुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ।

राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतन्तथा ॥"

इति दीपिका ॥

विक्रमादित्यराजसभास्यनवसंख्यकपण्डिताः ।

यथा,—

"धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्कुः

वेतालभट्टधटकपर्पकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥"

इति नवरत्नम् ॥

नव श्लोकाः । यथा,—

"मित्रमर्थां तथा नीतिर्धर्मकार्यस्य मूर्खकाः ।

नवर

स्त्रोणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं
क्रमान् ॥
मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयवलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं
कार्येण दिजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समै-
वान्ववान् ।
अद्युगं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मुखं कथाभिर्वधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं श्रीलेन कुर्याद्-
वशम् ॥ १ ॥
अर्थो लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो
लाञ्छनं
कुञ्जोऽकीर्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्य दोषे
रतिम् ।
निःस्त्रो वञ्चनमुन्मना विकलतां श्लोकाकुलः
संश्रयं
दुर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कथं
सुहृः ॥ २ ॥
नोतिर्भूमिभजां नतिर्गुणवतां द्वीरङ्गनानां धृति-
देम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्दिजस्य
चमा
शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्यं सतां
मखनम् ॥ ३ ॥
धर्मैः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनिया
सदैव
ज्ञेयं लोकाशुवृत्तं वरचरनयनैर्भङ्गलं वीच-
णीयम् ।
प्रच्छादौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ योजनीयौ
च काले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥
कापेक्ष्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं चुधा
मर्यादा असनेर्धनानि विपदा स्तेय्यं प्रमादे-
र्दिजः ।
प्रेषुन्येन कुलं मदेन विनयो दुष्प्रेषया पौरुषं
दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो
हृतः ॥ ५ ॥
मूर्खो शान्तस्तपस्वी चित्तिपतिरलसो मत्सरो
धर्मश्रीलो
दुःस्त्रो मानी गृहस्थः प्रभुरतिक्रमणः शास्त्र-
विद्वर्म्हहीनः ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः परा-
न्वोपभोगी
दृष्टो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविद्वम्ब-
प्रकारम् ॥ ६ ॥
स्त्रोणां यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञां प्रतापः
सतां
महं स्वल्पधनस्य सच्चितिरसदुत्तस्य वाग्-
दम्बरः ।
साचारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता
सेवाया धनमुन्नतेर्गुणचयः शान्तिर्विवेको
बलम् ॥ ७ ॥

नवरा

विद्वान् संसदि पात्निकः परवशो मानी दरिद्रो
गृही
वित्ताग्रः क्षणः सुखी परवशो दृष्टो न
तीर्थाश्रितः ।
राजा दुःसचिवः प्रियः कुलभवो मूर्खः पुमां-
स्त्रीजितः
वेदान्तो हतसत्क्रियः किमपरं ह्यास्यासदं
भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन्
शिशून् वृद्धयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन्
संहतान् ।
तौबान् कण्टकिनो वह्निर्नियमयन् ग्लानान्
सुहृः सेचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं
नन्दतु ॥ ९ ॥
नवरात्रं, क्ली, (नवानां रात्रीणां समाहारः ।
तत् साधनत्वेनाख्यस्येति अच् ।) आश्विनशुक्ल-
प्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्तव्यदुर्गाव्रत-
विशेषः । तस्यारम्भः । देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीवचः ।
“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
सुहृन्मात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥”
मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः ।
“पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥”
अनोपवासादिकसुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।
“एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवावाचितेन च ॥
पूजनीया जनेर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
स्नातेः समुदितेर्हृष्टैर्वाक्षणेः चक्षियैर्बुधैः ॥
वैश्वैः शूद्रैर्भक्तियुक्तेष्वेच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥”
मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि ।
“कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अपाशी ह्यथवैकाशी नक्ताशी वाथ वायुदः ॥
भूमौ शयीत चामन्त्रा कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
बलिश्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाधवत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥”
स्कान्दे ।
“मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूज्य नवदुर्गाश्च नक्तं कुर्यात् समाहितः ॥
नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
तिथिदृष्टौ तिथिद्वासे नवरात्रमपार्थक्यम् ॥
अथरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिचयः ॥”
तत्र पूजाविधिः । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण
नवाचरेण वा कार्या । यथा । सङ्कल्पं विधाय
घटं संस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य षोडशोपचारैः
पूजयित्वा माषभक्तवलिं कुष्माण्डादिवलिं वा
निवेदयेत् ॥ * ॥ ततः कुमारीपूजा । यदुक्तं
हेमाद्रौ स्कान्दे ।
“एकैकां पूजयेत् कन्यामेकदृष्ट्या तथैव च ।

नवरा

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकन्तु वा ।
तथा,—
“नवभिर्लभते भूमिर्मे श्वर्यं द्विगुणेन तु ।
एकदृष्ट्या लभेत् क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ॥”
अथ कुमारीनिर्णयः ।
“एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”
तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्यन्तम् । कुमारीका-
त्रिभूर्तिः २ कल्याणो ३ रोहिणी ४ काली ५
चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुमन्ता ९ रति
नवनामभिस्ताः पूजनीयाः । आशामावाहन-
मन्त्रः । यथा,—
“मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीं ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ।
एवमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कक्षुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ॥”
तासां त्याज्यत्वमाह ।
“यन्निष्कृष्टितश्रीर्णाङ्गी रक्तपूयव्रणाङ्गिता ।
जात्यन्तां केकरां कार्णीं कुरुपां तदुरोमश्याम् ।
सन्त्यजेद्दुरोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥”
तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—
“ब्राह्मणीं सर्वकार्ये च जयार्थे शूद्रवंशजाम् ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणे चान्यजातानां पूजयेद्दिधिना नरः ॥”
अत्र वेदचण्डीपाठ उक्तः । रुद्रयामले ।
“एवं चतुर्वेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।
तेषाञ्च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥”
तथा,—
“एकोत्तराभिदृष्ट्या तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥”
अत्राश्ववतीश्वपूजनसुक्तम् । मदनरत्ने देवी-
पुराणे ।
“अश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातिथी शुभे दिने ।
पूर्वमुच्चैः श्रवा नाम प्रथमं श्रियमाहृतम् ॥
तस्मात् सायनैरेतत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया च ॥
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ।
शान्तिः स्वस्थयनं कार्यं वत्ता सिद्धार्थकारुणा ॥
धान्यं भक्षतकं कुष्ठं वत्ता सिद्धार्थकारुणा ॥
पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रथिनीषान् बन्धयेत् ।
वायव्यैर्वाह्यैः सौरैः प्राग्निमैलैः सर्वैश्च वै ॥
वैश्वदेवैस्तथामैर्होमः कार्या दिने दिने ॥”
तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।
“ज्येष्ठाद्योगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ मञ्जरवलाः ।
पृथिवीमवहन् पूर्वं सशैलवनकाननाम् ॥
कुसुदैरावतौ पद्मः पुष्पदन्तीश्च वामनः ।
सप्ततीकोऽङ्गनो नीलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥”
अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तिरत्रिंशत्
भविष्ये ।
“केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदि ।
पक्रतेन द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥
दर्पणश्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकनया ।

नवरा

मधुपर्कं चतुर्थान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥
 पञ्चमामङ्गरागच शृङ्खलङ्करणानि च ।
 षष्ठां विल्वतरौ बोधं सायंसन्धासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रवेशयेत् ।
 उपोषणमथाष्टम्यामात्मशुद्ध्या तु पूजनम् ॥
 नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्याद्विलिप्तया ।
 संपूज्योपोषणं कुर्यात् दशम्यां प्रावरोत्सवैः ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
 सन्धवत् पालयेद्देवी तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥”
 आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् ।
 यथोक्तं निर्णयान्ते देवीपुराणे ।
 “मूलेषु स्थापनं देयाः पूर्वापादासु पूजनम् ।
 उत्तरासु वलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्जयेत् ॥”
 रुद्रयामलेऽपि ।
 “मूलक्षेत्रे सुराधीश पूजनीयां सरस्वतीम् ।
 पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्देव्यावच्छकम् ॥
 नाथापयेन्न च लिखेन्नाधीयौ कदाचन ।
 पुलके स्थापिते देवि ! विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
 स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचूर्णआदिकं न
 निषिद्धम् । तदुक्तं ब्रतहेमाद्रौ गारुडे ।
 “गन्धालङ्कारतामूलपुष्पमालागुलेपनम् ।
 उपवासं न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
 सतत् सभर्तृकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ ।
 आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये कृष्णा-
 रात्रश्च सप्तपञ्चनिकां दिवा । इत्युक्तम् । देवी-
 पुराणे ।
 “नवरात्रव्रतेऽशुक्लस्तिरात्रचैकरात्रकम् ।
 ब्रतचरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥” *
 (यथाच देवीभागवते । ३ । २६-२७ ।
 “अथ राजन् ! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
 शरत्काले विशेषेण कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥
 वसन्ते च प्रकर्तव्यं तथैव प्रेमपूर्वकम् ।
 हाटू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्वजनेषु वै ॥
 शरदस्तनूनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
 नसाद्यनादिदं कार्यं सर्वत्र शुभमिच्छता ॥
 कविषु सुमहाधोराटू रोगकरौ वृणाम् ।
 वसन्तशरदावैव जननाशकराबुधौ ॥
 तस्मात्तत्र प्रकर्तव्यं चण्डिकापूजनं बुधैः ।
 तैजस्यैव शुभे मासे भक्तिपूर्वं नराधिप ! ॥
 अमावस्याञ्च सम्प्राप्य समारं कल्पयेच्छुभम् ।
 हविष्यन्नाशनं कार्यमेकभुक्तानु तद्दिने ॥
 मण्डपसु प्रकर्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ।
 हस्तपौड्गमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
 गौरवदुर्गोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
 नक्षत्रे वेदिका शुभा कर्तव्या च समा स्थिरा ॥
 गौराणां विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
 राजा द्विजानयामन्त्रा देवीतत्त्वविशारदान् ।
 राजानिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 राजपदिवसे कार्यं प्रातःस्नानं विधानतः ।
 नक्षत्रं नक्षत्रं वा वाप्यां कूपे गृहेऽथ वा ॥

नवरा

प्रातर्द्वित्यं पुरः कृत्वा द्विजानां वरणं ततः ।
 अर्घ्यपादादिकं सर्वं कर्तव्यं मधुपूर्वकम् ॥
 वस्त्रालङ्करणादीनि देयानि च स्वशक्तितः ।
 वित्तशायं न कर्तव्यं विभवे सति कर्हिचित् ॥
 विप्रैः सन्तोषितैः कार्यं सम्पूर्णं सर्वथा भवेत् ।
 नव पञ्च त्रयश्चैको देयाः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
 वरयेद्ब्रह्मण्यं शान्तं पारायणकृते तदा ।
 स्वस्तिवाचनकं कार्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
 वेदां सिंहासनं स्थाप्य क्षौमवस्त्रसमन्वितम् ।
 तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
 रत्नभूषणसंयुक्ता मुक्ताहारविराजिता ।
 दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्वलक्षणसंयुता ॥
 शृङ्खलचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
 अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
 अर्चाभावे तथा यत्नं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
 स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
 पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
 सुतीर्थजलसम्पूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
 पार्श्वं पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
 गीतवादित्रनिर्घोषान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
 तिथौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
 प्रथमे दिवसे राजन् ! विधिवत् कामदं वृणाम् ॥
 नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।
 उपवासेन नक्तने चैकभक्तेन वा पुनः ॥
 करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
 साहाय्यं कुरु मे देवि ! जगदम् ! ममाखिलम् ॥
 यथाशक्ति प्रकर्तव्यो नियमो ब्रतहेतवे ।
 पश्चात् पूजा प्रकर्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
 मन्दारकरजाशोकचम्पकैः करवीरकैः ॥
 मालतीब्रह्मकापुष्यैस्तथाविल्वदलैः शुभैः ।
 पूजयेज्जगतां घ्रात्रौ धूपैर्दोषैर्विधानतः ॥
 फलेर्नानाविधैरर्थं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
 नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाडिमिकदलीफलैः ॥
 नारङ्गैः पनसैश्चैव तथा पूर्णफलैः शुभैः ।
 अन्नदानं प्रकर्तव्यं भक्तिपूर्वं नराधिप ! ॥
 नैवेद्यानि विचित्राणि सर्वान्नसंयुतानि च ।
 ओदनं पायसञ्चैव पूर्णाञ्च वटकांस्तथा ॥
 मांसाशनं ये कुर्वन्ति तैः कार्यं प्रशुद्धिं सनम् ।
 महिषाजवराहाणां वलिदानं विशिष्यते ॥
 देवग्रे निहता यान्ति पशवः स्वर्गमवययम् ।
 न हिंसा पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ ! ॥
 अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्ता सर्वशास्त्रविनिर्णये ।
 देवतार्थं विद्वद्भ्यां पशूनां स्वर्गतिर्भुवा ॥
 होमार्थञ्चैव कर्तव्यं कुण्डञ्चैव त्रिकोणकम् ।
 स्थण्डिलं वा प्रकर्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
 त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ।
 गीतवादित्रगुणैश्च कर्तव्यञ्च महोत्सवः ॥
 नित्यं भूमौ च श्रयणं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
 वस्त्रालङ्करणैर्हिमैर्मोजनैश्च सुधामयैः ॥
 एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्धा तथा पुनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकञ्च वा ॥

नवरा

विभवस्यानुसारेण कर्तव्यं पूजनं किल ।
 वित्तशायं न कर्तव्यं राजञ्छक्तिमखे सदा ॥
 एकवर्षा न कर्तव्या कन्या पूजाविधौ वृष ! ।
 परमज्ञा तु भोगानां गन्वादीनाञ्च बालिका ॥
 कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ।
 त्रिभुक्तिञ्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका ॥
 रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ।
 चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
 नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ।
 अत ऊर्ध्वं न कर्तव्या सर्वकार्यविगर्हिता ॥
 एभिश्च नामभिः पूजा कर्तव्या विधिसंयुता ।
 तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
 कुमारी पूजिता कुर्याद्दुःखदारिद्र्यनाशनम् ।
 शत्रुचयं धनायुष्यवलवृद्धिं करोति वै ।
 त्रिभुक्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
 धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादिद्वयः ॥
 विद्वार्थो विजयार्थो च राज्यार्थो यश्च पार्थिवः ।
 सुखार्थो पूजयेन्नूनं कल्याणीं सर्वकामदाम् ॥
 रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्द्विधिवन्नरः ।
 कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ॥
 ऐश्वर्यधनकामञ्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं वृष ! संमोहनाय च ॥
 दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
 क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्मसाधने ॥
 दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्ता परलोकसुखाय च ।
 वाञ्छितार्थस्य सिद्ध्यर्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
 श्रीरक्षिति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
 श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथापि वा ॥
 कुमारस्य च तत्त्वानि या खजयपि लीलया ।
 कादीनपि च देवांस्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥
 सत्त्वादिभिस्त्रिभुक्तिर्नित्यं तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
 त्रिकालव्यापिनी शक्तिस्त्रिभुक्तिं पूजयाम्यहम् ॥
 कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजितानिभम् ।
 पूजयामि च तां भक्ता कल्याणीं सर्वकामदाम् ॥
 रोहयन्ती च बीजानि प्रागजन्मसञ्चितानि वै ।
 या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
 काली कालयते सर्वं ब्रह्माण्डं सत्तराचरम् ।
 कल्याणसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
 चण्डिकां चण्डरूपाञ्च चण्डमुखविनाशिनीम् ।
 तां चण्डपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
 अकारणात् समुत्पत्तिर्यन्मयैः परिकीर्तिता ।
 यस्यास्तां सुखदां देवीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
 दुर्गा चायति भक्तं या सदा दुर्गातिनाशिनी ।
 दुर्गाया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
 सुभद्राञ्च च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा ।
 अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
 एभिर्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्वदा बुधैः ।
 वस्त्रालङ्करणैर्माल्यैर्मन्त्रैश्चैव चैरपि ॥”
 “हीनाङ्गीं वर्जयेत् कन्यां कुष्ठयुक्तां व्रणाङ्किताम् ।
 गन्धस्फुरितहीनाङ्गीं विलासकुलसम्भवाम् ॥
 जात्यन्यां केकरां कार्णीं कुरूपाम् बहुरीमश्राम् ।
 सन्त्यजेन्नोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनाङ्किताम् ॥

नवान्नं

नवान्नं, स्त्री, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् ।
तन्निमित्तश्राद्धम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“असत्त्वा यो नवान्नानि मम कर्मपरायणः ।
सृजन्ति ये नवान्नानि परैः शक्तानि केन ह ॥
नाहं लोभेन चेच्छामि पुनर्भोगिन सुन्दरि ! ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं मम कर्मपरायणैः ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पितरस्तस्य नाश्रन्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु सृज्यते नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्मो विद्यते एवमेतन्न संशयः ॥
अन्यत्र ते प्रवक्ष्यामि येन तत्र प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं त्रिरात्रं तत एकेन वा पुनः ।
आकाशप्रयत्नं कृत्वा चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
एवं तत्र विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चम्यं ततः पीत्वा शीघ्रं सुष्येत क्लिष्टघातु ॥
य एतेन विधायेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥”
इति नवान्नभोजनपराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति
वराहपुराणम् ॥* तस्य निषिद्धदिनं यथा,—
“सूर्यं चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजम्बा-
नन्दामन्दमहीजकायदिवसे पौर्वे मधौ

कार्तिके ।

भैरवादिशिवेषु विष्णुप्रयत्ने कृष्णे शशिन्यष्टमे
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाश-
प्रदम् ॥”
सूर्यं चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशति-
दशम्याधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
तिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमतारात्रये ।
उग्रः पूर्वात्रयमघाभरणः । अहिरक्षेष्वा ।
शिव आर्द्रा ।
“येष्टाशेषाङ्गे सूर्ये ऋगनेत्रानिशात्मके ।
अश्वेष्टाभोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्रे तिथौ न च ॥
अश्वेष्टाभोजनिकायैष्टाम्बुलाजपदकेषु च ।
तस्य विधिर्यथा,—
“प्राचीयाह्निकं युक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥”
सौमिकायाम् ।
“भैरवादिशिवान्येषु विभौमशनिवासरे ।
अन्नप्राशनवत् कुर्यान्नवान्नफलभक्षणम् ॥”
अधिकम् ।
“इहा स्वातिपुनर्वसू ऋगशिरःपुष्याशुराधा

तथा

हस्तायां अवशे च रेवतिधने चित्रामले वारुणे ।
वास्ते शक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येऽजीवाहके
चक्रे शीमनतारके च शुभदं श्राद्धं नवान्नैः
भोजनैः ।
“नका त्रिषुदहसती शशधरो मार्तण्डपौष्पा-
दित्ती

नवोद

मैत्रे चैव विशाखवायुधनमे मृलाश्विद्वौ
तथा ।

शक्रे वारुण ऋक्षके शुभदिने श्राद्धं नवं प्रसूयते
नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्धं नवान्नो-
द्भवम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

आश्विनाधिकारे ।

“शुक्लपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पक्वं सुशीमनम् ।
गच्छेत् चैत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥”

इत्यादिना ब्रह्मपुराणेन श्राद्धविधानात् ॥

अपि च ।

“शूरदसन्त्योः केचिन्नवयसं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादप्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नवास्मरं, स्त्री, (नवं नूतनमस्मरं वस्त्रम् ।) नूतन-
वस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा,
समयप्रदीपे ।

“श्रीर्णे रवौ सततमभुभिरार्द्रमिन्दौ

भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्दनाय ।

ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय

मन्दे मराय च नवास्मरधारणं स्यात् ॥”)

नवाचिः, [स्] पुं, (नव अर्चोऽपि यस्य ।)

मङ्गलग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री,

नवं नूतनं अर्चिः ।) नवशिखा ॥ (नव अर्चोऽपि

इति विग्रहेण तु नवसंख्यककिरणार्थं बहु-

वचनम् ॥)

नवाहः, पुं, (नवं अहः । समासे टच् ।) नव-

दिनम् । प्रतिपत्तिथिः । इति विश्वः ॥

नविका, स्त्री, (नवोऽस्यस्या इति । नव+ठन्+

टाप् । नविं नवं कायति इति वा ।) नवशब्द-

युक्ता । इति स्त्रीत्यप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव+“नवस्य न्वादेशो-

त्पुनर्नृणां प्रत्यया वक्तव्याः ।” ५ । ४ । २५ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खः न्वादेशश्च ।) नूतनम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।

“गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतकर्ताद्वी

नवीनपदवीसुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥”)

नवोद्गा, स्त्री, (नवा नूतना उद्गा) नवविवाहिता ।

तत्पठ्यायः । वधूः २ जनी ३ । इति जटाधरः ॥

नववरिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति

हारावली । १५४ ॥ सुम्भानायािकाभेदः । तस्या

लक्षणं यथा । “लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोद्गा”

तस्या उदाहरणं यथा, रसमञ्जयां ।

“बलाम्रीता पार्श्वं सुखमनुसुखं नैव कुरुते

धुनानाम्बुर्दानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।

हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना

नवोद्गा वोद्गारं रमयति च सन्नापयति च ॥”

नवोदकं, स्त्री, (नवमुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा,

मिताचरायां स्मृतिः ।

“काले नवोदकं शुद्धं न पातय्य च तत् त्राहम् ।

अकाले तु दशाह्नि पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

नश्वरः

तन्निमित्तकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । यथा, श्रातातपः ।
“नवोदके नवान्नं च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

तस्मादद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रागते रवाविति यावत् ।

“आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति ।

इति नववर्हमानधृतात् ॥

‘प्राविट्काले समायाते रौद्रचक्रगते रवौ ।

नाडीविधिसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥”

इति रुद्रयामलाच्च ॥

रौद्रमार्द्रा ॥* ॥ नवोदकश्राद्धस्य ‘सावकाश-
त्वात् त्रयोदश्यादिकनिषेधमाह दीपिकायाम् ।

‘त्रयोदशीं जन्मदिनश्च नन्दां

जन्मर्क्षतारां सितवासरश्च ।

त्यक्त्वा हरीज्येन्द्रकरान्यमैत्र-

ध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम् ॥’

सितवासरं शुक्रवारम् । ऋक्षं राशिः । हर्ष्या-
दयः श्रवणपुष्यमृगशिरोहस्तारेवत्यनुराधोत्तरा-

त्रितयरोहिण्यः । कृष्णपक्षे चैन्नवोदकश्राद्ध-
कालस्तदोभयोः श्राद्धयोस्तन्नात् सिद्धिः ।” इति

तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नवोद्गतं, स्त्री, (नवमुद्गतम् ।) नवनीतम् । इत्य-

मरः । २ । ६ । ५२ ॥ नूतनोत्थिते, त्रि ॥

नयं, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । तु स्तुतौ + “अर्चो

यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । यद्वा, नव-

मेव । “शाखादिभ्यो यत् ।” ५ । ३ । १०३ ।

इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

“नया नया युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुर-
त्वमेकम् ॥”

स्तुत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १३ । ३ ।

“कया नो अय ऋतयन्नृतेन

भुवो नवेदा उचयस्य नयः ॥”)

स्त्री, स्तुतिः । तु ल स्तुतौ भावे अल् नवशब्दात्
स्वार्थे ये निष्पन्नः ॥

नयः, पुं, (नूयते इति । तु+यत् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश् नाशे + “आकः

खजादेः स तु कित् ।” १ । २२३ । इति उणादि-

कोषटीकाधृतसूत्रात् आकः ।) काकभेदः ।
इत्युणादिकोषः ॥

नशिता, [ऋ] त्रि, नाशाश्रयः । इति नशधातोः
कर्त्तरि ळच्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नश्यत्प्रसृतिका, स्त्री, (नश्यन्ती प्रसृतिः सन्तति-
र्यस्याः । कप् । ततश्चाप् ।) ऋतवत्सा । तत्-

पठ्यायः । नन्दः २ ऋतपुत्तिका ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १६५ ॥

नश्वरः, त्रि, (नश्यतीति । नश् + “इण् नश्चि-

सर्तिभ्यः कर्त्तृ ।” ३ । २ । १६३ । इति कर्त्तृ ।)

नाशप्रतियोगी । ध्वंसयोग्यः । इति नशधातोः
कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (येथा, भागवते ।

५ । १८ । ४ ।

नष्ट

“वदन्ति विश्वं कवयः स नन्दरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं ह्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥”)
नष्टः, त्रि, (नष्ट + क्तः ।) अदर्शनविशिष्टः । तत्-
पर्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
२२२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
“नष्टं न्यतमतिक्रान्तं नातु शोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥”
अधमः । यथा, चाणक्ये । ८० ।
“असन्नुष्टा द्विजा नष्टाः सन्नुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥”
प्रचलितः । यथा, हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
“तृतीये तु सुहृत्ते सा नष्टा बाणपुरातु तदा ।
नखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनातु ॥”
प्रलायितः । यथा, रत्नावल्याम् ।
“नष्टं वर्षवरेमनुयुगगणनाभावादपास्य त्रयाम् ॥”
निष्कलः । यथा, मनुः । ३ । १८० ।
“नष्टं देवलके दत्तं अप्रतिष्ठन्तु वार्हुषौ ॥”)
नाशान्त्रयः । यथा । “योगो नष्टः परन्तपः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशे, क्षी ।
नष्टचन्द्रः, पुं, (नष्टो दुष्टचन्द्रः ।) सौरभाद्रस्यो-
भयपक्षे चतुर्थ्यामुदितचन्द्रः । यथा,—
“नष्टचन्द्रो न दृश्यश्च भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽशुद्धः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्तारापहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति हे नन्द ! कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
नष्टा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को महोत्तले ॥
“सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मारोदीस्तव ह्येष स्थमन्तकः ॥”
इति मन्त्रेण पूतश्च जलं साधुः पिबेद्भुवम् ॥
पुरा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नसूक्ष्माभरा सती ॥
सुश्रोणी सुसिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
अनीवकवरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरविन्दुना साकं चारुचन्दनविन्दुभिः ।
कस्तूरीविन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्माणकणमञ्जरीरञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुसुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीज्वलुला नाला मञ्जेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकुमला चन्द्रमुखी कामाधरा च कामुकी ॥
मर्ममन्दकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाभरा वरा ।
आयन्ती गुरुपादं सा खल्वहं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्वाङ्गमनङ्गवारपीडितः ।
भाद्रे चतुर्थ्याश्चन्द्रश्च जहार चेतनं ब्रज ! ॥
ज्ञानं क्षणेन संप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामोन्मत्तः कामिनीन्तां समाधिष्य चुचुम्ब सः ।
इदं कर्तुमुद्यन्तं तमुवाच गुरुप्रिया ॥

८४४

नष्ट

तारकोवाच ।

त्वज मां त्वज मां चन्द्र ! सुरेय कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीं पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
पुत्रस्त्वं तव माताहं धैर्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिक् तां श्रुत्वा सुरगुरुर्मस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्राधिकश्च शिष्यश्च प्रियो मत्स्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्मं रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातरं त्वज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संगृहीष्यसि ॥
विलज्ज तारावचनं ताश्च सम्भोक्तुमद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो घनग्रस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्की यक्षणा ग्रस्तो भविष्यसि न संशयः ॥
चन्द्रमेवं तदा तूर्णं कामदेवं शशाप सा ।
तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च कृत्वा च रमणं ब्रज ! ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां शुचिस्मिताम् ॥
निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वा सुरगुरुं बलिगेह्यात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्वसुक्ता च चन्द्रस्तं शरणं ययौ ।
शुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तितः ॥

शुक्र उवाच ।

दृष्ट्वा वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां त्वज मङ्गलनादिधो ! ॥
कुरु पापक्षयोपायं निवृत्तिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां ग्रहणेन वलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पचते च यावद्ब्रह्मणः शतम् ॥
दृष्ट्वा तस्मै तेजस्वी त्वां भस्मीकर्तुमीश्वरः ।
न चकार कृपालुश्चेत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उत्तथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
तत्पतेः शापतोऽस्यैव परग्रस्ता प्रिया सती ॥
“एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विभुः ।
समानीय निशानाथं तारकासहितं ब्रज ! ।
शम्भोश्च चरणाभोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुस्तं प्रीतियुक्तश्च वासयामास वचसि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरेणुं निष्पापश्च चकार सः ।
दत्त्वा तस्मै हस्तं कृपालुरभयं ददौ ॥
चीरोदे स्थापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्करः ।
चकार चन्द्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितः शुचिम् ॥
योगेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डश्च चकार सः ।
ररचाङ्गं ललाटे च सोऽप्यहं ब्रह्मणः पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।
मृगाङ्को लज्जितस्तत्र कलङ्की देवसंसदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागश्चकार सः ।
तच्छरीरश्च चीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
रुरोदाविश कृपया शुचा चीरोदधेस्तटे ।
अनेश्चक्षुर्जलं तस्य पपात च जले ब्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिषेकश्चकार तम् ॥

नस्तः

उवाच च महादेवो निर्भयं देवसंसदि ॥
महादेव उवाच ।
स्वस्थानं गच्छ पुत्र ! त्वं कुरु स्वविषयं सुदा ।
पश्चात् श्वशुरश्रापेन यक्षग्रस्तो भविष्यसि ।
यथं पतिव्रताश्रापं कर्तुमीश्वर को भवि ।
ममाश्रया यक्षग्रस्तश्च प्रतिकारो भविष्यति ।
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी चता कृता ।
तस्मात्तस्मिन्दिने वत्स ! पापदृष्टो युगे युगे ।
मा भुक्तं चीयते कर्म कल्यकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन हे वत्स ! कर्मभोगो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तान्न सन्देहो ह्यस्तमेव भविष्यति ।
तारापहरणं वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
मृगाङ्गतं विलम्बश्च भविष्यति युगे युगे ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८०-८१ ।
नष्टचेष्टता, स्त्री, (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।
तत् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ।
श्रीकादिना परित्यज्यमाना प्रलयः । तत् ।
प्रलयः प्रलीयतेनेन प्रलयः । तत् ।
अल् । प्रलयः सात्त्विको भावः । तत् ।
इति सर्वसंखम् ॥ हर्षश्रीकादिमिरप्रियवत् ।
नाशः प्रलय इत्यर्थः । इति भरतः ॥ इति ।
शून्यता च ॥
नष्टाभिः, पुं, (नष्टः प्रमादात् निर्वाणमात्रं ।
अभिर्यस्य ।) यस्यामिहीनः प्रमादात् ।
कारणान्तरेण वा अभिर्यस्यो निर्वाणः । तत् ।
सः । तत्पर्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । २ ।
७ । ५३ ॥
नष्टाभिस्तत्र, स्त्री, (नष्टश्च चौरैः पापदृष्टस्तु ।
आप्तिः तस्याः सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्रमादात् ।
नीतव्रयम् । तत्पर्यायः । लोभम् २ । इति ।
हारावली । १५८ ॥
नष्टेन्द्रकला, स्त्री, (नष्टा इन्द्रकला यस्याम् ।
कुहः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ।
नसा, स्त्री, (नस् + वा टाप् । यथा, नसते कुटिल-
लतां प्रकाशयतीति । नस कुटिलो + वाट् ।
टाप् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।
नस्तः, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेन ।
नस् + क्तः । बाहुलकात् इडभावः ।) नासिका ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१३१ । १० ।
“नेत्राभ्यां नस्तश्चैव श्रीवाभ्याश्च समन्ततः ।
प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकाश्चिन्ता-
नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥ प्रक्षयिष्यन् ।
कर्माणि यथा,—
“प्रतिमर्षाश्वपीडश्च नस्यं प्रधमनन्तथा ।
शिरोविरेचनश्चैव नस्तकर्म तु प्रक्षया ।
इष्टदुष्कृतनातु स्त्री ह्यो यवान् वक्तुं प्रयच्छति ।
नस्ते निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमादतः ।
प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति च न दीपमात्रम् ।
शोधनः स्तम्भनस्तु स्यादवपीडो हिधा प्रव-
अवपीड दीयते यस्मादवपीडस्ततः स्तम्भः ॥

संहार्यं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ॥
अलार्थं दीयते स्नेहो नस्तशब्दोऽत्र वर्तते ।
नस्य स्नेहिकस्यात्र देयास्तथैव तु विन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणांमिति विनिश्चयः ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकी-
र्त्तिताः ।

वात्रिंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्विशुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयास्तु कुशलेनरैः ।
तेन कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जां समारुते ।
भापनं रेचनं चूर्णं युञ्ज्यात्तं मुखवायुना ॥
यदुद्धुल्लिख्यमुखा नाद्या भेषजगर्भया ।
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वर्तैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जायते स्यन्दे गलामये ।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापसारपीनसे ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
सुक्ष्मभक्तशिरः स्नातस्नातुकामसुतास्त्वजाम् ॥
नवपीनसरोगात्सुक्ष्मिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नार्त्तवदुर्हिने ॥
अन्यत्राद्यिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसमाब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोन्मत्तादशे धूमः कवडो नोनपञ्चमे ॥
न युद्धिर्नूननवमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजस्मरणां शस्तं प्रतिमर्षन्तु वस्तिवत् ॥”

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

इति सारकौमुदी ॥

नस्यपानाद्वरत्वेव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सिद्धार्थकवचाहिङ्गकरञ्जं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावर्षितम् ।

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ॥

अपसारविषोन्मादशोषालक्ष्मीञ्चरापहम् ।

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”

इति गारुडं १६९ अध्यायः ॥

(यथा च ।

“नस्यन्तत् कथ्यते धीरेनासाग्राह्यं तदौषधम् ।

नावनं नस्यकर्मैति तस्य नामद्वयं मतम् ॥

नस्यमेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।

रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं वृंहणं मतम् ॥

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्णके ।

दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ वाप्युत्कटे गदे ॥

नस्यं त्वज्जोवनान्ते दुर्हिने चापि तर्पणे ।

तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥

अजीर्णो दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।

क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च लघात्तो वृद्धबालकौ ॥

वेगावरोधी तापी च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ।

अथर्वस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥

अशीतिवर्षादूर्ध्वं नावनं नैव दीयते ।

अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलेः सुतीक्ष्णकैः ॥

तीक्ष्णभेजससिद्धैर्वा स्नेहैः काथै रस्नेहया ।

नासिकारन्ध्रयोरथै वटं चत्वारश्च विन्दवः ॥

प्रत्येकं रेचने योज्या मुखमध्यान्तमात्रया ।

नस्यकर्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥

हिङ्गुः स्याद्वयमात्रस्तु माषिकं सैन्धवं मतम् ।

चौरश्चैवाष्टग्राह्यं स्यात् पानीयश्च त्रिकार्धिकम् ॥

कार्धिकं मधुरं त्रयं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥

अवपीडः प्रथमं द्वौ भेदावपरौ सूतौ ।

शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥

कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।

सोऽवपीतः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥

षडङ्गुला दिवक्ताया नाडीचूर्णनया धमेत् ।

तीक्ष्णक्षोलमितं वक्त्रवातेः प्रथमं हितम् ॥

ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे खरसंचये ।

अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥

शोफापसारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।

भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।

मनोविकारे क्रमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।

चर्णं प्रथममन्वीरेस्त्वहि तीक्ष्णतरं यतः ॥

नस्यं स्यादगुडशुण्ठीभ्यामप्यलया सैन्धवेन च ।

जलपिष्टेन तेनात्तिकर्णनासाशिरोगदाः ॥

हनुमन्मगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।

मधूकसारकृष्णभ्यां वचा मरिचसैन्धवैः ॥

नस्यङ्गीकृतजले पिष्टं दद्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ॥

अपसारं तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥”

इति मध्यखण्डे विंशेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“नस्यकर्म यथाकालं यो वयोक्तं निवेदते ।

न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥

न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।

न च केशाः प्रलुप्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ।

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्हितं हनुसंग्रहः ॥

पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥

नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥

मुखं प्रसन्नोपचितं खरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।

सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥

न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ।

जीर्णतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“औषधमौषधसिद्धौ वा स्नेहो वा नासि-

काभ्यां दीयत इति नस्यं तद्विविधं शिरोविरे-

चनं स्नेहनञ्च । तद्विविधमपि पञ्चधा । तदु-

यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः

प्रथममञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च

नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविक-

ल्पोऽवपीडः प्रथममञ्च । ततो नस्यशब्दः

पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्य

शिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टि-

प्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन्

वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाता-

भिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुण-

कर्णशूलकर्णक्षेपेतिमिरखरोपघातनासारोगस्य

शोषापवाहुकाकालजवल्लीपलितप्रादुर्भावदारु-

णप्रवाधेषु वातपैक्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च

वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥”

“तत्रैतद्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे

स्नेहशिरोगिणां मध्याह्ने पित्तशिरोगिणामपराह्णे

वातरोगिणाम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥

नासायां हिते तत्सम्बन्धिनि च, त्रि । प्रग्रहे,

पुं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हिता । नासिका +

“शरीरावयवात् यत् ॥ ५ । १ । ६ । इति यत्

ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—

“घ्राणं गन्धवहा नासानसा नस्या च नासिका ॥”

इति भरतवृत्तसाहसङ्कः ॥

(नासाकृतद्विद्रम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्जा ऊतः ।)

नस्तितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (यथा,

महाभारते । ३ । ३० । २६ ।

“मणिः सूत्र इव प्रीतो नस्योत इव गोवृषः ॥”)

नहि, अ, निषेधः । (यथा,—

“इयं सन्ध्या दूरादुपगतो हन्त मलयात्

तदेकां त्वज्जेहे विनयवति ! नेयामि रजनीम् ।

समीरेणोक्तेवं नवकुसुमिता चूतलतिका

धूनानां मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”

इत्युद्भटः ॥)

नहुषा

अभावः । तत्पर्यायः । अ २ नो ३ न ४ ।
इत्यमरः ॥ अन ५ अना ६ ना ७ । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २४ । १३ ।
“नहि विज्ञो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ! ॥)
नहुषः, पुं, (नह्यते इति । नह + “पुनहि कलिभ्य
उघच् ।” उणां । ४ । ७५ । इति कर्त्तरि
कर्मणि वा उघच् ।) नागभेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो बालिशिखस्तथा ।
निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥ ”)
चन्द्रवंशीयराजभेदः । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥
स च पुरुरवसो ज्येष्ठपुत्रस्यायुषः सुतः । इति
पुराणम् ॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजा-
गरत्वमाप्नो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः
कदाचित् भीमं प्रगृह्य युधिष्ठिरात् सुक्तिमाप ।
एतद्विवरणं यथा, महाभारते । ३ । १८१ ।
३३—४५ ।
“अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नान्यदचिन्तयम् ॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्यचराक्षसपन्नगाः ।
कराक्षम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीश्वर ! ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्वि दृष्टेर्वलं मम ॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
स मामपनयो राजन् ! भ्रंशयामास वै श्रियः ॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया सुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽसुराक्तो अंसं सर्पेति वै रुधा ॥
ततस्तस्मादिमानाग्रत् प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन् बुधधैमानं बालीभूतमधोमुखम् ॥
अथाचन्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात् संप्रमृष्टस्य भगवन् ! चक्षुर्महसि ॥
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मेराजः शापात्तां मोक्षयिष्यति ॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ! ।
फले क्षीणे महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूदम् ॥
सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मेनित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं वृष ! ॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज ! गमिष्यामि दिवं पुनः ॥
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वाजगरं देहं सुक्ता स नहुषो वृषः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि ॥ * ॥
(नह्यति सर्वाणि भूतानि माययेति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४७ ।
“इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो
वृषः ॥ ”)
नहुषाख्यं, स्त्री, (नहुष आख्या यस्य ।) तगर-
पुत्र्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नहुषात्मजः, पुं, (नहुषस्य आत्मजः ।) ययाति-
राजा । इति पुराणम् ॥ (वाचलिङ्गेऽपि

नाकुलः

दृश्यते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
“अथ तं देशमभ्यागादययातिर्नहुषात्मजः ॥ ”)
ना, य, (नह वन्धे + बाहुलकात् डा ।) नहि ।
अभावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा । नी प्रापणे +
“नयतेर्ङिच् ।” उणां २ । १०१ । इति ऋ प्रत्ययः ।
स च डित् । पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
(यथा, माघः । २ । ४२ ।
“विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदधिं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ”)
नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम् । तन्नास्थ-
त्रेति ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
भट्टिः । १ । ४ ।
“सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ॥ ”
नभः । इति निघण्टुः । १ । ४ ॥ यथा, महा-
भारते । १ । १७२ । ६ ।
“य एष दिवि धियोऽन नाकं व्याप्नोति तेजसा ॥ ”
स्त्री, अस्त्रजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ४० ।
“काकुदीकं शुक्रं नाकमक्षिसन्तञ्जनं तथा ।
सन्तानं नर्त्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥
एतैर्विद्धाः सर्वे एव मरणं यान्ति मानवाः ॥ ”
चक्षिजजातिविशेषः । यथा, वायुपुराणे ।
“नव नाकास्तु भोक्षन्ति पुरीं चम्पावतीं वृषाः ॥ ”)
नाकनाथः, पुं, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाकनायकः, पुं, (नाकस्य नायकः ।) इन्द्रः ।
यथा, नैषधे ५ सर्गः ।
“स अतीत्य विषदन्तरगाधं
नाकनायकनिकेतनमाप ॥ ”
नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य
पुरोहितः ।) दृष्टव्यः । यथा,—
“स्वीयधर्मेतनयदुनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ॥ ”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
नाकी, [न्] पुं, (नाकः स्वर्गो वासस्थानत्वेना-
स्थस्येति । नाक + इनिः ।) देवता । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६ ।
“देवाकर्ण्य नाकिनां पुरि वृणां लोके पुरे
भोगिनाम् ॥ ”)
नाकुः, पुं, (नह्यतेऽनेनेति । नम + “फलिपाटि-
नमिमनिजनां शुक्पटिनाकिधतश्च ।” उणां
१ । १६ । इति उः धातोर्नाकिः । इकार उच्चा-
रणार्थः ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥
सुनिविशेषः । पर्वतः । इति मेदिनी के, २७ ॥
नाकुलः, पुं, (नकुलस्य गोत्रापत्यम् । नकुल +
“ऋष्यन्वकट्टिणिकुरुभ्यश्च ।” ४ । १ । ११४ ।
इत्यण् ।) नकुलपुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५१ ।
“शुवराः कुण्डलाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।
नकुलः सहदेवश्च वामं पञ्चं समाश्रिताः ॥ ”
तन्त्रविशेषे, स्त्री । यथा, कूर्मपुराणे ।

नागं

“एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ।
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥ ”
नकुलस्येदम् । तस्येदमित्यण् । नकुलसम्बन्धि-
त्रि ॥ (न आकुलः इति विग्रहे । अनाकुलश्च ।)
नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा । नकुल +
अण् + डीप् ।) कुकुटीकन्दः । रासा । चविका-
इति मेदिनी । ले, १०१ ॥ यवतिक्ता । श्वेतकण्ट-
कारी । कन्दविशेषः । नाद इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । सर्पागत्वा २ सुगत्वा ३ रक्त-
पत्रिका ४ ईश्वरी ५ नागागत्वा ६ अक्षिभुक् ७
सरसा ८ सर्पादनी ९ बालागत्वा १० । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषानेकविषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाचत्रं, स्त्री (नचत्रस्येदमिति । नचत्र + “नच-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) नचत्र-
सम्बन्धि । (यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १४ । १५ ।
“भचक्रभ्रमणं नित्यं नाचत्रं दिनसुच्यते ।
नचत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वानाद्योगतः ॥ ”)
मासविशेषे, पुं । स च द्विविधः । सर्पाविशेषः ।
नचत्रात्मक एकः । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
“नचत्रसत्राण्ययानि चेदो-
र्मानेन कुर्याद्भगणालम्बकेन ।
सप्तविंशतिनचत्रात्मकेन ।
“सर्वार्थपरिवर्तेश्च नाचत्र इह क्षोद्यते ।
सप्तविंशतिनचत्रावच्छिन्नो नाचत्रः ।
प्रयोजनं नचत्रसत्रादौ । जन्मनचत्रे शुभमौ-
वारयोगे मनोदुःखदाने च । यथा,
कायाम् ।
“जन्मवर्त्तं यदि स्यातां वारौ भौमशुभेक्षरी ।
स मासः कल्मसो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥ ”
द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनचत्रभोगकालरूपवि-
त्रिंशदात्मकः । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १ । १२ ।
“नाडीषष्ट्या तु नाचत्रमक्षीरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयिस्तथा ॥ ”
द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्गणनायाम् । यथा,
“आयुर्दायि स्मृतं प्राज्ञैर्नाचत्रं षष्टिनाशिकम् ।
इति मलमासतत्त्वम् ॥ ”
नाचत्रिकः, पुं, (नचत्रादागतः । नचत्र + क्तृच् ।)
नाचत्रमासः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“नचत्रगणनेनैव नाचत्रिक उदाहृतः ॥ ”
नाचत्रिकी, स्त्री, (नाचत्रिक + डीप् ।) नचत्र-
दशा । यथा । “कलौ नाचत्रिकी दशा ।
ज्योतिषम् । अस्या विवरणं दशाशब्दे भूष्यते ॥ ”
नचत्रसम्बन्धि, त्रि ॥
नागं, स्त्री, (नगो पर्वते भवम् । नग + अण् ।)
रङ्गम् । सीसकम् । (अस्य पर्वतो यथा, यथा,
“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगिनीसीसकम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । ज, ६ ॥ नागं
करणविशेषः । इति मेदिनी ।
करणजातफलम् । तथा,—

उत्तरे केसराचलाः ॥”)
गादितरौ वा भवः । न गच्छ-

हं करोमि वो नागाः समयं मगुजैः सह ।
कमनसः सर्वे शृणुध्वं मम प्रसादनम् ॥

प्रेषं मया दत्तं भवतः कक्षलस्य च ।

नागके

यथा नागस्य भूर्लोकं पाताले वापि पन्नगः ।
प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोकं च भूर्लोकं चैव पन्नगौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियवृणनागहनने दोषो यथा,—
“नदंश्चातान् सर्पाश्च हन्ति यो मानवाधमः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मत्पादपद्मचिह्ने यः करोति दण्डताडनम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य किल्बिषम् ॥
नक्षीर्यास्यति तज्जहात् प्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
वशाद्युपशसां हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
अवं वर्षशतं कालसूत्रं यास्यति मद्भिया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १६ अः ॥
वास्तुनागशुद्धिर्यथा,—

“वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन श्रेते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्य पार्श्वं
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥
भाद्रादिके वासवदिकशिराः स्या-
न्मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा ।
प्रत्यक्षशिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ
ज्येष्ठादिकौवैरशिराः स नागः ॥

मूर्द्धि घाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः ।
जघनेऽर्थक्षयं विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे ॥
ग्रन्थं नागोऽसंशुद्धौ वै चेद्वक्षिणपश्चिमे ।
त्रिशूलं पूर्वतो हीनं कुर्याद्वा सौम्यवर्जितम् ॥
केचिद्वक्षिणभागे तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः ।
न कोणेषु गृहं कुर्यान्नाप्यन्त्ये नापि मध्यतः ॥
कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्दः, पुं, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । बृह-
न्मलत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकर्णः, पुं, (नागकर्ण इव आकृतिः पूर्णस्थ-
स्यति । अच् ।) रत्नैरखः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नागकिञ्जल्कः, स्त्री, (नागस्यैव किञ्जल्को यस्य ।)
नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकुमारिका, स्त्री, (नागस्य कुमारीव । कन्
टाप् पूर्वह्रस्वश्च ।) गुडची । मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरोऽस्य ।) नाग-
केशरवृक्षः । इति भरतः ॥ (यथा, हारीते
चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।

“नलशैलेयकं पृक्ता पद्मकं नागकेशरम् ॥”)

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरो यस्य ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
चाम्प्यः २ केशरः ३ काञ्चनाङ्गयः ४ । इत्यमरः ।
२।४।६५ ॥ केशरः ५ नागकेशरः ६ । इति

८४८

नागद

भरतः ॥ किञ्जल्कः ७ नागकिञ्जल्कः ८ नागीयः ९
काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्कः १२
रक्तम् १३ हेम १४ पिञ्जरः १५ फणिकेशरः १६
पन्नगकेशरः १७ । तत्पुष्पगुणाः । अल्पोष्ण-
त्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवस्तिवातामय-
कण्ठश्रीघ्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः ।

“नागपुष्पः स्फुटो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्प्यो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाङ्गयः ॥
नागपुष्पं कषायोष्णं रूचं लघ्वामपाचनम् ।
खुरकण्डूषास्त्रेदच्छर्दिहृत्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीर्यकफपित्तविषापहम् ॥”
त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकं भवति
यथा,—

“लगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धिलिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥
सदृश्यं रोचकं रूचं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धहृत् ।
लघु पित्तामिक्तदण्ड्यं कफवातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागगन्धा, स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नाकुली-
शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

नागगर्भं, स्त्री, (नागः सीसकं गर्भं उत्पत्ति-
कारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नागच्छत्रा, स्त्री, (नागस्य फणिव छत्रं क्वादनं
पत्रे यस्याः ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
नागजं, स्त्री, (नागात् सीसकात् जायते इति ।
जन + डः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ नाग-
जाते, त्रि ॥

नागजिह्वा, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।)
शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका, स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता
यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मनः-
शिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः
स्तुता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नागजीवनं, स्त्री, (नागः सीसकं जीवनं यस्य ।)
वज्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥

नागदन्तः, पुं, (नागस्य गजस्य दन्तः ।) हस्ति-
दन्तः । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । १६ ।
“द्वीपिचर्मनावनहञ्च नागदन्तकृतसुरः ॥”

नागदन्तः साधनत्वेनास्यस्येति अच् ।) गृहान्त-
गतदारु । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ दंतिया
इति दाण्डा इति च भाषा ॥

नागदन्तकः, पुं, (नागदन्त + स्वार्थे कन् ।) नाग-
दन्तः । (नागदन्तेन कायतीति । कै + कः ।)
भित्तिदारुद्वयम् । तत्पर्यायः । निर्यहः २ ।
इति जटाधरः ॥

नागप

नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इव
पीडादायकं पत्रं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।)
वृक्षिकाली । इति रत्नमाला ॥ विह्वी इति
भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गजस्य दन्त इव
फलादाकारे यस्याः । डीप् ।) कुम्भा । जैह
स्तिनी । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ इति
शुण्डा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः । विशाला
पर्वपुष्पी ३ विषौषधी ४ शुक्लपुष्पा ५ रत्न-
दन्ताङ्गा ६ काण्डेरी ७ कामदूतिका ८ । इति
रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० विषो
धिनी ११ नागस्फोता १२ विशालाक्षी १३
नागच्छत्रा १४ विचक्षणा १५ श्वेतदन्तिका १६
शुक्लपुष्पी १७ खादुका १८ श्वेतदन्तिका १९
सितपुष्पी २० सर्पदन्ती २१ नागिनी २२ । इति
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
त्वम् । वातकफगुल्मशूलोदरवायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागदमनी, स्त्री, (नागो दम्यतेऽनयेति । दम-
ल्युट् + डीप् ।) चुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
जम्बूः २ जाम्बवती ३ वृक्षा ४ रत्नपुष्पा ५
जाम्बवी ६ मल्लवी ७ इड्डिर्वा ८ इड्डिर्वा ९
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
त्वम् । त्रिदोषोदराभ्रानदीघनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः ।

“विज्ञेया नागदमनी बला मोटा विषाग्नौ ।
नागपुष्पी नागपत्रा मद्यायोगशरीति च ।
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफनाशकः ।
मूत्रकृच्छ्रप्रणालौ नाशयेज्जालगर्हमेव ॥”
सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी ।
जयं सर्वत्र कुरुते धनदा मुमतिप्रदा ॥ इति भावप्रकाशः ॥

नागदलोपमं, स्त्री, (नागदलस्य तान्मूल्या उप-
यत्न ।) पल्लवफलम् । इति रत्नमाला ॥
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

नागद्वः, पुं, (नागप्रियो द्ववृक्षः ।) समन्तद्वयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिञ्ज इति भाषा ॥

नागनिर्यहः, पुं, (नाग इव निर्यहो नागपुष्पः ।)
नागदन्तकः । इति जटाधरः ॥

नागपञ्चमी, स्त्री, (नागप्रिया पञ्चमी ।)
पार्थिवादिवत् समसः ।) मनसापूजा कर्तव्या ।
पञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्तव्या ।

“देवीपुराणे ।
‘सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसा देवीं सुहृदी विटपसंस्थिताम् ।
पद्मनाभे गते श्रद्धां देवैः सर्वैरननरुतम् ॥’
पञ्चम्यामसिते पक्षे ससुखिष्ठति पञ्चमी ।
मनसादेवीं विप्रहरीम् । सुहृदी विजय-
देवैरिति सद्यार्थं हतीया । सर्पभयमापुञ्ज-
‘देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमापुञ्ज-
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् मन्त्रैरननरुतम् ॥”

नागपा

नागव

नागमा

चौरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥
मनसाधानम् । यथा, पद्मपुराणे ।
‘देवीमन्त्रमहोनां शशधरवदनां चारुकारि-
वदान्यां सर्व-
देव ।
सैरास्यां मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरै-
रनेके-
वन्देहं साधनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं
कामरूपाम् ॥’
पुराणान्तरे ।

‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्तकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥
शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तत्तकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ॥
रेरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥’
गारुडेऽपि ।
‘अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रश्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तत्तकश्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
यजेतानसितानागान् दृष्टुस्तो दिवं व्रजेत् ॥’
यच्च च ।
‘योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुण्यवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥’
इत्यनेन प्रणवपूर्वकं मत्स्यपुराणोक्तनान्तं पूज-
येत् ॥ रत्नाकरे ।
‘पिबुमर्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवानोदरे ।
स्येषापि तदशीयात् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥’
पिबुमर्दस्य निम्बस्य ॥’ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
नागपत्रा, स्त्री, (नागदमनं पत्रं यस्याः । टाप् ।)
नागदमनी, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः । डीष् ।)
नागपत्री, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः । डीष् ।)
नागपद्मः, पुं, (नागवत् पद्मं यस्याः । डीष् ।)
रतिवन्तान्तरगतद्वितीयवन्तः । तस्य लक्षणं
यथा,—
‘पादौ स्तम्भे तथा हस्ते क्षिपेक्षिङ्गं भगे लघु ।
नागपाशः, पुं, (नागपाश इव आकृतिरस्थ-
क्षेति । अच् ।) स्त्रीणां करणम् । (नागः पाश
इति ।) वरुणायुधः । इति मेदिनी । श्रे, ३५ ॥
‘काष्ठद्वयावर्तनात् नागपाश इति स्मृतः ।
वज्रमन्त्रमधो दद्यान्नागपाशमथापि वा ॥’
इत्यागमः ॥
‘यद्विना नागपाशेन रुकुटीभीषणाननम् ॥’
नागपाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिकृतिः । ‘इव
प्रतिकृतिः ॥’ इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥
नागपाश इव कायतीति । के + कः ।) रति-
वन्तश्च । तस्य लक्षणं यथा,—
‘सर्वपादयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयेत् कुक्षौ ।

रमेन्द्रिःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः ॥’
इति रतिमञ्जरौ ॥

नागपुरं, स्त्री, (नागनामकं पुरम् । शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) देशविशेषः । तद्विवरणं
यथा,—

“नटाजुटात् पपातोर्ध्वं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ।
देवैः परितृता गङ्गा चैमकूटश्च पर्वतम् ॥
मन्दरश्चैव कैलासं हिमवन्तश्च पर्वतम् ।
तामायान्तीन् रोधाय खलीलो नाम दानवः ॥
पार्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान् शतैर्दिजाः ।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्टः श्रद्धौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।
समारुह्यगमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथौ ॥
तेन नागेन तं दैव्यं संविदार्थं स सङ्गतः ।
श्रुत्वा तं समाधाय मूर्ध्न्यैरावतो गजः ॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाङ्गयम् ॥
तस्मात् यावदनाद्विप्रा अभून्नागपुरं वरम् ॥”

इति बह्मपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदगन्धव्युक्तं
पुष्पं यस्य ।) पुन्नागवृक्षः । नागकेशरः ।
(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ४० ।
“पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च लङ्कुचैः पनसैस्तथा ॥”
चम्यकः । इति मेदिनी । पे, २५ ॥ (पुन्नाग-
पुष्पे तु स्त्री । तत्र गुणा यथा,—

“नागपुष्पं कषायोष्णं रुचं लज्जामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूषाखेदच्छर्दिहृत्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीर्यकफपित्तविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागपुष्पफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्यैव पुष्प-
फले यस्याः ।) कुष्माण्डौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं
यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) खण्ड-
युथी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव
पुष्पं यस्याः । डीष् ।) नागदमनी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका ॥”
अस्या गुणा । यथा,—
“नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्त-
हृत् ॥”)

नागफलः, पुं, (नागस्य पुन्नागस्यैव फलं यस्य ।)
पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नागवन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रिय-
त्वात् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
नागानां बान्धवश्च ॥

नागबलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य ।) भीम-
सेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य नाग-
बलाभिकथा । यथा, महाभारते । १ । १२८ ।
६५—७० ।
“एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र ! तुष्टोऽसि किमस्य धनसम्पत्तयेः ॥

रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डं प्रतिष्ठितम् ॥
यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्थयनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ॥
एकोऽच्छासात्ततः कुण्डं पिबति स महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः ॥
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
अग्रेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः ॥”
तथा च तत्रैव । १ । १२६ । १६—२१ ।
“ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णैः सोऽप्रमेयबलो बली ॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते मुजङ्गमाः ।
सान्त्वयामासुरयथा वचनश्चेदमब्रुवन् ॥
यत्ते पीतो महाबाहो ! रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽष्टथ्यो भविष्यति ॥”
हस्तिवृत्त्यवलवति, त्रि ॥

नागबला, (नागस्यैव बलं यस्याः ।) बलाप्रमेदः ।
गोरक् चाउलिया इति गुलशकरी इति ककही
इति च भाषा ॥ (यथा, गारुडे १७६ अध्याये ।
“जम्बा नागबला चूर्णं श्वासकासादिनुद्भवैत् ॥”
तत्पठ्यायः । गार्ङ्गेरुकी २ असा ३ इस्वगवे-
धुका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ गार्ङ्गे-
रुह्यी ५ गोरक्षतण्डुला ६ । इति भरतः ॥ भद्रो-
दनी ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महोदया १०
महापत्रा ११ महाशाखा १२ महाफला १३
विश्वदेवा १४ अनिष्टा १५ देवदक्षा १६ महा-
गन्धा १७ घण्टा १८ । अस्या गुणाः । मधु-
रान्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
कण्डूतिक्कुष्ठवातव्रणपित्तनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् । आयुष्यत्वम् । वृध्य-
त्वम् । ग्राहित्वम् । कण्डूक्षीणक्षयरोगेषु हित-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नागभृत्, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् विभर्त्ति
आत्मानमिति । भृ + क्तिप् ।) दुर्मुखः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमलः, पुं, (नागेषु हस्तिषु मलः ।) रेरावतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नागमाता, [क] स्त्री, (नागानां हस्तिनां
मातेव भूषकत्वात् ।) मनःशिला । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १२६ ॥ (नागानां सर्पाणां माता ।)
मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ६७ ।
“नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥”
सुरसा । इयं हि सागरोलङ्घनसमये हनुमतः
परीक्षार्थं देवेशादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता
तेन वञ्चिता च । यथा, रामायणे । ६ । १ । १३६ ।
“ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अब्रुवन् सूर्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥”
यथा, च अध्यात्मरामायणे । ६ । १ । ८—२४ ।

“दृष्टानिलसुतं देवा गच्छन्तं वायुवेगतः ।
परीक्षार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदमब्रुवन् ॥
गच्छत्येष महासत्त्वो वानरो वायुविक्रमः ।
लङ्कां प्रवेष्टुं शक्नोति वा न वा जानीमहे वलम् ॥
एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
अब्रवीद्देवतावृन्दः कौतूहलसमन्वितः ॥
गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ।
ज्ञात्वा तस्य वलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ।
आवृत्त्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ॥
एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविशस्व महामते ! ।
देवैस्त्वं कल्पितो भव्यः क्षुधासम्योद्धितात्मनः ॥
तामाह हनुमान् मातरं रामस्य शासनात् ।
गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
निवेद्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्माहम् ।
प्रविश्य गच्छ मे वक्तुं नोचेत् त्वं भक्त्याम्यहम् ॥
इत्युक्तो हनुमानाह सुखं शीघ्रं विदारय ।
प्रविश्य वदनं तेद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थितः ।
दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
सुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
ततश्चकार सुरसां योजनानाञ्च विंशतिम् ।
वक्तुं चकार हनुमांश्चिदुद्योजनसम्मितम् ॥
ततश्चकार सुरसा पञ्चाशदुद्योजनायतम् ।
वक्तुं तदा हनुमांस्तु बभूवाङ्कुष्ठसन्निभः ॥
प्रविश्य वदनं तस्याः पुनरेव पुरः स्थितः ।
प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि ! ते नमः ॥
एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनुमन्तमथाब्रवीत् ।
गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमतां वर ! ॥
देवैः सम्यग्प्रिताहं ते वलं जिज्ञासुभिः कपे ! ।
दृष्ट्वा सीतां पुनर्गत्वा रामं द्रव्यसि गच्छ भो ॥”
कहः । इति महाभारतम् ॥

नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । ऋ + शिच् +
अण् ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टिः, स्त्री, (नागाधिष्ठिता यष्टिः ।) पुष्क-
रिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषः । रङ्काट इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । नागाञ्जला २ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, हयग्रीर्वि ।

“वैष्णवं वारुणञ्चैव पुत्रागं नागकेशरम् ।
वकुलं चम्पकञ्चैव विल्वञ्चैवाथ खादिरम् ॥
एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
सर्वक्रकोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्यात् यथेष्टि-

तम् ॥”)
नागरं, स्त्री, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।)
शुण्ठी । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (अस्य गुणा
यथा,—

“नागरं दीपनं वृष्यं आहि हृद्यं विवस्वनुत् ।
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

यथा च गारुडः । १८६ अध्याये ।

“सुखीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।

चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥”)

सुस्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतवन्धः ।

इति विश्वः ॥ (क्वचित् पुं ।) नागरदेशीयाक्षरश्च ॥

नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्वद्भावोऽस्य स्येति ।

अच् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाग-

रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भवः ।

“तत्र भवः ।” ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।

“नागर गीतिरिवासौ ग्रामस्थित्यापि भूषिता

सुतनुः ।

कस्तूरी न ऋगोदरवासवशाद्विस्ततामेति ॥”)

नगरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा,

देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।

“नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्वे तत्र समाययुः ॥”

नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।

“धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्मसृजश्च नागरम् ॥”)

नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा,

नागरेण कायतीति । कै + कः ।) रतिवन्ध-

विशेषः । यथा,—

“जग्मूलोपरि स्थित्वा योषिदूरद्वयं यदि ।

ग्रीवां धृत्वा कराभ्याश्च बन्धो नागरको मतः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

नागरक्तं, स्त्री, (नागरक्तं रक्तम् ।) सिन्दूरम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४।१२७ ॥ नागस्य शोणितश्च ॥

नागरघनः, पुं, (नागर एव घनो सुस्ता ।)

नागरसुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागर-

सुस्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्यैव

रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीलेपुर गाढ

इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ तत्-

पर्यायः । नारङ्गः २ नार्यङ्गः ३ नागरः ४

ऐरावतः ५ नागरकः ६ चक्राधिवासी ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणाः । सुरभि-

त्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दुर्जरत्वम् । अत्यम्ल-

त्वम् । ईष्यधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । वातविना-

शिलश्च । तत्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहर-

त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

नागरसुस्ता, स्त्री, (नागर इव सुस्ता ।) सुस्ता-

प्रभेदः । नागरसुता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

नागरोत्था २ नागरादिघनसंज्ञका ३ चक्राङ्का ४

नादेयी ५ चूडाला ६ पिण्डसुस्ता ७ शिशिरा-

वृषभाङ्गी ८ कच्छरुहा ९ चारुकेसरा ११

उच्चटा १२ पूर्णकोष्ठसंज्ञा १३ कलापिनी १४ ।

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषा-

यत्वम् । प्रीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारा-

रुचिहृणादाहभमनाशिलश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

नागराजः, पुं, (नागानां राजा । “राजाहःसखि-

भ्यच्छृत् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शेषः ।

अनन्तः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गार्धन-
कीर्तिम् ॥”

नागराङ्गं, स्त्री, (नागरमिति आह्वयत्वा

यस्य ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृति-

रस्या शुण्ठीशब्दे ज्ञातया ॥)

नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण् + डीप् ।)

सुहृद् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विदग्धा नागरी

यथा, उद्भटतः ।

“हन्ताभीरीः सरतु सकथं संहतो नागरीभिः ।

नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥

नागरकः, पुं, (नागं रवते सादृश्येन प्राप्नोतीति ।

रु गतो + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) नाग-

रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणुः, पुं, (नागस्य सीसकस्य रेणुः ।) हि-

रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगरस्याप्येव ।)

“कक्षप्रादिभ्यो ङकञ् ।” ४ । २ । ६५ । इति

ङकञ् ।) नगरसम्बन्धी । नगरस्य नामानि

यथेष्टप्रत्ययान्तात् स्वार्थे कः ॥

नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्वत् लता ।) लता

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) पाताल

इत्यमरः । १।१।११ ॥ (यथा, हरिवंशे । २२ । ६३ ।

“रसातले स ददृशे नागलोकमिमं यथा ॥”)

नागवह्वरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वह्वरी ।) नाग-

वह्वी । इति भावप्रकाशः ॥

नागवह्विका, स्त्री, (नागवह्वि + स्वार्थे क ।)

नागवह्वी । इति रत्नमाला ॥

नागवह्वी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वह्वी लता ।)

ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ अत्र

पर्यायास्ताम्बूलवह्वीशब्दे गुणाश्च ताम्बूलवह्वी

द्रष्टव्याः । सा च श्रीवाटाम्बवाटादिनागवह्वी

स्थानभेदादेव भिन्ना ।

“एकाग्रेषा देशस्तृन्नाविश्या-

ज्जानाकारं याति काये गुणे च ॥

श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापह्ना ।

रसाद्या च रसा रुचा विपाके शिशिरा कृत्वा

स्यादम्बवाटी कटुकास्त्रिका

तीक्ष्णा तथोष्णा सुखपाककर्त्री ।

विदाहपित्तास्रविकोपनी च

विदग्धमदा वातनिवर्धनी च ॥

सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा रुचिकर्त्री पुरा ॥

गुल्मीदराध्मानहरा रुचिकर्त्री पुरा ॥

अन्यच्च ।

“गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा

तत्पर्यायचूर्णातिरसतिक्ता ।

सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिक्ता ।

सन्दीपनी पुंस्त्वकरा च बल्या ।

विरेचनी बल्लुसुगन्धिकारिणी ।

नाम्ना याम्बसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुचा ।

पित्तीत्रिकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखाती ॥

नागस्फो

स्त्रीसौभाग्यविवर्हिनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा
गुल्माभानविवन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु
स्थिता ॥

अन्विपुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्त्वया ।
मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तहृद्वातनाशिनी ॥
द्वेषणीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा ।
कफवातहरा रुच्या कटुदीपनपाचनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वार-
णम् । स कार्यत्वेनाख्यस्येति । नागवार + ठन् ।)
राजकुञ्जरः । हस्तिपः । गणस्थराजः । (नागानां
सर्पाणां वारो वारणमख्यस्येति ।) गरुडः ।
मयूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नागवीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एतत् इत-
स्ततो भ्रमतीति । वि + इट गतौ + “इगुपध-
जेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाङ्करः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ व्याकरा इति ख्यातः ॥

नागवीथी, स्त्री, (नागस्येव वीथी पन्थाः ।) अश्वि-
न्यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तर-
स्थानस्य पथविशेषः । यथा,—

“सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
स्थानं जारद्वयं मध्यं तथैरावतसत्तमम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥

तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथी-
त्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिर्गन्धिभि-
रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरा-
वती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।
अश्विनौ कृत्तिका याम्या नागवीथीति
शुद्धिता ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपापत्यविशेषः । यथा,—
“नागवीथी च यामिन्याम् ।” इति ब्रह्मपुराणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता
कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।

“लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥”)
नागसुखी, स्त्री, (नागस्य सुखवत् आकृतिरख्य-
तेति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भवं, स्त्री, (नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य ।)
सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सुशोभनो गन्धो
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् डीष् ।)
जङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाचिके

नागहनुः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव ।) नख-
नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्ती, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन + ठच् +
डीप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग एव आख्या यस्य ।) नाग-
केशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाचला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाञ्जना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्येव अञ्जनं
ऊष्णवर्णत्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी ।
ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अनन्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागान्तकः, पुं, (नागानां अन्तको विनाशकः ।)
गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।)
वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालावुः, स्त्री, (नाग इव अलावुः ।) कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशनः, पुं, (अश्नातीति । अश् + ल्युः । नागानां
अशनो भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १० ॥

नागाङ्गः, स्त्री, (नागस्य आङ्गा नाम आङ्गा
यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाङ्गा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आङ्गयते सङ्गते
इति । आ + ङे + अच् । टाप् ।) लक्ष्मणा-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्थूला पत्नी । नाग + जान-
पदेति स्थूलार्थे डीष् ।) नागपत्नी । इति
सुम्भबोधम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—

“लघु पाके बलासन्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
कषायागुरसं नाम्ना दधि वर्चो विवर्द्धनम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदरं, स्त्री, (नागवदुदरं यस्मात् ।) एषोदरादि-
त्वात् रलोपः ।) उदरनाणम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४३२ ॥

नागोदरं, स्त्री, (नागवत् वृहदुदरं यस्मात् ।)
उरस्त्राणम् । इति हारावली । १६८ ॥ (गर्भिण्या
गर्भोपद्रवविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ।
१० अध्याये ।

“शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमा-
न्नापयत्युदरं तत् कदाचित् यदङ्क्या उपश्रान्तं
नैगमेषापहतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः । तत्रापि लीन-
वत् प्रतीकारः ॥”)

नाचिकेतः, पुं, नचिकताः । अग्निः । यथा,—
“स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि नृत्यो
प्रब्रूहि तं श्रद्धाधनाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्वितीयेन दृष्टे वरेण ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाग्निमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेनं निहितं गुहायाम् ॥

नाचिके

लोकादिर्मग्निं तसुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीन्वा यथा वा ।

स चापि तत्प्रत्यवददुयथोक्त-
मथास्य नृत्यः पुनराह तुष्टः ।

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेष्टाह ददामि भूयः ।

तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृष्ट्वां चेमामबेकरूपां दृष्ट्वा ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेव सन्धिं
त्रिकर्मकत्तरति जन्मनृत्यम् ।

ब्रह्मयज्ञं देवमीशं विदित्वा
निचायेमांश्च शान्तिमत्यन्तमेति ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स नृत्यपाशान् पुरतः प्रणोदय
श्लोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥”

इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । १३-१८ ॥

(ऋषिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, महा-
भारते । १३ । ७१ । २—२१ ।

“अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषेरुद्दालकेऽप्ययं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥

ऋषिरुद्दालकिर्ग्रीमातुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मासुप्रचरस्विति नाचिकेतमभाषत ॥

समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ।
उपस्यश्रूयशक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥

इष्ट्वा दर्भाः सुमनसः कलसच्चातिभोजनम् ।
विस्तृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥

गत्वानवाप्य तत् सर्वं नदीवेगसमाप्तुतम् ।
न पश्यामि तदित्येव पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥

चुत्पिपासाश्रमाविष्ट ऋषिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमश्रुपत् स महातपाः ॥

तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतङ्गुवि ॥

नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमर्च्यतः ।
किं मया कृतमित्युक्ता निपतात महीतले ॥

तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुशोचतः ।
अतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्वरी ॥

पित्रेनाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरुहृदः ।
प्रास्यन्दच्छयने कौश्ये दृष्ट्वा शस्यमिवाप्तुतम् ॥

स पर्यष्टच्छतं पुत्रं क्षीणं पर्यागतं पुनः ।
दियैर्गन्धैः समादिधं क्षीणसप्रमिवोत्थितम् ॥

अपि पुत्रं जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
दिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मातुषं

वपुः ॥

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा दृष्टो महात्मना ।
स तां वार्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥

कुर्वन् भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।

वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहेमभासम् ॥

दृष्ट्वैव मामभिसुखमापतन्तं
देहीति स ह्यासनमादिदेश ।

नाटकं

वैवस्वतोऽर्थादिभिरर्हणैश्च
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥
ततस्त्वहं तं शनैरवोचं
यतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं धर्मराज !
लोकानर्हयानहं तान् विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्वाह स त्वान्तपस्वी ।
पिता प्रदोषामिस्मान्मानतेजा
न तच्छक्यममृतं विप्रकर्तुम् ॥
दृष्ट्वाहं प्रतिगच्छस्व तात
शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
ददामि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्त्व कामान् वृणीष्व ॥
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं दुर्निर्वर्त्तम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धान्
लोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाह्यैरुक्तं सुप्रभं भातुमत्तत् ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्वान्स्थिता पुण्यकृतां दिजेन्द्र ! ॥”)

नाचिकेतुः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटः, पुं, (नट + भावे घञ् ।) वृत्त्यम् । देश-
विशेषः । कर्णाटक इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ३०२ ।

“यावत्तु चोलकर्णाटनाटादींश्च नरेन्द्रान् ॥”)

नाटकं, स्त्री, (नाटयतीति । नट + णिच् + ण्वल् ।)
मद्यप्यप्राक्ततभावादिसमयविशेषः । तत्-
पर्यायः । महारूपकम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासद्वयादिमुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दशपरास्त्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
प्रख्यातवर्गो राजर्षिर्धोरोदात्तः प्रतापवान् ।
दियोऽथ दिव्यादियो वा गुणषाम्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहन्तेऽङ्गुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा सुखाः कार्ययाष्टतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तुं वन्दनं तस्य कीर्त्तितम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ॥

अपि च ।

“नाटकं स्यात् प्रकरणं यायोगोऽङ्गस्तथा डिमः ।
इहान्धः प्रहसनं भानः समरकारकः ॥
वोधीति भरतः प्राह नाट्येषु दशरूपकम् ।
नाटिका प्रेक्षणैव जीटकं शाकटं तथा ॥
गोष्ठ्यसंलापशिष्यानि भानीहलीशरासकौ ।
उक्तापकं श्रीगदितं प्रख्यानं नाट्यरासकम् ॥
दुर्म्मलिका लासिका च काव्यैरुपपन्नम् ।
स्यात् सप्तदश संख्यन्तु लक्षणस्तत्र कथ्यते ॥

नाटिका

प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशीङ्गवं
साङ्गं भङ्गजयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणांश्रयम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं वलद-
वृत्तियाप्तमशेषसन्धिसहितं सप्ताङ्गवन्नाटकम् ॥”
अन्ये तु ।
“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् ।
पूर्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकविविक्कम्भादिभिः सन्धिभिरन्वितम् ।
इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोदयैर्युतम् ॥
षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूषितम् ।
नानाविलासलीलाभिः सञ्चसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराङ्गं नाटकं स्वरयो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याज्यं नाटकं क्वचित् ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषाप्रभंशिका गिरः ।
नाटके नियताः शृङ्गा एवा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतान्तु चतुर्दश ॥
मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी ।
वाङ्गीका दाक्षिणात्याश्च भाषाः सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडौडजाः ।
वनौकसीविजातीनां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
कैकेयी शौरसेनी च काश्ची पाञ्चालमागधी ।
द्राविडी पाण्डुदेशी च भूतभाषा प्रकीर्त्तिताः ॥
वैदर्भी मागधी नाटी कामोजौ चोपनागरी ।
पाञ्चाली षडपभंशभाषा स्युर्देशभेदतः ॥
देवतादर्शनान्तश्च कर्तव्यं नाटकं बुधैः ।
राजर्षिदर्शनान्तं या तेऽपि देवैः समा मताः ॥
उदाहरणम् । सुरारिकवेरनर्षराघवं भवभूति-
रत्तररामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकु-
न्तलखेद्यादि । इति नाटकलक्षणम् ॥” इति
सङ्गीतदामोदरः ॥

नाटकः, पुं, (नटते वृत्त्यते देवयोनिभिरत्र । नट +
घञ् । ततः स्त्री कन् । यद्वा, नाटयतीति
नट + णिच् + ण्वल् ।) कामाख्यास्यपञ्चतमेदः ।
यथा,—

“ऐशान्यां नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम् ।
नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्वती ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥

(नाटकशाला । यथा, रामायणे । १ । ५ । १२ ।
“वधनाटकसङ्गेष संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥”
नटतीति । नट + ण्वल् ।) नर्तके, त्रि । इति
याकरणम् ॥

नाटान्नः, पुं, तरभुजः । तत्पर्यायः । चैलालः २
चित्रफलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिषः ५ लता-
पनसः ६ सेदुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटारः, पुं, (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । “आर-
गुदीचाम् ।” ४ । १ । १३० । इति आरक् ।)
नट्या अपत्यम् । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
नाटिका, स्त्री, (नाटक + टाप्ति अत इत्वम् ।)
नाटकविशेषः । यथा,—

नाट्यं

“कैशिकीवृत्तिसंयुक्ता नारीपरिजनोज्ज्वला ।
चतुर्थसन्धिहीना च नाटिका वृपनायिका ॥
इयं शृङ्गारवहुला ततः स्यात् कैशिकीमयी ।
नट्टीयं कैशिकीवृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया ॥
न कुञ्जरकराघातमात्रं शक्नोति कन्दली ।
लास्यां विटः पीठमर्हः सञ्चयो वादसञ्चयः ॥
अन्तःपुरचरो राज्ञ ईषद्वियो विदूषकः ।
अत्र भार्याजितो राजा निभृतः काममाचरेत् ॥
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां धियासति ।
मन्त्रिणि म्यस्तराव्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रभुः ॥
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत् ॥
कन्यामिह परिणयविषयां देवीगुप्तां महिषीं
ज्ञानविरहेण ॥ एके तु ।
चतुर्भिरङ्कैरुत्पादयन्तिहभिरुपनायकम् ।
यत् कैशिकीरसप्रायं नाटकं सैव नाटिका ॥
पूर्वक्रमान्नाटकक्रमाद्रत्नावली नाटिका ।
एवमन्यश्चेद्विदुः ।” इति सङ्गीतदामोदरः । ६ । १५३ ।
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ।
“नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतु-
रङ्गिका ॥

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको वृपः ॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतयाष्टाधना ।
नवातुरागा कन्यात्र नायिका वृपवंशजा ॥
सम्यवर्त्तते नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा वृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवती तदशः सङ्गमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात् कैशिकी खल्यविमर्षाः सत्यः पुनः ॥”)

नाट्ये, पुं, (नट्या अपत्यम् । नट + टाप्ति ।)
नट्यसुतः । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
नाट्ये, पुं, (नट्या अपत्यमिति । नट + टाप्ति ।)
नट्यसुतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१२ ।
नाट्यं, स्त्री, (नटानां कार्यम् । नट + ण्वल् ।) तत्पर्यायः ।
धिकयाञ्चिकवङ्गचनटातु आः । १ । ७ । १०० ।
इति आः ।) वृत्त्यगीतवाद्यम् । १ । ७ । ३० ।
तौर्ध्वत्रिकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ३० ।

“नाट्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेत्ति कोऽपि तव ज्ञानविधानयोगम् ॥”
नटानां समूहः । इति याकरणम् ॥

रम्भनक्षत्राणि यथा । अगुराधा १७ खती १५
२३ पुष्यः ८ हस्ता १३ चित्रा १७ देवती २७ ।
ज्येष्ठा १८ शतभिषा २४ नाट्यफलं यथा,—
ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफलं यथा,—
“देवर्षिचित्तिपालपूर्वचरितायालीलायाश्च
स्तत्स्वावाश्रितभूमिकाभिन्नयने स्यादर्थसिद्धिः ॥

संगीतायुतचित्तवृत्तिभरणा वय्या भवन्त्यङ्गना
ज्ञानं शङ्करसेवयेति कथितं नाट्यं कस्य न रङ्गकम् ॥
यो यस्य दधितो भावः स तं नाट्यं निरीक्षते ॥
अतः सर्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रङ्गकम् ॥

नाट्योत्पत्तिर्व्या—

“इहानुश्रूयते ब्रह्मा प्रकृष्टाभ्यर्चितः पुरा ।
चकाराक्षय वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥
उपवेदोऽय वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
शिवानयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाट्यधर्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्माऽख्यस्याः
क्रियाया इति ठन् ।) दर्शनार्थशास्त्रोक्तनाट्यम् ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तैर्यत्रिकश्च तत् ।
संगीतं प्रेक्षणार्थं शस्त्रं शास्त्रोक्ते नाट्य-
धर्मिका ॥”

नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य नृत्यगीतादेः शाला
गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाट-
मन्दिर इति भाषा । यथा,—

“नाट्यशाला च कर्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्य-
भूषणहेतुः । स तु अष्टषष्टिप्रकारः । यथा,—

“सिद्धिर्भनोरयोऽभ्येष्टो निरुक्तिश्च विशेषगम् ।
गुणाभिपात उद्दिष्टविचारप्राप्तिनीतयः ॥
अभिप्रायः परीक्षारो गर्हणानुनयौ तथा ।
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दान्तिग्यं प्रियभाषणम् ॥
अभिमानाख्यानगर्वा हर्षचोभोदमाश्रयाः ।
पञ्चात्तापः सृष्टाक्रन्दौ कपटश्च प्रवर्त्तनम् ॥
उत्तेजनश्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणं अपि ।
संशयोऽचरसंवातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥
परीवादोऽनुक्तसिद्धिरक्षमाध्यवसायकौ ।
प्रातुसाहनं तुल्यतर्क उपपत्तानुतर्कणौ ॥
निवेदनश्च साहाय्यं याचना पृच्छा विशेषणम् ।
अभिज्ञानश्च साहाय्यं गुणकीर्तनसुक्तयः ॥
विपर्ययश्चातिशयो भूषाहेतुनिर्दर्शनम् ।
मानालेशश्च संज्ञेपसमीक्षाश्रीविसर्पकाः ॥
उल्लेख उपदिष्टौ चेत्यष्टषष्टिमिता अमी ।
अलङ्कारा मता नित्यं नाटकादिषु स्मरिभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

“आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोदमाश्रयाः ।
उत्तेजनं सृष्टाचोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
प्रातुसाहनं तथा अक्षया परीक्षारो निवेदनम् ॥
इति नाट्यालङ्कारप्रहर्षाचोपदेशनम् ।
आशीरिष्टलनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।
कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाष्यते ॥

अक्षमा सा परिभवः खल्वोऽपि नाभिसह्यते ।
गर्वोऽवलेपजं वाक्च कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
ग्रहणं गुणवत्कार्यहेतोराश्रय उच्यते ।
उत्पासनन्तुपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥
आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या सृष्टा तु सा ।
अधिचेपवचःकारी चोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
मोहावधीरितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु ।
उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥
आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
विसर्पौ यत्तमारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥
कार्यग्रहणमुल्लेख उत्तेजनमितीथ्यते ।
स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
भर्त्सना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥
उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ।
उपलम्भस्वरूपेण तत् स्यादध्वविशेषणम् ॥
प्रातुसाहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि
योजनम् ।

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् साधुकृत्यं परस्य च ॥
अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।
अनुवर्त्तिर्भूतकार्याख्यानमुत्कीर्तनं मतम् ॥
याचना तु कापि याचनायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।
परीक्षार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम् ॥
अवधीरितकर्तव्यकथनं निवेदनम् ।
प्रवर्त्तनं कार्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥
आख्यानं पूर्ववृत्तौक्तिः युक्तिरर्थावधारणम् ।
प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिवा स्यादुपदेशनम् ॥”
एतेषामुदाहरणानु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये नृत्यगीतादौ या उक्तिः ।)
नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म नाट्यं
तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्वयथा ।
आर्थेति ब्राह्मणम् । चत्त्रियं महाराजेति ।
सखीं हलेति । नीचं हृष्टे इति । चेटीं हृष्टे
इति । स्वामिनमार्थपुत्तेति । राजशालं राक्षि-
येति । समानं हंहो इति । राजानं देवेति ।
साञ्जभौमं भट्टेति । भगिनीपतिमावृत्तेति ध्वो-
धयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां
अञ्जुका । विदति भावः । जनके आञ्जुकः ।
कुमारे युवराजभर्त्तृदारकौ । राज्ञि देवभट्टा-
रकौ । राजसुतायां भर्त्तृदारिका । कृताभिवे-
कायां राज्ञां देवी । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी ।
अवध्योक्तौ अत्रहणम् । मातरि अम्मा ।
बालायां वाक्च । आर्थे मारिषः । ज्येष्ठा-
भगिनीयां अन्तिका । निष्ठायां निर्वहणम् ।
इत्यमरः । १।७।११—१५ ॥ (यथाच साहित्य-
दर्पणे । ६ । १५४—१६० ।
“अश्रावं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्वश्रावं प्रकाशं स्यात्तद्वेदपवारितम् ॥
रहस्यं यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशयते ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत्साञ्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
किं ब्रवीषीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वेवानुक्तमर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

दत्तां सिद्धाश्च सेनाश्च वैश्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेच्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु धर्मस्य वस्तुनो नाम यद्वेत् ॥
नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।
नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥
नाटिकासङ्कादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।
प्रायेण ग्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥
राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिर्भविष्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यधिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्थेति चेतरेः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारार्थानाम्ना परस्परम् ॥
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हृष्टे इत्यधमैः समाः ॥
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्येरार्थेति चागजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्वे देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्वाञ्छी चेटोश्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन्नुपिनं स्तुतो वृद्ध तातेति चेतरेः ॥
वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा स्तुतः ।
श्रियोऽनुजश्च वक्तव्योऽभावात् आर्थेति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अग्रहीताभिधः पूज्यः शिष्यादौर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ॥
स्वामीति युवराजसु कुमारी भर्त्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्त्तृदारिका ॥
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रियः ।
हलेति सट्श्री प्रेक्षा हृष्टे वैश्याऽञ्जुका तथा ॥
कुट्टिन्यस्त्रेणुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
आमन्त्रणेश पाषाण्वा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चाप्ये यथोचि-
तम् ॥”

नाडिः, स्त्री, (नाडयतीति । नड् भण्णे + णिच् +
इन् ।) नाडी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाडिकं, स्त्री, (नाडिरिव प्रतिकृतिः । नाडि +
“इवे प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)
कालशकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाडिका, स्त्री, (नाडी एव । स्वार्थे कन् ।) षट्-
क्षणः । षडि इति भाषा । तत्पर्यायः । साधा-
रिका २ षटिका ३ । इति हेमचन्द्रः । २।५१ ॥

षटिकाज्ञानोपायो यथा,—
“निमेषो मातृघो योऽयं साचामात्रप्रमाणकः ।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला ॥
नाडिका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च ।
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥
हेममाषैः कतच्छिद्रा चतुर्भिस्तुरङ्गुलैः ।
मागधेन प्रमाणेन यच्चप्रस्थस्तु संस्तुतः ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

“नेमित्तिकलयं प्रपञ्चयिष्यन्निमेषादिक्रमेण प्रथमां-
शोक्तमेव कल्पप्रमाणमनुसारयति निमेष इति
सप्तभिः । मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य । एक-
मात्रलक्षचरोच्चारणकालसंमितो हि निमेषः ।
निमेषकालतुल्या हि मात्रा लघुचरश्च यदिति
ब्रह्माष्टोक्तेः । नाडिकाज्ञानोपायमाह ।
उन्मानेनेति सार्द्धेन । अम्भस उन्मानेन उन्मी-
यते अनेनेत्युन्मानं पात्रम् । अर्द्धेन योगे त्रयो-
दशसार्द्धद्वादशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण घटितानि
सार्द्धद्वादशपलानि सा नाडिका । सार्द्धद्वादश-
पलताम्रनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातये-
त्यर्थः । किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह
मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्तुत इति ।
सार्द्धद्वादशपलजलेन हि मागधप्रस्थः पूर्यते ।
तत्प्रमाणं पात्रं कार्यमित्यर्थात् सिद्धम् । ननु
तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरि-
च्छेदात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये ॥
प्रस्थादि विशिनष्टि हेमेति । माघः पञ्चगुञ्जः ।
हेनो माघैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण
रचितैः कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति सार्द्ध-
द्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसंमितम्द्वादशपलं
पात्रं चतुर्भाषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताध-
श्चिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन
पूर्यते तावान् कालो नाडिकेति । तथा च शुकः ।
द्वादशाङ्गुलपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
खण्माघैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, सूत्र्य-
सिद्धान्ते । १ । ११ ।

“घड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत् घट्या नाडिका
सूता ॥”

“घड्भिरिति । घटप्रमाणैरुभिः पानीयपलं
भवति पलानां घट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः ॥
इति तट्टीका ॥)

नाडिकेलः, क्ली, (नारिकेलः । रस्य डलम् ।)
नारिकेलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाडिचौरं, क्ली, (नाडिरिव चौरं यत्र ।) निर्वे-
ष्टनम् । इति हारावली । २१४ ॥ नली इति
भाषा ॥

नाडिन्धमः, पुं, (नाडीं वंशनीं धमतीति । भा-
शब्दाभिसंयोगयोः + “नाडीसुष्टोश्च ।” ३ ।
२ । ३० । इति खण् । “पात्राभास्येति ।” ७ ।
३ । ७८ । इति धमादेशः । “खिलनययस्य ।”
६ । ३ । ६६ । इति पूर्वपदस्य इत्थः ।) खण-
कारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ । (उच्चनीचा-
धरोहणात् सुहृमुहुर्निश्वासेर्नाडीं धमति उप-
तापयतीति । आसकारकै, त्रि । यथा, भट्टिः ।
६ । ६४ ।

“सत्वमेजयसिंहान् स्तनन्ययसमत्पिपौ ।
कथं नाडिन्धमान् मार्गानागतौ विधमो-

पलान् ॥”

नाडिन्धयः, त्रि, (नाडीं धयतीति । घट पात्रे +
“नाडीसुष्टोश्च ।” ३ । २ । ३० । इति खण् ।

“खिलनययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति इत्थः ।)
नाडीपानकर्ता । इति सुखबोधवाकरणम् ॥
नाडिपत्रं, क्ली, (नाडिरिव पत्रं यस्य ।) नाडी-
चम् । इति शब्दमाला ॥

नाडी, स्त्री, (नाडि + “कृदिकारादक्तिनः ।”
इति वा डीष् ।) नालम् । ब्रह्मान्तरम् । (नाली
वा इति भाषा । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १०
अध्याये ।

“तस्यातिमात्रगमनादुगतिरित्यतश्च
नाडीव यदहति तेन मता तु नाडी ॥”
दन्तमूलगता नाल्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये ।
“नालासावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिसांसकः ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥”
शिरा । गण्डदूबा । कुहनचर्या । घट्चण-
कालः । इति मेदिनी । डे, १६ ॥ शिरार्थे
पर्यायः । धमनिः २ सिरा ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६५ ॥ नाडिः ४ नालिः ५ नाली ६ धमनी
७ शिरा ८ । इति भरतः ॥ धरणी ६ धरा १०
तनुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ कायनाडी त्रिविधा ।
एका वायुवहा । अपरा मूत्रविडस्यिरस-
वाहिनी । अपरा आहारवाहिनी । इति
भरतः ॥ “सा तु गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासे-
र्भवति ।” इति सुखबोधः ॥ (यथा, तोडलतन्त्रे
८ उक्तासे ।

श्रीदेयुवाच ।

“सार्द्धत्रिकोटिनाडीनामालयश्च कलेवरम् ।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

लोनि कूपे सपादाङ्गकोटयश्चैव सुन्दरि ! ।
हस्तास्य च तथा पादेऽभिलक्षणाड्यः स्थिताः ॥
उदरे च तथा पायो पञ्चलक्षाः प्रकीर्तिताः ।
हृदादिसर्वगात्रेषु नवलक्षाः प्रकीर्तिताः ॥
अथ पार्श्वे तथा चर्मै तथैव सर्वसन्धिषु ।
रुद्रान्यूनं स्थितं लक्षं शरीरे नाड्यः प्रिये ! ॥
ईडा च पिङ्गला चैव सुयुक्ता चित्रिणी तथा ।
ब्रह्मनाडी च यन्मध्ये पञ्च नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥
कुहूश्च शङ्खिनी चैव गान्धारी हस्तिजिह्विका ।
नर्दिनी च तथा निद्रा रुद्रसंख्या व्यवस्थिता ॥
एता नाड्यः परेशानि ! सुयुक्तायाः प्रजायते ॥”
नाडीक्रममाह ।

“सार्द्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च
देहिनाम् ।

नाभिकन्दनिबद्धास्तस्तिर्यग्गूर्ध्वमधःस्थिताः ॥
द्विसप्ततिसहस्रान्तु तासां स्थूलाः प्रकीर्तिताः ।
देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चन्द्रियगुणावहाः ॥

तासाञ्च सूक्ष्मशिराणि शूतानि सप्त
स्थूतानि वैरसहस्रद्वयसं वहङ्गिः ।
आप्यायते वपुरिदं हि वृणाममीषा-
मम्भःखड्गिरिव सिन्धुशतैः समुद्रः ॥
आपादतः प्रततगात्रमशेषमेवा-
मामस्तकादपि च नातिपुरःस्थितेन ।

एतन्मदङ्ग इव चर्मचवेन नडं
कार्यं वृणामिह शिराशतसप्तकेन ॥
सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः स्फुटा
तासां एका परीक्षणीया या दक्षिणकरचर-
विव्यस्ता । चतुरधिकेति तदुक्तम् ।

तिर्यक् कूर्मो देहिनां नाभिदेशे
वामे वक्त्रं तस्य पुच्छश्च याम्ये ।
ऊर्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ ॥
वक्त्रे नाडीद्वयं तस्य पुच्छे नाडीद्वयन्तथा ।
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः ॥
तासां मध्ये एकैति एकस्या एव पादाङ्गुल-
नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया । यदुक्तम् ।
वामे भागे स्त्रिया योज्या नाडी पुंसु दक्षिणे
इति प्रोक्तो मया देवि ! सर्वदेहेषु देहिनाम् ॥
नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकृता-
मपेक्ष्य परीक्षा । साम्यन्तु न स्यादेव । कश्चि-
मस्य तु प्रकृतिस्थता । चरणेति वामस्य तु
दक्षिणग्रन्थिपञ्चात् पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वाम-
ग्रन्थिपञ्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदेशात् । करस्या
तु वक्ष्यते ॥ * ॥
परीक्षाप्रकारमाह ।

सद्येन रोगधृतिर्गुणैर्भागभाजा
पीडाय दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण ।
अङ्गुलमूलमधिपञ्चिमभागमध्मे
नाडीं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ॥
सद्येन करेण । रोगधृतिर्गुणैर्भागभाजा
हेतुः । रोगाणां वातादिपिप्पुनवायूनां भाग इति
यथा स्यात्तथा पीडयेत् परीक्षाकालेऽपि
समुदितकफोणिपरं भाजेति परीक्षाकालेऽपि
तत्र हस्तस्थितये । आपीडयेत्तथा नाडीं एतच्च
पीडनं वातादिपौष्णपार्श्वबोधनाय । अथिना-
पीडनानन्तरं न तु परीक्षाकालेऽप्यपीडन-
स्थितिः । दक्षिणेति प्रायिकं स्वपरीक्षाया-
मन्यथात्वात् । त्रयेति योग्यतया तर्जनीमध्यमा-
नाभिकाग्रहणम् । पश्चिमेत्यङ्गुलस्याधीभागः ।
मूलेति तदुक्तम् ।
अङ्गुलस्य तु मूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तस्या गतिवशादिदात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम् ॥
प्रभञ्जनगतिर्यत्रेति नाड्यन्तरनिर्वासः । मासि-
मिति सुखदशायामपि । तदुक्तम् । * ॥
रोगाभिबोधाय सुखनाडीपरीक्षणमिति ।
परीक्षणीयमाह ।
वातं पित्तं कफं द्रव्यं सन्निपातनन्धैव च ।
साध्यासाध्यविवेकश्च सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥
सन्निपातमिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमिति
विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमित्येतद्वच्च रोगादिक-
मित्युपसंहारः । इति नाडीज्ञानसमयमाह ।
द्योतः ॥ * ॥ अथ नाडीज्ञानपरिग्रह-
“प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रह-
सुखाशीनः सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥
प्रातरिति प्रायिकं मध्याह्ने उच्यते ॥ * ॥

निषिद्धकालमाह ।
 सयः स्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्यातपसेविनः ।
 व्यायामक्रान्तदेहस्य सम्यङ्नाङ्गी न बुध्यते ॥
 तैलाम्बुजे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।
 तथा न स्नायते नाङ्गी यथा दुर्गतरे नदी ॥
 सुप्ते निद्राकाले भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोज-
 नावसानमात्रे च । वातशूलच्छर्दिक्षणिकारोगे
 नायं विधिः ॥ * ॥

अथ वातादिस्वभावक्रममाह ।
 आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
 अन्ते च वहते श्लेष्मा नाडिकात्रयलक्षणम् ॥
 आदाविति कफोष्णिपीडितद्वितीयक्षणे । न तु
 तर्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य कुत्राप्यवश्य-
 माणत्वात् ॥ * ॥
 सुस्थताज्ञानार्थमाह ।
 भूलतागमनप्राया स्वच्छा स्वास्थमयी शिरा ।
 प्रायेति वाङ्मूत्रेण । स्वच्छा परितो जाड्य-
 राहिता । स्वास्थमयी सुस्थतायञ्जिका च ।
 प्रातः

गतः स्निग्धमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता ।
 शयाह्ने धावमाना च चिराद्रोगविवर्जिता ॥
 चिरादिति अतीतानागतयोर्द्वयोरप्युक्तिः पृथ्या-
 गतानामेव ॥ * ॥
 गतादीनां क्रमेण गतिमाह ।
 चिरादिति

यथा नाडी चपला पित्तवाहिनी ।
 ज्ञेया मिश्रिता भवेत् ॥
 वायोस्तिथ्यगमनान्तिरो वहन्तीति ।
 तनुप्रकोपादिना वार्त्तादिगतिरपि ज्ञातव्या ।
 चपलेति वहेत्तद्वज्ज्वलनादूर्ध्वचञ्चला । स्थिरेति
 नीचगमनादनुखणा । मिश्रिते मिश्र-
 भावे सञ्चेति तेन द्विदोषजे उभयचिह्ना ।
 भेदेनाविरोधः ॥ * ॥

प्रादुर्भावोऽपि क्रमेण विप्रोक्तमाह ।
वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन
नाडीम् ।

नाडीम् ।
 पारावतकपोतयोः ।
 धमनी कफसंवृता ॥
 कलिङ्गकलविङ्कादिगतिः । आदि-
 क्रमेणैव भेदानाह ।
 * ॥

नदीनाह ।
 सुहृभैकगतिं तथा ।
 प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥
 राजहंसगतिं धराम् ।
 भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥
 मयूरादिगतिं तथा ।
 मच्छाधियः ॥

नास्य समं धमनीसख्यमाधत्ते ॥

सममिति न्यूनाधिकतानिरासः ॥ क्रमगत्या तु
नासाध्यत्वम् । तथा,—

लावतित्तिरिवार्त्ताकगमनं सन्निपाततः ।
 कदाचिन्मन्दगा नाङ्गी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत् ॥
 त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषगरैः ।
 पित्तक्रमतया कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥
 सामान्यतः सुखसाध्यत्वमाह ।

यदायं धातुमाप्नोति तदा नाड़ी तथा गतिः ।
तथाहि सुखसाध्यत्वं नाड़ीज्ञानेन बुध्यते ॥
अयमर्थः । अपराङ्मादौ नाड़ी वातोत्खण्ण
प्रथमं वातगत्यैव ब्रूति ततो यथायथं पित्तादि-
गत्या न तु पित्तोत्खण्णत्वे वातादिगत्या तदा
सुखसाध्यत्वं यतिरेकेण यतिरेकः । तदुक्तमन्यैः ।

नाडी यथाकालगतिस्त्रयाणां
प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥
तथासाध्यरूपमाह ।

मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं याकुलं याकुलं वा
स्थित्वा स्थित्वा वद्धति धमनी याति नाशश्च
सूक्ष्मा ।

नित्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यङ्गुलिं संस्पृशेद्वा
भावैरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या ॥

मन्दं मन्दं सुहृदुद्धटं अप्रखरमिति यावत् ।
 शिथिलेति खलन्रतिरूपम् । याकुलेति वस्त-
 वदितस्ततः । वाशब्दः समुच्चये । स्थित्वा

स्थित्वेत्यावृत्त्या च तद्रूपैव गतिः । नाशमदर्श-
नम् । गच्छति कदाचिन्नाडीसन्धौऽपि न सम्भा-

यते इत्यर्थः । स्रज्जेति यदि लभ्यते तदा तथैवा-
नित्यं प्रायः स्थानमद्भुतमूलं तस्मात् स्वलति
कुदापि तत्र न स्पन्दत इत्यर्थः । तदुक्तम् । हन्ति

व स्थानविद्युतेति किञ्चित् स्फुरती कुत्रापि ।
पुनरपीति कियद्द्विषम्वन अङ्गुलीमङ्गुलीमूल-
विधिविधौ । उक्तञ्चान्यत्र ।

प्राणाविधगतिर्यस्य तस्य न्यतुर्न संशयः ॥

हेत्याश्रयाद्व्यपित्तादिकृततापनिरासः शीतत्व
व्यापि महेति सम्बध्यते । तथा,—
महेति तापने तापही मध्यकालेरपि निश्चला ।

नञ्चला सन्दसामान्याभाववती । अतीसारादौ
स्तपादादिस्वेदादिना सन्दोषलभ्यात् । तथा ।

पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमावर्ज्यते ।
 न्तानभ्रमणं सुदुर्विदधती चक्राधिरूपा मिव ।
 वेत्नं दधती कलापि गतिकां हृद्यत्वमात-

स्वर्तो
साध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाङ्गीगति-
ज्ञानिनः ॥

यमर्थः । पूर्वमिति क्रमविपर्यये पित्तादिगति-
तीं वारं वारमेवं क्रमेण चक्रोपरिभ्राज्यमाणा-

यव । तथा तीव्रत्वमतिशयवेगं शब्द कदाचि-
यूरवज्रमनाम् । तथोत्तरोत्तरं कृशतामाप-
नैति विविच्यो जेतः । तथा चान्यत्र ।

मातुश्चा च स्थिरायना या चैयं मांस-
वाहिनी ।

या च स्रज्या च वक्रा च तामसाध्यां विदु-
र्बुधाः ॥

अत्युच्चा सहजतोऽप्युच्चतरा पृथगिवोक्तता वा
कदाचिदिति स्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमाना-
सन्दा च । मांसावाहिनी मांसाहार इव गति-
मती लगुङ्गप्रायेति । तदुक्तं मांसेन लगुङ्गा-
कृतिः । मांसेन समं वहतीति न युक्तं तद्व्य-
परिज्ञापकप्रकारस्यायुक्तत्वात् । इयमपि
विशिष्टबोधनाय । या च सूक्ष्मा च वक्रा चेति
पृथगिव वाक्यान्तरमिति ॥ * ॥

असाध्यत्वापवादमाह ।
भारप्रवाहसूक्ष्मभयशोकप्रमुखकारणान्नाह ।
संसर्गिणामि पातं पावामि सा जीविनां भवे ॥

संमूर्च्छितापि गाङ् पुनरपि सा जैवितं धत्ते ॥
चिरतरवहुलभारोद्वहनेन वा विषवेगधारा-
बाहिरुधिरदर्शनादिजनितमूर्च्छया वा राक्त-

सादिसन्दर्शनादिभयेन वा पुत्रादिविरह-
जनितशोकातिरेकेण वा संवर्द्धितापि अति-
निसन्दापि । गाढमिति सतरां काभ्यादियोगे-

भावानां रत्नादीनां प्रवाह इति न युक्तं भय-

शोकयोः पृथग्बिधानात् । प्रमुखेत्यनेन हेत्व-
न्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।
प्रतितः सन्वितो भेदी नष्टशुक्रश्च यो नरः ।

ग्रान्वते विमयस्तस्य न किञ्चिन्नृत्युकारणम् ॥

नैहितः भेदी अतीसारवान् नष्टशुक्रो यक्ष्मा-
देनातिरमणेन वा शुक्रक्षयवान् । विसृज्यो-
साध्यत्वानुमानं प्राप्न्यति नावतरति । कारणं

अगुक्तं तत्तदेव । अन्यत्रापि ।
 यथा भूताभिस्ङ्गेऽपि त्रिदोषवदुपस्थिता ।
 यथाऽपि वृद्धते नाडी तथा च न कर्म मया ॥

माङ्गा वहत नाडी तथा च न क्रम गता ॥
 मयन्द्युन रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् ।
 तताभिषङ्गे तथा भूतसामान्याभिषङ्गे च देव-

धादौ नाङ्गी सन्निपातधर्मशालिनी उप-
यता । आपातत एव भवति न तु तत्फल-
दा । मेदमाह । समेति वातपित्तकफस्वभाव-

मवती तथाक्रमं व्यतिक्रमं न गता । तस्मा-
व अपमृत्युः अपगतो मृत्युर्यस्याः सा तथा ।

रमाथतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न
 ात् इति । तदुक्तम् ।
 स्थानहीने श्लोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।

मन्ति निश्चला नाद्यो न किञ्चित्तत्र दूषण-
मिति ॥
स्यान्हीन उच्चादितः प्रतने । त्वात्स्यस्य

रणा इति तुल्यार्थः। निर्गदा इत्यसङ्गतिः
 र्गदा अपि निश्चला भवन्ति। दूषणमसाध्यत्व-

मः । अन्ये त्वाहुः ।
 एकं वातकफं द्रुयं पित्तं वहति दारुणम् ।
 तस्थानं विज्ञानीयात् भेषजं तस्य कारये-

दिति ॥
मर्मथः । वातकफाभ्यां नाडी किञ्चिद्बृहति
नीगताधिकवाभ्यामपि विशेषात्

पित्तं विषमवेगेन वहति तदा तत्प्रतिकारायं
भेषजं कुर्यात् । असाध्यता न स्यादिति यावत् ।
अत्र कश्चित् ।

स्वस्थानव्यवनं यावद्भ्रमन्या नोपजायते ।

तावच्चिकित्सासत्त्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थिति-
रिति ।

तच्च प्रायिकं बहुधा यमिचारदर्शनात् । हन्ति
च स्थानविद्युतेत्यत्र चकारस्यायोग्यवच्छेदकत्व-
मित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह ।

भूलताभुजगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात् ।

विश्रीणां क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥

कदाचित् महीलतावत् कृशा तद्वतिवद्वि-
मह्यवक्रमना च । कदाचित् सर्पवत् परि-

पुष्टा तद्वतिवद्वलवत्तरवक्रमना च इति वैशि-
ष्ट्येन सुखदशातो भेदः । इत्येष कदाचिद-

लक्ष्यतामतिक्रमताश्च यदा गच्छति । देहेऽति-
देहक्रममपेक्ष्य तेन देहोऽपि यदा स्थूलः श्रोया-

दिना कदाचिच्च कृशः स्यात् तदा द्वितीये
मासि म्रियत इति । तथा,—

क्षणाद्गच्छति वेगेन शान्ततां लभते क्षणात् ।

सप्ताहान्तरं तस्य यद्यङ्गे शोथवर्जितः ॥

क्षणादिति द्रुतं द्रुतं न तु कदाचिदिति । शान्तता-

मनुपलभ्यमानत्वम् । शोथेति तन्मात्रसम्बन्धे

तु नाचिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः । तथा,—

हिमवद्विश्रदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् ।

त्रिदोषस्य भजतां तदा न्युर्दिनत्रयात् ॥

यदा निरन्तरं ज्वरदाहतापो श्लेष्म नाद्याः ।

त्रिदोषेति । सन्निपातलक्षणसत्त्व एव भवति ॥

तदा,—

निरीक्ष्या दक्षिणे पादे तदा चैषा विशेषतः ।

मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतूर्यकम् ॥

गतिस्तु भ्रमरस्यैव वहेदेकदिनेन तु ।

कन्देन सन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुलौ ॥

मध्ये दादश्यामानां न्युर्भवति निश्चितम् ।

दक्षिण इति पुंसः । स्त्रियास्तु वाम एव तथेति

करस्यैव विशेषतो विशेषज्ञानायम् । यदि

नोभयनाद्यपि मुखे पुरोभागे नित्यं सदा वहति

तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमण-

रूपं गमनमिव मुख एव यदि वहति तदैक-

दिनेन । कन्दे मूले सन्दनस्थाने कदाचित् न

सन्दते खल्वं सन्दत इति सम्भाव्यते । नित्यं

प्रायः पुनश्चाङ्गुलौ तन्मूले कदापि लगति तदा

तस्मादारभ्य दादशप्रहरमध्य एव न्युत्थरिति ।

तथा,—

स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्गोतिरिवेक्ष्यते ।

दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये भियते भ्रुवम् ॥

स्थित्वेत्तावत्तत्रा स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरण-

मिव लक्ष्यते द्वितीय इत्यष्टप्रहरादूर्ध्वमित्यर्थः ।

तथा,—

स्वस्थानविद्युता नाडी यदा वहति वान वः ।

ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि-

स्थितिः ॥

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः । इत्येष यदसाध्य-

लक्षणमुक्तमवस्थानादपवादपरिहे सति तस्यार्थ-

प्रवेशो यथायथमार्थमिति भिरवगन्तव्य इति नेह

प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात् । मन्दं मन्दमिति

अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते

तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात् । सर्वमिदं

सर्वरोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रे तु भ्रम एवेति ।”

इति नाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥

अथ रोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं

ज्वरनिरूपणमाह । तत्र ज्वरपूर्वकूपे ।

“अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति मन्थराः श्रवाः ।

श्रवः प्रवर्ततां याति ज्वरदाहोऽभिभूतये ॥

सन्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः ॥

ज्वररूपमाह ।

ज्वरकोपे च घमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।

उष्णा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥

उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ॥

अन्यत्र च ।

ज्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः श्रवे ।

रमणान्ते निशि प्रातस्तप्ता दीपशिखा यथा ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

सौम्या सूक्ष्मा स्थिरा मृन्दा नाडी सहज-

वातजा ।

स्थूला च कठिना शीघ्रा सन्दते तीव्रमारुते ॥

द्रुता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् ।

शीघ्रमाह्वनं नाद्याः काठिन्याच्च चला तथा ॥

मलाजीर्णेनातितरां सन्दनश्च प्रकीर्तितम् ।

नाडी तनुसमा मृन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥

द्वन्द्वजमाह ।

चक्षुला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा ।

ईषच्च दृश्यते तूष्णा मृन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥

निरन्तरं खरं रुचं मन्दश्लेष्मातिवातलम् ।

रुचवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥

सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥

प्रसङ्गादाह ।

मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्तापिता भ्रुवम् ।

तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मलाः ॥

आग्न्युत्पन्नरूपभेदमाह ।

भूतज्वरे सेक इवातिवेगा

धावन्ति नाड्यो हि यथाब्धिगामाः ।

तथा,—

ऐकाहिकेन कचन प्रदूरे

क्षणान्तगामा विषमज्वरेण ।

द्वितीयके वापि तृतीयतूर्ये

गच्छन्ति तप्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥

अन्यत्रापि ।

उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ।

उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥

भवेत् क्षीणगतिर्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥

प्रसङ्गादाह ।

यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां अमशीकतः ।

नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥

अजीर्णरूपमाह ।

अजीर्णे तु भयेन्नाडी कठिना परितो बद्धा ।

प्रसन्ना च द्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्तते ।

तत्र विशेषमाह ।

पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेन्नडा ।

अष्टकपूर्णा भवेत् कोष्ठा गुर्वी सामागरीवती ।

प्रसङ्गाद्गच्छानमाह ।

पुष्टिस्तैलगुडाहारे मांसे च लगुडाकृतिः ।

क्षीरे च क्षिप्तिता वेगा मधुरे भेकवर्तते ।

रम्भागुडवटाहारे रुचशुष्कादिभोजने ।

वातपित्तातिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम् ।

अथ रसज्ञानम् ।

मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलताकृतिः ।

अम्ले कोष्ठा श्रवगतिः कटुके श्लेष्मश्रिता ।

कषाये कठिना स्नाना लवणे सरला द्रुता ।

एवं द्वित्रिचतुर्थयोगे नानाधर्मेवती धरा ॥

तथा,—

द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाश्रिता ।

द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ।

क्षौद्रे पृथग्ग्रन्थिलेव पिष्टे पुष्टेव जायते ।

अभिमान्यधातुचयलक्षणमाह ।

मन्दान्तेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ।

तदुक्तम् ।

क्षीणधातौ च मन्दान्ते नाडी क्षीणतमा भवेत् ।

तथा,—

मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसकृति-

कृतिः ।

अन्ये तु ।

आमाश्रये पुष्टिविवर्द्धनेन

भवन्ति नाड्योऽग्न्युत्पन्नाभिभूताः ।

आहारमान्यादुपवासतो वा

तथैव नाड्यो भुजगायमानाः ॥

प्रसङ्गाद्दीप्ताभिज्ञानमाह ।

लक्ष्मी भवति दीप्तामेक्ष्मणा वेगवती मला ।

प्रसङ्गादुद्यमणीमप्याह ।

पादे च हंसगमना करे मण्डुकसंज्ञका ।

तस्याग्नेर्मन्दता देहे तथवा मण्डुकीगदे ।

तथा,—

भेदेन शान्ता मण्डुकीगदेन

निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे ।

विलम्बिकायां श्रवणा जडा च ॥ * ॥

दामातिसारे पृथुता जडा च ॥ * ॥

अथ विरुचिकाज्ञानम् ।

निरोधे मूत्रशुक्रतोविन्दुग्रहे त्वतराक्षिता ।

विरुचिकाभिभूते च भवन्ति भेकवत् क्रमात् ।

प्रसङ्गादानाह मूत्रकृच्छ्रज्ञानमाह ।

आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाडी गरुडकृतिः ।

शूलज्ञानमाह ।

वातेन शूलेन मरुतज्वरेन

सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।

ज्वालामयी पित्तविकृष्टितेन

साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

नाडीवि

षकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
१६—२० ।
“ततोऽस्मिन् भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥
नाडीजङ्घ इति स्थातो दधितो ब्रह्मणः
सखा ।
वकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः ॥”
डीतरङ्गः, पुं, (नाद्यां नालायां तरङ्गो यत्र ।)
काकोलः । छिछकः । रतछिछकः । इति
मेदिनी । गे, ५६ ॥
डीतित्तः, पुं, (नाद्या तित्तः ।) नेपालनिम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः)
डीदेहः, पुं, (नाडीसारो देहो यस्य । कश्च-
त्वात् तथात्वम् ।) भङ्गी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
डीनक्षत्रं, क्ली, (नाडीस्थितं नक्षत्रम् ।)
नरस्य जन्मदशमघोडशाष्टादशत्रयोविंशपञ्च-
विंशनक्षत्राणि । राशः पूर्वोक्तानि जाति-
देशाभिधेकनक्षत्राणि च । यथा,—
“जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं साङ्गतिकं
घोडशमम् ।
समुदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यासु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भूतः
स्यात् ।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिधेकैः ॥” *
जात्युक्तम् ।
“पूर्वात्रयं सानलमगजानां
राशान् पौष्णं सद्योत्तराणि ।
सपौष्णमित्रं पितृदेवतञ्च
प्रजापतेर्मन्त्रं कृषीबलानाम् ॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्यजातेः प्रभविष्णुतायाम् ।
देशमं देशनामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि ॥ * ॥
इहा देहार्थहानिः स्याज्जन्मार्थं उपतापिते ।
जन्मार्थं कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
इतिद्रविणबन्धूनां हानिः साङ्गतिके तथा ।
न्तमे सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्घयः ।
नाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविणसम्यदाम् ॥
नाडीनक्षत्रफलम् ॥ * ॥
जातिमे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिधेकमे ।
शमे देशभङ्गः स्यात् क्रूरेरेवं शुभेः शुभम् ॥
स्मिन् राजाभिधेको भवति तदाभिधेचनिक-
म् । अ इ उ ए कृत्तिका । ओ व वि बु
पहिष्णीत्यादि देशभम् ।
र्वेषां पीडार्यां दिनमेवसुपोषितोऽनलं जुहु-
यात् ।
विचित्रा चीरतरोः समिद्धिरमरद्विजाशुरतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
विग्रहः, पुं, (नाडीसारो विग्रहो यस्य ।
तिङ्गुश्रत्वात् तथात्वम् ।) भङ्गी । इति हेम-
न्तः । २ । १२४ ॥

नाडीव्रणः, पु, (नाडीसंलग्नो व्रणः ।) सर्वदा-
गलद्रवणः । नाली घा इति भाषा । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—
“यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतितिरिच्यते तु
नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥” * ॥
घातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
“दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशब्द
संभर्क्षितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।
तत्रानिलात् परुषस्त्वस्मसुखी समूला
फेनावुविद्धमधिकं सवति क्षपासु ॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं सवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ।
ज्ञेया कफाद्बहुघनान्जुनपिच्छिलासा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनौप्रवृद्धा ॥
दाहज्वरश्चसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणाणि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरासुखयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
दोषद्वयाभिहतलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥”
शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—
“नयं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमच्छमस्त्रगुविमिश्र-
सुष्णं करोति सहसा सरुजश्च नित्यम् ॥”
असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—
“नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
श्लेष्माश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥”
इति माधवकरः ॥ * ॥
“विडङ्गत्रिफला कृष्णाचूर्य लोहं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं कृमीन्नेहनाडीव्रणभगन्दरान् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
“नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाय्य कर्मवित् ।
सर्वव्रणक्रमं कुर्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
नाडीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ।
प्रत्यक् पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः ।
श्लेष्मिकीं तिलयष्टाकानिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥
शल्यजां तिलमध्वाभ्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।
आरग्वधनिशाकालाक्षूणां चौत्रसंयुताम् ।
सूत्रवर्तिव्रणेषु योऽन्या शोधनी गतिनाशनी ॥
घोष्ठाफलत्वक्कुदनात् फलानि
पूगस्य च त्वक् लवणश्च मुख्यम् ।
सूक्ष्मकण्डुघ्नेन सहैष कल्को
वर्तीकृतो हन्यचिरेण नाडीम् ॥
वर्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं
नाडीघ्नसुतं लवणोत्तमं वा ।

नाणक

दुष्टव्रणे यद्विहितं तैलं
तत् सेच्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥
जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती-
सिन्धुसौवर्चलयावभूकेः ।
वर्तिः कृता हन्यचिरेण नाडीं
सुकुचीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥

महिषदधिकोद्वान्नमिश्रं हरति चिरविरुद्धाश्च
भुक्तं कङ्कनिकामूलचूर्णमतिदारुणं हन्ति ॥
कृशदुर्बलभीरुणां गतिर्मर्माश्रिता च या ।
चारुस्त्रेण तां भिन्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥
एषणा गतिमन्विष्य चारुस्त्रांनुसारिणीम् ।
सूचीं विदध्यान्नान्ते चोन्नम्याशु च निर्हरेत् ॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढवन्धनमाचरेत् ।
ततः चारुवत् वीज्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न च्छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेष्ये विधिः कार्थो वैद्येन जानता ॥
गुग्गुलुस्त्रिफलाद्योऽपि समांशैराव्ययोजितः ।
नाडीदुष्टव्रणं शूल-भगन्दरविनाशनः ॥

इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः ॥

खर्जिका सिन्धुदन्त्यमिरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥

इति खर्जिकाद्यं तैलम् ॥

समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हिनं पामापचीनान्नु पानाभ्यञ्जननावनेः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वव्रणेषु च ॥

इति निर्गुण्डीतैलम् ॥

हंसपादरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसेः ।
तत्कल्केष्व पचेत्तैलं नाडीव्रणविशोधनम् ॥

इति हंसपादादितैलम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे नाडीव्रणाधि-
कारः ॥

नाडीशाकः, पुं, (नाडीप्रधानः शाकः) नाडीकः ।
इति भावप्रकाशः ॥ पाटशाक इति भाषा ॥
नाडीस्नेहः, पुं, (नाड्यामेव स्नेहो यस्य । नाडी-
सारत्वादेवास्य तथात्वम्) भङ्गी । इति
शब्दरत्नावली ॥

नाडीहिङ्गु, स्त्री, (नाडीप्रधानं हिङ्गु) हिङ्गु-
भेदः । कलः पतिहिङ्गु इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । पलाशाक्षः २ जलुका ३ रामटी ४
वंशपत्री ५ पिण्डाक्षा ६ सुवोर्ष्या ७ हिङ्गु-
नाडिका ८ । (यथाच वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“हिङ्गुपर्णी वैष्णपत्री नाडीहिङ्गु शिवाटिका ॥”)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
वातान्निशान्तिकारित्वम् । विष्ठाविवन्धोषा-
नाहामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाणकं, स्त्री, (अणति शब्दायते इति । अण
शब्दे + ण्वल् । न आणकम्) सुद्राचिह्नित-
निष्कादि । यथा,—

“तुलाशाखनमानानां कूटकनाणकस्य च ।

अभिश्च अवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डसुचसम् ॥”

दृष्ट

नादः

इति मितचरायां साहसप्रकरणीययात्रवल्का-
वचनम् ॥

नाचं, स्त्री, (नम्यते आख्यायते प्रशस्यते सर्व-
रिति । नम + ण् । बाहुलकात् अन्तलोप
आत्वम्) विचित्रम् । प्रज्ञः । शिवः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नाथ, ऋ ङ आशिषि । द्रव्येष्ट्यर्थे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-आत्मं च-सकं-ऐश्वर्ये अकं-
सेट्) । दन्त्यादिरयम् । ऋ, अननाथत् । ङ,
प्रणायते प्रनाथते । इव उपतापः । आशी-
रिष्टार्थांशं सनम् । डिच्चेऽपि श्रपथाशीर्गत्वानु-
कारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मै-
पदम् । नाथति शत्रुं वली उपतापयतीत्यर्थः ।
नाथते अयं लोकः आशंसते इत्यर्थः । नाथति
धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं
विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः । मार्गैरथ तव प्रयो-
जनं नाथसे किमु न भूयतः पतिमिति भारवौ
याचनमप्याशंसाविशेषः । आशिषि नित्य-
मात्मनेपदमन्यत्र विभावयेति केचित् । इति
दुर्गादासः ॥

नाथः, पुं, (नाथति ईश्वरो भवतीति । नाथ
ऐश्वर्ये + अच्) । ऐश्वर्ययुक्तः । तत्पर्यायः ।
अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परितृप्तः ५ अधिभूः
६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्यः १० प्रभुः
११ भर्ता १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईशिता १५
इन्द्रः १६ नायकः १७ । इति हेमचन्द्रः । ३।२३॥
(यथा, रामायणे । २।४८।१७ ।

“स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”)
नाथवान्, [तु] त्रि, (नाथो विद्यतेऽस्येति । नाथ +
मनुप् । मस्य वः) पराधीनः । इत्यमरः । ३।
१।१६॥ प्रभुविशिष्टः ॥ (रत्नकवान् । यथा,
रामायणे । १।६२।१२ ।

“नाथवांश्च शुनःशेफो यज्ञश्चाविभक्तो भवेत् ॥”
स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २।३८।१ ।
“तस्यां चौरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचक्रोश्च जनः सर्वो धिक्त्वांश्चरयन्त्विति ॥”)
नाथहरिः, पुं, (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं
नयतीति । नाथ + ह + “हरतेड्”तिनाथयोः
पशौ) ३।२।२५ । इति इन् । प्रभुः ।
इति सुगवोधयाकरणम् ॥

नादः, पुं, (नद शब्दे + भावे घञ्) । शब्दः ।
इत्यमरः । १।१७।२३॥ (यथा, हरिवंशे ।
२३५।५६ ।

“विभान्ति ते देववराः ससाध्याः
प्रभातशङ्खनसिंहनादाः ॥”)
अर्धचन्द्राक्षतिवर्णः । स चासुखारवदुच्चार्यः ।
यथा अर्धचन्द्रोऽनुस्वारः । इति भुवनेश्वरीमन्त्रे
ह्यणानन्दः ॥ तत्पर्यायः । अर्धेन्द्रः २ अर्ध-
मात्रा ३ कलाराशी ४ सदाशिवः ५ अनुच्चार्य
६ तुरीया ७ विश्वमातृकला ८ परा ९ । इति
वीजवर्णाभिधानम् ॥ ब्रह्मस्वरूपघोषविशेषः ।
यथा,—

नादः

“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विदुःसमुद्भवः ॥
नादो विन्दुश्च बीजश्च स एव त्रिविधो मतः ।
भित्तमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ॥
स रवः श्रुतिसम्यक् प्रज्ञो ब्रह्माभवत् परम् ।
सकलादिति सूक्तात् । नादो घोषः । विदुः
प्रणवः स च बीजश्च सर्ववर्णप्रभवत्वात् । तथा च ।
समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेशिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधादिभाष्यते ।
ततोऽभूत्त्रिविदोङ्कारो योऽयं यत्नः प्रभवः स्फुरात् ।
इत्यारभ्य ततोऽक्षरसमाप्तायमष्टजगवानना ।
इति श्रीभागवतम् ॥ १० ।

इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः ॥ * ।
“नामेरुर्द्धं हृदि स्थानात्मारुतः प्राग्वत्सकः ।
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः ।
अपि च ।

आकाशाग्निमरुच्चातो नामेरुर्द्धं समुच्चरत् ।
सुखेऽतिव्यक्तमायाति यः स नाद इतीरितः ।
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ।
आद्यः कायभवो बीणादिभवस्तु द्वितीयकः ।
तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्यं त्रिधा मतः ।
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मयन्त्रिष्वधो मत् ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्विदुःसमुद्भवः ।
वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना सारं ।
न नादेन विना रागस्वस्वान्नादात्मकं जगत् ।
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ।
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ।
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हृदि ॥”
इति सङ्गीतहारीदृष्टः ।

(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
“गीतं नादात्मकं वाद्यं नादयन्ता प्रशस्यते ।
तद्वद्वयानुगतं वृत्तं नादाधीनमतस्तथम् ॥
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदावयवः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहतोऽनादतश्चेति विधा नादो निर्गद्यति ।
सोऽयं प्रकाशते पिच्छे तस्मात् पिच्छोऽभिधीयते ॥
तत्रानादतनादनु सुनिधः समुपजायते ।
गुरुपदिष्टमार्गेण सुनिधं न तु रज्जुकम् ॥
स नादत्वाद्गतो लोके रज्जुकी भवभङ्गकः ।
श्रुत्यादिद्वारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निर्दिष्टा ॥”
किञ्च,—

“धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥
नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादतः ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ शस्त्रोः कुण्डलतौ मत्तौ ।
पशुः शिशुर्मृगौ वापि नादेन परितुष्यति ॥
अतो नादस्य माहात्म्यं आख्यातुं केन शक्यते ॥
आञ्जनेयः ।

“नादाब्देस्तु परं धारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मञ्जनमयासुम्बं वदति वञ्चयति ॥
अथ नादोऽनुपपत्तिप्रकारः ।
“आत्मना प्रेरितं चित्तं ब्रह्माद्विनिर्दिष्टं ॥
ब्रह्मयन्त्रिस्थितं प्राणं च प्रेरयति पानना ॥”

नादः

पावकपेरितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
 अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
 पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टं कृत्रिमं वदने तथा ।
 आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्तयते बुधैः ॥”
 “नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
 जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
 अयन्तु योगिसंवेद्य एव । अस्य अवस्थादिकं
 यदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
 “अश्रुतत्वबोधानां स्वरानामपि संमतम् ।
 प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनसुच्यते ॥
 श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
 लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
 नादानुसन्धानकमेकमेव
 मन्यामहे सुखतमं लयानाम् ॥
 सुक्तासने स्थितो योगी सुप्तां सन्वाय शाम्भवीम् ।
 शृणुयाद्विष्णो कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
 अथ पुनरनयनयुगलप्राप्त्यसुखानां निरोधनं
 कार्यम् ।
 शृङ्गसुप्तासारणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
 आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
 नियतिः सर्वयोगेषु स्यादावस्थाचतुष्टयम् ।
 अथारम्भावस्था ।
 नक्षत्रयोर्भवेद्देशो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः ।
 विचित्रः कणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥
 दिग्देहश्च तेजसो दिग्गन्धस्वरोगवान् ।
 संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
 अथ घटावस्था ।
 द्वितीयायां घटीकाले वायुर्भवति मध्यगः ।
 हृदासो भवेद्योगी ज्ञानो देवसमस्तदा ॥
 विष्णुगन्धस्तो मेदात् परमानन्दसूचकः ।
 अतिसूक्ष्मे विमर्शे मेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥
 तृतीयायां तु विज्ञेयो विद्यायोर्मर्दलध्वनिः ।
 महामूल्यां तदा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
 चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
 शेषदुःखजरायाधिलुधानिद्राविवर्जितः ॥
 रुद्रप्रभं यदा भित्वा शर्वपीठगतोऽनिलः ।
 निष्पत्तौ वैभवः शब्दः कण्ठद्वीपाकणो भवेत् ॥
 एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
 हृदि संहारकर्तासौ योगीश्वरसमो भवेत् ॥
 अस्तु वा मास्तु वा सुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम् ।
 लयोऽवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
 राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्मिणः ।
 एतान्मासिनो मन्ये प्रयासफलवर्जितान् ॥
 उक्तयवामये शीघ्रं भूषणं मम संमतम् ।
 राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायोऽल्पचेतसाम् ॥
 सदा प्रलयसन्वायी जायते नादजो लयः ॥
 नादानुसन्धानसमाधिभाजां
 योऽमीश्वराणां हृदि वर्द्धमानम् ।
 आनन्दमेकं वचसामगन्धं
 जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥
 कर्णौ पिपाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः ।
 तत्र चित्तं स्थिरौक्यादावत्स्थिरपदं व्रजेत् ॥

८५६

नादः

अभ्यस्यमानो नादोऽयं वाङ्मातृयुते ध्वनिम् ।
 पञ्चाक्षिपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
 श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
 ततोऽभ्यासे वर्धमाने श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मकः ॥
 आदौ जलधिजीवतमेरीश्वरसम्भवाः ।
 मध्ये मर्दलशब्दोत्था घण्टाकाहलजास्तथा ॥
 अन्त तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्रवाः ।
 इति नानाविधा नादाः श्रवन्ते देहमध्यगाः ॥
 महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्यादिके ध्वनौ ।
 तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमे परामृशेत् ॥
 घनसुतृष्ट्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्मसुतृष्ट्य वा घने ।
 रममाणमपि चित्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥
 यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
 तत्रैव स्थिरौभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
 मकरन्दं पिवन् भङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा ।
 नादासक्तं तथा चित्तं विषयात्तं हि काङ्क्षते ॥
 मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोऽयानचारिणः ।
 नियमने समर्थोऽयं निनादिनिश्चिताङ्गुशः ॥
 बद्धं तु नादवन्धेन मनः संत्यक्तचापलम् ।
 प्रयाति सुतरां स्थैर्यं द्विजपक्षः खगो यथा ॥
 सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
 नाद एवानुसन्धेयो योगसामान्यमिच्छता ॥
 नादोऽन्तरङ्गसारङ्गवन्धने वागुरायते ।
 अन्तरङ्गपुरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च ॥
 अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिधायते ।
 नादोपास्तिरतो नित्यमवधाय्यां हि योगिना ॥
 बद्धं विसृक्तचापल्यं नादगन्धकजारणात् ।
 मनः पारदमाप्नोति निरालम्बाख्येऽटनम् ॥
 नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गसुजङ्गमः ।
 विस्तृत्य सर्वमेकाग्रः कुत्रचिन्नहि धावति ॥
 काष्ठे प्रवर्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति ।
 नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
 घण्टादिनादसक्तस्तत्त्वान्तःकरणहरिणस्य ।
 प्रहरणमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
 अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य उपलभ्यते ।
 ध्वनेरन्तर्गतं ज्ञेयं ज्ञेयस्यान्तर्गतं मनः ।
 मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ।
 निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमास्मिन् गीयते ॥
 यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
 यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
 सर्वं हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
 राजयोगसमारूढः पुरुषः कालवचकः ॥
 तत्त्वं बीजं हठः चित्रमौदासीन्यं जलं त्रिभिः ।
 उन्ननी कल्पलतिका सदा एव प्रवर्तते ॥
 सदा नादानुसन्धानात् चीयन्तं पापसङ्घायाः ।
 निरञ्जने विलीयते निश्चितं चित्तमारुतौ ॥
 शृङ्गदुन्दुभिनादश्च न शृणोति कदाचन ।
 काष्ठवज्जायते देह उन्नत्यावस्थया भुवम् ॥
 सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ।
 न्यतवचिष्ठते योगी स सुक्तो नात्र संशयः ॥”*॥
 खनामख्यातमुनिविशेषः । अयन्तु ईश्वरसुनेः

नानारूपः

पुनः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रणेता । अस्य
 वासस्थानं हात्तिनाथप्रदेशः ॥
 नादेयं, क्ली, (नद्या नदस्य वा इदं तत्र भवं वा ।
 नदी वा नद + क् ।) सैन्धवलवणम् । इति
 रत्नमाला ॥ सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नदीनदसम्बन्धिजलादौ, त्रि । यथा,—
 (“नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
 पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥”
 इति वैद्यकराजवल्लभोद्योगगुणे ॥)
 “नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ॥”
 अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
 “नादेयसुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
 अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तशुत् ॥”
 (न आदेयमिति विग्रहे अग्राह्ये, त्रि । यथा,—
 “सौगन्धहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥”)
 नादेयः, पुं, (नद्या भवः । नदी + क् ।) काश-
 हृणम् । वानीरवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नादेयी, स्त्री, (नद्या भवा । “नद्यादिभ्यो क् ।”
 ४।२।६७। इति क् ततो डीष् ।) अम्बुवेतसः ।
 भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २।४।
 ६५ ॥ नागरङ्गः । जवा । यङ्गुष्ठः । इति मेदिनी ।
 ये, ८६ ॥ अभिमन्यः । (अस्याः पथ्यायो यथा,
 “अभिमन्यो जयः स त्याच्छीपर्णी गणिकारिका ।
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नाध, ऋ ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 आत्म-सकं ऐश्ये अकं-सेट् ।) ऋ, अननाधत् ।
 ड, नाधते । नाथो दवाश्रीरैश्वर्यनानि । इति
 दुर्गादासः ॥
 नाना, य, (न + “विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।”
 ५।२।२७। इति नाञ्प्रत्ययः ।) अने-
 कार्यम् । (यथा, मनुः । ६।१४८ ।
 “बङ्गीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥”)
 उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥
 (यथा, सुप्रबोधे । [वरः ॥”)
 “न नाना शम्भुना रामात् वर्षेणाधोऽक्षजो-
 नानाकन्दः, पुं, (नाना बहुवो कन्दा यस्य ।)
 पिङ्गालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुमूलश्च ॥
 (बहुमूलयुक्ते, त्रि ॥)
 नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधो
 ध्वनिर्वा ।) काहलावेणुवीणादिशब्दः । इति
 हारावली । २४६ ॥
 नानारूपः, त्रि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेक-
 प्रकारः । तत्पठ्याय । विविधः २ बहुविधः ३
 पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥ (यथा,
 मनुः । ६।३८ ।
 “भूमावप्येकैकदारे कालोत्तानि कषीवलैः ।
 नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥”
 नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, क्ली ।
 यथा, गोः रामायणे । ३।१।२१ ।
 “नानारूपैर्विरूपास्ते रूदैरशुभदर्शनाः ॥”)

नान्दीक

नानावर्णः, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविध-
शुक्लादिवर्णः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
चित्रम् २ किर्मीरः ३ कल्पायः ४ श्वलः ५
एतः ६ कर्कुरः ७ । इत्यमरः ॥ ११५१२७ ॥ विचि-
त्रम् ८ शारङ्गम् ९ कम्बरः १० कर्मीरः ११
चित्रलः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मण-
क्षत्रियादिषु ॥ (नानाविधो वर्णो यस्येति ।
विचित्रवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते ॥ १ । ३८ ।
“नानावर्णा लघ्वश्चवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्ष-
प्ररोहाभिगुणभूयिष्ठा ॥ ”)

नानाविधः, त्रि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।)

अनेकप्रकारः । विविधः । यथा,—

“तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाहृतैः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

नानुष्ठेयं, त्रि, (न अनुष्ठेयम् ।) अननुष्ठेयम् ।

अकर्तव्यम् । इति आकरणम् ॥

जान्त्रं, स्त्री, (नमत्यनेनेति । नम + “भस्जिगमि-
नमिहनिविश्यां वृद्धिश्च ॥ ” उणां ॥ ४ । १५६ ।

इति द्रुन् वृद्धिश्च ।) स्तोत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

नान्दीकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्द्याः
नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । “छापोः संज्ञा-
कृन्दसोर्वहुलम् ॥ ” ६ । ३ । ६३ । इति ब्रह्मः ।)

नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नान्दी, स्त्री, (नन्दन्त्यनेनेति । नन्द + घञ् । निपा-
तनात् दीर्घः । ततो डीप् ।) नाटकादादौ
मङ्गलार्था देवद्विजादीनामाशीः । यथा,—

“आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्तते ।

देवद्विजवृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्तुता ॥

केचित्तु । भेरीप्राया नान्दी ॥ ” इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ * ॥ नाटके विज्ञविधातायादौ नान्दी

कार्या । यदाह भरतः ।

“यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके ।

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विज्ञप्रशान्तये ॥

देवद्विजवृपादीनामाशीर्वादपरायणा ।

नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता ॥”

अन्यच्च ।

“देवद्विजवृपादीनामाशीर्वाचनपूर्विका ।

नान्दी कार्या बुधैर्यज्ञात्मकारेण संयुता ॥

गङ्गा नागपतिः सोमः सुधा नन्दा जयाशिशः ।

रभिर्नामपदैः कार्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥

प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनान्विता ।

आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका ॥

काचिद्वृषपदा नान्दी काचिद्वृषपदा तथा ।

सूत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रितः ॥”

इति मालतीमाधवटीका ॥

सन्द्विः । यथा । “नान्दी सन्द्विरिति कथ्यते ॥”

इत्युदाहृतत्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

नान्दीकः, पुं, (नान्दै नान्दर्थं कायतीति । कै +

कः ।) तोरणस्तम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नान्दीकरः, त्रि, (नान्दीं करोतीति । कृ + “दिवा-

विभेति ॥ ” ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दी-

श्लोकपाठकारी । तत्पर्यायः । नान्दीवादी २ ।

८६०

नान्दीमुख

इत्यमरः ॥ ३ । १ । ३८ ॥ “केचित्तु भेरीप्राया
नान्दी तद्वादनशीलः अत्र वदित्तु वाद-
नार्थावित्याहुः ।” इति भरतः ॥

नान्दीपटः, पुं, (नान्दै वृद्धार्थं पटो यत्र ।)

कूपादिसुखवन्धनम् । तत्पर्यायः । नान्दीमुखः २

वीनाहः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । १५८ ॥

नान्दीमुखः, पुं, (नान्दै वृद्धार्थं मुखं यस्य ।)

कूपादिसुखवन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । १५८ ॥

वृद्धिश्चाहभुक् पिष्टगणः । यथा,—

“नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

स च पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकश्च । इति

गोभिलसूत्रम् ॥ (नान्द्या वृद्धेर्मुखम् ।) वृद्धिश्चाह,

स्त्री । यथा,—

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

अत्र नान्दीमुखपदस्य आहपरत्वे इत्युदाह-

तत्त्वलेखनादभ्यत्र आहपरत्वम् ॥ ” तदितिकर्त-

यता यथा । “तत्र गोभिलः । अथाभ्युदयिक-

आहो युग्मानासादयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो

दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्यग्नमिति तन्निप्रश्नः

दधिवदराक्षताज्यमिश्राः पिष्टाः नान्दीमुखाः

पितरः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा नान्दी-

मुखेभ्यः पिष्टभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः

मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च

प्रीयन्तामिति न स्वधाश्च प्रयुञ्जीतेति ॥ अपि च ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ।

पितृनितिपदात् पूर्व्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ॥

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः स्वगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वाचतपुञ्जेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥

कुशलमां वसोधारां सप्तवारान् वृतेन तु ।

कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छि-

ताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पिष्टभ्यस्तदसु आह्वानमुपक्रमेत् ॥

वशिष्टोक्तो विधिः कृतस्त्वो न्रथ्योऽत्र निरा-

मिषः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥

प्रातरामन्तितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान् दद्यादङ्गुनैव हि पाणिना ॥

निपातो न हि सयस्य जानुनो विद्यते कचित् ।

सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् ॥

पिष्टभ्य इति दसेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृनर्थं प्रदापयेत् ॥

नात्रापस्यकरणं न पित्रा तीर्थमिच्छते ।

पात्राणां पूरणादीनि देवे नैव तु कारयेत् ॥

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराभ्यामपविचकान् ।

स्वार्थं समुदातथं नैकैकस्यात्र दीयते ॥

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

न त्वाश्वत्थु जपेदत्र कदाचित् पिष्टसंहिताम् ।

नान्दीमुख

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥

यस्तत्र प्रकरोन्नस्य तिलवदयववत्तथा ।

उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तपेषु विपरीतकः ॥

सम्यग्नमिति तप्ताः स्य प्रशस्थाने विधीयते ।

सुसम्यग्नमिति प्रोक्ते शेषमन्त्रं निवेदयेत् ॥

प्रागप्येव्यथ दर्भेषु आद्यमामन्त्रा पूर्व्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति निमित्ताः ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशागदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥

सर्व्वस्मादन्नमुद्रित्य यज्जनैरुपस्थि च ।

संयोज्य यवकर्कसुदधिमिः प्राङ्मुखस्ततः ॥

अवनेजनवत् पिष्टान् दत्त्वा विस्त्रप्रमाणकान् ।

तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥

उत्तरोत्तरदानेन पित्तानामुत्तरोत्तरम् ।

भवेदधश्चाचरणादधोऽधः आह्वकर्मसु ॥

तस्मात् आह्वेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।

मूलमध्यागदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्वयेत् ॥

गन्धादीन्निक्षिपेत्तूर्ण्यौ तत आचामयेत् ॥

“अथाग्नभूमिमासिञ्चेत् सु सुप्रोक्षितमस्त्रि ।

शिवा आपः सन्धिति च युग्मानिवोदकेन च ।

सौमनस्यमस्त्रिति च पुण्यादानमनन्तरम् ॥

अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्रित्यक्षतानपि दापयेत् ।

अक्षयोदकदानान् अर्घ्यदानवदित्ये ॥

षष्ठेऽपि नित्यं तत् कुर्वाणश्चतुर्थ्या कदाचन ।

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वस्त्रेव द्विजोत्तमैः ॥

पवित्रान्तर्हितान् पिष्टान् सिद्धेऽक्षानपात्रकान् ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुलग्रहणं सदा ॥”

कृत्वा धूर्ध्वस्थं विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥”

तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।

“कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववैष्णवः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्ममादिके तथा ।

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥”

मत्स्यपुराणे ।

“अन्नप्राप्ते च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ।

पुंसवने निवेके च नववैष्णवप्रवेशने ॥

देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठार्था विधीयते ।

तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्चाहं प्रकीर्तितम् ॥”

कूर्मपुराणे ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ।

वृद्धिश्चाहं प्रकुर्व्वीत बहुसर्पिःसमाहितम् ॥”

इति आह्वकर्मसु ।

यजुर्वेदीयवृद्धिश्चाह्वकर्मसु ।

यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कोरदूषकक्षामाकनीवारशान्तवृत्तविक्रम-
लकप्रियङ्गुमधुलिकानान्दीमुखीकुक्कुटविन्दक-
धुकवस्तकोदपनीमुकुन्दकरेणुयवप्रस्थतः कुश-
न्यविशेषाः ॥” चतुर्दशाक्षरवृत्तिविधेः ।

लक्षणादिकानु कृन्दःशब्दे न्रथ्यम् ॥”

नाभिः

नाभी

नामक

सुखं करिष्यमाणत्वेनास्यस्येति । अच् । अभ्यु-
द्यपारम्भयुक्ते, चि । यथा, रामायणे । २ ।
८१ । १ ।
“ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुः सविशेषज्ञास्त्वैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥”
नान्दीवादी, [न] चि, (नान्दीं वदतीति । वद +
निनिः ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । नान्दीवदन-
शीलः । भेरीवादनशीलः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति । न +
आप् + “नञ्पाप इट् च ।” उणां ३ । ८७ ।
इति तन् इट् च ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु पट्टिकायां कुवेरिणो जातः । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ शूद्रायां चक्षियाज्जातः । इति
विवादाण्यवसेतुः ॥ तस्य चौरं कर्म । तत्-
पर्यायः । चुरी २ सुखी ३ दिवाकीर्तिः ४
अन्तावसायी ५ । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ कृत्री ६
वात्सीसुतः ७ नखकुट्टः ८ ग्रामणीः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रिलः १० सुखः ११ भास्व-
रः १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
३ । ७३ ।
“नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणाश्चैव वायसः ।
नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका
गृहम् ।) नापितशाला ॥ नापितगृहम् । तत्-
पर्यायः । खरकूटी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाभिः, पुं, (नक्षते बध्नाति विपचादीनिति ।
नह वन्धे + “नहो भञ्ज ।” उणां ४ । १२५ ।
मध्यम् ।) यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६३ ।
“अरेः सम्भार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
नाभिः सन्ध्यायते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
नक्षितः । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ प्रियव्रतराज-
पौत्रः । (अमोघस्य पुत्रः । यथा, ब्रह्माण्डे ।
३५ अध्याये ।
“तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव ।
क्षेत्रो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥”
नामये दक्षिणं वर्षं हिमवन्तं पिता ददौ ॥”)
गोत्रम् । इति त्रिचिन्मसारीणादित्तिः ॥ (प्रधा
नम् । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । १८ । २० ।
“सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
“नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः
स्थिरः ॥”)
नाभिः, पुं स्त्री, (नह वन्धे + इञ् भञ्जान्तादेशः ।)
पाण्डुजम् । इति मेदिनी । भे, ६ ॥ नाइ इति
माया । तत्पर्यायः । नाभी २ तुन्दकूपी ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ उदरावर्तः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ११७ ।
“विष्णुर्नाभिः ससुदभूतो वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुरेवैष इत्याहुर्लोकं भागवता जनाः ॥”)

II.

216

“स च गर्भस्थस्य सप्रभिर्मासैर्भवति ।” इति
सुखबोधः ॥ (“तस्य चेन्नाभिः पच्येत तां लोभ-
मधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्य-
ज्यादेवामेवतैलौघधानां चूर्णेनावचूर्णयेदधनाडी-
कल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥” इति चरके शरीर-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन् स्थाने मणि-
पुरनामदण्डदलपद्ममस्ति । यथा,—
“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवज्रिनं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दण्डमिच्छ दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकाकारणम् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

कस्तूरिकामदे, स्त्री । इति मेदिनी । भे, ६ ॥
नाभिकण्टकः, पुं, (नाभेः कण्टक इव ।) आवर्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गोड इति भाषा ॥
नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति । कै + कः ।)
कटभौष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाभिगुडकः, पुं, (नाभौ गुडको गोलः ।) स्फीत-
नाभिः । गोड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गर्भण्डः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिकण्टकः
३ आवर्तः ४ । इति शब्दरत्नावली । गोखः ५
नाभिगोलकः ६ । इति जटाधरः ॥
नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः ।) नाभिगुडकः ।
इति जटाधरः ॥
नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति । जन् + डः ।)
ब्रह्मा । इति धरणिः ॥
नाभिजन्मा, [न] पुं, (नाभौ जन्म यस्य ।)
ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाडी ।)
नाभिसम्बन्धिनी नाडी । तत्पर्यायः । अमला
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १५ । ७ ।
“तदङ्गुष्ठय्याच्युतनाभिनाला
कचित् नृगीनामनवा प्रकृतिः ॥”)

नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूतृपत्तिर्यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १२७ ॥
नाभिर्वर्धः, पुं, (नाभेरग्रीधपुत्रस्य वर्षः ।) भारत-
वर्षः । यथा, “योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम
सप्तद्वीपाधिपतिर्बभूव तस्य चाग्नीध्रादयो दश
पुत्रा बभूवुः त्रयः प्रव्रजिताः शिशूनां सप्तानां
सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बूद्वीपाधिपते-
श्चाग्नीध्रस्य नव पुत्रा बभूवुः ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्यश्चैव कुरुर्भद्राश्चैवकुमान् ॥
नव वर्षाणि तेभ्यः पित्रा दत्तानि वनं प्रविशता
चाग्नीध्रेण । हिमालयस्याधिपतेर्नाभिर्धर्मः
पुत्रो बभूव ऋषभाङ्गरतः भरतेन चिरकालं
धर्मिण्य शासितत्वादिदं भारतं वर्षमभूत् ॥” इति
नारसिंहे ३० अध्यायः ॥
नाभी, स्त्री, (नाभि + वा डीष् ।) नाभिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
६०८ ।

“सनखपदमधिकगौरं नाभीमूलं निरंशुकं
हत्वा ।

अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः ॥”
नाभीलं, स्त्री, (नाभीं लातीति । ला + कः ।)
नार्या वङ्गणः । कच्छम् । गर्भाण्डम् । इति
मेदिनी । ले, १०१ ॥ नाभिगाम्भीर्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

नाभ्यं, चि, (नाभेरिदमिति । नाभि + यत् ।)
नाभिसम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ४ । १३ ।

“पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥”

नाभये हितम् । “शरीरावयवात् यत् ॥” ५ । १ । ६ ।
इति यत् । “नाभि नभश्च ॥” ५ । १ । २ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या नाभेर्नभादेशस्तु न भवति ।
अस्य गवादितया सन्नियोगादित्यत्वात् रथनाभा-
वेव प्रवृत्तेः । नाभिहिते च ॥ महादेवे, पुं ।
यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १६ ।

“नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥”
नाम, य, (नामयतीति नाम्यतेऽनेन वा । नम + णिच्
+ बाहुलकात् डः ।) प्राकाश्यम् । सम्भावना ।
क्रोधः । उपगमः । कुतुसनम् । इत्यमरः । ३ । ३ ।
२५० ॥ प्रकाश्ये यथा । हिमालयो नाम नगाधि-
राजः । हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥
सम्भाये सम्भावनायाम् इह नाम सीता भवि-
ष्यति ॥ क्रोधे ममापि नाम दशाननस्य परैरभि-
भवः ॥ उपगमः साध्योऽङ्गीकारः एवं नामास्तु ॥
कुतुसने को नामायं सवितुरुदये स्वापमेवं
विधत्ते ॥ विस्मये च । अम्यो नाम गिरिमारो-
हति ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्मरणम् ।
विकल्पः । इति मेदिनी । भे, ५३ ॥

नाम, [न] स्त्री, न्यायते अभ्यस्यते यत् तत् ।
(ना अभ्यासे + “नामन् सोमन् ओमन्निति ।”
उणां ४ । १५० । इति मनिनृप्रत्ययेन निपात-
नात् साधुः ।) संज्ञा । तत्पर्यायः । आख्या २
आज्ञा २ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५ । इत्य-
मरः । १ । ६ । ८ ॥ आज्ञानम् ६ लक्षणम् ७ अप-
देशः ८ आज्ञयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११
अभिख्या १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लिङ्गम् ।
तच्च स्यादिविभक्त्यर्थः शब्दः । तत्तु पञ्चविधं
यथा,—

“उणादन्तं कदन्तश्च तद्धितान्तं समासजम् ।
शब्दानुकरणश्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥”

इति गोपीचन्द्रः ॥

अवक्तव्यनामानि यथा,—

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि कृपणस्य च ।
प्राणान्तेऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

नामकरणं, स्त्री, (नाम्नः करणं यच्च ।) संस्कार-
विशेषः । तत्रोक्तनक्षत्राणि यथा । अश्विनी १
रोहिणी ४ मृगशिराः ५ पुनर्वसुः ७ उत्तर-
फल्गुनी १२ स्वाती १५ अनुराधाः १७ उत्तरा-

वाङ्मय २१ अथवा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ उत्तरभाद्रपदा २५ रेवती २६ तत्र लम्बं यथा। यल्लयस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा-
स्तिष्ठन्ति तल्लये नामकरणं कार्यम् ॥ तत्र
दिननियमः । दश १० एकादश ११ द्वादश १२
शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
संवत्सरे वेति गोभिलः ॥ एतच्च प्रशस्ततरतम-
परपरकालकर्म्मतरपरम् । एकादशाह इति
मुख्यः कल्प इति रघुनन्दनमतम् ॥ * ॥ तदनु-
ष्ठानं यथा । “जन्मग्रहाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात्
प्राक् माता शुचिजा वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य
भर्तुर्दक्षिणतः स्थित्वा प्रयच्छत्युदक्षिरसं
पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदयेषु कुशेषु
उपविशति अतः पितैवाधिकारी । अथ जुहोति
प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथि-
नक्षत्रयोर्देवताये ताश्च ब्रह्मलवृविष्णुयमसोम-
कुमारसुनिवसुपिशाचधर्मरुद्रवायुमन्मथयक्ष-
पितरः पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषां ह्येमे
विशेषमाह कन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘नामधेये सुनिवसुपिशाचा बहुवत् सदा ।
यच्चाश्च पितरो देवा यद्यथास्तिथिदेवताः ॥’
तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतयाः । शेषा
एकवचनान्ता होतयाः । नक्षत्राणि अश्वि-
न्यादीनि । तद्देवताश्च ज्योतिषे । अश्विमेत्या-
दयः । नक्षत्रहोमे कन्दोगपरिशिष्टम् ।
‘आग्नेयादेभ्य सर्पादे विश्वाखादे तथैव च ।
आषाढादे धनिष्ठादे अश्विन्यादे तथैव च ॥
इन्द्रान्यतानि बहुवद्व्याणां जुहुयात् सदा ।
इन्द्रद्वयं द्विवक्ष्येमवशिष्टान्यथैकवत् ॥’
तद्देवताहोमे विशेषः ।

‘देवता अपि जूयन्ते बहुवत् सर्पवस्वपः ।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्व्याश्विनौ तथा ॥’
देवाः विश्वेदेवाः । कवर्गादिपञ्चतृतीयादि-
वर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्यं यरलवादन्यतमवर्ण-
मध्यं विश्वम्भरादिवत् कन्दान्तं समो धनान्तं दीर्घ-
विसर्गान्तं च नाम कुर्यात् । एतच्च खगोलोक्त-
त्वात् प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि-
सम्बन्धं च नाम कुर्यात् । तत्र शुद्धलिखितवच-
नाद्नामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात्
स्वनक्षत्रपादानुसारेण । ततश्च कुमारस्य मुख-
भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् क्षिद्रविशेषान्
सप्त मुखमक्षिणी नासिके कर्णाविति आभि-
मुख्येन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्रं जपेत् ॥
तच्च नाम शुर्मेवर्माद्युपपदान्तत्वेन कर्तव्यम् ।
यथा,—

‘ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शुर्मेवर्मादिसंयुतम् ॥
शुर्मेति आक्षान्त्योक्तं वर्मेति चक्षसंययम् ।
शुभदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥
नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा ।
नामाङ्गल्यं जुगुप्सां वा नाम कुर्यात् समाचरम् ॥

नातिदीर्घं नातिद्वयं नातिगुलं चरान्वितम् ।
सुखोच्चार्याचरं नाम कुर्याच्च प्रवणाचरम् ॥’
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥
प्रवणाचरं लघूत्तराचरम् । इति तट्टीकाकारः ॥
गोभिलः । ‘अयुग्मकदान्तं तथा स्त्रीणाम् ।
अयुग्मकम् अयुगाचरम् । दान्तं दकारान्तम् ।
यथा यशोदेत्यादि ॥ * ॥ तस्य श्रीपूर्वकत्वं
यथा,—

‘देवं गुरुं गुरुस्थानं चैत्रं चैत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥’
इति राघवभट्टवृत्तप्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामि-
त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन
जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नो न न्यतानां तथेति
शिष्टाचारः ॥ * ॥ गोभिलः । मात्रे चैनं प्रथमं
नामधेयमाख्याय यथार्थमुदीर्य वामदेयगानान्तं
कुर्यात् गौर्दक्षिणा ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥

नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्नः द्वादशी ।) व्रतविशेषः ।
यथा,—

“गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सर-
स्वती ।

मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा वारायणी क्रमात् ।
मार्गद्वितीयामारभ्य पूर्वोक्तं लभते फलम् ॥
पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासे कृष्णाष्टमी-
व्रतफलम् ।

अर्धनारीश्वरं रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥
पूजयेद्विधिवन्तारी न वियोगमवाप्नुयात् ।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्चैश्वरं सदा ॥

शङ्करं वामभागस्यं सर्वकाममवाप्नुयात् ।
मार्गशिखादे केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् ।
धूपसगदीपादौरोप्य संपूज्य दक्षिणाभिश्च
नामभिः । अश्वमेधगृपस्यवाजपेयमतिरात्र-
नक्तमथामिष्टोमोपवासमेव । पुरुषमेवसौत्रा-
मणिं पञ्चयज्ञहोमगोलक्षं सर्वमथास्याप्यान्ते
नित्यं सरणाच्चैनात्तन्नाम्ना । इत्याद्ये नाम-
द्वादशी ॥ इति देवीपुराणम् ॥

नामधेयं, स्त्री, (नामैव । नाम + “भागरूप-
नामभ्यो धेयः ।” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्ति-
कोक्ता धेयः ।) नाम । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ॥
(यथा, मनुः । २ । २० ।

“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुराणे तिथौ सुहृत्तं वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥”)

नामशेषः, चि, (नाम्नः शेषो यस्य । नाम आख्या
एव शेषो यस्येति वा ।) न्यतः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३८ ॥ मरणे, पुं ।

नामापराधः, पुं, (नाम्नि नामविषये अपराधः ।
नाम्नः सकाशात् अपराधो वा ।) साधुनिन्दा-
दिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेषः । यथा,—

“के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नो भगवतः कृताः ।
विविन्दन्ति वृणां कृत्यं प्राकृतं ह्यानयन्ति च ॥
तत् कथ्यतां महामागापराधं नाम्नि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दे तज्जनादिषु ॥

श्रीनारद उवाच ।
विन्दन्ति वृणां कृत्यं प्राकृतं ह्यानयन्ति च ॥
तत् कथ्यतां महामागापराधं नाम्नि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दे तज्जनादिषु ॥

“के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नो भगवतः कृताः ।
विविन्दन्ति वृणां कृत्यं प्राकृतं ह्यानयन्ति च ॥
तत् कथ्यतां महामागापराधं नाम्नि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दे तज्जनादिषु ॥

“के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नो भगवतः कृताः ।
विविन्दन्ति वृणां कृत्यं प्राकृतं ह्यानयन्ति च ॥
तत् कथ्यतां महामागापराधं नाम्नि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दे तज्जनादिषु ॥

सनत्कुमार उवाच ।

सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितर्कते
यतः ख्यातिं यातस्तस्य हसते गर्हयति च ।
तथा विष्णोरिष्टं य इह गुणनामादि सकलं
धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः ।

गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं
तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम् ।
नाम्नां वलादयस्य हि पापवृद्धि-
नं विद्यते तस्य शठस्य शुद्धिः ॥

द्विवैकसां गुरोः पित्रोर्भसुराणाञ्च गर्हनम् ।
नामापराधं यत्तत् स्यादेवैष्णवानां तथा वृणाम् ॥

गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीर्नृपान्निन्दन्ति नारदः ॥
नामापराधी स भवेन्नाम गोविन्दवैष्णवान् ॥

सर्वतोर्थाणि चैत्राणि चावमन्यति निन्दति ।
गङ्गासरस्वतीयामीश्वरापराधी भवेन्नरः ॥

श्रीमद्भागवतं महाभारतं ब्राह्मणान् गुरुम् ।
मन्त्रं महाप्रसादश्च योऽवमन्यति नारकी ॥

अवतारान् हरस्तत्तन्नामभक्ताञ्च निन्दति ।
अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधमः ॥

गोविन्दस्यार्चनं कुर्यादवमन्यति वैष्णवान् ।
निन्दतीह च नामानि स नाम्नोऽपराधकृत् ॥

वर्णाश्रमानन्यजांश्च जातिवृद्धावमन्यति ।
वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधमः ॥

द्विजवन्तुं स्त्रियं शूद्रं जातिभेदेन वैष्णवम् ।
येऽवमन्यन्ति निन्दन्ति ते वै निरयगाभिजाः ॥

अर्चे विष्णोः शिलाधोगुरुषु नरमतिवैष्णवे जाति-
विष्णोर्वा वैष्णवानां कलिमलमथने प्रादुर्धी-
विष्णोर्निर्मात्यनाम्नोः कलुषदहनयोरन्य-
स्त्रिंशौ सर्वेश्वरेषु तदितरसमधीर्ष्यस्य वा
पूज्यते देवसामान्यं कृत्वा नारायणं यो न सेवति ॥

नामापराधी स भवेदेवैष्णवान् यो न सेवति ॥
नारद उवाच ।

नामापराधा ह्यपराः कति सन्ति तपोधन ! ।
तत् कथ्यतां मे सकलं यदि योग्यो भवामि ते ॥

सनत्कुमार उवाच ।
वैष्णवे शठतां विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूषुरे ।
निन्दां यः कुरुते मोहादपराधी स नारकी ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्याये ॥
अपि च ।

“धर्मव्रतत्यागदुतादिसर्व-
शुभक्रियासाध्यमपि प्रमादः ।
अश्रद्धाधने विमुखेऽप्यश्रद्धा-
यच्चोपदेशः शिवनामापराधः ॥

शुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितो नरः ।
अहं ममादि परमो नाम्नि सोऽपराधकृत् ॥

अपराधभञ्जनमाह ।
“जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन ।
सदा संकीर्तयेन्नाम तदेकशूरयो भवेत् ॥

हानिहेतुः पतिरूपपतिः । बहुलवैश्याभोगोप-
रसिको वैशिकः । वैशिकस्तूतममध्यमाधम-
भेदात् त्रिविधः । दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उप-
चारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः
प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-
भावं गृह्णाति स मध्यमः । भयङ्कपालञ्चाश्रूयः
कामक्रीडायामकृतकत्याक्त्यविचारोऽधमः ॥*॥
मानी चतुरश्र शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टा-
व्यञ्जसमागमश्चतुरः । प्रोषितपतिरूपपतिर्वैशि-
कश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास
एव । तेषाञ्च नर्म्मसचिवपीठमर्द्विटचेटक-
विदूषकभेदाच्चतुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ-
मर्दः । नर्म्मसचिवोऽध्ययमेव । कामतलकला-
कोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेटकः । अङ्गादि-
वैकृत्यैर्हासकारी विदूषकः ॥*॥ तेषामष्ट-
सात्त्विकगुणाः । यथा,—
“खेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रणयाविव्यहौ सात्त्विका गुणाः ॥”*॥
तेषां दशावस्था यथा,—
“अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।
उद्देशश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।
जड़ता निधनान्वेव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
(अस्म्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ३३—३८ ।
“व्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्-
साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकास्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
अविकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥
साधारणः प्रचण्डश्चपलोऽङ्कारदर्पभूषिष्ठः ।
आत्मज्ञाघानिरतो धीरैर्धोरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो नटदुरनिशं कलापरो धीरललितः
स्यात् ।
सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात् ॥”
एषाञ्च शृङ्गाररूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ ।
३६—४४ ।
“अभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।
एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥
अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र वद्वभावा यः ।
दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥
एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषासुत्तममध्याधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽहौ च ॥”
एषामुदाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)
नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतृणां सेनापतीनां
वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + खल । टाप्
अत इत्वच् ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा ।
यथा, —
“ततोऽष्टनायिका देया यत्रतः परिपूजयेत् ॥
उग्रचण्डां प्रचण्डाश्च चण्डोगां चण्डनायिकाम् ।
अतिचण्डाश्च चामुण्डां चण्डां चण्डवतीन्तथा ॥
पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।
पञ्चोपचारैः संपूज्य भैरवान्मध्यदेशतः ॥”
इति प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥
शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च
त्रिविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवनिता
चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्त्रीया । स्त्रीयापि
त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तथा
अङ्कुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-
पराधीनरतिर्नवोढा । सैव क्रमशो जात-
प्रश्रया विश्रम्भनवोढा । समानलज्जामदना
मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रम्भनवोढा ।
पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।
मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । यज्ञ
कोपप्रकाशा धीरा । अयज्ञकोपप्रकाशा
अधीरा । यज्ञायज्ञकोपप्रकाशा धीराधीरा ।
एते धीरादयस्त्रयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्तुरधिकस्नेहा
ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा ॥
अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च
द्विविधा । परोढा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा
लक्षिता कुलटा अगुशयानामुदिताप्रभृतीनां
परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्त-
सुरतगोपना च । वर्त्तव्यमाणसुरतगोपना । वर्त्त-
मानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्वि-
दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अगुशयाना त्रिविधा ।
वर्त्तमानस्थानविषदृग्नेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्थानध्वस्तसङ्केतस्थले भर्तुर्गमनानुमानेन ॥*॥
वित्तमात्रोपार्थकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्य-
वनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्ति-
गन्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-
गन्विता द्विविधा । प्रेमगन्विता सौन्दर्यगन्विता
च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा
मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पा-
पनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टतमा-
पनेयो गुरुः ॥ * ॥ एताः षोडश अष्टाभिरव-
स्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रेषितभर्तृका
खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्र-
लब्धा वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसा-
रिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकां श्रुतं भेदा
भवन्ति । तासां सुप्तममध्यमाधमगणनया चतु-
रधिकाश्रीतिश्रुतत्रयं भेदा भवन्ति । तत्रासां
दिव्य-अदिव्य-दिव्यादिव्यभेदेन गणनया द्विपञ्चा-
शदधिकश्रुतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रस-
मञ्जरी ॥ * ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—६३ ।
 “अथ नायिका त्रिविधा स्वाध्याया साधारणस्तीति ।
 नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
 विनयार्जवादिभिर्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।
 सापि कथिता त्रिविधा सुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥
 प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।
 कथिता नटुश्च माने समधिकलज्जावती सुग्धा ॥
 मध्या विचित्रसुरता प्रहृष्टसुरधौवना ।
 इवत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥
 स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
 भावोन्नता दरप्रीडा प्रगल्भक्रान्तनायका ॥
 ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।
 प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्ता मध्याधीरा दहेदुषा ॥
 धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परयोक्तिभिः ।
 प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतित्तदा ॥
 उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः ।
 धीराधीरा तु सोलुखभाषितैः खेदेयदमुम् ॥
 तर्जयेत्ताडयेदस्या प्रत्येकं ता अपि दिधा ।
 कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वाद्वायकप्रणयं प्रति ॥
 मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
 सुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयामेदास्त्रयोदश ॥
 परकीया द्विधा प्रोक्ता परोक्षा कन्यका तथा ।
 यात्रादिनिरताऽन्योऽपि कुलटा गलितत्रया ॥
 कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
 धीरा कलाप्रगल्भा स्यादेषा सामान्यनायिका ॥
 निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रञ्जति गुणिवपि ।
 वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वहिः ॥
 काममङ्गीकृतमपि परिचीणधनं नरम् ।
 मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
 तस्कराः पण्डिताः सुखाः सुखप्राप्त्यनास्तथा ।
 जिज्ञिन्मन्त्रकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥
 यथापि मदनयत्ता कापि सत्यागुरागिणी ।
 रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
 अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावैताः योऽप्यभेदिताः ।
 स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽभिसारिका ॥
 कलहान्तरिता दिप्रलब्धा प्रोक्षितभर्तृका ।
 अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
 कान्तो रतिगुणाकण्ठो न जहाति यदन्तिकम् ।
 विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥
 प्रार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसम्मोगचिद्धितः ।
 सा खण्डितेति कथिता धीरैर्यौवनाकषायिता ॥
 अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
 स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥
 संलीना स्त्रियु गात्रेषु गृहकौकृतविभूषणा ।
 अवगुण्डनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
 विचित्रोज्ज्वलवेषा तु बलवत्पुरनिस्सना ।
 प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वेष्याऽभिसरेत् यदि ॥
 मदस्खलितसंलापा विभ्रमत्पुल्ललोचना ।
 आविर्भूतनिश्चारा स्यात् प्रेम्णाभिसरेद् यदि ॥
 प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।
 चैत्रं वाटी भगदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
 मालयश्च वसुधामनश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥

एवं कृताभिसाराणां पुंस्त्रीनां विनोदने ।
 स्थानान्यथै तथा ध्वान्तच्छन्नेषु कचिदाश्रयः ॥*॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोधादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
 प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
 विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
 नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
 सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोक्षितभर्तृका ॥
 कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेषमनि ।
 सा तु वासकसज्जा स्याद्विरहप्रियसङ्गमा ॥
 आगन्तुं कृतचित्तोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 इति साष्टाविंशतिशतसुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।
 चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
 स्यात् ॥
 कचिद्व्योमसाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।
 इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥”
 एतासासुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि ॥
 अथासामलङ्काराः । यथा, तत्रैव । ३ । ६४ ।
 “यौवने सत्वजास्तसामयविंशतिसंख्यकाः ।
 अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
 प्रोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।
 औदार्यं धैर्यमिह्यते सन्नेव स्युरयनजाः ॥
 लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विज्योः किलकिञ्चित्तम् ।
 मोहादितं कुटुमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
 विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
 हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।
 स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥”
 अथ सुग्धाकन्ययोरनुरागेज्जितानि । यथा,
 तत्रैव । ३ । १२३ ।
 “दृष्टा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्यक्तं तं पश्यति प्रियम् ॥
 बहुधा एच्छमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
 समस्तद्वारं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
 अन्यैः प्रवर्तितां शृण्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।
 शृणोत्यन्यत्र दत्ताची प्रिये वालासुरागिणी ॥”
 अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेज्जितानि ।
 यथा, तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
 “चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलोचनपथश्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥
 कापि कुन्तलसंयानसंयमयपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
 आच्छादयति वागादौः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
 सखीमधो गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 स्थिता दृष्टिपथे शृण्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभायते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
 यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं सुधा ।
 कर्णकण्ठयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं वालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वधस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥

अङ्गुष्ठायैव लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दृष्टति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न सुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्ययाजेन केनचित् ।
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे सुदुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तदोगे वियोगे मलिना दृष्टा ।
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमल्लानि सुभा न परिवर्जते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति ।
 भाषते स्मृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवलिङ्गाः ।
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रयाणि तु ।
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा सुवर्णयोनिः ।
 लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ॥
 दूतीसम्युपगतेर्नाथा भावाभिव्यक्तिरिह ॥
 कस्तूरीविशेषः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “चूर्णाकृतिसु खरिका तिलका तिलाभा
 कौलित्यवीजसङ्ग्री च कुलत्पिकाया ।
 स्थूला यतः कियदियं किल पिङ्गिका स्या-
 त्तस्याश्च किञ्चिदधिकपि च नयिकेया ॥”
 नारं, क्ली, (नराणां समूहः । नर + समूहः
 अण् ।) नरसमूहः । इति आकरणम् ॥ (नर-
 स्वेदमिति । नर + “तस्येदम् । ” ४ । १ । २२ ।
 इत्यण् ।) नरसमूहानि, त्रि । यथा,—
 “मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं स्युचि स्मृतम् ।
 नारं सृष्ट्वा तु सत्तेहं सचेली जगदीशध्वजस्तु ॥”
 इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशध्वजस्तु ॥ (नर +
 नारः, पुं, (नरस्यायमिति । २, ५३ ।
 तर्कः । जलम् । इति मेदिनी । २, ५३ ।
 नारकः, पुं, (नरक एव । प्रजापत्यण् ।) नरक-
 (नरके भवः । “तत्र भवः । ” ४ । १५ । इत्यण् ।)
 नरकस्थप्राणिनि, त्रि । १५ । ७३ ।
 (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७३ ।
 “अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्वतः ।
 तदेव भूतसाहसं संख्यासुपगतं तव ॥”
 नारकी, [नृ] त्रि, (नरको भीयतया अर्थ-
 स्थिति । नरक + इनिः ।) नरकस्थः । यथा,—
 “परेण विहितं कर्म स्वकर्मेति नारकी ॥
 स उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥
 इति दृष्टव्यमनुरागे उत्तरखण्डे ७८ अष्टादश-
 नारकीटः, पुं, अश्मकीटः । (नारकेषु नरसमूहेषु
 कीट इव घृणाहंवात् ।) स्वदत्ताष्टाविंशति-
 इति मेदिनी । टे, ६३ ॥
 नारङ्गं, क्ली, (वृणातीति । नृ नये + वाङ्मूलक-
 अङ्गच् धातोर्दृङ्ङि । इत्यङ्गुलदन्तः । १ । १२४ ।
 गजैरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नारङ्गः, पुं, (नृ नये + अङ्गच् । दृङ्ङि । इति मेदिनी । ३, ३६ ॥
 रसः । यमजप्राणी । विटः । नारङ्गः इति भाषा-
 तत्पर्यायः । नागरङ्गः २ । योमादङ्गः २ ।
 येरावतः ५ । वक्तुवासः ६ । गन्धादङ्गः १० ।
 रङ्गः = सरङ्गः ६ । गन्धादङ्गः १० ।

नारदः

वरिष्ठः १२। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अस्त्व-
त्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्।
वातामकमिश्रलथमनाशित्वम्। वल्यत्वम्। रुच्य-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्केशरगुणाः।
“अयमस्मीधुरं वृष्यं वातविनाशनम्।
रुच्यं वातहरश्चैव नागरङ्गस्य केशरम्॥”

इति राजवल्लभः॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददा-
तीति। दा+कः। यद्वा, नारं नरसमूहं द्याति
खल्वयति कलहेनेति। दो+कः। नारं जलं
ददाति पितृभ्य इति वा। तदुक्तम्,—
“नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥”)
देवविशेषः। स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुप-
वर्जनात्मा गन्धर्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्यात् शूद्र-
पत्न्यां जातः। यथा,—

शौनक उवाच।

“ब्रह्मवीर्याच्छूद्रपत्न्यां गन्धर्वोपवर्जणः।
जातः केन प्रकारेण तद्वान् वक्तुमर्हति॥
सौतिरुवाच।

काम्यकुजे च देशे च इमिलो गोपराजकः।
कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता॥
स्वामिदोषेण सा बन्धा काले च भर्तुराज्ञया।
उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम्॥
क्रोधमानश्च श्रीकृष्णं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसा।
तस्मै सुवेषं कृत्वा सा ध्यानान्तश्च मुनेः पुरः॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।
गोपिकाहं दिजयेष्ट! इमिलस्य च कामिनी।
पुत्रार्थिनी चागताहं तन्मूलं भर्तुराज्ञया॥
वैर्याधानं कुरु मयि! स्त्री नोपेक्ष्या ह्यपस्थिता।
तेजोयसां न दोषाय वहेः सर्वभुजो यथा॥
वृषलीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः।
एतस्मिन्नन्तरे तेन पथा यास्यति मेनका।
नया ऊरुस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्यं पपात ह॥
कृतुस्वाता च वृषली कृत्वा तद्वचनं मुदा।
सा विप्र! गेहे साध्वी च सुषुप्ते तनयं वरम्॥
तमकाञ्चनवर्णं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनाष्टवर्णं च काले बालो बभूव ह॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥
ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकेभ्यश्च बालकः।
जातिस्मरौ महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः॥
वैर्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुनेः॥
मुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥
कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्भूवर्चवो नराः।
नारददौ तत्कण्ठश्च तेन तन्नारदः स्मृतः॥
नारददौ तत्कण्ठश्च तेन तन्नारदः स्मृतः॥
ततो बभूव कालश्च नारदात् कण्ठदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदश्चेति मङ्गलम्॥
शिशुनः पञ्चवर्षाया महातेजस्विनो यथा॥
चतुर्वर्षे को सुनिस्सौ ब्राह्मणाश्च कपालवः।
अक्षयुषं शिशुं बाला विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥

नाराचः

महाज्ञानी शिशुस्तस्यौ गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जजाप सः॥
दियं वर्षसहस्रञ्च निराहारः कृशोदरः।
ददर्श बालको ध्याने दियं लोकश्च बालकम्॥
द्विभुजं सुरलीहस्तश्चन्दनेन विचर्चितम्।
विरराम च प्रोक्तार्त्तो यदा यदृष्टुमक्षमः॥
रुरोदाश्रयस्थले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवाकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति॥
सकृद्यद्दर्शितं रूपं तदेव नाधुना पुनः।
पुनर्द्रक्षसि गोविन्दं जन्ममृत्युहरं हरिम्॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम मुदान्वितः।
काले तयाज तीर्थे च तनुं कृष्णं हृदि स्मरन्॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महासुने॥
तनुं त्यक्त्वा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविग्रहे॥
कतिकल्पान्तरेऽतीते स्रष्टुं सृष्टिविधौ पुनः।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभिः साङ्गं कण्ठाद्भूव सः॥
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ॥

तस्य सर्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
“तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दत्तप्रजापतिः।
क्रोधश्चक्रे महाभाग! नारदं स शशाप च॥”
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
“तस्मात्प्रोक्तं तु ते मृष्टं न भवेद्भ्रमतः पदम्॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्याय-
स्तुतिका च॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मक
उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १।
३। ६।

“धोदशैव सहस्राणि पुराणानि संज्ञितम्।
पञ्चविंशतिसहस्रं नारदं परमं मतम्॥”
शाकदीपस्य पञ्चतविशेषः। यथा, मातुल्ये।
१२१। ११।
“नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गाशैलो महाचितः।
तत्राचले ससुतपत्नौ पूर्वं नारदपत्नौ॥”
विश्वामित्रपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते।
१३। ४। ५८।

“उर्ज्योनिरुदापेक्षी नारदश्च महानृषिः।
विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः॥”
नारा, स्त्री, (नरस्य मुनेरियम्। नर+“तस्ये-
दम्।” ४। ३। १२०। इति अण्। ततश्चाप्।
“यद्यपि अणि कृते डीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि
कान्दसलक्षणेऽपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्पन्ते इति पाणिनीको डीप्
प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते
टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः।” इति मनु-
संहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः। १। १०। १। जलम्।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। १। १०।
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥”)
नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति।
चमु अदने+“अन्धेऽपि दृश्यते।” ३। १। १०।
इति डः।) समुदायलौहमयवाणः। तत्पर्यायः।
प्रचुङ्गनः २। इत्यमरः। २। ८। ८७॥ लोह-

नाराय

नालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
वृहत्पञ्चाङ्गधरे।
“सर्वलौहास्तु ये वाणा नाराचास्त प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिद्ध्यन्ति कस्य-
चित्॥”)

दुर्दिनम्। इति शब्दमाला॥ (अष्टादशाक्षर-
वृत्तिविशेषः। इति कुन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्ष-
णादिकं कुन्दः शब्दे द्रष्टव्यम्॥ वैद्यकोक्तवृत्त-
विशेषः। यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे।

“सुकुक्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिचक्रकस्यैककल्लैः।
वृत्तं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्॥
पीतोष्णमम्भोऽगुपिवेदिरैके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिनाः।
नाराचमेनं जठरामयाना-
सुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः॥”

इति नाराचवृत्तम्॥ *॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽस्थस्या
इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची।
इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः।
तल्लक्षणं यथा,—
“नाराचिका तरौ लगौ॥”)

नाराची, स्त्री, (नाराचवदाकृतिरस्थस्या इति।
अच्। गौरादित्वात् डीष्।) स्वर्णकारादीनां
नाराचाकृतिलौहतुला। निक्ति इति भाषा।
तत्पर्यायः। नाराचिका २ रघुविका ३ रघुणी
४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य।
अय गतौ+भावे ल्युट्। सर्वे गत्वर्थाः प्राप्ता-
र्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य सुक्तेर्वा
अयनं प्राप्त्यर्थात् इति वा। “नाराणां समूहो
नारं तत्रायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात्
परनकारस्य शत्वविधानात् सर्वप्राणिबुद्धि-
गुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः।” इति शङ्कर-
विजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो
वृहाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः।
इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। शुद्धान्त-
र्यामिसूत्रविराडाख्याः॥ तन्नामयुतपत्तिर्यथा,—
“सारूप्यसुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः॥
नारश्च मोक्षार्थं पुण्यमयनं ज्ञानमौषितम्॥
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अः॥
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥”
इति विष्णुपुराणम्॥

यद्वा।
“नाराजातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥”

तथा ।
“यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः ॥”

तथा ।
“प्रकृतेः पर एवान्यः स नरः पञ्चविंशकः ।
तस्यैमानि च भूतानि नारायणीति प्रचक्षते ॥
तेषामप्ययनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्तुतः ॥”
कचिन्मन्त्रनरे नरनामकवैरपत्यतां गतः इति
नारायणः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
“नारायणमयनाच्चापि ततो नारायणः स्तुतः ॥”
इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥

अस्य स्वरूपो यथा,—
“श्रीकृष्णश्च द्विधा रूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥
ननुभुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सरस्वती ।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
“ध्येयः सदा सवितमखलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
त्रैलोक्यान् कनककुण्डलगवान् किरिटी
हारी हिरण्यवपुर्धृतप्रह्वचक्रः ॥”
इत्यादित्यह्मदयम् ॥

अपि च ।
“शङ्खचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
गङ्गास्फटिकसङ्काशं कचिन्नौलाम्बुजच्छविम् ॥
गरुडोपरिशुक्लाजपद्मासनगतं हरिम् ।
श्रीवत्सवचनं श्रान्तं वनमालाधरं परम् ॥
त्रैलोक्यकुण्डलधरं किरिटीमुकुटोज्ज्वलम् ।
निराकारं ज्ञानगन्धं साकारं देहधारिणम् ॥
निधानन्दं निरानन्दं सूर्यमखलमध्यगम् ।
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
तन्नाममाह्वयं यथा,—
“नारायणाद्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः ।
मननं कीर्तयेत् भूमे ! याति मलयतां प्रिये ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
“सकृन्नारायणलुक्ता पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥”
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अध्यायः ॥
“नारायणं प्रति शब्दोऽस्ति वागस्ति वपुर्वर्तिनी ।
तथापि नरके मृदाः पतन्तीह किमद्भुतम् ॥”
इति महाभारतम् ॥

तस्य तुष्टिजनककर्माणि यथा—
श्रीकृष्ण उवाच ।
“कर्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मे हृदि जायते ।
क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
यो दद्यात्तुष्टिजत्र्यष्ट ! सर्वभूतेषु सर्वदा ।
नरहृदारेण हीनश्च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म कुर्वान्मर्त्यं यो धर्मं भक्तिसमन्वितः ।
ब्रूते यथार्थं पृच्छन्तं तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥

मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽस्ति मानवः ।
मानापमानसदृशस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
सर्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः ।
परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्माणि कुरुते यस्तु सुविचार्य पुनः पुनः ।
गोब्राह्मणहितैषी च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
स्वयं निरुक्तं वचनं यत्नाद् यः परिपालयेत् ।
प्रपन्नं पाति यत्नाद्यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम ! ।
मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्मणा येन तुष्टोऽस्ति निरुक्तं तत् समासतः ॥”
तस्य रोषजनककर्माणि यथा,—
“रुष्टोऽस्ति कर्मणा येन विप्र ! वच्मि शृणुष्व
तत् ॥

परहिंसारतो यस्तु निर्दयः सर्वजन्तुषु ।
अहंयुः सर्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम् ॥
असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः ।
परवर्तनविध्वंसो स मां नयति शत्रुताम् ॥
अदृष्टदोषो पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीस्तथा ।
मोहात्तज्जति मूढो यः स मां नयति शत्रुताम् ॥
पितृनिभर्तृसनं यस्तु कुरुते मूढधीनरः ।
गुर्व्ववशाच्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमात्रेण केनचित् ।
कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
विप्रस्यं देवतादयं परद्रव्यश्च मानवः ।
हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
आरामच्छेदिनो ये च जलाशयविलोपिनः ।
ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।
शृण्वन्ति पापचर्चां ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
द्विधन्यनाथं ये मृदा अनाथस्यं हरन्ति ये ।
विश्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ये च गोवीर्यहन्तारो वृथलीपतयश्च ये ।
अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः ।
वेदनिन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः ।
परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
पापबुद्धिप्रदा ये च ये च मित्रद्वन्द्वो द्विज ! ।
धात्रीतरुश्च ये घ्नन्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दिवसे मैथुनं ये च कुर्वन्ते काममोहिताः ।
रजस्वलां स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ये च दृष्टातुरां नारीं मोहाद्गच्छन्ति सत्तम ! ।
व्रतस्याश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां सुवि ॥
अमावास्यातिथौ ये च कुर्वन्ते निशिभोजनम् ।
भोजनद्वयमेकैर्कै तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
आमिषं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विजाः ।
न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपात्तं वदाम्यहम् ।
निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं
सदा ॥”

इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥

अजामिलपुत्रः । यथा,—
“कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिदासीपतिरजामिलः ।
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥
तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषान् योऽवमः ।
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितोऽवमः ॥
दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणद्वयम् ।
प्रावितेन खरेणोच्चैराचुहावाकुलेन्द्रियः ॥
निशम्य स्त्रियमाणस्य सुखतो हरिकीर्तनम् ।
भर्तृनाम महाराज ! पार्श्वदाः सहस्रपतनम् ॥
विकर्ततोऽन्तर्हृदयादासीपतिमजामिलम् ।
यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥”
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायः ।
सैन्यविशेषः । यथा,—
“मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्जुनं महत् ॥
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनाः ॥
“दुर्योधनश्च तत् सैन्यं सर्वमावारयन्तः ।
सहस्राणां सहस्रश्च योधानां प्राप्य भारतम् ॥”
इति महाभारते । ५ । ७ अध्यायः ।
धर्मपुत्रधर्मविशेषः । यथा,—
“धर्मस्य दत्तदुहितव्यजनिष्ठ मूर्त्तां
नारायणो नर इति स्वतः प्रभावः ॥”
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ।
“दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ॥
इति धर्मस्य ॥”

(कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा—
सुक्तिकोपनिषदि ।
“गर्भो नारायणो हंसो विष्णुर्नादशिरःशिरःशिरः
चूर्णोऽधिधिप्रियः । यथा, भावप्रकाशे उक्तम् ।
रोगाधिकारे ।
“यवानी हृषुषा धान्यं त्रिकला चोपकुञ्चिताः
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्मा शूटी वचा ॥
शूताङ्गा जीरको योषं खर्यं चोरी च खिन्नकम् ॥
द्वौ चारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
विडङ्गश्च समांसानि दण्डा भागत्रयं भवेत् ॥
त्रिवृद्धिप्राप्ते द्विगुणे सातला स्यात्तुर्गुणा ॥
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोग गणपतिः ॥
एनं प्राप्य निवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवाह्वराः ॥
तत्रेणोदरभिः पेयो गुल्मिभिराह्वराः ॥
आनङ्गवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिमखेन विड्बन्धे दाडिमासुभिरर्जुनैः ॥
परिकर्तेशु वृक्षान्ते रूक्षामुभिरर्जुनैः ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कुष्ठे मन्देनले खरे ॥
हृद्रोगे यक्ष्णीरोगे कुष्ठे मन्देनले खरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥
यथाहं स्निग्धकोष्णेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥”
नारायणश्चैत्रं, क्ली, (नारायणमित्यनारायणश्चैत्रं)
गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमित्युच्यते ।
मिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नायः स्वामी कदाचन ॥
“अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात् प्राञ्जय प्रह्वम् ॥

यत्र प्रतिग्रहे राजन्! विक्रीता जाह्नवी भवेत् ॥
 विक्रीतायाश्च जाह्नवां विक्रीतोऽभूज्जनार्दनः ।
 जनार्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥
 कोऽपि न ज्ञाणकर्तास्य निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥”
 तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—
 “दीक्षाश्च देवपूजाश्च जपं गङ्गातटे चरेत् ।
 शुक्लवासः पिधायापि सावित्रीजपमाचरेत् ॥
 श्राद्धं तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म च ।
 परोद्देशश्च मनसा त्यक्तद्वयस्य दापने ।
 लवपाठश्च मौनश्च नीचालापविवर्जनम् ॥
 केवलं वारिपानश्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः ।
 एतानि किल कर्माणि क्षेत्रे नारायणे चरेत् ॥”
 इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 अथ शिष्टं गङ्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 नारायणतैलं, क्ली, (नारायणशब्दं तैलम्) औषध-
 प्रकृतैलप्रभेदः । तत्त्रिविधम् । स्वल्पं बृहत्
 “विष्णुमन्त्रमभ्युक्तपाटलापरिभद्रकाः ।
 प्रसारणमभ्युक्तं च बृहती कण्टकारिका ॥
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
 एषां दशपलान् भागान् चतुर्दशेभ्यः पचेत् ॥
 पादशेषं परिस्त्राय तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
 प्रतपुष्या देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम् ।
 रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिः-
 क्षिपेत् ।
 शतावरी रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 आजं वा यदि वा गन्धं चौरं दत्ता चतुर्गुणम् ॥
 पलि वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
 अथो वा वातसंभ्रमे गन्धो वा यदि वा नरः ॥
 पङ्कजः पीठसर्पौ च तैलेनानेन सिध्यति ।
 दन्तशूलं हृगुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विज्जला ।
 लीलेन्निद्रा नष्टशुक्रा ज्वरचीणाश्च ये नराः ॥
 अधिरा ललजिक्काश्च मन्दमेधस एव च ।
 अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
 वातातोऽपि वृषणौ येषामन्तर्बुद्धिश्च दारुणा ।
 इति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ १ ॥ * ॥
 “शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला ।
 गरुडस्य च मूलानि बृहत्तोः पूतिकस्य च ॥
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादशेषं रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् ।
 पुनर्नवा वचा दारु शताङ्का नन्दनागुरु ॥
 शैलेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी स्थिरा बला ।
 गन्धार्का सैन्धवं रास्ना पलाङ्गानि च पेषयेत् ।
 शतावरी रसश्चैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अथ तैलस्य सिद्धस्य शृङ्ग वीर्यमतः परम् ॥

अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा वृणाम् ।
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् ॥
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन वृद्धो भवेत् ।
 गर्भप्रसूतरी विन्द्यात् किं पुनर्मातुषी तथा ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च तथैवाह्वावभेदकम् ।
 अपर्चो गण्डमालाश्च वातरक्तं हनुग्रहम् ॥
 कामलां पाण्डुरोगश्च अश्वरीश्चापि नाशयेत् ।
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।
 नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभम् ॥”
 इति बृहन्नारायणतैलम् ॥ २ ॥ * ॥

“विष्णुश्रवणा बृहती श्वदंष्ट्रा
 श्योनाकवायलकपारिभद्रम् ।
 क्षुद्रा कठिन्वातिबलाभिर्मन्यं
 मूलानि चैषां सरलीयुतानाम् ॥
 मूलं विदद्यादथ पाटलीनां
 प्रत्येकमेधां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 सपादप्रस्थं विधिनोद्धृताश्च
 द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्ता ॥
 पादावशेषेण रसेन तेन
 तैलाङ्काभ्यां सममेव दुग्धम् ।
 द्वागस्य मांसद्रवमेव तुल्य-
 मेकत्र सम्यग्विवचेत् सुबुद्धिः ॥
 दद्याद्रसश्चैव शतावरीणां
 तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र ।
 रास्नाश्रवणा इमदारु कुष्ठं
 पर्णी चतुष्कागुरुकेशराणि ॥
 सिन्धुत्पमांसी रजनीद्वयश्च
 शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि ।
 एला सयष्टी तगराब्दपत्रं
 शृङ्गावर्गस्तु वचा पलाशम् ॥
 स्यौण्यवृक्षीरकचोरकाश्य-
 मेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः ।
 कर्पूरकाश्मीरमृगाखजानां
 दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् ॥
 प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं
 चूर्णाङ्गतानां द्विपलप्रमाणम् ।
 आलोच्य सम्यग्विधिवद्विपकं
 नारायणं नाम महच्च तैलम् ॥ * ॥
 सर्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्य-
 मश्वस्य पुंसां पवनार्दितानाम् ।
 ये पङ्कजः पीठविसर्पणाश्च
 एकाङ्गहीनार्दितवेपमानाः ।
 वाधिर्यशुकचयपीडिताश्च
 मन्याहनुस्तम्भाशिरोगदार्ताः ।
 सुक्ता नरास्ते बलवर्णयुक्ताः
 संसेय तैलं सहसा भवन्ति ॥
 वन्था च नारी लभते च पुत्रं
 वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् ।
 शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते
 वृद्धौ विधेयं पवनार्दितानाम् ॥
 जिह्वानिले दन्तगते च श्रूले
 औन्मादकौले ज्वरकवितानाम् ।

प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
 जीवेच्चिरं चापि भवेद्युवेव ॥
 देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य
 स्नायुस्थिभग्नानसुरैः सुरांश्च ।
 नारायणेनापि खट्वङ्गणार्धं
 खनामतेलं विहिततनु तेषाम् ॥”
 इति महानारायणतैलम् ॥ ३ ॥ इति सुखबोधः ॥
 नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः । नारायणः
 प्रियो यस्य इति वा ।) शिवः । यथा,—
 “नारायणप्रियमेनङ्गमदापहारं
 वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम् ॥”
 इति शिवस्तोत्रम् ॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणमुद्दिश्य
 देवो बलिः ।) न्यतपतितादीनां प्रायश्चित्त-
 त्मककर्मविशेषः । यथा । “नारायणबलिस्तु
 हेमाद्राद्यनुसारेणोच्यते । तत्रादौ क्रियानिबन्ध-
 गारुडे तर्पणमुक्तम् ।
 ‘कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रेणा वैश्वैरपि ।
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥
 अनादिनिधनो देवः शृङ्गचक्रगदाधरः ।
 अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोजप्रदो भव ॥
 इति शुक्तेकादशां देशुकालौ सङ्कीर्त्तय अमुक-
 गोत्रस्यामुकस्य दुर्म्मेरणात्मघातजदोषनाशार्थं
 और्द्धदेहिमे संप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारा-
 यणबलिं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं विष्णुं
 शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् ।
 ‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो रुद्रस्तान्मयस्तथा ।
 ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लौहमयो भवेत् ॥
 प्रेतो दर्भमयः कार्यः । इति गारुडोक्तासु सर्वैः
 हेमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुष-
 सूक्तेनाभ्यर्चयामिं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन
 प्रष्टव्यं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्ने-
 दक्षिणाग्नेर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नाम-
 गोत्राभ्यां मधुष्टततिलयुतान् दशपिण्डान् दक्षो-
 पवीत्येव अमुकगोत्रं अमुकशर्मन् प्रेतं विष्णु-
 रूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा कुम्भैः
 पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य यत्ते यममिति सूक्तेन
 पिण्डाननुमन्त्र्य शृङ्गोदकेन चाभिधियाभ्यर्चय-
 मुकशर्मण्यममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पय-
 मीति पुरुषसूक्तेन प्रष्टव्यं तर्पयित्वा एक-
 मामात्रं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु ।
 ‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ।
 बलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गति-
 मिति ॥’

मिताचरायान् होमबल्यादिना उक्तम् । ततः
 प्रतिदेवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुशुद्धतानि
 च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नदां क्षिप्त्वा राज्ञौ नव
 सप्त पञ्च वा विप्रान्निमन्त्र्योपोषितेन जागरणं
 कृत्वा शोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्ट-
 विधिना आह्वयश्चकं करिष्ये इत्युक्ता ब्रह्मविष्णु-
 शिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रान् उपविश्य प्रेत-
 स्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनादर्थ्युतं

नाराय

त्रिप्रधानं कलोल्लेखनादि कृत्वा प्रवेष्टुं
वक्रणे विष्णवे शिवाय यमाय सपरिवाराय
चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्तुत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वा भर्तृणां चान्तेभ्यो दक्षिणां
दत्त्वा प्रेतं स्तुत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रैः
प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं
दापयित्वा भुञ्जीतेति । अत्र विशेषान्तरं भट्ट-
कृतान्त्यष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ सर्पहते तु वर्ष-
प्रवृत्तं पूर्वं ह्येकभक्तपूर्वं शुक्लपञ्चम्यामुपवासं
नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागमनन्तवासुकिशङ्क-
प्रक्षकमलकक्रांटाकाश्वतरष्टतराष्ट्रशङ्कपालका-
लियनचक्रकपिलेति नामभिः प्रतिमासं संपूज्य
प्रायसेन विप्रान् संभोज्य वत्सरान्ते हेमं नागं
गात्रं प्रत्यक्षं दत्त्वा नारायणवलिं कुर्यात् ।
मलनु हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ वौधायनस्मृतौ
सर्पहतानां नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्र आहु-
तां ह्युदके स्तनानां समुद्राय वरुणाय हुत्वेति
क्रियां कुर्यादिति शेषः । आसः ।

मौर्वर्णभारनियत्रं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
आसाय दत्त्वा विधिवन् पितुरा नृण्यमाप्तवान् ॥
हेमाद्रौ भविष्ये ।

पञ्चम्यां पत्रगं हेमं स्वर्णेनैकेन कारयेत् ।
नारायणपात्रमध्यस्थं पूज्यविप्राय दापयेत् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुनेति ॥
अपराकस्तुत्यन्तरे ।

नदैव शुध्यति प्रेतो नारायणवलौ कृते ।
यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं ब्रह्ममेव न संशयः ॥
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
अशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वन्मृगोत्रजाः ॥
यस्य वै मृत्युकाले तु शुच्छिन्ना सन्ततिर्भवेत् ।
स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमगः करो यथा ॥

इत्युपक्रम्य,—
“वलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ॥”
इति गारुडोक्तेरपुत्रस्यापि पत्न्यादौः कार्यं
इत्युक्तं देवशास्त्रिकेन ॥ इति निर्णयसिन्धौ ५
परिच्छेदः ॥

नारायणस्त्र्यं स्त्री, (नारायणस्यास्त्रम् ।) विष्णो-
रुत्तमः । तत्स्वरूपं यथा, देवीपुराणे ।

तदा दानवनाथेन युक्तं नारायणं शरम् ।
शङ्खचक्रगदाहस्तं खड्गपृष्ठयवस्थितम् ॥
अपि च ।

“ततो हरिहरं शुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
रुद्रः प्राशुपतास्त्रेण विद्याध हरिमोजसा ॥

हरिर्नारायणास्त्रेण रुद्रं विद्याध कोपवान् ।
नारायणं प्राशुपतमुभेस्त्रे योन्नि रोषिते ॥

युयुधाते भृशं दिव्यं परस्परजिघांसया ।
दिव्यं वर्षसहस्रान् तयोर्युद्धमभूत्तदा ॥

तत्रैकं मुकुटोद्भवं मूर्धन्यजटालकम् ।
एकं प्रभापयच्छङ्खमन्यं डमरुकं शुभम् ॥

एकं खड्गधरं तत्र तथान्यं दण्डधारिणम् ।
एकं कौस्तुभभीमाङ्गमन्यं भूतिविभूतिकम् ॥

टईट

नारिके

एकं गदां भामयन्तं द्वितीयं दण्डमेव च ।
एकः शोभति कण्ठस्यैर्मणिभिरस्त्रिभिः परः ।
एकं पीताम्बरं तत्र द्वितीयं सर्पमेखलम् ॥
एवन्तौ सार्द्धिनावस्त्रौ रुद्रनारायणात्मकौ ।
अन्योन्यातिशयोपतौ तदा लोकपितामहः ॥
उवाच श्राम्यतामस्त्रे स्वस्वभावेन सुव्रते ।
एवन्ते ब्रह्मणा चोक्ते श्रान्तभावं प्रजग्मतुः ॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच ह ।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके स्थातिं गमिष्यतः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

नारायणी, स्त्री, (नारायणस्येयमिति । नारायण
+ अण् + डीप् ।) दुर्गा । (यथा, मार्कण्डेये ।
६१ । ६ ।

“सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये चास्त्रके गौरि नारायणि ! नमोऽस्तु ते ॥”
इयं सुपार्श्वार्थपीठस्थाने एतन्मूर्त्त्या विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।

“नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”
लक्ष्मीः । श्रतावरी । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्या निरुक्तिर्यथा,—

“यशसा तेजसा रूपेन नारायणसमा गुणैः ।
शक्तिर्नारायणस्येयं तेन नारायणी स्तुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकटिखण्डे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“नारायणाङ्गाङ्गभृता तेन तुल्या च तेजसा ।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्तुता ॥”
इति तत्रैव श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गा । यथा, तन्मन्त्रे ।

“गङ्गायै विश्वमुखायै शिवान्मतायै नारायण्यै
नमः ॥”

(यथा च काशीखण्डे । २६ । ६७ ।
“नमोऽङ्गनचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥”)

सुजलसुनिपत्नी । इति पुराणम् ॥ (खनाम-
ख्याता श्रीकृष्णसम्बन्धिनी सेना । इयं हि
भारतशुद्धे दुर्योधनपक्षमाश्रितवती ॥)

नारिकेरः, पुं, (नारिकेलः + लस्य रः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारिकेलः, पुं, (किल श्वेत्ये क्रीडने च + भावे
घञ् । नार्था रमण्याः केल इव सुखदायो
केलो यस्य । एषोदरादित्वात् इस्त्रः ।) खनाम-
प्रसिद्धफलवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । लाङ्गली २ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥ नारिकेरः ३ नाङ्कि-
केलः ४ नारीकेलः ५ नारीकेली ६ नारि-
केरी ७ । इत्यादि भरतः । नारिकेलः ८

सदापुष्पः ९ शिरःफलः १० । इति शब्दमाला ॥
नालिकेरः ११ रसफलः १२ सुतुङ्गः १३ कूर्च-
शेखरः १४ टङ्गनीलः १५ नीलतरुः १६ मङ्गल्यः

१७ उच्चतरुः १८ टण्डराजः १९ स्कन्धतरुः २०
दाक्षिणात्यः २१ डुरारुहः २२ चास्त्रकफलः २३

टङ्गफलः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कूर्च-
श्रीर्षकः २५ तुङ्गः २६ स्कन्धफलः २७ उच्चः

२८ सदाफलः २९ । इति भावप्रकाशः ॥ शिरा-

नारी

फलः ३० करकाम्बाः ३१ पयोधरः ३२ नः-
कुणः ३३ कौषिकफलः ३४ फलसुखः ३५ चटा

फलः ३६ सुखफलः ३७ विश्वामित्रप्रियः ३८
इति शब्दरत्नावली ॥ नारिकेरः ३९ सुमङ्ग

४० फलकेसरः ४१ । इति जटाधरः ॥ अथ
गुणाः । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतत्वम् ।

पित्तनाशित्वम् ॥ * ॥ अर्द्धपक्वस्य तस्य गुणो
टप्राशोषशमनत्वम् । दुर्जरत्वम् ॥ * ॥ नाल

नारिकेलजलगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् ।
रसपाके मधुरत्वम् । पित्तपीनसहृद्यविनाश

भ्रान्तिशोषशमनत्वम् । सुखदायित्वम् ।
पक्वनारिकेलजलगुणाः । किञ्चित्पित्तकारित्वम् ।

रुचिदत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् ।
करत्वम् । गुरुत्वम् । दृढत्वम् ।

त्वचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
“नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं वस्तिशोधनम् ।

विष्टम्भि वृंहणं बल्यं वातपित्तमदाहघ्नम् ।
विशेषतः कोमलनारिकेलं

निहन्ति पित्तज्वरमृचदोषान् ।
तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि

विदाहि विष्टम्भि मृतं भिषगाभिः ।
तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्लं लघुम् ।

पिपासापित्तजित् खाडु वस्तिशुद्धिकरं परम् ।
तस्य मस्तिष्कगुणाः ।

“नारिकेलस्य तालस्य खर्जूरस्य शिरांश्चि तु ।
कषायस्निग्धमधुरवृंहणानि गुरुणि च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् ॥”

कांस्यपात्रे तज्जलं मद्यतुल्यम् । यथा,—
“नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधुम् ।

गन्धश्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥”
इति कर्मेन्दुश्रीरामः ॥ * ॥

नारिकेलचीरी, स्त्री, (नारिकेलस्य लीलावती ।)
सितागद्यान्यसंयुक्तगोदुग्धपक्वस्त्रीकृतवादि ।

केलखण्डम् । यथा,—
“नारिकेलं तनूकत्वं क्षिप्रं पयसि गोः स्निग्धम् ।

सितागद्यान्यसंयुक्तं तत्पच्येच्छुडनाशिनम् ॥”
तस्या गुणाः ।

“नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा शीतान्तिपुष्टि-
गुर्वी सुमधुरा दृढ्या रक्तपित्तानिलापह्ना ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
नारी, स्त्री, (नूनरस्य वा धर्मेणा । नर + नारी +

२म् ।) ४।४।४६ । इति अज्ज । नर + नारी +
२म् ।) नूनरस्य वा धर्मेणाचारयुक्ता । तत्पर्यायः ।

नरस्य वेयम् । नरधर्माचारयुक्ता । यथा ४ योषा ४
स्त्री २ योषितु ३ प्रतीपदक्षिणी २ । १६ । १७ ।

नूतिनी ६ वधूः ७ प्रतीपदक्षिणी ८ योषा ५
वनिता १० महिला ११ । इत्यमरः १३ जानिः १४

प्रिया १२ रामा १३ जानिः १४ जानिः १५ जानिः १६

नारी

योषिता १६ योषितु १७ योषा १८ योषिता
१८ धनिका २० महिलिका २१ महिला २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्रवरी २३ योषितु २४
सिन्दूरतिलका २५ सुभू २६ । इति जटाधरः ॥
यस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
“मातरलोत्तरा नारी ।” अथ च ।
“विषमायां त्रिषु चिन्मं कुर्वाद्बीजन् कन्य-
काम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

तस्याश्चतस्रो जातयः । यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयो नार्या रतौ त्रिधा विशेषतः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
(यासां लक्षणादिकं यदुक्तं रतिमञ्जर्याम् ।
३—१३ ।

“भवति कमलनेत्रा नासिका चन्द्रन्या
अविरलकुचयुग्मा चारुकेश्री केशाङ्गी ।
हृदुवचनशुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिस्वर्वा न दीर्घा
तिलकुसुमसुगन्धा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
घनकठिनकुचाद्या सुन्दरी वङ्गशीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥
दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
सूलाधरा सूलनितम्बभागा
सूलाङ्गुली सूलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा ॥
शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
उभये शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मौनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी चारुगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
नाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रन्तया नारी वयसा भवेत्तदा ॥
या योऽष्टाद भवेद्वाला तरुणी त्रिंशका मता ।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥
मूलमूलादिभिर्वाला तरुणी रतियोगतः ।
नाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥”
“योषितस्त्रिविधा ब्रह्मन्! गृहिणां मूढचेतसाम् ।
सा त्रिविधा यथा,—
साध्वी भोग्या च कुलटा ताः सर्वेः स्वार्थतत्-
पराः ।
परलोकभयात् साध्वी तथेह यशसात्मनः ।
कामसङ्गहाच्च कुरुते भर्तुः सेवाच्च सन्ततम् ॥३॥
भोग्या भोग्यार्थिनी शश्वत् कामरुहेत्य केव-
लम् ।
कुरुते पतिसेवाच्च न च भोग्या दृष्टेक्षणम् ॥

दृष्ट

नारी

वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुस्निग्धाहारसुत्तमम् ।
यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वयसा
प्रिया ॥२॥
कुलाङ्कारसमा नारी कुलटा कुलकामिनी ।
कपटात् कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तितः ॥
सदा पुयोगमाशंसुर्मनसा मदनातुरा ।
आहारादधिकं जारं प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
जारार्थं स्वपतिं तात ! हनुमिच्छति पुञ्चली ।
तस्यां यो विश्वसेन्मूढो जीवनन्तस्य निष्कलम् ॥
कथिता योषितः सर्वा उत्तमाधममध्यामाः ।
स्वात्मारामा विजानन्ति मनसा तां न
पण्डिताः ॥” ३ ॥

तस्याः स्वभावो यथा,—
“हृदयं चुरधाराभं शरत्पद्मोत्पलं सुखम् ।
सुधोपमं सुमधुरं वचनं स्वार्थसिद्धये ॥
प्रकोपे विषतुल्यं तदनूहं शीलकुस्मितम् ।
दुर्ज्ञेयं तदभिप्रायं निगूढं कर्म केवलम् ॥
तदा तासामविनयं प्रवलं साहसं परम् ।
ददौ कार्यच्छलात् कार्यं शश्वन्माया दूरतया ॥
पुंसश्चाष्टगुणः कामः शश्वत्कामो जगद्गुरो ! ।
आहारो द्विगुणो नित्यं नैष्ठुर्यश्च चतुर्गुणम् ।
कोपः पुंसः षड्गुणश्च यवसायश्च निश्चितम् ॥
यत्रेमे दोषनिवहः कास्या तत्र पितामह ! ।
का क्रीडा किं सुखं पुंसो विश्वस्त्राश्रयवैभसिनि ॥
तेजः प्रनष्टं सम्भोगे दिवालापे यशःक्षयः ।
धनक्षयस्त्वतिप्रीतौ रत्यासक्तौ वयुःक्षयः ॥
साहित्ये पौरुषं नष्टं कलहे माननाशनम् ।
सर्वनाशश्च विश्वासे ब्रह्मनारीषु किं सुखम् ॥
यावद्धनी च तेजस्वी सश्रीको योग्यतापरः ।
पुमान्नारो वशीकर्तुं समर्थस्तावदेव हि ॥
रोगिण्यं निर्गुणं वृद्धं योषिन्नापेक्षते प्रियम् ।
लोकाचारतया तस्मै ददात्याहारमल्पकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
(नारीचरित्रदूषणकारणानि यथा, हितोप-
देशे । १ । १३१—१३२ ।

“स्वातन्त्र्यं पिष्टमन्दिरे निवसतिर्यात्रोत्सवे सङ्गतिः
गोष्ठी धूरुषसन्निधावनयमो वासो विदेशे तथा ।
संसर्गः सह पुञ्चलीभिरसक्तुं वृत्तेर्निजायाः
क्षतिः
पत्युर्वाङ्कमीर्वितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः
स्त्रियाः ॥”

अपरश्च,—
“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽननम् ।
स्वप्नश्चाप्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि षट् ॥”
इयन्तु यथानियमं प्रतिपालिता कल्याणकरी
श्रीवृद्धिकारिणी च । यदुक्तं मनौ । ३।५५—६० ।
“पिष्टभिर्भाष्टभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीशुभिः ॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वैस्तत्राफलाः क्रियाः ॥
श्रीचन्ति जामयो यत्र विनश्यन्त्याश्च तत् कुलम् ।
न श्रीचन्ति तु यत्रैता वर्द्धन्ते तद्वि सर्वदा ॥

नारी

जामयो धानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहृतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ।
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भ्रुवम् ॥”
अगम्या नार्यो यथा,—
“माता मातृवसा श्वश्रूमातुलानी पित्रवसा ।
पित्रयसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।
तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च ॥
इत्यगम्यास्तु निर्दिष्टास्तानानु गमने नरः ।
शिश्वस्योत्कर्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥”
इति मत्स्यपुराणे २०१ अध्यायः ॥

तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
“निगूढगुल्फौ पतितौ पद्मकान्तितली शुभौ ।
अखेदिनौ नृदुतलौ मस्याङ्गमकरान्वितौ ॥
वज्राजहलचिह्नौ च दास्याः पादौ ततोऽन्यथा ।
जङ्घे च रोमरहिते सुवृत्ते विशिरे शुभे ॥
अतुल्यं सन्निदेशं समं जानुद्वयं शुभम् ।
ऊरु करिकराकारावरोमौ च समौ शुभौ ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यसुत्तमम् ।
श्रीणीललाटकं स्त्रीणां सुर कूर्मोन्नतं शुभम् ॥
गूढो मणिश्च शुभदो नितम्बश्च गुरुः शुभः ।
विस्तीर्णमांसोपचिता गम्भीरा विपुला शुभा ॥
नाभिः प्रदक्षिणावर्त्ता मध्यं त्रिवलिशोभनम् ।
अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ ॥
कठिनावरोम उरो नृदुगीवा च कम्बुता ।
आरक्तावधरौ श्रेष्ठौ मांसलं वर्तुलं सुखम् ॥
कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमशृणं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणानु रुचिरा शुभा ।
नीलोत्पलनिभं चक्षुर्नांसलमौ न लम्बको ॥
न पृथुवालेन्दुनिभे भुवौ चाद्य ललाटकम् ।
शुभमर्द्धेन्द्रसंस्थानमतुङ्गं स्यादलोमशम् ॥
अमांसलं कर्णयुगं समं नृदु समाहितम् ।
स्निग्धा नीलाश्च नृदवो नृद्वजाः कुक्षितैकजाः ॥
स्त्रीणां समं शिरः श्रेष्ठं पादे प्राणितले तथा ।
नाजिकुञ्जरश्रीवृक्षयूपेषु यवतीमरैः ॥
ध्वजचामरमालाभिः शैलकुण्डलवेदिभिः ।
शङ्खातपत्रपद्मैश्च मत्स्यस्वस्तिकसदृशैः ।
लक्ष्मणैरङ्गुशादेश्च स्त्रियः स्य राजवल्लभाः ॥
निगूढमणिवन्धौ च पद्मगर्भोपमौ करौ ।
न निखनं नीनतं स्त्रीणां भवेत् करतलं शुभम् ॥
रेखान्वितान्त्वविधवां कुर्वात् सम्भोगिनीं स्त्रियम् ।
रेखा या मणिवन्धोया गता मध्याङ्गुलीं करे ॥
गता प्राणितले या च योर्द्धा पादतले स्थिता ।
स्त्रीणां पुसां तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय
च ॥

कनिष्ठिका मूलरेखा कुर्याच्चैव प्रतापुषम् ।
प्रदेशिनीमध्यमाभ्यामन्तरालगता सती ॥
ऊना ऊनायुयं कुर्यान्निखा चाङ्गुष्ठमूला ।

नारीटा

बृहत्पुत्रास्तन्वास्तु प्रमदाः परिकीर्तिताः ॥
अल्पायुषि लघु क्षिप्ता दीर्घा क्षिप्ता मद्यायुषे ।
शुभन्तु लक्षणं स्त्रीणां प्रोक्तं त्वशुभमन्यथा ॥” *
तस्या अशुभलक्षणं यथा,—
“कनिष्ठिकानामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।
अङ्गुष्ठं वा गतौ यस्यास्तर्जनी कुलटा च सा ॥
ऊर्ध्वाभ्यां पिण्डिकाभ्यां जङ्घे चातिशिरालके ।
रोमशे चातिमांसे च कुम्भाकारं तथोदरम् ॥
वामावर्त्तं निम्नमल्पं दुःखितानाश्च गुह्यकम् ।
ग्रीवया ह्रस्वया निखा दीर्घया च कुलचयः ॥
पृथुलया प्रचण्डाश्च स्त्रियः स्युर्नात्र संशयः ।
केकरे पिङ्गले नेत्रे श्यावे लोलेक्षणासती ॥
सिते कूपे गण्डयोश्च सा ध्रुवं यमिचारिणी ।
प्रलम्बिनि ललाटे च देवरं हन्ति चाङ्गना ॥
उदरे श्वशुरं हन्ति पतिं हन्ति स्फिचोर्द्धयोः ।
या तु रोमोत्तरौष्ठौ स्यान्नु शुभा भर्तुरेव हि ॥
स्तनौ सरोमावशुभौ कर्णौ च विषमौ तथा ।
करालविषमां दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ॥
चौर्याय कृष्टमांसाश्च दीर्घा भर्तुश्च मृत्यवे ।
क्रयादरूपैर्हस्तैश्च शुककाकादिसन्निभैः ॥
सिरालैर्विषमैः शुक्लैर्विचहीना भवन्ति हि ।
समुन्नतोत्तरोष्ठौ या कलहे रुचकेशिनी ॥
स्त्रीषु दोषा विरूपाच ! यत्राकारो गुणस्ततः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(त्राक्षरवृत्तिविशेषः । इति कन्दोमञ्जरी ॥)
नारीकवचः, पुं, (नार्थः कवचः सन्नाह इव
यस्य ।) सूर्यवंप्रीयमूलकराजः । स च अश्वक-
युतः । सौदासपौत्रश्च । “योऽसौ निःक्षत्ते
क्ष्मातलेऽस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः
परिवार्य रक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदा-
हरन्ति ।” इति विष्णुपुराणे । ४ । ४ । ३८ ॥
नारीकेलः, पुं, (किल क्रीडने + भावे घञ् । नार्था
केल इव केलो सम्मोदो यत्र ।) नारिकेलः । इति
शब्दरत्नावली ॥
नारीकेली, स्त्री, (नारीकेल + गौरादित्वात्
ङीष् ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥
नारीचं, स्त्री, (नाडीच + इत्य रत्वम् ।) शाक-
विशेषः । नालिता इति भाषा ॥ तद्विविधं
तित्तं मधुरश्च । तित्तस्य गुणः । रक्तपित्तहर-
त्वम् । कृमिकुष्ठविनाशित्वञ्च । मधुरस्य गुणाः ।
पिच्छिलत्वम् । शीतलम् । विष्टम्भिकफघृत-
कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
नारीतरङ्गकः, पुं, (नारी तरङ्गयति चञ्चलचित्तां
करोतीति । तरङ्ग + क्तौ णिच् + क्तुल् ।)
घिङ्गः । इति शब्दमाला ॥
नारीदूषणं, स्त्री, (नारीणां दूषणम् ।) स्त्रीणां
दोषः । स च षड्विधः । यथा,—
“घानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽननम् ।
खप्रोच्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥”
इति मनुः ॥
नारीटा, स्त्री, (नारीणां इटा प्रिया ।) मल्लिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

८७०

नालिकः

नार्थङ्गः, पुं, (नारीणामङ्गमिव शोभनं अङ्गं
यस्य ।) नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(नार्था अङ्गे, स्त्री ॥)
नालं, स्त्री, (नलतीति । नल वन्धे + “ज्वलिति-
कसन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः ।)
उत्पलादिदण्डः । तत्पर्यायः । नाला २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ नाली ३ नालिका
४ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । १३ ।
“कश्चित् कराभ्यामुपगूढनाल-
मालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेयवन्धि
लीलारविन्दं भमयाश्चकार ॥”
अर्धचादित्वात् पुलङ्गोऽपि ॥) हरितालम् ।
इति स्वामी ॥ नले, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
नालवंशः, पुं, (नालो वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नाला, स्त्री, (नल वन्धे + णः । ततश्चाप् ।) नालम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ डांटा इति नाडा इति च
भाषा । (नलति जलादिर्निर्गच्छत्यनयेति । नल
+ करणे घञ् । जलनिर्गममार्गः । यथा,
मार्कण्डेये । ३ । ४३ ।
“यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्तनालादिभिः शनैः ।
आपिवेयुस्तथा वायुं पिवेदुयोगी जितश्रमः ॥”)
नालिः, स्त्री, (नालयतीति । नल + णिच् + इन् ।)
नाडी । सिरा । इति हिरूपकोषः ॥
नालिकः, पुं, (नल एव नालस्तृणविशेषः । स
भोक्तव्यत्वेनास्त्यस्येति ठन् ।) मच्छिपः । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥ स्त्री, (नालमस्त्यस्येति ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (नालः कार्यसाधनत्वे-
नास्त्यस्येति । नाल + “अत इनिठनौ ।” ५ ।
२ । ११५ । इति ठन् । अस्त्रविशेषः । तत्तु
आकृतिकार्यादिना अधुनातनस्य ‘वन्दक’ इति
ख्यातस्य अस्त्रस्य सादृश्यं लभते । अस्य आकृ-
त्यादिकन्तु शुक्रनीतौ उक्तम् । तद्वयथा,—
“अस्त्रन्तु द्विविधं ज्ञेयं नालिकं मान्दिकं तथा ।
यदा तु मान्दिकं नास्ति नालिकं तत्र धारयेत् ॥
नालिकं द्विविधं ज्ञेयं बृहत्क्षुद्रप्रमेदतः ।
तित्यगूर्ध्वच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ॥
मूलाग्रयोर्लक्ष्यमेदि तिलविन्दयुतं सदा ।
यन्नाघातामिक्तं ग्रावचूर्णधृक् कर्णमूलकम् ॥
सुकाष्ठोपाङ्गुवृक्ष मध्याङ्गुलविलान्तरम् ।
खामेऽभिचूर्णसन्धाट् शलाकासंयुतं दृढम् ॥
लघुनालिकमप्येतत् प्रधार्थ्यं पत्तिसादिभिः ।
यथा यथा तु लक्ष्मणं यथा स्थूलविलान्तरम् ॥
यथा दीर्घं बृहत् गोलं दूरमेदि तथा तथा ।
मूलकीलभ्रमात् लक्ष्यसमसन्धानभाजि यत् ॥
बृहन्नालिकसंज्ञन्तत् काष्ठवृक्षविवर्जितम् ।
प्रवाह्यं शकटाद्यैस्तु सुयुक्तं विजयप्रदम् ॥”
अस्य कार्यं यथा,—
“नालाखं शोधयेदादौ दद्यात्तत्राभिचूर्णकम् ।
निवेष्टयेत्तु दण्डेन नालमूले यथादृढम् ॥
ततः सुगोलकं दद्यात् ततः कर्णैः अभिचूर्णकम् ।

नालीकः

यन्तचूर्णाभिदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ।
लक्ष्यभेदो यथा बाणो धनुर्चाविनियोगतः ।
भवेत्तथा तु सन्धाय—
नालिका, स्त्री, (नाला एव । स्वार्थे क्त् । टाप्
अत इत्वम् ।) नाला । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
नालिताशाकः । इति शब्दमाला ॥)
सुश्रुते । १ । ४६ ।
“वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरश्च तत् ।
चर्मकषा । इति जटाधरः ॥ हस्तिकर्णवैद्यनिम्बः ।
इति हारावली । ३० ॥ (यथा, माघे । १७५ ॥
“गजाः सक्तुकरतल्लोलनालिका
हता सुहुः प्रणदितघट्टमाययुः ॥”)
नालिकेरः, पुं, (नारिकेलः । रत्नयोरेकात् रत्न
लः । लस्य रश्च ।) नारिकेलः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (कश्चित् स्त्रीवैपि दृश्यते । यथा,
गुणाः ।
“नालिकेरं सुमधुरं गुह्यमधश्च शीतलम् ।
हृदयं संदंष्ट्रं वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत् ।
विष्टम्भि पक्वं मतिमन्नपक्वं कफवातलम् ।
दंष्ट्रं शीतलं दृश्यं नालिकेरफलं विदुः ॥”
इति हारीति प्रथमे स्थाने दृश्यते ॥
अस्य तोयगुणा यथा,—
“नालिकेरोदकं स्निग्धं खादु दृश्यं हिमं लघु ।
दृष्ट्वापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।
नालिजङ्घः, पुं, द्रोणकारकः । इति हारावली ।
नालिता, स्त्री, (नालमिता प्राप्ता ।) खान्ता
ख्यातशाकः । यथा,—
“नालिता पट्टशाकश्च मिष्टपत्रे तु नालिका ।
अस्य गुणाः नारीचशब्दे दृष्ट्याः ॥
नाली, स्त्री, (नालि + वा ङीष् ।) शाक-
मकः । डांटा इति भाषा । इति मेदिनी ।
२८ ॥ हस्तिकर्णवैद्यनी । घटी । इति त्रिका-
शेषः ॥ नाडी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा,—
“रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वा मूलतः कुल-
संश्लोष्य वृणां देहे कुरुतस्तृणां मद्यावलाजित-
पीतं पीतं हि जलं शोधयतस्तमती न शाल-
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ।
पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥
नालीकः, पुं, (नाला नलयन्तात् कार्यात् शब्द-
इति । कै + कः । घोरशब्देन निर्गमनादिक-
तथालम् ।) शूरः । (यथा, महाभारते ।
३१० । १७ ।
“कर्णिनालीकनाराचावुत्तुजन्तो मद्यारुण-
नाविध्यन् पाखवास्त्र पश्यन्तो रगमालिन-
तथा च शार्ङ्गधरसंघीतधनुर्विद-
“नालीका लघवो बाणा नलयन्ति नोदित-
अत्युच्चदरपातेशु दुर्गबुद्धिषु ते मताः ॥”)

श्रुत्याङ्गम् । अजषण्डे, क्ली । इति मेदिनी ।
के, ११० ॥ (न अलीकमिति । सत्यम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४२ ।

“नालीकाश्रयमेतदत्र वचनं वाणाश्रयं किं
वचः ॥”)

नालीकिनी, स्त्री, (नालीकमस्यस्या इति ।
नालीक + इनि । डीप् ।) पञ्चसमूहः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नालीव्रणः, पुं, (नालीगतो व्रणः ।) नाडीव्रणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नाविकः, पुं, (नावा तरतीति । नौ + “नौवाच-
ञ्” ४ । ४ । ७ । इति ठन् । नौरस्यस्येति ।
“नीत्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।

वा ।) कर्णधारः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ७७ । ७५ ।

“भिननौका यथा राजन् । द्वीपमासाद्य निवृत्ताः ।
भजन्ति पुरुषयात्र ! नाविकाः कालपर्यये ॥”)

नाव्यं, त्रि, (नावा तार्थम् । नौ + “नौवयो-
धमेति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) नौका-
गन्धदेशादि । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ३१ ।
“मरुष्टान्युदम्भांसि नाशाः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥”

नवस्य भावः । नव + धञ् ।) नवत्वञ्च ॥
नाशः, पुं, (नश + भावे घञ् ।) पलायनम् ।
निधनम् । (यथा, महाभारते । १ । १२० । १२६ ।

“पित्रादृष्टादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ।
देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेष निश्चयः ॥”)

अनुपलभः । अदर्शनम् । इति मेदिनी । श्रे,
६ ॥ परिश्वसिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥

जीवानां नाशहेतुर्यथा,—
“सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभि-
जायते ।

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥
कुलनाशकारणं यथा,—

“अनुवात् पारदार्याच्च तथाभ्यस्य भक्षणात् ।
अत्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
अथोत्रिये वेददानात् वृषलेषु तथैव च ।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
नश्यतां पूर्णरूपाणि यथा,—

“नश्यतां पूर्णरूपाणि जनानां कथयस्व मे ।
नगराणां तथा राज्ञां त्वं हि सर्वं वदिष्यसि ॥
गर्ग उवाच ।

अत्रिरुवाच ।
पुरुषाचारनियमात् परित्यजति देवता ।
ततोऽपरागाद्देवानासुपसर्गः प्रवर्तते ॥
नित्यान्तरिक्षे भौमश्च त्रिविधं परिकीर्तितम् ।
प्रहृष्टोऽनन्तरं दिव्यमन्तरीक्षं निबोध मे ॥
अल्पापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ।

गन्धर्वनगरश्चैव वृष्टिश्च विकृता च या ।
श्वमादीनि लोकेऽस्मिन् नाकेशानां विनिर्दिशेत् ॥
चरः स्थिरस्तु भूमौ च भूकम्पश्चापि भूमिजः ।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्तितम् ॥”

इति मातृस्ये २०३ अध्यायः ॥
नाशी, [न्] त्रि, (नाशोऽस्यस्येति । नाश +
इनि ।) नाशविशेषः । नाशशब्दादस्यर्थे

इत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
नासत्तौ, पुं, (नास्ति असत्वं ययोस्तौ । “नभाण-
नपादिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति नञः प्रकृति-
भावः ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यद्विवचनान्तो-
ऽयम् । इत्यमरः । १ । ११५४ ॥ एतौ शूद्रौ । यथा,

“आदिताः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा ।
अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युर्ग्रे समास्थितौ ॥
स्मृतास्त्राङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
(“सन्दृश्य दस्योरिन्द्रः कर्माख्येतानि यत्नवान् ।
आयुर्वेदं निरुद्देगं तौ यथाचे शचीपतिः ॥
नासत्तौ सत्यसन्नेन शूक्रेण किल याचितौ ।
आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥
नासत्ताभ्यामधीत्येष आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रसूतान् सुनीन् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नासा, स्त्री, (नासते शब्दायते इति । नास शब्दे
+ “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
ततश्चाप् । नास्यतेऽनयेति । नास + करणे
घञ् वा ।) नासिका । नाक् इति भाषा । सा
च गर्भस्थबालकस्य पञ्चभिर्मासैर्भवति । इति

सुखबोधः ॥ तस्याः शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“शुकनासः सुखी स्याच्च शुष्कनासेऽतिजीवनम् ।
क्षिन्नाग्ररूपनासः स्यादगम्यागमने रतः ॥
दीर्घनासे च सौभाग्यं चौर आकुक्षितेन्द्रियः ।
स्त्रीन्दुक्षिपितनास ऋजुर्भाग्यवतां भवेत् ॥
अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे ।
क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्द्विनिनाच क्षुतं सकृत् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥
दारोपरिस्थितदारु । भान् काठ इति कपालि
इति च भाषा । इत्यमरः । २ । २ । १३३ ॥ वासक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नासाच्छिन्नी, स्त्री, (क्षि + भावे क्तः । नासायां
क्षिन्नं क्षेदो यस्याः । डीप् ।) पूर्णिकापक्षी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नासादारु, क्ली, (नासायै यद्दारु । नासैव दारु
इति वा ।) दारोर्द्विस्थितकाष्ठम् । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ कपालि इति भाषा ॥

नासारोगः, पुं, (नासाया रोगः ।) नासिका-
याधिः । “अथ नासारोगाधिकारः । तत्र नासा-
रोगाणां नामानि संख्याच्चाह ।
आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनस्यस्ततः परम् ।
नासापाकोऽत्र गणितः पूयशोणितमेव च
क्षवधुर्भक्षुर्दोषिः प्रतीनाहः परिभवः ।
नासाशीघ्रः प्रतिश्यायाः पञ्च सप्तार्जुनानि च ॥

चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोधाश्चत्वारितानि च ।
रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्गदाः स्मृताः ॥
तेषु पीनसस्य लक्षणमाह ।

आनह्यते शुष्यति यस्य नासा
प्रक्षेदमायाति च धूयते च ।
न वेत्ति यो गन्धरसाञ्च जनु-
ज्जुष्टं यवस्योदह्य पीनसेन ॥

आनह्यते श्वासशोषितकफेनावध्यते अवरुद्धः
इति यावत् । प्रक्षेदं आर्द्रताम् । धूयते सन्त-
प्यते । गन्धरसान् गन्धान् सुरभीनसुरभीञ्च न
वेत्ति । नासाया आनह्यत्वं तत्र हेतुः । तथा
रसान् मधुरादीञ्च न वेत्ति । नासारोगा-
रम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टः । यवस्येत
जानीयात् । अपीनसपीनसौ द्वावपि शब्दौ
स्तः ॥ * ॥ अतुक्तसंग्रहार्थमाह ।

तच्चानिलश्चेष्टभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ।
तं विकारं पीनसं प्रतिश्यायसमानलिङ्गं वात-
श्चेष्टकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम् ॥

पूतिनस्यमाह ।
दोषैर्विदग्धैर्गलतानुमूले
सन्दूषितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥

दोषैः पित्तकफरक्तैः । अत्र रक्तस्यापि दोषत्व
दोषसाहचर्यात् । विदग्धैर्दुष्टैः । सन्दूषितः
पूतिभावं नीतः । पूतिनस्यं नासायां भवो नस्यो
वायुः पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम् ॥ * ॥
नासापाकमाह ।

ब्राह्मणश्रितं पित्तमरुं वि कुर्थात्
यस्मिन् विकारे बलवाञ्च पाकः ।
तं नासिकापाकमिति यवस्येत्
विक्षेदकोषावधवापि यत्र ॥

विक्षेद आर्द्रता । कोषः पूतिभावः ॥ * ॥
पूयरक्तमाह ।
दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।
नासा सवेत् पूयमरुग्विमिश्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥

क्षवधुमाह ।
ब्राह्मणश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो
यस्यानिलो नासिकया निरेति ।
कफानुजातो बहुशोऽतिशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवधुं गदह्नाः ॥

ब्राह्मणश्रिते मर्मणि शृङ्गाटके ॥ * ॥
दोषजं क्षवधुमभिधायागनुजं क्षवधुमाह ।
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रसो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म-
शुद्धिर्हितेऽप्यः क्षवधुर्निरेति ॥

तीक्ष्णोपयोगात् राजिकादिभक्षणात् । अर्क-
निरीक्षणात् सूत्र्यदर्शनात् तेन कफविलेपनात् ।

तरुणास्थि नासावंशास्थि । मर्मणि शृङ्गाटके ।
इह नैकलम् । अन्यः आगन्तुजः ॥ * ॥
भ्रंशुमाह ।

प्रभंशते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
प्राक् सञ्चितो मूर्धनि पित्ततमे
तं भ्रंशुं बाधिसुदाहरन्ति ॥
दौमिमाह ।

ब्राणे भ्रंशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेत् धूम इवेह वायुः ।
नासाप्रदीप्ते च यस्य जन्तो-
र्याधिन्नु दीप्तिं तमुदाहरन्ति ॥
प्रदीप्तेव प्रज्वलितेव ॥ * ॥
प्रतीनाहमाह ।

उच्छ्वासमार्गान् कफः सवातो
रुन्यात् प्रतीनाहसुदाहरेतम् ॥
सावमाह ।

घ्राणादनः पीतसितस्तुब्धं
दोषः सवेत् सावसुदाहरेतम् ॥
नासाशोषमाह ।

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।
कच्छाच्छसित्युद्धमधश्च जन्तु-
र्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥

प्रतिश्यायमाह । तस्य निदानं द्विविधम् । एकं
सद्योजनकं तद्वल वत्त्वेन चयं नापेक्षते । यत
उक्तम् ।

न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।
अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात् ॥
हेतूनां बाहुल्येन त्वराकरणात् । अपरं चयादि-
क्रमेण जनकम् । चयादिक्रमो यथा । निदा-
नात् सञ्चयः सञ्चयात् प्रकोपः प्रकोपात् प्रसरः
प्रसरात् स्थानसंश्रयः । ततो यत्तिः । ततो भेद
इति ॥ * ॥ तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

संधारणा जीर्णरजोऽति भावात्
क्रोधतृवैषम्यश्लेष्मितापैः ।
संजागरातिस्वपनाभुशीता-
वश्यायकैर्मैथुनवाससकैः ॥
संस्थानदोषैः शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।

सन्धारणा मूत्रपुरीषधारणा । रजो धूलिः ।
तच्च नासाप्रविष्टं हेतुः । ऋतुवैषम्यं ऋतुचर्या-
विपरीताचरणम् । श्लेष्मितापैः श्लेष्मिता-
भिन्नापो येन धूमादिना सः । अवश्याय-
स्तुषारः । वाससेको रौदनम् । संस्थानदोषैः
शिरसि संहतकफैः ॥ * ॥ चयादिक्रमजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

चयं गता मूर्धनि मारुतादयः
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणै-
स्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥

पूर्वरूपमाह ।

चवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णाता
स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाच्चाप्यपरे पृथग्विधा
नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥

शिरसोऽभिपूर्णाता शिरसो भारेणैव याप्तिः ।
अपरे पृथग्विधाः ब्राणधूमायनतालुविदारण-
नासासुखसावादयो विदेहोक्ता बोद्धव्याः ॥ * ॥
वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह ।

आनद्धापिहिता नासा तनुसावप्रसेकिनी ।
गलतालोष्ठशोषश्च निस्तोदः शृङ्गयोस्तथा ॥
चवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्तवैरश्यमेव च ।
भवेत् खरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥
आनद्धास्तस्या । अपिहिता न पिहिता । अत-
एव तनुसावप्रसेकिनी ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।

उष्णः सपीतकः सावो घ्राणात् सवति पैत्तिके ।
कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्माभिपीडितः ।
नासया तु सधूमाम्निं वमतीव स मानवः ॥
सपीतकः ईषत्पीतकः ॥ * ॥
श्लेष्मिकमाह ॥

घ्राणात् कफकृते श्वेतः कफः शीतः सवेद्वहुः ।
शुक्लावभासः सूनाचो भवेदुगुरुशिरा नरः ॥
गलतालोष्ठशिरसां कण्डूभिरतिपीडितः ॥ * ॥
सान्निपातिकमाह ।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्निवर्तते ।
संप्रको वाप्यप्रको वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥
अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि
तानि ज्ञेयानि त्रिदोषजत्वात् । अयमसाध्यः ।
अतएवाह ।

नृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्वजश्च न सिध्यति ॥
दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह ।
प्रक्षिद्यति सुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।
पुनरानुहते वापि पुनर्विज्रियते तथा ॥

निःश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कच्छसाधनम् ॥
आनह्यते विबद्धा भवति । विज्रियत अविवद्धा
स्यात् । क्लेशशोषविवद्धा नैककालं भवन्ति
किन्तु यदा यदा यद्यत् दोषाधिक्यं भवति तदा
तदा तत्तदोषकृतः स स बोद्धव्यः इति न
विरोधः । कच्छसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यश्च ॥ * ॥
रक्तजमाह ।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तसावः प्रवर्तते ।
पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः ॥
तान्मात्रश्च भवेत् जन्तुरोघातप्रपीडितः ।
दुर्गन्धोऽच्छ्वासवक्तश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥
ऊरोघातप्रपीडितः ऊरोघातेनैव प्रपीडितः ॥
अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्व एव प्रतिश्याया
असाध्या भवन्तीत्याह ।

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥
प्रतिश्यायेषु कमयोऽपि भवन्तीत्याह ।

मूर्च्छन्ति कमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाश्वः ।
कमितो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥
अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात्
सर्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव कमयो भव-
न्तीति ॥ * ॥ श्वेताः स्निग्धाश्च वृद्धाः प्रति-

श्याया अपरानपि विकारान् कुर्वन्ति तानाह ।
वाधिर्यमान्यमप्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।
शोधानिमित्तान्यकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनस्य
घोरांश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्ययत्वं
विशेषार्थम् । अत्रत्वं न जिघ्रतीत्यप्रत्वं भावः ।

अत्रत्वम् ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणमाह ।
अर्जुदं सप्तधा शोधाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं ब्राणैःपि तद्विदुः ॥
अर्जुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांश-
मेदोजानि । शोधाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मि-
पातजाः । अर्शांसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मि-
पातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि यथोक्तलिङ्गानि

श्लेष्मसन्निपातजानि । एतानि यथोक्तलिङ्गानि
ब्राणैःपि सम्भवन्ति ॥ * ॥ चिकित्सामह ।
पीनसस्यामस्य लक्षणमाह ।
शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासासावस्तनुखरः ।
क्षामः श्वीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥ * ॥

नासासावस्तनुखरः क्षाम इत्यन्वयः ॥ * ॥
अथ पक्षस्य पीनसस्य लक्षणमाह ।
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।
खरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः निविडः क्षय-
त्वादिभिर्युक्तः पश्चात् घनः प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥
खेपु नासारस्येषु निमज्जति सत्तो भवति ।
वर्णविशुद्धिः श्लेष्मणः प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥

अथ नासारोगाणां चिकित्सा ।
सर्वेषु सर्वकालं पीनसरीषेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडेन दध्ना सुजीत नरः सुखं लभतीति ।
कटफलं पौष्करं शृङ्गी बोधं यासश्च कारकी ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्याद्दार्द्रकजे रसैः ।
पीनसे खरमेदे च नासासावि हलीमके ।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च प्रसृत्य ॥ * ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षाखरसकटफलैः ।
कुष्ठोग्राशियुजन्तुपैरैरवपीडः प्रशस्यते ॥ * ॥
पीनसादिषु ॥ ३ ॥
योषचित्रकतालीप्रतिनिड्डीकास्त्वैतसम् ।
सचयाजानितुल्यांश्चमेलालकूपजपादिकम् ॥
योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ * ॥

इति योषादिचूर्णम् ॥ * ॥
यात्रीदन्तीवचाशियुसुरसायोषधिसुतम् ।
सिद्धं तैलं नसि चित्रं इति यात्रीतैलम् ॥ * ॥
विश्वपञ्चरसैः सिद्धं तैलं नस्यात् पूतिनस्ययुतम् ॥ * ॥
निकुम्भा दन्ती । पूतिनस्ययुतं नस्यात् ॥ * ॥
शियुतैलम् ॥ ६ ॥

नासिक्य

II.

कफात् कासोऽरुचिः श्वासो वमधुर्गात्रगौरवम् ॥
माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना सुतिः ।
सर्वजो लक्षणेः सर्वैरकस्माद्वृद्धिप्रान्तिमान् ॥
दुष्टं नासा शिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यहम् ।
उरसः सुप्रता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतता ॥
कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तश्चात्र लक्षणम् ।
सर्वं एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात् ससर्वैर्न्द्रियतापनः ।
साग्निसादञ्जरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥
कुप्यत्वकस्माद्भुक्षो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
नासिकाक्लेदसंश्लेषशुद्धिरोधकरो सङ्घः ॥
पूयोपमा सितारक्तग्रथिता श्लेष्मसंसुतिः ।
मूर्च्छन्ति चात्र ह्रमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥
पक्कलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं चवथोः श्रमः ।
श्लेष्मा सचिकणः पीतो ज्ञानश्च रसगन्धयोः ॥
तीक्ष्णप्राणोपयोगार्करश्मिस्त्रलण्णादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥
विघटितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं ब्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं चवथं स भृशं चवः ॥
श्लेष्मयन्नासिकास्रोतः कफश्च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णभनासात्वं कच्छाडुच्छ्वसनन्ततः ॥
स्रोतोऽसौ नासिकाश्लेष्मो नासानाहे तु जायते ।
नङ्गत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसौ संवृते इव ।
पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्गासं दाहशूलवत् ॥
सघ्राणपाकः सावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छोजलोपमोऽजसं विशेषान्निशि जायते ॥
कफः प्रवृद्धो नासायः रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम् ।
कुर्व्यात् सधुर्धुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
अवेरिव सवत्यस्य प्रक्षिप्त्वा तेन नासिका ।
अजसं पिच्छलं पीतं पक्वं सिङ्गाणकं घनम् ॥
रक्तेन नासादग्धेन बाह्यान्तःस्पर्शनासहा ।
भवेद्भूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दृष्टवीच च ॥
तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मरुतो मुखनासिकात् ।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥
निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका सवेत् ।
तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥
पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां श्लेष्मयेकैरुत् ।
कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥
अर्शोऽर्बुदानि विभजेत् दोषलिङ्गैर्धयायधम् ।
सर्वेषु कच्छाच्छ्वसनं पीनसः प्रततं चवः ॥
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोयथा ।
अष्टादशानामलिषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥”
इत्युत्तरस्थाने एकोनविंशोऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
“शुद्धकृतं समादाय गन्धभागद्वयं ततः ।
त्रिभागं टङ्गणश्चापि विधभागचतुष्टयम् ॥
पञ्चभागं यथा देयं मरिचस्य प्रयत्नतः ।
शृङ्गवेररसैः पिष्ट्वा गुडिका पञ्चरक्तिका ॥
अबुपानं हितं योज्यं सर्वरोगप्रशान्तये ।
जलदोषोद्भवे रोगे महत्युग्रं जलोदरे ॥
सन्निपातेषु रोगेषु नासायाधौ सपीनसे ।
ब्रह्मश्रीये ब्रह्मे चैव उपदेशे भगन्दरे ॥

नीङीप्रणे ज्वरे चैव नखदन्तविघातके ।
पञ्चान्तरसो योव्यः सर्वरोगप्रशान्तये ॥
इति पञ्चान्तो रसः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नासारोगाधि-
कारः ॥)
नासालुः, पुं, (नासायै अलतीति । अल + उल् ।)
कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कट्फल-
शब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
नासंवेदनः, पुं, (संविद्यतेऽनेनेति । सं + विद् +
ल्युट् । नासायाः संवेदनः पीडादायकः ।)
काखीरलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नासिकन्धमः, त्रि, (नासिकां धमति शब्दायमानां
करोतीति । नासिका + ध्मा + “नासिका-
स्तनयोर्भाधेऽटोः ।” ३ । २ । २६ । इति खष् ।
“खित्यनययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति पूर्व-
पदस्य द्विखः । ततो मुम् ।) नासिकां शब्दाय-
मानां करोति यः । नासिकया शब्दकर्त्ता च ।
नासिकोपपदात् भाधातोः खष्प्रत्यये धमा-
देशनिघ्नः । इति व्याकरणम् ॥
नासिकन्धयः, त्रि, (नासिकां नासास्यजलं धयति
पिबतीति । नासिका + धे ट पाने + “नासिका-
स्तनयोर्भाधेऽटोः ।” ३ । २ । २६ । इति खष् ।
ततो पूर्वपदस्य द्विखस्ततो मुम् च ।) नासिकया
पिबति यः । नासिकया पानकर्त्ता । नासिकोप-
पदाद्देष्टधातोः खष्प्रत्ययेन निघ्नः । इति
व्याकरणम् ॥
नासिका, स्त्री, (नासते शब्दायते इति । नास
शब्दे + “खुल्लचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति
खुल् । टाप् अत इत्वम् ।) ब्राह्मेन्द्रियम् ।
नाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । ब्राह्मम् २
गन्धवहा ३ घोणा ४ नासा ५ । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ शिङ्खिणी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
नासिकम् ७ नस्या ८ गन्धनाली ९ गन्धवन्धा १०
नक्रा ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । २ । ६० ।
“अत्र त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)
तस्याः शब्दो घोत्कारः । यथा,—
“श्रयानं रावणं दृष्ट्वा तल्पे महति वानरः ।
नासाधूयैस्तु घोत्कारैर्विशङ्खिर्वायुसेवकैः ॥”
इति नारसिंहे ४५ अध्यायः ॥
नासिकामलं, स्त्री, (नासिकाया मलम् ।) नासा-
स्थितमलम् । शिक्नि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शिङ्खाणकम् २ शिङ्खाणम् ३ शिङ्खणम् ४ । इति
शब्दरत्नावली । सिंहानम् ५ । इति भरतः ॥
नासिक्यं, स्त्री, (नासिका एव । नासिका + स्वार्थे
ङ्यञ् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(त्रि, नासिका + “बुञ्ज्यतेति ।” ४ । २ । ८० ।
इति संकाशादित्वात् ण्यः । नासिकानिष्ठतादौ ॥
नासिकायां भवम् । “शरीरावयवात् यत् ।”
२ । १ । ६ । इति यत् । नासाभवे च ॥)

नास्तिक

नास्तिक्यकं, स्त्री, (नास्तिक्यमेव । नास्तिक्य + स्वार्थे कन् ।) नास्तिका । इति शब्दमाला ॥

नास्तिक्यौ, पुं, (नास्तिकायां भवौ । नास्तिका + "शरीरावयवात् यत् ।" ५।१।६ । इति यत् ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचनान्तोऽयम् । इति हेमचन्द्रः । २।६६ ॥

नासीरं, स्त्री, (नास् शब्दे + भावे क्तिप् । नासा शब्देन ईर्ते गच्छतीति । ईर गतौ + कः । जयशब्दाद्युच्चारणेन गमनादेवास्य तथात्वम् ।) नायकस्यासैनारिका सेना । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २१ । ४४ ।

"नासीरपार्श्वदभटेषु ततः प्रतोलीं लोलीकतासिषु हठादधिरुद्रवत्सु ।

वामभुवः पुरपुरेणभवन्नकाखे मग्ना भियेव निजवायजलहृद्देषु ॥"

तथा च, राजेन्द्रकर्णपूरे । ३६ ।

"नासीरप्रसरन्ति दिक्परिसरे भूमण्डले

मौक्तिक-प्रस्तारन्ति सुधाकरन्ति गगनोत्सङ्गे भवन्-
कीर्त्तयः ॥"

अग्रसरे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

नास्ति, अ, अस्तित्वाभाववत् । अविद्यमानता । इति नास्तिकताशब्दटीकायां भरतः ॥ नाइ इति भाषा । यथा, चाणक्ये ।

"अतिथिर्वालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः ॥"

नास्तिकः, पुं, (नास्ति परलोक ईश्वरो वेति मतिर्यस्य । "अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।" ४।४।६० ।

इति ठक् । यद्वा, नास्ति परलोको यज्ञादिफल ईश्वरो वेत्यादिवाक्येन कायति शब्दायते इति ।

कै शब्दे + डः ।) पाषण्डः । ईश्वरनास्तित्ववादी । वेदाप्रमाणवादी । (यथा, मनुः । २।११ ।

"योऽवमन्यन्ते ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥"

तथा च तत्रैव । ३।१५० ।

"ये स्तेनपतितस्त्रीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् हयकवयोर्विप्राननर्हान्मनुरवधीत् ॥"

तथा च तत्रैव । ८।२२, ३०६ ।

"यद्वाहं यद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमार्हजम् ।

विनश्यत्याशु तन् कृत्स्नं दुर्भिक्षयाधिपीडितम् ॥"

"अनपेक्षितमर्थार्थं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं वृषं विद्यादधोगतिम् ॥"

तत्पर्यायः । बार्हस्पत्यः २ चात्वाकः ३ लौकाय-
निकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३।५२६ ॥ स च

षड्विधः । माध्यमिकः १ योगाचारः २ सौचा-
न्तिकः ३ वैभाषिकः ४ चात्वाकः ५ दिग-
म्बरः ६ ॥

नास्तिकता, स्त्री, (नास्तिकस्य भावः । नास्तिक +

तल् ।) कर्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः ।

मिथ्यादृष्टिः २ । इत्यमरः । १।५।४ ॥ "नास्ति

अज्ञफलं नास्ति परलोक इत्यादिकं कायति

८७४

निःप्रभः

नास्तिकः । सदसत्त्वे अस्ति नास्तीत्यर्थं के शब्दे डः । नास्तीति मन्यते इति णिको वा तस्य भावो नास्तिकता त्वतौ भावे इति तः । नास्ति सुकृतं नास्ति परलोक इति बुद्धिर्नास्तिकता ।

इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १२३ । १५ ।

"प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्म्मार्थनाशकः ।

तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥"

नास्तिदः, पुं, आन्वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नास्यं, त्रि, नासायां भवम् । (नासा + "शरीरा-

वयवात् यत् ।" ५।१।६ । इति यत् ।) नासा-

भवम् । यथा, मनुः । ८।२६१ ।

"क्षिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिथ्यक्प्रतमुखागते ।

अचभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥"

नाहः, पुं, (नह वन्धने + भावे घञ् ।) वन्ध-

नम् । कूटम् । इति मेदिनी । हे, ५ ॥

नाहलः, पुं, (नाहं पर्वतशिखरादिकं लाति

आश्रयत्वन गृह्णातीति । ला + कः ।) स्वेच्छ-

जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३।५६८ ॥

नाहुषिः, पुं, (नहुषस्य अपत्यं पुमानिति । नहुष +

"अत इज् ।" ४।१।६५ । इति इज् ।)

यथातिराजः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नि, अ, उपसर्गविशेषः । अस्यार्था यथा । निषेधः ।

निश्चयः । इति सुधवोद्यटीकायां दुर्गादासः ॥

निवेशः । अर्थः । निवार्यः । संशयः । क्षेपः ।

कौशलम् । उपरमः । सामीप्यम् । आश्रयः ।

दानम् । मोक्षः । अन्तर्भावः । बन्धनम् । राश्वधो-

भावः । विन्यासः । इति मेदिनी । ने, ४०० ॥

नि, [र्] अ, (वृणातीति । नृ नये + क्तिप् ।

"कृत इडातोः ।" ७।१।१०० । इति धातो-

रङ्गस्य इत् ।) निर्णयः । निषेधः । इति मेदिनी ।

रे, ६६ ॥ (अभावः । यथा, हरिवंशे । भविष्य-

पर्वणि । ८ । ८७ ।

"नासिकाग्रं समालोक्य पठन् ब्रह्म सनातनम् ।

निर्जातस्यो यथा दीपः प्रोचरेत् प्रणवं सदा ॥"

नि, [स्] अ, निश्चयः । निषेधः । साकल्यम् ।

अतीतम् । इति मेदिनी । से, ८० ॥

निःकासितः, त्रि, (निर् वा निस् + कस् + णिच्

+ क्तः ।) निष्कासितः । वहिष्कृतः । से तु

कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य सकारा-

भावः । इति आकरणम् ॥

निःक्रामितः, त्रि, (निर् वा निस् + क्रम + णिच्

+ क्तः ।) निष्क्रामितः । इत्यमरटीकासार-

सुन्दरी ॥

निःचक्षः, त्रि, (निर्नास्ति चक्षः चक्षियो यत्र ।)

चक्षियशून्यदेशादि । यथा,—

"अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्महृदो वृणान् ।

इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्धः ॥

निःप्रभः, त्रि, निःप्रभः । निर्नास्ति प्रभा यस्येति

समासे से तु कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य

सकाराभावः । इति आकरणम् ॥

निःश्रेणी

निःशब्दः, त्रि, (निर्गतः शब्दो यस्मात् ।) शब्द-

रहितः । चुप् इति भर्था ॥ यथा, मार्कण्डे-

पुराणे ।

"निःशब्दं कारयित्वा तत्सदः प्राह महासुतो ।

(यथा च हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । १०१ ।

"तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ।

निःशब्दं तत् परं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ।"

निःशलाकः, त्रि, (निर्गता शलाका यस्मात् शला-

काया निर्गतो वा ।) रहः । निर्जनम् । इव

मरः । २ । ८ । २२ ॥

निःशल्या, स्त्री, (निर्गतं शल्यं यस्याः ।) दन्ती-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशूकः, पुं, (निर्नास्ति शूको यस्य ।) शुष्क-

शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशेषं, त्रि, (निर्गतः शेषो यस्मात् ।) समस्त-

सम्पूर्णम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,

हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३२ ।

"उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषशेषचेष्टितः ।

स्वावगम्यो लयः कोऽपि जायते वागोचरः ।"

शेषरहितश्च ॥

निःशोधं, त्रि, (निर्गतं शोधं यस्मात् । शोधो-

न्निर्गतमिति वा । निरादय इति समासः ।)

शोधितम् । नष्टम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

निःश्रयणी, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रियते आश्रयति

२नयेति । श्रि + कर्णे ल्युट् । टित्वात् डीप् ।)

काष्ठघटितसोपानम् । काठेर सिद्धी इति

भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणी २ निःश्रयणी ५ । इति

रोहिणी ३ निःश्रेणी ४ निःश्रयणी ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥

निःश्रयिणी, स्त्री, (निःश्रयति आश्रयति प्राङ्-

नादिस्थानमिति । श्रि + णिनि + डीप् ।) निःश्र-

यणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेणिः, स्त्री, (निर्निश्चिता श्रेणिः सोपान-

पङ्क्तिः यत्र ।) अधिरोहिणी । (यथा,

रघुः । १५ । १०० ।

"चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरुयाधिनम् ॥"

खर्वुरीवृक्षः । इति मेदिनी । गे, ५७ ॥ (यथा,

घोटकविशेषः । यथा,

सिते ४ अध्याये ।

"उपर्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।

निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः पुरः ॥"

निःश्रेणिका, स्त्री, (निःश्रेणिव कायलीति ।

कै + कः । टाप् ।) तत्पर्यायः । अस्या गुणाः । इति

कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । अस्या गुणाः । इति

निरसा ३ वनवल्हरी ४ । प्रशूनामवलप्रदलः ।

सत्वम् । उष्णत्वम् । प्रशूनामवलप्रदलः ।

राजनिर्घण्टः ॥ (निःश्रेणिव । श्वेतोऽयम् ।

अधिरोहिणी । यथा, देवीभागवते । ४।१३।४० ।

"मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेन्द्रः ।

निःश्रेणिकायात् पतितो अथ इत्येव विदुः ।

निःश्रेणी, स्त्री, (निःश्रेणि + कृदिकारादिति वा

डीप् ।) निःश्रयणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेयसं, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रेयः । “अचतुर-
विचतुरेति ।” ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात्
साधुः ।) शुभम् । (यथा, भागवते । १ । ३ । ४० ।
“इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंस्मितम् ।
उत्तमः श्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ।
निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं परम् ॥”)
मोजः । (यथा, मनुः । १२ । ८३ ।
“वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥”)
विद्या । अमुभावः । भक्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
निःश्रेयसः, पुं, (निर्निश्चितं श्रेयो मङ्गलं यस्मात् ।)
शुद्धः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
निःश्रेयः, य, (निर्गतं समं यत्र । “तिष्ठद्गुप्रभ-
तीति च ।” २ । १ । १७ । इत्यययीभावत्वम् ।
सुविनिर्मुक्तः इति धत्वम् ।) निन्दा । तत्-
पर्यायः । गह्वरम् । दुःखम् ३ । इत्यमरः । ३ ।
४ । १४ ॥ श्लोकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रहितः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । ५१ ।
“मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरोमो मुषितोऽस्मि तेन ।
निःसङ्गता सुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादपेक्षाः प्रभवन्ति दोषाः ॥”
फलानभिनिवेशवान् । यथा,—
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमौश्वरे ।
नेकैर्नृपैर्हि लभते रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतत्त्वे श्रीभागवते कादशस्कन्धवच-
नम् ॥
निःसन्धिः, त्रि, (निर्नास्ति सन्धिर्यत्र ।) दृढ़ः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ सन्धिरहितश्च ॥
निःसम्पातः, पुं, (निर्नास्ति सम्पातो गमनागमनं
यत्र ।) निःशेषः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (गमना-
गमनपरिश्रमः, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८० ।
“तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ।
न तुभिमोघेनैवापि सेयते वनवृत्तिभिः ।
निःसम्पातः कृतः पश्यास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥”)
उपायः । (निर् + ह + ल्युट् ।) मरणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ ।
“गर्भवासे महद्दुःखं दृष्टमासनिवासनम् ।
निःसारः, पुं, (निर्गतः सारो यस्मात् ।) शाखोट-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्योनाकप्रभेदः ।
“सायुज्ये कदलीस्तम्बनिःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृजो जलबुद्बुदसन्निभे ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
निःसर्गः, पुं, (निर्गतः दुःखं योनियन्तेऽतिदारुणे ॥”)
इति राजनिर्घण्टः ॥ साररहितः, त्रि । यथा,—
“जगन् सञ्जन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम् ।
जगन्पथे चण्डादेतत् चण्डादेतद्विपश्यते ॥

यद्येवोत्पद्यते सारान्निसारं जगदञ्जसा ।
पुनस्तस्मिन् निलीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगन्निःसारतां हरिः ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
निःसारणं, स्त्री, (निर् + ह + णिच् + भावे ल्युट् ।)
निःसरणम् । (निःसार्यतेऽनेनेति । निर् + ह
+ णिच् + करणे ल्युट् ।) गृहादीनां प्रवेशनिर्ग-
मादिपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
निःसारा, स्त्री, (निर्नास्ति सारो यस्याः ।)
कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निःसारितः, त्रि, (निर् + ह + णिच् + कर्मणि
क्तः ।) बहिष्कृतः । तत्पर्यायः । अवकृष्टः २
निष्कासितः ३ । इति जटाधरः ॥ साराभाव-
वाञ्छ ॥
निःस्नेहः, त्रि, (निर्नास्ति स्नेहो यस्य ।) स्नेह-
शून्यः । यथा । निःस्नेहं कीटदूषितमित्यादि
स्मृतिः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४६ । ७ ।
“अहो दशरथो राजा निःस्नेहः खसुतं प्रति ॥”
रसहीनः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
“नारं सुहृदस्य सखेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्येव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमौल्य वा ॥”
तैलविहीनः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६४ ।
“शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न
सेवकाः ॥”)
निःस्नेहा, स्त्री, (निर्गतः स्नेहः रसो यस्याः ।)
अतसी । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (अतुरागरहिते,
त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४७ ।
“यदर्थं खकुलं त्वत्तं जीवितार्हं च हारितम् ।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसे-
नरः ॥”)
निःसावः, पुं, (निःसवतीति । निर् + सु + णः ।)
भक्तरसः । भक्तसमुद्भवमण्डः । माङ् इति केन
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । आचामः २
मासरः ३ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥
निःसः, त्रि, (निर्नास्ति स्रं धनं यस्य ।) दरिद्रः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“रुपाकारौ विरुचौ च वक्रौ पादौ शिरालकौ ।
संशुष्कौ पाण्डुरनखौ निःसस्य विरलाङ्गुली ॥”
इति गारुडे सामुद्रिकम् ॥
ज्ञातिरहितश्च ॥
निकटं, त्रि, (नि समीपे कटतीति । नि + कट +
अच् ।) अदूरम् । तत्पर्यायः । समीपम् २
आसनम् ३ सन्निकटम् ४ सनीडम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६६ ॥ अभ्यासः ६ सवेशः ७
अन्तः ८ अन्तिकः ९ समर्थः १० सदेशः ११
अभ्यसः १२ अभ्यर्णः १३ सविधा १४ उप-
कण्डः १५ अभितः १६ इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्रान्तिशतके । ३ । २ ।
“दिवसरजनीकूलच्छदेः पतङ्गिरनारतं
वहति निकटे कालः स्रोतःसमस्तभयावहम् ।

इह हि पततां नास्यालम्बो न चापि निवर्तनं
तदिह सहतां कोयं मोहो यदेष मदाविलः ॥”
तद्वैदिकार्थायः । तल्लि १ आसात् २ अम्ब-
रम् ३ ओम्बसे ४ अस्तमीके ५ आके ६ उपाके ७
अर्जाके ८ अन्तमानाम् ९ अवमे १० उपमे ११ ।
इत्यादिशान्तिकनामानि । इति वेदनिघण्टौ २
अध्यायः ॥
निकरः, पुं, (निकरोति व्याप्नोतीति । नि +
क्त + अच् ।) सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥
(यथा, कलाविलासे । २ । १६ ।
“इत्यादिमुग्धबुद्धेरसमञ्जसवर्णनं रहः कृत्वा ।
गृह्णाति कनकनिकरं वृत्तंस्तत्तन्मनोरथैः पापः ॥”)
सारः । न्यायदेयधनम् । निधिः । इति मेदिनी ।
रे, १७२ ॥
निकर्षणं, स्त्री, (निर्नास्ति कर्षणं यत्र ।) सन्न-
वेशः । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ पत्तनादिषु
दिगादिपरिच्छिन्नप्रदेशः । इति भरतः ॥ पूर्व-
दिगाद्यवच्छिन्नगृहाणामपीति कलिङ्गः ॥ पुरा-
देव्यहिविहरणभूमिः । इति स्वाम्यादयः ॥
प्राङ्गणादिसन्निवेशः । इति सारसुन्दरी ॥
निकषः, पुं, (निकषति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्रेति ।
नि + कष + “गोचरसञ्चरेति ।” ३ । ३ । ११६ ।
इति चकारात् घः ।) श्राणः । इत्यमरः ।
२ । १० । ३२ ॥ कष्टिपातर इति भाषा)
(यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥”) ।
निकषा, स्त्री, (निकषति हिनस्तीति । कष हिंसे +
पदाद्यच् । ततश्चाप् ।) राक्षसमाता । इत्य-
मरः ॥ सा सुमालिकन्या विश्रवसो भार्या
च । इति रामायणम् ॥
निकषा, य, (नि + कष गतौ + “आः समिन्-
निकषिभ्याम् ।” उणां । ४ । १७४ । इति
आः ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥
(यथा, माघे । १ । ६८ ।
“पयोधिमावद्धचलञ्जलाविलां
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥”)
मध्यम् । इति मेदिनी । के, ७६ ॥
निकषात्मजः, पुं, (निकषाया आत्मजः ।) राक्षसः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥
निकसः, पुं, (निकसति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्र ।
नि + कस + घः ।) निकषः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
निकामं, स्त्री, (नि + कम इच्छायाम् + घञ् ।)
इष्टम् । यथेष्टितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४० ।
“कुर्वन्ति देवि ! भजनं सकलं निकामं
ज्ञात्वा समस्तजननीं किल कामधेनुम् ॥”)
निकायः, पुं, (निचीयते इति । नि + चि + “सङ्घे
चानौत्तराधर्थे ॥” ३ । ३ । ४२ । इति घञ् ।
आदेश कः ।) लक्ष्यम् । सधर्मिप्राणिसंहतिः ।
(यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४५ ।
“तथा देवनिकायानां सङ्गाणाञ्च दिवौकसाम् ॥”)

निगमः

निगमः, पुं, (नि + कण् प्रच् + पच् घञ् ।)
 निगमः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥
 निगमः, स्त्री, (निगम्यति बहुलसंख्यां गच्छतीति ।
 नि + खञ् गतौ + पचाद्यच् ।) दशखञ्जसंख्या ।
 दशसहस्रकोटयः । इति लीलावती हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
 “शुक्लैव महापद्मं निखञ्जं कोटिरेव च ॥”)
 मुलिङ्गोऽयम् । यथा । वृन्दः खञ्जो निखञ्ज-
 खेयादि ॥
 निगमः, त्रि, (नितरां खञ्जः ।) वामनः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥
 निगलः, नि, (निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात् ।)
 समस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । २ । ४० ।
 “निखिलमलग्नानां नाशकत् कामकन्दं
 प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम् ॥”)
 निगलः, पुं स्त्री, (निगलति वधातीति । नि +
 गल + अच् । लस्य डत्वम् ।) हस्तिनां लोह-
 मयपादवन्धोपकरणम् । इति भरतः ॥ आँडु
 इति दौडुका इति च ख्यातः ॥ तत्पर्यायः ।
 खड्गः २ अन्धकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥
 हिङ्गोरः ४ अन्धुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माये । ५ । ४८ ।
 “ब्रह्मापराणि परितो निगडान्यलावीत्
 सातन्त्रमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥”)
 निगलितः, त्रि, (नि + गल + क्तः । लस्य डत्वम् ।
 यथा, निगडो जातोऽस्येति । तारकादित्वात्
 इतच् ।) वडः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०३ ॥
 निगदः, पुं, होमधूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 खनः, पुं, (नि + गद भावे + “नौ गदनदपट-
 णम् । कथनम् । तत्पर्यायः । निगदः २ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
 ५ । ३ । १६ ।
 “इति निगदेनाभिष्टुयमानो भगवाननिमिष-
 यंभो वर्षधवाभिवादिताभिवन्दितचरणः सद्य-
 निगमः, पुं, उच्चैर्जपः । यथा । निगदस्तु
 भवः । (निगमे पुण्यां भवः । निगम + “तत्र
 इष्टप्रभावः ।) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 नि + गम + “गोचरसच्चरेति ।” ३ । ११६ । इति
 सायनोऽनेनेति ।) पुरी । कटः । (निगम्यते
 वते । १ । ५ । ६१ ।
 “कथङ्कारं वाच्यः सकलनिगमागोचरगुण-
 प्रभावः खं यस्मात् स्वयमपि न जानासि
 परमम् ॥”)
 निगमः, पुं, हृद् इति यावत् । इति मेदिनी ।
 निगमः, पुं, निश्चयः । (यथा, “तस्या एव प्रति-
 ष्ठायां हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना ॥”
 इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

निग्रहः

अध्या । इति हेमचन्द्रः । १४ । ३८ ॥ (उपदेशः ।
 यथा, भागवते । १ । ५ । ३६ ।
 “इमं खनिगमं ब्रह्मवेद्य मदगुडितम् ।
 अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं खस्तिन् भावच्च केशवः ॥”)
 निगरः, पुं, (नि + गृ + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) भोजनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निगरणः, स्त्री, (नि + गृ भक्षणे + भावे ल्युट् ।)
 भक्षणम् । इति मेदिनी । ये, ६८ ॥
 निगरणः, पुं, (निगोर्धते भक्ष्यतेऽनेनेति । नि +
 गृ + करणे ल्युट् ।) गलः । इति मेदिनी । ये,
 ६८ ॥ होमधूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निगादः, पुं, (नि + गद भावे + पच् घञ् ।)
 कथनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥
 निगारः, पुं, (नि + गृ भक्षणे + भावे घञ् ।)
 निगरणम् । भक्षणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३७ ॥
 निगालः, पुं, (निगलति भक्ष्यत्यनेनेति । नि + गल
 भक्षणे + करणे घञ् ।) अश्वगलोद्देशः । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा, अश्ववेदके । २ । १४ ।
 “घण्टावन्धसमीपस्यो निगालः परिकीर्तितः ।
 अधस्ताच्च निगालस्य गलमाहुर्मणीषिणः ॥”)
 निगालवान्, पुं, (निगालोऽस्यस्येति । निगाल +
 मतुप् मस्य वः ।) अश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निगुः, पुं, (निगम्यते विद्यतेऽनेनेति । नि + गम +
 बाहुलकात् डुः ।) मनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मलम् । मूलम् । मनोज्ञम् । चित्रकर्म । इति
 संचिप्तसारोणादित्तिः ॥
 निगूढः, पुं, (निगुह्यते संव्रियते इति । नि +
 गुह + क्तः । “यस्य विभाषा ।” ७ । २ । १५ ।
 इति । नेट् ।) वनसुतः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २३६ ॥ गुप्ते, त्रि । यथा,—
 “आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव मौलौ
 शम्भोरिति त्रिजगतीजनचित्तवृत्तिः ।
 अन्तर्निगूढनयनानलदाहदुःखं
 जानानि कः खयन्ते वत शीतरश्मेः ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 निग्रहः, पुं, (नियमेन ग्रहणमिति । नि + ग्रह +
 “ग्रहट्प्रति ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
 अनुग्रहभावः । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥
 (यथा, मनुः । ७ । १७५ ।
 “निग्रहं प्रकृतीनाञ्च कुर्याद् योऽरिवलस्य च ।
 उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥”)
 बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । ११९७४ ।
 “यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां
 बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ॥”)
 भर्तृसनम् । सीमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 (निराकरणम् । यथा, रघुः । ६ । २५ ।
 “दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहे-
 र्ज्जिमलयन् मलयन्नगमलयजत् ॥”
 दण्डः । यथा, रघुः । ११ । ५५ ।
 “ते चतुर्थसंहितास्त्रयो बभुः
 खनवो नवबधूपरिग्रहात् ।

निग्रः

सामदानविधिमेदनिग्रहाः
 सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥”)
 चिकित्सा । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥”
 (“सर्वं प्रलये निग्रहातीति निग्रहः ।” इति
 शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । इति महाभार-
 तम् । १३ । १७ । ६४ ॥)
 निग्रहः, पुं, (नि + ग्रह + “आक्रोशेऽव्योर्ग्रहः ।”
 ३ । ३ । ४५ । इति घञ् ।) निग्रहः । आक्रोशः ।
 यथा । निग्रहस्ते भूयात् । इति संचिप्तसार-
 व्याकरणम् ॥ (यथा च भट्टिः । ७ । ४३ ।
 “संष्ट्यावान्तु वैदेह्यां निग्रहो वोऽर्थवानरेः ॥”)
 निघः, पुं, (नियमितं निर्विशेषेण वा हन्यते
 ज्ञायते इति । नि + हन + “निघो निमितम् ।”
 ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधुः ।) विष्वक्-
 समः । समन्तात् तुल्यारोहपरिणाहः । इत्यमर-
 भरतौ ॥
 निघण्टिका, स्त्री, गुलञ्चकन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निघण्टुः, पुं, (निघण्टति शोभते इति । घण्ट-
 दीप्तौ + “ऋग्यादयश्च ।” उणां । १ । ३८ ।
 इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) नामसंग्रहः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १७२ ॥
 निघसः, पुं, (न्यदनमिति । नि + अद् भक्षणे +
 “नौ ण च ।” ३ । ३ । ६० । इति अप् ।
 “घञपोश्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घसुलादेशः ।)
 आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
 निघातिः, स्त्री, (निहन्त्यतेऽनेनेति । नि + “वसि-
 वपियजीति ।” उणां । ४ । १२४ । इति इच्-
 ततः कुत्वम् ।) लोहघानी । लौहमयदण्डः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 निघुटं, स्त्री, (निघुह्यते स्तेति । नि + घृ +
 भावे क्तः ।) घुष्टम् । घोषणम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 निघृजः, पुं, (नि + घृ संघर्ष + “सर्वनिघृज-
 रिष्येति ।” उणां । १ । १५३ । इति वन्प्रत्ययेन
 निपातनात् साधुः ।) खरः । इत्युणादिकोषः ॥
 वायुः । खरः । मार्गः । वराहः । इति संचिप्त-
 सारोणादित्तिः ॥ (इक्षुः । इति निघण्टुः ।
 ३ । २ ॥)
 निग्रः, त्रि, (निहन्त्यते निग्रह्यते इति । नि + हन +
 घञर्थे कः । नियम्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।)
 अधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १४ । ५८ ।
 “आश्वस्य रामावरजः सतीं ता-
 माख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
 निग्रस्य मे भर्तृनिदेशरौच्यं
 देवि ! क्षमस्वति वभूव नम्रः ॥”)
 अङ्गपूरणम् । इति लीलावती । (यथा, सूर्य-
 सिद्धान्ते । ३ । २६ ।
 “पुनर्द्वादशनिघ्राच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः ॥”

निच्छिवि:

पुं । सूर्यवंशीयवृषभेदः । यथा, हरिवंशे । १५ । २२ ।

“अनरख्यसुतो निम्नो निम्नपुत्रौ बभूवतुः ॥”

निचयः पुं, (नि + चि + “एरच्” ३ । ३ । ५६ ।

इत्यच् ।) समूहः । (यथा, महाभारते । ११ । २३ ।

“आहरिष्यामि दारुणां निचयान् महतो-
रपि च ॥”

निचयः । इति शब्दरत्नावली ॥

निचिकी, स्त्री, (निचिना कायति शोभते इति ।

कै + क । गौरादित्वात् ङीष् ।) निचिकी ।

उत्तमा गौः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निचितं, त्रि, (निचीयते स्मेति । नि + चि +

क्त ।) पूरितम् । व्याप्तम् । इति हेमचन्द्रः ।

६ । १०६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२६ । ११ ।

“पश्य नानाविधाकारैरभिभिर्निचितं महीम् ॥”

सञ्चितम् । यथा, भावप्रकाशे अतिसाराधिकारे ।

“वायुः प्रवृद्धो निचितं वनाशं

नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ॥”

नदीभेदे, स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ६ । १८ ।

“कौशिकीं त्रिदिवां कृत्वा निचितां रोहिता-

रणीम् ॥”

निचुलः, पुं, (निचोलति समुच्छ्रयतीति । नि +

चुल + “इगुपधञेति” ३ । १ । १३५ । इति

कः ।) इञ्जलवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥

(पथ्याधोऽस्य यथा,—

“इञ्जलो हिञ्जलश्चापि निचुलश्चासुजस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वेतसवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निचोलः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २११ ॥

निचुलकं, स्त्री, (निचुल इव प्रतिकृतिः । “इवे

प्रतिकृतौ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) निचोल-

कम् । इति हारावली । १६२ ॥

निचोलः, पुं, (निचोल्यत इति । नि + चुल + घञ् ।)

येन स्युतेनास्युतेन वा वस्त्रान्तरमाच्छाद्यते ।

इत्यमरभरतौ ॥ पाकुडि इति ख्यातः । तत्-

पर्यायः । निचुलः २ । उत्तरच्छदः ३ प्रच्छद-

पटः ४ ॥ इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४० ॥ (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १६६ ।

“सन्ततध्वान्तमिषतस्त्रीप्रशीतवशीकृताः ।

आशाश्वकाशिरै नौलनिचोलाच्छादिता इव ॥”

निचोलकः, पुं, (निचोल इव कायतीति । कै + क ।)

भटादेशोलाकृतिसन्नाहः । तत्पर्यायः । कुर्पासः

२ वारवाणः ३ कञ्चुकः ४ । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ४३१ ॥

निच्छिविः, स्त्री, (निच्छिवा क्विः सादृश्यं यत्र ।)

नीरभुक्तिदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रिहुत

इति भाषा ॥

निच्छिविः, पुं, वर्णसङ्करजातिभेदः । इति जटा-

धरः ॥ यथा,—

“अस्त्रो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यात् निच्छिविरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥”

इति मनुः । १० । २२ ॥

नितम्बि

निजं, त्रि, (निश्चयेन जायत इति । नि + जन +

ङः ।) स्वकीयम् । (यथा, हितोपदेशे ।

“अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ॥”

नित्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ३२ ॥

निट्, [ण्] स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति

यापारानिति । श्रो + कः । ट्ठोदरादित्वात्

साधुः ।) निशा । यथा,—

“वास्तवोया निशाखा च वासतेयी तमा-

निशौ ॥”

इति रात्रिपर्याये त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, मनुः । ६ । ६० ।

“विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निर्गृ ।

एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”

निडीनं, स्त्री, (नीचेऽर्धेन पतनमस्यस्मिन् ।) पक्षि-

गतिविशेषः । (यथा, महाभारते । ८ । ४१ । २६ ।

“निडीनमय संडीनं तिर्यग्डीनगतानि च ॥”

शूनैर्यानम् । इति जटाधरः ॥

निखण्डका, स्त्री, कलायविशेषः । तेजोडा इति

भाषा ॥ तत्पर्यायः । सतीला २ तिण्टी ३ ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

नितम्बः, पुं, (निभृतं तस्यते आकाङ्क्षते कासुकै-

रिति । तसु आकाङ्क्षायाम् + उल्वादयञ्चेति

साधुः । यद्वा, नितम्बति पीडयति नायक-

चित्तमिति । नि + तम्ब हिंसायाम् + अच् ।)

स्त्रीकन्याः पञ्चाङ्गागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥

पाङ्का इति भाषा ॥ (यथा, माघे । ११ । ५ ।

“विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः

श्रयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् ॥”

स्कन्धः । रोधः । कटकः । (यथा, भट्टीकाये ।

२ । ८ ।

“गिरेर्नितम्ब मरुता विभिन्नं

तोयावशेषेण हिमाभमभम् ॥”

कटिमात्रम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा,

विदग्धसुखमण्डने ।

“तरुणालङ्कितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः ।

गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति सुहृद्भुः ॥”

नितम्बिनी, स्त्री, (अतिश्रयितो नितम्बोऽस्यस्या

इति । नितम्ब + “अत इतिठनौ” ५ । २ । १२५ ।

इति इनिः स्त्रियां ङीष् ।) प्रशस्तनितम्ब-

विशिष्टा । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, आर्या-

सप्रश्रव्याम् । ५५४ ।

“वैगुण्येऽपि महता विनिर्मितं भवति कर्म

शोभायै ।

दुर्वहनितम्बमन्यरमपि हरति नितम्बिनी-

वृत्त्यम् ॥”

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

कुमारसम्भवे । ३ । ७ ।

“नितम्बिनीमिच्छसि सुकलज्जां

कण्ठे स्वयं ग्राहनिषिक्तवाहुम् ॥”

नितम्बविशिष्टे, त्रि । यथा, रघुः । १६ । २६ ।

“लोभ्यमाननयनः श्रयांशुकै-

र्मखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥”

नित्यक

नितरां, [म्] अ, (नि + तरप् + “किमेतिङ्”

वेति ।” ५ । ११ । ११ । अमुप्रत्ययः ।) सुतराम्

यथा,—

“नागोऽवो नागधनाभिलाषी

वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः ॥”

इति कोशीप्रदीपः ॥

नितलं, स्त्री, (नितरां तलमधोभागो यस्मिन् ।

सम्प्रपातालान्तर्गतपातालविशेषः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

नितान्तं, स्त्री, (निताम्यतीति । तम + कर्त्तरि क्त्वा

“अनुनासिकस्येति ।” ६ । ११ । ५५ । इति दीर्घः ।

अतिश्रयः । (यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ४ ।

“केनाभ्यस्यया पदकाङ्क्षिता ते

नितान्तदीर्घैर्ज्वलितानि तपोभिः ॥”

तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥

नित्यं, स्त्री, (नियमेन भवम् । नि + “अवतार

त्यप्” १ । २ । १०४ । इति लप् ।) निरन्तरम् ।

वचनम् । तत्पर्यायः । सततम् २ अविरतम् ३

अश्रान्तम् ४ सन्ततम् ५ अजस्रम् ६ । इत्यमरः ।

१ । १ । ६६ ॥ प्रसक्तम् १० आसक्तम् ११ अ-

हम् १२ । इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । नि + “अवतार

त्यप्” १ । २ । १०४ । इति लप् ।) निरन्तरम् ।

यथा एकादश्यामुपोषणं नित्यम् । इति

भावाप्रतियोगि । यथा, गगनं नित्यं क्रीडति

रहर्ज्यायमानम् । यथा, निर्यातं नित्यं

कुमाराः । अहरहः क्रियमाणत्वेन नित्यम् ।

तम् । यथा, स्नानतर्पणदिकं नित्यम् ।

वच्छिन्नपरम्पराकः । यथा, वर्णा नित्याः ।

नित्यः, त्रि, (नियमेन भवः । नि + “अवतार

त्यप्” १ । २ । १०४ । इति लप् ।) निरन्तरम् ।

इति वक्तव्यम् । “इति वार्तिकोक्ता लप्” इति

त्रयव्यापी । तत्पर्यायः । शाश्वतः २ अजस्रः ३

सदातनः ४ सनातनः ५ । इत्यमरः । १ । १०० । २ ।

(यथा, महाभारते । १ । १०० । २ ।

“दमो दानं क्षमा बुद्धिर्धर्मोऽतिस्त्रिज उत्तमः ।

नित्यान्यासन् महासत्त्वं शान्तनी पुरुषसत्त्वं ॥”

समुद्रे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नित्यकर्म, [न्] स्त्री, (नित्यं कर्म ।) प्रत्यय-

जनकाभावप्रतियोगिकार्यम् । इति स्त्रिया-

तद्वयथा,—

“नित्यं नैमित्तिकश्चैव नित्यनैमित्तिककला ।

गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निष्क्रामय पुत्रक ! ॥”

पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् पुत्रजन्माश्रितं तत्र ।

नैमित्तिकं तथा चात्तत् पुत्रजन्माश्रितं तत्र ।

नित्यनैमित्तिकं त्रयं पञ्चयज्ञादि यच्छिदे ।

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ३ । १०० । २ ।

तत्प्रागे दोषो यथा,—

“नित्यानां कर्मणां विप्र ! तस्य ह्यनिरुद्धनिष्कला ।

अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्विप्रे ।

प्रायश्चित्तं महता बुद्धिमात्रेणानामपि ।

पक्षं नित्यक्रियाद्वानिः कर्त्ता मैत्रेय ! मानवः ॥”

नित्यचौ

नित्यान

नित्यान

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।
 तस्यावलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥
 सूर्ये स्नानं सचेलस्य शुद्धिहेतुर्महासुने ।।
 पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥
 चतारौ नित्यकर्मकरणनिषेधो यथा,—
 “जानुर्वै चतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
 नैमित्तिकश्च तदधः सवद्रक्तो न चाचरेत् ॥
 सूतके च समुत्पन्ने चुरकर्मणि मैथुने ।
 धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्मणि संत्यजेत् ॥
 द्वये भुक्ते त्वजोर्णे च नैव शुक्ता च किञ्चन ।
 कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके सूतके तथा ॥
 पञ्च पुष्यश्च तामूलं मेघजत्वेन कल्पितम् ।
 कणादिपिष्यत्यन्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
 जलस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनाद्भवजाडते ।
 नित्यक्रिया निवर्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
 जलोकां गूढपादश्च क्षमिगण्डपदादिकम् ।
 कामाद्भस्म संस्पृश्य नित्यकर्मणि संत्यजेत् ॥
 विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपिण्डको द्विजः ।
 यावदुत्तरवर्ष्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
 महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
 गार्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञश्च आहं देवयुतश्च यत् ॥
 गुरुमाक्षिप्य विप्रश्च प्रकृत्यैव च पाणिना ।
 न कुर्यान्नित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरवः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥
 नित्यचौरः, स्त्री, (नित्यं कालाकालाभावतो राग-
 प्राणत्वात् सदातनं चौरम् ।) वैधेतरचौरम् ।
 “चूडोदिते तिथावृत्ते बुधेन्दोर्दिवसे नरः ।
 नित्यचौरं प्रकुर्वीत जन्मभासे न तु कश्चित् ॥”
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥ * ॥
 राजमार्तखे तु ।
 “न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
 मभ्यक्तसुत्तरणकालनिवासनानाम् ।
 सत्या निशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
 चौरं हितं प्रतिपदहि न चापि विद्याम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 नत्र मासाः सौराः भाद्रपौषचैत्रा निषिद्धाः ।
 जन्ममासोऽपि निषिद्धः तदितरे विहिताः ।
 वारस्तु बुधसोमयोर्विहितः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तिथयस्तु नन्दारिक्तापूर्णिमामा-
 न्यनी पुष्यः धनिष्ठा ज्येष्ठा श्रवणा स्वाती हस्ता
 चमशिरः शतभिषा पुनर्वसुः चित्रा । राजा-
 हस्तं द्विजदेशे विवाहे स्तुतस्तकाशौचं वस्त्र-
 मोक्षे यज्ञकर्मणि परीक्षायां निसिद्धमासादि-
 क्षेपि कार्यम् । अशुक्तश्चेन्निषिद्धेऽपि दिने ।
 “केशवमानर्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहीच्छ-
 रितमदितिश्च सरतां चौरविधौ भवति
 कल्याणम् ॥”
 इति मरिचिच सारतां चौरविधौ भवति
 कल्याणम् ॥ इति ज्योतिषम् ॥

नित्यगतिः, पुं, (नित्यं गतिरस्येति ।) वायुः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १७२ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७ । ४५ । २२ ।

“यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदानं शतशोऽम्बरे ॥”
 नित्यदा, य, (नित्य + दाच् ।) सर्वदा । यथा,—
 “पुण्यं मधुवनं तत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥”
 इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥
 नित्यदानं, स्त्री, (नित्यं दैनन्दिनं दानम् ।) प्रति-
 दिनकर्तव्यदानम् । यथा, गरुडपुराणे ।
 “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ।
 अहयहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥
 अगुह्यं फलं तत् स्याद्ब्राह्मणाय तु नित्य-
 कम् ॥”

नित्यप्रलयः, पुं, (नित्यः प्रलयः ।) चतुर्विध-
 प्रलयान्तर्गतप्रलयविशेषः । यथा,—
 “नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥
 “सदैव दीपज्वालावत् सातत्येन जातानां दिवा-
 निशं यो विनाशः स नित्यः ॥” इति तट्टीकायां
 स्वामी ॥

नित्ययौवना, स्त्री, (नित्यं स्थिरं यौवनं यस्याः ।)
 ब्रौपदी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७४ ॥ (नित्यं
 यौवनं यस्येति ।) स्थिरयौवने, त्रि ॥

नित्यवैकुण्ठः, पुं, (नित्यः सनातनो वैकुण्ठः ।)
 विष्णोः स्थानविशेषः । यथा,—
 “जह्वं नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठ एव च ।
 आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चन्द्रविस्ववत् ॥
 ईश्वरेच्छासमुद्भूतो निलम्बश्च निराश्रयः ।
 आकाशवत् सुविस्तारश्चासत्त्वरत्ननिर्मितः ॥
 तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः ।
 लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥
 सुनन्दनन्दकुसुदपार्श्वदादिभिरन्वितः ।
 सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायः ॥

नित्या, स्त्री, (नित्य + टाप् ।) पार्वती (यथा,
 मार्कण्डेये । ८५ । ८ ।
 “रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्रे नमो नमः ॥”)

मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ॥ शक्ति-
 विशेषः । अस्या मन्त्रो यथा,—
 “वाग्भवं कामवीजञ्च नित्यक्लिन्नं मदौ पुनः ।
 ब्रवे वद्विबधूर्मन्त्रो दादशाणोऽयमीरितः ॥”

ध्यानं यथा,—
 “अर्द्धमौलिमरुणाममराभिवन्द्या-
 मम्भोजपाशहृणिपूर्णकपालहस्ताम् ।
 रक्ताङ्गरागरसनाभरणां त्रिनेत्रां
 ध्यायेच्छिवस्य वनितां मद्विह्वलाङ्गीम् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

(तन्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धसारखते ।
 “गणेशविवर्धिणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥”)
 नित्यानध्यायः, पुं, (नित्यं सर्वथा यथा तथा अन्-
 ध्यायः अध्ययनाभावः ।) सर्वथा वर्जनीयवैद-
 पाटकालादिः । यथा,—

“इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवञ्चयेत् ।
 अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्यानां विधिपूर्वकम् ॥
 कर्णसर्वेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसम्बहने ।
 एतौ वर्षास्वनध्यावावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥
 विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानाञ्च संज्ञवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मधुरव्रीत् ॥
 एतांलभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुर्भूताभिः ।
 तदा विद्यादनध्यायमवृत्तौ चाभ्यदर्शने ॥
 निर्घाति भूमिचलने ज्योतिषाश्चोपसर्जने ।
 एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानुतावपि ॥
 प्रादुर्भूतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिखने ।
 सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
 नित्यानध्याय एव स्यादग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मेनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥
 अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
 अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्यरात्रे च विष्णूवत्स्य विसर्जने ।
 उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोऽदृष्टस्य केतनम् ।
 नृहं न कीर्तयेद्ब्रह्म रात्रौ राहोश्च सूतके ॥
 यावदेकानुदृष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥
 श्रयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्त्यिकाम् ।
 नाधीयीताभिर्जगद्भ्या स्तुतकान्नायमेव च ॥
 नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्योरेव चोभयोः ।
 अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
 अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमाशुविरुते तथा ।
 श्वखरोष्ट्रे च खवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥
 नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोब्रजेऽपि वा ।
 वसित्वा मैथुनं वासः आङ्गिकं प्रतिगृह्य च ॥
 प्राणि वा यदि वाप्राणि यत् किञ्चित् आङ्गिकं
 भवेत् ।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः
 स्तुतः ॥

चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भवे चाग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वज्ञतेषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरार्चं क्षेपणं स्तुतम् ॥
 अष्टकासु त्वहोरात्रवृत्तान्तसु च रात्रिषु ॥
 नाधीयीताम्बमाखण्डो न वृत्तं न च हस्तिनम् ।
 न नावं न खरं नोष्ट्रं नैरिणस्यो न यानगः ॥
 न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
 न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥
 अतिविज्ञानबुद्ध्याप्य मारुते वाति वा भृशम्
 रुधिरे च सुते गच्छाच्छ्वेण च परिहृते ॥
 सामञ्जनाश्वयुधी नाधीयीत कदाचन ।
 वेदखाधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
 ऋग्वेदो देवदेवतो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
 सामवेदः स्तुतः पित्रास्तस्मात्स्याशुचिर्धनिः ॥
 एतद्विद्वन्तो विद्वांसस्तथोनिष्कर्षमन्वहम् ।
 क्रमतः पूर्वमन्वस्य पश्चाद्देवधीयते ॥

निदर्श

पशुमखूकमार्जारश्चसर्पनकुलासुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥
द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्रामात्मानचाशुचिं द्विजः ॥
इति मानवे । ४ । १०१-१२७ ॥
नित्यानित्यवस्तुविवेकः, पुं, (नित्यानित्ये वस्तुनी
तयोर्विवेकः विवेचनम् ।) ब्रह्मेव नित्यं वस्तु
ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् । इति
वेदान्तसारः ॥
नित्याभैरवी, स्त्री, (नित्या तदाख्यया प्रसिद्धा
भैरवी ।) भैरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं
षट्कूटाभैरवीध्यानादिवत् ॥ ध्यानं यथा,—
“वालसूर्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
सुखमालावलीरम्यां वालसूर्यसमांशुकाम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
दधतीमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या
बीजं यथा, “हसकलरडै” “हसकलरडौ”
“हसकलरडौ” ॥)
निदर्श, स्त्री, (नेदतीति । निद कुत्सायाम् +
“इगुपधञेति” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
निदर्शः, पुं, (निदात् विधात् प्राति पलायते इति ।
प्रा + ण्ययादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।)
मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निर्नास्ति दृढ-
र्यस्येति विग्रहे । दृढरोगरहिते, त्रि ॥)
निदर्शनं, स्त्री, (निदृश्यतेनेनेति । नि + दृश् +
ल्युट् ।) दृष्टान्तः । उदाहरणम् । यथा,—
“यत्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुमे शास्त्रनिदर्शने ॥”
इति नानार्थटीकायां भरतः ॥
“दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यच्च तन्निदर्शनम् ॥
यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे दृडिष्ठश्चेति तथा
वातपित्तकफद्वयो ब्रह्म इति ॥” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्च-
षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
निदर्शना, स्त्री, (निदर्शयतीति । नि + दृश् + शिच्
+ ल्युट् । टाप् ।) कायालङ्कारविशेषः । तस्य
लक्षणम् ।
“अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
सदसत्त्वान्निदर्शयति यदि सा स्यान्निदर्शना ॥”
उदाहरणं यथा, दण्डी ।
“उदयमेव सविता पद्मेऽर्पयति अयम् ।
विभावयितुमर्हन्तीनां फलं सुहृदशुभम् ॥”
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।
“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुञ्चितुः ।
यत्र विस्वानुविस्मत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥
अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना । यथा,—
‘कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।
वेदयन्निति दिनेन भातुमा-
नाससाद चरमाचलं ततः ॥’
अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तुंलेनान्वयः
सम्भवत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्ति-

८८०

निदर्श

रूपधर्मवत्त्वात् । स च रवेरस्ताचलगमनस्य
परतापिनां विपत्त्यानेच विस्वप्रतिविम्बभावं
बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेक-
वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
यथा,—
‘कलयति कुवलयमाला-
ललितं कुटिलः कटाक्षविज्ञेयः ।
अधरः किसलयलीला-
माननमस्याः कलानिधेर्विलासम् ॥’
अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वदत्विति कटाक्ष-
विज्ञेयादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां
कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिक-
मवगमयत् कटाक्षविज्ञेयादेः कुवलयमालादेश्च
विस्वप्रतिविम्बभावं बोधयति । यथा वा ।
‘प्रयाणे तव राजेन्द्र ! सुक्ता वैरीन्ग्रीडशाम् ।
राजहंसगतिः पद्मगामाननेन शशिदुतिः ॥’
अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतिस्व्यागो-
ऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते । स
चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति ।
अनेकवाक्यगा यथा,—
‘इदं किलायाजमनोहरं वपु-
स्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीनोत्पलपत्रधारया
शमीलतां क्वेतुमर्हतिर्वस्यति ॥’
अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयो-
ऽनुपपन्नमानस्तादृशवपुस्तपः क्षमत्वसाधनेच्छा
नीनोत्पलपत्रधारया शमीलताक्वेदनेच्छेवेति
विस्वप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।
‘जन्मेदं बन्धतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥’
अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो अर्थतानयनं
काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यव-
सानम् । एवम् ।
‘कं सूर्यप्रभवो वंशः कं चाल्पविषया मतिः ।
तितैर्दुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥’
अत्र मन्मथा सूर्यवंशवर्णनमुदुपेन सागर-
तरणमिवेति पर्यवसानम् । इयं कचिदुपमेय-
वृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—
‘योऽनुभूतः कुरङ्गाख्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
समाखादि स नृहीकारसे रसविशारदैः ॥’
अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षा-
रसेऽसम्भवात् । पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानम् ।
मालारूपापि यथा मम ।
‘क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने
नृगमर्पयसि नृगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
निदधचेतो भोगविताने ॥’
इह विस्वप्रतिविम्बतात्त्रेयं विना वाक्यार्थापर्य-
वसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन
सामर्थ्याद्विस्वप्रतिविम्बताप्रत्यायनम् । नापीय-
मर्यापत्तिस्तत्र ‘हारीशं हरिणाचीणाम् ।’
इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ॥

निदानं

निदाघः, पुं, (नितरां दह्यतेच अनेन वा । नि +
दह + घञ् । न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।) योऽ-
कालः । (यथा, रघुः । १० । ८३ ।
“ते प्रजानां प्रजानायास्तेजसा प्रथयेय च ।
मनो जह्नुर्निदाघान्ते श्यामाभा दिवसा इव ।
उष्णः । घर्मः । इत्यमरमेदिनीकरो । (यथा,
रघुः । १२ । ३२ ।
“रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघात्तां बालीव मलयदमम् ॥”
निदाघे वर्णनीयानि यथा । पाटलपुष्पम् ।
सल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ सरः ४ पथिकश्रीपम्
वायुः ५ सेकः ६ शक्तुः ७ प्रपा ८ स्त्री ९ रजः
लवणा ११ आम्नादिफलपाकः १२ । इति कवि-
कल्पलता ॥
(“ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रक्षा कति
मात्रं लघ्वो भवन्त्यापञ्च ता उपयुक्तानां
सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां सच्चयमापदयन्
लघुत्वाद्देश्याच्च वायोः सच्चयमापदयन्
स सच्चयः प्रादृषि चात्यर्थं जलोपलिप्तायां भूमौ
क्षिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षरितो नाति-
कान् याधीन् जनयति ॥” इति सुश्रुतेन
स्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन्तं समीरयन् ।
निहन्त्यादिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ।
नदीजलं रुद्धमुष्णमुदमस्यं तथातपम् ॥
यायामश्च दिवास्वप्नं यवायश्चात्र वर्जयेत् ॥
इति चोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुते
नोक्तम् ॥)
निदाघकरः, पुं, (निदाघा उष्णाः करा किरणानि
यस्य । निदाघस्य उष्णस्य करो वा ।) निदा-
इति हारावली । ११ ॥
निदाघकालः, पुं, (निदाघ एव कालः । निदा-
घस्य कालो वा ।) ग्रीष्मर्तुः । स तु
षाढमासौ । यथा,—
“प्रचण्डसूर्यः सृष्टणीयचक्रमाः
सदावगाह्यतवारिसच्चयः ।
दिनान्तरस्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागतः प्रिये ! ॥
इति ऋतुसंहारे । १ । ११ ।
निदानं, स्त्री, (नि निश्चयं दीयतेनेनेति । नि +
दा + करणे ल्युट् ।) व्याधिकारणम् ।
मरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १ । ११ ।
“निदानमिच्छाकुलस्य सन्ततः
सुदक्षिणा दीर्घदलक्षणा दधौ ॥”
कारणम् । वत्सदामादि । (यथा, कृष्णार्जुन-
६ । ३२ । २ ।
“उदुम्बियाणामखजनिदानम् ॥”
नि + दौ क्वेदे + भावे ल्युट् ।) कारणत्वयोः
इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (नि + दौ प्रीति + भावे
ल्युट् ।) शुद्धिः । तपःफलयाचनम् ।
नम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५० ॥
निर्णयः । इति विश्वः ॥ तत्पर्यायः ।

लक्षणम् २ आदानम् ३ रोगहेतुः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
“निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्यप्रयत्नतया ।
समाप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥”
इति भाधवकरः ॥
“सति कर्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम् ॥
इति रुविनिश्चयव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥
“इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं
प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्ति-
विधं असात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परि-
णामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा आधयः प्रादुर्भव-
त्यामेयसौम्यवायव्याः ।” इति निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥ पैलमुनिकृत-
चिकित्साग्रन्थविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते १ ।
२ । २१ ।
“पैलो निदानं करयस्तत्त्वं सर्वधरं परम् ।
हेधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥”)
निदिग्धं, चि, (निदिह्यते स्मेति । दिह उपचये +
क्तः ।) लेपादिना वर्द्धितम् । तत्पर्यायः । उप-
सितम् २ । इत्यमरः १ । ३ । १ । ८६ ॥
निदिग्धा, स्त्री, (निदिग्ध + टाप् ।) एला । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (विवृतिरस्या एलाशब्दे
ज्ञातव्या ॥)
निदिग्धिका, स्त्री, (निदिग्धा + स्त्री संज्ञायां
वा कन् । कापि अत इत्वम् ।) एला । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते ३ । १७ ।
“कपिलदृष्टतीव्रस्वपटोलेषु निदिग्धिकाः ॥”)
कण्टकारिका । इत्यमरः १ । २ । ४ । ६३ ॥
“अस्याः पर्यायो यथा,—
“अनाक्रान्ता सृष्टी व्याघ्री भण्डाकी च निदि-
ग्धिका ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
निदिग्धानं, स्त्री, (पुनः पुनरतिशयेन वा निधाय-
पुनः पुनः सरणम् ॥ अद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायां बुद्धेः स्वजातीयप्रवाहः । इति
निदिग्धः, पुं, (नि + दिश् + घञ् ।) आज्ञा ।
इत्यमरः १ । २ । ८ । २५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते १ । १० । ४६ ।
“प्रत्युत्थानं विज्ञानं मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा ॥”)
कथनम् । उपान्तम् । इति मेदिनी । शे, २३ ॥
“यथा, सनुः १ । २ । १६७ ।
“पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चान्ति-
कम् ।
माजन्तम् । इति धरणिः ॥
निदिग्धनी, स्त्री, (निदिग्धतीति । नि + दिश् +
दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निदेशा, [ऋ] चि, (निदिशतीति । नि + दिश् +
लृच् ।) निदेशकर्त्ता । निदिशति इति युत्-
पत्ता लृणा निष्पन्नः । इति मुग्धबोधमतम् ॥
निद्रा, स्त्री, (निन्द्यते इति । निदि कुत्सायाम् +
“निन्देर्नलोपश्च ।” उणां । २ । १७ । इति रक्-
नलोपश्च ।) मेध्यामनःसंयोगः । इति जग-
दीशः ॥ सुषुप्तावस्थास्वप्नावस्था । इति चण्डी-
टीकायां नागभट्टः ॥ धुम इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । शयनम् २ स्वापः ३ स्वप्नः ४ संवेशः ५ ।
इत्यमरः १ । २ । ७ । ३६ ॥ सुप्तिः ६ स्वपनम् ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकाले सेवितनिद्रा-
गुणाः । धातुसाम्यत्वम् । अतन्द्रितत्वम् । पुष्टि-
वर्णवलोत्साहामिदीप्तिकारित्वञ्च ॥ * ॥ दिवा-
स्वप्नगुणः । स्निग्धत्वम् । लट्शूलहिकाजोर्णाति-
सारिणां हितत्वञ्च ॥ * ॥ आसीनप्रचलायि-
तस्य उपविश्य निद्रावशाद्दोलायमानस्य गुणः ।
अरुचत्वम् । अनभिध्यन्दित्वञ्च ॥ * ॥ निद्रा
सात्माग्रीकृतानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जाग्रतां
वा दोषो न भवति । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
निद्रारहिता यथा,—
“कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च ।
परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥” * ॥
सुखसुप्ता यथा,—
“सुखं स्वपित्यवृण्वान् याधिसुक्तश्च यो नरः ।
सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारेनैः प्रकृतः ॥”
इति मारुङ्गे नीतिसारः ॥
“सत्त्वाच्च तम एव स्यात् जाग्रते स्वपते प्रभुः ।
तमसा प्रावृत्तो देही योग्ना च शून्यताङ्गतः ॥
देहं विश्रमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्त्तिता ।
नासाह्ने च भुवोर्मध्ये लीयते चान्तरात्मना ॥
तस्माच्चेतो भवेत्तत्र निद्रायालीयते नृणाम् ॥”
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“निद्रायस्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ।
वृषता जीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निवेदिता ।
सुखायुषी पराङ्मुखात् कालरात्रिरिवापरा ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विक्रमति स्वपतश्च निमीलति ॥
निद्रास्तु वैष्णवी पाप्मानसुपदिशन्ति सा स्वभा-
वत एव सर्वप्राणिनोऽभिसृष्टति ॥ तत्र यदा
संज्ञावहानि सोतांसि तमो भूयिष्ठः श्लेष्मा प्रति-
पद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनव-
बोधिनी सा प्रलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहःसु
निशासु च भवति । रजो भूयिष्ठानामनिमि-
त्तम् । सत्त्वभूयिष्ठानामहंरात्रे । क्षीणश्लेष्माणाम-
निलबहुलानां मनःशरीराभितापवताश्च नैव
सा वैकारिकी भवति ॥
हृदयचेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् ।
तमोऽभिभूते तस्मिन्सु निद्रा विप्रति देहिनाम् ॥
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्तते ॥

पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
अस्वप्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥
सर्वर्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
निद्राणः, चि, (नि + द्रा + क्तः । “संयोगादेरातो
धातोर्यत्नतः ।” ८ । २ । ४३ । इति तस्य नः ।)
निद्रागतः । तत्पर्यायः । शयितः २ । इत्यमरः १ ।
३ । १ । ३३ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ५ । २६ ।
“विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो
मानी ।
लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वेव निद्राणः ॥”)
निद्रालुः, चि, (निद्रातीति । नि + द्रा + “सृष्टि-
गृहीति ।” ३ । २ । १५ ८ । इति आलुच् ।)
निद्राशीलः । निद्रा विद्यते अस्य गोष्ठेऽप्य-
दिना आलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । स्वप्नक् २ शयालुः ३ । इत्यमरः १ । ३ ।
१ । ३३ ॥ तन्द्रालुः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे ५ । ४१ ।
“काशी विवर्ज्येच्चैर्यं निद्रालुश्चर्मचौरिकाम् ।
जिह्वालौल्यश्च रोगाज्जो जीवितं योऽत्र
वाञ्छति ॥”)
निद्रालुः, स्त्री, (निद्रा देयत्वेनास्यस्या इति ।
निद्रा + बाहुलकात् आलुः ।) वार्त्ताकी । वन-
वर्चरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ नलीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
निद्रावृत्तः, पुं, (निद्राया वृत्त इव ।) अन्धकारः ।
इति शब्दमाला ॥
निद्रासंजननं, स्त्री, (निद्रां संजनयतीति । सं +
जन + णिच् + ल्युट् ।) श्लेष्मा । इति शब्दमाला ॥
निधनं, स्त्री, (नि + धा + “कृपृट्जिमन्दिनि धाञः
क्युः ।” उणां । २ । ८२ । इति क्युः ।) नाशः ।
तत् तु अदर्शनं मरणञ्च । (यथा, विष्णु-
पुराणे १ । १३ । ७३ ।
“एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”)
कुलम् । तत्सु कुलस्थानं कुलमुख्यञ्च । इत्यमर-
भरतौ ॥
निधनः, पुं स्त्री, (नि + धा + क्युः ।) मरणम् ।
इत्यमरः १ । २ । ८ । १६ ॥ वधतारा । सा तु
जन्मनक्षत्रत्वात् सप्तमी तारा । यथा, जन्म
सम्पदिपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वध इत्यादि ।
प्रत्यरौ लवणं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (निवृत्तं धनं यस्य ।) धन-
हीने, चि ॥
निधानं, स्त्री, (निधीयतेऽनेति । नि + धा +
आधारे ल्युट् ।) निधिः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १०६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे २ । १६४ ।
“कन्देः फलेर्मुनिवरा गमयन्ति कालं
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥”)
आधारः । यथा,—

निधिः

“निधानभगतं सद्यः सर्वं समधिगच्छति ।”

इत्यागमः ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३४ ।

“ब्रह्मविद्यानिधानं संसारार्णवतारकम् ॥”)

कार्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—

“एतन्नानावताराणां निधानं बीजमयम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

निधिः, पुं, (निधीयते चेति । नि + धा + किः ।)

नलिकानामगन्धद्रवम् । समुद्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२ । १० ।

“कन्यां सुकेशीं निधिकन्यकासमां

मेने तदात्मानमनुत्तमम् ॥”)

जीवकौषधिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आधारः ।

यथा । गुणनिधिः । जलनिधिः । इत्यादयः ॥

चिरप्रनष्टस्वामिकभूजातधनविशेषः । इति

प्राच्यः ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिखातस्वर्णादि ।

यथा । अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णा-

देर्निधिश्चास्वाध्यायस्थानाधिगमे विधिमाह ।

“राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः

पुनः ।

विद्वानप्रेषमादद्यात् सर्वस्यासौ प्रसुर्यतः ॥

इतरेण निधौ लब्ध्वा राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥”

“उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यो

दत्त्वा शेषं कौवे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान्

श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत

तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य

जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मण-

यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणचत्त्रियादिना निधौ

लब्ध्वा राजा षष्ठांशमधिगन्ते दत्त्वा शेषं निधिं

स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः । अप्रज्ञायमानं

वित्तं योऽधिगच्छेत् राजा तद्वरेदधिगन्ते षष्ठ-

मांशं प्रदद्यात् इति । गौतमोऽपि निध्याधिगमो

राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरुपस्याब्रह्मणोऽप्या-

ख्याता षष्ठं अंशं लभेतित्येक इति । अनिवेदित

इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञा-

तश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चि-

न्निधिं लब्ध्वा राजे न निवेदितवान् विज्ञातश्च

राजा स सर्वं निधिं दाप्यो रण्डाश्च शत्रुपेक्षया ।

अथ निधेरपि स्वाध्यागरूपसङ्गादिभिः स्वत्वं

भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं

द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ।

“ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति ॥

अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ।”

इति मिताचारायां व्यवहाराध्यायः ॥

कुवेरस्य नवधा रत्नविशेषः । तत्पर्यायः ।

शिवधिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ सेवधिः ३ ।

इति भरतः ॥ तद्देहा यथा,—

“पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्त्तन्ते निधयो नव ॥”

इति चारावली ॥

द्वन्द्व

निधिः

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्च इति हित्वा अष्टावेव

उक्ताः । इति भरतः ॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—

“पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।

तदाधाराश्च निधयस्तान्मे निगदतः शृणु ॥

तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दनीलौ नन्दश्च शङ्खश्चैवाष्टमौ निधिः ॥

सत्याम्बुद्वारां भवन्त्येते सङ्घः सह भवन्त्यमी ।

एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोडके ! ॥

एभिरालोकितं चित्तं मनुष्यस्य महामते ! ।

यादृक् स्वरूपं भवति तस्मै निगदतः शृणु ॥

पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति द्विज ! ।

स तस्य तत्सुतानाञ्च तत्पौत्राणाञ्च नान्यगः ॥

दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् ।

सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको

निधिः ॥

सुवर्णरौप्यतान्नादिधातूनाञ्च परिग्रहम् ।

करोत्यतितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ॥

करोति च यथा यज्ञान् यज्विनाञ्च प्रयच्छति ।

सम्पादयति कामाञ्च सर्वानेव यथाक्रमम् ॥

सभादेवनिकेताञ्च स कारयति तन्मनाः । *

सत्त्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति श्रुतः ॥

सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ।

करोति पद्मरागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम् ॥

समौक्तिकप्रवालानां तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ।

ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसथांस्तथा ॥

स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ।

तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ॥

पूर्वर्द्धिमात्रः सप्तासौ पुरुषाञ्च न मुञ्चति ।

महापद्मस्तु विप्राणां यज्ञे समुपजायते ॥ * ॥

तामसो मकरो नाम निधिस्तेनावलोकितः ।

पुरुषोऽथ तमः प्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥

वाणखड्गगर्दिष्ठनुषां चर्मणाञ्च परिग्रहम् ।

दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ॥

ददाति शौर्यवृत्तीनां भूभुजां ये च तत्प्रियाः ।

क्रयविक्रयञ्च शस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च ॥

एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतानुगः ।

द्रवार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि संव्रजेत् ॥ * ॥

कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो नरस्तेनावीक्षितः ।

तमः प्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः ॥

व्यवहारा न शिष्टेऽप्यण्यजातं करोति च ।

कर्मन्तानखिलाञ्चैव न विश्वसिति कस्यचित् ॥

समस्तानि यथाङ्गानि निगृह्यान्ते हि कच्छपः ।

तथावद्यस्य रत्नानि तिष्ठन्त्याकुलमानसः ॥

न ददाति न वा मुञ्चते तद्विनाशभयाकुलः ।

निधानसुर्यां कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ॥ * ॥

रजोगुणमयश्चान्यो सुकुन्दो नाम यो निधिः ।

नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज ! ॥

वीणावेणुसदृशदिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।

करोति वाद्यतां वित्तं वृत्तताञ्च प्रयच्छति ॥

वन्दिमागधसुतानां विटानां लास्यपाठिनाम् ।

ददात्यहर्निशं भोगान् मुञ्चते तैस्तु समं द्विज ! ॥

कुलदासु रतिश्चास्य भवत्येव तद्विधेः ।

निधिः

प्रयाति सङ्गमेकश्च स निधिर्भजते नरम् ॥ *

रजःसत्त्वमयश्चान्यो नन्दो नाम महानिधिः ।

उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः ॥

समस्तधातुरत्नानां पण्यवाद्यादिकस्य च ।

प्रतिग्रहं करोत्येव तथैव क्रयविक्रयम् ॥

आधारः स्वजनानाञ्च आगताभ्यागतस्य च ।

सहते नावमानोक्तिं स्वत्यामपि महासुने ।

स्तुयमानश्च महतीं प्रीतिं वध्नाति यच्छति ।

यं यमिच्छति वै कामं नृदुलसुपयाति च ॥

वङ्गो भार्या भवत्यस्य स्तुतिमयोऽतिशीमना ।

सन्ततौ सप्त च नरान्निधिर्योऽनुवर्तते ॥

प्रवर्द्धमानोऽनु नरमष्टभागेन सत्तम ! ।

दीर्घायुश्च सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥

वत्सनामेव भ्रमणं ये च दूरादुपागताः ।

तेषां करोति वै नन्दः परलोके न चाहतः ॥

भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिषु जायते ।

पूर्वभिन्नेषु शैथिल्यं प्रीतिमन्यैः करोति च ॥

तथैव सत्त्वरजसी यो विभर्ति महानिधिः ।

स नीलसंज्ञस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभागभवेत् ॥

वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम् ।

सुक्ताविद्वमशृङ्गानां युक्तादीनां महासुने ।

काष्ठादीनां करोत्येष यच्चान्यजलसम्भवम् ॥

क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्र रमते मनः ॥

तडागान् पुष्करिण्यञ्च तथारामान् करोति च ।

वत्सञ्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयति नरः ॥

अनुलेपनपुष्पादिभोगभुक् वापि जायते ।

त्रिपौरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेति विश्रुतः ॥

रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।

तेनापि नीयते विप्र ! तद्गुणलं करोति च ॥

एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।

यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं मुञ्चते तथावरम् ॥

एक एवात्मना दृष्टमन्नं मुञ्चते यथावरम् ।

कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रभूषणम् ॥

न ददाति सुहृद्वाय्यासुतपौत्रकुलपतिम् ।

स्वपोषणपरः शङ्खो नरो भवति सर्वदा ॥

इत्येते निधयः ख्याता नराणांमर्त्यदेवताः ॥

मिश्रावलोकितो मिश्रस्वभावफलदायिनः ।

यथाख्यातः स्वभावस्तु भवत्येकविलोकितः ॥

सर्वेषामधिपत्ये च श्रीरेषां द्विज प्रह्विनी ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे ६८ अध्याये निधिर्योऽन्यो

(पौरववंशीयनृपविशेषः । अयं हि दक्षप्रजापतिः ।

पुत्रः । मत्स्यपुराणादिमते निधिर्योऽन्यो

विख्यातः । ५० । ८७ ॥ यथा, राजावल्यां प्रयत्नः

परिच्छेदे ।

“बुभुजे पृथिवीमेनां दण्डपाणिर्महाबलः ।

राजासने ततः सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम् ॥

स्मरन्तारायणं देवं तपसे स वनं व्रजेत् ।

निधस्तु विधिवन्नाय्यं चकार नीतिप्रदः ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । ३ । २४६ । १० ।

“सर्वः शृङ्गः शिवः स्थाणुर्मतादिनिधिर्योऽन्यो

“प्रलयकालेऽस्मिन् सर्वं निधीयते इति निधिः ।

इति तन्नाय्ये शङ्करः ॥

निन्दा

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १८ ।
 “श्रुवहस्तः सुरुपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ॥”
 निधनाथः, पुं, (निधीर्ना नाथः ।) कुबेरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ निधीशः । निधीश्वरः । निधि-
 प्रभुः । इत्यादयः ॥
 निधुवनं, क्ली, (नितरां धुवनं हस्तपदादिकम्यनं
 यत् ।) मेधुनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥
 (यथा, शिशुपालवधे । ११ । १८ ।
 “अनिमिषमविरामारामिणां सर्व्वरात्रं
 नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीच्य ।
 इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्यत्
 नयनमिव सनिद्रं धूर्णते दैपमर्चिः ॥”)
 नर्म । केलिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नितरां
 धुवनं कम्यनम् ।) कम्यः । इति मेदिनी । ने,
 १८८ ॥
 निधानं, क्ली, (नि + धै + लुट् ।) दर्शनम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥
 निधानः, पुं, (नि + ध्वन शब्दे + घञ् ।) शब्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 निगदः, पुं, (नि + नद + “नौ गदनदपठस्वनः ।”
 ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः ।
 १ । १२२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२ । ३७ ।
 “स्वयन्नु तूर्धनिनदान् किल वाद्यमानान् ॥”)
 निगादः, पुं, (नि + नद + पक्षे घञ् ।) शब्दः ।
 इत्यमरः । १ । १२२ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३४ । १६ ।
 “स्त्रीसहस्रनिगादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ॥”)
 निन्दकः, चि, (निन्दति तच्छीलः । निदि कुत-
 सायाम् + “निदिहिंसति ।” ३ । २ । १४६ ।
 इति वुञ् ।) निन्दाकारकः । यथा,—
 “न भाराः पर्य्यता भारा न भाराः सप्तसागराः ।
 निन्दका हि महाभारा भारा विश्वासघातकाः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 निन्दतलः, चि, (निन्दं निन्दाहं तलं हस्ततलं
 यस्य ।) निन्दितहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निन्दनं, क्ली, (निदि कुत्सायाम् + भावे ल्युट् ।)
 निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 निन्दा, क्ली, (निन्दनमिति । निदि + “गुरोश्च
 हतः ॥” ३ । ३ । १०३ । इति स्त्रियां अयः ।)
 अपवादः । दुष्कृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निन्दनम् । तत्पठार्थः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
 निन्दादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः
 ७ जुगुप्सा ८ कुत्सा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः ॥
 सहा ११ कुत्सनम् १२ परिवादः १३ जुगु-
 प्सा १४ अपक्रोशः १५ भर्त्सनम् १६ अव-
 वादः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ गर्हणा
 १८ प्रिक्रिया १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 मनुः । २ । २०० ।
 “गुरोर्वच परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
 हरकेप्रवभक्ताद्निन्दायां दोषो यथा,—
 “हरकेप्रवभोभक्तं ये च निन्दन्ति पापिनः ।
 भूदेवान् नास्मयांश्चैव खगुरूंश्च पतिव्रताः ॥

निन्दास्तु

यतिभिश्च कत्रक्षचारिणश्चिजीजान् सुरांस्तथा ।
पचन्ते कालसूत्रे ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
स्नेग्मन्त्रपुरीषेषु शेरते ते दिवानिशम् ।
भक्षिताः कीटनिकरैः शब्दं कुर्वन्ति कातराः ॥
ये निन्दन्ति च ब्रह्माणं स्रष्टारं जगतां गुरुम् ।
शिवं सुराणां प्रवरं दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
सीताञ्च तुलसीं गङ्गां वेदांश्च वेदमातरम् ।
व्रतं तपस्यां पूजाञ्च मन्त्रं मन्त्रप्रदं गुरुम् ॥
ते पचन्तेऽन्धकूपे वै चायुषोऽर्द्धं विधेरहो ।
भक्षिताः सर्पसंघैश्च शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम् ॥
यो निन्दन्ति हृषीकेशं देवसाम्यं विधाय च ।
विष्णुभक्तिप्रदश्चैव पुराणश्च श्रुतेः परम् ॥
राधां तदङ्गजा गोपीब्राह्मणांश्च सदाञ्चिन्तान् ।
ते पचन्तेऽवटे देव ! विधातुरायुषा समम् ॥
अधोमुखा ऊर्ध्वजङ्घा सर्पसंघैश्च वेष्टिताः ।
भक्षिता विकृताकारैः कीटैः सर्पैः समाहृतैः ॥
अतीवकातरा भीताः शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम् ।
स्नेग्मन्त्रपुरीषाणि ध्रुवं भक्षन्ति क्षोभिताः ॥
उल्कां ददति रुष्टाश्च तन्मुखे यमकिङ्कराः ।
त्रिसन्ध्यं तर्जन् कृत्वा कुर्वन्ति दण्डताडनम् ॥
कुर्वन्ति मन्त्रपानञ्च प्रहारेस्तृषिता भिधा !
तदा कल्पान्तरे सद्युं खड्गैश्च प्रथमे पुनः ॥
तेषां भवेत् प्रतीकार इत्याह कमलोद्भवः ।
परनिन्दा विनाशाय खनिन्दा यशसे परम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४०।१४१ अः ॥
“वेदनिन्दारतान् मर्यान् देवनिन्दारतांस्तथा ।
द्विजनिन्दारताञ्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्जयेत् ।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
यस्तु देवावृष्टीञ्चैव वेदं वा निन्दति द्विजः ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेऽपि ह मुनीश्वराः ॥
निन्दयेद्देवैर्गुरुं देवं वेदं वा सोपदं हणम् ।
कल्पकोटिशतं सायं रौरवे पच्यते नरः ॥
तूष्णीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।
कण्ठी पिधाय गन्तव्यं न चैनानवलोकयेत् ॥
वर्जयेद्दे परेष्वानु गृहेषु गर्हणां बुधः ।
न निन्देद्दुयोगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यती-
स्तथा ॥”
देवतायतनं प्राज्ञो देवानामाकृतिन्तथा ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
निन्दास्तुतिः, स्त्री, (निन्दया स्तुतिः ।) व्याज-
स्तुतिः । यथा,—
“निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुति-
निन्दयोः ॥”
निन्दया स्तुतिर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति च
युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः । इति साहित्यदर्पणः ।
अपि च ।
“यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता ।”
उदाहरणम् ।
“तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।
त्वया राज्ञापि सैवैयं जिता माभून्नदस्त्व ॥”
इति दुखी ॥

निष्ठात

“कथमवनिप ! दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्द्धां विद्विषां स्त्रीकृता श्रीः ।
ननु तव निहताररेरप्यसौ किन्न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वह्मभा कीर्तिरेभिः ॥
इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषां स्वरूपस्य ।” इति
काव्यप्रकाशः ॥

निन्दितः, त्रि, (निन्दास्य जातेति । निन्दा +
“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ ।
६ । इति इतच् ।) निन्दायुक्तः । तत्पर्यायः ।
धिकृतः २. अपध्वस्तः ३ निर्भर्त्सितः ४ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ ।
७ । ४६ ।

“मधु पश्यति मृगात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म नरकान्न विभेति च ॥”)
निन्दः, स्त्री, निन्दतेऽप्रजस्वेनासौ । निदि कुत्साया-
मित्यादौ औणादिक उपप्रत्ययः । मृतवत्सा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६५ ॥

निपः, पुं, क्ली, (नियतं पिबत्यनेनेति । नि + पा +
घञर्थे कः ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥
कदम्बवृक्षे, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निपठः, पुं, (निपठनमिति । नि + पठ + “नौ
गदनदपठस्वनः ।” ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।)
पाठः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

निपत्या, स्त्री, (निपतत्यस्यामिति । नि + पत +
“संज्ञायां समजनिषदनिपतेति ।” ३ । ३ । ६६ ।
इति क्यप् । ततश्चाप् ।) युद्धभूमिः । इति सुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (पिच्छिला भूमिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

निपाकः, पुं, (नियमेन पचनमिति । नि + पच +
घञ् ।) पाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

निपाठः, पुं, (नि + पठ + पच्चे घञ् ।) पठनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

निपातः, पुं, (नितरां पतनमिति । नि + पत +
घञ् ।) नट्युः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । १२२ । ६ ।
“सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्मसनेषु च ॥”)
पतनम् । यथा, आनन्दलहरीयाम् । ५७ ।
“वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥”
निपातनं, क्ली, (निपात्यतेऽनेनेति । नि + पत +
णिच् + करणे ल्युट् ।) खलीकारः । इति भरतः ॥
अधोनयनम् । इति सर्वस्वम् । तत्पर्यायः ।
अवनायः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ निया-
तनम् ३ । इति नयनानन्दः ॥ व्याकरणलक्ष-
णानुत्पन्नपदसाधनम् । यथा, निपातनादिष्ट-
सिद्धिः । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपा-
तनात् सिद्धमिति भाष्यम् ॥ निपातलक्षणं यथा,
“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थान्तिप्रयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥
इति प्राचः ।” इति दुर्गादासः । तद्वयथा,—
“वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।

निबन्ध

घोडशादौ विकारः स्यात् वर्णनाशः एवोदरे ॥

इति कलापपञ्जी ॥

निपानं, स्त्री, (निपीयते अस्मिन्निति । नि + पा +

आधारे ल्युट् ।) कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशु-

पानार्थकृतकूपोद्धृतामुस्थानम् । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । आहावः । इत्यमरः । १।१०।२६ ॥

निपानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदोहन-

पात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलाशय-

मात्रम् । यथा, विष्णुसंहितायाम् । ६४ । १ ।

“परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् ॥”)

निपुणः, त्रि, (नि + पुण राशीकरणे + क ।) कार्य-

क्षमः । (यथा, नागानन्दे सूत्रधारोक्तिः ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुण-

ग्राहिणी ॥”

अन्यच्च, देवीभागवते । १।५।५६ ।

“न ते रूपं वेत्तुं सकलभुवने कोऽपि निपुणो

न नाम्नां संख्यां ते कथितुमिह योग्योऽस्ति

पुरुषः ॥”)

तत्पर्यायः । प्रवीणः २ अभिज्ञः ३ विश्वः ४

निष्णातः ५ शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-

सुखः ८ कर्तृ ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३।१।४॥

संख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशाग्रौघमतिः

१३ कृष्टिः १४ विदुरः १५ बुधः १६ दक्षः १७

नेदिष्ठः १८ कृतधीः १९ सुधीः २० विद्वान् २१

जनकर्म २२ विचक्षणः २३ विदग्धः २४

चतुरः २५ प्रौढः २६ वोढा २७ विशारदः २८

सुमेधाः २९ सुमतिः ३० तीक्ष्णः ३१ प्रेक्षावान्

३२ विबुधः ३३ विद्वन् ३४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञानिकः ३५ कुशली ३६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥

निफला, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्याः ।) ज्योति-

ष्मती । इति भावप्रकाशः ॥ (ज्योतिष्मतीशब्दे-

स्या गुणादयो आख्याताः ॥)

निफेनं, स्त्री, (निवृत्तः फेनो यस्मादिति ।) अफेनम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

निबन्धं, स्त्री, (नितरां बन्धः तानलयादिसहित-

बन्धनं यत्र ।) गीतम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

निबन्धः, पुं, (निबध्नातीति । नि + बन्ध घञ् ।)

आनाहरोगः । अन्यस्य वृत्तिः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ निबन्धः । इति जटाधरः ॥ बन्धनम् ।

यथा,—

“देवी सत्यदुविमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

(यथा, भागवते । ६।२।४६ ।

“नातः परं कर्मनिबन्धकान्तनं

समुत्तमं तीर्थपदालुकीर्तनात् ॥”)

निबन्धनं, स्त्री, (निबन्धतेऽनेनास्मिन् वा । नि + बन्ध

ल्युट् ।) हेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपनाहः ।

स तु वीणातल्लीनिबन्धनोर्ध्वभागः । इत्यमरः ।

१ । ७ । ७ ॥ (नि + बन्ध + भावे ल्युट् ।)

बन्धनञ् ॥

टट४

निमिः

निबन्धा, [ऋ] पुं, निबन्धकर्ता । ग्रन्थकर्ता । इति

याकरणम् ॥

निबन्धितः, त्रि, बद्धः । निबन्धोऽस्य जातः इत्यथ

इतच्प्रत्ययनियमः ॥

निबर्हणं, स्त्री, (निबर्हते इति । नि + बर्ह +

ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

(यथा, माकण्डेयपुराणे । ६२ । २२ ।

“बुद्धेषु चरितं यन्मे दुष्टदैत्यनिबर्हणम् ॥”)

निभः, त्रि, (नियतं भातीति । नि + भा + क ।)

सदृशः । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,

रघुवंशे । १० । ६ ।

“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)

प्रकाशः । याजे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

निभालनं, स्त्री, (नि + भल + शिच् + भावे ल्युट् ।)

दर्शनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निभूतं, त्रि, (नि + भू + क्त ।) अतीतम् । भूत-

कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निभृतः, त्रि, (नि + भृ + क्त ।) विनीतः । निर्जनः ।

यथा,—

“निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय

वसन्तम् ।”

इति श्रीजयदेवः । २ । ११ ॥

(अस्तमयासन्नः । यथा, रघुवंशे । ८ । १५ ।

“नभसा निभृतेन्दुना तुला-

सुदितार्केण समारुरोह तत् ॥”)

निमज्ज्युः, पुं, (नि + मज्ज + अयुच् ।) शयनम् ।

यथा, भट्टिः ।

“तल्पे कान्तान्तरैः साङ्गं मन्येऽहं धिङ्निमज्ज्युम् ॥”

निमज्जनं, स्त्री, (निमज्जतेऽनेनेति । नि + मज्ज

+ भावे ल्युट् ।) स्नानम् । अवगाहनम् । यथा,

“नास्ति जन्यजनकयतिभेदः

सत्यमन्नजनितो जनदेहः ।

वीक्ष्य वः खलु तनुमन्तादां

दङ्निमज्जनमवैमि सुधायाम् ॥”

इति नैषधे पञ्चमसर्गः ॥

निमन्त्रणं, स्त्री, (निमन्त्रते इति । नि + मन्त्र +

ल्युट् ।) नियोजनविशेषः । “अत्र यस्याकरणे

प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् । यथा, इह भुञ्जीत

भवान् । यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात् तदा-

मन्त्रणम् । यथा, इह शयीत भवान् । इति

निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदः ।” इति सुम्बबोध-

टीकायां दुर्गादासः ॥

निमयः, पुं, (निमीयतेऽनेनेति । नि + मि +

“एरच्” । ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) विनिमयः ।

इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । ७८ । ७ ।

“पकेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।

निमयेत् पकमामेन भोजनार्थाय भारत ! ॥”)

निमिः, पुं, इच्छाकुराजपुत्रः । तस्य निमेषे स्थिति-

कारणं यथा,—

“निमिर्नाम वृषः स्त्रीभिः पुरा द्यूतमदीयत ।

निमिषः

तत्रान्तरेऽभ्याजगाम वशिष्ठो ब्रह्मसम्भवः ।

तस्य पूजामकुर्वन्तं शशाप स मुनिर्नृपम् ।

विरेतास्त्वं भवस्वेति शप्तस्तेनाप्यसौ पुनः ॥

अन्योन्यश्लापाच्च तयोर्विशरीरे विचेतवी ।

जग्मतुः श्लापनाशाय ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।

अथ ब्रह्मण आदेशालोचनेषु वर्तन्निमिः ।

निमेषाः स्युश्च लोकानां तद्विश्रामाय नारदा ।

इति मत्स्यपुराणे ५५ अध्यायः । ३ ।

मतान्तरं यथा,—

“निमिः सहस्रसंवत्सरं सत्रमारेभे । वशिष्ठ

होतारं वरयामास । तमाह वशिष्ठः । ब्रह्म

मिन्त्रेण पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथमतरं दत्तम् ।

आगतस्तवापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते सोऽपि

तत्कालमेवान्यैर्गोतमादिभिर्यागमकरोत् । समाप्तं

चामरपतियागे खरावान् वशिष्ठ आजगाम ।

तत्कर्मकर्तृत्वं गोतमस्य दृष्ट्वा अयं विदेहो

भविष्यतीति श्रापं ददौ । निमेषः शरीरं ददौ

मृतमिव तस्यौ । यज्ञसमाप्तौ भाग्यवद्वापि

गतान् देवान् ऋत्विजं जयुः । यजमानाय वरी

दीयतामिति । देवैश्च कृद्धितो निमिराजः ।

न ह्येतावति जगत्तदुदुःखमस्ति यच्छरीरात्कृत्वा

वियोगे भवति । तदहमिच्छामि सकललोकेषु

वस्तुम् । न पुनः शरीरग्रहणं कर्तुमिच्छामि । ततो

देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेष्वासां कारितः । ततो

भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रुः ।” इति विष्णुपुराणे ६

अंशे ५ अध्यायः ॥

निमित्तं, स्त्री, (नि + मिट् + क्त ।) संज्ञापूर्वकत्वात्

नत्वम् ।) हेतुः । (यथा, देवीभागवते । १।१०।४॥

“किं निमित्तं महाभाग ! निःसृष्टस्य च मा

जातं ह्यागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मुनिमत्तम ! ॥”

चिह्नम् । इत्यमरः । ३।३।७६ ॥ शुक्रः । यथा,

“निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केचन ।

इति श्रीभगवद्गीता ॥

निमित्तकं, स्त्री, (निमित्त + संज्ञायां क्त ।)

निमित्तनिश्चयादागतम् । चुम्बनम् । इति शब्द-

माला ॥ निमित्तञ्च ॥

निमित्तकारणं, स्त्री, (निमित्तं कारणम् ।) यथा,

समवायिकारणसमवायिकारणानां भिन्नम् ।

तृतीयकारणम् । यथा । घटं प्रति कुलालः ।

दण्डचक्रसलिलसूत्रादि । इति भाषापरिच्छेदः ॥

सिद्धान्तसुक्तावली ॥

निमित्तकतु, पुं, (निमित्तं स्वस्तेन शुभाशुभजन-

करोतीति । क्त + क्तिप् ।) काकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

निमित्तवित्, [इ] पुं, (निमित्तं शुभाशुभजन-

वेत्तीति । विट् + क्तिप् ।) देवदत्तः । इति राज-

इति हेमचन्द्रः । ३ । १४६ ॥ यथा, महाभारते । ६ ।

निमिषः, पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ ।

१४६ । ३६ ।

“निमिषोऽनिमिषः श्रुत्वा वाचस्यतिवदारधीः ॥

(निमिषतीति । नि + मिष + क्त ।)

निमेषः

३।१।२३५। इति कः ।) कालविशेषः । चक्षु-
निमीलनम् । इति मेदिनी । वे, ३६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १८६ । १६ ।
“सव्यश्च चक्रे निमिषान्तरेण
प्रांश्च जग्राह दृष्टार्द्धसंज्ञान् ॥”
वर्त्मगतदोगविशेषः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
३ अध्याये ।
“निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः ।
चालवेदतिवर्त्मानि निमिषः स गदो मतः ॥”)
निमीलनं, स्त्री, (निमीलयनेनेति । नि + मील +
करणे ल्युट् ।) भरणम् । (नि + मील + भावे
ल्युट् ।) निमेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४२ ॥
(यथा, कलाविलासे । १ । ४७ ।
“नयननिमीलनमूलः सुचिरं स्नानार्द्रचूलजल-
सिक्तः ।
दम्भतरुः शुचिकुसुमः सुखशतशाखाशतैः
फलितः ॥”
कालविशेषः । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । ४ । १७ ।
“तद्देव विमर्दाङ्गनाडिकाहीनसंयुते ।
निमीलनोक्तीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥”)
निमीलिका, स्त्री, (निमीलयतीति । नि + मील +
णिच् + श्लुल् । टापि अत इत्वम् ।) व्याजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ६ । ७३ ।
“नीतस्य मुखलेखत्वं विलाचित्तस्य भूभुजा ।
देवीः कामयमानस्य चक्रे गजनिमीलिका ॥”)
निमीलनञ्च ॥
निमेषः, पुं, (निमीयते परिमीयते इति । नि +
मा माने + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति
यत् । “ईत् यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति ईत् ।)
निमेषः । परीवर्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(परिवर्तनीये, जि । यथा, महाभारते । १३ ।
५१ । ६ ।
“नाहं शतसहस्रेण निमेषः पार्थिवर्षभ ! ।
सौयतां सदृशं सूक्ष्ममाद्यैः सह चिन्तय ॥”)
निमेषः, पुं, (नि + मिष + भावे घञ् ।) पक्ष-
स्फन्दनकालः । पलक इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
निमेषः २ । हस्तिनिमीलनम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पुंसो यावत्कालमकृत्रिमनेत्र-
विकाशनन्तरं पक्षाकुच्चनं जायते स निमेषः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
(यन्निपक्षपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
सौ निमेषो जुटिर्नाम द्वे जुटौ तु खवः स्मृतः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
“पपौ निमेषालसपक्षपङ्क्ति-
रोगविशेषः । यथा, रघुः । २ । १६ ।
“अध्याये ।
रूपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”
रूपमते दन्तचालञ्च तास्तांश्चाभ्यामुपद्रवान् ॥”
निमेषं वा दृष्ट्यां कासं प्रजागरम् ।
निमेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
“निमेषात्तद्वत्प्रविशेषः । इति नीलकण्ठः ॥

८८५

निम्नः

यथा, मञ्जुभारते । १ । ३२ । १६ ।
 “उलूकश्चसनाभ्याश्च निमेषेण च पक्षिराट् ।
 प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च ॥”)
 निमेषकृत्, स्त्री, (निमेषं करोतीति । कृ + क्तिप् ।
 यद्वा, कृ + भावे क्तिप् । निमेषे निमेषमात्रकाले
 कृत् स्फुरणकार्यं यस्याः ।) विद्युत् । इति शब्द-
 माला ॥
 निमेषरूक्, [च] पुं, (निमेषेण निमेषकालं व्याप्य-
 त्वर्थः रोचते दीप्यते इति । रुच् दीप्तौ +
 क्तिप् ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 निम्नं, त्रि, निम्नष्टा न्ना अभ्यासः शीलमन्त्र ।
 (यद्वा, निम्नं न्नातीति । न्ना + कः ।) नीचम् ।
 निचु इति नावाल इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 गभीरम् २ गम्भीरम् ३ । इत्यमरः । १११० । १५ ॥
 गभीरकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कुमारः । ५ । ५ ।
 “क ईप्सितार्थस्मिरनिश्चयं मनः
 पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥”
 पुं, अनमित्रपुत्रः । स तु सत्राजितप्रसेनयोः
 पिता । यथा, भागवते । ६ । २४ । १२ ।
 “प्रिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोभूदनमित्रतः ।
 सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याधासतुः सुतौ ॥”)
 निम्नगा, स्त्री, (निम्नं गच्छतीति । गम + ड । टाप् ।)
 नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, मनुः ।
 ६ । २२ ।
 “यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
 तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा ॥”)
 नीचगामिनि, त्रि ॥
 निम्बः, पुं, (निम्बति स्वास्यां ददातीति । निम्ब +
 अच् ।) वृक्षविशेषः । निम् इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अरिष्टः २ सर्वतोभद्रः ३ ह्रिक्कु-
 निर्यासः ४ मालकः ५ पिचुमर्दः ६ । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ६२ ॥ अर्कपादपः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कैटर्थाः ८ वरत्वचः ९ कर्हिन्नः १० । इति रत्न-
 माला ॥ प्रभद्रः ११ पारिभद्रकः १२ काक-
 फलः १३ कीरेष्टः १४ नेता १५ सुमनाः १६
 विशीर्षपर्णः १७ यवनेष्टः १८ पीतसारकः १९
 शीतः २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिचुमन्दः २१
 तिक्तकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥ कीकटः २३
 शूकमालकः २४ । इति जटाधरः ॥ अस्य
 गुणाः । शीतत्वम् । तिक्तत्वम् । कफघ्नक्रिमि-
 वमिशोफशान्तिकारित्वम् । बलासबहुविधपित्त-
 दोषहृदयविदाहनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । कटुपाकि-
 त्वम् । अमिवातकारित्वम् । अहृद्यत्वम् । भ्रम-
 टटकासन्वरावृत्तिच्छर्दिमुष्टहृत्सासमेहनाशि-
 त्वञ्च । तत्पत्रगुणाः । नेत्रहितकारित्वम् ।
 कृमिपित्तविषसर्पारौचककुष्ठनाशित्वम् । वात-
 लत्वम् । कटुपाकित्वञ्च । तत्फलगुणाः । रसे
 तिक्तत्वम् । पाके कटुत्वम् । भेदनत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठगुल्फार्शः कृमि-
 मेहनाशित्वञ्च ।

निष्कर्षं

“निम्बः शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽभिवातनुत् ।
अहृद्यः श्रमहृत्कासञ्चरा रुचिक्लमिप्रणुत् ॥
व्रणपित्तकफच्छर्द्दि कुष्ठहृत्तासमेहनुत् ।
निम्बपत्रं स्मृतं नेत्रं क्लमिपित्तविषप्रणुत् ॥
वातलं कटुपाकश्च सर्वारोचककुष्ठनुत् ।
नैर्बं फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम् ॥
स्निग्धं लघूष्णं कुष्ठघ्नं गुल्माशः क्लमिमेहनुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
तत्तैलगुणाः । नात्युष्णत्वम् । क्लमिकुष्ठकफ-
त्वग्दोषव्रणकणूतिशोफहारित्वम् । पित्तलत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
“निम्बं पित्तकफच्छर्द्दि व्रणहृत्तासकुष्ठनुत् ।”
निम्बपत्रं इति वा पाठः ॥ ३ ॥
“करञ्जनिम्बजफलं क्लमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
निम्बतैलानु कुष्ठघ्नं तिक्तं क्लमिहरं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अथ महानिम्बः । वकारेण इति हिन्दीभाषा ॥
तत्पूर्यायगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“महानिम्बः स्मृतो त्रैका रम्यको विषसृष्टिकः ।
केशसृष्टिर्निम्बरकः कामुकः क्षीर इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूचस्तिक्तो ग्राही कषायकः ।
कफपित्तक्लमिच्छर्द्दि कुष्ठहृत्तासरक्तजित् ॥
प्रमेहश्वासगुल्माशोऽश्विकाविषनाशनः ॥”
(यष्ट्यां तिथौ तद्गच्छेति तिर्थकबोनिवत् स्यात् ।
इति तिथितत्त्वम् ॥)
निम्बकः, पुं, (निम्ब एव । स्वार्थे कन् ।) निम्ब-
वृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यष्ट्यां तद्गच्छ-
निषेधो यथा, तिथितत्त्वे ।
“कलङ्की जायते विष्वेतिर्यग्योनिश्च निम्बके ॥”)
निम्बतरुः, पुं, (निम्ब इव तरुर्वृक्षः ।) मन्दार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
निम्बबीजः, पुं, (निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य ।)
राजादनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नि(म्ब)म्बूकं, स्त्री, (निम्बति सिञ्चतीव रसेनेति ।
निम्ब सेचने + बाहुलकात् ऊः पात्तिको इत्स्वश्च ।
ततः कन् ।) वृक्षविशेषः । कागजी लेबु इति
भाषा ॥ तत्पूर्यायः । अम्लजम्बीरः २ वट्टिः ३
दीपः ४ वट्टिबीजः ५ अम्लसारः ६ दन्ताघातः ७
शोथनः ८ जन्तुमारी ९ निम्बूः १० रोचनः ११ ।
(यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ।
“निम्बूः स्त्री निम्बूकं स्त्रीवे निम्बूकमपि कीर्ति-
तम् ॥”)
तत्फलगुणाः । अम्लरसत्वम् । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुल्माभवातकासकफासिकणूतिच्छर्द्दि-
हरत्वम् । अमिष्टहिकारित्वम् । चक्षुष्णत्वम् ।
परिपके अतीव रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राचनत्वम् । लघुत्वम् । क्लमिसमूहोदरग्रह-
नाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वातपित्तकफमूलिनो-
हित्वम् । कष्टनष्टरुचिरोचनत्वम् । त्रिदोष-
वह्निहृद्यवातरोगनिपीडितानां विषविक्लवानां
मलग्रहे बद्धशुदे विस्फुटिकायाश्च प्रदेयम् । इति
भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

निर्यान्त्र

“भागेकं निम्बुजं तोयं यद्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बुफलभवं पानमत्यन्तं वातनाशनम् ।
वह्निदोषिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नियतः, त्रि, (नि + यम + क्तः ।) संयतः । यथा,
“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिपः ।
पुष्याहारो वर्धमेकं तत्रैव नियतात्मवान् ॥”

इति भविष्यपुराणे द्वितीयकल्पः ॥

(सेवापरः । यथा, रामायणे । १ । २ । ७ ।

“प्रायश्चित्तं मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥”)

नित्यः । यथा,—

“अथथासिद्धिभूतस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १६ ॥

(यथा च कश्चित् ।

“चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ सुवि चमा ।
एतत्तु नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥”

निपूर्वयमधातोर्वैजार्थकत्वात् बहुव्रीहिः । यथा,
नियताञ्जलिः ॥ संयुक्तः । आसक्तः । यथा,
महाभारते । १ । १३४ । ५६ ।

“प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा ॥”)

नियतिः, स्त्री, (नियम्यते आत्मा अनयेति । नि +
यम + कर्णे क्तिन् ।) भाग्यम् । दैवम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, माघे । ४ । ३४ ।

“आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥”)

नियमः । इति मेदिनी । ते, १२० ॥ (चतु-
र्दशधारिणीदेवयोषिज्ञानामन्यतमा । इति
वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥)

नियती, स्त्री, (नियम्यते कालो यथा । नि + यम +
क्तिच् । वा डीष् ।) दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः संस्मरणाद्देवी नियती च नियामता ॥”

इति देवीपुराणे निरुक्ताध्यायः ॥

नियतेन्द्रियः, त्रि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
येन ।) संयतेन्द्रियः । इन्द्रियदमनशीलः । यथा,
मार्कण्डेये । ८४ । ८ ।

“अभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारेः ॥”

नियन्ता, [ऋ] पुं, (नियच्छति अन्धादीनि ।

नि + यम + क्तच् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ ।

८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३ । २२ ।

“स नियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।

“अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो
यमः ॥”)

त्रि, शास्ता । यथा, रघुः । १ । १७ ।

“रेखामात्रमपि चुस्मादामनोवैलं नः परम् ।

न यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नमिदृत्तयः ॥”

नियन्तितः, त्रि, (नि + यन्ति + क्तः ।) अवाधः ।

अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवी-

भागवते । २ । ६ । ५२ ।

“आगच्छेत् सर्वथा सो वै सम पार्थ (नियन्तितः ॥”)

नियम

नियमः, पुं, (नियमनमिति । नि + यम + “यमः
समुपनिविष्टु च ।” ३ । ३ । ६३ । इति अप् ।)

शौचं सन्तोषः तपः स्वाध्यायः ईश्वरप्रस्थिधानम् ।
इति वेदान्तसारः ॥ प्रतिज्ञा । अङ्गीकार इति

यावत् । व्रतम् । तत्रोपवासादि । अनित्यमागस्तु-
साधनं कर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ३८ ॥ (सङ्कल्पः ।

यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । २५ ।

“नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ॥”
वन्दनम् । यथा, मनुः । ८ । १२२ ।

“धर्मस्याभिचार्यमधर्मनियमाय च ॥”)

मन्त्रणा । निश्चयः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ * ॥

“नियमाः पञ्च सत्याना वाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनियमः ॥

स्नानमौनोपवासेव्यास्वाध्यायोपस्थनियमः ।

तपः क्रोधो गुरौ भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः ॥

यमाः पश्चाद्य नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ।
सन्तोषस्तपसां जप्यं वासुदेवार्चनं दमः ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्तेषापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांति नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ।

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥

“तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् ।

दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥”
इति तन्त्रसारे (हठयोगप्रदीपिकायाश्च । १ ।

१७ ॥ कवितानियमाः । यथा,—

“वर्णयेन्न सद्येतन्नियमोऽथ प्रदर्शयते ।
भूर्जत्वग्धिमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम् ॥

सामान्यवर्णने शौल्कां कृत्वाभ्युपवाससाम् ।
कृष्णत्वं केशकाकाहिपयोनिधियसुचाम् ॥

रक्तत्वं रत्नवन्मूकविद्याभोजविवस्वताम् ।
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम् ॥

वर्षास्त्रेव मयूराणां रक्तं वृक्षश्च वर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाशयते ॥

कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः ।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागान्निशिखाद्रिषु ॥

चन्द्रेशूलेयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।
दानवासुरदह्यानामैकमेवाभिसम्मतम् ॥

बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मानवा मौलितो वर्ण्यो देवाश्चरणतः पुनः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् । स्तवके वर्ण्यस्थिति-
र्नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ (विष्णुः । यथा, महा-

भारते । १३ । १४६ । ३० ।

“अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-

कीर्तने । १३ । १७ । ३५ ।

“पवित्रञ्च महाशैव नियमो नियमाश्रितः ॥”
नियमनं, स्त्री, (नि + यम + भावे ल्युट् ।) नियमः ।

यथा । “न तत्राभिधानियमनात्तस्याः ।” इति

नियुक्तः

काव्यप्रकाशे द्वितीयोक्तासः ॥ वन्दनम् । यथा ।
वलेन्नियमनमित्युद्धटः ॥ (नियमः । यथा ।
रघुः । ६ । ६ ।

“समतया वसुष्टुविसर्जने-
नियमनादसताश्च नराधिपः ॥”

नियच्छतीति । नि + यम + ल्युट् । (नियमः ।
त्रि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ५३ ।

“दक्षयज्ञविनाशाय वलेन्नियमनाय च ॥”
नियमसेवा, स्त्री, (नियमेन भगवतः सेवा ।)

कार्तिकमासे नियमपूर्वकभगवदाराधना । यथा ।
“अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः विप्रः ।

जन्मार्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारदः ।
किञ्च ।

“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं पुनः ।
चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स जुलाघमः ।

तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः श्रीकृष्णसत्वासंवादी ।
कार्तिकमाहात्म्ये ।

“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लेकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्यादतन्त्रितः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ कर्त्तव्यः ।
कार्तिकशुद्धे द्रष्टव्यम् ॥

नियमितः, त्रि, (नि + यम + क्तिच् + क्तः ।) नियमः ।
वह्नः । यथा,—

“चुम्बाः सन्नासमेते विजहन्तु हरयः चुम्बकानि-
युष्मद्देहेषु लब्ध्वा दधति परममी शायका नि-
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रुपां नल-
किञ्चिद्भूमङ्गलीलानियमितजलधिं प्रयामि ॥”

नियतनं, स्त्री, (नि + यत + क्तिच् + क्तः ।) नियतनम् ।
इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥

नियामः, पुं, (नि + यम + क्तच् ।) नियमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नियामकः, पुं, (नियामयतीति । नि + यम + क्तच् +
+ क्तुल् ।) पोतवाहः । इत्यमरः । १ । २७१ । ३४ ।

त्रि, । नियन्ता । इति मेदिनी । के, ६६ ।

(यथा, महाभारते । ३ । २७१ । ३४ ।

“ततोऽभिं नाशयामासुः सम्मत्तैर्भित्तिभिः ॥”

नियुक्तः, त्रि, (नि + युज + क्तः ।) नियोगविधायकः ।
(यथा, मनुः । ६ । ६० ।

“विधवायां नियुक्तसु घृतात्की वामुपयती विधि-
एकसुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”

अवधारितः । आश्रमः । यथा,—

“जानामि धर्मं न च मे नियुक्तिः ।
ज्जानाम्यधर्मं न च मे नियुक्तिः ।

त्वया हृषीकेश ! हृदिस्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”

इत्यादिजलनम् ॥

नियोज्यः

नियुतं, स्त्री, (नियुयते बहुसंख्या प्राप्यतेनेनेति । नि+यु+क्त ।) लक्षम् । इत्यमरः । ३ । ५ । २४ ॥
 यथा । “धनूनां नियुते प्रादादिति नियुते लक्षे ।”
 इति श्रीधरस्वामी ॥
 “शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् ।
 स्त्री कोटिरब्धमिति क्रमादशगुणोत्तरम् ॥
 इति रत्नकोषः ।” इति भरतः ॥ दशलक्षम् ।
 यथा,—
 “एकं दश शतश्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
 लक्षं नियुतश्चैव कोटिरब्ध एव च ॥
 दशः खर्वो निखर्वश्च शृङ्गपद्मौ च सागरः ।
 अत्यं मध्यं परार्द्धश्च दशद्वयं यथोत्तरम् ॥”
 इति पुराणम् ॥
 नियुतं, स्त्री, (नि+यु+क्त ।) बाहुयुद्धम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 १४२ । ७१ ।
 “नियुद्धकुशलान् महान् देवो मल्लप्रियस्तदा ।
 योधयित्वा ददौ भूरि वित्तं वस्त्राणि चात्म-
 वान् ॥”)
 नियोगः, पुं, (नि+युज्+घञ् ।) अवधारणम् ।
 इति दुर्गादासः ॥ (निश्चयः । यथा, रघुः ।
 १७ । ४६ ।
 “तत् सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥”)
 आज्ञा । इति हेमचन्द्रः । २ । १६० ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । २१ । ४६ ।
 “तया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
 पितुर्नियोगे स्थातयामेध धर्मः सनातनः ॥”
 अष्टमहाप्रणीपुत्रार्थं नियोजनम् । यथा,
 मनुः । ६ । ६२ ।
 “विधवायां नियोगार्थं निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च सुधावच्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥”)
 नियोगी, [नृ] त्रि, (नियोगोऽस्यास्तीति ।
 नियोग+इति ।) नियोगविशिष्टः । नियुक्तः ।
 तत्पर्यायः । कर्मसचिवः २ आयुक्तः ३
 आप्तः ४ इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२३ ॥ (यथा,
 “कथयन्त्यस्तुतुल्यं कथं नान्यन्नियोगि-
 नाम् ॥”)
 नियोगः, त्रि, (नियोक्तुमर्हः । नि+युज्+ण्यत् ।)
 यम् ॥ (यथा, प्रत्युक्तविजये । ५ अङ्के ।
 “एते वयं नियोन्या नियोजयतु नियोग्यः ॥”)
 नियोजनं, स्त्री, (नि+युज्+लुट् ।) नियोगः ।
 “सुरभीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनैः ॥”
 प्रेरणम् । यथा । लयेतत् क्रियतामिति क्रियासु
 नियोजनं प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 नियोज्यः, त्रि, (नियोक्तुं शक्यः । नि+युज्+
 “प्रयोक्तुं शक्यार्थे ॥” ७ । ३ । ६८ ।
 इति शतप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) प्रेष्यः ।
 नियुक्तः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १२ । २८ ।

निरन्त

“निश्चयं वैकुण्ठनियोज्यमुखयो-
 र्मधुच्युतं वाचसुक्रमप्रियः ॥”
 नियोजनीये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ ।
 ३२७ । ४६ ।
 “न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महा-
 भये ॥”)
 नियोद्वा, [ऋ] पुं, (नियुध्यते इति । नि+युध्
 +लृच् ।) कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाहु-
 युद्धकारी च ॥
 निरन्तदेशः, पुं, (निरन्तो देशः ।) अन्तदेशः ।
 पलभाशून्यस्थानम् । स तु पूर्वं भद्राश्ववर्षे यम-
 कोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमे केतु-
 मालवर्षे रोमकः । उत्तरे कुरुवर्षे सिद्धपुरी ।
 एताः भूतत्पादविवराः अन्योऽन्यं प्रतिष्ठिताः ।
 तासां सुपरितो विषुवस्यो दिवाकरो याति ।
 तासु विषुवच्छाया भुवस्योन्नतिश्च न दृश्यते ।
 तत्र दिवामानं रात्रिमानञ्च त्रिंशद्भाङ्गिकाः ।
 इति सूर्यसिद्धान्तमतम् ॥ (यथा, सिद्धान्त-
 शिरोमणौ गोलाध्याये । १५ ।
 “निरन्तदेशात् क्षितिषोडशंशे
 भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ॥”)
 निरङ्कुशः, त्रि, (निर्नास्ति अङ्कुश इव प्रतिबन्धको
 यस्य ।) अनिवार्यः । बाधाशून्यः । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।
 “अनागः खिह भूतेषु य आगच्छन्निरङ्कुशः ।
 आहर्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्तस्यापि साङ्ग-
 दम् ॥”)
 निरञ्जना, स्त्री, (निर्नास्ति अञ्जनमिव अन्धकारी
 यत्र ।) पूर्णिमा । इति शब्दमाला ॥ (निर्नास्ति
 अञ्जनं यत्र ।) अञ्जनशून्ये, त्रि ॥ (निर्गतं
 अञ्जनमिवाज्ञानं यत्र । अज्ञानरहिते च । यथा,
 देवीभागवते । १ । १८ । ३६ ।
 “स कथं वध्यते ब्रह्मन्निर्विकारो निरञ्जनः ॥”
 पुं, योगविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपि-
 कायाम् । ७ ।
 “कान्तेरी पूज्यपादश्च निरञ्जनाथो निरञ्जनः ॥”
 महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 १४ । २ ।
 “दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥”)
 निरतं, त्रि, (नि+रम्+क्तः ।) नियुक्तम् । यथा ।
 दानरत्नाकरे देवलः ।
 “एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च ।
 षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 निरन्तरं, त्रि, (निर्नास्ति अन्तरं यस्मिन् यस्माद्वा ।)
 निविद्धम् । घनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
 अनवकाशः । (यथा, आर्यासप्तसत्याम् । ४३८ ।
 “सञ्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं
 भवति ॥”)
 अनवधिः । अपरिधानम् । अनन्तर्धानम् ।
 अमेदः । अतादर्थ्यम् । अच्छिद्रम् । (यथा, कुमार-
 सम्भवे । ५ । २५ ।

निरव

“शिलाशयान्तामनिकेतवासिनीं
 निरन्तरास्त्रन्तरवातवृष्टिषु ॥”)
 अविना । अवधिः । अनात्मियम् । अनवसरः ।
 अमध्यम् । अनन्तरात्मा । एते निरुपसर्ग-
 पूर्वकान्तरशब्दार्थाः ॥
 निरन्तराभ्यासः, पुं, (निरन्तरः सततोऽभ्यासो
 यत्र ।) स्वाध्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः । सतता-
 वृत्तिश्च ॥
 निरपन्नपः, त्रि, (निर्गता अपन्नपा लज्जा
 यस्येति ।) वृष्टः । निर्लज्जः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, भागवते । ३ । २० । २४ ।
 “ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपन्नपैः ।
 अन्वीयमानस्तरसा क्रद्धो भीतः परापतत् ॥”)
 निरपेक्षः, त्रि, (निर्गता अपेक्षा यस्य ।) अन-
 पेक्षः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “अभिधातुं पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवा श्रुतिः ॥”
 (यथा, रामायणे । ६ । ६६ । ४२ ।
 “कलत्रनिरपेक्षैश्च चेष्टितैरस्य दारुणैः ॥”)
 निरयः, पुं, (निरुद्धः अयो गमनं यत्र ।) नरकः ।
 इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ (यथा, हरिवंशे । १६ । १६ ।
 “कथञ्च शक्तास्ते दातुं निरयस्थाः फलं पुनः ॥”)
 निरगलः, त्रि, (निर्नास्ति अगलमिव प्रतिबन्धको
 यत्र ।) अनगलः । अबाधः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ६२ ।
 “दशान्वमेधानाजङ्घे स्वप्नपानाप्रदक्षिणान् ।
 निरगलान् सर्वमेधान् पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ॥”)
 निरर्थकं, त्रि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात् । कम् ।) निष्क-
 लम् । तत्पर्यायः । मोघम् २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ८१ ॥ विफलम् ३ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
 “अयन्तु साक्षाद्गवांस्त्र्यधीशः
 कूटस्य आत्मा कलयावतीर्णः ।
 यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं
 पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम् ॥”)
 निरवः, पुं, (नि+र+“ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) नीरवः । रवाभावः । इति
 निपूर्वरुधातोर्लि निष्पन्नः । अपालनश्च ॥
 (निर्गतरक्तकः । यथा, ऋक्संहितायाम् । १ ।
 १२२ । ११ ।
 “नभो जुवो यन्निरवस्य राधः ।”
 “निरवस्य निर्गतरक्तकस्य ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 निरवग्रहः, पुं, (निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो
 यस्मात् ।) स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ।
 (यथा, हरिवंशे । ८० । ६ ।
 “दुर्दमः कामचारी च स केशरी निरवग्रहः ॥”)
 वृष्टिप्रतिबन्धाभावश्च ॥ (महादेवः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १७ । ८२ ।
 “नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च श्रीभनो निरवग्रहः ॥”)
 निरवहालिका, स्त्री, (निर्+अव+हल+खुल् ।
 टापि अत इत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्द-
 माला ॥

निराका

निरासनं, क्ली, (निर् + अश् + ल्युट् ।) भोजना-
भावः । अनशनम् । (निर्गतं अशनं भोजना-
दिकं यस्मात् । भोजनरहिते, त्रि ॥)

निरसः, त्रि, (निवृत्तो रसो यस्मात् ।) नीरसः ।
पुं, रसाभावः । रसस्य अभावः इति तत्पुरुष-
समासनिव्ययः ॥

निरसनं, क्ली, (निरस्यते चिप्यते इति । निर् +
अस + ल्युट् ।) प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः । ३।२।
३१ ॥ (यथा, महाभारते । १४।४।१० ।

“स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनञ्च तत् ।
नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीषया ॥”)
वधः । निष्ठीवनम् । इति मेदिनी । ने, १६१ ॥

निरवा, स्त्री, (निवृत्तो रसो यस्याः ।) निःश्रेणिका-
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निरस्तः, त्रि, (निर् + अस् + क्तः ।) प्रहित-
वाणः । त्यक्तशरः । त्वरितोदितम् । श्रीश्रो-
चारितवचः । निराकरणविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३।१।४० ॥
प्रतिक्षिप्तम् ७ अपविष्टम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
निष्पृतः । प्रेषितः । संबल्लः । प्रतिहतः । इति
मेदिनी । ते, ११७ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
१ । ४८ ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्त्वधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे शरखोऽपि द्रुमायते ॥”
यथाच मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । २३ ।

“आयान्ती वद्विकृताभा सा निरस्ता मही-
ल्लया ॥”)

निराकरणं, क्ली, (निर् + आ + क्त + ल्युट् ।)
निवारणम् । निरसनम् । इति निराकरिण्यु-
शब्दटीकायां भरतः ॥

निराकरिण्युः, त्रि, (निराकरोति तच्छीलः । निर् +
आ + क्त + “अल्लङ्घनिराकृजिति ।” ३ । २ ।
१३६ । इति ड्युच् ।) निराकरणशीलः । तत्-
पर्यायः । चिपुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥
(यथा, भट्टिकाये । ५ । १ ।

“निराकरिण्युर्वर्तिष्युर्वर्द्धिषुः परितो रणम् ॥”)

निराकारः, पुं, (निर्गत आकारो देहादिदृश्य-
स्वरूपं यस्मादिति । निराद्य इति समासः ।)
परमेश्वरः । जज्ञ । यथा,—

“साकारश्च निराकरं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सञ्चाधारश्च सर्वञ्च स्वेच्छारूपं नमान्यहम् ॥”
अपि च ।

“तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः ।
निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः ॥

ध्यायन्ति योगिनस्तेजस्वदीयमशरीरिणम् ।
वैष्णवास्त्रैव साकारं कमनीयं मनोहरम् ॥
केचिच्चतुर्भुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम् ।
शुद्धचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं परम् ॥

द्विभुजं कमनीयञ्च किष्कीरं श्यामसुन्दरम् ।
शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥
एवं तेजस्विनं भक्त्या सेवन्ते सततं मुदा ।

निराचा

ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतस्तेजस्विनं विना ॥”
अपि च ।

“यो निर्गुणः स निर्लिप्तः शक्तिभ्यो नहि संयुतः ।
सिखचुराश्रितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत् ॥
यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महामुने ! ।
प्राक्तानि च सर्वानि श्रीकृष्णविग्रहं विना ॥

ध्यायन्ति योगिनस्तच्च शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥
वैष्णवास्तं न मन्यन्ते तद्वक्ताः स्वप्नदर्शिनः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना ॥

ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ।
अतीवास्त्वसदन्नभूषणेन विभूषितम् ॥
एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शश्वचरणसेविनः ।
योगिनो योगरूपश्च काले भक्तिविपाकतः ॥

ज्योतिरभ्यन्तरे मूर्तिं पश्यन्ति कृपया प्रभोः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२।७।४२ अः ॥
तस्य द्विचत्वारिंशन्नामानि यथा,—

“जगद्योनिरयोनिस्त्वमनन्तोऽयं एव च ।
ज्योतिःस्वरूपो ह्यनघः सगुणो निर्गुणो महान् ॥
भक्तानुरोधात् साकारो निराकारो निरुद्धशः ।
निर्यूहो निखिलाधारो निःशङ्को निरुपद्रवः ॥

निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ।
स्वात्मारामः पूर्णकामोऽनिमेषो नित्य एव च ॥
सुभगो दुर्मगो वाग्मी दुराराध्यो दुरत्ययः ।
वेदहेतुश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविद्विभुः ॥

द्विचत्वारिंशन्नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
दृष्ट्वां भक्तिं हरेर्दास्ये लभते वाञ्छितञ्च यत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥

आकारशून्ये, त्रि ॥

निराकृतः, त्रि, (निर् + आ + क्त + क्तः ।) प्रत्या-
ख्यातः । निरस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

निराकृतिः, स्त्री, (निर् + आ + क्त + क्तृ ।) निर-
सनम् । निराकरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥
(निर्गता आकृतिर्यस्मादिति ।) अनाकारे
असाध्याये च त्रि । इति मेदिनी । ते, २०३ ॥

(पुं, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । यथा, मनुः ।
३ । १५४ ।
“यन्मो च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥”
“निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः ।
तथा च कुन्दोगपरिशिष्टम् ।
निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥”
इति कुल्लूकभट्टः ॥

“निराकृतिः सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठान-
रहितः । अनङ्गा निराकृतिरुच्यते । एवं हि
शतपथे । यो न देवानर्चति न पितॄन् न मनुष्या-
निति । यैस्तु पश्यते असाध्यायश्रुतधनेर्निरा-
कृतिरुदाहृतः ।” इति मेधातिथिः ॥ * ॥

रोहितमनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ७ । ६३ ।
“इत्युत्तस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।
मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः ॥”)

निराचारः, त्रि, निर्न विद्यते आचारो यस्य सः ।
अनाचारः । आचारशून्यः ॥

निराहा

निरातपा, स्त्री, (निर्गत आतपो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आतपशून्ये, त्रि ।
निरावाधः, त्रि, (निर्गता आवाधा प्रतिबन्धो

यस्मात् ।) पक्षाभासविशेषः । यथा,—
“अप्रसिद्धं निरावाधं निरर्थं निर्ययोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥
निरावाधं अस्मदुद्गृहप्रदीपप्रकाशनायं हृष्टं
यवहरति ।” इति मिताचरा ॥

निरामयः, त्रि, (निर्गत आमयो बाधिर्यस्य ।)
रोगरहितः । तत्पर्यायः । वार्तः २ कलः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ नीरुजः ४ पुः ५ ।
उल्लाघः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातः ९ ।
अनातङ्कोऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“निरामयाणां चित्रत्वं भक्तमर्थे प्रकीर्तितम् ।
उपद्रवादिशून्यः । यथा, महाभारते । १ ।
१५७ । ११ ।

“इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममगमनकाङ्क्षिणः ॥”
रोगनाशकः । यथा, सुकुन्दमालायाम् । २१ ।
“किमौषधैः क्षिप्यसि मूढ दुर्मते !
निरामयं क्षणरायनं पिव ॥”)

निरामयः, पुं, (निर्गतः आमयो यस्मात् ।)
इडिकः । वनच्छगलः । इति मेदिनी । (पुं-
१२१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला । १ । १ । २३४ ।
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २३४ ।
“धृष्टकेतुर्दृष्टकेतुर्दोर्मकेतुर्निरामयः ॥”)

महादेवः । इति महाभारतम् । १ । १ । २३४ ।
स्त्री, कुशलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ७८ । ८१ ।
“कुल्लूणां पाण्डवानाञ्च प्रतिपत्सु निरामयम् ॥”
निरामालुः, पुं, (नितरां रमतेऽनेनेति । निर् + रम् +
लुच् ।) कपिलः । इति मेदिनी । (पुं-
१२१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला । १ । १ । २३४ ।
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २३४ ।
“धृष्टकेतुर्दृष्टकेतुर्दोर्मकेतुर्निरामयः ॥”)

निरामालुः, पुं, (निर्गता आवाधा प्रतिबन्धो

यस्मात् ।) पक्षाभासविशेषः । यथा,—
“अप्रसिद्धं निरावाधं निरर्थं निर्ययोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥
निरावाधं अस्मदुद्गृहप्रदीपप्रकाशनायं हृष्टं
यवहरति ।” इति मिताचरा ॥

निरामयः, त्रि, (निर्गत आमयो बाधिर्यस्य ।)
रोगरहितः । तत्पर्यायः । वार्तः २ कलः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ नीरुजः ४ पुः ५ ।
उल्लाघः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातः ९ ।
अनातङ्कोऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“निरामयाणां चित्रत्वं भक्तमर्थे प्रकीर्तितम् ।
उपद्रवादिशून्यः । यथा, महाभारते । १ ।
१५७ । ११ ।

“इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममगमनकाङ्क्षिणः ॥”
रोगनाशकः । यथा, सुकुन्दमालायाम् । २१ ।
“किमौषधैः क्षिप्यसि मूढ दुर्मते !
निरामयं क्षणरायनं पिव ॥”)

निरामयः, पुं, (निर्गतः आमयो यस्मात् ।)
इडिकः । वनच्छगलः । इति मेदिनी । (पुं-
१२१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला । १ । १ । २३४ ।
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २३४ ।
“धृष्टकेतुर्दृष्टकेतुर्दोर्मकेतुर्निरामयः ॥”)

महादेवः । इति महाभारतम् । १ । १ । २३४ ।
स्त्री, कुशलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ७८ । ८१ ।
“कुल्लूणां पाण्डवानाञ्च प्रतिपत्सु निरामयम् ॥”
निरामालुः, पुं, (नितरां रमतेऽनेनेति । निर् + रम् +
लुच् ।) कपिलः । इति मेदिनी । (पुं-
१२१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला । १ । १ । २३४ ।
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २३४ ।
“धृष्टकेतुर्दृष्टकेतुर्दोर्मकेतुर्निरामयः ॥”)

निरामालुः, पुं, (निर्गता आवाधा प्रतिबन्धो

यस्मात् ।) पक्षाभासविशेषः । यथा,—
“अप्रसिद्धं निरावाधं निरर्थं निर्ययोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥
निरावाधं अस्मदुद्गृहप्रदीपप्रकाशनायं हृष्टं
यवहरति ।” इति मिताचरा ॥

निरामयः, त्रि, (निर्गत आमयो बाधिर्यस्य ।)
रोगरहितः । तत्पर्यायः । वार्तः २ कलः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ नीरुजः ४ पुः ५ ।
उल्लाघः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातः ९ ।
अनातङ्कोऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“निरामयाणां चित्रत्वं भक्तमर्थे प्रकीर्तितम् ।
उपद्रवादिशून्यः । यथा, महाभारते । १ ।
१५७ । ११ ।

“इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममगमनकाङ्क्षिणः ॥”
रोगनाशकः । यथा, सुकुन्दमालायाम् । २१ ।
“किमौषधैः क्षिप्यसि मूढ दुर्मते !
निरामयं क्षणरायनं पिव ॥”)

निरुक्तं

निरुक्तं

निरुक्तो

निरुक्तिः, स्त्री, (निर्निभृतं जनं इङ्गति प्राप्नो-
तीति । निर् + इङ्ग + णिनिः ततो डीप् ।)
निरुक्तिः । तत्पर्यायः । अवगुण्टिका २
पटौ ३ यवनिका ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निरुक्तिः, त्रि, (निर्गतानि इन्द्रियाणि यस्मात् ।)
इन्द्रिययुक्तः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।
“अनंशौ क्लीवप्रतिपौ जात्यन्वधिरौ तथा ।
उक्तजडस्काश्च ये च केचिन्निरुक्त्याः ॥”
निरुक्तिः, स्त्री, (निर् + ईच् + भावे ल्युट् ।)
दर्शनम् । यथा,—
“इवात्तथान्नानिशि सेविताच्च
त्रिगुणव्यातक्रमनिगृह्याच्च ।
वास्यगृह्यात् सूर्यनिरुक्तिश्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥”
इति माधवकरः ॥
(निरुक्तिः इति । निर् + ईच् + ल्युः । दर्शके,
त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।
“प्राणापानौ संनिरुक्त्यात् पूरकुम्भकरेचकैः ।
वायुं मनस्यजेत् कामान् खनासाग्रनिरु-
क्त्याः ॥”
निरुक्तिः, त्रि, (निर् + ईच् + क्तः ।) अवलो-
कितम् । यथा,—
“निरुक्तिं चाङ्गमवीक्षितश्च
दृष्ट्वा पिवन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना
विवेद मेदं न विदमसुभूः ॥”
इति नैषधः ॥
निरुक्तिः, स्त्री, (निर्गता ईशा यस्मात् ।) कालः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (निर्गता ईश
निरुक्तिः यस्य ।) ईशस्यै नास्तिके च त्रि ॥
निरुक्तिः, स्त्री, (निर्गता ईशा यस्मात् । निरादय
भरतः ।) निरीशम् । इत्यमरटीकायां
निरुक्तिः, पुं, (निर्गता ईशा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः ।
यथा,—
“निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चत्वारिंशद्भा-
गवते ७ अध्यायः ॥ ईशस्यै, त्रि ॥ (यथा,
“निरुक्तिः पुरुषः कस्मात् प्रकृत्याद् युद्धमीड-
शम् ॥”)
निरुक्तिः, स्त्री, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । यथा,—
“शिक्षा कर्णो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषतन्त्रा ।
सूक्तं चैति षडङ्गानि वेदानां वेदिका विदुः ॥”
इति शुद्धरत्नावली ॥
निरुक्तिः, स्त्री, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । यथा,—
“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
वै चापरी वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्त्वर्थातिशयेन योग-
सादृश्ये पञ्चविधं निरुक्तम् ॥”
यदुक्तं देवराजयज्वना निर्वचने, तद्वया,—

“अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्त-
विनियोगस्योपलक्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपद-
र्शितलक्षणस्यैतरेङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये नि-
रुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानच्चेदमितरेभ्यो-
ऽङ्गैर्भ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।
अर्थो हि प्रधानम् । तद्वगुणः शब्दः । स चेतरेषु
व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनि-
योगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थभिधानवशेन मन्त्रा-
णाम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कृतुं समर्थो मन्त्रः
स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थभिधान-
संयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च
निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यदा बाह्यं शास्त्रमस्ति
तात्पर्येण यदेषान् शब्दान् निर्नूयात् । यदपि
च कचित् कचिद्व्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनम् ।
अतएव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्षणपरि-
ज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्व-
चनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इत-
रेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चि-
च्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेष-
मन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानवङ्ग-
श्चाध्यात्माधिदेवधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्माध्य-
काममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो
मन्त्रार्थो व्याख्यातय इति । तस्मादर्थपरिज्ञाना-
भिनिवेशादिदेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथा-
स्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः ।
तद्वया,—
नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकार-
लक्षणम् । नामान्याख्यातजानि सर्वाणि च
यथोपन्यस्य पञ्चप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् ।
सर्वाख्यातजानि कानिचिदेवानेक-धातु-
जान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य
शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् ।
पदविभाज्यपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्श-
नाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु
याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ।
अर्थप्रदर्शना । अनर्थज्ञावधारणम् । वेदवेदाङ्ग-
युक्तः । सप्रयोजननिघण्टुसमान्नायविरचनम् ।
प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभि-
धानप्रविभागलक्षणम् । निर्वचनलक्षणद्वारेण
शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपो-
पधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योप-
प्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोप-
विपर्ययादन्तवर्णवापत्तिवर्णोपजनोदाहरण-
चिन्ता । अन्तस्थान्तङ्गातुनिमित्तेन सम्यसार्या-
सम्यसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः । भा-
षिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैग-
मप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देश-
व्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः । तद्वितसमासनाम-
निर्वचनलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विशेषण-
व्याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसङ्क्रान्तिगोदाहरणा-
निर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां
विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् । अने-

कार्यानिवगतसंस्कारानुक्रमणम् । परोक्षकृता-
ध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । स्तुत्याशीःप्रपद्याभि-
शापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्रा-
भिर्यक्तिहेतूपदेशः । निदानपरिज्ञानव्याख्या-
पनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेश-
प्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानत्रय-
भेदतः तिष्ठणामेकैकस्या माहाभाग्यकृतोऽनेक-
नामधेयप्रतिपक्षः । पृथग्भिधानन्तुत्पत्तिसम्ब-
न्धाद्वा । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाह-
चर्यसंस्तवकर्मसङ्कलभाक्त्वविर्भाक्त्वयज्जनभाक्त्वानि ।
पृथिगन्तरिचतुस्थानदेवतानामभिधेयाभिधान-
युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् । तन्निर्वचन-
विचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवत-
प्रकरणनिर्णयः । विद्यापारप्राप्ताप्रायोपदेशः ।
मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं
देवताताड्याम् । इत्येष समासतो निरुक्त-
शास्त्रचिन्ताविषयः ॥” ॥
“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च इत्यादिना निश्चये-
नोक्तं निरुक्तम् ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पदभङ्गनम् । यथा,—
“प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभङ्गनम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
कथिते, त्रि । यथा । “निरुक्ता प्रकृतिर्देवा ।”
इति जगदीशः ॥
निरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + क्तः ।) संरुद्धः । रोध-
विशिष्टः । इति अनिरुद्धशब्दटीकायां भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । १५ ।
“मयानिरुद्धः पापात्मा पतितोऽहं न्दधे पुनः ॥”)
निरुद्धप्रक(का)शः, पुं, मेघजातचुद्ररोगविशेषः ।
तल्लक्षणमाह ।
“वातोपदृष्टे मेघे तु चर्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्मोपनद्धश्च स्रजस्रोतो रुण्डि च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विचित्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विन्यात् सरुजं वातसम्भवम् ।
निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपद-
मार्धत्वात् ॥ * ॥
अथ तस्य चिकित्सा ।
“निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहसुभयतोमुखीम् ।
दारवीं वा जतुकतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥
परिधिच्छेदसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥
जघ्रात् स्थूलतरां सम्यक् नाडीं गर्भं प्रवेशयेत् ।
स्त्रीतो विवर्द्धयेदेव स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भित्वा वा सेवनीं सुक्ता सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
निरुद्धयोगः, त्रि, (निर्गता उद्द्योगो यस्य ।)
निरुद्धमः । उद्द्योगाभावविशिष्टः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । २६ ।
“निःसत्त्वा लोलुपा राजन् ! निरुद्धयोगागत-
त्रयाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्मणा बभूवुर्देवदानवाः ॥”)

निरुहः

निरुपद्रवः, त्रि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।)
उत्पातरहितः । यथा,—

“जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा विकले च शुभं वदेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निरुपमः, त्रि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात् ।)

उपमारहितः । अनुपमः । यथा,—

“गौडं राष्ट्रमुत्तमं निरुपमा तत्रापि राष्ट्रा
पुरी ।”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

निरुपेक्षः, त्रि, (निर्गता उपेक्षा यस्मात् ।) यदा

निर्नास्ति उपेक्षा यस्य सः । अनुपेक्षः ।

उपेक्षाशून्यः ॥

निरुद्धः, पुं, (नि + रुह + क्तः ।) निरुद्धलक्ष-

णाकः शब्दः । यथा,—“पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं

तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये खलं तत्र निरुद्धो

दायशब्दः ।” इति दायभागः ॥

निरुद्धलक्षणा, स्त्री, (निरुद्धा लक्षणा ।) शक्ति-

तुल्यलक्षणा । यथा,

“निरुद्धलक्षणाः काचित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ।”

इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरुद्धा, स्त्री, (निरुद्ध + स्त्रियां टाप् ।) लक्षणा-

विशेषः । यथा । “काचित् लक्षणावच्छेदकौ-

भूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा ।

यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभाव-

कत्वादरुण्यादिपदस्य ।” इति शब्दशक्तिप्रका-

शिका ॥

निरुपणं, स्त्री, (नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।)

आलोकः । विचारः । निदर्शनम् । इति मेदिनी ।

शे, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

देवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरुपणैः ॥”

निरुपयतीति । नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।

निरुपके, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६६ ।

“एते देवा सहेन्द्रेण मासुपागम्य दुःखिताः ।

तद्वाक्यापास्तसत्कर्मदिननक्तं निरुपणाः ॥

याचन्तेऽहर्निशं संस्थां यथावद्विखण्डिताम् ॥”

निरुपितः, त्रि, (नि + रूप + णिच् + क्तः ।)

कृतनिरुपणः । नियुक्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥

यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।

“निरुपितो बालक एव योगिनां

सुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविचिताम् ॥”

निरुहः, पुं, (निर् + ऊह शून्ये + ञच् ।) वस्ति-

भेदः । यथा,—

“वस्तिर्दिधानुवासाख्यो निरुहश्चेतिसंज्ञितः ।

यः स्नेहेदीयते स स्यादनुवासननामकः ।

कषायक्षीरतैलेयौ निरुहः स निगद्यते ॥”

इति सारकौसदी ॥

अथ निरुहवस्तिकर्मविधिः ।

आत्रेय उवाच ।

“चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाडीं प्रतिलक्ष्यं कृत्वा

तथा वस्तिप्रतिकर्मं कुर्यात् ।

८६०

निर्कृतिः

नातिचोष्णं च काले च न शीते न च भोजिते ।

न निद्रादौ न मृत्रार्ते विष्टार्ते न च वेदभाक् ॥

वस्तिकर्मनिरुहश्च कारयेत्तं निरस्य च ।

आदौ मूत्रविष्टोत्सर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य

नातिप्रिथिलशय्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वाम-

पादं दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य जङ्घो-

परि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्वाङ्गुलमात्रां नाडीं

सुधीः सञ्चारयेत् । ततः शूनैः शूनैः वस्तिं

निष्पीड्य द्विपलपरिमिततेलेन निरुहं कुर्यात् ।

निरुहानन्तरं शूनैः शूनैरुत्तानं शाययित्वा द्वी-

कृत्य च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्चवारान्

स्तिक्पिण्डान् चोटयेत् । ततः स्वस्यं कृत्वा

चण्डेनाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्त्यु-

दरवातान् दोषान् निवारयति । पण्डितास्तं

वस्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्म च विदुः ।” इति

हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

“नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं

विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।

युद्धो विरेकेण निरुहदानं

तद्व्यास शून्यं विकृतेच्छरीरम् ॥”

“विश्वकृष्यितं दोषचयं निरस्य

सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहः ।

देहे निरुहेण विशुद्धमार्गं

सस्नेहनं वर्णवलप्रदश्च ॥”

इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“ससैन्यचौद्रयुतः सतैलो

देवो निरुहो बलवर्णकारी ।

आनाहपाश्वर्माभययोनिदोषान्

गुल्मानुदावर्त्तरुजश्च हन्यात् ॥

यश्चाङ्गमूलावपलेन सिद्धं

पयः शताङ्गाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्तः

वैखर्यवीसर्पहितो निरुहः ॥”

इति सिद्धिस्थाने तृतीयोऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

ऊहशून्यः । निश्चितम् । इति मेदिनी । हे,

१८ ॥ नियहः । तर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

निर्कृतिः, स्त्री, (निर्नियता कृतिर्घृणा अशुभं वा

यत्र ।) अलक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।

“अरुणदं परुषं तीक्ष्णवाचं

वाक्कण्ठकेऽक्षितुदन्तं मनुष्यान् ।

विद्यादलक्ष्मीकृतमं जनानां

सुखे निबद्धां निर्कृतिं वहन्तम् ॥”)

अस्या उपाख्यानं यथा,—

“समुद्रमथनादयानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।

श्रेष्ठश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः ।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।

तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥

विवाहोदह मां प्रश्नादेय धर्मः सनातनः ।

निर्कृतिः

तस्माद्वर्त्मन्यतिक्रामं न कुप्या मधुसूदन ! ।

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।

उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।

आप्तवाक्यातुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।

स्थूलोष्ठीं शुष्कषदनां विरूपां विभतीं तनुम् ।

सर्वदारक्तनयनां रुचपिङ्गशिरोरुहम् ।

स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य समाश्रमम् ।

वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मवित् ।

होमधूपसुगन्धाष्टं वेदघोषेण वादितम् ।

आश्रमं तं विलोक्याथ यथिता साज्वरीदितम् ।

ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासातुरुपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।

नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वाश्रमं मां पुनः ।

उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।

तव योग्या च वसतिः का भवेत् तद्वदस्य मातुः ।

ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।

यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।

पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥

दानश्रौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्नमः ॥

वृद्धसञ्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।

निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यगवसाम्यहम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषयसुखदोऽभवत् ।

उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच च ।

उद्दालक उवाच ।

अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि श्रम्यतां सुखम् ।

आश्रमस्थानमालोक्य यावदायावच्छं पुनः ॥

कृत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददृशे हा ।

तदा रुरोद करुणं भर्तुं ह्यग्रेण दुःखिता ।

तत्तस्याः क्रुद्धितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठमवनेऽवलीलु ।

तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिग्मानया ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

स्वामिन्मङ्गिनी ज्येष्ठा स्वामिन्नाग्रेण दुःखिता ।

तामाश्वासयितुं याहि हृपालो ! यद्यहं प्रिया ।

कृत उवाच ।

लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागतं कृपयावित् ।

आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमवाजयत् ।

विष्णुरुवाच ।

अश्वत्थवृक्षमावाद्य ह्येष आवासस्ते मया कृतः ।

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।

असृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल ।

प्रत्यब्धमर्चयिष्यन्ति तां ज्येष्ठां यद्वत्तस्मात् ।

तैत्तिर्यं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिरुलनामिकाः ॥

इति प्राज्ञोत्तरखण्डे १६१ अध्याये ॥

निरोधः

(पापदेवता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १६५ । १ ।
 “दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।”
 “निर्ऋत्याः पापदेवताया दूतोऽनुचरः ।” इति
 तद्वाक्ये सायनः ॥)
 निर्ऋतिः, त्रि, (निर्गता ऋतिरशुभं यस्मात् ।)
 निरुपद्रवः । इति धरणिः ॥ दिक्पालविशेषे,
 पुं । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ स तु नैऋत-
 कोणाधिपतिः । तस्य विवरणं यथा,—
 “पूर्वस्यान् सुकान्तस्य रक्षकूटाङ्गयो गिरिः ।
 यत्रास्ते सततं देवो निर्ऋती राक्षसेश्वरः ॥
 खड्गगृहस्थो महाकायो वामे चर्मधरस्तथा ।
 जटाजूटसमायुक्तः प्रांशुलघ्णाचलोपमः ॥
 दिग्भुजः कृष्णवस्त्रस्तु गर्दभोपरिसंस्थितः ।
 प्रान्तोपान्तौ विन्दुसर्गसंहितौ वादिरेव च ॥
 नैऋत्यं कथितं बीजं तेन तं परिपूजयेत् ।
 रक्षकूटं समारुह्य निर्ऋतिं राक्षसेश्वरम् ॥
 यः पूजयेद्विधानेन चण्डिकां राक्षसेश्वरीम् ।
 न तस्य राक्षसेभ्योऽस्ति भयं वापि कदाचन ॥
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेताला गणनायकाः ।
 ते दृष्ट्वा पुरुषं राजन् ! सर्वदेव प्रविभ्यति ॥”
 इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
 “राक्षसः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । २४ ।
 “वेत्या हि निर्ऋतीनां वज्रहस्तपरिहृजम् ॥”
 ऋग्वेदः । यथा, भागवते । १ । १६ । ४ ।
 “स चिन्तयन्नित्यमथाष्टगोद्वयथा
 सुतैः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तत्तत्काण्डः ॥”)
 निर्ऋत्यः, पुं, (निरन्तरं ऋच्छतीति । निर् + ऋ
 गतौ + “अर्तेर्निरि ।” उणां २ । ८ । इति
 यक् ।) सामवेदः । इत्युणादिकोषः । २ । १०८ ॥
 हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १४ ।
 “किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे
 मोघवाचस्ते निर्ऋत्यं सचन्ताम् ॥”
 यम् । निःपूर्वोऽर्तिर्हिंसायां वर्तते । निर्ऋत्यं
 तद्वाक्ये सायनः ॥
 निर्ऋत्यं, त्रि, (नि + रुध + तथ ।) रक्षणीयम् ।
 “आश्रयाच्चोपदानाश्च प्रभूतसलिलाकराः ।
 निरोध्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ॥”)
 निरोधः, पुं, (नि + रुध + घञ् ।) नाशः । (यथा,
 “उत्पत्तिश्च निरोधश्च निर्वहं भूतेषु पार्थिव ! ।
 क्रमयोऽन न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये नराः ॥”)
 रोधः । इति मेदिनी । धे, ३२ ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । २ । १६७ ।
 “निरोधाच्चेतसोऽन्वाणि निरुहान्याखिलान्यपि ।
 निग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥ (यथा,
 “निग्रहाणां निरोधेन रागद्वेषादियेषां च ।
 यद्विंशत्या च भूतानामनृतत्वाय कल्पते ॥”))

निर्ग्रन्थः

निर्गः, पुं, (निरन्तरं गच्छत्यत्रेति । निर् + गम् +
“अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।” इति
ङः ।) देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३ ॥
निर्गतः, त्रि, निःशेषेण गतः । बहिःप्राप्तः । यथा,
मार्कण्डेये । २२ । १० ।
“निर्गतं सुमहत्तेजस्तत्त्वेन समगच्छत ॥”
निर्गन्धं, त्रि, (निर्नास्ति गन्धो यत्र ।) गन्ध-
शून्यम् । यथा, चाणक्ये । ७ ।
“रूपयौवनसम्यग्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥”
निर्गन्धनं, स्त्री, (निर् + गन्ध अर्हन् + भावे ल्युट् ।)
निर्यन्धनम् । मारणम् । इत्यमरटीकायां खामी ।
निर्गन्धपुष्पी, स्त्री, (निर्गन्धं गन्धशून्यं पुष्पं यस्याः ।
ङीष् ।) शास्त्रलिखितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(शास्त्रलिखितस्या विवृतिर्ज्ञातया ॥)
निर्गुणः, पुं, (निर्गता गुणा यस्मात् ।) सत्त्वरज-
स्तमोगुणातीतः । परमेश्वरः । यथा,—
“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सर्वाधारश्च सर्वेषु स्वेच्छारूपं नमान्यहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे १३ अध्यायः ॥
“गुणभृन्निर्गुणो महान् ।” इति महाभारते । १३ ।
१४६ । १०३ ॥ विद्यादिशून्ये, त्रि । यथा,—
“सगुणो निर्गुणो वापि सहायो बलवत्तरः ।
तुषेणापि परिभ्रष्टस्तखलो नाङ्कुरायते ॥”
इत्युद्भटः ॥
(ज्यारहिते । यथा, निर्गुणं धनुः ॥)
निर्गुण्डी, स्त्री, (निर्गता गुण्ठात् गुण्डनात् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) निर्गुण्डी । इत्यमर-
टीकायां मधुः । २ । ४ । ६ ॥
निर्गुण्डी, स्त्री, (निर्गतं गुणं वेष्टनं यस्याः । ङीष् ।)
नीलश्रेफालिका । तत्पर्यायः । श्रेफालिका २
श्रेफाली ३ नीलिका ४ मलिका ५ सुवहा ६
रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ । इति शब्द-
रत्नावली । वृक्षविशेषः । निसिन्धा इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुवारः ३ इन्द्र-
सुरिषः ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ ।
६ ॥ सिन्धुकः ६ सिन्धुवारः ७ इन्द्रसुरसः ८
निर्गुण्डी ९ । इति भरतः ॥ इन्द्राणी १० । इति
साङ्गः ॥ पौलोमी ११ प्रकाशी १२ कास-
नाशिनी १३ । इति रत्नकोषः ॥ विस्मयकः १४
सिन्धुकम् १५ सुरसः १६ सिन्धुवारितः १७
सुरसा १८ सिन्धुवारकः १९ । इति च शब्द-
रत्नावली । करहाटः । इति विश्वः । ङे, ३६ ॥
निर्गुणः, पुं, (निर्निश्चयेन गुह्यते संव्रियते आत्मा
अत्रेति । निर् + गुह्य + अधिकरणे क्तः ।) वृक्ष-
कोटरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (संवृते, त्रि ॥)
निर्गन्धः, पुं, (गन्धेभ्यः श्रुत्यादिनियमेभ्यो
निर्गतः ।) नमकः । निखः । बालिशः । इति
मेदिनी । घे, २० ॥ सुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
१।७६ ॥ दूतकारः । इति जटाधरः ॥ त्रि,
अन्धेभ्यो निर्गतः । निवृत्तहृदयग्रन्थिः । यथा,
भागवते । १ । ७ । १० ।

निर्घातः

“आत्मारामाच्च सुनयो निर्यन्था अप्युत्क्रमे ॥”
 (“निर्यन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु ।
 ‘यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
 तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥’
 इति । “यदा, ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निवृत्तः क्रोधा-
 च्छङ्काररूपो ग्रन्थिर्येषां ते निवृत्तहृदयग्रन्थ इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
 निर्यन्थकः, पुं, (निर्यन्थ एव । स्वार्थे कन् ।)
 चपणः । निष्कलः । अपरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥
 के, १६५ ॥
 निर्यन्थनं, स्त्री, (निर् + ग्रथि कौटिल्ये + भावे
 ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥
 निर्यन्थिकः, पुं, (निर्गतो ग्रन्थिर्हृदयग्रन्थिर्यस्य ।
 कप् ।) चपणः । निपुणे ह्रीने च त्रि । इति
 शुब्दरत्नावली ॥
 निर्घटं, स्त्री, बहुमानुषसङ्कीर्णं हट्टम् । इति हारा-
 वली । ७० ॥ करग्रन्थहट्टम् । इति शुब्दरत्ना-
 वली ॥ घटग्रन्थश्च ॥ (निर्गतो घटो यस्मादिति
 विग्रहे । घटग्रन्थदेशादौ, त्रि ॥)
 निर्घण्टः, पुं, (निर् + घण्ट दीप्तौ + घञ् ।) निर्घ-
 ण्टनम् । निघण्टुः । गणसंग्रहः । ग्रन्थानां सूचीति
 ख्यातः । यथा,—
 “धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्
 विश्वप्रकाश्यमरकोषमशेषराजान् ।
 आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शुब्दान्
 द्रव्याभिधानगणसंग्रह एष सृष्टः ॥
 निर्दंशूलक्षणपरीक्षणनिर्ययेन
 नानाविधौषधविचारपरायणो यः ।
 सोऽधीत्य यत् सकलमेनमवैति सर्वं
 तस्मादयं जगति भाति निघण्टुराजः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 निर्घातः, पुं, (निर् + हन + घञ् ।) वायुभिहत-
 वायुप्रपतनजन्मशब्दविशेषः । यथा,—
 “वायुनाभिहतै वायौ गगनाच्च पतत्यधः ।
 प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥”
 इति शुब्दमाला ॥
 अपि च ।
 “यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो भरुताहतः ।
 पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 (एतस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां
 ३६ अध्याये ।
 “पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समा-
 पतति ।
 भवति तदा निर्घातः स च पायो दीप्तविहग-
 रतः ॥
 अर्कोदयेऽधिकारणिकनुपधनियोधाङ्गना-
 यणिगन्धेयः ॥
 आप्रह्वरांशेऽनाविकमुपहृत्तः सूर्यपौरांश्च ॥
 आमथ्याद्वाद्राजोपसेविनो वाक्कांश्च भीड-
 यति ॥
 वैश्वजलदांसृतीये चौरान् पश्यरे चतुर्थे ॥

अस्तं याते नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति

शस्यानि ।

रात्रौ द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति ॥

तुरगकरिणस्तृतीये विनिहन्त्याद्याधिनश्चतुर्थे

च ।

भैरवजर्जरशब्दे याति यतस्तां दिशं हन्ति ॥”)

निर्वोषः, पुं, (निर् + वुष शब्दे + घञ् ।) शब्द-

मात्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । २३ ॥ (यथा,

रघुः । १ । ३६ ।

“स्निग्धगम्भीरनिर्वोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ॥”

निर्नास्ति घोषो यत्रेति । शब्दशून्ये, त्रि । यथा,

महाभारते । १४ । १६ । ३६ ।

“संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्वोषे निर्जने वने ।

कायमभ्यन्तरं कृतस्त्रमेवायः परिचिन्तयेत् ॥”)

निर्जनः, त्रि, (निर्गतो जनो यस्मात् ।) जन-

शून्यस्थानादिः । विजनः । इति विविक्तादिशब्द-

टीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । २ । ६ । ५६ ।

“एकस्मिन् समये पाण्डुर्माद्रीं दृष्ट्वाय निर्जने ।

आश्रमे चातिकामार्त्तो जगद्भागवतेशः ॥”)

निर्जरः, पुं, (जराया निष्क्रान्तः । निरादयः

क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः ।) देवः ।

इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । ५ । ८ । १८ ।

“विश्रुन्तु निर्जराः सर्वे कुशलं कथयन्तु वः ॥”)

जरारहिते, त्रि । इति मेदिनी । रे, १७३ ॥

सुधायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्जरसर्षपः, पुं, (निर्जरप्रियः सर्षपः । शाक-

पार्थिववत् समासः ।) देवसर्षपवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

निर्जरा, स्त्री, (निर्जर + टाप् ।) गुडूची । ताल-

पर्णी । इति मेदिनी । रे, १७३ ॥

निर्जलः, त्रि, (निर्गतं जलं यस्मात् ।) जलशून्य-

देशादिः । इति मरुशब्दटीकायां भरतः । २ ।

१ । ५ ॥ यदुक्तम् ।

“सम्प्राप्ता दशमध्वजाद्यगतिना संमूर्च्छिता

निर्जले

तुर्थद्वादशवद्वितीयमतिमन्त्रेकादशाभस्तनी ।

सा षष्ठी वृषपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमीवर्जिता

प्राप्नोत्यष्टमवेदनां प्रथमं हे तस्यास्तृतीयो भव ॥”

इति वल्लालसेनः ॥

निर्जलेकादशी, स्त्री, (निर्जला एकादशी ।)

ज्येष्ठमासीयशुक्लेकादशी । यथा, पाद्मे ।

श्रीभीमसेन उवाच ।

“पितामह ! ह्यशक्तोऽहमुपवासे करोमि किम् ।

अतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो ! ॥

श्रीयास उवाच ।

वृषस्य मिथुनस्यैके शुक्ला ह्येकादशी हि या ।

ज्येष्ठे मासि प्रयत्नेन सौपीष्या जलवर्जिता ॥

स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वा दकं बुधः ।

उपयुज्यते नैवान्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥

उद्यादुदयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः ।

अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् ।

जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि ॥

मुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी ।

एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! शृणुष्व तत् ॥

संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्ति हि ।

तासां फलमवाप्नोति पुत्र ! मे नात्र संशयः ॥

इति मां केशवः प्राह शृङ्खलचक्रगदाधरः ॥”

किञ्च ।

“धनधान्यवहा पुण्या पुत्रभाग्यसुखप्रदा ।

उपोषिता नरथात्र ! इति सत्यं ब्रवीमि ते ॥

यमदूता महाकायाः करालाः कामरूपिणः ।

दण्डपाशधरा रौद्रा नोपसर्पन्ति तं नरम् ॥

पीताम्बरधराः शृङ्खलचक्रहस्ता मनोजवाः ।

अन्तकाले नयन्त्येनं वैष्णवा वैष्णवी पुरीम् ॥”

किञ्च ।

“तोयस्य नियमं यस्तु कुरुते वैष्णवोत्तमः ।

पलकोटिसुवर्णस्य यामे यामे स पुण्यभाक् ॥

स्नानं दानं जपं होमं यदस्यां कुरुते नरः ।

तत् सर्वेषाञ्चयं प्राप्तमेतत् कृष्णस्य भाषितम् ॥

किंवापरेण धर्मेण निर्जलेकादर्शो वृष ! ।

उपोष्य सम्यग्विधिना वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥”

किञ्च ।

“यैः कृता भीमसेनैषा निर्जलेकादशी शुभा ।

सकुलं तारितं सर्वं कुलातीतं तथा श्रुतम् ॥

आत्मना सह तैर्नीतं वासुदेवस्य मन्दिरे ॥”

किञ्च ।

“आत्मद्रोहः कृतस्तस्तु यैरेषा न ह्युपोषिता ।

पापात्मानो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥”

किञ्च ।

“यश्चेमां शृणुयाद्भक्त्या यश्चापि परिकीर्तयेत् ।

उभौ तौ स्वर्गमाप्तौ हि नात्र कार्या विचा-

रणा ॥”

अथ निर्जलव्रतविधिः । यथा,—

“यथाप्राग्लिखितं कृत्वा सङ्कल्पनियमं व्रते ।

जलमादाय श्लीयान्मन्त्रेणानेन वैष्णवः ॥

एकादश्यां निराहारो वर्जयिष्यामि वै जलम् ।

केशवप्रीणार्थाय अत्यन्तदमनेन च ॥” इति ॥

“वर्जयेच्चाम्बुहोरात्रं विना चाचमनार्थकम् ।

विना च प्राशनं पादोदकस्यात्यन्तपावनम् ॥

एकादश्यां निशायान्तु नित्यपूजां विधाय हि ।

हैमीं चैविक्रमीं मूर्त्तिं स्नापयेत् पयआदिभिः ॥

वस्त्रादिकं समर्प्याथाभ्यर्च्य गन्धादिभिश्च ताम् ।

प्रणम्य जागरं कुर्यात् तदग्रे नर्तनादिना ॥

प्रातःस्नानादि निर्जल्य तं चविक्रममर्चयेत् ।

शक्त्यास्कुम्भान् विप्रेभ्यो दद्यात् गन्धादाल-

कृतान् ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“देवदेव हृषीकेश संसारार्णवतारक ! ।

जलकुम्भप्रदानेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥

दद्याच्च कनकं क्वचं वस्त्रयुग्ममुपानहौ ।

जलपानाणि दिव्यानि विभवे सति वैष्णवः ॥

शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा पीत्वा मातृकरा-

जलम् ।

स्वयं वानीय मौनी सन् मुञ्जीत सह वसुभिः ।

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ।

निर्जितः, त्रि, (निर् + जि जये + क्तः ।) प्रा-

पराजयः । तत्पर्यायः । पराजितः २ प्रा-

भूतः ३ विजितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ वशीकृतः । यथा,—

“ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा ॥”

इति श्रीभागवते । १ । ६ । अध्यायटीकायां सागी ।

निर्जितेन्द्रियग्रामः, त्रि, (निर्जितः पराजितः २ प्रा-

इन्द्रियग्राम इन्द्रियसमूहो येन ।) यतिः । रत्न-

मरः । २ । ७ । ४४ ॥

निर्जोवः, त्रि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात् ।)

जीवात्मारहितः । प्राणिशून्यः । यथा,—

“चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता दहति जीवितम् ॥”

इति प्राङ् ।

चिता दहति निर्जोवं चिन्ता दहति जीवितम् ॥”

निर्भरः, पुं, (निर्भृणाति जीर्णभवति उप-

स्थानपतनादिति । निर् + भृ + क्तः ।) प्रज्ज-
वतीर्णजलप्रवाहः । इति भरतः ।

अन्यथा वा गिरौ जलप्रवाहः । इति मधुः ।

पर्वतादेगेन पतञ्जलं भोरा इति शब्दरत्ना-

इति कोकटः ॥ तत्पर्यायः । नरः २ । इति

मरः । २ । ३ । ५ ॥ निर्भरी ३ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।)

“सरितो निर्भराश्चैव ददृशुस्तदर्थान् ॥”

तञ्जलगुणाः । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

त्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(यथा च ।

“शैलसानुस्रवदारि प्रवाहे निर्भरो भरः ।

स तु प्रसवणश्चापि तत्रत्यं नैर्भरं जलम् ॥

नैर्भरं रुचिहन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघुम् ॥”

मधुरं कटुपाकञ्च वातं स्यादतिपित्तलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भाते ॥

सूर्यघोटकः । तुषानलः । इति मेदिनी । २ । ७ ।

निर्भरी, स्त्री, (निर्भृणाति उच्चस्थानात्तलम् ।)

जीर्णभवतीति । निर्भरः । इति शब्दरत्नावली ।

त्वात् डीष् ।) निर्भरः । इति शब्दरत्नावली ।

(निर्भर उत्पत्तिकारणत्वेनास्यस्या इति ।)

डीष् ।) नदी । यथा,—

“जटाकटाहसम्ममभमन्त्रिलिम्बनिर्भरी-
विलोलवीचिवह्वरीविराजमानमण्डलि-
धगङ्गगङ्गजन्जलललाटपट्टपावक-
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥”

इति रावणकृतशिवस्तोत्रम् ।

निर्भरी, [नृ] पुं, (निर्भरीत्यस्य निर्भरी-
+ इनिः ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

निर्भरिणी, स्त्री, (निर्भर उतुपत्तिकारणत्वेनास्यस्या इति ।)

स्थस्या इति । इनिः । डीष् ।) नदी । यथा,—

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरः ।

१७ । ७ ।

निर्णयः

“सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यसनिर्भरिणीं वृषः ।
यत्र प्राप परिष्वङ्गं तृष्णाक्रान्तो मुग्धश्च तत् ॥”
निर्णयः, पुं, (निर्णयनमिति । निर् + नी + “एरच् ॥”
३।३।५६। इति भावे अच् ।) अवधार-
णम् । तत्पर्यायः । निश्चयः २ । इत्यमरः ।
१।५।३॥ निर्णयनम् ३ निश्चयः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । १२।२ ।
“स तावुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥”)
विचारः । तत्पर्यायः । तर्कः २ गुणा ३ चर्चा ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरोधपरिहारः । इति
मिताचरा ॥ चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतशेषपादः ।
प्रयसला इति आरवीयभाषा ॥ डिक्री इति
इङ्गरेजीयभाषा ॥ तद्विवरणं यथा । “अथ
निर्णयः । तत्र नारदः ।
‘यस्योऽसुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी
भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ॥
सयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥
समैरवधृतः पश्चात् राज्ञा शास्त्रः स शास्त्रतः ॥’
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
लक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिप्रपथानां मध्ये-
पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
प्रयेतयम् । सयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृत-
स्वपराजयः । स्वचर्यावसितः कम्पस्वेदवैषम्या-
दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः
सम्भावधारणं समासदां मिलितानामयं परा-
जितः इति निर्णयं अर्हेत । स शास्त्रविधिना
‘प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राङ् विवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥’
‘यदुद्धृतं व्यवहारेषु पूर्णपञ्चोत्तरादिकम् ।
जयपत्रस्य लेखनप्रकारमाह स एव ।
‘क्रियावधारणोपेतं जयपत्रं लेखितं लिखेत् ॥
पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा वृषः ।
प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥’
‘अर्थिप्रत्यर्धिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।
एतद्व्यथाचरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत् ।
तत्रैव भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं
निर्णयकालाव-
पन्नस्य सत्यकप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
त्तरात् क्रियावधारणं नहि न गृहीतमिति मिथोत्तरेण
पराजितस्य पुनः परिशीलितं भवेति प्रत्यव-
धानं सम्भवति । प्रमाणलेखनं पुनः प्रमरणा-

निर्णयः

न्तरोपन्यासनिरासार्थम् । तदाह कात्यायनः ।
‘क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते ।
स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्षेषु धान्येषु निष्कलाः प्राट्षो गुणाः ।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा ॥’
निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।
‘अर्थे त्वमन्यमानन्तु कारणेन विभावितम् ।
दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेशश्च शक्तिः ॥’
अमन्यमानं अपलपन्तम् । कारणेन साक्षादि-
प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।
‘ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं बलमपि वा ।
वयः कर्म च वित्तं दण्डं दण्डेषु दापयेत् ॥’
मनुः ।
‘तीरितं चागुश्लिष्टं यत्र कचन सम्भवेत् ।
कृतं तद्वर्मेतो विद्यात् न तद्व्यो निवर्त्तयेत् ॥’
अनुश्लिष्टं साक्षादिनिर्णीतम् । अतएव तीरितं
प्राङ् विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं
पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ यत्र तु तीरितानुश्लि-
ष्टोरप्यधर्मकृतत्वमत्वा पराजयी पुनर्दिगुण-
दण्डमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्न्यायदर्शन-
माह नारदः ।
‘तीरितं चागुश्लिष्टं यो मन्येत विधर्मतः ।
दिगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥’
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
‘असाक्षिकानु यदुद्धृतं विमार्गेण च तीरितम् ।
असम्मतमतेर्दृष्टं पुनर्दर्शनमर्हति ॥’
असाक्षिकमित्यप्रमाणोपलक्षणम् ॥ * ॥
याज्ञवल्क्यः ।
‘दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान् वृषेण तु ।
सभ्याः सजयिनो दण्डा विवादादुद्दिगुणं दमम् ॥
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्वचर्यावसितानान्तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥’
साक्षिवचनेन सभ्यावधारितेन च प्राप्तवसादानां
दोषदर्शने पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वयापारेण विरुद्ध-
भाषादिना प्राप्तवसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः ॥
दृष्टस्यतिरपि ।
‘पलायनागुत्तरत्वादप्यपचाश्रयेण च ।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥’
मनुः ।
‘बलाद्धतं बलाद्धुक्तं बलाद्वा लिखितं यत् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मगुरजवीत् ॥’
याज्ञवल्क्यः ।
‘बलोपाधिविनिवृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निग्रीमकृतांस्तथा ॥
मत्तोन्मत्तार्त्तयसनिवालभीतादियोजितः ।
असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥’
उपाधिश्चलमिति श्रुलपाणिः । उपाधिर्भयादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तस्मै भीतादियोजितः
इत्युक्तवचनेन न पौनरुक्तम् । बह्निग्रीमः बहि-
र्देशः । मत्तो मदादिना । उन्मत्तो वाता-

निर्णयः

दिना । असनी दूताद्यासक्तः । असम्बन्धो वादि-
तन्निवृत्तयतिरिक्त उदासीनः । आदिपदाद-
स्वतन्त्रदासपुत्रादेर्यद्व्यङ्ग्यम् । तथा च नारदः ।
‘स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्याच्चाप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेवाहुर्स्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥
कामक्रोधाभिभूता ये भयवसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दासः प्रसुरात्मनः ॥
पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥’
एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयम् ।
‘कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ॥
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्ञायान्न विचालयेत् ॥’
इति मनुवचनात् ।
कुटुम्बमवश्यं भरणीयम् । अध्यधीनः परतन्त्रः
पुत्रदासादिः । व्यवहारव्यवहारादिकम् । ज्ञायान्
स्वतन्त्रः । न विचालयेत् अनुमन्येतेत्यर्थः । तथा
च नारदः ।
‘स्वातन्त्र्यं स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठं गुणवयःकृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रा दासाः परि-
ग्रहाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमागतम् ।
गर्भस्थैः सट्शो ज्ञेयः अष्टमाहत्सराच्छिशुः ॥
बाल आधोऽष्टाहर्मात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्र पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याच्चरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥’
परिग्रहाः अगुजीविप्रभृतयः । तथा च दृष्ट-
स्यतिः ।
‘पितृव्यभाटपुत्रस्त्रीदासशिष्यागुजीविभिः ।
यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति ॥’
कात्यायनः ।
‘कुटुम्बार्थमशक्तौ तु गृहीतं याधितेऽथवा ।
उपपन्ननिमित्तं विवादापत्कृतान्तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकश्चैव प्रेतकार्यं च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥’
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रसुणा दातव्य-
मिति रत्नाकरः ॥ दृष्टस्यतिः ।
‘यः स्वामिना नियुक्तोऽपि घनाय ययपालने ।
कुषीदकृषिवाणिज्ये निरुद्धार्थस्तु सम्मतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभयद्योदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत् ॥’
सम्मतस्तस्य स्वामिन इत्यर्थः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥ अधिकरणविशेषः । यथा,—
“विषयी विषयश्चैव पूर्णपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥”
इति स्मृतिमीमांसा ॥
न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारक-

ज्ञानम् । यथा । वृद्धिमान् पर्वत इत्यादि-
बोधः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तद्वर्मावच्छिन्न-
प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम् । इति जग-
दीशः ॥
निर्णयनं, क्ली, (निर् + नी + भावे ल्युट् ।) निर्णयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्णयपादः, पुं, (निर्णयात्मकः पादो भागविशेषः ।)
चतुष्पादयवहारान्तर्गतयवहारविशेषः । तस्य
रूपम् । मिलितानां सभासदां पराजितोऽय-
मित्यवधारणम् । इति यवहारतत्त्वम् ॥
निर्णयनं, क्ली, (निर् + नी + णिच् + ल्युट् ।)
मातङ्गापाङ्गदेशः । तत्पर्यायः । निर्णयम् २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्णयकं, त्रि, (निर्णयते युध्यते स्मेति । निर् +
णिच् + क्तः ।) अपनीतमलम् । शोधितम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, चिन्तामणि-
धृतसूतिवचनम् ।
“जलदेवगृहस्यैव प्रसन्नानं गोविजालयम् ।
निर्णयपादः प्रविशेन्नानिर्णयः कदाचन ॥”)
निर्णयितं, त्रि, (निर् + नी + क्तः ।) कृतनिर्णयः ।
निश्चयीकृतः । यथा,—
“निर्णयिते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्षेषु धान्येषु निष्कलाः प्रावृषो गुणाः ।
निर्णयितव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तद्वैदिकपर्यायः । “निर्णयम् १ सखः २ सवृतः
३ द्विचक्र ४ प्रतीच्यम् ५ अपीच्यम् ६ । इति
ब्रह्मनिर्णयतान्तरहितनामधेयानि ।” इति वेद-
निघण्टौ । ३ । २५ ॥
निर्णयकः, पुं, (निर्णयेति निर्मलीकरोति वस्त्र-
मिति । निर् + णिज श्रौचै + क्तुल् ।) रजकः ।
इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (यथा, मनुः ।
४ । २१६ ।
“कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णयकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति ॥”)
निर्देष्टः, त्रि, परापवादरक्तः । दयाशून्यः । तीव्रः ।
मत्तः । निष्प्रयोजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्देयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात् ।) दयाशून्यः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।
“न प्रहृत्तुमलमस्मि निर्देयं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ॥”
निर्गता दया यस्य यमुद्दिश्य दया तिरोहिता
इत्यर्थः । अद्याहः । यथा, मनुः । ६ । २३६ ।
“ज्ञातिसम्बन्धिभिस्तेषु लक्ष्याः कृतलक्षणाः ।
निर्देया निर्ममस्कारास्तन्मनोरुशसनम् ॥”)
निर्हरं, क्ली, (निर् + हृ + अप् ।) निर्भरम् ।
(निर्गतो दरिद्रिद्रं यस्मात् ।) सारम् । त्रि, कवि-
नम् । (यथा, रामायणे । २ । ८५ । १६ ।
“ध्याननिर्हरशैलेन विनिःश्वसितधालुना ॥”)
अपत्रपे च त्रि । इति मेदिनी । रे, १७५ ॥

(निर्दीयति विदीर्यति पतनस्थलमिति । निर् +
दृ विदारे + अच् । निर्भरः । इति कश्चित् ॥
निर्नास्ति दरो भयो यस्येति निर्भये, त्रि ॥)
निर्देहनः, पुं, (नितरां दहतीति । त्रि + दह +
ल्युट् ।) भस्मातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भस्मातकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥
निर्नास्ति दहनो वद्विर्यत्र ।) अग्निशून्यश्च ॥
निर्देहनी, क्ली, (निर्गतं दहनं यस्याः । स्त्रियां
ङीप् ।) मूर्खालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
“सुखं वचा तित्तकरोहिणीश्च
तथाभयां निर्देहनीश्च तुल्याम् ।
पिवेच्च गोमूत्रयुतां कफोत्थं
शूले तथामस्य च पाचनार्थम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शूलाधिकारे ॥)
निर्दिग्धः, त्रि, (निर् + दिग् + क्तः ।) बली ।
मांसलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११३ ॥
निर्दिष्टः, त्रि, (निर् + दिष्ट + क्तः ।) निश्चितः ।
यथा,—
“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा ।
अपेक्षितक्रियस्यैव त्रिधापादानमिष्यते ॥”
इति रामतर्कवागीशः ॥
(आदिष्टः । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्यशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ॥”
निर्देशः, पुं, (निर् + दिष्ट + भावे घञ् ।) आज्ञा ।
इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । १ । ३८ ॥
“यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ।
ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥”)
कथनम् । (यथा, गीतायाम् । १७ । २३ ।
“ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः सूतः ॥”)
उपान्तः । इति मेदिनी । श्रे, २३ ॥
निर्देशा, [ञ] त्रि, (निर्देशतीति । निर् + दिष्ट +
लृच् ।) निर्देशकर्ता । यथा, “तथाहि अर्थो
नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्देशा तत्प्रतिपक्ष-
स्तदभाववादी प्रत्यर्थी ।” इति मिताक्षरायां
व्यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम् ॥
निर्दोषः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात् ।) दोष-
रहितः । यथा,—
“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥”
इति मिताक्षरा ॥
निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात् ।) जरज्वः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ धनशून्यः, त्रि । यथा,—
“ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
शशिनस्तुल्यवंप्रोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥”
इति चाणक्ये । ८२ ॥
निर्धर्मः, त्रि, (निर्गतो धर्मो यस्मात् ।) धर्म-
रहितः । यथा,—
“महापराधे निर्धर्मो कतञ्च जीवकुत्सिते ।
नास्तिकब्राह्मदासेषु कौश्लपानं विवर्जयेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

निर्धारः, पुं, (निधियतेऽनेनेति । निर् + धृ +
घञ् ।) निश्चयः । “जातिगुणक्रियाणां उत्पत्ति-
स्थापकर्षणं वा सजातीयान् पृथक्करणम् ।
यथा । मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवोऽश्व-
बहुचोरा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः ॥
इति दुर्गादासः ॥ धाररहितश्च ॥
निर्धारणं, क्ली, (निर्धार्यते इति । निर् + धृ +
णिच् + भावे ल्युट् ।) निश्चयः । निर्धारः । यथा,
निर्धारणे घट्याः समाधो न स्यादिति दुर्गा-
दासः ॥
निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्यते स्थिरीक्रियते इति ।
निर् + धृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) निर्धारित-
निश्चयः । यथा । “किञ्च निर्धारितकालविक्रय-
विशेषस्य ।” इति विजयरचितः ॥
निर्धार्यं, त्रि, (निर्धार्यते इति । निर् + धृ +
णिच् + क्तः ।) निर्धारणीयम् । निर्धारः ।
“ऋहलोऽर्थतु ।” ३ । १ । १२४ । इति खलु ।
धारि + ण्यत् वा ।) निर्धारणीयम् । इति विजयरचितः ।
तथम् । निर्भयकर्मकर्ता । इति विजयरचितः ।
निर्वाणशब्दटीकायां रमानाथः ॥
निर्धूतं, त्रि, (निर् + धू + क्तः ।) धूलितम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ७४ ।
“केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यामि ॥”
परित्यक्तम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रबलरिपुभयं विजनाम्य च
जीवा ॥”
(निरस्तम् । यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । १ ।
“पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः
श्रद्धावन्ति चाध्यात्मकसंश्रितं युभम् ।
रामायणं सर्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥”)
भर्तृसितम् । यथा, रामायणे । ४ । ८ । ३२ ।
“पुराहं बालिना राम ! राज्यात् खलु
परुषाणि च संश्राय निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥”
निर्धूतं, त्रि, (निर् + धू + कर्मणि क्तः ।)
“क्षुधोः शूङ्गुनासिके च ॥” ६ । ४ । १६ । इति
वकारस्योठादेशः । “शूलधूल्युत्सु ।” यथा,—
इति वृद्धिः ।) प्रक्षालितम् । यथा,
“तस्याः पाटलपाणिनाङ्गितसुरोनिर्धूतस्य
निर्धूतोऽधरशोणिमा विबुलितसखसखी
इति श्रीजयदेवः ॥
निर्वन्धः, पुं, (निर् + बन्ध + भावे घञ् ।) निर्वन्धः ।
निर्वन्धः । निर्वन्धोऽपि पाठः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । १३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।
“स विदित्वाय रक्षसि तयाधोपविशेत् ॥”)
नला दिष्टाय रक्षसि भूयो यत्नः ।
अभिलषितप्राप्तौ भूयो कथं युते
कुमारसम्भवे । ५ । ६६ ।
“अवस्तुनिर्वन्धपरं कथं युते
करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः ॥”)

निर्मम्या

यथा शिशुयहः । शिशूनां स्नेहाविशेषः ।
आखटि इति ख्यातः । इति केचित् । इति
यहशब्दटीकायां भरतः ॥
निर्महं, क्ली, (निर् + बर्ह + भावे ल्युट् ।)
निर्महंम् । मारणम् । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ॥
निर्महः, चि, (निर् + भट् + अच् ।) ढङ् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
निर्महः, चि, (निर्गतं भयं यस्य यस्माद्वा ।) भय-
रहितः । तत्पर्यायः । अजानेयः २ । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८३ । ११ ।
“रजकः स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ ।
राज्ञो वासांसि यौ मौष्ठादुयाचेते निर्मया-
बुभौ ॥”
पुं, रौच्यमनुपुत्ते । यथा, हरिवंशे । ७ । ८३ ।
“सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्मयो ढङ् ।
रौच्यस्ते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥”
निर्महः, क्ली, (निःशेषेण भरो भरणं यत्र ।)
अतिशयः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४६ ।
“राजोत्सासभरेण विभ्रमभृतामाभौरवामभ्रवा-
मभ्यर्त्तं परिरभ्य निर्भरसुरः प्रेमान्वया राधया ।
साधु तद्वदनं सुधामयमिति आह्वय गीतस्तुति-
याजाडुद्वन्द्वसुखितः स्मितमनोहारी हरिः
पातु वः ॥”
तद्वति, चि । इत्यमरः । ३ । ४ । २० ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १८ । २० ।
“तं वीरमाहौशनशी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥”
निर्महं, क्ली, (नितरां भर्तृसन् । निर् + भर्तृ +
ल्युट् ।) खलीकारः । अलक्तकम् । इति
मेदिनी । ने, १८६ ॥ भर्तृसन् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ३०४ । ५ ।
“निर्भर्तृसनापवादेषु तथैवाप्रियया गिरा ।
निर्भर्तृसितं, चि, (निर् + भर्तृ + क्त ।) कृत-
अपध्वस्तः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । ५३ ।
“अशोकनिर्भर्तृसितपद्मरागम् ॥”
निर्भर्तृ, चि, (निरुद्धं भाग्यं यस्य ।) भाग्य-
रहितः । यथा, “मृगाल्यापटुनिर्भर्त्या मन्दाः
सुः ॥” इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥
निर्भर्तृ, पुं, (निर्गतो मदो दानवारि गर्वा वा
प्रभायः । उद्धान्तः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥
मदभूयो, चि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६ । ६६ ।
“ततः सर्वसुरैरुत्तीते हतौजसमवस्थितम् ।
निर्भर्तृ, क्ली, (निर्गतं मध्यं यस्याः । शून्यमध्य-
प्रकाशः ॥ (नलिकाशब्देऽस्या विवृतिविशेषो
यत्यः ॥)

निर्माल्य

निर्माल्यादारु, क्ली, (निर्माल्यं यज्ञार्थं वर्षणीयं
दारु ।) अरणिः । यज्ञे अग्न्यापनार्थं वर्षणीय-
काष्ठम् । इत्यमरः । २ । ७ । १६ ॥
निर्मालं, क्ली, (निर्गतं मलमस्मात् ।) निर्माल्यम् ।
अभ्रकम् । चि, मलहीने । इति मेदिनी । ले,
१०२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६५ । ४ ।
“निर्मलखादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ॥”
निष्पापे । यथा, मनुः । ८ । ३१८ ।
“राजनिर्हृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥”
यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ३७ ।
“मनसु सुखदुःखानां महतां कारणं द्विज ! ।
जाते तु निर्मले ह्यस्मिन् सर्वं भवति निर्मलम् ॥”
निर्मलोपलः, पुं, (निर्मलः विशुद्धः उपलः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निर्माणं, क्ली, (निर्मायते इति । निर् + मा
ल्युट् ।) निर्मितः । (यथा, भागवते । २ ।
५ । ३२ ।
“यदेतैः सङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।
यदायतननिर्माणे न श्रेष्ठैर्ब्रह्मवित्तम् ॥”
सारः । समञ्जसम् । इति मेदिनी । जे, ५८ ॥
निर्मालं, क्ली, (निर् + मल + ल्युट् ।) देवो-
च्छिद्रमम् । देवस्वल्पनिवृत्तिविशिष्टं देवदत्तं
वस्तु । यथा,—
“अर्वाक् विसर्जनादद्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते ।
विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति क्षणात् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥ * ॥
तस्य स्थापनं क्षेपणश्च यथा । “रेशान्यां मण्डलं
कृत्वा निर्माल्यशेषं दद्यादिति । वैष्णवे तु ॐ
विश्वक्सेनाय नमः । शक्तौ तु ॐ श्रेष्ठिकायै
नमः । शिवे ॐ चण्डेश्वराय नमः । सूर्ये ॐ
तेजश्छायाय नमः । गणेशे ॐ उच्छिष्टगणेशाय
नमः । कालिकादौ ॐ उच्छिष्टकालिकाल्ये
नमः । तथा च विद्यानन्दनिबन्धे ।
“सूर्ये गणपतायुषे शक्तौ शैवेऽथ वैष्णवे ।
तेजश्छायाय चोच्छिष्टसौजस्योच्छिष्टपूर्विकाम् ॥
चाण्डालीं श्रेष्ठिकां चण्डं विश्वक्सेनं क्रमाद्-
यजेत् ॥”
सौजो गणेशः ।
“हृदये च बहिर्देवीं समर्प्य विधिवत्ततः ।
निर्माल्यश्च शुचौ देशे नैवेद्यं भक्षयेत् सुधीः ॥”
तन्नाम्नरे ।
निर्माल्यं शिरसा धार्यं सर्वाङ्गे चारुलेपनम् ।
नैवेद्यसोपमुञ्जीत दत्त्वा तद्वत्तशालिने ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
“उदके तरुमूले वा निर्माल्यं तत्र संत्यजेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
निर्माल्यकालो यथा,—
“मणिसुक्तासुवर्णानां देवदत्तानि यानि च ।
न निर्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च ॥
पट्टी शाटी च वण्मासं नैवेद्यं दत्तमात्रतः ।
मोदकं कण्ठश्चैव यामार्द्धेन महेश्वरि ! ॥

निर्मितं

पट्टवस्त्रं त्रिमसिञ्च वज्रसूत्रमन्त्रैः स्मृतम्
धावदन्नं भवेदुष्णं परमात्रन्तयेव च ॥”
इत्येकादशीतत्वे योगिनीतन्त्रम् ॥
शिवनिर्माल्ये विशेषो यथा, स्कान्दे ।
“निर्माल्यं यो हि मे भक्ता शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्थार्थो नरः पापसमन्वितः ।
नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च जायते ॥
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥
शुचिः स्नानादिनेति शेषः । एवञ्च सृष्ट्वा
रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आहृतः शुचिरिति
कालिकापुराणं अशुचिविषयम् ॥ अनुपनीत-
विषयमिति श्रीदत्तः । बह्वचरुपरिशिष्टम् ।
अयाह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

तस्य उत्तारणकालो यथा,—
अथ निर्माल्योत्तारणम् । अत्रिस्तुतौ ।
“प्रातःकाले सदा कुर्यान्निर्माल्योत्तारणं बुधः ।
तृषिताः पशवो बद्धाः कन्यका च रजस्वला ॥
देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
देवमाल्यापनयनं देवागारे समूहनम् ।
स्नापनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं स्मृतम् ॥
नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं
निर्माल्यमौशस्य निराकरोति ।
न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥
अरुणोदयवेलायां निर्माल्यं शल्यतां ब्रजेत् ।
प्रातस्तु स्यान्महाशल्यं घटिकामात्रयोगतः ॥
अतिशल्यं विजानीयात्ततो वज्रप्रहारवत् ।
अरुणोदयवेलायां शल्यं तत् क्षमते हरिः ॥
घटिकायामतिक्रान्तौ चूडं पातकमावहेत् ।
सुहूर्ते समतिक्रान्ते पूर्णं पातकमुच्यते ॥
अतिपातकमेव स्यात् घटिकानां चतुष्टये ।
सुहूर्तेचितये पूर्णं महापातकमुच्यते ॥
ततः परं ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम् ।
प्रहरे पूर्णतां याते प्रायश्चित्तं ततो न हि ॥
निर्माल्यस्य विलम्बे तु प्रायश्चित्तमथोच्यते ।
अतिक्रान्ते सुहूर्ताह्ने सहस्रं जपमाचरेत् ॥
पूर्णे सुहूर्ते सञ्जाते सहस्रं सार्द्धमुच्यते ॥
सहस्रद्वितयं कुर्यात् घटिकानां चतुष्टये ।
सुहूर्तेचितयेऽतीते अयुतं जपमाचरेत् ॥
प्रहरे पूर्णतां याते पुरश्चरणमुच्यते ।
प्रहरे समतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः ॥
निर्माल्या, स्त्री, (निर्माल्यते इति । निर् + मल +
ल्युट् । ततश्चाप् ।) ढङ्का । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्मितं, चि, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-
णम् । गठितम् । रचितम् । यथा, सिद्धास्त-
सुक्तावल्याम् ।

निर्यन्त्र

“निजनिर्मितकारिकावलीमत्सिचिप्रचिर-
न्तनोक्तिभिः ।
विशदीकरवाणि कौतुकात् ननु राजीवदया-
वशंवदः ॥”

निर्मितिः, स्त्री, (निर् + मा + क्तिन् ।) निर्मा-
यम् । गठनम् । रचनम् । यथा,—
“नियतितननियमरहितं ऋदैकमयीमनन्य-
परतन्त्रम् ।
नवरसरचिरां निर्मितिमादधती भारती कवे-
र्जयति ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

निर्मुक्तः, पुं, (निर् + मुच् + क्तः ।) मुक्तकचुकः ।
अचिरात् व्यक्तत्वक् सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥
व्यक्तसंयोगे, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११७ ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २० ।

“रागद्वेषान् निर्मुक्तः कामक्रोधसमाहतः ।
पुनरेव गृहं प्राप्नो यथा पूर्वं तथा स्थितः ॥”

निर्मुटः, स्त्री, (निर्मुटति आक्षिपतीति । निर् +
मुट आक्षिपे + क्तः ।) करमूयहट्टः । लतु-
प्रथ्यायः । पण्याजिरम् २ कचङ्गनम् ३ । इति
शब्दरत्नावलीचिकाशेषौ ॥

निर्मुटः, पुं, (निर् + मुट + “इमुपधेति ।” ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) वनस्थितिः । अपुष्प-
वृक्षः । इति चिकाशेषः ॥ स्वर्यः । खर्परः ।
इति हारावली । २५५ ॥

निर्मोक्तः, पुं, (नितरां मुच्यते इति । निर् +
मुच् + क्तः ।) सर्पत्वक् । तत्पर्यायः । अहि-
कोषः २ निर्ल्यनी ३ कचुकः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३८१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३२८ ।

“निजगात्रनिर्विषेयस्थापितमपि सारमखिल-
मादाय ।

निर्मोक्तश्च सुजङ्गी मुच्यति पुरुषश्च वारवधूः ॥”
लक्मात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । १७१ ।
१०१ ।

“नृगनिर्मोक्तवसनाश्चौरवल्कलवाससः ।

निर्हन्ताः सत्पथं प्राप्ता वालिखिल्यास्तपोधनाः ॥”
भावे घञ् । मोचनम् । आकाशः । सन्नाहः ।
इति मेदिनी । के, १११ ॥ (सावर्णिमनोः
पुल्लविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ११ ।

“अष्टमेनर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः ।
निर्मोक्तविरजस्वाद्याः सावर्णितनया वृषः ॥”

निर्मोक्तः, पुं, (नितरां मोचः ।) व्यागः । इति
नाकार्यसर्गशब्दार्थे अमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१० । २ ।

“व क्षीपलेभे पूर्वेषां नृगनिर्मोक्तसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः प्रोक्ततमोऽप-
हम् ॥”

निर्यन्त्रं, त्रि, (निर् + यन्त्र + क्तुट् ।) अवाधम् ।
निरगोलम् । उच्छृङ्खलम् । इति जटाधरः ॥
(यन्त्रणाश्रयम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।

“ततः स्वादेदुष्णतोयसेवी निर्वन्त्रास्त्रिये ॥”

निर्यन्त्रः

निर्याणं, स्त्री, (निर्याति निर्गच्छति मदोऽनेनेति ।)
निर + या + करणे ल्युट् ।) गजापाङ्गदेशः ।
(यथा, माघे । ५ । ४१ ।

“प्रत्यन्वदन्तिनिशिताङ्गुशूरभित्र-
निर्याणनिर्यदृष्टं चलितं निषादी ॥”

मोचः । अध्वनिर्गमः । इति मेदिनी । शे, ५७ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ५५ । ६ ।

“निर्याणश्च रथेनाशु सद्यसा यत् कृतं त्वया ॥”
पशुपादवन्धनरज्जुः । इति वैजयन्ती ॥ यथा,
माघे । १२ । ४१ ।

“निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ॥”

निर्यातनं, स्त्री, (निर् + यत् + यिच् + ल्युट् ।)
वैरशुद्धिः । शत्रुप्रतीकारः । (यथा, हरि-
वंशे । १७७ । ३७ ।

“तत्रानिरुद्धहरणं कृतं मधवता स्वयम् ।
न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्वैरनिर्यातनं प्रति ॥”

दानम् । त्यागः । न्यासार्पणम् । व्यस्तद्रव्यस्य
समर्पणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ॥ ऋणादि-
शुद्धिः । इति भरतः ॥ मारणम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४६८ ॥

निर्यामः, पुं, (निर्यस्यतेऽनेनेति । निर् + यम +
घञ् ।) पोतवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४० ॥

निर्यासः, पुं, (निर् + यस + घञ् ।) कषायः ।
कायः । इति शब्दमाला ॥ वृत्तादिचौरम् ।
आटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वेष्टकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।

“लोहितान् वृत्तनिर्यासान् ब्रह्मनप्रभवांस्तथा ।
शूलं गव्यश्च पेय्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

अर्द्धचर्दित्वात् क्लोवेऽपि दृश्यते ॥ * ॥
कचित् खरसोऽपि वाच्यः । यथा, वैद्यकचिकि-
त्सासंग्रहे दलीकन्दष्टते ।

“कदलीकन्दनिर्यासे तत्पुनस्तनुतां पचेत् ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् द्रवप्रस्थं विपाचयेत् ॥”

निर्युक्तिकं, त्रि, (निर्गता युक्तिर्यस्मात् । कप् ।)
युक्तिरहितम् । यथा, “नहि क्रियारहितं वाक्य-
मस्तीति प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः ।”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

निर्युधः, पुं, (नितरां युधः ।) निर्यासः । इति
शब्दमाला ॥

निर्युहः, पुं, श्रेखरम् । आपीडम् । द्वारम् ।
निर्यासः । कायरसः । (यथास्य पर्यायो वैद्यक-
रत्नमालायाम् ॥ “कायः कषायो निर्युहः ॥”)

नागदन्तः । अवलम्बनार्थं गेहादिभित्तिनिर्गतं
काष्ठद्वयम् । इत्यमरमेदिनीकौ ॥

निर्यन्त्रः, त्रि, (निर्गतं लक्षणं यस्मात् ।) लक्षण-
हीनः । तत्पर्यायः । पाक्षुरष्टः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १०१ ॥ (यथा, गोः रामा-
वणे । २ । ११८ । ५ ।

“निर्यन्त्रो लक्षणवान् दुःशीलः शील-
वानपि ॥”

निर्यन्त्रः, पुं, (निर् + यिच् + क्तः ।) शीलः ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते शीलव्यञ्जनशब्दे ७ अध्याये ।

निर्वप

“निरुपाधिश्च निर्विप्रो निरीहो निघनानकः ।
लेपरहिते, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ४६ ।
“निर्गुणा च निराकारा निर्विप्रान्सह-
पिणी ॥”

निर्वपः, त्रि, (निर्गतो लेपो यस्मात् ।) ले-
युक्तः । आसङ्गरहितः । यथा,—

“निर्वपः कुचमण्डलो नृगदृशा हारावली
निर्गुणा

नेत्राभोरुहमञ्जनेन रहितं गीरागमोष्ठाधरम् ॥
इत्यानन्दचम्पूयाम्ये विंशतिसूक्तः ॥

पापशून्यः । यथा, “लोकवेदविरुद्धैरपि निर्वपः
स्ततन्त्रचेति महापाशुपताः ।” इति कुमुदा-

ञ्जलिः ॥

निर्व्ययनी, स्त्री, (नितरां लीयते संलीनो भवति
अहिरस्यामिति । निर् + ली + क्तुट् । पुरो-

दरादित्वात् वागमः ।) कचुकः । सर्पवदः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८१ ॥

निर्वचनं, स्त्री, (निर् + वच् + भावे क्तुट् ।)
निरुक्तिः । निश्चयकथनम् । यथा, श्रीभागवते ।

६ । २० । ३७ ।

“नामनिर्वचनं तस्य शोकमेकं सुरा लघुः ॥”
(प्रशंसा । यथा, महाभारते । १ । १०६ । २१ ।

“प्रनष्टं शान्तनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रं निर्वर्तत ॥”

निर्गतं वचनं यत्र । तूष्णीम् । यथा, कुमार-

७ । १६ ।

“पलुः शिरश्चन्द्रकलामनेन
सृष्टेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताश्री-
मांस्त्रिं तां निर्वचनं जघान ॥”

वाक्यातीते, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६ । १४ ।

“येषां तडागानि महीदकानि
वाप्यश्च कूप्याश्च प्रतिश्रयाश्च ।

अमस्य दानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ॥”

निर्वपणं, स्त्री, (निर् + वप् + भावे क्तुट् ।)
दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । ३० ॥

मनुः । ३ । २४८ ।

“अनयेवावृता कार्यं पिष्टनिर्वपणं सुतेः ॥”
पिष्टदानम् । यथा, तत्रैव । ३ । २६० ।

“एवं निर्वपणं कृत्वा पिष्टांस्तान्तराम् ।
गां विप्रमज्जमभिं वा प्राशयेदशु वा क्षिपेत् ॥”

यथा च गोः रामायणे । ६ । १०८ । ४२ ।
“एषा मन्दाकिनी पुण्या नदी सुविमलीकृता ।
पितुर्निर्वपणं यत्र मया कृतफलेः कृतम् ॥”

पिष्टः । यथा, महाभारते । १३ । ८४ । १७ ।
“तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाचरेत् ॥”
दातुं निर्वपणं सम्यक् यथावद्विचारमम ॥ यथा,
अन्नादिसंविभागः । १२ । १२ ।

भागवते । ५ । १२ । १२ ।

निर्वाणः

निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वण + "सत्यापमाप्तेति ।" ३।१।२५। इति णिच् + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इत्यमरः । ३।२।३१ ॥
 निर्वाणं, स्त्री स्त्री, (निर् + वह + भावे ल्युट् ।) निष्ठा । इत्यमरः । १।१।७।१५ ॥ तत्तु प्रकान्ता-
 भिनयनिर्वाहः । किंवा नाटके पञ्च सन्धयो भवन्ति । यथा,—
 "सुखं प्रतिसुखश्चैव गर्भो विमर्ष एव च ।
 तथा निर्वाहणश्चेति नाटके पञ्च सन्धयः ॥"
 तत्र पञ्चमस्य सन्धेः सञ्ज्ञादयमिदम् । इति भरतः ॥ सुकुटस्वाह द्वे पञ्चमसन्धिसमाप्तौ । प्रस्तुतकथासमाप्ताविति यावत् । यथैतदनुवृत्तौ शब्दार्णवः । निर्वाहणं निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने । प्रकान्तकथानिर्वाहः । इति मधु-
 माधवादयः ॥
 निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वा गमने + क्तः । तस्य नः ।) अस्तगमनम् । निर्वृतिः । गजमञ्जनम् । (यथा, रघुः । १।१।७१ ।
 "असत्प्रीडं भगवन्नृगमन्यमवेहि मे ।
 अरुणुदमिवास्मानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥")
 सङ्गमः । अपवर्गः । इति मेदिनी । यो, ५८ ॥
 (यथा, भागवते । ३।२८।३५ ।
 "सुक्ताश्रयं यद्भिर्निर्विषयं विरक्तं
 निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः ॥")
 विश्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (समाप्तिः ।
 यथा, भागवते । १।६।२६ ।
 "आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पांश्चभौतिकः ॥")
 निश्चलम् । शून्यम् । विदोपदेशनम् । इति साङ्ख्यकारणवली ॥ नाभिदेशे जयप्रणवपुटित-
 साङ्कापुटितमूलमन्त्रम् । यथा,—
 "कुलुकां मूर्द्धि संजय हृदि सेतुं विचिन्तयेत् ।
 महासेतुं विशुद्धे तु षोडशारे समुद्धरेत् ॥
 मणिपुरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमधः ।
 विचिन्त्य विधिवदेव ! मूलाधारान्तिकाच्छिवे ॥
 विशुद्धान्तं सरेदेव ! विशतनुतनीयसीम् ।
 देवीस्थानं हिजिङ्गान्तं मन्त्रमूलावृतं सुदुः ॥"
 निर्वाणं यथा,—
 "अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणु सावहितानघे !
 प्रणवं पूर्वसुखाय साङ्कादां समुद्धरेत् ॥
 साङ्कार्णां समस्ताश्च पुनः प्रणवसुद्धरेत् ।
 सर्वं पुटितमूलं प्रजपेन्मणिपूरके ॥
 एवं निर्वाणमौशानि ! यो न जानाति पामरः ।
 काण्ठकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥"
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।७५।
 "निर्वाणं सामगः साम निर्वाणं भेषजं
 भिषक् ॥")
 निर्वाणः, त्रि, (निर् + वा + क्तः । "निर्वाणो-
 र्वाते ।" ८।२।५० । इति निष्ठातस्य नः ।)
 वाते । यथा । निर्वाणो मुनिः । नष्टः । यथा ।
 निर्वाणो वृद्धिः । (यथा, कुमारः । ३।५३ ।

निर्वास

"निर्वाणभूयिष्ठमथास्त वीर्यं
 सन्तुच्यन्तीव वपुर्गुणेन ॥"
 निमग्नः । यथा । निर्वाणो हस्ती । इति
 विशेष्यनिर्वाणः अमरः । ३।१।६६ ॥ वाण-
 शून्यश्च ॥
 निर्वातः, त्रि, (निर्गतो वातो वायुर्यस्मात् ।)
 वायुरहितः । इत्यमरः । ३।१।६६ । (यथा,
 महाभारते । २।३६।२८ ।
 "असूर्यमिव सूर्येण निर्वातमिव वायुना ।
 भासितं ज्वाहितश्चैव कृष्णेन दं सदो हि नः ॥"
 निर्वाति स्मेति । निर् + वा + गत्यर्थेति क्तः ।
 "निर्वाणोऽवाते ।" ८।२।५० । इति निष्ठा-
 तस्य न नः ।) गते वायौ, पुं ॥
 निर्वादः, पुं, (निर्वादनमिति । निर् + वद + भावे
 घञ् ।) परीवादः । जनवादः । इत्यमरः ।
 ३।३।८६ ॥ (यथा, रघुः । १४।३४ ।
 "किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे
 जायामदोषामुत सन्त्यजामि ॥")
 अवज्ञा । (निर्निश्चितं वादः कथनम् ।) निश्चित-
 वादः । वादाभावः । इति भरतः ॥
 निर्वापः, पुं, (निर्वापणमिति । निर् + वप +
 घञ् ।) निवापः । प्रेतभिन्नमृतपितृद्वैत्यक-
 दानम् । इत्यमरटीकायां तर्कवागीशः ॥ (यथा,
 देवीभागवते । २।७।१६ ।
 "पुत्रेभ्योऽहं ददाम्यहं निर्वापं विधिपूर्वकम् ॥"
 भिक्षार्थदानम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।२० ।
 "एतस्मिन्नवसरे ब्राह्मणोऽपि कुतश्चित् एष्टीत-
 निर्वापः परिभ्रम्य यावदागतः पश्यति तावत्
 पुत्रशोकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति ॥" भक्ष-
 णम् । इति रामायणे ॥ यथा, रामायणे ।
 २।६१।८० ।
 नीलवैदूर्यवर्णां च नृदून् यवससच्चयान् ।
 निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥")
 निर्वापणं, स्त्री, (निर् + वप + णिच् + ल्युट् ।)
 वधः । इत्यमरः । २।८।११४ ॥ दानम् ।
 इति हलायुधः । २।३२३ ॥ (निर्वाणता-
 सम्पादनम् । निवान इति भाषा ॥ यथा, तिथि-
 तत्त्वे ।
 "दीपनिर्वापणात् पुंसः कुप्याच्छेदनात्
 स्त्रियः ॥"
 स्वार्थे णिच् । वपनम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १।
 ४०५ । "मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतम् ।
 परतस्तद्वैवर्थायायत्तम् ॥")
 निर्वायः, त्रि, (निश्चयेन त्रियते इति । निर् +
 व + "ऋहलोऽर्थत् ।" ३।१।१२४ । इति
 यत् ।) सत्वसम्पदा सम्पत्तन् कार्यकर्ता । इत्य-
 मरः । ३।१।१३ ॥ "भयविक्रमयसनाभ्युदयादौ
 निर्वायं मनः सर्वं तत्सम्पदा सम्पत्तन् उदमं
 कुर्वन् यो निःशङ्को भूत्वा कर्म कुरुते स
 निर्वाय उच्यते ॥" इति भरतः ॥ अवारणीयश्च ॥
 निर्वासनं, स्त्री, (निर् + वस + णिच् + ल्युट् ।) वधः ।
 इत्यमरः । २।८।११३ ॥ नगरादेर्वैदिकार-

निर्विष्टः

णम् । इति मेदिनी । ने, १८६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५।६०।५८ ।
 "निर्वासनश्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप ! ।
 नानाविधानां दुःखानामभिज्ञास्ति जनार्दन ॥")
 निर्वाहः, पुं, (निर् + वह + घञ् ।) निष्पत्तिः ।
 समाप्तिः । यथा । "स्तिथ्या कर्मानिर्वाहे
 सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासादाचर-
 णश्च ।" इति तिथितत्त्वम् ॥ अपि च ।
 "यावता स्यात् खनिर्वाहः स्त्रीकुल्यात्तावद-
 र्यवित् ।
 आधिक्ये न्यूनतायाश्च च्यवते परमार्थतः ॥"
 इति भक्तिरसान्तसिन्धौ नारदीयपुराणम् ॥
 निर्वाहणं, स्त्री, (निर् + वह + स्वार्थे णिच् +
 ल्युट् ।) निर्वाहणम् । नाचोक्तौ प्रस्तुतकथा-
 समाप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 निर्विकल्पकं, स्त्री, (निर्गतो विकल्पो नामाविध-
 कल्पना यस्मात् । कप् ।) प्रकारताविशेष्यता-
 नापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञानम् । यथा,—
 "तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् ।
 प्रकारतादिभूतं हि सम्बन्धानवगाहं यत् ॥"
 "ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ॥"
 इति च भाषापरिच्छेदः ॥
 निर्विकल्पसमाधिः, पुं, (निर्विकल्पः समाधिः ।)
 ज्ञातृज्ञानादिभेदलये अद्वितीयवस्तुनि तदा-
 काराकारिताया बुद्धितत्त्वरिततरामेकीभावेना-
 वस्थानम् । इति वेदान्तसारः ॥
 निर्विकारः, त्रि, (निर्गतो विकारो विकृतिर्यस्मात् ।)
 विकारशून्यः । यथा,—
 "रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
 आनन्दं निर्मलं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥"
 इत्यध्यात्मरामायणम् ॥
 निर्विषः, त्रि, (निर् + विद + क्तः । निर्विष-
 स्योपसंख्यानानात् परस्य णत्वम् पूर्वस्य रुत्वम् ।)
 निर्विषिषिष्ठः । निर्विदुक्तः । यथा,—
 "यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विषो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥"
 इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥
 निर्विन्ध्या, स्त्री, (निर्गता विन्ध्यादिति नित्यसत्-
 पुरुषः ।) विन्ध्यपर्वतनिःसृतनदीविशेषः । इति
 श्रीभागवते । ५।१६ अः ॥ (यथा, मेघदूते । ३० ।
 "निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरं सन्निपत्य ॥")
 निर्विषा, स्त्री, (निर्गतं विषं यस्याः ।) हण-
 विशेषः । निर्विषी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अपविष्ठा २ निर्विषी ३ विषहा ४ विषापहा
 ५ विषहन्त्री ६ विषाभावा ७ अविषा ८ विष-
 कैरिणी ९ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीत-
 लम् । कफवातासदोषनाशित्वम् । अनेकविष-
 हन्तृत्वम् । व्रणनिर्मूलकारित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निर्विष्टः, त्रि, (निर् + विष्ट + क्तः ।) कृतनिर्विष्टः ।
 प्राप्तः । यथा, श्रीभागवते ।
 "यत्र निर्विष्टमदृशं कृतान्तो नाभिसन्धते ॥"

निर्वेदः

स्थितः । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ ।
 “स्वनिर्मितेषु निर्विघ्नो भुङ्क्ते भूतेषु तद्-
 गुणान् ॥”
 विवाहितः । कृतान्निहोत्रः । यथा । “ज्येष्ठे-
 निर्विघ्ने कनीयान् निर्विघ्नान् परिवेत्ता भवति ।”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 निर्वीजा, स्त्री, (निर्गतं बीजं यस्याः ।) काकली-
 द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निर्वीरं, त्रि, (निर्गतो वीरो यस्मात् ।) वीर-
 शून्यम् । यथा,—
 “नाहं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं
 स्थानतः
 केनापीदमहो महद्बुधुरतो निर्वीरसुर्वी-
 तलम् ॥”
 इति महानाटकम् ॥
 निर्वीरा, स्त्री, (निर्गतो वीरवत् पतिः पुत्रो वा
 यस्याः ।) अवीरा । पतिपुत्रविहीना । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥
 निर्वृतिः, स्त्री, (निर् + वृ + क्तिन् ।) सुस्थितिः ।
 अस्तङ्गमनम् । सुखम् । इति मेदिनी । ते,
 १२० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३६ ।
 “जनकस्य दशां दृष्ट्वा राज्यस्थस्य महात्मनः ।
 स निर्वृतिं परां प्राप्य पितुराश्रमसंस्थितः ॥”)
 मोक्षः । न्युः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥
 (शान्तिः । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
 “भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शुभं याति समीरणः ।
 भूम्यधुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥”
 विदर्भवंशीयवृष्टेः पुत्रे, पुं । यथा, भागवते ।
 ६ । २४ । ३ ।
 “ऋथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूत् वृष्णिस्तस्याथ
 निर्वृतिः ॥”)
 निर्वृत्तः, त्रि, (निर् + वृत् + क्तः ।) निवृत्तः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुः । १७ । १८ ।
 “सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात् कृता फलैः ॥”)
 निर्वृत्तिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन् ।) निष्पादः ।
 तथा च ।
 “यथा दुष्टेन दोषेण यथा चातुर्विधसंपत्ता ।
 निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (निर्गता वृत्तिर्यस्यादिति ।) वृत्तिरहिते, त्रि ॥
 निर्वेदः, पुं, (निर् + विद् + घञ् ।) स्वावमान-
 नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ४ । १० । ३७ ।
 “देवैर्गुह्यं कृतं चोद्यं प्रजादस्तु पराजितः ।
 निर्वेदं परमं प्राप्नो ज्ञात्वा धर्मं सनातनम् ॥”)
 स तु त्रयस्त्रिंशद्द्व्यभिचारिभावानामादिमः ।
 शान्तरसस्य स्थायिभावश्च । यथा,—
 “निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
 रसः ॥”
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “तत्त्वज्ञानापदीयादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ॥”

निर्हारः

तदुदाहरणम् । यथा,—
 “नृत्पिण्डबालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।
 दक्षिणावर्तेश्चोद्यं हन्त चूर्णोक्तो मया ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 परवैराग्यम् । यथा,—
 “ततः कदाचिन्निर्वेदान्निराकाराश्रितेन च ।
 लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ॥”
 इति मोक्षधर्मः ॥
 वैराग्यम् । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 “तदा गन्तासि निर्वेदं श्रुतयस्य श्रुतस्य च ॥”
 (निर्गतो वेदो यस्मादिति ।) वेदरहिते, त्रि ॥
 निर्वेशः, पुं, (निर् + विष् + भावे घञ् ।)
 भृतिः । भोगः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१४ ॥
 “भृतिर्व्येतनं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा ।”
 इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । ७ ।
 “अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ।
 यद्ग्राजहार विवशो नाम स्वस्ययनं हरेः ॥”)
 मूर्च्छनम् । इति मेदिनी । प्रो. २२ ॥ विवाहः ।
 निर्वृष्टविश्रुतातुल्यविवाहार्थः । इति स्मृतिः ॥
 निर्वेशनं, स्त्री, (नितरां वेष्टनमत्र ।) नाडि-
 चीरम् । इति हारावली । २१४ ॥ (निर्गतं
 वेष्टनं यस्मात् ।) वेष्टनरहिते, त्रि ॥
 निर्व्ययनं, स्त्री, (निर् + व्यय + भावे ल्युट् ।)
 छिद्रम् । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ यथाभावः ।
 निश्चयेन व्ययनश्च ॥
 निर्वृष्टं, त्रि, (निर् + वि + वृष्ट + क्तः ।) व्यक्तम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम् । यथा,—
 “अवदानन्तु यत् कर्म निर्वृष्टमतिशोभनम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (स्थिरम् । यथा, “स्त्रीणां पतिपुत्रादिधने न
 निर्वृष्टं स्वत्वं पुंसान्तु तन्निर्वृष्टं अप्रतिबन्धकतया
 यथेष्टविनियोगार्हत्वात् ॥” तथा, च राज-
 तरङ्गिण्याम् । ३ । ४७२ ।
 “स एव भूपतिर्भूत्वा भुवं वर्षशतत्रयम् ।
 निर्व्याणस्यायनिर्वृष्टपातालेऽम्बरमासदत् ॥”)
 निर्हरणं, स्त्री, (निश्चयेन हरणम् । निर् + हृ +
 ल्युट् ।) श्रवदाहः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
 “तस्य निर्हरणादीनि सम्यरेतस्य भार्गव ! ।
 बुधिशिरः कारयित्वा सुहृत्तं दुःखितोऽभवत् ॥”
 (दहनम् । यथा, भागवते । ७ । ७ । २८ ।
 “बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥”)
 निःशेषेण हरणश्च ॥
 निर्हारी, पुं, (निर् + हृ + घञ् ।) शल्यादेरुत्-
 पाटनम् । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः । अभ्यव-
 कर्षणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १७ ॥ मल-
 मूत्रादित्यागः । यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगाः
 सुसंयुता धर्मविदा तु कार्या ॥”
 दाहः । इति स्मृतिः ॥ (दाहार्थं नयनम् । इति
 खामी ॥ यथा, भागवते । ७ । २ । ३५ ।
 “एवं विलप्रतीनां वै परिगृह्य नृतं पतिम् ।
 अनिच्छतीनां निर्हारसर्कोऽस्तं संन्यवर्त्तत ॥”)

निवरा

यथेष्टविनियोगः । यथा,—
 “न निर्हारं स्त्रियः कुर्याः कुटुम्बा बहुमध्यगात् ।
 स्वकादपि च वृत्ताद्वि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥”
 इति मनुः ॥
 निर्हारी, [नृ] त्रि, (निःशेषेण हरति दूरं गच्छ-
 तीति । निर् + हृ + णिनि ।) दूरगामिगता ।
 इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, महाभारते
 १२ । १८४ । २८ ।
 “इष्टानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ।
 निर्हारी संहतः स्निग्धो रुचो विषद एव वा ॥”)
 निर्हारी, पुं, (निर् + हृ + णिनि ।) दूरगामिगता ।
 ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १ । ४१ ।
 “श्रेणीवन्धाद्वितन्वद्भिः अस्तस्मां तोरणश्रवणम् ।
 सारसैः कलनिर्वादैः कचिदुन्नमिताननी ॥”)
 निलयः, पुं, (निलीयते अस्मिन्निति । नि + ली +
 “एरच् ।” ३ । ३ । ६६ । इति अधिकरणे अच् ।
 गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघु-
 वंशे । २ । १५ ।
 “सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
 कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ॥”)
 आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।
 “तं भूतनिलयं देवं सुपर्णसुधावत ॥”
 निलम्बः, पुं, (निलम्बतीति । नि + लिप् +
 लिम्बेर्वाचः ।) ३ । १ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकीया
 श्रुः । सुचादित्वाङ्गम् ।) देवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 निलम्बनिर्हारी, स्त्री, (निलम्बानां देवानां निर्हारी
 नदी ।) गङ्गा । यथा,—
 “जटाकटाहसम्भ्रमदभमन्त्रिलिम्बनिर्हारी ।
 इत्यादिरावणकृतशिवस्तीव्रम् ॥”
 निलम्बा, स्त्री, (नि + लिप् + घञ् ।) सुचादित्वा-
 ङ्गम् । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीगवी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 निलिम्बिका, स्त्री, (निलिम्बा एव । स्त्री +
 टापि अत इत्वम् ।) सौरभ्यी । इति पुन-
 चन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
 निलीनं, त्रि, (निःशेषेण लीनं संलम्बम् । नि +
 ली + क्तः ।) निःशेषेण लीनम् ।
 (यथा, भट्टिः । २ । ५ ।
 “वनानि तोयानि च नेत्रकल्यैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभङ्गैः ।
 परस्परं विस्मयवन्ति लसन्ती-
 मालोकयाचक्रुरिवादरेण ॥”)
 निवपनं, स्त्री, (नि + वप + भावे ल्युट् ।) नि-
 वेशकदानम् । इति भरतः ॥
 महाभारते । १३ । ६२ । २ ।
 “ऋषयो धर्मनिष्ठास्तु कृत्वा निवपन्वाङ्मलम् ।
 तर्पणश्चाप्यकुर्वन्त तीर्थान्मोभयतव्रतः ॥”
 निवरा, स्त्री, (नितरां त्रियत इति । नि + वरा +
 “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति कौ-
 श्यम् । ततश्चाप् ।) कुमारी ।
 इति मिताचरा ॥

निवापः

निवसतिः, स्त्री, (निवसत्यत्रेति । नि + वस् +
 “वहिवस्यन्तिभ्यश्चित् ।” उणां ४।६० । इति
 यत्तिच् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 निवसयः, पुं, (निवसत्यत्रेति । नि + वस् + आधारे
 यच् ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः । ४।२३ ॥
 निवसनं, स्त्री, (न्युष्यतेच । नि + वस् + आधारे
 ल्युट् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस्त्रम् ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, गोः रामायणे । २।३७ ।
 “द्वितीयं च परीदधौ चौरमादाय मैथिली ।
 चौरस्याकुशला देवी सन्ध्यावसने शुभा ॥”)
 निवहः, पुं, (नितरासुहृते इति । नि + वह +
 पुंनौति घः ।) समूहः । इत्यमरः । २।५।३६ ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।८ ।
 “सकुलं कुशलं सुजनं
 विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
 आटेऽकल्पतराविव
 नितरां वदतीति । नि + वह + पचादाच् ।)
 समवायन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
 “निवहो यत्र वातेशः केषाञ्चिन् सुखप्रदः ।
 न प्रचण्डो न च मृदुः प्रमादी च प्रभञ्जनः ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 निवातः, त्रि, (नितरां वाति गच्छत्यत्र । नि + वा
 + अधिकरणे क्तः ।) आश्रयः । निवासः ।
 (निवृत्तो वातो यस्मिन् ।) अवातः । वातशून्यः ।
 (यथा, रघुवंशे । ३।१७ ।
 “निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
 वृषस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
 महोदधेः पूर इवेन्द्रदर्शनात्
 गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥”)
 शस्त्राभेदं वर्मम् । शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्म
 निवातकवचः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु हिरण्य-
 (निवातं शस्त्राभेदं कवचं येषामिति । दानव-
 र्शेषे, पुलिङ्गो बहुवचनान्तः । ते तु इन्द्रादि-
 १।६८ । ७०—७२ ।
 “ततो मामजवीद्राजन् ! प्रहस्य बलवृचहा ।
 निवातकवचा नाम दानवा देवशत्रवः ।
 सप्तमकुचिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसत्युत ॥
 तस्मिन् जहि कौन्तेय ! गुर्व्यस्ते भविष्यति ॥”
 निवापः, पुं, (नितरासुष्यते इति । नि + वप + घञ् ।)
 इत्यमरः । २।७।३१ ॥ पितृदानम् ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३।४० ॥ निवपनम् ४ पितृदानकम् ५ ।
 “अपथोक्तमनाः कुटुम्बिनी
 अगुणस्त्रीञ्च निवापदत्तिभिः ॥”)

निविडं

दानमात्रम् । यथा । “येभ्यो निवापाञ्जलयः
 पितृणाम् ।” इति भरतः ॥ (न्युष्यते वीज-
 मस्मिनिति । चेतम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा,
 महाभारते । ३।३०६ । ६ ।
 “अवनिं प्रमदा गाञ्च निवापं बहुवार्षिकम् ।
 तत्ते विप्र ! प्रदास्यामि न तु वर्मं सकुण्डलम् ॥”
 निवारः, पुं, निवारणम् । इति निपूर्ववृधातो-
 भावे घञ्प्रत्ययनिघञः ॥
 निवारणं, स्त्री, (नि + वृ + णिच् + करणे ल्युट् ।)
 निघ्नयेन वारणम् । निराकरणम् । यथा,—
 “यदाक्यतो धर्मे इतीतरस्थितो
 न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥”
 इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः ॥
 निवारितः, त्रि, (नि + वृ + णिच् + क्तः ।) कृत-
 निवारणः । यथा,—
 “निवारितास्तेन महीतलेऽखिले
 निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ॥”
 इति नैषधे । १।११ ॥
 निवास, तु क स्तृत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अनिनिवासत् ।
 स्तृतिराच्छादनम् । निवासयति यस्मिन् चीना-
 शुक्तिमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 निवासः, पुं, (निवसति अस्मिन् । नि + वस् +
 अधिकरणे घञ् ।) गृहम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४।५७ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८४ ।
 “तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥”
 आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । १।११।२७ ।
 “अथो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ।
 बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥”
 वस्त्रम् । यथा, हरिवंशे । १८१।४८ ।
 “नमश्चर्मनिवासाय नमस्ते पीतवाससे ॥”
 भावे घञ् । वासः । यथा, महाभारते ।
 १।१८६ । ६ ।
 “कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”
 निवासी, [नृ] त्रि, (निवसतीति । नि + वस् +
 णिनि ।) निवासविशिष्टः । निवासकर्त्ता । यथा,—
 “ते तु कासरमञ्जनि देवरः पतिवृत्तके ।
 धन्याः कालीनदीतीरे काव्यकुञ्जनिवासिनः ॥”
 इति काव्योदयः ॥
 निविडं, त्रि, (नितरां विडतीति । नि + विड्
 आक्रोशे + क ।) निरवकाशम् । तत्पर्यायः ।
 निरन्तरम् २ निविरीषम् ३ घनम् ४ । सान्द्रम् ५
 नीरन्तम् ६ बहुलम् ७ दृढम् ८ गाढम् ९
 अविरलम् १० । इति हेमचन्द्रः । ६।८२ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२० ।
 “निविडघटितोरुयुगलां श्वालोत्तव्यस्तनार्पित-
 यजनाम् ॥”
 यथा, च रघुवंशे । ६।५८ ।
 “तस्यापरेऽपि म्हेषु शरान् ससजोः
 कर्णान्तमेव बिभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ॥”
 नासिकाया नतम् । नि + “नेर्विड् च विरी-
 सचौ ।” ५।२।३२ । इति विडच् । अव-

निवृत्तिः

टीटम् । “तद्योगात् नासिका निविडा ।” इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 निविरीसं, त्रि, (नि नता नासिका यस्य । “नेर्वि-
 ड् च विरीसचौ ।” ५।२।३२ । इति विरी-
 सच् । अवटीटः । इति याकरणम् ॥) निवि-
 डम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ७।२० ।
 “उरुनिविरीसनितम्भमारखेदि ॥”)
 निविष्टं, त्रि, (नि + विष्ट + क्तः ।) निवेशयुक्तम् ।
 (यथा, कुमारसम्भवे । ५।३१ ।
 “भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
 वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥”)
 आविष्टम् । प्रविष्टम् । यथा,—
 “उडुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीना-
 ममृतमयशरीरः कान्तिशुक्तोऽपि चन्द्रः ।
 भवति विकलमूर्तिर्मण्डलं प्राप्य भानोः
 परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 (आविष्टम् । यथा, देवीभागवते । १।१५।४५ ।
 “बह्वोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चित्ततः ।
 संसारवासनाजाले निविष्टा वृद्धगामिनी ॥”
 स्थितम् । यथा, रामायणे । १।५।५ ।
 “कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
 निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥”)
 निवीतं, त्रि, (निवीयते स्मृति । नि + ध्ये आच्छा-
 दने + क्तः । सम्प्रसारणम् ।) आच्छादनवस्त्रम् ।
 उडुनी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रावृतम् २ ।
 कण्ठलम्बितयज्ञस्त्रे, स्त्री । इत्यमरः । १।७ ।
 ५० ॥ यथा,—
 “उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसञ्जनम् ॥”
 इति कुर्मपुराणम् ॥
 निवीती, [नृ] पुं, (निवीतमस्यास्तीति ।)
 निवीतयुक्तः । कण्ठलम्बितयज्ञस्त्रविशिष्टः ।
 यथा,—
 “कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥”
 इत्यादिकतत्त्वम् ॥
 निवृत्तं, त्रि, (निव्रियते आच्छादयते स्मृति । नि +
 वृ + क्तः ।) निवीतम् । उडुनी इति भाषा ॥
 इत्यमरटीकायां खामी ॥ परिवेष्टितम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 निवृत्तः, त्रि, (नि + वृत् + क्तः ।) निवृत्ति-
 विशिष्टः । विरतः । यथा, श्रीभागवते । १०।१।४१ ।
 “निवृत्ततर्षेणगीयमाना-
 ङ्गवौषधाच्छोचमनोऽभिरामात् ।
 क उत्तमशोकगुणानुवादात्
 पुमान् विरज्येत विना यशुष्मात् ॥”
 निवृत्तात्मा, [नृ] पुं, (शरीरवन्धनात् निवृत्त
 आत्मा स्वरूपं धत्तेति ।) विष्णुः । (यथा,
 महाभारते । १३।१४६ । ३८ ।
 “आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रतर्हणः ॥”
 निवृत्तिः, स्त्री, (नि + वृत् + क्तिन् ।) निवृत्तिः ।
 अप्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । उपरमः २ विरतिः ३

अपरतिः ४ उपरतिः ५ आरतिः ६। इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, गरुडपुराणे १६६ अध्याये।
“वास्योदकश्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै।
पापयोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिवः ॥”)
प्रवृत्तिप्रागभावः। यथा, “प्रवृत्तुपाधिना
विनाशं प्राप्तां प्रागभाव एव स्तनिवृत्तिनिरा-
करणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते।” इत्येका-
दशीतत्वे कलञ्जाधिकरणविचारः ॥
निवेदनं, स्त्री, (निविद्यते विज्ञाप्यतेनेनेति। नि +
विद् + ल्युट्।) आवेदनम्। विज्ञापनम्।
समर्पणम्। यथा,—
“अवर्णं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥”
इति श्रीभागवतम्। ७। ५। २३ ॥
निवेदितं, त्रि, (नि + विद् + कर्मणि क्तः।)
कृतनिवेदनम्। यथा, नन्दिकेश्वरपुराणे।
“मया निवेदितं भक्ता गृहाण परमेश्वरि ॥”
निवेशः, पुं, (नि + विष् + घञ्।) विन्यासः।
(निविशत्यस्मिन्निति। अधिकरणे घञ्।)
शिविरम्। (यथा, महाभारते। ५। ८। २।
“तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम् ॥”)
उदाहः। इति मेदिनी। श्लो, २१ ॥ (यथा,
महाभारते। १। १४। १।
“ततो निवेशाय तदा स विप्रः संप्रितव्रतः।
महीचचार दारार्थं न च दारान्विन्दत ॥”)
निवेशनम्। इति शुद्धरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते। ३। १६। ४४।
“निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा।
सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्यार्थमेव च ॥”)
निवेशनं, स्त्री, (निविशत्यस्मिन्निति। नि + विष् +
अधिकरणे ल्युट्।) गृहम्। इति जटा-
धरः ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। २४। ४६।
“स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः।
सम्मान्य सर्वलोकान् ययौ राजा निवेशनम् ॥”)
नगरम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे।
७। ७५। १८।
“यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने।
न विधत्ते वृषं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥”)
प्रवेशः। निवेशनमस्य आहूतिभिर्हुतेति
ल्युटिः ॥ (नि + विष् + शिच् + भावे ल्युट्।
स्थापनम्। यथा, रामायणे। ७। ७५। १७।
“निवेशय महाबाहो भरतं यदपेक्षसे।
शूरस्तं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥”
प्रवेशके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे भविष्य-
प्रवृत्तिः। १८। १३।
“आकाशेऽवस्थितः शुद्धः सर्वश्रोत्रनिवेशनः।
नमस्ते भगवन्! विष्णो तुभ्यं शुद्धात्मने नमः ॥”)
निवेशनीयः, त्रि, (नि + विष् + अनीयर्।) निवेश-
नार्हः। यथा। तत्पुरुषीयसाधारण्यादिशरीरे
निवेशनीय इति नायं दोषः। इति सचभि-
चारे गदाधरः ॥

निवेशः, त्रि, (नि + विष् + ग्यत्।) निवेशनीयः।
यथा, वाघटीकायां गदाधरः। प्रतिबन्धक-
तायां निवेश्यत्वादिति शङ्कते ॥ (यथा, हरि-
वंशे। ११५। २८।
“तदियं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत ॥”
शोधनीयः। यथा, महाभारते। ३। ३६। १६।
“अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निवेश्य इति मे मतिः ॥”
“निवेशः आनुग्यार्थं शोधनीयः।” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥ विवाहार्हः। यथा, महा-
भारते। १। १६२। ६।
“भवान्निवेशः प्रथमं ततोऽर्थं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥”
“निवेशः विवाहः।” इति तत्र नीलकण्ठः ॥
निशाटः, पुं, वलदेवपुत्रः। यथा, “वलदेवीऽपि
रेवत्यां निशाटोऽस्मकौ पुत्रावजनयत् ॥” इति
विष्णुपुराणे। ४ अंशे १५ अध्यायः ॥
निशमनं, स्त्री, (नि + शम् + शिच् + ल्युट्।)
दर्शनम्। अवगमम्। इति मेदिनी। ने, १६० ॥
निशा, स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारा-
निति। नि + शो + कः। टाप्।) रात्रिः।
तत्पर्यायः। रात्री २ रज्जोजननी ३ शत्वरी ४
चक्रमेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ यान्या ८
दोषा ९ तुङ्गी १० भौती ११ शताक्षी १२
वास्तवा १३ उषा १४ वासतेयी १५ तमा १६
निट् १७। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवशिष्टो
रात्रिशब्दे द्रव्यः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे।
१। ६।
“सितेषु हर्षेषु निशासु योषितां
सुखप्रसुप्तानि सुखानि चन्द्रमाः।
विलोक्य निर्यन्तणसुसुकश्चिरं
निशाचये याति द्वियैव पाण्डुताम् ॥”)
हरिद्रा। दारुहरिद्रा। इति मेदिनी। श्लो, ६ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हरिद्रा पीतिका गौरी काश्चनी रजनी निशा।
मेहघ्नी रज्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेघवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरलग्नानि। यथा,—
“अजगोपतियुग्मश्च कर्किधन्विमृगास्तथा।
निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निशाकरः, पुं, (निशां करोतीति। निशा +
क + “दिवाविभानिश्चेति ॥” ३। २। २१। इति
टः।) चन्द्रः। इत्यमरटीका ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे। २। २०।
“रविनिशाकरयोर्यहपीडनं
गजभुजङ्गविहङ्गमवन्धनम्।
मतिमताश्च निरीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥”)
कुक्रुटः। इति शुद्धरत्नावली ॥ (निशाकरश्चन्द्रः
शिरोदेशेऽस्यस्येति। अच्। महादेवः। यथा,
महाभारते। १३। १७। ७७।
“इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः ॥”)

निशागणः, पुं, (निशानां रात्रीनां गणः।)
रात्रिसमूहः। तत्पर्यायः। गगरानम् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
निशाचरः, पुं, (निशायां रात्रौ चरतीति।
निशा + चर + “चरेष्टः ॥” ३। २। १६। इति
टः।) राक्षसः। (यथा, रघुः। १०। ६५।
“अचिरात् यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् ॥”)
मायाविभिरनालीकमादास्यध्वे निशाचरी ॥
शृगालः। पेशकः। सर्पः। इति मेदिनी ॥
२७२ ॥ चक्रवाकः। इति शुद्धरत्नावली ॥
भूतः। इति धरणिः ॥ चोरकः। इति रात्रौ
निर्गण्टः ॥ (अयन्तु यन्त्रिपर्यस्य भेदः। भेदः।
उर इति नेपालदेशे भवति।
“निशाचरो धनहरः कितवो गणह्लासकः।
रोचको मधुरस्तितः कटुपाके कटुलक्ष्णः।
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकङ्कशा-
निलम् ॥”
रक्षाश्रीस्त्रेदेदोऽसञ्चरगन्धविघ्नयान् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ७७।
“वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥”
रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
निशाचरी, स्त्री, (निशायां चरतीति। नि +
टः। स्त्रियां डीप्।) कुलटा। इति मेदिनी ॥
रे, २७३ ॥ केशिनीनामगन्धद्रव्यम्। इति जटा-
धरः ॥ राक्षसी। यथा,—
“अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तरे विना
निहन्ति निगमागमस्तुतिपुराणशास्त्रीहितम्।
क्रियां तदनुगा सखी हृदय एव चिन्ताविष-
त्तयोऽमनकारणं त्वमसि केवलं भूपति ॥”
इत्युद्भवम् ॥
(यथा च रघुः। ११। २०।
“राममन्मथश्रेण ताडिता
डुःखहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवदधिरचन्दनोक्षिता
जीतितेश्वसति जगाम सा ॥”
अत्र ताडकायाः अभिसारिका ॥
रभिधोयते रामेति। निशासु
निशाचरी राक्षसी अभिसारिका ॥
तत्र मल्लिनाथः ॥)
निशाचर्म, [न] स्त्री, (निशायाश्चर्मवत् ॥
कत्वात्।) अन्तःकारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निशाजलं, स्त्री, (निशीर्जवं जलम्। मृगशर्प-
लोपिसमासः।) हिमम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निशाटः, पुं, (निशायां रात्रौ अटतीति। नि +
अच्।) पेशकः। इति हेमचन्द्रः ॥ ४। १६० ॥
निशाचरे, त्रि ॥
निशाटकः, पुं, (निशायां अटति निशावत् ॥
अटतीति वा। अट् + क्तुत्।) युगयुग्मः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रात्रिचरे, त्रि ॥)
निशाटनः, पुं, (निशायां अटतीति। नि +
ल्युट्।) पेशकः। इति हलायुधः ॥ निशाचरी, त्रि ॥

निशात, त्रि, (नि + श्रो निशाने + क्तः । “शाच्छो-
 रत्यतरस्याम् ।” ७ । ४ । ४१ । इति पच्चे
 इत्ताभावः ।) शाणितः । इति हेमचन्द्रः ॥
 निशादः, पुं, (निशायां अत्ति भक्षयतीति । अट् +
 अच् ।) निषादः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 त्रि, निशाभुक् ॥
 निशादिः, स्त्री, (निशाया आदिर्यत्र ।) सन्ध्या ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 निशान्तं, स्त्री, (निशम्यते विश्रम्यतेऽस्मिन्निति ।
 नि + श्रम + अधिकरणे क्तः ।) गृहम् । इत्य-
 मरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ४० ।
 “तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
 कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ॥”
 निशाया अनो यत्र ।) उषा । (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
 “न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः
 खपेत् ॥”)
 शान्ते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥
 निशाया, स्त्री, (निशायां अन्वयति उपसंहरति
 आत्मानमिति । अन्य उपसंहारे + अच् +
 टाप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निशापतिः, पुं, (निशायाः पतिः ।) चन्द्रः ।
 (यथा, सूर्यसिद्धान्ते । २ । ४७ ।
 “समस्तसुक्तिसंयुद्धा मध्यसुक्तिर्निशापतिः ।
 शीर्षान्तरादिकं कृत्वा सुक्तावृणधनं भवेत् ॥”)
 कर्पूरः । इत्यमरः ॥ (निशायामेव पतिरिति
 विग्रहे कचित् यज्जनाशक्त्या उपपतिरपि ।
 यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५२ ।
 “पान्नयकौण्डेऽपि निशापतिः स तापं सुधा-
 मयो हरति ।
 यदि मां रजनिज्वर इव सखि ! स न निरु-
 मयो हरेति ।
 निशापुष्पं, स्त्री, (निशायां राजौ पुष्पति विक-
 सतीति । पुष्प विकासे + अच् ।) उत्पलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 निशावलः, पुं, (निशायां राजौ बलं यस्य ।)
 सेनपतिः ॥
 निशाभुक्, स्त्री, (निशा हरिद्रा तद्वत् भङ्गो
 दुग्धपुच्छी । इति भाषा ॥
 निशाभुक्, पुं, (निशाया मणिरिव ।) चन्द्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 निशाभुक्, स्त्री, (नि + श्रम + शिच् + ल्युट् ।)
 श्रमणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४० ॥
 निशाभुक्, पुं, (निशाचरो जगः पशुः ।)
 निशाभुक्, स्त्री, (नि + श्र गि हिंसे + शिच् +
 ल्युट् ।) शारङ्गम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
 निशाभुक्, पुं, (निशाया रणम् ।) राजनिर्घण्टः ॥ (निशाया
 रणः शब्दः ।) राजनिर्घण्टः, पुं ॥

निशारत्नं, स्त्री, (निशाया निशायां वा रत्नमिव।)
चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १६॥
निशारुकः, पुं, रूपकमेदः। यथा,—
“दृष्टः प्रौढोऽथ खचरो विभवस्तुरक्रमः।
निशारुकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तन्व्यासतालकः स्मृतः।
चतुर्विंशतिवर्णैस्तु रसि ह्यास्ये निशारुकः॥”
तालविशेषः। यथा,—
“प्रविश्य नर्तको रङ्गं विकीर्य कुसुमादिकम्।
निशारुकेण तालेन कीमलं वृत्तमाचरेत्॥”
इति सङ्गीतदामोदरः॥
निशावनः, पुं, (निशावत् अन्वकारजनकं वनं
यत्र।) शृणुः। इति राजनिर्घण्टः॥
निशावृन्दं, स्त्री, (निशानां वृन्दं समूहः।)
रात्रिगणः। बहुनिशाः। इति शब्दरत्नावली॥
निशावेदी, [न] पुं, (निशां निशापरिमाणं वेत्ति
वेदयति वा। विदु वा वेद+णिनिः।) कुकुटः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ३६०॥
निशाहसः, पुं, (निशायां रात्रौ हसो ह्यासो
विकासो यस्य।) कुसुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
निशाङ्गा, स्त्री, (निशाया आङ्गा आख्या आङ्गा
यस्याः।) हरिद्रा। इत्यमरः। २। ६। ४१॥
निशितं, स्त्री, (नि+श्री+क्तः। “शाच्छोरन्य-
तरस्याम्।” ७। ४। ४१। इति इत्वम्।)
लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
नशितः, त्रि, (नि+श्री+क्तः।) शान्तितः।
इत्यमरः। ३। १। ६१॥ (यथा, महाभारते।
१। १३४। ६५।
“तद्वाक्यसमकालन्तु वीभसुर्निशितैः शरैः।
अवार्यैः पद्मभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत्॥”)
निशिपुष्या, स्त्री, (निशि पुष्यति विकाशते इति।
पुष्य+अच्। टाप्।) शेफालिका। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
निशिपुष्यिका, स्त्री, (निशिपुष्या+स्वार्थं कन्।)
शेफालिका। इति शब्दरत्नावली॥
निशिपुष्यी, स्त्री, शेफालिका। निशि रात्रौ विक-
शितं पुष्यमस्या इति युत्पत्त्या मध्यपदलोपः
सप्तम्या अलुक् च ततो जातेरत इति ईप्॥
श्रीयः, (नितरां श्रेतेऽनेति। नि+श्री+
“निश्रीयगोपीयावगथाः।” उणां। ३। ६।
इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अर्द्ध-
रात्रः। इत्यमरः। १। ४। ६॥ (यथा,
रघुः। ३। १५।
“निश्रीयदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव॥”)
रात्रिमात्रम्। इति मेदिनी। ये, २०॥ (यथा,
ऋतुसंहारे। १। ३।
“सुतन्त्रीगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निश्रीयेऽनुभवन्ति कामिनः॥”)
श्रीयिनी, स्त्री, (निश्रीयेऽव्ययस्या इति। नि
इतिः। डीष्।) रात्रिः। इत्यमरः। १। ४। ६॥

निश्चला

निशीथिनीनाथः, पुं, (निशीथिन्या नाथः ।)
चन्द्रः । इति हलायुधः ॥
निशीथ्या, स्त्री, रात्रिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
निशुम्भः, पुं, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
घञ् ।) वधः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥
दानवविशेषः । यथा,—
“कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासीद्विजसत्तम ! ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां स हंसाचाङ्गलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरासुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥”
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः ॥
(अयं हि भगवत्या निहतः । इति मार्कण्डेय-
पुराणम् ॥ अपरोऽसुरविशेषः । यदुक्तं मार्क-
ण्डेये । ६१ । ३६—३७ ।
“वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्तेऽष्टाविंशति मे युगे ।
शुम्भो निशुम्भश्चैवान्याबुतपत्स्येति महासुरौ ॥
नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा ।
ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी ॥”)
निशुम्भनं, स्त्री, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इति हलायुधः ॥
निशुम्भमर्हिनी, स्त्री, (निशुम्भं मर्हयतीति । ऋट्
+ णिनिः । डीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
निशुम्भशुम्भमयनी, स्त्री, (निशुम्भं शुम्भश्च मघा-
तीति । मन्थ विलोडने + ल्युः । नलोपः । ततो
डीष् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
“निशुम्भशुम्भमयनी देवी वेदेषु गीयते ॥”
निशुम्भी, [न्] पुं, (निशुम्भो मोहनाशोऽस्य-
स्येति । इनिः ।) बुद्धविशेषः । तत्पठ्यायः ।
हेरम्बः २ हेरुकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ वज्र-
कपाली ६ शशिप्रेखरः ७ वज्रटीकः ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
निशैतः, पुं, (निशायामपि एतं ईषदुगमनं वस्य ।)
वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निश्चयः, पुं, (निश्चीयतेऽनेनेति । निश् + चि +
“ग्रहण्डनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति
अप् ।) निःसंशयज्ञानम् । तत्पठ्यायः । निर्णयः
२ । इत्यमरः । १ । ५ । ३ ॥ निर्णयनम् ३
निश्चयः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । ३५ ।
“देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च मुक्तता ।
तथा धनं गृहं राज्यं न ममेति च निश्चयः ॥”)
“तदभाषा प्रकारा धौस्तुप्रकारा तु निर्णयः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(अर्थालङ्कारविशेषः । तत्तत्तत्तदिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । १० । ५६ ।
“अन्यन्निविध्य प्रकृतस्यापनं निश्चयः पुनः ॥”
उदाहरणं यथा,—
“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे एते ।
इह सविधे मुग्धदृष्टो मधुकर ! न संधा परि-
भास्य ॥”)
निश्चला, स्त्री, (निश्चलतीति । निश् + चल +
अच् । टाप् ।) शालपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

निश्वास

पृथिवी ॥ (नदीविशेषः । यथा, मातुस्ये । ११३ । २२ ।

“कौशिकी तु तृतीया च निश्वासा गणकी तथा । इच्छुर्लौहितमित्येता हिमवत्पार्श्वनिःसृताः ॥”

अचले, त्रि । यथा,—

“निवसतु तव मेहे निश्वासा सिन्धुपुत्री ॥”

इत्याद्युद्धटः ॥

निश्वासाङ्गः, पुं, (निश्चलवत् अङ्गं यस्य ।) वक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतादिः । सन्द-
रहिते, त्रि ॥

निश्वायकः, त्रि, (निश्चिनोतीति । निर् + चि + खल् ।) निश्चयकर्ता । निर्णायकः । यथा, अरुपाधित्वनिश्वायकदर्शनत्वे न हेतुत्वमिति व्याप्तिग्रहमाधुरी ॥

निश्चारकः, पुं, (निश्चरतीति । निर् + चर + खल् ।) पुरीषश्चयः । वायुः । सच्छन्दम् । इति मेदिनी । के, १६५ ॥

निश्चिन्तः, त्रि, (निर्गता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।

“सर्व्वत्वं सुलभं भजस्व कुमते ! सर्व्वस्य चाद्यौ गुणा

निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिन्दिवा स्वप्नभाक् ।

कार्याकार्यविचारणादिरहितो मानापमाने समे दत्त्वा सर्व्वजनस्य सर्व्वि चरणौ सर्व्वश्चिरं जीवतु ॥”

निश्चीयमानः, त्रि, (निर् + चि + कर्मणि शानच् ।) निश्चयविषयः । यथा । ननु तथापि एवकारस्य निश्चीयमानस्यैव सार्थकत्वाभावात् कुतः प्रकृति-
त्वामिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां राम-
भद्रः ॥

निश्चुक्कणं, स्त्री, (निःशेषेण चुक्कणम् ।) दन्त-
प्राणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिश्री इति भाषा ॥

निश्चेष्टः, त्रि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टा-
रहितः । निश्चेष्टितः । यथा,—

“गलयद्गहननिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ।

अथक्तरावो न्यपतत् सहवालो असुरंजे ॥”

इति श्रीभागवते दशमः ॥

निश्वासः, पुं, (नि + श्वस + भावे घञ् ।) बहि-
र्मुखश्वासः । तत्पर्यायः । पानः २ एतनः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । ८६ ।

“संहर्तुं सर्व्वब्रह्माहं प्रकृता निःश्वासमात्रतः ॥”

निश्वाससंहिता, स्त्री, (निश्वासाख्या संहिता ।)

शिवप्रणीतशास्त्रविशेषः । यथा,—

“एवमभ्यर्थितस्तेषु पुराहं द्विजसत्तमाः ।

वेदक्रियासमायुक्तां कृतवानस्मि संहिताम् ॥

निश्वासाख्यां ततस्तस्यां लीना वाभ्यग्राखिलाः ।

निश्वाससंहितायां हि लक्षमात्रप्रमाणतः ॥

सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतस्य हि ।

शतस्मादिदमार्गाद्वि यद्व्यदिह जायते ॥

तत् शुद्धकर्म्म विज्ञेयं शौचं शौचविवर्जितम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

६०२

निषधः

निषङ्गः, पुं, (नितरां सजन्ति शरा यत्र । नि + सन्ज + अधिकरणे घञ् ।) तूणीरः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।

“ततो नृगेन्द्रस्य नृगेन्द्रगामी

वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-

दुहर्तुमेच्छत् प्रसभोद्धृत्तारिः ॥”)

सङ्गः । इति मेदिनी । ने, ४० ॥

निषङ्गधिः, पुं, (नि + सन्ज + “नौ यन्जेर्वधिन् ।”
उणां । ४ । ८७ । इति भावे घञिन् । घित्वात्

कुलम् । ततः घत्वम् ।) समालिङ्गः । आलि-

ङ्गनम् । इत्युणादिकोषः । १ । १६२ ॥ घन्वी ।

रथः । स्कन्धः । लणम् । सारथिः । इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (आलिङ्गके, त्रि ।

इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

निषङ्गी, [नृ] पुं स्त्री, (निषङ्गोऽस्यस्येति ।

निषङ्ग + इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ ।

८ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्

दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥”

खनामख्यातो धृतराष्ट्रपुत्रः । इति महा-
भारतम् । १ । ११७ । ११ ॥)

निषङ्गः, त्रि, (निषीदति स्मेति । नि + सद +
गत्वर्थेति क्तः । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य

च दः ।” ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातो-

र्देकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा,—

“पादावमुच्चयन्ती श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके ।

निषङ्गा पङ्कजे पूज्या नमो देवे श्रिया इति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

निषङ्गकं, स्त्री, (निषङ्ग + संज्ञायां कन् ।) सुनि-
यसकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निषदः, पुं, (निषीदन्ति षड्जादयः खरा यत्र ।
नि + सद + बाहुलकात् अप् ।) निषादखरः ।

इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (खनामख्यातनृप-

विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।

“भङ्गासुरिः सुनीयश्च निषदोऽथ वहीनरः ॥”

निषदा, स्त्री, (निषीदत्यस्यामिति । नि + सद +
“संज्ञायां समजन्यदेति ।” ३ । ३ । ६६ ।

इति अधिकरणे क्यप् ।) पण्यविक्रयशाला ।

इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ हट्टः । इत्यन्ये । इति

भरतः ॥ शुद्धखडा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषद्वरः, पुं, (निषीदन्ति विषङ्गा भवन्ति जना
अत्रेति । नि + सद विषादे गतौ + “नौ सदेः ।”

उणां । २ । १२४ । इति ञरच् । “सदि-

रपतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति घत्वम् ।) कर्दमः ।

इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

निषद्वरी, स्त्री, (नि + सद विषादे + अधिकरणे
ञरच् । घित्वात् ङीप् ।) रात्रिः । इति

मेदिनी । रे, २७३ ॥

निषधः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥
स तु इलाहृतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य सीमा-

पर्व्वतः । प्रागायतः । अयुतयोजनोत्सेधः ।

निषादः

दिसहस्रयोजनविस्तीर्णः । इति श्रीभागवते ।
स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ कठिनम् । देशविशेषः ।

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।

“ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः ।

तद्देशीयरजः । इति मेदिनी । धे, ३३ ।

निषादखरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७ ।

(रामप्रपौत्रे स्वर्ग्वंशीयनृपभेदे । यथा, इति-

वंशे । १५ । २६ ।

“रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिषुतः ।

अतिथिस्तु कुशाञ्जलि निषधस्तस्य चात्मजा ।

निषादः, पुं, (निषद्यते ग्रामशेषमीमाणा ।

यदा, निषीदति पापमत्र । नि + सद + कर्मणि

अधिकरणे वा घञ् ।) षण्डालः । इत्यमरः ।

२ । १० । २० ॥ वेणुशरीरोद्भवजातिविशेषः ।

यथा, अग्निपुराणे ।

“मथ्यमाने ततो राजस्तस्मिन्नुरौ प्रजन्निवत् ।

द्विस्तोऽतिपरुषः कृष्णस्तद्वयात् प्राञ्जलिः स्तितः ।

ते मन्त्रेर्विष्कलं दृष्ट्वा निषीदत्यनुवृत्तः ॥

निषादवंशकर्त्ता स बभूव सुनिवृत्तमा ।

धीवरानखजन् वापि वेणुकल्पसम्भवात् ।

ये चान्ये विन्ध्यनिलयाः श्रवरा नाह्लादयः ।

अधर्मेरुचयो ये च वित्तेनान् वेणुसम्भवात् ।

पारिभाषिकषण्डालो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“आशाकर्त्तुं स्वदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।

शरणागतं यस्य जति स षण्डालोऽधमो नरा ।

धीवरविशेषः । इति मेदिनी । धे, ३३ ।

(निषीदन्ति षड्जादयः खरा यत्र । नि + सद +

घञ् ।) समखरान्तर्गतविशेषः । अत्योच्चारण्यम् ।

हस्तिखरतुल्यखरः । अत्योच्चारण्यम् । अयं विष्णुः ।

टम् । आकरणमते दन्तः । अत्योच्चारण्यम् ।

सर्व्वखराणां मध्ये उच्चः । अत्योच्चारण्यम् ।

अस्य कूटतानाः ५०४० भवन्ति । अत्योच्चारण्यम् ।

समुदायेन २८२४० भवन्ति । अत्योच्चारण्यम् ।

गणेशतुल्यः । कृष्णश्चेतिवर्णः । अत्योच्चारण्यम् ।

द्वीपः । देवता स्वर्यः । वारः । अत्योच्चारण्यम् ।

निषान्ते ८ दण्ड—३४ पलानि । अत्योच्चारण्यम् ।

उग्रा शोभिनी च । अत्योच्चारण्यम् ।

सखा । मध्यस्थाने अहङ्कृता । तारुण्येनोन्मत्तः ।

च । निषादवर्जिता रागिणी आसारी । अत्योच्चारण्यम् ।

च । नादपुराणमते ।

बीणायां धैवतावधिषड्जस्यसमुदायेनोन्मत्तः ।

सप्तकठतीयांशस्य शेषसमुदायेनोन्मत्तः ।

दशानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ।

“षड्जादयः षड्जं लोके निषादस्मिन् कथ्यते ।

निषीदन्ति यतो लोके मध्यमे श्रुतयो मत्तः ।

चतस्रः पञ्चमे षड्जे गान्धारनिषादे ।

ऋषभे धैवते तिस्रो ई गान्धारनिषादे ।

(अस्य असुरवंशे उत्पत्तिः । पुष्करद्वीपे ।

विचित्रो वर्णः । देवता । जगती कृष्णः ।

सुसुहः । सूर्यो देवता । जगती कृष्णः ।

उपयोगितम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

निषिद्धं

निषेकः

निष्कः

निषादी, [न] पुं, (निषीदत्यवश्यमिति । नि +
सद् + आवश्यके णिनिः ।) हस्त्यारोहः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५२ ॥ माहुत् इति ख्यातः ॥
(यथा, माघे । ५ । ४१ ।

“प्रत्ययदन्तिनिशिताकुशदूरभिन्न-
निशान्तिर्यदृष्टं चलितं निषादी ॥”
उपविष्टे, त्रि । यथा, रघुः । १ । ५२ ।
“यातपायसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
सौर्ज्येतिरम्यमुटजाङ्गनभूमिषु ॥”)

निषिद्धं, त्रि, (निषिध्यते स्तेति । नि + सिध् +
क्तः ।) निषेधविषयम् । यथा,—
“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

निषिद्धकर्माणि यथा,—
मान्वातोवाच ।
“बृह्मि कर्मान् सुखोपायान् मद्भिधानां सुखा-
वहान् ।
निषिद्धमपि यदेषां तदेव प्रथमं वद ॥
नारद उवाच ।
व्याकर्षणं शत्रुनिवर्द्धणञ्च
क्षयिष्यन्निष्ठा पशुपालनञ्च ।
शुश्रूषणञ्चापि तथार्थहेतो-
रकार्यमेतत् परमं ब्राह्मणस्य ॥
राजप्रेष्यं क्षयिष्यन् जीवनञ्च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटीयञ्च कुषीदञ्च विवर्जयेत् ॥
भूतो राजन् ! स भवति धर्मापेक्षो दुराचरः ।
वृषलीं रमते यस्तु पिशुनो नर्तनस्तथा ॥
भामप्रेष्यो विकर्मा च यो द्विजश्चरिताच्युतः ।
वेदानपि जपन् शूद्रैः समः स परिकीर्तितः ।
कथेषु वर्जनीयोऽसौ वैदिके तान्तिकेऽपि च ॥
निर्मेयादे चाशुचौ क्रूरवृत्ते
हिंसात्मके त्यक्तधर्मे श्ववृत्ते ।
हयञ्च कव्यञ्च न देयमेव
दानञ्च दत्तं विफलं नरेन्द्र ! ॥
राज्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परञ्च चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।
अनवेक्षा खरादस्य दाने धर्मे विरक्तता ॥
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्मान्वेषणम् ॥
अमानाश्च परीक्षासो निषिद्धः चक्षजन्म-
नाम् ॥
वैश्यानां धनलोभेन मिथ्यामूल्यप्रकाशनम् ।
अमानान् पशूनाञ्च अनिष्ठा विभवे सति ॥
युवाणाञ्च महाराज ! वृथैव धनसञ्चयः ।
युष्मदोः क्षतकार्यस्य क्षतसन्तानकर्मणः ॥
अभयगुहातराज्यस्य शूद्रस्य जगतीयते ! ।
अमानातरगतस्यापि दृष्टधर्मगतस्य च ॥
आयमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निरा-
शिषम् ॥”
इति पाञ्चे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्वीत अहं तेनापि हिंसितः ॥
यस्य कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पित्रगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥
भार्यां प्रियसखीं ये तु सार्धं हिंसन्ति निर्धृष्टाः ।
न ते वृतां प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोजिनाः ॥
ब्रह्मघ्नश्च क्षत्रघ्नश्च गोघ्नश्च क्षतपापकाः ।
एतान् शिष्यान् विवर्ज्येत उक्ता ये चान्य-
पातकाः ॥

शालपत्रे न भोक्तव्यं न च्छेत्तव्यं कदाचन ।
अश्वत्थो वटवृक्षश्च न च्छेत्तव्यौ कदाचन ॥
न च्छेत्तव्यो विल्ववृक्ष उडुम्बरश्च कदाचन ।
कर्मण्याश्चैव ये वृक्षा न च्छेत्तव्याः कदाचन ॥
यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्मं सनातनम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य वेदितव्यं तदन्तरे ॥
करीरस्य वधः शूलः फलान्योडुम्बरस्य च ।
सदोभक्षी भवेत्तेन अभक्ष्याः पूतिवासिकाः ॥
न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सर्वशः ।
अभक्ष्या ब्राह्मणे ह्येतैर्दोषितर्हि न संशयः ॥
परिवारं न कुर्वीत न हिंसां वा कदाचन ।
पैशुन्यञ्च न कर्तव्यं स्तेयं वापि कदाचन ॥
अतिधिष्णागतं दृष्ट्वा दूराध्वानागमं क्वचित् ।
संविभागस्तु कर्तव्यो येन केनापि युक्तक ! ॥
गुरुपत्नी राजपत्नी ब्राह्मणी वा कदाचन ।
मनसापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभाषते ॥
कनकादीनि रत्नानि यौवनस्था च कामिनी ।
तत्र चित्तं न कर्तव्यमेवं विष्णुः प्रभाषते ॥
दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो यस्य नन्था ।
तत्र मन्युर्न कर्तव्य एवं धर्मः सनातनः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६० ।
“मा मा मा मेति बहुधानिषिद्धोऽपि तथाभूतम् ।
आलिलिङ्गं प्रियां देवात् पपात धरणीतले ॥”)

निषेकः, पुं, (निषिच्यते प्रचिप्यत इति । नि +
सिच् + घञ् ।) गर्भाधानम् । इति निषेकादि-
कृतशब्दटीकायां भरतः ॥ * ॥

“निषेकाक्षभते पत्नी गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रशिल्पमपत्यञ्च सर्वमेतन्न यत्नतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥
(यथा, मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिष्वशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य-
चित् ॥”

क्षी, रेतः । यथा, मनुः । ४ । १५१ ।
“दूरादावस्थान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान् निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥”
“निषिच्यत इति निषेकं रेतस्योत्सृजेत् ।”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (चरणम् ।
यथा, रघुः । ८ । ३८ ।

“ननु तैलनिषेकविन्दना
सह दीपाच्चैरुपैति मेदिनीम् ॥”)

निषेकादिकृत, पुं, (निषेकादिं गर्भाधानादिकं
करोतीति । निषेकादि + क्त + क्तिप् ।) गर्भा-
धानादिकर्ता । आदिना सीमन्तोन्नयनादेर्मन्त्र-
विद्यादानादेश्च ग्रहणं तत्कर्ता पित्रादिर्गुरुः
स्यात् । इत्यमरभरतौ ॥

निषेधः, पुं, (नि + सिध् + घञ् ।) प्रतिषेधः ।
निवृत्तिः । विधिविपरीतः । यथा,—
“तिथीनां पूज्यता नाम कर्मादुद्धानतो मता ।
निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

निषेवणं, स्त्री, (नि + सेव + भावे ल्युट् ।) सेवा ।
यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।

“शुश्रूषोः अर्द्धधानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥”

निषेयः, त्रि, (नि + सेव + भावे ण्यत् ।) सेव-
नीयः । यथा, भागवते । १ । १२ । २२ ।

“मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेयो हिमवानिव ॥”

निष्कः, क ड माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्म-सक-सेट् ।) मूर्धन्यधमध्यः । क ड,

निष्कयते स्वर्णं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥
निष्कः, पुं स्त्री, (निष्कयेन कायति शोभते इति ।
निस् + कै + आतश्चेति कः ।) चत्वारः सुवर्णाः ।
चारि मोहर इति भाषा ॥ यथा, मनुः ।
८ । १३७ ।

“धरण्यानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विजयस्तु प्रमाणतः ॥”
साष्टशतसुवर्णः । हेम । उरोभूषणम् । (यथा,
रामायणे । १ । ६ । ११ ।

“नाम्नश्चभीजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कश्च ॥”
पलम् । दीनारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ अस्य
टीका यथा । “शास्त्रीययोऽङ्गमाधिकपरिमितं
स्वर्णं सुवर्णं तेषां सुवर्णानां अष्टाधिकशतम् ।
हेम स्वर्णमात्रम् । उरोभूषणं वचोऽलङ्कारः ।
पलं शास्त्रीयमानविशेषः । उरोभूषणं पलञ्च
हेम एवेति केचित् । दीनारः सम्मन्वयवहाराय
मानवस्तु एषु निष्कः । केचित्तु दीनार इति
पल इत्यस्य विशेषणम् । दीनारे पले लौकिक-
पले न तु शास्त्रीये इत्याहुः ॥ सार्त्तास्तु
द्वात्रिंशद्रत्निकापरिमितं काश्चनं दीनारः ।
तथाहि ।

“दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ।
सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक उच्यते ॥”

इति विष्णुगुप्तः ॥
सुवर्णोऽष्टीतिरत्निकापरिमितं काश्चनं तस्य
सप्ततितमो भागः सप्तमांशाधिकहेमरत्निकायां
रोपकः तदष्टाविंशत्या द्वात्रिंशद्रत्निकापरिमितं
हेम दीनार इति पर्यवस्यतीत्याहुः । इति
भरतः ॥ * ॥ स्वर्णकर्षः । स्वर्णपलम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ कण्ठभूषा । इति जटाधरः ॥
माषकचतुष्टयम् । इति वैदिकपरिभाषा ॥ (यथा,
“स्याच्चतुर्माषकैः प्राणः स निष्कश्चैव च ॥”
इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

निष्पाव

युक्तिकल्पतरुः ॥ तल्लक्षणादि नौकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥
निष्पावः, चि, (निर् + पद + क्तः ।) निष्पत्ति-
विशिष्टः । सम्पन्नः । तत्पर्यायः । सिद्धः २
निर्वृत्तः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।
“निष्पापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य मुनिसत्तम ! ।
कृषेः फलं यथा लोके निष्पन्नान्नस्य भक्षणम् ॥ ”)
निष्पादनं, स्त्री, (निर् + पद + णिच् + ल्युट् ।)
निष्पत्तिः । निष्पत्तिनियुक्तिः । यथा, धात्वर्थता-
वच्छेदकफलनिष्पादकतया ददस्वेत्यनुमतिप्रका-
शनेन कर्तुरिच्छासुतपाद दाननिष्पादनेन वेति
कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥
निष्पादना, स्त्री, (निर् + पद + णिच् + युच् ।
स्त्रियां टाप् ।) निष्पत्तिप्रेरणम् । यथा,—
“यदा निष्पादनायकधुस्तदा चैत्रः कटं करोति ।
यदा निष्पत्तार्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति । ”
इति रामतर्कवागीशः ॥
निष्पादितं, चि, (निर् + पद + णिच् + क्तः ।)
कृतनिष्पादनम् । यथा,—
“निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ॥ ”
इति भागवते । १ । १३ । ५० ॥
निष्पादं, चि, (निर् + निश्चयेन पाद्यते समाप्यते
इति । निर् + पद + णिच् + ण्यत् ।) निष्पा-
दनीयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १५८ ।
“कृत्ये बहूनि निष्पाद्ये अमात् कौसीयमाश्रयन् ।
प्रावृषीवाध्वगो दिष्टा मोहितोऽस्मि न
निद्रया ॥ ”)
साध्यम् । यथा, चैष्टायापारेण क्रेदनादेर्निष्पा-
द्यत्वात् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ॥
निष्पावः, पुं, (निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन शोध्यते
इति । निर् + पू + णिच् + घञ् ।) धान्यादीनां
निस्तुषीकरणम् । बहुलीकरणम् । तत्पर्यायः ।
पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥
पूतीकरणम् ४ । यथा,—
“धान्यादिनिस्तुषीकार्यबहुलीकरणं दिशु ।
तथा च पूतीकरणे निष्पावः पवनं पवः ॥ ”
इति शब्दरत्नावली ॥
राजशिखीबीजम् । भटवासु इति भट्टवांसु
इति वा हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“निष्पावो राजशिखी स्याद्वल्लकः श्वेतशिखिकः ।
निष्पावो मधुरो रूचो विपाकेऽस्त्री गुरुः सरः ॥
कषायस्तन्यपित्तसन्ध्रवातविवन्धकः ।
विदाह्युग्रो विषक्षेष्णशोथहृच्छुक्रनाशनः ॥ ”
इति भावप्रकाशः ॥
(निष्पूयतेऽनेनेति । करणे घञ् ।) सूर्यवायुः ।
राजमाषः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २४ ।
“मधु हृत्वा नरो दंशः पूर्णं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ॥ ”)
कडङ्गरः । समीरणः । शिखिका । निर्विकल्पः,
चि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिखी ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

८०६

निष्पावा

“चारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-
निष्पावपिण्याककुलत्ययुधैः ॥ ”
इति माधवकृततत्त्वनिश्चये शूलाधिकारे ॥)
निष्पावकः, पुं, (निष्पाव एव । स्वार्थे कन् ।) श्वेत-
शिखी । अस्य भट्टफलगुणः । मलवन्धकारि-
त्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—
“निष्पावको वैधवलासशोफ-
शुक्रान्तको रूचगुणो विदाही ।
कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च
स्तन्यासपित्तञ्च करोति वातम् ॥ ”
इति चारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
निष्पावी, स्त्री, (निष्पाव + स्त्रियां ङीष् ।) शिखी-
विशेषः । वोडा इति भाषा ॥ सा द्विधा । तत्र
हरिद्वर्णायाः पर्यायः । यामचा २ फलिनी ३
नखपूष्पिका ४ मण्डपी ५ फलिका ६ शिखी ७
गुच्छफला ८ विशालफलिका ९ निष्पाविः १०
चिपिटा ११ ॥ शुभायाः पर्यायः । अङ्गुलि-
फला १ नखनिष्पाविका २ वृन्तनिष्पाविका ३
ग्राम्या ४ नखपुष्पफला ५ अशना ६ । एतयो-
र्गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कण्ठ-
शुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचि-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
निष्पातिभः, चि, (निर्नास्ति प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।)
अज्ञः । जडः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता
प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिशून्यः । यथा,
हरिवंशे । ८२ । ३४ ।
“लीलाकारासु तारासु सुप्तनिष्पातिभासु च ।
नेष्टमन्तर्दधे रूपमुदगच्छद्दिवाकरः ॥ ”)
निष्पातूहः, चि, (निर्गतः प्रत्यूहो बाधा अस्तेति ।)
निर्विघ्नः । यथा,—
“निष्पातूहसुपासहे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः ॥ ”
इति सुरारिः ॥
(स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०३ ।
“निष्पातूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥ ”)
निष्पाभः, चि, (निर्गता प्रभा अस्तेति ।) प्रभा-
शून्यः । दीप्तिरहितः । तत्पर्यायः । विगतः २
अरोकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
रघुवंशे । ११ । ८१ ।
“निष्पाभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ”)
निष्पायोजनं, चि, (निर्नास्ति प्रयोजनं यस्मिन्निति ।)
प्रयोजनरहितम् ।
“अन्यथा हि महाबाहो लघूनामुपदेशतः ।
गुरुणामुपदेशो हि निष्पायोजनतां ब्रजेत् ॥ ”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ६३ । १५ ।
“निरानन्दं निरास्वादं निष्पायोजनमारुतम् ॥ ”)
निष्पावाणं, चि, (नितरां प्रकर्षणं ऊयते इति ।
निर् + प्र + वे + करणे ल्युट् ।) तन्त्रविमुक्त-
वासः । नूतनवस्त्रम् । इति हारावली । ६६ ॥
निष्पावाणि, चि, (निर्गता प्रवाणी तन्त्रवाद्यशलाका

निष्ठ

अस्मादस्य वा । “निष्पावाणिच ॥ ” ५ । ४ । १३ ।
इति कपोलभावो निपात्यते ।) नूतनवस्त्रम् ।
तत्पर्यायः । अनाहतम् २ तन्त्रकम् ३ नवाभ-
रम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ वाह-
तम् ५ अहतम् ६ नववस्त्रम् ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
निष्कलः, चि, (निर्गतं फलं यस्मात् ।) फलशून्यः ।
यथा, “पलालोऽस्त्री स निष्कलः ॥ ” इत्यमरः ।
२ । ६ । २२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ॥
“कृते तीर्थे यदैतानि देहानि निर्गतानि चेत् । ”)
निष्कलः अम एवैकः कर्षकस्य यथा तथा ।)
निष्कला, स्त्री, (निष्ठतं फलं यस्या इति ।)
पञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्धं गतरजस्का । इत्यमरः ।
तत्पर्यायः । निष्कली २ निष्कली ३ निष्कली ४
विकली ५ विकला ६ ऋतुहीना ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विरजाः ८ विगतार्त्वा ९ ।
इति जटाधरः ॥
निष्कली, स्त्री, (निष्ठतं फलं यस्याः ।)
निष्कला । इति शब्दरत्नावली ॥
निसम्पातः, पुं, (निष्ठतः सम्पातो यत्र ।) निष्पीड-
नः सम्पातः । इति शब्दरत्नावली ॥
निसर्गः, पुं, (नि + ण् + घञ् ।) यथा, किराणा-
इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ (यथा, किराणा-
जुनीये । १ । ६ ।
“निसर्गदुर्बोधमबोधविक्षवाः
क भूपतीनाश्चरितं क जन्तवः ॥ ”)
रूपम् । सर्गः । इति मेदिनी । मे, ४० ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ८५ । १२३ ।
“निसर्गाद्वज्रक्षणापि वरुणो यादृशं प्रतिपा-
दानम् । । यथा, मनुः । ८ । १४३ ।
“न त्वेवाधौ सोपकारे कौशौदीर्घं वृद्धिमायुगात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विनाशः ॥ ”)
निसिन्धुः, पुं, वृत्तविशेषः । निसिन्धुः ३ तापिकः ४
तत्पर्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुवारः ३ इन्द्राणिका ४ ।
शुक्लपृष्ठकः ५ सिन्धुवारः ६ इति शब्दरत्नावली ॥
निर्गुण्डी ८ इन्द्राणिका ९ इति शब्दरत्नावली ॥
निष्ठदनं, स्त्री, (नि + ण् + घञ् ।) निष्पत्तिः ।
सनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
(यथा, “प्रवासनं निष्ठदनं पठन्त्याभिधानिकाः ।
वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ।
इति । ६ । २४२ मनुष्योक्त्यायां कुल्लुकभट्टः । यथा,
चि, नि + ण् + घञ् ।)
रघुवंशे । ६ । ३ ।
“उभयमेव वदन्ति मनीषिणः
समयवर्धितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिष्ठदनमर्थपतिञ्च तं
अमबुदं मनुष्यद्वयं धरातलम् ॥ ”)
निष्ठता, स्त्री, (नितरां हता ।)
चिह्नता । इति रत्नमाला ॥ तद्विज्ञे इति भाषा ॥
(निष्ठताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्यः ।)
निष्ठदं, चि, (नि + ण् + क्तः ।) यथा, मनुः । ८ । ११२ ॥

निस्रार

“न स्वामिना निस्त्रोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निस्रारं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥”)
मध्यस्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निस्रारः, पुं, (निस्त्रो न्यस्तोऽर्थः प्रयोजनं
यस्मिन्निति ।) दूतविशेषः । यथा,—
“निस्रार्यो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथा त्रिधा ॥”
तल्लक्षणं यथा,—
“उभयोर्भावसुत्रीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुत्रिणं कुर्वते कर्म निस्त्रार्यस्तु स स्मृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
धनायययपालनादौ नियुक्तः । यथा वृहस्पतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायययपालने ।
कुपीदकृषिवाणिज्ये निस्त्रार्यस्तु स स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
प्रथमविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकार्यविधायकः ।
संपौरुषप्रकाशी च निस्त्रार्यः स उच्यते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
निस्रानी, स्त्री, (नितरां स्तनवदाकारोऽस्यस्या
इति । अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) वटिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वडि इति भाषा ॥
(निर्गतौ स्तनौ यस्या इति ।) स्तनहीना च ॥
निस्रारणं, क्लो, (निस्त्रीर्यतेऽनेनेति । निर् + तृ +
करणे ल्युट् ।) उपायः । निस्त्रारः । तरणम् ।
इति मेदिनी । श्लो, ६६ ॥ निर्गमः । इति विश्वः ॥
निस्रारः, क्लो, (निर् + लृट् हिंसायाम् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
निस्रारः, त्रि, (निस्त्रं तलं स्वरूपमस्येति ।)
कुमारसम्भवे । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
“कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्दुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्त्रलस्य ॥”)
चलम् । इति मेदिनी । ले, १०३ ॥ (नितरां
तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
निस्रारः, पुं, (निर् + तृ + घञ् ।) निस्त्रारणम् ।
उद्धारः । (यथा, शङ्कारणतके । ७१ ।
“संसारं तव निस्त्रारपदवी न दवीयसी ।
निस्रारवीजं क्लो, (निस्त्रारस्य संसारसमुद्र-
तद्वयम् ।) संसारतरणकारणम् ।
“संसारं कीर्तनं विष्णोरर्चनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं नित्यं भक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥
“अपि च । महानिर्वृणतन्त्रे ।
निस्रारवीजमेवावदु ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
निस्रारानि बहूक्तानि नानातन्त्रागमादिषु ।
कौतुके ब्रह्मजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! ॥”

निस्त्रैण

उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—
“जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा
वाला वयं सकलमित्यमनर्थहेतुः ।
निस्त्रारवीजमिदमेव कश्चोदरीणां
यन्माधव त्वमसि सम्पत्ति कर्णधारः ॥”
इत्युद्भटः ॥
निस्त्रितीर्षत्, त्रि, (निर् + तृ + सन् + श्रुट् ।)
निस्त्रितुमिच्छत् । यथा,—
“तन्नः सन्दिर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्त्रितीर्ष-
ताम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥
निस्त्रुषचीरः, पुं, (निस्त्रुषं परिष्कृतं चीरं यस्येति ।)
गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निस्त्रुषरत्नं, क्लो, (निस्त्रुषं निर्मूलं रत्नम् ।)
स्पाटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निस्त्रुषितं, त्रि, (निस्त्रुष + क्तौ णिच् + क्तः ।)
त्वग्निहीनम् । त्यक्तम् । लघूक्तम् । इति
मेदिनी । ते, २०२ ॥
निस्त्रेजाः, [स] त्रि, (निर्गतं तेजो यस्मादिति ।)
तेजोरहितः । यथा,—
“इदं कवचमन्नात्वा कवचायं पठेत्तु यः ।
सर्वं तस्य वृथा देवि ! निस्त्रेजो न च सिद्धिदम् ॥”
इति ब्रह्मजामलीयगायत्रीकवचधृतम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
“कृष्णपत्न्यास्तदा मार्गे चौराभीरैश्च लुब्धिताः ।
धनं सर्वं गृहीतश्च निस्त्रेजाश्चार्जुनोऽभवत् ॥”)
निस्त्रिंशः, पुं, (निर्गतस्त्रिंशद्भ्योऽङ्गुलिभ्य इति ।
निराद्य इति समासः । “संख्यायास्तत्पुरुषस्य
उज्ज्वलः ।” ५ । ४ । ११३ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
उच् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २४ ।
“नकुलस्यैव निस्त्रिंशो गुरुभारसद्यो दृढः ॥”)
निर्द्वये, त्रि । इति मेदिनी । श्लो, २१ ॥ (यथा,
अमरुशतके । ५ ।
“दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता च येन चिरं
जालिता
देवादृत्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दुःखश्च एव यात्युपश्रनं नो शान्तवादैः
स्फुटम् ।
हे निस्त्रिंश ! विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी
रोदितु ॥”)
त्रिंशत्शून्यः । इति व्याकरणम् ॥
निस्त्रिंशधारी, [न] त्रि, (निस्त्रिंशं धरतीति ।
निस्त्रिंश + धृ + णिनि ।) खड्गधारी । तल-
ल्लक्षणं यथा, मातृश्ले १८६ अध्यायः ।
“सुखपल्लवः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।
शूरः क्लेशसहस्रैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥”
निस्त्रिंशपत्रिका, स्त्री, (निस्त्रिंशः खड्ग इव पत्र-
मस्या अस्तीति । उन् ।) सुहीडचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
निस्त्रैणपुष्पिकः, पुं, राजधत्तूरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

निस्रावः

निस्त्रैहफला, स्त्री, (निस्त्रैहं तैलविहीनं फलं
यस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
निस्रन्दः, पुं, (नि + स्रन्द + भावे घञ् ।) स्रन्द-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३३५ । ६ ।
“मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोऽर्धं कविभिर्निरुक्तः ।
अनिन्द्रियाश्चानश्रनाश्च तत्र
निस्रन्दहीनाः सुसुगन्धिनस्ते ॥”)
निस्रन्दः, त्रि, (निरुतः स्रन्दश्चतुपलकादिस्रन्दं
यस्मात् ।) स्रन्दरहितः । ईषतुकम्पशून्यः । यथा,
“कावेरीतीरभूमीरुहमुजगवधूसुक्तसुक्तावशिष्टः
कार्णाटीचीनपीनस्रनवसनदशान्दोलनिस्रन्द-
मन्दः ॥”
इति विक्रमादित्यराजसभायां राक्षसपदम् ॥
निस्रन्दतरं, त्रि, (निस्रन्द + तरप् ।) एकान्त-
स्रन्दरहितम् । यथा, नैषधे । ८ । १३ ।
“सूक्ष्मे घने नैषधकेशप्राप्ते
निपत्य निस्रन्दतरी भवद्गमम् ।
तस्याशुबन्धं न विमोच्य गन्तु-
मपारि तल्लोचनखड्गनाभ्याम् ॥”
निस्रुहः, त्रि, (निर्गता स्रुहा दृष्टादृष्टविषयवासना
यस्येति ।) स्रुहाशून्यः । यथा,—
“निस्रुहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ॥
निस्रुहा, स्त्री, अग्निशिखावृत्तः । यथा,—
“अमृता निस्रुहा चापि मालिनी विष्णुवल्गभा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्रुहाया अभावश्च ॥ (अत्रायथीभावः ॥)
निस्रु(व्य)न्दः, पुं, (नि + स्रन्दू ड चरणे + भावे
घञ् । “अनुविपर्ययमिनिभ्यः स्रन्दतेरप्राणिषु ।”
८ । ३ । ७२ । इति वा घलम् ।) स्रन्दनम् ।
चरणम् । यथा,—
“माकन्दरसनिस्रन्दसुन्दरोद्गारकारिणौ ।
श्रवणानन्दिनावेतौ वन्दिनाविव राजतः ॥”
इति प्रसन्नराघवनाटके पञ्चधरमिश्रः ॥
(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
“जलप्रपाते रुद्धैर्निष्पन्नैश्च क्वचित् क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्यथं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥”
निस्रन्दते इति कर्त्तरि अच् । चरणश्रीले,
त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४१ ।
“तदङ्गनिस्रन्दजलेन लोचने
ग्रन्थ्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥”)
निस्रावः, पुं, (निस्राव्यते इति । नि + सु + णिच्
+ घञ् ।) भक्तसमुद्भवमखम् । फेन इति माङ्ग
इति च भाषा । तत्प्रथ्यायः । मासरः २
आचामः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ (नि + सु +
घञ् ।) जवः । यथा, हरिवंशे । ६६ । ६ ।
“धातुनिस्रावदिग्धाङ्गं सातुप्रसवभूषितम् ॥”)

निहृतिः

निखनः, पुं, (नि + खन + "नौ गदनदपटखनः ।" ३।३।६४। इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः । १।६।२३॥ (यथा, महाभारते । ७।२६।३। "यथा प्राग्व्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन । त्वरमाणोऽभिनिष्क्रान्तो ध्रुवं तस्यैव निखनः ॥")
निखनः, पुं, (नि + खन + पक्षे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १।१।६।२३॥
निहननं, स्त्री, (नि + हन + ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः । २।२।८।११४॥
निहन्ता, [क्व] त्रि, (नि + हन + लृच् ।) हननकर्त्ता । यथा, भट्टिः ।
"निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा । पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥" (महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३।१७।७५। [महः ॥])
"भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पिता-
निहाका, स्त्री, (नियतं जहाति भुवमिति । नि + हा त्यागे + "नौ हः ।" उणां ३।४४। इति कन् ।) गोधिका । इत्यमरः । १।१०।२२॥ (यथा, ऋग्वेदे । १०।६७।१३।
"साकं वातस्य धाव्या साकं नश्य निहाकया ॥")
निहारः, पुं, (नितरां द्वियन्ते पदार्था येन । नि + ह + घञ् ।) नौहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
निहितं, त्रि, (नि + धा + क्त । "दधातेहिः ।" ७।४।४२। इति हिः ।) स्थापितम् । इति हलायुधः ॥ यथा, महाभारते । ३।३१२।११२।
"धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥"
निहिसनं, स्त्री, (नि + हिन्स + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २।२।८।११३॥
निहीनः, त्रि, (नितरां हीनः । कुगतीति समासः ।) नीचः । पामरः । इत्यमरः । २।१०।१६॥ (यथा, महाभारते । ३।१२।११६।
"त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः । निहीनैः परिक्रिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम् ॥")
निह्वः, पुं, (निह्वयते सत्यवाक्यमनेनेति । नि + ह्व + "हृदोरप् ।" ३।३।५७। इति अप् ।) अपलापः । येन वचनं निह्वयते सः । यथा, धारयन्नेव न धारयामीति । इत्यमरभरतौ ॥
तत्पर्थ्यायः । निहृतिः २ अपहृतिः ३ अपह्ववः ४ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्के । २।११।
"निह्वे भावितो दद्याद्वनं राज्ञे च तत्समम् ॥")
निहृतिः । अविश्वासः । इति मेदिनी । वै, ३६॥ (यथा, महाभारते । ५।३७।३०।
"न निह्वं मन्त्रगतस्य गच्छेत् संहृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ॥")
शुभः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शुद्धिः । यथा, मनुः । ६।२१।
"ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित् प्राणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैव अभिचारस्य निह्वः सम्यगुच्यते ॥")
निहृतिः, स्त्री, (नि + ह्व + क्तिन् ।) निह्वः । इति शब्दरत्नावली ॥

६०८

नीचः

निह्वाः, पुं, (नि + ह्वा अथक्तशब्दे + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १।६।२३॥ (यथा, रघुः । १।४१।
"सारसैः कलनिह्वादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥")
निचणं, स्त्री, (निच चुम्बने + भावे ल्युट् ।) चुम्बनम् ॥
निचा, स्त्री, (निचति चुम्बतीव मस्तकमिति । निच + अच् + टाप् ।) लिखा । यूकः । इत्युणादिकोषः ॥ निकी इति भाषा ॥
निचिप्तं, त्रि, (निचिप्यते स्मेति । नि + चिप् + क्तः ।) व्यक्तम् । तत्पर्थ्यायः । परिचिप्तम् २ निवृतम् ३ परीतम् ४ परिवेष्टितम् ५ न्यस्तम् ६ निख्यम् ७ । इति जटाधरः ॥ स्थापितधनादि । यथा,—
"निचिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च । राजा विनिर्णयं कुर्यादचिखन्नासधारिणम् ॥"
इति मनुः । ८।१६६॥
निचैपः, पुं, (नि + चिप् + घञ् ।) जैपणम् । व्यागः । समर्पितवस्तु । गच्छितद्रव्य इति भाषा । तत्पर्थ्यायः । उपनिधिः २ न्यासः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
"सद्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निचिपत्यविशङ्कितः । निचैपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निचैपं गणितं विदुः ॥ निचैपं वृद्धिशेषश्च क्रयं विक्रयमेव च । याचमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पक्षकं शतम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥ * ॥
"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महापक्षे धनित्यर्थं निचैपं निचिपेद्वुधः ॥ आधिः सीमा बालधनं निचैपोपनिधी स्त्रियः । राजसं श्रोत्रियस्य च न भोगेन प्रणश्यति ॥ स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे । न स राज्ञाभियोक्तयो न निचैपुश्च बन्धुभिः ॥ यो निचैपं नार्पयति यश्चानिच्छिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥"
इति मनुः । ८ अध्याये ॥
नीकः, पुं, (नीयते इति । नी प्रापणे + "अजि-
युधूनीभ्यो दीर्घश्च ।" उणां ३।४७। इति कन् ।) वृत्तविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
नीकारः, पुं, (नि + क + घञ् ।) "उपसर्गस्य घञाममुष्ये बहुलम् ।" ६।३।१२२। इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) न्यकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
नीकाशः, त्रि, (नितरां काशते इति । नि + काश + अच् । "इकः काशे ।" ६।३।१२३। इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) तुल्यः । उपमा । इत्यमरः । २।१०।३८॥ (यथा, महाभारते । ३।१८२।१३।
"आकाशनीकाशतटां तीरवानीरसङ्कुलाम् । बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥")
निचये, पुं । इति मेदिनी । श्रे, २३॥
नीचः, त्रि, (निकृष्टाभीं लक्ष्मीं शोभां चिनोतीति । चि + "अन्येभ्योऽपि डश्यते ।" इति डः ।) हीन-

नीचगं

चातिकर्मा । वर्त्तरः । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्थ्यायः । विवरणः २ पामरः ३ प्राक्ताः । पृथग्जनः ५ निहीनः ६ अपसदः ७ जलः ८ चुल्लकः ९ इतरः १० । इत्यमरः । २।१०।१६।
अपशब्दः ११ चुल्लकः १२ । इति भरतः । १३ १३ चुल्लः १४ चुल्लः १५ वेतकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचसङ्गदोषो यथा,—
"न प्राप्नोति सुखं किञ्चित्नीचसङ्गान्महापतिः । प्रेतसङ्गान्महादेवो नमो भस्मविभूषितः । प्रविश्य निलयं नीचः स्त्रीधनादिकमिच्छति । स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति ध्रुवम् । स्थिते गुणेषु नीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते । किञ्चित्तु सङ्गमासाद्य तदुक्तं स्यात् सनातनम् । सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति वयम् । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति महात्मनम् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनम् । मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्वरात्मनम् । इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्याये ॥
अपि च ।
"बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागतम् । "बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागतम् । मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति विक्लमे ॥ इति श्रान्तिपर्व ॥ १०॥ वामनः २ नृपः ।
अनुचः । तत्पर्थ्यायः । इत्यमरः । ३।११७०॥ (यथा, खर्वः ४ इक्षः ५। इत्यमरः । ३।११७०॥
"नीचरोमनखश्चक्षुर्निर्मलाङ्गुलीयुगलः । स्नानशौलः ससुरभिः सुवेष्टोऽशुल्योऽप्यधीः । धारयेत् सततं रत्नसिद्धमलमहोपधीः ॥ इति वामदे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
निम्नः । यथा,—
"श्रेष्ठं नाम गुणस्तवैव सच्चजः क्षामाविकी किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः सङ्गैः यस्यापरे त्वच्छेत्रीचपथेन गच्छसि प्रयः कक्षां निवृत्तः । इति लक्ष्मणस्यः ॥
नीचकः, त्रि, (नीच एव । इति राजनिर्घण्टः ॥
वामनः । खर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥
नीचका, स्त्री, (निकृष्टाभीं शोभां चिनोतीति । चक प्रतिधाति + अच् ।) चक । इत्यमरटीकायां भरतः ।
हन्तीति । चक उत्तमगवी । उपदिभाषाः ।
नैचिकी । उत्तमगवी । पुं, उचः ।
नीचकी, [नृ] पुं, उचः ।
हलायुधः ॥ उत्तमगवीमांश्च ।
नीचकैः, [सु] अ, (नीचैः + "न्यक्तैः ।" ५।३।१२३। इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) नीचैः । यथा, उचः ।
नान्नामकच् प्राक् टेः । नीचैः ।
टेः प्रागकच् ।
पूर्वकृतेनाका निचयः ।
नीचगं, स्त्री, (नीचं निचदेशं गच्छतीति । नीच + "अन्येभ्योऽपि डश्यते ।" इति डः ।) जलम् । इति कोषान्तरम् ॥ नामदेः ।

नीतिः

यथा भूतडामरतन्त्रे ।
 “नीचगामज्जनां प्राप्य चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ॥”
 (निम्नगे च । यथा, दृष्टुं संहितायाम् ॥१६॥२२॥
 “अथुरपटुमयूखो नीचगोऽन्यैर्जितो वा
 न सकलफलदाता पुष्टिदोऽतोऽन्यथा यः ॥”)
 नीचगा, स्त्री, (नीचं निम्नं गच्छतीति । गम +
 ड । टाप् ।) निम्नगा । नदी । यथा,—
 “नीचगा तु नदी नीचो नीचगो नीचगं जले ।”
 इति कोषः ॥
 अथ च ।
 “सङ्गमयति विद्येव नीचगापि नरं सरित् ।
 समुद्रमिव दुर्द्धर्षं वृषं भाग्यमतः परम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 नीचभोज्यः, पुं, (नीचैर्यवनादिभिर्भोज्यः ।)
 पलायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पामरभक्ष्ये, त्रि॥
 नीचवज्रं, स्त्री, (नीचमनुत्कृष्टं वज्रम् ।) वैक्रान्त-
 मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीचिकी, स्त्री, नीचिकी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 नीचैः, [स] य, (नि + चि + “नौ दीर्घश्च ।”
 उणां । ५ । १३ । इति डैसिः निशब्दस्य
 दीर्घश्च ।) अल्पम् । अनुचम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, मेघदूते । १०८ ।
 “नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥”)
 नीडः, पुं स्त्री, (नितरां ईड्यते स्तूयते सुदृश्यत्वा-
 दिति । नि + ईड् स्तुतौ + घञ् ।) पक्षिवास-
 स्थानम् । पाखीरवासा इति भाषा ॥ तत्-
 पथ्यायः । कुलायः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३६ ।
 “मार्गान्ति यत्ते सुखपद्मनीडै-
 र्भ्रष्टः सुपथ्यैर्हृदयो विविक्ते ॥”)
 स्थानम् । इति मेदिनी । डे, १७ ॥ (रथधि-
 हानस्थानम् । यथा, रामायणे । ५ । ४८ । ३२ ।
 “स भ्रमनीडः परितृप्तकूवरः
 पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥”)
 नीडजः, पुं, (नीडे जायते इति । जन + डः ।)
 पत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥
 नीडजेन्द्रः, पुं, (नीडजानां पक्षिणामिन्द्रः ।)
 गरुडः । यथा,—
 “अनडुहि जितनीडजेन्द्रवेगे
 कृतनिविडासनसुज्जताघपोडे ।
 सारथमनतडित्कडारडडिं
 नडसुडुराडिव शोभिचडमीडे ॥”
 इति प्राचीनप्रवस्तुतिः ॥
 नीडोद्वः, पुं, (नीडे कुलाये उडव उत्पत्ति-
 र्भवति ।) पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥
 नीतं, त्रि, (नी + त्तः ।) प्राप्तम् । नेओथा इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन ।
 नीतिः स्त्री, (नीयन्ते संलभ्यन्ते उपायादय
 ऐहिकासुखिकार्थां वास्यामनया वा । नी +

६०६

नीतिः

अधिकरणे करणे वा क्तिन् ।) नयः । (नी +
 भावे क्तिन् ।) प्रापणम् । इति मेदिनी । ते,
 ३० ॥ अथ नीतिशास्त्रं लिख्यते ।
 “नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।
 विनयो हीन्द्रियजयस्तदुक्तशास्त्रमिच्छति ॥
 आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
 ततोऽमात्यान् ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥
 सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
 विनीतात्मा हि वृषतिभूयसीं श्रियमश्नुते ॥
 एवंकरणसामर्थ्यात् संयम्यात्मानमात्मना ।
 नयानयनविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥
 जितेन्द्रियस्य वृषतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः ।
 भवन्त्युज्ज्वलिता लक्ष्म्याः कीर्त्यश्च नभसृष्टः ॥”
 इति नीतिमयूखद्वितीयप्रयोगः ॥
 सगर उवाच ।
 “यथा नीत्या प्रयोक्तव्यः सुत आत्मा प्रिया तथा ।
 तेषां विशेषैः सहितं सदाचारं वदस्व मे ॥”
 और्व उवाच ।
 क्रमेण शृणु राजेन्द्र ! यथा नीत्या नियुज्यते ।
 आत्मा सुतो वा भार्या वा तद्विशेषं शृणुष्व मे ॥
 ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान् वयोवृद्धान् सुदक्षिणान् ।
 सेवेत प्रथमं विप्रानसूयापरिवर्जितान् ॥
 तेभ्यश्च शृणुयामित्र्यं वेदशास्त्रविनियमम् ।
 यदुच्यते च तत् कार्यं प्राज्ञैश्चेतनपञ्चरेत् ॥
 पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वाः शरीरं रथ उच्यते ।
 आत्मा रथी कशा ज्ञानं सारथिर्मन उच्यते ॥
 अश्वान् सुदान्तान् कुर्वीत सारथिं चात्मनो
 वशम् ।
 कशा भूप ! दृढा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥
 अदान्तांस्तु समारुह्य सैन्यवान् स्यन्दनी यथा ।
 अश्वानामिच्छया गच्छन्तुपथं प्रतिपद्यते ॥
 यत्रावशः सारथिस्तु खेच्छया प्रेरयन् हयान् ।
 नयेत् परवशं सम्यक् प्रथितं वीरमप्युत ॥
 यथेन्द्रियाणि वृषतिर्विषयाणां परिग्रहे ।
 स्ववश्यानि प्रकुर्वीत मनोज्ञानं दृढं तथा ॥
 ज्ञाने दृढे कशायां वा दृढायां वृषसत्तम ! ।
 सारथिः स्ववशो दान्तोऽनीशः प्रेरयितुं हयान् ॥
 अतो वृषः खेन्द्रियाणि वशे कृत्वा मनस्तथा ।
 ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीतात्मनो हितम् ॥
 भोक्तव्यं खेच्छया भूपो न कुर्यादुत्पथे रतिम् ।
 द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यश्च खेच्छया ॥
 श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं अवशे चरेत् ।
 शास्त्रतत्त्वमते धीरः श्रुतिवशो भवेन्नहि ॥
 एवं प्राप्तं त्वचं वापि वशीकृत्येच्छया वृषः ।
 खेच्छयेवोपशुङ्गीत नोदामं विषयं व्रजेत् ॥
 एवं यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।
 जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥
 अट्टसेयशास्त्रज्ञो वृषः शत्रुवशी भवेत् ।
 तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥
 हृतिः प्रागल्भ्यासुत्साहो वाक्पटुत्वं विवेचनम् ।
 दत्तत्वं धारयितुत्वं दानं मैत्री कृतज्ञता ॥
 दृढशासनता सत्यं शौचं मतिविनिश्चयः ।

नीतिः

पराभिप्रायवेदित्वं चारित्वं धैर्यमापदि ॥
 क्षेपधारणशक्तिश्च गुरुदेवविचारचनम् ।
 अनसूया ह्यकोपित्वं गुणानेताद्रूपोऽभ्यसेत् ॥
 कार्याकार्यविभागश्च धर्मार्थौ काममेव च ।
 दानस्य विषये सामयोगमेवोपलक्ष्यते ॥
 सततं प्रतिबुध्यते कुर्यादवसरेऽपि तत् ।
 साम दानश्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ॥
 ज्ञात्वोपायांस्तु तत्स्थाने तानुपायान् प्रयोजयेत् ।
 सामस्तु विषये भेदो मध्यमः परिकीर्तितः ॥
 दानस्य विषये दण्डो ह्यधमः परिकीर्तितः ।
 दण्डस्य विषये दानं तदप्यधममुच्यते ॥
 सामस्तु गोचरे दण्डो ह्यधमाधमः स्तुतः ।
 सौजन्यं सततं ज्ञेयं भूयतो भेददण्डयोः ॥
 साम्नो दानस्य च तथा सौजन्यं याति गोचरे ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानमदौ तथा ।
 एतानतिशयानां प्राज्ञनिव विशतयेत् ॥
 सेयाः कालेषु युक्तेते लोभगर्वौ विवर्जयेत् ।
 तेज एव वृषाणानु तीव्रं सूर्यस्य वै यथा ॥
 तत्र गर्वं रोगयुक्तकायवत्तनु संव्रजेत् ।
 आखेटकाच्चौ स्त्रीसेवा पानश्चैवात्मदूषणम् ॥
 वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं सप्तेतानि विवर्जयेत् ।
 परस्त्रीषु विरक्तासु सेवामेकान्ततस्त्यजेत् ॥
 सतीषु निजनारीषु प्रेम्णा कुर्याच्च सेवनम् ।
 रतिपुच्छफला दारास्तांस्तु नैकान्ततस्त्यजेत् ॥
 तयोः सिद्धेऽस्त्रियः सेवा वर्जयित्वा तिसक्तताम् ।
 नृगयानु प्रमादानां स्थानं नित्यं विवर्जयेत् ॥
 अचांस्तथा न कुर्वीत सत्कार्यासक्तिनाशनम् ।
 अन्यैः कृतं कदाचित्तु सेवेत नात्मनाचरेत् ॥
 अकार्यकरणे वीजं कृत्यानाञ्च विवर्जनम् ।
 वर्जयेत् सततं पानं शौचमाङ्गल्यनाशनम् ।
 अर्थचयकरं नित्यं त्यजेच्चैवात्मदूषणम् ॥
 अभिशस्तेषु चौरैषु घातकेष्वाततायिषु ।
 सततं पृथिवीपालो दण्डपारुष्यमाचरेत् ॥
 नान्यत्र दण्डपारुष्यं कुर्यान्नृपतिसत्तमः ।
 वाक्पारुष्यन्तु सर्वत्र नैव कुर्यात् कदाचन ॥
 रक्षणीयं सदा सत्यं सत्यमेकं परायणम् ।
 क्षमां तेजस्विताश्चैव प्रस्तावान्द्रु आचरेत् ॥
 यानासनाश्रयदैधसन्धयो विश्रुहस्तथा ।
 अभ्यसेत् षड्गुणानेतान् तेषां स्थानञ्च शाश्वतम् ॥
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
 कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥
 कोषे जनपदे दण्डे चैकैकत्र त्रयं त्रयम् ।
 प्रस्तावादिनिशुङ्गीत रक्षेत्रैकान्ततस्त्विमान् ॥
 मित्रे शत्रावुदासीने प्रभावं त्रिविधोपयेत् ।
 उत्साहो विजिगीषायां धर्मकृत्येऽष्टवर्गके ॥
 शरीरयात्रानिर्व्याहे क्रियेत सततं वृषैः ।
 मन्त्रनिश्चयसम्भतां बुद्धिं सर्वत्र योजयेत् ॥
 अमात्ये प्राचवे राज्ये पुत्रेष्वन्तःपुरेषु च ॥ * ॥
 कृषिर्दुर्गश्च बाणिव्यं खल्लानां करसाधनम् ।
 आदानं सैन्यकारयोर्व्यवहनं गजवाजिनोः ॥
 शून्यसद्वासुखानाञ्च योजनं सततं जनेः ।
 प्रपाणागारसेतूनां रक्षयश्चेति चाष्टमम् ॥

एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ॥
 कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ।
 अथौ चारान्निगुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ॥
 दशस्येषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे ।
 स्वामिसचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलन्तथा ॥
 दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ।
 दुर्गन्तुक्तचाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत् ॥
 तस्मादिमानि श्रेयाणि पञ्च चारपदानि तु ।
 युञ्जान्तेष्वेव पुत्रेषु सक्रपूपादौ महानसे ॥
 शत्रूदासीनयोश्चैव बलावलविनिश्चये ।
 आदौ दशसु चैतेषु चारानां प्रयोजयेत् ॥
 न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ।
 निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं द्विदत्तचरेत् ॥
 यथा नियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथाचरेत् ।
 ज्ञात्वा तत्र वृषचारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत् ॥
 चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो वृषः ।
 प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ॥
 स्वपुत्रे चाथ युञ्जान्ते ये तु चारा महानसे ।
 नियुक्तास्तान् मथ्यरात्रौ पृच्छेद्यथापि मन्त्रिणि ॥
 एतान् चारान् स्वयं पश्येत्प्रतिमन्त्रिणा विना ।
 अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ॥
 नैकवैश्वर्यचारो नैको नोत्साहवर्जितः ।
 संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ॥
 सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ।
 न वित्तविभवैर्हो नो न भार्यापुत्रवर्जितः ॥
 कार्यश्चारो वृषतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ।
 अनेकवैश्वर्यहन्तमं भार्यासुतेर्यतम् ॥
 बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ।
 दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्वसम् ॥
 अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा ।
 बणिकपथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ॥
 अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान् धीमान् वृद्धान्नियोजयेत् ।
 घण्टान् पण्डांस्तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धित-
 पराः ॥ * ॥
 युञ्जान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनीषिणीः ।
 नैकः स्वपेत् कदाचित्तु नैको सुञ्जीत पार्थिवः ॥
 नैकाकिनीन्तु महीर्षीं ब्रजैर्भ्रातृभ्यः नैककः ।
 अमात्यानुपधायुञ्जान् भार्याः पुत्रांस्तथैव च ॥
 प्रकुर्वीत सततं भूपः स्वप्रसादं समाचरेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रत्येकपरिशोधनैः ॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता ।
 अथ कामोपधाभ्यान् भार्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ॥
 धर्मप्रदाभिर्विप्रांस्तु सर्वामिः सचिवान् पुनः ।
 एभिर्वैश्वर्येस्तथा दानैरिहैव वृषता भवेत् ॥ * ॥
 तस्माद्भवांस्तु राज्यार्थं धर्ममेवं समाचरेत् ।
 अनेनैवाभिचारेण यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्ययम् ॥
 प्राणांस्त्यज्यति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
 इति धर्मो वृषस्यैव अश्वमेधादिकश्च यत् ।
 स्वयं न कुरुते भूपस्तस्मात्त्वं कुरु सत्तम ! ॥
 एवं मन्त्रैर्मन्त्रित्वा वृषः कार्यान्तिकान् द्विजान् ।
 तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा गृह्णीयात्तस्य तैस्मिन् ॥
 यदि राज्याभिलाषेण सचिवो धर्ममाचरेत् ।

वृषतौ वाधिकं कुर्याद्धर्मं तं हीनतां नयेत् ॥
 आभिचारिकमत्यर्थं कुर्यान्ननु विधातयेत् ।
 प्रवासयेद्दृष्टान्तरान् पार्थिवो ह्याभिचारिकम् ॥
 एषां धर्मोपधा ज्ञेया तैरमात्यान् सदा चरेत् ।
 एतादृशीं तथैवान्यामुपधां धर्मतश्चरेत् ॥ * ॥
 कोषाध्यक्षान् समामन्त्र्य राजामात्यान् प्रती-
 रयेत् ।
 पुत्रानन्यान् प्रति तथामन्त्र्य संवरणचमान् ॥
 अयं हि प्रचुरः कोषो सदायत्तो नरोत्तम ।
 आनये तव सम्मत्या तद्यदि त्वं प्रतीच्छसि ॥
 तवान्नलब्धादस्माकं जीवनश्च भविष्यति ।
 त्वत्पि प्रचुरैः कोषैः किं किं नो वा करिष्यसि ।
 एवमन्यैः कोषगतेरुपायेनैव सत्तम ॥
 पुत्रामात्यादिकान् सर्वान् सततं परिशोधयेत् ।
 कोषदोषकरान् हन्याद्वर्तुमिच्छन्निवारयेत् ॥
 द्वेधचित्तान् विमन्येत कुर्याद्वै कोषरक्षणम् ॥ * ॥
 दासीश्च शिल्पिनीर्वृद्धा मेधाधृतिमतीः स्त्रियः ॥
 अन्तर्जहिष्य या यान्ति विदिता सचिवादिभिः ।
 ता राजा रहसि स्थित्वा भार्यादिभिरलक्षितः ॥
 अभिमन्त्र्याय संमन्त्र्य प्रेरयेत् सचिवान् प्रति ।
 ता गत्वा हृदयं बुद्ध्या स्त्रियो वै ज्ञानतत्परः ॥
 सहिषीप्रमुखा राज्ञस्त्वां वै कामयते शुभाः ।
 तत्राहं योजयिष्यामि यदि ते वर्तन्ते सुहा ॥
 सचिवस्त्वां कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिनि ! ।
 तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि श्रद्धा तवास्थिहम् ॥
 इत्यनेन प्रकारेण नानोपायैस्तथेतरेः ।
 भार्याः पुत्रौर्दुहितृश्च सुधाश्च प्रसूयास्तथा ॥
 शोधयेत् सचिवान् पुत्रान् पौत्रादीन् सेवका-
 स्तथा ।
 कामोपधाविशुद्धांस्तु घातयेदविचारयन् ॥
 स्त्रियश्च दण्डा योग्येन ब्राह्मणांस्तु प्रवासयेत् ।
 मोक्षमार्गावसक्तान् हिंसापैशुन्यवर्जितम् ।
 चमैकसारं वृषतिः सचिवं परिवर्जयेत् ॥
 मोक्षमार्गावसक्तांस्तु दण्डानपि न दण्डयेत् ।
 समबुद्धिस्तु सर्वत्र तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ * ॥
 इति सूत्रं चोपधानामुपधां बहुधा पुनः ।
 विवेचिता चोपधनास्तच्छास्त्रे तत्र बोधयेत् ॥
 विग्रहं सततं राजा परेन सम्यगाचरेत् ।
 भूवित्तमित्रलाभेषु निश्चितेष्वेव विग्रहः ॥
 समाङ्गेष्वप्रमादश्च सदा कार्यो वृषोत्तमैः ।
 कोषस्य सञ्चयं रक्षां सततं सम्यगाचरेत् ॥ * ॥
 मन्त्रिणस्तु वृषः कुर्याद्विप्रान् विद्याविशारदान् ।
 विषयज्ञानं कुलीनांश्च धर्मार्थकुलजावृज्जन् ॥
 मन्त्रयेतैः समं काले नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ।
 एकैकेनैव कर्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
 यस्त्वैवैव समस्तैश्च धान्यस्य व्यपदेशतः ।
 ससुद्धृतं मन्त्रगृहं स्थलमारुह्य मन्त्रयेत् ॥
 अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
 शिशून् प्राखाद्युपगान् पण्डान् शुकान् वै शारि-
 कास्तथा ॥
 वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ।
 दूषणं मन्त्रभेदेषु वृषाणां यत्र जायते ॥

न तच्छक्यं समाधातुं दत्तैर्नृपपत्तैरपि ।
 दण्डांस्तु दण्डयेद्वैरदण्डान् दण्डयेन्नहि ॥
 अदण्डयन्नृपो दण्डानदण्डांश्चापि दण्डयन् ॥
 वृषतिर्वाच्यतां प्राप्य चौरकिल्बिषमायुयात् ॥
 दुर्गन्तु सततं कुर्यात् प्राकाराङ्गालतोरये ॥
 दूषितान्नगराद्राजा दूरे दुर्गाश्रयं चरेत् ।
 दुर्गं बलं वृषाणान् निर्बलं दुर्गं प्रशस्यते ॥
 शतमेको योधयति दुर्गास्यो यो धनुर्धरः ॥
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥
 जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
 अरण्यवनदुर्गं च शैलजं परिक्षोद्धवम् ॥
 दुर्गं कार्यं वृषतिना यथायोग्यं खदेशतः ॥
 दुर्गकुञ्जं पुरकुञ्जात्तिकोणं धुराकृतम् ॥
 वर्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरचरेत् ॥
 नृदङ्गाकृतिदुर्गं सततं कुलनाशनम् ॥
 यथा राजसराजस्य लङ्का दुर्गा जिता पुरा ॥
 बलेः पुरं शोणितार्थं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ॥
 यतस्तद्वज्रनाकारमतो भयः श्रिया बलिः ॥
 सौभाग्यं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ॥
 दिवि यद्वर्तते राजंस्तच्च भयं भविष्यति ॥
 यच्चायोश्चाङ्गयं भूप ! पुरमिच्छाकुसुमात् ॥
 धुराकृति तच्चापि ततो भूरिजयप्रदम् ॥
 दुर्गभूमौ यजेदुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः ॥
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समायुयात् ॥
 ततो दुर्गं वृषः कुर्यात् सततं जयवृद्धये ॥ * ॥
 न ब्राह्मणान् सदा राजा कदाचिदमन्त्रयेत् ॥
 अवमत्य वृषो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभाग्यवन् ॥
 न विरोधस्तु तैः कार्यः स्वानि तेषां न वादयेत् ॥
 कृत्वकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ॥
 नैषां निन्दां प्रकुर्वीत नाभ्यसूयां तथाचरेत् ॥
 एवं वृषो महानुद्धिस्तद्भूमखलसंयतः ॥
 अप्रमादी चारचक्षुर्गुणवान् सुप्रियवचः ॥
 प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखयोगवान् ॥
 येर्गुणैर्वर्जितश्चात्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ॥
 वृषस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं वाति निश्चयम् ॥
 स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चयम् ॥
 निर्विकाराय सततं तमुच्चैः परिपूजयेत् ॥
 भोजने शयने पाने पुरुषाणां भूपः कामदिवक्त्रि ॥
 नियोजयेत् सदाचारान् भूपः संभवात् ॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियो निर्बलान् विप्रान् निश्चयम् ॥
 तस्मात् कुमारं महिषीमुपधावरोधयेत् ॥
 शोधयित्वा नियुञ्जीत यौवराज्यावरोधयेत् ॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निश्चयम् ॥
 भूपपुत्रस्य भार्याया बहिःसारी तथैव च ॥
 अयं विशेषः संक्षेपान्नृपधर्मो मनीषिणः ॥
 पुत्राणां गुणविन्यासो भार्याणां च हृदयवत् ॥
 उपधना राजनीतीनां तन्त्राणि च हृदयवत् ॥
 चकारान्यान् विशेषांस्तु तयोस्तन्त्रेषु श्रियते ॥
 एवं राजा महाभागी भूयसी श्रियमनुते ॥
 कुर्वन्न सीदति सदा राजनीतिविशेषम् ॥
 इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ॥

नीरसः, पुं, (नितरां रसो यत्र ।) दाडिमः ।
इति हारावली ॥ (निर्नास्ति रसो यत्र ।)
रसशून्ये, त्रि । यथा,—
“इङ्गारी चेत् कविः कार्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥”

इति प्राश्नः ॥

नीराखः, पुं, (नीरस्य आखः ।) उद्रः । उद्भि-
डाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जलनकुलः २
जलविडालः ३ जलध्रुवः ४ । इति हारावली ।
७६ ॥ उद्रः ५ जलाखः ६ नीरजः ७ नकुलः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नीराजनं, स्त्री, } (राज दीप्तौ + लुट् ।
नीराजना, स्त्री, } नितरां राजनं यत्र ॥ निर्-
+ राज् + णिच् + “ण्यासश्रयो युच् ।” ३ ।
३ । १०७ । इति भावे युच् ।) वाहनायुधादे-
र्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना । नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥

तद्विधानं यथा,—

“शरत्काले महाकन्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
नीराजनं दृष्ट्वा कुर्याद्देवैः कलत्रद्वये ॥
विधिं नीराजनस्य त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ! ।
कृतेन येन चाश्वानां गजानामपि चेतनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षे वा तृतीया स्वातियोगिनी ।
रेशान्यां खपुरस्यैव गृह्णीयात् स्थानसुत्तमम् ॥
नीराजनं ततः कुर्यात् संप्राप्ते दिवसेष्टमे ।
नीराजनस्य कालस्तु पूर्वमुक्तस्तु ते मया ॥
विधानमत्र शृणु मे कृतकृत्यो भविष्यसि ।
एकं हयं महासत्त्वं सुमनोहरमेव वा ॥
पूजयेत् सप्तदिवसान् गन्धपुष्पादिकांशुभिः ।
तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत् यज्ञमण्डपम् ॥
चेष्टां निरूपयन्त्यस्त्य जानीयाच्च शुभाशुभम् ।
परराष्ट्रविमर्दः स्यादश्वो यदि पलायते ॥
म्रियते राजपुत्रस्तु यदि चाश्विणि सुचति ।
नीयमानो न गच्छेच्चैव हि घोरमरणं तदा ॥
तथैव मुखनासादिशब्दं कुर्याद्द्वयो यदि ।
यत्काष्ठमिमुखः कुर्यात्तत्काष्ठयां जयेद्रिपून् ॥
उत्तिष्ठ दक्षिणाग्रस्तु पदमश्वो भवेत् पुरा ।
तदा जयेत् समस्तान् वृषतिर्विजयेद्रिपून् ॥
प्रातर्नीराजनं कुर्याद्दृष्ट्वा वृषसत्तम ! ।
तदप्राप्तौ तु दादृष्ट्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥
कार्तिके पक्षदृष्ट्यां वा तत्राभावे तु पार्थिवः ।
रेशान्यां खपुरस्यैवैष्टमानेन षोडश ॥
दशहस्तस्तु विपुलं कुर्याद्देव तत्र तोरणम् ।
द्वार्चिःशृङ्खलमात्रस्तु हस्तषोडशविस्तृतम् ॥
यज्ञार्थं मण्डपं कुर्यात् मध्ये वेदिं विनिर्णयेत् ।
वेद्याश्वोत्तरतश्चाश्ववेदिं कुर्यादनुत्तमाम् ॥
यत्र संस्थाप्य चाश्वस्य पूजितयः पुरोहितैः ।
सज्जोडम्बरशालाजामर्जनस्याथवा वृषः ॥
मन्त्र्यशृङ्गाद्वितैश्चैवैषां जैश्चापि विभूषयेत् ।
तोरणं कनकै रत्नैस्तथा नानाविधिर्भूतैः ॥
भस्मातकं शालिकुण्डं सिद्धार्थं सैन्धवस्य तु ।

कण्ठदेशे निवर्णीयात् पुष्टिशान्त्यर्थमेव च ॥
वैष्णवं मण्डलं कृत्वा दिक्पालांश्च नवग्रहान् ।
विश्वदेवांस्तु मन्त्रेण विष्णुमुख्यान् प्रपूजयेत् ॥
आय्यैस्तिलैश्च पुष्पैश्च मिश्रीकृत्य पुरोहितः ।
रवेस्तु वरुणस्यैव प्रजेशस्य तथैव च ॥
पुरुषूतस्य विष्णोश्च होमं सप्ताहमाचरेत् ।
एकैकस्य सहस्रं वा अष्टोत्तरशतम् वा ॥
कुर्यात्तु प्रत्यहं होमं चतुर्वर्गस्य सिद्धये ।
समिधश्चापि होतव्याः पलाशं खदिरं तथा ॥
औडुम्बरश्च काश्र्मर्यमश्वत्थश्च पुरोहितः ।
सौवर्णान् राजतान् वापि मार्त्तिकान् वा यथे-
च्छया ॥

कुर्यात्तु कलसानद्यौ फलपल्लवयोजितान् ।
चिपेत्तेषु घटेष्वेव समङ्गां हरितालकम् ॥
चन्दनञ्च तथा कुण्डं प्रियङ्गुञ्च मनःशिलाम् ।
अञ्जनञ्च हरिद्राञ्च श्वेतां दन्तीं तथैव च ॥
भस्मातकं पूर्णकोषं सहदेवां शतावरीम् ।
वचां सनागकुसुमां सोमराजीं खगुप्तिकाम् ॥
तुल्यञ्च करवीरञ्च तुलसीदलमेव च ।
एतानि निःचिपेन्मन्त्रे कलसानां पुरोहितः ॥
कनकैरभुजैर्यज्ञदारुभिः सुकुसुमैश्च तथा ।
कर्तव्यौ शान्तिकामेन नीराजनविधौ वृष ! ॥
एवं सप्ताहपर्यन्तं पूजाभिर्हवनैस्तथा ।
पूर्वोक्तान् पूजयित्वा तु वृषः सप्ताहमाचरेत् ॥
यावन्नीराजनं कुर्यात्तावद्वाजा वसेद्गृहे ।
राजौ न यज्ञभूमौ तु निवसेच्छान्तिमिच्छुकः ॥
नारोहयेत्तु तुरगं गजं वा तत्र पार्थिवः ।
यावत् सप्ताहपर्यन्तं यानेनान्येन वै व्रजेत् ॥
भक्ष्यैर्नानाविधैश्चैव मधुपायसयावकैः ।
मोदकैश्च वलिं कुर्याच्चान्नयजनसम्भवैः ॥
पूर्वोक्तानान् देवानां सप्ताहं यावदुत्तमम् ।
सप्तमेष्टु तु रेमन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ॥
सूर्यपुत्रं महाबाहुं द्विसृजं कवचोज्ज्वलम् ।
ज्वलन्तं शुक्लवस्त्रेण केशानुद्वेग्य वाससा ॥
कक्षां वामकरे विभ्रदक्षिणस्तु करं पुनः ।
सखद्वयं न्यस्य वल्गायां सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
एवंविधस्तु रेमन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥ * ॥
पूजयित्वा तु रेमन्तं विरदं तुरगन्तथा ।
आहताम्बरसंवीतं सक्चन्दनसमन्वितम् ॥
सुवर्णावडनिस्त्रिंशं विचित्रकवचादिभिः ।
शुक्लस्तु होमकुण्डस्य रेशान्यामश्ववेदिकाम् ॥
पूर्वं कृत्वा नयेदश्वगजपालः पृथक् पृथक् ।
नीयमाने गजे चाश्वे पूर्वोक्तञ्च निमित्तकम् ।
यत्नादीक्षेत् वृषतिः फलं चैवावधारयेत् ।
होमकुण्डस्योत्तरस्यां वैद्याग्रे चर्मणि स्थितः ॥
देवविदा चाश्वविदा सहितौ वीक्ष्य सैन्धवम् ।
नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डौ सुगन्धिनीम् ॥
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ।
तत्तुच्छादयद्दि जिघ्रैतदश्वीयाद्वा हयः स च ॥
तदा स्यात् सर्वकल्याणं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
शाखाभौडुम्बरीमाश्वीं सकुशाञ्च घटोदके ।

आप्लायाप्लाथ तुरगान् गजान् भूपञ्च वेनिका ।
रथाञ्च संस्पृशेन्मन्त्रैः शान्तिकैः पौष्टिकैस्तथा ।
सेचयन् सहितैर्विप्रेश्च तुरङ्गं पुरोहितः ।
दिक्पालानां यद्वाणाञ्च मन्त्रैश्चैव सर्वेष्टु ॥
बहुधा चाभिषिच्याथ ततः सौवर्णदर्पणम् ।
वीक्षयित्वा वृषसत्त्विकं ततो मन्त्रयमेव च ॥
राजपुत्रांस्तथामाख्यानन्यापि च पौरवात् ॥
कल्पयन् द्विजशार्दूलः सर्वानेव तु दृष्ट्वैत ॥
चतुरङ्गवलस्यापि कृत्वा शान्तिपौष्टिकैः ।
मृत्पयं प्राचवं कृत्वा ह्यभिचारकमन्त्रकैः ।
हृदि शूलेन विद्धा तं शिरः खड्गेन हृदये ॥
आचार्यः कविकां पञ्चादभिमन्त्र्य वृषसदा ॥
रेन्द्रेः प्राभाकरैर्मन्त्रैर्दद्याद्वै स्वयं पुनः ।
तमनेन तु मन्त्रेण समारुह्य वृषसदा ॥
गच्छेदुत्तरपूर्वान् दिशं सर्ववर्णैर्गुतः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः सर्वे एव वृषमन्त्रा ॥
अनुगच्छेयुरथवा निमित्तानि थलोकयत् ॥
वादित्रघौषेस्तु मुलैरातपत्रैर्वृत्तस्तथा ॥
गच्छेन्नीराजने राजा दारयन्निव मेदिनीम् ।
मणिविडमसुक्तादखण्डैरैरलङ्कृतः ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा पूर्वद्वारेण पार्थिवः ॥
खपुरं प्रविशेद्विप्रेर्यज्ञं यायात् पुरोहितः ।
तत्र गत्वा दक्षिणान् दद्याद्वाहानानि शक्तितः ॥
दत्त्वा पञ्चाद्विजेभ्यस्तु दद्याद्वाहानाञ्च महीलितः ।
एवं नीराजनं कृत्वा बलानाञ्च प्रायुयात्तथा ॥
प्रेषेद्देह च स्थितां लक्ष्मीं वृषतिः प्रायुयात्तथा ॥
त्वमश्वान्तसंजात सागरोद्भव सैन्धव ॥
येन सत्येन वहसे शक्रं तेनेह मां वह ॥
येन सत्येन रेमन्तं येन सत्येन भास्करम् ।
वहसे तेन सत्येन विजयाञ्च वहस मां वृष ॥
आभ्यास्तु वृषमन्त्राभ्यामश्वरीहणमाचरेत् ॥
आरुह्याग्रे महिष्यास्तु शुद्धान्ति लम्बयेत्ततः ॥
महिषी च ततो भूपं पर्यङ्कोपरि संस्थितम् ।
दूर्वाक्षतः ससिद्धार्थैः स्त्रीभिः सह समर्चयेत् ॥
कृते तु भूमिग्रहणे तृतीयायां पूजयेत्ततः ॥
सूतकं यदि जायेत तत्र दृष्ट्यात् कृत्वैव ततः ॥
सूतके नृतके वापि पार्थिवस्तु विशेषतः ॥
बलं नीराजनं कुर्यात्तन्मात्रञ्च विशेषतः ॥
सुदःशौचं भवेद्वाज्ञां यवद्वारविमर्दं ॥
तथा विवासिते यज्ञे परराष्ट्रजनक्रमो मया ॥
अयन्ते कथितो राजनीराजनस्य विधिः ॥
इति कालिकापुराणे ७६ अध्यायः ॥

(निर् + राज + भावे लुट् ।)
आरति इति भाषा ॥ तत्र पञ्चनीराजनं प्रथमं
“पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं धौतवासा ॥
द्वितीयं सोदकाग्नेन तृतीयं धौतवासा ॥
चूताश्वत्यादिपत्रैश्च चतुर्थं परिशीलितम् ॥
पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गं यथाविधि ॥”
इति कालीतरतन्त्रम् ।
तस्य वर्तिकादिप्रमाणं यथा,—
“कुङ्कुमागुरुकर्पूरघृतचन्दननिर्मिताः ।
वर्तिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा बन्धामनीयन्तः ॥”

नीरुजः

अथ नीराजनमाहात्म्यम् ।

...निगाहविमुक्तवान्॥”

नीलः

श्रीकृष्णकेतकवनप्रातिपदिक
सान्नेन्द्रनीलमणिरत्नवती विभाति ॥

नीलः

लं सत्त्वगुणोपेतं प्रादुरास महाद्युति ॥”)
 तवर्णवस्तूनि यथा । शुक्रः १ प्रौवालम् २
 ३ बालहयम् ४ बुधः ५ वंश्राङ्कुरः ६
 कतः ७ इन्द्रनीलमणिः, ८ सूर्याश्वादीनि ।

वातः ७ इन्द्रनीलमणिः, ८ सूर्याम्बादीनि ६

इति कविकल्पलता ॥ अजमी-स्य राज्ञः नीलिनीं पत्नीं जातः पुत्रः । यथा । “अजमी-स्य नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रो-भवत् ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (माहिष्मतीवासी वृषतिविशेषः । अगिस्तु अस्य दुहितरमुपसंगम्य वरेणै नं कन्दयामास परवृषादभयचास्ते दत्तवान् । गच्छति काले पाण्डवः सहदेवस्तु दिग्विजयक्रमेण अस्य नगर-मवरोध्य वैश्वानरात् महद्भयसमाप्तवान् । ततो हयवाहनं स्तुत्वा शान्तिमलभत । एतद्विवरणं महाभारते । २ । ३१ । अध्याये विस्तरतो द्रष्ट-वम् ॥ * ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ७ ।

“नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषश्रवलौ तथा ॥” नीलकं, स्त्री, (नीलमेव । स्वार्थे कन् ।) काच-लवणम् । वर्तलोद्गम् । असनवृद्धे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १ । २८ । ४३ — ४४ । “त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् । प्रायसस्त्रोकरचार्यं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥ दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्तिर्महेश्वरः । तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः ॥”) मयूरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३६ ॥ (यथा, मेघदूते । ७६ ।

“यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥” पीतसारः । दाहूहः । ग्रामचटकः । खञ्ज-रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ मूलके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ विजयदशम्यां नीलकण्ठ-दर्शनविधिर्यथा,—

“कृत्वा नीराजनं राजा वलवृद्धौ यथावलम् । शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥” दर्शनानन्तरं नमस्कारमन्त्रो यथा,—

“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद । पृथियामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते ॥ त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकल्म-मदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन । त्वं दृश्यसे प्राट्षि निर्गतायां त्वं खञ्जनाश्चर्यमयो नमस्ते ॥”

त्रयविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—

“अलेपु गौषु गजवाजिमहोरगेषु राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाहलेषु । भस्मास्थिकेषु नखलोमतुषेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥”

दिग्विधेवि फलं यथा,—

“वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताग्ने भयं

वाय्वाग्निभयं सुरदिशि कलिर्नाभः समुद्रालये । वायव्यां वरवल्गम्यसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे

रेष्मान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्मलक्षणं खञ्जने ॥”

अशुभखञ्जनदर्शनप्रायश्चित्तं यथा,—

“अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् । दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वार्थधीजले ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

(पीतशालवृक्षः । अस्य पर्यायो यथा,—

“नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नीलकण्ठाक्षं, स्त्री, (नीलकण्ठो महादेवस्तत्-प्रियोऽक्षो यत्र ।) रुद्राक्षम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (नीलकण्ठः खञ्जनस्तस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्य । यच् समासे ।) खञ्जनाक्षे, त्रि ॥

नीलकन्दः, पुं, (नीलः कन्दो मूलं यस्य ।) महिष-कन्दभेदः । तत्पर्यायः । सर्पाश्वः २ वनवासी ३ विषकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयसुखजाद्य-नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सितस्य तस्य महा-सिद्धिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-वर्णमूलम् ॥

नीलकमलं, स्त्री, (नीलं कमलं पद्मम् ।) नील-वर्णपद्मम् । तत्पर्यायः । उत्पलम् २ नील-पङ्कजम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाजम् ५ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । सुगन्धित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । रसायने श्रेष्ठत्वम् । देहदायकैश्वर्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-वर्णजलम् ॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला यस्याः ।) गौर्याः सखीविशेषः । यथा,—

“सखी रत्नसुखी नाम जगादैवं शुचिस्मिता । तां निवार्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तला ॥”

इति दृष्टवर्त्मपुराणे ३४ अध्यायः ॥

नीलकुरण्टकः, पुं, (नीलः कुरण्टकः ।) नील-भिण्टी । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्य नील-भिण्टीशब्दे ज्ञातया ॥)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलक्रौञ्चः, पुं, (नीलः क्रौञ्चः ।) नीलवक्रः । तत्पर्यायः । नीलाङ्गः २ दीर्घग्रीवः ३ अति-जागरः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलगणेशः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गणेशः ।) नीलवर्णगणपतिः । इति भूतढामरः ॥ अपि च ।

“लीलागललुललोलकालयालविलासिने । गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥”

इति लीलावती ॥

नीलग्रीवः, पुं, (नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । ३६ । ७४ ।

“देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥” नीलवर्णग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

नीलङ्गः, पुं, (निलङ्गति गच्छतीति । नि + लङि गतो + “खरुषुङ्गुपीयुनीलङ्गुलिगु ॥” उणां । १९ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूर्व्यदीर्घे साधुः ।) अतिक्षुद्रजन्तुमात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्रिमिभेदः । शृङ्गालः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादिदृष्टिः ॥ (भमराली । प्रसूतम् । इति विश्वः । मे, ५० ॥)

नीलचर्म, [न] स्त्री, (नीलं चर्म फलम् यस्य ।) परुषकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

(नीलश्च तत् चर्म चेति ।) नीलवर्णानिषत् । (नीलचर्मविशिष्टे, त्रि ॥)

नीलजं, स्त्री, (नीलात् जायते इति । जन-डः ।) वर्तलोद्गम् । इति राजनिर्घण्टः ।

नीलजाते, त्रि ॥ (स्त्री, नीलात् नीलवर्णता जायते इति । वितस्ता नदी । यथा, राजतर-ङ्गिण्याम् । ५ । ६६ ।

“पाषाणसेतुवन्धेन सुख्येनाश्रुतकर्मणा । सप्ताहमभवद्बद्धा निखिला नीलजा सरित् ॥”

नीलभिण्टी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा भिण्टी ।) नीलवर्णभिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । नील-कुरण्टः २ नीलकुसुमा ३ काला ८ वाणा ९ दासी ६ कण्टात्तगला ७ । अस्या गुणाः । कटु-त्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफघ्न-त्वम् । तृणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतरः, पुं, (नीलस्तरः ।) नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतालः, पुं, (नीलतालः ।) तमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलदूर्वा, स्त्री, (नीला दूर्वा ।) हरितदूर्वा । तत्पर्यायः । हरिता २ शाम्भवी ३ शाम्भवा ४ शीता ५ शतपत्निका ६ अमृता ७ पूता ८ शिवेष्टा ९ मङ्गला १० जया ११ सुभगा १२ हन्त्री १३ शतमूला १४ महीधधी १५ विजया १६ गौरी २० शान्ता २१ ॥ (यथा निषण्टी धन-न्तरिः ।

“नीलदूर्वा स्मृता शस्यं प्राङ्गलं हरितं तथा । शतपत्न्यां शीतकुम्भी शीतला वामनो तथा ॥”

शतपत्न्यां शीतकुम्भी शीतला वामनो तथा ॥ तस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्ता-रत्वम् । तुवरत्वम् । लघुत्वम् । पुष्ककाल-सारकफवान्तिज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रोचनत्वम् । वातापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

(अस्याः पर्यायान्तरं गुणान्तरं यथा,—

“नीलदूर्वारुहानन्ता भागवौ शतपत्निका । शस्यं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता ॥”

नीलदूर्वा हिमा तित्ता मधुरा तुवरा हरि । कफपित्तासवीसर्पटण्णादाहलगामयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ।

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इति भावः ।) राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पुरी माहि-

तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । कथा खाद्या-

ध्वजो यस्य ।) राजनिर्घण्टः ॥

श्रीती । भार्याज्वाला । कथा खाद्या-

श्रीपाञ्चाता ।

“अर्जुनस्य हृद्यो राजन् ! पुरी माहि-

नीलध्वजेन वीरेण रक्षिता दुर्गमाखिलाम् । नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानास्त्री सुमध्याम् ।

नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानास्त्री सुमध्याम् । खाद्यां कन्यां प्रकृता सा सुन्दरी धर्मीवतुन्दरी ॥”

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १५
अथायः ॥ नीलध्वजाविशिष्टे, त्रि ॥
नीलनिर्गुणो, स्त्री, (नीला निर्गुणो ।) नील-
सिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलनिर्यासकः, पुं, (नीलः निर्यासो यस्य ।
कप् ।) नीलासनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णवर्णनिर्यासश्च ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्ममिव ।) अन्धकारः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णवर्णकर्मणश्च ॥
नीलपत्रं, स्त्री, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इन्द्री-
वरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्र-
वृक्षे, त्रि ॥
नीलपत्रः, पुं, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुह्य-
वृक्षम् । अश्वत्थकवृक्षः । नीलासनवृक्षः ।
राक्षसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्मम् ।) नीलकमलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म-
धारयः ।) गोजातिविशेषः । यथा,—
“गवो जातिन्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विज ! ।
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी तु शुक्लपिङ्गला ॥
पञ्चमी शुक्लपिङ्गला अष्टमी वसुरोहिणी ।
नवमी श्वेतपिङ्गला दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
तादृशास्तेऽप्यनङ्गाः कपिलास्तु प्रकीर्तिताः ॥”
नीलपिङ्गलः, पुं, (नीलं पिङ्गलं यस्य ।) श्वेतपद्मी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) कृष्णवर्ण-
भाषा । तत्पर्यायः । नीला २ श्यामा ३ कृष्णाख्या
४ नीलवर्षाभूः ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । हृद्रोग-
नाशकम् ।
नीलपुष्पः, स्त्री, (नीलं पुष्पमस्य ।) अन्धपर्यम् ।
नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृङ्ग-
राजः । नीलान्नानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्य ।) विष्णु-
राजः । अत इलम् । (नीलं पुष्पं यस्य ।) कप् ।
नीलपुष्पो, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्य ।) डीप् ।
नीलपुष्पो तु निर्गुणो शेफाली सुवहा
च सा ॥”

अतसी । तस्याः पर्यायो यथा,—
“अतसी नीलपुष्पो च पार्वती स्यादुमाचमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नीलफला, स्त्री, (नीलं फलं यस्य ।) जम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलभृङ्गराजः, पुं, (नीलो भृङ्गराजः ।) नील-
वर्णभृङ्गराजः । नीलकेशरिया इति नील-
भेगरिया इति च भाषा । तत्पर्यायः । महा-
भृङ्गः २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः
५ श्यामलः ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफा-
मण्डोपश्लिघ्नाश्लिघ्ना । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) खनामख्यात-
मणिः । तत्पर्यायः । मसारः २ । इति हारा-
वली १२४५ ॥ अस्य विवरणं नीलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माधवः ।
नीलपर्वतस्यो माधवो वा ।) विष्णुः । जग-
न्नाथः । यथा,—
“प्रेषितोऽहं हरिं द्रष्टुमत्रस्थं नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत्सुपतितं वार्त्तां नेष्यामि सोऽप्यहम् ॥”
इत्युत्कलखण्डे ७ अध्यायः ॥
नीलमासः, पुं, (नीलो नीलवर्णो मासः ।) राज-
मासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलमीलिकः, पुं, (नीलमीलं नीलवर्णनिमीलन-
मस्त्यस्येति । नीलमील + ठन् ।) खद्योतः । इति
शब्दमाला ॥
नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा मृत्तिकेव ।)
पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्ण-
वर्णमृत्च ॥
नीललोहं, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीललोहितः, पुं, (नीलश्चासौ लोहितश्चेति ।
“वर्णो वर्णेन ।” २ । १ । ६६ । इति समासः ।
नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेऽपि स्वामी ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ५७ ।
“संयुगे सांयुगीनं तमुद्यत्तं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥”)
चैत्रे मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यान्नृत्यगीतमहोत्सवैः ।
स्नात्वा त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥”
इति मासकृत्ये दृष्टव्यमप्युपराणम् ॥
कल्पविशेषः । इति महाभारतम् ॥ अस्य विव-
रणं कल्पशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ नीलरक्तमिश्रवर्णश्च ॥
नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।)
भूमिजम्बुः । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥
नीलवर्षाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्षाभूः ।)
नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्ण-
भेके, पुं ॥

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वन्दा-
कम् । इति रत्नमाला ॥
नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) शूनै-
श्वरः । इति हारावली १२२ ॥ (वलरामः ।
परिधेयनीलवस्त्रत्वादस्य तथात्वम् ॥) नील-
वस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) वलरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १३६ ॥ (नीलं वस्त्रम् ।)
नीलवर्णवसने, स्त्री । यथा,—
“स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दृश्यति ।
नीलीवस्त्रं न स्पृशेच्च नीलीमनिरयं ब्रजेत् ॥”
इति गारुडं प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्य-
पुराणम् ।
“शृणुष्वेति महावाहो ! नीलीरक्तस्य धारणात् ।
वाससो गणशाहूल ! गदतो मम कृतस्तपः ॥
पालनाद्विक्रयाच्चैव उद्वृत्तेरुपजीवनात् ।
पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत् कर्म कुरुते द्विजः ।
स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
तथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कचिद्विप्रस्तु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमज्ञाने । ज्ञाने तु वैगुण्यम् । अत्रापवादः ।
नीलीत्यनुवृत्तावापस्तम्बः ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दृश्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) शूनै-
यहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते,
त्रि । यथा, हरिवंशे । ८२ । ४३ ।
“श्रीमत्स्वस्तिकमृद्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥”)
नीलवृद्धा, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृद्धा ।)
नीलवृद्धा । नीलवर्णवोना इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अजान्त्री २ नीलपुष्पी ३ अति-
लोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“नीलवृद्धारसस्तेलसिन्धुकाञ्जिकसंयुतः ।
कटुघ्नं पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारे ॥)
नीलवृक्षः, पुं, (नीलो वृक्षः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्-
पर्यायः । नीलः २ वातारिः ३ श्लोफनाशनः ४
नरनामा ५ नखवृक्षः ६ नखालुः ७ नरप्रियः
८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनानाश्वयं-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृन्तकं, स्त्री, (नीलवर्णं वृन्तं यस्य । कप् ।)
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृषः, पुं, कृष्णवर्णवृषः । वृषविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“लोहितो यस्तु वर्णेन सुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥”
इति शुक्वितत्वम् ॥

नीलाङ्गः

अपि च ।

“लोहितो यन्तु वर्णेन शुद्धवर्णः खुरो वृषः ।

लाङ्गूलशिरसोच्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥”

तस्योत्सर्गे गवाश्चाद्वादितुल्यफलं यथा,—

“जाघेरन् बहवः पुत्रा यद्वैकोऽपि गवां व्रजेत् ।
यजेदा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

नीलवृषा, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पफलादिकं
वर्धति प्रसूते इति । वृष + इगुपधेति कः ।

ततश्चाप ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वार्त्ताकीशब्देऽस्या गुणाः पर्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

नीलव्रतं, स्त्री, व्रतविशेषः । यथा,—

“यस्तु नीलोत्पलं हैमं शर्करापात्रसंयुतम् ।

एकान्तरितनक्ताशी समान्ते वृषभं युतम् ।

वैष्णवं स पदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम् ॥”

इति मातुल्ये २३ अध्यायः ॥

नीललोहितव्रतश्च ॥

नीलशिग्रुः, पुं, (नीलः शिग्रुः ।) शोभाञ्जनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसारः, पुं, (नीलः सारो यस्य ।) तिन्दुक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसिन्दवारः, पुं, (नीलः सिन्दवारः ।) कृष्ण-
वर्णसिन्दवारवृक्षः । नीलसिन्दवार इति भाषा ।

तत्पर्यायः । श्रौतसह्य २ निर्गुणो ३ नील-
सिन्दुकः ४ सिन्दुकः ५ कपिका ६ भूतकेशी ७

इन्द्राणी ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुणो १० ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

रूक्षत्वम् । कासश्लेष्मशोफसमीरणार्तिप्रदरा-
जाननाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीला, स्त्री, (नीलो नीलवर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।

ततश्चाप ।) नीलवर्णमक्षिका । इत्यमरः । २ ।

५ । २६ ॥ नीलपुनर्नवा । नीली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कुजकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुजको भद्रतरशिष्टहृत्पुण्योऽतिकेसरः ।

महासह्य कण्टकाद्या नीलालिकुलसङ्कुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“नीलानामौषधिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पीलता

प्रताणवहुला ।” इति चरके चिकित्सितस्थाने ।

१ अध्यायः ॥ नदीविशेषः । यथा,—

“वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

यथा च महाभारते ६ । ६ । ३१ ।

“नीलां धृतिरुदीचैव पर्णासाक्षमहानदीम् ॥”

महाराजस्य स्त्री । इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ४४ अः ॥

नीलाङ्गः, पुं, (नीलमङ्गं यस्य ।) सारसपक्षी ।

चासपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गः, पुं, (नितरां लिङ्गतीति । नि + लिङि

गतौ + क्तः । केचित् धातूपसर्गयोर्दोषमाहुः ।

इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या । धातूपसर्गयोर्दोषत्वम् ।)

कृमिः । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ अमराख्या

स्त्री । इति मेदिनी । ने, ४० ॥ शुषिरम् । इति

हि ॥

८१६

नीलाम्बी

नीलाञ्जनं, स्त्री, (नीलमञ्जनम् ।) सौवीराञ्जनम् ।

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शनैश्चरप्रणाममन्त्रम् ।

“नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविस्त्रुं महाग्रहम् ।

कायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥”)

तत्तु उपधातुविशेषः । तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

श्लेष्मसुखरोगनेत्ररोगव्रणदाहनाशित्वम् । उष्ण-

त्वम् । रसायनत्वम् । तिक्तत्वम् । भेदकत्वञ्च ।

इति राजवल्लभः ॥ (अस्य शोधनविधिर्यथा,—

“नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभाषितम् ।

दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्येषु योजयेत् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-

कारे ॥) तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जना, स्त्री, (नीलं मेघं अञ्जयतीति । अञ्ज

+ णिच् + ल्युः ।) विदुत् । इति जटाधरः ॥

नीलाञ्जनी, स्त्री, (नीलवत् अञ्जतेऽनयेति । अञ्ज

+ करणे ल्युट् । ततो ङीष् ।) कालाञ्जनी-

च्युपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जसा, स्त्री, अप्सरोभेदः । नदीविशेषः ।

विदुत् । इति मेदिनी । से, ५७ ॥

नीलापराजिता, स्त्री, (नीला अपराजिता ।)

नीलवर्णापराजितालता । तत्पर्यायः । नील-

पुष्पी २ महानीली ३ नीलगिरिकर्णिका ४ गवा-

दनी ५ यक्तगन्धा ६ नीलसन्ध्या ७ नीलाद्रिकर्णी

८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् ।

रक्तातिसारज्वरदाहच्छर्दुन्मादमदश्रमार्तिश्वा-

सातिकासामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जं, स्त्री, (नीलमञ्जमिति कर्मधारयः ।)

नीलोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥ (नीलोत्-

पलशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नीलाम्बरं, स्त्री, (नीलमम्बरमिव । नीलमम्बतीति

वा । अवि + अरण् ।) तालीशपत्रम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (नीलश्च तदम्बरश्चेति । नील-

वस्त्रञ्च ॥)

नीलाम्बरः, पुं, (नीलमम्बरं यस्येति ।) बलदेवः ।

राक्षसः । शनैश्चरः । इति मेदिनी । रे, २७४ ॥

नीलवस्त्रयुक्ते, चि ॥

नीलाम्बुजम्, [न] स्त्री, (अम्बुनि जन्मास्य । ततः

नीलवर्णं अम्बुजमेति ।) नीलोत्पलम् । इत्य-

मरः । १ । १० । ३७ ॥

नीलाम्बानः, पुं, (आम्बायति यथाकालमिति ।

आ + म्बा + ल्युः । नीलो नीलवर्णं आम्बानः ।)

पुष्पवृक्षभेदः । काला कोराठा इति हिन्दी

भाषा ॥ तत्पर्यायः । दासी २ क्वादनः ३

बाला ४ आर्त्तगला ५ नीलपुष्पः ६ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफमारुतशूल-

कण्डूकुष्ठव्रणशोफत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

नीलाम्बी, स्त्री, (नीला अम्बी ।) च्युपभेदः ।

नक्षत्रगुड इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

नीलपिष्टोडी २ श्यामाञ्बी ३ दीर्घशाखिका ४ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कफ-

वातहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलिका

नीलालुः, पुं, (नीलवर्णं आलुरिति कर्मधारयः ।)

कन्दभेदः । तत्पर्यायः । अक्षितालुः २ श्याम-

लुकः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । श्रौतत्वम्

पित्तदाहश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जसा, [न] पुं, (नीलवर्णः अञ्जसा प्रस-

भेदः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलासनः, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः ।)

असनवृक्षविशेषः । पिथाशालप्रभेदः । त-

पर्यायः । नीलवीजः २ नीलपत्रः ३ नीलनि-

लकः ४ नीलदुमः ५ नीलसारः ६ नीलस-

सकः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । श्रौतत्वम् ।

कषायत्वम् । कुष्ठकण्डूदहनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ रतिवन्धविशेषः । यथा,—

“लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां नीलायनो सतः ।

हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलायनो सतः ॥”

इति स्मरदीपिका ।

नीलिका, स्त्री, (नीलक + टाप् । कपि क-

इत्वम् । नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्वस्य ।)

इति केचित् ।) नीलसिन्दवारः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ नीलिनी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूली कालदीला च नीलिका ।

रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्जिका ।

क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च वा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

इति मेदिनी । के, ३११ ॥

श्रीफालिका । इति मेदिनी ।

रोगविशेषः । यथा,—

“दोषे दृष्ट्याश्रिते तिथ्येकं वै मन्यते विद्या ।

रुणद्धि सन्ततो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिहृष्टे मद्यमदे ।

चन्द्रादित्यौ सनच्चत्रावन्तरीक्षे च विदुतः ।

निर्मलानि च तेजांसि भाजिष्णुनि च प्रसूति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥”

चन्द्ररोगभेदः । यथा,—

“क्रोधायासप्रकुपितो बाधुः पितृन् संयुतः ।

सुखमागत्य सहसा मण्डलं विहज्यते ॥”

नीरुजं तनुकं श्यावं तं यज्ञमिति विदुतः ।

इति माधवकरः ।

जलस्य ज्वरः । यथा,—

“शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गे कषायादित् ।

वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनाः ।

यज्ञे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशुद्धो मधुपुलका ॥”

इति ज्वरप्रकरणे विजयरत्निका ।

चन्द्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“लक्ष्ममेवं गुणं वक्त्रे गान्धर्वं मण्डलम् ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गे कषायादित् ।

वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनाः ।

यज्ञे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशुद्धो मधुपुलका ॥”

इति ज्वरप्रकरणे विजयरत्निका ।

चन्द्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

नीली

नौलनी कैश्चिनी
नौल + अच् त्वत्
नाक् इति भा
लौलिका
रञ्जनी ६ औफली

नीशारः

नीवारः, पुं, (नि + वृ + घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्व
च ।) ढण्धात्वभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
उड़ीधान इति वङ्गभाषा । तीनी इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अरुण्यधान्यम् २ सुनि-
धान्यम् ३ ढणोद्भवम् ४ अरुण्यशालिः ५ ।
(यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
“नीवाराः शुककोटरार्भकमुखमन्थास्तूरुणा-
मधः ॥ ”)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पवि-
त्रत्वम् । पथ्यत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्तमिति च स्मृतम् ।
नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातहतः ॥ ”
इति भावप्रकाशः ॥
नीविः, स्त्री, (निश्चयति निवीयते वा । नि +
नीवी, खेच् + “नौ यो यलोपः पूर्वस्य च
दीर्घः । ” उगां । ४ । १३५ । इति इच् यलोपः
निशब्दस्य दीर्घत्वञ्च । ततः कृदिकारादिति
वा डीष् ।) परिपणम् । वणिजां मूलधनम् ।
राजपुत्रादेर्वन्धकः । इति सुभूतिः ॥ स्त्रीकटी-
वस्त्रवन्धः । कौचड़ी इति भाषा । (यथा,
महाभारते । २ । ६३ । १६ ।
“एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ॥ ”)
स्त्रीपलक्षणं पुंस्कटीवस्त्रवन्धेऽपि । इत्यमर-
टीकायां भरतः । तथा च । “नीवीं विसंख्य
परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गस्थं मोचयित्वा
आचमनमाह वौधायनः । ” इति यजुर्वेदिश्राद्ध-
तत्त्वम् ॥ शूद्रस्य पित्रादिश्राद्धे मोटकवन्धनम् ।
इति मथुरेशः ॥
नीवृत्, पुं, (नियतं वर्त्तते वसत्यत्र जनसमूह इति ।
नि + वृत् + अधिकरणे क्तिप् । “नहि वृत्तिवृधि-
व्यधिरुचिसहितनिष्ठु कौ । ” ६ । ३ । ११६ । इति
पूर्वपदस्य दीर्घः ।) जनपदः । इत्यमरः । २ । १ । ८ ॥
“इ अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मख-
लत्वेन ख्याते ग्रामसमूहे । ” इति भरतः ॥
नीव्रं, स्त्री, (नितरां त्रियते इति । नि + वृ +
वाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) कृदिप्रान्त-
भागः । छाँचि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३ । इत्यमरः ॥
नीध्रम् । इति भरतः ॥ नेमिः । चन्द्रः । रेवती-
नक्षत्रम् । वनम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥
नीशारः, पुं, (निःशेषेण नितरां वा शूरीर्यन्ते
हिमवाद्यादयोऽनेन अस्मादत्र वा । शू + घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घत्वञ्च ।) हिमानिलनिवारण-
प्रावरणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११८ ॥ हिमा-
निलप्रावरणं घनं महद्बलम् । इति रमानाथः ॥
काखारः । इति नयनानन्दः ॥ मशारि इति
कश्चित् । काखपटः । कानात् इति कश्चित् ।
इति भरतः ॥ (यथा,—
“गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ ”
इति सिद्धान्तकौस्तुभम् । ३ । ३ । २१ ।
इत्यस्य वृत्तौ ॥)

ताखवच्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते ।
पेवलिवहुपञ्च ताखवं द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविशेषवाहुल्यं तथाभिनयशून्यता ।
यत्र सा पेवलिसस्याः सङ्गादेशीति लोकतः ॥
हेदनं मेदनं यत्र बहुरूपा सुखावली ।
ताखवं बहुरूपनृणां गणसमुद्भूतम् ॥ * ॥
हरितं यौवतश्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते ।
यत्राभिनयाद्यैर्भावे रसैराश्लेषचुम्बनेः ॥
नायिकानायकौ रङ्गं नृत्यतश्चरितं हि तत् ॥
मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्वच नृत्यते ।
वशीकरणविद्याभं तन्नास्यं यौवतं मतम् ॥ * ॥
गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः ।
लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्तते ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अरूपस्य नृत्यं अर्थम् । यथा,—
“नृत्येनालमरूपेण सिद्धिर्नाव्यस्य रूपतः ।
चाञ्चल्येनानवर्तनं नृत्यमन्यद्विद्वन्ना ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

विष्णुगृहे नृत्यफलं यथा,—
“नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति क्त्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करदीपमासाद्य मोदते वै यदृच्छया ॥
पुष्कराच्च परिभ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ।
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्मपरायणः ॥
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे
स्थितः ।
मङ्गलमेव जायेत संसारपरिमोचितः ॥”

इति वाराहेश्वरीशौकरमाहात्म्यम् ॥
“हृष्टा संपूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमोदयेत् ।
असंशयमतिः शुद्धः परं ब्रह्म स गच्छति ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

अपि च । द्वारकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।
“यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावेर्वहुमुभक्तितः ।
स निर्द्वन्द्वेति पापानि जन्मान्तरश्रुतेष्वपि ॥”
“वह्नीधोतुसायते हर्षादिष्णुभक्तस्य नृत्यतः ।
पद्मो भूमेर्दिशोऽस्मिन् दोर्भाक्षामङ्गलं दिवः ॥”
“नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंशयम् ।
सर्वं नृत्येन संपूज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥”
“नृत्यं च नारदोक्तौ ।
“नृत्यतोऽपि शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

अथ नृत्यं नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव
अन्यत्र च नारदोक्तौ ।
“नृत्यतोऽपि शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

अथ नृत्यं नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव
अन्यत्र च नारदोक्तौ ।
“नृत्यतोऽपि शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

अथ नृत्यं नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव
अन्यत्र च नारदोक्तौ ।
“नृत्यतोऽपि शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

अनित् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २।१०३॥
नरधर्मशुक्ते, त्रि ॥

नृपः, पुं, (नृन् नरान् पाति रक्षतीति । नृ + पा
रक्षणे + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३।२।३।
इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २।८।१।
तस्य लक्षणं यथा,—

“चतुर्थोऽनन्यपर्यन्तमधिकारी नृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
तत्तद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अः ॥

तत्प्रमाणं यथा,—
“अपुत्तस्य नृपः पुत्तो निर्धनस्य धनं नृपः ।
अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृपः ॥
अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभक्तुः पार्थिवः पतिः ।
अभृत्यस्य नृपो भृत्यो नृप एव नृणां सखा ॥
सर्वदेवमयो राजा तस्मात्त्वामप्येव नृपः ॥”
इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥

नृपदर्शनदिनं यथा । तत्र तिथयः शुभाः ।
वाराः शुभिमङ्गलभिन्नाः । नक्षत्राणि उत्तर-
फलगुण्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदोद्दिगीपुष्याश्विनी-
हस्ताचित्रातुराधाश्लेषाश्विनीरेवतीज्येष्ठाश्रवणाः ।
लग्नाणि मिथुनकन्याधनुर्मीनवृषभसिंहसंज्ञ-
कानि । तत्र चन्द्रः शुभनः । इति ज्योतिषम् ॥

नृपकन्दः, पुं, (नृपप्रियः कन्दः । कन्दानां नृपः
श्रेष्ठो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राज-
पलाखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नृपतिः, पुं, (नृन् पातीति । पा रक्षणे + डतिः ।
यदा, नृणां पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः ।
७।३४ ।

“अतस्तु विपरीतश्च नृपतेरजितात्मनः ।
संचिद्यते यशो लोके वृत्तविन्दुरिवाम्भसि ॥”
कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
नृपतिवल्गुः, पुं, (नृपतीनां वल्गुः प्रियः ।)
औषधविशेषः । नृपवल्गु इति ख्यातः । यथा,

“जातीफलं लवङ्गाब्जलगेलाटङ्गरामटम् ।
जीरकश्च यमानी च विश्वसेन्यवपत्रकम् ॥
लौहमभं रवं गन्धं ताम्रं प्रत्येकशः पलम् ।
मरिचं त्रिपलं दत्त्वा द्वागीदुग्धेन पेययेत् ॥
धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरु यत्नतः ।
श्रीमङ्गहननाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः ॥
सूर्यवर्तजसा चायं रसो नृपतिवल्गुः ।
अष्टादशवर्गो खादेत् पवित्रः सूर्यदर्शकः ॥
हन्ति मन्दानलं सर्वमामदोषं विस्फुरिकाम् ।
झीङ्गुलोदराशीलायकृत्पाखुहलीमकम् ॥
हृत्शूलं कण्ठशूलं चक्षुःशूलं कामलाम् ।
शिरःशूलं कटीशूलमानाहमोष्ठशूलकम् ॥
कासश्वासमावातश्च स्त्रीपदं शोथमर्ज्वदम् ।
गलगण्डं गण्डमालामम्बपित्तञ्च गर्दभौम् ॥
क्रिमिकुष्ठानि दृष्ट्वा वातरक्तं भगन्दरम् ।
उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्शः प्रमेहकम् ॥
अक्षरीं सूत्रकृच्छ्रं सूत्राघातमहृद्गदम् ।
ज्वरं जीर्णज्वरं कण्ठं तन्त्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥

दाहविद्रधिक्लेशाश्च जङ्गदम्बकताः ।
वाधिर्यं स्वरभेदश्च दृष्टद्विविधसर्पकान् ॥
ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशारुचिं लषाम् ।
कर्णनासानुशोथान्च दन्तरोगश्च पीनसम् ॥
स्थौल्यश्च शीतपित्तश्च स्यावराणि विषाणि च ।
वार्तापित्तकफोत्थांश्च दन्तजान् सान्निपाति-
कान् ॥

सर्वरोगचयान् हन्ति चण्डांशुरिव पापहा ।
बलवर्णकरो ह्येष आयुष्यो वीर्यवर्धनः ॥
परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रसिद्धिदः ।
अरोगीदीर्घजीवी स्यात् रोगी रोगं विमुञ्चति ।
रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः ॥”
इति रत्नावली ॥

नृपद्रुमः, पुं, (नृपप्रियो द्रुमो वृक्षः ।) आरवधः ।
राजादनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नृपप्रियः, पुं, (नृपाणां प्रियः ।) वेष्टवंशः । इति
शब्दचन्द्रिका । वेष्टं वांश् इति भाषा ॥ राज-
पलाखः । रामशूरः । शालिधान्यम् । आम्बम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियफला, स्त्री, (नृपप्रियं फलं यस्याः ।)
वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिया, स्त्री, (नृपाणां प्रिया ।) केतकी । राज-
खर्जुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपवदरः, पुं, (नृपप्रियो वदरः ।) राजवदर-
वृक्षः । तत्फलं स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपमन्दिरं, स्त्री, (नृपस्य मन्दिरम् ।) राजसद-
नम् । तत्पर्यायः । सौधम् २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४।५२ ॥

नृपमाङ्गल्यकं, स्त्री, (नृपस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यस्मा-
दिति । कप् ।) आहुत्यवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नृपलक्ष्म, [नृ] स्त्री, (नृपस्य लक्ष्म चिह्नम् ।)
राजच्छत्रम् । इत्यमरः । २।८।३२ ॥ राज-
चिह्नञ्च ॥

नृपलिङ्गधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । नृप-
लिङ्गस्य धरः ।) राजवेशधारी । यथा,—
“निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ।
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥”
इति श्रीभागवते । १।१५ ॥

नृपवल्गुः, पुं, (नृपाणां वल्गुः प्रियः ।) राजान्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये, त्रि ॥

नृपवल्गुभा, स्त्री, (नृपस्य वल्गुभा ।) केविका-
पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमहिषी च ॥

नृपसभं, स्त्री, (नृपाणां सभा । “सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २।४।२३ । इति स्त्रीवल्गुम् ।)
नृपाणां शाला संहतिर्ज्ञा । इत्यमरभरतौ ॥

नृपात्मजा, स्त्री, (नृपस्य आत्मजेव । सुदृश्यत्वात्
तथात्वम् ।) कटुतुषी । इति रत्नमाला ॥
(नृपस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,

“स्वयम्बरं भीमनृपात्मजाया
दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ॥”
इति नैषधे १० सर्गः ॥

नृपाध्वरः, पुं, (नृपाणामध्वरो यज्ञः ।) राज-
स्ययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नृपान्नं, क्ली, (नृपप्रियं अन्नम् ।) राजादन्नाम-
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राज् ओदनश्च ॥
नृपाभीरं, क्ली, (अभीरयति सूचयति भोजन-
कालमिति । अभि + ईर् + कः । नृपस्य अभीरं
भोजनकालसूचकवाद्यविशेषः ।) भक्ततूर्यम् ।
राजभोजनकालीनवाद्यविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

नृपामयः, पुं, (आमयानां नृपः । राजदन्तादि-
वत् पूर्वनिपातः ।) राजयज्ज्ञा । चयरोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नृपस्य आमयो आधिः ।)
राजो रोगश्च ॥

नृपावर्त्तं, क्ली, (नृप इव आवर्त्तते इति । आ +
वृत् + अच् ।) राजावर्त्तरत्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नृपासनं, क्ली, (नृपस्य आसनम् ।) राजासनम् ।
तत्पर्यायः । भद्रासनम् २ सिंहासनम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ (यथा, भागवते ।
३ । १ । २८ ।

“यमभ्यषिञ्चच्छतपत्रनेत्रो

नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥”

नृपाङ्गयः, पुं, (नृपं आङ्गयते गन्धेनेति । आ +
ङ्गे + अच् ।) राजपलाङ्गुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नृपनामा च ॥

नृपोचितः, पुं, (नृपाणामुचितो योग्यः ।) राज-
माधः । इति राजनिर्घण्टः । राजयोग्ये, त्रि ॥

नृयज्ञः, पुं, (ना मनुष्यस्तदर्थो यो यज्ञः ।)
अतिथिसेवा । यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

नृवराहः, पुं, (ना चासौ वराहश्चेति ।) वराह-
रूपधृग्भगवदवतारः । यथा,—

“नृवराहस्य वसतिर्महर्षिर्लोकं प्रतिष्ठिता ।

नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जनलोके महात्मनः ॥”

स एव बलेहारी । यथा,—

“शौकरं रूपमास्थाय द्वार्यस्य च दुरात्मनः ।

भविष्यामि न सन्देहो ब्रज शूरा त्वरान्वितः ॥”

इति पाद्मे सहस्रखण्डे २८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे

निपातयामास रुषा ज्वलन्तीम् ।

शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुञ्जे

प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघः ॥

स हन्यमानो गदयाप्रमेयः

प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्तिः ।

प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य

ब्रजेच्च कः खस्ति यथासुरेन्द्र ॥”

इत्यमिपुराणम् ॥

नृशंसः, त्रि, (नृन् नरान् शंसति हिनस्तीति ।

नृ + शन्स हिंसायाम् + “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ ।

इत्यण् ।) क्रूरः । परजोही । इत्यमरः । ३ ।

१ । ४७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १४२ ।

“ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां ब्याला इव भवन्ति ते ॥”

नृसिंहः, पुं, (ना चासौ सिंहश्चेति । नरसिंह-
मूर्त्तिधरत्वादेवास्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णोर्देशावताराणां मध्ये
चतुर्थः पूर्णावतारः । तस्य रूपं यथा,—

“सिंहस्य कृत्वा वदनं सुरारिः

सदा करालश्च सुरक्तनेत्रम् ।

अर्द्धं वपुर्वै मनुजस्य कृत्वा

ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात् ॥”

इत्यमिपुराणम् ॥

महाविष्णुः । तन्मन्त्रादि यथा,—

अथ नृसिंहमन्त्राः । निवन्धे ।

“उग्रं वीरं वदेत् पूर्वं महाविष्णुमनन्तरम् ।

ज्वलन्तं पदमाभाष्य सर्वतोमुखमीरयेत् ॥

नृसिंहं भीषणं भद्रं नृत्यन्त्यु वदेत्ततः ।

नमाम्यहमिति प्रोक्तो मन्तराजसुरदुमः ॥

अयं मन्त्रो मायापुटितोऽपि भवति तदा सर्व-
फलप्रदः । तथा च निवन्धे ।

“हृत्तेखापुटितश्चेत् स्यात् सर्वकामफलप्रदः ।”

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्रं

विधाय ऋष्यादिव्यासं कुर्यात् । शिरसि ब्रह्मणे

ऋषये नमः । सुखेऽनुष्टुप्कन्दसे नमः । हृदि

नृसिंहाय देवतायै नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ ।

“चतुर्भिर्हृदयं वर्यैः शिरस्तावद्भिरक्षरैः ।

शिखाद्याभिः समुद्दिष्टा षड्भिः कवचमीरितम् ॥

तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करणाक्षरैः ॥”

ततो मन्त्रन्यासः ।

“शिरोलल टनेत्रेषु सुखवाङ्महिसन्निधु ।

साग्रेषु कु । हृदये गले पार्श्वद्वये पुनः ॥

अपराङ्गे च ककुदि न्यसेद्भणान् यथाक्रमम् ॥”

ध्यानन्तु ।

“माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा संचस्तरक्षोगणं

जानुन्यस्तकरासुजं त्रिनयनं रत्नोत्तमसद्भूषणम् ।

बाहुभ्यां धृतशङ्खचक्रमनिशं दंष्ट्रोयवत्कोलसज्ज-
ज्वालाजिह्वसुदारकेशरचयं वन्दे नृसिंहं विभुम् ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा

वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारणपूजा-

मारभेत । केशरेष्वग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

अङ्गानि पूजयेत् । यथा उग्रं वीरं हृदयाय

नमः । महाविष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं

सर्वतोमुखं शिखायै वषट् । नृसिंहं भीषणं

कवचाय हूं । भद्रं नृत्यन्त्यु नेत्रत्रयाय

वौषट् । नमाम्यहं अस्त्राय फट् । ततः पूर्णादि-

दलेषु गरुडं शङ्करं शेषं ब्रह्माणश्च प्रपूजयेत् ।

विदिग्दलेषु श्रियं द्वियं धृतिं पुष्टिश्च प्रण-

वादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तद्वहिः इन्द्रादीन्

वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं कर्म

समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं द्वाविंशच्छ-
जपः । तथा च ।

“वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं तत्सहस्रं घृतमुते ।

पायसान्नेः प्रचुड्वादिधिवत् पूजितेऽनले ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“पाशः शक्तिर्नरहरिरक्षुशो वर्त्मघट मरु ।

षडक्षरो नरहरेः कथितः सर्वकामरः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्रं

विधाय ऋष्यादिव्यासं कुर्यात् । शिरसि ब्रह्मणे

ऋषये नमः । सुखेऽनुष्टुप्कन्दसे नमः । हृदि

नृसिंहाय देवतायै नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ ।

“चतुर्भिर्हृदयं वर्यैः शिरस्तावद्भिरक्षरैः ।

शिखाद्याभिः समुद्दिष्टा षड्भिः कवचमीरितम् ॥

तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करणाक्षरैः ॥”

ततो मन्त्रन्यासः ।

“शिरोलल टनेत्रेषु सुखवाङ्महिसन्निधु ।

साग्रेषु कु । हृदये गले पार्श्वद्वये पुनः ॥

अपराङ्गे च ककुदि न्यसेद्भणान् यथाक्रमम् ॥”

ध्यानन्तु ।

“माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा संचस्तरक्षोगणं

जानुन्यस्तकरासुजं त्रिनयनं रत्नोत्तमसद्भूषणम् ।

बाहुभ्यां धृतशङ्खचक्रमनिशं दंष्ट्रोयवत्कोलसज्ज-
ज्वालाजिह्वसुदारकेशरचयं वन्दे नृसिंहं विभुम् ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा

वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारणपूजा-

मारभेत । केशरेष्वग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

अङ्गानि पूजयेत् । यथा उग्रं वीरं हृदयाय

नमः । महाविष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं

सर्वतोमुखं शिखायै वषट् । नृसिंहं भीषणं

कवचाय हूं । भद्रं नृत्यन्त्यु नेत्रत्रयाय

वौषट् । नमाम्यहं अस्त्राय फट् । ततः पूर्णादि-

दलेषु गरुडं शङ्करं शेषं ब्रह्माणश्च प्रपूजयेत् ।

विदिग्दलेषु श्रियं द्वियं धृतिं पुष्टिश्च प्रण-

वादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तद्वहिः इन्द्रादीन्

वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं कर्म

समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं द्वाविंशच्छ-
जपः । तथा च ।

“वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं तत्सहस्रं घृतमुते ।

पायसान्नेः प्रचुड्वादिधिवत् पूजितेऽनले ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“पाशः शक्तिर्नरहरिरक्षुशो वर्त्मघट मरु ।

षडक्षरो नरहरेः कथितः सर्वकामरः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्रं

विधाय ऋष्यादिव्यासं कुर्यात् । शिरसि ब्रह्मणे

ऋषये नमः । सुखेऽनुष्टुप्कन्दसे नमः । हृदि

नृसिंहाय देवतायै नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ ।

“चतुर्भिर्हृदयं वर्यैः शिरस्तावद्भिरक्षरैः ।

शिखाद्याभिः समुद्दिष्टा षड्भिः कवचमीरितम् ॥

तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करणाक्षरैः ॥”

ततो मन्त्रन्यासः ।

“शिरोलल टनेत्रेषु सुखवाङ्महिसन्निधु ।

साग्रेषु कु । हृदये गले पार्श्वद्वये पुनः ॥

अपराङ्गे च ककुदि न्यसेद्भणान् यथाक्रमम् ॥”

विस्तरयोगेदं वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।
 श्रीशशिं ह उवाच ।
 रावलीपुरे ह्यासीद्ब्राह्मणो वेदपारगः ।
 मासं वसुशर्माति सख्यलोकेषु विश्रुतम् ॥
 त्वं होमक्रियाभेष करोति द्विजसत्तमः ।
 प्रक्रियासु सततं सर्वासु किल तत्परः ॥
 ॥ ॥

नृसिंह

सदा पापरुतानान्तु पुरुषाणां विकर्म्मणि ॥
विचार्यैवं प्रकर्त्तयं माधवे मासि मद्व्रतम् ।
प्राप्ते भूतदिने वत्स ! सर्वकल्मषनाशनम् ॥
येनैव क्रियमाणेन सहस्रदादशीफलम् ।
जायते न ऋषा वच्मि मागुषाणां महात्मनाम् ॥”
तदन्ते च ।
“य इहं षड्गुयाङ्गत्वा व्रतं पापप्रणाशनम् ।
तस्य श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्यां यपोहति ॥
यत्त्रिं परमं गुह्यं कीर्त्तयेत् यस्तु मानवः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फलं लभेत् ॥”
अथ तद्व्रतदिननिर्णयः । आगमे ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्दश्यां महातिथौ ।
सायं प्रज्ञादधिकारमसहिष्णुः परो हरिः ॥
सदाः कटकटाशब्दविस्मापितसभाजनः ।
लीलया स्तम्भगर्भान्तादुद्भूतः शब्दभीषणः ॥
वृहरेरवतारात्तां यत्नतः समुपोषयेत् ।
महापुण्यतमायाश्च सायं विष्णुं प्रपूजयेत् ॥”
वृहन्नारसिंहे ।
“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां समाचरेत् ।
मञ्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥”
किञ्च ।
“स्वातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्व्रतम् ।
सिद्धयोगस्य योगे च लभ्यते दैवयोगतः ॥
वैश्वदेवेस्तु संयुक्तेर्हत्याकोटिविनाशनम् ।
तेवलक्ष प्रकर्त्तयं महिनं फलकाङ्क्षिभिः ।
वैष्णवेन तु कर्त्तव्या स्मरविद्धा चतुर्दशी ॥”
अथ तद्व्रतविधिः । तत्रैव ।
“प्रातरुत्थाय कुर्वीत नियमं मनसा स्मरन् ।
नामेव महिने वत्स ! दन्तधावनपूर्वकम् ॥”
नयममन्त्रम् ।
श्रीगृसिंह महोद्यस्त्रं दद्यां कुरु ममोपरि ।
नद्याहं ते विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नयेति ॥
तस्थेन न वक्तव्यं महिने पापिभिः सह ।
पथालापो न कर्त्तव्यः समग्रफलकाङ्क्षिभिः ॥
तत्र दूतं विद्यायोच्चैर्व्रतस्थेन महात्मना ।
कर्त्तव्यं मम रूपञ्च महिने सकले शुभे ॥
तो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।
हे वा देवखाते वा तडागे वातिशोभने ॥
दिक्केन च मन्त्रेण स्नानं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्तिकागोमयेनैव तथा धात्रीफलेन वा ॥
लैब्वा सर्वपापघ्नेः स्नानं कृत्वा महात्मभिः ।
रेधाय शुचिर्वस्त्रे नित्यकर्म्म समाचरेत् ॥
तो गृहं समागत्य स्मरन् मां भक्तियोगतः ।
मयेन विलिप्याथ कुर्यादष्टदशाम्बुजम् ॥
तसं तत्र संस्थाप्य ताम्ररत्नसमन्वितम् ।
योपरि न्यसेत् पात्रं तण्डुलैः परिपूरितम् ॥
मीर्त्तस्तु तत्रैव स्थाप्या लक्ष्मीस्तथैव च ।
न च तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥
शक्तिं तथा कार्यं वित्तशाक्यविवर्जितैः ।
वाष्टतेन ते स्नाप्य पूजनन्तु समाचरेत् ॥
तो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्यमलोलुपम् ।
विष्टास्त्रसमायुक्तं श्रान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ॥

तेनैव कारयेत् पूजां दृष्ट्वा शास्त्रानुसारतः ।
आचार्यवचनाद्विमान् पूजां कुर्याच्चरन् व्रतम् ॥
तत्राग्रे प्रकादः पूजनीयः । तथा चागमे ।
“प्रकादक्षेपनाशाय वा हि पुण्या चतुर्दशी ।
पूजयेत्तत्र यत्नेन हरेः प्रकादमग्रतः ॥”
बृहन्नारसिंहे ।
“मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पस्तवकशोभितम् ।
ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैः पूज्योऽहश्च यथाविधि ॥
उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रैर्नामभिस्तथा ।
ततः पौराणिकैर्मन्त्रैः पूजनीयो विशेषतः ॥”
तत्र चन्दनमन्त्रः ।
“चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुङ्कुममिश्रितम् ।
ददामि ते प्रतुष्टार्थं नृसिंह परमेश्वरेति ॥”
पुष्पमन्त्रः ।
“कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ! ।
पूजयामि नृसिंहेषु ! लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥”
धूपमन्त्रः ।
“कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुवल्गभम् ।
करोमि ते महाविष्णो ! सर्वकामसम्पदये ॥”
दीपमन्त्रः ।
“दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाशनः ।
दीपेन लभते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥”
जैवेदमन्त्रः ।
“नैवेदं सौख्यदं चास्तु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
ददामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥”
अर्घमन्त्रः ।
“नृसिंहायुत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥”
पूजामन्त्रः ।
“पीताम्बर महाविष्णो प्रकादभयनाशकत् ।
यथा भूतार्चने नाथ यथोक्तफलदो भवेति ॥
रात्रौ जागरणं कुर्यात् गीतवादिचनर्तनैः ।
पुराणपठनं वृत्तं श्रोतयं मत्कथानकम् ॥
ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा ह्यतन्त्रितः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन पूजयेन्मां प्रयत्नतः ॥”
किञ्च ।
“मदंशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति मत्पुरः ।
तांस्त्वमुद्धर देवेश ! इःसहात् भयसागरात् ॥
पातकार्णवमयस्य बाधिदुःखासुराशभिः ।
तीव्रैस्तु परिभूतस्य महादुःखगतरय मे ॥
कशावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
क्षीरासुधनिवास त्वं प्रीयमाणो जनार्दन ।
व्रतेनानेन मे देव मुक्तिसुक्तिप्रदो भव ॥
एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्य च यथाविधि ।
उपहारार्दिकं सर्वसाचार्याय निवेदयेत् ॥
दक्षिणाभिः सुसन्तोष्य ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
मम ध्यानसमाप्तौ भुञ्जीत सह बन्धुभिरिति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
नृसेनं, स्त्री, (नृणां सेना । “विभाषा सेनेति ।”
३ । ४ । २५ । इति पाक्षिकं स्त्रीत्वम् ।) नृणां
सेना । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

नृसोमः, पुं, (ना सोमश्चन्द्र इव । इत्युपमिति-
समासः ।) नरश्रेष्ठः । यथा, रघौ । ५ । ५६ ।
“तथैत्युपसृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमस्त्रं
जग्राह तस्मान्निगृहीतशपात् ॥”
नृहरिः, पुं, (ना चासौ हरिश्चेति ।) नृसिंहाव-
तारः । यथाह वोपदेवः ।
“श्रुते स चित्तशयने मम मीनकूर्म-
कोलोऽभवन्नृहरिवामनयामदम्यः ।
योऽभूद्भव भरताग्रजकृष्णबुधः
कल्मी सताश्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”
(यथा च भागवते । ७ । ८ । २७ ।
“तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं
यद्वस्तुमुक्तो नृहरिं महासुरः ॥”)
नृ. गि नीतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-पां-प्र-
सकं-सेट् ।) गि, नृणां नीतः । नीतिः । नीतिः
प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥
नृ. म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-णिचि
घटां-सकं-सेट् ।) म, नरयति । नीतिः प्रापणा ।
इति दुर्गादासः ॥
नेजकः, पुं, (निज शुद्धौ + क्तुल् ।) निर्नेजकः ।
रजकः । (यथा, मनौ । ८ । ३६६ ।
“शास्त्रले फलके श्रद्धां नेनिष्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥”
(शोधके, चि ॥)
नेता, [ऋ] पुं, (नयतीति । नी + णच् ।)
प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (यथा,
रघौ । ४ । ७५ ।
“आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमस्त्रेहदीपिकाः ॥”)
निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रापके, चि ।
(यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ६ ।
“तिष्ठ त्वं स्यावर इव श्वदेव नलः कश्चित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं शापाब्जोऽसि यत्-
कृतात् ॥”)
नेत्रं, स्त्री, (नीयते नयति वानेनेति । “दान्त्री-
श्रुतेति ।” ३ । २ । १२२ । इति करणे ण् ।)
चक्षुः । (यथा, भगुः । ४ । ४३ ।
“नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनावृताम् ।
ने पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्वामो द्विजोत्तमः ॥”)
जटा । अंशुकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३,
३ । १ । ७६ ॥ मन्यगुणः । (यथा, महाभारते ।
१ । १८ । १३ ।
“मन्यान् मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रश्च वासुकिम् ।
देवा मयितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम-
साम् ॥”)
वृक्षमूलम् । रथः । नेतरि, चि । इति मेदिनी ।
रे, ५४ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।
“नावं समुद्र इव बालनेत्रा-
मारुह्य घोरे अस्त्रे निमज्जेत् ॥”)
बाङ्गी । इति विश्वः ॥ वस्त्रिगुलाका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रः, पुं, (नेत्रे क्वादेतेनेनेति । कृ +
णिच् + कः । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिधायकचर्म-
पुटः । चक्षुर पाता इति भाषा । इति क-
शब्दस्य नानार्थे अमरः । ३ । ३ । १२१ ॥
नेत्रपर्यन्तः, पुं, (नेत्रयोः पर्यन्तः अन्तः ।)
अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नयनावधि-
नेत्रपिण्डः, पुं, (नेत्रे नेत्रं वा पिण्ड इवास्य इति)
विडालः । इति हारावली । ८३ ॥ चक्षुर्गो-
कश्च ॥
नेत्रपुष्करा, स्त्री, (नेत्रयोः पुष्करं जलं यस्यः ।
सेवनादित्यर्थः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ।
नेत्रसीमा, स्त्री, (नेत्रयोर्मिला भेलनं सार-
यस्याः । ततः एषोदरादित्वात् लस्य नत्वम् ।
कश्चित् नेत्रमिला इति वा पाठः ।) यवतिला-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेत्रयोनिः, पुं (नेत्राणि थोनिभिर्जातानि यस्य ।
सहस्रयोनय एव सहस्रनेत्राणि जातानि सन्ति
स्त्रान्मा विमुतः । नेत्राणि योनय इव कश्चित्
वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमाला । (नेत्रं कश्चित्
लोचनं योनिस्तुपतिकारणं यस्य ।) कश्चित्
नेत्रोद्भवत्वात् चन्द्रः ॥
नेत्ररञ्जनं, स्त्री, (रञ्जयतेनेनेति । रन्ज + क्त-
ल्युट् । नेत्रस्य रञ्जनम् ।) कञ्जलम् । यथा-
“एष नौ कथितो धूपः शृङ्खलां नेत्ररञ्जनम् ।
येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ।
सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दक्षिका मेघनीलश्च अञ्जनानि भवन्ति पद-
सवद्वपुस्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरतथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलस्तु तेजसम् ।
वृष्टा निगाह्य चैतानि शिलायां तेजस्रिणा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुष्पक-
वृत्तैलादियोगेन तान्नादौ दक्षिकाञ्जना-
यदञ्जनं जायते तु दक्षिका देवीभ्यो दक्षिकाञ्जना-
सर्वाभावे तु तद्व्यादेवीभ्यो दक्षिकाञ्जना-
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।
आप्नुवन्ति महातोषं षड्भिरभिः सदाञ्जना-
विधवा नाञ्जनं कुल्याम्हामायाधैरुक्तम् ।
नादत्ते त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाञ्जना-
न नृत्पात्रे योजयेत् नृत्पात्रविहितञ्जनम् ।
न पूजाफलमाप्नोति नृत्पात्रे नेत्ररञ्जनम् ।
चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं देवेभ्यो भक्तितो नरः ।
तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो नेत्ररञ्जनम् ।
इति नौ कथितो धूपस्तथापि ६८ व्याख्या-
इति कालिकापुराणे ६८ व्याख्या-
नेत्ररोगः, पुं, (नेत्रस्य चक्षुषी रोगः ।)
रोगः । तस्य निदानं यथा-
“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेष्ट्याह-
दूरेक्षणात् स्वप्रविषयेयाह ।
खेदाद्द्रवजोधूमनिधिवयाह ।
क्वर्द्धेक्षणात्तादृशमनातिथोगाह ।
द्रवाक्षयान्नाग्निशिखिविलाह ।
विष्णुवत्वातक्रमनिधिवयाह ।

प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमदधानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण
लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वायस्यहातुं सूक्ष्मनिरीक्षणञ्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिस्यन्दस्त्वतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥”
तस्य सम्प्रतिर्था,—
“निस्तोदनस्तभनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभिघाताः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वायस्यसमुच्छ्वस्य ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डपदेहावतिशीतता च ।
सर्वा बहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
वायः समन्तादतिलोहितश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥”
इति माधवकरः ॥
(अस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणं चिकित्सा च
यथा,—
“उष्णातिक्षारकटुकैरभिघातेन वा पुनः ।
सहजा ये परा ज्ञेया वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ।
रुजः कण्डूश्च तोदश्च शुष्कशीतासमन्ततिः ।
वातिकं तं विजानीयात् पैत्तिकं शृण्वतः परम् ॥
शोफकण्डूः सन्निपाते शीतजाये कफात्मके ॥
दन्तजो मिथिलिज्ञैश्च सर्वैस्तेः सान्निपातिकः ।
रक्तजं लक्षणं ज्ञात्वा चोपचारं शृणुष्व मे ॥
शुष्की सुराक्षसुरसाः सह काञ्जिकेन
चोष्णेन धावनमिदं सहपैत्तिके च ।
क्षौद्रवे त्रिफलकल्कमिदं समूच-
मन्येस्तथा कथितमत्रभिषग्वरेस्तत् ॥
शुष्की शरी च रजनी त्रिफला सनिम्बा
पञ्चाक्षि सैन्धवयुतानि तुषाणकेन ।
शूलं वदन्ति नयने च ससन्निपाते
रक्तोद्भवे च सरुजे च तथा प्रशस्तम् ॥
फलचिकं दारु निशासु धूमो
वचासु वर्षाभवसैन्धवेन ।
प्रलेपनं क्षौद्रमवे विकारे
सुवातिके वा हितमेव शस्तम् ॥
शुष्की सैन्धवतक्रेण ताम्रभास्त्रे विघर्षितम् ।
अपामार्गस्य मूलं वा मूलं धूसूरकस्य वा ॥
अज्जनश्च हितं तेषां वातनेत्रामयापहम् ॥

दुग्धोत्पन्नं नवनीतं यष्टीनिम्बस्तिलाञ्च
संयोज्याः ।
त्रिफला गुडसंयुक्ता लेपनं कफनेत्रजरोगघ्नम् ॥
शुष्की सैन्धवतुल्यं मागधिका ताम्रभाजने घृष्टम् ।
दध्ना घृतेनाञ्जनकं निहन्ति सर्वांश्च नेत्रगदान् ॥
वातपित्तकफदोषसम्भवान्
नेत्रयोर्वहुपीडनं क्षणात् ।
एक एव हरति प्रयोजितः
शिशुपल्लवरसः समाचिकः ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ४४ अध्यायः ॥
नेत्ररोगहा. [न] पुं, (नेत्ररोगं हन्तीति । हन् +
किप् ।) वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्षुरोगनाशके, त्रि ॥
नेत्रामयः, पुं, (नेत्रस्य आमयो रोगः ।) चक्षु-
रोगः । तस्य निदानं यथा,—
“वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिस्यन्दस्त्वतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥”
इति माधवकरः ॥

(अस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पासुरागाऽनुपदेहता च
प्रसन्दतोदातिरुजश्च वातात् ।
पित्तात् दाहार्ति रुजोऽतिरागाः
पीतोऽतिदेहः सुभ्रूषोष्णमसु ॥
शुष्कोपदेहो बहुपिच्छिलासु
नेत्रं कफात् स्यात् गुरुता सकण्डूः ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता
नेत्रामयाः वसवतिस्तु भेदात् ॥
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा
शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितश्च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः
शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥”
इति चिकित्सितस्थाने षड्विंशतितमेऽध्याये
चरकेनोक्तम् ॥
नेत्राम्, स्त्री, (नेत्रस्य अम्बु जलम् ।) अशु ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
नेत्रारिः, पुं, (नेत्रस्य अरिः शत्रुः ।) सेडुण्डवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नेत्री, स्त्री, (नीयतेऽनयेति । नी + “दास्त्री-
प्रसेति ।” ३ । २ । १८२ । इति करणे घृन् ।
वित्वात् डीष् ।) लक्ष्मीः । नाडी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नदी । इति मेदिनी । २ । ५४ ॥
(नयतीति । नी + लृच् + डीप् ।) प्रापण-
कर्त्री ॥ (शिचिघित्री । इति नीलकण्ठः ॥
यथा, महाभारते । ५ । १३६ । १३ ।
“यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥”
नेत्रोपमफलः, पुं, (नेत्रोपमं नयनतुल्यं फलं यस्य ।)
वातादः । इति भावप्रकाशः ॥ वादाम इति
भाषा ॥
नेत्रौषधं, स्त्री, (नेत्रस्य औषधम् ।) पुष्यकासीसम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षुरोगौषधमात्रञ्च ॥
नेत्रौषधी, स्त्री, (नेत्रस्य औषधी ।) अजशङ्खी ।
इति रत्नमाला ॥ कौंगा इति भाषा ॥

नेदिहं, त्रि, (अयमेवामतिशयेनान्तिकः । अन्तिक
+ “अतिशयने तमविष्टनौ ।” ५ । ३ । ५५ ।
इति इहन् । “अन्तिकवाङ्मयोर्नेदसाधौ ।” ५ ।
३ । ६३ । इति नेदादेशः ।) अन्तिकतमम् ।
अतिनिकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा,
कम्बेदे । ४ । १ । ५ ।
“स त्वं नो अजेऽवमो भवोती नेदेष्टो अस्या
उषसो युष्टौ ॥”
यथाच, उडवसन्देनो । ३ ।
“सोत्कण्ठोऽभूद्भिमत्तकथां संश्रितुं कंसमेदी
नेदिहाय प्रणयलहरी वडवागुडवाय ॥”)
निपुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्कोठवृक्षे,
पुं । इति जटाधरः ॥
नेदीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयेरतिशयेनान्तिकः ।
अन्तिक + इयसुन् । नेदादेशः ।) नेदिहः ।
अत्यन्तसमीपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सर्व-
दर्शनसंघट्टे आर्हतदर्शने ।
“न चेदमिष्टापादनमेष्टयं दवीयान् महीधरो
नेदीयान् दीर्घो बाहुरिति व्यवहारस्य निरा-
बाधं जागरुकत्वात् ॥”)
नेपः, पुं, (नयति प्रापयति शुभमिति । नी +
“पानीविषिभ्यः पः ।” उणां । ३ । २३ । इति
पः ।) पुरोहितः । उदकम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥
नेपथ्यं, स्त्री, (नी + विच् + गुणः । नेः नेता तस्य
पथ्यम् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, रघुः । १४ । ६ ।
“राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥”)
अलङ्कारः । रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । ये, ८८ ॥
(यथाच भरतः ।
“वाक्यस्यार्थतया यत्र पात्रं नैव प्रवेश्यते ।
नेपथ्यमिति प्राकाशे प्रयोज्यं तत्र नाटके ॥”)
नेपालः, पुं, खनामप्रसिद्धदेशः । इति जटाधरः ॥
(यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
“जटेश्वरं समारभ्य योगेशानं महेश्वरि ।।
नेपालदेशो देवेशि । साधकानां सुसिद्धिदः ॥”)
नेपालनिम्बः, पुं, (नेपालोद्भवो निम्बः ।) नेपाल-
देशोद्भवनिम्बः । तत्पर्यायः । नेपालः २ लृण-
निम्बः ३ च्वरान्तकः ४ नाडीतित्तः ५ मिद्रारिः
६ सन्निपातरिपुः ७ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् ।
उष्णत्वम् । योगवाहित्वम् । लघुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । अतिकफपित्तासृशोफटण्णाज्वरापह-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेपालिका, स्त्री, (नेपालः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्यस्या इति । नेपाल + ठन् + टाप् ।) मनः-
शिला । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेमः, पुं, (नयतीति । नी + “अर्त्तिस्तुसुक्ति ।”
उणां । १ । १३६ । इति मन् ।) कालः ।
अवधिः । खण्डम् । प्राकारः । कैतवम् । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥ अर्द्धम् । गर्तः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ७० ॥ नाद्यादिः । अयः । इति

शब्दरत्नावली ॥ सायंकालः । मूलम् । ऊर्ध्वम् ।
इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
नेमिः, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी + “नियो-
मिः ।” उणां । ४ । ४३ । इति मिः ।) चक्र-
परिधिः । रथचक्रस्य भूमिस्यर्धभागः । तत्-
पर्यायः । प्रधिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥
नेमी ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
“मनोऽभिरामाः शृङ्खलन्तौ रथनेमिखनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिख-
खिभिः ॥”)
कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः । इति भरतः ॥
(प्रान्तभागः । यथा, रघुः । ६ । १० ।
“अजयदेकरथेन स मेदिनी-
मुदधिनेमिमधिव्यश्रासनः ॥”)
भूमिस्यकूपपट्टः । इत्यन्ये । कूपस्य समीपे रज्जु-
धारणार्थं त्रिदशयन्त्रम् । इति स्वामी ॥ तत्-
पर्यायः । त्रिका २ । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥
कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—
“नेमिर्नेमीतिका च स्यात् कूपान्तिकसमस्थले ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
नेमिः, पुं, जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ॥
तिनिश्रुतः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ मयुरादौ
तिनाश इति स्थातः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा,
भागवते । ८ । २१ । १६ ।
“हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः ।
मा युध्यत निवर्त्तन् न नः कालोऽयमर्थकृत ॥”
नयति श्रूयन् विनाशमिति । नी + “नियो मिः ।”
उणां ४ । ४३ । इति मिः । वज्रः । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥)
नेमिचक्रः, पुं, परीक्षितंशजः असीमकृष्णस्य पुत्रः ।
स हस्तिनानगरे नदा हृते कौशाम्ब्यां पुण्यां
राजासीत् । इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३६ ॥
(अस्मैव राज्यश्रासनसमयनिर्णयो यथा, राजा-
वल्याम् १ परिच्छेदे ।
“गजाङ्घ्रये हृते नदा कौशाम्ब्यां निवसन् मुदा ।
षट्सप्ततिमितान् वर्षान् तथा मासत्रयाधिकान् ।
सुक्ता भोगान् गतः स्वर्गं सुप्तं राज्येऽभिषिच्य च ॥”)
नेमी, [नृ] पुं, (नेम ऊर्ध्वमस्यास्तीति । नेम +
इनिः ।) तिनिश्रुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नेमी, स्त्री, (नेमि + वा डीष् ।) नेमिः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (तिनिश्रुतः । पर्यायो-
ऽस्या यथा,—
“स्यन्दनस्तिनिशी नेमी ————— ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
नेहा, [ऋ] पुं, (नयति शुभमिति । नी + “नमृ-
नेहृलङ्घिति ।” उणां २ । ६६ । इति लृट्प्रत्य-
येन साधुः ।) ऋत्विक् । इति संचिप्रसारो-
णादित्तिर्भरिप्रयोगश्च ॥ (लृट्प्रत्ययेः । इति
सायनः ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
“अभियज्ञं ऋणीहि नो यावो नेहः पिव ऋतुना ॥”
नैकटिकः, त्रि, (निकट + “निकटे वसति ।” ४ ।
४ । ७३ । इति ठक् ।) निकटवर्ती । यथा,—

“ब्रातीनयालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।
प्रवेदलाम्बहात्रक्षैराटनैकटिकाश्रमान् ॥”
इति भट्टिः । ४ । १२ ॥
नैकयं, स्त्री, निकटस्य भाव इत्यर्थे षाप्रत्यय-
निष्पन्नम् । निकटत्वम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १५ । १२५ ।
“बाधते तच्च नैकव्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥”)
निकटभवे, त्रि ॥
नैकभेदः, त्रि, (न एको भेदोऽवेति ।) उच्चा-
वचम् । अनेकप्रकारः । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥
नैकवेद्यः, पुं, (निकषाया अपत्यमिति । निकषा +
ठक् ।) निकषापुत्रः । राक्षसः । इति हला-
युधः ॥
नेगमः, पुं, (निगम एव । स्वार्थे अण् ।) उप-
निषत् । वणिक् । (यथा, रामायणे । १ ।
७७ । २३ ।
“एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नेगमास्तथा ॥”
“नेगमा वणिजः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
नागरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ नयः ।
(यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।
“तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नेगमम् ॥”)
ऋतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३१ ॥ त्रि
निगमसम्बन्धि, (निगमशास्त्रवेत्तरि । यथा,
महाभारते । १३ । १६७ । ४ ।
“द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नेगमेभ्यश्च नित्यशः ॥”)
नैचिकं, स्त्री, (नीच + ठक् ।) गोः शिरोदेशः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ॥
नैचिकी, स्त्री, (नीचेश्वरतीति ठक् । यदा निचिः
कर्णशिरोदेशः । ततः स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचि-
कमस्याः । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ततो
डीप् ।) उत्तमा गौः । इत्यमरः । २ । ६७ । ६ ॥
नैजं, त्रि, (निजस्येदमिति । निज + अण् ।)
निजसम्बन्धि । स्वीयम् । यथा,—
“ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्श्वतम् ।
आमेयस्य च पार्श्वतं नैजं पाशुपतस्य च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे वाणयुद्धे ॥
(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।
“स ददौ दर्शनं नैजं यात्रचर्माम्बरो हरः ॥”)
नैत्यं, स्त्री, नित्यत्वम् । नित्यस्य भाव इत्यर्थे षाप्र-
त्ययनिष्पन्नम् ॥ (नित्यसम्बन्धि । नित्यकर-
णीयं वा ॥)
नेपालः, पुं, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः अण् ।)
नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेपालदेश-
सम्बन्धि, त्रि ॥ (भूनिम्बविशेषः । यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
“किरातकोऽन्यो नेपालः सोऽर्द्धतिक्तो ज्वरा-
न्तकः ॥”
इत्युजातिभेदः । यथा तत्रैव २ भागे । अथ
सूचीपत्रनेपालीदीर्घपत्रनीलपोराणां गुणाः ॥
“सूचीपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तज्ञाः सकषाया विदाहिनः ॥”)

नेपालिकं, स्त्री, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः
इति ठक् ।) ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(ताम्रशब्देऽस्य गुणादिकं आख्यातम् ।)
नेपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यण् डीप् च ।)
नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथा,
पर्यायः ।
“नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमल्लिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मनःशिला । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“मनःशिला मनोगुप्ता मनोक्ता नामजिज्ञासा ॥”
नेपाली कुनटी गोला शिलादिव्यौषधिः सुता ॥”
इति भावप्रकाशः । १ । १ । १ ।)
शेफालिका । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥ नीली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नेपुणं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा इति ।
“हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥” ५ । १ । १० ।)
इत्यण् ।) नेपुण्यम् । यथा, माघे । १६ सर्गे ।
“प्रकटान्यपि नेपुणं महत्तु
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विपरीतमथात्मनो गुणान्
भृशमाकौशलमार्थचेतसा ॥”
(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।
“वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नेपुणश्च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा कर्म वा ।” ५ । १ । २७ ।)
नेपुण्यं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्मणि च । ५ । १ । २७ ।)
वचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । निपुणस्य भाव इत्यण् ।
इति व्यञ् ।) निपुण्यता । यथा,—
“अशक्यः सहसा राजन् भावो बोद्धुं परस्मै
अन्तःखभावैर्गौतमैर्नेपुण्यं पश्यता भृशम् ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्गे ।
नैमित्तिकं, त्रि, (निमित्तादागतं निमित्तमने वा ।
इति ठक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—
“नैमित्तिकानि काम्यानि निमित्तानि निमित्तानि यथा यथा
तथा तथैव कार्याणि नात्र कालं विचारयेत् ॥”
इति मल्लिकाग्रजस्य कर्मणि ।
माससंवत्सरादिविशेष-विषय-सूत्रावस्थानेन । पुत्रजनमादिभिः ।
कादाचित्कनिमित्तोत्पन्नं । यथा,—
तत्कालादि । यथा,—
“नित्यनैमित्तिके कुर्वातु प्रयतः सन् मल्लिक-
तीर्थस्नानं गजच्छायां तदध्ययनकर्त्तुं वा ॥”
(निमित्तं वेत्ति निमित्तबोधकप्रत्ययमधीति वा इति ।
ठक् । निमित्तशब्दाभिज्ञे तदध्ययनकर्त्तुं वा इति ।
नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी क्रियेत्यर्थः ।)
चेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थः । यथा,—
वदधिकारिकर्तव्यकर्म । यथा,—
“नित्यां नैमित्तिकीं काम्यां क्रियां युष्मानुष्ठेयम् ॥”
समाख्याद्वि द्विजश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मम ॥”
उच्ये उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाजितम् ।
तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥

जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।
 पुत्रस्य कुर्वीत पिता आङ्गचाभ्युदयात्मकम् ॥
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ३० । १ ।
 “नित्यं नैमित्तिकश्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा ।
 सहस्यस्य तु यत् कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥ ”)
 नैमित्तिकदानं, क्ली, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति
 दा + भावे ल्युट् । अस्य निरुक्तिर्यथा ।) निमित्त-
 निश्चयवदधिकारिकर्तव्यदानम् । यथा,—
 “यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
 नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
 इति गरुडपुराणम् ॥
 नैमित्तिकलयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवाव-
 साननिमित्तवशात् यो लयः ।) प्रलयविशेषः ।
 यथा,—
 “चतुर्गुणसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
 अनादृष्टश्च कल्पान्ते जायते शतवर्षिकी ॥
 उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
 ते तु पीत्वा जलं सर्वं शोषयन्ति जगत्त्रयम् ॥
 भूमिः, स्वर्गमहर्लोकसंस्था यान्ति जनं जनाः ।
 रूद्रो भूत्वा त्वसौ विष्णुः पातालानि दहत्यधः ॥
 विष्णुर्दहति लोकश्च सुखान्मेघान् सृजत्यलम् ।
 वर्धन्ते च वर्षशतं नानावर्णा महाधराः ॥
 विष्णुस्य जः शतं वाति वर्षाणां वायुर्लवितः ॥
 विष्णुरेकार्णवे पीत्वा सर्वं ब्रह्मस्वरूपधृक् ।
 शतैरनन्तासने विष्णुर्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 सुभा युगसहस्रं स जगद्भूयोऽष्टजड्वरिः ॥
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
 “आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
 लयः ॥ ”)
 नैमित्तिकज्ञानं, क्ली, (नैमित्तिकश्च तत् स्नानञ्चेति ।
 निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं स्नान-
 मित्येके ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्तव्य-
 स्नानम् । यथा,—
 “चाण्डालशवयूपादि सृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।
 स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि
 तत् ॥ ”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 नैमिषारण्यं, क्ली, (निमिषान्तरमात्रेण निहतं
 आसुरं बलं यत्र ततस्तत् नैमिषं अरण्य-
 मिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “तेन चक्रेण तत्सैन्यमासुरं दौर्जयं चणात् ।
 सप्त कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा ।
 अरण्येऽस्मिन्त्वत्स्वेव नैमिषारण्यसंज्ञकम् ।
 भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषतः ॥ ”
 इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्-
 वचनम् ॥ अपि च ।
 “देवः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
 लका मनोमयं चक्रं स दृष्ट्वा तावुवाच ह ॥

क्षिप्रमेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
 यत्रास्य नैमिः शीर्यते स देशः पुरुषधर्मः ॥
 ततो सुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
 तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नैमिरशीर्यते ॥
 नैमिषं तत् स्तुतं नाम्ना पुण्यं सर्वत्र पूजितम् ।
 सिद्धचारणसङ्कीर्णं यच्चगन्धर्वसेवितम् ॥
 स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नेमिषमुत्तमम् ।
 अत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
 तपस्तप्ता पुरा देवा लेभिरे प्रचुरान् भगान् ॥ ”
 इति कौर्म ४० अध्याये षट्कुलीयान् प्रति
 ब्राह्मवाक्यम् ॥ (कश्चि चालयशान्तोऽपि पाठो
 दृश्यते तत्र तु ब्रह्मणा विरुद्धस्य मनोमयचक्रस्य
 नैमिः शीर्यते यत्रेति युत्पत्त्या नैमिषं नैमिष-
 मेव नैमिषं तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा
 च वायवीये ।
 “एतन्मनोमयं चक्रं मया स्तुतं विरुध्यते ।
 यत्रास्य शीर्यते नैमिः स देशः तपसः शुभः ॥
 इत्युक्त्वा सूर्यसङ्काशं चक्रं दृष्ट्वा मनोमयम् ।
 प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः ॥
 तेऽपि हृष्टतमा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम् ।
 प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नैमिषं शीर्यते ॥
 तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ॥ ”
 तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३२ ।
 “कलिकालविभीताः स्मो नैमिषारण्यवासिनः ।
 ब्रह्मणात्र समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥
 कथितं तेन नः सर्वान् गच्छन्त्वेतस्य पृष्ठतः ।
 नैमिः संशीर्यते यत्र स देशः पावनः स्तुतः ॥
 कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित् संभविष्यति ।
 तावत् तिष्ठन्तु तत्रैव यावत् सत्ययुगं पुनः ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृहीत्वा तत्कथानकम् ।
 चालयन्निर्गतसूर्यं सर्वदेशदिदृक्षुः ॥
 प्रेत्यात्र चालयश्चक्रं नैमिः शीर्योऽत्र पश्यतः ।
 तेनेदं नैमिषं प्रोक्तं क्षेत्रं परमपावनम् ॥ ”)
 नैमेयः, पुं, (नि + मेड् प्रणिदाने + अचो यत् इति
 यत् । ततः स्वार्थे प्रज्ञादण् । मिधातुना
 निव्यन्नमिति केचित् ।) परिवर्त्तः । विनिमयः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥
 नैयग्रोधं, क्ली, (न्यग्रोधस्य विकारः ततः ब्रह्मादिभ्यो-
 ऽण् ।) ४ । ३ । १६४ । इत्यण् । तस्य विधान-
 सामर्थ्यात् फले न लुक् । “न्यग्रोधस्य च केव-
 लस्य । ” ७ । ३ । ५ । इति न टडिरेजागमश्च ।
 न्यग्रोधफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८ । न्यग्रोध-
 जातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥
 नैयङ्कवं, त्रि, (न्यङ्कोर्विकार इति । “प्राणिरज-
 तादिभ्योऽण् । ” ४ । ३ । १५४ । इति विकारे-
 ऽण् ।) न्यङ्कुन्दगजातवस्त्रचर्मसादि । इति वोप-
 देवरामतर्करागीशौ ॥
 नैयतं, क्ली, (नियतस्येदं इति । नियत + अण् ।)
 नियतत्वम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्यय-
 निध्यम् ॥
 नैयायिकः, पुं, (न्यायं गीतमादिप्रणीतं तर्कशास्त्र-
 विशेषं अधीते वेत्ति वा । न्याय + “क्रतृकृथादि-

ह्यङ्गाङ्क् । ” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) न्यायवेत्ता ।
 न्यायाध्येता । तत्पर्यायः । स्वाच्छपादः २
 साम्नादिकः २ आर्हितः ४ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
 “नैयायिकानां मुखेन वरुणस्यात्मजेन च ।
 पराजितो यत्र वन्दी विवादेन महात्मना ॥ ”)
 नैरन्तर्यं, क्ली, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर
 + अण् ।) निरन्तरत्वम् । निरन्तरस्य भाव
 इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिध्यम् ॥ (यथा मनौ । ६ ।
 २७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लुकभट्टः ।
 “ये च ददति तानपि नैरन्तर्यादपराधगोचरा
 पेक्षया घातयेत् ॥ ”)
 नैराशं, क्ली, (निराशस्य निरभिलाषस्य भावः
 इति । निराश + अण् ।) आशया अभावः ।
 यथा,—
 “आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।
 आशया पिङ्गला वेष्ट्या कृत्वा जन्म निरर्थकम् ॥ ”
 इति ब्रह्मवैवर्ततीयश्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अः ।
 (यथा, महाभारते । १ । २२५ । १ ।
 “स तु नैराश्यमापन्नः सदा म्लानिसमन्वितः ।
 पितामहसुपागच्छत् संक्रुद्धो हृद्यवाहनः ॥ ”)
 नैरुक्तं, त्रि, (निरुक्तस्येदं निरुक्तौ भवं वा । “अणु-
 गयनादिभ्यः । ” ४ । ३ । ७३ । इति अण् ।)
 निरुक्तसम्बन्धि । यथा, “षष्ठेयत्र दृभिष्टेति यस्य
 ठः न डः इति नैरुक्तम् ॥ ” इति रामतर्क-
 वागीशः ॥
 (निरुक्तं यन्मविशेषं वेत्ति अधीते वा । निरुक्त-
 वेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
 “त्रैविद्यो हैतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥ ”)
 नैर्कर्तः, पुं, (निर्कर्तृत्वेन । इत्यण् ।) राक्षसः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
 “तस्यापि निर्कर्तृतिर्भाया नैर्कर्ता येन
 राक्षसाः ॥ ”)
 पश्चिमदक्षिणकोणाधिपतिः । इत्यमरः । १ ।
 १ । ६३, १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते तत्कोणा-
 धिपती राहुः । यथा,—
 “सूर्यः शुक्रः जमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी ।
 सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्रागादिदिग्धीश्वराः ॥ ”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 नैर्कर्तृती, क्ली, (निर्कर्तृतिर्यमिति । निर्कर्तृतीऽधि-
 ष्टाता यस्यां वा । अण् ङीप् च ।) अवाची-
 प्रतीत्योर्मध्या दिक् । नैर्कर्तृकोणः । इति
 राजनिर्घण्टः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः ।
 ११ । १०५ ।
 “सूर्यं वा शिश्रुषणावुत्तकलाधाय चाङ्गलौ ।
 नैर्कर्तृतीं दिग्मातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ ”)
 नैर्गुण्यं, क्ली, (निर्गुणस्य भावः कर्म वा । निर्गुण +
 अण् ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ ।
 १ । ६ ।
 “परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमज्ञो कलीलया ।
 गृहीतचेता राजर्षे आख्यातं यदधीतवान् ॥ ”
 (यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

शब्दरत्नावली ॥ सायंकालः । मूलम् । ऊर्ध्वम् ।
इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
नैमिः, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी + “नियो-
मिः” उणां । ४ । ४३ । इति मिः ।) चक्र-
परिधिः । रघचक्रस्य भूमिस्यभिभागः । तत्-
पर्यायः । प्रधिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥
नैमी ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
“मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिख-
रिभिः ॥”)
कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः । इति भरतः ॥
(प्रान्तभागः । यथा, रघुः । ६ । १० ।
“अजयदेकरथेन स मेदिनी-
सुदधिनैमिमधिव्यश्रासनः ॥”)
भूमिस्यकूपपट्टः । इत्यर्थः । कूपस्य समीपे रज्जु-
धारणार्थं त्रिदास्यन्तम् । इति स्वामी ॥ तत्-
पर्यायः । त्रिका २ । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥
कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—
“नैमिर्नैमीतिका च स्यात् कूपान्तिकसमस्थले ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
नैमिः, पुं, जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ॥
तिनिशृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ मथुरादौ
तिनाश इति ख्यातः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा,
भागवते । ८ । २१ । १६ ।
“हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः ।
मा युध्यत निवर्त्तन् न नः कालोऽयमर्थकृत ॥”
नयति शृज्नु विनाशमिति । नी + “नियो मिः”
उणां ४ । ४३ । इति मिः । वज्रः । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥)
नैमिचक्रः, पुं, परीक्षितं शृजः असीमकृष्णस्य पुत्रः ।
स हस्तिनागरे नदा हृते कौशाम्ब्यां पुण्यां
राजासीत् । इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३६ ॥
(अस्मैव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजा-
वल्याम् १ परिच्छेदे ।
“गजाज्ये हृते नदा कौशाम्ब्यां निवसन् मुदा ।
षट्सप्ततिमितान् वर्षान् तथा मासत्रयाधिकान् ।
सुक्ता भोगान् गतः स्वर्गं सुप्तं राज्येऽभिषिच्य च ॥”)
नैमी, [नृ] पुं, (नैम ऊर्ध्वमस्यास्तीति । नैम +
इनिः ।) तिनिशृत्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नैमी, स्त्री, (नैमि + वा डीष् ।) नैमिः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (तिनिशृत्तः । पर्यायो-
ऽस्या यथा,—
“स्यन्दनस्तिनिशी नैमी ————”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
नैहा, [ऋ] पुं, (नयति शुभमिति । नी + “नमृ-
नेष्टृत्ववृत्तिः” उणां २ । ६६ । इति लृट्प्रत्य-
येन साधुः ।) ऋत्विक् । इति संचिप्रसारो-
णादित्तिर्भरिप्रयोगश्च ॥ (लृट्प्रत्यये । इति
सायनः ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
“अभियज्ञं गृणीहि नो यावो नैष्टः पिब ऋतुना ॥”
नैकटिकः, त्रि, (निकट + “निकटे वसति” ४ ।
४ । ७३ । इति ठक् ।) निकटवर्ती । यथा,—

“ब्रातीन्यालदीप्रास्त्रः सुवनः परिपूजयन् ।
प्रधेदलाम्बहात्रक्षैराटनैकटिकाग्रमान् ॥”
इति भट्टिः । ४ । १२ ॥
नैकयं, स्त्री, निकटस्य भाव इत्यर्थे षष्ठाप्रत्यय-
निष्पन्नम् । निकटत्वम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १५ । १२५ ।
“बाधते तच्च नैकव्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रचाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥”)
निकटभवे, त्रि ॥
नैकभेदः, त्रि, (न एको भेदोऽवेति ।) उच्चा-
वचम् । अनेकप्रकारः । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥
नैकवेद्यः, पुं, (निकषाया अपत्यमिति । निकषा +
ठक् ।) निकषापुत्रः । राक्षसः । इति हला-
युधः ॥
नैगमः, पुं, (निगम एव । स्वार्थे अण् ।) उप-
निषत् । वणिक् । (यथा, रामायणे । १ ।
७७ । २३ ।
“एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥”
“नैगमा वणिजः” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
नागरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ नयः ।
(यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।
“तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ॥”)
ऋतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३१ ॥ त्रि
निगमसम्बन्धिनि, ॥ (निगमशास्त्रवेत्तरि । यथा,
महाभारते । १३ । १६७ । ४ ।
“द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यशः ॥”)
नैचिकं, स्त्री, (नीच + ठक् ।) गोः शिरोदेशः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ॥
नैचिकी, स्त्री, (नीचेश्वरतीति ठक् । यदा निचिः
कर्णशिरोदेशः । ततः स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचि-
कमस्याः । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ततो
डीप् ।) उत्तमा गौः । इत्यमरः । २ । ६७६ ॥
नैजं, त्रि, (निजस्येदमिति । निज + अण् ।)
निजसम्बन्धि । स्वीयम् । यथा,—
“ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्श्वतम् ।
आमेयस्य च पार्श्वतं नैजं पाशुपतस्य च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे वाणयुद्धे ॥
(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।
“स ददौ दर्शनं नैजं यावच्चर्मस्यो हरः ॥”)
नैत्यं, स्त्री, नित्यत्वम् । नित्यस्य भाव इत्यर्थे षष्ठा-
प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (नित्यसम्बन्धि । नित्यकर-
णीयं वा ॥)
नैपालः, पुं, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः अण् ।)
नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेपालदेश-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (भूनिम्बविशेषः । यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
“किरातकोऽन्यो नैपालः सोऽर्द्धतित्तो ज्वरा-
न्तकः ॥”
इत्युजातिभेदः । यथा तत्रैव २ भागे । अथ
सूचीपत्रे नेपालीदीर्घपत्रनीलपोराणां गुणाः ॥
“सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तज्ञाः सकषाया विदाहिनः ॥”)

नेपालिकं, स्त्री, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः
इति ठक् ।) ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(ताम्रशब्देऽस्य गुणादिकं व्याख्यातम् ॥)
नेपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यण् डीप् च ।)
नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथा—
पर्यायः ।
“नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमल्लिका ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मनःशिला । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“मनःशिला मनोगुप्ता मनोक्ता नागजिह्वा ।
नेपाली कुनटी गोला शिलादिव्यौषधिः सुता ॥”
इति भावप्रकाशः । १ । १ । १ ।
शेफालिका । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥ नीवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नैपुणं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा इति ।
“हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥” ५ । १ । १२ ॥
इत्यण् ।) नैपुण्यम् । यथा, माघे । १६ वर्गे ।
“प्रकटान्यपि नैपुणं महत्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विपरीतमथात्मनो गुणान्
भृशमाकौशलमायुचैतसा ॥”
(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।
“वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुण्यं
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं ॥”
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं कर्म वा ।
नैपुण्यं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्मणि च । ५ । १ । १२ ॥)
वचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । निपुणस्य भाव इत्यण् ।
इति व्यञ् ।) निपुण्यता । निपुण्यम् । यथा,—
“अशक्यः सहसा राजन् भवो बोद्धुं परस्मै
अन्तःस्वभावेर्गौतैस्तेनैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ वर्गे ।
नैमित्तिकं, त्रि, (निमित्तादागतं यथा यथा ।
इति ठक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—
“नैमित्तिकानि काम्यानि निमित्तानि निमित्तानि यथा यथा
तथा तथैव कार्याणि नात्र कालं विचारयेत् ॥”
इति मल्लमास्यकर्मणि ।
माससंवत्सरादिविशेष-नियम-सूत्रावल्यादिभिः
कादाचित्कनिमित्तोत्पन्नं । यथा,—
तत्कालादि । यथा,—
“नित्यनैमित्तिके कुर्वातु प्रयतः सन् मल्लिकार्जुनः
“नित्यनैमित्तिके कुर्वातु प्रयतः सन् मल्लिकार्जुनः
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्चाङ्गं तदध्ययनकर्त्तुं वा इति
(निमित्तं वेत्ति निमित्तबोधकप्रत्ययमन्त्रे तदध्ययनकर्त्तुं वा इति
ठक् । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्त्तुं वा इति
नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी क्रियेत्यर्थः ।)
चेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थः । यथा,—
वदधिकारिकर्तव्यकर्म । यथा,—
“नित्यां नैमित्तिकीं काम्यां क्रियां पुष्पामश्रुतम् ।
समाख्याद्वि द्विजश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मत्तः ॥”
उच्यते उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकक्रिया
तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥

जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।
 पुत्रस्य कुर्वीत पिता आङ्गवाभ्युदयात्मकम् ॥
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ३० । १ ।
 “नित्यं नैमित्तिकश्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा ।
 गृहस्थस्य तु यत् कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥ ”)
 नैमित्तिकदानं, क्ली, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति
 दा + भावे ल्युट् । अस्य निरुक्तिर्यथा ।) निमित्त-
 निश्चयवदधिकारिकर्तव्यदानम् । यथा,—
 “यत् पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
 नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरनुष्ठितम् ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 नैमित्तिकलयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवाव-
 साननिमित्तवशात् यो लयः ।) प्रलयविशेषः ।
 यथा,—
 “चतुर्गुणसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
 अनादृष्टश्च कल्पान्ते जायते शतवर्षिकी ॥
 उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
 ते तु पीत्वा जलं सर्वं शोषयन्ति जगत्तयम् ॥
 भूमिः स्वर्गमहलोकसंस्था यान्ति जनं जनाः ।
 रजो भूत्वा तसौ विष्णुः पातालानि दहत्यधः ॥
 विष्णुर्देहिलोकश्च सुखान्तेष्वान् सृजत्यलम् ।
 वर्धन्ते च वर्षशतं नानावर्णा महाधराः ॥
 विष्णुस्यजः शतं वाति वर्षाणां वायुस्त्विजः ॥
 विष्णुरेकार्णवे पीत्वा सर्वं ब्रह्मस्वरूपधृक् ।
 शतैरनन्तासने विष्णुर्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 सुभा युगसहस्रं स जगद्भूयोऽसृजद्वरिः ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
 “आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
 लयः ॥ ”)
 नैमित्तिकज्ञानं, क्ली, (नैमित्तिकश्च तत् ज्ञानश्चेति ।
 निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं ज्ञान-
 मित्येके ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्तव्य-
 ज्ञानम् । यथा,—
 “चाण्डालशवयूपादि सृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।
 स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि
 तत् ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 नैमिषारण्यं, क्ली, (निमिषान्तरमात्रेण निहतं
 आसुरं बलं यत्र ततस्तत् नैमिषं अरण्य-
 मिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “तेन चक्रेण तत्सैन्यमासुरं दौर्जयं चणात् ।
 सप्त कल्पा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा ।
 उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ॥
 अरण्येऽस्मिन्स्वतस्त्वेनैमिषारण्यसंज्ञकम् ।
 भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषतः ॥”
 इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्-
 वचनम् ॥ अपि च ।
 “देशं वः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
 उक्त्वा मनोमयं चक्रं स खट्वा तावुवाच ह ॥

क्षिप्रमेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
 यत्रास्य नैमिः शीर्येत स देशः पुरुषधर्म ॥
 ततो मुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
 तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नैमिरशीर्येत ॥
 नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्वत्र पूजितम् ।
 सिद्धचारणसङ्कीर्णं यच्चगन्धर्वसेवितम् ॥
 स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नेमिषमुत्तम् ।
 अत्र देवाः सगन्धर्वाः सद्योऽरगराक्षसाः ।
 तपस्तप्ता पुरा देवा लेभिरे प्रचुरान् भगान् ॥”
 इति कौर्म ४० अध्याये षट्कुलीयान् प्रति
 ब्राह्मवाक्यम् ॥ (कचि चालयशालोऽपि पाठो
 दृश्यते तत्र तु ब्रह्मणा विरुद्धस्य मनोमयचक्रस्य
 नैमिः शीर्येत यत्रेति युत्पत्त्या नैमिषं नैमिष-
 मेव नैमिषं तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा
 च वायवीये ।
 “एतन्मनोमयं चक्रं मया स्मृतं विरुध्यते ।
 यत्रास्य शीर्येत नैमिः स देशः तपसः शुभः ॥
 इत्युक्त्वा स्मृत्यसङ्काशं चक्रं खट्वा मनोमयम् ।
 प्रणिपत्य महादेवं विसर्ज्य पितामहः ॥
 तेऽपि हृष्टतमा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम् ।
 प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नैमिषं शीर्येत ॥
 तद्धनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ॥”
 तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३२ ।
 “कलिकालविभीताः स्मो नैमिषारण्यवासिनः ।
 ब्रह्मणात्र समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥
 कथितं तेन नः सर्वान् गच्छन्त्वेतस्य पृष्ठतः ।
 नैमिः संशीर्येत यत्र स देशः पावनः स्मृतः ॥
 कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित् संभविष्यति ।
 तावत् तिष्ठन्तु तत्रैव यावत् सत्ययुगं पुनः ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृहीत्वा तत्कथानकम् ।
 चालयन्निर्गतसूयं सर्वदेशदिदृच्छया ॥
 प्रेत्यात्र चालयश्चक्रं नैमिः शीर्योऽत्र पश्यतः ।
 तेनेदं नैमिषं प्रोक्तं क्षेत्रं परमपावनम् ॥”
 नैमेयः, पुं, (नि + मेड् प्रणिदाने + अचो यत् इति
 यत् । ततः स्वार्थे प्रज्ञादाण् । मिधातुना
 निष्पन्नमिति केचित् ।) परिवर्तः । विनिमयः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥
 नैयग्रोधं, क्ली, (न्यग्रोधस्य विकारः ततः ब्रह्मादिभ्यो-
 ऽण् ।) ४ । ३ । १६४ । इत्यण् । तस्य विधान-
 सामर्थ्यात् फले न लुक् । “न्यग्रोधस्य च केव-
 लस्य । ” ७ । ३ । ५ । इति न टडिरेजागमश्च ।
 न्यग्रोधफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ न्यग्रोध-
 जातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥
 नैयङ्कवं, त्रि, (न्यङ्कोर्विकार इति । “प्राणिरज-
 तादिभ्योऽण् । ” ४ । ३ । १५४ । इति विकारे-
 ऽण् ।) न्यङ्कुन्दगजातवस्त्रचर्मदि । इति वोप-
 देवरामतर्कवागीशौ ॥
 नैयत्यं, क्ली, (नियतस्येदं इति । नियत + अण् ।)
 नियतत्वम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्यय-
 निष्पन्नम् ॥
 नैयायिकः, पुं, (न्यायं गीतमादिप्रणीतं तर्कशास्त्र-
 विशेषं अधीते वेत्ति वा । न्याय + “क्रतूक्थादि-

स्रजाङ्गक । ” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) न्यायवेत्ता ।
 न्यायाध्येता । तत्पर्यायः । स्वाच्छपादः २
 साम्नादिकः २ आर्हितः ४ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
 “नैयायिकानां मुखेन वरुणस्यात्मजेन च ।
 पराजितो यत्र वन्द्यो विवादेन महात्मना ॥”)
 नैरन्तर्यं, क्ली, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर
 + अण् ।) निरन्तरत्वम् । निरन्तरस्य भाव
 इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (यथा मनौ । ६ ।
 २७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लुकभट्टः ।
 “ये च ददति तानपि नैरन्तर्यादपराधगोचरा
 पेक्षया घातयेत् ॥”)
 नैराशं, क्ली, (निराशस्य निरभिलाषस्य भावः
 इति । निराश + अण् ।) आशाया अभावः ।
 यथा,—
 “आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।
 आशया पिङ्गला वेश्या कृत्वा जन्म निरर्थकम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपञ्चमोऽध्यायः ६७ अः ।
 (यथा, महाभारते । १ । २२५ । १ ।
 “स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
 पितामहमुपागच्छत् संक्रुद्धो हृद्यवाहनः ॥”)
 नैरुक्तं, त्रि, (निरुक्तस्येदं निरुक्तौ भवं वा । “अण-
 गयनादिभ्यः । ” ४ । ३ । ७३ । इति अण् ।)
 निरुक्तसम्बन्धि । यथा, “षष्ठेयत्र शुभितेति यस्य
 ठः न ङः इति नैरुक्तम् ॥” इति रामतर्क-
 वागीशः ॥
 (निरुक्तं यत्प्रविशेषं वेत्ति अधीते वा । निरुक्त-
 वेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
 “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥”)
 नैर्ऋतः, पुं, (निर्ऋतेरपत्यम् । इत्यण् ।) राक्षसः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
 “तस्यापि निर्ऋतिर्भाया नैर्ऋता येन
 राक्षसाः ॥”)
 पश्चिमदक्षिणकोणाधिपतिः । इत्यमरः । १ ।
 १ । ६३, १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते तत्कोणा-
 धिपती राहुः । यथा,—
 “सूर्यः शुक्रः जमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी ।
 सौम्यास्त्रिदशमन्त्री च प्रागादिदिग्धीश्वराः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 नैर्ऋती, क्ली, (निर्ऋतेरियमिति । निर्ऋतोऽधि-
 हाता यस्यां वा । अण् ङीप् च ।) अवाची-
 प्रतीचोर्मध्या दिक् । नैर्ऋतकोणः । इति
 राजनिर्घण्टः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः ।
 ११ । १०५ ।
 “स्वयं वा शिश्रुषणावुत्तुल्लभाधाय चाङ्गलौ ।
 नैर्ऋतीं दिग्गमातिष्ठेदनिपातादजिह्वगः ॥”)
 नैर्गुण्यं, क्ली, (निर्गुणस्य भावः कर्म वा । निर्गुण +
 अण् ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ ।
 १ । ६ ।
 “परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमशोकलीलया ।
 गृहीतचेता शान्तर्त्वे आस्थानं यदधीतवान् ॥”
 (यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

नैवेद्यं

“गुणाभिः संश्रयाद्राजन् नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥
न सन्ति प्रकृतेः सत्त्वादि गुणा यत्र ज्ञानयोगे ।
तत्त्वज्ञानयोगः । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३२ ॥
“ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ॥”
नैर्मल्यं, क्ली, (निर्मलस्य भावः । इति ध्वज् ।)
निर्मलत्वम् । (तथा च हारीतेनोक्तम् ।
“जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी ॥”)
विषयवैराग्यम् । यथा,—
“विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागस्तु नैर्मल्यं समुदाहृतम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
नैल्यं, क्ली, (नीलस्य भावः । ध्वज् ।) नीलिमा ।
इति सुगंधोद्यतीकायां रामतर्कवागीशः ॥
नैविद्यं, क्ली, वंशफुत्कारगुणविशेषः । यथा,—
“नैविद्यं प्रौढता चापि सुस्वरत्नं श्रीप्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(निविडस्य भावः । निविड + ध्वज् ।) निवि-
डता च ॥
नैवेदं, क्ली, (निवेदं निवेदनमर्हतीति । निवेद +
ध्वज् ।) देवाय निवेदनीयद्रव्यम् । तस्य निरुक्ति-
र्यथा,—
“चतुर्विधं कुलेष्टानि द्रव्यं ते षड्रसान्वितम् ।
निवेदनात् भवेत्तु नैवेदं तदुदाहृतम् ॥”
इति कुलार्णवे १७ उक्तासः ॥
तद्व्याख्यानं यथा,—
“ससितेन सुशुद्धेन पायसेन ससर्पिषा ।
सितोदनं सकदलिदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
तत् पञ्चविधम् । यथा,—
“निवेदनीयं यद्वद्रथं प्रशस्तं प्रथतं तथा ।
तद्व्याख्यानं पञ्चविधं नैवेदमिति कथ्यते ॥
भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च पेयं च च्यव्यं पञ्चमम् ।
सर्वत्र चैतन्नैवेदमारार्यास्ये निवेदयेत् ॥” * ॥
तत् पात्रं यथा,—
“तेजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा ।
ताम्रं वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथवा पुनः ॥
यज्ञदारुमये वापि नैवेदं स्थापयेद्बुधः ।
सर्वाभावे च माहेये खड्गस्तघटिते यदि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तद्दानफलं यथा,—
“नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनामृतं भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च नैवेद्येषु प्रतिष्ठिताः ॥
सर्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्वतुष्टिदम् ।
ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा ॥
मनसापि महादेवे नैवेद्यं दातुमिच्छति ।
यो नरो भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् ॥
महामायां कदा देवीमर्चयिष्यामि शक्तितः ।
नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु यः ।
स सर्वकामान् संप्राप्य मम लोके महीयते ॥”
इति कालिकापुराणे । १६६ । १७० । अध्यायः ॥
तत्कालौ यथा,—

८२६ नैवेद्यं

“अर्वाक् विसर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते ।
विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति क्षणात् ॥
पञ्चरात्रविदो सुखा नैवेद्यं मुञ्जते सुखम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
तस्य स्थापनक्रमो यथा,—गौतमीये ।
“नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ॥
दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
पञ्च देवतावामे आम्रात्रश्चैव दक्षिणे ॥
पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।
दक्षिणं परित्यज्य वामे चैव निधापयेत् ।
अभोध्यं तद्वेदं पानीयं सुरोपमम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
तन्मुद्रा यथा,—
“नैवेद्यमुद्रामङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां प्रदर्शयेत् ।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मुद्रा प्राणस्य कीर्तिता ॥
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरपानस्य तु मुद्रिका ।
अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरदानस्य तु सा स्मृता ॥
तर्जन्यनामामध्याभिः साङ्गुष्ठाभिश्चतुर्थिका ।
सर्वाभिः सा समानस्य प्राणादनेषु योजिता ॥
तारपूर्वां जपेन्मुद्रां प्राणादीनां प्रदर्शयेत् ॥”
इति यामलः ॥
ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा,—
“साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपी जनार्दनः ।
ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टः सर्वदेवताः ॥
देवाय दत्त्वा नैवेद्यं द्विजाय न प्रयच्छति ।
भस्मीभूतं च नैवेद्यं पूजनं निष्फलं भवेत् ॥
देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्यं विना हरिः ।
प्रशस्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥”
शूद्रस्य तद्व्यवधानविधिर्यथा,—
शूद्रश्चैव हि भक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
आमानं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
विष्णुनैवेद्यभोजनफलादि स्कान्दे ।
“कृत्वा चैवोपवासस्तु भोक्तव्यं दादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्वाकोटिविनाशनम् ॥
पात्रे ।
हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरिः ।
पादोदके निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
स्कान्दे ।
अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतेस्तथा ।
तुल्यं फलं भवेदेवि । विष्णोर्नैवेद्यभक्षणत् ॥
पादोदके निर्माल्यं नैवेद्यं विप्रेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥
वक्त्रं च गृह्यपरिशिष्टे ।
पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं सुक्ता चान्द्रायणचरेत् ॥
खदत्तमिति विशेषणीयम् ॥ स्मृतौ ।
ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थयतिभिस्तथा ।
भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्या विचारणा ॥”
अपि च ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
“विष्णोर्निवेदितं पुण्यं नैवेद्यं वा फलं जलम् ।

नैवेद्यं

प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं त्यागेन ब्रह्महा जनः ।
भयश्रीभैरवद्विष्ट भयज्ञानो भवेन्नरः ।
यस्य जेद्विष्णुनैवेद्यं भाग्येनोपास्यतं शुभम् ।
प्राप्तिमात्रेण यो मुञ्क्ते भक्ता विष्णुनिवेदितम् ॥
पुंसां शतं समुद्रं जीवन्मुक्तः स्वयं भवेत् ।
विष्णुनैवेद्यभोजी यो नित्यं वा प्रणमेद्भक्तिम् ॥
पूजयेत् स्तौति वा भक्ता स विष्णुसदृशो भवेत् ।
पुंश्चल्यन्नमवीरान् शूद्राश्चाहान्नमेव च ।
यद्वरेरनिवेद्यं यथासामंभक्ष्यम् ॥
शिवलिङ्गप्रदत्तान् यदन्नं शूद्रयाजिनाम् ।
चिकित्सकद्विजान् देवदत्तं देवलान् तदेव च ॥
कन्याविक्रयिणामन्नं यदन्नं योजिजीविनाम् ।
अशुद्धान्नं पर्युषितं सर्वभक्ष्यावशेषकम् ॥
शूद्रापतिद्विजान् वृषवाहद्विजान् भवेत् च ।
अदीक्षितद्विजानां यदन्नं शूद्राणां भवेत् च ।
अगम्यागामिनाश्चैव द्विजानामन्नमेव च ।
मित्रद्वहं कृतघ्नानामन्नं विश्वासघातनाम् ॥
मित्रासाक्ष्यप्रदानाश्च ब्राह्मणानन्नमेव च ।
एतत् सर्वं विमुष्यते विष्णोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३० अध्यायः ॥
“विष्णोर्निवेदितान्नेन यदन्नं सारं मुञ्क्ते ।
पितरोऽतिथयश्चैवमिति वेदेषु विमुक्तम् ॥
अमृतं सर्ववस्तूनां मिष्टं सारं मुञ्क्ते साधुसङ्गतः ।
विष्णोर्निवेदितान्नस्य कलां नार्हन्ति साधुसङ्गतः ॥
यदन्नं तन्नैवेद्यं यो मुञ्क्ते तपसां फलम् ।
यद्विषयसहस्राणां प्राप्नोति तपसां फलम् ॥
यो निवेद्य हरिं मुञ्क्ते भक्ता मुक्तश्च भवेत् ।
किं वा तपस्या सुतरां स हरिस्तपसां फलम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
शिवनैवेद्ये विशेषो यथा, पुण्यं फलं जलम् ।
“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं सर्वं याति पवित्रताम् ।
शालग्रामशिलास्यार्तं शिवपूजने ॥
शालग्रामशिलायां शिवपुराणे ।
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥” कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवाचैर्नरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवी नैव भक्षयेत् ॥
वैष्णवपदमन्यदेवोपासकपरम् ।
‘समानन्त्यन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्तर्यामि ॥’
एतदन्तोत्पद्यपरम् । नन्दिकेश्वरपुराणे ।
‘दत्त्वा नैवेद्यं वस्त्रादि तदादाने न तत्फलम् ।
त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥’
इति शिवदत्ते विशेषः । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
खदत्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्ता भक्ष्यावशेषकः ।
“रोगं हरति निर्माल्यं शोकं चरदोऽपि ॥
अशेषं पातकं हन्ति शान्तिं नन्दितरङ्गिणी ॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ।
शिवनैवेद्यस्याग्राह्यकारणं यथा,—
राधिकोवाच ।
“श्वम्भतस्य च विभो ! सर्वेषु सन्निभमन्नम् ।
न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्निभमन्नम् ॥”
श्रीकृष्ण उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि त्वामिच्छासं पुरातनम् ॥

पापेनानां दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥
 सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
 दर्शं मुक्तवन्तश्च नाथं नारायणं द्विजः ॥
 तुष्टाव गूढैः स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।
 अवशेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ॥
 प्राप्तमार्ज्यं तत्रैव मुक्तं तेनैव किञ्चन ।
 किञ्चिद्भक्तं वत्सूनां भक्त्याय च दुर्लभम् ॥
 सिद्धाश्रमे च तद्वत्तं गुरवे शूलपाणिने ।
 भक्त्युत्साहं तत् सर्वं मुक्तं प्राप्तिमात्रतः ॥
 सुक्ता सुदुर्लभं वस्तु ननर्त प्रेमविफलः ।
 पुलकाक्षितसर्वाङ्गः साशुनेत्रो मुदान्वितः ॥
 गायन्मम गुणं भक्त्या सुकण्ठः पञ्चवक्त्रतः ।
 रामदेवकतानेन तालमानेन सुन्दरम् ॥
 पपात ह्रस्वहस्तात् शूलश्च व्याघ्रचर्म च ।
 सयं निपत्य पञ्चाक्षरुदम्बुच्छामवाप च ॥
 अतीवकमनीयैतद्गुणध्यानैकमानसः ।
 सहस्रदलमध्यस्थं मां पश्यन् हृत्परोरुहे ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गातिनाशिनी ।
 मुदा जगाम श्रीं तत् प्रसन्नवदनेक्षणा ॥
 रुदन्तं मुच्छितं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।
 सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ॥
 शुभा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
 तां शम्भुमुदातां देवीमुत्थाय च त्रिलोचनः ।
 शोभयामास विविधं तुष्टाव संपुटाञ्जलिः ॥
 शुभा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।
 दुष्टचक्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥
 पार्वत्युवाच ।
 सुचिरं तपस्तप्ता मया लब्धस्त्वमीश्वरः ।
 त्वया विष्णोः प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ॥
 यतो न हतनैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
 यतो मत्तो गृह्णेतत् फलमेव महेश्वर ! ॥
 ते जन्मेकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
 तदा पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥
 तस्मान्मम स्तोत्रेण विनयेन चकार ह ॥
 कोषवामास विविधैर्नौतिवाक्यैर्मनोहरैः ॥
 परिगुष्टा च सा देवी भर्तारं समुवाच ह ।
 विस्मिन् देहं सत्तत् तव सौभाग्यवर्द्धितम् ।
 कथं वदामि सौभाग्यरहितं कलेवरम् ॥
 अपूर्व तव नैवेद्यं जन्मन्त्युजराहरम् ।
 किञ्चोपरि च यद्वत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ॥
 सम्यक् सत्ता सा देवी देहं त्यक्तुं समुदाता ।
 एतद्दिग्भक्तवत्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अः ॥

श्रीदेवुवाच ।

“दुर्लभं तव निर्माल्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ! ।
 तत् कथं परमेशान ! निर्माल्यं तव दूषितम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 माभैर्माभैर्महादेवि ! ज्ञानसारं शृणु प्रिये ।
 एतज्ज्ञानं महादेवि ! सारासारं परात्परम् ॥
 पञ्चभूतात्मकं देवि सुखं मे परिकीर्तितम् ।
 मध्यस्थानं स्थितं तत् तन्मुखं परमेश्वरि ! ॥
 श्यामलं तत् ईशानं सदा ऊर्ध्वं सुचिस्मिते ! ।
 कालाग्निरूपिणं तत् सर्वशक्तिमयं सदा ।
 तेजोमयं महेशानि सुखं वरानने ! ॥
 चोरोदमन्यने देवि उत्थितं गरलं विषम् ।
 उत्थितं गरलं यत्तु ब्रह्माक्षनाशकारकम् ॥
 तदेव गरलं देवि हस्ते कृत्वा तु तद्विषम् ।
 कृष्णाञ्जननिभं दिव्यं गरलं जलवत्तदा ॥
 मम हस्ते महेशानि आविरासीत् सुचिस्मिते ।
 ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
 निपीय तद्विषं सूक्ष्मं तीक्ष्णं ब्रह्माक्षनाशकम् ।
 ततः श्याममुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ॥
 तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ।
 ततः प्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ॥
 कण्ठे तु कलुषं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ।
 ततः प्रभृति देवेशि नीलकण्ठत्वमाप्नुयाम् ॥
 ईशानं मन्मुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ।
 प्रत्यङ्गिरामयं देवि मन्मुखं कमलानने ॥
 साक्षात् ज्योतिर्मयी देवी सदा मे सुखं स्थिता ।
 पत्रं वा यदि वा पुष्पं जलं वा वरवर्णिनि ॥
 अयं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
 यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्वति ॥
 अग्राह्यं तत् निर्माल्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं ततः ।
 एतत् परमेशानि निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
 स भयो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
 अग्राह्यं मम निर्माल्यं अतएव वरानने ॥
 यद्वत्तं मन्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् ।
 तन्निर्माल्यं महेशानि ! यक्षीयात् शिरसा सदा ॥
 स ब्रह्मतेजसा तस्य समतां याति सुन्दरि ! ।
 न दद्याद्यदि देवेशि ! उपचारं सुचिस्मिते ! ॥
 लिङ्गोपरि वरारोहे ! यच्च तस्य सुचिस्मिते ।
 निगदामि शृणु प्रौढे वचनं मम कामिनि ॥
 स एव नारकी भूत्वा नरकं सर्वदाप्नुयात् ।
 अशेषनरकं मुक्ता अशेषयोनिमाज्जेत् ॥
 अशेषस्यावरं देवि जङ्गमश्च तथा प्रिये ।
 मुक्ता तु सर्वपापान् स अशेषक्रिमितां व्रजेत् ॥
 शृणु देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पार्वति ।
 उपचारं स्थापयित्वा पूतं पात्रान्तरे प्रिये ॥
 कृत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं निवेद्येत् ।
 वामदेवादि देवेशि मुखे वरवर्णिनि ॥
 भक्ष्यं मम देवेशि ब्रह्माक्षनाशकारकम् ।
 एतद्दिग् परमेशानि ! ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
 अशुचिर्वा शुचिर्वापि उच्छिष्टं भक्षयेद्यदि ।
 स एव परमाराध्यः साक्षाद्ब्रह्म सुचिस्मिते ॥
 उच्छिष्टभक्षणे कामी स एव श्रीसदाशिवः ।

निर्माल्यं दृढभक्तित्वाद्गृहीयः दूष्यस्तु पार्वति ॥
 प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ।
 निर्माल्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वाः किन्नरादयः ।
 ते सर्वे परमेशानि वराकाः चुद्रुवुहयः ॥
 निर्माल्येषु च देवेशि ! अधिकारी कथं भवेत् ॥”
 इति लिङ्गार्चनतन्त्रे । १३ । १४ । पटलः ॥
 नैवेशिकं, लो, (निवेशाय गार्हस्थाय हितम् ।
 निवेश + ठक् ।) निवेशनार्थं गार्हस्थाय यत्
 कथा दीयते तत् । इति मिताचरा ॥ यथा,
 याज्ञवल्क्यः । १ । २१० ।
 “भूदीपांश्चान्नवस्त्रांस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।
 नैवेशिकं खण्डेधुयं दत्त्वा खर्गं महीयते ॥
 निवेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 नैशं, त्रि, (निशाया इदम् । निशा + “तस्येदम् ।”
 ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) निशासम्बन्धि ।
 (यथा, दृष्टसंहितायाम् । ४ । २ ।
 “सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छिता-
 स्तमो नैशम् ।
 क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिर-
 स्यान्तः ॥” * ॥
 निशायां भवम् । निशा + “निशाप्रदोषाभ्याश्च ।”
 ४ । ३ । १४ । इति पक्षे अण् ।) निशाभवम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, मनुः । १२ । १०२ ।
 “पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिलैश्चैव नैशोऽपि ।
 पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥”)
 नैशिकं, त्रि, (निशायां भवम् । निशा + “निशा-
 प्रदोषाभ्याश्च ।” ४ । ३ । १४ । इति ठक् ।)
 निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । (निशा-
 व्यापकम् । स्त्रियां ङीप् । यथा, मनुः ।
 ५ । ६७ ।
 “नृणामकृतचूडाणां विशुद्धिनैशिकी स्मृता ॥”)
 नैश्वित्यं, त्रि, निश्चितत्वम् । निश्चितस्य भाव इत्यर्थे
 णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
 नैषधः, पुं, (निषधानां राजा । निषध + अण् ।)
 नलराजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । ५३ । १६ ।
 “तस्याः समीपे तु नलं प्रशंसन्तुःकुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥”
 निषधदेशाधिपतिः । यथा, रघुः । १८ । १ ।
 “स नैषधस्यार्थपतिः सुताया-
 सुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ॥”
 वर्षविशेषः । जम्बुद्वीपेश्वरोऽमीश्वरस्तु स्वपुत्राय
 हरिवर्षाय वर्षमेतद्दत्तवान् । यथा, विष्णु-
 पुराणे । २ । १ । २० ।
 “तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥”
 नैषधं नलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । नैषध + अण् ।
 स्वनामख्यातो हर्षदेवविरचितो दार्विशसर्गा-
 लकः काव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—
 “उदिते नैषधे काव्ये क माघः कच भारविः ॥” * ॥
 निषधानामयमिति । “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ।
 इत्यण् ।) निषधसम्बन्धिनि, त्रि ॥

नोपरथा

नैष्किकः, पुं, (निष्के स्वर्णे दीनारे तदागारे वा नियुक्तः । निष्क + "तत्र नियुक्तः ।" ४।४। ६६ । इति ठक् ।) रूप्याध्यक्षः । इत्यमरः । २। ८। ७ ॥ टङ्कपतिः । पुरुषाश्चादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षः । इति भरतः ॥ (त्रि, निष्केण क्रीतं निष्कस्य विकारो वा । "क्रीतवत् परिमाणात् ।" ४।३।१५६ । इत्यभि- देशात् "असमासे निष्कादिभ्यः ।" ५।१।२० । इति ठक् । निष्कक्रीते । निष्कविकारे ॥)

नैष्ठिकः, त्रि, (निष्ठा विद्यतेऽस्येति । निष्ठा + मत्वर्थोऽयञ्क् ।) ब्रह्मचर्यं कृत्वा यावज्जीवं "गुरुकुले यो वसति सः । यथा,—
नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥
अनेन विधिना देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥"

इति गरुडपुराणम् ॥

(यथा, महाभारते । ३।२२२।२७ ।

"शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व्वानराः ।

क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥")

नैसर्गिकः, त्रि, (निसर्गादागतः । निसर्ग + ठक् ।)

स्वाभाविकः । (यथा, रघुः । ५।३७ ।

"रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ॥")

यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये ।

"पृच्छामस्वामियं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः ।

कस्य वा शिञ्जिता राजन् किंवा नैसर्गिकी तव ॥"

नैस्त्रिंशिकः, त्रि, (निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरण-

मस्य । निस्त्रिंश + "प्रहरणम् ।" ४।४।५७ ।

इति ठक् ।) खड्गधारी । निस्त्रिंशेन प्रह-

रति यः । तत्पर्यायः । असिहेतिः २ । इत्य-

मरः । २।८।७० ॥ असिहेतिकः ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥

नो, अ, (नह + डो ।) नहि । अभावः । इत्य-

मरः । ३।४।११ ॥ (यथा, अपराधभञ्जन-

स्तोत्रे । ७ ।

"नो शक्यं स्वार्त्तकर्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवाया-

कुलाख्यम् ॥")

नोधाः, [सु] पुं, (नूयते स्तूयते इति । नु + "नुवो

घट् ।" उणां ४।२२५ । इति असिः धुट्

च । पदा, नवं दधातीति । नव + धा + अङ् ।

नवशब्दस्य नोभावश्च । इति यास्कः ।) ऋषि-

भेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।

६१ । १४ ।

"उपो वेनस्य जोगुवान ओषिं

सद्यो भुवदीर्याय नोधाः ॥")

नोपस्थाता, [ऋ] त्रि, (न उप समीपे तिष्ठतीति ।

स्था + ठक् ।) दूरस्थः । न उप समीपे तिष्ठति

यः सः ॥ हीनार्थविशेषः । यथा,—

"अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥"

इति मिताक्षरायां अवधारमाटका ॥

६२८

नौका

नौः, स्त्री, (नुद्यतेऽनयेति । नुद प्रेरणे + "स्तानु-

दिभ्यां डौः ।" उणां २।६४ । इति डौः ।)

नौका । इत्यमरः । १।१०।१० ॥ यथा, महा-

भारते । १।१५०।४—५ ।

"ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा ।

पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीन् ॥

सर्व्ववातसहं नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।

शिवे भागीरथीतीरे नरैश्चिन्मभिः कृताम् ॥"

एतेन यन्त्रवाहिता नौका प्रतीयते । कलेर

नौका इति इष्टिमोट् इति च यस्याः प्रसिद्धिः ॥

नौका, स्त्री, (नौरेव । नौ + स्वार्थे कन् ।) नद्यादि-

सन्तरणार्थकाष्ठादिनिर्मितयानविशेषः । वारि-

रथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः । नौः २

तरिका ३ तरणिः ४ तरणी ५ तरिः ६ तरी ७

तरखी ८ तरखः ९ पादालिन्दा १० उत्प्लवा ११

होड़ः १२ वाघूः १३ वाब्बटः १४ वहिचम् १५

पोतः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वहनम् १७ ।

इति जटाधरः ॥ * ॥

अथ निष्पद्यानोद्देशः ।

"नौकाद्यं निष्पद्यं यानं तस्य लक्षणमुच्यते ।

अस्यादिकन्तु यद्यानं स्थले सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥

जले नौकैव यानं स्यादतस्तां यन्त्रतो वहेत् ॥"

अथ कालः ।

"सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे

चरे विलम्बे मकरादिषट्के ।

ऋतेऽन्यसमेष्वतिरेकतोऽन्ये

वदन्ति नौकाघटनादि कर्म ॥ * ॥

अश्विखरांशुसुधानधिपूर्वा-

मित्रधनाच्युतमे शुभलम्बे ।

तारकयोगतिथीन्द्रविशुद्धौ

नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥" * ॥

"वृचाशुर्वेदगदिता वृचजातिश्चतुर्विधा ।

समासेनेव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम् ॥"

तद्यथा,—

"लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् ।

दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं चक्षजाति तत् ॥

कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते ।

दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ॥

लक्षणद्वययोगेन द्विजातिः काष्ठसंयुतः ॥

चक्ष्विकाष्ठैर्वटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका

अन्ये लघुभिः सुदृढैर्विदधति जलदुष्पदे

नौकाम् ॥

विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता

न श्रेयसे नापि सुखाय नौका ।

नैषा चिरं तिष्ठति पच्यते च

विभिद्यते वारिणि मज्जते च ॥

न सिन्धुगाढार्हति लौहवन्मं

तस्मोहकान्नैर्द्विष्यते हि लौहम् ।

विपद्यते तेन जलेषु नौका

गुणेन वन्यं निजगाद भोजः ॥"

अथ लक्षणानि ।

"सामान्यश्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम् ॥"

नौका

अत्र सामान्यम् ।

"राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी

तावदेवोन्नता नौका चुद्रेति गदिता वृषे ।

अतः सार्द्धमितायामा तद्वर्द्धपरिणाहिनी ।

त्रिभागेणोत्थिता नौका मध्यमेति प्रचक्षते ।

चुद्राथ मध्यमा भीमा चपला पटलाभया ।

दीर्घा पत्रपुटा चैव गर्भरा मश्वरा तथा ।

नौकादशकमित्यक्तं राजहस्तैरुक्तम् ।

एकैकवृद्धैः सार्द्धं च विजानीयात् द्वयं द्वयम् ।

उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्ताद्वर्द्धांशसमिता ।

अत्र भीमाभया चैव गर्भरा चाशुभप्रदा ।

मश्वरापरतो यास्तु ताकामेवामुधौ गतिः ।

तासां गुणस्तु संचेपात् दृष्टा च प्रकीर्तिता ।

अथ विशेषः ।

"दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा निर्या

तत्र दीर्घा यथा,—

"राजहस्तद्वययामा अष्टांशपरिणाहिनी ।

नौकेयं दीर्घिका नाम दशाङ्गेनोन्नतापि च ।

दीर्घिका तरणिर्लोला गलरा गामिनी तरिः ।

जङ्गला भ्राविनी चैव धारिणी वेतिनी तथा ।

राजहस्तैकैकवृद्धा नौकानामानि वै दश ।

उन्नतिः परिणाहश्च दशाष्टांशमिति कृता ।

अत्र लोला गामिनी च भ्राविनी दुःखदा भया ।

लोलाया मानमारुथ यावद्भवति गलरा ।

लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्व्वानु निर्णयः ।

वेगिन्याः परतो या तु सा शिवाद्योत्तरा यथा ।

भोजोऽपि ।

"नौकादीर्घं यथेच्छं स्यात्तत्रतानि विवर्त्तयन् ।

हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेदमश्वीतरे ।

घटुत्तरमिता नौका कुलं हृन्ति बलं धनम् ।

नवतेरुत्तरे यामि या चत्वारिंशतेः परा ॥

एतेन चत्वारिंशतिवर्द्धितसंख्या तत्तु परा ॥

इति दीर्घाः ।

यावदपरदशकं तावदेव तत्तु फलमिति ।

अथोन्नता ।

"राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रचरणीयता ।

इयम्वर्द्धाभिधा नौका क्षेमाय पृथिवीभूतया ।

जङ्गानूर्द्धा स्वर्णमुखी गर्भिणी मश्वरा तथा ।

राजहस्तैकैकवृद्धा नाम पञ्चवर्णं भवेत् ।

अत्रानूर्द्धा गर्भिणी च निर्द्धितं नाममुक्तम् ।

मश्वरायाः परा यास्तु ताः शुभाय यथोन्नता ।

भोजोऽपि ।

"वाणामुत्तरतो मानं नौकानानुष्ठानं वृद्धम् ।

पञ्चाशदूर्द्धाङ्गं धननाशं त्रयोऽङ्गं च ।

"धात्वादीनामतो वल्यं निर्णयं वा यथाक्रमम् ।

कनकं रजतं ताम्रं चितयं वा यथाक्रमम् ।

ब्रह्मादिभिः परित्यज्या नौकाविचयकौचित्यम् ।

चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाश्च द्विशृङ्गा इत्युच्यते ।

सितरक्तापीतनीलवर्णाश्चैव इत्युच्यते ।

केशरी मद्भिषी नामो द्विरदौ काज इव च ॥

पत्नी भेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाशकम् ।
नावां सुखे परिचर्य आदित्यादिदशा भुवाम् ॥
कलसो हर्षश्चन्द्रश्चैदृशानां महीभुजाम् ।
हंसः केकी मुकः सिंहो गजोऽहिर्याध्वट-
पद्मौ ॥

आदित्यादिदशानां नौकोपरि परिचर्यसेत् ॥*॥
नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
सत्तास्तवकेयं ता नौका स्यात् सर्वतो भद्रा ।
तत्संख्या चेदथ रसवेदद्वयसंमिता क्रमशः ॥
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सङ्गिः ।
ब्रह्मचर्ये द्वितये एकेके वैश्यभूजयोनी ॥*॥
निर्गृहं सयहं वायु तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
निर्गृहं पूर्वसुदृष्टं सयह्याणि यथा शृणु ॥
सयहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्यागमन्दिरा ।
सर्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्वमन्दिरा ॥
राज्ञां कोशाश्वनारीणां यानमत्र प्रशस्यते ।
मध्यतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥
राज्ञां विलासयानादि वर्षासु च प्रशस्यते ।
अपतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया त्वयमन्दिरा ॥
चिरप्रवासयानायां रणे काले घनाढ्ये ॥
मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवार्द्धभागतो न्यूनम् ।
भोजसु ।

दीर्घवृत्तसुषट्पदवाकरा-
नेकदिग्विमिता यथाक्रमम् ।
राजपक्षसुजसमितोन्नति-
मन्दिरं तरिगते महीभुजाम् ॥

भास्करादिकदशा भुवां पुनर्धातुनिर्णयनमत्र
नवदण्डवत् ॥
काष्ठजं धातुजं च मन्दिरं द्विविधं भवेत् ।
काष्ठजं सुखसम्पत्तौ विनासे धातुजं मतम् ॥
अथ श्रय्यासनादीनां मन्थरोल्लोचयोरपि ।
अन्येषाञ्चैव सुनिभिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः ॥
दिग्भ्राजमिदसुदृष्टं नौकालक्षणमयम् ।
प्रधानेनैव नियमः अप्रधाने न निर्णयः ॥
जलुता दण्डता चैव गामिताच्छिद्रता तथा ।
समतेति गुणोद्देशो नौकानां संप्रकाशितः ॥
एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च ।
योऽज्ञानादन्यथा यानं नौकानां कुरुते वृषः ॥
तस्मैतानि विनश्यन्ति यश्चो वीर्यं वलं धनम् ॥*॥
इति निष्पद्यानोद्देशे नौकायानम् ॥*॥

नौकायतो जले दानं जघन्यमिति गद्यते ।
नौकायपुत्रो यद्दयानं दौर्जीयानन्तदुच्यते ।
नौकायपुत्रो यद्दयानं घटीनौकेति गद्यते ॥
नौकायपुत्रो यद्दयानं फलयानं प्रचक्ष्यते ।
नौकायपुत्रो यद्दयानं तदुच्यते ॥
नौकायपुत्रो यद्दयानं जघन्यानं प्रचक्ष्यते ॥
नौकायपुत्रो यद्दयानं जघन्येन न निर्णयः ॥*॥
इति सुक्तिकल्पतरौ निष्पद्यानोद्देशः ॥

नौकादण्डः, पुं, (नौकायाः परिचालनार्थं यो
दण्डः ।) चैपरी । इत्यमरः ॥ १११०१३ ॥ चादण्ड
इति अर्षी इति नगी इति च भाषा ॥
नौतार्थं, त्रि, (नावा नौकया तार्थं तरणीयम् ।)
नायम् । नौकागम्यदेशादि । इत्यमरः ॥ १११०१०१ ॥
न्यकारका, स्त्री, (न्यक् क्रियतेऽसौ पृषोदरात्
कलोपे साधुः । श्रुतकोटः । विष्ठाक्रिमिः ।
इति हारावली । १६३ ॥ (कश्चित् अन्यकारका
इति पाठः ।)

न्यकारः, पुं, (न्यक् क्रियते इति । क्त + कच् ।)
न्यकरणम् । तत्पर्यायः । अवज्ञा २ परीहारः ३
परिहारः ४ पराभवः ५ अपमानम् ६ परि-
भवः ७ तिरस्कारः ८ तिरस्त्रिया ९ अवहेला
१० हेला ११ अवहेलनम् १२ हेलनम् १३
अनादरः १४ अभिभवः १५ रुचयं १६ रुच-
यम् १७ रीढ़ा १८ अभिभूतिः १९ निक्षतिः २०
असूचयम् २१ असूचयम् २२ नौकारः २३
अवहेलम् २४ अमाननम् २५ चैपः २६ निकारः
२७ धिक्कारः २८ इति शब्दरत्नावली ॥ विभा-
नना । इति कालिदासः ॥ (यथा, महा-
नाटके । ६ । १४१ ।

“न्यकारो ह्ययमेव मे यद्वर्यस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो
रावणः ॥”)

न्यक्षं, स्त्री, कार्त्तुक्षम् । ढगम् । निक्षष्टे, त्रि ।
इति मेदिनी । घे, १६ ॥

न्यक्षः, पुं, (नीयते अक्षिणी यस्य । षच् समासे ।)
महिषः । इति मेदिनी । घे, १६ ॥ जामदग्न्यः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

न्यग्रोधः, पुं, (न्यक् रुणद्धि इति । रुध् + अच् ।)
वटवृक्षः । (यथा, भागवते । ४ । ६ । १६ ।
“पनसोऽहमराश्वत्थजस्य न्यग्रोधश्चिह्नमिह ॥”)
आमपरिमाणम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३२,
३३ । ६५ ॥ शमीवृक्षः । इति मेदिनी । घे, ३२ ॥
विषपर्णी । मोहनाख्यौघधिः । इति विश्वः ॥
(उग्रसेननृपपुत्राणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ३७ । ३० ।

“नवोयसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ।
न्यग्रोधश्च सुनामा च कल्कः शल्कः सुभूमिपः ॥”)

न्यग्रोधपरिमण्डलः, पुं, (न्यग्रोधः आसः परि-
मण्डलं परिखाद्यो यस्य ।) आमपरिमतोऽन्य-
परीणाहः पुरुषः । एतादृशाः पुरुषास्तेतायुगे
चक्रवर्तिन आसन् । यथा, मातुल्ये ११८ अः ।
“महासमुद्रराज्ञैव त्रेतायां चक्रवर्तिनः ।
सर्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥
न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू आसौ न्यग्रोध उच्यते ।
आमेन उच्छ्रयो यस्य अथ ऊर्ध्वश्च देहिनः ।
समोऽन्यपरीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥”
(अपिच । भट्टटोकायां भरतमल्लिकधृतायि-
पुराणवचनम् ।

“प्रसारितभुजस्यैव मध्यभागदयान्तरम् ।
उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥”)

न्यग्रोधपरिमण्डला, स्त्री, (न्यक् रुणद्धि इति न्यग्रोधं
अधःप्रसृतं परितो मण्डलं नितम्बमण्डलम्
यस्याः । यदा न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं
परिखाद्यो नितम्बभागे यस्याः ।) अङ्गना-
विशेषः । यथा,—
“स्तनौ सुकटिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”
इति शब्दमाला ॥

(तथाच भट्टिः । ४ । १८ ।
“योषिद्वन्द्वारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।
पूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”)
न्यग्रोधा, स्त्री, (न्यक् रुणद्धीति । रुध् + अच् ।
टाप् ।) न्यग्रोधी । इति शब्दरत्नावली ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—
“दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निजुम्भोऽथ सुकूलकः ।
प्रवन्ती नामतस्मिन्ना न्यग्रोधा मृधिकाश्रया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशोऽध्याये ।)

न्यग्रोधी, स्त्री, (न्यक् रुणद्धीति । रुध् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् इति प्राचः ।) उपचिन्ना ।
इत्यमरभरतौ ॥ इन्दुकानी इति भाषा ।
युलकुङ्डी इति केषित् ।
न्यङ्, [च्] त्रि, (नितरामश्नतीति । अच् + क्तिप् ।)
नीचः । खर्वः इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ निचः ।
इति मेदिनी । चे, ५६ ॥ कार्त्तुक्षम् । इति
विश्वः ॥

न्यङ्कुः, पुं, (नितरां अश्नति गच्छतीति । अच्
गतौ + “नावन्चेः । ” उणां । १ । १८ । इति
उः । “न्यङ्कुदीनाश्च । ” ७ । ३ । ५३ । इति
कुलम् ।) न्यगमेदः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥
(यथा, हरिवंशे । १२१ । ४१ ।
“न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुद्रभिश्च निवेदितम् ॥”)

न्यङ्कुविशेषः । इति मेदिनी । के, २७ ॥
न्यङ्कुभूरुहः, पुं, (न्यङ्कुरिव भूरुहः ।) श्रोणक-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रोणकशब्दस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

न्यच्छं, स्त्री, (नितरामच्छम् ।) क्षुद्ररोगविशेषः ।
मेचेता इति भाषा ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“मण्डलं महदल्पं वा श्यावं वा यदि वा सितम् ।
सहजं नीचजं माने न्यच्छं तदभिधीयते ॥”
तत्त्विकित्वा यथा,—
“शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
न्यच्छं लिख्येत् पयः । एतैः कल्पैः क्षीरितकृद्भैः ॥
त्रिभुवनविजयापनं मूलं श्यविरस्य शिंप्रपा
चैभिः ।

उद्धर्तनं विरचितं न्यच्छयज्ञापहं सिद्धम् ॥
श्यविरस्य दृढदारोः । ” इति भावप्रकाशः ॥
न्यचितं, त्रि, (नि + अच् + णिच् + क्तः ।) अघः-
क्षिप्तम् । इति जटाधरः ॥
न्ययः, पुं, (नि + इ + “एरच् । ” ३ । ३ । ५६
इत्यच् ।) अपचयः । इति केषित् ॥
न्यस्तं, त्रि, (नि + अस् + क्तः ।) निहितम् ।
स्थापितम् । तत्पर्यायः । निरुद्धम् २ । इत्य-

मरः । ३ । १ । ८८ ॥ अस्तु पर्यायान्तरं
निश्चितप्रश्ने दृश्यम् ॥
न्यस्तशब्दः, पुं, (न्यस्तं शब्दं येन । युद्धादिविरत-
त्वात् तथात्वम् ।) पितृलोकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६२ ।
“अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यस्तशब्दा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥”)
त्यक्तशब्दे, त्रि । यथा,—
“न्यस्तशब्दं दिलीपश्च तच्च शुश्रूषां प्रभुम् ।
राजासुहृत्तनाराचे हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥”
इति रघुः ॥

न्यायः, स्त्री, (नितरामक्यते इति । नि + अक +
यत् ।) भट्टतकलम् । सुद्धी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । भट्टाग्रम् २ कुहपम् ३ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

न्यादः, पुं, (न्यदनमिति । नि + अद भक्षणे +
“नौ य च ।” ३ । ३ । ६० । इति णः ।)
आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥

न्यायः, पुं, विष्णुः । यथा,
“अग्रणीर्गामिणीः श्रीमात्रायो नेता समीरणः ।”
इति तस्य सहस्रनाममध्ये गणितः ॥ * ॥

(नियमेन ईयते इति । नि + इण् + “परि-
न्योर्नोर्गोर्दातश्चैवर्त्तः ।” ३१९ । ३७ । इति
घञ् ।) उचितः । तत्पर्यायः । अभिषेकः २
कल्पः ३ देशरूपम् ४ समञ्जसम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८२४ ॥ * ॥ (नीयन्ते प्राप्यन्ते विविक्तार्था
येनेति । नी + “अध्यायन्यायोदावसंहाराच्च ।”
३ । ३ । १२२ । इति घञ्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः । नीतिः । जयोपायः । भोगः । युक्तिः ।
इति चिन्तामणिः ॥) प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप-
नयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्यम् । तल्लक्षणं
यथा । अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् । इति चिन्ता-
मणिः ॥ उचितानुपूर्विकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमु-
दायत्वम् । इति शिरोमणिः ॥ तल्लक्षणं यथा ।
पर्वतो वद्धिमान् धूमात् यो यो धूमवान् स
वद्धिमान् यथा महानसं वद्धियाप्यधूमवांश्चायं
तस्माद्वद्धिमान् । इति जगदीशः ॥ * ॥
(पञ्चाङ्गमधिकरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । ५ । ३ ।

“न्यायविद्वन्मैतत्त्वज्ञः षडङ्गविदुस्तमः ।”

“न्यायः पञ्चाङ्गमधिकरणम् । यथा,—

‘विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

पक्षद्वयफलचैव शास्त्रेधिकरणं विदुः’

अत्र, यूपस्य खरं करोति इति वाक्यं विषयः ।
तत्र षष्ठी यूपसम्बन्धिकर्तृत्वता लक्षणायां उत
यूपावयवलक्षणायां इति सन्देहो विषयः ।
एतावेव पूर्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । कल्पना लाघ-
वानुग्रहादुत्तरः पक्षः सिद्धान्तः । फलं अनु-
ष्ठानभेदः । पूर्वपक्षे तत्त्ववादासी करणादिना
काष्ठान्तरं यूपसदृशं निर्मातव्यम् । सिद्धान्ते
एकदेशस्य पृथक् करणमात्रमिति । इदमेव
पक्षकं मोक्षधर्मवृत्तम् ।

‘सूत्रं सांख्यिकमौ चोमौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पक्षैतान्यनुजानीहि वाक्यमिच्छते बुधैः ॥”
सूत्रं महानर्थसाधिवचः । सांख्यः एवमेवं वेति
विचारः । क्रमः अतिक्रमः सिद्धान्तस्य पूर्वः
पक्ष इत्यर्थः । निर्णयः सिद्धान्तः । प्रयोजनं
फलम् । इति वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः एवं
पूर्वोत्तरमौर्गासाधिकरणानि न्यायस्तद्वित् ॥”
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥)

षडङ्गदर्शनान्तर्गतदर्शनविशेषः । तत्पर्यायः ।
तर्कविद्या २ आन्वीक्षिकी ३ । इत्यमरभरतौ ॥
एतदुद्दर्शनमते निष्पेक्षाकृतिमतिरहितः पर-
मात्मा ईश्वरः स तु ब्रह्मपदार्थो जीवातिरिक्तः ।
एतच्छास्त्रप्रयोजनं चार्वाकादिमतनिराकरण-
पूर्वकं जगत्कारणतया ईश्वरसंस्थापनं संश-
यादिनिरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । न्यायदर्शन-
कारो गोतमः । तत्सूत्रे प्रमाणादिषोडश-
पदार्थनिरूपणम् । तेषां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम् ।
तस्य भाष्यकारो वात्स्यायनः । तदार्थिककारः
कात्यायनः । तट्टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः ।
तच्छात्र उदयनाचार्यः कुसुमाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थ-
कारः । कुसुमाञ्जलिटीकाकारौ हरिदासराम-
भट्टौ । गङ्गेशोपाध्यायः प्रबन्धानुमानोपमान-
शब्दाख्यलक्ष्यतुल्यतालक्ष्यचिन्तामणिकारः ।
तत्सुतो वङ्गमानोपाध्यायस्योपाध्यायौ मणि-
मिश्रयज्ञपल्लुपाध्यायौ मणिप्रभाकरौ । यज्ञ-
पल्लुपाध्यायश्चात्रः पञ्चधरमिश्रचिन्तामणो-
रालोककारः । पञ्चधरमिश्रश्चात्रो रघुनाथ-
शिरोमणिचिन्तामणभेदीधितिकारः । तच्छात्रो
मधुरानाथतर्कवागीशचिन्तामणिदीधित्योटी-
काकारः । तच्छात्रो भवानन्दसिद्धान्तवागीशो
दीधित्योटीकाकारः । तच्छात्रौ जगदीशतर्क-
लङ्कारगदाधरभट्टाचार्यौ दीधित्योटीकाकारौ ।
एतदतिरिक्ता वादार्थकारा बहवः पण्डिता
आसन् । तर्कशास्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“न्यायवैशेषिकादिः स्यात्तर्कविद्या प्रतिष्ठिता ।

तस्यामान्वीक्षिकी ज्ञेया तत्रात्मज्ञानसुखे
अथ न्यायप्रथमसूत्रं लिखते प्रमाप्रथमसूत्रं
प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवा-
जल्पवितर्काहेत्वाभासच्छलजातिनिर्णयवा-
नानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः । एषो लक्ष-
णानि यथा । प्रत्यक्षानुमानोपमानप्रमा-
प्रामाणानि । १ । आत्मशरीरेन्द्रियाधैवबुद्धि-
प्रवृत्तिदोषप्रेतभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेय-
समानानेकधर्मोपपत्तिविप्रतिपत्तिरूपमनु-
लब्धवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ।
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ।
लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिमान्
स दृष्टान्तः । ५ । तन्नाधिकरणानुपपन्नवर्तमान-
सिद्धान्तः । ६ । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनय-
गमनान्यवयवाः । ७ । अविज्ञाततत्त्वोपपत्ति-
योपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमनुसन्धानं निर्वह्यः ।
पक्षप्रतिपक्षान्तरार्थवधारणं सिद्धान्तनिर्ण-
प्रमाणतर्कसाधनोपासकः ।
पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिच्छेदो
१० । यथोपपन्नच्छलजातिनिर्णयहेतुत्वोपपत्ति-
जल्पः । ११ । सत्प्रतिपक्षस्यापनाहीनो विचारः ।
१२ । सत्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमवायक-
कालावयवापदिष्टा हेत्वाभासाः । १३ । लक्षण-
विधातोर्थविकल्पोपपत्त्या प्रत्यवस्थानं जातिः । १४ ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । १५ ।
विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च नियमस्याप्युक्त-
इति गोतमसूत्रम् ॥ * ॥ न्यायशास्त्रं च
ध्यायात्मकम् । तत्र प्रत्यध्यायस्य प्रथमो
मेन प्रमाणादिपदार्थनिरूपणलक्षण-
विधाय द्वितीये वादादिप्रपदार्थनिरूपण-
पणम् । १ । द्वितीयस्य तु प्रथमे संशयपरीक्षा-
प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यप्रमाणानिर्णय-
द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिर्णय-
तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियाधैवबुद्धि-
द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् । ३ । तत्पक्ष-
प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेतभावफलदुःखापवर्गास्तु
चणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिर्णय-
यवादिनिरूपणम् । ४ । प्रथमस्य प्र-
जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये निमित्तकत्वनिर्णय-
निरूपणम् । ५ । इति सर्वदर्शनविशेषः । स च बुद्धि-
युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेषः । स च बुद्धि-
तेषां मध्ये प्रसिद्धानां नामलक्षणप्रमाणानि
लिखन्ते ॥

न्यायनामानि

अन्वगोलाङ्गलन्यायः १ ।

तल्लक्षणानि

कश्चिदुदात्ता महारण्यमार्गे पतितमन्यं स्वन्धुनगरं जिगमिषुं वभाषि
किमत्रायुक्ता दुःखितेन स्वीयत इति स चान्यः सुखवागीमाकर्ण्य
तमात्रं मलोवाच अहो भद्राजयेयं यद्वज्रमवान् दीनं मां खाभीष्टनगरं
प्राप्तमर्थं भाषत इति स च विप्रविशुद्धो गोशुवानमानीय तदीय

तत्प्रमाणानि

हेत्वाभासमधुरानाथटीकाकारः १ ।

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अन्वयपङ्क्त्यायः २ ।	लाङ्गूलमन्त्रं ग्राहयामास उपदिदेश चैनमन्त्रमेव गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति मा त्वज लाङ्गूलमिति स चान्वः श्रद्धासुतया तद्व्यजन् खाभी- ष्टमप्राध्यानार्थपरम्पराम्नातः । १ ।	काव्यप्रकाशे चण्डीदासटीका २ ।
अन्वयहस्तिन्यायः ३ ।	अन्वयस्कन्धारूपः पङ्क्त्युपेया अन्वयस्य पङ्क्ता अच्चातिक्रमसमर्थस्तथा स चान्वः पङ्क्तौदृग्भ्यां चक्षुष्मानिव भवति । २ ।	भागवतादयः ३ ।
अशोकवनिकाभ्यायः ४ ।	वहवोऽन्वा हस्तिनिरूपणार्थं प्रवृत्ताः केनचित् चरणं सृष्ट्वा सम्भाकार- त्वेन केनापि लाङ्गूलं सृष्ट्वा रज्ज्वाकारत्वेन परेण ओत्रं सृष्ट्वा सर्पा- कारत्वेनापरेण शुक्लं सृष्ट्वा सर्पाकारत्वेन गजो निर्णीतः । ३ ।	भाष्यसप्तमसूत्रयाख्या ४ ।
उद्भूतकण्टकभीजनन्यायः ५ ।	तुल्यगुणादिशालिनामशोकादिनानावनानामशोकवनगमने सत्यन्यवन- गमनापेक्षा न । अपि च । तुल्यगुणशालिनि वने सत्यपि रावणेनाशोक- वने सीता स्थापिता तत्र वनान्तरे स्थापनानपेक्षा । ४ ।	वेदान्तशङ्करभाष्यटीका ५ ।
कदम्बगोलकन्यायः ६ ।	उद्भूतस्य शमीकण्टकक्षतजन्यवहुदुःखसहनपूर्वकं किञ्चित्सुखजनक- सपन्नशमीकण्टकभक्ष्यम् । ५ ।	भाषापरिच्छेदादयः ६ ।
करकङ्कणन्यायः ७ ।	कदम्बगोलकस्य सर्ववयवेषु युगपदेव पुष्पाणामुत्पत्तिः । ६ ।	काव्यप्रकाशटीकादयः ७ ।
काकाचिगोलकन्यायः ८ ।	कङ्कणशब्देनैव करभूषणविशेषबोधसम्भवेऽपि करशब्दपूर्वककङ्कणशब्दः करसंलग्नकङ्कणबोधार्थकः । ७ ।	अमरकोषटीकादयः ८ ।
कूर्माङ्गन्यायः ९ ।	एकमेव चक्षुर्गोलकसुभयचक्षुःसम्बन्धिसदुभयचक्षुःकार्यकारकम् । ८ ।	पञ्चदशीटीका ९ ।
कौस्तुभन्यायः १० ।	कूर्मः स्वेच्छया अङ्गानि प्रसारयति संकोचयति तद्वत् । ९ ।	अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावजग- दीशटीका १० ।
खलेकपोतन्यायः ११ ।	यद्भारवहनं दुर्बलस्यापि साध्यं तद्भारवहनं सुतरां सबलस्य साध्यम् । १० ।	सामान्यलक्षणाजगदीशटीका ११ ।
गुडजिह्वाकन्यायः १२ ।	वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परैरान्वयिनी भवन्ति । ११ ।	भाष्यरत्नप्रभा १२ ।
गोवलीवर्धन्यायः १३ ।	गुडजिह्वासम्बन्धे रसास्वादनमेव फलम् । १२ ।	साहित्यदर्पणादयः १३ ।
चालनीन्यायः १४ ।	वलीवर्धनशब्देन महोक्तबोधसम्भवेऽपि गोशब्दपूर्वकवलीवर्धनशब्दो भटिति बोधार्थकः । १३ ।	याज्ञिकपञ्चके जगदीशः १४ ।
टणारणिमणिन्यायः १५ ।	चालनीभ्रामणेन तडुलादेः स्थानान्तरपतनं तद्वत् । १४ ।	बाधयन्त्रटीका १५ ।
दक्षपञ्चन्यायः १६ ।	टणारणिमणीनामेकमात्रजन्यवद्भौ अभिचारभिया नैकधर्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं किन्तु बहुनिष्ठकार्यतावच्छेदकत्रयमवलम्ब्य कार्य- कारणभावत्रयम् । १५ ।	वेदान्तभाष्यटीका १६ ।
दक्षपञ्चक्रादिन्यायः १७ ।	पञ्चाणां दग्धानामपि पूर्वाकारेणावस्थानज्ञानमात्रं न तु वस्तुतः पञ्च- त्वम् । १६ ।	परामर्शमथुरानाथटीका १७ ।
दक्षपञ्चपुष्पन्यायः १८ ।	घटत्वादेकधर्मावच्छिन्नं प्रति दक्षपञ्चक्रादीनां कारणत्वम् । १७ ।	दायभागादयः १८ ।
दक्षपञ्चमालन्यायः १९ ।	आखुभक्षितैकदेशं दक्षं पश्यतस्तदेकदेशसंलग्नमपि दक्षमभक्ष्यबुद्धिः । १८ ।	अवयवस्य गादाधरी टीका १९ ।
दक्षपञ्चमालादिन्यायः २० ।	पङ्कलेपनपूर्वकचालनमपेक्ष्य पङ्कल्यालेपनं श्रेयः । १९ ।	पञ्चताजगदीशटीका २० ।
राजपुरप्रवेशन्यायः २१ ।	दाहं प्रति जलस्य प्रतिबन्धकत्वं वह्निनाशकतया यौक्तिकं मणिमन्त्रा- दीनानु तद्विलक्षणप्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येण । २० ।	न्यायशब्दसङ्ग्रहमथुरानाथटीका २१ ।
लूतातनुन्यायः २२ ।	विश्वलङ्गमनासहिष्णुरक्षकसङ्कुले राजपुरे जनानां श्रेणीरूपेण प्रवेशः । २१ ।	वेदान्तसारटीका २२ ।
वीचीतरङ्गन्यायः २३ ।	लूता सूत्रमुत्पाद्य जालं रचयति संहरति च तद्वत् । २२ ।	सामान्यलक्षणाभ्युपगमाय- टीका २३ ।
वीजाङ्कुरन्यायः २४ ।	भूतले आदौ केवलघटो विशेषणं ततश्च वटे जलं विशेषणं न तु जल- विशिष्टघट एवादौ विशेषणम् । २३ ।	भाषापरिच्छेदः २४ ।
शङ्खवेलाङ्गन्यायः २५ ।	वीचीजनितस्तरङ्गस्तज्जनितोऽपि तरङ्ग इति क्रमेण तरङ्गोत्पत्तिः । २४ ।	कुसुमाञ्जलिटीकादयः २५ ।
शतपञ्चमेदन्यायः २६ ।	आदौ बीजं ततोऽङ्कुरः किमादावङ्कुरस्ततो बीजमित्यनिर्णयेन बीजाङ्कुर- प्रवाहोऽनादिः । २५ ।	मलमांसतत्त्वादयः २६ ।
शङ्खवेलाङ्गन्यायः २७ ।	कस्यचित् शङ्खशब्देनैव वेलाविशेषनिर्णयः । २६ ।	प्रत्यक्षसङ्ग्रहमथुरानाथटीका २७ ।
शङ्खवेलाङ्गन्यायः २८ ।	उपर्युपरिस्थितशतसंख्यकपञ्चाणां दृष्ट्या युगपदेदममविषयाणामपि वस्तुत एकमेदानन्तरमपरमेदः । २७ ।	अवच्छेदकत्वनिश्चयार्थजगदीश- टीका २८ ।
शङ्खवेलाङ्गन्यायः २९ ।	दुर्वृत्तवृत्तभादेः प्रथमतः कौशलेनैकशङ्खग्रहणं पश्चादपरशङ्ख- ग्रहणम् । २८ ।	

न्यायः

इम्। अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःख-
हेतुत्वाद्धेद इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुप-
पत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदति-
रिक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूल-
माचरति प्रतिकूलमाचरेत् द्वितीये तस्य नित्यत्वे
निवृत्तिरशक्यविधानेन प्रवृत्त्यानुपपत्तिश्चाधिकं
दूषणं न खलु कश्चित् प्रेक्षावानात्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः
समुच्छेदाय प्रयतते सर्वो हि प्राणी सुक्त इति
यवहरति। ननु धर्म्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो
महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं
हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च चणभङ्गपक्षे स्थिरै-
काधारासम्भावात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादित-
प्रकर्षे न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति
सोपपन्नस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपपन्नस्य
च सुक्तत्वे यो बद्धः स एव सुक्त इति सामा-
नाधिकरण्यं न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्ति-
रिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो
निर्गलः अङ्ग भवान् पृथो व्याचष्टा किमावरणं
धर्म्मावरणमन्तय इति चेत् इष्टमेव। अथ देह-
मेवावरणं तथाच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य
मुक्तस्येवात्मनः सततोद्गमनं मुक्तिरिति चेत्तदा
वक्तव्यं किमयमात्मा मुक्तोऽन्तर्तो वा। प्रथमे
निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो
मूर्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या पर-
माणुधर्म्मवदात्मधर्म्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसज्येत्।
सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिवन्ध-
निरवयवत्वोपपत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ
प्रमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्तप्रति-
वन्धात् पारतन्त्र्यं वन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति
चाञ्चाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेद-
विवाद ऐश्वर्यं चेत् सातिशयतया सङ्गततया च
प्रेक्षावर्ता नाभिमतम्। प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ
प्रकृत्यपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्ति-
रिति साक्षात्कृत्यतेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्यु-
पेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं वेति एतावदव-
शिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरु-
षस्य कौटल्यात् स्थाननिरोधापातात्मापि
प्रकृतिः अचेतनत्वात् तस्याः। किञ्च
प्रकृतिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा
निर्मोचः स्वभावस्थानपायात् द्वितीये
पक्षे दुःखनिवृत्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमत-
न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाण-
मिति चेन्न योग्यानुपलब्धिवाधिते तदनवकाशा-
त् ननु स्वाभिधुक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य
द्विकारि वा आवरणवैपि तथा भावप्रसङ्गात्।
दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः चौरं
विद्यावारोक्तकथस्तस्य सौवीररुचिमनुभवतीति

न्यायः

चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते।
सुखस्य सातिशयतया प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीका-
क्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च
दुःखाविनाभूतत्वेन विधासुषुप्तमधुवत् दुःखपक्ष-
निचेपात्। नन्वेकमनुसन्वितसतोऽपरं प्रच्यवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमित्युच्छेदत इति
अकाम्योऽर्थं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पा-
दने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गिनियमेन तन्नायः-
पिण्डे तपनीयवुड्गा प्रवर्तमानेन साध्यापातात्
तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः
सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि अन्यायो-
पार्जितेषु तु यद्भवति तन्मनसापि चिन्तयितुं
न शक्यमित्येतत् खानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो
विदाकुर्वन्तु विदावरा भवन्तः। तस्मात् परि-
शेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्म-
तत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःख-
निवृत्तिरात्यन्तिकी निश्चयसमिति निरवद-
मिति ॥ * ॥

न्यायदर्शनं ननु पूर्वोत्तरविभागभेदेन द्विविधम्।
पूर्वभागे भगवता महर्षिगोतमेन प्रणीतः
उत्तरभागस्तु भगवता महर्षिकणभुजैव प्रणीतः
पूर्वभागे भगवान् गोतमः जीवनिश्चयसाधि-
गमाय षोडशपदार्थान् निरूपितवान् तेषां
षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधि-
गम इत्युपदिदेशेति। परभागे तु भगवान्
कणादः द्रव्यादिषष्ठां पदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव
निःश्रेयसं स्यादित्युपदिष्टवान्। तदुपस्था, “धर्म्म-
विशेषस्तदाद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-
वाधानां साधर्म्मवैधर्म्माभ्यां तत्त्वज्ञाना-
न्निःश्रेयसमिति।” परं एवैव षट्पदार्थेषु भग-
वता गोतमेनोपदिष्टाः षोडशपदार्थाः सर्वे
एवार्त्तनिवेष्टिता भगवता कणभुजा। इह पुन-
र्विशेषपदार्थस्वीकरणात् लोके वैशेषिकमिद-
स्थान्तरेणैव प्रसिद्धमेतद्दर्शनमिति बोध्यम् ॥
अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—

१ अज्जातपनन्यायः। २ अज्जातपाणीयन्यायः।
३ अज्जातपुत्तनामकरणन्यायः। ४ अख-
कुट्टीन्यायः। ५ अत्यन्तं बलवन्तोऽपि पौर-
जानपदा जना इतिन्यायः। ६ अदग्धदहन-
न्यायः। ७ अध्यारोपापवादन्यायः। ८ अन-
धीते महाभाष्ये इतिन्यायः। ९ अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायः। १० अन्ते
या मतिः सा गतिरितिन्यायः। ११ अन्तेरखा-
विवाहश्चेदादावेव कुतो न स इतिन्यायः। १२
अन्यगजन्यायः। १३ अन्यचटकन्यायः। १४
अन्यदर्पणन्यायः। १५ अन्यस्तेवान्वलस्य विनि-
पातः पदे पदे इतिन्यायः। १६ अन्यसुक्त-
न्यायः। १७ अपराक्षच्छायान्यायः। १८ अप-
सारिताभिभूतलन्यायः। १९ अपस्थानं तु
गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति इतिन्यायः। २०
अवभञ्जकन्यायः। २१ अभाखलाभन्यायः।
२२ अरुण्यरोदनन्यायः। २३ अर्कं चेन्नधु विन्दते

न्यायः

किमर्थं पर्वतं ब्रजेदितिन्यायः। २४ अर्द्ध-
जरतीन्यायः। २५ अर्द्धं तजति पण्डितन्यायः।
२६ अर्द्धवैश्वस्यन्यायः। २७ अवस्थापेक्षितानपे-
क्षितयोरितिन्यायः। २८ अश्लोडन्यायः। २९
अश्वतरौगर्मन्यायः। ३० अश्वभृतन्यायः। ३१
अस्नेहदीपन्यायः। ३२ अहिक्कुलन्यायः।
३३ अहिचिपुत्र इतिन्यायः। ३४ अहिनकुल-
न्यायः। ३५ अहिसुक्तेवर्तन्यायः। ३६ आकाशा-
परिच्छन्नन्यायः। ३७ आदावन्ते वेतिन्यायः।
३८ आभाणकन्यायः। ३९ आयुर्धृतमितिन्यायः।
४० आषाढवतन्यायः। ४१ इक्षुरस्यन्यायः।
४२ इक्षुविकारन्यायः। ४३ इक्ष्वेद्यमाणयोः
समभिशाहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यमिति-
न्यायः। ४४ इषुवेगस्यन्यायः। ४५ उत्पाटित-
दन्तनागन्यायः। ४६ उदकनिमज्जनन्यायः।
४७ उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादो जात-
निमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इतिन्यायः। ४८
उपजीवोपजीवकन्यायः। ४९ उपपन्नधर्म्मो
विकरोति हि धर्म्मिणमितिन्यायः। ५० उप-
वासादरं भिक्षेतिन्यायः। ५१ उभयतः पाश-
रज्जुन्यायः। ५२ उधरवृष्टिन्यायः। ५३ उड्-
लगुडन्यायः। ५४ ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य
वक्त्रेण साधनायोग इतिन्यायः। ५५ एकच
निर्णीतः शास्त्रार्थः अन्यत्रापि तथेतिन्यायः।
५६ एकदेशविक्रतमन्यवदितिन्यायः। ५७
एकसन्वितसतोऽपरं प्रच्यवते इतिन्यायः। ५८
एकाकिनी प्रतिज्ञेतिन्यायः। ५९ एकामसिद्धिं
परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्यायः।
६० कण्टकन्यायः। ६१ कण्टचामीकरणन्यायः।
६२ कदम्बकुसुमन्यायः। ६३ करस्थविल्वन्यायः।
६४ करिष्ठं हितन्यायः। ६५ कांस्यभोजिन्यायः।
६६ काकतालीयन्यायः। ६७ काकदधिघातक-
न्यायः। ६८ काकदन्तपरीक्षान्यायः। ६९
काकाक्षिन्यायः। ७० कामनागोचरत्वेन शब्द-
बोध एव शब्दसाधनतान्वय इतिन्यायः। ७१
कारणगुणक्रमन्यायः। ७२ कार्येण कारण-
संप्रत्ययः इतिन्यायः। ७३ कालनाशे कार्यनाश-
न्यायः। ७४ किमज्ञानस्य दुष्करमितिन्यायः।
७५ कौटभङ्गन्यायः। ७६ कुक्कुटध्वनिन्यायः।
७७ कुम्भीधान्यन्यायः। ७८ कुशकाशावलम्बन-
न्यायः। ७९ कूपखानकन्यायः। ८० कूपन्यायः।
८१ कूपमखकन्यायः। ८२ कृताकृतप्रसङ्गो यो
विधिः स नित्य इतिन्यायः। ८३ कृते कार्ये किं
मुहूर्तप्रश्नेन इतिन्यायः। ८४ कदभिहितो
भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इतिन्यायः। ८५ कौष-
पालन्यायः। ८६ कौष्ठिन्यायः। ८७ कौन्तेय-
राधेयन्यायः। ८८ क्रिया हि विकल्पते न
वस्तिन्यायः। ८९ खलमैत्रीन्यायः। ९०
खादकघातकन्यायः। ९१ गजघटान्यायः। ९२
गजसुक्तकपित्थन्यायः। ९३ गजुलिकाप्रवाह-
न्यायः। ९४ गणपतिन्यायः। ९५ गर्हभा-
रामगणनान्यायः। ९६ गले पादकान्यायः।

न्यासः

प्रयोजनं चेत् विचारमर्हतीति न्यायः । ३०६
समुद्रवृत्तिन्यायः । ३०७ सम्भवत्येकवाक्यत्वे
वाक्यभेदो न चेत्त्यते इति न्यायः । ३०८ सर्वं
वाक्यं साधारणमिति न्यायः । ३०९ सर्वं कार्यं
सकारणकमिति न्यायः । ३१० सर्वविशेषणं
साधारणमिति न्यायः । ३११ सर्वशास्त्राप्रत्यय-
मेकं कर्मेति न्यायः । ३१२ साक्षात्प्रकृतमिति
न्यायः । ३१३ साधुमेत्रीन्यायः । ३१४ सार्व-
जन्यनृत्यायन्यायः । ३१५ सावकाशनिर-
वकाशयोनिरवकाशो बलीयानिति न्यायः । ३१६
सिंहद्वगन्यायः । ३१७ सिंहवलोकन्यायः ।
३१८ सुतजनितमिति न्यायः । ३१९ सुभगा-
भिचुकन्यायः । ३२० सुन्दोपसुन्दन्यायः । ३२१
सूत्रसाटिकन्यायः । ३२२ सोपानारोहण-
न्यायः । ३२३ स्तनन्यन्यायः । ३२४ स्थाली-
पुलाकन्यायः । ३२५ स्थावरजङ्गमविषयन्यायः ।
३२६ स्थूणानिखनन्यायः । ३२७ स्थूलरन्तरी-
न्यायः । ३२८ स्फटिकलौहित्यन्यायः । ३२९
स्वकरकुचन्यायः । ३३० स्वपक्षहानिकर्तृत्वात्
स्वकुलाङ्गारतां गत इति न्यायः । ३३१ स्वप्र-
त्यायन्यायः । ३३२ स्वशिशुमपि चुम्बनमिति
न्यायः । ३३३ स्वामिभृत्यन्यायः । ३३४ हस्ता-
नाथेन विरचितो लौकिकन्यायसंग्रहः ॥
न्यायसारिणी, स्त्री, (न्यायं सरतीति । स् +
णिनि + डीप् ।) युक्तिपूर्वककर्मकारिणी तत्-
पर्यायः । लुण्ठी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
न्यायी, [नृ] चि, (न्यायोऽस्यास्तीति । न्याय +
इनिः ।) न्यायवान् । न्यायोऽस्यास्तीत्यर्थे इन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
न्यायः, चि, (न्यायादनपेतम् । न्याय + “धर्म्म-
पथ्यन्यायादनपेते ।” ४ । ४ । ६२ । इति
यत् ।) न्यायादनपेतम् । (न्याये भवः । न्याया-
दागतो वा । “दिशादिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ ।
इति यत् ।) न्यायागतधनादिः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । युक्तम् २ औपधिकम् ३ लभ्यम् ४
भजमानम् ५ अभिनीतम् ६ । इत्यमरः । २ ।
८ । २५ ॥ क्रमोचितम् ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मनुः । २ । १५२ ।
“देवाश्चैतान् समेत्योचुर्नाथं वः शिशुस्तवान् ॥”)
न्यासः, पुं, (न्यस्यत इति । नि + अस् + घञ् ।)
उपनिधिः । स्थाप्यद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
८६ ॥ अस्य विवरणं निक्षेपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
“न्यासः । अर्पणम् । यदाह कालिदासः ।
“पदस्यास्यैरासीत् कमलपरिपूर्णा वसुमती
हगान्धोलैरिन्द्रीवरमयमभूदम्बरतलम् ।
इदं याचे किञ्चिद्विरचय वचः सोरमधुरं
धरायामप्यास्तां विधुमुखि ! सुधायाः परि-
चयः ॥”
न्यासः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याये ।
“काम्यानां कर्मेणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलदायं प्राहुस्त्यागं विचक्षणः ॥”

न्यासः

काशिकाख्यपाणिनिस्त्रयसाख्यानग्रन्थविशेषः ।
यथा, माघे । २ । ११२ ।
“अनुत्तुष्टपदस्यासा सदृष्टिः सन्निवन्धना ।
शब्दविशेषो नो भाति राजनीतिरपस्यशा ॥”
सन्न्यासः । यथा,—
“वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वद्वाचसं भेदतः ।
हेतू विदेहसुक्तेषु जीवन्मुक्तेषु तौ क्रमात् ॥”
इति जीवन्मुक्तिप्रथमविवेकः ॥*॥
पूजाजपादेः प्राग्विप्रनाशमन्त्रसिद्धाद्यर्थं देहान्त-
र्बहिर्बर्णादिविन्यासः । तत्र न्यासकालो यथा,
“प्रातःकालेऽथवा पूजासमये होमकर्म्मणि ।
जपकालेऽपि वा तेषां विनियोगः पृथक् पृथक् ।
पूजाकाले समस्तं वा कुर्यात् साधकसत्तमः ॥”
इति योगिनीहृदयम् ॥*॥
अथ मातृकान्यासः । अस्य मातृकामन्त्रस्य
ब्रह्मवर्णमयिणी इन्द्रो मातृकासरस्वती
देवता हलो बीजानि खराः शक्तयो लिपि-
न्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ ब्रह्मणे ऋषये
नमः । मुखे ॐ गायत्रीचन्दसे नमः । हृदि
ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै नमः । गुह्ये
ॐ अङ्गनेभ्यो बीजेभ्यो नमः । पादयोः खरेभ्यः
शक्तिभ्यो नमः । तथा च ज्ञानार्णवे ।
मातृकां शृणु देवेशि ! न्यसेत् पापनिहन्तनीम् ।
ऋषिर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्री इन्द्र उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी बीजं अङ्गनसंशयम् ।
शक्तयस्तु खरा देवि ! षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥
ततः षडङ्गन्यासौ ।
अं कं खं गं घं ङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
इं चं छं जं झं ञं ईं तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
उं टं ठं डं ढं णं ऊं मध्यमाभ्यां वषट् ।
एं तं थं दं धं नं रे अनामिकाभ्यां हुम् ।
औं पं फं बं भं मं औं कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।
अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं चं अः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । अं कं खं घं ङं
आं हृदयाय नमः । इत्यादि ।
तथा च ज्ञानार्णवे ।
अं आं मध्ये कवर्गान् इं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
उं ऊं मध्ये टवर्गान् एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ।
औं औं मध्ये पवर्गान् बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ।
अनुस्वारविसर्गान्तर्यश्रवणौ सलक्षकौ ॥
हृदयान् शिरो देवि ! शिखा कवचकं तथा ।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् डेन्तं नमः स्वाहा क्रमेण तु ॥
वषट् हुं वौषट् न्तश्च फट् न्तं योजयेत् प्रिये ! ।
षडङ्गोऽयं मातृकायाः सर्वपापहरः स्मृतः ॥
अथान्तर्मातृकान्यासः ।
अकारादिषोडशखरान् सविन्दून् षोडशदल-
कमले कण्ठस्थे न्यसेत् । ककारादिद्वादशवर्णान्
सविन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत् । डका-
रादिदशवर्णान् सविन्दून् दशदलकमले नाभौ
न्यसेत् । वकारादिषड् वर्णान् सविन्दून् षड्-
दलकमले लिङ्गस्थे न्यसेत् । वकारादिचतुरो
वर्णान् सविन्दून् चतुर्दलकमले मूलाधारे न्यसेत् ।

न्यासः

हृत्तवर्गद्वयं सत्रिन्दुं द्विदलकमले भूमध्ये न्यसेत् ।
तथा च ज्ञानार्णवे ।
“द्वादशपत्राम्बुजे कण्ठे खरान् षोडश विन्यसेत् ।
द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन् षड्दश ।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे वकारादीन् षड्दश ।
आधारे चतुरो वर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्दले ।
हृत्तौ भूमध्ये पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।
“एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये ।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत् ॥”
वैष्णवे तु ।
“एकैकवर्णसुचार्यं मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥
अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
सुवर्णानि वषट्सप्तचतुर्वर्णविन्यसेत् ॥
षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधितानेऽनलत्विषि ।
वभमेर्यवलेयुक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते ।
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे ।
डादिफ्रान्तदलेयुक्ते विन्दुद्वाधितमस्तके ॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे ।
कादिठान्तदलेयुक्ते योगिनां हृदयङ्गमे ॥
विशुद्धे षोडशदले धूम्रानि खरभूषिते ।
आत्राचक्रे तु चन्द्रानि द्विदले हृत्तलाञ्छिते ॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
अकथादिचिरेखात्महलचत्रयभूषिते ॥
तन्मध्ये परविन्दुश्च हृत्स्थितिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेद्वासोऽयमान्तरः ॥”*॥
अथ वाह्यमातृकान्यासः ।
अस्या ध्यानं यथा,—
“पञ्चाशक्तिपिभिर्विभक्तसुखदोःपञ्चध्वजः स्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रसकलामापीनतुङ्गस्तनीम् ।
सुद्रासच्चगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याच्च हस्ताम्बुजे-
विभ्राणां विषदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामा-
अये ॥”
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे ।
“ललाटे नासिकामध्ये विन्यसेत्सुखपङ्कजे ।
तर्जनी मध्यमानामा वृहानामे च नेत्रयोः ॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः ।
मध्यास्तिष्ठो गण्डयोश्च मध्यमाङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमासुतमाङ्गके ।
मुखेऽनामां मध्यमाश्च हस्तपादेषु पार्श्वयोः ॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तासु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्वाः कुक्षौ च विन्यसेत् ।
हृदये च तलं सर्वमंसयोश्च ककुत्स्थले ।
हृत्पूर्वम् हस्तपङ्कजसुखेषु तलमेव च ॥
एतासु मातृकासुद्राः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
अज्ञात्वा विन्यसेदयस्तु न्यासः स्यात्तस्य
निष्फलः ॥”
गौतमीये ।
“ललाटमुखवृत्ताच्छिस्तित्त्राणेषु गण्डयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्तदोःपतुसन्ध्याकेषु च ॥

न्यासः

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदये शक्रे ।
ककुदांशे च हृत्पूर्वे पाणिपादयुगे तथा ॥
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात् ॥”
तद्वया । अं नमो ललाटे । आं नमो मुखे ।
इं इंं चक्षुषोः । उं ऊं कर्णयोः । ऋं ॠं
नसोः । लं लूं गण्डयोः । एं ओं । ऐं अधरे ।
ओं जड्दन्ते । औं अधोदन्ते । अं ब्रह्मरन्ते ।
अः सुखे । कं दक्षबाहुमुखे । खं कुपरे । गं
मणिवन्धे । घं अङ्गुलिमुखे । ङं अङ्गुल्यग्रे । एवं
चं ५ वामबाहुमुखसन्ध्याग्रकेषु । एवं टं ५ दक्षिण-
पादमुखसन्ध्याग्रकेषु । एवं तं ५ वामपादमुख-
सन्ध्याग्रकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं वामपार्श्वे ।
वं पृष्ठे । भं नाभौ । मं उदरे । यं हृदि । रं
दक्षबाहुमुखे । लं ककुदि । वं वामबाहुमुखे ।
शं हृदादिदक्षहस्ते । षं हृदादिवामहस्ते ।
सं हृदादिदक्षपादे । हं हृदादिवामपादे । लं
हृदादुदरे । चं हृदादिसुखे । सर्वत्र नमो-
न्तेन न्यसेत् । तथा च ।

“ओमाद्यन्तो नमोन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनोविभिः ॥”
इति भट्टः ॥

अथ संहारमातृकान्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा,—

“अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्क-
विद्याः कुरैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम् ।
अर्द्धमौलिमरुणामरविन्दरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमतस्तनभारनम्राम् ॥”

न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा । लं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥ * ॥

अपरञ्च ।

“चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला विन्दुसंयुता ।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं द्रष्टुं कथ्यते ॥
विद्याकरो केवला च सोभया भुक्तिदायिनी ।
पुत्रदा सविसर्गा तु सविन्दुर्विदायिनी ॥”
विशुद्धेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धौ रमाद्या श्रीप्रवृद्धये ।
हृल्लेखाद्या सर्वसिद्धौ कामाद्या लोकवश्यदा ॥
श्रीकण्ठाद्या निमान् न्यसेत् सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या नमोन्ताश्च न्यस्तया मातृका-
चराः ।

श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”
यामले ।

“भूतमुहूर्तिपिण्यासौ विना वस्तु प्रपूजयेत् ।
विपरीतफलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ॥”

सामान्यन्यासे अङ्गुलिनियमो गौतमीये ।

“मनसा विन्यसेन्मातृकान् पुष्पैश्चैवाथवा मुने ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वा चान्यथा विफलं भवेत् ॥”

विशेषन्यासे तु नायं नियमः ॥ * ॥

अथ पीठन्यासः ।

ॐ आधारशक्तये नमः ॐ प्रकृतये नमः ॐ
कूर्माय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ पृथिव्यै

८३६

न्यासः

नमः ॐ चीरसमुद्राय नमः ॐ श्वेतदीपाय
नमः एवं मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय मणिवेदि-
कायै रत्नसिंहासनाय एतत् सर्वं नु हृदि ।
ततो दक्षिणस्कन्धे ॐ धर्माय नमः । वामस्कन्धे
ॐ ज्ञानाय नमः । एवं वामोरौ वैराग्याय ।
दक्षिणोरौ ऐश्वर्याय । सुखे अधर्माय । वाम-
पार्श्वे अज्ञानाय । नाभौ अवैराग्याय । दक्षिण-
पार्श्वे अनैश्वर्याय । सर्वत्र प्रणवादिनमोन्तेन
न्यसेत् । तथा च शारदायाम् ।

“अंसोरुद्युग्मयोर्विद्वान् प्रादक्षिण्येन साधकः ।
धर्म्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यं क्रमशः सुधोः ॥
सुखपार्श्वनाभिपार्श्वधर्म्मादीन् प्रकल्पयेत् ॥”
पुनर्हृदि । ॐ अनन्ताय नमः । एवं पद्माय
नमः । अं सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः ।
उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नमः । मं
वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नमः । सं सत्त्वाय
नमः । रं रजसे नमः । तं तमसे नमः । आं
आत्मने नमः । अं अन्तरात्मने नमः । पं पर-
मात्मने नमः । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । इत्यन्तं
विन्यस्य हृत्पद्मस्य पूर्वादिकेश्वरेशु तत्तत्-
कल्पोक्तपीठशक्तीर्मध्ये पीठमनुष्य न्यसेत् ।
यथा शारदायाम् ।

“अनन्तं हृदये पद्मं तस्मिन् सूर्येन्दुपावकान् ।
एषु स्वस्वकलां न्यस्य नामाद्यक्षरपूर्वतः ॥
सत्त्वादीन् त्रिगुणान् न्यस्य तथैवात्र गुरुत्तमः ।
“आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥”
अथ ऋष्यादिन्यासः ।

ऋषिस्तु ।
“महेश्वरमुखाज्जात्वा यः साक्षात्तपसा मनुम् ।
संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषीरितः ॥
गुरुत्वात्मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्तितः ।
सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां क्वादनाच्छन्द उच्यते ॥
अक्षरत्वात् पदत्वाच्च सुखे कन्दः समीरितम् ।
सर्वेषामेव जन्तूनां भाषणात् प्रेरणात्तथा ॥
हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् ।
ऋषिच्छन्दोपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभागभवेत् ॥
दौर्बल्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम् ॥”
तन्त्रान्तरे ।

“ऋषिं न्यसेद्भूर्दि देशे कन्दस्तु सुखपङ्कजे ।
देवतां हृदये चैव बीजान् गुरुदेशके ॥
शक्तिश्च पादयोश्चैव सर्वज्ञे कीलकं न्यसेत् ॥”
अथाङ्गन्यासः । तत्राङ्गुलिनियमः ।

त्रिहोत्रकदशकद्विसंख्यया शैलसम्भवे ।
अङ्गुलीनामिति वचनादिति सर्वसाधारणम् ॥
यामले ।

“हृदयं मध्यमानामातर्जनीभिः स्मृतं शिरः ।
मध्यमातर्जनीभ्यां स्यादङ्गुष्ठेन शिखा स्मृता ॥
दशभिः कवचं प्रोक्तं तिर्यग्भिर्नैत्रमीरितम् ।
प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामख्यं स्यादङ्गुलप्रतिरिचं मता ॥
तिर्यग्भिस्तर्जनीमध्यमानामाभिः ॥
र्जनीमध्यमानामा प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात् ।

न्यासः

यदि नेत्रद्वयं प्रोक्तं तदा तर्जनिमध्यमे ॥”
इति भट्टवचनम् ।
“हृदयादिषु विन्यस्येदङ्गमन्त्रान्ततः सुधीः ।
हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वद्विवक्षया ॥
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम् ।
नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादख्याय फडितक्रमात् ॥
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥”
पञ्चाङ्गानि मनोर्यत्र तत्र नेत्रमनु तन्मे ॥”
इति शारदावचनम् ।

वैष्णवे तु ।

“अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाला
भवेन्सुद्रा हृदये शीर्षके च ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु सृष्टिः शिखायां
करदन्दाङ्गुलयो वर्मणि स्युः ॥
नाराचसुष्टुद्रुतवाङ्गुयुग्म-
काङ्गुष्ठतर्जन्मुदितो ध्वनिसु ।
विश्वविशक्ता कथितास्तुभ्रा
यत्राक्षिणी तर्जनिमध्यमे च ॥”

शारदायाम् ।

“न्यासक्रमेण देहेषु धर्म्मादीन् पूजयेत्ततः ।
पुष्पाद्यैः पीठमन्त्रं तस्मिन् परदेवताम् ॥
इति दर्शनात् शरीरे पीठपूजा ।
“अङ्गहीनस्य मन्त्रस्य स्त्रीवाङ्गानि कल्पयेत् ॥”
तथा ब्रह्मयामले ।

“स्वनामाद्यक्षरं बीजं सर्वेषामभिधीयते ॥”
अथ थापकन्यासः ।
नवधा सप्तधा वापि मूलेन पञ्चधा त्रिधा
भैरवतन्त्रवचनात् । नवधाकरणी शिरसा
पादान्तं पादतः शिरोऽन्तम् । एवं चतुर्धा ।
सप्तधाकरणी ताडशं त्रिधा । पञ्चधाकरणी
ताडशं द्विधा । त्रिधाकरणीऽपि ताडशमेकधा ।
हृदादिसुखान्तस्तु शेषे एकधा सर्वत्र ।
शतधाकरणी तु ताडशं पञ्चाशद्वारं हृदादि-
सुखान्तं नास्तीति थापकन्यासः । इत्यात्म-
तत्त्वविलासः ॥ * ॥ नित्यं न्यासकरणीयः ।

यथा,—
“आगमोक्तं विधिना नित्यं न्यासं करोति यः ।
देवताभावमाप्नोति मन्त्रविद्धिः प्रजायते ॥
यो न्यासकवचच्छन्दो मन्त्रं जपति तं पिबे ।
विघ्ना दृष्ट्वा पलायन्ते सिद्धं दृष्ट्वा यथा गजान् ॥”
न्यासाकरणी दोषो यथा,—
“अक्षत्वा न्यासजालं यो मूढत्वात् प्रजयिष्यते ॥
सर्वविघ्नेः स बाध्यः स्याद्व्याघ्रैर्मृगैश्च यथा ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

एते न्यासाः सामान्यपूजाप्रकरणे बहवः सन्ति ।
अन्ये च देवताविशेषे प्रमाणादिकमलिखित्वा
त्यभिधा तेषां प्रमाणादिकमलिखित्वा
तत्र विष्णुविषये केशवकीर्तार्दि १ दशरूप ५
तत्त्व २ भूतिपञ्जर ३ दशरूप ५ दशरूप ५
न्यासाः । शिवविषये श्रीकण्ठादि १ श्रीकण्ठादि १
पञ्चमूर्ति २ मन्त्र २ मूर्ति १ श्रीकण्ठादि १
गादि ६ भूषण ९ न्यासाः ।

पदव्यासः १ । श्रीविद्याविषये वशिन्वादि १ नव-
योन्वात्मक २ पीठ ३ तत्त्व ४ पञ्चदशी ५
षोडशी ६ संहार ७ स्थिति ८ हृदि ९ नाद १०
घोषा ११ गणेश १२ ग्रह १३ नक्षत्र १४
योगिनी १५ राशि १६ त्रिपुरा १७ षोडश-
नित्या १८ कामरति १९ हृदिस्थिति २० प्रकट-
योगिनी २१ आयुध २२ न्यासाः । तारा-
विषये रुद्र १ ग्रह २ लोकपाल ३ न्यासाः ।
एतेषां प्रमाणानि तन्त्रसारादौ द्रष्टव्यानि ॥
नृपवज्रः, पुं, (नृपवज्रे इति । नि + उज्ज गतौ +
वज्र ।) सामवेदे नियतप्रणवघटकम् । दीर्घ-
वानयमिति नयनानन्दः । इत्यमरभरतौ ॥
नृपवज्रः, क्ली, (नृपवज्रि अघोमुखीभवतीति । नि +
उज्ज + अच् ।) कर्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ।
जे, १२ ॥ आद्यादिपात्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
तथा च गोभिलः । प्रथमे पात्रे संस्वान् सम-
वनीय पात्रं नृपवज्रं कुर्यात् पिष्टभ्यः स्थान-
मसीति । प्रथमे पात्रे पिष्टपात्रे । संस्वान्
पितामहादिपञ्चार्धपात्रस्य शेषजलानि । समव-
नीय क्रमेण स्थापयित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामह-
पात्रेणाच्छादनमाह शौनकः । प्रपितामह-
पात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयतीति । याज्ञवल्क्ये-

नापि तत्पात्रस्याधःस्थत्वाभिधानात् पात्रा-
न्तरेण पिधानमाक्षिप्तम् । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः ।
“दत्तार्थं संस्वांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
पिष्टभ्यः स्थानमसीति नृपवज्रं पात्रं करोत्यधः ॥”
विधानतः यथापूर्वं स्थापितं क्रमेण । तेन
प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पिष्टपात्रं ऊर्ध्वमुख-
मवस्थितं नृपवज्रं करोति । तस्यासञ्च । पिष्ट-
पात्रे निधायान्न नृपवज्रमुत्तरतो न्यसेत् । इति
मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापित-
कर्तुर्व्यामपार्श्वे कर्तव्यः । इति आहृतत्त्वम् ॥
नृपवज्रः, पुं, (नि + उज्ज + अच् ।) दर्भमयसुक ।
इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,—
“शयनासनयानां उत्तानानान्तु दर्शनम् ।
नृपवज्रानामितरेषाञ्च पात्रादीनामशोभनम् ॥”
इति वामटे शरीरस्थाने । ६ । २३ ॥)
कुशः । सुक् । इति हेमचन्द्रः ॥
नृपवज्रः, त्रि, (नृपवज्रि अघोमुखीभवतीति । नि +
उज्ज + अच् ।) कुजः । अघोमुखः । इति
मेदिनी । जे, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६१ । ६ ।
“स तत्रैकेन पादेन शकटं पर्यवर्त्तयत् ।
नृपवज्रं पयोधराकाङ्क्षी चकार च रुरोद च ॥”)
रुजा भुजः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

रोगेण वक्रीकृतपृष्ठाधोमुखपुरुषादिः । इति
भरतः ॥
नृपवज्रः, पुं, (नृपवज्रः खड्गः ।) कुजखड्गः ।
वाका तरवार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
कटीतलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नृपवज्रं, त्रि, (नृपवज्रि । नि + ऊन परिहाये +
अच् ।) गह्वरम् । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४३ । ४६ ।
“एतैः कर्मफलैर्देवि ! नृपवज्रातिकुलोद्भवः ।
शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥”)
ऊनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२७ ॥ (यथा,
मनुः । ८ । २०३ ।
“नान्यदन्येन संवृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥”)
नृपवज्राशङ्कावः, पुं, (नृपवज्राशतः ऊनपञ्चा-
शङ्कायूनां भावो यत्र ।) ऊनपञ्चाशङ्कावः ।
पागल इत्यर्थः । यथा,—
“उदीरितेन्द्रियो धाता वीचाश्चक्रे यदात्मजाम् ।
तदैव नृपवज्राशङ्कावा जाताः शरीरतः ॥”
इति कालिकापुराणे द्वितीयाध्यायः ॥
नृस्थिमाली, [नृ] पुं, (नृणामस्थिमाला नृस्थि-
माला सा अस्थस्येति । इति ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ नृस्थिमालाविशिष्टे, त्रि ॥

1915

NOVEMBER

1

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

1915

